

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació

Departament de Filologia Catalana

Doctorat en Llengua, Literatura i Cultura,
i les aplicacions al Context Valencià

Tesi doctoral

**LA CORT NAPOLITANA D'ALFONS EL MAGNÀNIM:
EL CONTEXT DE "CURIAL E GÜELFA"**

Presentada per:

Joan Abel Soler Molina

Dirigida per:

Prof. Antoni Ferrando Francés

VALÈNCIA, 2016

ÍNDEX

Introducció.....	11
------------------	----

PART I

LA CORT DE NÀPOLS I LA RECEPCIÓ DE LA CULTURA ITÀLICA

1. Alfons el Magnànim, rei de Nàpols: context polític i cultural.....	43
1.1. La cavalleria i el triomf: l'empresa napolitana del rei d'Aragó.....	43
1.2. La successió de Milà i el laberint de la política italiana.....	57
1.3. L'esplendor cultural i artístic de Nàpols: mite i realitat.....	72
1.4. Una cort poliglota, amb el català com a llengua d'estat.....	98
2. L'humanisme italià, i els buròcrates i cortesans hispànics.....	143
2.1. Humanisme, <i>cavalleria umanistica</i> i recepció ibèrica.....	143
El moviment humanista italià i el triomf del Renaixement (p. 143); La recepció ibèrica de l'humanisme (I): l'humanisme català (p. 160); La recepció ibèrica de l'humanisme (II): l'humanisme castellà (p. 174).	
2.2. Un monarca bibliòfil i mecenes: humanistes a Nàpols.....	186
2.3. La lletra com a professió: buròcrates i bibliotecaris.....	277
2.4. Els eclesiàstics: al servei de l'Església i de la monarquia.....	427
2.5. Cavallers d'armes i lletres: les aficions literàries dels <i>milites</i>	474
2.6. <i>Curial e Güelfa</i> : l'escriptor, retratat a partir de l'obra.....	682
El narrador, l'autor i el debat irresolt de l'autoria (p. 682); La llengua i la "pàtria" de l'escriptor: una controvèrsia afegida (p. 706); Eclesiàstic, buròcrata o cavaller? (p. 735); L'humanista neòfit: un escriptor definit per la seua cultura literària (p. 776).	
2.7. Un manuscrit interrogat. A la recerca de data i d'autor.....	796
El pròleg inaccessible i la "restitució" del títol de la novel·la (p. 796); El ms. 9750 de la BNE, o la <i>minuta</i> d'un modest <i>original</i> (p. 804); L'escriptura, el copista i algunes incidències paleogràfiques (p. 821); La mà de l'autor: la intervenció d'un corrector o comitent (p. 842); Caplletres per a una literatura en romanç (p. 844); Un indicador a tenir molt en compte: les filigranes (p. 849); L'enquadernació del manuscrit, presumiblement a Toledo (p. 866); Un inquietant i lamentable silenci de segles (p. 882).	
3. Un cavaller bibliòfil i lletraferit: Enyego d'Àvalos.....	901
3.1. Un cas excepcional de "cavaller humanista"?	901
3.2. Del palau reial de València, a la cort del senyor de Milà.....	917

Auge i caiguda del conestable Dávalos (p. 917); La cort de València, els D'Àvalos i Enric de Villena (p. 929); La batalla de Ponça, Milà i la guerra del *Salonés* i Verona (p. 936); D'Àvalos, la cavalleria, l'humanisme llobard i Santillana (p. 959); Les amistats montferrateses: ¿Aristòtil i Raimbaut de Vaqueiras? (p. 984).

3.3. El matrimoni: un “amorós camí” de promoció social.....990
Enyego d'Àvalos, els cortesans *catalani* i un traïdor napolità (p. 990); Antonella d'Aquino i el lleó rampant del comte de Montedorisio (p. 1004); Descendència filial i memòria literària del gran camarlenc (p. 1012);

3.4. Il Conte Camerlengo. Serveis militars i afers diplomàtics.....1020
La conquesta de Nàpols (1440-1443) i la Regia Camera della Sommaria (p. 1020); Un viatge a Milà, una guerra a Calàbria i un torneig a Nàpols (p. 1031); Fernando de Guevara i l'enviament de la *Iliada* d'Homer a Castella (p. 1050); Quan la senyera del rei d'Aragó onejava al castell de Milà (p. 1063); Quatre medalles de bronze, un falcó encapellat i l'escut d'Aquil·les (p. 1089); Desastre naval i vida curial: gran camarlenc i comte de Montedorisio (p. 1125).

3.5. “Libres en totes les facultats”: la segona biblioteca de Nàpols.....1163

PART II

REFERENTS LITERARIS I DIMENSIÓ

INTERNACIONAL DE *CURIAL E GÜELFA*

1. Llengua, fonts i referents literaris d'una novel·la amb projecció europea.....1213

1.1. Un “lenguatge català” exquisidament construït.....
El nèctar i la mel: una *imitatio* renaixentista (p. 1213); Sobre les inquietuds filològiques de l'escriptor (p. 1252); El sintagma “lengua catalana” i la pàtria de l'autor (p. 1275); Qüestions d'estil, arcaïsmes i cultura popular políglota (p. 1285); La prosa cancelleresca i el *Curial*: influx i distanciament (p. 1322).

1.2. Interferència lingüística: castellà, italià, llobard, etc.....1349
L'occità i el francès, producte de lectures diverses (p. 1350); Un autor bilingüe? Interferència lingüística del castellà (p. 1363); Italià literari i col·loquial; ecos napolitans i llobards (p. 1426).

1.3. Referents catalans i castellans, i tradició trobadoresca.....1506
Fonts orals i memòria literària compartida (p. 1506); Ecos de València i records de cròniques catalanes (p. 1515); *Storia de l'amat Frondino e Brisona* (p. 1531); El doctrinal de Pacs i la misogínia de Plató (p. 1534); Enric de Villena, Hèrcules i l'*Eneida* glossada (p. 1542); Rodríguez del Padrón, *Madreselva* i un Aquil·les solter (p. 1582); *Amadís de Gaula; Flores e Blancaflor* (p. 1598); Lírica castellana: Villasandino, Santillana, Mena (p. 1603); El *Corbacho* i altres ecos castellans (p. 1615); Cultura trobadoresca amb filtres italians (p. 1638); Rigaut de Berbezilh, filtrat pel *Novellino* (p. 1644); Raimbaut de Vaqueiras i el Montferrat (p. 1660); El *Breviari d'amor* d'Ermengaud i l'astrologia (p. 1666).

1.4. Literatura francesa i biblioteques llobardes.....1710

Les corts principesques italianes i els llibres de França (p. 1710); La lírica: Blondel de Nesle, Othon de Grandson i Christine de Pizan (p. 1719); La narrativa cavalleresca: Tristany i Lançalot (p. 1729); *Paris e Viana, La prise d'Orege, Le roman de Mélusine...* (p. 1747); *Le chevalier errant*, i un Saluzzo governador del Montferrat (p. 1772); Un còdex milanes dels Visconti i les arts liberals del *Curial* (p. 1784).

1.5. Dante, Petrarca, Boccaccio, i altres fonts italianes.....1818

Dante: “aquest venerable e gran poeta e actor” (p. 1820); Petrarca i “aquella dolçor amarga” d’amor (p. 1858); Boccaccio: “Cimone, amando, divien savio” (p. 1907); “Qui ho voldrà saber, lija Guido de Columpnis” (p. 2006); El *Novellino* toscà i altres referències italianes (p. 2025).

1.6. Comentis de la *Commedia* i influxos humanístics.....2045

Els exegetes de Dante i la teoria literària (p. 2045); Benvenuto da Imola: el *Commentum* i la *lectio* bolonyesa (p. 2066); Pietro Alighieri: la 2a redacció del *Commentum*? (p. 2147); Els germans Pier Candido i Angelo Decembrio (p. 2179); Guiniforte Barzizza i la seua *Epistula de amore* (p. 2195); Els humanistes florentins (p. 2207); Buonaccorso, Poggio i la “descripció de noblesa” (p. 2220); Savonarola i la pedagogia de Guarino Veronese (p. 2240); Valla, Manetti i altres influxos humanístics (p. 2246).

1.7. Fonts l’Antiguitat grecoromana i altres referents.....2256

La Bíblia i altres obres de temàtica religiosa (p. 2258); Literatura patristica llatina i grega (p. 2302); Autors, enciclopèdies i diccionaris medievals (p. 2343); Plató, Aristòtil i altres filòsofs i tractadistes (p. 2384); Historiadors antics i tractats de “disciplina militar” (p. 2517); Homer, Virgili, Ovidi i altres literats antics (p. 2567).

2. L’ambientació del relat: el temps de la ficció i el temps d’escriptura.....2825

2.1. Toponímia, geografia, geopolítica i simbolisme.....2825

Els regnes occidentals de la Corona d’Aragó (p. 2826); Una Llombardia coneguda: el Montferrat i terres pròximes (p. 2836); Enyego d’Àvalos i algunes amistats montferrateses (p. 2847); Gènova i Portvendres (p. 2850); La Mar Tirrena: Ponça, Sicília i Partènope (p. 2858); D’Anglaterra fins a Hongria, passant per París i Melun (p. 2868); “Barbres sens ley”. La *frontera* contra la confederació otomana (p. 2882); Atenes i Jerusalem: la geografia íntima d’un dilema filosòfic (p. 2894); Líbia, les hortes de Tunis i les alqueries de València (p. 2894).

2.2. Un segle XIII actualitzat: cavalleria, música i luxe.....2915

Els anys 1260-1300 aproximadament, vistos des del 1444-1448 (p. 2916); Combats a cavall i arnesos blancs de Milà (p. 2922); Una cavalleria ètica i esportiva, en l’era d’or dels torneigs (p. 2935); Tirar barra, i jugar a la pilota i a punyades (p. 2950); Cantar, dansar i “sonar esturments”: la música (p. 2959); Els grans barons de Nàpols i els cortesans de la ficció (p. 2981); Negocis, mercaders i importació de sal des d’Eivissa (p. 2992); “Yo tench ací diners...” El cavaller adinerat i la numismàtica (p. 2997); “Portava’s molt ornat”. Belles arts, joies i objectes sumptuaris (p. 3012).

2.3. “Un falcó encapellat”. Heràldica i al·legoria.....3039

Les *empreses* del Magnànim, evitades en *Curial e Güelfa* (p. 3042); Sant Jordi i l’exaltació del casal reial d’Aragó (p. 3054); “Un leó... rampant qui travessava abdues les colors” (p. 3077); Negre i burell: el guarda-roba del rei i *Curial e Güelfa* (p. 3094); “Blau clar sembrat de renarts” (p. 3107); “Alguns

digueren que era àguila, altres milà” (p. 3116); Dante, *Paradís*, XIX, 34: “Quasi falcone ch’esce del cappello” (p. 3140); El somni polític de Dante i les “dues spases entrecroades” (p. 3161); Armes de seducció: els ulls, els llaços i el llebrer (p. 3176); La manilla de brúfol i el principat “d’Orengé” (p. 3200); El drac, el *restell* i la corona: la senyoria de Milà (p. 3211); Fulles de malva, deixuplines d’or i altres divises (p. 3242); “*Imagines aut statuas sine litteris mutae sunt*” (p. 3266).

3. “A, santa Maria! E quinys noms!” Personatges literaris i referents històrics...3289

3.1. Curial el llobard: “lo millor cavaller del món” 33303

De vailet d’un marquès, a príncep i senyor de Milà (p. 3303); “Ve, ve, Curial, vulles ésser curial...” (p. 3315); Les perfeccions que “cuer royal doit désirer” (p. 3330); “Gabrielet Curial”, el patge predilecte del rei Alfons (p. 3339); La pobre Honorada i la “noblesa de cor” del seu fill (p. 3356); La formació d’un cavaller “scientífich” i bibliòfil (p. 3393); “Major de tots los poetes e oradors qui vuy són” (p. 3442); “Millor e pus valent entre los cavallers”: la disciplina militar (p. 3470).

3.2. La Güelfa, viuda protectora i senyora de Milà.....3483

“Molt sàvia e suau, e temprada en sos moviments” (p. 3483); La senyora de Milà i algunes senyores del segle XV (p. 3506); Els Orsini, la duquesa de Calàbria i la Güelfa (p. 3525); Un nom amb connotacions simbolicopolítiques (p. 3540).

3.3. Melchior: la caixa del tresor i la filosofia moral.....3563

Procurador de la Güelfa i mentor de Curial (p. 3563); Mateu Pujades, Melchior Miralles, Porcellio Pandone...? (p. 3584); Pandolfo Malatesta, Pandolfo Pandolfini i el just Simeó (p. 3598).

3.4. La cort del Montferrat i els vells envejosos.....3611

El marquès: un personatge amb clarobscur (p. 3611); Andrea, Arta/Festa, i els envejosos Ansaldo i Ambròsio (p. 3635).

3.5. El mite dinàstic i la duquesa d’Ostalriche.....3659

La recreació d’una llegenda de tradició germànica (p. 3659); Auger Bellian, i els germans Perrin i Hans (p. 3669); Harrich de Fontaynes (p. 3679); La cort imperial i un emperador munífic (p. 3686); Jacob de Cleves, el cavaller peregrí (p. 3701); Parrot de Sant Laydier i Othó de Cribaut (p. 3723).

3.6. Làquesis, Tura i els llaços seductors de l’amor.....3758

Làquesis: “los estremes no procuren repòs” (p. 3758); Les dues Venus de Plató, i Hèrcules davant la cruïlla (p. 2776); La moira Làquesis i *La República* de Plató (p. 3785); Làquesis de Baviera i Jacqueline de Baviera (p. 3800); La donzella (Ven)Tura, al servei de Làquesis (p. 3808).

3.7. “Mala y són venguts!” Italians contra catalans.....3816

El rerefons dantesc de l’episodi: “l’avara povertà di Catalogna” (p. 3817); Els catalans i la xenofòbia anticatalana al Nàpols del segle XV (p. 3922); Curial el llobard, “los seus cathalans” i els altres (p. 3837); Els catalans del *Curial* i el fantasma d’un presumpte urgellisme (p. 3846); Ponç d’Orcau i els Orcau de la cort napolitana (p. 3852); Dalmau i Roger d’Oluje: els Oluja i Pere de Cardona (p. 3857); El napolità Boca de Far i el seu cavall, Saladí (p. 3866); Gerardo de Perúgia, Casalmaggiore i la rivalitat amb els Cardona (p. 3878); Frederico de Venosa: un altre “traïdor” i un ducat en disputa (p. 3887); Salonés de Verona i la III guerra *veneto-viscontea* (p. 3902); Conclusions: un episodi relacionat amb la Itàlia del 1446 (p. 3911).

3.8. Curial, cavaller errant: el viatge a París	3916
El senyor de Salanova, un vell amic... de Curial? (p. 3916); La priora Yoland i les <i>belles cousines</i> de França (p. 3940); Johan Le Mengre “Bociquaut” i Rubín Le Mengre (p. 3955); Bertran i Guillalms del Chastell: la Venjança (p. 3966); El senyor de Monlesú, ofés pel de Monbrú (p. 3993).	
3.9. “Don Pedro” el Gran i els cavallers d’Aragó	4016
“Havia en aquest temps en Aragó un rey...” (p. 4016); “D’ogne valor portò cinta la corda” (p. 4039); “Don Pedro” i el seu cavall Pompeu” (p. 4050); Del desafiament de Bordeus (1283) al de Maddaloni (1438) (p. 4062); Els “aragoneses” que acompanyen el rei d’Aragó (p. 4070); Johan Martines de Luna i Pero Maça-Cornell (p. 4087); Blasco d’Alagó i Pere de Muncada (p. 4098); Johan Ximenes de Urrea i Aznar d’Atrossillo (p. 4112); Bonté i Bon Panser; un de Pinós i altre de Batges (p. 4127).	
3.10. El torneig de Melú i la guerra dels Cent Anys	4148
Un escenari internacional canviant: 1444-1448 (p. 4148); El rei d’Aragó contra el duc d’Orleans (p. 4156); Poytieus, Brabant i altres aliats del duc d’Orleans (p. 4172); El comte de Foix i el seu fill Febus (p. 4192); El rei d’Anglaterra, Arbi, Clàucestre i Salisberi (p. 4206); El duc de Borgonya (p. 4231); Els senyors de Vergues i de Sant Jordi (p. 4255); Anthoni Mossenyor (p. 4271); El rei de França (p. 4284).	
3.11. Sanglier i el començ d’una odissea mediterrània	
Vachier de Vilahir, àlies “lo Sanglier” (p. 4309); El Sanglier framenor, eremita del Mont Sinaí (p. 4343); Guillalms de la Tor (p. 4366); Un framenor d’Angers i un tal Paulino (p. 4381); El corsari “Ambrosino de Spíndola” (p. 4392); Corralí de Sicília, Arrigheto Capece i Carles de Partènope (p. 4407).	
3.12. El captiveri a Tunis i el tresor de Camar	4444
“Cayguda” i redempció de Curial (p. 4444); Galceran de Madiona/Berenguer i Curial/Johan (p. 4448); El rei de Tunis (p. 4470); Faraig Avdilbar, Avdal-la, Junes i Fàtima (p. 4478); Camar, la <i>docta puella</i> , i els ecos de l’ <i>Eneida</i> (p. 4504); El suïcidi de Camar i el suïcidi de Cató (p. 4545); El “famós” mercader genovés Andrea de Nigro (p. 4565); El mercader català Jacme Perpunter (p. 4581); L’ambaixador Ramon-Folch de Cardona (p. 4600); Don Henrich de Castella (p. 4608).	
3.13. De la batalla antiturca al “principat d’Orengé”	4630
El vell emperador d’Alemanya (p. 4630); Contra la barbàrie dels turcs (p. 4637); L’heroi Critxí: l’esperança dels turcs (p. 4651); El principat d’Orengé (p. 4663); L’arquebisbe de Reims (p. 4681).	
Recapitulació	4689
<i>Curial e Güelfa</i> : text català, context italià (p. 4689); La projecció europea de la ficció i la datació de l’obra (p. 4696); Els cortesans del rei d’Aragó a Nàpols i la llengua del <i>Curial</i> (p. 4708); Del <i>retrat robot</i> a l’atribució d’autoria: Enyego d’Àvalos (p. 4713); La vida del gran camarlenc i el contingut de l’obra (p. 4724); ¿Pot ser un catalanoparlant d’adopció l’autor del <i>Curial</i> ? (p. 4738); Referents per a una experimental <i>cavalleria umanistica</i> (p. 4747); Fonts clàssiques per a una novel·la cavalleresca (p. 4767).	
Conclusions	4774

Taula de sigles:

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ARV	Arxiu del Regne de València
AHCB	Arxiu Històric de la Ciutat (Barcelona)
ACCCV	Arxiu de Col·legi del Corpus Christi, València
BC	Biblioteca de Catalunya
BNE	Biblioteca Nacional de España
BNF	Bibliothèque Nationale de France
BVA	Biblioteca Apostolica Vaticana

A la meua dona, Sílvia,

i al meu fill, Abel

Introducció

Estat de la qüestió

La novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* (segle XV), de la qual solament es conserva un manuscrit incomplet (BNE, ms. 9750), mancat de títol, rúbriques i dedicatòria, fou reconeguda entre els fons de la Biblioteca Nacional de Madrid avançat el segle XIX i publicada com un text anònim a Barcelona, el 1901. Malgrat la indubtable qualitat literària de l'obra, paragonable –salvant algunes distàncies– a la del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, no es té notícia que aparega en cap inventari bibliogràfic antic, de manera que la publicació fou una autèntica primícia.

El desconeixement de l'autor durant més d'un segle, i algunes peculiaritats que conté la novel·la (literàries, lingüístiques, onomàstiques...), no sols n'han dificultat la comprensió i la catalogació cultural, sinó que també han contribuït a la gènesi d'algunes controvèrsies en la crítica literària. Hi ha qui ha arribat a plantejar-se, fins i tot, la hipòtesi que es tractara d'una falsificació, qüestió que la paleografia i la codicologia s'han ocupat de desmentir científicament. En l'actualitat, tot i la coincidència general dels estudiosos a situar la gènesi de la novel·la a Itàlia, a la cort d'Alfons el Magnànim i al voltant del 1443-1450, no manquen veus discordants que situen el *Curial* en un context cronològic més tardà (dècada del 1460) i al principat de Catalunya.

En l'edició del *Curial* per Quaderns Crema (Barcelona, 2011) a cura de Lola Badia i Jaume Torró, els estudiosos enceten la introducció amb un advertiment al lector: l'obra que ens predisposem a llegir, “des del seu adveniment al món de la lletra impresa, l'any 1901 (...), no ha deixat de desvetllar perplexitats.” S'entén que entre els estudiosos que l'han volguda interpretar de manera contrastada amb el corpus de coneixements preexistent sobre allò que s'escrivia i es llegia als països de parla catalana en el segle XV. El *Curial* seria alguna cosa així com una nota discordant: una baula perduda, difícil d'“encaixar”. Vet ací que, si la localització de l'obra en l'espai i en el temps genera alguna controvèrsia, la crítica tampoc no concorda unànimement en la classificació historioliterària o historicocultural del *Curial*. Hom recorre de vegades a aplicar a la novel·la cavalleresca etiquetes taxonòmiques correctament argumentades –medieval

(Giuseppe Sansone) vs. humanista (Júlia Butinyà)—, però relativament simplificadores i innecessàriament contraposades. Aquestes classificacions resulten útils i orientatives per al bibliotecari, però desorienten l'estudiós de l'obra, que es troba amb conclusions interpretatives contraposades i incompatibles sobre la mateixa. El nostre propòsit és ajudar a superar aquesta controvèrsia, i la desorientació que se'n deriva.

No consta el lloc on fou concebut i escrit el *Curial*. La crítica noucentista s'afanyà a reivindicar-lo des del primer moment com una “novela catalana del quizen segle” (subtítol de l'edició del 1901, a cura d'Antoni Rubió i Lluch) per a destacar-ne l'estricta “catalanitat”, en contrast amb un *Tirant lo Blanc* “valencià” en múltiples aspectes. Segons que avançaren després els coneixements filològics sobre la llengua, començava a evidenciar-se, especialment entre els lexicògrafs de les dècades del 1950 al 1970, la probabilitat que l'autor fóra un escriptor d'origen valencià. S'estenia també un consens implícit —des de la primera edició— de relacionar la novel·la amb Nàpols i amb la cort d'Alfons el Magnànim. De manera que no mancaven algunes propostes de possible atribució d'autoria entre línies (Arnau Fonolleda, Joan Olzina), d'entre les quals Antoni Ferrando (1980) destrià la figura d'un secretari reial de la cort napolitana, el valencià Joan Olzina, perquè s'adequava al perfil lingüístic i al presumpte context d'escriptura i divulgació de la novel·la: la colònia catalanòfona del Nàpols alfonsí.

Com a alternativa a aquesta hipòtesi —fonamentada en el consens tradicional sobre Nàpols com a lloc de creació i sobre la presumpta “valencianitat” filològica—, Anton Espadaler, en un assaig específic sobre l'obra (*Una reina per a Curial*, 1984), es feia ressò d'altres opinions: que l'autor fóra algun Perellós relacionat amb Borgonya (Paloma Waley), o qui sap si un català simpatitzant de Jaume d'Urgell exiliat durant anys al Montserrat, com suggeria Martí de Riquer. Després de descartar la primera via d'indagació, per algunes incoherències que presenta, i la “hipòtesi valenciana” de Ferrando (per ser *Curial e Güelfa* una narració “en controlada prosa i en oblit de valencians”), Espadaler decidí aprofundir en la via d'indagació oberta per Riquer: la d'un “urgellista” de la Catalunya central, no gaire lluny de Solsona (topònim esmentat en l'obra), que haguera pogut dedicar l'obra a la reina Maria de Castella, lloctinent de Catalunya i amb cort a Barcelona. El medievalista Agustí Rubio ha confutat aquesta idea d'un *urgellisme* en les dècades del 1440-1450, així com les bases de la proposta de l'assagista. D'altra banda, el mateix professor Espadaler s'inclina en treballs recents per situar *Curial e Güelfa* —sense indicis eloqüents al respecte— a la mateixa Catalunya, però en la dècada del 1460, i a relacionar-lo amb la casa comtal de Pallars.

Des de la dècada del 1980, Júlia Butinyà –l’estudiosa que més ha aprofundit en l’anàlisi dels més diversos aspectes *Curial*– troba versemblant que fóra obra d’un cavaller de Cadaquès, Lluís Gras, resident entre Palerm i Nàpols, i autor de la *Tragèdia de Lançalot*. Aquesta atribució, basada en indicis insuficientment probatoris, no ha gaudit d’excessiva acceptació entre els filòlegs, que certifiquen el català occidental del text, ni entre els historiadors de la literatura, que troben ben diferents els estils del *Curial* i de la *Tragèdia*. Més base o fonament documental té la proposta recent (2011) de la medievalista Maria-Teresa Ferrer i Mallof, que apunta igualment cap a Nàpols, i més concretament cap a Lluís Sescases, bibliotecari i secretari reial (segurament, natural de Cervera, en àmbit dialectal del català occidental) d’Alfons V el Magnànim. Ferrer aporta diversos indicadors que reforcen la impressió d’una gènesi de l’obra a la Itàlia de mitjan segle XV, però cap que permeti veure Sescases com un literat; ni tan sols com un lletraferit, malgrat haver sigut “custodi” dels llibres del rei d’Aragó. També en època recent (2007, 2013), Ferrando descarta la seua atribució d’autoria a Olzina i apunta a la possibilitat –basada en l’encreuament de dades molt diverses– que fóra algun aragonés radicat a València o, fins i tot, algú amb família a Toledo (2012).

En vista de la relativa desorientació sobre el context de producció i de recepció inicial de l’obra, en les modernes edicions filològiques del *Curial* la contextualització espaciotemporal d’aquesta pot variar substancialment segons el criteri de l’editor. Antoni Ferrando (2007) afirma que “l’obra es pot datar cap a mitjan segle XV, és a dir, en coincidència cronològica amb la presència d’Alfons el Magnànim com a sobirà (1442-1458)”, però, per raons lingüístiques abans del 1450 (2012), ja que la llengua cancelleresca i literària abandonen les desinències verbals *-ats*, *-ets*, *-its* cap als anys 1445-1450, i el *Curial* les sol conservar. Vincula la novel·la a un ambient italo-català. Lola Badia i Jaume Torró (2011) i Isabel Grifoll (2012) rebutgen raonadament, també, la proposta de datació tardana d’Espadaler, i situen *Curial e Güelfa* en “la segona meitat de la dècada dels anys quaranta del segle XV, quan Alfons IV el Magnànim s’acabava d’instal·lar al tron de Nàpols.” La datació s’aproxima en base a indicis històrics i interns que no contradiuen les dades paleogràfiques ni les lingüístiques. L’estudi dels referents bibliogràfics de l’anònim no els permet de situar l’autor i l’obra en context italià, però sí d’admetre que l’autor, format a “les corts ibèriques dels Trastàmara”, hauria adquirit amb posterioritat “una informació més específicament italiana.”

El 2011 fou un any clau per a l’avanç en la contextualització literària i històrica de *Curial e Güelfa*. Les anotacions crítiques de Badia i Torró, basades en recerques pròpies

i d'altres, procuraven plasmar una visió actualitzada del conjunt, encara que no resulte exhaustiva ni definitiva. Simultàniament, la identificació per Maria-Teresa Ferrer de personatges històrics al·ludits en la novel·la reforçava la idea d'una gènesi italiana de l'obra. Més productiu seria l'any 2012, per la publicació de dos extensos volums d'*Estudis lingüístics i culturals sobre "Curial e Güelfa"*, coordinats per Antoni Ferrando. Un col·lectiu plural especialistes (filòlegs i historiadors de la literatura, medievalistes, arabistes, paleògrafs...) aportava una visió polièdrica i completíssima (1.193 pàgines d'informació científica) sobre la novel·la cavalleresca. Encara que no tots els aspectes susciten unanimitat entre els experts, el *Curial* n'eixia definit com una novel·la molt més "italiana" del que es pensava (sobretot, quant a les fonts literàries) i relacionable, lògicament, amb el Nàpols alfonsí. Pel que fa a la cronologia, quasi tots els lingüistes coincideixen a datar-la cap a la dècada del 1440, en concordança amb el criteri orientatiu d'historiadors i paleògrafs. Hi destaca un extens i documentat article del coordinador sobre les precaucions metodològiques a l'hora d'abordar l'estudi lingüístic del *Curial*, i sobre l'interès dels *makulatur* per a l'estudi de la transmissió de l'obra. Completen la informació de dits volums les aportacions recents de Cesáreo Calvo (2013, 2014), sobre la influència de l'italià col·loquial i literari en la llengua del *Curial*, i de Sònia Gros (2015), sobre els referents clàssics i Boccaccio.

En el capítol dedicat a *Curial e Güelfa* que inclou el volum III de la *Història de la literatura catalana*, dirigit per Lola Badia (2015), no es tenen en compte algunes novetats recents. En la *bibliografia bàsica*, per exemple, trobem a faltar un reenviament als dos volums coordinats per Ferrando. S'hi insisteix a delimitar "la cultura literària de l'Anònim", la de les corts ibèriques dels Trastàmara, més les fonts italianes, com a la via primordial o quasi única d'exploració per a la contextualització del *Curial*. Pel que sembla, Torró i Badia troben difícil admetre en aquesta actualitzada obra de síntesi divulgativa una realització del *Curial* a Itàlia, idea com més va més consolidada acadèmicament. A més, s'hi obvia el caràcter del *matritensis* 9750 com un objecte d'anàlisi compartida pels estudiosos de la literatura amb altres especialistes, al marge del legítim exercici de la crítica literària. La justificació que es dona –i que col·lideix inevitablement amb la que plantejem en aquesta introducció– és la disposició d'un sol manuscrit, el qual presenta "un inconvenient irreparable": no disposa del quadern inicial, ni de cap explicació d'autoria, dedicatòria, etc. Així que, "davant l'absència de dades de context (...), l'única via per a situar l'obra en el marc de la història de la literatura és prestar atenció a la cultura de l'Anònim que la va escriure." Realment, és

innegable que existeixen altres “vies” complementàries de recerca i d’aproximació al *Curial* com a objecte d’estudi documental, i que aquestes ajuden a contextualitzar-lo on i com pertoca. No menystenim, emperò, la via més interessant des del punt de vista de la història de la literatura, que és justament la proposada per Badia i Torrò. Sols reunint tota la informació disponible –sense renúncies– hi podrem avançar.

Objectius

L’objectiu general del present treball és el de concretar i determinar, de la manera més aproximada que ens siga possible, el context històric i cultural del *Curial e Güelfa* com a projecte literari: el possible autor i les seues motivacions intel·lectuals, el lloc i el temps de creació o d’escriptura; les fonts bibliogràfiques que tenia l’escriptor al seu abast i disposició; els condicionants del marc històric i cultural que hi troben reflex; la destinació, dedicació i recepció prevista per a l’obra; el diàleg metaliterari i intertextual de l’autor amb altres escriptors anteriors i contemporanis; el seu particular concepte d’*imitatio* i l’aplicació que fa d’aquest al llarg de l’obra, etcètera.

A tal efecte, es tindran en compte d’una manera especial les fonts i la cultura literària de l’autor: els elements que ajuden a contextualitzar el text en la història de la literatura europea. Tanmateix, no deixarem d’interrogar-nos, més específicament, sobre debats de caràcter filosòfic (noblesa per virtut o per sang?), metaliterari (Hèctor o Aquil·les?) o d’altra naturalesa que l’autor comparteix adesiara amb el lector. I sobre els condicionaments històrics, socials, polítics, antropològics, etc., que interfereixen en el seu discurs de ficció, o que justifiquen una onomàstica interpretable à *clef*. En efecte, prescindirem d’efectuar una lectura formalista del text, en *close reading*, com si aquest fóra un artefacte filològic autònom, mancat d’historicitat. En aquesta aproximació global al text en el seu context, tindrem en compte l’assumpte de la recepció. I és que, per a un autor com el del *Curial*, que manté una intensa presència al llarg de la narració –inquietant, per l’anonimat amb què ens ha arribat l’obra–, hi ha un lector *previst* o previsible, que s’espera que faça d’interlocutor, de receptor actiu.¹

Hans R. Jauss demostrà en la dècada del 1960 la importància que té considerar en els estudis sobre literatura la concepció pragmàtica del text com un territori compartit entre l’emissor i el receptor. En oposició a les teories literàries de la lingüística tradicional, que abordaven l’estudi de l’obra escrita com un objecte autònom o

---

¹ JAUSS, Hans Robert, La teoria de la recepció. Notes a uns antecedents poc estudiats, dins *Teoria de la recepció literària (dos articles)*, Barcanova, Barcelona, 1991, ps. 13-40.

relativament aïllat del seu context de recepció lectora, la teoria de la recepció considera essencial el caràcter pragmàtic i dialèctic del fet literari. *Curial e Güelfa*, un text que requerí –i requereix– d'un públic receptor *confident*, capaç de descodificar alguns missatges: onomàstica en clau, ironies metaliteràries, facècies culturalistes basades en repertoris mitogràfics, anècdotes autobiogràfiques... Sense el correcte desxiframent i la comprensió d'aquests missatges, el *Curial*, que és molt més que una simple novel·la “cavalleresca”, perd una part substancial del seu propòsit comunicatiu.

La creativitat de l'anònim del *Curial* estava especialment mediatitzada per un horitzó d'expectatives de naturalesa epistèmica i conjuntural, i pel conjunt de coneixements previs compartits amb els previsibles lectors: per l'*entorn cognitiu* que la féu possible. Es comprén així que l'autor de la novel·la cavalleresca hi puga introduir personatges qui sap si relacionats amb el seu itinerari biogràfic (¿un senyor de Salanova, a la llunyana Savoia?), un anecdotari conegut pels lectors (el tal Salanova, enamorat d'una dama de la casa d'Agoult?) i unes lectures compartides (qui més en vulla saber, llija Guido delle Colonne...). Això és el que Jauss denomina l'horitzó d'expectatives de la literatura: “La reconstrucción del horizonte de expectativas en el que tuvo lugar la creación y recepción de una obra en el pasado permite (...) formular preguntas a las que daba respuesta el texto y deducir así cómo pudo ver y entender la obra el lector.”² Es tracta, en definitiva, d'aprofundir en la reducció de distàncies entre la comprensió actual o contemporània de l'artefacte literari –descontextualitzada– i la comprensió original o històrica del producte literari. El diàleg a establir entre una lectura contextualitzada de *Curial e Güelfa* i una interpretació crítica actual, partint de la nostra experiència o perspectiva de lectors del segle XXI, resulta altament enriquidor.³

Així les coses, tractarem d'identificar el col·lectiu de potencials oients o lectors primers de la novel·la: els pogueren estar a l'expectativa de l'acabament de l'obra. L'escriptor hi aporta pistes o dades significatives (lminatges, heràldica, anècdotes...) que permeten indagar sobre un cercle de previsibles destinataris, amb els quals s'estableix un “pacte de sentit”. L'autor dialoga amb ells sobre una cultura literària consensuada⁴ i els sorprén amb ironies i facècies, perquè té previst un context de recepció.

---

² JAUSS, Hans Robert, *La historia de la literatura como provocación*, Península, Barcelona, 2000, p. 171.

³ Vegeu CIRLOT, Victoria, Introducció, dins JAUSS, Hans Robert, *Teoria de la recepció literària (dos articles)*, Barcanova, Barcelona, 1991, ps. 9-12 (p. 11 i 15).

⁴ JAUSS, H. R., *La historia de la literatura...*, p. 172: “Cuando el autor de una obra es desconocido, cuando su intención no está atestiguada y su relación con las fuentes y los modelos sólo puede deducirse de manera indirecta, la pregunta filológica sobre cómo ha de entenderse ‘propiaamente’ el texto, es decir,

En definitiva, els objectius concrets que exigeix una interpretació holística del *Curial* partint de diferents perspectives d'anàlisi, amb vistes a determinar el context i el sentit de l'obra, poden definir-se abreujadament d'aquesta manera:

1.- Explorar el context polític i cultural de la cort d'Alfons el Magnànim, on quasi tots els estudiosos del *Curial* contextualitzen *a priori* el procés creatiu de la novel·la, per a confirmar o per a desmentir *a posteriori* la presumpta localització geogràfica (Nàpols, o Itàlia) i la corresponent aproximació cronològica (*ca.* 1443-1458) apuntades per crítics literaris, historiadors de la literatura, medievalistes, lingüistes i paleògrafs quasi de manera unànime i coincident.

2.- Traçar els perfils biogràfics dels humanistes italians que visqueren a la cort del Magnànim o s'hi relacionaren, després d'haver explorat el marc polític i cultural del Nàpols alfonsí. Obtenir simultàniament les ressenyes biogràfiques d'uns 200 personatges d'origen hispànic (buròcrates, cavallers i eclesiàstics) dels quals es té notícia que destacaren en múltiples àmbits de la cort napolitana. Veurem que, en alguns casos molt concrets, es relacionaren amb l'humanisme italià. Si l'autor del *Curial*, com es presumeix, es trobava vinculat a dita cort, pel fet de ser algú d'extraordinària personalitat i creativitat literària, és lògic suposar amb antelació que no podria passar en absolut inadvertit.

3.- Elaborar a partir del contingut del *Curial* un *retrat robot* de l'anònim escriptor per a contrastar-lo amb les dades biogràfiques d'aquells cortesans ibèrics que presenten un perfil intel·lectual relacionable amb dita obra. Simultàniament, revisar les característiques codicològiques i paleogràfiques de l'únic manuscrit conservat per a contrastar-les –si és possible– amb els itineraris biogràfics dels referits cortesans. El còdex ens ajudarà a interrogar-nos sobre el copista i, tal volta, a justificar l'atribució d'autoria amb noves evidències.

4.- Proposar candidats a atribució d'autoria, en base als treballs preliminars, és a dir, identificar aquell o aquells individus del registre històric que responguen als ideals que transmet l'obra, o que permeten interpretar el que semblen noms propis en clau o detalls autobiogràfics en el text. Per tal de comprovar si aquest o aquests personatges amb possibilitats d'haver escrit la novel·la mantenen o no un

---

'partiendo' de su intención y de su época, tiene una respuesta si lo destacamos sobre el fondo de las obras cuyo conocimiento suponía el autor explícita o implícitamente en su público contemporáneo."

vinde esclaridor amb el contingut de l'obra, s'aprofundirà en el seguiment biogràfic del personatge o personatges prèviament seleccionats.

5.- Revisar les característiques filològiques del text que puguin contribuir a concretar la contextualització geogràfica, cronològica i autorial de la novel·la; tenint per punt de partida els estudis específics existents sobre la matèria.

6.- Rastrear sistemàticament –també partint d'estudis previs– les fonts bibliogràfiques i els referents culturals sobre els quals bastí l'escriptor el seu projecte literari. Es parlarà esment al fenomen de la intertextualitat,⁵ explícita o implícita: de la connexió del *Curial* amb altres textos. La caracterització cultural de l'obra, sens dubte, ajudarà a la seua catalogació en l'espai i en el temps, i a la determinació hipotètica d'alguna probable autoria. S'abordarà aquesta anàlisi, a més, des d'una perspectiva comparatista, que permeta discriminar si el *Curial* és una obra catalogable com a ibèrica o itàlica, des d'un punt de vista historicoliterari i amb independència de la llengua que serveix de vehicle comunicatiu.

7.- Dilucidar els elements ambientals de la ficció literària: des de la toponímia i la geografia fins a l'heràldica, passant per l'art de la cavalleria, la importància de la música, la indumentària o l'exhibició de luxe. Tot aquest recull d'anècdotes, un autèntic viatge a la *perifèria* del text, ens il·luminarà, naturalment, sobre el context d'escriptura i sobre algunes predileccions de l'autor.

8.- Discernir el sentit podria haver tingut per a l'autor i per als seus lectors immediats l'onomàstica dels personatges de la novel·la –un aspecte molt treballat per l'escriptor– segons la caracterització de cada figura. Es tindrà en compte la més que probable vinculació dels personatges esmentats a *clef* amb el context històric i cultural de la novel·la, i amb la trajectòria vital de l'escriptor.

Hipòtesi de treball

Partim de la idea que les irreconciliables etiquetes aplicades al *Curial* per una part de la crítica literària –medievalitzant *versus* humanística– no fan honor a la complexitat d'una obra *de recepció* humanística (d'assimilació de noves idees per algú educat en les velles) com entenem que és aquesta. En *Curial e Güelfa*, en efecte, s'observa com les rèmores de la cultura medieval i les llums del primer Renaixement s'entrecreuen

---

⁵ Concepte que contempla l'estudi del text literari (d'acord amb GENETTE, Gérard, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Editions du Seuil, París, 1982, p. 7) considerant "tout ce qui le met en relation, manifeste ou secrète, avec d'autres textes."

minuciosament i premeditada, com les vares de vímet en un cistell. Aquesta *hibridació* cultural trobarà perfecta explicació si partim de la hipòtesi –generalment acceptada, sobretot en estudis recents– que la novel·la cavalleresca fou escrita a la Itàlia d’Alfons el Magnànim, en un ambient d’innovació intel·lectual, i per algú ben familiaritzat amb el toscà literari, la cultura italiana i les idees del moviment humanístic.

La correcta ubicació espaciotemporal i la caracterització historicoliterària de la novel·la cavalleresca permetran interpretar-ne el missatge amb una major claredat i profunditat. Troba plena justificació, doncs, que hom s’interroge sobre *el context de “Curial e Güelfa”*. I, sent el *Curial* una obra desconeguda fins el segle XIX i mancada d’esclaridors indicadors paratextuals, s’hi imposa el rastreig sistemàtic i la posada en diàleg tots els elements interns i externs de la novel·la disponibles o accessibles a hores d’ara: toponímia, onomàstica, ambientació, lingüística, codicologia, paleografia, marcadors intertextuals, referències literàries, heràldica, etc. La sistemàtica combinació de *coordenades* que informen sobre el temps i el lloc de creació i sobre la personalitat de l’autor, ens permetrà d’avançar cap a una contextualització molt precisa de l’obra. També partim de la idea de plantejar, a partir de la fixació del context, una possible atribució d’autoria. I viceversa: una vegada conegut qui podria haver escrit el *Curial*, tractar de dilucidar aspectes de l’obra que fins ara manquen d’explicació.

L’inconvenient del manuscrit incomplet és evident, però no *irreparable*. Sempre pot aparèixer algun indici –àdhuc algun document providencial d’arxiu– que responga o ajude a respondre alguns dels interrogants de la crítica literària; que repare una part del que s’ha perdut. Mentrestant, haurem de procurar avançar en la recerca interrogant interdisciplinàriament i, sense limitacions, el text i el còdex que el conté.

Quant a la caracterització historicoliterària del *Curial*, l’aprofundiment de les últimes dècades en el coneixement de la cultura literària que atresora l’obra ha alterat substancialment la consideració de l’anònim com un autor de formació i de tècniques medievals, com sostenia Giuseppe Sansone. L’avanç en la recerca ha potenciat el seu retrat com algú obert a les idees, tècniques, intencions pedagògiques i lectures de l’humanisme. Pel que sembla, no *oculta* o *dissimula* les seues fonts, com s’ha dit sovint, sinó que practica una *imitatio* renaixentista seguidora de l’escola de Barzizza. L’anònim hi inclou també manipulacions intertextuals en clau de *private joke* i expressions d’ironia o paròdia metaliterària. Ens preguntem, doncs, si l’aparença del *Curial* com una novel·la d’amor cortés, cavalleria artúrica i enyorança trobadoresca no seria en part un *vehicle* per a exposar idees sobre la legitimitat de la ficció literària; la regeneració d’una

cavalleria laica i humanística, d'armes i lletres, i la reivindicació aristocràtica i neoplatònica del gaudi dels sentits, la riquesa i la glòria. Tractarem de comprovar, en conseqüència, si aquest brillant escriptor, que mantenia arrels en l'edat mitjana, havia desplegat ja les ales d'un entusiasme neòfit per l'humanisme.

Metodologia

S'imposa, en primer lloc, el buidat sistemàtic de l'abundant publicística generada, especialment en les últimes dècades, sobre el regnat d'Alfons el Magnànim, a fi de documentar punts de contacte amb el contingut de *Curial e Güelfa*. Això ens permetrà, a més, reconstruir un nombre suficientment ampli de perfils biogràfics, de personatges vinculats a la cort napolitana del rei d'Aragó –centrant-nos en els humanistes italians i els cortesans ibèrics– que no deixi passar desapercebut el possible autor de *Curial e Güelfa*. Es complementarà la informació bibliogràfica amb documentació inèdita d'arxiu. Aquesta primera part facilitarà la comprensió del context historicocultural on segons la crítica degué sorgir el projecte literari del *Curial*: cercles de poder, interessos literaris dels cortesans, mecenatge artístic, relacions diplomàtiques, etc.

Des del punt de vista metodològic, les anàlisis prosopogràfiques de societats urbanes, col·lectius mercantils, categories socials o estaments específics han estat aplicades durant les darreres dècades amb resultats idonis en estudis d'història medieval.⁶ Per al cas que ens ocupa, comptem amb un treballadíssim precedent, com és la tesi doctoral de Roxane Chilà (2014), que ens ha ajudat a avançar.⁷ Partint d'aquest treball i de les clàssiques monografies d'Alan Ryder, hem procedit de manera selectiva a discriminar quins col·lectius en general i quins individus en particular interessa retratar, d'acord amb els objectius de recerca: 1) els individus que destaquen per la seua producció literària; 2) tots aquells que posseeixen biblioteques pròpies, practiquen el mecenatge, són dedicataris de llibres o manifesten algun interès –per tangencial que siga– per la cultura literària, i 3) els qui, sense manifestar interès per la cultura, excel·leixen en àmbits de poder o burocràcia. Ampliarem substancialment, així mateix,

---

⁶ Vegeu, per exemple, SIXTO, Ricardo i al., *Prosopografías y perfiles sociales. Proyectos de historia urbana sobre Valencia medieval*, dins BARROS GUIMERANS, Carlos (coord.), *Historia a debate. Actas del Congreso Internacional 'A historia a debate', celebrado el 7-11 de julio de 1993 en Santiago de Compostela*, Sant Jaume de Galícia, 1995, vol. 4, ps. 189-198; MARTÍ SENTAÑES, Esther, *Un'analisi prosopografica e dei rapporti di potere delle oligarchie cittadine nella Corona d'Aragona nel basso medioevo*, dins *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 4, Torí, 2010, ps. 237-257.

⁷ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>

l'especte de personatges més enllà dels documentats o inventariats per Ryder i Chilà, i augmentarem la informació sobre els perfils més interessants.

Lògicament, considerant el predomini net d'hispanics en la cort alfonsina –la cort reial com a *colònia* i com a aparell de dominació– i l'objectiu de la tesi –contextualitzar el *Curial*–, es desenvoluparan de manera preferent les biografies dels catalanòfons i dels súbdits de la Corona d'Aragó occidental, en general. No obstant això, s'hi inclouran també les ressenyes de poetes castellans i aragonesos que destacaren en dita cort; de poetes catalans que la visitaren ocasionalment, i d'alguns diplomàtics o nobles de Nàpols i Sicília (per exemple, el sicilià Giovanni/*Johan* de Ventimiglia) que destacaren pels estrets vincles que mantingueren amb els oriünds d'enllà la mar. Perquè també cal tenir en compte que la cort d'Alfons V d'Aragó, ja des de la seua seu valenciana (1416-1430) fou un lloc de trobada per a cortesans catalanoparlants (de València, Catalunya i Mallorca), aragonesos, sicilians, sards i castellans. Aquesta pluralitat de procedències –i d'expressions lingüístiques– troba un clar reflex en la nòmina de 212 personatges que hem seguit (39 humanistes italians a banda), per bé que hi predominen els valencians, per tal com la cort de Nàpols fou un *trasllat* o seqüela de la de València.

El context de creació ens durà a discernir amb major claredat qui podria haver escrit *Curial e Güelfa*. D'ací passarem a l'anàlisi del text, entès com un escrit *literari*, però també com un document *històric*, d'acord amb el ja clàssic plantejament historiogràfic de l'escola dels *Annales*. Les al·lusions a fets històrics, topònims, armament, numismàtica, personatges, símbols heràldics, etc., que pot contenir qualsevol novel·la cavalleresca –especialment aquesta, que sembla tenir molts elements introduïts o citats en clau– així ho justifica. Obliga a avaluar-la amb tota la seua complexitat; a considerar-la amb un enfocament holístic, integrador, que interrelacione els més diversos aspectes del contingut. De manera que, com en un mosaic mancat d'algunes tesselles (en el *Curial*, ens manquen l'autor i la dedicatòria), siguem capaços de reconstruir al màxim la imatge prevista per l'artífex. Si en una obra pictòrica mancada de signatura és legítim preguntar-se per l'autor, considerem legítim, així mateix, interrogar-nos sobre la identitat del redactor a partir de l'anàlisi de l'obra. Entenem que les pinzellades històriques, culturals i potser autobiogràfiques que el *Curial* conté proporcionen indicis suficients per a plantejar atribucions d'autoria.

El neohistoricisme nord-americà⁸ demostra fins a quin punt el text literari no és sinó el producte –filtrat i matisat per la personalitat de l'escriptor– d'un context històric i cultural determinat. L'entorn social no condiona, però sí que ajuda a explicar múltiples aspectes d'una creació literària. Qualsevol anècdota del text, correctament interpretada, és una coordenada més que ajuda a situar-lo en un ambient determinat i, en conseqüència, a entendre millor el bagatge cultural i humà que l'autor atresorava.⁹ El text ens informa sobre el context. El context ens ajuda a localitzar-hi l'escriptor. I el coneixement de l'autor ajuda, és clar, a entendre'n molt millor l'obra.

La nostra formació prèvia i experiència de recerca com a medievalista ens servirà per a aprofundir en alguns aspectes del *Curial* que podrien passar desapercebuts a altres historiadors de la cultura o de la literatura formats en el terreny estricte de la filologia. Procurarem integrar interdisciplinàriament aspectes filològics, de literatura comparada i d'història medieval, és clar, però sense renunciar a l'aportació d'altres múltiples disciplines *auxiliars*: història de l'art i de les idees estètiques, heràldica, emblemàtica, numismàtica, paleografia, codicologia, antropologia social, història del dret... Sols des de l'atenció indiscriminada al màxim nombre d'elements susceptibles d'anàlisi, podrem accedir a una intel·lecció òptima de l'obra, que ajude a situar-la en un context precís i determinat. I, fins i tot, a atribuir-la hipotèticament a algun personatge concret, amb un fonament argumental suficient, amb vistes a traure-la de l'anonimat.

Bibliografia

El conjunt de bibliografia, d'abast europeu i en els més diferents idiomes, manejada durant el procés de recerca (6.700 referències), juntament amb el recurs complementari als arxius, ha afavorit una aproximació suficientment fonamentada per a determinar el context i la més que probable autoria del *Curial*, i també per a aclarir

---

⁸ El *New Historicism* fou un moviment crític que triomfà en la dècada del 1980 als Estats Units com a reacció lògica al formalisme restrictiu dels *new critics*, que dominava els estudis sobre literatura. Es tractava d'una reacció, però també d'una aposta decidida per la comprensió dels textos literaris en relació dialògica amb el context cultural, social i polític específic que els havia fet possibles. Vegeu, per exemple, HOWARD, Jean E., *The New Historicism in Renaissance Studies*, dins *English Literary Renaissance*, 16, hivern 1986, ps. 13-43; MONTES DONCEL, Rosa Eugènia, *De nuevas sobre el nuevo historicismo*, *Anuario de estudios filológicos*, 27, Càceres, 2004, ps. 207-219.

⁹ Valga algun exemples de mostra: quan *Curial* es queixa del "procés d'absència", del juí inclement i sense defensa possible que la Güelfa fa d'ell, està compartint amb els lectors una expressió col·loquial ben poc comprensible a Barcelona, però molt corrent a València. Es tracta d'un formalisme jurídic dels *Furs de València* absent en la legislació catalana. Si els lectors previsibles del *Curial* no estaven familiaritzats amb el llenguatge foral i la pràctica judicial valencians, quin sentit tindria referir-se al procés d'absència? El nombre de detalls contextuais que conté *Curial e Güelfa* és extensíssim. Establir una dicotomia entre el text i el seu context empobriria notablement els resultats.

molts altres detalls d'interès que conté l'obra. Per a la primera part de la tesi, hem llegit amb atenció tota aquella informació disponible sobre el regnat del Magnànim, especialment la referida a l'escenari italià. També l'existent sobre aquells cortesans que s'han proposat com a candidats a autors de la novel·la i sobre aquell que, de resultes del nostre procés de recerca, ha acabat emergint de la documentació com el candidat més versemblant i capacitat. En la segona part, hem recopilat i revisat al detall tota la publicística existent sobre *Curial e Güelfa* per a fer-ne síntesi de resultats, abans de "reinterpretar" la novel·la en un context que hem anat determinant a base de combinar indicis i coordenades. Aquests indicis, i el contingut mateix de la novel·la, ens han obligat a explorar els més diversos aspectes sobre la cavalleria, la geopolítica, la diplomàcia, la genealogia, etc., dels regnes de la Península Ibèrica, els estats italians, Anglaterra, França, Borgonya, el centre d'Europa, els Balcans i Tunis, per ser aquests els escenaris per on discorre la ficció literària i l'onomàstica à *clef*.

El primer gran objecte de la nostra atenció serà el Nàpols del rei Alfons (1443-1458) i la seua cort italiana, de gran esplendor; la història la qual és, en bona mesura, la de la construcció i perpetuació d'un mite humanístic. La Renaixença catalana no s'interessà molt per aquest mite, pel fet de veure en Alfons el Magnànim una figura *non grata*: el rei que abandonà Catalunya a la seua dissort. Reporta aquesta impressió Ferran Soldevila (*Resum d'Història de Catalunya*, 1956) quan afirma que l'empresa de Nàpols fou tan "llarga i porfídiosa", que enfonsà Catalunya en la depressió econòmica i en una crisi prebèl·lica. El caràcter d'aquest rei contrastava, segons el medievalista, amb el de Pere el Cerimoniós: un home que "estimava amb passió la seua terra."¹⁰ Per la mateixa època, Jordi Rubió (*Sobre la cultura en la Corona de Aragón en la primera mitad del siglo XV*, 1955) cridava l'atenció sobre la necessitat de prestar atenció a un regnat de gran interès cultural, però escassament documentat fins aleshores.¹¹

---

¹⁰ SOLDEVILA, Ferran, *Resum d'Història de Catalunya*, Barcino ("Col·lecció Popular", 177), Barcelona, 1956, ps. 74-76.

¹¹ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Sobre la cultura en la Corona de Aragón en la primera mitad del siglo XV*; separata del *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 25 de setembre –o 2 d'octubre del 1955)*, Diputació Provincial de Balears ("Ponencias", 7), Palma de Mallorca, 1959 (p. 12): "Existen muchos datos esparcidos en bibliografías y estudios de historia literaria, pero falta un programa para ordenarlos. La administración y la política atrajeron a Nápoles a muchos notarios y burócratas que allí estuvieron en contacto con los humanistas a sueldo del rey Alfonso (...). Todo este pequeño mundo ha de ser movlizado; primero estableciendo registros onomásticos a base de investigaciones archivísticas (...). En segundo lugar, es indispensable el repertorio bibliográfico de las obras manuscritas de autores de la Corona de Aragón correspondientes al período objeto de estudio, y también de todos los códices por cuyas subscripciones pueda colegirse que fueron transcritos en ella en la misma época."

La tasca de recollir notícies esparses sobre la producció cultural en romanç a la cort alfonsina ja havia sigut encetada molts anys abans que Rubió en denunciara els retards, els buits i les mancances. De la primeria del segle XX són les meritòries aportacions de Benedetto Croce (1917), que féu un assagístic seguiment del panorama cultural i literari, i de Josep Ametller (1903-1904), que exhumà múltiples documents sobre aspectes diplomàtics, culturals i “espirituals”. Sense que s’observe cap continuació en aquests treballs, cal esperar al 1956 per a veure publicat *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo*, d’Andrés Soria, on s’estudien les relacions establides pels humanistes de la cort alfonsina amb alguns secretaris i nobles d’origen hispànic. Simultàniament, a Itàlia, Tammaro De Marinis duia a terme la reconstrucció – fins on era possible realitzar-la– de *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona* (1952, 1969). Els congressos d’història de la Corona d’Aragó, sobretot a partir de la dècada del 1950, aporten dades d’interés sobre el Nàpols del Magnànim, que complementen i matisen el panorama general estudiat monogràficament per d’Alan Ryder en dos magnífics treballs (1976, 1990), que fan síntesi del regnat que ens ocupa.

Si Ryder és un referent bibliogràfic de primer ordre per a l’acostament a la figura d’Alfons el Magnànim, la seua cort i el seu temps, no hem de perdre de vista tampoc les pluridisciplinàries i continuades aportacions de medievalistes, filòlegs, crítics literaris, musicòlegs, historiadors de l’art, etc., de les dècades del 1950-2010, que han aclarit científicament no poques qüestions de debat. Al predomini dels recercadors italians (Eugenio Duprè-Thesèider, Ruggero Moscati, Ernesto Pontieri, Raffaele Colapietra, Francesco Senatore, Fulvio Delle Donne, Anna Maria Compagna, Giuliana Vitale, Gennaro Toscano, Gianni Villani, Guido Cappelli, Antonio Lupis, Saverio Panunzio, Antonio Gargano, Bruno Figliuolo, Claudia Corfiati, Antonietta Iacono, etc.), cal afegir l’interés que ha despertat el Nàpols del rei Magnànim en investigadors d’altres nacionalitats: Constantin Marinescu, Aurea Javierre, Hanno W. Kruft, Magne Malmanger, Higini Anglès, José Carlos Rovira, Jerry H. Bentley, Miquel Navarro, Claire Challéat, Roxane Chilà, Gema B. Capilla, Rafael Cornudella, Mariàngela Vilallonga, Juan Ruiz Calonja, Santiago López-Ríos, Eduard Mira, etc. La publicació de corpus de fonts documentals arxivístiques (dades anteriors a la destrucció del 1943, lletres de missatgers barcelonins, *Fonti aragonesi*, *Dispacci sforzeschi*, documents de la tresoreria, etc.) i fonts cronístiques bàsiques (Beccadelli, Facio, Loise de Rosa, Gaspar Pelegrí, Llop d’Espejo...), així com les acurades ressenyes biogràfiques del *Dizionario Biografico degli Italiani* de l’editorial Treccani, han ajudat a la tasca col·lectiva de

reconstrucció dels pilars explicatius i dels protagonistes individuals d'un esplèndid període de la història del sud d'Itàlia. En la majoria d'aquests treballs d'investigació i de difusió, d'una manera ineludible, la política i la cultura, les lletres i les armes, la diplomàcia i les belles arts, s'entrellacen d'una manera tan estreta, que exigeixen de qualsevol recercador una gran capacitat d'atenció interdisciplinària.

Mobilitzar tota aquesta ingent quantitat d'informació sobre la cort napolitana del Magnànim ha sigut el punt de partida, a fi de conèixer en profunditat l'ambient cultural i literari de la cort on, segons alguns indicis manejats per la crítica, s'hauria escrit el *Curial*. Aquest viatge a través de desenes de monografies i articles ha multiplicat exponencialment la seua durada (ja s'ha dit que hem acumulat unes 6.700 referències bibliogràfiques) en descobrir, segons que avançava la recerca primordial, nous camins a explorar per al coneixement del gran nombre de personatges de l'Europa del segle XV als quals al·ludeix l'autor de la novel·la cavalleresca. Això obliga a revisar la situació política i diplomàtica de bona part del continent a través de la més diversa bibliografia. Per si fóra poca la tasca a dur endavant, al pas que avançava la recerca, hem comprovat que l'abast de la cultura clàssica de l'escriptor és molt més ampli del que hom podia preveure inicialment, així com els seus contactes amb l'humanisme italià. D'ací que la bibliografia final de la tesi continga també un repertori notable de textos de l'Antiguitat grecollatina, i d'estudis sobre l'humanisme italià del *Quattrocento*.

En contrast amb l'abundància i la dispersió de la informació sobre el Nàpols del rei d'Aragó, la bibliografia existent sobre *Curial e Güelfa* era, fins a fa pocs anys, molt escassa. Contrastava visiblement amb l'atenció que havia rebut per part de la crítica l'altra gran novel·la cavalleresca de la literatura catalana, *Tirant lo Blanc*. La manca de referents sobre l'autoria i el context del *Curial*, sens dubte, ha dificultat notablement l'aproximació dels estudiosos i la comprensió de la novel·la. El nombre de tesis doctorals i de monografies existents sobre aquesta obra literària és molt escàs: no té correspondència, en absolut, amb la qualitat i la importància del text. El còdex únic que el conté és ara ben conegut gràcies a paleògrafs com Josep Perarnau, Francisco Gimeno, Gemma Avenoza o Arsenio Sánchez, que descarten els presumptes indicis de falsedat apuntats anys arrere per Jaume Riera, o els sostinguts encara hui per Rosa Navarro. Moltes "estranyeses" sorprenents que afirmen localitzar-hi determinats analistes es deuen als intents de la crítica catalana del segle passat d'encaixar-la, com en un llit de Procust, en el panorama literari de la Catalunya gòtica del segle XV. Si el *Curial* "no ha

deixat de desvetllar perplexitats”, com observen Lola Badia i Jaume Torró en l’edició del 2011,¹² és perquè no se l’ha contextualitzat on i com pertoca.

Les aproximacions generals a la interpretació de l’obra, començaren amb uns primers interrogatoris per part de Bernardo Sanvisenti (1904), Marcelino Menéndez Pelayo (1905), Lluís Nicolau d’Olwer (1908) i Arturo Farinelli (1922, 1929), que definiren l’obra com a catalana, però influïda en molts aspectes per la realitat i la cultura italianes del segle XV. A l’*editio princeps* d’Antoni Rubió i Lluch (1901), seguiren les de la II República, amb un major o menor desplegament d’anotacions: la de Miquel Aramon i Serra (1930-1933) i la de Ramon Miquel i Planas (1932).

Després vingué la inserció del *Curial* en les històries generals de la literatura, com les de Jordi Rubió i Balaguer (1953) o Martí de Riquer (1964). Les revisions sintètiques o breus de l’obra literària, de caràcter divulgatiu, tenien per contrapunt els intents que s’efectuaven, des d’Aramon (sobre l’*humorisme* en la novel·la, 1936), per a comprendre a grans trets la intenció literària de l’escriptor i per a ajudar a catalogar culturalment una obra tan singular. Destaquen, per les interessants aportacions que fan, les lectures crítiques del *Curial* realitzades per Pere Bohigas (1936, 1976), Manuel de Montoliu (1961), Giuseppe Sansone (1963) i Antoni Comas (1968). Tothom coincidia aleshores en l’extraordinària qualitat literària de la novel·la, encara que sense comprendre l’abast de la càrrega cultural clàssica exhibida, que algun crític qualificava –paradoxalment, pel que ara es coneix– de “prescindible”. Els especialistes en literatura –sobretot Sansone– coincidien a analitzar la novel·la des de la seua *medievalitat* intrínseca i des de la seua estricta catalanitat geogràfica. Hom posava l’accent en la inèrcia trobadoresca i cortesa, o en la càrrega al·legòrica d’alguns personatges, com a signes distintius d’un esperit medievalitzant. Per contra, es negligien aquells aspectes (ironies, influx de l’italià en el llenguatge, ambientació itàlica, facècia mitològica, diàlegs llucianescos, signes de neoplatonisme, entusiasme pels autors italians, plasmació d’ideals humanístics...) que, pel que observa la crítica recent i pel que hem pogut comprovar nosaltres, fan de la novel·la una obra innovadora i molt italiana: de *cavalleria umanistica*.

Caldrà esperar, tanmateix, a la dècada del 1980 perquè l’estudi del *Curial* comence a afrontar-se d’una manera més sistemàtica i detallada des de les institucions acadèmiques i universitàries. En paral·lel a la crítica literària, la filologia avançava i posava en evidència indicis desapercebuts dècades arrere per Anfós Par (1928) sobre

---

¹² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 9).

“valencianitat” lingüística (Josep Giner i Marco, Joan Coromines, Manuel Sanchis Guarner, Antoni Ferrando, Joan Veny, Germà Colón...) de la novel·la, els quals feren pensar Ferrando en la possibilitat que el culte secretari valencià Joan Olzina haguera sigut l'autor del *Curial* (candidatura que el filòleg descarta explícitament des del 2007). Pel 1985, Germà Colón s'atrevia a demanar-se directament: “Era valencià l'autor del *Curial*?” Una cosa és la llengua d'escriptura i una altra, de ben diferent, la pàtria de l'escriptor... El *Curial*, obra d'un autor influït pel lèxic valencià, deixa veure ben poca valencianitat ambiental, i una artificiosa i tangencial catalanitat (els catalans són pocs i Catalunya queda lluny). Hi ha molt d'“aragonesisme” dinàstic i de lleialtat a un rei “d'Aragó” descendent d'un “don Pedro” citat al mes pur estil castellà. Que fóra valencià o no l'autor no depenia tan sols del lèxic que coneguera o preferira.

L'enigma estava servit, i la controvèrsia al voltant de l'autoria i de la catalogació diatòpica de l'escriptor –si és que se'l pot ubicar realment en algun mapa d'isoglosses– està lluny d'haver cessat. Algunes propostes d'atribució d'autoria, alternatives a la que havia defensat Ferrando (el cavaller Lluís Gras, segons Júlia Butinyà; el secretari Lluís Sescases, segons Maria-Teresa Ferrer) no han acabat de convèncer la crítica literària. En el transcurs del nostre procés de recerca, com es comprovarà, ens hem vist obligats a considerar l'alternativa d'una atribució d'autoria a Enyego d'Àvalos, gran camarlenc del Magnànim i mecenes d'humanistes, tot un bibliòfil i lletraferit. Entre altres coses, perquè la seua extraordinària trajectòria vital sembla trobar un reflex en tots i cadascun dels continguts de la novel·la anònima. Es tracta d'un personatge “de frontera cultural” –un, diguem-ne, castellà catalanòfon italianitzat– que, per la mateixa raó de la seua *transnacionalitat*, i tret d'algunes meritòries excepcions, ha passat quasi desapercebut a bona part dels investigadors espanyols, catalans, valencians i italians que s'han ocupat d'estudiar la cultura i la literatura de les corts d'Alfons I i Ferran I de Nàpols.

No ha tingut molta més sort la també “fronterera”, i òrfena a més a més, novel·la catalana. L'escassa atenció que fins als anys huitanta havia rebut *Curial e Güelfa* en comparança amb el *Tirant* o amb altres obres emblemàtiques de la literatura catalana medieval, fou posada en evidència per l'assaig d'Antoni M. Espadaler *Una reina per a Curial* (1984). Seguint el suggeriment de Martí de Riquer sobre la hipotètica relació de la novel·la amb un possible exiliat urgellista al Montserrat, l'estudiós desconsiderà altres propostes orientatives, com la de Ferrando, o la de Pamela Waley (que s'interrogava sobre la possibilitat d'un autor de llinatge Perellós amb vincles amb Borgonya), i aprofundí en les fonts cronístiques i bibliogràfiques del Montserrat, amb resultats val a

dir que decebedors. L'aportació d'Espadaler, intensament treballada, conté reflexions d'interés sobre aspectes concrets del text, però, en línies generals, les seues propostes de contextualització han contribuït a *desorientar* la recerca sobre el *Curial*: a apartar-la d'un lloc (Itàlia) i d'un temps (*ca.* 1443-50) que l'expliquen lògicament.

Sense entrar en debats previs sobre l'autoria de l'obra literària, Lola Badia (1987-1988) decidí reorientar la recerca cap a un objectiu científic que tothom considera bàsic: la reconstrucció de les fonts i de la cultura literària de l'escriptor, que és el camí més directe i més ferm per a la comprensió de la novel·la i, en conseqüència, de la mentalitat, els referents i les aspiracions culturals de l'anònim. De particular interès, en aquest sentit, és l'exploració de fonts clàssiques relacionables amb el *Curial* realitzada per Xavier Gómez Font (1986). Per aquell temps, Júlia Butinyà encetava la seua profunda dedicació, plasmada en múltiples articles (des del 1987), que versen sobre l'onomàstica i les fonts italianes de la novel·la cavalleresca; sobre el posat allixonador de l'autor envers algun important dedicatari, que podria ser hipotèticament el rei Alfons; sobre elements de connexió amb autors castellans com Mena o Santillana; sobre l'oberta consideració de *Curial e Güelfa* com "una novela humanista" (1998, 2012) o representativa del "pas a la novel·la moderna" (2003); sobre els recursos lírics, la dimensió europea, el concepte de noblesa *ex virtute*, i un llarg etcètera.

La major part de la intensa labor analítica i crítica de Júlia Butinyà ha estat recollida o compendiada en una extensa monografia (*Tras los orígenes del humanismo: el "Curial e Güelfa"*, 1999) sobre les fonts, l'estructura, la lliçó filosoficomoral, la relació autor-dedicatari i l'atmosfera de renovació humanística de la novel·la. És de remarcar que Comas (*Escolis*, 1968), Ferrando (*Sobre el marc històric i cultural*, 1997) i la mateixa Butinyà (*Tras los orígenes, op. cit.*) han abordat l'estudi crític del *Curial* sense manifestar cap mena de perplexitat sobre els continguts de l'obra. Simplement, n'han percebut la "italianitat" contextual que demana per a ser entesa i n'han deduït l'autoria per part d'algú plenament integrat en la cultura italiana de l'època.

Comas s'arriba a preguntar si fou redactada originalment en italià. Ferrando relaciona les informacions historicoculturals de l'obra (tractament del desafiament de Bordeus, errors sobre l'infant Alfons i Corralí, etc.) amb la historiografia, l'erudició (Villani, *commenti* de la *Divina Comèdia*, etc.) i la cultura literària d'Itàlia (família textual de la llegenda de la duquessa acusada d'adulteri, *Decameron* en toscà...). Butinyà en destaca l'impacte de l'humanisme italià, i els deutes amb Dant, Boccaccio i Petrarca, i mira de trobar punts de contacte del *Curial* amb la producció literària de la

cort de Joan II de Castella. A diferència de Badia, Torró i altres estudiosos catalans, i fins i tot de recercadors italians com Stefano M. Cingolani, que situen el *Curial* –alguns explícitament; d’altres, implícitament– a Catalunya o en unes indeterminades corts “ibèriques” dels Trastàmara, Comas, Butinyà i Ferrando el veuen com una obra gestada a Itàlia, i amb unes connexions molt estretes amb la literatura italiana en *volgare* o en llatí dels segles XIV i XV. Extensa i interessant, així mateix, és l’aportació de Montserrat Piera, amb diferents articles i un estudi monogràfic titulat “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas (1998); tot i que aquesta estudiosa no aborda directament la –diguem-ne– problemàtica contextual de la novel·la. El seu interès s’enfoca cap als personatges femenins i cap a la superació humanística dels prejudicis d’un masclisme antropològic ideologitzat –els dels moralistes medievals–, que ella qualifica de “transgresiones genéricas” (potser pecant d’anacronisme).

Quan es redacten, amb el canvi de segle, algunes obres d’aproximació general a *Curial e Güelfa*, ja disposa hom d’un interessant volum d’articles específics que analitzen alguns dels aspectes més interessants de la novel·la cavalleresca. Des de la dècada del 1970 no han deixat d’intensificar-se aquestes recerques, obra d’autors com Sylvia Roubaud (representació de festes); Regula Langbehn-Rohland (concepte de cavalleria); Charles J. Merrill (referents clàssics i italians de l’escriptor); Francisco Rico (Petrarca); Joe Difrancis (una valoració general de l’obra); Pablo Vázquez (simbolisme del personatge de Curial); Patricia Boehne (Petrarca); Jeremy Lawrance (aspectes en comú amb el “prehumanisme” castellà); Pedro M. Cátedra (presència d’Enric de Villena); Jaume Torró (fonts clàssiques i italianes); Joan Bastardas (Camar i les fonts clàssiques); Olimpio Musso (coneixement del Montferrat, italianitat); Ronald Keightley (amor i lliçó moral); Matilde Cortés (fonts trobadoresques i altres aspectes); Vicent Ferrer (episodis africans, caracterització del Sanglier i recepció de l’obra); Donna Rogers (evocació de Dido); Stefano M. Cingolani (models culturals de l’autor); Manuela Stocchi (Boccaccio); Rafael Alemany (episodis africans); Alberto Manzanaro (el tema de la Fortuna); Anna-Maria Saludes (somnia i visions, fonts trobadoresques); Isabel de Riquer i Meritxell Simó (motius al·legòrics); Glòria Sabaté (la concepció de l’heroi); Hèctor González (debat armes-lletres, models heroics, salconduit ficcional); Albert Hauf (Làquesis i el moralisme); Joaquín Hernández-Serna (les Muses i la matèria de Troia); Jeroni Miguel (el concepte de noblesa); Àngel Ferrando (les Muses i la música); Alberto Varvaro (contextualització de la “novel·la cavalleresca” catalana en àmbit europeu); Maria Àngels Fuster (problemes d’intel·lecció i traducció); Ricardo da

Costa (diàleg entre literatura, cultura clàssica i història medieval); Juan Francisco Mesa Sanz (*commenti* de Dante, italianitat i neoplatonisme); Isabel Grifoll (Camar i Dido); Roxana Recio (aspectes de literatura comparada); Gemma Pellissa (comparació amb *Paris e Viana*, i acarament amb la novel·lística sentimental); Cesáreo Calvo (italianitat lingüística i literària de la novel·la); Bob de Nijs (música polifònica), i Sònia Gros Lladós (fonts clàssiques i Boccaccio), etcètera.

Per la seua banda, Antoni Ferrando s'ha ocupat en les últimes dècades de detectar fonts italianes (i centreeuropees) que feien explicable la novel·la a Itàlia, i elements simbòlics que fan pensar en una possible lectura al·legoricopolítica, també en clau italiana, d'una obra que presenta simptomàtiques diferències amb *Tirant lo Blanc*. La seua recerca, jalonada per l'edició filològica del *Curial* (2007), l'ha dut a acumular indicis de diversa naturalesa (críticoliteraris, històrics, toponomàstics, bibliogràfics, lingüístics, codicològics, etc.) suficients per a valorar el text de *Curial e Güelfa* com el producte d'un minuciós treball culturalista i filològic. L'esforç requerí d'un escriptor amb una gran dedicació a un projecte a través del qual s'evidencia la seua parla catalana de València i, per alguns indicis, la seua relació amb Toledo o amb algun àmbit de parla aragonesa; a més d'una trajectòria vital i una formació consolidades durant anys a Itàlia. Aquestes observacions s'han reforçat pel gran avanç que ha significat la publicació el 2012, en dos gruixuts volums (1.193 pàgines), d'un acostament multidisciplinari a *Curial e Güelfa*, coordinat pel mateix Ferrando.¹³ Sense necessitat de glossar cadascuna de les 38 contribucions d'especialistes en matèries diferents, és ben remarcable la pluralitat d'enfocaments (context historicocultural, referents literaris, anàlisi gramatical) a la qual se sotmet l'objecte d'estudi. Aquestes aportacions resulten de gran importància per a una millor delimitació del context de la novel·la cavalleresca, i lògicament han sigut tingudes en compte en el present estudi, per l'actualitat de les dades que aporten i per les anàlisis i novetats especialment significatives que contenen.

Si de cas, sembla pertinent destacar les aportacions de les investigadores italianes Anna Maria Compagna (dimensió internacional de l'obra) i Anna Maria Babbi (fonts franceses filtrades per la recepció italiana), que contribueixen a situar l'obra catalana en un context italià. Interessant és, així mateix, la tasca de Juan Francisco Mesa, de rastreig de frases preses de *commenti* trescentescos de la *Divina Comèdia*. Des de l'angle

---

¹³ FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012.

lingüístic, mereix atenció sobretot l'estudi del professor Ferrando sobre les "precaucions metodològiques" a adoptar a l'hora d'examinar filològicament el text. S'hi insisteix en la necessitat de superar la pura constatació numèrica de les marques geolèctals del *Curial* (seguint la dialectologia filològica tradicional) amb la consideració de factors de tipus qualitatiu, com ara les variables sociolingüístiques: prestigi social i usos literaris. A més a més, el filòleg crida l'atenció sobre aspectes paratextuals com els *makulatur*, que permeten avançar algunes passes en la qüestió pendent de determinació de l'autoria i la transmissió de l'obra. En aquest treball, Antoni Ferrando conclou que l'autor adopta un model lingüístic, basat en l'experimentalisme lingüístic del Giovanni Boccaccio, que es caracteritza per l'alternança de variants gràfiques, morfològiques i lèxiques, però deixant notar un deliberat predomini de les preferències diatòpiques valencianes. No menys interessant és l'aportació de Josep Martines, sobre la presència de novetats lèxiques i la necessitat d'estudiar-les des d'un enfocament pragmàtic.

En paral·lel a la dinamització impresa per Ferrando a la recerca col·lectiva sobre el *Curial*, l'equip constituït per Lola Badia i Jaume Torró ha contribuït a fer avançar notablement els coneixements sobre les fonts i la cultura literària del fins ara desconegut escriptor. Els resultats s'han plasmat en l'edició conjunta de *Curial e Güelfa* (2011), crítica i anotada amb nombroses glosses explicatives, que ajudem a entendre múltiples aspectes de l'obra.¹⁴ En aquesta edició, i en alguns articles que l'acompanyen a manera de suplement, Badia i Torró posen en relació la novel·la catalana amb els textos més divulgats de la matèria de Bretanya, les fonts italianes (Dante, Petrarca, Boccaccio, Da Imola, etc.) i alguns clàssics fins ara insospitats (fins i tot la *Ilíada* d'Homer),¹⁵ bé que sense extraure'n les conseqüències pertinents sobre la inviabilitat de la documentació de l'obra analitzada al defora d'Itàlia. Una mica forçada, al nostre parer, és la voluntat de dits estudiosos de preservar les cròniques catalanes entre el repertori de fonts escrites fonamentals de l'anònim, quan els contactes d'aquestes amb el *Curial* són relativament

---

¹⁴ Tanmateix, s'hi modernitzen grafies i aspectes parcials de la morfologia nominal i verbal del text, i de la sintaxi, sense que aquesta actualització gràfica resulte sistemàtica, circumstància que aparta el text editat "de la llengua antiga i de la llengua moderna, i allunya l'edició dels paràmetres de la Filologia", com posen en evidència BUTINYÀ, Júlia – GROS, Sònia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa* (2011): a cura de Lola BADIA / Jaume TORRÓ, Barcelona: Quaderns Crema, 755 p. (Sèrie Gran, 26), dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 522-527 (p. 525). En conseqüència, en aquesta tesi doctoral, s'ha preferit seguir l'edició filològica d'Antoni Ferrando (2007), ajustada paleogràficament al text, la qual apareixerà citada en abreviatura (*CeG*) seguida del llibre en numeració romana (I, II o III) i del capítol en numeració aràbiga.

¹⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106.

inapreciables: records d'audició o de lectura, sense cap vincle intertextual. Les aportacions conjuntes d'ambdós recercadors, una vegada coneguts els *Estudis lingüístics i culturals* coordinats per Antoni Ferrando (2012), han començat a derivar cap a una consideració com més va més ineludible de la “petja italiana” del *Curial*. Per bé que ells prefereixen destacar la connexió literària de la novel·la –al nostre parer més anecdòtica que substancial– amb les corts ibèriques dels Trastàmara.

S'abstenen així Jaume Torró i Lola Badia de declarar explícitament la “italianitat” contextual que sembla respirar aquesta novel·la del segle XV redactada en romanç català. En canvi, proposen que el model lingüístic del *Curial* podria haver-se inspirat en els criteris uniformitzadors de la llengua cancelleresca. Tanmateix, prescindeixen de comparar filològicament fragments del *Curial* amb textos de cancelleria; exercici que hauria ajudat a avalar o a descartar dita tesi. Opinen que l'autor aspirà deliberadament a obtenir una “indeterminació dialectal” per al seu text. És a dir, que plantegen tot el contrari del que demostra Ferrando sobre la integració de variacions diatòpiques i sobre altres aspectes filològics que distancien el *Curial* de la cancelleria.

En qualsevol cas, les discrepàncies interpretatives entre les diverses aportacions dels *Estudis* coordinats per Ferrando (2012) i les síntesis interpretatives de Torró-Badia (2011, 2015) són poc rellevants pel que fa a determinar l'abast de la cultura literària de l'escriptor. No, en canvi –com s'ha vist– pel que afecta a la caracterització lingüística del *Curial*, que en el cas de Badia-Torró descansa sobre bases filològicament poc actualitzades (Anfos Par, 1928) o interpretacions poc ajustades (com el fet de diluir la variació formal i diatòpica), que desdibuixen la complexitat del text.

Gran és també la divergència de criteris classificatoris que evidencien els treballs de Badia i Torró, on *Curial e Güelfa* es interrogada com una obra medievalitzant (seguint Sansone), i els de Butinyà, on se'n proclama el caràcter humanístic. Dominique de Courcelles i Juan Francisco Mesa parlen, fins i tot, d'una novel·la de signe o d'influx “neoplatònic”: tan moderna com italiana, doncs. Per estrany que ens pugui paréixer, no semblen incompatibles, sinó compaginables, els diferents punts de vista o perspectives interpretatives. Sobretot, quan considerem que el Quatre-cents fou un segle d'hibridació cultural (Peter Burke), de transició entre la tardor medieval i l'albada renaixentista. Es podria continuar definint el *Curial*, doncs, com “un singulier mélange de gothique et de Renaissance”, com el presentava Manuel Milà i Fontanals pel 1876.

Fonts arxivístiques

A banda de la bibliografia adés comentada, hom disposa d'unes fonts d'arxiu, de gran interès i poc explorades encara, d'on s'han extret dades fonamentals per a fer avançar l'estat de la recerca sobre alguns personatges i fets molt concrets, que afecten al context històric del *Curial* i a les dades que conté la novel·la. En qualsevol cas, el volum d'informació arxivística disponible sobre el regnat d'Alfons el Magnànim és tal (un miler de registres a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona, en 327 volums; uns 150 registres en diversos volums de l'Arxiu del Regne de València; una cinquantena a l'Archivio di Stato de Palerm, i alguns "fragments" a l'Archivio di Stato de Nàpols i a la Biblioteca Vaticana), que deixa lloc a que posteriors estudis amplien de manera exponencial la limitada informació que nosaltres, ara com ara, hem sigut capaços d'aportar, organitzar i presentar d'acord amb els objectius de la tesi.

La documentació d'arxiu napolitana sobre el regnat d'Alfons V el Magnànim és tan escassa com fragmentària. En primer lloc, perquè el 7 d'agost del 1460 Joan II d'Aragó requerí el trasllat "en la casa del Archiu [de Barcelona], per interès nostre", d'una part important dels fons documentals generats durant el regnat del seu predecessor. Els "registres e altres scriptures" demanades corresponen als anys 1436-1458 i inclouen fons relacionats amb els estats ibèrics de la Corona d'Aragó, però també alguns específicament referits a assumptes del *Regnum Neapolitanum*.

La part romasa a Nàpols fou objecte de successives destruccions parcials de documentació, producte d'antigues guerres i revolucions (1495, 1647, 1701), i també de la II Guerra Mundial, per represàlia dels ocupants alemanys, el 20 de setembre del 1943. D'allò que es podia consultar abans d'aquesta data, ens poden donar idea i referència –a manera d'epítom– obres com les de Camillo Minieri-Riccio, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458* (1881); Nicola Barone, *Le cedole di tesoreria dell'Archivio di Stato di Napoli dal 1460 al 1504* (1885), o Nunzio Faraglia, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò* (1908). La part menys afectada pel procés secular de destrucció de l'arxiu fou la constituïda pels 117 registres que l'any 1460, per manament reial de Joan II el Gran, el secretari reial Arnau Fonolleda s'emportà de Castel Nuovo a Catalunya. La majoria han perviscut fins els nostres dies entre els fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona, i contenen molta informació d'interès relativa al regnat napolità del Magnànim.

La nostra consulta arxivística, conseqüència de la bibliogràfica i puntualment complementària, s'ha adreçat cap a algunes fonts concretes de l'Archivio di Stato de Nàpols (relacions de tropes de cavalleria reial, de la dècada del 1440), l'Arxiu del

Regne de València (tresoreria reial, dècada del 1440) i, sobretot, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (anys 1438-1455). La cronologia d'aquesta selecció de registres estigué determinada per la delimitació cronològica molt estreta a què ens havia dut el procés de recerca preliminar sobre *Curial e Güelfa*, que situava al voltant dels anys 1444-1448 el procés de creació i de plasmació escrita del text anònim. Els 26 registres de Barcelona¹⁶ elegits per a aprofundir en les biografies de la primera part de la tesi doctoral i en la “detecció” de candidats a l'autoria de la novel·la, s'han seleccionat d'acord amb criteris com el contingut en matèria diplomàtica i de relacions internacionals; la relació amb processos de govern o d'administració on s'impliquen cortesans d'alt rang, i la presència de gràcies i privilegis atorgats a personatges d'origen hispànic.

El mateix procés de recerca ha sigut el que ha redirigit la nostra atenció arxivística cap al nord d'Itàlia, i concretament cap a la Llombardia: la pàtria del protagonista de la novel·la cavalleresca que ens ocupa. La presència d'indicadors historicoculturals i lingüístics que manifesten la familiaritat de l'autor amb aquella regió septentrional d'Itàlia ha justificat un acostament intens als fons de l'Archivio di Stato de Milà dels darrers anys del Filippo Maria Visconti (1435-1447). Tanmateix, és sabut que la proclamació de la República Ambrosiana (agost del 1447) tingué per seqüela “la perdita pressoché totale de la documentazione” dels anys precedents, per expressar-ho en mots de Franca Leverotti.¹⁷ El 21 de setembre, els Capitans de la Llibertat incitaren el poble a saquejar el castell-palau de Porta Giove, seu de la cancelleria secreta, i a cremar-ne l'arxiu. L'escassa documentació que se salvà de la crema patí alguns espolis abans que el nou duc Francesco Sforza, l'any 1450, decidira rescatar-ne les deixalles. Aquesta documentació residual fou reorganitzada pel secretari Cicco Simonetta i incorporada al fons anomenat Archivio Ducale Visconteo-Sforzesco. La major part del registre subsistent fou ressenyat en una col·lecció coordinada per Luigi Osio i Cesare Cantù, *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi* (1872), que ha sigut d'utilitat per a completar algunes dades sobre les relacions Nàpols-Milà en temps del *Curial*. També resulta d'interès, per a la reconstrucció d'aquestes relacions, per bé que contemple una

---

¹⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria reial 2.537 (anys 1447-1448), 2.651/2 (1448), 2.652 (1442-1446), 2.653 (1443-1448), 2.654 (1444-1447), 2.655 (1443-1452), 2.656 (1446-1449), 2.657/1 (1447-1449), 2.657/2 (1448-1449), 2.658 (1449-1452), 2.696 (1438-1449), 2.697 (1448-1455), 2.698 (1441-1448), 2.699/1 (1445-1449), 2.780 (1445-1446), 2.795 (1444-1446), 2.895/1 (1448-1453), 2.906 (1443-1446), 2.907 (1444-1446), 2.908/2 (1445-1447), 2.909 (1443-1446), 2.911 (1445-1448), 2.912 (1447-1448), 2.913 (1448-1449), 2.939 (1440-1452), 2.940 (1446-1452).

¹⁷ LEVEROTTI, Franca, L'archivio del Visconti, signori di Milano, dins LAZZARINI, Isabella (ed.), *Scritture e potere. Pratiche documentarie e forme di governo nell'Italia tardomedievale (XIV-XV secolo)*. *Rivista Rete Medievali*, 9, Nàpols, 2008, ps. 1-24.

cronologia relativament tardana respecte del moment que ens concernia estudiar més directament, la col·lecció encetada per Francesco Senatore sobre els *Dispacci sforzeschi da Napoli* (1997), és a dir, els despatxos amb informacions més o menys secretes que els ambaixadors de Milà residents a Nàpols remetien al duc milanés.

Quant a les fonts sobre el Montferrat, un territori molt relacionat amb la trama argumental de la novel·la catalana, ja advertia Antoni M. Espadaler que els arxius del marquesat foren “víctimes de múltiples infortunis”, així com els notaries.¹⁸ No obstant això, la destrucció no fou tan important com es creu, i es pot suplir a través de detallades cròniques dels segles XV-XVI i posteriors, i de la bibliografia local. A més a més, s’han publicat recentment treballs d’història medieval com el de Beatrice del Bo (2009), *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, que demostren el potencial d’informació notarial encara disponible i que ajuden molt a conèixer la situació del marquesat en temps de *Curial e Güelfa*.

Estructura

La distribució expositiva dels resultats obtinguts, resseguible a través de l’índex, ens ha dut a plasmar-los en dues grans parts: la primera, dedicada a la cort de Nàpols i a la relació del rei i els cortesans amb la cultura del país d’acolliment, Itàlia; la segona, consagrada a estudiar els referents literaris de l’anònim escriptor i la dimensió internacional dels fets i personatges que troben reflex en *Curial e Güelfa*. L’evident sobredimensionament d’una densa primera part –escindible de la tesi, perfectament, com una extensa i erudita monografia– entenem que es justifica per la voluntat d’exhaustivitat en la “recerca” i identificació de l’autor, i per la gran quantitat de detalls sobre personatges de l’entorn napolità (heràldics, biogràfics, genealògics, etc.) que l’escriptor aprofita per a enriquir el text, sobretot en forma de noms *à clef*.

Aquesta primera part s’enceta amb un balanç del significat polític i cultural del regnat napolità d’Alfons V d’Aragó. Seguidament, s’obri un registre dels humanistes i dels personatges hispànics de rellevància relacionables amb dita cort. En un ampli apartat a banda resseguim la trajectòria biogràfica d’Enyego d’Àvalos per haver comprovat –qüestió que avançàvem adés– que era l’únic candidat versemblant al qual poder atribuir l’autoria del *Curial*. Entrant en matèria més literària, en la segona part s’aborda la qüestió de la llengua i de l’idiolecte literari de l’autor. A continuació, es

---

¹⁸ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 39-40.

delimiten les lectures en romanç que manifesta conèixer dit escriptor, en castellà, català, occità, francès, italià i llatí; amb especial atenció a algunes fonts literàries (Boccaccio i altres autors del *Trecento*), erudites (*commenti* de Dante) i humanístiques (Bruni i altres autors), que foren determinants per al procés d'inspiració i de dotació de continguts literaris del *Curial*. S'obri a continuació un extens apartat sobre les fonts medievals i sobre els clàssics grecollatins que coneixia l'anònim escriptor.

Analitzada al detall la cultura literària de l'anònim, s'estudia també l'ambientació de la ficció novel·lesca (geografia, heràldica, armes, elements decoratius i al·legòrics, cultura musical, etc.). Aquest apartat serveix de preàmbul per a una extensa darrera part on es tracta de desxifrar els motius d'una onomàstica molt treballada à *clef*, la qual remet generalment a personatges històrics de la primera meitat del segle XV. Entenem que aquest apartat, que requereix un ardu treball d'erudició, ajudarà molt a situar amb precisió la novel·la cavalleresca en el seu context cronològic i geogràfic.

Agraïments

El primer agraïment, com la dedicatòria, és precís que siga per a Sílvia, per la seua comprensió absoluta, i per a Abel: infinita paciència infantil i recompensa de vida. Ni Penèlope i Telèmac haurien pogut suportar una odissea tan dura del marit i del pare. No puc oblidar tampoc el suport que, durant tota la meua existència, he rebut de pares i germans, de la meua família, que sempre m'ha encoratjat.

Agraïsc, així mateix, el savi consell i la intensa dedicació que, durant anys, ha posat el director d'aquesta tesi doctoral, el professor Antoni Ferrando Francés. Ell m'ha orientat cap a una Ítaca molt més llunyana del que mai haguera jo sospitat. Amb la seua ajuda, hem aconseguit véncer alguns cíclopes i lestrigons. La seua dedicació personal ha superat de bon tros el que podia esperar-se d'un director de tesi.

Vull agrair, també, al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València –Estudi General– que haja acollit aquesta tesi de doctorat. Espere que pugua ser útil per als estudis d'història de la cultura catalana i, més particularment, per als d'història de la llengua i la literatura medieval catalanes. Igualment vull expressar la meua gratitud als avaluadors de la present tesi, conscient com sóc de la seua, potser excessiva, densitat informativa. Els agraïsc que hagen acceptat un encàrrec tan dur i costós, i també les oportunes observacions crítiques que em puguen fer.

Estic en deute, finalment, amb el tot el personal dels arxius de València (Arxiu del Regne de València), Barcelona (Arxiu de la Corona d'Aragó) i Nàpols (Archivio di Stato) que m'han orientat i atés amablement en la recerca arxivística.

A tots els esmentats, el meu agraïment més reiterat i sincer.

PART I

LA CORT DE NÀPOLS

I LA RECEPCIÓ DE LA CULTURA ITÀLICA

“Puer ut primum ingredi firmiter et loqui distincte coepit adeo multus, et assiduus fuit in ludis et simulacris rerum bellicarum (...), obsecrante saepe Musephilo praeceptore, ut ingenium ab his inanibus ludis ad literarum Latinarum studia reuocaret. Sed ille, quum esset literis studendum, historiis potius et fabulosis carminibus vernacula, et praesertim Hispanica lingua conscriptis, oblectabatur, quibus heroum et fortissimorum equitum admiranda facinora celebrantur. Erigebat enim animum ad gloriam anhelantem in spem consequendae laudis.”

[“Tosto che’l fanciulo cominciò a caminar saldo et a favellar distintamente, tanto fu assiduo et si diletto nei giuochi et simulacri delle cose di guerra (...), pregando spesso fiate il Musefilo, suo maestro, che levasse l’ingeno da questi giuochi vani a gli studi delle lettere latine. Ma egli, quando era tempo di studiare le lettere, si dilettaua più tosto d’historie et di romanzi scritti in volgare, et massimamente in lingua spagnuola, nei quali sono celebrati i maravigliosi fatti de’ baroni et de’ fortissimi cavalieri. Percioche egli inalzava l’animo alla gloria, aspirando alla speranza d’acquistarsi honore.”]

Paolo GIOVIO

Vita del marchese di Pescara

1. Alfons el Magnànim, rei de Nàpols: context polític i cultural

1.1. La cavalleria i el triomf: l'empresa napolitana del rei d'Aragó

Alfonso de Trastámara y Alburquerque (Medina del Campo, 1396-Nàpols,1458) era un príncep adolescent i castellà quan son pare, el regent de Castella Fernando de Antequera, fou acceptat a Casp (28 de juny del 1412) com a rei legítim de la Corona d'Aragó, mancada de successió per la mort de Martí l'Humà (1410).

A partir d'aleshores, l'infant Alfons es voltà d'una cort privativa, passà a viure als regnes del seu progenitor, i assumí la seua nova dignitat de primogènit i hereu de la corona.¹⁹ Implicat des del 1415 en els afers de govern, per malaltia del pare, en abril del 1416 fou proclamat rei d'Aragó, de València, de Mallorca, de Sicília i de Sardènia, i comte de Barcelona. Tot i que la seua cort era en principi itinerant, com la castellana, Alfons V d'Aragó (1416-1458)²⁰ elegí el Palau del Real de València,²¹ ciutat d'uns 40.000 habitants i un gran dinamisme mercantil, com a seu preferent de govern.²²

---

¹⁹ A fi d'administrar-la, contractà el 13 d'octubre del 1412 els serveis de Ramon Fiveller, per a l'ofici de tresorer general seu. entre 1412 i 1416, al voltant de la figura del primogènit es mogueren entre 127 i 234 dependents (cavallers, donzells, secretaris, criades, cuiners, cavallerissos, etc.). Vegeu ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., *La corte del infante don Alfonso (1412-1416)*, dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (ps. 274-275).

²⁰ Per raons de propietat històrica, i seguint una tradició que ve de Jerónimo Zurita (segle XVI), ens referirem a Alfons el Magnànim com a "rei d'Aragó" –com se'l coneixia a tot Europa en el seu temps– i prendrem en consideració la numeració ordinal corresponent a aquest reialme (V), per ser el primer de la nòmina de títols que detenia. Tot i això, cal advertir que una part de la historiografia catalana, i fins i tot l'administració de l'ACA, ha optat per recuperar l'ordinal corresponent al títol de comte de Barcelona (Alfons IV), que s'havia fet servir en segles passats per a organitzar dit arxiu. Sobre la controvèrsia que afecta a aquesta "recuperació" –més ideològica que no historiogràfica– vegeu, entre d'altres, RIERA SANS, Jaume, *La correcta numeració dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, vol. 26, núm. 69, Catarroja (l'Horta), 2011, ps. 485-521.

²¹ Vegeu SERRA DESFILIS, Amadeu, '*Cort e palau de rey*'. The Real Palace of Valencia in the Medieval Epoch, dins *Imago temporis. Medium Aevum*, 1, Lleida, 2007, ps. 121-148.

²² Sobre aquesta i altres xifres demogràfiques que es manegen, vegeu RUBIO VELA, Agustín, *La població de València en la Baja Edad Media*, dins *Hispania*, vol. 55, núm. 190, Madrid, maig-agost 1995, ps. 495-525; CRUSELLES GÓMEZ, Enrique, *La població de la ciudad de València en los siglos XIV y XV*, dins *Revista d'història medieval*, 10, València, 1999, ps. 45-84. Tot sembla indicar que la

La instal·lació de la cort a València tingué lloc el 26 d'abril del 1417.²³ Malgrat alguns desplaçaments a Itàlia (campanya de guerra 1420-23), Barcelona (desembre del 1424, primavera del 1425, primavera del 1427) i Saragossa (campanyes contra Castella, 1425, 1429), el monarca habità en terres valencianes fins al 28 de setembre del 1430. Aleshores es desplaçà per Lleida i viles catalanes (1430-1431) abans de fixar el seu domicili al Palau Reial de Barcelona (març del 1431-maig del 1432). El 23 de maig del 1432 embarcà cap a Itàlia i ja no tornà més a la Península Ibèrica.²⁴ Aquell jove castellà que s'havia naturalitzat com a sobirà d'uns regnes estranys, heretats del pare, usà aleshores l'illa de Sicília com a base d'operacions per a saltar al continent i conquerir – amb gran esforç militar– el regne de Nàpols, del qual fou rei entre el 1443 i el 1458. L'empresa napolitana li aportaria, de fet, el triomf i la glòria.

Era encara Alfons un rei ibèric immers en una atmosfera gòtica, influït pels gustos estètics i cavallerescs de Borgonya, quan li arribà una carta de Catània, escrita el 27 de juny del 1419, en la qual se li proposava una aventura. El subscriptor, Andreu Guardiola, l'informava sobre la divisió que regnava al regne de Nàpols entre les faccions *durazzesca* i angevina, enfrontades des de feia dècades, i de l'oportunitat que aquesta crisi posava a l'abast de la seua corona: “Que yo sé certament”, explicava Guardiola, “ que si vós érets en aquest regne, esguardant la gran fama que vós havets de ésser cavaller franch e larch, vós ne metríeu tota la Calàbria e gran partida del reyalme de Nàpols, ab Roma, e açò ab poch sforç. E jur-vos per Déu, senyor, atesa vostra joventut com sóts per a treballar, e ço que és dit en Itàlia, vós poríets bé córrer cavall...”²⁵ Aquesta informació, afegida a la reivindicació del tron napolità que des del segle XIII tenia pendent el casal de Barcelona i la corona d'Aragó, animaren el rei a embarcar-se amb els seus exèrcits i a fer seua “l'empresa” napolitana.

L'excusa per a fer-se present a la Mediterrània fou l'anomenada “campanya de Sardenya”, destinada a la pacificació d'aquest regne. Després d'uns mesos de preparatius, un estol reial de 30 galeres armades i 14 naus salpà del grau dels Alfacs (8

---

població intramurs pogué passar dels 30.000 habitants del 1400 als 60.000 de mitjan segle XV, gràcies en bona mesura a la immigració constant i acumulativa de regnícoles i estrangers.

²³ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 77.

²⁴ Aquestes dates i desplaçaments es poden seguir a través de GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909. La data de partença la facilita AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, p. 345.

²⁵ Transcrit per GIMÉNEZ SOLER, A., *Itinerario de Alfonso V...*, p. 21.

de maig del 1420) en direcció a Mahó i l'Alguer.²⁶ Com que el rei d'Aragó s'arrogava drets sobre el regne de Còrsega –heretats dels seus predecessors–, una vegada deixada Sardenya “en orde e bon stament”,²⁷ posà setge a Bonifacio (octubre del 1420-gener del 1421). La resistència dels corsos i el suport naval de Gènova feren fracassar aquest operatiu. Aleshores el rei i els seus s'establiren a Messina, Sicília. Pocs mesos després, i d'acord amb una petició d'auxili de la reina Joana II de Nàpols (ambaixada de “Malizia” Carafa a Alguer, agost del 1420), salparen amb 16 galeres, 8 naus i altres vaixells (25 de juny del 1421) amb direcció a l'illa d'Iscla i al golf de Nàpols, on desembarcaren el 7 de juliol.²⁸ El dia 11, Joana –que mancava de descendència– designà Alfons “fill adoptiu” i, en conseqüència, hereu del tron.

El paper militar dels catalanoaragonesos era el de reforçar la facció *durazzesca* o *braccesca*, lleial a la reina, comandada pel *condottiero* Braccio da Montone, que s'enfrontava llavors amb la del pretenent al tron Lluís d'Anjou, recolzat aquest pels *capitani di ventura* Muzzio Attendolo i Francesco Sforza (facció angevina o *sforzesca*). En qualitat d'hereu de la corona napolitana, Alfons detenia el títol de “duc de Calàbria”, cosa que justificà l'ocupació del sud de la península calabresa per part de Joan d'Íxer, virrei de Calàbria per Alfons. Aquest s'enfrontava a Francesco Sforza, virrei de Calàbria per Lluís d'Anjou, que havia sigut adoptat d'hereu per la voluble reina amb anterioritat al rei d'Aragó.²⁹ Simultàniament, un estol comandat per Romeu de Corbera obtenia una victòria naval a la Foç Pisana (2 de novembre del 1421) sobre la senyoria de Gènova, protegida pel duc de Milà i tradicional aliada dels Anjou de Provença.³⁰ En la primavera del 1422, l'infant Pere –germà menut d'Alfons– reforçà el contingent catalanoaragonés i, poc després, el papa confirmà l'adopció d'Alfons per Joana.³¹

En setembre del 1421, segons informava l'ambaixador de Siena a Roma, “la reina è quasi come prigione del re, che non può parlare a niuno napolitano che non vi sieno

---

²⁶ Tot i recolzar-nos en Zurita, Ryder i altres autors clàssics, seguirem bàsicament el relat de les operacions bèl·liques actualitzat a partir de documentació d'arxiu i exposat molt precisament per SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 19-54.

²⁷ DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, La política italiana di Alfonso il Magnanimo, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Ponències*, 5; separata, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1955, p. 16.

²⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 561 (XIII.11).

²⁹ PLACANICA, Augusto, *Storia della Calabria dall'antichità ai giorni nostri*, Meridiana-Donzelli, Roma, 1993, p. 155.

³⁰ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 5, p. 564 (XIII.12).

³¹ *Ibidem*, vol. 5, ps. 570 (XIII.14) i 574 (XIII.15).

presenti 3 o 4 catalans.³² Continuava la guerra al regne el 1422, entre els Sforza i Braccio, mentre augmentava la desconfiança entre Alfons, d'una banda, i la reina i el seu influent amant, Sergianni Caracciolo, d'altra. La crisi desembocà en els incidents de maig del 1423: una emboscada al rei Alfons, una escaramussa, la ciutat avalotada, i una petició d'auxili de Joana II als Sforza. Els experimentats veterans de Muzio Attendolo envaïren la ciutat per sorpresa (“la soptosa veida de Sforça”, com la denomina el rei en lletra escrita a sa mare³³), venceren les tropes de Bernat de Centelles, capturaren la flor i la nata de la cavalleria catalanoaragonesa, i acorralaren el rei a Castel Nuovo. Entre els insignes presoners de Sforza es trobava el poeta Jordi de Sant Jordi, que manifesta en els seus versos l'angoixa de trobar-se “en estranya contrada”, per obra d'un “bon rey liberal” que potser s'havia aventurat massa: “lo qui·ns ha més del tot en aquest mal”.³⁴ Afortunadament per a Sant Jordi i els seus compatriotes, l'11 de maig havia eixit de Barcelona un gran estol comandat per Joan-Ramon-Folc de Cardona, que desembarcà a Nàpols el 10 de juny del 1423.³⁵ Els súbdits del rei d'Aragó venjaren l'ofensa rebuda dies arrere saquejant i incendiant la ciutat que els havia traït.

Joana II revocà l'adopció d'Alfons renovà la designació de Lluís d'Anjou com a “primogènit”, hereu i duc de Calàbria (juny del 1423). El rei d'Aragó, havent deixat sengles guarnicions als castells Nou i de l'Ou (Castel Nuovo i San Salvatore dell'Uovo), abandonà Nàpols en octubre i dugué a terme una heroica i sonada conquesta de l'inepugnable castell de la *Rocca* d'Iscla. Allí establí una “*colonia Catalanorum*”, com es llig en la crònica d'Antonio “il Panormita”, o en la versió catalana de Jordi de Centelles: “[el rei] casà, ab les donzelles e viudes de la terra, catalans e valentians, fent-ne colònia, ço és, habitació de aquells; arbitrant axí, com sdevingué, que los fills de aquells, essent de natura de pares catalans, serien més leals e més afectes a Sa Magestat.”³⁶ Establida així l'estratègica illa i la fortalesa d'Iscla, el rei d'Aragó deixà el seu germà l'infant Pere amb ofici de lloctinent general del regne de Nàpols (Iscla, i els

---

³² FINK, Karl August, *Martin V. und Aragon*, Berlín, 1938; Kraus Reprint., Vaduz, 1965, p. 151; citat per RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 133.

³³ SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984, p. 17.

³⁴ Sobre aquest episodi, vegeu RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 158, i també TORRÓ TORRENT, Jaume, Nota-ressenya de SANT JORDI, Jordi de, *Poesies*, ed. a cura d'Aniello FRATTA (“Els Nostres Clàssics”, 26), Barcelona: Barcino, 2005, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 822-826 (p. 824).

³⁵ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 5, p. 584 (XIII.18).

³⁶ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 150-153.

castells Nou i de l'Ou³⁷), el 15 d'octubre del 1423.³⁸ L'estol reial salpà aleshores en direcció nord-oest, dispostat a tornar directament a terres hispàniques. Tanmateix, quan eren a l'alçada del golf del Lleó, una tempesta llançà l'armada a les portes de Marsella, ocasió que aprofità el Magnànim per a trencar la cadena del port i saquejar la metròpoli angevina (19-20 de novembre del 1423), d'on s'emportà cap a València les venerades despulles de sant Lluís d'Anjou, protector del casal angeví (i germà, també, de Blanca d'Anjou, esposa del rei Jaume II d'Aragó, 1291-1327). L'incendi i la devastació de la ciutat afectà més de 4.000 cases, segons les cròniques.³⁹

Alfons V tornà, doncs, com un monarca victoriós als seus dominis deçà la mar i, després de visitar Barcelona (10 de desembre del 1423), instal·là de nou la seua cort a València, el 31 de gener del 1424.⁴⁰ El retorn a la Península Ibèrica estigué motivat, en bona mesura, pels interessos polítics que el partit nobiliari dels anomenats “infants d'Aragó” (Enric i Joan, germans d'Alfons) tenia a Castella.⁴¹ El conflicte d'aquests amb el rei castellà Joan II i el seu *valido* Álvaro de Luna s'enquistaria durant les dècades subsegüents i obligaria el rei d'Aragó a intervenir-hi: primerament, *manu militari*; després, amb el recurs a una diplomàcia conciliatòria.⁴² De fet, l'escenari castellà interessava ben poc a Alfons. El seu horitzó vital de glòria es trobava a Itàlia.

---

³⁷ Els anomenats “presidis” napolitans de l'infant Pere comprenien també el castell de Xillo, les torres de Sant Vicent i del Gall, i les illes de Pròcida i Lípari, segons ZURITA, *Anales...*, vol. 6, p. 54 (XIV.15).

³⁸ *Ibidem*, vol. 5, p. 593 (XIII.21).

³⁹ DELLE DONNE, Fulvio, La presa di Marsiglia del 1423 nel racconto di Gaspare Pellegrino, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 85-96.

⁴⁰ FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463 (p. 450); CARRERES ZACARÉS, Salvador, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*, Tipogr. de F. Vives Mora, València, 1925, ps. 67-68.

⁴¹ El partit dit “proaragonés” ja s'havia constituït en els anys del regnat a la Corona d'Aragó de Ferran I, que conservà la regència de Castella, per tal d'afavorir els seus interessos. Els seus fills Enric i Joan havien heretat, a banda del liderat d'un sector important de l'aristocràcia, extensos estats territorials i, en el cas d'Enric, el mestrat de la important orde militar de Sant Jaume de l'Espasa. Vegeu ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, Relaciones entre Aragón y Castilla en época de Alfonso V. Estado de la cuestión y líneas de investigación, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 21-44 (p. 22).

⁴² Pel 1420, l'infant Enric, que veia perillar a Castella la supremacia política exercida abans pel seu pare, Ferran I d'Aragó –regent de Castella (1406-1416)– tractà de conservar-la per la força: en l'*atraco* de Tordesillas (1420), quan Enric s'apoderà del jove rei Joan II –en cooperació amb el conestable Ruy López Dávalos– i es casà ell amb una germana seua, la infanta Caterina; però arruïnà de pas la unitat de criteris amb el seu germà l'infant Joan, futur rei de Navarra, mentre Alfons es trobava a Nàpols. El 1422, jove el rei Joan II recobrà la capacitat d'acció i es recolzà en el seu *valido*, el nou conestable Álvaro de Luna (que reemplaçà un defenestrat Dávalos), per a perseguir els partidaris dels infants. Entre la primavera del 1422 i el 1425, l'infant Enric estigué empresonat. Alfons d'Aragó i Joan de Navarra hagueren d'envair Castella per a obtenir el seu alliberament. A partir del 1426, els infants Enric i Joan actuaren a l'uníson per a

Ara bé, l'infant Enric havia estat empresonat en juny del 1423 per haver dut a terme un infructuós colp de mà contra el rei de Castella Joan II –el *atraco* de Tordesillas (1420)– i Alfons es véu obligat a amenaçar Castella amb els seus exèrcits (1424-1425) per a obtenir l'alliberament del germà (pacte d'Araciel, 3 de setembre del 1425). La treva, que es prolongaria fins el 1429, donà temps al rei Alfons per a gaudir dels plaers d'una cort, la del Palau Real de València, on se celebraven festes esplèndides i torneigs, i on arribaven sovint ambaixadors de França, Borgonya i altres països.⁴³ El consell municipal de València, el 27 d'octubre del 1425, havia oferit al rei Alfons una subvenció mensual de 1.000 florins d'or (11.000 sous valencians) per tal d'assegurar-se que la cort de la Corona d'Aragó es mantinguera fixada a la ciutat.⁴⁴

Mentrestant, a Itàlia, un estol comandat per Frederic de Luna atacava l'arxipèlag tunisenc dels Quèrquens (Qerqenna), refugi de pirates (juny del 1424), abans d'adreçar-se a Nàpols i socórrer l'infant Pere, que es trobava assetjat pels angevins (1425).⁴⁵ Aragó s'havia aliat amb els Fregosi de Gènova, que pretenien alliberar-se del domini del duc de Milà, Filippo Maria Visconti, a fi de pressionar aquest i negociar una pau. Els ambaixadors del rei d'Aragó, Bernat de Corbera i Andrés de Biure, signaren amb Milà un acord pel qual el duc reconeixia els drets del rei d'Aragó a ocupar Còrsega. A fi d'afavorir aquesta ocupació, el milanés posava sota sobirania catalanoaragonesa les places de Portvendres i Lèrxi (Portovenere, Lerici), a la ribera lígur, a manera de

---

reforçar llur partit a Castella i forçaren una guerra entre Aragó i Castella (1429-1430) que reforçà la figura de Luna. Després d'una treva (1430-1436) s'arribà a la pau de Toledo entre ambdues corones (1436), però l'activisme dels infants (1436-1444) conduí a la batalla d'Olmedo (1445), on foren derrotats estrepitosament, així com també en successives accions menors dels anys 1445-1450. L'execució de Luna per Joan II de Castella (1453) i l'ascens al tron d'Enric IV (1454) contribuïren a normalitzar les relacions entre Castella, Alfons V d'Aragó i Joan de Navarra (acords de Nàpols, 1454). Vegeu OLIVERA, César – PASTOR, Isabel, La diplomacia castellana y Alfonso V el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 619-640.

⁴³ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, La estética del poder. Arte y gastos suntuarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428), dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.705-1.718; PAVIOT, Jacques, Les relations de la Couronne d'Aragon avec la Bourgogne et l'Empire Germanique au XVe siècle, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 41-58.

⁴⁴ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428), dins GALÁN, Ángel – CARRETERO, José Manuel (eds.), *El alimento del estado y la salud de la "res publica". Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa*, Universidad de Málaga-Red Arca Comunitat – Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2013, ps. 291-308 (p. 291).

⁴⁵ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 5, ps. 655-656 (XIII.39).

garantia del futur lliurament de Còrsega (7 de març del 1426).⁴⁶ Signada aquesta concòrdia, l'infant Pere i Frederic de Luna organitzaren una nova expedició naval de càstig als Quèrquens (1426).⁴⁷ Portvendres i el castell de Lèrèxi romandrien sota domini aragonés, respectivament, fins el 8 de desembre del 1436 i el 27 d'octubre del 1437, quan serien ocupats militarment pels genovesos, emancipats del domini milanes.⁴⁸

Les complicacions de la política castellana obligaren Alfons V a fer costat al seu germà Joan, rei de Navarra des del 1425, en la invasió de Castella (Ariza, 23 de juny del 1429)⁴⁹ i en una nova guerra (1429-1430) que conclogué amb la treva quinquennal de Majano (16 de juliol del 1430). Al rei d'Aragó, no li interessava embolicar-se excessivament en els afers de Castella, ja que els afers de Nàpols evolucionaven ara favorablement per als seus interessos. En setembre del 1430 i desembre del 1431, sengles ambaixades del príncep de Tàrent, el baró més poderós del regne de Nàpols i el cap del casal dels Orsini, sol·licitaven el seu retorn a la península itàlica.⁵⁰ Una part important del *baronaggio* napolità –els grans barons terratinents– es comprometia a ajudar-lo per a expulsar d'aquell país el francès Lluís III, duc d'Anjou i comte de Provença. Aquestes temptadores ofertes d'enllà la mar no feien sinó reforçar la convicció personal d'Alfons, que ja el 27 de juny del 1430 es manifestava decidit a “entendre en los affers d'Itàlia ab tot ànim e voluntat.”⁵¹

Començaren llavors els preparatius de l'estol reial de 27 galeres i 10 naus que, comandat pel noble Ramon de Perellós, salpà dels Alfacs el 23 de maig del 1432⁵² i, després d'acostar-se a Calàbria per a socórrer Tropea –assetjada per Lluís d'Anjou–, fondejà al port de Messina el 6 de juliol. El rei d'Aragó establiria la seua cort a Sicília fins a abril del 1435, a l'espera d'una oportunitat per a ocupar de nou Nàpols. En agost del 1432, el rei i el seu exèrcit atacaren l'illa de Gerba i s'enfrontaren amb els homes del soldà de Tunis. Després, partint de Messina, l'armada reial es desplaçà a Iscla, on es

---

⁴⁶ *Ibidem*, vol. 5, ps. 657 (XIII.39) i 663-664 (XIII.41).

⁴⁷ *Ibidem*, vol. 5, p. 665 (XIII.41).

⁴⁸ BASSO, Enrico, *La Corona d'Aragona e la dominazione viscontea su Genova (1421-1435)*, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona* (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). ‘La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. ‘Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 123-136 (p. 135, n. 49).

⁴⁹ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 5, p. 700 (XIII.53).

⁵⁰ *Ibidem*, vol. 6, ps. 9-10 (XIV.1).

⁵¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.686, f. 20, 27 de juny del 1430; citat per RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 221, n. 2.

⁵² Segons AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell, P. Torres, Girona, 1903-1904*, vol. 1, p. 345.

mantingueren ancorades les naus de Nadal del 1432 a juliol del 1433. La reina Joana II de Nàpols havia revocat l'adopció de Lluís i havia tornat a adoptar Alfons (6 d'abril del 1433), però al cap d'unes setmanes es desdigué i tornà aliar-se amb el duc d'Anjou (juny). Dificultats així les seues pretensions d'accedir legalment al tron napolità, Alfons dirigí una nova campanya contra l'Islam: l'expedició a Trípoli (Líbia), en la primavera del 1433.⁵³ En l'estiu del mateix any tornà a establir-se a Sicília, on romandria fins el mes d'abril del 1435. En octubre del 1433 es reuniren amb ell els seus germans els infants Enric, mestre de Santiago, i Pere, virrei de Nàpols. En juliol del 1434 hi arribà l'altre germà, Joan, rei de Navarra. Aquest últim, tal volta venia decidit a convèncer el rei d'Aragó de la necessitat de tornar a intervenir a Castella.

Tanmateix, dos fets imprevists precipitaren l'acció en la direcció oposada: en novembre del 1434 havia mort Lluís III d'Anjou i el 2 de febrer del 1435 morí la reina Joana II, després d'haver deixat la corona a mans de Renat d'Anjou, germà de Lluís i successor seu en el comtat de Provença, el qual es trobava presoner aleshores del duc de Borgonya. El 25 de març del 1435, el notari Antoni Vinyes, enviat a Sicília pels consellers de Barcelona per a interessar-se pel retorn del rei als seus regnes occidentals, escrigué al Consell en aquests termes: “E per aquest fet de Nàpols és així animós e torbat [el rei], que res al món no li és placent, sinó parlar-li del realma.”⁵⁴ Mentre la muller del rei Renat, Elisabet, duquesa de Lorena, es disposava a dirigir una regència angevina a Nàpols (hi arribaria el 18 d'octubre),⁵⁵ Alfons embarcà cap a Iscla (abril del 1435) i desembarcà amb el seu exèrcit a la costa de Gaeta, la segona gran ciutat del regne napolità i un port comercial de primer rang (7 de maig).⁵⁶ Posà setge a la ciutat, que havia sigut reforçada amb tropes genoveses –aliades dels Anjou– i esperà esdeveniments. Intramurs, defenien la plaça els habitants, els soldats d'Ottolin Zoppo, enviats pel duc de Milà,⁵⁷ i els genovesos del capità Francesco Spinola.⁵⁸

---

⁵³ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspare Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, ps. 10 i 159 (V.140).

⁵⁴ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 13, p. 86; citat per GUNZBERG MOLL, Jorge, Los notarios de Barcelona en la corte de Alfonso el Magnánimo. Embajadas y actividad laboral en Nápoles, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congreso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 919-932 (p. 924).

⁵⁵ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 107 (XIV.30).

⁵⁶ *Ibidem*, vol. 6, ps. 93-100 (XIV.35-28).

⁵⁷ Que havia deixat de pagar soldades als custodis de Portvendres, governats per l'humanista milanés Guiniforte Barzizza, servidor del rei d'Aragó.

⁵⁸ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, ps. 88-89 (XIV.24).

Al ple de l'estiu es tingué notícia de l'arribada d'un estol de Gènova (12 naus, 2 galeres i una galiota) que pretenia socórrer Gaeta. Alfons armà 14 naus, 11 galeres i 6 galiotes per a fer front als genovesos, i convidà a embarcar confiadament molta "gente de gala y corte", segons Zurita: més de 8.000 persones de la cort, embarcades "como si fueran a una fiesta o a gozar de cierta victoria." La batalla tingué lloc en la rodalia de l'illa de Ponça, els dies 4-5 d'agost del 1435. Els genovesos oferiren una lliçó d'estratègia naval i de valor en el combat. No sols obtingueren la victòria, sinó que capturaren 146 presoners d'alt rang, pels quals demanarien un rescat de 70.000 ducats d'or. Tretze de les catorze naus de l'estol catalanoaragonés caigueren en poder dels lígurs, que capturaren el rei Alfons i els infants Enric i Joan, a més dels principals barons napolitans afins a la causa aragonesa.⁵⁹ El desastre fou absolut.

Quasi tots els presoners foren conduïts seguidament a Gènova, tret del rei Alfons i alguns barons i servidors que l'acompanyaven. El Magnànim fou conduït al port de Savona (25 d'agost), per ordre de Filippo Maria Visconti, i passà per Pavia (7 de setembre) abans d'arribar a Milà, al palau de Vitaliano Borromeo. El 15 de setembre, finalment, a les 11 de la nit, el rei d'Aragó i alguns dels seus cortesans foren allotjats al castell de Porta Giove, en dependències de la duquessa i el 18 els rebé en audiència el duc. D'acord amb el relat del cronista Donato Bossi, alguns creien que el Visconti trauria bon profit de la captura d'aquell sobirà enemic, que –per a sorpresa de molts– "non solo fu da lui splendidamente accolto e regalato, ma ottenne di più, senza alcun prezzo e senza alcuna ricompensa, una plenaria liberazione per sé e per i fratelli e per tutti i suoi."⁶⁰ En lloc de tractar-los com a presoners, el duc de Milà honorà esplèndidament els seus hostes. I encara més: pactà amb el rei vençut una aliança d'ajuda mútua i germanor que sorprengué, no sols els genovesos, sinó també els diplomàtics de la resta d'Europa (5-8 d'octubre del 1435).⁶¹ Pier Candido Decembrio, biògraf de Filippo Maria;⁶² Maquiavel, agut analista polític,⁶³ i els moderns

---

⁵⁹ BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288; AGOSTO, Aldo, Gli elenchi originali dei prigionieri della battaglia di Ponza, dins *Atti della Società ligure di storia patria*, 86, Gènova, 1972, ps. 403-446.

⁶⁰ Citat per DE MARINIS, Tammaro, La liberazione di Alfonso V d'Aragona, prigioniero dei genovesi, separata d'*Archivio Storico per le provincie napoletane*, 73, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1955.

⁶¹ BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza..., p. 51. Diu RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 259, que la trobada entre Filippo i Alfons tingué "un resultado que pasmó a toda Europa: una alianza dirigida a obtener la hegemonía conjunta sobre Italia."

⁶² DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti*, ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983.

historiadors⁶⁴ coincideixen en els motius que portaren el duc a aliar-se amb el rei. Filippo se sentí impressionat per la personalitat i la forta determinació del jove monarca, i Alfons tingué l'habilitat de convèncer-lo que no podia entronitzar els Anjou a Nàpols “sin que los franceses sojuzgasen primero el estado de Génova y después a toda Lombardía”, tal com explicava Jerónimo Zurita.⁶⁵ El que s'estava gestant amb aquell pacte, doncs, era la concreció d'un eix polític Milà-Nàpols, el dels grans principats puixants, que fera front a l'amenaça de l'eix Florència-Venècia, el de les repúbliques mercantils aliades dels Anjou. D'ací que, a partir d'ara, Filippo Maria Visconti esdevinguera el principal aliat del rei Alfons en l'empresa napolitana.⁶⁶

L'inesperat acord entre el duc i el rei causà gran malestar a Gènova. Els genovesos, liderats per Francesco Spinola i els huit *capitani della Libertà*, s'alçaren en armes contra el poder milanés (27-28 de desembre del 1435), restabliren l'autonomia de la senyoria de Sant Jordi i es posaren a disposició de la duquessa de Lorena, que regia Nàpols en nom del seu marit Renat d'Anjou.⁶⁷ El rei d'Aragó, que es trobava aleshores pendent d'embarcar a Portvendres, arribà sense problemes a Gaeta el 2 de febrer del 1436, on celebrà la capitulació de la ciutat, obtinguda el 25 de desembre anterior per les tropes del seu germà l'infant Pere.⁶⁸ El Magnànim establí la seua cort a Gaeta (1436-1443) i, des d'allí, codirigí amb el mateix infant Pere i el príncep de Tàrent les forces que combatien per la seua causa, contra les del *condottiero* Jacopo Caldora, els cavallers francesos de l'absent duc d'Anjou, i els nobles napolitans proangevins. Aquests últims

---

⁶³ MACHIAVELLI, Niccolò, *Istorie fiorentine*, dins *Tutte le Opere di Niccolò Machiavelli*, ed. a cura de Mario MARTELLI, Sansoni, Florència, 1971, V.5: “[Alfons] gli dimostrò [a Filippo] quanto ei s'ingannava a favorire Rinieri e disfavorire lui.”

⁶⁴ PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119 (p. 114): “Alphonse sait faire comprendre au Visconti le danger d'être pris entre la France et un prince français à Naples, qui s'appuyaient, de plus, sur Florence, le Pape, Sforza et Vénise, alliée de Florence, contre Milan.”

⁶⁵ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 101 (XIV.28).

⁶⁶ Fou un colp d'escena que, segons PONTIERI, Ernesto, *Alfonso il Magnanimo, re di Napoli (1435-1458)*, Edizione Scientifiche Italiane, Nàpols, 1975, p. 42, preparà políticament el camí de l'èxit bèl·lic i diplomàtic del rei d'Aragó.

⁶⁷ BASSO, Enrico, La Corona d'Aragona e la dominazione viscontea su Genova (1421-1435), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). ‘La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. ‘Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 123-136 (p. 131); OLIGIATI, Giustina, La Repubblica di Genova nella guerra di successione al Regno di Napoli (1436-1442), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). ‘La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. ‘Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 643-658 (p. 643).

⁶⁸ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, ps. 110-113 (XIV.31).

comptaven, a més, amb la benedicció pontifícia i l'ajut inicial d'un exèrcit papal, comandat els anys 1437-1438 pel patriarca Vitelleschi.

Havia començat, doncs, una guerra de conquesta de Nàpols que duraria set anys. Les fites més importants de la contesa foren les següents: l'alliberament de Renat d'Anjou (1437) i la seua vinguda a Nàpols (primavera del 1438); un primer setge infructuós de Nàpols per part d'Alfons (tardor del 1438), interromput bruscament per la mort de l'infant Pere (17 d'octubre);⁶⁹ la conquesta d'Acerra, Aversa i Benevento pels proaragonesos, que estretien el cercle sobre la capital (1439-1440); l'aliança de Renat amb el papa Eugeni IV, Florència, Venècia i Gènova, pensada –segons Zurita– “no solo para resistirle [a Alfons] en la conquista de Nápoles, pero para echarle de Italia”;⁷⁰ la promesa de matrimoni entre Blanca Maria Visconti, filla del duc de Milà, i el capità Francesco Sforza, que combatia a les ordres del duc d'Anjou (1440);⁷¹ la victòria en batalla campal del rei d'Aragó a Troia (10 de juliol del 1441),⁷² acte preliminar que donà pas al segon setge de Nàpols (novembre del 1441); la caiguda de Pozzuoli, Torre del Greco i Sorrento a mans d'Alfons V; l'entrada d'homes per l'aqüeducte⁷³ i l'obertura d'una bretxa a la muralla de Nàpols (1 de juny del 1442), fets que afavoriren la capitulació de la ciutat i la fugida del rei Renat (2 de juny); la batalla de Carpenone (28 de juny), on Alfons hagué de véncer el *condottiero* Antonio Caldora, que l'havia traït; la presa dels reductes que Sforza conservava a l'Abruç (Abruzzo) i la submissió dels senyors proangevins de Calàbria (1442), fets en els quals destacaren el virrei dels Abruços, Ramon Boïl, i el *condottiero* Niccolò Piccinino, i l'entrada triomfal del rei a Nàpols (26 de febrer del 1443), una vegada assegurat el domini de tot el país.⁷⁴

---

⁶⁹ D'un tir de bombardera, als 27 anys d'edat (ibídem, vol. 6, p. 180, XIV.5).

⁷⁰ Ibídem, vol. 6, p. 235 (XV.5).

⁷¹ El matrimoni, compromés de paraula des del 1432, se celebraria a Cremona el 1441.

⁷² Per als episodis bèl·lics, seguim el relat de Jorge SÁIZ, *op. cit.*, que xifra les forces del rei d'Aragó (3/4 parts, italians; la resta, cavallers ibèrics) en 2.000 infants i uns 9.400 cavalls (3.232 “llances”). Les dirigien el príncep de Tàrent, Giovan Antonio Orsini; el rei (l'exèrcit reial), i els *condottieri* Antonio i Raimondo Caldora.

⁷³ Un obrer de vila traïdor a la causa de Renat facilità l'entrada dels assetjants pels conductes d'aigua, un mètode d'incursió que ja havia provat amb èxit, segles arrere, el bizantí Belisari, segons PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)*, trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla, Sevilla, 1998, p. 254.

⁷⁴ Sobre aquest episodi triomfal, programada en part pels humanistes Antonio Beccadelli “il Panormita” i Lorenzo Valla, s'ha escrit molt. Vegeu, si de cas, la revisió de fonts que fan DOMENGE MESQUIDA, Joan, La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l'*Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338; MASSIP, Francesc, De ritu social a espectacle del poder: l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di*

L'endemà de la mort de l'infant Pere, en la tardor del 1438, Alfons el Magnànim tenia clar que ja no tornaria més als seus "regnes e terres de ponent", malgrat la insistència constant dels orfes vassalls de terres hispàniques, "als quals (...) lo dit senyor rey ha totalment denegat complaure, per no torbar l'empresa de aquest reyalme": el de Nàpols, el Reame d'Itàlia per antonomàsia. Quan Berenguer Mercader rebé instruccions del secretari Arnau Fonolleda, el 21 de desembre del 1438, per a la seua ambaixada milanesa, se li comunicà que havia d'insistir al duc Filippo en aquesta idea.⁷⁵ Perquè, encara que el mateix monarca escrivia a la reina Maria amb falses promeses de tornar algun dia a "nostres regnes de part dellà" (14 de març del 1443),⁷⁶ ell era conscient i sabedor que els "regna occidua" o "les parts dellà" la mar tenien un menor pes demogràfic i financer que "les parts deçà". Segons Antoni Furió, la Corona d'Aragó comptava llavors amb uns 2,2 milions d'habitants (aproximant-se, per exemple, als 2,5 milions d'Anglaterra), però la distribució poblacional era molt desigual. El regne de Nàpols comptava més o menys amb 1 milió d'habitants, Sicília amb 400.000, Catalunya amb 300.000, València i Sardenya amb 200.000 cada regne, Mallorca (les Balears) amb uns 50.000. Les ciutats més populosos eren Nàpols i València, amb 60.000 habitants; Barcelona, amb 25.000; Palerm, amb 35.000, i Saragossa, amb 20.000.⁷⁷ Demografies a banda, cal tenir en compte que els regnes d'Occident eren heretats; el d'Itàlia, en canvi, l'havia conquerit ell heroicament: era el "siti perillós" del seu triomf i del seu poder. A més, els altres estats els heretaria el seu germà Joan, rei de Navarra, per disposició testamentària del pare, mentre que el regne de Nàpols l'heretaria el seu fill Ferran: el fundador d'una nova dinastia al bell mig de la Mediterrània.

Alfonso I el Magnànim: i modells politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.859-1.892; reed. dins *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-147, i ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore ("Biblioteca dell'Archivum romanicum", 400), Florència, 2012, ps. 34-37; CAPILLA ALEDÓN, Gema Belia, La commemoración de una victoria, la celebración de un triunfo: Alfonso V el Magnánimo, Antonio Beccadelli y su *Alfonsi Regis Triumphus* (Manuscrito 445 de la Biblioteca Històrica de la Universidad de Valencia), dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 7, València, 2016, ps. 21-41; ed. electrònica <<http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/8087/8068>>

⁷⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.694, f. 134v; citat per AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 596.

⁷⁶ SOLDEVILA, Ferran, La reina Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 10* ('Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques'), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 254).

⁷⁷ FURIÓ, Antoni, Alfons el Magnànim i la Corona d'Aragó del seu temps, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 151-162 (p. 160).

A la fixació de la cort catalanoaragonesa a Nàpols (febrer-març)⁷⁸ i al parlament celebrat amb els grans barons terratinents del reialme (4 de juny del 1443),⁷⁹ seguiren els contactes amb Renat d'Anjou per a signar una pau o treva indefinida (el mateix mes de juny)⁸⁰ i amb la Santa Seu, per a obtenir la legitimació jurídica i espiritual d'aquella coronació *de facto*. Val a recordar que el papa de Roma s'arrogava des de feia segles la sobirania nominal sobre el regne de Nàpols. Els reis napolitans havien de ser reconeguts pel pontífex si volien regnar-hi legítimament. I encara que el rei d'Aragó havia començat a titular-se 'rei de les Dues Sicílies' ("*rex utriusque Sicilie*") i usava un segell d'or amb la llegenda "*Alfonsus, Dei gratia rex Aragonum, Sicilie citra et ultra*",⁸¹ no era rei encara de dret. El papa Eugeni IV, que havia donat suport inequívoc al duc d'Anjou, pactà ara i acceptà la investidura d'Alfons d'Aragó com a legítim sobirà (acord de Terracina, 14 de juny del 1443)⁸² i que el seu successor fóra el bastard Ferran,⁸³ l'únic fill mascle del rei (15 de juliol del 1444).⁸⁴ En contraprestació, Alfons el

⁷⁸ La dada demogràfica l'ofereix FENIELLO, Amedeo, *Tracce dell'economia catalano aragonesa a Napoli*, dins *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medioevo*, 114, 2012, ps. 181-197 (p. 182).

⁷⁹ ZURITA, *Anales...*, vol. 6, p. 255-257 (XV.10).

⁸⁰ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 46.

⁸¹ El títol començà a usar-lo oficialment en el Parlament napolità del 1443, i estrenà aleshores aquest segell amb el qual marcava els documents més importants. Vegeu SÁNCHEZ PRIETO, Ana Belén, *La intitulación diplomática de los Reyes Católicos: un programa político y una lección de historia*, dins *III Jornadas Científicas sobre documentación de la época de los Reyes Católicos*, Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas – Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2004, ps. 273-301 (p. 284).

⁸² El tractat es negocià a Siena, actuant de delegat papal el cardenal camarlenc d'Aquileia, amb plena potestat (5 d'abril del 1443). Després d'obtenir Alfons el vist i plau del duc de Milà (7 de maig), el purpurat el ratificà durant una visita a Terracina, el 14 de juny, i redactà l'esborrany de la butlla d'infeudació que, el 15 de juliol, el papa Eugeni segellà a Siena. El 13 de desembre del 1443, finalment, donà per vàlida l'adopció d'Alfons feta per Joana II, i invalidà les altres. Vid. ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, ps. 279-280 (XV.18); ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, Alfonso V, rey de Nápoles: regulación de la sucesión y reconciliación con el pontificado, dins '*Relaciones de la Corona de Aragón con los estados cristianos peninsulares (siglos XIII-XV)*.' *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1997, vol. I-5, ps. 509-522 (p. 514).

⁸³ Legitimats com a fill seu per privilegi reial datat el 17 de febrer del 1440. Vid. SANLLEHY GIRONA, Carles, marqués de Caldes de Montbui, *Los descendientes legitimados de Alfonso el Magnánimo en el trono de Nápoles*, Tipogr. de La hormiga de oro, Barcelona, 1951, p. 28. Pel 1441, Alfons expressa ja la voluntat de ser succeït a Nàpols pel fill. El 2 de març del 1443, Ferran fou jurat com a successor al tron per 125 barons reunits en parlament. A l'endemà, fou investit duc de Calàbria i rebé el cercle d'or al cap i el *vexillum* de mans del pare, seguint la tradició regnícola. El 17 de febrer del 1442, el rei confirma la seua legitimitació com a fill i successor, ratificada per butlla d'Eugeni IV el 14 de juny del 1444 (renovada el 27 d'abril del 1449 per Nicolau V). El 18 de maig del 1445, se celebrà una cerimònia d'investidura del príncep com a hereu de la corona per un llegat pontífic. Vegeu SENATORE, Francesco, *Parlamento e luogotenenza generale. Il regno di Napoli nella Corona d'Aragona*, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 433-474 (ps. 439-441). Vegeu també Vegeu ÁLVAREZ PALENZUELA, V. Á., Alfonso V, rey de Nápoles: regulación..., p. 520.

⁸⁴ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 305 (XV.26).

Magnànim ajudà Eugeni a recuperar per al patrimoni de l'Església la Marca d'Ancona, ocupada militarment pel *condottiero* Francesco Sforza. L'1 d'abril del 1445, es posà fi al procés de negociació i reconciliació entre la Corona d'Aragó i la Santa Seu, amb la ratificació definitiva pel papa de la butlla d'infeudació del regne de les Dues Sicílies. Aquesta data, com afirma Vicente A. Álvarez, “ponía fin a un prolongado enfrentamiento entre el monarca aragonés y el pontificado.”⁸⁵

La guerra de les Marques (1444-1446),⁸⁶ on els súbdits del duc de Milà i el rei d'Aragó lluitaven contra el gendre –i enemic– del Visconti, començà el 25 de juny del 1444, quan el rei eixí amb totes les seues tropes de Gaeta cap al nord.⁸⁷ Tanmateix, la campanya s'hagué d'interrompé entre octubre del 1444 i març del 1445.⁸⁸ La rebel·lió a Calàbria del magnat Antonio Centelles-Ventimiglia obligà el rei a sotmetre per la força les fortaleses rebels d'aquella península. Per la seua banda, Gènova decidí iniciar relacions amistoses amb el rei d'Aragó (juny del 1443). L'acostament suscità els recels del Visconti (juliol del 1443-1444), que no veia amb bons ulls l'amistat entre el Magnànim i els Adorno genovesos (1444-1447).⁸⁹ El duc respongué a la intromissió en la seua àrea d'influència establint converses de pau i amistat –sense consultar Alfons– amb Venècia, Florència i el seu díscol gendre, senyor de la Marca; converses que al remat no quedaren en res. El d'Aragó envià a Milà Ferrer Ram, protonotari de la cancelleria (20 de març del 1444), per a posar en evidència al duc que, “olvidada la fe y devoción y buen amor que el rey le tenía, y desconfiando de lo que no debía, se había confederado con venecianos y florentines, mostrando en todo querer favor y ayudar al conde Francisco,⁹⁰ juntamente con ellos (...), que desto estaba el rey muy alterado.”⁹¹

---

⁸⁵ ÁLVAREZ PALENZUELA, V. Á., Alfonso V, rey de Nápoles: regulación..., p. 520.

⁸⁶ La rendició oficial de Sforza se signà ja en la primavera del 1447, segons PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119 (p. 114).

⁸⁷ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 3, ps. 22-23.

⁸⁸ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. XXXVII.

⁸⁹ La senyoria genovesa es declarà nominalment “vassalla” del rei d'Aragó el 7 d'abril del 1444, i els partidaris del dux Rafael Adorno –enfrontats amb els Campofregosi– manifestaren fins i tot “que alzarían las banderas reales de Aragón” (26 de setembre del 1444). Vid. ibídem, vol. 6, p. 298 (XV.24) i 309 (XV.28); PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 296).

⁹⁰ Comte d'Ariano Irpino, des del 1417. Seria després també comte de Cremona i Pavia.

⁹¹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 299 (XV.25).

Segons Alan Ryder, el Magnànim s'esforçà contínuament pels anys 1443-1447 a mantenir activa l'aliança entre Milà i Nàpols, i ho aconseguí meritòriament "se si considera l'infinita pacienza e la consumata perizia diplomatica necessaria per trattare con Filippo Maria Visconti, un uomo ipersensibile, sospettoso e squilibrato."⁹² D'aquesta confederació principesca –una iniciativa antiveneciana– participaven activament i interessadament els Este, marquesos de Ferrara, lligats per vincles matrimonials amb els Trastàmara de Nàpols des del 1444.⁹³

Restablert finalment l'eix de confiança mútua Milà-Roma-Nàpols, el rei Alfons caigué víctima d'una greu i severa malaltia. Tant és així que el 5 d'abril del 1444 s'estengué per Nàpols el rumor que el rei havia mort. Es produïren aldarulls urbans contra els *catalani*, alguns barons es prepararen –fins i tot el príncep de Tàrent– per si calia protagonitzar una possible rebel·lió. Restablida prodigiosament la salut del monarca (el dia 11), cessaren els avalots. Alfons s'adonà llavors del caràcter del *baronaggio* napolità i de les dificultats que comportaria la seua successió al tron pel bastard Ferran. Raó per la qual renuncià a casar-lo amb una infanta francesa –ja havia enviat, de fet, Guillem-Ramon de Montcada a París, a negociar esposalles⁹⁴– i s'inclinà per la neboda i hereva del príncep de Tàrent, Isabella di Chiaromonte (àlies Orsini-Del Balzo). Amb aquesta aliança, no sols aconseguiria mantenir la "fidelitat" del primer baró del reialme –que posseïa una tercera part del territori–, sinó també agregar en un futur les terres del magnat al patrimoni reial, a fi de reforçar l'autoritat monàrquica.

1.2. La successió de Milà i el laberint de la política italiana

Del 2 d'abril del 1445 data un conegut memorial atribuït a Borso d'Este, germà del marquès de Ferrara, on s'aconsella Alfons d'Aragó dedicar esforços diplomàtics que ajuden a preparar la possessió de la Llombardia. Filippo Maria Visconti era vell, no tenia descendència legítima, i els milanesos difícilment acceptarien que el succeïra la seua filla bastarda, casada amb un fill i nét de personatges de sang innoble, com era Francesco Sforza. A més a més, fóra quina fóra la disposició testamentària del duc, aquesta no seria acceptada, i el domini sobre el ducat l'obtindria aquell sobirà que

---

⁹² RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 54-55).

⁹³ La proposta de casament oferida pel marquès Leonello d'Este el 9 de gener del 1443, amb la filla major d'Alfons, la bastarda Maria d'Aragó, arribaria a bon terme l'any subsegüent. Vid. *ibidem*.

⁹⁴ Concretament, en gener del 1444. Vid. ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, ps. 304-305 (XV.26).

reunira més poder i major habilitat política.⁹⁵ Segons ell, era convenient –també per als Este de Ferrara– que la Corona d’Aragó posara tots els seus esforços per a esdevenir senyora de Milà. Així ho explica l’historiador Ernesto Pontieri:

“Secondo il Borso, il duca di Milano non sarebbe vissuto più di quattro anni, al massimo sei. Questi era ‘molto malvoluto dali suoi subditi, perché nel vero lui sempre gli ha tenuti in guerre, le quali non possono essere senza tribulatione e spexe et destructione de li loro subdicti’; di conseguenza, essendo i Visconti ‘in Lombardia mal volsuti et odiati como diavoli’, era da presumere che ogni deliberazione di Filippo Maria in merito alla successione rimarrebbe inosservata: sarà suo successore ‘chi harà posanza’. Non vedeva, la casa d’Este, ‘chel sia potentia ale parte de Italia che meglio et più facilmente’, bel re di Napoli, ‘possa intrare’ (...) in questo stato et signoria del duca, et ottiniralo et goderalo pacificamente’. Egli era ben voluto in Lombardia e gli Estensi gli erano fedelissimi alleati: raggiunta la tale meta, Alfonso poteva dire ‘de havere la migliore parte de Italia; perché la è epsa’”.⁹⁶

El conseller identificava els principals rivals a tenir en compte: Savoia, potència de segona fila; Venècia, odiada a mort pels milanesos, i Francesco Sforza, per la seua “cupidità di farsi grande” i per haver-se casat amb Bianca Maria, la filla del duc. Aquest últim, insistia l’anònim informador, tenia més enemics que amics a Milà, i els milanesos sempre preferirien obeir a un rei d’acreditada magnanimitat i noble nissaga, que no a un tirà de nou encuny, a una “persona de vile sangue et conditione”. A més, l’ocupació de la Llombardia pel rei de Nàpols seria la via que portaria el rei d’Aragó “ad essere re de Italia en curto tempo”.⁹⁷ El *rex Italicus* –titulació monumental que exhibeix l’arc de triomf de Castel Nuovo– passaria a ser, doncs, *rex Italiae*. La proposta agradà al rei Alfons. Tant és així que, al cap de pocs dies (22 d’abril del 1445) comissionà el mateix Borso perquè s’entrevistara amb Leonello d’Este sobre la necessitat de reforçar l’aliança

---

⁹⁵ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 192).

⁹⁶ PONTIERI, Ernesto, Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 136), que cita el memorial a partir de l’edició de FOUCARD, Cesare, Fonti di storia di Napoli nell’Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757 (p. 740).

⁹⁷ *Ibidem*.

amb el Visconti contra l'Sforza, amb vistes al previsible desenllaç –com advertia el ferrarés– d'un ducat de Milà vacant en dates pròximes.⁹⁸

El conflicte successori llombard, pronosticat per Borso d'Este, no trigaria gens a desencadenar-se. L'estiu del 1446, alhora que Aragó i els Estats Pontificis recuperaven el control de la Marca d'Ancona, començava l'enèsima guerra entre Milà i Venècia, que es disputaven les terres intermèdies entre ambdós estats. Els venecians, recolzats per Florència, avançaren perillosament sobre Milà, i el rei Alfons es véu obligat a organitzar una expedició per a salvar Milà (octubre del 1446). En principi, la intenció del rei era la d'envair la Toscana i pressionar Florència per tal que abandonara la lliga amb Venècia, tot i que no es descartava una ocupació militar de Milà i la Llombardia. L'expedició militar (7.500 homes a cavall, 4.000 infants i 3.000 persones més de seguici), dirigida personalment pel rei, es prolongaria des de la primeria de novembre del 1446 fins al 14 de novembre del 1448, data del retorn d'Alfons a Nàpols.⁹⁹

Uns 2.500 homes a cavall comandats per Ramon Boïl s'avançaren fins a Milà, ja en la tardor del 1446, per a ajudar el duc milanés. La resta de la cavalleria, uns 5.000 homes, acompanyava el rei pel centre d'Itàlia, i cooperava amb el cardenal d'Aquileia, Luigi Scarampo, en la defensa dels Estats Pontificis enfront d'Sforza. Estant el Magnànim a Presenzano, el 15 de novembre del 1446, insistia al duc sobre la necessitat de pactar una pau amb Venècia, Florència i Sforza, a fi de preservar la Marca per a l'Església i garantir el manteniment de l'eix Milà-Nàpols.¹⁰⁰ D'acord amb el seu caràcter de monarca prudent –segons Ochoa Brun, Alfons preferia “mejor no exponerse a perder que ganar en demasía”¹⁰¹–, el rei d'Aragó romangué acampat durant huit mesos a Tívoli, prop de Roma (8 de gener-agost del 1447), per a poder així vigilar la Santa Seu, amenaçar Florència, negociar amb l'Sforza i reconfortar el Visconti.

Mentrestant, Filippo Maria, que sentia com s'acostava la fi dels seus dies, donà instruccions al claver de Montesa Lluís Despuig, representant del rei d'Aragó a Milà, per tal d'oferir el ducat al Magnànim, i assegurar que aquest el succeïra. Alfons

---

⁹⁸ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 192).

⁹⁹ Segons GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, ps. 236-257, el primer document datat a Nàpols és del dia 15 de dit mes, però la dedicatòria a Alfons del poema al·legòric de Leonard de Sors, *La nau*, ens recorda que l'arribada a Castel Nuovo fou precisament el dia anterior, el 14 de novembre. Vegeu RÍQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 410.

¹⁰⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 52.

¹⁰¹ OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, ps. 168-169.

respongué així a l'oferta el 25 de juny del 1447: “Vist lo dit senyor [rei] com lo dit il·lustríssimo duch, ab gran liberalitat, se offer donar e acomanar tot lo regiment e govern de tot son stat al dit senyor, e axí en la gent d'armes, administració de la justícia, com recepció de entrades, protecció e regiment de les forteses, ciutats e pobles (exceptats los castells de Porta Jovis e lo de Pavia, ab la ciutat), regraciant-li tanta liberalitat, no per ambició, mas per la bon-amor que li porta, com fill deu vers son pare.” No obstant això, prendria possessió del ducat per mitjà d'un apoderat, perquè “no ha manera de present de personalment acceptar lo dit càrrech.” Raó per la qual comissionava Despuig per a prendre'n possessió, de manera coordinada amb mossén Boil, comandant de les tropes del rei d'Aragó a la Llombardia.¹⁰² La novetat fou coneguda i interpretada així a Nàpols, segons les memòries de Loise de Rosa: “Mandò [Filippo Maria] allo re de Raona che le mandasse uno suo fidado, ca le voleva assenare lo ducato prima che moresse. E fecello: guarda, guarda, quanta magnanimità!”¹⁰³ Un altre analista contemporani, Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) s'admirava de com havia passat Alfons de ser un captiu o presoner del duc Visconti de Milà el 1435, a esdevenir ni més ni menys que l'hereu del ducat: “*Sed maius est et admiratione, stuporque dignus, quod [Alphonsus] praelio navali a Genuensibus superatus, et in Philippi Mediolanensium ducis captivitatem adductus, mox liberatus, potentissimo regno potitus est, et a victoribus victor tributum accepit, et adeo erga Philippum gratus inventus est, ut ab illo superum voluntate haeres sit nuncupatus.*”¹⁰⁴

En les setmanes següents, es desencadenà la crisi successòria, quan la malaltia del duc s'agreujà i el portà a la tomba (13 d'agost del 1447). La vespra de la mort, segons el seu secretari i biògraf Pier Candido Decembrio, Filippo Maria havia expressat davant notari el seu desig de llegar el ducat a Alfons: “poco prima di morire fece il nome di re Alfonso, dichiarandolo l'erede che lui s'era dato, con solenne testamento”.¹⁰⁵ El 14 d'agost, de Milà estant, Antonio Guidoboni comunicava així la notícia a Sforza: “l'amicho è spazato, cum alchuna ordinatione facta in modo de codecillo (...). E fece re

¹⁰² JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111 (doc. 3, ps. 104-107).

¹⁰³ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 540.

¹⁰⁴ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, p. 471; citat per OCHOA, M. A., *Historia de la diplomacia...*, vol. 2, p. 170, n. 507.

¹⁰⁵ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti*, ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 128.

d'Aragona erede de tutto, non facta mentione di M. B. [madonna Bianca], né de la moglie, né d'altri".¹⁰⁶ La historiografia *sforzesca*, a partir del 1450, tractaria de silenciar o negar –com és lògic– l'existència d'aquest testament; tot i la insistència de la historiografia napolitana (Antonio el Panormita, Bartolomeo Facio...) o la contundència de testimonis cronístics i documentals coetanis,¹⁰⁷ exhumats per historiadors com Jerónimo Zurita,¹⁰⁸ Francesco Cognasso,¹⁰⁹ Aurea Javierre Mur o Ernesto Pontieri.¹¹⁰ Segons Alan Ryder, el testament de Filippo Maria Visconti pot llegir-se com la lògica conclusió dels últims errors polítics del voluble testador:

“Come Alfonso, e in parte sotto il suo influsso, il Duca si era convinto che gl'interessi di Milano erano meglio serviti da un'alleanza con il Reame di Napoli; da ciò egli aveva tratto la falsa conclusione che fosse possibile dare ad entrambi gli Stati un unico capo. Prescindendo dall'antipatia tra le due regioni e dall'avversione degli Italiani per i Catalani, le forze internazionali che gravitavano intorno a Napoli e Milano erano così potenti, che solo un governante con posizione eminente in Europa poteva includere entrambe nei suoi domini.”¹¹¹

Comsevulla que siga, el rei Alfons, molt més prudent i millor estrateg que no el seu corresponsal el duc Filippo Maria, es mostrava força indecís i dubitatiu, diplomàticament ambigu. En agost del 1447 tornava a enviar Lluís Despuig a Milà amb

---

¹⁰⁶ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (p. 349, n. 5).

¹⁰⁷ El veterà cortesà napolità DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 545, ens transmet la versió sobre l'afer successori que circulava a Nàpols. Segons ell, Filippo Maria ja havia concebut el 1435 la idea de ser succeït en el ducat pel rei d'Aragó. Finalment, el 1447 “ly prisure foro chiste: re Alfonso, con tutty ly singniure de sette riame che teneva lo re Alfonso, et donolle [el duc de Milà] lo ducato de Milana po' la morte soa.” Per la seua banda PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458) [Europa sui temporis varias continens historias, 1458]*, trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla (“Historia y Geografía”, 31), Sevilla, 1998, en la tardor del 1446, quan tothom abandonà Visconti, Alfons d'Aragó li fou fidel i el recolzà fins al darrer moment. El duc el volgué compensar deixant-li en herència el ducat, però Alfons “emprendió el viaje demasiado tarde”. Filippo morí “después de haber dejado heredero precisamente a Alfonso” (p. 190), però es proclamà la república i “el testamento de Felipe fue hecho pedazos” (p. 191). Apunta al jurisperit Giorgio Lampugnani com la persona que, personalment, esgarrà el testament del duc difunt (p. 195).

¹⁰⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 379 (XV.48).

¹⁰⁹ COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 400.

¹¹⁰ Segons RYDER, A., *La politica italiana...*, ps. 257, l'any 1745 es publicà un extracte del testament de Filippo Maria, encara que el document sencer no s'ha conservat transcrit.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 258.

una renúncia a l'oferta de Filippo Maria –just quan aquest ja estava de cos present– justificada per la necessitat de no provocar el recel de Sforza,¹¹² que aspirava a heretar el ducat i que semblava l'únic aliat de Milà i Aragó capaç de detenir l'avanç venecià. Alhora escrivia Alfons a la reina Maria (18 d'agost del 1447), comunicant-li que anava “ab totes les nostres gents d'armes per cavalcar en persona al socors del (...) duch de Milà”.¹¹³ Pocs dies després, tindria notícia de la mort de Filippo.

Mentrestant, el mateix dia de la mort del duc, el 13 d'agost, Ramon Boil i el *condottiero* Carlo Gonzaga (que comandava 1.000 cavallers i 200 infants al servei del ducat) alçaren les senyeres del rei d'Aragó al castell de Porta Giove. El miratge durà poc, tanmateix: el poble de Milà es revoltà contra els estrangers (14 d'agost); assaltà el monestir de Sant'Ambrogio per apoderar-se dels cavalls i dels béns de la tropa catalanoaragonesa, i proclamà la República Ambrosiana (1447-1450). Gonzaga, comprensiblement, es posà al servei del nou govern oligàrquic i les tropes d'Alfons es veren obligades a abandonar provisionalment Milà. Amb tot, el monarca foraster –el “rei de Raona” i els seus “catalani”– s'havia endinsat ja, indefectiblement, en el laberint d'intrigues de la política italiana del *Quattrocento*. Fou aleshores quan Alfons, relativament despreocupat dels seus afers hispànics, començà a trobar-se plenament aclimatat “en esta nuestra Italia”, com es llig en una carta del 1447.¹¹⁴

Beccadelli (*De dictis*, III.6) explica que, no obstant l'afermament del nou règim comunal, Alfons, que s'havia mostrat “*consternatus*” per la mort –esperada, però imprevista– del duc, estava decidit a prendre possessió d'una herència que considerava legítima. Aquesta era, si més no, la versió oficial, com diu Ryder, “secondo cui il Re desiderava accettare l'eredità milanese e marciare verso la Lombardia.”¹¹⁵ De fet, la notícia de la mort del duc obligà Alfons a deixar Tívoli i a fer-se present a la Toscana, a fi de dissuadir Florència de col·laborar amb Venècia. També resulta significatiu que, en octubre del 1447, el rei ordenara el secretari Joan Olzina la còpia d'una butlla d'investidura del pontífex Eugeni IV que legitimava una possible operació d'ocupació militar i presa de possessió de Milà i la Llombardia.¹¹⁶ Tanmateix, la inestabilitat política a la capital llombarda –segons el que escrivien a Barcelona els emissaris

¹¹² JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón y la República..., p. 191.

¹¹³ GIMÉNEZ, A., *Itinerario de Alfonso V...*, p. 247.

¹¹⁴ Vegeu DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, La política italiana di Alfonso il Magnanimo, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Ponències*, 5; separata, Diputación Provincial de Baleares, Palma de Mallorca, 1955, p. 14.

¹¹⁵ RYDER, A., La política italiana..., p. 258, n. 1. Opinava el mateix JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón y la República..., p. 195.

¹¹⁶ JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón y la República..., ps. 204-205.

catalans presents al campament reial (23 d'octubre)– feia improbable una incorporació immediata de la senyoria milanesa a la Corona d'Aragó. S'estaven buscant, alternativament, noves aliances per a frenar Venècia i urgia fer efectiva ja la campanya contra Florència, encetada, de fet, en novembre.¹¹⁷ Arribat el mes de desembre del 1447 i consolidada la República Ambrosiana, el rei Alfons preferí no intervenir directament i oferir a l'oligarquia milanesa el seu protectorat: ara els escrivia ja, no pas com l'hereu reivindicatiu, sinó com a “defensor” de la llibertat milanesa.¹¹⁸

La feblesa militar i la divisió en partits de la flamant república, amenaçada per l'exèrcit venecià, havien facilitat la proliferació de pretendents a l'herència de Filippo Visconti. L'emperador electe d'Alemanya i “rei de Romans”, Frederic III, al·legava per mitjà del seu llegat, el jurista Piccolomini (futur Pius II), haver recuperat la titularitat eminent i el mer imperi del feu, ja que, per haver mort el duc sense descendència legítima, el ducat retornava a mans seues per a adjudicar-lo a qui li plaguera. Alfons jugava diplomàticament aquesta carta, per si de cas, reivindicant per a ell, el 1447, no sols el ducat, sinó també el vicariat imperial de la Llombardia: un títol antic i més que res nominal, que l'autoritzava a sotmetre el nord d'Itàlia en nom de l'Imperi.¹¹⁹ A la recerca de legitimació pontifícia i imperial, s'afegia el suport que “la parte Guelfa” –el partit aristocràtic– li oferia internament, a la mateixa ciutat de Milà.

Tanmateix, uns altres pretendents es mostraven a l'aguait. El duc Charles d'Orleans, fill de Valentina Visconti (germana major de Filippo Maria), reclamava per a ell l'heretat de l'oncle difunt, i arribaria a envair la Llombardia –sense cap èxit– amb un exèrcit francès. Per la seua banda, la senyoria de Venècia, sense cap dret sobre el patrimoni ducal, ocupava la meitat oriental del domini Visconti i amenaçava amb annexar-se, *armata manu*, la senyoria sencera. El jove duc Lluís I de Savoia, a més, tractava d'aprofitar la influència de la duquesa viuda, la seua germana Maria de Savoia i Borgonya, per a postular la seua candidatura a duc. Per si fóra poca la concurrència, el conspirador delfí Lluís de França i el duc Renat d'Anjou, comte de Provença i enemic acèrrim d'Alfons, conspiraven per ocupar Gènova i envair des d'allí la Llombardia. I no es descartava que el poderós rei Carles VII de França, que mantenia una excel·lent relació diplomàtica amb el d'Aragó, accedira a donar-los suport. Per la seua banda, Leonello d'Este, marquès de Ferrara, a canvi de donar suport a Alfons, podia participar

---

¹¹⁷ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 343-344.

¹¹⁸ RYDER, A., *La política italiana...*, p. 260.

¹¹⁹ PONTIERI, Ernesto, *Dinastia, regno...*, ps. 141-142.

també activament del botí territorial. Finalment, estava Francesco Sforza, marit des del 1441 de Bianca Maria Visconti, filla bastarda i única descendent viva de Filippo Maria. L'animós *condottiero* es presentava –no tant per raons de sang com de prestigi militar– com l'únic capaç de derrotar Venècia, governar amb la seua muller el ducat del sogre, i garantir així la continuïtat de la nissaga dels Visconti.¹²⁰

Les complicacions de l'empresa de Milà obligaren el rei d'Aragó, en desembre del 1447, a replantejar-se l'estratègia, “sin quedarse más atrás ni aventurarse más adelante de lo recomendable”, en paraules d'Ochoa Brun.¹²¹ En lloc d'aventurar-se i perdre's en el perillós laberint milanés, el rei preferí atraure's –si era possible– Sforza al seu costat, per a frenar Venècia, i castigar directament la república florentina amb les seues tropes. Zurita veu en la *condotta* de 2.000 genets i 1.000 infants acordada per Lluís Despuig amb Francesco Sforza al servei d'Aragó i Milà, una mena de claudicació d'Alfons, que –amb l'evolució dels esdeveniments– afavoriria l'accés a la corona ducal de l'Sforza: “el rey venía en ello con que el conde quedase su vasallo por razón de aquel estado y por el condado de Pavía, y fuese obligado al rey al servicio militar, a la usanza del reino.”¹²² Totes aquestes obligacions no eren sinó paper mullat: Sforza canvià de bàndol maquiavèl·licament durant els mesos subsegüents; humilià militarment Venècia (batalla de Caravaggio, 14 de setembre del 1448); posà setge a Milà i fou acceptat com a duc per l'oligarquia regent d'una convulsa República de Sant Ambròs.

Els mateixos defensors de la llibertat comunal havien fet ambaixada a Alfons, el 21 de març del 1448, per a demanar la seua protecció sobre Milà. A canvi, li oferien el domini directe de Pàdua, Verona, Vicenza i Treviso, territoris venecians que es proposaven conquerir en cooperació amb els exèrcits del rei d'Aragó.¹²³ Tanmateix, Alfons es trobava ja immers en una campanya bèl·lica a la Toscana (novembre del 1447-setembre del 1448) que resultaria altament frustrant i decebedora. A més a més, el Magnànim havia passat de reivindicar l'heretat milanesa –opció que els florentins atribuïen a la seua ambició per esdevenir rei d'Itàlia– a presentar-se ara (abril del 1448) com a àrbitre de la situació, “per donar pau e repòs en Itàlia”.¹²⁴ Així justifica l'humanista Facio la renúncia a intervenir militarment al nord d'Itàlia i a reivindicar

---

¹²⁰ Per a una major comprensió de la situació, vegeu COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo e la Repubblica Ambrosiana (1392-1450)*, “Storia di Milano”, vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955, ps. 380-448.

¹²¹ OCHOA, M. A., *Historia de la diplomacia...*, vol. 2, p. 175.

¹²² ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 384 (XV.49).

¹²³ *Ibidem*, vol. 6, ps. 396-397 (XV.52).

¹²⁴ GIMÉNEZ, A., *Itinerario de Alfonso V...*, p. 252.

Milà, en profit de l'equilibri polític, la pau i la tranquil·litat: *“Itaque Mediolanenses a rege in amicitiam ac societatem recepti sunt. Atque in eo Alphonsus aperte ostendit, quamvis ex Philippi testamento mediolanense imperium sibi deberetur, se non tam id expetere quam totus Italiae pacem atque tranquillitatem.”*¹²⁵

El setge de Piombino (juny-setembre del 1448),¹²⁶ es véu dificultat pel medi inhòspit i palúdic del litoral toscà, que provocà malalties en els homes d'armes, i la mort de centenars de cavalls per manca de pastures.¹²⁷ En vista de la situació, Alfons es conformà amb un minso botí territorial –els estratègics presidis toscans de Castelló de Pescara o dels Florentins (Castiglione della Pescaia) i l'illa del Lliri/Giglio (1448-1460)¹²⁸– i se'n tornà a Nàpols. La decisió de retirar-se l'adoptà, concretament, el 10 de setembre, i no arribà a Nàpols fins el 15 de novembre. Quan Lluís Despuig, que celebrava llavors a Milà una recent victòria de l'Ambrosiana sobre Venècia, s'assabentà de la retirada (setembre), manifestà la seua profunda decepció al Magnànim, perquè aquest s'allunyava de la Llombardia. El rei li respongué amb promeses d'ajudar des de lluny els milanesos, sense implicar-se en cap batalla llombarda, i amb un adagi improvisat que ho justificava: “Más son las cosas que espantan que las que dañan”.¹²⁹ En la seua correspondència privada, el monarca tampoc no podia dissimular la seua decepció pel trist resultat de la campanya toscana. El 30 de novembre del 1448, des de Castel Nuovo, escriu a la seua filla Maria, marquesa de Ferrara: “Som juncts en Nàpols ab sanitat e bon stament. E no solament som fora de les congoxes e cura dels camps e armes, mas encara del corrupte e malíssimo ayre de Toscana, e venim en aquest ayre net

---

¹²⁵ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, p. 440.

¹²⁶ GIANNONI, Luciano (ed.), *L'assedio di Piombino del 1448*, Archivinform (“Nuovi Quaderni dell'Archivio Storico della Città di Piombino”, 2), Piombino, 2001.

¹²⁷ FACIO, B., *Rerum gestarum...*, ps. 432-433.

¹²⁸ En la tardor del 1460, Ferran I volgué agrair el recolzament de Pius II en la guerra successòria (1459-1465), entre altres coses, fent donació d'aquests presidis al nebot del papa, Andrea Piccolomini. Vegeu PELLEGRINI, Marco, Pio II, dins *Enciclopedia dei papi*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pio-ii_Enciclopedia_dei_Papi/> Tanmateix, el governador Juan de Liria, cavaller aragonés traïdor a la causa del Trastàmara, s'avançà i féu venda d'aquestes possessions al senyor de Piombino. Vegeu FORTE, Giovanni, Di Castiglione della Pescaia e del presidio aragonese dal 1447 al 1460, dins *Bollettino della Società Storica Maremmana*, 1934 (ps. 13-43) i 1935 (ps. 3-62); reed. com separata, Grosseto, 1935; SENATORE, Francesco, Pontano e la guerra di Napoli, dins DEL TREPPO, Mario (coord.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, GISEM-Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 279-309 (p. 279).

¹²⁹ Frase que presenta incompleta l'edició de ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 3999 (XV.52), “[...] las que dañan”, però no en la de PATXOT FERRER, Ferran, *Las glorias nacionales*, Tipogr. de Luis Tasso, Barcelona, 1852-1856, vol. 4, p. 279.

e clar.”¹³⁰ Segons una encertada lectura d’Alan Ryder, el rei d’Aragó es mostrava exasperat per la humiliant retirada. De manera que “los sueños de una mayor gloria en Italia, alimentados con adulaciones cortesanas e interesados intrigantes, se habían hecho trizas en los campos de Toscana.”¹³¹ Pel mes de febrer del 1449, i amb vora 53 anys d’edat, el monarca conqueridor de Nàpols féu pública la seua relació amorosa amb la napolitana Lucrezia d’Alagno (ca. 1430-1479), que l’havia conquerit,¹³² i es retirà dels camps de batalla per a gaudir dels plaers terrenals de Torre del Greco.¹³³ Un díptic del Panormita resumeix la significació d’aquest canvi de rumb en la vida del rei victoriós vençut per l’amor: “*Quantum Rex proceres, quantum sol sidera vincit, / Tantum Campanas superat Lucretia nymphas*” (‘Tant com el rei domina els pròcers, tant com el sol venç els estels, / així Lucrèzia supera les nimfes de la Campània’).¹³⁴

Conscients de la transcendència d’aquell tomb biogràfic, els poetes àulics es dedicaren a distraure’l amb poemes d’amor, al temps que els humanistes de la cort justificaven la retirada bèl·lica i la nova actitud diplomàtica del rei de Nàpols amb una idea molt assentada en l’imaginari polític del país: l’aconseguitment de la pau d’Itàlia.¹³⁵ El llibre de gestes reials de Facio insisteix reiteradament en la presentació i difusió de la nova imatge del rei com a *servator pacis*, amb frases del tipus “*communem a se totius Italiae pacem et tranquillitatem optari*”: ‘ell desitjava la pau general i la tranquil·litat de tota Itàlia’.¹³⁶ Aquesta nova caracterització diplomàtica i arbitral del rei napolità no era solament patrimoni els humanistes de la cort. Enea Silvio Piccolomini mitificava també

---

¹³⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.895, f. 22; citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 72.

¹³¹ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 337.

¹³² L’excelsional enamorament (Alfons ja havia mantingut abans amistançades, *belle citelle* segons les fonts, però amb molta major discreció. Vid. DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice, “Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19, Roma, 1998, vol. 2, p. 632 i ss.) es degué produir vers la fi del 1448, segons Benedetto Croce i altres autors. Per Sant Joan de juny del 1449, l’enamorament del rei es manifestava ja en diferents donacions i concessions a parents de Lucrezia, enregistrades en la cancelleria reial. Vid. RODRÍGUEZ, F. José, La relación entre Alfonso el Magnánimo y Lucrezia d’Alagno a través de los poetas italianos de la corte, dins CAMPS, Assumpta (ed.), *La traducción en las relaciones italo-españolas: lengua, literatura y cultura*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012, ps. 103-116 (ps. 104-105).

¹³³ Només per setembre 1453 intentà dirigir de nou una expedició a la Toscana, però desistí, afectat per una crisi de malària. Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 357.

¹³⁴ Citat per MANFREDI, Michele, Lucrezia Alagno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/lucrezia-alagno_Dizionario_Biografico/>

¹³⁵ OCHOA, M. A., *Historia de la diplomacia...*, vol. 2, ps. 168-169.

¹³⁶ FACIO, B., *Rerum gestarum...*, ps. 418-419.

la figura d'Alfons com a àrbitre del torneig itàlic, mestre de la pau peninsular i moderador de les discòrdies hispàniques: “*magister Italiae pacis tractus, Hispanicarum quoque rerum moderator et arbiter esse videtur.*”¹³⁷

Dels afers italians, ja venim tractant. Pel que fa a les discòrdies hispàniques, les notícies eren encara més decebedores: després de la derrota d'Olmedo i la mort de l'infant Enric (1445), l'infant Joan i els seus partidaris denunciaven “los males y tiranías” exercits pel victoriós *valido* Álvaro de Luna, i animaven Alfons fins i tot (1446) a “que entrase en el reino de Castilla y tomase el regimiento y gobernación de él.”¹³⁸ El colp de mà de Zàfraga (11 de maig del 1448) se saldà amb la captura i empresonament del nucli dur de l'oligarquia dissident o opositora a *don* Álvaro.¹³⁹ Fadrique Enríquez i Garci Álvarez de Toledo, partidaris de l'infant Joan, efectuaren una ambaixada al campament de Piombino per a demanar socors al rei Alfons. I aquest se sentí temptat d'assumir la “pesada obligació” que segons Álvarez Valenzuela suposava per a ell la política castellana,¹⁴⁰ a fi d'emascarar el fracàs de l'empresa toscana. Així ho interpreta Ryder, que cita un comunicat d'Alfons al seu enviat a la Llombardia, frare Despuig (campament de Piombino, 11 de setembre del 1448):

“Havem deliverat levar-nos d'ací (...) e anar-nos-en a Nàpols, e allí fer nostres bons preparatoris, e star a la vista com iran né en què daran los affers de Ytàlia. E si milaneses e venecians faran la pau, entendrem executar nostra anada en aquelles parts dellà [la Península Ibèrica], per aquells affers de Castella. Si forse no la fan [la pau] com esperam, entenem metre'ns molt bé en orde, e venir en ajuda e soccors dels dits milaneses. Per tal forma que speram, mijançant la gràcia de nostre Senyor Déus, fer-los optenir lur optat e victòria, e metre pau e bon assossech en Ytàlia.”¹⁴¹

---

¹³⁷ PICCOLOMINI, A. S., *Opera...*, p. 471.

¹³⁸ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 350 (XV.39).

¹³⁹ PORRAS ARBOLEDAS, Pedro Andrés, *Juan II (1406-1454)*, Diputación Provincial de Palencia, Palencia, 1995, ps. 278-281.

¹⁴⁰ ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, Relaciones entre Aragón y Castilla en época de Alfonso V. Estado de la cuestión y líneas de investigación, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congreso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 21-44 (ps. 35 i 37).

¹⁴¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.696, f. 173; citat per RYDER, Alan, Alfonso d'Aragona e l'avvento di Francesco Sforza al ducato di Milano, dins *Archivo storico per le province napoletane*, 80, Nàpols, 1961, ps. 9-46 (p. 9). Vegeu també mateix JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón y la República..., p. 214.

El claver Despuig, que tenia poders del rei des del 15 de juny per a pactar –en qualitat de “lloctinent general de Milà”– serveis d’armes amb Francesco Piccinino i altres *condottieri* del nord,¹⁴² se sentí estranyat i decebut per la decisió del rei de retirar-se.¹⁴³ De fet, el monarca li havia assegurat poc abans que no abandonaria per a res la seua intenció de socórrer els llombards. A més, la conjuntura començava a ser propícia per a la prioritària “salvació” de Milà: el comte Sforza conjurava el perill venecià amb incontestables victòries militars com les de Cremona i Caravaggio (juliol-desembre del 1448).¹⁴⁴ Havent pactat amb els venecians una pau secreta, Francesco Sforza tenia el camí lliure per a assetjar la República amb les seues tropes –cosa que faria el 1449– i fer-la capitular. El rei Alfons, en carta del 22 de desembre del 1448, reprovà el comportament de Sforza amb els milanesos, als quals havia traït. Però el rei i les seues paraules eren llavors a Nàpols, i Sforza i els seus cavalls, a la Llombardia.

El pànic s’apoderà aleshores dels dirigents de la senyoria de Sant Ambròs,¹⁴⁵ que es posaren a mans de l’Església –el papa Nicolau V– i del rei d’Aragó. Sforza entrà en contactes amb Renat d’Anjou (febrer del 1449) per si es complicaven les coses,¹⁴⁶ alhora que el Consell dels 900 de Milà demanava la intercessió del cardenal d’Aquileia, Scarampo, perquè el rei d’Aragó assumira el protectorat militar de l’Ambrosiana. Vers la fi de febrer, el prelat comptava amb la benedicció pontifícia per a pactar amb Alfons la defensa de la *Comunità* milanesa. L’1 de març, els milanesos pactaren el finançament d’un exèrcit napolità amb el lliurament anual de 10.000 ducats al rei d’Aragó i el reconeixement d’aquest com a “protector” de la República. Lluís Despuig mostrà els capítols a Nicolau V i aquest els ratificà (3 de març). Aprovats pel Consell milanés i el rei de Nàpols, entraren en vigor el 25 de març,¹⁴⁷ i el rei autoritzà Despuig, el 3 de juny, a concertar contractes amb capitans d’homes d’armes per a la defensa de Milà. El dia 6, el rei encarregà a Fernando de Guevara i al mateix Despuig la direcció de les forces que

---

¹⁴² JAVIERRE MUR, Aurea, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946, doc. 702 (p. 317).

¹⁴³ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 399 (XV.52).

¹⁴⁴ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (ps. 214-215).

¹⁴⁵ SEGRE, Arturo, Nicod de Menthon e le aspirazioni sabaude al ducato de Milano (1445-1450), dins *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino*, vol. 34, fasc. 14, Torí, 1899, ps. 868-884 (877-878).

¹⁴⁶ PONTIERI, E., *Dinastia, regno...*, p. 148. El rei d’Aragó li havia reprovat (22 de desembre del 1448) la seua actitud hostil envers la República Ambrosiana, segons JAVIERRE, A., Alfonso V de Aragón..., p. 216.

¹⁴⁷ *Ibidem*, ps. 216-217. El protectorat venien demanant-lo els del Consell des de desembre del 1448.

previsiblement es reclutarien a la Llombardia i la Romanya. El 10 de juliol del 1449, finalment, el marquès de Màntua, Ludovico Gonzaga, era designat cap de les tropes proaragoneses i lloctinent general del rei “protector” de la República.¹⁴⁸

Mentre Despuig negociava amb Scarampo, a la cort de Nàpols –per mediació de l’ambaixador a Savoia, el català Lluís Sescases– se signava un acord entre els agents del duc Lluís de Savoia i el rei d’Aragó (6 de març del 1449) per a ocupar militarment el territori milanès i repartir-se’l. Tanmateix, la derrota de l’inexpert exèrcit savoità de Jean de Compey pels veterans de Francesco Sforza (estiu del 1449), convenceren el Magnànim, d’una banda, i Amadeu VIII (pare del duc savoità i antipapa, amb el nom de Fèlix V), d’altra, de l’escassa viabilitat de l’utòpic projecte catalano-savoità.¹⁴⁹ Consolidada, doncs, la incontestable hegemonia de Sforza sobre el territori llombard, aquest sotmeté la capital a un prolongat setge (desembre del 1449-març del 1450). El 28 de febrer, els partidaris milanesos de Sforza s’avalotaren a la ciutat i la *Comunità* milanesa hagué de capitular davant el *condottiero*, l’11 de març. Francesco celebrà la seua entrada triomfal com a nou duc de Milà el 25 de març del 1450.¹⁵⁰

L’entronització de Francesco Sforza posà fi a l’eix bipolar Milà-Nàpols i disgustà molt el rei Alfons, que el tenia llavors per enemic declarat. Segons Pontieri, “questo fatale epilogo amareggiò intensamente Alfonso.”¹⁵¹ Alan Ryder ho comenta més gràficament, i adverteix un abans i un després d’aquesta data en la història del regnat d’Alfons V: “Il prestigio del Re, che era andato in crescendo sin dalla conquista di Napoli, subì un colpo tanto forte come si fosse trattato d’una sconfitta in battaglia campale.”¹⁵² El Magnànim havia hagut d’elegir entre consolidar els seus dominis napolitans –amenaçats per una eventual revolta de grans barons, animats pels Anjou– o arriscar-se en una aventura llombarda que li podria haver portat enormes complicacions. Sforza no tenia elecció: o assumia el poder ducal, o la seua trajectòria militar no li hauria aprofitat de res. Per la seua banda, el papa Nicolau decidí pactar amb el nou duc un reconeixement formal. En contraprestació, Sforza li féu venda del comtat de Jesi (1 d’abril del 1450), amb la qual cosa obtingué finançament de la Santa Seu.¹⁵³ El d’Aragó envià aleshores Lluís Despuig i Mateu Malferit a Venècia (8 d’abril) per a pactar amb la

---

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 210.

¹⁴⁹ SEGRE, A., Nicod de Menthon..., ps. 877-878.

¹⁵⁰ JAVIERRE, A., Alfonso V de Aragón..., p. 224.

¹⁵¹ PONTIERI, E., Dinastia, regno..., p. 149.

¹⁵² RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d’Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 280).

¹⁵³ MIGLIO, Massimo, Niccolò V, dins *Enciclopedia dei Papi*, Roma, 2000; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-v_Enciclopedia_dei_Papi/>

senyoria de Sant Marc una aliança *antisforzesca*, ratificada el 2 de juliol del 1450, que servira de contrapès al triangle de poder Gènova-Milà-Florència.¹⁵⁴ En efecte, durant els anys 1450-1454, Venècia i Aragó mantingueren una amical aliança contra Milà i Gènova. Per la seua banda, el cardenal Juvenis pactà un concordat amb el rei d'Aragó i Nàpols, el 1451, per a atacar la senyoria de Florència.¹⁵⁵

La nova campanya bèl·lica de la Toscana (1452-1454), contrària als interessos de la república florentina, serviria perquè el príncep Ferran s'estrenara en la direcció d'un exèrcit. I, encara que el 28 d'octubre del 1453 Alfons demanà al papa un reconeixement com a legítim possessor de Milà, ho feia tan solament per a continuar negant-se a reconèixer l'Sforza.¹⁵⁶ El secretari del duc de Milà Francesco Filelfo, que mantenia amistats d'alt rang a la cort del rei d'Aragó, visità Nàpols per aquestes dates. En lletra remesa des d'allí a Francesco Sforza (9 d'octubre del 1453), el prevenia sobre l'actitud difident del Magnànim: “ve teme sopra ogni cosa umana, né se fida della Signoria Vostra”. No obstant això, advertia que Alfons començava escoltar alguns consellers que li recomanaven reconciliar-se amb Sforza, i tractar de renovar així l'entesa principesca Milà-Nàpols, que tan bons resultats havia donat anys arrere.¹⁵⁷

I és que els horitzons de la política europea i italiana estaven canviant, entre altres coses per la repercussió que havia tingut la caiguda de Constantinoble a mans dels turcs (1453). Les potències del nord d'Itàlia, cansades per un successió de guerres que venia del 1427, i amenaçades ara per l'expansió otomana, començaren a establir negociacions de pau. Aquestes desembocaren en el tractat de Lodi, signat conjuntament per Venècia, Milà i Florència el 9 d'abril del 1454, on Francesco Sforza fou reconegut a tots els efectes com a legítim senyor de Milà. La pau donaria lloc a una *Santissima Lega* Itàlica, de la qual formava part també Roma i a la qual s'incorporà el Magnànim el 2 de març del 1455,¹⁵⁸ just després que Florència renunciara a l'aliança que mantenia amb Renat d'Anjou. Alfons el Magnànim, conscient de l'*statu quo* o equilibri entre potències que s'estava construint aleshores –i que perduraria fins el 1494– aconsellava el seu germà

---

¹⁵⁴ PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 286).

¹⁵⁵ MIGLIO, M., Niccolò V..., *op. cit.*

¹⁵⁶ JAVIERRE, A., Alfonso V de Aragón..., ps. 225.

¹⁵⁷ DE VICENTIIS, Amedeo, Le don impossible. Biographies du roi et biographies du pape entre Naples et Rome (1444-1455), dins CABY, Cécile – DESSI, Rosa Maria (eds.), *Humanistes, clercs et laïcs dans l'Italie du XIIIe au début du XVIe siècle*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique (“Études medievales de Nice”, 13) – Brepols, Tournhout (Bèlgica), 2012, ps. 319-366 (ps. 350-351, n. 72).

¹⁵⁸ PONTIERI, E., Alfonso V d'Aragona..., p. 325.

Joan, rei de Navarra (i d'Aragó, des del 1458) que caminara en la mateixa direcció (26 de desembre del 1454): “que seas contento de lo que podrás haver sin guerra ni rotura de paz (...), que yo otro tal hago acá con estos italianos, por dar paz a esta provincia de Italia. ¡Quanto más lo devemos fazer por Espanya!”¹⁵⁹ Més avant, en un escrit del 1456, el rei d'Aragó manifestava a Cosimo de' Medici la seua satisfacció per veure reconciliats els estats de Nàpols, Florència i Milà. De manera que, units “todos tres en uno (...), veamos juntos fazer que voluntad desordenada no destorve tanto bien a toda Italia neçesario, e buen exemplo a la cristiandad”.¹⁶⁰

La cristiandat occidental, per cert, estava comandada per un pontífex valencià, Alfons de Borja (papa Calixt III, 1455-1458), que havia servit durant anys la causa del rei d'Aragó. Tanmateix, ara la relació entre ambdós esdevindria incòmoda i tensa. L'octogenari papa, obsessionat amb la idea d'emprendre una croada per a rescatar Constantinoble del Gran Turc, veia com el rei de Nàpols, no sols no hi cooperava, sinó que entrebancava els seus projectes. D'altra banda, el Magnànim, que per un moment havia contemplat la idea de comptar amb un pontífex amic i submís, es trobà amb un vell conegut que es negava a admetre moltes de les seues demandes. “*Sciat Tua Maiestas quod Papa scit deponere reges*”, li escrivia el Borja seient al soli pontifici; a la qual cosa responia el Trastàmara, amb sentit de l'humor: “*sciat Tua Sanctitas: quando voluerimus, reperiemus modum deponendi Pontificem.*”¹⁶¹

Els darrers anys del seu regnat (1454-1458), Alfons V d'Aragó es mantingué ocupat en una guerra naval contra Gènova, senyoria hostil a Aragó des del 1450 i ara fidel aliada dels Anjou de Provença.¹⁶² L'armada catalanoaragonesa, que havia destruït el bo i el millor de la genovesa en la segona batalla de Ponça (1454), arruïnà el comerç mercantil genovés.¹⁶³ L'any 1457, l'almirall Bernat de Vilamarí, amb un potent estol de 60 vaixells, saquejà la costa lligur i posà setge a Gènova, però hagué d'interrompre les operacions de càstig en assabentar-se de la mort del rei, que s'havia produït el 27 de

---

¹⁵⁹ SALVÁ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), Cartas reales de Alfonso V de Aragón, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50 (doc. 8, p. 531).

¹⁶⁰ DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, La politica italiana di Alfonso il Magnanimo, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Ponències*, 5; separata, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1955, ps. 30-31.

¹⁶¹ Citat ibídem, p. 29.

¹⁶² PONTIERI, E., Alfonso V d'Aragona..., p. 297.

¹⁶³ BALARD, Michel, Genova di fronte ad Alfonso V, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume', Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.047-1.054.

juny del 1458. El seu germà Joan seria coronat rei d'Aragó i Sicília, mentre que el seu fill Ferran heretava el regne de Nàpols, per ser patrimoni privatiu del pare i no estar sotmés per tant als codicils testamentaris de l'avi homònim.

El llarg regnat de Ferrando, Ferrante o Ferran I de Nàpols (1458-1494) s'encetaria amb una nova guerra de successió (1459-1465), bàsicament entre barons proaragonesos i proangevins. Superada aquesta duríssima prova de força, el rei napolità refermà els llaços d'amistat amb els Sforza i continuà jugant les cartes d'un complicat joc de relacions diplomàtiques: el del trencaclosques polític italià.

1.3. L'esplendor cultural i artístic de Nàpols: mite i realitat

Alfonso de Trastámara fou educat en una cort castellana, de *poetas de cancionero* i eclesiàstics que ensenyaven els prínceps a llegir en un llatí rudimentari.¹⁶⁴ Els seus coneixements eren els imprescindibles per a exercir l'ofici de rei tal com s'entenia pel 1400 als regnes ibèrics. Per als italians del 1420, el *re di Raona* era un personatge estranger i semibàrbar: “*a remotissimis Hispaniae oris in Italiam profectus*”, com es llig en el proemi del *Rerum gestarum* (1451) d'Antonio Beccadelli “il Panormita”.¹⁶⁵ Ja ho havia dit Boccaccio, que hi havia un país al remot Occident –aquella *Hispania angulus mundi* de què parla irònicament Bruni¹⁶⁶– habitat per “*hispani, semi-barbari et efferati homines*”, expressió de la qual es feia ressò el mateix Panormita en una de les seues lletres. Per a ell, els nouvinguts eren “*rudos propeque efferatos homines*”, mancats de tota doctrina per haver romàs durant segles sumits en la ignorància de la lletra; avorridors, en fi, dels *studia humanitatis* que ell propugnava.¹⁶⁷ Per la seua banda, Lorenzo Valla havia pogut constatar a Nàpols, que els nouvinguts amb el rei d'Aragó,

---

¹⁶⁴ Vegeu BECEIRO PITA, Isabel, Educación y nobleza: siglos XIII-XV, dins *Anuario de estudios medievales*, 21, Barcelona, 1991, ps. 571-590.

¹⁶⁵ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, p. 2.

¹⁶⁶ En el seu cèlebre debat amb el bisbe castellà Alfonso de Cartagena. Vegeu GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, p. 49.

¹⁶⁷ Citat per VOIGT, Georg, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, Berlín, 1893 (3a ed.; 1°, 1859); trad. a l'italià per Domenico VALBUSA com: *Il Risorgimento dell'Antichità classica, ovvero Il primo secolo dell'Umanesimo*, G. C. Sansoni, Florència, 1888-1890; ed. anastàtica, Florència, 1968, p. 346.

amb comptadíssimes excepcions –entre les quals estaria la de l'autor del Curial– eren uns cavallers i buròcrates “*a studiis humanitatis abhorrentes*”.¹⁶⁸

La imatge que humanistes italians –nacionalistes *avant la lettre*¹⁶⁹– tenien de la cultura dels hispans, habitants d'un ignot *finisterre* europeu, era la que expressa entre línies Lorenzo Valla tractant de Ferran I, el pare del Magnànim. Diu que havia sigut “*parum excultus litteris, sed ut illo seculo et ut in Hispania nobilitate, non indoctus*”. És a dir, que el primer Trastàmara de la Corona d'Aragó era poc entés en matèria de lletres, però per a l'època i per a la curtedat de coneixements de la noblesa hispànica contemporània, encara era massa culte.¹⁷⁰ En aquest aspecte, Alfons es diferenciava dels seus predecessors i del pare pel bon aprofitament que havia fet dels estudis infantils i juvenils, i pel seu interès per l'art i la literatura. Així ho entenia Enea Silvio Piccolomini (1458): “al llarg de tota la seua vida [Alfons] dedicà esforços a l'adquisició d'una cultura literària, i coneixia la gramàtica [el llatí] tan bé com el qui més, encara que rarament parlava en llatí”,¹⁷¹ com solien fer –amb elitista delectança– els humanistes cortesans que l'adulaven.

Aquesta condició prèvia de *rex litteratus* del Magnànim resultaria providencial per a l'elaboració i la projecció propagandística –durant les dècades del 1440-1450– d'una imatge idealitzada del rei de Nàpols: la d'un monarca culte i savi, amant dels llibres i mecenes d'humanistes.¹⁷² D'una banda, el rei s'envoltà gustosament de pensadors italians portadors d'idees filosòfiques i estètiques d'avantguarda; d'altra banda, els mateixos beneficiaris del mecenatge reial s'ocuparen d'alliçonar el sobirà i aquells que l'envoltaven –secretaris, cancellers i algun aristòcrata lletraferit– en les bondats dels *studia humanitatis* i en la interpretació dels clàssics grecoromans. De manera que, quan el poeta Pietro Jacopo De Jennaro qualificava el Panormita com el

---

¹⁶⁸ Citat per FITZMAURICE-KELLY, James, *A History of Spanish Literature*, D. Appleton and Company, Nova York – Londres, 1921, p. 131.

¹⁶⁹ Cal veure, en paral·lel, les invectives que llança per exemple Giovanni Antonio “il Campano” (1429-1477) contra els també “bàrbars” alemanys. Vegeu GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 56-57.

¹⁷⁰ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinandis regis Aragonum*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973, p. 185; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹⁷¹ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)*, trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla, Sevilla, 1998, p. 259. La traducció de l'espanyol al català és nostra.

¹⁷² Vegeu ALBANESE, Gabriella i al., *Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i 'Rerum gestarum Alfonsi regis libri X'*, di Bartolomeo Facio, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.223-1.268 (ps. 1.234-1.235).

“maestro al Re che fece il secol d’oro”,¹⁷³ elogiava el mèrit d’aquells preceptors que saberen convèncer el rei de la necessitat de “construir-se” una imatge d’*“unicus rex litterarum cultor”*, en mots de Bartolomeo Facio,¹⁷⁴ i format d’acord amb les expectatives i les directius filosoficomorals de l’elit intel·lectual del *Quattrocento*. Se sobreentén, així, que “al re va il merito di aver creato una nuova età dell’oro, ma all’umanista va il riconoscimento di aver formato la cultura del sovrano”.¹⁷⁵

En realitat la construcció del mite del Magnànim començà ja a Sicília, l’any 1423, quan el polígraf prehumanista Tommaso da Chaula saludava així la figura del rei ibèric nouvingut: *“Alfonsus rex, cuius magnitudinem anime remotissime mundi plage cognouere”*.¹⁷⁶ D’aleshores endavant, la grandesa d’ànim del rei Alfons –qualitat de conegut marxamo aristotèlic¹⁷⁷– i el corresponent epítet de rei Magnànim formaran part d’un patrimoni personal a projectar en cròniques oficials, medalles de bronze i inscripcions lapidàries. A partir d’aleshores, el rei d’Aragó començà a interessar-se per l’humanisme (tenia previst el 1431 instaurar una càtedra de poesia a Lleida i portar-hi d’ensenyants *“doctores solempnes Italici”*)¹⁷⁸ i acollí interessadament a la seua cort humanistes italians com Guiniforte Barzizza, que es traslladà de Milà a Barcelona per servir-lo (1432). Per no parlar ja dels molts que residiren al castell-palau de Gaeta (1436-1443), convertit en un pol d’atracció per a intel·lectuals de primera fila, com ara Lorenzo Valla, Antonio Beccadelli o Bartolomeo Facio. A propòsit d’això, Guido Cappelli qualifica l’humanisme *cosidetto* “napolità” de “fenómeno de importación”, d’*“humanismo foráneo”*, si més no en temps del Magnànim; des del moment en què un rei estranger amb aspiracions de *Rex Italicus*, reconeix “la necesidad de proyectar una imagen pública apoyándose en los humanistas”.¹⁷⁹ En sentit complementari, Mario

---

¹⁷³ Citat per DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l’Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L’età moderna, I*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (p. 241).

¹⁷⁴ En la biografia que inclou el *De viris illustribus* (1456); citat per ALBANESE, G. i al., *Storiografia come ufficialità...*, ps. 1.234-1.235.

¹⁷⁵ DE BLASI, N. – VARVARO, A., Napoli e l’Italia meridionale..., p. 241.

¹⁷⁶ DA CHAULA DA CHIARAMONTE, Tommaso [Thomae DE CHAULA], *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae Regem libri quinque* [1423]; in *unico codice Regii Neapolitani Archivi, nunc primum editi*, ed. a cura de R. STARRABBA, Scuola Tipografica “Boccone del Povero” (“Aneddoti storici e letterarj siciliani”, 50), Palerm, 1904, p. 29.

¹⁷⁷ Aristòtil, en *De anima* (c. 9, l. 14), tracta de la grandesa d’ànim i fa un elogi precís de l’home d’ànim sublim. Vegeu GRAZIANO, Patricia, *L’arco di Alfonso. Ideologie giuridiche e iconografia nella Napoli aragonese*, Editoriale Scientifica (“La memoria storica”, 14), Nàpols, 2009, ps. 184-186.

¹⁷⁸ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Humanisme i Renaixement, dins *VIII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó, III. ‘La Corona d’Aragó en el segle XVI’ (València, 1-8 octubre, 1967)*, València, 1973, vol. 2, ps. 9-35.

¹⁷⁹ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 210-212 i 297.

Santoro remarca el paper actiu que exercí el monarca catalanoaragonés en la “neapolitanizzazione” de l’incipient Renaixement italià, és a dir, en la difusió dels moviments renovadors al terç meridional de la península itàlica.¹⁸⁰

La instal·lació d’Alfons a Nàpols el 1443, de fet, marca un abans i un després en la història cultural de Nàpols i d’allò que els actuals italians convenen a denominar *il Mezzogiorno*. Abans dels *Aragonesi* no funcionava la universitat,¹⁸¹ no hi havia cap biblioteca notable (la dels Anjou s’havia perdut en un naufragi, el 1423¹⁸²), a penes cap escriptor d’interès... Era ben lluny en el temps el record de la cort esplèndida de Robert d’Anjou (1309-1343), en les recambres àuliques de la qual ressonava la prosa nounada de Giovanni Boccaccio. Així ho expressava una lletra del missioner franciscà Alberto de Sarteano al bibliòfil florentí Niccolò de’ Niccoli, datada l’any 1434: “*Omnis enim ea patria [napolitana] iacet in tenebris: nullum litterarum lumen, nulla eruditio, et quae quondam Graecis litteris et Pythagorea ambitione floruerat, nunc ignara rerum et litterarum foeda consumitur*”.¹⁸³ “Nessun lume di lettere, nessuna erudizione”¹⁸⁴ podia rastrejar-se a Nàpols un segle després de la desaparició del bon rei Robert. La crisi

---

¹⁸⁰ SANTORO, Mario, *Renaissance Humanism, Foundations, Forms and Legacy*, ed. a cura d’Albert RABIL Jr., University of Pennsylvania, Philadelphia, 1988, vol. 1, p. 296.

¹⁸¹ La *Università degli Studi* de Nàpols, fundada el 1224 per l’emperador 1224 –sense cap intramissió pontifícia–, acusà les guerres civils de la fi del segle XIV i el primer terç del XV. Es mantingué inactiva durant dècades, tret d’un breu període (1428-1435), en què Joana II impulsà els estudis de Dret (1428) i Medicina-Arts (1430). Vegeu CANNAVALE, Ercole, *Lo Studio di Napoli nel Rinascimento (2.700 documenti inediti)*, Tipogr. de Cav. Arnaldo Tocco, Nàpols, 1895; reed. per Arnaldo Forni, Bolònia, 1980, ps. 13-25. El 24 d’octubre del 1443, Alfons V demanà a Eugeni IV que n’aprovara la reobertura i proposà que hi foren potenciats els estudis de grec. Tanmateix, la entitat no començà a funcionar de nou fins el 1451 (MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d’Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d’estudis d’arqueologia, d’història de l’art i d’història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d’Estudis Històrics, filial de l’Institut d’Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307), amb la participació, entre d’altre, del teòleg Lluís Cardona i del físic *Didacus Hispanus*, que impartia medicina (RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 406-407). L’intent de reconducció fou un fracàs i els aules tancaren de nou el 1455. La definitiva posada en marxa s’ajornaria per causa de la guerra de successió, fins al 1465, quan Enyego d’Ávalos, autoritzat pel rei Ferran, impulsà el reviscolament de la universitat – dita ara *Studiorum Gymnasia*– i la implantació dels *studia humanitatis*: portà Constantino Lascaris de Milà perquè hi ensenyava grec. La invasió francesa del 1495 interrompia de nou els estudis. Vegeu CANNAVALE, E., *op. cit.*, ps. 13-25; BATLLORI, Miquel, *De l’humanisme i del Renaixement (Obra completa, vol. 5)*, ed. a cura d’Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d’estudis i investigacions”, 22), València, 1995, p. 126.

¹⁸² DE SARTEANO, Alberto, *Opera omnia*, ed. a cura de Francis HAROLD, Tipogr. de Giovan Battista Bussotto, Roma, 1688, epístola 25, p. 228, Ferrara, *VI kal. februarias 1433 [= 1434]*. La datació correcta del naufragi sembla la del 1423, justificada per SABBADINI, Remigio, *Le scoperte dei codici latini e greci ne’ secoli 14 e 15*, Florència, 1905, p. 189, i no la del 1421 que ofereix Sarteano, donada per bona per MONFRIN, Jacques, La bibliothèque des rois aragonais de Naples, dins *Bibliothèque de l’École des Chartes*, 114, París, 1956, ps. 198-207 (ps. 198-199) i MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d’Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. IV-V (que data la carta, erròniament, el 1433), entre d’altres.

¹⁸³ *Ibidem*, epístola 25, p. 228.

¹⁸⁴ Com traduïa i justificava ALTAMURA, Antonio, *L’Umanesimo nel Mezzogiorno d’Italia*, “Bibliopolis” (Libreria antiquaria editrice), Florència, 1941, p. 387.

dinàstica del període 1381-1435 i la mateixa guerra que propicià el canvi de nissaga regnant havien arrossegat la capital partenopea cap a un purgatori artístic i cultural, que contrasta vivament amb l'esplendor de l'edat del Magnànim.¹⁸⁵

El monarca foraster instal·lat al Nàpols del 1443 portava amb ell uns gustos estètics –els del gòtic internacional– ben diferents als de la Florència dels Medici. Compartia amb Renat d'Anjou i amb la major part d'Europa la devoció per la pintura tardogòtica de tradició borgonyona; no sols per a decorar esglésies sinó també per a il·luminar manuscrits.¹⁸⁶ Per això, en ocupar Castel Nuovo, el rei “réclame un peintre qu'il connaît et qui incarne la culture visuelle à laquelle il est attaché”.¹⁸⁷ El valencià Jaume Baçó “Jacomart”¹⁸⁸ fou, de fet, el pintor de cambra del rei pels anys 1442-1446 i 1447-1448. El succeïren en aquesta predilecció el Pisanello (1448-1449) i el milanés Leonardo de Besozzo (1449), un pintor encara de filiació tardogòtica.

Pel que fa als gustos literaris que portaven de València els nouvinguts, Martí de Riquer ens recorda que la lírica catalana –i la castellana encara més– vivia “d'esquena als positius guanys i les definitives renovacions dels *stilnovisti* i dels petrarquistes, tot i la constant relació amb Itàlia”.¹⁸⁹ Els productes literaris de la cort de Nàpols creats per autors ibèrics –quasi tots– no deixen de ser sinó la transposició dels gustos creatius, d'influx trobadoresc, arrelats a la Península Ibèrica, i ara revisats i posats al servei d'un monarca itinerant. I si els “poetas-soldados” o “poetas que rodean al rey”, en expressió de Roger Boase,¹⁹⁰ s'expressen majoritàriament en castellà és, o bé perquè molts d'ells

---

¹⁸⁵ SANTAGATA, Marco – CARRAI, Stefano, *La lirica di corte nell'Italia del Quattrocento*, Franco Angeli, Milà, 1993, ps. 16 i 90; VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 713); CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 210-212.

¹⁸⁶ Vegeu NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museo de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001)*, Museo Thyssen-Bornemisza – Museo de Belles Arts de València, Madrid, 2001.

¹⁸⁷ BARRETO, Joana, Pouvoir monarchique et création artistique. Deux souverainetés concurrentes au sei du Castelnuovo de Naples au XVe siècle, dins *Humanistica. An International Journal of Early Renaissance Studies*, 5/2, Pisa-Roma, 2011, ps. 15-25 (p. 16).

¹⁸⁸ Hàbil retratista, l'obra del qual es considera “una síntesi fra il crudo realismo fiammingo e le forme eleganti del gotico internazionale”, segons GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonese nel Basso Medioevo, dins *Rivista Storica Italiana*, 112-2, 2000, ps. 569-602 (p. 588).

¹⁸⁹ RIQUER, Martí de, Elements comuns en la cultura i l'espiritualitat del món aragonès, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)', vol. 1. Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232 (p. 214).

¹⁹⁰ BOASE, Roger, *The Troubadour Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l'espanyol per José Miguel MURO com *El*

són castellans, o bé per la consideració de l'espanyol com a llengua pròpia del rei i de la dinastia dels Trastàmara. Com que, recent arribats a Nàpols, “si trovarono in assenza di una vera e propria tradizione locale di poesia aulica”,¹⁹¹ es limitaren a continuar amb els seus hàbits de composició poètica, amb una lírica arcaïtzant.

Quant a l'arquitectura, destaca l'emblemàtica obra de reforma de Castel Nuovo (1443-1459),¹⁹² fortalesa angevina edificada pels anys 1279-1284.¹⁹³ La Sala Gran o dels Barons (1451-1457), disseny del mallorquí Guillem Sagrera, s'emmarca en la tradició del gòtic català.¹⁹⁴ Altra cosa ben distinta és l'arc de triomf de la porta forana, projectat el 1449 i executat en dues fases (1453-1459, 1465-1474),¹⁹⁵ en marbre blanc de Carrara. Hi intervingueren fins a set escultors distints, entre els quals excel·lia, per la qualitat de la seua execució, el croata italianitzat Francesco Laurana.¹⁹⁶ Tot i no ser aquest arc una obra del Renaixement pròpiament dit (la gramàtica vitrubiana no prendrà difusió fins el 1500), sí que és una demostració de rebuig al gòtic, de represa de l'arquitectura *all'antica*, basada en la *imitatio* del llenguatge arquitectònic dels arcs de triomf de la Roma imperial. S'hi vol representar el rei d'Aragó com un nou cèsar victoriós i els seus guerrers, com herois d'una Antiguitat idealitzada.¹⁹⁷

La construcció de l'arc de triomf, com s'observa, fou una operació de propaganda monumental, de la qual el rei era centre i motiu. S'entén així que, de la mateixa manera que Alfons acollí els millors escultors per a eternitzar la seua gesta, també mostrara la seua satisfacció per acollir a casa seua els millors mestres de la paraula; conscient que

---

resurgimiento de los trovadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España, Pegaso, Madrid, 1981, p. 58.

¹⁹¹ GARGANO, Antonio, “*Con canto acordado.*” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 201, p. 24.

¹⁹² Supervisada pel cavaller xatí Arnau Sanç, que fou alcaid de la fortalesa del 1424 al 1439, i del 1442 fins a la dècada del 1460. Vid. CHILÀ, Roxane, Castelnuovo, fortesse et résidence d'Alphonse le Magnanime a Naples (1442-1458), dins *Anales de historia del arte*, 23, núm. especial II, Madrid, 2013, ps. 431-444 (p. 439).

¹⁹³ El nom de Castell Nou es deu a ser Castel Capuano la vella residència dels reis normands (des del 1160), tot i que seria reconstruïda per complet en la dècada del 1480. Vid. *ibidem*, ps. 431-436.

¹⁹⁴ SERRA DESFILIS, Amadeu, ‘È cosa catalana.’ La Gran Sala de Castelnuovo en el contexto mediterráneo, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.787-1.802. Iniciada la direcció d’obra per Guillem (1451-1454), la conclougué el seu fill, Joan Sagrera (1454-1457), segons CHILÀ, R., Castelnuovo..., p. 436.

¹⁹⁵ AMIRANTE, Francesca, L’arco di Alfonso, dins MAGLIO, Luigi (ed.), *Castel Nuovo*, Istituto italiano dei Castelli-ONLUS, Sezione Campania (“Architettura fortificata in Campania”, quad. 2), Nàpols, 2009, ps. 14-17.

¹⁹⁶ CHILÀ, R., Castelnuovo..., p. 442.

¹⁹⁷ Sobre la iconografia i la significació ideològica del monument alfonsí, vegeu IACONO, Antonietta, Il trionfo di Alfonso d’Aragona tra memoria classica e propaganda di corte, dins *Rassegna storica salernitana*, 26-1, Salerno, juny 2009, ps. 11-58.

aquella civilització, la del Renaixement italià, començava a edificar-se sobre la paraula escrita, l'oratória pública, la poesia i la veneració dels llibres.

“*Rogo (...) ne tu, litteratissimus, humanissimus, optimus rex, de itteris humanitatis et de optimatum artium studiis non optime meritis esse...*” Que un sacerdot de la paraula llatina com era Lorenzo Valla pronunciara aquestes frases laudatòries enmig d'una *oratio* adreçada al rei d'Aragó, no tenia preu a la Itàlia del segle XV.¹⁹⁸ Aquests discursos, de fet, eren copiats i intercanviats ràpidament entre un selecte col·lectiu de secretaris, cancellers, cardenals, juristes, professors d'universitat, etc., que participaven de l'esperit regenerador de l'humanisme. De manera que, en companyia del discurs acuradament construït en la llengua de Roma, es transmetia també l'elogi i l'exaltació *in aeternum* del mecenes que l'havia fet possible.

Beccadelli, en el seu opuscle *De dictis et factis* (1455), elabora la imatge d'un rei que és pont entre l'edat mitjana i el Renaixement. La *urbanitas* i la *civilitas* presidien l'ideal d'actuació d'un monarca que se'ns mostra obrant en l'àmbit públic i de govern, però també –i això és ja una novetat significativa– en l'àmbit quotidià de la cort: participant de facècies de cambra, protagonitzant anècdotes, ideant acudits. Hom pot accedir a palau i escoltar la “parla règia”, en l'agradable etopeia del seu patró que dibuixa l'escriptor; un elogiós i adulador retrat del *rex facetus*, però fidedigne també, segons que ho han acreditat historiadors com Alan Ryder o Ernesto Pontieri. Beccadelli projecta una imatge d'Alfons com a rei estudiós, esforçat a millorar dia a dia com a ésser humà, i com a mestre de l'enginy cortés, de la *curialis facecia*.¹⁹⁹

El Panormita parafraseja Plató quan afirma per boca del rei “*quod reges diceret, aut litteratos esse oportere, aut certe litteratorum hominum amatores*”, és a dir, que els reis, si no podien assolir un elevat grau de saviesa per ells mateixos –cosa que els convenia intentar–, almenys havien de procurar envoltar-se de consellers amants de la cultura.²⁰⁰ L'acompliment d'aquest propòsit d'adquisició de sapiència, en el cas que ens ocupa, venia garantit –gairebé “institucionalitzat”– per l'anomenada “hora del llibre”: la reserva que feia el monarca cada dia, després de dinar, d'una hora del seu temps per a

---

¹⁹⁸ La citació pertany al discurs sobre la conveniència de dir-se Alfons “rei de Nàpols” o “de Sicília”. Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 306.

¹⁹⁹ Seguim ací MONTANER FRUTOS, Alberto, La palabra en la ocasión. Alfonso como *rex facetus* a través del Panormita, dins *e-Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*; ed. electrònica (4 de desembre del 2007; en línia 19 de setembre del 2007, consultat el 26 de juny del 2014), URL: <<http://e-spania.revues.org/1503>> DOI: 10.4000/e-spania.1503

²⁰⁰ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 68.

dedicar-la a lectures de clàssics (llicions interpretatives dels textos), de les quals participaven humanistes italians, cancellers i magnats.²⁰¹

Giovanni Pontano, que era encara molt jove en temps del Magnànim, recordaria al nét d'aquest, el duc Alfons de Calàbria, com el seu avi dedicava aquesta hora del dia a il·luminar la ment a través de la lectura (1493): “El teu avi Alfons –per no allunyar-me d'exemples de casa nostra– escoltava el poeta Antonio [il Panormita] amb increïble satisfacció quan narrava algun passatge d'història antiga. Encara més: cada dia escoltava d'ell fragments d'escriptors antics. I, mal que aleshores estiguera capficat en moltes preocupacions i serioses, no permeté mai sacrificar per assumptes d'estat l'anomenada ‘hora del llibre’”.²⁰² Era com un exercici quotidià, d'*otium* intel·lectual i retrobament amb els clàssics de l'Antiguitat. El dirigia –com s'observa– el mestre de cerimònies de la biblioteca palatina, l'inefable Antonio Beccadelli, que exercia de mentor, preceptor i conseller cultural d'Alfons.²⁰³ La cancelleria el presenta com “*legum doctorem, poetam laureratum (...), consiliarium et praeceptorem nostrum*”, i el rei l'anomena, en un escrit autògraf, “mi consejero y precettor”.²⁰⁴

Era d'admirar, segons Lorenzo Valla, que un sobirà tan poderós i amb tantes ocupacions manifestara aquella curiositat intel·lectual pels clàssics, i que participara en múltiples sessions i llicions exhibint enginy i sentit de l'humor: “*nihil illi [Alfons I de Nàpols] iucundus cadere solet quam quoties lectio cum erudita aliqua questione*

---

²⁰¹ Vegeu AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 105-109.

²⁰² La frase prové del tractat *De principe*, par. 24: “*Avus tuus, Alfonsus, ne a domesticis recedam exemplis, Antonio poetae [el Panormita] incredibili quadam voluptate operam dabat aliquid ex priscorum annalibus referenti, quin etiam veterum ab eo scriptorum lectiones singulis diebus audiebat ac, licet multis magnisque interim gavaretur curis, nunquam tamen passus est horam libro dictam a negociis auferri.*” Vegeu PONTANO, Giovanni, *Ad Alfonso Calabrie Ducem 'De principe liber'*, ed. a cura de Guido M. CAPPELLI, text llatí i versió italiana, Roma, 2003. En una altra obra seua, *De conviventia*, Pontano insisteix sobre la qüestió d'alimentar l'ànima culturalment després d'haver alimentat el cos, i posa d'exemple també la ja mitificada hora del llibre: “*Rex Alfonsus statim post prandium vel Antonium Panormitam, vel e doctis aliquem audiebat, ut qui dignum indicaret animum quoque cibo suo post pastum corporis reficiendum esse.*” (PONTANO, Giovanni, *I trattati delle virtù sociali*, ed. Francesco TATEO, Bulzoni, Roma, 1999, vol. 2, p. 256).

²⁰³ VINCENZO, Laurenza, Il Panormita a Napoli, dins *Memorie dell'Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92 (p. 37); CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, p. 212, responsabilitza directament el Panormita com a principal impulsor del mite del Magnànim, amb tot aquell cerimonial de l'hora del llibre i altres actes creatius de propaganda.

²⁰⁴ VINCENZO, L., Il Panormita a Napoli..., p. 72 (doc. 33) i p. 73.

transigitur, sive ut aliquid discat sive ut admirabile ingenium quo nullo cognovi prestantius admirabilique rerum copiam quas expertus est ostentat.”²⁰⁵

A palau, en una aula annexa a la biblioteca, es debatia sobre el sentit de la mort de Dido segons l’*Eneida* de Virgili; es desfullaven els comentaris del gramàtic Eli Donat, les comèdies de Terenci, les *Dècades* de Livi, o la *Vida d’Alexandre* de Quint Curci Ruf, que el Panormita llegia a la capçalera del llit d’Alfons quan aquest jeia malalt, la primavera del 1444, per a reconfortar-lo. Jacopo Curlo, en una lletra adreçada al príncep Ferran, datable el mateix any 1444, li recorda un dia quan son pare, el rei Alfons, “*facto prandio, cum in bibliotecam suam ornatissimam de more se recepisset, lectionem audivit, quam praeceptor suis Antonio Panormita quotidie agebat; ibique cum te prope cum sederes, et ego adessem una, et nonnulli etiam familiares, mentio facta est Elii Donati “Comentario” in Terentii comoedias...*” Com s’observa, a les lliçons de matèria clàssica solien assistir, no sols els savis de la cort, sinó també “familiars” –nobles i alts funcionaris– i, més per obligació que per devoció, l’hereu de la corona.²⁰⁶

Pel testimoni de Michele Savonarola, preceptor de Borso d’Este i metge de la cort de Ferrara, sabem també que, a banda de l’hora del llibre, reservada a lectures elevades, altres lectors amenitzaven l’hora de dinar amb lectures de tipus historiogràfic, però més lleugeres i trivials, per a ser recordades d’oïda. L’arquiatra ferrarés escrigué l’opuscle *Del felice progressu* en llatí pel 1452 i el traduí alguns anys després a l’italià. Pot ser que haguera visitat la cort napolitana els anys 1444-1445, acompanyant el seu pupil. És convenient –escriu– “che al tempo dil manzar d’i principi se ritrovasse uno huomo docto, il quale lezesse o recitasse cose di audito degne, come historie d’i soy passati e de li altri assay i quali lassato hanno di sé gloriosa memoria; e somegliante bey documenti, per i quali il principio se avesse a fare più prudente e più docto e li astanti ancora (...). E ciò servava a nostro tempo Alfonso, re di Catalogna e di Napoli”²⁰⁷.

---

²⁰⁵ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore (“Thesaurus Mundi. Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis”, 20), Pàdua, 1981, ps. XXIV-XXVI, 13-16 i 304-306. La citació la reproduïxen BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l’edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 58).

²⁰⁶ La citació llatina, la proporciona AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 108-109.

²⁰⁷ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d’Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

Home de fe i de litúrgia, el rei Magnànim també tingué cura de manifestar en públic la seua praxi quotidiana de la religió –tres misses diàries– i el gust per les lectures sagrades. El llibrer florentí i biògraf d’humanistes Vespasiano Bisticci s’admirava per l’aplicació que posava en monarca en la lectura de la Bíblia: “l’aveva letta più volte”, escriu, pel 1490.²⁰⁸ S’arredonia així la imatge d’un rei complet i modèlic: guerrer i conqueridor, amant de la literatura clàssica i creient exemplar.

La publicació dels despatxos que els ambaixadors sforzescos enviaven de Nàpols a Milà ajuda els historiadors a posar límits al mite cultural i a acotar una mica la realitat. Francesco Cusani, per exemple, comentava a Francesco Sforza (1 de novembre del 1457) l’aplicació posada pel rei Alfons a l’estudi: “che la maiestà sua se delecta del studio, ma che’l fa il contrario de li altri studenti”. La vertadera passió del monarca, segons Cusani, era la caça, per la qual es mostrava boig (“pazo”) i a la qual dedicava la tardor i l’hivern. Avançada la primavera, prestava ja atenció als humanistes i als llibres: “In tuto poi alla Pasqua comenza et dura il studio suo, fin a San Lucha. Et ridiva che ancora ride, et dice che questi que gli lezono dicono che non intendono la natura sua: che’l fa il contrario che fa gli altri studenti. Et che gli havevano mandato a dire se la maiestà sua voleva che gli andassero detro, che’l gli haveva mandato a dire che non, perché le sue vacatione comenzavano hora. Et pose molte altre piacevelleze.”²⁰⁹

Els escolars als quals es referia el rei era un selecte col·lectiu d’alumnes “*ad studia litterarum aptos*” que el rei acollia a la seua cort i a l’aula de la biblioteca reial per a formar-los adequadament i que, en l’esdevenidor, pogueren detenir oficis i responsabilitats al servei de la corona. Així ho explica el *De dictis et factis Alphonsi regis* del Panormita (1455), en la versió catalana de Jordi de Centelles: “Los fadrins que Sa Alteza sabia aptes per a penre sciència hi abtes per a seguir studis de philo[so]fia, hi per ésser pobres no poder atènyer lo grau de la sicèntia, Sa Magestat los feya criar e acompanyava alguns a retòrichs e altres a philòsofs, segons que vehia la abilitat de cadascú, donant e fent ministrar a cascú la espera per al estudi necessària”.²¹⁰

---

²⁰⁸ DA BISTICCI, Vespasiano, Vita di Alfonso I re de Aragona e di Napoli, scritta da Vespasiano Bisticci, con documenti e note, dins POLIDORI, E. (ed.), *Vite di illustri italiani inedite, rare, con illustrazioni*, Giovanni Pietro Vieusseux, Florència, 1843, vol. 1, ps. 380-484.

²⁰⁹ Citat per SENATORE, Francesco, L’itinérance degli aragonesi di Napoli, dins *L’itinérance des seigneurs (XIVe-XVIe siècles). Actes du colloque international de Lausanne et Românmôtier (29 novembre-1er décembre 2001). Cahiers Lausannois d’Histoire Médiévale*, CLHM, Lausanne, 2003, ps. 275-325 (p. 299).

²¹⁰ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 182-183.

“Questi que gli lezono”, com deia l’ambaixador milanés, els humanistes de la cort, es mostraven agraïts a un rei –estranger, però molt poderós– que havia comprés la importància d’aclimatar-se a la realitat italiana i d’apreciar els beneficis de l’estudi dels clàssics, les bondats de la “nova cultura” anunciadora del Renaixement. El mateix Beccadelli adverteix sobre l’actitud hostil que apreciava en la majoria dels nobles i magnats ibèrics de la cort, ignorants del llatí i de tota lectura. La sorna dels guerrers ignorants la patien, no sols la *camarilla* d’humanistes de la qual se solia envoltar el rei, sinó també els comptats nobles que, traint en certa manera l’esperit de la cavalleria –el servei de les armes– s’atrevien a participar de les lliçons de l’hora del llibre: “Als criats seus, naturals d’Espanya, desviats e apartats de tot estudi de eloquència (com aja quasi cinch-cents anys que de ornament de doctrina aquella pàtria fretureje), en tant que als galants e generosos qui estudiaven en saber la lengua latina scarnien e motejaven, lo gran rey los hi enduÿa a saber y estudiar lo digne ornament de la sciència. Car los bàrbaros e grosos de enteniment, doctrina elegant los reforma.”²¹¹

El que ressona darrere d’aquestes paraules és una translació del debat sobre “las armas y las letras” en què es trobava immersa aleshores l’aristocràcia castellana, molt afectada per la crisi d’identitat a què els abocava la naixença d’un estat modern i burocratitzat. El debat –que, d’altra banda, no és exclusiu de Castella– versava sobre la conveniència o no que un noble senyor laic, a part de participar en accions bèl·liques i governar vassalls, es dedicara als estudis reservats fins aleshores a gent lletrada –eclesiàstics, generalment–, o s’apassionara per la literatura d’evasió i els clàssics grecoromans.²¹² El Panormita insisteix en aquest assumpte: “Com oÿs [Alfons] lo bon rey de Castella acostumava de dir que no pertanyia al noble e generós home saber letres ni sciència, ab veu alta e fellona, respòs que tal paraula no era de rey mas de bèstia.”²¹³ Malgrat l’interés del rei per la “nova cultura” i per acostar-se de manera voluntarista al paradigma platònic del rei filòsof, en veritat foren comptats els cavallers de les corones d’Aragó i Castella aveïnats a Nàpols que participaren dels *studia humanitatis*. Per qüestions de negligència formativa i de tradició cultural, quasi tots els cortesans ibèrics interessats en literatura compartien un univers de referents estètics arcaïtzant: la lírica dels trobadors occitans, poetes francòfons com Machaut o Grandson, i la *poesía de*

---

²¹¹ *Ibidem*, p. 87.

²¹² Sobre aquest debat intel·lectual, cabdal per a entendre la història cultural del segle XV castellà, s’ha escrit en abundància. Un treball clàssic sobre l’assumpte és el de LAWRENCE, Jeremy N. H., *The Spread of Lay Literacy in Late Medieval Castille*, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 62, Liverpool, 1985, ps. 79-94.

²¹³ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, p. 183.

cancionero castellana. Com a molt, l'acostament a la cultura italiana es produïa a través de la *Comèdia* de Dante o del *Decameró* de Boccaccio.²¹⁴

Malgrat tot, l'esforç del rei de Nàpols per agombolar els "seus" humanistes i per oferir una imatge de rei culte a la resta d'Itàlia, trobà ressò immediat. A fi de comptes, en resultà una operació de propaganda política i dinàstica altament efectiva. Així, per exemple, quan Francesco Filelfo es desplaçà de la cort Sforza de Milà a l'aragonesa de Nàpols el 1453, l'impressionà una escena que evocaria anys a venir, per a cobrir-la amb una pàtina de nostàlgia i d'homenatge (1471): "*Consuevit sane: ut nostri nobilissimum rex Alphonsus quotidie post prandium, quo utebatur moderatissimo, tanquam ad secundam aliquam mensam, ad alicuius, aut philosophii, aut historiographi, aut oratoris, aut etiam theologi lectionem se conferre et de iis rebus aliquid, vel dicere, vel audire, quod esset memoratu dignissimum, idque non domi solum, sed etiam militiae faciebat*".²¹⁵ El capteniment gastronòmic del rei; el trasllat a una segona taula *post prandium*, on els aliments eren els llibres; la declamació ritual de textos filosòfics o historiogràfics; els tresors bibliogràfics ambulants per tendes de campanya... Tot això passaria a formar ja, de la mà dels humanistes, del mite i la llegenda d'una cort quasi renaixentista esplèndida i modèlica, i d'un rei memorable.

No faltaven tampoc els intel·lectuals de "regnes dellà", com Castella, Catalunya i València, que alimentaven el mite d'un rei culte i modèlic: des del proemi dels *Proverbios* del marquès de Santillana (ca. 1445), fins a la versió valenciana de l'opuscle del Panormita, per Jordi de Centelles (*post* 1481), que ens ha servit adés de referència. El cronista barceloní Gabriel Turell, en el seu *Recort* (1476), evocava la imatge d'un rei Alfons que "ha fet veure de si gran saviesa". Per les mateixes dates, en el colofó de la gramàtica del *Perottus* (Barcelona, 1475), el conqueridor de Nàpols apareix mitificat com l'home que rescatà la pàtria catalànica de la barbàrie per a ensolcar-la per la senda

---

²¹⁴ Sobre els personatges en qüestió i els detalls d'aquest panorama cultural, ens ocuparem més avant. Per a una panoràmica general, podeu veure VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933; RIQUER, Martí de, Alfonso el Magnánimo visto por sus poetas, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 173-196; ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura 'Juan Gil-Albert', Alacant, 1990; PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El tornaviaje de la poesía castellana a la corte de Nápoles. El poeta Diego del Castillo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.563-1.574.

²¹⁵ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 146.

de la moderna llatinitat: “*ut patria ex horrida culta fieret, et pro barbarie latinitatem indueret*”. Per la seua banda, l’arxiver i cronista barceloní Pere-Miquel Carbonell, en les *Chròniques de Espanya* (1495-1513), contribuïa a refermar la idea d’un “rey Alfonso, qui axí-ns ha despertat e mostrat camí de aprendre saber”. I el gramàtic Pere Badia, de Barcelona igualment, exalta en les *Introductiones latinae* (1505) el paper del Magnànim com el d’aquell castellà (*hispanus*) que havia restaurat el prestigi de la Corona d’Aragó, i com el principal artífex del restabliment del llatí clàssic i dels estudis d’humanitat a Itàlia. En fi: el mite s’havia engrandit i consolidat.²¹⁶

Seria tan extens com innecessari anotar el virolat repertori d’historiògrafs dels segles XVI-XVIII, del tipus Zurita o Collenuccio,²¹⁷ que perpetuaren –i, fins i tot, enriquiren– l’aurèola de rei humanista que envoltava la figura del rei Alfons el Magnànim. El prestigi inqüestionat de la seua figura històrica arribà intacte a mans d’historiadors del Romanticisme, com ara Víctor Balaguer, que incorporaren el Magnànim –contingudament, això sí²¹⁸– al repertori mitològic de la Renaixença política i cultural de la nació catalana. En el seu opuscle *Alfonso V y su corte de literatos* (1866), Balaguer convidava els seus compatriotes a congratular-se d’un rei que fixà “en aquel bello país [Itàlia] su corte famosa de sabios, de oradores y de poetas, con quienes el monarca aragonés departía alegremente, tomando parte en sus literarias y científicas contiendas y presidiendo los certámenes y la academias que bajo su augusta protección se celebraban”.²¹⁹ Després de repassar la nòmina d’humanistes, l’autor no s’està de recordar-nos que “varios fueron los ingenios catalanes que sobresalieron en la corte de don Alfonso”, i ofereix expressament una nòmina de poetes, cancellers i teòlegs dels països de parla catalana dels quals tenia notícia o referència.²²⁰ També es fa ressò,

---

²¹⁶ Les referències precedents les facilita DURAN GRAU, Eulàlia, La defensa de la pròpia tradició davant d’Itàlia al segle XVI, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert, *Miscel·lània Joan Fuster, 3. Estudis de llengua i literatura*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, ps. 241-265; reed. dins DURAN, E., *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, Tres i Quatre (“La unitat”, 185), València, 2004, ps. 354-355.

²¹⁷ El retrat que fa l’historiador napolità del segle XVI del rei Magnànim, basat en els humanistes del XV, el reproduïx GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 174-176.

²¹⁸ Els almogàvers de Roger de Flor a Grècia, les gestes de Jaume I el Conqueridor, les victòries de Pere el Gran i altres materials commemoratius, oferien més joc pictòric i literari, sens dubte, que el sobirà que havia abandonat en la dissort la Pàtria Catalana i l’havia situada a les portes d’una guerra civil.

²¹⁹ BALAGUER, Víctor, Alfonso V y su corte de literatos, dins Apèndix a *Las calles de Barcelona*, Salvador Manero, Barcelona, 1866, vol. 2, ps. 433-455 (ps. 433-434).

²²⁰ Jordi de Sant Jordi, Andreu Febrer, Lleonard de Sors, Francesc Ferrer, Bernat Miquel, Joan Ribelles, Perot Joan, mossén Súnyer, Pere Torroella, Ferrando de València (“mallorquí”, sic), Lluís de Cardona, Guillem de Puigdorfilà, Joan Soler, Jaume Montaña, Joan-Ramon Ferrer i Jeroni Pau (p. 442).

abeurant del text de Jordi de Centelles,²²¹ de la llegenda d'un rei que havia traduït les epístoles de Sèneca al castellà per a posar la saviesa a l'abast dels *illiterati*.²²²

Els historiadors de la cultura castellana, no sols s'interessaren per aquella exòtica cort hispana, sinó que incorporaren *Alfonso el Magnánimo* al repertori de mites de la historiografia espanyola. Amador de los Ríos (1863-1865) encara el considerava el punt de partida de l'humanisme en àmbit cultural català,²²³ però Menéndez y Pelayo afirmava directament que “la corte de Alfonso V es el pórtico de nuestro Renacimiento”; l'espanyol, s'entén (1890).²²⁴ Per la seua banda, Antoni Rubió i Lluch reblava el clau en situar Joan I com un monarca precursor de l'humanisme, per a afirmar a continuació que “només Alfons el Magnànim mereix pròpiament el títol d'humanista” (1917), amb la qual cosa el tòpic estava servit.²²⁵

Un segle després de Balaguer, en vespres dels esforços desmitificadors de la crítica moderna,²²⁶ l'aproximació de Miquel Batllori a la cort de Nàpols posava de manifest fins a quin punt el mite alfonsí continuava viu: “Al segle XV”, escriu pel 1973, “la conquesta de Nàpols per part d'un rei aragonés d'estirp castellana –Alfons el Magnànim– crea al golf partenopeu una cort literària italo-hispànica, garanteix el triomf de l'humanisme a la Corona d'Aragó, i obre definitivament Castella a les influències humanístiques”.²²⁷ Pel que fa a les relacions literàries hispanoitalianes, afig: “De bell antuvi, els contactes dels primers humanistes catalans amb els italians foren més aviat de caire literari (...). Però, durant l'època d'Alfons el Magnànim, a Nàpols hi hagué una

---

²²¹ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, p. 195: “Hi tant amava [Alfons] los seus vassalls de Spanya, que les epístoles de Sèneca en lengua castellana los transfferí e tresladà perquè la notícia de aquell libre divinal arribàs als hòmens lechs e ignorans”.

²²² BALAGUER, V., *Alfonso V...*, p. 448.

²²³ AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Historia crítica de la literatura española*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1863-1865; ed. facsímil de Gredos, Madrid, 1969, vol. 6, ps. 411-415.

²²⁴ MENÉNDEZ PELAYO, José, *Historia de la poesía castellana en la Edad Media*, Madrid, 3 vols., 1911-1915, vol. 2, p. 250.

²²⁵ RUBIÓ LLUCH, Antoni, *Johan I, humanista, i el primer període de l'humanisme català*, dins *Estudis universitaris catalans*, 10, Barcelona, 1917-1918, ps. 1-117 (p. 55).

²²⁶ Ens referim, en particular, a l'aterratge intel·lectual forçós pilotat per BADIA, Lola, L'“Humanisme català”: formació i crisi d'un concepte historiogràfic, dins BURGÜERA, Jordi – MASSOT, Josep (coords.), *Actes del cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Aldorra, 1-6 octubre 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, ps. 41-70; reed. dins BADIA, Lola, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1988, ps. 13-49. O a la perspectiva –sempre magistral– de RICO, Francisco, *Petrarca y el “Humanismo catalán”*, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (eds.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 257-292; ÍDEM, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002.

²²⁷ BATLLORI, Miquel, *De l'humanisme i del Renaixement (Obra completa, vol. 5)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d'estudis i investigacions”, 22), València, 1995, p. 29.

veritable convivència entre els humanistes italians, catalans i castellans. Fou allí on Valla, el Panormita, Guarino, el mateix Aretí, Decembrio, Barzizza conviuen amb Andreu Febrer, Jordi de Sant Jordi, Ausiàs March, Lluís de Vila-rasa; i també potser Ferran Valentí, amb el marquès de Santillana i la resta de poetes castellans del cançoner d'Estúñiga.” Aquesta amanida de noms –d’insostenible imbricació topogràfica i cronològica, com és evident– servia des de feia segles per a introduir el tòpic alfonsí. Tanmateix, quan el mateix Batllori contrastava els prolegòmens amb els resultats de la recerca bibliogràfica i arxivística, es veia obligat a admetre algunes conclusions severament correctores: “Cap índex tan revelador de l’escassa importància de la cultura catalano-aragonesa a Nàpols com la manca quasi completa d’autors catalans a la *Bibliotheca del rei aragonesi di Napoli*, de Tammaro De Marinis.”²²⁸

De la mateixa tasca desmitificadora havia de participar, per força, Alan Ryder, excel·lent exegeta de la documentació del regnat del Magnànim. Tot i reconèixer l’interès d’Alfons d’Aragó per la cultura humanística, adverteix que aquest interès sols es manifestava en ocasions especials i en temps d’oci. I constata que la participació directa del cercle de preceptors lletraferits en els afers de govern fou més ornamental que no decisiva: “su influencia sobre la política y el gobierno fue escasa”.²²⁹ El vertader cercle de poder a Nàpols el constituïen els “familiars” del rei, és a dir, un col·lectiu de nobles oriünds de les corones d’Aragó i Castella que gaudien dels oficis palatins més rellevants.²³⁰ Així ho pogué comprovar l’anònim autor de la *Descrittione de la città e governo di Napoli*, segurament un sagaç informador venecià, quan visità la cort napolitana el 1444: “li governatori della Maiestà del Re, i quali attende ala persona soa”, segons ell, eren els nobles Enyego de Guevara, Guillem-Ramon de Montcada, Ximén-Peres de Corella i Guillem de Vic, i el protonotari Ferrer Ram.²³¹ Es dóna la coincidència que tots aquests *catalani* eren valencians, tret del Guevara, nat a Castella, però criat en l’adolescència al palau reial de València. Com és natural, i ja d’una manera més objectiva, l’historiador, a qui “sorprende el carácter exclusivamente español de este

---

²²⁸ Ibídem, ps. 29, 45 i 119.

²²⁹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 72-73.

²³⁰ Aquests constituïen, segons IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 64, el “nucli dur” de la cort, “el núcleo decisivo de acción y autoridad política del estado”.

²³¹ FOUCARD, Cesare, Proposta fatta dalla Corte Estense ad Alfonso I, re di Napoli (1445), dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 4, Nàpols, 1879, p. 689-725 (p. 714); citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 72-73.

grupo”, afig a la llista els noms de personatges tant o més importants que aquells, com ara el català Arnau Roger de Pallars, bisbe d’Urgell. En qualsevol cas, remarca la pràctica absència d’italians en l’entorn i la cambra del rei.²³²

Deixant de banda l’apunt impressionista de la *Descrittione*, si fem relació dels nobles i cancellers que servien Alfons d’Aragó, comprovarem l’abassegadora presència de valencians a la cort de Nàpols. Aquesta circumstància resulta més fàcil d’entendre si atenem al fet que la cort napolitana no fou sinó una projecció en l’espai –cap a llevant– i en el temps (1436-1458) de la també esplendorosa cort de València (1415-1430).²³³ A més a més, es dona la circumstància que la ciutat i el regne de València travessaven per un gran moment de puixança demogràfica i mercantil, en contrast amb l’estacament del vell “motor” de la Corona, Catalunya, un principat que s’encaminava, inexorablement, cap a la guerra civil. Barcelona havia deixat de ser la capital cultural de la Corona d’Aragó per a cedir el testimoni a València, que inaugurava llavors un segle d’or de les lletres (Jordi de Sant Jordi, Ausiàs Marc, Jaume Roig, Joanot Martorell, Roís de Corella, Isabel de Villena...). Es comprén així la sensació de tristor bibliogràfica que documenten i argumenten Jaume Aurell i Alfonso Puigarnau:

“La mínima repercussió numèrica de les obres dels clàssics en les biblioteques dels mercaders barcelonins (...) –un Sal·lusti, un Ovidi, un Virgili– (...) demostra fins a quin punt va ser precisament en aquesta època [1390-1472] on el principat va començar a quedar-se aïllat dels principals punts d’embranzida cultural del moment. L’absentisme d’Alfons el Magnànim no va fer sinó augmentar aquesta sensació (...). Un altre indicador molt il·lustratiu en aquest sentit és la manca de literatura italiana, per bé que el Dant –per citar l’autor més representatiu del prerenaiement– havia tingut gran acceptació més enllà de les fronteres de la seva Florència natal.”²³⁴

---

²³² *Ibidem*, p. 73.

²³³ Alfons V el Magnànim, sent infant, es casà a València (1415), abans d’acompanyar el pare a Perpinyà. Després tornà a residir com a rei a València, preferentment, entre abril del 1417 i octubre del 1430: abril del 1417-maig del 1418; agost-setembre del 1419; parèntesi de l’expedició a Itàlia (1420-1423); de no a la capital valenciana, gener-abril del 1424; parèntesi de la primera guerra de Castella (1425); a València, de desembre del 1426-maig del 1427; en juliol-novembre del 1427, i en març-desembre del 1428; parèntesi de la segona guerra de Castella (1429-1430); retorn de març a maig i d’agost a octubre del 1430; trasllat a Saragossa i Lleida, i estada a Barcelona (1431-1432), abans d’embarcar definitivament cap a Itàlia. Vegeu GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, ps. 1-114.

²³⁴ AURELL, Jaume – PUIGARNAU, Alfonso, *La cultura del mercader en la Barcelona del siglo XV*, Omega, Barcelona, 1998, ps. 159-160.

Aquestes conclusions reforcen, doncs, la idea d'un "fracàs de l'humanisme-renaixement italià a la Península [Ibèrica]" i la pràcticament nul·la penetració a la Catalunya de mitjan segle XV dels corrents renovadors de l'humanisme italià.²³⁵ I el mateix es pot dir de Mallorca, en base al treball de Hillgart.²³⁶ O de València, on, a desgrat el tòpic del "segle d'or" que acabem d'exhumar, els professors Ferrando i Escartí constaten les limitacions dels repertoris bibliogràfics locals, on predominen els clàssics medievals i les *Històries troianes*, i on escassegen la literatura italiana i els clàssics de l'Antiguitat grecoromana rescatats pels humanistes.²³⁷

De manera que el mite d'"una cort literària italo-hispànica" que "garanteix el triomf de l'humanisme a la Corona d'Aragó, i obre definitivament Castella a les influències humanístiques" –Batllori *dixit*–, quedaria confutat per modernes recerques bibliogràfiques, de caràcter quantitatiu, i per una crítica literària qualitativament més realista i menys ornada de patriotisme. I això val, no tan solament pel que fa a la Corona d'Aragó, sinó també pel que respecta a Castella i al mite historicocultural –així mateix fructífer i elaborat– d'un "humanismo español" *sui generis*.²³⁸

L'esplèndida cort napolitana d'Alfons el Magnànim –mitificacions a banda– fou tan cinegètica com literària; tan preocupada per la victòria i la diplomàcia, com per ornamentar aquella amb arcs de triomf i aquesta amb oracions de propaganda monàrquica. El poder real –el poder polític i de decisió– l'exercien, juntament amb el titular de la potestat reial, un reduït cercle de *criados*, en el sentit de 'curials i nobles de la màxima confiança', que aquest mot adquirí en el castellà medieval. Els napolitans els coneixien com "i creati catelani del re", és a dir, els magnats, eclesiàstics i juristes – valencians i catalans, majoritàriament– que governaven la Corona en coordinació amb el sobirà, i al marge d'interferències per part dels humanistes.

Pel que fa a la presumpta "convivència" entre els homes de lletres italians i els cortesans hispànics –i és aquesta una sospita que hauríem de confirmar o desmentir més avant–, a priori fa la sensació que es limità a casos comptats d'amistat individual, i a interessades dedicatòries. Els presumptuosos i elitistes corifeus del moviment

---

²³⁵ *Ibidem*, p. 187.

²³⁶ HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991.

²³⁷ FERRANDO, Antoni – ESCARTÍ, Vicent-Josep, Impremta i vida literària a València en el pas del segle XV al XVI, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74, Castelló de la Plana, gener-juny 1998, ps. 161-178.

²³⁸ D'aquest debat, el de la difusió i arrelament –o no– de l'Humanisme italià a la Península Ibèrica del segle XV, ens ocuparem en la introducció del capítol següent.

humanista, congregats entorn del Panormita i la seua *Porticus Antoniana* (la futura Acadèmia Pontaniana), fundada pel 1447,²³⁹ no mostraven cap interès per col·leccionar els trivials poemes del *Cancionero de Estúñiga*, per posar un cas. Els secretaris i escrivans de la cancelleria, formats en un ambient escolàstic, es trobaven incapaços d'abastar el nivell de coneixements dels humanistes, als quals admiraven i afavorien. I els *semibarbari* companys d'armes del rei Alfons, per norma general, no mostraven gaire interès –tret d'alguna significativa excepció– per assistir a les lectures de Titus Livi que Beccadelli celebrava tots els estius a l'hora del llibre. En efecte, diu Gargano, els cavallers lletraferits que vingueren de “les parts dellà” per a establir-se a Nàpols trobaren ací “un prestigioso circolo umanistico, da cui però (...) rimasero per lo più esclusi”. No es tractava d'una convivència, sinó d'una coexistència.²⁴⁰

* * *

La construcció del mite alfonsí, no obstant les limitacions que la crítica moderna ha posat a la tradició historiogràfica, exigia –entre altres coses– de l'acumulació d'un tresor bibliogràfic, d'una biblioteca d'estat. En aquest sentit, la Biblioteca reial d'Alfons el Magnànim –o, si més no, allò que la part supervivent a la disgregació del llegat– constitueix un preciós registre patrimonial i és la manifestació artística més interessant de la utopia cultural dels humanistes de la cort de Nàpols.

L'elaboració de la imatge de governant estudiós i culte que havia de difondre's per Itàlia comprenia dos vessants, la del rei lector –garantida per l'hora del llibre i altres cerimònies– i la del rei bibliòfil: el príncep que adorava i col·leccionava, com cap altre del seu temps, els instruments del saber. Ja prèviament a la seua aventura napolitana, Alfons havia tingut la profitosa idea de presentar-se als seus vassalls usant la divisa del llibre obert;²⁴¹ emblema que, una vegada perfeccionat pels humanistes de la cort,²⁴²

---

²³⁹ Sobre aquest cercle intel·lectual, liderat des del 1471 per Giovanni Pontano, vid. VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 720). Es constituí a iniciativa d'Antonio Beccadelli “il Panormita”, en el segon semestre del 1447, i fou aprovada la seua existència pel rei per mediació del secretari reial Francesc Martorell, que intercedí davant ell a tal efecte. Vid. SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 280-281.

²⁴⁰ GARGANO, Antonio, “Con canto acordado.” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012, ps. 24 i 83.

²⁴¹ L'usava ja, juntament amb l'espiga de mill, a València, pel 1426. Vegeu GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428), dins GALÁN, Ángel – CARRETERO, José Manuel (eds.), *El alimento del estado y la salud de la “res publica”*. Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa, Universidad de Málaga-Red Arca Común – Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2013, ps. 291-308 (p. 297).

portaria sovint el *motto* llatí “*liber sum*”: ‘sóc lliure’, i m’he alliberat practicant la lectura dels llibres i els estudis “liberals”, sota l’ègida de *Liber/Bacus*.

Sembla increïble com una simple anècdota cortesana passava a convertir-se –de la mà amplificadora dels historiògrafs de la *domus regia*– en una baula més de la cadena de mèrits que adornava el coll del conqueridor de Nàpols. En el *De dictis et factis* de Beccadelli, versió de Jordi de Centelles, es diu que, estant a Messina (ca. 1434), “no essent-hi lo librer qui tenia càrech dels llibres, e les portes fossen tanquades de la libreria, lo rey, desigós de estudiar, manà que li portassen unes tenalles, y ab ses mans desclavà lo pany de la libreria”.²⁴³ I és cosa d’admirar, igualment, amb quina rapidesa el mite flamant del rei savi es propagà per Itàlia i la resta d’Europa.

Així, per exemple, en una epístola parenètica de desembre del 1443, dedicada per Enea Silvio Piccolomini al rei de Romans Frederic III d’Àustria, apareix exaltada la figura del flamant rei de Nàpols com a paradigma del monarca estudiós. El d’Aragó l’imagina llegint tots els dies, arrecerat en una tenda de campanya, i aprenent a convertir en pròspera l’adversa fortuna, gràcies a la saviesa que confereix a l’èsser humà la lectura i assimilació de la filosofia moral continguda en els clàssics antics. Sols així s’entenia que un príncep vençut i humiliat de tal manera a Ponça poguera haver convertit aquella derrota de les armes en una sonada victòria per a les lletres: “*Alfonsus, rex Aragonum, cui et Sicilia paret et illa Italiae pars obedit, quae olim Magna Graecia dicebatur (...), qui totiens victus tandem vicit et adversam Fortunam in favorem sui convertit, nunquam in castris est sine libris; quoque it, illuc et bibliotheca sequitur. Sive in tectis est, sive in tentoris manet, singulis diebus aut legit aut audit*”.²⁴⁴

---

²⁴² El Panormita lloà l’encert del seu patró, que “*librum et eum quidem apertum pro insigni gestavit, quod artium cognitionem maxime rebus convenire intelligeret*” (DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 131).

²⁴³ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 166-167. El text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>: “*Cum regiae bibliothecae custos obserata libraria abesset, rexque ipse legendi percupidus, forcipe seram excuteret, intervenit Matheus Siculus eximiae ille sanctitatis sacerdos dixitque: ‘Tu ne id Rex magne manibus propriis, tu ne?’ Cui rex subridens, ‘Quaeso –inquit– vir sancte, nunquid Deus et natura nequicquam regibus manus dederit’*” (llibre 2, cap. 37: *urbane*).

²⁴⁴ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, epístola 105, p. 602. Vegeu també ROSSO, Paolo, Marchesi letterati del Quattrocento: a settant’anni dalle ricerche di Gustavo Vinay, dins COMBA, Rinaldo – PICAT, Marco, *La cultura a Saluzzo fra Medioevo e Rinascimento. Nuove ricerche. Atti del Convegno (Saluzzo, 10-12 febbraio 2006)*, Società per gli studi storici, archeologici ed artistici della provincia di Cuneo (“*Marchionatus Saluciarum monumenta. Studi*”, 8), Cuneo, 2008, ps. 59-106.

Quan Bartolomeo Facio, en el *De viris illustribus* (1456), fa un elogi final de la figura del rei Alfons, a manera de colofó panegíric, ens recorda que “*librorum volumina prope infinita a Bibliothecam suam mirificam ornatam conjecit*”.²⁴⁵ El nombre de volums de la seua biblioteca, meravellosament ornats, es volia considerar infinit o quasi, oníricament fabulosos. Quan s’escriu això, la del rei és una biblioteca consumada, i fins i tot comença a ser llegendària. Però el projecte venia de molt abans. Tenia uns precedents hispànics, unes motivacions polítiques i una història pròpia: la de transformar una biblioteca principesca²⁴⁶ en una biblioteca d’estat.²⁴⁷

La biblioteca del rei Martí l’Humà, de resultes del procés de tesaurització bibliogràfica del casal de Barcelona durant el segle XIV, comptava amb 289 llibres, quasi tots en llengua vulgar (català, castellà, francès), segons l’inventari del 1410.²⁴⁸ L’únic clàssic raonable era un llibre de Sèneca, la qual cosa posa de relleu el tipus de cultura que es consumia a la Corona d’Aragó al temps de l’entronització de Ferran I (1412-1416). Al marge de la biblioteca reial, l’infant Alfons, que tenia cort i seguici propi, comptava amb una modesta col·lecció particular de 16 “llibres, de pergamí com en paper” en castellà, català i francès (Barcelona, 1412): manuals de llatí, cinegètica i escacs (*Doctrinal de gramàtica, Sant Isidoro, Libro de falconería, Libre dels scachs en latí*), literatura sapiencial i *de regimine principum* (*Dictos de savis, Los VII savis en francés, Regimens de prínceps, Governaments de los prínceps*), lectures religioses i edificants (*Ores, Bíblia miniada, Concordances de la Bíblia, La Gran Bíblia en francés, Boeci “De consoliació” en francés, Dialogorum de Gregori el Gran*), i historiografia bàsica (*Crónicas del rey de Castilla, Libre qui tracte de romans e cartaginesos*).²⁴⁹ La llista ens forneix una informació impagable sobre el currículum educatiu i els estímuls intel·lectuals que rebia un príncep adolescent, de 16 anys d’edat.

---

²⁴⁵ Citat per DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 1, p. 2.

²⁴⁶ Equiparable per gustos i continguts amb les “bibliotecas aristocráticas” de la Castella del segle XV, com les denomina DEYERMOND, Alan D., *Prosa y actividad intelectual en el otoño de la Edad Media*, dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 312-337 (p. 313).

²⁴⁷ Segons la definició que en fa PETRUCCI, Armando, *Libros, escrituras y bibliotecas*, ed. a cura de Francisco M. GIMENO BLAY, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 440-441.

²⁴⁸ MASSÓ TORRENTS, Jaume, *Inventari dels béns mobles del rey Martí d’Aragó*, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l’étude des langues, des littératures et de l’histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 513-590.

²⁴⁹ GONZÁLEZ-HUTERBISE, Eduardo, *Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)*, dins *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans, 1 (any 1907)*, Barcelona, 1908, ps. 148-188; citat per DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. I, p. 1.

A partir del 1415, el rei considerà que ja dominava suficientment el llatí, i féu donació del doctinal de gramàtica a un escolà de la seua capella, Antoni Fuster.²⁵⁰ Ara s'ocupava ell, personalment, d'augmentar els volums de la seua biblioteca amb un *Breviari d'amor*, una *Història d'Alexandre* i altres obres molt divulgades a la Corona d'Aragó. En l'inventari de fons efectuat a València el 15 de juliol del 1417, figuren ja 61 títols, quasi tots en castellà, català i francès; ben pocs en llatí. Entre les obres llatines, es troben, per exemple, les *Istorie Trogii Pompei*, que havia deixat al seu oncle Enric de Villena; les epístoles de sant Jeroni, que tenia prestades el bisbe de Mallorca; les *Dècades* de Titus Livi; *De Civitate Dei* de sant Agustí; les *Morals* de Sant Gregori, etc. Es tracta, en conjunt, d'una selecció d'autors antics molt divulgats en l'edat mitjana, lectures sagrades, literatura sapiencial i obres de jurisprudència.

Amb l'establiment de la cort i la biblioteca a Sicília (Palerm, Messina, 1432-1435), sota control del secretari reial i "custodi dels llibres" Lluís Sescases, el rei s'interessà per adquirir noves obres clàssiques. El 1433, per exemple, demanà unes "epístoles de Sèneca en romanç". Continuava així, entre campanya i campanya de guerra, la conformació d'una gran biblioteca personal, ara ja amb la incorporació de còdex italians elaborats "a la manera florentina".²⁵¹ No deixava de ser aquella "llibreria", però, la col·lecció privada d'un príncep: una modesta biblioteca palatina, si la comparem amb la biblioteca Visconti de Pavia, que Alfons V tingué ocasió de visitar i conèixer l'any 1435, durant la seua captivitat milanesa. Aquesta de Pavia contenia 988 còdexs manuscrits, segons una *consignatio librorum* del 1426,²⁵² molts d'ells luxosament il·luminats i relligats, i es considerava la més important d'Itàlia. Allí compregué Alfons²⁵³ la importància de posseir una "biblioteca d'estat" per a assolir el rang i la natura de *rex Italicus* als quals aspirava. A tal efecte, i sense renunciar a la seua predilecció per la miniatura gòtica, accedí a incorporar al seu tresor bibliogràfic, prioritàriament, obres de clàssics grecoromans decorades a la manera italiana; amb la

---

²⁵⁰ GONZÁLEZ-HUTERBISE, E., *Inventario de los bienes...*, ps. 182-185.

²⁵¹ PETRUCCI, A., *Libros, escrituras...*, ps. 444-445.

²⁵² ZAGGIA, Massimo, *Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Coluccio Salutati a quella del Valla*, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 95).

²⁵³ Segons TOSCANO, Gennaro, *La biblioteca di Alfonso il Magnanimo in Castel Nuovo*, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 345-376 (ps. 353-354).

participació d'il·luminadors com el mestre llombard de les *Vitae imperatorum*, que havia treballat prèviament a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti.²⁵⁴

Fou al castell de Gaeta (1436-1443) on començà a materialitzar-se el projecte, quan encara era *librarius maior*, oficialment, el català Lluís Sescases, però figurava de *custos librorum* o “guardià dels llibres de casa del senyor rey” l’humanista valencià Joan Serra, encara jove (1436-1441). En novembre del 1441 sembla que es produí una reorganització de la “libreria del senyor rey”, amb la designació d’un nou equip de bibliotecaris: el mallorquí Tomàs Aulesa, “librer” major, reemplaçat després (abans del 1451) pel canonge de la Seu de València Jaume Torres; amb l’italià Baldassarre Scariglia (1442-1465)²⁵⁵ i el “sotslibrer” valencià Jaume de Casp (documentat ja en gener del 1446) d’ajudants. Al voltant dels dos últims es movien altres auxiliars més o menys eventuais (com ara Tommaso di Venia, Francesc Escales²⁵⁶ o Gaspar Peiró, ca. 1453-1456), que cooperaven en tasques de relligadura (“ajudant ligador”) o es desplaçaven a la recerca i adquisició de còdexs.²⁵⁷ Per a les tasques d’amanuense, el rei comptava amb cal·lígrafs de primera fila, com el genovés Jacopo Curlo o el barceloní Gabriel Altadell; il·luminadors i miniaturistes com Alfonso “Espanyol” (o de Còrdova) o el napolità Cola Rapicano, i enquadernadors musulmans vinguts de Granada i Còrdova (1443),²⁵⁸ que ajudaren a la difusió de l’estil mudèixar per Itàlia i la resta d’Europa.²⁵⁹

Quan Alfons el Magnànim efectuà la seua entrada triomfal a Nàpols (26 de febrer del 1443), manà portar de Gaeta la biblioteca i la féu instal·lar (9 de maig de dit any)²⁶⁰ en un “studi” de Castel Capuano (1443-1449),²⁶¹ a l’espera que s’efectuaren les obres de rehabilitació i reforma arquitectònica de Castel Nuovo, la futura seu de la cort reial. La

---

²⁵⁴ ALEIXANDRE, Francisca, Creadores del libro en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 295-310 (ps. 303-304).

²⁵⁵ Segons els documents apareix citat com *Scariglio* o *Scariglia*.

²⁵⁶ A qui dedicaria una novel·la del seu *Novellino* Masuccio Salernitano.

²⁵⁷ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d’Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. XXII-XXIII.

²⁵⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 63r-69v (Campament del bosc de Vairano, 16 de juliol del 1443) publicat per SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d’Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, doc. 337, p. 404. Ho recull també RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 97-98.

²⁵⁹ Es parla fins i tot d’un “estilo mudéjar napolitano”. Vegeu ALCINA FRANCH, José, *La encuadernación napolitana en la segunda mitad del siglo XV*, Madrid, 1948, ps. 13-14.

²⁶⁰ TOSCANO, G., La biblioteca di Alfonso..., p. 367.

²⁶¹ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d’Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. XXVI, documenta les despeses de Tomàs Aulesa en l’“adobt del dit studi”, pel 1443.

biblioteca reial napolitana dels Anjou havia desaparegut en un naufragi, consecutiu al saqueig, incendi i espoli de la ciutat de Nàpols efectuat pels cavallers del rei d'Aragó en juny del 1423. Així li ho recordava, en febrer del 1434, Alberto de Sarteano a l'humanista florentí Niccolò de' Nicoli.²⁶² De manera que la biblioteca d'Alfons el Magnànim no contenia fons angevins anteriors a la conquesta.

Segons Gennaro Toscano,²⁶³ al servei de la biblioteca de Castel Capuano es trobaven Tomàs Aulesa, Jaume Torres, Jaume de Casp i Jacopo Curlo, però era Antonio Beccadelli "il Panormita" qui orientava en rei en matèria d'adquisició de llibres.²⁶⁴ Quan la biblioteca es traslladà a Castel Nuovo, el 1449, la instal·laren en un gran recinte amb finestral obert al mar. Giannozzo Manetti la visità el 1455 i quedà impressionat.²⁶⁵ L'augustinia genovés Adamo de Montaldo, en la seua *Oratio de vita Alphonsi regis ad Calistrum III* (1458), recorda haver assistit a un dels debats celebrats a la biblioteca napolitana, a la part més alta del castell, i comenta que, acabada la *lectio*, un grup de servidors portà el berenar i entrà un bufó per a amenitzar-lo.²⁶⁶ I és que la biblioteca, a banda d'un *sancta sanctorum* de la cultura llibresca de l'humanisme, era també un lloc de trobada de cortesans, recepció d'insignes visitants, sala de debat sobre els més diversos afers i aula escolar reservada als alumnes becats pel monarca. De l'educació d'aquests s'ocupaven el canonge de la Seu de València Melcior Miralles, *magister artium* i llicenciat en teologia, i altres clergues d'origen hispànic. El preceptor Melcior acompanyava personalment els estudiants a Roma, o fins i tot a la Sorbona de París (1455), per a orientar-los en l'adquisició d'estudis universitaris.²⁶⁷

---

²⁶² "Incurante enim eandem provinciam superiore tempore rege Aragonum, et urbem ferro incendioque vastante, ita milites eius depopulati sunt civitatem, ut praeter alia ludibria magna quadeam classis [= navis] de spoliis onusta, libris praecipuis, ab eis in patriam saevissimi hostis adveheretur. Quae cum in medium pelagus posita aequora vento flante sulcaret, maris tempestate vorante summersa est". Vid. DE SARTEANO, Alberto, *Opera omnia*, ed. a cura de Francis HAROLD, Tipogr. de Giovan Battista Bussotto, Roma, 1688, epístola 25, p. 228, Ferrara, VI kal. februarias 1433 [= 1434]; citat per SABBADINI, Remigio, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli 14 e 15*, Florència, 1905, p. 189, que justifica la versemblança de la data 1423, enfront de la del 1421 proposada de memòria per Sarteano.

²⁶³ Autor que ofereix una visió renovada sobre la biblioteca napolitana dels reis d'Aragó, a partir de TOSCANO, Gennaro, *Les rois bibliophiles enlumineurs à la cour d'Aragon à Naples (1442-1495): les manuscrits de la Bibliothèque nationale de Paris*, Tesi doctoral, Université Paris-IV, París-Sorbonne, 1992.

²⁶⁴ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64.

²⁶⁵ Ibídem, p. 29.

²⁶⁶ DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 1, p. 3.

²⁶⁷ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 405-406.

Els llibres d'*auctoritates* grecoromanes, exquisidament cobertorats de seda i or, eren obres artístiques de primmirada execució tècnica; sotmeses a veneració i reverència per part dels humanistes italians, tant pel contingut com pel continent. Els prínceps els exhibien com a joies úniques als ambaixadors, i se'ls considerava un objecte de regal apreciadíssim en el camp de les relacions diplomàtiques. Per això, quan Cosimo de' Medici i la República de Florència regalaren a Alfons de Nàpols un elegant *codex regius* contenint les *Dècades* I, III i IV de Titus Livi, el "rei bibliòfil" es congratulà amb encariment per l'encert de l'obsequi (fi del 1444).²⁶⁸ Poc després, el florentí comissionà a l'humanista Ambrogio Traversari la traducció llatina de la *Vida dels filòsofs* de Diògenes Laerci, que oferí també al rei Alfons en forma de còdex il·luminat. El secretari reial Joan Olzina encapçalà d'aquesta manera la lletra d'agraïment del monarca (25 de juny del 1445): "...hi ha hagut qui oferia gossos, o lleons o armes o coses semblants, a mi i a altres rels del món. Cap present, però, pot honorar tant, no sols aquell qui el rep, sinó també qui el fa, com són els llibres que contenen el saber. Per això, amic Cosme, t'expresse molt singularment el meu agraïment, car no sols augmentes la meua biblioteca, sinó també la meua dignitat i la meua fama".²⁶⁹

"Curial (...) féu cercar llibres en totes les facultats, e tornà al studi...", llegim en un dels moments crucials de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, concebuda i escrita a Itàlia segons tots els indicis.²⁷⁰ No hi ha humanisme sense llibres, ens adverteix Martin Davies. El manuscrit luxós era en el *Quattrocento* italià el "vehicle d'una aliança entre cultura i poder".²⁷¹ Al voltant de l'any 1402, el canceller de Florència Coluccio Salutati i el seu cercle intel·lectual havien contribuït a desterrar d'Itàlia, progressivament, la cal·ligrafia gòtica transalpina: aquella lletra angulosa, de fatigosa lectura, que criticava Petrarca. Urgia reemplaçar-la per una *littera antiqua* que els actuals paleògrafs denominen humanística *rotunda* o *formata*. Tant la nova cal·ligrafia, que constituí el referent per a la tipografia moderna, com la decoració dels còdexs, s'inspiraven en els

---

²⁶⁸ TOSCANO, G., Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo..., p. 33.

²⁶⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, f. 115: "...alii canes, alii leones, alii arma aut cetera huiusmodi vel nobis vel ceteris regibus obtulerunt, certe nullum donum est quod magis exornet eum qui donatur immo adeo eum qui donat quam libri sapientiam continentes. Quare vobis, Cosme noster, singulares quasdam gratias et agimus et habemus, quia non modo bibliothecam, sed etiam dignitatem nostram famamque augetis". Citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 70, n. 14.

²⁷⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'Antoni FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, llibre 3, capítol 79.

²⁷¹ DAVIES, Martin, El libro humanístico en el Cuatrocientos, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 47-62; trad. a l'espanyol: Filólogos y filósofos, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 73-92 (p. 73).

manuscrits de l'època carolíngia, considerats aleshores continuadors de la tradició romana. A més a més, redescobrir obres antigues i col·leccionar llibres esdevingué tot un signe de distinció intel·lectual, de la qual volien participar els prínceps. De manera que, “en los círculos más elevados iba surgiendo un afán competitivo, a la caza del libro, diríamos, en la medida en que magnates civiles o eclesiásticos se apresuraban a adquirir colecciones de clásicos para dotar sus nuevas bibliotecas o para enriquecer las existentes. La adquisición de libros era la insignia de su poder en cuanto a protectores de la cultura y tenía un valor propagandístico bien definido”.²⁷²

El rei que “cercava llibres” participà activament de la construcció d'un nou concepte de biblioteca –la biblioteca d'estat– que a Itàlia s'havia consolidat en la dècada del 1440, segons Armando Petrucci. A diferència de les velles col·leccions palatines de llibres, mancades d'un projecte cultural concret, dominades per obres eclesiàstiques i literatura en romanç, el nou model de biblioteca es caracteritzava pel predomini dels clàssics grecollatins i la presentació luxosa dels textos; per la participació d'un personal de producció interna (bibliotecaris, cal·lígrafs, il·luminadors); per ocupar un espai emblemàtic de palau i per l'elevat valor patrimonial del *thesaurum* bibliogràfic. A escala simbòlica, la biblioteca d'estat representava l'encarnació material del “mite del príncep humanista”.²⁷³ I viceversa: a manera que la biblioteca s'enriquia amb noves aportacions, el rei d'Aragó anava completant la seua estudiada “metamorfosi” del guerrer ibèric en príncep itàlic. Diu Petrucci: “Este hombre, que hablaba castellano, que no conocía bien ni el italiano ni el latín, y que tenía a sus espaldas una educación completamente ibérica y en romance, fue transformándose –o, mejor, se hizo transformar conscientemente– en un símbolo del príncipe italiano culto, educado *all'antica* y gran lector de libros clásicos”.²⁷⁴ El projecte bibliogràfic del rei Alfons el Magnànim, culminat en la dècada del 1450, es consolidaria, a la manera florentina, durant el regnat del seu fill Ferran, amb l'especial intervenció (1458-1498) del cal·lígraf Giovan Marco Cinico. En el seu *Libro della osservantia delli re e delli subditi*, dedicat al mateix Ferran, Cinico aconsellava el seu mecenes que cercara i reunira –com Curial–

---

²⁷² Ibídem, ps. 79-80. Vegeu també GARRIDO VALLS, Josep-David, L'escriptura humanística al Principat de Catalunya, dins *Faventia*, 25/2, Barcelona, 2003, ps. 139-169.

²⁷³ PETRUCCI, A., *Libros, escrituras...*, ps. 440-444.

²⁷⁴ Ibídem, ps. 446-447.

“cuantos libros pueda, escritos de todas las materias que conciernen al príncipe, mas cuya lectura le permita alcanzar infinitos conocimientos”.²⁷⁵

Tot i que no ens ha pervingut cap inventari complet,²⁷⁶ sinó algunes relacions parcials, es calcula que la biblioteca reial napolitana arribà a contenir fins a 2.500 manuscrits.²⁷⁷ Fou una de les grans col·leccions principesques de la Itàlia del Renaixement, juntament amb les dels Este (Ferrara), Gonzaga (Màntua), Visconti-Sforza (Milà), Medici (Florència), Montefeltro (Urbino) i Malatesta (Rimini); la Vaticana, creada a Roma per Nicolau V, i la Marciana de Venècia, fundada el 1468 a partir d'un llegat de còdexs grecs i llatins del cardenal Bessarió. Per a fer-nos una idea del valor econòmic del llegat alfonsí, augmentat pel fill, tinguem en compte que el 1481, per a finançar la guerra contra el Gran Turc, foren empenyorats 226 volums per un valor de 38.000 ducats d'or, al banquer florentí Battista Pandolfini.²⁷⁸

Pel 1480, l'humanista calabrés Giovanni Brancati reorganitzà l'estudi de la llibreria i la millorà. Tanmateix, regnant Alfons II –guerrer vocacional, però que “*paucas habebat litteras*”, segons el Galateo– Carles VIII de França ocupà Nàpols i s'emportà amb ell 1.140 volums: el bo i el millor del tresor bibliogràfic (1495). Això explica que la Biblioteca Nacional de França, a París, continga la part més grossa d'allò que ha perviscut de la biblioteca napolitana.²⁷⁹ El venecià Marino Sanudo il Giovane, que acompanyava el monarca francès en la seua campanya, recordava haver entrat en aquella luxosa “camera sopra la marina”, i haver-se meravellat per la riquesa dels còdexs. La imatge tenia els dies comptats, perquè a partir d'aleshores començà la dispersió del llegat. No sols pels llibres que s'emportaren a França, sinó també per altres que es conserven hui en biblioteques de València, Nàpols, Pàdua, Palerm, Florència, el Vaticà, Nova York, Oxford, Berlín, Londres, Estocolm, Copenhaguen i Viena.²⁸⁰

---

²⁷⁵ Referència del tractat, conservat en la BAV, còdex Chigi, L.VII.269, f. 24r, que reproduïx PETRUCCI, A., *ibídem*, p. 448.

²⁷⁶ Existí un inventari del 1453, obra de Baldassarre Scoriglio, però s'ha perdut.

²⁷⁷ ALCINA FRANCH, José, *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Catálogo descriptivo: fondos valencianos*, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, València, 2000, ps. 2-4.

²⁷⁸ Conjuntament amb algunes joies. Vegeu DE MARINIS, Tammaro, *Per la storia della biblioteca dei Re d'Aragona in Napoli*, Tipogr. Aldino, Florència, 1909, p. 1.

²⁷⁹ El rei Alfons II, el 2 de febrer del 1495, havia abandonat Nàpols amb cinc galeres i una nau, cap a Mazzara (Sicília), i s'havia emportat amb ell una part de la biblioteca. Carles VIII entrà a la ciutat en desembre. Vegeu CABEZA, M^a. Cruz – TOSCANO, Genaro, La biblioteca dels reis de la Corona d'Aragó entre Nàpols, París i València, dins CABEZA, M^a. Cruz – TOSCANO, Gennaro (coords.), *La Biblioteca Reial de Nàpols, d'Alfons el Magnànim al duc de Calàbria (1442-1550). València (Biblioteca Valenciana – Antic monestir de Sant Miquel dels Reis, 23 d'abril – 27 de juny de 1999)* [catàleg de l'exposició], Generalitat Valenciana, València, 1999, ps. 25-26.

²⁸⁰ PETRUCCI, A., *Libros, escrituras...*, ps. 452-454.

El segon fons més important dels conservats en l'actualitat el representa València, amb un 10% aproximadament del conjunt original. La reina viuda Isabella del Balzo (+1533), refugiada a Ferrara des del 1508, envià al seu fill Ferran d'Aragó, duc de Calàbria,²⁸¹ que era llavors virrei de València, 306 manuscrits (1527). Aquest llegat, conservat durant segles al monestir de Sant Miquel dels Reis, quedaria reduït a uns 250 volums per efecte de la dispersió subsegüent a la desamortització decimonònica de béns eclesiàstics. En l'actualitat, els llibres del duc de Calàbria es conserven a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València –Estudi General–.²⁸²

1.4. Una cort poliglota, amb el català com a llengua d'estat

La cort del rei d'Aragó establida a Nàpols el 1443, ho feia en una metròpoli de 60.000 parlants de “dialetto” napolità, on la documentació oficial s'havia redactat fins aleshores solament en llatí. Les elits socials i culturals –ínfima minoria– solien usar una mena de koiné *toscaneggiante* per a comunicar-se per escrit amb la resta d'Itàlia. Els nadius residents a la cort, el que usaven era un *napoletano misto*: versió refinada de la parla popular, influïda pel lèxic i les solucions gramaticals de la literatura toscana del *Trecento*.²⁸³ El rei nouvingut era castellà “de nació”, com una part dels seus exèrcits i cortesans. No obstant això, el gros del cos nobiliari i de l'aparell administratiu –la cancelleria, una majoria de cavallers– s'expressava oralment i per escrit en català. El castellà era la llengua del rei; el català, la llengua d'estat preferida, i el napolità, la del país. Però, això sí, quan venia una ambaixada borgonyona, potser hom procurava afalagar els nouvinguts en un francès rudimentari, après de llibres de cavalleries: la llengua d'oïl havia esdevingut segles abans la *lingua franca* de la cavalleria europea i dels mercaders que navegaven per la Mediterrània.²⁸⁴ Aquesta era, si fa no fa, la realitat idiomàtica –plural– de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.

---

²⁸¹ Rebesnét del Magnànim.

²⁸² LÓPEZ-RÍOS MORENO, Santiago, A new inventory of the Royal Aragonese Library of Naples, dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 65, Londres, 2002, ps. 201-243 (ps. 201-202); ALCINA, J., *La Biblioteca de Alfonso V...*, ps. 2-4.

²⁸³ “Napoletano misto de toscano” era, doncs, l'expressió completa d'allò que es volia definir, per distanciament respecte del “napoletano puro” i del “toscano puro”. També se'n deia “napoletano illustre”. Vid. COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, L'uso del catalano a Napoli, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.353-1.370 (ps. 1.353-1.354).

²⁸⁴ Recordem, a tot això, que entre el 1436 i el 1442 la llengua de la cort napolitana, ocupada pels Anjou, havia sigut el francès.

La situació seria més complexa encara si considerem la presència de sicilians, que portaven llur idioma fins i tot a les planes de la cancelleria –per tradició administrativa pròpia–; colònies mercantils de florentins, genovesos, llombards i venecians; un varietat d’accents catalans, si considerem la distinta procedència del personal estranger; alguns parlants d’aragonés, idioma com més anava més castellanitzat; una acadèmia de presumptuosos humanistes, que debatien oralment i per escrit en un llatí purista i ornamental, i que menyspreaven el macarrònic de notaris i predicadors; una petita colònia arabòfona a la cort, la de l’ambaixada permanent de Tunis i els enquadradors de la biblioteca... Això, sense comptar amb el fet que alguns escrivans de la cancelleria i membres de la cort en general manifestaven una regular competència idiomàtica per a expressar-se en dues, tres o, fins i tot, quatre llengües. És per això que es pot parlar amb tota naturalitat de la cort reial com un col·lectiu dinàmic, plurilingüe i poliglòt, on eren rebudes amb simpatia cançonetes “de quatre lengatges” (castellà, català, francès, napolità) com les que cantava en llaor del rei el poeta Carvajal.²⁸⁵ Tant el compositor castellà d’aquestes cançons amb rerefons popular, com els seus oients –majoritàriament catalanòfons– de la cort alfonsina de Nàpols, entenien tots quatre llenguatges; en podien parlar dos o tres, i potser comprenien també el recitat d’obres escrites en un sisé (el toscà literari de Boccaccio) o un seté llenguatge (el sicilià cancelleresc).

En l’entorn dinàmic i elitista dels cavallers i servidors del rei es feien servir diferents llengües romàniques molt pròximes (castellà, aragonés, català, toscà, napolità, sicilià) i molts cortesans eren capaços d’expressar-se alternativament en castellà, català i *napoletano misto* (versió cortesa i *toscaneggiante* de l’idioma local). El sesquilingüisme, és a dir, la capacitat per a parlar i comprendre una segona llengua de manera suficient per a comunicar-se amb un nadiu, sense que calguera dominar-la completament, era molt corrent a la Mediterrània Llatina durant la baixa edat mitjana i el Renaixement. La proximitat gramatical i lèxica de les llengües romàniques –sobretot en l’edat mitjana– afavoria la promiscuïtat idiomàtica. Per aquesta raó, i deixant al marge algunes generalitzacions enciclopèdiques a l’ús, que retraten un rei que parla “només” en castellà i una cort “catalana” de Nàpols, s’imposa la necessitat d’acceptar que la ciutat i la cort napolitana del segle XV foren –com ja ho havien sigut en temps dels Anjou– un centre de concurrència de persones acomodades en petites comunitats

---

²⁸⁵ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria – VOZZO MENDIA, Lia, La scelta dell’italiano tra gli scrittori iberici alla corte aragonese di Napoli: (1) Le liriche di Carvajal e Romeu Llull. (2) La *Summa* di Lupo de Spechio, dins *Lingue e culture dell’Italia meridionale (1200-1600). Bilanci, lavori in corso, prospettive* (Fisciano, Salerno, 1991), Bonacci, Roma, 1993, p. 166.

lingüístiques (els mercaders florentins, els de la Rua Catalana, etc.), però capaces d'entendre's entre elles i, en algun cas, *interessats* a parlar en més d'una o dues llengües. Caldrà, doncs, revisar les fonts i introduir matisos que ajuden a comprendre millor la situació de llengües en contacte que es produí a la Nàpols dels primers monarques Trastàmara: Alfons I el Magnànim i Ferran I dit "el Vell".

El rei *don Alfonso*, criat en la seua infantesa a la cort de Castella, no entrà en contacte amb la llengua catalana fins als 16 anys d'edat, quan s'envoltà a Barcelona d'una cort de cavallers i servidors castellans, aragonesos i catalànics. Aquesta presa de contacte tardana justifica que usara quasi sempre el castellà per a expressar-se oralment i per escrit, malgrat estar voltat de súbdits catalanoparlants. València, on tenia establida la cort Alfons abans d'anar-se'n a Itàlia, era una ciutat de tradicional immigració castellana i aragonesa, on l'espanyol formava part del paisatge sonor urbà.²⁸⁶ A més a més, el Palau del Real de València serví de refugi a desenes de famílies de l'aristocràcia castellana afectades per la dissort del partit dels "infants d'Aragó". Pot dir-se així que, des de l'inici del seu regnat, la cort del Magnànim fou una cort bilingüe, en molta major mesura del que ho havien estat les corts catalanoaragoneses dels seus predecessors en el tron, els sobirans del casal autòcton de Barcelona.²⁸⁷

Quan el rei hispanòfon i els seus *catalani* s'embarcaren en l'empresa mediterrània, es trobaren immersos en una nova realitat sociolingüística: primerament, a la cort de Sicília i, seguidament, a Gaeta i Nàpols. Afirmar Benedetto Croce que el rei Alfons "non imparò mai bene l'italiano, e si serviva d'ordinario della lingua spagnuola (del castigliano piuttosto che del catalano, come figliuolo di principe castigliano ed educato alla corte di Enrico III)".²⁸⁸ Una font coetània, el *De vita beata* de Juan de Lucena (Roma, 1463), sembla exagerar la pretesa alteritat del rei respecte de la llengua del regne partenopeu: "Alfonso de Aragonia, rey en Italia, viéndose defectuoso con

---

²⁸⁶ Vegeu ALMELA VIVES, Francisco, *Catalanes y castellanos en la Valencia del siglo XIV*, Tipogr. Sucesor de Vives Mora, València, 1965; ROCA TRAVER, Francisco A., La inmigración la Valencia medieval, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 53, Castelló de la Plana, 1977, ps. 65-83; PILES ROS, Leopoldo, *La población de Valencia a través de los 'libres de avehinament' (1400-1449)*, Ajuntament de València, 1978; CABANES PECOURT, María de los Desamparados, *Avecindamientos en la ciudad de Valencia en la época medieval. Avehinaments (1308-1478)*, Ajuntament de València, 2008.

²⁸⁷ El bilingüisme catalanoaragonés de la família reial era normal durant els segles XIII-XIV. Vid. COLÓN DOMÈNECH, Germà, *El español y el catalán, juntos y en contraste*, Ariel, Barcelona, 1989, ps. 241-251.

²⁸⁸ CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, ps. 34-35. Aquesta caracterització no assoleix la contundència ideològica de l'espanyolista ultraconservador ELÍAS DE TEJADA, Francisco, *Nápoles hispánico, tomo I. La etapa aragonesa (1442-1503)*, Montejurra, Madrid, 1958, ps. 19-20, quan assegura que Alfons parlava sempre en castellà i que "en los momentos cruciales fue estrictamente un español tallado en la recia madera de Castilla".

gentes extrañas, [es véu obligat a] haber de hablar por trujamanes”.²⁸⁹ Potser durant els primers anys fera ús d’interprets o torsimanys, però la naturalesa romànica i cognada de castellà, el català i els dialectes italians afavoriria, sens dubte, la perfecta comprensió per part del rei de la llengua dels seus súbdits, al cap de pocs anys.

Croce justifica la lírica de la cort de Nàpols fóra bàsicament castellana “e solo per piccola parte catalana”, pel fet que Alfons, “figlio di principe castigliano, educato egli stesso in Castiglia, era piuttosto castigliano che catalano”.²⁹⁰ En les corts celebrades al convent de Sant Domènec de Barcelona, el 22 de setembre del 1416, recent inaugurat el seu regnat, Alfons s’adreçà a l’auditori en castellà. Conscient, però, del malestar que havia causat aquesta manca de sensibilitat, el parlament de les corts catalanes de Sant Cugat (4 de maig del 1419) el pronunciaria en català, just abans d’escoltar el discurs de resposta en llatí que havia preparat l’abat del monestir de Montserrat.²⁹¹ A partir d’aleshores, quan s’adreçava a institucions o a súbdits catalànics, procurava complaure’ls usant la llengua catalana, tant per escrit com oralment. Tanmateix, i segons els testimonis italians de l’època, “la maestà del segnor re parla sempre spagnuolo”.²⁹² Pot dir-se, en conseqüència, que el rei d’Aragó i Nàpols, Alfons el Magnànim que feia gala d’un bilingüisme passiu: parlava quasi sempre en castellà en el registre oral, però s’expressava ocasionalment –si calia– en català.

L’historiador Alan Ryder, excel·lent coneixedor del personatge i de la documentació del regnat, és més precís i menys contundent que Croce, quan escriu que el Magnànim “dominaba el italiano, al igual que el catalán y el latín, pero nunca se arriesgó a hacer ninguna declaración oficial, como por ejemplo en la réplica a un embajador, si no era en su castellano nativo, que manejaba con gran elegancia. Cuando Manetti, el embajador florentino, le preguntó al respecto, le contestó que un rey debía expresarse con claridad y fluidez, por lo cual él había de usar únicamente su lengua

---

²⁸⁹ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el “De vita felici”*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002, p. 130.

²⁹⁰ CROCE, B., *La Spagna nella vita...*, ps. 44-45.

²⁹¹ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 118-119.

²⁹² Citat per RUBIÓ LLUCH, Antoni, *Del nombre y la unidad de la lengua catalana. Discurso leído ante la Real Academia Española en la recepción pública del señor don Antonio Rubió y Lluch, el día 23 de marzo de 1930*, Tipogr. d’Àngel Ortega, Barcelona, 1930; reed. a cura de Germà COLÓN DOMÈNECH, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2004, p. [31] 61.

materna”.²⁹³ La mateixa situació es donava en el registre escrit: quan el rei adreçava una carta autògrafa, la dictava en castellà; sobretot si tractava d’afers familiars. Això no lleva que hi haja moltes missives, remeses a la seua muller, la reina Maria, o al seu germà Joan –ambdós castellanoparlants, mes governadors d’estats catalanòfons– redactades en català per secretaris de la cancelleria i signades després pel rei.²⁹⁴ És a dir, que llengua de govern i llengua de família eren naturalment compatibles i intercanviables –sense norma ni criteri clar– a cals Trastàmara.²⁹⁵ I això és perquè el caràcter familiar del castellà entre els primers Trastàmara, amb cort a València, “no modificà el caràcter ‘oficial’ de la llengua autòctona. És possible que alguns literats, per complaire els sobirans, s’esmerçassen en la fabricació d’algunes composicions en castellà, però eren esforços individuals per lluir-se i en res no afectà la continuïtat del valencià en l’administració i en tots els òrdens de la vida diària. És més, sabem que el mateix Ferran [el] d’Antequera hagué de recórrer el 1415 a l’alcaid de València perquè li traduís al ‘romanç cathalán’ una carta en àrab del rei de Granada.”²⁹⁶

És probable que si el rei haguera continuat vivint a València, els usos orals i escrits hagueren sigut predominantment catalans. Sols cal fer una ullada a la biblioteca de la reina Maria, castellana però lloctinent de Catalunya, per a comprovar quina mena de lectures solia compartir amb els oients de la cort: el 86% (63 llibres d’un total de 73 títols en llengua vulgar o romanç), en català; el 10% en castellà (7 volums), i la resta en francès.²⁹⁷ Tanmateix, la translació a Nàpols i el relatiu aïllament de la cort d’Alfons respecte del poble italòfon, afavoriren que el rei continuara parlant en castellà i els seus curials, majoritàriament en català. El valencià Llop d’Espejo, en la seua crònica, escrita en *napoletano misto* pels anys 1468-1470, fa memòria de la parla castellana del rei: “Don Alfonso de Aragona, respondendo a una demanda fatta per li imbassaturi de Barsalona, disse: ‘Vossotros ganáis por despende, e los reyes despienden por

---

²⁹³ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 385-386.

²⁹⁴ COLÓN DOMÈNECH, Germà, La decadència de la llengua al segle XVI, dins *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003, ps. 189-202 (p. 197, n. 18).

²⁹⁵ El vell tòpic historiogràfic de l’arribada dels Trastàmara al tron, el 1412, entesa com l’inici d’un prolongat procés de la castellanització a la Corona d’Aragó no té lloc d’acord amb les recerques dels darrers anys. Vegeu GONZÁLEZ OLLÉ, Fernando, Actitudes lingüísticas de los reyes de Aragón, dins LAGÜENS GRACIA, Vicente (ed.), *Baxar para subir. Colección de estudios en memoria de Tomás Buesa Oliver*, CSIC-Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 2009, ps. 85-110 (p. 92).

²⁹⁶ COLÓN, G., La decadència de la llengua..., p. 197.

²⁹⁷ RODRIGO LIZONDO, Mateu, Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d’Aragó, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 471-526 (ps. 490-491).

ganar”²⁹⁸. En contrast amb això, Vespasiano de Bisticci comenta que, havent arribat de a Nàpols “certi contadini barzalonesi che avevano differenza con quegli cittadini della terra”, els donà 1.000 ducats de provisió perquè s’allotjaren còmodament a la ciutat. Un curial que hi era present gosà intervenir per a opinar que potser eren massa diners... “Il re, per mostrare a quello suo la sua ignoranza, parlò in catalano, e si gli disse: ‘E’ sono pochi mille ducati; datene loro mille cinquecento!’”²⁹⁹ El biògraf posa èmfasi en indicar que el Magnànim monarca s’havia expressat en català per deferència als pagesos, perquè ho entengueren més clarament, en la llengua del seu país.

Un anècdota similar, que testimonia el bilingüisme ocasional –i oportunista, segons el cas– del rei Magnànim, és la del mercader perpinyanés Joan Traginer, a qui devia Alfons 4.000 ducats de feia temps. Indignat per les promeses incomplides, accedí tot decidit a la cambra del rei a reclamar-li personalment el deute. Caminava tot irat, amenaçant amb impropis: “‘Io ve cavarrò le fecate del corpo!’”, parlando in catalano, perché questo è loro parlari. Et dicto benigno Re, fengiando de non intendere, et per dare tempo et spasso all’ira, se voltò con uno viso allegro alli soi camareri dicendo nel suo [parlari]: ‘Ché dize, ché dize este mercante?’” Feia com que no l’entenia, armat de paciència, en lloc de contestar amb ira règia a l’alterat financer.³⁰⁰

De vegades, els testimonis de contemporanis italians es presten a confusió, ja que solen adjectivar de “catalano” el castellà i d’“spagnuolo” el català. Loise da Rosa, redactor d’unes memòries en dialecte napolità, on insereix algunes frases al·loglotes, recorda una vegada en què la reina Joana II havia fet una petició incòmoda al rei. Aquest no la pogué defugir i “disse in catalano: ‘mas chiere’”.³⁰¹ És directe també un testimoni de l’ambaixador milanès a Nàpols, Antonio da Trezzo, en un despatx remés al duc Francesco Sforza el 16 de febrer del 1458. Diu que, estant ell esperant mentre Alfons dictava una lletra de resposta per a Sforza, “se voltò verso messer Martorello [el secretari Francesc Martorell] et alcuni del Consiglio che gli stavano da canto, a li quali, in suo ydioma et cum viso assay turbato, disse: ‘Questi traditori cercano metere inimicità fra *el duch de Milan* et mi, ma veramente mai lo potranno fare, perché cognosco que *lo fano per desplaere* che hanno de nostra amicitia, la quale se conserverà, *ancora*

²⁹⁸ ESPEJO, Llop d’ (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d’Aragona*, ed. a cura d’Anna-Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 85.

²⁹⁹ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 55.

³⁰⁰ ESPEJO, L. d’, *Summa dei re di Napoli...*, p. 86.

³⁰¹ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 564.

che li pese, che io già cognosco loro pratiche”³⁰² La teatralització victimista que improvisa el rei davant l’ambaixador milanés, ignorem si la féu en idioma castellà o català. Però l’ambaixador, en qualsevol cas, sembla voler comunicar al seu senyor que fou en català, la llengua dels destinataris de la reprovació.

Interessant és també la relació d’una visita que l’ambaixador florentí Gianozzo Manetti efectuà al rei quan aquest era a Foggia. La intenció del toscà era obtenir del sobirà la devolució d’un gran botí de mercaderies que havia sigut comissat a uns mercaders florentins. El rei escoltà la súplica del cèlebre humanista en presència de Francesc Martorell, a qui ordenà Alfons –parlant en català– que redactara una cèdula ordenant la devolució d’aquella roba i la lliurara a Manetti...

“Andandone poi con messer Martorello (avendo messer Giannozzo preso la licenzia dalla maestà del Re) per la lettera, messer Martorello l’arebbe voluto aviluppare. Disse a messer Giannozzo: ‘La maestà del Re parla catelano. Non credo che la vostra magnificenza l’abbi bene inteso: la lettera dice iscriva che si soprasedga e non si seguiti più oltre.’ Messer Giannozzo se gli volse e dissegli: ‘Io intendo molto bene el catelano e spagniuolo! La sua maestà disse che voleva che la lettera dicesse che liberamente fusse restituito ogni cosa: così le cose vendute, come le non vendute. Se voi volete fare como egli ha commesso, in nome di Dio; se voi non la volete fare, se fusse più di notte che non è, io tornerò alla sua maestà a dirgli che voi non la volete fare como egli ha commesso”³⁰³.

És obvi que la proximitat idiomàtica entre les llengües romàniques, no sols propiciava els intercanvis comercials per la Mediterrània, sinó que afavoria també les relacions diplomàtiques. I, si el rei de la Corona d’Aragó no havia après mai a parlar correctament ni a escriure en català o en italià, és senzillament perquè no ho necessitava. L’efectivitat comunicativa era suficient a partir del moment en què hom dominava els rudiments gramaticals i un lèxic bàsic en l’altra llengua.

La correspondència personal del rei, i també altres obres que se li atribueixen, es redactaven comunament en espanyol. Comenta el Panormita, en el *De dictis et factis* (1455), que el rei Alfons “*adeoque Hispanos coterraneos suos amasse et respexisse, ut*

---

³⁰² SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 233, p. 603.

³⁰³ DA BISTICCI, Vespasiano, *Commentario della vita di messer Giannozzo Manetti*, ed. a cura de Bernardo DEL NERO, Unione tipografica-editrice, Torí, 1862, ps. 92-94.

epistolas Senecae ex latino in sermonem hispanum verterit, quo divini illius libri cognitio etiam litterarum rudes non pateret”; un text que Jordi de Centelles traduí: “Hi tant amava los seus vassalls de Spanya, que les epístoles de Sèneca en lengua castellana los transfferí e tresladà perquè la notícia de aquell libre divinal aribàs als hòmens lechs e ignorans”.³⁰⁴ Segurament, es tractava d’un dels exercicis pràctics d’aprenentatge i millora de la gramàtica llatina aconsellats pel seu preceptor humanista.³⁰⁵

Sembla també que les lectures juvenils de llibres francesos –recomanables a qualsevol aristòcrata europeu del 1400, independentment de quin fóra el seu idioma matern– l’haurien capacitat per mantenir una conversa en aquest idioma. En aquest sentit, l’elevat percentatge d’obres franceses en els inventaris bibliogràfics del 1412 i 1417 és bastant significatiu del paper de llengua vulgar de cultura per antonomàsia que s’atribuïa llavors al francès. Es sabut també que Santillana, amic i company en la cort juvenil d’Alfons, llegia amb tota normalitat en francès. I que el mateix príncep Alfons, el 27 de juny del 1413, demanava a sa tia Blanca de Sicília que li enviara “una bella Bíblia en lengatge francès, perquè, com nós desijem molt haver per nostre plaer la dita Bíblia...”³⁰⁶ Molta literatura romanç d’aquell temps –*Faits de romains*, novel·les de cavalleries, traduccions de Boeci o sant Agustí, etc.– eren molt més fàcils de trobar i adquirir en francès que en qualsevol altra llengua romanç.

Si la llengua habitual en què s’expressava el rei de Nàpols era, com s’ha vist, el castellà, el romanç usual de la cort i els cortesans, de la cancelleria i el funcionariat de govern, de les cuines i cavallerisses de Castel Capuano i Castel Nuovo, era el català;³⁰⁷

---

³⁰⁴ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 194-195.

³⁰⁵ Exercicis que començaria a realitzar segurament pel 1433, estant a Messina, quan encarregà el rei la compra d’un “Sèneca en romanç”, suposadament en romanç italià. Vid. PETRUCCI, Armando, *Libros, escrituras y bibliotecas*, ed. a cura de Francisco M. GIMENO BLAY, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 444-445.

³⁰⁶ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (ps. 13-14).

³⁰⁷ La cuina i la gastronomia venien de l’altra banda de la mar. Així, per exemple, pels anys 1437-1447, governaven la cuina un saforenc, “Pere de Gandia, coch del senyor rey”; un comprador català, Jaume Amigó, i un sotscomprador d’aliments de Xàtiva, Gabriel Davó. Vid. MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 117; IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 85 (Pere de Gandia, cuiner); SENATORE, Francesco, *Cedole e cedole di tesoreria. Note documentarie e linguistiche sull’amministrazione aragonesa nel Quattrocento*, dins *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 2, 2012, ps.

bo i considerant la promiscuïtat lingüística connatural a un col·lectiu humà de caràcter internacional, on hi havia caçadors portuguesos, falconers vinguts de Polònia, algun músic flamenc, esclaus tàrtars i subsaharians, etc. Ara bé, el pes lingüístic de la colònia curial i governamental, constituïda majoritàriament per valencians, mallorquins i catalans, feia del català la llengua de govern, administració i cortesia. En qualsevol cas, la concurrència del castellà com a “segona llengua” es posava de manifest quan es congregaven al voltant del monarca els castellans –nobles i poetes de cançoner – que l’acompanyaren a la conquesta de Nàpols i a la campanya toscana. I encara hi podríem comptar per terceres llengües en concurrència el *napoletano illustre* dels prínceps i barons napolitans,³⁰⁸ i el llatí depurat que els intel·lectuals humanistes exhibien, en cercles reduïts, com la màxima expressió de refinament cultural.³⁰⁹

Caldrà evitar, doncs, qualsevol assaig de simplificació que incidisca en el tòpic amanit de les quatre llengües literàries (català, llatí, castellà i italià)³¹⁰ o de les dues presumptes comunitats de parla (catalans i italians). Seria més propi observar el posicionament o especialització qualitativa de cada llengua en les activitats pròpies de la cort (el pes del castellà en la lírica, per exemple; el del català, en l’administració); la competència pragmàtica o acomodaticia que exhibien, no sols el rei, sinó també molts altres individus bilingües o trilingües; la versatilitat dels parlants sesquilingües, capaços de comunicar-se oralment o bàsicament en llengües romàniques afins a la pròpia, però de les quals desconeixien la gramàtica, i, en fi, els fenòmens –lògicament explicables– d’alternança de codis (*code-switching*)³¹¹ que afectaven tant l’ambient col·loquial de la cort plurilingüe com el registre documental cancelleresc.³¹²

127-156 (p. 154). Ja en temps del rei Ferran, es redactà un conegut llibre de cuina amb 223 receptes: *Libre de doctrina per a ben servir de tallar e de l’art de coch, ço és, de qualsevol manera de potatges e salses; compost per lo diligent mestre Robert, coch del sereníssimo senyor do Ferrando, rey de Nàpols*. Vid. NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), ps. 111-112; ROBERT, mestre, *Libre del coch*, ed. a cura de Veronika LEIMGRUBER, Curial, Barcelona, 1982.

³⁰⁸ En el registre escrit s’usava una koiné supradialectal meridional, enriquida amb fórmules toscanes i calcs sintàctics del llatí. Vid. COMPAGNA, A. M., *L’uso del catalano...*, ps. 1.353-1.354.

³⁰⁹ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)*, trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla, Sevilla, 1998, p. 259, en la lloança que fa de les perfeccions del rei Alfons, lamenta que sols ocasionalment s’atreveix a expressar-se col·loquialment en llatí. El que demostra que els col·loquis o debats en llatí –les exhibicions d’eloqüència, s’entén– eren una activitat quotidiana en els cenacles humanistes de les corts italianes del *Quattrocento*.

³¹⁰ Expressions del tipus “su cultura poética fue cuatrilingüe”, en referència a la cort alfonsina de Nàpols, queden molt bé per a introduir la recerca (per exemple, en DEYERMOND, Alan D., *Edad Media*, dins RICO, Francisco (dir.), *Historia y crítica de la literatura española*, Crítica, Barcelona, 1979, ps. 351-360), però no sé si contribueixen a explicar la cruïlla cultural o a simplificar-la.

³¹¹ No molt diferents, d’altra banda, als que es registren en comunitats plurilingües contemporànies. Vid. CORTÉS MORENO, Maximiano, *Fenómenos originados por las lenguas en contacto: cambio de código*,

Per posar alguns casos: enfront de la figura del rei, un monolingüe castellà amb competència lingüística per expressar-se en català, tindriem la figura del príncep Ferran, monolingüe català criat a València, però amb competència oral i escrita en castellà i italià. O la del preceptor i secretari d'aquest, Pascual Díaz Garlón, de família aragonesa, però trilingüe productiu: capaç d'expressar-se tant en castellà com en català o italià amb perfecta correcció. Fullejant els *Dispacci sforzeschi* (lletres de Nàpols arxivades a Milà), descobrim també que els personatges cultes de la cort, com el capellà reial i conseller Pere de Vila-rasa o el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, redactaven la seua correspondència amb italians en un toscà elegant i digne.³¹³ Per no parlar de l'espontaneïtat amb què l'oriolà Espejo escrigué en napolità dialectal la seua crònica.³¹⁴ O la naturalitat amb què el del barceloní Benet Garret, recent arribat de Catalunya a Nàpols (1467/68), s'aficionà a compondre poemes en llengua toscana i assumí la seua nova condició d'italià amb el renom artístic d'"il Cariteo".³¹⁵ En contrast amb això, l'administrador català Bernat Mates preferia dur els comptes de la "masseria" reial de la Pulla en la seua llengua materna (1452), tot i trobar-se immers en un ambient monolingüe italià.³¹⁶ I el poeta castellà Carvajal, simultàniament, jugava a combinar versos en català provençalat, castellà, francès i un napolità dialectal o popular: "un divertito omaggio alla componente napoletana della nobiltà di corte", segons Anna Maria Compagna.³¹⁷ És per això, que Martí de Riquer preferia parlar de la coexistència

---

préstamo lingüístico, bilingüismo y diglosia, dins *Wenzao Journal*, 15, University of Wenzao, Káohsiung (Taiwan), 2001, ps. 295-312

³¹² Vegeu NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 87; VENETZ, Gabriela H., Il 'Codice Aragonese' (1458-1460): la distribuzione delle tre lingue, napoletana, catalana e latina, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 22, Freiburg im Breisgau, 2009, ps. 273-292; ÍDEM, Il catalano nella Corte Aragonese a Napoli riflesso in documenti bilingui della cancelleria di Ferrante. Uno studio storico-sociale, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, juny 2013, ps. 37-54; ÍDEM, Intimità o segreto? L'uso del catalano nei documenti bilingui del Codice Aragonese (1458-1460), dins KREFELD, T. – OESTEREICHER, W. – SCHWÄRGERL-MELCHIOR, V. (eds.), *Reperti di plurilingüismo nell'Italia spagnola (sec. XVI-XVII)*, De Gruyter, Berlín-Boston, 2013.

³¹³ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997.

³¹⁴ COMPAGNA, A. M. – VOZZO, L., La scelta dell'italiano..., ps. 172-175.

³¹⁵ TRILLINI, Matteo, Un poeta catalán en la corte de Nápoles. Reflexiones sobre la obra y la lengua de Benet Garret, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *'Del Humanismo'*. *Revista de llengües y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 95-115; CANTALUPI, Cecilia, Il declino degli Aragonesi di Napoli nel *Libro de la Methamorphosi* di Benet Garret il "Cariteo", dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Bàrbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 21-41.

³¹⁶ Amb inevitables italianismes, com és lògic. Vid. COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Catalano e italiano nei conti di una maseria regia di Puglia a metà del secolo XV, dins *Raccolta di scritti in memoria di Antonio Villani*, Istituto Suor Orsola Benincasa, Nàpols, 2002, vol. 1, ps. 461-471.

³¹⁷ COMPAGNA, A. M. – VOZZO, L., La scelta dell'italiano..., p. 163; GARGANO, Antonio, Aspetti della poesia di corte. Carvajal e la poesia di Napoli al tempo di Alfonso il Magnanimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona*

a la cort de Nàpols de “quatre vehicles lingüístics” –un esquema aplicable sobretot al registre escrit– que resultaven “entenedors a tot home culte”: el llatí, l’italià, el català i el castellà.³¹⁸ L’elecció del vehicle lingüístic no depenia tant de la *natio*, de la procedència comunitària de l’emissor, com de l’idioma del receptor, i de les circumstàncies objectives i subjectives de l’acte comunicatiu.

Pel que fa a la caracterització col·lectiva del personal resident a la cort, cal tenir en compte que, al voltant del rei Alfons d’Aragó, entre “officials, domèstichs e cavallers de la casa del senyor rey”, es comptaven unes 340 persones quan emprengué la conquesta de Nàpols.³¹⁹ La xifra és sensiblement inferior a la de les grans corts europees –els reis de França i Anglaterra congregaven uns 800 cortesans al seu voltant³²⁰–, però suficient com per a afavorir el comportament “gregari” dels nouvinguts i la persistència a palau de la parla catalana predominant. Ara bé, el castellà era també parlat i oït quotidianament a la cort, per la nombrosa presència de castellans. S’explica així la descripció dual –del tipus *catalani et hispani*– que solen fer les cròniques coetànies del col·lectiu de guerrers i servidors que acompanyava el *Re di Raona*.

La –diguem-ne– “colònia” curial, els centenars de dependents i pensionats de la cort –que cobraven per distintes comeses i prebendes– eren per al rei “nuestros criados”; “*familiares nostri*” o “*familiares et alumnos meos*” en els escrits de la cancelleria reial; “*alumni*”, en traducció llatina del Panormita; “creati catalani”, entre el poble napolità, que no trobava diferència entre castellans i catalans; “*hispani*” en la biografia del príncep Ferran del Panormita (1469), i “*ispani*” també en l’obra de l’humanista

---

(*Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997*): ‘*La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume*’, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.443-1.452.

³¹⁸ RIQUER, Martí de, Elements comuns en la cultura i l’espiritualitat del món aragonès, dins *IX Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema ‘La Corona d’Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)’*, vol. 1. *Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232 (p. 211).

³¹⁹ Vegeu, amb algunes discrepàncies numèriques, les xifres que aporten: SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008; IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 64; NAVARRO ESPINACH, Germán, *Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII-XV)*, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 129-181 (ps. 174-175).

³²⁰ GUENÉE, Bernard, *Occidente durante los siglos XIV y XV. Los estados*, Labor, Barcelona, 1985, p. 87.

Pontano, que així mateix escriu durant el regnat de Ferran I de Trastàmara.³²¹ I és que, durant la segona meitat del segle XV, el gentilici *catalano*, usat a Itàlia des de feia segles per a qualificar els súbdits del rei d'Aragó, començarà a cedir terreny i a desaparèixer, en favor de vocables com *ispano* o *spagnuolo*, en consonància amb la recomposició política de la *Hispania* dels clàssics intentada pels Reis Catòlics.

Aquests gentilicis i expressions –caracteritzadores d'una minoria estrangera dominant, no integrada en el cos social napolità– s'han d'entendre en un sentit lax o estricta segons el context documental. De fet, la “família” o la “casa” del rei (*domus regia*) eren termes més restrictius que la “cort” en general. El cercle més pròxim era el de la clientela militar: “nobles con cargos domésticos en la corte regia (*camarlenc, majordom, coper, boteller, cambrer, uixer d'armes, armer, alguzir, cavallerís, cavaller o escuder de casa, patge, etc.*) y los titulados como de *la casa del senyor rey*, equiparable a ser de la *família del senyor rey*, quienes debían servir al monarca en tiempos de guerra y aportar monturas militares (*cavalls, cosers*) en su itinerante presencia en la *domus regia*”.³²² Els mateixos nobles eren ornats amb títols honorífics que, en la majoria dels casos, havien perdut ja sentit de ser: majordom, conestable, senescal, mestre portolà de Sicília, uixer d'armes, etc. Una desena de grans oficials àulics, els nobles o cavallers de la cambra del rei, solien acompanyar a taula i en hores de lleure la persona del rei; juntament amb alguns prelats i teòlegs, i un equip burocràtic constituït per una vintena de cancellers, secretaris i jurisperits.

Els oficis i dedicacions de cadascú, a més, donen idea d'una gran promiscuïtat: un falconer o un cap dels *munteros* (caçadors que duïen gossos) podia participar en una ambaixada a Borgonya. Un bisbe amb estudis de jurisprudència era apte per a exercir la dignitat de canceller. Un escrivà ajudant de la biblioteca, si sabia idiomes, podia ser nomenat cavaller i incorporar-se al cos diplomàtic. Un cavaller amb coneixements de comptabilitat i gestió financera resultava idoni per a exercir el càrrec de tresorer general. I així, totes les combinacions que hom creia versemblants i raonables.

---

³²¹ SENATORE, Francesco, Pontano e la guerra di Napoli, dins DEL TREPPO, Mario (coord.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, GISEM-Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 279-309 (p. 280); ÍDEM, Le ultime parole di Alfonso il Magnanimo, dins ROSSETTI, Gabriella – VIOLO, Giovanni (eds.), *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, Liguori – GISEM, Nàpols, 2000, vol. 2, ps. 247-270 (p. 255).

³²² SÁIZ SERRANO, Jorge, Los ejércitos del rey en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV), dins SESMA MUÑOZ, Ángel, *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 97-128 (p. 122).

Tot i el predomini quantitatiu i qualitatiu del català com a llengua de cort i d'estat –exèrcit, cancelleria, tresoreria, escrivans, bibliotecaris, etc.–, no hem de menysprear l'important contingent de castellanoparlants que poblaven la cort. Com, de fet, el tenen en compte els cronistes italians contemporanis. Acostumats aquests a parlar genèricament de *catalani* per a definir tots els súbdits de la Corona d'Aragó, ara es veien obligats a precisar, quan ho trobaven oportú, aquesta dualitat “nacional” dels estrangers, reflectida per una dicotomia lingüística. Així les coses, en la crònica napolitana coneguda com els *Diurnali del duca di Monteleone*, es parla de l'arribada a Nàpols, el 6 de setembre del 1420, d'un estol del rei d'Aragó amb 12 galeres i 5 galiotes plenes d'homes d'armes, “tutti de Catalani et Spagnoli”, en un temps en què *la Spagna* era un corònim usat per a designar la Corona de Castella.³²³

Vist de manera distinta, el poeta Angelo Galli, natural d'Urbino, en una cançó en honor de Lucrezia d'Alagno (setembre del 1451) al·ludeix al rei victoriós que havia vingut a Itàlia “con pochi Ragonesi e pochi Ispani”.³²⁴ Se sobreentén que els aragonesos serien els súbdits del rei d'Aragó –els catalanoparlants– i els hispans, els castellans exiliats o mercenaris, i els aragonesos. De fet, en temps del Magnànim, el procés de castellanització lingüística d'Aragó ja era molt avançat. L'aragonés s'havia diluït en els registres cancellerescos en el segle XV. La documentació destinada a Aragó presentava –com adverteix Riquer– “més solucions fonètiques i morfològiques castellanes, i els escriptors nascuts al regne d'Aragó ja redacten en una modalitat gairebé totalment castellana.” El príncep de Viana, afig, “escriu en pur castellà”.³²⁵

Pel que fa al tercer element nacional de què es componien les tropes –i, en menor mesura, l'aparell administratiu– del rei Alfons, els italians, les fonts no els solen tenir en compte. Potser els obvien per ser naturals del país, o no els tenen en consideració per la seua relativa marginació de les altes dignitats de la cort, i perquè els grans barons tenien corts pròpies. Per exemple, el príncep de Tàrent, gran afavoridor de la causa aragonesa, comandava un gran exèrcit propi, gaudia d'una cort privativa i regia una complexa administració burocràtica –cent per cent napolitana– per als seus estats.³²⁶

---

³²³ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5), p. 104.

³²⁴ NONNI, Giorgio, Angelo Galli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 51, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <[www.treccani.it/enciclopedia/angelo-galli_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/angelo-galli_(Dizionario-Biografico))> consultada en juny del 2014, ps. 172-173.

³²⁵ RIQUER, M. de, Elements comuns..., ps. 211-212.

³²⁶ Vegeu SQUITIERI, Adelaida, Un barone napoletano del Quattrocento: Giovanni Antonio del Balzo Orsini, principe di Taranto, dins *Rinascenza salentina*, 7, Salento, 1939, ps. 138-185

Un altre aspecte d'interès, ja pel que afecta a la majoria catalanòfona de la cort, és el d'observar la procedència geogràfica dels immigrants, en un temps en què ja començaven a refermar-se les varietats dialectals de la llengua. A partir d'una nòmina de secretaris, cancellers, escrivans, juristes, etc., Jordi Rubió observava que al voltant del Magnànim “hi havia moltes personalitats importants sorgides dels regnes de la Península [Ibèrica], i eren valencianes moltes de les més influents”.³²⁷ Impressions a banda, resulta difícil disposar d'estadístiques fiables al respecte. Si elegim a l'atzar una cèdula de personal amb el qual el tresor reial tenia deutes pendents (agost del 1443-febrer del 1444), ens adonem que hi havia 23 catalanoparlants i 21 castellanoparlants. Entre el primer grup, apareixen 10 valencians, 8 catalans i 2 mallorquins; en el segon, resulta més difícil de distingir si són de Castella o d'Aragó, però sembla que hi predominen numèricament els castellans.³²⁸ Qualitativament parlant, els valencians ocupen llocs de responsabilitat més importants, d'acord amb la deducció de Rubió. La xifra de castellans es presenta inflada pel nombrós col·lectiu de *munteros*, caçadors experts, i els aragonesos ocupen castellanies, oficis ben remunerats.

Pel que fa a la composició de l'exèrcit reial, la recerca efectuada per Jorge Sáiz³²⁹ ens aporta dades significatives que podrien extrapolar-se –amb una certa prudència, això sí– al conjunt de la cort, bo i considerant que els cavallers d'una o d'altra nacionalitat solien acompanyar-se de servents conterrànies. Segons dades del 1441, el 73% dels homes d'armes del rei eren italians; un 20%, de la Corona d'Aragó, i el 7%, de Castella. La distribució percentual de la minoria ibèrica era aproximadament la següent: 411 castellans (35%), 362 catalans/mallorquins (30,5%), 301 valencians (25,5%) i 102 aragonesos (9%).³³⁰ La proporció de catalanoparlants i castellanoparlants seria, doncs, del 56/44%, lleugerament a favor dels efectius catalanòfons.

En qualsevol cas, i a efectes idiomàtics, caldria introduir algun element corrector, en el sentit que els cavallers i nobles aragonesos criats i educats en una cort valenciana i catalanòfona, havien fet seua la llengua catalana, tant el registre col·loquial com en

---

³²⁷ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 80.

³²⁸ ASN, Tesoreria generale antica, 1/IV, fs. 32-34.

³²⁹ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010 (p. 1.002).

³³⁰ Per a una millor comprensió, hem reorganitzat i arredonit els percentatges oferits per Sáiz després d'haver-ne eliminant els “desconeguts”, que representen aproximadament el 6% del total.

l'escrit. Martí de Riquer observa com Joan Ferrandis d'Íxer (Juan Fernández de Híjar) i Joan Martines de Luna (Juan Martínez de Luna), “dos cavallers aragonesos, i que mostren orgull d'ésser-ho, s'escriuen exclusivament en català” pel 1434.³³¹ Així mateix, alguns castellans del partit dels “infantes de Aragón”, criats al palau de València o habitants d'aquesta ciutat durant molts anys, s'expressaven sovint en la llengua àulica predominant, el català. Pot ser el cas d'Alfons o *Alonso* d'Àvalos, a qui el cortesà napolità Loise da Rosa s'adreça sovint en les seues memòries (1452) d'aquesta manera: “Dimme, o donno Alonso, ‘chè ·ss parès?’, a la catalana.” O també: “Chè ·s parès, a vós?”, és a dir, “què us pareix, a vós?”.³³² El mateix rei Ferran, pels anys 1458-1460, es comunicava en català, per via epistolar, amb aquest Alfons i amb el seu germà uterí Enyego de Guevara, castellà de natura així mateix.³³³ Finalment, cal tenir en compte –a afectes també de matisació numèrica i sociològica de la proporció percentual o català/castellà– que prop de Castel Nuovo i del port existia una *Rua Catalana* i una colònia de mercaders, marins, artesans, etc., oriünds d'enllà la mar i habituats a freqüentar els patis d'armes i les cambres del palau reial.

Quan s'analitzen les dades de distribució de tropes de cavalleria que acabem d'exposar des d'una òptica qualitativa, el pes dels valencians es dispara; si més no pel que fa als responsables d'aquesta clientela militar. Així dels 43 capitans de la tropa reial de cavalleria –la base i el gros de l'exèrcit alfonsí–, 18 (un 42%) són valencians, 12 catalans, 7 aragonesos i 6 castellans. El 70% dels capitans, és a dir, de les persones més acostades al rei, serien catalanòfons. Aquestes dades, doncs, ajuden a explicar que el català fóra la llengua predominant de l'estat i de l'administració napolitanes. Es pot completar l'anàlisi, pel que fa al paper rellevant dels valencians, afegint que, quan el rei Alfons dirigí l'expedició a la Toscana (1446-1448), deixà a Nàpols un consell de regència constituït per quatre valencians: l'infant Ferran d'Aragó, hereu de la tron napolità (nat i criat a València); el cavaller Ximén-Peres de Corella, el secretari reial Joan Olzina i el tresorer general Mateu Pujades. “No cabe duda” –conclou Sáiz– “que la hegemonía cuantitativa de la clientela militar valenciana en 1441, era un fiel reflejo del

---

³³¹ RIQUER, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 94.

³³² DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 517 i 652, respectivament.

³³³ Tot i que amb Guevara, molt més major que Alfons, usava també el castellà. Vid. VENETZ, Gabriela H., *Il catalano nella Corte Aragonese a Napoli riflesso in documenti biligui della cancelleria di Ferrante. Uno studio storico-sociale*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, juny 2013, ps. 37-54 (p. 41).

rol decisivo que los valencianos jugaban entre el personal político y financiero al servicio de Alfonso V en su empresa napolitana”.³³⁴

La pluralitat i la promiscuïtat lingüística inherents a una cort com la del Magnànim troben reflex en els registres documentals de la cancelleria reial.³³⁵ A la juxtaposició en un mateix llibre de textos en llatí, català, castellà, sicilià, i napolità i toscà cancellerescs, s’afeg la barreja de llengües que presenten alguns escrits. Així, per exemple, en una lletra reial adreçada a les autoritats de Sicília, on Alfons V confirma la donació del palau palermità de la Zisa al Panormita (13 de juliol del 1455), “la salutació és escrita en llatí, la notificació en sicilià, la pragmàtica reial en català i la confirmació reial en castellà: ‘Esta es mi voluntad; que assí se faga’”³³⁶

El trasllat i la instal·lació a Nàpols de la cancelleria règia de la Corona d’Aragó acabà amb la tradició burocràtica local, on tot es redactava en llatí i on el romanç era exclòs dels registres. La cancelleria d’Alfons tenia una línia de treball plurilingüe (llatí, català i aragonés) consolidada des de feia segles,³³⁷ i comptava amb un excel·lent equip de professionals formats en retòrica i gramàtica latines (imitadors de Sèneca i altres clàssics),³³⁸ que implantà aquest model eficient al reialme de Nàpols. O, més aviat, perpetuà i continuà els vells costums sobre un nou territori.³³⁹

---

³³⁴ SÁIZ, J., Los capitanes de Alfonso..., p. 999.

³³⁵ Els del regnat que ens ocupa han sigut descrits i analitzats conjuntament per CANELLAS, Beatriz – TORRA, Alberto, *Los registros de la cancellería de Alfonso el Magnánimo*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte – Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Madrid, 2000

³³⁶ NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 87.

³³⁷ TRENCHS, José – ARAGÓ, Antonio M^a., Las cancellerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II, dins *Folia Parisiensia*, 1 (monogràfic), Càtedra ‘Zurita’ – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1983; CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Càtedra Zurita – Institución Fernando el Católico (“Folia Stuttgartensia”), Saragossa, 1988.

³³⁸ Que tenia bona cura de la seua formació i de la qualitat del treball. Vid. ARAGÓ, Antonio M., Prenotaciones a la escritura cancelleresca de Alfonso el Magnánimo, dins *IX Congreso di Storia della Corona d’Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema ‘La Corona d’Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)’*, vol. 2. Comunicazioni, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 49-56; RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV, dins *Revista de Llengua i Dret*, 3, Barcelona, 1984, ps. 71-76; RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234; TRENCHS, Josep – CANELLAS, Antoni-Maria, La cultura dels escribes i notaris de la Corona d’Aragó (1344-1479), dins *Caplletra*, 5, València, tardor 1988, ps. 5-38.

³³⁹ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, L’uso del catalano a Napoli, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.353-1.370 (p. 1.355) parla de la importació d’un model administratiu multilingüe, però amb predominis del llatí i el català.

En el mateix regnat del Magnànim, però, es produeix un sobredimensionament de l'escrivania. El punt de partida eren dos secretaris, sis escrivans de manament, quatre escrivans de registre, un auditor i un segellador. Tanmateix, en temps d'Alfons es multiplicaren el nombre d'escrivans i de secretaris reials; en aquest segon cas, fins al nombre de 25,³⁴⁰ per haver fet el rei d'aquest càrrec una dignitat honorífica, que concedia, entre d'altres, a humanistes acollits a la cort, a fi de justificar l'estipendi anual que percebien del seu mecenes. A banda de la cancelleria, hi havia l'ofici de la tresoreria general, amb una desena d'escrivans al servei del tresorer, i la Regia Camera della Sommara, organisme financer constituït el 1444 per a organitzar la recaptació d'impostos al regne napolità.³⁴¹ Les administracions perifèriques dels regnes de la Corona funcionaven autònomament, i responien en matèria fiscal al tresorer general atenent a les disposicions de les respectives corts i als manaments del sobirà.

És remarcable el fet que, tant a la cancelleria com a la tresoreria, com a la resta d'organismes administratius de l'estat alfonsí predominava netament "l'elemento catalano".³⁴² La presència de napolitans en la direcció d'aquests organismes era més aviat anecdòtica; o formal i nominal, en el cas de grans barons i nobles titulars. Alfons el Magnànim, tot i arriscar-se a generar recels entre la població autòctona,³⁴³ confià les regnes de l'administració i el govern a "familiars" seus: a la colònia de nouvinguts. Era també, en certa manera, una manera de compensar els fidels per haver-se esforçat acompanyant-lo de campament en campament i de guerra en guerra. Aquesta elecció de professionals d'enllà la mar, la majoria catalanòfons, explica que el català fóra la llengua usada preferentment en l'aparell burocràtic de la cort napolitana, i que perdurara el seu ús oficial i administratiu –en algunes àrees– fins el 1480.³⁴⁴

El funcionament endogàmic d'aquesta administració, a més, explica que l'influx lingüístic de l'italià en els textos cancellerescos fóra ínfim en temps del rei Alfons. Això no obstant, és cert que, segons que passen els anys, augmentarà progressivament el

---

³⁴⁰ Segons el recompte de TRENCHS, J. – ARAGÓ, A. M., *Las cancellerias de la Corona...*, p. 71.

³⁴¹ Sobre aquesta institució, vid. DELLE DONNE, Roberto, *Burocrazia e fisco a Napoli tra XV e XVI secolo. La Camera della Sommara e il 'Repertorium alphabeticum solutionum fiscalium Regni Siciliae Cisfretanae'*, Firenze University Press, Florència, 2012.

³⁴² MOSCATI, Ruggero, *Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali*, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377

³⁴³ Com li advertí Borso d'Este, en el cèlebre memorial del 1445. Vid. FOUCARD, Cesare, *Fonti di storia di Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444*, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757.

³⁴⁴ Com advertia ja CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, p. 42.

“processo di italianizzazione (...) fra gli impiegati degli uffici”, que es mostraran més flexibles a l’hora d’incorporar vocables o modismes italians.³⁴⁵ Tot i el predomini de la documentació en llatí i en català, sovintegen els documents en castellà, sobretot en la correspondència burocràtica i diplomàtica amb Aragó, Castella, Portugal, Granada i el Marroc. Als estats del nord d’Europa (Savoia, França, Borgonya, Anglaterra...) i de la Mediterrània Oriental (Bizanci, Xipre, Armènia, el soldà de Babilònia o d’Egipte, el Gran Turc...), se’ls escriu en català; al rei de Tunis, en canvi, i per raons de geografia i tradició diplomàtica, en sicilià.³⁴⁶ La cancelleria de Sicília, deutora d’una sòlida tradició autòctona, combinava el llatí i el sicilià, o més aïnes una koiné toscanitzada que admetia dialectalismes sicilians.³⁴⁷ Amb la qual cosa, els comunicats de Nàpols amb Sicília es lliuraven també en la llengua cancelleresca sícula. Finalment, als prínceps i les repúbliques italianes, se’ls escrivia en el *volgare* àulic o koiné *toscaneggiante* de què feien ús les cancelleries peninsulars. Es tractava d’una italià administratiu “en procés de construcció”, amb influxos gramatical de llatí, i pendent de fixar uns cànons a partir de la *imitatio* de la prosa boccacciana i del toscà literari en general.³⁴⁸

Per als afers domèstics del regne napolità s’usava una variant influïda també pel toscà literari, però que es tenia per més “contaminada” per dialectalismes i girs napolitans. És el que Giovanni Brancati, en la seua traducció de les *Històries naturals* de Plini, dedicada a Ferran I (1473), anomenava napolità mixte: “Non ho anche curato”, es justifica l’humanista calabrés en el preàmbul de l’obra, “far la medesima traduzione in altro linguaggio che in lo nostro medesimo, non pur napolitano, ma misto”.³⁴⁹ El napolità

---

³⁴⁵ Segons COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, L’uso del catalano a Napoli, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.353-1.370 (p. 1.362).

³⁴⁶ *Ibidem*, p. 1.356.

³⁴⁷ Vegeu BARTOLOTTA, Salvatore, Koiné sículo-toscanizada en los dominios de la Corona de Aragón, dins *Espacio, tiempo, forma. Serie III. Historia medieval*, 20, Madrid, 2007, ps. 315-323. Aquest autor documenta per a la segona meitat del segle XV un afebliment progressiu dels usos literaris del sicilià, que tanmateix conservava plena vigència en l’àmbit cancelleresc, oficial. L’influx del toscà es percebia ja des del segle XIV, sobretot en el lèxic. Tanmateix, la veritable penetració de l’italià com a llengua dominant i model lingüístic per els àmbits administratius no s’hi produirà fins al segon quart del segle XVI.

³⁴⁸ Vegeu FORMENTIN, Vittorio, La “crisi” linguistica del Quattrocento, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 159-210 (ps. 180-182).

³⁴⁹ GENTILE, Salvatore (ed.), *Caio Plinio Secondo. La storia naturale [libri I-XI] tradotta in “napoletano misto” da Giovanni Brancati*, 3 vol., Nàpols, 1974, vol. 1, p. 12. Vegeu també BARBATO, Marcello, Plinio il Vecchio volgarizzato da Landino e da Brancati, dins GUALDO, R. (ed.), *Le parole della scienza. Scritture e tecniche scientifiche in volgare (secoli XIII-XIV). Atti del Convegno (Lecce, 16-18 aprile 1999)*, Congedo, Galatina, 2001, ps. 187-227; ÍDEM, Prefazione, dins PLINI EL VELL, *Il libro VIII del Plinio napoletano di Giovanni Brancati*, Liguori, Nàpols, 2001.

col·loquial, que encara es parla hui a la ciutat, es considerava indigne i innoble per a dur a terme la tasca de *volgarizzazione* d'un clàssic antic i reverend. I val a dir que el mateix Brancati, que aconsella Ferran estudiar més llatí i deixar-se de traduccions, també considerava una profanació l'encàrrec que –vulgues no vulgues– havia dut a terme. Les versions en romanç dels clàssics grecoromans responien, òbviament, a la demanda de burgesos i prínceps lletraferits,³⁵⁰ però efectuar aquesta tasca era considerat una baixesa entre les elits que sostenien els ideals del moviment humanista.³⁵¹

No s'han efectuat estudis de quantificació estadística de la producció documental de la burocràcia napolitana en temps del Magnànim; caracteritzada –com s'ha vist– pel plurilingüisme, d'acord amb la naturalesa plurinacional i multilingüe dels estats units davall un mateix ceptre. Això no obstant, la impressió unànime d'historiadors i filòlegs és que la llengua catalana era usada amb abundància i preferència; que constituïa en temps d'Alfons el Magnànim –un rei castellanoparlant– la vertadera llengua d'estat: el vehicle expressiu de la identitat cultural de la Corona d'Aragó.

Ara bé, la contundent hegemonia de la llengua catalana en l'àmbit de la milícia i la burocràcia contrasta vivament amb la pobresa manifesta de la producció literària, per les dades que tenim fins ara. No sols quan ho contrastem amb l'efervescència napolitana del moviment humanístic,³⁵² sinó també quan atenem al que ha perviscut de la producció lírica en castellà.³⁵³ I tot això, precisament, en un moment en què els poetes

---

³⁵⁰ Un cas singular pot ser el de Filippo Maria Visconti, que, atesos els seus rudimentaris coneixements de llatí, impulsà a la seua cort la traducció de múltiples clàssics, duta a terme resignadament pels humanistes als quals protegia. Vegeu DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti*, ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, ps. 32-34.

³⁵¹ Sobre aquesta traducció i les consideracions de Facio, Valla o Brancati, que es veren obligats a traduir obres per a Ferran, vid. BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 84-86, 116 i 124. Vegeu també SENATORE, Francesco – MONTUORI, Francesco, *Discorsi ripotati alla corte di Ferrante d'Aragona*, dins ABBAMONTE, Giancarlo – MILETTI, Lorenzo – SPINA, Luigi (eds.), *Discorsi alla prova (Atti del Quinto Colloquio italo-francese: "Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati: contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa")* (Napoli, S. Maria di Castellabate, 21-23 settembre 2006), Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia Classica 'F. Araldi' dell'Università degli Studi di Napoli 'Federico II' – Gianni Editore, Nàpols, 2009, ps. 519-577 (p. 538). Segons FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *El Humanismo renacentista: de Petrarca a Erasmo*, Arco Libros ("Cuadernos de Historia", 83), Madrid, 2000, p. 67, a Itàlia, "la traducció al *volgare* de los clásicos no prosperó" d'igual manera que en altres països del continent, "debido al carácter sacramental que se le otorgó al latín".

³⁵² Que evolucionaria de l'adoració pels clàssics a la *imitatio* poètica d'aquests, tant per part d'autors autòctons com de catalanoparlants d'ençà i enllà la mar. Vid. VILALLONGA VIVES, Mariàngela, Una mostra de la poesia llatina quatrecentista als països catalans, dins *Estudi General*, 11 (*Llengua i literatura de l'edat mitjana al Renaixement*), Girona, 1991, ps. 51-71; ÍDEM, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993; ALTAMURA, Antonio – SBORDONE, Francesco – SEVIDIO, Emilia, *Antologia poetica di umanisti meridionali*, Società editrice napoletana, Nàpols, 1975.

³⁵³ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933; ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte*

de la Corona d'Aragó havien deixat de compondre en occità, o en un català arcaïtzant i a provençalat, per a apostar clarament per la producció en català. Aquesta emancipació idiomàtica respecte de la secular tradició trobadoresca s'havia verificat precisament a la cort de València, en la dècada del 1420. Però no es tracta tan solament d'una ruptura amb la tradició, sinó de l'emergència d'una "poesia de cort" que comença a desmarcar-se dels estrets patrons expressius de la *gaya ciència*, considerats aleshores com una mena de paradigma ancestral, de patrimoni dinàstic occitanocatalà.³⁵⁴ El moviment renovador trobaria la seua màxima expressió en el poeta Ausiàs Marc.³⁵⁵ Aquest cavaller, falconer reial, participà en l'expedició del 1420-1423, com Jordi de Sant Jordi (mort el 1424),³⁵⁶ però després ja no tornà mai més a creuar la mar.³⁵⁷ Els poetes catalans que ho feren foren pocs³⁵⁸ en comparança amb la nòmina de *poetas de cancionero* castellans que figuren en còdexs itàlics.

La qüestió no és que els autors catalànics i la seua producció a la cort de Nàpols siguin poc coneguts, per la mancança d'estudis *ad hoc*.³⁵⁹ La qüestió és que la producció literària en català a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim fa l'efecte que

---

napolitana de Alfonso el Magnánimo, Instituto de Cultura 'Juan Gil-Albert', Alacant, 1990; TOSCANO, Gennaro, La literatura de corte en Nápoles en la época aragonesa, dins TOSCANO, G. (coord.), *La Biblioteca Reale di Napoli al tempo della dinastia aragonesa – La Biblioteca Real de Nápoles en tiempos de la dinastía aragonesa (Napoli, Castel Nuovo, 30 settembre-15 dicembre 1998)*, Generalitat Valenciana, València, 1998, ps. 139-167.

³⁵⁴ Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, ps. 26-27.

³⁵⁵ TORRÓ TORRENT, Jaume, Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437 (431); ÍDEM, Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim, dins MARTOS, J. L. – ALEMANY, R. – MANZANARO, J. M. (eds.), *Actes del Xè Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, ps. 1.521-1.538.

³⁵⁶ SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984; ORAZI, Veronica, 'Presoner', di Jordi de Sant Jordi: tra eredità medievale e fioritura umanistica nell'orizzonte mediterraneo della politica alfonsina, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.533-1.552; MIGUEL, Jerónimo, *La corte napolitana del Magnánimo. Jordi de Sant Jordi*; ed. electrònica <www.Liceus.com>, 2004.

³⁵⁷ Tot i mantenir contacte epistolar, intercanvi de falcons i amistat amb el rei. Vegeu GRILLI, Giuseppe, Il Cant CXXIII di Ausiàs March e il re innamorato, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.489-1.502.

³⁵⁸ Vegeu RIQUER, Martí de, Poesía catalana en elogio de Alfonso el Magnánimo, dins *Saggi in memoria di Ettore Li Gotti*, Palerm, 1961, vol. 3, ps. 55-71.

³⁵⁹ Com suposen NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 86.

fou escassa o evanescent. Sols cal fullejar el catàleg Miola de manuscrits no italians de la Biblioteca Nacional de Nàpols: el predomini de llibres francesos i castellans és aclaparador; de portuguesos, n'hi ha set; de catalans, solament cinc, i cap d'ells es correspon cronològicament amb el regnat d'Alfons d'Aragó.³⁶⁰

En contrast amb això, la poesia en llengua castellana visqué un moment d'esplendor als palaus alfonsins d'Itàlia. Hi havia poetes amb obra exclusivament en aquesta llengua, com Joan de Tàpies –aragonés amb nom catalanitzat–, que havien acompanyat el rei durant anys, però molts dels que figuren en *cancioneros* napolitans concorrerien a la cort pel 1446. Era recent encara la desfeta del “partit aragonés” a Olmedo (19 de maig del 1445) i la mort de l'infant Enric (15 de juny), que posà fi a la seua cort, quan 53 famílies de nobles i cavallers castellans s'incorporaren –amb els respectius seguits de criats– a la cort de Nàpols (11 de febrer del 1446). Els enviava des de Barcelona el bisbe de Lleida, García Aznárez de Añón, que informà al rei de com els havia ajudat a equipar-se per al viatge.³⁶¹ Un segon contingent, on anava el poeta Suero de Ribera (a Nàpols pels anys 1446-1458),³⁶² sembla que venia recomanat per Beatriz Pimentel, la viuda de l'infant Enric: “ellos bien serviendo nos serán encomendados”, li respon el rei Alfons, “por tal manera que ternán por bien contentos de nós segunt sus servicios” (9 de març del 1446).³⁶³ L'arribada dels exiliats, sens dubte, animaria la vida cultural del castellà a la cambra reial, ja que els nouvinguts foren admesos a la cort en qualitat de *famillos* o familiars d'un rei compatriota.³⁶⁴

---

³⁶⁰ MIOLA, Alfonso, *Notizie di manoscritti neolatini. Parte prima: Mss. francesi, provenzali, spagnuoli, catalani e portoghesi della Biblioteca Nazionale di Napoli*, Federigo Furchheim, Nàpols, 1895: “Non più che cinque sono i mss. Catalani”, comenta l'autor, una mica estranyat també. Podeu consultar, així mateix, SALUDES AMAT, Anna-Maria, Notícia sobre els textos en català conservats a la Biblioteca Nacional de Nàpols, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 373-380.

³⁶¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 129-130. La majoria procedien de la dissolta cort d'Enric de Trastàmara, com per exemple Juan de Fuertes, que apareix documentat el 1446 com “de la casa de l'infant don Enrich, quòndam”. Vid. IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 111. O també Fernando Rodríguez, el que havia sigut majordom major d'Enric, que figura com a beneficiari d'una concessió de rendes per part del rei (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.913, f. 144r/v, Nàpols, 20 de maig del 1448), potser després d'haver contribuït militarment a la campanya de la Toscana.

³⁶² VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 77-79 i 121-122.

³⁶³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.690, f. 215v; citat per TORRÓ TORRENT, Jaume, *Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV*, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437 (ps. 434-435).

³⁶⁴ En qualsevol cas, cal advertir que no es descompensaria molt l'equilibri amb el català, ja que de Barcelona, València i Mallorca eren atrets a la cort molts súbdits, que reforçaven la colònia catalana de la

Els mateixos crítics literaris sempre han tingut la parla castellana del Magnànim com un factor determinant per a explicar la importància de l'espanyol com a llengua literària a la cort de Nàpols.³⁶⁵ En aquest sentit, Benedetto Croce ja ofería una relació de 6 poetes castellans, 8 d'aragonesos i només 3 de catalans, en la seua aproximació cultural al regnat.³⁶⁶ Aquests compongueren majoritàriament les seues obres en temps del Magnànim, tot i que les conservem a partir de compilacions líriques del regnat de Ferran I.³⁶⁷ Per a assistir a un enlairament de la lírica autòctona o italòfona (el “petrarchismo aragonese” de Giovanni Aloisio i Gian Francesco Caracciolo, i la deriva renovadora de Sannazaro i el Cariteo), caldrà esperar a les dècades del 1470-1500, és a dir, a un període ulterior també al regnat alfonsí.³⁶⁸

Els historiadors de la literatura han insistit sovint en el nul interès demostrat pels poetes de cançoner per les convencions líriques de la tradició italiana, fet explicable perquè els nouvinguts de la Península Ibèrica venien a una cort sense tradició lírica pròpia. Aquest aïllament feia que crearen “with Hispanic conventions, in Hispanic styles, and on Hispanic themes”, per dir-ho en paraules de Robert G. Black.³⁶⁹ En aquest sentit, José Carlos Rovira destaca el “desconocimiento que mantienen del mundo cultural que les rodea, al menos como estímulos directos y detectables”.³⁷⁰ Qüestió que resulta matisable, si atenem a les consideracions introduïdes per Antonio Gargano,³⁷¹ que ens recorda la inexistència d'una tradició petrarquesca –com la consolidada en el segle XVI– i el diàleg cultural que alguns poetes, particularment Carvajal, estableixen

---

ciutat. L'any 1463, per exemple, ja en el regnat de Ferran i en plena guerra de Catalunya, arribaren des de Barcelona tres naus carregades de refugiats que venien “*cum uxoris et filiis eorum*”. Vid. CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, ps. 60-61.

³⁶⁵ Des de temps de Croce, si més no. Vegeu DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l'Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L'età moderna, I*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (p. 242).

³⁶⁶ CROCE, B., *España en la vida italiana...*, ps. 44-45.

³⁶⁷ Tal com adverteix TORRÓ TORRENT, Jaume, Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437 (p. 437).

³⁶⁸ SANTAGATA, Marco, *La lirica aragonese. Studi sulla poesia napoletana del secondo Quattrocento*, Antenore, Pàdua, 1979.

³⁶⁹ BLACK, Robert G., Poetic Taste at the Aragonese Court in Naples, dins GEARY, John S. i al. (eds.), *Florilegium Hispanicum. Medieval and Golden Age Studies presented to Dorothy Clotelle Clarke*, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison (Wisconsin), 1983, ps. 165-178 (p. 174).

³⁷⁰ ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 97.

³⁷¹ GARGANO, Antonio, “*Con canto acordado.*” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012, ps. 120-121.

amb la llengua napolitana. I ens recorda de pas, citant De Blasi,³⁷² que els poetes castellans foren “i primi a sondare le possibilità letterarie del napoletano”, fins aleshores reduït a una llengua de cançonetes populars, sense rastre de poesia culta.

Per a Jordi Rubió, “la literatura a Catalunya, València i Mallorca segueix els seus viaranyos ab independència de les afeccions del monarca”, a qui responsabilitza en certa manera d’haver avançat a Nàpols la superació de la cultura catalana per la castellana.³⁷³ No obstant això, cal entendre que les corts ibèriques dels Trastàmara, sobretot la del rei Joan de Navarra, a cavall entre València i Saragossa, contribuïren a la formació d’una generació de poetes d’expressió creativa bilingüe, com l’empordanès Pere Torroella, que visità Nàpols per a lluir les seues creacions catalanes i castellanes. Així mateix, alguns poetes catalans, com Romeu Lull (a Nàpols pels anys 1466-1479), no trobarien cap inconvenient a expressar la seua lírica, alternativament, en castellà, català i italià.³⁷⁴ Els contactes entre els poetes de les distintes comunitats lingüístiques eren constants, ja que tots pertanyien a un mateix estament social: la cavalleria.

Ignorem si es podria llegir aquesta poesia àulica en llengua romanç com un signe d’identitat “estamental”.³⁷⁵ Però és un fet la distància cultural marcada de ben antic entre l’estament eclesiàstic –la *clergie*– format en la gramàtica llatina i implicat en tasques administratives i burocràtiques a les corts medievals europees, d’una banda, i una cavalleria, d’altra, s’havia expressant durant segles molt còmodament en llengua vulgar: poesia trobadoresca, *romans* de cavalleries, *cancioneros* castellans... Aquesta dicotomia d’arrelam medieval entre literatura llatina (cult, escolàstica, religiosa) i literatura vulgar (popular, laica, d’evasió), no sols es mantingué a la cort de Nàpols, sinó que s’hi reedità amb una nova fesomia. I fou el rei Alfons, al bell mig del bifront edifici cultural napolità, el que feia de pont entre dues comunitats lletraferides ben representatives del seu regnat: els humanistes italians i els poetes hispànics.

---

³⁷² DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l’Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L’età moderna, I*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (p. 243).

³⁷³ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984 (trad. al català de *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953), p. 286.

³⁷⁴ GARGANO, Antonio, Poesia iberica e poesia napoletana alla corte aragonesa: problemi e prospettiva di ricerca, dins *Revista de literatura medieval*, 6, Alcalá de Henares, 1994, ps. 105-124 (p. 115).

³⁷⁵ En la línia dels estudis com el de SORANZO, Matteo, *Poetry and Identity in Quattrocento Naples*, Ashgate, Londres, 2014, que busquen relacionar la producció cultural amb qüestions identitàries o amb la projecció simbòlica d’aquesta sobre l’imaginari col·lectiu.

Aquests dos cercles de producció literària semblen separats per un mur infranquejable. I això que participen tots ensems, activament, dels afers burocràtics i diplomàtics de l'estat napolità. Una ambaixada ideal del *Quattrocento* era aquella que reunia l'eloqüència de l'*orator et poeta* amb la prestància del cavaller galant. De tal manera que Alfons el Magnànim enviava sovint un humanista acompanyat d'algun noble d'alt rang en missions diplomàtiques cordials, que no implicaren jurisperits o dures negociacions. Ara bé, a l'hora d'afrontar motivacions intel·lectuals i produir cultura, l'equip es trencava. Els humanistes de la biblioteca, italians, es recloïen en debats sobre clàssics antics, filosofia moral i gramàtica, i escrivien en un llatí incompreensible per als llecs, hermètic; d'elevada filatura, això sí. Simultàniament, en alguna sala pròxima, poetes castellans, aragonesos i catalans de l'estament militar, aliens a l'anunci del Renaixement, es reunien per a compartir experiències líriques de temàtica i formes medievalitzants, en llengua vulgar. Una sòlida paret idiomàtica i identitària s'interposava entre ells. A la dreta d'un tron que defenien i exalçaven, els *oratores et poetas*, els amants dels *studia humanitatis*; a l'esquerra, els cavallers, els *militēs* de l'arc de triomf, hàbils *trobadors* entre combat i batalla.³⁷⁶

Totes aquestes constatacions són aproximadament correctes, i han donat origen a una bibliografia espanyola i italiana sobre el *Napoli aragonese*, que ens té acostumat a títols duals o dicotòmics, del tipus *Humanistas y poetas* –per separat– en la *corte napolitana de Alfonso el Magnánimo* (1990). El mateix José C. Rovira, autor de l'enunciat d'aquest títol, constata que “el discurso de los humanistas y el de los poetas no se une en su sentido, no se aproxima a sus preocupaciones, y no hay siquiera indicios consistentes de relación entre los dos grupos actuantes”.³⁷⁷

Com observava ja Peter Russell en un article ja clàssic, del 1978, l'opinió que el Panormita tenia dels “familiars” ibèrics del rei Alfons, com a poc o gens interessats en el projecte pedagògic de l'humanisme, troba recolzament probatori en els resultats culturals obtinguts a ambdues riberes de la Mar Mediterrània. Sí, en efecte, admet Russell, hi havia a Nàpols cavallers “que escribían mucha poesía cortesana, pero

---

³⁷⁶ Compartim plenament, en aquest aspecte, les afirmacions desmitificadores que fa, en un article ja clàssic, RUSSELL, Peter, *Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV*, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (ps. 219-220). Idees que manté i constata ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 157, quan observa la impermeabilitat entre els que ell denomina “los dos grupos actuantes” en l'esfera cultural de la cort del Magnànim.

³⁷⁷ ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 157.

sorprende lo poco que extendieron en algún sentido, por su estancia en Italia, sus horizontes literarios (...). De hecho, y no porque no lo hayan intentado, a los más reconocidos historiadores modernos de las letras catalanas les ha sido imposible documentar ningún lazo cultural significativo entre la corte de Alfonso, en Nápoles, y alguna empresa humanística abordada en los territorios peninsulares de la Corona de Aragón; tampoco hay pruebas de que el propio Alfonso deseara fomentar el humanismo en dichos territorios peninsulares”.³⁷⁸ La cosa, dita així, pareix incontestable. Fins i tot la gent que tornava de la cort de Nàpols, per exemple Ferran Valentí, a la seua Mallorca natal, expressaven l’adhesió a un univers cultural de tradició netament medieval. I això que Valentí es reclama deixeble de Leonardo Bruni.

Ara bé, la història cultura de la cort d’Alfons el Magnànim no comença a València ni acaba a Nàpols en ambdós col·lectius –humanistes que s’expressen en llatí i poetes castellans (i alguns catalans)–, sinó que afecta altres protagonistes de gran interès. Ens referim en especial a aquells nobles i buròcrates de l’àmbit cultural catalànic i del seguici del rei d’Aragó que mantenen contactes actius amb els agents del moviment humanista; que s’interessen per la cultura anunciadora del Renaixement; que col·leccionen clàssics grecollatins, o que mantenen una interessant correspondència epistolar amb intel·lectuals italians de primera fila. Tots aquests “actors culturals”, en la majoria dels casos, romanen reclosos en un “limbe” historiogràfic, entre la prosa renaixentista i la lírica medievalitzant, del qual esperen ser redimits.³⁷⁹

Es tracta de secretaris reials (Joan Olzina, Francesc Martorell, Arnau Fonolleda...), buròcrates reciclats en professors d’universitat (Joan Serra), escrivans amb cartera diplomàtica (Joan Saburgada, Jordi Català...), juristes dedicats també a les ambaixades (Mateu Malferit), eclesiàstics entre Roma i Florència (García Aznárez de Añón, Dalmau de Mur), nobles i alts dignataris (els germans Enyego i Alfons d’Àvalos, Mateu Pujades), etc. Es dona fins i tot algun cas de –diguem-ne– “personatge pont”, d’aquells que afavoreixen el diàleg entre els diferents cenacles de producció cultural que es concentren al voltant del Magnànim. Pot ser el cas d’Enyego d’Àvalos, un cavaller que s’interessa, simultàniament, per la gestió burocràtica en català, la lírica castellana *de cancionero* i les obres clàssiques venerades pels humanistes.

* * *

---

³⁷⁸ RUSSELL, Peter, Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (ps. 219-220).

³⁷⁹ Comesa que ens hem proposat nosaltres, com una part substancial del present treball.

La cort poliglota de Nàpols, però, no s'acaba amb la mort del rei Alfons, el 1458. Es perpetua durant el regnat del seu fill Ferran, però amb una dinàmica nova, que portaria cap a la italianització completa de l'administració i cap a l'assimilació lingüística i “nacional” de tot el personal de cort. S'hi imposava la lògica d'una doble successió al tron a la mort del Magnànim, hispànica i itàlica. La Sicília insular i els regnes de ponent anaren a parar al seu germà Joan II, hereu legítim de la Corona d'Aragó stricto sensu. La Sicília “peninsular”, emperò, era reservada per al príncep bastard, l'únic possible continuador de la dinastia i del *Regnum Neapolitanum* refundats per Alfons. *Ferrante d'Aragona* era, doncs, el dipositari del llegat partenopeu, el Galeàs de l'instable tron del “siti perillós”. Era seu el trofeu més personal i estimat del pare, l'obra i la deixa de tota una vida dedicada a les armes i les lletres.

Ferran de Trastàmara, nat a València el 2 de juny del 1432 (i no del 1424, com figura en moltes enciclopèdies³⁸⁰), fou separat de la mare –la napolitana Giral dona Carlino,³⁸¹ que casaren amb el mercader barceloní Gaspar Reverdit³⁸²– i educat entre valencians. L'infant bastard fou posat sota tutela del cavaller Ximén-Peres de Corella, home de confiança del rei, i es crià al palau que posseïa aquest en la parròquia de Sant Esteve.³⁸³ La mare, no obstant això, continuà residint prop d'ell: en una casa del carrer de la Bosseria de València.³⁸⁴ No sabem si mantingué contacte amb ell, però sí que no l'acompanyà a Nàpols el 1438. Aquestes circumstàncies familiars i socials –el fet que el príncep visquera en una ciutat catalanoparlant, separat de la mare italòfona i atés per criats valencians– determinaren la seua condició de monolingüe català, que li recordaven afalagadorament, el 10 de març 1460, els consellers de la ciutat de Barcelona. Li aconsellaven que tinguera en bon record els seus orígens, a fi d'afavorir el

---

³⁸⁰ La data de naixença més fiable, com veurem més avall, és la que ofereix el valencià Llop d'Espejo, que l'acompanyà de València a Nàpols i el tutelà en els seus estudis infantils.

³⁸¹ Sembla que aquesta dama italiana (el llinatge *Carlino* està ben representat a Sicília i el regne napolità) residia ja de molts anys a València i s'expressava en català, ja que els cronistes i humanistes napolitans que la conegueren anys després no la recorden com una paisana, sinó com una dama “valenziana”. Són els moderns historiadors els qui dedueixen hipotèticament que podria haver abandonat Nàpols amb el rei Alfons pel 1423 i haver-se integrat, doncs, en el personal de la cort reial d'Aragó.

³⁸² RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 160.

³⁸³ Concretament, al carrer dels Trinitaris, d'acord també amb les dades que proporciona ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna-Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 101: “nella parrochia de Santo Stefano, nella strata grande onde se va al tempio delli cavalieri de Santo Jorgie de Montesa, sopra la casa del savio cavalieri messeri Ximen Perez de Coreglia.”

³⁸⁴ Allí conviuria, doncs, amb el seu marit, en Reverdit, segons el testimoni de PASTOR FUSTER, Justo, *Biblioteca Valenciana, de los escritores que florecieron hasta nuestros días*, Tipogr. de José Ximeno, València, 1827, vol. 1, p. 38.

comerç i les bones relacions amb Catalunya, “per vós ésser cathalà e nat ací [a la *Catalonia* lingüística, s’entén], e ésser inclinat per rahó de nostra fidelitat e dels loables usos e costums d’aquesta pàtria.”³⁸⁵ El català, en efecte, no era la seua llengua “materna”, parlant amb propietat, però sí que fou la seua primera llengua.

La identitat de la mare fou ja qüestió molt debatuda des del segle XV, i un equívoc en la data de naixença ha perpetuat durant segles errors cronístics. Algunes fonts apunten –seguint una especulació sense fonament de Jerónimo Zurita (segle XVI)– a Margarida d’Íxer.³⁸⁶ Altres acusaven al rei d’un incest amb la seua germana Caterina, també sense cap prova.³⁸⁷ Potser oint parlar en valencià aquell xiquet, només arribar a Gaeta, corregué la veu que podria ser fill d’una valenciana. El cronista napolità conegut com *il notar Giacomo* es fa ressò d’aquestes *dicerie*, quan afirma que el rei Ferran, per la llengua materna que parlava, “secondo se diceva da persone più esperte” – s’entén que en variants dialectals– “è figlio di Re Alfonso, et lo fece con una donna Valentiana.”³⁸⁸ Aquesta versió es transmet i reapareix en algunes històries posteriors. Per exemple, en la clàssica *Història del Regne de Nàpols* de Pandolfo Collenucio (1541), on s’afirma que fou legitimat pel papa, com una part dels acords de Terracina del 1443, sent “figliolo naturale nato d’una giovane Valentiana”.³⁸⁹

Per tal de silenciar aquest i altres rumors, el monarca difongué la –diguem-ne– versió oficial segons la qual la mare del príncep seria una antiga amant seua, la italiana Giral dona o *Gueraldona* Carlino, que havia contret noces a València amb el mercader de Barcelona Gaspar Reverdit i que residia allí, a la Bosseria. Alfons cridà el matrimoni a Nàpols, el 1444, és a dir, a l’endemà mateix que Ferran fóra legitimat per ell mateix i pel papa de Roma com a successor al tron napolità (1443). Els atorgà una pensió anual

---

³⁸⁵ Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Lletres closes, vol. 21, fs. 167r-168r. Citat per DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l’espansione della Corona d’Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l’expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 249.

³⁸⁶ Dama de la reina Maria i amistançada d’Alfons en temps de joventut, que fou assassinada estant embarçada del rei –segons la llegenda, per instigació de la muller del Magnànim. Vegeu SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 (*Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 273).

³⁸⁷ NUNZIANTE, Emilio, *I primi anni di Ferdinando d’Aragona e l’invasione di Giovanni d’Angiò (1458-1464)*, Tipogr. de Giannini e Figli, Nàpols, 1898, ps. 13-14.

³⁸⁸ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845; citat per NUNZIANTE, ibídem, p. 13, n. 4.

³⁸⁹ COLLENUCIO DA PESARO, M. Pandolfo, *Compendio dell’Historia del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giovanni Maria Scotto, Nàpols, 1541, f. 180v.

de 25 carlins d'argent i una estança a Castel Capuano,³⁹⁰ on residia el mateix Ferran, a qui li presentaren la Carlino com a mare.³⁹¹ Ignorem si la coneixia. Aquest la honorà i la reconegué oficialment com a tal almenys fins a la mort del rei, el 1458. Reverdit no era noble, sinó ciutadà: amb tractament de *magnificus vir* en la documentació oficial.³⁹² Pels anys 1457-1458 la paga que percebien augmentà a 600 ducats d'or anuals.³⁹³ És possible que, si la pàtria del bastard era estrangera, el fet que la mare fóra napolitana ajudara a minvar la complicada legitimitació de la criatura destinada a cenyir la corona. És possible, a més, que els 600 ducats foren el preu d'un silenci comprat.

No cal ni dir que aquesta versió oficial de na Gueraldona de Reverdit tingué detractors, no sols entre els proangevins, sinó també entre un sector de la cavalleria catalana crític amb Ferran: els mateixos que tractaren d'entronitzar el 1458 el príncep de Viana, o que –en algun cas– es posicionaren al costat dels Anjou de Provença en la crisi bèl·lica del 1459. De boca d'aquests detractors, concretament de Joan de Torrella, Pedro de Mondragón i Joan Antoni Foixà, l'humanista Giovanni Pontano pogué oir que la vinguda de la Carlino no havia sigut sinó un muntatge propagandístic ordit per Ximén-Rois de Corella i el rei Alfons. No debades, estava en joc la successió al tron.

Deien que, en realitat, Ferran podria ser fins i tot –com es veia pel seu aspecte físic, d'home robust i moré– el fill d'algun sabater de València o d'algun moro de l'horta d'aquella ciutat: “...procreaturque ex homine ignobili, utque alii mussitarent, sutore calceolario, ut vereo alii ex homine Mahometanae religionis, quales Valentini plerique sunt agricolae atque opifices; quae quidem aliaque ab illis, qui Ferdinandum prosequerantur odio, palam indigneque iactabuntur”.³⁹⁴ Beccadelli, en la seua biografia del jove Ferran, havia passat per damunt de l'afer de la procreació i el naixement, per a major intriga, i s'havia limitat a recordar la seua criança a València,

---

³⁹⁰ ACA, Cancelleria reial, 2.907, fs. 104v-105, Foggia, 18 de març del 1445. La quantitat que figura ací és de 25 carlins d'argent. Altres fonts parlen de 300 florins d'or.

³⁹¹ SANLLEHY GIRONA, Carles, marquès de Caldes de Montbui, *Los descendientes legitimados de Alfonso el Magnánimo en el trono de Nápoles*, Tipogr. de La hormiga de oro, Barcelona, 1951, p. 28.

³⁹² De l'any 1457. Vid. LEONE, Alfonso, *Il ceto notarile del Mezzogiorno nel basso Medioevo. Saggi e note critiche*, Athena, Poggiardo, 1990, p. 48.

³⁹³ SANLLEHY, C., *Los descendientes legitimados...*, p. 33.

³⁹⁴ PONTANO, Giovanni, *De bello neapolitano [1499]*, ed. a cura de G. GRAVIER, Tipogr. de G. Gravier (“Raccolta de tutti i più rinomati scrittori dell'istoria del regno di Napoli”, 5), Nàpols, 1769, II, d2r; citat per MONTI SABIA, Liliana, Il ricordo di Alfonso di Aragona nelle opere di Giovanni Pontano, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.503-1.532 (p. 1.521, n. 21).

separat del pare: “*quem nodum visum, Valentie alebat*”, i punt.³⁹⁵ El mateix Pontano s’inclinava, finalment, per no explicitar la presumpta maternitat de Gueraldona, i reforçava així la “valencianitat” de la misteriosa i anònima mare biològica del rei: “*Alphonso mortuo, Ferdinandus succedit, quem heredem in Regno Neapolitano pater instituerat; natum Valentiae (...) atque ex muliere susceptum, quam Valentiae cum ageret, in deliciis habuisset.*”³⁹⁶ Ara bé, la historiografia actual prefereix no deixar-se dur per especulacions i, encapçalada per Ryder, admet com a cosa “più conveniente” ajustar-se a la versió oficial, la desitjada pel rei a fi de comptes.³⁹⁷

Pel que fa a la data de naixença, ningú no debat sobre el dia –2 de juny– però sí sobre l’any, ja que les fonts del segle XVI en avant aporten dates contradictòries: les unes, el 1424; les altres, el 1431/32. Alan Ryder justifica l’avinentsa del 1424 (seguint proposta de la *Historia della città e regno di Napoli* de Summonte, +1602),³⁹⁸ perquè encaixa bé amb la hipòtesi de la maternitat d’una Gueraldona que hauria acompanyat el rei de Nàpols a València (1423-1424) i hauria parit la criatura en aquesta ciutat.³⁹⁹ Tanmateix, testimonis directes i cròniques contemporànies a Ferran contradiuen aquesta datació. Per exemple, el tipògraf messinés De Lignamine, en una biografia panegírica de Ferran escrita el 1472, recorda haver sigut company d’estudis seu en la infantesa “*in ea etate tam tenera, quae ante annos animum gereret*”, i sabia que el rei havia segut al tron el 1458 amb 27 anys d’edat.⁴⁰⁰ El mateix monarca llegí la biografia i, en agraïment, nomenà l’autor cavaller. Aquest i altres testimonis,⁴⁰¹ tot i l’opinió de Ryder, fan que Ernesto Pontieri s’incline per la naixença del rei la data alternativa que ofereixen altres fonts (1431) i que, com veurem sols caldria esmenar en un any: 1432.

Sembla que és Pontieri qui més s’hi aproxima, ja que els estudis científics efectuats sobre les despulles mortals de Ferran, exhumades fa pocs anys, confirmen no

---

³⁹⁵ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, p. 71.

³⁹⁶ PONTANO, G., *De bello neapolitano...*, p. 2.

³⁹⁷ RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d’Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

³⁹⁸ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell’historia della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675.

³⁹⁹ RYDER, A., Ferdinando I (Ferrante)..., *op. cit.*

⁴⁰⁰ DE LIGNAMINE, Giovanni Filippo, *Inclytis Ferdinandi regis vita et laudes, a Iohanne Philippi de Lignamine Mesanensi, ad Sixtum IV Pontificem Maximum*, Roma, 1472, ps. 43-67.

⁴⁰¹ Recordem ara quan Valla tradueix del grec la *Ciropèdia* de Xenofont (1438) i es refereix a Ferran en l’endrea com a infant “*in tenera etate*” o “*Ciri nostri*”, tot i al·ludint a la seua “*puericie*”. Vegeu FERRAÙ, Giacomo, Valla e gli aragonesi, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica* (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005), Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 3-29 (p. 12, n. 1).

sols aspectes mèdics –la causa de la mort, per exemple– sinó també que morí l’any 1494 amb uns 63 anys d’edat, i que havia nascut, per tant, pel 1431/32.⁴⁰² Es referma així, fora de dubtes, el que altres fonts permeten deduir. És cert que el *Rerum gestarum* del jove Ferran, opuscle biogràfic redactat pel Panormita en vespres de la seua mort (ca. 1470), no aporta cap detall sobre el naixement, però indica en canvi que el “*municife puer*” arribà a Nàpols amb 7 anys complits, després d’una travessada martíma.⁴⁰³ A tot això, en uns comptes del 1441, l’escrivà de ració Pere Martí donava del 30 de juny del 1438 com el dia en què “l’il·lustre don Ferrando partí de València per venir ací, en lo realme de Nàpols, on és lo senyor rey, pare seu”.⁴⁰⁴ L’infant passà de València a Barcelona, des d’on partí la comitiva en tres naus, el 26 de juliol, capitanejades pel cambrer reial Juan de Moncayo.⁴⁰⁵ En qualsevol cas, sembla lògic pensar que Ferran nasqué a València el 2 de juny del 1431/32, cosa advertida ja per Gianvito Resta.⁴⁰⁶ I no sols això, sinó que podríem deduir que l’infant fou concebut a Barcelona l’estiu del 1431 (el rei havia abandonat València pel 28 de setembre del 1430). Sent així, tindria lògica, si és la mare vertadera, que la Carlino fóra casada amb un barceloní.

Unes altres fonts, a més, confirmen la fidelitat de la datació tardana. Per exemple el mateix Beccadelli, on afirma que Ferran assistia al setge de Nàpols el 1442 “*in aetate puerili*”,⁴⁰⁷ i que contragué matrimoni la primavera del 1445 i el consumà, “*etsi adhuc XIII annum non attingeret*”. Bartolomeo Facio afig en el *Rerum gestarum* que

---

⁴⁰² Vegeu FORNACIARI, Gino, Malignant Tumor in the Mummy of Ferrante Ist of Aragon, King of Naples (1431-1494), dins *Med Secoli*, 1994, vol. 6, núm. 1, ps. 139-146; FORNACIARI, Gino i al., K-ras Mutation in the Tumor of King Ferrante I of Aragon (1431-1494) and Environmental Mutagens at the Aragonese Court of Naples, dins *Interational Journal of Osteoarchaeology*, vol. 9, quad. 5, setembre-octubre 1999, ps. 302-309; OTTINI, Laura i al., Gene-environment Interactions in the Pre-Industrial Era: The Cancer of King Ferrante I of Aragon (1431-1494), dins *Human Pathology*, vol. 42, núm. 3, març 2011, ps. 332-339.

⁴⁰³ “*Ferdinandum, qui iam septimum aetatis annum excesserat ab Hispania accessendum decrevit*”. Citat per PONTIERI, Ernesto, La giovinezza di Ferrante d’Aragona, dins FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Studi in onore di Riccardo Filangieri*, L’arte tipografica, Nàpols, 1959, ps. 531-601 (p. 15).

⁴⁰⁴ FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1440-1442). Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1445). Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, ps. 32 i 34, Gaeta, 23 de març del 1441.

⁴⁰⁵ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, ps. 130-132; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 187.

⁴⁰⁶ RESTA, Gianvito (ed.), *L’epistolario del Panormita. Studi per una edizione critica*, Università degli Studi, Messina, 1954, p. 72, n. 1.

⁴⁰⁷ L’encàrrec que li fèu el pare el 1443, de comandar 200 llances, era, doncs, un gest simbòlic. Vegeu MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Carlo I di Angiò, dal 6 di agosto al 30 di dicembre 1270, tratti dall’Archivio Angiolo di Napoli*, Tipogr. de R. Rinaldi e G. Sellitto, Nàpols, 1874, p. 50.

“*Ferdinando filio, admodum puero, recus cum navibus a Catalonia ad se profecto*”.⁴⁰⁸ Finalment, Resta cita una lletra de Ferran al papa Calixt III (Alfons de Borja), de juny del 1458, on el monarca recorda al pontífex aquell viatge de València a Gaeta, del 1438, “*a mea pueritia*”, que ambdós realitzaren ensems: “*vos, Papam futurum, et me, Rege*”.⁴⁰⁹ L’expedició, finançada per mossén Ximén-Peres de Corella, era de tres naus, que salparen de València i feren escala a Barcelona. El cavaller, que tenia “en comanda e custòdia” la persona del príncep, continuaria sent el seu tutor, per delegació especial del pare, fins a la celebració de l’al·ludit matrimoni (1445).⁴¹⁰

Formaven part del passatge del 1438, a més de Ferran, Borja i Corella, l’escrivà i capellà del príncep, Bernat Rubert,⁴¹¹ i el valencià Llop d’Espejo, futur autor de la *Summa dei re di Napoli*, on confirma l’edat infantil de l’insigne passatger.⁴¹² Recorda de memòria la fi d’agost del 1438 com la data d’arribada i afirma que el xiquet tenia “*anni csei et misi tre (...) secondo me dissi la sua madre*”.⁴¹³ Segons això, l’infant bastard podria haver nascut el 2 de juny (natalici en què coincideixen totes les fonts), però del 1432. El mateix fet que Espejo coneguera l’anònima mare i la consultara sobre aquesta qüestió –malgrat les errades–, ajuda a reforçar les sospites sobre els orígens valencians d’aquesta, agitates per rumors cortesans i cròniques coetànies. Siga qui fóra, el que el cronista assegura explícitament és que *Ferrando* “nasciò en la cità de Valensia, gloriosa cità” i assenyala la casa i la parròquia on s’havia criat.⁴¹⁴

Espejo (o *Specchio*, com se’l coneixia a Nàpols) rememora el viatge com una fita biogràfica molt personal: “*quando vinni col pigliolo figliolo del re Alfonso*”.⁴¹⁵ Recorda també un dia, del 1442, quan es presentà Ferran, amb deu anys d’edat, al setge de Nàpols, acompanyat per mossén Corella, “che governava dicto” infant: “*Et quisto senyore don Ferrando, che en quello tempo chiompea dece anni, venne tantoste del*

---

⁴⁰⁸ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, ps. 280-281.

⁴⁰⁹ La lletra salutatòria, redactada pel Panormita a petició del flamant Ferran I, es troba en: BAV, Ms. Vat. Barb. Lat. 2070, f. 43, citat per RESTA, G. (ed.), *L’epistolario del Panormita...*, ps. 72-73, n. 2.

⁴¹⁰ FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1440-1442). Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1445). Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, ps. 32 i 34, Gaeta, 23 de març del 1441.

⁴¹¹ *Ibidem*.

⁴¹² ESPEJO, Llop d’ (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d’Aragona*, ed. a cura d’Anna-Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 15.

⁴¹³ *Ibidem*, p. 101.

⁴¹⁴ *Ibidem*, ps. 101-102.

⁴¹⁵ *Ibidem*, p. 53.

Campo Vecchio”.⁴¹⁶ Un detall particularment interessant és el que aporta sobre la formació escolar del petit infant: [El rei Alfons] “me donò carrico che io, omgnni dì, quando inseva del Consiglio o de facende, io visitasse cotidio lo suo figlio dicto alla scola, a vedere como imparava, e che ne facesse relazione; et questo fo perché aveano dicto allo re don Alfonso che lo mastro che imparava el dicto senyore re Ferrante non hera bono gramatico.”⁴¹⁷ Aquest control s’efectuaria ja estant a Gaeta.

El contacte amb criats castellans en la infantesa, i després amb el pare i amb els castellans i aragonesos de la cort, afavoriren l’aprenentatge ambiental d’un castellà rudimentari, potser reforçat amb lliçons d’escriptura.⁴¹⁸ Ara bé, l’arribada a Gaeta el 1438, als set anys d’edat, no serví per a integrar-lo en una comunitat italòfona, sinó per a prolongar la situació de partida i la “valencianització” del personatge: perquè romangué durant anys sota custòdia de mossén Corella (el “*Corelliam rusticum*” sobre el qual bromejen en una intercanvi epistolar, del 6 de setembre del 1441, el secretari Francesc Martorell i l’humanista Beccadelli⁴¹⁹), governat i servit per personal catalanoparlant, tots valencians: el tutor Corella, el supervisor educatiu Llop d’Espejo, el confessor o director espiritual Bernat Miquel, el majordom de casa Pere Sanç, l’almoiner Antoni Peris, els consellers de regència Mateu Pujades i Joan Olzina, i un llarg etcètera.⁴²⁰ Aquest personal, de fet, constituïa una cort a banda, com era costum i tradició en els “primogènits” de la casa reial d’Aragó i d’altres cases principesques d’Europa, i comptava amb un finançament propi, subministrat per Gabriel Cardona, valencià també –de Morella– i tresorer del ducat de Calàbria.⁴²¹ El virrei de la Calàbria ducal era, així mateix, un altre valencià: el cavaller Frances Siscar.

---

⁴¹⁶ *Ibidem*, p. 98.

⁴¹⁷ *Ibidem*, p. 102.

⁴¹⁸ En qualsevol cas, tot sembla indicar que l’infant i després rei feia un ús ben escàs del castellà en la seua correspondència. Així, de les 258 lletres contingudes en un conegut *Codice Aragonese* dels anys 1458-1460, 65 són escrites en català, 9 són bilingües (napolità/català) i 1 només és redactada en castellà. Vegeu ÍDEM, *Il catalano nella Corte Aragonese a Napoli riflesso in documenti biligui della cancelleria di Ferrante. Uno studio storico-sociale*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, juny 2013, ps. 37-54 (p. 40).

⁴¹⁹ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 280; BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, doc. 31 de l’apèndix, p. 396.

⁴²⁰ PONTIERI, Ernesto, *La giovinezza di Ferrante d’Aragona*, dins FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Studi in onore di Riccardo Filangieri. L’arte tipografica*, Nàpols, 1959, ps. 531-601 (ps. 22 i 60-61 de la separata); RYDER, Alan, *Ferdinando I (Ferrante) d’Aragona*, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

⁴²¹ Sobre aquest personatge, vegeu FERRER MALLOL, Maria-Teresa, *Fou Lluís Sescases l’autor de ‘Curial e Güelfa’? El Nord d’Àfrica en la narrativa del segle XV*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La*

El noble lletraferit Tristano Caracciolo recorda que, de menut, Ferran havia sigut educat com un príncep estranger, “a la manera hispana”; aïllat del poble que havia de governar i envoltat per criats “hispanos”: “*Hic etsi nobiscum ab ineunte adolescentia educatus, tamen ministris Hispanis Hispanoque morum et adolescentiae moderatore, non penitus illorum mores exuere potuit, cum ad patriae nativique soli ingenium inclinaret.*” Però anota a continuació que, malgrat aquest distanciament inicial, començà a conviure des de jove amb la nobilitat de seggio, i a integrar-se de tal manera en la vida i els costums de la capital del país (“*nostrae civitatis mores*”), que s’havia guanyat amb mereixement el títol i la corona que duia de *Rex Neapolitanus*.⁴²²

Hem de tenir en compte, pel que fa a l’adolescència, que fins i tot quan pertocà al bastard legitimat governar Nàpols per absència del pare (1446-1448), ho feu estretament tutelat i assessorat per dignataris d’un mateix origen valencià: Corella, Olzina i Pujades. Raó per la qual es comprenen els comentaris d’alguns cronistes i biògrafs, sobre el seu escàs domini de l’italià –del napolità àulic. I s’explica que els medievalistes, com per exemple Ernesto Pontieri, afirmen que “non apprese mai completamente e correttamente l’italiano. Con i suoi conterranei gli era caro esprimersi in catalano o in castigliano, lingua, quest’ultima, più frequentemente adoperata da suo padre”.⁴²³ El *catalano* que parlava el príncep, lògicament, respondria a la fonètica i a les preferències lèxiques característiques del seu regne natal, València.

A l’hora d’escriure, Ferran “adoperava un ibrido linguaggio”, en un estil cal·ligràfic i el to discursiu no gaire refinat, per cert.⁴²⁴ D’això en donen mostra les seues lletres autògrafes dels anys 1455-1467, que han sigut objecte en època recent de diversos estudis, des d’una òptica històrica i sociolingüística, ja que la correspondència implica també a diferents personatges corresponsals del rei.⁴²⁵ S’expressava el monarca

---

novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

⁴²² Citat per IACONO, Antonietta, Autobiografia, storia e politica nella trattatistica di Tristano Caracciolo, dins *Reti Medievali Rivista*, 13-2, Florència, 2012, ps. 333-369 (p. 363, n. 113); ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>

⁴²³ PONTIERI, Ernesto, La giovinezza di Ferrante d’Aragona, dins FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Studi in onore di Riccardo Filangieri*, L’arte tipografica, Nàpols, 1959, ps. 531-601 (p. 549).

⁴²⁴ *Ibidem*.

⁴²⁵ MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Lettere autografe di Ferrante d’Aragona, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell’AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 368-388; ÍDEM, Discorsi riportati alla corte di re Ferrante d’Aragona, dins ABBAMONTE, Giancarlo – MILETTI, Lorenzo – SPINA, Luigi (eds.), *Discorsi alla prova. Atti del Quarto Colloquio italo-francese ‘Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati. Contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa (Napoli, settembre 2006)*, Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia Classica ‘Francesco Arnaldi’ dell’Università degli Studi di Napoli ‘Federico II’, Nàpols, 2009, ps. 519-577;

per escrit en català, castellà i italià, i manifestava tenir uns coneixements bàsics de gramàtica llatina. Els havia adquirits, en part, copiant sencer, l'any 1448, el *Corpus iuris civilis*, còdex llatí que li servia també per a estudiar l'assignatura de dret.⁴²⁶ Això sí, quan parlava –segons Francesco Montuori–, ho feia “mescolando lessico italiano e catalano”,⁴²⁷ oscil·lació psicolingüística que també tenia incidència constatable en el registre autògraf; un registre suposadament més acurat, atesa la dignitat principesca d'alguns dels destinataris: entre d'altres, els parents Sforza de Milà. El mateix Ferran era conscient dels seus dèficits en matèria cal·ligràfica i ortogràfica, en un ambient itàlic del *Quattrocento* tan primmirat per a aquestes coses, i procurava disculpar-se amb frases del tipus: “non curo darve più sfastidio di lettera...”⁴²⁸

Vist el que hem vist, no és estrany que, redactant la seua correspondència italiana, el monarca adaptara vocables i expressions epistolars catalanes, o calcs sintàctics; a més de deixar-se dur per una ortografia al·loglota, que palesava un aprenentatge dels usos escripturaris en ambient catalanòfon, en temps d'infantesa: “haver intiso” (haver entés), “dar carreco” (donar càrrec), “sperança” (en lloc de *speranza*), “aja de fare” (haja de fer), “laxarla” (lleixar-la), “danyosa”, “imbaxatore”, “rajone” o “raxone” (per *ragione*), “ajo inteso” (haig entés), “faço” (faç), “conexerite” (coneixereu), “que” (per *che*), “acunçar”, “ço que Dio non permetesse” (ço que Déu no permetés), “raxonevolmente” (per *ragionevolmente*), “vogliate stare preparato” (vullau estar preparat), “et del parere vostro me havisate” (e del parer vostre m'aviseu), “scripta de ma propria mano” (scrita de ma pròpia mà), “tengut”, “clarament”, “perquè” (en lloc de *perché*), etc. Ara bé, potser exagera una mica Gabriela Venetz, no obstant el que venim llegint, quan afirma

---

MONTUORI, Francesco, Gli autografi di un re: le lettere di Ferrante I d'Aragona a Francesco Sforza, dins BALDASSARRI, G. i al. (coords.), “Di mano propria.” *Gli autografi dei letterati italiani. Atti del Convegno internazionale di Forlì, 24-27 novembre 2008*, Salerno editrice, Roma, 2010, ps. 609-631; VENETZ, Gabriela H., Il ‘Codice Aragonese’ (1458-1460): la distribuzione delle tre lingue, napoletana, catalana e latina, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 22, Freiburg im Breisgau, 2009, ps. 273-292; ÍDEM, Il catalano nella Corte..., *op. cit.*; ÍDEM, Intimità o segreto? L'uso del catalano nei documenti bilingui del Codice Aragonese (1458-1460), dins KREFELD, T. – OESTEREICHER, W. – SCHWÄRGERL-MELCHIOR, V. (eds.), *Reperti di plurilingüismo nell'Italia spagnola (sec. XVI-XVII)*, De Gruyter, Berlín-Boston, 2013.

⁴²⁶ MONTUORI, F. – SENATORE, F., Discorsi riportati alla corte..., p. 538. Segons MONTUORI, F., Gli autografi di un re..., p. 620, en la correspondència familiar de l'eix Nàpols-Milà, es requeria “una discreta abilitat da parte dei lettori milanesi nell'adattare anche quei tratti iberici che persistono nella scrittura di Ferrante. Del resto gli ambasciatori erano ben capaci di ascoltare e capire un re che parlava mescolando lessico italiano e catalano”.

⁴²⁷ MONTUORI, *ibídem*.

⁴²⁸ *Ibídem*, p. 616.

que en alguns escrits de Ferran “riesce difficile definire se si tratta di napoletano fitto di catalanismi o di catalano pieno di napoletanismi”.⁴²⁹

Curiós és també quan el segon Trastàmara de Nàpols intenta escriure en castellà, la llengua de la família, i afloren partitius, pronoms, verbs i intrusions lèxiques que manifesten que la seua formació en beceroles l’havia rebuda en català. Valga de mostra un botó: “Dineros vos he enviado al presente que *ne* he podido, e así mesmo *ne* enbiaré (...). No os déys angustia, que estas guerras e empresas, nu[e]stro S[eny]or las *governa*, e aun un día dé una *porrada* en un lugar, otro da al otro. *Stat* de buen coraçón, que, antes de *vint* días, veréys tanta gente, [que] vos plazerá.”⁴³⁰ El català era usat per a Ferran, segons Venetz, “come lingua delle emozioni o addirittura come ‘lingua d’urgenza’”. I posa d’exemple una anotació confidencial, en lletra autògrafa remesa el 6 de juliol del 1459 al *condottiero* castellà –criat a València, com el mateix Ferran– Alfons d’Àvalos: “Ja hi hem provehit en manera que speram que aquells qui han fet lo mal ne hauran la penitència.”⁴³¹ Eren despatxos de temps de guerra.

No cal llegir moltes de les seues lletres per a advertir una “incompleta competència della lingua” italiana de Ferran d’Aragó, i una limitat domini oral de la llengua castellana que es reflectien en l’escriptura, com no pot ser d’altra manera. Això, pel que fa a la forma. El contingut palesa la personalitat d’un home que –a diferència del pare– no fou gens aficionat a la lletra ni a la lectura.⁴³² L’escàs domini del llatí desafavoria la seua inclinació pels clàssics i afavoria, per contra, el consum de traduccions en vulgar sobre els pocs assumptes o temes que li interessaven.⁴³³ Giovanni Brancati, en dedicar-li una de les vulgaritzacions, portada a terme més per obligació que no per convicció, justifica l’elecció de la llengua “nacional” de Nàpols –pel que fa al cas, el napolità il·lustre– amb la següent observació per al mecenes: “benché tuete lingue habie familiare, come se lege de Alexandro, nientedimeno de questa principalmente te dilecti,

---

⁴²⁹ VENETZ, Gabriela H., Il ‘Codice Aragonese’..., p. 277; ÍDEM, Il catalano nella Corte..., p. 39, n. 4.

⁴³⁰ Citat per VENETZ, G. H., Il catalano nella Corte..., p. 51.

⁴³¹ *Ibidem*, p. 50.

⁴³² Tal com explica MONTUORI (*ibidem*, ps. 618-619), que atribuïx el llenguatge bàsic i simple del rei, i la manca “di qualsiasi ingrediente culto” en les lletres fernandines, al desinterés d’aquest per la literatura i per la retòrica. Sembla que, ja des de ben jove, s’interessava més pels torneigs, la caça i els combats a cavall. Vid. PONTIERI, Ernesto, *Per la storia del regno di Ferrante I d’Aragona, re di Napoli: studi e ricerche*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1969, p. 47; RYDER, A., *Ferdinando I (Ferrante)...*, *op. cit.*; IACONO, A., *Autobiografia, storia e politica...*, *op. cit.*

⁴³³ Fins al punt que DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, *Napoli e l’Italia meridionale*, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L’età moderna, 1*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (ps. 252-253) consideren que “le scelte culturali e le preferenze personali di Ferrante svolsero senz’altro un ruolo importante nell’affermazione del volgare”.

qual te bisogna de continuo usare”.⁴³⁴ No importa ja tant la llengua del rei ni la dels seu entorn cortesà, on encara continuaven oint-se el català i el castellà. El que importa i “bisogna de continuo usare”, per raons de govern, és la llengua del regne.

En aquest sentit, s’observa durant el llarg regnat de Ferran I (1458-1494) una accelerada tendència a desterrar el català de l’administració (on perdurava, malgrat tot, en alguns comptes del 1480⁴³⁵), en benefici del napolità cancelleresc: la nova llengua d’estat. De fet, una vegada mort el rei Alfons (juny del 1458), i en el context d’una epidèmia de pesta, molts curials i buròcrates que l’havien servit se’n tornaren a la Corona d’Aragó. Els vells es retiraren de l’administració i els joves serviren el nou rei Joan II. “En los anys damunt dits [anteriori al 1458], de tantes novitats e fortunes”, llegim en la crònica valenciana de Melcior Miralles, “moltes gens e grans hòmens són anats ab gran puxança ha Roma, al papa Calixti [Calixt III, 1455-1458], e molts a Nàpols, al senyor rey; e los més són tornats, endeutats e ab prou congox[e]s.”⁴³⁶ Els “familiars” d’Alfons que es quedaven a Nàpols, fonamentalment la colònia aristocràtica de *catalani* beneficiaris de grans estats feudals –donacions sancionades normalment mitjançant matrimonis amb filles de grans barons–, s’integrarien aviat en una societat plenament napolitana i italòfona. Ells constituïren, en primer lloc, el principal suport amb què comptà el de Trastàmara per a consolidar-se en el tron, després d’haver superat ensems les angoixes d’una cruenta guerra de successió (1459-1465).

Benedetto Croce, fent-se ressò d’alguna crònica, afirma que Alfons el Mangànim, “morendo a Napoli, volle che suo figlio Ferrante restasse re italiano d’uno stato italiano”.⁴³⁷ Des del mateix dia de la mort del rei Alfons, es respirava a Nàpols un ambient de diàspora de catalani. Així ho advertia ja l’ambaixador milanés el 28 de juny del 1458: “Molti catallani se partono et credo che pochi ne remarano qua, licet questo signore [Ferran I] a tuti habia confermato quello gli era concesso dal padre.”⁴³⁸ La majoria de valencians residents a Nàpols abandonaren la ciutat, en una ràpida diàspora, pel 1458-1459, com recullen la crònica de Melcior Miralles i diverses notícies

---

⁴³⁴ GENTILE, Salvatore (ed.), *Caio Plinio Secondo. La storia naturale [libri I-XI] tradotta in “napoletano misto” da Giovanni Brancati*, 3 vol., Nàpols, 1974, vol. 1, p. 12.

⁴³⁵ CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, p. 42.

⁴³⁶ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 237.

⁴³⁷ CROCE, B., *España en la vida italiana...*, p. 2.

⁴³⁸ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salerno, 1997, p. 662, doc. 264, Lletra d’Antonio da Trezzo al duc de Milà, Francesco Sforza, des de Nàpols, el 28 de juny del 1458.

biogràfiques: “moltes gens e grans hòmens [de València] són anats ab gran puxança (...) a Nàpols, al senyor rey; e los més són tornats.”⁴³⁹ A diferència del pare, que s’havia envoltat quasi exclusivament de nobles i funcionaris ibèrics, el nou monarca “exclusivament” napolità que era *Ferrante d’Aragona* –especialment després de la victòria del 1465– procurà refundar l’administració regnicola amb personal autòcton: buròcrates i humanistes del país que, després d’un itinerari formatiu en arts, ciències i lletres, s’incorporaven a la cort.⁴⁴⁰ El tòpic de la “cort catalana” de Nàpols –tan amanit per la historiografia barcelonina dels segles XIX i XX– esdevenia així un “miratge” de pocs anys de durada (1436-1458), amb escasses seqüeles culturals i literàries. Fins i tot el rei de Nàpols –catalanòfon– escriu en italià al seu oncle el rei d’Aragó –el castellanòfon Joan II–, perquè importava més la llengua d’estat que aquella en què s’expressaven quotidianament el príncep i els seus cortesans més pròxims.⁴⁴¹

De fet, els mateixos catalans que concorrien a la cort de Nàpols comprenien l’avinentsa d’italianitzar-se ràpidament. El cas més emblemàtic és el de Benet Garret (Barcelona, 1450-Nàpols, 1514), que arribà de Catalunya a Nàpols pel 1467, sent jove. No se li coneix producció en català. Adoptà de seguida el renom artístic d’“il Cariteo” i s’inclinà per produir una lírica italiana de qualitat i d’inspiració petrarquesca.⁴⁴² Segons Matteo Trillini, l’elecció del toscà literari com a llengua d’expressió poètica per part del Cariteo responia a una finalitat concreta: “conseguir la immortalidad con su *monumentum* poético” i, a més, “formar parte de una tradición literaria que, desde los líricos clásicos griegos y latinos, llega hasta la poesía en vulgar italiano, su más digna heredera.”⁴⁴³ Les justificacions de caire intel·lectual són oportunes, però la realitat

---

⁴³⁹ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 237.

⁴⁴⁰ Vegeu FIGLIUOLO, Bruno, *La cultura a Napoli nel secondo Quattrocento. Ritratti di protagonisti*, Forum, Udine, 1997.

⁴⁴¹ Sols cal fullejar el volum primer de TRINCHERA, Francesco, *Codice Aragonese, o sia, Lettere regie, ornamenti ed altri atti governativi de’ sovrani aragonesi in Napoli riguardanti l’amministrazione intera del reame e le relazioni all’estero*, Tipogr. de Giuseppe Calanco, Nàpols, 1866, per a comprovar-ho. El rei de Nàpols tenia gran interès a mantenir els contactes amb la Corona d’Aragó. Escriu, per exemple, el 22 d’abril del 1467, al virrei de Sicília (doc. 95, ps. 130-131) i li comenta que vol estar al corrent de “le novelle vere de Catalognia”, perquè ou que la “cità de Barselona persiste anche in sua perfidia”, mentre “le cose de Italia stanno pacifice e quiete”.

⁴⁴² CHARITEO, Il (Benet GARRET), *Le rime di Benedetto Gareth detto “Il Chariteo”*, ed. a cura d’Erasmus PERCOPO, Tipogr. de l’Accademia delle Scienze (“Biblioteca napoletana di storia e letteratura”, 1), Nàpols, 1892; CANTALUPI, Cecilia, Il declino degli Aragonesi di Napoli nel *Libro de la Methamorphosi* di Benet Garret il “Cariteo”, dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Bàrbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 21-41.

⁴⁴³ TRILLINI, Matteo, Un poeta catalán en la corte de Nápoles. Reflexiones sobre la obra y la lengua de Benet Garret, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *‘Del Humanismo’*. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 95-115.

sociològica simplifica qualsevol explicació: el barceloní s'integrà des de l'adolescència en una comunitat cultural italdòfona –no el poble, sinó l'elit cortesana. En conseqüència, Benet Garret creà una obra culta destinada a lectors *litterati*: en italià i en llatí humanístic. No sols girà l'esquena a la tradició catalana de la lírica provençal, que ell hauria conegut abans de travessar la mar, sinó que contribuí amb la seua obra a la italianització –o toscanització– lingüística del cercle cultural napolità.⁴⁴⁴ *Il Cariteo*, de fet, es compta “tra i primissimi a vivere l'equazione, poi bembesca, tra latino e toscano, non contrapposti come lingua di cultura e lingua naturale, ma entrambi coltivati e studiati come lingue d'arte”.⁴⁴⁵ En aquelles circumstàncies –les noves circumstàncies del regne consolidat de Ferran I, del 1465 endavant–, seria absurd que haguera produït una lírica en català. Hauria obrat impròpiament, d'altra banda, si haguera emulat el Petrarca líric en dialecte napolità o en napolità mixte. Una cosa era la llengua materna i la ciutat natal (a la qual dedica Garret algun vers nostàlgic), altra cosa la llengua cancelleresca (que ell usava i coneixia, per les seues competències burocràtiques) i altra l'aspiració artística del literat, d'aquell que es feia dir *Il Cariteo*.

Un cas de paral·lela explicació és el de l'escriptura de la crònica historiogràfica del valencià d'Oriola –i catalanoparlant– Llop d'Espejo. El proemi de l'obra està datat a Nàpols el 20 de maig del 1468, quan l'autor, jurista, portava ja trenta anys al servei d'Alfons el Magnànim i del seu fill Ferran.⁴⁴⁶ Es comprén, doncs, que dominara a la perfecció –malgrat els inevitables catalanismes– la llengua napolitana, així com el llatí burocràtic, ja que era *presidente* o jutge de la Sommària. Com també es comprén que elegira com a vehicle lògic de comunicació la llengua vulgar d'aquells que esperava que foren els seus lectors/oients: el napolità, i no el català, tot i que usara un napolità farcit d'inevitables catalanismes. Ho feia, comprensiblement, en atenció al missatge de fons de la crònica: la justificació de l'accés al tron dels Trastàmara, enfront de les pretensions dels Anjou. No debades, els lectors a “convéncer” d'aquesta legitimitat eren els súbdits i vassalls de la nova dinastia, italdòfons.⁴⁴⁷ A més a més, pel 1468, el nombre

---

⁴⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁴⁵ DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l'Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L'età moderna, 1*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (p. 264).

⁴⁴⁶ Sobre aquesta obra, del gènere de la historiografia encomiàstica, vegeu la interessant introducció i acurada edició d'Anna M. Compagna: ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna-Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990.

⁴⁴⁷ Segons COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria – VOZZO MENDIA, Lia, La scelta dell'italiano tra gli scrittori iberici alla corte aragonese di Napoli: (1) Le liriche di Carvajal e Romeu Lluill. (2) La *Summa* di Lupo de Spechio, dins *Lingue e culture dell'Italia meridionale (1200-1600)*.

de lectors de català a la cort s'hauria reduït dràsticament respecte dels anys proppassats, els de la dissolta "cort catalana" del rei Alfons.

El plurilingüisme quotidià de la cort napolitana anterior al 1458 era ja pel 1470 un fenomen residual i anecdòtic, sobretot pel que afecta al registre escrit. La mostra més eloqüent és la d'una compilació cortesana de receptes per a la cura de falcons (1468), que presenta –adverteixen Antonio Lupis i Saverio Panunzio– “un disorganico trilinguismo”. Segons la diferent autoria de les receptes, n’hi ha algunes en català, d’altres en llatí i unes altres en vulgar napolità. Macià Mercader, eclesiàstic valencià, escriu receptes en italià i català; Pascual Díaz Garlón, valencià d’origen aragonés, s’expressa en català, i Enyego d’Àvalos, castellà educat a la cort de València, escriu un italià farcit de catalanismes.⁴⁴⁸ El mateix D’Àvalos, el 1472, traduí un tractat seu de falconeria del català a l’italià per comissió del rei Ferran, però sense poder evitar tampoc que els catalanismes impregnaren un vademècum tan tècnic.⁴⁴⁹

Les traduccions d’obres del català a l’italià pels anys 1470-1480 són un indicatiu clar de la pèrdua d’interés que suscitava aquella primera llengua, mancada ja de públic lector i tinguda per estrangera. L’any 1479, Cola de Jennaro, presoner del rei de Tunis, aprofita les hores d’oci de què disposa per a traduir a l’italià una versió catalana del pseudoaristotèlic *Secretum secretorum*, que dedicà a un rei catalanòfon, però plenament italianitzat, *Ferrante d’Aragona*.⁴⁵⁰ El 1488, per seguir amb la casuística, la tresoreria

---

Bilanci, lavori in corso, prospettive (Fisciano, Salerno, 1991), Bonacci, Roma, 1993, p. 173, la llengua depenia “dal pubblico a cui l’autore si rivolgeva per dimostrare la legittimità della dinastia aragonese, cioè i sudditi napoletani”.

⁴⁴⁸ LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, p. 94.

⁴⁴⁹ Publicat per LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d’Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, ps. 49-71.

⁴⁵⁰ Vegeu BARBATO, Marcello, Catalanismi nel napoletano quattrocentesco, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell’AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18; ampliat en *Medioevo romanzo*, 24-3, 2000, ps. 385-417 (p. 388); MOREL-FATIO, Alfred, Version napolitaine d’un text catalan du *Secretum Secretorum*, dins *Romania*, 26, París, 1897, ps. 74-82; FRANZESE, Rosa, Una traduzione napoletana del *Secretum catalano*, dins ROMERO, Carlos – ARQUÉS, Rossend (eds.), *La cultura catalana tra l’Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell’Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Associazione italiana di studi catalani, Editoriale Programma, Pàdua, 1994, ps. 127-143; PERRONE, Giuseppina, Il volgarizzamento del *Secretum Secretorum* di Cola de Jennaro (1479), dins GUALDO, Riccardo (ed.), *Le parole della scienza. Scritture tecniche e scientifiche in volgare (secoli XIII-XV). Atti del Convegno (Lecce, 16-18 aprile 1999)*, Congedo, Galatina, 2001, ps. 353-358; ZINELLI, Fabio, Ancora un monumento dell’antico aretino e sulla tradizione italiana del *Secretum secretorum*, dins BECHERUCCI, I. – GIUSTI, S. – TONELLI, N. (eds.), *Per Domenico De Robertis. Studi offerti dagli allievi fiorentini*, Le Lettere, Florència, 2000, ps. 509-561 (p. 551); MILANI, Matteo, La tradizione italiana del *Secretum Secretorum*, dins *La parola del testo*, 5, Roma, 2001, ps. 209-253 (ps. 249-250); MILANI, Matteo, *Studio filologico*

reial enregistra una despesa per copiar el *Libre de menescalia*, redactat en català (ca. 1443-1450) pel noble valencià Manuel Dies, manescal del rei Alfons,⁴⁵¹ però especificant que el text siga “traducto de catelano in italiano”.⁴⁵² L’ardiacà de la Seu de València Macià Mercader, llavors resident a Nàpols, redactà directament la seua *Pratica de citreria* (1475) en italià,⁴⁵³ és a dir, en una llengua que dominava tan bé com la materna, per a dedicar-la al rei Ferran, bilingüe catalanoitalià com ell.⁴⁵⁴ Pensaria, segurament, que en toscà el manual tindria una major utilitat i difusió. Un darrer cas a afegir és el de la versió italiana d’un *Libre dels ocells de caça* (ca. 1476) que el falconer del Magnànim Lluís de Besalú havia redactat anys arrere en català.⁴⁵⁵

Com s’observa, el català no sols havia desaparegut a poc a poc de la cancelleria napolitana (amb un daltabaix significatiu el 1458, i una data final d’ús residual de dit idioma el 1480), sinó també dels àmbits escripturaris de cort en general, en els quals havia sigut usual: cavallerisses, serveis cinegètics, etc. (ca. 1470-1490). El procés de transculturació de la minoria catalana subsistent sembla que fou total i absorbent. En contrast amb això, el castellà –una llengua de prestigi creixent, com l’italià literari o el francès– tornaria a posar-s’hi de moda durant el regnat de Ferran I. El programa plurilingüe liricomusical observat en les noces de Costanza d’Avalos (filla d’Enyego d’Avalos) amb Federico del Balzo, comte d’Acerra (1477), exclouïa ja qualsevol rastre

---

ed edizione critica delle versioni italiane del “Secretum Secretorum” nell’ambito della tradizione mediolatina e romanza, Tesi doctoral, Università di Torino, 2003; ZAMUNER, Ilaria, La tradizione romanza del *Secretum secretorum* pseudo-aristotelico. Regesto delle versioni e dei manoscritti, dins *Studi Medievali*, sèrie 3, núm. 46, Spoleto, 2005, ps. 31-116 (ps. 45-47 i 102-103); EADEM, Il volgarizzamento catalano Ct3 del “Secretum secretorum” ps.-aristotelico e il codice 1474 della Biblioteca Nacional di Madrid, dins *Quaderni di lingue e letterature dell’Università di Verona*, 31, Verona, 2006, ps. 237-245.

⁴⁵¹ No es tracta d’una obra original, sinó d’una versió catalana a partir d’una llatina, depenent aquesta última d’un original àrab. Vegeu COCO, Alessandra – GUALDO, Riccardo, Cortesia e cavalleria. La tradizione ippiatrica in volgare nelle corti italiane tra Trecento e Quattrocento, dins *I saperi nelle corti / Knowledge at the Courts. Atti del Convegno di Losanna (17-19 novembre 2004)*, SISMELL – Edizioni del Galluzzo (“Micrologus. Natura, scienze e società medievale”, 16), Trarnuzze, 2008, ps. 137-164; CIFUENTES, Lluís – FERRAGUD, Carmel, El ‘Libre de la menescalia’ de Manuel Dies: de espejo de caballeros a manual de albéitares, dins *Asclepio. Revista de historia de la medicina y de la ciencia*, 51-1, Madrid, 1999, ps. 93-127.

⁴⁵² DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 2, p. 288.

⁴⁵³ LUPIS, A. – PANUNZIO, S., *Caccia e pratica veterinaria...*, ps. 89-93.

⁴⁵⁴ Algunes fonts interpreten erròniament la dedicatòria al “Io S. Re don Ferrando..., re di Sicilia, Hierusalem et Hungaria” (Biblioteca Nacional de España, Madrid, ms. RES/179, f. 23) com si anara adreçada al rei de la Sicília insular (des del 1468, el futur Ferran el Catòlic) i no al dedicatari efectiu, que era Ferran de Nàpols (la Sicília continental: una de les Dues Sicílies), Jerusalem i Hongria.

⁴⁵⁵ BRT, mss. Varia 150, *Libro delli uccelli di rapina*, descobert per Miquel Batllori. Vegeu LUPIS, Antonio, Postille cinegetiche ai dizionari italiani, dins *Zeitschrift für romanische Philologie*, 89, Tübingen, 1982, ps. 365-393. En traducció italiana de l’editor: “E, cangiata modulazione assai spesso a modo francese, spagnuolo e italiano regolavano il canto, accioché questo con la sua varietà meglio dilettaesse gli animi degli ascoltatori”.

de català. Segons la descripció de la festa elaborada per l'humanista Giovanni Pontano, es cantaren cançons en tres llengües –al gust de l'aristocràcia assistent–, però aquestes llengües no eren el català ni el napolità dialectal, sinó el francès, l'espanyol i l'italià: “...*et mutata modulatione saepius gallico, hispanico, italico modo modulabantur, ut varietate cantos magis audientium animos oblectaret*”.⁴⁵⁶

La permanència de magnats d'origen hispànic potser afavoria la “conservació” de la producció lírica castellana a Nàpols,⁴⁵⁷ de la poesia dels anys daurats del rei Magnànim, repertoriada ara –a partir del 1460– en compilacions més o menys ennoblides. Aquests *cancioneros* palatins, en realitat, constitueixen una mena de cenotafi codicològic de poetes absents. Perquè, de fet, “el reinado de Ferrante constituye, sin duda, el periodo de mayor florecimiento de la poesía en napolitano y, a la vez, el de la decadencia de la poesía en español.”⁴⁵⁸ I això que la poesia en vulgar napolità, inaudita en temps d'Alfons el Magnànim, havia germinat en temps del seu fill Ferran animada per la lírica vulgar importada pels poetes oriünds de la Península Ibèrica. Així ho constata, si més no, Antonio Gargano.⁴⁵⁹

Al marge de la consolidació del napolità i del toscà literaris com a vehicles d'expressió artística, el castellà sembla que reviscolà en les dècades del 1480-1490 a la cort com a llengua d'alta cultura, de distinció esnobista. Una de les responsables d'aquest reviscolament del castellà fou precisament la reina Joana d'Aragó, catalanoparlant i arribada de Barcelona a Nàpols el 1477,⁴⁶⁰ però amant de les lletres castellanès.⁴⁶¹ Aquesta “moda” del castellà com a llengua de cultura poètica i de

---

⁴⁵⁶ PONTANO, Giovanni, *I trattati delle virtù sociali*, ed. Francesco TATEO, Bulzoni, Roma, 1999, cap. I.2, ps. 85-86.

⁴⁵⁷ CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, ps. 62-66; FUENTE, Toribio – CLAVIJO, Milagro M. – MARQUÉS, Antonio, Relaciones itálio-españolas y su reflejo en los cancioneros castellanos del siglo XV (2), dins ARRIAGA, Mercedes i al. (coords.), *'Italia-España-Europa.' Literaturas comparadas, tradiciones y traducciones. XI Congreso Internacional de la Sociedad Española de Italianistas*, Arcibel, Sevilla, 2007, vol. 2, ps. 138-191.

⁴⁵⁸ *Ibidem*, p. 146

⁴⁵⁹ GARGANO, Antonio, Poesia iberica e poesia napoletana alla corte aragonesa: problemi e prospettiva di ricerca, dins *Revista de literatura medieval*, 6, Alcalá de Henares, 1994, ps. 105-124 (p. 113). La poesia en castellà i català “eserzìto senza dubbio una funzione iniziale di incoraggiamento e di sprone per una letteratura in volgare” entre els literats de la terra.

⁴⁶⁰ GENOVÉS AMORÓS, Vicente, *Doña Juana de Aragón, la “Triste Reyna” de Nápoles*, Editora Nacional (“Breviarios de vida española”, 21), Madrid, 1947; FERNÁNDEZ MURGA, Félix, Doña Juana de Aragón, reina de Nápoles, dins *Studi in Onore di Riccardo Filangieri*, L'Arte Tipográfica, Nàpols, 1959, vol. 2, ps. 175-196.

⁴⁶¹ CROCE, Benedetto, La corte delle Tre Triste Regine a Napoli, dins *Archivio storico per le province napolitane*, 19, Nàpols, 1894, ps. 354-375. Per a CAHNER, Max, Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Cobtribució a la penetració del castellà als Països Catalans, dins BRUGUERA, Jordi –

refinament cortés suscitava els recels d'alguns escriptors nadius. Per exemple, Antonio de Ferrariis “il Galateo” (Galatone, 1444-Lecce, 1517), humanista i metge de la cort napolitana pels anys 1481-1495, criticava l'actitud d'aquells “di più alto ingenio, chi desiderano parer più belli e dissenvolti ed omeni di palagio, disprezano lo greco e lo latino, o Dante, e Petrarca, Sannazaro e Cariteo, omeni dottissimi; se metteranno a solazar nel dolce romanzo, leggeranno Joan de Mena, ‘lo Omero spagnolo’, la ‘Coronazione’ con lo suo comento, e ‘Las Trescientas’”.⁴⁶² El castellà de Mena, doncs, havia desplaçat el català –el “vell” català del *Curial*– dels circuits de refinament cortés d'un Nàpols on, fins el 1494, regnava encara un rei valencià. Té raó Vicenç Beltran, doncs, quan constata per a Nàpols “la mancança de qualsevol element de judici que ens permeti ni tan sols albirar la possibilitat que la llengua catalana s'hagués mantingut literàriament vigent a la cort de Ferrante i dels seus successors.”⁴⁶³ Ausiàs Marc, tan llegit i imitat a la cort saragossana de Joan II, a Nàpols no hi tenia cabuda.

És clar que el fenomen de l'“arraconament” del català pel castellà com a vehicle d'expressió poètica no era un fet singular de la cort de Nàpols. A la mateixa València de Rois de Corella i del segle d'or del català, “les veleïtats plurilingües de certs sectors nobiliaris i de funcionaris al servei de la monarquia” expliquen que el castellà hi penetrara també com a llengua d'alta cultura cap al 1500. Així les coses, quan el comte d'Oliva Serafi de Centelles –un dels grans barons del regne, i dels més il·lustrats– saludava la visita dels reis a València (1482), elegia fer-ho en llengua castellana, per

---

MASSOT, Josep (eds.), *Actes del cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Andorra, 1-5 d'octubre del 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba”, 19), Barcelona, 1980, ps. 183-256 (ps. 226-228), representava una paradoxa que Joana, “malgrat haver nascut a Barcelona i haver estat educada per una catalana, Isabel de Mur, fou un agent de castellanització.” O que la cort de Nàpols “fou potser el més notable d'aquests nuclis de castellanitzants” de les elits de la Corona d'Aragó “fora de Castella, almenys des del casament, al 1477, de Ferrante amb la germana de Ferran el Catòlic, Joana d'Aragó.” No hi ha tal paradoxa. La reina era trilingüe, capaç d'expressar-se en castellà, català i napolità cortés, però preferia el castellà per criteris estètics i de prestigi: bàsicament, sociològics. La fidelitat a la primera llengua que hom parlava hi comptava poc. Sobre el castellà i la reina Joana, vegeu també BATLLORI, Miquel, Entorn a la bibliofília d'Alfons II de Nàpols, dins *Studi di bibliografia e di storia in onore di Tammaro De Marinis*, Verona, 1964, vol. 1, ps. 43-48; PÉREZ BOSCH, Estela, *Los valencianos del “Cancionero General”. Estudio de sus poesías*, Universitat de València, València, 2009, p. 56.

⁴⁶²DE FERRARIIS, Antonio (dit “il Galateo”), *Esposizione del Pater Noster*, dins *La Giapigia e varii opuscoli*, vol. 4 (“Collana di Opere scelte edite ed inedite di scrittori di Terra d'Otranto”), ed. a cura de S. GRANDE, Venècia, 1868, ps. 145-238 (p. 201); citat per DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l'Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L'età moderna, 1*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (p. 242).

⁴⁶³BELTRAN, Vicenç, *Poesia, escriptura i societat: els camins de March*, Fundació Germà Colon – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, p. 46.

sentir-la “natural y propia mía”.⁴⁶⁴ Era l’anunci de la predilecció pel castellà com a llengua de cort i d’art per part de la noblesa valenciana del segle XVI.⁴⁶⁵

El prestigi de la llengua castellana i de la literatura espanyola en temps dels Reis Catòlics –i en vespres de la conquesta hispànica del regne partenopeu (1500-1504)– es deixava sentir, no sols a València i a Nàpols, sinó també a la cort romana del pontífex valencià Alfons de Borja (papa Alexandre VI). Un jove cardenal i nebot seu, Pere-Lluís de Borja i Llançol de Romaní (València, 1472-entre Roma i Nàpols, 1511) freqüentava aleshores les festes que el príncep Alfons, duc de Calàbria i hereu imminent del tron napolità, celebrava a Castel Capuano (ca. 1492-1493). I, segons el que es llig en el *Cancionero general* d’Hernando del Castillo (València, 1514), el “cardenal de Valencia” demanà al poeta Vázquez un *Dechado de amor* per a dedicar-lo a la bella reina Joana “la Jove”. Doncs bé, una de les figures al·legòriques del poema, la de l’amant ferit i mort quan assaltava el castell de la dama (“Y labrad todos sus tiros / de flechas y passadores, / que han herido de dolores / a dos mil que por amores / se atrevieron a serviros”)⁴⁶⁶ fou tan agradable a l’oïda del príncep, que decidí adoptar-la com a *motto* personal. Per això veurem manuscrits i objectes sumptuaris d’Alfons II de Nàpols ornats amb la llegenda castellana “no son tales amores”. L’empresa amorosa del duc de Calàbria fou interpretada pels contemporanis –coneixedors del motiu poètic– com un diàleg paternofilial entre el vell Ferran i el madur Alfons. El rei reprovava l’escandalosa aventura extraconjugual del fill amb una donzella que ell havia promès casar amb un dels seus cavallers. A la qual cosa replicava el fill que “tales amores non sunt passadores”, versió dialectalitzada del vers que pretén indicar la venialitat d’aquells pecats: fletxes que fereixen sense matar, sagetes d’amor.⁴⁶⁷

---

⁴⁶⁴ FERRANDO, Antoni – NICOLÀS, Miquel, *Panorama d’història de la llengua*, Tàndem, València, 1993, ps. 150 i 152.

⁴⁶⁵ Amb una crisi o punt d’inflexió molt clar, al voltant dels anys 1520-1530. Vegeu BERGER, Philippe, La crisi del català al País Valencià durant el segle XVI (nou enfocament de la qüestió), dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, 8, àrea 7 – *Història de la llengua*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989, ps. 305-312.

⁴⁶⁶ Vegeu GONZÁLEZ CUENCA, Joaquín, ¿Lira ínfima? ¿Lira infame?, dins PIÑERO RAMÍREZ, Pedro M. (ed.), *De la canción de amor a las soleares. Profesor Manuel Alvar “in memoriam”*, Universidad de Sevilla (“Literatura”, 75), Sevilla, 2004, ps. 145-162 (ps. 154-155).

⁴⁶⁷ La font d’aquesta contalla és PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5); citada i comentada per BARRETO, Joana, Il diritto all’immagine nella Napoli aragonese: i ritratti di Pontano e Sannazaro, dins *California Italian Studies*, 3/1, University of California, Los Angeles, 2012; ed. electrònica (<http://escholarship.org/uc/item/1t29z5rr/>) consultada en març 2014, ps. 4-5, n. 16.

A aquestes alçades del Renaixement, el català, una llengua d'estat sense estat modern a la vista, no podia competir en prestigi i en implantació àulica amb les tres grans llengües “nacionals” de la Romània moderna: el francès, l'espanyol i l'italià. Fins i tot a la cort romana dels Borja, freqüentada per una nodrida colònia de valencians, el català tenia una presència relativament discreta. Jordi Rubió i Balaguer se sorprenia pel cant de cigne del pluriligüisme de tipus “alfonsí” que es tornava a produir a la cort d'Alexandre VI. Ho feia quan comentava l'obra de Bartolomé de Torres Naharro (ca. 1485-1540): “¿Recordeu les escenes en valencià d'alguna comèdia de Torres Naharro? Quina verba, quina agilitat d'expressió! Quin relleu tenen enmig de l'artifici del poliglòtisme d'aquell autor extremeny que s'hi sentia obligat, tant pels arguments com pel públic internacional de la cort del papa, davant els qual les seves obres eren representades. ¿Quins eren els models on aquell home aprengué el seu català?”⁴⁶⁸

Els models eren l'expressió col·loquial de la colònia d'estrangers de la Roma dels Borja, l'auditori al qual s'adreçava Torres (a partir del 1508) amb obres com la *Comedia Seraphina*, on la dama estimada pel protagonista, Serafina, és valenciana i fa gala d'un català dialectal. Això sí, en introduir el fragment poliglòt, el comediògraf avisa: “Más havéis d'estar alerta / por sentir los personajes, / que hablan quatro lenguajes / hasta acabar su rehierta. / No salen de cuenta cierta / por latín e italiano, castellano y valenciano, / que ninguno desconcierta.”⁴⁶⁹ Torres fou protegit per Bernardino López de Carvajal, cardenal de Santa Cruz des del 1493 per designació d'Alexandre VI. Seria acollit després a Nàpols per un altre mecenes, Francesc-Ferran d'Avalos-d'Aquino, nét d'aquell Enyego d'Àvalos que havia acompanyat a Nàpols el rei Alfons. A Francesc-Ferran dedicà Torres l'edició napolitana d'una recopilació de la seua obra dramàtica i poètica en quatre idiomes: la *Propalladia* (1517).

Francesc-Ferran de Àvalos (Nàpols 1489-Milà, 1525) fou marquès de Pescara (feu napolità), *condottiero* des del 1512 –als 22 anys d'edat– i governador de Milà per designació de l'emperador Carles V. El seu biògraf, Paolo Giovio, diu que solia parlar als italians en “*sermo hispanus*” (= castellà), cosa que no tots els interlocutors acceptaven de grat: “*Piscarius (secus ac Alphonsus pater, qui Hispanorum ingenia penitus oderat), despectis Italis, cum quibus nunquam nisi Hispanice fastidito sermone*

⁴⁶⁸ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 361.

⁴⁶⁹ Versos 257-264, citats per SOLERVICENS, Josep, Criats i senyors a la comèdia del Renaixement: *La visita* de Joan Ferrandis d'Herèdia i *En Corney*, dins ROSSICH, Albert (ed.), *El teatre català, dels orígens al segle XVIII*, Kurt und Roswitha Reichenberger, Kassel, 2001, ps. 261-272 (p. 261, n. 1).

loquebatur...”⁴⁷⁰ És a dir, que “al contrari que Alfons, el pare, que detestava el caràcter dels espanyols, [Francesc-Ferran] menyspreant els italians, sols parlava amb ells en un fastidiós idioma espanyol.” I és que, assumit el català com a efimera llengua d’estat pel Magnànim (1436-1458), i italianitzat el *Regnum Neapolitanum* en clau “nacional” (1458-1495), es posaven ara de manifest les febleses dels estats destinats a ser perifèria (la Corona d’Aragó, Nàpols, Borgonya...) i les fortaleses d’aquells estats autoritaris que imposaven per tot arreu el seu domini idiomàtic. La llengua del poder, en el segle dels Àustria, era la “llengua del Imperio” de què feia gala la tercera generació dels D’Àvalos; mal que fóra a cost de “fastiguejar” com diu Giovio els oients italians. Per a un home de lletres, la parla del destinatari és primordial a l’hora d’escriure; per a un home d’armes, l’oient, avassallat, ha d’acceptar l’idioma del que domina. Quan l’home d’armes castellà que era Alfonso de Trastámara justificà a Manetti el seu dret a adreçar-se als súbdits napolitans en la llengua d’Espanya, tenia ben clara aquesta filosofia.⁴⁷¹

---

⁴⁷⁰ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l’italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1. La versió llatina, ve citada per FERNÁNDEZ DE NAVARRETE, Martín, *Historia de Pedro Navarro, conde de Oliveto, en el reino de Nápoles*, dins *Colección de documentos inéditos para la Historia de España*, ed. a cura del Marqués de PIDAL i Miguel SALVÁ, Tipogr. de la Viuda de Calero, Madrid, 1854, p. 319, n. 2.

⁴⁷¹ El supremacisme lingüístic dels espanyols que visitaren Itàlia en temps de l’Imperi, justifica, doncs, que el castellà siga considerat pels historiadors de la cultura italiana com una *lingua di dominazione*, com el català, el francès, l’alemany, etc., en contrast amb un toscà/italià assumit com a llengua nacional i consagrat com a tal amb el *Risorgimento* del segle XIX.

2. L'humanisme italià, i els buròcrates i cortesans hispànics

2.1. Humanisme, *cavalleria umanistica* i recepció ibèrica

El moviment humanista italià i el triomf del Renaixement

Si haguérem de definir en poques paraules el que significa i és l'humanisme, ho faríem de la mà de Guido M. Cappelli, i en termes historiogràfics:

“En términos estrictamente historiográficos, el humanismo [renaixentista] fue el movimiento literario, cultural, artístico e ideológico que se desarrolló en Italia entre los últimos decenios del siglo XIV y los primeros años del siglo XVI, y se caracterizó esencialmente como una vuelta al estudio sistemático, capilar, elevado a foco cardinal de interés, de la Antigüedad clásica, del patrimonio grecolatino en todas sus dimensiones y articulaciones, y en oposición –agresiva en tanto que militante– a la filosofía escolástica, la lógica y la teología que dominaban, desde el siglo XII, en las universidades del Norte de Europa, París y Oxford especialmente, pero también en algunos centros italianos, como Padua. Su iniciador fue Francesco Petrarca y sus primeros exponentes fueron los intelectuales de la generación siguiente que gravitaron entre Florencia, el Véneto y Roma en las décadas iniciales del siglo XV.”⁴⁷²

Des d'ací, el moviment arrelà a diferents nuclis urbans i corts d'Itàlia –els principals foren Milà, Venècia, Florència, Roma i Nàpols–, i es difongué després, com a paradigma d'accés al saber, per tot el continent europeu, amb diferents resultats.⁴⁷³

---

⁴⁷² CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, p. 11.

⁴⁷³ BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, en versió castellana de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000.

El concepte *humanisme* no prové de l'Antiguitat clàssica grecolatina, ni tan sols del Renaixement. És un neologisme introduït en la literatura francesa de la Il·lustració – concretament, l'any 1765– per a definir una actitud intel·lectual i moral: l'“amour général de l'Humanité”. Allà on els francesos generalitzaven, filosòficament parlant, els alemanys de l'*Aufklärung* preferien concretar. Així, l'any 1808, Friedrich Immanuel Niethammer, en *Der Streit des Philanthropismus und Humanismus in der Theorie der Erziehung-Unterrichts unserer Zeit*, introduí el substantiu en el terreny de la teoria de l'educació. L'*Humanismus*, segons ell, seria l'afavoriment dels estudis clàssics i de lletres, en contraposició amb el *Philanthropismus*, un terme que ell reservava per a englobar el ram dels coneixements científics i tecnològics.⁴⁷⁴

Fou ja l'historiador alemany Georg Voigt, en la seua clàssica obra sobre *El ressorgiment de l'Antiguitat clàssica, o el primer segle de l'Humanisme (Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus, 1859)*,⁴⁷⁵ qui traslladà el concepte de Niethammer a la història de la cultura i de l'art, per a definir el “moviment” intel·lectual que féu possible el Renaixement. Una altra obra clàssica, com és la de Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien (1860)*⁴⁷⁶ contribuiria seguidament a convertir el vocable francès *Renaissance*, escrit ara amb majúscula inicial, en el mite d'una època caracteritzada per l'emergència de l'individu i revolucionària per a la història de l'art.⁴⁷⁷

D'aleshores ençà, s'ha debatut molt sobre l'abast del moviment humanístic dels segles XIV-XV, que desembocà en l'esplèndid període artístic i literari del Renaixement. Allà on Paul Oskar Kristeller veu un moviment retòric i literari, de caràcter elitista i idealista, centrat en els *studia humanitatis* i els seus propiciadors en sentit restrictiu, Eugenio Garin ho veu des d'una perspectiva més ampla, com el moviment filosòfic que sentarà les bases del progrés científic i cultura de l'edat moderna. Per la seua banda, Jill Kraye insisteix en el caràcter no sols filològic del

---

⁴⁷⁴ Seguim en aquesta introducció FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *El humanismo renacentista: de Petrarca a Erasmo*, Arco Libros (“Cuadernos de Historia”, 83), Madrid, 2000, p. 9.

⁴⁷⁵ VOIGT, Georg, , Berlín, 1893 (3a ed.; 1°, 1859); trad. a l'italià per Domenico VALBUSA com: *Il Risorgimento dell'Antichità classica, ovvero Il primo secolo dell'Umanesimo*, G. C. Sansoni, Florència, 1888-1890; ed. anastàtica, Florència, 1968.

⁴⁷⁶ BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876).

⁴⁷⁷ Segons HUIZINGA, Johan, *Das Problem der Renaissance*, dins *Wege der Kulturgeschichte*, Munic, 1930, ps. 89 i ss. (i, en particular la pàgina 101), el mot *renaissance* fou usat per primera vegada el 1829, en la novel·la *Le Bal de Sceaux* d'Honoré de Balzac, per a qualificar el període renovador que succeí a l'edat mitjana: “Elle raisonnait facilement sur la peinture italienne ou la renaissance...”

moviment (les dues ànimes petrarquesques: la del *philologus* i la del *philosophus*⁴⁷⁸), sinó pluridisciplinar: filosofia, estudis bíblics, ciència, política, art...

En tots els casos, però, hi ha una coincidència en observar com, en el trànsit de l'edat mitjana a la modernitat –gràcies a l'humanisme– es produí una renovació del saber per *aemulatio* dels clàssics.⁴⁷⁹ La lectura d'aquestes obres i la revisió dels seus atractius continguts filosòfics i literaris, culminà –ja en el segle XV– “en les celebracions retòriques de la dignitat de l'home com a ésser en certa manera extraordinari en relació amb la resta del cosmos.”⁴⁸⁰ S'estava produint una intensa i radical renovació de la consciència humana després de segles de llarga “decadència”, una fe optimista en el destí històric de l'home i en el poder de la raó.⁴⁸¹

El canvi tingué una dimensió històrica i, així mateix, historiogràfica. Perquè, a partir de Francesco Petrarca, la reivindicació de l'esplendor literari i filosòfic de la Grècia i la Roma clàssiques contribuí a generar una noció idealitzada de l'Antiguitat, que els humanistes contraposaven a una fase de “decadència” medieval que calia superar. Amb la qual cosa assentaren les bases de la cultura renaixentista i moderna (segles XV-XVIII). Enfront de la visió lineal de la història judeocristiana de la humanitat, ancorada en la perspectiva escatològica de la Salvació a la fi dels temps, els humanistes hi oposaran una història cíclica: d'auge, decadència i *risorgimento*. Aquesta dimensió moderna de la Història universal, no sols donava lloc al sorgiment de la noció de “clàssic” o de “classicista”,⁴⁸² sinó que servia també als humanistes de coartada per a legitimar les aspiracions antropocèntriques del moviment, oposades al teocentrisme dominant en segles precedents, i fonamentar-les sobre l'*auctoritas* filosòfica dels antics. D'ací que hom posara gran atenció a la pedagogia, a la filosofia moral o a la bibliofília. El concepte ciceronià d'*humanitas* com a suma o compendi de virtut i doctrina, deutora de la *paideia* dels filòsofs grecs, era allò que guiava els savis del segle XV en la seua recerca de sentit a la vida; una recerca orientada socialment, cívicament.

Per això, encara que no existira aleshores el concepte abstracte d'*humanisme*, sí que s'anomenaven *umanisti*, a la Itàlia de la fi del *Quattrocento*, els preceptors de cort i

---

⁴⁷⁸ CAPPELLI, G. M., *El humanismo italiano...*, p. 37.

⁴⁷⁹ Hi contribuí molt el redescobriment progressiu i la posada en circulació, durant els segles IX al XIV, de molts textos antics oblidats en recintes monàstics, segons MANN, Nicholas, Orígenes del humanismo, dins KRAYE, Jill (ed.), *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 19-40 (p. 21).

⁴⁸⁰ Per exemplificar-ho en paraules de PUIG OLIVER, Jaume de, Humanisme català?, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 10, Barcelona, 1991, ps. 292-297 (p. 295).

⁴⁸¹ VASOLI, Cesare, *Immagini umanistiche*, Morano (“Collana di filosofia”, 2), Nàpols, 1980.

⁴⁸² CAPPELLI, G. M., *El humanismo italiano...*, p. 27.

els professors universitaris que feien gala dels seus coneixements de gramàtica i de *studia humanitatis*,⁴⁸³ expressió encunyada pel canceller florentí Coluccio Salutati. Eren els humanistes, en l'àmbit docent, una mica diferents dels mestres d'art tradicionals i dels *dictatores* o retòrics de tradició escolàstica, als quals acabaren reemplaçant en les universitats. Els *doctores* i *magistri* d'ara ensenyaven les lletres humanes, les *humaniores litterae*, aquelles que feien aprofundir l'ésser humà en l'autoconeixement i en el desenvolupament de la seua condició antropològica; amb independència dels sabers de tipus transcendent que pogueren proporcionar la lectura de la “Sacra Pàgina”, –la teologia– o la metafísica de filiació aristotèlica.⁴⁸⁴ L'humanisme nasqué a Itàlia com un fenomen de caràcter laic i pragmàtic, urbà i ciutadà;⁴⁸⁵ compatible amb les coses de la fe, però preocupat sobretot per la vida i l'essència de l'home.

El moviment emergí a Itàlia, sí, però s'introduí prompte a les corts principesques i a les universitats, de manera que afavorí –ja en el segle XVI– el Renaixement, la reinvençió de la cultura europea (ca. 1380-1630).⁴⁸⁶ Això succeí quan les idees de l'humanisme, inicialment revolucionàries, esdevingueren normes i criteris generalment acceptats; quan allò que propugnaven ideològicament i estèticament els humanistes fou acceptat com a “normal” pel poder polític –els naixents estats moderns– i per les institucions del saber: les universitats, les escoles, les acadèmies. Les fases d'aquest procés s'acoten per norma general d'aquesta manera: “Prehumanisme” (ca. 1330-1400), Humanisme clàssic (1400-1440), triomf del Renaixement (1440-1530) i Renaixement tardà –Manierisme, en història de l'art– (1530-1630). Es tracta d'una periodificació a grans trets, dibuixada sobre una realitat cultural “central”, nuclear o italiana. Cal tenir en compte, però, les peculiaritats i l'asincrònica difusió del moviment per Europa, que retarden sovint en algunes dècades els itàlics aconseguints.⁴⁸⁷

---

⁴⁸³ KRISTELLER, Paul Oskar, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, p. 194.

⁴⁸⁴ YNDURÁIN, Domingo, *Humanismo y Renacimiento en España*, Cátedra, Madrid, 1994, ps. 57-59.

⁴⁸⁵ Amb un procés de “secularització” creixent, de Petrarca fins a Valla. Vegeu FUBINI, Riccardo, *L'umanesimo italiano e i suoi storici. Origini rinascimentali, critica moderna*, Franco Angeli, Milà, 2001.

⁴⁸⁶ Cronologia àmplia, “de Petrarca a Descartes”, proposada per BURKE, P., *El Renacimiento europeo...*, p. 11. L'humanisme renaixentista, que no el Renaixement, hauria conclòs el seu itinerari renovador, segons els entesos, amb l'obra d'Erasme de Rotterdam, el gran representant de l'anomenat “humanisme nòrdic”. Així ho veuen FERNÁNDEZ, L., *El humanismo renacentista...*, op. cit., o RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002.

⁴⁸⁷ Lògicament, també hi ha consideracions cronològiques divergents segons els autors. Per exemple, BURKE, R., *El Renacimiento europeo...*, p. 21, parla d'una primera i llarga fase de naixement i consolidació del Renaixement (1330-1490) i situa el moment d'apogeu en els anys 1490-1530. Creiem, això no obstant, fonamental, remarcar el pas que es dona pel 1440, quan els humanistes imposen els seus

Aquest és, senzillament expressat, l'humanisme amb majúscules a què farem referència en aquest treball: l'humanisme entès com un moviment cultural iniciat per Petrarca i culminat amb el Renaixement italià de la segona meitat del segle XV, de manera que pogué propagar les seues idees per tota l'Europa del segle XVI. És una definició que ens situa en l'àmbit històric, per la seua concreció cronològica, i que ens ajuda, en conseqüència, a construir una història de la literatura.

Existeix encara una definició d'*humanisme* filantròpic, en minúscula, com a terme filosòfic. Seria alguna cosa així com un “corrent de pensament que col·loca l'ésser humà com a centre del seu interès i que es basa en una concepció integradora dels valors humans”.⁴⁸⁸ Aquest concepte, derivat lògicament dels pressupostos i les aspiracions ideològiques de l'humanisme renaixentista, té un caràcter obert i general: “*Homo sum, nihil humanum alienum puto*”. Leon Battista Alberti feia seu el *dictum* filosòfic antic, transmés a la posteritat per l'obra de Terenci, quan escrivia, pel 1441: “Chi non sente le cose che sentono gli altri infiniti uomini, costui solo non è un uomo” (*Della tranquillitate dell'animo*, I, 24).⁴⁸⁹ ¡I tant que els humanistes italians *sensu stricto*, els impulsors del Renaixement quatrecentista, eren “humanistes” *lato sensu*, tal com expressa, per exemple, Miquel Batllori! Diu: “Entenem (...) els termes humanisme i Renaixement no com un període cronològicament parlant, ans com una actitud comuna de pensadors que, des del final del segle XIV fins al final del XVI, en tots els camps de l'especulació intel·lectual assumeixen posicions en sintonia amb la mutació de l'home característica del pas de l'edat mitjana al món modern”.⁴⁹⁰

Tot això està molt bé. Però l'humanisme entès així, com l'“actitud comuna” o una sensibilitat filosòfica, com un tarannà antropocentrista, no és susceptible d'usar com a “categoria d'anàlisi” eficient i efectiva en l'àrea de la història de la cultura. Aquesta actitud no es circumscriu exclusivament al trànsit de l'edat mitjana a la modernitat. És obvi que resulta independent de qualsevol adscripció cronològica i, en conseqüència, historiogràfica, taxonòmica, orientadora en la “narrativa” del passat cultural i de les seues conseqüències. En aquest sentit, i centrant-nos en l'àmbit de la història de la

---

critèris intel·lectuals i artístics a totes les corts d'Itàlia. És llavors quan comença, pròpiament dit, el Renaixement.

⁴⁸⁸ Prenem la definició del *Diccionari normatiu valencià*, de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014; ed. electrònica <www.avl.gva.es/dnv>

⁴⁸⁹ Citat per RUIZ CALONJA, Joan, Anotacions sobre l'humanisme, dins *Estudis romànics*, 11, Barcelona, 1967, ps. 1-10 (p. 1):

⁴⁹⁰ BATLLORI, Miquel, *De l'humanisme i del Renaixement (Obra completa, vol. 5)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d'estudis i investigacions”, 22), València, 1995, p. 29.

literatura catalana, bé podríem afirmar acadèmicament parlant –i no ens equivocaríem gens– que Ramon Llull, Bernat Metge, Josep Pla o Joan Fuster foren escriptors humanistes, d'aquells que tenien “l'èsser humà com a centre del seu interès”. L'obra d'aquests i molts altres escriptors es basa, en efecte, “en una concepció integradora dels valors humans”, cadascun en la seua època i en el seu context històric. Però aquesta constatació tan certa, quina mena d'informació interpretativa aporta? Què pot aportar al coneixement de la història de la literatura? Ben poca cosa, és clar.⁴⁹¹

* * *

El fet que germinen algunes espigues en l'erm, no fa possible que parlem d'un camp de blat. Per això s'han hagut d'idear termes descriptius com ara “Prehumanisme”, “Protohumanisme” o “Humanisme primerenc”, el *Frühhumanismus* dels estudiosos alemanys, per a definir l'etapa inicial o incipient del moviment humanista (Petarca, Boccaccio, Salutati, etc.) caracteritzada per l'aparició de figures capdavanteres, que aportaven un nou esperit, però partint d'unes bases culturals encara medievals. Són les actituds d'aquests escriptors –d'aquests genis– les que presagien i revelen el sorgiment d'una nova concepció de l'home i de la cultura humana. Són pensaments que atempten contra la alta cultura imperant –el paradigma escolàstic– i mostren als estudiosos italians el camí que els portarà a una fructífera eclosió del moviment; una eclosió que tindrà Florència per escenari central, al voltant de l'any 1400.⁴⁹²

Lluny en l'horitzó cultural quedava, en el segle XIV, el *clericus*: l'intel·lectual de l'alta edat mitjana que custodiava un saber patrimonialitzat pels monestirs i els ordes religiosos. El saber dels segles XIII i XIV era ja un coneixement obert, però –això sí– institucionalitzat en àmbit universitari, escolàstic, rígidament estratificat, i molt tècnic pel que fa a la terminologia; apartat de la vida i dels interessos quotidians. Es donava per inqüestionable aleshores “la sumisión de todas las disciplinas, desde la gramática a la teología, pasando por la matemática, a un método característico para concentrarse en asuntos minúsculos (*quaestiones*) y sujetarlos a una discusión aparatosa (*disputatio*), conducida con las herramientas de la lógica y encaminado a extraer, en última instancia,

---

⁴⁹¹ També hi havia hagut “renaixements” en minúscula abans del segle XV. Com per exemple l'estudiat per HASKINS, Homer, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1927, o BENSON, Robert L. – CONSTABLE, Giles (eds.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982. Però aquests no tenen la rellevància del Renaixement en majúscules, o pròpiament dit, per a explicar el pas d'una cultura medieval a una cultura moderna, que culminaria amb el moviment de la Il·lustració, en el segle XVIII. El Renaixement de què tractem nosaltres ara, és el dels manuals d'història.

⁴⁹² Vegeu WITT, Ronald G., *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Koninklijke Brill, Leiden, 2000.

conclusiones metafísicas, certezas intemporales, perpetuamente válidas”.⁴⁹³ La Sorbona i Oxford –i algun centre universitari italià afí– constituïen els baluards institucionals d’aquesta sapiència escolàstica, reservada a una elit d’iniciats.

Amb el sorgiment del moviment humanístic, “si dà una opposizione al sapere regolamentato e ufficiale, strutturato in un sistema che culmina nella teologia scolastica. A tal sistema l’umanesimo oppone un approccio alla conoscenza basato sulla storia, sostanziato del rispetto e il culto della parola, orientato verso la ricerca sull’uomo, *de homine*, i suoi costumi, *de moribus*, e le sue passioni, *passiones*”. El rebuig de les abstraccions atemporals, del tecnicisme en el llenguatge, es completava amb una proposta d’educació global i eminentment laica, basada en els preceptes filosòfics i sapiencials de la cultura grecolatina. Aquesta formació en sabers i valors, de què feien gala els humanistes, els facilitaria amb el temps l’accés als centres de poder i l’educació de governants que –lògicament– els atorgaren protecció. De manera que, culminat el Renaixement, els humanistes acabaren arraconant a les universitats el saber escolàstic i convertint en hegemònic llur paradigma curricular.⁴⁹⁴

Entre els humanistes dels segles XV i XVI, ja hi havia consens en la identificació de Francesco Petrarca (Arezzo, 1304–Arquà Petrarca, 1374) com a pare del moviment intel·lectual.⁴⁹⁵ Havent tingut dignes predecessors medievals, “prehumanistes” de gran talla intel·lectual com Brunetto Latini (+1294), Dante Alighieri (+1321) o Albertino Mussato (+1329) o Giovanni Boccaccio (+1375), Petrarca (el “*reflorescentis eloquentiae princeps*”, en expressió d’Erasmus de Rotterdam⁴⁹⁶) aprofundí singularment en la recerca de noves vies d’accés al saber i a la *virtus*. Tots eren italians i tots tenien plena consciència de la grandiositat històrica, filosòfica i literària d’Itàlia en època romana; una grandiositat no esborrada del tot, arxivada en vells manuscrits. Sols calia descobrir aquells llibres, obrir-los i dialogar amb els seus escriptors. Més avant, ja hi hauria temps d’imitar-los i, fins i tot, de tractar de superar-los. El que planteja Petrarca en la seua obra literària i epistolar és la necessitat d’obrir un nou camí, alternatiu al dogmatisme de les escoles, per a la lliure exploració filosòfica, per a la indagació individual –millor dit, personal– de la veritat i del sentit de la vida.⁴⁹⁷

---

⁴⁹³ RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 22.

⁴⁹⁴ CAPPELLI, Guido M., Sapere e potere. L’umanista e il principe nell’Italia del Quattrocento, dins *Cuadernos de filología italiana*, 15, Madrid, 2008, ps. 73-91 (ps. 74-75).

⁴⁹⁵ RICO, F., *El sueño del humanismo...*, p. 11.

⁴⁹⁶ Citat ibídem.

⁴⁹⁷ FERNÁNDEZ, L., *El humanismo renacentista...*, p. 28.

Amb Coluccio Salutati (1331-1406) i Leonardo Bruni (1370-1444), a Florència, l'humanisme adquireix ja una dimensió civil, urbana. I amb Lorenzo Valla (ca. 1406-1457) adquirirà una rellevància substancial per al moviment renovador la crítica filològica. De la mà d'aquestes i d'altres moltes individualitats, Itàlia assumirà el liderat intel·lectual, cultural i artístic del continent europeu; un liderat que venia exercint des de feia almenys cinc segles França. Cert és que, després de la caiguda de Roma, hi havia hagut un renaixement carolingi (segles VIII-IX), una represa neoplatònica en el segle XII i una fructífera redescoberta d'Aristòtil en el XIII. Però fou en el segle XV, amb la consolidació del moviment humanista, quan es realitzà el Renaixement per antonomàsia: la definitiva assumpció per Occident de la tradició clàssica.⁴⁹⁸

“Solo en la Península [Itàlica]”, escriu Francisco Rico, “la lengua y la literatura de Roma podían sentirse tan estrechamente unidas a una entera civilización y proponerse, por ende, como la base de otra (o un reconocimiento de la misma) también entera”.⁴⁹⁹ Però no sols perquè fóra més perceptible –per les nombroses ruïnes arquitectòniques– la grandesa d'un passat a l'abast de la mà, sinó també per les especials condicions socioeconòmiques que concorrien en les urbs italianes. La prosperitat mercantil de les repúbliques i els principats italians afavorí la renovació i extensió de l'ensenyament, i la demanda de saber; l'afany per la crítica textual, la dignificació de la llengua de cultura que era el llatí, i la “correcció” no sols dels textos sinó també de la vida, a través de la lectura i interpretació dels clàssics de l'Antiguitat. Perquè les arts i les ciències –en aquest cas, les del Renaixement– no transmetien un saber pur, sinó també un model de vida a seguir. D'ací que l'elogi dels *studia humanitatis* fóra una consigna predilecta per als pedagogs de l'humanisme, com Guarino Veronese (1374-1460).⁵⁰⁰ Aquests estudis eren, en definició de Bruni (*Epist.*, llib. VI), aquells mitjançant els quals l'home celebra, alhora que va formant-la –configurant-la– la seua vera essència humana.⁵⁰¹

Els humanistes abandonaren el discurs artificios del món universitari (el *modus scholasticus*), blasmaren l'oratòria “fraresca” –com deia Bruni–, el llatí macarrònic de predicadors i escriptors, i apostaren per un *modus oratorius* basat en les orientacions de Quintilià i en els models d'escriptura clàssics en general. L'atenció que pararen aquells intel·lectuals al llatí reforçà el paper d'aquesta llengua com a vehicle d'alta cultura; cosa

---

⁴⁹⁸ KRISTELLER, Paul Oskar, *Renaissance Thought and its Sources*, ed. a cura de Michael MOONEY, Columbia University Press, Nova York, 1979; trad. a l'espanyol com: *El pensamiento renacentista y sus fuentes*, Fondo de Cultura Económica, Ciutat de Mèxic, 1982, ps. 118-122.

⁴⁹⁹ RICO, F., *El sueño del humanismo...*, p. 25.

⁵⁰⁰ *Ibidem*, ps. 31 i 39-44.

⁵⁰¹ Citat per GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 66.

que tingué repercussió en l'àmbit de la producció literària en llengua vulgar, en italià. Fins al punt que els historiadors de la literatura, des de Benedetto Croce, han denominat "il secolo senza poesia" el període que s'estén des de la mort de Giovanni Boccaccio (1375) fins al reviscolament de la literatura en vulgar en la cort de Lorenzo de' Medici (1475). En realitat, el que es produí fou una escissió de gustos i interessos: enfront de l'entusiasme popular –burgés– que suscitava la literatura vulgar de Dante o Boccaccio, sense parangó en el segle XV, els estudiosos de les humanitats s'encastellaren en l'estudi i recreació erudita i llatina del món clàssic. Els humanistes, per norma general, consideraren inapropiat el *volgare* per a tractar de temes elevats. Raó per la qual s'hi ressentí la creativitat en lírica romanç, i sobretot en prosa.⁵⁰²

Ara bé, caldria matisar la dicotomia, perquè els nombrosos *volgarizzamenti* de clàssics per a un públic il·letrat –burgés i aristocràtic– sí que afavoriren la continuïtat d'una narrativa en italià, sota la guia i el mestratge de les *Tre Corone* del *Trecento*. No sols Florència i altres centres urbans destacaven en aquesta tasca de vessar del llatí al romanç obres de tota mena. També les corts principesques s'havien constituït en centres de traducció a l'italià, per la demanda de prínceps i nobles. Per exemple, Filippo Maria Visconti, duc de Milà, animà els humanistes de la seua cort (Pier Candido Decembrio, Francesco Filelfo) a redactar comentaris en vulgar sobre el Petrarca llatí, l'*Eneida*, la *Divina Comèdia* i la *Ilíada*, i els féu traduir al toscà els deu llibres de la *Historiarum Alexandri Magni*, de Quint Curci Ruf, la *Vida de Cèsar* de Suetoni, etc.⁵⁰³

En qualsevol cas, per als humanistes, la deturpació del llatí en els àmbits cultes i la seua degradació i escissió en diferents llengües vulgars, eren dos seqüeles negatives del "largo y enojoso paréntesis"⁵⁰⁴ que per a ells constituïa l'edat mitjana. Calia superar aquesta fase de decadència i restaurar l'esplendor unitari del llatí clàssic; un deure que, per a ells, tenia un component nacionalista. Lorenzo Valla, en l'*Elegantiae linguae Latinae* (1441-1449) aposta per una "*lingua romana*" com a llengua perfecta i depurada, com a un motiu d'orgull per als italians. Perquè l'aposta pel "latín humanístico conllevaba el claro mensaje de la supremacía cultural de Italia sobre el

---

⁵⁰² PANIZZA, Letizia, The Quattrocento, dins BRAND, Peter – PERTILE, Lino (eds.), *The Cambridge History of Italian Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, ps. 131-180 (p. 131).

⁵⁰³ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti*, ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, ps. 32-34.

⁵⁰⁴ Com diu RICO, F., *El sueño del humanismo...*, p. 23.

resto de Europa”. I, en efecte, a la fi del segle XV s’estendria per tot el continent, amb èxit, el model lingüístic proposat per Valla, i recolzat en els clàssics.⁵⁰⁵

El moviment humanista, minoritari i elitista, contribuí, doncs, a l’eclosió d’una nova mentalitat i d’un nou ideal de vida, amb un renovat acostament als clàssics, l’elogi de l’eloqüència, el rescat de la dona com a ésser humà íntegre –enfront de la denigració a què era sotmesa pels predicadors medievals–, l’aposta per l’estabilitat de la família, un sentit de l’humor modern, etc.⁵⁰⁶ Aquestes idees i consideracions renovadores sobre l’home i les coses humanes, immanents, s’adquirien a partir de la lectura i l’estudi directe –crític, dialèctic– dels filòsofs de l’Antiguitat. Els protagonistes d’aquesta relectura del món grec i romà, no actuaven per simple afany d’erudició, sinó per a buscar i proposar respostes a problemes específics del seu temps.⁵⁰⁷ Per això, després d’haver efectuat un peregrinatge acadèmic per distintes universitats de prestigi, solien posar-se al servei de repúbliques puixants o grans estadistes; no per a deixar d’estudiar, sinó per a convèncer els governants de la necessitat d’adoptar una actitud favorable a la pedagogia humanista i, en general, als *studia humanitatis*. Quan esdevenien consellers i preceptors dels poderosos, emulaven els filòsofs i savis antics.

El concepte “estudis d’humanitat” té el seu origen en la lectura d’un text de Ciceró, l’exordi del *Pro Archia* (en defensa d’Arquies, poeta grec), escrit el 62 aC, on s’esplaiava sobre l’afany per la cultura i les lletres, és a dir, *de studiis humanitatis ac litterarum*. Francesco Petrarca redescobrí l’opuscle en un manuscrit de Lieja i el transcrigué *manu propria* el 1333. Poques dècades després, pel 1369, Coluccio Salutati, que posseïa la transcripció petrarquesca, introduí en la seua tractadística la noció de *studia humanitatis* per a definir les aspiracions de llegir i saber dels sostenidors de les noves idees. I des d’ací l’expressió passà a ser patrimoni i consigna per als humanistes del segle XV, que feren del vocable *studia* un sinònim *ad hoc* per a expressar la seua praxi quotidiana d’adquisició d’una “erudició a partir dels clàssics”.⁵⁰⁸

---

⁵⁰⁵ JENSEN, Kristian, The humanist reform of Lating and Latin teaching, dins , dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 63-81; trad. a l’espanyol: La reforma humanística de la lengua latina y su enseñanza, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 93-114 (p. 95).

⁵⁰⁶ RUIZ CALONJA, Joan, Anotacions sobre l’humanisme, dins *Estudis romànics*, 11, Barcelona, 1967, ps. 1-10.

⁵⁰⁷ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996.

⁵⁰⁸ REEVE, Michael D., Classical scholarship, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 47-62; trad. a l’espanyol: La

Ara bé, aquesta erudició tenia un fort component formatiu, segons que ho entenia Aule Gel·li (*Noctes Atticae*, XIII,16-17), per a qui estudiar humanitats no era un simple gest de filantropia, sinó de *paideia*: “*Qui verba Latina fecerunt..., humanitatem appellaverunt id propemodum quod Graeci παιδείαν; nos emulationem institutionemque in bonas artes dicimus*”. D’ací que els humanistes del 1400 prestaren gran atenció a la filologia i la història com a instruments d’anàlisi de la realitat. Fins a fer de la llengua i la literatura antigues el nucli dur d’un programa pedagògic destinat en primera instància a la formació de l’esperit, a l’elevació moral de l’ésser humà. No debades, per a intel·lectuals com Lorenzo Valla, “el fundamento de toda la cultura debía buscarse en las artes del lenguaje, profundamente asimiladas merced a la frecuentación, el comentario y la imitación de los grandes autores de Roma y de Grecia”. Per a ells, “la lengua y la literatura clásicas, dechados de claridad y belleza, habían de ser la puerta de entrada a cualquier doctrina o quehacer dignos de estima.”⁵⁰⁹

La centralitat que per als humanistes tenia l’eloqüència, entesa com a capacitat de persuasió, s’explica per trobar en aquesta disciplina la “conjunción de deleite y provecho enderezado al diálogo entre los hombres, a la actuación social, a la vida civil. Claro está, pues, que el humanismo, de raíz, había de sentirse tan proclive a la ética como extraño a la metafísica.”⁵¹⁰ Comptat i debatut, el programa d’humanitats defensat pels humanistes, reforçava l’ensenyament de gramàtica, retòrica i poesia, tenint la història i la filosofia moral com a matèries de reforç, que contribuïen –totes ensems– a la formació integral d’un home virtuós, d’un ésser encaminat a practicar la *virtus*. La dignitat de l’home retrobat amb ell mateix, la llibertat creativa, i la defensa del valor i l’autonomia de la *poesia* (en sentit extens: la literatura imaginativa i de ficció), eren patrimoni comú dels defensors d’aquesta línia pedagògica i de pensament.⁵¹¹

Pel que fa estrictament a les idees filosòfiques, la revolució de l’humanisme tingué per conseqüència un intent de conciliació entre Aristòtil, restaurat el sentit genuí dels seus escrits per traduccions directes del grec, i un Plató redescobert, gràcies també als estudis de grec. Avançat el segle XV, el neoplatonisme cobraria auge, sobretot a Florència, amb una deriva més o menys mística. A banda d’això, l’epicureisme i

---

erudición clásica, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 41-72 (ps. 41-44).

⁵⁰⁹ RICO, Francisco, *El sueño del humanismo...*, p. 19.

⁵¹⁰ RICO, Francisco, *Humanismo y ética*, vol. 1 de CAMPS, Victoria (dir.), *Historia de la ética*, Crítica, Barcelona, 1988, p. 510.

⁵¹¹ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 12-14 i 51-52.

l'estoïcisme dels antics cridaren l'atenció dels humanistes del primer *Quattrocento*, que aspiraven a prendre distància respecte de l'ètica medieval cristiana. L'entusiasme pel redescobriments de l'home i del valor de les regles morals, eclipsava el vell interès –tan escolàstic i medieval– per les lleis de la física o pel saber metafísic. Així, els humanistes, de la mà d'un pensament estoic filtrat per la indefugible visió cristiana de la vida, exaltaran la força de l'ànim, el control de les passions i l'autarquia del savi. És a dir, propugnaran l'esforç actiu d'un home que viu en plenitud al món; que rebutja la vida *contemplativa* i la renúncia al món dels anacoretes i dels framenors; que aposta per una vida *activa* i un comportament virtuós (Bruni, Salutati, Poggio, Alberti...). Ara bé, el rescat d'un epicureisme compatible amb el cristianisme (Filelfo, Valla...) els portarà a exaltar, al costat dels deures morals, la llibertat d'un home abocat a l'acció i a la satisfacció del plaer. Aquest plaer no s'entén com l'abandonament al sensualisme, sinó com la realització de l'antic ideal aristotèlic de l'*eudaimonia*: l'estat de felicitat que aporta a l'ésser humà la plena realització, la plenitud del ser.⁵¹²

La difusió d'aquestes idees pels àmbits i cenacles intel·lectuals de tot Itàlia – l'anomenada “società dei dotti”⁵¹³ – fou un fenomen cultural de caire revolucionari. Els humanistes eren partícips d'un “mouvement culturel” (polític, artístic, científic), com el qualifica Clémence Revest,⁵¹⁴ de *litterati* interconnectats, no sols pel fet de compartir unes idees afins i revolucionàries, sinó per debatre-les intensament per via epistolar; com si d'un internet de paper *avant la lettre* es tractara. Aquell col·lectiu rupturista es caracteritzava per l'emergència d'una consciència d'elit, fonamentada en la reflexió sobre la història d'Itàlia; una sociabilitat dinàmica (contactes personals que cohesionen el grup; itineraris de savis per corts, universitats i aparells de govern), i una fixació de trets identitaris al voltant de la “redescoberta de l'Antiguitat” amb nous ulls. En aquest sentit, Revest reivindica el concepte de *moviment* com una categoria d'anàlisi històrica –“spécifique et stimulante pour l'histoire culturelle”– que ajuda a explicar la ràpida

---

⁵¹² Vegeu una síntesi molt aconseguida de tot aquest ideari en: MONTALDO, Aniello, “L'etica, il piacere e la libera ricerca”, capítol de *Le filosofie moderne*, vol. 1 de CASERTANO, Giovanni – MONTANO, Aniello – TORTORA, Giuseppe, *Storia delle filosofie. Per le scuole medie superiori*, Il Tripode, Nàpols, 1988.

⁵¹³ ASOR ROSA, Alberto, *Storia della letteratura italiana*, La Nuova Italia, Florència, 1987, p. 110.

⁵¹⁴ Es tracta, en qualsevol cas, d'una expressió ja clàssica, consagrada per KRISTELLER, Paul Oskar, *The Humanistic Movement. The Classics and Renaissance Thought*, Cambridge University Press – Harvard University Press – Oxford University Press, Londres, 1955.

eclosió, expansió i consolidació de l'humanisme pels anys 1400-1430.⁵¹⁵ Perquè, si bé ho mirem, el triomf del moviment fou cosa de dues generacions.

Si Coluccio Salutati (1332-1406) fou encara un precursor de la revolució cultural –el darrer “prehumanista”–, la generació de Leonardo Bruni (1379-1444) ja s'havia educat en els *studia humanitatis*. De manera que l'humanisme primaverall encetat amb Petrarca trobarà el seu moment solsticial en la dècada del 1440, just abans de donar pas a l'esplèndid estiu del Renaixement. “Valla muere en 1457”, recorda Francisco Rico, i afig: “En torno a esta fecha (...) el humanismo ha alcanzado respeto y prestigio, hasta ir entrando en los círculos del poder y del dinero, y, sobre todo, se le han entregado las llaves de la pedagogía.”⁵¹⁶ De fet, el Renaixement dels segles XV-XVI no és sinó l'expressió material i institucional –princesca, cortesana, artística, bibliogràfica, universitària– del triomf del moviment humanista; primerament a tota Itàlia, i, en acabant, a la resta d'Europa. Així, constata Ángel Gómez Moreno, “mientras el estudio del Humanismo se limita, de hecho, a un grupo de individuos, las señas de identidad del Renacimiento se buscan en la sociedad toda.”⁵¹⁷

Si l'ideari classicista i antropocèntric dels humanistes triomfa a tot arreu és “porque consiguió en las altas esferas un número de padrinos generosos. Fueron ellos, principalmente, quienes favorecieron el clima y proporcionaron los medios necesarios para que las propuestas de los humanistas se concretaran en prácticas e instituciones de larga repercusión social.” Si l'aristocràcia no haguera donat suport a aquell col·lectiu elitista, “el humanismo se habría quedado (...) en otra escuela de pensamiento, en una tendencia intelectual más, sin una auténtica presencia pública”.⁵¹⁸ En aquest sentit, el paper propagandístic exercit per estadistes de primer orde, com Alfons el Magnànim, Francesco Sforza o Lorenzo de' Medici, resultà providencial per a l'abast continental del moviment: “Con ejemplos como los italianos, de Nápoles a Milán, costó relativamente poco que príncipes, grandes señores, magnates, entendieran los *studia humanitatis* como un elemento propio del vivir aristocrático”.⁵¹⁹ Segons Peter Burke, “lo que había comenzado como un movimiento entre un minúsculo grupo de estudiosos

---

⁵¹⁵ REVEST, Clémence, Au miroir des choses familières. Les correspondances humanistes au début du XVe siècle, dins *Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Âge*, 119-2, Roma, 2007, ps. 447-462; ÍDEM, La naissance de l'Humanisme comme mouvement au tournant du XVe siècle, dins *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 68-3, París, juliol-setembre 2013, ps. 665-696.

⁵¹⁶ RICO, F., *El sueño del humanismo...*, p. 73.

⁵¹⁷ GÓMEZ MORENO, Ángel, *España y la Italia de los humanistas: primeros ecos*, Gredos, Madrid, 1994, p. 26.

⁵¹⁸ RICO, F., *El sueño del humanismo...*, p. 81.

⁵¹⁹ *Ibidem*, p. 82.

y artistas se convirtió en una moda”.⁵²⁰ Així les coses, tal com tracta d’anticipar en el terreny de la ficció la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, la *humanitas* apresada dels preceptors d’*studia humanitatis*, la “civiltà” dels italians (formació moral i intel·lectual del *cives* virtuós), esdevindrà una matèria fonamental del programa educatiu dels cortesans del 1500, una via d’accés a la *curialitas* o *courtoisie*, a la condició de membre d’una cort o d’un seguici principesc.⁵²¹

Ara bé, la difusió de la “moda” del Renaixement italià a la resta d’Europa fou desigual i matisable. Per exemple, hi ha qui opina que a la Itàlia meridional – sociològicament tan distinta de la septentrional– no hi hagué realment humanisme. Recordem que els inicis del moviment humanístic italià dels segles XIV-XVI són situats pels especialistes al voltant del 1300 i “en los *comuni* italianos, en cuya vida urbana valían tan poco los silogismos de la escolástica cuanto interesaba un saber abierto a más amplias experiencias personales y colectivas.”⁵²² ¿Tota Itàlia, emperò, formava part d’aquest conglomerat de *comuni* tan actius i tan urbans? ¿O, en realitat, el fenomen caldria circumscriure’l, inicialment i avaluant intensitats, al terç septentrional de la península? L’historiador txec Josef Macek afirma que “l’Italia meridionale e insulare restò completamente estranea al Rinascimento, come se si trattasse di un altro paese (...). Quando parlo, cioè, dell’Italia rinascimentale, intendo parlare –geograficamente– dell’Italia centrale e settentrionale del secolo XIV-XVI”.⁵²³ El que vol indicar-nos el pensador marxista, realment, és que les condicions econòmiques i socials de Nàpols o Sardenya, i per extensió les de la Península Ibèrica, no tenien res a veure amb les del nord d’Itàlia, un espai dominat sociopolíticament per una burgesia mercantil urbana: Florència, Siena, Pisa, etc. En conseqüència, les bases socials d’aquells països no podien sostenir igualment el pes històric d’unes idees tan innovadores.

No obstant això, sí que hi havia factors afavoridors per a la difusió: a Nàpols, per exemple, la voluntat i el projecte propagandístic del rei Alfons; a la Corona d’Aragó, una gens menyspreable burgesia urbana (Barcelona, València, Mallorca) que enviava

---

⁵²⁰ BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, en versió castellana de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000, p. 21.

⁵²¹ YNDURÁIN, Domingo, *Humanismo y Renacimiento en España*, Cátedra, Madrid, 1994, p. 59.

⁵²² RICO, Francisco, *Temas y problemas del Renacimiento español*, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 1-27 (p. 10).

⁵²³ MACEK, Josef, *Il Rinascimento Italiano*, Editori Riuniti, Roma, 1981 [1965] (trad. de l’original txec a l’italià per Hana KUBISTOVA CASADEI), p. 5.

els seus adolescents a estudiar en universitats italianes,⁵²⁴ i a Castella, una aristocràcia lletraferida i bibliòfila; minoritària encara, però sotmesa a allò que Sanvisenti, pel 1902, denominava “i primi influssi” de la literatura italiana.⁵²⁵ Així, pel que fa concretament al cas de Nàpols, el determinisme socioeconòmic de Macek és contestat per autors com Cappelli, que consideren essencial la “collaborazione fattiva tra la classe intellettuale umanistica e i gruppi al potere e che, in tale contesto, la situazione della Napoli aragonese, con una dinastia nuova e un gruppo di intellettuali ‘di importazione’; cioè non autoctoni, era particolarmente favorevole a questa forma di sinergia”. De manera que, entre el 1465 i el 1494, després d’unes dècades de pau relativament sostinguda, la cultura humanística trobarà implantació al regne i afavorirà la incorporació de Nàpols, amb tota plenitud, a l’univers intel·lectual i artístic del Renaixement.⁵²⁶

L’humanisme de Nàpols era “originariamente un movimento estraneo, importato, che fioriva solo alla corte di Alfonso il Magnanimo”, però a la fi del segle XV, tanmateix, “era penetrato per diverse vie nella società napoletana”.⁵²⁷ L’Acadèmia Pontaniana (1447-1542) s’havia consolidat com un lloc de debat d’idees d’avantguarda. I el que fins aleshores s’havia considerat l’“expressió cultural d’una societat urbana i laica”, l’humanisme civil nord-italià, havia arrelat en un país eminentment agrícola i feudal, dominat per una aristocràcia terratinent. No sols per l’aparició de les primeres figures intel·lectuals de l’humanisme autòcton (De Jennaro, els germans Acquaviva, il Galateo, Tristano Caracciolo),⁵²⁸ sinó també perquè les noves idees començaven a ser assumides per les classes dominants de la ciutat i del regne partenopeu.

En aquest sentit, la tractadística pedagògica de Giovanni Pontano, l’adés referit Tristano Caracciolo i Diomedea Caraffa ajuda a documentar com i de quina manera s’havia operat un canvi de mentalitat entre els cortesans del *Reame*. El paradigma comportamental del nord d’Itàlia, basat en la configuració d’un nou cortesà exemplar, home d’armes i lletres, i en la lectura de clàssics com l’*Ètica per a Nicòmac* d’Aristòtil o el *De officiis* de Ciceró, havia penetrat amb força en la Nàpols del rei Ferran I. La

---

⁵²⁴ PÉREZ MARTÍN, Antonio, Primeros juristas valencianos en la Universidad de Bolonia, dins *Aulas y saberes. VI Congreso Internacional de Historia de las Universidades Hispánicas (València, 1999)*, Universitat de València, València, 2003, vol. 2, ps. 301-320.

⁵²⁵ SANVISENTI, I *primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla letteratura spagnuola*, Milà, 1907

⁵²⁶ CAPPELLI, Guido, Introduzione: Il *De principe* di Giovanni Pontano e l’Umanesimo politico del Quattrocento, dins PONTANO, Giovanni, *De principe. Testo latino a fronte*, ed. a cura de Guido CAPPELLI, Salerno, Roma, 2003, ps. IX-LXXXI (p. XXXVII).

⁵²⁷ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 291.

⁵²⁸ *Ibidem*, p. 296.

nobiltà di seggio napolitana, com documenta Giuliana Vitale, havia començat a assumir el rol social i cultural que el Renaixement li exigia.⁵²⁹

* * *

Influxos, importació, difusió... Tan interessant és veure com es difonen i arrelen en diferents ciutats i països les idees de l'Humanisme, com observar l'adaptació que se'n fa, ja no tan sols en àmbits geogràfics, sinó també en distints ambients socials. Peter Burke, en posar l'èmfasi sobre la "recepció" i el receptor, ha aportat una mirada distinta que ajuda a comprendre millor la consolidació d'allò que diem el Renaixement. "La recepció", observa Burke, "era el opuesto complementario de la tradición; ésta era un proceso de transmisión, aquélla, de incorporación" Així ho advertien ja els filòsofs escolàstics: "*Quidquid recipitur, ad modum recipientis recipitur*", és a dir, "qualsevol cosa que es rep, és rebuda a la manera del receptor".⁵³⁰ El resultat d'aquesta incorporació de noves idees, que afecta i trasbalsa el saber "tradicional" preexistent, sol ser quasi sempre un inevitable "bricolatge" de coses velles i novelles, una "recepció creativa" modulada pel filtre cultural del receptor. Observa Burke: "Un boceto del siglo XV, por ejemplo, hacía que el Partenón pareciera un poco gótico". El bricolatge, el sincretisme, la hibridació, l'eclecticisme, constitueixen una qualitat intrínseca de les manifestacions artístiques del Renaixement, un intent conscient d'harmonitzar elements de cultures solapades.⁵³¹ I no troben expressió solament en el camp de les belles arts – per exemple, en l'arquitectura plateresca castellana del segle XV–, sinó també en el de les belles lletres. És el cas de "ce singulier mélange de gothique et Renaissance" que és la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, tal com la presentava al públic erudit Milà i Fontanals en una publicació del 1876.⁵³² Bricolatge literari bellament reeixit.

D'especial interès per a contextualitzar i explicar la sensació d'eclecticisme cultural que transmet el *Curial*, és observar el que succeeix al nord d'Itàlia, als territoris que són bressol del Renaixement. La cavalleria de la Toscana, l'Emília-Romanya, el Vèneto, la Llombardia i el Piemont estava molt influïda per la cultura cavalleresca que

---

⁵²⁹ VITALE, Giuliana, *Modelli culturali nobiliari nella Napoli aragonese*, Carlone ("Immagini del medioevo", 6), Salerno, 2002.

⁵³⁰ BURKE, P., *The European Renaissance...*, p. 15.

⁵³¹ *Ibidem*, ps. 16-18.

⁵³² MILÀ FONTANALS, Manuel, Notes sur trois manuscrits: I) un chansonnier provençal; II) un roman catalan; III) une traduction catalane de la *Disciplina clericalis* de Pierre Alphonse, dins *Revue des Langues Romanes*, 10/2, Montpellier, 1876, ps. 225-240 (II, ps. 233-238); reed. en *Obres completes*, Barcelona, 1980, vol. 2, ps. 485-492.

arribava de França: llengua, indumentària, armes, cerimònies, lectures.⁵³³ Raó per la qual, quan les idees del Renaixement foren assumides a les corts principesques, ho feren impregnades d'un substrat cultural molt concret, "contaminades" per un univers gòtic preexistent i llargament hegemònic a tot Europa. La dialèctica que s'establí aleshores entre el vell i el nou paradigma es posa de manifest, per exemple, en l'estètica entre gòtica i renaixentista del Pisanello (ca. 1395-1455), la literatura èpica al temps que mitològica de les *Stanze per la giostra* del Poliziano (1454-1494) o el panteó clàssic amb aires medievalitzants que sublimà el pinzell de Botticelli (1445-1510). L'univers grecollatí, clàssic, es revalorà i s'emprà per a celebrar la fi de "l'edat mitjana" – concepte inventat aleshores– i començar la *restitutio Antiquitatis*. Tot i ser aquesta la voluntat i la meta, el que realment es produí i es verificà –si més no, en els àmbits de poder i riquesa del *Quattrocento* italià– fou la construcció i exhibició d'un art i d'una literatura que són el resultat de la simbiosi entre els referents francooccitans, que hi perseveraven després de segles, i l'aportació *classicheggiante*.

La "barreja entre gòtic i renaixement", que no té res de singular, per ser comuna i general als àmbits aristocràtics del *Quattrocento* italià, rep habitualment el qualificatiu d'"umanesimo cavalleresco", encunyat per Ruggero Ruggieri.⁵³⁴ L'etiqueta, tot i contenir una *contradictio in terminis*, ens alligona sobre la peculiar "recepció" –per tornar a analitzar-ho des de la perspectiva de Burke– que el classicisme reviscolat pels humanistes adquirí entre una classe social, l'aristocràcia italiana, amerada encara pels conceptes morals de la *chevalerie* transalpina –l'*ethos* cavalleresc– i pels valors estètics d'un gòtic *flamboyant* que assolí aleshores caràcter internacional. Seria preferible, tanmateix, esmenar el terme definitori de Ruggieri segons la proposta de Gloria Allaire: "per i lettori laici ben istruiti ed entusiasti delle letture dei paladini", l'afició compartida pels clàssics i per les històries cavalleresques, s'hauria d'anomenar, "invece, una 'letteratura cavalleresca umanistica' o meglio, 'una cavalleria umanistica'".⁵³⁵

Des d'aquesta perspectiva, resulta molt fàcil identificar en *Curial e Güelfa* una mostra més de cavalleria humanística. En paraules de Jean-Marie Barberà, traductor de la novel·la al francès, estariem al davant d'"une sorte de gourmandise de la vie même",

---

⁵³³ Per les corts septentrionals, circulava molta literatura cavalleresca i francesa en general. Vegeu, entre d'altres, DELCORNO BRANCA, Daniela, *Tristano e Lancillotto in Italia: studi di letteratura arturiana*, Longo ("Memoria del tempo", 11), Ravenna, 1998.

⁵³⁴ RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (1a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (2a), ps. IX-X.

⁵³⁵ ALLAIRE, Gloria, Andrea da Barberino: prospettive vecchie, nuove... lontane, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni ("Studi e testi. Serie di filologia e letteratura", 28), Roma, 2006, ps. 31-40 (p. 35).

on es conjumina el ritme alegre de la gesta artúrica i el roman cortés, amb les llums del Renaixement italià, “au point que l’on pense parfois parcourir de l’intérieur un tableau fleuri de Botticelli”.⁵³⁶ Seria interessant, doncs, analitzar on comencen i on acaben els components medieval i renaixentista d’aquesta obra, i explicar com i de quina manera els intentà harmonitzar el seu anònim autor. Perquè, interpretada l’obra en el context cultural de la cavalleria humanística,⁵³⁷ no sols comprendríem millor la intenció literària de l’escriptor, sinó que podríem emmarcar-la –d’una manera coherent– en un determinat àmbit de producció i en el context cultural que li pertoca. Tindríem així una noció del que hauria pogut suposar la recepció de l’humanisme a la Corona d’Aragó si realment s’haguera produït una difusió del moviment humanístic a la Barcelona o la València del 1440, com efectivament es produí a la Nàpols d’Alfons el Magnànim.

La recepció ibèrica de l’humanisme (I): l’humanisme català

La rica burgesia mercantil concentrada en ciutats populoses, els aparells burocràtics dels sistemes comunals de govern i la proliferació d’universitats per l’elevada demanda d’estudis, són els factors que propiciaren l’eclosió del moviment humanístic al nord d’Itàlia. El nivell d’alfabetització donà un salt espectacular en el *Quattrocento*, i ajudà a un dinamisme cultural que responia a estímuls i a motivacions “nacionals” endògenes. Els altres països d’Europa –la perifèria cultural– no disposaven de bases socioeconòmiques adequades, assimilables a les italianes, per a incubar un humanisme “nuclear” o per a participar plenament del Renaixement tal com s’entenia a Florència. Tanmateix, per tot arreu d’Europa existien ciutats populoses, burgesos que consumien productes literaris, prestigioses universitats i aparells de govern –els de l’estat modern– en plena fase d’expansió i desenvolupament. Amb la qual cosa, s’afavoria la ràpida difusió de les idees i la recepció de l’humanisme, esdevingut el paradigma del saber a tot Europa en el primer terç del segle XVI.

---

⁵³⁶ Tal com es fa constar en la contraportada d’ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007.

⁵³⁷ Com fa BUTINYÀ, Júlia, El humanismo catalán en el contexto hispánico, dins *La corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 37-1, Lawrence (Kansas), 2008, ps. 27-71 (p. 38), quan afirma que Curial, Alfons el Magnànim i el marquès de Santillana encaixen en un nou model d’aristòcrata, un “nuevo tipo humano” que és el propi de “la caballería humanista”. Els paradigmes d’aquest nou cavaller d’armes i lletres eren incomptables a la Itàlia del 1450-1500. Els casos ibèrics, com el de Santillana, eren, per contra, excepcionals, però sí que manifesten com i de quina manera es difonien des d’Itàlia a la perifèria d’Europa els nous corrents culturals, i com eren assimilades algunes idees de l’humanisme.

Les peculiaritats locals i regionals havien anat aigualint-se en la segona meitat del segle XV. Els manuals italians començaven a fer-se presents ja a tot arreu del continent, i a incorporar-se als plans universitaris d'estudis. De manera que l'humanisme era ja un moviment internacional pel 1500. Com afirma Ottavio di Camillo, eren moltes més les coincidències d'esperit que les diferències d'enfocament cultural en els distints països d'Europa.⁵³⁸ Els conceptes particularistes agitats pel nacionalisme romàntic decimonònic –del tipus *Renacimiento español*, *humanisme català*, etc.– presenten una nul·la efectivitat com a eines interpretatives. No deixen de ser sinó instruments al servei d'ideologies patriòtiques desfasades (i, historicament, anacròniques). Si determinem l'*humanisme* amb gentilicis com *català*, *castellà*, etc., ho farem amb voluntat de precisió geogràfica i geolingüística, no pas ideològica o “nacional.” I amb més motiu encara quan ens consta que el moviment humanístic el protagonitzaren unes elits i uns individus concrets, i no els pobles on eren nats, vivien o es naturalitzaven.

A la Corona d'Aragó, la seqüència cronològica de l'arribada de les noves idees humanistes, la implantació d'aquestes i el triomf del Renaixement, és paral·lela a la resta de la perifèria continental. S'enceta amb els influxos del moviment humanista italià des de la dècada del 1430 (emblemàtica, en aquest sentit, és l'arribada a Barcelona de Barzizza, el 1432). Continua amb les grans singularitats intel·lectuals formades en universitats i corts italianes (1450-1500). I es precipita amb l'hegemonia en l'àmbit acadèmic del programa pedagògic de l'humanisme (segle XVI). L'humanisme diguem-ne “català” del segle XV serà, doncs, tardà i afavorit per estímuls externs i factors exògens. Tot això si entenem per *humanisme català* allò que s'entén a la resta d'Europa, i no ens limitem a fer ús impropï d'aquesta etiqueta, per inèrcia d'una tradició historiogràfica romàntica, que ha sigut satisfactòriament confutada.

Si llegim bibliografia antiga, comprovarem l'abast que el mite de l'existència d'un “humanisme català” des de Joan I fins a la fi del segle XV (*ca.* 1380-1500), havia adquirit des de la fi del segle XIX, amb assaigs literaris com els d'Antoni Rubió i Lluch: *El Renacimiento clásico en la cultura catalana*, 1889; *Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català*, 1918.⁵³⁹ La burgesia de la Barcelona metropolitana, moderna i industrial del 1890 maldava per certificar el pedigrí europeu de la nació que

---

⁵³⁸ DI CAMILLO, Ottavio, Fifteenth-Century Spanish Humanism: Thirty-Five years later, dins *La corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 39, Lawrence (Kansas), 2010, ps. 19-66 (p. 57).

⁵³⁹ RUBIÓ LLUCH, Antoni, *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*, Tipogr. de Jaume-Jesús Roviralta, Barcelona, 1889; ÍDEM, Johan I, humanista, i el primer període de l'humanisme català, dins *Estudis universitaris catalans*, 10, Barcelona, 1917-1918, ps. 1-117.

volia “reviure”; com una manera més per a distanciar-se de l’endarrerida i retardatària Espanya finisecular. El fet d’airejar en la publicística cultural un “Renaixement” i un “humanisme” catalans dels segles XIV i XV, contribuïa efectivament a la dignificació de la pàtria i a l’exaltació romàntica d’allò que aleshores es coneixia com “les glòries nacionals de Catalunya”. En aquest sentit, tenen plena justificació les observacions de Lola Badia quan afirma que “L’*humanisme català* és una maniobra noucentista, un típic producte de la necessitat de retrobar una història nacional de Catalunya que estigui d’acord amb un determinat ideal i, sobretot, amb un determinat programa polític cívic”.⁵⁴⁰ Ideologia apriorística, i poc més. El que caldria haver fet, sense premeditació, és fonamentar l’existència d’aquest període, i acotar-lo cronològicament, si existí, en base a un estudi previ de la producció literària o escrita en general.

Badia féu un succint repàs del recorregut del concepte –o etiqueta historiogràfica– *humanisme català*, per a justificar entre altres coses el caràcter presumptament humanístic del *Somni* de Bernat Metge. Un jove Martí de Riquer, en publicar un opuscle divulgatiu titulat *L’humanisme català* (1934), consagrà l’expressió definitivament per als manuals de cultura catalana, tot i que la seua exposició suscitava debat. No obstant això, la imminència de la guerra i la postguerra, posposaren aquest debat acadèmic fins al 1979, quan Lola Badia decidí actuar amb esperit iconoclasta sobre una construcció conceptual de difícil justificació: “Un *humanisme català* sense caçadors de manuscrits, ni neoplatònics, ni editors de textos ni estudiosos sistemàtics del grec, ni imitadors dels clàssics pròpiament dits”. El fet que hi haguera interès per la cultura clàssica des del segle XIV o que s’hagueren fet traduccions al català d’obres grecollatines no justificava –segons el seu criteri– l’alegre utilització d’aquella expressió. Raó per la qual proposava “jubilar honorablement el concepte” i, si de cas, adoptar qualificatius com el de protohumanista; o etiquetes com la de *paleohumanista*, aplicada per Joan Fuster a Metge,⁵⁴¹ a fi de donar cabuda als escriptors que iniciaren, amb passes dubitatives i tímides innovacions, el trànsit de l’edat mitjana al Renaixement.⁵⁴²

En defensa d’aquest desmuntatge del tòpic historiogràfic de l’humanisme català, s’han posicionat estudiosos de prestigi, que coneixen bé l’època i el moviment. Així les

---

⁵⁴⁰ BADIA, Lola, L’“humanisme català”: formació i crisi d’un concepte historiogràfic, dins BURGUERA, Jordi – MASSOT, Josep (coords.), *Actes del cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Andorra, 1-6 octubre 1979)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, ps. 41-70; reed. dins BADIA, Lola, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1988, ps. 13-49.

⁵⁴¹ FUSTER, Joan, *Heretgies, revoltes i sermons. Tres assaigs d’història cultural*, Barcelona, 1968, p. 17.

⁵⁴² BADIA, L., L’“humanisme català”: formació i crisi..., ps. 42-43.

coses, Francisco Rico es fixa en un famós intercanvi epistolar del 1386, entre Lluís Carbonell, escrivà del bisbe de Girona, i Pere des-Pont, escrivà reial, intel·lectuals catalans que mantenien vincles amb la cort d'Avinyó. Des-Pont esmenta en una lletra la figura de Petrarca i Carbonell s'interessa per saber qui és. Ambdós interlocutors són escriptors formats en *artes dictaminis*. Ells i altres que els succeïren en tasques administratives no disposaven d'obres de Petrarca, sinó de florilegis de sentències que l'esmentaven, dins la lògica tradicional dels *dictatores* medievals, on el pare de l'humanisme era sotmés a trivialitzacions i a tergiversacions de la lletra i de l'esperit. Amb la qual cosa, difícilment es poden utilitzar mencions d'aquesta mena a títol d'instruments probatoris de “l'arribada” de Petrarca a Catalunya.⁵⁴³

Com també és un tant incongruent, des d'una perspectiva historicoliterària, argumentar –com feia Jordi Rubió el 1963– que la versió del *Griseldis* de Petrarca elaborada per Bernat Metge en la dècada del 1380 “va obrir la porta al Renaixement a Catalunya”;⁵⁴⁴ quan les portes del Renaixement florentí encara no s'havien d'obrir fins a ben entrat el segle XV. Amb una cancelleria dominada per la prosa ciceroniana –reblada emfàticament per Arnau Fonolleda⁵⁴⁵–, i una música trobadoresca de fons a la cort, acompanyant els versos dels poetes d'Alfons el Magnànim, caldrà esperar a ben entrada la segona meitat del segle XV per a poder parlar d'un humanisme català. Lola Badia, circumscribint-se exclusivament al terreny de la literatura, es mostra taxativa sobre la inoportunitat de continuar sostenint la idea d'un humanisme en els escriptors nostrats del segle XV, inclòs –cosa que es podria matisar– l'autor del *Curial*:

“Dic i afirmo que el terme *humanisme* no defineix la cultura literària dels nostres escriptors en vulgar dels segles XIV i XV, de Metge a March, a Martorell, a Corella o a l'anònim del *Curial*, perquè la part del seu rerefons intel·lectual que es vincula directament als mestres italians que van difondre aquest moviment (Petrarca, Salutati, Bruni, Valla, Beccadelli...) és marginal i anecdòtica en

---

⁵⁴³ RICO, Francisco, Petrarca y el “humanismo catalán”, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (eds.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 257-292 (ps. 267-272).

⁵⁴⁴ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Sobre Sal·lusti a la cancelleria catalana, dins *Spanische Forschungen der Gorresgesellschaft*, 21, Münster, 1963, ps. 233-249; reed. dins RUBIÓ, J., *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, ps. 271-295.

⁵⁴⁵ RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234; RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV, dins *Revista de Llengua i Dret*, 3, Barcelona, 1984, ps. 71-76.

comparació a la massiva presència d'elements que procedeixen de la gran mar de l'escolàstica.”⁵⁴⁶

El mateix Rubió i Balaguer era plenament conscient de les “exageracions” en què solien incórrer els historiadors de la nostra literatura, portats per la inèrcia bibliogràfica o per l'afany de demostrar que Catalunya participà també del fenomen europeu del Renaixement. Ho reconeix quan afirma que “és el regnat de Joan II i de Ferran el Catòlic quan podríem parlar d'humanistes en la història de la cultura catalana, sense incórrer en exageració”.⁵⁴⁷ I, com que no pot existir Renaixement –cultural, artístic, literari– sense l'impuls anticipat i paral·lel d'un moviment intel·lectual de caire humanista, doncs també resultaria impropï parlar d'un Renaixement català en la primera meitat del segle XV. De fet, quan Guiniforte Barzizza es presentà al palau reial de Barcelona, amb la seua eloqüent parènesi humanística, donant exemple personal als potentats dels beneficis pedagògics dels *studia humanitatis* (1432), no trobà cap interlocutor capaç de saber exactament a què s'hi referia: “*His studiis, quod omnes praedicant* [a Itàlia, se sobreentén], *egregie tua Maiestas* [el rei Alfons], *operam dat, in quibus cum Gasparinus, olim pater meus, orator ac philosophus claruerit...*” El que s'estava presentant en aquest país tan allunyat del centre d'Europa, no era ja un docte professor italià, sinó un nou paradigma de savi: l'orador, filòsof i poeta instruït en el coneixement i en la imitació crítica dels millors clàssics antics.⁵⁴⁸ Segons Peter Burke, l'esdeveniment seria un més de la cadena de contactes iniciada pels humanistes italians amb la resta d'Europa, episodis transcendents per a la difusió continental del moviment renovador. Constituïa “el inicio de una tendencia en la que humanistas italianos menores se convirtieron en figuras relativamente importantes en el extranjero, al pasar de la periferia del centro al centro de la periferia”.⁵⁴⁹

Acceptada raonablement, doncs, la proposta de Lola Badia, constataríem l'avinentsa d'un “prehumanisme” italià que aniria de Dante a Salutati (ca. 1304-1400),

---

⁵⁴⁶ BADIA, Lola, El terme ‘humanisme’ no defineix la cultura literària dels nostres escriptors en vulgar dels segles XIV i XV, dins *L'Avenç*, 200, Barcelona, 1996, ps. 20-23 (p. 23).

⁵⁴⁷ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Humanisme i decadència?, dins *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, ps. 352-359 (p. 357).

⁵⁴⁸ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 155; citat i comentat, en el sentit que apuntem, per CAPPELLI, Guido M., Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV, dins *Faventia*, 19/1, Palma de Mallorca, 1997, ps. 89-108 (ps. 90-91).

⁵⁴⁹ BURKE, Peter, *The Italian Renaissance. Culture and Society in Italy, 1420-1540*, Batsford (“Studies in Cultural History”), Londres, 1972; trad. a l'espanyol com: *El Renacimiento italiano. Cultura y sociedad en Italia*, Alianza, Madrid, 2000 (2a ed.), ps. 54-55.

i d'un "prehumanisme" català que ens portaria de Bernat Metge a *Curial e Güelfa*, amb comptades estacions intermèdies. I no serà fins a mitjan segle XV quan realment comencen a arribar d'Itàlia a la Corona d'Aragó les primeres manifestacions clares d'una ideologia humanista formada. En la mateixa línia es manifesten els estudiosos del fenomen a Castella, on la vella etiqueta tòpica d'un presumpte "humanismo castellano" –posada ja en qüestió i en redefinició per les reflexions de Jeremy Lawrance⁵⁵⁰– s'aparta com més va més de les discussions acadèmiques d'avantguarda.⁵⁵¹ Els estudiosos de la literatura espanyola del segle XV prefereixen parlar ara, més cautelosament, de la major o menor "receptividad al humanismo" italià per part de lletraferits castellans.⁵⁵² Així mateix, consideren la línia revisionista oberta per Badia –pel que fa a la veïna Corona d'Aragó– com "un verdadero hito en la historiografía sobre el asunto".⁵⁵³

No obstant això, persisteix en la tractadística catalana un corrent acadèmic que es reivindica continuador de la perspectiva d'anàlisi de Miquel Batllori, segons el qual podríem entendre l'*humanisme*, no com un moviment de renovació en l'ensenyament de la gramàtica, sinó com un corrent filosòfic que manifesta "l'emergència de l'individu humà al primer pla de les preocupacions intel·lectuals."⁵⁵⁴ I aquesta –diguem-ne– "sensibilitat humanística" es manifestaria ja, d'una manera molt primerenca, a la Corona d'Aragó del segle XIV. Fins al punt de fer viable l'aparició a Barcelona d'un escriptor innovador –lector crític dels clàssics– com Bernat Metge: una figura literària i intel·lectual que seria impensable aleshores a Castella. Vistes així les coses, es podria considerar el *Somni* (1398) "la primera obra pròpiament humanística de la Península Ibèrica, en una prosa renaixentista completa".⁵⁵⁵ Júlia Butinyà sembla subscriure

---

⁵⁵⁰ LAWRENCE, Jeremy N. H., Humanism in the Iberian Peninsula, dins GOODMAN, Anthony – MACKAY, Angus (eds.), *The Impact of Humanism on Western Europe*, Longman, Londres, 1990, ps. 220-258.

⁵⁵¹ Com comentaren en l'apart següent d'aquest capítol.

⁵⁵² D'acord amb un plantejament ja avançat per RICO, Francisco, Temas y problemas del Renacimiento español, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. *Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 1-27 (p. 15).

⁵⁵³ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el "De vita felici"*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002, p. 13, n. 3.

⁵⁵⁴ Tal com ho expressa PUIG OLIVER, Jaume de, Humanisme català?, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 10, Barcelona, 1991, ps. 292-297 (p. 296).

⁵⁵⁵ BATLLORI, Miquel, *De l'humanisme i del Renaixement (Obra completa, vol. 5)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre ("Biblioteca d'estudis i investigacions", 22), València, 1995, p. 30.

aquesta proposta,⁵⁵⁶ en la línia de defensa l'existència d'un primerenc *Humanisme català* i de la Corona d'Aragó, en els termes en què el planteja Batllori.⁵⁵⁷ En conseqüència, tracta d'observar com aquest corrent de pensament humanista –de dignificació de l'ésser humà, de relectura dels clàssics– emergeix, evoluciona positivament i va consolidant-se a través d'obres literàries com les de Ramon Llull (ca. 1232-1315), Bernat Metge (ca. 1346-1413) o l'anònim autor de *Curial e Güelfa* (ca. 1440-50).⁵⁵⁸

Les accepcions d'*humanista* i *renaixentista* de què fan ús Batllori o Butinyà, com s'observa, no coincideixen amb les que hem anat definint i precisant fins ara, ni amb les que fan servir els màxims especialistes a nivell internacional; si més no, en el terreny de la història de la cultura.⁵⁵⁹ Es tracta més aviat de conceptes atemporals i versàtils, que dificulten la contextualització de les obres mestres de la literatura catalana –el *Somni*, el *Curial* o el *Tirant*– en els estadis evolutius de la història de la cultura universal consensuats per la tractadística internacional. De fet, la mateixa Júlia Butinyà observa trets “renaixentistes” en Martorell, un autor que nosaltres considerem del tot medieval,⁵⁶⁰ i així mateix en l'obra de Roís de Corella,⁵⁶¹ un exegeta de la Paraula Sagrada –amb ínfules de cavaller místic i predicador laic– que difícilment combregaria

---

⁵⁵⁶ Malgrat algunes dubitacions inicials, que la portaren a usar el terme “prehumanisme”. Vegeu, per exemple: BUTINYÀ, Júlia, Dues esmenes al ‘*De Remediis*’ i dues adhesions al ‘*Somnium Scipionis*’ en el prehumanisme català, dins *Revista de l'Alguer*, 5, l'Alguer, 1994, ps. 195-207.

⁵⁵⁷ BUTINYÀ, Júlia, Sobre el humanismo catalán y las periodizaciones, dins BUTINYÀ, J. (coord.), ‘*Del humanismo*’. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 251-278; ÍDEM, El humanismo catalán en el contexto hispánico, dins *La corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 37-1, Lawrence (Kansas), 2008, ps. 27-71; ÍDEM, L'humanisme a la Corona d'Aragó, dins *Actes del Congrés Internacional 'Ausiàs March – 550 Aniversari, 1400-1459' (València, 2009)*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2010, ps. 43-64; ÍDEM – RECIO, Roxana, Sobre l'humanisme a la Corona catalanoaragonesa, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 299-320; ÍDEM – CORTIJO, Antonio, Introducció. L'humanisme a la Corona d'Aragó, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. I-XVIII.

⁵⁵⁸ BUTINYÀ, Júlia, *Detrás de los orígenes del humanismo: Ramón Llull*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2006; ÍDEM, *En los orígenes del humanismo: Bernat Metge*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2002; ÍDEM, *Tras los orígenes del humanismo: el 'Curial e Güelfa'*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.).

⁵⁵⁹ Tampoc no trobareu Llull o Metge com a escriptors de referència en els manuals a l'ús sobre l'humanisme i el Renaixement europeus; entre altres coses, perquè es tracta d'autors anteriors a l'eclosió de l'humanisme italià.

⁵⁶⁰ Potser no tant reaccionari ideològicament com el dibuixen BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l'Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

⁵⁶¹ “Más renacentista que humanista”, segons BUTINYÀ, J., Sobre el humanismo catalán..., p. 268.

amb alguns preceptes ideològics de l'humanisme italià, d'inspiració clàssica i pagana; un moralista, en fi, que transformava mites grecotroians en relats edificants.⁵⁶²

Els historiadors de la literatura són conscients de la complexitat cultural que la cultura catalana adquireix en les últimes dècades del segle XIV i les primeres del XV, amb figures de gran interès com Juan Fernández de Heredia, Bernat Metge, Antoni Canals o Andreu Febrer. Això no lleva que aquests creadors –desconeixedors del llatí humanístic i aliens del tot a la pedagogia dels *studia humanitatis*– continuen sent personatges plenament “medievals”. Com en seran també Joanot Martorell i Joan Roís de Corella. Certament, i malgrat els tímids influxos de la cultura italiana *trecentesca* (Dante, Petrarca, Boccaccio) que s'observen ja pel 1380, no es poden qualificar d'“humanistes” els escriptors en llengua catalana dels segles XIV-XV.

Del perill de caure en allò que Oskar Kristeller qualifica de “trampa” conceptual: la de confondre el modern i diàfan concepte d'*humanisme* amb el que significà realment l'*Humanisme* com a moviment filosòfic singularitzat, responsable de les realitzacions del Renaixement i ben acotat cronològicament pels historiadors de la cultura:

“Naturalmente” –adverteix el mestre– “deberíamos empezar por descartar la noción contemporánea de humanismo que indica, de una manera más bien nebulosa, cualquier clase de hincapié en los valores humanos y en los problemas humanos. Gran parte de la discusión reciente sobre el humanismo renacentista ha sufrido por el uso consciente o inconsciente de las resonancias modernas del término, y el resultado ha sido una gran confusión.”⁵⁶³

Quan tractem d'*Humanisme*, ens convindria fer-ho, doncs, servint-nos d'una categoria d'anàlisi que resulte útil per a la història de la cultura en general i de la literatura en particular. Solament durant els regnats de Joan II (1458-1479) i de Ferran II (1479-1516) es podrà parlar amb propietat de l'existència d'“un petit però influent nucli plenament humanista”, representat per intel·lectuals de major o menor prestigi, com el cardenal i polígraf humanista Joan Margarit (Girona, 1422-Roma, 1484); el jurista Joan-

---

⁵⁶² Vegeu SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014.

⁵⁶³ KRISTELLER, Paul Oskar, Los antecedentes medievales del humanismo renacentista, dins ÍDEM, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, ps. 191-212; reed. parcialment dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 35).

Ramon Ferrer (Barcelona, ca. 1415-1490); l'arxiver i cronista Pere-Miquel Carbonell (Barcelona, 1434-1517); l'hel·lenista i amic de Paolo Pompilio, Jeroni Pau (Barcelona, 1458-1497); el protonotari apostòlic Pere de Roca (València, ?-Roma, 1483), contertulià també de Pompilio; el preceptor de Cèsar Borja, Esperandeu Espanyol i de Pacs (Ciutat de Mallorca, ?-1505), del mateix cercle de Pompilio; el prefecte de la Biblioteca Vaticana Pere Garcia (Xàtiva, ca. 1440-Roma, 1505); el cardenal Joan Serra (Xàtiva, ?-Roma, 1517); el cardenal i preceptor de Cèsar Borja, Joan de Vera (Alzira, 1453-Roma, 1503); el cardenal Joan Llopis (València, 1454-Roma, 1501), amic de Pico della Mirandola, Marsilio Ficino, Maquiavel, etc.; el metge humanista Gaspar Torrella (València, 1452?-1520), el professor de Bolonya Ferrer de Gualbes (Barcelona, ?) i un llarg etcètera.⁵⁶⁴ Com s'observa, molts d'aquests intel·lectuals italòfils eren valencians atrets a la cúria romana pel cardenal Roderic de Borja (papa Alexandre VI, 1492-1503), circumstància que ens porta a un àmbit geogràfic "italià". La constatació converteix en pretensiosa i postissa l'etiqueta que usen alguns, indiscretament, d'humanisme "català" o, fins i tot, "valencià". En qualsevol cas, tocaria parlar amb propietat de la participació directa de catalans i valencians en els cenacles de l'humanisme italià del segon *Quattrocento*; o de l'humanisme nòrdic cristià, si ens fixem en Vives.

No obstant això, alguns d'aquests lletraferits, formats en universitats italianes ja plenament dominades per l'esperit de l'humanisme, mostraran fins i tot una consciència de grup o de moviment elitista; amb manifestacions escrites de vocació hispànica (Margarit) o catalànica (Carbonell). Els pocs que tornaren a terres i a universitats hispàniques eren conscients del tresor cultural que portaven amb ells d'Itàlia i que compartien de manera elitista: els *studia humanitatis*. Ho demostra, per exemple, el *De viris illustribus catalanis* o compendi de microbiografies elaborat per Pere-Miquel Carbonell (1476) volent imitar –en un estil i format més modestos, és clar– el *De viris illustribus* de Bartolomeo Facio (1456).⁵⁶⁵ Aquesta primera generació d'humanistes conscients i d'italòfils voluntaristes (personatges vinculats a l'administració reial, la jurisprudència, la jerarquia eclesiàstica, la cort valenciano-romana de Roderic de

---

⁵⁶⁴ Trobareu més noms i referències a: ALCOBERRO, Agustí, L'humanisme català en temps dels Reis Catòlics, dins RIBOT, Luis – VALDEÓN, Julio – MAZA, Elena (coords.), *Isabel la Católica y su tiempo. Actas del Congreso Internacional (Valladolid-Barcelona-Granada, 15 a 20 de noviembre de 2004)*, Insituto Universitario de Historia Simancas – Universidad de Valladolid, Valladolid, 2007, vol. 1, ps. 757-775 (p. 757), i FERRANDO, Antoni, Les "Regles": autoria, gènesi, criteris, context, dins COLÓN, Germà – FERRANDO, Antoni, *Les 'Regles d'esquivar vocables', a revisió*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011, ps. 131-298 (ps. 158-159 i 164-166).

⁵⁶⁵ ALCOBERRO, A., L'humanisme català..., p. 759.

Borja...) manifesten ja nítidament l'assumpció d'ideals portats d'Itàlia, com ara l'esperit historiogràfic crític del cardenal Margarit, o una voluntat de dignificar la llengua llatina, amb manuals de gramàtica com el de Perotti, imprés a Barcelona el 1475. També s'interessaven per depurar la llengua vulgar, com es mostra en les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols* de Jeroni Pau: orientacions lexicogràfiques i estilístiques per a l'ús elegant del català, compilades per Carbonell.⁵⁶⁶

Segons Agustí Alcoberro, fou aquest un moviment rupturista, revolucionari des del punt de vista ideològic, però que no trobà després continuadors a la terra. Amb la qual cosa, es podria dir que l'humanisme català incipient –l'històricament constatable, l'importat d'Itàlia– es diluí de la mà de Nebrija en un humanisme hispànic universitari i sense grans figures, i no adquirí en el segle XVI un caràcter singular o una filiació nacional pròpiament dita.⁵⁶⁷ De fet, la gran figura de l'humanisme als països de parla catalana, Joan-Lluís Vives (València, 1493-Bruges, 1540), abandonà ben jove la pàtria –perseguida per la Inquisició la seua família– i, en conseqüència, la llengua materna, per a apostar pel nou vehicle de cultura: el llatí humanístic. La mancança de fonaments socials i polítics a la Corona d'Aragó desfavorí la formació de grups d'humanistes al servei de magnats, a la manera italiana. Els centres de poder i decisió s'havien traslladat a Castella en temps dels Reis Catòlics, i la rònega aristocràcia de la Corona d'Aragó –on predominaven les micro-senyories i la cavalleria– acabà absorbida per les grans cases castellanès. Amb la qual cosa –conclou bé Alcoberro– l'humanisme català emergent de les dècades del 1470-1490 “fou incapaç de generar una tradició pròpia”.⁵⁶⁸

Durant la primera meitat del segle XV, allò que trobem en l'àmbit de la literatura catalana són “eventi” singulars d'innovació cultural i obertura a corrents estètics procedents d'Itàlia, com diu Guido Cappelli. Per retraure un cas, la traducció que fa Andreu Febrer de la *Divina Comèdia* de Dante (1428-29). En la segona meitat del Quatre-cents, en canvi, ja es pot parlar de “frutti maturi”, com són les obres de Joan Margarit o Jeroni Pau.⁵⁶⁹ Es tractava ja d'intel·lectuals formats a Itàlia i plenament imbuïts de l'esperit de l'humanisme, en un moment en què a Itàlia el moviment ja havia triomfat i començava a projectar els seus èxits sobre la resta del continent. Els editors de

---

⁵⁶⁶ L'atribució d'autoria intel·lectual, tot i l'autoria material de Pere-Miquel Carbonell, sembla recaure en Jeroni Pau, segons Germà Colón i Antoni Ferrando; tot i que aquesta qüestió ha suscitat un prolongat debat. Vegeu BADIA MARGARIT, Antoni M., *Les Regles d'esquivar vocables i la “qüestió de la llengua”*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1999; COLÓN, G. – FERRANDO, A., *Les ‘Regles d'esquivar...’, op. cit.*

⁵⁶⁷ *Ibidem*, p. 772.

⁵⁶⁸ *Ibidem*.

⁵⁶⁹ CAPPELLI, G. M., *Briciole poetiche...*, p. 90.

la gramàtica de Niccolò Perotti a Barcelona (1475), en indicar “que Joan Peyró era ‘*etsi Hispanus, Latinus tamen et in Latio educatus*’, ingènuaament traduïen la inferioritat col·lectiva del país quant a les lletres llatines. Si recordem que Felip de Malla es planyia de la mateixa falla, podríem considerar-la com una constant en el nivell de la cultura hispànica, perquè Lluís Vives també criticava l’endarreriment dels espanyols que estudiaven a París”.⁵⁷⁰ Només cal fer una ullada a la producció literària en llatí, estudiada per Mariàngela Vilallonga, per a comprovar que es tracta d’una col·lecció anecdòtica de poemes, opuscles d’intel·lectuals de segona fila,⁵⁷¹ sense cap fita de gran interès, que meresca ser ressenyada en les històries de la literatura a l’ús.⁵⁷²

Fruits madurs poden ser autors com Alfonso de Palència a Castella o Joan Margarit a Catalunya, que manifesten una sensibilitat filològica pròxima a l’humanisme italià i han assimilat els mètodes de la historiografia humanística. I, tanmateix, “sus trabajos deben verse como empresas todavía aisladas que no llegaron a calar sino entre unos pocos elegidos”.⁵⁷³ El seu paper, en la Península Ibèrica del segle XV, es pot assimilar al que tingueren els precursors de l’humanisme a la Itàlia del segle XIV: figures aïllades com Mussato, Petrarca o Salutati, que, amb el pas de les generacions, donaran lloc a un tot moviment cultural que prompte esdevindrà hegemònic. Realment, alguns d’ells eren personatges d’una *peregrinatio* acadèmica digna d’encomi. El polifacètic Jeroni Pau (Barcelona, 1458-1497), per citar un cas emblemàtic, s’havia format a les universitats de Montpeller, Bolonya, Perusa, Pisa, Florència i Siena (1475-1476). Se’l considera oficialment “el més gran dels nostres poetes llatins”, “el més complet dels nostres humanistes” i “el primer hel·lenista català”. Cal precisar, però, que residí a Itàlia fins el 1492, pocs anys abans de la seua defunció.⁵⁷⁴

---

⁵⁷⁰ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Humanisme i Renaixement, dins *VIII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó, III. ‘La Corona d’Aragó en el segle XVI’* (València, 1-8 octubre, 1967), València, 1973, vol. 2, ps. 9-35 (ps. 22-23).

⁵⁷¹ La majoria, nats en la dècada del 1430.

⁵⁷² VILALLONGA VIVES, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993.

⁵⁷³ COROLEU LLETGET, Alejandro, Humanismo en España, dins KRAYE, Jill (ed.), *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 295-330.

⁵⁷⁴ VILALLONGA, Mariàngela, Una mostra de la poesia llatina quatrecentista als països catalans, dins *Estudi General*, 11 (*Llengua i literatura de l’edat mitjana al Renaixement*), Girona, 1991, ps. 51-71 (ps. 59-60). L’obra de Pau comprén “a més d’obres en prosa, vint-i-dos poemes de ben diversa extensió, epigrames, epitafis, poemes panegírics, poesia amorosa, tots ells en díctics elegíacs, i fins un llarg poema en hexàmetres en el qual descriu la biografia de Sant Agustí”. Se li atribueixen també les *Regles d’esquivar vocables o mots grossers o pagesívols* compilades pel seu cosí Pere-Miquel Carbonell. Vegeu FERRANDO, Antoni, Les “Regles”: autoria, gènesi, criteris, context, dins COLÓN, Germà – FERRANDO, Antoni, *Les ‘Regles d’esquivar vocables’, a revisió*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011, ps. 131-298.

No debades, Jeroni Pau gaudia a Roma d'un ambient intel·lectual propici als seus estudis i a la seua producció cultural, i gaudia allí del mecenatge de Roderic de Borja. Aquest clima i aquest mecenatge resultaven impossibles de trobar a la Barcelona decadent i postbèl·lica de les últimes dècades del segle XV. No és estrany, tampoc, que el *Liber Elegantiarum* del valencià Joan Esteve (escrit el 1472, publicat el 1489), considerat el primer diccionari de la llengua catalana, haguera vist la llum a Venècia.⁵⁷⁵ Així retrata el panorama Jordi Rubió: quan pel 1446 un mestre piemontés, Guascó, s'oferí al Consell de Barcelona per a ensenyar *studia humanitatis* a la ciutat, “no va merèixer resposta dels consellers”. L'any 1460, un “poeta gran e orador” vingut d'Itàlia (és a dir un humanista) tractà d'ensenyar retòrica, tampoc no hi tingué acollida. A València, pels anys 1461-1467, el “poeta ytalià” Francesco de Boccinis es dedicava a llegir “poesia e altres” coses, fins el 1468, quan fou reemplaçat per un tal Niccolantonio (*misser Nicholau Antoni*).⁵⁷⁶ Són aquestes lliçons uns fets culturals excepcionals o esporàdics, que manifesten –això no obstant– la penetració incipient de la cultura renaixentista italiana en àmbit catalànic, de la mà de “mestres” italians.

Ara bé, una altra cosa ben distinta era l'acolliment –pràcticament nul– que el llatí humanístic i el programa pedagògic de l'humanisme tenien en les universitats de la Corona d'Aragó. Rubió i Balaguer parla fins i tot d'una forta resistència en les institucions universitàries en les dècades del 1470-1500. Tot això abans que el nou paradigma d'ensenyament s'hi introduïra finalment en terres de parla catalana, però de la mà d'un gramàtic andalús: Antonio de Nebrija, l'obra del qual –orientada a la renovació del conreu de les lletres llatines– començava a ser divulgada a Barcelona el 1507, amb el beneplàcit de les elits aristocràtiques i ciutadanes.⁵⁷⁷

De fet, el clima intel·lectual de Barcelona, València i Mallorca pels anys 1450-1500 sembla més influït encara pel lul·lisme –sobretot, a Mallorca⁵⁷⁸– o pels corrents místics de la *devotio moderna* centreeuropea, que per la reedició de l'Antiguitat clàssica

---

⁵⁷⁵ MAYER, Marc, Per una aproximació succincta a l'humanisme clàssic als Països Catalans, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 32, Girona, 1993, ps. 187-195 (p. 189).

⁵⁷⁶ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Humanisme i Renaixement, dins *VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, III. 'La Corona d'Aragó en el segle XVI' (València, 1-8 octubre, 1967)*, València, 1973, vol. 2, ps. 9-35 (p. 16).

⁵⁷⁷ *Ibidem*, ps. 16-19.

⁵⁷⁸ BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al Regne de Mallorca, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.293-1310.

que proposava l'humanisme italià.⁵⁷⁹ Així s'entén, per exemple, que el jurista Jaume Pau (Perpinyà, ?-Barcelona, 1466), que havia treballat per a Alfons el Magnànim, declarara estar interessat pels “*humanitatis ac Sacrarum Litterarum studia*”, volent així mostrar la compatibilitat entre els estudis d'allò sagrat i d'allò profà.⁵⁸⁰ Aquest clima espiritual propens –segons Rubió– a la “introspecció mística” té dignes representants en terres meridionals en la figura de Joan Roís de Corella, “mestre en Sacra Teologia” (València, 1435-1497) i traductor del *Cartoixà*,⁵⁸¹ o la del seu gendre, l'hagiògraf Miquel Peres (València, ca. 1455/57-1526), que havia traduït prèviament el *Kempis*.⁵⁸² El *volgarizzamento* i divulgació –per mitjà de la impremta– de textos sagrats, com la malaguanyada *Bíblia* valenciana del 1478,⁵⁸³ generaven molta major expectació que no el de textos clàssics grecolatins, i era estretament vigilat per la Inquisició.

En aquest ambient cultural, el d'uns països de parla catalana dominats encara per una religiositat i una estètica medievals (arquitectura flamígera, pintura gòtica...), feren aparició simultània, l'any 1475, el *Comprehensorium*, editat a València, i el manual de gramàtica de Perotti, publicada a Barcelona.⁵⁸⁴ Aquestes edicions demostren que s'hi estava produint un canvi de “sensibilitat filològica” entre les classes lletrades urbanes, formades ara majoritàriament en universitats italianes. Pensem que, simultàniament, a Castella es publicaven les *Institutiones Latinae* de Nebrija (1481). També per aquells anys, la *Bíblia* vernacle posava de manifest un canvi de “sensibilitat espiritual”, una comunitat ideològica –a grans trets– amb els corrents reformistes que desembocaran en l'humanisme nòrdic del segle XVI; una tendència que el Sant Ofici, instal·lat per Ferran el Catòlic a València el 1482, aconseguirà extirpar en pocs anys.

La impremta havia arribat a la ciutat de València (ca. 1472-1474) de la mà de la família Borja;⁵⁸⁵ així com les primeres realitzacions de la pintura renaixentista a la

---

⁵⁷⁹ RUBIÓ, J., Humanisme i Renaixement..., ps. 25-26.

⁵⁸⁰ VILALLONGA, Mariàngela, Humanisme català, dins *Estudi general. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 21 (Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats), Girona, 2001, vol. 1, ps. 475-490 (p. 483).

⁵⁸¹ PARDO MOLERO, Juan Francisco, La religiosidad en las obras de Roig de Corella, dins *Anales Valentinos. Revista de filosofía y teología*, vol. 20, núm. 39, València, 1994, ps. 175-193; SOLER, A., *Joan Roís de Corella...*, ps. 37, 150-161 i 199.

⁵⁸² SOLER, Abel, Joan Roís de Corella i Miquel Peres: relacions familiars, dins *Revista de cancioneros impresos y manuscritos*, 3, Alacant, 2014, ps. 132-156.

⁵⁸³ VENTURA, Jordi, *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable català*, Curial, Barcelona, 1993.

⁵⁸⁴ MAYER, M., Per una aproximació succinta..., p. 189.

⁵⁸⁵ FERRANDO, Antoni – ESCARTÍ, Vicent-Josep, Impremta i vida literària a València en el pas del segle XV al XVI, dins *Gutenberg-Jahrbuch*, 67, Mainz, 1992, ps. 110-113; reed. dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74 (*Cultura i humanisme en les lletres hispàniques, segles XV-XVI*), Castelló de la Plana, 1998, ps. 161-178 (ps. 162-163).

Península Ibèrica: els *Àngels Músics* de la volta del presbiteri de la Seu de València, executats per Paolo da San Leocadio i Francesco Pagano (1474).⁵⁸⁶ A partir d'aleshores penetraran amb força les formes estètiques del Renaixement italià. I si la implantació de la Inquisició havia suposat un avanç cap l'articulació de l'autoritarisme monàrquic, els exèrcits de Gonzalo Fernández de Córdoba enviats el 1495 a conquerir Nàpols revolucionarien les arts militars, i posarien punt i final a l'esplendor de la cavalleria gòtica. Havien nascut els exèrcits moderns, al servei dels estats moderns: les monarquies absolutistes i els imperis colonials d'ultramar.⁵⁸⁷

Tot això ens pot servir de referència per a ubicar en la dècada del 1470 el moment crític en què s'enceta la recepció de l'humanisme italià i de les seues conseqüències plàstiques: l'art del Renaixement. Aquesta recepció, afavorida pels Reis Catòlics i per l'aristocràcia i la burgesia dels diferents reialmes ibèrics, donarà pas a una assimilació de les noves idees i corrents, completada en el primer terç del segle XVI. Pel 1526, el català Joan Boscà (1492-1542) introduirà els motius i les estructures del petrarquisme en la lírica peninsular, però ho farà ja en castellà i amb el nom espanyolitzat de *Boscán*. A partir d'aleshores, es pot parlar del triomf de l'Humanisme i el Renaixement – literaris, també– a la Península Ibèrica. Però de cap de les maneres es pot parlar d'un *humanisme català* consolidat, per haver-se avortat aquest, com a fenomen cultural i literari, estant encara en estat embrionari, al voltant del 1500. Els països de la Corona d'Aragó s'havien de resignar, doncs –amb Nàpols, Borgonya i altres “estats fallits”–, a esdevenir la perifèria d'un imperi espanyol. Els regnes d'Aragó, València i Mallorca, i el principat de Catalunya, no eren per a Nebrija (1486) sinó “*membra dissipata*”, suposadament segregats en temps antic, i ara havien de diluir-se en el conjunt d'una nova *España* unitària i hispanòfona, en incipient procés de construcció.⁵⁸⁸

Únicament hi hagué un indret molt peculiar, la cort napolitana d'Alfons V (1435-1458), on l'humanisme català s'haguera pogut consolidar, en cas d'haver continuat vinculat aquell regne, amb posterioritat al 1458, a la Corona d'Aragó. Sols allí, en un

---

⁵⁸⁶ ABELLÁN MARQUÉS, Ana et al., *Los Ángeles Músicos de la Catedral de Valencia. Estudios previos*, Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals – Generalitat Valenciana, València, 2006; COMPANY, Ximo, *Paolo da San Leocadio i els inicis de la pintura del Renaixement a Espanya*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2006.

⁵⁸⁷ QUATREFAGES, René, *La revolución militar moderna. El crisol español*, Ministerio de Defensa, Madrid, 1996.

⁵⁸⁸ El discurs prové d'un opuscle d'Antonio Nebrija, *De corruptis hispanorum ignorantia quarundarum litterarum vocibus* (1486), citat per GIL, Luis, Nebrija y el menester del gramático, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 53-64 (ps. 54-55).

reducte lingüístic –el de la colònia ibèrica de Castel Nuovo– on predominava la llengua catalana, podien haver-se produït els contactes i els estímuls imprescindibles per a generar una obra tan singular com és *Curial e Güelfa*. Ni Barcelona ni València ni Mallorca oferien en les dècades del 1430-1450 –quan, segons tots els indicis, fou escrita l’anònima novel·la cavalleresca– una atmosfera cultural de lectures italianes, interès per temes mitològics i proposició d’un nou model de “cavaller humanista”, com la que es vivia a la cort de Nàpols en particular i a tota Itàlia en general. Potser per això el *Curial* és un llibre tan excepcional: perquè fou el producte d’un assaig de “recepció” de les idees de l’humanisme italià, en un àmbit tan efímer com excepcionalment fructífer per a les lletres com fou la cort napolitana d’Alfons el Magnànim.

La recepció ibèrica de l’humanisme (II): l’humanisme castellà

L’humanisme castellà –o espanyol, perquè *Castilla* i *España* eren tinguts per corònims intercanviables a mitjan segle XV– és, per estricta definició geogràfica, més perifèric que el català. Així ho consideraven, no sols els humanistes italians –recordem el “*Hispania angulus mundi*” de Leonardo Bruni⁵⁸⁹–, sinó també els mateixos protagonistes de la renovació cultural *mesetaria*. El marquès de Santillana, en el seu cèlebre *Prohemio e carta* (1448-1449), contempla les obres franceses, occitanes i italianes que desitja col·leccionar en la seua biblioteca des del solar d’“esta postrímera e occidental parte que es nuestra España”: un *finis terrae* intel·lectual.⁵⁹⁰

Les recerques literàries del comte de Puymaigre en aquesta perifèria europea medieval (*La cour littéraire de don Juan II, roi de Castille*, París, 1873),⁵⁹¹ obriren el camí en per a la construcció del mite d’un *Humanismo español*; equiparable –salvant les distàncies– al mite historiogràfic i nacionalista de l’humanisme català. No cal ni dir que els historiadors de la literatura espanyola del canvi de segle, donaren per descomptada l’existència d’un humanisme i un Renaixement hispànic, equiparables als de la resta

---

⁵⁸⁹ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, p. 49.

⁵⁹⁰ CABRÉ, Lluís, Notas sobre la memoria de Santillana y los poetas de la Corona de Aragón, dins DEYERMOND, Alan D. (ed.), *Cancionero Studies in Honour of Ian Macpherson*, Queen Mary and Westfield College, Londres, 1998, ps. 25-38 (p. 26).

⁵⁹¹ COMTE DE PUYMAIGRE, Th., *La cour littéraire de don Juan II, roi de Castille*, Librairie A. Franck, París, 1873.

d'Europa; encara que sense posar massa èmfasi en aquesta “incòmoda” qüestió.⁵⁹² No obstant això, l'entrada de la literatura castellana del segle XV en els circuits europeus de debat acadèmic generà una prolongada controvèrsia al respecte;⁵⁹³ no exempta, en la seua formulació germànica i en clàssics com l'obra de Burckhardt, de prejudicis poc fonamentats i consideracions pejoratives envers la cultura “espanyola” del segle XV.⁵⁹⁴

Victor Klemperer preguntava directament, l'any 1927, si s'havia manifestat realment el Renaixement a Espanya: *Gibt es eine spanische Renaissance?*⁵⁹⁵ El filòsof i filòleg alemany avançà algunes idees –sobre les quals treballaria anys després Américo Castro– que feien incompatible la cultura espanyola dels segles XV-XVI amb la noció clàssica –bàsicament italiana– de Renaixement.⁵⁹⁶ La resposta, doncs, no era gens favorable a una consolidada teoria autòctona, segons la qual les vel·leitats intel·lectuals d'Enric de Villena (1384-1434), Alonso de Cartagena (1384-1456), Juan de Mena (1411-1456) o el marquès de Santillana (1398-1458) –per il·lustrar-ho amb els exemples més emblemàtics d'una preclara generació– representarien la manifestació més primerenca de l'humanisme i el Renaixement en el solar hispànic.

El debat acadèmic sobre la qüestió, i en especial pel que afecta a la literatura, trigaria encara algunes dècades a animar-se críticament. Lida de Malkiel tingué la prudència de parlar d'un “prerrenacimiento” com a solució de compromís per a definir una època de “fecundo conflicto y agitada transición” entre el pensament medieval hegemònic i l'efervescència de les noves idees (1950).⁵⁹⁷ La precaució terminològica que tingué continuïtat en els treballs de Maravall sobre el “prehumanismo” (1966) o el “pre-Renacimiento” espanyols (1982).⁵⁹⁸ Els estudis de les dècades del 1950-1970, en

---

⁵⁹² GILMAN, Stephen, El problema del Renacimiento español, de luto, dins *Del arcipreste de Hita a Pedro Salinas*, Universidad de Salamanca (“Acta Salmanticensia. Estudios Filológicos”, 289), Salamanca, 2002, ps. 247-260 (p. 247).

⁵⁹³ Controvèrsia, en certa manera ideologitzada, sobre l'existència o no d'un humanisme *espanyol* digne d'aquest nom; amb una resposta al debat per part de l'erudició espanyola del segle passat, “algunas veces más patriótica que fundada en datos”, com ho denuncia SCHLELEIN, Stefan, Vacilando entre Edad Media y Renacimiento: Castilla y el humanismo del siglo XV, dins EGIDO, Aurora – LAPLANA, José Enrique (eds.), *Saberes humanísticos y formas de vida. Usos y abusos. Actas del Coloquio Hispano-alemán (Zaragoza, 15-17 de diciembre 2010)*, Saragossa, 2012, ps. 91-112 (p. 93).

⁵⁹⁴ GÓMEZ MORENO, Ángel, Burckhardt y la forja de un imaginario: España, la nación sin Renacimiento, dins *eHumanista*, 29, Santa Barbara (EUA), 2015, ps. 13-31.

⁵⁹⁵ KLEMPERER, Victor, Gibt es eine spanische Renaissance?, dins *Logos. Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur*, 16/2, Tübingen, 1927, ps. 129-161.

⁵⁹⁶ GILMAN, S., El problema del Renacimiento..., ps. 250-251.

⁵⁹⁷ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Juan de Mena, poeta del prerrenacimiento español*, Colegio de México, México, 1950, p. 549.

⁵⁹⁸ MARAVALL, José Antonio, El prehumanismo del siglo XV, dins *Antiguos y modernos (La idea de progreso en el desarrollo inicial de una sociedad)*, Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid, 1966, ps. 238-277; ÍDEM, El pre-Renacimiento del siglo XV, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.),

efecte, confirmaren l'escassa incidència dels corrents culturals humanístics pròpiament dits en la Castella de mitjan segle XV. A més a més, Nicholas G. Round (1962) havia posat de relleu la importància dels moviments d'oposició a les noves idees, o al simple fet que un cavaller fóra home lletrat, en la Castella del regnat de Joan II.⁵⁹⁹ No obstant això, Ottavio di Camillo, en la seua compilació sistemàtica de notícies, pensada per a oferir una visió de conjunt sobre l'època (1976), assajà una última defensa a ultrança de l'“atmósfera prehumanística” que justificava al seu parer la utilització *humanismo castellano* com a categoria descriptiva perfectament acceptable.⁶⁰⁰

Des d'una òptica relativament oposada, Francisco Rico (*Nebrija frente a los bárbaros*, 1978) apostà per desterrar els vells tòpics historioliteraris; acotar críticament els límits dels primers “atisbos” de sensibilitat humanística anteriors a l'era de Nebrija, i utilitzar amb la cautela deguda el rètol historiogràfic d'humanisme.⁶⁰¹ Es tractava, al cap i a la fi, d'identificar els indicis d'un “incipiente humanismo”, resseguible segons Elena Gascón (1979) a través de l'obra uns insignes lectors-escriptors encara medievals.⁶⁰² Indicadors a banda, Karl Kohut (1982) detectava a Castella una mancança absoluta d'interés per la filologia –des d'una perspectiva renovadora, a la italiana– i altres “peculiaritats” socioculturals que l'obligaven a replantejar-se restrictivament l'ús del terme *humanisme*.⁶⁰³ Un replantejament que coincidia en el temps amb el desmuntatge crític del mite noucentista de l'humanisme català primerenc,⁶⁰⁴ operat per Lola Badia (1979) i recolzat pel mateix Francisco Rico (1982).⁶⁰⁵

Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 17-51.

⁵⁹⁹ ROUND, Nicholas G., Renaissance, Culture and its Opponents in Fifteenth-Century Castile, dins *Modern Language Review*, 67, Londres, 1962, ps. 204-215.

⁶⁰⁰ DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, ps. 14 i 50.

⁶⁰¹ RICO, Francisco, *Nebrija frente a los bárbaros. El cánón de gramáticas nefastas de las polémicas del humanismo*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1978.

⁶⁰² GASCÓN VERA, Elena, *Don Pedro, condestable de Portugal*, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1979, p. 23 *et passim*.

⁶⁰³ KOHUT, Karl, El humanismo castellano del siglo XV. Replanteamiento del problemática, dins *Actas del VII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Venecia, 25-30 de agosto de 1980)*, Bulzoni, Roma, 1982, vol. 2, ps. 639-647.

⁶⁰⁴ Aspecte ja comentat en l'apartat precedent.

⁶⁰⁵ BADIA, Lola, L'“humanisme català”: formació i crisi d'un concepte historiogràfic, dins BURGUERA, Jordi – MASSOT, Josep (coords.), *Actes del cinqué Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Andorra, 1-6 octubre 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, ps. 41-70; reed. dins BADIA, Lola, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1988, ps. 13-49; RICO, Francisco, Petrarca y el “humanismo catalán”, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (eds.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 257-292.

No obstant el replantejament de la qüestió, Kohut salvava com a vàlida la noció de “prerenaiement” per a qualificar aquell ambient socioliterari que emergí al voltant de l’aristocràcia castellana del Quatre-cents. A Castella, “el concepto mismo de los *studia humanitatis* es prácticamente desconocido (...); hay un interés innegable en los autores antiguos y podemos observar un cierto auge de traducciones y comentarios; pero falta en absoluto todo interés filológico; falta, además, la conciencia de la oposición de la cultura castellana contemporánea al mundo greco-latino”.⁶⁰⁶ Els magnats que –a la seua manera– s’interessaren per la cultura de l’Antiguitat, no disposaven de grans “biblioteques d’estat” com les dels prínceps italians,⁶⁰⁷ però sí que fundaren “biblioteques aristocràtiques” dignes de tal nom.⁶⁰⁸ Aquestes col·leccions, augmentades amb manuscrits arribats d’Itàlia, facilitaven l’accés als clàssics; mal que fóra *romanceados*, és a dir, traduïts al romanç, directament o a partir de versions toscanes.⁶⁰⁹ D’ací que Jeremy Lawrance ideara l’expressió “Vernacular Humanism” / “humanismo vernáculo” per a qualificar el peculiar panorama cultural que presentaven els cercles lletraferits castellans, constituïts al voltant de grans personalitats nobiliàries i eclesiàstiques durant les dècades centrals del segle XV.⁶¹⁰

En l’experiència cultural castellana, doncs, hauria tingut un impacte renovador la labor continuada de “translation and adaptation of classical works for the entertainment and instruction of noble and unprofessional readers”.⁶¹¹ Caldria esperar a les últimes dècades del Quatre-cents per a trobar a Castella “un humanismo laico profesional”, protagonitzat –com a Catalunya o València– per estudiants que tornen després d’haver

---

⁶⁰⁶ KOHUT, K., *El humanismo castellano...*, p. 643.

⁶⁰⁷ Segons com les entén i defineix PETRUCCI, Armando, *Libros, escrituras y bibliotecas*, ed. a cura de Francisco M. GIMENO BLAY, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 440-444.

⁶⁰⁸ DEYERMOND, Alan D., *Prosa y actividad intelectual en el otoño de la Edad Media*, dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 312-337 (p. 313).

⁶⁰⁹ Amb una activitat considerable. Vegeu RUBIO TOVAR, Joaquín, *Traductores y traducciones en la Biblioteca del Marqués de Santillana*, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan Salvador (coord.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 4, ps. 243-252; ALVAR, Carlos, *Promotores y destinatarios de traducciones en Castilla durante el siglo XV*, dins *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale*, 27, París, 2004, ps. 127-140; ÍDEM, *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Centro de Estudios Cervantinos (“Historia y literatura”, 2), Alcalá de Henares, 2010; BORSARI, Elisa, *Traducciones de obras italianas durante el siglo XV en la Península Ibérica*, dins CAMPS, Assumpta (ed.), *La traducción en las relaciones ítalo-españolas: lengua, literatura y cultura*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012, ps. 159-169.

⁶¹⁰ LAWRENCE, Jeremy N. H., *On Fifteenth-Century Spanish Vernacular Humanism*, dins *Medieval and Renaissance*, dins MICHAEL, I. D. – CARDVELL, R. (eds.), *Essays in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford, 1985, ps. 63-79.

⁶¹¹ LAWRENCE, Jeremy N. H., *Humanism in the Iberian Peninsula*, dins GOODMAN, Anthony – MACKAY, Angus (eds.), *The Impact of Humanism on Western Europe*, Longman, Londres, 1990, ps. 220-258 (p. 222).

estudiat a Itàlia i que porten amb ells una sòlida formació filològica. Es tracta d'homes de lletres com Fernando de la Torre (1416-1475), qui manifestava irònicament admirar la generació de Santillana pel seu atreviment; ben meritori si considerem que era un autor diletant, pràcticament desconixedors de la gramàtica llatina: “y aun en nuestros tiempos, ¡quant polidas cosas de onbres sin letras avemos visto!”⁶¹² I no sols es referia als nobles il·letrats, sinó també a aquells buròcrates i eclesiàstics formats en *artes dictaminis*, que Nebrija –en una oració del 1486– considerava despectivament com uns incompetents en l'ús polític de llatí: “*non litteratos, sed litteratores*”.⁶¹³

La invenció de l'humanisme *vernacle* per a englobar els “atisbos” de modernitat de les dècades del 1420-1480, en definitiva, fou un intent acadèmic de salvar per a l'hispanisme una categoria d'anàlisi tradicional qüestionada per autors com Russell o Robert B. Tate. No deixa de ser sinó un llit de Procust, una fórmula prefabricada *ad hoc*, un calaix taxonòmic on encabir els afectats per la vella etiqueta d'humanisme *español*; sobretot si tenim en compte que els lletraferits de Castella no formaven cap col·lectiu homogeni o moviment sociocultural emergent, ni llatí ni vernacle. Ja ho advertia Rico: “Antes de Nebrija hubo, a lo sumo, algunos focos aislados de diletantes y aficionados de la cultura greco-latina”.⁶¹⁴ El que es pretenia amb la noció d'humanisme vernacle, doncs, era englobar davall el paraigües d'una nova marca –que continua sent útil, malgrat tot, a hores d'ara– “aficionados” tan diferents com el clergue Cartagena, que mostrà interès i després perplexitat per les idees de l'humanisme italià; Villena i Santillana, que admiraren obertament tot el que vinguera d'Itàlia, o Nuño de Guzmán, que es traslladà d'Andalusia a la Toscana per a mostrar la seua adhesió entusiasta als principis i doctrines de l'humanisme civil florentí.⁶¹⁵ El mateix Rico qualifica les obres de la literatura pseudohumanística típica de mitjan segle XV, influïda per un humanisme difícilment assimilable –per les carències formatives dels receptors–, com “los experimentos singulares de curiales o magnates ibéricos”.⁶¹⁶

---

⁶¹² Citat per RUSSELL, Peter, *Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV*, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (p. 225).

⁶¹³ Citat ibídem, ps. 226-227.

⁶¹⁴ Segons la interpretació que fa KOHUT, K., *El humanismo castellano...*, p. 639, del treball de Rico *Nebrija frente a los bárbaros* (1978).

⁶¹⁵ Vegeu GUZMÁN, Nuño de, *Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti. Un episodio del proto-humanismo español*, ed. a cura de Jeremy N. H. LAWRENCE, Diputación Provincial, Salamanca, 1989.

⁶¹⁶ RICO, Francisco, *Esbozo del humanismo español*, dins *Studi francesi*, 153, Torí, 2007, ps. 526-531 (p. 528).

Leonardo Bruni, en una lletra enviada a Pizzolpasso des de Florència (15 d'octubre del 1436), es reia de l'atreviment del jurista Cartagena, aquell “*iuris professor eximius*” vingut de l'altra banda del món per a donar-los lliçons de gramàtica, als humanistes toscans; un intel·lectual de “províncies” que, sense saber grec, volia mostrar al canceller florentí com calia traduir al llatí Aristòtil: “Alfons...”, escrivia Bruni, “s'equivoca sobre nosaltres completament (...). No coneix els nostres estudis, ni la nostra cura, ni pondera la severitat ni la religió amb què sempre hem viscut (...), i ignora que Itàlia és plena d'homes cultivats que manegen els textos grecs i llatins, que lligen habitualment els nostres escrits”.⁶¹⁷ Amb més ironia que condescendència, el traductor de l'*Ètica a Nicòmac* aconsella el prelat espanyol que aprofundisca en el coneixement del Dret i deixi d'entremetre's en afers de crítica filològica que li queden una mica grans: “Els nostres italians que es consagren a l'estudi del Dret no saben quasi cap altra cosa que no siga el mateix dret, i en cas que s'entretenguin en altres menesters i desitgen compartir la seua dedicació amb els filòsofs, els poetes, els oradors i els historiadors, són considerats uns extravagants (...). Si els hispans poden compaginar tan importants ocupacions, tan abundants i dispars, alegrem-nos-en doncs per Hispània, que engendra homes de semblant natura. Si és Alfons l'únic d'aquestes, doncs alegrem-nos-en per ell tan solament...”⁶¹⁸

Els comentaris de Bruni no feien sinó augmentar en Alonso de Cartagena un sentiment d'inferioritat que es coneix que era generalitzat entre la intel·lectualitat castellana. Així s'observa, per exemple, quan l'eclesiàstic tracta de justificar per què els italians excel·leixen tant en l'ús de l'art de l'eloqüència i per què els castellans s'han de conformar amb admirar tot allò que ve d'Itàlia: “Ja des de l'Antiguitat (...), de la mateixa manera que els italians es posen a escriure quan comencen a saber, així els nostres [estudiosos] es llancen a la cort reial [on troben ocupació burocràtica]. D'ací que aquells dirigeixen el món amb la multiplicitat dels seus llibres, mentre que aquests es

⁶¹⁷ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, ps. 268-271. La citació original, que hem traduït al català, és: “*Alphonsus (...) neque studia nostra, neque diligentiam nouit, neque grauitatem religionemque, cum qua semper uiximus, emetitur (...). Ac nescit plenam esse Italiam doctorum hominum, qui Graecas pariter latinisque litteras tenet, qui et ista nostra quotidie legunt*”.

⁶¹⁸ *Ibidem*, p. 274: “*Nostri quidem Itali, qui iuris studium profitentur, nihil fere aliud sciunt, quam ipsum ius. Et si in ceteris uagentur studiis, ac philosophis et poetis et oratoribus et historicis impertiri operam uelint, ridiculi habentur (...). Si igitur Hispani tanta ac tam multa et uaria possunt, congratulemur Hispaniae, quae tales uiros producit; si Alphonsus unus, congratulemur soli*”. Poggio Bracciolini serà el que isca en defensa d'aquell atrevit hispà (ps. 286-287), amb el qual calia ser, si no condescendent, almenys amable i atés, per haver-se interessat encara que fóra pels debats intel·lectuals dels italians.

conformen amb la lectura dels llibres aliens i es figuren que han fet prou amb discutir [escolàsticament] les ocurrencies dels altres amb enginy exquisit”.⁶¹⁹

Els “extravagants” precursors de l’humanisme castellà –Bruni descarrega sobre ells l’adjectivació de “*ridiculi*”– mancaven de la formació de base adequada per a assimilar amb propietat i fer seus els principis del moviment humanista italià. Tate, en analitzar el tipus d’historiografia que es realitzava a Castella, observa que “el impacto del humanismo italiano” en aquest camp “hasta la época de Enrique IV es, sin exageración, exiguo”.⁶²⁰ Per la seua banda, Kohut desmunta el mite d’Alonso de Cartagena, vaixell insígnia del presumpte humanisme castellà (“el primer humanista español”, segons Di Camillo⁶²¹), considerant que “tradujo sin criterio discriminador originales y florilegios apócrifos medievales; sus comentarios están impregnados por la teología escolástica, que le impide comprender la esencia del pensamiento de Séneca”. A més, en l’edat madura, el bisbe de Burgos mostrà la seua cara més rigorista; renuncià a qualsevol vel·leïtat classicista, i replegà el seu discurs intel·lectual sobre la patristica i la cultura medieval.⁶²² Incidint en la desmitificació, Russell veu en Mena o Cartagena uns intel·lectuals immersos en la tradició medieval. Argumenta que l’humanisme vernacle castellà “no fue un ‘humanismo clásico’ en el sentido italiano, de pretender entender las letras y el mundo clásico como los antiguos lo habían visto (...). Era más bien un ‘humanismo clasicizante’ preocupado por ensanchar y revitalizar la parte de la cultura medieval que descendía de la tradición clásica”.⁶²³

Finalment, i molt encertadament, considera Russell necessari rectificar i combatre “la errónea suposición de que España llegara a absorber las doctrinas del humanismo italiano en el siglo XV”, ja que això –entre altres coses– podria dificultar la identificació i estudi de figures ja vertaderament renaixentistes, com Garcilaso de la Vega, “principal y efectivo popularizador en España de las ideas básicas del humanismo italiano laico”. Fou ell qui abordà –quasi un segle després de l’eclosió literària de Santillana– la traducció d’*Il Cortegiano*, “tomando ora la espada, ora la pluma”.⁶²⁴ Fou Garcilaso

---

⁶¹⁹ Ibídem, p. 196: “*Ab ipsa Antiquitate (...), ut sicut Italici cum sapere incipiunt calamum sumunt, sic nostri in regiam curiam ruant; quo fit, ut et isti librorum varietate orgem torqueant, hi vero alienorum librorum contententur lectura, satisque se credant fecisse si elevato ingenio alienas adinventiones discutiunt*”.

⁶²⁰ TATE, Robert Brian, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Gredos, Madrid, 1970, p. 123.

⁶²¹ DI CAMILLO, O., *El humanismo castellano...*, ps. 16 i 66.

⁶²² KOHUT, K., *El humanismo castellano...*, p. 640.

⁶²³ RUSSELL, P., *Las armas contra las letras...*, p. 229.

⁶²⁴ Ibídem, ps. 235-236.

també qui, amb els poetes de la seua generació, renovà la poesia castellana amb la seua genialitat literària. La introduí en la senda del Renaixement (pel 1535) de la mà dels motles clàssics i petrarquistes. Es posava punt i final, així, a un arcaic però persistent “acerbo cancioneril”, per a passar a la imitació dels models clàssics en la lírica.⁶²⁵ Comptat i debatut, les idees filosòfiques de l’Humanisme clàssic i les formes estètiques del Renaixement italià no s’introduïren definitivament a Castella fins a les dècades del 1480-1530. Tot el que hi hagué abans foren influxos i excepcions meritòries.

L’estat actual de coses sols ens permet parlar de prehumanisme o prerenaixement a tot estirar (ca. 1420-1480); un període que alguns veuen com el del “fracàs” en l’adopció dels patrons culturals italians. ¡Com si els *litterati* castellans de l’època de don Álvaro de Luna tingueren alguna obligació històrica o moral d’haver-los adoptats d’immediat...! “¿Por qué no se adoptó en Castilla el patrón italiano?”, s’interroga José M. Monsalvo. I, després d’indagar-ho, respon i conclou que l’interés regi de Joan II i del gros de la noblesa era incompatible amb un atac a la memòria històrica medieval castellana, o amb una renúncia al castellà pel llatí, per ser ambdues coses “estandardes del proyecto cultural de la monarquía”. La piràmide de poder castellana era poc receptiva als ideals filosòfics i republicans de l’humanisme civil florentí, o a determinades vel·leitats paganitzants dels italians, que xocaven amb l’esperit de salvaguarda de la “tradicció catòlica” que s’arrogava el rei de Castella. Els condicionants previs, doncs, entrebancaren la recepció transparent de l’ideari humanístic, i expliquen – segons ell– la deriva “genuïna” del projecte politicocultural castellà, que prendrà carta de naturalesa “nacional” més avant, amb l’obra de Nebrija.⁶²⁶

Potser convindria descriure amb una major propietat –prescindint de l’etiqueta vella i inoperant de l’*humanismo castellano*– el que foren els “primeros intentos de renovación literaria y científica” a la Castella *prenebrijana*. És a dir, de la “recepción cortesana del humanismo” clàssic italià –en expressió de Stefan Schlelein⁶²⁷– per part

---

⁶²⁵ GARGANO, Antonio, “Con canto acordado.” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012.

⁶²⁶ MONSALVO ANTÓN, José María, Poder y cultura en la Castilla de Juan II: ambientes cortesanos, humanismo autóctono y discursos políticos, dins RODRÍGUEZ-SAN PEDRO, Luis E. – POLO, Juan Luis (eds.), *Salamanca y su universidad en el primer Renacimiento: siglo XV (Miscelánea Alfonso XI, 2010)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 15-92. GIL FERNÁNDEZ, Luis, *Estudios de humanismo y tradición clásica*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984, p. 22, ja havia advertit sobre la contraposició d’una sensibilitat prehumanística nacionalista i monàrquica, la castellana, a la versió cívica i republicana de l’humanisme clàssic que procedia de Florència.

⁶²⁷ SCHLELEIN, Stefan, Vacilando entre Edad Media y Renacimiento: Castilla y el humanismo del siglo XV, dins EGIDO, Aurora – LAPLANA, José Enrique (eds.), *Saberes humanísticos y formas de vida*.

d'un grup reduït de mecenes i literats que, en realitat, no acabaren de comprendre l'abast revolucionari d'allò que llegien i elogiaven. Els receptors de les noves tendències literàries i estètiques eren, segons Alejandro Coroleu, uns "humanistes" aficionats: "escogidos grupos de lectores, quienes desconocían al fin y al cabo el contexto y el verdadero alcance de unas novedades por las que sentían auténtica fascinación".⁶²⁸ Guillermo Serés troba que "Mena es un buen representante, en su triple faceta de poeta, prosista y traductor", d'aquesta època de transició entre la cultura medieval i el Renaixement, "caracterizada por el afán de conocimiento y adaptación de la materia clásica, aunque fuera troquelada en los viejos moldes medievales".⁶²⁹

Els protagonistes d'aquesta transició presenten tres actituds receptives davant l'emergència rupturista i la voluntat d'hegemonia de l'humanisme italià. Alguns autors, com Villena o Mena, fan ús de la "imageria erudita" apresada en els autors italians que redescobreixen els clàssics, però ho fan des d'una mentalitat marcadament medieval. Altres, com és el cas del marquès de Santillana, manifesten una formació bàsica en *ars dictandi*, però un escàs coneixement de la gramàtica llatina. Tanmateix, se senten fascinats per les enciclopèdies itàliques trescentesques (els *commenti* dantescos de Benvenuto da Imola i Pietro Alighieri; les *Genealogie deorum* de Boccaccio, usades de rebost mitològic), les cites de segona mà de Ciceró, Horaci i altres autors clàssics, etc. A aquests entusiastes de la novetat, la vella crítica literària els qualificava d'"humanistes", però els moderns historiadors de la literatura espanyola els atorguen –amb un criteri més crític i més documentat– qualificatius del tipus "amateurs" o "aficionados".⁶³⁰ No podia ser altrament, ja que els interessats per les novetats culturals que arribaven d'Itàlia, molts d'ells juristes, "se habían criado", segons Rico, "a pechos de autores medievales, y cuando olfatearon los sugestivos caminos que arrancaban de Italia llevaban ya irremediables vicios de origen. 'Yo fui a Roma grandevo', confiesa uno de ellos.⁶³¹ A todos se aplica cosa similar. Llegaron tarde a la cultura cuyo paradigma brindava Italia, y hubieron de quedarse en *amateurs*, a menudo sin entender plenamente ni asimilarse

---

Usos y abusos. Actas del Coloquio Hispano-alemán (Zaragoza, 15-17 de diciembre 2010), Saragossa, 2012, ps. 91-112 (p. 92).

⁶²⁸ COROLEU LLETGET, Alejandro, Humanismo en España, dins KRAYE, Jill (ed.), *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 295-330 (p. 296).

⁶²⁹ SERÉS, Guillermo, Prefacio, dins MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna y otros poemas*, ed. a cura de Carla DE NIGRIS, Crítica ("Biblioteca Clásica", 14), Barcelona, 1994, p. XV.

⁶³⁰ *Ibidem*, ps. XVI-XVII.

⁶³¹ Es refereix a Juan Ramírez de Lucena (Sòria, 1430-1506/07), *Epistola exortatoria a las letras*, Biblioteca Nacional de España (Madrid), ms. 13.042, fs. 173r-174r (f. 174r): "Yo fui a Roma grandevo y mi gramática castellana troqué con los niños por la suya italiana".

sino un chillón barniz de clasicismo. Pero los *studia humanitatis*, antes que nada, eran una *paidéia*, una *institutio* o educación desde los fundamentos; y, sin reacer los fundamentos, sólo cabía dar palos de ciego”.⁶³²

Tot i això, els que així ho fan no deixen de reconèixer que gràcies a ells es creà un clima favorable a la recepció de l’humanisme en àmbit aristocràtic, entre les classes altes, a la cort... Aquest “clima” serà al cap i a la fi –com havia sigut abans a les corts italianes– el que afavorirà en la generació següent la connexió sinèrgica entre humanistes i poderosos. Aquest clima, en fi, facilitarà l’hegemonia del paradigma humanístic en àmbits institucionals, és a dir, el triomf del Renaixement. Tot això, malgrat la resistència inicial d’altres escriptors interessats per l’humanisme, com Alonso de Cartagena, que mostraren primerament la seua alarma per la “avalancha” de noves *auctoritates* i després el seu rebuig, amb un replegament sobre la tradició. Sí, en efecte, Cartagena simpatitzà amb la tasca de rescat de manuscrits i d’innovació filològica dels italians. “Ahora bien”, adverteix Guillermo Serés, que lletrats d’acreditada formació intel·lectual com el bisbe de Burgos “temiesen la difusión de ciertas obras clásicas significa que conocían su significado real y potencialmente revolucionario, y que se daban perfecta cuenta de que no poseían dejar en manos de aficionados (muchas veces, poderosos magnates, incluido el rey) la cultura del humanismo.”⁶³³

A les tres actituds envers l’humanisme característiques del període 1420-1460 –afició, entusiasme, precaució–, caldria afegir les “incompatibilitats” sociopolítiques detectades a Castella per Monsalvo. No debades, els qui llegien i estudiaven retirats *en un lugar de la Mancha*, els amateurs de les novetats culturals, els amants de la redescoberta *Ilíada* d’Homer, la *Comèdia* de Dante Alighieri o el *Decameró* de Boccaccio, eren l’excepció a la regla. Habitaven un país de feudalisme latifundista, ramaderia ovina extensiva i d’escolàstica universitària; una *Hispania angulus mundi*, situada als antípodes sociològics del prodigiós país d’on procedien aquelles innovacions pedagògiques, filològiques, literàries, artístiques. Els prehumanistes, protohumanistes, aficionats..., persones que es comptaven amb els dits d’una mà, eren la *rara avis* d’un estat, la Corona de Castella, tan extens com desert de biblioteques. El que imperava allí era la doctrina de l’immobilisme social: l’elogi del guerrer estrenu però analfabet que fa

---

⁶³² RICO, Francisco, Esbozo del humanismo español, dins *Studi francesi*, 153, Torí, 2007, ps. 526-531 (p. 526).

⁶³³ SERÉS, G., Prefacio..., ps. XVIII-XIX.

Díaz de Games en la biografia cavalleresca sobre Pero Niño. El protagonista d'*El Victorial* representa el típic cavaller castellà; Santillana, no.⁶³⁴

Aquest immobilisme, el d'“una sociedad relativamente estable” explicaria també, segons Kohut, per què els primers a interessar-se per l'humanisme italià no foren burgesos o notaris, sinó –sobretot– nobles situats al cim de la piràmide social: perquè “este cambio de la ideología sólo podía efectuarse por una ‘revolución desde arriba’”. Que la revolució tinguera per protagonistes cavallers formats en la poesia trobadoresca o *de cancionero* no estranya tampoc, ja que es dona “en las teorías de la poesía cortesana, hacia mediados de siglo, el intento de dar a la poesía cortesana la dignidad de la erudición filosófica”.⁶³⁵ Aquest podria haver sigut, doncs, un dels motors que ajudaren els cavallers a endinsar-se en un món reservat fins aleshores a homes “de molta ciència”, com diria l'autor de *Curial e Güelfa*.⁶³⁶

Assentades així les bases d'una historiografia crítica sobre la *vexata quaestio* de l'Humanisme hispànic, en les dècades subsegüents s'ha avançat de manera espectacular en l'estudi de la cultura castellana del segle XV, amb nous enfocaments i debats ben productius. Els resultats fan bastant complicat parlar de l'existència d'un humanisme clàssic o *stricto sensu* abans de Nebrija.⁶³⁷ No obstant això, s'entén d'una manera més matisada i flexible –al marge de les velles controvèrsies simplistes– que existí una interessantíssima actitud renovadora, transformadora, una obertura a nous influxos literaris: la que protagonitzaren Villena, Mena, Santillana i altres autors. I aquesta actitud intel·lectual, cultural, exemplar, fou fonamental per a garantir la correcta i ulterior recepció de l'ideari humanista⁶³⁸ Així ho exposa Francisco Rico, quan reconeix que aquests nobles i curials castellans, amb la peculiar i genuïna “recepció” que feren de les idees d'Itàlia, “fueron creando un clima de mayor receptividad al humanismo y haciéndolo aceptable como cultura de vanguardia y de moda.” Després (després del

---

⁶³⁴ Tal com ho adverteix RUSSELL, P., *Las armas contra las letras...*, p. 222.

⁶³⁵ KOHUT, K., *El humanismo castellano...*, ps. 644-645.

⁶³⁶ Són aquells “hombres del saber”, corporativistes i elitistes, que cridaren l'atenció de MARAVALL, José Antonio, *Los “hombres del saber” o letrados y la formación de su conciencia estamental*, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 331-363.

⁶³⁷ Sols amb el programa realment humanista de les *Introductiones Latinae* (1486) d'Antonio de Nebrija (1441-1522) i la tasca simultània dels humanistes de la seua generació, s'introdueixen en àmbit universitari l'esperit crític i filològic de Valla, la nova cultura pedagògica dels *studia humanitatis*, la depuració gramatical del llatí, la renovació de la historiografia, el concepte rupturista de “món clàssic”, etc. Vegeu AGUADÉ NIETO, Santiago, *Libro y cultura italianos en la Corona de Castilla durante la Edad Media*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1992, ps. 156-158.

⁶³⁸ Seguim de prop l'esclaridor *riasunto* que fa del tema CAPPELLI, Guido M., Preliminar, dins *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el “De vita felici”*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002, ps. 11-25.

1481), ja vindria l' hora del “humanismo de los profesores.”⁶³⁹ De fet, el moviment humanístic no s' imposà a Itàlia, a la Península Ibèrica i a l' Europa Occidental per les seues virtuts intrínseques, o per ser una brillant alternativa al paradigma escolàstic preexistent. Triomfà “porque ganó un prestigio singular y se plasmó en unos modos de vida que las clases superiores, a veces por convicción, más comúnmente por intuición y ganas de estar *à la page*, tendieron a adoptar con entusiasmo.”⁶⁴⁰

Ja en la segona meitat de segle, com s' observa també a la Corona d' Aragó, farien aparició els intel·lectuals de cort i professors universitaris formats a la Itàlia dels humanistes, i decidits a difondre a Castella innovadors programes pedagògics basats en els *studia humanitatis*. De manera que, en les dècades del 1480-1490 pot parlar-se ja, amb tota propietat, d' un humanisme espanyol. En aquest sentit, els anys 1480-1520 serien els de l' afiançament del moviment a la Península Ibèrica, a partir dels fonaments que Antonio de Nebrija posà el 1481, quan edità i començà a difondre en àmbit universitari –gràcies en bona mesura a la impremta– les seues *Introductiones latinae*, basades en l' aprenentatge del bon llatí de Ciceró, amb la perspectiva de Valla i el mètode de Guarino.⁶⁴¹ Simultàniament, una generació de joves formats a Itàlia entraven de preceptors als palaus de l' aristocràcia hispànica, i contribuïen a l' afirmació elitista dels estudis d' humanitat. La publicació de *La Gramática castellana* de Nebrija (1492), d' altra banda, pot observar-se com un intent decidit d' acabar amb les limitacions i mancances de la vella cultura institucional; de posar la cultura local en connexió amb els corrents innovadors del Renaixement italià, que ja s' estenien per tota Europa. Tot això tenia implicacions culturals, però també polítiques.⁶⁴²

* * *

Els precedents d' aquesta consolidació del moviment humanístic a Castella, debats terminològics a banda, són dignes d' atenció; sobretot si considerem els paral·lelismes que s' observen amb l' actitud literària de l' anònim autor de *Curial e Güelfa*. De fet, potser no hi haja cap obra del –diguem-ne– “prerenaixement” català que encaixe tan nítidament, prescindint de la tria lingüística del català com a vehicle d' expressió literària, en el panorama intel·lectual i literari del *prerrenacimiento* castellà.

---

⁶³⁹ RICO, Francisco, Temas y problemas del Renacimiento español, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 1-27 (p. 14).

⁶⁴⁰ RICO, Francisco, Esbozo del humanismo español, dins *Studi francesi*, 153, Torí, 2007, ps. 526-531 (p. 527).

⁶⁴¹ *Ibidem*, p. 527.

⁶⁴² CAPPELLI, G. M., Preliminar..., p. 25.

Enric de Villena, bilingüe catalanocastellà i precursor dels nobles lletraferits o humanistes amateurs de Castella –“cavalleros científicos”, com els qualificava ell– és un dels magnats lletraferits que més a gust haguera llegit el *Curial*. Jeremy Lawrance, l’any 1985, cridava l’atenció sobre la connexió existent entre l’esperit renovador de l’anònima novel·la catalana i la “atmosfera prehumanista” de la Castella de Joan II documentada poc abans per Di Camillo. L’autor de *Curial e Güelfa*, així mateix, és un exemple clar de l’interés per accedir als clàssics i per parlar-ne, però en llengua vulgar.⁶⁴³ És una llàstima que aquesta crida d’atenció no haja contribuït a fer que els historiadors de la literatura espanyola s’interessin sobre les presumibles “connexions” del *Curial* amb el món cultural Castellà. En qualsevol cas, sí que hi ha autors com Stefano Cingolani que citen textos castellans coetanis per a explicar i exemplificar les “tensions culturals” que manifesta l’anònim català quan s’acosta al debat de les armes i les lletres. Constata així que l’autor del *Curial* sembla fer-se ressò d’una polèmica – molt castellana aleshores– sobre la conveniència o no que els cavallers compatibilitzen l’espasa i la ploma, el “fierro de la lança” i els llibres.⁶⁴⁴ És com si l’autor del *Curial* fóra un Santillana catalanòfon, però millor format en gramàtica llatina; lector directe de clàssics grecollatins i debats humanístics, i entusiasta d’una literatura italiana trescentista (Dante, Petrarca, Boccaccio) que preferia llegir en toscà.⁶⁴⁵

2.2. Un monarca bibliòfil i mecenes: humanistes a Nàpols

Alfons V d’Aragó (1416-1458), al llarg de l’aventura mediterrània iniciada el 1420 i conclosa amb l’entrada triomfal a Nàpols, el 1443, entrà en contacte amb nombrosos intel·lectuals italians que, atrets per la seua puixança, decidiren incorporar-se al seguici reial. Ho feien invitats per un rei amant de la cultura i de mentalitat oberta, que es mostrava disposat a deixar-se “guiar” per preceptors humanistes, en les seues aspiracions a presentar-se i ser vist, no com un estranger, sinó com un *Rex Italicus*; com, de fet, encara es llig en l’arc de triomf de Castel Nuovo.

⁶⁴³ LAWRENCE, Jeremy N. H., On Fifteenth-Century Spanish Vernacular Humanism, dins *Medieval and Renaissance*, dins MICHAEL, I. D. – CARDVELL, R. (eds.), *Essays in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford, 1985, ps. 63-79 (ps. 63 i 78).

⁶⁴⁴ CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159. I, malgrat tot, dóna per cosa certa i segura –sense explicar en què es basa– que la novel·la fou escrita a Catalunya. Sent així, ¿no hauria sigut més recomanable fer ús de textos catalans, suposant que n’hi haja, per a documentar o il·lustrar aquest debat sobre les armes i les lletres?

⁶⁴⁵ Del “retrat robot” de l’autor del *Curial*, a través de l’obra, tractarem més avall.

Els qui entraven al servei del rei, per a aconsellar-lo en matèria cultural o en decisions polítiques, percebien un estipendi anual i, generalment, eren acollits a palau. De manera que, en els anys del regnat napolità 1443-1458, el rei convivia a la cort –i, eventualment, en campaments itinerants o de caça– amb els nombrosos llibres de la biblioteca reial que estava col·leccionant, i amb els custodis, lectors i intèrprets d'aquells llibres, generalment obres clàssiques de l'Antiguitat grecoromana. D'ací que Alfons anara forjant-se abans i després de la seua mort, una desitjada imatge de monarca literat, de rei savi i amant de la nova cultura anunciadora del Renaixement.

Per a comprendre la formació d'aquesta cort d'intel·lectuals al voltat de la figura del rei bibliòfil i mecenes, convé disposar d'una succinta relació de microbiografies dels literats que visqueren a la cort o la visitaren. Així com també anotar els efectes que aquesta presència dels humanistes causà sobre el personal hispànic de la cort, tant buròcrates de la cancelleria com nobles cortesans. El mapa de relacions personals entre els uns i els altres, sens dubte, ens ajudarà a concretar i definir amb major propietat quines foren les relacions literàries hispanoitalianes a Nàpols.

* * *

Els estudiosos coincideixen en assenyalar **Antonio Beccadelli “il Panormita”** (Palerm, 1394-Nàpols, 1471) com la figura central del cercle d'humanistes d'Alfons el Magnànim. Natural de Palerm, però fill d'un mercader bolonyés dit Antonio Beccadelli da Bologna, el Panormita (el de *Panormus*, 'el Palermità') estudià dret a Siena, Pàdua i Bolonya, on obtingué el doctorat. Durant els anys 1429-1434 ocupà plaça de poeta àulic a la cort de Filippo Maria Visconti, duc de Milà, i estigué ensenyant a la universitat de Pavia (1430-1433). Des d'allí es desplaçà a Parma en maig del 1432 per a ser coronat *poeta laureatus* per l'emperador Segimon d'Alemanya.

Arran d'un viatge a Palerm en els primers mesos del 1434, entrà al servei del rei Alfons, que aleshores es trobava a Sicília, preparant l'assalt al regne partenopeu. Fou presentat al rei amb tots els honors pel vicecanceller Jaume Pelegrí, que l'havia conegut en missió diplomàtica a Milà el 1433, i accedí a la cort per a saludar el monarca amb una oració llatina, com era de rigor.⁶⁴⁶ L'eloqüent Beccadelli hi trobà lloc de seguida com a intel·lectual de capçalera i mestre de lliçons humanístiques.⁶⁴⁷ Se'l contractà

---

⁶⁴⁶ LAURENZA, Vincenzo, Il Panormita a Napoli, dins *Memorie dell'Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92 (p. 2); CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, ps. 307-366 (ps. 316-317).

⁶⁴⁷ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de*

inicialment perquè fóra el superintendent de la biblioteca reial, que es trobava instal·lada al palau palermità de la Zisa. Aquest palau passaria a ser anys després propietat seua, per especial concessió reial (1439). Pel 1435, una vegada traslladada la cort a Messina, s'ocupava de "llegir" –és a dir, exposar i interpretar– l'*Eneida* de Virgili, quotidianament. Aleshores sembla que travà amistat amb l'arquebisbe de Saragossa i canceller reial Dalmau de Mur, amant de les lletres.⁶⁴⁸ Des d'aleshores, doncs, fins a la seua mort, romandria Antonio da Bologna –com també se'l coneixia– al servei d'Alfons de Trastàmara i del seu successor, Ferran I de Nàpols, "il Vecchio".

Exercia oficialment de conseller jurisperit: fou un dels *presidenti* (jutges) de la Sommaria (organisme de control financer del regne) del 1436 al 1444; lloctinent de protonotari (1437-1439, 1449-1455) i administrador de la duana de Palerm (1442). No obstant això, fou la seua tasca d'humanista, *praeceptor regis* (se'l documenta així el 1435; com a *legentis* o 'lector' el 1444),⁶⁴⁹ conseller en l'adquisició de llibres (per a la biblioteca recent instal·lada a Castel Capuano, 1443)⁶⁵⁰ i animador cultural de la cort la que li atorgaria fama. El 1436 féu una gira diplomàtica per Milà, Florència, Siena, la cort pontifícia i les residències d'alguns cardenals, a fi de concertar aliances de cara a la conquesta de Nàpols.⁶⁵¹ Els seus coneixements de llatí humanístic el feien hàbil per a polir alguna lletra reial d'especial importància.⁶⁵² Així mateix, els contactes del Panormita amb humanistes de tota Itàlia i la seua posició privilegiada a la cort el capacitaven teòricament per a afavorir l'entrada al servei d'Alfons d'alguns amics, com Aurispa,⁶⁵³ o per a facilitar l'eixida d'indesitjables, com Porcellio Pandone.⁶⁵⁴

Durant els anys 1444-1449 visqué entre Nàpols i Sicília, on esdevingué vidu (1447) i contragué segones noces (1449). Fou ambaixador a Florència, Bolonya, Ferrara

---

Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 391.

⁶⁴⁸ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. VI.

⁶⁴⁹ RUIZ CALONJA, J., Apèndix..., p. 319.

⁶⁵⁰ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 26).

⁶⁵¹ *Ibidem*, p. 320.

⁶⁵² RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 260-261.

⁶⁵³ L'humanista Giovanni Aurispa li demana el 6 de maig del 1444 que intercedisca davant els secretaris reials Joan Olzina i Francesc Martorell, i el conseller Mateu Malferit, per veure si pot aconseguir-li un lloc a la cort. Vegeu AURISPA, Giovanni, *Carteggio di Giovanni Aurispa*, ed. a cura de Remigio SABBADINI, "Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall'Istituto storico italiano. Epistolari", 70, Roma, 1931, ps. 104-105.

⁶⁵⁴ L'any 1453. També hi hagué moments de tèrbola relació amb Lorenzo Valla, que acabà abandonant igualment Nàpols.

i Venècia (1451-1452) en companyia del claver de Montesa Lluís Despuig, i s'acostà a Roma per a felicitar l'emperador Frederic III en l'acte de coronació, en nom del rei Alfons (1452). Des del 1447 era l'ànima d'una acadèmia d'humanistes que, després de la seua mort, seria coneguda com a Pontaniana, per haver-se'n fet càrrec Giovanni Pontano. El 22 de gener del 1450 partí de Nàpols amb fra Lluís Despuig, claver de Montesa, en gira diplomàtica per Roma, Florència, Bolonya, Ferrara i Venècia.⁶⁵⁵ En octubre del 1453 anà a Gènova en missió diplomàtica i obtingué el títol vitalici de *magister actorum* de la Camera della Sommaria per a la Sicília insular, amb dotació anual de 300 ducats (1454).⁶⁵⁶ Durant els anys 1455-1458 se'l documenta com a secretari reial: una sinecura. Fou aleshores quan l'hel·lenista Teodoro Gaza li dedicà una de les seues traduccions. Ell desconeixia el grec. A partir del 1458, reapareix de conseller del nou sobirà, del qual havia sigut preceptor. En agost del mateix any 1458, es desplaçà a Milà per a agrair al duc Francesco Sforza el seu recolzament polític a Ferran. Així mateix, es presentà el 1459 al Congrés de Màntua organitzat pel papa Piccolomini, Pius II. Fou el Panormita professor, també, a partir del 1463, del duc Alfons de Calàbria, futur Alfons II, amb un estipendi anual de 300 ducats. En agost del 1469 acabà un opuscle sobre la vida –els anys d'infantesa i joventut, s'entén (1438-1458)– del rei Ferran. Morí a la ciutat de Nàpols el 19 de gener del 1471.⁶⁵⁷

Beccadelli adquirí fama en temps de joventut per una obra poètica acabada a Bolonya el 1425, l'*Hermaphroditus*, que seria objecte de polèmica difusió i recepció escandalosa per la franquesa amb què, a la manera dels elegíacs de la Roma clàssica, abordava l'erotisme i les relacions sexuals. Els poemes acullen la desfilada de tipus femenins tan suggerents com Elena la Rossa, Matilde la Dolça, Giannetta amorosa com el seu gosset o Clòdia la dels pits nus i policroms... No tenia res a veure, doncs, amb el

---

⁶⁵⁵ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 66.

⁶⁵⁶ FODALE, Salvatore, La Regia biblioteca della Zisa e la moglie siciliana del Panormita, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.431-1.442.

⁶⁵⁷ Més detalls biogràfics en: RESTA, Gianvito, Antonio Beccadelli detto "il Panormita", dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 7, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1979, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/beccadelli-antonio-detto-il-panormita_Dizionario-Biografico/>; DURAN, Eulàlia, Introducció, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'E. DURAN, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 6-68; BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 100-114.

tractament que rebia la figura de la dona, com a “transmissora” del pecat original i causant de la “caiguda de l’home”, en la literatura fraesca de l’època.

Aquesta fama juvenil ja quedava molt arrere en el temps quan un Beccadelli madur, en lletra remesa al seu amic Bartolomeo Pontifice, reconeixia que aquell havia sigut un “*libellum quidem lascivum*” i que la seua polèmica –però efectivíssima, això sí– divulgació li havia causat més d’un disgust, i el distanciament de la cort de Milà. S’excusa, això no obstant, d’haver imitat el que feien clàssics com Catul, Marcial i Ovidi, presents en tantíssimes biblioteques.⁶⁵⁸ Fou ja en el cim del seu prestigi intel·lectual quan escrigué un panegíric del rei Alfons que tindria gran difusió al llarg de l’edat moderna: el *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* (conclòs el 1456), inspirat en els *Memorabilia* de Xenofont. El Panormita, que cobrà per aquell treball 1.000 ducats d’or, elaborà un perfil humà idealitzat del seu patró, en forma d’una reunió d’anècdotes de cort, fets quotidians, accions de govern, converses, etc., que, col·locades cadascuna davall d’un adverbí temàtic elogiós (*iuste, prudenter, studiose...*), ajudaven a fer del rei de Nàpols un monarca pròxim, amable i modèlic.⁶⁵⁹

Es conserva alguna correspondència particular del Panormita on es posa de manifesta la relació quotidiana, familiar i de gran amiatat que l’unia amb els secretaris reials valencians de la cort, Joan Olzina i Francesc Martorell, amb el gran camarlenc, Enyego d’Àvalos. Les lletres contenen comentaris sobre les expedicions de caça, bromes amicals, excursos humorístics sobre mitologia antiga, materials preparatoris per a l’oració davant l’emperador, advertències sobre l’oportunitat d’adquirir a bon preu algun còdex per a la biblioteca reial, petició de diners al rei per a algun viatge de representació, gestions per a la institucionalització de la futura Acadèmia Pontaniana, una proposta d’inscripció per l’arc de Castel Nuovo, etc.⁶⁶⁰ És a dir que existia una fluida relació del Panormita amb els “familiars” de la casa del rei, producte de la convivència quotidiana amb ells. I, en el cas d’Olzina, Martorell, Fenolleda i D’Àvalos, com a mostra de l’interés que posaven aquests en promoure la cultura humanística i els

---

⁶⁵⁸ Encara causava escàndol l’*Hermaphroditus* el segle passat. L’ultracatòlic ELÍAS DE TEJADA, Francisco, *Nápoles hispánico, tomo I. La etapa aragonesa (1442-1503)*, Montejurra, Madrid, 1958, p. 72, el qualifica directament de “*lupanar*” poètic.

⁶⁵⁹ MONTANER FRUTOS, Alberto, La palabra en la ocasión. Alfonso como *rex facetus* a través del Panormita, dins *e-Spania. Revue interdisciplinaire d’études hispaniques médiévales et modernes*; ed. electrònica (4 de desembre del 2007; en línia 19 de setembre del 2007, consultat el 26 de juny del 2014), URL: <<http://e-spania.revues.org/1503>; DOI: 10.4000/e-spania.1503>

⁶⁶⁰ Entrarem en detalls quan tractem d’aquests secretaris. Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 250 i ss.

operatius de propaganda “alfonsina” coordinats generalment per Beccadelli. Se li documenten, així mateix, sengles relacions epistolars amb el noble aragonés Juan Fernández de Híjar,⁶⁶¹ el jurista barceloní Joan-Ramon Ferrer, que es trobava pels anys 1447-1451 a Bolonya, protegit per l’arquebisbe de Tarragona, Pere d’Urrea,⁶⁶² i el teòleg i confessor del rei Alfons, mossén Joan Ferrando de València.⁶⁶³

En una lletra sense datació, Alfons V avisa el Panormita perquè compre a Florència un còdex molt bó, de les *Dècades* de Titus Livi, que li han dit que costa 120 auris. Quan havia de llegir una oració humanística en nom del rei, per exemple la pronunciada el 1452 davant l’emperador d’Alemanya, el monarca en persona la revisava abans i atorgava el seu vist i plau. Qualsevol tema de cultura solia comentar-lo amb ell. L’humanista, en altra carta sense data, indica al sobirà la seua preocupació per l’extraviament dels llibres antics d’un monestir. L’adverteix sobre el perill de pèrdua patrimonial que representava l’exportació de còdexs i l’anima a promulgar mesures proteccionistes, car els llibres són “els millors consellers d’un rei”.⁶⁶⁴

També és interessant la lletra que remet Beccadelli, el 1461, a l’ambaixador de Ferran I a Roma, el secretari Gaspar Talamanca, que manifesta l’interés d’ambdós per l’obra historiogràfica del papa Pius II. Talamanca exercia llavors des de Roma un paper d’enllaç cultural i bibliogràfic amb els humanistes de la cort de Nàpols.⁶⁶⁵ Pel que fa a un altre savi destacat de la cort, el valencià Lluís Cardona, Beccadelli el qualifica, en el seu *De dictis et factis* de “*celebratissimi nominis theologus*”⁶⁶⁶ i recorda la seua participació en els debats de “l’hora del llibre”, en particular, en una discussió intel·lectual que versava sobre les *Epístoles* de Sèneca.⁶⁶⁷

* * *

Bartolomeo Facio (La Spezia, ca. 1405-Nàpols, 1457) és un dels altres grans intel·lectuals vinculats, després de molts anys de serveis, a la figura i el mite d’Alfons el

---

⁶⁶¹ Elogiat en BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, ps. 192-193.

⁶⁶² SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 276; RUIZ CALONJA, J., Apèndix..., ps. 363-365.

⁶⁶³ Que no s’ha de confondre, com fan molts autors, amb el mallorquí Ferran Valentí. Vegeu BADIA, Lola, Pròleg. Els Valentí Ses Torres, els Martorell de València i els tres Ferrandos Valentins de mitjan segle XV, dins BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, *Ferrando Valentí i la seva família*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Miquel dels Sants Oliver”, 5), Barcelona, 1996, ps. 3-11.

⁶⁶⁴ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas...*, p. 251.

⁶⁶⁵ CORFIATI, Claudia, Lettori “napoletani” del Boccaccio (*Decameron* II, 5), dins *La parola del testo*, any 12, fasc. 2, Roma, 2008, ps. 291-307 (p. 297).

⁶⁶⁶ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, ps. 114-115.

⁶⁶⁷ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 107.

Magnànim. Aquest lligur, fill d'una família de notaris de La Spezia, fou deixeble de Guarino Veronese en la dècada del 1420, i accedí a ser preceptor dels fills del *doge* de la Senyoria de Venècia Francesco Foscari (1426). El 1429 passà per Pavia, on conegué el Panormita; Florència, per a aprendre el grec; Milà, on fou preceptor dels fills de Rafael Adorno, captiu del duc (1430-1431) i futur *dux*e de Gènova (1443-1447). Passà Facio després per Gènova (1431-gener del 1434), Ferrara i Lucca. Pels anys 1435-1436 escrigué el *De verborum proprietate*, promptuari gramatical i experiment pedagògic; *De re uxoria*, oració breu sobre les bondats del matrimoni, i la novel·la històrica *De origine inter Gallos ac Britannos belli historia*, on tractava d'explicar els orígens de la Guerra dels Cent Anys, entre França i Anglaterra, que encara durava.⁶⁶⁸

Pels anys 1436-1443 serví de conseller i canceller l'almirall genovés Francesco Spinola –el responsable de la victòria de Ponça sobre el rei d'Aragó (1435)– i a Rafael Adorno. L'aliança entre aquests dos potentats (desembre del 1442) acabà amb el govern de Tommaso Fregoso, i determinà l'arribada al poder del mateix Adorno, en gener del 1443. S'encetaren aleshores unes negociacions de pau entre Gènova i el rei d'Aragó (1443-1444), en les quals participaria activament Facio. Sent canceller *ad honorem* del Comú genovés, viatjà per primera vegada a Nàpols en setembre del 1443, en el seguici d'una legació diplomàtica. Arran d'una segona ambaixada genovesa (febrer del 1444), el bon acolliment que trobà Facio a la cort catalanoaragonesa féu que decidira quedar-s'hi a viure, al servei d'un rei victoriós i amic d'humanistes.⁶⁶⁹ En la comitiva venia també el cèlebre cal·lígraf lligur Jacopo Curlo, que romandria també vinculat a la cort napolitana; en aquest cas, a l'escriptori de la biblioteca reial.

En una lletra escrita el 13 d'octubre del 1444 manifesta la ruptura amb Rafael Adorno; els contactes empresos amb Ximén-Peres de Corella, tutor de l'infant Ferran (“*gubernator regii filii*”), i la redacció de sengles oracions dedicades, respectivament, al rei Alfons i al seu fill. En juliol del 1445, a més, començà a traduir al toscà el tractat pedagògic *Ad Nicoclem*, del grec Isocrates⁶⁷⁰ –“nonostante la sua riluttanza ad utilizzare

---

⁶⁶⁸ L'obra fou traduïda a l'italià per Poggio pels anys 1440-1445. Vegeu ALBANESE, Gabriella – BESSI, Rosella, *All'origine della guerra dei Cento Anni. Una novella latina di Bartolomeo Facio e il volgarizzamento di Jacopo di Poggiobracciolini*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 2000.

⁶⁶⁹ Més detalls biogràfics, en: VITI, Paolo, Bartolomeo Facio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 44, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1994, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-facio_Dizionario_Biografico/>; BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 115-122; PIETRAGALLA, Daniela, Introduzione, dins FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di D. PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. VII-LXII.

⁶⁷⁰ Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 443 (*olim* 727), fs. 20v-23r.

il volgare”, adverteix Gabriella Albanese⁶⁷¹–, per a dedicar-lo al príncep Ferran. Simultàniament, es guanyà l’amistat del cavaller i diplomàtic valencià Lluís Despuig, per a qui traduí del toscà al llatí la novel·la X.1 del *Decameron* de Boccaccio.⁶⁷² En desembre del 1445 obtingué nòmina de preceptor del príncep Ferran, féu amistat amb Beccadelli i, en octubre del 1446, fou declarat “historiògraf oficial” de la dinastia, amb estipendi anual de 300 ducats. Així consta en els comptes del tresorer general Mateu Pujades: “a mossén Barthomeu de Facio, istoriògrafo, de casa del senyor rey”.⁶⁷³ Acceptà ambdues comeses, les de preceptor del príncep i historiador oficial de la cort, en substitució de Lorenzo Valla,⁶⁷⁴ el qual acabava d’escriure una crònica del rei Ferran –progenitor del Magnànim– que fou agrament criticada pel Panormita i el mateix Facio. La polèmica entre humanistes donà lloc a la redacció de les *Invectivae* contra Valla (1446), amb la corresponent resposta d’aquest: *Antidotum in Facium* (1447). En aquesta pugna trobà el recolzament del seu amic Antonio Beccadelli, cosa que determinà que Valla decidira abandonar Nàpols i traslladar-se a la cort romana.

Entre juliol i desembre del 1445 s’havia ocupat Bartolomeo Facio de redactar el diàleg *De humanae vitae felicitatis*, dedicat al rei. Escrigué pels anys 1447-1448 un altre opuscle dedicat al rei que versava sobre la dignitat de l’home, *De excellentia ac praestantia hominis*. Ho féu per encàrrec d’un monjo benedictí de la cort. El discurs presenta escassa profunditat i un esperit rònegament humanista. Raó per la qual el rei Alfons –desitjós de saber sobre la matèria– encarregaria després a Giannozzo Manetti el *De dignitati et excellentia hominis*, que deixà el monarca més satisfet. L’opuscle de

⁶⁷¹ ALBANESE, Gabriella i al., *Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i ‘Rerum gestarum Alfonsi regis libri X’*, di Bartolomeo Facio, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.223-1.268.

⁶⁷² BRAGGIO, Carlo, Una novella del Boccaccio tradotta da Bartolomeo Fazio, dins *Giornale linguistico*, 11, Gènova, 1884, ps. 379-387; KRISTELLER, Paul Oskar, The Humanist Bartolomeo Facio and his Unknown Correspondance, dins *From the Renaissance to the Counter Reformation. Essays in Honour of C. Mattingly*, Random House, Nova York, 1965, ps. 56-74; reed. dins KRISTELLER, P. O., *Studies in Renaissance Thought an Letters*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1985, vol. 2, ps. 265-280 i 507-539; CORFIATI, Claudia, “Decrevi latinam facere fabulam hanc”: Boccaccio, Facio e re Alfonso, dins TATEO, Francesco (ed.), *Sul latino degli umanisti*, Cacucci Editore, Bari, 2006, ps. 103-140; FACIO, Bartolomeo, *Fabula Rogerii*, reescriptura llatina de la novel·la X.1 del Decameró de Giovanni BOCCACCIO, amb lletra d’endrea a Lluís Despuig [1446], Biblioteca Universitaria y de Santa Cruz, Valladolid, Ms. 227, fs. 1r-2v; ed. electrònica <<http://uvadoc.uva.es/handle/10324/385>>, consultada en octubre del 2014.

⁶⁷³ ARV, Mestre Racional, 8.791, f. 276v, any 1446.

⁶⁷⁴ Segons RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 399, Valla havia sigut abans preceptor del príncep.

Facio, potser tenia una excessiva càrrega de teologia i patristica (Gregori, Jeroni, Agustí, Lactanci); moltes cites bíbliques, i expressions escatològiques del tipus “*horribilis flammae periculum evasere*”, que recordaven més la literatura medieval que no la humanística. Cloïa la redacció la jaculatòria “*amen*”.⁶⁷⁵

Facio, tenia pensat abandonar Nàpols el 1448 i traslladar-se a Roma. Visità la Ligúria el mateix any 1448 i redactà un relat de la guerra de Chioggia, que havia enfrontat l’any 1377 els estats de Venècia i Gènova. Entre la fi del 1447 i la primavera del 1448 havia intercedit en favor de Poggio Bracciolini, que es considerava mal remunerat pel rei per la seua traducció de la *Ciropèdia* de Xenofont. L’entujat humanista, arribà a tractar el monarca, directament, de “*stultus*” i “*illiberalis*”.⁶⁷⁶ El mateix Facio s’havia queixat també al seu amic Despuig per l’escassa munificència d’un rei que, en teoria, volia projectar la imatge de savi. Les lletres d’aquests anys (1448-1450), els de la retirada bèl·lica del Magnànim, les continues caceres i els amors tardorencs per Lucrezia d’Alagno, manifesten una desil·lusió per la seua situació a la cort.

Tanmateix, Facio abandonà finalment la idea de traslladar-se a Roma. Continuà habitant a Castel Nuovo i es concentrà en el procés de redacció (setembre del 1451 – abril del 1456) dels deu llibres titulats *De rebus gestis ab Alphonso primo*, la crònica oficial que recollia les gestes del rei de Nàpols des del 1420 fins el 1454, acabada la qual l’autor percebé un estipendi de 1.500 florins. A continuació escrigué el *De viris illustribus liber* (1455-1457), un catàleg de 63 vides de personatges destacats en les belles arts i les belles lletres, que culminava amb una biografia tan succinta com elogiosa del rei d’Aragó. Facio es documenta en juny del 1457 amb càrrec d’ “*spectati historiographi ac secretarii nostri*”. Això no obstant, l’ofici de secretari reial –com en altres casos d’homes de lletres– era honorífic.⁶⁷⁷ El seu últim projecte literari fou una traducció del grec al llatí de la *Vida d’Alexandre el Gran* d’Arrià, que el tingué ocupat els anys 1454-1457, però que restà inconclusa per haver mort en novembre del 1457. El

---

⁶⁷⁵ FACIO, Bartolomeo, *De excellentia ac praestantia hominis* [1448], dins SANDEO, Felino (ed.), *De regibus Siciliae et Apuliae, in queis et de Alfonso rege Arragonum, Epitome*, Tipogr. dels hereus de Ioannis Abrii, Hanau, 1611, ps. 149 -168 (ps. 157 i 168, respectivament).

⁶⁷⁶ ALBANESE, Gabriella i al., *Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i ‘Rerum gestarum Alfonsi regis libri X’*, di Bartolomeo Facio, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.223-1.268 (ps. 1.251-1.252).

⁶⁷⁷ ACA, Cancelleria reial, 2.917, f. 166, 7 de juny del 1457; citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 260.

continua i l'acabà el cal·lígraf i bibliotecari Jacopo Curlo, que dedicà el llibre complet, en juny del 1458, al secretari reial Arnau Fonolleda.⁶⁷⁸

Els estudiosos consideren Facio un “storico ormai divenuto intellettuale organico al potere”; un mestre de la “propaganda di corte” que, basant-se en informacions aportades sobretot per Lluís Despuig, Mateu Malferit i Arnau Fonolleda, aconseguí redactar un *Rerum gestarum* de gran èxit, a mitjan camí entre la crònica i el panegíric. Els bibliotecaris Jaume Casp i Tomàs d'Aulesa, i els copistes Jacopo Curlo i Pietro Ursuleo s'ocuparen de l'*editio* de l'obra, és a dir, de la transformació de la història en un còdex humanístic sumptuari. El llibre acabat fou presentat a l'“*optimus princeps*” en juny del 1457, com una autèntica joia. No debades, el projecte obeïa a una “nuova concezione umanistica della storia come ‘opus oratorium maxime’, nella linea della tradizione classica”. Tothom acceptava llavors el primat de la retòrica com a ciència de la persuasió i el model d'historiografia crítica a què aspirava Valla, a diferència de Facio, no s'ajustava a la història de caràcter panegíric que agradava al rei.⁶⁷⁹ El producte de Facio era, doncs, una creació eminentment política, ja que el comitent de l'obra i el beneficiari directe de la propaganda cronística eren una mateixa persona.⁶⁸⁰

A banda d'humanistes com el Panormita, Valla, Guiniforte Barzizza, Giorgio da Trebisonda, Tedoro Gazza i Giannozzo Manetti, els biògrafs relacionen Facio –com s'ha vist– amb Despuig, Martorell i Fonolleda. Mantindria amistat, així mateix, amb el protonotari Ferrer Ram, que Facio qualifica de “*vir integerrime, Valentinorum decus*”,⁶⁸¹ i amb el gran camarlenc del rei, el culte Enyego d'Àvalos, retratat en la seua obra com un “*praestantem virum*”, és a dir, un personatge excepcional. Es conserven a més, a Munic i a Valladolid, sengles epístoles seues adreçades Mateu Malferit.⁶⁸²

* * *

Lorenzo Valla (Roma, 1407-1457), filòleg i historiador de gran talent, i una de les grans figures de l'humanisme renaixentista italià, estigué vinculat a la cort d'Alfons

---

⁶⁷⁸ VALLA, Lorenzo (*VALLENSIS, Laurentius*), *Fabulae Aesopicae*, ed. a cura de Maria Pasquallina PILLOLLA, Università di Genova – Facoltà di Lettere (“Favolisti latini medievali e umanistici”, IX), Gènova, 2003, p. 22.

⁶⁷⁹ ALBANESE, G. i al., *Storiografia come ufficialità...*, ps. 1.224-1.230.

⁶⁸⁰ FERRAÛ, Giacomo, Il “De rebus ab Alphonso primo gestis” di Bartholomeo Facio, dins *Studi umanistici*, 1, 1990, ps. 69-113.

⁶⁸¹ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 239-242.

⁶⁸² Universitätsbibliothek de Munic, ms. 4 768, citada per BERTALOT, Ludwig, *Studien zum Italienischen und Duetschen Humanismus*, ed. a cura de Paul Oskar KRISTELLER, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1975, vol. 1, p. 22; Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 227, sec. XV, f. 57, citada per CAPPELLI, Guido M., *Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV*, dins *Faventia*, 19/1, Palma de Mallorca, 1997, ps. 89-108 (ps. 94-95).

el Magnànim del 1435 al 1448. No és té cap notícia d'ell fins el 1424. Estudiava de la mà de Giovanni Aurispa, Leonardo Bruni i altres humanistes, fins que la mort d'un oncle seu, el 1430, deixà una plaça vacant de secretari apostòlic. Lorenzo aspirava a ocupar-la, però Martí V s'hi negà, aconsellat pels secretaris Poggio i Loschi, que el consideraven intel·ligent però massa jove per al càrrec. Ocupà a Pavia (1431-1434) la càtedra de retòrica deixada vacant per Gasparino Barzizza i travà relació amb Antonio Beccadelli, amb el qual s'enemistaria anys després, a partir del 1442. A Pavia, pel 1431, redactà la primera versió del *De voluptate*, on mostrava la seua adhesió entusiasta als valors de l'epicureisme; anys després revisarà el text i el titularà *De vero falsoque bono* (1441). Sostenia amb aquest opuscle que era natural la tendència de l'home a la recerca del plaer, i que aquesta recerca –per escàndol d'alguns religiosos formats en la patrística més conservadora i en la tractadística medieval– estava a la base de la vida humana.⁶⁸³ A les acaballes del 1434 passà per Florència per a intentar integrar-se en el cercle d'humanistes del papa Eugeni IV, cosa que no aconseguí.

Novament desenganyat, decidí incorporar-se al seguici del Magnànim el 1435, tot coincidint amb el dramàtic moment de la batalla de Ponça. Secretari honorífic del rei i titular d'una canongia el 1442, fou també preceptor del príncep Ferran i “historiògraf” regi –sense gaire interès ni convicció– del 1438 al 1446, quan fou reemplaçat en ambdues ocupacions per Bartolomeo Facio. Estant a Gaeta, pel 1436, féu amistat amb el lletraferit canceller i arquebisbe de Saragossa, Dalmau de Mur.⁶⁸⁴

Amb motiu de l'arribada a Gaeta del successor al tron napolità en disputa, traduí per a ell la *Ciropèdia* de Xenofont i les *Faules* d'Isop (primavera del 1438).⁶⁸⁵ Aquests eren, però, uns passatemps compaginables amb obres pròpies, relacionades amb metes intel·lectuals més elevades. Segons Bentley, “dopo l'arrivo a Napoli, Valla consacra le

---

⁶⁸³ En la primera versió del diàleg, Leonardo Bruni defenia la doctrina estoica. Beccadelli optava per l'hedonisme epicureista quan afirmava que el desig del plaer no havia de ser sufocat, ja que la continència era contrària a la natura. Per la seua banda, Niccolò Niccoli intervenia per a mostrar-se a favor d'un hedonisme cristià: afirmava que la felicitat perpètua és el summe bé i que la virtut ha de practicar-se com a mitjà per a obtenir-la. L'autor no es posiciona clarament per cap de les tres opcions, encara que la de Beccadelli és la més eloqüent. En la reescriptura napolitana del text, hi hagué un canvi de contertulians i s'introduïren algunes esmenes, però l'autor continuà sense posicionar-se. Pel que fa a les formes, la seua argumentació s'oposa a la dialèctica i presenta la retòrica com a superior a la filosofia, emulant els esquemes eclèctics dels debats ciceronians. La conciliació d'epicureisme i cristianisme conclou amb una encomi o panegíric de la idea de salvació. Vegeu MORENO HERNÁNDEZ, Carlos, *Retórica y humanismo: el “Triunfo del Marqués de Santillana” (1458)*, Universitat de València, València, 2008, ps. 86-87.

⁶⁸⁴ Segons MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. VI.

⁶⁸⁵ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore (“Thesaurus Mundi”, 20), Pàdua, 1981, p. 403.

sue prime fatiche all'idea di rinnovare le basi della filosofia occidentale, di fondare cioè saldamente, la logica, la dialettica e la metafisica sulla grammatica, la retorica e la filologia".⁶⁸⁶ La renovació anirà prenent forma amb les *Dialecticae disputationes* (1438-1439), exaltació polèmica dels *studia humanitatis*; *De libero arbitrio* (1439, revisat el 1443), on demostra la inutilitat de la filosofia per a tractar de qüestions teològiques, i argumenta que el lliure albir és compatible amb la providència divina;⁶⁸⁷ *De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio* (1440), on ataca des de la crítica històrica i filològica el fals diploma de donació dels Estats Pontificis a la Santa Seu (en un moment en què el papa Eugeni IV recolzava els Anjou contra el rei Alfons), i *De professione religiosorum* (1442), on sosté que els monjos –pel fet de renunciar al món– no tenen per què superar els laics en santedat de vida. Pels anys 1442-1444 elaborà una comparació crítica de la *Vulgata* llatina amb els textos sagrats en llengua grega, opuscle que influiria en els estudis bíblics d'Erasme. Del 1443 aproximadament, data també una obreta sobre les declinacions dels noms, que corregia els preceptes del medievalitzant manual de Villadei: *Emendationes quorundam locorum ex Alexandro, ad Alphonsum primum Aragonum regem* (1443).⁶⁸⁸ El rei havia obtingut una gran victòria històrica i planejava llavors la reforma de Castel Nuovo amb un arc de triomf monumental, realitzat uns quants anys després. En el disseny iconogràfic del monument, pensat per a imitar la gloriosa arquitectura romana, *all'antica*, cooperaren Antonio el Panormita i Lorenzo Valla.⁶⁸⁹ Pocs anys després, Valla conclouria la redacció de les divulgadíssimes *Elegantiae Linguae Latinae* (1435-1447), on feia un elogi patriòtic de la llengua clàssica dels romans, que considerava essencial depurar, restaurar i tornar a usar dignament, com a emblema d'una nova era.

La propagació de les seues heterodoxes idees li creà enemics entre els guardians de l'ortodòxia. Fins al punt que el mateix confessor del rei, el frare dominicà Joan Garcia, l'acusà d'heretgia davant el Sant Ofici, perquè havia refutat la tradició segons la qual els primers deixebles de Crist havien compost l'oració anomenada "Credo dels

⁶⁸⁶ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 122-135 (la citació és de la pàgina 124).

⁶⁸⁷ El concepte teològic de la divina providència, segons ell, no era cap impediment perquè l'home fera ús de la seua llibertat, perquè fóra lliure en les seues eleccions voluntàries.

⁶⁸⁸ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>; VALLA, Lorenzo, *Historia de Fernando de Aragón*, ed. a cura de Santiago LÓPEZ MOREDA, Akal, Madrid, 2002.

⁶⁸⁹ ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore ("Biblioteca dell'Archivum romanicum", 400), Florència, 2012, ps. 34-37.

apòstols”. Processat pels inquisidors napolitans el 1444, s’hagué de retractar i caigué sobre ell una condemna lleu. La justícia reial actuà llavors en defensa seua, ja que els inquisidors no estaven habilitats per a actuar contra un familiar del rei.⁶⁹⁰ Alliberat d’aquesta preocupació, conclogué la traducció al llatí dels setze primers cants de la *Iliada* (*Homeri poetarum supremi Ilias*, 1441-1445),⁶⁹¹ i aconsellà Alfons, en una oració, que fera servir el títol de *Regnum Neapolitanum*, ja en ús popular, en lloc del *Regnum Siciliae*, per la homonímia amb l’illa. Als escrivans de la cort, els animà a que deixaren d’escriure *insula Siciliae* i feren honor al bon llatí escrivint *insula Sicilia*.⁶⁹²

Li ocupà bastant de temps el procés de documentació i redacció (abril del 1445-26 de febrer del 1446) del *Gesta Ferdinandis regis Aragonum*, una crònica biogràfica de Ferran I el d’Antequera, predecessor d’Alfons V. L’humanista romà, recompensat per la seua taca d’historiògraf amb una renda anual de 300 ducats,⁶⁹³ tenia previst continuar la història amb una segona part dedicada ja a la vida i el regnat del Magnànim. Però, just quan tenia acabat el manuscrit d’aquests *Gesta*, Facio i Beccadelli aconseguiren que els el deixara revisar el bibliotecari Tomàs Aulesa, que el tenia en custòdia,⁶⁹⁴ aprofitant un viatge de Valla a Roma. No sols el criticaren filològicament i ortogràficament (els neologismes de Valla⁶⁹⁵ sonaven estridents per a algú com Facio, defensor d’un purisme ciceronià), sinó que tractaren de posar en alerta al rei sobre els continguts realistes – alguns, indeguts i trivials– que contenia l’obra, en contra dels valors de *decorum* i *brevitas* que pertocaven a la ciència historiogràfica. Per exemple, quan Valla entrava en detalls escabrosos sobre els infructuoses tècniques de reproducció usades per Martí

---

⁶⁹⁰ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 398.

⁶⁹¹ VEJEU RUIZ CALONJA, Juan, Alfonso el Magnánimo y la traducción de la *Iliada* por Lorenzo Valla, dins *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23, Barcelona, 1950, ps. 109-115; PSALIDI, Enrico, Appunti per un’ edizione critica della traduzione dell’*Iliade*, dins REGOLIOSI, Mariangela (ed.), *Pubblicare il Valla*, Polistampa, Florència, 2008, ps. 421-432. L’únic manuscrit conegut d’aquesta obra és el de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 413, tot i que se’n feren diverses edicions en els segles XV-XVI; la primera, del 1474.

⁶⁹² SORIA, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 297-306; FERRAÛ, Giacomo, Valla e gli aragonesi, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005)*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 3-29.

⁶⁹³ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 60.

⁶⁹⁴ La identificació d’Aulesa amb l’anònim bibliotecari que esmenten les fonts, la devem a MANCINI, Girolamo, *Vita di Lorenzo Valla*, G. C. Sansoni editore, Florència, 1891, p. 209, n. 2.

⁶⁹⁵ Per exemple, *equeriatu*s en lloc de *militia* per a definir la ‘cavalleria’ medieval, o *equerius* en lloc de *miles* per a ‘cavaller’.

l'Humà per a procrear un hereu. La conxorxa difamatòria, ordida per Facio, derivà en una dura polèmica entre ambdós humanistes: les *Invectivae in Laurentium Vallam* de Facio (1446) i la rèplica: un *Antidotum in Facio* que Valla preparà contra les “verinoses” paraules del seu antagonista (1447).⁶⁹⁶

Valla, que ja el 30 d'agost del 1444 havia représ els seus contactes a Roma –amb un permís per a visitar la mare i els parents, després de la mort del pare⁶⁹⁷– començà a pensar en un trasllat a dita ciutat; vista l'hostilitat que patia a Nàpols, on el seu prestigi i carisma intel·lectual serien vists com una amenaça per Beccadelli. Per fi, havent sigut entronitzat l'any 1447 el seu amic Tommaso Parentucelli (papa Nicolau V), li arribà l'oportunitat, autoritzada pel rei Alfons, de vincular-se a la cort pontifícia (1448). Traslladat definitivament a Roma, Lorenzo Valla ocuparia fins a la seua mort (1449-1457) la càtedra de retòrica de la universitat d'aquella ciutat.

Durant la seua permanència a la cort de Nàpols, Lorenzo Valla mantingué amistat, relacions i contactes amb secretaris i cortesans del rei d'Aragó. Durant la captivitat milanesa del rei d'Aragó (1435), Valla entrà en contacte amb Joan Serra *Valentinus*, que destacaria després com a gramàtic, i que mantindria una relació d'amistat i de col·loqui epistolar amb l'humanista romà. Serra residia aleshores a Milà, on exercia d'*scriptor imperialis*,⁶⁹⁸ abans de passar a ser secretari reial i bibliotecari d'Alfons el Magnànim, entre el 1436 i el 1443. Després, es dedicà a ensenyar a la universitat de Montpeller, però sense perdre el contacte amb Valla. Del 1440 data una famosa *Epístola apologètica* dedicada per Serra a Valla, estant ambdós a Gaeta, on manifesta la seua opinió favorable a llegir i imitar els clàssics per a depurar el llatí.⁶⁹⁹

---

⁶⁹⁶ PIETRAGALLA, Daniela, Introduzione, dins FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di D. PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. VII-XLII (ps. XI-XIII); VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore (“Thesaurus Mundi”, 20), Pàdua, 1981.

⁶⁹⁷ Segons MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d'Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307 (p. 296), el rei Alfons pregà a Eugeni IV, aleshores (1444) que admetera Valla en una ocupació eventual a la cúria.

⁶⁹⁸ SOTTILI, Agostino, Notte biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza, e sull'umanista valenziano Giovanni Serra, dins SCHALK, Fritz (ed.), *Petrarca und seine Zeit, 1304-1374. Beiträge zu Wert und Wirkung*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1975, ps. 270-286.

⁶⁹⁹ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI i Mariangela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>, p. 23; TORRÓ TORRENT, Jaume, Il Giovanni Serra dell'*Epistola Apologetica*, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005)*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 61-71; CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 257-258; BENAVENT, Júlia, Joan Serra, humanista napolità a

Destaca també la relació de protecció i amistat que oferí durant anys a Lorenzo Valla el principal secretari reial, Joan Olzina, persona cultivada i oberta a les idees dels humanistes. Segons una notícia del 1443, Valla vivia a la mateixa casa d'Olzina quan es féu càrrec d'instruir Antonello Petrucci.⁷⁰⁰ Es conserva algun exemple de correspondència epistolar entre ambdós amics.⁷⁰¹ L'humanista dedicà a Olzina les *Adnotationes in erroris Antonii Raudensis*, on corregia algunes incorreccions de l'humanista Antonio da Rho.⁷⁰² Acabava d'arribar a Barletta, des de Milà, el *De imitatione* de Rho (per Nadal del 1442 o cap d'any del 1443), i es coneix que el secretari reial Olzina tenia pensat usar-lo de manual perquè el seu fill únic i homònim –Joanot Olzina, home d'armes pels anys 1446-1454– estudiara llatí.⁷⁰³

Dedicà Valla a Olzina, així mateix, una composició en vers (*incipit*: “*Ille bonus, Latii celebrant quem carmine vetes...*”) contra el Panormita, que feia joc amb un altre *carmen* dedicat a Enyego d'Àvalos, titulat *In Antonium Bechatellum*. Aquesta última composició començava amb el vers “*Censorem veritus tonso, Bechatelli, puello...*” i es troba inclosa en un plec de cartes enviades per Valla al mateix Enyego d'Àvalos.⁷⁰⁴ Entre els còdexs més luxosos de la biblioteca de D'Àvalos, heretats per la seua filla Costanza, hi havia un llibre titulat “Lorenzo Valla, con le arme della casa D'Avalos”, en testimoni –potser– de l'admiració que el gran camarlenc professaria per aquest autor innovador.⁷⁰⁵ Cal afegir a això que Enyego i Olzina eren amics també, i que compartien inquietuds culturals en allò que respecta al moviment humanista.

Valla compongué un conjunt de poemes dedicats expressament a Olzina, amb una epístola mètrica on exalta el seu paper de mecenes.⁷⁰⁶ De la producció epistolar, destaca

---

la cort de Nàpols, dins GRAU, Ferran – MAESTRE, José María – PÉREZ, Jordi (eds.), *Litterae humaniores*. *Del Renacimiento a la Ilustración. Homenaje al profesor José María Estellés (anejo n.º 69 de la Revista 'Quaderns de Filologia')*, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació de la Universitat de València, València, 2009, ps. 75-86.

⁷⁰⁰ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 261-262.

⁷⁰¹ Biblioteca Nazionale di Napoli, ms. V F 19 Misc, fs. 4r-4v i 166r-170v; BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007, ps. 151-152.

⁷⁰² FILELFO, Francesco, *Satyrae, I (Decadi I-V)*, ed. a cura de Silvia FIASCHI, Edizioni di Storia e Letteratura (“Studi e testi del Rinascimento europeo”, 26), Roma, 2005, p. 388.

⁷⁰³ SABBADINI, Remigio, Notizie sulla vita e gli scritti di alcuni dotti umanisti del secolo XV raccolte da codici italiani (II), dins *Giornale storico della Letteratura italiana*, 6, Torí, 1885, ps. 119-168 (p. 166).

⁷⁰⁴ Biblioteca Trivulziana di Milano, ms. 793. Vegeu LO MONACO, Francesco, Per un' edizione dei Carmina di Lorenzo Valla, dins *Italia medioevale e umanistica*, 29, Roma-Pàdua, 1986, ps. 139-164 (ps. 146-147).

⁷⁰⁵ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302, núm. 65. El fet que el còdex portara les armes d'Àvalos, com altres d'Enyego, i no les de la casa de Pescara, és indicatiu que havia pertangut al fundador de la nissaga.

⁷⁰⁶ LO MONACO, F., Per un' edizione..., ps. 154-159.

una lletra adulatòria del 4 de juliol del 1438, on li agraeix la intercessió davant Filippo Maria Visconti per obtenir-li una canongia a la seu de Cremona aprofitant l'avinentsa una ambaixada de Berenguer Mercader a Milà. I també la lletra remesa a Guarino Veronese el 1443 on elogia Olzina com a protector d'humanistes.⁷⁰⁷ Valla estava efectuant aleshores la traducció de la *Ilíada* d'Homer, que també dedicaria a Olzina (1445). El secretari havia fet les gestions oportunes anys arrere, el 1441, per aconseguir que portaren de Sicília un diccionari de grec que serví per a la dita tasca.⁷⁰⁸

Les *Faules* isòpiques, en canvi, les havia adreçades –anys abans, a Gaeta (1438)– a un altre important secretari reial, el català Arnau Fonolleda.⁷⁰⁹ Una altra dedicatòria ben coneguda és la de la primera versió del *De libero arbitrio diatriba sive collatio* al bisbe de Lleida i persona de confiança del Magnànim a la cúria pontifícia, García Anzárez de Añón. En realitat, el tractat no es presenta com a tal, sinó com una carta adreçada al prelat aragonés. Tot sembla indicar que la composició de l'obra s'havia iniciat a la Toscana, pel anys 1434-1435, però la dedicatòria l'escrigué Valla a Gaeta el 1439.⁷¹⁰ Potser fóra aquest bisbe, també, l'ignot prelat que consultà l'humanista poc després de febrer del 1443 per a interpretar una inscripció grega.⁷¹¹ És obvi, en qualsevol cas, que –pels seus contactes amb la cúria romana– Lorenzo Valla degué conèixer personalment eclesiàstics catalanoaragonesos interessats en llibres i lectures; com per exemple el cardenal aragonés Domingo Ram, arquebisbe de Tarragona, a qui es refereix en termes elogiosos en la *Historia Ferdinandi*.⁷¹² El mateix Valla es devania pel 1436 de gaudir de la protecció d'Arnau Roger de Pallars, jurista i canceller del rei Alfons, a més de bisbe de la Seu d'Urgell. Es tractava d'un personatge de primera fila a la cort, encara que poc donat a la lectura.⁷¹³ Un cas semblant era el del tresorer general Mateu Pujades, personatge també de la cúpula de govern napolitana, que arengava les

---

⁷⁰⁷ FOIS, Mario, Il dialogo “De professione religiosorum”. Critica delle pretese e riconoscimento della missione degli ordini religiosi, dins *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell'Università Gregoriana, Roma, 1969, ps. 261-295 (p. 177); VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI i Mariangela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>, ps. 159-160, doc. 9 (ps. 165-166) i doc. 21 (p. 245).

⁷⁰⁸ RUIZ CALONJA, J., Alfonso el Magnánimo y la traducción..., ps. 109-115.

⁷⁰⁹ BENAVENT, J., *Biblioteca dispersa...*, ps. 108-109; VALLA, Lorenzo (*VALLENSIS, Laurentius*), *Fabulae Aesopicae*, ed. a cura de Maria Pasquallina PILLOLLA, Università di Genova – Facoltà di Lettere (“Favolisti latini medievali e umanistici”, IX), Gènova, 2003, ps. 10-15.

⁷¹⁰ VALLA, L., *Laurentii Valle epistole...*, ps. 173-174.

⁷¹¹ *Ibidem*, ps. 241-243.

⁷¹² VALLA, L., *Laurentii Valle Gesta...*, ll. 2, cap. 10.4.

⁷¹³ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, p. 105; FUBINI, Riccardo, *L'umanesimo italiano e i suoi storici. Origini rinascimentali, critica moderna*, Franco Angeli, Milà, 2001, p. 155.

tropes quan els repartia estipendi. L'any 1446, Valla decidí ajudar-lo a millorar el seu *ars arengandi* dedicant-li una versió llatina de l'homilia XIX de Basili el Gran –la dels 40 soldats màrtirs de Sebaste–, amb el títol *Martirium sanctorum et gloriosorum victoriam consecutorum qui in Sebastia interfecti sunt, numero quadraginta*.⁷¹⁴

No molt amistosa seria, per contra, la relació que mantenia l'orgullós Valla amb altres cortesans del rei estranger. No parlem ja del teòleg Joan Garcia que el denuncià a la Inquisició, sinó d'altres com Aulesa, Pelegrí o d'Íxer. Tomàs Aulesa, el bibliotecari mallorquí, fou la persona designada pel rei –per a disgust i humiliació del vanitós Valla– per a “revisar” la crònica fernandina recent enllestida; particularment, pel que fa als topònims i altres detalls de la realitat hispànica que segurament desconexeria l'autor, pel fet de ser italià. Fou el mateix Aulesa, com més amunt apuntàvem, el qui facilità l'obra al Panormita i a Facio. Pel que fa a Gaspar Pelegrí, un dels metges del Magnànim, quan Lorenzo s'assabentà que havia redactat una crònica reial –en un llatí medieval i temerari⁷¹⁵–, no pogué evitar llançar un comentari irònic sobre la mediocre qualitat de l'obra, en una lletra al seu amic Flavio Biondo.⁷¹⁶ No molt cordial degué ser, tampoc, la relació de Valla amb els “semibàrbars” cavallers hispànics que constituïen l'exèrcit i la clientela nobiliària del rei d'Aragó.

L'ancià baró d'Íxer, l'aragonés Juan Fernández de Híjar y Centelles, meresqué a parts iguals l'elogi de Valla –per la seua afició a l'oratória i a la lectura– i el vituperi que deixa caure en la *Historia Ferdinandis*, quan el tracta d'ignorant per elogiar Hèctor (seguint del dictat de les *Històries troianes*) i blasmar el comportament d'Aquil·les (l'heroi homèric reivindicat pels humanistes que, com Valla, es declaraven fervorosos lectors de la *Ilíada*).⁷¹⁷ Pel que fa al superdotat castellà Fernando de Córdoba,⁷¹⁸ un

---

⁷¹⁴ Biblioteca Universitaria de Salamanca, Miscel·l. 1530, 3er. fascicle, fs. 1-4; CORTESI, Mariarosa, *'Sanctissimum militum exemplum.'* I martiri di Sebastia e Lorenzo Valla, dins *Bolletino della Badia greca di Grottaferrata*, 54, Grottaferrata, 2000, ps. 319-336; FRAZIER, Alison Knowles, *Possible lives. Authors & Saints in Renaissance Italy*, Columbia University Press, Nova York, 2005, ps. 52, 61-64 i 482-483.

⁷¹⁵ Vegeu PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012.

⁷¹⁶ BAROZZI, Luciano – SABBADINI, Remigio, *Studi sul Panormita e sul Valla*, Tipogr. Successori de Le Monnier, Florència, 1891, p. 106.

⁷¹⁷ Vegeu CASAUS BALLESTER, M^a. José, La relación de la casa de Híjar con la casa real de Aragón durante los siglos XIII-XV: de señorío a ducado, dins GONZÁLEZ, M. – MONTES, I. (eds.), *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico, siglos XIII-XV (Cádiz, 1-4 de abril de 2003)*, Universidad de Cádiz – Sociedad Española de Estudios Medievales, Sevilla, 2006, ps. 657-666; ALGANZA ROLDÁN, Minerva, Elegíaca: notas de tradición clásica a dos “defunciones” del *Cancionero* de Íxar, dins *Florentia iberitana. Revista de estudios de la antigüedad clásica*, 21, Granada, 2010, ps. 31-64.

home capaç d'aprendre diverses llengües, memoritzar llibres sencers i de disputar –a la manera dels escolàstics– sobre qualsevol matèria, després d'haver-lo oït a Castel Nuovo (1444), Lorenzo Valla comentà al Magnànim que allò li semblava “un miracle”.⁷¹⁹ Tot i que ell no compartia, com és obvi, ni els continguts ni el sentit d'aquella eloqüència impressionant, però tan espectacular com vàcua. Valla observà al rei que aquell home tan intel·ligent mancava de tota “*lingua latina facultas poetica*” i no tenia ni idea de grec, amb la qual cosa difícilment podria aprofundir en l'estudi dels clàssics, que, segons l'humanista romà, constituïa la base d'una nova cultura.⁷²⁰

* * *

Parlar d'eloqüència vàcua, segons que es mire, ens porta també a recordar la controvertida figura de l'humanista –o pseudohumanista– **Porcellio Pandone** (Nàpols, ca. 1404-Roma, 1485),⁷²¹ molt vinculat també, com els anteriors, al seguici triomfal del Magnànim. Fou un home que visqué, segons la visió indulgent de Guido Cappelli, “tra l'insegnamento universitario e privato ed il tentativo di conquistarsi un posto al sole nel

---

⁷¹⁸ Fernando de Córdoba (Còrdova, ca. 1422-Roma, ca. 1486), format a la universitat de Salamanca, fou mestre en arts i medicina, doctor en dret i en teologia, músic i pintor, i home prodigi del seu temps. Viatjà a Nàpols el 1443 amb nòmina d'ambaixador de Joan II de Castella. Impressionà després els universitaris de París –on correngué la veu que es tractava de l'Anticrist (1444)– i continuà el seu espectacle de logorrea escolàstica per Gènova (1446) i altres parts. Vegeu BONILLA, Adolfo – MENÉNDEZ, Marcelino, *Fernando de Córdoba (¿1425-1486?) y los orígenes del Renacimiento filosófico en España (Episodio de la historia de la lógica)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1911. Hem comprovat que, reiterant una errada comesa per Benedetto Croce, se'l confon sovint amb un Joan Ferrando de València o *Ferrandus Valentinus* que fou confessor del rei, teòleg i corresponsal d'humanistes. Per tant, quan BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 130, constata l'arribada a la cort d'un “jove teòleg andalús i confessor del rei”, amic a més de Valla, en realitat està barrejant ambdós personatges.

⁷¹⁹ SORIA, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 293-297. L'humanista s'admira per la perícia de Fernando en llatí, sobre no ser italià, i comenta al rei que és un superdotat capaç de parlar moltes llengües i memoritzar tantes coses, que sembla increïble: “*Nihil gramaticae est, nihil in dialecticis, nihil in physicis, nihil in astronomicis, nihil in medicinis, nihil in musica, nihil in theologia, nihil denique in iure, quod ignoret; 'ignoret', dico? Immo quod non habeat in promptu memoriterque reddat ac pene decantet*”. Vegeu la lletra sencera (Nàpols, 25 de juliol del 1444) en VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI i Mariangela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>, núm. 27.

⁷²⁰ DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, p. 236.

⁷²¹ També conegut com *Porcellio de' Pandoni*. El de “Giannantonio” és un nom espuri, introduït sense fonament per Georg Voigt el 1859. Vegeu CORRERA, Luigi, *Un umanista dimenticato: Porcellio Romano*, Bona, Torí, 1885; PERCOPO, Erasmo, *Artisti e scrittori aragonesi. Contribuzione allo studio su 'Napoli nel Rinascimento'*, Tipogr. de Francesco Gianni & Figli, Nàpols, 1895, ps. 177-185; FRITTELLI, Ugo, *Giannantonio de' Pandoni, detto il 'Porcellio': studio critico*, Paravia, Florència, 1900; MARLETTA, Fedele, Per la biografia di Porcelio dei Pandoni (note e documenti), dins *La Rinascita*, 3, 1940, ps. 842-881; CAPPELLI, Guido M., Porcellio Pandone, il *'De vita servanda a regum liberis'*, dins *Letteratura italiana antica*, 5, Roma, 2004, ps. 211-226; ÍDEM, *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 215-216; ÍDEM, Porcellio Pandone, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 80, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2014, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/paride-dal-pozzo_Dizionario-Biografico/>

mondo promettente delle corti umanistiche”.⁷²² Servidor del papa Eugeni IV, participà activament en la conjura republicana de Roma (maig del 1434) i viatjà a Basilea en nom del Comú per a exposar les posicions dels revoltats. Restablida a Roma l'autoritat pontifícia, estigué empresonat durant tres anys. Una vegada eixit de presó, entrà al servei de Francesco Sforza i freqüentà els ambients humanístics de Florència.

Després d'haver servit el *condottiero* Niccolò Piccinino (1440-1443), aliat del Magnànim, s'incorporà al campament del rei d'Aragó i fou testimoni de l'entrada triomfal a Nàpols, el 26 de febrer del 1443.⁷²³ Estigué també a Ferrara el 1444, on conegué Leonello d'Este i intentà fer-se retratar en una medalla de bronze pel Pisanello. L'artista no acceptà l'encàrrec: les seues medalles humanístiques eren un cobejat guardó de prestigi social, intel·lectual o aristocràtic, al qual molts solament 24 italians –inclosos alguns italians d'adopció, com Alfons el Magnànim o Enyego d'Àvalos– pogueren accedir. Tanmateix, el poeta dedicà un poema a “la seua” inexistent medalla, on es mostrava molt satisfet d'una obra d'art a hores d'ara il·localitzable.⁷²⁴

L'any 1446, de nou a la cort de Nàpols, Porcellio Pandone acabà la composició del *Triumphus Alphonsi devicta Neapoli*, un extens poema de 678 hexàmetres estructurat en tres llibres.⁷²⁵ Potser trobà insuficient l'agraïment del rei d'Aragó i Partènope per aquella obra. Així que s'establí a Siena per a impartir retòrica i poesia (1447-1448). Descontent, però, amb l'estipendi que allí percebia, tornà a residir a la cort de Nàpols (1449-1452).⁷²⁶ El rei Magnànim havia readmés *il Porcellio* a Castel Nuovo en qualitat de “*secretarius et poeta*” i li proporcionava una assignació anual de 300 ducats (1 d'agost del 1450).⁷²⁷ Amb ocasió de la visita de l'emperador Frederic III a la cort de Nàpols se'l convidà a pronunciar una oració. A continuació, el príncep alemany

---

⁷²² CAPPELLI, G., ‘*De vita servanda...*’, p. 211.

⁷²³ IACONO, Antonietta, *Il trionfo di Alfonso d'Aragona tra memoria classica e propaganda di corte*, dins *Rassegna storica salernitana*, 26-1, Salern, juny 2009, ps. 11-58.

⁷²⁴ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 98.

⁷²⁵ PANDONE, Porcellio, *Il trionfo di Alfonso I d'Aragona, cantato da Porcellio [Poema in quo describitur bellum inter Alphonsum I et Renatum Andegavensem, et pompa triumphalis cum Alphonsus Neapolim ingressus est]*, ed. a cura de Vincenzo NOCITI, Rossano, 1893. Aquest poema trobaria resposta en el panegíric laudatori que, l'any 1447, escrigué l'humanista hongarés Janus Panonius, en llaor de Renat d'Anjou (1452), l'enemic acèrrim de la monarquia catalanoaragonesa. Vegeu SZENTMÁRTONI SZABÓ, Géza, *Új eredmények a Janus Pannonius-filológia köréből*, Tesi doctoral, Universitat de Budapest, 2011, p. 18; ed. electrònica <<http://doktori.btk.elte.hu/lit/szabogeza/diss.pdf>> consultada en octubre del 2014. Panonius es trobava a Itàlia des del 1447, estudiant amb Guarino i a la Universitat de Pàdua, i tornaria a Hongria el 1458.

⁷²⁶ CAPPELLI, Guido M., *Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV*, dins *Faventia*, 19/1, Palma de Mallorca, 1997, ps. 89-108 (p. 100).

⁷²⁷ PERCOPO, E., *Artisti e scrittori...*, p. 185.

el coronà com a insigne poeta, orador i historiador (9 d'abril del 1452);⁷²⁸ per a celebració dels aristòcrates als quals adulava, però per a vergonya i enveja d'alguns humanistes que veien com es recompensava –amb una dignitat tan respectada aleshores a Itàlia, la de *poeta laureatus*– un autor sense mèrits ni afany intel·lectual.

El Panormita féu tot el que pogué perquè Pandone abandonara Nàpols,⁷²⁹ cosa que aconseguí provisionalment el 1452 (el destinaren de “reporter de guerra” *avant la lettre*, per a documentar l'expedició a la Toscana del príncep Ferran⁷³⁰) i definitivament el 1453, quan el poeta se separà del seguici de Ferran per a passar-se'n literalment al servei de l'enemic. S'excusà dient que, des que el rei Alfons s'ocupava només dels seus amors amb Lucrezia d'Alagno, “Napoli era diventata barbara”. Segons ell, la ciutat partenopea havia esdevingut un lloc de depravació: “avara, spudorata, irreligiosa, in mano di Veneri e di Ganimedi, corrotta, nemica dei dotti e dei virtuosi”.⁷³¹ Així ho comentava per via epistolar, si més no, al cardenal Colonna, alhora que manifestava la seua intenció de traslladar-se a Milà per a servir l'Sforza.⁷³²

Aleshores, Pandone inicià un penós itinerari per les corts de Federico da Montefeltro (Urbino, 1453-1454), Sigismondo Pandolfo Malatesta (Rimini, 1454-1456), a qui admirava profundament i a qui dedicà un poema llagoter (1456); Francesco Sforza (1456-1459) i altres prínceps. Intentà tornar a Nàpols el 1456, però el rei Magnànim no respongué a la proposta. No obstant això, el 1465 es reconcilià amb el nou monarca, Ferran I. A tal efecte, i per a celebrar les noces del príncep Alfons amb la milanesa Ippolita Sforza, compongué un poema commemoratiu de la victòria de Troia (1462), titulat *De proelio apud Troiam Apuliae urbem confecto a divo Ferdinando rege Siciliae* i dedicat estratègicament a Antonello Petrucci, secretari de la màxima confiança reial.⁷³³ Així mateix, dedicà un altre poema de 63 díctics (*De vita servanda a regum liberis*) al

---

⁷²⁸ DE MARINIS, Tammaro, *Per la storia della biblioteca dei Re d'Aragona in Napoli*, Tipogr. Aldino, Florència, 1909, vol. 1, p. 5.

⁷²⁹ Segons ELÍAS DE TEJADA, Francisco, El pensamiento político de los humanistas alfonsinos de Nápoles, dins *Estudios Lulianos*, 3, Palma de Mallorca, 1957, ps. 335-350 (p. 339), la marginació a què el sotmeté Beccadelli l'obligà a “deambular” per la cort napolitana, sense tenir accés ni entrada a la selecta Acadèmia que després seria anomenada Pontaniana.

⁷³⁰ VOIGT, Georg, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, Berlín, 1893 (3a ed.; 1°, 1859); trad. a l'italià per Domenico VALBUSA com: *Il Risorgimento dell'Antichità classica, ovvero Il primo secolo dell'Umanesimo*, G. C. Sansoni, Florència, 1888-1890; ed. anastàtica, Florència, 1968, vol. 1, p. 493, el considerava el primer reporter de guerra de la història.

⁷³¹ PERCOPO, E., *Artisti e scrittori...*, ps. 178-179.

⁷³² *Ibidem*, p. 178.

⁷³³ IACONO, Antonietta, Epica e strategie celebrative nel “De proelio apud Troiam” di Porcelio de Pandoni, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 269-290.

jove Alfons, duc de Calàbria. Amb la qual cosa, aconseguí reintegrar-se a la cort de Nàpols i ser designat pel rei Ferran per a exercir de lector d'humanitats en la reoberta universitat (1465-1466).⁷³⁴ Frustrat aquest intent d'aclimatació, se n'anà a Roma, on impartí lliçons a La Sapienza durant anys, i morí molt ancià, pel 1485, “tras el arco de una vida amarga en la continuidad de los fracasos”.⁷³⁵

La seua fama de preceptor pederasta –és a dir, d'haver abusat sexualment d'algun alumne– fou airejada per Francesco Filelfo, que deia d'ell que feia honor al seu nom de “Porcellio”.⁷³⁶ Un antic alumne de Pandone, Pierangelo Siciliano, que escrigué en la dècada del 1470, es lamentava de la lascívia dels estudiants romans, alumnes del poeta. I recordà el cas d'alguns que dibuixaven fal·lus en el respatler dels pupitres amb frases obscenes del tipus: “Porcellio, tu altissimo vate, / questi membri lussuriosi / sono qui per il tuo culo”.⁷³⁷ Aquests testimonis contemporanis, reforçats per alguna composició poètica seua de tons homoeròtics,⁷³⁸ donaren lloc a una *damnatio memoriae* caricaturesca, exercida per part d'altres erudits de l'edat moderna. I no sols erudits: Matteo Bandello, en una novel·la publicada el 1554, el tractava directament de sodomita i de ser apassionat “mille volte dei fanciulli che non è capra del sale”.⁷³⁹

Pel que fa a la seua producció cultural, el fet que hagen romàs inèdites les seues obres durant segles s'explica, senzillament, perquè era un “mediocre versificatore”, en expressió de Giuseppe Sansone.⁷⁴⁰ La seua poesia encomiàstica, en efecte, abunda en

---

⁷³⁴ Les anotacions catalanes dels llibres de tresoreria de Nàpols contenen referències a “los studis de Nàpols novament ordonats”, que comptaven amb 22 professors, entre els quals es trobava el “poeta” anomenat “misser Porcellio Pandone”, el qual percebia un estipendi anual de 200 ducats. Vegeu CANNAVALE, Ercole, *Lo Studio di Napoli nel Rinascimento (2.700 documenti inediti)*, Tipogr. de Cav. Arnaldo Tocco, Nàpols, 1895; reed. per Arnaldo Forni, Bolònia, 1980, doc. 13, ps. 20-22; doc. 21, p. 23 i ss., i ps. 44-45.

⁷³⁵ D'acord amb la cloenda biogràfica d'ELÍAS DE TEJADA, Francisco, *El pensamiento político...*, p. 338.

⁷³⁶ Filelfo, que l'havia acollit a sa casa a Milà, barallat amb ell, l'atacà en el *De jocis et seriis* (1458-1465) amb verinosos epigrames on l'anomenava *Porcellus Porcellius*, i l'acusà de sodomia en una epístola llatina (DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Tipogr. de Luigi Mussi, Milà, 1808, vol. 3, ps. 32-34, 44, 161-163 i 204). Així, en l'*Eulogium in Porcellum Porcellum Grammaticum*, el sàtir milanés idea un fals epitafi per al poeta on diu: “El Porcell Porcel·li, conegut per tot vici, ara no és ací sinó cendra. De fet, sent sodomita únic, el seu destí era ser cremat en vida. Oh, pobre d'ell!, després de mort: així ho han decretat els déus (citat ibídem, vol. 3, apèndix, ps. 161-163, doc. 13).

⁷³⁷ SICILIANO, Pierangelo, *Versi compositi per Petrum Angeum siculum, In procaces adulescentes romanos [ca. 1475]*, dins NOVATI, Francesco, *Gli scolari romani ne' secoli XIV e XV*, dins *Giornale storico della letteratura italiana*, 2, Roma, 1883, ps. 129-140 (ps. 139-140).

⁷³⁸ DE' PANDONI, Porcellio, *In Petrutium adolescentem ut operam versibus daret*, dins *Carmina illustrium poetarum italorum*, Tartini e Franchi, Florència, 1719-1726, vol. 7, p. 506.

⁷³⁹ ‘Apassionat mil vegades més dels xicons que no la cabra de la sal.’ Vegeu BANDELLO, Matteo, *Le novelle*, UTET, Torí, 1974, part I, novel·la 6.

⁷⁴⁰ SANSONE, Giuseppe-E., Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per al Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, pp. 252, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 137-141 (p. 138).

hipèrboles i en incoherències mitològiques. No obstant “la sua presenza in una quantità impressionante di codici”, com afirma Guido Cappelli,⁷⁴¹ el judici de la crítica moderna sol ser un tant inclement, com es llig per exemple en Elías de Tejada: “el indocto Porcellio, simple precursor carente de sólidos cimientos culturales, mal latinista y peor ingenio”.⁷⁴² L’estudiós Vincenzo Laurenza hi reconeix un autor de “vuota sonorità” i un “poeta adulatore fino al non plus ultra dell’avvilimento”. Fins al punt d’ajudar a ressuscitar la vena satírica d’un madur Beccadelli, que es burlà d’ell imitant els seus versos pedants, ampul·losos i buits de contingut.⁷⁴³ Se l’acusava de posar en circulació el que no eren sinó “goffe invenzioni mitologiche”.⁷⁴⁴

Coincideix en el judici negatiu Altamura, que s’admira de com el rei Alfons pogué mai haver reconegut amb diners i prebendes els “*magna merita*” del “*nobilis et preclari viri Porcellii Pandoni de Neapoli, secretarii et poetae, nostri fidelis dilecti*” (segons es llig en una concessió del 1450⁷⁴⁵) d’aquest pròcer “facilone e mestierante, vanitoso e cortigiano”; un escriptor que gosava presentar-se com a noble fill de Partènope, però d’insigne veí de Roma: “Porcellius nomen, Pandonus sanguine, Romam / Incolui egregiam, patria Parthenope”.⁷⁴⁶ Aquests versos foren glossats per Bandello, que el fa personatge d’una novel·la picant i el presenta així: “Porcellio, poeta romano, il quale, benchè fosse nato de allevato a Napoli, nondimeno voleva esser detto Romano...”.⁷⁴⁷ Segons el mateix Altamura, el Porcellio fou un autor prolífic, de versos incomptables, però “buttati giù alla buona”; compositor de “canti gonfi di amalificazioni retoriche e di inutili riferimenti classico-paganeggianti”, és a dir, mancats de qualsevol “alito di poesia”, tot i que deia imitar Ovidi i Virgili.⁷⁴⁸

Es tenen escasses notícies de relacions de mecenatge o amistat entre Porcellio Pandone i els “criats” catalanoaragonesos del rei. L’ excepció siga, tal volta, el jurista mallorquí Mateu Malferit, que travà amistat amb Pandone el 1443, durant la guerra de les Marques,⁷⁴⁹ i intercedí davant els secretaris reials Joan Olzina i Francesc Martorell a

---

⁷⁴¹ CAPPELLI, G. M., *Briciole poetiche...*, p. 99, n. 38.

⁷⁴² ELÍAS DE TEJADA, F., *El pensamiento político...*, p. 335.

⁷⁴³ LAURENZA, Vincenzo, *Il Panormita a Napoli*, dins *Memorie dell’Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92 (p. 59).

⁷⁴⁴ SECAMBI, Giovanni, *Il novelliere*, ed. a cura de Luciano ROSSI, Salerno, Roma, 1974, p. 242.

⁷⁴⁵ PERCOPO, E., *Artisti e scrittori...*, p. 178.

⁷⁴⁶ ALTAMURA, Antonio, *L’Umanesimo nel Mezzogiorno d’Italia*, “Bibliopolis” (Libreria antiquaria editrice), Florència, 1941, ps. 16-19.

⁷⁴⁷ BANDELLO, Matteo, *Le novelle*, ed. a cura de Francesco FLORA, “I Classici”, Mondadori, Milà, 1934, p. 89.

⁷⁴⁸ ALTAMURA, A., *L’Umanesimo del Mezzogiorno...*, ps. 16-19.

⁷⁴⁹ Segons CAPPELLI, G. M., *Briciole poetiche...*, p. 100.

fi que l'afavoriren davant el rei. Raó per la qual, en uns versos dedicats a Malferit, Pandone compara Olzina amb Gai Cilni Mecenes i Martorell amb Gal Asini Pol·lió, protectors ambdós de literats en temps de l'emperador August.⁷⁵⁰

Sembla que el diplomàtic Malferit, que mantenia bones amistats amb buròcrates i humanistes de la senyoria de Siena, recomanà el poeta napolità l'any 1447 quan aquest abandonà el campament del rei d'Aragó per a dedicar-se a impartir lliçons a la universitat sienesa.⁷⁵¹ Convisqueren cordialment a Nàpols Pandone i Malferit pels anys 1449-1452 (el poeta manifesta gratitud envers el jurista i el situa "*dimidium... cordis nostri*") i coincidiren de nou a Milà el 1456. Allí Porcellio dedicà a Mateu un *carmen* i li donà un exemplar del seu extens poema èpic sobre les guerres tebanes (*De bello Thebanorum*, presentat ja a la cort de Ferrara el 1452) perquè li'l lliurara personalment al rei Alfons en tornar a Nàpols.⁷⁵² L'obsequi formà part de l'intent no reeixit de reconciliació amb el d'Aragó i de reintegració a la cort de Castel Nuovo.

El poeta dedicà versos així mateix al secretari Joan Olzina, i al filòleg i cal·lígraf de la biblioteca Jacopo Curlo, "cui rivolve un affettuoso componimento", segons Guido Cappelli.⁷⁵³ D'altra banda, el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, impulsor de la reobertura de l'Estudi General de Nàpols, l'acceptà entre el professorat de matèries humanístiques –la gran novetat del projecte– per expressa indicació del rei Ferran I, amb el qual s'havia reconciliat el Porcellio (1465).⁷⁵⁴

* * *

Guiniforte Barzizza (Pavia, 1406-Milà, 1463), personatge destacat de l'humanisme llombard, es relacionà també durant alguns anys amb la cort del rei d'Aragó. Fill de l'humanista Gasparino Barzizza da Bergamo, excel·lent gramàtic i pedagog, estudià al seu costat, i continuà formant-se per Venècia. Amb anterioritat al 1419 aprenia grec de la mà de Guarino Veronese. Passà a Pavia el 1421 per a doctorar-se en arts a l'any següent, i estudiar dret a Pàdua (1422-1424). Durant el bienni 1425-1427, gràcies a la intercessió del pare davant el duc de Milà, fou professor de filosofia moral a la universitat de Pavia, però sols "*in diebus festis*". A la mort del pare (18 de febrer del 1431), tractà de succeir-lo en la càtedra de gramàtica i retòrica, cosa que no pogué ser. Així que, havent conegut a Milà el cavaller català Hug de Vilafranca,

---

⁷⁵⁰ Ibídem, p. 99, n. 39.

⁷⁵¹ MARLETTA, F., Per la biografia..., p. 869; citat per HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991, vol. 1, p. 240.

⁷⁵² CAPPELLI, G. M., Briciole poetiche..., p. 100-108.

⁷⁵³ CAPPELLI, G., Porcellio Pandone..., *op. cit.*

⁷⁵⁴ Us remetem de nou a CANNAVALE, E., *Lo Studio di Napoli...*, doc. 13, ps. 20-22.

ambaixador d'Alfons V a l'Imperi Alemany,⁷⁵⁵ decidí viatjar a Barcelona per a posar-se al servei del rei d'Aragó (1432). Fou així com acompanyà l'armada catalànica a la campanya de Gerba i a Sicília, des d'on eixí cap a Milà en missió diplomàtica (1433). Una malaltia l'impedí durant mesos tornar al costat del rei Alfons, ocasió que aprofità el duc Filippo Maria Visconti per a nomenar-lo vicari general seu. El 30 de novembre del 1434, a més, començà a impartir classes a Pavia, amb un salari de 400 florins anuals, i el 1435 ocupà la càtedra pel pare, des d'on llegia les *Epistolae* de Sèneca i les obres retòriques de Ciceró. L'ensenyament l'ocupà fins el 1441, ja que entre aquesta data i el 1447, amb un estipendi anual de 600 florins, fou secretari del duc. Durant la captivitat milanesa del rei d'Aragó, conseqüència de la derrota naval de Ponça (1435), ajudà a hostatjar els seus amics de la cort catalanoaragonesa.⁷⁵⁶

Casat en març del 1438, redactà en febrer del 1439 una epístola en favor del matrimoni. El duc l'ocupava tant en afers burocràtics com en comeses culturals, com ara un comentari en vulgar de la *Comèdia* de Dante (1438-1440).⁷⁵⁷ Col·laborador actiu de la causa del rei d'Aragó, quan es proclamà la República Ambrosiana i els soldats del Magnànim hagueren d'abandonar Milà (1447), es refugià amb el seu amic el marquès de Montferrat (acaballes del 1448) i, després, amb Borso d'Este (Ferrara, 1449), que l'envià d'orador a l'emperador Frederic III. L'any 1451 assistí als funerals d'Amadeu VIII de Savoia enviat pel marquès de Montferrat, encara que tornava a residir a Ferrara pel 1455. Cridat aleshores a Milà pel nou duc, Francesco Sforza, no acceptà tornar a la Llombardia fins a dos anys després, el 1457, amb ocupació de pedagog o mentor dels fills de Francesco. Vidu des del 1460, morí a Milà l'any 1463.

La seua activitat intel·lectual el portà a estudiar els clàssics llatins (Sèneca, Ciceró, Plutarc...); a comentar Dante al Visconti, i a debatre *de re uxoria*. Però també s'interessà per l'obra lírica de Francesco Petrarca, i per la pedagogia i altres aspectes filosòfics que preocupaven els humanistes del cercle llombard i ferrarés.

---

⁷⁵⁵ En una lletra de Barzizza a Roderic Falcó, del 1432, Vilafranca es referit com "*nunc imperialis consiliarii, qui superior tempore apud imperialem maiestatem serenissimi huius regis erat in urbe Mediolanensis orator*". És a dir, que abans d'integrar-se al Consell de l'emperador, havia exercit a Milà d'ambaixador del rei d'Aragó, motiu pel qual Guiniforte el coneixeria des de feia anys. Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 166-168.

⁷⁵⁶ Seguim de prop la síntesi biogràfica elaborada per MARTELOTTI, Guido, Guiniforte Barzizza (Guinifortus Barzizius, Bargigius, de Barziziis), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 7, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/guiniforte-barzizza_Dizionario-Biografico/>

⁷⁵⁷ Del qual sols es conserva la part de l'*Infern*, a la BNF, ms. It. 2017, més una vintena de folis solts a la Biblioteca d'Imola. Vegeu AVRIL, François – ZALUSKA, Yolanta, *Dix siècles d'enluminure italienne, VIe-XVIIe siècles* [catàleg de l'exposició], Bibliotheque Nationale, París, 1984, ps. 149-151.

Pel que fa a les relacions amb la cort del rei d'Aragó, tot començà amb una visita de caràcter diplomàtic, de mossén Hug de Vilafranca a Milà, l'any 1431.⁷⁵⁸ El cavaller català acompanyà Guiniforte a Barcelona el 1432, l'allotjà en el seu palau i el recomanà al rei Alfons en qualitat d'"historiògraf". El 14 de març d'aquell any, Barzizza pronuncià una oració al Palau Reial en presència del Magnànim. Féu una exhibició de la moderna oratòria humanística i oferí els seus serveis intel·lectuals al monarca. Es presentà també als germans d'Alfons, el rei Joan de Navarra i l'infant Enric de Trastàmara. Conegué Dalmau de Mur, canceller i arquebisbe de Saragossa, interessat en les lletres, i travà amistat amb el també culte Joan Olzina, secretari reial. Un altre secretari de la cancelleria, Jordi Català, apareix d'interlocutor seu a la cort pel mes de maig. Guiniforte expressava la seua satisfacció pel tracte rebut en lletra enviada al seu amic el jurista valencià Roderic Falcó, que havia sigut servidor fins aleshores del cardenal de Bolonya, però que hauria vingut amb el milanés a la Península Ibèrica.⁷⁵⁹

Barzizza decidí acompanyar el rei en la seua expedició a Gerba (estiu del 1432), de la qual elaborà després una crònica militar (Siracusa, octubre del 1432),⁷⁶⁰ dedicada al bisbe de Novara, Bartolomeo Visconti. Estant encara a Sicília, assabentat que Vilafranca anava d'ambaixador imperial al rei Joan II de Castella, en companyia de l'ambaixador castellà a Milà, Juan de Torres, decidí escriure a aquell sobirà per a felicitar-lo pel seu interès per la nova cultura, la dels oradors italians, la dels *studia humanitatis* (abril del 1433): "*Quod oratoriis, philosophicisque disciplinis apprime delectaris (...), tamen com vel ad animi tui praestantiam vel ad pulcherrima hace humanitatis studia*".⁷⁶¹ Poc després, el rei Alfons envià l'humanista al duc de Milà, en ambaixada compartida amb el secretari Jordi Català. Salparen del port de Tràpani (Sicília) i desembarcaren a Portvendres (la Ligúria) en desembre del 1433.

El 29 d'abril del 1434, aveïnat de nou a Milà al servei del duc Visconti, escrigué al rei, que es trobava a Messina, per a defensar l'honor de Català, que havia sigut acusat injustament pel custodi de la biblioteca règia –Lluís Sescases– d'haver-se endut a Milà un llibre *De officiis* de Ciceró que s'havia extraviat.⁷⁶² Els seus interlocutors a la

---

⁷⁵⁸ OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 203.

⁷⁵⁹ BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 164-165.

⁷⁶⁰ Molts més detalls i documents en SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 154-187.

⁷⁶¹ *Ibidem*, ps. 187-200.

⁷⁶² BARZIZZA, G. i G., *Gasparini Barzizzi...*, vol. 2, ps. 106-108; SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 162-165; SOTTILI, Agostino, *Notte biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e*

cancelleria catalanoaragonesa eren els vicencanceller Jaume Pelegrí i el secretari Joan Olzina. A aquest últim dedicà uns comentaris del mateix assaig *De officiis*.⁷⁶³ Estant a Milà, pels anys 1433-1437, Guiniforte s'ocupà de governar en nom del rei d'Aragó els presidis catalans de la Ligúria (*Portvendres/Portovenere* i *Lèrex/Lerici*), que havien sigut cedits pel duc al rei l'any 1426, però que serien recuperats pels genovesos rebels entre el 1436 i el 1437. Es tracta, doncs, d'aquell “caballero que se decía Guinifores Barzizio, de la casa del duque de Milán, y era capitán y gobernador”, de què parla Jerónimo Zurita.⁷⁶⁴ Filippo Maria Visconti era obligat a finançar la custòdia d'aquelles places i castells lígurs, encara que romangueren sota sobirania del rei d'Aragó.

La governació de Portvendres per Barzizza coincidí en el temps amb la captivitat milanesa del Magnànim i alguns dels seus parents, magnats i buròcrates, en la tardor del 1435, després de la batalla de Ponça. El secretari féu llavors d'amfitrió dels seus amics catalanoaragonesos, al temps que travava amistat amb l'humanista valencià Joan Serra, que aleshores es trobava també a Milà.⁷⁶⁵ Quan el rei i la resta de presoners foren alliberats i acomiadats pel duc, en desembre del 1435, l'infant Enric de Trastàmara hi romangué en qualitat d'honorable “ostatge” durant alguns mesos més. També s'hi havia quedat un noble patge de la cambra del rei Alfons, Enyego d'Àvalos, que passà al servei del duc milanés per desig exprés d'aquest. Quan Enric abandonà Milà per a tornar a Castella, Barzizza li escrigué (agost del 1436) i li envià, adjunta a la lletra, una epístola mètrica que el teòleg milanés Giuseppe Brifio havia compost per a ell.⁷⁶⁶ Pocs mesos després, en desembre del 1436, remetia a l'infant Pere –el germà menut d'Alfons i Enric – una còpia del seu relat de la campanya de Gerba.⁷⁶⁷

En febrer del 1439, aprofitant la visita a la cort de Milà de Berenguer Mercader en qualitat d'ambaixador d'Alfons el Magnànim, Barzizza redactà una lletra en defensa del matrimoni, datada el 4 de març i adreçada –teòricament– al futur comte d'Oliva, el cavaller valencià Francesc-Gilabert de Centelles, tan estrenu en les armes com cèlebre

---

Guiniforte Barzizza, e sull'umanista valenziano Giovanni Serra, dins SCHALK, Fritz (ed.), *Petrarca und seine Zeit, 1304-1374. Beiträge zu Wert und Wirkung*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1975, ps. 270-286 (p. 280).

⁷⁶³ CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico (“Folia Stuttgartensia”), Saragossa, 1988, ps. 87-88.

⁷⁶⁴ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 63 (XIV.18) i p. 84 (XIV.24).

⁷⁶⁵ SOTTILI, A., *Notte biografiche...*, ps. 270-277.

⁷⁶⁶ BARZIZZA, G. i G., *Gasparini Barzizzi...*, vol. 2, ps. 111-113; SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 168-170.

⁷⁶⁷ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. XVIII-XX.

per les seues aventures amoroses. L'humanista acompanya l'opuscle *de re uxoria*, que espera que siga llegit a Gaeta, amb una lletra adreçada al secretari i amic Jordi Català (1 de març), on s'interessa per saber els comentaris que l'epístola generaria entre els lletraferits de la cort.⁷⁶⁸ Els contactes diplomàtics i epistolars que Barzizza mantenia amb l'entorn del rei d'Aragó devien ser constants i continuats. Per exemple, en sengles lletres del 23 i 26 de maig, i de l'1 i 10 de juny del 1440, l'humanista anunciava i certificava al rei Alfons que li enviaria un còdex amb una obra de Sèneca, per mans d'Enyego d'Àvalos, que es disposava a abandonar la cort de Milà per a reincorporar-se de nou al seguici militar del conqueridor de Nàpols. Potser es tractava d'un manuscrit del *De remediis*, del qual es conserva una còpia a la Biblioteca de Catània (ms. Ventimiglia 40) que pertangué a D'Àvalos, il·luminada pel miniaturista llombard conegut com el *maestro Vitae Imperatorum*. També li remetia còpia de les *Sententiae in Epistolas Senecae* redactades pel seu progenitor, Gasparino Barzizza.⁷⁶⁹

Els vincles no s'interromperen en els anys subsegüents. Al contrari: les excel·lents relacions diplomàtiques entre els prínceps aliats de Milà i Nàpols els potenciaren. L'any 1443, per exemple, el secretari ducal Barzizza negociava a Milà amb Joan Saburgada, ambaixador permanent del rei d'Aragó a la cort del Visconti; el cavaller aragonés i cambrer reial Juan de Liria, i el jurista Luis de Pernía, que hi havien vingut

---

⁷⁶⁸ BARZIZZA, G. i G., *Gasparini Barzizzi...*, vol. 2, p. 121-131; RUIZ CALONJA, Joan, Anotacions sobre l'humanisme, dins *Estudis romànics*, 11, Barcelona, 1967, ps. 1-10 (p. 7); BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 16-18; CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici ("Quaderni di filologia medioevale e umanistica", 10), Messina, 2008; ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 109).

⁷⁶⁹ Una còpia de la lletra del 26 de maig es troba a la Biblioteca Comunale de Ferrara (mss. 110 NA 4, f. 67r). Vegeu SABBADINI, Remigio, *Notizie sulla vita e gli scritti di alcuni dotti umanisti del secolo XV raccolte da codici italiani (II)*, dins *Giornale storico della Letteratura italiana*, 6, Torí, 1885, ps. 163-176 (p. 175, ns. 13 i 15); MAZZATINTI, G., *La biblioteca dei re d'Aragona...*, ps. XVIII-XX i 18; DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, ps. 8 i 33-34 (n. 94); ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla 'Repubblica' di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 27); COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 20; TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 22, n. 55); ROSSO, Paolo, *Notizie di cultura e di storia universitaria pavese dall'epistolario del professore di retorica Francesco Oca (1403 c.-1480)*, dins NEGRUZZO, Simona (ed.), *Università, umanesimo, Europa. Giornata di studio in ricordo di Agostino Sottili (Pavia, 18 novembre 2005)*, Cisalpino-Istituto Editoriale Universitario – Monduzzi editore ("Fonti e studi per la storia dell'Università di Pavia", 47), Milà, 2007, ps. 121-206 (p. 161, n. 158).

expressament des de Nàpols.⁷⁷⁰ A l'any següent, 1444, seria el mateix Guiniforte qui es desplaçara a Nàpols, al rei Alfons, per a negociar l'ofensiva conjunta d'ambdós estats contra Francesco Sforza, arran de la guerra de la Marca d'Ancona.⁷⁷¹

Els contactes diplomàtics entre Filippo i Alfons s'intensificaren angoixosament entre la tardor del 1446 i la primavera del 1447, tot coincidint amb l'ofensiva veneciana sobre Milà, la precària situació d'un duc vell i malalt, i la campanya centreitaliana del Magnànim. Pel que sembla, i amb el permís del duc, Barzizza passà de nou a servir directament els interessos del rei d'Aragó. En juny del 1447 es trobava al campament reial de Tívoli, des d'on partí cap a Milà amb càrrec d'ambaixador d'Alfons.⁷⁷² L'explicació a aquest fet i a la seua menció documental (31 d'agost) com a "secretari reial" del Magnànim, es deu al fet que el d'Aragó, designat hereu del ducat milanés en un moment ben complicat, aspirava, encara que fóra, a controlar la situació en benefici propi. D'ací que Barzizza, vell conegut, persona de confiança, excel·lent coneixedor d'aquella cort, actuara de secretari i hoste de les tropes del rei d'Aragó instal·lades a Milà, sota comandament de Bernat Boïl. Així les coses, en els difícils temps que succeïren a la mort del duc de Milà (agost-desembre del 1447), Barzizza actuà diplomàticament en favor dels interessos del casal d'Aragó. Ho féu en íntima cooperació amb Boïl, Lluís Despuig, Mateu Malferit i Carafello Carafa. Tots cinc foren enviats a Milà, el 31 d'agost, a negociar un acord d'aliança i "protectorat" del rei sobre la recent proclamada República Ambrosiana.⁷⁷³ A Milà els esperava l'ambaixador permanent i home de la màxima confiança del rei, Enyego d'Àvalos, que deixaria el càrrec en desembre per a ser reemplaçat en aquesta tasca pel mateix Guiniforte Barzizza.⁷⁷⁴ Mesos després, el 18 de maig del 1448, figura encara en la documentació cancelleresca del Magnànim com "nostro embassatore" davant la Comuna de Milà.⁷⁷⁵ Del 4 de novembre del 1448 és un altre testimoni del seu paper com a assegurador de la

---

⁷⁷⁰ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 273 (XV.16); FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 327, n. 4.

⁷⁷¹ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 324-325.

⁷⁷² JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 227).

⁷⁷³ *Ibidem*, p. 232; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 382 (XV.49).

⁷⁷⁴ OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 220.

⁷⁷⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.719, f. 52v; citat per RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 258-259.

defensa que prometia als milanesos el rei de Nàpols enfront de l'expansionisme de Venècia i de l'amenaça del *condottiero* Sforza, que aspirava al ducat.⁷⁷⁶

Arribat al poder Francesco Sforza, en març del 1450, Barzizza visqué exiliat algun temps entre dos marquesats: el de Ferrara, on l'acollien Guarino Veronese i els Este, i el de Montferrat, on comptava amb la confiança del seu amic i mecenes Giovanni IV Paleologo.⁷⁷⁷ Desenganyat segurament amb el rei d'Aragó, com tants altres que havien confiat en les promeses de legítima ocupació de Milà per les seues tropes, l'exsecretari catalanòfil no col·laborà mai més amb Nàpols. Preferí romandre al nord d'Itàlia, concretament a la magnífica cort dels Este de Ferrara (emparentats amb el rei napolità), i tornar a Milà –reconciliat amb Sforza– per a ocupar-se ara, en la vellesa, de temes educatius; sense maldecaps polítics ni burocràtics a la vista.

* * *

Pier Candido Decembrio (Pavia, 1399-Milà, 1477), en molta major mesura que Barzizza, és una de les grans figures de l'humanisme llombard, afavorit també pel rei d'Aragó. Kristeller el considera, “probably, the most important representative of Humanism in Milan during the first half of the thirteenth century”.⁷⁷⁸ Tot i ser nat a Pavia, es traslladà l'any 1402 a Milà. Son pare, l'humanista Uberto Decembrio,⁷⁷⁹ havia entrat al servei del duc Gian Maria Visconti. Del mateix pare aprengué nocions d'humanitats i de grec, fins que Uberto fou empresonat per raons polítiques. Pier Candido, encara molt jove, i els seus germans foren acollits pels Dòria de Gènova, on continuaren estudiant. Allí freqüentava la biblioteca de Tommaso Fregoso, a qui dedicà un opuscle juvenil sobre les set arts liberals, *De septem liberalium artium inventoribus*, un vell tema medieval que els humanistes reinterpreteren adequadament.

Estant a Milà pel 1419, fou designat secretari pel duc Filippo Maria Visconti, i ho continuaria sent fins a la mort d'aquest, el 1447. Participà en distintes legacions diplomàtiques a Florència, Roma, Venècia, Savoia, la Romanya, Alemanya i Borgonya, on participà en el congrés que conclougué amb la signatura del tractat d'Arràs (1435).

---

⁷⁷⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.651/2, fs. 241v-242.

⁷⁷⁷ SETTIA, Aldo A., Giovanni IV, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 56, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 131-135; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-iv-paleologo-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

⁷⁷⁸ KRISTELLER, Paul Oskar, Pier Candido Decembrio and his unpublished treatise on the Immortality of the Soul, dins WALLACH, L. (ed.), *The Classical Tradition. Literary and historical studies in honor of H. Caplan Cornell*, U. P. Ithaca, Nova York, 1966, ps. 536-558 (p. 538).

⁷⁷⁹ Que havia après el grec de l'humanista i pedagog bizantí Manuel Crisoloras, i havia iniciat una versió llatina de la *República* de Plató.

Tornant a Milà passà per Dijon, a visitar Renat d'Anjou, presoner del duc de Borgonya, i per Ripaille, on es trobava Amadeu VIII de Savoia.⁷⁸⁰ El 1443 fou ambaixador a Siena i Roma, i el 1445, de bell nou a Venècia. Per aquells anys mantenia una bona relació amb el seu germà Angelo Camillo, humanista també i autor de la *Politia literaria*, però la cordialitat deixà pas a una mala relació a partir del 1441, per disputes d'herències que s'allargarien molts anys i per la rivalitat que mantenien des de joves.⁷⁸¹

Tot i les ocupacions burocràtiques i familiars, i la mort d'alguns fills, Pier Candido trobà temps per a desenvolupar una intensa activitat literària i relacionar-se amb altres intel·lectuals, com ara Anthonio da Rho, Gasparino Barzizza, Maffeo Vegio, Guarino Veronese, Leonardo Bruni o Lorenzo Valla. Al servei del Visconti, a qui acusava de pagar-li un curt estipendi, traduï del llatí al toscà les obres de diferents autors clàssics: la *Historia Alexandri Magni*, de Quint Curci Ruf, el *De bello gallico* i el *De bello civili* de Cèsar i, partint de la versió llatina de Leonardo Bruni, el *Bellum punicum* de Polibi. S'assabentà de la mort del duc, esdevinguda el 13 d'agost del 1447, quan es trobava a Ferrara, en un congrés convocat pel papa Nicolau V per a la pacificació d'Itàlia. Després de redactar una biografia crítica del duc difunt, es posicionà a favor de la República Ambrosiana i exercí de secretari d'aquesta de setembre del 1448 a febrer del 1450. S'oposà a que Francesco Sforza fóra acceptat com a duc de Milà (març del 1450) i es posà al servei del rei d'Aragó (desembre del 1450-gener del 1452) i del pontífex, a Roma (1452-1455), amb reiterades visites a Nàpols. Potser date d'aquesta època el seu *Carmen in laudem illustris Inichi Davali, regii camerarii*, dedicat al seu amic i mecenes napolità, el gran camarlenc Enyego d'Àvalos.⁷⁸²

Durant aquests període efectuà també algunes ambaixades a Milà en nom del papa. Pel 1455, estant a Milà, començà a fer tràmits per traslladar-se de nou Nàpols, on mantenia contacte directe amb el Panormita, Valla, Teodoro Gaza i Giannozzo Manetti. En la primavera del 1456 el rei Alfons li concedí una assignació econòmica i una sinecura de "secretari", tot i que visità Milà abans d'establir-se a Castel Nuovo. Es

---

⁷⁸⁰ Per a la visita de Dijon, el 28 d'octubre del 1435, vegeu el doc. núm. 139 (del 13 de novembre del 1435) dels publicats per OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 1, ps. 132-134.

⁷⁸¹ Ens ajustem en aquests paràgrafs a la síntesi biogràfica de VITI, Paolo, Pier Candido Decembrio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pier-candido-decembrio_Dizionario-Biografico/>

⁷⁸² Biblioteca Ambrosiana de Milà, ms. D-112 inf, f. 151r; citat per LO MONACO, Francesco, Per un' edizione dei Carmina di Lorenzo Valla, dins *Italia medioevale e umanistica*, 29, Roma-Pàdua, 1986, ps. 139-164 (ps. 146-147), i per ZACCARIA, Vittorio, Sulle opere di Pier Candido Decembrio, dins *Rinascimento*, 7, Florència, 1956, ps. 14-74.

trobava precisament a Milà, d'ambaixador del rei Alfons, quan s'assabentà de la mort d'aquest, esdevinguda el 27 de juny del 1458. Confirmat en el seu càrrec pel nou rei Ferran, es desplaçà uns mesos a la Llombardia i visità a Roma el nou papa, Pius II. Resident de nou a la cort de Nàpols, patí una llarga malaltia i, afectat per la complicada situació de la guerra de successió (1459-1465), es posà sota la protecció directa dels germans Enyego i Alfons d'Àvalos, grans barons, mecenes i *condottieri* (1459). Viatjà llavors a Milà per a portar tota la seua família a Nàpols (desembre del 1459), però les complicacions militars que patí Ferran I feren que romanguera a la Llombardia fins el 1466. Travessà per dificultats econòmiques, i no aconseguí ser acollit a les corts de Màntua i Ferrara. Decidit a congraciar-se amb Francesco Sforza, escrigué una biografia seua en llatí, que el mateix duc li ordenà traduir a l'italià. L'esforç resultà tan infructuós com en seu intent d'aveïnar-se, el 1464, a Siena. Entre el 1467 i el 1474 romangué vinculat a la cort de Borso d'Este, a Ferrara. Finalment, tornà a la ciutat de Milà, on es produiria el seu traspàs, el 12 de novembre del 1477.

De Decembrio, home d'una gran cultura, ha perviscut un extens epistolari i una variada producció literària, amb episodis sarcàstics i de polèmica audaç amb Filelfo –el seu gran rival i antagonista–, Guarino o el Panormita. La làpida sepulcral del seu sarcòfag de marbre, conservat a Sant Ambròs de Milà, dóna testimoni de la seua vasta producció, la major part de la qual no s'ha conservat: “*P. Candidus Viglevanensis, miles, Philippi Marie ducis secretarius, subinde Mediolanensium Libertati prefuit, parique modo sub Nicolao papa V et Alphonso Aragonum rege meruit, operumque a se editorum libros supra CXXVII, vulgaribus exceptis, posteritati memorieque reliquit*”.⁷⁸³ Entre la producció juvenil, destaca l'opuscle –més amunt esmentat– sobre les set arts liberals, basat en les *Etymologiae* de Sant Isidor, i en cites d'*auctoritates* com Ciceró, Ovidi, Valeri Màxim, Lucà, Apuleu, sant Jeroni, etc. En el diàleg humanístic *De vitae ignorantia* (posterior al 1428), aborda un debat sobre si la felicitat es pot trobar en l'autorealització personal o, per contra, només la proporciona la vida religiosa. L'autor sembla inclinar-se per un ideal hedonista o epicuri: la felicitat d'una vida tranquil·la, compatible, això sí, amb el gaudi espiritual.

Pel 1430 escrigué la *Historia peregrina*, tres llibrets on tracta de sengles temes ben diversos: cosmografia, gestació del fetus humà i oficis de la Roma antiga. Del 1433 és el *Grammaticon*, manual de gramàtica llatina; del 1436, un panegíric laudatori de

---

⁷⁸³ ZACCARIA, V., *Sulle opere di Pier Candido...*, p. 15.

Milà i del règim autocràtic dels ducs (*De laudibus Mediolanensium urbis panegyricus*), que era una resposta a la *Laudatio Florentinae urbis* de Leonardo Bruni, on s'elogiaven la llibertat comunal i els ideals republicans. L'any 1440 publicà la *Vita Homeri*, per a adjuntar-la a traducció de la *Ilíada* remesa al rei Joan II de Castella. La *Vita Philippi Mariae Vicecomitis* data del 1447 i fou composta per a emular les biografies d'emperadors romans elaborades per Suetoni. L'any 1450 dedicà al rei d'Aragó una *Romana historiae brevis epitoma*. Es conserva la carta d'agraïment del Magnànim, datada en setembre del 1451, on manifesta la seua satisfacció per haver rebut aquell "*libellus historiarum breviatarum*". Ja en època madura, escrigué un opuscle sobre història eclesiàstica, un tractat sobre la immortalitat de l'ànima i un llibre de zootècnia; així com l'encomiàstica *Vita Francisci Sfortiae* (1461-1462) i la *Vita Herculis Estensis*, commemorativa de l'assumpció de la corona marquesal de Ferrara per Ercole d'Este (1471). I així es podrien esmentar múltiples opuscles, deixant de banda els epistolaris, que contenen abundant informació sobre l'humanisme del *Quattrocento*. D'altra banda, la seua condició d'hel·lenista el portà a traduir al llatí la *Ilíada* d'Homer (1441-1445); la *República* de Plató (1437-1440), obra que contribuí a divulgar per Itàlia, Anglaterra, Castella i la Corona d'Aragó, i diverses obres d'Apià, Plutarc i Diodor Sícul. Al marge de la seua ocupació en les llengües clàssiques, cal comptar els seus diversos *volgarizzamenti* de textos de l'Antiguitat, més amunt comentats.

Els vincles amb Alfons V d'Aragó i els seus cortesans no es limiten als anys de les seues estades napolitanes (1451-1452, 1456-1459), sinó que va molt més enllà. Destaca sobretot la llarga relació d'amistat que mantingué amb el gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Ambdós es relacionaren quotidianament pels anys en què D'Àvalos visqué a la cort de Milà, primerament com a cambrer del duc Visconti (1435-1440) i després com a ambaixador del rei d'Aragó (1446-1447). L'expatge del rei d'Aragó fou testimoni d'excepció, durant els anys 1437-1440, de les múltiples tasques de *volgarizzamento* i traducció de clàssics dutes a terme per Decembrio. Ell mateix participà activament de les comeses d'escriptura, codificació i divulgació europea dels llibres que produïa el seu amic Pier Candido. Les obres del *Corpus Caesarianum*, concretament el *Bellum Alexandrinum* i el *Bellum Africum*, foren dedicades pel savi llombard, conjuntament, al duc de Milà i a Enyego d'Àvalos (1438).⁷⁸⁴ Es tracta de la

---

⁷⁸⁴ Sobre Decembrio, d'Àvalos i l'interessant *scriptorium* milanés del castell-palau de Porta Giove, vegeu BRAVO GARCÍA, Antonio, Sobre las traducciones de Plutarco y de Quinto Curcio Rufo hechas por Pier Candido Decembrio y su fortuna en España, dins *Cuadernos de filología clásica*, 12, Madrid, 1977, ps.

versió més antiga de l'obra de Juli Cèsar en llengua romanç: “*in maternam linguam*”, com li agradava expressar-ho a Pier Candido, un autor que des del 1423 defensà la qüestionada autoria d'obres de Cèsar, atribuïdes fins aleshores a Juli Cels i a Suetoni, basant-se en l'autoritat del mateix Suetoni, Ciceró i altres clàssics.⁷⁸⁵ Segons Paolo Ponzù, “può apparire sorprendente che il volgarizzamento del *Corpus Caesarianum* accosti, in qualità di dedicatari, Filippo Maria Visconti e Inigo d'Ávalos, e, soprattutto, che al secondo il Decembrio riservi due prologhi su tre.” Els llibres 1r-7é foren dedicats al duc; el 8é, a D'Ávalos, l'any 1438, a Milà. Sembla que anys després, pel 1452, Decembrio completà la traducció dels darrers llibres quan residia al palau D'Ávalos de Nàpols, pel 1452, i, en agraïment al seu mecenes, li dedicà també el 12é llibre: el “*Dele bactaglie civile intitulato Alexandrino, scritto da A. Hircio*”. Quan tenim notícia que D'Ávalos no era un cavaller qualsevol, sinó “uno dei grandi promotori culturali della Napoli aragonese”, les dues dedicatòries ja no resulten tan sorprenents.⁷⁸⁶

Algunes traduccions Decembrio, com ara les *Històries* de Polibi o la *Història d'Alexandre* de Quint Curci Ruf, foren transformades per Enyego d'Ávalos en còdexs

---

143-185; CÁTEDRA, Pedro Manuel, Sobre la biblioteca del Marqués de Santillana: la ‘Iliada’ y Pier Candido Decembrio, *Hispanic Review*, 51-1, Philadelphia, 1983, ps. 23-28; GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Sobre la presencia en España de la versión latina de la ‘Iliada’ de Pier Candido Decembrio. Edición de la ‘Vita Homeri’ y de su traducción castellana, dins *Cuadernos de filología clásica*, 21, Madrid, 1988, ps. 319-344; MOLL, Ángela, Pier Candido Decembrio y España: estudio de la cuestión, dins *Actas del II Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Segovia, del 5 al 9 de octubre de 1987)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1992, vol. 2, ps. 465-474; ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Precisiones en torno a la historia y a la filiación del Ms. Bibl. Colegio Santa Cruz, 301 de Valladolid (‘*Bellum Gallicum*’ de César), dins *Minerva*, 20, Valladolid, 2007, ps. 111-129; ÍDEM, Ínigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010; ÍDEM, *El “Bellum Gallicum” de César en el Humanismo del siglo XV. Avatares de la traducción textual en el ducado de Milán y su vinculación con España*, Tesi doctoral, Departamento de Filología Clásica, Facultad de Filología, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2012; MATERNI, Marta, Pier Candido Decembrio: una ‘biblioteca’ ibérica de historia clásica, dins GUARNERI CALÒ CARDUCCI, Luigi (ed.), *XVII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (19-24 de julio 2010)*. vol. 7. *Historia*, Università della Sapienza – Bagatto Libri, Roma, 2012, ps. 35-41; PONZÙ DONATO, Paolo, Il *Bellum Alexandrinum* e *Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Ávalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150; SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio’s Translation for Inigo d'Ávalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304.

⁷⁸⁵ PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuveniliu libri octo*, Firenze University Press (“Premio tesi dottorato”, 33), Florència 2013, ps. 73-82, *Epistolae iuveniles*, I.5, A Bartolomeo Capra, 22 d'octubre del 1423.

⁷⁸⁶ PONZÙ, P., Il *Bellum Alenxandrinum...*, ps. 107-109. Vegeu també SCHADEE, H., *The First Vernacular Caesar...*, *op. cit.*

il·luminats de format sumptuari.⁷⁸⁷ D'altres obres menors, com la *Historia peregrina* (ca. 1430), també conservava còpia el noble.⁷⁸⁸ Pel que fa a la traducció de la *Iliada*, se sap que Decembrio li dedicà diversos anys, ja que manlevà el manuscrit grec de la biblioteca ducal de Pavia el 3 d'agost del 1439 i el tornà el 21 de desembre del 1446.⁷⁸⁹ I és possible que arribara a mans del marquès de Santillana per mediació de D'Àvalos, que es trobava llavors a Milà. Quant a *La República* de Plató, de la qual conservaria també D'Àvalos un manuscrit luxós, potser arribà per mans seues al rei d'Aragó el 1439, ja que la còpia corresponent al monarca fou lliurada al cavaller Berenguer Mercader,⁷⁹⁰ que efectuava aleshores un viatge diplomàtic de Nàpols a Milà i a Basilea. En una lletra del 1441 enviada per Pier Candido al seu germà Angelo, manifesta la seua satisfacció per la difusió internacional de la seua versió llatina: "*transductio mea ad ultimos terrarum situs summo cum honore legitur et colitur; nec solum Italiae, sed Angliae et Hispaniae fines attigit*".⁷⁹¹ N'havia enviat còpies a alguns pròcers italians; al duc de Gloucester, poderós magnat italòfil, amic d'humanistes, i al rei Joan II de Castella. Aquesta última còpia fou transcrita per iniciativa de D'Àvalos –així ho explica el mateix Decembrio⁷⁹²– i portada a la cort de Castella per Alonso de Cartagena, bisbe de Burgos. Pel que fa al còdex britànic de Plató, el degué portar d'Itàlia a Londres l'eclesiàstic valencià Vicent Climent, fidel servidor de Gloucester i representant d'aquest davant la cort pontifícia, que precisament se'n tornava de Florència a Londres l'any 1440.⁷⁹³

---

⁷⁸⁷ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. 45-46; GIACOBELLO BERNARD, Giovanna, *Biblioteca Reale, Torino*, Nardini, Torí, 1990, vol. 1, p. 86.

⁷⁸⁸ AZZOLINI, Monica, *The Duke and the Stars. Astrology and Politics in Renaissance Milan*, Harvard University Press, 2013, ps. 76-77.

⁷⁸⁹ SERÉS, Guillermo, *La Iliada y Juan de Mena: de la Breve suma a la Plenaria interpretación*, dins *Nueva revista de filología hispánica*, vol. 37, núm. 1, Ciutat de Mèxic, 1989, ps. 119-141 (p. 122).

⁷⁹⁰ ZACCARIA, Vittorio, Pier Candido Decembrio, traduttore della *Repubblica* di Platone (notizie dall'epistolario del Decembrio), dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 179-206 (p. 180).

⁷⁹¹ *Ibidem*. El manuscrit del rei de Castella es conserva a la Biblioteca Universitaria de Salamanca, ms. 66.

⁷⁹² En una lletra redactada vers la fi del 1439, que reproduïx BORSA, Mario, *Correspondence of Humphrey Gloucester and Pier Candido Decembrio (1439-1444)*, dins *English Historical Review*, 19, Londres, 1904, ps. 509-526 (p. 517). Vegeu també ZACCARIA, V., *Pier Candido Decembrio, traduttore...*, p. 193: "*pro rege Hispaniae a milite insigni domino Ignigo nuper expedita et integre transcripta*".

⁷⁹³ Sobre aquest personatge, vegeu FERNÁNDEZ, Amancio – TATE, Robert Brian, *Vicent Climent: un valenciano en Inglaterra*, dins *Estudios de historia moderna*, 6, Barcelona, 1956-1959, ps. 133-139. Així com la ressenya que fem del personatge en el capítol que dediquem als eclesiàstics de la cort del rei d'Aragó.

L'any 1443, Decembrio viatjà a Nàpols en una legació diplomàtica milanesa. Pocs mesos abans, en setembre del 1442, li havia dedicat el seu *Compendium historiae romanae*,⁷⁹⁴ a manera d'avançament de l'epítom del 1450,⁷⁹⁵ també dedicat i ofrenat al Magnànim. Tornaria a visitar el campament del rei d'Aragó el 1447. El monarca li demanà que traduïra per a ell el darrer llibre la *Ilíada*, ja que havia dedicat uns altres llibres al seu parent el rei Joan II de Castella.⁷⁹⁶ En una lletra del 18 de maig del 1450, el duc Ferran de Calàbria comunica a Francesco Sforza que Decembrio li ha regalat un llibre d'Apià traduït del grec al llatí. D'aquesta època deu datar també l'elogi epigrama que Decembrio dedicà a D'Àvalos, que des de feia pocs mesos exercia de gran camarlenc d'Alfons el Magnànim.⁷⁹⁷ Enemistat amb el duc de Milà, el savi buscava ara una manera d'acostar-se a l'antagonista polític d'aquest, el rei d'Aragó.

Alfons V, agraït per aquella gentilesa, el convidà a formar part de la seua cort, per mediació epistolar de D'Àvalos. El llombard acceptà i obtingué una assignació econòmica de 300 ducats anuals, similar a la d'altres humanistes de Castel Nuovo (11 de desembre del 1450). Pier Candido, doncs, es traslladà a Nàpols en gener del 1451 i romangué vinculat a la cort catalanoaragonesa fins gener del 1452, quan es posà al servei del papa Nicolau V.⁷⁹⁸ Des de la Santa Seu, Decembrio treballà l'any 1454, el de la Pau de Lodi, per a afavorir la reconciliació entre el rei de Nàpols i Francesco Sforza,⁷⁹⁹ i contribuï així a l'acceptació del tractat per part del Trastàmara (1455). Ara bé, amb l'elecció pontifícia d'Alfons de Borja (Calixt III), un papa gens interessat en els llibres i en els debats humanístics, Pier Candido Decembrio es traslladà a Milà,⁸⁰⁰ des d'on reprengué els contactes amb Enyego d'Àvalos per a tornar a Nàpols. Segons Mario Borsa, una de les comeses de D'Àvalos en la visita que féu a Milà el 1456 era la de convèncer Decembrio perquè es traslladara amb ell a Nàpols.⁸⁰¹

---

⁷⁹⁴ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 5; VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 714).

⁷⁹⁵ ZACCARIA, Vittorio, Sulle opere di Pier Candido Decembrio, dins *Rinascimento*, 7, Florència, 1956, ps. 14-74 (ps. 28-30).

⁷⁹⁶ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. 14.

⁷⁹⁷ El poema (BAM, ms. D-112 inf, f. 150; BTM, ms. 793, f. 1) al·ludeix, entre altres coses, a aquest ofici de camarlenc i als amors del rei per la "*illustris mulieris*" Lucrezia d'Alagno.

⁷⁹⁸ *Ibidem*.

⁷⁹⁹ GABOTTO, Ferdinando, L'attività politica di Pier Candido Decembrio, dins *Giornale linguistico di archeologia, storia e letteratura*, any 20, fasc. 1-2, Gènova, 1893, ps. 241-269 (p. 249).

⁸⁰⁰ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 68-70.

⁸⁰¹ BORSA, Mario, Pier Candido Decembrio e l'umanesimo in Lombardia, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 20, sèrie 2, vol. 10, Milà, març 1893, fasc. 1, ps. 5-70 i fasc. 2, ps. 358-441 (p. 378).

Aconseguit aquest objectiu, en la primavera del 1456 s'establí a Castel Nuovo. En desembre, el rei li oferí una assignació extraordinària, de 600 ducats d'or –el doble del que era corrent en altres casos similars– i l'encàrrec d'exercir de “poeta i secretari” seu, ofici que exercí fins el 1459. D'aquest període es conserva una part de la correspondència que intercanviaven Decembrio i D'Àvalos, on s'aborden aspectes d'interès per a l'estudi de l'humanisme italià en general i, en particular, per a completar la biografia del savi llombard.⁸⁰² En maig del 1458, Pier Candido viatjà de Nàpols a Milà en nom d'orador del Magnànim. En el viatge de retorn a Nàpols, estant a Roma amb el seu amic Piccolomini, que havia sigut elegit papa amb el nom de Pius II, s'assabentà de la mort del rei Alfons (esdevinguda el 27 de juny) per carta de D'Àvalos datada el 2 de juliol.⁸⁰³ El 10 de juliol escrigué des d'allí a Enyego elogiant la figura del difunt i indicant-li la seua voluntat de servir també Ferran I, raó per la qual demanava la seua intercessió i la del germà menor, Alfons d'Àvalos, davant el nou rei.⁸⁰⁴

En arribar a Nàpols, davant la delicada situació successòria del bastard del rei Alfons, el secretari reial Joan Olzina li pregà que acceptara fer d'ambaixador davant Venècia. Decembrio acceptà, ja que aprofitaria el viatge al nord per portar-se amb ell a Nàpols la seua família. Aquesta vegada (tardor del 1458) no s'instal·là a Castel Nuovo, sinó al palau napolità d'Enyego d'Àvalos, on passava les hores “leggendo, meditando e scrivendo” mentre la situació al regne es complicava, per la guerra oberta entre els barons proangevins i els fidels a Ferran I.⁸⁰⁵ El mateix Decembrio acompanyà Alfons d'Àvalos, un altre noble amant a parts iguals de les armes i les lletres, al camp de batalla.⁸⁰⁶ Tornat a Nàpols, i abandonat a la solitud per un mecenes de les lletres – Enyego– convertit també en *condottiero*, i que es comunicava amb ell per carta, acordà abandonar un regne tan convuls i refugiar-se de bell nou en la seua ciutat de Milà, idea que no duria a terme fins a ben avançat l'any 1459.⁸⁰⁷

El 9 d'agost del 1459, en efecte, residia encara al palau de D'Àvalos (“*interim, domum tuam incolo*”),⁸⁰⁸ des d'on comunicava al seu protector, per via epistolar, la idea

---

⁸⁰² Vegeu GABOTTO, F., L'attività politica..., ps. 264-269.

⁸⁰³ STORTI, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 4 (1 gennaio-26 dicembre 1461)*, Carlone, Salerno, 2004, doc. 268, ps. 666-667.

⁸⁰⁴ BAM, ms. I 235, f. 32; BORSA, M., Pier Candido Decembrio..., ps. 390-391.

⁸⁰⁵ *Ibidem*, p. 393.

⁸⁰⁶ Segons BORSA, M., Pier Candido Decembrio..., ps. 392-393.

⁸⁰⁷ GABOTTO, F., L'attività politica..., ps. 250-251; BORSA, Mario, Un umanista vigevasco del secolo XIV, dins *Giornale linguistico di archeologia, storia e letteratura*, any 20, fascicles 1-2, Gènova, 1893, ps. 199-270 (ps. 258-259).

⁸⁰⁸ Vegeu BORSA, M., Pier Candido Decembrio..., ps. 393 i 438, docs. XVII de l'apèndix.

que tenia d'ordenar i compilar els epigrames i epístoles mètriques que li havia dedicat a ell i a altres prohoms del seu temps. D'aquesta compilació –que també contenia un poema dedicat al marquès de Santillana⁸⁰⁹– rebria còpia manuscrita després el camarlenc napolità. Tenia pensat aleshores Pier Candido revisar la traducció del grec al llatí de la *República* de Plató⁸¹⁰ que havia deixat inconclusa el malaguanyat Antonio Cassarino, mort a Gènova el 1447, quan es disposava a traslladar-se a Nàpols per a posar-se al servei d'Alfons el Magnànim.⁸¹¹ El manuscrit de la versió llatina degué ser adquirit oportunament per l'Àvalos, que aleshores es desplaçava per Milà i Gènova en qualitat d'ambaixador catalanoaragonés.⁸¹² En la carta següent de l'epistolari entre l'humanista llombard i el gran camarlenc, datada el 10 de setembre del 1459, Pier Candido Decembrio explicita el seu malestar perquè Antonio el Panormita el veia més com un enutjós rival intel·lectual que com un amic.⁸¹³ Potser aquesta incomoditat, unida a la difícil situació bèl·lica del reialme, foren les que animaren finalment el milanés a planejar i executar el seu definitiu retorn a la Llombardia.

Tot i haver viscut els darrers anys de la seua vida entre Ferrara i Milà, Decembrio no perdé el contacte amb D'Àvalos, al qual continua qualificant de molt amic (*“Inichum Davalum... amicissimum meum”*) en una lletra destinada a Bartolomeo Facio i escrita a la cort de Borso d'Este, l'11 de maig del 1465.⁸¹⁴ Els altres destinataris eventuals de la cort de Nàpols enregistrats en l'epistolari que s'ha conservat de l'humanista llombard – deixant a banda les dues lletres que es conserven adreçades directament al Magnànim–,

⁸⁰⁹ Sobre les relacions de Decembrio amb prehumanistes castellans (com, per exemple, Nuño de Guzmán, emparentat amb d'Àvalos, per a qui traduí a l'italià la sàtira senequiana *Ludus de morte Claudii*), vegeu BRAVO GARCÍA, A., *Sobre las traducciones de Plutarco...*, p. 147.

⁸¹⁰ BUB, ms. 2387, f. 59v; BAM, ms. I 235, f. 49v; ZACCARIA, V., *Sulle oppere di Pier Candido...*, p. 31; PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuveniliū libri octo*, Firenze University Press (*“Premio tesi dottorato”*, 33), Florència 2013, ps. 276-277.

⁸¹¹ RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 21, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1978, ed. electrònica < http://www.treccani.it/enciclopedia/beccadelli-antonio-detto-il-panormita_Dizionario-Biografico/>; RABASSINI, Andrea, Leonardo Bruni, Niccolò Ceiba e la *Repubblica* di Platone”, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (*“Saggi”*, 75), Nàpols, 2005, ps. 403-430 (p. 409).

⁸¹² PESCECETTI, Luigi, *Appunti su Antonio Cassarino e la sua traduzione della “Repubblica” di Platone*, Scuola Tipografica Boccone del Povero, Palerm, 1929; GARIN, Eugenio, *Ricerche sulle traduzioni di Platone nella prima metà del secolo XV*, dins *Medioevo e Rinascimento. Studi in onori di Bruno Nardi*, Florència, 1955, vol. 1, ps. 357-360; RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, traduttore di Plutarco e Platone, dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 207-275; VOGLER, E., *Plato's Republik*, lateinisch aus Antonio Cassarino aus Sicilien, dins *Philologus*, 13, Berlín, 1958, ps. 195-205; BOTER, Gerard, *The textual tradition of Plato's Republic*, E. J. Brill (*“Mnemosyne supplementum”*, 107), Leiden, 1989, ps. 268-270.

⁸¹³ BORSA, M., Pier Candido Decembrio..., ps. 393 i 439-440, doc. XVIII de l'apèndix.

⁸¹⁴ GABOTTO, Ferdinando, *Un nuovo contributo alla storia dell'Umanesimo ligure*, ‘Atti de la Società Ligur di Storia Patria’, vol. 24, Tipogr. del R. Istituto Sordo-muti, Gènova, 1892, vol. 1, p. 178.

foren: Berenguer Mercader, en relació amb la ja comentada expedició del còdex de la *Iliada*,⁸¹⁵ i el bisbe d'Urgell i canceller reial, Arnau Roger de Pallars.⁸¹⁶

* * *

Molt menys estudiada que la figura de Pier Candido ha estat la del seu germà **Angelo Decembrio** (Milà, 1415-Ferrara?, ca. 1467), altre humanista que mantingué contactes amb el casal reial dels Trastàmara en general i amb la cort napolitana en particular. Fou el menor dels quatre fills de l'humanista i hel·lenista Uberto Decembrio. Restà orfe de pare sent encara un infant, l'any 1427, raó per la qual cresqué l'ombra de Pier Candido, quinze o setze anys major que ell. Començà els seus estudis de la mà de Gasparino Barzizza, mort el 1431, i els continuà a Ferrara amb Guarino Veronese (1430-1438). Una greu malaltia, que requerí una forta intervenció quirúrgica, l'apartà l'any 1438, durant mesos, de l'estudi i del cenacle de cort.

Les discrepàncies amb Pier Candido per temes intel·lectuals –la revisió que feia aquest de la *República* traduïda pel pare– i afers econòmics –herències i deutes–, derivaren en una pèssima relació entre ambdós germans, a partir del 1441 i fins a la fi dels seus dies. L'amistat d'Angelo amb Francesco Filelfo, particularment odiat pel seu germà Pier Candido, contribuí encara més a distanciar-los.⁸¹⁷ Per aquells anys, Angelo es mantenia vinculat a la cort dels Este de Ferrara, on exercia eventualment de "*Mediolanensis orator*", és a dir, de diplomàtic al servei del duc Filippo Maria Visconti de Milà.⁸¹⁸ Visità Nàpols per primera vegada el 1444, amb ocasió de les noces de Leonello d'Este, marquès de Ferrara, amb Maria d'Aragó, filla natural d'Alfons el Magnànim. En els anys 1446-1447 es trobava adscrit a la cort de Milà amb funcions de pedagog, segons el que es dedueix d'una anotació autògrafa. Travaria llavors amistat

---

⁸¹⁵ Lletre copiada en: Biblioteca Riccardiana di Firenze, ms. 827, f.s 87v-95r, i Biblioteca Universitaria de Valladolid, ms. 325, f. 54r. Vegeu ZACCARIA, Vittorio, L'epistolario di Pier Candido Decembrio, dins *Rinascimento*, 3, Florència, 1952, ps. 85-118 (p. 106); BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007, ps. 112-115.

⁸¹⁶ ZACCARIA, V., L'epistolario..., p. 108. Mercader i Pallars són destinataris d'una sola lletra cadascú.

⁸¹⁷ Segons GUALDONI, Franco, Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156 (p. 126).

⁸¹⁸ Tractem de resumir ací, amb algunes interpolacions, els assaigs biogràfics realitzats per SCARCIA PIACENTINI, Paola, Angelo Decembrio e la sua scrittura, dins *Scrittura e civiltà*, 4, Torí, 1980, ps. 247-277, i VITI, Paolo, Angelo Camillo Decembrio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/angelo-camillo-decembrio_Dizionario-Biografico/>

amb l'ambaixador catalanoaragonés Enyego d'Àvalos⁸¹⁹ i amb el diplomàtic mallorquí Mateu Malferit, a qui dedicaria un opuscle estant allí, el 1447.⁸²⁰

A la mort del darrer Visconti, en agost del 1447, es proclamà a Milà la República Ambrosiana i Angelo s'exilià a Nàpols, probablement en el seguici de D'Àvalos, que fou reemplaçat en desembre per Guiniforte Barzizza en el càrrec d'ambaixador del rei d'Aragó davant la Comuna milanesa. Això explica que se'l documente a Nàpols a la fi del 1447 i que, en una lletra d'abril del 1448 escrita al Panormita, li demanara uns còdexs de Justí i d'Ovidi, i uns diners. L'humanista milanés promet a Beccadelli que li tornarà els diners directament "*domini Inichi*" quan torne de la Toscana –s'entén que de la guerra. Aquest comentari fa pensar que Decembrio es trobava al servei del mecenes Enyego d'Àvalos –potser exercint de bibliotecari, ja que tenia experiència i interès en temes de biblioteconomia– i que feia contactes a Nàpols mentre esperava que el seu patró i el rei Alfons tornaren de l'infructuós setge de Piombino.⁸²¹

La desfavorable resolució del conflicte successori milanés, que acabà amb l'entronització de Francesco Sforza (febrer-març del 1450), obligà Decembrio a continuar a Nàpols. Participà aleshores d'una ambaixada a la cort saragossana de Joan de Trastàmara, rei de Navarra, germà del Magnànim i successor d'aquest amb el nom de Joan II d'Aragó. Se'l documenta al llogaret d'Alfocea, 10 Km al nord-oest de la capital aragonesa, en abril del 1450, amb l'apel·latiu d' "*italicus orator*".⁸²² També visità la cort literària del marquès de Santillana, per al qual traduí del llatí al toscà la *Controversia de nobilitate* de l'humanista florentí Buonaccorso da Montemagno.⁸²³ De retorn a Itàlia passà per Ferrara, tot coincidint amb la mort de Leonello d'Este (1 d'octubre del 1450),⁸²⁴ i tornà a la cort napolitana del rei Alfons, sembla que al servei del gran camarlenc, el referit D'Àvalos. Romandria a Nàpols, doncs, del 1447 al 1458, protegit per D'Àvalos i per Antonio Beccadelli. En una carta remesa per Angelo al Panormita el 20 de març del 1457, l'humanista llobard explicita la relació d'amistat

---

⁸¹⁹ Es conserven tres escrits d'Angelo datats a Milà, respectivament, el 3 de juliol del 1446, el 15 de maig del 1447 i el 25 d'agost del 1447 (SCARCIA, P., Angelo Decembrio..., ps. 256-257).

⁸²⁰ Com més avall tindrem ocasió de comentar.

⁸²¹ Vegeu GUALDONI, F., Sulle tracce di Angelo..., ps. 130-131; SABBADINI, Remigio, Tre autografi di Angelo Decembrio, dins *Scritti vari in onore di R. Renier*, Torí, 1912, ps. 11-19 (p. 16), datava aquesta lletra el 1451, perquè suposa que Decembrio romangué a Ferrara del 1447 al 1450, però la menció de la Toscana remet, com a més segura, a la datació que ofereix Gualdoni.

⁸²² GUALDONI, F., Sulle tracce di Angelo..., ps. 131-133.

⁸²³ SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 117-118.

⁸²⁴ SABBADINI, R., Tre autografi..., p. 16.

que l'unia amb Enyego.⁸²⁵ Potser fou aquest qui el posà en contacte amb el príncep de Viana, el lletraferit Carles d'Aragó (fill malavingut de Joan de Navarra), que estigué vivint a Nàpols pels anys 1457-1458. No debades, D'Àvalos era amic i corresponsal del príncep, amb el qual compartia aficions i intercanviava manuscrits.⁸²⁶

Quan el de Viana –primogènit ara i hereu legítim del nou rei d'Aragó, Joan II– decidí abandonar el regne napolità i traslladar-se al principat de Catalunya (1458), Angelo Decembrio formava part del seu seguici.⁸²⁷ Sembla que respongué a una invitació formal, efectuada per l'infant aragonés quan aquest es trobava a Messina, el 9 de novembre del 1458. L'oferta era, concretament, “in attesa di essere assunto come curatore della sua biblioteca e suo precettore in *studia humanitatis*, dietro congruo compenso”.⁸²⁸ Se suposa que el magnat esperava també algun assessorament en la traducció que havia emprés, al castellà, de la versió llatina que Leonardo Bruni confegí de l'*Ética* d'Aristòtil.⁸²⁹ Així mateix, ens consta que Carles traduï al castellà també el diàleg humanístic –pseudoplutarquià– sobre la vertadera naturalesa de la noblesa de Buanaccorso de Montemagno, que havia versionat prèviament en italià el mateix Angelo Decembrio.⁸³⁰ Aquesta invitació amb càrrec de bibliotecari (*librarius*), d'altra banda, referma les sospites que avançàvem sobre la tasca de custodi de llibres que podria haver desenvolupat prèviament el polígraf milanés al palau de D'Àvalos, on es conservava la segona gran biblioteca humanística de Nàpols.

Servint ara Carles d'Aragó, Angelo viatjà amb ell a Mallorca (1459-1460) i a Barcelona (1460), i estigué al seu costat en temps de captiveri, mentre l'infant traduïa al castellà la seua versió toscana del *De nobilitate* de Buonaccorso. Romangué Decembrio,

---

⁸²⁵ Ibídem, ps. 11-19; reed. dins SABBADINI, R., *Classici e umanisti da codici ambrosiani*, Florència, 1933, ps. 94-103 (ps. 99-100).

⁸²⁶ Sobre la biblioteca i els interessos culturals del príncep, vegeu BROCATO, Linde, Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92.

⁸²⁷ SABBADINI, R., Tre autografi..., p. 18.

⁸²⁸ Assumpte del document de l'ACA, Cancelleria reial, reg. 3.498, f. 12r/v; comentat per GUALDONI, F., *Sulle tracce di Angelo...*, ps. 147-148.

⁸²⁹ Vegeu ARISTÓTELES, *La philosophia moral de Aristótel, es a saber: Éthicas, Políthicas & Económicas, en romance*, trad. castellana de Carles d'ARAGÓ i d'ÉVREUX, príncep de Viana, Tipogr. de Jorge Coci, Saragossa, 1509; BOHIGAS, Pere, El manuscrit de Lisboa de la traducció de l'*Ética* d'Aristòtil del príncep de Viana: contribució a la bibliografia de Carles d'Aragó, dins *Miscellanea de Estudos em honra de D. Carolina Michaëlis de Vaconcelos*; separata, Imprensa da Universidade, Coïmbra, 1930.

⁸³⁰ ARAGÓ, Carles d', príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [1460]; trad. al castellà de la versió toscana d'Angelo DECEMBRIO, de Buanccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d'Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Université Paul Valery, Montpellier, 2000. ps. 175-191.

doncs, al costat del primogènit Carles fins a la dissortada mort del mecenes (1461), moment en què es traslladà a Saragossa, on fou ben acollit pel mencionat rei Joan “el Gran”, al qual ja coneixia des del 1450. Des d’allí es desplaçà a Castella, capficat en la recerca de possibles manuscrits clàssics inèdits. Després, amb el “botí cultural” obtingut, emprengué el retorn a Itàlia, sent ja el mes de maig del 1465. Confia el tresor bibliogràfic a uns mercaders que foren assaltats prop de Rodés, al Languedoc, per uns sicaris provençals del díscol comte Jean V d’Armagnac. Amb la qual cosa l’humanista hagué de tornar a Ferrara amb les mans buides i havent perdut tota la seua biblioteca. Tot i que demanà a Borso d’Este i al duc de Milà, Galeazzo Maria Sforza, que intercediren davant l’Armagnac, la pèrdua fou definitiva i irreparable.⁸³¹ Els manuscrits de Decembrio acabaren subhastats i dispersos: un Ovidi es conserva a Perpinyà, i altres llibres, en biblioteques de València i París. Entre novembre del 1466 i mitjan 1467 participà en una ambaixada ferraresa a la cort de Borgonya. En tornar al marquesat de Ferrara, fou invitat per la universitat de Perusa perquè ocupara la primera càtedra oficial de llengua grega allí instituïda. Aquesta és, però, la darrera notícia documental d’Angelo Decembrio. És probable que morira aleshores o poc després, en una data i unes circumstàncies ara com ara desconegudes.

La gran obra d’Angelo Decembrio, continuada durant molts anys, la que li donà fama, és la *Politia litteraria*. Es tracta d’un testimoni excepcional, miscel·lani, que recull records biogràfics i reflexions sobre debats culturals que tenien lloc entre els humanistes de la cort de Ferrara en temps de Leonello d’Este i Guarino Veronese. D’aquesta obra, la intenció de la qual era ensenyar a escriure en llatí “polidament”, es conserva un primer manuscrit autògraf (Milà, 1447), per bé que l’obra fou sotmesa a revisions i ampliacions posteriors, fins el 1465, quan la dedicà al papa Pius II. Dividida en 103 capítols, tracta de gramàtica llatina, lexicografia, filosofia, història, retòrica, discussions sobre nombrosos autors clàssics, organització d’una biblioteca, apunts sobre la *Comèdia* de Dante i altres aspectes útils per a la formació dels joves.

Les altres obres de Decembrio que s’han conservat –ben poques, en realitat– manifesten el seu interès per aspectes molt variats: la medicina, la religió de la Roma antiga, Virgili i Horaci, oracions i epigrames dedicats a personatges insignes, un tractat d’oratoría, etc. De particular interès són els *carmina* composts en memòria de Carles de Viana, *Vergiliana Panaegirys ad Carolum Aragonensem principem*, altrament titulats

---

⁸³¹ MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Manuscritos latinos humanísticos en la Universidad de Salamanca, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos*, 33-2, Madrid, 2013, ps. 401-420 (ps. 403-404).

De vita et morte divi Caroli, Hispani principis (1461), que paradoxalment foren llegits a Saragossa el 15 de maig del 1463, i que es cantaven amb acompanyament musical –en llaor i memòria del príncep difunt– a la Barcelona insurrecta del 1464.⁸³² Entre les obres perdudes, cal recordar així mateix un opuscle sobre la interpretació d’algun passatge de la *Iliada* d’Homer (*Super “Iliadibus” Matronis contra Virgilium*, Milà, 1447) que dedicà al jurista mallorquí Mateu Malferit.⁸³³ Aquest exercia de diplomàtic al servei del rei d’Aragó (1442-1454) per corts del nord d’Itàlia com les de Ferrara i Milà, on l’hauria conegut Angelo. El presumpte tractat, deduïm que abordaria en clau d’humor algun comentari del *Banquet àtic* de Matrò de Pítane (segle IV dC), un centó paròdic elaborat a partir de materials d’Homer i Hesíode,⁸³⁴ on atemptaria contra la versió de la guerra de Troia reescrita per Virgili en l’*Eneida*.

* * *

Francesco Filelfo (Tolentino, 1398-Florència, 1481) completa la nòmina d’humanistes llombards que, per la prolongada aliança entre els prínceps de Nàpols i els de Milà (tant el Visconti com els seus successors Sforza), mantingueren vincles cordials i relacions d’amistat amb Alfons I, Ferran I i llur clientela curial. El Tolentí es formà a Pàdua, on fou alumne de Gasparino Barzizza i Paolo Veneto. S’establí a Venècia, de preceptor d’infants al palau dels Giustinian (1417), des d’on passà a ensenyar a Vicenza (1419). L’any 1420 fou designat secretari de *balio* venecià de Constantinoble, on romangué durant set anys, aprenent grec i exercint funcions diplomàtiques al servei de Venècia i de l’emperador de Bizanci. Allí conegué personalment el soldà otomà Mehmet I “Kiriscí”, el cèlebre *Critxí*, que pren forma d’heroi turc en obres literàries com *Curial e Güelfa*.⁸³⁵ El 1423 fou orador davant l’emperador Segimon d’Alemanya i recorregué també els Balcans. El 1427 tornà a Itàlia i, després de passar per l’Estudi de Bolonya, continuà ensenyant a Florència (1429-1434) i a Siena (1434-1439), on s’havia

⁸³² SCARCIA PIACENTINI, P., Angelo Decembrio..., ps. 253-254.

⁸³³ Apareix en una llista d’obres compilada a Milà el 22 de setembre del 1447, és a dir, l’endemà de la mort de Filippo Maria Visconti. Malferit i els altres buròcrates i militars del rei d’Aragó havien sigut invitats, després dels avalots fundacionals de la República Ambrosiana, a abandonar la ciutat, i el mateix Decembrio tenia previst ja exiliar-se a la cort de Nàpols amb Enyego d’Àvalos. Vegeu GUALDONI, F., *Sulle tracce di Angelo...*, ps. 127-131. La menció es troba en Biblioteca Ambrosiana de Milà, ms. Z 184 sup. i el títol sencer era *Ad Mattheum Malferitum, regium oratorem, Super “Iliadibus” Matronis contra Virgilium*, segons SABBADINI, Remigio, *Tre autografi...*, p. 17.

⁸³⁴ Segons PANIAGUA AGUILAR, David, *El panorama literario técnico-científico en Roma (siglos I-II dC). “Et docere et delectare”*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2006, p. 199.

⁸³⁵ Sobre la identificació d’aquest turc històric amb el personatge de ficció, vegeu FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, *Lo musulmán y lo árabe en Curial e Güelfa: Análisis general*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (ps. 318-319).

exiliat per la seua enemistat amb els Medici. En abril del 1436, demanà al duc de Milà, Filippo Maria Visconti, que recolzara militarment els opositors al creixent domini d'aquella família. Tanmateix, en veure que Cosme de' Medici consolidava el seu poder senyoriol sobre Florència, decidí posar-se al servei del principal antagonista d'aquest, el mencionat duc de Milà, en juny del 1439. Començà alternant la seua presència al castell milanés de Porta Giove i a la universitat de Pavia,⁸³⁶ fins que, l'1 de febrer del 1440, s'aveïnà a Milà i fou designat secretari ducal. La nominació era una sinecura perquè continuara exercint de professor, fins el 1446, quan començà a implicar-se més activament en els afers burocràtics de la cort Visconti.⁸³⁷

Hi continuà al servei de la República Ambrosiana i l'any 1450 dedicà les seues sàtires –escrites entre el 1428 i el 1450, i compilades ara en una *Hecatostica*– al rei Alfons el Magnànim, amb qui mantenia una cordial relació, per via epistolar, des del 1438.⁸³⁸ No feia aquesta ofrena l'autor amb la intenció de passar al servei del Trastàmara, sinó per a gloriejar-se com a humanista. Tanmateix, el nou duc, Francesco Sforza, no autoritzà la seua partença. La pesta que envaí Milà l'estiu del 1451 féu que abandonara la ciutat per a refugiar-se a Cremona, Pavia i el marquesat de Montferrat. Tornà a Milà i es desplaçà després a Lodi, on tornà a demanar salconduit d'Sforza per a passar a Nàpols. Aquest li'l denegà i li augmentà l'assignació per a retenir-lo al seu servei. L'any 1453, finalment, aconseguí desplaçar-se a la cort napolitana, on fou rebut amb tots els honors i on oferí el còdex de les sàtires al rei. Estant allí, treballà per a afavorir la reconciliació entre Milà i Nàpols, que portaria l'any 1455 a la reconstrucció d'un eix polític tan interessant per a l'equilibri d'Itàlia. Estant, doncs, en el cim del seu prestigi, Filelfo tornà a Milà i continuà al servei dels Sforza fins el 1474; tret del parèntesi temporal (maig del 1457-octubre del 1458) durant el qual fou acollit a la cort dels Paleologi, marquesos de Montferrat.⁸³⁹ Ja ancià, l'any 1474, passà a ensenyar a Roma. Es trobava després a Florència, l'any de la seua mort, el 1481.

---

⁸³⁶ On cobrava, sent mestre de retòrica, 500 florins anuals, augmentats a 700 el 1441, segons ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 109).

⁸³⁷ Tractem de compendiar ací els molts detalls biogràfics que aporta VITI, Paolo, Francesco Filelfo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 47, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1997, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-filelfo_Dizionario-Biografico/>

⁸³⁸ Segons SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 77.

⁸³⁹ SETTIA, Aldo A., Giovanni IV, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 56, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 131-135; ed. electrònica

L'afany de glòria intel·lectual de l'eruditíssim i docte Filelfo fou el que el portà a buscar un reconeixement per part del rei d'Aragó en la maduresa. A tal efecte, aprofità hàbilment la gran relació d'amistat que mantenia amb el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, i que conservaria durant tota la vida. Ambdós s'havien conegut l'any 1439, quan Filelfo s'establí al ducat de Milà, com recorda el mateix Francesco en una lletra enviada a D'Àvalos el 29 de juny del 1451: "*Iam totos annos duodecim cognosti. Itaque amabam te atque colebam plurimus solo egregiae virtutis tuae interventu*".⁸⁴⁰ La freqüentació que feien dels cercles humanistes de Milà, féu que Filelfo transformara Enyego i el seu germà adolescent, Alfons d'Àvalos, en contertulians dels seus *Convivia mediolanensia*, uns diàlegs erudits escrits pels anys 1442-1449 que reflecteixen la interessant atmosfera intel·lectual de l'humanisme llombard.⁸⁴¹

Amic del Panormita, de Giannozzo Manetti i d'altres humanistes de primera fila, l'obra de Francesco Filelfo es caracteritza pel seu bon coneixement del grec i dels autors hel·lens, que tingué ocasió de retrobar al mateix Constantinoble. Les seues traduccions ajudaren a rescatar per a Occident alguns d'aquests clàssics. Coneixia molt bé, a més, la literatura de Roma i emulà els poetes romans amb les seues sàtires. Manifestà el seu interès per la filosofia moral amb tractats del tipus *De iustitia, Della liberalità e la sua lode, Sermones trattando de libertà, De morali disciplina*, etc. La seua producció és vasta, i inclou des d'oracions a poemes èpics, tot i passant per biografies de pròcers, pamflets polítics, etc. En qualsevol cas, l'obra més coneguda són les *Satyrae*, que reuní en un sol volum per a regalar a Alfons el Magnànim. El còdex es conserva en l'actualitat a la Biblioteca de la Universitat de València (ms. 398).⁸⁴²

<http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-iv-paleologo-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

⁸⁴⁰ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 133-134.

⁸⁴¹ Sobre aquesta obra i l'ambient que reflecteix, vegeu DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Tipogr. de Luigi Mussi, Milà, 1808, vol. 2, ps. 21-24; TATEO, Francesco, *Tradizione storica e realtà nell'Umanesimo italiano*, Dedalo libri, Bari, 1974 (2a ed.; 1a, 1967), ps. 234-235; GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone*, Bibliopolis, Nàpols, 2005, ps. 341-401 (ps. 341-355); ÍDEM, *Per i "Convivia Mediolanensia" di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici ("Quaderni di Filologia medievale e umanistica", 11), Messina, 2005; MARTINELLI TEMPESTA, Stefano (ed.), *Platonis "Euthyphron" Francesco Filelfo interprete; "Lysis" Petro Candido Decembrio interprete*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2009, ps. 3-24.

⁸⁴² FILELFO, Francesco, *Satyrae Philelphi*, [Milà, 1449]; manuscrit 398 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València.

L'habitual correspondència epistolar entre Francesco Filelfo i Enyego d'Àvalos, gran camarlenc de la cort napolitana des del 1449,⁸⁴³ testimonia com i de quina manera prepararen ambdós l'arribada de l'humanista a Nàpols, i el regal que féu aquest a Alfons d'un còdex luxós que contenia les seues *Sàtires*.⁸⁴⁴ En aquesta obra i en les *Odes*,⁸⁴⁵ Filelfo no elogia els mèrits intel·lectuals i la *virtus* del seu amic i mecenes, el nom del qual (*Íñigo, Enyego, Innico*) hel·lenitza davall la forma d'*Aenicus* per a honrar-lo com un nou Enees (*Aeneas*), ja que sap de l'admiració del camarlenc per l'*Eneida* de Virgili; predilecció que recordava ja en el primer *Convivium* (ca. 1442-1443). En aquest opuscle, malintencionadament, Filelfo posà en boca de D'Àvalos una crítica indirectament adreçada a Pier Candido Decembrio, amb el qual competia intel·lectualment en àmbit milanés. L'al·ludit, que preava tant o més que Filelfo la seua amistat amb Enyego, no li perdonà mai aquesta i altres crítiques. Partint d'aquesta excusa, mantingué una enemistat manifesta amb Francesco mentre visqué.⁸⁴⁶ I no fou un cas únic, atesa la vanitosa i conflictiva personalitat del Filelfo. El milanés Bartolomeo Sachella dedicà al mateix D'Àvalos una de les seues *frottole* adreçada càusticament contra Filelfo, amb qui mantenia també una rivalitat amb seqüela literària.⁸⁴⁷ Poggio Bracciolini, per ser amic dels Medici; Galeotto Marzio, Lodrisio Crivelli i altres, per distintes raons, foren detestats pel polèmic escriptor torentí.

---

⁸⁴³ Ja advertia CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, ps. 98 i 137 (n. 71), que l'epistolari de Filelfo editat en el segle XVIII (FILELFO, Francesco, *Epistolae breviores elegantioresque*, Roma, 1705) contenia una dotzena de lletres adreçades a d'Àvalos. Les lletres que es conserven són majoritàriament dels anys 1449-1456. Vegeu COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 32. Les datades entre octubre del 1450 i juliol del 1451, les reproduïx SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 130-153. Vegeu també DE KEYSER, Jeroen – FRANÇOIS, Ide, *Incipitarius Philelfianum. A Guide to the Works of Francesco Filelfo*, dins *Camena*, 17, Roma, gener 2015, ps. 1-72.

⁸⁴⁴ Sobre la importància simbòlica que s'atribuïa en el *Quattrocento* a aquest gest, vegeu DE VICENTIIS, Amedeo, *Le don impossible. Biographies du roi et biographies du pape entre Naples et Rome (1444-1455)*, dins CABY, Cécile – DESSI, Rosa Maria (eds.), *Humanistes, clercs et laïcs dans l'Italie du XIIIe au début du XVIe siècle*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique ("Études medievals de Nice", 13) – Brepols, Tournhout (Bèlgica), 2012, ps. 319-366 (p. 325).

⁸⁴⁵ FILELFO, Francesco, *Satyrae, I (Decadi I-V)*, ed. a cura de Silvia FIASCHI, Edizioni di Storia e Letteratura ("Studi e testi del Rinascimento europeo", 26), Roma, 2005, ps. XV-XVI, XIX, XXXVIII, 3; FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, ps. 123-125 (II,vi,15-18: "*Nam nulla fugit praestans, mi Davale, virtus, / nec bello insignis, nec veneranda toga*") i 454-455.

⁸⁴⁶ Vegeu GIONTA, Daniela, Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402.

⁸⁴⁷ SACHELLA, Bartolomeo, *Frottole*, ed. a cura de Giovanna POLEZZO SUSTO, Commissione per i testi di lingua, Bolònia, 1990, p. XXXI.

A banda del gran camarlenc de la cort de Nàpols, Francesco Filelfo mantenia correspondència epistolar amb l'influent i culte secretari del rei d'Aragó, Joan Olzina. El 30 de setembre del 1444, li escrivia des de Milà per a comunicar-li que havia lliurat a un altre secretari reial, Joan Saburgada –aquest, destinat d'ambaixador al duc Visconti– quatre opuscles per a portar-los a Nàpols; se suposa que per a incorporar-los als fons de la biblioteca reial de Castel Capuano. Es tractava de la traducció al llatí d'obres de Xenofont (*Apologia de Sòcrates, La república dels Lacedemonis, Elogi del rei Agesilau*) i Plutarc (vides de Licurg i Numa Pompili).⁸⁴⁸ Els regals al poderós monarca, buscant afalacs més que guardons econòmics –a diferència d'altres humanistes “orgànics” de la cort– trobaren com a recompensa la coronació de Filelfo pel rei d'Aragó, l'any 1453. En el transcurs de la cerimònia, imprevista per a Francesco i segurament ordida pel gran camarlenc, el rei el declarà com el millor dels oradors i poetes, i, de pas, l'adobà cavaller d'esperons daurats (*eques auratus*).⁸⁴⁹ Plenament satisfet amb el seu viatge triomfal, *il Tolentino* decidí deixar el seu fill Xenofont a la cort de Nàpols perquè fóra tutelat per Enyego d'Àvalos i educat allí.⁸⁵⁰

Durant els anys subsegüents, Francesco Filelfo continuà cartejant-se amb el camarlenc i amb el rei de Nàpols. Per exemple, el 8 d'octubre del 1456, aprofitant la visita a Milà de l'ambaixador catalanoaragonés, Mateu Malferit, li lliurà una epístola versificada per al rei, on cantava els amors d'aquest amb Lucrezia d'Alagno.⁸⁵¹ Al mateix ambaixador, en saber que s'interessava pels *studia humanitatis*, li dedicà aleshores l'elegia primera del seu llibre *De iocis et seriis*.⁸⁵²

Durant els anys 1459-1465, Filelfo seguí atent els esdeveniments bèl·lics que asseguraren Ferran I en el tron, com es manifesta en la correspondència amb l'Àvalos.⁸⁵³ L'estiu del 1467 recorda al gran camarlenc com, a pesar dels canvis

---

⁸⁴⁸ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 129.

⁸⁴⁹ Vegeu SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 138-140; ADAM, Rudolf Georg, *Francesco Filelfo at the Court of Milan (1439-1481). A Contribution to the Study of Humanism in Northern Italy*, Tesi doctoral, University of Oxford, Oxford, 1974, ps. 24-25, 212 i 218; GOLDBRUNNER, Hermann M., Francesco Filelfo a Milano. A propósito di un libro di imminente pubblicazione, dins *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII Congresso di studi maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, “Medioevo e Umanesimo”, 58 – “Studi maceratesi”, 17, Pàdua, 1986, ps. 597-608 (p. 603).

⁸⁵⁰ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 141-142.

⁸⁵¹ Ibídem, ps. 142-144; ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 77.

⁸⁵² CAPPELLI, Guido M., Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV, dins *Faventia*, 19/1, Palma de Mallorca, 1997, ps. 89-108 (p. 98).

⁸⁵³ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 144.

esdevinguts al llarg de tants anys, continua considerant-lo un gran amic seu.⁸⁵⁴ I, en una altra epístola d'octubre del 1471, el Tolentí rememora els bons temps del rei Alfons, quan ell mateix tingué l'honor d'assistir a una de les mitificades "hores del llibre", on els millors humanistes d'Itàlia debatien sobre filosofia, història, oratòria, teologia... Li recrimina de pas que no haja fet res per a evitar la decadència cultural de la cort de Castel Nuovo, els habitants de la qual –inclosos el rei Ferran i el mateix D'Àvalos– havien abandonat la lletra per a dedicar-se a la caça. Lamenta l'humanista, en fi, que el príncep Alfons siga tan poc donat als estudis d'humanitats. Si ara no vol llegir, que és jove, què caram farà quan siga adult i porte al cap la corona?, es demana el savi.⁸⁵⁵

Les últimes tres lletres que es conserven de la correspondència particular entre Filelfo i D'Àvalos daten d'abril-juny del 1472. En una, l'humanista dedica al seu amic un elogi d'Horaci a Mecenes (*Carmina* I,1); en la segona, s'ocupa de temes trivials i, en la tercera, de recordar amb nostàlgia els temps daurats del rei Alfons.⁸⁵⁶

* * *

Amb **Giannozzo Manetti** (Florència, 1396-Nàpols, 1459) donem entrada als humanistes de la Toscana que, a desgrat de les guerres que enfrontaren la senyoria florentina amb el rei d'Aragó, establiren contactes cordials amb la cort napolitana. Fill d'un opulent mercader florentí, es véu obligat a col·laborar en els negocis del pare i sols pogué començar a estudiar humanitats a partir dels 25 anys d'edat. Freqüentà el convent augustinà del Santo Spirito i estudià amb Ambrogio Traversari, tenint per company d'estudis Tommaso Parentucelli, el futur papa Nicolau V, del qual seria secretari. Aprofundí en el coneixement del grec i l'hebreu, mentre prosseguia amb alguns negocis familiars, amb una intensa dedicació a l'estudi de les humanitats. A partir del 1435 ocupà diversos llocs de responsabilitat en el govern de la ciutat i del seu territori, i exercí d'ambaixador a Gènova (1437) i Nàpols (1443); en aquesta darrera ocasió, per a obtenir una aliança amb Aragó i el papat. Tornà a visitar Nàpols en la primavera del 1445, on pronuncià una oració amb ocasió de les noces del príncep Ferran. Saludà a Roma la coronació del seu amic Nicolau V i fou enviat després a Venècia (1448, 1450), Nàpols (1451), Roma (a la coronació imperial de Frederic III, el 1452, i de nou el 1453). Durant el darrer viatge a Roma, assabentat que els seus adversaris polítics a Florència li havien parat una conjura, decidí romandre amb el pontífex, amb el càrrec de secretari.

---

⁸⁵⁴ *Ibidem*, ps. 144-146.

⁸⁵⁵ *Ibidem*, ps. 76-79 i 146-150; BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 78-79.

⁸⁵⁶ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 151.

Acusat de simpatitzar excessivament amb el rei d'Aragó (la política del qual, tanmateix, havia atacat públicament en dues oracions del 1448), es véu forçat a tornar per a defensar-se de les acusacions i tornar a servir la república de Florència, en guerra aleshores amb Nàpols. Fins que noves complicacions polítiques, econòmiques i familiars el feren abandonar definitivament la pàtria per a refugiar-se a Nàpols, després d'haver passat novament per la cort pontificia (1454-1455). Alfons el Magnànim li oferí una renda anual de 900 florins d'or perquè romanguera al seu servei. També exercí de representant dels interessos florentins en alguns afers. En lloc d'allotjar-se a Castel Nuovo preferí instal·lar-se al palau del seu amic i mecenes, el gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Morí a la capital partenopea el 26 d'octubre del 1459.⁸⁵⁷

La vida de Manetti és representativa dels ideals de l'humanisme civil florentí, sobre l'equilibri entre vida activa i vida contemplativa. En el seu cas, a més, l'interès pels clàssics es conjuminava amb una religiositat compatible amb el reconeixement –tan humanístic– de la dignitat de l'home com a suprema criatura divina. D'ací el seu interès pels textos sagrats (traduí el *Nou Testament* del grec al llatí i els *Llibre dels Salms*, de l'hebreu al llatí també), que compaginava amb traduccions de les obres morals d'Aristòtil: *Ethica nicomachea*, *Ethica eudemia* i *Magna moralia*. Redactà un diàleg consolatori per la mort d'un fill seu, el 1439, amb motius senequians i cristians; una *Vita Socratis et Senecae* a l'estil de les biografies plutarquianes (1440); les *Vitae Dantis et Petrarche ac Boccaccii* (ca. 1440) i una altra del papa Nicolau V (1455); una història de Pistoia, ciutat de la qual era governador (1446-1447), i el *De dignitate et excellentia hominis* que dedicaria el 1451 a Alfons el Magnànim. En aquest tractat, superà el treball previ de Bartolomeo Facio sobre la mateixa qüestió, *De excellentia ac praestantia hominis*, però sense arribar a l'exposició radical de la *Oratio de hominis dignitate* de Picco de la Mirandola. Estant a Nàpols pel 1456, quan tingué lloc un terrible terratrèmol, redactà un tractat sobre el sisme, *De terraemoto*, que dedicà al rei Alfons. Deixà inconclusa una controvèrsia *Adversus Iudaeos et Gentes*, sobre la superioritat del cristianisme enfront del judaisme, que innovava en arguments respecte de la tradició medieval, i altres moltes obres, algunes de les quals romanen inèdites.

---

⁸⁵⁷ Seguim, bàsicament, la síntesi biogràfica de FOÀ, Simona, Giannozzo Manetti, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 3, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 68, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giannozzo-manetti_Dizionario-Biografico/> I també BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 135-140.

Segons el seu amic i biògraf, el llibrer florentí Vespasiano da Bisticci, Manetti fou “grandissimo filosofo e naturale e morale. Fu grandissimo teologo, non inferiore a ignuno della sua età (...). Usava avere tre libri a mente, per lungo abito: l’uno era l’*Epistole* di Santo Pagolo, l’altro era Agostino *De civitate Dei*, e, de’ gentili, l’*Etica* d’Aristotele.”⁸⁵⁸ L’any 1443, quan conegué Alfons V, aquest es trobava a les Marques, on tenia instal·lat el seu campament de guerra. Manetti es presentà d’ambaixador de Florència i participà en les tertúlies literàries que s’hi celebraven, en presència de “molti signori”. El bel·licós monarca “faceva leggere la terza *Deca* di Livio al Panormita, dove intervenivano tutti questi signori; e andavavi ogni dì messer Giannozzo, e fu molto onorato e dalla Maestà del Re e da quegli signori”.⁸⁵⁹

El nivell d’oratoría del savi toscà gaudia de gran acceptació. En l’oració pronunciada a Nàpols en maig del 1445, en la boda de l’hereu de la corona, impressionà tant el Magnànim que –segons una anècdota transmesa per distints testimonis– “*cum a proprio statim orationis naso regis musca supersedisset, non prius quam peroratum esset, rex illam abegisset*”. Vol dir Enea Silvio Piccolomini, que així ho relata,⁸⁶⁰ que el rei oí amb tanta atenció la declamació del polític florentí, que no se’n recordà d’espantar una mosca que se li havia parat a la punta del nas, fins que Manetti conclougué la peroració. Després d’aquesta visita de maig-juny del 1445, orador tenia prevista ja una tercera ambaixada al rei Alfons, en aquest cas al campament reial de Tívoli (agost-setembre del 1447), arran de la mort de Filippo Maria Visconti, però finalment la senyoria florentina l’anul·là.⁸⁶¹ El rei d’Aragó envià la Toscana i es mantingué en guerra oberta contra la pàtria de Manetti (1447-1448), mentre aquest feia gestions diplomàtiques per a reunir en aliança Venècia, Florència i Renat d’Anjou, comte de Provença i principal antagonista del Trastàmara napolità (1448).⁸⁶²

Superat el conflicte successori de Milà amb l’accés al tron ducal de Francesco Sforza (març del 1450), calia signar i ratificar la pau entre Florència i Aragó. Aleshores Manetti s’adscrivia, juntament amb Giovanozzo Pitti i altres prohoms florentins, al

---

⁸⁵⁸ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 444.

⁸⁵⁹ *Ibidem*, p. 451.

⁸⁶⁰ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, p. 470; citat per OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 171, n. 510.

⁸⁶¹ DA BISTICCI, V., *Vite di uomini illustri...*, p. 454.

⁸⁶² BOSCHETTO, Luca, L’esilio volontario di Manetti, dins BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), “*Dignitas et excellentia hominis*”. *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti* (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007), Le Lettere, Florència, 2008, ps. 117-146.

partit diguem-ne *antisforzesco*, el dels opositors a la línia *filosforzesca* de Cosimo de' Medici, és a dir, el dels partidaris d'establir ponts de diàleg amb el Magnànim. Raó per la qual fou ell qui es desplaçà a Castel Nuovo en qualitat d'ambaixador "*pro pace servanda*" (20 de gener-5 d'agost del 1451).⁸⁶³ Fou aleshores quan el rei li encarregà la redacció d'un tractat sobre la dignitat de l'ésser humà, que Giannozzo titularia *De dignitate et excellentia hominis*. La petició nasqué d'un interrogant que el monarca plantejà al savi, després d'haver disputat amb ell sobre la dignitat de l'home. Li preguntà: "Manetti, quina és en la teua opinió, la vertadera naturalesa de l'ésser humà?" L'humanista respongué succintament, amb una màxima: "*agere ac intelligere*", és a dir, 'actuar i comprendre'. La condició humana es caracteritzava, segons ell, per la conjunció harmoniosa d'una vida activa –l'acció civicipolítica– i una vida contemplativa: la dels que mai no abandonen l'estudi. Era això el que, segons Manetti, diferenciava els homes dels animals i els feia criatures conscients, distingides i "dignes"; dedicades virtuosament a buscar la perfecció. Tant la resposta com el treball de Manetti fascinaren el rei i influïren després en Ficino o Pico della Mirandola.⁸⁶⁴

L'escriptor acabà l'obra al cap de pocs mesos i lliurà l'esborrany al rei en març del 1452. Antonio Beccadelli "el Panormita" redactà en nom del "*sapientissimo rege*" la corresponent lletra d'agraïment: "*liber tuus 'De hominis excellentia' Alfonso regis tam gratus fuit quam esse debuit res singularis*".⁸⁶⁵ Tanmateix, el còdex humanístic formal, primorosament confeccionat i copiat en *littera antiqua* per a dignificar el tractat, no pogué oferir-lo Giannozzo Manetti al rei fins desembre del 1452.⁸⁶⁶ En la primavera de dit any 1452, encara hi hagué una comitiva de florentins, encapçalada per Carlo Pandolfini, que acompanyà l'emperador Frederic III de Florència a Roma i a Nàpols. Tanmateix, a la fi del 1452, quan Manetti féu obsequi del llibre, la situació havia

⁸⁶³ *Ibidem*, ps. 121-122, i n. 4.

⁸⁶⁴ GARIN, Eugenio, *History of the Italian Philosophy*, trad. a l'anglès de Giorgio PITON, Secretariato Europeo per le Pubblicazioni Scientifiche, Bolonya, 2008, p. 205. Manetti confutà amb el seu opuscle el *De miseria humanae conditionis* d'Innocenç III, proclama en favor de la vida ascètica que escrigué abans de ser papa i que fou un autèntic *best seller* medieval. Segons ASOR ROSA, Alberto, *Storia europea della letteratura italiana, vol. 1. Le origini e il Rinascimento*, Einaudi, Torí, 2009, p. 114, Manetti buscava demostrar "come una via terrena serena e gioiosa non sia contraddittoria con il desiderio e l'acquisto della vita eterna". Tot i que no va tan lluny com els teòrics de la Florència neoplatònica del segon *Quattrocento*. Vegeu també GARIN, Eugenio, *L'umanesimo italiano: filosofia e vita civile nel Rinascimento*, Laterza, Bari, 2008 (2a ed.; 1a, 1952), ps. 75-87.

⁸⁶⁵ FIGLIUOLO, Bruno, Correspondenzia inedita di Giannozzo Manetti, dins MODIGLIANI, Anna (ed.), *Roma e il papato nel medioevo. Studi in onore di Massimo Miglio, II. Primi e tardi umanissimi: uomini, immagini e testi*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 2012, ps. 89-109, doc. 6 (p. 103).

⁸⁶⁶ DE VICENTIIS, Amedeo, Le don impossible. Biographies du roi et biographies du pape entre Naples et Rome (1444-1455), dins CABY, Cécile – DESSI, Rosa Maria (eds.), *Humanistes, clercs et laïcs dans l'Italie du XIIIe au début du XVIe siècle*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique ("Études médiévales de Nice", 13) – Brepols, Tournhout (Bèlgica), 2012, ps. 319-366 (ps. 331-337).

canviat. Nàpols era de nou en guerra amb Florència, i a la ciutat natal de l'humanista els opositors els criticaren obertament per aquell gest de "traïció".⁸⁶⁷

En febrer, els amics dels Medici es conjuraren contra ell amb mesures arbitràries de pressió fiscal sobre el seu important patrimoni (febrer del 1453), i ell decidí emprendre a Roma (març) un "esilio voluntario", com el qualificava Bisticci. Aprofitant la seua absència, l'acusaren escandalosament de col·laboracionista amb el rei enemic i li substanciaren un procés en fase d'*inquisitio*. El 23 de març, el papa Nicolau V escrigué a Florència per a detenir les represàlies i defendre l'honor de l'amic. Així les coses, Giannozzo Manetti tornà a Florència, on exercí de comissari en camp durant la guerra contra les tropes enviades de nou a la Toscana pel rei d'Aragó. Es llicencià en la primeria de desembre del 1453, partí cap a Roma de nou, amb permís de la senyoria. Estant després de visita a Nàpols, ciutat on residia el seu fill Bernardo (setembre del 1454), rebé una oferta temptadora per part d'Alfons el Magnànim. S'havia signat la pau peninsular de Lodi (abril del 1454), que seria subscripta pel mateix monarca en febrer del 1455. Així que, finalment, Manetti decidí que havia arribat l'hora d'"approdare al porto tranquillo degli studi", en paraules de Luca Boschetto.⁸⁶⁸

El 30 d'octubre del 1455, l'humanista pronuncià un discurs a Roma, en presència del nou papa Calixt III, on exaltà la figura d'Alfons d'Aragó com a comandant ideal per a la prevista –i no mai efectuada– croada per a la recuperació de Constantinoble de mans del Gran Turc. Aquell mateix dia, a Nàpols, el rei Alfons designava Manetti per a ocupar una de les places de *presidente* de la Camera della Sommaria (els "presidents" eren els jutges de causes en matèria fiscal), amb una interessant consignació estipendiària: 150 onces anuals d'or, equivalents a 900 ducats, el triple del que havien rebut abans altres humanistes acollits a la cort.⁸⁶⁹ En realitat, es tractava d'una sinecura, o d'una excusa perquè el savi poguera residir al palau del gran camarlenc Enyego d'Àvalos, màxim responsable de la mateixa Sommaria, un important organisme administratiu que s'allotjava en dita casa des de maig del 1451.⁸⁷⁰

---

⁸⁶⁷ BOSCHETTO, L., *L'esilio volontario...*, p. 123.

⁸⁶⁸ *Ibidem*, ps. 124-141.

⁸⁶⁹ BENTLEY, J. H., *Politica e cultura...*, ps. 138-139.

⁸⁷⁰ Vegeu TOPPI, Niccolò, *De origine tribunalium, nunc in Castro Capuano, fidelissimae civitatis Neapolis existentium, libri quinque*, Tipogr. de Giovanni Francesco Paci, Nàpols, 1659-1666, vol. 3, ps. 261-263; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 234.

En gener del 1456, l'humanista florentí abandonà tota activitat política, així com els negocis a què l'obligaven les seues propietats i accions mercantils, per a dedicar els seus últims anys de vida (1456-1459) a la lectura i a l'escriptura. A la Biblioteca Vaticana (*Vat. Ebr.* 262, f. 129r) es conserva el colofó d'un manuscrit hebreu seu signat a Nàpols, el primer dia del segon mes d'*adar* del 1457 (març).⁸⁷¹ Quan morí Alfons I, en juny del 1458, el seu successor, Ferran I, confirmà en el càrrec Manetti, el qual es trobava ja malalt. Potser treballava aleshores en la redacció d'una obra pensada a imatge de les *Vides paraleles* de Plutarc, on pretenia confrontar les biografies de Filip de Macedònia i Alfons el Magnànim; treball que deixaria inconclús.⁸⁷² Algunes de les obres de l'ancià enriquirien, sens dubte, la ja magnífica biblioteca de D'Àvalos. Com ara la que portava les armes heràldiques d'Enyego i figurava en inventaris amb la llegenda: *Il dialogo di Joannoio, della morte del figlio*, és a dir, una còpia dignificada del *Dialogus de morte Antonini, filii sui, consolatorius*, obra de l'any 1438.⁸⁷³

* * *

Leonardo Bruni (Arezzo, ca. 1370-Florència, 1444), el que fou canceller de la república florentina del 1427 al 1444; historiador, filòleg i literat, i una de les figures centrals de l'humanisme italià, també es relacionà durant els darrers anys de la seua vida amb el rei Alfons V d'Aragó. Estudià en l'adolescència retòrica i dret, per a preparar la seua exitosa carrera de notari i buròcrata; al temps que gaudí de l'amistat afectuosa del seu predecessor en la cancelleria, Coluccio Salutati, i d'altres humanistes de la primera generació. D'ells aprengué a repudiar l'artificiosa tradició escolàstica i a posar l'estudi dels clàssics al bell centre d'un nou model pedagògic i formatiu per als ciutadans que havien de servir la pàtria i defensar-ne la llibertat; en la línia, doncs, del que coneixen els estudiosos com "l'humanisme civil florentí".⁸⁷⁴

Gràcies a l'arribada a Florència de Manuel Crisoloras el 1397, Bruni pogué aprendre la llengua grega. Fou llavors quan abandonà el dret per a dedicar-se íntegrament a l'estudi de les *humanae litterae*.⁸⁷⁵ Començà llavors a escriure diàlegs

---

⁸⁷¹ PERANI, Mauro, *L'interculturalità dell'Ebraismo*, Longo, Ravenna, 2004, p. 163.

⁸⁷² BENTLEY, J. H., *Politica e cultura...*, p. 140.

⁸⁷³ Es tracta de la primera obra documentada de Manetti. Vegeu DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302 (p. 291).

⁸⁷⁴ Seguirem ací la síntesi biogràfica de VASOLI, Cesare, Leonardo Bruni, detto Leonardo Aretino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 14, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1972, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bruni-leonardo-detto-leonardo-aretino_Dizionario-Biografico/>

⁸⁷⁵ Succeí, doncs, Salutati, com a abanderat de la nova cultura italiana dels *studia humanitatis*, base fonamental del moviment humanístic. Vegeu CRANZ, F. Edward, The "Studia Humanitatis" and

com els dos *Ad Petrum Paulum Istrum*, dedicats a Pier Paolo Vergerio (ca. 1401-1406), on condemna, entre altres coses, la deformació lingüística i la tergiversació que han fet els escolàstics del sentit original de les obres d'Aristòtil. També s'hi debat sobre si les obres de les "Tre Corone" de la literatura italiana prehumanística –Dante, Petrarca, Boccaccio– mereixen tanta consideració com les d'un Ciceró o un Virgili. Tot i les crítiques adreçades contra el pèssim llatí dels trescentistes, Bruni en reconeix els mèrits, sobretot els de Dante i Petrarca, i els salva amb una crítica més o menys honorable. En la *Laudatio florentinae urbis* (1400-1401), exalta la seua república com a baluard de pau i llibertat enfront de les autocràcies tiràniques, com ara la de Milà.

Dels anys 1400-1403 és la versió llatina de l'homilia *De utilitate studii* de sant Basili, és a dir, la defensa que un pare de l'Església feia –en contra de l'opinió d'altres– de la lectura pedagògica i l'estudi dels clàssics pagans.⁸⁷⁶ Seguidament, traduí el *De tyranno* de Xenofont (1404-1405), el *Fedó* de Plató i la *Vita M. Antonii* de Plutarc (1405). Vinculat a la cancelleria apostòlica (1405-1415), continuà la seua intensa activitat cultural, de traducció d'autors grecs al llatí: textos de Demòstenes, distintes vides de Plutarc, les *Epistolae* de Plató (1410-1411). En tornar a Florència, el 1415, inicià la redacció d'una *Historia Florentini populi*, que l'ocuparia fins a la fi dels seus dies, i conclougué la *Vita Ciceronis*. En la *Oratio in hypocritas* (1417) atacà alguns aspectes negatius de la vida monàstica, en defensa de la vida activa.⁸⁷⁷ Acabava de traduir l'*Ethica nicomachea* d'Aristòtil, una fresca versió llatina que, dedicada el 1419 al papa Martí V, tindria una àmplia difusió europea, en substitució de les rebregades i tergiversades versions escolàstiques.⁸⁷⁸ El 1421, en *De militia*, estudià les institucions militars de l'Antiguitat i proposà com a modèlic un exèrcit de *milites* ciutadans i conterrànics, i no de *condottieri* mercenaris, com els que eren habituals a la Itàlia del

---

"Litterae" in Cicero and Leonardo Bruni, dins MARINO, Joseph – SCHLITT, Melinda (eds.), *Perspectives on Early and Modern Intellectual History*, University of Rochester Press, Nova York, 2000, ps. 3-26.

⁸⁷⁶ Un tema que prompte captà l'interés dels prehumanistes castellans: BASILIO DE CESÁREA, *A los jóvenes*; trad. del llatí al castellà de Pedro DÍAZ DE TOLEDO, basada en la trad. del grec al llatí de Leonardo BRUNI, ed. de Rafael HERRERA GUILLÉN basada en el ms. BNF Esp. 458, Biblioteca Saavedra Fajardo, Múrcia, 2004; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/LIBROS/Libro0159.pdf>>

⁸⁷⁷ L'opuscle tingué ràpida difusió a la Península Ibèrica. Vid. CAMPO, Victoria, Una traducció castellana cuatrocentista de la "Oratio in hypocritas" de Leonardo Bruni, dins *Revista de Literatura Medieval*, 10, Alcalá de Henares, 1998, ps. 9-46. Sobre la defensa que feia Bruni de la idea d'una vida activa, vegeu VITI, Paolo, Vita otiosa e vita negotiosa nell'epistolario privato, dins VITI, P., *Leonardo Bruni a Firenze. Studi sulle lettere pubbliche e private*, Bulzoni, Florència, 1992.

⁸⁷⁸ Per a la recepció en el context universitari castellà, vegeu HEUSCH, Carlos, El Renacimiento del aristotelismo dentro del humanismo español, siglos XV y XVI, dins 'Atalaya'. *Revue Française d'Études Médiévales Hispaniques*, 7, París, 1996, ps. 11-40

segle XV.⁸⁷⁹ Simultàniament, traduïa els *Libri oeconomici* d'Aristòtil i preparava també una versió en llatí humanístic de la *Politica* aristotèlica. Entre el 1422 i el 1440, en data indeterminada,⁸⁸⁰ se situa la traducció parcial d'un dels cants de la *Iliada* d'Homer (IX, 222-605) que arribà a Castella pel 1446, i que el marquès de Santillana –segurament– ajuntà a la traducció de distints cants de Pier Candido Decembrio, a fi que el seu fill Pedro González de Mendoza preparara una versió en romanç.⁸⁸¹

En l'*Isagogicon moralis disciplina* (ca. 1423), obra de gran difusió a la Itàlia dels humanistes, “conduceva un'esplicita polemica contro il prevalere nella cultura ufficiale della ‘philosophia naturalis’ per gli usi e bisogni della vita civile. Per questo elgi si proponeva di cercare un accordo di fondo tra le principali dottrine etiche classiche, stoiche, epicuree e peripatetiche, alla ricerca di un concetto di ‘felicità’ capace di realizzare l'armoniosa comunione della ‘virtù’ e della ‘gioia’”.⁸⁸² Seguidament, en el *De studiis et litteris tractatulus ad Baptistam Malatestam* (ca. 1423-1426), dedicat a una *gentildonna* que destacava en la lectura dels clàssics i els estudis d'humanitats, Bruni fa una apologia de la poesia i dels poetes clàssics com a fonts insuperables de coneixement i suport imprescindible per a la pràctica de la *virtù* civil. Constata, de pas, la convergència ideològica entre la *paideia* dels antics i la moral cristiana.

En els anys subsegüents, es multipliquen els seus tractats i oracions. Versionà en llatí, per exemple, l'*Apologia de Sòcrates* de Plató (1428), i escrigué una *Vita Aristotelis* (1429). En *La vita di Dante* i *La vita del Petrarca*, redactades en vulgar toscà (1436), fa una defensa de l'italià com a llengua digna (“lo scrivere in istile litterato o vulgare non ha a fare al fatto, né altra differenza è, se non com scrivere in greco e in latino”) a propòsit de l'exaltació de les obres de Dante.⁸⁸³ Així mateix, reivindica la figura del

---

⁸⁷⁹ Vegeu BAYLEY, Charles Calvert, *War and Society in Renaissance Florence: The “De militia” of Leonardo Bruni*, Toronto University Press, Toronto, 1961; GUALDO ROSA, Lucia, L'elogio delle lettere e delle armi nell'opera di Leonardo Bruni, dins *Saper e/è potere. Discipline e professioni nell'università medievale e moderna. Il caso bolognese a confronto*, Bolonya, 1990, vol. 1, ps. 103-115.

⁸⁸⁰ THIERMANN, Peter, Redécouverte et influence de manuscrits d'auteurs latins classiques au début du XVème siècle, dins *Revue d'histoire des textes*, 17, París, 1987, ps. 55-71.

⁸⁸¹ ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, Mariví, La traducción latina de la *Iliada* IX, 222-605 de Bruni y su versión al castellano. Edición crítica, dins *Cuadernos de filología clásica*, 4, Madrid, 1993, ps. 127-167.

⁸⁸² VASOLI, C., Leonardo Bruni..., *op. cit.* L'obra tingué recepció immediata a Castella. Vegeu JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, La versión castellana del *Isagogicon moralis disciplinae* de Leonardo Bruni conservada en el incunable 1704 de la Biblioteca Nacional de Madrid, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, 22-1, Madrid, 2002, ps. 87-175; ÍDEM, *El ‘Isagogicon moralis disciplinae’, de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanias: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>

⁸⁸³ Sobre l'actitud del savi envers la literatura i la llengua vulgars, vegeu Vegeu JANKINS, James, Humanism in the vernacular: the case of Leonardo Bruni, dins CELENZA, Christopfer S. – GOUWENS,

Petrarca estudiós i poeta com a iniciador de la renaixença literària humanística. Pels anys 1436-1438 polemitzà amb el bisbe de Burgos, Alonso de Cartagena sobre la seua versió llatina de l'Ètica aristotèlica, que el castellà considerava excessivament “lliure”. Sostenia que no s'ajustava amb propietat a la versió grega original, tot i que ell desconeixia el grec.⁸⁸⁴ Trobà temps aleshores Bruni per a enllestir la *Política* d'Aristòtil en llatí (1435-1438), que dedicà al papa Eugeni IV. En la dedicatòria, insistia en que les idees aristotèliques eren perfectament compatibles amb la “veritat” cristiana; que ambdues doctrines morals –la pagana i la revelada– es complementaven, perquè Sòcrates i Plató ensenyaren veritats molt pròximes a les de l'Evangelí.

Del 1438 és la versió llatina de la novel·la de Tancredi (la IV.1 del *Decameró* de Boccaccio) titulada *De duobus amantibus Giscardo et Sigismunda*, acompanyada d'una traducció al romanç de la *Novella di Antioco re di Siria*. El divertiment literari tenia per objecte demostrar que la millor literatura trescentesca, tot i ser vessada en un llatí humanístic, no podia competir en exemplaritat moral les faules dels antics.⁸⁸⁵ L'any 1439 presentà a la senyoria de Florència els nou llibres de la *Història* florentina iniciada el 1415, tot i que el treball seria completat per ell, que tenia avançada la traducció al vulgar de l'obra quan li arribà inesperadament la mort, el 9 de març del 1444.

D'aquests darrers anys de la vida del polígraf florentí, és quan data la relació cordial amb el rei d'Aragó, entronitzat a Nàpols el 1443. Els contactes oficials s'iniciaren el 1440 per mitjà d'una ambaixada a Florència encapçalada pel noble català Berenguer d'Erill i Centelles. Leonardo Bruni li comentà que tenia acabada una traducció de la *Política* d'Aristòtil que potser interessaria al rei. Alfons mostrà el seu entusiasme per la notícia i demanà còpia a l'humanista, per mitjà d'una lletra (Gaeta, 12 d'agost del 1440) redactada pel secretari Arnau Fonolleda.⁸⁸⁶ Al cap d'uns mesos, el rei tornarà a escriure a Bruni per a mostrar-li de nou el seu interès per llegir l'obra, finida i

---

Kenneth (ed.), *Humanism and Creativity in the Renaissance. Essays in Honor of Roland G. Witt*, E. J. Brill, Leiden, 2006, ps. 11-29.

⁸⁸⁴ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembro)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000.

⁸⁸⁵ MARTELLI, Mario, Il *Seleuco*, attribuito a Leonardo Bruni, fra storia e leggenda, dins BATTAGLIA RICCI, Lucia – BESSI, Rosella – ALBANESE, Gabriella (eds.), *Favole, parabole, istorie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa, 26-28 ottobre 1998*, Pubblicazioni del Centro Pio Rajna, 1/8, Roma, 2000, ps. 231-255.

⁸⁸⁶ Conservada en l'ACA, Cancelleria, reg. 2.716, epist. X.42, segons VILLAR RUBIO, Milagros, Códices en España com epístolas familiars de Leonardo Bruni, dins *Nuovi studi storici*, 10, Roma, 1991, ps. 163-167, i BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007, ps. 76-86. Vegeu també FIGLIUOLO, Bruno, Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivio de la Corona de Aragón, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 361-362).

revisada, que acaba de rebre. En aquesta ocasió, s'ocupà de la redacció un altre dels secretaris reials, Joan Olzina (Gaeta, 12 de març del 1441).⁸⁸⁷ De gran interès és, així mateix, la dedicatòria de l'obra que el d'Arezzo adreçà al *re d'Aragona*, on li recordava que els grans militars de l'Antiguitat, com Pirrus o Cèsar, havien sigut també autors de grans llibres: “*ii ergo summi viri, non solum natura praestantes, verum etiam litteris disciplinaque edocti, universum pene terrarum orbem gloria sui nominis repleve*”. I que faria bé ell si seguia les passes dels antics i continuava aspirant a la gloria completa: la de ser un cavaller exemplar, per a les armes i per a les lletres.⁸⁸⁸

El 2 de juny del 1442, arran d'una ambaixada florentina a la cort del rei imminent de Nàpols, Giuliano Davanzati declamà una *Oratio coram Alphonso Aragonum rege* que havia sigut redactada expressament per l'Aretí. Potser fou aleshores quan Bruni li féu arribar el seu *De bello gallico adversus Gothos*, basat en el *Bellum Gallicum* de Procopi.⁸⁸⁹ El monarca s'interessà així mateix per adquirir també un manuscrit amb la ja cèlebre versió bruniana de l'*Ètica* d'Aristòtil, per a la seua biblioteca reial. Si fem cas del biògraf Vespasiano da Bisticci, “il re Alfonso gli portava [a Leonardo Bruni] singularissima affetione, e richiedelo andassi a stare colla Sua Maestà, colla conditione che parevano allui. Ringratiò la Sua Maestà, e mostrogli come non poteva andare a stare colla Sua Maestà, rispetto a non potere lasciare la sua città, alla quale era molto obligato.”⁸⁹⁰ Es tractava, simplement, de cortesies mútues, que el llibrer florentí, encomiàsticament, recordà en la biografia del savi.

El 10 d'octubre del 1443, visitaren Florència el cavaller aragonés Juan de Lanuza i el diplomàtic mallorquí Mateu Malferit, ambaixadors del rei de Nàpols. Aleshores,

---

⁸⁸⁷ Referida per GUALDO ROSA, Lucia (ed.), *Censimento dei codici dell'epistolario di Leonardo Bruni*, Istituto Storico Italiano per il Medioevo, Roma, 2004, i BENAVENT, J., *Biblioteca dispersa...*, ps. 76-86. A Ferrara, a més, a la Biblioteca Comunale Ariostea di Ferrara, ms. Cl. II 135, f. 194, es conserva una altra lletra del Magnànim al canceller florentí, citada també per Benavent. Vegeu també FIGLIUOLO, B., *Notizie su traduzioni...*, ps. 362-363; BENTLEY, J. H., *Politica e cultura...*, p. 71, i GARRIDO VALLS, Josep-David, *Correspondència entre Alfons el Magnànim i Leonardo Bruni al voltant de la traducció dels llibres de La Política d'Aristòtil: el ms. 388 de la biblioteca general i històrica de la Universitat de València*, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.453-1.462.

⁸⁸⁸ BRUNI ARETINO, Leonardo, *Epistolarum Libri VIII*, ed. a cura de Giovanni Alberto FABRICIO, Tipogr. de Theodor Christopher Felgner, Hamburg, 1724, p. 294; reproduït per GARRIDO VALLS, J.-D., *Correspondència entre Alfons...*, p. 1.460.

⁸⁸⁹ Vegeu FUBINI, Riccardo, Flavio Biondo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1968, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_Dizionario-Biografico/>

⁸⁹⁰ Citat per JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, M., *La versión castellana del Isagogicon...*, p. 106.

Leonardo Bruni preparà i pronuncià en llur presència una solemne oració.⁸⁹¹ El discurs era per a justificar que Florència no podia trencar la seua aliança amb Francesco Sforza –contra qui lluitaven, a la Marca d’Ancona, Roma, Nàpols i Milà– perquè, tot i l’admiració que sentia el canceller per la persona del rei Alfons, i les ganes que tenia de servir-lo i complaure’l, el que no podia fer era incomplir les promeses solemnes efectuades per la senyoria de Florència a aquell *condottiero*.⁸⁹²

El prestigi que adquirí a l’Europa del 1440 la figura intel·lectual de Leonardo d’Arezzo, explica que Ferran Valentí, secretari reial del Magnànim retirat a la seua Mallorca natal, es declarara admirador i “deixeble” seu, tot i que l’obra de l’illenc manifesta una escassa sintonia amb la filosofia humanística florentina.⁸⁹³ Això no lleva que es pugua confirmar la difusió dels textos i les idees de Leonardo Bruni a la cort i cancelleria napolitanes, de la mà del gran camarlenc Enyego d’Àvalos, un entusiasta espectador i mecenes del moviment humanista. A la Biblioteca Comunale de Siena es conserva un volum manat a compilar pel magnat l’any 1444, on figuren enquadrats ensems, entre altres coses, diàlegs de Poggio Bracciolini i diverses obres de Bruni: concretament, *De militia*, *In hypocritas* i la *Fabula Tancredi*, és a dir, la versió llatina de la novel·la de Boccaccio sobre Tancredi i Guismunda.⁸⁹⁴ La compilació manuscrita no es realitzà, però, a Nàpols, sinó a Milà, a càrrec d’Ambrogio Scarile, el cal·lígraf llombard d’un dels homes de confiança del marquès de Montferrat.⁸⁹⁵

* * *

Un altre florentí insigne, i molt amic de Bruni, fou **Poggio Bracciolini** (Terranuova, prop d’Arezzo, 1380-Florència, 1459), ben relacionat amb el casal de

---

⁸⁹¹ Conservada a la Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Fondo Panciatichiano, ms. 148, f. 120v, segons BENAVENT, J., *Biblioteca dispersa...*, p. 81.

⁸⁹² El text es troba reproduït en: BRUNI ARETINO, Leonardo, *Opere*, De Agostini, Novara, 2013. Sobre la datació i composició d’aquests discursos polítics, vegeu també HANKINS, James, *The Dates of Leonardo Bruni’s Later Works (1437-1443)*, dins *Studi medievali e umanistici*, 5-6, Messina, 2007-2008, ps. 11-50.

⁸⁹³ Vegeu BADIA, Lola, Pròleg. Els Valentí Ses Torres, els Martorell de València i els tres Ferrandos Valentins de mitjan segle XV, dins BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, *Ferrando Valentí i la seva família*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Miquel dels Sants Oliver”, 5), Barcelona, 1996, ps. 3-11.

⁸⁹⁴ KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. II. Italy: Orvieto to Volterra. Vatican City*, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967), p. 154; ZAGGIA, Massimo, Copisti e committenti di codici a Milano nella prima metà del Quattrocento, dins *Libri e documenti*, 21/3, Milà, 1995, ps. 1-45 (ps. 18-19); ROSSO, Paolo, Notizie di cultura e di storia universitaria pavese dall’epistolario del professore di retorica Francesco Oca (1403 c.-1480), dins NEGRUZZO, Simona (ed.), *Università, umanesimo, Europa. Giornata di studio in ricordo di Agostino Sottili (Pavia, 18 novembre 2005)*, Cisalpino-Istituto Editoriale Universitario – Monduzzi editore (“Fonti e studi per la storia dell’Università di Pavia”, 47), Milà, 2007, ps. 121-206 (ps. 160-161).

⁸⁹⁵ Qüestió que trobem interessant, i sobre la qual tornarem en successius capítols d’aquest treball.

Trastàmara i la seua cort napolitana. Estudiant de l'art de notaria a Florència, travà amistat amb Salutati i Bruni, abans de desplaçar-se a Roma el 1403, on fou secretari d'un cardenal abans d'incorporar-se d'escrivà de la cúria. Seguí diversos pontífexs, en els procel·losos anys del concili de Constança, fins que l'antipapa Joan XXIII el promogué a secretari apostòlic. Depositat aquest al concili, Poggio aprofità la seua estada a Centreeuropa per a visitar nombrosos monestirs, d'on rescatà diverses obres d'autors clàssics (1415-1417), entre les quals destacava la versió íntegra de les *Institutiones oratoriae* de Quintilià, obra coneguda fins aleshores per exemplars deficitaris. Aquesta activitat el posà en contacte amb els més cèlebres humanistes del seu temps. Després d'un temps d'exili a Anglaterra (1418-1423), tornà a Itàlia i recuperà la plaça de secretari pontifici en la cúria de Martí V, on destacà com un dels més brillants funcionaris. Seguí Eugeni IV (1431-1447) de Roma a Florència, Bolonya, Ferrara, Florència de nou i Siena. Estant a Florència, reforçà el seu vell vincle d'amistat amb els Medici. L'any 1440 rebé una ambaixada britànica encapçalada pel valencià Vicent Climent, que venia recomanat per l'humanista venecià i nunci d'Anglaterra Pietro da Monte.⁸⁹⁶ Estant a Roma, celebrà Poggio l'entronització del bibliòfil Nicolau V (1447), mentre polemitzava amb altres humanistes com Valla o Giorgio da Trebisonda. I acceptà l'any 1453 tornar a Florència per a fer-se càrrec de l'ofici de canceller, que abans havien exercit Salutati, Bruni i Marsuppini. Les controvèrsies polítiques que agitaven la burgesia florentina, tanmateix, l'incomodaren en tal grau, que obtingué permís de Cosimo de' Medici per a retirar-se de l'activitat burocràtica, pel 1458. Morí a la mateixa Florència al cap de pocs mesos, el 30 d'octubre del 1459.⁸⁹⁷

Bracciolini tenia idees clares sobre la utilitat dels diners i els negocis, i les defengué en *De avaritia* (1428-1429), per a ajudar a superar així la tradicional condemna del desig de lucre de la tractadística medieval. Apostava, com altres humanistes, per les bondats de la vida matrimonial (*An seni sit uxor ducenda*, 1436) i considerava millor la vida serena i mesurada dels literats que la vida esplèndida però inquieta dels governants (*De infelicitate principum*, 1440). La vertadera noblesa, segons ell, residia en l'exercici de la virtut i no en l'herència de sang (*De vera nobilitate*, 1440). Satiritzà els hipòcrites fixant-se en la figura dels predicadors exaltats, a la manera dels

---

⁸⁹⁶ FERNÁNDEZ, Amancio – TATE, Robert Brian, Vicent Climent: un valenciano en Inglaterra, dins *Estudios de historia moderna*, 6, Barcelona, 1956-1959, ps. 133-139.

⁸⁹⁷ Seguim la notícia biogràfica confegida per BIGI, Emilio – PETRUCCI, Armando, Poggio Bracciolini, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 13, Roma, 1971, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/poggio-bracciolini_Dizionario-Biografico/>

framenors (*Contra hypocritas*, 1447-1448). Aliçonà els seus contemporanis sobre l'insuficient poder de Fortuna sobre l'home virtuós (*De varietate fortunae*, 1448; *De miseria humane conditionis*, 1455). Traduí la *Ciropedia* de Xenofont al llatí (1443-1447) i els primers cinc llibres de Diodor Sícul (1449); però també l'*Ase* (pseudo-Llucià) i les *Històries veres* (1455) de Llucià de Samòsata: aquell parodista dels herois i la mitologia clàssics, que feia debatre acaloradament els déus de l'Olimp per a oir-los discutir en un llenguatge impropï de llur rang, divertit i barroer.

Les lletres de Poggio excel·leixen per la ironia, i per la defensa de l'ideal d'un "*otium cum dignitate*". Escrigué també unes *Facetiae* (1438-1452), que posen de manifest el seu enginy i la capacitat d'extraure lliçons morals en llatí humanístic a partir d'anècdotes quotidianes, burlesques i fins i tot obscenes. El mateix Poggio reconegué en aquesta "un'opera di piacevole intrattenimento, quasi un'eco scritta delle barzellette e delle maledicenze che i segretari e gli scrittori apostolici si raccontavano quando, nei momenti d'ozio, si raccoglievano a conversare liberamente in una stanza che essi stessi chiamavano 'bugiale', cioè, come spiega Poggio, '*mendaciorum officina*'".⁸⁹⁸ La tractadística del secretari pontifici, que té més de retòrica elegant que de filosofia profunda, tendeix a refermar conviccions ben assentades entre els italians del 1400. Com ara que la riquesa era imprescindible per al sosteniment dels estats. O que els ciutadans florentins, que excel·lien en la banca, la política i les lletres, eren tan o més nobles que els barons napolitans de sang, els quals no produïen cap riquesa, ni contribuïen activament al regiment de la pàtria, ni s'ocupaven d'edificar-se moralment per mitjà dels *studia humanitatis*. Quina noblesa, doncs, podien exhibir?

La vinculació de Poggio a la cúria romana el portà a tractar regularment Dalmau de Mur, arquebisbe de Tarragona (1419-1431) i de Saragossa (1431-1456), que havia residit molts anys a Itàlia. En realitat, s'havien conegut durant el viatge de Bracciolini a Anglaterra (1418). Anys després, l'humanista, que coneixia les inquietuds intel·lectuals del prelat català ("*excellentem in omni litterarum genere*", segons ell), li envià una còpia del *De avaritia*. També celebrava el toscà que agradaren a Mur les obres que li havia remés de Leonardo Bruni, a les quals ajuntava ara els seus tractats del 1440, *De infelicitate principum* i *De nobilitate*. El 27 de juny del 1447 donà notícia Poggio a Mur, de Roma a Saragossa, del'elecció del papa Nicolau V i l'avisà que estava preparant un exemplar de la *Ciropedia* per a enviar-li'l. En març del 1450 li escrigué de nou a

---

⁸⁹⁸ *Ibidem*.

Saragossa dient que li agradaria comptar amb ell perquè batejara a Roma un fill seu, i perquè en fóra padrí de confirmació quan arribara l'hora; mal que ho haguera de fer per delegació –atesa la distància geogràfica– en la persona del bisbe de Zamora, Juan de Mella, que es trobava a Roma i era amic d'ambdós.⁸⁹⁹

La traducció de la *Ciropedia* de Xenofont, enlestida entre el 1443 i el 1446, fou presentada per Bracciolini al rei d'Aragó el 1447.⁹⁰⁰ L'humanista obtingué en compensació una retribució de 500 florins d'or,⁹⁰¹ que, tanmateix, considerà insuficient.⁹⁰² No obstant això, des de Florència, Bracciolini escrigué al rei de Nàpols per a elogiar-ne la virtut i altres cortesies diplomàtiques a l'ús. Com també mantenia correspondència epistolar amb el rei de Castella i amb el culte bisbe de Burgos, Alonso de Cartagena.⁹⁰³ El 10 de maig del 1443, el mateix Poggio Bracciolini pronuncià a Siena un discurs on incitava els prínceps italians, i sobretot el Magnànim, a emprendre la croada contra els turcs otomans, aquells bàrbars que saquejaven els Balcans i amenaçaven ja Constantinoble. Li recordava la negligència de l'emperador germànic i l'interés que mostrava per l'assumpte el duc de Borgonya, i li prometia la fama eterna si es decidia per dirigir aquesta aventura "*adversus Teucrum*".⁹⁰⁴

És probable que Poggio coneguera Mateu Malferit arran d'alguna ambaixada d'aquest a la cort pontifícia. Estant a Florència, el 21 de maig (del 1450? No hi consta l'any), el secretari apostòlic agraeix l'elogi que ha fet el lletraferit mallorquí de l'epístola que havia enviat poc abans al rei Alfons. Així mateix, es congratula perquè, segons l'ha informat el mateix Malferit, el valor literari de la carta ha sigut apreciat també per Bartolomeo Facio i Antonio "el Panormita".⁹⁰⁵

No hi ha constància que Braccioloni coneguera personalment el gran camarlenc del rei de Nàpols, Enyego d'Àvalos. No obstant això, el volum on D'Àvalos compilà diferents tractats humanístics sobre "armes i lletres" (Biblioteca Comunale di Siena, ms.

---

⁸⁹⁹ Aquesta correspondència epistolar ve reproduïda en: SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 201-218.

⁹⁰⁰ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 74-75.

⁹⁰¹ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. XV. D'aquesta obra, es conserva a València (Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 721) un luxós còdex procedent de la biblioteca reial napolitana, i a Berlín (Deutsche Staatsbibliothek, Fons Hamilton, ms. 686), una traducció al vulgar italià realitzada pel fill de Poggio, Jacopo Bracciolini.

⁹⁰² SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 215-216.

⁹⁰³ *Ibidem*, ps. 220-221.

⁹⁰⁴ *Ibidem*, ps. 228-234.

⁹⁰⁵ *Ibidem*, p. 219.

H VI 29) l'encapçalat el diàleg on Poggio tractat *De nobilitate*, seguit de la lectura crítica que féu d'aquest opuscle Carlo Marsuppini (1440). Accepta Marsuppini que l'home que reunisca la *virtus* i la *probitas* trobarà oberta la senda de la vertadera noblesa, com assegura l'optimista visió de Bracciolini, però adverteix aquesta *vera nobiltà* no la podrà assolir si no defuig la pobresa.⁹⁰⁶ El manuscrit conté a continuació els tractats de Bruni sobre la cavalleria i sobre la hipocresia fraesca, i la versió llatina del relat de Tancredi i Guismunda, del *Decameró* de Boccaccio.⁹⁰⁷

* * *

Giovanni Aurispa (Noto, 1376-Ferrara, 1459), un sicilià que havia viscut de jove a Nàpols (1390-1402), estudià dret a Bolonya, però viatjà després pels reductes de l'Imperi Bizantí –es trobava a l'illa del Xiu/*Chios*, el 1413– aprenent la llengua grega mentre recuperava per a Occident obres d'Eurípides, Sòfocles i altres autors grecs. En tornar a Itàlia el 1414, visqué uns anys a Savona, Bolonya, Florència i Pisa, on posava en venda els còdexs portats de l'Orient. El 1419 s'incorporà a la cúria pontifícia de Martí V, establida a Roma el 1420. Allí ensenya les beceroles del grec a Lorenzo Valla, abans de partir en missió diplomàtica, per encàrrec de Gianfrancesco Gonzaga, davant l'emperador bizantí Manuel Paleòleg. El fill d'aquest, Joan Paleòleg, el nomenà secretari (1422) i se l'emportà de viatge diplomàtic per Venècia, Verona, Milà i el centre d'Europa (1423), ocasió que l'humanista aprofità per a dur a Occident noves joies manuscrites. Impartia lliçó a Bolonya (1424-1425), quan el cridaren a ensenyar grec a l'Estudi de Florència (1425), ciutat que ell admirava, però que el desil·lusionà. Així que passà a Ferrara, acollit per Guarino Veronese per tal que exercira de preceptor de Meliaduce, un dels fills naturals del marquès Niccolò III d'Este (1427).

A Ferrara transcorreria en molts de la seua vida. Acompanyà el seu alumne en un viatge per Basilea, Magúncia, Colònia i Aquisgrà (1433), ciutats on descobrí interessants obres llatines. I es desplaçà sovint entre Ferrara i Florència. Quan el concili es reuní a la ciutat dels Este (1438-1439), travà relació amb els savis bizantins que hi

---

⁹⁰⁶ Vegeu TATEO, Francesco, *Tradizione storica e realtà nell'Umanesimo italiano*, Dedalo libri, Bari, 1974 (2a ed.; 1a, 1967), ps. 380-381.

⁹⁰⁷ KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. II. Italy: Orvieto to Volterra. Vatican City*, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967), p. 154; ZAGGIA, Massimo, Copisti e committenti di codici a Milano nella prima metà del Quattrocento, dins *Libri e documenti*, 21/3, Milà, 1995, ps. 1-45 (ps. 18-19); ROSSO, Paolo, Notizie di cultura e di storia universitaria pavese dall'epistolario del professore di retorica Francesco Oca (1403 c.-1480), dins NEGRUZZO, Simona (ed.), *Università, umanesimo, Europa. Giornata di studio in ricordo di Agostino Sottili (Pavia, 18 novembre 2005)*, Cisalpino-Istituto Editoriale Universitario – Monduzzi editore ("Fonti e studi per la storia dell'Università di Pavia", 47), Milà, 2007, ps. 121-206 (ps. 160-161).

concorrien. En els darrers anys de la seua vida es traslladà a Roma, des d'on es desplaçà en tres ocasions a la cort de Nàpols, ja fóra per tenir cura dels seus interessos o per visitar el seu amic Antonio Beccadelli da Bologna. Morí a Ferrara en maig del 1459.

De la seua obra –que no té la qualitat literària de la dels grans humanistes– es conserven alguns epigrames llatins i, sobretot, traduccions del grec a la llengua del Laci: obres de Lluccià de Samòsata, Plutarc i altres clàssics. Vulgaritzà en toscà el tractat *De nobilitate* de Buonaccorso di Montemagno, que alguns atribüien –sense fonament– a Plutarc. Escrigué un diàleg satíric imitant Lluccià, *De conquestu Virtutis*, on discuteixen la Virtut i el déu Mercuri, i redactà un centenar d'epístoles adreçades a Ambrogio Traversari, Francesco Filelfo, el Panormita i altres savis. La seua aportació fonamental al moviment humanista no fou, doncs, la literària, sinó la de dinamitzar la recerca de manuscrits hel·lènics i assegurar la seua transmissió a Occident. En un primer viatge (1413-1414), aconseguí còpies de la *Ilíada* i l'*Odissea*, i obres Sòfocles, Euclides, Focílides, Tucídides, Aristòtil i Teofrast; l'*Anàbasi* d'Arrià, la *Història romana* de Cassi Dió, les *Vides dels filòsofs* de Diògenes Laerci, etc. En el segon viatge (1421-1423), la relació de manuscrits s'elevava a un total de 238: obres d'Homer, Empèdocles, Èsquil, Sòfocles, Aristòfan, Isòcrates i un llarg etcètera.⁹⁰⁸

Arran de les seues visites a Nàpols, Aurispa traduï algun opuscle per encàrrec del rei Alfons el Magnànim.⁹⁰⁹ Sembla que, pels anys 1440-1441, per mediació de Guiniforte Barzizza i del secretari reial Joan Olzina, féu venda al bibliotecari Lluís Sescases d'uns còdexs destinats a la Biblioteca reial de Gaeta.⁹¹⁰ L'any 1443, des de Ferrara, Aurispa escrigué a Valla demanant-li que parlara amb Olzina, de manera que aquest intercedira davant el rei, a fi de sondejar la possibilitat d'introduir-se en l'entorn d'aquest sobirà. Preparava així una primera visita a Nàpols, que tingué lloc pels mesos de març i abril del 1444. De just després d'abandonar Nàpols, concretament del 6 de maig del 1444, és una lletra d'Aurispa al Panormita, on li demana que l'encomane encaridament als amics Joan Olzina, Francesc Martorell i Mateu Malferit.⁹¹¹

---

⁹⁰⁸ Seguim ací, bàsicament, la relació biogràfica de BIGI, Emilio, Giovanni Aurispa, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 4, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-aurispa_Dizionario_Biografico/>

⁹⁰⁹ AURISPA, Giovanni, *Carteggio di Giovanni Aurispa*, ed. a cura de Remigio SABBADINI, "Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall'Istituto storico italiano. Epistolari", 70, Roma, 1931, p. XXIII.

⁹¹⁰ Vegeu SABBADINI, Remigio, *Biografia di Giovanni Aurispa*, Noto, 1890, ps. 89, 92 i 94; ÍDEM, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli 14 e 15*, Florència, 1905, p. 202 (i n. 81). Lluís Sescases apareix citat en una lletra de Guiniforte Barzizza a Joan Olzina, del 9 de gener del 1441, en la Biblioteca Ambrosiana de Milà, ms. 0159 sup., f. 37r. *Incipit*: "Multa cum Lodovico Cescases..."

⁹¹¹ *Ibidem*, lletra 84, ps. 104-105.

Durant la visita, el rei s'havia interessat per Aurispa com a possible traductor d'obres d'Homer i Xenofont.⁹¹² En una lletra no datada enviada al rei per l'humanista, aquest explica la importància que té el treball dels traductors per a afavorir l'accés a la sapiència dels autors antics.⁹¹³ Tanmateix, Alfons no estava gens content amb ell: el 5 de desembre del 1448 escrigué a Guarino Veronese, a la cort de Ferrara, queixant-se perquè estava esperant des del 1443 la traducció per Aurispa d'un tractat militar d'armes d'assalt, titulat *De machinamentis bellicis*. Com que el sicilià s'havia manifestat negligent, el rei preveia aconseguir un manuscrit grec de dita obra i fer-lo arribar directament a Guarino perquè executara ell la traducció.⁹¹⁴ Per la seua banda, estant Giovanni Aurispa a Roma, el 25 de gener del 1449, escriu al Panormita per a demanar-li que ell i “*domino Matheo*” (deu tractar-se de Mateu Malferit) no l'inculpen de guardar silenci en alguna qüestió que no consta; potser algun afer relacionat amb la negligència de què l'acusava el rei. De pas, fa menció l'hel·lenista de traduccions de clàssics que té en curs.⁹¹⁵ Sembla que aquestes o altres traduccions trobaren execució per l'any 1451, quan Aurispa era a Roma.⁹¹⁶ En una lletra romana del 28 de setembre del 1454, finalment, trobem que l'humanista sicilià demana al seu amic Antonio Beccadelli que salute de part seua l'amic comú Mateu Malferit.⁹¹⁷

* * *

Flavio Biondo (Forlì, 1392-Roma, 1463), historiador i humanista ben relacionat amb Pier Candido Decembrio, Guarino Veronese, Leonardo Bruni i altres estudiosos, també mantingué contactes amb Alfons el Magnànim i la seua cort. Fou designat notari de la cambra apostòlica el 1433 i, des del 1434, exercí de secretari del papa Eugeni IV, al qual acompanyà en el seu periple per Florència i Ferrara. Renovaren la seua confiança en ell els successius pontífexs romans: Tommaso Parentucelli (Nicolau V), Alfons de Borja (Calixt III) i Enea Silivo Piccolomini (Pius II).⁹¹⁸ La seua influència

⁹¹² SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 55-56.

⁹¹³ *Ibidem*, ps. 235-238.

⁹¹⁴ FIGLIUOLO, Bruno, Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivio de la Corona de Aragón, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 364-365).

⁹¹⁵ AURISPA, G., *Carteggio di Giovanni...*, lletra 96, ps. 118-120.

⁹¹⁶ FIGLIUOLO, Bruno, Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivio de la Corona de Aragón, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (p. 366).

⁹¹⁷ AURISPA, G., *Carteggio di Giovanni...*, lletra 116, ps. 136-137.

⁹¹⁸ Molts més detalls biogràfics en: FUBINI, Riccardo, Flavio Biondo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1968, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_Dizionario-Biografico/>

fou decisiva per a la transformació humanística de la cort pontificia. A més a més, se'l considera –per les seues guies de ruïnes de monuments romans– el primer antiquari del Renaixement. Fou el primer a estructurar la història d'Europa en tres grans períodes o edats: l'edat antiga, l'edat mitjana i l'edat moderna. I utilitzà despreciativament el concepte *medium aevum* per a definir el llarg i tediós parèntesi que separava, històricament parlant, la glòria de l'antiga Roma i la renascuda glòria de la nova Itàlia que s'havien proposat de construir els humanistes com ell.

De la seua extensa obra, destaquen les *Dècades (Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii Decade III, libri XXXI)* una història universal, però sobretot italiana. Abasta des del saqueig de Roma pels visigots el 410 fins el 1442. És producte de la combinació de múltiples fonts i de l'afirmació d'un esperit crític, d'acord amb el moment que es vivia. En la *Italia illustrata* recorre la península per a anotar qüestions de geografia història i arqueologia, amb especial atenció als monuments antics del país. En la seua *Romae instauratae* assaja una reconstrucció de la topografia de la gloriosa Roma imperial a partir dels vestigis monumentals que s'hi conservaven. En *Romae triumphantis*, finalment, es fixa en les institucions de la Roma gentil, en els aspectes que resultaven modèlics per a reformar els governs i millora els exèrcits. Reivindica, tant en aquesta com en les altres obres, el paper de la Roma papal coetània com a deutora i continuadora del llegat històric de la capital imperial.

Tot haver conegut Biondo el vicecanceller Jaume Pelegrí a Florència, en abril del 1435, quan aquest era ambaixador a la cúria,⁹¹⁹ els lligams directes amb la cort napolitana començaren el 1443, quan es verificà la instal·lació partenopea del primer Trastàmara. El 13 de juny de dit any es trobava Biondo a Ferrara, quan escrigué al rei Alfons explicant-li que, després de tenir notícia de la seua magnífica entrada triomfal a Nàpols (26 de febrer), havia decidit no acabar la seua gran obra historiogràfica –les *Dècades*– amb les noces de Francesco Sforza i Bianca Maria Visconti (1441), sinó amb aquella sonada desfilada napolitana.⁹²⁰ Amb l'elegància que corresponia a l'ocasió,

---

⁹¹⁹ COLL ALENTORN, Miquel, Dos humanistes italians en la nostra historiografia [Discurs llegit el 7 de maig de 1971 en la Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans], dins *In memoriam Carles Riba (1959-1965)*, Institut d'Estudis Hel·lènics – Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, Barcelona, 1973, ps. 129-139; reed. dins COLL, M., *Historiografia*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Obres de M. Coll i Alentorn”, 1), Barcelona, 1991, ps. 417-427 (p. 418).

⁹²⁰Ibidem. Vegeu també SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 283-291. Aquest gest garantia a Biondo la seua part en l'orquestració simbòlica que feren els humanistes italians de l'entrada napolitana d'Alfons el Magnànim, segons CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, p. 216.

l'humanista procedia amb el *laus Alphonsi* per a elogiar que el de Partènope fóra –o que desitjara ser, si més no– un rei ornat amb l'estudi dels llibres, ja que “*eos solo et vere dici et esse reges ac principes, qui litteris sint ornati*”.⁹²¹

El dia 22 de juny del 1443, el secretari apostòlic envià una altra lletra de Ferrara a Siena, concretament a Pier Candido Decembrio, sol·licitant-li que donara al bisbe d'Urgell Arnau Roger de Pallars –canceller i ambaixador del rei d'Aragó– una epístola seua que tenia per destinatari el rei Alfons; més els huit llibres de les *Dècades*, per a la biblioteca napolitana, una altra lletra dirigida personalment al mateix prelat català, i una tercera per al seu amic Lorenzo Valla, resident aleshores a Nàpols. Pocs dies després, el 17 de juliol, Decembrio li respongué excusant-se'n perquè el bisbe no es trobava llavors a Siena, però que no patira perquè havia dut a bon terme la comanda, ja que l'obra i les missives que l'acompanyaven les portaria personalment a la cort del rei d'Aragó l'arquebisbe de Tarragona, l'aragonés Domingo Ram.⁹²²

L'any 1447, amb l'entronització de Nicolau V en el soli pontifici, el secretari Biondo caigué temporalment en desgràcia. S'allunyà de Roma, i es refugià per diverses ciutats i corts septentrionals. Sembla que aleshores el rei d'Aragó li encarregà, a través del bisbe de Mòdena, Giacomo Antonio della Torre, la realització d'un catàleg d'homes il·lustres del temps.⁹²³ El compendi, tanmateix, no seria executat per ell, sinó per Bartolomeo Facio, amb el títol de *De viris illustribus* i al cap de quasi una dècada (1456). En qualsevol cas, la idea del rei serví per a moure el de Forlì a escriure la *Italia illustrata*, una obra concebuda inicialment –per suggeriment del mecenes– com un catàleg d'homes insignes, però que acabà sent molt més ambiciosa que tot això, d'acord amb els interessos i preocupacions intel·lectuals de l'autor.

Les dificultats en què es trobava pel seu apartament de la cúria romana, el portaren en la primavera del 1448 a demanar ajuda a Enyego d'Àvalos, simpatitzant i mecenes de molts humanistes, per veure si podia obtenir algun socors del rei d'Aragó. En una lletra escrita al duxe Giano Campofregoso de Gènova es queixava per les seues dificultats econòmiques (22 d'abril). Aleshores, Pier Candido Decembrio el posà en contacte amb D'Àvalos, i aquest –alhora– escrigué al seu amic Bessarió (lletra datada el 1448, Biblioteca universitaria di Genova, ms. C VII 46, f.s 15r-16v) per veure si podia

---

⁹²¹ BIONDO, Flavio, *Scritti inediti e rari*, ed. a cura de Bartolomeo NOGARA, Biblioteca apostolica vaticana (“Studi e testi”, 48), Roma, 1927, ps. 147-153 (i, en particular, la p. 150); citat per BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 63.

⁹²² COLL ALENTORN, M., Dos humanistes italians..., p. 419.

⁹²³ Segons FUBINI, R., Flavio Biondo..., *op. cit.*

intercedir davant el papa i salvar la situació de l'historiador.⁹²⁴ Potser que, fracassat aquest tràmit, el mateix D'Àvalos el posara en contacte amb el seu íntim amic Francesco Filelfo, que féu d'hoste de Biondo a Milà, on assistí a la proclamació ducal de Francesco Sforza (març del 1450). Després d'això, partí cap a Venècia.

Trobant-se l'humanista, doncs, a la república de Sant Marc, coincidí amb una ambaixada catalanoaragonesa que encapçalaven el cavaller de Montesa Lluís Despuig – hàbil diplomàtic valencià– i Antonio Beccadelli “el Panormita”, aquest, en qualitat d'humanista jurisperit (16 d'abril del 1451). A través d'ambdós personatges, féu arribar a mans del sobirà napolità la part que ja tenia composta de la *Italia illustrata*. Hi mancaven encara les regions meridionals del país, que serien incorporades a poc a poc fins el 1453, quan l'autor donà per acabada l'obra. Aquella trobada ocasional i aquell obsequi serviren, doncs, per a preparar el viatge a Nàpols de Flavio, que romandria vinculat a la cort de Castel Nuovo entre el 1451 i el 1452.⁹²⁵

El monarca volgué fer-lo participar, en la primavera del 1452, de les festes que dedicà a l'emperador Frederic III d'Alemanya. L'historiador preparà un discurs per a l'ocasió (la *Oratio coram serenissimo imperatore Frederico et Alphonso Aragonum rege, inclito Neapoli in publico conventu habita*) on animà els sobirans cristians a emprendre la croada contra el Turc, que amenaçava ja de prop Constantinoble. Segons Riccardo Fubini, ho féu des de la dignitat “che gli proveniva dall'essere lo storico dell'Europa e dell'Occidente latino”.⁹²⁶ En l'ostentació d'erudició que requeria la citació, especulà sobre l'etimologia del gentilici *catalanus*, que ell feia venir –potser influït pel seu amic Valla– d'una composició entre *gothi* i *alani*, és a dir, **gothalani*: una singular barreja de dos pobles bàrbars, els gots (visigots) i els alans.⁹²⁷ Esdevinguda al cap de pocs mesos la presa de la capital bizantina pels otomans, l'historiador de la Romania escrigué un opuscle *De expeditione in Turchos*, acabat l'1 d'agost del 1453, on insistia sobre la urgència d'una croada beneïda pel Sant Pare. Dedicà l'obra al mateix

---

⁹²⁴ Citat ibídem.

⁹²⁵ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 6; VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (ps. 713-714); BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura...*, p. 63.

⁹²⁶ FUBINI, R., Flavio Biondo..., *op. cit.*

⁹²⁷ COLL ALENTORN, M., Dos humanistes italians..., ps. 419-420. Proposta etimològica que trobaria ressò en la historiografia de Joan Margarit. Vegeu MIRALLES, Eulàlia, La posteritat del cardenal Margarit (segles XV-XVII), dins VILALLONGA, Mariàngela – MIRALLES, Eulàlia – PRATS, David (coords.), *El cardenal Margarit i l'Europa renaixentista. Actes del Simposi internacional. Universitat de Girona (14-17 de novembre de 2006)*, L'Erma di Bretschneider (“Hispania antiqua. Serie histórica”, 3), Roma, 2008, ps. 97-120.

rei Alfons, a qui molts italians veien com un possible director de l'operació –no mai verificada– de recuperació d'Istanbul per a la cristiandat.⁹²⁸

* * *

Guarino Veronese (Verona, 1374-Ferrara, 1460), el gran representant i artífex de l'humanisme ferrarés, entra en contacte amb la cort de Nàpols; inevitablement, perquè ambdues cases principesques –els Este marquesos de Ferrara i els Trastàmara sobirans de Nàpols– emparentaren estretament i mantingueren una forta aliança política. Sent jove, estudià grec a Constantinoble i, en tornar, exercí de pedagog de prestigi a Venècia i Verona. Travà relacions d'amistat i epistolars amb els grans humanistes de l'època, i començà a desenvolupar una prolongada i intensa activitat intel·lectual. Escrigué opuscles gramaticals, traduccions, tractats pedagògics i filosòfics, poemes, etc.

Tot i que fou invitat a ocupar les càtedres de les millors universitats del nord, el 1429 decidí acceptar l'encàrrec del marquès de Ferrara, Niccolò III d'Este, d'aveïnar-se a la cort amb ofici de preceptor del seu fill Leonello (1407-1450, marquès des del 1441) en estudis d'humanitat. Segons Gino Pitstilli, si acceptà aquesta dedicació privada fou perquè “ben si inseriva nel progetto umanistico-politico del Guarino di realizzare il modello imperiale e classicheggiante di un regime saldo e retto da un signore illuminato, colto e raffinato, lui stesso fine letterato, per costruire una civiltà (...) tutta tesa alla completa valorizzazione culturale dell'uomo”.⁹²⁹ La seua presència animà la vida cultural de la ciutat i convertí la cort dels Este (habitada entre el 1444-1449 per Maria d'Aragó, filla natural d'Alfons el Magnànim i muller de Leonello, pupil i mecenes del Veronese) en un esplèndid referent per als estudiosos de tota Itàlia i en la seu d'una de les millors biblioteques humanístiques del país. Prop de Ferrara, i en virtut d'un projecte dissenyat pel Veronese el 1447, es trobava el famós *studiolo* de Belfiore, presidit per la figura del déu Apol·lo i les efígies de les nou muses.⁹³⁰

L'excel·lent relació entre les autocràcies “humanístiques” de Nàpols i Ferrara explica que Guarino Guarini –aquest era el seu veritable nom– dedicara enviar al rei d'Aragó, per a ser educat al seu servei, un fill seu anomenat Girolamo (1443). A manera de comiat, el pare escrigué per a ell una epístola parenètica –dictada a un altre dels seus

---

⁹²⁸ COLL ALENTORN, M., Dos humanistes italians..., p. 420.

⁹²⁹ PISTILLI, Gino, Guarino Guarini (Guarino Veronese, Varino), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/guarino-guarini_Dizionario-Biografico/>, consultada en setembre del 2013.

⁹³⁰ EÖRSI, Anna K., Lo Studiolo di Lionello d'Este e il programma di Guarino da Verona, dins *Acta Historicae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1-2), Budapest, 1975, ps. 15-52. D'aquest “museu” particular, sols han perviscut algunes pintures.

fills, Manuele– titulada *Hypothesia*. Tracta de quina ha de ser l'educació del perfecte curial. El pare li aconsella que es forme, per expressar-ho en paraules de Carlo de' Rosmini, en “cultura, eloquenza ed affezione alle virtù, ed il consiglia a perseverar negli studi onde conseguir poscia un nome immortale.”⁹³¹ El títol sencer d'aquesta “piccola guida del perfetto cortigiano” –com la defineix Pistilli⁹³²– és *Guarini Veronensis ad Hyeronimum filium hypothesis*, amb l'incipit: “*Hypothesia idem est brevis admonitio...*” El pare s'alegra dels progressos d'un fill que avança exercitant alhora la ment i el cos: “*ex umbra in lucem, et e ludo in palestram te descendisse, ut semper optasti, video*”. I aprofita de pas per a citar autoritats, com el mateix “*Homerum, illum poetarum principem*”, que recolzen les seues argumentacions. També subscriu elogis, en lletra a banda, per al secretari reial Joan Olzina, l'encarregat de rebre i acollir a Castel Capuano el cortesà adolescent. El considera un “segon pare” per a Girolamo i adverteix aquest perquè confie sempre en ell.⁹³³

El jove venia recomanat també per carta d'Aurispa al Panormita. Olzina col·locà de seguida el pupil sota tutela de Lorenzo Valla. Acompanyaven ambdós, Lorenzo i Girolamo, el campament reial en la campanya contra la Toscana del 1447, quan foren atacats per sorpresa per l'enemic. Valla aconseguí fugir, però Girolamo Guarini fou capturat pels florentins, que el torturaren.⁹³⁴ Alliberat poc després, Arnau Fonolleda estengué per a ell (10 de novembre del 1447) la nòmina de secretari reial. Exercí funcions com a tal els anys 1448 i 1449, però després desapareix el seu rastre documental, raó per la qual cap pensar que moriria jove, pel 1450.⁹³⁵

Del temps en què el fill servi al rei Alfons d'Aragó, és una lletra del Magnànim a Guarino Veronese (5 de desembre del 1448) on manifesta el seu disgust amb Giovanni Aurispa, perquè aquest li havia promés el 1443 traduir del grec al llatí un anònim tractat de poliorcètica, el *De machinamentis bellicis*, i encara no ho havia fet.⁹³⁶ Aleshores, el

---

⁹³¹ Segons DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli libri quattro*, Tipogr. de Nicolò Bettoni, Brèscia, 1805-1806, vol. 2, ps. 118-120. Se'n conserva còpia en l'Archivio Segreto Vaticano, ms. 6898.

⁹³² PISTILLI, G., Guarino Guarini..., *op. cit.*

⁹³³ VERONESE, Guarino, *Epistolario di Guarino Veronese*, ed. a cura de Remigio SABBADINO, Regia deputazione di storia patria, Venècia, 1915-1919, 2 vols.; reed. per Bottega d'Erasmus, Torí, 1967, vol. 2, doc. 785, ps. 436-442.

⁹³⁴ DE' ROSMINI ROVERETANA, C., *Vita e disciplina...*, vol. 2, p. 120.

⁹³⁵ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 260.

⁹³⁶ Deu tractar-se del *De rebus bellicis, opus de machinamentis militaribus Romanis, incognito auctore, scriptum post mortem Constantini*, que seria molt apreciat pels militars de l'època.

rei comenta que té pensat obtenir el manuscrit grec, per gestions que farà el bisbe de Lleida i cardenal de Messina, Antoni Cerdà, i passar-li'l al mateix Guarino, a Ferrara, perquè s'ocupe ell directament de traduir-lo.⁹³⁷

On més concretament es plasma l'ideari pedagògic-polític del Veronese, tan important per a transformar l'humanisme en "moda" cortesana i ajudar així al triomf del Renaixement, és en el tractat *de principe* del seu deixeble **Michele Savonarola** (Pàdua, 1385-Ferrara, 1468). Metge de la cort ferraresa, ensenyant a la universitat de Ferrara (des del 1442) i preceptor de Borso d'Este (resident a la cort de Nàpols, 1444-1445),⁹³⁸ plasmà la seua experiència docent en l'opuscle *De felice progressu illustrissimi Borsii Estensii ad marchionatum Ferraria* (ca. 1452), que ell mateix vulgaritzà.⁹³⁹ En la versió italiana, llegim que els prínceps adolescents cal que siguin "homini scientifici... de li altri più costumati..., que la scientia driza l'uomo a la virtù", i que deuen aprendre "le scientie morale, il perché queste insegnano biem rezere se medesimo".⁹⁴⁰

* * *

Enea Silvio Piccolomini (Corsignano, actual Pienza, 1405-Ancona, 1464), papa de Roma amb el nom de Pius II (1458-1464), és una altra de les grans personalitats de l'humanisme italià que es relacionaren amb el rei Alfons d'Aragó i, sobretot, amb el seu successor, Ferran I de Nàpols. Ho féu, lògicament, en la seua doble condició: d'intel·lectual de prestigi i agent de primer ordre en la política italiana. Fill d'una família noble però decadent de Siena, fou destinat als estudis jurídics, tot i que les seues passions foren les humanitats i l'oratòria. Durant la seua estada a Florència (1439-1431) conegué Bruni, Poggio i altres cèlebres humanistes. L'any 1435, viatjà per Europa (Llombardia, Savoia i Borgonya) exercint de secretari del cardenal de Bolonya, Niccolò Albergati. La vinculació juvenil de Piccolomini al conciliarisme féu que l'antipapa savoià Felix V l'elegira secretari (1440). L'envià a l'emperador Frederic III d'Alemanya, que li atorga la *laurea* de poeta (1442) i l'ocupà al seu servei, de secretari i

---

⁹³⁷ FIGLIUOLO, Bruno, Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivio de la Corona de Aragón, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 364-365).

⁹³⁸ ZUCCOLIN, Gabriella – CRISCIANI, Chiara (eds.), *Michele Savonarola: Medicina e cultura di corte*, Edizioni del Galluzzo – Sismel ("Micrologus' Library"), Florència, 2011.

⁹³⁹ PICCARDI, Andrea, Un caso di auto-traduzione: il "Del felice progresso di Borso d'Este", di Michele Savonarola, dins *Humanistica*, 8/1, Pisa-Roma, 2013, ps. 47-52.

⁹⁴⁰ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Vegeu també ZUCCOLIN, Gabriella, Princely Virtues in "De felice progressu" of Michele Savonarola, Court Physician of the House of Este, dins BEJCZY, István Pieter – NEDERMAN, Cary J. (eds.), *Princely Virtues in the Middle Ages, 1200-1500 / Herrschertugenden im Mittelalter*, Brepols ("Disputatio", 9), Turnhout, 2007, ps. 237-258.

diplomàtic. Entre altres afers, intervingué personalment a Milà, a la mort de Filippo Maria Visconti (1447), per veure si aconseguia que el ducat fóra reintegrat a l'Imperi per falta de successió legítima, cosa que no aconseguí.⁹⁴¹

D'aquesta època daten unes obres escrites en llatí elegant, però inspirades en la narrativa àgil de Giovanni Boccaccio: la comèdia *Chrisis* (1443) i la novel·la *De duobus amantibus historia* (1444),⁹⁴² que tingué una ràpida i extraordinària difusió per tota Europa. L'autor justificava l'atmosfera lasciva del relat com un antídoto contra la follia d'amor del jovent; però la veritat és que, una vegada cenyida la tiara pontifícia, és veu obligat a repudiar-la explícitament en un escrit: "*Nec privatum hominem pluris facite quam pontificem: Aeneam reiicite, Pium suscipite*". També escrigué un *De curialium miseriis* (1444) per a expressar la dura condició de la vida del curial en un món hostil i ple d'enveges i de "misèries" humanes, com era la cort d'un sobirà.

Reconciliat Piccolomini amb la causa romana (1444) i assumida –no sense alguna recança– la castedat sacerdotal (1445-1447), Eugeni IV el designà secretari apostòlic (1446) i li confià les diòcesis de Trieste (1447-1450) i Siena (1450-1458). En setembre del 1450 efectuà una missió diplomàtica de gran rellevància: un viatge a Nàpols per a concloure el matrimoni de Frederic III d'Habsburg amb la infanta Elionor de Portugal, neboda d'Alfons el Magnànim. Piccolomini s'aturà a Roma i, negociant hàbilment, vencé la resistència del papa Nicolau V a promoure la solemne coronació de Frederic, rei de Romans i *Kaiser* electe, com a emperador d'Alemanya. Frederic i Elionor es casaren a Lisboa, per procura, i es trobaren a Nàpols el 1452, on el rei Alfons els dedicà grans festes (març-abril). L'Habsburg aprofità el viatge cisalpí per a ser coronat emperador a Roma, pel papa (19 de març), i també "rei d'Itàlia" (aquest títol honorífic, tradicionalment, s'obtenia rebent la corona de ferro de Milà, però allí havia assolit el ducat Francesco Sforza, sense ser reconegut per l'emperador). Piccolomini assistí atent a aquests esdeveniments i admirà l'interés per la cultura que mostrava el rei Alfons, amb el qual mantingué contacte posteriorment. Per exemple, l'any 1454 li envià una

---

⁹⁴¹ PONTIERI, Ernesto, *Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese*, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (ps. 141-142).

⁹⁴² Vegeu PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pius II), *Historia de duobus amantibus*, trad. i ed. a cura de Donato PIROVANO, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004. En traducció l'espanyol: PICCOLOMINI, Eneas Silvio (papa Pius II), *Cintia – Historia de dos amantes* [1444], trad. i ed. de José Manuel RUIZ VILA, Akal, Madrid, 2006.

traducció llatina de la *Història d'Alexandre* d'Arrià, que havia trobat en una biblioteca d'Alemanya, coneixedor de l'interés del sobirà per aquesta obra.⁹⁴³

En març-desembre del 1456, Enea encapçalà una legació diplomàtica a Nàpols per a defensar la independència de Siena, república amenaçada llavors pel *condottiero* Jacopo Piccinino, instigat per Alfons d'Aragó.⁹⁴⁴ Segons el que relata Piccolomini en els *Commentarii*, el monarca restà tan impressionat per les seues dots intel·lectuals que profetitzà la seua arribada al solí pontifici.⁹⁴⁵ L'èxit de la negociació li valgué la nominació de cardenal per part del papa Alfons de Borja (Calixt III, 1455-1458), que confià en ell per a promoure la croada contra el Gran Turc. Havent mort aquest pontífex, el porprat Piccolomini no era un dels favorits per a l'elecció. La pressió del rei de França perquè el conclave elegira un papa francòfil s'accentuà per la revolta dels barons napolitans contra el nou rei de Nàpols, Ferran I, i la probabilitat d'una invasió francesa del regne meridional que culminara amb l'entronització napolitana de Joan d'Anjou. Tanmateix, les amistats curials i els dots oratoris d'Enea Silvio, d'una banda, i les pressions de Ferran I de Nàpols perquè els cardenals valencians –els nebots del papa Borja– recolzaren la seua candidatura, afavoriren que aquest fóra elegit papa, el 19 de març del 1458, quan comptava amb cinquanta-tres anys d'edat.

En correspondència amb els favors rebuts, Pius II atorgà la investidura apostòlica del regne de Nàpols a Ferran de Trastàmara el 17 d'octubre del 1458 i la sancionà per una butlla del 10 de novembre. Poques setmanes després, envià a la cort napolitana un legat seu *a latere*, el cardenal Latino Orsini, perquè coronara solemnement Ferran, cerimònia que tingué lloc a Barletta, el 4 de febrer del 1459. El nou sobirà, agraït pel recolzament, en aquells difícils moments de guerra successòria (1459-1464), casà un nebot del pontífex, Antonio Piccolomini, castellà de Sant'Angelo, amb una filla natural seua, que portava en dot el ducat de Sessa. En la tardor del 1460, a més, un altre nebot de Pius II, Andrea Piccolomini, fou guardonat amb les possessions toscanes de Nàpols: el feu de Castelló de Pescara (Castiglione della Pescaia) i l'illa del Lliri (il Giglio),

---

⁹⁴³ MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d'Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307 (p. 293).

⁹⁴⁴ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 7.

⁹⁴⁵ Seguim, bàsicament, la precisa síntesi biogràfica de PELLEGRINI, Marco, Pio II, dins *Enciclopedia dei papi*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pio-ii_Enciclopedia_dei_Papi/>

obtinguts l'any 1448.⁹⁴⁶ De fet, el suport de Milà i de Roma foren crucials per a consolidar Ferran I en el tron. Els primers anys de guerra, culminats amb la derrota de Sarno (7 de juliol del 1460), foren ben difícils per a ell. Tanmateix, la victòria de Troia (18 d'agost del 1462) i la mort del príncep de Tàrent, cap visible de la *nobilità* insurrecta (novembre del 1463), afavoriren la victòria final del casal de Trastàmara.

Enea Silvio Piccolomini fou autor d'una obra geogràfica i historiogràfica –amb biaix autobiogràfic– de gran interès. Destaquen la seua incompleta *Cosmographia* (*Europa*, el 1458; *Asia*, el 1461; restà pendent l'Àfrica), i els *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contingerunt* (1463), que poden llegir-se com un extens relat autobiogràfic en dotze volums, il·luminat per múltiples referències a fets històrics i personatges coetanis. En aquesta obra, Piccolomini redacta una elogiosa semblança d'Alfons el Magnànim, i s'admira de com havent sigut derrotat a Ponça el 1435, aconseguí ser alliberat pel duc de Milà, que el tenia pres i, al cap d'uns anys, ser designat fins i tot successor a dit ducat (1447). Lloa també el paper que exercí Alfons, en els darrers anys del seu regnat, com a àrbitre i garant de la pau itàlica.⁹⁴⁷ Pel que fa al Magnànim com a impulsor de la cultura humanística, ja en desembre del 1443, en una lletra parenètica que Enea Silvio havia dedicat al seu patró, Frederic III d'Àustria, el rei Alfons representa per a ell un model a seguir de príncep estudiós que, amb l'ajuda dels llibres, aconseguix véncer els imprevistos desfavoros de Fortuna.⁹⁴⁸

El pontífex, que donà exemple –com el mateix Magnànim– d'una vida activa compatible amb la “contemplativa” aplicació a les lletres, admirava en Alfons I el seu esforç per acostar-se als clàssics malgrat els seus dèficits formatius en llatí.⁹⁴⁹ Amb les oportunes anècdotes que Piccolomini introduí en la caracterització del monarca –la famosa “hora del llibre”, la mosca que se en parà en el nas regi mentre aquest escoltava embadalit una oració de Manetti, etc.⁹⁵⁰– contribuí a divulgar per tota Europa i a potenciar a Itàlia el “mite” historiogràfic del bon rei humanista de Nàpols. Coneixia també alguns dels servidors del rei, com Mateu Malferit, per a qui té elogis per la seua

---

⁹⁴⁶ Donació que no tingué efecte, ja que el governador d'aquells feus, Juan de Liria, traïdor a Ferran, s'avançà i els vengué al veí senyor de Piombino. Vegeu FORTE, Giovanni, Di Castiglione della Pescaia e del presidio aragonese dal 1447 al 1460, dins *Bollettino della Società Storica Maremmana*, 1934 (ps. 13-43) i 1935 (ps. 3-62); reed. com separata, Grosseto, 1935.

⁹⁴⁷ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, p. 471.

⁹⁴⁸ *Ibidem*, epístola 105, p. 602.

⁹⁴⁹ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)*, trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla, Sevilla, 1998, p. 259.

⁹⁵⁰ PICCOLOMINI, A. S., *Opera...*, p. 470.

integració en els hàbits culturals de l'humanisme italià,⁹⁵¹ i el bisbe de Barcelona Joan Soler, a qui qualifica de “*divinarum scripturarum sublimis interpres*”.⁹⁵²

* * *

Giovanni Pontano (Cerreto di Spoleto, ca. 1422-Nàpols, 1503) pertany ja a una generació posterior als precedents: desenvolupà la seua creativitat intel·lectual i literària en la segona meitat del segle XV. Tanmateix, la vinculació juvenil a la cort d'Alfons el Magnànim marcaria providencialment la seua trajectòria vital, lligada ja per a sempre a Nàpols, i la seua fama d'humanista. Natural d'un llogaret minúscul de l'Úmbria, els pares l'enviaren a estudiar a Perusa, on un oncle –deixeble de Guarino Veronese– exercia de canceller del comú des del 1441. Revelat com a infant prodigi, abandonà els seus drets hereditaris en favor de les germanes i es presentà al campament d'Alfons el Magnànim, que aleshores travessava el cor d'Itàlia. Sembla que els catalanoaragonesos es trobaven aleshores a Tívoli (setembre del 1447), a punt de posar-se en marxa cap a la Toscana. Duia de carta de presentació un quadernet “*de nugis et versiculis*” que revelava el seu talent com a poeta, però comptava amb ser presentat al rei per un altre Pontano, Francesco, que era amic del Panormita (i del nunci apostòlic d'Anglaterra, el valencià Vicent Climent).⁹⁵³ Incorporat així al seguici reial, Antonio Beccadelli i el secretari reial Joan Olzina l'acolliren afablement.

A Nàpols, Giovanni estudià grec i poesia amb Giorgio da Trebisonda i Gregorio Tifernate. Beccadelli, convertit en protector seu, se l'emportà amb ell a l'ambaixada veneciana del 1451 i l'introduí en la *sodalitas* d'humanistes constituïda pel 1447; la qual, amb el pas dels anys, adoptaria en nom d'Acadèmia Pontaniana, en honor seu. Com era costum a les corts, al jove humanista se li assignà l'ofici de preceptor per a dur a terme la *institutio* de dos infants del casal de Trastàmara: Joan d'Aragó (nebot del rei Alfons i futur arquebisbe de Saragossa; fill natural del rei Joan de Navarra), en un

---

⁹⁵¹ BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al Regne de Mallorca, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.293-1.310 (ps. 1.299-1.302).

⁹⁵² PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*, ed. a cura de Giacomo PICCOLOMINI, Officina Aubriana, Frankfurt, 1614, ll. 2, p. 37.

⁹⁵³ Vegeu FERNÁNDEZ, Amancio – TATE, Robert Brian, Vicent Climent: un valencià en Anglaterra, dins *Estudios de historia moderna*, 6, Barcelona, 1956-1959, ps. 133-139. Tot i l'opinió manifestada per Enrico Carrara (vegeu avall), és dubtós que ambdós Pontano foren parents. Sobre Francesco Pontano tractem més avall, en la ressenya biogràfica de Vicent Climent, del capítol dels eclesiàstics.

primer moment,⁹⁵⁴ i el duc Alfons de Calàbria (nét d'Alfons I i fill de Ferran I; futur Alfons II de Nàpols), anys després. A aquest segon dedicaria un tractat pedagògic i parenètic titulat *De principe*. Amb l'accés al tron de Ferran I, Pontano inicià el seu *cursus* burocràtic (1461), de la mà del secretari reial Antonello Petrucci, al qual reemplaçaria el 1486, quan l'executaren per traïció. Els records de la guerra successòria dels anys 1458-1464, li serviren de matèria primera el 1494 per a redactar el *De bello neapolitano*. La seua extensa obra, en una excel·lent prosa llatina i uns versos de gran qualitat, no forma part del regnat del Magnànim, sinó dels seus successors en el tron napolità. S'interessà per l'astrologia (*De rebus caelestibus*), la filosofia (*De prudentia*, *De fortitudine*, *De fortuna...*), la sàtira lucianesca (*Charon*, per exemple, on denuncia les supersticions populars i la corrupció dels eclesiàstics), l'elegia amorosa (el *Parthenopei sive Amorum*, que inclou l'ègloga *Lepidina*, la més famosa de les seues composicions, o el *De amore coniugali*, on canta les bondats de l'amor matrimonial incloent-hi versos de marcada accentuació sensual). Se'l considera com la figura central de l'humanisme napolità consolidat, el de la segona meitat del segle XV.

L'infant Joan de Trastàmara o de Navarra (1439/40-1475) era fill natural del rei Joan de Navarra (germà d'Alfons V i successor seu en la Corona d'Aragó, amb el nom de Joan II) i d'una noble dama de llinatge Avellaneda. Arribà amb 13 anys a la cort de Nàpols, el 1452, i hi romangué allí formant-se en les lletres i les armes fins a la mort de l'oncle, qual el pare aconseguí per a ell la dignitat d'arquebisbe de Saragossa (1458). En el transcurs d'aquest trienni, durant el qual fou allixonat per Pontano, coincidí Joan amb el seu germà de pare, Carles d'Aragó, príncep de Viana i hereu de la corona, que residí també a Castel Nuovo els anys 1457-1458.⁹⁵⁵ Només arribar l'infant Joan a Nàpols, començà a actuar de majordom seu el cavaller i poeta català Pere Torroella, que havia arribat allí prèviament, el 1451, d'ambaixador de Joan de Navarra. Torroella, que tenia ordres de supervisar el "criament i doctrina" de dit Joan d'Aragó (o de Trastàmara, o de

---

⁹⁵⁴ CARRARA, Enrico, Giovanni Pontano, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1935; reed. electrònica <[www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pontano_\(Enciclopedia-Italiana\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pontano_(Enciclopedia-Italiana))>, a qui seguim en aquesta síntesi biogràfica, sembla que confon aquest Joan amb el seu germà Carles de Viana. Hem pres com a referència, així mateix, BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 140-147, i CAPPELLI, Guido, Introduzione: Il *De principe* di Giovanni Pontano e l'Umanesimo politico del Quattrocento, dins PONTANO, Giovanni, *De principe. Testo latino a fronte*, ed. a cura de Guido CAPPELLI, Salerno, Roma, 2003, ps. IX-LXXXI.

⁹⁵⁵ MONTI SABIA, Liliana, Il ricordo di Alfonso di Aragona nelle opere di Giovanni Pontano, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.503-1.532.

Navarra),⁹⁵⁶ es féu amic així de Pontano, per ser aquest el preceptor de l'infant. El de l'Úmbria li dedicà una elegia en el *Liber de laudibus divinis* i una altra en el *Parthenopei sive Amorum*.⁹⁵⁷ També degué ser amic del mecenes d'humanistes Enyego d'Àvalos, el gran camarlenc, ja que la carrera administrativa de Giovanni Pontano començà el 1461, en ocupar precisament l'ofici de lloctinent de gran camarlenc, és a dir, en esdevenir la persona de màxima confiança del magnat hispànic.⁹⁵⁸

* * *

Giorgio da Trebisonda (Creta, 1395-Roma, 1472/73) és un dels diversos hel·lenistes de prestigi que treballaren al servei del rei Alfons V d'Aragó. Nat a l'illa de Creta, al si d'una família oriünda de Trebisonda (actual Trabzon, Turquia), es formà en gramàtica, retòrica i filosofia. Entrà allí en contacte amb humanistes italians que visitaven Grècia, singularment amb Francesco Barbaro, que l'acolliria a sa casa de Venècia pel 1412. Ací aprengué el llatí amb Guarino Veronese. Traslladat a Pàdua el 1417, travà amistat amb l'encara jove Francesco Filelfo, al qual impartí lliçons de grec, i ajudà Vittorino da Feltre a traduir textos grecs. A partir del 1421 passà d'ensenyant per Vicenza i Venècia, i el 1426 es convertí al catolicisme. Expulsat de Venècia el 1428, per raons que romanen incertes –la gelosia intel·lectual de Guarino?–, romangué exiliat a Grècia uns anys. Present a Màntua el 1431, tornà a Venècia el 1433 i obrí una escola privada, on els aristòcrates adolescents aprenien grec i llatí. Acabà el 1434 la seua obra major, *Rhetoricorum libri V*, on polemitzava amb el Veronese. El 1437 es traslladà de Venècia a Bolonya, on tenia cúria el papa Eugeni IV, però tornà a Venècia (1438) abans de passar per Florència (1440-1443), tot coincidint amb els anys del concili dit “de Basilea”. Allí coincidí amb Bruni, Alberti, Marsuppini, Manetti, Poggio, Palimieri, etc. Acompanyà Eugeni IV a Roma el 1443, i el serví de secretari apostòlic, a ell i a Nicolau V (1444-1450). Mentrestant, estudiava i traduïa obres gregues, com ara la *Rethorica* d'Aristòtil (1443-1446), les *Homilies sobre l'Evangelí de Sant Mateu* de sant Joan Crisòstom (ca. 1445), o l'*Almagest* de Ptolemeu (1451).

Polemitzà aleshores, per diverses discrepàncies, amb Teodoro Gaza i Poggio Bracciolini, i amb el cardenal Bessarió, a propòsit de la interpretació de la filosofia

---

⁹⁵⁶ RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011, p. 30.

⁹⁵⁷ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 1. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 106; MELE, Eugenio, Qualche nuovo dato sulla vita di mossèn Pere Torroella e suoi rapporti con Giovanni Pontano, dins *La Rinascita*, 1/4, 1938, ps. 76-91.

⁹⁵⁸ Segons BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura...*, p. 141. El mateix d'Àvalos havia ocupat aquest càrrec durant sis anys (1443-1449) abans de ser nomenat gran camarlenc.

platònica. Decidí traslladar-se a la cort del Magnànim, atret pel clima cultural napolità i per l'assignació de 100 onces de carlins o 600 ducats anuals que li oferí el monarca (concessió del 30 de juny, ratificada el 18 de setembre del 1452).⁹⁵⁹ Ja amb anterioritat, vers la fi del 1442, *il Trapezunzio* havia adreçat una epístola exhortatòria, *De recuperandis Locis Sanctis*, al rei de Nàpols, Alfons el Magnànim, i al rei de Romans i emperador electe, Frederic III d'Alemanya. Traslladat ara a Castel Nuovo, dedicà al rei la *Rhetorica* aristotèlica, la versió llatina del *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate* de sant Ciril d'Alexandria –el monarca napolità n'envià una còpia al patriarca ortodox de Constantinoble⁹⁶⁰– i el *Centiloquium* del pseudo-Ptolemeu. Els anys 1454-1456 els dedicà a redactar opuscles d'astronomia, i dedicatòries per al sobirà mecenes del *Rhetoricorum libri V* i el *De praeparatione evangelica* de sant Eusebi. Segons Constantin Marinescu, el rei Alfons, que sabia de la seua perícia amb el llatí, li encarregà la supervisió d'un còdex que havia de contenir les *Històries naturals* de Plini.⁹⁶¹ Impressionat per la caiguda de Constantinoble (1453), l'humanista atacà l'Islam (*Comparationes philosophorum Aristotelis et Platonis*, 1455-1458), però tractà de conciliar amb Occident el soldà turc Mehmet II amb un tractat *Sull'eterna gloria* que li féu arribar. Romanent encara a Nàpols fins el 1455, mantingué noves divergències amb Gaza i atacà els neoplatònics seguidors del místic Giorgio Gemisto Pletone, a qui no considerava un heretge, sinó encara més: un “nou Mahoma”.

Assumida la tiara pontifícia pel cardenal valencià Alfons de Borja (papa Calixt III), Da Trebisonda tornà a Roma per a fer-se càrrec d'una secretaria apostòlica. En el terreny intel·lectual, continuà la seua tasca d'exaltació d'Aristòtil i valoració negativa de Plató, el platonisme i l'epicureisme. Les seues tesis foren contestades pel cardenal Bessarió, en l'obra *In calumniatorem Platonis* (1457-1459), que acusava el Trapezunzio d'haver malinterpretat el filòsof grec per a fer-lo incompatible amb el cristianisme. Amb l'elecció de Piccolomini (Pius II), el 1458, Giorgio da Trebisonda es trobà en un ambient cultural hostil, que l'obligà a abandonar Roma i tornar a Venècia (1460). Els

---

⁹⁵⁹ FIGLIUOLO, Bruno, Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivo de la Corona de Aragón, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 369-372); DELACROIX-BESNIER, Claudine, Les Grecs unionistes réfugiés en Italie et leur influence culturelle, dins BALARD, Michel – DUCCELLER, Alain (eds.), *Migrations et diasporas méditerranéennes (X^e-XVIe siècles)*, París, 2002, p. 59-73.

⁹⁶⁰ FIGLIUOLO, B., Notizie su traduzioni e traduttori..., ps. 369-372.

⁹⁶¹ MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d'Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307 (p. 292).

últims anys de la seua vida transcorregueren entre Venècia, Roma, Creta, Constantinoble (visita a la cort del Gran Turc, 1466) i Roma de nou. En arribar a la ciutat eterna, fou empresonat durant uns mesos (1466-1467) pel seu acostament al soldà otomà. Transcorregué els seus darrers anys (1467-*ca.* 1473) “privo di memoria e vagante per le strade di Roma”, segons testimonis coetanis.⁹⁶²

* * *

L’ensenyament del grec gaudia de tradició secular al sud d’Itàlia, sobretot a Sicília, Calàbria i la Pulla, on es conservava més fresca la memòria històrica dels segles de l’ocupació bizantina. Tanmateix, a la fi de l’edat mitjana, els monestirs, els recintes on es transmetia el coneixement de la llengua, es trobaven en situació de decadència. El 23 d’octubre del 1443, Alfons I escrigué a Eugeni IV manifestant la seua preocupació per aquesta crisi, així com la seua voluntat d’animar els estudis hel·lènics.⁹⁶³ Cosa que, amb el temps faria des de la mateixa cort. Invità no sols al Trapezunzio, sinó també a altres hel·lenistes com Manetti, els Tifernate, Lascaris o **Teodoro Gaza** (Tessalònica, *ca.* 1410-San Giovanni a Piro, Campània, *ca.* 1476). Aquest últim arribà a Itàlia pel 1440 i féu amistat amb Francesco Filelfo, Giovanni Aurispa, Pietro Ranzano, Vittorino da Feltre, Guarino Veronese i altres erudits. Transità per diferents ciutats: Palerm, Pisa, Pavia, Pàdua i Màntua, abans d’acomodar-se a la cort marquesal de Ferrara, on romangué del 1446 al 1450. Dedicat intensament a l’ensenyament i a la traducció d’obres gregues, el papa Nicolau V (1447-1455) el cridà al seu costat. De manera que romangué a Roma (1450-1455) abans de passar a Nàpols.⁹⁶⁴

Després de la mort de Nicolau V (23 de març del 1455), s’acomodà a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, per mitjà dels oficis dels seus amics Giovanni Aurispa, Antonio Beccadelli i potser també el cardenal Bessarió. El 8 d’agost del 1457 el rei li renovà l’assignació anual que tenia de 500 ducats,⁹⁶⁵ amb la qual cosa continuà

---

⁹⁶² Hem pres per referència biogràfica VITI, Paolo, Giorgio da Trebisonda, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 55, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2001, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giorgio-da-trebisonda_Dizionario-Biografico/>, que així ho recull.

⁹⁶³ CHIRICO, Maria Luisa, Alfonso d’Aragona e l’insegnamento del greco nell’Italia meridionale, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.311-1.320.

⁹⁶⁴ BIANCA, Concetta, Teodoro Gaza, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, vol. 52, Roma, 1999, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/teodoro-gaza_Dizionario-Biografico/>

⁹⁶⁵ FIGLIUOLO, B., Notizie su traduzioni..., ps. 371-373.

vinculat un any més a dita cort.⁹⁶⁶ Ací conegué el príncep hereu de la Corona d'Aragó, el lletraferit Carles de Viana, que visqué a Nàpols els anys 1457-1458, i que el 1460 li escriuria des de Barcelona invitant-lo a desplaçar-se a aquella ciutat per a ensenyar grec.⁹⁶⁷ Durant la seua estada a Nàpols, Gaza traduï el tractat militar *De instruendis aciebus* d'Elià, que dedicà al Panormita; les *Homilies* de sant Joan Crisòstom, dedicades al monarca, que li serviren d'excusa per a tractar de les relacions entre el poder pontifici i la potestat règia, i les *Epístoles* del pseudo-Brutus, dedicades a un cert "Gaspar", que deu ser el secretari reial Gaspar de Talamanca. Bartolomeo Facio, en la traducció que feu del *De rebus Alexandri Magni* d'Arrià, aprofità per elogiar la brillant tasca de traductor del grec al llatí que feia el seu col·lega Teodor.⁹⁶⁸

Malgrat trobar-se a Nàpols, Gaza participà de la controvèrsia sobre Aristòtil i Plató, i sobre la "moda" del neoplatonisme místic de Giorgio Gemisto Pletó (mort el 1452), que sostenien De Trebisonda i Bessarió (1458), a favor del segon. Gaza compongué l'*Adversus Plethonem pro Aristotele de substantia* i altres tractats destinats a confutar les tesis de Pletó i el Trapezunzio. Després de la mort del rei Alfons, quan començà la guerra successòria (1459-1464), el de Tessalònica es retirà durant uns anys a la diòcesi calabresa de Policastro. No obstant això, visità Nàpols en alguna ocasió, per exemple el 1463, on pronuncià una oració que tingué per testimoni Ermolao Barbaro. Tornà a Calàbria on romangué fins el 1467. Allí continuà escrivint, com també els anys durant els quals visqué de nou a Roma (1467-1474). Sent ancià i estant cansat dels múltiples afers i ocupacions que allí tenia, es retirà de nou al sud del regne napolità. Morí al monestir de San Giovanni a Piro, segurament l'any 1476.

* * *

Gregorio Tifernate (1419-1469) fou un humanista i hel·lenista italià, oriünd de Città di Castello (la romana *Tifernum Tiberium*, a l'Úmbria). Tenia un germà menor, Lelio, que fou també hel·lenista i que alguns autors confonen amb ell. Gregorio estudià medicina i àrab, però s'entusiasmà amb lletres llatines i gregues, perfeccionades aquestes arran d'un viatge d'estudis a Grècia. En tornar a Itàlia (ducat de Milà, 1434), es dedicà a l'ensenyament i a les traduccions. L'any 1447 s'incorporà al campament d'Alfons el Magnànim, amb el qual es traslladaria a Castel Nuovo, i fou professor de grec de Giovanni Pontano. El rei d'Aragó li assignaria una paga anual de 300 ducats, el

⁹⁶⁶ Que abandonà el 1458, segons BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura...*, ps. 107-108.

⁹⁶⁷ NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 91.

⁹⁶⁸ I no el custodi de llibres Gaspar Peiró, com proposa BIANCA, C., *Teodoro Gaza...*, *op. cit.*

2 d'octubre del 1448.⁹⁶⁹ L'any 1449, a Roma, exercia de poeta, ensenyant i traductor. Nicolau V li encarregà sengles versions llatines de l'Ètica a Nicòmac i l'Ètica a Eudem d'Aristòtil. D'allí passà de nou a Milà, a la cort de Francesco Sforza, recomanat per Filelfo (1450), i traduí l'*Africa* i l'*Asia* de la *Geografia* d'Estrabó (prèviament, Guarino n'havia traduït l'*Europa*). Es desplaçà després a París –on fou el primer ensenyant de grec que conegué La Sorbona–, Màntua i Venècia, on morí l'any 1469.⁹⁷⁰

* * *

Costantino Lascaris (Constantinoble, 1433/34-Messina, 1501) estudiava lletres a la seua ciutat natal quan fou fet presoner arran de l'entrada dels turcs (29 de maig del 1453). Se'n fugí i, després d'un llarg periple per terres gregues, trobà acolliment a la cort de Milà, al servei de Francesco Sforza (1458-1465). Sent preceptor de grec d'Ippolita Sforza des del 1463, es traslladà amb ella a Nàpols el 1465, amb ocasió del casament d'aquesta amb el príncep hereu napolità, el duc Alfons de Calàbria (futur Alfons II). Fou invitat aleshores pel camarlenc Enyego d'Àvalos a impartir grec en el curs 1465-1466 –de refundació postbèl·lica– de la universitat de Nàpols, rebatejada ara amb la denominació pomposa de *Gymnasia studiorum*, on es tenia previst donar entrada als *studia umanitatis*. En el contracte de professor, signat pel protonotari Onorato Gaetano i ratificat pel gendre de la germana d'aquest, el mencionat Enyego, es justifica la càtedra “*cum primo maximum studentibus ornamentum sit non romanae modo, verum etiam grece lingue, gloriam adipisci*”.⁹⁷¹ L'optimisme institucional, tanmateix, prompte donaria pas a la decepció. Desenganyat el bizantí per l'escassa demanda existent a la ciutat, es traslladà el 1466 a Messina, on hi havia més públic interessant – per tradició secular– en les lletres i la literatura clàssiques de Grècia.⁹⁷²

* * *

---

⁹⁶⁹ FIGLIUOLO, B., Notizie su traduzioni..., ps. 363-364.

⁹⁷⁰ REICHENBACH, Giulio, Gregorio e Lelio Tifernate, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1937; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/tifernate_Enciclopedia_Italiana/>

⁹⁷¹ CANNAVALE, Ercole, *Lo Studio di Napoli nel Rinascimento (2.700 documenti inediti)*, Tipogr. de Cav. Arnaldo Tocco, Nàpols, 1895; reed. per Arnaldo Forni, Bolònia, 1980, doc. 13, ps. 20-22; PERCOPO, Erasmo, *Artisti e scrittori aragonesi. Contribuzione allo studio su 'Napoli nel Rinascimento'*, Tipogr. de Francesco Gianni & Figli, Nàpols, 1895, ps. 189-191 i doc. 1.

⁹⁷² Més detalls biogràfics, en: MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Las retraduccionen al griego clásico de Constantino Láscaris, fins *Hieronymus Complutensis*, 2, Madrid, juliol-desembre 1995, ps. 9-27; ÍDEM, *Constantino Láscaris: semblanza de un humanista bizantino*, CSIC, Madrid, 1998; CERESA, Massimo, Costantino Lascaris, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 63, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/costantino-lascaris_Dizionario-Biografico/> En una de les seues lletres, del 1476, se'n recordava encara “dell'ingrata Napoli”, segons PERCOPO, E., *Artisti e scrittori...*, p. 191.

Es coneixen, a més, notícies esporàdiques d'altres hel·lenistes relacionats amb el Magnànim. Com ara **Nicola Segundino** di Negroponte (Eubea, 1402-1464), secretari de la república de Venècia i ambaixador venecià a Nàpols (1453, gener del 1454, setembre del 1456),⁹⁷³ que dedicà al monarca la traducció del *De optimo imperatore* d'Onosandre. O també un tal **Franguli Servopulo**, que s'oferí al rei –si rebia els diners i materials necessaris– per a redactar en llatí i en grec una crònica de les seues gestes.⁹⁷⁴ Aquest últim, exiliat cretenc, havia sigut notari i torsimany del *balio* venecià de Constantinoble pels anys 1443-1453, abans de la conquesta turca.⁹⁷⁵

* * *

La nòmina d'intel·lectuals, prehumanistes i humanistes, teòlegs escolàstics, etc., que visitaren la cort italiana d'Alfons el Magnànim, o que residiren en ella durant un temps, és encara més àmplia. Des del cronista Chaula de la Sicília del 1420, fins a altres cèlebres visitants, com Alberti, que conegueren ja Nàpols en temps de Ferran I; aquest últim, l'any 1465. De manera que convindria fer-ne una breu repassada, ja que els seus vincles amb l'entorn reial i les seues aportacions literàries, completen sens dubte l'extraordinari panorama cultural que visqué llavors el *Mezzogiorno*.

Tommaso di Chiaramonte Gulfi, més conegut com **Tommaso Chaula** (fill de Ragusa; mort abans del 1453), fou un lletraferit prehumanista format a Bolonya, que és citat com a exemple d'imitació precoç del Petrarca llatí.⁹⁷⁶ Tornà a la Sicília natal pel 1416/17. Els palermitans l'elegiren orador per a saludar el rei Alfons, al servei del qual entrà l'any 1421.⁹⁷⁷ Habità la cort de Messina i es traslladà amb ella a la Nàpols de Joana II.⁹⁷⁸ En honor del Magnànim redactà una crònica bèl·lica, en llatí ciceronià i

---

⁹⁷³ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 6.

⁹⁷⁴ Segons RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 404.

⁹⁷⁵ Vegeu GANCHOU, Thierry, Giacomo Badoer et kyr Théodôros Batatzès "chomerchier di pesi" à Constantinople (flor. 1401-1449), dins *Revue des études byzantines*, 61, París, 2003, ps. 49-95 (p. 59, n. 32)

⁹⁷⁶ Té escrites tragèdies en llatí i poemes èpics d'escàs mèrit literari, com DA CHAULA DA CHIRAMONTE, Tommaso, *Bellum Parthicum*, ed. a cura de Maria Antonietta Barbara VALENTI MILANO, Edizioni di "Historica" ("Quaderni", 5), Reggio Calabria, 1983; reed. electrònica dins CRANE, Gregory N. (coord.), *Perseus Digital Library*, Tufts University – Universitat de Leipzig, Boston-Leipzig <<http://www.perseus.tufts.edu>>, 2011.

⁹⁷⁷ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 388.

⁹⁷⁸ VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 715); DE VICENTIIS, Amedeo, Le don impossible. Biographies du roi et biographies du pape entre Naples et

matisos lírics, titulada *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae regem libri quinque*, on es relaten els fets succeïts de maig del 1420 al 2 de juny del 1424.⁹⁷⁹

Antonio Canobio (Milà, ca. 1400-1469), poeta i orador, funcionari de les corts de Filippo Maria Visconti i Francesco Sforza, amic de Guiniforte Barzizza i Francesco Filelfo, escrigué l'any 1432 un *Carmen de victoria Regis Aragonum contra barbaros*, de 160 hexàmetres per a celebrar l'èxit de la campanya d'Alfons el Magnànim a Gerba, que tingué lloc l'estiu d'aquell any.⁹⁸⁰ Es conserva el text original en un manuscrit de la Biblioteca Ambrosiana de Milà (ms. H 49 inf., fs. 170v-173r, *incipit*: “*Sic michi sufficeret vires ad bella canenda*”), que duu adjunta una lletra dedicatòria de l'autor al secretari reial i jurista Jaume Pelegrí, ambaixador del rei d'Aragó a Nàpols pels anys 1432-1433. Guglielmo Gorni la considera una obreta “assai mediocre”, on predomina el gust per la digressió oratòria sobre la narració èpica.⁹⁸¹ Un altre espontani cantor de les glòries alfonsines, el genealogista i historiògraf aficionat **Cicciolino Gattini**, es desplaçà de Matera a Gaeta l'any 1440 per a compondre i dedicar al rei un *De bello neapolitano regi Alphonsi*, obra d'escassa repercussió.⁹⁸²

Antonello Petrucci (Teano, 1420-Nàpols, 1487), el que seria després secretari reial i home de confiança de Ferran I, i executat per haver participat en la conjura dels barons del 1486, era encara molt jove en temps d'Alfons I. Del seu poble natal, pròxim a Càpua, passà a exercir d'escrivent en una notaria d'Aversa.⁹⁸³ Anà després a Nàpols i

---

Rome (1444-1455), dins CABY, Cécile – DESSÌ, Rosa Maria (eds.), *Humanistes, clercs et laïcs dans l'Italie du XIIIe au début du XVIe siècle*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique (“Études médiévales de Nice”, 13) – Brepols, Tournhout (Bèlgica), 2012, ps. 319-366 (ps. 339-340). Vegeu també MINEO, Niccolò, Tommaso Chaula, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 24, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1980, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-onorato-drago_Dizionario-Biografico/>

⁹⁷⁹ DA CHAULA DA CHIARAMONTE, Tommaso [Thomae DE CHAULA], *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae Regem libri quinque* [1423]; in *unico codice Regii Neapolitani Archivi, nunc primum editi*, ed. a cura de R. STARRABBA, Scuola Tipografica “Boccone del Povero” (“Aneddoti storici e letterari siciliani”, 50), Palerm, 1904.

⁹⁸⁰ CANOBIO, Antonio, *Carmen de victoria regis Aragonum contra barbaros* [1432], dins ROMANO, Giacinto, Guiniforte Barzizza all'impresa di Gerba del 1432 e un poemeto inedito di Antonio Canobio sullo stesso avvenimento, dins *Archivio storico siciliano*, 17, Palerm, 1892, ps. 1-27.

⁹⁸¹ GORNI, Guglielmo, Antonio Canobio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 18, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1975; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-canobio_Dizionario-Biografico/> Vegeu també MOLINA FIGUERAS, Joan, “Contra turcos.” Alfonso d'Aragona e la retorica visiva della crociata, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 97-110 (ps. 98-99).

⁹⁸² En recull alguna notícia bibliogràfica PEDIO, Tommaso, Gli studi di storia patria in Basilicata del secolo XV a la fine del secolo XVIII, dins *Archivio storico della Calabria e la Lucania*, 63, fasc. 3-4, Catanzaro, 1962, ps. 151-206 (p. 158).

⁹⁸³ PALADINO, Giuseppe, Antonello Petrucci, dins *Enciclopedia italiana*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1935, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonello-petrucci_Enciclopedia_Italiana/>

es presentà pel 1443 al secretari reial Joan Olzina, que encarregà examinar-lo a Lorenzo Valla, el qual residia aleshores a la mateixa casa del secretari. I així fou com inicià, per agost-setembre del 1444, la seua brillant carrera a la cancelleria napolitana.⁹⁸⁴

Més jove que Petrucci era **Francesco del Tuppò** (Nàpols, 1443-post 1498), el prolífic tipògraf napolità de l'últim quart del segle XV,⁹⁸⁵ era fill d'una nissaga de notaris adscrits a la cort. Tingué la fortuna de ser becat pel rei Alfons i admés a l'escola de la biblioteca reial, perquè poguera formar-se en els *studia humanitatis* (1453-1456). Allí aprengué gramàtica amb el mestre en teologia Melcior Miralles, d'origen valencià, i lògica i filosofia amb el teòleg Ferran de València, confessor del rei. Alumne destacat, formà part el 1456 del grup de cinc alumnes que Alfons I presentà al llegat pontifici, Ludovico Scarampo, com a cadells d'una nova generació de brillants humanistes: "*Hic est meus thesaurus*", digué el rei d'Aragó al cardenal d'Aquileia. És probable també que el mateix any viatjara a Roma amb altres alumnes de Castel Nuovo per a ser examinat davant el papa Calixt III.⁹⁸⁶ Anys després, en la dedicatòria de la *Repetitio de iure iurando* de Giovanni da Imola (1477),⁹⁸⁷ el mateix Del Tuppò recordaria amb nostàlgia aquells anys en què el rei Alfons el tractava amb actitud paternal (1452): "*Ut filium proprium me tractabat pollicitus mihi grandia si mors amara sua non apparuisset*". L'exhortava a continuar estudiant, perquè tenia reservades per a ell, quan fóra adult, importants comeses burocràtiques: "*'Stude, Francisce, stude!' dicebat. 'Nam locum [sic] tibi paratum per me eruditum hominem petit'*". L'errònia declinació del nominatiu *locum paratum*, com si fóra acusatiu, no deu ser *lapsus* tipogràfic, ans una jocunda manera de deixar testimoni de la limitada competència gramatical de què feia gala –Bisticci diu que evitava parlar llatí en públic– el mitificat monarca napolità. La mort del Magnànim, el 1458, i el conflicte bèl·lic encetat aleshores, interromperen bruscament els estudis del jove, que no obtingué mai el doctorat al qual havia aspirat. El nou sobirà, Ferran I, no li prestà atenció fins el 1460, quan li concedí l'ofici d'"escrivà

---

⁹⁸⁴ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 261-262.

⁹⁸⁵ Vegeu FAVA, Mariano – BRESCIANO, Giovanni, *La stampa a Napoli nel XV secolo. Notizie e documenti*, Rudolph Haupt, Leipzig, 1911-1912, 2 vols.; reed. anastàtica, Kraus reprint, Nendeln – Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969.

⁹⁸⁶ FARENGA, Paola, Francesco del Tuppò, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 38, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 38, Roma, 1990, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-del-tuppo_Dizionario-Biografico/>

⁹⁸⁷ Text reproduït per FAVA, M. – BRESCIANO, G., *La stampa a Napoli...*, vol. 2, p. 32, doc. 44. Vegeu també BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 74.

de justes” (*giostre*), amb una provisió anual de 12 onces. A partir del 1477 se'l considerava “familiar” del rei i, a més, havia esdevingut un acreditat impressor.

Tampoc no pogué servir el Magnànim l'hel·lenista sicilià **Antonio Cassarino** (Noto, ca. 1395/1399-Gènova, 1447), que fou mestre de gramàtica a Palerm (1431-1433), Gènova i Venècia (1434), abans de viatjar a Constantinoble per a aprendre grec (1434-1438). Passà per Venècia, Pavia i Milà (1438-1439), abans d'obtenir plaça d'ensenyant a Gènova (10 de juny del 1439), una ciutat convulsa en la política i anodina en fets culturals. Successives retallades de salari el portarien en desembre del 1445 a contactar amb el seu amic Antonio Beccadelli per veure si podia entrar a la cort de Nàpols. El 6 de juny del 1446, per a major humiliació, arribà a Gènova –procedent de París, i en gira europea– el prodigi andalús Fernando de Córdoba, que amb el seu espectacle escolàstic i memorístic deixà bocabadat l'auditori.⁹⁸⁸ En lletra escrita per Cassarino a Jacopo Curlo, copista genovés de la biblioteca napolitana, Cassarino lamenta que aquella exhibició de xafarderia fóra tan aplaudida: “*Barbarusculus ille homo, non minore insolentia quam insania, sine litteris, sine lepore atque adeo sine sensu*”.⁹⁸⁹ Ell en canvi, es refugiava en una traducció al llatí de la *República* de Plató sota l'atenta seguiment de l'ambaixador catalanoaragonés davant Milà i Gènova (1446-1447), Enyego d'Àvalos, que potser l'haguera conegut pel 1439 a Milà. En gener del 1447, Antonio es disposava a viatjar a la cort del Magnànim, quan li arribà sobtadament la mort.⁹⁹⁰ D'Àvalos aconseguí endur-se el manuscrit platònic a Nàpols. En agost del 1459, sent ja gran camarlenc i mecenes d'humanistes, l'oferí a revisar al seu amic i hoste Pier Candido Decembrio, que es trobava llavors a la ciutat partenopea. Aquest manifestà per escrit el seu desig de poder completar la traducció.⁹⁹¹ Segons Rabassini,

---

⁹⁸⁸ Segons DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, ps. 231-232, el de Córdoba era “un hombre refractario al humanismo, cuando no altamente hostil”. El seu *show* “representa la esterilidad y decadencia de un escolasticismo caracterizado por sus refinadas técnicas de argumentación, pero carente de entusiasmo por la especulación y la investigación filológica”. Se sabia la Bíblia de memòria –en llatí, és clar– i algunes obres de teòlegs escolàstics, com la *Summa* de Tomàs d'Aquino. A la cort de Borgonya creien que es tractava d'un mag o l'Anticrist.

⁹⁸⁹ Citat per GÓMEZ MORENO, Ángel, *España y la Italia de los humanistas: primeros ecos*, Gredos, Madrid, 1994, p. 304.

⁹⁹⁰ PESCECETTI, Luigi, *Appunti su Antonio Cassarino e la sua traduzione della “Repubblica” di Platone*, Scuola Tipografica Boccone del Povero, Palerm, 1929; RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, traduttore di Plutarco e Platone, dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 207-275; ÍDEM, Antonio Cassarino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 21, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1978, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/beccadelli-antonio-detto-il-panormita_Dizionario-Biografico/>

⁹⁹¹ BORSA, Mario, Pier Candido Decembrio e l'umanesimo in Lombardia, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 20, sèrie 2, vol. 10, Milà, març 1893, fasc. 1, ps. 5-70 i fasc. 2, ps. 358-441 (doc. 17, ps. 438-439); PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuveniliium libri octo*, Firenze University Press (“Premio tesi dottorato”, 33), Florència 2013, ps. 276-277.

havien pensat dedicar-la a Alfons el Magnànim, però no pogué ser, per la mort del monarca (1458).⁹⁹² Ni tampoc a Ferran I, per causa de la guerra.

El poeta i orador de l'Úmbria **Tommaso da Rieti** o *Thoma Reatinus*, de nom real Tommaso Morroni (Rieti, 1408-Alessandria, 1478)⁹⁹³ fou un altre dels intel·lectuals que buscaren –encara que fóra per pocs anys– l'emparedat de la cort catalanoaragonesa. Exiliat de la pàtria natal per participar la família en lluites de faccions, ell mateix es dedicà a les armes i participà en l'expulsió d'Eugeni IV de Roma (1434). Tornà a Rieti el 1435, però decidí dedicar-se a les lletres i esdevingué preceptor de prínceps i nobles a les corts dels Este de Ferrara, els Gonzaga de Màntua i els Visconti de Milà. Mentre ell elogiava en versos Filippo Maria Visconti, l'humanista toscà Poggio Bracciolini –al qual havia obstaculitzat la carrera a al cúria papal– li dedicava una virulenta invectiva (*Invectiva in Thomam Reatinum spurcissimum ganeonem*, ca. 1438) on l'acusava de voler només els diners i d'altres molts defectes i depravacions. Potser fou en aquesta època quan conegué a Milà el cambrer ducal Enyego d'Àvalos, amb el qual es relacionà després a la cort de Nàpols. L'escrit de Bracciolini permet deduir què gaudia d'una “reputazione acquistata presso principi e signori abbagliati dalla sua cultura e dalle sue doti letterarie. Doti che secondo il fiorentino erano posticce, dovute alla sua memoria proverbiale, che gli permetteva di mettersi in mostra sfoderando una sapienza fuori dell'ordinario, ma superficiale e ripetitiva.” Aquesta reputació de poeta i orador li permeté desenvolupar tasques diplomàtiques, com ara ambaixades a Florència, Siena i Sevilla el 1439.

Fou amic de Francesco Filelfo, que potser el recomanara a D'Àvalos com a preceptor, i de Flavio Biondo. Pels anys 1442-1445 serví Francesco Sforza a la Marca. Passà després a Venècia (1445-1446) i el 26 d'octubre del 1446 Alfons el Magnànim li atorgà nòmina de secretari i provisió anual de 700 ducats. En agost del 1447, se'l documenta al campament reial del Magnànim (Tívoli). Se'n tornà a Nàpols amb el rei Alfons en novembre del 1448. Pel 1452 es trobava a Roma, en representació de dit rei d'Aragó, en una conferència de pau convocada per Nicolau V.⁹⁹⁴ Ara bé, sembla que el

---

⁹⁹² RABASSINI, Andrea, Leonardo Bruni, Niccolò Ceba e la *Repubblica* di Platone”, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 403-430 (p. 409).

⁹⁹³ Seguim, bàsicament, la completa ressenya de COVINI, Nadia, Tommaso Morroni, dins *Dizionario biografico degli italiani*, 72, Roma, 2012; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-morroni_Dizionario_Biografico/>

⁹⁹⁴ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 193-194.

mateix any s'en passà de bell nou al servei de Francesco Sforza, que havia triomfat i esdevingut duc de Milà el 1450. Durant la seua vinculació a la cort del Magnànim, se'l documenta esporàdicament: per exemple, el 14 de febrer del 1449, "poetitzant" en llatí humanístic un privilegi que Enyego d'Àvalos havia preparat per a l'admissió a la *família* del rei del cèlebre pintor Antonio il Pisanello.⁹⁹⁵ És per això que pensem que podria haver impartit lliçons particulars de matèria clàssica, gramàtica, retòrica, etc., al mateix D'Àvalos, cavaller interessat a formar-se en *studia humanitatis*.

Pel 1452, trobant-se a Roma, intervingué novament en negociacions diplomàtiques amb la cort de Nàpols. Recorregué França i Borgonya (1453-1454), i fou designat per Sforza revisor general de les "entrades" ducals de Milà (1455). Dedicà pel 1461 un tractat en vulgar, sobre mitologia, cosmologia i ciència natural (*Cosmografo*) a Galeazzo Maria Sforza, i oficià d'orador en totes les solemnitats d'aquella cort. Vers la fi del 1458, s'havia desplaçat de nou a Nàpols, en comesa diplomàtica. S'entrevistà amb Ferran I a Sulmona i es desplaçà en nom seu a Roma per a entrevistar-se amb Pius II. Urgia ajudar des de Roma i Milà el rei Ferran, amenaçat per la guerra amb els barons proangevins, i Tommaso actuà amb aquest objectiu pel 1459, des de Nàpols i altres indrets de la península. Continuà la seua carrera a Milà fins a la seua mort, el 1476. Es coneixen alguns opuscles seus, dels quals solament el tractadet *De fortuna* s'edità el 1891; la resta romanen dispersos per diferents còdexs manuscrits.

En l'ambient cultural dels Trastàmara, destacà també **Lorenzo Buonincontri** (San Miniato, 1410-Roma, ca. 1491), que residí a Nàpols entre el 1450 i el 1475. Féu amibat amb el Panormita i Giovanni Pontano, i tot i que ser militar de professió, s'aficionà a l'estudi dels astres estant a Nàpols i escrigué tractats d'astronomia (una comentaris del *Centiloquium* de Ptolemeu; *De rebus coelestibus ad Ferdinandum Aragonium*, 1472-1475), lírica religiosa, obres historiogràfiques (uns annals de l'any 903 al 1458; la història siculonapolitana *De ortu regnum Neapolitanum*), etc.⁹⁹⁶

Més conegut és l'humanista toscà **Matteo Palmieri** (Florència, 1406-1475), admirador i èmul de Dante, que apostà a mitjan segle XV per la revaloració de la llengua vulgar per als usos literaris. Visità la cort de Nàpols en qualitat d'ambaixador de

---

⁹⁹⁵ Publicat per SCHULZ, Heinrich Wilhelm, *Denkmaeler der Kunst des Mittelalters in Unteritalien*, Dresde, 1860, doc. 448, ps. 184-185, i per CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 2, ps. 156-158 (annex 16, doc. 8).

⁹⁹⁶ GRAYSON, Cecil, Lorenzo Buonincontri, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 12, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1971; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-buonincontri_Dizionario-Biografico/>

la senyoria florentina, el 1455.⁹⁹⁷ Tindria ja avançada aleshores la redacció de *La città di vita* (1451-1465), un viatge al·legòric d'inspiració dantesca que seria condemnat per herètic. De particular interés és, també, la seua obra sobre *La vita civile* (1438-1439), on aporta argumentacions a l'humanisme civil florentí.⁹⁹⁸ L'advocat fiscal del rei i home de llibres Mateu Malferit coneixia la seua obra amb profunditat, fins al punt d'escriure'n un comentari: *Addiuncula ad Matthaeum Palmerium florentinum, De temporibus*.⁹⁹⁹

Un altre florentí, l'humanista, poeta i bisbe **Leonardo Dati** (Florència, 1408-Roma, 1472), obtingué una plaça de secretari al servei del cardenal valencià Alfons de Borja, l'any 1445. Aquest es trobava llavors molt lligat encara al rei i la cort de Nàpols, quan el seu escriptor dedicà al rei Magnànim un *carme* titulat *Ad Florentinos*, on exaltava la figura del sobirà, tot coincidint amb la campanya toscana del mateix (1447). Amb posterioritat al 1455, dedicà una elegia al rei d'Aragó, farcida d'adulació cortesana, on celebrava el seu paper d'àrbitre de prínceps i promotor de la pau itàlica.¹⁰⁰⁰ Dati fou secretari apostòlic de tres papes: el mateix Borja (Calixt III, 1455-1458), Pius II i Pau II, que lliurà a la seua cura la diòcesi toscana de Massa Marítima, el 1467. Les seues poesies llatines foren molt apreciades en el *Quattrocento*.

Volent honorar també el mateix monarca, el sicilià **Matteo Zupardo** (Mineo, ca. 1400-1405-Nàpols, ca. 1457) compongué un poema èpic en deu llibres d'hexàmetres titulat *Alfonseis*, on celebra que Alfons I es prepare –teòricament, si més no– per a encapçalar una expedició croada contra el Gran Turc Mehmet II.¹⁰⁰¹

---

⁹⁹⁷ GILSON, Simon, *Dante and the Renaissance Florence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, ps. 147-150.

⁹⁹⁸ VALERI, Elena, Matteo Palmieri, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 80, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2014, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/matteo-palmieri_Dizionario-Biografico/>; PARISI, Daniela, Matteo Palmieri, dins *Il Contributo italiano alla storia del Pensiero. Economia*, Treccani, Roma, 2012; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/matteo-palmieri_Il-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero:-Economia/> consultada en juny del 2014.

⁹⁹⁹ Vegeu BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al Regne de Mallorca, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.293-1.310 (p. 1.302).

¹⁰⁰⁰ RISTORI, Renzo, Leonardo Dati, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/leonardo-dati_Dizionario-Biografico/>; SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 321.

¹⁰⁰¹ ZUPPARDO, Matteo, *Alfonseis*, ed. a cura de G. ALBANESE, Centro di studi filologici e linguistici siciliani ("Supplementi. Serie mediolatina e umanistica", 6), Palerm, 1990; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Vegeu també VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (ps. 714-715); ALOMAR CANYELLES, Antoni-Ignasi,

D'anecdòtica es pot qualificar, també, l'estada a Nàpols durant quatre mesos, el 1457,¹⁰⁰² del cardenal **Bessarió** (Trebisonda, 1403-Ravenna, 1472), destacat participant del concili de Ferrara-Florència (1438-1439); humanista, hel·lenista i filòsof neoplatònic. L'influent prelat col·laborà activament amb Giorgio da Trebisonda, en la defensa – contra Teodoro Gaza– d'una filosofia neoplatònica, amb deriva mística i quasi herètica, que tanta importància tindria a la Florència dels Medici.¹⁰⁰³ Bessarió fou amic i corresponsal, així mateix, d'Enyego d'Àvalos. Aquest li escrivia pel 1448 per a demanar-li que intercedira davant Nicolau V en favor de Flavio Biondo, que travessava per dificultats econòmiques per haver-se apartat de la cúria romana.¹⁰⁰⁴ La visita a Nàpols fou per a recolzar davant el rei els projectes de croada del papa Calixt III. Fou rebut esplèndidament, però no obtingué ni resultats ni compromisos. Prèviament, pel 1453, havia dedicat al rei la traducció de la *Metafísica* d'Aristòtil (revisió en realitat d'una versió de Moebert, del segle XIII, que havia conclòs el 1450).¹⁰⁰⁵

Leon Battista Alberti (Gènova, 1404-Roma, 1472), un altre dels referents de l'humanisme florentí, no visità Nàpols en temps del Magnànim, però sí que ho féu l'any 1465, una vegada consolidat en el tron Ferran I el Vell. Es documenta, d'altra banda, la seua relació amb el Panormita, Pontano i Sannazaro.¹⁰⁰⁶ I és probable que haguera conegut també el mallorquí Ferran Valentí. De fet, en el cèlebre *Certamen Coronario* convocat a Florència el 1441 per Alberti, en llengua vulgar, presentà una composició el “cortese Ferrando Valentino”; “il cui nome in Italia e tanto chiaro”, segons una irònica nota marginal que feia referència als seus amors mundans.¹⁰⁰⁷ De fet, Valentí havia

---

Les armes en la narrativa cavalleresca del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 485-572 (ps. 494-495); BROCATO, Linde, *Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana*, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92 (p. 86).

¹⁰⁰² DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 7.

¹⁰⁰³ LABOWSKY, Lotte, Bessarione, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 9, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1967; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bessarione_Dizionario-Biografico/>

¹⁰⁰⁴ FUBINI, Riccardo, Flavio Biondo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1968, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_Dizionario-Biografico/>

¹⁰⁰⁵ LABOWSKY, L., Bessarione, *op. cit.*

¹⁰⁰⁶ DE NICHILLO, Mauro, L'Alberti a Napoli: il “Dialogo de Palimaco et de Philiarco” di Angelo Caracciolo, dins FURLAN, Francesco – LAURENS, Piere – MATTON, Sylvia (eds.), *Leon Battista Alberti. Actes du Congrès international de Paris (Sorbonne, Institut de France, Institut culturel italien, Collège de France, avril 1995)*, Nova Humanistica (“De Petrarque a Descartes”, 68), Torí, 2000, ps. 903-922; BORSI, Stefano, *Leon Battista Alberti e Napoli*, Polistampa, Nàpols, 2006.

¹⁰⁰⁷ Vegeu GRAYSON, Cecil, Four love letters attributed to Alberti, dins AQUILECCHIA, G. i al. (eds.), *Collected Essays on Italian Language and Literature Presented to Kathleen Speight*, Manchester

completat estudis de dret a Florència, i es declarava admirador de l'obra de Leonardo Bruni en el pròleg de la traducció de les *Paradoxa* de Ciceró.

Finalment, pot esmentar-se la figura del cal·lígraf **Giovan Marco Cinico** (Parma, ca. 1430-Nàpols, ca. 1503), que s'incorporà a la cort del Magnànim el 1458 en vespres de la mort d'aquest, i transcrivé per a ell un còdex *De evitandis venenis et eorum remediis libellus*, obra de Giovanni Martino de Ferrariis. Al servei de Ferran I durant molts anys (1458-1498), esdevingué l'ànima i l'agent director de la biblioteca humanística reial. Tractà infructuosament d'inculcar en el monarca l'amor pels clàssics, la gramàtica llatina i "le scienze" en general.¹⁰⁰⁸ Obrant en sintonia amb Enyego de Dàvalos, Cinico da Parma col·laborà amb aquest en la confecció de còdexs luxosos; com per exemple el *De perfectione triumphis militaris* d'Alfonso de Palencia (1458).¹⁰⁰⁹ Aquest autor castellà, servidor del cardenal Bessarió, amb qui romangué a Florència fins el 1453, havia estudiat humanitats amb el Trapezunzio i fou amic del llibrer florentí **Vespasiano da Bisticci** (Bisticci, 1421-Antella, 1498). Aquest agent dinamitzador de la circulació i producció de còdexs humanístics tenia per client especial D'Àvalos, fins al punt d'escriure una biografia laudatòria de l'insigne client, anys després de la seua mort. Escrigué Bisticci també les semblances d'altres insignes personatges de l'entorn catalanoaragonés: la del mateix rei Alfons; la de Mateu Malferit, diplomàtic al seu servei, molt ben connectat amb l'ambient humanístic, i la del cardenal Joan Margarit, membre ja d'una generació posterior.¹⁰¹⁰ Per cert, que un dels col·laboradors de Bisticci, l'encara jove i poc conegut **Alamanno Zanobi Rinuccini** (Florència, 1426-1499),¹⁰¹¹

University Press, Manchester, 1971, ps. 29-44, i el comentari de BADIA, Lola, Pròleg. Els Valentí Ses Torres, els Martorell de València i els tres Ferrandos Valentins de mitjan segle XV, dins BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, *Ferrando Valentí i la seva família*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Miquel dels Sants Oliver", 5), Barcelona, 1996, ps. 3-11 (p. 8).

¹⁰⁰⁸ DE NICHILLO, Mauro, Giovan Marco Cinico, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 25, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1981, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovan-marco-cinico_Dizionario_Biografico/>

¹⁰⁰⁹ PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumphis / La perfección del triunfo*, ed. a cura de Javier DURÁN BARCELÓ, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 56, n. 4; PETRUCCI, Armando, *Libros, escrituras y bibliotecas*, ed. a cura de Francisco M. GIMENO BLAY, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 448-450.

¹⁰¹⁰ DA BISTICCI, Vespasiano, *Le vite [Vite di uomini illustri]*, ed. a cura d'Aulo GRECO, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Florència, 1970. Sobre aquest interessant personatge, vegeu CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura ("Temi e testi", 15), Roma, 1969.

¹⁰¹¹ Sobre aquest autor, vegeu RINUCCINI, Alamanno Zanobi, *Lettere ed orazioni*, ed. a cura de Vito R. GIUSTINIANI, L. S. Olschki, Florència, 1953; GIUSTINIANI, Vito R., *Alamanno Rinuccini (1426-1499). Materialien und Forschungen zur Geschichte des florentinischen Humanismus*, Böhlau Verlag, Graz-Köln, 1965; 'RINUCCINI, Alamanno Zanobi', dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <<http://www.treccani.it/enciclopedia/alamanno-zanobi-rinuccini/>>, consultada en setembre del 2012.

fou contractat pel 1463-1464 pel gran camarlenc de Nàpols, el mencionat D'Àvalos, perquè li traduïra del grec al llatí el *De mulierum virtutibus* de Plutarc.¹⁰¹²

En fi: totes aquestes relacions –i altres que es poden documentar a partir dels nombrosos epistolaris subsistents– donen fe que, per damunt dels contactes puntuals, a la Itàlia del moviment humanista es forjaven “xarxes intel·lectuals” i de cooperació amical ben estretes, que van més enllà de la cort napolitana d'Alfons I el Magnànim i de la del seu successor Ferran I el Vell. En qualsevol cas, resulta interessant observar sinòpticament el quadre de vincles, relacions d'amistat, intercanvis de lletres i dedicatòries, etc., que es produïren entre els intel·lectuals italians de l'humanisme renaixentista, d'una banda, i els cortesans oriünds de la Península Ibèrica –alguns, lletraferits– adscrits a la concorreguda i dinàmica cort del rei d'Aragó.

Humanistes i persones de cultura del <i>Quattrocento</i> italià relacionats amb la cort del rei d'Aragó	Buròcrates i cortesans de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim relacionats amb l'humanisme
Antonio Beccadelli	Jaume Pelegrí, Joan Olzina, Francesc Martorell, Enyego d'Àvalos, Juan Fernández de Híjar, Joan-Ramon Ferrer, Arnau Fonolleda, Joan Ferrando de València, Gaspar Talamanca, Dalmau de Mur, Lluís de Cardona, Lluís Despuig.
Bartolomeo Facio	Ximen-Peris de Corella, el príncep Ferran, Lluís Despuig, Arnau Fonolleda, Mateu Malferit, Jaume de Casp, Tomàs Aulesa, Ferrer Ram, Enyego d'Àvalos.
Lorenzo Valla	L'infant Ferran, frare Joan Garcia, Tomàs Aulesa, Joan Serra, Joan Olzina, Enyego d'Àvalos, Berenguer Mercader, Arnau Fonolleda, García Aznárez de Añón, Domingo Ram, Arnau-Roger de Pallars, Gaspar Pelegrí, Juan Fernández de Híjar, Fernando de Córdoba, Mateu Malferit, Dalmau de Mur, Mateu Pujades.
Porcellio Pandone	Mateu Malferit, Joan Olzina, Francesc Martorell, Enyego d'Àvalos.

---

¹⁰¹² La traducció, en efecte, està datada el 15 de febrer del 1464, segons MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Las retraduccionen al griego clásico de Constantino Láscaris, fins *Hieronymus Complutensis*, 2, Madrid, juliol-desembre 1995, ps. 9-27 (p. 23).

Guiniforte Barzizza	Hug de Vilafranca, l'infant Joan de Trastàmara, l'infant Enric de Trastàmara, Dalmau de Mur, Joan Olzina, Jordi Català, Roderic Falcó, Jaume Pelegrí, Joan Serra, Enyego d'Àvalos, Berenguer Mercader, Francesc-Gilabert de Centelles, Joan Saburgada, Juan de Liria, Luis de Pernía, Bernat Boil, Lluís Despuig, Mateu Malferit.
Pier Candido Decembrio	Enyego d'Àvalos, Alfons d'Àvalos, Berenguer Mercader, Joan Olzina, Arnau-Roger de Pallars, Vicent Climent.
Angelo Decembrio	Enyego d'Àvalos, el rei Joan de Navarra, Carles de Viana, Mateu Malferit.
Francesco Filelfo	Enyego d'Àvalos, Alfons d'Àvalos, Joan Olzina, Joan Saburgada, Mateu Malferit.
Giannozzo Manetti	Enyego d'Àvalos, Francesc Martorell.
Leonardo Bruni	Berenguer d'Erill, Arnau Fonolleda, Joan Olzina, Juan de Lanuza, Mateu Malferit, Ferran Valentí, Enyego d'Àvalos.
Poggio Bracciolini	Dalmau de Mur, Mateu Malferit, Enyego d'Àvalos, Vicent Climent.
Giovanni Aurispa	Joan Olzina, Francesc Martorell, Mateu Malferit, Lluís Sescases.
Flavio Biondo	Jaume Pelegrí, Arnau-Roger de Pallars, Domingo Ram, Enyego d'Àvalos, Lluís Despuig.
Guarino Veronese	Joan Olzina, Antoni Cerdà.
Michele Savonarola	
Enea Silvio Piccolomini (Pius II)	Mateu Malferit, Joan Soler.
Giovanni Pontano	Joan Olzina, l'infant Joan d'Aragó, Carles de Viana, Pere Torroella, Enyego d'Àvalos.
Giorgio da Trebisonda	Alfons de Borja (Calixt III)
Teodoro Gaza	Carles de Viana, Gaspar de Talamanca.
Gregorio Tifernate	
Costantino Lascaris	Enyego d'Àvalos

Nicola Sagundino	
Franguli Sevopulo	
Tommaso Chaula	
Antonio Canobio	Jaume Pelegrí
Cicciolino Gattini	
Antonello Petrucci	Joan Olzina
Francesco del Tупpo	Melcior Miralles, Joan Ferrando de València.
Antonio Cassarino	Enyego d'Àvalos, Fernando de Córdoba.
Tommaso da Rieti	Enyego d'Àvalos
Lorenzo Buonincontri	
Matteo Palmieri	Mateu Malferit
Leonardo Dati	Alfons de Borja (Calixt III)
Matteo Zupardo	
El cardenal Bessarió	Enyego d'Àvalos
Leon Battista Alberti	Ferran Valentí
Giovan Marco Cinico	Enyego d'Àvalos
Vespasiano da Bisticci	Enyego d'Àvalos, Mateu Malferit, Joan Margarit, Joan Ferrando de València, Cosme de Montserrat.
Alamanno Rinuccini	Enyego d'Àvalos

Com s'observa perfectament, entre els amics d'humanistes, mecenes protectors i impulsors del moviment a Nàpols, destacaren pels anys 1430-1465 tres figures molt concretes: el gran camarlenc Enyego d'Àvalos (noble bibliòfil i mecenes), amb 20 mencions en la taula sinòptica; el jurista i diplomàtic Mateu Malferit (lletraferit, estudiós dels clàssics), amb 12 esments, i el secretari reial Joan Olzina (introductor i protector d'erudits), amb 11 mencions. En un segon plànol se situarien el príncep de Viana (ben ambientat a Itàlia, malgrat la seua curta estada a Nàpols), secretaris de la cambra del rei (Francesc Martorell i Arnau Fonolleda, companys d'Olzina), buròcrates i

cavallers especialitzats en la diplomàcia (Juan de Híjar, Lluís Despuig, Jaume Pelegrí, Berenguer Mercader, Joan Saburgada), un noble lector de clàssics (Alfons d'Àvalos, germà menut d'Enyego), un humanista preclar amb vocació universitària (Joan Serra), i algun prelat dels que anaven i venien de la cort reial a la cúria pontifícia, o que concorregueren al concili de Basilea: Dalmau de Mur i García Aznárez de Añón.

2.3. La lletra com a professió: buròcrates i bibliotecaris

L'administració general de la Corona d'Aragó, en les dècades del 1420-1450, havia adquirit una gran complexitat. Les *Ordinacions* de Pere el Cerimoniós (segle XIV)¹⁰¹³ eren a la base de l'organigrama curial,¹⁰¹⁴ però ja resultaven obsoletes i insuficients per a ajudar a comprendre la complexitat que havia començat a adquirir allò que podrien denominar, globalment, "l'administració reial". Deixant al marge els organismes regnícoles (virregnats, governacions, batlies generals, etc.), existia un important aparell d'estat concentrat al voltant de la persona i la cort del sobirà, Alfons el Magnànim. I, en el moment que aquesta cort es desplaçà a Gaeta (1436-1443) i a Nàpols (1443-1458), es desplaçaren amb ella desenes de buròcrates de la cancelleria reial i juristes consellers; tècnics de la biblioteca palatina; escrivans i comptables de la tresoreria general; personal de servei de cambra, cuina i cavallerisses, etc.¹⁰¹⁵ Els professionals de la lletra eren potser el col·lectiu més important de col·laboradors amb què comptava el monarca, ja que no sols s'ocupaven de l'administració financera, militar i governamental pròpiament dita, sinó que cooperaven també en legacions diplomàtiques, adquisició de llibres, enviament de correus secrets i d'obsequis a tercers, i altres manaments del rei.

En temps d'Alfons I, tot i la incorporació d'alguns professionals napolitans a les dependències administratives i comptables, sols cal revisar les nòmines de personatges que ofereixen historiadors com Alan Ryder per a comprovar l'abassegadora presència

---

¹⁰¹³ GIMENO, Francisco – GOZALBO, Daniel – TRENCHS, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, Universitat de València, València, 2009.

¹⁰¹⁴ El mateix Alfons el Magnànim les reivindicava encara, al Nàpols del 1451, com a vàlides, i recomanava regir-se segons allò que, "*per antiquas ordinationes domus nostre prefixum, statutum e ordinatum*". Citat per DELLE DONNE, Roberto, *Le cancellerie dell'Italia meridionale (secoli XIII-XV)*, dins LEVEROTTI, Franca (ed.), *Cancelleria e amministrazione negli stati italiani del Rinascimento*, Edizione scientifica italiana ("Ricerche storiche", 24), Nàpols, 1994, ps. 361-388 (p. 385).

¹⁰¹⁵ Sobre les dimensions i l'evolució de la cort del Magnànim, és imprescindible la lectura de CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>

de funcionaris hispànics. Hi havia molts valencians (la cort venia de València, la gran metròpoli demogràfica i econòmica de la Corona d'Aragó); un nombre important de mallorquins, catalans i aragonesos, i algun castellà. L'historiador britànic identifica en Joan Olzina i Arnau Fonolleda els dos secretaris reials de major rang a la cancelleria, i elabora una llista de quinze noms de "secretaris menors" i escriptors de manament espigolats en els registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó: Jordi Català, Lluís Sescases, Andreu Gassull, Pere-Salvador Valls, Bartomeu de Reus, Gaspar de Talamanca, Joan Saburgada, Mateu Joan, Jaume Escorna, Bernat Llopis, Antoni Nogueres, Blai Esteve, Pere Baucells, Pere-Vicent Vilardó i Pericone di Nasello.¹⁰¹⁶ Roxane Chilà, amb un estudi més sistemàtic, quantifica 41 secretaris reials (els actius en algun moment contret, més els titulars esporàdics) entre el 1425 i el 1458: 19 són italians (inclosos ací humanistes titulats de la secretaria a títol honorífic, com Facio o Beccadelli) i 22 procedeixen dels dominis occidentals de la Corona d'Aragó. En aquest darrer col·lectiu –que és el que ens interessa més concretament– figuren els més rellevants. Si hi afegim ara els cancellers, vicecancellers, els nombrosos escriptors i altres oficials de cancelleria, obtindríem un registre mínim de 105 persones, que és el que reporta Chilà.¹⁰¹⁷

Qualsevol relació quantitativa extreta dels registres de cancelleria, sol ser orientativa, però no definitiva, en termes qualitius, sobre la proximitat al rei i de la importància en els afers de govern que assolí la tasca de cada secretari. Després de quantificar, cal parar major esment als –diguem-ne– "personatges clau." En molts estudis, solen equiparar-se cortesans de primera fila amb simples escriptors de manament o de ració. Sevillano Colom, en un intent de confegir una relació similiar a la Chilà, es justificava al·legant que "existe una gran dificultad en localizar a *todos* los secretarios".¹⁰¹⁸ Sols a la tresoreria general, per posar un cas paral·lel, hi havia adscrita una desena d'escriptors que canvien al llarg dels anys. D'altra banda, molts dels escriptors de manament i registre de l'administració cancelleresca *sensu stricto* –alguns formats en l'art de notaria; altres, al si de la cancelleria– canviaven constantment de funció i de destí. A més a més, alguns d'ells esdevenien militars, adquirien el grau de

---

¹⁰¹⁶ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 271-273.

¹⁰¹⁷ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 1, ps. 187-188.

¹⁰¹⁸ SEVILLANO COLOM, Francisco, Cancillerías de Fernando I y de Alfonso V, dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 35, Madrid, 1965, ps. 169-216 (p. 193).

cavallers, administraven capitanies napolitanes, es dedicaven a recórrer Itàlia en missió diplomàtica, etc. El ball de noms és constant entre el 1416 i el 1458.

En qualsevol cas, resulta importantíssim disposar de relacions i fitxers prosopogràfics com l'elaborat per Roxane Chilà. Són un punt de partida imprescindible per a fer un seguiment de les personalitats més reeixides de la burocràcia curial, ja que les relacions personals dels professionals formats en la lletra són de gran interès per a la història de la cultura. En funció dels objectius de recerca que duem endavant, resulta ben útil i factible parar atenció als noms i a les funcions dels més destacats secretaris, juristes i escrivans de la cort, en general, i en particular a aquells que es relacionaren amb la cultura italiana del *Quattrocento* i els seus protagonistes. Lògicament, i seguint amb l'objectiu que ens hem marcat des del principi, atendrem de manera central al personatges de la cort de Nàpols oriünds de la Península Ibèrica.

* * *

Cal tenir en compte, abans que res, que la cancelleria del rei d'Aragó no és cap institució innovada o creada *ipso facto* en territori italià, arran de la conquesta de Nàpols. Ben al contrari, es tracta d'una institució ja consolidada en el segle XIII, que en la primeria del XV comptava amb personalitats amb una elevada formació intel·lectual. Com, per exemple, el secretaria reial **Pablo Nicolás** (mort el 1420), aragonés, membre d'una família de ciutadans i donzells (*escuderos*) de La Hoz de la Vieja, una de les *aldeas* de Terol; casat amb Joana Torrelles.¹⁰¹⁹ Treballà a la cancelleria durant els regnats de Martí I i Ferran I, i fou el principal notari entre els que alçaren acta del compromís i la sentència successòria de Casp, l'any 1412. El 30 de juny del 1418 s'ennoblí, per donació reial dels feus aragonesos de Trasobares (El Aranda) i Tabuena (Campo de Borja), i el delme d'Ontinyent i Biar per a 20 anys, i deposità 14 registres seus a l'Arxiu Reial de Barcelona.¹⁰²⁰ Morí poc abans del 31 de març del 1420.¹⁰²¹

Nicolás no forma part, doncs, de les expedicions mediterrànies del Magnànim. Sí, en canvi, el secretari reial **Francesc d'Arinyo** (València, ?-Tortosa, 29 de desembre del

---

¹⁰¹⁹ NICOLÁS-MINUÉ SÁNCHEZ, Andrés J., Los caballeros villanos. Oligarquía de la extremadura aragonesa, dins *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 17, Saragossa, 2011, ps. 213-238.

¹⁰²⁰ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, El Archivo Real de Barcelona en tiempos de Fernando I de Antequera (1412-1416), dins *Signo. Revista de historia de la cultura escrita*, 12, Alcalá de Henares, 2003, ps. 31-60.

¹⁰²¹ El rei ordenà aquell dia al notari Domingo Agustí que acompanyara la seua viuda de Barcelona a Saragossa, a casa de la seua mare, Juana de Altarriba, viuda de Ramon de Torrelles. Vegeu SALLERAS CLARIÓ, Joaquín, *La baronía de Fraga: su progresiva vinculación a Aragón (1387-1458)*, Tesi doctoral del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2004, n. 259.

1429),¹⁰²² procedent d'una família d'Arcos de las Salinas, prop de Terol, al regne d'Aragó. No era, tanmateix, aragonés de natura, sinó valencià: nat i criat a València. Així ho expressaven en diferents lletres els jurats de dita ciutat. Els edils el tracten afectivament com “nostre valencià”; el tenen per protector dels interessos de “nosaltres, valencians” a la cort i s'indignen quan els consellers de Barcelona intriguen perquè el rei substituïssa Arinyo com a primer secretari per Pere Maragall, “qui és cathalà”.¹⁰²³ Francesc havia entrat d'escrivà de manament a la cancelleria de Martí I, l'any 1406, i fou el secretari predilecte del rei Alfons V del 1419 al 1429. L'acompanyà a l'expedició mediterrània del 1420-1423 i encapçalà legacions diplomàtiques a Venècia, Castella i Navarra. Casat amb Úrsula Claver, filla del jurista i regent de la cancelleria Valentín Claver, morí el 29 de desembre del 1429. La seua era la formació típica d'un notari medieval, sense cap contacte ni influx de l'humanisme italià.¹⁰²⁴ Jerónimo Zurita anota que Arinyo fou ambaixador permanent a Roma mentre estigué el rei Alfons a Nàpols (1421-1423), cosa que el portà a obtenir del papa Martí V les senyories d'Arcos de las Salinas i Arinyo, i diu que “era de quien [el rei] hacía más confianza en todas las cosas importantes de su estado”.¹⁰²⁵ Fou adobat cavaller i conseller reial el 1427. Amic del marquès de Santillana, aprofità per a visitar-lo en febrer del 1426, quan participà amb Berenguer Mercader d'una ambaixada a Castella.¹⁰²⁶ A banda de l'ascens a l'estament militar, consta també que fou senyor –a part de les senyories ja citades– de les viles i llocs catalans i aragonesos de Camarasa; Cubells i Montgai (comprats per 5.000 florins); Calaceit (senyoria compartida amb Joan de Navarra, 1428-1429); Maella i Favara de Matarranya (des del 1428).¹⁰²⁷ Quan el rei el nomenà secretari seu, el 1419, els jurats de la ciutat de València es congratularen perquè afirmaven que era

---

¹⁰²² RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234 (p. 222). Havia dictat testament a Tortosa el 20 de juny del 1429, segurament perquè es trobava ja malament de salut. Vegeu BAYERRI BERTOMEU, Enric, *Historia de Tortosa y su comarca*, Tipogr. d'Algoró i Baiges, Tortosa, 1960, vol. 8, p. 496.

¹⁰²³ Més detalls en RUBIO VELA, Agustín, L'escrivania municipal de València en els segles XIV i XV. Notes i documents, dins *Caplletra*, 15, València, 1993, ps. 127-162 (p. 149).

¹⁰²⁴ Segons RUIZ CALONJA, J., Valor literario..., ps. 205-234 (ps. 221-222); VILALLONGA VIVES, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, p. 27.

¹⁰²⁵ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, ps. 574 (XIII.15) i 579 (XIII.16).

¹⁰²⁶ *Ibidem*, vol. 5, p. 659 (XIII.40).

¹⁰²⁷ Més detalls sobre aquests feus i sobre la successió d'Arinyo en: VALLÈS FORMOSA, Alba, Gaspar d'Arinyo, castellà de Vilanova i la Geltrú, dins *Reembres*, 17, Vilanova i la Geltrú, 1998, ps. 25-26.

“conciudadà” llur.¹⁰²⁸ En efecte, tenia casa a València, tal com consta en un document del 18 de maig del 1429.¹⁰²⁹ En la crònica coneguda com el *Dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, s’afirma d’Arinyo que “havia favor, amor, prosperitat e augmentació [de] gràcies del dit senyor rey [Alfons], que hera admiració; lo qual caygué molt prest, e mort molt cuytada: d’on li vench tanta prosperitat, li vench tant gran adversitat axí presta.”¹⁰³⁰ El reemplaçà com a principal secretari reial, el 1429, el també valencià Joan Olzina.¹⁰³¹

A la mateixa generació d’Arinyo pertanyia el primer tresorer general de tota la Corona d’Aragó **Francesc Sarçola** (1425-1431), valencià, ambaixador a Castella amb Joan Olzina el 1425;¹⁰³² que aprofità la seua posició burocràtica per a enriquir-se i adquirir senyories.¹⁰³³ Carlos López el qualifica despectivament de “voraz”.¹⁰³⁴ Dictà testament el 3 de juliol del 1431 i morí poc després.¹⁰³⁵

* * *

Joan Olzina (la Salzadella, regne de València, ca. 1390-Nàpols, ca. 1465) fou el secretari reial més important i destacat –en termes polítics, diplomàtics i culturals– del regnat d’Alfons el Magnànim.¹⁰³⁶ La família Olzina havia contribuït a repoblar la vila de la Salzadella (el Maestrat) en el segle XIII.¹⁰³⁷ Vers la fi del segle XIV, Domingo

---

¹⁰²⁸ RUBIO VELA, Agustín, *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant*, Gráficas Papallona, València, 2010, p. 21.

¹⁰²⁹ CÁRCEL ORTÍ, María Milagros, Vida y urbanismo en la Valencia del siglo XV. Regesta documental, dins *Miscel·lània de Textos Medievals*, 6, Barcelona, 1992, ps. 255-644 (doc. 1.016). La seua viuda i els tres fills que tenien continuaren vivint a València. Vid. APCCV, Protocol 27.360 (1440-1441), 28 d’octubre del 1440: Úrsula viuda del cavaller i secretari reial difunt Francesc d’Arinyo, manté sota tutela seua un fill menor de 20 anys anomenat Pere.

¹⁰³⁰ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 457.

¹⁰³¹ Segons SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 379.

¹⁰³² ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 632 (XIII.32).

¹⁰³³ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 321, n. 209.

¹⁰³⁴ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Ciudades, nobleza y patrimonio regio en el Reino de Valencia en la época de Alfonso el Magnánimo, dins CLARAMUNT, Salvador (coord.), *XVIII Congrès d’Història de la Corona d’Aragó (Barcelona – Lleida, 2000)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, vol. 2, ps. 497-521 (p. 511).

¹⁰³⁵ FULLANA MIRA, Luis, *Historia de la villa y condado de Cocentaina*, Tipogr. La Industrial, Alcoi, 1920, ps. 239-240.

¹⁰³⁶ En l’Arxiu de la Corona d’Aragó, es conserven registres seus dels anys 1425-1435 i 1441-1458. Vegeu CANELLAS, Beatriz – TORRA, Alberto, *Los registros de la cancellería de Alfonso el Magnánimo*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte – Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Madrid, 2000, p. 51.

¹⁰³⁷ Encara que la primera documentació que se’n té és del 1323 (GUINOT, Enric, *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, 3 i 4, València, 1999, vol. 1, p. 465), els Olzina eren pel 1400 el llinatge millor assentat i més influent de la localitat. Des de la Salzadella, els Olzina havien passat a pobles circumveïns, com ara Traiguera, d’on era oriünda una saga d’argenters Olzina del segle XV. Vegeu BORNOL, Montserrat, La creu dels Sants Màrtirs de Cardona

Olzina d'Antoni exercia allí d'escrivà i síndic del consell vilatà.¹⁰³⁸ El secundogènit d'aquest Domingo, de nom Joan, és el personatge que ens ocupa. Es traslladà a València per a aprendre l'ofici d'escrivent a ca un parent –potser un germà del pare– anomenat Pere Olzina, el qual era secretari de la cancelleria reial des de temps de Joan I; si més no, des del 1392.¹⁰³⁹ Les recerques de Josep Miralles en els llibres *juradescs* de la Salzadella (anys 1413-1423), permeten constatar com el jove Joan, resident a València i vinculat després a l'escrivania reial (1420), oficiava eventualment d'escrivà a la seua terra natal.¹⁰⁴⁰ Era notari –i, per tant, major de 25 anys– almenys des del 6 d'abril del 1416,¹⁰⁴¹ però durant tota la seua vida conservà lligams familiars i vincles econòmics amb el Maestrat. En una lletra dels jurats de València del 27 de març del 1453, per posar un cas, hom parla d'un bestiar de la Salzadella que era propietat en part de “l'honorable mossén Johan Olzina, conseller e secretari del senyor rey, conciuatà nostre”.¹⁰⁴²

Des del 1416 fins al 1430, el rei Alfons es mantingué molt vinculat a València, on tingué cort i palau. L'escrivà Joan es casà en aquesta ciutat amb Caterina Garcia i Martorell, neboda del canonge de la Seu de València Francesc Martorell (+1429). L'eclesiàstic era germà del mercader i “promovedor de negocis de la cort” Joan Martorell,¹⁰⁴³ hàbil mercader, ambaixador del rei davant el soldà nazarí de Granada,¹⁰⁴⁴

(1420-1427), dins *El Butlletí. Amics de l'art romànic del Bages*, 160, Manresa, abril-juny 2010, ps. 3-7. En principi, aquests Olzina no tenen res a veure –genealògicament parlant– amb els Olzina de Berga (Catalunya), que, durant els segles XIII al XV serviren fidelment els barons de Pinós. Vegeu SERRA VILARÓ, Joan, *Baronies de Pinós i Mataplana*, Balmes, Barcelona, 1930, vol. 1, ps. 91, 164, 201 i 349. Malgrat que RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234, suposara que el secretari era “fill d'un mercader de Berga” (p.222).

¹⁰³⁸ Joan tenia dos germans anomenats Domingo, el major, i Bonanat, el menor. Aquest segon era alcaid “del Port” (Puertomingalvo, Aragó) segons es llig en APCCV, Protocols de Joan Beneyto, 27 d'abril del 1445, citat per FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463 (p. 449).

¹⁰³⁹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 266.

¹⁰⁴⁰ MIRALLES SALES, Josep, Joan Olzina, dins *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 2, Benicarló, abril-juny 1983, ps. 57-70; MIRALLES SALES, Josep, Joan Olzina: notario, político y escritor, *La Salzadella en festes patronals*, La Salzadella, 1997, s. p.

¹⁰⁴¹ FERRANDO, A., Joan Olzina..., p. 449.

¹⁰⁴² Citat per COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Rampellament*, terme de ramaderia, dins *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003, ps. 311-319 (p. 354).

¹⁰⁴³ Com també detenia el mateix ofici el germà canonge. Vegeu LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 3. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1429-1444)*, Eds. 3 i 4 – Institut Internacional d'Estudis Borgians, València, 2005, p. 43.

i pare del futur secretari reial Francesc Martorell. El fet que aquest fóra cosí germà de la muller de Joan Olzina, explica algunes coses. Per exemple, la via d'entrada d'Olzina a la cancelleria reial, el 1420, quan el rei s'embarcà en el seu primer periple mediterrani.¹⁰⁴⁵ Joan no sols hi participà, sinó que ho féu –a partir de la darrerria del 1422¹⁰⁴⁶– en condició ja de secretari reial: un ràpid ascens burocràtic en temps de guerra, doncs. També en relació amb els Martorell de la cort, observem que el testament del canonge Martorell (3 d'agost del 1429) el redactà el lloctinent de protonotari Ramon Batlle (l'oficial que contractava i remunerava el personal de cancelleria) i que hi figuren de marmessors Joan Martorell, pare del futur secretari Francesc, i “*Johannem Olzinam, secretarium domini regis*”.¹⁰⁴⁷ Tot plegat, explica la protecció oferida per Olzina a Martorell dins la cancelleria i l'excel·lent relació d'amistat que mantenien ambdós a Nàpols, si fem cas de la correspondència particular entre dit Francesc i Antonio Beccadelli.¹⁰⁴⁸ Caterina Garcia i Martorell, procuradora dels béns i interessos familiars en nom del marit des del 1432,¹⁰⁴⁹ residia encara a València vint anys després, pel 1452. La vinculació afectiva d'Olzina a aquesta ciutat –similar a la que tenia Arnau Fonolleda amb Barcelona, d'on procedia la seua família– es manifesta en diferents escrits dels anys 1423, 1431 o 1443. Es tracta de lletres missives on els jurats el consideren “special protector” dels seus interessos a la cort i afavoridor de “nostres valencians” a Nàpols. Fins al punt de declarar afalagadorament que València “ha viscut, viu e reposa sots ombra vostra, e tota sa sperança del beneffici e reparació de aquella sta en vostra ajuda.”¹⁰⁵⁰

---

¹⁰⁴⁴ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documentos per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, ps. 5^a, 5b, 10, 14, 72, 73 et passim.

¹⁰⁴⁵ Els primers escrits de cancelleria signats per ell són del 1421, però és lògic pensar que embarcà amb la resta de la cort l'any precedent.

¹⁰⁴⁶ RUIZ CALONJA, J., Valor literario..., p. 222; SEVILLANO COLOM, Francisco, Cancillerías de Fernando I y de Alfonso V, dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 35, Madrid, 1965, ps. 169-216 (p. 196).

¹⁰⁴⁷ AHCB, Arxiu notarial, III.1, plec de testaments, 1425-1429; citat per TORRÓ TORRENT, Jaume, Els darrers anys de Joanot Martorell, o En defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, vol. 2, ps. 573-600 (p. 588, n. 36).

¹⁰⁴⁸ Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 244-245; RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (ps. 359-360).

¹⁰⁴⁹ Segons FERRANDO, A., Joan Olzina..., p. 450.

¹⁰⁵⁰ Més detalls en RUBIO VELA, Agustín, L'escribania municipal de València en els segles XIV i XV. Notes i documents, dins *Caplletra*, 15, València, 1993, ps. 127-162 (ps. 151-152); FERRANDO, A., Joan Olzina..., ps. 453-454.

No sols tenia bona relació el jove Joan Olzina amb els Martorell burgesos i curials de València, com s'ha vist, sinó també amb el clan familiar dels Suau-Pujades, on destacava el cavaller i futur tresorer general de la Corona d'Aragó, Mateu Pujades. Aquest era casat des del 1421 amb Joana Suau, germana de l'opulent ciutadà i financer Manuel Suau, un pròcer tenia excel·lents contactes en la cort i que dirigí homes d'armes, com el seu cunyat Mateu, en la guerra de Castella (1429-1430).¹⁰⁵¹ El 1422, el mestre racional del regne demanà comptes al canonge Martorell (l'oncle de la muller d'Olzina) i als seus socis Joan Suau i Joan Pujades, sobre l'administració que portaven dels drets de la Cambra apostòlica. Els interrogats indicaren que per a aclarir-ho tot calia demanar “a Nàpols per açò, en Johan Olzina, notari, qui fon lur scrivà, e ha regits los dits comptes, a fi que aquell reportàs les cauteles demanades”.¹⁰⁵² I és que l'administrador es trobava ara servint el rei dellà la mar. El serví després, així mateix, en la cort establida al Palau valencià del Real, a partir de gener del 1424.

Al retorn de la campanya bèl·lica, havia rebut Joan Olzina 300 florins d'or pels serveis prestats (1423).¹⁰⁵³ En la casa que posseïa el secretari a la ciutat de València, foren depositades provisionalment, el 31 de gener del 1424, les cadenes del port de Marsella que el rei havia portat a dita ciutat com a botí de guerra.¹⁰⁵⁴ Actualment, s'exhibeixen a la capella del Sant Calze de la Seu. Participà Olzina l'any 1425 en una ambaixada a la cort de Castella, en companyia del tresorer general Francesc Sarçola, per a tractar de l'alliberament de l'infant Enric.¹⁰⁵⁵ Per mediació del mateix Sarçola, procurador general de la reina Violant de Bar, viuda de Joan I i senyora de la vila i baronia de Cocentaina, Olzina obtingué (30 de juliol del 1426) la jurisdicció civil i criminal dels llocs d'Alcosser de Planes i el Rafal (terme de Cocentaina).¹⁰⁵⁶ Aquesta possessió –i font d'ingressos– seria confirmada per la mateixa Violant de Bar al palau de Bellesguard, el 24 d'octubre del 1429.¹⁰⁵⁷ L'any 1427 efectuà Joan Olzina una nova

---

¹⁰⁵¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 153-154.

¹⁰⁵² Citat per FERRANDO, A., *Johan Olzina...*, ps. 449-450.

¹⁰⁵³ ARV, Cancelleria reial, 454, f. 102, citat per JORDÀ SANCHIS, J., *Lletraferits casolans...*, p. 241.

¹⁰⁵⁴ MIRALLES SALES, Josep, *Joan Olzina: notario...*, *op. cit.* En el Llibre d'obres de la Seu de València consta que fou portada “ab un carro la cadena del port de Marsella, de casa del secretari del senyor rey a la Seu”.

¹⁰⁵⁵ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 632 (XIII.32).

¹⁰⁵⁶ ARV, Cancelleria reial, reg. 394, f. 100v, citat per FERRANDO, A., *Joan Olzina...*, p. 450.

¹⁰⁵⁷ FULLANA MIRA, Luis, *Historia de la villa y condado de Cocentaina*, Tipogr. La Industrial, Alcoi, 1920, ps. 239-240. En morir la reina, el 1431, el feu de Cocentaina fou expropiat per la corona a la carismàtica Violant d'Aragó, filla de Violant de Bar (i també reina de Nàpols i matriarca dels Anjou de

ambaixada a Toro, on es trobava llavors el rei Joan II de Castella,¹⁰⁵⁸ i el 1428 consta com un dels dos secretaris custodis del *segell secret* d'Alfons V.¹⁰⁵⁹ L'any 1429, al Palau Reial de Barcelona, el secretari atengué l'ambaixador del rei de França que demanava auxili al rei d'Aragó contra els anglesos. A canvi, es mostrava disposat a reconèixer-li drets jurisdiccional "històrics" sobre territoris d'Occitània antigament posseïts pel casal de Barcelona.¹⁰⁶⁰ El 29 de desembre del 1429 traspassà el veterà i principal secretari Francesc d'Arinyo, i Joan Olzina ocupà poc després (en gener del 1430) la plaça vacant de primer secretari reial.¹⁰⁶¹ El segon secretari, i custodi també del segell secret per defunció d'Arinyo, era el català Arnau Fonolleda.

Residia Olzina en una casa llogada a Barcelona¹⁰⁶² pel 1431, quan el llibreter Guillem Sacoma féu venda en públic encant dels llibres del difunt teòleg Felip de Malla. Joan, que apreciava ja els clàssics antics, aprofità l'avinentesa per a adquirir un llibre *De Catiliane coniuratione* de Sal·lusti.¹⁰⁶³ S'estava preparant aleshores l'armada reial que salparia de Catalunya en maig del 1432. Durant l'estiu tingué lloc la campanya de Gerba contra el rei de Tunis, durant la qual destacà Olzina com a bon organitzador. Així ho testimonien l'humanista llombard Guiniforte Barzizza¹⁰⁶⁴ i el cronista valencià de la cort de Nàpols, Gaspar Pelegrí.¹⁰⁶⁵ Redactà per aquell temps importants instruccions diplomàtiques als ambaixadors que partien cap a Milà, Roma, Sicília, l'Imperi, Castella, Gènova, etc.¹⁰⁶⁶ Abandonà Joan la cort de Sicília en l'estol que fou derrotat a la mar de

---

Provença, enemics acèrrims d'Alfons V), la qual continuava reclamant-lo al seu parent llunyà el rei d'Aragó encara pel 1442.

¹⁰⁵⁸ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, ps. 668-669 (XIII.42).

¹⁰⁵⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 266-267. Ell i Arinyo eren, de fet, els dos secretaris més pròxims al rei pels anys 1422-1429, com ho constata SEVILLANO COLOM, F., *Cancillerías de Fernando I...*, p. 196.

¹⁰⁶⁰ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, ps. 692-695 (XIII.49).

¹⁰⁶¹ RUIZ CALONJA, J., *Valor literario...*, p. 223.

¹⁰⁶² El rei insistí el 16 de març del 1431 (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.581, f. 92) a Agnès de Gualbes perquè llogara a Olzina una casa que posseïa al carrer dels Cofres, "com hajam necessari tenir lo secretari, per son ofici, prop nostre palau". Citat per FERRANDO, A., *Joan Olzina...*, p. 450.

¹⁰⁶³ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 293; IGLESIAS FONSECA, J. Antoni, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (1396-1475)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2008, ed. electrònica <<http://ddd.uab.cat/pub/tesis/>>, ps. 75 i 123-124, i el núm. 141 de l'apèndix.

¹⁰⁶⁴ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 176.

¹⁰⁶⁵ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo ("Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi", 3), Roma, 2012, ps. 136-137 i 158-160.

¹⁰⁶⁶ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 505-542.

Ponça (5-6 d'agost del 1435) i caigué presoner dels genovesos. Així ho recullen les fonts coetànies: “Johan Olzina, secretari; mossén Antoni Olzina, son nabot (...); misser Jacme Palagrí, qui après fonch vicecanceller; mossén Francesch Martorell, qui après fonch secretari del rey...” i així, altres buròcrates captius.¹⁰⁶⁷ Durant la batalla, Olzina es trobava en companyia del germà d'Alfons, el rei Joan de Navarra, al qual acompanyà de Gènova a Milà, on arribaren el 26 de setembre del 1435.¹⁰⁶⁸ Allí es trobava ja el rei Alfons. Participà Olzina, doncs, en les negociacions entre aquest i Filippo Maria Visconti, i redactà (8 d'octubre del 1435) el tractat secret per mitjà del qual el rei d'Aragó i el duc de Milà esdevingueren aliats i companys d'aventura.¹⁰⁶⁹

L'any 1436 s'establí a Gaeta, amb la resta de la cort¹⁰⁷⁰ i aconseguí urgentment draps de llana catalans –solien arribar-ne de Solsona– per a pagar amb ells les tropes del príncep *condottiero* de Tàrent, Giovan Antonio Orsini-Del Balzo, el principal aliats napolità del rei d'Aragó.¹⁰⁷¹ A continuació, el rei Alfons V envià Olzina a Sicília, en un moment crític de la guerra de conquesta de Nàpols (1435-1443), acompanyat per Nicolò Speciale, per a recaptar fons, “com aquesta necessitat sia major de totes les altres que jamás sien stades” (29 d'abril del 1437).¹⁰⁷² Visità després Olzina els regnes occidentals per tal d'assessorar en corts la reina Maria i obtenir nous recursos financers. Només desembarcar, la reina l'afanyava a venir al seu costat (11 de setembre del 1438): “No solament sens fre vos aturats, mas encara, ab molts parells d'esperons, no us volets moure.”¹⁰⁷³ Entre les comeses que tenia encarregades Olzina, hi havia les d'alienar feus i jurisdiccions del patrimoni reial;¹⁰⁷⁴ vendre les heretats familiars que el rei Trastàmara posseïa encara a Castella (instruccions del 3 desembre del 1438), o noliejar sal d'Eivissa i, si li era possible, “metre aquella en Gènova o en la Ribera” lligur; se suposa que

---

¹⁰⁶⁷ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 29, p. 101. Vegeu també MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 195.

¹⁰⁶⁸ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 258.

¹⁰⁶⁹ BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288 (p. 51).

¹⁰⁷⁰ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 267.

¹⁰⁷¹ *Ibidem*, p. 323.

¹⁰⁷² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.695, f. 65, citat per RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 280, n. 31.

¹⁰⁷³ ACA, Cancelleria reial, reg. 3.177, f. 71v, citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Intentant veure de prop Alfons el Magnànim*, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, Madrid, 1968; separata de Martínez Ferrando, *archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Madrid, 1968, ps. 439-450 (ps. 440-441).

¹⁰⁷⁴ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 293.

recorrent als serveis dels barcelonins Junyent o altres catalans que operaven des de dites salines.¹⁰⁷⁵ Segurament, es pretenia proveir de sal des d'allí la Llombardia, ja que Olzina obtingué un títol de secretari imperial, amb el qual se l'autoritzà després (22 de març del 1440) a estendre actes notariais vàlids per al ducat de Milà.¹⁰⁷⁶

Pel que fa a l'oferta de feus que llançava la corona, Olzina administrava des de feia pocs mesos la senyoria de Terme (Sicília, prop de Messina). Obtingué després del rei la possibilitat de permutar-la per un feu econòmicament més lucratiu o interessant: la baronia aragonesa de Huesa (del Común), Muniesa i Segura (de los Baños), prop de Terol (17 de desembre del 1438). La permuta exigia el compromís d'Olzina d'abonar 34.000 florins d'or al tresor reial; compromís que no pogué afrontar finalment i que hagué de rescindir el 1455. Es tractava de terres habitades majoritàriament per ramaders musulmans. La senyoria havia sigut confiscada al comte Frederic de Luna (1430) i cedida un temps (1431-1438) a Diego Gómez de Sandoval, comte de Castro (i de Dénia des del 1431). Durant els anys subsegüents, els conflictes seran constants entre l'administració del feu i els vassalls, desitjosos de tornar al patrimoni regi.¹⁰⁷⁷ Els litigis per aquesta causa, solapats als de la batlia de Terol, portaran el secretari reial a la fallida econòmica pel 1453, com més avant comentarem. El 1455, el rei afavorí la transferència de drets d'Olzina a Pedro de Urrea, arquebisbe de Tarragona, i afloraren aleshores múltiples irregularitats i abusos.¹⁰⁷⁸ Amb l'entronització de Joan II d'Aragó (1458), Olzina perdé tots els seus drets i s'encetà poc després (1459) un procés de reintegració de la baronia a la corona, recolzat pel monarca.¹⁰⁷⁹

Pel 1439, el secretari Olzina es trobava a Aragó al costat de la reina;¹⁰⁸⁰ moment que aprofitaria per a consolidar-se en l'ofici vitalici de batle de la comunitat de *las Aldeas* de Terol, una lucrativa comesa (sa muller cobrà 3.000 sous jaquesos el 15 de maig del 1436 per l'estipendi anual de la batlia) per a la qual necessitava “naturalitzar-se” com aragonés. Potser ho aconseguí després d'un contenciós que encara durava el

---

¹⁰⁷⁵ Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.695, fs. 133-137, citat per DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 194. Vegeu també RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 267.

¹⁰⁷⁶ Biblioteca Ambrosiana de Milà, Pergamins, núm. 9.021.

¹⁰⁷⁷ Vegeu UBIETO, Antonio, *Historia de Aragón. Los pueblos y los despoblados*, Anubar Ediciones, Saragossa, 1985, vol. 2, p. 663; FERRANDO, A., Joan Olzina..., ps. 451-452.

¹⁰⁷⁸ Sobre aquestes inversions i problemes, vegeu RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 268-269; FERRANDO, A., Joan Olzina..., p. 452.

¹⁰⁷⁹ UBIETO, Antonio, *Historia de Aragón. Los pueblos y los despoblados*, Anubar Ediciones, Saragossa, 1985, vol. 2, p. 633.

¹⁰⁸⁰ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 187 (XIV.52).

1453, quan el rei intervingué en favor seu. El 6 de gener del 1458 se'l nomena com a batle. Així que la intervenció reial degué ser decisiva.¹⁰⁸¹ L'any 1440, es trobava Joan assessorant la reina en les corts catalanes de Lleida. La sobirana lloctinent l'havia esperat amb impaciència, ja que s'havia retardat per estar malalt. Li escrigué (6 d'abril) manant-li que “si sots descalç, no us esperets calçar” i que la malaltia no era cap excusa per a viatjar de València a Lleida: “Veniu en carro!”¹⁰⁸² Maria confiava en Joan com a missatger més directe de la voluntat reial, per a fer front a les reticències dels catalans: “regonegudes les instruccions, sens la vostra viva veu no-n poríem bonament fer. E, axí, veniu si us volets”, li ordenava l'abandonada i quasi viuda regina.¹⁰⁸³

Tornà el secretari Olzina de Barcelona a Nàpols en octubre del 1440 i contribuí amb diners propis a finançar tropes.¹⁰⁸⁴ Potser aquest moment coincidí amb el seu adobament honorífic com a cavaller (un títol que compartia amb Arinyo, Fonolleda, Martorell i la resta de grans secretaris “ennoblits”). De fet, en la documentació del 1441 en avant apareix amb títol de *mossén*.¹⁰⁸⁵ Durant l'assalt a Biccari (la Pulla, juliol del 1441), el rei encarregà a Joan la custòdia de les dones recloses dins l'església per a evitar els possibles abusos que pogueren cometre els soldats. Ho recorda l'humanista Antonio Beccadelli que el nomena com “*Ioani Olzine, viro amplissimo*” en la seua obra *De dictis et factis Alphonsi regis* (1455).¹⁰⁸⁶ Després del triomf napolità del rei (26 de febrer del 1443), Joan oficià de mestre de cerimònies del parlament “fundacional” que tingué el nou sobirà de Nàpols amb els grans barons del reialme.¹⁰⁸⁷ Renovat el pacte feudovassallàtic, arribà l'hora de negociar –ho féu personalment Olzina, amb el protonotari apostòlic Alonso de Covarrubias– l'acord de Terracina entre el rei d'Aragó i l'Església (14 de juny del 1443); més la butlla per mitjà de la qual el papa Eugeni IV legitimà l'ascens d'Alfons I al tron de les Dues Sicílies (14 de juliol). En la reunió de Terracina on es redactaren els capítols de la pau, sols hi eren presents el rei Alfons, assessorat per Olzina, i el cardenal Ludovico Scarampo, patriarca d'Aquileia i general

---

¹⁰⁸¹ Vegeu FERRANDO, A., Joan Olzina..., p. 451.

¹⁰⁸² ACA, Cancelleria reial, reg. 3.177, fs. 133v-140, citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 239.

¹⁰⁸³ ACA, Cancelleria reial, reg. 3.177, fs. 133r/v, citat per FERRANDO, A., Joan Olzina..., p. 450.

¹⁰⁸⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 267.

¹⁰⁸⁵ Sobre aquesta qüestió, vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Només hi ha un Joan Martorell documental amb el nom de Joanot (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela, amb unes notes sobre Manuel de Rajadell), dins *Tirant*, 15, València, 2012, ps. 19-32 (p. 25, n. 13).

¹⁰⁸⁶ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990 (ps. 152-153).

¹⁰⁸⁷ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 158.

dels exèrcits de la Santa Seu, assessorat pel jurista castellà.¹⁰⁸⁸ En conjunt, les reunions negociadores que portaren a segellar la inaudita aliança entre Aragó i l'Església, es prolongaren des del 5 d'abril fins al 13 de desembre del 1443.¹⁰⁸⁹ Obtinguda la pau amb Roma, la república genovesa proposà fer-se aliada i “vassalla” del rei de Nàpols. Joan Olzina, el jurista sicilià Battista Platamone i el cavaller valencià Llop Ximenes d'Urrea viatjaren a Gènova per a negociar l'acord, entre d'altres, amb l'humanista Bartolomeo Facio. De restultes d'aquestes negociacions, se signà el “vassallatge” de Gènova, el 17 d'abril del 1444.¹⁰⁹⁰ Els èxits diplomàtics feren que el Magnànim situara Olzina i Martorell, pel que fa al grau de confiança, per damunt de la resta de secretaris reials, segons un escrit del 1445; literalment: “*in super aliis secretariis et scribis nostris quibuscumque*”.¹⁰⁹¹ En gener del 1445, el secretari reial escrigué a València exigint als canonges que respectaren l'adjudicació a ell pel papa (el 1442) del càrrec d'administrador de les almoines de la catedral.¹⁰⁹²

El de la Salzadella demostrava el seu nepotisme afavorint dos nebots que l'acompanyaven des de feia anys: Antoni –l'adolescent presoner de Ponça– i Nicolau. **Antoni Olzina**, fill de Bonanat (germà del secretari reial), obtingué plaça d'escrivà de ració, subordinat a la tresoreria reial¹⁰⁹³ de Mateu Pujades (1441-1452), i fou després cavaller de Sant Jaume, cambrer de la cort, corsari i capità de galeres (dècada del 1450).¹⁰⁹⁴ L'altre parent, **Nicolau Olzina**, apareix ja en escrits dels anys 1445-1447, com a cavaller i home d'armes integrat en l'esquadra reial. Tanmateix, desapareix després de la relació de militars, perquè estudià dret i esdevingué conseller de la Vicaria. Des del 1469, era *regent* del mateix organisme de govern napolità. Se l'ha identificat amb l'*Ulzina reggente* català al qual dedicà un relat del seu *Novellino* l'escriptor satíric Masuccio Salernitano.¹⁰⁹⁵ Pels anys 1441-1442, es criava a la cort,

---

¹⁰⁸⁸ GIANNONE, Pietro, *Istoria civile del Regno di Napoli*, Nàpols, 1821, p. 155.

¹⁰⁸⁹ Segons ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 279-280 (XV.18).

¹⁰⁹⁰ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 362-365; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 297 (XV.24).

¹⁰⁹¹ RUIZ CALONJA, J., Apèndix, ps. 356-363.

¹⁰⁹² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 210.

¹⁰⁹³ SENATORE, Francesco, Cedole e cedole di tesoreria. Note documentarie e linguistiche sull'amministrazione aragonesa nel Quattrocento, dins *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 2, 2012, ps. 127-156 (ps. 151-152).

¹⁰⁹⁴ MIRALLES SALES, Josep, Antonio Olzina, dins *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 40, Benicarló, octubre-desembre 1992, ps. 4-6. D'aquest personatge tractarem amb major deteniment en el capítol que dediquem als cavallers.

¹⁰⁹⁵ DE FORTIS, Filippo, *Raccolta delle vite, e famiglie degli uomini illustri del regno di Napoli per il governo politico*, ed. a cura de Ludovico Antonio MURATORI, Tipogr. de Marco Sessa, Milà, 1755, p. 124 : “Nicolò Olzina, catalano.- De consigliere passò a reggente della G. C. de la Vicaria nel 1469.” La

educat sota tutela del pare, el fill homònim del secretari, Joanot Olzina i Garcia,¹⁰⁹⁶ home d'armes al servei d'Alfons I (1446-1447)¹⁰⁹⁷ i el duc Ferran (1452-1454).¹⁰⁹⁸ Aquests i altres parents habitarien el palau que el secretari havia adquirit a l'aristocràtic *seggio* di Nido de la ciutat de Nàpols, un edifici que –llogat per la corona per 80 ducats anuals– serví de seu en la dècada del 1450 per a la tresoreria general.¹⁰⁹⁹

L'11 de març del 1446, el rei Alfons escrigué al secretari Olzina, que es trobava de viatge cap a Gènova.¹¹⁰⁰ Comandava sis galeres d'homes d'armes destinades a protegir la Ligúria –porta d'entrada a la Llombardia– front a l'amenaça d'una invasió francoangevina.¹¹⁰¹ Les tropes les comandava Ramon d'Ortafà i les pagava l'ambaixador d'Aragó a Milà, Enyego d'Àvalos, amb diners del duc Filippo Maria Visconti (1446-1447). En tornar del viatge, el rei constituí a Nàpols (octubre del 1446) un triumvirat de valencians (el secretari Joan Olzina, per als afers civils; el cavaller Ximén-Peres de Corella per als militars, i el tresorer Mateu Pujades, per als econòmics) encarregat de tutelar i assessorar el jove príncep Ferran, que romania a Nàpols de regent del regne en absència del pare.¹¹⁰² Alfons I havia decidit encapçalar llavors la campanya centreitaliana (novembre del 1446-novembre del 1448). Urgit de diners quan es proposava envair la Toscana, el 10 de setembre del 1447 el rei Alfons li disposà que Corella i Olzina es desplaçaren de Nàpols a Roma i obtingueren recursos de l'Església per a pagar la *condotta* d'armes acordada amb Sigismondo Pandolfo Malatesta.¹¹⁰³ El mateix any, Olzina havia obtingut la sinecura d'*actorum notarius* de la Sommaria, amb estipendi anual de 300 ducats (50 onces d'or) i una paga molt menor per a l'escrivent-arxiver que s'ocupava realment de l'oficina. Pel 1452 oficiava també el secretari de lloctinent del canceller.¹¹⁰⁴ Fins aleshores s'havia ocupat Joan Olzina dels principals

---

identificació d'aquest amb el dedicatari, la proporciona, en nota a peu de pàgina, l'editor de MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino, nell'edizione di Luigi Settembrini*, a cura de Salvatore SILVANO NIGRO, Rizzoli ("Classici") Milà, 1990.

¹⁰⁹⁶ SABBADINI, Remigio, Notizie sulla vita e gli scritti di alcuni dotti umanisti del secolo XV raccolte da codici italiani (II), dins *Giornale storico della Letteratura italiana*, 6, Torí, 1885, ps. 119-168 (p. 166).

¹⁰⁹⁷ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 26.

¹⁰⁹⁸ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 379.

¹⁰⁹⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 211, n. 46. A l'entresòl s'instal·là també un magatzem per al vestuari del rei.

¹¹⁰⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 101.

¹¹⁰¹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 359.

¹¹⁰² Ferran era lloctinent general del regne napolità, oficialment, des de juny del 1442. Vegeu RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 122 i 267.

¹¹⁰³ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 383 (XV.49).

¹¹⁰⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 235 (n. 171) i 268.

afers diplomàtics i d'estat, però a partir del 1453 començarà allò que Ryder denomina "l'eclipsi" del secretari, en benefici d'altres com Fonolleda o Martorell.

Les pèssimes inversions de Joan Olzina en baronies i oficis reials sotmesos a controvèrsia judicial, l'havien endeutat considerablement. Sa muller, Caterina, resident a València, reconeixia el 3 d'octubre del 1453 que, "havent mester una gran quantitat de diners" el marit, n'hagué d'amprar de diversos amics.¹¹⁰⁵ El 1454 el Magnànim envià Alfons a València, amb comeses oficials,¹¹⁰⁶ però segurament també per veure si solucionava els afers que tenia pendants als regnes occidentals. El monarca, d'altra banda, afavorí la transferència dels drets d'Olzina a l'arquebisbe de Tarragona, Pedro-Ximénez de Urrea, resident a la cúria romana (10 de setembre del 1455). El prelat es comprometé a tornar a Olzina els 34.000 florins d'or invertits a Huesa, i aportar uns altres 4.000 florins al tresor reial per tal d'accedir a l'administració de la baronia.¹¹⁰⁷ Ara bé, les coses es complicaren amb això per a Olzina, ja que Jaume de Pelaia, procurador fiscal del *Consilium Pecuniae* (organisme fiscalitzador de les concessions patrimonials i jurisdiccionals de la corona) detectà les irregularitats comeses en la gestió del feu. Acusà el secretari de suborn i amenaces; maltractament de vassalls i negligència en la tinença de Huesa, Muniesa i Segura, i malversació en la despesa del viatge. Un nou desplaçament d'Olzina a València per aquesta causa (1456) conclougué amb una "fugida" a Nàpols del secretari (juliol del 1457), quan se li reclamaven judicialment grans sumes de diners. Joan de Navarra, lloctinent per Alfons el Magnànim de València i Aragó, ordenà el sobreseïment d'alguna causa a petició del germà. L'excusa oficial era que Joan Olzina havia de partir urgentment cap a Nàpols "*ad dicte regie maiestatis servicia*" (26 de juny).¹¹⁰⁸ Alfons V impedí llavors el processament directe del seu fidel servidor, fent ús de cloendes documentals autògrafes i arbitràries, del tipus "Yo he leído la presente e plázeme que así se faga" (10 de setembre).¹¹⁰⁹ Disposà, per missiva adreçada al germà (29 d'octubre del 1457), que s'investigaren els afers més detingudament. El Magnànim morí abans que concloguera la "dilatada" indagació i Olzina, segons Ryder, "terminó su carrera con la sombra de la sospecha encima".¹¹¹⁰

---

¹¹⁰⁵ ARV, Justícia civil de València, 3.756, mà 22, f. 24v, citat per FERRANDO, A., Joan Olzina..., p. 452.

¹¹⁰⁶ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 267.

¹¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 268.

¹¹⁰⁸ ARV, Cancelleria reial, reg. 278, f. 57r, citat per FERRANDO, A., Joan Olzina..., p. 452.

¹¹⁰⁹ ARV, Cancelleria reial, reg. 259, fs. 101r-101v, citat *ibidem*.

¹¹¹⁰ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 269.

Tot i que consta entre els marmessors de la darrera voluntat del rei Alfons,¹¹¹¹ perdut per defunció s'aquest el favor reial, Olzina hagué de resignar la batlia de les *aldees* de Terol, en virtut d'un nou fur que havia sigut aprovat a Aragó (13-27 de setembre del 1458). Pel 1459, finalment, s'hi afegiren unes reclamacions dels Sandoval relatives a la gestió de la baronia aragonesa de Huesa, Muniesa i Segura.¹¹¹²

Les complicacions judicials i pecuniàries no apartaren el secretari Olzina de la primera línia de la política d'estat en la primeria del regnat de Ferran I el Vell. L'any 1459, des de Nàpols, el de la Salzadella elegí el notari Joan Beneito, secretari de Joan II d'Aragó, perquè exercira de procurador seu a València.¹¹¹³ Ara bé, l'any 1460, Olzina fou relegat a un segon plànol –una mena de retir obligat–, quan Antonello Petrucci, que ell mateix havia tutelat des de l'adolescència, ocupà el lloc de primer secretari de Ferran, amb recompenses econòmiques, privilegis i fins i tot un comtat, el de Policastro.¹¹¹⁴ El rei d'Aragó s'interessà perquè l'ancià secretari fóra cambrer a Castel Nuovo, en una lletra remesa al seu nebot, el sobirà de Nàpols, el 1464. És l'última notícia que es té de Joan Olzina, el qual moriria segurament aquell any o el següent, 1465.¹¹¹⁵

El principal hereu del patrimoni del secretari fou el seu fill homònim, Joanot o **Joan Olzina menor**, que s'educava en gramàtica al costat del pare (1441-1442)¹¹¹⁶ per incorporar-se després com a cavaller (novembre del 1446) a l'exèrcit reial de la campanya centreitaliana (1446-1448).¹¹¹⁷ Traslladat a València després, al costat de la mare, es casà amb Beatriu de Vallterra. El 21 d'abril del 1452 se'l menciona residint a València: “*Nos, Johannes Olzina, miles, habitator Valencie, dierum minor, et Caterina, uxor honorabilis Johannis Olzine, militis, regii secretarii...*”¹¹¹⁸ Però en anys successius

---

¹¹¹¹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2, annex 33, ps. 257-262.

¹¹¹² ESCARTÍ, Vicent-Josep, Els capítols de nomenament de Joanot Martorell com a procurador del comtat de Dènia. Una aportació a la controvertida identitat de l'autor del *Tirant*, dins *Estudis romànics*, 34, Barcelona, 2012, ps. 389-403.

¹¹¹³ FERRANDO, A., Joan Olzina..., p. 453.

¹¹¹⁴ PORZIO, Camillo, *La congiura de' baroni del Regno di Napoli contra il Re Ferdinando I*, Tipogr. de Gaetano Nobile, Nàpols, 1859, p. 219.

¹¹¹⁵ Segons FERRANDO, A., Joan Olzina..., p. 453.

¹¹¹⁶ SABBADINI, R., Notizie sulla vita..., p. 166.

¹¹¹⁷ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 379.

¹¹¹⁸ APCCV, Protocols d'Ambròs Alegret, núm. 1.107, València, 21 d'abril del 1452, citat per TORRÓ TORRENT, Jaume, Només hi ha un Joan Martorell documental amb el nom de Joanot (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela, amb unes notes sobre Manuel de Rajadell), dins *Tirant*, 15, València, 2012, ps. 19-32 (p. 25, n. 13).

combat al costat del duc de Calàbria, en la campanya de la Toscana (1452-1454).¹¹¹⁹ El 18 d'agost del 1456, desplaçat de nou a la Península Ibèrica, prengué possessió personal a dels drets senyorials de la baronia de Huesa, en qualitat de procurador del pare.¹¹²⁰ Sembla que després tornà a Nàpols a servir en camp de batalla el rei Ferran I; encara pel 1474: se li pagaren aleshores 2.140 ducats 3 tarins en forma de draps per a repartir a la tropa “per la emprestança de la gent d’armes”.¹¹²¹ Pels anys 1474-1475, acompanyà el príncep Frederic de Nàpols en el viatge que aquest efectuà a la cort de Borgonya.¹¹²² Joan Olzina júnior procreà un tercer Joanot o Joan Olzina i de Vallterra, nét del secretari i casat amb Juana Fernández de Heredia. Es tracta de l’iniciador de la saga dels Olzina barons de Planes, al sud del regne de València (1497-1554).¹¹²³

Pel que fa a les afeccions literàries del secretari reial Joan Olzina, és ben coneguda la seua tasca de principal afavoridor –al si de la cort napolitana– dels humanistes italians que servien el rei d’Aragó. En la primavera del 1432, quan el llombard Guiniforte Barzizza visità la cort d’Alfons V a Barcelona, Olzina travà amistat amb ell. Participaren ensems de la campanya de Gerba i a Sicília.¹¹²⁴ Traslladat després a Milà, Barzizza, a part d’elogiar Joan per la seua actuació en una crònica de la guerra contra el rei de Tunis, li escrigué el 1434 per a defensar l’honorabilitat de Jordi Català, injustament acusat de la desaparició d’un llibre de la biblioteca reial; concretament el *De officiis* de Ciceró.¹¹²⁵ Li dedicà, de pas, Barzizza a Olzina uns comentaris seus del

¹¹¹⁹ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 379.

¹¹²⁰ FERRANDO, A., *Joan Olzina...*, p. 453.

¹¹²¹ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 88.

¹¹²² WALSH, R. J., *Charles the Bold and Italy (1467-1477). Politics and personnel*, Liverpool University Press, Liverpool, 2005, ps. 199-200.

¹¹²³ La baronia de Planes, comprada als Centelles pels Català de Valeriola el 1464 (SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 1, p. 386; vol. 2, ps. 605-606, 745, 750-751 i 820-821), fou adquirida després (1491-1497) pel cardenal Lluís-Joan del Milà i Borja per al seu fill, el I comte d’Albaida, Jaume del Milà i Ram. Vegeu TEROL REIG, Vicent, *Els Borja i la Vall d’Albaida*, dins BATLLORI, M. (dir.), *Diplomatari Borja*, 3 i 4, València, 2002, vol. 1, ps. 209-227 (p. 226). Passà, per compra també, al nét del secretari reial, Joanot Olzina (1497-1510) i al besnét, Guillem Olzina (1510-1554), amb el qual es clou la saga dels Olzina barons de Planes, segons MIRALLES SALES, J., *Joan Olzina: notario...*, s. p.

¹¹²⁴ Vegeu SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 162-165.

¹¹²⁵ BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 1, ps. 106-108.

referit opuscle ciceronià.¹¹²⁶ El 14 de juliol del 1434, de Palerm estant, Joan Olzina encapçalà l'acta de nomenament de l'humanista Antonio Beccadelli "il Panormita" com a *gaito* de dita ciutat; amb un preàmbul llatí redactat en hexàmetres, i adornat amb al·lusions a alguns personatges i escenes de la literatura grecolatina.¹¹²⁷

Establida després la cort a Gaeta (regne de Nàpols), Olzina es féu amic del prestigiós gramàtic i humanista Lorenzo Valla.¹¹²⁸ Segons una notícia d'agost del 1444, Valla vivia a Nàpols –recent ocupat pel rei d'Aragó– a la casa-palau del secretari reial, quan es féu càrrec d'instruir Antonello Petrucci: el mateix que accediria a la primera secretaria reial en temps de Ferran I (1460) i en substitució d'Olzina.¹¹²⁹ El 4 de juliol del 1438, Lorenzo Valla escrigué a Olzina per agrair-li les gestions realitzades pel rei Alfons amb el duc de Milà, mitjançant les quals l'humanista accedí a una canongia de la seu de Cremona.¹¹³⁰ A la conclusió del setge de Sulmona (setembre del 1448-abril del 1439), el seu amic Valla ("*Laurentium tuum*") li escrigué per a congratular-se del "*Sulmonensi triumpho*", és a dir, de la rendició a mans del rei d'Aragó ("*regem nostrum*") de la que havia sigut pàtria del gran poeta romà Ovidi. Com era habitual en aquestes epístoles humanístiques, l'autor aprofità per a fer elogi del seu protector a la cort. Esperava Lorenzo que el triomf fóra celebrat en tots els dominis del rei, però especialment a València ("*tuam Valentiam*"), i que aquell sobirà tan pròxim als súbdits adquirira nova fama per la seua humanitat ("*eius humanitas*").¹¹³¹

Olzina es preocupà per proporcionar una formació humanística al seu fill únic Joanot Olzina i Garcia ("*Johanni, meo filio unico*"), al qual animava a millorar la dicció

---

¹¹²⁶ CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico ("Folia Stuttgartensia"), Saragossa, 1988, ps. 87-88.

¹¹²⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.823, fs. 123r/v, transcrit i traduït per RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, p. 368 ("*Anthonii de Bononia, poete laureati.- Nos, Alfonsus, etc. Atrides maior procerum suadente corona / iurgia si post multa dedit vulcania iustus / arma petenti Ytaco quamquam fortissimus Ajax / posceret hec eandem mentisque potenciaque vicit / corporea digne vates extollimus artis / ingenii eloquio possunt qui tradere nomen / perpetuum nobis quibus est dulcissima laurus / et magis obsequii prestant quam bella gerentes.*"), amb traducció en la p. 351 ("Si, tractant-se de la corona dels pròcers, el gran Atrides, just, donà les armes de Vulcà al sol·licitant, Ítac, després de moltes disputes, malgrat que les demanava el fortíssim Àiax, i vencent així la potència de la intel·ligència a la corpòria, nós exalçem dignament els poetes d'alt enginy que ens poden donar nom perpetu amb llur verb, a nós per a qui el llor és la més grata de les coses i a qui obsequia millor que menant guerres.").

¹¹²⁸ FERRAÛ, Giacomo, Valla e gli aragonesi, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005)*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 3-29.

¹¹²⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 261-262.

¹¹³⁰ FOIS, Mario, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell'Università Gregoriana, Roma, 1969, p. 177; VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI i Mariangela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984, ps. 159-160.

¹¹³¹ VALLA, L., *Laurentii Valle...*, doc. 9 (ps. 165-169).

imitant l'estil dels clàssics (*"imitandis libris"*). A tal efecte, el buròcrata féu arribar a Barletta des de Milà (Nadal del 1442 o cap d'any del 1443) un exemplar del manual de gramàtica *De imitatione*, obra del llombard Antonio da Rho. Valla inspeccionà l'obra i trobà que contenia moltes errades. Escrigué aleshores unes *Adnotationes in erroris Antonii Raudensis*, i les dedicà al secretari reial.¹¹³² La dedicatòria explica els motius de l'obra: "*Cum essemus nuper Baroli, Raudensianus codex Mediolano missus regi dono datus est, que Ioannes Olçina, quasi alter ho saeculo Mecoenas, cum transcribendum curaret, mecum egit (eram enim tunc eius contubernalis) utsi qua in parte dissentire ab illo opere subnotarem...*"¹¹³³ L'escrivà i mecenes *catalano* havia copiat el manuscrit original de l'obra de Rho –el qual era destinat a la biblioteca reial–, però, en mostrar-li'l al seu amic Lorenzo, aquest discrepà de molts criteris de l'autor i decidí plasmar les discrepàncies en forma de "manual d'esmenes" a Rho. Com s'obseva, Valla recorda que aleshores vivia a ca Olzina com un familiar o *contubernalis* més.

Amb posterioritat a aquesta data, Valla dedicà a Olzina una composició en vers (*incipit: "Ille bonus, Latii celebrant quem carmine vetes..."*) contra Antonio el Panormita, el qual feia joc amb un altre *carmen* dedicat al gran camarlenc Enyego d'Àvalos, titulat *In Antonium Bechatellum* (començat amb el vers: "*Censorem veritus tonso, Bechatelli, puello...*"). Ambdós *carmines* es troben inclosos en un plec de cartes enviades per Lorenzo Valla al susdit D'Àvalos, oficial de primer rang com Olzina, en el segon semestre del 1459 (Biblioteca Trivulziana de Milà, ms. 793).¹¹³⁴ Es coneix també una epístola mètrica de l'autor de les *Elegantiae* on aquest elogia el de la Salzadella pel mecenatge que exercia a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Es tracta de la dedicatòria d'una compilació de poemes seus, amb elogis del tipus: "*Ergo age, Mecenas, iam nunc Olzina vocari / incipe, et hos placidos libros tibi sume dicatos, / haud quidem adequandos ad divum utrisque poesim, / quam Mecenati Flaccus Maroque scrarunt.*" L'autor aprofita de pas per a criticar el seu rival Beccadelli.¹¹³⁵

¹¹³² Vegeu SABBADINI, R., *Notizie sulla vita...*, p. 166; FILELFO, Francesco, *Satyrae, I (Decadi I-V)*, ed. a cura de Silvia FIASCHI, Edizioni di Storia e Letteratura ("Studi e testi del Rinascimento europeo", 26), Roma, 2005, p. 388.

¹¹³³ VALLA, Lorenzo, *In Anthonium Raudensem Laurentii Vallensis opusculum aureum, quo et errores castigantur et litterae bonae docentur. Ad Ioannem Ulcinam, Alfonsi regis secretarium*, ed. a cura d'Antonio MACINELLI i Josse BADE, Estrasburg, 1512, fs. 1r/v.

¹¹³⁴ LO MONACO, Francesco, *Per un' edizione dei Carmina di Lorenzo Valla*, dins *Italia medioevale e umanistica*, 29, Roma-Pàdua, 1986, ps. 139-164 (ps. 146-147).

¹¹³⁵ *Ibidem*, ps. 154-159.

El secretari Joan seguí amb gran atenció la traducció que durant els anys 1440 al 1443 efectuà Lorenzo Valla de la *Ilíada* d'Homer.¹¹³⁶ L'1 de març del 1441 el rei –per mitjà d'Olzina– escrigué des de Càpua al mestre racional de Messina, Ludovico Sachano, perquè enviara a Nàpols un complet diccionari de grec del qual existia còpia a allí. El Magnànim ja havia gaudit de la traducció dels deu primers cants, però calia disposar del vademècum grec per a poder esmenar i completar amb criteri la versió llatina. Olzina feia elogi així del poeta grec, considerat ara la “nova” font d'autoritat en matèria troiana: “*Cum sepe numero apud omnes scriptores inveniamus Homerum poetam, in testimonium, in auctoritatem, in ornamentum assumi, eundem tantopere in omni sapientie genere laudari, eundem antiquissimum non modo poetarum vero etiam scriptorum esse, eundem denique magnum illud et diuturnum Bellum Trojanum describere, cupido nobis incessit hunc tantum poetam cognoscendi et ab eo audiendi Trojanum Bellum, quod apud latinis etsi vulgatissimum tamen nulli pene est notum.*” La petició conclou amb una expressió extreta de Plaute¹¹³⁷ i seria seguida d'un recordatori (Càpua, 27 de març) on s'insistia en l'afer del diccionari, ja que aquest es considerava imprescindible “*ad absolvendam Homeri Illiados translationem.*”¹¹³⁸ En acabar la traducció, Valla la dedicà a Joan Olzina, en agraïment (1443).¹¹³⁹

Mentre Valla s'ocupava d'Homer, el canceller de Florència Leonardo Bruni comentà al rei Alfons que tenia per a ell un exemplar de la *Política* d'Aristòtil, traduïda de grec al llatí humanístic. Fou Olzina l'encarregat de respondre en nom del monarca, en una lletra redactada a Gaeta el 12 de març del 1441.¹¹⁴⁰ Hi havia contactes també

¹¹³⁶ El còdex manuscrit d'aquesta versió es troba a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 413, amb el títol *Homero poetarum supremi Ilias*. Se'n coneixen diverses edicions dels segles XV-XVI, la primera de les quals data del 1474, segons RUIZ CALONJA, Juan, Alfonso el Magnánimo y la traducción de la *Ilíada* por Lorenzo Valla, dins *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23, Barcelona, 1950, ps. 109-115 (ps. 111-112).

¹¹³⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.893, f. 63, reproduït ibídem, doc. 1 (p. 114).

¹¹³⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.893, f. 65v, transcrit ibídem, doc. 2 (p. 115).

¹¹³⁹ Ibídem, p. 111.

¹¹⁴⁰ Referida per GUALDO ROSA, Lucia (ed.), *Censimento dei codici dell'epistolario di Leonardo Bruni*, Istituto Storico Italiano per il Medioevo, Roma, 2004, i BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007 (ps. 76-86). A Ferrara, a més, a la Biblioteca Comunale Ariostea di Ferrara, ms. Cl. II 135, f. 194, es conserva una altra lletra del Magnànim al canceller florentí, citada també per Benavent. Vegeu també FIGLIUOLO, Bruno, *Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivio de la Corona de Aragón*, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 362-363); BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996 (p. 71), i GARRIDO VALLS, Josep-David, *Correspondència entre Alfons el Magnànim i Leonardo Bruni al voltant de la traducció dels llibres de La Política d'Aristòtil: el ms. 388 de la biblioteca general i històrica de la Universitat de València*, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la*

amb la cort de Ferrara. El 25 d'octubre del 1443, Valla escrigué a Guarino Veronese –el gran artífex de la cort humanista dels Este, marquesos de Ferrara– per a comentar-li el paper de protector dels amants dels *studia humanitatis* exercit a Nàpols per Olzina, amic comú d'ambdós escriptors. L'informà que treballava aleshores perquè el secretari valencià recomanara un fill del Veronese, Girolamo, que volia trobar col·locació a la cort napolitana: “*Apud Olzinam, vero nostrum, et si per se est commendatus, tamen commendationem facere laborabimus.*”¹¹⁴¹ L'humanista envià finalment el fill i li aconsellà que tinguera Olzina per un segon pare i l'obeïra en tot: “*Post me naturam tibi genitorem, alter tibi virtute tributus est pater, virtutem intelligo Olzinae, viri primarii et humanitatem, cui, si recte perpendes, non parva debere te intelliges, cum is te non casu sed indicio, non inscitia sed sponte filium delegerit, delectum vocaverit, vocatum amplexus sit.*”¹¹⁴² Poc després, l'hel·lenista Giovanni Aurispa escrigué a Nàpols, des de Ferrara també (1443), per a demanar a Valla que el recomanara a Olzina, per si decidia passar-se al servei d'Alfons d'Aragó i Nàpols: “*pro personarum dignitate accuratissime [me] commendes: incipies autem a magnifico d. Ioanne Olzina, quem ego, propter singulares eius virtutes ante alios, amo, colo, observo.*”¹¹⁴³ Aurispa, en efecte, es traslladà a Nàpols i hi residí pels mesos de març-abril del 1444. El rei Alfons desitjava que traduïra la *Ciropèdia* de Xenofont per a l'infant Ferran.

El mediocre Porcellio Pandone obtingué ajuda d'Olzina i de Francesc Martorell –per insistència del cavaller i diplomàtic mallorquí Mateu Malferit– per a introduir-se (1443) en el cercle d'intel·lectuals que pul·lulaven per la cort de Nàpols.¹¹⁴⁴ El llagoter poeta napolità dedicà aleshores uns versos a Malferit on comparava Olzina amb Gai Cilni Mecenes i Francesc Martorell amb Gal Asini Pol·lió, dos pròcers romans que acollien i protegien literats en l'època de l'emperador Octavi August.¹¹⁴⁵ De la campanya de Calàbria (1444-1445) deu datar una lletra del Panormita a Olzina on pinta

---

circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.453-1.462.

¹¹⁴¹ VALLA, L., *Laurentii Valle...*, doc. 21 (p. 245).

¹¹⁴² Citat per DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli libri quattro*, Tipogr. de Nicolò Bettoni, Brèscia, 1805-1806, vol. 2, ps. 118-120. Vegeu també VERONESE, Guarino, *Epistolario di Guarino Veronese*, ed. a cura de Remigio SABBADINO, Regia deputazione di storia patria, Venècia, 1915-1919, 2 vols.; reed. per Bottega d'Erasmus, Torí, 1967, vol. 2, doc. 785, ps. 436-442.

¹¹⁴³ AURISPA, Giovanni, *Carteggio di Giovanni Aurispa*, ed. a cura de Remigio SABBADINO, “Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall'Istituto storico italiano. Epistolari”, 70, Roma, 1931, lletra 82 (ps. 99-101), reproduïda per SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 55-56.

¹¹⁴⁴ Vegeu CAPPELLI, Guido M., Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, 19/1, Barcelona, 1997, ps. 89-108 (p. 100).

¹¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 99, n. 39.

hiperbòlicament la seua “misèria” i, en to de sàtira, demana el secretari que intervinga davant el rei per una reclamació econòmica. Diu que ¡vaja quin mecenes està fet l’Olzina, capaç de convertir un poeta en ase de moliner! (“*memorabilis Mecoenatis nomen, poetam faciet asinum molendinarum*”). I que, atesa la seua trista situació monetària, ha esdevingut un poeta desganat i abandonat per les Muses, per ambdues Venus i per les Gràcies; tot, per culpa del buròcrata valencià: “*Credas non hominem, sed hominis simulachrum, abierunt Musae, abierunt Veneres, abierunt Charites, infelix ego unde sperabat beatus effici, a Mecoenate perditus sunt*”.¹¹⁴⁶ El sentit de l’humor intel·ligent (ironia, facècia) era ben considerat entre els humanistes. Això explica respostes epistolars d’Olzina a Beccadelli com la d’aquella lletra que comença dient: “*Rideo epistolam tuam, rideo facecias, rideo denum infortunium tuum quod adeo validum...*” Era una manera de distraure’s en temporada de caça, quan “*Cesar nostri in venatione tene ambulat*”, per usar els mots usats pel secretari en dit escrit.¹¹⁴⁷

Es trobava molt a gust Olzina en un ambient, el de l’humanisme italià, on es retia culte als llibres. Així, quan Cosme de’ Medici envià al rei Alfons un còdex luxós de les *Vides dels filòsofs* de Diògenes Laerci, el secretari agrai el regal en nom del monarca exaltant la figura d’un estadista –el florentí– que a diferència d’altres més frívols, que regalaven espases o lleons, oferia sapiència al rei d’Aragó (25 de juny del 1445): “*...alii canes, alii leones, alii arma aut cetera huic modi vel nobis vel ceteris regibus obtulerunt, certe nullum donum est quod magis exornet eum qui donatur immo adeo eum qui donat quam libri sapientia continentes. Quare vobis, Cosme noster, singulares quasdam gratias et agimus et habemus, quia non modo bibliothecam sed etiam dignitatem nostram famamque augetis.*” Era aquell un do que augmentava, no sols la biblioteca d’estat napolitana, sinó la dignitat d’ambdós: donant i receptor.¹¹⁴⁸

Pel que fa als contactes amb l’humanisme llombard, afavorits per les amistats que el seu amic D’Avalos havia fet a Milà (1435-1447), val a dir que Olzina mantingué relació epistolar també amb Francesco Filelfo. Aquest escrigué des de Milà, el 30 de setembre del 1444, per avisar el de la Salzadella que, per mitjà del secretari i ambaixador Joan Saburgada, li enviava a Nàpols sengles traduccions llatines d’obres de Xenofont (*Apologia de Sòcrates, La república dels Lacedemonis, Elogi del rei*

---

¹¹⁴⁶ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 244.

¹¹⁴⁷ Lletre remesa d’Aversa a Nàpols (ibídem, p. 277).

¹¹⁴⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, f. 115, citat per TRENCHS, Josep – CANELLAS, Antoni-Maria, *La cultura dels escribes i notaris de la Corona d’Aragó (1344-1479)*, dins *Caplletra*, 5, València, tardor 1988, ps. 5-38 (p. 32).

Agesilau) i de Plutarc (vides de Licurg i Numa Pompili).¹¹⁴⁹ El mateix anys 1444, el Tolentí li havia fet arribar les seues *Commentationes Florentinae de Exilio*. Acompanyava una d'aquelles epístoles Filelfo amb un extens panegíric en vers, a manera de *captatio benevolentiae*, on l'humanista cominava el buròcrata a oficiar de mediador entre el rei i els savis; ja que es considerava fonamental que tot príncep s'envoltara d'homes de lletres, com havien fet en l'Antiguitat Pèrcles, Escipió, Alexandre el Gran, Trajà, Juli Cèsar i Octavi August. Els qualificatius per al valencià eren, òbviament, elogiosos: "...superas, Olzina, Catonem / atque Themistoclem morum gravitate vel usu" (vv. 8-9). El secretari figura amb el nom de *Johannes* en un *autocommento* que Filelfo realitzà de les seues *Satyrae* (II.6,3),¹¹⁵⁰ l'obra que oferí solemnement, i en forma de còdex luxós (1453), al rei d'Aragó.¹¹⁵¹

L'any 1447, Olzina acollí a la cort i proporcionà formació a un jove prometedor, que excel·lí anys després en les lletres i que venia recomanat pel Panormita: Giovanni Pontano.¹¹⁵² Quan es produí la crisi successòria de Ferran I (estiu del 1458), monarca bastard i contestat per una part important del *baronaggio* napolità, Olzina demanà a l'humanista Pier Candido Decembrio –acollit aleshores al palau d'Enyego d'Àvalos, a Nàpols– que efectuara una ambaixada a Venècia, on el milanés tenia contactes. Urgia aleshores obtenir el suport del major nombre d'estats italians.¹¹⁵³

Totes aqueixes inquietuds culturals feien d'Olzina un excel·lent candidat a decorar amb el seu nom les portades de la novel·la cavalleresca –no atribuïda a ningú, encara– *Curial e Güelfa*. Així ho plantejava, a títol d'hipòtesi, Antoni Ferrando, en la dècada del 1980,¹¹⁵⁴ i sembla que ho pensava també el paleògraf Josep Trenchs, encara que no arribà mai a plantejar-ho per escrit.¹¹⁵⁵ Ara bé, encara que són molts els indicis

---

¹¹⁴⁹ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 129.

¹¹⁵⁰ Vegeu FIASCHI, Silvia, Autocommento ed interventi d'autore nelle "Satyrae" del Filelfo: l'esempio del codice viennese 3303, dins *Medioevo e Rinascimento. Annuario del Dipartimento di studi sul Medioevo e il Rinascimento dell'Università di Firenze*, 16, Florència, 2002, ps. 113-188 (p. 388).

¹¹⁵¹ FILELFO, Francesco, *Satyrae Philelphi*, [Milà, 1449]; manuscrit 398 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València. Vegeu DE VICENTIIS, Amedeo, Le don impossible. Biographies du roi et biographies du pape entre Naples et Rome (1444-1455), dins CABY, Cécile – DESSÌ, Rosa Maria (eds.), *Humanistes, clercs et laïcs dans l'Italie du XIIIe au début du XVIe siècle*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique ("Études medievales de Nice", 13) – Brepols, Tournhout (Bèlgica), 2012, ps. 319-366 (p. 325).

¹¹⁵² RUIZ CALONJA, J., Apèndix..., ps. 349-356.

¹¹⁵³ BORSA, Mario, Pier Candido Decembrio e l'umanesimo in Lombardia, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 20, sèrie 2, vol. 10, Milà, març 1893, fasc. 1, ps. 5-70 i fasc. 2, ps. 358-441 (p. 393).

¹¹⁵⁴ FERRANDO, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, València, 1980, ps. 104-105.

¹¹⁵⁵ Suposem que basant-se en indicis paleogràfics, a partir del seu treball de molts anys amb fons documentals de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Ho confessà el paleògraf català al professor montferratès Olimpio Musso, i aquest ho recordà en: MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il

“temptadors” que aproximen el secretari a l’obra en qüestió (fets biogràfics, dialectals, anecdòtics, culturals...), el mateix Ferrando descarta des del 2007 la viabilitat d’aquella proposta.¹¹⁵⁶ Troba que els coneixements de la llengua toscana i de la producció humanística italiana que manifesta l’autor del *Curial* no apareixen com a signes destacats en la biografia d’Olzina. No se li coneix tampoc interès per l’obra de Dante, Petrarca i Boccaccio. És difícil que l’atragat funcionari haguera gaudit de la tranquil·litat que requeria la redacció d’una obra tan complexa. I resulta estrident atribuir-li errors històrics inconcebibles en un secretari reial, com el d’afirmar que el rei Alfons el Franc premorí a son pare, Pere el Gran.¹¹⁵⁷ S’hi podrien afegir altres raons per a descartar-lo. Per exemple, els coneixements geogràfics i culturals que l’anònim autor manifesta de Llombardia, on situa bona part de l’acció, poc avinguts amb la trajectòria biogràfica de l’autor. O també les discrepàncies entre l’estil i l’ortografia de la novel·la i la *koiné* cancelleresca.¹¹⁵⁸ En fi, tot sembla indicar que, quant més avancem en el coneixement de la personalitat d’Olzina, més difícil resulta veure’l com a l’autor del fascinant relat d’armes i amors. No obstant això, els indicis “positius” compilats per Ferrando sí que ajuden molt a localitzar l’italianitzat autor de *Curial e Güelfa* en un entorn cortesà molt pròxim a Joan Olzina. Ho ha de ser, si més no, pel que fa a les amistats, l’itinerari biogràfic (la sal d’Eivissa, els draps de Solsona, Pandone, Pandolfo, la batalla de Ponça, Gènova, el rei de Tunis...), les marques lèxiques dialectals o diatòpiques (l’influx d’un valencià amb mots característics del nord del regne), algunes afeccions intel·lectuals i la fidelitat a la monarquia entronitzada a Nàpols l’any 1443.

* * *

De la generació de Nicolás i Arinyo, però relativament més jove, ja que participà activament de l’aventura italiana del rei Alfons, és el jurista **Jaume Pelegrí** (València, ca. 1380-Aversa, 1441).¹¹⁵⁹ La primera notícia d’ell, com a persona formada en dret, segurament en alguna universitat italiana, és del 1408. Fou assessor del justícia criminal

---

Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (p. 51, n. 22).

¹¹⁵⁶ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 25), on recorda haver plantejat al voltant de la presumible autoria d’Olzina “una hipòtesi que avui no mantindria.”

¹¹⁵⁷ Us remetem, per a majors detalls, a FERRANDO, A., Joan Olzina..., ps. 455-459. En aquest article, després de fer desplegament de totes les “pistes” suggerents, les que havien permès pensar en Olzina com l’escriptor de la novel·la, l’autor confessa que la troba com més va més improbable.

¹¹⁵⁸ Vegeu SOLER, Abel, El lèxic del món cavalleresc en “Curial e Güelfa”: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-2, Barcelona, 2015 (en premsa).

¹¹⁵⁹ El lloc de defunció el recull MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 255.

i el justícia civil de la ciutat de València pels anys 1409-1427,¹¹⁶⁰ tot i la seua creixent vinculació a la cort. Al servei del rei havia assumit el càrrec de vicecanceller, almenys des del 1423¹¹⁶¹ i fou el seu principal assessor en matèria judicial fins a la seua mort (agost del 1441), quan fou reemplaçat pel també valencià Ferrer Ram (1442).¹¹⁶²

L'any 1424, el de la instal·lació de la cort reial a València immediatament posterior al saqueig de Marsella, se'l documenta com a doctor el lleis al servei de la corona. Era ja conseller reial el 1425 quan Alfons V l'envià al cardenal Pèire de Foix, llegat o nunci apostòlic per a la Corona d'Aragó, per a obtenir la llicència de deposició de les despulles de sant Lluís d'Anjou –arravatades a Marsella– a la Seu de València.¹¹⁶³ Obtinguda amb èxit aquesta, el 1426 tornà a entrevistar-se amb el mateix prelat per a tractar de la fi del cisma d'Occident, un assumpte que continuava encara irresolt, als tres anys de la mort de l'antipapa de Peníscola, Benet XIII.¹¹⁶⁴

En tornar a València, s'ocupà d'instituir la Reial Audiència (10 de febrer del 1427), un organisme que perduraria durant segles.¹¹⁶⁵ El Magnànim li havia assignat funcions de regent de la cancelleria (1426), amb ascens a vicecanceller el 1428, que és com dir a cap efectiu de la cancelleria, ja que el de canceller era un títol honorífic.¹¹⁶⁶ Representà el monarca en les corts aragoneses celebrades a Terol el 1428 i s'ocupà de la junta de Tortosa que fulminà procés de traïció contra el comte Frederic de Luna (1429).¹¹⁶⁷ Viatjà seguidament a Anglaterra en nom del rei, acompanyat pel majordom

---

¹¹⁶⁰ Vegeu GRAULLERA SANZ, Vicente, *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, Biblioteca Valenciana, València, 2009, ps. 73, 85, 86 (n. 220), 89, 90 i 443-446.

¹¹⁶¹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 220.

¹¹⁶² Segons RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 167. Vegeu també NAVARRO ESPINACH, Germán, *Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII-XV)*, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 129-181 (p. 170).

¹¹⁶³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 598 (XIII.22).

¹¹⁶⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 175.

¹¹⁶⁵ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Los orígenes de la Real Audiencia de Valencia y los registros de la Cancillería Real en la época de Alfonso V*, dins *Estudis Castellonencs*, 6, Castelló de la Plana, 1994-1995, ps. 721-736 (ps. 726-727).

¹¹⁶⁶ Seguíem ací, aproximadament, el perfil biogràfic que traça del personatge RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (ps. 346-348).

¹¹⁶⁷ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 682 (XIII.45) i 720 (XIII.57).

Lluís de Falcs (abril del 1429). Es tractava d'evitar una aliança del rei anglès amb el de Castella que poguera perjudicar els interessos dels infants d'Aragó a Castella i, d'altra banda, acostar-se al ducat de Borgonya.¹¹⁶⁸ En tornar d'Anglaterra, es trobava a Baiona, acompanyat pel tresorer general Mateu Pujades, en conversa diplomàtica.¹¹⁶⁹

De nou a València, i en qualitat de “professor de lleis”, el rei li confirma una dotació anual (1430), que la documentació posterior napolitana fa equivaler a 50 unces d'or (300 ducats). Els ingressos d'anys precedents els havia invertit en l'adquisició d'una petita senyoria de vassalls musulmans a la Marina, la vall d'Alcalalí. El 1431 mantingué un contenciós amb el senyor de la veïna vall de Xaló, Francesc Martorell (pare de Joanot, l'autor de *Tirant lo Blanc*), per causa d'uns vassalls de Pelegrí que havien comés un furt.¹¹⁷⁰ D'una qüestió similar s'ocupà l'any 1440 la muller del vicecanceller, Agnès, resident a València, que segurament administrava i regia la senyoria en absència del marit. En aquesta ocasió el plet tenia relació amb un altre gran literat del “segle d'or” valencià: el poeta Ausiàs Marc, senyor de Beniarjó.¹¹⁷¹

El vicecanceller encapçalava noves legacions a França i Anglaterra, el 1431, i a Gènova i Milà, a l'any següent. El 29 de març del 1432 rebia de Joan Olzina les instruccions per a la seua compareixença davant el Visconti, i 28.000 florins d'or per a armar sis galeres i tenir-les ancorades a Portvendres (*Portovenere*, la Ligúria), emplaçament estratègic cedit pel duc de Milà al rei d'Aragó el 1426.¹¹⁷² Es trobava a Milà Pelegrí encara el 19 febrer del 1433, en qualitat d'ambaixador permanent, quan hi arribà el secretari Andreu de Biure, amb noves instruccions dictades per Olzina el 6 de gener del 1433: “dirà a micer Jaume Pelegrí que se'n vinga, exceptat que sa aturada fos allí fructuosa, o que lo duch volgués que s'aturàs”, disposava el sobirà.¹¹⁷³

Jaume Pelegrí tornà al costat del rei a Sicília i fou reemplaçat en el càrrec d'ambaixador a la Llombardia pel secretari Jordi Català. Aquest últim partí de Tràpani cap a Portvendres en companyia de l'humanista milanés Guiniforte Barzizza. El custodi

---

¹¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 743 (XIII.64).

¹¹⁶⁹ FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, p. 201.

¹¹⁷⁰ VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografia il·lustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València, 1995, p. 105 i doc. 632 (p. 402).

¹¹⁷¹ Vegeu CHINER GIMENO, Jaume-Josep, Cor d'acer, de carn e fust: Ausiàs March (1400-1459), dins *Ausiàs March (Madrid, Biblioteca Nacional, del 13 de mayo al 27 de junio)*, Generalitat Valenciana, València, 1999, ps. 33-85, p. 2, n. 177.

¹¹⁷² Havia de tractar, a més, del previsible –però incert– lliurament de la filogenovesa Còrsega a la Corona d'Aragó. Vegeu ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 14 (XIV.2); AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, ps. 327-334.

¹¹⁷³ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 3, ps. 505-511.

dels llibres del rei a Messina, Lluís Sescases, trobà aleshores a faltar el còdex de Ciceró *De officiis* i pensà que se l'hauria pogut emportar Català. Aquest se sentí ofès en el seu honor i demanà a Barzizza que escriguera al secretari Joan Olzina i al vicecanceller Pelegrí –cosa que aquest féu molt gustosament (juliol del 1434)– per explicar-los que aquella velada acusació mancava de tot fonament.¹¹⁷⁴

Des de Sicília, es desplaçà el 1433 al Nàpols de la reina Joana II per a signar una treva de deu anys en nom del rei d'Aragó.¹¹⁷⁵ El seu paísà i probable parent Gaspar Pelegrí, metge de la cort i cronista del regnat, recorda aquest fet històric i presenta el vicecanceller com “*Iachobum Pelagri, virum egregium*”.¹¹⁷⁶ Durant els primers mesos del 1434, estant a Messina, el vicecanceller i diplomàtic ajudà a introduir Antonio Beccadelli “el Panormita” a la cort com a humanista àulic i lector de l'*Eneida*. L'havia conegut prèviament a Milà, entre abril del 1432 i febrer del 1433, i es veu que l'animà a retornar a la seua illa natal –Antonio era palermità, com indica el sobrenom– amb el compromís de presentar-lo al rei Alfons.¹¹⁷⁷

Encara no havia acabat el 1434, quan el vicecanceller valencià es féu càrrec d'una nova ambaixada, en aquest cas a la cúria romana, a tractar del delicat afer de la successió napolitana.¹¹⁷⁸ En aquest cas, l'acompanyava un jove doctor en teologia, Melcior Miralles, acabat d'arribar de València a Nàpols, el qual seria després mestre dels alumnes de la biblioteca reial. Ambdós passarien després per Florència, per a parlar amb el papa de Roma –que es trobava allí– i a Savoia, per a entrevistar-se amb el duc Amadeu VIII, que donava suport al concili de Basilea contra el papa.¹¹⁷⁹ No es

---

¹¹⁷⁴ BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 106-108; SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 162-165; SOTTILI, Agostino, *Notte biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza, e sull'umanista valenziano Giovanni Serra*, dins SCHALK, Fritz (ed.), *Petrarca und seine Zeit, 1304-1374. Beiträge zu Wert und Wirkug, Vittorio Klostermann*, Frankfurt am Main, 1975, ps. 270-286 (p. 280); CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico (“Folia Stuttgartensia”), Saragossa, 1988, ps. 87-88.

¹¹⁷⁵ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 54 (XIV.15).

¹¹⁷⁶ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 157 (V.112).

¹¹⁷⁷ Segons RUIZ CALONJA, J., Apèndix..., ps. 316-317. Vegeu també LAURENZA, Vincenzo, *Il Panormita a Napoli*, dins *Memorie dell'Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 391.

¹¹⁷⁸ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 3, p. 545.

¹¹⁷⁹ CRUSELLES, Enrique – CRUSELLES, José María, *Valencianos en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di*

comptaria, doncs, misser Pelegrí, entre els presoners de la batalla de Ponça, com diu equivocadament algun autor,¹¹⁸⁰ perquè es trobava aleshores amb el papa Eugeni IV, a Florència (gener-agost del 1435). Des d'allí, el 18 d'agost del 1435, informà per carta als consellers de Barcelona sobre les circumstàncies i l'abast de la derrota. Ell i el prelat aragonés Garcia Aznárez de Añón, flamant bisbe de Lleida (1435-1449), havien de pressionar l'exiliat pontífex per tal que beneïra l'adopció d'Alfons com a successor per la reina de Nàpols, en detriment de Renat d'Anjou; això, si no volia que la Corona d'Aragó s'adherira a la causa dels "conciliaristes" de Basilea.¹¹⁸¹ En setembre-octubre del 1435, acompanyat per Juan García i Federico di Ventimiglia, es desplaçà a Roma i després a Milà, 7 d'octubre, al costat del rei, captiu aleshores del duc Visconti. El 31 de de dit mes, Alfons el Magnànim l'envià, en companyia de Melcior Miralles, d'ambaixador a Thonon, per a visitar –com era previst– el duc Amadeu VIII de Savoia.¹¹⁸² En tornar a Milà, Jaume Pelegrí –i potser també el capellà Millares– romangueren allí per a acompanyar i assessorar l'infant Enric de Trastàmara, romàs al castell-palau de Porta Giove com a garantia de l'alliberament de presoners i robes de llombards en terres del rei d'Aragó.¹¹⁸³ Quan el duc alliberà l'infant (abril del 1436) sols hi romangué, al servei del duc Visconti, el cavaller Enyego d'Àvalos.

Instal·lat Jaume Pelegrí a la cort napolitana de Gaeta (primavera del 1436), romangué allí i cedí el lloc d'advocat fiscal de la ciutat de València al seu fill Guillem. S'havia iniciat la conquesta de Nàpols amb el suport de Milà, quan el 3 de febrer del 1437 el secretari Arnau Fonolleda redactà unes instruccions perquè Berenguer de Fontcuberta visitara Milà i tractara de sondejar un possible matrimoni entre Blanca Maria Visconti –futura senyora de Milà– i el príncep Carles de Viana. Fontcuberta no pogué efectuar el viatge, de manera que el reemplaçà Pelegrí, que rebé noves instruccions al respecte el 15 de març. Llavors salpà cap a Gènova i el ducat llombard

---

Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 875-897 (p. 887).

¹¹⁸⁰ Basant-se en la seua errònia inclusió en la llista de presoners valencians que reproduïx MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 101: "misser Jacme Palagrí, qui après fonch vicecanceller". Hi figura inscrit a continuació de Joan Olzina i abans que Francesc Martorell, secretaris reials.

¹¹⁸¹ Vegeu ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 82 (XIV.24).

¹¹⁸² CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 220.

¹¹⁸³ *Ibidem*.

en qualitat d'ambaixador.¹¹⁸⁴ Havent tornat mesos després a Gaeta, el vicecanceller col·laborava eventualment amb les autoritats valencianes. Fou l'advocat fiscal de València fins el 1436, quan renuncià a dit ofici en favor del seu fill Guillem. El 1439, els edils li encarregaren la redacció d'un *Directorium pacis*.¹¹⁸⁵

Els fills del matrimoni de Jaume Pelegrí i una primera muller (Úrsula), cresqueren a València. Sembla que el primogènit s'anomenava Guillem i era casat amb Elionor Llançol. Era procurador de son pare el 1429, batxiller en lleis pel 1430 i doctor com el pare abans del 1436. Sent advocat fiscal de la ciutat de València des d'aquest últim any, per cessió paterna, viatjaria a Nàpols en els darrers anys del regnat d'Alfons V i fou designat vicecanceller, com havia sigut abans el pare. Tanmateix, la pesta bubònica i les complicacions sorgides a la mort del monarca (27 de juny del 1458), feren que el noble Jaume d'Aragó, un Saburgada (parent del secretari reial Joan) i el mateix Guillem, emprengueren per terra el retorn a València. Trobant-se a Florència, es contagiaren tots tres de pesta i moriren allí, pel 22 d'agost de dit any. Un germà de Guillem, anomenat Miquel, que havia assolit a Nàpols la condició de cavaller, morí en circumstàncies semblants a Gènova, tornant-se'n també cap a València.¹¹⁸⁶

Els epistolaris italians no donen cap notícia del vicecanceller Jaume Pelegrí com a persona de cultura literària; simplement, fou un home de lleis. La seua biblioteca, heretada per Guillem (1441), constava de 84 títols, però quasi tots eren de matèria jurídica. Únicament hi destaca un "Salusti, *De bello Catherine*" [sic], "un Terenci en paper", un manual de poesia, un tractat de virtuts i uns llibres de gramàtica d'on aprenien els fills.¹¹⁸⁷ No obstant això, recau en ell el mèrit d'haver atret el Panormita a la cort, el 1434, com adés s'ha comentat. Estant a Florència el 27 d'abril del 1435, d'ambaixador destinat a la cúria pontifícia, conegué Flavio Biondo. El poeta i orador Antonio Canobio (Milà, ca. 1400-1469), amic de Barzizza, li dedicà un *carme* de 160 hexàmetres, d'escassa qualitat, que celebrava la victòria del rei d'Aragó sobre el sultà

---

¹¹⁸⁴ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol 2, ps. 112-117, i vol. 3, ps. 581-585.

¹¹⁸⁵ ARV, Mestre racional, 54, f. 297r; GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins *Ars Longa*, 7-8, València, 1996-1997, ps. 33-47 (p. 44, n. 60).

¹¹⁸⁶ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 255.

¹¹⁸⁷ GRAULLERA SANZ, V., *Derecho y juristas...*, ps. 443-446. Vegeu també CRUSELLES GÓMEZ, José María, *Escuela y sociedad en la Valencia bajomedieval*, Diputació Provincial de València, València, 1997, ps. 152-153.

de Tunis (Biblioteca Ambrosiana de Milà, ms. H 49 inf., fs. 170v-173r).¹¹⁸⁸ També es conserven algunes lletres sense rellevància adreçades a ell pel Panormita.¹¹⁸⁹

* * *

Segurament, fou parent acostat del vicecanceller Jaume Pelegrí, el doctor en arts i medicina, i metge de la cort del rei d'Aragó, **Gaspar Pelegrí** (València?, ca. 1390-Nàpols?, ca. 1460).¹¹⁹⁰ De fet parla en la seua obra del mencionat Jaume i el qualifica explícitament i elogiosament de “*virum egregium*”. El personatge que ens ocupa figura com *Gaspar Pellegrino* en escrits italians, i no mereixeria aparéixer entre la nòmina de professionals de la lletra, perquè no ho era. Tanmateix, la redacció que portà a terme d'una extensa crònica del regnat del Magnànim¹¹⁹¹ l'ha fet objecte del nostre interès.

L'autor de la *Historia Alphonsi primi regis*, començà el seu *cursus* a la cort com un dels metges tothora presents en les expedicions de guerra dels anys 1419-1443. Amb la qual cosa, fou testimoni directe de batalles i fets diplomàtics que després recull en l'obra historiogràfica; per exemple, el saqueig de Marsella, del qual aporta molts detalls i concrecions (1423).¹¹⁹² Manifesta directament haver assistit i ser testimoni de diferents fets que narra, succeïts entre els anys 1432 i 1443. I, en efecte, se'l compta entre els presoners de la batalla de Ponça (agost del 1435). Transportat a Gènova en la galera de Cipriano de Mari, “*Gaspar Peregrinus, medicus regis*,” fou hostatjat a casa del mateix patró, juntament amb tres barbers, Esteve de Mallorca, Bartolomeo de Luname i

---

¹¹⁸⁸ GORNI, Guglielmo, Antonio Canobio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 18, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1975; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-canobio_Dizionario-Biografico/>

¹¹⁸⁹ RESTA, Gianvito (ed.), *L'epistolario del Panormita. Studi per una edizione critica*, Università degli Studi, Messina, 1954.

¹¹⁹⁰ La seua aparent vinculació amb Jaume Pelegrí i la seua presència entre els testimonis de la canonització de Vicent Ferrer fan ben probable que fóra valencià. Resultaria absurd tractar d'identificar-lo –com hem llegit en algun lloc– amb un Gaspar Pelegrí, burgés de Montblanc (Catalunya), documentat en un pergamí del 1429: TORNÉ CUBELLS, Josep, Catàleg de pergamins de l'actual Arxiu del Monestir de Poblet, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 7-282 (doc. 173, ps. 98-99). Com potser tampoc no tindria sentit identificar-lo amb l'estudiant de València Gaspar Pelegrí, que pel 1396 comptava amb 20 anys d'edat. CRUSELLES GÓMEZ, José María, Los estudiantes de la Valencia preuniversitaria: entre la carrera eclesiástica y la sociedad civil, dins *Estudis. Revista d'història moderna*, 23, València, ps. 11-40. Si es tractara de la mateixa persona, això vol dir que comptaria amb 67 anys d'edat en el moment de conclure la redacció de la seua crònica, el 1443.

¹¹⁹¹ Conservat en un únic còdex, a la Biblioteca Nazionale di Napoli Vittorio Emanuele III, ms. IX C 22, inèdit fins a fa pocs anys: PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007. L'estudi preliminar d'aquesta edició, en particular les pàgines 3-5, ens han servit de guió per a traçar la biografia del cronista. Del mateix editor: PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012.

¹¹⁹² DELLE DONNE, Fulvio, La presa di Marsiglia del 1423 nel racconto di Gaspere Pellegrino, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 85-96.

Nicolau Nadal.¹¹⁹³ Una vegada alliberat, en desembre del 1436, el rei Alfons l'adobà cavaller, i el 4 de juliol del 1442 el féu prior del Col·legi de Dret, Medicina i Teologia de l'Estudi General de Nàpols, per a quan caiguera a les seues mans la ciutat, i a títol vitalici.¹¹⁹⁴ Amb aquest càrrec, apareix esmentat Pelegrí en documents dels anys 1443-1454, organitzant l'examinació dels nous aspirants a metge de l'estudi napolità.¹¹⁹⁵ D'altra banda, se'l podria considerar responsable de la remodelació operada el 1443, amb l'entrada d'un Diego *Hispanus* en la càtedra de medicina i d'un doctor valencià, Lluís Cardona, per a impartir lliçons de teologia. No obstant aquesta espenta, l'Estudi entrà en crisi el 1448, tancà el 1455 i no fou reobert fins el 1465.¹¹⁹⁶

Pel que fa a la seua carrera curial, el 22 d'octubre del 1437 figura adscrit a la cort com un dels tres metges de la cambra reial.¹¹⁹⁷ L'any 1443 cobrava 9 ducats cada mes per la seua ocupació, però sols es comptaven ja dos arquiatres.¹¹⁹⁸ En abril del 1444, juntament amb Jaume Quintana, assistí al rei en el greu episodi de malària o febre pal·lúdica que estigué a punt de costar-li la vida.¹¹⁹⁹ I en març del 1447 percebé un pagament de 3.300 sous 4 diners per mans del tresorer Mateu Pujades.¹²⁰⁰ El trobem, a més, declarant en novembre del 1454, com un dels 28 testimonis del procés de canonització del predicador valencià fra Vicent Ferrer que es recolliren a Nàpols davall la supervisió del bisbe d'Urgell i canceller, Arnau-Roger de Pallars.¹²⁰¹ Amb anterioritat al 1457, dirigia l'Estudi General de Siena, on impartia lliçons.¹²⁰² Havent mort el 1457 el barceloní Jaume Quintana, *protomedicus* o metge personal del rei, Gaspar Pelegrí el

---

¹¹⁹³ AGOSTO, Aldo, Gli elenchi originali dei prigionieri della battaglia di Ponza, dins *Atti della Società ligure di storia patria*, 86, Gènova, 1972, ps. 403-446 (ps. 416-417).

¹¹⁹⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.904, fs. 55v-56r; editat per FIGLIUOLO, Bruno, Su Gaspare Pellegrino (e sull'Università di Napoli in età aragonesa), dins *Atti dell'Accademia Pontaniana*, 60, Nàpols, 2011, ps. 15-20 (ps. 16-17), que esmena Ryder, perquè aquest fa Pelegrí "prior" de la universitat sencera.

¹¹⁹⁵ *Ibidem*, ps. 17-18.

¹¹⁹⁶ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 406.

¹¹⁹⁷ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 11.

¹¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 50.

¹¹⁹⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 220-221.

¹²⁰⁰ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 349v.

¹²⁰¹ GÓMEZ GARCÍA, Vito T., Alfonso el Magnànim y la canonización de San Vicente Ferrer, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfonso el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfonso el Magnànim', València, 2009, ps. 203-222 (p. 214, n. 22).

¹²⁰² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 220-221.

succeí en aquesta dignitat (28 de març del 1458)¹²⁰³ i, com a tal protometge o arquiatra, atengué el Magnànim en el seu llit de mort, al castell de l’Ou (juny del 1458). Poc abans d’accedir al càrrec de primer metge de la cort (febrer del 1458), Alfons l’havia nominat (sent encara l’any 1457) per a canceller del novell Estudi General de Barcelona, la universitat fundada pel mateix Magnànim el 1450. Aquesta ocupació seria honorífica, ja que tenia previst d’exercir-la per mitjà d’un canceller fàctic, “lochtinent o substitut seu”, el metge català Pere Artigó.¹²⁰⁴ Tanmateix, l’oberta oposició de les autoritats catalanes a la designació –ells tenien un candidat barceloní per al càrrec¹²⁰⁵– derivà en una gran “altercació”. El monarca renuncià a provocar un conflicte major, al temps que decidia nomenar-lo protometge seu. No es tenen més notícies de Pelegrí, i és probable que morira pocs anys després a la mateixa ciutat de Nàpols.

La crònica llatina de Pelegrí, o *Historia Alphonsi*, recull esdeveniments que van del 1416, data de l’inici del regnat del Magnànim, fins el 26 de febrer del 1443, el dia de la celebració de l’entrada triomfal a Nàpols. Ell mateix declara haver començat a prendre anotacions des del 1419 amb la idea, materialitzada finalment pel 1443, de deixar-ne memòria en l’esdevenidor. Tal com afirma Fulvio delle Donne,¹²⁰⁶ l’autor no era un home insensible a la nova cultura clàssica “de moda”. Per exemple, beu del llibre quart de l’*Eneida*, en el passatge on Dido ofereix un àpat a Enees i s’enamora d’ell, a l’hora de donar format literari a la trobada d’Alfons V d’Aragó i Joana II de Nàpols durant la celebració d’un convit. “E, così come l’amore di Didone si trasforma in odio”, adverteix Delle Donne, “anche quello che Giovanna II nutre per Alfonso è destinato a degenerare”. L’obra conté, en efecte, algunes citacions directes de Virgili, de manera que “il modello virgiliano costituisce la principale fonte di ispirazione di Pelegrino”.¹²⁰⁷

Bé, aquesta conclusió seria vàlida si consideràrem només els clàssics grecoromans. Però si tenim en compte també la literatura menor que circulava per la cort napolitana, observarem amb una simple lectura que la principal font d’inspiració – diguem-ne– “literària” és la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne; amb

---

¹²⁰³ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 100-101.

¹²⁰⁴ És un cas similar al del secretari Arnau Fonolleda, que exercia “teòricament” de batle general de Catalunya des de Nàpols, a través de lloctinents interposats. No s’entendria massa bé, com especula FIGLIUOLO, B., *Su Gaspare Pellegrino...*, p. 19, que, després d’una llarga carrera a la cort, el rei haguera decidit enviar aquell metge tan valuós a Barcelona o fer-lo residir dellà la mar.

¹²⁰⁵ Es tractava del Bernat de Granollacs, “conciudadà” dels qui elevaren la queixa.

¹²⁰⁶ En la introducció a PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi...*, p. 23.

¹²⁰⁷ *Ibidem*, p. 24.

tota seguretat en la versió original llatina, ja que aquesta llengua és la que elegeix també el redactor. De fet, Pelegrí se serveix de la retòrica èpica de Guido per a exaltar els mèrits en el combat dels guerrers catalanoaragonesos abatuts. Així doncs, el jove català Pere d'Orcau mort combatent exemplarment a la batalla de Carpenone (28 de juny del 1442), esdevé en la crònica reial l' 'heroi d'Orcau', "*heros de Orcau*." ¹²⁰⁸ Amb la qual cosa, no sols passaria a formar part, aquest cavaller intrèpid, de l'Olimp mitogràfic de la historiografia alfonsina, sinó que se li obririen també les portes de la ficció cavalleresca, de la mà d'un anònim autor de *Curial e Güelfa*.

En la correspondència que mantenien els humanistes Giovanni Aurispa i Lorenzo Valla, el primer, absent de Nàpols, s'interessà per les característiques i la qualitat d'aquesta crònica, de la qual havia tingut notícia. L'autor de les *Elegantiae* comentà al seu amic amb ironia els resultats d'una obra que considera adulatòria i macarrònica. "*Et de stilo ipso taceam*". Millor callar sobre l'estil, diu. ¹²⁰⁹ ¿Com podia ser, si no, el llatí d'un metge hispà que tenia la temeritat d'investir-se d'historiògraf reial, un càrrec que oficialment detenia el mateix Valla? Per descomptat que la narrativa "troiana" de Pelegrí no tenia res a veure amb el llatí humanístic dels curials italians. L'opinió de Valla sobre Pelegrí és paral·lela a la consideració que feia Bruni sobre els atreviments del jurista castellà Cartagena. El canceller de Florència recordava al bisbe (1436) que, a Itàlia, els "oradors i poetes" eren un estament intel·lectual prestigiós. I que els juristes italians que, en lloc de dedicar-se a la seu terreny professional, la jurisprudència, s'aventuraven a passar per oradors, historiadors o poetes, se'ls tractava normalment de *ridiculi*, d'extravagants: "*Nostris quidem Itali, qui iuris studium profitentur, nihil fere aliud sciunt, quam ipsum ius. Et si in ceteris uagentur studiis, ac philosophis et poetis et oratoribus et historicis impertiri operam uelint, ridiculi habentur.*" ¹²¹⁰

* * *

Jordi Català (?-Nàpols?, acaballes del 1443) és un secretari reial i ambaixador del qual es tenen escasses notícies, i es probable que morira encara sent relativament jove. Apareix vinculat a l'acomodament de l'humanista Guiniforte Barzizza a la cort de Barcelona, quan aquest es desplaçà allí, el 1432, per a posar-se al servei d'Alfons el

---

¹²⁰⁸ PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi...*, p. 303 (X.124-128).

¹²⁰⁹ BAROZZI, Luciano – SABBADINI, Remigio, *Studi sul Panormita e sul Valla*, Tipogr. Successori de Le Monnier, Florència, 1891, p. 106.

¹²¹⁰ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, ps. 274.

Magnànim.¹²¹¹ Embarcats ambdós en l'expedició transmarina del rei, el 1433 salparen de Tràpani cap a Portvendres (la Ligúria) amb la comesa d'oficiari d'ambaixadors d'Aragó davant la senyoria de Gènova i el duc de Milà. Desembarcats allí en desembre de dit any, eren allotjats a la cort de Milà el 29 d'abril del 1434, quan Barzizza hagué d'escriure una missiva adreçada al secretari Joan Olzina i al vicecanceller Jaume Pelegrí on exonerava Català de tota responsabilitat en la desaparició d'un volum de la biblioteca reial de Messina. Es tractava d'un còdex del *De officiis* de Ciceró, que el custodi dels llibres, l'escrivà de manament Lluís Sescases, havia trobat a faltar. Sembla que Sescases havia prestat el volum a un tal Gabriel Oliver, i que després havia passat per mans de Català, abans d'extraviar-se en estranyes circumstàncies.¹²¹²

Ignorem si Català romandria encara a Milà, amb càrrec d'ambaixador permanent, quan es produí l'arribada del rei i altres insignes presoners de la batalla de Ponça (estiu del 1435). Ens consta, això sí, que mantenia contacte pel 1439 amb Barzizza. L'humanista, arran de l'enviament a Gaeta d'una epístola *de re uxoria* dedicada al cavaller Francesc-Gilabert de Centelles, redacta una lletra annexa per al secretari Català (1 de març). Considera Jordi lector assidu dels seus treballs i, en conseqüència, capaç de comprendre i exposar als curials de la cort del rei d'Aragó el sentit de l'epístola literària: "*doctissimus es, et mea studiose et amanter legere soles scripta*". El llombard demana al secretari que l'informe sobre la impressió que causa el seu opuscle entre els *togati*, teòlegs i laics de la cort que s'hi puguen interessar.¹²¹³

El 18 de febrer del 1442, Jordi Català continuava al servei del rei, a Gaeta.¹²¹⁴ Se'l qualifica aquell any de regent de l'ofici de protonotari reial, en substitució d'aquest.¹²¹⁵

---

¹²¹¹ BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 164-165.

¹²¹² *Ibidem*, vol. 2, ps. 106-108; SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 162-165; SOTTILI, Agostino, *Notte biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza, e sull'umanista valenziano Giovanni Serra*, dins SCHALK, Fritz (ed.), *Petrarca und seine Zeit, 1304-1374. Beiträge zu Wert und Wirkung*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1975, ps. 270-286 (p. 280).

¹²¹³ BARZIZZA, G. i G., *Gasparini Barzizzi...*, vol. 2, p. 121. Sobre l'epístola en qüestió, vegeu VALERIO, Sebastiano, *L'epistola "de amore" di Guiniforte Barzizza*, dins *Acta Contentus Neo-latini Abulensis (Ávila, 4-9 August 1997)*, Arizona Center of Medieval and Renaissance Studies, Tempe (Arizona), 2000, ps. 623-630; CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici ("Quaderni di filologia medioevale e umanistica", 10), Messina, 2008.

¹²¹⁴ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999, doc. 300, ps. 400-401.

¹²¹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.777, f. 97; MOSCATI, Ruggero, *Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali*, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 372, n. 15).

L'últim document seu que registra la cancelleria data del 13 d'agost del 1443, a Nàpols, raó per la qual se suposa que moriria poc després d'aquesta data.¹²¹⁶

* * *

Sembla que l'escrivà de manament **Joan Saburgada** (València?-Nàpols?, ca. 1445)¹²¹⁷ reemplaçà el secretari Jordi Català com a ambaixador especialitzat en els afers de Milà. Devia ser parent de Guillem-Bernat Saburgada, protonotari de la reina Maria (1420-1448); secretari de la lloctinència d'aquesta a València (1421-1423); documentat a Saragossa de Sicília (Siracusa) pel 1424-1427, com a enviat especial de la mateixa Maria, i secretari de nou de la reina-lloctinent a Barcelona (1432-1448).¹²¹⁸ Familiar seu seria també un Saburgada “moneder” de la ciutat de València que, a la mort del Magnànim, se'n tornava cap al seu país natal, en companyia de Guillem Pelegrí (fill del vicecanceller Jaume) i el noble Jaume d'Aragó. Estant tots tres a Florència, en agost del 1458, es contagiaren de pesta bubònica i moriren al cap de pocs dies.¹²¹⁹

Entre el 1440 i el 1443, Joan Saburgada efectuaria reiterats viatges a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti. El rei Alfons l'envià de Gaeta a Milà el 21 d'abril del 1440 per a tractar amb el duc la separació de Llombardia respecte de l'obediència al concili de Basilea, a fi de facilitar un acostament amb el papa Eugeni IV, que afavorira de retruc l'investidura napolitana del d'Aragó. A canvi, el rei prometia enviar galeres per a ajudar Milà contra Florència, Venècia i Gènova.¹²²⁰ El 2 de juny, el mateix ambaixador abordar amb el Visconti una proposta per a casar la filla única d'aquest, Bianca Maria, amb l'infant Enric de Trastàmara, germà del rei Alfons. En tornar Saburgada a Milà amb una resposta en principi favorable –s'havia parlat també de casar Bianca amb el príncep Ferran– Filippo Maria Visconti canvià d'opinió i casà la filla amb el *condottiero* amb el qual l'havia promesa anys arrere, Francesco Sforza. Tot i que

---

¹²¹⁶ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 271.

¹²¹⁷ Hi ha una nissaga de juristes valencians d'aquest llinatge, a la qual pogué pertànyer Joan. Vegeu GRAULLERA SANZ, Vicente, *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, Biblioteca Valenciana, València, 2009, ps. 272-274.

¹²¹⁸ CANELLAS, Beatriz – TORRA, Alberto, *Los registros de la cancellería de Alfonso el Magnánimo*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte – Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Madrid, 2000, p. 51. Tingué un fill, aquest Guillem-Bernat, anomenat Bernat, que era escrivà des del 1424, casat el 1436, i que efectuà un viatge a Sicília (1436-1437) poc abans de morir (1438). Vegeu RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, ps. 338-339.

¹²¹⁹ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 255.

¹²²⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 227-228 (XV.2).

el mateix Sforza era antagonista del rei d'Aragó i fins i tot del que havia de ser el seu sogre. De manera que el Magnànim tornà a enviar a Milà Saburgada (novembre el 1440), però en aquesta ocasió per a queixar-se'n i protestar formalment davant el voluble duc.¹²²¹ Un nou viatge de Gaeta a Milà tingué lloc en agost del 1441.¹²²² El quart seria en la primavera del 1442. Saburgada partí el 25 de febrer¹²²³ i el 9 març del 1442 se li pagà a Giovanni della Porta, patró d'una galiota, per haver-lo conduït per via marítima del port de Gaeta al de Talamone. L'ambaixador havia de tractar de les relacions que els dos estats havien de mantenir amb la senyoria de Gènova.¹²²⁴ El cinqué desplaçament fou en setembre del 1442, quan el lloctinent de tresorer reial Guillem Pujades, el dia 7 de dit mes, anotà: "Ítem, lo dit dia doní a Johan Saburgada, scrivà del senyor rey, per les messions e despeses que li cové fer anant a Milà, on lo dit senyor lo tramet per son servey", 400 ducats d'or.¹²²⁵ El 22 de gener del 1443, al campament cinegètic de Foggia, el rei li donà 50 ducats més "per les despeses que li convendrà fer en lo viatge que fa de present, de manament de dit senyor rey, a les parts de Milà, per fets de la sua cort". Viatjava en concepte d'escrivà i ambaixador resident, però l'acompanyaven en aquest viatge dos llegats més, el cavaller aragonés Juan de Liria i el jurista castellà Luis de Pernía.¹²²⁶ La partença efectiva de la legació tindria lloc al cap d'un mes, concretament el 23 de febrer.¹²²⁷ Durant l'estiu, Joan romania a Milà per a informar puntualment el duc Visconti de les negociacions que tenia en marxa el Trastàmara amb el papa, les quals culminarien en els acords de Terracina (14 de juny del 1443).¹²²⁸

---

¹²²¹ *Ibíd.*, p. 237 (XV.5).

¹²²² FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 231.

¹²²³ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 252 (XV.9) i 263 (XV.12).

¹²²⁴ MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona*, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 34.

¹²²⁵ ARV, Mestre racional, 9.403, s. f.

¹²²⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.901, f. 107v; AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, p. 444; RYDER, Alan, *La politica italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458)*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 54). En realitat, sols havien d'anar inicialment (1 de gener) Pernía i Liria, que perceberen 300 ducats del tresorer per al viatge, però el 22 de gener s'hi afegí Saburgada, amb la previsió que restara després a Milà, segons que es llig en FARAGLIA, N. F., *Storia della lotta...*, p. 327, n. 4.

¹²²⁷ MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti...*, p. 40; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 273 (XV.16). Tenien la missió de convèncer el duc perquè acceptara una aliança de l'eix Milà-Nàpols amb el papat.

¹²²⁸ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 271.

Després de passar un temps a Nàpols, i ja amb càrrec de secretari reial, Saburgada fou enviat per Alfons de nou al ducat milanes (abril del 1444). Hi arribà poc abans del 5 de maig, quan Filippo Maria Visconti li assignà una paga mensual de 50 florins perquè s'hi establira com a ambaixador permanent del rei d'Aragó. Romangué a la cort llombarda, en aquesta ocasió cinc mesos (maig-setembre).¹²²⁹ El dia 30 de setembre, l'humanista Francesco Filelfo escrivia al seu amic el secretari reial de Nàpols, Joan Olzina, avisant-lo que, per mitjà de Joan Saburgada, “*scribae regio*”, li enviava quatre llibres, a saber: una traducció del grec al llatí de l'*Eloquium duo Xenophontis Socratici*; el *De republica Lacedaemoniorum*; el *De Regis Hagesilai laudibus*, i dues vides de Plutarc, concretament les de Licurg i Numa Pompili. L'ambaixador i portador d'aquelles obres, segons Filelfo, ja li explicaria amb detall el motiu de l'enviament i la importància d'aquelles obres, encara poc difoses.¹²³⁰ Després d'açò, no es té cap altra notícia més del funcionari reial, que moriria pel 1445 o poc després.

Durant les seues estades a la Llombardia, Saburgada participà en les tertúlies que tenien lloc a la cort sobre els més diversos temes. En una obra de l'historiògraf Lodrisio Crivelli (*Hermaphrodita*, 10) s'esmenta la presència de *Giovanni Zaburgada*, titulat com a “secretari” del rei Alfons, en un sopar organitzat pel canceller i secretari ducal (1428-ca. 1447), Ludovico Grotti. En el transcurs de l'àpat, es coneix que Crivelli, que havia menjat en excés, es trobà indispost i no pogué evitar vomitar a taula. L'amfitrió es posà de molt mal humor i acabà despatxant-lo.¹²³¹

* * *

El polifacètic **Andreu Gassull** (Morella?,¹²³² regne de València, ca. 1400/05-València, 6 de novembre del 1479) representa, com Saburgada, el model d'escrivà que s'especialitza en comeses diplomàtiques i, pel que fa al cas, en governacions militars. L'any 1432 ja tenia nòmina d'escrivà reial (“de la scrivania del senyor rey”), destinat a

¹²²⁹ BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-357 (p. 332, doc. 358).

¹²³⁰ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 129.

¹²³¹ SEEBODE, Gottfried – JAHN, Johan Christian – FLOTZ, Reinhold, *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik oder Kristische Bibliothek für das Schul und Unterrichtswesen*, B. G. Teubner, Leipzig, 1836, p. 168; GABOTTO, Ferdinando, Ricerche intorno allo storiografo quattrocentista Lodrisio Crivelli, dins *Archivio Storico Italiano*, 7, Florència, 1891, ps. 267-298 (p. 287, n. 1); PETRUCCI, Franca, Lodrisio Crivelli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 31, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1985, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/lodrisio-crivelli_Dizionario-Biografico/>

¹²³² GUIA MARÍN, Josep, Dades biogràfiques sobre Jaume Gassull, dins *Revista d'història medieval*, 9 (‘Oligarquías políticas y élites económicas en las ciudades bajomedievales, siglos XIV-XVI’), València, 1998, ps. 261-275 (p. 270).

la governació de les possessions lígurs, *Portvendres* i *Lèrèxi* (Portovenere, Lerici), cedides el 1426 pel duc Visconti de Milà a la Corona d'Aragó.¹²³³ Les mantingué sota sobirania catalanoaragonesa, en cooperació amb Guiniforte Barzizza i l'escrivà racional de tresoreria Joan Pérez. Se'l documenta a la costa de Ligúria encara pel 1433,¹²³⁴ tot i que el 13 de setembre del 1434 es trobava en una nova destinació governativa: la capitania de l'arxipèlag de *Líper* (Lipari).¹²³⁵

En febrer del 1436, el rei envià Andreu a la cúria pontifícia de Florència, on es trobaven el bisbe de Lleida, Garcia Aznárez de Añón, i el cardenal de Sant Sixt i bisbe d'Elna, Joan de Casanova, per a entrevistar-se amb el papa Eugeni IV. En octubre del 1436 es trobava a la cort de Gaeta,¹²³⁶ des d'on es desplaçà entre el 1436 i el 1437 a Sardenya.¹²³⁷ El 6 de març del 1437 se'l documenta de lloctinent del tresorer general, Mateu Pujades¹²³⁸ i el 26 d'abril, acompanyant un carregament de draps entre Sicília i Gaeta, en una galera de Galceran de Requesens.¹²³⁹ En la primavera del 1438, Andreu Gassull féu de missatger del rei d'Aragó davant el *condottiero* Niccolò Piccinino,¹²⁴⁰ però en agost es trobava en missió diplomàtica a Milà, acompanyat pel cavaller – valencià com ell – Berenguer Mercader.¹²⁴¹ Passaren després a Basilea.

En tornar a Gaeta se'l designà capità de Sulmona, fins juliol del 1439,¹²⁴² i comissari de la Pulla per a recaptar fons en aquella regió (1440).¹²⁴³ En la primavera del

---

¹²³³ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 258.

¹²³⁴ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 525.

¹²³⁵ SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 10 ('Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques')*, Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 247).

¹²³⁶ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 125.

¹²³⁷ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 339.

¹²³⁸ AMETLLER, VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, p. 557; GUIA MARÍN, J., *Dades biogràfiques...*, ps. 261-275.

¹²³⁹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 125.

¹²⁴⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 172 (XIV.48).

¹²⁴¹ Del 19 d'agost és la "Resposta de Filippo Maria Visconti a le cose dites per Andreu Gasull a nom del rey de Aragó sobre partiche a fer per tenir-se amic del conte Francesco Sforça", que publica OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 1, ps. 168-169 (doc. 177). El rei havia proposat que el duc mantinguera una relació cordial amb el seu futur gendre, Francesco Sforza, se suposa que mantenir-lo distant de la guerra napolitana.

¹²⁴² MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (ps. 371-372).

1443 visità Roma i Florència. Seguí al papa a Siena (7 de març del 1443) per a ocupar-se, juntament amb Arnau-Roger de Pallars i Alfons de Borja, de les negociacions prèvies a Terracina, sostingudes amb Ludovico Scarampo, cardenal d'Aquileia. Joan Olzina s'ocuparia de tancar els acords amb el poderós prelat, poques setmanes després, a la ciutat que donà nom al tractat.¹²⁴⁴ Durant la campanya de Calàbria, concretament del 8 de novembre del 1444 al 9 d'agost del 1445, Gassull fou designat secretari reial i reemplaçà Ferrer Ram en la funció de protonotari, ja que aquest es trobava de viatge a la Península Ibèrica.¹²⁴⁵ El 21 de desembre del 1446 obtingué beneficis econòmics pels seus serveis¹²⁴⁶ i en març del 1447, durant l'expedició centretaliana, Alfons V l'envià a Roma. La idea era tenir prop del nou papa Nicolau V, Gassull i Pero Ximénez, en un moment bastant delicat de les relacions polítiques peninsulars.¹²⁴⁷ Estant absent Fonolleda el 1448, Gassull el reemplaçà en la custòdia dels segells i l'ofici de protonotari. El mateix any i el següent visità la Península Ibèrica per a entrevistar-se amb el rei Joan de Navarra i veure si aconseguia (29 de setembre del 1448) el suport dels murcians per a la causa castellana –derrotada en successives ocasions– dels Trastàmara de la Corona d'Aragó.¹²⁴⁸ Entre el 10 de març i el 28 de maig del 1451, el trobem pactant amb Manuele d'Appiano, nou senyor de Piombino (la Toscana) per mort de Reinaldo d'Ursino, un reconeixement formal de vassallatge al rei d'Aragó consistent en el lliurament d'un tribut simbòlic anual: un vas d'or.¹²⁴⁹ Tornà a la cúria romana en successives legacions dels anys 1451 i 1452.¹²⁵⁰ El 24 d'abril del 1454 figura com a lloctinent del conservador general del patrimoni reial.¹²⁵¹

El secretari aprofità el primer viatge transmarí per a contraure noces a València (1449) amb Aldonça, filla del ciutadà Daniel Barceló, de la qual no tingué descendència. Contrauria, després, un segon matrimoni, amb la jove Elisabet Almenar

---

¹²⁴³ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, vol. 1, p. 95.

¹²⁴⁴ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 55-59).

¹²⁴⁵ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 258.

¹²⁴⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.908/2, fs. 148v-150.

¹²⁴⁷ GUALDO, Germano, Pietro da Noceto e l'evoluzione della segreteria papale al tempo di Nicolò V (1447-1455), dins GUALDO, Germano, *Diplomatica pontificia e umanesimo curiale; con altri saggi sull'Archivio Vaticano, tra Medioevo ed età moderna*, ed. a cura de Rita COSMA, Herder ("Italia sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica", 79), Roma, 2005, ps. 435-449 (p. 444).

¹²⁴⁸ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 404; MOSCATI, R., *Nella burocrazia centrale...*, ps. 371-372.

¹²⁴⁹ *Ibidem*, vol. 6, p. 433 (XV.61).

¹²⁵⁰ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 272-273.

¹²⁵¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 125.

(morta el 1508), de la qual concebria quatre fills: Jaume, Andreu, Beatriu (casada el 1477 amb Jaume de Pena-roja) i Tecla. Tornaria a València a la mort d'Alfons el Magnànim, el 1458, per a dedicar-se a un retir de rendista.¹²⁵² És a dir, que invertí immediatament el monetari portat d'Itàlia en pensions de censal. El 28 d'octubre de dit any, per exemple, comprà d'Aldonça de Cabrera (mare de l'escriptor Joan Roís de Corella) una pensió de censals de 266 sous 8 diners, renda que aquesta percebia cada any dels senyors de Gata de Gorgos (la Marina) i la seua aljama de vassalls musulmans, per preu de 4.000 sous.¹²⁵³ El 25 de març del 1471 redactà testament autògraf estant a la vila de Morella, on residia un germà seu anomenat Gabriel. El 13 de maig del 1479 es trobava a València, on exhibí davant notari aquest testament.¹²⁵⁴ Moriria allí pocs mesos després, a una edat avançada, concretament el 6 de novembre.¹²⁵⁵ Tot sembla indicar que, a diferència de molts altres companys de la cancelleria napolitana, Gassull no assolí la condició de cavaller, ja que se'l cita, el 28 de gener del 1479, com a "*illustrissimi domini regis secretarius, civis Valencie*".¹²⁵⁶

Sembla que tenia un germà o parent proper a Nàpols, **Antoni Gassull**, oficial de tresoreria almenys des del 1437, que acompanyà el 1438 un ambaixador de Venècia.¹²⁵⁷ Exercí durant els anys 1443-1460 aproximadament de tresorer dels Abruços.¹²⁵⁸ en íntima cooperació amb el lloctinent (1443-1449) i gran camarlenc (1449...) Enyego d'Àvalos, que controlava la Camera della Sommaria, el gran organisme financer del regne. El 18 d'agost del 1444 figura com "*Antonio Gazullo de Valencia, regio*

---

¹²⁵² Les dades familiars han estat estudiades per GUIA MARÍN, J., Dades biogràfiques..., p. 270.

¹²⁵³ En aquest document, el comprador és anomenat "*honorabile Andree Gaçull, serenissimi domini regis Aragonum secretario, Valencie habitatori*". Vegeu SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014, doc. 65 (ps. 415-417) i 287 (p. 798); CHINER GIMENO, Jaume-Josep, Joan Roís de Corella, la seua vida i el seu entorn: noves dades per a la història de la cultura en la València del segle XV, dins *Magnificat. Cultura i literatura medievals*, 1, València, 2014, ps. 111-337 (p. 160, doc. 226); ed. digital <<https://ojs.uv.es/index.php/MCLM/article/view/3934>>

¹²⁵⁴ AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 1355 doc. 1, Protocols notariais de Lluís de Còllar (1479), 12 de maig.

¹²⁵⁵ GUIA MARÍN, Josep, Dades documentals d'interés literari (València, segle XV), dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Napoli, 2003, p. 1, n. 3.

¹²⁵⁶ AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 1355 doc. 1, Protocols notariais de Lluís de Còllar (1479), gener 28.

¹²⁵⁷ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 125.

¹²⁵⁸ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 120 (1443).

thesaurario et comissario utriusque Apruccii et allis quibuscumque erariis".¹²⁵⁹ Era també capità de la terra d'Archi.¹²⁶⁰ En els comptes de la tresoreria reial del 1447 figura com a "erari de Abruço".¹²⁶¹ El 1469 figura com a secretari personal de la duquesa de Calàbria, Ippolita Maria Sforza, però sense perdre les atribucions financeres.¹²⁶² Pel 1472, el mateix Antoni (*Antonio Ghasullo*) formava part de la "família", clientela o servei domèstic del mencionat camarlenc Enyego d'Àvalos.¹²⁶³

Pel que fa als aspectes culturals, no coneixem cap notícia que Andreu Gassull o Antoni s'interessaren per la literatura. Així que resulta ben difícil de pensar que el "Gassull" que participà el cèlebre certamen poètic de les *Trobes en llaors de la Verge Maria* (València, 1474)¹²⁶⁴ fóra el secretari reial. És molt més probable que el participant fóra el seu fill, el cavaller i escriptor Jaume Gassull i Almenar (Nàpols, ca. 1455-València, ca. 1515),¹²⁶⁵ que ja destacaria com a factor de versos.

* * *

Summament interessant és la biografia del tresorer de Calàbria, **Gabriel Cardona** (Vallibona, regne de València, ca. 1399-Nàpols?, 13 de maig del 1462).¹²⁶⁶ Criat en una comarca de teixidors, Gabriel era el fill d'un mercader de draps de llana anomenat Guillem Cardona. Durant els anys 1421-1423 –els de la primera aventura napolitana del Magnànim–, el pare i els quatre fills seus noliejaven "draps de la terra" (teixits econòmics) des del port de Barcelona cap a Sicília i a Nàpols. L'any 1425 s'aveïnà Gabriel a València, atret per la puixança mercantil d'una ciutat que el rei Alfons havia elegit per a tenir la seua cort. Allí feia d'enllaç entre els productors llaners de la zona de Morella (els Ports-el Maestrat) i els agents del comerç marítim.¹²⁶⁷

¹²⁵⁹ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. XVI, 2, 6, 16-17 *et passim* (1444), i XXXIV i 66 (1459).

¹²⁶⁰ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 125.

¹²⁶¹ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 135.

¹²⁶² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 125.

¹²⁶³ LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d'Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981, p. 683.

¹²⁶⁴ FERRANDO, Antoni, *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1983, ps. 211-213.

¹²⁶⁵ Vegeu JÀFER, Salvador, *Estudi introductorio. Un debat i un somni: la dialèctica eròtica a finals del segle XV*, dins PITARCH, Vicent – GIMENO, Lluís (eds.), *Lo procés de les olives*, de Bernat FENOLLAR i al., i *Lo somni de Joan Joan*, de Jaume GASSULL, Eliseu Climent, València, 1988, ps. 7-74; GUIA MARÍN, J. *Dades biogràfiques...*, *op. cit.*; ÍDEM, *Dades documentals...*, *op. cit.*

¹²⁶⁶ En algun lloc, per assimilació al cognom nobiliari "de Cardona", apareix citat *Gabrieli de Cardona*, però generalment, en la documentació catalana, és *Gabriel Cardona*, com pertoca normalitzar-ho.

¹²⁶⁷ RABASSA VAQUER, Carles, *La manufactura tèxtil en l'àmbit rural dels Ports de Morella (segles XIV-XV)*, dins *Millars. Espai i història*, 29, Castelló de la Plana, 2006, ps. 151-173 (ps. 168-169).

L'habilitat empresarial del mercader li proporcionà enormes beneficis que decidí invertir servint en armes el rei Alfons, amb ocasió de la convocatòria de guerra contra Castella (1429). Que un burgés, mancat de noblesa de sang, s'abillara com un cavaller i combatera al servei del monarca era ja corrent, perquè el rei Alfons, conscient de la puixança econòmica dels mercaders de la ciutat de València, havia promulgat uns privilegis aperturistes (març 1420), que permetien aquests participar de serveis d'armes i altres ocupacions reservades fins aleshores, preferentment, als *milites*. Tanmateix, l'interés i capacitat d'inversió que demostrà el jove comerciant en afers militars, el permeté de comportar-se com si es tractara d'un cavaller benestant, o com si fóra senyor d'algun feu o baronia. En principi, es posà al capdavant de huit homes d'armes, amb els corresponents cavalls, arnesos, armes i patges, sota el comandament del cavaller Ximén-Peres de Corella, el futur curador i tutor del príncep Ferran. Un cas semblant al de Cardona era el de l'opulent mercader i financer Manuel Suau, cunyat del tresorer general Mateu Pujades, que també comandava homes d'armes.¹²⁶⁸ L'any 1430, Cardona havia incrementat a onze el nombre de cavallers que sostenia.¹²⁶⁹

Manquen notícies dels anys subsegüents, però és segur que seguí el rei en la seua aventura italiana i, en recompensa als seus serveis, obtingué càrrecs relacionats amb les seues habilitats com a comptable i gestor econòmic. Maria-Teresa Ferrer i Mallol documenta com, des de ben jove, ell i els seus germans Pere, Jaume i Joan havien obtingut beneficis noliejant blat del port de Siracusa. Joan, a més, havia sigut *secreto* de la cambra de la reina Maria (1431-1436). Els Cardona, a més, tenien un germà uterí, Joan Navarro, que havia renegat de la religió cristiana i vivia a Tunis (*ca.* 1418-1425). Durant l'empresonament consecutiu la batalla de Ponça (1435) i després d'aquest (1437), Gabriel Cardona sembla que estigué al servei de l'infant Pere (mort el 1438), virrei de les possessions napolitanes del seu germà el rei Alfons.¹²⁷⁰

Aquesta estreta vinculació amb la casa reial, i el coneixement que els germans Cardona tenien de l'exportació frumentària sícula, explica que pels anys 1437-1439, després de la mort de l'infant Pere, Gabriel exercira de lloctinent de mestre portolà del

---

¹²⁶⁸ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 210-214.

¹²⁶⁹ *Ibidem*, p. 400.

¹²⁷⁰ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de 'Curial e Güelfa'? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (p. 114).

regne de Sicília.¹²⁷¹ El 22 d'octubre del 1440 se'l cita com “un dels maestres racionals (...) en lo regne de Sicília dellà Far”.¹²⁷² L'any 1443 es consolidà el domini del rei d'Aragó sobre Calàbria. El primogènit i hereu del tron napolità, l'adolescent Ferran, adoptà el títol tradicional de duc de Calàbria (sancionat per butlla pontificia d'Eugeni IV, en juliol del 1444), i el seu tutor, mossén Ximén-Peres de Corella, degué pensar en Gabriel Cardona –amb el qual havia combatut colze a colze contra els castellans, quinze anys abans– com el funcionari idoni per a exercir de tresorer del frumentari ducat. Se'l desingà el 22 d'octubre del 1445, pensant que actuaria en coordinació amb Tristany de Queralt, cavaller català i duaner de la sal de Nàpols, a qui el rei havia fet responsable (10 de març del 1445) de les capitànies dels castells de Cotró, Tropea, Catanzaro, Belcastro, Rocca Bernarda, Crepacorb i Rocca Minarda.¹²⁷³

Consistia la tresoreria a recaptar tots els drets reials de Calàbria per a finançar la cort autònoma del príncep menor d'edat, que era administrada *de facto* per Corella i que tenia per seu Castel Capuano. La confiança depositada per Corella i Ferran en Cardona no es limitava tan sols a la gestió comptable, sinó també a algunes comeses especials, com ara l'adquisició d'esclaus per al servei de l'hereu del tron napolità.¹²⁷⁴ La concessió administrativa no fou gratuïta, però, sinó abordada pel mercader-buròcrata com una lucrativa inversió. La corona el féu tresorer a canvi de dos préstecs personals seus al tresor reial que sumaven 26.540 ducats d'or. Aquesta petita fortuna –augmentada amb el muntant dels previstos interessos– l'havia de recuperar a poc a poc el de Vallibona quedant-se un percentatge de les rendes recaptades a Calàbria. Aquestes circumstàncies expliquen que el seu nomenament fóra a títol vitalici.

El document de designació de Gabriel Cardona com a “tresorer de Calàbria” és del 25 de maig del 1445. Encara se'l denomina “un dels mestres racionals” de Sicília,

---

¹²⁷¹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 64; FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro 'Curie Summarie' (1440-1442). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, p. 35.

¹²⁷² MIOLA, Alfonso, *Notizie di manoscritti neolatini. Parte prima: Mss. francesi, provenzali, spagnuoli, catalani e portoghesi della Biblioteca Nazionale di Napoli*, Federigo Furchheim, Nàpols, 1895, p. 90.

¹²⁷³ Vegeu SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 33 *et passim*.

¹²⁷⁴ BRESC, Henri, *Un monde méditerranéen: Economie et société en Sicile, 1300-1450*, École Française de Rome – Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo, Roma-Palerm, 1986, p. 472; citat per FERRER MALLOL, M.-T., *Fou Lluís Sescases...?*, p. 115.

ocupació que deixaria aleshores.¹²⁷⁵ Durant els anys 1445-1450 se'l documenta també com a mestre portolà i secret de la sal del ducat, i controlava tots els drets reials procedents del lucratiu comerç marítim calabrès.¹²⁷⁶ La recaptació d'aquests s'havia de fer en estreta cooperació amb el virrei de Calàbria, el cavaller valencià Francesc Siscar; el lloctinent de gran camarlenc, Enyego d'Àvalos, responsable de la Camera della Sommària –organisme financer central del regne¹²⁷⁷–, i el cavaller també valencià Mateu Pujades, tresorer general¹²⁷⁸ (o, en absència seua, amb el substitut d'aquest, el seu nebot Guillem Pujades, perceptor general de les pecúnies del rei).¹²⁷⁹

La seua actuació no estigué exempta de polèmica, atesa la conflictivitat de la regió, on la noblesa proangevina i antiaragonesa tenia forta implantació. En escrits del 2 de gener, 15 de març i 20 de març del 1446, apareixen queixes per haver ocupat il·lícitament uns bens a Santa Severina, possessió que poc després seria donada pel rei a Pietro Bocca de Faro.¹²⁸⁰ En març de dit any, amb fons recaptats a la regió, tornà 800 ducats a Mateu Pujades, en qualitat d'“erari e comissari de la pecúnia de Calàbria, los quals graciosament e sens penyora alguna havia prestat [dit Mateu] al senyor rey”.¹²⁸¹ Estant el rei al campament de Tívoli (14 d'abril del 1447), assignà a Cardona un estipendi anual i vitalici de 50 unces, per haver assumit, a banda de la tresoreria de Calàbria, l'ofici de mestre racional de la Sicília ultra Far (és a dir, de l'illa).¹²⁸² El rei necessitava de la seua imprescindible cooperació, com a proveïdor de vitualles, per a la campanya de la Toscana i el setge de Piombino (1447-1448). Cardona hagué de recórrer

---

¹²⁷⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.911, fs. 42-46. Vegeu també IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 79. En l'ARV, Mestre racional, 8.791, f. 1, en setembre del 1446, se'l designa “en Gabriel Cardona, tresorer de la pecúnia de Calàbria”.

¹²⁷⁶ FERRANTE, B. (ed.), *Fonti aragonesi...*, p. VIII.

¹²⁷⁷ En determinats escrits figura com a “conseller de la Sommària”. Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 124.

¹²⁷⁸ Vegeu ARV, *Varia*, 181, publicat per IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, fs. 3v, 16r, 32v, 37v, 44v et *passim*.

¹²⁷⁹ Segons PONTIERI, Ernesto, *La Calabria a metà del seccolo XV e le rivolte di Antonio Centelles*, Nàpols, 1963, el poder a Calàbria per aquests anys el detenien a parts iguals dos grans personatges al·lòctons: Siscar i Cardona. L'historiador pensa (p. 136) que Gabriel podria haver sigut parent del noble Alfons de Cardona, esdevingut comte de Reggio de Calàbria el 1443, però açò no es correspon amb la realitat.

¹²⁸⁰ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 47.

¹²⁸¹ ARV, Mestre racional, 9.407, f. 15.

¹²⁸² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.912, fs. 7v-8r.

fins i tot a pecúnies pròpies (2.094 ducats 4 tarins 10 grans li devia el rei a 22 agost del 1448) per a subministrar a les tropes reials, entre altres coses, grans i farina de blat, i vi vermell i blanc de Tropea. A banda d'això, havia prestat també al monarca, en diners comptadors, 600 ducats (abril del 1448), en plena operació de guerra.¹²⁸³ La documentació napolitana deixa constància dels seus constants viatges d'anada i tornada, del sud a la Toscana: el 8 de gener del 1448, per exemple, es trobava a Cosenza, però el 31 del mateix mes havia desembarcat a Castelló de Pescara. Pels dies 12 d'abril-7 de juny del era a la ciutat de Nàpols, però el 5 de juliol havia tornat a l'escenari de guerra i formava part del seguici reial del *castrum iuxta Piombino*.¹²⁸⁴

A fi de compensar econòmicament Cardona, el 22 d'agost del 1448, el rei li atorgà la castlania i governació de Mopasi i Zagarisi,¹²⁸⁵ feus calabresos que havien pertangut al noble rebel Antonio de Centelles.¹²⁸⁶ Pocs dies després, havent mort el protonotari Ferrer Ram, batle de Morella, el Magnànim li atorgà la batlia vacant (setembre del 1448).¹²⁸⁷ La quantitat deguda pel tresor reial al tresorer del príncep devia ser elevada aleshores. Del 25 de novembre del 1448 és una altra declaració, segons la qual Alfons V li devia altres 1.000 ducats despesos en la frustrant campanya de Piombino.¹²⁸⁸ Pel 5 d'octubre de dit any es trobava a Nàpols, i també pel 22-29 de gener del 1449, arrançant comptes amb el lloctinent de gran camarlenc, Enyego d'Àvalos.¹²⁸⁹ El 15 de juliol del 1449, Gabriel rebé manament del rei per a absoldre d'algun deute pendent el poeta aragonés, cavaller i castellà de la ciutat de Tropea, Juan de Tapia, i els quatre homes que per ell custodiaven la torre del Vaticano, al litoral calabrés.¹²⁹⁰ Continua figurant Gabriel, el 3 de març i el 10 de juliol del 1450, al càrrec de la seua oficina.¹²⁹¹ Suposem que es trobaria el gestor de l'erari ducal molt descontent llavors, perquè el gran esforç personal i econòmic que havia fet no havia tingut cap recompensa apreciable. Això

---

¹²⁸³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.913, fs. 37-38, 22 d'agost del 1448.

¹²⁸⁴ MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, ps. 68-70.

¹²⁸⁵ FERRER MALLOL, M.-T., *Fou Lluís Sescases...?*, p. 115.

¹²⁸⁶ Vegeu PEPE, Gabriele, *Di san Nilo all'Umanesimo*, Dedalo libri ("Storia e civiltà", 2), Bari, 1966, p. 56.

¹²⁸⁷ El batle de fet era des del 1427 un resident en aquella vila valenciana, Antoni Cerdà, que havia exercit prèviament de lloctinent dels batles absentistes Pere Ram i el fill d'aquest, Ferrer Ram. Vegeu RABASSA VAQUER, Carles, *Conjuntura econòmica i desenvolupament comercial als Ports de Morella, segles XIV-XV*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1996, p. 381. L'any 1453, Cardona revocaria dit lloctinent i el substituiria per Antoni Gil, que ho seria del 1453 al 1485.

¹²⁸⁸ Segons el mateix escrit, se'l pretén rescabalar al cap d'anys amb les rendes de Morella. Vid. RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 225.

¹²⁸⁹ MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, ps. 71-72.

¹²⁹⁰ ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura 'Juan Gil-Albert', Alacant, 1990, p. 225.

¹²⁹¹ MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, ps. 77-80.

explica la seua sorprenent fugida, amb la caixa del tresor calabrés, en desembre del 1450. El dia 19, Alfons el Magnànim escrivia al papa i a diverses corts manifestant el seu disgust per la notícia;¹²⁹² el dia 27 advertia la seua muller, la reina Maria, i el seu germà, el rei Joan de Navarra, “com del present regne, amagadament, ab alguns altres vassalls nostres, se’n sia fugit en Gabriel Cardona, qui solia ésser nostre tresorer de la província de Calàbria, en aquest regne, e en Pere Gil, loctinent seu; los quals nos eren tenguts en grans sumes de pecúnies, les quals creem ab sí se n’hauran portades”.¹²⁹³ El fugitiu havia enviat uns vaixells de llana calabresa a Venècia, i el rei encarregà interceptar i comissar la càrrega a un català resident allí, Guillem Climent, bo i comptant amb la col·laboració del dux de la senyoria de Sant Marc; cosa que, finalment, fou possible.¹²⁹⁴

Els indicis apunten, doncs, a que Cardona havia buscat refugi a Milà, segurament seguint les passes del gran magnat calabrés Antonio de Centelles-Ventimiglia (vassall enemic i molt problemàtic del rei Alfons), que combatia de *condottiero* al servei de Francesco Sforza contra Venècia. Això explicaria dues coses: que Gabriel fera després de mitjancer entre Savoia a Milà i que manifestara odiar profundament els venecians, aliats des del 1450 del rei Alfons. El valencià havia perdut el seu títol vitalici de tresorer, que des de març del 1451 requeia en Pere d’Horta.¹²⁹⁵

Tanmateix, per l’estiu del 1452, es trobava ja de nou al servei del príncep Ferran; no a Nàpols, sinó a Roma, aprofitant el desplaçament al nord del duc de Calàbria, arran de la campanya de guerra que aquest acabava d’encetar contra la Toscana (1452-1454). A la mateixa Roma, poc abans del 7 de juliol del 1452, Gabriel es trobà amb l’ambaixador milanés a la Santa Seu, Nicodemo Tranchedini, que volgué conèixer per boca d’ell notícies del príncep. L’arruïnat extresorer (“...è venuto un messer Ghabrielle Cardone, tesauriere de Calabria, quale è deputato cum alcun’altri al consiglio de don Ferando et al governo suo”) es mostrava dolgut i enemistat amb el Magnànim. El diplomàtic qualifica Gabriel de persona intel·ligent (“ha bon cervello et è persone de bene, ormay maturo”) i s’assabenta que ell i altres amics de Ferran –fins i tot, el mateix hereu del tron– serien partidaris de rompre l’aliança Nàpols-Venècia per a reconstruir un eix Milà-Nàpols: “me disse che [ell, Gabriel,] è catalano e che lui et l’altri sonno

---

¹²⁹² FERRER MALLOL, M.-T., Fou Lluís Sescases...?, p. 116.

¹²⁹³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, f. 83v, Castel Nuovo, 27 de desembre del 1450. Del dia següent, és un comunicat que fa referència també a la fugida (ibídem, reg. 2.655, f. 114v, Torre del Greco).

¹²⁹⁴ FERRER MALLOL, M.-T., Fou Lluís Sescases...?, ps. 116-117.

¹²⁹⁵ Mentre aquest esperava la designació, exercí de tresorer interí Francesco Longobardo.

capitali inimici de venetiani, et per questo voriano l'acordio vostro col signore loro". L'interlocutor es deia avergonyit de servir aquell superb espanyol, que sols pensava ara en passejar-se amb Lucrezia d'Alagno: "Et in fine disse che'l spagnolo et castigliano [el rei] è el più superbo animale del mondo ad chi gli va cum le bone, el più ville ad chi gli mostra el viso, et equiparòlo al'odro pien di vento che per una punta d'agochia se desgonfia. Poy venne al'amore de mona Lucretia, et qui me'l comientò per smemorato, in modo che per Dio me vergognava in suo servitio che, mangiando el pan suo, el publicasse per cossì da poco, che in vero non ve ne dico la mittà, ma me pare costuy atacato in tuto a don Fernando et inimicissimo al re et venetiani". L'advertia, finalment, que Francesco Sforza ja no comptava pràcticament amb enemics a la cort de Nàpols (cosa que facilitaria, en efecte, la renovació de l'eix Milà-Nàpols el 1455), "salvo el conte de Ariano", és a dir, el gran senescal, Enyego de Guevara.¹²⁹⁶

L'extresorer optaria poc després un nou exili voluntari al ducat de Savoia, al servei del qual es trobava des del 1451 l'exsecretari reial Lluís Sescases. Se suposa que Sescases, que ens consta que era molt amic i acostat de Cardona,¹²⁹⁷ l'havia cridat al seu costat, assabentat de l'estat deplorable que presentaven les arques del duc savoia Lluís I. Gabriel Cardona, que continuava efectuant comandes per a Ferran de Calàbria a la Toscana (es trobava a Siena per octubre del 1453),¹²⁹⁸ decidí abandonar de bell nou la causa aragonesa. Es traslladà al nord tot decidit a sanjar les finances ducals savoianes, atesa la seua aptesa i experiència. Pel 3 de gener del 1454 ja figura com a tresorer general del ducat: "*Egregium Gabrielem de Cardona, ducalem Sabaudie consiliarium et generalem thesaurarium*";¹²⁹⁹ "*thesaurarii nostri Sabaudie generalis*".¹³⁰⁰

Servint aquell principat transalpí, Gabriel participà en legacions diplomàtiques, com la negociació d'un tractat de pau entre Savoia i Francesc Sforza, duc de Milà (agost-setembre del 1454), sancionat amb el compromís d'un enllaç matrimonial entre

---

¹²⁹⁶ Citat parcialment per FILANGIERI, Gaetano, Nuovi documenti intorno la famiglia, le case e le vicende di Lucrezia d'Alagno, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 11, Nàpols, 1886, ps. 65-138 (p. 101), com ho recull ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 59-60. I també per SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume I (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 40, ps. 107-110 (i, més concretament, p. 108), a qui recorre FERRER MALLOL, M. T., Fou Lluís Sescases...?, p. 117.

¹²⁹⁷ Vegeu CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572.

¹²⁹⁸ Com es dedueix de SENATORE, F. (ed.), *Dispacci sforzeschi...*, doc. 50, ps. 129-130.

¹²⁹⁹ AST, Camerale Savoia Miscellanea, llig. 174, doc. s/n, Comptes de tresoreria de Gabriel Cardona, dels anys 1454-1455, subscrits pel secretari ducal Guglielmo de Bosco.

¹³⁰⁰ CORNAGLIOTTI, A., Catalani alla corte..., ps. 552. Sobre el seu paper com a tresorer ducal, vegeu també BARBERO, Alessandro – CASTELNUOVO, Guido, Governare un ducato. L'amministrazione Sabauda nel Tardo Medioevo, dins *Società e Storia*, 57, Milà, 1992, ps. 456-512 (p. 504).

les dues cases.¹³⁰¹ També aprofità la seua posició geogràfica per a tramatar negocis: sembla que comprava draps catalans i els venia per a obtenir sal d'Eivissa. La introduïa després per Niça (eixida al mar de Savoia) i la distribuïa pel Piemont i el Montferrat. El valencià es malfiava dels piemontesos i savoians, i preferia cooperar, tant en la tresoreria com en els negocis, amb escrivans i comptables de llengua i nació catalanes. Així, quan el capità de Pisa Bartolomeo da Scorno li oferí mariners pisans per a unes galeres (octubre del 1454), ell ho rebutjà: “e a mi no ve bé ni'm plau”, es justificava, “que a hòmens de ma lengua e nació vuyll comanar mos fets e coses, e no a pisans”.¹³⁰² Tot i ser acusat de malversació, depositat i empresonat (22 de juliol del 1456), resultà absolt i restituït en el càrrec, que exercia efectivament durant els anys 1457 i 1458.¹³⁰³ En desembre del 1457, el papa Calixt III (el valencià Alfons de Borja) li escrigué avisant-lo que es dirigia de Roma a Savoia Lluís Sescases per a comunicar-li com i de quina manera podia col·laborar el ducat savoia amb la preparació de la croada contra el Gran Turc: “Sente da Cescases”, li deia el papa, “con quanto zelo egli continua ad adoperarsi per la crociata; Cescases gli darà istruzioni”.¹³⁰⁴ Per altres dades sabem de la complicació de la situació política a Savoia i de la dedicació de Sescases –durant el que li restava de vida– a la causa espiritual de la croada.¹³⁰⁵

Havent sigut entronitzat feia poc Ferran I el Vell (estiu del 1458), és possible el duc de Savoia haguera enviat Cardona d'ambaixador a Venècia, des d'on contactà de nou amb el seu antic senyor, el nou sobirà de Nàpols. Ho sabem perquè l'ambaixador milanès a Venècia, el marquès de Varese, parlà amb ell allí, poc abans del 16 d'agost del 1458. “Gabriele, catelano” li contà com Ferran li havia confessat personalment les últimes recomanacions que li havia fet el pare abans de morir: que temera i amara Déu; exercira justícia amb equanimitat; reservara 60.000 ducats per a invertir-los en la croada antiturca, i confiara plenament en el gran senescal, Enyego de Guevara (mort en combat

---

¹³⁰¹ CORNAGLIOTTI, A., *Catalani alla corte...*, ps. 552-553. Hi participava també un cavaller de la casa occitana d'Armanyac.

¹³⁰² *Ibidem*, p. 562.

¹³⁰³ *Ibidem*, p. 554.

¹³⁰⁴ SCIAMBRA, Matteo – VALENTINI, Giuseppe – PARRINO, Ignazio (eds.), *Il 'Liber brevium' di Callisto III: la Crociata, l'Albania e Skanderberg*, Centro Internazionale di Studi Albanesi (Palerm) – Istituto Universitario Orientale (Nàpols) – Istituto di Studi Albanesi dell'Università di Roma – Fondazione Giorgio Cini (Venècia) – Pontificium Institutum Orientalium Studiorum (Roma), Salern, 1968, doc. 346, p. 185.

¹³⁰⁵ Us remetem al capítol que dediquem a la biografia del mateix Sescases.

el 1462), com si fóra un segon pare per a ell.¹³⁰⁶ Enviat després Cardona per Lluís de Savoia a Nàpols, aprofità l'ocasió per a tornar a canviar de cort i servir de nou Ferran en un moment especialment crític per a ell, per la rebel·lió dels barons (1459). D'ací que se'l documente a partir del 1460 com un dels jutges o *presidentes* de la règia cambra de la Sommaria; encara que aquesta ocupació solia ser en molts casos una sinecure.¹³⁰⁷ L'antic amic i protector –ara, monarca– l'envià a Venècia a per un lot de 50 armadures¹³⁰⁸ Les fonts ibèriques sobre la batlia de Morella ens informen sobre la data de defunció del batle Gabriel Cardona, el 13 de maig del 1462,¹³⁰⁹ però no sobre les circumstàncies. Podria haver sigut per causa natural o en alguna acció de guerra.

En qualsevol cas, resulta inviable la identificació del personatge, proposada per Ferrer i Mallol, amb un homònim Gabriel Cardona que servia el rei Joan II en la guerra de Catalunya pel 1468.¹³¹⁰ Com també resulta altament difícil considerar –com suggereix la mateixa Ferrer– que un home intel·ligent i dotat d'un gran ànim de lucre com era Cardona, però sense cap interès documentat per la cultura o els llibres, poguera haver escrit mai *Curial e Güelfa*. La mateixa historiadora ho reconeix, quan veu més versemblant la candidatura de l'exbibliotecari i amic seu Sescases, amb el qual Cardona es tractava de “frare” per via epistolar. El to de la carta del 3 de novembre del 1453 que publica Anna Cornagliotti indica que compartien interessos mercantils, amistats, actituds mentals, i qui sap si judicis negatius sobre el Magnànim.¹³¹¹

* * *

No tan agitada com l'anterior fou la vida d'un altre servidor pròxim al rei Alfons, com fou el jurista i conseller Rodrigo o **Roderic**¹³¹² **Falcó** (Onda, regne de València, ca. 1395-València, 1465). Segurament era fill del burgés d'Onda Roderic Falcó, que el 1404 tenia suficient capacitat econòmica com per a arrendar el dret reial del “tall del

---

¹³⁰⁶ Vegeu SENATORE, Francesco, *Le ultime parole di Alfonso il Magnanimo*, dins ROSSETTI, Gabriella – VIOLO, Giovanni (eds.), *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, Liguori – GISEM, Nàpols, 2000, vol. 2, ps. 247-270.

¹³⁰⁷ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 64.

¹³⁰⁸ Resumim ací els molts detalls que sobre el personatge aporta FERRER MALLOL, M. T., *Fou Lluís Sescases...?*, p. 119.

¹³⁰⁹ RABASSA VAQUER, C., *Conjuntura econòmica...*, p. 381.

¹³¹⁰ FERRER MALLOL, M.-T., *Fou Lluís Sescases...?*, p. 119. Entre altres coses, perquè tot sembla indicar que aquest últim és el Gabriel Cardona alguatzir del rei (*alguacirius regius*) que ja servia Joan de Navarra el 19 de març del 1458. Vegeu SAN ANTONIO, Alonso de, *Primacia de redentora de cautivos de la Sagrada Orden de la Santíssima Trinidad en las coronas de Castilla, Aragón y Navarra, contra la Illustre Orden de Nuestra Señora de la Merced*, Tipogr. de Juan Martín de Barrio, Madrid, 1652, ps. 29-30.

¹³¹¹ CORNAGLIOTTI, A., *Catalani alla corte...*, ps. 554.

¹³¹² Tot i que adoptem ací la forma valenciana, hem de consignar que ell mateix, com Rodrigo de Borja, Alfonso de Borja, Ferrando de Trastàmara i altres personatges de l'època, adoptaven personalment la forma aragonesa de l'antropònim.

drap” en la demarcació d’aquella vila.¹³¹³ Això explica que tinguera recursos també per a enviar dos fills seus, Rodrigo i Jaume, a estudiar dret a la prestigiosa –però llunyana– universitat de Bolonya. El brillant estudiant que era Roderic ocupava ja el 1421, mentre estudiava dret, la plaça de vicari del bisbat de Bolonya. Ho seria del 1421 al 1435, i el seu germà Jaume, del 1431 al 1440, també. S’examinà de dret canònic el 1422 i de dret civil el 1423.¹³¹⁴ A l’any següent, 1424, figura com a doctor en ambdós drets, i durant els anys 1424-1427 impartí lliçons de dret a la universitat bolonyesa. La documentació universitària i administrativa l’esmenta sempre amb noms que recorden el seu origen geogràfic: *Rodoricus / Theodoricus(sic) / Rodorici Falconis / Falcum de Valentia / de Catalonia / de Catelonia / de Onda diocesis Dertusensis*.¹³¹⁵

Acompanyaria Roderic el bisbe al qual servia, Niccolò Albergati (Bolonya, ca. 1375-Siena, 1443), hàbil diplomàtic, cardenal de la Santa Creu des del 1426, en els seus viatges al rei de França (1423), Roma (1426) i Milà (1427-1428); Borgonya, França i Anglaterra (1429-1430), i en la legació pontifícia a Florència, Venècia i el ducat de Milà (1431-1432).¹³¹⁶ El bibliotecari del cardenal era, des del 1422, Tommaso Parentucelli, el futur papa Nicolau V, fundador de la Biblioteca Vaticana. L’any 1428 entraria al seu servei el polifacètic humanista Leon Battista Alberti.¹³¹⁷ Enea Silvio Piccolomini, elevat després al soli pontifici amb el nom de Pius II, era secretari personal del mateix Albergati pel 1435. Tot això dóna idea del pes polític d’un cardenal que actuava a escala internacional i que mantenia contactes amb els ambients humanistes.

El 1432, estant per segona vegada a Milà (el cardenal es disposava a participar aleshores en el concili de Basilea), Roderic Falcó coincidí amb el jove humanista

---

¹³¹³ Que comprenia, a banda d’Onda, Betxí, Artana, Sueras i Eslida. Vegeu MUÑOZ POMER, Ma. Rosa, *Orígenes de la Generalidad Valenciana*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1987, p. 299.

¹³¹⁴ Vegeu CONSTANTINO, Piana, Lauree in diritto civile e canonico conferite dall’Università di Bologna secondo la relazione del ‘Liber Sapientium’, dins *Atte e memorie della Deputazione di Storia Patria per le Province di Romagna*, 17-19, Bolonya, 1965-1968, ps. 265-350. Roderic obté el grau de dret canònic el 20 d’abril del 1422 (p. 314, núm. 183) i el de dret civil el 14 d’agost del 1423 (p. 281, núm. 43). El seu germà Jaume s’examina de dret civil el 7 de juliol del 1431 (p. 328, n. 252).

¹³¹⁵ PÉREZ MARTÍN, Antonio, *Españoles en el Alma Mater Studiorum: profesores hispanos en Bolonia (de fines del siglo XII a 1799)*, Instituto de Derecho Común Europeo de la Universidad de Murcia – Centro de Historia Universitaria Alfonso IX de la Universidad de Salamanca, Murcia-Salamanca, 1998, ps. 47-48. Vegeu també Archivio di Stato di Luca, Diplomatico, S. Frediano (pergamins), 3-SID (sign. antiga, n. 568), 16 de maig del 1422: “*Rodorico Falconio de Valentia, licenciato in iure canonico, reverendi patris domini Nicolai, Dei et Apostolice Sedis gratie episcopi Bononiensis et principis vicario.*”

¹³¹⁶ PÁZSTOR, Edith, Niccolò Albergati, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-albergati_Dizionario-Biografico/>

¹³¹⁷ SEM, G., Leon Battista Alberti. Vita e opere, dins *Enciclopedia Italiana*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1929, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/alberti_Enciclopedia_Italiana/>

Guiniforte Barzizza. Aquest fou invitat a la cort del rei d'Aragó per l'ambaixador català Hug de Vilafranca. I és ben probable que emprenguera el viatge cap a Barcelona en companyia del mateix Falcó. El jurista d'Onda ja havia advertit Guiniforte, per notícies que tenia, que el jove rei d'Aragó era un home amic de l'estudi i dels llibres. Era previsible, doncs, que es mostrara predisposat a conèixer els nous ensenyaments en matèria d'*studia humanitatis* que li podia oferir el llombard: "*honestarum disciplinarum scientiam aperte in eo docebas*". El mateix Barzizza manifestava després a Roderic la satisfacció per la bona acollida que ha tingut a Catalunya, amb el rei, prelats i secretaris, i altres interessats en les novetats culturals de l'humanisme.¹³¹⁸

Durant els anys 1432-1440, Roderic Falcó fou assessor de la Cort de la Governació del Regne de València, i dels reis lloctinents, Maria de Castella i Joan de Navarra. En els anys 1440-1444, exercí de regent de la cancelleria de la reina Maria, a València.¹³¹⁹ Allí es casà, abans del 1442, amb Violant Palomar, de la qual tingué tres filles. El 1444, Alfons el Magnànim cridà misser Falcó al seu costat per a oferir-li la regència de la cancelleria de la Corona d'Aragó, que exercí fins a gener 1448. Segons Ruggero Moscati, només arribar de València a la cort napolitana, pel prestigi que tenia com a jurista, el monarca el designà llavors vicecanceller i regent –en lloc de Juan de Funes– dels regnes occidentals de la Corona;¹³²⁰ amb la qual cosa "prende rango nella gerarchia delle cariche al di sopra del Fonolleda".¹³²¹ Durant els anys 1448-1450, sense haver de perdre l'ofici i títol de vicecanceller, exercí de virrei del regne de Mallorca.¹³²² S'hi desplaçà amb facultats extraordinàries per a pacificar el regne, després de les revoltes dels anys precedents, i amb una dieta de 3.000 florins d'or.¹³²³ En els anys

---

¹³¹⁸ BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 164-165; SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 166-168.

¹³¹⁹ Ofereix moltes dades sobre el currículum del personatge GRAULLERA SANZ, Vicente, *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, Biblioteca Valenciana, València, 2009, p. 190.

¹³²⁰ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2, p. 110.

¹³²¹ MOSCATI, Ruggero, Lo stato napoletano di Alfonso d'Aragona, dins IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)', vol. 1. Relazioni, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 85-102 (p. 93).

¹³²² Nomenament en l'ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, fs. 47r-48v, Campament contra Castelló de Pescara, 11 de febrer del 1448.

¹³²³ QUADRADO, José María, *Forenses y ciudadanos. Historia de las disensiones civiles de Mallorca en el siglo XV*, Universitat de València, València, 1995, ps. 118 i 290-291.

1451-1461 exercí diferents responsabilitats burocràtiques i judicials al servei d'Alfons I i Ferran I de Nàpols. Pels anys 1451-1452 oficiava de protonotari i conservador general del patrimoni reial, amb un estipendi anual de 500 ducats.¹³²⁴ Participà activament en el parlament de Sardenya del 1452;¹³²⁵ en la signatura a Nàpols (1454) de la pau amb el rei de Castella,¹³²⁶ i en actuacions judicials que afavoriren a Catalunya la causa de la Busca.¹³²⁷ Pels anys 1458-1461 l'“ottimo giureconsulto” Falcó era president del Sacre Consell de Nàpols, amb salari anual de 800 ducats.¹³²⁸ Les últimes notícies de la seua activitat són de l'any 1462, aquesta vegada servint Joan II d'Aragó, en guerra contra Catalunya.¹³²⁹ Moriria el 1465, després d'una vida dedicada al dret i a l'administració, sense que se li coneguen interessos culturals ni aficions literàries.

* * *

Menys documentada és la figura del també jurista Valentí o **Valentín**¹³³⁰ **Claver**¹³³¹ (Alcanyís?, ca. 1395?-Nàpols, post 1473), que el 5 de maig del 1428 es trobava a Gènova capitulant en nom del rei Alfons V una treva amb aquesta república, acompanyat per Andreu de Biure i Bernat de Corbera.¹³³² Era oriünd d'una important família aragonesa vinculada a l'Orde de l'Hospital, en la qual destacaren també el cavaller fra Juan Claver, germà seu i uixer d'armes del Magnànim, que realitzà diferents ambaixades per la Mediterrània oriental al servei del rei, i Jerónimo Claver, cavaller i

---

¹³²⁴ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 382; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 173.

¹³²⁵ BOSCOLO, Alberto – SCHENA, Olivetta (ed.), *Acta curiarum Regni Sardiniae. I parlamenti di Alfonso il Magnanimo (1421-1452)*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller, 1993, ps. 83, 195, 198, 208, 210 i 211.

¹³²⁶ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, XVI.31.

¹³²⁷ BATLLE GALLART, Carme, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, Anuario de Estudios Medievales (“Anejo 3”), Barcelona, 1973, p. 187.

¹³²⁸ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ps. 43-44 i 112.

¹³²⁹ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XVIII. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo V*, Barcelona, 1860, p. 373.

¹³³⁰ Respectem l'antropònim aragonés, tot i que sol figurar en la documentació cancelleresca amb el nom en català, *Valentí*, al revés del que ocorre amb *Roderic/Rodrigo Falcó*.

¹³³¹ Alguns estudiosos confonen aquest personatge amb el “claver” –ofici, dignitat– de l'orde militar de Montesa, el cavaller Lluís Despuig, que es trobava en missió diplomàtica a Venècia, el 1453, quan el rei li encarregà una compra de llibres de clàssics antics.

¹³³² ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 686 (XIII.46); AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell, P. Torres*, Girona, 1903-1904, vol. 1, p. 283.

jurista.¹³³³ Sembla que exercí de diaca de Saragossa i que es mantingué separat de la cort durant uns anys.¹³³⁴ Arran de la instal·lació del rei a Nàpols (1443), Claver es posaria al seu servei, tal volta a les acaballes del 1445, quan fou designat *locumtenens* del lloctinent de gran camarlenc –valga la redundància– Enyego d'Àvalos, càrrec que simultaniejava substituint en les seues absències el vicecanceller de Nàpols i diplomàtic Battista de Platamone. Pel 1449 era regent de la cancelleria.¹³³⁵ L'estiu del 1451 moriren Platamone i Juan de Funes, vicecanceller d'Aragó, i Claver succeí ambdós com a vicecanceller general i únic (14 de setembre del 1451),¹³³⁶ cosa que el situava en l'escalafó cancelleresc sols per davall d'Arnau-Roger de Pallars, el “canceller” a títol honorífic.¹³³⁷ Juntament amb els juristes valencians Fillac i Falcó, s'ocupà dels contenciosos judicials oberts a Catalunya per causa dels *remenses* i de l'enfrontament entre els partits de la Big i la Busca.¹³³⁸ El 1454 participà en les negociacions de la pau amb Castella i pel 1459 continuava al servei del nou sobirà de Nàpols, Ferran I, que l'envià en legació a Venècia.¹³³⁹ En setembre del 1462 es trobava servint el rei a Castel Nuovo.¹³⁴⁰ Se'l documenta com a vicecanceller de dit monarca napolità, se suposa que ja retirat i ancià, en un escrit del 1473. És probable que morira poc després d'aquella data al regne de Nàpols. Se li coneixen dos fills: Jaume i Cornella.¹³⁴¹

* * *

Nicolau Fillac¹³⁴² (València, 1400-Gaeta, agost del 1458), un altre buròcrata format en dret com el seu paísà Falcó, també serví durant alguns anys el Magnànim a

¹³³³ MARINESCU, Constantin, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, ps. 55-56.

¹³³⁴ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 171, que dona notícia del diaconat, no troba més dades seues fins el 1445. Nosaltres, tampoc.

¹³³⁵ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 420 (XV.57).

¹³³⁶ SEVILLANO COLOM, Francisco, Cancillerías de Fernando I y de Alfonso V, dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 35, Madrid, 1965, ps. 169-216 (p. 184); RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 171.

¹³³⁷ MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 371).

¹³³⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 78-79.

¹³³⁹ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, ps. 397-398 i 420.

¹³⁴⁰ RUSSO, Enza, Il registro contabile di un segretario regio della Napoli aragonese, dins *Reti medievali*, 14/1, Florència, 2013, ps. 415-547; ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>

¹³⁴¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 78-79.

¹³⁴² En la documentació, i en ortografia catalana medieval, *Fillach*.

Itàlia.¹³⁴³ Era fill del notari valencià Pere Fillac, que l'envià a estudiar a la universitat de Lleida el 1418. Havent mort el pare, la mare, Beatriu, féu venda d'una vinya (1422) per tal que Nicolau concloguera els estudis. L'any 1429, tornat a València, es casà amb una donzella de 17 anys, Joana, que era filla del mercader benestant Bernat Vidal. A partir del 1430, figura com a doctor en lleis cooperant amb la justícia reial, assessorant el justícia criminal de València (1431) i el civil (1434, 1440). Del 1434 al 1440 i del 1442 al 1447, fou lloctinent d'assessor de la Cort de la Governació, supeditat fins el 1440 a Roderic Falcó. Durant els anys 1440-1442 efectuà una primera estada a Nàpols, on era regent de la cancelleria. Es trobava després a València, on el 1446 se'l documenta aportant almoines per a la construcció del monestir de la Trinitat,¹³⁴⁴ i el 5 de juliol del 1447 com a veí de la ciutat.¹³⁴⁵ En setembre del 1448, Alfons el Magnànim el cridà al seu costat, juntament amb un altre jurista valencià, Gabriel Palomar, amb el qual féu el viatge a Nàpols. Arribat allí, el rei l'integrà en el seu consell i li encarregà, entre altres coses, missions diplomàtiques a Roma (conferència de pau del 1451) i Siena (1452). Per aquells anys s'ocupà de molts afers relacionats amb la conflictiva societat de Catalunya. Segons Ryder, era un dels principals assessors del sobirà. Figura pels anys 1453-1458 com a regent de la cancelleria. Ell i Falcó sols assumien el càrrec de vicecanceller substituït en cas d'absència de Valentín Claver.¹³⁴⁶ L'any 1453 Fillac fou guardonat per la corona amb el títol de cavaller i l'alcaidia del castell de Santa Maria del Puig, a l'horta de València. Tenia una filla, Beatriu, casada amb el cavaller Miquel de Vilarig, senyor de Cirat, i una altra, Damiata, soltera. Ell mateix es casà en segones noces, el 1456, amb Angela della Rocca, filla adoptiva d'un tal Francesco d'Alemagna.¹³⁴⁷ En juny del 1457, continuava ocupat en afers relacionats amb la pugna de poder entre els partits de la Biga i la Busca, a Catalunya.¹³⁴⁸ Després de la mort del Magnànim, en agost del 1458, se'n tornava cap a València per terra amb altres conterrànies, quan es

---

¹³⁴³ Seguim, bàsicament, les dades biogràfiques aportades per GRAULLERA SANZ, Vicente, *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, Biblioteca Valenciana, València, 2009, ps. 202-204.

¹³⁴⁴ MATA LÓPEZ, Manuel, *Relación de limosnas para la construcción del Monasterio de la Trinidad de Valencia*, Anubar, Saragossa, 1991, p. 120: "micer Nicholau Fillach."

¹³⁴⁵ PILES ROS, Leopoldo, *La población de Valencia a través de los 'llibres de avehinament' (1400-1449)*, Ajuntament de València, 1978, p. 291.

¹³⁴⁶ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 174.

¹³⁴⁷ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 115.

¹³⁴⁸ *Ibidem*.

contagià de pesta bubònica a Gaeta, on morí. Tal com denunciaren les filles, un criat que duia falsejà el testament per a atribuir-se un legat de 1.000 ducats d'or, dels molts estalvis que havia servat el buròcrata.¹³⁴⁹ A València arribà en desembre la notícia que “morí venint-se'n micer Nicholau Filach, lo qual havia havançat gran riquesa, e s'era fet cavalier.”¹³⁵⁰ Riquesa i posició social eren coses importants per a ell, però no se li coneix tampoc cap interès per la cultura ni cap afició literària remarcable.

* * *

Un altre valencià ben situat a la cort de Nàpols fou el protonotari **Ferrer Ram** (Morella, ca. 1405/10-Nàpols, 16 d'octubre del 1448), fill i successor en l'ofici cancelleresc de **Pere Ram** (+1442), un escrivà morellà que féu carrera a la cort. Pere exercí de regent de cancelleria, del 1416 al 1444,¹³⁵¹ i protonatri (1444-1448). Casà una filla, Beatriu, amb el donzell de València Ximén-Peres Escrivà de Romaní (1428). Fill de Ximén i Beatriu seria Joan Escrivà-Ram, cavaller, diplomàtic i amic de l'escriptor Joan Roís de Corella, a més de nebot i beneficiari de l'herència del personatge que ens ocupa.¹³⁵² Ferrer Ram era doctor en lleis i es casà amb Violant, filla del cavaller de València Guillem Crespí de Valldaura.¹³⁵³ Figura com a promotor de negocis de la cort i conseller del rei pel 1438.¹³⁵⁴ Eln agost del 1442 es trobava d'ambaixador a Milà, davant Filippo Maria Visconti,¹³⁵⁵ i el 4 de setembre s'entrevistà en nom del rei Alfons V, i amb ofici de vicecanceller, amb el *condottiero* Francesco Sforza.¹³⁵⁶

Mesos després de la mort del pare, Ferrer heretà l'ofici de protonotari, amb el qual figura en abril del 1444. El rei li indica que, en tornar de l'ambaixada que el té ocupat a

---

¹³⁴⁹ GRAULLERA, V., *Derecho y juristas...*, p. 204.

¹³⁵⁰ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 255.

¹³⁵¹ SEVILLANO COLOM, Francisco, Cancillerías de Fernando I y de Alfonso V, dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 35, Madrid, 1965, ps. 169-216 (p. 187 i 191); MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 371), el fa en el càrrec fins al 1431, però Ryder l'esmena i ho prolonga fins a la seua mort, el 1443. Vegeu RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 85.

¹³⁵² Per aquesta raó hagué de canviar –si més no, durant alguns anys, a partir del 1461, i en alguns escrits– el cognom patern, Escrivà de Romaní, pel de l'oncle, Ram. Sobre totes aquestes dades, vegeu RUBIO VELA, Agustín, Circunstancia familiar y entrada en la vida política del joven poeta valenciano Joan Escrivà (1461-1462), dins *Scripta. Revista internacional de literatura medieval i moderna*, 3, València, juny 2014, ps. 46-70 (ps. 48-49).

¹³⁵³ *Ibídem*, p. 50.

¹³⁵⁴ FULLANA MIRA, Luis, *Historia de la villa y condado de Cocentaina*, Tipogr. La Industrial, Alcoi, 1920, p. 244.

¹³⁵⁵ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 242-243.

¹³⁵⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 265 (XV.13).

Milà (febrer-març), passe per Roma per a comunicar el que li haja dit Filippo Maria Visconti amb el papa Eugeni IV. El rei comenta que, tot i que no li ha arribat encara cap lletra seua, dóna per descomptat que ja es troba llavors a Milà.¹³⁵⁷ Aleshores, Ram ja havia pronunciat la seua oració davant el duc de Milà (20 de març del 1444) destinada a posar en evidència l'error comés per Visconti quan s'assabentà que el rei d'Aragó havia pactat el vassallatge dels genovesos, sotmesos anys arrere a Milà. El duc, segons Zurita, “olvidada la fe y devoción y buen amor que el rey le tenía, y desconfiando de lo que no debía [el pacte Aragó-Gènova], se había confederado con venecianos y florentines mostrando en todo querer favorecer y ayudar al conde Francisco [Sforza] juntamente con ellos (...), que desto estaba el rey muy alterado”.¹³⁵⁸ Durant els anys 1444-1448 s'ocupà principalment d'afers diplomàtics i financers.¹³⁵⁹ Per exemple, el 1445 es desplaçà d'ambaixador a Castella, amb Guillem de Vic.¹³⁶⁰ S'afanyà l'estiu del 1448 a vendre blat de Calàbria i a obtenir recursos financers de València, Barcelona i Mallorca per a l'exèrcit de la Toscana, en plena campanya contra Piombino.¹³⁶¹ Mort Ferrer Ram el 16 d'octubre del 1448, el reemplaçarà pocs dies després (el 5 de novembre) el secretari reial Arnau Fonolleda com a protonotari reial.¹³⁶²

L'humanista Bartolomeo Facio, en una lletra posterior al 1443, es refereix a ell com “*Raimo, viro spectatissimo*” i “*vir integerrime, Valentinorum decus*”, on manifesta que era amic del cal·lígraf de la biblioteca reial Jacopo Curlo, i que estava interessat en poesia llatina. Concretament, es refereix a uns versos de Ram escrits i compartits a *Puteoli* (Pozzuoli): “*illius nostrae diuturnae consuetudinis Puteolanae et versificationis suavissime, qua stans pede in uno plusquam quingentos versus interdum effigebas, presente Iacobo Curlo, nostro viro claro et tui observantissimo*”. És l'única nota cultural sobre el personatge.¹³⁶³ Segons Josep-Maria Nadal i Modest Prats, “és

¹³⁵⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, f. 85v, Nàpols, 27 d'abril del 1444.

¹³⁵⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 299 (XV.25). Ho interpreta al contrari, i erròniament, SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, ps. 39-40.

¹³⁵⁹ Per notícies que dóna RUBIO VELA, A., *Circunstancia familiar...*, p. 49, sembla que exercí durant uns mesos (1445-1446) la batlia de Morella (¿en substitució o per delegació del flamant tresorer de Calàbria, Gabriel Cardona?), i que fins i tot podria haver visitat aleshores València.

¹³⁶⁰ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 243.

¹³⁶¹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 458.

¹³⁶² MOSCATI, R., *Nella burocrazia centrale...*, p. 371.

¹³⁶³ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 239-242. No l'hem de confondre amb un italià, Francesco Raimo, que apareix al servei del Magnànim en un escrit del 1447. Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une*

realment una llàstima que ho ignorem tot d'aquest il·lustre valencià capaç de confegir més de cinc-cents versos d'una tirada, a qui Facio enviava una còpia de les seves invectives contra Valla i el diàleg *De vitae felicitate*.¹³⁶⁴

* * *

D'especial rellevància política i diplomàtica és la figura d'aquest secretari reial, **Arnau Fonolleda** (Barcelona?, ca. 1410-1475),¹³⁶⁵ membre d'una família barcelonina ja vinculada a la cort del rei Martí I.¹³⁶⁶ Fou fill de Francesc Fonolleda, escrivà de la cancelleria del rei Martí i secretari dels compromissaris de Casp, el 1412; casat amb una Nicolaua de cognom indocumentat. Els consellers de la capital catalana el tractaven de “ciudadà”, tot i que no és clar el lloc de naixença.¹³⁶⁷ Un oncle o parent homònim –de vegades confós amb ell– era conseller i alguatzir de la cort del rei Alfons pel 1420 (i, segurament, membre de l'estament militar).¹³⁶⁸ L'Arnau que ens interessa entra d'escrivà de manament i notari de la cancelleria reial a Barcelona, el 1431. Amb la instal·lació de la cort a Gaeta, ascendí a secretari i conseller reial (setembre del 1436); a banda de participar en diferents legacions diplomàtiques al ducat de Milà, a la Santa Seu o al concili de Basilea, pels anys 1436-1449.¹³⁶⁹ Pel 1441 rebia ja tractament de *mossén*,

---

cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458), Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 337, n. 2. Segurament el llinatge *Ram* fou assimilat a *Raimus* per l'humanista basant-se en la coneixença del cognom italià.

¹³⁶⁴ NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 96.

¹³⁶⁵ La datació proposada per VILALLONGA VIVES, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, p. 98-101, que situa la data de naixement pel 1390, es deu al fet de considerar que l'agutzil i conseller del 1420 que tot seguit esmentarem i el futur secretari reial eren un mateixa persona, cosa que sembla del tot descartable. Aquest mateix alguatzir Arnau Fonolleda, pel 1431, tenia un fill que desitjava entrar en religió.

¹³⁶⁶ BATLLE GALLART, Carme, Colaboradores catalanes de Alfonso el Magnánimo en Nápoles, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 2. *Comunicazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 57-79 (p. 65).

¹³⁶⁷ RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234 (p. 224).

¹³⁶⁸ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV, dins *Revista de Llengua i Dret*, 3, Barcelona, 1984, ps. 71-76 (p. 73), considera que no són la mateixa persona. L'11 de febrer del 1420, l'agutzir (“l'amat conseller e algutzir del senyor rey, Arnau Fonolleda”) fou enviat per la reina Maria a portar unes relíquies de Tortosa al monestir de Montserrat. El 29 de març, el mateix portà a la reina des del monestir un “libre de consolació”. Vegeu SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 (*Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (docs. 7 i 8, ps. 334-335, ACA, Cancelleria reial, reg. 3.108, f- 38v).

¹³⁶⁹ Seguim, bàsicament, les dades biogràfiques oferides per Vilallonga, Ruiz Calonja i RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon

propi de cavaller, el que fa pensar en un adobament en aquest període a fi que anara d'ambaixador essent ja membre de l'estament militar.¹³⁷⁰ Fou Arnau el qui negocià les condicions d'acceptació del Toisó d'Or, condecoració de gran mèrit cavalleresc oferida pel duc Felip de Borgonya al rei Alfons d'Aragó el 1446.¹³⁷¹

En registres del 1445 figura, específicament, com el protonotari per a les coses de Catalunya: “*prothonotarius de partibus Cathalonie*”.¹³⁷² El 26 de juny del 1446 assolí, a més de la protonotaria especial, l'important ofici de batle general del principat de Catalunya; tot i que, pel seu absentisme napolità, hagué de nomenar un “regent” o lloctinent, Jaume-Pere Gener. Els barcelonins, i els catalans en general, que arribaven a Nàpols, confiaven en les seues recomanacions. En una lletra escrita per l'oficial i familiar del rei Bernat de Casaldàguila a Nicolau Bernat, notari de Barcelona, de la tresoreria del rei de Navarra, es tracta d'un viatge que aquest té previst fer a la cort (Nàpols, 26 de gener del 1447). El notari té pensat “venir en les parts deçà e aturar en casa de mossèn Mateu Pujades”, el tresorer general, però Casaldàguila li aconsella “estar en casa d'un secretari” si vol entrar al servei de l'administració, i no a la de Pujades, “per moltes raons que serien massa llargues de contar”.¹³⁷³ Li aconsella que viatge de Barcelona a Nàpols en companyia de la muller de Fonolleda, per veure si aquest podria acollir-lo i donar-li entrada a la cancelleria.¹³⁷⁴ Els consellers de Barcelona tractaven Arnau d'interlocutor directe amb ell rei, i ell els responia sovint: “Lexats tot a mon càrrech”.¹³⁷⁵ En algun privilegi adreçat a la ciutat comtal aprofita per redactar un elogi de la capital catalana, un *laus Barchinonae*.¹³⁷⁶

Exercia Fonolleda, a més, de castellà del Castell de Sant Salvador de l'Ou, important fortalesa del litoral napolità, i del Siti Perillós de Pizifalcone, on el rei havia

---

Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 258 i 270-271.

¹³⁷⁰ Sobre aquesta qüestió, vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Només hi ha un Joan Martorell documental amb el nom de Joanot (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela, amb unes notes sobre Manuel de Rajadell), dins *Tirant*, 15, València, 2012, ps. 19-32 (p. 24, n. 10).

¹³⁷¹ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *ESTUDIS d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119 (doc. 1 de l'apèndix, ps. 115-117, 13 de novembre del 1446).

¹³⁷² SEVILLANO COLOM, Francisco, Cancillerías de Fernando I y de Alfonso V, dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 35, Madrid, 1965, ps. 169-216 (p. 192).

¹³⁷³ El tresorer tindria problemes de salut, de fet, ja que morí pocs mesos després.

¹³⁷⁴ MARTORELL TRABAL, Francesc (ed.), *Epistolari del segle XV. Recull de cartes privades*, Barcino, Barcelona, 1926, doc. 15, ps. 52-53.

¹³⁷⁵ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 196.

¹³⁷⁶ RUIZ CALONJA, Joan, Tres privilegis d'Alfons IV a Barcelona, signats per Arnau Fonolleda, dins *Estudi General*, 11, Girona, 1991, ps. 65-71 (p. 67).

muntat una emblemàtica “bastida” el 1442, en vespres d’entrar a la ciutat. Tenia també un parent o nebot, de nom Berenguer-Arnau de Fenolleda, que participava del servei d’armes a l’exèrcit reial (1441-1442) i era castellà de Crotó, a Calàbria.¹³⁷⁷ L’any 1447, Arnau Fonolleda efectuà una gira diplomàtica per la Península Ibèrica, amb comeses d’allò més diverses. En tornar a Nàpols, es produí la mort de Ferrer Ram (octubre del 1448) i ell assolí les funcions d’aquest com a protonotari “*in regnis nostris occiduis*”, és a dir, per als territoris occidentals i ibèrics de la Corona d’Aragó (5 de novembre).¹³⁷⁸ Ryder considera Fonolleda un home més pròxim al Magnànim que el mateix Joan Olzina i, fins i tot, s’hi refereix com a “principal” secretari reial que servi el rei Alfons durant l’etapa napolitana. L’any 1449 el sobirà li devia 5.244 ducats d’or, el que demostra la seua contribució –com la d’altres buròcrates de al cort– a l’equilibri financer del tresor reial, a canvi de la promesa d’obtenir –al remat– sucosos interessos. Se’l relaciona pel mateix any amb una tal Giovanna Poria que podria ser, s’gona el que suggereix Roxane Chilà, “la compagne du secrétaire royal.”¹³⁷⁹

Que fóra el secretari predilecte del rei entre el 1450 i el 1458, s’explica perquè residia sovint amb ell als jardins de Torre del Greco, prop de Nàpols, on Alfons passava part de l’any gaudint de la companyia de la seua amistançada, Lucrezia.¹³⁸⁰ En escrits del 1453, per primera vegada, se’l designa castellà del Castell de l’Ou, a Nàpols.¹³⁸¹ El 1455, juntament amb Francesc Martorell, Fonolleda participà de les negociacions per a casar dos fills del duc Sforza de Milà, Ippolita i Sforza-Maria, respectivament, amb dos fills del príncep Ferran, el duc Alfons de Calàbria i Elionor. S’aconseguí així la reconstrucció de l’eix polític Milà-Nàpols, fonamental “per aparturire eterna pace a tuta Italia et tranquillo riposo”, en mots de l’ambaixador milanés a Nàpols.¹³⁸² En la tardor

---

¹³⁷⁷ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 179, n. 241. La castellania de Cotró l’exercia pel 1449. Vegeu MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. I. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. XXVIII.

¹³⁷⁸ MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d’Alfonso d’Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 371).

¹³⁷⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 117.

¹³⁸⁰ Vegeu ibídem, vol. 1, p. 368.

¹³⁸¹ Ibídem, vol. 3, ps. 116-118.

¹³⁸² En despatx signat el 9 de setembre del 1455. Vegeu CANETTA, Carlo, Le “sponsalie” di Casa Sforza con Casa Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 9, Milà, 1882, ps. 136-144, i 10, 1883, ps. 769-782 (ps. 137-138 i 140).

del 1456, amb Ferrer de Lanuza, negocia amb els ambaixadors de Castella sobre un conflicte que es mantenia obert amb Joan de Navarra.¹³⁸³

En qualitat de protonotari de la Corona¹³⁸⁴ i de castellà del Castell de l'Ou (*Castel dell'Uovo*), assistí el rei en la redacció del seu darrer testament, dictat el 26 de juny del 1458,¹³⁸⁵ i fou –juntament amb Joan Olzina– un dels marmessors de la seua darrera voluntat.¹³⁸⁶ Als pocs dies de la mort del Magnànim, l'1 de juliol, el nou rei de Nàpols, Ferran I escrigué al seu oncle Joan II d'Aragó perquè volia retenir-lo al seu servei i li pregà que li conservara els privilegis que tenia a Catalunya.¹³⁸⁷ Tanmateix, el d'Aragó no accedí, perquè el volia al seu servei. L'1 de juliol, Joan II li encarregà venir-se'n de Nàpols a la Corona d'Aragó amb els registres de cancelleria relatius als “regnes occidentals” que calguera reintegrar a l'arxiu reial. Fonollada se'ls emportà amb ell a Barcelona el 1460. L'arribada fou el 21 de juny, en un estol de quatre galeres comandades per l'almirall Bernat de Vilamarí. Portava el secretari una sol·licitud d'auxili del rei Ferran, amenaçat aleshores per la revolta dels barons i les victòries inicials dels proangevins.¹³⁸⁸ Tot i que Arnau fou cessat en l'ofici de batle general de Catalunya el mes d'agost del 1461, el rei Joan el nomenà cavaller. Continuà vivint després a Barcelona, retirat dels afers polítics i cancellerescs, en una casa que posseïa al carrer dels Mercaders, on moriria el 17 d'abril del 1475.¹³⁸⁹

Tot i que exercí de secretari reial del 1436 al 1452, els registres seus conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó es limiten als anys 1436-1448.¹³⁹⁰ Alguns documents per ell sotasignats contenen preàmbuls redactats en un llatí acurat.¹³⁹¹ Els experts els qualifiquen de “peces magistrals”, però adverteixen del seu “to emfàtic”, tant en català com en llatí i d'un “retoricisme” massa evident.¹³⁹² Pels seus contactes amb Valla,

---

¹³⁸³ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, . 117.

¹³⁸⁴ El protonotari i custodi dels segells era el tercer càrrec en l'organigrama tradicional de la burocràcia catalanoaragonesa, sols per davall del canceller i el sotscanceller.

¹³⁸⁵ SENATORE, Francesco, *Le ultime parole di Alfonso il Magnanimo*, dins ROSSETTI, Gabriella – VILOLO, Giovanni (eds.), *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, Liguori – GISEM, Nàpols, 2000, vol. 2, ps. 247-270.

¹³⁸⁶ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 2, annex 33, ps. 257-262.

¹³⁸⁷ *Ibidem*, p. 117.

¹³⁸⁸ SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, p. 156.

¹³⁸⁹ *Ibidem*, p. 218.

¹³⁹⁰ CANELLAS, Beatriz – TORRA, Alberto, *Los registros de la cancellería de Alfonso el Magnánimo*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte – Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Madrid, 2000, p. 51.

¹³⁹¹ ACA, Cancelleria reial, regs. 2.646, f. 91v; 2.649, f. 121; 2.690, fs. 21v i 215; 2.892, f. 32 (nova foliació).

¹³⁹² VILALLONGA VIVES, M., *La literatura llatina...*, ps. 100-101; RUIZ CALONJA, J., *Valor literario...*, p. 227: “un latín notable por su retoricismo”. Ho advertia ja RUBIÓ BALAGUER, Jordi,

Mario Fois considera que Fonolleda “è forse un umanista dilettante”.¹³⁹³ Segons Ruiz Calonja, fou un “hábil conoedor del latín”, però amb un excés d’“emfasi” gramatical en el llenguatge. En comparança amb Olzina, es troba més a prop “de los latinistas pedantes de la Barcelona de fin de siglo”, formats en la *imitatio* de la primmirada retòrica ciceroniana, que l’estil més lleuger de Quintilià, dominava ja a les cancelleries humanístiques d’Itàlia. Tot i això, Ruiz afirma que els seus preàmbuls tenen “valor literario” i, en algun cas, “regusto caballeresco”. I veu, tant en Fonolleda com en Olzina, dos escriptors suficientment preparats com per a haver-se aventurat a escriure la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*. “Cualquiera como Fonolleda u Olzina pudo ser”, o qui sap si “algún funcionario que hubiese vivido en Italia”.¹³⁹⁴

Sobre l’interés per la literatura i els clàssics d’Arnau Fonolleda, existeixen diferents testimonis coetanis. Estant a la cort de Gaeta, el 1438, Lorenzo Valla li dedicà la traducció del grec al llatí –un *divertimento* per a ell– de trenta-tres *Faules* d’Isop. El ms. 550 de la Burgerbibliothek de Berna conté la traducció, amb el títol de *Facetiae morales Laurentii Vallensis, alias “Esopus”, grecus, per dictum Laurentium translatus*, i conté el prefaci oferit al secretari (f. 133r).¹³⁹⁵ El prestigiós humanista s’adreça a ell com a “*profecto tu, vir litterarum amantissimus, litterato hoc genere ludendi delectaberis*”. El traductor reconeix el caràcter lúdic alhora que formatiu del recull de faules, “*quibus oblecta re te possis ac ludere*”, que tindria una gran difusió pels ambients humanistes.¹³⁹⁶ A València s’imprimí el 1480, a la tipografia de Lambert Palmart. Arnau Fonolleda correspondria amablement a la dedicatòria amb un preàmbul (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.830, f. 104) on fa un elogi de l’eloqüència de Valla.¹³⁹⁷ Un escrivà napolità de la cancelleria, Battista di Trevi, veia en el secretari reial un home de cultura “*vir prestantissimus*” (1452),¹³⁹⁸ i un poeta menor parmesà, de nom

---

Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV, dins *Revista de Llengua i Dret*, 3, Barcelona, 1984, ps. 71-76.

¹³⁹³ FOIS, Mario, Il dialogo “De professione religiosorum”. Critica delle pretese e riconoscimento della missione degli ordini religiosi, dins *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell’Università Gregoriana, Roma, 1969, ps. 261-295 (p. 177).

¹³⁹⁴ Ibídem, ps. 233-234.

¹³⁹⁵ BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007, ps. 108-109.

¹³⁹⁶ VALLA, Lorenzo (*VALLENSIS, Laurentius*), *Fabulae Aesopicae*, ed. a cura de Maria Pasquallina PILLOLLA, Università di Genova – Facoltà di Lettere (“Favolisti latini medievali e umanistici”, IX), Gènova, 2003, ps. 10-15 i 23 (d’on prové la citació textual).

¹³⁹⁷ RUIZ CALONJA, J., Tres privilegis d’Alfons IV..., p. 67.

¹³⁹⁸ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 288.

Giovanni Francesco Bozino da Parma, li dedicà una de les seues composicions, que es conserva en la Biblioteca Palatina de Parma, ms. 28, f. 41.¹³⁹⁹

El secretari català, juntament amb el diplomàtic Mateu Malferit i el claver de Montesa Lluís Despuig, fou un dels principals informadors de Bartolomeo Facio, durant el procés de redacció (setembre del 1451 – abril del 1456) dels deu llibres titulats *De rebus gestis ab Alphonso primo*, una crònica oficial del regnat del Magnànim que recollia les gestes del rei de Nàpols des del 1420 fins el 1454.¹⁴⁰⁰ En aquesta obra, el barceloní és presentat com “*Arnaldum Fenoledam, virum constantem ac gravem, omnium consiliorum et arcanorum eius [del rei] participem*”.¹⁴⁰¹ És a dir, que el rei Alfons de Nàpols, que el tenia per home aplicat i seriós, mantenia Fonolleda al corrent de totes les seues decisions i li comunicava tots els seus secrets. El mateix Bartolomeo Facio li dedicà una epístola, que es conserva a la Biblioteca Universitària de Valladolid.¹⁴⁰² Per haver mort en novembre del 1457, no pogué acabar Facio el seu últim projecte literari, que era la versió llatina d’un clàssic originàriament escrit en grec, la *Vida d’Alexandre el Gran* d’Arrià. El bibliotecari i cal·lígraf Jacopo Curlo s’ocupà d’acabar l’obra i, en juny del 1458, la dedicà al secretari Fonolleda.¹⁴⁰³

Quan Leonardo Bruni, l’any 1440, advertí Alfons el Magnànim que estava enllestit la seua traducció al llatí de la *Política* d’Aristòtil, Arnau Fonolleda redactà un lletra formal on el rei s’interessava per la novetat i li’n demanava un exemplar (Gaeta, 12 d’agost del 1440).¹⁴⁰⁴ El secretari, no sols cooperava amb el projecte de –diguem-ne– o aclimatació humanística d’un *Rex Italicus* de procedència estrangera, sinó que a més introduí en els registres de la cancelleria reial la lletra humanística documental, de

---

¹³⁹⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. II. Italy: Orvieto to Volterra*. Vatican City, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967), p. 44.

¹⁴⁰⁰ ALBANESE, Gabriella i al., *Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i ‘Rerum gestarum Alfonsi regis libri X’*, di Bartolomeo Facio, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.223-1.268 (ps. 1.226).

¹⁴⁰¹ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri [1451-1456]*, Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, ps. 406-407.

¹⁴⁰² Segons VILALLONGA VIVES, M., *La literatura llatina...*, ps. 98-101.

¹⁴⁰³ VALLA, L., *Fabulae Aesopicae...*, p. 22. L’editora dona aquesta data concreta, que altres autors han retardat al 1459.

¹⁴⁰⁴ Conservada en l’ACA, Cancelleria, reg. 2.716, epist. X.42, segons VILLAR RUBIO, Milagros, *Códices en España com epístolas familiars de Leonardo Bruni*, dins *Nuovi studi storici*, 10, Roma, 1991, ps. 163-167, i BENAVENT, J., *Biblioteca dispersa...*, ps. 76-86. Vegeu també FIGLIUOLO, Bruno, *Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell’Archivio de la Corona de Aragón*, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 361-362).

regust encara goticista (no deixa de ser un tipus de semigòtica cancelleresca), però molt influïda pel cànon florentí de la *littera antiqua*, la dels còdexs de luxe.¹⁴⁰⁵

Fou el mateix Fonolleda l'elegit per a escriure en nom del rei una lletra al patriarca de Constantinoble, quan el rei li envià la traducció llatina –obra de Giorgio da Trebisonda– del *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate* de sant Ciril d'Alexandria.¹⁴⁰⁶ O en altres ocasions especials, com quan el Pisanello abandonà Nàpols i fou reemplaçat, en qualitat de pintor de la cambra reial, pel milanés Leonardo de Besozzo (10 de setembre del 1449). Arnau encapçalà el nomenament d'aquest amb un text retòric, on equiparava –de la mà d'Horaci– la pintura i la poesia: “*Poesis nichil aliud est quam pictura loquens*”: la poesia no és altra cosa que pintura verbalitzada.¹⁴⁰⁷ També és seu el text de nomenament com a secretari reial (10 de novembre del 1447) d'un fill de Guarino Veronese, el prometedor Girolamo Guarini, que estudiava llavors amb Lorenzo Valla, però que moriria jove, al voltant del 1450.¹⁴⁰⁸

* * *

El tercer secretari reial en importància, just per darrere d'Olzina i de Fonolleda, fou **Francesc Martorell** (València, ca. 1400/05–1466). Era membre d'una família de l'oligarquia ciutadana, que comptava amb mercaders com Joan Martorell –especialitzat en el comerç amb Granada (dècades del 1410-1430) i ambaixador reial davant el sultà nazarí–¹⁴⁰⁹ o canonges com l'homònim Francesc Martorell (mort el 1429), que era a més “promovedor de negocis de la cort”.¹⁴¹⁰ Segurament, el futur secretari era fill del mercader ambaixador, ja aquest Joan Martorell figura com a germà i marmessor de dit canonge en un testament (3 d'agost del 1429) redactat pel lloctinent de protonotari reial,

---

¹⁴⁰⁵ GARRIDO VALLS, Josep-David, L'escriptura humanística al Principat de Catalunya, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, 25/2, Barcelona, 2003, ps. 139-169 (ps. 147-149).

¹⁴⁰⁶ FIGLIUOLO, Bruno, Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivio de la Corona de Aragón, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 369-372).

¹⁴⁰⁷ AINAUD DE LASARTE, Juan, Alfonso el Magnánimo y las artes plásticas de su tiempo; separata del *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955)*, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1959, ps. 16 i 27.

¹⁴⁰⁸ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 260. A la Biblioteca Nazionale di Napoli es conserva un volum administratiu de Fonolleda (mss. XI E 43), amb escrits en llatí, castellà i català. Vegeu SALUDES AMAT, Anna-Maria, Notícia sobre els textos en català conservats a la Biblioteca Nacional de Nàpols, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 373-380.

¹⁴⁰⁹ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999, ps. 5ª, 5b, 10, 14, 72, 73 et passim.

¹⁴¹⁰ Vegeu LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 3. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1429-1444)*, Eds. 3 i 4 – Institut Internacional d'Estudis Borgians, València, 2005, p. 43.

Ramon Batlle. Un altre dels marmessors del mateix testament és precisament Joan Olzina (“*Johannem Olzinam, secretarium domini regis*”).¹⁴¹¹ La relació era encara més familiar i més íntima, ja que el secretari Olzina era casat amb Caterina Garcia Martorell, una cosina germana de Francesc Martorell.¹⁴¹² Es pot deduir, doncs, que si Francesc serví al rei “des de l’adolescència”, fou perquè entrà a la cancelleria de la mà d’Olzina i recomanat pel pare i per l’oncle, que freqüentaven amb assiduitat la cort de València i l’oficina del protonotari Batlle. També s’explica fàcilment, després de conèixer aquest parentiu, l’amistat que mantenien Martorell i Olzina, deduïble de la correspondència del primer amb Antonio Beccadelli, que més avall es comentarà.

L’any 1420 ja figura el jove Francesc Martorell com a *escrivà de porció* de la cort, on continuava la seua carrera pel 1435, quan fou fet presoner a la batalla de Ponça: “mossén Francesc Martorell, qui après fonch secretari del rey”.¹⁴¹³ Pel 1437 s’ocupava per complet al servei de Joan Olzina. El 1440 visità els regnes occidentals amb el tresorer general Mateu Pujades. Tornà després amb ell, de València a Nàpols, en febrer del 1441.¹⁴¹⁴ A l’any següent encara consta com un simple escrivà de manament de la cancelleria, però en altres documents del mateix any 1442 ja figura amb el càrrec de secretari.¹⁴¹⁵ el seu ascens en l’escalafó seria vertiginós. En gener del 1443 continua dient-se sols secretari reial, però el 20 de juny ascendeix a notari de la cambra reial.¹⁴¹⁶ En escrits del 1444 se’l documenta com a secretari reial i “*notarius camere nostre*”,¹⁴¹⁷ amb ocupacions relacionades sobretot amb afers econòmics i financers. En relació amb aquestes comeses, col·laborà activament amb Enyego d’Àvalos, lloctinent del gran

---

¹⁴¹¹ AHCB, Arxiu notarial, III.1, plec de testaments, 1425-1429; citat per TORRÓ TORRENT, Jaume, Els darrers anys de Joanot Martorell, o En defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, vol. 2, ps. 573-600 (p. 588, n. 36).

¹⁴¹² FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d’Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463 (p. 449).

¹⁴¹³ Així figura en una relació de presoners valencians que reproduceix MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 101. Vegeu també BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288 (ps. 267-268 i 271-272).

¹⁴¹⁴ CUADRADA MAJÓ, Coral, Política italiana de Alfonso V de Aragón (1420-1442), dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 7-8, Barcelona, 1986-1987, ps. 269-309 (doc. 8, ps. 305-306).

¹⁴¹⁵ FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1440-1442). Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1445). Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, p. XIX.

¹⁴¹⁶ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2, annex 12, ps. 138-139.

¹⁴¹⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.909, f. 88v.

camarlenc i regent des del 1443 de la Camera della Sommaria, el gran organisme financer del regne. Per exemple, quan actuà de comissari de dita institució a la ciutat de l'Aquila, el 1444,¹⁴¹⁸ o en ulteriors desplaçaments a l'any següent.¹⁴¹⁹ En realitat, sembla que fou un dels diversos comissaris que durant els anys 1444 al 1447 s'ocuparen d'anar a recaptar tributs als Abruços en nom de la Sommaria.¹⁴²⁰

L'any 1445, Francesc Martorell i Joan Olzina se situaven, segons el que es dedueix de la documentació coetània, en un rang superior a la resta dels –ja nombrosos, per la proliferació de sinecures honorífiques– secretaris reials: “*in super aliis secretariis et scribis nostris quibuscumque*”.¹⁴²¹ Ja des d'abans del 1444, Martorell havia adquirit importants possessions a Sicília; segurament, pel seu matrimoni amb una noble siciliana, Elisabetta Ventimiglia, que serà coneguda després com *Betta Martorell*.¹⁴²² En novembre del 1446 figura Francesc com a conseller reial. En març del 1447, estant el campament reial acampat a Tívoli, prop de Roma, el rei Alfons I'envià a Nàpols a portar el numerari necessari per a pagar despeses i tropes.¹⁴²³ Tornà de nou a Nàpols pel mes de juliol, per a mantenir així contacte directe amb els tres regents que a la capital partenopea tutelaven el teòric govern del príncep Ferran en absència del rei: Ximenes de Corella, Joan Olzina i Mateu Pujades.¹⁴²⁴ L'humanista Bartolomeo Facio, comentant la seua ambaixada a la república de Siena del mateix any 1447, diu: “*quo viro tunc in magnis quibusque rebus utebatur*”, és a dir, que era “un home del qual se

---

¹⁴¹⁸ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 4.

¹⁴¹⁹ MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377.

¹⁴²⁰ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 176-177.

¹⁴²¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.899, f. 63, i 2.855, f. 79v. Seguim RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 356-363; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 148 i 264.

¹⁴²² Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Només hi ha un Joan Martorell documental amb el nom de Joanot (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela, amb unes notes sobre Manuel de Rajadell), dins *Tirant*, 15, València, 2012, ps. 19-32 (p. 25, b. 14).

¹⁴²³ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 61.

¹⁴²⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 93r, Tívoli, 18 de juliol del 1447.

servia [el monarca] per als afers importants”.¹⁴²⁵ Arran de la campanya de la Toscana (1447-1448), potser estant a Gènova –on se’l documenta el 22 de març del 1448¹⁴²⁶–, armà una galera que prengué part en el fracassat setge de Piombino (estiu del 1448).¹⁴²⁷ Potser fóra una manera, també, de celebrar el seu ascens a “cavaller”, títol amb què es presenta davant notari en documents d’anys posteriors. Per aquesta inversió bèl·lica i altres préstecs efectuats a la corona (a l’espera de substanciosos interessos),¹⁴²⁸ consta que el tresor reial li devia 2.500 ducats en febrer del 1449.

El 9 de febrer del 1450 se’l documenta per primera vegada com a mestre portolà de Sicília, segurament per a rescabalar-lo dels préstecs fets a la corona.¹⁴²⁹ L’any 1452 es posaren de manifest algunes irregularitats seues (havia expedit un manament en una lliurança sense consultar abans el conservador general del patrimoni regi) que li costaren una sanció de 10.000 florins d’or, però que no afectaren a la seua consolidada posició a la cúria reial.¹⁴³⁰ En aquesta dècada del 1450, de fet, alternarà les seues funcions burocràtiques amb diversos oficis i responsabilitats: la ja mencionada de mestre portolà de Sicília (absentista; designà per a regent un fill homònim del tresorer general, Mateu Pujades júnior); alguatzir i jutge ordinari dels jueus de Nàpols (segons un escrit de maig del 1456); negociador amb Gènova (1456), etc. En el conflicte català entre la Biga i la Busca, que coneixia de prop per haver estat a Barcelona, es manifestà partidari declarat de la Busca, juntament amb Arnau-Roger de Pallars, bisbe d’Urgell. Pel que fa a les relacions amb València, de la mateixa manera que Fonolleda procurava satisfer les demandes dels barcelonins, Martorell s’ocupava de beneficiar la ciutat d’on era natural; a banda d’acollir valencians a sa casa particular de Nàpols.¹⁴³¹ En una lletra del 9 de març del 1456, a tall de mostra, els jurats de la ciutat de València escriuen “als molt magnífichs senyors e de gran saviesa, mossén Perot Mercader, tresorer; mossén Galceran Mercader, e mossén Martorell, secretari, consellers del senyor rey, e a cascun

---

¹⁴²⁵ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, ps. 424-425.

¹⁴²⁶ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 683.

¹⁴²⁷ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d’Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 276).

¹⁴²⁸ Per exemple, les 600 unces que documenta VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografia il·lustrada y diplomataria*, Ajuntament de València, València, 1995, p. 203, n. 221.

¹⁴²⁹ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 176-177.

¹⁴³⁰ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 246.

¹⁴³¹ Perquè consta que tenia alberg o residència a ciutat, a banda de la cort. Vegeu MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 486.

d'ells, en Nàpols”, en demanda de llur intervenció en un afer de gran interès: “plàcia-us-hi entendre e treballar ab aquella affeçió e devoció que la cosa requir e de vosaltres indubítadament speram, com a bons fills d'aquesta ciutat”.¹⁴³²

L'any 1457, Francesc Martorell comprà el castell i el comtat de Mòdica, un important feu sicilià. La inversió era producte d'estalvis obtinguts participant –potser no sempre de manera legal i transparent– en el lucratiu negoci de l'exportació frumentària sícula, des de la seua privilegiada posició de mestre portolà: màxim responsable del comerç marítim.¹⁴³³ Fou acusat de corrupció,¹⁴³⁴ però sembla que la causa fou sobreseguda: el 8 de febrer del 1458 obtingué una remissió general pels presumptes crims comesos.¹⁴³⁵ El rei Ferran el tenia al seu servei pel 12 de desembre del 1458,¹⁴³⁶ però en la primavera del 1459 –quan les coses començaven a complicar-se a Nàpols, en els preliminars d'una guerra successòria– degué traslladar-se a Sicília, on tenia les seues principals possessions. Joan II d'Aragó i Sicília el designà aleshores batle general de l'illa. Conservaria fins a la seua mort, a més, la dignitat de mestre portolà i secret de Sicília, i seria també alcaid absentista de l'illa de Malta (1463-1466), per haver mort poc abans (setembre del 1462) el seu predecessor, Enyego de Guevara. En octubre del 1461, el rei Ferran I de Nàpols, que temia perdre la corona i el regne, reclamà els seus serveis perquè fera d'ambaixador napolità “in Franza, et in Espagna et in Catelogna, con altro compagno”,¹⁴³⁷ a fi de sol·licitar auxili financer, militar i diplomàtic; en el context angoixant de la guerra successòria dels anys 1459-1465.

Potser que, pel 1462 o 1463, a la fi d'aquesta gira diplomàtica, decidira aveïnar-se a la seua ciutat natal, València. El 19 de març del 1464 es trobava en aquesta ciutat actuant davant el notari Jaume Gisquerol.¹⁴³⁸ El cavaller i escriptor Joanot Martorell,

---

¹⁴³² AMV, Lletres Missives, 22, f. 218v; citat per RUBIO VELA, Agustín, *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant*, Gráficas Papallona, València, 2010, p. 14, n. 5.

¹⁴³³ De la implicació en aquest mercadeig, parla TREPPO, Mario del, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 552.

¹⁴³⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 148.

¹⁴³⁵ MOSCATI, R., *Nella burocrazia centrale...*, p. 375.

¹⁴³⁶ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 176-177.

¹⁴³⁷ STORTI, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 4 (1 gennaio-26 dicembre 1461)*, Carbone, Salerno, 2004, p. 347.

¹⁴³⁸ APCCV, Protocols de Jaume Gisquerol, núm. 19.021, 19 de març del 1464; SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014, doc. 83, ps. 432-433; ARV, Governació, 75, f. 230, València, 27 de gener del 1473. Reclamació d'una pensió de violari per Violant, viuda i hereva de Joan Amat, corresponent a una compra que feren de dit censal Francesc Martorell, cavaller i mestre portolà de Sicília, juntament amb el cavaller Lluís Figuerola i la muller d'aquest, Damiata Roís de Corella, el 19 de març del 1464, davant el notari Jaume Gisquerol.

que possiblement fóra parent llunyà del secretari reial,¹⁴³⁹ acabava de concloure l'escriptura de *Tirant lo Blanc*, i havia empenyorat el manuscrit al donzell i prestador català Martí-Joan de Galba. I sembla que ell i el secretari reial emprengueren junts un viatge a la cort de Joan II, a Aragó, entre març i abril del 1464. Joanot Martorell figura com a titular indiscutible¹⁴⁴⁰ d'una provisió reial (Saragossa, 9 d'abril) on se'l destina a efectuar una missió no especificada a Mallorca; relacionada, segurament, amb el proveïment de blat, tan necessari per la guerra contra els rebels catalans.¹⁴⁴¹

Només tornar Joanot a València, es presentà a la batlia general (el 23 d'abril del 1464) disposat a rebre diners per al viatge, tal com figura en el foli 590 del registre 51 del fons de la Batlia General de l'Arxiu del Regne de València. Doncs bé, exactament en la mateixa data i en el foli subsegüent (591r), compareix Francesc Martorell amb una lletra closa similar a la de Joanot, però datada dos dies després (Saragossa, 11 d'abril), en virtut de la qual el mestre portolà havia de cobrar 800 sous del lloctinent de batle, Pere Garró, “de les pecúnies procehides del forment del senyor rey, lo qual ací derrerament és vengut de la ylla de Sicília”; xifra equivalent als diners invertits pel mateix Francesc en carregar de bescuits les galeres de l'armada de Joan II. És a dir, que, presumiblement, el secretari reial i encara responsable de l'exportació de blat sicilià, servia des de València els interessos del rei, en un moment molt delicat de la guerra contra la Catalunya insurrecta. I, pel que sembla, en aquesta tasca col·laborà poc abans de morir (abril del 1465) l'autor del *Tirant*, un Martorell de nom Joanot.

Pocs mesos després de la compareixença d'abril del 1464 davant la Batlia, concretament el 17 de desembre del 1464, Francesc Martorell reapareix en un document valencià, redactat pel notari Joan Beneito, en el que subscriu un acord econòmic amb els jurats de la Ciutat: “Sia a tots cosa manifesta que yo, Francesch Martorell, mestre portolà en lo regne de Sicília, habitant de present en la ciutat de València...”¹⁴⁴² En març del 1465, Joan II encara encarregà al vell secretari la contractació de naus genoveses i venecianes per a reforçar l'armada reialista contra Barcelona.¹⁴⁴³ En recompensa per les

---

¹⁴³⁹ VILLALMANZO, J., *Joanot Martorell. Biografia...*, p. 175, el considera “casi seguro familiar de nuestro escritor”.

¹⁴⁴⁰ Es tracta de l'últim escrit sobre “*Joannotum Martorell, militem*”, anterior a la seua mort, conegut fins ara.

¹⁴⁴¹ Més detalls, en: SOLER, Abel, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els darrers anys de l'autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502 (ps. 485 i 488, n. 48).

¹⁴⁴² AMV, Protocols, r-19, s. f.; citat per RUBIO VELA, A., *Joanot Martorell y el condado...*, p. 14, n. 5.

¹⁴⁴³ VICENS VIVES, Jaime, Jaime, *Fernando el Católico, príncipe de Aragón, rey de Sicilia, 1458-1478*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (“Biblioteca Reyes Católicos. Estudios”, 3), Madrid, 1952, p. 181.

gestions navals, Francesc Martorell fou nomenat pel mateix rei d'Aragó virrei interí del regne de Sicília (1465). Tanmateix, no pogué ja prendre possessió del càrrec. Se suposa que per qüestions de salut, ja que dictà testament el 13 de juliol del 1465 davant el notari Jaume Eiximeno.¹⁴⁴⁴ Morí pocs mesos després, a València (1466). Tot sembla indicar que no deixà fills ni descendents directes del seu matrimoni.

El seu patrimoni l'heretaren la viuda, Elisabet o *Betta* Ventimiglia de Martorell, i Damiata Roís de Corella, germana menuda de l'escriptor Joan Roís de Corella, casada amb el cavaller de València Lluís Figuerola. Ambdues legatàries uniren forces a València, el 12 de febrer del 1467 i el 23 de setembre del 1467, per a reclamar judicialment una part de l'herència siciliana que, desconeixem per quins motius, havia sigut embargada. La porció de Dalfina de Corella era una pensió anual de censal per raó d'un "principal" o capital de 1.500 florins sicilians d'or.¹⁴⁴⁵ Segurament, no la recuperaren mai, perquè la documentació posterior sobre Dalfina ja no conté cap altra menció, ni de Francesc Martorell, ni del reivindicat llegat sicilià.

Desconeixem quin era el grau de parentiu que lligaria Francesc Martorell amb els Roís de Corella, però es possible que els lligams vingueren per ser dues famílies traslladades des de la comarca de Gandia a València en la primera meitat del segle XV. Jesús Villalmanzo¹⁴⁴⁶ pensa que, a banda d'un possible parentiu, Francesc hauria facilitat a l'autor del *Tirant* "entrar al servicio de la curia real". Es basa en la permanència de Joanot en l'exili napolità durant uns anys (1450-1452, 1453-1458?),¹⁴⁴⁷ en el transcurs dels quals, concretament en un escrit cancelleresc del 1452, és saludat com a "amat cambrer nostre";¹⁴⁴⁸ tractament que indica que Joanot, com tants altres "cambres" honorífics que deambulaven per Nàpols, efectuava missions i comeses al servei del rei. Argumenta també el biògraf de l'escriptor que el mateix "oncle" Francesc hauria pogut afavorir el salconduit reial que, basant-se en falsedats, permeté a Joanot Martorell recuperar il·lícitament les seues senyories (15 de maig del 1452). Aquest salconduit hagué de ser anul·lat pel rei pocs mesos després (8 de març del 1443), amb la

---

¹⁴⁴⁴ APCCV, Protocols de Garcia d'Artés, núm. 575, 12 de febrer del 1467; SOLER, A., *Joan Roís de Corella...*, doc. 88, ps. 440-441.

¹⁴⁴⁵ APCCV, Protocols de Garcia d'Artés, núm. 575, 23 de setembre del 1467.

¹⁴⁴⁶ VILLALMANZO, J., *Joanot Martorell. Biografia...*, ps. 175.

¹⁴⁴⁷ Sobre aquesta debatuda i encara incerta qüestió, vegeu SOLER, Abel, L'estada de Joanot Martorell a la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *"Tirant lo Blanc e l'Europa". Convegno internazionale (Verona, 19-20 settembre 2013)*, Università degli Studi di Verona – John Benjamins Publishing Company, Londres, 2014 (en premsa).

¹⁴⁴⁸ VILLALMANZO, J., *Joanot Martorell. Biografia...*, doc. 849, ps. 534-535.

qual cosa es posà al descobert la maniobra.¹⁴⁴⁹ L'autor del *Tirant lo Blanc* també fou exonerat a Nàpols, el 31 de juliol del 1452, d'un assalt –amb víctima mortal inclosa– que havia comés al regne de València. Segurament, perquè comptava amb algun “amic” o parent influent en la cúria napolitana. Villalmanzo sospita, doncs, del secretari Martorell.¹⁴⁵⁰

Pel que fa a la relació entre el secretari valencià i els humanistes italians, destaca sobretot l'amistat i simpàtica companyonia curial que mantingué amb Antonio Beccadelli “el Panormita”. Algunes cartes procedents de l'esfera privada que ens han arribat¹⁴⁵¹ testimonien que, tot i les diferències formatives d'ambdós, sintonitzaven pel seu sentit de l'humor. A tall de mostra: el 6 de setembre del 1441, Martorell escriu a Beccadelli bromejant sobre els molts óssos que havia abatut el rei a l'inici de la temporada cinegètica (setembre-abril), i es congratula perquè els ha sorgit –als de la cort– un altre Aquil·les (en referència al monarca), pel seu valor... “i una altra Polixena”. Aquesta no era cap princesa troiana cantada per Higini i Ovidi, sinó una jove paisana que havia enamorat al rei i amb la qual compartia la taula i el llit.¹⁴⁵²

En un altre escrit, datable pels anys 1444-1448, Martorell –diletant lector de clàssics, aficionat a la mitologia– interroga Beccadelli sobre quins eren els déus menors dels romans, els “*cloacales*”, és a dir, aquells que s'ocupaven dels afers humans més baixos i vergonyoses. Diu que no ha trobat res en els mitògrafs a l'ús i per això prefereix consultar un expert. L'autor d'aquell eròtic poemari dit l'*Hermaphroditus*, que capta perfectament el sentit de la consulta, “li esmenta la deessa *Cloacina*, que presideix les clavegueres, i *Sterconius*, déu dels femers i inventor de l'adob dels camps; *Catius* i *Lubentina*, que presidia la libido; i *Cunina*, protectora dels bressols. La deessa dels nombres, *Numeria*, deu ser propícia a Martorell [pels seus negocis sicilians], que ja té prop de 600 unces;¹⁴⁵³ per contra, Antonio té per protector *Iugatinus*, el que invoquen els casats perquè deslliga la faixa de l'esposa verge; i també *Potina*, deessa de la beguda, és venerada per Antonio i altres grans barons. A aquests déus, era *Edulica* la que subministrava el menjar, i a sis mil més atribuïa els fenòmens l'obcecada

¹⁴⁴⁹ Ibídem, docs. 773 (ps. 452-454) i 752 (ps. 462-467), respectivament.

¹⁴⁵⁰ Ibídem, doc. 849, ps. 534-535.

¹⁴⁵¹ I que ja cridaren l'atenció de RESTA, Gianvito (ed.), *L'epistolario del Panormita. Studi per una edizione critica*, Università degli Studi, Messina, 1954, ps. 210-211.

¹⁴⁵² RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (doc. 31, ps. 360-361).

¹⁴⁵³ Una xifra ben apreciable, equivalent a 3.600 ducats d'or napolitans.

gentilitat”.¹⁴⁵⁴ Com s’observa, la pregunta i la resposta amaguen un joc de sàtira llucianesca, d’imitació burlesca dels compendis mitològics seguint la petja de Lluçia de Samòsata, el parodista grec que s’havia posat de moda entre els humanistes italians. La font –diguem-ne– satiritzada, és un text de sant Agustí (*De Civitate Dei*, IV,9).

En la mateixa línia van altres lletres sobre la caça cinegètica i eròtica del monarca; acudits de tenda de campanya al campament reial; més humorades lucianesques amb nimfes i muses convertides en titelles d’un Olimp extravagant, etc., que manifesten una lúdica companyonia dels curials del rei Alfons. Els convidats a llegir aquestes lletres, a banda del monarca –que també participava d’algunes– eren Beccadelli, Martorell, Enyego d’Àvalos, Joan Olzina i Arnau Fonolleda. Sols aquest cercle de lletraferits i amants de la cultura clàssica, que acompanyava habitualment el monarca, estava capacitat per a *intelligere* (açò és, literalment, ‘llegir entre línies’) i “compartir” les subtileses d’aquells continguts. I no per exemple un Ximén-Peres de Corella, tutor i mestre d’armes del príncep Ferran, que els de la “colla” humanística exclouïen d’aquestes facècies per ser un cavaller inculte: el qualificaven de “*rusticus*”.

En una altra carta remesa del campament reial a Nàpols en l’estiu del 1444 (no porta data, però es tracta de la campanya de les Marques), Martorell informa a Beccadelli de l’arribada del rei a l’Aquila, on ha sigut rebut per les rústiques gents d’aquella muntanyenca contrada. A continuació es riu de les demostracions festives de tipus folklòric que havien preparat els aquilans, “*qui cum ineptia huius plebis ridere possem. Hi ludos in honorem Cesaris paratur quos ego ab Alfonso Cesare “Alfonsalis” appello. Verum si rusticos istos saltantes videres: eos bacchos potius sacrificantes quam iri celebrantes solemnia iudicares*”. Qualifica el rei Alfons de “Cèsar”, cosa que fan tots els del grup en la seua correspondència –“*Caesar noster*”, de vegades mig en broma– i es riu d’aquells magnífics jocs “Alfonsals”, on els rústics saltadors que dansaven pareixien més adoradors del déu del vi que dansaires.¹⁴⁵⁵

Aquesta lletra arribà de Nàpols al campament itinerant del Magnànim per mans d’un tal Bernat de Ram (“*Raymo*”, ho llatinitzen els corresponsals), que era comissari general de l’Abruç, i amic dels dos corresponsals. De la mateixa època que l’anterior, és una altra lletra remesa per Francesc a Antonio sobre una expedició de caça del rei, on al·ludeix a Corella i Fonolleda: “*Si Caesarem nostrum, Corelliam rusticum et*

---

¹⁴⁵⁴ Lletre publicada per SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 244-245. Reproduïm la traducció abreujada de RUIZ CALONJA, J., Apèndix..., ps. 359-360.

¹⁴⁵⁵ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas...*, p. 279.

Fonolletam, ipso Fonolleta pronte ex probante audisses, procoldubio risisses".¹⁴⁵⁶ Aquesta correspondència, al marge dels panegírics laudatoris de mitificació del monarca –del tipus *De dictis et factis* del mateix Panormita–, transmet una imatge de conversa informal posterior a l'esport cinegètic o als afers de govern. Seria una cosa així com la "*mendaciorum officina*" que, segons Poggio, es formava en una cambra de la cúria romana on els benhumorats curials alimentaven el repertori de *facetiae* que el mateix Bracciolini recolliria en forma de llibre.¹⁴⁵⁷ En aquest cas, el que transmet Francesc al seu amic Antonio –absent– és l'ambient que es formava quan es posaven a debatre el rei Alfons, amb l'autoritat que li pertocava; el cavaller semibàrbar Corella, i, en contrast amb ells, el docte i ciceronià Fenolleda. El discurs del secretari contrastaria per la seua formalitat amb el franc i directe dels *milites*. Cosa que duu Martorell a dir, més o menys: "si els hagueres oït, te n'hauries rista a gust".

En un altre escrit del 1447, Martorell comunica al Panormita que havia explicat al rei, amb pèls i senyals, com s'havia de constituir a Nàpols una acadèmia humanística – la futura Acadèmia Pontaniana (1447-1542)–, d'acord amb les orientacions que el savi li ha donat o suggerit: "*negotium quod michi de Achademia conficienda commiseras, regi, benefactoris nostro, plane explicavi*".¹⁴⁵⁸ Del 1452 és la petició que feia Beccadelli a Martorell perquè aquest passara al rei Alfons l'esborrany de l'oració que tenia previst pronunciar en presència de l'emperador Frederic III d'Habsburg, amb ocasió de la seua sonada permanència a Nàpols.¹⁴⁵⁹ Hi ha, així mateix, una carta –en aquest cas, sense data– on el Panormita demana a Martorell que obtinga diners del rei per tal que pugui abillar-se i acompanyar-se adequadament d'una comitiva d'homes d'armes a cavall, a fi de concórrer dignament a unes noces en representació de sa majestat.¹⁴⁶⁰ En altra ocasió bastant anterior en el temps, estant el rei i la cort al campament parat contra Pontecorvo (10 d'octubre del 1442), Francesc Martorell respon a una petició de diners que el Panormita fa al rei a través d'ell. El secretari valencià respon dient que ha rebut aquella petició de l'"*acathapaninas*" napolità (l'latinització

---

¹⁴⁵⁶ *Ibidem*, p. 280.

¹⁴⁵⁷ Vegeu BIGI, Emilio – PETRUCCI, Armando, Poggio Bracciolini, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 13, Roma, 1971, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/poggio-bracciolini_Dizionario-Biografico/>

¹⁴⁵⁸ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas...*, ps. 280-281. Vegeu també BENTLEY, Jerry H., *Política e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 108-109.

¹⁴⁵⁹ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas...*, p. 249.

¹⁴⁶⁰ *Ibidem*, p. 250.

macarrònica d'*acatta-pannine*, 'pidolaire'),¹⁴⁶¹ li confirma que farà el que podrà i el saluda efusivament amb un "*Vale, musarum decus, cum nymphis deabusque omnibus*", seguint la tònica de paròdia mitogràfica que tant agradava a ambdós; però amb alguna presumpta al·lusió a certes muses i nimfes que freqüentaven la cort.¹⁴⁶²

És obvi que les converses de campament tindrien lloc en català, que era la llengua dels cortesans del rei, entesa perfectament pel sobirà –de praxi bilingüe– i, segurament també, per Beccadelli. Tot aquest esperit de paròdia mitològica, sàtira amical, al·lusió eròtica, etc., respira un aire molt proper als elegíacs romans. Resultaria inconcebible en l'epistolografia medieval de les corts centreeuropees coetànies. I posa de manifest fins a quin punt el contacte dels secretaris reials amb els humanistes residents a Nàpols havia impregnat el llenguatge i la mentalitat d'alguns d'ells amb noves idees i formes. No es tracta solament de llegir els clàssics o interessar-se per ells. Es tracta també de comprendre'n l'esperit i d'imitar-los, mal que siga satíricament.

Estant el campament reial en la campanya de Calàbria, concretament a Mesuracca (sector meridional, prop de Crotó/*Crotone* i Policastre/*Policastro*), el 28 de gener del 1445, Francesc Martorell escriu al Panormita per a celebrar la seua recepció de les seues humorístiques lletres, que sempre fan riure els amics. Es tracta, doncs, d'escrits literaris en doble sentit. En mots de Martorell: "*literae tuae quae, interlegendum...*", és a dir, llegint entre línies, cercant-ne segones intencions, "*...adheo mihi risum movere*", em mouen a riure. La missiva de què parlen, diu Martorell que l'havia mostrat al magnat Enyego d'Àvalos i, en acabant, al rei Alfons, a fi que pogueren compartir les facècies del corresponsal humanista; la seua "*iocunditatem*", que l'amic qualifica de superior fins i tot a la seua eloqüència. I aprofita de pas per indicar-li que el nobilíssim i doctíssim D'Àvalos ("*Innichio tuo vel potius nostro... nobilissimo... doctissimo*") ha gaudit molt amb aquella lectura, que tenia lloc en un escenari de guerra.¹⁴⁶³

En la correspondència entre Antonio Beccadelli i l'hel·lenista Giovanni Aurispa, per exemple en una lletra del 6 de maig del 1444, s'al·ludeix també a cortesans del rei d'Aragó amb qui tots dos compareixen lligams d'amistat. Així, Aurispa indica al Panormita que salude de part seua Joan Olzina, Francesc Martorell i un tal Mateu, que deu ser –amb tota probabilitat– el lletraferit i bibliòfil Mateu Malferit, jurista i

---

¹⁴⁶¹ Literalment, 'acaptador de draps vells'.

¹⁴⁶² SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas...*, p. 281.

¹⁴⁶³ *Ibidem*, ps. 277-279.

diplomàtic molt ben integrat en la vida italiana: “*Vale tu [Beccadelli], et d. Ioanni Olzinae me comendabis, necminus d. Marturello et d. Matheo*”.¹⁴⁶⁴

No tots els humanistes, però, simpatitzaven amb aquell secretari, simpàtic i jocund quan calia, però no sempre fidel en els seus escrits a la voluntat del monarca; cosa que li costaria sancions i processos per corrupció, com més amunt véiem. En relació amb açò, és curiosa l’anècdota que refereix Vespasiano da Bisticci sobre una conversa mantinguda entre Martorell i el preclar florentí Giannozzo Manetti, al campament cinegètic de Foggia, a les acaballes del 1455. L’humanista havia escoltat el rei ordenar a Francesc Martorell, en català, que estenguera una provisió favorable a la petició d’aquest. És a dir, que anul·lara la subhasta d’unes robes comissades a florentins. Francesc, a l’hora d’estendre el document, comentà a Giannozzo que potser no ho havia entés, perquè el rei parlava en català, però el sobirà havia ordenat paralitzar la subhasta en el moment en què es trobava, sense efectes retroactius. Manetti replicà que entenia perfectament el català, i que el Magnànim havia ordenat exactament tornar totes les mercaderies als mercaders, i no pas allò que argüia l’astut secretari.¹⁴⁶⁵

* * *

En la cancelleria del Magnànim, destacava un grup de mallorquins que, a banda de les tasques burocràtiques, s’exercitaven també en la lectura de clàssics i –fins i tot– en l’escriptura. A **Pere-Llucià Colomines** (Perpinyà, ca. 1400-Mallorca, 1460), tot i que nasqué al Rosselló, estudià arts liberals a Perpinyà i visqué molts anys al regne de València, se’l sol catalogar entre els illencs. Figura en el *De viris illustribus catalanis* de Pere-Miquel Carbonell. Exercí Colomines de jove l’art de notaria a Barcelona, on ja s’aficionà a la poesia. Visqué després a València i Xàtiva, i es traslladà a Mallorca, on moriria. Interessat per la gramàtica, redactà en hexàmetres unes adicions al *Doctrinal* d’Alexandre de Villadei (vademècum medieval, menystingut per Valla i els gramàtics humanistes), que es conserven en un manuscrit de Girona. En un còdex napolità es conserven dos *carmina* seus. El títol de *magister* que el precedia indica que era mestre en arts. Tenia amistat amb el culte cavaller Mateu Malferit, a qui dedica un dels seus poemes, i amb el secretari reial Ferran Valentí. La relació amb aquests es degué produir després que començara a perdre la vista. Es traslladà llavors a Nàpols, on se’l

---

¹⁴⁶⁴ AURISPA, Giovanni, *Carteggio di Giovanni Aurispa*, ed. a cura de Remigio SABBADINI, “Fonti per la storia d’Italia pubblicate dall’Istituto storico italiano. Epistolari”, 70, Roma, 1931, lletra 84, ps. 104-105.

¹⁴⁶⁵ DA BISTICCI, Vespasiano, *Commentario della vita di messer Giannozzo Manetti*, ed. a cura de Bernardo DEL NERO, Unione tipografica-editrice, Torí, 1862, ps. 92-94.

documenta com a cec (“*cecus*”) demanant favors a amics per a sobreviure. Alguns versos llatins justificarien les seues súplices amicals; així com el to laudatori amb el qual s’adreça a Malferit: “*doctor magnifice, fama super ethera fulgens*”.¹⁴⁶⁶

* * *

Joan Valero (Mallorca, ca. 1430-ca. 1500/02), escrivà nascut en una família de paraires (fabricants de draps de llana), estigué poc de temps vinculat a la cort del Magnànim. L’any 1451 era escrivà del procurador reial de Mallorca, cosa que li valgué per a fer el viatge a Nàpols poc després. Així s’entén que, el 22 de gener del 1453, el rei comunique a Mallorca que si hi ha algun ofici vacant, es reserve per a ell.¹⁴⁶⁷ A la cort exercia d’escrivà al servei del secretari reial Mateu Joan, pel 1454, i de secretari reial entre el 1455¹⁴⁶⁸ i el 1458, en substitució de dit Joan. Les circumstàncies de l’elecció del jove per al càrrec eren les següents: amb l’arribada d’Alfons de Borja (Calixt III) al soli pontifici, Mateu Joan fou nomenat secretari apostòlic, cosa que li valgué la felicitació del rei Alfons. Mateu, en resposta al rei, recomanà explícitament Valero per a reemplaçar-lo, per dues raons: per ser “nuestro criado” i “por amor de ti”.¹⁴⁶⁹ I el Magnànim acceptà el suggeriment. Des del 14 de febrer del mateix any 1458, era titular també –per delegació en un “regent”– de l’escribania de la cort de la governació del regne de Mallorca.¹⁴⁷⁰ Quan començà la guerra successòria napolitana (1459-1465), Valero se’n tornà a Mallorca; es casà amb una tal Simona i exercí de protonotari (des de l’1 d’octubre des del 1459) i “moneder” al servei del rei Joan II.¹⁴⁷¹

Se sap del seu interès per l’obra de Ramon Llull –té un comentari titulat *Summae veritatis Rosarium*– i per la poesia llatina. Es conserva un poema seu en díctics elegíacs,

---

¹⁴⁶⁶ VILALLONGA VIVES, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, p. 87; CAPPELLI, Guido M., Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, 19/1, Barcelona, 1997, ps. 89-108.

¹⁴⁶⁷ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 298.

¹⁴⁶⁸ No 1454, com consta en la majoria de ressenyes biogràfiques.

¹⁴⁶⁹ SALVÀ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), *Cartas reales de Alfonso V de Aragón*, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50 (doc. 15, p. 534).

¹⁴⁷⁰ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 298.

¹⁴⁷¹ Tot i que el retorn de Valero coincidí amb la presència a l’illa del príncep de Viana (MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *La estancia del príncipe de Viana en Mallorca (1459-1460)*, dins *Príncipe de Viana*, 235, Pamplona, maig-agost 2005, ps. 37-51), Valero optà per servir el rei, i no per seguir el príncep.

datable el 1461.¹⁴⁷² A la sagristia de l'església conventual de Sant Domingo de ciutat de Mallorca, edifici enderrocat el 1837, es podia contemplar un baix relleu de marbre blanc italià i un aire classicista –esculpit *alla romana*– que representa de mig cos i de perfil el retrat del secretari Valero. Potser fóra un encàrrec fet als pedrapiquers de l'equip de Francesco Laurana que s'ocupaven aleshores de decorar l'arc de triomf de Castel Nuovo. Salvat pel marquès de La Romana, es troba ara al poble de Son Berga (Establiments), al nord de la capital mallorquina.¹⁴⁷³

* * *

L'escriptor, polític i home de negocis Ferrando¹⁴⁷⁴ o **Ferran Valentí** (Mallorca, ca. 1410-1476), de família benestant, estudià dret a la universitat de Bolonya i visità la Florència de Leonardo Bruni, del qual es manifestaria després admirador i “deixeble”. Pel que sembla, era més conegut a la Toscana per la seua vida mundana i algunes poesies amoroses, que no per l'afició als *studia humanitatis*. Això explica que aparega com a participant, amb un poema amorós en tercets encadenats, presentat pel “cortese Ferrando Valentino” (“il cui nome in Italia e tanto chiaro”, segons una irònica nota marginal), entre els presentats al famós *Certame Coronario* florentí, de poesia en

---

¹⁴⁷² Vegeu VILALLONGA, Mariàngela, Una mostra de la poesia llatina quatrecentista als països catalans, dins *Estudi General*, 11 (*Llengua i literatura de l'edat mitjana al Renaixement*), Girona, 1991, ps. 51-71 (p. 62); CATEURA BENNÀSSER, Pau, Trabajo y fortuna en el Renacimiento: el caso de Juan Valero, secretario real, dins GARCÍA MARÍN, Jesús (coord.), *América y Mallorca. Del predescubrimiento hasta el siglo XX. Miscelánea humanística*, Ajuntament de Palma de Mallorca – Edicions Miramar, Palma de Mallorca, 1991, vol. 1, ps. 47-52; BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al Regne de Mallorca, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.293-1.310 (ps. 1.302-1.305); ENSENYAT PUJOL, Gabriel, Humanisme i Renaixement a Mallorca: noves dades, nova periodització, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 99-127 (p. 107).

¹⁴⁷³ ALOMAR, Gabriel, *Guillem Sagrera y la arquitectura gòtica del siglo XV*, Blume, Barcelona, 1970, ps. 276-277; ALOMAR CANYELLES, Antoni-Ignasi, Les restes de Sant Domingo i de Nostra Senyora de la Victòria, dins *Bolletí de la Societat arqueològica lul·liana*, 49, Palma de Mallorca, 1993, ps. 387-416.

¹⁴⁷⁴ El nom castellà usat per ell (“Yo, Ferrando Valentí”, VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959, p. 43), i les corresponents italianització en *Ferrando Valentino* i llatinització en *Ferrandus Valentini*, han motivat no poques confusions del mallorquí amb el sacerdot i teòleg Joan Ferrando de València, confessor a Nàpols del Magnànim. Benedetto Croce, fins i tot, transformà Ferrando de Córdoba en un tercer *Ferrandus Valentinus*, per a major confusió de la crítica. Us remetem als oportuns aclariments de BADIA, Lola, Pròleg. Els Valentí Ses Torres, els Martorell de València i els tres Ferrandos Valentins de mitjan segle XV, dins BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, *Ferrando Valentí i la seva família*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Miquel dels Sants Oliver”, 5), Barcelona, 1996, ps. 3-11.

llengua vulgar, convocat el 1441 per Leon Battista Alberti.¹⁴⁷⁵ Pel 1435 se'l documenta com a doctor en ambdós drets (*in utroque iure*) i potser que visquera alguns anys a Nàpols.¹⁴⁷⁶ Allí mateix, a la Toscana o potser ja a Mallorca, féu amistat amb el també jurista i bibliòfil Mateu Malferit. L'entusiasme –d'amateur– que mostrava Valentí per la lectura de clàssics es manifesta en l'onomàstica familiar. Els fills tinguts de matrimoni – era casat des del 1440– s'anomenaven Teseu, Adriana, Fedra, Hipòlita, Policena i Lucrècia, i un suposat fill natural –si atorguem fe al poema del 1441– duria per nom Ganímedes.¹⁴⁷⁷ L'any 1438 tornà a Mallorca, on fou conseller del braç ciutadà durant molts anys, exercí diversos càrrecs públics i acumulà una interessant biblioteca. Es confegí una divisa personal amb el mot en filacteri “*vox clamans in deserto*”.¹⁴⁷⁸ Quan el notari efectuà l'inventari *post mortem* dels 122 títols de l'esmentada biblioteca, trobà entre les pertinences “un caxó veyll, dins lo qual havia moltes scriptures de miser Malferit”, és a dir, coses del ja mencionat Mateu Malferit.¹⁴⁷⁹ També féu constar Valentí en testament que havia de tornar al seu amic Francesc Aixaló –excompany d'aventures italianes– uns llibres de Ciceró, Eutropi, Pal·ladi, que aquest li havia prestat.¹⁴⁸⁰

Té obra llatina (diverses composicions poètiques¹⁴⁸¹) i catalana: el *Parlament al Gran e General Consell* de Mallorca i la traducció al català de les *Paradoxa* de Ciceró (1450), que conté una interessant introducció proemial. El traductor aprofita l'avinentesa, per a fer elogi patriòtic de Llull, “glòria e honor de la gran illa bal·lear” i per a evocar “passats e doctíssims” autors, els mèrits dels quals són continuats per “los moderns e moderníssims”. Els “passats” elegits eren: tres clàssics antics de gran tradició medieval i escolàstica, sant Jeroni, Boeci i Aristòtil; tres poetes trescentistes italians (Dante, Boccaccio, Ceco d'Ascoli) que ell podia gloriejar-se de conèixer, després dels

---

¹⁴⁷⁵ Vegeu GRAYSON, Cecil, Four love letters attributed to Alberti, dins AQUILECCHIA, G. i al. (eds.), *Collected Essays on Italian Language and Literature Presented to Kathleen Speight*, Manchester University Press, Manchester, 1971, ps. 29-44, i el comentari de BADIA, L., Pròleg. Els Valentí..., ps. 8.

¹⁴⁷⁶ La correspondència que tradicionalment se li atribueix amb el Panormita, ha de ser assignada al confessor del rei, Joan Ferrando de València; així com un discurs davant Ferran I elogiant les virtuts del pare (datable ca. 1462-1465) i una lletra a mestre Nadal Graver sobre problemes que impliquen el clergat. Us remetem de nou a BADIA, L., Pròleg. Els Valentí..., ps. 9-10.

¹⁴⁷⁷ ENSENYAT PUJOL, Gabriel, Humanisme i Renaixement..., p. 121.

¹⁴⁷⁸ Molts més detalls biogràfics, en BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, *Ferrando Valentí i la seva família*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Miquel dels Sants Oliver”, 5), Barcelona, 1996.

¹⁴⁷⁹ HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991, vol. 1, p. 266; vol. 2, doc. 333 (ps. 525-530) i, més concretament, p. 530.

¹⁴⁸⁰ BARCELÓ, M. – ENSENYAT, G., *Mallorquins a la cort...*, ps. 1.296-1.299.

¹⁴⁸¹ Les estudiades per VILALLONGA, M., Una mostra de la poesia..., p. 61, i tres *carmina* més d'un còdex napolità: CAPPELLI, Guido M., Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV, dins *Faventia. Revista di filologia clàssica*, 19/1, Barcelona, 1997, ps. 89-108 (ps. 96 i 104-106).

anys transcorreguts a Itàlia, i el trobador occità Arnaut Daniel (segle XIII) com a representant insigne de “los de nostra nació catalana”. Valentí diu sentir-se identificat en certa manera amb l’esperit literari que guià “aquella gran trompa de vulgar poesia, Dant Aldagier, per ensenyar e erudir lo vulgo e popular, lo qual comunament és ignorant la lengua erudita e latina”.¹⁴⁸² Tot i que, en el mateix *Pròleg* declara haver sigut “adoctrinat e ensenyat” per Leonardo Bruni, “pare e protector meu”, tot sembla indicar que es tracta d’una invocació figurada i vàcua d’*auctoritas*.¹⁴⁸³ Potser entenia el mallorquí que, si el florentí es dedicava a traslladar obres gregues al llatí i era elogiat pels lectors italians –formats en *studia humanitatis*–, ell també es considerava digne d’arromançar el llatí de Ciceró per a fer accessibles els continguts de l’obra als seus paisans amants de la lectura, però mancats de la formació que tenien aquells.

De fet, en la seua versió catalana, Ferran Valentí incorre en els mateixos errors i rutines dels traductors medievals.¹⁴⁸⁴ No res a veure amb l’actitud i l’aptitud de Bruni, doncs. Segons Alejandro Coroleu, la seua estada d’anys per Itàlia “no alteró en definitiva el caràcter totaví medievalizante de su interés por los autores clásicos”.¹⁴⁸⁵ Segueix en això, el criteri de Russell, el qual veu en el mallorquí un home que, malgrat els seus contactes amb l’ambient universitari de l’humanisme italià, posa de manifest unes idees culturals del tot medievals.¹⁴⁸⁶ Guido Cappelli, finalment, el considera no pas un humanista, sinó “un intellettuale di formazione giuridica romanista” interessat per la filosofia moral dels clàssics, d’Aristòtil a Ciceró i de Sèneca a Plutarc; la lectura dels quals el porta a adquirir “in forma complementare, una formazione culturale ‘umanistica’, anche se sotto l’aspetto letterario, necessariamente dilettantesca”.¹⁴⁸⁷ Lola Badia, mirant el pròleg de les *Paradoxa* des d’una altra perspectiva, troba que Valentí legitima en la seua traducció el discurs literari en romanç, potser seduït per l’estil

---

¹⁴⁸² VALENTÍ, F., *Traducció...*, ps. 35-40 (la citació és de la p. 38).

¹⁴⁸³ Com ho troba CAPPELLI, G. M., *ibídem*, p. 95, n. 24.

¹⁴⁸⁴ Valentí “no introdueix cap canvi de rumb substancial en el *modus operandi* tècnic de la seva traducció”, segons BADIA, Lola, *Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària*, dins *Estudi General*, 11 (*Llengua i literatura de l’edat mitjana al Renaixement*), Girona, 1991, ps. 32-50 (p. 43).

¹⁴⁸⁵ COROLEU LLETGET, Alejandro, *Humanismo en España*, dins KRAYE, Jill (ed.), *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 295-330 (p. 297).

¹⁴⁸⁶ RUSSELL, Peter, *Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV*, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (ps. 220-221).

¹⁴⁸⁷ CAPPELLI, G. M., *Briciole poetiche...*, p. 96.

puixant de la prosa artitzada que triomfava llavors a València (la mal anomenada “valenciana prosa”), i en base a les nocions de profit i delectació.¹⁴⁸⁸

Parafraçant Milà i Fontanals, podríem dir que la cultura de Valentí representa “singulier mélange de gothique et renaissance”:¹⁴⁸⁹ el d’un home format en l’escolàstica, amb afició per la poesia trobadoresca, la mitologia grecoromana i la literatura vulgar italiana –aficions apreses a Itàlia¹⁴⁹⁰– que barreja carn i peix, sense haver arribat a capir per a res el significat del moviment humanístic del *Quattrocento*. És a dir, un home de cultura més medieval –malgrat les etiquetes d’*humanista* que l’adornen gratuïtament en algunes enciclopèdies– que l’autor de *Curial e Güelfa*.

* * *

Un cas diferent seria el del jurista i hàbil diplomàtic **Mateu Malferit** i de Busquets (Inca, Mallorca, ca. 1410-Palma de Mallorca, 1466), un dels agents principals del rei Alfons;¹⁴⁹¹ personatge que es relacionà amb humanistes de tota Itàlia, i que es familiaritzà molt bé amb la cultura humanística. Els Malferit d’Inca descendien del jutge jueu mossé Xabi, que a la fi del segle XIV es convertí al cristianisme i canvià el seu nom pel de Daniel Malferit.¹⁴⁹² Els Xabi/Malferit del regne balear eren una família benestant, dedicada a la jurisprudència, que s’ennoblí de la mà de personatges com Jaume Malferit. Aquest cavaller de la vila d’Inca, progenitor de Mateu, aconseguiria entrar a la cort d’Alfons el Magnànim com un “cambrer” més.¹⁴⁹³ Sent el jove Mateu, doncs, *generós* de condició i *donzell*, s’adobà cavaller com el pare, i ho féu a Itàlia, acabat de doctorar i just abans de tornar-se’n a Mallorca.¹⁴⁹⁴ Tot i això, sempre féu

---

¹⁴⁸⁸ BADIA, Lola, La legitimitat del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana. Treballs del Seminari de Literatura Medieval del Departament de Filologia Catalana (Universitat de Barcelona, 1988-94)*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 161-184

¹⁴⁸⁹ MILÀ FONTANALS, Manuel, Notes sur trois manuscrits: I) un chansonnier provençal; II) un roman catalan; III) une traduction catalane de la *Disciplina clericalis* de Pierre Alphonse, dins *Revue des Langues Romanes*, 10/2, Montpellier, 1876, ps. 225-240 (II, ps. 233-238); reed. en *Obres completes*, Barcelona, 1980, vol. 2, ps. 485-492.

¹⁴⁹⁰ Per això és, tal volta, que elegeix Arnaut Daniel entre les glòries “catalanes”.

¹⁴⁹¹ Vegeu RYDER, Alan, Alfonso d’Aragona e l’avvento di Francesco Sforza al ducato di Milano, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 80, Nàpols, 1961, ps. 9-46.

¹⁴⁹² MONTANER, P. de, La descendència del juez mossé Xabi, judío de la Mallorca del siglo XIV, dins *Memòries de la Reial Acadèmia d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 22, Palma de Mallorca, 2012, ps. 23-61 (ps. 31-32).

¹⁴⁹³ BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al Regne de Mallorca, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.293-1.310 (p. 1.299).

¹⁴⁹⁴ Com ho testimonia Da Bisticci, en la microbiografia de Malferit que reproduïm més avall (*vid. infra*).

exhibició del seu talent com a jurista (*missier*) i rarament se'l tracta en la documentació oficial de cavaller, *mossén* o *miles*. Ell no fou mai, de fet, un home d'armes; ni mostrà cap vocació per servir el rei combatent a cavall. És per aquesta raó que l'incloem en el repertori dels professionals de la lletra, i no en el dels cavallers.

El jove Mateu, seguint la tradició familiar, degué viatjar al nord d'Itàlia per a aprendre lleis, doctorar-se en ambdós drets i naturalitzar-s'hi com un *'talianato* més.¹⁴⁹⁵ Conclouria segurament els estudis a Siena, república on comptava amb bones amistats i contactes, i a la qual tornaria en diferents ocasions, en missió diplomàtica. Una vegada doctorat i promogut a l'estament militar, embarcà amb tots els seus llibres, diners i pertinences cap a Mallorca, però el vaixell naufragà i ho perdé tot. I no seria l'únic accident de navegació, ja que patí al llarg de la seua vida dos naufragis més, als quals sobrevisqué igualment.¹⁴⁹⁶ Aquest primer naufragi tindria lloc en els primers anys de la dècada del 1430. No consta la seua presència a la batalla de Ponça (1435), però sí que entrà al servei d'Alfons el Magnànim recent establida la cort a Gaeta, el 1436,¹⁴⁹⁷ potser després d'uns anys de descans o d'exercici del dret a Mallorca.

Mateu s'incorporaria a la cort en algun escalafó baix de la cancelleria, o efectuant ja alguna comesa diplomàtica d'escassa rellevància per encàrrec del rei. De fet, la primera notícia documental que és té d'ell és una lletra del 13 de febrer del 1441 redactada per l'humanista –poeta i cal·lígraf– Andreuccio Petrucci (*ca.* 1399-1449), membre actiu del partit proaragonés de Siena i enemic dels interessos de Florència. L'escriptor tracta familiarment el mallorquí i li mostra el seu afecte i amistat, a més de comparar-lo amb el filòleg i poeta Cal·límac de Cirene,¹⁴⁹⁸ a qui Ptolemeu II Filadelf encarregà la catalogació dels fons de la mítica Biblioteca d'Alexandria. Potser ho feia per l'amor amb què Malferit tractava els llibres, cosa que el duria a ser també molt amic del cèlebre llibrer florentí Vespasiano da Bisticci.¹⁴⁹⁹ Durant els anys 1446-1448, Petrucci mantingué contacte epistolar amb Mateu: manifestacions d'amistat, notícies familiars, recomanacions per a col·locar un amic mutu, etc.¹⁵⁰⁰

---

¹⁴⁹⁵ Els toscans anomenaven així els estrangers que, després de viure molt de temps a Itàlia, acabaven adoptant-ne la llengua i els costums amb tota naturalitat.

¹⁴⁹⁶ Així li ho relatava al seu amic Vespasiano da Bisticci (*vid. infra*).

¹⁴⁹⁷ El mateix Da Bisticci afirma que serví el rei Alfons durant 22 anys.

¹⁴⁹⁸ PERTICI, Petra (ed.), *Tra politica e cultura nel primo Quattrocento senese. Le epistole di Andreuccio Petrucci (1426-1443)*, Academia senese degli Intronati, Siena, 1990, ps. 9 i 129.

¹⁴⁹⁹ CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura ("Temí e testi", 15), Roma, 1969, doc. 38, p. 173, lletra de Vespasiano a Alfonso Strozzi (Antella, 9 d'octubre del 1493) on comenta que té pensat escriure, entre d'altres, la ressenya biogràfica "di miser Mattheo Malferrita, el qual fu assai estimato dal re Alphonso."

¹⁵⁰⁰ PERTICI, P. (ed.), *Tra politica e cultura...*, ps. 154-155.

S'ocuparia ja abans del 1440 en la cancelleria del Magnànim, ja que el 1442 figura com a regent de cancelleria. L'any 1447 era a advocat fiscal i conseller, i el 1454, membre del consell reial. Fou l'orador més actiu amb què comptà el rei Alfons, i recorregué incansablement, en nom seu, el centre i el nord d'Itàlia. Visità Milà, Siena i Florència (1443); Gènova i Milà (1444); Roma i Siena (1445);¹⁵⁰¹ Roma, Ferrara i Milà (1447); Florència i Venècia (1449); Gènova (1451), Roma (1453, 1455), Siena (1455), Milà (1455-1456); Florència, Venècia i Milà (1457). A l'aliada i amiga Siena, era sempre ell l'interlocutor natural del rei d'Aragó, atés que, en paraules del Magnànim, "sabía ser muy acepto a los seneses."¹⁵⁰² Estigué present a la signatura de la pau de Ferrara (1454). Intervingué en el conflicte sorgit entre el comte Piccinino i Siena el 1455, i en altres afers de gran rellevància. Tal volta fou l'última de les seues missions diplomàtiques la d'octubre del 1457, quan visità Florència, Venècia i Milà per a justificar les accions de guerra del rei de Nàpols contra Gènova i Rímini.¹⁵⁰³ Segons una lletra de l'ambaixador milanés al duc Sforza, del 19 d'octubre del 1458, era previst que viatjara a Venècia com a ambaixador del nou rei Ferran I, però es trobava malalt i no havia pogut. La seua salut començava a ressentir-se.¹⁵⁰⁴

En una de les seues primeres ambaixades, la de Florència del 1443, viatjava acompanyat pel cavaller aragonés Juan de Lanuza. Pronuncià la seua oració en presència dels florentins i del canceller Leonardo Bruni, que preparà una resposta llegida per ell el 10 d'octubre. Es conserva còpia del discurs del canceller en la Biblioteca Nacional de Florència, Fons Panciatichiano, mss. 148, f. 220v.¹⁵⁰⁵

En el viatge del 1444 a la cort de Filippo Maria Visconti, hagué de manifestar-li el disgust del rei perquè havia decidit retirar-se de la guerra de les Marques que ambdós sostenien contra Francesco Sforza.¹⁵⁰⁶ El rei era "*graviter commotus*", segons la crònica de Facio, perquè el voluble duc li acabava de demanar que deixara de guerrear contra el

---

¹⁵⁰¹ Del viatge a Siena, en: ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 83r/v, Foggia, 15 d'abril del 1445.

¹⁵⁰² Citat per CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 170-171.

¹⁵⁰³ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 181-184.

¹⁵⁰⁴ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salerno, 2004, p. 93.

¹⁵⁰⁵ BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007, p. 81.

¹⁵⁰⁶ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, llibre 5, cap. 1, ps. 29-30.

seu díscol gendre, tal com havien acordat tots dos abans. Calia, doncs, que Malferit anara a Milà i convencera el duc de l'error que cometia: "Així, cridà Mateu Malferit", explica Facio, "un home de celebrada saviesa i coneixença del dret, i de clar consell, amb experimentada demostració de lleialtat i de zel en anteriors legacions diplomàtiques..."¹⁵⁰⁷ I per la resposta del duc a l'orador, sembla que aquest l'impressionà gratament pel seu domini de l'italià i pel seu coneixement de les coses d'Itàlia: "M'adrece a tu, Mateu", digué el Visconti, "perquè ets més pròxim pel teu origen al rei i es veu que estàs ben informat des de fa anys de les coses d'Itàlia, segons el que puc deduir de la teua manera d'expressar-te" ("Te', inquit, Matthaee, appello, qui regi natione es propior et multis annis, quantum ex sermone tuo iudicare possum, in Italia versatus es").¹⁵⁰⁸ Tot i això, la resposta del duc fou decebedora, ja que continuava demanant la fi de la campanya de guerra. Mateu replicà que Alfons havia començat la guerra per ell i pel papa de Roma, i ara no podia interrompre-la bruscament. Tot i que la discussió fou en va, a la fi la desentesa acabaria solucionada.

En els seus desplaçaments pel nord de la península itàlica, Malferit potser passara regularment per la cort de Ferrara. Des d'aquesta cort viatjaria Giovanni Aurispa a Nàpols (març-abril del 1444). En tornar-se'n cap al nord, escrigué a Antonio Beccadelli "el Panormita" dient-li que saludar de part seua els amics Joan Olzina i Francesc Martorell, secretaris reials, i "Mateu": "*Vale tu et d. Ioanni Olzinae me comendabis, necminus di Marturello et d. Matheo*" (6 de maig del 1444).¹⁵⁰⁹

El 27 de desembre del 1446, Malferit es trobava en companyia de Carafello Carafa a Florència, tractant de convèncer els florentins perquè romperen l'aliança amb Venècia i Sforza, si no volien obligar el rei d'Aragó a emprendre una campanya a la Toscana en resposta amb l'aliança que tenia amb Milà.¹⁵¹⁰ Seguidament, els emissaris Malferit i Carafello es desplaçaren a Roma a saludar el recentment elegit Nicolau V

---

¹⁵⁰⁷ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 340-343: "*Itaque, vocatum ad se Matthaenum Maleferitum, virum et iuris et scientia et consilio clarum, cuius erga se fidem ac diligentiam antica in legationibus expertus fuerat...*"

¹⁵⁰⁸ Ibídem, ps. 346-349.

¹⁵⁰⁹ AURISPA, Giovanni, *Carteggio di Giovanni Aurispa*, ed. a cura de Remigio SABBADINI, "Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall'Istituto storico italiano. Epistolari", 70, Roma, 1931, lletra 84 (ps. 104-105).

¹⁵¹⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 372 (XV.46); SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città...*, llibre 5, cap. 1, p. 74.

(març del 1447)¹⁵¹¹ i a Venècia, per a tractar de concertar una possible pau o treva en la guerra venetolombarda, cosa que no aconseguiren.¹⁵¹² Tornaren al campament reial de Tívoli, des d'on el rei els envià de nou a Milà (21 de juny);¹⁵¹³ seguidament, a la conferència de pau de Ferrara organitzada pel flamant pontífex.¹⁵¹⁴ El 31 d'agost del mateix any 1447, partí Malferit de nou del campament de Tívoli en direcció a Milà, per a negociar un possible protectorat reial amb la Comunitat de l'autoproclamada República Ambrosiana.¹⁵¹⁵ Acompanyaven el diplomàtic (“misser Matheo Malferit, advocato fiscale, conselliere et ambaxatori de lo dicto Signore Re”), el camarlenc, *condottiero* i virrei dels Abruços, Ramon Boil; el conseller reial i claver de l'orde de Montesa, fra Lluís Despuig, i el secretari reial i humanista llombard Guiniforte Barzizza, que poc abans havia servit el Visconti.¹⁵¹⁶

En una d'aquelles estades de Malferit a Milà –segurament la més tranquil·la de totes dures, la de juliol del 1447– es trobaria en companyia de l'ambaixador catalanoaragonés Enyego d'Àvalos, bibliòfil com ell, i de l'humanista Angelo Decembrio, que treballaria poc després de bibliotecari de D'Àvalos a Nàpols. Ho intuïm perquè Angelo dedicà llavors al mallorquí un opuscle titulat *Ad Mattheum Malferitum, regium oratorem, super “Iliadibus” Matronis contra Virgilium*.¹⁵¹⁷ El treball –lamentablement, perdut– apareix ressenyat en una relació d'obres compilada per Decembrio a Milà el 22 de setembre del 1447, poc després de la mort de Filippo Maria Visconti, quan la situació política milanesa s'estava complicant i Decembrio estaria ja planejant exiliar-se amb la seua biblioteca erudita a Nàpols.¹⁵¹⁸

---

¹⁵¹¹ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 295, pagament de març del 1447 a Mateu Malferit, per part del tresorer Mateu Pujades, de les despeses de l'ambaixada romana; COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, vol. 10, p. 24.

¹⁵¹² En la primavera, segons JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 193).

¹⁵¹³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 186, Tívoli, 21 de juny del 1447, Instruccions per a Malferit i Carafello, per a l'ambaixada a Milà.

¹⁵¹⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, ps. 374 i 378 (XV.48).

¹⁵¹⁵ *Ibidem*, vol. 6, p. 382 (XV.49).

¹⁵¹⁶ JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón..., p. 232.

¹⁵¹⁷ Perpetuant una errònia identificació de Bisticci, alguns crítics confonen Angelo, l'autor que pertoca, amb el seu germà –més conegut– Pier Candido. Com per exemple GÓMEZ MORENO, Ángel, Los intelectuales europeos y españoles a ojos de un librero florentino: las Vite de Vespasiano da Bisticci (1421-1498), dins *Studi Ispanici*, 1, Pisa – Roma, 1997-1998, ps. 33-47 (p. 44).

¹⁵¹⁸ La menció es conserva en un manuscrit autògraf de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, ms. Z 184 sup. Esmenta l'opuscle, en el segle XVIII, ARGELATI, Filippo, *Bibliotheca scriptorum Mediolanensium*, In aedibus Palatinis, Milà, 1745, vol. 1, col. 547. Vegeu SABBADINI, Remigio, Tre autografi di Angelo

Pel que deixa deduir el títol, potser fóra una dissertació en clau d’humor sobre l’opuscle de Matrò de Pítane (segle IV dC) titulat *Banquet àtic*, de caràcter paròdic, on es treballa a partir de materials seriosos espigolats d’obres d’Homer –la *Ilíada*, per descomptat– i Hesíode.¹⁵¹⁹ La versió de Pítane, lògicament, atemptaria contra la versió de la guerra de Troia oferida per Virgili en l’*Eneida*, cosa que hauria suscitat algun debat i motivat la dedicatòria. En qualsevol cas, resulta interessant constatar, no sols la relació existent entre els diplomàtics del rei d’Aragó i els humanistes, sinó també que – tenint en compte la convulsa situació del Milà del 1447, amb l’exèrcit de Venècia als afores de la capital– tingueren temps per a participar en lectures d’Homer i Virgili. Ja ho advertia el seu amic Da Bisticci, que Mateu, a banda d’un profund coneixement del dret civil i canònic, “aveva grandissima notizia delle lettere gentili e sacre.”¹⁵²⁰

De setembre del 1447, amb tota probabilitat, data una altra obreta dedicada per Angelo Decembrio a Malferit, titulada *Disputatio egregia super condicionibus pacis inter Darium et Alexandrum regem*. L’escrit es conserva per atzar en la Biblioteca Municipal de Caen (Normandia), de resultes del robatori, subhasta i dispersió dels manuscrits d’Angelo el 1465, per homes del comte d’Armanyac.¹⁵²¹ Com s’observa, el text s’inspira en l’*Anàbasi alexandrina* d’Arrià, una obra que agradava molt al rei Alfons, i el motiu també coincideix amb la voluntat d’Alfons d’Aragó i Nàpols –el nou Alexandre d’Itàlia– d’arribar a un acord de submissió i vassallatge amb els milanesos, per mitjà del seu emissari Malferit. Decembrio elegeix aquest d’interlocutor i aprofita per elogiar-ne les dots: “*Tum ex uno in primis animadverti optimarum artium peritissimo et humanissimo viro Mattheo Malferitio, qui apud insubres patricios [els prohoms de l’Ambrosiana] Serenitatis tuae [el rei Alfons] nomine orator est inclutus. Ex hoc equidem auctore viro eodemque eloquentissimo teste recognovi qualis regia vita tua sit*”.¹⁵²² Tot i aquesta al·locució adreçada a l’amic i ambaixador, l’opuscle està dedicat i té per destinatari el rei Alfons el Magnànim.

Decembrio, dins *Scritti vari in onore di R. Renier*, Torí, 1912, ps. 11-19 (p. 17); GUALDONI, Franco, Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156 (ps. 127-131). La menció es troba en BAM, ms. Z 184 sup. i el títol sencer era *Ad Mattheum Malferitum, regium oratorem, Super “Iliadibus” Matronis contra Virgilium*, segons SABBADINI, Remigio, Tre autografi..., p. 17.

¹⁵¹⁹ Segons PANIAGUA AGUILAR, David, *El panorama literario técnico-científico en Roma (siglos I-II dC)*. “*Et docere et delectare*”, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2006, p. 199.

¹⁵²⁰ Us remetem, més avall, al perfil personal del jurisperit que traça el llibrer florentí.

¹⁵²¹ Vegeu MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Manuscritos latinos humanísticos en la Universidad de Salamanca, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos*, 33-2, Madrid, 2013, ps. 401-420 (ps. 403-404).

¹⁵²² Citat per GUALDONI, F., Sulle tracce di Angelo Decembrio..., p. 129, n. 13.

L'humanista milanés tindria ocasió de presentar-lo directament al rei pocs mesos després, ja que tot sembla indicar que es reuní amb Malferit al campament reial en la primavera del 1448, quan el rei d'Aragó amenaçava ja Florència i Piombino. El 28 de desembre del 1447, Carafello i Malferit es trobaven a Roma, i tres dies després emprengueren la marxa cap a Florència.¹⁵²³ Poc després tornarien a reunir-se amb el rei. Estant ja Decembrio en aquest campament, dedicà una composició poètica al mateix Malferit, al qual se li acabava de morir un patge, Petruccio (*Petriscus*, llatinitza l'humanista), que l'incansable viatger s'estimava molt. Duu per títol *Eadem [Angelus Decembrius], in exercitu regis Alphonsi, De puero extincto* (1448), i conté versos del tipus: “*Heu, mea quod longos no ducta est vita per annos! / Si Maleferito carus eram domino, / nec minus ingenium placuit quam forma Petrisci. / Parvus eram, parvo contegor et tumulo*”. El poema en forma d'epitafi fúnebre es conserva, juntament amb una còpia dels *Fasti* d'Ovidi, en un altre manuscrit extraviat de l'autor, que actualment es conserva a la Biblioteca Municipal de Perpinyà (ms. 343, f. 127r).¹⁵²⁴

Durant la campanya contra Piombino, l'activitat de Malferit fou frenètica també.¹⁵²⁵ Segons el que confessava el cavaller lletrat al seu amic Da Bisticci, se sentia tancat com un ocell dins la gàbia; còmode i ben remunerat, però desitjós d'abandonar la cort —el rei li denegava reiteradament aquesta llicència— per a retirar-se tranquil·lament a les seues possessions mallorquines. Acabada la guerra, i en recompensa pels impagables serveis, Alfons V concedí a Mateu (Lacedònia, Campània, 1 d'octubre del 1448) una provisió vitalícia anual de 800 ducats d'or, a cobrar sobre les rendes del fogatge de Calàbria.¹⁵²⁶ Mesos després es trobava a Castel Nuovo, quan arribà una carta d'Aurispa, des de Ferrara (25 de gener del 1449), on sembla que es disculpava per no haver traduït un opuscle grec *De machinamentis bellicis* per encàrrec del monarca, cosa que havia disgustat aquest. Aprofitava per demanar els amics de Nàpols, singularment el Panormita i “*domino Matheo*”, que no l'inculparen sobre el fet, sinó que el

¹⁵²³ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 672-673 i 675-677.

¹⁵²⁴ *Ibidem*, ps. 129-130.

¹⁵²⁵ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 274-276.

¹⁵²⁶ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. I. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 71.

disculpaven.¹⁵²⁷ El 5 d'abril del 1449, Malferit i Lluís Despuig partiren cap a Venècia per a negociar amb la Senyoria de Sant Marc un possible acord de pau.¹⁵²⁸

Del 1450 segurament, datada a Florència el 21 de maig, és una carta de Poggio Bracciolini on agraeix Malferit els seus elogis per una epístola que el secretari apostòlic havia adreçat al rei Alfons; alhora que valora el fet que Panormita i Facio –s'entén que, segons el que li ha escrit Mateu– hagen apreciat també l'escrit.¹⁵²⁹ El mateix any 1450, Nàpols s'alià amb Venècia contra Gènova. El rei havia enviat Malferit a Catalunya, on la situació política era molt conflictiva, per a ajudar a pacificar el país. Tanmateix, la galera on viatjava fou interceptada i capturada pels genovesos. Aconseguí escapar gràcies a l'acció d'un home al qual havia salvat mesos abans la vida, al campament de Piombino, quan els guerrers del rei Alfons el duien a executar.¹⁵³⁰

Durant els anys 1452-1454, Mateu Malferit augmentà el seu currículum de diplomàtic al servei del príncep Ferran, durant la nova campanya de guerra a la Toscana que aquest dirigia.¹⁵³¹ Durant els anys 1454-1455, arran dels èxits del partit filoaragonés a la Toscana, l'ambaixador Malferit seria molt ben acollit a Siena. El 7 de març del 1454 se signaria una aliança entre Siena, Aragó i Venècia, contra Florència i Milà.¹⁵³² El jurista tornaria a Siena de nou l'any 1455.¹⁵³³ Residint ja a Castel Nuovo de Nàpols l'any 1456, en una situació més relaxada, participà en la cerimònia de presentació del *Rerum gestarum* de Bartolomeo Facio al rei Alfons. Acompanyaven l'autor el Panormita, preceptor reial i principal humanista de la cort, i, a l'altre costat, Mateu Malferit, en qualitat d'amic de Facio en particular i de les lletres en general.¹⁵³⁴

A l'endemà de la mort del Magnànim (27 de juny del 1458), Malferit caigué malalt –com més amunt apuntàvem– i no pogué recórrer tot el centre i el nord d'Itàlia, com era previst, per encàrrec de Ferran I, per a comunicar oficialment a diferents repúbliques i principats el decés del monarca.¹⁵³⁵ L'advocat fiscal i conseller ja tenia

---

¹⁵²⁷ AURISPA, G., *Carteggio di Giovanni...*, lletra 96, ps. 118-120.

¹⁵²⁸ JAVIERRE MUR, Aurea, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946, doc. 704, ps. 317-318.

¹⁵²⁹ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 219.

¹⁵³⁰ Us remetem al relat de Da Bisticci, que reproduïm més avall.

¹⁵³¹ FACIO, B., *Rerum gestarum Alfonsi...*, ps. 514-515.

¹⁵³² SENATORE, Francesco, Callisto III nelle corrispondenze diplomatiche italiane. La documentazione sui Borgia nell'Archivio di Stato di Siena, dins *Revista Borja, 2 (Actes del II Simposi Internacional sobre els Borja, València-Gandia, 21-23 novembre 2007)*, València, 2008-2009, ps. 141-186 (ps. 148-152).

¹⁵³³ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 261.

¹⁵³⁴ FACIO, B., *Rerum gestarum Alfonsi...*, p. 587.

¹⁵³⁵ Vegeu SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 266, p. 665; ÍDEM, *Le ultime parole*

llavors una edat avançada –s’acostaria ja als 50 anys– i una salut ressentida de tant de viatge. Feia temps que somniava amb poder retirar-se a Mallorca; cosa que féu el mateix, amb llicència del rei, en setembre del 1458. Ferran I de Nàpols el nomenà solemnement cavaller abans d’acomiar-lo. Sembla que Mateu Malferit envià la seua biblioteca a Mallorca en un vaixell a banda, que naufragà, amb la qual cosa perdé tots els seus apreciats llibres, d’acord amb el testimoni de Vespasiano de Bisticci, que fa una interessant semblança seua en les *Vite di uomini illustri* (1493).

Al poc de temps d’arribar a la seua illa natal, el retornat negocià el seu casament – el segon; del primer, tenia almenys un fill adolescent¹⁵³⁶– amb la donzella Esclaramunda Desbrull i Rossinyol, filla d’un prestigiós jurista oriünd de la mateixa Inca, Martí Desbrull.¹⁵³⁷ Durant l’estada a Ciutat de Mallorques (1459-1460) del príncep Carles de Viana –amb el qual havia conviscut a Nàpols (1457-1458)–, assessorà aquest en matèria de jurisprudència. Així consta per un nomenament de l’1 de desembre del 1459.¹⁵³⁸ Tanmateix, decidí no acompanyar-lo a Barcelona, sinó restar a la seua illa natal. Allí fou insaculat per al *Gran e General Consell* durant els anys 1461-1466; litigà per uns béns heretats de la mare, el 1465, i morí a la mateixa Mallorca el 1466.¹⁵³⁹ Tenia un fill, Tomàs Malferit i Desbrull, tonsurat el 1468, que seria important jurista, i un nét, Pere Malferit i de Montanyans (+1566), que excel·liria igualment en el dret.

Es té notícia de dues obres seues perdudes: una, en defensa de Ramon Llull, titulada *Commentarium de Ars magna*, i una altra titulada *Addiuncula ad Matthaeum Palmerium florentinum, De temporibus*. Aquesta cal relacionar-la, doncs, amb el *Liber de temporibus* (1445-1448) de l’humanista florentí Matteo Palmieri (1406-1475), dedicat a Piero de’ Medici, pare de Lorenzo. Es tracta d’una molt divulgada cronologia universal que va del naixement de Crist fins al 1448. És probable que Malferit trobara adient afegir dates i esdeveniments (*addiuncula*) relatius al regnat del Magnànim o qui

---

di Alfonso il Magnanimo, dins ROSSETTI, Gabriella – VIOLO, Giovanni (eds.), *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, Liguori – GISEM, Nàpols, 2000, vol. 2, ps. 247-270.

¹⁵³⁶ Com explica Da Bisticci (*vid. infra*) es casà a Nàpols amb permís del rei i la perspectiva d’obtenir d’aquest llicència per a tornar a la seua pàtria i retirar-se, cosa que no aconseguí.

¹⁵³⁷ PLANAS ROSSELLÓ, Antonio, Los juristas mallorquines del siglo XV, dins *Memòries de l’Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics*, 7, Palma de Mallorca, 1997, ps. 23-60; MONTANER, P. de, La descendència del juez..., ps. 31-32.

¹⁵³⁸ MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011, ps. 222 i 559.

¹⁵³⁹ Abans del 1468, segons Antonio Planas; el 1466 exactament, segons l’arxiver i genealogista P. de Montaner, en les obres adés referides.

sap quins altres aspectes negligits pel florentí; amb la qual cosa trobem que l'advocat fiscal tenia també interès per la historiografia, entre altres lectures i aficions.

En qualsevol cas, Malferit s'identificava molt bé amb el nou ambient i amb les noves idees de l'humanisme italià. Fins al punt que, estant un dia a la cort napolitana, un frare franciscà atacà verbalment Lorenzo Valla, furiós com un senglar, i Mateu, que presenciava l'escena, interrompé el religiós i el féu callar per haver faltat al respecte a tan gran intel·lectual. L'anècdota la conta el mateix Valla.¹⁵⁴⁰ El seu paper de mecenes, amic i protector d'humanistes conté més anècdotes. Protegí, per exemple, Porcellio Pandone, a qui havia conegut durant la guerra de les Marques (1443),¹⁵⁴¹ i el presentà als secretaris Olzina i Martorell per tal que el rei l'afavorira amb un estipendi. El controvertit poeta li dedicà uns versos, en els quals apareixien Joan Olzina, comparat amb Gai Cilni Mecenes, i Martorell, transformat en Gal Adini Pol·lió, protectors de literats en època romana.¹⁵⁴² Quan Pandone s'enemistà amb el Panormita, que també era amic de Malferit, aquest el recomanà Porcellio als seus amics de Siena per tal que poguera impartir lliçons a la universitat sienesa (1447).¹⁵⁴³ Pandone, que convisqué de nou amb Malferit a Castel Nuovo pels anys 1449-1452, li oferí l'any 1456, quan coincidiren a Milà, un *carmen* èpic titulat *De bello Thebanorum* (declamat ja a Ferrara el 1452) amb la intenció que el presentara al rei Alfons.¹⁵⁴⁴

Elogien Malferit Aurispa, en el seu epistolari (1444-1454),¹⁵⁴⁵ Poggio Bracciolini (1455), Enea Silvio Piccolomini (1457), etc.¹⁵⁴⁶ Da Bisticci parla d'ell conjuntament amb el Panormita i Facio, i els qualifica de "*virī praestantissimi, qui de eloquentia aut doctrina recte iudicare possunt*".¹⁵⁴⁷ De Bartolomeo Facio es conserva a la Biblioteca Universitària de Valladolid (mss. 227, sec. XV, f. 57) una epístola adreçada a Mateu.¹⁵⁴⁸ Una altra lletra anònima de la Universitätsbibliothek de Munic (mss. 4768) també va al

---

¹⁵⁴⁰ VALLA, Lorenzo, *Opera omnia*, Heinric Petri, Basilea, 1540; reed. facsímil, Botega d'Erasmus, Torí, 1962, p. 359; citat per MANCINI, Girolamo, *Vita di Lorenzo Valla*, G. C. Sansoni editore, Florència, 1891, p. 184.

¹⁵⁴¹ Segons CAPPELLI, Guido M., Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, 19/1, Barcelona, 1997, ps. 89-108 (p. 100).

¹⁵⁴² *Ibidem*, p. 99, n. 39.

¹⁵⁴³ MARLETTA, Fedele, Per la biografia di Porcelio dei Pandoni (note e documenti), dins *La Rinascita*, 3, 1940, ps. 842-881 (p. 869).

¹⁵⁴⁴ CAPPELLI, G. M., Briciole poetiche..., p. 100-108.

¹⁵⁴⁵ AURISPA, G., *Carteggio di Giovanni...*, ps. 105, 118 i 137. *Vid. supra*.

¹⁵⁴⁶ Les lletres de Poggio i Pius II, en FACIO, Bartolomeo, *De viris illustribus liber*, ed. a cura de Lorenzo MEHUS, Florència, 1745, ps. 103, 105 i 108. La de Pius II, també en PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, p. 784.

¹⁵⁴⁷ Citat per HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991, p. 240, n. 36.

¹⁵⁴⁸ CAPPELLI, G. M., Briciole poetiche..., ps. 94-95.

seu nom amb l'incipit: "*Laetatus sum prospera fortuna, Malferiti nostri, viri optimi...*"¹⁵⁴⁹ Francesco Filelfo, en una carta del 8 d'octubre del 1456, demana a Mateu que el recomane al rei, i també li dedica una elegia (datada en octubre del 1456) en el seu llibre de versos *De iocis et seriis*. Segons Guido Cappelli, l'autor de les *Satyrae* "si rivolge a Malferit per parlare in tono scherzoso dell'amore del re per Lucrezia d'Alagno, la giovane amante degli ultimi anni di Alfonso, accennando al tempo stesso ai progetti di liberazione di Costantinopoli dai Turchi, per concludere, senza grande coerenza, con una serie di maledicenze all'indirizzo di Pier Candido Decembrio, nemico del Filelfo e in quel momento al servizio di Alfonso a Napoli".¹⁵⁵⁰

El mallorquí d'adopció Lluçia Colomines, afavorit a Nàpols –després d'haver perdut la vista– per Malferit, li dedicà dos poemes laudatoris, amb elogis del tipus: "*doctor magnifice, fama super ethera fulgens*".¹⁵⁵¹ També el seu paísà Ferran Valentí, com és lògic, mantenia una gran amistat amb ell. Suposem que el deixava visitar sovint la seua biblioteca, tal volta la més completa i "humanística" del reialme balear, on hi havia lloc –segons l'inventari *post mortem* de Ferran, del 1476– per a "un caxó veyll, dins lo qual havia moltes scriptures de miser Malferit".¹⁵⁵²

Com a conclusió sobre tan interessant personatge, convé llegir amb atenció les dades que aporta la semblança que fa Vespasiano da Bisticci en la seua compilació d'homes insignes del segle XV italià, on inclou alguns estrangers.¹⁵⁵³

"Messer Matteo Malferito fu di nazione dell'isola di Maiorca, nato di nobili parenti; fu litteratissimo in iure civile e canonico, e cavaliere, e universale negli studi di umanità. In altre facultà era universalissimo e di maravigliosi costumi. Istette a' servigi del re Alfonso, e fugli molto acetto, e adoperollo assai in mandarlo ambasciadore in più luoghi. Fu religiosissimo e di molto buona coscienza, uomo aperto, largo, senza ignuna finzione o simulazione. Ebbe nella sua vita, secondo che intesi da lui, molti casi avversi. Infra gli altri, aveva rotto tre volte in mare, e mai s'era abbandonato. E una volta,

---

¹⁵⁴⁹ BERTALOT, Ludwig, *Studien zum Italienischen und Duetschen Humanismus*, ed. a cura de Paul Oskar KRISTELLER, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1975, vol. 1, p. 22.

¹⁵⁵⁰ CAPPELLI, G. M., *Briciole poetiche...*, p. 98.

¹⁵⁵¹ VILALLONGA VIVES, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, p. 87; CAPPELLI, G. M., *Briciole poetiche...*, p. 104

¹⁵⁵² HILLGARTH, J. N., *Readers and books...*, vol. 1, p. 266; vol. 2, doc. 333 (ps. 525-530) i, més concretament, p. 530.

¹⁵⁵³ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, ps. 400-401.

tornando da studio, e sendosi dottorato e fatto cavaliere, tornando a casa con tutti i suoi libri e panni e arienti e masseirizie, ruppe in mare, e a fatica scampò lui, e perdè tutto quello che aveva; sempre, dice, che sperò in Dio, che non lo abbandonerebbe, e col tempo si riebbe e racquistò dell'altra roba; e così fece ogni volta. Era molto umano con ognuno, e volentieri serviva chi lo richiedeva; e usava dire che sempre si doveva fare piacere a ognuno, e no fare mai poca istima di persona; e che lui n'aveva fatto più volte l'esperienza; e diceva che, sendo egli col re Alfonso, quando era in campo a Piombino, e che andando un povero uomo a morire con una cavezza al collo, gliene venne compassione, e fece fermare coloro che lo menavano, e andò a domandarlo alla Maestà del re, che lo liberasse; il re glielo dette liberamente. Fatto questo, colle sue mani gli levò il capestro dal collo, e fegli sciorre le mani; di poi gli disse: 'Io ti dono la vita. Vatti con Dio.' Il povero giovane lo ringraziò, e partissi. Messer Matteo non credeva mai più averlo a vedere, nè vi pensava; ma solo lo fece mosso a compassione.

“Non passò molto tempo che, avendo mandato il re Alfonso messer Matteo ambasciadore in Catalogna per mare, e in questo tempo la sua Maestà aveva guerra co' Genovesi, passando messer Matteo con la galea, si riscontrò in galee di Genovesi, e per sua disgrazia detta galea fu presa da' Genovesi. Messer Matteo, vedendosi in prigione, e toltali la roba e messo nella sentina della galea, sendo questa la quarta volta ch'egli era stato prigione, veduta la differenza ch'era tra' Genovesi e sua Maestà, non gli parve vi fusse rimedio a potersene liberare, e seco medesimo diceva: 'questa è quella volta ch'io ho da rimanere.' Istando a questo modo nella sentina della galea, v'era suso per compagno quello giovane ch'egli aveva fatto liberare a Piombino. Andò dove era messer Matteo, senza che ignuno lo vedesse, e si gli disse: 'messer Matteo, io ho la vita, prima da Dio e poi da voi; io non resterò mai, che io la restituirò a voi, per rimunerarvi di quello beneficio che mi faceste a Piombino, quando mi salvaste la vita. Riconoscendolo messer Matteo, se gli raccomandò quanto potè, non avendo altro rimedio. Avendo la galea andare a pigliare acqua, questo giovane, che aveva una grande forza, lo prese in collo e portollo fuori della galea, in modo che lo salvò. Sendo messer Matteo in terre sottoposte al re Alfonso, subito fu sovvenuto del suo bisogno. Impari ognuno a essere cortese, e a fare piacere a ognuno, che non è ignuno che sappi dov'egli s'ha a capitare.

“Sendo istato messer Matteo a' servigi del re Alfonso anni ventidua, desiderava torre moglie e ritornarsi a casa sua. Per questo aveva più volte domandato licenza al re, e non glie l'aveva voluto dare. Determinò di torre moglie, a fine che il re gli desse più

tosto la licenza; fu contento il re che togliesse moglie. Tolta che l'ebbe, sollecitava alla sua Maestà di avere licenza, desiderando riposarsi e ritornarsi a casa sua; e più volte si dolse meco della servitù e miseria ch'era a stare con uno principe; e agguagliava le corti de' signori grandi alle gabbie degli uccellini, che quegli che vi sono drento desiderano uscirne e andarne fuori, e quegli che sono fuori, vi vorrebbero tornare drento. Fece tanto col re Alfonso, che ottene la licenza di ritornare alla patria sua per riposarsi, e così fece. Era messer Matteo iurista e canonista singulare, e aveva grandissima notizia delle lettere gentili e sacre; ed era universale in ogni cosa, e molto pratico, e molto volto al culto divino e alla religione, e amava i buoni. In lui erano tutte le degne condizioni che possono essere in uno gentile uomo; e per questo m'è paruto metterlo in questo comentario, nel numero dei singolari uomini”.

Bé podríem concloure, doncs, amb Cappelli, que misser Malferit “è un esempio perfetto di integrazione di un uomo di curia, giurista e ufficiale reale, nel mondo culturale italiano, al centro di una piuttosto fitta rete di relazioni con uomini punta della cultura dell'epoca, da Facio al Panormita, da Aurispa a Poggio e Filelfo”.¹⁵⁵⁴

* * *

Joan o **Joan-Ramon Ferrer** (Barcelona, ca. 1415-1490), “*iurisconsultus et eques barcinonensis*”, tal com figura en el *De viris illustribus catalanis* de Pere-Miquel Carbonell (1476), tingué una relació anecdòtica amb la cort del Magnànim. Fou durant els anys 1447-1451, quan es trobava a Bolonya, protegit per l'arquebisbe de Tarragona, Pere d'Urrea. El rei Alfons havia llegit alguns escrits seus i li agrai la remesa amb una lletra redactada per Antonio Beccadelli “el Panormita”. Segons el monarca, aquests escrits “*qui imitatur certe inter praestantes viros locum obtinebit. Haec est utilitas quam parit doctorum virorum dulcis conversatio: sicut enim solis radii opositas res per reflexum calefaciunt et illuminant, sic et te radii procedum quam te iuxta astantium clariora efficiuntur ingenia*”.¹⁵⁵⁵ Compliments metafòrics i laudatoris, doncs. Es té notícia que escrigué “*magnam copiam*” de poemes, cartes i opuscles jurídics. Tant aquesta prosa com els versos en llatí i català (“*latinovulgarique idiomate*”) són de

---

¹⁵⁵⁴ CAPPELLI, G. M., *Briciole poetiche...*, p. 94.

¹⁵⁵⁵ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 276.

l'edat madura (1460-1480). Se'l considera un autor de formació i mentalitat escolàstica, impermeable a moltes de les novetats que corrien per Itàlia.¹⁵⁵⁶

* * *

Llop d'Espejo (Oriola, regne de València, ca. 1405-Nàpols, post 1470),¹⁵⁵⁷ conegut també pel nom italianitzat (*Lupo de Spechio*) que figura adscrit a la seua crònica, composava versos en llatí en temps de joventut, quan es traslladà d'Oriola a València, on visqué durant catorze anys. Doctorat en lleis, viatjà a Barcelona per a ingressar a la cort reial (1432), però no s'embarcà amb Alfons el Magnànim en la seua aventura italiana, sinó que tornà llavors a València al costat del cavaller Ximén-Peres de Corella, tutor del fill natural del rei, l'infant Ferran. Allí cooperaria amb el bisbe Alfons de Borja i altres persones ocupades d'ensenyar les beceroles i educar el futur duc de Calàbria. Aquest es crià, com concreta d'Espejo en la seua obra historiogràfica, “nella parrochia de Santo Stefano, nella strata grande onde se va al tempio delli cavalieri de Santo Jorgie de Montesa, sopra la casa del savio cavalieri messeri Ximen Perez de Coreglia.”¹⁵⁵⁸ És a dir, en el palau valencià que Corella, tutor i curador del menut, i futur comte de Cocentaina, posseïa a l'actual carrer dels Trinitaris.

L'estiu del 1438, el príncep bastard (futur Ferran I el Vell, rei de Nàpols), Alfons de Borja (futur Calixt III, pontífex romà), el tutor Corella i el preceptor d'Espejo viatjaren junts de València a Gaeta, per a celebrar el retrobament entre el rei conqueridor de Nàpols i el seu fill, hereu de la disputada corona. D'Espejo formava part, doncs, de la “família” i cort privativa del duc Ferran de Calàbria, i el rei li havia encarregat que, a banda d'assessorar-lo jurídicament en el Consell Reial, s'ocupara de vigilar que el príncep rebia una educació correcta.¹⁵⁵⁹ Durant els anys 1438-1443 desenvolupà distintes comeses financeres i jurídiques, fins que se'l designà (1443) per a

---

¹⁵⁵⁶ RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (doc. 35, ps. 363-365); NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. I. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 97.

¹⁵⁵⁷ Tot i que en l'actual Oriola es parla en castellà –des del segle XVI majoritàriament; des del XVIII, gairebé exclusivament–, en temps de Llop o *Lope* (*Lope de Speyo*, en un escrit de l'1 de gener del 1444, citat per RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 235, n. 177) es parlava català. El personatge que ens ocupa era un home de llinatge castellà, però de parla catalana.

¹⁵⁵⁸ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 101.

¹⁵⁵⁹ Seguim la documentada introducció que la professora Compagna fa a l'edició de l'obra citada en la nota precedent; concretament, en les ps. 15-23.

ocupar una dels dotze “presidències” o jutjats adscrits a la Camera de la Sommària, organisme que s’ocupava de finances i afers econòmics. En un escrit del 5 de novembre del 1445, se l’esmenta com “*Lupo de Speyo, decretorum doctori, R. Camere Summarie presidenti ac regio commissario in ducato Calabriae*”.¹⁵⁶⁰ És a dir, que s’ocupava especialment dels afers relatius al ducat de Calàbria, suposem que en estreta cooperació amb el tresorer del duc i del ducat calabrès, Gabriel Cardona.

Se li documenta una possible estada a Roma pel 1453, quan dedicaria a Nicolau V una epístola de resposta contra una sonada conjura republicana, la de Stefano Porcari, que s’havia produït en gener de dit any. Aquell havia sigut un moviment anticlerical, agitat per a enderrocat la “signoria dei preti”, i la resposta d’Espejo, per contra, fou una *Propositio adversus quosdam curiosos detractores Ecclesiae*; cosa que situa l’autor en relació amb el corrent dels “canonistes”, representat entre d’altres per Alfons de Borja, que s’oposava aleshores al dels anomenats “espiritualistes”. A la fi de l’obra inclou una composició poètica en llatí: l’única que s’ha conservat d’ell.¹⁵⁶¹

A la mort del rei Alfons (17 de juny del 1458), continuà algunes setmanes servint la Sommària: el 14 d’agost encara hi percep estipendi.¹⁵⁶² Era l’únic jutge de l’organisme d’origen extrapeninsular; la resta eren italians. Empés per les alteracions prebèl·liques, o molest per l’hostilitat anticatalana d’alguns sectors napolitans, interrompé la dedicació judicial el mateix any 1458. S’exilià aleshores a Occident, atret per una oferta del nou rei Joan II d’Aragó, que el designà governador de Menorca (1458-1461). Visitaria després la convulsa Barcelona del 1461, el regne de Navarra, Toledo i València; poc abans de tornar-se’n a Nàpols. Ací donaria forma, durant els anys 1468-1470, a la *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d’Aragona*.

L’autor, que havia recuperat la plaça de *presidente* o jutge de la Sommària –on el trobem exercint pels anys 1461-1466– se’ns presenta en el proemi de l’obra com un lleial servidor de la corona durant molts anys: “Io, Lupo de Spechio, doctore en Lege, Valenciano; nato e cressiuto nella città de Uriola, servitore cordiale della vostra

---

¹⁵⁶⁰ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri ‘Commune Summariae’ (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 43.

¹⁵⁶¹ VILALLONGA, Mariàngela, Una mostra de la poesia llatina quatrecentista als països catalans, dins *Estudi General*, 11 (*Llengua i literatura de l’edat mitjana al Renaixement*), Girona, 1991, ps. 51-71 (ps. 56-57).

¹⁵⁶² MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l’Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912, doc. 41 (p. 58).

Serenissima Senyoria del di che io nacchi et cossì servitore allevato del Senyore Re Don Alfonso de Aragona...”¹⁵⁶³ Es tracta d’una compilació cronística sense pretensions literàries, redactada en dialecte napolità –que l’autor dominava perfectament, després de tants anys de residència–, ja que era destinat a lectors del regne de Nàpols, separat des del 1458 de la Corona d’Aragó. El jurista tractava de demostrar, amb argumentacions històriques, la legítima possessió del tron partenopeu per part del casal de Trastàmara, just després de la greu amenaça que havia suposat per a Ferran I la guerra successòria conclosa el 1465. Segons Anna Maria Compagna, l’obra assoleix “carattere di pamphlet politico (...): si cerca di dare un fondamento storico-legale alla dinastia aragonesa”,¹⁵⁶⁴ sense que hi haja cap connexió amb la historiografia humanista que començava aleshores a produir-se en terres italianes. D’Espejo parteix de fonts i testimonis orals; cròniques napolitanes i altres de la Corona d’Aragó, com ara la de Sant Joan de la Penya.¹⁵⁶⁵ I, com és inevitable, incorre en catalanismes del tipus “guardare si ano”, que es un calc sintàctic del futur perfecte del català arcaic, “guardar-s’han”.¹⁵⁶⁶

* * *

Gaspar Talamanca (València, ca. 1415-Nàpols, post 1462) és probable que descendira d’una família de notaris jueus de Vilafranca del Penedès, que canviaren de llinatge en el segle XIV, des que l’hebreu Gaspar *Maimó* passà a dir-se Gaspar *Talamanca*.¹⁵⁶⁷ No obstant això, el personatge que ens ocupa es declara valencià explícitament en els seus escrits: “*Ego, Gaspar Tallamanca, de Valencia, regius comissarius et erarius Calabrie pro impositione colleccionis collecte maritaggi*

¹⁵⁶³ Proemi a ESPEJO, L., *Summa dei re di Napoli...*, p. 67.

¹⁵⁶⁴ *Ibidem*, p. 23.

¹⁵⁶⁵ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La ‘Summa’ dels reis de Nàpols i Sicília, i dels reis d’Aragó, de Lupo de Spechio, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 381-396; ÍDEM, La *Summa* di Lupo de Spechio e le sue fonti, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468; ÍDEM – VOZZO MENDIA, Lia, La scelta dell’italiano tra gli scrittori iberici alla corte aragonesa di Napoli: (1) Le liriche di Carvajal e Romeu Lull. (2) La *Summa* di Lupo de Spechio, dins *Lingue e culture dell’Italia meridionale (1200-1600). Bilanci, lavori in corso, prospettive (Fisciano, Salerno, 1991)*, Bonacci, Roma, 1993.

¹⁵⁶⁶ BARBATO, Marcello, Catalanismi nel napoletano quattrocentesco, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell’AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18; ampliat en *Medioevo romanzo*, 24-3, 2000, ps. 385-417 (p. 4); COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Intercanvis historiogràfics entre Itàlia i els Països Catalans: continuïtat i innovació, de l’edat mitjana a l’edat moderna, dins *Recerques*, 40, Barcelona, 2000, ps. 41-58.

¹⁵⁶⁷ Vegeu VALLÉS CUEVAS, Jordi (ed.), *El “Llibre Verd” de Vilafranca*, Fundació Noguera, Barcelona, 1992, ps. 132 i 195.

illustris regie filie domine Marie de Aragona.”¹⁵⁶⁸ Tot indica que era fill d’un Gaspar Talamanca mort el 1450, agent que gaudia de la confiança personal del Magnànim, el qual pretenia situar-lo estratègicament per a “vigilar” la política municipal valenciana. La seua mort es produí just quan el rei l’havia proposat al racional de la ciutat per a cobrir la vacant de lloctinent seu, a desgrat de l’oposició manifestada pels jurats.¹⁵⁶⁹ L’any 1457, Gaspar Talamanca fill ocuparia, després de la polèmica, el lloc pensat anys arrere per al pare. Però, atesa la seua situació d’absentisme, exerciria el càrrec a través d’un regent o substitut resident a la capital valenciana, el mercader Bernat Andreu.¹⁵⁷⁰

Gaspar Talamanca, el jove, havia entrat d’escrivà a la cort reial després de la instal·lació del Magnànim a Nàpols. Se sap que exercí en els anys 1445-1446 de comissari reial sobre afers relacionats amb Calàbria, cosa que el posaria en contacte eventual amb el duc adolescent, Ferran de Trastàmara.¹⁵⁷¹ El 7 de març del 1446 figura com a comissari reial i tresorer del ducat de Calàbria.¹⁵⁷² En anys subsegüents fou notari de l’oficina del canceller napolità, segons Ryder. Però acompanyà després Ferran a la campanya bèl·lica de la Toscana, en qualitat de notari, canceller i secretari seu (1452-1453). L’any 1454 treballava a l’oficina del conservador general del ducat de Calàbria, i s’establí amb tal ofici a Cosenza el 1455.¹⁵⁷³

---

¹⁵⁶⁸ Document del 1446, en MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 60. RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Estudis de literatura catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, p. 175, es referia a ell com a “cronista valencià”.

¹⁵⁶⁹ El 4 d’agost del 1450, els jurats escrigueren al racional (refugiat a Matoses, terme de Pedreguer, fugint de la pesta) apressant-lo a que designara un tal Guerau de Benviure per al càrrec en qüestió, “ans que lo senyor rey hi metés les mans”. En qualsevol cas, la imprevista mort del Talamanca sènior solucionà la controvèrsia. MARTÍNEZ ARAQUE, Iván, “Mare e cap del Regne.” Las relaciones epistolares de la ciudad de Valencia a finales del reinado de Alfonso el Magnánimo (1449-1454), dins ARÍZAGA, Beatriz – SOLÓRZANO, Ángel (coords.), *La ciudad medieval y su influencia territorial*, Instituto de Estudios Riojanos (“Encuentros internacionales del Medioevo, Nájera, 3, 2006”), Logroño, 2007, ps. 255-278 (267).

¹⁵⁷⁰ NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, Alfonso el Magnánimo, Valencia y el oficio de racional, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 593-618 (p. 606).

¹⁵⁷¹ *Ibidem*; SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri ‘Commune Summariae’ (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 43.

¹⁵⁷² CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 284-285.

¹⁵⁷³ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de*

Tornat després a Nàpols, durant els anys 1455-1457 s'ocupava de registres de la cancelleria reial relacionats amb Sicília. A partir d'abril del 1456, i amb títol de secretari reial ("*regius Aragonum secretarius*"), se li havia assignat també la correspondència diplomàtica amb Francesco Sforza, duc de Milà.¹⁵⁷⁴ A partir del 5 de setembre del 1457 substituïria el secretari Mateu Joan en les tasques de secretari assignades a aquest. Del 6 de març del 1458, és una lletra en italià dialectalitzat, escrita per Talamanca al Sforza, on li comunica la intenció de viajar a València per a dur a Nàpols la seua muller, amb la qual s'hauria casat per poders, i integrar-la així en el servei domèstic d'Ippolita Sforza: "Yo spero dentro tri misi al più alto volere andare a Valencia, dove mi è stata data nuovamente donna, la quale intendo conducere in Napoli con proposito de tenerla in casa di madama la principessa de Capua, vostra carissima figlia".¹⁵⁷⁵

Mort el Magnànim, Ferran I el cridà al seu costat, amb títol de secretari també, però de la màxima confiança (1458).¹⁵⁷⁶ El moment era molt delicat, per la revolta dels barons contra el Trastàmara, i Gaspar demanà la cooperació al seu costat d'un "xifrari" que encriptara la correspondència directa entre Ferran el Vell i Francesco Sforza (1458). En la documentació del 1459 consta que sols Talamanca, l'aragonés valencianitzat Pasqual Dias Garlon i el napolità Diomedes Carafa, tres persones molt acostades al rei, tenien accés directe a la seua correspondència privada, tancada sota clau i, segons el cas, xifrada. Gaspar era considerat per l'ambaixador milanés el "secretario secreto, il quali tenne et registra tutte le lettere che essa Maiestà scrive de mano sua".¹⁵⁷⁷

Durant els anys 1460-1461, el rei situà Talamanca d'ambaixador permanent a Roma, des d'on procurava que Pius II continuara recolzant el d'Aragó i es resistira a les temptadores ofertes d'aliança del rei de França i els Anjou. En gener del 1462, l'any crucial de la guerra de successió napolitana (1459-1465), mamprengué viatge cap a

---

Nàpoles en la época de Alfonso el Magnánimo, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 272; CORFIATI, Claudia, Lettori "napoletani" del Boccaccio (*Decameron* II, 5), dins *La parola del testo*, any 12, fasc. 2, Roma, 2008, ps. 291-307 (ps. 295-297).

¹⁵⁷⁴ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 150, ps. 390-391, lletra de salutació de Francesco Sforza a Gaspar Talamanca (Lodi, 23 d'abril del 1456).

¹⁵⁷⁵ *Ibidem*, doc. 234 (p. 605).

¹⁵⁷⁶ FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro 'Curie Summarie' (1440-1442). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, ps. 62, 133 *et passim* (anys 1458-1459).

¹⁵⁷⁷ MONTUORI, Francesco, Gli autografi di un re: le lettere di Ferrante I d'Aragona a Francesco Sforza, dins BALDASSARRI, G. i al. (coords.), "*Di mano propria.*" *Gli autografi dei letterati italiani. Atti del Convegno internazionale di Forlì, 24-27 novembre 2008*, Salerno editrice, Roma, 2010, ps. 609-631 (p. 623).

Milà en companyia del cavaller Jaume Marc, des d'on tenien previst continuar cap a Barcelona, per a veure si podia obtenir allí diners per a finançar la campanya bèl·lica napolitana. El rei Ferran escrigué personalment als Diputats de la Catalunya rebel a Joan II, el 30 d'abril del 1462, per a comunicar-los que “trametem en aquelles parts de Catalunya lo magnífich amat conseller, secretari e embaxador nostre, mossén Gaspar Talamanca”.¹⁵⁷⁸ Tot i comptar amb el suport i recomanació de Sforza en aquest afer,¹⁵⁷⁹ no obtingué cap èxit Talamanca en aquesta missió, però sí en el manteniment de l'aliança amb Pius II i en l'estretiment de les estratègiques relacions de l'eix Milà-Nàpols.¹⁵⁸⁰ No tenim cap altra notícia seua. Pot ser que morira poc després.

Sent secretari reial, l'any 1456, a petició seua, un tal Paolo Marchesi traduï al llatí la novel·la cinquena de la segona jornada del *Decameró* de Boccaccio: la d'Andreuccio da Perugia, d'ambientació i personatges napolitans. Ho faria amb intenció d'obtenir algun favor del secretari; com Bartolomeo Facio (ca. 1448-1449), quan traduï al llatí una altra peça de la mateixa obra per a dedicar-la a Lluís Despuig.¹⁵⁸¹ Resulta interessant, en qualsevol cas, comprovar que el *Decameró* era una obra popular entre la colònia valenciana de la cort de Nàpols (i un manual per a aprendre el toscà).

El mateix Talamanca dominava perfectament el llatí, com requeria l'ofici, i tenia també aficions historiogràfiques: estant a Roma, traduï al català la *Gesta comitum Barcinonensium et regum Aragonum* o *Crònica dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona* (coneguda antigament com a *Crònica de Sant Joan de la Penya*, 1369-1375¹⁵⁸²) obra de gran transcendència per al coneixement de la història medieval de la Corona d'Aragó (1460-1461).¹⁵⁸³ L'autor es presenta en l'obra com a “yo, Gaspar Talamanca, cavaller”, cosa que permet deduir que, com tants altres homes de lletres al servei del Magnànim, havia tingut accés a l'estament cavalleresc.

---

¹⁵⁷⁸ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XX. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo VII*, Barcelona, 1861, ps. 418-419.

¹⁵⁷⁹ *Ibidem*, ps. 415-416.

¹⁵⁸⁰ CATONE, E. – MIRANDA, A. – VITTOZZI, E. (eds.), *Dispacci Sforzeschi da Napoli. Volume 5 (1 gennaio 1462-31 dicembre 1463)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salerno, 2009, *passim*.

¹⁵⁸¹ CORFIATI, C., Lettori “napoletani”..., ps. 295-297.

¹⁵⁸² Versió llatina de Guillem Nicolau, redactada a partir d'un original català preexistent.

¹⁵⁸³ GARRIDO VALLS, Josep-David, Un nou manuscrit de la “Crònica dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona”: el ms. Ventimiliano 1/83 de la Biblioteca Regional Universitària de Catània, dins *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, 1, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 19-36

El manuscrit de la crònica llatina havia pertangut a la discreta biblioteca privada d'Alfons de Borja (papa Calixt III, 1455-1458)¹⁵⁸⁴ i el proemi de la traducció comença amb aquestes paraules: “En l’any de la Nativitat de Nostre Senyor mil quatre-cents sexanta, yo, Gaspar Talamanca, cavaller, essent tramés per lo sereníssimo príncep don Ferrando de Aragó, rey de la Gran Sicília, enbaxador seu a nostre Sanct Pare Pio papa Segon, per affers de no poca importància del dit rey, en la qual enbaxada stiguí en Roma pus de tres mesos...” Comenta, seguidament, que el cardenal que exercia de vicecanceller apostòlic li havia volgut mostrar els llibres que havien pertangut a l’anterior papa, Calixt III. I, en trobar el manuscrit de la crònica, que considerà de gran interès per a divulgar-lo entre els seus connacionals no lletrats (“aquells qui llatinats no són”), decidí traslladar-lo “en lengua materna”. Era evident, segons ell, que “lo dit libre no podia ésser sinó molt antiga cosa, cas en temps de aquella antiguitat los qui històries scrivien no eren axí asobtilats en les locucions com són al present”. Tanmateix, l’interès que li oferia l’obra era “per haver notícia de les coses succehides en la pròpia pàtria”, i també perquè contenia anècdotes de segles passats que eren “cosa jocunda e delitosa”. Es conserven dos manuscrits d’aquesta retraducció catalana: un a la Biblioteca Universitaria Regionale de Catània (ms. Ventimiliano 1/83) i l’altra a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 3066, olim 2-LI-1).¹⁵⁸⁵

Estant a Roma així mateix, l’ambaixador feia d’enllaç entre el papa –l’humanista Pius II– i humanistes napolitans com Antonio Beccadelli “el Panormita”. Aquest escriu a Gaspar, el cognom del qual llatinitza com *Thalamantius*, per a lloar una obra històrica recent escrita pel papa, que acaba de conèixer, i li torna a Roma el manuscrit de la *Historia Bohemica* que Gaspar li havia enviat. De pas, el de Nàpols s’interessa per veure si pot trobar-li l’oració tinguda en el sínode de Màntua *Contra insolentia Gallorum*. Aquesta epístola es pot datar també pel 1461.¹⁵⁸⁶ Comprovada aquesta relació, resulta versemblant pensar que les *Epístoles* del pseudo-Brutus, dedicades per

---

¹⁵⁸⁴ MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Catálogo de la Real Biblioteca: manuscritos. Crónicas generales de España*, Biblioteca Real, Madrid, 1898, ps. 61-64; COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *La Summa di Lupo de Spechio e le sue fonti*, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468 (p. 458); ÍDEM, Intercanvis historiogràfics entre Itàlia i els Països Catalans: continuïtat i innovació, de l’edat mitjana a l’edat moderna, dins *Recerques*, 40, Barcelona, 2000, ps. 41-58 (ps. 46-47, n. 25).

¹⁵⁸⁵ Més detalls, en GARRIDO VALLS, J.-D., *Un nou manuscrit...*, *op. cit.*

¹⁵⁸⁶ CORFIATI, C., *Lettori “napoletani”...*, ps. 297.

l'hel·lenista Teodoro Gaza a un tal “Gaspar”, foren adreçades al secretari reial, en uns anys en què ambdós conviuen a la cort de Castel Nuovo.¹⁵⁸⁷

* * *

Bernat Llopis, valencià, era present a la cort de Gaeta amb anterioritat al 17 de desembre del 1438.¹⁵⁸⁸ Escrivà de registre, lloctinent del protonotari Pere Ram (1442) i *taxator* del gran segell (*ca.* 1442-1456),¹⁵⁸⁹ tenia assignada (1 de desembre del 1446) una casa a Nàpols a la plaça de Sant Nicolau i una casa o solar a la parròquia del mateix sant, “*in partita vocata la Rua Catalana*”.¹⁵⁹⁰ Tanmateix, les seues absències eren prolongades. El 25 d'agost del 1447, el rei l'envià amb salconduit seu “*ad aliquas partes mundi*”,¹⁵⁹¹ que Minieri-Riccio precisa que eren els països d'Albània, Esclavònia (Dalmàcia) i Hongria.¹⁵⁹² Visità després Tunis, en qualitat d'ambaixador, d'on tornà el 9 de gener del 1457. En octubre, supervisava les tropes enviades a la Itàlia central. Acompanyà davant Calixt III l'ambaixada de nobles (Lluís Despuig, Joan de Torrelles, Francesc Siscar, Bernat de Vilamarí, Leonard de Sors) que reteren homenatge al papa en nom de Ferran I (eixiren de Nàpols el 5 de juliol del 1458).¹⁵⁹³ Seguidament, continuà cap a Milà, on es trobava en agost.¹⁵⁹⁴ Pel 1459 era secretari de la reina Isabella de Chiaromonte, ja que romangué a Nàpols per a servir Ferran I. Aquest l'envià el 6 d'abril del 1467 d'ambaixador davant el Gran Turc, i pel 1470 –l'última notícia que se'n té– obtenia exempcions fiscals com a secretari reial que era.¹⁵⁹⁵

* * *

---

¹⁵⁸⁷ No seria, doncs, el custodi de llibres Gaspar Peiró, com proposa BIANCA, Concetta, Tradurre nel Quattrocento: Le “Epistolae” dello *Pseudo Bruto*, dins *Il cannocchiale*, 1/2, Nàpols, 1994, ps. 51-56 (p. 54); ÍDEM, Teodoro Gaza, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 52, Roma, 1999, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/teodoro-gaza_Dizionario-Biografico/>

¹⁵⁸⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 164.

¹⁵⁸⁹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 289.

¹⁵⁹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.907, fs. 176r-177v.

¹⁵⁹¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 1r.

¹⁵⁹² MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 62.

¹⁵⁹³ MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l'Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912, doc. 2, ps. 10-13 (5 de juliol del 1458).

¹⁵⁹⁴ Ibídem, docs. 38 (12 d'agost del 1458) i 60 (30 d'agost del 1458).

¹⁵⁹⁵ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 164.

Amb Talamanca i Llopis s'acaba la nòmina de juristes, escrivans reials i secretaris més rellevants, i la dels més directament connectats amb l'atmosfera cultural italiana. Es podria completar la relació amb ressenyes biogràfiques de desenes de noms de buròcrates poc coneguts, d'aquells que passaren durant uns anys per la cort reial. Tanmateix, aquesta relació resultaria tediosa i erudita en excés; improductiva, si el que volem és copsar les relacions literàries hispanoitalianes al voltant de la figura del Magnànim. De tota manera, convindria tenir en compte –encara que fóra d'una manera més breu– el nom d'altres funcionaris pròxims al rei, que destaquen encara entre els molts que figuren en els registres de cancelleria de l'època.

Es podria començar per **Andreu de Biure**, membre del consell reial; ambaixador a Llobardia el 1426, quan s'aconseguien Portvendres i Lèrexi; a Milà, Pisa, Siena – on era l'emperador Segimon– i Florència el 1433, i a Aragó el 1436.¹⁵⁹⁶ **Antoni Amat**, jurista barceloní i advocat dels diputats de Catalunya a les corts del 1438, estigué a Palerm el 1435 i a Florència el 1436, fent de missatger dels consellers de Barcelona, i escrigué algunes epístoles en llatí.¹⁵⁹⁷ **Salvador Formigals**, potser oriünd de Montsó, fou escrivà de la cort reial present en les corts catalanes del 1436-1437¹⁵⁹⁸ i de la tresoreria general pels anys 1438-1447.¹⁵⁹⁹ Acompanyà el tresorer Mateu Pujades a Barcelona el 1444, on comprà de mans del llibreter Guillem Sacoma un llibre titulat “lo Comeneneç sobre les Epístoles”.¹⁶⁰⁰ Després se'ns perd la pista fins el 1460, quan reapareix de secretari del príncep Ferran (futur rei Catòlic).¹⁶⁰¹ L'any 1465 Joan II el nomenà lloctinent del protonotari d'Aragó, Felipe Clemente, però morí al cap de poques setmanes.¹⁶⁰² L'escrivà valencià **Gabriel de Puig** acompanyà també Mateu Pujades en

---

¹⁵⁹⁶ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 670 (XIII.43); vol. 6, ps. 41-42 (XIV.11); vol. 6, p. 114 (XIV.32); AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 523-526.

¹⁵⁹⁷ VILALLONGA VIVES, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 24-25.

¹⁵⁹⁸ OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende las Cortes de Barcelona de 1436-1437*, vol. 19, Real Academia de la Historia, Madrid, 1914, p. 194.

¹⁵⁹⁹ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 134.

¹⁶⁰⁰ IGLESIAS FONSECA, J. Antoni, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (1396-1475)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2008, ed. electrònica <<http://ddd.uab.cat/pub/tesis/>>, p. 194, n. 30 i doc. 194.

¹⁶⁰¹ MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (dir.), *Historia de España*, Espasa-Calpe, Barcelona, 1964, vol. 12, p. 487.

¹⁶⁰² ALABART, Francesc, Antich de Bages, un jurista catalano-aragonés del siglo XV, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il*

els seus desplaçaments de la dècada del 1440,¹⁶⁰³ i esdevingué lloctinent o “regent” de la tresoreria quan s’ocupà d’aquesta Perot Mercader (1448-1458).¹⁶⁰⁴ El secretari reial **Mateu Joan**, valencià, era un dels quatre secretaris principals del rei l’any 1452, juntament amb Olzina, Fonolleda i Pere-Salvador Valls Fou reemplaçat el 1455 pel mallorquí Joan Valero –que treballava llavors per a ell– per haver trobat lloc com a secretari apostòlic del nou papa Calixt III.¹⁶⁰⁵ En gener del 1456, el papa el designà secretari pontifici.¹⁶⁰⁶ A la mort d’aquest pontífex, però, es reincorporà a la cort napolitana (abans del 3 d’agost del 1458), on tenia un control estret de la diplomàcia xifrada o encriptada, el codi de desxiframent de la qual conservava ell a la mort del rei Alfons. Li fou reclamat per Ferran I per a passar-li’l al nou home de confiança, Gaspar Talamanca.¹⁶⁰⁷ Potser fóra parent de Mateu el **Perot Joan** que anà d’ambaixador el 1439 al duc Lluís de Savoia.¹⁶⁰⁸ El mallorquí **Bernat Peris** o *Pérez* fou escrivà de ració i mestre racional de la Sommaria (ca. 1437-1442) i se’l designà el 1441 tresorer o comissari per a la recaptació d’imposts a la Pulla. Fou després capità de Lucera (1444) i Barletta (13 de novembre del 1445).¹⁶⁰⁹

Pere de Besalú (+Nàpols, 1466), jurista i escrivà català (1431), secretari reial des d’abans del 28 d’octubre del 1437; conseller i secretari reial des d’abans del 1443. Fou designat pel rei, vers la fi del 1445, conservador general del patrimoni reial de tota la

---

Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516), vol. 2. *Comunicazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 157-176 (p. 163).

¹⁶⁰³ Vegeu, per exemple, SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Catàleg de pergamins del fons de l’Ajuntament de Girona, (1144-1862)*. Arxiu Municipal de Girona, Fundació Noguera, Barcelona, 2005, doc. 884, p. 684.

¹⁶⁰⁴ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri ‘Commune Summariae’ (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 110.

¹⁶⁰⁵ SALVÀ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), *Cartas reales de Alfonso V de Aragón*, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50 (doc. 15, p. 534).

¹⁶⁰⁶ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 153.

¹⁶⁰⁷ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 266, p. 665.

¹⁶⁰⁸ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 99-100.

¹⁶⁰⁹ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 129, i SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri ‘Commune Summariae’ (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 49; CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 223.

Corona (fins aleshores, sols existien conservadors particulars en alguns regnes), amb estipendi de 1.000 ducats anuals. El 1447 visità València i Catalunya per a revisar les possessions del rei i evitar els “mals usos”, cosa que provocà una gran controvèrsia al principat. Tornà a Itàlia el 1447 i desenvolupà diferents comeses diplomàtiques. Quan Enyego d’Àvalos fou elevat de lloctinent a gran camarlenc titular (setembre del 1449), Besalú ocupà la plaça de *locumtenens magni camerarii*, de la qual depenia la supervisió de la Sommaria, el gran òrgan financer del regne napolità. El 1457 armà una galera per a la guerra contra Gènova.¹⁶¹⁰ Serví Joan II a partir del 1458 i esdevingué cavaller. Fou expulsat d’una Barcelona en guerra el 21 de juliol del 1464 i es trobava de nou a Nàpols, al servei de Ferran I, el 1466, quan morí.¹⁶¹¹

Pere de Capdevila (Sogorb, ca. 1405-Nàpols?, 1483/84), era membre d’una família assentada a Penàguila, al sud del regne de València, des del segle XIII.¹⁶¹² Ell, concretament, però, era fill del ciutadà de Sogorb i notari Pere de Capdevila.¹⁶¹³ Aquest *scriptor* professional exercí, pels anys 1411-1430, d’escrivà i secretari particular del comte Frederic de Luna, senyor de Sogorb i del gran patrimoni feudal heretat de la reina Maria de Luna i Agoult.¹⁶¹⁴ Començà la seua carrera pels anys 1423-1424, sent un adolescent (*Pericó de Capdevila, menor de dies, scrivent*) al servei del pare i al costat de Frederic de Luna també. Aquest, de fet, el menciona en el seu testament (1423) i li atorga en herència 800 florins d’or. Altres servidors del comte eren Mateu Pujades, futur tresorer del Magnànim, i Ramon Boil, destacat militar, que també passaria a Itàlia

---

¹⁶¹⁰ Vegeu MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d’Alfonso d’Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (ps. 372-373); RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 78 (n. 32), 117-118, 242-245, 277 i 345.

¹⁶¹¹ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 44, n. 2. Vegeu també BATLLE GALLART, Carme, Colaboradores catalanes de Alfonso el Magnánimo en Nápoles, dins *IX Congreso de Storia della Corona d’Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema ‘La Corona d’Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)’*, vol. 2. *Comunicazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 57-79 (p. 73); CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 31-32 i 34. Aquesta autora desdobra accidentalment en personatge en dos: Pere de Besalú i *Pietro di Bisilduno* (sic), creiem que perquè ignora l’adaptació llatina cancelleresca del topònim *Besaldú* com *Bisildunum*.

¹⁶¹² GUINOT, Enric, *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, 3 i 4, València, 1999, vol. 1, p. 349.

¹⁶¹³ CERVANTES PERIS, Francisco Javier, La receptoría general del antiguo patrimonio de María de Luna. La gestión de la deuda censal en unos estados feudales del siglo XV valenciano, dins *Pedralbes. Revista d’història moderna*, 13/2, Barcelona, 1993, ps. 249-254 (p. 253).

¹⁶¹⁴ APARICI MARTÍ, Joaquín, De domo domini comitis. Aproximación a la corte señorial de don Federico de Aragón, conde de Luna (1420-1425), dins *Aragón en la Edad Media*, 22, Saragossa, 2011, ps. 19-48 (ps. 28-29, n. 4); ÍDEM, Judíos de Belchite en el denominado ‘Libro de la escribanía de don Federico de Aragón, conde de Luna (1422-1425)’, dins *Sefarad. Revista de estudios hebraicos y sefardíes*, vol. 71, núm. 1, Madrid, gener-juny 2011, ps. 25-49.

amb el rei Alfons. Amb Mateu Pujades, passà a servir el rei d'Aragó, com a escrivà de ració (1430). Sent Pujades tresorer general (1436-1447), estigué adscrit a la tresoreria i fou designat senyor de Frati (1442).¹⁶¹⁵ Pel 1445 era comissari del Principat Deçà i Dellà, per a recaptar impostos, al servei d'Enyego d'Àvalos, lloctinent de gran camarlenc i responsable de la Somària. El 1446 viatjà a Sardenya a revisar els comptes del procurador general de dit regne. A la mort de Mateu, i entre desembre del 1447 i maig del 1448, uns moments de gran agitació –per la campanya de la Toscana i el setge de Piombino– ocupà càrrec de “regent” de la tresoreria, però tingué problemes i, finalment, el rei Alfons designà tresorer general el cavaller valencià Perot Mercader (maig del 1448). Això no obstant, Pere de Capdevila fou nomenat, en octubre del 1448, poc després de la mort de Mateu Pujades (desembre del 1447), tresorer general del regne de Nàpols, que se segregava així de la resta de la tresoreria general.¹⁶¹⁶ Havia sigut designat, a més, batle de la vila reial de Penàguila, d'on procedia la seua família (1447-1483/84), i responsable de presons (fins el 1454, quan féu venda de l'ofici).¹⁶¹⁷ Havia caigut en desgràcia a Nàpols, el 1453, per irregularitats financeres: li foren embargats els béns i capitànies que regentava, i fou reemplaçat en la tresoreria per Perot Mercader. Apareix citat de nou en documents dels anys 1456-1457, data a partir de la qual les seues funcions passarien a un segon plànol al si de la tresoreria.¹⁶¹⁸

Bartomeu “de Reus” era fill de Bartomeu Gras (Reus, 1386-?, 1422), notari de Barcelona pel 1410 i tresorer del rei Alfons (1416-1420). El fill fou secretari a Barcelona de la reina Maria pels anys 1437-1440, i secretari a València i Saragossa del rei Joan de Navarra, lloctinent del Magnànim (abans del 1445). Adquirí de Carles de Viana (1444) la senyoria valenciana de Finestrat i Relleu (la Marina).¹⁶¹⁹ Però el 1445 emprengué el viatge de Nàpols, en companyia del cavaller i poeta Pere de Torroella. Hi

---

¹⁶¹⁵ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 57.

¹⁶¹⁶ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 181 (n. 108), 205, etc.;

¹⁶¹⁷ Vegeu també, sobre el personatge en qüestió, IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 216; MIRA JÓDAR, Antonio José, *Entre la renta y el impuesto feudal: fiscalidad, finanzas y crecimiento. Economía en las villas reales del sur valenciano (siglos XIV-XV)*, Universitat de València, València, 2005, ps. 148 i 196-197.

¹⁶¹⁸ CHILÀ, R.,, *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 57.

¹⁶¹⁹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 81, n. 195.

arribà en qualitat “ambaixador” o interlocutor entre els dos germans, Alfons i Joan, sobre qüestions polítiques peninsulars, com ara les relacions amb Granada.¹⁶²⁰ Fixarà, però, la seua residència a la cort napolitana, amb càrrec de secretari reial destacat i amb condició adquirida de cavaller. Com a tal, participà de testimoni en un tractat Aragó-Savoia per a l’ocupació i repartiment del ducat de Milà (1449).¹⁶²¹ El 22 de juny del 1451, se l’esmenta com a conseller reial i secretari, i se’l designa capità de l’Aquila. El 19 de setembre de dit any era a Torre del Greco, amb el rei i Lucrezia d’Alagno. El sobirà l’envià el 7 d’octubre, en companyia de Galceran de Requesens, en una ambaixada a Castella.¹⁶²² Visita a Roma com a diplomàtic en setembre del 1453¹⁶²³ i gaudí de noves prebendes. El 12 de juliol del 1454, desembarcava a Barcelona per a ocupar-se d’afers catalans en nom del rei. Tornà a Nàpols i el rei l’envià de nou a Catalunya en novembre del 1457. Es trobava altra vegada a Castel Nuovo en abril del 1458,¹⁶²⁴ però, a la mort del rei Alfons (27 de juny del 1458), se’n pujà a les galeres del príncep de Viana. Se’n tornà a Barcelona –via Sicília i Mallorca– amb el mencionat primogènit Carles d’Aragó, que l’envià el 1460 a Portugal a tractar el seu possible casament amb Caterina, filla d’Eduard I. Passat després al servei de Joan II d’Aragó, aquest l’envià d’ambaixador al comte de Foix el 1469.¹⁶²⁵

Jaume Amigó (+Nàpols, juliol del 1454), oficial de l’administració financiera i de la cancelleria, apareix mencionat com a *comprador* el 1429. Participà en la Guerra de Castella (1429-1430) i és citat el 10 d’abril del 1437 com a patró d’una nau. Des de la tardor del 1437 fins a la primavera del 1445, sense deixar de ser el comprador major de la cort, exercí de “regent” a Nàpols de la tresoreria reial de Mateu Pujades, que es desplaçava en moltes ocasions als regnes occidentals. Per a facilitar l’arribada a Nàpols de la sal d’Eivissa, fonamental per al funcionament de la Sommaria que presidia Enyego

---

¹⁶²⁰ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d’Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, doc. 352, p. 421.

¹⁶²¹ CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572.

¹⁶²² CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 248.

¹⁶²³ CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico (“Folia Stuttgartensia”), Saragossa, 1988, p. 91.

¹⁶²⁴ CHILÀ, R., *Une court à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 248.

¹⁶²⁵ BOFARULL, Andreu de, *Anales históricos de Reus desde su fundación hasta nuestros días*, Tipogr. de Pedro Sabater, Reus, 1845, vol. 2, ps. 337-338; amb oportunes correccions introduïdes per IGLÉSIES, Josep, En torn d’uns alts dignataris reusencs del segle XV, dins *Revista del Centre de Lectura* (4^a. època), 181, Reus, setembre del 1967, p. 464.

d'Àvalos, se'l designà governador de dita illa en absència: era una manera d'accelerar tràmits i gestions. L'1 de juny del 1454, continuava al servei de la cancelleria reial. El reemplaçà en l'ofici de comprador el seu fill Lluís, que era a més home d'armes, i governador de les Muntanyes de l'Abruç i de Città ducale.¹⁶²⁶

Pere-Salvador Valls, escrivà català també, arribà a Nàpols pel 1446. En agost d'aquell any, de la mà del secretari reial i batle general de Catalunya Arnau de Fonolleda, fou designat lloctinent de dita batlia. En maig-juliol del 1448, al campament contra Piombino, substituïa Fonolleda en totes les seues funcions i afers,¹⁶²⁷ i el 1452 el rei el considerava un dels seus quatre secretaris principals, juntament amb Olzina, Fonolleda i Mateu Joan.¹⁶²⁸ A l'Arxiu de la Corona d'Aragó es conserven registre seus dels anys 1453-1458.¹⁶²⁹ L'escrivà **Leonardo de Olite** (navarrés?) o *Lleonard d'Olit*, com figura en la cancelleria des del 1437, fou primer cobrador de la duana de Nàpols (ca. 1442-1445).¹⁶³⁰ Efectuà una ambaixada a Florència i Siena el 1446, i una altra a Siena el 1447.¹⁶³¹ Mentrestant, l'escrivà de la tresoreria general **Llorenç Belluga** (de València),¹⁶³² acompanyava les tropes de Ramon Boïl enviades que anaven camí de Milà (tardor del 1446) i s'ocupava de repartir-los soldades.¹⁶³³

Un altre "*regio scriba*", **Rodrigo Vidal**, obtingué la capitania de Càpua el 23 de maig del 1447,¹⁶³⁴ fou emissari del rei Alfons a la cort de Ferrara el mateix l'any 1447,¹⁶³⁵ durant la campanya de la Toscana, i se'l recompensà després amb l'escrivania del justícia de l'Abruç Ulterior el 1450.¹⁶³⁶ En març del 1457 passà a la secretaria de

---

¹⁶²⁶ Seguim ací CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 13.

¹⁶²⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.907, fs. 179v-180r, 1 de juliol del 1448. El 12 d'octubre, a Torre del Greco (ibídem, reg. 2.697, fs. 37v-38r).

¹⁶²⁸ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 145, 270 (n. 94) i 271-273.

¹⁶²⁹ CANELLAS, Beatriz – TORRA, Alberto, *Los registros de la cancellería de Alfonso el Magnánimo*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte – Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Madrid, 2000, p. 51.

¹⁶³⁰ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 206.

¹⁶³¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, fs. 143v-145r, Nàpols, 6 d'abril del 1446; AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 671-672.

¹⁶³² Segurament era fill del mercader i burgés Llorenç Belluga que viatjà de València a la cort de Nàpols el 1437. Vegeu RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval (II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, p. 90, doc. 4.

¹⁶³³ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 106 i 180 (n. 95).

¹⁶³⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.912, Tívoli, 23 de març del 1447.

¹⁶³⁵ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269, doc. 3 de l'apèndix (ps. 229-230).

¹⁶³⁶ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 275-276.

Carles d'Aragó, príncep de Viana. Com a tal, el rei Alfons l'envià a Catalunya, Navarra i Castella a resoldre assumptes de dit infant. Zurita, que el qualifica de “ministro principal” de la cancelleria de Carles, diu que exposà a Pamplona un projecte de tractat de pau d'aquest amb son pare, Joan de Navarra. Passarà després a Barcelona, amb el príncep, i a la cancelleria de Pere de Coïmbra, conestable de Portugal i rei dels catalans.¹⁶³⁷ El veterà jurista **Gabriel Palomar**, advocat de la Ciutat de València, jutge de la Reial Audiència i assessor de la Cort de la Governació del regne de València, fou enviat a Nàpols en companyia d'un altre jurista de prestigi, Nicolau Fillac (1448), però després tornà a València, on morí l'any 1455.¹⁶³⁸ **Antoni Cetina**, valencià, que el 6 d'abril del 1437 viatjà a Nàpols amb 802 sous proporcionats per la batlia del regne de València, per a fer-se càrrec de guarda-roba del rei, subordinat al cavaller titular de l'ofici o sinecra cortesana de guarda-rober, Pere de Montdragó. El 20 de maig del 1444 obtingué la sotscastellania de Cosença, a Calàbria. Pel 1447, se'l menciona com a *familiar* del rei i justicier de Taberna, a Calàbria també, i el 1459, com a lloctinent de justicier de la vall de Crati i de Terra Giordana, al servei de Ferran I. Tenia sota tutela seua un nebot, **Domingo Garcia de Borau**, que havia d'heretar les seues prebendes.¹⁶³⁹ Aquest últim entrà a la cort com un cambrer més, el 1446, i féu carrera durant anys. Se'l documenta pel 1487 al servei de Ferran I com a sotscambrer major.¹⁶⁴⁰

Un valencià ben interessant és **Joan Esteve**, que arribà a la cort de Gaeta pel 1442 sent “*famulari et fideli de scribania nostra*”, per a exercir de “*credenciarius ordinarius*” o administrador de la duana de Nàpols alguns anys. Entre el 1448 i el 1455 fou escrivà de la cort, però tornà a València per a treballar de notari del capítol de la Seu (1455-1487). És autor del *Liber elegantiarum*, un llibre que està considerat el primer diccionari-frasari en llengua catalana (“*latina et valentiana lingua*”) i el primer també publicat en una llengua romànica. L'escrigué el 1472, però es publicà alguns anys més tard, per raons tècniques: en un obrador de Venècia, el 1489.¹⁶⁴¹

---

¹⁶³⁷ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 308.

¹⁶³⁸ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Los orígenes de la Real Audiencia de Valencia y los registros de la Cancillería Real en la época de Alfonso V, dins *Estudis Castellonencs*, 6, Castelló de la Plana, 1994-1995, ps. 721-736 (p. 729); RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 174, n. 62; GRAULLERA SANZ, Vicente, *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, Biblioteca Valenciana, València, 2009, ps. 250-252.

¹⁶³⁹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 75.

¹⁶⁴⁰ *Ibidem*, vol. 3, p. 130.

¹⁶⁴¹ POLANCO ROIG, Lluís-B., *El “Liber elegantiarum” de Joan Esteve; edició crítica i estudi*, Tesi doctoral, Universitat de València, València, 1996 (ed. en microforma); ÍDEM, L'humanisme gastronòmic i la Corona d'Aragó. El cas de Bartholomeo Sacchi ‘il Platina’, dins GRAU, Ferran – GÒMEZ, Xavier – ESTELLÉS, José-Maria (eds.), *La Universitat de València i l'humanisme. ‘Studia humanitatis’ i*

Joan-Andreu Vesac, o “*Iohanne Andrea de Valencia*”,¹⁶⁴² era mestre racional a València quan es traslladà a Nàpols el 1444.¹⁶⁴³ A la cort reial, fou escrivà de ració i mà dreta del tresorer general Mateu Pujades (mort el 1447). L’any 1446 es desplaçà a les províncies de Capitanata i Bari per a cobrar impostos i efectuar refomes, en qualitat de comissari de la Sommària. Pel 1449 exercia encara de col·lector dels fogatges de la Capitanata i la terra de Bari. Des del 1450 era *magister massari* i administrava com a tal les *massarie* o latifundis reials de la Pulla. El 10 d’abril del 1452, fou processat i condemnat per haver assassinat a la Pulla un tal Simone di Sclavonia. Providencialment per a ell, la sentència coincidí amb la visita de l’emperador Frederic III a Nàpols, que intercedí davant el rei per a obtenir la clemència règia i la remissió de la pena capital. Aquesta lletra de remissió s’enllestí el 2 de setembre,¹⁶⁴⁴ data en què –liquidats els deutes amb la cort– l’indultat hagué d’abandonar Castel Nuovo. El català **Joan Peiró**, escrivà reial documentat el 1445,¹⁶⁴⁵ detingué a la cort de Nàpols (novembre del 1450-abril del 1452) la receptoria del segell de l’escrivania reial, en substitució d’Arnau Fonolleda. A la mort del lloctinent de protonotari d’Occident, Ramon Batlle (24 de setembre del 1455), el rei decidí designar-lo per a la plaça vacant, de la qual prengué possessió en arribar a Barcelona, el 7 de novembre del 1455. Nomenat secretari reial el 1458, fou protonotari també del governador Galceran de Requesens i, posteriorment, del rei Joan II. d’Aragó.¹⁶⁴⁶ L’escrivà **Pere-Vicent Vilardó**, valencià, fou recompensat pel rei pels seus serveis a la cort, el 1450, amb l’escrivania de la cancelleria del nou Estudi General de Barcelona.¹⁶⁴⁷ Més avant, seria mestre racional de Catalunya. Un altre *scriptor*, **Antoni Nogueres**, fill d’un secretari reial homònim (documentat pel 1429),¹⁶⁴⁸

---

renovació cultural a Europa i al Nou Món, Universitat de València, 2003, ps. 513-536 (p. 530); ÍDEM, *The “Liber Elegantiarum”: A Catalan-Latin Dictionary at the Crossroads of Fifteenth-Century European Culture*, Brepols (“Corups christianorum. Continuatio mediaevalis”, 5), Turnhout, 2012.

¹⁶⁴² SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri ‘Commune Summariae’ (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. 107-109.

¹⁶⁴³ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 305.

¹⁶⁴⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 210 (n. 42), 213-214, 341 i 417; CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 305.

¹⁶⁴⁵ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 218.

¹⁶⁴⁶ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *Il canzoniere catalano P, la cancelleria angioina e Pere Torroella*, dins BELTRAMI, Pietro G. i al. (eds.), *Studi di Filologia romanza offerti a Valeria Betolucci Pizzorusso*, Pacini editore, Ospedaletto (Pisa), 2006, vol. 1, ps. 441-448 (ps. 446-447).

¹⁶⁴⁷ LA TORRE y DEL CERRO, Francisco de, *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona, I. Preliminares (1289-1451)*, Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1971, ps. 262-263.

¹⁶⁴⁸ GARCIA-OLIVER, Ferran i al. (eds.), *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, Universitat de València, 2009-2011, vol. 1, doc. 73.

no residia a Nàpols sinó a Barcelona, des d'on efectuà ambaixades a Castella els anys 1444 i 1453.¹⁶⁴⁹ En setembre del 1455, havent mort el lloctinent de protonotari dels regnes occidentals, **Ramon Batlle** (escrivà ja pel 1412, adscrit a la cancelleria de Barcelona fins a la seua mort), ocupà unes setmanes la protonotaria vacant fins que arribà de Nàpols a Barcelona (novembre) el titular de la plaça, Joan Peiró.¹⁶⁵⁰ A partir del 1458, Joan II ocuparia Nogueres de protonotari seu.¹⁶⁵¹ El català **Pere Baucells** estigué pocs anys a Nàpols, on reemplaçà Fonolleda ocasionalment en la protonotaria de Catalunya. Tornà a Barcelona al costat de Ramon Batlle, al qual també substituïa –per ser un escrivà veterà– i el 1448 se'l documenta temporalment a Perpinyà.¹⁶⁵² Un fill homònim, pel 1479, era lloctinent del mestre racional de Catalunya.¹⁶⁵³

L'italià **Pericone di Nasello**, excepcionalment present entre tant d'estranger, exercia també de diplomàtic, amb viatges a Ferrara (1445), al cardenal d'Aquileia (1449), Florència i Roma (1451), França i Roma (1452), i a l'estol català que pugnava contra Gènova (1456).¹⁶⁵⁴ **Jaume Escorta**, escrivà de registre de la Sommaria, morí el 1445.¹⁶⁵⁵ **Jaume Martí**, escrivà de la tresoreria general, supervisà durant els anys 1448 i 1454 les obres de reforma de la fortalesa de Castel Nuovo.¹⁶⁵⁶ **Salvador de Santa Fe**, judeoconvers aragonés, fou *cirurgià* dels reis Alfons I i Ferran I de Nàpols del 1437 al 1462, i se'l guardonà amb sengles senyories de la Pulla el 1453 i el 1457.¹⁶⁵⁷

Centrant-nos exclusivament en el regnat del Magnànim, passaren també per la cancelleria reial Pere Macip, Bernat de Llobera, Jaume Oliver, Domingo Decho, Joan

---

¹⁶⁴⁹ OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 230.

¹⁶⁵⁰ SEVILLANO COLOM, Francisco, Cancillerías de Fernando I y de Alfonso V, dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 35, Madrid, 1965, ps. 169-216 (ps. 198-199).

¹⁶⁵¹ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XVIII. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo V*, Barcelona, 1860, p. 17; RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval (II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, doc. 13, p. 107.

¹⁶⁵² SEVILLANO COLOM, F., Cancillerías de Fernando..., p. 199-200.

¹⁶⁵³ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell*, Tipogr. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1865, p. 198.

¹⁶⁵⁴ OCHOA BRUN, M. A., *Historia de la diplomacia...*, vol. 2, p. 230; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 271-273.

¹⁶⁵⁵ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 272.

¹⁶⁵⁶ *Ibidem*, p. 213.

¹⁶⁵⁷ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 263.

Sellent, Juan de Tudela¹⁶⁵⁸ i Antonio de Barbastro; els italians Matteo Girifalco i Giovanni Girardi, etc. I per la tresoreria reial, molts escrivans de ració, com Gabriel Puig, Joan Ferrer, Innocenci Cubells, Joan Gener, Jaume Amigó, Miquel Cervià i potser fins a una vintena més, quasi tots “catalànics” i aragonesos. Tot i això, no entrarem en majors detalls, perquè cap d’ells no destacà per la seua proximitat al monarca; per accions diplomàtiques, o per aficions culturals i literàries. Remetem, això sí, a l’excel·lent treball de recerca i exposició prosopogràfica dels cortesans del Nàpols del Magnànim realitzat per la recercadora Roxane Chilà.¹⁶⁵⁹

* * *

Un apartat a banda mereixen els buròcrates al servei del Magnànim que s’ocupaven de “llibreria” del rei (València, Barcelona, Sicília), transformada després en una moderna i humanística “biblioteca d’estat”: Biblioteca Reial de Gaeta (1436-1443), Castel Capuano (1443-1449) i Castel Nuovo, a partir del 1449. Sota l’atenta direcció d’Antonio Beccadelli “el Panormita”, que era oficialment el conseller cultural i bibliogràfic del rei, un conjunt de bibliotecaris –escrivans reials amb formació universitària, copistes i cal·lígrafs, miniaturistes i relligadors– s’ocupaven d’embellir i organitzar els luxosos materials per a donar major esplendor al recinte.¹⁶⁶⁰ Tammaro de Marinis identificà, a partir de llistes de cobrament (quitacions) dels anys 1450-1451, una desena de responsables de custodiar, gestionar i dinamitzar la institució palatina: el bibliotecari Tomàs Olesa; els ajudants i relligadors Jaume Torres i Baldassarre Scariglia; els cal·lígrafs Gabriel Altadell, Pietro di Capua, Giovanni Filippo i Giovanni Leone, i l’il·luminador Cola Rapicano.¹⁶⁶¹ Roxane Chilà, a partir de documents del 1455, augmenta a catorze la nòmina de funcionaris adscrits a la “llibreria” reial: huit copistes italians i un català, entre els quals destaquen Giacomo Curlo i Gabriel Altadell; Olesa, Torres i Scariglia; més un oficial nou, Gaspar Peiró; un bibliotecari dit Francesc Escalles, i el mestre dels alumnes de la biblioteca, el capellà Melcior Miralles.¹⁶⁶² Aquest

---

¹⁶⁵⁸ Pels anys 1423-1426. Nomenat el 1423 a Nàpols per rei Alfons. Vegeu SEVILLANO COLOM, Francisco, Cancillerías de Fernando I y de Alfonso V, dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 35, Madrid, 1965, ps. 169-216 (p. 196).

¹⁶⁵⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2

¹⁶⁶⁰ Aspecte del qual ja s’ha tractat en el capítol introductori on abordem l’esplendor cultural del regnat napolità del Magnànim.

¹⁶⁶¹ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, p. 230.

¹⁶⁶² CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III,

era el personal en dos moments concrets del regnat d'Alfons el Magnànim, però per la cèlebre biblioteca napolitana passaren altres personatges, algun dels quals té gran interès –com es veurà– per a la història de la cultura i de les lletres.

* * *

El bibliotecari o *llibrer*¹⁶⁶³ reial, secretari, diplomàtic excel·lent i cavaller de l'orde de l'Hospital, **Lluís Sescases** (Cervera?, Catalunya, ca. 1410/15-París?, post 1465) ha sigut vist per recercadors de prestigi (Giuseppe Tavani, 1989;¹⁶⁶⁴ Maria Teresa Ferrer i Mallol, 2011) com un possible candidat a qui atribuir l'autoria de la novel·la *Curial e Güelfa*. És per això que ens estendrem una mica més en la seu ressenya biogràfica. Procedia Lluís, segurament, d'una família de notaris de la vila de Cervera.¹⁶⁶⁵ En relació amb això, Ferrer documenta en febrer del 1426 un Francesc Cescases “*scriptor ville Cervarie*”, que al mes següent esdevé notari. Se l'identifica després com a segellador (1431) i segellador extraordinari (1432) de la cancelleria reial. Un document datat a València en juliol del 1429 permet avançar la data d'accés a la cort de *Ffranciscus Cescases, scriptor*; concretament, al servei de la reina Maria.¹⁶⁶⁶ Pels anys 1443-1445 continuà al servei d'aquesta a València, d'escrivà de manament: “*dominus regis scriptor*”.¹⁶⁶⁷ El 1447, la sobirana, lloctinent de Catalunya, manà al protonotari que l'admetera d'escrivà extraordinari de la seua lloctinència. El 1455 es trobava de nou a València, però d'ajudant del regent de l'escrivania de la governació.¹⁶⁶⁸ És a dir, que sempre fou un escrivà de segona fila, sense aconseguir cap ascens remarcable.

Montpeller, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 203.

¹⁶⁶³ No hem de confondre el terme català medieval *llibrer* o *librarius* ('bibliotecari'), amb el de *llibreter*, és a dir, 'venedor de llibres i material d'escriptura'. Vegeu HERNANDO DELGADO, Josep, Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 21, Barcelona, 2002, ps. 257-603.

¹⁶⁶⁴ TAVANI, Giuseppe, Història de la llengua, dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Llibre blanc sobre la unitat de la llengua catalana*, Fundació Jaume I – Editorial Barcino, Barcelona, 1989, ps. 9-85 (p. 67, n. 126).

¹⁶⁶⁵ Per bé que el llinatge existia també a Tàrraga. Seguirem ací les orientacions de la suggerent biografia d'aquest secretari que traça FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142. La majoria de documents ja són citats primmiradament en aqueix article, al qual remetem. Tot i això, tractarem d'aportar-hi i afegir alguna novetat documental i bibliogràfica addicional.

¹⁶⁶⁶ ARV, Cancelleria reial, reg. 27, fs. 64v-65r.

¹⁶⁶⁷ CÀRCEL ORTÍ, M^a. Milagros, Nombres de notarios públicos aragoneses (1419-1446), dins *Aragón en la Edad Media*, 20, Saragossa, 2008, ps. 163-186 (p. 170).

¹⁶⁶⁸ Oficiava el 1455 de corregent o substitut eventual, en l'escrivania de la governació, dels notaris valencians –titulars– Antoni Llopis i Pere Nicolau. Vegeu CRUSELLES GÓMEZ, José María, *Els*

No fou el cas d'un Lluís –parent de Francesc?– que, vinculat més estretament a Alfons el Magnànim, protagonitzà una carrera molt atrafegada. La primera notícia de l'existència d'una biblioteca reial amb un escrivà al càrrec, Lluís Sescases, és posterior al 1430, quan la cort reial havia abandonat València. Alan Ryder explica la necessitat de l'ofici de *custodi* dels llibres pel fet que, en deixar arrere Alfons V l'estabilitat palatina de la cort valenciana (anys 1416-1430, amb algunes interrupcions), calia controlar que no s'extraviara cap peça d'un tresor bibliogràfic itinerant.¹⁶⁶⁹ Se suposa que Lluís entraria a la cancelleria de Barcelona pels anys 1430-1432, sent “un adolescent”, segons el que consta explícitament en una relació de mèrits del 1446.¹⁶⁷⁰ No era notari, com els altres escrivans de l'oficina reial. Opina Teresa Ferrer i Mallol que “devia tenir alguna altra mena d'estudi, potser en alguna escola catedralícia.”¹⁶⁷¹ Caldria afegir a aquesta observació que –ignorem per quines circumstàncies vitals– Lluís dominava perfectament el francès oral i escrit, com més avant s'observarà. Aquesta circumstància degué ser determinant per a designar-lo *custodi* dels llibres del rei, un percentatge elevat dels quals era escrit en llengua francesa¹⁶⁷² i requeria de lectors (o *legidors*, com consten en la documentació de l'època) que dominaren aquest idioma.¹⁶⁷³

La primera notícia documental certa que és té de Lluís Sescases,¹⁶⁷⁴ no és del 1430, com suggereix Ryder, sinó de l'any 1433. Se suposa que, integrat de feia poc en la cancelleria i en el seguici reial, el jove Lluís havia embarcat als Alfacs en l'armada

---

notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV, Fundació Noguera, Barcelona, 1988, p. 199.

¹⁶⁶⁹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 390: “En 1430 se había llegado a formar una auténtica biblioteca real con su propio escribano, Lluís Sescases, que estaba a su cuidado cuando ésta seguía las peregrinaciones de Alfonso.” El mateix monarca s'havia preocupat (València, 1426) de restringir l'exportació de llibres, com ho exposa el mateix historiador. Es tractava de “*libros aliquos cuiusvis sciencie vel facultatis existant a regnis et terris nostris*”, ja que, “*per illos, artium et scientiarum thesaurus acquiritur*” (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.680, f. 36, València, 18 de gener del 1426, i reg. 2.682, f. 114, València, 31 de maig del 1426, citat *ibídem*, p. 390, n. 34).

¹⁶⁷⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.908, fs. 157r-158r (de la 2a numeració), Tívoli, 4 de març del 1446.

¹⁶⁷¹ FERRER MALLOL, M. T., *Fou Lluís Sescases...?*, p. 84.

¹⁶⁷² Vegeu GONZÁLEZ-HUTERBISE, Eduardo, *Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)*, dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, I (any 1907)*, Barcelona, 1908, ps. 148-188.

¹⁶⁷³ Ens consta que, pel 1414, el príncep Alfons finançava els estudis a França d'alguns dels seus súbdits, com ho continuà fent dècades després, enviant estudiants de Nàpols a París. Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 21. No era precis, però, viatjar a París. A Occitània, a mitjan segle XV, el francès era ja un vehicle cultural hegemònic segons FERRANDO, Antoni – NICOLÀS, Miquel, *Panorama d'història de la llengua*, Tàndem, València, 1993, p. 147.

¹⁶⁷⁴ Amb aquest ofici consta Sescases en escrits del 1436 (vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.900, f. 132r).

del 1432, ja que el document en qüestió està datat a Iscla (golf de Nàpols) el 12 de març del 1433. Aleshores era ja (potser des de l'estada d'Alfons a Lleida o Barcelona, 1430-1432) l'encarregat dels llibres del rei: "*Ludovico Cescases, de libreria nostra, fideli nostro dilecto.*"¹⁶⁷⁵ Sense deixar aquesta funció, Alfons el Magnànim el designà aleshores *actorum notarius, magister actorum* o *mastrodati* en italià¹⁶⁷⁶ (escrivà i arxiver) de la Regia Camera della Sommaria: el suprem organisme financer del reialme napolità –un regne encara per conquerir–, que s'ocupava de recaptar els impostos i administrar justícia en assumptes econòmics.¹⁶⁷⁷ El nomenament el facultava a designar un substitut o amanuense que exercira per ell la tasca escripturària i arxivística, ateses les seues ocupacions de bibliotecari de cort. De fet, es tractava d'una sinecura: el vertader arxiver i escriptent de l'organisme financer era un tal Jacopo Sforza. A la seua mort, el reemplaçà el judeoconvers aragonés Salvador de Santa Fe (l'any 1445).¹⁶⁷⁸ El màxim responsable de la *cambrà* de la Sommaria i superior jeràrquic de Sescases –a títol honorífic, així mateix– era el *magnus camerarius* o gran cambrer de Nàpols pel rei d'Aragó, el noble català Ramon III de Perellós (+1443). Una vegada iniciada la conquesta de Nàpols (1436-1443), les oficines d'aquest organisme passaren per Gaeta (1436-1441), Aversa (1441-1443),¹⁶⁷⁹ Castel Capuano (a Nàpols, 1443) i la casa del lloctinent de gran camarlenc i cap efectiu de la Sommaria des del 1443, Enyego d'Àvalos. El fet de ser ja notari, com observa Maria Teresa Ferrer, afavoriria la seua promoció ulterior (30 d'agost del 1436) a *scrivà de manament*, aprofitant la vacant que havia deixat en l'escrivania Pere de Besalú en ser designat secretari.¹⁶⁸⁰

Una interessant notícia documental de Sescases remet a un fet succeït a la cort de Messina (Sicília) en desembre del 1433, i procedeix d'una lletra de Guiniforte Barzizza (Milà, 29 d'abril del 1434). L'humanista defenia l'honorabilitat del secretari reial Jordi Català, ambaixador davant el duc Filippo Maria Visconti, perquè se l'acusava

---

¹⁶⁷⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.907, fs. 80v-81v, Castell de Cosença, 10 de març del 1435: Confirmació de la concessió del 1433, atorgada a Sescases pel lloctinent de gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Citat per FERRER MALLOL, M. T., Fou Lluís Sescases...?, p. 83.

¹⁶⁷⁶ Com figura en FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro 'Curie Summarie' (1440-1442). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, ps. 121 i 124.

¹⁶⁷⁷ Sobre la naturalesa i responsabilitats concretes de l'ofici, vegeu RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 226-227.

¹⁶⁷⁸ *Ibidem*, ps. 234-235.

¹⁶⁷⁹ *Ibidem*, ps. 226-227.

¹⁶⁸⁰ ACA, Cancelleria reial, Varia, reg. 197, f. 90v.

injustament d'haver-se emportat de la biblioteca reial el *De officiis* de Ciceró.¹⁶⁸¹ En la lletra Barzizza esmenta directament “*Ludovico Cescases, regio librario*”, quan tracta de confutar la perfídia i les conjectures que s’havien llançat al voltant de la misteriosa desaparició del còdex, en la qual –segons el llombard– no tenia res a veure Català.¹⁶⁸² Estava pendent convertir la *llibreria* del rei en una biblioteca d’estat, missió de la qual s’ocuparia l’humanista sicilià Antonio Beccadelli “il Panormita”, incorporat a la cort del Magnànim el 1434 i designat superintendent dels llibres el 1436.¹⁶⁸³

No sabem exactament amb quina comesa, però el rei envià Sescases a Barcelona, València i altres parts el 1436. Fou després que, a Càpua, el 20 de juny del 1436, el gran cambrer Ramon de Perellós li assignara un salari de 36 onces anuals (més 12 per a pagar a l’escrivent substituït) pel seu ofici de notari de la Sommaria.¹⁶⁸⁴ En la mateixa data, el Magnànim l’envià als seus dominis dellà la mar.¹⁶⁸⁵ Durant l’estiu i la tardor del 1436 estigué Lluís, doncs, als “regnes occidentals.” Així ho recorda el monarca en un escrit signat a Gaeta el 17 de setembre del 1437. El 26 d’octubre del 1436, atenent a un manament reial del 9 de juny, el batle de València pagà 1.100 sous al “guarda de la libreria del senyor rey” per a despeses del viatge i altres conceptes.¹⁶⁸⁶ Consta, això no obstant, que el 31 de desembre del 1436 era a Montsó (Aragó), al costat de València, ultimant detalls i en vespres de partir de nou cap a Gaeta.¹⁶⁸⁷

Mesos després, en setembre del 1437, Alfons el Magnànim avisa la reina Maria, lloctinent del principat de Catalunya, que li envia de bell nou a Barcelona “lo feel scrivà de manament” Lluís Sescases, com havia fet “ara ha un any”, quan el bibliotecari havia efectuat algunes comeses “en les parts dellà”. Recorda de pas a la muller que els treballs efectuats l’any precedent encara no els havia cobrats Lluís. Raó per la qual ordena “que li féssets fer son compte e pagar sa quitació. E, segons relació del dit Luís, per vós no ha

---

¹⁶⁸¹ BARZIZZA, G. i G., *Gasparini Barzizzi...*, vol. 2, ps. 106-108; SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 162-165; SOTTILI, Agostino, *Nocte biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza, e sull’umanista valenziano Giovanni Serra*, dins SCHALK, Fritz (ed.), *Petrarca und seine Zeit, 1304-1374. Beiträge zu Wert und Wirkug*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1975, ps. 270-286 (p. 280).

¹⁶⁸² SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 162-165.

¹⁶⁸³ BENTLEY, Jerry H., *Política e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 101.

¹⁶⁸⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.907, fs. 80v-81v, Castell de Cosença, 10 de març del 1445.

¹⁶⁸⁵ Segons consta en ARV, Mestre racional, 53, Dates de Joan Mercader, batle general del regne de València del 1438, f. 28r/v.

¹⁶⁸⁶ ARV, Batlia general, 45, f. 583r.

¹⁶⁸⁷ ARV, Mestre racional, 53, Dates de Joan Mercader, batle general del regne de València del 1438, f. 282r/v; ressenyat per PILES ROS, Leopoldo, *Estudio documental sobre el bayle general de València, su autoridad y jurisdicción*, CSIC-Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1970, doc. 737, p. 286.

romàs que no hajats mostrat bona voluntat en ell ésser pagat; mes que per causa de Ramon Batle [lloctinent de protonotari de la cancelleria reial barcelonesa], sa quitació no li és stada pagada.” I no sols això, sinó que el mateix Batle tenia deutes pendents amb Luís “del dia que fou promogut en scrivà de manament ençà”, cosa que dóna a entendre que, amb anterioritat a ser bibliotecari reial –és a dir, poc abans del 1432– Sescases havia ocupat un lloc d’escrivent a la cancelleria barcelonesa.¹⁶⁸⁸ Alfons expressa a la reina Maria que vol retenir Sescases a la cort de Nàpols, al seu servei, de manera que convindria que solucionara abans tot allò que tenia pendent de cobrar amb Batle.¹⁶⁸⁹ El rei d’Aragó escrivia també al mateix Batle per a advertir que enviava Sescases a Barcelona, tant per a resoldre afers de la monarquia, “com en lo propi de sa promoció de la dita scrivania”, i que havia escrit a la reina per a fer que fóra remunerat degudament, “attés que lo dit Luís, en los affers que per nós és stat donat càrrech, ab diligència ha treballat e fet; en tal manera que havem obtengut ço que singularment desiyàvem.” En definitiva, que mereixia cobrar tot allò que se li devia “del jorn de sa promoció ençà, tant encara com aquí [al regne de Nàpols] haurà aturar.” Per si de cas, el rei Joan de Navarra, lloctinent de València i Aragó, rebia un altre comunicat semblant del seu germà Alfons sobre Sescases, “del qual ara ha un any vos scrivi li manàssets fer son compte (...), vista la bona diligència que ha mostrada en les coses que li havem donat càrrech.” Se suposa que aquesta darrera missiva era relativa al cobrament d’algun treball dut a terme per Lluís Sescases a València o Saragossa en el viatge de l’any 1436.¹⁶⁹⁰ Encara escriu el Magnànim, sobre el mateix afer del deute pendent, al protonotari Pere Ram i al tresorer general Mateu Pujades, que es trobava llavors a Barcelona. L’avisa de la pròxima arribada de “lo feel scrivà nostre”, al qual caldrà remunerar.¹⁶⁹¹ L’escrivà Sescases eixí del port de Gaeta el 27 de setembre¹⁶⁹² i, viatjant per terra, arribà a Barcelona el 29 d’octubre del 1437.¹⁶⁹³

---

¹⁶⁸⁸ Ramon Batle o Batlle consta en MARTORELL TRABAL, Francesc (ed.), *Epistolari del segle XV. Recull de cartes privades*, Barcino, Barcelona, 1926, lletra 36 (ps. 89-90) com el “proctanotari del senyor rei en Barcelona”.

¹⁶⁸⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.900, f. 132r, Gaeta, 17 de setembre del 1437.

¹⁶⁹⁰ Ibídem, f. 134v, Gaeta, 17 de setembre del 1437.

¹⁶⁹¹ Ibídem, fs. 135r i 143r, respectivament, en el mateix lloc i data.

¹⁶⁹² MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 10.

¹⁶⁹³ SCHWARTZ, Frederich – CARRERAS, Francesc (eds.), *Manual de novells ardots, vulgarment apellat ‘Dietari Antich del Consell Barceloni’*. Volum primer, *comprenent los volums originals del I al IX. Anys 1390-1446*, Ajuntament de Barcelona, 1892, vol. 1, p. 367. Vegeu també MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, ps. 26-27 (docs. del 14 al 30 d’octubre del 1437).

“Dimarts XXVIII.- Lo dit die, en la nit, arribà en Barchinona en Loýs Çescases, de casa del senyor rey, lo qual ere vengut per terra. E lo çendemà liurà als honorables consellers una letra del dit senyor, qui era a Gayeta, ab la qual los notificava com fort prest ell se devia recollir per venir de part deçà; en lo qual çendemà, lo d’après dinar, los dits honorables consellers foren ab la senyora reyna notificant-li la gran consolació que havian haüda de la dita nova. E faheren sonar los senys de la Seu e de las altres esgleyas de Barchinona, axí parroquials com de monastirs, e faheren cantar a la dita Seu *Tedeum laudamus* ab òrguens (...). E aquell die mateix los honorables consellers, ab cert consell que tingueren, acordaren que·s fahés pont al ribatge de la mar per on entràs lo senyor rey quant Déu volgués que fos en Barchinona. E, de fet, lo cendemà per lo matí, se mès mà a fer lo dit pont. E après, dimarts a XXVIII de noembre any present, arribaren en Barchinona dos galees del senyor rey qui aportaren lo bisbe de Leyda, mossenyor G. de Vich e mossenyor Galceran de Raquesens, missatgers trameses per lo dit senyor a la senyora reyna e a la terra. E per ells fou sabut que lo dit senyor ha delliberat de no venir a present de les parts deçà. E per aquesta rahó los dits honorables consellers faheren desfer lo qui era fet del dit pont.”

El 30 d’octubre, “per correu cuytat”, els consellers de Barcelona havien informat els jurats de la ciutat de Girona que “en Luís Sescases, scrivà de manament del molt alt senyor rey, e de la sua libreria guarda, és arribat en aquesta ciutat, tramès per lo dit rey a nós”, amb lletra reial datada el 25 de setembre, on Alfons V anunciava la seua esperada visita, anunci que venia reforçat “per la narració jocunda del dit Luís (...), referint lo dit Luís com lo dit senyor li manà continuar son camí en tant breu temps com pogués, per ço que hagués denunciada la bona nova ans que·l senyor hic fos, posant en gran certitud la vinguda del dit senyor ésser presta.”¹⁶⁹⁴ Tan gran fou la il·lusió transmesa pel missatger, com la desil·lusió que s’observà poques setmanes després. Sescases es trobaria absent ja de Barcelona, atés que havia de “continuar son camí” per altres parts per a acabar visitant València. D’allí partí cap a Gaeta el 1438 amb un *acorriment* de

---

¹⁶⁹⁴ Citat per BATLLE PRATS, Lluís, Nota sobre Luis Sescases, bibliotecario de Alfonso el Magnánimo, dins *Analecta sacra tarraconensia*, 32, Barcelona, 1959, ps. 83-88.

720 sous percebut a del batle del regne valencià.¹⁶⁹⁵ En el document s'explicita el paper d'interlocutor que exercia Sescases entre la cort del rei absent i alguns organismes regnícoles, com ara la mateixa batlia valenciana.

La pròxima missió de Sescases es concretà a Càpua el 29 de gener del 1439.¹⁶⁹⁶ El “*fidelem scriptorem nostrum*” havia de viatjar al concili de Basilea amb instruccions del rei per als representants de la Corona d'Aragó (Alfons V negociava a dues bandes:¹⁶⁹⁷ d'una banda, amb el papa Eugeni IV i el seu concili de Ferrara-Florència, 1438-1445; d'altra, amb el concili de Basilea, que deposà Eugeni i elegí Fèlix V el 1439)¹⁶⁹⁸ i aprofitar l'avinentsa per a adquirir llibres. Concretament, havia de comunicar a fra Bernat Serra que hi comprara els comentaris del *Salteri* del *Liconensis* (el filòsof franciscà i bisbe de Lincoln, Robert Grosseteste, 1175-1253) i els comentaris de la *Bíblia* del cèlebre teòleg franciscà Nicolau de Lira (1270-1349). La missió de l'escrivà, com la dels ambaixadors a Basilea conclougué el 24 d'agost del 1439. El rei els escrigué aquell dia manifestant-los que, per les informacions que li havia remés

---

¹⁶⁹⁵ ARV, Mestre racional, 53, Dates de Joan Mercader, batle general del regne de València, any 1438, s. d., f. 28r/v: “Ítem, pos en data [DCCXX sous], los quals per mi liurà en Daniel Barceló [mercader valencià i tauleger de la batlia] a-n Luýs Cescases, tenint e regint la libreria del senyor rey, los quals soní e acorreguí per rahó del viatge que, de manera e ordinació mia [del batle Joan Mercader], féu al senyor rey en les parts de Nàpols per affers molt arduos e necessaris del dit senyor e encara de mon officio (...).”

¹⁶⁹⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.650, fs. 97v i 98v, Càpua, 29 de gener del 1439, publicat per AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 638-639.

¹⁶⁹⁷ Com ja ho explicava SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, ps. 20-26.

¹⁶⁹⁸ Amb anterioritat al 1436, sols alguns prelatos de la Corona d'Aragó (els cardenals Joan de Casanova o Domingo Ram, per exemple) havien acudit a Basilea. El rei contactà amb el concili, oficialment, en dit any. Vegeu CANABAL RODRÍGUEZ, Laura, Notas sobre la política religiosa de Alfonso el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 111-120 (p. 116); OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, ps. 195-198. El 8 d'octubre del 1436, Alfons V envià a Basilea l'arquebisbe de Palerm (Niccolò Tudeschini, jurista), el bisbe de Catània (Giovanni Pesce, teòleg), el jurista Ludovico Pontano, que s'afegiren a una delegació representada des d'abans pels Joan Palomar (jurisperit) i el cistercenc fra Bernat Serra (almoiner del rei i telòleg). Vegeu AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, p. 527; FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 89. Eugeni IV investí Renat d'Anjou en el tron napolità (23 de febrer del 1436), afavorí que fóra alliberat pel duc de Borgonya i amenaçà (setembre del 1437) amb excomunicar Alfons. El 18 de setembre, Pablo de Santa Fe i Joan de Palomar, en oberta rebel·lia al rei, acceptaren la invitació d'Eugeni de passar-se'n a Ferrara (ibídem, p. 119, n. 10; SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya* [1951], Base, Barcelona, 2006, p. 49). En resposta a això, en novembre del 1437 el rei d'Aragó s'interessà pel concili de Basilea. Vegeu ibídem, p. 117; ÀLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, *La situación europea en época del Concilio de Basilea. Informe de la delegación del Reino de Castilla*, Centro de Estudios e Investigación 'San Isidoro', Lleó, 1992, p. 163. El 4 de gener del 1438, a més, ordenà els bisbes de València, Barcelona, Osca i Vic, que assistiren a Basilea. Vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 148-149 (XIV.11).

Sescases i per altres circumstàncies, no havien de “perdre temps e detenir-vos en paraules.” Els ordenava abandonar la negociació amb l’antipapa Fèlix V i baixar a Talamone, el port de la Ligúria des d’on havien de tornar en vaixell a la cort de Gaeta.¹⁶⁹⁹ Sols desobeí l’ordre reial el bisbe de Tortosa, Ot de Montcada i de Luna, que fou nomenat cardenal per l’exduc de Savoia i antipapa Fèlix V, el 23 d’octubre del 1440.¹⁷⁰⁰ Els tractes entre Alfons V, el rei vencedor, i Fèlix V, això no obstant, continuaren durant els anys subsegüents. Era una manera de pressionar el summe pontífex romà Eugeni IV per a obtenir (juny del 1443) l’acord de Terracina, on el papa claudicà i reconegué Alfons d’Aragó, *de iure*, com a rei de Nàpols.

Tornat Sescases de nou a la cort, el 22 de desembre del 1439 el rei Alfons envià el seu “feel scrivà” a Occident, a visitar la reina Maria (Barcelona); tractar la segregació d’Oriola respecte del bisbat de Cartagena, a fi d’incardinar-hi bisbe un fill de Ximén-Peres de Corella; nomenar religiosos per a distintes places vacants; fer que Joan Olzina i Mateu Pujades pagaren les lletres de canvi d’un mercader florentí, i portar el justícia d’Aragó Martín Díez de Aux davant el rei, on seria jutjat per desobediència.¹⁷⁰¹ Aquest important oficial s’havia enfrontat obertament a la reia Maria i el rei Joan –els lloctinents d’Alfons–, raó per la qual se’l processà per corrupció. Els impediments per a traslladar-lo a Nàpols obligaren a retenir-lo al castell reial de Xàtiva, on fou assassinat discretament, per instigació directa o indirecta del sobirà (1440).¹⁷⁰² Les instruccions del rei per a Sescases eren que, acabada la missió, se’n tornara a Gaeta.

Allí es trobaria Sescases pel 1440, quan Guiniforte Barzizza féu d’intermediari entre Giovanni Aurispa i ell per a l’adquisició d’alguns manuscrits destinats a la biblioteca reial.¹⁷⁰³ Sembla que, en aquesta comesa intervingué també el secretari reial Joan Olzina.¹⁷⁰⁴ Conservava Lluís encara, el 8 novembre del 1441, el “càrrech de tenir en custòdia los libres del senyor rey”, quan adquirí un “libre appellat *Concordances de la Bíblia*” i el portà el dia 13 des de Gaeta al campament reial que posava setge a

---

¹⁶⁹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.694, f. 104r, Prop d’Airola, 24 d’agost del 1439.

¹⁷⁰⁰ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 209 (XIV.59).

¹⁷⁰¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.584, fs. 225r/v i 227r, Acerra, 22 de desembre del 1439.

¹⁷⁰² Vegeu GIMÉNEZ SOLER, Andrés, El Justicia de Aragón Martín Díez de Aux, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, any 3, núm 7, Madrid, juliol 1899, ps. 375-391; Veu “Martín Díez de Aux” de la *Gran Enciclopedia Aragonesa*, ed. online d’*El Periódico de Aragón*, 2009 <http://www.enciclopedia-aragonesa.com/voz.asp?voz_id=4681&voz_id_origen=7515> consultada en febrer del 2014.

¹⁷⁰³ SABBADINI, Remigio, *Biografia di Giovanni Aurispa*, Noto, 1890, ps. 89, 92 i 94; ÍDEM, *Le scoperte dei codici latini e greci ne’ secoli 14 e 15*, Florència, 1905, p. 202 (i n. 81).

¹⁷⁰⁴ Lluís Sescases apareix citat en una lletra de Guiniforte Barzizza a Joan Olzina, del 9 de gener del 1441, en la Biblioteca Ambrosiana de Milà, ms. 0159 sup., f. 37r. *Incipit*: “*Multa cum Lodovico Cescases...*”

Nàpols, prop de Giuliano.¹⁷⁰⁵ El manuscrit l'havia comprat Sescases per 26 ducats a un frare augustinà anomenat Martuccio, que era mestre de teologia i lloctinent del capellà major del rei Alfons.¹⁷⁰⁶ Poques setmanes després, el bibliotecari rebé instruccions del rei per a viatjar de nou a Basilea. El 5 de desembre del 1441 foren pagats 30 ducats d'or a Giovanni da Porta, patró de la galiota que havia de dur Sescases del port napolità de Gaeta al de Talamó, a la Ligúria, des d'on viatjaria per terra al cor d'Europa. La retribució era pel salari del mariner “ed encara per lo viatge que, de manament del dit senyor, deu fer en les parts de Talamó, per portar en Luís Cescases, que lo dit senyor rey tramet en Basilea, e micer Johan de Copons, tramés en Catalunya.”¹⁷⁰⁷ Després de visitar Basilea –on està documentada la seua presència–¹⁷⁰⁸, s'entrevistaria Lluís en gener o febrer del 1442 amb l'antipapa Fèlix, el qual es retirà el 10 d'agost de dit any, amb els seus cardenals, a Lausana, una de les capitals de Savoia. A continuació, segons Ryder, Sescases passà per la Península Ibèrica (1442) abans de tornar a Gaeta.¹⁷⁰⁹ D'altra banda, el duc de Savoia envià de nou ambaixadors al rei d'Aragó en agost del 1442.¹⁷¹⁰

Després de la conquesta del reialme i de l'entrada triomfal del rei d'Aragó a Nàpols (26 de febrer del 1443), Lluís ascendí a secretari reial (el 27 de març),¹⁷¹¹ però sense perdre encara –per alguns mesos– les atribucions de llibrer. Es dedicava aleshores a instal·lar “la libreria del senyor rey” en una estança de Castel Capuano. I ho feia en

¹⁷⁰⁵ MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti...*, p. 37; DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 11; vol. 2, doc. 9 (p. 228). En el doc. 10 (p. 228), es fa pagament “a Jàcobo Portella, de Gaieta, per lo loguer de una sua bèstia de bast, la qual portà de Gayeta, al camp del dit senyor rey contra Nàpols, una peça de drap blanc de València, unes *Concordances de la Bíblia* e altres coses de la guardarroba del dit senyor.” Vegeu també TOSCANO, Gennaro, *Livres de dévotion et livres humanistes: le rapport texte-image dans les manuscrits de la librerie des rois d'Aragon (1442-1495)*, dins PLAISANCE, Michel (ed.), *Le livre illustré italien au XVIe siècle: texte/image. Actes du colloque organisé par le Centre de recherche “Culture et Société d'Italie aux XVe e XVIIe siècles” de l'Université de la Sorbonne nouvelle (1994)*, París, 1999, ps. 11-37 (p. 13).

¹⁷⁰⁶ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. XIX.

¹⁷⁰⁷ MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti...*, p. 31; FARAGLIA, N. F., *Storia della lotta...*, ps. 254-255.

¹⁷⁰⁸ WACKERNAGEL, Rudolf, *Geschichte der Stadt Basel*, Basilea, 1907-1924, vol. 2/2 (1916); reed. facsímil per Helbing & Lichtenhahn, Basilea, 1968, p. 978.

¹⁷⁰⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 274, n. 123. Per la seua banda, l'any 1442, el duc de Savoia envià a Nàpols un ambaixador anomenat Tribaut d'Ostade; “d'Olande”, segons MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti...*, p. 36.

¹⁷¹⁰ El 18 d'agost, estant a Niça, Antoni Vinyes, missatger dels consellers de Barcelona, escrigué al Consell comunicant que, al “port de Port Venres”, tornant per mar de Nàpols a Catalunya, s'havia trobat amb una galera armada pel papa Fèlix V amb tres ambaixadors: el bisbe de Torí, “micer Nicó de Mentó, governador de Niça, e Francesch de Thomatis, cavaller e doctor.” Anaven a Nàpols a proposar el casament d'una filla del rei Alfons amb el comte de Grenoble, fill del duc de Savoia. I afegia: “Pensau, mossenyors, lo papa Fèlix cerca totes les vies o maneres lo senyor rey sie en sa obediència.” Vegeu MADURELL MARIMÓN, J. M., *Mensajeros barceloneses...*, doc. 159 (ps. 213-214).

¹⁷¹¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.690, f. 21v, Nàpols, 27 de març del 1443, citat ibídem, p. 274.

cooperació amb el mallorquí Tomàs Olesa, el bibliotecari que l'havia de reemplaçar aviat en el càrrec. Ambdós oficials foren rescabats per les “missions e despeses que són fetes, de posts e entaular un estudi en lo castell de Capuana de Nàpols, on stà la dita libreria, per ops e servey del dit senyor” (9 de maig del 1443).¹⁷¹² El trasllat de Gaeta a Nàpols hauria conclòs aleshores, just quan Sescases fou reemplaçat per Olesa en les seues funcions de custodi de llibres. El mallorquí era, doncs, el nou “deputat a tenir la custòdia dels llibres de la libreria del senyor rey”, com consta en un escrit de juny del 1443.¹⁷¹³ Això dóna sentit al nomenament de Lluís com a secretari reial, ja que el rei Alfons li tenia destinades missions diplomàtiques més importants que no la “guarda” de la llibreria. El català conservava, no obstant la seua promoció a secretari, la plaça honorífica –però dotada de retribució– de notari de la Sommaria.

Quan el Magnànim ocupà la capital partenopea, el duc pare Amadeu VIII de Savoia (que havia resignat el ducat en el seu fill Lluís I¹⁷¹⁴ i es feia dir papa Fèlix V, 1440-1449, per obra i gràcia del concili de Basilea) acceptà l'oferta feta el 1442 per Sescases, de legitimar el rei d'Aragó en el tron napolità a canvi d'una substanciosa “ajuda” econòmica, i d'una cooperació perquè Castella i Milà el reconegueren com a vertader pontífex. Alfons I acceptà aquesta oferta el 16 d'abril del 1443¹⁷¹⁵ i el 25 del mateix mes¹⁷¹⁶ es preparà el viatge diplomàtic del flamant secretari Sescases al ducat de Savoia, a fi de respondre positivament a l'oferta. És possible que Lluís iniciara el viatge pel 9 de maig, una vegada agençada a Nàpols la biblioteca i liquidats els comptes de la instal·lació. La feina de Sescases consistia a prosseguir amb el “doble joc” diplomàtic entre el rei Alfons i l'Església afectada pel cisma. És a dir, que havia de concretar amb Fèlix V la investidura de Nàpols per al rei d'Aragó, no per a cloure res en ferm, sinó per

---

¹⁷¹² DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 2, doc. 20.

¹⁷¹³ DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 1, p. 11, avança la substitució al mes de maig. Vegeu també TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 26); ÍDEM, La biblioteca di Alfonso il Magnanimo in Castel Nuovo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 345-376 (p. 367).

¹⁷¹⁴ L'abdicació del I duc de Savoia (per nominació imperial, des del 1419) en el que fins aleshores havia sigut el seu hereu i lloctinent, es produí el 6 de gener del 1440. Podia així dedicar-se a “son experiencie pseudo-eremitique” al castell de Ripaille (prop de Thonon, a la vora del llac Lemán), en mots d'AVEZOU, Robert, *Histoire de la Savoie*, Presses Universitaires de France, 1949 (2a; 1a, 1944), p. 58.

¹⁷¹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 19v-20v, Nàpols, 16 d'abril del 1443; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 278 (XV.18); AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, p. 467; RYDER, Alan, La politica italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 57, n. 1).

¹⁷¹⁶ MINIERI-RICCIO, C-, *Alcuni fatti...*, p. 45.

a pressionar el papa de Florència-Roma, Eugeni IV, i que fóra aquest el que sancionara com a legítimes les aspiracions del Magnànim.

Mentre Sescases entretenia Fèlix V i provocava el neguit d'Eugeni IV, el secretari d'Alfons, Joan Olzina, i el cardenal d'Aquileia, delegat del papa de Florència, prosseguien unes negociacions (Siena, Terracina i Roma, 5 d'abril-13 de desembre del 1443) que tingueren per punt culminant la signatura de l'acord de Terracina (14 de juny). Amb l'obtenció per Alfons de Trastàmara de la butla que reconeixia la seua adopció per Joana II d'Anjou, reina de Nàpols, el 13 de desembre del 1443, es completà l'aliança entre el rei d'Aragó i l'Església de Roma, i –segons Zurita– “de allí en adelante el rey tuvo a Amadeo por enemigo de la Iglesia y cismático”;¹⁷¹⁷ amb la qual cosa, es donà per conclosa la “utilitària” negociació de Sescases. Ara bé, l'ordre de retirada de suport a Fèlix V no fou de desembre, sinó del 13 de juliol del 1443.¹⁷¹⁸ El rei escrigué al “cardenal de Vic” Jordi d'Ornós, porprat a Basilea el 2 d'octubre i obstinat conciliarista, per a comunicar-li que l'oferta que havia portat a Fèlix V el “*fidelis secretarius noster*” Sescases ja no tenia sentit; que el cardenal deixara de negociar la investidura amb el papa cismàtic i que el secretari es retirara.¹⁷¹⁹

A Nàpols, esperaven a Lluís Sescases els treballs de reorganització de la Camera de la Sommaria, duts a terme pel nou poder catalanoaragonés instal·lat a la capital. Per mort de Ramon de Perellós (1443), havia sigut designat honoríficament gran camarlenc el comte de Fondi, Onorato Gaetani. Però en realitat era una excusa del rei Alfons per a concedir a un home de la seua màxima confiança, Enyego d'Àvalos (cunyat d'una filla

---

¹⁷¹⁷ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 279-280 (XV.18).

¹⁷¹⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 20v, Campament de Cittareale, 13 de juliol del 1443; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 282 (XV.19).

¹⁷¹⁹ La retirada de suport del rei d'Aragó contribuï a la crisi que afectava els fidels al concili, reunit des del 1431. L'enfrontament entre Basilea i el papa Eugeni IV i Basilea es remuntava al 1437. El papa romà (refugiat a Florència des del 22 de juny del 1434, pels avalots republicans de Roma) convocà un concili alternatiu a Ferrara (8 de gener del 1438), traslladat després a Florència. El cisma es consumà el 25 de juny del 1439 amb la deposició d'Eugeni pel concili i amb la posterior elecció de Fèlix (8 de gener del 1440). Tanmateix, la falta de suports d'aquest per part dels estats europeus, obligà a cloure les sessions de Basilea (16 de maig del 1443). El 21 d'agost del 1447, Frederic d'Alemanya (pro-romà des del 1446) fou reconegut per Eugeni IV. El 24 de maig del 1448, els prelats foren expulsats de Basilea i s'instal·laren el 4 de juliol a Lausana. El papa Fèlix, retirat al seu castell de Ripaille (Thonon-les-Bains, Alta Savoia), s'obstinà en el cisma fins al 7 d'abril del 1449, quan renuncià a la tiara a canvi del cardenalat de Santa Sabina; el 25 d'abril el concili desdissolgué oficialment, i el 7 de gener del 1451 Amadeu morí a Ripaille. Més detalls en: GARCÍA, Ricardo – LLORCA, Bernardino, *La Iglesia en la época del Renacimiento y de la Reforma católica*, dins LLORCA, Bernardino – GARCÍA-VILLOSLADA, Ricardo – MONTALBÁN, Francisco Javier, *Historia de la Iglesia Católica, III. Edad nueva*, Editorial Católica, Madrid, 1967 (2a.), ps. 314-327; PÉROUSE, Gabriel, *Le cardinal Louis Aléman, président du Concile de Bâle, et la fin du Grand Schisme*, A. Picard et Fils, París, 1904, ps. 426-430; BRUCHET, Max, *Le Château de Ripaille*, C. Delagrave, París, 1907; MONGIANO, Elisa, Politique et vie religieuse dans la cité de Nice sous le règne de l'antipape Félix V (Amédée VIII de Savoie), dins CLEYET-MICHAUD, Rosine (ed.), *La dédition de Nice à la Savoie (1388)*, Publications de la Sorbonne, París, 1990, ps. 349-360.

d'Onorato), la “lloctinència” de gran camarlenc, és a dir, el regiment efectiu de la Sommaria. Controlaria així un *catalano* les finances reials napolitanes, que constituïen amb diferència la principal font d'ingressos del tresor reial. Al servei de D'Àvalos (lloctinent, 1443-1449; gran camarlenc, 1449-1484), hi havia tot un equip de juristes, escrivans, recaptadors de província, agents de duanes portuàries, etc. Entre ells, ocupava un lloc destacat el notari i arxiver de l'organisme, que era –des del 1433– Lluís Sescases. D'Àvalos posseïa, a més, una important biblioteca humanística, i el fet que Sescases tinguera experiència com a bibliotecari afavoriria, sens dubte, la relació entre ambdós cortesans. De fet, és ben probable que Sescases habitara en la residència habitual de D'Àvalos, que era la seu de la Sommaria i de l'arxiu.¹⁷²⁰ Encara que en realitat no era Sescases qui redactava els escrits, sinó algun dels escrivans napolitans *pro magistro actorum*, com consta explícitament en els actes notariaus.¹⁷²¹ El més habitual sembla que fou el futur secretari principal (1458-1484) de Ferran I, Antonello Petrucci. Sent encara molt jove, el secretari reial Joan Olzina acollí Petrucci a sa casa; el posà davall el mestratge del seu “familiar” i protegit Lorenzo Valla (1444-1445), i el col·locà, finalment, d'escrivent al servei de Lluís Sescases. Aquest darrer fet fou poc anterior al 29 d'octubre del 1445, quan ja trobem documents del *actorum notarius* de la Sommaria redactats per “*Antonellus de Aversa, pro Ludovicus Sescases.*”¹⁷²²

Sescases acompanyà el lloctinent de D'Àvalos a la guerra de Calàbria (octubre del 1444-març del 1445).¹⁷²³ A la conclusió de la guerra, ambdós es trobaven al castell de Cosença/Cosenza, el 10 de març del 1445, i Enyego aprofita per a revisar els mèrits del secretari i confirmar-li tots els privilegis obtinguts per aquest des del seu nomenament, el 1433, com a notari-arxiver de la Sommaria. La concessió va adreçada al “*nobili et egregio viro, Ludovico Cescases, secretario nostro dilecto, ad eius vita decursum officium actorum notarii in Camera nostra Sumarie, seu penes magnum regni huius camerarium eiusque loctinentem et presidentes ipsius Camere nostre Sumarie*”; segellada solemnement amb gran segell reial (“*magno maiestatis nostre sigillo*”).

¹⁷²⁰ Segons RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 234-235, l'*actorum notarius* o *magister actorum* de la Sommaria tenia una clau de l'arxiu i l'altra, un dels jutges o *presidentes* dels tribunals associats a l'organisme financer.

¹⁷²¹ Vegeu VULTAGIO, Claudia (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, vol. 13. Frammenti dei registri “Curie summarie” degli anni 1463-1499*, Accademia pontaniana, Nàpols, 1990, *passim*.

¹⁷²² RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 262.

¹⁷²³ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. I. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. XXXVII.

pendenti”) i rubricada amb el vistiplau del cap de la Sommària: “*vidit Enechus de Davalos, locumtenens magni camerarii.*”¹⁷²⁴ Enyego aprofità el seu lloc preeminent a la cancelleria aquells dies –supervisava, per delegació del rei, els actes de Fonolleda i Martorell– per a afavorir, a més de Sescases, el seu cunyat valencià Lluís Cornell, fill de Pero Maça, al qual elevà a la categoria de baró, en perjuí dels Pròixida (a la ciutat calabresa de Cosença, també, quatre dies abans: el 6 de març).¹⁷²⁵

Un any després, ignorem si per iniciativa també del cap de la Sommària, el notari i secretari Sescases fou adobat cavaller per Alfons el Magnànim (Tívoli, 4 de març del 1446) i admés entre la nòmina de consellers del rei. Segurament, havia cooperat en algunes missions en la campanya de les Marques, conclosa poc abans. Se’l cita com “*Loysii Cescases, militis, regii consiliarii et secretarii.*” Es justifica l’ascens pels mèrits d’un receptor (“*non modo universa pericula subeundo ac subeciam et bona exponendo, sed omnis sue salutis*”) que mereix ser recompensat per la seua eficàcia (“*militem fecimus ac ad honorem et titulum militarem noviter referimus*”). Entre els mèrits enumerats, es recorda que porta lligat al servei reial des que era un adolescent: “*a vestris adolescentis annis, tam laudabiliter quam fideliter.*” L’accés a l’estament militar i a la condició de privilegiat (*miles*), suposà per a Lluís la renúncia a l’ofici vitalici de notari de la Sommària (“*officium illud magistri actorum Camere nostre Sumarie (...) in nostris manibus resignastis*”) i l’obtenció del sobirà, d’una assignació anual, compensatòria, de 50 onces d’or de 60 carlins d’argent l’onça (300 ducats) cobrades cada primer de setembre. El privilegi el redactà el secretari Fonolleda, aconsellat pel jurista Valentín Claver i el lloctinent de gran camarlenc, Enyego d’Àvalos.¹⁷²⁶

L’1 de setembre del 1446, puntualment, Sescases rebé del tresorer general Mateu Pujades la seua assignació anual,¹⁷²⁷ per a incorporar-se oportunament a l’expedició centreitaliana del Magnànim (novembre del 1446-novembre del 1448). Estant acampat el rei a Tívoli, prop de Roma, Sescases féu d’interlocutor entre el monarca i els nobles napolitans, en uns afers no especificats que els barons negociaven a Nàpols amb el príncep regent, Ferran. El secretari n’havia informat el rei i se’n tornava a Nàpols, amb les oportunes credencials (27 de febrer del 1447), per a informar els nobles del parer del

---

¹⁷²⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.907, fs. 80v-81v, Castell de Cosença, 10 de març del 1445.

¹⁷²⁵ ARV, Cancelleria reial, reg. 495, fs. 107v-108v, Cosença, 6 de març del 1445, amb el vistiplau, així mateix, d’Enyego d’Àvalos.

¹⁷²⁶ ACA, Cancelleria reial, 2.908, fs. 157r-158r (de la 2a numeració), Tívoli, 4 de març del 1446.

¹⁷²⁷ Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, 1/IV, Comptes de Mateu Pujades (1446-1447).

sobirà.¹⁷²⁸ La partença es retardà alguns dies, perquè el 4 de març, estant encara a Tívoli, el cavaller Sescases concretà amb el rei que la provisió anual de 50 unces que se li havia assignat l'any precedent, procediria dels drets d'exportació d'ordi i llegums del ducat de Calàbria, sent commutable per altres drets d'exportació de grans.¹⁷²⁹

En tornar al campament reial, Alfons V degué pensar en Sescases com la persona idònia per a refer les relacions amb Savoia, per si es donava el cas que el nou papa venecià, Nicolau V (consagrat el 19 de març del 1447), li resultara hostil.¹⁷³⁰ Fou Savoia la que mogué fitxa primer: el 26 d'abril, el rei comunicà al secretari Andreu Gassull, que es trobava a Roma, que el cavaller i diplomàtic savoia Nicod de Menton havia demanat llicència per a visitar-lo. Gassull havia d'obtenir del papa un salconduit per a Menton, per tal que no fóra detingut en travessar estats de l'Església. Considerava el rei que seria una bona oportunitat per a convertir Savoia en amic i aliat.¹⁷³¹ A primeries de maig, Menton i el jurista piemontés Francesco di Tomatis¹⁷³² visitaren el rei i acordaren una aliança entre estats (*"confederacionis"*) que el duc Lluís I de Savoia (el fill d'Amadeu VIII, papa Fèlix V) havia de ratificar. A tal efecte, el 21 de maig Sescases partí cap a Savoia en companyia dels ambaixadors Menton i di Tomatis.¹⁷³³ La resposta de Savoia arribà en estiu. El 18 de juliol del 1447, es "corregiren" a Nàpols els capítols

---

¹⁷²⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 66r, Tívoli, 27 de febrer del 1447. Lluís és tractat de "*magnificus et dilectus consiliarius et secretarius noster.*"

¹⁷²⁹ FERRANTE, B., *Fonti aragonesi...*, p. XXIX i 120-126. La ressenya conté una transcripció del privilegi de cavalleria del 4 de març del 1446, just d'un any abans.

¹⁷³⁰ Tal com ho observa RYDER, A., *La politica italiana...*, p. 241.

¹⁷³¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 72v-73r, Tívoli, 26 d'abril del 1447.

¹⁷³² Francesco di Tomatis da Cuneo era cavaller de l'orde de Sant Joan de Jerusalem; membre de la família Tomati de Rezzo, Ligúria; president de la Cambra dels Comptes i diplomàtic; artífex de la pau entre Savoia, Montferrat i Milà (1434); ambaixador al papa (Florència), Gènova i Milà el 1436; senyor de Margarita (prop d'Alba, 1441-1452) i del castell-palau de Cimey (a Ginebra, des del 1444); fundador del monestir benedictí del Santo Sepolcro a Cervere, Cuneo; acusat per corrupció i absolt (1451), vivia encara pel 1460 (DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Monferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsímil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975, p. 321; CIBRARIO, Luigi, *Origini e progresso delle istituzioni della monarchia di Savoia. Parte prima: storia*, Stamperia Reale, Torí, 1854, p. 310; MONNERET, Giovanni, *Sulle famiglie nobili della monarchia de Savoia. Narrazione fregiata de' rispettivi stemmi*, Fontana e Isnardi, Torí, 1857, vol. 4, p. 435; COGNASSO, Francesco, Di alcune relazioni sabaud-viscontee dopo l'alleanza di Milano, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 11, fasc. 3-4, Pavia, 1921, ps. 145-176 (p. 160); GUGLIEMOTTI, Paola, *Ricerche sull'organizzazione del territorio nella Liguria medievale*, Università di Firenze, Florència, 2005, p. 125, n. 142; Archivio di Stato di Torino, Protocols notariales de Guglielmo de Bosco, 1433-1448, f. 80, 24 d'agost del 1444). Era professor de Dret a l'estudi torinés almenys des del 1412. Vegeu BURAGGI, Giovan Carlo, I giureconsulti dell'Università di Torino nel Quattrocento, dins *Atti dell'Accademia delle Scienze di Torino*, 49, Torí, 1913-1914, ps. 57-64 i 510-531 (p. 59); NASO, Irma, Le prime vicende dello Studio: gli anni difficili, dins NASO, I. (ed.), *Storia dell'Università di Torino, 1. Lo studio generale dalle origini al primo Cinquecento*, Comitato per le celebrazioni del sesto centenario – Università degli Studi di Torino, Torí, 2004, ps. 19-40 (p. 36).

¹⁷³³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 148r, Tívoli, 21 de maig del 1447.

ja revisats pel duc, a fi d'aconseguir una triple aliança entre el duc de Savoia, el duc de Milà i el rei d'Aragó.¹⁷³⁴ Aleshores Sescases passà en qualitat d'ambaixador a una ciutat de Milà, governada per un duc malalt –Filippo Maria Visconti– i amenaçada per l'exèrcit de Venècia. Al castell-palau milanés de Porta Giove es trobaven acantonades algunes tropes del rei d'Aragó –pràcticament tots, homes d'armes napolitans– comandades per Ramon Boïl. Hi residia també l'ambaixador d'Aragó des del 1446, Enyego d'Àvalos, antic servidor i vassall (1435-1444) del duc Visconti.

Sescases comunicà novetats de part del monarca i se'n tornà després a Tívoli. Hi arribaria cap al 10 d'agost per a expressar al rei Alfons el desig que tenia el Visconti de fer-li lliurament dels castells i forteses del ducat, ja que tenia pensat declarar-lo successor seu i senyor de Milà. Mentrestant, Lluís Despuig –que havia sigut designat “procurador” pel rei per a totes les decisions que es prengueren a Milà en nom seu (29 de juliol– avançava cap a Milà amb la resposta afirmativa del rei. Aquest li envià l'11 d'agost una resposta en sentit contrari: la de renunciar a exercir aquell govern, ja que s'estaven ultimant les converses amb Sforza per a substraure'l de l'aliança Florència-Venècia i atraure'l a la causa de Milà-Nàpols. Ignoraven Sescases i el Magnànim, però, que Filippo havia emmalaltit greument (6 d'agost), havia testat en favor del rei d'Aragó (12 d'agost) i havia mort (13 d'agost), just abans que els milanesos desarmaren els homes de Boïl i proclamaren la República Ambrosiana (14 d'agost del 1447).¹⁷³⁵

El missatge previst en principi per al duc, en la lletra de l'11 d'agost, era: “Com mossén Luys Cescases és vengut ací de la part sua [del duc], mostrant tota via aquella voluntat que havia que nós prenguésem lo govern de les sues terres, gent e stat; segons que per vós e per altres nos tramés a dir...” El Magnànim, ara que Francesco Sforza (poderós *condottiero*, gendre de Filippo i aspirant també al ducat) és mostrava amical i disposat a servir-lo, considerava imprudent publicitar l'oferiment del ducat per part del Visconti, “perquè dubtam no sia causa de descontentament del comte Francisco [Sforza], qui spera ésser-li successor.”¹⁷³⁶ Comsevulla que fóra, la resposta arribava ja tard, perquè els *catalani* ja havien abandonat Milà, amb Boïl i Despuig al capdavant.

---

¹⁷³⁴ Ibídem, f. 91v, Tívoli, 18 de juliol del 1447. En cas de guerra, els socis no estaven obligats a atacar Castella, Navarra, Portugal, Borgonya, Gènova o Ferrara. Savoia afegí a la llista el duc d'Anjou. Si Florència els declarava la guerra, Savoia aportaria 100.000 florins.

¹⁷³⁵ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 2, p. 610. Més detalls, en JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111; ÍDEM, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269.

¹⁷³⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 97v-98r, citat per RYDER, A., *La política italiana...*, p. 287.

Sols hi romangué, fins a novembre o desembre, D'Àvalos.¹⁷³⁷ De Sescases no en tenim notícia, però deduïm que tornà a Milà –com a portador de la lletra de l'11 de novembre, adreçada a Despuig i al duc– i hi romangué fins el mes de novembre: no cobrà l'assignació de 300 ducats en setembre, quan pertocava, sinó dos mesos després.¹⁷³⁸ Potser oficiava d'escrivà al servei del seu amic, l'ambaixador Enyego.

Reincorporat en novembre del 1447 al campament reial, Sescases es trobaria a l'inici de la campanya de la Toscana i en la presa de *Castelló de la Pescara* (Castiglione della Pescaia), en desembre. En gener del 1448 degué eixir de nou cap al nord, a negociar amb el duc de Savoia, que es trobava a Pinerolo (el Piemont)¹⁷³⁹ i tornà el 19 de febrer acompanyat dels *oratores* Menton i Tomatis.¹⁷⁴⁰ El rei es mostrà manifestament molest amb el duc Lluís I, perquè aquells homes no duïen potestat seua per a cloure la negociació i fer efectiva l'aliança: “*vobis gracias diciums, miramurque oratores vestros cum potestate huiusmodi non venisse.*”¹⁷⁴¹ Alfons el Magnànim envià Sescases a la cort savoiana, d'ambaixador permanent, i esperà esdeveniments. Les coses avançaven (3 de maig: aliança de Savoia amb la república de Milà, “protegida” pel rei d'Aragó¹⁷⁴²), però subsistia el perill d'una invasió de la Llombardia pel delfí Lluís de França i el duc d'Anjou. Raó per la qual, el Magnànim donà instruccions a Despuig (2 de juliol del 1448) perquè evitara –suposem que per l'acció diplomàtica de Sescases– qualsevol acostament entre Savoia i Venècia. Si es pactava la pau entre Venècia i Milà, convenia que hi intervinguera el papa, però “que per res no vinga a cloure-se per migà del dit duch de Saboya, ne de francés algú.”¹⁷⁴³ Aleshores, és ben probable que Sescases assistira d'observador, amb el delegat savoia Nicod de Menton, a la conferència de pau

---

¹⁷³⁷ En desembre, si més no, aquest fou reemplaçat per l'humanista llombard Guiniforte Barzizza, designat pel rei Alfons “secretari reial” seu i ambaixador permanent davant la insurrecta Comunitat milanesa. Vegeu OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 220.

¹⁷³⁸ Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, I/IV, Comptes de Mateu Pujades (1446-1447), novembre del 1447, s. d.

¹⁷³⁹ Entre gener i maig del 1448, Lluís I de Savoia tenia cort al seu castell-palau muntanyenc de Pinerolo, un dels preferits de la dinastia. En maig passà a Racconigi; per octubre-novembre es trobava de nou a Pinerolo; en gener-febrer del 1449, a Torí; en març, a Chivasso (el Montferrat); en abril-juliol, a Torí, i, en agost, a Avigliana. Vegeu MARINI, Lino, *Savoïardi e piemontesi nello stato sabauda (1418-1601)*. Vol. I (1418-1536), Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, Roma, 1962, ps. 52-54.

¹⁷⁴⁰ Aquests havien visitat Milà en Nadal del 1447, a fi d'afavorir allí la causa savoiana, conscients que a la ciutat hi havia un “partit savoia” oposat frontalment als amics de Sforza. Vegeu SEGRE, A., Nicod de Menton e le aspirazioni..., p. 876.

¹⁷⁴¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 43v, Alberese d'Acquevive (Fosso Aquaviva?, prop de Piombino), 19 de febrer del 1448.

¹⁷⁴² CASATI, Antonio, *Milano e principi di Savoia. Cennis storici*, Tipogr. de Ferrero e Franco, Torí, 1833, p. 10.

¹⁷⁴³ Citat per JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón y la República..., doc. 11 (p. 243).

de Morat, prop de Berna, on el ducat de Savoia i les comunes de Berna i Friburg posaren fi a un sangonós conflicte bèl·lic suís, el 19 de juliol del 1448.¹⁷⁴⁴

En gener del 1449, Sforza, al servei de Venècia, amenaçava amb el seu exèrcit Milà. El duc de Savoia decidí acceptar aleshores una proposta negociada amb Lluís Sescases, i aventurar-se a fer front al *condottiero* per a ocupar el ducat i repartir-se'l a mitges amb el rei d'Aragó.¹⁷⁴⁵ A canvi dels 5.000 o 6.000 homes d'armes a cavall que li prometia enviar el Alfons el Magnànim, segons el relat de l'ambaixador, el duc havia d'aportar cavalls, infants i arquers, i contribuir a finançar la guerra.¹⁷⁴⁶ Sescases, Francesco di Tomatis i Nicod de Menton portaren la proposta a Nàpols, on es trobava el rei des de novembre del 1448, i, després d'un temps de negociació, s'acordà que Aragó obtindria les tres cinquenes parts del ducat i Savoia, les dues cinquenes restants (17 de juny del 1449). Ara bé, entre el llançament de la proposta de novembre –idea de Sescases– i la signatura del tractat en juny, succeïren algunes coses.

Cal observar que Lluís de Savoia jugava a dues bandes, com era corrent en la diplomàcia itàlica del segle XV. El 6 de març havia acordat auxiliar l'Ambrosiana contra Venècia a canvi de la cessió de Novara al ducat de Savoia i d'un tribut anual de 25.000 ducats. Per la seua banda, l'acorralada república havia oferit al rei Alfons –per mediació del papa Nicolau V– recursos econòmics a fi que contractara tropes i els protegira (25 de març).¹⁷⁴⁷ Començaven a baixar llavors al Piemont, on era el duc fill, els nobles de la Savoia alpina i transalpina, que mostraren al duc pare, Amadeu VIII, el seu “grand desplaisir” pel favoritisme de Lluís amb el privat Jean de Compey (28 de març). Aquest era el cavaller preferit de la duquessa –reina de Xipre–, que “manejava” al seu antull el marit i el ducat.¹⁷⁴⁸ Amadeu preveia poder-se aliar amb el duc d'Orleans si fallaven les negociacions de Nàpols, per a repartir-se a mitges la presa de Milà. Els soldats savoians estaven mal pagats i els nobles eren malcontents (sobretot, els

---

¹⁷⁴⁴ ALT von TIEFFENTHAL, François, baron d', *Histoire des helvétiens, aujourd'hui connus sous le nom de suisses, ou Traité sur leur origine, leurs guerres, leurs alliances et leur gouvernement*, Tipogr. Henri Ignace Nicomede Hautt, Friburg, 1750, vol. 4, ps. 134-136.

¹⁷⁴⁵ Segons CASATI, A., *Milano e principi...*, ps. 21 i 40, el duc fill, des de Torí, comentà a son par que “il re d'Aragona mi mandò un ambasciatore e un progetto di trattato. Promette di fornirmi da cinque a sei mila cavalli, e le conquiste saranno in comune.” Vegeu també SICKEL, Th., *Die Ambrosianische Republik un das Haus Savoyen (Beitrag zur Geschichte Mailands in XV. Jahrhundert)*, dins *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften – Philosophisch-Historische*, 20, Viena, 1856, ps. 185-260 (p. 243).

¹⁷⁴⁶ GAULLIER, Eusèbe-Henri, *Correspondance du pape Felix V (Amédée VIII) et de son fils, Louis, duc de Savoie, au sujet de la ligue de Milan et de l'acquisition du Milanais, 1446-1449*, dins *Archiv für Schweizerische Geschichte*, 8, Zúric, 1851, ps. 269-364 (ps. 287-289).

¹⁷⁴⁷ CASATI, A., *Milano e principi...*, ps. 26 i 39-41.

¹⁷⁴⁸ Com ho recullen ja les cròniques coetànies. Vegeu SAINTE-GENEVIÈVE, École, *Anciennes Chroniques de Savoye*, Stamperia Reale (“Monumenta Historiae Patriae”, 3), Torí, 1849, col. 621.

signataris de la lliga del 1447 contra Compey, el qual dirigia aleshores l'exèrcit).¹⁷⁴⁹ Ja havien patit una primera derrota a Borgomanero (abril del 1449).¹⁷⁵⁰

Durant els mesos de març, abril i maig del 1449, l'exèrcit savoia romangué acantonat a la vora del Po, a Borgofranco (vila llombarda fronterera amb el Montferrat; senyoria d'Enyego d'Àvalos, 1436-1444).¹⁷⁵¹ El 10 d'abril, Lluís I manifestava al pare el seu temor perquè aquells soldats, joves i voluntariosos, mancaven de tota experiència bèl·lica: “gens jeunes et voulenteux, sans sçavoir l'art et l'usage d'Ytaille.” Què farien, doncs, si els atacaven els experimentats guerrers de Francesco Sforza? S'excusava així dels problemes que plantejava l'organització militar savoiana, producte d'un arcaic sistema feudal, enfront de la professionalitat mercenària de les *condotte* italianes.¹⁷⁵² “D'autre part, j'attendais de jour en jour les gens du beau cousin d'Orléans”, deia.¹⁷⁵³ El 6 de maig, Amadeu VIII dubtava si seria prudent aliar-se amb Carles d'Orleans –fill d'una Visconti i aspirant al ducat de Milà–, ja que això disgustaria molt la Comunitat milanesa.¹⁷⁵⁴ Finalment, l'11 de maig, Lluís comentava al pare que s'havia decidit per Aragó. El dia 17, Jacques de la Tour (president del Consell de Chambéry), el cavaller de Menton¹⁷⁵⁵ i Sescases abandonaren Pinerolo en direcció a Nàpols.¹⁷⁵⁶ Segons el duc Lluís, “le roi d'Aragon est mieux disposé que jamais à ce qui dit Louis Sescasses, son ambassadeur près moi” havia ideat –és a dir, la partició de Milà– i també a fomentar l'amistat entre els Adorno de Gènova (aliats d'Aragó des del 1444) i Savoia.¹⁷⁵⁷ Ara, també cabia la possibilitat, si això no funcionava, d'aliar-se amb el conspirador delfí de França, Lluís de Valois (senyor autònom del Delfinat, regió

---

¹⁷⁴⁹ GAULLIER, E.-H., *Correspondance du pape...*, ps. 296-301.

¹⁷⁵⁰ CASATI, A., *Milano e principi...*, p. 40.

¹⁷⁵¹ GAULLIER, E.-H., *Correspondance du pape...*, ps. 306 i 319.

¹⁷⁵² Vegeu BARBERO, Alessandro, L'organizzazione militare del ducato sabauda durante la guerra di Milano (1449), dins *Società e Storia*, 71/1, Torí, 1996, ps. 1-38 (p. 18).

¹⁷⁵³ GAULLIER, E.-H., *Correspondance du pape...*, p. 310.

¹⁷⁵⁴ *Ibidem*, p. 316.

¹⁷⁵⁵ Pel 15 d'abril, Nicod, governador de Niça, estava allí recaptant fons per a preparar la guerra (*ibidem*, p. 289). Vegeu també SICKEL, Th., *Die Ambrosianische Republik un das Haus Savoyen (Beitrag zur Geschichte Mailands in XV. Jahrhundert)*, dins *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften – Philosophisch-Historische*, 20, Viena, 1856, ps. 185-260 (p. 243).

¹⁷⁵⁶ *Ibidem*, p. 318. Amb 227 florins d'or per a la despesa del viatge, segons SEGRE, Arturo, Nicod de Menton e le aspirazioni sabaude al ducato de Milano (1445-1450), dins *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino*, vol. 14, fasc. 14, Torí, 1899, ps. 868-884 (p. 878).

¹⁷⁵⁷ *Ibidem*, p. 319. Vegeu també CLARETTA, Gaudenzio, Una impresa quasi ignorata del duca di Savoia contro Genova (1449), dins *Atti della Società ligure di storia patria*, 13, Gènova, 1879, ps. 337-361. Savoia oferia recolzament als Adorno (que havien governat sota vassallatge d'Aragó, 1444-1447) perquè expulsaren del poder els Fregoso (entronitzats amb ajuda francesa el 1447, però independents de fet).

fronterera amb Savoia i Provença), que volia pactar amb el duc de Savoia per a ocupar Gènova i la Ligúria, i avançar des d'allí cap al país de Milà.¹⁷⁵⁸

En les negociacions de Nàpols, participaren el noble i diplomàtic savoia Nicod de Menton, procurador del duc Lluís I; el rei Alfons i el príncep Ferran; el jurista piemontés Gaspar de Teramo; el secretari savoia Antoine Aymon d'Haucourt; Íñigo de Guevara, comte d'Ariano i gran senescal (germà d'Enyego d'Àvalos); Pedro de Cardona, comte de Golisano i camarlenc del rei; els secretaris reials Joan Olzina i Bartomeu de Reus; els cavallers Jaume Ferrer i Pere de Mondragó, cambrers; fra Lluís Despuig, cavaller i claver de l'orde de Montesa; Joan Ferrando, teòleg i mestre en Sacra Pàgina, i l'ambaixador Lluís Sescases. Tots figuren al peu d'un tractat, el de la partició de Milà entre el duc de Savoia i el rei d'Aragó (Nàpols, 27 de juny 1449), que, per diferents circumstàncies, no es duria mai a terme.¹⁷⁵⁹ Es preveia, entre altres coses, iniciar l'ofensiva contra Sforza el 15 d'agost, "fino a totale sterminio del conte", segons Antonio Casati. Pel que fa a la titularitat del ducat, una vegada concloua l'ofensiva militar, calia que els milanesos elegiren quin senyor preferien.¹⁷⁶⁰

El principal artífex amb Sescases del vincle entre Nàpols i Savoia, Nicod de Menton (ca. 1400-1471), té una biografia força interessant; circumstància que sol·licita un parèntesi discursiu. Fill del noble i diplomàtic savoia Pierre de Menton,¹⁷⁶¹ parent dels vells comtes de Ginebra, Nicod es crià en la infantesa a la cort de Torí i fou després camarlenc (1420-1425) del duc de Borgonya, Felip del Bo.¹⁷⁶² Casat amb Matilde de Rougemont,¹⁷⁶³ participà en la guerra promoguda per Amadeu VIII contra Milà (1426-1427) amb tres llances (9 combatents) i fou conseller ducal a Savoia (*écuyer d'escurie, miles et chambellanus domini duci*) des del 1427.¹⁷⁶⁴ Ornamentà el carro triomfal de

---

¹⁷⁵⁸ GAULLIER, E.-H., *Correspondance du pape...*, p. 321.

¹⁷⁵⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.697, fs. 24r-28r, Nàpols, 27 de juny del 1449. La còpia savoiana es troba en l'Archivio di Stato di Torino, Pergamena, doc. 1. Vegeu també GUICHENON, Samuel, *Histoire généalogique de la Royale Maison de Savoie; justifié par titres, fondations de monastères, manuscrits, anciens monuments, histoires et autres preuves authentiques*, Tipogr. de Jean-Michel Briolo, Torí, 1778, vol. 4, ps. 361-363; RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 274.

¹⁷⁶⁰ CASATI, A., *Milano e principi...*, p. 40.

¹⁷⁶¹ Ambaixador a Milà i el Monferrat, entre moltes altres comeses, el 1432. Vegeu COGNASSO, Francesco, *L'alleanza sabaudo-viscontea contro Venezia nel 1434*, dins *Archivio storico lombardo*, 45, Milà, 1918 (ps. 157-236), i 46, 1919 (ps. 357-426), ps. 186-187; RICALDONE, G. Aldo di, *Annali del Monferrato, 951-1708*, La Cartostampa, Torí, 1972, p. 474.

¹⁷⁶² SEGRE, A., *Nicod de Menton...*, p. 871.

¹⁷⁶³ GUICHENON, Samuel, *Histoire de Bresse et de Bugey*, Tipogr. de Jean Antoine Huguetin et Marc Antoine Ravaud, Lleó de França, 1650, p. 256.

¹⁷⁶⁴ COSTA DE BEAURÉGAR, Henri de, *Souvenirs du règne d'Amédée VIII, premier duc de Savoie. Mémoires accompagnés de pièces justificatives et de documents inédits*, Tipogr. de Puthod Fis, Chambéry, 1859, ps. 15 i 121 (doc. 1 de l'apèndix).

Maria de Savoia durant les noces d'aquesta amb el duc de Milà (1428).¹⁷⁶⁵ L'any 1429, s'acomiadà de la cort dirigint a Thonon una representació teatral, *La Passion de Saint Georges*,¹⁷⁶⁶ abans d'efectuar una ambaixada a França, Anglaterra i Borgonya (a les noces del duc i Isabel de Portugal), amb un seguici de 25 cavallers armats, escuders, etc. Recorregué amb ells, seguidament, el camí de Sant Jaume (peregrinant-hi en lloc del duc Amadeu), les corts de la Península Ibèrica i la frontera castellana de Granada.¹⁷⁶⁷ En tornar de l'aventura, participà en les justes d'Arràs (20 de febrer del 1430), on, “pour la seule gloire des armes” s'enfrontaren els cinc millors cavallers del duc de Borgonya (inclòs ací Menton) contra els cinc millors cavallers del rei Carles de França.¹⁷⁶⁸ S'establí el 1431 a Savoia, com a senyor de la Versoix i Nernier en Chablais,¹⁷⁶⁹ i capità de la Tour de l'Isle, a Ginebra (1431-1435).¹⁷⁷⁰ Assistí a la coronació imperial de Segimon a Milà (1431).¹⁷⁷¹ Fou testimoni de les noces de Margarida de Savoia, filla d'Amadeu VIII, i el duc Lluís d'Anjou (1432),¹⁷⁷² i coincidí amb Joan de Cleves i el príncep d'Orange en les festes nupcials del futur Lluís I de Savoia amb Anne de Lusignan, filla i hereva del rei de Xipre (7 de febrer del 1433).¹⁷⁷³ Fou testimoni de la signatura del tractat d'Arràs (25 de setembre del 1435)¹⁷⁷⁴ i se'l designà governador de

¹⁷⁶⁵ Ibídem, ps. 37, 192, 214-219.

¹⁷⁶⁶ CHOCHÉYRAS, Jacques, *Le théâtre religieux en Savoie au XVIe siècle, avec des fragments inédits*, Librairie Droz, Ginebra, 1971, p. 73.

¹⁷⁶⁷ Es tractava de refer el viatge del *messire Berold*, el mític fundador del ducat savoia en el segle X, segons les cròniques medievals, i *capostipite* del llinatge ducal. Berold havia viatjat a la Península Ibèrica per a lluitar contra els infidels, “en faisant les voyages que tout bon chevalier se doit d'entreprendre.” Vegeu PÉRICARD-MÉA, Denise, *La noblesse en pèlerinage à Compostelle (XIVe-XVe siècle)*, dins BABEL, Rainer – PARAVICINI, Werner (dirs.), *Actes du Colloque “Grand Tour” (2000) – Beihefte der Francia*, 60, Thorbecke, 2005, ps. 275-289 (ps. 284-285). El salconduït per adreçar-se al sud fou atorgat del 20 de setembre del 1429. Vegeu *RECUEIL des mémoires et documents de l'Académie de la Val d'Isère*, vol. 3, Tipogr. de Marc Cané, Moûtiers, 1875, ps. 257 i 678.

¹⁷⁶⁸ AUDIGIER, Vital, sieur d', *Le vray et ancien usage des duels, confirmé par l'exemple des plus illustres combats et déffys qui se soient faits en la Chrestienté*, Pierre Billaine, París, 1617, ps. 416-421; GUICHENON, S., *Histoire de Bresse...*, p. 254; BOUCHON, J. A. C. (ed.), *Chroniques d'Enguerrand de Monstrelet*, Verdère, París, 1826, vol. 5, ps. 280-281; BARANTE, Amable-Guillaume de, *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a), vol. 3, ps. 295-296.

¹⁷⁶⁹ CAIS DE PIERLAS, Eugène, *Chartier de l'Abbaye de Saint-Pons hors les murs de Nice*, “Collection de documents historiques, par ordre de S. A. S. le prince Albert I, prince souverain de Monaco”, Imprimerie de Monaco, Mónaco, 1903, p. 377; BABEL, Antony, *Histoire économique de Genève, des origines au début du XVIe siècle*, A. Jullien, Ginebra, 1963, ps. 147 i 159.

¹⁷⁷⁰ MENESTRIER, Claude-François, *Les diverses especes de noblesse et les manières d'en dresser les preuves*, Tipogr. de J. B. de la Caille, París, 1682, p. 357; Archivio di Stato di Torino, Inventari núm. 11, Inventaire des écritures concernant a la ville de Genève, categ. 13, lligs. 11-12, fascs. 1, 2 i 4, doc. 2. Exercia la capitania per mitjà d'un procurador a sou, Humbert de la Croix.

¹⁷⁷¹ COGNASSO, F., *L'alleanza sabauda-viscontea...*, ps. 359-363, 369, 609-611 i 625-626.

¹⁷⁷² GUICHENON, S., *Histoire de Bresse...*, p. 347.

¹⁷⁷³ BOUCHON, J. A. C. (ed.), *Chroniques d'Enguerrand...*, p. 454.

¹⁷⁷⁴ COSTA DE BEAURÉGARD, H. de, *Souvenirs du règne...*, ps. 64-65.

Niça (1435-1449),¹⁷⁷⁵ única eixida al mar de Savoia.¹⁷⁷⁶ Dirigi des d'allí les quatre galeres que portaren els cardenals de Basilea a Constantinoble (9 d'agost-16 de desembre del 1437).¹⁷⁷⁷ Estant de retorn a Quios, a la Mar Egea (10-12 de novembre), els genovesos de l'illa, “*gladiis et manu armata*”, demanaren al capità que els retera en hostatge l'ambaixador del rei d'Aragó, el teòleg fra Nicolau Carbonell (prior dels dominicans de Lleida),¹⁷⁷⁸ en represàlia pels atacs de pirates catalans. Menton, no sols ho denegà, sinó que “il protège avec énergie les Aragonais qui sont sur la flotte.”¹⁷⁷⁹ En aplegar a Niça, féu front als atacs del corsari *catalano* Rodrigo de Lisón (1437-1438);¹⁷⁸⁰ desarmà una conjura proangevina (1438);¹⁷⁸¹ renovà les fortificacions niçardes (1438-1440);¹⁷⁸² acollí els Campofregoso de Gènova expulsats del poder (1440-1441), i rescatà una galera que se li trencà a Juan Fernández de Híjar quan

---

¹⁷⁷⁵ El nomenament, a Ripaille, el 17 de desembre del 1435; la presa de possessió, el 20 de febrer del 1436. Més detalls en CAIS DE PIERLAS, Eugène, *La ville de Nice pendant le premier siècle de la domination des princes de Savoie: de 1388 à la fin du XVe siècle*, Librairie Niçoise, Niça, 1898, ps. 106-214. Exercien realment l'ofici, en nom seu i successivament, els lloctinents Giacomo Valperga i Teobald d'Antry. Vegeu MARINI, L., *Savoïardi e piemontesi...*, p. 51; SEGRE, A., Nicod de Menthon e le aspirazioni..., p. 872.

¹⁷⁷⁶ L'annexió de Niça fou un dels grans èxits del regnat d'Amadeu VIII. Vegeu DEMOTZ, Bernard, *La politique internationale du comté de Savoie durant deux siècles d'expansion (début XIIIe-début XVe siècle)*, dins *Cahiers d'histoire*, Lleó de França, 19/1, 1974, ps. 29-64.

¹⁷⁷⁷ El 19 de novembre del 1436 rebé el bastó d'almirall a Basilea i 30.000 ducats per a finançar l'expedició. Vegeu SENEBIER, Jean, *Catalogue raisonné des manuscrits conservés dans la Bibliothèque de la Ville et République de Genève*, Tipogr. de Barthélemy Chirol, Ginebra, 1779, ps. 92-93; MUGNIER, François, *Un seigneur savoisien du XVe siècle: Nicod de Menthon et l'expédition du Concile de Bâle en 1437*, Honoré Champion, París, 1893 (2a); GERBAIX DE SONNZA, A. de, *Les galères de Savoie à la bataille de Lépante*, dins *Mémoires et documents publiés par l'Académie Chablaisienne*, 28, Thonon, 1915, ps. 137-150 (p. 142); VANSTEENBERGHE, Edmond, *Le cardinal Nicolas de Cues (1401-1464) : l'action, la pensée*, Honoré Champion, París, 1920, ps. 60-63; COVILLE, Alfred, Pierre de Versailles (1380?-1446), dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 93, París, 1932, ps. 208-266 (ps. 238-247).

¹⁷⁷⁸ Vegeu MARINESCU, Constantin, *Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453*, dins *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini (Roma, 1936)*, Col·l. “Studi bizantini e neoellenici”, 5, Roma, 1939, ps. 209-219 (p. 213).

¹⁷⁷⁹ RABUT, François (ed.), *Protestations faites par Nicod de Menthon, gouverneur de Nice et capitaine des galères du duc de Savoie, contre le Podestat et la ville de Chio, qui retenaient par force les galères sur lesquelles il ramenait les ambassadeurs du Concile de Bâle (10, 11 et 12 novembre 1437), avec des lettres du roi René d'Anjou relatives à l'armement de ces galères, de 20 février 1437*, dins *Mémoires et documents de la Société Savoisienne d'Histoire et d'Archéologie*, vol. 3, Chambéry, 1859, ps. 3-31 (p. 12).

¹⁷⁸⁰ COMPAN, André, *Le vocabulaire naval nissart d'après un inventaire de 1441*, dins *Mélanges offerts à Charles Rostaing*, Lieja, 1974, vol. 1, ps. 165-178. Es tracta d'un cambrer al qual havia manat el rei Alfons (17 de juliol del 1437), que armara amb 300 homes –contra Gènova– la galera reial *Del Cantó* (MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti...*, núm. 6, p. 4), però que després s'havia dedicat a la pirateria.

¹⁷⁸¹ Recolzada pels Grimaud/Grimaldi, senyors de Mònaco. Vegeu DURANTE, Louis, *Histoire de Nice depuis la fondation jusqu'à l'année 1792, avec un aperçu sur les événements qui ont eu lieu pendant la Révolution française a tout 1815 inclusivement*, Tipogr. de Joseph Favale, Torí, 1823, vol. 2, ps. 107-108.

¹⁷⁸² GIOFFREDO, Pietro, *Storia delle Alpi Marittime*, Stamperia Reale, Torí, 1839, vol. 4, p. 148; MÜLLER, George A., *Mentone and its Neighbourhood: the Past and the Present*, Hodder & Stoughton, Londres, 1910, ps. 89-90; GHIRALDI, Monseigneur Denis, *Les cathedrales médiévales du château de Nice*, dins *Recherches régionales. Alpes-Maritimes et contrées limitrophes*, 183, Niça, juliol-setembre 2006, ps. 1-50 (p. 28).

tornava de Barcelona a Nàpols (1441).¹⁷⁸³ Nicod romangué entre Niça i Milà – d’ambaixador davant Filippo Maria Visconti– pels anys 1441-1446.¹⁷⁸⁴ Des de Milà tractava de convèncer Amadeu VIII, sense resultat, perquè enviara el seu fill Lluís al Visconti, cunyat del jove, a fi que adoptara aquest i el designara hereu del ducat milanés (18 de febrer del 1446).¹⁷⁸⁵ El 29 d’agost del 1446, els Menton i altres nobles atemptaren contra Jean de Compey (1410-1476), favorit de la dominant Anna de Xipre (muller de Lluís I) i del clan dels “xipriotes”. Aquest fet provocà la divisió en dos bàndols de la noblesa savoiana (lliga anti-Compey, 21 d’agost del 1447)¹⁷⁸⁶ i afavorí que Pavia caiguera a mans de Sforza (16 de setembre del 1447), cosa que Menton volia haver impedit.¹⁷⁸⁷ Entre el 1447 i el 1450, Menton tractà d’aproximar Savoia a Aragó, a fi que Lluís I esdevinguera duc de Milà. A la mort d’Amadeu VIII, el mateix Lluís – incitat per la muller– condemnà els conjurats contra Compey (17 d’abril del 1451), entre els quals destacaven els Menton pare i fill, Pierre i Nicod,¹⁷⁸⁸ caiguts en desgràcia. Sembla que llavors Sescases –com veurem– s’apropà al clan dels xipriotes i a *Madama* o *la Madona*, com ell l’anomenava, i participà del govern de Savoia (1452-1455).¹⁷⁸⁹ Ara bé, quan Compey atemptà contra els Menton (Pierre resultà mort i Nicod, ferit, 31 de març del 1455), Sescases abandonà Savoia. La situació política del ducat s’havia enrarrit molt i havia sigut elegit un papa, Calixt III (8 d’abril), disposat a convocar una

---

¹⁷⁸³ Concretament, d’una ambaixada que havia fet en nom del rei d’Aragó. Vegeu COMPAN, A., *Le vocabulaire naval...*, ps. 165-178. El mateix any 1441 guanyà Menton un duel judiciari a ultrança, juntament amb el seu germà Pierre, senyor de Montrotier, contra Pierre de Limon i el bastard de Pittignier, segons BERGUERAND, Claude, *Le duel d’Othon de Grandson (1397): mort d’un chevalier poète vaudois à la fin du Moyen Âge*, Université de Lausanne (Section d’Histoire, Faculté des Lettres) – Anthropole (“Cahiers Lausannois d’Histoire Médiévale”, 45), Lausana, 2008, ps. 98-99 i 181.

¹⁷⁸⁴ Especialment, entre la fi del 1444 i la primavera del 1446, fent companyia a la duquessa Maria de Savoia, muller de Filippo Maria Visconti. Vegeu MANARESI, Cesare (ed.), *Inventari e registri del R. Archivio di Stato in Milano, vol. I. Registri viscontei*, Milà, 1915, doc. 686 (p. 112), Lletre d’un secretari ducal a Menton (Milà), 28 de maig del 1444; SEGRE, A., *Nicod de Menthon e le aspirazioni...*, p. 872.

¹⁷⁸⁵ COSTA DE BEAURÉGAR, H. de, *Souvenirs du règne...*, doc. 7 (ps. 39-41). Lletre de Menton al duc Amadeu, Milà, 18 de febrer del 1446: “que monsieur le prince est ja grant vite et habile a faire tout, et que le seigneur de Milan y pourrait prendre tel plaisir qu’il s’en sentiroit toute sa vie; qu’aussy les citoyens de Myllan le prendrayent en amour et, se cas s’avendroyt, le pourroyent prendre a signeur!”

¹⁷⁸⁶ UGINET, François-Charles, Ludovico I di Savoia, duca di Savoia, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 66, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-i-di-savoia-duca-di-savoia_Dizionario-Biografico/>

¹⁷⁸⁷ Segons SEGRE, A., *Nicod de Menthon e le aspirazioni...*, p. 875.

¹⁷⁸⁸ BARBERO, Alessandro, Les ligues nobiliaires pendant les dernières années d’Amédée VIII, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (eds.), *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451). Colloque international (Ripaille-Lausanne, 23-26 octobre 1990)*, Bibliothèque historique vaudoise, Lausana, 1992, ps. 229-245; DUPARC-QUIOC, Suzanne, Saint Bernard des Alpes, dins *Recueil de travaux offert a M. Clovis Brunel*, Société de l’Ecole des Chartes, Paris, 1955, vol. 1, ps. 401-408.

¹⁷⁸⁹ Aquest aspecte ha sigut estudiat primmiradament per CORNAGLIOTTI, Anna, *Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV*, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572.

croada, cosa que il·lusionava l'hospitaler. Menton visqué retirat dels afers polítics fins a la seua mort, el 1471.¹⁷⁹⁰

Tornem, però, a reprendre el fil de la història personal del diplomàtic català. Una volta signat l'acord del 1449, Menton i Sescases se'n tornaren al nord.¹⁷⁹¹ Mentrestant, allí les coses es complicaven. Els homes de Sforza atacaren les posicions savoianes i obtingueren algunes victòries (maig) que obligaren el duc a romandre a la defensiva. L'exèrcit savoia acantonat a Borgofranco, mancat de paga, es dedicà a partir de l'1 de juny al pillatge. El mateix dia, Lluís n'informava el pare i afegia: “J'ai essayé en toute manière de pratiquer la paix avec le Conte François [Sforza]”, com una via de guanyar temps i trobar solució a “toutes ces misères.” Continuava plantejant-se cridar el duc d'Orleans. Amadeu VIII (expapa Fèlix V) respongué al fill que sí, que parlara amb Orleans, però amb prudència, perquè hi havia molts actors en joc: Milà, Venècia, Aragó, Sforza, Florència... Si de cas, que buscara la mediació de Cosme de' Medici (senyor de Florència) per a obtenir una treva de Sforza.¹⁷⁹² Pocs dies després, la viuda del duc Visconti, Maria de Savoia –germana de Lluís I i un dels principals suports amb què aquest comptava a la ciutat–, decidí exiliar-se a Torí.¹⁷⁹³ El 14 de juny, l'impacient Amadeu VIII –escèptic amb l'aliança amb Nàpols acceptada pel fill– sols trobava viable pactar un finançament de les tropes amb l'Ambrosiana de Milà. Amenaçava, de pas, l'expontífex, amb travessar els Alps, davallar al Piemont i fer-se càrrec ell de l'exèrcit.¹⁷⁹⁴ El duc d'Orleans, a tot això, ja havia contactat amb el vell Amadeu, i demanava –a canvi d'ajuda– que li cedira el principat de Tortona.

Així estaven les coses, en juliol del 1449, quan Sescases i companyia arribaren a Savoia amb el tractat. El dia 9 del mateix mes, des de Castel Nuovo, Alfons I escrigué al seu amic i aliat el duc de Borgonya, Felip el Bo, per avisar-lo que havia pactat amb

---

¹⁷⁹⁰ Data que proporciona GUICHENON, S., *Histoire de Bresse...*, p. 256. Consta que el noble era aficionat a la falconeria (RIEDMATTEN, Adrien de, *Humbert le Bâtard. Un prince aux marches de la Savoie (1377-1443)*, Cahiers lausannois d'histoire médiévale, Lausana, 2004, p. 73) i es conserva un llibre d'hores luxós, de la seua biblioteca, a Grenoble (SARONI, Giovanna, *La biblioteca di Amedeo VIII di Savoia (1391-1451)*, Umberto Allemandi & Co., Nova York – Torí, 2004, ps. 113-115).

¹⁷⁹¹ Com explica FERRER MALLOL, M. T., *Fou Lluís Sescases...?*, ps. 95-96, en el viatge de retorn, tal com havien fet en el d'anada, els ambaixadors visitaren a la cort pontifícia el cardenal Lancelot de Lusignan, parent de la duquesa de Savoia i reina de Xipre. Sescases havia d'aprofitar la visita, per encàrrec del Magnànim, per a obtenir unes provisions pontifícies per a Sicília i demanar el cardenalat per a algun súbdit del rei d'Aragó.

¹⁷⁹² GAULLIER, E.-H., *Correspondance du pape...*, ps. 338-344.

¹⁷⁹³ CASATI, A., *Milano e principi...*, ps. 42-44.

¹⁷⁹⁴ *Ibidem*, ps. 328-329. Amadeu VIII lamentava que “toute la charge [econòmica] retombe sur le duc [Lluís I], et il ne pourra la supporter longtemps. Au moins les Milanais devaient ils souldoyer l'armée de mon dit seigneur [el duc i fill seu]” mentre no arribara –si és que arribava– algun exèrcit del rei de Nàpols. Vegeu també BARBERO, A., *L'organizzazione militare...*, p. 38.

Savoia alliberar Milà de l'opressió dels tirans (*“videntes excelse Comunitatis Mediolanensium statim tyrannis oppressimum”*) i, a tal efecte, enviaria allí una gran quantitat d'homes d'armes a cavall i peons (*“armigerorum equestrium, scilicet pedestrium copias”*).¹⁷⁹⁵ De tot això ja li donaria més detalls el cavaller i conseller Lluís Sescases, que tenia previst passar de Savoia a Borgonya.¹⁷⁹⁶ Quan aquest, Menton i els altres tornaren de Nàpols, la decepció degué ser molt gran. Amadeu VIII havia baixat de Ripaille (Thonon) a Pinerolo, on romangué d'agost del 1449 a gener del 1450 (morí a Ginebra, el 17 de gener del 1451). Tanmateix, la presència del duc vell no podia capgirar un fet: la ineficiència de les tropes savoianes enfront dels veterans de Sforza. Fins al punt que, en setembre del 1449, mentre els milanesos negociaven una pau amb Venècia, l'exèrcit ducal savoia es dissolgué per manca de recursos i per incapacitat de fer front Sforza.¹⁷⁹⁷ Segons l'observador cronista borgonyó Olivier de la Marche, coetani, si Amadeu VIII, el pare de la duquessa viuda de Milà, se les haguera jugades totes el 1447, hauria esdevingut senyor de Milà, “car les Milanais l'avoient en grande amour et crainte. Mais le duc Louis fut homme de petit effect en armes, parquoy il perdit cette bonne aventure.”¹⁷⁹⁸ Fou una oportunitat perduda.

De totes maneres, potser animat per Menton i Sescases, el duc insistí a reprendre l'acord amb Aragó en octubre del 1449. El 17 de novembre, el rei Alfons acollí sense gaire entusiasme la iniciativa i escrigué a Nicod de Menton (citada a títol de *“consiliario nostro”*) agraint-li les lletres seues que havia rebut i prometent-li una justa remuneració pel seu paper d'interlocutor. Pensava reveure'l el rei en l'ambaixada que tenia previst enviar a Nàpols el duc Lluís I. Simultàniament, el rei Alfons escrigué també a Lluís Sescases per agrair-li també els serveis prestats i afegí: “Farem vostre record en vostra sperada ací, en cas que no vinguésseu ab la embaxada per los motius que en vostra letra dessus dita tocau.” Ignorem quins serien aquests motius dilatoris. Potser foren excuses d'un home que –com es comprovà després– es plantejava abandonar la causa del rei d'Aragó, per la inacció del qual se sentiria decebut, i posar-se al servei del duc de Savoia.¹⁷⁹⁹ D'altra banda, val a dir que l'ambaixada de les acaballes del 1449 degué ser l'última presa de contacte entre Savoia i Nàpols. El 25 de març del 1450, Francesco

¹⁷⁹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, fs. 175v-176r, Castel Nuovo, 9 de juliol del 1449.

¹⁷⁹⁶ Ibídem, f. 176r, Castel Nuovo, 9 de juliol del 1449.

¹⁷⁹⁷ Segons SEGRE, A., Nicod de Menton e le aspirazioni..., p. 878, Savoia hagué d'esperar a la pau de Lodi (1454) per a recuperar territoris perduts enfront Sforza.

¹⁷⁹⁸ LA MARCHE, Olivier de, Mémoire de la maison de Bourgogne, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 425).

¹⁷⁹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 22v-23v, Torre del Greco, 17 de novembre del 1449.

Sforza entrà triomfalment a Milà; el 2 de juliol signà la pau amb Savoia, i el 13 de setembre, una filla de Lluís I contragué noces amb el primogènit de dit Sforza, que ara era l'hereu del restablert ducat milanès.¹⁸⁰⁰ Amb la qual cosa, el duc de Savoia esdevingué amic i aliat del nou duc de Milà i, en conseqüència, enemic de la causa propiciada pel rei d'Aragó, aliat ara amb Venècia contra Sforza i Florència.¹⁸⁰¹

És probable que, entre els motius que impedièn tornar Sescases a Nàpols, estiguera la seua professió com a religiós de l'orde militar de Sant Joan de l'Hospital de Jerusalem. El contacte durant mesos amb l'ambaixador Tomatis, que era cavaller hospitaler i devot del Sant Sepulcre de Jerusalem (fins al punt de fundar un monestir amb aquesta advocació a Cervere, al Piemont)¹⁸⁰² pogué haver influït en la professió religiosa de Sescases, que figura en algun document posterior com a "cavaller de Rodes."¹⁸⁰³ La visita a la cort de Borgonya l'estiu del 1449, a més, degué posar Sescases en contacte amb Jean de Glimes, senyor de Bergues –un dels personatges citats simpàticament en *Curial e Güelfa*–, que preparava un viatge de peregrinació al Sepulcre i a Terra Santa pel 1450. Havent tornat després Sescases a Nàpols en qualitat d'interlocutor entre Lluís I i Alfons I, coincidí els dies 3-5 de març del 1451 amb Glimes, que ja es trobava a la Mediterrània. Lluís contribuí, pels seus coneixements de francès,¹⁸⁰⁴ a negociar l'embarcament dels borgonyons en una caravel·la del cavaller català Guillem Galceran de Ribes, senyor de Cornellà i Barberà, i falconer major del rei. Aquest embarcament, com suggereix Maria-Teresa Ferrer, no es faria efectiu fins al mes d'abril o maig del 1451, ja que donà temps al cavaller Sescases a portar la resposta a Savoia i a tornar-se'n per a incorporar-se a la peregrinació borgonyona.

El 5 de març el rei d'Aragó escrigué al duc Lluís I comentant haver rebut les seues lletres per mans de Sescases, "*consiliarii nostri plurimum dilecti*", que torna de seguida a Savoia per a ratificar l'amistat entre ambdós estats.¹⁸⁰⁵ Després d'efectuar el viatge a Terra Santa (primavera-tardor del 1451), Sescases tornà de nou a Savoia, però per a establir-se d'ambaixador permanent, amb un salari de 500 florins anuals que li oferí el duc Lluís (8 de novembre del 1451).¹⁸⁰⁶ En realitat, l'oferta seria per atraure'l al seu

---

¹⁸⁰⁰ CASATI, A., *Milano e principi...*, p. 50-51.

¹⁸⁰¹ JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón y la República..., ps. 223-225.

¹⁸⁰² Més detalls en GUGLIEMOTTI, P., *Ricerche sull'organizzazione...*, p. 125, n. 142.

¹⁸⁰³ RICHARD, Pierre, Origines de la nonciature de France. Nonces résidants avant Leon X (1456-1511), dins *Revue des questions historiques*, vol. 34, núm. 78, París, 1905, ps. 103-147 (p. 108).

¹⁸⁰⁴ Sembla que oficià de traductor dels capítols del nòlit, del francès al català, a fi de polir les discrepàncies sorgides al respecte. Vegeu FERRER MALLOL, M. T., Fou Lluís Sescases...?, ps. 71-73.

¹⁸⁰⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.655, f. 129r, Torre del Greco, 5 de març del 1451.

¹⁸⁰⁶ CORNAGLIOTTI, A., Catalani alla corte di Savoia..., p. 555.

servei. Això explica que el Magnànim enviara a Savoia un altre ambaixador seu, Jaume Perpinyà (maig del 1452), i que no comptara ja amb Sescases.¹⁸⁰⁷

Després del desastre bèl·lic –i financer– del 1449, urgia reformar la hisenda i la tresoreria del ducat savoia, tasca de la qual començà a ocupar-se Sescases,¹⁸⁰⁸ que gaudia de la màxima confiança de “madama” la duquessa. Concretament, se’l nomenà conseller i *conservador general* del patrimoni ducal.¹⁸⁰⁹ En carta al seu amic Gabriel Cardona (19 de setembre del 1453), comenta Lluís Sescases: “Yo, mossèn, no-m vull lloar, emperò no haguí jamás tant en la casa de Savoya com huy.”¹⁸¹⁰ Cardona, el tresorer del ducat de Calàbria que se n’havia fugit de Nàpols amb la caixa del tresor (desembre del 1450),¹⁸¹¹ havia sigut perdonat i servia el príncep Ferran a Siena (octubre del 1453).¹⁸¹² Però l’abandonà per a reunir-se amb Sescases i ser designat tresorer general del ducat de Savoia.¹⁸¹³ Així consta ja en uns comptes del 3 de gener del 1454: “*Egregium Gabrielem de Cardona, ducalem Sabaudie consiliarium et generalem thesaurarium.*”¹⁸¹⁴ Aprofitant llur elevada posició a la cort savoiana, Lluís Sescases i Gabriel Cardona tramaren lucratiu negocis amb els barcelonins Joan Gavarró (patró de galeres) i Gaspar de Casassaja (mercader establert a Sicília), i el valencià Jaume Bertran (mercader, també). Entre altres nòlits i tràfecs, duïen sal d’Eivissa pa Niça per a distribuir-la pel Piemont. Així es posa de manifest en una lletra de Cardona amb destinatari anònim, signada a Annecy el 13 d’octubre del 1454. “La sal conducta en Piamunt és tota or e moneda comptant”, conclou l’autor de la missiva.¹⁸¹⁵

---

¹⁸⁰⁷ Tal com ho explica FERRER MALLOL, M. T., Fou Lluís Sescases...?, p. 97.

¹⁸⁰⁸ Assessorat per ell, del duc Lluís I creà els oficis de tresorer general “*tam Pedemontium quam Ultra montes*” i conservador del patrimoni ducal (1449), com un intent de transposar a Savoia –un estat anquilosat en el feudalisme i amb estructures de govern obsoletes– l’organització financera de la Corona d’Aragó, que tants beneficis i bons resultats havia reportat a Alfons el Magnànim. Vegeu GAULLIER, E.-H., *Correspondance du pape Felix V...*, ps. 314 i 326.

¹⁸⁰⁹ *MÉMOIRES et documents publiés par la Société d’histoire et d’archéologie de Genève*, vol. 5, París, 1847, p. 295 (doc. 21, 20 de novembre del 1454).

¹⁸¹⁰ CORNAGLIOTTI, A., *Catalani alla corte di Savoia...*, p. 565.

¹⁸¹¹ FERRER MALLOL, M. T., Fou Lluís Sescases...?, ps. 116-117.

¹⁸¹² Com es dedueix de SENATORE, F. (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 50, ps. 129-130.

¹⁸¹³ D’aquests aspectes, tracten amb major deteniment les professores Cornagliotti i Ferrer i Mallol, als treballs de les quals, reiteradament citats, remetem.

¹⁸¹⁴ Archivio di Stato di Torino, *Camerale Savoia Miscellanea*, llig. 174, doc. s/n, Comptes de tresoreria de Gabriel Cardona, dels anys 1454-1455, subscrits pel secretari ducal Guglielmo de Bosco. Vegeu també CORNAGLIOTTI, A., *Catalani alla corte...*, ps. 552; BARBERO, Alessandro – CASTELNUOVO, Guido, *Governare un ducato. L’amministrazione Sabauda nel Tardo Medioevo*, dins *Società e Storia*, 57, Milà, 1992, ps. 456-512 (p. 504).

¹⁸¹⁵ Reproduïda per CORNAGLIOTTI, A., *Catalani alla corte di Savoia...*, ps. 557-563.

Se suposa que les complicacions polítiques savoianes del 1455, després de l'atemptat contra els Menton,¹⁸¹⁶ feren que Sescases buscara refugi a la cort de Nàpols, on se'l documenta pel 6 de setembre del 1455.¹⁸¹⁷ Tanmateix, el zel religiós del frare hospitaler, el portà poc després al costat del valencià Alfons de Borja, papa Calixt III (1455-1458). Cardona, en canvi, continuà a Savoia fins l'estiu del 1458, quan se'n tornà a Nàpols.¹⁸¹⁸ El papa Borja no aconseguí atraure'l a la seua causa, però sembla que ho intentà. En desembre del 1457, en avisar Gabriel de la visita de Lluís a Savoia, escrivia: "Sente da Cescases con quanto zelo egli continua ad adoperarsi per la crociata!"¹⁸¹⁹ L'ancià pontífex, decidit a organitzar la croada contra el Gran Turc, valorà molt el domini del francès i les qualitats diplomàtiques del cavaller de Rodes. Fins al punt que el designà Sescases *orator* (ambaixador), *nuntius* (delegat), col·lector i dipositari del delme, i comissari general de la croada a França, el Delfinat, Savoia, Suïssa, Borgonya i l'occident de l'Imperi Germànic (agost del 1456).¹⁸²⁰

L'arribada del comissari a París (octubre del 1456) causà molt bona impressió. El diplomàtic milanès Tommaso Tebaldi comentà al seu duc, Francesco Sforza, que Calixt III havia enviat al rei Carles VII un tal Sescases "con molte belle e bone persuasione" a fi que França contribuïra a la croada.¹⁸²¹ Tenia potestat, Lluís, per a recaptar tots els fons, comprar i armar vaixells per a la croada, sancionar la insubmissió fiscal, etc. I fou tan ben acollit pel monarca francès, que Calixt III atorgà a aquest la Rosa d'Or (15 de

---

¹⁸¹⁶ Vegeu SACHE, Bernard, *Le siècle de Ripaille (1350-1450). Quand le duc de Savoie rêvait d'être roi, La Fontaine de Siloé*, Montmélian, 2007, ps. 252-253.

¹⁸¹⁷ No directament a ell, però sí l'obtenció d'una còpia de la provisió del 1447 pel qual Alfons el Magnànim li havia assignat una renda anual. Vegeu FERRANTE, B. (ed.), *Fonti aragonesi...*, p. XXIX i XXX.

¹⁸¹⁸ CORNAGLIOTTI, A., *Catalani alla corte di Savoia...*, p. 554.

¹⁸¹⁹ SCIAMBRA, Matteo – VALENTINI, Giuseppe – PARRINO, Ignazio (eds.), *Il 'Liber brevium' di Callisto III: la Crociata, l'Albania e Skanderberg*, Centro Internazionale di Studi Albanesi (Palerm) – Istituto Universitario Orientale (Nàpols) – Istituto di Studi Albanesi dell'Università di Roma – Fondazione Giorgio Cini (Venècia) – Pontificium Institutum Orientalium Studiorum (Roma), Salerno, 1968, doc. 346 (p. 185).

¹⁸²⁰ SCIAMBRA, M. i al. (eds.), *Il 'Liber brevium' di Callisto III...*, docs. 50-54 (ps. 84-85): el papa avisa el rei de França, el delfí, el duc de Borgonya, etc., en agost del 1456, de la pròxima arribada de Sescases. Vegeu també PASTOR, Ludwig, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 16 Bände, Freiburg, 1886-1933; trad. com *Historia de los papas desde fines de la edad media, compuesta utilizando el Archivo Secreto Pontificio y otros muchos archivos, por Ludovico Pastor*; versió de la 4^a. ed. alemana, por el R. P. Ramón Ruiz Amado, Gustavo Gili, Barcelona, 1910-1961, p. 685; RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927; separata de *Analecta Sacra Tarraconensia*, 3, Barcelona, 1927, ps. 193-330 (separata, ps. 49-50); ÍDEM, *Regesto ibérico de Calixto III*, CSIC-Barcelona, 1948-1958, docs. 2.374, 2.426 i 2.429; UNTERGEHRER, Wolfgang, *Die päpstlichen nuntii und legati im Reich (1447-1484). Zu Personal und Organisation des kurialen Gesandtenwesens*, Inauguraldissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München, Munic, 2012; ed. digital <http://edoc.ub.uni-muenchen.de/15862/1/Untergehrer_Wolfgang.pdf>, p. 598.

¹⁸²¹ LANDI, Aldo, *Concilio e papato nel Rinascimento (1449-1516). Un problema irrisolto*, Claudiana, Torí, 1997, p. 45.

juny del 1457).¹⁸²² Sescases havia tractat de reconciliar, també, el rei Carles amb el seu fill, el delfí Lluís (tardor del 1456), amb una oració titulada: “*Vince te ipsum, ut alios vincere valeas.*”¹⁸²³ Les importants atribucions del comissari –recolzat obertament pel papa– foren mal vistes pel cardenal d’Avinyó, el bretó Alain de Coëtivy i du Chastel, llegat de França, que entrà en conflicte amb ell (febrer-març del 1457).¹⁸²⁴ Durant dos anys (1456-1458), Sescases, que cobrava 100 florins mensuals, treballà intensament en pro de la croada: acompanyat del seu ajudant Tristany de Bonfant (savoia, de la vall d’Aosta), recorregué la Provença, Avinyó, el Delfinat, París, Borgonya i Savoia (agost-desembre del 1456); Colònia, Magúncia i Trèveris (gener-juliol del 1457); Borgonya, Savoia i el Delfinat (agost-desembre); Magúncia, Colònia, Trèveris, Berna, la conca de Roine, la Renània, Lorena, Borgonya, Solothurn, Friburg, Metz, Verdun, Toul, etc. (gener-agost del 1458), i actuà coordinadament amb Marino da Fregena, col·lector d’Alemanya oriental, la Dàcia, Polònia, Lituània i els països bàltics, i amb altres nuncis i col·lectors, com Antoni Ferrer, Lluís Gacet o Jaume Perpinyà.¹⁸²⁵

En tornar a Roma, Sescases es mostraria decebut en veure que Pius II no persistia en el projecte de la croada. Trobà refugi de nou a Nàpols, on, el 29 de gener del 1459, Ferran I renovà l’assignació anual de 50 onces d’or que havia cobrat anys arrere, al “*magnificus et dilectus consiliarius noster Ludovicus Sescases, regius paternus secretarius, nosterque consiliarius et fidelis dilectus.*” El document ve signat pel gran camarlenc, Enyego d’Àvalos.¹⁸²⁶ No obstant aquesta renovació de la confiança, Sescases es degué trobar incòmode en aquell regne atribulat per la guerra successòria. De manera que se’n tornà a Savoia, on Lluís I el desingà conseller i *conservateur général de la justice* al Piemont, amb comissió especial per a vetlar contra delinqüents, jutges corruptes, prevaricadors, malversadors, etc. (30 d’octubre del 1460).¹⁸²⁷ Li

¹⁸²² Condecoració pontifícia que havien rebut Alfons el Magnànim i pocs sobirans més i que, a partir del 1759 sols es concediria a reines, i ja no a reis.

¹⁸²³ PASTOR, Ludwig, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 16 Bände, Freiburg, 1886-1933; trad. com *History of the Popes*, trad. a l’anglès i ed. de Frederick Ignatius ANTROBUS, Londres, 1891, vol. 2, p. 378; CHEVALIER, Jules, Les comtes de Valentinois et de Diois, dins *Bulletin de la Société d’Archéologie de la Drôme*, 31, Valence, 1897, p. 105.

¹⁸²⁴ El papa, segons SCIAMBRA, M. i al. (eds.), *Il ‘Liber brevium’ di Callisto III...*, doc. 49 (p. 84) escriu aleshores a Coëtivy per a elogiar “la prudenza de Ludovico, e suggerisce al cardinale di servirsene.”

¹⁸²⁵ Més detalls d’aquesta etapa de serveis de Sescases, en SCIAMBRA, M. i al. (eds.), *Il ‘Liber brevium’ di Callisto III...*, docs. 43 (p. 82), 49-54 (ps. 84-85), 89 (p. 99), 119-123 (ps. 108-109), 148-150 (ps. 117-118), 161 (p. 121), 178 (p. 127), 243-243 (ps. 148-149), 259 (p. 154), 277 (p. 160), 314 (p. 176), 329 (p. 181), 330-334 (ps. 181-182), 338-349 (ps. 183-186), 351 (p. 186), 365 (p. 191), 372 (p. 193) i 379 (p. 194); UNTERGEHRER, W., *Die päpstlichen nuntii...*, ps. 598-600.

¹⁸²⁶ FERRANTE, B. (ed.), *Fonti aragonesi...*, ps. 120-126.

¹⁸²⁷ El mateix ofici, de nova creació, l’exercia a la Savoia transalpina el senyor de Saint-Pierre de Soucy, Jacques de Clermont. Vebeu BURNIER, Eugène, *Histoire du Sénat de Savoie et des autres compagnies*

concedí també l'exploració comercial de les salines de la vall de Tarantaise (29 de desembre del 1461).¹⁸²⁸ El 14 març del 1462, el català fou designat capità de tropes i avituallador de l'expedició naval que té previst enviar a Xipre.¹⁸²⁹ La causa del viatge fou la següent: Jaume II el Bastard, pretendent al regne de Xipre, s'havia apoderat de l'illa i mantenia assetjats a Kirènia la reina Carlota de Lusignan (1442-1487; entronitzada el 1458) i el marit, el comte de Grenoble, Lluís de Savoia (casats el 1459). Els savoians de François de Langin i Lluís Sescases aconseguiren alçar el setge, però el Bastard, que comptava amb el suport de Venècia, contraatacà poc després, féu capitular la plaça (1464) i esdevingué incontestablement el rei de Xipre (1464-1473).¹⁸³⁰

Fracassada, doncs, aquesta "croada" savoiana, Sescases passà a la cort de París, al servei d'aquell delfí que havia intentat reconciliar amb el pare i que ara era el rei Lluís XI de França. Aquest s'havia implicat en la guerra contra la Catalunya insurrecta i dominada pels Anjou, afavorint Joan II d'Aragó. I pretenia ara que Ferran I de Nàpols cooperara en una acció naval contra Marsella, la metròpoli naval angevina. Per a negociar aquesta acció, el rei de França envià Sescases a Nàpols (1465)¹⁸³¹ i, segons el que dedueix M. Teresa Ferrer, no era la primera missió diplomàtica que el cavaller havia realitzat al servei de París.¹⁸³² Aquesta, en qualsevol cas, és l'última notícia documental que es té de Lluís Sescases. Es possible que morira poc després.

Com escrivia Giuseppe Tavani el 1989, "es podria formular la hipòtesi que aquest Sescases, que no és improbable que hagi freqüentat també la cort de Casale [del Montferrat], sigui l'autor del *Curial*: una hipòtesi, evidentment, a penes de treball, tota per verificar."¹⁸³³ L'any 2011, la medievalista Maria Teresa Ferrer decidí desenvolupar la hipòtesi en un suggerent article que, encara que no permeti constatar ni "verificar" l'autoria de Sescases, sí que ajuda molt a situar la novel·la en un ambient molt pròxim al bibliotecari català; un ambient cultural de trobada entre la cavalleria d'estil borgonyó (el nord, encara gòtic) i la Itàlia dels lectors de Boccaccio i els debats humanístics.

---

judiciaires, Tipogr. de Puthod et Fils, Chambéry, 1864, vol. 1, p. 44; SARACENO, Filippo, *Due anni di regno (1460-1462) di Ludovico, duca di Savoia*, dins *Curiosità e ricerche di storia subalpina*, 2, Torí, 1876, ps. 516-579 (doc. 3).

¹⁸²⁸ CORNAGLIOTTI, A., *Catalani alla corte di Savoia...*, p. 555.

¹⁸²⁹ *Ibidem*, ps. 555-556.

¹⁸³⁰ Vegeu, entre d'altres, CIBRARIO, L., *Origini e progresso delle istituzioni...*, p. 270.

¹⁸³¹ MANDROT, Bernard-Édouard de – SAMARAN, Charles, *Dépêches des ambassadeurs milanais en France sous Louis XI et F. Sforza*, París, 1916-1923, vol. 3, ps. 398-399; DE FREDE, Carlo, *La crisi del Regno di Napoli nella riflessione politica di Machiavelli e Guicciardini*, Liguori, Nàpols, 2006, ps. 122 i 189-190.

¹⁸³² FERRER MALLOL, M. T., *Fou Lluís Sescases...?*, ps. 109-110.

¹⁸³³ TAVANI, G., *Història de la llengua...*, ps. 9-85 (p. 67, n. 126).

Evidentment, Sescases es relaciona amb llocs suggerents (la Cervera dels cavallers Oluja¹⁸³⁴) i, sobretot, amb personatges (el rei de França, el duc de Borgonya, el senyor de Bergues, el savoia Salanova, etc.) que formen part de “l’atmosfera” europea o cosmopolita que impregna la novel·la. També és cert que coneixia la geografia del nord d’Itàlia, tan present en l’obra literària. Però això és tot. Es demana, doncs, Lluís Cabré: “¿Per a qui i per a què (...) Lluís Sescases havia de començar a escriure una novel·la en català mentre residia a Savoia vers 1452? Amb quina intenció l’acabaria més d’una dècada després?”, com sembla que ho proposa Teresa Ferrer.¹⁸³⁵

Desautoritza, de pas, Cabré la succinta dissecció crítica que la historiadora fa de l’obra, que entén com un “entreteniment en el qual [l’autor] es divertí a portar a l’absurd la manera com alguns cavallers es guanyaven el suport del rei...”¹⁸³⁶ És obvi que això no s’adiu amb el sentit o la intenció de l’obra. Les preguntes que desmunten la hipòtesi diguem-ne “savoiana” podrien venir encara d’altres bandes. Per exemple: ¿com és que l’únic manuscrit del *Curial* es relligà –com se sap des de fa poc– cap al 1500, i a Toledo?! O també: ¿com s’explica que un home obsessionat per la croada convertira la peregrinació de Curial a Jerusalem i al Sinaí, respectivament, en una “burla” de les penitències cavalleresques medievals i en una paròdia de la retòrica fraresca? La croada antiturca del *Curial*, a més, és terrestre i, com posa de relleu Júlia Butinyà, una mica laica: sense papa, sense Roma i sense Església.¹⁸³⁷ Molt estrany, tot això, per a un frare hospitaler com Sescases, autoritzat a armar navilis contra el turc. D’altra banda, ¿com és que sols hi figura un savoia, i a títol anecdòtic? O, ¿com explicar que el lèxic preferent de l’obra siga valencià, si Sescases sols havia visitat esporàdicament València? En fi: ¿com podia haver escrit Lluís una obra així, farcida de referències culturals i de lectures assimilades, si ni tan sols hem pogut detectar que tinguera el més mínim interès per la literatura? Tot fa pensar en un home d’esperit i mentalitat tan medievals com el papa al qual serví, Alfons de Borja; un “bibliotecari” tecnòcrata, que comprava i custodiava

---

¹⁸³⁴ Té molta raó FERRER MALLOL, M. T., Fou Lluís Sescases...?, ps. 77, quan apunta que “Els Oluja eren petits cavallers de la Segarra i [que] només a algú de la comarca se li podia acudir de fer-los protagonitzar torneigs internacionals.”

¹⁸³⁵ CABRÉ, Lluís, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*, ed. crítica i comentada de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Barcelona, Quaderns Crema, 2011, 757 pp., dins *Medievalia. Revista d’estudis medievals*, 15, Barcelona, 2012, ps. 385-390 (p. 389).

¹⁸³⁶ *Ibidem*.

¹⁸³⁷ BUTINYÀ, Júlia, El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana ‘Curial e Güelfa’ (encara sobre el primer humanisme), dins *Mirabilia*, 10, Barcelona, 2010, ps. 235-257, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>, p. 245. L’autora troba lectures clàssiques subjacents en la pugna de Curial contra els turcs i la veu “com una guerra justa i un instrument pacificador, i no sota el concepte abans engrescador i ja obsolet de guerra santa, motiu pel qual no surt el vocable *croada*.” (p. 255).

llibres, però que se'n llegia ben pocs. Únicament hi ha una cosa que dóna què pensar en sentit positiu a l'hora de relacionar Lluís Sescases amb el *Curial*, i és un indicatiu que no té res de trivial: l'ortografia de l'única carta seua que s'ha conservat coincideix quasi exactament amb la de l'autor del manuscrit de l'obra anònima.¹⁸³⁸

* * *

Destacà també entre els bibliotecaris del rei Alfons un home de perfil molt més intel·lectual que no l'anterior. Ens referim a l'humanista **Joan Serra** *Valentinus* (València, ca. 1410-Tolosa de Llenguadoc?, post 1458). No hem de confondre'l –com fa Jaume Torró– amb un homònim Joan Serra català, que la documentació del 1419 ens presenta literalment com a “*licenciati in legibus civitatis Ilerde*”. Aquest era lleidatà, doncs; residia encara a Lleida –com certifica el mateix Torró– l'any 1434, i exercia de síndic del govern municipal (1431) i d'assessor de la vegueria des del 1433.¹⁸³⁹ Tot indica que no és el Serra que ens ocupa ara, sinó un jurista ordinari.¹⁸⁴⁰

El Joan Serra *valentinus* degué haver estudiat arts i retòrica en algunes universitats italianes; com donen a pensar la seua actitud oberta envers el moviment humanístic i la seua ulterior activitat docent a l'Estudi de Pavia. Incorporat sent jove a la cort reial, acompanyà el rei Alfons V a Milà en la captivitat consecutiva a la batalla de Ponça (1435), i conegué “*in palacio ducali*” Guiniforte Barzizza. Ho recordarà el mateix Serra en un escrit seu, dues dècades després.¹⁸⁴¹ Segons una lletra de Lorenzo Valla a Giovanni Tortelli (març del 1441), no sols havia adquirit Joan una bona formació com a retòric i gramàtic, sinó que se'l considerava també un òptim copista, d'aquells que

---

¹⁸³⁸ Qüestió sobre la qual tornarem quan analitzem el manuscrit. Hem tractat d'accedir al document original seguint la ressenya de CORNAGLIOTTI, A., *Catalani alla corte di Savoia...*, p. 552 (n. 1): “Archivio Storico di Torino, Sezione riunite, Registro copialettere 37bis, Miscellanea Savoia.” Però la citació és del 1970 i, a hores d'ara, després d'haver-se reorganitzat completament l'arxiu, el document en qüestió està il·localitzable, extraviat en un fons de més de 200 caixes miscel·lànies, amb lligalls documentals de Savoia, encara per catalogar. Una llàstima, sens dubte.

¹⁸³⁹ TORRÓ TORRENT, Jaume, *Il Giovanni Serra dell'Epistola Apologetica*, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005)*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 61-71 (p. 64). L'autor d'aquest interessant article interpreta que el document del 1419 “vol dir” que el tal Serra havia estudiat “a Lleida”; però el document diu, explícita i literalment, que era “de Lleida”.

¹⁸⁴⁰ Noms com els de Joan Serra, Joan Martorell, etc., eren molt comuns a la Corona d'Aragó del segle XV, i és perfectament disculpable que Jaume Torró incórrega eventualment en alguna errada d'aquesta mena. Vegeu un cas similar, a propòsit de l'autor del *Tirant lo Blanc*, en: SOLER, Abel, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els darrers anys de l'autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502.

¹⁸⁴¹ SOTTILI, Agostino, *Notte biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza, e sull'umanista valenziano Giovanni Serra*, dins SCHALK, Fritz (ed.), *Petrarca und seine Zeit, 1304-1374. Beiträge zu Wert und Wirkung, Vittorio Klostermann*, Frankfurt am Main, 1975, ps. 270-286 (ps. 272-278); ZAGGIA, Massimo, *Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Coluccio Salutati a quella del Valla*, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 105).

decoraven bellament els còdexs.¹⁸⁴² Tot indica que Alfons el Magnànim, després de visitar la Biblioteca Visconti de Pavia, el tingué en compte com a agent idoni per a reorganitzar la seua modesta “llibreria” i començar a transformar-la en la biblioteca digna d’un gran príncep italià. Raó per la qual Serra exercí de bibliotecari al castell de Gaeta, seu de la cort, des del 1437 almenys i fins al 1443.¹⁸⁴³

El 6 d’agost del 1436 i en qualitat de secretari reial, Serra es trobava a Florència en missió diplomàtica davant la cúria pontifícia. El rei envià aleshores dos ambaixadors, Andreu Gassull i García Aznárez de Añón, amb instruccions perquè Joan se’n tornara a Gaeta en companyia del seu paisà Andreu.¹⁸⁴⁴ El 14 de juny del 1437 ja figura Joan Serra com a “guardià dels llibres de la casa del dit senyor rey”. Se li lliuraren d’uit pergamins “per ops de scriure un libre al senyor rey”.¹⁸⁴⁵ Compaginava aquesta tasca amb desplaçaments al concili de Basilea (1440-1443) i a la cort del rei de Romans, Frederic III d’Habsburg, en qualitat de “*familiarem et scribam*” del rei d’Aragó (1443). Allí obtingué el títol honorífic d’*scriptor imperialis*, que faria lluir en l’encapçalament de la seua *Ars nova epistolarum*. Continuà la seua gira per les corts d’alguns prínceps electors de l’Imperi Alemany, el duc de Borgonya i el duc de Cleves.¹⁸⁴⁶

Decidí aleshores retirar-se de palau i dedicar-se a l’ensenyament universitari en diferents universitats europees. La seua retirada fou no molt anterior al processament del seu amic Lorenzo Valla per la Inquisició napolitana (1444). Joan Serra fou professor a Montpeller pels anys 1444-1447, i de la universitat de Pavia durant el curs 1448-1449. Sembla que aspirava a ocupar una secretaria apostòlica amb Nicolau V, però no la obtingué.¹⁸⁴⁷ Pels anys 1454-1458, Serra era professor de retòrica a la facultat d’Arts de

---

¹⁸⁴² TORRÓ TORRENT, J., Il Giovanni Serra..., p. 64, al qual seguim pel que fa a la resta de dades.

¹⁸⁴³ BENAVENT, Júlia, Joan Serra, humanista valencià a la cort de Nàpols, dins GRAU, Ferran – MAESTRE, José María – PÉREZ, Jordi (eds.), *Litterae humaniores. Del Renacimiento a la Ilustración. Homenaje al profesor José María Estellés (anexo n.º. 69 de la Revista ‘Quaderns de Filologia’)*, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació de la Universitat de València, València, 2009, ps. 75-86.

¹⁸⁴⁴ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 565.

¹⁸⁴⁵ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 23).

¹⁸⁴⁶ TORRÓ TORRENT, J., Il Giovanni Serra..., ps. 67-68.

¹⁸⁴⁷ BENAVENT, Júlia, Joan Serra, humanista valencià a la cort de Nàpols, dins GRAU, Ferran – MAESTRE, José María – PÉREZ, Jordi (eds.), *Litterae humaniores. Del Renacimiento a la Ilustración. Homenaje al profesor José María Estellés (anexo n.º. 69 de la Revista ‘Quaderns de Filologia’)*, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació de la Universitat de València, València, 2009, ps. 75-86 (ps. 75-76).

Tolosa de Llenguadoc,¹⁸⁴⁸ on mantingué una sonada polèmica amb el també professor de retòrica de dita universitat Jaime Publicio (1458). Aquest, natural de Salamanca, decidí anar-se'n d'Occitània a terres de l'Imperi Alemany.¹⁸⁴⁹ De Serra, no es coneixen més dades amb posterioritat a aquest debat, però la definició de “*senex*” que dona d'ell un alumne seu, permet pensar que no viuria molts anys més.¹⁸⁵⁰

La seua relació d'amistat amb Lorenzo Valla es déu a la convivència d'ambdós humanistes a la cort de Gaeta, pels anys 1436-1443. D'aquesta època, aproximadament d'agost del 1440,¹⁸⁵¹ data la famosa *Epistola apologetica* dedicada per Valla a Serra. Segons Salvador Cuenca, el motiu fou el següent: “Joan Serra va escriure a Valla una carta demanant-li que li explicara quines raons havia de donar als calumniadors que l'atacaven i l'aclaparaven amb contínues acusacions, i la resposta de Valla fou l'*Epistola apologetica*.”¹⁸⁵² L'epístola primera, la de Serra a Valla, no ha aparegut ara com ara, lamentablement, però la de Valla fou molt coneguda i difosa, perquè conté una dissertació memorable en defensa dels clàssics. O, per dir-ho amb paraules manllevades dels editors de l'*Epistolari* de Valla: es tracta d'un elegant manifest de “rifiuto della cultura medioevale, gramaticale e logica e, più in generale, di un dogmatico riferimento a modelli medioevali indiscussi; annuncio di una nuova cultura che attinga ai classici riletti integralmente e con spirito critico, e perciò portatori di nuova sostanza di lingua e di pensiero”.¹⁸⁵³ En la lletra de Valla a Tortelli del 1441, l'humanista romà comenta que acabava d'enviar al valencià –que es trobava a Basilea– un manuscrit amb la *Dialectica* –obra perduda– i la dita *Epistola apologetica*.¹⁸⁵⁴

---

¹⁸⁴⁸ No pot ser, doncs, el receptor de canongies a Girona i Lleida que designà Calixt III (1458), com novament ho equivoca TORRÓ TORRENT, J., *Il Giovanni Serra...*, p. 68. SOTTILI, A., *Notte biografiche...*, p. 272, comprova que aquest servidor del Borja no podia ser el professor que aleshores es trobava a Tolosa, ja que el canonge residia a la cúria romana, segons documents del mateix any 1458.

¹⁸⁴⁹ SOTTILI, A., *Notte biografiche...*, p. 271; FERTÉ, Patrick, *Toulouse et son université*, dins BIDEAUX, M. – FRAGONARD, M. M. (eds.), *Les échanges entre les universités européennes à la Renaissance*, Droz, Ginebra, 2003, ps. 217-230 (p. 219).

¹⁸⁵⁰ Ens referim al txec Andrea Bijsman de Brno, de qui tractem tot seguit.

¹⁸⁵¹ MARSICO, Clementina, *Per l'edizione delle “Elegantie” di Lorenzo Valla. Studio sul V libro*, Firenze University Press, Florència, 2013, p. 43, n. 104.

¹⁸⁵² CUENCA ALMENAR, Salvador, Sobre la filosofia de l'humanista valencià Joan Serra al *De contemplatione amicicie*. Notes a una traducció catalana, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, 2013, ps. 1-36 (p. 3); ed. electrònica <<http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/2576>>

¹⁸⁵³ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI i Mariangela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984, p. 23.

¹⁸⁵⁴ BENAVENT, Júlia, L'amicizia tra Joan Serra, Lorenzo Valla e Giacomo Publicio, dins ROTONDI SECCHI TARUGI, Luisa (ed.), *Feritas, Humanitas e Divinitas come aspetti del vivere nel Rinascimento. Atti del XII convegno internazionale (Chianciano Terme-Pienza, 19-22 luglio 2010)*, Francesco Cesati, Milà, 2012, ps. 147-154 (p. 152)

“Que sàpien els qui esperen de mi una resposta”, adverteix el Valla intel·lectualment desafiant de l'*Epistola*, “que ha sigut costum en mi fins ara, i ho serà en el futur, seguir l'estil i les opinions dels antics, tant els grecs com els llatins, i parlar amb llibertat, tal com feien ells”. Aquestes idees, se suposa que compartides per l'interlocutor, Joan Serra, l'acostarien a la manera de pensar de Bruni, Poggio o del mateix Valla, en la denúncia que feien aquests dels defectes epistemològics de la vella escolàstica. Urgia adoptar de punt de partida la crítica filològica i l'estudi directe dels grans clàssics de Grècia i de Roma; al marge de les transmissions viciades i les traduccions incorrectes de la tradició medieval. Comprendria Serra, doncs, l'esperit de “restauració” a què aspiraven Lorenzo Valla¹⁸⁵⁵ i els humanistes del 1440 i, en conseqüència, sembla l'únic curial al servei d'Alfons el Magnànim qualificable amb propietat d'*humanista* a la italiana, militant i conscient.

El *Serra Valentinus* s'interessà a parts iguals per la filologia, la filosofia natural i la filosofia moral, com es manifesta en els assumptes que tracta en els seus escrits: *Ars nova epistolarum* (Montpeller, 1447), manual d'epistolografia humanística;¹⁸⁵⁶ *De agno noviter sato* (1448), tractat de retòrica, on es deixa guiar per Ciceró, Quintilià i Valla; *De controversia trium animae potenciarum* (ca. 1449), opuscle dedicat a Nicolau V, on tracta de les facultats de l'ànima (memòria, voluntat, intel·lecte);¹⁸⁵⁷ *De contemplacione amicicie in coniunctione anime et corporis*, dedicat a l'arquebisbe tolosà, Bernard du Rosier (el 7 d'octubre del 1454),¹⁸⁵⁸ on tracta de demostrar –basant-se fonamentalment en Ciceró i el pseudo-Agustí– que “la concòrdia absoluta de dos amics és com la unió perfecta del cos i de l'ànima humana”;¹⁸⁵⁹ *De institutione rhetorica dialogus* (1455), diàleg entre mestre i alumne, que gaudí de gran acceptació i difusió arreu del continent europeu,¹⁸⁶⁰ i *De arte epistolandi* (1458). A la Biblioteca de Brno (Txèquia) es conserva un manuscrit amb notícies sobre Serra (Státní Vedecká Knihovna ms. A 100),

¹⁸⁵⁵ Seguim, en aquest discurs, CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 257-258.

¹⁸⁵⁶ PERARNAU ESPELT, Josep, L'humanista Joan Serra i la seva 'Ars nova epistolarum', dins *Arxiu de textos catalans antics*, 4, Barcelona, 1985, ps. 444-447.

¹⁸⁵⁷ Editat dins BELTRAN, Evencio (ed.), *Humanistes français du milieu du XVè siècle. Textes inédits de P. de la Hazardiere, Jean Serre, Jean Jouffroy, Guillaume Fillastre, Antoine de Neufchatel*, Droz, Ginebra, 1992.

¹⁸⁵⁸ Editat dins BELTRAN, Evencio (ed.), *Humanistes français du milieu du XVè siècle. Textes inédits de P. de la Hazardiere, Jean Serre, Guillaume Fichet*, Droz, Ginebra, 1989.

¹⁸⁵⁹ CUENCA ALMENAR, Salvador, Sobre la filosofia de l'humanista valencià Joan Serra al *De contemplacione amicicie*. Notes a una traducció catalana, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, 2013, ps. 1-36; ed. electrònica <<http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/2576>>

¹⁸⁶⁰ Editat ibídem.

arreplegades per un frare dominicà, Andrea Bijsman de Brno, que havia sigut alumne seu a Tolosa el 1458. El txec traduï al llatí els apunts que tenia presos a l'aula "in lingue occidan", que és la que emprava per a impartir lliçons "*dominum Johannes Serre de Catalonia*", segons que ho recordava l'antic estudiant.¹⁸⁶¹

* * *

Tomàs Olesa o *Aulesa* (Mallorca, ?-Nàpols?, *post* 1462), vinculat a la cort del Magnànim almenys des del 1436¹⁸⁶² i bibliotecari del 1441 en avant, potser fóra parent d'un Jaume d'Olesa que estudiava a Bolonya pel 1421, i que escrigué un quadern de poesies en llatí, català i espanyol.¹⁸⁶³ El Tomàs que ens ocupa, en novembre del 1441, amb motiu d'una reorganització de la biblioteca de Gaeta –potser pel viatge de Joan Serra a Basilea–, succeí a Lluís Sescases com a "custodi" (*custos*) dels llibres del rei.¹⁸⁶⁴ L'any 1443 pagà 170 ducats 2 tarins 10 grans a Antonio da Bologna ("el Panormita"), per la compra que aquest havia fet d'"hun libre appellat Tholomeu al Mapamundi", adquirit per manament del rei.¹⁸⁶⁵ El 9 de maig de dit any s'ocupava se'l remunera, a ell i a Lluís Sescases, per "l'adob" o remodelació de l'estudi que havia d'ocupar a Castel Capuano (Nàpols) la biblioteca,¹⁸⁶⁶ a fi d'instal·lar-hi els llibres que havien de dur des de Gaeta. En juny del 1443, tres mesos després que Sescases fóra ascendit d'escrivà a secretari reial, sembla que el reemplaçà com a principal custodi o responsable de "tenir en guàrdia los libres de la libreria del senyor rey".¹⁸⁶⁷ En un document de l'11 de

---

¹⁸⁶¹ BENAVENT, J., Joan Serra, humanista..., ps. 75-77.

¹⁸⁶² Segons CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico ("Folia Stuttgartensia"), Saragossa, 1988, ps. 93-94.

¹⁸⁶³ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1985, vol. 4, p. 239.

¹⁸⁶⁴ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 97.

¹⁸⁶⁵ LAURENZA, Vincenzo, Il Panormita a Napoli, dins *Memorie dell'Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92, doc. 35, ps. 73-74.

¹⁸⁶⁶ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, ps. 46 i 48; BALLESTEROS-GAIBROIS, Manuel, Alfonso V, amante de los libros, dins CARRERES ZACARÉS, Salvador (coord.), *Homenaje a Alfonso el Magnánimo. Ciclo de conferencias organizadas por el Centro de Cultura Valenciana*, Centro de Cultura Valenciana, València, 1946, ps. 61-73 (p. 68).

¹⁸⁶⁷ Vegeu TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 26); ÍDEM, La biblioteca di Alfonso il Magnanimo in Castel Nuovo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 345-376 (p. 367).

setembre del 1445, el rei Alfons el qualifica com a funcionari “*de meam librariam*”.¹⁸⁶⁸ I el 25 de novembre, se'l denomina “*nostre bibliotece custodi*”¹⁸⁶⁹ en el document on se li assigna –complementàriament– l'ofici de notari *credencerius* del mestre portolà de la Pulla, amb retribució anual de 42 unces d'argent.¹⁸⁷⁰

Per aquesta època, Lorenzo Valla acabà la seua crònica del regnat de Ferran I el d'Antequera. El rei indicà a Olesa que l'ajudara a revisar algunes coses del manuscrit que, per ser l'humanista un italià, podia desconèixer o haver escrit malament. Però el bibliotecari, absent el rei i trobant-se Valla de viatge a Roma, posà l'esberrany a disposició del Panormita i Facio, rivals intel·lectuals de l'autor de les *Elegantie*; un detall que disgustaria enormement l'autor de l'obra. Ho explica Mancini:

“Appena terminata [la crònica], il Valla pregò Alfonso d'esaminarla, togliervi ed aggiungervi cosa credeva. La copia in carta bambagina aveva larghi margini per le correzioni, le rubriche delle materie, ed alcuni nomi di città spagnuole lasciati in bianco affinché li facesse scrivere il re, cui erano notissimi. Alfonso, ricevuto il libro, promise di leggerlo e lo consegnò al bibliotecario ordinandogli di presentarglielo nelle serate di maggior libertà. Ma dopo pochi giorni s'assentò di Napoli per lungo tempo. I nemici del Valla persuasero il bibliotecario a consegnare loro l'opera e l'anatomizzarono colla malevola minuzia dei letterati nel giudicare gli scritti degli emuli.”¹⁸⁷¹

Els furtius lectors de palau –Facio, sobretot– criticaren durament l'obra de Valla en presència del rei, per a desacreditar-lo. S'encetà aleshores una coneguda i “verinosa” polèmica entre tots tres humanistes de la cort napolitana, sobre qüestions filològiques, historiogràfiques i “personals”.¹⁸⁷² L'enfrontament, en fi, fou determinant perquè Valla abandonara la cort d'Alfons el Magnànim, definitivament, el 1448.

En gener i febrer del 1446, Olesa cobrà per materials per a llibres (2 unces d'atzur; altra despesa “per a cobrir XXII llibres de la libreria”) i salari, i en març percebé

---

¹⁸⁶⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.907, fs. 137-139.

¹⁸⁶⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.909, fs. 160r-162v.

¹⁸⁷⁰ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 400, n. 152.

¹⁸⁷¹ MANCINI, Girolamo, *Vita di Lorenzo Valla*, G. C. Sansoni editore, Florència, 1891, ps. 209-210.

¹⁸⁷² Vegeu VALLA, Lorenzo, *Historia de Fernando de Aragón*, ed. a cura de Santiago LÓPEZ MOREDA, Akal, Madrid, 2002, ps. 21-23.

del tresorer general Mateu Pujades 18 ducats d'or per a “vestir”.¹⁸⁷³ Del 1447 és un salari de 480 sous barcelonesos corresponents a tres mesos.¹⁸⁷⁴ A partir del setembre del 1450, l'ofici de custodi dels llibres passà a ser duplicat, i Tomàs Olesa el compartí amb el canonge valencià Jaume Torres.¹⁸⁷⁵ Aquest any, el mallorquí havia viatjat al Laci per a comprar 3.000 pergamins,¹⁸⁷⁶ el que demostra una gran activitat escripturària a la cambra dels llibres. Segons documents del 1453 encara conserva “càrrech special de la custòdia de la libreria”.¹⁸⁷⁷ Del 1455, és una menció seua com a arxiver de la Reial Càmera de la Sommaria, el gran òrgan administratiu i financer del regne de Nàpols,¹⁸⁷⁸ però sense deixar d'ocupar-se del manteniment i provisió de fons de la biblioteca, a la qual continuava adscrit en gener del 1458. L'any 1462, el rei Ferran I el recompensà pels seus serveis amb els ingressos procedents de la castlania de Favale (l'Abruç),¹⁸⁷⁹ última notícia que es té de l'experimentat custodi de la biblioteca.

* * *

Jacme o **Jaume de Casp**¹⁸⁸⁰ (+Nàpols, gener del 1459) no és clar que siga aragonés ni de la vila castellanoparlant de Casp (Aragó), ja que aquest és un cognom present, per exemple, a la Lleida del segle XV,¹⁸⁸¹ i el seu nom apareix escrit sempre en català. Entrà sent tal volta un adolescent al servei dels bibliotecaris del rei, ja que en gener del 1443 se'l documenta amb el diminutiu “Jacmet”.¹⁸⁸² L'any 1445 consta que cobrava 30 unces d'argent de salari anual, procedent dels ingressos de les salines de

¹⁸⁷³ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, ps. 129, 147 i 172.

¹⁸⁷⁴ DE MARINIS, Tamaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 11.

¹⁸⁷⁵ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 97.

¹⁸⁷⁶ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 27).

¹⁸⁷⁷ DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 1, p. 11.

¹⁸⁷⁸ GENTILE, Pietro, Lo stato napoletano di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, Nàpols, 23, 1937, ps. 1-56 (p. 26).

¹⁸⁷⁹ Segons DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 1, p. 11.

¹⁸⁸⁰ *Jacme* en català medieval; antropònim que alguns autors italians solen confondre amb *Joanne* (vegeu TRONCARELLI, Fabio, Jaume de Casp (Jacme, Joanne, Giacomo), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 21, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1978, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/jaume-de-casp_Dizionario-Biografico/>) per una mala lectura de *Jacmet* com a *Joanet*, que ve del temps de MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 59.

¹⁸⁸¹ Hi ha un homònim Jaume de Casp, per exemple, entre els prohoms de la Lleida del 1491. Vegeu BERTRAN ROIGÈ, Prim, Notes de demografia i onomàstica lliedatanes de finals de l'edat mitjana. El fogatge del 1491, dins *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1, Barcelona, 1980, ps. 143-172 (p. 166).

¹⁸⁸² Que Minieri-Riccio, com s'ha dit dues notes més amunt, llig com *Joanet de Casp*.

Manfredònia, per la seua labor de “*custode biblyotece domus regie*”, tot i que la seua funció era més aïnes auxiliar. Per això en data del 4 de desembre del 1445 figura en català com a “sotslibrer”.¹⁸⁸³ El 22 d’octubre del 1446, com a gràcia especial del rei, el tresorer Mateu Pujades li lliurà 40 ducats perquè es comprara un rossí: “rocín de pèl alatzà que (...) fou donat graciosament a Johan Anthoni Caldora, patge del dit senyor rey”.¹⁸⁸⁴ El 30 de setembre del 1450 cobra 21 ducats 3 tarins, és a dir, un terç menys que els llibrers titulars, Aulesa i Torres, i que el cal·lígraf Altadell, el que confirma la seua posició subalterna al si de la biblioteca; posició que conserva en posteriors citacions del 1451. El 16 de juliol de dit any se li tornen 2 ducats deguts “per les despeses de la libreria”, on la seua activitat, com s’observa, era intensa.¹⁸⁸⁵

No era, però, aquesta la seua única funció, sinó que cobrava també com a “subactari” o coadjutor del mestre justicier de Sicília, tal com li fou reconegut en privilegi del 27 de setembre del 1452, on se’l gratifica per la seua “*fide, prudentia, sufficientia et legalitate*”, i se l’eleva a la condició de regent dels registres i notari de la gran cúria de la vicaria, “*magnam curiam Vicarie*”.¹⁸⁸⁶ L’ofici era a títol vitalici i amb estipendi anual de quatre onces. Se l’exonerava a més de les ocupacions de la biblioteca, per a la qual s’hauria de buscar un substitut “*idoneum et probum*”. El 31 de gener del 1453, se’l recompensà a més amb els oficis de jutge i assessor de la ciutat de Manfredònia, i de *subactari* de la Sommària, òrgan governat pel gran camarlenc Enyego d’Àvalos.¹⁸⁸⁷ No obstant això aquestes càrregues administratives, sembla que no renuncià a continuar amb els llibres, ja que el 15 de setembre del 1453 percep una suma de diners per haver anat de viatge a comprar unes obres de Sèneca per al rei. I en octubre del 1455 figura encara com a “librer del senyor rey”.¹⁸⁸⁸ En desembre del mateix any, se li concedeix una peça de vellut carmesí per a vestir; última notícia documental seua.¹⁸⁸⁹ Moriria pocs dies abans del 28 de gener del 1459.¹⁸⁹⁰

---

¹⁸⁸³ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 85.

¹⁸⁸⁴ *Ibidem*, p. 182; DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 2, p. 229, n. 31.

¹⁸⁸⁵ *Ibidem*, vol. 2, p. 234, n. 85.

¹⁸⁸⁶ *Ibidem*, vol. 2, p. 234, n. 85.

¹⁸⁸⁷ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 67-68.

¹⁸⁸⁸ DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 1, p. 12, i vol. 2, p. 239, n. 140.

¹⁸⁸⁹ *Ibidem*, n. 146.

¹⁸⁹⁰ Vegeu FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1440-1442). Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1445).*

De **Jaume Torres** i **Melcior Miralles**, teòlegs vinculats a la biblioteca reial, ens ocuparem en l'apartat que dediquem als eclesiàstics de la cort. També era adscrit a dita biblioteca l'italià **Baldassarre Scariglia**, que pels anys 1442-1465 exercí d'ajudant de custodi o "sotslibrer". Tenia la mateixa ocupació que tenia Jaume de Casp, però sembla que estava especialitzat en tasques de "vestir" els llibres: relligadura i restauració de manuscrits.¹⁸⁹¹ Romangué vinculat a la biblioteca fins el 1497 i el 1490, associat amb Girolamo d'Ambrosio, obrí a Nàpols un obrador de relligadura.¹⁸⁹² Ajudants eventuals d'aquests dos foren, pels anys 1453-1455, un tal **Francesc Escales** –segurament, barceloní, pel cognom– i **Tommaso di Venia**, italià.¹⁸⁹³ Escales fou bibliotecari pels anys 1455-1459, però després serví d'escrivà reial el rei Ferran I, del 1459 al 1497, i efectuà alguna comesa de govern i diplomàcia.¹⁸⁹⁴ Pel que fa a l'hàbil cal·lígraf lígur **Jacopo** o **Giacomo Curlo**, val a dir que vingué a la cort de Nàpols des de Gènova en la mateixa legació diplomàtica (febrer del 1444) en què venia Bartolomeo Facio, i trobà ocupació a la biblioteca. Personatge amb interessos i aficions culturals, mantingué una excel·lent relació amb els humanistes i amb curials com Ferrer Ram o Arnau Fonolleda. En desembre del 1445 es remunerat "Jacobus Zurlo, genovés, per comprar llibres".¹⁸⁹⁵ El seu nom complet era Giacomo di Antonio Curlo dalla Spezia¹⁸⁹⁶ i la seua ocupació oficial la de "*scriptor*" o escriptor de còdexs humanístics.¹⁸⁹⁷ Comptava ja amb una gran experiència en aquest camp quan arribà a Nàpols, ja que la primera menció que es té de la seua existència és la còpia per a Cosimo de' Medici d'un manuscrit de Ciceró,

---

Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459), Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, ps. XXXVII i 117.

¹⁸⁹¹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 97-98; BOFARULL SANS, Francisco de, Alfonso V de Aragón en Nápoles, dins *Homenaje a Menéndez y Pelayo en el año vigésimo de su profesorado. Estudios de erudición española*, Librería General de Victoriano Suárez, Madrid, 1899, vol. 1, ps. 615-635 (p. 621).

¹⁸⁹² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 268.

¹⁸⁹³ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. XXII-XXIII.

¹⁸⁹⁴ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 267.

¹⁸⁹⁵ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 103.

¹⁸⁹⁶ Segons que el troba documentat MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. VII.

¹⁸⁹⁷ Vegeu també REGOLIOSI, Mariangela, Lorenzo Valla, Antonio Panormita, Giacomo Curlo e le emendazioni a Livio, dins *Italia medioevale e umanistica*, 24, Pàdua, 1981, ps. 287-316; PETTI BALBI, Giovanna, Giacomo Curlo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 31, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1985, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-curlo_Dizionario-Biografico/>

l'any 1423. Pel 1459 o poc després, decebut amb el desinterés de Ferran I pels llibres, abandonà Nàpols per a passar els seus últims anys de vida a Gènova, on moriria poc després del 1463. A petició de Fonolleda, el 1458, havia copiat un *volgarizzamento* de la *Vida d'Alexandre* realitzada per Facio.¹⁸⁹⁸

Tenia Curlo per company en aquesta labor cal·ligràfica a **Bernat Andor**, escrivà de Tarragona, que es desplaçà a Nàpols on “va ser el màxim cal·lígraf exponent de l'escriptura humanística a la Corona”.¹⁸⁹⁹ L'any 1455 apareix com a comprador de diverses bíblies per al rei. Sembla que se'n tornà a Catalunya en la dècada del 1460, ja que l'any 1469 figura copiant a Tarragona un *De bellum Iugurthinum* dedicat a Joan Coloma.¹⁹⁰⁰ Un altre català, **Gaspar Peiró**, apareix esmentat en gener del 1451 com scriptor Barchinone. Pels anys 1452-1458, és citat en qualitat de “librer major” o guarda de la llibreria reial.¹⁹⁰¹ Era capellà, ja que el rei obtingué per a ell el benifet eclesiàstic de la Magdalena a la Seu de Barcelona (12 d'octubre del 1452) i una canongia vacant a la mateixa catedral, el 1458, cosa que motivaria el seu desplaçament de Nàpols a Barcelona i el seu abandonament del càrrec de llibrer.¹⁹⁰²

Comtat i debatut, hi hauria a la Biblioteca Reial de Nàpols tres llibrers o custodis exercint simultàniament en els darrers anys del Magnànim (Olesa, Torres i Peiró), quatre sotsllibrers o ajudants (Casp, Scariglio, Escales i Di Venia), tres copistes o cal·lígrafs especialitats en la humanística *littera antiqua* (Curlo, Andor i Gabriel Altadell), dos il·luminadors o miniaturistes (Alfonso de Córdoba o “Alfonso Espanyol” fins el 1458, quan se n'anà amb Carles de Viana, i Nicola Rapicano, a partir del 1451), i els relligadors d'estil mudèjar portats de Granada i Còrdova.¹⁹⁰³

El cal·lígraf **Gabriel Altadell** (Barcelona, ?-setembre del 1470) bé mereix un esment a banda.¹⁹⁰⁴ Del 9 de setembre del 1443 és la primera notícia seua com a escrivà professional, del tipus *scriptor littere rotunde*. Col·laborava aleshores en el *Psalterium*

---

¹⁸⁹⁸ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 84.

¹⁸⁹⁹ Entre el personal ibèric, segons TRENCHS, Josep – CANELLAS, Antoni-Maria, La cultura dels escribes i notaris de la Corona d'Aragó (1344-1479), dins *Caplletra*, 5, València, tardor 1988, ps. 5-38 (ps. 35-36).

¹⁹⁰⁰ CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico (“Folia Stuttgartensia”), Saragossa, 1988, p. 94.

¹⁹⁰¹ BOFARULL SANS, F., Alfonso V de Aragón..., 621.

¹⁹⁰² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 218.

¹⁹⁰³ Dels quals ja hem tractat en el capítol introductorí dedicat a l'esplendor cultural de la cort napolitana.

¹⁹⁰⁴ Seguim bàsicament ací GIMENO BLAY, Francisco M., Una aventura caligràfica: Gabriel Altadell y su 'De arte scribendi' (ca. 1468), dins *Scrittura e Civiltà*, 17, Florència, 1993, ps. 203-270. Vegeu també, di de cas, GARRIDO VALLS, Josep-David, L'escriptura humanística al Principat de Catalunya, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, 25/2, Barcelona, 2003, ps. 139-169.

preparat per l'obrador del miniaturista Lleonard Crespi, a València, per encàrrec del rei de setembre del 1442. Entre el 6 de maig del 1447¹⁹⁰⁵ i el 1457¹⁹⁰⁶ figura entre la nòmina de copistes de la biblioteca reial napolitana: "*librarius et scriptor domini regis Aragonum*". L'any 1457 passà al servei del príncep de Viana, Carles d'Aragó, bibliòfil i lletraferit, resident aleshores a la cort de Nàpols (1457-1458). Després de la mort del rei Alfons (27 de juny del 1458), passà amb el seguici del *Primogènit* Carles a Sicília, Mallorca i Barcelona (1458-1461). Tenia llavors una acreditada fama d'excel·lent cal·lígraf i signava sovint els seus treballs en alfabet grec, influït per les modes d'Itàlia. Romangué a la Barcelona de la guerra contra Joan II fins a la seua mort, l'any 1470. Poc abans de morir, el copista barceloní deixaria escrit un interessant tractat *De arte scribiendi*, datat a 1 d'octubre del 1468, que dedica a un alumne seu anomenat Lluís (*Ludovicus*), personatge de difícil identificació, si és que existí amb aquest nom.¹⁹⁰⁷

S'havia portat de Nàpols una interessant biblioteca, en part copiada i decorada per ell. Segons l'inventari *post mortem* del 22 de setembre del 1470, la col·lecció contenia còdex com ara: les *Epístoles a Lucili* de Sèneca, la *Tebaida* d'Estaci; el *De Senectute* de Ciceró; sengles tractats "*De composició e De punctuar*", i un altre de "*Metrificatura ab l'accent*", de Gasparino Barzizza; les *Regulae Gramaticae* de Guarino Veronese; les *Epístoles* d'Horaci i les *Sàtires* de Persi; el "*De vite felcitate*" de Bartolomeo Facio; les trenta-tres *Faules* d'Isop versionades en llatí per Lorenzo Valla; el *Breviari* de lògica de Nicolau Eimeric; una *Lògica* d'Aristòtil dedicada al rei Alfons; un obra de *Lapus* "*Contra mores Romana Ecclesie*", i altres llibres d'autors no especificats, sobre *Logica*, *Dialectica* i *Tractatus de anima*.¹⁹⁰⁸ La relació posa de manifest com i de quina manera uns cortesans formats en disciplines escolàstiques (lògica aristotèlica, dialèctica, teologia...), començaven a interessar-se, no sols per les novetats filològiques de l'humanisme (Guarino, Valla), sinó per la redescoberta de clàssics difosos pel moviment: Horaci, Persi, Isop, la filosofia moral de Sèneca i Ciceró, etc. Podríem dir que es tracta d'una estranya barreja d'edat mitjana i renaixement, producte de la filtrada

---

¹⁹⁰⁵ Data documentada per HERNANDO DELGADO, Josep, *Del llibre manuscrit al llibre imprés. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 21, Barcelona, 2002, ps. 257-603 (p. 266).

¹⁹⁰⁶ Segons DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, ps. 14-15.

¹⁹⁰⁷ GIMENO BLAY, F., *Una aventura caligràfica...*, p. 232, proposa com a possible interessat el valencià Lluís de Fenollet, cortesà d'Alfons V i de Joan II, que traduï al català (amb publicació a Barcelona, el 1481), la versió llatina que Pier Candido Decembrio havia fet de les *Històries d'Alexandre* de Quint Curci Ruf.

¹⁹⁰⁸ HERNANDO DELGADO, J., *Del llibre manuscrit al llibre imprés...*, ps. 268 i 294.

“recepció” de l’humanisme per un escrivà medieval. L’arxiver Pere-Miquel Carbonell, un altre dels bibliòfils i professionals medievals de la lletra obert a les idees de l’humanisme, fou un dels compradors de llibres en la subhasta de béns que seguí a la mort i a l’inventari de la deixa de Gabriel Altadell.

Finalment, caldria prestar atenció a dos personatges relacionats amb els llibres de la cort de Nàpols: Juan Poeta i Dias Garlon. El primer és el trobador castellà i enquadernador durant alguns anys de la biblioteca reial alfonsina, **Juan de Valladolid** (Valladolid, ca. 1410-post 1477). Era un jueu convertit al cristianisme i conegut amb el sobrenom de “Juan Poeta”, i fou home de vida novel·lesca. Pels anys 1422-1444 era escrivà de la duana reial de Palerm i, a partir del 1444, enquadernador a la biblioteca del Magnànim. Abandonà Nàpols i deambulà –exercint de bufó– per distintes corts de Castella i d’Itàlia. Tornà a passar temporalment per Nàpols (1473), on Ferran I el considerava “assai caro” i “homo de singulare ingenio et de bona pratica cortesana”.¹⁹⁰⁹ El segon Dias Garlon, cavaller valencià d’ascendència aragonesa, era el bibliotecari particular, “llibrer” o custodi dels llibres del príncep Ferran (ca. 1447-1452).¹⁹¹⁰

2.4. Els eclesiàstics: al servei de l’Església i de la monarquia

Eren nombrosos els juristes –doctors en ambdós drets– i els teòlegs –doctors en teologia– de l’estament eclesiàstic que, per mitjà de serveis prestats a la corona, ascendien extraordinàriament en l’escalafó eclesiàstic. Eren persones lletrades, interessades en la diplomàcia i, en algun cas, en afers culturals, que servien alhora el papa i el rei; amb la qual cosa es generaven no pocs dilemes. Com es pot veure, per posar un exemple ben conegut, en les relacions que mantingueren Alfons el Magnànim i Alfons de Borja (Calixt III) abans i després que aquest últim assumira la tiara pontifícia.¹⁹¹¹ També era habitual que el rei proposara fills de la noblesa per a rebre

---

¹⁹⁰⁹ MOTTA, Emilio, Giovanni di Valladolid alle corti di Mantova e di Milano (1458-1473), dins *Archivio Storico Lombardo*, 7, Milà, 1890, ps. 938-940; LEVI, Ezio, Un juglar español en Sicilia (Juan de Valladolid), dins *Homenaje a Menéndez Pidal*, Madrid, 1925, vol. 3, ps. 433-439; RUBIO GONZÁLEZ, Lorenzo, Juan de Valladolid: un poeta de juglaría en el siglo XV, dins *Castilla. Estudios de literatura*, 6-7, Valladolid, 1983-1984, ps. 101-112; COSTA, Marithelma, La contienda poética entre Juan de Valladolid, el Comendador Román y Antón de Montoro, dins *Cahiers de linguistique hispanique medievales*, 23, París, 2000, ps. 27-52.

¹⁹¹⁰ Ens ocuparem d’ell, detingudament, en l’apartat dedicat als cavallers.

¹⁹¹¹ NAVARRO SORNI, Miguel, La creación cardenalicia de Alfonso de Borja y su intervención en el pleito entre Alfonso V el Magnánimo y el clero de la Corona de Aragón por el edicto fiscal de 1448, dins *Debats*, 72, València, primavera 2001, ps. 109-133; ÍDEM, *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*, Ajuntament de València, València, 2003.

capels cardenalícs o procurara posicionar servidors seus en la cúria –pressionant un papat encara feble, qüestionat per cismes i conciliarismes– a fi d’obtenir més fàcilment, en ocasions de conflicte polític o bèl·lic, el suport de la Santa Seu.

* * *

L’associació secular de les lletres amb els *clerici*, feia que moltes de les grans personalitats intel·lectuals del 1400 foren encara religiosos. Com fou el teòleg **Felip de Malla** (Barcelona, 1380-1431), ardiaca major de la Seu de Barcelona (1424-1431), amb una gran relació amb Benet XIII, i amb les corts de Martí I, Ferran I i Alfons V. Escrigué el tractat ascètic *Memorial del pecador remut*,¹⁹¹² i se’l considera un autor amb un erudició clàssica de tipus medieval, de la qual féu gala en el *consistori de la Gaya Sciència* celebrat el 1413 a la cort barcelonina. La seua retòrica, segons Batllori, és “ampul·losa, resultat d’un empelt no gaire reeixit d’oratória ciceroniana i de predicació sagrada”.¹⁹¹³ No entrarem en detalls sobre el personatge, per la seua escassa vinculació amb l’aventura italiana del Magnànim; tot i que sembla que participà activament en les negociacions polítiques dels anys 1420-1423 amb la versàtil Joana II de Nàpols.¹⁹¹⁴

* * *

Domingo Ram y Lanaja (Alcanyís, ca. 1370-Roma, 25 d’abril del 1445), eclesiàstic i polític, era fill del conseller reial Blas Ram.¹⁹¹⁵ Monjo regular de Sant Agustí i prior de la col·legiata d’Alcanyís (1394), estudià a Lleida ja en edat adulta i obtingué el 1406 el doctorat en ambdós drets. Fou designat referendari pel papa Benet XIII estant a Mònaco (1406) i, després, bisbe d’Osca (1410-1415), Lleida (1415-1434), cardenal (1423) i arquebisbe de Tarragona (1434-1445). Participà en el Compromís de Casp (1412) i exercí de covirrei de Sicília (1416-1419) i president de la Generalitat de Catalunya (1428-1431). Efectuà missions diplomàtiques al servei d’Alfons V, com ara: la signatura de treva amb Castella (1430); l’ambaixada al papa reclamant la investidura de Nàpols (24 de març del 1435), amb el vicecanceller Pelegrí; l’ambaixada en nom del rei d’Aragó al concili de Basilea (1437-1439), on, seguint instruccions del rei, s’oposà

---

¹⁹¹² Molt conegut al seu temps. A la Seu de València, per exemple, se’n conserva un manuscrit transcrit amb adaptacions al català local.

¹⁹¹³ BATLLORI, Miquel, *De l’humanisme i del Renaixement (Obra completa, vol. 5)*, ed. a cura d’Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d’estudis i investigacions”, 22), València, 1995, ps. 49 i 130.

¹⁹¹⁴ OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 177.

¹⁹¹⁵ Aporta moltes dades sobre el personatge, MIRANDA, Salvador, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries, 2002; ed. electrònica <<http://www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm>>

enèrgicament a la deposició d'Eugeni IV (1439); el trasllat a Florència al costat del papa (1440) i altres dues missions diplomàtiques a Castella (1441 i 1444).

No obstant el seu important i prolongat *cursus honorum*, els interessos culturals de Ram foren limitats.¹⁹¹⁶ Conegué Lorenzo Valla, que fa referència a la seua excel·lent saviesa en la *Historia Ferdinandi*, escrita significativament en temps de la mort de l'eclesiàstic: “*Ex Aragoniae quidem dilecti sunt, Dominicus Ramus episcopus Oscensis, quem postea Illerdensem, ad extremum archiepiscopum Terragonensem*”.¹⁹¹⁷ El 22 de juny del 1443, l'humanista Flavio Biondo encarregà a Pier Candido Decembrio que lliurara el manuscrit de les seues *Dècades* al bisbe d'Urgell, per tal que aquest el presentara al rei d'Aragó. Però com Pallars ja no es trobava a Siena, el mateix Decembrio el lliurà al cardenal Ram, que es trobava aleshores en el seguici del papa Eugeni IV.¹⁹¹⁸ Morí a una edat molt avançada, segons fonts coetànies.

* * *

Alfonso Martínez de Toledo (Toledo, 1398-*ca.* 1482), conegut per la seua dignitat d'*Arcipreste de Talavera*, fou l'autor d'un llibre titulat *El corbacho o Reprobación del amor humano* (1438), que pretén emular, sobretot pel que fa al esperit misogin, *Il Corbaccio* (1365) de Giovanni Boccaccio, conegut a la Castella d'aquesta època. L'autor visqué durant els anys 1418-1427 a la cort reial de València, i també a Tortosa i a Barcelona (1428). Tornà després a Toledo, on exerciria d'arxiprest de Talavera i capellà del rei Joan II de Castella. Pel 1448 era racioner de la catedral toledana.¹⁹¹⁹ Es coneixen poques dades més de la seua vida, però es probable que el seu interès per l'obra de Boccaccio estiguera relacionat amb la seua estada a la cort de València, on la recepció dels autors italians era més directa i antiga.

* * *

El jurista, bisbe i canceller **Arnau-Roger de Pallars** i Foix (1408- 16 d'agost del 1461) mantingué un vincle més estret que Ram amb la cort reial. Membre d'una gran família nobiliària de Catalunya, els Pallars, fou el fill huité i més menut d'Hug-Roger II

---

¹⁹¹⁶ Vegeu SOLÉ SABATÉ, Josep-Maria (dir.), *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003.

¹⁹¹⁷ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973, ll. 2, cap. 10.4; ÍDEM, *Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae*, ed. a cura de Pedro LÓPEZ ELUM, Anubar, València, 1970, p. 99.

¹⁹¹⁸ COLL ALENTORN, M., *Dos humanistes italians...*, p. 419.

¹⁹¹⁹ LOMAX, Derek W., *Datos biográficos sobre el arcipreste de Talavera*, dins BUSTOS TOVAR, Eugenio (coord.), *Actas del IV Congreso Internacional de Hispanistas (Salamanca, abril 1971)*, Salamanca, 1971, vol. 2, ps. 141-146; FERRANDO, Antoni – NICOLÀS, Miquel, *Història de la llengua catalana (nova edició revisada i ampliada)*, Editorial UOC, Barcelona, 2011, p. 149.

de Pallars-Mataplana, comte del Pallars Sobirà, i de Blanca de Foix i de Luna, filla del vescomte de Castellbò: “*episcopus Urgellensis, vir clarus, natus comitis Pallarensis*”, en la crònica napolitana de Gaspar Pelegrí.¹⁹²⁰ Des del seu naixement se’l destinà a la carrera eclesiàstica: ardiaca d’Empordà i canonge de Girona (1415), i canonge de València i de Lleida per concessió del papa Martí V (1420), quan només tenia dotze anys d’edat. Començà els seus estudis de dret a Lleida, i els culminà l’any 1433 a Tolosa de Llenguadoc. A partir del 1434 figura com a doctor en ambdós drets.¹⁹²¹

En aquell mateix any, potser en l’expedició del rei Joan de Navarra, passà a la cort que Alfons el Magnànim tenia a Messina (Sicília) i, després d’haver participat d’espectador en la batalla de Ponça (agost del 1435), caigué presoner –com tantíssims altres cavallers i dignataris– de la senyoria de Gènova.¹⁹²² El primer lloc d’una relació de nobles catalans captius l’encapçala ell: “lo noble Pallars, qui après fonch bisbe d’Urgell”.¹⁹²³ Estant després amb el rei Alfons a la cort de Gaeta (1436), el sobirà el nomenà cap de tota la cancelleria de la Corona d’Aragó, amb el rang –relativament honorífic, de supervisió en la pràctica de la tasca d’altres¹⁹²⁴– de *canceller*, que detindria des del 1436 fins a la seua mort, el 1461. Simultàniament, el Magnànim sol·licità al Concili de Basilea (9 d’octubre del 1436) i obtingué per a ell la mitra d’Urgell;¹⁹²⁵ de manera que fou bisbe de la Seu d’Urgell del 1436 al 1461.¹⁹²⁶ En la dignitat de canceller, en cas d’absència era substituït pel seu lloctinent (*ca.* 1442-1443) Alfons de Borja, futur Calixt III.¹⁹²⁷ Aquest últim, que era president del Sacre Concili napolità, deixà el càrrec en ser designat cardenal (1444). El bisbe d’Urgell seria designat

---

¹⁹²⁰ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l’italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, ps. 432-433 (IX.59).

¹⁹²¹ Estem seguint la biografia traçada per BATLLE GALLART, Carme, El bisbe Arnau Roger de Pallars i la Seu d’Urgell (1437-1461), dins *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos*, 6, Barcelona, 1978, ps. 215-236; ÍDEM, La Seu d’Urgell sota el domini del bisbe Arnau Roger de Pallars (1437-1461), dins *Urgellia*, 16, La Seu d’Urgell, 2006-2007, ps. 569-625.

¹⁹²² SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dieteris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, ps. 62-63.

¹⁹²³ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 101.

¹⁹²⁴ Era el vicecanceller Valentín Claver el qui realment s’ocupava de regir *de facto* i organitzar la cancelleria, segons MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d’Alfonso d’Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 371).

¹⁹²⁵ Vegeu AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, p. 105.

¹⁹²⁶ Prengué possessió del bisbat el 1437, no sense abans véncer la resistència que posaren el comte de Foix i els seus parents.

¹⁹²⁷ MOSCATI, R., Nella burocrazia centrale..., p. 370.

també (29 d'abril del 1451)¹⁹²⁸ president honorífic del *Sacrum Concilium* (tribunal superior de justícia del reialme de Nàpols) en anys successius, fins que renuncià al títol l'any 1454 per tal que l'assumira l'infant Ferran, duc de Calàbria i hereu de la corona.¹⁹²⁹ Paral·lelament, continuava acumulant dignitats eclesiàstiques, la més sonada de les quals, atorgada pel papa Nicolau V, era la de patriarca d'Alexandria (24 d'agost del 1453).¹⁹³⁰ Alfons el Magnànim, ja en temps d'Eugeni IV (1443), havia tractat d'obtenir el cardenalat per a Pallars. Ho tornaria a intentar després amb Calixt III (1456). Pretengué el monarca, sense resultat, que el canceller i bisbe Pallars rebera la porpra cardenalícia i que codirigira la croada que preparava el papa valencià.¹⁹³¹

El bisbe Pallars, present a la seua diòcesi pels anys 1437-1438, assistí a les corts catalanes del Lleida (1440) en nom i per delegació del monarca.¹⁹³² Tornà després a Itàlia (el 8 de novembre del 1440 es trobava ja a Aversa) i formà part de la transcendental legació diplomàtica desplaçada a Siena (març del 1443) per a negociar amb el cardenal d'Aquileia, Ludovico Scarampo, el tractat de Terracina.¹⁹³³ L'acompanyaven en aquesta missió diplomàtica el secretari Andreu Gassull i el mencionat Alfons de Borja,¹⁹³⁴ que tingueren ocasió de conèixer Flavio Biondo.¹⁹³⁵ L'humanista comptava amb el bisbe d'Urgell, segons una lletra del 23 de juny subsegüent, per a assegurar-se que arribava a mans del rei Alfons un manuscrit seu de les *Dècades*.¹⁹³⁶ Pels anys 1446-1448, Arnau-Roger de Pallars visqué de nou a Catalunya, on presidí les corts de Barcelona; s'enfrontà durament en diversos camps –i en nom dels Pallars– amb els també poderosos comtes de Cardona; hagué de resoldre

---

¹⁹²⁸ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 143.

¹⁹²⁹ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, p. 140.

¹⁹³⁰ GAMS, Pius Bonifacius, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae*, Leipzig, 1931, p. 460.

¹⁹³¹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 508.

¹⁹³² CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Fuentes de Zurita. Documentos en la alacena del cronista, relativos a los años 1302-1478, dins *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 23-24, Saragossa, 1970-1971, ps. 267-405 (p. 287).

¹⁹³³ Eixí de Nàpols per mar, amb destinació inicial a Florència, el 15 de març, segons MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 223.

¹⁹³⁴ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 55-59).

¹⁹³⁵ Segons COLL ALENTORN, Miquel, Dos humanistes italians en la nostra historiografia [Discurs llegit el 7 de maig de 1971 en la Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans], dins *In memoriam Carles Riba (1959-1965)*, Institut d'Estudis Hel·lènics – Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, Barcelona, 1973, ps. 129-139; reed. dins COLL, M., *Historiografia*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Obres de M. Coll i Alentorn", 1), Barcelona, 1991, ps. 417-427 (p. 419).

¹⁹³⁶ COLL ALENTORN, M., Dos humanistes italians..., p. 419.

amb el comte de Pallars (un nebot seu homònim, Arnau-Roger de Pallars i Cardona, comte del 1424 al 1451) aspectes relatius a les minvades finances del comtat i a la successió d'aquest.¹⁹³⁷ El rei arribà al punt de confiscar el comtat al balafiador comte de Pallars per a adjudicar-lo temporalment al mateix bisbe (abril del 1449) i, després, a Galceran de Requesens (1450). Pel que fa a l'agitada política catalana, en una lletra del 19 de setembre del 1451 se'l cita com a decidit partidari de la Busca davant el consell reial napolità.¹⁹³⁸

En reincorporar-se a la cort, a partir del 1448, Arnau-Roger de Pallars assistí a tots els afers de govern, negociacions i actes solemnes, sempre al costat del rei i del príncep hereu. Des del 1452 s'ocupà de tutelar el comte adolescent de Pallars, Hug-Roger III (1435-1508), acabat d'arribar a la cort napolitana.¹⁹³⁹ En els anys 1453-1455 s'encarregà, juntament amb altres prelats, d'organitzar el procés de canonització del frare valencià Vicent Ferrer (mort el 1419), que seria després molt venerat a Nàpols.¹⁹⁴⁰ Es desplaçà també a Roma, el 1455, en la comitiva que reté obediència al papa Calixt III (Alfons de Borja) en nom del rei de Nàpols. Aquest el recompensà dos anys després amb l'important arquebisbat de Monreale (Sicília).¹⁹⁴¹ Per aquells anys, era Arnau-Roger –per raons de rang nobiliari, titulació burocràtica i eclesiàstica, i “familiaritat” amb el rei– el magnat més honorat de la cort. Així s'observa, per exemple, quan arribaren a Castel Nuovo els ambaixadors castellans del 1456, “recibiólos el rey (...) con grandes señas de alegría, estando presentes el duque de Calabria y don Arnaldo Roger de Pallars, patriarca de Alejandría, y los embajadores de diversos príncipes”.¹⁹⁴²

Mesos després de la mort del Magnànim, en setembre del 1458, decidí abandonar Nàpols. L'ambaixador milanés comunicà a Francesco Sforza, el 30 d'agost, que Pallars tenia la intenció de passar l'hivern a Roma i, en la primavera del 1459, travessar per Milà i la Llombardia, abans d'arribar al principat català. Finalment no ho féu: optà per

---

¹⁹³⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 146v.

¹⁹³⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 252-253.

¹⁹³⁹ SOBREQÜÉS, Jaume – SAROBE, Ramon – RELLA, Ferran, *Hug-Roger III. Epistolari de guerra i exili del darrer comte de Pallars (1451-1500)*, Editorial Base, Barcelona, 2008, ps. 25-26.

¹⁹⁴⁰ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 3, ps. 172-173; GÓMEZ GARCÍA, Vito T., Alfonso el Magnànim y la canonización de San Vicente Ferrer, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 203-222 (ps. 209-210).

¹⁹⁴¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 252-253.

¹⁹⁴² ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, llibre XVI, cap. 38.

una travessada marítima: es trobava a Càller, Sardenya, a primeries de dit any.¹⁹⁴³ Establert a Catalunya, participà (inici del 1461) en una ambaixada al rei Joan II per a obtenir l'alliberament del primogènit Carles d'Aragó, príncep de Viana. Continuava vigent a Barcelona i als territoris pairals, l'enfrontament entre els Cardona i els Pallars; tot això, en vespres de la rebel·lió general del país i de la guerra civil catalana. El dietari de la Generalitat enregistra per a l'1 d'abril del 1461 una concòrdia entre el bisbe d'Urgell "e sos valedors", d'una banda, i "lo senyor comte de Prades [Joan-Ramon-Folc III de Cardona] e sos valedors", d'altra, en evitació de violències. El 19 de maig fou ratificada la treva entre Pallars "e los de la casa de Cardona".¹⁹⁴⁴ Poques setmanes després, moriria el bisbe-patriarca, concretament el 16 d'agost del 1461.

Els seus escrits autògrafs (com per exemple una lletra de gener del 1457) testimonien un baix nivell cultural i un ús arcaic de la llengua, amb grafies arcaiques (del tipus *trebayls* o *meyllor*) que no s'usaven des de feia dècades a la cancelleria. Pel que fa a les aficions lectores, Carme Batlle testimonia, a partir d'un inventari del 1459, com "l'escàs nombre de llibres contrasta amb altres biblioteques episcopals"; qüestió que resulta explicable en un prelat que havia accedit a la mitra per raons de sang i no per mèrits intel·lectuals. Posseïa el bisbe d'Urgell, a banda de quaderns de comptes i administració, els *Comentarios* de sant Jeroni a quatre epístoles de sant Pau; un Sal·lusti; un Plini; un manual de dret canònic; un llibre de caça; un breviar; un llibret d'oracions, i prou. Com s'observa, el repertori és tan medieval com els escassos objectes que acompanyaven els llibres: cinc parells de sabates, una creu i una espasa.¹⁹⁴⁵ És lògic, per tant, que Pallars es relacionara poc amb humanistes i que, malgrat la seua elevada posició a la cort, no exercira de mecenes de la nova cultura.¹⁹⁴⁶

* * *

Tot el contrari, per tant, amb un home sensible a les idees de l'humanisme i amant de les arts, com fou **Dalmau de Mur** (Cervera, ?-Saragossa, 1456), bisbe de Girona (1415-1418), arquebisbe de Tarragona (1419-1431) i de Saragossa (1431 al 1456), i canceller de la Corona d'Aragó –títol honorífic– del 1429 al 1436, quan el reemplaçà

---

¹⁹⁴³ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 252-253.

¹⁹⁴⁴ SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, ps. 161-162.

¹⁹⁴⁵ BATLLE GALLART, C., *La Seu d'Urgell sota el domini...*, ps. 613-615.

¹⁹⁴⁶ Tot i que Lorenzo Valla, acabat d'arribar a Gaeta, manifestara comptar amb la seua amistat i protecció, segons FUBINI, Riccardo, *L'umanesimo italiano e i suoi storici. Origini rinascimentali, critica moderna*, Franco Angeli, Milà, 2001, p. 155. I tot i que ZACCARIA, Vittorio, *L'epistolario di Pier Candido Decembrio*, dins *Rinascimento*, 3, Florència, 1952, ps. 85-118 (p. 108), l'enregistre en una ocasió entre els destinataris d'una lletra de Pier Candido Decembrio.

Arnau-Roger de Pallars. Quan l'humanista Guiniforte Barzizza arribà de Milà a Barcelona, en la primavera del 1432, l'arquebisbe-canceller era una figura de primer rang a la cort. El nouvingut es presentà a ell, sabent que era home interessant en les lletres.¹⁹⁴⁷ L'arquebisbe embarcà amb el rei el 1432 cap a Sicília i Gaeta (1436), on, segons Mazzatinti, travà amistat amb Lorenzo Valla i Antonio Beccadelli “il Panormita”, i “si procurò bella fama di mecenate e studioso”.¹⁹⁴⁸ En la seua *Historia Ferdinandi* (1445-1446), Valla el considerava el més reeixit dels intel·lectuals escolàstics de la Corona d'Aragó: “*Dalmaus quo Murus citato agmine scholasticorum*”.¹⁹⁴⁹ El cronista català Pere Tomic, a Bagà, l'any 1438, li dedicà la seua crònica d'*Històries e conquestes dels Reys d'Aragó e Comtes de Barcelona*.¹⁹⁵⁰

Ara bé, la relació més interessant d'amistat és la que l'eclesiàstic mantingué amb el secretari apostòlic i humanista Poggio Bracciolini, tot i que Mur residí molts anys apartat de la cúria romana, a la seua arxidiòcesi de Saragossa. Dalmau i Poggio s'havien conegut durant un viatge que compartiren a Anglaterra el 1418 i després havien conviscut a la cúria. El toscà el considerava un “*excellentem in omni litterarum genere*” i, com a tal, li envià un exemplar seu del tractat *De avaritia*. Li remeté també des d'Itàlia els tractats humanístics de Leonardo Bruni, que Poggio celebrava que li hagueren agradat; el que demostra que l'arquebisbe congeniava amb l'esperit renovador de l'humanisme toscà. Així que decidí fer-li arribar també les seues obres *De infelicitate principum* i *De nobilitate*, que dataven del 1440. Escrivia Poggio de Roma a Saragossa el 27 de juny del 1447, per a donar-li notícia de l'elecció de Nicolau V i comentar-li la seua tasca, en marxa, de traducció de la *Ciropèdia* de Xenofont, que pensa remetre-li també quan la tinguera llesta. En març del 1450, finalment, el prelat saragossà rebé una nova epístola de Bracciolini on l'humanista li demanava que, mal que fóra per delegació en el bisbe de Zamora Juan de Mella –amic comú, que es trobava llavors a Roma–, batejara ell el seu fill. I, quan el petit Bracciolini haguera de rebre la confirmació, pocs anys després, també comptava amb Dalmau de padrí.¹⁹⁵¹

---

¹⁹⁴⁷ BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelaarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 164-165.

¹⁹⁴⁸ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. VI.

¹⁹⁴⁹ VALLA, Lorenzo, *Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae*, ed. a cura de Pedro LÓPEZ ELUM, Anubar, València, 1970, p. 124.

¹⁹⁵⁰ TOMIC, Pere, *Històries e conquestes dels Reys d'Aragó e Comtes de Barcelona*, Barcelona, 1438; ed. facsímil digital <<http://www.cervantesvirtual.com/FichaAutor.html?Ref=5357>>

¹⁹⁵¹ Més detalls, en SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 201-218.

Del jurista servidor d'Alfons el Magnànim **Alfons de Borja** (la Torreta de Canals, regne de València, 31 de desembre del 1378-Roma, 6 d'agost del 1455), papa Calixt III (8 d'abril del 1455-6 d'agost del 1458), existeix una bibliografia abundant.¹⁹⁵² Doctor en ambdós drets i professor prestigiós de l'Estudi General de Lleida, el rei el contracta de promotor de negocis de la cort (1417). Tres anys després era ja vicecanceller i acompanyava el monarca en l'aventura mediterrània (1420-1423). Aleshores romangué als reductes catalanoaragonesos de Nàpols recolzant la tasca política de l'infant Pere, virrei d'aquelles possessions (1423-1425). Així ho recull la crònica del seu amic i protegit Llop d'Espejo: “[Nàpols], donde romase missere Alfonso de Borgia, doctore valente, servitore del re et capo del consiglio al dicto infanto don Petro”.¹⁹⁵³ Tornà després al costat del rei per a presidir les corts de Terol (1428) i resoldre aspectes del màxim interès relatius a la fi del Cisma d'Occident (1429). El jurista posà fi al reducte cismàtic de Peníscola i, en recompensa, el cardenal legat Pere de Foix i el rei Alfons propiciaren la seua elecció per al bisbat de València (agost del 1429), una diòcesi opulenta, que el rei pretenia controlar a través d'algú de la seua confiança. Contribuí el nou bisbe, el 1430, a la pau amb Castella, i s'ocupà, juntament amb el cavaller Ximén-Peres de Corella, de tenir cura a València de la persona del príncep Ferran (nat el 1431), al qual acompanyaria en el seu viatge a Gaeta, l'estiu del 1438.

Reincorporat a la cort del Magnànim en plena guerra de conquesta de Nàpols, assistí al concili de Florència, l'any 1439. Cooperà activament en tasques de govern i operacions diplomàtiques, i en la reorganització administrativa del regne de Nàpols (1442-1444). El seu paper fou de gran rellevància en les negociacions de Siena que precediren a la signatura dels acords de Terracina (1443), raó per la qual –i a petició del rei Alfons– el papa Eugeni IV el nomenà cardenal dels Quatre Sants Coronats (maig del 1444). S'instal·là aleshores a Roma, encara que visitava la cort i estigué al campament reial durant el setge de Piombino (març del 1448).¹⁹⁵⁴ Aleshores s'allunyà una mica del servei a la corona, fins al punt de mantenir reiterats contenciosos amb el rei almenys des

¹⁹⁵² Per a documentar adequadament el personatge històric, cal acudir a NAVARRO SORNI, Miguel, *Documents per a la historia d'Alfons de Borja, papa Calixt III*, Institució Alfons el Magnànim, 2008.

¹⁹⁵³ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 93.

¹⁹⁵⁴ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 41.

del 1448, per afers que afectaven la diòcesi valentina.¹⁹⁵⁵ Malgrat tot, se'l documenta en gener del 1455, en les festes napolitanes per l'adhesió del rei d'Aragó a la pau de Lodi.¹⁹⁵⁶ Durant el seu pontificat (1455-1458), obsessionat amb la idea d'una croada antiturca, per a la qual trobà escàs suport entre els prínceps d'Europa, mantingué una tensa relació política i diplomàtica amb el rei de Nàpols.¹⁹⁵⁷

Pel que fa a la cultura, la seua pobra biblioteca manifesta un cert desinterés pels llibres i una mentalitat plenament ancorada en l'edat mitjana.¹⁹⁵⁸ No tenia res a veure, doncs, amb Tommaso Parentucelli, el bibliòfil i humanista Nicolau V, fundador de la Biblioteca Vaticana, que Calixt III estigué a punt de desmantellar i vendre, per a gran escàndol dels cenacles florentins. De fet, l'arribada del valencià al solí pontifici tingué per conseqüència immediata una diàspora d'humanistes, artistes i lletrats.¹⁹⁵⁹

El prestigiós llibrer florentí Vespasiano da Bisticci, que s'ocupava de proveir amb autèntiques joies bibliogràfiques les més insignes biblioteques palatines d'Itàlia, comentava així –irònicament– la reacció que tingué el papa de la Torreta de Canals quan contemplà per primera vegada la magnífica biblioteca heretada de Nicolau V: “*Veduto dov'erano questi digni libri, dov'egli doveva lodare e comendare la prudentia de si degno pontefice, et egli disse: 'Questo pazzo [el papa Nicolau], vedi in che egli ha consumato la roba della chiesa di Dio!'*”¹⁹⁶⁰ Fou un bon jurista, això sí, però sense contactes ni interessos per l'humanisme italià, ni pels “bojos” que despenien en llibres. No ens estranya, doncs, que els italians de es tiraren les mans al cap, alarmats, i exclamaren: “O, Dio, la Chiesa Romana in mani dei Catalani!!”

Segons Vittorio Rossi,¹⁹⁶¹ les calúmnies de Da Bisticci eren plenament justificades, ja que l'ancià Alfons de Borja estava decidit a dilapidar el llegat bibliogràfic del seu il·lustrat predecessor, amb l'objecte d'obtenir fons per a la croada.

---

¹⁹⁵⁵ NAVARRO SORNI, Miguel, La creación cardenalicia de Alfonso de Borja y su intervención en el pleito entre Alfonso V el Magnánimo y el clero de la Corona de Aragón por el edicto fiscal de 1448, dins *Debats*, 72, València, primavera 2001, ps. 109-133.

¹⁹⁵⁶ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 41.

¹⁹⁵⁷ NAVARRO SORNI, Miguel, *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*, Ajuntament de València, València, 2003; ÍDEM, *Alfonso de Borja, Papa Calixto III, en la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2005.

¹⁹⁵⁸ BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007, p. 17.

¹⁹⁵⁹ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 70.

¹⁹⁶⁰ DA BISTICCI, Vespasiano, *Le vite [Vite di uomini illustri]*, ed. a cura d'Aulo GRECO, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Florència, 1970, p. 316, es basa en el testimoni del prelat català Cosme de Montserrat, que era amic seu i bibliòfil.

¹⁹⁶¹ ROSSI, Vittorio, L'indole e gli studi di Giovanni di Cosimo de' Medici: notizie e documenti, dins *Atti de la R. Accademia nazionale dei Lincei. Reconditi*, “Classe di Scienze morali, storiche e filologiche”, 5, Roma, 1893, vol. 2, ps. 38-60 i 129-150.

Tractà, d'entrada, de vendre la Biblioteca Vaticana sencera al millor postor. En no trobar comprador, ordenà fer inventari de les existències al bibliòfil Cosme de Montserrat (bisbe de Vic a partir del 1459). Aquest eclesiàstic català amb amics humanistes, alarmat, en donà notícia a Da Bisticci i li adjuntà l'inventari dels títols posats a la venda, perquè sabia dels seus contactes amb els Medici, possibles compradors del bo i el millor del lot. Segons Giuseppe Cagni, aquella relació no era sinó “un vero e proprio catalogo di vendita”,¹⁹⁶² que no trobà clients predisposats a invertir. Vespasiano da Bisticci s'esplaia en diferents ocasions contant la situació per a deixar-ne memòria escrita:

“Entretanto, adunque Calisto nel pontificato e, vedendo tanta copia di degni libri, dove n'erano 500, coperti di chermisi e forniti d'argento; giunto dove era tanta copia di libri, si cominciò a meravigliare, come quello che non era uso a vedere se non letture in carta di bambagia ricollette (...). Veduto dov'erano questi degni libri, dov'egli doveva lodare e commendare la prudenza di sì degno pontefice, egli disse queste parole: ‘Vedi in che egli ha consumato la robba della Chiesa di Dio!’ Vedi errori che fanno gli ignoranti, che quello che debono lodare lo blasmano! Non gli bastò fare un errore, ch'egli ne fece infiniti. E cominciò a gittar via i libri greci, e dononne al cardinale Rutene parecchie centinaia di volumi (...); de' latini ancora donò, non gli stimando.”¹⁹⁶³

Rossi comenta, al respecte d'això, l'anècdota d'un Carlo de' Medici, fill natural del cèlebre Cosimo, que exercia de protonotari a la cúria romana, i que escrigué llavors a Florència (11 d'abril del 1456) comentant: “El papa vuole che si vendano tutti i libri e tutte le gioie [che] ragunò papa Nicola (...), e già questi signori cardenali gli sono iti a vedere; dicesi di volere trovare uno signore [che] gli avessi tolti tutti insieme, o almancho tutti i latini, o vero tutti e greci (...). Per tuta volta, se ne venderà dispartiti, c'ingegneremo avere quello che abbiamo la nota”.¹⁹⁶⁴ Els dies 13 i 19 de maig, el mateix Carlo insistiria en aquesta expectativa. És suficient amb això per a il·lustrar el nul interès de Calixt III pel moviment humanístic.

---

¹⁹⁶² CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Temi e testi”, 15), Roma, 1969, p. 53.

¹⁹⁶³ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, p. 167; citat per CAGNI B., G. M., *Vespasiano da Bisticci...*, p. 53, n. 4.

¹⁹⁶⁴ ROSSI, V., *L'indole e gli studi di Giovanni...*, ps. 133-134.

García Aznárez de Añón (Tarassona,¹⁹⁶⁵ Aragó, ca. 1385-Gènova, 13 de març del 1449), bisbe de Lleida (1435-1449), fou un eclesiàstic de llarga trajectòria, vinculat des de jove a la cúria romana, i molt implicat en tots els afers polítics i diplomàtics d'Alfons el Magnànim. Fins al punt que era una dels pocs confidents del monarca que rebia lletres escrites per ell; els altres destinataris “honorats pel rei amb els seus autògrafs”, segons Rubió i Balaguer, eren el seu germà Joan de Navarra, la reina Maria, el príncep de Tàrent (Giovanni Antonio Orsini Del Balzo, el principal baró del regne de Nàpols) i el cardenal d'Aquileia (Ludovico Scarampo, apoderat pontifici per als assumptes polítics i bèl·lics).¹⁹⁶⁶ El contingut d'aquestes missives, subscrietes pel rei “de mi mano”, manifesten, a més, que el bisbe de Lleida fou “el seu gran confident”.¹⁹⁶⁷

Se'l cita ja en un escrit del 16 de gener del 1413 com a clergue de la seua vila natal, Tarassona, i en un del 13 d'abril del mateix any, com a procurador del papa Benet XIII a Saragossa. El 10 d'abril del 1414 obtingué un benifet eclesiàstic per intervenció de dit pontífex, i en octubre del 1415 era familiar i secretari del bisbe d'Elna (1410-1425), Jerónimo de Ocón, un dels cubicularis del papa de Peñíscola.¹⁹⁶⁸ La proximitat a aquest bisbe (mort a Aivnyó el 1433), afavoriria l'obtenció per Añón de noves rendes i prebendes, com ara l'abadia de Santa Maria la Reial de Perpinyà (1416-1435); sengles canongies a les catedrals d'Elna i Saragossa; el deganat de Tarassona, etc. Actuà de procurador d'Esteve d'Agramunt, abat de Sant Pere de Roda (1416), i del mateix Jerónimo de Ocón, a Elna (1419, 1421).¹⁹⁶⁹

Es trobava García Aznárez de Añón a la cúria del papa Martí V (Florència, agost del 1420), quan hi arribà l'ambaixador de la reina Joana II de Nàpols, Antonio Carafa “Malizia”, demanant auxili en nom d'aquesta, per les pressions a les quals era sotmesa per Lluís III d'Anjou. Aleshores, l'aragonés s'oferí de mediador diplomàtic entre

¹⁹⁶⁵ RANZÓN, Pascual, *Gloria de Tarazona en los siglos pasados, de la antigua naturaleza de sus hazañas, aumentada en la edad presente de la nueva gracia, valor y fidelidad de sus naturales*, Imprenta Real, Madrid, 1708, p. 111.

¹⁹⁶⁶ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 244.

¹⁹⁶⁷ *Ibidem*, p. 73. Opinió que recolza també BATLLORI, Miquel, *Temas de varia historia*, Anthropos, Barcelona, 1990, ps. 70-71.

¹⁹⁶⁸ CUELLA ESTEBAN, Ovidio, *Bulario argonés de Benedicto XIII (III). La curia de Peñíscola (1413-1423)*, CSIC-Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 2006, docs. 157 (p. 96), 191 (p. 111), 346 (p. 180), 745 i 746 (ps. 347-348).

¹⁹⁶⁹ MORALES ROCA, Francisco-José, *Prelados, abades mitrados, dignidades capitulares y caballeros de las órdenes militares, habilitados por el brazo eclesiástico en las Cortes del principado de Cataluña. Dinastías de Trastámara y de Austria, siglos XV y XVI (1410-1599)*, Eds. Revista ‘Hidalguía’, Madrid, 2001, ps. 99-100.

l'emissari de la reina i el rei d'Aragó, aprofitant que aquest es trobava llavors amb la seua armada pacificant Sardenya. Salparen ambdós cap a l'Alguer i, després de l'entrevista amb el rei Alfons, el napolità s'emportà la promesa del rei d'auxiliar la reina sense fills; promesa que aquesta acceptà en designar-lo "fill adoptiu". Amb la qual cosa, gràcies a la intel·ligent iniciativa política d'Aznárez de Añón, començà la intensa aventura napolitana (1420-1458) d'Alfons el Magnànim.¹⁹⁷⁰

L'eclésiàstic s'incorporà aleshores al seguici reial, acompanyà Alfons a Nàpols (1420-1423) i inicià una estreta col·laboració amb ell, que incloïa desplaçaments a Milà pels anys 1425-1428 i una presència vigilant a la cúria romana.¹⁹⁷¹ En recompensa, el rei d'Aragó sol·licità al papa Eugeni IV (el 1432) que atorgara per amor d'ell a "mossén García Aznárez" alguna dignitat eclesiàstica de rellevància, "per los grans serveys que'l dit mossén García ha fets e fa cascun dia al dit senyor".¹⁹⁷² Ho tornaria a intentar el monarca l'any 1434,¹⁹⁷³ aprofitant una legació diplomàtica del degà de Tarassona i el noble Bernat Boïl a la cúria. Ambdós ambaixadors es presentaren després davant la reina de Nàpols. Joana II.¹⁹⁷⁴ El rei, finalment, obtingué per al seu fidel servidor la mitra vacant de Lleida (1435), que aquest retindria fins a la seua mort, el 1449.

García Aznárez, des del mateix 1420, sembla que estava decidit a lligar el seu destí a Itàlia, on es trobava perfectament aclimatat; de manera que demanà dispensa de residir a la seua diòcesi, que sols visitaria en una ocasió, en gener del 1438.¹⁹⁷⁵ Tot i això, l'exigència de cooperar activament amb el seu "amic i senyor" Alfons V, el

---

¹⁹⁷⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 561 (XIII.11), tracta Añón de "cortésano romano", quan en realitat es trobaria allí per un viatge de circumstàncies, suposem que en representació del seu mentor i protector, el bisbe d'Elna. Vegeu també AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Colléll, P. Torres*, Girona, 1903-1904, vol. 1, ps. 60-61; FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 8-11.

¹⁹⁷¹ FOSSATI RAITERI, Silvana, Alfonso d'Aragona e Tommaso di Campofregoso tra Catalogna, Genova e Milano, arbitri della politica del loro tempo (1415-1428), dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 345-360 (p. 295); OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 178.

¹⁹⁷² AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 511-515.

¹⁹⁷³ *Ibídem*, ps. 538-540.

¹⁹⁷⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 64-67 (XIV.18-19).

¹⁹⁷⁵ Vegeu la biografia que reproduïx la pàgina web oficial de l'episcopat lleidatà, apud <bisbatlleida.org>

portaria d'ambaixador a Castella el 1429, per veure si podia evitar la guerra,¹⁹⁷⁶ i a Portugal el 1431, per afers relacionats amb la causa castellana dels infants d'Aragó.¹⁹⁷⁷

En vespres de la batalla de Ponça (5 d'agost del 1435), Aznárez de Añón i el vicecanceller Joan Pelegrí es trobaven a Florència negociant amb el papa Eugeni IV una possible aproximació d'aquest al rei d'Aragó (gener-març del 1435). El Magnànim jugava llavors a un doble joc amb l'Església dividida: amenaçava el pontífex romà amb l'adhesió de la Corona d'Aragó al concili de Basilea, en cas que es negara rotundament a investir-lo rei de Nàpols i continuara recolzant les aspiracions dels Anjou.¹⁹⁷⁸ Añón, que treballava infructuosament en aquesta causa, fou incardinat pel papa en la diòcesi de Lleida, que governà a través d'un procurador o vicari general, misser Bernat Bosc. Aquest prengué possessió de la seu vacant el 22 de juliol del 1435.¹⁹⁷⁹ El flamant, però absentista, *episcopus Ilerdensis* s'assabentà poc després de la desfeta de Ponça mentre es trobava encara a la seu florentina. El rei Alfons li escrigué en setembre ordenant que ell i el cardenal de Sant Sixt, Joan de Casanova, acudiren de manera urgent a Milà, on es trobava presoner.¹⁹⁸⁰ L'habilitat negociadora d'Añón ajudà molt a convèncer Filippo Maria Visconti (castell milanés de Porta Giove, octubre del 1435) de la necessitat d'establir un eix polític Milà-Nàpols, que poguera fer front a l'amenaça francoangevina que pesava, no sols sobre Nàpols, sinó també sobre Gènova i la Llombardia. Amb la qual cosa, Alfons V decidí incorporar el bisbe de Lleida a la seua cort com un dels seus principals consellers i atorgar-li importants oficis i responsabilitats. Apareix ja, de fet, García Aznárez de Añón, entre la trentena de persones que acompanyaren el rei a Portvendres, per cap d'any del 1436.¹⁹⁸¹ El rei es desplaçà llavors a Gaeta, on tingué la seua cort durant la conquesta napolitana, del 1436 al 1443. Tanmateix, Añón romania a Portvendres pel mes de març del 1436. Des d'allí es desplaçà a Florència, en companyia d'Antoni Amat, jurista català que visitava Itàlia com a missatger dels consellers de la Ciutat de Barcelona.¹⁹⁸² Se suposa que Añón tractà de presentar-lo als dignataris de la cort pontifícia abans de tornar-se'n a Gaeta, al costat del rei Alfons.

---

¹⁹⁷⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 698 (XIII.52).

¹⁹⁷⁷ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999, p. 296.

¹⁹⁷⁸ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 82 (XIV.24).

¹⁹⁷⁹ VILLANUEVA ASTENGO, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España [1803-1852], tomo XVII. Viage a Lérida y Barcelona*, Real Academia de la Historia – Imprenta Real, Madrid, 1851, ps. 31-36.

¹⁹⁸⁰ CAMÓS CABRUJA, Luis, *Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53 (doc. 4, p. 39).

¹⁹⁸¹ *Ibidem*, doc. 16, p. 49.

¹⁹⁸² *Ibidem*, doc. 18, p. 52.

Només integrar-se al seguici reial, l'estiu del 1436, el Magnànim designà el bisbe de Lleida virrei de Gaeta, la segona gran ciutat del reialme napolità, port estratègic de primer rang i seu provisional de la cort catalanoaragonesa.¹⁹⁸³ Aquest càrrec li conferia la màxima autoritat virregnal sobre el territori controlat pel rei d'Aragó, en cas d'absència d'aquest per causa de les contínues operacions de guerra.¹⁹⁸⁴ També s'absentava el mateix bisbe en funció de les necessitats diplomàtiques, com demostra un viatge emprés a Roma abans que finalitzara el mateix any 1436.¹⁹⁸⁵ En un document lleidatà del 1437, l'escrivà fa referència al bisbe "*de presente residentem in civitate Gayetana, vices illustrissimi domini Regis Aragonum duceis, ac in servitio continuo ipsius domini Regis assidue laborat in partibus Italie.*" En desembre del 1437 emprengué un viatge a Catalunya per a visitar la seua diòcesi, cosa que féu el 17 de gener del 1438. Poc després se'l convocà al concili de Basilea, al qual renuncià a assistir excusant-se en les tasques de virrei, conseller i ambaixador del rei de Nàpols, que l'ocupaven contínuament.¹⁹⁸⁶ Ja no tornaria més a visitar Lleida, encara que, per especial concessió del papa Eugeni IV (1444), li eren enviades a Itàlia, puntualment, totes les rendes eclesiàstiques lleidatanes que canònicament li pertocaven.¹⁹⁸⁷

Troband-se de nou a Gaeta, mantingué converses amb els humanistes de la cort, com Lorenzo Valla, que s'inspirà en una discussió cortesana —on participava un jove d'Osca, de nom Antonio Llera (*Antonius Glarea*)¹⁹⁸⁸— per a revisar el seu opuscle *De libero arbitrio*, redactat per primera vegada a Florència durant els anys 1434-1435. Tot i la versemblança del nom i del llinatge, no tenim cap altra referència documental sobre el jove interlocutor de Valla, un "*homine perliterato ac bene acuto, mihi que (...) longue carissimo*".¹⁹⁸⁹ En qualsevol cas, és ben coneguda la dedicatòria —datable a Gaeta pel 1439— que l'humanista féu de la revisió del *De libero arbitro, ad Garsiam episcopum*

---

¹⁹⁸³ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 511-515, vol. 2, p. 116; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 370.

¹⁹⁸⁴ MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 6.

¹⁹⁸⁵ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 114-117 (XIV.32-33).

¹⁹⁸⁶ El concili el designaria després jutge comissari delegat per a la lluita contra la usura. Vegeu SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona, (1144-1862). Arxiu Municipal de Girona*, Fundació Noguera, Barcelona, 2005, vol. 2, doc. 869, p. 673.

¹⁹⁸⁷ VILLANUEVA ASTENGO, J., *Viage literario a las iglesias...*, ps. 31-36.

¹⁹⁸⁸ La llatinització que fa Valla en *Glarea* invita a fer la identificació amb un llinatge tan "localitzat" a la província d'Osca, en la seua part occidental, com és *Llera*.

¹⁹⁸⁹ DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, p. 241.

Ilerdensem, al qual qualifica explícitament de “*episcoporum optime ac doctissime*”.¹⁹⁹⁰ Les primeres línies de l’obra –presentada en realitat com una epístola filosòfica adreçada en el seu conjunt al bisbe de Lleida– suposen ja tota una declaració d’intencions, que devia sonar “revolucionària” a oïdes d’un eclesiàstic, com suposem que era el virrei de Gaeta, educat en un àmbit universitari escolàstic:

“Seria el meu màxim desig, i m’agradaria fer entendre d’una manera particular, oh García, òptim i doctíssim entre els bisbes, que els cristians en general, i sobretot els teòlegs, no consideraren tant altament la filosofia, no empengueren tantes fatigues per ella, no la situaren en una posició quasi igual i agermanada, per no dir ensenyorida, de la teologia. Em sembla, de fet, que aquests que així obren tenen un concepte equivocat de la nostra religió quan suposen que aquesta haja de romandre per necessitat presonera de la filosofia. No ho entenien així els antics, les obres dels quals desafien els segles...”¹⁹⁹¹

Com és cosa de suposar, l’humanista veu en el prelat un interlocutor que no comparteix amb plenitud les seues idees sobre la separació entre la filosofia, d’una banda, i la metafísica teològica cristiana, d’altra. De fet, en la mateixa dedicatòria, Valla el presenta com algú que participa críticament del debat: “Vós heveu arribat a tal punt d’insolència”, escriu, “que penseu que ningú no pot esdevenir teòleg si no observa els preceptes de la filosofia i no els aprén amb summa diligència”.¹⁹⁹² I per a demostrar-li que s’equivoca, ja que el té per persona disposada a oir idees noves, l’autor avisa el dedicatari que es disposa a confutar tot un clàssic medieval, la *Consolatio philosophiae* de Boeci: “volem mostrar ací que Boeci, no per res, sinó per haver estimat en excés la filosofia, no discutí com devia sobre el lliure albir en el llibre cinqué de la seua

---

¹⁹⁹⁰ Vegeu VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d’Ottavio BESOMI i Mariangela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2005, ps. 173-174; DELLA SCHIAVA, Fabio, Alcune vicende di un sodalizio umanistico pavese: Lorenzo Valla e Maffeo Vegio, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 299-342 (p. 339).

¹⁹⁹¹ VALLA, Lorenzo, *De libero arbitrio [1439]*, dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi (“La letteratura italiana. Storia e testi”, 13), Milà-Nàpols, 1952, ps. 524-593 (ps. 524-525): “*Maxime vellem, Garsia, episcoporum doctissime et optime, ac summopere optarem, ut cum ceteri Christiani homines, tum vero ii qui theologi vocantur, non ita multum tribuerent philosophiae, nec tantum in ea operae consumerent, et prope parem ac sororem, nec dicam patronam, theologiae facerent. Male enim sentire michi videntur de nostra religione, quam putant philosophiae praesidio indigere; quod minime illi fecerunt quorum iam multis saeculis opera exstant...*”

¹⁹⁹² Ibídem, p. 524: “*Itaque eo insolentiae processistis ut putetis neminem posse theologum evadere, nisi qui praecepta philosophiae teneat eaque diligentissime perdidicerit*”.

Consolació.” Finalment, conclou la introducció recordant al bisbe de Lleida que, tot i que ja tenia pensat d’abans ampliar el seu tractat *De vero bono* amb una dissertació sobre el lliure albir. Però allò que l’havia animat a emprendre l’anunciada revisió fou una discussió mantinguda feia poc “amb Antonio Llera, home molt docte i molt agut, i molt estimat per mi, a banda de pels seus costums, per ser conterrani de sant Llorenç”. És a dir, que el contertulià al·ludit era d’Osca (Aragó), pàtria del sant màrtir.¹⁹⁹³

L’amistat entre Valla i Añón –o *Garcia*, com l’anomena ell en llatí– es confirmen per la dedicatòria al mateix d’una altra obra de l’humanista, el *Pro Ctesiphonte*, és a dir la traducció del grec al llatí de l’oració *Sobre la corona* de Demòstenes.¹⁹⁹⁴ Es tracta d’una declamació en defensa de Ctesifon d’Anaflistos, orador atenenc acusat pel seu antagonista polític, Èsquines, d’haver inspirat un decret il·lícit a fi d’honorar Demòstenes amb una corona d’or pels serveis oferits a la polis. L’oferiment de Ctesifon era il·legal, però amb el brillant discurs de defensa que elaborà Demòstenes per a fer front als plantejaments legalistes d’Èsquines i els promacedonis, demostrà que l’eloqüència conferia la victòria a aquells que la conreaven.

Entre la fi del 1440 i la primeria del 1441, García Aznárez de Añón emprengué un viatge diplomàtic a Portugal, on la reina Elionor, germana d’Alfons el Magnànim, havia sigut obligada per les corts, l’any 1439, a abandonar la regència. L’arribada del bisbe de Lleida a Lisboa tingué lloc el 26 de desembre del 1440.¹⁹⁹⁵ Les posteriors ocupacions burocràtiques i diplomàtiques no impediren que Añón continuara interessant-se per aspectes culturals i consultant el seu amic Valla. Això, si és ell l’anònim eclesiàstic per al qual transcriví i traduí Lorenzo (poc després de febrer del 1443) la inscripció grega del fris d’un temple romà de Nàpols dedicat als Dioscurs, Càstor i Pò·lux, fills de Zeus i Leda.¹⁹⁹⁶ Transformat dit temple en església de Sant Pau, encara es llegia sencera la inscripció en el segle XV, amb la dedicatòria a l’emperador Tiberi. Tanmateix, els terratrèmols dels anys 1686-1688 assolaren la façana i la destruïren.¹⁹⁹⁷ L’humanista aprofità l’avinentesa per a dissertar sobre mitologia, sobre el perquè fou dedicat el

---

¹⁹⁹³ Ibídem, p. 526: “*in presentiarum vero ostendere volumus Botehium nulla alia causa, nisi quod nimis phisosophia amato fuit, non eo modo quo debuit disputasse de libero arbitrio in quinto libro De consolatione*”; “*incitavit disputatio mihi nuper habita cum Antonio Glarea, homine perliterato ac bene acuto, mihi que cum propter mores, tum quia conterraneus sancti Laurentii est, longe carissimo*”.

¹⁹⁹⁴ VALLA, L., *Laurentii Valle epistole...*, ps. 173-174.

¹⁹⁹⁵ Vegeu DIAS DINIS, António Joaquim, *Monumenta Henricina, vol. 7 (1439-1443)*, Comissão Executiva das Comemorações do V Centenário da Morte do Infante D. Henrique, Coímbra, 1965, doc. 122, ps. 194-195 (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.651, f. 134).

¹⁹⁹⁶ La crítica sol identificar el destinatari amb Añón, però sense oferir cap seguretat al respecte.

¹⁹⁹⁷ Vegeu CALAMARO, Enrico, *Napoli greca e romana. Le origini della città fra mito e storia*, Tascabili economici Newton, Roma, 1996.

temple a Pau de Tars, etc. En la cloenda, felicita el prelat per l'interés que mostra per erudir-se a través dels monuments i la sapiència de l'Antiguitat clàssica: "*Habes quid sentiam de inscriptione, Reverendissime Pater. Que tua percontatio (nam te avide percontatum fuisse audio) ita mihi iocunda fuit ut studium illud eruditionis ac sapientie veteris in te renovatum esse videatur. Nemo diligentius hanc rem interrogavit quam tu, nemoquoque te qui hec sciret dignior fuit. Vale.*"¹⁹⁹⁸

El 17 d'abril del 1445, el bisbe de Lleida salpà de Nàpols, acompanyat del claver de l'orde militar de Montesa, fra Lluís Despuig, cap a la Península Ibèrica, en una nova comesa diplomàtica que el portà a la cort de Castella.¹⁹⁹⁹ La tasca negociadora, al costat del rei Joan de Navarra (futur Joan II d'Aragó), es prolongà durant mesos, ja que la causa dels infants d'Aragó a Castella travessava per moments dramàtics. El conestable Álvaro de Luna, *valido* del rei castellà, havia obtingut una gran victòria a Olmedo (19 de maig del 1445) i l'infant Enric de Trastàmara (germà d'Alfons), ferit al camp de batalla, moriria poc després. Els nobles castellans que donaven suport a la causa proaragonesa eren perseguits pels homes de Luna, i molts d'ells emigraren a Nàpols. El 12 de febrer del 1446, per exemple, es presentaren a la cort del Magnànim 17 homes d'armes castellans, que portaven amb ells 53 combatents auxiliars i patges (amb les respectives famílies) i que acabaven d'arribar a Itàlia amb un salconduit de García Aznárez de Añón. Foren integrats immediatament a l'exèrcit reial.²⁰⁰⁰

El bisbe tornà a Itàlia pocs mesos després²⁰⁰¹ i, posicionat a la cúria romana, es mantenia en permanent contacte epistolar amb el rei: "Senyor, muchas letras vuestras he recibido...", li respon en un dels seus comunicats. El 13 d'octubre del 1446, per exemple, Alfons comenta a Garcia l'angoixosa situació en què es troba el duc de Milà, Filippo Maria Visconti, amb els venecians a les portes de la capital llombarda, després de l'espectacular victòria que havien obtingut al país de Cremona. Li comenta que ix aleshores de Nàpols amb 5.000 homes al seu comandament, a banda dels 1.500 que acaba d'enviar urgentment a Milà, capitanejats per Ramon Boïl.²⁰⁰² En el transcurs de la campanya toscana del rei, el bisbe es posà d'acord amb ell per a reformar l'Estudi General de Lleida (1447), però amb uns estatuts anodins, que –contrastant amb la

---

¹⁹⁹⁸ VALLA, L., *Laurentii Valle epistole...*, doc. 19, ps. 241-243.

¹⁹⁹⁹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 331 (XV.33).

²⁰⁰⁰ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 129-130.

²⁰⁰¹ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, p. 223.

²⁰⁰² RYDER, Alan, La politica italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 105-106).

voluntat reial del 1431, d'introduir una càtedra de poesia amb docents italians— no presenten cap novetat d'interès.²⁰⁰³ Estava Alfons el Magnànim acampat aleshores a les portes de Roma, i en abril del 1447 obtingué del nou papa Nicolau V el compromís d'un capel cardenalici per al seu fidel servidor Añón. El 4 de maig, el mateix monarca confirmà al bisbe la seua nominació cardenalícia.²⁰⁰⁴ Tanmateix, el prelat gaudí pocs mesos de la porpra. Tal volta afectat per una delicada salut el 1448, decidí retirar-se a la seua diòcesi en febrer de l'any següent. Tanmateix, la mort li arribà estant encara de viatge, a la ciutat de Gènova, el 13 de març del 1449. Any i mig després, en novembre del 1450, la reina Maria, governadora de Catalunya, s'ocupà personalment que les seues despulles mortals foren traslladades a Lleida i que hi reberen una digna sepultura, per ser un home “tan acostat al servey del senyor rey e nostre”.²⁰⁰⁵

* * *

Jordi d'Ornós (Perpinyà?, ca. 1380-Carpentràs, Provença, 1452) mantingué algun contacte amb el rei Alfons d'Aragó, però més aviat en la primera època del seu regnat. Estudià arts a la universitat de Perpinyà a partir del 1394 i hi obtingué el doctorat en ambdós drets. Fou prior del monestir de Sant Pere de Casserres i ardiaca d'Elna abans d'esdevenir canceller al servei d'Alfons el Magnànim, el 1417. El rei l'envià aleshores de procurador seu davant el papa Martí V, del qual obtingué una compensació econòmica per al monarca per la seua acció en benefici de la fi del Cisma d'Occident. El 5 de març del 1418 fou rebut pel papa al Concili de Constança i pronuncià un discurs en favor del retrobament de la unitat de l'Església. Fou nomenat ardiaca major de la Seu de Barcelona, protonotari apostòlic i ardiaca de Mallorca. El 1423, el papa delegà en ell per als quefers de dissolució del cisma. Elegit bisbe de Vic el 1423, participà el 1429 al concili de Tortosa, que celebrà la conclusió del cisma, i en el sínode del 1433 de la diòcesi de Manresa. Transferit al bisbat de Tortosa el 1434, participà després del Concili de Basilea (a partir del 1437) i de l'elecció de l'antipapa Felix V (el duc Amadeu VIII de Savoia). Creat cardenal pel concili, el 2 d'octubre del

---

²⁰⁰³ CLARAMUNT, Salvador, La política universitària de Alfonso el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.335-1.353 (p. 1.342).

²⁰⁰⁴ Segons RYDER, A., La política italiana di Alfonso..., p. 243, tot i que no hem trobat cap altra constància en els annals eclesiàstics. Es probable que no arribà mai a rebre oficialment aquest capel i que es considerà com un cardenalat *in pectore*.

²⁰⁰⁵ SÁINZ DE BARANDA, Pedro, *España Sagrada, continuada por la Real Academia de la Historia, tomo XLVII, tratado LXXXV. De la santa iglesia de Lérida en su estado moderno*, Tipogr. de la Real Academia de la Historia, Madrid, 1850, ps. 77-81, i docs. XLIX i L (ps. 319-320).

1440, el papa Eugeni IV –atesa l’obstinació conciliarista d’aquest– el privà de la diòcesi (28 de maig del 1445). Reconciliat després amb Roma, de la mà de Nicolau V, exercí de bisbe de Carpentràs (21 de juliol del 1449). Morí en aquesta ciutat provençal i hi deixà la seua biblioteca per a obtenir fons destinats a la fàbrica de la catedral; una part dels llibres foren venuts i la resta es conservaren.²⁰⁰⁶

* * *

Joan de Casanova (Barcelona, 1387-Florència, 1 de març del 1436), teòleg i predicador, cardenal de Sant Sixt,²⁰⁰⁷ havia pres l’hàbit de sant Doménec a la seua ciutat natal el 1403. Estudià gramàtica i lògica, i completà els seus estudis a la universitat de Salamanca (1415-1418), on obtingué el grau de doctor en teologia (1419). Incorporat a la cúria romana, el papa Martí V el nomenà penitenciari (1419), mestre del Sacre Palau (1420), bisbe d’Elna (1425) i cardenal (1430). Influí en la concessió del capel el fet d’haver sigut confessor d’Alfons el Magnànim pels anys 1427-1430. Interessat per les idees del conciliarisme, s’incorporà al concili de Basilea i s’oposà inicialment al papa Eugeni IV, però després es reconcilià amb ell i ho justificà escrivint el *Tractatus de potestate Papae super Concilium*.²⁰⁰⁸ Es trobava a Roma en febrer del 1435 i a Florència en setembre. Aleshores, el rei Alfons, presoner de Filippo Maria Visconti, li ordenà desplaçar-se a Milà en companyia del bisbe de Lleida, García Aznárez de Añón, per a participar amb les negociacions amb el duc (tractat secret d’octubre del 1435).²⁰⁰⁹ És conegut un *Llibre de pregàries* d’Alfons V que li regalà el cardenal, com explica gràficament la miniatura continguda en el foli 14v. A la dreta, hi apareix el rei d’Aragó, coronat, agenollant i senyant-se; amb la mà esquerra sobre el mateix llibre de pregàries.

---

²⁰⁰⁶ Més detalls biogràfics en: GOÑI GAZTAMBIDE, José, Los españoles en el concilio de Constanza, dins *Hispania sacra*, 15, Madrid, 1962, ps. 253-386 (ps. 367-372); ÍDEM, Jorge de Orós, dins ALDEA, Quintín – MARÍN, Tomás – VIVES, José (dirs.), *Diccionario de historia eclesiástica de España*, Instituto Enrique Flórez – CSIC, Madrid, 1972-1975; *Suplemento* (1987), III, ps. 1.840-1.841; MIRANDA, Salvador, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries, 2002; ed. electrònica <<http://www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm>>

²⁰⁰⁷ Vespasiano da Bisticci escriu una ressenya biogràfica d’un altre cardenal de Sant Sixt, el castellà Juan de Torquemada, però el qualifica de “catalano”, cosa que pot haver donat origen alguna confusió amb el personatge que ara ens ocupa. Vegeu DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 168.

²⁰⁰⁸ Més dades sobre el personatge, en MIRANDA, Salvador, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries, 2002; ed. electrònica <<http://www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm>>; VILALLONGA, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 164-167.

²⁰⁰⁹ CAMÓS CABRUJA, Luis, Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53 (p. 39).

L'oracional el sosté Joan de Casanova, representat a mà dreta i adornat amb el bàcul i la mitra, se suposa que oficiant solemnement de confessor reial.²⁰¹⁰

* * *

Jaume de Cardona, de nom complet Jaume-Francesc de Cardona i Aragó-Gandia (la Seu d'Urgell, ca. 1405/06-castell de Cervera, 1 de desembre del 1466), membre d'una de les famílies nobles més importants de Catalunya, destacà també per la seua carrera eclesiàstica, amb algunes incursions en el terreny de la política.²⁰¹¹ Era fill de Joan-Ramon-Folc I de Cardona, comte de Cardona, i de Joana d'Aragó-Villena, filla del duc de Gandia, Alfons "el Vell". Sent el tercer fill mascle del matrimoni, se'l destinà al clergat. Es formà en lleis a l'Estudi General de Perpinyà, on l'envià el pare, amb una donació de 4.000 florins d'or per tal que no l'hi mancara de res: "*se sustentare in studio et emere libros et alia ad statum vestrum necessaria*".²⁰¹²

Sent encara batxiller en dret, obtingué el 1423 una canongia a Vic i el 1436 exercia de vicari general de la diòcesi. Amb anterioritat al 1429 actuava de canceller del rei Joan de Navarra,²⁰¹³ i el 19 d'agost del 1438 es trobava a Barcelona. Aquell dia comprà un llibre de les *Comèdies* de Terenci, en el públic encant de la biblioteca que havia pertangut al canonge de la Seu de Barcelona Francesc Bernat.²⁰¹⁴ El mateix Cardona havia obtingut dit any un benifet a la catedral de dita ciutat i un altre (10 de març del 1438) a la Seu de València. Es feia anomenar públicament "lo noble don Jayme de Cardona", amb el nom en castellà, com si es tractara de *don Enrique*, *don Juan*, *don Pedro* o algun altre infant de la casa reial. El títol de *don* era reservat a la família reial i als nobles de gran llinatge de la Corona d'Aragó.

Havent mort a Basilea l'abat i administrador perpetu de l'església i monestir de Santa Maria de Solsona (1420-1439), Llorenç de Castellet, Jaume de Cardona el succeí

---

²⁰¹⁰ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonese nel Basso Medioevo, dins *Rivista Storica Italiana*, 112-2, 2000, ps. 569-602 (p. 593).

²⁰¹¹ Completament amb alguns detalls biogràfics la completa ressenya del cardenal Cardona (producte d'un exhaustiu buidat de bibliografia de caràcter general) que ofereix MIRANDA, Salvador, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries, 2002; ed. electrònica <<http://www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm>>

²⁰¹² ALART, Julià-Bernat, Inventaire-sommaire des Archives Départementales antérieures à 1790. Pyrénées-Orientales. Archives Civiles. Serie B, Paul Dupont, París, 1886, p. 157.

²⁰¹³ GARCIA-OLIVER, Ferran i al. (eds.), *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, Universitat de València, 2009-2011, vol. 1, doc. 53.

²⁰¹⁴ HERNANDO DELGADO, Josep, Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 21, Barcelona, 2002, ps. 257-603 (p. 382).

en el càrrec el mateix any 1439.²⁰¹⁵ Això no obstant, l'oposició del poder local i del capítol de canonges –que resistien contra les pretensions de domini dels comtes de Cardona– l'obligà a diferir la presa de possessió fins al 21 de juliol del 1441, després d'haver intervingut en favor seu el rei Alfons V.²⁰¹⁶ En la documentació notarial solsonesa se l'anomena com “lo noble don Jayme de Cardona” o “lo reverendíssimo senyor abat don Jayme de Cardona”.²⁰¹⁷ Des del 1440, a més, era ardiaca del Vallès i entre l'1 d'agost del 1443 i l'1 d'agost del 1446 seria president de la Generalitat de Catalunya.²⁰¹⁸ Arribà a Barcelona el 26 de novembre, jurà el càrrec, i romangué a la capital catalana mentre durà el trienni de la seua presidència; exceptuades algunes eixides a Lleida, als banys de Caldes de Montbui, a Perpinyà i a València.²⁰¹⁹ En el transcurs del trienni presidencial, i precedint una recomanació expressa del rei d'Aragó al papa Eugeni IV (22 de febrer del 1444),²⁰²⁰ Cardona fou designat protonotari de la seu apostòlica (amb anterioritat al 15 de maig del 1444)²⁰²¹ i bisbe de Vic (28 de maig del 1445),²⁰²² una diòcesi catalana que regí fins el 1459. Prengué possessió de la seu vigatana el 22 de juliol del 1445, per mitjà d'un vicari i procurador.²⁰²³ La seua promoció episcopal, el 1445, havia sigut impulsada pel rei Alfons.²⁰²⁴

---

²⁰¹⁵ PARASSOLS PI, Pablo, Reseñas, aclaraciones y documentos nobtales pertenecientes a la historia del Principado de Cataluña. Manlleu (II). Monasterio de Santa María de Manlleu, dins *Revista Histórica Latina*, vol. 2, núm. 8, Barcelona, 1875, ps. 217-223 (p. 222).

²⁰¹⁶ PLANES ALBETS, Ramon, *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX: l'Arxiu de la Ciutat de Solsona*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1993, p. 290.

²⁰¹⁷ *Ibidem*, ps. 140-141 i 445.

²⁰¹⁸ CREUS COROMINES, Teodor, *Un golpe de estado hasta aquí desconocido en la historia de Cataluña*, Tipogr. Fortanet, Madrid, 1888; separata del *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 13, Madrid, 1888, ps. 61-169 (p. 127); GORDO GUARINOS, Francesc, *De Berenguer de Cruïlles a Jordi Pujol. Els 125 presidents de la Generalitat de Catalunya*, Pagès, Lleida, 2000, p. 73.

²⁰¹⁹ Es pot seguir la seua activitat a través de SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, en els anys corresponents.

²⁰²⁰ RIBERA, fray Manuel Mariano, *Centuria primera del real y militar instituto de la ínclita religión de Nuestra Señora de la Merced, redempción de cautivos christianos. Parte primera*, Tipogr. de Pau Campins, Barcelona, 1726, p. 377.

²⁰²¹ Com es llig en un document d'aquesta datació. Vegeu DALMASES BALANÀ, Núria de, *Orfebreria catalana medieval: Barcelona, 1300-1500. Aproximació a l'estudi. Argenters i documents*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1992, p. 89.

²⁰²² RIUS SERRA, José, *Regesto ibérico de Calixto III*, CSIC-Barcelona, 1948-1958, vol. 2, p. 515; MORALES ROCA, Francisco-José, *Prelados, abades mitrados, dignidades capitulares y caballeros de las órdenes militares, habilitados por el brazo eclesiástico en las Cortes del principado de Cataluña. Dinastías de Trastámara y de Austria, siglos XV y XVI (1410-1599)*, Eds. Revista 'Hidalguía', Madrid, 2001, ps. 39 i 132.

²⁰²³ Guillem-Ponç de Fenollet, sagristà de la Seu de Barcelona, designat el 2 de juliol. Vegeu Biblioteca de Catalunya, Col·lecció de documents en paper, caixa III, doc. 13.023.

²⁰²⁴ Vegeu LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 4. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1444-1458)*, Eds. 3 i 4 – Institut Internacional d'Estudis Borgians, València, 2007, docs. 25-27, ps. 66-70, Nàpols, 30 de maig-1 de juny del 1445.

Cardona es reincorporà a la cúria romana pel 1447, coincidint amb l'accés pontificat de Nicolau V, que el nomenà referendari seu el 17 de novembre de dit any.²⁰²⁵ Presidí en març del 1450, en nom del rei, les corts de Perpinyà, ciutat on havia estudiat i conservava moltes amistats. Alfons el Magnànim, desitjós d'honorar els comtes de Cardona per mitjà del prelat, escrigué reiteradament a Calixt III (30 de novembre del 1455, 8 de febrer i 7 de març del 1456) demanant per a ell el capel cardenalici, “porque él es persona virtuosa e de buen linage” (30 de novembre del 1457).²⁰²⁶ Però Alfons de Borja es negà a concedir-lo. El bisbe de Vic havia tornat aleshores a Catalunya, on presidí (Barcelona, 1 de febrer del 1456) unes festes solemnes commemoratives de la canonització de fra Vicent Ferrer, i altres actes cerimonials dels anys 1456-1461, a Vic, Barcelona i Girona.²⁰²⁷ El 15 d'octubre del 1459 deixà la diòcesi de Vic en ser investit bisbe de Girona (1459-1462), cosa que provocà un conflicte entre Joan II d'Aragó, que proposava Jaume per al càrrec, i Pius II, que finalment (1462) imposà el seu candidat a la mitra Joan Margarit i Pau, nebot del bisbe predecessor, Bernat de Pau.²⁰²⁸ En compensació, Cardona es féu càrrec de la diòcesi d'Urgell (1462-1466). Era ja cardenal de Sant Marcel·lí i Sant Pere, des del consistori del 18 de desembre del 1461, on l'esmentat Pius II –l'humanista Enea Silvio Piccolomini– el definí com un home “*litteris et moribus ornatus, cuius maiores, ait Gobelinus, ad regni quondam fastigium pervenere*”.²⁰²⁹ És a dir, que se'l considerava un home de bons costums, amant de les lletres. Pertanyia a més a una il·lustre nissaga –la dels Cardona catalans–, que, segons el que havia informat al papa el seu secretari i historiògraf, Giovanni Gobelino, havia ascendit al cim de la piràmide feudal de la Corona d'Aragó.

En els darrers anys de la seua vida, Jaume-Francesc de Cardona recolzà en primera línia –fins i tot en el camp de batalla– les pretensions de Joan II d'Aragó contra el fill d'aquest, Carles de Viana, i la Catalunya insurrecta. L'any 1459, el rei l'envià

²⁰²⁵ RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927; separata de *Analecta Sacra Tarraconensia*, 3, Barcelona, 1927, ps. 193-330 (p. 112); FRENZ, Thomas, *Repertorium Officiorum Romanae Curiae. Conspectus generalis personarum alphabeticus, secundum ordinem praenominum*, Universitat de Passau, ed. electrònica <www.phil.uni-passau.de/histhw/RORC> 2012.

²⁰²⁶ RIUS SERRA, J., *Catalanes y aragoneses...*, p. 112; SALVÁ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), *Cartas reales de Alfonso V de Aragón*, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50 (doc. 61, p. 46).

²⁰²⁷ Que es poden seguir a través de SANS TRAVÉ, J.-M. (dir.), *Dietaris de la Generalitat...*, op. cit.

²⁰²⁸ El conflicte ja venia d'arrere, per diferències entre Alfons V i Calixt III. Vid. TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976.

²⁰²⁹ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*, ed. a cura de Giacomo PICCOLOMINI, Officina Aubriana, Frankfurt, 1614, p. 184.

d'ambaixador a França, acompanyat de Lluís Despuig i Ferrer de Lanuza.²⁰³⁰ L'estiu del 1463, operant en plena guerra de Catalunya, dirigí la conquesta de Solsona, cosa que porta Alan Ryder a qualificar l'ancià prelat com "the warrior cleric".²⁰³¹ Morí al castell de Cervera, l'1 de desembre del 1466. Tot i que el seu nebot Pere de Cardona traslladà les restes a Tarragona i les ubicà en un sumptuós sepulcre renaixentista (ca. 1530),²⁰³² el cardenal Cardona sembla que fou un home tan medieval, ideològicament parlant, com en seu predecessor en la diòcesi urgel·litana, Arnau-Roger de Pallars.

* * *

A una altra generació d'eclesiàstics, ja molt més sensible al moviment humanista, pertangué el cardenal **Joan Margarit i Pau** (Girona, ca. 1422-Roma, 21 de novembre del 1484).²⁰³³ Membre d'una família de cavallers i nebot del bisbe de Girona, Bernat de Pau, obtingué als huit anys d'edat sengles canongies a les catedrals de Girona i Elna. Viatjà a Bolonya l'any 1437 per a estudiar lleis, llicenciar-se en dret canònic (1441) i doctorar-se en ambdós drets (1443); tot i que la seua curiositat intel·lectual el portà a adquirir grans coneixements en teologia i disciplines humanístiques. Havia acompanyat el seu oncle Bernat al concili de Basilea (1437), abans de passar a Bolonya. I l'any 1443, en temps de l'acord de Terracina, tractà d'incorporar-se a la cúria d'Eugeni IV; cosa que no aconseguí, malgrat les recomanacions del rei Alfons.

Se'n tornà Joan, doncs, a Girona (1444), on actuava de vicari general de la diòcesi en substitució de l'oncle. Participà a les corts de Barcelona (1446-1448) i emprengué un nou viatge a Roma el 1448. Residia a la cort del nou papa Nicolau V, on actuava (des del 14 de setembre del 1449) com a procurador del rei de Nàpols per a determinats afers. Clergue de la cambra apostòlica des del 3 de gener del 1450, fou elegit bisbe d'Elna el 23 de març del 1453 i tornà a Catalunya per a participar en les corts del 1454-1458. Visità Nàpols l'any 1455 i, a partir del 1458, exercí d'ambaixador a Roma en nom de Joan II d'Aragó. Participà al congrés de Màntua (1459-1460) i se'l designà

---

²⁰³⁰ COURTEAULT, Henri, *Gaston IV, comte de Foix, vicomte souverain de Béarn, prince de Navarre (1423-1472)*, Slatkine, Tolosa de Llenguadoc, 1980, p. 215.

²⁰³¹ RYDER, Alan, *The Wreck of Catalonia. Civil War in the Fifteenth Century*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

²⁰³² HERNÁNDEZ SANAHUJA, Bonaventura, *El indicador arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías*, Tipogr. de Puigrubí y Arís, Tarragona, 1867, p. 42.

²⁰³³ Resumim ací una biografia, que ha sigut molt estudiada. Vegeu TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976; SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya* [1951], Base, Barcelona, 2006; MIRANDA, Salvador, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries, 2002; ed. electrònica <<http://www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm>>

nunci apostòlic per a la Corona d'Aragó el 1461. Pius II li havia encarregat procurar la reconciliació del rei amb el primogènit, Carles de Viana, i la promoció d'una croada a Xipre, comeses que no pogué acomplir. Féu costat a Joan II en la guerra contra la Generalitat de Catalunya, en despatxos i en camps de batalla (1462-1472). Bisbe de Girona des del 1462, fou canceller reial i treballà activament en afers burocràtics i legacions diplomàtiques, amb Joan II i amb Ferran II, que propicià la seua nominació per a cardenal, amb Sixt IV (novembre del 1483). El rei Catòlic, a qui havia adreçat anys arrere (*ca.* 1469) el seu tractat pedagògic *Corona Regum*,²⁰³⁴ l'envià d'ambaixador el 1484 a Roma, on morí en novembre de dit any.

Margarit, deixà arrere el seu paper conciliador del 1461, per a recolzar activament la causa del rei d'Aragó contra la Generalitat de Catalunya (1462-1469), malgrat que, en els anys 1469-1471 es véu obligat a retre Girona sota les armes i autoritat de la Generalitat i del duc de Calàbria, lloctinent de Renat d'Anjou. Animà després, amb les seues obres i missions diplomàtiques, l'autoritarisme monàrquic del rei Catòlic, una de les bases constitutives de l'estat modern. “Erudit i bibliòfil, jurisconsult i historiador notable, orador polític de prestigi”, segons Mariàngela Vilallonga, fou “una de les figures més internacionals i més acostades al moviment humanístic d'Itàlia” que produí la Catalunya convulsa de la mitjanja del Quatre-cents.²⁰³⁵

Joan Margarit havia assumit ja, amb tota naturalitat, el programa formatiu per als joves que proposaven Guarino i altres humanistes, com demostra l'*speculum principis* del 1469 *aprox.*, més amunt mencionat. L'opuscle *De origine regum Hispaniae et Gotorum* ('Sobre l'origen dels reis d'Espanya i els Gots', 1458-1460) connecta amb una ideologia renaixentista –providencial per al futur nacionalisme espanyol– que relacionava Castella i Aragó amb els reis gots dels segles V-VIII; amb una *medium aevum* antiislàmic pel mig –la mitificada “Reconquesta”–, anunciador de l'esplendor de

---

²⁰³⁴ SEGARRA AÑON, Isabel, El tractat '*Corona Regum*': l'humanisme italià i el pensament polític de Joan Margarit, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 285-296.

²⁰³⁵ VILALLONGA VIVES, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 131-140 (p. 133). La idea troba recolzament en múltiples estudis. Vegeu, entre d'altres, SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, Documentos relativos a la familia Margarit. Ensayo de reconstrucción del árbol genealógico del “cardenal gerundense”, dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 12, Girona, 1958, ps. 245-299; MIRAMBELL BELLOC, Enric, *Un memorial del cardenal Margarit*, Universitat de Girona, Girona, 1974; ÍDEM, Bibliografia i bibliofília del cardenal Margarit, dins *Revista de Girona*, 238, Girona, 2006, ps. 74-77; VILALLONGA, Mariàngela – MIRALLES, Eulàlia – PRATS, David (coords.), *El cardenal Margarit i l'Europa renaixentista. Actes del Simposi internacional. Universitat de Girona (14-17 de novembre de 2006)*, L'Erma di Bretschneider (“Hispania antigua. Serie histórica”, 3), Roma, 2008.

la *Hispania* moderna. En el seu tractat *Templum Domini* (ca. 1464), veia en el papa una autoritat suprema, però recolzava el poder creixent de la monarquia com a potestat obtinguda per la gràcia de Déu. En el camp de la historiografia, deixà deu llibres d'una obra inacabada, el *Paralipomenon Hispania* en deu llibres (1465-1484), on repassa amb erudita profusió la història peninsular des dels orígens remots fins a l'emperador August. I ho fa amb una refinada crítica envers la cronística precedent o medieval, i amb una utilització intel·ligent dels clàssics grecollatins novament editats, basada en part en els seus coneixements filològics.

Aquestes obres escrites i el seu important paper polític i diplomàtic són ulteriors al regnat d'Alfons el Magnànim, quan el futur cardenal era encara un jove i prometedor eclesiàstic. No obstant això, un dels seus escrits més coneguts és l'oració adreçada a Joan de Navarra, germà del rei de Nàpols, en el seu jurament com a lloctinent de Catalunya, amb ocasió de les corts catalanes del 1454. El pronuncià a Barcelona, el 16 d'octubre de dit any, i aprofità l'avinentesa per a lamentar la trista situació d'una nació dividida, la dels catalans (*"illa Cathalanorum nacio"*) i un poble català deprimat (*"populus iste cathalanus, quasi languidus"*). Bo i evocant els temps esplendorosos del bon rei Pere el Gran (segle XIII), els comparava amb el que li havia tocat viure i amb la situació de "viduïtat" –per absència del Magnànim– i arraconament polític d'"aquella ja benaventurada, gloriosa e fidelíssima nació de Cathalunya, qui per lo passat era temuda per les terres e les mars (...). Ara, senyor molt excel·lent, se veu totalment roïnada e perduda, per la absència del seu gloriós príncep e senyor (...), de què jau la dita nació cathalana quasi vídua."²⁰³⁶ El bisbe d'Elna havia assumit, doncs, el paper de portantveus d'un malestar polític generalitzat a la Catalunya del 1450 i causat en part per l'actitud d'un *Rex Italicus* que girava l'esquena al principat.

* * *

Joan Soler (Caldes de Montbui, Catalunya, ?-Barcelona, 1463) fou canonge de la Seu de Lleida i, en els últims anys de la seua vida, bisbe de Barcelona (1458-1463). Enea Silvio Piccolomini mantingué durant anys amistat i contacte amb ell. El considerava un gran expert en la Sagrada Pàgina: *"divinarum scripturarum sublimis interpres"*.²⁰³⁷ Comenta el futur papa Pius II que, estant ell a Nàpols (entre març i desembre del 1456), arribà a la cort Joan Soler –que encara era un simple canonge–

---

²⁰³⁶ El discurs el reproduïx TATE, R. B., *Joan Margarit i Pau...*, doc. 15 de l'apèndix, ps. 338-342.

²⁰³⁷ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*, ed. a cura de Giacomo PICCOLOMINI, Officina Aubriana, Frankfurt, 1614, ll. 2, p. 37.

procedent de París. Portava amb ell unes cartes dels universitaris que el rei d'Aragó tenia becats a la Sorbona, cosa que omplí de goig el rei Alfons.²⁰³⁸ Durant els anys 1456-1458 es mantingué vinculat a la cort, on exercí en nom de Calixt III de nunci apostòlic i comissari per al finançament de la croada contra el Gran Turc.²⁰³⁹ El 12 de gener del 1458, el rei Alfons demanà per a ell –i obtingué– la mitra de Barcelona, basant-se en el fet que per “sciencia, edad e virtudes creo sean en él en forma que Vuestra Santidad no deve dezir de no”.²⁰⁴⁰ L'estiu del 1458 fou elegit pel mateix monarca com un dels marmessors del seu testament i l'atengué en el llit de mort, juntament amb el seu confessor, el teòleg Joan Ferrando de València.²⁰⁴¹ Passà després Soler a prendre possessió actual de la diòcesi barcelonina, on morí l'any 1463, en mig d'una crítica situació de guerra a Catalunya, que deixà vacant el bisbat durant deu anys. Tot sembla indicar que era un personatge culte i tal vegada obert a les idees de l'humanisme, però interessat fonamentalment en aspectes teològics.²⁰⁴²

* * *

Un altre eclesiàstic interessant és **Antoni Cerdà** i Lloscos (Santa Margalida, Mallorca, 1390-Roma, 12 de setembre del 1459). Estudià arts a Ciutat de Mallorca i teologia a Lleida, on es doctorà. Fou frare trinitari a Mallorca i professor de filosofia moral, teologia i dret canònic a la mateixa universitat de Lleida. Participà en el capítol general dels trinitaris tingut a Amiens el 1429 i redactà les noves constitucions de l'orde, just abans de recórrer durant dos anys els cenobis que la Trinitat posseïa a Anglaterra, Escòcia, Irlanda, la Península Ibèrica i Itàlia. Fou elegit per a procurador general de dit orde religiós i, estant a Roma, exercí de camarlenc privat i auditor de la

²⁰³⁸ Citat per RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 110.

²⁰³⁹ SCIAMBRA, Matteo – VALENTINI, Giuseppe – PARRINO, Ignazio (eds.), *Il 'Liber brevium' di Callisto III: la Crociata, l'Albania e Skanderberg*, Centro Internazionale di Studi Albanesi (Palerm) – Istituto Universitario Orientale (Nàpols) – Istituto di Studi Albanesi dell'Università di Roma – Fondazione Giorgio Cini (Venècia) – Pontificium Institutum Orientalium Studiorum (Roma), Salern, 1968, docs. 3, 7, 8 *et passim*.

²⁰⁴⁰ SALVÀ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), *Cartas reales de Alfonso V de Aragón*, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50, doc. 63, p. 46.

²⁰⁴¹ Segons el testimoni de DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, ps. 126-131.

²⁰⁴² Potser fóra un tant gratuïtat –tot i reparèixer en algunes obres enciclopèdiques– l'etiqueta d'*humanista* amb què el condecorava MARTORELL TRABAL, Francesc, *Alguns aspectes de la vida íntima d'Alfons el Magnànim (Discurs llegit en la VIII Festa Annual de l'Institut)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1938, p. 13. El llibrer florentí DA BISTICCI, V., *Vite di uomini...*, p. 59, diu, d'ell i de mossén Ferrando, que foren “maestri in teologia e filosofí singularissimi”, però cal entendre *filòsofs* en sentit general, com a persones amants de la cultura i dels llibres.

Rota amb Eugeni IV. Quan Alfons el Magnànim establí la seua cort a Gaeta (1436-1443), el papa hi envià Cerdà d'ambaixador seu. El trinitari exercí aleshores de preceptor del mateix sobirà i dels seus fills, se suposa que en matèries concernents a la teologia. D'aquesta època deu datar el tractat que escrigué *De educatione principum*, és a dir, 'Sobre l'educació dels prínceps'. Tal vegada havia influït en el seu interès per la pedagogia els contactes mantinguts amb Guarino Veronese, preceptor de prínceps a la cort de Ferrara i orientador pedagògic dels humanistes italians. En relació amb això, hi ha notícia que el 5 de desembre del 1448 el rei Alfons demanà a Cerdà que obtinguera el manuscrit grec d'una obra sobre poliorcètica (*De machinamentis bellicis*) i li'l passara a Guarino per tal que aquest el traduïra al llatí.²⁰⁴³

Poc abans de morir, Eugeni IV, havia nomenat fra Antoni Cerdà arquebisbe de Messina (8 de gener del 1447), per recomanació d'Alfons el Magnànim, i cardenal, el 16 de febrer. El 28 de març del 1449, el papa Nicolau V –a qui aconsellava en els estudis de filosofia i teologia– el transferí a la diòcesi de Lleida. El 6 de juny del 1455, Calixt III el féu administrador de la diòcesi de Giovinazzo, càrrec que detindria fins el 1458. Des del 29 d'abril del 1449, el cardenal de Messina era, a més, abat comendatari del monestir cistercenc de Santa Maria de la Valldigna (València), entre moltes altres dignitats. Participà dels conclaves on foren elegits Calixt III (1455) i Pius II (1458), i era camarlenc del col·legi de cardenals pel 1456. Actuant de legat *a latere* a les Marques, ajudà a concloure les negociacions de pau entre Florència i el rei de Nàpols (1454). Assistí al papa Borja en la seua mort, el 6 d'agost del 1455. Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) l'anomenà "el príncep dels teòlegs", pels seus coneixements en aquesta matèria. Morí a Roma el 12 de setembre del 1459.²⁰⁴⁴

* * *

Cosme de Montserrat (la Selva del Camp, Catalunya, ?-Barcelona, 1473), mestre en teologia, medicina i arts, fou un eclesiàstic de carrera vinculada a la cúria romana. Arribà sent jove a Roma, en abril del 1455, i s'incorporà al seguici d'Alfons de Borja,

---

²⁰⁴³ FIGLIUOLO, Bruno, Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivio de la Corona de Aragón, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 364-366).

²⁰⁴⁴ Més detalls en: GOÑI GAZTAMBIDE, José, Antonio Cerdá, dins ALDEA, Quintín – MARÍN, Tomás – VIVES, José (dirs.), *Diccionario de historia eclesiástica de España*, Instituto Enrique Flórez – CSIC, Madrid, 1972-1975; *Suplemento* (1987), ps. 122-124; MIRANDA, Salvador, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries, 2002; ed. electrònica <<http://www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm>>; ENSENYAT PUJOL, Gabriel, Humanisme i Renaixement a Mallorca: noves dades, nova periodització, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 99-127 (p. 111).

acabat d'elegir papa amb el nom de Calixt III (1455-1458). Exercí de bibliotecari de la Santa Seu, ja que el papa Borja li encarregà catalogar els més de 500 còdexs que havia col·leccionat Nicolau V per a vendre'ls al millor postor i finançar la croada. Afortunadament, la Biblioteca Vaticana no trobà comprador, i Cosme de Montserrat, que havia mostrat la seua alarma per l'actitud del Borja al llibrer Vespasiano da Bisticci,²⁰⁴⁵ pogué continuar administrant el magnífic llegat bibliogràfic.²⁰⁴⁶ El papa valencià l'havia designat datari i confessor seu, càrrecs que unia als anteriors de prior de la Seu de Saragossa (1453-1454) i ardiaca de Sant Llorenç de Tarragona (1454-1455). Fou elegit bisbe de Girona el 1459 i tornà llavors a Catalunya. Immediatament després, fou investit amb la mitra de Vic (1459-1464). A diferència d'altres prelats catalans (Joan Margarit, Joan de Cardona...), es mostrà partidari del príncep Carles de Viana, al qual defensà durant el seu empresonament, acompanyà després de ser alliberat i confessà abans de morir (1461). També ajudà a la difusió del mite de la presumpta santedat del príncep. Com a enemic de Joan II d'Aragó, formà part del Consell del Principat de Catalunya i del Consell de defensa constituït el 1462, a l'inici de la guerra. Candidat de la Generalitat al bisbat vacant de Barcelona (1463), no sols no fou elegit pel papa, sinó que se'l deposà el 1464 del bisbat de Vic per pressions de Joan II. Fou conseller i marmessor testamentari (1467) del Pere de Portugal, sobirà de la Catalunya insurrecta. Reconciliat amb el rei Joan a la fi de la guerra (1472), ocupà de nou la diòcesi vigatana fins a la seua mort, que succeí pocs mesos després, l'any 1473.

A banda del "catàleg de venda" de la Biblioteca Vaticana de Nicolau V manat a fer per Calixt III (*Inventarium librorum grecorum et latinorum pape Callisti, datum per me, Cosmam, pape pro camere apostolice*, 1456),²⁰⁴⁷ Montserrat deixà un escrit teològic, *Defensorium Ecclesiae potestatis*,²⁰⁴⁸ i un opuscle sobre el *Miraculum grande de Nostra Dona del Portal*.²⁰⁴⁹ Es conserva també un manuscrit miscel·lani seu amb datable al voltant del 1450, a la Biblioteca d'El Escorial. Seguint el criteri de Josep

---

²⁰⁴⁵ Vegeu ROSSI, Vittorio, L'indole e gli studi di Giovanni di Cosimo de' Medici: notizie e documenti, dins *Atti de la R. Accademia nazionale dei Lincei. Reconditi*, "Classe di Scienze morali, storiche e filologiche", 5, Roma, 1893, vol. 2, ps. 38-60 i 129-150; CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura ("Temi e testi", 15), Roma, 1969, p. 53.

²⁰⁴⁶ ALBAREDA, Anselm, Il bibliotecario di Calisto III, dins *Miscelánea Giovanni Mercanti*, Ciutat del Vaticà, 1946, vol. 4, ps. 81-98.

²⁰⁴⁷ Publicat per MUNTZ, E. -FABRÉ, P., *La bibliothèque du Vatican au XV siècle d'après des documents inédits*, París, 1887, ps. 315-344.

²⁰⁴⁸ Inèdit: Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 5-12-C (procedent de l'antiga Biblioteca Real).

²⁰⁴⁹ Ms. 662 de la Biblioteca de Catalunya, publicat per LLOMPART, Gabriel, La piedad medieval en la isla de Mallorca a través de los documentos, dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, 51-52, Barcelona, 1978-1979, ps. 259-260.

Perarnau, Mariàngela Vilallonga considera que la llengua de Cosme, pel seu estil influït per la literatura humanística italiana, “potser seria digna d’èsser estudiada”.²⁰⁵⁰ No obstant això, les preocupacions i actituds del bisbe, i la temàtica dels seus escrits, no afavoreixen –al nostre criteri– la catalogació d’aquest autor entre els humanistes.

* * *

Al mestre el teologia, prior augustinià de Tortosa i confessor del Magnànim, **Joan Ferrando** de València (València, *ca.* 1418-?),²⁰⁵¹ i no al mallorquí Ferrando Valentí, cal atribuir un intercanvi de lletres amb Antonio Beccadelli “el Panormita”; un discurs davant Ferran I de Nàpols elogiant les virtuts del seu predecessor en el tron (datable *ca.* 1462-1465), i una epístola a mestre Nadal Graver sobre problemes que interessaven el clergat coetani. El rei li confià alguna comesa diplomàtica. Estigué present a Nàpols, el 27 de juny del 1449, en la signatura d’una aliança entre el rei de Nàpols i el duc de Savoia, per a repartir-se el ducat de Milà, cosa que no pogué ser.²⁰⁵² L’estiu del 1451, el rei Alfons envià Joan Ferrando, “prior de Tortosa”, a Borgonya, acompanyant el cèlebre cavaller Jacques de Lalaing i altres ambaixadors borgonyons. Aquests havien vingut a Nàpols proposant una conferència europea per tal que el Magnànim presidira una croada a Terra Santa, i Ferrando havia de tornar la resposta a Felip III el Bo.²⁰⁵³

Del confessor reial Ferrando, se sap que exercia també de professor a l’estudi de la biblioteca reial on es formaven alumnes sostinguts pel monarca (dècada del 1450). Així ho testimoniava en la maduresa l’impressor Francesco del Tupper (Nàpols, 1443-

---

²⁰⁵⁰ VILALLONGA, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 159-160.

²⁰⁵¹ Com adverteix BADIA, Lola, Pròleg. Els Valentí Ses Torres, els Martorell de València i els tres Ferrandos Valentins de mitjan segle XV, dins BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, *Ferrando Valentí i la seva família*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Miquel dels Sants Oliver”, 5), Barcelona, 1996, ps. 3-11 (ps. 9-10). CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, confon encara el personatge; el barreja amb un altre, com feren altres autors anteriors, i l’anomena “Juan Fernando de Córdova”.

²⁰⁵² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.697, fs. 24r-28r, Nàpols, 27 de juny del 1449. La còpia savoiana es troba en l’Archivio di Stato di Torino, Pergamena, doc. 1. Vegeu també GUICHENON, Samuel, *Histoire généalogique de la Royale Maison de Savoie; justifié par titres, fondations de monastères, manuscrits, anciens monuments, histoires et autres preuves authentiques*, Tipogr. de Jean-Michel Briolo, Torí, 1778, vol. 4, ps. 361-363; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 274.

²⁰⁵³ Vegeu PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l’Orient (fin XIVè siècle-XVè siècle)*, Presses de l’Université de Paris-Sorbonne (« Cultures et civilisations médiévales »), París, 2003, ps. 123-124.

post 1498),²⁰⁵⁴ quan recordava la seua infantesa a la cort, pel 1452: “Quan jo tenia nou anys, convençut de les meues capacitats, el rei em confià al reverend mestre Ferrando de València, mestre en sacra teologia, perquè hi aprenguera lògica i filosofia, en la seua biblioteca, decorada per un infinit nombre de llibres. Em tractava [el rei] com si fóra un fill seu i em feia grans promeses (...): ‘Estudia, Francesco, estudia, perquè jo t’he destinat a una plaça que exigeix una persona molt ben instruïda’”.²⁰⁵⁵

Segons el llibrer florentí Vespasiano da Bisticci, el confessor reial (documentat amb aquest ofici en setembre del 1444), a banda de ser un gran teòleg i estudiós (impartia lliçons a l’Estudi General de Nàpols), era un religiós molt acostat a la persona del sobirà, dels que influïen sobre les seues decisions: “...messer Ferrando, uomo meraviglioso, e grandissimo teologo e filosofo. Questo fu di tanta santità di vita, che il re, per la riverenza che aveva in lui, non solo lo aveva in grandissima riputazione, ma egli lo temeva assai: perché quand’egli udiva cosa alcuna che Sua Maestà avesse fatto che non fusse giusta e onesta, egli lo riprendeva”.²⁰⁵⁶ El mateix autor de les *Vite* d’homes insignes del Quatre-cents italià, li dedicà una extensa ressenya biogràfica, en la qual s’estén sobre anècdotes i sobre els últims dies de vida del rei Alfons.²⁰⁵⁷ I és que Ferrando i Joan Soler anaren a Florència el 1458 per a comunicar diplomàticament a la *Signoria* la defunció del rei d’Aragó i Nàpols.²⁰⁵⁸ Interessa, si de cas, extractar-ne els primers renglons, on caracteritza el personatge i el situa:

“Vita di messer Ferrando, Catalano.— Messer Ferrando fu di nazione Catalano, uomo dottissimo in filosofia e sommo teologo quanto ignuno n’avessi

---

²⁰⁵⁴ FARENGA, Paola, Francesco del Tuppo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 38, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, vol. 38, Roma, 1990, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-del-tuppo_Dizionario-Biografico/>

²⁰⁵⁵ Text original en llatí, dins FAVA, Mariano – BRESCIANO, Giovanni, *La stampa a Napoli nel XV secolo. Notizie e documenti*, Rudolph Haupt, Leipzig, 1911-1912, 2 vols.; reed. anastàtica, Kraus reprint, Nendeln – Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969, p. 74. Vegeu també DEL TUPPO, Francesco, Prefazione a la “Repetitio de iure iurando” di Giovanni da Imola, dins *La stampa a Napoli nel XV secolo*, ed. a cura de M. FAVA i G. BRESCIANO, 3 vol, Leipzig, 1911-1913, vol. 2, ps. 30-32; citat en italià i comentat per DELLE DONNE, Roberto, La corte napoletana di Alfonso il Magnanimo: il mecenatismo regio, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 255-270 (p. 267); BENTLEY, Jerry H., *Política e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 74; SELINA LUCIANELLI, Alma, Alfonso e Ferrante dalle dediche di alcuni inonaboli napoletani, dins AMBRA, Emilia (ed.), *Libri a corte. Testi e immagini nella Napoli aragonese*, Paparo, Napoli, 1997, ps. 65-74 (ps. 68-69).

²⁰⁵⁶ Vegeu DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 59.

²⁰⁵⁷ *Ibidem*, ps. 126-131.

²⁰⁵⁸ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 111.

l'età sua. Fu appreso di re Alfonso in grandissima riputazione, ed ebbe in questa sua dottrina quello suole avvenire a pochi, perchè accozzò colla dottrina la santità di vita; e in tutto alieno da ogni pompa mondana, d'uno animo libero e intero, e' diceva alla maestà del re come a ognuno, quello intendeva fusse la salute dell'anima sua (...). Solo aveva uno beneficio senza cura, e altro none aveva envoluto ne voleva. E quando avessi conosciuto la maestà del re avessi fatto errore ignuno, glelo diceva senza avere rispetto ignuno. Per la sua santità della vita e per la dottrina, il re e tutti signori l'avevano in grandissima riverenza. In fra l'altre sua singulare virtù d'esser e filosofo e teologo, e disputava in ogni scienza mirabilmente, aggiungievasi l'essere lui uno solennissimo predicatore. E predicava nel conspetto del re e di tutta la corte. E, dove bisognava con grandissima autorità riprendere i vicij e di stollere le virtù, senza ignuno rispetto (...).”

Bisticci conta coses relatades pel mateix Ferrando quan el conegué a Florència, poc després de la mort del Magnànim. El descriu com un “uomo d'anni quaranta, grande di persona, magro, smunto, grave nel parlare, alieno a dissimulazioni e finzioni. Di sè stesso non diceva nulla, nè si laudava nè jattava, come fanno molti”. El la Biblioteca Nazionale de Nàpols es conserva un còdex (ms. IV F 19) que conté tres epitafis en dístics, obra de mestre Ferrando;²⁰⁵⁹ el que demostra que, a banda de la teologia i la filosofia moral, s'interessà també per la poesia llatina. Apareix relacionat entre els intel·lectuals del *De viris illustribus catalanis*, de Pere-Miquel Carbonell, segurament a partir d'informacions proporcionades per Jeroni Pau.²⁰⁶⁰

* * *

Company de Ferrando i de Joan Torres en l'exercici de la docència a l'aula de la biblioteca reial napolitana, fou el mestre en arts (*magister Artium*) i llicenciat en teologia *Melchior* o **Melcior Miralles** (València, ca. 1410-1502).²⁰⁶¹ Es tracta de l'autor de la part més extensa del *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. Aquesta crònica mediterrània i valenciana l'havia començada a redactar un anònim capellà de la capella reial del rei d'Aragó, designat com a tal a Milà el 25 d'octubre del 1435. Tanmateix, per

²⁰⁵⁹ Segons SELENA LUCIANELLI, A., Alfonso e Ferrante..., p. 74, n. 3.

²⁰⁶⁰ Vegeu COLÓN, Germà – FERRANDO, Antoni, *Les 'Regles d'esquivar vocables', a revisió*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011, p. 148.

²⁰⁶¹ La titulació és la que li assigna RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 405.

raons d'edat (narra amb molta proximitat episodis de la primeria de segle), el cronista de la primera part del *Dietari* no pot identificar-se amb Miralles.²⁰⁶²

La entrada en la cort del personatge que ens ocupa podria relacionar-se –com suggereix Mateu Rodrigo– per haver sigut parent del ciutadà de València Bernat Miralles, que pel 1414 exercia el càrrec de “tresorer de la molt alta senyora reyna” i que fou destinat aleshores a Sardenya. No devia ser de família noble, Melcior, ja que, malgrat haver estat vinculat a la cort, no ocupà cap canongia ni cap dignitat eclesiàstica de relleu.²⁰⁶³ Es trobava a Sicília, amb la cort, a la fi del 1434 (potser hi havia arribat en octubre, amb els infants Enric i Jaume de Trastàmara), quan acompanyà el vicecanceller Jaume Pelegrí en ambaixada a la cúria romana d'Eugeni IV (establert a Florència), per a tractar del delicat afer de la successió napolitana.²⁰⁶⁴ Tenien previst visitar després el duc Amadeu VIII de Savoia, que donava suport al concili de Basilea contra el papa,²⁰⁶⁵ quan tingueren notícia del desastre naval de Ponça. Misser Pelegrí, des de Florència, comunicà la mala notícia als consellers de Barcelona, el 18 d'agost del 1435. En setembre-octubre del 1435, Pelegrí i Miralles, acompanyats per Juan García i Federico di Ventimiglia, passaren per Roma abans de desplaçar-se a Milà, on arribaren el 7 d'octubre. El rei, que era captiu del duc Filippo Maria Visconti, que envià els seus dos legats –com era previst– a Thonon (Savoia), el 31 d'octubre.²⁰⁶⁶ En tornar d'aquesta ambaixada (novembre o desembre del 1435), romangueren a Milà, Pelegrí com a jurista i Miralles com a capellà, acompanyant i assessorant l'infant Enric de Trastàmara. Aquest estigué allotjat al castell del Visconti fins al seu alliberament (abril del 1436), com a garantia que les autoritats de la Corona d'Aragó alliberarien també els presos llombards i les mercaderies que tenien retengudes per causa de la guerra. També s'hi trobava Enyego d'Àvalos, cavaller i expatge del rei, que havia sigut admés de cambrer de la cort ducal (1435-1444) i dotat amb importants senyories feudals. Quan el duc

---

²⁰⁶² Per a tota aquesta problemàtica d'autoria, vegeu RODRIGO LIZONDO, Mateu, Estudi introductori, dins MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de M. RODRIGO, Universitat de València, 2011, ps. 9-68.

²⁰⁶³ *Ibidem*, p. 37.

²⁰⁶⁴ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 3, p. 545; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 185-186.

²⁰⁶⁵ CRUSELLES, Enrique – CRUSELLES, José María, Valencianos en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 875-897 (p. 887).

²⁰⁶⁶ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 220.

alliberà el germà del Magnànim, aquest se'n tornà a València; Melcior i Jaume es desplaçaren a la cort de Gaeta, i D'Àvalos romangué a la Llombardia.

Adscrit Miralles a l'escola de la cort almenys des del 1443,²⁰⁶⁷ s'ocupava de formar en gramàtica i arts liberals dels escassos però prometedors alumnes sostinguts pel monarca.²⁰⁶⁸ El 1446 efectuà un viatge a València per a buscar bons cantors i dur-los a la capella reial de la cort napolitana.²⁰⁶⁹ En data de 12 d'abril del 1453, cobrava 30 ducats del tresor reial “per sustentació de certs fadrins”, els diners dels quals administrava personalment. La tresoreria reial de Mateu Pujades enregistrà altres pagaments, fins a octubre del 1455, quan fou rescabalat per les despeses d'un viatge a París. Havia acompanyat allí “tres fadrins estudiants” per a guiar-los en la seua incorporació als estudis universitaris.²⁰⁷⁰ Degué tornar a València, com tants altres valencians, a l'endemà de la mort d'Alfons el Magnànim (ca. 1458-1459).

Posseïa des del 1454 a la Seu de València el benifet de Sant Jordi i, des del 22 d'octubre del 1466 fins a la seua mort, el 1502, oficiaria de sotssagristà de dita catedral i titular del benifet de la Trinitat.²⁰⁷¹ Mateu Rodrigo el documenta residint ja a València el 1460. El 18 de setembre de dit any començà a exercir de lector o titular d'una de les càtedres de teologia de l'escola episcopal. Hi continuaria impartint lliçons, malgrat la seua edat avançada, segurament fins a la seua mort. L'any 1476 adquirí una casa al carrer de l'Hedra, de la parròquia de Sant Joan del Mercat.²⁰⁷² La seua activitat es pot resseguir durant anys a través dels protocols notariais de la catedral, on se'l menciona com a teòleg i professor: “*Ego, Melchior Miralles, presbiter, Sacrarum Litterarum professor, beneficiatus in Sede Valencie...*”²⁰⁷³ En altres escrits figura com a “mestre en sacra theologia, sotssacristà de la dita seu” (1489),²⁰⁷⁴ “*reverendi magistri Melchioris*

---

²⁰⁶⁷ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 404-405, que remet a PONTIERI, Ernesto, *Alfonso il Magnanimo, re di Napoli (1435-1458)*, Edizione Scientifiche Italiane, Nàpols, 1975, p. 227, no ha pogut precisar la data concreta.

²⁰⁶⁸ Vegeu MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. XXIII; BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 73.

²⁰⁶⁹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 185-186.

²⁰⁷⁰ MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 92; SANCHIS SIVERA, Josep (ed.), *Dietari del capellà d'Anfós el Magnànim*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1932, ps. XIV-XV.

²⁰⁷¹ RODRIGO LIZONDO, M., *Estudi introductorio...*, ps. 35-36 i apèndix 2a, ps. 67-68.

²⁰⁷² *Ibidem*, p. 37.

²⁰⁷³ Arxiu de la Catedral de València, llig. 3.589, Notals de Joan Esteve (1470-1471), València, 6 de juliol del 1470.

²⁰⁷⁴ GUIA MARÍN, Josep, *Ficcio i realitat a l' « Espill »*. *Una perspectiva fraseològica i documental*, Universitat de València, València, 2010, p. 228.

Miralles, sacrarum litterarum professoris, subsacriste et lectoris sacre theologie dicte ecclesie” (1498),²⁰⁷⁵ i “*subscrista Sedis Valentie*” (1500).²⁰⁷⁶

* * *

Jacme o **Jaume Torres** (+Barcelona, *post* 1464),²⁰⁷⁷ prevere barceloní i canonge de la Seu de València, que compartí tasques de docència a la cort amb els mestres Ferrando i Miralles. En setembre 1446, el rei l’envià a la seua ciutat a contractar joves cantors per a la capella reial napolitana. Després exercí també de “librer del senyor rey”, en cooperació amb un bibliotecari més veterà, Tomàs Olesa. El mallorquí continuà exercint de bibliotecari, però compartí amb Torres l’ofici a partir del nomenament d’aquest últim (19 de setembre del 1450). El rei atorgà 50 ducats al canonge per a comprar un llibre missal i sembla que s’ocupà sobretot de la secció religiosa o devocional de la col·lecció reial. En novembre del 1450 cobrava “per adobar la sua stància de la libreria”. Es documenten altres pagaments seus com a “librer major” (1451), “*custos bibliothecae*” (1452), etc., en diferents viatges encarregats pel rei per a comprar llibres. L’any 1455, per exemple, efectuà un desplaçament a la Península Ibèrica, a Saragossa i altres ciutats, per a buscar i adquirir manuscrits de matèria teològica i escolàstica: Nicolau de Lira, sant Agustí, *Iacobus Magnus*, Duns Scotus, sant Climent d’Alexandria, sant Ambròs de Milà, Pablo de Santa Maria, Alexandre d’Hales, sant Bernat de Claravall, sant Bru, Henry de Gant, Henry Bate, Pietro d’Aliternia, Jean Carnot i Francis de Mayron.²⁰⁷⁸ En una remuneració de 50 ducats, del 16 d’agost del 1452, s’especifica que són per al manteniment dels estudiants de l’escola de gramàtica.²⁰⁷⁹ També visità Roma, el 1456, per a comprar estores i tapissos per ala cort.²⁰⁸⁰ La documentació el situa a Nàpols pel 1458,²⁰⁸¹ però abandonà el regne a la

---

²⁰⁷⁵ RODRIGO LIZONDO, M., *Estudi introductor...*, apèndix 2b, p. 68.

²⁰⁷⁶ *Ibidem*, p. 35, n. 134.

²⁰⁷⁷ No “Joan Torres”, com el citen equivocadament, entre altres autors, CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 291.

²⁰⁷⁸ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 97-98; ÍDEM, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 394.

²⁰⁷⁹ MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 423.

²⁰⁸⁰ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 291.

²⁰⁸¹ BOFARULL y SANS, Francisco de, *Alfonso V de Aragón en Nápoles*, Barcelona, 1899, ps. 623-624; CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico (“Folia Stuttgartensia”), Saragossa, 1988, p. 93.

mort del Magnànim per a posar-se al servei de Joan II d'Aragó. Aquest l'envià d'ambaixador a Borgonya el 1464, d'on se'n tornà per a residir a Barcelona.²⁰⁸²

* * *

Per damunt de tots els teòlegs cortesans sobrenomenats, sembla que destacà la figura del **Lluís Cardona** (Elda, regne de València, ?-Roma?, 1457), qualificat per Antonio Beccadelli “il Panormita” de “*celebratissimi nominis theologus*”.²⁰⁸³ Es tracta d'un prevere i mestre en teologia, notari i sotsdiaca de la Seu de València, que passà a la cort de Nàpols i que ensenyava teologia a la renovada universitat de dita ciutat (pel 1451). Percebia una remuneració de 300 ducats; superior en 100 a la que rebia el *Didacus Hispaniensis* que ensenyava física al mateix Estudi General, i superior en 200 al professor de dret civil, Giovanni Antonio Caraffa.²⁰⁸⁴ Morí, aquest prestigiós teòleg l'any 1457.²⁰⁸⁵ Havia viscut abans a la cúria pontifícia, durant molts anys. Es documenta el 1435 a Florència un Jaume Cardona, llicenciat en medicina, que era germà de Lluís Cardona, prevere de València.²⁰⁸⁶ Apareix el mateix Lluís en documents papals del 1440, i també en una missió diplomàtica a Anglaterra (24 de juny del 1445) que li encarregà el papa Eugeni IV, al qual servia de camarlenc. El viatge tenia per objectiu la recaptació de diners per a la croada contra els turcs.²⁰⁸⁷ Exercí de degà de l'estudi de Teologia a la Universitat de Lleida entre el 1445 i el 1447, i no se'n tornaria a la cúria de Roma fins el mes de febrer del 1447.²⁰⁸⁸ Passà després a la cort napolitana després, potser el 1448, quan el rei donà per conclosa la campanya de la Toscana. A Nàpols, participava activament en els debats de la famosa “hora del llibre”, segons el testimoni del Panormita. L'humanista recorda la seua brillant participació, juntament amb Francesco Faceto i altres intel·lectuals preclars, en un debat sobre les *Epístoles* de

---

²⁰⁸² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 291.

²⁰⁸³ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 114-115: “mestre en teologia singular”, segons la versió catalana de Centelles.

²⁰⁸⁴ CANNAVALE, Ercole, *Lo Studio di Napoli nel Rinascimento (2.700 documenti inediti)*, Tipogr. de Cav. Arnaldo Tocco, Nàpols, 1895; reed. per Arnaldo Forni, Bolònia, 1980, p. 44; CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, p. 40.

²⁰⁸⁵ Segons RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927; separata de *Analecta Sacra Tarraconensia*, 3, Barcelona, 1927, ps. 193-330 (p. 237).

²⁰⁸⁶ GÓMEZ CANEDO, Lino, *Un español al servicio de la Santa Sede: don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo, legado en Alemania y Hungría, 1399?-1469*, CSIC-Instituto ‘Jerónimo Zurita’, Saragossa, 1947, p. 31.

²⁰⁸⁷ Se'l documenta actuant a l'illa, pel setembre del 1446, en: JACOB, Ernest Fraser, *Essays in Later Medieval History*, Manchester University Press, Manchester, 1968, ps. 54-55.

²⁰⁸⁸ FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, p. 139.

Sèneca.²⁰⁸⁹ Es probable que els seus últims anys transcorregueren a Roma, on exercí de sotsdiaca del papa Nicolau V (1447-1455) i declarà en el procés de canonització de fra Vicent Ferrer, dut endavant per Alfons de Borja (papa Calixt III, 1455-1457).²⁰⁹⁰

* * *

Un carrera eclesiàstica molt singular fou la del valencià **Vicent Climent** (València, ca. 1410-18 de desembre del 1474), fill de Joan Climent (València) i Joana Junqueres (Mosquerola, Aragó).²⁰⁹¹ Tot i ser eixit de família plebea, Vicent Climent usà d'armes heràldiques un segell personal amb una àguila. Estudiava pels anys 1430-1433 a la universitat d'Oxford, davall la protecció de Thomas Gascoigne (1404-1458), teòleg i canceller de l'Estudi *Oxoniensis*.²⁰⁹² Allí obtingué el 1433 el títol de *magister in Artibus* i unes lletres de recomanació "*super laudabili vita et honestae conversationis fragrantia*" (29 de juny del 1433)²⁰⁹³ que li obririen moltes portes. El 1438 obtingué carta de naturalització com a anglès²⁰⁹⁴ i alguns benefets eclesiàstics. S'introduí en el cercle de poder de la cort de Londres de la mà de l'humanista i canonista venecià Pietro del Monte (ca. 1400-1457), nunci i col·lector apostòlic a les Illes Britàniques.²⁰⁹⁵ Aquest delegava funcions en Climent i altres sacerdots procuradors. Del Monte mantingué posicions favorables a Eugeni IV i contràries a Basilea, i el papa el considerava una peça clau, pel 1438, per a mantenir Anglaterra lligada a l'obediència romana. Es conserven cartes de Climent on manifesta també la seua posició anticonciliarista. Pels anys 1439-1444, el valencià regentà una rectoria a Londres i el

---

²⁰⁸⁹ Vegeu AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 107-108.

²⁰⁹⁰ Segons AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Historia crítica de la literatura española*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1863-1865; ed. facsímil de Gredos, Madrid, 1969, vol. 6, p. 406.

²⁰⁹¹ Seguim el documentat estudi de FERNÁNDEZ, Amancio – TATE, Robert Brian, Vicent Climent: un valenciano en Inglaterra, dins *Estudios de historia moderna*, 6, Barcelona, 1956-1959, ps. 133-139.

²⁰⁹² GHINTER, James R., The "Super Psalterium" in Context, dins MACKIE, Evelyn A. – GOERING, Joseph (eds.), *Editing Robert Grosseteste*, Toronto University Press, Toronto, 2003, ps. 31-60 (p. 51).

²⁰⁹³ WILLIAMS, George (ed.), *Memoirs of the Reign of the King Henry VI. Official Correspondence of Thomas Bekynton, Secretary to King Henry VI., and Bishop of Bath and Wells*, "Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages", Londres, 1872, p. 74, n. 1.

²⁰⁹⁴ Amb "letters of denization" definitives datades el 7 d'octubre del 1439, segons KINGSFORD, C. L., The Early Biographies of Henry V., dins *English Historical Review*, vol. 25, núm. 97, Oxford, 1910, ps. 58-92 (ps. 70-71).

²⁰⁹⁵ Sobre aquest jurista i bisbe de Brèscia, vegeu QUAGLIONI, Diego, *Pietro del Monte a Roma. La tradizione del "Repertorium utriusque iuris" (c. 1453). Genesi e diffusione della letteratura giuridico-politica in età umanistica*, Edizioni dell'Ateneo ("Studi e fonti per la storia dell'Università di Roma", 3), Roma, 1984; RICCIARDI, Roberto, Pietro del Monte, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 38, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1990, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-del-monte_Dizionario-Biografico/>

1439 viatjà a Roma amb títol de sotscol·lector i d'ambaixador del duc de Gloucester.²⁰⁹⁶ Del Monte recomanà Vicent Climent per carta al secretari apostòlic i cèlebre humanista Poggio Bracciolini. El valencià tornà a Anglaterra el 1440 en qualitat d'ambaixador del papa Eugeni IV i obtingué, per mediació del sobirà anglés, un doctorat en Oxford *de iure*, “per privilegi reial”, sense reunir en veritat els requisits necessaris. Aquest nomenament féu que el canceller d'Oxford i antic mentor seu, Gascoigne, qualificara Climent, irònicament, de *Doctor insolens*.²⁰⁹⁷ El 1441 el mateix monarca britànic envià Vicent en missió diplomàtica secreta a Colònia. Durant els anys 1441-1444 residí a la cúria pontifícia d'Eugeni IV, a Florència, on oficiava de sotsdiaca pontifici,²⁰⁹⁸ al temps que mantenia contacte continu, per correspondència diplomàtica, amb el secretari reial d'Enric VI, Beckington;²⁰⁹⁹ qui qualificava el valencià, en nom del monarca, de “faithful and belowed orator”.²¹⁰⁰ Pel 1442, consta que efectuà una ambaixada al regne de Nàpols en nom del d'Anglaterra.²¹⁰¹ Entre l'any 1444 i el 1447, *maister Vincent* continuaria efectuant viatges diplomàtics semblants, de les Illes Britàniques a Roma, jalonats per contactes eventuals amb la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.

El 23 de maig del 1443, trobant-se Climent a la cúria pontifícia de Siena, Alfons V li havia escrit demanant-li que cooperara en les negociacions prèvies a la signatura del tractat de Terracina. En recompensa per la seua actuació i, gràcies al contacte amb el rei d'Aragó, obtingué una canongia a la Seu de València i l'ardiaconat major de la Seu de Tortosa, que cedí al seu germà Francesc (estiu del 1443). L'any 1447, partí de Roma cap a França per a negociar la fi del cisma provocat per l'obstinació pontifícia de Fèlix V, l'exduc Amadeu VIII de Savoia, elegit papa anys arrere pel concili de Basilea. Acompanyà els ambaixadors francesos a Ginebra, a negociar la fi de l'obediència francesa al papa savoia (1447), i, en acabant, a Roma (1448), per a concloure les

---

²⁰⁹⁶ WEISS, Roberto, *Humanism in England during the Fifteenth Century*, Blackwell for the Society for the Study of Medieval History and Literature, Oxford, 2009 (4a ed.; 1a, 1941), ps. 117-118.

²⁰⁹⁷ Ibídem, p. 117; LEWIS, John, *The Life of the Learned and Right Reverend Reynold Pecock, S. T. P., Lord Bishop of St. Asaph, and Chichester, in the reign of King Henry VI.*, Clarendon Press, Oxford, 1820, p. 214; JACOB, Ernest Fraser, *Essays in Later Medieval History*, Manchester University Press, Manchester, 1968, p. 13, n. 2.

²⁰⁹⁸ MONRO, Cecil (ed.), *Letters of Queen Margaret of Anjou and Bishop Beckington in the Reigns of Henry V. and Henry VI.*, The Camden Society, Londres, 1863, ps. 75-76.

²⁰⁹⁹ WILLIAMS, G. (ed.), *Memoirs of the Reign...*, *passim*.

²¹⁰⁰ MONRO, C. (ed.), *Letters of Queen Margaret...*, p. 75, nota h.

²¹⁰¹ NICOLAS, Harris (ed.), *Proceedings and Ordinances of the Privy Council of England, vol. V (Henry V. MCCCCXXXVI to Henry VI. MCCCCXLIII)*, The Commissioners of the Public Records of the Kingdom, Londres, 1835, p. 282.

negociacions amb Nicolau V.²¹⁰² Les seues gestions tingueren èxit i contribuïren, l'any 1449, a la resignació de l'antipapa. Mentrestant, Climent s'havia desplaçat de nou a Anglaterra (el 1448) en qualitat de nunci papal i col·lector de rendes eclesiàstiques, en substitució del seu antic mentor, Pietro del Monte.

La nunciatura era una gratificació del papa per la seua contribució a la fi del cisma i suposava la culminació d'un *cursum honorum* polític i diplomàtic de deu anys, entre Itàlia i la Gran Bretanya, que Vicent continuaria ara en estreta cooperació amb el poderós Richard of York (pels anys 1448-1454). El 1454 tornà cap a Roma, de procurador del rei d'Anglaterra davant el papa Nicolau V.²¹⁰³ El seu paísà Alfons de Borja (papa Calixt III) el confirmà l'any 1455 com a nunci d'Anglaterra.²¹⁰⁴ En compensació, el prelat valencianobritànic aportà 5.000 florins de rendes pròpies al finançament de la croada prevista contra el Gran Turc. Pels anys 1456-1457 trobem de nou *maistre Vincent Clement* a les corts de Nàpols i Roma negociant afers en nom d'Enric VI d'Anglaterra.²¹⁰⁵ Quan es produí la conjura dels Lancaster, l'any 1459, el nunci Climent –que es trobava de nou a Londres– fou acusat de malversar els fons de la cambra apostòlica. S'exilià a Irlanda, alhora que a Roma Pius II iniciava procés contra ell, l'excomunicava i el cridava a la Santa Seu. Explicades les coses a Roma (1460), el papa Piccolomini li alçà l'excomunió. Revisat el procés, resultà absolt (1462) i el papa el rehabilità en la nunciatura apostòlica (1462-1465). Durant els anys 1465-1468 exercí a Roma d'interlocutor de l'arquebisbe de York i, pel 1466, efectuà algunes comeses diplomàtiques al servei de Joan II d'Aragó.

L'any 1468 efectuà el seu darrer viatge d'Itàlia a Anglaterra. El 27 de novembre, quan tornava cap a Roma, decidí descansar a València, on fou rebut amb tots els honors: “Diluns a ·XXVI· de noembre, entrà en València micer Vicent Climent, canonge e paborde de la Seu de València; portava estat de bisbe. Fon-li feta molta honor”.²¹⁰⁶ Romangué durant uns anys (1468-1472). Tenia pensat tornar a Anglaterra el 1472, però suspengué el viatge per motius de salut, que el portaren temporalment a Alacant.

---

²¹⁰² CHARTIER, Jean, *Histoire de Charles VII, roy de France*, ed. a cura de Denis GODEFROY, Imprimerie Royale, París, 1661, ps. 1-321 (ps. 130-132).

²¹⁰³ HARVEY, Margaret, *England, Rome, and the Papacy. The study of a relationship*, Manchester University Press, Manchester, 1993, p. 15.

²¹⁰⁴ I col·lector per a la croada, el 13 de juny del 1455, segons RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927; separata de *Analecta Sacra Tarraconensia*, 3, Barcelona, 1927, ps. 193-330 (ps. 51-52).

²¹⁰⁵ HARVEY, M., *England, Rome...*, p. 15.

²¹⁰⁶ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 329.

Moriria a València dos anys després, el 18 de desembre del 1474: “Diumenge, a ·XVIII· de deembre, en la nit, morí lo mestre Climent, lo qual tenia canongia e pabordia en la Seu, e tans altres beneficis, que passaven deu míl[i]a florins de renda; lo qual tenia estat de bisbe, e en veritat fia moltes almoynes e molt de bé.” Pensem que aleshores Climent percebia rendes procedents d’Anglaterra, sent com era ardiaca de Winchester,²¹⁰⁷ Wilts²¹⁰⁸ Hundington i Wynton; amb altres prebendes acumulades a Londres, Salisbury, Lincoln, etc.²¹⁰⁹ La notícia de la defunció la proporciona el cronista i sotssagristà de la Seu de València, Melcior Miralles, que seria el marmessor del seu llegat testamentari;²¹¹⁰ el qual incloïa alguns còdexs conservats a l’Arxiu de la Catedral de València.²¹¹¹

Ha romàs correspondència de Vicent Climent, on tracta –entre altres coses– de les missions diplomàtiques a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim (1442, 1443, 1451, 1456) que realitzà en nom i representació del rei d’Anglaterra. També han cridat l’atenció dels estudiosos dels albors de l’humanisme britànic, per l’estil de la seua prosa epistolar llatina, influït pels humanistes italians. La vinculació de mestre Climent al cercle cortesà i cultural del duc Humphrey de Gloucester, un magnat molt interessat en totes les novetats que venien d’Itàlia,²¹¹² fa que siga vist com un dels introductors del llenguatge i les idees de l’humanisme italià a Anglaterra. Robert Weiss, en el seu clàssic estudi *Humanism in England during the Fifteenth Century* (1941), revisat i reeditat el 2009, diu de Vicent Climent: “Though little more than a dilettante, his contribution to English humanism was not altogether negligible, for in presenting manuscripts to friends he was bringing neo-classical writings into the country (...). Del Monte’s correspondence with Clement is evidence that the latter was not indifferent to the niceties of Latin style (...); he must have possessed a remarkable classical culture”.²¹¹³ Quan tornava de Florència o de Roma, solia portar amb ell manuscrits italians o obres clàssiques que difícilment podrien arribar a Anglaterra per altres vies.

---

²¹⁰⁷ Vegeu CASSAN, Stephen Hyde, *The Lives of the Bishops of Winchester from Birinius, the first of the West Saxons, to the present time*, C. & J. Rivington, Londres, 1827, vol. 1, p. 89.

²¹⁰⁸ LE NEVE, John, *Fasti Ecclesiae Anglicanae*, Cambridge, 1716, p. 277.

²¹⁰⁹ JONES, William Henry Rich, *Fasti Ecclesiae Sarisberensis*, Brown, Salisbury, 1879, p. 173.

²¹¹⁰ MIRALLES, M., *Crònica i dietari...*, p. 430.

²¹¹¹ Sobre els manuscrits litúrgics en anglés –part del llegat de Climent– que es conserven a l’arxiu de la catedral de València, vegeu SANCHIS SIVERA, Josep, *Estudis d’història cultural*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

²¹¹² Vegu SAYGIN, Susanne, *Humphrey, Duke of Gloucester (1390-1447), and the Italian Humanists*, Brill, Leiden, 2002

²¹¹³ WEISS, R., *Humanism in England...*, p. 118.

Fou Climent, amb tota probabilitat, qui –en el seu viatge de retorn a Anglaterra del 1440– portà al duc de Gloucester la versió llatina de la *República* de Plató de Pier Candido Decembrio;²¹¹⁴ una versió que l’humanista havia enllestit a Milà, en presència del futur camarlenc de Nàpols, Enyego d’Àvalos. Gràcies en part a Climent, l’hellenista llombard pogué afirmar amb orgull que la “*traductio mea ad ultimos terrarum situs summo cum honore legitur et colitur; nec solum Italiae, sed Angliae et Hispaniae fines attigit*”.²¹¹⁵ L’any 1442, Vicent Climent visità la cort de Gaeta i envià al secretari reial britànic Thomas Beckington (ca. 1390-1465)²¹¹⁶ un poemari llatí d’estil humanístic que li havia dedicat Francesco Pontano. Mestre Climent mantenia, almenys des del 1440, una relació molt cordial i confidencial amb Beckington, com es manifesta en la correspondència diplomàtica. Pel que fa a l’humanista Francesco Pontano –que no hem de confondre amb l’encara adolescent Giovanni Pontano– val a dir que fou condeixeble d’Antonio el Panormita quan Francesco Filelfo ensenyava a Siena.²¹¹⁷ Entrà al servei del rei d’Aragó,²¹¹⁸ amb anterioritat al 1437, segons un document de tresoreria reial;²¹¹⁹ però enfolli pocs anys després d’haver ingerit una poció amorosa, si atorguem fe a la correspondència entre Filelfo i Beccadelli, i a una sàtira del primer.²¹²⁰

D’altra banda, Hugo de Urriés, ambaixador de Joan II d’Aragó a Anglaterra, en la seua traducció de Valeri Màxim al castellà, incorpora unes faules que Climent li havia

²¹¹⁴ Humphrey de Gloucester mantingué contacte epistolar amb Decembrio entre el 1437 i el 1444 (ZACCARIA, Vittorio, Pier Candido Decembrio, traduttore della ‘Repubblica’ di Platone (notizie dall’epistolario del Decembrio), dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 179-206; més específicament, les ps. 188-192), però la presència d’un representant seu a Florència pels anys 1439-1440 degué facilitar molt l’arribada d’obres d’Itàlia a Anglaterra.

²¹¹⁵ Vegeu ZACCARIA, V., Pier Candido Decembrio..., p. 180.

²¹¹⁶ FERNÁNDEZ, A.–TATE, R. B., Vicente Climent..., p. 136.

²¹¹⁷ SABBADINI, Remigio, Francesco Pontano. Briciole umanistiche, VI, dins *Giornale storico della letteratura italiana*, 27, Torí, 1896, ps. 327-330; CESSI, Roberto, Francesco Pontano e Bartolomeo Guasco, Pàdua, 1917; MARLETTA, Fedele, L’umanista Francesco Pontano, dins *Nuova rivista storica*, 26, Roma, 1942, ps. 32-41; FORAVANTI, Gianfranco, *Università e città. Cultura umanistica e cultura scolastica a Siena nel ’400*, Florència, 1981; NARDI, Paolo, Lo studio di Siena nell’età rinascimentale, dins *Bullettino senese di storia patria*, 99, Siena, 1992, ps. 249-265; FIASCHI, Silvia, Autocommento ed interventi d’autore nelle “Satyrae” del Filelfo: l’esempio del codice viennese 3303, dins *Medioevo e Rinascimento. Annuario del Dipartimento di studi sul Medioevo e il Rinascimento dell’Università di Firenze*, 16, Florència, 2002, ps. 113-188 (p. 153).

²¹¹⁸ Segons CARRARA, Enrico, Giovanni Pontano, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1935; reed. electrònica <www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pontano_(Enciclopedia-Italiana)>, que observa que potser hauria pogut ajudar a introduir l’altre Pontano més cèlebre, Giovanni, a la cort del Magnànim.

²¹¹⁹ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 662 (10 d’octubre del 1437): El rei ordena un pagament a Pontano per part del tresorer general Mateu Pujades.

²¹²⁰ Vegeu DE KEYSER, Jeroen, “Nec tibi turpe tuum ducas audisse poetam”. Francesco Filelfo all’amico Antonio Beccadelli il Panormita, dins *Schede umanistiche*, 2008, ps. 29-68 (p. 50, n. 37).

contat a Londres.²¹²¹ Consta també que, en gener del 1456, quan Vicent planejà la seua darrera ambaixada i viatge de Londres a Nàpols, Enric VI l'autoritzà a embarcar dues caixes de llibres.²¹²² Aquestes valuoses mercaderies eren subjectes a lleis proteccionistes i a taxes d'entrada per tot arreu. Tanmateix, a la Nàpols d'Alfons el Magnànim els llibres entraven francament per orde del gran camarlenc, el ja mencionat D'Àvalos, un bibliòfil que controlava la Sommària, l'òrgan administratiu des d'on es dirigien les duanes portuàries. Pensem, a més, que el navegant incansable que era Climent tenia experiència en el transport internacional i excel·lents contactes amb els mercaders catalans que freqüentaven els ports britànics. Per exemple, l'any 1442 els consellers de Barcelona s'adreçaren a ell perquè intervinguera davant el rei d'Anglaterra i obtinguera la devolució d'unes naus dels mercaders barcelonins Joan Llull i Francesc Pujades que havien sigut retingudes. També intervingué en favor de Francesc Junyent, que era “amigo personal de Vicent Climent”, segons Fernández i Tate.²¹²³

Del 14 de gener del 1451, rescatem una provisió reial ordenada a Torre del Greco per Alfons el Magnànim i adreçada a Andreu de Pol, un comprador que havia enviat a Flandes i a Anglaterra a adquirir productes sumptuaris per a la cort napolitana. El regi emissari tenia carregades dues galeres ja a Flandes i projectava passar –amb cautela– a Anglaterra. Raó per la qual el monarca li ordenava posar-se en contacte abans amb Vicent Climent, “originari de nostres regnes, lo qual està en la cort del dit il·lustríssimo rey, e lo qual tenim en stima e reputació de bon servidor, a nós specialment amat”. A tal efecte, Pol duia cartes del rei per a presentar-les al valencià.²¹²⁴ En la mateixa consideració el tenia Joan II d'Aragó, que escrigué des de València el 13 de juliol del 1459 unes lletres perquè les lliurara a Climent el mercader barceloní Francesc-Bernat Junyent, aprofitant un viatge comercial d'aquest a Anglaterra.²¹²⁵

Els estudiosos de la novel·la cavalleresca *Tirant lo Blanc* consideren que Vicent Climent fou un digne interlocutor entre el rei d'Anglaterra, d'una banda, i l'autor de l'obra, d'altra. Certament, quan Climent acabava d'entrar en el cercle de la cort, de la mà del nunci pontifici que el protegia, quan el cavaller –valencià com ell– Joanot Martorell efectuà el seu viatge a Londres (març del 1438-febrer del 1439) per a conèixer personalment el rei d'Anglaterra. Aquest accedí a exercir de jutge en un combat a

---

²¹²¹ *Ibíd.*, p. 140.

²¹²² *Ibíd.*, p. 142.

²¹²³ *Ibíd.*, p. 137.

²¹²⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2658, f. 82r/v.

²¹²⁵ FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, apèndix II, doc. 13, ps. 250-251.

ultrança que Martorell sols protagonitzà en la seua febril imaginació.²¹²⁶ Hi ha fins i tot qui ha gosat atribuir a Climent –hipotèticament, però sense cap fonament– l'autoria de l'altra gran novel·la cavalleresca de la literatura catalana, *Curial e Güelfa*,²¹²⁷ ara com ara, i després de vora sis segles, òrfena de caràtula autorial.

* * *

Vicent Climent tenia un germà anomenat **Francesc Climent** que fou rector d'Albal, a l'Horta de València, i era capellà d'Alfons el Magnànim pel 1439, quan el rei li prometé un benifet a la Seu de València. En lloc d'això, Francesc apareix gaudint d'un benifet a la Seu de Tortosa amb anterioritat al 1444. Se suposa, doncs, que hauria abandonat la cort napolitana just a l'endemà de la conquesta de Nàpols, pel 1443. El trasllat coincidí amb tota seguretat amb l'obtenció pel germà, Vicent, de l'ardiaconat de la catedral de Tortosa, l'estiu de dit any 1443,²¹²⁸ càrrec que cedí a Francesc. Aquest figura documentat encara com a canonge i ardiaca de la mateixa catedral catalana pel 1456. Fou partidari dels interessos del príncep Carles de Viana, i morí el 1461.

Caldria explorar la possibilitat que aquest Francesc fóra el redactor la part III (*ca.* 1419-1443) de la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, que conté el relat d'un testimoni directe i molt interessant de les empreses mediterrànies del rei d'Aragó (1419-1423 i 1432-1443).²¹²⁹ La crònica la continuà redactant, a València (*ca.* 1458-1478), el teòleg, excortesà de Nàpols i sotssagristà de la Seu Melcior Miralles. Està plenament constatada l'amistat i confiança que Vicent Climent tenia depositada en mossén Miralles. A la mort de Vicent, el 1474, Melcior esdevingué marmessor i administrador de la seua fortuna. De fet, segons testimonis notariais del 1497, el sotssagristà continuava administrant directament el llegat i les deixes pietoses del difunt nunci apostòlic, que apareix mencionat elogiosament, en dues ocasions, en dit

---

²¹²⁶ Vegeu RIQUER, Martí de, Introducció a MARTORELL, Joanot – GALBA, Martí-Joan de, *Tirante el Blanco. Versión castellana impresa en Valladolid en 1511*, Espasa-Calpe, Barcelona, 1974, p. LIX; ÍDEM, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 97; PIQUER, Adolf, *Aproximació a la narrativa valenciana*, Universitat de València, València, 1994, p. 40; VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografia il·lustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València, 1995, ps. 144-145; MIRA, Eduard, Temps de cavallers i cavalleries, dins *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria (Centre del Carem, València, desembre del 2010-març del 2011)*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, Generalitat Valenciana, València, 2011, ps. 4-31 (p. 15).

²¹²⁷ ESCRIVÀ, Vicent, *Curial e Güelfa: el nacionalisme ecumènic literaturitzat*, dins *Saó*, any 17, núm. 155, València, setembre 1992, ps. 36-39; VENTURA MELIÀ, Rafael, Vicent Escrivà desentraña la novel·la [*Curial e Güelfa*] y encuentra pistas sobre la autoría de un valenciano, dins *Levante. El mercantil valenciano*, València, 30 d'octubre 1993, p. 71.

²¹²⁸ KINGSFORD, C. L., The Early Biographies of Henry V., dins *English Historical Review*, vol. 25, núm. 97, Oxford, 1910, ps. 58-92 (ps. 70-71).

²¹²⁹ Vegeu les pàgines 168-213 (folis 58r-90v) de MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011.

dietari.²¹³⁰ Cap la possibilitat –o, si més no, sembla una hipòtesi versemblant a tenir en compte– que Francesc Climent, el capellà d’Alfons el Magnànim d’abans del 1439 (potser el designat a Milà l’any 1435?) fóra l’autor de la part diguem-ne “mediterrània” de la crònica. Sent així, hauria deixat de redactar el text l’any 1443, per haver-se desvinculat de la cort napolitana, a fi de prendre possessió –ja constatada el 1444– de la canongia que havia obtingut per a ell a Tortosa el seu germà Vicent. Com explicable seria, també, que el manuscrit “del capellà reial” haguera arribat –bé per cessió del mateix Francesc Climent o bé a través de Vicent– a mans del Melcior Miralles, per tenir-lo per home interessat a recopilar successos i deixar-ne constància escrita.

* * *

La nòmina de membres de l’estament eclesiàstics relacionats en afers polítics, diplomàtics i culturals del regnat de Magnànim és encara molt àmplia, però està representada per clergues ja no tant vinculats a la cort, o que hi passen pocs anys. En qualsevol cas, em podríem retriuar encara uns pocs que presenten algun interès per a la història de la cultura. Com, per exemple, **Joan de Palomar** (Barcelona, ?-?, ca. 1443), canonista, vicari general de Vic (1420); ardiaca i vicari de Barcelona (1430), i copresident del concili de Basilea amb el croata Joan de Ragusa (1431). Pel 1437 exercia a més d’ambaixador del Magnànim a dit concili. Havia viatjat a Praga prèviament, en companyia de Giles Carlier (1433-1436), per a negociar amb els hussites de Bohèmia (Txèquia) el retorn a l’obediència imperial (setembre del 1436) i per abordar discussions teològiques en nom del Concili de Basilea.²¹³¹ Quan el papa Eugeni IV ordenà suspendre les sessions conciliars, Palomar s’hi oposà obertament i fou jutjat en absència per rebel·lió. Moriria pel 1443, tot coincidint amb l’abandonament del concili pels súbdits del rei d’Aragó a petició d’aquest, arran del tractat de Terracina.²¹³² Acompanyava Palomar a Basilea (1433-1437) el franciscà fra **Bernat Serra**, teòleg i almoïner reial, “*vir summa doctrina*” segons Piccolomini. Es desplaçà en ambaixada a Florència l’any 1436 i el 1437, però en tornar d’aquest segon viatge es contagià de pesta quan travessava per Suïssa i morí allí, encara sent l’any 1437.²¹³³

---

²¹³⁰

²¹³¹ ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, *La situación europea en época del Concilio de Basilea. Informe de la delegación del Reino de Castilla*, Centro de Estudios e Investigación ‘San Isidoro’, Lleó, 1992, ps. 127-147 (especialment, les pàgines 131-138).

²¹³² SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l’edat mitjana a Catalunya* [1951], Base, Barcelona, 2006, p. 49; VILALLONGA, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 172-178,

²¹³³ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-

El prelat **Bernat de Pau** (Banyuls de la Marenda, Catalunya, 1394-Girona, 1457), bisbe de Girona (1436-1457) i oncle de Joan Margarit i Pau, visqué a Florència pels anys 1435-1436 i a Roma del 1444 al 1447. Estant a la cúria d'Eugeni IV l'estiu del 1435, comunicà als cònsols de Perpinyà la desfeta naval de Ponça, amb una narració de la batalla inclosa.²¹³⁴ **Martí de Pina**, canonge aragonés de la Seu de València i pavorde el 1456, havia sigut estudiat teologia a París i fou mestre de gramàtica llatina del rei Alfons durant la seua estada a València.²¹³⁵ Molt més conegut és el frare franciscà **Anselm Turmeda** (Ciutat de Mallorca, 1355-Tunis, *post* 1423),²¹³⁶ que es convertí a l'Islam i es traslladà a viure a Tunis (*ca.* 1385), on alternà amb èxit l'escriptura en català i en àrab, com abans havia fet Ramon Llull. Alfons el Magnànim tractà d'atraure'l al món cristià en dues ocasions (1414 i 1423), però sense resultats. Li escrigué també el 1421 demanant-li col·laboració en el rescat de captius cristians.²¹³⁷ Els contes de la seua *Disputa de l'ase* (1417), escrits en clau de paròdia,²¹³⁸ tenen, segons Martí de Riquer, “un cert regust boccaccesc, i és cert que el del confessor avar procedeix del *Novellino* i que gran partida dels versos del *Libre dels bons amonestaments* procedeix de la *Dottrina dello Schiavo de Bari*.”²¹³⁹

1904, vol. 3, ps. 527; OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, ps. 195-198.

²¹³⁴ CAMÓS CABRUJA, Luis, Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53 (p. 21).

²¹³⁵ POLANCO ROIG, Lluís-B., L'humanisme gastronòmic i la Corona d'Aragó. El cas de Bartholomeo Sacchi 'il Platina', dins GRAU, Ferran – GÓMEZ, Xavier – ESTELLÉS, José-Maria (eds.), *La Universitat de València i l'humanisme. 'Studia humanitatis' i renovació cultural a Europa i al Nou Món*, Universitat de València, 2003, ps. 513-536 (p. 529).

²¹³⁶ Vegeu EPALZA, Mikel de, *Anselm Turmeda*, Ajuntament de Palma de Mallorca (“Biografies de mallorquins”, 4), Palma de Mallorca, 1983; MARFANY, Joan-Lluís, *Ideari d'Anselm Turmeda*, Edicions 62, Barcelona, 1965; COLOMER POU, Eusebi, L'humanisme als països catalans: Sibiuda, Turmeda, Vives, dins *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia. Institut d'Estudis Catalans*, 2, Barcelona, 1988, ps. 23-44.

²¹³⁷ BARCA, Daniele, Alfonso il Magnanimo e la tradizione dell'immaginario profetico catalano, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.283-1.292 (p. 1.286).

²¹³⁸ Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La *Disputa* de Turmeda/Abdal-là: preludis d'innovació literària en la literatura catalana del període napolità del Magnànim, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.269-1.282.

²¹³⁹ RIQUER, Martí de, Elements comuns en la cultura i l'espiritualitat del món aragonès, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 1. *Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232 (p. 226).

Ot de Montcada i de Luna (Serós, Catalunya, 1390-Tortosa, 1473), membre de l'alta noblesa catalana, fill del baró d'Aitona, fou bisbe de Tortosa (1415-1473) i estigué present al concili de Basilea (1437-1443). Seguia ordres del rei d'Aragó, que volia pressionar d'aquesta manera el pontífex romà Eugeni IV perquè li concedira la investidura del regne napolità. El papa Fèlix V nomenà Ot cardenal el 1440, però el 4 d'agost del 1443, immediatament després dels acords de Terracina, Alfons el Magnànim ordenà retirar-se de Basilea als seus eclesiàstics. Ot conservà la mitra però hagué de resignar el capel cardenalici, el 13 d'abril del 1445. No se li coneixen més relacions amb la cort napolitana ni interessos culturals remarcables.²¹⁴⁰

Més vinculada al rei és la figura del clergue **Joan Garcia** (+ Nàpols, *post* 1454), confessor dominicà del Magnànim en abril del 1444, quan denuncià Lorenzo Valla davant el Sant Ofici napolità, per haver negat –a través de la crítica històrica i filològica– que els apòstols foren els creadors i ideòlegs del *Credo*.²¹⁴¹ El 1426 era present al capítol general de l'orde de Sant Doménec celebrat a Bolonya. En setembre del 1435, fou ambaixador del rei d'Aragó a Roma, amb Jaume Pelegrí i Federico di Ventimiglia. Un mes després es traslladà a Milà amb Pelegrí i Joan de Casanova, per a negociar amb Filippo Maria Visconti. En octubre del 1436 i de nou el 1439, sent ja confessor reial, negociava amb Eugeni IV el complicat afer de la investidura de Nàpols. Des del 1437 era virrei de Gaeta i hi supervisava la construcció del castell “alfonsí”. Pels anys 1447-1448 formava part del consell assessor del príncep Ferran, en absència del pare.²¹⁴² El rei, del testament del qual (1458) fou testimoni directe, el mantingué durant anys en el càrrec de confiança i l'afavorí amb l'obtenció dels bisbats d'Ales (1439-1446), Siracusa (1446-1447) i Mallorca (1447-1450).²¹⁴³

Altres confessors del rei foren fra **Felip Fajadell**, dominicà de Barcelona i bisbe de Gaeta (1444), i fra **Miguel de Épila**, frare de sant Doménec també, procedent de Saragossa, que gaudia de reputació com a teòleg i predicador, però que renuncià a la

---

²¹⁴⁰ Més detalls en MIRANDA, Salvador, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries, 2002; ed. electrònica <<http://www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm>>

²¹⁴¹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 398.

²¹⁴² CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 130-131.

²¹⁴³ RYDER, A., *The Kingdom of Naples...*, p. 103.

mitra d'Urgell que el rei sol·licitava per a ell davant Calixt III.²¹⁴⁴ Pròxim a aquests devia ser fra **Domingo Eixarc** (València, ? - + Nàpols, 1471), monjo cistercenc de Santes Creus (Catalunya) i capellà major del rei a Nàpols pels anys 1439-1444.²¹⁴⁵ Rebé una mitra episcopal el 1451, però es mantingué adscrit a la cort, també durant el regnat de Ferran I, on se'l documenta pel 1464.²¹⁴⁶

Finalment, el jove canonge de Barcelona²¹⁴⁷ fra **Pere de Vila-rasa**, doctor en lleis en alguna universitat del nord d'Itàlia (segurament, la de Bolonya), s'incorporà el 1452 a la cúria de Nicolau V, de cubiculari,²¹⁴⁸ però amb funcions de “conseller e procurador nostre [del rei Alfons] en Cort Romana”, segons que es llig en un escrit del 13 de setembre del 1454.²¹⁴⁹ Continuà amb Calixt III, que el féu degà de la Seu de València el 1455.²¹⁵⁰ Pel 1462 era vicari del cardenal Roderic de Borja a València i efectuava missions diplomàtiques per a Joan II d'Aragó.²¹⁵¹ Pels anys 1476-1477 gaudia a València del deganat del capítol de la Seu, però sense perdre els contactes amb Itàlia.²¹⁵² Es traslladà a la cort la cort napolitana de Castel Nuovo l'any 1457, com un conseller molt pròxim al monarca.²¹⁵³ Com a tal, assistí a la mort d'Alfons el Magnànim (27 de juny del 1458) i, a l'endemà mateix, escrigué una carta a Bartolomeo de Recanati, ambaixador del rei d'Aragó a la cort de Francesco Sforza, duc de Milà, on li relatava – en correcte italià– les últimes hores de la vida del rei. La narració incloïa els presumptes efectes sobrenaturals del traspàs del monarca:

---

²¹⁴⁴ *Ibíd.*, ps. 103-104.

²¹⁴⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.907, f. 10r; CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, p. 50.

²¹⁴⁶ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 106-107.

²¹⁴⁷ TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976, p. 14, n. 3.

²¹⁴⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.250, f. 49v; MAZZOLENI, Jole (ed.), *Il “Codice Chigi”: un registro della cancelleria di Alfonsi I d'Aragona, re di Napoli, per gli anni 1451-1453*, Università degli Studi di Napoli – Istituto di paleografia e diplomatica, Nàpols, 1965, p. 347.

²¹⁴⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.661, f. 74v.

²¹⁵⁰ CAHNER, Max (ed.), *Epistolari del Renaixement*, Albatros, València, 1977, vol. 1, p. 202.

²¹⁵¹ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXI. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo VIII*, Barcelona, 1861, p. 18.

²¹⁵² BATLLORI, Miquel, *Humanismo y Renacimiento. Estudios hispano-europeos*, Ariel (“Historia”), Barcelona, 1987, p. 68.

²¹⁵³ Vegeu SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, ps. 529, 552, 614 i 663-665.

“Essendo lui per passare di questa presente vita, pensante che 'd'è estatta gransissima fluctuacione in mare maggiore, in el aereo, chon tanta vehemencia che il Castello dello Ovo tremava maravigliosamente chon infinita maraviglia de ogni uno e, essendo lui expiratto, cessò subito ogni chosa chon tanta quiette, che pareva che il mare et la terra et l'aero havessero presso sua virtù, dolendosi di perdita de sì gloriosissimo principe”.²¹⁵⁴

Reproduïm el fragment per a il·lustrar com i de quina manera els joves catalanoaragonesos nats en les dècades del 1410 i 1420, arran d'haver estudiat a Itàlia, eren capaços d'usar indistintament el llatí, la llengua nadiua i el toscà. No tenien res a veure, doncs, amb la generació precedent: la dels nats a pels anys 1380-1400, formats en un ambient medieval i escolàstic, i poc interessats per norma general en la cultura italiana i en l'humanisme. Com aquell pontífex del 1455, que tractava de boig el seu predecessor i pretenia vendre al millor postor la Biblioteca Vaticana.

2.5. Cavallers d'armes i lletres: les aficions literàries dels *milites*

L'esplendor de la cavalleria europea en temps del Magnànim

Encara perdura –en històries enciclopèdiques de la literatura– el tòpic d'un període àlgid de la cavalleria europea (segles XI-XIII) succeït per una “decadència” de l'estament cavalleresc (segles XIV-XV) durant allò que Huizinga qualificava de “tardor de l'edat mitjana”. Si la historiografia romàntica havia generat el tòpic, la historiografia marxista del segle passat hi aprofundí, en ressaltar l'auge de la burgesia mercantil europea del segle XV com un exercici de “lluita de classes”, on la classe emergent s'imposaria a una teòricament “decadent” aristocràcia cavalleresca. Aquest esquema simplificador ha ajudat a consolidar una fal·làcia, segons la qual la prosperitat mercantil del segle XV hauria propiciat la pèrdua de pes sociopolític i protagonisme ideològic per part dels *milites*: els protagonistes de la guerra, el braç defensor de les monarquies europees. Res d'això no es correspon amb la realitat.

Des del punt de vista de l'actual història social, aquesta decadència no és tal, sinó una “crisi” per mitjà de la qual la cavalleria feudal, al servei de monarquies amb vocació d'estat modern –com era la d'Alfons el Magnànim–, esdevé noblesa de cort i lliga el seu futur al de la monarquia autoritària. L'auge de la burgesia mercantil europea –que imita

---

²¹⁵⁴ *Ibidem*, doc. 266, p. 664.

les formes d'expressió material i cultural de la cavalleria i malda per ennoblir-se— no fa sinó enriquir i reforçar el paper de l'aristocràcia cavalleresca, i el potencial financer dels estats autoritaris en consolidació. Des d'un punt de vista més estricte, com és el de la història militar, val a dir que victòries com la infringida pels arquers anglesos a la cavalleria pesant francesa a Azincourt (1415) no comportaren cap sensació de fi de cicle. Ans al contrari, obligaren a reforçar els arnesos i adoptar noves tàctiques, però sense minvar per a res l'hegemonia de la cavalleria en els exèrcits europeus. Així ho ha demostrat i plasmat la historiografia britànica de les últimes dècades.²¹⁵⁵

El que s'observa entre el 1420 i el 1470 és el moment de màxima brillantor militar i cultural de la cavalleria europea. Els “homes d'armes” amb arnés blanc o complet són l'element netament predominant de tots els exèrcits.²¹⁵⁶ La guerra és una guerra de cavallers, com s'observa gràficament en la porta de bronze de Castel Nuovo de Nàpols,²¹⁵⁷ o en les pàgines més animades de la novel·la *Curial e Güelfa*.²¹⁵⁸ La “llança”, unitat bàsica de combat, consistia en un home d'armes singular —el guerrer a cavall, amb arnés blanc de Milà— i altres dos genets auxiliars, armats més lleugerament. Així ho documenta per al regne napolità d'Alfons el Magnànim el medievalista Jorge Sáiz Serrano.²¹⁵⁹ Posa en evidència aquest autor que, en la campanya centroitaliana dels anys 1446-1448, els cavallers constituïen el 95% de l'exèrcit del rei d'Aragó.

L'hegemonia numèrica del cavaller en l'exèrcit i en la cort explica per què els anys centrals del segle XV, tant a Borgonya com a València o a Nàpols, foren els de major esplendor de la cultura i la literatura cavalleresques; ben lluny de tota sensació de decadència o dels tòpics d'una “tardor medieval” malentesa. No debades, els productes culturals i els missatges ideològics de l'esplèndida cort de Felip el Bo de Borgonya giren al voltant de l'exaltació de la cavalleria: els tornejos i els jocs heràldics, la narrativa cavalleresca, el reviscolament de l'esperit de croada, etc.²¹⁶⁰ Simultàniament,

---

²¹⁵⁵ Vegeu, per exemple, BARBERO, Alessandro, Guerra, nobiltà, onore fra Trecento e Quattrocento nella storiografia anglosassone, dins *Studi storici*, 27-1, Roma, 1986, ps. 173-201.

²¹⁵⁶ No és casual que siga aleshores quan s'assolisca la màxima sofisticació en armadures. Vegeu RIQUER, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968.

²¹⁵⁷ BARRETO, Joana, La porte en bronze du Castelnuovo: naissance de la chronique monumentale, dins *Histoire de l'art. Architecture des temps modernes*, 54, París, 2004, ps. 123-138.

²¹⁵⁸ Trobem a faltar un treball que documente i estudei, en aquesta novel·la, les tècniques i tàctiques de combat que l'autor exhibeix en els torneigs. Se n'ocupà tangencialment LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Dido en la literatura española: su retrato y su defensa*, Tamesis Bocks, Londres, 1974.

²¹⁵⁹ SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214.

²¹⁶⁰ Vegeu RÉGNIER-BOHLER, Danielle (dir.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Laffont, París, 1995.

la cultura catalana produeix elaborades lletres de batalla,²¹⁶¹ centenars de sants de retaule gòtic equipats amb els més luxosos arnesos i armadures per a muntar a cavall,²¹⁶² i dues excel·lents novel·les cavalleresques, com són *Curial e Güelfa* i *Tirant lo Blanc*.²¹⁶³ Aquestes obres no celebren cap moment de decadència, ni cap sensació de declivi. Ben altrament, constitueixen la representació artística i literària del punt de màxima vigència de l'ideal cavalleresc, tant a l'Europa central com a la Mediterrània.²¹⁶⁴

La inèrcia de la lírica trobadoresca a la Corona d'Aragó

Des del segle XII, i amb molta intensitat, la cultura lírica de la Corona d'Aragó havia pivotat al voltant de la producció trobadoresca occitana. La llengua d'oc, tan pròxima a la catalana, era considerada un vehicle òptim per a versificar en romanç. De la mateixa manera que el francès manifestava arreu d'Europa la seua hegemonia en el camp de la prosa vulgar. Jaume Torró considera que la lírica trobadoresca era tinguda com una mena de “patrimoni dinàstic” pel casal de Barcelona, per la protecció que comtes i reis dels segles XII-XIV havien oferit a trobadors occitans i provençals. I que, en ser entronitzada la casa castellana de Trastàmara (1412), Ferran I acceptà el llegat cultural com una cosa compatible amb la tradició castellana dels poetes *de cancionero*. De manera que, en la cort d'Alfons el Magnànim (València, Barcelona, Sicília, Gaeta, Nàpols) i en les corts dels infants d'Aragó (València, Saragossa, Navarra...) serà corrent la convivència de poetes en diverses llengües i estils; per bé que començarà a pesar molt més la producció en llengua castellana, tant a la Península Ibèrica com a Nàpols.²¹⁶⁵ En qualsevol cas, durant el segle XV hom assistirà a les corones de Castella i Aragó-Nàpols

---

²¹⁶¹ RIQUER, Martí de, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968.

²¹⁶² GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Los santos elegantes. La iconografía del joven caballero y las polémicas sobre el lujo en el arte gótico hispánico, dins GARCÍA MAHÍQUES, Rafael – ZURIAGA, Vicent-F. (eds.), *Imagen y cultura. La interpretación de las imágenes como historia cultural. Actas del VI Congreso Internacional de la Sociedad Española de Emblemática*, Biblioteca Valenciana, València, 2008, ps. 775-786.

²¹⁶³ El *revival* literari cavalleresc del segle XV és general a tot Europa. Aquestes obres de la cultura catalànica no són un fet singular o aïllat. Vegeu VARVARO, Alberto, La novela europea del siglo XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 305-318.

²¹⁶⁴ Dues àrees millor interconnectades culturalment del que sovint es pensa. Vegeu MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007.

²¹⁶⁵ Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437 (p. 437).

a un autèntic *troubador revival*, com el qualifica Roger Boase.²¹⁶⁶ És a dir, que es produirà una revitalització extraordinària de la lírica cortés de tradició trobadoresca, de la mà de cavallers lletraferits de cort, i com a manifestació cultural del moment de major magnificència de la cavalleria europea, de què tractàvem adés.

Ja constatava Martí de Riquer que la inèrcia de la tradició occitana a la Corona d'Aragó condicionava una producció lírica, en la fi del segle XIV i les primeres dècades del XV, girada “d'esquena als positius guanys i les definitives renovacions dels *stilnovisti* i dels petrarquistes, tot i la constant relació amb Itàlia”.²¹⁶⁷ L'aclaparadora influència dels trobadors provençals i el caràcter eminentment cortesà de la lírica catalana, animaven els conreadors de la *gaya sicència* a usar un llenguatge “provençal amb molts catalanismes” o, alternativament, “un català ple de provençalismes”. I posa d'exemple autors com Jaume i Pere Marc, Gilabert de Pròixida o Andreu Febrer. Sols amb Jordi de Sant Jordi i, ja més clarament, amb Ausiàs Marc, en la segona dècada del segle XV, els poetes de la terra començaran a produir en “català pur”.²¹⁶⁸

En les dècades del 1400-1430, sols s'hi observen tímids ressons de lectures de Dante i Petrarca. El “primer líric català d'italianisme conscient” seria Melcior de Gualbes.²¹⁶⁹ Pel que sembla, els influxos més forts provenien de la lírica francesa (Machault), com es manifesta en els poemes d'Andreu Febrer, un cavaller que havia visitat la cort de França. Tanmateix, fou Febrer el que traduí la *Divina Comèdia* de Dante (1429) en tercets catalans, cosa que també indica el creixent influx procedent d'Itàlia.²¹⁷⁰ La recepció creativa de Machault i Grandson es manifesta, sobretot, en el cançoner Vega-Aguiló (Biblioteca de Catalunya, mss. 7 i 8), que enregistra o compendia els gustos lírics de la cort d'Alfons en Magnànim en la seua etapa hispànica

---

²¹⁶⁶ BOASE, Roger, *The Troubadour Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l'espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trovadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981.

²¹⁶⁷ Les cites i les expressions són de RIQUER, Martí de, Elements comuns en la cultura i l'espiritualitat del món aragonès, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 1. *Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232 (p. 214).

²¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 215.

²¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 218. De Gualbes es conserven sols tres poemes, i comparteix amb Pere de Queralt (+1403) l'interès primerenc per la lírica italiana, el mèrit de ser –tot i la seua anecdòtica producció– els “capdavanters de l'italianisme en la lírica catalana”, segons RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1985, vol. 2, ps. 111-119.

²¹⁷⁰ RIQUER, Martí de, Elements comuns..., ps. 218-219.

o valenciana (dècada del 1420).²¹⁷¹ Ausiàs Marc, el poeta més reconegut del regnat del Magnànim, visqué a València, desvinculat de la cort napolitana.²¹⁷² És cert que coneixia Dante i Petrarca, adverteix Riquer, però “la seva personalitat és tan poderosa, que assimila les influències i els préstecs i en fa una dicció pròpia i sempre nova”. Amb la qual cosa aconseguirà situar-se “al marge de qualsevol dependència trobadoresca, dantesca o petrarquista”,²¹⁷³ si és que es podia parlar aleshores, amb propietat de *petrarquisme* poètic en aquesta primera meitat del segle XV.

A cavall entre el segle XIV i el XV, les corts reial de Barcelona, ducal de Gandia, i comtals de Prades, Empúries i Urgell alimenten la creativitat lírica seguint l'estil dels trobadors. Quan Ferran I de Trastàmara pren possessió del palau reial de Barcelona, celebra un consistori de la *Gaya Sciència* (febrer del 1413), continuador dels certàmens del rei Martí I, on participen Enric de Villena –autor d'un *Arte de trovar* (1423) on es recorden aquestes festes– i el jove cortesà Íñigo López de Mendoza, futur marquès de Santillana.²¹⁷⁴ En la primera expedició mediterrània del Magnànim (1419-1423) participaren Jordi de Sant Jordi –que compongué el seu poema més cèlebre, *Presoner*, a Nàpols–; el falconer reial Ausiàs Marc,²¹⁷⁵ que encara no havia desenvolupat la seua brillant vena creativa; Lluís de Requesens, Martí Garcia, Lluís Icard i altres cavallers poetes. Aquests guerrers alternaven la muntada a cavall i el combat a ultrança amb el so de l'arpa i la pràctica del cant.²¹⁷⁶ Tot això formava part del bagatge educatiu del

---

²¹⁷¹ Sobre aquest influx que ve del nord, vegeu MARFANY SIMÓ, Marta, Balades, lais i rondells francesos en la literatura catalana del segle XV, dins *Mot so raso*, 8, Girona, 2009, ps. 16-26; Nota-Ressenya de *Curial e Güelfa*, edició crítica i comentada de Lola Badia i Jaume Torró, Barcelona, Quaderns Crema, 2011. 755 pp., dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 183-184; La influència de la poesia francesa des d'Andreu Febrer a Ausiàs March, dins *Estudis romànics*, vol. 34, Barcelona, 2012, ps. 259-287; ALBERNI JORDÀ, Anna, *El cançoner Vega-Aguiló (BC, mss. 7 i 8): estructura i contingut*, Tesi doctoral del Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, 2005; ÍDEM, Els estrats del Caçoner de Vega-Aguiló (BC, MSS. 7-8), dins BELTRAN, Vicenç – PAREDES, Juan (eds.), *Convivio. Estudios sobre la poesía de cancionero*, Universidad de Granada, Granada, 2006, ps. 11-30; ÍDEM, *Le Roman de Cardenois* i l'empremta de Guillaume de Machaut en la poesia catalana medieval, dins *Romania*, vol. 130, núms. 517-518, París, 2012, ps. 74-108.

²¹⁷² Si exceptuem contactes epistolars, enviament de falcons i d'alguns poemes dedicats al rei. Vegeu GRILLI, Giuseppe, Il Cant CXXXIII di Ausiàs March e il re innamorato, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.489-1.502.

²¹⁷³ RIQUER, M. de, Elements comuns..., ps. 220-222.

²¹⁷⁴ TORRÓ TORRENT, J., Las cortes de Aragón..., p. 427.

²¹⁷⁵ TORRÓ TORRENT, Jaume, Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim, dins MARTOS, J. L. – ALEMANY, R. – MANZANARO, J. M. (eds.), *Actes del Xé Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, ps. 1.521-1.538.

²¹⁷⁶ TORRÓ TORRENT, Jaume, La cort literària d'Alfons el Magnànim, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 27-39.

cavaller cortés excel·lent, com es reflecteix en la literatura cavalleresca; en particular en *Curial e Güelfa*, on el protagonista és trobador, canta i toca l'arpa.

És a la cort de València (l'etapa 1424-1430), on Marc i altres joves poetes (Lluís de Requesens, Bernat Miquel, fra Joan de Vilagut, Martí Garcia)²¹⁷⁷ deixen a part la llengua –i molts tòpics– dels trobadors i escriuen directament en català. És aleshores quan, desaparegudes les corts aristocràtiques i clientelars de Gandia, Prades, Urgell, etc., la producció lírica –ancorada encara en la inèrcia trobadoresca–, i la producció literària en general, es concentren a València, amb el català com a “llengua de cort”.²¹⁷⁸ En el cas individual i genial d'Ausiàs Marc, no sols s'aparta el creador d'alguns pressupòsits formals i de les convencions lingüístiques dels trobadors que havia llegit des de la infantesa amb son pare, sinó que explora –a nivell de continguts– aspectes més íntims i introspectius, que faran de la seua obra un clàssic.²¹⁷⁹

Aquesta línia de producció lírica –amb un buit en la prosa²¹⁸⁰– tindrà continuïtat en les dècades del 1430-1450, malgrat l'absència itàlica del Magnànim, gràcies a les corts dels infants d'Aragó, germans del rei: Enric de Trastàmara, que, tornat d'Itàlia el 1436, visqué a Castella i es voltà de fidels castellans, i Joan de Trastàmara (rei de Navarra; lloctinent de València i Aragó), itinerant entre València, Saragossa i Navarra.²¹⁸¹ En aquest últim ambient se situa la producció poètica d'un Pere Torroella (incorporat a la cort de Joan de Navarra el 1436)²¹⁸² o d'altres poetes que floriren en les dècades del 1440-1450: Jaume Marc menor, Lluís de Vila-rasa, Francesc Ferrer, Bernat-

---

²¹⁷⁷ TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, p. 24, inclou en la “generació d'Ausiàs Marc”, a banda d'aquests, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Francesc d'Estanya, Joan de Castellví, Francesc de Mèscua, Aznar Pardo de la Casta i Francesc Sunyer.

²¹⁷⁸ TORRÓ TORRENT, J., *Las cortes de Aragón...*, p. 431; ÍDEM, *La cort literària...*, p. 33.

²¹⁷⁹ La bibliografia sobre Marc és immensa. Si de cas, vegeu ZIMMERMANN, Marie-Claire, *Ausiàs March o l'emergència del jo*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998.

²¹⁸⁰ Si exceptuem les traduccions i alguns opuscles d'escassa rellevància. Vegeu si de cas BADIA, Lola, *Sobre la traducció catalana del 'Decameron', de 1429*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 35, Barcelona, 1973-1974, ps. 69-101; BADIA, Lola, *Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària*, dins *Estudi General*, 11 (*'Llengua i literatura de l'edat mitjana al Renaixement'*), Girona, 1991, ps. 32-50. També és excepcional l'escriptura a València, el 1417, de *Los dotze treballs d'Hèrcules* (1417), obra catalana de la qual sols es conserva un sol exemplar d'incunabile –privat i quasi inaccessible– i que és ben coneguda en la seua versió castellana, immediatament posterior: VILLENA, Enrique de, *Los Doce Trabajos de Hércules (Zamora, por Antón de Centenera, 1483)*, a cura de CÁTEDRA, Pedro Manuel – CHERCHI, Paolo, Universidad de Cantabria, Santander, 2007.

²¹⁸¹ Joan de Trastàmara visqué sobretot a València i Saragossa, però es desplaçà a Castella, Navarra i Catalunya en algunes ocasions. No tingué tanta rellevància cultural el seguici de l'infant menut, Pere, per haver-se ocupat aquest sobretot de combats en terres i mars d'Itàlia, i per haver mort jove, a Nàpols, el 1438.

²¹⁸² RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, *Pere Torroella i les corts dels infants d'Aragó al segle XV*, dins *Llengua i literatura*, 13, Barcelona, 2002, ps. 209-222

Hug de Rocabertí, Pedro Ximénez de Urrea, etc.²¹⁸³ D'altra banda, la derrota de la causa dels infants d'Aragó a Castella (1445-1446)²¹⁸⁴ obligà a molts poetes castellans, com ara Suero de Ribera, a exiliar-se a Nàpols. La cort era visitada també, com és lògic, per cavallers lletraferits catalans, procedents de les corts ibèriques dels Trastàmara, com ara Perot Joan, Lleonard de Sors o Joan Fogassot.²¹⁸⁵ Mentrestant, a la cort del rei Joan (ca. 1436-1458) proliferaven els imitadors de Marc²¹⁸⁶ i els poetes que alternen el castellà i el català; cosa que troba reflex en l'aparició de *cancioneros* bilingües.²¹⁸⁷

Tot això, pel que fa a la producció lírica en català. Quant als poetes aragonesos – confosos sovint entre els castellans, pel vehicle lingüístic que comparteixen amb ells²¹⁸⁸ – destaquen, entre d'altres, el judeoconvers Pedro de Santa Fe, cronista poètic de l'expedició del 1419-1423,²¹⁸⁹ i Juan de Tapia, que amenitzà l'estada milanesa del rei d'Aragó (1435) amb un poema dedicat a Bianca Maria Visconti.²¹⁹⁰ En l'apartat que seguidament dediquem a les ressenyes de cavallers relacionats amb la cort napolitana d'Alfons el Magnànim contextualitzarem històricament el paper dels lírics catalans i aragonesos que visitaren la cort, residiren en ella i compongueren poemes a Itàlia. Molts d'ells, per llur fomació juvenil, dominaven tant les armes com les lletres. I, en casos excepcionals, reberen elogis dels humanistes –pel seu afany autodidacta–, dedicatòries d'opuscles en llatí humanístic o altres mostres d'interlocució cultural.

Els cavallers castellans de Nàpols i la poesia de *cancionero*

---

²¹⁸³ TORRÓ TORRENT, J., Las cortes de Aragón..., p. 432; ÍDEM, La cort literària..., ps. 34-35. El mateix autor (Sis poetes del regnat..., p. 24) afig a la llista de "connexions cortesanes" altres literats, com Joan Berenguer de Masdovelles, Antoni Vallmanya i Joan Fogassot.

²¹⁸⁴ Enric de Trastàmara havia mort el 1445, a conseqüència de les ferides rebudes a la batalla d'Olmedo.

²¹⁸⁵ Els únics tres destacats en aquesta llengua a Nàpols, segons ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura 'Juan Gil-Albert', Alacant, 1990, p. 129.

²¹⁸⁶ CABRÉ, Lluís, Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context, dins ALEMANY, Rafael (ed.), *Ausiàs March: textos i contextos*, Intitut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Alacant – Barcelona, 1997, ps. 59-72; ÍDEM, From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea an Other 'Ausismarchides', dins MACPHERSON, Ian – PENNY, Ralph (eds.), *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deyemond*, Tamesis, Londres, 1997, ps. 57-73.

²¹⁸⁷ *Ibidem*, ps. 434-436.

²¹⁸⁸ Sobre la visió de la producció lírica des d'una òptica aragonesa, vegeu SALINAS ESPINOSA, Concepción, Alfonso el Magnánimo y la poesía aragonesa, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 331-344, que tracta d'Eiximén Aznàriz, Pedro de Santa Fe, Pedro de Urrea, Pedro Urriés i altres autors.

²¹⁸⁹ RIQUER, Martí de, Alfonso el Magnánimo visto por sus poetas, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 173-196.

²¹⁹⁰ ROVIRA SOLER, José Carlos, Nuevos documentos para la biografía de Juan de Tapia, dins *Anales de literatura española*, 5, Alacant, 1986-1987, ps. 437-460.

La cort del rei d'Aragó, un castellanoparlant criat a Castella, membre d'una dinastia de procedència castellana, incorporà una segona tradició literària, a banda de la trobadoresca catalanoaragonesa. Ens referim a la poesia tradicional de la cort de Castella, que la crítica literària anomena *de cancionero* o *lirica cancioneril*, per les peculiaritats que presenta, incloses algunes connexions amb la lírica popular d'aquell país. Els interessos que Alfons el Magnànim conservà a Castella durant quasi tot el seu regnat –a través del “partit” polític i oligàrquic dels seus germans, els infants d'Aragó– ferien que es relacionara molt regularment amb nobles i cortesans castellans. Els del partit “proaragonés” trobaren refugi i exili, successivament, a la cort de València (dècades del 1420-1430) i a la cort de Nàpols (amb un repunt significatiu a partir del 1446), i portaren amb ells els hàbits literaris en els quals s'havien format, tan agradables a l'oïda d'un rei castellà de natura com era Alfons V.

A diferència del català, que a Nàpols fou una llengua d'usos administratius, i d'una producció lírica anecdòtica –no es conserva cap recopilació italiana en català–, el castellà conegué una producció significativa de poesia de cort. Es conserven diversos *cancioneros* italians que s'expliquen per la presència del Magnànim a Nàpols, com són: el *Cancionero de Estúñiga* (MN 54; Biblioteca Nacional de España, ms. V^a 17-7), compilat pels anys 1460-1463; el *Cancionero de Roma* (RC 1; Biblioteca Casanatense de Roma, ms. 1098); el *Cancionero de la Marciana* (VM 1; Biblioteca Marciana de Venècia, ms. 268), i diferents compilacions de París i Palerm.²¹⁹¹ La varietat d'autors és molta, però destaca per damunt de tots la figura d'un Carvajal del qual es conserven 52 composicions en els cançoners d'Estúñiga, Cassanatense i la Marciana.²¹⁹²

Una part significativa d'aquestes composicions daten dels anys 1449-1458 i constitueixen, segons Juan Carlos Rovira, “un canto continuo a una mujer que protagonizó en el siglo XV un sonado adulterio, narrado como platónico casi siempre.”²¹⁹³ Es refereix, òbviament, als amors –públics i celebrats– del rei Alfons de Nàpols amb la donzella napolitana Lucrezia d'Alagno. La relació ve mitificada poèticament en onze composicions: una de Juan de Andújar, quatre de Carvajal, una de Suero de Ribera, una de Pere Torroella, una de Juan de Tapia i tres anònimes (del

---

²¹⁹¹ ROVIRA SOLER, J. C., *Humanistas y poetas...*, ps. 59-60.

²¹⁹² VOZZO MENDÍA, Lia, La lirica spagnola alla corte napoletana di Alfonso d'Aragona: note su alcune tradizioni testuali, dins *Revista de literatura medieval*, 7, Madrid, 1995, ps. 173-186 (ps. 179-180); DUTTON, Brian (ed.), *El Cancionero del siglo XV, c. 1360-1520*, Universidad de Salamanca – Biblioteca Española del siglo XV, Salamanca, 1990-1991, 7 vols., catàleg-índex, vol. 1, p. 91; GARGANO, Antonio, “Con canto acordado.” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012, ps. 108-110.

²¹⁹³ ROVIRA SOLER, J. C., *Humanistas y poetas en la corte...*, p. 86.

cançoner d'Herberay des Essarts).²¹⁹⁴ L'operació de propaganda idealitzadora tingué un èxit immediat a Itàlia, si atenem al que diu la *Cronaca e statuti della città di Viterbo* (1417-1468), obra de Niccolò della Tuccia (Viterbo, 1400-1473/74): “[Lucrezia] era amata et vagheggiata dal re di Ragona e dicevasi certamente che il re non usava in peccato mortale carnale con lei, ma solo in parlare se ne pigliava la vaghezza, e pareva che di tutte le altre cose si fosse dimenticato...”²¹⁹⁵ Per la seua banda, el papa Pius II (l'humanista Enea Silvio Piccolomini) veia en Alfons un conqueridor conquerit, un talassòcrata abordat per la nau de Cupido: “Lucrezia era una bellissima donna (...). Il Re l'amava perdutamente, al punto che quando si trovava alla presenza di lei, pareva fuori di sè e non vedeva né udiva cosa alcuna fuorché Lucrezia (...). Le aveva fatto molti doni e aveva dato ordine che venisse onorata se fosse regina (...). E per di più –se è vero quel che si dice– egli non ebbe mai rapporti intimi con lei...”²¹⁹⁶

José Carlos Rovira ha comprovat fins a quin punt el cercle palatí dels poetes de cançoner romangué abstret de l'humanisme italià, i es refereix directament a l'“aislamiento” en termes culturals. “Se podría decir”, afirma, “que este conjunto de poetas va a Nápoles y pasa el tiempo ausente de lo que allí sucedía, como pensando en otra cosa, como si el humanismo o el nuevo mundo cultural no fuera con ellos, o fuera solamente como presencia externa y retórica”.²¹⁹⁷ Corrobora aquesta opinió Miguel Ángel Pérez Priego, que veu en obres com la de Diego del Castillo una “trayectoria literaria de ida y vuelta”. El nucli castellà de Castel Nuovo de Nàpols fou “impermeable a la poesía latina e italiana” i els seus representants, “extrañamente desconectados del mundo cultural y poético que les rodea, continuaron practicando aquella poesía áulica, aplicándola, a lo más, a circunstancias y personajes napolitanos”.²¹⁹⁸

Antonio Gargano ho considera una actitud conservadora, una “decepcionante primacia” de les “raíces ibéricas” front als “modelos italianos”. Carvajal i companyia es

²¹⁹⁴ RODRÍGUEZ MESA, Francisco José, El amor de Alfonso el Magnánimo y Lucrecia d'Alagno a través de los poemas de Carvajal, dins *Jornadas Internacionales de Literatura Española Medieval y Homenaje al Quinto Centenario del Cancionero General de Hernando del Castillo (agosto 2011)*, Universidad Católica de Argentina, Buenos Aires, 2011, ed. electrònica <<http://bibliotecadigital.uca.edu.ar/repositorio/ponencias/amor-alfonso-magnanimo-lucrezia-dalagno.pdf>>

²¹⁹⁵ Citat per DE ROSA, Enrico, *Alfonso I d'Aragona. Il re che ha fatto il Rinascimento a Napoli*, M. D'Auria, Nàpols, 2007, p. 65.

²¹⁹⁶ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius (papa Pius II), *I comentarii*, trad. i ed. a cura de Luigi TORTARO, Adelphi, Milà, 1984, ps. 171-172.

²¹⁹⁷ ROVIRA SOLER, J. C., Nuevos documentos..., ps. 440-441.

²¹⁹⁸ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El tornaviaje de la poesía castellana a la corte de Nápoles. El poeta Diego del Castillo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congreso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.563-1.574 (ps. 1.563-1.565).

limitaren a reproduir els esquemes ja consolidats de la lírica *cancioneril*, d'espates al que es produïa al nord d'Itàlia, ja que a Nàpols, per causa de les crisis bèl·liques anteriors al 1443, no existia una tradició de poesia culta autòctona.²¹⁹⁹ Sols en la dècada del 1460, durant el regnat de Ferran I el Vell, es reprendrà al regne napolità la poesia culta en llengua italiana.²²⁰⁰ En les últimes dècades de segle, brillaran figures locals com el Cariteo (poeta barceloní que escriu en toscà) i Sannazaro. El crític justifica el desinterés dels hispans per la tradició lírica italiana amb la següent constatació: “durante todo el reinado de Alfonso, y hasta comienzos del de su hijo Ferrante, no existe una tradición poética en Nápoles y, por tanto, no se dan modelos poéticos a los que los versificadores españoles hubieran podido o debido inspirarse”.²²⁰¹

Excepcional i anecdòtic serà l'influx en àmbit curial de la poesia popular en llengua napolitana, fenomen que es produirà ja en temps de Ferran I i que Gargano qualifica de “conmixti6n de áulico y popular”, una atenci6n epis6dica perceptible sobretot en Carvajal. Podem concloure doncs, amb el mateix Gargano que els poetes ibèrics, “además de encontrar un prestigioso círculo humanístico del que, sin embargo – como sabemos– quedaron más bien excluidos, se hallaron en ausencia de una verdadera tradición local de poesía áulica (...). Y, al mismo tiempo, se hallaron inevitablemente en contacto con la persistente y vital tradición poética popular que, en el giro de unos pocos años, daría los frutos de conmixti6n con la poesía áulica”.²²⁰²

El desinterés per la cultura literària era generalitzat entre els grans barons napolitans, tot començant pel príncep Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo. Segons Ernesto Pontieri, “nessun influesso esercit6 sullo spirito dell'Orsini la cultura umanistica in via di sviluppo, mostrandosi deferente”. Ell i els seus eren homes d'armes i de mentalitat medieval, no pas de lletres. La seua cort de gran baró *condottiero* fou tan fastuosa com mancada de llibres.²²⁰³ D'altra banda, es compten quasi amb els dits d'una mà els nobles italians de la segona meitat del segle XV (Jacopo de Montemagno, Angilberto del Balzo, Girolamo Sanseverino duc de Melfi, Antonello Petrucci i Lanzalao de Pisinis) que manifestaven algun interés per la cultura escrita; afici6n que

---

²¹⁹⁹ Segons, Vid. MONFRIN, Jacques, La bibliothèque des rois aragonais de Naples, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 114, París, 1956, ps. 198-207 (p. 204).

²²⁰⁰ És a dir, just després de la desaparici6n del Magnànim, segons SANTAGATA, Marco, *La lirica aragonese. Studi sulla poesia napoletana del secondo Quattrocento*, Antenore, Pàdua, 1979, p. 94.

²²⁰¹ GARGANO, A., *Con canto acordado...*, p. 105.

²²⁰² *Ibídem*, p. 108 (i també en la p. 83).

²²⁰³ PONTIERI, Ernesto, Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (ps. 35-36).

compartien amb els magnats d'origen ibèric Enyego d'Àvalos i Enyego de Guevara.²²⁰⁴ De fet, la poesia culta napolitana en romanç era pràcticament inexistent en les dècades del 1440-1450. Sols es coneixen alguns poemes de tipus *Giardeno*, de Marino Ionata di Agnone (començat el 1443), un notari que s'adreça en *volgare napoletano* –i volent imitar a la seua manera Dante– “ai divoti et fideli christiani de fugire l'eterna morte”. Altres testimonis aïllats d'escriptura creativa napolitana són posteriors ja al 1470.²²⁰⁵

Els cavallers de l'entorn del Magnànim i l'interés per la literatura

Atesa la formació que rebia un cavaller del 1420, s'entén que, per norma general, els cortesans del regnat d'Alfons V d'Aragó s'interessaren per la cultura escrita: per l'epistolografia i les *artes dictamini*; la lírica cortés de tradició trobadoresca; la poesia, el cant i estils de dansa arribats de França; la literatura trescentesca italiana en llengua vulgar (Dante i Boccaccio, sobretot); les cròniques reials i les històries troianes; la novel·la cavalleresca i la literatura d'evasió en general. En major o menor mesura, tots els qui participaven del rebombori bèl·lic i creatiu de la cort napolitana –tan humanístic com *cancioneril*; tan escolàstic i fraesc com frívol i amorós– es veien interpel·lats per manifestacions culturals i literàries de signe divergent. No podien ser aliens, doncs, a la lletra, perquè ells –els guerrers descansats, els cortesans, els “curials” a l'estil del protagonista de *Curial e Güelfa*– eren obligats a amenitzar les hores d'oci del rei i a secundar-lo en les seues migdiades intel·lectuals i saraus poètics.

Així les coses, és comprensible que, quan s'elabora –com ens proposem d'elaborar tot seguit– una “mostra orientativa” de més d'un centenar de cavallers destacats en l'aventura mediterrània del Magnànim, es constata que la majoria manifestaven un interès per la literatura, en graus diferents. O bé eren cavallers creatius –poetes, prosistes en algun cas–, o bé consumidors de cultura escrita, col·leccionistes de llibres, mecenes d'humanistes o contertulians espontanis enmig d'algun cenacle erudit. Per norma general, la formació dels *militēs* hispànics del primer terç del segle XV els condicionava a produir i consumir una cultura “de baix registre”. Aquesta literatura era incomparablement més trivial i més frívola que els tractats de filosofia moral o teoria gramatical que llegien els humanistes, i que podien compartir –si hi havia sort– amb algun secretari reial ibèric de formació autodidacta en cultura clàssica.

---

²²⁰⁴ MONFRIN, Jacques, La bibliothèque des rois aragonais de Naples, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 114, París, 1956, ps. 198-207 (p. 204).

²²⁰⁵ ALTAMURA, Antonio, *L'Umanesimo nel Mezzogiorno d'Italia*, “Bibliopolis” (Libreria antiquaria editrice), Florència, 1941, ps. 71-110.

L'inventari de succintes referències biogràfiques a cavallers de la cort alfonsina no pretén ser una llista exhaustiva i definitiva. Ens conformem amb incloure-hi tots els nobles barons i cavallers d'origen hispànic que contribuïren a l'esplendor de la cort "aragonesa" de Nàpols, i a prestar una atenció particular a aquells que destacaren per la seua producció cultural, generalment en el camp de la lírica. Sens dubte que hi havia molts més: estadísticament parlant, l'any 1441, en plena guerra de conquesta de Nàpols, es comptaven al servei del rei uns 1.165 homes d'armes (nobles barons, cavallers amb arnés complet, caps de *llança*) oriünds de la Península Ibèrica. Aquests portaven amb ells uns altres 2.350 genets armats a la lleugera, escuders, patges, *pillarts*, cavallerissos, etc.; amb les respectives famílies i clientele domèstiques.²²⁰⁶ Considerat això, trobarem des d'un punt de vista quantitatiu que els biografiats no apleguen al 10% dels cavallers que serviren el Magnànim. Tanmateix, des d'un punt de vista qualitatiu, es comprovarà que s'hi troben tots els més importants i els més acostats al rei.

Fóra absurd reproduir-ne una llista completa; inviable des d'un punt de vista arxivístic, a més, si considerem la dispersió fragmentària de les fonts documentals del regnat. Per contra, sembla més orientatiu i més útil seleccionar una mostra –ben representativa de l'elit cortesana del col·lectiu cavalleresc– que focalitze l'atenció sobre els veritables protagonistes de la política i la cultura de la cort napolitana del rei d'Aragó. En aquesta relació selectiva, figuren primordialment els nombrosos "cambrers" que apareixen adés i ara en la documentació cancelleresca a palau i ajudant el rei a governar. Hi afegim a més els qui figuren en les històries de la literatura a l'ús, tot i que la participació d'aquests en afers de govern fóra nul, o la seua entrada en la cambra reial, puntual i anecdòtica. De fet, hi ha alguns que vénen a Nàpols en ambaixada, escriuen uns versos dedicats al monarca, i en acabant se'n tornen a la Península Ibèrica. *Vini, vidi, scripsit*: aquesta és, doncs, la seua minsa però específica contribució, interessant amb tot per a la història de la literatura. Hi inclourem, a més, alguns escriptors ben coneguts –com el marquès de Santillana– que, encara que no residiren mai a la cort de Nàpols, sí que mantingueren un gran contacte amb el rei Alfons V i els seus cortesans, i escrigueren obres del tipus *Comedieta de Ponza* relacionades amb l'aventura itàlica del rei d'Aragó. I amb això, trobem que la relació de *milites* estudiats resultarà suficientment il·lustrativa del paper dinamitzador que exercí l'estament militar en la cort d'Alfons el Magnànim (ca. 1420-1458). Un paper

---

²²⁰⁶ Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 116.

dinamitzador, aquest, que els cavallers exerciren en un plànol paral·lel al dels humanistes, buròcrates i eclesiàstics fins ací estudiats. Cadascú en el seu àmbit, contribuïren tots a construir el mite cultural del *Re di Ragona*.

* * *

Íñigo López de Mendoza (Carrión de los Condes, 1398-Guadalajara, 1458), **marqués de Santillana** des del 1445, és una de les grans figures de la literatura medieval espanyola, però és un també un actor històric i literari molt relacionat amb Alfons el Magnànim i amb la Corona d'Aragó. Casat el 1412, als 14 anys d'edat, amb Catalina Suárez de Figueroa, tenir origen noble li obrí les portes de la cort de l'infant Alfons de Trastàmara, primogènit i hereu de la corona d'Aragó des d'aquell mateix any. Segons Francesca Vendrell de Millàs, Íñigo passà a la Corona d'Aragó en la comitiva del regent de Castella, Ferran el d'Antequera, quan aquest fou elegit rei, el 1412.²²⁰⁷ El cadell adolescent dels Mendoza, molt amic de l'infant Alfons per raons de criança i d'edat, estigué vinculat al futur rei de Nàpols del 1412 al 1428.

Obtingué del príncep amic les nòmines honorífiques de “trinxant” (1412-1414) i “coper major” (1414-1422), per les quals cobrava un interessant estipendi o “quitació”. No fou fins al 1428 que començà a gestar-se el seu distanciament amb el rei d'Aragó, del qual era encara –oficialment– *cambrer*, i la seua vinculació a la causa del rei de Castella. Assistí al setge de Balaguer al costat d'Alfons (1413) i a la solemne coronació de Ferran I de Trastàmara (Saragossa, 1414), en qualitat de coper del mateix príncep de Girona. Durant els anys 1414-1418, es beneficiava dels múltiples regals que li oferia Alfons: una ballesta alemanya, una adarga morisca, una atxa a manera de destrat, una espasa de dos talls, una arpa, un falcó... Tots aquests objectes sumptuaris denoten els interessos del curiós curial castellà, que també obtingué del príncep assignacions econòmiques de caràcter extraordinari estant a Barcelona (1416), València (1417) o Saragossa (1418).²²⁰⁸ Convivia aleshores l'adolescent *Enyego de Mendoça* –com figura en la documentació cancelleresca barcelonina²²⁰⁹– amb cortesans majoritàriament

---

²²⁰⁷ VENDRELL DE MILLÀS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, p. 64.

²²⁰⁸ Més detalls, en: VENDRELL DE MILLÀS, F., *La corte literaria...*, ps. 64-66; ARAGÓ, Antonio M., El infante de Aragón no asistió a la toma de Balaguer (1413), dins *Estudios medievales de la Corona de Aragón*, 7, Saragossa, 1962, ps. 623-635; ÍDEM, La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congreso d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 275); BELTRÁN, Vicente, Estudio preliminar, dins SANTILLANA, marqués de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROLHAND DE LANGBEHN, Crítica, Barcelona, 1997.

²²⁰⁹ GONZÁLEZ HURTEBISE, Eduardo, *Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1907, ps. 162-163.

catalanoparlants i, en conseqüència, s'expressava amb tota naturalitat en llengua catalana. La qual cosa féu que, en tornar anys després a Castella, fóra objecte d'alguna sàtira poètica com aquella que recullen les *Coplas de la panadera*: “Con fabla casi extranjera, / armado como francés, / el nuevo noble marqués / su valiente voto diera.”²²¹⁰ Tindria una parla espanyola lògicament influïda pel català, una indumentària *à la mode de Bourgogne*, un arnés blanc milanés dels que estaven de moda a la cort de València durant l'estada del rei... Aquesta singular apariència, i l'interés per armes sofisticades i llibres francesos i italians, faria aparéixer Santillana als ulls dels castellans com un magnat estrambòtic i “cosmopolita”: la *rara avis* d'una perifèrica Castella de latifundis cerealícoles i ramaders, d'una terra ruralíssima i profunda.

Mossén Enyego López de Mendoza, manifestava ja de ben jove la seua afició per acompanyar poemes amb l'arpa que li regalà el rei el 1414. Atés que destacava en la versificació, Enric de Villena li dedicà el seu *Arte de trovar* (1423).²²¹¹ Féu amistat Íñigo amb el poeta Jordi de Sant Jordi, i amb Ausiàs Marc, amb el qual compartia la passió per la falconeria. Pel que fa a la política de Castella, país on el noble Mendoza posseïa les senyories d'Hita i Buitrago, val a dir que –en un principi– mostrà la seua inequívoca adhesió a l'infant Enric de Trastàmara, germà del rei d'Aragó, que pretenia (en cooperació no sempre cordial amb el seu germà Joan) assumir el poder al regne, aprofitant l'adolescència del rei Joan II. Aquest s'havia envoltat de nobles contraris als infants d'Aragó, raó per la qual Enric tramà un colp d'estat conegut com l'*atraco* de Tordesillas (juliol del 1420). Acompanyat pel conestable Ruy López Dávalos, Íñigo López de Mendoza i altres homes de confiança,²²¹² l'infant Enric empresonà els opositors i s'adjudicà la “tutela” de la persona d'un jove i pusil·làtime rei. L'obligà a casar-se amb una germana seua, Maria d'Aragó, i ell mateix es casà amb una germana del monarca, la infanta Catalina, a fi d'assegurar-se el control polític de Castella. Tanmateix, el rei aconseguí fugir-se'n (29 de novembre) en companyia del seu amic Álvaro de Luna, que a partir d'aleshores seria el *valido*, el governant factual de Castella i el principal obstacle per al triomf del “partit” nobiliari dels infants d'Aragó.

---

²²¹⁰ RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, Julio (ed.), *Poesía de protesta en la Edad Media castellana. Historia y antología*, Gredos, Madrid, 1968, p. 203 (i n. 122).

²²¹¹ SANTILLANA, marqués de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, p. XVIII.

²²¹² Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Relaciones diplomáticas entre Juan II de Castilla y Alfonso V de Aragón: documentos para su estudio, dins *Revista de archivos, bibliotecas y museos* (4a. època, any I), vol. 53, Madrid, 1947, sp. 9-33 (ps. 30-32).

En documents cancellerescs del 1422, Santillana apareix citat encara com a “coper major” del rei d’Aragó.²²¹³ Se suposa que, com els Dávalos i la resta de còmplices del colp de Tordesillas –ara perseguits per Luna i Joan II– hauria trobat refugi a la cort de València. Tanmateix, a partir del 1423, començà a freqüentar el seu palau de Guadalajara, sense deixar de relacionar-se pels anys 1423-1427 amb Enric de Trastàmara i els seus partidaris.²²¹⁴ En una de les seues visites a la cort de València, el rei Alfons prometé regalar-li un cavall que li agradava. El 2 d’octubre del 1427, el mateix monarca li escrigué des de València anunciant-li l’enviament del cavall.²²¹⁵

Les relacions foren d’allò més cordials fins al 1429. De fet, Mendoza s’ajuntà amb els infants Joan i Enric d’Aragó en l’arbitratge de Valladolid (1427), on exigiren a Joan II i obtingueren que “fuese apartado del rey” el conestable Luna.²²¹⁶ El rei, a més, promulgà un “perdón e indulgència general” (28 de novembre del 1428) per a 33 bisbes i nobles que havien recolzat el colp de Tordesillas, inclòs Mendoza.²²¹⁷ Ara bé, la situació d’any i mig d’anarquia (1427-1428) que visqué aleshores Castella obligà Íñigo i altres nobles aliats amb els infants, a abandonar aquesta causa per a reconciliar-se definitivament amb Joan II i, paradoxalment, demanar que tornara al poder Álvaro de Luna (1428).²²¹⁸ La reconciliació es produí en un tens moment entre Castella i Aragó. I quan Alfons V i els seus germans decidiren envair Castella (1429), el senyor d’Hita i Buitrago havia sigut acceptat com a defensor del regne pel monarca castellà, malgrat que “se tenía dél muchas sospechas”, perquè fins aleshores havia administrat les rendes castellanes de Joan de Navarra “y era gran amigo del conde de Castro”, un dels líders del partit dels infants.²²¹⁹ Se li encarregà aleshores la defensa de la frontera d’Agreda,

---

²²¹³ CABRÉ, Lluís, Notas sobre la memoria de Santillana y los poetas de la Corona de Aragón, dins DEYERMOND, Alan D. (ed.), *Cancionero Studies in Honour of Ian Macpherson*, Queen Mary and Westfield College, Londres, 1998, ps. 25-38 (p. 27).

²²¹⁴ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 28-30.

²²¹⁵ SANTILLANA, *Obras completas...*, p. XV.

²²¹⁶ Vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, ps. 672-676 (XIII.44 i ss.).

²²¹⁷ TORRES FONTES, Juan, Los condestables de Castilla en la Edad Media, dins *Anuario de historia del derecho español*, 41, Madrid, 1971, ps. 57-112 (apèndix III, ps. 104-107).

²²¹⁸ Vegeu RICO, Francisco, Unas coplas de Jorge Manrique y las fiestas de Valladolid en 1428, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 2, Barcelona, 1965, ps. 515-524 (p. 517).

²²¹⁹ Així ho explica ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, ps. 699 i 702 (XIII.52). El rei castellà havia segregat l’immens patrimoni de Joan de Trastàmara a Castella, i el mestrat de Sant Jaume del qual era mestre l’infant Enric, “para hacer enmienda a algunos de los que vivían con el rey de Navarra e con el Infante, e se partieran dellos por servicio del rey”; una política d’atracció que començava a funcionar. Vegeu BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201 (p. 166, n. 17).

on el futur marquès de Santillana fou derrotat per un exèrcit aragonés (1429).²²²⁰ El castellà tractà de maquillar el seu fracàs militar al camp d'Agreda amb un *Dezir contra los aragoneses* (i amb la versió procastellana que consta en la Crònica de Joan II), poema que fou contestat amb un altre de Juan de Dueñas on satiritzava la fugida a cavall del senyor de Buitrago.²²²¹ En qualsevol cas, el rei Joan II continuà sospitant de Mendoza fins el 1432, quan li atribuï “algún trato en deservicio suyo con los reyes de Aragón y Navarra” (segons Fernán Pérez de Guzmán, en *Generaciones y semblanzas*),²²²² cosa que obligà Íñigo a retirar-se preventivament a les seues possessions, al temps que oïa dir com el rei Alfons havia embarcat als Alfacs cap a Itàlia.

Certament, el de Mendoza mantenia contactes epistolars amb cavallers i, sobretot, amb dames de la Corona d'Aragó. Són ben coneguts el seu *Planto por la reina Margarita* [de Prades] (1430); la *Coronación de mossén Jordi* [de Sant Jordi] (1430); el *Loor a donya Johana d'Urgell condesa de Foix* (1435); la *Comedieta de Ponza* (1435), i l'enviament d'un cançoner seu i una lletra proemial de l'esmentada *Comedieta* a Violant de Prades, comtessa de Mòdica i Cabrera (1443). Però la recompensa territorial de dotze senyories i cinc-cents vassalls que havia rebut el 1429 a canvi de reconciliar-se amb el rei de Castella, l'obligaven a servir aquest.²²²³

Les obres mencionades, a desgrat de l'allunyament geogràfic de l'autor, manifesten que l'escriptor no havia perdut l'interés per les coses que passaven a la veïna Corona d'Aragó. En la *Coronación* ret homenatge al seu amic i poeta, el cavaller Jordi de Sant Jordi, que havia mort l'any 1424, sent encara jove. En la *Comedieta*, versifica al voltant de la cèlebre batalla de Ponça (5-6 d'agost del 1435), a conseqüència de la qual el rei vençut –Alfons del Magnànim– obtindria una sonada victòria diplomàtica poc després, a Milà. El poeta aprofita la bastida de versos per a evocar alguns llinatges

---

²²²⁰ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, ps. 708 i 713 (XIII.55 i XIII.56).

²²²¹ BENITO RUANO, E., *Fortuna literaria...*, p. 180.

²²²² Introducció a PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas*, ed. a cura de R. B. TATE, Tàmesis, Londres, 1965, p. XV.

²²²³ Vegeu PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, *Vida y escritura en el marquès de Santillana*, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 81-93 (ps. 84 i 86); ÍDEM, *El Marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del humanismo peninsular*, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *'Del humanismo'. Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 29-36 (p. 34); DUTTON, Brian (ed.), *El Cancionero del siglo XV, c. 1360-1520*, Universidad de Salamanca – Biblioteca Española del siglo XV, Salamanca, 1990-1991, vol. 6, p. 482; BUTINYÀ, Júlia, *La “Comedieta de Ponça” y el “Curial e Güelfa” frente a frente*, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311.

nobiliaris d'Aragó (“Lunas e Urrea / Íxar e Castro, Heredia, Alagón, / Lihori, Moncayo, Urriés, Gurrea, / con otros linajes de noble nasción”), de València (“Maças e Boýles / Pinós e Centella, Soleres, Muncadas, / e los Arenoses, varones gentiles”) i de Catalunya (“los de Barcelona / e los Llobregates e de Rosellón; / allí los Prades e los Cardona / e los Pallareses e de Cervellón”), que recordava dels anys viscuts amb el rei Alfons.²²²⁴ A continuació esmenta alguns castellans que participaren en la batalla i que, tot i haver sigut amics, ara els considerava antagonistes polítics, des del moment en què ell havia començat a donar suport (1429) al partit reialista i al conestable Luna.

Superada, doncs, l'última crisi o estat d'alarma política (1432), Íñigo López de Mendoza s'havia incorporat de ple als afers de la cort castellana: participà en les justes de Valladolid i Madrid (1433); s'ocupà, entre altres operacions bèl·liques, de defensar la frontera de Jaén contra els musulmans de Granada (1438-1439), etc. L'any 1444 escrigué Íñigo al rei Alfons queixant-se perquè el monarca havia demanat a Eugeni IV que Arias Dávalos –amb l'excusa que era nebot del mateix Mendoza– optara a l'ardiaconat de Guadalajara; quan el mateix Íñigo tenia reservat el títol eclesiàstic per al seu fill Pedro.²²²⁵ Pocs mesos després, a la batalla d'Olmedo (19 de maig del 1445), Íñigo López de Mendoza combaté colze a colze amb Joan II i el conestable Álvaro de Luna, contra els infants Joan i Enric d'Aragó, que foren derrotats estrepitosament. Obtingué aleshores el castellà, entre altres guardons a la fidelitat, els títols nobiliaris de comte de Real de Manzanares i marquès de Santillana (8 d'agost del 1445).

Pocs mesos després, pel 1446, arribà d'Itàlia un “pariente y amigo mío”, que li portà “algunos libros e oraciones”, entre els quals es trobaven alguns llibres de la *Iliada* d'Homer, en versió llatina de Pier Candido Decembrio.²²²⁶ Aquest parent deu ser, sens dubte, Fernando de Guevara, que venia llavors d'Itàlia i que duria amb ell manuscrits compilats pel seu germà Enyego d'Àvalos; ambaixador permanent del rei d'Aragó a Milà (1446-1447); emparentat també amb Mendoza, i testimoni directe de la traducció

---

²²²⁴ Els records de la cort valenciana, lògicament, hi pesen. Vegeu RUBIO VELA, Agustín, Un topónimo inadvertido en la Comedieta de Ponça. Apunte sobre la cultura històrica del Marquès de Santillana, dins *Boletín de la Real Academia Española*, vol. 70, quadern 249, Madrid, 1990, ps. 53-64.

²²²⁵ OLIVAR, Marçal, Documents per a la biografia del marquès de Santillana, dins *Estudis universitaris catalans*, 6, Barcelona, 1926, ps. 110-120 (doc. IX, ps. 29-30).

²²²⁶ S'han ocupat d'aquest enviament, entre d'altres, CÁTEDRA, Pedro Manuel, Sobre la biblioteca del Marquès de Santillana: la ‘Iliada’ y Pier Candido Decembrio, *Hispanic Review*, 51-1, Philadelphia, 1983, ps. 23-28, i GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Sobre la presencia en España de la versión latina de la ‘Iliada’ de Pier Candido Decembrio. Edición de la ‘Vita Homeri’ y de su traducción castellana, dins *Cuadernos de filología clásica*, 21, Madrid, 1988, ps. 319-344.

del seu amic Decembrio, anys arrere.²²²⁷ Del 1448 és el *Prohemio e carta* adreçats a Pere de Portugal, on Santillana recordarà els anys passats a la cort reial d'Aragó i l'interés que manifestaven els cortesans catalanoaragonesos per la lírica:

“Los catalanes, valençianos e aun algunos del reino de Aragón fueron e son grandes ofiçiales desta arte [de la poesia] (...) En nuestros tiempos floresció mosén Jorde de Sant Jorde (...). Mosén [Andreu] Febrer fizo obras nobles, e algunos afirman que aya traído el Dante de lengua florentina en catalán, non menguando punto en la orden del metrificar e consonar. Mosén Ausiàs March, el qual aún bive, es gran trobador e omne de assaz elevado espíritu”.²²²⁸

No es coneixen ja altres contactes literaris o altres obres de Santillana relacionades amb el llunyaníssim rei de Nàpols. El marquès moriria el 25 de març del 1458, és a dir, poques setmanes abans que el rei d'Aragó.

* * *

Enric de Villena (Torralba de Cuenca, ca. 1382/84-Madrid, 1434) o Enric d'Aragó-Villena i Castella-Trastàmara, fou un noble de rang molt elevat, pel fet d'estar estretament emparentat amb els sobirans d'Aragó i Castella. Se'l tractava oficialment com a membre de la família reial i el rei Alfons V d'Aragó, en una lletra remesa al rei Joan II de Castella, s'hi refereix com “el egregio e caro primo nuestro e vuestro, don Enrich de Villena”.²²²⁹ Era nét del marquès de Villena i duc de Gandia, Alfons d'Aragó “el Vell”, un infant del casal regnant a la Corona d'Aragó. El fill d'aquest infant Alfons i pare d'Enric fou Pere d'Aragó i d'Arenós, marquès de Villena (per cessió paterna, 1371-1385).²²³⁰ La mare era la infanta Joana de Castella, una filla bastarda d'Enric II de Trastàmara, sobirà de Castella i Lleó. Era el de Villena, doncs, una persona de sang i família reials: nét per via materna del primer rei Trastàmara de la Corona de Castella i besnét per via paterna del rei Pere IV de la Corona d'Aragó; cosí germà d'Enric III de Castella i Ferran I d'Aragó, i oncle d'Alfons V i Joan II d'Aragó.

---

²²²⁷ Aspecte de gran interés, sobre el qual tornarem més avall, en la biografia d'Enyego, a la qual us remetem.

²²²⁸ Citat per PÉREZ PRIEGO, M. A., *El Marqués de Santillana y la Corona de Aragón...*, p. 31.

²²²⁹ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, ps. 61-62.

²²³⁰ El marquesat de Villena havia sigut creat per a Alfons d'Aragó l'any 1366 i fou el primer títol marquesal creat a la Corona de Castella.

El pare morí a la batalla d'Aljubarrota (1385), quan Enric tenia entre un i tres anys. La mare l'abandonà poc després (1386) per a casar-se amb Dionís de Portugal, pretendent al tron lisboeta; raó per la qual el de Villena apareix designat en algun escrit com el fill “de la reyna doña Juana”. Pel que fa a l'epítet senyorívol “de Villena”, es tracta d'un títol i marquesat recuperat per l'avi Alfons de Gandia el 1385 (a la mort del pare d'Enric), però que Enrique III rescindí l'any 1395 per a castigar políticament dit Alfons.²²³¹ Amb la qual cosa, el nét de l'exmarqués Alfons de Villena es quedà des de la més tendra infantesa sense el llegat patrimonial que havia d'heretar, i sense el corresponent títol marquesal. Malgrat tot, el jove Enric es reivindicaria nominalment com a legítim hereu del suprimit marquesat patern i es faria dir “de Villena”.²²³²

Orfe de pare i abandonat per la mare amb a penes dos anys, Enric de Villena passà a criar-se al palau ducal de Gandia,²²³³ on tenia la cort el seu avi Alfons d'Aragó “el Vell” (1386), amb la qual cosa la seua llengua materna o primera fou el català. En la mateixa situació es trobaven el seu germà menut, Alfons de Villena, i un altre germà bastard, Galvany de Villena, que s'integraria d'adult al si de la noblesa valenciana. Tots tres foren acollits per l'avi de Gandia i es criaren amb ell a la seua cort. Pel que fa al personatge que ens ocupa, val a dir que, entre els 3 i els 46 anys d'edat aproximadament (1386-1429), visqué regularment en terres de parla catalana. El castellà, de fet, fou per a ell una segona llengua, un idioma “familiar” i “dinàstic” –el dels Trastàmara de Castellà, Aragó i Nàpols– que dominava igualment o millor que la seua primera llengua, i que elegí quasi sempre com a vehicle d'expressió literària. En qualsevol cas, resulta perfectament explicable que el seu castellà presente interferències lingüístiques del

---

²²³¹ CASTILLO SÀINZ, Jaume, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, CEIC ‘Alfons el Vell’, Gandia, 1999, ps. 128-129.

²²³² Alguns autors mal informats el titulen erròniament “don Enrique, marqués de Villena”. Més detalls sobre la genealogia i la infantesa del personatge, en: TORRES-ALCALÁ, Antonio, Don Enrique de Villena: la historia de un mito, dins *Hispania*, 155, Madrid, 1983, ps. 515-530 (ps. 516-517); CARR, Derek C. – CÁTEDRA, Pedro Manuel, Datos para la biografía de Enrique de Villena, dins *La Corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, vol. 11-2, Lawrence (Kansas), 1983, ps. 293-299.

²²³³ GASCÓN VERA, Elena, Enrique de Villena, ¿castellano o catalán?, dins VILANOVA, Antonio (ed.), *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Barcelona, 21-26 de agosto de 1989)*, Barcelona, 1992, vol. 1, ps. 195-206 (ps. 195-196), afirma que “nació en Castilla y era castellano”, com si algú ho haguera posat en dubte; però oculta que era catalanòfon des de la infantesa, i bilingüe perfecte castellà-català amb ulterioritat. A més a més, es mostra molt desinformada quan planteja la dicotomia gentilícia *castellano-catalán* en lloc de la més oportuna *castellano-valenciano*, o quan afirma que “fue llevado a la corte catalana junto con su abuelo el marqués de Villena”, com si el duc de Gandia (“su abuelo catalán”, segons l'autora) haguera viscut a Castella fins aleshores. Per si fóra poc, conclou que un dels mèrits de Villena fou el d'ajudar a “pavimentar la unión de Cataluña y Castilla” (sic!).

català.²²³⁴ Joaquín Rubio comprova que Villena “utilizaba sus conocimientos en catalán para traducir” la *Divina Comèdia* de l’italià al castellà.²²³⁵ I José A. Pascual sosté que els trets lingüístics catalana que presenta aquesta versió castellana de l’*opus maior* de Dante “se convierten en una prueba de que el traductor sabía catalán...”.²²³⁶ I tant que en sabia! Era bilingüe en ambdós idiomes des de la infantesa. A més a més, en la documentació apareix sempre com *don Enrich*, en català, i no pas com *don Enrique*.

A Gandia, Enric es crià “en contacto con educadores e intelectuales de la talla de fray Antoni Canals, Francesc Eiximenis y, presumiblemente, en relación con poetas de la categoría de los de la familia March, que sirve a don Alfonso de Aragón”.²²³⁷ Pensem que el franciscà Eiximenis havia dedicat el seu *Dotzè del Crestià* a dit infant Alfons de Gandia; una obra sobre la formació i l’educació dels futurs governants, que segur que degué influir en la instrucció juvenil d’Enric. Com també és fàcil que haguera llegit l’*Scipió e Aníbal* del dominicà Canals, dedicat també al seu avi.²²³⁸

Pel 1387, la reina Violant de Bar s’emportà Enric una temporada a la cort de Barcelona, tot i que sembla que tornà després a Gandia. Del 6 d’abril del 1396, quan tenia uns dotze anys d’edat, data una lletra seua i del seu germà menor, Alfons, on s’adrecen –en català– al rei Enric III de Castella per a reivindicar la legítima possessió del marquesat de Villena, que el monarca havia suprimit l’any precedent.²²³⁹ El llenguatge de la carta, segons Pedro M. CÀTEDRA, està influït per la prosa cancelleresca de la Corona d’Aragó. Se’n conserva també una lletra autògrafa en català, d’abril del 1416, i la primera versió de *Los dotze treballs d’Hèrcules*, començada a València en

---

²²³⁴ RIDRUEJO ALFONSO, Emilio, Tres catalanismos (y aragonesismos) sintácticos en *Los doze trabajos* de Hércules del marqués de Villena, dins *Archivo de filología aragonesa*, 34-35, Saragossa, 1984, ps. 273-290.

²²³⁵ RUBIO TOVAR, Joaquín, Traductores y traducciones en la Biblioteca del Marqués de Santillana, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan Salvador (coord.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 4, ps. 243-252 (p. 247).

²²³⁶ PASCUAL, José A., *La traducción de la “Divina comedia” atribuida a D. Enrique de Aragón. Estudio y edición del “Infierno”*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1974, p. 206.

²²³⁷ CÀTEDRA, Pedro Manuel, Sobre la obra catalana de Enrique de Villena, dins LÓPEZ, Luisa – REDONDO, Agustín (eds.), *Homenaje a Eugenio Asensio*, Gredos, Madrid, 1988, ps.127-140 (p. 127). Pere Marc, senyor de Beniarjó i pare del cèlebre poeta Ausiàs Marc, era l’home de confiança del duc de Gandia, la seua mà dreta i l’administrador de les rendes del seu patrimoni.

²²³⁸ CÀTEDRA, Pedro Manuel, Introducción, dins VILLENNA, Enrique de, *Obras completas de Enrique de Villena*, ed. a cura de P. M. CÀTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994), ps. XI-XXXIII (p. XIII).

²²³⁹ ARV, Mestre racional, 9.610, fs. 23r/v; CÀTEDRA, P. M., Sobre la obra catalana..., p. 128; CASTILLO SÀINZ, Jaume, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, CEIC ‘Alfons el Vell’, Gandia, 1999, p. 124.

abril del 1417 per a dedicar-la al baró morganàtic d'Albaida (la traducció castellana fou més divulgada). La resta dels escrits seus que ens han arribat són en castellà.²²⁴⁰

El 1402, amb vora 20 anys d'edat, Enric es traslladà a Castella per a contraure noces amb Maria de Albornoz, senyora de moltes terres i vassalls. Martí I l'Humà havia demanat al sobirà de Castella que, per amor d'ell, li atorgara títol de marquès de Villena i li restituïra el marquesat. Tanmateix, el castellà no hi transigí, cosa que portà el jove Enric –que s'hagué de conformar amb ser només comte de Cangas i Tineo– a amenaçar amb anar-se'n de cavaller errant a recórrer Europa, atesa la seua mancança de perspectives, pel 1404. Es produí llavors la mort del mestre de l'orde militar de Calatrava, i Enric III, decidit a dotar de rendes i patrimoni el cosí, ordenà els *calatravos* que elegiren Enric de Villena per a mestre, el mateix any 1404. Aquests es negaren, al·legant que era home casat, i el de Villena hagué de demanar l'anul·lació del seu matrimoni. Tot i això, els comanadors li retiraren l'obediència el 1406 i s'encetà un llarg contenciós judicial. El que pretenia el rei castellà era obtenir una renúncia d'Enric al marquesat a canvi del mestrat i, de pas, controlar més directament des del tron dit orde militar.²²⁴¹ Aconseguí el primer objectiu, però deixà Enric en una situació crítica: sense herència, títol, patrimoni ni mestrat. Els frares *calatravos* havien elegit mestre Luis González de Guzmán, que després d'un prolongat un litigi contra el de Villena (1406-1415) i acabaria imposant-se la seua legitimitat.²²⁴² El capítol general de l'Orde Militar de Calatrava havia mostrat el seu suport unànime al de Guzmán el 1414. El remat de la desgràcia del de Villena vingué de la mà del papa –o antipapa– de Peníscola, Benet XIII, el qual promulgà una butlla (1415) on deposava Enric i beneïa la proclamació del mestre Guzmán. Ho feia a manera de revenja, perquè Ferran I li acabava de retirar l'obediència del clergat de la Corona d'Aragó.²²⁴³ El de Villena hagué d'acceptar la derrota en tots els fronts i restablí el seu matrimoni (1416).²²⁴⁴

La trista situació en què quedà el noble Enric l'obligà a deambular per Còrdova i Sevilla (1407), seguint el regent de Castella Ferran el d'Antequera (Ferran I d'Aragó,

---

²²⁴⁰ CÁTEDRA, P. M., Sobre la obra catalana..., ps. 130-134. De la versió valenciana es féu una impressió a la tipografia de Cofman, datada a València el 30 d'agost del 1530, en 54 folis, de la qual sols sembla haver perviscut un exemplar i "parece que el poseedor del libro se niega a la edición o consulta del mismo", segons el que afirmava, l'any 1984, RIDUEJO ALFONSO, E., Tres catalanismos..., p. 274, n. 7.

²²⁴¹ CÁTEDRA, Pedro Manuel, Para la biografía de Enrique de Villena, dins *Estudi General. Revista del Col·legi Universitari de Girona*, 1, Girona, 1981, vol. 2, ps. 29-33..

²²⁴² GASCÓN VERA, Elena, Nuevo retrato histórico de Enrique de Villena (1384-1434), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 175, quadern 1, ps. 107-143; separata, Madrid, 1978.

²²⁴³ CÁTEDRA, P. M., Sobre la obra catalana..., ps. 131-132.

²²⁴⁴ CÁTEDRA, P. M., Introducción..., p. XVII.

des del 1412); per la cort del rei Martí I l'Humà, a Barcelona (1408-1409), on participà del consistori de la *Gaya Sciència*, amant com era de la poesia trobadoresca; per Sevilla de nou, amb el d'Antequera, i acompanyant aquest el 1412 a la Corona d'Aragó.²²⁴⁵ Per aquells anys ja era conegut el personatge pels seus hàbits impropis del que aleshores es considerava un membre de l'estament nobiliari. La caracterització que d'Enric de Villena elaborà Fernán Pérez de Guzmán ajuda a explicar alguna de les peripècies vitals en què es véu immers. Segons ell, havia sigut un jove...

“...naturalmente inclinado a las çiençias e artes más que a la cavallería, e aun a los negoçios del mundo, çeviles nin curiales. Ca, no aviendo maestro para ello nin alguno lo constriñendo a aprender, antes defendiéndogelo el marqués su avuelo [el duc de Gandia], que lo quisiera para cavallero, él, en su niñez, quando los niños suelen por fuerça ser llevados a las escuelas, él, contra voluntad de todos se dispuso a aprender. Tan sutil e alto ingenio avía, que ligeramente aprendía cualquier çiençia e arte a que se dava, así que bien pareçía que lo avía a natura. Çiertamente, natura ha grant poder e es muy difíçil e grave la resistençia a ella sin graçia espeçial de Dios. E de otra parte, así era este don Enrique ageno e remoto, non solamente a la cavallería, más aún a los negoçios del mundo e al regimiento de su casa e fazienda”.²²⁴⁶

El seu especial caràcter féu que, malgrat el seu il·lustre bressol, fóra “avido en pequeña reputación de los reyes del tiempo e en poca reverençia de los cavalleros”. Crítica de pas, Pérez de Guzmán, la seua afició per l'astrologia i les arts endevinatòries,²²⁴⁷ comentari que donaria peu a la llegenda romàntica (segle XIX) de *don Enrique el Astrólogo*, reproduïda en velles històries de la literatura espanyola. Afig el retratista en benefici del retratat que fou “muy sutil en la poesía e grant estoriador, e muy copioso e mezclado en diversas çiençias”, però el qualifica de “muy inclinado al amor de las mugeres”, actitud que l'autor trobava moralment reprobable.

---

²²⁴⁵ RIQUER, Martí de, Don Enrique de Villena en la corte de Martín I, dins *Miscelánea en homenaje a monseñor Higinio Anglés*, CSIC, Barcelona, 1958-1959, vol. 2, ps. 717-722 (p. 717, n. 3).

²²⁴⁶ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas*, ed. a cura de R. B. TATE, Tàmesis, Londres, 1965, ps. 32-33.

²²⁴⁷ Aquestes aficions eren considerades aleshores un signe de folia o mancança de seny. Potser s'inspirà en Enric el poeta Jaume II Marc (València, 1336-Barcelona, 1410), que, en la segona estrofa d'una de les seues millors composicions, diu: “Mas com l'om folh qui d'alquimia cura”.

L'any 1413, Enric de Villena fou testimoni directe del setge de Balaguer, que acabà amb la rendició del comte d'Urgell, i el 1414 assistí a la solemne coronació de Ferran I a Saragossa, just abans de passar a viure preferentment a València (ca. 1414-1422). Quan es produí la mort de Ferran I (abril del 1416), es trobava a Girona amb la reina Maria.²²⁴⁸ La relació d'Enric amb el nou rei Alfons V seria relativament tensa.²²⁴⁹ El seu continu balafiament i endeutament obligà el monarca a ordenar la subhasta de la col·lecció de tapissos d'Enric per a cobrir el deute acumulat, a primeries del 1417. El de Villena es traslladà temporalment a Castella i visqué uns anys amb la seua muller, a les senyories que ambdós posseïen a Conca (1417-1420).²²⁵⁰

A València havia començat a escriure *Los dotze treballs d'Hèrcules*, la vespra de diumenge de Rams del 1417, aprofitant de base –a manera de plagi amplificat o “reescriptura” dissimulada– una *Fiorita* de Guido da Pisa que li haurien portat d'Itàlia.²²⁵¹ A Torralba, a la *serranía* de Conca, acabaria el treball, en setembre del mateix any.²²⁵² L'11 de juliol del 1418, el rei Alfons envià un missatger a l'oncle Enric per a demanar-li en préstec l'epítom de les *Historiae Philippicae* de Troge Pompeu,²²⁵³ que el monarca manà copiar al poeta Pedro de Santa Fe.²²⁵⁴ El 7 de març del 1419, Enric de Villena era present a les Corts de Madrid,²²⁵⁵ i l'estiu del 1420 acompanyà el conestable Ruy López Dávalos i el futur marquès de Santillana a l'*atraco* de Tordesillas i el *cerco* de Montalbán.²²⁵⁶ Fou aquella una operació de “segrest” i d'assumpció d'una tutela forçada del rei Joan II per l'infant Enric de Trastàmara, germà del Magnànim, que es féu amb el poder. Poc després, el rei Joan s'alliberà del control de l'infant i es posà a

---

²²⁴⁸ CÁTEDRA, P. M., Sobre la obra catalana..., ps. 132-133.

²²⁴⁹ No obstant això, MOSCATI, Ruggero, Alfonso V d'Aragona, re di Sicilia, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 2, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-v-d-aragona-re-di-sicilia-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/ opina de l'interés per les lletres del Magnànim que “gli insegnamenti dello zio Enrico di Villena lo avvicinarono per altro al mondo della cultura”.

²²⁵⁰ CÁTEDRA, P. M., Introducción..., p. XVIII.

²²⁵¹ CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules* de Villena y la *Fiorita* de Guido da Pisa, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396.

²²⁵² MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Poetas en la corte de don Juan II*, Espasa-Calpe, Madrid, 1959, ps. 51-52.

²²⁵³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.666, f. 7; citat per RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 387.

²²⁵⁴ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, p. 91.

²²⁵⁵ COTARELO MORI, Emilio, *Don Enrique de Villena. Su vida y sus obras*, Tipogr. Sucesores de Rivadeneyra, Madrid, 1896, p. 63.

²²⁵⁶ CÁTEDRA, Pedro Manuel, Algunas obras perdidas de Enrique de Villena, con consideraciones sobre su obra y su biblioteca, dins *El Crotalón. Anuario de filología española*, 2, Madrid, 1985, ps. 53-75 (p. 67).

mans d'Álvaro de Luna, circumstància que motivà l'exili a València, entre el 1421 i el 1422, de molts nobles castellans que havien donat suport a l'infant i ara temien les represàlies d'aquest; inclosos el desposseït Dávalos i Enric de Villena.²²⁵⁷

Pels anys 1421-1422, reincorporat a la cort de València, es preocupà per defensar judicialment els seus drets successoris al ducat de Gandia, durant la malaltia del seu oncle el duc Alfons "el Jove", que el portaria a la tomba el 1425, sense haver tingut cap descendent legítim que es fera càrrec del ducat. Ara bé, el poderós infant Joan de Trastàmara, germà de l'absent Alfons el Magnànim i rei de Navarra des del 1425, al·legava que el difunt l'havia designat hereu del ric ducat gandià. Enric protestà i s'excedí il·legalment en la seua reclamació; amb la qual cosa, el governador Vidal de Blanes, animat per l'influent Joan, actuà de manera tan dràstica com desproporcionada i expulsà Enric de Villena del regne de València durant cinc anys (1422-1427).²²⁵⁸ Es trobava ja planificant aquest el seu trasllat o exili a Castella, i acabava d'emballar els llibres de la biblioteca, quan aprofità un recés per a traduir al castellà *Los dotze treballs d'Hèrcules* (1422). Així ho expressa en el proemi de la versió castellana: "Considerando que avía de estar poco en València, e dende entendía tomar mi camino para Castilla, e tenía ya liados mis libros que para ello oviera menester..."²²⁵⁹ És a dir, que fins aleshores la famosa –i tristament desapareguda– biblioteca d'Enric de Villena havia trobat ubicació a la cort o palau reial de València.

Durant aquest quinquenni d'exili, Enric trobà refugi en la seua senyoria de Torralba de Conca,²²⁶⁰ on es dedicà a llegir i a escriure obres en castellà, dedicades a nobles de la Corona de Castella, enfrontada aquesta el 1425 en una guerra contra el rei i els infants d'Aragó. D'aquesta etapa són el *Arte de trobar* (1423) o el *Tratado de consolación* (1424). Mentrestant, el ducat de Gandia passaria provisionalment a Hug de Cardona i Gandia (1425-1433) i, per sentència definitiva, al rei Joan de Navarra (1433). Al temps que açò succeïa al regne de València, a Castella el de Villena inicià un procés de divorci de la muller, María de Albornoz, i perdé les senyories d'aquesta (1428). Joan II de Castella, que pretenia atraure-se'l, com a tants altres nobles castellans, li atorgà

---

²²⁵⁷ CÁTEDRA, P. M., Introducció..., p. XIX.

²²⁵⁸ CASTILLO SÀINZ, Jaume, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 1999, ps. 125-126.

²²⁵⁹ Citat per CÁTEDRA, P. M., Sobre la obra catalana..., p. 134.

²²⁶⁰ On se'l documenta pel 1423, segons GASCÓN VERA, E., Nuevo retrato histórico..., *op. cit.*

aleshores la senyoria d'Iniesta (Conca); amb la qual cosa, des del 1428 fins a la seua mort, el 1434, se'l conegué amb el títol de “señor de Iniesta”.²²⁶¹

Estant Alfons el Magnànim a València, Enric de Villena tornaria a freqüentar la cort d'aquest en els anys 1427-1429 per a reclamar de nou el ducat de Gandia davant la justícia valenciana, una pugna en la qual no obtingué cap resultat favorable.²²⁶² La seua traducció de la *Retòrica a Herenni* data d'aquesta època (1427).²²⁶³ Sembla que tractà de reconciliar-se amb el rei Joan de Navarra, quan traduí per a ell la *Comèdia* de Dante, treball que l'ocupà del 28 de setembre del 1427 al 10 de novembre del 1428;²²⁶⁴ tot i que després, quan rompé amb ell, la “rededicà” al futur marquès de Santillana (1429).

Els grans autors del Trecento italià començaven a posar-se de moda a València, així com alguns clàssics llatins que eren exposats per *maestres* portats expressament d'Itàlia. S'explica així que el 1424 els jurats de la ciutat contractaren “mestre Guillem, venecià” (¿algun lector de poesia vingut de Nàpols a València en el seguici del rei Alfons?), per a llegir públicament, a la Casa del Consell de dita Ciutat, “los libros del Virgili *Eneydos* e del Boeci *De consolació*”.²²⁶⁵ No es estrany, doncs, que Villena escriguera el seu *Tratado de consolación* el mateix any 1424 i que fera referència en aquesta obra al llibre de Virgili titulat *Eneidos*. O que decidira traduir al castellà i glossar l'*Eneida* entre el 1427 i el 1429, influït per l'ambient cultural d'una ciutat i una cort, la de València, on hi havia una demanda de lliçons i traduccions de clàssics. Un

---

²²⁶¹ CÁTEDRA, P. M., Introducció..., p. XIX.

²²⁶² CÁTEDRA, P. M., Sobre la obra catalana..., p. 126.

²²⁶³ MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Bibliografía hispano-latina clásica*, Santander, 1959, vol. 2, ps. 324-325.

²²⁶⁴ CÁLEF, Paola, “En medio del camino”. Intorno alla traduzione della “Divina Commedia” di Enrique de Villena, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 453-465; ALVAR, Carlos, *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Centro de Estudios Cervantinos (“Historia y literatura”, 2), Alcalá de Henares, 2010, p. 341.

²²⁶⁵ Citat parcialment per NICOLAU D'OLWER, Lluís, *La Eneida a Catalunya*, dins *Ofrena. Orgue de “nostra-parla”*, Barcelona – Ciutat de Mallorca – Perpinyà – València, any 2, núm. 7, febrer 1918, ps. 9-10, i RIERA SANS, Jaume, Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci, dins *Anuario de filología española de El Crotalón*, 1, Madrid, 1984, ps. 227-327. Si llegim el document original (Arxiu Municipal de València, sign. A-28, Manual de Consells, f. 83v, Acta del 28 de setembre del 1424), comprovarem que no és un contracte novell, sinó la prorrogació d'un contracte signat segurament en gener del 1424, moment del retorn del Magnànim a València: “Mestre venecià qui lig los libros de Vergili e de Boeci; sien donats cent florins.– Més avant, lo dit consell provehí que fossen donats e pagats de les pecúnies de la dita ciutat, a mestre Guillem, venecià, poeta, cent florins, los quals los honorables jurats de la dita ciutat havien promeses pagar al dit maestre Guillem, qui serà profert legir per hun any aquell libre o libres de poetes que volrien; la qual lectura faria públicament en les cases de la dita ciutat. E lo qual dit maestre, ja en lo temps de la juraderia passada [1423] havia començat, e après, continuat loablement per cascuns dies, axí fayners com de festes, per alternats dies, la lectura dels libros de Virgili *Eneydos* e del Boeci. Manant, provehint e ordenant lo dit honorable consell que totes les quantitats sobredites fossen pagades de les pecúnies de la dita ciutat”.

altre cortesà del rei Alfons, l'alguzir reial Andreu Febrer, tindria ja avançada la versió catalana de la *Comèdia*, que conclouria a Barcelona l'1 d'agost del 1429. Del mateix any és, significativament, el *Decameró* de Boccaccio en català, obra d'un autor anònim, però vinculat, amb tota seguretat, a la cort valenciana del rei d'Aragó.²²⁶⁶

El dedicatari inicial de la traducció i glosses de l'*Eneida* –l'esborrany dels anys 1427-1428– era també Joan de Navarra, aquell nebot amb el qual mantenia Enric una relació ambivalent. Ara bé, l'antagonisme creixent entre ambdós, per la disputa irresolta del de Gandia, més la declaració de guerra d'Aragó a Castella l'any 1429, feren que l'autor cancel·lara la dedicatòria prevista. El definitiu dedicatari de la traducció seria ara el seu amic –i deixeble en algunes actituds intel·lectuals i preferències estètiques– Íñigo López de Mendoza, el futur marquès de Santillana.

La consumació de la ruptura amb el rei d'Aragó porta data de l'1 d'abril del 1429, quan el monarca sentencià definitivament a favor del seu germà Joan, en la possessió del ducat de Gandia, excusant-se en l'amistat i cooperació d'Enric de Villena amb el rei de Castella.²²⁶⁷ Just abans d'abandonar València, Enric procreà el 1429 una filla il·legítima, batejada com Elionor de Villena (1430-1490) i criada en el seguici de la reina Maria. La filla és més coneguda pel nom que adoptà l'any 1445 quan ingressà en el monestir valencià de la Trinitat. Ens referim a l'escriptora sor Isabel de Villena.²²⁶⁸ La marxa precipitada de València (1429) es degué sobretot a la pèrdua d'esperances sobre l'obtenció del ducat de Gandia; tot i que l'excusa oficial fou la seua discordança amb el rei d'Aragó i amb els infants Joan i Enric, per la intenció que manifestaven aquests d'envair Castella. Estava a punt de començar l'anomenada "Guerra de Castella" (1429-1430). L'allunyament d'Enric de Villena respecte de la cort de València marcaria la seua definitiva vinculació –i la de Santillana i altres expartidaris dels infants– a la cort de Joan II de Castella i al partit del conestable Álvaro de Luna.

---

²²⁶⁶ BADIA, Lola, Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària, dins *Estudi General*, 11 (*Llengua i literatura de l'edat mitjana al Renaixement*), Girona, 1991, ps. 32-50; ALVAR, Carlos, Boccaccio en Castilla: entre recepción y traducción, dins *Cuadernos de filología italiana*, núm. extraordinari, Madrid, 2001, ps. 333-350.

²²⁶⁷ CÁTEDRA, P. M., Introducción..., ps. XVIII-XIX.

²²⁶⁸ MIRA, Eduard, Sor Isabel de Villena / Elionor d'Aragó-Anjou. Heràldica i intencionalitat comunicativa, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 759-796; ORTS BOSCH, Pere-Maria, Sor Isabel de Villena (Elionor d'Aragó i de Castella), dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 913-925; VILLENA, Sor Isabel de, *Llibre anomenat 'Vita Christi', compost per Sor Isabel de Villena; ara novament publicat, segons l'edició de l'any 1497*, per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916.

En els darrers anys de la seua vida (1429-1434), Enric de Villena es relacionà amb el marquès de Santillana, amb nobles lletraferits de la cort, i amb musulmans i jueus de Castella interessats en tota mena de *siències*. Morí quan es disposava a assistir a les corts de Madrid, el 15 de desembre del 1434, per causa d'una febre dimanada de la gota que li afectava peus i mans des del 1432.²²⁶⁹ La seua llegendària biblioteca, adornada de llibres d'astrologia i alquímia, però també de molta literatura portada d'Itàlia, fou incinerada per ordre de Joan II, sota supervisió de l'inquisidor i confessor reial Lope de Barrientos. Sembla que únicament alguns còdexs foren "indultats" de la cremada i passaren a mans de Santillana, el comte de Benavente i el mateix monarca.²²⁷⁰

Enric de Villena no sols contribuí a exercir un paper dinamitzador de l'activitat literària i bibliogràfica a Aragó i a Castella, sinó que també, pel seu rang aristocràtic, contribuí a que alguns nobles i cavallers s'interessaren per la cultura italiana i pels clàssics. Com ara el marquès de Santillana, que li dedicà un homenatge literari pòstum, la *Defunción de don Enrique de Villena*,²²⁷¹ o Nuño de Guzmán, que arribà a Florència l'any 1439 identificant-se davant Giannozzo Manetti com a deixeble d'aquell capdavanter de l'humanisme "provincia" hispànic que havia sigut el noble *Henricum*. El mateix Manetti, en la *Laudatio Agnetis* que dedicarà a Guzmán, inclourà un elogi per a aquell misteriós savi que havia florit "*in provintia vestra*". Segons el que contava aquell castellà '*talianato*, entusiasta de l'humanisme civil florentí, el seu mestre en *studia humanitatis* havia sigut un "*virum quendam regii generis, nomine Henricum, paucis annis ante defunctum penes vos fuisse asserebas, quem non vulgari eruditione, sed omni politiori elegantia consensu omnium floruisse aiebas*".²²⁷²

Hem tractat d'aprofundir en la biografia d'aquest cavaller de la cort, anterior al regnat napolità del Magnànim, perquè segons la crítica, es considera que l'autor de *Curial e Güelfa* manifesta "afinitat de fonts" amb Villena.²²⁷³ Es diu que possiblement

---

²²⁶⁹ COTARELO MORI, E., *Don Enrique de Villena...*, p. 73.

²²⁷⁰ CÁTEDRA, P. M., *Introducción...*, p. XIX.

²²⁷¹ GIMENO CASALDUERO, Joaquín, *La Defunción de don Enrique de Villena*, del marquès de Santillana: composició, propòsit i significado, dins ÍDEM, *Estructura y diseño en la literatura castellana medieval*, José Porrúa Turanzas, Madrid, 1975, ps. 179-195,

²²⁷² MANETTI, Giannozzo, *Laudatio Agnetis Numantinae* [1440], manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1606, f. 1r; citat per LAWRENCE, Jeremy N. H., Nuño de Guzmán and Early Spanish Humanism: Some Reconsiderations, dins *Medium Aevum*, 51, Londrss, 1982, ps. 55-85 (ps. 70-71).

²²⁷³ GÓMEZ FONT, Xavier, '*Curial e Güelfa*', *petges mitològiques*, Memòria de Llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 77 i ps. 89-90 (n. 50).

havia llegit *Los dotze treballs d'Hercules*,²²⁷⁴ i que tenia un bagatge cultural compartit amb ell.²²⁷⁵ Ambdós escriptors s'interessaven pel símbol d'Hèrcules i el “retorn al camí de la virtut”,²²⁷⁶ i formaven part d'un “singular i irrepetible aiguabarreig cultural” d'autors (Marc, Corella, Roig, Villena, Santillana, Mena) marcats per un interès creixent envers la cultura italiana (Dante, Boccaccio) i els clàssics grecollatins.²²⁷⁷ Sembla que l'anònim autor del *Curial* faça alguna referència a l'*Eneida* glossada de Villena a la novel·la.²²⁷⁸ I si no conegué directament el text,²²⁷⁹ amb el qual comparteix reiterats errors mitogràfics i ortogràfics, sí que degué haver usat el mateix repertori mitogràfic “errat” que usava Villena, segons que el que dedueixen Lola Badia i Jaume Torró.²²⁸⁰ Per si fóra poc, una lectura atenta als aspectes culturalistes del *Curial* ens duu a concloure, amb la mateixa Badia, que el seu indocumentat autor “comparteix tot de dèries” amb Villena i Santillana.²²⁸¹ Raó per la qual –i aquesta deducció ja és nostra– convindria cercar-lo o documentar-lo en els cercles que freqüentava Enric de Villena en la dècada del 1420: la cort d'Alfons el Magnànim a València, els seguits dels infants Enric i Joan de Trastàmara, la família o clientela nobiliària del conestable Ruy López Dávalos, o les amistats de *mossén Enyego López de Mendoza*. En qualsevol cas, és conegut que les “dèries” adquirides a València per Santillana i Villena, se les emportaren el 1429, definitivament, a Castella. Simultàniament, les dèries adquirides per l'autor de *Curial e Güelfa*, se les enduia aquest a Itàlia. Ho denota claríssimament la pàtina de cultura i literatura italianes afegides al “substrat ibèric” de la novel·la.²²⁸²

---

²²⁷⁴ *Ibidem*, ps. 48-51.

²²⁷⁵ CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (ps. 132 i 144).

²²⁷⁶ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1986, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292 (ps. 289).

²²⁷⁷ *Ibidem*, p. 268.

²²⁷⁸ Segons GRIFOLL, Isabel, Càmar i les clares dones, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 1, ps. 283-318 (ps. 292-294).

²²⁷⁹ Com suggereix CINGOLANI, S. M., Finzione della realtà..., p. 132.

²²⁸⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 82-85, 668 i 676.

²²⁸¹ BADIA, Lola, Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per al Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, dins *Els Marges*, 34, Barcelona, 1986, ps. 117-120 (p. 120).

²²⁸² Aspecte destacat en diferents ocasions per Antoni Ferrando. Vegeu, entre d'altres, FERRANDO, Antoni, Introducció, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. XI-XVI. Alguns dels treballs que acompanyen aquesta introducció semblen confirmar

Els infants Joan, Enric i Pere de Trastàmara, coneguts a Castella com els *infantes de Aragón*, per ser germans d'Alfons V d'Aragó, mereixen una menció, encara que siga breu. **Joan de Trastàmara** i Alburquerque (1397-1479), duc de Peñafiel i Montblanc, heretà un immens estat feudal en territori castellà, de son pare, el rei Ferran I el d'Antequera, rei d'Aragó i regent de Castella. De vegades aliat amb el seu germà Enric, de vegades separat d'aquest per discrepàncies estratègiques, intentà durant molts anys (1425-1454) exercir el poder a la Corona de Castella, com abans l'havia exercit el pare, aprofitant el caràcter pusil·lànim del rei castellà Joan II. Duran els anys 1425-1454, animà successives lligues nobiliàries, guerres i invasions des d'Aragó i València, etc. – sovint, comptant amb ajuda indispensable del seu germà Alfons – contra els nobles que donaven suport al conestable Álvaro de Luna, *valido* del rei i governant de fet de Castella. Fracassà definitivament Joan en l'intent l'any 1445, després de la batalla d'Olmedo, però la pau definitiva entre Aragó (el rei i els infants) i Castella no se signà fins el 1454, a Nàpols. Joan fou, a més, rei consort de Navarra des del 1425, pel seu casament amb Blanca I de Navarra. Des del mateix any, era comte de Ribagorça i duc de Gandia (títols disputats amb Hug de Cardona i Enric de Villena). Després de participar breument en l'aventura mediterrània del Magnànim (Sicília, 1434; batalla de Ponça, 1435; presoner a Gènova i Milà, alliberat el 1436), alternà en la lloctinència reial de València, Catalunya i Aragó (1436-1458) amb la reina Maria de Castella.²²⁸³ La seua muller la reina Blanca I de Navarra, trpassada l'any 1441, decretà per testament que l'hereu de Navarra, Carles d'Aragó, príncep de Viana, no poguera pujar al tron sense consentiment del pare, el rei vidu. La retenció que després féu Joan d'aquest regne provocà una gran tensió entre pare i fill, i una guerra civil a Navarra iniciada el 1451. Carles fou desheretat i substituït en la successió de la Corona d'Aragó pel futur Ferran

---

el pes indiscutible i fonamental del component italià de l'obra. A més a més, les preferències lèxiques de l'autor manifesten que, abans de viure a Itàlia, pareix que havia viscut a València, circumstància que l'acosta encara més a Enric de Villena. Vegeu COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Curial e Güelfa: català o valencià?*, dins *Lexicografia, lèxic i crítica textual*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2011, ps. 283-290.

²²⁸³ Durant la primera absència del rei (1420-1423), Maria fou lloctinent general. De juny del 1432 a juliol del 1439, Maria fou lloctinent de Catalunya i Joan, d'Aragó i València. De juliol del 1439 a octubre del 1445, Maria ocupà la lloctinència dels regnes occidentals, mentre Joan s'ocupava dels seus interessos a Navarra i Castella. D'octubre del 1445 a octubre del 1453, ambdós tornaren a la situació anterior. Entre octubre del 1453 i agost del 1454, Galceran de Requesens fou lloctinent interí a Catalunya, mentre Joan ho era a la resta. I entre agost del 1454 i juny del 1458, Joan s'ocupà d'Aragó i Catalunya, i Maria, de València, on s'havia retirat i on morí. Vegeu CANELLAS, Beatriz – TORRA, Alberto, *Los registros de la cancellería de Alfonso el Magnánimo*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte – Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Madrid, 2000, p. 25.

el Catòlic, fill d'un segon matrimoni del pare. Inicià llavors un periple per París, Nàpols, Sicília, Mallorca i Barcelona, i estigué un temps empresonat per Joan (1460-1461) poc abans de morir. L'autoritarisme de Joan provocaria la revolta dels catalans i una guerra civil al principat (1462-1472). Mentrestant, s'havia produït la mort d'Alfons V (1458) i la partició dels seus estats: Joan de Navarra esdevingué aleshores Joan II d'Aragó (1458-1479) i Sicília (1458-1468), en acompliment del testament de son pare, Ferran el d'Antequera), mentre que el regne de Nàpols (adquisició posterior a Ferran I) fou reservat pel Magnànim per al seu fill bastard, Ferran I el Vell.

No fou un príncep, Joan de Navarra i Aragó, particularment interessat per la literatura. Això no obstant, en la seua cort mai no faltaren les dedicatòries d'obres (com les d'Enric de Villena, més amunt comentades), ni els cançoners a l'ús, com el de Saragossa, on predomina la lírica de tradició trobadoresca, en català i castellà.²²⁸⁴ Anecdòticament, es pot afegir que, sent rei d'Aragó i tenint cort a Saragossa, en abril del 1464, Joan II acollí al seu servei el cavaller Joanot Martorell, autor del *Tirant lo Blanc*, i li encarregà un viatge de València a Mallorca amb una missió indeterminada. Es tracta de l'últim document conegut, ara com ara, de l'autor de la novel·la en vida. Llavors ja havia empenyorat el manuscrit a València, a Martí-Joan de Galba, en lloc d'optar per endur-se'l a Saragossa i dedicar-lo –si cabia la possibilitat– al dit rei.²²⁸⁵

* * *

L'infant **Enric de Trastàmara** i Alburquerque (1400-1445; *don Enrich*, tant en textos castellans com catalans) heretà a Castella un extens patrimoni senyorial, com el seu germà Joan, però no del pare –com en el cas de Joan– sinó de la mare, la reina Elinonor d'Alburquerque. Era el gran mestre de l'orde militar de Sant Jaume de l'Espasa (*de Santiago*, la més important del regne) des que tenia nou anys (1409). Pel que fa als títols nobiliaris, fou duc d'Alburquerque, duc de Villena i senyor de Ledesma, a Castella; des del 1435, senyor de Sogorb, la Vall d'Uixó i la serra d'Eslida, a València; des del 1436, comte d'Empúries (a Catalunya), i des de l'any 1438, senyor de Paterna, Benaguasil i la Pobla de Vallbona, feus pròxims a València.

---

²²⁸⁴ Més detalls en TORRÓ TORRENT, Jaume, Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437.

²²⁸⁵ Vegeu SOLER, Abel, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els darrers anys de l'autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502.

La influència que tenia i el seu patrimoni a Castella feren que s'interessara –no sempre coordinadament amb el seu germà Joan– per tutelar el rei i exercir la “regència” del regne. L'any 1420, en cooperació amb el conestable Ruy López Dávalos, perpetrà un colp d'estat conegut com l'*atraco* de Tordesillas: s'apoderà de la persona del rei Joan II, al qual obligà a casar-se amb una germana seua, i ell prengué en matrimoni una germana del monarca, la infanta Catalina, que li aportaria en dot el marquesat de Villena, elevat a la categoria de ducat. Tanmateix, el rei escapà prompte del seu influx i es refugià en la forta personalitat del seu amic Álvaro de Luna, que des d'aleshores seria conestable de Castella i governant de fet del país. Aleshores, la muller d'Enric i Dávalos –el conestable destituït– se'n fugiren a València (1422), Enric fou empresonat al castell de Mora (1422-1425) i Alfons d'Aragó hagué de declarar la guerra a Castella per a obtenir el seu alliberament. Estant presoner Enric, el català fra Joan Basset –un dels autors del *Cançoner de Vega-Aguiló*– li dedicà una composició poètica.²²⁸⁶

Una vegada alliberat, el mestre de Santiago s'exilià a la cort de València (1425-1434) i hagué de renunciar al ducat de Villena, a canvi d'una forta compensació en diners i vassalls que li oferí el rei de Castella (1427-1428). Propicià pels anys 1429-1430 una nova guerra d'Aragó contra Castella i el 1434 es traslladà a Sicília al costat d'Alfons el Magnànim. Caigué presoner amb ell a la batalla de Ponça (agost del 1435), però, a diferència dels seus germans el rei Alfons i el rei Joan, no fou alliberat per Filippo Maria Visconti durant la tardor. Romangué d'insigne hoste del duc de Milà (i com a garantia de l'acompliment del tractat secret entre Aragó i Milà, d'octubre del 1435) al castell-palau de Porta Giove, on visqué fins al mes d'abril del 1436. Allí estigué acompanyat i assessorat únicament per un capellà, un jurista i un cavaller: el capellà reial i diplomàtic Melcior Miralles, el jurista Jaume Pelegrí i el cavaller expatge del rei Enyego d'Àvalos (un dels fills del conestable Dávalos). Els dos primers acabaven d'efectuar una ambaixada des de Milà a Thonon, al duc Amadeu VIII de Savoia (octubre-novembre del 1435).²²⁸⁷ El tercer, romangué a petició del duc de Milà, que l'adoptà com a cambrer de la seua cort i li atorgà un important patrimoni feudal a la Llombardia. En tornar a València (1436-1438), Enric es voltà de poetes com Lluís de

---

²²⁸⁶ Segons BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201 (p. 176).

²²⁸⁷ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 220.

Vila-rasa,²²⁸⁸ abans de tornar a l'acció contra Luna i el rei de Castella. Derrotat estrepitosament a la batalla d'Olmedo, el 19 de maig del 1445, morí a Calataiud un mes després (15 de juny), a conseqüència de les ferides rebudes.²²⁸⁹

* * *

A diferència dels seus germans majors Joan i Enric, l'infant **Pere de Trastàmara** i Alburquerque (1406-1438; *don Pedro*, en la documentació catalana, italiana i castellana), seté fill de Ferran I el d'Antequera, fou un jove guerrer amb vocació marítima i mediterrània. Acompanyà el seu germà el rei d'Aragó en l'expedició naval dels anys 1420-1423. Quan Alfons se'n tornà a la Corona d'Aragó, el deixà a Nàpols amb un estol i amb l'ofici de "lloctinent" o virrei de fet de les possessions napolitanes que resistien als Anjou: l'illa d'Iscla, Castel Nuovo i el castell de l'Ou (1423-1424). Tornat a la cort de València, durant els anys 1425-1430 participà en les guerres de Castella al costat dels seus germans Alfons, Joan i Enric. Capturat el 1431, el rei de Castella, Joan II, l'obligà a cedir totes les possessions de la família a Extremadura i Salamanca, abans d'alliberar-lo. S'embarcà en octubre del 1434 en la nova aventura italiana del Magnànim, i fou el seu braç dret en l'exèrcit durant els anys 1435-1438. Escapà de la batalla de Ponça (agost del 1435), on els germans havien caigut presoners dels genovesos, amb dues galeres armades.²²⁹⁰ Desembarcà a la península, repregué la lluita i aconseguí la capitulació de Gaeta (25 de desembre del 1436). El rei Alfons el nomenà virrei de Nàpols (1436-1438) i li confià importants comandaments de tropes. I, en efecte, morí combatent, a conseqüència d'un impacte d'artilleria (17 d'octubre del 1438), durant un atac dirigit contra la capital napolitana. Era duc de Noto (Sicília); senyor d'Elx i Crevillent (València), i de Terrassa i Vilagrassa (Catalunya). Tot i que en el seu seguici no mancaren cavallers poetes, no se li coneix un interès especial per la literatura o per la producció cultural en general.²²⁹¹

* * *

---

²²⁸⁸ Segons TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barçino, Barcelona, 2009, p. 21.

²²⁸⁹ Més detalls biogràfics, en SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis i al., *Los Trastámaras de Castilla y Aragón en el siglo XV*, dins MENÉNDEZ PIDAL, Ramon (dir.), *Historia de España*, vol. 15, Espasa-Calpe, Madrid, 1968, ps. 72-118; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, *passim*.

²²⁹⁰ LAURENZA, Vincenzo, Il Panormita a Napoli, dins *Memorie dell'Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92 (p. 4).

²²⁹¹ Més detalls, en RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, *passim*.

Ximén-Peres de Corella i Santa Coloma (València, ca. 1390-Nàpols, 17 d'octubre del 1457) començà la seua carrera militar com un simple donzell, senyor com era d'una petita alqueria de la Ribera de Xúquer: la de Pardines, despoblat de l'actual terme d'Algemesí. Fidel servidor del gran llinatge urgellista dels Vilaragut durant la guerra successòria del 1410-1413, col·laborà amb Ferran I al setge de Balaguer (1413) i esdevingué un fervorós client dels Trastàmara, als qual s'havien oposat els Vilaragut. Admés a la cambra del príncep de Girona (1414) amb el càrrec honorífic de *coperius*, continuà detenint-lo després quan Alfons esdevingué rei (1416). Destacà en funcions militars –i fou elogiat per cronistes coetanis– en la campanya de Còrsega (1420); el combat a Nàpols contra Sforza, de qui caigué presoner (1423); el saqueig de Marsella (1423);²²⁹² la Guerra de Castella (1429-1430), on dirigí el saqueig d'Almansa; l'expedició a Tunis, de la qual fou capità (1432); la conquesta de Nàpols (1438-1443); les Marques (1444-1446), Calàbria (1444-1445) i la Toscana (1446-1448).

En recompensa pels seus serveis, ascendí al càrrec curial de majordom i obtingué l'ofici vitalici de governador del regne de València (1429-1448), que exercí directament (1432-1438) i per mitjà de diferents lloctinents. El 10 d'agost del 1448 renunciaria al càrrec en favor del seu fill Joan-Roís de Corella. Durant la seua residència a València (1432-1438) tutelà personalment el fill bastard del rei, Ferran, en el seu palau del carrer dels Trinitaris. L'estiu del 1438, ell mateix i el bisbe de València, Alfons de Borja (futur Calixt III), acompanyaren el príncep hereu de València a Gaeta per tal que es reunira amb el pare i assistira als darrers anys de la guerra napolitana. Ximén-Peres continuà tutelant l'hereu del tron i duc de Calàbria, educant-lo en les armes i administrant el seu patrimoni, fins al casament d'aquest amb Isabella de Chiaromonte (1445).²²⁹³ S'ocupà així mateix de tutelar les filles del rei i els fills del mateix Ferran. En gener del 1445, havia visitat Roma per a tancar amb Eugeni IV l'assumpte de la legitimitat de l'hereu del tron napolità, i en setembre del 1447, per a cobrar els subsidis deguts de l'Església

---

²²⁹² DA CHAULA DA CHIARAMONTE, Tommaso [Thomae DE CHAULA], *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae Regem libri quinque* [1423]; *in unico codice Regii Neapolitani Archivi, nunc primum editi*, ed. a cura de R. STARRABBA, Scuola Tipografica "Boccone del Povero" ("Aneddoti storici e letterarj siciliani", 50), Palerm, 1904, p. 111: "*Acrius certamen insurgit. Utrinque strenue dimicatur. Hi pro patria uxoribus ac liberis possessis ne suppelectilibus vitam in bellis abrumperere non formidant. Hispanios autem regis magnitudo et ingens prede fiducia ad omnem ancipitem congressum precipitat. Inter quos, Ximenes Gurregla, valentino sanguine cretus, Iohannes de Turriglas, lateri regio fidelissimi commilitones omne insigne decus milicie ferocissime preliantes oculis omnium ostenderunt.*"

²²⁹³ Vegeu BECCAPELLI, Antonio ('el Panormita'), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani ("Supplementi. Serie mediolatina e umanistica", 1), Palerm, 1968.

en relació amb la defensa de la Marca enfront Sforza. Viatjà també en missió diplomàtica a la Corona de Castella, pels anys 1451-1452.²²⁹⁴

Pel seu paper en la conquesta de Nàpols, obtingué del rei llicència per a usar les armes reials combinades amb les seues, una pensió de 3.000 ducats anuals i el virregnat di Terra di Lavoro (1442). Invertí beneficis bèl·lics en la constitució d'un gran estat feudal: Elda, Asp, Petrer i les Salines, comprats al patrimoni reial (1424); Dosaigües (1449) i Albalat de la Ribera (1452), etc. L'any 1448 adquirí de la corona la baronia de Cocentaina, amb una inversió de 80.000 florins d'or (28 d'agost del 1448), que el rei Alfons compensà nomenant-lo comte de Cocentaina (setembre del 1448). Tingué una filla i quatre fills mascles legítims (Miquel, Joan, Cristòfol i Hèctor), a més de deu fills bords legitimats el 1450. Dit any, excepcionalment, el rei el nomenà lloctinent reial de València, un càrrec reservat generalment a persones de la família reial. Anà d'ambaixador al papa Calixt III, el 1456 per a tractar de confirmar la investidura del regne napolità, i morí a Nàpols, el 17 d'octubre del 1457.²²⁹⁵

La gran carrera militar i d'home d'estat del comte de Cocentaina, hàbil també manejant diners, contrasta amb el seu total desinterés per l'art i la cultura. Fins al punt que, en la correspondència epistolar que mantenien el secretari reial Francesc Martorell –valencià, com Corella– i l'humanista Antonio Beccadelli “el Panormita”, el tutor del príncep és motiu de burla i de broma per la seua “rusticitat”. Així, per exemple, en una lletra que envia Martorell al Panormita el 6 de setembre del 1441, quan el rei i els seus es trobaven caçant óssos al bosc de Vandra. Diu el secretari: “*Si Cesarem nostrum* [el rei Alfons], *Corelliam rusticum* [Ximén-Peres de Corella] *et Fonolletam* [el secretari

---

²²⁹⁴ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 82-83.

²²⁹⁵ Més detalls sobre aquest personatge, en FULLANA MIRA, Luis, *Historia de la villa y condado de Cocentaina*, Tipogr. La Industrial, Alcoi, 1920, ps. 251-305; MATEU IBARS, Josefina, *Los virreyes de Valencia. Fuentes para su estudio*, Ajuntament de València, 1963, ps. 88-90; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 82-84; HINOJOSA MONTALVO, José, *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, Conselleria de Cultura, València, 2002, vol. 1, ps. 588-589, i vol. 3, ps. 611-612; GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Miquel-Àngel, *Musulmans, jueus i cristians a les terres del Vinalopó (1404-1594)*, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer, 2002; LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 80 (n. 191) i p. 133 (n. 24); GARRIDO VALLS, David, El difícil veïnatge d'Elx i Crevillent amb el comte de Cocentaina, dins *La Rella*, 20, Elx, 2007, ps. 153-165; RICHART GOMÀ, Jaime, *Los Corella, condes de Cocentaina*, Mecanoscrit inèdit, 2011; SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, ps. 90, 122, 127, 131, 198-201, 382, 388, 399, 474-475, 493-499 i 562.

reial Arnau Fonolleda], *ipso Fonolleta presente exprobatem hodie audisses, proculdubio risisses*".²²⁹⁶ Sembla evident que Corella, malgrat la seua proximitat a la persona del rei, freqüentava el tracte amb els humanistes i els cultes secretaris reials, però s'interessava ben poc per les seues dèries sapiencials i literàries.

El seu fill, **Joan-Roís de Corella** (+1479), governador del regne de València (1448-1479) i comte de Cocentaina (1457-1479), era aficionat a la lírica,²²⁹⁷ però sobretot a les armes i a les justes. Com es trobava a la cort de Nàpols en octubre del 1455, participà en una justa extraordinària que commemorava l'aliança entre Milà (el duc Francesco Sforza) i Nàpols (Alfons I), segellada amb un doble intercanvi matrimonial: Ippolità Sforza esposà Alfons d'Aragó, duc de Calàbria, i Sforza Maria Sforza es casà amb la infanta Elionor d'Aragó. Segons el poema *Alfonseis* de Matteo Zupardo (1456), Corella s'emportà el premi al millor de la lliça.²²⁹⁸

* * *

Pedro de Santa Fe (Saragossa, ca. 1395-ca. 1450) fou home d'armes i de lletres, i un dels poetes més interessants del regnat del Magnànim.²²⁹⁹ Era el cinqué fill d'un ric ciutadà aragonés, judeoconvers, que havia esdevingut cavaller, Esperandéu de Santa Fe. Pedro, que tenia condició de donzell, s'adobà també cavaller alhora que servia el rei en l'aparell burocràtic. Havent obtingut el títol de batxiller en arts a València (febrer del 1418), el rei l'ajudà a continuar els estudis a Lleida. Tot i els seus orígens aragonesos, les seues vivències juvenils feren que dominara perfectament el català. L'11 de juliol del 1418, el rei Alfons envià un missatger al seu oncle Enric de Villena, que es trobava retirat a les seues possessions de la serralada de Conca, per a demanar-li en préstec

---

²²⁹⁶ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 280; RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (doc. XXXI, p. 396).

²²⁹⁷ FERRER, Francesc, *Obra completa*, ed. a cura de Jaume AUFERIL BEA, Col·l. 'Els nostres clàssics', Barcino, Barcelona, 1989, p. 272.

²²⁹⁸ "...prior est Curegula Iohannes, / post baro prosequitur Muro qui scepra ducesque / ante omnes ornat clarus, sed tertius alter / Andreas Gulielmus erat, qui matre sicana / externo est siculus genitus..." En: ZUPPARDO, Matteo, *Alfonseis*, ed. a cura de G. ALBANESE, Centro di studi filologici e linguistici siciliani ("Supplementi. Serie mediolatina e umanistica", 6), Palerm, 1990, llibre III, vv. 255-263, reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Vegeu també ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore ("Biblioteca dell'Archivum romanicum", 400), Florència, 2012, ps. 52-57.

²²⁹⁹ Seguim, bàsicament, les ressenyes biogràfiques de VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, ps. 88-105; ÍDEM (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 71-79, i SALINAS ESPINOSA, Concepción, Alfonso el Magnánimo y la poesía aragonesa, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 331-344 (ps. 335-344).

l'epítom de les *Historiae Philippicae* de Troge Pompeu (“*Istòries Trogii Ponpei*”).²³⁰⁰ El monarca manà copiar després el manuscrit a Pedro de Santa Fe (1419). Durant els anys 1420-1423, el cavaller aragonés no sols acompanyà el rei en la seua primera aventura mediterrània, sinó que esdevingué el cronista literari de l’expedició, ja que exaltà amb els seus versos –generalment, en castellà– la glòria bèl·lica del rei d’Aragó. És ben coneguda la composició que dedicà al *Comiat entre el rey e la reyna en el biaje a Nàpols*. Es comptava també, juntament amb Jordi de Sant Jordi i el futur marquès de Santillana, entre els cavallers poetes que acompanyaven les seues composicions fent sonar l’arpa.²³⁰¹ Durant els anys 1424-1432 residí a la cort reial. El 1431 comprà un *Roman de la Rose*, en una subhasta de llibres celebrada a Barcelona, per a la biblioteca reial. I, com havia obtingut una interessant renda vitalícia, preferí no participar de la campanya mediterrània encetada el 1432. En lloc d’això, es retirà a Saragossa amb la seua muller (des del 1430), la judeoconversa Juana de Santàngel, que li donaria tres fills i dues filles. Després d’això, se sap que estigué a Navarra; que dedicà composicions trobadoresques a diferents dames nobles de Catalunya i Aragó.²³⁰²

* * *

Jordi de Sant Jordi (València, ca. 1399/1400-València?, 18 de juny del 1424), un cavaller “petit e curt d’alfisomia” –com s’autodefinia ell mateix en un vers– és “un dels lírics més considerables de la literatura catalana”, en expressió de Martí de Riquer. Era fill d’un llibert musulmà, batejat amb el nom de *Joan* i casat amb Maria. L’oligarquia valenciana i les elitistes monges de la Saïdia es resistien pel 1416 a que la

²³⁰⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.666, f. 7; citat per RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 387.

²³⁰¹ ACA, Mestre racional, reg. 420, f. 35v; citat per TORRÓ TORRENT, Jaume, Nota-ressenya de SANT JORDI, Jordi de, *Poesies*, ed. a cura d’Aniello FRATTA (“Els Nostres Clàssics”, 26), Barcelona: Barcino, 2005, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 822-826 (p. 824).

²³⁰² La recercadora TATO, Cleofé, Sobre los orígenes del poeta Pedro de Santa Fe, dins CASADO VELARDE, Manuel i al. (eds.), *Scripta Philologica in memoriam Manuel Taboada Cid*, Universidade da Coruña, La Corunya, 1996, vol. 2, ps. 693-704, ha qüestionat la tesi tradicional sobre els orígens jueus del poeta. També planteja un seguit d’interrogants, per l’existència d’un homònim contemporani, poeta també, que potser no té res a veure amb el que acabem de biografar. Vegeu també EADEM, Una aproximación a la obra gallega de Pedro de Santa Fe, dins FIDALGO, Elvira – LORENZO GRADÍN, Pilar (eds.), *Estudios galegos en homenaxe ó Profesor Giuseppe Tavani*, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro. Xunta de Galicia, Sant Jaume de Galícia, 1994, ps. 257-267; EADEM, Pedro de Santa Fe, ¿poeta en catalán?, dins *Estudios sobre poesía de cancionero*, Toxosoutos, Noia (“Biblioteca Filológica”, 1), 1999, ps. 113-135; EADEM, *Vida y obra de Pedro de Santa Fe*, Toxosoutos, Noia (La Corunya), 1999; EADEM, *La poesía de Pedro de Santa Fe*, Ayuntamiento de Baena, Baena, 2004; EADEM, Sobre los cancioneros de autor: el caso de Pedro de Santa Fe, en BALDISSERA, A. – MAZZOCCHI, G. (eds.), *I Canzonieri di Lucrezia-Los Cancioneros de Lucrezia (Atti del convegno internazionale sulle raccolte poetiche iberiche dei secoli XV-XVII)*, Unipress, Pàdua, 2005, ps. 105-124.

germana de Jordi fóra novícia de dit monestir, perquè “lo dit Jordiet e germana de aquell eren fills de hun moro catiu qui après fon christià e libert; hoc e axí mateix, la dita dona és diffamada de son cors.” Així consta en lletra remesa pels jurats de la ciutat als missatgers valencians de la cort reial.²³⁰³ El rei avançà a la monja els 200 florins de dot que requeria la religiosa i afavorí el seu ingrés en el cenobi.²³⁰⁴ Abans de conèixer aquestes dades, els erudits havien especulat sobre la possibilitat –ara descartada del tot– que vinguera de família judeoconversa. En qualsevol cas, la seua sang *impura*²³⁰⁵ no impedí que, en la primavera del 1416, l’adolescent Jordiet passara a ser un patge més de la cambra d’Alfons de Trastàmara, príncep de Girona, a punt de ser coronat com a rei. Com a *patge* apareix citat en la referida carta. L’entrada en la cort es degué al seu virtuosisme per a la música i la creació lírica: sent un jove més del seguici reial, pel 1418 era ja celebrat com a excel·lent trobador i *sonador* d’instruments.

Solucionat l’afer de la germana professa (en tenia una altra, filla de Joan i Maria, com ell, casada amb Miquel Ferrer) Jordi viatjà a França el 1416, qui sap si per a millorar la seua formació artística i literària, amb alguna recomanació del rei Alfons. Compartia amistats Sant Jordi amb un altre poeta cortesà del rei Alfons, el futur marquès de Santillana, que li retrà homenatge pòstum en la *Coronación de mossén Jordi* (1430) i el recordarà en el *Prohemio* del 1448 com una de les figures líriques més destacades de la Corona d’Aragó.²³⁰⁶ Com el valencià Ausiàs Marc, l’aragonés Pedro de Santa Fe, el català Andreu Febrer i altres cavallers lletraferits i *trobadors*, acompanyà Alfons el Magnànim en les seues gestes mediterrànies dels anys 1420-1423. En març del 1420 renuncià a exercir l’alcaidia de la vila reial de Penàguila a canvi de romandre al costat del rei amb una assignació econòmica. El 8 de maig del 1420 partí dels Alfacos en l’armada reial amb quatre homes d’armes al seu càrrec, l’acorriment dels quals fou abonat pel rei, que l’afavoria molt. Pel seu esforç en la presa de Calvi i el setge de Bonifacio (Còrsega), se’l gratificà amb l’alcaidia vitalícia de la Vall d’Uixó (3 de desembre del 1420). Per aquesta època se’l tracta ja de cavaller (*miles*) i mossén:

---

²³⁰³ Publicada per RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval (II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, doc. 130 (ps. 333-334), València, 27 d’abril del 1416.

²³⁰⁴ SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984, ps. 14-17.

²³⁰⁵ Qüestió de la que s’ocupen també TORRÓ TORRENT, Jaume, Nota-ressenya de SANT JORDI, Jordi de, *Poesies*, ed. a cura d’Aniello FRATTA (“Els Nostres Clàssics”, 26), Barcelona: Barcino, 2005, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 822-826 (p. 823).

²³⁰⁶ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El Marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del humanismo peninsular, dins BUTINYÀ, J. (coord.), ‘*Del humanismo*’. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 29-36 (p. 31).

segurament, hauria sigut adobat cavaller a l'hora de la partença de l'expedició naval. Romangué a Nàpols amb el rei Alfons (1421-1423) i obtingué d'ell la senyoria del castell de Pop, amb les alqueries de la Nucia i Xirles (la Marina, regne de València), el 7 de gener del 1423.²³⁰⁷ Quan el *condottiero* Muzzio Attendolo Sforza ocupà Nàpols per sorpresa i combaté contra els homes del rei d'Aragó, Jordi caigué captiu seu (30 de maig del 1423), circumstància que inspirà la més coneguda de les seues composicions, *Presoner*. El poeta hi manifesta la seua angoixa per trobar-se “en estrany loch y en estranya contrada” i el seu desencís amb el rei que havia portat els seus homes a un atzucac: Alfons és aquell que “ens ha posat del tot en aquest mal” (vers 39).²³⁰⁸ Alliberat abans del 21 de juny del 1423, participà en la presa d'Iscla i el saqueig de Marsella. Se'n tornà després amb el rei a la cort de València (gener del 1424). Però sembla que no pogué prendre possessió personal o formal del feu de Polop i la Nucia. Emmalaltí llavors i morí sent encara jove, el 18 de juny del 1424.²³⁰⁹ Es desconeix el lloc de la defunció, però és probable que continuara vinculat a l'esplèndida cort del rei Alfons V el Magnànim, instal·lada aleshores al Palau del Real de València.

Tot i que Sant Jordi coneixia el cançoner de Francesc Petrarca, no es deixà influir per la lírica italiana. Segons Riquer, les úniques díhuit composicions que s'han conservat d'ell, de temàtica preferentment amorosa, el situen com “un epígon dels trobadors des de tots els punts de vista”.²³¹⁰ En qualsevol cas, la força expressiva dels seus poemes el feren destacar llavors i l'han fet perdurar com un clàssic. El seu català ja no era tan “aprovençalat” com el dels seus predecessors del 1400.²³¹¹

* * *

²³⁰⁷ SANT JORDI, J. de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi...*, p. 17.

²³⁰⁸ ORAZI, Veronica, ‘Presoner’, di Jordi de Sant Jordi: tra eredità medievale e fioritura umanistica nell'orizzonte mediterraneo della politica alfonsina, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.533-1.552; JANER, Maria de la Pau, Jordi de Sant Jordi, en estrany lloc, dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 335-347.

²³⁰⁹ Vegeu BALDAQUÍ, Ramon – BALDAQUÍ, Josep, A l'entorn de la biografia de Jordi de Sant Jordi. Un document inèdit, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat ‘Jaume I’, Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 257-271; VILLALMANZO, Jesús, Data i lloc de la mort de Jordi de Sant Jordi, dins *Caplletra*, 15, València, 1993, ps. 63-73; CHINER GIMENO, Jaume-Josep, Noves dades arxivístiques sobre la mort de Jordi de Sant Jordi, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 2, ps. 67-70.

²³¹⁰ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1985, vol. 2, ps. 169-173.

²³¹¹ Vegeu també SANT JORDI, J. de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi...*, p. 52.

Molt menys conegut i rellevant fou **Juan de Valtierra** (+ *post* 1428), cavaller i alguatzil aragonés de la cort, del qual es conserven tres composicions en castellà i sis en català.²³¹² Estigué en la campanya d'Alguer (1420) i en la resta d'episodis bèl·lics del periple reial del 1420-1423. En assentar-se la cort a València, el 1424, armà allí una galera al servei de la corona. Se'l documenta encara en dita cort el 1427 i el 1428 rep un estipendi del rei, però ja no se'n tenen més notícies amb posterioritat.²³¹³

* * *

De la mateixa època és **Lluís Icard** (+novembre del 1429), donzell d'una família de Falset (Catalunya) vinculada a la casa comtal de Prades. Se'l documenta pel 1423 com a batxiller en dret i se'l situa entre els trobadors, com Jordi de Sant Jordi o Arnau Marc, que versificaren en llaor de la reina Margarida de Prades a partir dels anys 1414-1416. Per bé que la seua extensa *Consolació* amorosa, el primer text literari català on s'al·ludeix a la teoria mèdica de l'*amor hereos*,²³¹⁴ sembla que fou dedicat a la reina Maria de Castella.²³¹⁵ Es conserven tretze composicions seues.²³¹⁶

* * *

El català **Andreu Febrer** (Vic, *ca.* 1375-Barcelona?, 1444), escrivà del rei Martí, una vegada adobat cavaller, participà en una expedició antiislàmica contra els pirates del Magrib (1398). Estant a València pel 1418, fou nomenat alguatzil reial i cavallerís – ofici honorífic– de la cort del Magnànim, càrrecs que detenia pels anys 1418-1427. Havia visitat la cort francesa sent cambrer de Martí el Jove, i admirà allí la poesia de Machault.²³¹⁷ Pels anys 1418-1420 era també castellà del castell Ursino de Catània, a Sicília. Participà en la campanya bèl·lica d'Alfons V, dels anys 1420-1423, en companyia de Jordi de Sant Jordi i d'un jove Ausiàs Marc. A banda de per alguns poemes, és conegut per la traducció que féu de la *Comèdia* de Dante al català, en tercets

---

²³¹² VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, ps. 23 i 44.

²³¹³ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 79-82.

²³¹⁴ Segons CABRÉ, Lluís, Dues notes de lèxic medieval: 'estremoni' i 'ereos', dins *Estudi General (Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats, 3)*, 22, Girona, ps. 51-63.

²³¹⁵ Més detalls i documents, en TORRÓ TORRENT, Jaume, Una nova identificació del poeta Lluís Icard, en l'entorn de Margarida de Prades i de Maria de Castella, dins *Estudis romànics*, 32, Barcelona, 2010, ps. 249-265.

²³¹⁶ Vegeu MOLAS, Joaquim, L'obra lírica de Lluís Icard, dins *Estudis romànics*, 10, Barcelona, 1962, ps. 227-254; ÍDEM, Un poema inèdit de Lluís Icard, dins *Estudis Universitaris Catalans*, 26 (Miscel·lània Aramon i Serra, 4), Barcelona, 1984, ps. 131-147; TAVANI, Giuseppe, Sobre la versificació de Lluís Icard, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 16 (Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit, 8), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1988, ps. 145-159.

²³¹⁷ MARFANY SIMÓ, Marta, La influència de la poesia francesa des d'Andreu Febrer a Ausiàs March, dins *Estudis romànics*, vol. 34, Barcelona, 2012, ps. 259-287.

catalans; obra acabada a Barcelona, on s'havia retirat el veterà cavaller, l'1 d'agost del 1429.²³¹⁸ Dictà testament allí el 1437 i morí el 1444. Segons Martí de Riquer, mostra encara com a poeta una “forta provençalització del llenguatge”, amb escàs influx francès i una lectura interioritzada de clàssics provençals del tipus Arnaut Daniel o Cerveri de Girona. Amb tot, la traducció fou un “esforç notabilíssim” pel fet d’haver de “transportar hendecasil·labs de tipus italià a decasil·labs de tipus provençal i català”, i té més qualitat amb diferència que l’assajada en castellà per Enric de Villena (1427-1428). El marquès de Santillana esmenta Febrer en el *Prohemio* (1448), al costat d’Ausiàs Marc i Jordi de Sant Jordi, com un dels lírics més representatius de la Corona d’Aragó, de quan el mateix Mendoza havia sigut cortesà del Magnànim:²³¹⁹ “Mosén Febrer fizo obras nobles, e algunos afirman que aya traído el Dante de lengua florentina en catalán, non menguando punto en la orden del metrificar e consonar”.²³²⁰

* * *

Encara no escrivia versos **Ausiàs Marc** i Ripoll,²³²¹ o *Auziàs March*²³²² (Gandia?, 1400²³²³–València, 3 de març del 1459), senyor de Beniarjó i Pardines (1413-1459),

---

²³¹⁸ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió catalana d’Andreu FEBRER, a cura d’Annamaria GALLINA, Barcino, Barcelona, 1980-1995. Vegeu també VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, ps. 62-63; RIQUER, Martí de, Elements comuns en la cultura i l’espiritualitat del món aragonès, dins *IX Congreso di Storia della Corona d’Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema ‘La Corona d’Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)’*, vol. 1. *Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232 (ps. 218-219); CONTRERAS MARTÍN, Antonio, A propósito de la *Commedia* de Dante en la traducción catalana de Andreu Febrer, dins *Revista de poética medieval*, 5, Alcalá de Henares, 2000, ps. 11-25; LETIZIA, Michela, La traduzione della *Divina Commedia* di Andreu Febrer: la rima di Dante a confronto con quella del suo traduttore, dins *La parola del testo*, 11, Pisa-Roma, 2007, ps. 83-114; EADEM, *Lieve, leus: la levità della traduzione e nella traduzione della Divina Commedia* di Andreu Febrer, dins DI GIROLAMO, C. – DI LUCA, P. – SCARPATI, O. (eds.), *Atti del IX Congresso internazionale dell’Associazione italiana di studi catalani (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*; ed. digital <<http://www.filmod.unita.it/aisc/attive/Letizia.pdf>>

²³¹⁹ Vegeu RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), ps. 92, 105-106 i 110-111.

²³²⁰ Citat per PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El Marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del humanismo peninsular, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *‘Del humanismo’*. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 29-36 (p. 31).

²³²¹ Escriptor clàssic i ben conegut, que compta amb abundant bibliografia. Des del punt de vista biogràfic destaca CHINER GIMENO, Jaume-Josep, *Ausiàs March i la València del segle XV (1400-1459)*, Consell Valencià de Cultura, València, 1997. Vegeu també GARCIA-OLIVER, Ferran, *En la vida d’Ausiàs March*, Edicions 62, Barcelona, 1998; PIERA, Josep, *Jo sóc aquest que em dic Ausiàs March*, Edicions 62, Barcelona, 2002; GARCIA-OLIVER, Ferran, *Ausias Marc*, Universitat de València, València, 2009.

²³²² En grafia arcaica o medieval, que és com més se l’ha conegut històricament.

²³²³ És segur l’any de naixença, però no el lloc, que pogué ser Gandia (pàtria del poeta, lloc on vivia la família) o el castell d’Onda (on dit any es refugià la cort de Gandia, fugint de la pesta). Les altres alternatives manejades (València o Beniarjó) semblen altament improbables. Vegeu VILLALMANZO, Jesús, *Documenta Ausiàs March. Colección documental*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1999, ps. 54-57.

llocs de musulmans del terme general de Gandia²³²⁴ heretats de son pare, el cavaller i poeta Pere Marc (ca. 1337-1413), procurador general del ducat de Gandia en temps d'Alfons d'Aragó "el Vell".²³²⁵ Educat per Pere en les lletres i criat a la cort ducal gandiana, als tretze anys restà orfe de pare, sota tutela de la mare, Elionor Ripoll. Adobat cavaller el 1419, passà a servir el rei Alfons V en l'empresa mediterrània de Sardenya, Còrsega i Nàpols (1420-1423). S'enrolà després en l'armada de Frederic de Luna i l'infant Pere, que atacà les bases piràtiques de Gerba i els Quèrquens (Djerba, Qerqenna), illes pròximes a Tunis (1424). En tornar a València, s'incorporà al Palau del Real amb ofici de falconer major (1425-1428) i visites habituals a l'Albufera de València, on ensinistrava els ocells de rapinya.²³²⁶ Potser fou una compensació per la seua incapacitat per a guerrear, per causa d'un "mal de potra" (hèrnia), que ja li impedí participar ja en la guerra contra Castella del 1425.²³²⁷ L'infant Joan de Navarra, duc de Gandia, li atorgà la plena jurisdicció sobre Beniarjó (20 d'abril del 1425), a canvi d'una forta aportació econòmica per a la campanya bèl·lica.²³²⁸ De fet, aquest any 1425 marcarà un abans i un després. El cavaller abandona el soroll del camp de batalla per a refugiar-se en coses íntimes: falcons, dones i lletres. Tot i això, l'aposta decidida de Marc per la creativitat lírica era també una alternativa ben digna per manifestar la seua "identitat estamental" de cavaller, com argumenta Robert Archer.²³²⁹ Aquesta consideració encaixa molt bé en un home que es presentava davant el món empunyant la seua onomàstica: "Yo só aquest que em dich Ausiàs March".

---

²³²⁴ Per al seu paper de senyor feudal, vegeu SOLER, Abel, *Beniarjó, poble de la Safor i senyoria d'Ausiàs March*, Ajuntament de Beniarjó, Beniarjó, 2007.

²³²⁵ Vegeu CASTILLO SÀINZ, Jaume, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 1999.

²³²⁶ TORRÓ TORRENT, Jaume, Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim, dins MARTOS, J. L. – ALEMANY, R. – MANZANARO, J. M. (eds.), *Actes del Xè Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, ps. 1.521-1.538.

²³²⁷ Apareix documentat com "Auziàs March, lo potros" en escrits oficials del 1417. Les campanyes dels anys 1420-1425 no farien sino agreujar aquest mal. S'ha argumentat (ho fa, entre d'altres, l'escriptor PIERA, J., *op. cit.*, p. 36), sense consistència al nostre parer, que potser l'apel·latiu *potros* fóra aplicat al jove en sentit figurat ('desficiós, queferós, impertinent...'), però aquesta argumentació manca de tota consistència quan tractem –com és el cas– de documentació d'escripció. A banda d'això, tampoc no està documentat aquest sentit figurat, propi del valencià contemporani, en la llengua del segle XV.

²³²⁸ L'explicació que dona SÁIZ SERRANO, Jorge, La carrera militar y el linaje de Ausiàs March, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 95-114 (0. 112) sobre la interrupció del *cursus* militar del cavaller no sembla gens convincent. No encaixa bé en la personalitat de Marc el retrat d'un home que sacrifica la vocació i l'educació en les armes per tal d'atendre "obligaciones señoriales y familiares" i evitar aventures i riscos.

²³²⁹ ARCHER, Robert, "Lo cor salvate". *Indagacions sobre Ausiàs March*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2009, ps. 46-47.

La mort de la mare d'Ausiàs, Elionor (1429), coincidí amb una nova Guerra de Castella (1429-1430), en la qual tampoc no participà. S'afegia a això la marxa del rei Alfons de València, primerament per a dirigir l'ofensiva bèl·lica, i després, a Lleida i Barcelona (1430-1432). Aleshores, Ausiàs Marc ja s'havia desvinculat dels seguici reial, mentre la resta de companys²³³⁰ es preparaven per a participar en les guerres napolitanes (1432-1443). Vivia el cavaller poeta entre la vila de Gandia, on tenia casa pairal, i el lloc de Beniarjó, seu del castell-palau senyorial, i també d'un feu on el poeta introduí i promogué el conreu de la canyamel. Feia visites regulars a València, on freqüentaria encara la cort de Joan de Navarra. Adquirí més avant una casa o *alberg* en la cantonada dels carrers de les Avellanes i del Miracle (antic carrer "de Sant Joan de l'Hospital")²³³¹ i romangué a València fins a la seua mort, el 1459.

Al contrari que altres cavallers-poetes del seu temps, s'abstingué de viatjar a la cort de Castel Nuovo. No obstant això, els seus falcons i els seus poemes sí que arribaven a Nàpols ocasionalment, a mans d'Alfons el Magnànim.²³³² Tingué al regne de València una vida cavalleresca conflictiva –amb processos judicials i acusacions criminals– i un currículum amorós complicat, amb distintes mullers i amants, i alguns fills il·legítims. Escrigué una obra poètica extensa i molt personal, que fou admirada ja pels seus contemporanis.²³³³ Des del segle XVI fins a l'actualitat se'l considera un clàssic i un dels escriptors més reeixits de la història de la literatura catalana. Tot i haver sigut educat en la tradició trobadoresca, s'apartà de la temàtica d'aquesta amb una

---

²³³⁰ Dels llinatges vinculats fins aleshores a la casa ducal de Gandia, com ell, eixiren molts combatents per a la conquesta de Nàpols. Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 404-405.

²³³¹ En APCCV, Protocols de Manuel d'Esparça, núm. 11.362, 24 de setembre del 1461 trobem una localització bastant detallada de la casa d'Ausiàs, a la parròquia de Sant Tomàs, entre dos atzucacs, un dels quals encara s'observa en el plànol del pare Tosca, de la primeria del segle XVIII. Vid. GAVARRA PRIOR, Joan-J. (coord.), *El plano de Valencia de Tomás Vicente Tosca (1704)*, Generalitat Valenciana – Ajuntament de València, València, 2003, p. 235. Aquesta ubicació (c/ de les Avellanes, 14) desdii de la més romàntica i "tradicional", testimoniada per una placa marmòria del 1890, que ubicava la casa del poeta al contigu carrer dels Cabillers (núm. 7), en bonic un palauet gòtic demolit l'any 1907. En canvi, concorda perfectament amb les dades documentals aportades per VILLALMANZO, J., *Documenta Ausiàs...*, ps. 149-151.

²³³² A oïda d'Ausiàs arribaven també, pel 1451, notícies dels amors del rei amb la napolitana Lucrezia d'Alagno. Vegeu GRILLI, Giuseppe, *Il Cant CXXIII di Ausiàs March e il re innamorato*, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.489-1.502.

²³³³ Vegeu, per exemple, CABRÉ, Lluís, *Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context*, dins ALEMANY, Rafael (ed.), *Ausiàs March: textos i contextos*, Intitut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Alacant – Barcelona, 1997, ps. 59-72, o MARTOS, Josep-Lluís, *March en Corella: asimilación, perspectiva e innovación en la Tragèdia de Caldesa*, dins *Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo*, 86, Santander, 2010, ps. 17-45.

aposta per la sublimació espiritual de la dona –sota l’influx de Dante i Petrarca– i per una emergència, inaudita fins aleshores, del “jo” líric profund i dels sentiments amorosos: l’assumpte central i primordial del seu corpus poètic (1425-1459).²³³⁴

* * *

El cavaller **Berenguer Mercader** i Miró (València, ca. 1395-1471) no fou literat com els anteriors, però sí que fou un important personatge de la cort reial i es relacionà amb els llibres i les lletres. Son pare, el prestigiós jurista i cavaller Joan Mercader, batle general del regne de València des d’octubre del 1412, fou un dels principals puntals amb què comptà la nova dinastia dels Trastàmara a València.²³³⁵ Adquirí de la corona, l’any 1425, la baronia de Bunyol, que havia sigut comissada a Jaume d’Urgell “el Dissortat”. I resignà la batlia en benefici del seu fill Mercader –que era a Nàpols– l’any 1440, tres anys abans de morir, el 29 de novembre del 1443.²³³⁶ Joan Mercader, persona de gran capacitat intel·lectual i una prosa elegant,²³³⁷ s’ocupava des de l’inici del regnat del Magnànim (1416), entre molts altres afers, de les relacions diplomàtiques entre la Corona d’Aragó i Granada.²³³⁸ Ho feia amb gran autonomia –fins al punt de gosar contradir el rei– i en cooperació amb el seu jove fill Berenguer. Aquest era patge del seguici d’Alfons, príncep de Girona, almenys des del 1412.²³³⁹ Començà a actuar com a diplomàtic ben jove, quan son pare l’envià al soldanat de Granada, el 1418, en qualitat d’ambaixador del rei d’Aragó i amb l’objecte de ratificar un acord de pau.²³⁴⁰ El fill del

---

²³³⁴ Vegeu el treball clàssic de PAGÈS, Amédée, *Auzias March et ses prédécesseurs. Essai sur la poésie amoureuse et philosophique en Catalogna aux XIVe et XVe siècles*, Librairie Honoré Champion (“Bibliothèque de l’école des hautes études. Sciences historiques et philologiques”, 194), Paris, 1912; trad. al català per Víctor GÓMEZ, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1990, o el de ZIMMERMANN, Marie-Claire, *Ausiàs March o l’emergència del jo*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998.

²³³⁵ RUBIO VELA, Agustín, Urgelistas valencianos. Sobre la oposició a Fernando I de Trastámara, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 33/1, Barcelona, 2003, ps. 191-261.

²³³⁶ RUBIO VELA, Agustín, El context històric de Joan Roís de Corella. Tríptic documental sobre el seu entorn, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, XXVIII/76, Catarroja (l’Horta), 2013, ps. 593-616 (p. 603).

²³³⁷ TINTÓ SALA, Margarita, *Cartas del baile general de Valencia, Joan Mercader, al rey Fernando de Antequera*, Instituto Valenciano de Estudios Históricos, València, 1979.

²³³⁸ SALICRÚ LLUCH, Roser, Joan Mercader: la intervenció del batlle general del Regne de València en la política granadina d’Alfons el Magnànim, dins *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 12, Alacant, 1999, ps. 135-150.

²³³⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 181-182.

²³⁴⁰ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, La Corona de Aragón y Granada de 1350 a 1458 (continuación), dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 4, núm. 30, abril-juny 1908, ps. 342-375; reed. dins GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada. Historia de la relaciones entre ambos reinos*, Tipogr. de la Casa de la Caridad, Barcelona, 1908, ps. 368-372; SALICRÚ LLUCH,

batle, educat en les lletres per iniciativa d'un pare lletraferit i excel·lent epistològraf, exercia d'escrivà del mestre racional del regne de València quan fou adobat cavaller (1420). Aleshores s'integrà de *camarlenc* al seguici reial. Pels anys 1421-1423, efectuà viatges de València a Nàpols i viceversa en tasques d'avituallament de l'exèrcit reial. Mentre dirigia el 1425 una colp de força contra Castella –la presa de Castrotorafe²³⁴¹– son pare, el batle de València, adquirí per a ell Bunyol i Xestalcamp l'any 1425. Fou una inversió de 12.000 florins d'or, que li assegurà un interessant patrimoni feudal.²³⁴² Participà també mossén Berenguer en la guerra de Castella (1429-1430),²³⁴³ on planejà operacions conjuntes amb el mític Pere Maça de Liçana.²³⁴⁴

Mentre ascendia al si de la cort, s'ocupava Berenguer de diferents encàrrecs reials, com ara el trasllat del bo i el millor de la biblioteca pontifícia de Benet XIII a la "llibreria" reial. El mateix Mercader i el secretari reial Francesc Arinyo foren els comissionats per a portar els llibres a la cort, alçar actes d'inventaris notariais i pagar als oficials de Gil Muñoz, successor del papa Luna a Peníscola (26 de gener del 1424).²³⁴⁵ Estant la cort de València, destacà Berenguer per la seua participació en justes cavalleresques com la celebrada a la plaça del Mercat el 1425, on hi havia plantat un castell de la Fada Morgana, amb cinc torres de fusta.²³⁴⁶ També se'l documenta en el reng de junyir celebrat al mateix lloc per Carnestoltes del 1426, amb Ramon Boil i altres.²³⁴⁷ Per disposició del secretari reial Joan Olzina (19 de setembre del 1429), Berenguer es desplaçà de València a la frontera de Castella per a rebre la infanta Catalina, muller de l'infant Enric de Trastàmara, quan es disposava a exiliar-se al regne de València.²³⁴⁸ Durant els anys 1430-1432, els mateixos Olzina i Mercader cooperaren

---

Roser, La treva de 1418 amb Granada: la recuperació de la tradició catalanoaragonesa, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 27/2, Barcelona, 1997, ps. 989-1.020.

²³⁴¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 181-182.

²³⁴² Sobre la senyoria dels Mercader, vegeu HERMOSILLA PLA, Jorge (dir.), *Historia de Buñol*, Universitat de València, València, 2007.

²³⁴³ Les dades anteriors, més detallades, en: SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 301 i 377-378.

²³⁴⁴ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 124 (III.236).

²³⁴⁵ MONFRIN, Jacques, La bibliothèque des rois aragonais de Naples, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 114, París, 1956, ps. 198-207 (ps. 201-202).

²³⁴⁶ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 255.

²³⁴⁷ ARV, Mestre racional 8-763, f. 59v; citat per GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, La estética del poder. Arte y gastos suntuarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428) , dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.705-1.718 (p. 1.716, n. 11).

²³⁴⁸ ARV, Cancelleria reial, reg. 455, fs. 59v-60.

en el manteniment de les relacions de la Corona d'Aragó amb el soldanat de Granada.²³⁴⁹ Tot això, fins que el 1432 Berenguer s'incorporà a l'armada reial i participà en distintes operacions bèl·liques. Segons la crònica napolitana de Gaspar Pelegrí, destacà la seua actuació, l'any 1436, en el setge de Càpua: “*Sed actringens Berengarius Mercatoris, una virtute conmixtus, volucris equo cum amicis obsistentes emulos invasit*”.²³⁵⁰ Sent membre destacat del Consell Reial de la cort de Gaeta,²³⁵¹ el 19 de maig del 1437, el rei Alfons l'envià d'ambaixador a Florència. Seria la primera d'un seguit de legacions diplomàtiques.²³⁵² El 12 de desembre del 1438 el rei l'envià al duc Filippo Visconti de Milà, on romangué fins a març.²³⁵³ Aleshores, es desplaçà a Basilea, tornà a Milà (febrer-març del 1439) i visità Florència de nou (s'hi trobava el 19 de maig del 1439), com a representant del rei Alfons davant el concili de l'Església –la part fidel a Eugeni IV– que s'hi estava celebrant.²³⁵⁴ Allí es reuní amb Alfons de Borja i Berenguer de Fontcoberta per a negociar amb el papa el delicat negoci de la investidura pontifícia del regne de les Dues Sicílies.²³⁵⁵

Durant la seua estada a la Llombardia, oficiària d'amfitrió seu el cambrer ducal i antic patge del rei Alfons, Enyego d'Àvalos, que ocupava un lloc destacat a la cort milanesa. Allí conegué Berenguer humanistes com Pier Candido Decembrio, amb qui s'escriuria després per carta, i Guiniforte Barzizza, ambdós molt ben relacionats amb D'Àvalos. Decembrio lliurà a Mercader, quan es disposava a abandonar Milà (març del

²³⁴⁹ SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó (1410-1485)*, Institució 'Milà i Fontanals'-CSIC, Barcelona, 1998, ps. 265-266 i 307.

²³⁵⁰ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, p. 288-291 (VII.47).

²³⁵¹ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. XIX, n. 4.

²³⁵² AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 636-637.

²³⁵³ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 158. El rei li envià una lletra (Gaeta, 12 de desembre del 1438) on exposava com havia d'explicar al duc les causes que havien obligat Alfons a alçar el setge sobre Nàpols; causes relacionades amb les contínues pluges torrencials, i desmentir així notícies infamants difoses per Itàlia pels Anjou. Vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 181 (XIV.50). El 21 del mateix mes tornava a escriure-li (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.694, f. 143v) demanant que exposara al duc que no tenia intenció de tornar-se'n als “regnes e terres de Ponent” i que, malgrat la insistència dels súbdits ibèrics i les promeses que el monarca els feia, en realitat no tenia intenció de complaure'ls “per no torbar la empresa de aquest reyalme”. En gener del 1439, encara romania Mercader a Milà. Vegeu AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, p. 596.

²³⁵⁴ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, p. 641: un tal Jacobo Scorsa informa que “miser Berenguer Mercader, lo quale e in Florenza...”.

²³⁵⁵ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 193-194 (XIV.54); FARAGLIA, N. F., *Storia della lotta...*, p. 173.

1439), una còpia de la seua traducció llatina de la *República* de Plató, per tal que formara part de la biblioteca del rei d'Aragó. Uns altres receptors d'exemplars de tan apreciada obra foren el rei de Castella, que la rebé per iniciativa de D'Àvalos; el mencionat Gloucester; el bisbe de Burgos Alonso de Cartagena, i el mateix Enyego d'Àvalos, per a la seua biblioteca humanística. En la lletra de lliurament que Pier Candido fa a Berenguer,²³⁵⁶ el llombard ens dóna pistes sobre allò de què degueren parlar a Milà: “*Quantum de summario illo tuae Politiae Platonis congratulor, ex reliquiis illis, Saguntinorum ortus, qui usque ad sui perniciem religionem fidemque suae rei publicae reddiderunt, lingua mea satis explicare non potest, animus vero tuus melius intellegit, si me dignum de familia tanti et talis serenissimi domini regis et bonae alicuius artis amatorem existimas*”.²³⁵⁷ Sembla que Berenguer, a banda d'interessar-se pel contingut de l'obra, tenia curiositat per conèixer episodis de les guerres púniques dels quals tindria notícia prèvia, com ara la presa de Sagunt per Anníbal. I és probable que el valencià li haguera proposat recomanar-lo davant el Magnànim, si es plantejava la possibilitat d'incorporar-se –com altres savis– a la *familia* de Gaeta.

Aprofitant també la visita de l'ambaixador Mercader, Barzizza redactà una epístola literària *de re uxoria*, datada el 4 de març del 1439 i dedicada al cavaller valencià Francesc-Gilabert de Centelles (comte d'Oliva des del 1449), tan cèlebre per les seues heroïcitats en camp de batalla com per les seues entremaliadures amoroses. La carta inclou fragments del *Canzoniere* de Petrarca i una admonició, més literària que no filosòfica, sobre les bondats de l'estabilitat matrimonial i la praxi d'un amor virtuos i seré; com a alternatives desitjables al dolorós camí d'una navegació sense rumb. És dóna el cas que Mercader tenia dos cosins germans seus sota comandament i influència de Centelles, cosa que potser determinà l'elecció del destinatari “teòric” o “literari” de l'opuscle. Barzizza, com indicà per via epistolar al seu amic el secretari reial Jordi Català, pretenia que l'epístola fóra llegida i comentada a la cort.²³⁵⁸

---

²³⁵⁶ ZACCARIA, Vittorio, L'epistolario di Pier Candido Decembrio, dins *Rinascimento*, 3, Florència, 1952, ps. 85-118 (lletra R-157).

²³⁵⁷ ZACCARIA, Vittorio, Pier Candido Decembrio, traduttore della 'Repubblica' di Platone (notizie dall'epistolario del Decembrio), dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 179-206 (p. 193).

²³⁵⁸ Vegeu BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, ps. 121-131; CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici (“Quaderni di filologia medioevale e umanistica”, 10), Messina, 2008.

Reincorporat Mercader al seguici reial, contribuí en els anys 1440-1443 a l'èxit de la conquesta de Nàpols i, una vegada entronitzat a la capital el Magnànim, aquest l'envià d'ambaixador a Castella, juntament amb Juan Fernández de Híjar y Centelles (1442-1443). Havien de convèncer Joan II perquè expulsara els mercaders genovesos de territori castellà, però no ho aconseguiren.²³⁵⁹ Tornà després a Nàpols i s'armà per a participar en la campanya de la Marca d'Ancona contra Francesco Sforza (1444),²³⁶⁰ però les obligacions assumides al regne de València (el pare, que li havia cedit la batlia general el 1440, havia mort el 29 de novembre del 1443) l'obligaren a tornar a Occident. En octubre del 1444, ja es trobava a València i havia assumit *de facto* l'ofici de batle general.²³⁶¹ Es presentà llavors davant el Consell municipal per a fer una proposta política, en nom de la reina Maria, i pronuncià –segons els testimonis coetanis– “elegantment, abta e discreta, moltes altres bones e notables paraules persuasives, exortatives e altres fahents al propòsit de la matèria”.²³⁶² En una altra ocasió, a primeries del 1454, presentà unes missives de Joan de Navarra “molt elegantment e ab paraules decents e ornades”.²³⁶³ L'experiència diplomàtica italiana s'havia de notar, doncs, i suscitava qualificatius encomiàstics en una ciutat on l'eloqüència i l'oratória política eren també molt apreciades.

Tornà a Nàpols, això no obstant, on el rei l'agregà al seu consell reial per a “las cosas del estado y de la guerra”, segons un escrit d'octubre del 1445, juntament amb el cavaller i diplomàtic Joan d'Íxer, Ferrer de Lanuza –justícia d'Aragó– i el jurista Guillem de Vic.²³⁶⁴ Tanmateix, quan es preveia l'inici d'una llarga campanya de guerra al centre d'Itàlia (octubre del 1446), es retirà del seguici reial per a traslladar-se al regne de València i atendre com pertocava a les obligacions de batle general. Eixí de Nàpols, concretament, el 20 d'octubre, portant amb ell una important lletra reial.²³⁶⁵ Aleshores, s'aveïnà definitivament a la ciutat de València, fins a la seua mort (1471).²³⁶⁶ De tant en tant, això sí, remetia dellà la mar algun llibre pel qual s'haguera interessat el

²³⁵⁹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 294 (XV.23).

²³⁶⁰ Apareix en la relació d'homes d'armes del 1444, en l'Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, Cèdules de Guillem Pujades, perceptor general de les pecúnies reials, fs. 33v-41v.

²³⁶¹ Administrador al regne de tot el patrimoni reial i dels interessos materials del monarca, a banda de la recaptació d'importants taxes i algunes responsabilitats jurisdiccionals.

²³⁶² Citat epr RUBIO VELA, A., *El context històric de Joan Roís de Corella...*, p. 603.

²³⁶³ *Ibíd.*, p. 604.

²³⁶⁴ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 181-182.

²³⁶⁵ RUBIO VELA, A., *El context històric de Joan Roís de Corella...*, p. 603.

²³⁶⁶ El cronista MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 405, el titula “batle general e senyor de la Foya de Bunyol” i diu que morí de “poplexia” el 28 de setembre del 1471.

rei Alfons. Així, per exemple, el 18 de maig del 1456, el lloctinent de la batlia, Pere Garró, pagà 250 sous al jurista i cavaller Joan Figuerola per “un libre appellat *Lo test de filosofia* d’Aristòtil (...) per ops de trametre lo dit libre a sa magestat del rey en lo realme de Nàpols, segons per lo dit senyor me és stat manat ab letra sua dada en lo castell de la ciutat de Nàpols, a XXII de setembre de l’any proppassat M CCCC LV”.²³⁶⁷ Posseïa el batle general Berenguer Mercader un gran palau o alberg senyorial al carrer dels Cavallers de València,²³⁶⁸ i era oncle del donzell homònim Berenguer Mercader (ca. 1440-1505),²³⁶⁹ que el poeta Joan Roís de Corella representa com a amfitrió literari del *Parlament en casa de Berenguer Mercader* (ca. 1462). Cal excloure, doncs, algunes confusions al respecte, airejades sovint per enciclopèdies a l’ús, que identifiquen el batle amb el Mercader de l’obra de Corella.²³⁷⁰ El primogènit del batle general, Honorat-Berenguer Mercader, heretà la senyoria de Bunyol i fou també batle general del regne valencià entre el 1471 i el 1484.

* * *

El batle Berenguer Mercader i Miró tenia un germà eclesiàstic, **Macià Mercader** (+1489), que estigué a la cort de Nàpols abans de tornar a la Península Ibèrica per a exercir d’ardiaca de la Seu de València i vicari general de la diòcesi. Posseï una interessant biblioteca, però bastant “medieval” pel que fa als continguts; de títols poc relacionats amb l’humanisme.²³⁷¹ Estant a Nàpols, redactà en italià un tractat de falconeria, la *Pratica de citreria breve* (1475), dedicat a Ferran I de Nàpols.²³⁷²

* * *

---

²³⁶⁷ ARV, Mestre racional, 67, f. 304r/v, citat per CHINER GIMENO, Jaume-Josep, Joan Roís de Corella, la seua vida i el seu entorn: noves dades per a la història de la cultura en la València del segle XV, dins *Magnificat. Cultura i literatura medievals*, 1, València, 2014, ps. 111-337 (p. 151, n. 101); ed. digital <<https://ojs.uv.es/index.php/MCLM/article/view/3934>>

²³⁶⁸ RUBIO VELA, A., El context històric de Joan Roís de Corella..., p. 606, n. 47.

²³⁶⁹ Gendre del Pere Garró que acabem d’esmentar i successor seu en la lloctinència de la batlia, el 1479.

²³⁷⁰ Vegeu SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014, ps. 252-261.

²³⁷¹ WITTLIN, Curt, La biblioteca de la família Mercader de València l’any 1486, dins *Caplletra. Revista internacional de filologia*, 24, València, 1998, ps. 93-104.

²³⁷² MERCADER, Macià, *Pratica di citreria breve*, Manuscrit de la Biblioteca Nacional d’Espanya, Mss. Res/179; ed. digital (<http://bdh.bne.es/bnsearch/detalle/2682764>) consultada en març del 2014. Vegeu també LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, ps. 89-93; CIFUENTES COMAMALA, Lluís, *La ciència en català a l’edat mitjana i el Renaixement*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, Barcelona, 2006 (2a; 1a, 2002), p. 156; BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007, ps. 216-224. En algunes fonts, llegireu que el dedicà al futur Ferran el Catòlic, rei de la Sicília insular aleshores. Això resulta incorrecte. El dedicatari que hi consta és un altre “Ferrando”: el de la Sicília continental (= Nàpols), Jerusalem i Hongria, com consta explícitament en la caràtula de l’obra.

Cosins germans del mateix batle Berenguer i del vicari Macià foren dos germans anomenats Galceran i Perot Mercader, cavallers ambdós i cortesans de Nàpols. **Galceran Mercader** (+1459) fou patge de la cambra reial pels anys 1428-1429, i cambrer a partir del 1432. Participà en la guerra de conquesta de Nàpols (1432-1443) i en la campanya de les Marques (1444-1446), vinculat sempre a la comitiva cavalleresca de Francesc-Gilabert de Centelles, capità de galeres del rei (i comte d'Oliva des del 1449).²³⁷³ L'any 1450, Galceran fou designat lloctinent de governador del regne de València i el 1451, virrei de Sardenya, oficis que detindria fins a l'entronització de Joan II d'Aragó, l'any 1458.²³⁷⁴ Tornà llavors a València i fou elegit jurat de la Ciutat pel braç militar, en maig del 1459, però moriria el mateix any.²³⁷⁵

* * *

El seu germà **Perot Mercader** (+ *post* 1461) participà en la campanya de Castella (1429-1430). Serví l'infant Enric d'Aragó, en nom del qual –i en defensa també de l'honor de Joan de Montpalau– es presentà a Londres en febrer del 1439 per a desemascarar Joanot Martorell. El futur autor de *Tirant lo Blanc* s'havia desplaçat allí amb l'objectiu que el rei d'Anglaterra acceptara oficiar de jutge en una batalla a ultrança que –més imaginativament que no realment– Martorell s'havia plantejat contra dit Montpalau, perquè aquest havia deshonorat la seua germana Damiata. Perot Mercader, oficial d'ambaixador d'Enric, explicà al rei d'Anglaterra –en nom de l'interpel·lat Montpalau, que era amic i parent seu– que el combat proposat per Joanot era il·legal, i que el mateix Joanot s'havia desplaçat a Londres sense llicència del rei d'Aragó. Martorell, en resposta, reptà el missatger –Perot– a un combat a ultrança que, per òbvies raons, no tingué lloc. Tot quedà, doncs, en una lletra de batalla més (13 de febrer del 1437), de les que redactava i col·leccionava el lletraferit mossén Martorell.²³⁷⁶

Mercader es trobava de nou a València el 1440 i oficiava de “regent” de la batlia general del regne, per absència del seu cosí Berenguer (1440-1443).²³⁷⁷ En març del

---

²³⁷³ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 111 (n. 35) i 378. L'acompanyava en principi un altre parent, home d'armes com ell, de nom Guillem Mercader.

²³⁷⁴ *Ibidem*, p. 378; RUBIO VELA, A., *El context històric de Joan Roís de Corella...*, ps. 604-605.

²³⁷⁵ RUBIO VELA, A., *El context històric de Joan Roís de Corella...*, p. 605.

²³⁷⁶ Vegeu CHINER GIMENO, Jaume-Josep, *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell (amb un fragment d'un manuscrit del 'Tirant lo Blanch')*, Marfil, Alcoi, 1993, p. 92; VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografia il·lustrada y diplomataria*, Ajuntament de València, València, 1995, docs. 698-699, ps. 434-437.

²³⁷⁷ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999, ps. 386-390 (any 1440). Pel 1443, féu un important enviament de draps de llana de València a Nàpols, segons GUIRAL-HADZIIOSSIF, Jacqueline, *Valence, port méditerranéen au XVè. siècle (1410-1525)*, Publications de la

1443, viatjà a Perpinyà per encàrrec del rei per a recaptar fons dels diputats de la Generalitat catalana.²³⁷⁸ Quan Berenguer prengué possessió factual de l'esmentada batlia, en octubre del 1444, Perot s'ocupà de la recaptació d'imposts dels regnes occidentals de la Corona (1444-1447) en cas de trobar-se a Nàpols el tresorer general de Mateu Pujades.²³⁷⁹ Després de la mort d'aquest (+ desembre del 1447) es desplaçà ell a la cort napolitana per a reemplaçar-lo com a tresorer reial (maig-juny del 1448). Durant la seua absència, el reemplaçà el seu lloctinent, el notari Gabriel de Puig.²³⁸⁰ Hi havia a més un tresorer específic per al regne de Nàpols, Pere de Capdevila (1448-1458). Durant els anys 1448-1452 efectuà Perot viatges a València i Catalunya, des d'on s'ocupava de coordinar la recaptació impositiva i d'enviar numerari i productes diversos a Nàpols.²³⁸¹ S'entén així que, des de Nàpols (25 de setembre del 1452), el rei Alfons li ordenara aconseguir uns llibres de Lleida que pertanyien al ciutadà de dita ciutat Gispert Mateu, concretament, l'*Ètica*, la *Política* i la *Retòrica* d'Aristòtil comentades per Albert el Gran.²³⁸² Igual que ho havien fet els seus cosins Berenguer i Macià, contribuí, doncs, a enriquir la llegendària biblioteca napolitana. Durant els anys 1453 al 1458 se'l documenta com a tresorer general de tota la Corona d'Aragó.²³⁸³ Pel 1455 es trobava de nou actuant a la Península Ibèrica.²³⁸⁴ A la mort del rei Alfons, serví el rei Joan II

Sorbonne, París, 1986; reed. com *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1989, p. 278, n. 96.

²³⁷⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 182.

²³⁷⁹ *Ibidem*, vol. 3, p. 182.

²³⁸⁰ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 110. De Puig havia acompanyat en la dècada del 1440 al tresorer Mateu Pujades, en els seus continus desplaçaments; almenys des del 1443. Vegeu SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona, (1144-1862)*. *Arxiu Municipal de Girona*, Fundació Noguera, Barcelona, 2005, doc. 884, p. 684.

²³⁸¹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 205-208 i 327 (n. 170); MARINESCU, Constantin, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, p. 218, n. 4.

²³⁸² MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d'Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307 (doc. 3, p. 301).

²³⁸³ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 182.

²³⁸⁴ RYDER, A., *The Kingdom of Naples...*, p. 327, n. 170.

d'Aragó, però no de tresorer, sinó de conservador general del patrimoni reial a Sicília. Amb aquest ofici se'l documenta a Palerm pel 1461.²³⁸⁵

* * *

El noble cavaller **Manuel Dies** (València, ca. 1381-1443), casat amb la també noble Caterina de Vilanova, era membre de la nissaga senyorial dels barons d'Andilla, a la *Serranía* de València. Fill de Roderic II Dies, cèlebre corsari pels anys 1380-1400,²³⁸⁶ recolzà la causa de Jaume “el Dissortat” en el parlament valencià de Vinaròs (1411), on féu costat al líder urgellista Ramon de Vilaragut.²³⁸⁷ Familiaritzat a partir del 1413 amb els Trastàmara, fou majordom d'Alfons V del 1416 al 1432, i com a tal prengué part en l'expedició mediterrània dels anys 1420-1423. Establert a la cort de València amb el rei el 1424, succeí al poeta Jordi de Sant Jordi en l'alcaidia de la Vall d'Uixó (1424-1436).²³⁸⁸ En algun moment dels anys 1425-1430, moment de gran demanda de veterinària equina per les guerres contra Castella, redactà un tractat de cura de cavalls titulat el *Llibre de la menescalia*.²³⁸⁹ Més avant, Joan de Montpalau l'elegí per a oficiar d'àrbitre en la disputa que mantenia (4 de juny del 1437) amb Joanot Martorell, autor anys després de *Tirant lo Blanc*.²³⁹⁰ No participà, doncs, en la guerra de conquesta de Nàpols, sinó que romangué a València, on moriria el 1443. No obstant això, el seu manual de manescalia fou molt popular a la cort de Nàpols. L'obra de Manuel no és un text original, sinó l'adaptació al català d'un tractat àrab que el

---

²³⁸⁵ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XVI. Levantamiento y Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo III*, Barcelona, 1859, p. 470.

²³⁸⁶ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Rodrigo Díez, caballero y corsario. Capturas en los mares portugueses, 1395-1396, dins *LIVRO homenagem – Professor doutor Humberto Carlos Baqueiro Moreno*, Facultat de Lletres de la Universitat d'Oporto, Oporto, 2003, ps. 1.141-1.146; SIMBULA, Pinuccia F., *Corsari e pirati nei mari di Sardegna*, Càller, 1993, ps. 42, 48, 100 i 259.

²³⁸⁷ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, llibre 11, cap. 50.

²³⁸⁸ CIFUENTES, Lluís – FERRAGUD, Carmel, De Nàpols a València: el ‘Llibre de la menescalia’ de Manuel Dies, majordom d'Alfons el Magnànim, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.321-1.335.

²³⁸⁹ CIFUENTES, Lluís – FERRAGUD, Carmel, El ‘Llibre de la Menescalia’ de Manuel Díez: de espejo de caballeros a manual de albéitares, dins *Asclepio*, 51-1, Madrid, 1999, ps. 93-127.

²³⁹⁰ RIQUER, Martí de, *Introducció al 'Tirant lo Blanc'* (separata de l'edició del ‘Tirant lo Blanc’ de Joanot Martorell), Selecta, Barcelona, 1947, ps. 170-171; ÍDEM, – VARGAS LLOSA, Mario, *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*, Barral, Barcelona, 1972; reed. per Sirmio, Barcelona, 1990, p. 72.

protometge jueu de Carles I d'Anjou, rei de Nàpols, havia traduït al llatí en el segle XIII.²³⁹¹

* * *

Succeí a Manuel com a baró d'Andilla (1443-1458) el seu primogènit, *Rodrigo o Roderic III Dies* i Vilanova (València, ca. 1410-1466). Era besnét aquest de Roderic I i nét del baró Roderic II, un noble d'alt llinatge que havia destacat com a corsari entre el 1382 i el 1400.²³⁹² Aficionat a les lletres com el pare, es conserven tres composicions poètiques seues, una de les quals és una resposta a Bernat Fenollar.²³⁹³ Es casà amb Beatriu Saera (1431) i, després, amb Ramoneta de Vilanova. Havia assistit a les corts valencianes del 1428. Prengué part en unes bandositats urbanes del 1436 al costat del seu cosí germà Jaume de Vilaragut i Vilanova, un altre noble corsari, inspirador del *Tirant lo Blanc*. La companyonia entre ambdós cosins es remuntava a la infantesa, segons unes declaracions judicials de Roderic, que oficià de padrí i garant (maig del 1436) de l'armament de la galera del baró d'Albaida: aquella que participaria –entre altres accions– en el setge de Rodes evocat per Joanot Martorell.²³⁹⁴

L'any 1438 fou el mateix Roderic el que armà un balener –el Santa Caterina²³⁹⁵– per a dedicar-se a la pirateria,²³⁹⁶ alhora que servia el rei en les guerres napolitanes.²³⁹⁷ La patent de cors, així com l'ofici d'uixer d'armes a Castel Nuovo i els serveis de guerra naval en suport del Magnànim (1439-1443), l'eximiren de tota mena de deutes i responsabilitats amb la justícia. Pel 1454 residia a València i era membre reeixit del

---

²³⁹¹ COCO, Alessandra – GUALDO, Riccardo, Cortesia e cavalleria. La tradizione ippiatrica in volgare nelle corti italiane tra Trecento e Quattrocento, dins *I saperi nelle corti / Knowledge at the Courts. Atti del Convegno di Losanna (17-19 novembre 2004)*, SISMELL – Edizioni del Galluzzo (“Micrologus. Natura, scienze e società medievale”, 16), Trarnuzze, 2008, ps. 137-164 (p. 145, n. 27).

²³⁹² FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Rodrigo Díez, caballero y corsario. Capturas en los mares portugueses, 1395-1396, dins *LIVRO homenagem – Professor doutor Humberto Carlos Baqueiro Moreno*, Facultat de Lletres de la Universitat d'Oporto, Oporto, 2003, ps. 1.141-1.146; SIMBULA, Pinuccia F., *Corsari e pirati nei mari di Sardegna*, Càller, 1993, ps. 42, 48, 100 i 259.

²³⁹³ TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, ps. 177-188.

²³⁹⁴ SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013. Sobre la relació entre ambdós corsaris, vegeu el vol. 1, ps. 135, 137, 140-141, 154-155, 172 i 192-193, i el vol. 2, p. 593.

²³⁹⁵ Anomenat així en llaor de sa mare. Vegeu GUIRAL-HADZIIOSSIF, Jacqueline, *Valence, port méditerranéen au XVè. siècle (1410-1525)*, Publications de la Sorbonne, París, 1986; reed. com *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1989, ps. 297-300.

²³⁹⁶ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 317, n. 874.

²³⁹⁷ *Ibidem*, p. 301, n. 835.

Consell Reial del país.²³⁹⁸ L'any 1458 alienà la senyoria d'Andilla al seu germà –de part de pare– Manuel Dies de Calataiud: el mateix cavaller que el 1437 havia sigut elegit jutge per Joan de Montpalau en la seua disputa d'honor que sostenia amb Joanot Martorell, per la deshonra de la germana d'aquest.²³⁹⁹ Dictà testament el 26 d'agost del 1466 i morí poc després. El seu nebot Ferran Díez de Calataiud fou comanador de l'orde de Sant Joan de Jerusalem i autor de centenars de poemes.²⁴⁰⁰

* * *

Ramon III de Perellós (+Nàpols, 1443), II vescomte de Perellós i III vescomte de Roda,²⁴⁰¹ era fill de Ramon II de Perellós (ca. 1350+ post 1419), l'autor de *Viatge al Purgatori*, on relata l'expedició que dirigí al Purgatori de Sant Patrici (Irlanda), del 8 de setembre del 1397 al mes de març del 1398. Ell mateix hi participà, sent encara molt jove, i visità amb el pare i altres cavallers aventurers la cova irlandesa de Lough Dergh, que es considerava la porta d'accés a l'Infern.²⁴⁰² Tanmateix, i a diferència del pare, que fou amant de les lletres i dels llibres, Ramon el jove, el personatge que ens ocupa ara, s'interessà tan solament per la cinegètica, la marina i les armes.

Era munter major de l'infant Alfons, l'any 1413, quan aquest el recomanà al seu pare, el rei Ferran I, perquè s'incorporara a la cort reial, i conservava encara dit ofici cortesà pel 1418.²⁴⁰³ Alfons V, que l'havia designat governador del Rosselló, l'enrolà a la campanya de Sardenya (1419-1420) i l'envià després, amb un cos d'homes d'armes, a la reina Joana II de Nàpols, amb la qual col·laborà durant els anys 1420-1421. Allí preparà el primer desembarcament del Magnànim.²⁴⁰⁴ Quan es produí aquest, el 8 de

---

²³⁹⁸ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Nobleza y poder político...*, p. 189

²³⁹⁹ RIQUER, Martí de, *Introducció al 'Tirant lo Blanc'* (separata de l'edició del 'Tirant lo Blanc' de Joanot Martorell), Selecta, Barcelona, 1947.

²⁴⁰⁰ Més notícies biogràfiques, en ARV, *Processos de Madrid*, lletra L, núm. 21; ARV, *Fitxer genealògic de Lluís Cerveró Gomis*, llinatge 'Diez'.

²⁴⁰¹ Conservà el títol vescomtal, malgrat la venda que féu el 1393 de les viles aragoneses que el conformaven (Rueda i Épila) a Joan Ximenes d'Urrea. Vegeu NAVARRO, Germán – VILLANUEVA, Concepción – SOLA, Alejandro Jesús, *La compra del Vizcondado de Rueda en 1393*, dins *Aragón en la Edad Media*, 23, Saragossa, 2012, ps. 223-243.

²⁴⁰² Una interessant aproximació a aquesta obra és la de RIQUER, Martí de, *Dalla letteratura alla realtà: Il viaggio di Ramon de Perellós al Purgatorio*, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realtà nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, Aracne ("Dialogoi medievalia", 1), Ariccia, 2014, ps. 31-56.

²⁴⁰³ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, Universitat de València, 2004, doc. 257, p. 257; CHILÀ, Roxane, *Une cour   l' preuve de la conqu te: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Universit  Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 222-223.

²⁴⁰⁴ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 104 i 112.

juliol del 1421, a petició del rei, Perellós i els seus homes simularen des de la costa una batalla amb els guerrers connacionals que es disposaven a desembarcar al castell de l'Ou, a manera d'espectacle teatral.²⁴⁰⁵ L'any 1424, codirigí Ramon amb Frederic de Luna l'estol que rescatà, a Nàpols, l'infant Pere de Trastàmara. Sent falconer major del rei, com se'l documenta pel 1429,²⁴⁰⁶ participà en la Guerra de Castella (1429-1430) i tingué un paper rellevant en la signatura de la treva de Tarassona (25 de juliol del 1430) que posà fi al conflicte bèl·lic.²⁴⁰⁷ L'any 1431, a Barcelona, sent "capità general de les mars" o de l'armada reial,²⁴⁰⁸ Alfons V el guardonà amb la senyoria de les valls de Seta i Travadell, al regne de València, que havien pertangut al comte de Luna.²⁴⁰⁹ En l'expedició reial a Tunis del 1432, comandà una de les sis galeres armades.²⁴¹⁰ El 1433 participà, amb Bernat de Corbera i altres, en una ambaixada des de Sicília a Segimon d'Alemanya, amb ocasió de la seua coronació imperial a Roma.²⁴¹¹ Escapà amb l'infant Pere d'Aragó del desastre naval de Ponça (agost del 1436). El mateix Pere –ocupat amb el setge de Gaeta– envià Perellós amb una galera per a recollir a Portvendres el germà i portar-lo de retorn cap al regne de Nàpols (desembre-gener del 1436).²⁴¹² Participà Ramon en la guerra de conquesta de Nàpols (1436-1443) mentre exercia aquells anys de *gran camarlenc* de la cort; un ofici relacionat amb la gestió de les finances reials i del comerç portuari del regne napolità.²⁴¹³ En juny del 1438 se l'esmenta com conseller reial i el 17 d'octubre, en companyia de Ramon Boïl, custodiava la fortalesa napolitana del Castell Nou.²⁴¹⁴ Acumulà Perellós encara, des del 1441, el càrrec de virrei de la Sicília insular. Morí l'any 1443, el del triomf del Magnànim.

---

²⁴⁰⁵ *Ibidem*, ps. 122-123; ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore ("Biblioteca dell'Archivum romanicum", 400), Florència, 2012, ps. 29-31.

²⁴⁰⁶ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 222-223.

²⁴⁰⁷ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 216-218.

²⁴⁰⁸ *Ibidem*, p. 226.

²⁴⁰⁹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Ciudades, nobleza y patrimonio regio en el Reino de Valencia en la época de Alfonso el Magnánimo, dins CLARAMUNT, Salvador (coord.), *XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona – Lleida, 2000)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, vol. 2, ps. 497-521 (p. 519, n. 70).

²⁴¹⁰ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 222-223.

²⁴¹¹ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 533-534.

²⁴¹² RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 265.

²⁴¹³ En el qual seria succeït pel noble napolità Francesco d'Aquino (1443) i, posteriorment, per Enyege d'Àvalos (1449). Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 202.

²⁴¹⁴ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 222-223.

Pamela Waley²⁴¹⁵ s'ha fixat en els vincles dels Perellós i Borgonya, i en el fet que una *presumpta* germana de Ramon II, Joana, fóra dama de Margarida de Baviera, muller del duc de Borgonya Joan “Sense Por”, com un indicatiu –entre altres possibles coincidències amb personatges o ambientacions de l’obra– per a suggerir la relació d’aquest cavaller amb l’autoria de *Curial e Güelfa*. Pere Bohigas pensa que Ramon “no devia ésser cap excepció dintre de la seva classe” i que, en conseqüència, no és suficient això per a relacionar el personatge amb la novel·la d’autor il·localitzat.²⁴¹⁶ Tampoc no ha trobat recolzament la hipòtesi en ulteriors treballs de crítica literària. A més a més, Anton Espadaler ja posà de manifest algunes “incorreccions” en els treballs de Waley, que la porten a confondre aquest Ramon III amb el Ramon II escriptor.²⁴¹⁷

* * *

Guillem de Vic (Gandia, ca. 1390-València, 10 de febrer del 1459) provenia de la clientela cortesana dels ducs de Gandia. El seu avi, Ramon de Vic,²⁴¹⁸ fou en la dècada del 1340 preceptor d’Alfons d’Aragó i Foix (1332-1412), comte de Ribagorça, marquès de Villena i duc de Gandia. Després continuà servint-lo de majordom. Es casà amb la noble castellana Maria de los Arcos i rebé, en compensació pels seus serveis, la senyoria de Xeresa i Alcodar, alqueries pròximes a Gandia. Aquest patrimoni pairal passà de Ramon al seu fill Galceran de Vic, cavaller de Gandia, col·lector de rendes del mencionat Alfons d’Aragó “el Vell” (pel 1412)²⁴¹⁹ i gran impulsor de la revolució agrícola de la canyamel a la Safor (dècades del 1410-1420).²⁴²⁰

Tot sembla indicar que, aprofitant els contactes del marquès de Villena amb la cort de Castella, Galceran envià el seu fill Guillem a criar-se amb la reina Elionor, en companyia del fill d’aquesta, el futur Ferran I d’Aragó. Assistí amb aquest, l’any 1410,

---

²⁴¹⁵ WALEY, Pamela, *Historical Names and Titles in ‘Curial e Güelfa’*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256; EADEM, *In search of an autor for ‘Curial e Güelfa’: the French Clues*, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, Liverpool University Press, Liverpool, 1976, ps. 117-126.

²⁴¹⁶ BOHIGAS, Pere, *Aportació a l’estudi de la literatura catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba”, 23), Barcelona, 1982, p. 319.

²⁴¹⁷ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 75 i ss.

²⁴¹⁸ Alguns autors (per exemple, NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 94), partint d’una consulta genealògica de BRINES, Juan – PÉREZ, Carmen, *A l’ombra de la monarquia. Esplendor i ocàs de la família Vic*, dins *Sàitabi*, 51-52, València, 2002, ps. 285-314 (p. 288), fan de Ramon, no l’avi sinó el pare de Guillem, cosa que no pot ser, per òbvies raons cronològiques.

²⁴¹⁹ Vegeu GARCIA-OLIVER, Ferran, *Les companyies del trapig*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 32, Catarroja, 1999, ps. 167-194.

²⁴²⁰ L’expansió del conreu sucrer s’encetà amb força al comtat Centelles d’Oliva el 1408, però Galceran l’introduí primerament a Xeresa (1417, amb construcció d’un trapig sucrer el 1418) i, en la dècada del 1420, en molts altres llocs del ducat. Vegeu CASTILLO SÀINZ, Jaume, *Els conflictes de l’aigua a la Safor medieval*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 1997 (ps. 86-87).

a la campanya d'Antequera i prengué part, amb els castellans i els trastamaristes de València, en la sanguinària batalla de Morvedre (1412). S'incorporà aleshores al seguici d'Alfons de Trastàmara, príncep de Girona. Aquest el recomanà al seu pare el rei Ferran I (12 de gener del 1415) com a organitzador de les festes que s'havien de celebrar a València pel casament de dit Alfons i Maria de Castella.²⁴²¹ Quan el príncep ascendí al tron, el 1416, nomenà Guillem de Vic *cambrer major* seu i conseller del germà, l'infant Joan, un dels aspirants a la successió de Gandia.²⁴²² Incorporat a l'expedició mediterrània dels anys 1420-1423, destacà en la conquesta de Sàsser (1420), els setges de Calvi i Bonifaci (1420-1421) i l'assalt a la roca d'Iscla (1423). Obtingué, en recompensa, la plena jurisdicció sobre les valls de Gallinera i Ebo (la Marina), en juliol del 1424 (confirmat per privilegi reial el 15 de febrer del 1425).²⁴²³

L'11 d'abril del 1424, en nom del rei Alfons, deposità el Sant Calze de la casa reial (que la tradició local pretén indentificar amb el "Sant Graal", el calze de l'Última Cena de Jesucrist), el cos de sant Lluís d'Anjou (arravatat als provençals en el saqueig de Marsella, el 1423) i altres relíquies reials a la catedral de València.²⁴²⁴ L'infant Joan de Navarra li confià l'administració, amb càrrec de procurador, del ducat de Gandia i el comtat de Dénia, el 1425.²⁴²⁵ Tenia per lloctinent en aquesta comesa son pare, Galceran de Vic, que residia al palau ducal de Gandia (i després per altres regents o substituïts, com ara Lluís Escrivà). Exercí Guillem aquesta procuració entre els anys 1425 i 1441, quan partí cap a Nàpols, i novament del 1448 al 1459.²⁴²⁶

---

²⁴²¹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 306.

²⁴²² BRINES, J. – PÉREZ, C., A l'ombra de la monarquia..., ps. 289-291. Alan Ryder retarda al 1440 la primera menció seua com a cambrer major, però la trobem ja en escrits molt anteriors. Vegeu, per exemple, GARCIA-OLIVER, Ferran i al. (eds.), *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, Universitat de València, 2009-2011, vol. 1, doc. 27 *et passim*

²⁴²³ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 81; SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 300.

²⁴²⁴ MARTÍN LLORIS, Catalina, *Las reliquias de la capilla real en la Corona de Aragón y el Santo Cáliz de la Catedral de Valencia (1396-1458)*, Tesi doctoral, Departament d'Història de l'Art de la Universitat de València, València, 2005; ed. electrònica, 2010 <<http://global.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/52188/martin.pdf?sequence=1>>

²⁴²⁵ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 84.

²⁴²⁶ Si més no, el trobem pel 1455, exercint el càrrec en relació amb Dénia. Vegeu CHABÁS, Roque, *Historia de la ciudad de Denia*, Tipogr. de Pedro Botella, Dénia, 1874-1876, ps. 76-78.

Participà el de Vic activament en les tasques de mobilització bèl·lica (1425, 1429-1430) per a les guerres contra Castella²⁴²⁷ i visità d'ambaixador la cort castellana (1429).²⁴²⁸ Simultàniament, ocupava llocs de responsabilitat a la Generalitat valenciana (1427) i al municipi valencià (1429-1431).²⁴²⁹ Contribuí diplomàticament a la signatura de la treva de Tarassona (25 de juliol del 1430) que posà fi a la Guerra de Castella.²⁴³⁰ Aquesta pau permeté al rei Alfons preparar l'estol que salpà cap a Itàlia el 1432, una de les galeres del qual comandava Guillem de Vic;²⁴³¹ servei que li valgué l'obtenció de la senyoria del castell i lloc de Millena, al Comtat (1432).

Dictà testament a València, el 28 de juny del 1434,²⁴³² abans d'embarcar-se amb l'infant Joan cap a Sicília i, després de la batalla de Ponça (1435), tornà a València al costat de Joan de Navarra (alliberat pels genovesos), com a membre del consell reial (1436). Participà a les corts valencianes del 1437 en veu i representació del mateix Joan, duc de Gandia,²⁴³³ que a més a més era el lloctinent reial i governador, en nom del germà, dels regnes de València i Aragó. L'any 1440, Guillem, efectuà una nova visita diplomàtica a la cort castellana, on s'havia criat. Per a major responsabilitat, i atesa la seua experiència comptable –apresa del pare–, fou designat mestre racional del regne de València el 16 d'octubre del 1441, en substitució del difunt Pere Feliu.²⁴³⁴ Pocs dies després, el 28 d'octubre, Vic nomenà un lloctinent o “regent” del *racionalat*,²⁴³⁵ i es traslladà a la cort de Gaeta, on Alfons el Magnànim li tenia reservada la tutela (1441-1444) de les seues filles naturals Maria i Elionor. A tal efecte, se li atorgaren 2.000 ducats anuals, dels drets de les duanes del regne, per tal que no els mancara de res, a les infantes.²⁴³⁶ En abril del 1444 s'ocupà de dirigir l'escolta i comitiva nupcial que acompanyà la infanta Maria de Nàpols a Ferrara, on l'esperava el seu marit, el marquès Leonello d'Este. L'anònim autor (venecià?) de la *Descrittione de la città e governo di*

²⁴²⁷ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 64, n. 33.

²⁴²⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 708 (XIII.55).

²⁴²⁹ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 262-263, 268 i 283-288.

²⁴³⁰ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 216-217.

²⁴³¹ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 113, n. 39.

²⁴³² BRINES, J. – PÉREZ, C., *A l'ombra de la monarquia...*, ps. 289-291.

²⁴³³ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Nobleza y poder...*, ps. 298 i 348-349.

²⁴³⁴ Que havia sigut, des del 1419, el primer mestre racional privatiu del regne, mercés a una reforma descentralitzadora de la comptabilitat financera ordenada pel rei Alfons. Vegeu CRUSELLES GÓMEZ, Enrique, *El maestro racional de Valencia. Función política y desarrollo administrativo del oficio público en el siglo XV*, Edicions Alfons el Magnànim – Sindicatura de Comptes de la Generalitat Valenciana, València, 1989, ps. 129-132.

²⁴³⁵ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 226, n. 125.

²⁴³⁶ *Ibidem*, p. 84.

Napoli (1444), situa el cambrer major Guillem de Vic (“messer Guielmo de Vicho, catalano”) entre els set homes més pròxims a la persona del rei Alfons: “li governadori dela maiestà del re, i quali attende ala persona soa”.²⁴³⁷ En abril del 1444 se’l relaciona també com un dels magnats més destacats del Consell Reial.²⁴³⁸ Al mes següent, les bodes de la infanta Elionor i el duc de Sessa posaren fi a la seua missió de tutor.²⁴³⁹ Se’n tornà llavors a València, on se’l documenta l’11 de desembre del 1444 exercint directament les seues funcions de mestre racional.²⁴⁴⁰ Des d’allí, acompanyà a Castella el protonotari Ferrer Ram, el 1445, per a tractar d’evitar un enfrontament de Joan II amb els infants d’Aragó, Joan i Enric, que finalment fou inevitable.²⁴⁴¹

A banda d’aquesta funció de mestre racional del regne de València, que resignà en favor del seu fill Lluís de Vic i Corbera l’any 1450,²⁴⁴² oficià de nou (1448-1459), d’administrador del ducat de Gandia i el comtat de Dénia, estats patrimonials de Joan de Navarra (futur Joan II d’Aragó). Millorà la senyoria paterna de Xeresa i Alcodar, conreada per musulmans i excel·lent per la lucrativa producció de sucre.²⁴⁴³ Malgrat les ocupacions valencianes, no deixà Vic de mantenir contacte amb Nàpols i d’obeir ordres de pagament del rei. Com, per exemple, la cursada el 1449 en favor d’un argenter, per l’enviament d’unes imatges d’apòstols.²⁴⁴⁴ En tota aquesta trajectòria vital, no hem trobat cap indici documental que s’interessara per la afers culturals.

* * *

El noble aragonés **Juan Fernández de Híjar**, *Johan Ferrandis d’Íxer* o *Johan d’Íxer*, en escrits catalans (+1457),²⁴⁴⁵ era senyor de la baronia d’Íxer i descendent en

---

²⁴³⁷ FOUCARD, Cesare, Fonti di storia di Napoli nell’Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757 (p. 751); SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 1, p. 16.

²⁴³⁸ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 119, n. 28.

²⁴³⁹ *Ibídem*, p. 84.

²⁴⁴⁰ CRUELLES GÓMEZ, E., *El maestro racional de Valencia...*, ps. 129-132. Alan Ryder suposa que podria haver mort pel 1445 o pel 1447, però, si desapareix de la documentació napolitana, és perquè es retira a València.

²⁴⁴¹ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, p. 306. Aquesta autora també el considera “apparentment mort en Castille en 1445”, perquè ja no torna a ocupar-se de missions a la cort.

²⁴⁴² *Ibídem*, p. 132. Aquest fill, producte del seu matrimoni amb Beatriu de Corbera, complia els 25 anys aleshores.

²⁴⁴³ Sobre els interessos senyorials dels Vic, vegeu SOLER, Abel – MOSCARDÓ, Emili, *Xeresa. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Xeresa, 2009, ps. 69-70, i PASTOR ZAPATA, José Luis, *Duques y señores: el patrimonio señorial de los Borja más allá de Gandía a fines del siglo XV*, dins *Revista Borja. Revista de l’Institut Internacional d’Estudis Borgians*, 3, Gandia, 2011, ps. 19-46.

²⁴⁴⁴ DALMASES BALANÀ, Núria de, *Orfebreria catalana medieval: Barcelona, 1300-1500. Aproximació a l’estudi. Argenters i documents*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1992, p. 286.

²⁴⁴⁵ En algunes enciclopèdies consta erròniament la data 1456, que cal esmenar, ja que Alan Ryder, com tot seguit veurem, documenta el personatge en plena activitat encara l’any 1457.

sisé grau, per via masculina, de Jaume I el Conqueridor.²⁴⁴⁶ Fou capità de tropes amb Ferran I el d'Antequera (setge de Balaguer, 1413) i ambaixador seu en distintes comeses diplomàtiques, a partir del 1414, que li valgueren el sobrenom de "l'Orador": al concili de Constança, a Roma, a Venècia i a Portugal. Amb l'arribada al tron d'Alfons V, fou majrodom de la cort (1418) i ambaixador a Castella, abans de participar en la campanya mediterrània dels anys 1419-1423. L'any 1420, el rei l'envià davant l'emperador Segimon d'Alemanya, cosa d'admirar, segons la *Historia Ferdinandi* (1445-1446) de Lorenzo Valla: "*Legatum ad imperatorem misit, quem habuit honoratissimum Ioannem Isceri, dominum ex vetusta regum stirpe, et in litteris humanitatis Hispania nulli secundum. Idque, quod mirabile sit, sine praeceptore*". És a dir, que aquell home interessat per les lletres i pels estudis d'humanitats, havia adquirit una admirable cultura de manera autodidacta, sense rebre lliçons de cap preceptor, la qual cosa semblava admirable a Valla i justificava la seua elecció per a l'ambaixada, per ser un home de cultura com se'n comptaven pocs a *Hispania*.²⁴⁴⁷ El referit humanista, en la mateixa obra historiogràfica, contradiu més avant aquest elogi. Ho fa quan qualifica d'ignorant d'Íxer per una opinió que havia expressat desfavorable a Aquil·les i favorable a Hèctor. S'havia pronunciat així en un debat tingut a la cort, basant-se en autoritats medievals del tipus *Històries troianes* de Guido delle Colonne, que Valla rebutjava per l'estil i per la crítica que feia d'Homer, l'autor d'una *Iliada*, redescoberta i reivindicada pels humanistes italians. Podríem dir que Valla, fervorós traductor de la *Iliada* grega al llatí per encàrrec del rei Alfons, elogiava l'esforç que havia fet el noble per a adquirir una cultura literària, però no tolerava que aquell cavaller "semibàrbar" gosar impartir lliçons a la cort sobre matèria historiogràfica o sobre literatura clàssica.

En tornar d'Alemanya, durant els anys 1421-1423, Joan d'Íxer combaté durament a Calàbria –d'on el rei Alfons l'havia designat virrei– contra els nobles proangevins, i ocupà el sud del ducat.²⁴⁴⁸ Participà en les guerres castellanques, mediterrànies i de

²⁴⁴⁶ Sobre aquest personatge i la casa aragonesa d'Íxer, vegeu CASAUS BALLESTER, M^a. José, La relación de la casa de Híjar con la casa real de Aragón durante los siglos XIII-XV: de señorío a ducado, dins GONZÁLEZ, M. – MONTES, I. (eds.), *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico, siglos XIII-XV (Cádiz, 1-4 de abril de 2003)*, Universidad de Cádiz – Sociedad Española de Estudios Medievales, Sevilla, 2006, ps. 657-666.

²⁴⁴⁷ VALLA, Lorenzo, *Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae*, Tipogr. de Marcello Silber àlies "Frank", Roma, 1520, ll. 3, f. 9; citat per LATASSA ORTÍN, Félix de, *Bibliotheca antigua de los escritores aragoneses que florecieron desde la venida de Cristo hasta el año 1500*, Tipogr. de Medardo Heras, Saragossa, 1796, vol. 2, ps. 199-202.

²⁴⁴⁸ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. I. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-*

conquesta de Nàpols (1429-1443), conservant l'ofici honorífic de majordom; amb una ambaixada pel mig a Castella, que tingué lloc pel 1440-1441.²⁴⁴⁹ Fou un dels pocs que escaparen amb l'infant Pere de la captivitat de Ponça (1435) i exercia de mestre portolà de Sicília pel 1440, quan el rei l'envià a Occident per a advertir a la reina Maria que no s'adherira el clergat al concili de Basilea. En març del 1441 assistí a les corts aragoneses celebrades a Alcanyís, i el 1442 acompanyà Berenguer Mercader a Castella per a intentar que el Joan II expulsara d'allí els genovesos.²⁴⁵⁰ Comandava 25 llances (75 combatents) al si de l'exèrcit reial durant la guerra de les Marques (1444-1446),²⁴⁵¹ un episodi bèl·lic interromput per la revolta d'Antonio Ventimiglia–Centelles a Calàbria (tardor del 1444-primeria del 1445), que d'Íxer –excel·lent coneixedor de la província– contribuí a sufocar al capdavant de tropes codirigides pel rei.²⁴⁵²

Mantingué Juan Fernández de Híjar un cert interès pel cercle cultural dels humanistes, malgrat l'opinió ambivalent que Valla, més amunt comentada. Antonio Beccadelli “el Panormita” el retrata elogiosament en la seua obra *De dicits et factis Alphonsi regis Aragonum* (conclòs el 1456). Segons l'autor, “*Ioannem Hixaritarum, cum omni virtute praestantissimum tum acerrimi iudicii virum*”, opinava que “*Alfonsum, si rex non fuisset, philosophum et quidem eximium futurum fuisse ad sapientiam enim unice natum esse videri*”. És a dir, que el baró aragonés, persona de grans virtuts i juís ponderats, deia bé quan opinava que el Magnànim, si no haguera nascut predestinat a ser rei, hauria sigut un filòsof eximi i una persona respectada per la seua saviesa. O, com traduï més literalment Jordi de Centelles en el segle XV: “que si lo rey no fos stat rey, atenent quant era de excel·lent ingeni e sapiència, fóra estat il·lustre filòsof, hi quasi ésser nat sols per ésser sapientíssim”.²⁴⁵³

1454), Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 4; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 85 i 122; ÍDEM, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 120.

²⁴⁴⁹ Tornant de Barcelona a Nàpols, en passar per Niça, se li trencà una galera i l'hagué d'abandonar allí. Vegeu COMPAN, André, *Le vocabulaire naval nissart d'après un inventaire de 1441*, dins *Mélanges offerts à Charles Rostaing*, Lieja, 1974, vol. 1, ps. 165-178.

²⁴⁵⁰ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 147.

²⁴⁵¹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 317, n. 99.

²⁴⁵² *Ibidem*, p. 85.

²⁴⁵³ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela

A banda d'aquesta citació, es té notícia d'una lletra llatina d'Íxer a Beccadelli, que el situa –amb els secretaris Olzina i Martorell, i el jurista Joan R. Ferrer– entre els corresponents epistolars del cèlebre humanista.²⁴⁵⁴ El fet que fóra capaç d'expressar-se en llatí –cosa que testimonien altres fonts²⁴⁵⁵– no lleva que les seues preferències literàries l'inclinaren cap a la poesia trobadoresca i *cancioneril*. Tant és així que es conserven alguns poemes seus i un *Cancionero de Íxer*. Aquest és un manuscrit extens, un “calaix de sastre” compilat per diferents mans entre mitjan segle XV i mitjan segle XVI, que potser fóra començat pel noble lletraferit.²⁴⁵⁶ Serien copiades per ell, possiblement, algunes composicions castellanes ambientades en la cort napolitana del Magnànim, però ja no els afegits de cronologia posterior, com ara les obres de Boscán o, fins i tot, una traducció al castellà dels *Triomfi* de Petrarca (segle XVI).

Durant la dècada del 1450, el majordom continuava en plena activitat. En octubre del 1455 s'entrevistà amb Calixt III per a veure si obtenia –en nom del rei d'Aragó– recursos financers de la Santa Seu per a construir un estol de croada. En realitat, el papa sabia que Alfons pretenia aprofitar aquells recursos, primordialment, per a interessos propis –la guerra contra Gènova– i es negà a cooperar. No obstant això, en febrer del 1456, d'Íxer s'integrà en una comissió napolitana per a estudiar el cost d'una armada destinada teòricament a la lluita contra el Gran Turc. L'estiu de l'any següent, el rei l'envià d'ambaixador a Aragó i Navarra, amb el mestre de Montesa Lluís Despuig. El rei Alfons s'havia erigit en àrbitre entre el seu germà Joan de Navarra i el seu nebot Carles de Viana en la disputa successòria de Navarra, que havia derivat en una guerra civil. Moriria tal volta a Aragó, el mateix any 1457, perquè després sols apareix esmentat el mestre de Montesa com a mediador entre les parts. A Nàpols, deixà vacant l'important ofici de majordom, que el rei atorgà a Alfons d'Àvalos.²⁴⁵⁷ El seu fill homònim, Juan Fernández de Híjar, criat a Nàpols, passarà el 1458 al servei del príncep Carles de Viana, del testament del qual serà marmessor, a Barcelona (1461).²⁴⁵⁸

VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, *Barcino*, Barcelona, 1990, ps. 192-193 (ll. 3, proemi).

²⁴⁵⁴ *Ibíd.*, ps. 321-322.

²⁴⁵⁵ LATASSA ORTÍN, F. de, *Bibliotheca antiqua de los escritores...*, ps. 199-202.

²⁴⁵⁶ Vegeu ALGANZA ROLDÁN, Minerva, Elegiaca: notas de tradición clásica a dos “defunciones” del Cancionero de Íxer, dins *Florentia iliberritana. Revista de estudios de la antigüedad clásica*, 21, Granada, 2010, ps. 31-64.

²⁴⁵⁷ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 85, 149 i 321; ÍDEM, *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 503 i 516.

²⁴⁵⁸ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 148, atribueix al fill alguns fets, a partir del 1445, que semblen haver estat protagonitzats encara pel pare.

Es pot anotar, finalment, que Gómez Manrique, en el seu conegut *Planto de las virtudes e poesía* (1458), poema panegíric en memòria del marquès de Santillana, evoca entre d'altres la figura literària d'Íxer (mort a penes un any abans) com la d'un home ornat d'eloqüència: “*Y por más me lamentar, / llévome, sin más tardar, / aquél de grand perfección: / don Juan d'Íxar de Aragón, / orador muy singular*”.²⁴⁵⁹

* * *

Joan-Ramon-Folc I de Cardona i de Luna (? , 1375-Cardona, 11 d'abril del 1441), àlies “Cap de sant Joan Baptista”, II comte de Cardona (1400-1441), i almirall d'Aragó (1399-1423), era cap d'un dels grans llinatges nobiliaris del principat de Catalunya. Havia sigut un destacat urgellista durant l'Interregne (1410-1412), però l'any 1413 s'adherí fervorosament a la nova dinastia electa i cooperà amb Ferran I en el setge de Balaguer. Alfons V l'envià d'ambaixador al Concili de Constança (1416-1418) i, en tornar del viatge, fou interceptat a Savoia pels homes d'un exiliat urgellista el Montserrat, Ramon-Berenguer de Fluvià. El duc savoia intervingué a prec del rei d'Aragó, el rescatà de mans de Fluvià i el dotà d'una escorta de vint cavallers armats.²⁴⁶⁰ Comandaria després el de Cardona l'estol que salpà de Barcelona l'11 de maig i arribà a Nàpols el 10 de juny del 1423;²⁴⁶¹ el qual fou providencial per a socórrer dit monarca quan travessava per serioses dificultats a Nàpols. En el viatge de retorn, el mateix estol protagonitzà la conquesta d'Iscla i el saqueig de Marsella (1423).²⁴⁶² Per raons d'edat, es retirà aleshores a Catalunya i ja no participà de la conquesta de Nàpols. L'any 1418, amb motiu del casament del seu fill primogènit amb Joana de Prades, redactà per a ell una bella lletra de consells i instruccions.²⁴⁶³ L'alguatzil reial d'Alfons

---

²⁴⁵⁹ Citat per diferents autors, a partir d'AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Historia crítica de la literatura española*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1863-1865; ed. facsímil de Gredos, Madrid, 1969, p. 416, n. 1.

²⁴⁶⁰ SERRA VILARÓ, Joan, *Història de Cardona, I. Els senyors de Cardona*, Sugrañes Hermanos, Tarragona, 1964, ps. 345-347.

²⁴⁶¹ Amb 22 galeres i 8 naus grosses. Vegeu AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 161-198; PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonso primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 93, n. 34.

²⁴⁶² La imatge de la patrona de Cardona seria, a partir d'aleshores, una Santa Maria gòtica portada de Marsella, on presidia el portal del port, segons SERRA VILARÓ, J., *Història de Cardona...*, p. 353.

²⁴⁶³ Sobre aquest comte i els seus successors, més avall referits, vegeu SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Els barons de Catalunya*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980; reed. a cura de Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ i Armand de FLUVIÀ ESCORSA, Base, Barcelona, 2011; SERRA VILARÓ, Joan, *Història de Cardona, I. Els senyors de Cardona*, Sugrañes Hermanos, Tarragona, 1964; FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, *Els primitius comtats i vescomtats de Catalunya. Cronologia de comtes i vescomtes*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1989, p. 161; GALERA PEDROSA, Andreu, El comte de Cardona Joan Ramon Folc I i els seus creditors barcelonins al començament del segle XV, dins *III Congrés d'Història de Barcelona*, Institut Municipal de Cultura, Barcelona, 1993, vol. 1, ps. 287-291; ÍDEM,

el Magnànim i poeta Andreu Febrer li dedica versos elogiosos,²⁴⁶⁴ i Bartolomeo Facio l'esmenta en el seu *Rerum gestarum*, en relació amb els fets del 1423: “*Eius prefectus [el dei rei] erat Ioannes Cardona, vir fortis atque impiger*”.²⁴⁶⁵

* * *

El seu fill i successor en el comtat de Cardona (1441-1471), **Joan-Ramon-Folc II de Cardona** i Aragó-Gandia²⁴⁶⁶ (Arbeca, 1400-Cardona, 1471), àlies “Ermenter Celedoni”, era vescomte de Vilamur per cessió paterna des del 1404. Havent fallat el seu projecte de casar-se amb Cecília d’Urgell, germana de Jaume “el Dissortat”, es casà el 1418 amb Joana de Prades, germana de la reina Margarida i hereva –des del 1425– del comtat reial de Prades i la baronia d’Entença. Després d’haver participat de jove en la campanya mediterrània dels anys 1420-1423, intervingué en un “rench de júnyer” o torneig cavalleresc celebrat l’any 1423 a Barcelona, on portava un escut blau amb banda d’or al través “qui ressemblava les armes de Tristany”.²⁴⁶⁷ Prengué part activament en la política catalana al costat del pare i s’enfrontà des de la dècada dels quaranta amb els Pallars: el gran llinatge rival del principat. Participava de les operacions bèl·liques mediterrànies iniciades el 1432, quan fou fet presoner pels genovesos a la batalla de Ponça (1435).²⁴⁶⁸ L’any 1440 armà una galera per a ajudar el rei de Nàpols,²⁴⁶⁹ tot i que no abandonà el principat de Catalunya (on havia heretat el 1442 el comtat de Cardona) per la cort napolitana. L’any 1445 cedí el vescomtat de Vilamur al seu fill, Joan-Ramon-Folc III (comte de Prades per herència materna des del 1441) i es retirà a Cardona. Malgrat la seua proximitat al príncep de Viana, del qual fou marmessor testamentari el 1461, esclatar la guerra civil (1462) es manifestà fidel al rei Joan II, raó per la qual les autoritats de la Catalunya insurrecta el declararen enemic del principat.

Endeutament i fiscalitat senyorial a la Catalunya del segle XV. El cas del comtat de Cardona (anys 1419-1433), dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (coord.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, ps. 363-397; CATALÀ ROCA, Pere, El castell de Cardona, dins CATALÀ, P. (dir.), *Els castells catalans*, vol. 5, Rafael Dalmau, Barcelona, 1997 (2a. ed.), ps. 532-598; GALERA PEDROSA, Andreu, *El castell de Cardona*, Farell Editors, Sant Vicenç de Castellet, 2001.

²⁴⁶⁴ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Els Cardona i les lletres, dins *Estudis de literatura catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, ps. 83-128 (p. 100).

²⁴⁶⁵ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, p. 17. Vegeu també la pàgina 23.

²⁴⁶⁶ En algunes genealogies catalanes, apareix de segon llinatge Ribagorça, per ser el duc de Gandia, Alfons d’Aragó el Vell, comte de Ribagorça.

²⁴⁶⁷ RIQUER, Martí de, *Caballeros catalanes y valencianos en el Passo Honroso*, CSIC, Barcelona, 1962, p. 17.

²⁴⁶⁸ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 101.

²⁴⁶⁹ SERRA VILARÓ, J., *Història de Cardona...*, p. 377.

* * *

El mencionat fill, **Joan-Ramon-Folc III de Cardona** i de Prades (1418-1486), comte de Prades (1441-1486), per renúncia de la mare, i comte de Cardona en els darrers anys de la seua vida (1471-1486), es casà el 1445 amb Joana d'Urgell, filla de Jaume “el Dissortat”.²⁴⁷⁰ Aquest sí que passà a Itàlia amb Alfons el Magnànim, encara que per molt poc de temps. Sembla que participà, l'any 1443, anecdòticament, en les darreres operacions de la guerra napolitana, abans de tornar-se'n a Catalunya. La seua presència està documentada sols aquest any, amb el tractament nobiliari de *don Johan de Cardona*.²⁴⁷¹ El 14 de maig del 1448, des del campament reial del bosc d'Inucanco, Alfons el Magnànim escrigué al comte, que es trobava llavors a Catalunya, dient-li que no feia falta que se'n vinguera a la Toscana per a manifestar la fidelitat dels Cardona a la casa reial, perquè “ací és lo magnífich e amat conseller e camarlench nostre, don Pedro de Cardona, comte de Golisano, vostre parent bé acostat”, el qual representava dignament el casal i el podria informar sobre la marxa de la guerra. El que volia el rei és que el comte Joan-Ramon fóra una peça clau de la seua política catalana i que, per mediació de la reina Maria –a la qual havia escrit el marit–, fera les paus amb el governador Galceran de Requesens, “per lo debat que és entre vós e ell”.²⁴⁷² El 2 i el 20 de d'octubre del 1448, acabada la campanya de Piombino, el rei s'adreçava de nou a *don Johan* insistint sobre la mateixa qüestió.²⁴⁷³ El comte de Prades, de fet, no visitaria la cort de Nàpols sinó puntualment, l'any 1455, ocasió que el rei aprofità per enviar-lo d'ambaixador a Roma, a felicitar el nou papa Calixt III.²⁴⁷⁴ Durant la guerra civil catalana, a partir del 1462, el comte de les Muntanyes de Prades exercí de capità general dels exèrcits reialistes contra la Generalitat, i un gran suport al principat per a la causa de Joan II d'Aragó. Joan-Berenguer de Masdovelles li dedicà dos poemes el 1461 i el jurista lleidatà Bernabé Asam li dedicà el seu *Tractat de cavalleria*.²⁴⁷⁵

* * *

---

²⁴⁷⁰ Els capítols matrimonials se signaren a Falset, el 25 de juny-2 de julol del 1444 i les noces se celebraren a l'any següent.

²⁴⁷¹ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 112.

²⁴⁷² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 52r/v, Bosc d'Inucanco, 14 de maig del 1448.

²⁴⁷³ ACA, Cancelleria reial, regs. 2.699, f. 95r/v (Tuscia, 2 d'octubre del 1448) i 2.698, fs. 200v-201r (Civitavecchia, 20 d'octubre del 1448).

²⁴⁷⁴ OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 172.

²⁴⁷⁵ Vegeu RUBIÓ BALAGUER, J., *Els Cardona i les lletres...*, p. 110; LLADONOSA PUJOL, Josep, *Micer Bernabé Asam, escritor, maestro y político leridano*, Tipogr. Selecta, Lleida, 1955.

A diferència dels Cardona catalans, relativament poc implicats a l'empresa napolitana d'Alfons d'Aragó, els Cardona "siculovalencians" es mantingueren durant molts anys al costat del rei. Ens referim als germans de pare *Pedro* i *Alfonso* de Cardona i Villena, néts del comte de Cardona Hug II i fills d'*Antón* o **Antoni de Cardona** i Martines de Luna (+1439). Aquest noble baró era germà fadrister del comte Joan-Ramon-Folc I de Cardona.²⁴⁷⁶ Havia heretat del pare les baronies catalanes de Maldà, Maldanell i Oliana.²⁴⁷⁷ Pel seu primer matrimoni amb Elionor de Villena (1414), adquirí les valls valencianes d'Aiora i Cofrents. Fou virrei de Sicília, 1416-1421,²⁴⁷⁸ i, pel seu segon matrimoni, amb Margherita di Peralta (ca. 1423), drets successoris al comtat de Caltabellotta (Sicília), del qual era titular Antoni de Luna i Peralta.²⁴⁷⁹ El de Cardona era tingut en aquells anys per un dels nobles més distingits del Regne de València²⁴⁸⁰ i, tot i haver-se criat amb el seu padrí i protector, l'aragonés Antón de Luna, cap destacat de l'urgellisme, mostrà des del primer moment la seua adhesió als Trastàmara, en sintonia amb el seu germà, el comte de Cardona.²⁴⁸¹ Participà en el setge de Balaguer (1413) i, sent *munter major* de la cort, partí cap a Sicília amb l'infant Joan (1414), on exercí de conseller i de virrei, com més amunt s'ha dit.

Pere i Alfons de Cardona es criaren de patges a la cort de València. Passaren a la cambra del rei Alfons (Pere, almenys, consta amb tal ocupació el 1431)²⁴⁸² i travaren gran amistat amb altres quatre patges anomenats *los Enyegos*: germans uterins (dos Guevara i dos D'Àvalos), d'edat semblant a la dels Cardona, que eren nats a Castella,

---

²⁴⁷⁶ *Antón* era el tercer vástag d'Hug i de Beatriz (Martínez) de Luna i Agoult, i adoptà aquest nom aragonés pel seu oncle matern i padrí Antón de Luna, de la branca dels Martínez de Luna del regne d'Aragó. Antón sènior (mort el 1419) era el cap de la branca principal dels Luna, i el parent més pròxim de la reina Maria de Luna i Agoult, i del papa Luna Benet XIII, però el seu recolzament a la causa de Jaume "el Dissortat" el portà a la desgràcia.

²⁴⁷⁷ L'*Enciclopèdia Catalana* sols recull les senyories del principat, però les del regne de València eren molt més importants. Vegeu CATALÀ, Jorge-Antonio – PÉREZ, Pablo, *Los moriscos de Cortes de Pallás. Documentos para su historia*, Departament d'Història Moderna – Universitat de València ("Monografías y fuentes", 22), València, 2002, p. 96.

²⁴⁷⁸ D'ALESSANDRO, Vincenzo, *La Sicilia dal Vespro a Ferdinando il Catolico*, dins D'ALESSANDRO, Vincenzo – GIARRIZZO, Giuseppe, *La Sicilia dal Vespro all'Unità d'Italia*, UTET, Torí, 1989, ps. 38 i 45. Participà en la campanya bèl·lica mediterrània dels anys 1419-1423. Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 108.

²⁴⁷⁹ Els Peralta de Sicília, comtes de Caltabellotta, havien disputat als Armanyac la successió en la baronia occitana de Montlezun. Ara, aquesta reivindicació l'heretaria el cònjuge de la pobila Peralta.

²⁴⁸⁰ Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 267-268.

²⁴⁸¹ SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Els barons de Catalunya i el compromís de Casp*, Teide, Barcelona, 1957, p. 55; ÍDEM, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, Curial, Barcelona, 1973, p. 87.

²⁴⁸² SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 249, n. 102.

però criats igualment a València. Aquesta amistat es prolongaria a la cort de Nàpols durant dècades i culminaria amb enllaços matrimonials. Tant el pare com la mare dels Cardona tenien títol de noblesa, i els fills, tractament de *don*. Malgrat els seus noms castellans (*Pedro, Alfonso*) i els seus feus sicilians, el fet d’haver-se criat en una cort catalanòfona com era la de València –traslladada després a Sicília i a Nàpols–, feia que passaren a Nàpols per perfectes *catelani*. Així, Alan Ryder corregeix l’anònim autor de la *Descrittione de la città e governo di Napoli* atribuïda abans a Borso d’Este (1444),²⁴⁸³ perquè anomena Pere de Cardona “inexactamente *catalán*”, quan segons ell “procedía de una familia aragonesa (sic) asentada en Sicilia”.²⁴⁸⁴ Potser ho fa perquè desconeix la genealogia dels Cardona-Villena d’Aiora (afirma erròniament que Alfons era fill de Pere, quan són germans), llur procedència geogràfica (el regne de València) i la llengua familiar en la que s’expressaven quotidianament (el *catalano*).

* * *

Don Pedro o **Pere de Cardona** i Villena (València, 1415-Nàpols, fi d’agost del 1451²⁴⁸⁵), fill d’Anton de Cardona i Martínez de Luna, i d’Elionor d’Aragó-Villena, es casà amb la siciliana Elvira de Vintimiglia. Obtingué del rei, el 1444, el comtat de Collesano: una gran senyoria de Sicília embargada a Antonio de Centelles-Ventimiglia per la rebel·lió de Calàbria que havia encapçalat l’estiu del mateix any.²⁴⁸⁶ Fou també primer marquès de Padula, baró de Caronia i de Naso (adquisicions napolitanes); senyor de la vall d’Aiora (València) per herència materna, i de Maldà i Maldanell (Catalunya, per herència paterna, des del 1439 fins el 16 d’abril del 1450, quan en féu venda al senyor de Ponts, Bernat d’Albert, marit d’una tia seua de cals Cardona).²⁴⁸⁷ També posseï senyories catalanes menors, com ara la de l’Oluja de Montfalcó, a les Oluges,²⁴⁸⁸ un interessant punt de connexió amb alguns personatges del *Curial*.

²⁴⁸³ Vegeu SENATORE, F. (ed.), *Dispacci sforzeschi...*, vol. 1, p. 16, doc. 1.

²⁴⁸⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 79.

²⁴⁸⁵ Vegeu SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 87; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 64.

²⁴⁸⁶ Archivo Histórico Nacional, Secció Noblesa (Toledo), Fons Montcada, carpeta de pergamins 402, doc. 21, Confirmació per Joan II d’Aragó del privilegi d’Alfons V (Crotone, 1 de desembre del 1444), emés en favor de Pere de Cardona, de concessió del comtat de Collesano, expropiat a Antonio de Centelles.

²⁴⁸⁷ CATALÀ ROCA, Pere (dir.), *Els castells catalans*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1997 (2a. ed.; 1a, 1979), vol. VI-2, ps. 1.035-1.036.

²⁴⁸⁸ *Ibidem*, p. 1.042, n. 54.

Sa mare, Elionor de Villena sènior, era dama de preclara sang reial: filla de Pere d'Aragó (fill del duc de Gandia, II marquès de Villena) i de la infanta Joana de Castella, filla bastarda del rei castellà Enric III de Trastàmara. Era, doncs, la senyora d'Aiora, una persona de sang reial: germana de l'escriptor Enric de Villena;²⁴⁸⁹ padrina de la filla bastarda de dit Enric, l'escriptora valenciana Elionor de Villena júnior, que professà monja de la Trinitat amb el nom de sor Isabel de Villena. Vers la fi del 1413, abans de casar-se amb Antoni, la mare dels Cardona havia sigut dama de la reina Elionor de Castella.²⁴⁹⁰ Les noces foren a Saragossa, el 16 de febrer del 1414, tot coincidint amb les festes de la coronació de Ferran I de Trastàmara, i passà a la cort del nou rei d'Aragó.²⁴⁹¹ Es segellà així l'adhesió d'*Antón el Jove* a la nova dinastia regnant.

Incorporat Pere de Cardona a l'exèrcit catalanoaragonés el 1434, fou fet presoner dels genovesos a la batalla de Ponça: “don Pedro de Cardona, qui après fonch comte de Golizano; don Alfonso de Cardona, son germà, qui après fonch comte de Réjols”.²⁴⁹² Destacà en el setge de Càpua (1436), sent encara molt jove: “*Petrus Cardona, adolescentulus, armis et animo audax*”, diu la crònica napolitana de Gaspar Pelegrí.²⁴⁹³ Continuava combatent en setembre del 1437 en el setge frustrat de Nàpols, segons els comptes del lloctinent de tresorer Guillem Pujades.²⁴⁹⁴ Pel 1441, el tresorer donava diners a “don Pedro, camarlench del senyor rey” (es tractava del primer cambrer o camarlenc més privat del sobirà; títol honorífic que no cal confondre amb el napolità de *magnus camerarius* o gran camarlenc) cada vegada que el rei oïa una de les seues tres misses quotidianes, perquè l'oficial de cambra fera donatius d'almoines a la porta de la

---

²⁴⁸⁹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 388; SALAZAR CASTRO, Luis de, *Historia genealógica de la casa de Lara, justificada con instrumentos y escritores de inviolable fe*, Imprenta Real, Madrid, 1696-1697, vol. 1, ps. 482-483.

²⁴⁹⁰ GONZÁLEZ SÁNCHEZ, Santiago, *Las relaciones exteriores de Castilla a comienzos del siglo XV. La minoría de Juan II (1407-1420)*, Comité Español de Ciencias Históricas, Madrid, 2013, p. 73.

²⁴⁹¹ Les noces tingueren lloc a l'Aljafería de Saragossa, tot coincidint amb un dia de torneig i de ball. Vid. NUOGUÉS SECALL, Mariano, *Descripción e historia del castillo de la Aljafería, sito extramuros de la ciudad de Zaragoza*, Saragossa, 1846; COTARELO MORI, Emilio, *Don Enrique de Villena. Su vida y sus obras*, Tipogr. Sucesores de Rivadeneyra, Madrid, 1896, p. 36, n. 2.

²⁴⁹² MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 29, p. 101.

²⁴⁹³ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, p. 288-289 (VII.35).

²⁴⁹⁴ ARV, Mestre racional, 9.403, f. 1 *et passim*. Notícia que confirma, per altres fonts, RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 79.

corresponent església o tenda de campanya. Era el moment anomenat “l’oferta”.²⁴⁹⁵ Comandava aleshores set llances i un terç, és a dir, 22 combatents a cavall.²⁴⁹⁶ En aquestes condicions lluità colze a colze amb el seu germà Alfons de Cardona, Llop Ximenes d’Urrea, Ramon Boil i Guillem-Ramon de Montcada, en la batalla de Carpenone (juny del 1442).²⁴⁹⁷ Destacà en l’entrada a Nàpols (4 de juliol del 1442), durant la qual comandà entre 400 i 500 infants que escalaren la muralla de la ciutat prop de la porta de San Gennaro.²⁴⁹⁸ I també en l’ofensiva contra el *condottiero* traïdor Antonio Caldora (reconciliat després amb el rei), empresa el mateix any pels germans Cardona i Guillem-Ramon de Montcada.²⁴⁹⁹ Minieri-Riccio documenta Pere de Cardona com un expert militar i com a “capità de gent d’armes”.²⁵⁰⁰

Quan el Magnànim emmalaltí greument, en la primavera del 1444, Pere es mostrà molt preocupat davant els missatgers del Consell de Barcelona: “lo camarlench don Pedro de Cardona, qui ha special càrrech del servey de sa persona [la del rei Alfons]”. Tement per la vida del monarca, al qual assistia personalment, en eixir de la cambra no gosà comunicar la gravetat de la malaltia, al bisbe d’Urgell, ni a Juan Fernández de Híjar, Giovanni de Ventimiglia i els missatgers de la ciutat de València; però tots ells s’assabentaren de la situació perquè prompte hi corregué el rumor.²⁵⁰¹ Segons la *Descrittione de la città e governo di Napoli* (1444), atribuïda a un informador venecià, els germans Pere i Alfons de Cardona i Villena es comptaven entre les set persones més pròximes al rei, de la màxima confiança.²⁵⁰² El noble Pere Cardona, concretament, en qualitat de cambrer major de la cort, tenia una important assignació econòmica de lliure disposició, de la qual despenia a pler; tot això, amb independència d’allò que poguera despendre la tresoreria reial: “La spesa che ha ogni dì il re –stando la corte sua in

---

²⁴⁹⁵ ARV, Mestre racional, 9.403, *passim*; MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 98; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. I, ps. 446-448.

²⁴⁹⁶ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi*, vol. 1, p. 101.

²⁴⁹⁷ PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi...*, p. 301 (X.79); RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 304.

²⁴⁹⁸ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 256 (XI.10); RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 306.

²⁴⁹⁹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 259 (XV.11).

²⁵⁰⁰ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 5.

²⁵⁰¹ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses...*, doc. 185 (Nàpols, 9 d’abril del 1444). Vegeu també RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 80 (n. 40) i 100.

²⁵⁰² RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 73.

Napoli– si è de ducati 1.000 al dì, senza la spesa del suo cameriero mazore, che ha nome meser Piero de Cardona, el quale fa le spexe da per sé del suo.”²⁵⁰³

Implicat Pere en la campanya de les Marques (1444-1446) i en la guerra de Calàbria contra Centelles-Ventimiglia, on obtingué el comtat de Collesano (1444), acompanyaria també el rei a la campanya de la Toscana (1446-448), on era un important *caposquadra*.²⁵⁰⁴ El rei n’informava, satisfet, al comte de Cardona (campament del bosc d’Inucanco, a la Toscana, 14 de maig del 1448): “Ací és lo magnífich e amat conseller e camarlench nostre, don Pedro de Cardona, comte de Golisano, vostre parent bé acostat” i un digne representant del seu casal nobiliari.²⁵⁰⁵ El 10 de setembre del 1448, mentre Berenguer d’Erill-Orcau bloquejava per mar Piombino, Pere de Cardona i Enyego de Guevara codirigien l’ofensiva terrestre sobre la plaça assetjada. Fou aleshores quan envai el camp per sorpresa Sigismondo Pandolfo Malatesta da Rimini, amb l’exèrcit de la república de Florència, i desbaratà l’operació d’assalt.²⁵⁰⁶

En els anys subsegüents, es dedicà a la vida curial. En desembre del 1450, el trobem a Torre del Greco, on el rei Alfons solia conviure amb Lucrezia d’Alagno, formant part d’un estret consell reial en el qual participaven també el príncep Ferran, Enyego de Guevara, Enyego d’Àvalos, Guillem-Ramon de Montcada, Lluís Maça-Cornell (baró d’Alberic), Francesc-Gilabert de Centelles (comte d’Oliva), Ximén-Peres de Corella (comte de Cocentina): camarlencs, consellers i “criats” del rei des de feia moltes dècades, quan aquest havia tingut la cort a València.²⁵⁰⁷

Per la seua trajectòria militar, i l’amistat entre el rei d’Aragó i el duc de Borgonya Felip el Bo, el comte de Collesano obtingué –just abans de morir– la més cobejada de les condecoracions cavalleresques del seu temps: el Toisó d’Or. L’ordre del Toisó, instituïda el 1430 pel duc Felip, comptava entre els seus distingits cavallers amb Alfons el Magnànim, des del 1445.²⁵⁰⁸ En el capítol de Mons (1451), foren elegits a més membres dos dels pròcers de la cort napolitana: Íñigo/Enyego de Guevara, comte

---

²⁵⁰³ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 17.

²⁵⁰⁴ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 82.

²⁵⁰⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 52r/v, Bosc d’Inucanco, 14 de maig del 1448.

²⁵⁰⁶ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d’Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 279); ÍDEM, *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 346-347; AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 640-643.

²⁵⁰⁷ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. I, p. 369.

²⁵⁰⁸ Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d’Or, dins *ESTUDIS d’història medieval*, vol. 4, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119.

d'Ariano (el major dels quatre germans Guevara-D'Àvalos),²⁵⁰⁹ cavaller núm. 49 i Pedro/Pere de Cardona (el major dels germans Cardona-Villena), amb el núm. 50. En el mateix capítol de l'orde, reberen així mateix el collar del toisó el flamenc Jacob/Jacques de Lalaing (núm. 52; un dels cavallers europeus més famosos del segle XV) i Jean de Clèves (núm. 48). Segons Constantin Marinescu, la designació responia als objectius del duc de Borgonya de codirigir una croada amb Alfons el Magnànim, projecte que tenien pendent ambdós –sobre el paper– des del 1443.²⁵¹⁰

Després de la mort de Pere, hi ha notícia que la seua viuda, “Beatriu de Maldà”, es trobava a Elx, al sud de València (gener del 1453), tractant de fer-se càrrec dels deutes que el difunt havia deixat a Barcelona i altres parts.²⁵¹¹ A Nàpols, havia succeït el difunt Pere, en l'ofici de “primer camarlenc” del rei, el noble valencià Guillem-Ramon de Montcada (1451).²⁵¹² El primogènit de Pere de Cardona i Villena, Artal de Cardona (+1478), casat el 1466 amb Maria de Ventimiglia, seria II comte de Collesano i gran canceller de Sicília. La fama de guerrer de Pere de Cardona, i la d'un nét seu i successor en el comtat sicilià de Collesano, Giovanni di Cardona, cridaren l'atenció de l'escriptor italià del Renaixement Matteo Bandello (1485-1561), contemporani d'aquest segon personatge històric.²⁵¹³ El seu relat sobre els amors del *Signor Timbreo di Cardona e Fenicia Lionata*, inclòs en la primera part de les seues *Novelle* (1554), proporcionaria idees i materials a William Shakespeare per a l'elaboració de *Much Ado about Nothing*. L'escriptor italià hi fa comparéixer el “Re Piero di Ragona” (el mític Pere III el Gran, que figura també en la *Comèdia* de Dante, en *Curial e Güelfa*,²⁵¹⁴ etc.) com el monarca que atorgà “la contea di Collisano” a Pere de Cardona (en la realitat històrica, fou Alfons el Magnànim) i d'aquest diu que “fu il primo che in Sicilia fondò la nobilissima schiatta dei signori de la casa di Cardona”. El nom de Timbreo no és històric. Respon a una fantasia onomàstica derivada de Timbrea, la polis de la Tròade on morí

---

²⁵⁰⁹ En alguns estudis sobre el Toisó figura en francès com *Jean de Guevara, conte d'Ariano*: el nom d'arrel basca *Íñigo/Enyego*, per no tenir equivalent en llatí, fou adaptat com *Johannes*.

²⁵¹⁰ MARINESCU, Constantin, Documents espagnols inédits concernant la fondation de l'Ordre de la Toison d'Or, dins *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, París, juliol-octubre del 1956, p. 401-417 (p. 411); GRUBEN, Françoise de, *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bourguignone (1430-1477)*, Leuven University Press, Lovaina, 1997, p. 266.

²⁵¹¹ MARTORELL TRABAL, Francesc (ed.), *Epistolari del segle XV. Recull de cartes privades*, Barcino, Barcelona, 1926, p. 98.

²⁵¹² RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 81.

²⁵¹³ Giovanni di Cardona, germà del III comte de Collesano (Pere), fou almirall i gran conestable de Sicília, i destacà en accions bèl·liques pel 1522, segons GUICCIARDINI, Francesco, *Storia d'Italia*, ed. a cura de Giovanni ROSINI, Capolago (Suïssa), 1837, vol. 6, p. 111 (ll. 14, cap. 14), autor que fa de Giovanni, erròniament, el III comte, en lloc del germà.

²⁵¹⁴ En la novel·la cavalleresca catalana, Ramon Folc de Cardona és ambaixador de Pere el Gran a Tunis.

Aquil·les.²⁵¹⁵ Es relaciona dit personatge, de passada, amb Pere i Joan: “Ma chère dirò io dei due nobilissimi fratelli don Pietro e don Giovanni di Cardona, valorosi nel vero ed eccellenti signori e guerrieri? Veggio esser qui presenti alcuni di voi, che conosciuti non avete il Conte di Colisano e grande contestabile ed ammirante di Sicilia...”²⁵¹⁶

* * *

Alfonso o **Alfons de Cardona** i Villena (Palerm?, ca. 1418-Nàpols, maig del 1452) era el germà menut de Pere de Cardona, comte de Collesano. Concretament, fou el quart dels fills d'Antoni de Cardona i Elionor de Villena. Es casaria amb la siciliana Caterina di Peralta, baronessa de Chiusa i parenta de la seua madrastra, Margarita di Peralta (comtessa de Caltabellotta i segona muller del pare, Antoni de Cardona). Criat dit Alfons entre els patges del rei, a la cort de València, i incorporat amb uns 17 anys a l'exèrcit reial, caigué presoner dels genovesos en la batalla de Ponça (1435).²⁵¹⁷ Combaté en la guerra napolitana i destacà en el setge de Reggio de Calàbria, on perdé un ull.²⁵¹⁸ En compensació, el rei li atorgà (17 de novembre del 1439) la senyoria de la mateixa Reggio (*Rìjols* o *Réjols*, en català), un gran estat territorial. Per a atorgar rellevància a l'acte, el Magnànim segellà el pergami de la donació amb la seua butlla d'or, reservada per als actes més solemnes.²⁵¹⁹ El paper del comte de Rìjols en la batalla de Carpenone, al costat del seu germà Pere (juny del 1442), fou fonamental per a preparar l'assalt definitiu a la capital partenopea.²⁵²⁰ El 26 de febrer del 1443, amb motiu de l'entrada triomfal a Nàpols, el rei Alfons el Magnànim, al peu del carro on

---

²⁵¹⁵ En Shakespeare, aquest protagonista rep el nom de Claudio.

²⁵¹⁶ BANDELLO, Matteo Maria, *Le novelle*, 4 vols., ed. a cura de Delmo MAESTRI, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 1992-1996, vol. 1, ps. 206-207; citat i comentat per ANYÓ OLIVER, Joaquim, Les fonts romàniques de *Much Ado about Nothing*. Bandello o Belleforest, dins FERNÁNDEZ, Francisco (ed.), *Los estudios ingleses en el umbral del tercer milenio*, Universitat de València (*Miscellaneous. Studies in English Language and Literature*, 3), València, 2001, ps. 331-338; ÍDEM, “*Tirant lo Blanc*” i *Shakespeare: les fonts de “Much Ado About Nothing”*, Institut de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Sanchis Guarner”, 63), València – Barcelona, 2004, ps. 107-109.

²⁵¹⁷ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 29, p. 101.

²⁵¹⁸ PLACANICA, Augusto, *Storia della Calabria dall'antichità ai giorni nostri*, Meridiana-Donzelli, Roma, 1993, p. 157; RYDER, A., *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 283-284.

²⁵¹⁹ PONTIERI, Ernesto (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 2. I registri della Cancelleria Vicereale di Calabria (1422-1453)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1961, p. XXI; RYDER, A., *El Reino de Nápoles...*, p. 67, n. 100.

²⁵²⁰ PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi...*, p. 301 (X.79); RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 304.

havia de desfilar,²⁵²¹ el nomenà “comte de Reggio”. Fou també mestre justicier de Sicília, dignitat honorífica que, a després de la seua mort, ocuparia Guillem-Ramon de Montcada. Era una de les set persones de la màxima confiança del rei pel 1444, segons el testimoni de l’anònim autor –un venecià?– de la *Descrittione de la cità e governo di Napoli*.²⁵²² Participà en la campanya calabresa (1444-1445) contra el rebel Antonio de Centelles-Vintimiglia,²⁵²³ i en la campanya del centre d’Itàlia, dels anys 1446-1448. “Con su muerte” l’any 1452, escriu Ryder, “la familia de Cardona dejó de jugar un importante papel en la casa real, porque su hijo y heredero, Antonio, era todavía menor de edad”.

El poeta català Lleonard de Sors –l’autor de *La nau*–, volent guanyar-se la seua protecció i mecenatge, li havia dedicat un poema dialogat –llagoter fins a donar vergonya, segons Rubió i Balaguer–²⁵²⁴ on lloava el seu interès per la cultura: “fill és de Dant en saber i conèixer”. Sabedor del vincle genealògic que unia els Cardona siculovalencians amb els catalans, afegí el poeta: “És dret cosí d’aquell Absalon bell / en lo bon gest agraciat, polit”. Es referia al comte de Cardona.

* * *

A **Arnau-Roger IV de Pallars-Mataplana** i Cardona (1401-1451), lloctinent general de Sicília (1421-1423, durant el primer periple mediterrani del Magnànim) i comte de Pallars Sobirà (1442-1451), comptava amb títol honorífic de *conestable* d’Aragó (dels regnes occidentals de la Corona) des de la dècada del 1420. Encara que aquesta conestablia era una sinecura (a diferència de França, Castella o Anglaterra, on els conestables comandaven els exèrcits reials), el rei Alfons es queixava el 1429 per la demora de l’hereu de Pallars en la incorporació a l’exèrcit que havia d’envair Castella. Li escrivia: “Meravellats som com vós, que, per rahó de vostre ofici, deuríets ésser primer prest ab vostra gent d’armes, tardau tant en vostra venguda”.²⁵²⁵

El caràcter conflictiu i díscol del magnat català es posà de manifest l’any 1433, quan encetà un llarg contenciós amb la reina Maria de Castella, lloctinent i governadora de Catalunya en nom del marit. Pretenia el comte usurpar les rendes de la seua àvia,

---

²⁵²¹ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d’Aragona e Renato d’Angiò*, Lanciano, 1908, p. 329.

²⁵²² RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 73.

²⁵²³ Ibídem, ps. 79-80.

²⁵²⁴ Segons RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Els Cardona i les lletres, dins *Estudis de literatura catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, ps. 83-128 (p. 121).

²⁵²⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.797, f. 83v; citat per SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 81, n. 113.

Blanca de Foix-Castellbò per a cobrir els nombrosos deutes que tenia contrets amb prestadors de Barcelona. Pel 1435 mantingué en situació de guerra les terres de Pallars i Castellbó contra el comte Joan I de Foix, que envaí Catalunya en resposta a provocacions seues. L'any 1438 féu front a un nou intent d'incursió occitana per la vall d'Aran.²⁵²⁶ Quan la reina li demanà explicacions en corts pel seu comportament bel·licós i innoble, respongué –segons Theresa Earenfight– dient “that he was only defending his lordly jurisdiction and the privileges granted by de courts”.²⁵²⁷

A Arnau-Roger, li tocà viure uns moments molt difícils per a la gran casa nobiliària catalana dels Pallars, arruïnada econòmicament –per això no participà en la conquesta de Nàpols– i greument enfrontada a la puixant casa dels Cardona en les dècades del 1440-1450.²⁵²⁸ L'any 1444, decidit a trobar suport en el rei Alfons i en el seu oncle Arnau-Roger de Pallars (canceller i conseller reial, bisbe d'Urgell, patriarca d'Alexandria, i germà de son pare, el comte Roger-Bernat de Pallars), el magnat emprengué un viatge per terra, de Catalunya a Nàpols, passant per la Llombardia (on es trobava el 17 d'agost del 1444).²⁵²⁹ S'incorporà llavors a l'exèrcit reial, al campament de la Marca d'Ancona (on se'l documenta pel 18 d'octubre del 1445),²⁵³⁰ però sense homes d'armes al seu càrrec, atesa la seua situació d'insolvència crònica. Entre desembre del 1445 i l'estiu del 1446 romangué a la cort de Nàpols, on percebia assignacions simbòliques de la tresoreria reial per a poder sobreviure i despendre d'acord amb el seu rang: 50 ducats el 31 de desembre del 1445, “al comte de Pallars, *graciose*”,²⁵³¹ després d'una llista de 8 criats portuguesos, que reben 15 ducats per cap (un rossí comprat per un patge valia 30 ducats); 17 ducats més per al comte en gener del 1446; regals de “draps de seda e llana de Florència” en febrer; un donatiu graciós més

---

²⁵²⁶ MESTRE CAMPI, Jesús (dir.), *Diccionari d'història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (2a ed.), p. 61, s. v. *Arnau Roger de Pallars*.

²⁵²⁷ EARENFIGHT, Theresa, *The King's Other Body. Maria of Castile and the Crown of Aragon*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2010, ps. 91-93.

²⁵²⁸ El conflicte derivava sovint en guerra de bandositat urbana, amb paus i treves resseguibles en SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994. El rei era obligat a exercir el paper d'àrbitre entre pròcers, com s'observa en un episodi del 1448 que recull AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Colléll, P. Torres*, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 678 (ACA, Cancelleria reial, 2651, f. 225).

²⁵²⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 6.890, f. 102v, citat per RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 318-319.

²⁵³⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.930, f. 86r; citat *ibídem*.

²⁵³¹ Assignació modesta, en qualsevol cas, idèntica a la que rebia un patge del rei, com Giovanni Antonio Caldora.

en diners en abril, etc.²⁵³² En els comtes del tresorer Mateu Pujades, en una data indeterminada de l'estiu del 1446, llegim: 50 ducats per “al magnífich Arnau-Roger, comte de Pallars, los quals lo senyor rey li manà donar graciosament, per son sosteniment”.²⁵³³

Figura entre els homes d'armes allistats (setembre del 1446) per a la campanya de la Toscana: “Arnau-Roger, comte de Pallars et gran conestable del regne d'Aragó”.²⁵³⁴ Tanmateix, l'estiu del 1447 hauria d'abandonar precipitadament el campament reial, pels problemes que travessava la senyoria catalana. El procurador del patrimoni reial, Pere de Besalú, que actuava llavors des de València, visità entre juny i octubre del 1447 les terres dels Pallars, a Catalunya, perquè havia detectat múltiples irregularitats que perjudicaven els interessos de la corona. El comte de Pallars ho considerà una greu ingerència intolerable i es mostrà rebel de nou a l'autoritat de la reina Maria.²⁵³⁵ El rei Alfons li obrí procés per rebel·lió, li comissà el comtat i l'adjudicà, primerament al seu oncle el bisbe i canceller Pallars (abril del 1449), i després al governador de Catalunya, Galceran de Requesens (1450).²⁵³⁶ El comte arruïnà i desposseït morí a les seues terres, en situació de fallida econòmica,²⁵³⁷ el 9 d'agost del 1451. No obstant això, el seu fill i legítim hereu, acollit per l'oncle a la cort de Nàpols, recuperà el 1452 la senyoria comtal intervinguda per la corona, la qual es trobava en procés de sanejament.

L'actitud “semibàrbara” i desafiant del comte de Pallars –que contrastava amb la d'altres *catalani* més interessats en la cultura– no passà desapercebuda als refinats humanistes italians. Antonio Beccadelli, posat a exaltar la manera en què el rei tractava –justament e magníficament (*iuste et magnifice*)– els afers d'estat, ho posa de contrast amb l'actitud vil i forassenyada del comte de Pallars. El Panormita el retrata el noble, en el *De dictis et factis*, com un detestable cretí. Heus ací el text, en la versió catalana de Jordi de Centelles: “Don Roger, comte de Palàtia [llatinització de Pallars], de gran

---

²⁵³² IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, ps. 108, 112-113, 146, 161 i 187.

²⁵³³ MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesoro de Alfonso V, Mateu Pujades, en Nápoles, y al 'itinerario' del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31 (p. 26).

²⁵³⁴ Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, 1/IV, fs. 43 i 47.

²⁵³⁵ EARENIGHT, T., *The King's Other Body...*, ps. 91-93.

²⁵³⁶ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 252-253.

²⁵³⁷ Segons SOBREQÜÉS, Jaume – SAROBE, Ramon – REL·LA, Ferran, *Hug-Roger III. Epistolari de guerra i exili del darrer comte de Pallars (1451-1500)*, Editorial Base, Barcelona, 2008, p. 24.

linatge, strenu e de viril e forçada condició, hi prompte a les mans, entrà hon era lo senyor rey e dix-li: ‘Sacra magestat, si vós manau que ab mes mans mate lo rey de Johan de Castella, yo, per servir de vostra alteza, empenrré y gosaré fer-ho. E crech exir-ne ab votiva conclusió, e salvar a mi e los qui ab mi seran’. Al qual, lo just rey respòs que ni per Castella, ni per la senyoria de tota Spanya, ni per lo imperi del món, él permetria ni consellaria tan gran e detestable cas que li paria; que seria nafrar e ensutziar la glòria sua e ofenrre a Déu volent tal manera de victòria”.²⁵³⁸ La citació es correspon segurament a alguna anècdota datable entre el 1445 i el 1446, tot coincidint amb l’estada del comte a Itàlia L’infant Enric havia mort a conseqüència de la batalla d’Olmedo contra el rei de Castella; el contestable Luna exercia la seua tirania contra els nobles castellans proaragonesos i molts d’aquests s’exiliaven a Nàpols.

* * *

Fill i digne successor del comte Arnau-Roger, fou **Hug-Roger III de Pallars i Cardona** (Catalunya, 1435-Xàtiva, 1508), el cèlebre darrer comte de Pallars Sobirà (1451-1491). En la tardor del 1451, a la mort del pare, aquest comte adolescent es véu acorralat pels deutes deixats pel difunt. Atenent a un intent de rebel·lió contra el rei perpetrat pel pare el 1447, el rei li havia comissat el comtat per a adjudicar-lo (abril del 1449) al bisbe Arnau-Roger de Pallars (oncle del pare d’Hug, malgrat l’escassa diferència d’edat; bisbe d’Urgell des del 1436, patriarca d’Alexandria des del 1453; conseller, canceller i gran dignatari de la cort) i després l’havia alienat arbitràriament al governador de Catalunya, Galceran de Requesens (1450).²⁵³⁹

No obstant això, Hug-Roger fou acollit per l’oncle a la cort de Nàpols, on se’l documenta ja amb anterioritat al 15 de juliol del 1452, i recuperà el comtat per intervenció clement del Mangnànim. El rei, per mediació del bisbe canceller, l’acceptà de *cambrer* seu en aquesta data i paralitzà totes les reclamacions econòmiques i processos judicials que pesaven contra ell.²⁵⁴⁰ Durant els anys 1452-1458 visqué a Castel Nuovo i és probable que en el bienni 1457-1458 s’aproximara –com altres catalans i italians de la cort, fins i tot humanistes– al seguici del príncep de Carles de

²⁵³⁸ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 162-163.

²⁵³⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 252-253.

²⁵⁴⁰ SOBREQÜÉS, Jaume – SAROBE, Ramon – REL·LA, Ferran, *Hug-Roger III. Epistolari de guerra i exili del darrer comte de Pallars (1451-1500)*, Editorial Base, Barcelona, 2008, ps. 25-26.

Viana, que es trobava aleshores a Nàpols i que jugava la carta d'hereu legítim de la Corona d'Aragó. En qualsevol cas, amb anterioritat al 1460, estava sota l'estreta tutela i vigilància del bisbe d'Urgell, de manera que no hi destacà en cap aspecte.²⁵⁴¹

Visqué en un silenci documental que es romp a Barcelona, el 2 de gener del 1461, quan participà en l'ambaixada de prohoms catalans que negociaren l'alliberament del príncep de Viana, presoner del rei Joan II. Ho féu en companyia de l'oncle, que havia tornat a Catalunya l'estiu del 1458 i que moriria el 16 d'agost del 1461,²⁵⁴² és a dir, poques setmanes abans que el mateix Carles d'Aragó (mort a Barcelona el 23 de setembre subsegüent). Observa Santiago Sobrequés que, "mentre visqué Carles de Viana, no va jugar [Hug-Roger] cap paper important, ni militar ni polític".²⁵⁴³ Tanmateix, la situació de crisi bèl·lica del 1461-1462, amb una Catalunya alçada en armes contra Joan II d'Aragó i necessitada de nobles que dirigiren l'exèrcit, el catapultà a les màximes responsabilitats patriòtiques. Tot i ser encara jove (26 anys d'edat) i inexpert en la guerra, la seua dignitat de comte de Pallars el féu idoni per a exercir de conestable de Catalunya (1461) i capità general de les forces del principat contràries al rei (28 d'abril del 1462). Fou una elecció més messiànica o simbòlica que no realista. El noble caigué presoner de Joan II el 28 de febrer del 1465, a la batalla de Prats de Rei, i romangué captiu seu fins el 1470. La resta de la seua vida és la història d'una obstinació en la rebel·lia, que explica la trista fi de casa del Pallars Sobirà, l'últim representant de la qual morí al castell i presó reia de Xàtiva el 1508.²⁵⁴⁴

* * *

El cavaller **Ramon Boil**²⁵⁴⁵ i Montagut (València, ca. 1403-Nàpols, 1458), senyor de Bètera, Massanassa i Massamagrell, era membre d'un dels principals llinatges nobiliaris del regne de València. Fou un dels principals suports, en l'esfera militar, del rei de Nàpols Alfons I. Orfe de pare des del 1407, es crià amb la família materna, els Montagut de l'Alcúdia, a la Ribera de Xúquer, abans de ser *cooper* del príncep Alfons, per intervenció de Ferran I, que el 1416 decidí llicenciar patges castellans i reemplaçar-

---

²⁵⁴¹ *Ibidem*, p. 26.

²⁵⁴² BATLLE GALLART, Carme, El bisbe Arnau Roger de Pallars i la Seu d'Urgell (1437-1461), dins *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos*, 6, Barcelona, 1978, ps. 215-236

²⁵⁴³ SOBREQUÉS VIDAL, Santiago, *Els barons de Catalunya*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980; reed. a cura de Jaume SOBREQUÉS CALLICÓ i Armand de FLUVIÀ ESCORSA, Base, Barcelona, 2011, p. 192.

²⁵⁴⁴ Vegeu BUSQUETA, Joan – BOLÒS, Jordi (coords.), *Hug-Roger III, senyor en les muntanyes. Procés polític al darrer comte de Pallars, 1491*, Pagès editors – Consell Cultural de les Valls d'Àneu, Lleida-Esterri d'Àneu, 2002.

²⁵⁴⁵ *Boyl*, en grafia arcaica o medieval.

los per donzells catalanoaragonesos. Alfons i Ramon havien fet amistat a València el 1415, quan, amb ocasió del casament del príncep hereu amb la futura reina Maria de Castella, el núvia oferí a la núvia una “sortija de caballeros niños” –una justa infantil, de fills de nobles– en la qual destacà, entre d’altres, “mossén Remón Boýl, que era de edad de once años.”²⁵⁴⁶ S’estrenaria en les armes en la campanya de Còrsega (1420), on fou adobat cavaller. S’incorporà aleshores, amb ofici de camarlenc, en el seguici de l’infant Frederic de Luna, comte de Luna i senyor de Sogorb, del qual també formava part el futur tresorer general de la Corona, Mateu Pujades.²⁵⁴⁷ En tornar de l’expedició mediterrània d’aquest (1423-1424), pugnà contra els castellans el 1425 i de nou els anys 1429-1430, en tots els fronts. Separat del servei de Luna, per la fugida d’aquest a Castella, obtingué d’Alfons V nòmina de camarlenc (1430). Acompanyà dit monarca en l’armada del 1432 i fou majordom seu (1433),²⁵⁴⁸ virrei de Nàpols (títol honorífic, 1433-1435) i d’Aversa (1440); ambaixador a la Santa Seu (1434) i virrei dels Abruços (1442-1458). A la batalla de Ponça (1435), caigué presoner dels genovesos.²⁵⁴⁹

Durant els anys 1436-1443, destacà en la guerra napolitana i continuà després el seu brillant expedient militar, de professional de les armes: setge de Nàpols (1438); negociacions amb els mediadors enviats pel rei de França per a retre Castell Nou als Anjou, amb Guillem-Ramon de Montcada (juliol-agost del 1439); obtenció de la capitulació d’Aversa (fi del 1439); batalla de Carpenone (juny del 1442); direcció de 500 llances i 500 infants per a pacificar l’Abruc (1442-1443); direcció de les tropes napolitanes enviades a la Marca d’Ancona (setembre del 1443) per a ajudar el papa Eugeni IV contra Francesco Sforza; guerra de la Marca (1444-1445) fins a fer capitular Civitella, darrer reducte de Sforza (octubre del 1445); expedició de 2.000 homes

---

²⁵⁴⁶ PANZÁN, Luis, *Recordanzas en tiempos del Papa Luna (1407-1435)*, ed. a cura de Gregorio de ANDRÉS, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1987, p. 116; CÁTEDRA, Pedro Manuel, *Realidad, disfraz e identidad caballeresca*, dins CARRO, Eva Belén – PUERTO, Laura – SÁNCHEZ, María, *Libros de caballerías (de “Amadís” al “Quijote”). Poética, lectura, representación e identidad*, Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas de la Universidad de Salamanca, Salamanca, 2002, ps. 71-85 (ps. 83-85).

²⁵⁴⁷ En el seu testament del 13 d’agost del 1423, Frederic de Luna li deixà un llegat de 10.000 florins d’or, superior al previst per al majordom Pere de Cabanyelles o per al conseller financer Mateu Pujades. Vegeu CERVANTES PERIS, Francisco Javier, *La herencia de María de Luna. Una empresa feudal en el tardomedioevo valenciano*, Ajuntament de Sogorb, Sogorb, 1998, p. 49.

²⁵⁴⁸ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, p. 408.

²⁵⁴⁹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 241-242.

d'armes en socors del duc de Milà (octubre del 1446-agost del 1447),²⁵⁵⁰ i ajuda al duc de Ferrara contra Sforza i altres amenaces (tardor del 1448-gener del 1453).²⁵⁵¹ L'any 1453 s'hagué de retirar, “malalt de cames” (per haver viscut tants anys a cavall) i afectat per la gota. Estigué impedit fins a la seua mort, l'any 1458.²⁵⁵²

Segons l'anònima *Descrittione de la città e governo di Napoli*, atribuïda a un informador venecià, pel 1444, Ramon Boïl “fa e disfa come le pare e piace” als Abruços,²⁵⁵³ fins al punt de provocar –per culpa seua, segons el rei– una rebel·lió d'Atri (gener del 1445).²⁵⁵⁴ Al duc de Milà, Filippo Maria Visconti, tampoc no agradava massa el seu caràcter de *catalano impetuós*.²⁵⁵⁵ En canvi, el cortesà i cronista napolità Loise de Rosa l'admirava: “messere Ramundo, spagniolo, uomo d'assay reputacione”.²⁵⁵⁶ En la seua etapa de governador militar de Milà –per delegació del Magnànim i a sol·licitud del Visconti– el “capitan d'arme strenuo”, com el designa la documentació llombarda, estigué assessorat per un secretari i conseller anomenat Pietro de Monferrato: “misser Pietro de Monferrato, cavaglieri et consiglieri nostri.”²⁵⁵⁷

El 12 d'agost del 1447 assistí Bernat Boïl de testimoni al testament del mencionat duc de Milà, juntament amb Broccardo Persico i Francesco Landriani, “capi della

---

²⁵⁵⁰ JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111; ÍDEM, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269.

²⁵⁵¹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 81, 85, 304, 317-318, 370-371, 381-382; ÍDEM, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 256, 286, 292 i 342.

²⁵⁵² SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 242. Vegeu també CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 43-45.

²⁵⁵³ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 1, p. 15.

²⁵⁵⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 381-382.

²⁵⁵⁵ Així ho dóna a entendre la correspondència diplomàtica. Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111.

²⁵⁵⁶ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 540.

²⁵⁵⁷ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, ps. 350 (n. 48), 542 i 562; AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, p. 606.

fazione guelfa o braccasca” del ducat, que desitjava entronitzar a la Llombardia el rei Alfons de Nàpols. Al cap de dos dies morí Filippo Maria Visconti i deixà d’hereu testamentari el rei Magnànim. Boïl, que custodiava el castell de Porta Giove, alçà a les torres la senyera d’Aragó: “fecte sventolare le insegne aragonesi; e proclamare dai trombetti il nome del nuovo signore di Milano”.²⁵⁵⁸ Tanmateix, la Corona d’Aragó, malgrat el suport de la part güelfa de l’oligarquia urbana, no seria “senyora de Milà”. La resta de prohoms avalotaren la ciutat, desarmaren els homes de Boïl per sorpresa, proclamaren la República Ambrosiana i assaltaren la fortalesa (18 d’agost).²⁵⁵⁹ Acompanyaren Boïl en aquells mesos d’aventura milanesa oficials de la màxima confiança del rei: Guiniforte Barzizza, Enyego d’Àvalos, Lluís Despuig, Lluís Sescases i Pietro de Monferrato, que hagueren d’abandonar Milà entre agost i desembre del 1447. La brillant trajectòria militar de Ramon Boïl, podríem dir, a tall de conclusió, contrasta amb el seu absolut desinterés per la cultura o la literatura.

* * *

Un cosí de Ramon, el també valencià **Felip Boïl** de l’Escala i Soler (València, *ca.* 1395-*post* 1459), cosí bastard de Ramon Boïl (dels Boïl senyors de Bètera), es féu famós com a cavaller errant per haver desafiat i vençut a Ceuta, l’any 1415, l’estrenu cavaller sevillà Lope Alfonso de Montemolín.²⁵⁶⁰ En un dels seus desplaçaments per la Mediterrània, el cavaller valencià fou espentat al port de Màlaga per un mal oratge (1420) i, malgrat haver obtingut un salconduit de les autoritats locals, fou fet presoner pels musulmans del sultanat nazarí. S’interessà per ell, en novembre del 1420, l’ambaixador valencià Manuel de Montagut, però sense resultats. La reina Maria de Castella –regent de regnes en nom del seu marit el Magnànim– escrigué al seu germà Joan II de Castella, al nou conestable Álvaro de Luna i al comte Frederic de Luna (fill natural de Martí l’Humà), i els demanà que intercediren davant el soldà de Granada (25 de febrer del 1421). Tanmateix, Felip hi romania pres encara per maig del 1424.

---

²⁵⁵⁸ BELTRAMI, Luca, *Il castello di Milano (Castrum Portae Iovis) soto il dominio dei Visconti e degli Sforza, 1368-1535*, Ulrico Hoepli, Milà, 1894, p. 45.

²⁵⁵⁹ *Ibidem*, ps. 51-52. La fortalesa fou demolida entre setembre i octubre (p. 52) i reconstruïda ja per Francesco Sforza entre el 1450 i el 1451 (p. 59 i ss.)

²⁵⁶⁰ El combat tingué lloc el primer any de la governació exercida a Ceuta, en nom del rei de Portugal (1415-1437), pel comte de Viana Pedro de Meneses, segons la *Chronica do Conde Dom Pedro de Menezes*, de Gomes Eannes de Zurara (1458-1463), citada per RIQUER, Martí de, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d’armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968, afer VII, vol. 1, ps. 23-25; RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 126.

Aprofitant aleshores la visita d'un ambaixador nazarí a València i l'oferiment pels parents del captiu de 1.000 dobles d'or, el soldà accedí a alliberar-lo.²⁵⁶¹

Continua excel·lint després com a combatent i reptador de torneigs,²⁵⁶² per a d'incorporar-se després a l'exèrcit d'Alfons el Magnànim amb ocasió de la Guerra de Castella (1429-1430). Estava incurs en problemes de bregues cavalleresques urbanes (1431)²⁵⁶³ quan s'embarcà en l'expedició mediterrània del 1432. Fou un dels molts presoners de Ponça (1435) alliberats per Gènova el 1436. Es trobava a València pel 1437, durant les corts,²⁵⁶⁴ i pel 1439, quan sostingué un desafiament amb els Tous;²⁵⁶⁵ però combaté després en la guerra de Nàpols. Hi apareix esmentat com a camarlench reial pel 1441. Des d'allí viatjà a França i a Londres, on mantingué un combat a ultrança, en presència del rei d'Anglaterra, contra el donzell John Astley, que havia gosat acceptar uns capítols de desafiament llançats pel valencià (Smithfield, als afores de Londres, 30 de gener del 1442). El rei Enric, satisfet per la batalla, adobà cavallers dit Astley i un fill de Felip. A València de bell nou, en setembre del 1442, Felip Boïl es tornà a involucrar en conflictes amb cavallers problemàtics, com Joanot Martorell, futur autor de *Tirant lo Blanc*, amb el qual intercanvià lletres de batalla.²⁵⁶⁶

Per a distraure'l d'aquells perills, el rei Alfons V el cridà al seu costat a Nàpols, on el nomenà "conseller, camarlench e menechaut" de la cort.²⁵⁶⁷ En aquesta dignitat honorífica de *menechaut* o *menescal*, substituï a Ramon de Perellós, que havia mort el 1443. A més a més, fou també governador del regne de Mallorca, però sembla que per poc de temps. La raó és que el rei el revocà de la governació (24 de juny del 1444)²⁵⁶⁸ per a enviar-lo en una gira diplomàtica (instruccions del 18 de juny del 1444)

---

²⁵⁶¹ SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó (1410-1485)*, Institució 'Milà i Fontanals'-CSIC, Barcelona, 1998, ps. 172-175.

²⁵⁶² Més detalls en RIQUER, Martí de, *Caballeros catalanes y valencianos en el Passo Honroso*, CSIC, Barcelona, 1962, ps. 154-168.

²⁵⁶³ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 288.

²⁵⁶⁴ *Ibidem*, ps. 306-307.

²⁵⁶⁵ RIQUER, Martí de, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 33-34.

²⁵⁶⁶ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Nobleza y poder...*, ps. 175 i 220; RIQUER, M. de, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'...*, ps. 85-88; ÍDEM – VARGAS LLOSA, Mario, *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*, Barral, Barcelona, 1972; reed. per Sirmio, Barcelona, 1990, doc. 20, ps. 123-125; VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València, 1995, ps. 148-150; docs. 741 (ps. 457-458) i 745 (ps. 459-461).

²⁵⁶⁷ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 95.

²⁵⁶⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III,

per Alemanya, Borgonya i Anglaterra.²⁵⁶⁹ La seua prestància física i el fet d'haver viatjat tant, el feien de Felip un cavaller idoni per a comunicar amb el rei de Romans, Frederic III d'Habsburg; el duc de Borgonya, Felip el Bo, i el rei d'Anglaterra, Enric VI, sobre "la pau e quietació de Ytàlia" com a requisit necessari per a emprendre una croada. Dirigiria l'expedició –tot això, sobre el paper– el rei d'Aragó i Nàpols, decidit a combatre "contra infeels, per defensió e augmentació de la fe christiana, e en special en tobre e liberar de mà dels dits infels la Sancta Casa de Hierusalem."²⁵⁷⁰ La croada, en realitat, era una excusa per a normalitzar relacions d'amistat, una vegada consolidat Alfons d'Aragó en el tron del sud d'Itàlia.²⁵⁷¹ Col·laborà Boil a Anglaterra amb els missatgers de Barcelona Francesc des-Pla i Guillem des-Torrent en la resolució d'un contenciós que tenia allí el mercader català Pere Grau.²⁵⁷² Sembla que en aquestes gestions, més que facilitar-les, les obstaculitzà el duc de Gloucester, al qual anaven adreçades algunes cartes del Consell barceloní. Felip abandonà Londres el 1445, quan allí se celebrava amb goig l'aliança dels Lancaster amb els Anjou, sancionada pel matrimoni (el 23 d'abril de dit any) entre el rei Enric i Margarida d'Anjou, filla de Renat d'Anjou, l'enemic capital d'Alfons el Magnànim.²⁵⁷³

A partir d'aleshores fou cavaller a l'ombra dels seus parents Ramon i Joanot Boil,²⁵⁷⁴ capitans de l'exèrcit del rei d'Aragó a la Llombardia (1446-1447), a la Toscana (1448), a Ferrara i la Romanya (1448-1453), etc. No hi ha més notícies sobre participacions seues en ambaixades, ni en altres afers de govern.

* * *

Juan de Dueñas (ca. 1405-ante 1460), cavaller de la cort castellana de Joan II, que, per diferències polítiques amb aquest i amb el conestable Álvaro de Luna, se'n passà al servei de Joan de Navarra (pel 1429), amb ofici de *mestresala* (documentat el 1432). Des de les files del rei d'Aragó, respongué literàriament al futur marquès de

---

Montpeller, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 43.

²⁵⁶⁹ La iniciativa l'havia presa, en març del 1443, Felip de Borgonya, que havia enviat a Alfons dues cartes animant-lo a cooperar amb les intencions –més simbòliques que no reals– de lluitar contra els infidels. Vegeu RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 361.

²⁵⁷⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, f.s 79v-81v (f. 80r).

²⁵⁷¹ Com explica el mateix RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo*, ps. 362.

²⁵⁷² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 43.

²⁵⁷³ FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, ps. 56 i 200.

²⁵⁷⁴ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 362.

Santillana ironitzant sobre la fugida d'aquest a cavall, quan defenia Agreda pel rei Joan II de Castella (1429).²⁵⁷⁵ Participà a la batalla de Ponça (1435) i fou fet presoner durant el primer setge de Nàpols (1437). Alliberat poc després, exercia d'uirer d'armes d'Alfons el Magnànim i comandava quatre llances (12 combatents). Una vegada entronitzat a Nàpols el rei d'Aragó (1443), es retirà de la cort amb una pensió de 100 ducats anuals atorgada pel monarca "graciosament", i 300 més en recompensa per la seua contribució armada. Freqüentà després les corts de Navarra i Castella, on excel·lí – com a Nàpols – per la seua afició lírica, que es plasmà en composicions de contingut polític i amorós.²⁵⁷⁶ Estant empresonat a la torre de San Vincenzo de Nàpols, el 1437, compongué *Nao de amor*, la seua obra més coneguda.²⁵⁷⁷

* * *

El cavaller mallorquí **Francesc Aixaló** s'ocupà en els anys 1426-1430 del govern de les places lígurs de *Portvendres* i *Lèrex*i (Portovenere i Lerici), amb càrrec de capità i diners proporcionats pel duc de Milà, Filippo Maria Visconti, d'acord amb un tractat signat amb Alfons d'Aragó el 1426.²⁵⁷⁸ Potser hi continuava pel 1436, quan els genovesos recuperaren aquelles estratègiques possessions. Se'l documenta a les corts de Gaeta i Nàpols pels anys 1438-1458. Es desplaçà a Mallorca l'any 1444 i de nou pels anys 1447-1448. Fou aleshores jurat per l'estament militar. Posseïa diverses alqueries a l'illa i compartia amb l'exsecretari reial Ferran Valentí l'estima pels clàssics grecollatins. En el testament de Valentí, posseïdor de la més nodrida biblioteca balear de l'època, es feia constar que havia de tornar al seu amic Francesc Aixaló uns llibres de Ciceró, Eutropi, Pal·ladi, que aquest li havia prestat.²⁵⁷⁹

---

²⁵⁷⁵ PICCUS, Jules, El marqués de Santillana y Juan de Dueñas, dins *Hispanófila*, 10, 1960, ps. 1-7.

²⁵⁷⁶ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 73-74; ÍDEM, Las poesías inéditas de Juan de Dueñas, dins *Revista de Bibliotecas, Archivos y Museos*, 64, Madrid, 1958, ps. 149-240; MARINO, Nancy F., *A Paleographic and Critical Edition of the Works of Juan de Dueñas, Tesi doctoral inèdita*, University of Massachusetts, Amherst, 1974.

²⁵⁷⁷ GERLI, Michael (ed.), *Poesia cancioneril castellana*, Akal, Madrid, 1994, ps. 96-102.

²⁵⁷⁸ GALLINARI, Luciano, I rapporti tra Alfonso il Magnanimo, la Repubblica di Genova e il Ducato di Milano alla luce di nuovi documenti d'archivio, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 287-301 (ps. 300-301); AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, doc. 7, ps. 519-520 (any 1430).

²⁵⁷⁹ BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al Regne de Mallorca, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.293-1.310 (ps. 1.296-1.299).

Galceran de Requesens i Santa Coloma (Catalunya, ca. 1400-València, 2 d'abril del 1465), personatge molt destacat del regnat, però no a la cort de Nàpols, sinó a Barcelona, on s'ocupava de defensar els interessos de la monarquia a Catalunya. Era fill fadrister de Lluís II de Requesens (mort el 1426), un noble de segona fila (senyor d'Altafulla i la Nou) que ascendí a governador de Catalunya el 1413 de la mà de Ferran I.²⁵⁸⁰ Es crià Galceran de patge a la cort de València, on era pel 1425 uixer d'armes d'Alfons V. Participà des d'allí en la guerra contra Castella (1429-1430) i continuava en dita ciutat pel 1432,²⁵⁸¹ però s'incorporà a l'expedició mediterrània del rei i destacà en l'atac a Gerba (Tunis), portant amb ell dotze homes d'armes.²⁵⁸²

L'íntima relació d'amistat i companyonia de Galceran amb el rei d'Aragó explica que aquest l'afavorira sense mesura en els anys subsegüents. L'afavorí a ell i també al seu germà major, Bernat de Requesens. El rei casà Galceran amb Isabel Joan i de Soler (1434), una de les dues filles del senyor de Tous, el cavaller valencià Bernat Joan, beneficiàries d'una immensa fortuna heretada d'uns parents. L'altra filla es casà amb el baró d'Albaida i cèlebre corsari Jaume de Vilaragut, principal inspirador del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell.²⁵⁸³ Abans d'això, la corona li havia transferit la baronia de Molins de Rei (*Molins Reials de Llobregat*), en contra del criteri de la ciutat de Barcelona i del braç reial de Catalunya (1430).²⁵⁸⁴ Tot això, la donació d'una esposa opulenta i un patrimoni feudal, formava part d'un pla per a nomenar Galceran el governador del regne de Mallorca (1430-1435)²⁵⁸⁵ i, després, batle general de Catalunya (1432-1442), governador de Catalunya (1442-1461)²⁵⁸⁶ i –aquest últim ofici,

²⁵⁸⁰ Vegeu NEGRE PASTELL, Pelayo, El linaje de Requesens, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 10, Girona, 1955, ps. 25-148, així com l'arbre genealògic que acompanya l'article *Requesens* de l'*Enciclopèdia Catalana*.

²⁵⁸¹ SANCHIS SIVERA, José, El arte del bordado en Valencia en los siglos XIV y XV. Apuntes para su historia, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, any 21, núms. 3-4, març-abril 1917, ps. 200-223 (ps. 216-217).

²⁵⁸² SÁIZ SERRANO, Jorge, La caballería de Alfonso el Magnánimo en la expedición mediterránea de 1432. Reclutamiento y estructura de tropas en la Corona de Aragón, dins *Sàitabi*, València, extra 1, 1996, ps. 23-64 (p. 60).

²⁵⁸³ Sobre aquest corsari, molt relacionat amb Galceran de Requesens i protegit per aquest, vegeu SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el "Tirant lo Blanc"*, Edicions Alfons el Magnànim ("Estudis universitaris", 133), València, 2013.

²⁵⁸⁴ FERNÁNDEZ TRABAL, Josep, Implicacions polítiques en la recuperació del patrimoni reial a Catalunya durant el regnat d'Alfons el Magnànim. La lluita de Molins de Rei i la seva pèrdua posterior (1429-1430), dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 53-54, Catarroja (l'Horta), 2006, ps. 161-182.

²⁵⁸⁵ ACA, Cancelleria Reial, reg. 2.756, f. 54, 4 de juliol del 1430.

²⁵⁸⁶ Convertí el Palau Reial Menor de Barcelona en el "palau del Governador" i residència familiar seua, de manera que seria conegut d'aleshores ençà com el Palau Requesens.

escandalós²⁵⁸⁷ – lloctinent general interí del mateix principat (1453-1454).²⁵⁸⁸ Escapà del desastre naval de Ponça el 1435 i fou missatge reial a Barcelona el 1436, amb Guillem de Vic i García Aznárez de Añón. En els anys 1437 i 1438, respectivament, féu viatges de Barcelona a Nàpols, respectivament, per portar draps i pagar a les tropes, i per a dur-se amb ell la infanta Elionor d'Urgell, que s'havia de casar amb Raimondo Orsini. Cooperà en la guerra martítima durant la conquesta de Nàpols (1439-1443), però a partir del 1444 es retirà a Barcelona per a ocupar-se del govern del principat. Trobà ocasió, però, de participar des de la mar en el setge de Piombino (març del 1448) i romangué a Nàpols fins el 1449, quan tornà de nou a Catalunya.²⁵⁸⁹

Les arbitrietats comeses per aquest poderós personatge en el regiment de Catalunya foren assenyalades pels contemporanis i han sigut identificades pels historiadors com a algunes de les causes principals de l'alçament de Catalunya contra Joan II (1460-1462) i la consegüent guerra civil catalana. Visità Nàpols el 1450 i el 1455. Fou rebut en aquesta segona ocasió amb tots els honors, segons els missatgers del Consell de Barcelona: “Lo senyor rey l’a rebut molt bé e ab gran cara, e li fa gran festa. Och li ha feta una singularíssima honor. Tal que, encara despuys hic som no havíem vist l’age feta a duch ni baró ni a home que hic sia stat. Car ha-li fet un convit sol per amor de ell al Castell de l’Ou, e aquí ha convidat a dinar e sopar e afastagat-lo tot lo jorn, mostrant-li tanta cara en sa taula, que fins aquí no havem vist lo hage fet per negú; si donchs embaxadors de reys o de aquestes comunitats de Itàlia no eran.”²⁵⁹⁰ Caigué en desgràcia l’any 1461, presoner de la Generalitat. Rescatat per Joan II d’Aragó, morí exiliat a la ciutat de València, el 2 d’abril del 1465,²⁵⁹¹ i deixà diversos fills i filles –els

---

²⁵⁸⁷ Per haver estat reservat el càrrec, abans d’aquesta data, únicament a persones de la família reial.

²⁵⁸⁸ Sobre el paper de primer ordre de Requesens en el laberint polític català de mitjan segle XV, us remetem a SOBREQUÉS, Santiago – SOBREQUÉS, Jaume, *La guerra civil catalana del segle XV. Estudis sobre la crisi social i econòmica de la baixa edat mitjana*, Edicions 62, Barcelona, 1973; VICENS VIVES, Jaume, *Els Trastàmars*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980 (2^a. ed; 1a., Teide, Barcelona 1956), p. 43 i ss.; DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l’espansione della Corona d’Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l’expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, ps. 414-415; DÍAZ BORRÁS, Andrés, *El ocaso cuatrocentista de Valencia en el tumultuoso Mediterráneo (1400-1480)*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2002, ps. 374-375.

²⁵⁸⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 246/247.

²⁵⁹⁰ AHC B, Cartes comunes, vol. 25, f. 85, 28 d’agost del 1455; citat per RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 111.

²⁵⁹¹ Havia dictat testament el 28 de juny del 1457, el qual fou llegit a València el 26 d’octubre del 1465. Vegeu Arxiu Nacional de Catalunya, Arxiu del Palau-Requesens, llig. 42, doc. 6.

Requesens de Soler–, una de les quals anomenada Carmesina, com la “criada” del seu amic i *cunyader* –com ell l’anomenava– Jaume de Vilaragut.²⁵⁹²

Destacà també en afers marítims i d'altra mena **Bernat de Requesens** i Santa Coloma (*ca.* 1395-1469), primogènit de Lluís i hereu d'Altafulla. El cavaller Bernat participà el 6 d'agost del 1424 en la justa que tingué lloc al Born de Barcelona. Era cambrer a la cort de València, pel 1425. Oarticipà en la campanya contra Castella (1429-1430) i concorregué com a cavaller errant al *Paso Honroso* del lleonés Suero de Quiñones, a Puente de Órbigo (juliol-agost del 1434).²⁵⁹³ Després fou capità de galeres (a partir del 1432) i presoner dels genovesos a Ponça (agost del 1435). Tornat a Catalunya, es desplaçà amb una galera a Iscla i Gaeta (18 d'agost del 1438) en socors del rei, que el designà virrei de Sicília. En juny del 1444 comandà les tres o quatre galeres que el rei envià a Gènova, amb 1.000 homes d'armes capitanejats per Ramon d'Hortafà. El 1449 comandà tres vaixells del rei d'Aragó. Participà en els preparatius de la croada pontifícia del 1456. Ferran I el Vell li atorgà títol de camarlenc i de noblesa (1458) i li encarregà missions diplomàtiques. Desplaçat després a Catalunya, el 21 de juliol del 1461 fou identificat com enemic per la Generalitat catalana.²⁵⁹⁴

Tenien un altre germà Galceran i Bernat, el cavaller **Lluís de Requesens** (+1463), que, a diferència d'ells, s'interessà per la lírica. La primera notícia que se'n té és del 1427, quan era cambrer a la cort de València. Heretà diferents possessions del pare i, a partir del 1430, fou procurador reial de la vegueria de Tarragona. Participà també en l'expedició de Gerba (1432), però tornà a Catalunya i no estigué present a la conquesta de Nàpols. Prengué part en corts catalanes i fou baró del camp de Tarragona.²⁵⁹⁵

* * *

Mateu Pujades (València, *ca.* 1397-Nàpols, desembre del 1447), el tresorer general de la Corona, fou un personatge clau del regnat d'Alfons V d'Aragó, per la seua tasca constant de dinamització de les finances reials. Era nét d'un important canvista valencià de la dècada del 1370, Nicolau Pujades,²⁵⁹⁶ que ascendiria socialment gràcies

---

²⁵⁹² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 247, el confon amb un fill homònim i el suposa viu, encara, i participant en accions bèl·liques, pel 1485.

²⁵⁹³ RIQUER, Martí de, *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 37-40.

²⁵⁹⁴ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 246-247.

²⁵⁹⁵ Li dedica especial atenció TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, ps. 18 i 48-58.

²⁵⁹⁶ Segurament oriünd de Sant Mateu, al Maestrat. Vegeu uns possibles parents en APCCV, Protocols d'Ambrós Alegret, núm. 20.704, 2 de març del 1435.

al domini que tenia –innovador aleshores– de les lletres de canvi.²⁵⁹⁷ Vinculat a les finances de Martí l’Humà i a Martí el Jove (la seua gestió fou un element crucial per a la submissió de Sicília el 1392),²⁵⁹⁸ Nicolau esdevingué batle general de Catalunya (1403-1408) i del regne de València (...1400-1409). Havia sigut ambaixador del rei Martí I a Granada el 1397 i el 1405.²⁵⁹⁹ Pel 1400, tot coincidint amb la mort de la seua muller, Paula, instituí una capellania de la Santa Creu al monestir de Sant Domingo de València i manà obrar-hi un retaule. Dictà testament, dit Nicolau, el 8 de juny del 1403. Traspassà dies abans del 4 d’abril del 1409 i deixà dos fills: el primogènit, anomenat Guillem, era cavaller i casat amb una tal na Garona;²⁶⁰⁰ el fadrister, Joan Pujades, progenitor del Mateu que ens ocupa ara, fou també cavaller i cambrer de Martí l’Humà.²⁶⁰¹ Quan morí Nicolau Pujades, l’any 1409, Guillem es trobava a Sicília, servint el rei sicilià Martí el Jove; mentre que el seu germà Joan es trobava a València, amb la muller, un escuder i tres esclaves. No s’hi nomena el fill.²⁶⁰² Tampoc no es nomena un altre fill que tenia, Francesc Pujades (germà del tresorer Mateu i pare del futur lloctinent d’aquest a Nàpols, Guillem), que s’havia establert a Barcelona i que, pel 1440, sent “ciudadà” de dita ciutat, destacava pels seus negocis a escala internacional.²⁶⁰³

Segurament, Joan hauria enviat el seu Mateu a criar-se a la cort siciliana del rei Martí I el Jove (1390-1409), amb l’oncle Guillem, ja que després apareixerà el jove Mateu servint el fill il·legítim de dit sobirà, l’infant Frederic de Luna, hereu del patrimoni dels Martínez de Luna²⁶⁰⁴ que havia rebut la seua àvia paterna, la reina Maria

---

²⁵⁹⁷ IGUAL LUIS, David, Los agentes de la banca internacional. Cambistas y mercaderes en Valencia, dins *Revista de historia medieval*, 11 (*‘Ciudades y élites urbanas en el Mediterráneo medieval’*), València, 2000, ps. 105-138 (p. 131): Era corresponsal habitual de la banca barcelonesa de Pere Descaus i Andreu d’Olivella, “en operaciones de transferencia de moneda corriente, y de pago y cobro de letras de cambio.”

²⁵⁹⁸ CORRAO, Pietro, *Governare un regno. Potere, società e istituzioni in Sicilia tra Trecento e Quattrocento*, Liguori, Nàpols, 1991, ps. 88, 293, 469-470 i 563.

²⁵⁹⁹ FERRER MALLOL, Maria Teresa, *La frontera amb l’Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1988, ps. 179-182 i 207 (docs. 209 i 234).

²⁶⁰⁰ CARUANA REIG, José (Barón de San Petrillo), Filiación histórica de los primitivos valencianos. Cuatro retablos valencianos: 1415, 1403, 1443, 1491, dins *Archivo Español de Arte y Arqueología*, vol. 8, núm. 22, Madrid, gener-abril 1932, ps. 1-20 (ps. 6-8).

²⁶⁰¹ MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesorero de Alfonso V, Mateu Pujades, en Nápoles, y al ‘itinerario’ del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31 (p. 4).

²⁶⁰² ARV, Justícia civil de València, Requetes, 850, mà 8, f. 6, 28 d’abril del 1409.

²⁶⁰³ La filiació del lloctinent de tresoreria Guillem Pujades consta en ROVIRA SOLÀ, Manuel, *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. Anys 1441-1500 (volum IV)*, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2009, p. 31, ressenya 1.217.

²⁶⁰⁴ Branca principal dels Luna aragonesos, a la qual pertanyien el papa Luna, Benet XIII i la mateixa reina.

de Luna i Agoult (1357-1406). Era Pujades, de fet, el qui portava l'administració econòmica del gran estat territorial del comte de Luna i senyor de Sogorb, concentrat sobretot als regnes d'Aragó i València.²⁶⁰⁵ Quan el de Luna preparava la seua armada mediterrània del 1423-1424, dictà un testament (13 d'agost del 1423) on llegim: “lexam a mossén Matheu Pujades, conseller nostre, per los serveys que-ns ha fets, cinch mília florins d'or d'Aragó, et ultra aquests li sien pagats los dos mília florins que-lo fem de gràcia per son matrimoni”.²⁶⁰⁶ Pujades havia contret noces (Massamagrell, regne de València, 1 de setembre del 1422)²⁶⁰⁷ amb Joana Suau, filla del ciutadà Manuel Suau, opulent financer valencià –amb excel·lents contactes en la cort²⁶⁰⁸– i home d'armes en la campanya del 1429-1430.²⁶⁰⁹ Pujades fou adobat cavaller el 1423²⁶¹⁰ i participà amb el seu sogre en la guerra del 1425 contra Castella. Suau, que proporcionava cavalls al comte de Luna des del 1424, hi comandà 16 genets proporcionats pel comte. El magnat aragonés era capaç de mobilitzar un exèrcit de 150 homes a cavall.²⁶¹¹

Era dit Mateu, a més, alcaid dels castells d'Arándiga, Chodos i Sora, possessions aragoneses del comte de Luna, pels anys de guerra amb Castella (1425 i 1429-1430). Entre guerres, residí a València.²⁶¹² L'any 1429, quan Mateu Pujades comandava les “companyies ordinàries de cavall” del comte de Luna, com a camarlenc, conseller i procurador seu (22 de juny del 1429),²⁶¹³ sobrevingué la crisi entre dit comte i el rei d'Aragó, que desembocà en ruptura per Nadal.²⁶¹⁴ L'infant se'n passà a Castella; fou acusat de traïció i perdé tots els estats. En paraules del mateix rei Alfons: “se n'es passat

---

²⁶⁰⁵ Apareix amb ofici de procurador senyorial seu en documents dels anys 1421-1423, relacionats amb senyories aragoneses: *consiliarius*, *comisarius*, *administrador de las pecunias*, etc. Vegeu APARICI MARTÍ, Joaquín, Judíos de Belchite en el denominado ‘Libro de la escribanía de don Federico de Aragón, conde de Luna (1422-1425), dins *Sefarad. Revista de estudios hebraicos y sefardíes*, vol. 71, núm. 1, Madrid, gener-juny 2011, ps. 25-49 (p. 42).

²⁶⁰⁶ CERVANTES PERIS, Francisco Javier, *La herencia de María de Luna. Una empresa feudal en el tardomedioevo valenciano*, Ajuntament de Sogorb, Sogorb, 1998, p. 49.

²⁶⁰⁷ APARICI MARTÍ, J., Judíos de Belchite..., p. 42, n. 30.

²⁶⁰⁸ Pel 1416, Manuel Suau era el reboster major de la princesa de Girona, Maria de Castella, casada des de feia poc amb el Magnànim. Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2, annex 7, p. 64.

²⁶⁰⁹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 153-154.

²⁶¹⁰ APARICI MARTÍ, J., Judíos de Belchite..., p. 77, doc. 3.

²⁶¹¹ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 153.

²⁶¹² MARÍN PADILLA, Encarnación, La villa de Arándiga, del señorío de los Martínez de Luna en el siglo XV: los judíos (I), dins *Sefarad. Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, any 57, núm. 1, Madrid, 1997, ps. 69-95 (ps. 72-73).

²⁶¹³ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 222.

²⁶¹⁴ Vegeu CANELLAS ANOZ, Beatriz, Del oficio de maestre racional de la Cort en el Reino de Aragón (1420-1458), dins *Aragón en la Edad Media*, 16, Saragossa, 2000, ps. 145-162 (ps. 149-150).

al rei de Castella, nostre públich enemich, e se'n fet son valedor e enemich a nós".²⁶¹⁵ Segons Zurita, Pujades, "de quien el conde hacía mayor confianza", no traí Luna, però sí que obeí el rei Alfons i li reté les senyories aragoneses del comte, el 20 de gener del 1430. No obstant això, diu el mateix cronista que acudí a les corts de Tortosa entre el 30 de desembre del 1430 i gener del 1431, per veure si podia salvar en última instància la situació del seu exiliat senyor, cosa que no pogué ser.²⁶¹⁶ Cooperà en aquesta tasca de dissuasió frustrada del comte de Luna amb Galceran de Requesens.²⁶¹⁷

Mentrestant, Mateu Pujades servia ja directament el rei d'Aragó de defensor de la frontera aragonesa,²⁶¹⁸ conseller i diplomàtic. En la mostra militar organitzada a València el 10 d'abril del 1430, era un dels sis capitans de l'exèrcit reial, juntament amb Pero Maça, Vidal de Blanes, Ramon Boil i Joan Palomar,²⁶¹⁹ i comandava –sostingudes per ell– 29 cavalleries portades per 20 homes d'armes i 9 patges.²⁶²⁰ Una vegada conclosa la guerra, i en companyia de Galceran de Requesens, féu d'interlocutor entre el Alfons i Frederic (30 de desembre del 1430) per a negociar pacíficament la rendició de les últimes forteses de l'infant exiliat.²⁶²¹ En la primeria del 1431, el rei d'Aragó envià Pujades i Jaume Pelegrí a Baiona per a negociar un tractat d'aliança amb Anglaterra. Aragó facilitaria 1.000 cavalls als cavallers anglesos d'Aquitània per a la Guerra dels Cent Anys contra França i, en contrapartida, Enric VI enviaria 1.000 arquers anglesos al Magnànim –o, directament, al seu germà Joan, rei de Navarra– si tornava a esclatar un conflicte amb Joan II de Castella i Álvaro de Luna.²⁶²² En tornar a Aragó, Mateu cooperà en la desintegració del patrimoni del comte Frederic, una part important del qual fou venut per la corona "al noble amado consellero e camarlench nuestro don Johan Martínez de Luna", senyor d'Illueca i parent de dit comte.²⁶²³

Embarcat en l'aventura mediterrània del rei d'Aragó, partí Mateu de Siracusa cap a Roma el 6 d'octubre del 1432, amb el confessor reial fra Antonio di Fano, per a informar Eugeni IV de la nova adopció del rei per Joana II de Nàpols i de l'èxit de la

---

²⁶¹⁵ Citades per CERVANTES PERIS, F. J., *La herencia de María...*, p. 53.

²⁶¹⁶ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 725 (XIII.58).

²⁶¹⁷ ALBERTÍ, S. (coord.), *Diccionari Biogràfic*, Alberti, Barcelona, 1966-1970, vol. 3, p. 594.

²⁶¹⁸ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 747 (XIII.65).

²⁶¹⁹ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 78, n. 99.

²⁶²⁰ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Guerra y nobleza en la Corona de Aragón. La caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Tesi doctoral, Universitat de València, 2003, p. 317 i 355.

²⁶²¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.692, fs.23v-24v.

²⁶²² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.692, f. 117 r/v; FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, p. 201, i apèndix, núms. 3, 4, 10, 11, 12 (ps. 225-227 i 248-250).

²⁶²³ COLOMA LLEAL, Galcerán, *El castellano del siglo XV en la Corona de Aragón*, Institución Fernando el Católico ("Fuentes Históricas Aragonesas", 26), Saragossa, 1997, doc. 90, ps. 90-91.

campanya de Gerba, i demanar la investidura papal d'Alfons com a duc de Calàbria i hereu de Nàpols.²⁶²⁴ Després visità el príncep de Salern per a negociar amb ell i amb els nobles antiangevins una aliança.²⁶²⁵ Tornaria a Roma el 1433, a demanar de nou la investidura,²⁶²⁶ i el 29 de desembre del 1434, partint d'Iscla, per tercera vegada. Entre viatge i viatge, atesa la seua experiència, portava la gestió econòmica de la cort i d'intendència de l'exèrcit reial.²⁶²⁷ Sembla que fou un dels pocs dignataris que escaparen a la desfeta de Ponça (5-6 d'agost del 1435), raó per la qual els jurats de la ciutat de València li transmeten directament llur condol (en lletra del 30 d'agost) per tal que el fera arribar als familiars de les víctimes i als presoners.²⁶²⁸

Alliberat el rei Alfons i establida la cort a Gaeta, l'estiu del 1436 el monarca envià Pujades al rei de Tunis per a negociar una treva i altres assumptes (compravenda de forment, alliberament d'esclaus cristians, etc.), i encara tenia previst enviar-lo de nou en octubre de dit any,²⁶²⁹ quan es produí la defunció del tresorer general Bernat Sirvent.²⁶³⁰ Mateu Pujades assumí aleshores (octubre del 1436)²⁶³¹ les competències de “receptor de les peccúnies del senyor rey en les parts deçà de Aragó, de València e principat de Catalunya”, i actuaria *de facto* com a tresorer general de la Corona d'Aragó, dos anys i mig abans de la seua designació oficial com a tal (22 de juny del 1439).²⁶³² El rei l'havia

---

²⁶²⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 22 i 40 (XIV.5 i 11); AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell, P. Torres, Girona, 1903-1904*, vol. 3, ps. 529-532.

²⁶²⁵ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 33 (XIV.9).

²⁶²⁶ *Ibidem*, vol. 6, ps. 48-52 (XIV.13-14); AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 522-523.

²⁶²⁷ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documentos per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999, ps. 282 i 333-335.

²⁶²⁸ RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval (II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, doc. 101, p. 278.

²⁶²⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.890, f. 54 (Gaeta, 22 d'octubre del 1436): “Vol lo senyor rey que yo, Andreu Gaçull, diga a los visreys que vegen si serà bo que mossén Matheu Pujades tornàs a Tunis sots color de acabar la pràctica de la treva e, en aquesta manera, practicàs lla e contractàs alcunes vendes de forments...”; citat per CERONE, Francesco, *Alfonso il Magnanimo ed Abu 'Omar Othmân. Trattative e negoziati tra il Regno di Sicilia di qua e di là dal Faro ed il Regno di Tunisi (1432-1457)*, dins *Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, any 9, fasc. 1, Catània, 1912, ps. 45-70 (p. 47), i DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 303. Vegeu també BRUNSCHVIG, Robert, *La Berbérie orientale sous les Hafsides. Des origines à la fin du XVe siècle*, Adrien-Maisonneuve, París, 1940, p. 248.

²⁶³⁰ Ciutadà de Barcelona, que ho era des del 30 d'abril del 1432, per mort del que havia sigut el primer tresorer general, el jurista Francesc Sarçola (1426-1432). Vegeu LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *La tesorería general de Alfonso V el Magnánimo y la Bailía General del reino de Valencia*, dins *Hispania. Revista española de historia*, vol. 54, núm. 187, Madrid, 1994, ps. 421-446.

²⁶³¹ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 51 i ss.

²⁶³² LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *La tesorería general...*, ps. 426-427.

enviat a València vers la fi del 1436, com a superior jeràrquic de l'aparell financer de la monarquia, per a garantir la transferència de fons d'una part a l'altra de la mar.²⁶³³ En arribar a la seua ciutat natal, Mateu degué prendre possessió de la senyoria de Catarroja (l'horta de València), fundada en el segle XIII pels Atrosillo i que havia heretat del seu nebot Joan-Gaspar Pujades i Boil (mort pel 1435).²⁶³⁴

Familiaritzat amb la gestió comptable a l'ús dels mercaders (comptabilitat *iuxta mercantilem usum*, a imitació de l'*ars mercantilis*),²⁶³⁵ Pujades revolucionà pels anys 1437-1439 el funcionament de les finances reials, amb la introducció massiva de les "burgeses" lletres de canvi,²⁶³⁶ des del moment en què fou autoritzat –en març del 1437– a acceptar totes les que el rei li enviara des d'Itàlia.²⁶³⁷ El nebot de Mateu, el cavaller valencià Guillem Pujades, s'ocupava de coordinar-se amb ell i substituir-lo en les funcions de tresoreria en cas d'absència (1437-1447).²⁶³⁸ Al llarg d'aquest procés d'adaptació financera es visqueren moments de crisi. En plena guerra contra els d'Anjou, en gener del 1438, Mateu no podia dilatar més el pagament de les moltes lletres de canvi que tenia pendents amb els creditors del rei d'Aragó. Hagué d'efectuar maniobres d'emergència, però salvà la hisenda reial de la fallida i del desprestigi, i restaurà la confiança que hi tenien depositada els inversors.²⁶³⁹ El mecanisme de

---

²⁶³³ Urgit de recursos per a l'empresa militar italiana, Alfons V havia fet del tresorer (un simple caixer del rei en el segle XIV), el coordinador de la política hisendística de la corona per a mantenir una relació financera i comptable constant amb les institucions regnícoles encarregades de recaptar impostos. L'enfortiment de les competències del tresorer reial responia a la necessitat de superar la dispersió de la hisenda reial en múltiples oficials i organismes autònoms: batlies generals d'Aragó, Catalunya i València; procuradors de Sardenya, Mallorca i Rosselló-Sardenya; donatius de distintes corts recaptats per generalitats...

²⁶³⁴ Els Pujades l'havien adquirida dels Escrivà el 1426. Vegeu VICIANO, Pau, *Catarroja, una senyoria de l'Horta de València en l'època tardomedieval*, Ajuntament de Catarroja, Catarroja, 1989, ps. 32-42.

²⁶³⁵ SENATORE, Francesco, Cedole e cedole di tesoreria. Note documentarie e linguistiche sull'amministrazione aragonesa nel Quattrocento, dins *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 2, 2012, ps. 127-156 (p. 133).

²⁶³⁶ Segons KÜCHLER, Winfried, *Die Finanzen der Krone Aragon während des 15. Jahrhunderts (Alfons V. und Johann II.)*, Aschendorff, Münster, 1983; reed. com: *Les finances de la Corona d'Aragó al segle XV (regnats d'Alfons V i Joan II)* [1983], Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1997, ps. 475-476, entre el 1436 i el 1439, "ens trobem amb gairebé dues-centes lletres de canvi lliurades pel rei, que Mateu Pujades va acceptar, i per les quals va haver de pagar aproximadament dos milions de sous. Aquest fet sols pot explicar-se per la funció creditícia que la lletra de canvi anava adquirint, al marge de la seua tradicional funció de possibilitar les transferències d'efectiu."

²⁶³⁷ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., La tesorería general..., p. 425.

²⁶³⁸ Abans ho havia fet Jaume Amigó (1436-1437). Vegeu SENATORE, F., Cedole e cedole di tesoreria..., ps. 146 i 154; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 202-205. Guillem era també conservador general del patrimoni reial de la Sicília insular.

²⁶³⁹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Hisenda reial i comerç en el regne de València en època del Magnànim, dins *Recerques*, 43, Barcelona, 2001, ps. 129-162 (p. 146).

transferències pecuniàries –accelerat pel 1441– i l’habilitat i la paciència del tresorer, afavoriren l’eficaç finançament d’una guerra de Nàpols on Alfons I s’imposaria a Renat I d’Anjou.²⁶⁴⁰ No debades, el rei havia enviat Pujades als regnes occidentals, segons declarava en març del 1437, “per pus presta expedició e endreça de nostres negocis, e senyaladament per socórrer a les grans nostres necessitats o despeses que-ns cové fer e supportar per rahó de la prosecució de la empresa d’aquest realme”.²⁶⁴¹

Mentre era a València, així mateix, Pujades s’ocupava d’organitzar la política monetària;²⁶⁴² d’afavorir l’alienació de Cocentaina, feu comissat a la carismàtica reina francesa Violant,²⁶⁴³ de revisar les obres de la capella reial de Sant Domingo (1437-1440),²⁶⁴⁴ d’acompanyar –en viatge d’anada i tornada, amb desplaçament diplomàtic a Tunis inclòs²⁶⁴⁵– la infanta Elionor d’Aragó (filla de Jaume “el Dissortat”) per a casar-la amb el comte de Nola (1437); d’assessorar la reina Maria en les corts catalanes del 1438;²⁶⁴⁶ de pacificar els bàndols nobiliaris valencians (1438);²⁶⁴⁷ d’organitzar també el passatge del príncep Ferran de València a Gaeta, l’estiu del 1438,²⁶⁴⁸ etc. Aquell mateix any d’activitat frenètica, Pujades es manifestava desbordat per a “complir e pagar

---

²⁶⁴⁰ KÜCHLER, W., *Les finances de la Corona...*, ps. 207-208; SÁIZ SERRANO, J., *Guerra y nobleza en la Corona...*, p. 256, n. 162.

²⁶⁴¹ Citat per LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *La tesorería general...*, p. 425.

²⁶⁴² CRUSAFONT SABATER, Miquel – COMAS EZQUIEL, Rafael, *El florí d’or català. Catalunya, València, Mallorca (emés un curt temps a Saragossa i conegut històricament com a florí d’or d’Aragó)*, Asociación Numismática Española – Societat Catalana d’Estudis Numismàtics, Barcelona, 1996, p. 128. Els florins encunyats a València pels anys 1439-1447 portaven la marca heràldica de Pujades: de gules, un puig d’or surmuntat per un arbre d’or. Vegeu RIPOLLÉS, Pere-Pau – LLORENS, Maria del Mar, *El Regne de València: una producció monetària en expansió (1238-1479)*, dins RIPOLLÉS, P.-P. – LLORENS, M.-M., *Els diners van i vénen (catàleg de l’exposició)*, Museu de Prehistòria de València, València, 1999, ps. 113-138 (ps. 126 i 134).

²⁶⁴³ La procuració reial en aquest afer era del 29 d’agost del 1436. Vegeu LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Liber patrimonii regii Valentiae*, Universitat de València, 2006, p. 189. El 1437 aconseguí vendre la vila al noble valencià Joan de Pròixita, per una considerable suma de diners, segons LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Ciudades, nobleza y patrimonio regio en el Reino de Valencia en la época de Alfonso el Magnánimo*, dins CLARAMUNT, Salvador (coord.), *XVIII Congrès d’Història de la Corona d’Aragó (Barcelona – Lleida, 2000)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, vol. 2, ps. 497-521 (510-512). La corona recuperà el feu el 1446 i fou venut, de nou, a Ximén-Peres de Corella (1448), I comte de Cocentaina.

²⁶⁴⁴ MADURELL MARIMON, Josep-Maria, *Documents culturals medievals (1307-1485). Contribució al seu estudi*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 38, Barcelona, 1981-1982, ps. 301-473 (doc. 126, p. 402); ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo i al., *La Capella Reial d’Alfons el Magnànim de l’antic Monestir de Predicadors de València*, Direcció General de Promoció Cultural, Museus i Belles Arts, Paterna, 1996-1997, vol. 2, p. XI.

²⁶⁴⁵ CERONE, F., *Alfonso el Magnánimo ed Abu ‘Omar...*, ps. 53-55.

²⁶⁴⁶ OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos Reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende las Cortes de Barcelona de 1436-1437 (apéndice). Parlamento de Barcelona de 1438. Cortes de Tortosa de 1439, y de Lérida de 1440*, vol. 20, Real Academia de la Historia, Madrid, 1914, ps. 236-238.

²⁶⁴⁷ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 312.

²⁶⁴⁸ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 132 (XIV.35).

moltes e grans quantitats de pecúnies a diverses persones, per rahó dels molts canvis per lo dit senyor mana a mi ésser complits.” El rei ho solucionà autoritzant-lo a vendre feus del comte de Luna i altres feus del patrimoni regi.²⁶⁴⁹

Transcorreguts vertiginosament els anys 1436-1440 a València, on romania pel març del 1441,²⁶⁵⁰ Mateu es desplaçà a la cort reial (abril 1441-setembre del 1442),²⁶⁵¹ a Barcelona (octubre del 1442-gener del 1443), a València (gener del 1443-abril del 1445)²⁶⁵² i de nou a Nàpols (primavera del 1445),²⁶⁵³ on s’ocupà d’organitzar el reclutament i remuneració dels contingents militars de l’exèrcit reial.²⁶⁵⁴ Es trobava amb les tropes a l’Abruç el 28 de setembre del 1445,²⁶⁵⁵ i comptava al seu servei amb cinc escrivans pel 1446 (Llorenç Belluga, Gabriel Puig, Lluís Segarra, Salvador Formigals, Jaume Gil i Bertomeu Escaler), que solien fer viatges de la cort a les hosts de la Marca o de Calàbria per a pagar soldades.²⁶⁵⁶ Estant a Nàpols, treballava coordinadament amb Enyego d’Àvalos (lloctinent de gran camarlenc, 1443-1449; responsable de la Sommaria i de la recaptació dels impostos del reialme de Nàpols)²⁶⁵⁷ i amb Gabriel

---

²⁶⁴⁹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *La tesorería general...*, p. 439.

²⁶⁵⁰ *Ibidem*, p. 427. Quan se n’anà de València el 1441, deixà el batle general de València, Berenguer Mercader, de receptor de pecúnies dels regnes occidentals.

²⁶⁵¹ Estant a Gaeta, el 26 de juny del 1442, Pujades comunicà als consellers de Barcelona la victòria de Carpenone, “que és stat un gran fet e victorios” i comenta que, només acabe la conquesta, és previsible que el rei “puxa anar a visitar sos regnes e terres de part dellà”. Vegeu MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 211. En ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, fs. 5v-7r, Prop de Tocco, 10 de setembre del 1442, s’observa que el rei l’envia de nou als regnes occidentals, dellà la mar. Vegeu també COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 129.

²⁶⁵² Passant per Tortosa en gener del 1443. Vegeu JULIOL ALBERTÍ, Griselda (ed.), *Llibre Vermell de la Ciutat de Girona (1188-1624)*, Ajuntament de Girona – Fundació Noguera, Girona, 2001, docs. 104 i 106; ARV, Mestre racional, 9.405; SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 48. Es trobava encara a València en abril 1445, implicat en la solució d’una crisi de govern municipal: CANELLAS LÓPEZ, Àngel, Fuentes de Zurita. Documentos en la alacena del cronista, relativos a los años 1302-1478, dins *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 23-24, Saragossa, 1970-1971, ps. 267-405 (ps. 292-293).

²⁶⁵³ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 202-205; IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, ps. 51-65.

²⁶⁵⁴ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los ejércitos del rey en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV), dins SESMA MUÑOZ, Àngel, *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 97-128 (p. 126).

²⁶⁵⁵ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 343 (XV.37).

²⁶⁵⁶ ARV, Mestre racional, 8.791, fs. 273r/v i 350r; citat per SÁIZ SERRANO, J., *Guerra y nobleza en la Corona...*, p. 319, n. 154. En maig del 1447 (ARV, *ibidem*, f.s 349v-350), havien augmentat a dotze: Pedro de Molina, Giovanni de Posa, Pedro de León, Gabrien Joan, Andreu Ferrer, Juan de Moya, Juan Pérez, Gabriel Puig, Lluís Segura, Salvador Formigals, Jaume Gil i Llorenç Belluga.

²⁶⁵⁷ El funcionament era el següent: Enyego ordenava als tresorers i comissaris del regne napolità que repartiren la sal per les cinc províncies o virregnats –com s’havia pactat en el parlament napolità del 1443– i recaptaren el ducat d’or per cada foc o nucli domèstic. Ell mateix centralitzava la recaptació i passava comptes de les obtencions –com feien els recaptadors dels altres regnes de la Corona– amb el

Cardona (tresorer del ducat de Calàbria i responsable directe de la hisenda de dit ducat).²⁶⁵⁸ Era Mateu Pujades, en qualsevol cas, i en cooperació amb el secretari reial Arnau Fonolleda, qui controlava la caixa del tresor reial: “la caxa del senyor rey”,²⁶⁵⁹ custodiada a la Torre de l’Or de Castell Nou i exhibida a visitants insignes, com ara l’emperador Frederic III d’Alemanya (1452), amb la resta de joies.²⁶⁶⁰

Quan el rei Alfons emprengué la campanya del centre d’Itàlia (novembre del 1446), deixà a Nàpols un triumvirat de valencians (el tresorer Pujades per als afers econòmics; el secretari Joan Olzina, per a la burocràcia, i el capità Ximén-Peres de Corella, per si calia recórrer a les armes) encarregat d’assessorar el príncep adolescent Ferran de Trastàmara, que es quedà de “regent” a Nàpols. En novembre del 1447 encara apareix en la comptabilitat del tresorer “una altra letra de cambi per nosaltres feta” o “per mossén Corella, per mossén Olzina e per mi” signada.²⁶⁶¹

Tanmateix, la seua salut es deteriorà en desembre i morí en vespres de Nadal del 1447. A partir d’aleshores, Pere de Capdevila fou designat tresorer provisional (“regent l’ofici de tresorer après mort del dit tresorer”) i “en Matheu Pujades, fill e hereu de mosén Matheu Pujades”²⁶⁶² s’hagué de fer responsable de les operacions inconcluses pel seu progenitor “e altres deutes que hagués fet en nom propi per ops e servey de la cort”.²⁶⁶³ El testament del difunt tresorer, dictat a València el 12 de febrer del 1430, fou llegit a la mateixa ciutat en presència del donzell Mateu Pujades júnior, el cavaller

---

tresorer general i perceptor de totes les pecúnies reials, Mateu (o el seu germà Guillem Pujades, si ell no hi era). Vegeu MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 7. Ratio focolariorum Principatus Citra (1445). Apodisse per Cabriele Cardona, tesoriere di Calabria (1445-1449). Grassa di Abruzzo e Fiere (1446-1447). Numerazione di fuochi di Calabria (1447)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, p. 42 *et passim*.

²⁶⁵⁸ Vegeu, per exemple, MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 61, on s’observa tots tres actuen conjuntament.

²⁶⁵⁹ ARV, Mestre racional, 8.791, Comptes del tresorer general Mateu Pujades, f. 12.

²⁶⁶⁰ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 86.

²⁶⁶¹ ARV, Mestre racional, 8.791, Comptes del tresorer general Mateu Pujades, f. 137.

²⁶⁶² El tresorer tenia també una filla, Beatriu, casada amb Alonso de Mur, que havia sigut lloctinent del justícia d’Aragó i ambaixador d’aquest a Nàpols. Vegeu CANELLAS LÓPEZ, Á., Fuentes de Zurita..., p. 209.

²⁶⁶³ Algunes fonts i estudis que hem citat situen equivocadament la defunció en desembre del 1446, cosa que es contradiu amb l’existència de documentació posterior signada per Mateu. Les cites que reproduïm són de l’ARV, Mestre racional, 8.791, f. 149r/v. En el foli 161 es precisa la data de desembre del 1447.

Jaume Pujades (germà menut del tresorer, antic escuder del comte de Luna²⁶⁶⁴) i la viuda del tresorer, Joana, el 12 de febrer del 1448.²⁶⁶⁵ El fill liquidà els deutes pendents a primera vista entre aquesta data i febrer del 1449.²⁶⁶⁶ Tanmateix, l'hereu hagué d'afrontar alguns errors de comptabilitat del pare, imprevistos, que deixaven un forat en la hisenda pública. La corona li embargà la senyoria de Catarroja i altres propietats valencianes; reintegrades després (1458) per Joan II d'Aragó, arran d'una sentència absolutòria²⁶⁶⁷ que potser respectava una de les clàusules del testament d'Alfons V.²⁶⁶⁸ Mateu Pujades júnior, casat amb Elionor de Codinats,²⁶⁶⁹ resident a València i conseller del municipi,²⁶⁷⁰ no l'hem de confondre amb un coetani *Matheu Pujades de Jargent* o *Matteo Pujades de Girgenti* (Agrigento), probable parent dels anteriors,²⁶⁷¹ però integrat totalment en la vida política i econòmica de Sicília.²⁶⁷²

---

²⁶⁶⁴ Segons dades del 1424. Vegeu CERVANTES PERIS, Francisco Javier, *La herencia de María de Luna. Una empresa feudal en el tardomedioevo valenciano*, Ajuntament de Sogorb, Sogorb, 1998, ps. 49-50.

²⁶⁶⁵ ARV, Justícia civil de València, 2.654, mà 12, f. 17r/v, València, 9 d'abril del 1448.

²⁶⁶⁶ NAVARRO, Germán – IGUAL, David, Mercaderes-banqueros en tiempos de Alfonso el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 949-967 (p. 959).

²⁶⁶⁷ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, ps. 60-65.

²⁶⁶⁸ Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2, annex 33, ps. 257-262 (p. 260). El Magnànim manà, la vespra de la seua mort, que foren restituïts els seus béns a la viuda de Pujades.

²⁶⁶⁹ APCCV, Protocols notarial de Manuel d'Esparça, núm. 992, València, 29 de febrer del 1468.

²⁶⁷⁰ BELENGUER CEBRIÀ, Ernest (ed.), *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1476-1516)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2011, p. 44 (any 1477).

²⁶⁷¹ Recordem que els Pujades havien servit el rei Martí el Jove de Sicília.

²⁶⁷² Per a major confusió (com la trobem en BRUNSCHVIG, R., *La Berbérie orientale...*, ps. 248-251 o MATEU LLOPIS, F., *Algunos documentos...*, p. 5), seguint les passes del tresorer, aquest homònim siculovalencià efectuà una ambaixada a Tunis (1451-1452) amb el frare Mayale. Vegeu DI MEGLIO, Rosalba, Giuliano Mayali (Mayale), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 72, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2008; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giuliano-mayali_Dizionario-Biografico/> Tanmateix, aquest no era el fill del tresorer, raó per la qual els notaris especifiquen *de Girgenti*. Es tracta del lloctinent de mestre portolà de Sicília i viceportolà de Jargent pels anys 1455-1474 i virrei de Sicília (1475-1477). Vegeu SIMONSOHN, Shlomo, *The Jews in Sicily (1458-1477)*. vol. 5, Brill Academic Publishers, Leiden, 2001, docs. 3.158 i 3.830) i D'ASARO, Maria Francesca, *Un registro di quietaciones regiae (1452-1467)*, dins CICCARELLI, Diego – MICELI, Carolina (coords.), *Testimonianze manoscritte della Sicilia: codici, documenti, pitture*, Provincia Regionale di Palermo – Biblioteca Franciscana di Palermo, Palermo, 2006, ps. 143-158 (ps. 148-149). Era conservador del patrimoni reial a Sicília pel 1458 (MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011, p. 459). En el cantó de la Ruga Reali i la Via Orfane de Jargent s'alça el palau Pujades, edificat el 1492. Vegeu *GUIDA si Sicilia*, Touring Club Italiano, Milà, 1919; reed. per Touring Editore, Milà, 1989 (6a.), ps. 354-355.

A Nàpols, després de Pujades, ocupà la tresoreria **Perot Mercader** (11 de maig del 1448²⁶⁷³-1458), substituït en absència pel seu germà **Galceran Mercader** (1457);²⁶⁷⁴ cosins ambdós del batle general de València, Berenguer Mercader. Simultàniament la rectoria general de les pecúnies del rei, desglossada de la tresoreria, requeia successivament en **Gabriel de Puig** (gener-novembre del 1448) i Pere de Capdevila (novembre del 1448-1453). Tanmateix, aleshores s'avançava ja en l'externalització de les finances i el control comptable a mans de professionals del préstec, com eren el mercader napolità i col·laborador de Pujades Giovanni Miroballo (primer intent, 1448)²⁶⁷⁵ i la banca florentina de Filippo Strozzi (1448-1465).²⁶⁷⁶

Pel que fa als assumptes culturals, no sembla que Mateu Pujades fóra un home interessat per la literatura, sinó més aviat un comptable, home de gestió, prohom a qui confià el rei –entre d'altres– la tutela del príncep Ferran durant la regència dels tres valencians (1446-1447) i devot cristià. No obstant això, té interès la dedicatòria que li féu Lorenzo Valla d'un opuscle, en la primavera del 1446, segurament amb intenció d'obtenir d'ell algun favor polític o econòmic.²⁶⁷⁷ La peça elegida, d'acord amb la personalitat del dedicatari, fou l'*Homilia XIX* de Basili el Gran (Basili de Cesàrea, 370-379), traduïda per Valla del grec al llatí.²⁶⁷⁸ Tracta sobre una mort de soldats martiritzats, els Sebastenses o 40 màrtirs de Sebaste: uns herois de Roma que inviten a la *devotio* clàssica, perquè preferiren morir com a cristians abans de retre culte a l'emperador. Soldats de la *Legio XVII Fulminata* ('el Llamp') reberen la palma del martiri l'any 320 dC en l'Àsia Menor, a mans de l'*imperator* Licini, coronat el 316.

Valla pretén comparar amb –segons Alison Frazier²⁶⁷⁹– amb “the soldiers employed by Alfonso de Aragón” en la campanya de les Marques. Aquests soldats

²⁶⁷³ MATEU LLOPIS, F., Algunos documentos referentes a la gestión..., p. 5.

²⁶⁷⁴ GENTILE, Pietro, Lo stato napoletano di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, Nàpols, 23, 1937, ps. 1-56, i 24, 1938, ps. 1-57 (ps. 26-28).

²⁶⁷⁵ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, ps. 62-65.

²⁶⁷⁶ TREPPO, Mario del, Le avventure storiografiche della Tavola Strozzi, dins MACRY, P. – MASSAFRA, A. (eds.), *Fra storia e storiografia. Scritti in onore di Pasquale Villani*, Bolonya, 1994, ps. 483-515.

²⁶⁷⁷ En febrer del 1444, el rei en persona havia ordenat Mateu que fera efectiva una subvenció a Valla, segons FOIS, Mario, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell'Università Gregoriana, Roma, 1969, p. 174.

²⁶⁷⁸ Es conserva part de la versió, amb la lletra dedicatòria, en la Biblioteca Universitaria de Salamanca, Miscel·l. 1530, 3er. fascicle, 4 fulls titulats *Martirium sanctorum et gloriosorum victoriam consecutorum qui in Sebastia interfecti sunt, numero quadraginta*. Localitzat per KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, 7 vols., Warburg Institute – E. J. Brill, Leiden, 1963-1997. Volume IV. Alia itinera, II. Great Britain to Spain (1989), p. 604b.

²⁶⁷⁹ FRAZIER, Alison Knowles, *Possible lives. Authors & Saints in Renaissance Italy*, Columbia University Press, Nova York, 2005, ps. 52, 61-64 i 482-483. Vegeu també CORTESI, Mariarosa,

havien rebut pocs mesos abans, a l'Abruç (setembre-octubre del 1445) la visita del tresorer amb la caixa del tresor.²⁶⁸⁰ L'humanista fa referència a aquesta funció del tresorer i l'anima a basar-se en l'homilia i usar-la d'exemple en l'arenga que dit Mateu té costum d'adreçar als combatents a l'hora de pagar-los: “*ut cum quidammodo sis militie princeps, sicuti stipendio militibus numeras, ita possis –quod facis– magis eos ad virtutem fidemque animare, proposito illis sanctissimorum militum exemplo*”. Pujades podrà fer així una millor exhibició de la “*singulari tua tum probitate tum virtute tum sapientia*”, car la natura humana necessita nodrir-se de models (*exempla*). I més encara en un cas com el presentat en Basili, no pas sobre la virtut individual d'un sant, sinó del sacrifici col·lectiu d'un exèrcit comparable al que serveix el sobirà de Nàpols: “*Nam ita natura comparatum est ut vehementius nos incendant exempla eorum qui eiusdem cuis nos sumus conditiones existerunt*”. Si Pujades reforça la moral dels cavallers així, està segur Lorenzo Valla que aquests enfortiran, seran més fidels (“*hoc si facies, milites ex fidelibus erga Regem fidelissimos, et fortibus fortissimus reddes*”) i l'orador contribuirà així amb una part important a la victòria del rei d'Aragó.

* * *

Guillem Pujades (València, ?-Nàpols, 1477), era fill de Francesc Pujades, mercader valencià que, sent “ciudadà de Barcelona” pel 1440, destacava pels seus negocis internacionals,²⁶⁸¹ i nebot del tresorer general de la Corona d'Aragó, Mateu Pujades, al qual acompanyà a Nàpols. Fou Guillem primerament escrivà de Mateu (1437) i, després, “regent” de dita tresoreria en absència de l'oncle: a partir del 1441. En principi havia acudit a Nàpols “enviado a Italia por su tío a principios de 1437, para entregarle al rey 7.000 florines aragoneses, y se quedó para hacer allí carrera.”²⁶⁸² Pel 1442, en absència de l'oncle, esdevingué el tresorer *de facto*. Fou investit després en l'ofici “receptor generalde les peccúnies de nostra cort” (1444).²⁶⁸³

'Sanctissimum militum exemplum.' I martiri di Sebastia e Lorenzo Valla, dins *Bolletino della Badia greca di Grottaferrata*, 54, Grottaferrata, 2000, ps. 319-336.

²⁶⁸⁰ La datació en la primavera del 1446 es basa en referències epistologràfiques. Vegeu VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI i Mariangela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984, p. 286, ns. 272-273.

²⁶⁸¹ Vegeu ROVIRA SOLÀ, Manuel, *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. Anys 1441-1500 (volum IV)*, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2009, p. 31, ressenya 1.217.

²⁶⁸² RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 204.

²⁶⁸³ *Ibidem* p. 205.

L'any 1444, el receptor Guillem Pujades s'havia convertit en una de les persones de la màxima confiança del rei Alfons. El pare, el mercader Francesc Pujades, visità Nàpols per a veure si s'avançava en la devolució d'unes mercaderies seues segrestades pel duc de Gloucester. Se'n tornà després a Catalunya (29 d'abril del 1444) amb una lletra dels missatgers del Consell barceloní a Nàpols, on advertien els consellers de la conveniència de donar fe de les coses que els diria Francesc, “com haje major manera de saber-les que negun altre, per lo gran loch e favor que son fill en Guillem Pujada ha ab lo senyor rey, qui vol que l'anomenen en nom de tresorer. E dehir-vos, senyors, ab tota veritat, que la favor que aquest ha és obre de no creure.”²⁶⁸⁴

En juny del 1448, Guillem era conservador del patrimoni reial a Sicília. Fou duaner de la sal de Salern fins a setembre del 1451. En juny del 1453, allotjà els ambaixadors barcelonins de la Biga a la Drassana de Nàpols. S'ocupava aleshores de l'arsenal napolità i de la custòdia de l'artilleria del Castell Nou, i el 1456, dels preparatius per a la croada papal contra el Gran Turc. Continuà al servei de Ferran I i fou designat pel rei d'Aragó virrei de Sicília, del 1475 fins a la seua mort, el 1477.²⁶⁸⁵

* * *

El cavaller i poeta **Juan de Tapia** (Aragó, ca. 1400²⁶⁸⁶–Nàpols, + ca. 1462; documentat amb el nom catalanitzat en *Johan de Tàpia* o, més sovint, *Johan de Tàpies*), estigué vinculat durant molts anys al seguici militar i domèstic del rei d'Aragó, i és un dels literats més coneguts del regnat napolità. És probable que fóra fill de Gonzalbo de Tapia, escuder de les cavallerisses del príncep Alfons de Trastàmara pels anys 1415-1416 (en vespres d'esdevenir rei d'Aragó),²⁶⁸⁷ i que, per haver-se criat a la cort de València, usara el nom català de Joan de Tàpies.²⁶⁸⁸ Acompanyava el rei en les expedicions mediterrànies del 1432 i fou fet presoner a la batalla de Ponça (1435). A fi de congraciar-se amb el duc de Milà, que el tenia pres a Gènova –a ell i a molts altres–,

---

²⁶⁸⁴ Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Lletres comunes, vol. 14, f. 65, Nàpols, 29 d'abril del 1444. Citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 204.

²⁶⁸⁵ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 236.

²⁶⁸⁶ L'origen aragonés es manifesta en “algunas particularidades léxicas”, segons TAPIA, Juan de, *Poemas*, ed. a cura de Luigi GIULIANI, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2004, p. 13, editor del qual prenem la majoria de referències biogràfiques.

²⁶⁸⁷ ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congreso d'Historia de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 290).

²⁶⁸⁸ Un cas semblant al d'*Enyego d'Àvalos / Íñigo de Dávalos* i altres patges de família castellana o aragonesa que esdevingueren catalandfons per haver-se criat a la cort des de menuts.

dedicà un poema a la filla d'aquest, Bianca Maria Visconti.²⁶⁸⁹ Participà activament en la guerra de conquesta de Nàpols (1436-1443), on comandava dues llances (sis combatents) pel 1437. En els anys 1438 i 1439 efectuà dos desplaçaments a Sicília a petició del rei.²⁶⁹⁰ L'any 1442 comandava tres llances o unitats de combat, és a dir, tres cavalleries i nou individus.²⁶⁹¹ Reapareix en octubre del 1444 en la nòmina d'homes d'armes per a la campanya de Calàbria contra el rebel Antonio de Centelles-Vintimiglia, on rebé (10 de febrer del 1445) la castellania de Tropea en gratificació pels seus serveis.²⁶⁹² El 14 de juliol del 1449, figura com a cambrer reial castellà de Tropea i de la torre del Vaticano, al litoral calabrés, amb quatre soldats al seu càrrec.²⁶⁹³ Se suposa que, com era habitual en aquests càrrecs, residiria a Nàpols bona part de l'any i efectuaria desplaçaments de control a la castellania. El 8 d'octubre del 1449 fou reemplaçat en dita castellania pel cavaller i cambrer Pere del Milà, oriünd de Xàtiva (dels senyors de Massalavés), el qual comptava amb 26 homes per a la custòdia.²⁶⁹⁴

Romangué durant els anys 1451-1453 a Calàbria, on governava ara Triolo, Giungano i Roca Fallace,²⁶⁹⁵ abans de ser designat capità i governador de Crotona (1453).²⁶⁹⁶ En aquesta destinació, entrà en conflicte amb el bisbe de la ciutat, es véu implicat en la desaparició d'uns muls i caigué en desgràcia, en una "ignominiosa situació de proscrito", segons José Carlos Rovira.²⁶⁹⁷ Aquesta situació de "distanciament" (ca. 1453-1456) de Castel Nuovo no acabà el 1459, com suggereix el mateix autor, sinó abans, ja que es coneixen composicions seues dedicades a Lucrezia d'Alagno (1456) i a la reina Maria (1457).²⁶⁹⁸ Després de la mort d'Alfons I, servia Ferran I, urgit com estava aquest d'homes d'armes i gent de confiança. Del 1459 és una composició seua dedicada "a la devisa del señor rey don Fernando", és a dir, al munt de

---

²⁶⁸⁹ TAPIA, J. de, *Poemas...*, ps. 69-72.

²⁶⁹⁰ SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el 'Cancionero de Estúñiga'*, Alhambra, Madrid, 1977, p. 202.

²⁶⁹¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 396.

²⁶⁹² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.911, fs. 65v-66v, Catanzaro, 10 de febrer del 1445.

²⁶⁹³ ROVIRA SOLER, José Carlos, Nuevos documentos para la biografía de Juan de Tapia, dins *Anales de literatura española*, 5, Alacant, 1986-1987, ps. 437-460 (ps. 444-446).

²⁶⁹⁴ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 76.

²⁶⁹⁵ PONTIERI, Ernesto (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 2. I registri della Cancelleria Vicereale di Calabria (1422-1453)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1961, ps. 61 i 67.

²⁶⁹⁶ Ibídem, ps. 220-222.

²⁶⁹⁷ ROVIRA SOLER, J. C., Nuevos documentos..., p. 453.

²⁶⁹⁸ TAPIA, J. de, *Poemas...*, ps. 13-22.

diamants de l'heràldica reial.²⁶⁹⁹ S'ignora si morí de mort natural, pel 1462, o en acció de guerra. Fou, a més d'un professional de les armes, un poeta pulcre, elegant i galant, i un "cantor de damas", en paraules de Francesca Vendrell de Millàs.²⁷⁰⁰

* * *

Dels poetes castellans de la cort, es coneixen molt millor els poemes que les vides. El cavaller toledà **Juan de Torres**, autor d'alguns poemes del *Cancionero de palacio*, acompanyà Alfons el Magnànim (1432-1435), però se'n tornà a Toledo després de la batalla de Ponça.²⁷⁰¹ Del cavaller i poeta de cançoner **Suero de Ribera**, sabem que es trobava entre els fidels de l'infant Enric de Trastàmara que s'exiliaren a Nàpols l'any 1446, recomanats per la viuda de l'infant, Beatriz Pimentel.²⁷⁰² Encara romaní a Nàpols pel 1473, i potser que morira allí, al servei de Ferran I el Vell. El rei Alfons I es refereix a ell com a "vir nobile" i "devotum nobis plurimumque dilectum". Apareix en diferents cançoners i és conegut sobretot per la seua *Misa de amores*, composició poètica de temàtica eròtica en un context litúrgic.²⁷⁰³ En el contingent d'exiliats del viatge del 1446 arribaria a Nàpols **Carvajal** (*Carvajales*, com a variant), un dels principals representants de la lírica castellana a la cort de Castel Nuovo (dècades del 1450-1460),²⁷⁰⁴ amb 52 composicions. És el poeta més representatiu del *Cancionero de Estúñiga*, però no es coneixen dades sobre la seua biografia. Ni tan sols es té notícia de quin era el seu nom de fonts.²⁷⁰⁵ Pel que respecta a **Lope de Estúñiga** (*de Stúñiga* en grafia antiga), cavaller justador i poeta castellà de família navarresa, val a dir que no

²⁶⁹⁹ ROVIRA SOLER, J. C., Nuevos documentos..., p. 454.

²⁷⁰⁰ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, ps. 105-113.

²⁷⁰¹ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, p. 55.

²⁷⁰² TORRÓ TORRENT, Jaume, Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437 (ps. 434-435).

²⁷⁰³ PERIÑÁN, Blanca de, Las poesías de Suero de Ribera. Estudio y edición crítica anotada de los textos, dins *Miscellanea di studi ispanici*, 16, Pisa, 1968, ps. 5-131; SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el 'Cancionero de Estúñiga'*, Alhambra, Madrid, 1977, ps. 185-188; GERLI, Michael E. (ed.), *Poesía cancioneril castellana*, Akal, Madrid, 1994, p. 278.

²⁷⁰⁴ Hi ha referències en la seua poesia a esdeveniments dels anys 1456-1457 i 1460.

²⁷⁰⁵ ALVAR, Carlos, Los poemas de Carvajales en italiano, dins *Estudios sobre el Siglo de Oro. Homenaje al profesor F. Ynduráin*, Madrid, 1984, ps. 15-30; MARINO, Nancy F., *La serranilla española: notas para su historia e interpretación*, "Scripta Humanistica", 40, Potomac (Maryland), 1987, ps. 108-125; GARGANO, Antonio, Aspetti della poesia di corte. Carvajal e la poesia di Napoli al tempo di Alfonso il Magnanimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.443-1.452; GERLI, Michael E., Carvajal's Serranas. Reading, Glossing, and Rewriting the "Libro de buen amor" in the "Cancionero de Estúñiga", fins VAQUERO, M. – DEYERMOND, A. (eds.), *Studies on Medieval Spanish Literature in Honor of Charles F. Fraker*, Madison, 1995, ps. 259-271.

estigué mai a Nàpols. Fou un dels fills del noble Diego López de Estúñiga que el 1425 s'incorporaren a l'exèrcit del rei Alfons V d'Aragó, quan aquest envaí Castella.²⁷⁰⁶ Tanmateix, a partir de la dècada del 1430 es feren enemics de la causa dels infants d'Aragó. Si el famós cançoner napolità *de Estúñiga* s'anomena així, arbitràriament, és perquè comença amb un poema del mencionat Lope.²⁷⁰⁷

No se sap molt, tampoc, de **Juan de Andújar**, un altre dels poetes del *Cancionero de Estúñiga*, que dedicà al rei de Nàpols un panegíric, *Loores al señor rey don Alfonso*, en quinze coples d'art major. Li dedicà també *Nunca jamás vencedor*, obra adreçada al príncep Ferran, en to laudatori, i un altre a Giovanna di Ventimiglia, comtessa de Caltanissetta.²⁷⁰⁸ El seu poema més ambiciós, *Cómo procede Fortuna*, conta en octosíl·labs el destí de diversos personatges llegendaris, com Cleopatra, Semíramis o la parella amorosa Dido i Enees; tot això, en el context d'una al·legoria que té per referents literaris l'*Inferno* de Dante i l'*Infierno de los enamorados* de Santillana.

El cavaller castellà **Diego del Castillo** fou celebrat en el seu temps per una difosa elegia, en forma de *Visión* al·legòrica, sobre la mort d'Alfons el Magnànim (1458): *Discrición del tiempo en que la visión de lo siguiente se comienza, sobre la muerte del rey don Alfonso*. També té una composició titulada, significativament, *Parténope la fulgente*, inclosa en el cançoner del Conde de Haro: una elegia (del 1458, també), on el poeta notifica a la reina Maria el traspàs del marit. La crítica, des del segle XIX tendí a identificar-lo amb Diego Enríquez del Castillo, autor de la *Crónica de Enrique IV*; però això resulta impossible. Com ha demostrat Nicasio Salvador de Miguel (1477), el cronista narra fets castellans del 1458 que no tenen res a veure amb la cort del Magnànim, en la qual no estigué mai. Segurament, com Pedro del Castillo, Diego fou un dels exiliats castellans de Nàpols, un cavaller ras o *hijodalgo* de segona fila –com indicava ja Amador de los Ríos– que sols destacà en el terreny de la lírica.²⁷⁰⁹

---

²⁷⁰⁶ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 634 (XIII.33); RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 161.

²⁷⁰⁷ BENITO RUANO, Eloy, Lope de Estúñiga. Vida y cancionero, dins *Revista de Filología Española*, 51, Madrid, 1968, ps. 17-109; reed. dins BENITO RUANO, E., *Gente del siglo XV*, Madrid, 1998, ps. 250-336.

²⁷⁰⁸ Muller del II comte, Guillem-Ramon IV de Montcada-Alagó i Aragó, i no pas "comtessa d'Aderon", com figura en algunes històries de la literatura.

²⁷⁰⁹ SIMÓ, Lourdes, Un olvidado poeta de cancionero: Diego del Castillo, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps.

L'escuder aragonés **Sarnés** escrigué versos a Nàpols pels anys 1439-1440.²⁷¹⁰ És ben probable que fóra parent –i, fins i tot, un dels dos escuders– del frare hospitaler aragonés Pedro Sarnés. Aquest era un dels majordoms del Magnànim. Participà en la guerra de Nàpols (1436-1442) i en una ambaixada del rei al concili de Basilea. Quan la castellania d'Amposta restà vacant, el 1444, el rei intentà que Pedro en fóra elegit castlà, però s'imposà finalment la candidatura de fra Pere-Ramon sa-Costa.²⁷¹¹

El cavaller aragonés Hugo de Urriés (1405/06-1492/93) difícilment pogué estar al servei de Ferran I el d'Antequera (1412-1416), com volen alguns biògrafs, i recórrer Europa pel 1480 al servei del rei Catòlic. Diuen també que caigué presoner en la batalla de Ponça (1435), basant-se en un vers de Santillana referit als *Urreas* d'Aragó, escrit *Urrías* (potser el producte d'un *lapsus calami* o d'una mala edició): “Lihori, Moncayo, Urrías, Gurrea”. La cosa certa és que el cavaller, diplomàtic i poeta no té cap vincle amb la cort de Nàpols.²⁷¹² Apareix pels anys 1452-1454 de capità de tropes al servei de Joan de Navarra, contra els partidaris de Carles de Viana. Continuà servint Joan II fins a la seua mort, el 1479, i així mateix el seu successor, Ferran el Catòlic. Efectuà missions diplomàtiques (a Anglaterra, Bretanya i el ducat Borgonya, en les dècades del 1460 i 1470) i traduí Valeri Màxim al castellà. En la seua obra, tracta de definir l'amor com una relació virtuosa inspirada en l'*Ética* d'Aristòtil.²⁷¹³

397-411; ÍDEM, “Parténope la fulgente”, de Diego del Castillo, y el género de la elegía epistolar en la poesía cancioneril del siglo XV, dins *Revista de poética medieval*, 6, Alcalá de Henares, 2001, ps. 87-114.

²⁷¹⁰ Sobre aquest autor, vegeu MARTÍNEZ GARCÍA, Paula, Sarnés, poeta cancioneril del siglo XV. Aproximación a su obra y figura, dins BARROS ROEL, Rocío (ed.), *Cincuentenario de la Asociación Internacional de Hispanistas (A Coruña, del 11 al 13 de diciembre de 2012)*, Universidade da Coruña (“Cursos, congresos, simposios”, 137), A Coruña, 2014, ps. 317-327.

²⁷¹¹ Vegeu BASSEGODA PINEDA, Enric, Fra Bernat-Hug de Rocabertí, comanador d'Alfambra i de Montsó (1436-1461), dins *Actes del Tretzè Col·loqui de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-14 de setembre del 2003)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, vol. 3, ps. 145-154 (ps. 147-148). L'autor proposa una identificació –poc viable, al nostre parer– entre Pere i el poeta Sarnés dels cançoners.

²⁷¹² La vinculació la “inventà” JORDÁN DE URRIÉS y AZAGRA, José, *Los poetas aragoneses en tiempo de Alfonso V. Discurso leído en la Academia de San Luis Gonzaga de Zaragoza*, Llibreria de Ceicilio Gasca – Tipogr. de La Derecha, Saragossa, 1890, l'autor del qual se sentia molt orgullós de descendir d'un poeta “més important” que havia servit el gran rei d'Aragó. En realitat, on cal situar-lo és a la cort navarresa. Vegeu CONDE SOLARES, Carlos, *El “Cancionero de Herberay” y la corte literaria del Reino de Navarra*, Arts and Social Sciences Academic Press, Newcastle, 2009, ps. 73-95.

²⁷¹³ Més detalls sobre l'obra, en: SALINAS ESPINOSA, Concepción, La filosofía del amor en Hugo de Urriés, dins ALEMANY, Rafael – MARTOS, Josep-Lluís – MANZANARO, Josep-Miquel (eds.), *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (“Symposia Philologica”, 4), Alcant, 2005, vol. 3, ps. 1.447-1.460; DE BENI, Matteo, Prolegómenos para una edición de la poesía de Hugo de Urriés, dins FRADEJAS, José Manuel i al. (eds.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispànica de Literatura Medieval (Valladolid, 15 al 19 de septiembre de 2009)*. In memoriam Alan Deyermund, Asociación Hispànica de Literatura Medieval, Valladolid, 2010, ps. 647-661; ÍDEM, Aspectos lingüísticos de la obra poética de Hugo de Urriés, dins *Revista de cancioneros, impresos y manuscritos*, 1, Alacant, 2012, ps. 79-104.

Els cançoners napolitans de mitjan segle XV permeten confegir encara llistes de noms –com les que ofereixen Croce, Rovira o Vozzo²⁷¹⁴– de castellans i aragonesos que “feien rogle” i participaven eventualment del joc líric. Ara bé, per norma general, llur intervenció creativa fou anecdòtica o puntual, i no disposen d’una producció pròpia amb el pes i la difusió d’altres poetes consolidats, com eren Tapia, Carvajal o Suero de Ribera. Tampoc no destacaren –tret de comptades excepcions– en els òrgans de govern de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim. Ens referim al català mossèn Ribelles, que solia versificar en castellà; els aragonesos García de Borja, Alfonso de Montañós, Pedro Cuello, Sancho de Zapata (escuder) i Juan de Ortega, o els castellans Pedro del Castillo, Juan de Medina, Diego de Saldaña (ambaixador castellà a Nàpols, 1454-1455),²⁷¹⁵ Fernando de Guevara (cavaller errant i gran justador),²⁷¹⁶ Diego de León (alcaide d’Ocón fins el 1446, servidor de Joan de Navarra).²⁷¹⁷ Pel que sembla, alguns dels poetes castellans eren cavallers dels arribats a Nàpols en l’onada d’exiliats del 1446. Ací tractaven d’oblidar les penes i misèries de la causa castellana dels infants Trastàmara d’Aragó; alhora que celebraven les mels d’una cort pacífica (des del 1448) i dominada pels amors del rei i la seua venerada Lucrezia. Com s’observa, en els saraus cortesans de la lírica de cançoner es barrejaven cavallers, donzells i escuders.

* * *

La mateixa escassetesa de documental afecta a altres creadors en llengua catalana, dels quals comencen a aflorar interessants dades arxivístiques, de la mà de Jaume Torró i altres recercadors. Del poeta **Martí Garcia**, se sap que fou escuder i *talladorer* d’Alfons el Magnànim a la cort de València (1427-1429). Estigué vinculat després a la

---

²⁷¹⁴ CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, p. 47; ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, ps. 128-129; VOZZO MENDÍA, Lia, La lirica spagnola alla corte napoletana di Alfonso d’Aragona: note su alcune tradizioni testuali, dins *Revista de literatura medieval*, 7, Madrid, 1995, ps. 173-186 (ps. 179-180). Suprimim d’aquestes relacions Gonzalo de Cuadros i Sancho de Villegas (de la primeria del segle XV), que mai no estigueren a Nàpols; com tampoc Fernán Mújica, rei d’armes de Joan II de Castella. D’altra banda, Vicente de Càrdenas pertany a ben avançat el regnat de Ferran I.

²⁷¹⁵ CHAS AGUIÓN, Antonio, *Preguntas y respuestas en la poesía cancioneril española*, Fundació Universitària Espanyola, Madrid, 2002, ps. 126-127.

²⁷¹⁶ Aquest és una excepció, ja que sí que destacà a la cort de Nàpols, per ser germà del gran senescal Ínigo de Guevara i del gran camarlenc Enyego d’Àvalos, qüestió sobre la qual ens estendrem, oportunament, en la biografia d’aquest últim.

²⁷¹⁷ SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el ‘Cancionero de Estúñiga’*, Alhambra, Madrid, 1977, p. 150.

cort de Joan de Navarra.²⁷¹⁸ Les seues composicions amoroses en català, correctes, elegants, a l'estil de Jordi de Sant Jordi, eren tingudes en compte per Torroella; el que demostra que era un autor conegut pels lírics coetanis. De **Bernat Miquel**, jurista barceloní i membre de l'estament militar, servidor de Ferran I i Alfons V, es conserva alguna composició en el *Cançoner de Saragossa*. Destaca per un poema adulatori endreçat al Magnànim.²⁷¹⁹ El també barceloní **Joan Fogassot** arribà a la cort de Nàpols el 1453, en qualitat d'ambaixador dels mercaders de Barcelona. Viatjà també al ducat de Borgonya en representació de Joan II d'Aragó, en juliol del 1460 i en abril del 1462. Versificà, de Barcelona estant, sobre un tema que preocupava molt els catalans: "la molta absència" del rei d'Aragó, que, elegit Itàlia per segona pàtria, havia deixat un tant abandonada Catalunya.²⁷²⁰ **Perot Joan** (valencià?, parent del secretari reial Mateu Joan?) és un poeta menor que canta les angoixes de la presó d'amor i dedica una poesia "per madama Lucrecia" d'Alagno pel 1456.²⁷²¹ El català Romeu Llull²⁷²² i el barceloní plenament italianitzat Benet Garret "il Cariteo"²⁷²³ (que no escrigué mai en català), ja pertanyen al regnat de Ferran I i a una etapa historicocultura posterior.

* * *

Un cas d'identificació dubtosa és el del cavaller i poeta **Lluís de Vila-rasa**. Cal especificar que hi havia tres Lluïsos de Vila-rasa: oncle, nebot i fill del nebot, i

²⁷¹⁸ Segons TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, ps. 117-128.

²⁷¹⁹ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984; trad. al català de *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 312; TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, ps. 103-105.

²⁷²⁰ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), vol. 3, ps. 490-496.

²⁷²¹ *Ibidem*, ps. 453-455; ÍDEM, Alfonso el Magnánimo visto por sus poetas, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 173-196 (ps. 189-190).

²⁷²² Nat a Barcelona pel 1439, mort el 1496, residí a Nàpols pels anys 1466-1479. Vegeu GARGANO, Antonio, Poesia iberica e poesia napoletana alla corte aragonesa: problemi e prospettiva di ricerca, dins *Revista de literatura medieval*, 6, Alcalá de Henares, 1994, ps. 105-124 (p. 115).

²⁷²³ CHARITEO, Il (Benet GARRET), *Le rime di Benedetto Gareth detto "Il Chariteo"*, ed. a cura d'Erasmo PERCOPO i Benedetto CROCE, Tipogr. de l'Accademia delle Scienze ("Biblioteca napoletana di storia e letteratura", 1), Nàpols, 1892; PARENTI, Giovanni, *Benet Garret, detto 'il Cariteo'. Profilo di un poeta*, Olschki, Florència, 1993; PARISI, Ivan, Un informatore del Cattolico: Benet Garret detto 'il Cariteo', dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnánimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.553-1.563; FENZI, Enrico, "Et havrà Barcellona il suo poeta". Benet Garret, 'il Cariteo', dins *Quaderns d'Itàlia*, 7, Barcelona, 2002, ps. 117-140.

cortesans tots tres. El primer en el temps fou el cavaller valencià Lluís I de Vila-rasa (+1429), fill de Joan i marit de Castellana de Centelles;²⁷²⁴ uixer d'armes durant els regnats de Martí I, Ferran I i Alfons V (1408-1429).²⁷²⁵ Aquest veterà difícilment pot ser el que reprén poemes d'Ausiàs Marc, com proposa Riquer,²⁷²⁶ perquè seria ja massa vell quan escriu Marc. L'uixer Lluís concorregué al setge de Balaguer amb nou homes d'armes a cavall (1413).²⁷²⁷ Acudí a corts catalanes el 1416 (posseïa feus al principat).²⁷²⁸ Armà 5 llances (15 combatents) per a la campanya mediterrània del 1420.²⁷²⁹ Entre els anys 1421 i 1427, fou governador del regne de València Dellà Xixona o governador d'Oriola.²⁷³⁰ Renuncià el 8 de març del 1427 a la governació i a l'alcaidia del castell d'Oriola (per motius de salut?)²⁷³¹ i el reemplaçà en l'ofici Pero Maça de Liçana.²⁷³²

Així que el trobador ha de ser un segon Lluís de Vila-rasa: el fill primogènit del primer Lluís, al qual convindrem a denominar Lluís II de Vila-rasa i Centelles. Aquest heretà del pare l'ofici honorífic d'uixer. Participà com a cavaller en la campanya bèl·lica dels anys 1432-1435, que culminà en el desastre de Ponça. Tornà a València el 1436 casat amb Castellana de Cabanyelles, filla primogènita del cortesà napolità Gracià de Cabanyelles (+1454), valencià també, comte de Troia, virrei de la Capitanata i del Principat Dellà, i assessor del duc de Calàbria en la guerra de la Toscana (1452-1454).²⁷³³ Lluís II és el que es vinculà a la cort de l'infant Enric de Trastàmara (1436-

---

²⁷²⁴ HINOJOSA MONTALVO, José, *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, Conselleria de Cultura, València, 2002, vol. 4, p. 390.

²⁷²⁵ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Últimas voluntades de Martín I el Humano (30 y 31 de mayo de 1410)*, dins *Aragón en la Edad Media*, 24, Saragossa, 2013, ps. 225-268 (p. 238, n. 53).

²⁷²⁶ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 431-436.

²⁷²⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 100, n. 9.

²⁷²⁸ Notícia presa de RIBERA, fray Manuel Mariano, *Centuria primera del real y militar instituto de la ínclita religión de Nuestra Señora de la Merced, redempción de cautivos christianos. Parte primera*, Tipogr. de Pau Campins, Barcelona, 1726, p. 428, per MILÀ FONTANALS, Manuel, *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals, coleccionadas por el Dr. D. Marcelino MENÉNDEZ y PELAYO*, Imprenta Barcelonesa, Barcelona, 1888, vol. 3, p. 175. En aquesta obra es perpetua una confusió que perdurarà encara dècades, sobre l'atribució a aquest Lluís "el Vell" de les *Cinc balades*.

²⁷²⁹ CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Antiguos tratados de paces y alianzas entre algunos reyes de Aragón y diferentes príncipes infieles de Asia y África, desde el siglo XIII hasta el XV*, Imprenta Real, Madrid, 1786, apèndix, p. 18.

²⁷³⁰ Sobre l'actuació que tingué en relació amb Granada, vegeu SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999.

²⁷³¹ HINOJOSA MONTALVO, J., *Diccionario de historia...*, vol. 4, p. 390.

²⁷³² LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, ps. 349-350.

²⁷³³ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-*

1439) i, a la mort d'aquest (1445), passà a servir el rei Joan de Navarra.²⁷³⁴ El currículum aportat per Torró sembla coherent i correcte: el poeta no seria el primer Lluís, sinó “un altre”, un Lluís vinculat a les corts ibèriques dels Trastàmara. Però tenint en compte que aquest Lluís II no és pas el fill de Castellana de Cabanyelles –com proposa confusament el mateix autor– sinó el marit de dita dama, una altra persona.

El tercer Lluís (ca. 1430/35-1503), fill de Lluís II de Vila-rasa i de Castellana de Cabanyelles, difícilment podria ser –per raons d'edat– amic d'Ausiàs Marc i servidor del Magnànim. A més a més, sent encara molt jove (1451), canvià el llinatge patern pel matern de Cabanyelles, després d'haver-se enfrontat durament amb el pare, haver renegat d'ell i haver renunciat per complet al cognom Vila-rasa. El conflicte familiar es desencadenà a la mort de Pere de Cabanyelles, lloctinent de governador del regne de València, que –mancat de successió– deixà el seu patrimoni al nebot, el fill de la seua germana Castellana, a canvi que aquest es cognominara “de Cabanyelles”.²⁷³⁵ El pare i homònim Lluís de Vila-rasa es barallà amb la muller per aquesta causa i, en presència del fill, l'agafà dels cabells i la llançà iradament a terra. Aleshores, l'indignat fill no sols canvià el seu llinatge pel de *Cabanyelles*, sinó que ho justificà adoptant les empreses “aquell per aquella” (‘porte aquell cognom de *Cabanyelles* per aquella insigne dama que fou ma mare’) i “la supèrbia de vós [matarà ambdós]”, com un retret al pare superb i maltractador, acompanyat de la divisa parlant d'una dama subjectada dels cabells per una mà. Tot això s'observa en els paviments ceràmics d'una alqueria valenciana dels Cabanyelles i del castell-palau que alçà Lluís III a Benissanó.²⁷³⁶

Quan succeí el drama familiar, l'adolescent Lluís “de Cabanyelles” era cambrer del príncep de Viana (1450-1451),²⁷³⁷ però, a prec de la humiliada mare i per

---

1448), Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. 101-104; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 317.

²⁷³⁴ TORRÓ TORRENT, J., *Sis poetas...*, ps. 18 i 199-212.

²⁷³⁵ Vegeu APCCV, Protocols notarials de Pere Nicolau, núm. 1.152, testament de dit Pere de Cabanyelles, dictat el 25 de marzo de 1451 i publicat el 28 del mateix mes.

²⁷³⁶ Més detalls, en GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel, *Cerámica medieval valenciana. Azulejos que prueban un hecho y desvanecen una leyenda*, dins *Sátabi*, 1, València, 1940, sp. 11-15; ÍDEM, *Cerámica del Levante español. Siglos medievales (III). Azulejos, “socarrats” y retablos*, Barcelona, 1952, ps. 111-118; ALGARRA PARDO, Víctor Manuel, *Azulejería gótica valenciana. Canal de mensajes de identificación social (estilo, espacios y usuarios)*, en PADILLA, José I. – VILLA, Josep-M. (coords.), *Cerámica medieval i postmedieval. Circuits productius i seqüències culturals*, ‘Monografies d'arqueologia medieval i postmedieval’, 4, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1998, ps. 145-163 (p. 152).

²⁷³⁷ Vegeu, al respecte d'això, la documentació aportada per RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, El mestratge de Pere Torroella, dins , dins *Actes del Tretzè Col·loqui de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-14 de setembre del 2003)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, vol. 3, ps. 337-362 (ps. 346-347, n. 29).

intercessió de la reina Maria, entrà de coper a la cort de Joan de Navarra (1451-1472). Quan aquest fou coronat com a rei Joan II d'Aragó, el continuà servint. Combaté en la guerra de Catalunya (1462-1472). Fou governador del regne de València (1475-1503) i segon baró de Bolbait.²⁷³⁸ D'aquest magnat Lluís de Cabanyelles (dit en edat infantil *Lluís de Vila-rasa*) no es coneix cap obra literària, ni cap relació de maduresa amb la lírica; ni cap referència al governador de València com a seguidor, comitent o patrocinador dels diversos certàmens poètics celebrats a la ciutat. Ni tan sols com a dedicatari. Així que resulta un tant arriscat pensar que el governador Cabanyelles escriví poemes de jove amb el nom de Lluís de Vila-rasa. El poeta fou, sens dubte, el pare.

* * *

Un cavaller d'origen aragonés però criat a València, i de la màxim confiança del rei Alfons, fou *Lop Ximén*,²⁷³⁹ *don Lop Ximenes*²⁷⁴⁰ o **Llop Ximenes d'Urrea** i Bardaixí (Saragossa?, 1404-Catània, 1475). El nom catalanitzat de *don Lop Ximénez d'Urrea* apareix indistintament en papers catalans, aragonesos i siculs.²⁷⁴¹ L'anònim autor de la *Descrittione de la cità e governo di Napoli* (1444) el considera *catalano*, per a estranyesa de Ryder, segurament per haver-lo oït expressar-se en català; com també a *Pedro de Cardona* i altres "familiars" reials educats a la cort valenciana.²⁷⁴² El cronista Collenuccio (1498-1500) l'alinea amb el grup d'"huomini ingeniosi... valentiani" que serviren Alfons el Magnànim en grans tasques de govern.²⁷⁴³ Finalment, el medievalista

---

²⁷³⁸ Sobre la família en qüestió i els germans Vila-rasa – Cabanyelles, vegeu CARUANA REIG, José (Barón de San Petrillo), *Las casonas solariegas*, Tipogr. Doménech, València, 1940; CAMPOS, Carlos – HERRERO, Mariví – ALONSO, Ángel, *El castillo de Benisanó*, Ajuntament de Benissanó, 1998; TORRÓ TORRENT, Jaume, Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV, dins *Revista de Catalunya*, 163, Barcelona, 2001, ps. 97-123; SOLER, Abel, *Vicisitudes històriques del Castillo-Palacio de los Cabanyelles (Bolbaite, La Canal de Navarrés)*, Mecanoscrit inèdit de l'Arxiu Municipal de Bolbait, 2011, 104 ps.; ÍDEM, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014, ps. 264-265, i arbre genealògic en la p. 341.

²⁷³⁹ Com figura en KRASNER, Mariuccia, *La comunità ebraica palermitana nel XV secolo attraverso uno studio sui documenti notarili*, Tesi doctoral, Universitat de Tel Aviv, 2002; ed. electrònica <<http://primage.tau.ac.il/libraries/theses/humart/free/001909809.pdf>>, consultada en desembre 2012.

²⁷⁴⁰ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 216, n. 1. A la cort de Nàpols, amb –s, com el Ximenes d'Urrea del *Curial*.

²⁷⁴¹ Vegeu MARÍN PADILLA, Encarnación, Aranda y Jarque, señorío de los Ximénez de Urrea, en 1449, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11, Saragossa, 1993, ps. 553-573 (p. 565).

²⁷⁴² Hem vist més amunt també el cas similar de *Johan de Tàpies*, aragonés criat a València i amb nom catalanitzat. S'estranya de la classificació lingüística del memorial atribuït a Borso, RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 316. Cal tenir en compte, que la cort de Nàpols –estudiada amb predilecció per Ryder– no era cap creació *ex novo*, sinó un trasllat cap a llevant de la cort catalanòfona de València.

²⁷⁴³ COLLENUCCIO DA PESARO, Pandolfo, *Compendio dell'Historia del Regno di Napoli [1498-1500]*, Tipogr. de Giovanni Maria Scotto, Nàpols, 1541, f. 191v.

Jorge Sáiz el defineix salomònicament com a *valenciano-aragonés*, per la ser baró de filiació aragonesa, però de residència valenciana. Una cosa semblant passa amb els Maça de Liçana, “aragonesos catalanòfons” i *habitadors* de València.

El noble que ens ocupa ara era fill de Pedro I Ximénez de Urrea (vescomte de Roda/Rueda i senyor d'Épila, a Aragó, i de la tinença d'Alcalatén, Sollana, Mislata i drets successoris a Benilloba, al regne de València) i Maria, filla del justícia d'Aragó, l'influent Berenguer de Bardaixí.²⁷⁴⁴ Era Llop d'Urrea el secundogènit d'una nissaga de nobles barons²⁷⁴⁵ aragonesovalencians²⁷⁴⁶ (que havien gaudit, a més, del patrimoni de l'extinta família dels Atrosillo) i heretà del pare (1421), el vescomtat de Roda (viles de Rueda i Épila, a Aragó, gestionades per procuradors²⁷⁴⁷) i, del primogènit (1469), els altres dominis d'Aragó i València (1469). Aquest primogènit era el noble *Pedro* o Pere II Ximenes d'Urrea i Bardaixí, beneficiat pel 1421 amb la tinença d'Alcalatén, Mislata, els drets de Benilloba, etc. Aquest, a diferència de Llop, Pere residí al regne d'Aragó i romangué vinculat a l'entorn de Joan de Navarra (Joan II d'Aragó),²⁷⁴⁸ abans de ser

---

²⁷⁴⁴ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 39 (XIV.10).

²⁷⁴⁵ Sobre aquesta família, contrasteu les dades –no sempre coincidents del tot– que aporten: NATIVIDAD, Fray Antonio de la, *Silva de sufragios declarados (...) al Excmo. Sr. don Antonio Ximénez de Urrea*, conde de Aranda, Saragossa, 1648; BORAÑO CLEMENTE, Gerónimo, *Noticia de Gerónimo Jimenez de Urrea y de su novela caballeresca inédita, ‘Don Clarisel de las Flores’*, Tipogr. de Calisto Ariño, Saragossa, 1866, ps. 11-12; CERVERÓ, Lluís – BATLLORI, Miquel, El comte Dionís d'Hongria, senyor de Canals, al seguici de la reina Violant: la descendència de Dionís als regnes de València i d'Aragó, dins *X Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Comunicacions, vols. 1 i 2*, Saragossa, 1980, ps. 559-577; MAINÉ BURGUETE, Enrique, La carta de població concedida a Tierga por don Pedro de Urrea en 1334, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11, Saragossa, 1993, ps. 527-551 (p. 550); LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Los Urrea y la revuelta de L'Alcalatén de diciembre de 1440, dins *Sàitabi*, 45, València, 1995, ps. 259-274; NAVARRO, G., La formación de los señoríos..., *op. cit.*; GASCÓN PÉREZ, Jesús, Los municipios de la comarca en las edades Media y Moderna, dins ALQUÉZAR PENÓN, Javier – RÚJULA LÓPEZ, Pedro (eds.), *Comarca de Andorra-Sierra de Arcos*, Diputación General de Aragón (“Territorio”, 31), Saragossa, 2008, ps. 93-104 (ps. 100-101); NAVARRO, Germán – VILLANUEVA, Concepción – SOLA, Alejandro Jesús, La compra del Vizcondado de Rueda en 1393, dins *Aragón en la Edad Media*, 23, Saragossa, 2012, ps. 223-243.

²⁷⁴⁶ La possessió dels feus valencians i el doble arrelament a Saragossa i a València es remuntava al segle XIII: l'Alcalatén (1233), Sollana (1237), Mislata (1388) i Benilloba (1455). Vegeu NAVARRO ESPINACH, Germán, La formación de los señoríos del condado de Aranda, dins CASAUS BALLESTER, M^a. José (ed.), *El condado de Aranda y la nobleza española en el Antiguo Régimen*, Institución ‘Fernando el Católico’ – CSIC, Saragossa, 2009, ps. 65-84.

²⁷⁴⁷ Encara que en algunes genealogies consta com si fóra titular del vescomtat el germà, hi ha documentació al respecte, on s'informa d'actuacions dels procuradors aragonesos del noble resident a Nàpols. Vegeu, per exemple, del 1439, *ibidem*, p. 74. A la mort del germà major, 1469, això sí, Llop heretà la resta de béns. Altres notícies sobre la gestió absentista del patrimoni aragonés de Llop, en MARÍN PADILLA, Encarnación, Aranda y Jarque, señorío de los Ximénez de Urrea, en 1449, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11, Saragossa, 1993, ps. 553-573 (ps. 554-555 i 558), dels anys 1448-1449.

²⁷⁴⁸ Aquest Pedro serví Joan II de Navarra i Aragó del 1448 al 1468. Fou conseller seu, capità de tropes i virrei de València, i intercanvià lletres amb Pere Torroella on tractava d'Ausiàs Marc, Boccaccio i altres assumptes d'interès literari. Vegeu CABRÉ, Lluís, Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context, dins ALEMANY, Rafael (ed.), *Ausiàs March: textos i contextos*, Intitut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant – Publicacions de

designat per aquest governador del regne de València (1459-1469).²⁷⁴⁹ Hi hagué un tercer germà aragonés, Ximén, que fou senyor de Biota i El Bayo. El Llop de què tractem es casà amb Beatriu Roís de Lihori en primeres núpcies, i, en segones, amb Caterina de Centelles (1452, germana del comte d'Oliva). Participà activament, a diferència dels altres germans, de les guerres mediterrànies del Magnànim. La família Urrea havia liderat la causa trastamarista a Aragó (1410-1412), enfront de la branca major dels Luna, acèrrims urgellistes,²⁷⁵⁰ amb la qual cosa tingueren bona entrada a la cort. Les despeses que feren els obligaren a vendre el patrimoni dels Atrosillo (la baronia d'Esterciel i annexos) a l'avi matern de Llop. Ferran I el d'Antequera els compensà, emperò, en donar-los la baronia d'Almonacid de la Sierra.²⁷⁵¹

Llop Ximenes d'Urrea i Bardaixí entrà de patge a la cambra del rei amb 16 anys d'edat,²⁷⁵² el 1420, i s'estrenà en les armes, sent encara un donzell adolescent, en la campanya del 1420-1423. Participà en la incursió aragonesa a Castella (1425) i en la Guerra de Castella del 1429-1430,²⁷⁵³ abans d'embarcar-se de nou en l'armada reial del 1432 i ser fet presoner (agost del 1435) en la batalla de Ponça.²⁷⁵⁴ Era aleshores –a títol honorífic– governador absentista del regne privatiu d'Aragó.²⁷⁵⁵ Bon estrateg militar, exercí de mestre de camp de l'exèrcit reial en la conquesta de Nàpols (1436-1443),²⁷⁵⁶ comandant i sostenint ell directament 12 llances, és a dir, uns 36 individus.²⁷⁵⁷ El 1437

---

l'Abadia de Montserrat, Alacant – Barcelona, 1997, ps. 59-72; ÍDEM, From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea an Other 'Ausismarchides', dins MACPHERSON, Ian – PENNY, Ralph (eds.), *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deymond*, Tamesis, Londres, 1997, ps. 57-73; RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011, vol. 2, ps. 259-300 (epistolari entre Torroella i Urrea).

²⁷⁴⁹ La mort del governador Urrea, en: MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 395.

²⁷⁵⁰ ABELLA, Juan – LAFUENTE, Mario – DE LA TORRE, Sandra, De Martín I a Fernando I: itinerario de un compromiso (1410-1412), dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 61-94 (p. 63).

²⁷⁵¹ NAVARRO, G. i al., *La compra del Vizcondado...*, p. 82.

²⁷⁵² Segons NATIVIDAD, Fray Antonio de la, *Silva de sufragios declarados (...) al Excmo. Sr. don Antonio Ximénez de Urrea*, conde de Aranda, Saragossa, 1648, s. p.

²⁷⁵³ El rei l'envià de negociador a Castella, el 1429, juntament amb Juan Martínez de Luna i Guillem-Ramon de Montcada. Vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 711 (XIII.55).

²⁷⁵⁴ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 384-385; MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 29, p. 101.

²⁷⁵⁵ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 256.

²⁷⁵⁶ FARAGLIA, N. F., *Storia della lotta...*, ps. 220, 235, 290-292, 300-301 i 381.

²⁷⁵⁷ Dada del 1442. Vegeu MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1.*

obtingué en recompensa Trasmoz i Lituénigo, feus aragonesos que havien sigut embargats el 1430 al comte Frederic de Luna.²⁷⁵⁸ Era llavors conestable de tropes d'infanteria (1438)²⁷⁵⁹ i resultà ferit en combat el 1439.²⁷⁶⁰ Avançà diners al rei quan urgia armar homes (1440),²⁷⁶¹ i destacà en assalts com el del castell de Muro (1440) i batalles com la de Carpenone (juny del 1442).²⁷⁶² El flamant sobirà de Nàpols el guardonà amb el virregnat de la Sicília insular (13 de novembre del 1443), un càrrec que Antonio Beccadelli, en el *De dictis et factis* (1456), posà d'exemple per a il·lustrar com el monarca sabia recompensar els qui el servien amb molt d'esforç.²⁷⁶³ Poc després del nomenament, l'any 1444, acompanyà l'humanista lígur Bartolomeo Facio, el jurista sícul Battista Platamone i el secretari reial valencià Joan Olzina en una ambaixada a Gènova, amb l'objecte de concretar una aliança entre Nàpols i la república de Sant Jordi (la signatura es féu efectiva el 7 d'abril).²⁷⁶⁴ Dirigí després un contingent militar en la campanya contra Francesco Sforza a la Marca d'Ancona (1444-1446), interrompuda per la guerra de Calàbria (1444-1445) i acompanyà el rei en l'expedició centroitaliana de novembre del 1446 a novembre del 1448. Hi comandava, en qualitat de *capessquadra*, una secció de l'exèrcit reial en el setge de Piombino (primavera del 1448).²⁷⁶⁵ A la ciutat de Nàpols, formà part de l'aristocràtica confraria de Santa Marta.²⁷⁶⁶

Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454), Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 134 *et passim*.

²⁷⁵⁸ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Ciudades, nobleza y patrimonio regio en el Reino de Valencia en la época de Alfonso el Magnánimo, dins CLARAMUNT, Salvador (coord.), *XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona – Lleida, 2000)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, vol. 2, ps. 497-521 (p. 519, n. 69).

²⁷⁵⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 295-296.

²⁷⁶⁰ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspare Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMELE – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 263 (VIII.305).

²⁷⁶¹ Segons RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 224. Vegeu BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 356-365 (ps. 200-203).

²⁷⁶² RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 304.

²⁷⁶³ *Ibidem*, ps. 86 i 372.

²⁷⁶⁴ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alphonsi regis libri [1451-1456]*, Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 362-365; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 297 (XV.24) i 362-365.

²⁷⁶⁵ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 83.

²⁷⁶⁶ FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, p. 10.

El d'Urrea fou virrei de Sicília del 1443 al 1458 en nom d'Alfons V, i novament (1459-1462, 1464-1475)²⁷⁶⁷ en nom de Joan II d'Aragó. D'entrada, contribuí a l'acostament amb el soldanat de Tunis 1443)²⁷⁶⁸ i a la fundació la universitat de Catània (1444-1445).²⁷⁶⁹ Hagué de fer front, entre altres coses, a una rebel·lió que afectà Palerm el 1450.²⁷⁷⁰ Residia a regularment a Castel Nuovo (Nàpols) i, per especial concessió reial (1445),²⁷⁷¹ sols visitava Sicília alguns mesos a l'any: se'l documenta residint a l'illa pel 1453²⁷⁷² i pel 1455.²⁷⁷³ Com a un dels principals cortesans de Castel Nuovo, contribuí en novembre del 1446 a organitzar el finançament de la campanya nord-italiana del rei (1446-1448).²⁷⁷⁴ Com a virrei de Sicília, s'ocupava entre altres coses de les relacions amb el soldanat de Tunis.²⁷⁷⁵ Pel 1454, impulsava des de Nàpols la construcció als ports sicilians de vaixells per a l'armada contra Gènova.²⁷⁷⁶ Recordem a més que, el 1456, el seu germà l'arquebisbe de Tarragona (1445-1489), Pere Ximenes d'Urrea i Bardaixí, fou nomenat per Calitxt III capità d'un estol de set galeres quede croats que recorregué la Mar Egea i lluitaren contra els turcs.²⁷⁷⁷ Allotjà el príncep de Viana a Sicília en juliol del 1458 i portà correspondència d'aquest a Nàpols, a Enyego d'Àvalos, un amic bibliòfil i lletraferit que tenien ambdós en comú.²⁷⁷⁸ L'any 1459, Llop Ximenes d'Urrea acompanyà el mateix príncep de Viana de Sicília a la Península Ibèria. Joan II d'Aragó –entronitzat l'any precedent– el destituí i el reemplaçà per un altre virrei. Tanmateix, Llop tractà de posar pau entre el rei i el primogènit, i Joan II li encarregà que, des de Barcelona, armara un estol per a la lluita contra Gènova (1460).

---

²⁷⁶⁷ DI BLASI E GAMBAROCTA, Giovanni Evangelista, *Storia cronologica dei Vicerè, Luogotenenti e Presidenti del regno di Sicilia*, 3 vols., Palerm, 1790-1793.

²⁷⁶⁸ CERONE, Francesco, Alfonso il Magnanimo ed Abu 'Omar Othmân. Trattative e negoziati tra il Regno di Sicilia di qua e di là dal Faro ed il Regno di Tunisi (1432-1457); separata d'*Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, Tipogr. Giannotta, Catània, 1912, p. 128.

²⁷⁶⁹ CARUSO, Giovanni Battista, *Memorie storiche di quanto è accaduto in Sicilia dal tempo de' suoi primieri abitatori sino alla coronazione del re Vittorio Amedeo. Parte terza. Volume primo*, Tipogr. de Francesco Valenza, Palerm, 1744, p. 56.

²⁷⁷⁰ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, ps. 448 i 466.

²⁷⁷¹ MATEU IBARS, Josefina, *Los virreyes de Cerdeña: fuentes para su estudio*, Università degli Studi di Cagliari – CEDAM, Càller – Pàdua, 1964-1967, p. 465.

²⁷⁷² SOLER, Abel, Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453), dins *Cabdells*, 10, Oliva, 2012, ps. 5-14.

²⁷⁷³ FILANGIERI, R. (ed.), *Il codice miniato...*, ps. 67-68.

²⁷⁷⁴ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Hisenda reial i comerç en el regne de València en època del Magnànim, dins *Recerques*, 43, Barcelona, 2001, ps. 129-162 (p. 144).

²⁷⁷⁵ Vegeu CERONE, Francesco, La politica orientale di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 27, Nàpols, 1902 (ps. 2-93, 384-456, 555-634, 774-852) i 28, 1903 (ps. 154-212); separata, Tipogr. de Luigi Pierro e figlio, Nàpols, 1903.

²⁷⁷⁶ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 342, n. 28.

²⁷⁷⁷ SETTON, Kenneth Meyer, *The Papacy and the Levant, 1204-1571. The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1976, p. 187.

²⁷⁷⁸ MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011, doc. 19, p. 643.

Participà en l'ambaixada catalana que obtingué l'alliberament del príncep de Viana (1461), però es posicionà immediatament del costat del rei Joan II, que el reposà en el virregnat de Sicília (1464-1475)²⁷⁷⁹ i l'envià d'ambaixador a Milà, Roma i Nàpols per a defensar la causa reialista contra els rebels catalans (1464-1465). Estant a la cort de Nàpols, cooperà amb Ferran I de Trastàmara en la rendició del rebel proangeví Joan de Torrelles a Iscla (1465). Des de Sicília, envià ajut financer a Joan II (1466, 1472), a canvi d'algunes concessions a nobles illencs. El 1468 rebé jurament de fidelitat al futur Ferran el Catòlic, com a corregent de Sicília, i el 1470 reduí a Sardenya el rebel Alagó. Se'n tornà d'urgència a Sicília per a prevenir una possible invasió otomana. Restablí una treva amb Tunis (1474) poc abans de morir (1475).²⁷⁸⁰

Pere II d'Urrea, germà de Llop, fou un literat en llengua castellana, poeta de cançoner, a més de governador del regne de valència en temps de Joan II el Gran. El mateix Llop tingué un fill literat, Llop III Ximenes d'Urrea, el primer comte d'Aranda (títol nobiliari atorgat el 1488 a la família), lector i admirador de Boccaccio,²⁷⁸¹ i un nét poeta de cançoner, narrador i dramaturg, Pedro Manuel d'Urrea.²⁷⁸² En canvi, el cortesà del Magnànim i virrei de Sicília, és a dir, el personatge que ens ocupa ara, sembla que només s'interessà per la milícia i la cinegètica: l'any 1446 encarregà transcriure una còpia del *Libro de la caça de las aves* de Pero López de Ayala,²⁷⁸³ però no se'n té cap notícia més sobre les seues aficions literàries, si les tingué. Antonio el Panormita, que anomena el virrei de Sicília *Ximenius d'Urrea*, el situa en una anècdota que contribueix a la mitificació del rei Alfons, en donar a entendre que el savi monarca posava per damunt el consell de l'humanista al del seu mestre de camp. La contalla fa referència a

---

²⁷⁷⁹ BRESC, Henri, *Un monde méditerranéen: Economie et société en Sicile, 1300-1450*, École Française de Rome – Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo, Roma-Palerm, 1986, vol. 2, ps. 739 i ss.

²⁷⁸⁰ NAVARRO ESPINACH, Germán, La formación de los señoríos del condado de Aranda, dins CASAUS BALLESTER, M^a. José (ed.), *El condado de Aranda y la nobleza española en el Antiguo Régimen*, Institución 'Fernando el Católico' – CSIC, Saragossa, 2009, ps. 65-84 (p. 75), cita un document valencià del 1476 que recorda la seua mort a Sicília i la institució testamentària per hereu del seu fill "lo noble don Lop d'Urrea."

²⁷⁸¹ En la seua biblioteca que heretaria el seu fill Pere, pel 1490, es comptaven la *Fiammetta*, el *Filostrato*, la *Teseida*, la *Vita di Dante*, el *De casibus virorum illustrium*, etc. Vegeu BLANCO JIMÉNEZ, José, Le opere di Giovanni Boccaccio in Spagna nell '400 é '500. Una prima valutazione bibliografica, dins *Miscellanea storica della Valdesa*, vol. 83, núm. 1, Florència, 1977, ps. 35-52; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel, Imágenes de recepción de Boccaccio a través de sus códices: primeras notas, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 415-478.

²⁷⁸² GALÉ CASAUS, Enrique, La creación literaria en el seno de un clan familiar: Pedro Manuel de Urrea, dins CASAUS BALLESTER, M^a. José (ed.), *El condado de Aranda y la nobleza española en el Antiguo Régimen*, Institución 'Fernando el Católico' – CSIC, Saragossa, 2009, ps. 139-172.

²⁷⁸³ LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, p. 32.

un instant en què Llop d'Urrea havia de consultar urgentment amb el rei Alfons, durant el setge de Caiazzo, a l'Abruç, en la primavera de maig del 1441.²⁷⁸⁴ La llegim en la versió catalana de Jordi de Centelles, del *De dictis et factis* (1456). Conversaven al campament reial l'humanista Beccadelli i el *Cèsar* napolità sobre els fets de Virat, l'heroi lusità que lluità contra els romans, quan es presentà de colp el militar i féu aturar la conversa. “Sobrevingué [a] aquestes coses lo noble don Lop Ximénez d'Urrea, qui fon visrey de Cicília e príncep dels honrrats cortesans, e capità de l'exèrcit, e mès-se entre mi e lo rey. Lo rey li manà s'apartàs, dient-li que aquel loch era per lavòs dels togats, ço és, dels letrats, e no dels cavallés. Obeý lo dit don Lop”.²⁷⁸⁵

* * *

Pere Torroella,²⁷⁸⁶ millor que no *Pedro Torrellas* o *Pero Torrelles*²⁷⁸⁷ (la Bisbal d'Empordà, ca. 1415-1492), fou un cavaller i poeta català de vida i obra ben conegudes.²⁷⁸⁸ Casat amb Violant de Levià, dama de la mateixa Bisbal,²⁷⁸⁹ Pere Torroella entrà de donzell, el 1435, al servei d'Alfons el Magnànim; juntament amb els seus germans Galceran i Lluís. Després de la batalla de Ponça s'adscrigué al seguici del rei Joan de Navarra (1436-1451), lloctinent dels regnes de València i Aragó, al qual acompanyà en els seus desplaçaments per València, Saragossa i Navarra. Participà també, pels anys 1439-1445, en les campanyes militars castellanques dels infants d'Aragó. Estigué a la batalla de Medina del Campo (1441), al costat dels infants d'Aragó, i fou fet presoner. Detingué els oficis cortesans de coper (1442) i trinxant del rei de Navarra (1446-1450). El 1445, a l'endemà de la batalla d'Olmedo –catastròfica per a la causa proaragonesa a Castella– viatjà per primera vegada a Nàpols, en qualitat d'ambaixador del mencionat rei de Navarra.²⁷⁹⁰ Aleshores el donzell Torroella (fou adobat cavaller en

---

²⁷⁸⁴ La proposta de datació la facilita LAURENZA, Vincenzo, Il Panormita a Napoli, dins *Memorie dell'Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92, basant-se en FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 235. Altres crítics situen l'anècdota en el setge de Maddaloni, el 1438.

²⁷⁸⁵ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, ps. 108-109. En la versió llatina original (*De dictis et factis Alphonsi regis*, I.42): “Supervenit huic sermoni Ximenius d'Urrea purpuratorum princeps praefectus castrorum. Cumque et locum, qui inter regem et me medius erat equo invectus capere instaret, rex vultu renitens prohibuit, asserens locum illum cum de litteris, aut cognitione antiquitatis ageretur non purpuratorum, sed togatorum esse. Cessit ergo Ximenius.”

²⁷⁸⁶ Llinatge que remet a la localitat catalana de Torroella de Montgrí, pròxima a la Bisbal d'Empordà.

²⁷⁸⁷ Formes que apareixen en textos castellanques.

²⁷⁸⁸ RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011. Recollim succintament les notícies biogràfiques aportades per aquest editor. Vegeu també BACH RITA, Pedro, *Works of Pere Torroella: A Catalan Writer of the Fifteenth-Century*, Instituto de las Españas, Nova York, 1930.

²⁷⁸⁹ Segons Riquer, M. de, *Història de la literatura...*, p. 38.

²⁷⁹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 135, Adria, 21 d'octubre del 1445. Acompanyava a Bertomeu de Reus, secretari de dit rei de Navarra, segons ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón*

un moment indeterminat, amb posterioritat a setembre del 1447), donava les primeres mostres d'una prolongada activitat creativa (datable pels anys 1440-1480). I és probable, com opina Rodríguez Risquete, que intercanviara ja amb Pere d'Urrea (germà del virrei de Sicília, Llop Ximenes d'Urrea) unes epístoles sobre literatura on manifesta la seua admiració per la lírica d'Ausiàs Marc.²⁷⁹¹

L'any 1451 l'inici de la guerra civil navarresa (1451-1458), viatjà de nou a la cort de Nàpols, on romangué com a ambaixador de Joan de Navarra fins a la mort d'Alfons el Magnànim, l'estiu del 1458. S'ocupava allí de controlar el "criament e doctrina" de l'infant Joan d'Aragó (de Trastàmara o de Navarra, 1439/40-1475),²⁷⁹² fill natural del rei de Navarra i futur arquebisbe de Saragossa (20 de juny del 1458-1475). L'adolescent –producte d'una relació amorosa del pare amb una noble de la casa d'Avellaneda– arribà a la cort partenopea el 1452, amb 13 anys d'edat. Es formà allí en armes i en lletres (*studia humanitatis*) tenint per preceptor l'humanista palatí Giovanni Pontano; fins a la mort de l'oncle, en juny del 1458. Son pare havia aconseguit per a ell, pocs dies abans de la mort del Magnànim, la mitra saragossana.

En el transcurs d'aquells anys, el majordom Torroella i el jove Pontano travaren amistat.²⁷⁹³ Segons l'humanista, pels anys 1453-1455, el cavaller català es manifestà disposat a participar en una croada contra el Gran Turc que mai no tindria lloc.²⁷⁹⁴ Coneixent, a més de l'interés per les armes, l'afició a les lletres del majordom, Pontano li dedicà una elegia del seu *Liber de laudibus divinis* i una altra del *Parthenopei sive*

[1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 344-346 (XV.37). Aquest Bertomeu passà al servei del Magnànim, però Torroella se'n tornà al costat del rei Joan. Vegeu CANELLAS LÓPEZ, Àngel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico ("Folia Stuttgartensia"), Saragossa, 1988, p. 91.

²⁷⁹¹ Segons CABRÉ, Lluís, Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context, dins ALEMANY, Rafael (ed.), *Ausiàs March: textos i contextos*, Intitut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Alacant – Barcelona, 1997, ps. 59-72; ÍDEM, From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea an Other 'Ausismarchides', dins MACPHERSON, Ian – PENNY, Ralph (eds.), *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deyemond*, Tamesis, Londres, 1997, ps. 57-73; RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011, vol. 2, ps. 259-300 (epistolari Torroella-Urrea).

²⁷⁹² RODRÍGUEZ RISQUETE, F. (ed.), *Pere Torroella...*, p. 30.

²⁷⁹³ CARRARA, Enrico, Giovanni Pontano, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1935; reed. electrònica <[www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pontano_\(Enciclopedia-Italiana\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pontano_(Enciclopedia-Italiana))> confon aquest Joan amb el seu germà Carles de Viana. Hem pres com a referència, així mateix, BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 140-147, i CAPPELLI, Guido, Introduzione: Il *De principe* di Giovanni Pontano e l'Umanesimo politico del Quattrocento, dins PONTANO, Giovanni, *De principe. Testo latino a fronte*, ed. a cura de Guido CAPPELLI, Salerno, Roma, 2003, ps. IX-LXXXI.

²⁷⁹⁴ *Ibidem*, p. 31 i doc. 24 de l'apèndix.

Amorum.²⁷⁹⁵ En els últims mesos d'estada napolitana, coincidí amb l'infant Joan a la cort el seu germà de pare, el príncep de Viana, Carles d'Aragó (gener del 1457-juliol del 1458),²⁷⁹⁶ que entrà en relació amb Pontano i Torroella, al qual ja coneixia d'abans. És de suposar –atesa la seua trajectòria política posterior– que participara en el grup de *catalani* que donaven suport a Carles de Viana perquè fóra rei de Nàpols, en lloc del bastard Ferran I (juny-juliol del 1458). La majoria d'aquests “vianistes” acompanyaren el príncep a Sicília, Mallorca i Catalunya.

Consta que Torroella era majordom i conseller de Carles de Viana a Barcelona en març del 1461.²⁷⁹⁷ Després de la mort del príncep (23 de setembre), s'implicà en la guerra de Catalunya (1462-1472) al costat de la Generalitat i contra el seu antic senyor, entronitzat ara com a Joan II d'Aragó i Navarra. No obstant això, es reconcilià amb el monarca –com altres molts nobles– l'any 1464 i el tornà a servir, entre altres operacions de guerra, en la defensa de Girona (1468). A la mort del rei Joan (1479) es retirà a la Bisbal d'Empordà, on havia obtingut de la corona un molí (1475)²⁷⁹⁸ i on conservava altres possessions. Moriria en una edat avançada, l'any 1492.

Fou Pere Torroella –poeta en català i en castellà– un gran coneixedor de la producció poètica francesa (Machault, Grandson, Chartier...) i castellana (Villasandino, Mena, Santillana...). Giovanni Pontano l'esmenta en un lloc com “*Petri Torrella, clarissimi equitis hispani*” i en altre el qualifica llagoterament d’ “*splendor est hispani gloria magna soli*”.²⁷⁹⁹ El biògraf de Pontano, Roberto de Sarno, atorga mèrit al paper moderador de l'humanista a l'hora de guanyar-se la benevolència d'un majordom amb fama d'aspre, un home de caràcter difícil: “*In huius aula Regis erat quidem Petrus Torilla, penes quem totius regiae familiae regimen et potestas, Navarii adolescentis morum custos et formator, vir sat tenax sententiae difficilimaque natura: at Pontanus perquam gnarus idonei ad agendum temporis, ad arbitrium istius asperrimi viri se*

---

²⁷⁹⁵ RIQUER, M. de, *Història de la literatura...*, p. 106; MELE, Eugenio, Qualche nuovo dato sulla vita di mossèn Pere Torroella e suoi rapporti con Giovanni Pontano, dins *La Rinascita*, 1/4, 1938, ps. 76-91.

²⁷⁹⁶ Ibídem, p. 33; MONTI SABIA, Liliana, Il ricordo di Alfonso di Aragona nelle opere di Giovanni Pontano, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.503-1.532.

²⁷⁹⁷ RIQUER, M. de, *Història de la literatura...*, ps. 38-40; RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, Del cercle literari del Príncep de Viana i unes poesies satíriques del “Cançoner de Saragossa”, dins *Estudi General*, 22, Girona, 2002, ps. 365-392.

²⁷⁹⁸ RIQUER, M. de, *Història de la literatura...*, ps. 42-44.

²⁷⁹⁹ Ibídem, ps. 37.

effinxit, et sine ulla offensione summa illius benevolentiam studuit retinere”.²⁸⁰⁰ En altre lloc insisteix en què es tractava d’un “*vir severus*”.²⁸⁰¹

Torroella escrigué, com altres residents a Nàpols, en llaor dels amors d’Alfons d’Aragó i Lucrezia d’Alagno, i es mostrà influït per Ausiàs Marc, sobretot en la seua producció catalana.²⁸⁰² Pels anys 1462-1486 fou amic de Bernat-Hug de Rocabertí. El poeta de la Bisbal es troba present en diversos cançoners dels segles XV i XVI, on se’l celebrà fonamentalment per la seua poesia en castellà, la que li atorgà fama, per ser “més àgil i més lleugera que la catalana” segons Martí de Riquer.²⁸⁰³

* * *

Francesc Sunyer (+Nàpols, 1458), juntament amb Lleonard de Sors, és dels pocs cavallers aficionats a la lírica de la cort del Magnànim que produïren una obra en català. El mateix Torroella, com s’ha vist, triomfà entre els seus contemporanis escrivint en castellà: la llengua dels reis d’Aragó i Castella, dels infants d’Aragó (Joan, Enric i Pere) i, en conseqüència, la llengua poètica de moda a les corts per on passaven aquests cavallers-poetes.²⁸⁰⁴ Sunyer, català d’origen i de la generació poètica d’Ausiàs Marc, formà part del seguici de l’infant Pere d’Aragó, al qual acompanyà a les guerres de Castella en la dècada del 1420. El seguí després a Nàpols, on morí dit infant en el setge de Nàpols, l’any 1438. Casat a Messina (Sicília) i amb dos fills, Francesc obtingué del rei d’Aragó el rang d’uixer d’armes i la nòmina de mestre de la seca d’aquella ciutat siciliana, ofici amb el quals se’l documenta pel 1439.²⁸⁰⁵

Sembla, però, que residia a la cort de Castel Nuovo, com altres cortesans amb càrrecs, capitanies i sinecures semblants. Així, en juliol del 1442 figura com a uixer i familiar del rei²⁸⁰⁶ i combat contra els Anjou amb quatre llances al seu càrrec (dotze

---

²⁸⁰⁰ DE SARNO, Roberto, *Joannis Joviani Pontani vita*, Fratelli Simoni, Nàpols, 1761, p. 15; citat per AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 281 i 413. En aquest mateix fragment, De Sarno confon Joan amb el seu germà Carles, confusió que arrossegueu altres autors posteriors, sobretot italians.

²⁸⁰¹ DE SARNO, R., *Joannis Joviani Pontani...*, p. 91.

²⁸⁰² Vegeu RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, El mestratge de Pere Torroella, dins *Actes del Tretzè Col·loqui de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-14 de setembre del 2003)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, vol. 3, ps. 337-362.

²⁸⁰³ RIQUER, M. de, *Història de la literatura...*, ps. 32.

²⁸⁰⁴ Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437.

²⁸⁰⁵ TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d’Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, ps. 18-19 i 251-270.

²⁸⁰⁶ FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro*

combatents).²⁸⁰⁷ El 20 d'octubre del 1446, al mateix Castell Nou, el rei li ordena reformar els pesos de les monedes de Sicília *citra Farum* (el regne de Nàpols) per a evitar frauds i el nomena, a títol vitalici, provisor, reformador i marcadore de la moneda d'or i d'argent.²⁸⁰⁸ Acompanyava també al rei Alfons en els seus desplaçaments a Torre del Greco, en els temps àlgids dels amors del monarca amb Lucrezia d'Alagno (estiu del 1449).²⁸⁰⁹ Tot sembla indicar que es trobava en bona posició com a curial fins els anys 1453-1454, quan es descobriren corrupteles seues en la gestió monetària de la seca de Messina. Segons Pietro Gentile, fou “processato e carcerato per aver fabbricato monete illegali per peso e lega” (1454).²⁸¹⁰ Moriria empresonat quatre anys després, al castell napolità de Sant Salvador de l'Ou (Castel dell'Ovo).

* * *

Lleonard de Sors o *Leonart de Sos/Sors*²⁸¹¹ (Barcelona, ?-?), juntament amb Francesc Sunyer, és un dels pocs representants de la lírica catalana amb vincles amb la cort napolitana del rei d'Aragó, on els cançoners (*Estúñiga, Roma, San Marco*) exclouen la poesia en aquesta llengua en benefici del castellà.²⁸¹²

És versemblant pensar que Lleonard de Sors fóra fill de l'homònim lloctinent de mestre racional del rei Martí l'Humà, ja amb anterioritat al 1403, que conservà el seu càrrec durant l'Interregne (1410-1412) i amb Ferran I i Alfons V, almenys fins al 1425.²⁸¹³ El fill d'aquest oficial reial barceloní sembla que fou adobat cavaller i

---

'Curie Summarie' (1440-1442). *Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, p. 49.

²⁸⁰⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 396.

²⁸⁰⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.908/2, fs. 123v-124r, Castel Nuovo, 20 d'octubre del 1446.

²⁸⁰⁹ Fa de testimoni, com a uixer d'armes i cavaller, en un document de l'ACA, Cancelleria reial, reg. 2-658, f. 10, datat a la mateixa Torre del Greco, el 29 d'agost del 1449.

²⁸¹⁰ GENTILE, Pietro, Lo stato napoletano di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, Nàpols, 23, 1937, ps. 1-56, i 24, 1938, ps. 1-57, p. 38; citat per MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 36, n. 32).

²⁸¹¹ En grafia arcaica. En el cens de Barcelona del 1389 apareix esmentat aquest mateix nom amb dues formes: *Leonart de Sos/Sors*. Segurament, es tracta d'un antecessor directe i homònim del personatge que ens ocupa. Vegeu MARSÀ, Francesc, *Onomàstica barcelonina del segle XIV*, Tipogr. Fidel, Barcelona, 1977, p. 267.

²⁸¹² Com ja observà CAHNER, Max, Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Cobtribució a la penetració del castellà als Països Catalans, dins BRUGUERA, Jordi – MASSOT, Josep (eds.), *Actes del cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Andorra, 1-5 d'octubre del 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba”, 19), Barcelona, 1980, ps. 183-256 (p. 189).

²⁸¹³ Vegeu VENDRELL GALLOSTRA, Francesca, *Margarida de Prades en el regnat de Ferran d'Antequera*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona, 1984, p. 14 (any 1412); LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, Universitat de València, 2004, doc. 167, ps. 153-154 (any 1413); SALICRÚ LLUCH, Roser, La coronació de Ferran d'Antequera: l'organització i els preparatius de la festa, dins

s'aventurà com a home d'armes en l'empresa italiana d'Alfons el Magnànim. Així, en una relació del 1441, d'homes d'armes participants en la guerra napolitana, figura *Leonart de Sos* comandant dues llances (6 combatents).²⁸¹⁴ És probable que, obtinguda alguna recompensa arran de l'entronització napolitana del 1443, romanguera alguns anys a Barcelona.²⁸¹⁵ Visità el campament reial de la Toscana en abril del 1448, en qualitat de missatger de les corts catalanes, i decidí acompanyar el rei en el viatge a Nàpols (tardor del 1448) i residir llavors uns anys al servei del rei, a Castel Nuovo. Es mantingué vinculat a la cort, doncs, amb un dels oficis honorífics d'uixer d'armes. El 5 de juliol del 1458, per exemple, eixí de Nàpols per a retre homenatge a Roma al papa Calixt III en nom del nou sobirà, Ferran I. Els esperava a la Santa Seu Lluís Despuig. Formaven part de la comitiva tres nobles de primer rang, Joan de Torrelles, Francesc Siscar i Bernat de Vilamarí, i el secretari reial i diplomàtic valencià Bernat Llopis.²⁸¹⁶

De les 18 composicions conservades de Sors –compilades totes en el *Cançoner de Saragossa*, juntament amb obres de Marc, Torroella i altres²⁸¹⁷–, la més coneguda i estudiada és *La nau*. Es tracta d'un poema al·legòric, compost pel 1454 segons Martí de Riquer, però que duu una “data interna” –per voluntat del poeta– que és el 14 de novembre del 1448,²⁸¹⁸ és a dir, el dia en què, després de dos anys d'absentisme bèl·lic,

---

Anuario de Estudios Medievales, 25/2, Barcelona, 1995, ps. 699-760 (p. 738, n. 171, any 1414); SALLERAS CLARIÓ, Joaquín, *La baronía de Fraga: su progresiva vinculación a Aragón (1387-1458)*, Tesi doctoral del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2004, p. 57 (any 1418); GONZÁLEZ HURTEBISE, Eduardo, *Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1907, p. 180 (any 1425).

²⁸¹⁴ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 104.

²⁸¹⁵ El ciutadà honrat barceloní Leonard de Sors que gestionava en els anys 1447-1448 la casa del Pes de la Farina de Barcelona i que fou elegit mostassaf de la ciutat per a l'any 1451-1452, no deu ser el cavaller que havia combatut a Nàpols, ni l'ambaixador de les corts del 1448, com proposa COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Da Barcellona a Napoli a metà del Quattrocento, fra correnti medievali e umanistiche, dins INDELLI, Giovanni – LEONE, Giuliana – LONGO AURICCHIO, Francesca (eds.), *Mathesis e Mneme. Studi in memoria di Marcello Gigante, Pubblicazioni del Dipartimento di filologia classica 'Francesco Araldi' dell'Università degli Studi di Napoli Federico II*, núm. 25, Nàpols, 2004, vol. 2, ps. 323-343. Deu tractar-se d'un cas d'homonímia. Pensem que a la Barcelona del 1389 (MARSÀ, F., *Onomàstica barcelonina...*, op. cit.), conviuen també dos Lleonards de Sos/Sors.

²⁸¹⁶ MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l'Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912, doc. 2, ps. 10-13 (5 de juliol del 1458).

²⁸¹⁷ També és present, però, en altres cançoners. Vegeu RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, El cancionero de Leonard de Sos, dins PARRILLA, Carmen – PAMPÍN, Mercedes (eds.), *Actas del IX Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, Toxosoutos, Noia (A Coruña), vol. 3, ps. 455-463.

²⁸¹⁸ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), ps. 410 i 416.

el sobirà de Nàpols entrà “trionfalment” a Castel Nuovo.²⁸¹⁹ En realitat, el que s’hi celebrà fou una victòria pírrica –la “compra” de Castelló de Pescara, a la Toscana– després de dos anys de marxa militar i guerra infructuosa (la campanya centroitaliana, novembre del 1446-novembre del 1448), víctimes de malària i frustracions per la difícil situació de Milà. Ara bé, quan Lleopard ho recorda, pel 1454 –si acceptem la proposta de Riquer–, ho fa per a evocar la “gloriosa” fi de l’última empresa de guerra dirigida personalment pel rei, en un moment en què l’exèrcit reial el comandava ja el príncep Ferran, el duc de Calàbria i hereu de la corona napolitana, a la Toscana també.

En conclusió, el viatge al·legòric a què fa referència el poeta no tindria res a veure amb la travessada marítima de l’autor entre Barcelona i Nàpols –com s’ha especulat sovint–, sinó amb un acostament simbòlic del súbdit poeta a un monarca que, acabada la seua brillant trajectòria militar (8 de maig del 1420-14 de novembre del 1448), era la viva personificació de l’Honor militar i cavalleresc. L’autor –uixer d’armes del rei, recordem– adreça la proa de la seua simbòlica nau cap a l’exemple que representa el monarca, com a port desitjat. Els oficials de la nau són les Virtuts; el comandant, Discreció; el nauxer, Juí de Raó; l’escrivà, Liberalitat; el timoner, Veritat; els mariners, Bons Nodriments i Bons Costums, etc. Compara Alfons V amb l’emperador Constantí, protector de l’Església (circumstància datable pels anys 1443-1455), en unes estrofes “de lectura difícil i tediosa” i amb algun elogi a la persona reial “ditiràmbic fins a l’extrem”, segons Riquer.²⁸²⁰ D’altra banda, el desplegament de personificacions al·legòriques és molt comú en la literatura medieval moralitzant. I el fet que introduisca algunes referències clàssiques, no lleva –com adverteixen Riquer²⁸²¹ i Compagna– que estiga encara molt lligat a la tradició trobadoresca de l’escola de Tolosa, “che privilegia la forma e spesso si riduce a puro esercizio metrico”. No s’hi percep cap influx de la literatura italiana, ni cap relació amb la *Comèdia* de Dante.²⁸²²

La nau, amb tot el que s’ha dit sobre els elogis al rei Alfons, no està dedicada al monarca, castellanoparlant –cosa que haguera obligat, per cortesia, a usar el castellà– sinó a una insigne catalanoparlant, Elionor de Cardona i Centelles, filla del duc Joan-

---

²⁸¹⁹ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, ps. 236-257, recull el dia 15 de novembre 1448 com el primer en què la cancelleria reial torna a emetre documents signats pel rei a Nàpols. Així que se suposa que hauria arribat la vespra, com es confirmaria per la datació precisa del poema de Sors. Vegeu també RYDER, Alan, *La política italiana di Alfonso d’Aragona (1442-1458)*, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 280).

²⁸²⁰ RIQUER, M. de, *op. cit.*, ps. 412-413.

²⁸²¹ *Ibidem*, p. 411.

²⁸²² COMPAGNA PERRONE CAPANO, A. M., *Da Barcellona a Napoli...*, p. 328.

Ramon Folc de Cardona. Aquesta dama embarcà a Barcelona l'1 d'abril del 1451 amb direcció a la cort de Nàpols, on havia de contraure noces amb el marquès d'Oristany (Sardenya), Antonio Cubello. Estigué casada amb aquest fins al 1455, quan esdevingué viuda. Es considera, doncs, que aquest –com altres poemes de Francí Guerau i Joan Berenguer de Masdovelles– foren dedicats a la dama per a celebrar les seues noces.²⁸²³ Amb la qual cosa, caldria datar la composició de Lleonard de Sors pel 1451, proposta que sembla més lògica, atesa la major proximitat cronològica a la data emblemàtica del 14 de novembre del 1448, evocada per l'autor dels versos.

La relació de Lleonard amb els Cardona no es limita a *La nau*, ja que compta el poeta amb un elogi dialogat del noble valencià –parent dels Cardona catalans²⁸²⁴– Alfons de Cardona i Villena (+1452), comte de *Rijols* (Reggio) i un dels magnats de la cort napolitana més pròxims al Magnànim. L'autor simula trobar-se amb un cavaller, de nom Bon Grat, el qual té una germana que personifica la Coneixença. La conversa porta el poeta a introduir poesies de diversos gèneres, que manifesten el seu gust per la lírica francesa de Machault, Grandson i Froissart.²⁸²⁵ És interessant, això, perquè posa de manifest que els lletraferits de la cort napolitana, especialment els de llengua catalana, no s'interessaven tan solament per la lírica *cancioneril* castellana, sinó també per la francesa. La datació de la dedicatòria cal situar-la entre el 1448 i el 1452. Lleonard compara el de Cardona amb Cèsar, per la seua clemència; amb Hèctor el troià, per l'ardiment; amb Troilus, pel seu enamorament, i amb el gran Alexandre, pel seu esforç cavalleresc. Els versos es troben amerats de connotacions teològiques i metafísiques – pròpies d'un poeta més doctor que líric–, i d'una exhibició d'"humil subjecció, poc interessant de tan gratuïta, de l'autor envers el pròcer del qual vol guanyar protecció", en paraules de Jordi Rubió i Balaguer, en el seu estudi sobre els Cardona.²⁸²⁶

* * *

---

²⁸²³ Vegeu BELTRAN, Vicenç (ed.), *El cançoner de Joan Berenguer de Masdovelles*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Textos i estudis de cultura catalana", 109), Barcelona, 2006, p. 63. Si els poemes de Guerau i Masdovelles foren compostos a Barcelona, per al comiat de la dama ("Mar passareu...", diu un dels versos de Masdovelles), el de Sors seria recitat amb ocasió de les noces, que tingueren lloc a Nàpols, raó per la qual s'hi al·ludeix a una data (el 14 de novembre del 1448) ben recordada pels oients cortesans. L'al·lusió directa al rei Alfons/Honor, a més, lliga millor amb una lectura napolitana, on el mateix monarca presidiria la lectural, que no amb una lectura barcelonina. *La nau* encaixaria malament en un presumpte "cicle" barceloní de comiat.

²⁸²⁴ Com el mateix poema recorda, en el vers: "És dret cosí d'aquell Absalon bell / en lo bon gest agraciat, polit", al·lusió al comte de Cardona.

²⁸²⁵ COMPAGNA PERRONE CAPANO, A. M., *Da Barcellona a Napoli...*, ps. 334-335.

²⁸²⁶ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Els Cardona i les lletres*, dins *Estudis de literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, ps. 83-128 (p. 121).

El noble siculovalencià, de rànica nissaga catalana, **Guillem-Ramon V de Montcada**-Alagó i Fenollar d'Aragó (? , ca. 1400-+Palerm, 1466), comte d'Adernò (Sicília),²⁸²⁷ casat el 1443 amb la noble napolitana Diana di Sanseverino-Capece, fou un dels nobles barons més acostats al rei Alfons i més afavorits per aquest. La identificació podria complicar-se una mica per l'existència simultània de tres individus homònims dins la mateixa nissaga. Ho aclarirem amb la nomenclatura ordinal amb criteris de distinció genealògica usada per Santiago Sobrequés:²⁸²⁸ 1) Guillem-Ramon III²⁸²⁹ de Montcada i Martines de Luna (+1455), de la branca valenciana dels Montcada-d'Aitona, barons de Xiva;²⁸³⁰ 2) Guillem-Ramon IV²⁸³¹ de Montcada-Alagó i Aragó (ca. 1402-Cimenna, Sicília, 1465), de la branca siciliana dels antics comtes d'Agosta (de Caltanissetta des del 1407),²⁸³² i 3), el que ens ocupa ara, Guillem-Ramon V de Montcada i Fenollar, cosí germà de l'anterior, i de la mateixa parentela siciliana dels *Moncada-Alagona*, però criat a València, a la cort d'Alfons el Magnànim.

Era el Guillem-Ramon de Montcada (escrit *de Muncada*, sovint) que ens ocupa ara, doncs, fill de Giovanni di Moncada ed Alagona (Joan de Montcada i Alagó²⁸³³) i de la baronessa sículocatalana d'Àvola: una dama de sang reial, del seguici de la reina Maria de Luna, Andreua Fenollar d'Aragó o de Mallorca (*dez Fenollar*, en grafia catalana arcaica; *de Sfenollar*, en fonts sicilianes).²⁸³⁴ Causa estranyesa d'Alan Ryder que el ferrarés Borso d'Este²⁸³⁵ catalogue aquest cavaller, juntament amb els germans

---

²⁸²⁷ En la documentació cancelleresca (any 1446), *mossén Guillem-Ramon de Muncada, conte de Adernò e camarlench del senyor rey*. Vegeu MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 147.

²⁸²⁸ SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Els barons de Catalunya*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980; reed. a cura de Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ i Armand de FLUVIÀ ESCORSA, Base, Barcelona, 2011, p. 319 (arbre genealògic dels Montcada, II).

²⁸²⁹ III de la branca genealògica del regne de València.

²⁸³⁰ L'activitat política i de gestió senyorial d'aquest noble, pels anys 1409-1446, es pot seguir a través de les planes de LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, ps. 168, 184, 185, 219, etc.

²⁸³¹ IV de la branca genealògica del regne de Sicília.

²⁸³² II comte de Caltanissetta (1423-1465), casat amb la noble siciliana Giovanna di Ventimiglia.

²⁸³³ Fill de Beatriu d'Alagó, última representant siciliana dels descendents del noble sículocatalà Blasco d'Alagó.

²⁸³⁴ També apareix esmentat el cognom, en algunes genealogies, amb harmonia vocàlica (*de Fonollar*, *de Sfonollar*) o amb formes tergiversades del tipus *de Sfonellar*. Andreua era filla del noble Humbert de Fenollar, baró de Banyalbufar i governador de Mallorca, i de Constança d'Aragó, filla natural de Jaume III de Mallorca. Era germana d'Elionor de Fenollar d'Aragó, casada aquesta amb Ramon de Torrelles i de Blanes (+1420), tutor de l'infant Frederic de Luna i senyor del castell de la Roca (el Vallès, Catalunya), per compra, des del 1405; a més de parogènitor del cavaller i cèlebre justador Martí-Benet de Torrelles i Fenollar d'Aragó, senyor de la Roca (1418-1463).

²⁸³⁵ Es refereix a la *Descrittione de la città e governo di Napoli* (1444), tradicionalment atribuïda a Borso d'Este, però modernament considerada l'obra d'un anònim informador, probablement venecià.

Cardona-Villena, com a *catelano*, i no pas com a sicilià.²⁸³⁶ La causa rau en la criança d'aquest i els altres en terres occidentals, a la cambra reial, cosa que explica també la confiança depositada en ells pel monarca. Segons Jorge Sáiz, el futur comte d'Aderò i Caltanissetta exercia de “cap de llinatge” en la campanya mediterrània (1420-1423) i en les guerres contra Castella (1425 i 1429-1430). El seguien els seus “cosins” de la rama valenciana: els germans Joan Florimon, Guillem-Ramon III i Pere de Montcada i Martines de Luna (fills d'Ot III de Montcada, baró de Xiva i Castellnou, i d'Elfa de Luna), així com –més esporàdicament– un nebot bastard i homònim (un quart Guillem-Ramon de Montcada, doncs). Creu Sáiz que “es probable que alguno de ellos acompañara a su pariente siciliano Guillem Ramon de Montcada como integrante de sus compañías en los escenarios napolitano y centro-italiano en 1441-1448.”²⁸³⁷

La veterania del sicilià venia acreditada per ferides de guerra rebudes ja el 1421 en el setge d'Acerra (Terra di Lavoro).²⁸³⁸ Fou un dels presos capturats per Muzio Attendolo Sforza en l'assalt per sorpresa a Nàpols del 1423.²⁸³⁹ Comandà a València, sent ja *camarlenc* del rei Alfons, sis homes d'armes (juny del 1429) disposats a envair terres de Castella.²⁸⁴⁰ Embarcat amb l'armada del 1432, caigué pres dels genovesos en la batalla de Ponça (1435).²⁸⁴¹ Apareix de nou en acció (30 de setembre del 1437) durant la conquesta de Nàpols,²⁸⁴² amb càrrec honorífic de *gran senescal* de Sicília.²⁸⁴³ El 24 de juliol del 1439 se'l documenta negociant amb els ambaixadors del rei de França –liderats pel cèlebre Tanneguy du Chastel– la rendició de Castell Nou a Renat d'Anjou; negociació que compartí amb el valencià Ramon Boïl.²⁸⁴⁴ Aquell any el rei

---

²⁸³⁶ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 316.

²⁸³⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 374-375. El bastard apareix esmentat en el grup de manera intermitent, ja que participa d'alguna expedició bèl·lica també. Pel que fa al Guillem-Ramon valencià, el 29 de maig del 1442 el documentem a València: APCCV, Protocols de Francesc Cardona, núm. 6.471 (1441-1442).

²⁸³⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 567 (XIII.13).

²⁸³⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 81.

²⁸⁴⁰ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 393.

²⁸⁴¹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 81.

²⁸⁴² MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona*, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 11.

²⁸⁴³ Almenys des del 1439. Vegeu ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 195 (XIV.55). Després fou també canceller –a títol honorífic igualment– de la mateixa Sicília dellà Far.

²⁸⁴⁴ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, ps. 181-182 i 300.

Alfons el designà per a l'ofici de canceller de Sicília Della Far.²⁸⁴⁵ Destaca la participació que tingué en la batalla de Carpenone (28 de juny del 1442) contra el *condottiero* Antonio Caldora (que caigué presoner), en vespres de la caiguda de Nàpols; en cooperació amb Pere de Cardona i Villena, Llop Ximenes d'Urrea i Ramon Boil.²⁸⁴⁶

Aquell mateix any 1442, el rei Alfons d'Aragó ja tenia previst casar-lo amb una rica pobila de la noblesa napolitana, Diana, filla i hereva universal de Tommaso di Sanseverino-Capece, senyor de les ciutats de San Severino i Marsico: “uno de los mejores feudos del país”, segons Ryder. Les esposalles se celebraren el 1443,²⁸⁴⁷ però la jove no fou investida comtessa de San Severino i Marsico fins a l'acabament d'un complicat contenciós entre Guillem-Ramon i Diana, d'un costat, i els parents Sanseverino-Capece, d'altre (1442-1449). Resulta que, per haver-se posicionat Diana del costat de Renat d'Anjou (1442), Alfons li embargà els béns i els cedí al seu oncle, el proaragonés Giovanni di Sanseverino, mort el 1444. Ara bé, Diana es reconcilià amb el rei i, auxiliada pel seu poderós marit, reclamà judicialment el feu, contra els fills i hereus de Giovanni, i acabà obtenint sentència favorable (25 de desembre del 1449), després de múltiples pugnes, pactes i dilacions amb la part contrària.²⁸⁴⁸

Mentre la justícia feia camí, el de Montcada s'ocupava d'afers diplomàtics. Conclosa del tot la guerra napolitana, el 1443, negocià la signatura d'una treva entre el vencedor, Alfons d'Aragó, i el vençut, Renat d'Anjou.²⁸⁴⁹ En febrer del 1444, el Magnànim li encarregà un gran viatge a París (març-abril), per a negociar amb el rei de França el casament del príncep Ferran amb una infanta francesa, i a Borgonya (maig), per a pactar una aliança amb el duc Felip el Bo i preparar –mal que fóra sobre el paper, a la borgonyona– una gran croada a Jerusalem.²⁸⁵⁰ El 3 de gener de dit any, el secretari reial Joan Olzina havia redactat les instruccions per a la lliga i concòrdia amb Borgonya, i “la empresa contra los turchs”.²⁸⁵¹ Havia de manifestar al duc Felip que el rei d'Aragó preferia fer junta amb ell “primer que ab rrey o príncep del món”. Si Borgonya prenia la

---

²⁸⁴⁵ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 195 (XIV.55); RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 132-133.

²⁸⁴⁶ *Ibídem*, vol. 6, p. 259 (XV.11).

²⁸⁴⁷ Amb un gran convit i festa celebrada a Castel Capuano, per a la qual calgué ombrejar el pati, segons MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti...*, p. 45.

²⁸⁴⁸ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 131-133.

²⁸⁴⁹ *Ibídem*, p. 82.

²⁸⁵⁰ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, p. 45, cap. 1.

²⁸⁵¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, fs. 70r-71v; publicat per DIAS DINIS, António Joaquim, *Monumenta Henricina, vol. 8 (1443-1445)*, Comissão Executiva das Comemorações do V Centenário da Morte do Infante D. Henrique, Coímbra, 1967, doc. 69, ps. 117-120.

iniciativa, Aragó hi cooperaria, tot i l'hostilitat que patia el nou rei per part dels seus "enemichs", Venècia, Florència i Gènova. El 28 de febrer del 1444, Guillem-Ramon es presentà al duc de Milà com a conseller, camarlenc i gran mariscal (*marescallo*) del seu aliat el rei d'Aragó, i obtingué salconduit per a travessar la Llombardia amb un acompanyament de cinquanta homes armats.²⁸⁵² Sens dubte, el Magnànim, entronitzat a Nàpols feia pocs mesos, pretenia impressionar els seus col·legues nòrdics.

On més temps romangué Montcada fou a París, ja que havia de negociar allí el casament del príncep bastard Ferran, segons unes instruccions que li havia lliurat el rei Alfons a 24 de gener.²⁸⁵³ Aleshores li arribaren ordres d'interrompre converses; passar a Borgonya i, per Avinyó, a Nàpols. El rei havia emmalaltit greument (5-11 d'abril) i, durant els dies de convalescència, havia començat a avalotar-se el *baronaggio* napolità. Alfons, que s'havia restablert inesperadament i de sobte, reaccionà proposant el casament del príncep amb l'hereva del gran baró del reialme partenopeu, el príncep Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo; amb la qual cosa ja no tenia sentit negociar amb París.²⁸⁵⁴ En el viatge de retorn passà per Avinyó,²⁸⁵⁵ segurament per a visitar el carismàtic legat pontifici, Pere de Foix (legat també per a la Corona d'Aragó), que havia oficiat de mediador en la consecució de la treva postbèl·lica entre Aragó i Provença.

En tornar a Nàpols, combaté Montcada contra Antonio de Centelles-Ventimiglia a la Calàbria rebel (octubre del 1444-març del 1445).²⁸⁵⁶ Acabada la contesa, el 28 de juny del 1445 rebé instruccions del secretari Olzina per a una ambaixada a la reina Maria de Castella (lloctinent de Catalunya), el rei de Navarra (l'infant Joan, lloctinent de València i Aragó), l'infant Enric (que havia mort pocs dies abans), el comte de Benavente (Rodrigo Manrique) "e altres barons de Castella" que recolzaven els infants d'Aragó ("la lur parcialitat").²⁸⁵⁷ Encara efectuà una nova ambaixada a Joan de Navarra, com a resposta a l'anterior, en octubre del 1445; aquesta vegada, acompanyat pel

---

²⁸⁵² BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-293 (regesta 231, ps. 328-329).

²⁸⁵³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 36v, Pozzuoli, 24 de gener del 1444. Hi havia encara unes instruccions anteriors per a Borgonya, del 3 de gener: ibídem, reg. 2.652, fs. 70r-71r.

²⁸⁵⁴ Diu ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 304-305 (XV.26): "Pudo entonces conocer el rey la poca constancia de los barones y cuán poco se podía fiar de los ánimos de los naturales del reino, aunque dio a entender lo contrario", i optà per un pacte matrimonial amb el noble més poderós i amenaçador del país.

²⁸⁵⁵ Segons RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 82.

²⁸⁵⁶ Ibídem.

²⁸⁵⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 92v-95v, Nàpols, 28 de juny del 1445.

majordom Joan d'Íxer i el justícia d'Aragó Ferrer de Lanuza.²⁸⁵⁸ Entre altres coses, els enviats del rei portaven, segons Zurita, “comisión de asentar tregua y alianza con el rey de Granada por tiempo de un año”, aliança en la qual ja treballava, des de feia temps, el de Navarra, per mitjà de l'alcait de Llorca, Alonso Fajardo.²⁸⁵⁹ Tornà el gran senescal de Granada a Nàpols i, aficionat als torneigs a la borgonyona com era, organitzà amb el seu amic Enyego d'Àvalos unes justes espectaculars a Nàpols, l'1 de maig del 1446.²⁸⁶⁰ Pel mes d'agost s'ocupava de negociar un intercanvi de captius amb el rei de Tunis, al qual havia enviat de negociador l'oficial de tresoreria Bernat Vaquer:²⁸⁶¹ el mateix que comandaria després (1451) una expedició a Albània.²⁸⁶²

En la campanya centroitaliana del rei Alfons (novembre del 1446-novembre del 1448), el *capesquadra* Guillem-Ramon de Montcada comandava 115 llances (unitats de 3 combatents) i 345 cavalls, dividits en 31 companyies. Era, de fet, el cinqué comandant de l'exèrcit reial per darrere del monarca.²⁸⁶³ Estant el campament reial a Tívoli, efectuà una ambaixada al papa de Roma per a retre obediència, en nom del rei d'Aragó, al nou pontífex Nicolau V (març del 1447).²⁸⁶⁴ Es dedicà després a la vida cortesana. En desembre del 1450, estava a Torre del Greco, amb el rei Alfons i la seua amistançada Lucrezia d'Alagno, i era part d'un petit consell reial on s'integraven el príncep Ferran, Enyego de Guevara, Enyego d'Àvalos, Pere de Cardona i Villena, Lluís Maça-Cornell (baró d'Alberic), Francesc-Gilabert de Centelles (comte d'Oliva), Ximén-Peres de Corella (comte de Cocentaina). Es tracta de nobles “criats”, fidels des de dècades al rei, vinculats d'alguna manera a l'antiga cort i regne de València.²⁸⁶⁵ La consideració que

---

²⁸⁵⁸ Amb instruccions donades a Adria, el 21 d'octubre del 1445 (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f.s 12v-14v); redactades per Joan Olzina.

²⁸⁵⁹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 346 (XV.37).

²⁸⁶⁰ MONTEMAYOR, Giulio de, La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d'Aragona, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123.

²⁸⁶¹ Havien capturat uns sicilians uns moros tunisencs, que ara romanien en poder de Giovanni di Ventimiglia, marques de Geraci (Sicília), i del rei d'Aragó, i ara hom negociava l'intercanvi per captius cristians en poder del rei de Tunis. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, fs. 149v-153r i 160r-164v, Castell Nou de Nàpols, 17 d'agost del 1446.

²⁸⁶² Vegeu MARINESCU, Constantin, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, p. 177.

²⁸⁶³ SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (p. 210); ÍDEM, *Caballeros del rey...*, ps. 82 i 135.

²⁸⁶⁴ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 410-411; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 374 (XV.46).

²⁸⁶⁵ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III,

tenia el rei amb Guillem-Ramon explica la seua designació (1452) com a camarlenc primer, en substitució del difunt Alfons de Cardona. Fou també virrei de la Valle Vitulanese (part de la Campània) i de la Capitanata. El mateix 1452 havia heretat de son pare els feus sicilians d'Adernò –amb títol de comte–, Centorbi i Sclafani; estats que augmentà el 1456 amb l'adquisició a la corona, per 24.000 florins d'or, de Paternò, de manera que esdevingué el primer senyor de dita ciutat.²⁸⁶⁶ Des del 1454, era també gran camarlenc i gran justicier del regne de Sicília. Com havia fet amb Nicolau V, visità Calixt III el 1455 en nom del monarca,²⁸⁶⁷ i sembla que romangué l'any 1457 capitanejava una galera en la guerra naval contra Gènova²⁸⁶⁸ i el 26 de juny del 1458 clogué el testament d'Alfons el Magnànim amb el seu segell personal.²⁸⁶⁹ Fou un dels marmessors, a més de la seua darrera voluntat.²⁸⁷⁰ Era capità general de l'exèrcit sicilià, i es traslladà a Sicília, segregada ara de Nàpols, per a servir el nou rei Joan II d'Aragó, en qualitat de *presidente del regno* de Sicília pels anys 1462-1463. Morí l'any 1466, poc després d'haver heretat del seu cosí homònim sicilià –vegeu amunt– el comtat de Caltanissetta. Reuní així el gros del patrimoni de la branca familiar dels Montcada-Alagó de Sicília. El fill i successor de Guillem-Ramon, Giovanni-Tommaso di Moncada e Sanseverino, adobat cavaller i fet camarlenc el 25 de gener del 1444, destacà poc en la guerra, la política i la diplomàcia, a diferència del pare.²⁸⁷¹ Fou, en canvi, un gran aficionat a les lletres, i escrigué l'any 1495 una *Vita illustris Constantiae Davalos, comitissae Acerrarum*, és a dir, una biografia de la filla d'Enyego d'Àvalos, una dama que havia heretat del pare la passió pels llibres.²⁸⁷²

Montpeller, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. I, p. 369.

²⁸⁶⁶ Sobre els feus sicilians de la família, vegeu LAUDANA, S., *Lo stato del principe: i Moncada e i loro territori*, Palerm, 2008. Vegeu també FALLICA, Vincenzo, *Storia di Paternò*, Opera Universitaria, Catània, 1991; ZAFFUTO ROVELLO, Rosanna, *Storia di Caltanissetta*, Arbor, Palerm, 2008.

²⁸⁶⁷ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 82.

²⁸⁶⁸ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, ps. 514 i 529; VITTOZZI, Elvira, Giovanni Moncada Alagona, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 75, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2001, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-moncada-alagona_Dizionario_Biografico/>

²⁸⁶⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 82.

²⁸⁷⁰ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2, annex 33, ps. 257-262.

²⁸⁷¹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 82.

²⁸⁷² TORRACA, Francesco – SANNAZARO, Jacopo – CARAZOLA, Pietro Antonio, *Studi di storia letteraria napoletana*, F. Vigo, Livorno, 1884, p. 18. Sobre la llegendària Costanza d'Avalos, vegeu MUTINI, Claudio, Costanza d'Avalos, principessa di Francavilla, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica

Martí-Benet de Torrelles i Fenollar d'Aragó (Palerm, ca. 1408-Barcelona 1463), senyor de la Roca (Catalunya); cosí germà per part de mare de Guillem-Ramon de Montcada-Alagó (el comte d'Adernò)²⁸⁷³ i per part de pare de Joan de Torrelles (el comte d'Iscla),²⁸⁷⁴ no seguí les passes d'aquests dos, sinó que s'apartà del seguici reial el 1436. Era fill de Ramon de Torrelles i Blanes (+ca. 1420), iniciador de la branca familiar dels barons de la Roca, cambrer major del rei de Sicília Martí el Jove; cotutor (amb el seu germà Pere, mort el 1410) del bastard de sang reial Frederic de Luna, aspirant al tron durant l'Interregne (1410-1412), i castlà del Palau Reial Major de Barcelona amb els Trastàmara (1412-ca. 1420). Aquest Ramon era casat des del 1406 amb una dama de la reina Maria de Luna i Agoult, de sang reial, anomenada Elionor de Fenollar d'Aragó (*dez Fenollar* en grafia arcaica), filla d'Humbert de Fenollar i Constança d'Aragó.²⁸⁷⁵ Ramon comprà a Martí l'Humà el castell de la Roca, el 1405. La muller adquirí després, de Jaume d'Urgell "el Dissortat", la senyoria adjacent de Caldes de Montbui (desembre del 1410).²⁸⁷⁶ El matrimoni tingué almenys dos fills: Ramon-Albert, senyor dels feus paterns de Torrelles i Pallejà per donació paterna, del 1418 al 1430,²⁸⁷⁷ quan morí sent jove, i el Martí-Benet que ens ocupa. Aquest últim rebé del pare –poc abans de morir– el castell de la Roca del Vallés (26 de novembre del 1418).²⁸⁷⁸ Heretaria així mateix els feus del difunt primogènit (1430). De manera que posseí, fins a la seua mort el 1463, la Roca (en franc alou des de maig del 1410); les quadres de Torrelles i Pallejà (senyories del Baix Llobregat sotmeses al mer imperi de la Ciutat de Barcelona) i, per herència materna, Caldes de Montbui (en procés d'emancipació feudal pel 1445).

<http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-costanza-d-principessa-di-francavilla_Dizionario-Biografico/>

²⁸⁷³ Fill d'Andreu Fenollar d'Aragó, casada amb el noble siculocatalà Joan de Montcada i Alagó.

²⁸⁷⁴ Fill de Pere de Torrelles i Blanes, germà del pare de Martí-Benet.

²⁸⁷⁵ Humbert de Fenollar, governador de Mallorca i baró de Banyalbufar, es casà amb la viuda Constança d'Aragó, filla natural del rei Jaume III de Mallorca (+1349), d'on deriva el llinatge de Fenollar d'Aragó, que figura també com *de Fonollar*, *de Sfenollar*, *de Sfonollar* o *de Sfonellar*. L'origen del llinatge es troba en la comarca del Vallés, segons PUIGPARDINES, Berenguer de, *Sumari d'Espanya* [1462], Publicacions de la Universitat de València, València, 2010, p. 80.

²⁸⁷⁶ CARRERAS CANDI, Francesc, Castell de la Roca del Vallés (continuació), dins *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any 2, núm. 5, Barcelona, abril-juny 1892, ps. 26-35; capítol reed. i inclòs dins CARRERAS, F., *Lo castell de la Roca del Vallés. Estudi històrich documental*, L'Avenç, Barcelona, 1895, ps. 49-55.

²⁸⁷⁷ MASSEGUR GIRALT, Albert, *Pallejà*, Cossetània, Valls, 2007, p. 22.

²⁸⁷⁸ CARRERAS CANDI, F. Castell de la Roca..., p. 27. El 3 de maig del 1421 era sota tutela de l'àvia materna, Agraïda, i de la mare, Elionor, segons consta en la Biblioteca de Catalunya, Fons Clariana, Torrelles, Sentmenat, doc. 251.

En l'exercici de les armes s'inicià Martí-Joan sent encara adolescent, però recent casat amb Violant-Maria, filla de Galceran de Sentmenat (1424).²⁸⁷⁹ Segurament, s'havia incorporat al grup de donzells de la cort d'Alfons V, al qual acompanyà a la frontera d'Aragó (1425). Així ho recorda una concessió reial del 2 de gener del 1430: "*considerato pro maxime vestro adolescentie laudabili initio, quo vos, iuventutis illecebris et deuciis expulsis, armorum sudores non minimos, vultu ac animo impavidis et interritis, pro nostri servicio viriliter assumpsistis...*"²⁸⁸⁰ Participà en l'alliberament de l'infant Enric de Trastàmara, quan aquest s'exilià a València (1425), i en la Guerra de Castella (1429-1430). En un escrit del 19 de juny del 1431 figura encara com a *donzell*,²⁸⁸¹ però en un altre signat a Barcelona el 18 de març del 1432 consta ja com a *cavaller*.²⁸⁸² Se suposaria que l'adobaria el rei Alfons per a incorporar-lo a l'armada reial del 1432, en la qual participà amb un important efectiu: 8 llances o 24 combatents.²⁸⁸³ Destacà en la campanya de Gerba (1432) i obtingué privilegis feudals (1433),²⁸⁸⁴ però, després de la batalla de Ponça (1435), una vegada alliberat pels genovesos (1436), s'establí a Catalunya amb ofici de *viceveguer* de Barcelona.²⁸⁸⁵ Defensà els seus interessos feudals, des del mateix any 1436, contra el senyor del castell de Cervelló.²⁸⁸⁶ Tenia tres fills: Martí-Joan, Galceran i Pere al segon dels quals –tutelat per la mare, Violant-Maria, i per l'avi matern– féu donació el 1441, de Torrelles i Pallejà,²⁸⁸⁷ però aquest sembla que morí jove (després del 1447) i els seus drets passaren a Pere, a la mort del pare. Per al primogènit Martí-Joan, era reservada la Roca. Un quart fill, Ramon, fou cavaller de Sant Joan de l'Hospital. Pel que fa a Caldes de Montbui, els veïns encetaren un procés d'emancipació i reintegració al patrimoni reial, i obtingueren

²⁸⁷⁹ Biblioteca de Catalunya, Fons Clariana, Torrelles, Sentmenat, docs. 253-254.

²⁸⁸⁰ CARRERAS CANDI, F. Castell de la Roca..., p. 28.

²⁸⁸¹ VILA CARABASA, Josep-Maria, *Memòria científica de l'excavació de la Torre del Senyor (Torrelles de Llobregat, Baix Llobregat)*, Direcció General del Patrimoni Cultural – Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2010, p. 4.

²⁸⁸² RUIZ GÓMEZ, Vicenç, *Els pergamins documentals de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, 1142-1500*, Fundació Noguera ("Textos i documents", 55), Barcelona, 2014, doc. 510, p. 375.

²⁸⁸³ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 395.

²⁸⁸⁴ CARRERAS CANDI, F. Castell de la Roca..., p. 28.

²⁸⁸⁵ Vegeu SERRANO SEOANE, Yolanda, El sistema penal del Tribunal Eclesiàstic de la Diòcesis de Barcelona en la Baja Edad Media. Primera parte. Estudio, dins *Clio & Crimen*, 6, Durango (Biscaia), 2006, ps. 334-429 (p. 374).

²⁸⁸⁶ CARRERAS, Francesc – GUNYALONS, Bartomeu (eds.), *Col·lecció de documents inèdits de l'Arxiu Municipal de la Ciutat de Barcelona. Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels magnífichs consellers de la Ciutat de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1914, p. 214.

²⁸⁸⁷ L'afer –i el mateix nom de Galceran– sembla que té a veure amb l'important dot oferit per Galceran de Sentmenat a la seua filla Violant-Maria, el 1424. Vegeu Biblioteca de Catalunya, Fons Clariana, Torrelles, Sentmenat, docs. 274-285.

una sentència favorable (8 de gener del 1445), que els permetia pagar al rei Alfons 10.000 florins i alliberar-se del jou feudal.²⁸⁸⁸ La sentència no seria la fi, sinó una fita en el llarg procés judicial que aquests conflictes requerien.

A Martí-Benet, se'l documenta a Barcelona pels anys 1439-1450,²⁸⁸⁹ i també en desembre del 1455, amb ocasió de la visita del comte Gastó de Foix a Barcelona. Es reuní aquest amb Joan de Navarra (futur Joan II d'Aragó) per a signar un tractat d'aliança (3 de desembre del 1455) que posà les coses molt difícils al príncep Carles de Viana, aspirant al tron de Pamplona. Per a celebrar l'ocasió, el de Foix organitzà un espectacle cavalleresc, el *Pas du Pin aux Pommes d'Or*, en el qual destacà –entre altres justadors– mossén Torrelles, senyor de la Roca.²⁸⁹⁰ Pocs anys després, Martí-Benet es posicionà del costat de la Generalitat contra Joan II (1461). Les tropes reialistes assetjaren, expugnaren i saquejaren el castell de la Roca (gener-19 d'abril del 1463), i s'emportaren presoner el cavaller, que moriria poc després.²⁸⁹¹ La Roca i Caldes li havien sigut expropiats, però els recuperaria l'any 1472 el seu fill Martí-Joan de Torrelles i Sentmenat, que obtingué títol de I baró de la Roca.

* * *

Berenguer d'Erill i Centelles, àlies *Berenguer d'Orcau*²⁸⁹² (València, ca. 1400-?, post 1484) fou un dels pocs nobles barons de Catalunya –radicat i convocat a corts del principat, tot i els seus orígens valencians– que apostaren durant dècades, i amb gran implicació personal, per l'aventura italiana d'Alfons d'Aragó. L'explicació rau –com en altres casos ja descrits– en la seua criança des de la infantesa en el seguici o “família” d'Alfons de Trastàmara, des que aquest era príncep. Era Berenguer fill del fidel trastamarista²⁸⁹³ Francesc I d'Erill i Orcau (1372-1423), majordom de la reina Elionor d'Alburquerque (1415), conseller de Ferran I el d'Antequera (1416) i governador del

---

²⁸⁸⁸ CARRERAS CANDI, F. Castell de la Roca..., p. 26.

²⁸⁸⁹ ROVIRA SOLÀ, Manuel, *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. Anys 1441-1500 (volum IV)*, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2009, ps. 18-19; Biblioteca de Catalunya, Fons Clariana, Torrelles, Sentmenat, docs. 270 i 286-290.

²⁸⁹⁰ Vegeu RIQUER, Martí de, *Il Passo Honroso*, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realtà nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, *Aracne (“Dialogoi medievalia”*, 1), Ariccia, 2014, ps. 99-160 (ps. 115-116); ÍDEM, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), ps. 262-263.

²⁸⁹¹ Vegeu SOBREQ ES CALLICÓ, Jaime, *Catálogo de la Cancillería de Enrique IV de Castilla, señor del Principado de Cataluña. Lugartenencia de Juan de Beaumont, 1462-1464*, CSIC, Barcelona, 1975, docs. 569, 900 i 1.976; CARRERAS CANDI, F. Castell de la Roca..., p. 29 i ss.;

²⁸⁹² Pel vincle establert pel seu oncle Arnau, del qual heretaria (1446) la baronia pallaresa d'Orcau –vegeu avall– i donaria origen als Erill-Orcau.

²⁸⁹³ Caracteritzat ja per ROVIRA VIRGILI, Antoni, *Història de Catalunya*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1978, vol. 7, ps. 164, 183, etc. Fou, entre altres encàrrecs, el delegat del rei que supervisà el procés contra Jaume el Dissortat.

regne de València (1417). S'explica així, fàcilment, l'estratègica entrada del jove donzell Berenguer en el cercle personal de l'hereu de la corona pel 1416.²⁸⁹⁴ El personatge que els ocupa havia heretat per via materna la baronia catalana d'Orcau l'any 1446 i, per tant, es presentava en la documentació notarial napolitana (11 de maig del 1456) com “*Nos, Berengarius d'Erill, miles, in Pallarensis, principatus Cathalonie domiciliatus; nunc vero in civitate Neapolis moram trahens*”.²⁸⁹⁵ El seus dos germans majors, Joan-Roger (+ca. 1434/42) i Francesc d'Erill (+ca. 1458), heretaren, respectivament, la baronia d'Erill, més Anglesola, i la vall de Boí. A Berenguer li pertocaren les valls de Sant Pere d'Espills i Sant Serni, al Pallars Jussà, la primera de les quals cedí en vida al seu fill Roger d'Erill-Orcau (+post 1474).²⁸⁹⁶ Encara augmentarien més el dominis de Berenguer quan, per mort sense descendència del seu oncle Arnau-Julità d'Orcau, Berenguer heretà la baronia d'Orcau, un dels grans feus del Pallars Jussà; en atenció a una clàusula testamentària del 1387 que exclouia la successió femenina.²⁸⁹⁷ A partir del 1479, seria també senyor de la vall de Boí. Completà el seu rang nobiliari amb el títol de *comte d'Erill*, obtingut pels seus serveis militars al rei Alfons V.

Documentat com a coper del rei el 1416,²⁸⁹⁸ Berenguer d'Erill-Orcau s'estrenà en les armes en les campanyes contra Castella del 1425 i el 1429-1430.²⁸⁹⁹ En aquesta darrera ocasió, sent ja *majordom* del rei, comandava 20 cavalls amb homes d'armes. S'embarcà després en l'empresa mediterrània del rei Alfons, amb 10 *llances* o 30 homes d'armes al seu càrrec (1432).²⁹⁰⁰ Participà en la campanya de Tunis, el mateix any 1432,

---

²⁸⁹⁴ ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 289).

²⁸⁹⁵ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 474.

²⁸⁹⁶ El nom de fonts *Roger* era un dels més recurrents en la genealogia dels barons d'Orcau i, en conseqüència, una manera de reivindicar el fadristerne d'Erill l'herència pallaresa rebuda per atzar genealògic. Els comtes d'Erill, a més, es cognominarien a partir d'aleshores Erill-Orcau (Orcau àlies Erill), per tal d'acomplir amb les condicions del vincle testamentari del 1387.

²⁸⁹⁷ Sobre les senyories del Pallars i les genealogies dels Erill i Orcau, vegeu l'*Enciclopèdia Catalana* (articles i arbres genealògics corresponents, a cura d'Armand de FLUVIÀ); SÁNCHEZ VILANOVA, Llorenç, *El Pallars. Visió històrica. Pallars Sobirà. Pallars Jussà*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1996; BERTRAN CUDERS, Jordi, *Història d'Isona i la Conca Dellà*, Garsineu Edicions (“Estudis”, 21), Tremp, 2007.

²⁸⁹⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 104.

²⁸⁹⁹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 302-303.

²⁹⁰⁰ *Ibidem*, ps. 109 i 111 (n. 35).

en companyia del seu germà Francesc,²⁹⁰¹ i caigué presoner dels genovesos en la batalla de Ponça (1435).²⁹⁰² Incorporat a la cort reial de Gaeta, combatia contra Renat d'Anjou pel 1437, segons la crònica de Gaspar Pelegrí.²⁹⁰³ El monarca l'envià l'any 1440 d'ambaixador a Florència. S'entrevistà allí amb Leonardo Bruni, el qual li encarregà comentar al rei que ja tenia traduïda del grec al llatí la *Política* d'Aristòtil. El Magnànim s'interessà per la novetat en lletra remesa des de Gaeta el 12 d'agost de dit any.²⁹⁰⁴ El 1441, efectuà una ambaixada al papa Eugeni IV. En octubre, al setge de Pontecorvo, comandava 9 comitives de cavallers (97 combatents).²⁹⁰⁵

Havia sigut designat Berenguer virrei de Sardenya i almirall del reialme de Nàpols (1440), i se'l titularà "almirall de les mars" amb títol vitalici i per defunció del seu predecessor, Joan-Ramon-Folc I de Cardona, el 13 d'octubre del 1441.²⁹⁰⁶ Hagué d'actuar ja en l'hivern del 1441-1442 per a bloquejar per mar la capital partenopea. Renat d'Anjou demanà auxili naval als genovesos (febrer del 1442) i l'estol catalànic féu front a l'ofensiva encapçalat per la nau dita *Botifarrer*, "sots capitania de mossén Berenguer d'Erill."²⁹⁰⁷ Ara bé, l'especialitat d'Erill, com la d'altres nobles guerrers era, el combat a cavall. Com es demostrà en la batalla de Carpenone (28 de juny del 1442), on el d'Erill tingué un paper destacat.²⁹⁰⁸ Ell comandava 15 llances (45 homes a cavall) i el seu parent Pere d'Orcau, 6 mes (18 combatents).²⁹⁰⁹ Assistí al triomf napolità del rei Alfons (febrer del 1443) i a les negociacions d'abril del 1444 amb el cardenal d'Aquileia sobre les condicions concretes de la investidura pontifícia del Magnànim

---

²⁹⁰¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de conquête...*, vol. 3, p. 104.

²⁹⁰² MADURELL, J. M., *Mensajeros barceloneses...*, p. 19.

²⁹⁰³ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo ("Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi", 3), Roma, 2012, p. 332-333 (VII.329-330).

²⁹⁰⁴ FIGLIUOLO, Bruno, *Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivo de la Corona de Aragón*, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 361-362).

²⁹⁰⁵ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 123.

²⁹⁰⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.275, f. 103v, 13 d'octubre del 1441. Vegeu GALLOFRE, Rafael – TRENCHS, José, *Almirantes y vicealmirantes de la Corona de Aragón (1118-1462)*, dins *Miscelánea de textos medievales*, 5, Barcelona, 1989, p. 117-194, doc. 151.

²⁹⁰⁷ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, ps. 267-268.

²⁹⁰⁸ PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi...*, p. 303 (X.124-128).

²⁹⁰⁹ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. I. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, ps. 100 i 133.

com a rei de les Dues Sicílies, concloses amb l'acord de Teano (juliol de dit any).²⁹¹⁰ Abandonà la mar –era almirall d'Aragó pel 1444– per a efectuar una ambaixada a la cúria pontifícia amb el jurista sicilià Battista Platamone per a tractar de la pau general d'Itàlia (27 de gener del 1445).²⁹¹¹ Ajudà Ramon Boil, en la campanya de la Marca, a fer capitular Civitella, un dels últims reductes fidels a Francesco Sforza (25 de desembre del 1445).²⁹¹² En abril i durant l'estiu del 1446 visità de nou el papa Eugeni, que pretenia organitzar la conferència de pau a Siena.²⁹¹³ En l'expedició al centre d'Itàlia i a la Toscana (novembre del 1446-novembre del 1448), fou un dels nobles més implicats en la direcció de l'exèrcit reial: capità de la setena de les nou esquadres de cavalleria (15 companyies, 276 cavalls o 92 llances), és a dir, el 4,2% dels efectius.²⁹¹⁴ Formà part integrant, així mateix, de l'ambaixada del 1447 que visità el nou papa Nicolau V a la Santa Seu per a retre-li obediència en nom del rei d'Aragó.²⁹¹⁵

Aleshores era almirall dels regnes occidentals de la Corona (març del 1447) i poc després seria almirall general (*admiratus generalis*) de tots els dominis reials (febrer del 1448).²⁹¹⁶ Com a tal, destacà en l'atac marítim del setge de Piombino (10 de setembre del 1448).²⁹¹⁷ En octubre del 1450 fou nomenat virrei i governador de Sardenya i, des del 1455, capità i castellà de Bonifacio (Còrsega) a títol nominal, per a quan el regne cors, reivindicat pel Magnànim, fóra conquerit per a la Corona d'Aragó.²⁹¹⁸ Abans d'això, havia viatjat a Gènova, on fou detingut malgrat la seua condició d'ambaixador

---

²⁹¹⁰ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 49.

²⁹¹¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de conquête...*, vol. 3, p. 104. Es tractà també de la confirmació de les butles d'investidura de Nàpols i de legitimació de Ferran d'Aragó com a successor, segons SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 55.

²⁹¹² ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 325 (XV.32); SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 50.

²⁹¹³ En companyia també de Platamone. Vegeu ibídem, vol. 6, p. 354 (XV.40); CARUSO, Giovanni Battista, *Memorie storiche di quanto è accaduto in Sicilia dal tempo de' suoi primieri abitatori sino alla coronazione del re Vittorio Amedeo. Parte terza. Volume primo*, Tipogr. de Francesco Valenza, Palerm, 1744, p. 58.

²⁹¹⁴ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 135-136; ÍDEM, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (p. 210).

²⁹¹⁵ CARUSO, G. B., *Memorie storiche...*, p. 59.

²⁹¹⁶ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 340.

²⁹¹⁷ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 279).

²⁹¹⁸ MADURELL MARIMÓN, J. M., *Mensajeros barceloneses...*, ps. 272 i 294.

(1451-1452).²⁹¹⁹ La visita d'Erill a Gènova era per a reclamar mercaderies embargades a catalans. Ara bé, havia arribat a Barcelona una lletra del dux Pietro di Campofregoso i dels ancians de Gènova (12 de desembre del 1451) queixant-se del to arrogant i provocatiu d'aquell insolent ambaixador. Els barcelonins lamentaren “aquesta malvestat” i que, vistos “aquestos errors del senyor Berenguer” que resultaven “odiosos” per als interessos mercantils de Catalunya, tractarien l'afer directament amb el rei.²⁹²⁰ En tornar a Nàpols, el comte d'Erill i baró d'Orcau, recompensat amb una assignació econòmica anual de 600 ducats d'or (maig del 1452)²⁹²¹ i amb l'ofici de virrei del regne de Mallorca (1452-1457). Comandà un estol de galeres d'Aragó i Venècia, en el context de la guerra contra Florència (1452-1453); encara que fou reemplaçat poc després, en la capitania general dels estols reials, pel cèlebre almirall Bernat de Vilamarí (1453-1458).²⁹²² No debades, s'havia d'ocupar urgentment de reprimir la revolta dels forans a Mallorca (1453-1454). En gener del 1455, Berenguer d'Erill es trobava a Còrsega, on lliurà unes places fortes al dux Campofregoso de Gènova, per acord d'aquest amb el rei d'Aragó, i tornà Nàpols.²⁹²³ En febrer del 1456, es documenta d'Erill acompanyant el rei a la drassana reial de Nàpols per a veure les fustes que es preparaven, teòricament, per a una armada contra el Gran Turc.²⁹²⁴ L'activitat dels últims anys de la seua llarga vida fou menor: servidor de Ferran I de Nàpols i ambaixador de Joan II d'Aragó davant el papa (1466). Morí ancià, després del 1484.

* * *

Un germà menut de Berenguer, **Francesc d'Erill** (València, ?-+ *post* 1463), portava l'escut del cavaller Ramon de Mur en les justes del Born de Barcelona del 6 d'agost del 1424, presidides pel rei Alfons. Era patge del seu seguici i de la cort de València pel 1425. S'estrenà en les armes en la campanya de Castella (1429-1430) tenint ja ofici de majordom. Estigué a Tunis (1432) i a Ponça (1435), on caigué presoner dels genovesos amb el seu germà. Serví al rei d'Aragó en la conquesta de Nàpols (1436-

²⁹¹⁹ Ibídem, doc. 382, p. 414, Lletre de Nàpols a Barcelona, d'Antoni Vinyes, remesa el 12 de gener del 1452.

²⁹²⁰ Ibídem, doc. 379, p. 406.

²⁹²¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de conquête...*, vol. 3, p. 104. Confirmada el 13 d'octubre. Vegeu MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 3. Frammento del 'Quaternus Sigilli Pendentis' di Alfonso I (1452-1453). Il registro 'Sigillorum Summariae Magni Sigilli XLVI (1469-1470)'*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1963, doc. 163, p. 19.

²⁹²² RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 340 i 360.

²⁹²³ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de conquête...*, vol. 3, p. 104.

²⁹²⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 474.

1443) i obtingué el virregnat de Sardenya (1437-1448). Residia a Càller pel 1450 i a Mallorca almenys a partir del 1453, en qualitat de governador. Seguí el príncep Carles de Viana a Barcelona, el 1460, i fou empresonat per Joan II d'Aragó quan protestà per l'empresonament de dit primogènit (1461). Tanmateix, es reconcilià amb el monarca i consta que el servia en les armes (agost del 1463) contra els rebels catalans.²⁹²⁵

* * *

El noble baró *Francesch de Centelles*, de nom complet **Francesc-Gilabert de Centelles** i Queralt, àlies Ramon de Riu-sec²⁹²⁶ (València, 1408-Esglésies, Sardenya, febrer del 1480), senyor de l'honor de Rebollet (amb la vila d'Oliva i el lloc de la Font d'en Carròs, 1433-1480; I comte d'Oliva des del 1449); de la baronia de Nules i el lloc de Riba-roja de Túria (regne de València); de la baronia de Rocafort de Queralt (Catalunya, herència materna); un important estat feudal a Sardenya (els Centelles eren els sisens feudataris de l'illa);²⁹²⁷ la castellania de Capaci (Sicília), etc., fou un dels guerrers professionals més reeixits i competents de l'exèrcit del Magnànim.²⁹²⁸

Era fill primogènit i hereu del cavaller Bernat de Centelles–Riu-sec, conseller i *marescal* dels reis Martí I, Ferran I i Alfons V; a més de líder destacat de la noblesa trastamarista del regne de València durant l'Interregne (1410-1412).²⁹²⁹ Pel 1417, quan comptava Francesc amb 9 anys d'edat, s'ocupava de la seua formació, al regne de València, un humanista italià contractat pel pare: Guglielmo Pasini da Orta, nat a Orta, prop de Novara (la Llombardia). El detall es coneix per l'anotació que féu el mentor en un devocionari català conservat a Bolonya (L'Archiginnasio, ms. A 275, f. 103r). La mare de Francesc, Elionor de Queralt (baronessa de Rocafort de Queralt, Mosset i Conat; senyora de Prats i Cortsaví, a Catalunya), encarregà al savi llombard que

---

²⁹²⁵ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 105.

²⁹²⁶ Nom que havia d'adoptar en escrits legals, per exigència del vincle testamentari que lligava la senyoria de Rebollet-Oliva als Centelles.

²⁹²⁷ SENDRA MOLIÓ, Josep, *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, Ajuntament d'Oliva, 1998. Concretament, es tractava de diferents senyories del nord de l'illa: el principat d'Anglona, el ducat de Montagut (Monteacuto), el marquesat de Màrguine (Marghine), el comat d'Òsilo i la baronia de la Vall de Coghinas (Coghinas).

²⁹²⁸ Seguim, bàsicament, les dades biogràfiques recopilades per FELIP SEMPÈRE, Vicent, *Els Centelles, senyors de Nules i comtes d'Oliva*, dins *Cabdells*, 4, Oliva, 2004, ps. 73-92 (ps. 75-80).

²⁹²⁹ En el setge de Balaguer, el 1413, Bernat de Centelles comandava una companyia pròpia de 94 cavalls armats. Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 143.

realitzara la còpia bolonyesa a partir d'un llibre d'oracions original, segurament procedent de Dènia, de que feia ús la família al castell-palau d'Oliva.²⁹³⁰

Sent ja un adolescent d'entre 12 i 15 anys, Francesc s'embarcà en un periple bèl·lic mediterrani (1420-1423) acompanyant el pare. De manera que assistí a la conquesta d'Iscla i al saqueig de Marsella (1423).²⁹³¹ Anà després a les campanyes contra Castella (1425 i 1429-1430), on Bernat de Centelles comandava, el 1429, una tropa de 95 cavalls (67 homes d'armes i 28 patges). En aquesta campanya fou adobat cavaller, en maig del 1430, quan la companyia dels Centelles ascendia ja a 100 homes d'armes i 25 patges. En l'armada reial del 1432, Francesc capitanejava una galera²⁹³² i sostenia 8 llances, és a dir, 24 combatents. Entre ells, estarien Galceran i Guillem Mercader, dos cosins germans del que fou després batle general de València, Berenguer Mercader, companys d'armes de Centelles del 1432 al 1446.²⁹³³

L'any 1433 es desplaçà Francesc al regne de València per a prendre possessió dels feus heretats del pare,²⁹³⁴ entre els quals destacava el d'Oliva per la seua fructífera producció de sucre.²⁹³⁵ També havia heretat del pare el títol honorífic de *marescal* de l'exèrcit reial (transferit al fill el 1430, amb aquiescència règia, tres anys abans de morir el pare). En tornar a Sicília, on es trobava aleshores la cort, el Magnànim designà Francesc-Gilabert de Centelles castellà de Capaci, fortalesa pròxima a Palerm, i li atorgà un estipendi anual sobre les *tratte* d'exportació de blat sicilià.²⁹³⁶ Sembla que no formà part dels capturats pels genovesos en la batalla de Ponça (1435), perquè representava aleshores la noblesa valenciana a les corts generals de Montsó convocades per la reina

---

²⁹³⁰ BATLLORI, Miquel, Un devozionario catalano del '400 in Bologna, dins *Archivum Romanicum*, 22, Florència, 1938, ps. 490-509; reed. en català com: Un devocionari català del segle XV a Bolonya, dins ÍDEM, *De l'edat mitjana (Obra completa, vol. 1)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre ("Biblioteca d'estudis i investigacions", 18), València, 1994, ps. 199-216 (ps. 200-201). Vegeu també BERTINI, Giovanni M., *I Soliloquia e lo Speculum peccatoris* dello Pseudo Agostino in catalano, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*, Barcelona, 1936, vol. 2, ps. 233-263 (ps. 235-238); BATLLE GALLART, Carme, Els francesos a la Corona d'Aragó, dins *La Península Ibérica y el Mediterráneo centro-occidental (siglos XII-XV). Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea (Palma de Mallorca, 17-22 desembre 1973)*, CSIC – Consiglio nazionale delle ricerche, Barcelona – Roma, 1980, ps. 361-392 (p. 392).

²⁹³¹ CAMARENA MAHIQUES, José, De la historia de Oliva y Rebollet, dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, ps. 125-244 (ps. 168-169); Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 597, doc. 1; SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 407.

²⁹³² *Ibidem*, ps. 69, 105, 240 i 251.

²⁹³³ *Ibidem*, ps. 111 (n. 35) i 378 (l'autor els considera, però, nebots).

²⁹³⁴ FELIP SEMPERE, V., *Els Centelles...*, p. 75.

²⁹³⁵ Vegeu MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, El plet de la canyamel (1432-1437), dins GISBERT SANTONJA, Josep-A. (ed.), *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Catàleg de l'exposició celebrada a Gandia el 2000-2001, Gandia, 2000, ps. 75-88.

²⁹³⁶ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 240, n. 49.

Maria de Cstella (1435). Assistí després a les corts valencianes del 1436, convocades pel lloctinent Joan de Navarra, i fou nomenat per Alfons V governador de Sàsser i el Cap de Logudor (Capo di Logudoro), a l'illa de Sardenya, el 1437.²⁹³⁷

Havia armat a València una galera pròpia (primavera del 1436) amb patent de cors²⁹³⁸ per a la guerra contra Gènova. Tingué per base d'operacions, a partir del 1437, Sardenya (on posseïen feus importants els Centelles des del segle XIV²⁹³⁹ i on el pare havia sigut virrei) i Sicília.²⁹⁴⁰ En juliol del 1438 rebé en donació de la fortalesa sarda de Castel Genovese (l'actual Castelsardo, pròxim a les seues possessions), que havia conquerit de mans del genovés Matteo Doria, i on havia exposat la seua persona a diversos perills i treballs, segons l'escrit de donació.²⁹⁴¹ S'havia reincorporat a Francesc la cort de Gaeta pels anys 1438-1440, però, el 25 d'abril del 1440, el Magnànim li ordenà armar diverses galeres i comandar-les, amb títol de capità, per a evitar que els genovesos bloquejaren el golf de Gaeta, com intentaven fer.²⁹⁴² Actuaria aleshores amb ofici de virrei de Sicília (1440-1444)²⁹⁴³ per a reforçar amb accions navals els avanços terrestres del rei d'Aragó sobre Nàpols. Se'l documenta navegant pel Magrib o arribant a Barcelona, pels anys 1439-1441, amb la seua galera armada, de 28 bancs de rem: una tripulació de més d'un centenar de persones.²⁹⁴⁴ El 22 de novembre del 1444, a l'inici de la guerra de Calàbria contra el seu parent llunyà, el noble rebel Antonio di Centelles-Ventimiglia, el rei l'hi envià per veure si podia aconseguir d'ell una rendició pactada, cosa que no fou possible.²⁹⁴⁵ Present de nou a Nàpols,²⁹⁴⁶ participà en la campanya de

---

²⁹³⁷ GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, primer comte d'Oliva, a les corts de la Corona d'Aragó del segle XV, dins *Mirabilia/MedTrans*, 1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 128-139 (ps. 131-132).

²⁹³⁸ BUSSA, Italo, LA documentació sobre els estats sards d'Oliva [trad. de l'italià al català de Josep SENDRA], dins *Cabdells*, 6, Oliva, 2009, ps. 9-81 (p. 29).

²⁹³⁹ *Ibidem*, *passim*; SENDRA MOLIÓ, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, *op. cit.*

²⁹⁴⁰ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 316, n. 874; SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 240.

²⁹⁴¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.768, fs. 198r-201r; citat per FELIP SEMPÈRE, V., *Els Centelles...*, p. 75. També li féu donació d'Empúries de Sardenya.

²⁹⁴² RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 345 i 359.

²⁹⁴³ Tot i residir a Nàpols, on desfilà en lloc d'honor el 26 de febrer del 1443. Vegeu MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 204.

²⁹⁴⁴ CARRÈRE, Claude, Le droit d'ancrage et le mouvement du port de Barcelone au milieu du XVe siècle, dins *Estudis d'Història Moderna*, 3, Barcelona, 1953, ps. 67-156.

²⁹⁴⁵ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III,

les Marques contra Sforza (1445). En la campanya del centre d'Itàlia i la Toscana (novembre del 1446-novembre del 1448), sent un dels *capessquadres* de l'exèrcit reial, el *marescal* Centelles comandava 33 companyies, constituïdes per 396 homes (132 llances); d'aquest contingent, 15 llances (45 homes) eren sostinguts i armats directament per ell.²⁹⁴⁷ Estant ja a Castel Nuovo de Nàpols, el 14 d'abril del 1449, la corona el recompensà amb el títol de *comte d'Oliva*.

En el document de donació, redactat a Castell Nou pel secretari reial Bertomeu de Reus, és fa un succint repàs de la seua trajectòria bèl·lica i heroica.²⁹⁴⁸ A banda dels mèrits del pare (*“res ab ei preclarissime gestas”*), es tenia en compte com a *“vestris meritis”* la participació de Francesc-Gilabert en la campanya de Còrsega (1420), malgrat la seua curta edat (*“vos in iuvenili admodum etate”*); el combat a Nàpols contra Muzio Attendolo Sforza, el 1423, i els fets subsegüents d'Iscla i Marsella (*“in prima Neapolis expugnatione, ac in super Iscle Marsilieque invasione, scaptione, cum eas ipsas urbes incendendas, diripiendasque militibus nostris dedissemus effecistis”*); en les dues guerres contra Castella del 1425 i el 1429-30 respectivament (*“et quae preterea, in primo atque secundo bello quod cum rege Castelle, in Hispania, habuimus”*); el nomenament pel rei (1430) de mariscal general del seu exèrcit (*“totius exercitus nostri menescalcum fecimus”*); la campanya de Gerba, el 1432, contra el rei de Tunis (*“quod in Affricae oris, cum apud Gerbarum insulam, Tunisii regem vicimus et profugavimus”*); la pugna naval contra els genovesos i un atac al port de Gènova (1436-1440); la captura d'uns vaixells venecians que pretenien socórrer amb vitualles Renat d'Anjou durant un setge de Nàpols (ca. 1440-1443), i les campanyes de la Marca (1444-1446) i de la Toscana, inclòs ací el setge de Piombino (1446-1448).

El 1453, el rei nomenà el de Centelles alcaid dels castells sards de Castel Genovese (actual Castelsardo), el Cap de Sàsser i el Cap de Logudor, i en cap d'any del 1454 rebé la castellania de Sàsser. Actuà de lloctinent del capità general de l'armada, Bernat de Vilamarí, en la victòria obtinguda sobre Gènova en la segona batalla de Ponça (agost del 1454), procurant mantenir avituallats els reductes que la corona posseïa a la

---

Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 73-74.

²⁹⁴⁶ On permutà el seu feu sicilià de Naso pels de Galati, Xarafulli, Xaratorossa, Capproni i Palazzolo amb el comte de Collesano, Pere de Cardona i Villena (1444).

²⁹⁴⁷ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 240 (n. 29), 378, 130 i 135-136, respectivament. Vegeu també IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, *passim*.

²⁹⁴⁸ Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 597, docs. 1(2) i 10; llig. 844, doc. 4.

Toscana, i efectuà després una expedició exitosa a Albània. El 1455 formà part de la comitiva nobiliària desplaçada de Nàpols a Roma per a felicitat el nou papa Calixt III.²⁹⁴⁹ Mesos després de la mort d'Alfons el Magnànim (1458) decidí tornar a València, ciutat on entrà triomfalment l'1 de febrer del 1459.²⁹⁵⁰ A l'endemà, els valencians organitzaren una cavalcada extraordinària per a celebrar la seua vinguda.²⁹⁵¹ Oficiària poc després de jutge en un torneig cavalleresc celebrat per a commemorar l'arribada a València del rei Joan II.²⁹⁵² Transformà el castell d'Oliva en un sumptuós palau comtal renaixentista (ca. 1459-1464);²⁹⁵³ cooperà amb el monarca en la guerra contra Catalunya, des del 1462, i fou capità general, l'any 1464, de les tropes que sufocaren la rebel·lió de Jaume d'Aragó. Eixamplà els seus estats feudals amb la compra de Murla (1463), Pego (1473), Orba i Laguar (1476), i esdevingué governador del regne de València (8 de desembre del 1478). Testà al palau d'Oliva el 21 de gener del 1480,²⁹⁵⁴ abans d'embarcar cap a l'illa de Sardenya, on morí només arribar.²⁹⁵⁵ El 25 de febrer, de fet, la viuda Beatriu d'Urrea prengué possessió de l'herència, en qualitat de tutora del seu successor, el II comte encara adolescent, Serafí de Centelles i Urrea,²⁹⁵⁶ personatge destacat pel seu interès per la cultura i pel mecenatge de la seua cort.²⁹⁵⁷ Fill també de Francesc –natural, però legitimat i amb títol nobiliari de *don*– fou el conflictiu²⁹⁵⁸

---

²⁹⁴⁹ FELIP SEMPERE, V., *Els Centelles...*, p. 76.

²⁹⁵⁰ "Hysqué molta gent de bé de València a rebre-lo e fer-li honor ha sa entrada. E el dia de Sancta Maria cavallà per València amb honor", segons es llig en MIRALLES, M., *Crònica i dietari...*, p. 257.

²⁹⁵¹ *Ibidem*, p. 263; CARRERES ZACARÉS, Salvador, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*, Tipogr. de F. Vives Mora, València, 1925, p. 77.

²⁹⁵² DURAN GRAU, Eulàlia, Introducció, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 6-68 (ps. 16-18).

²⁹⁵³ ESTEVE BLAY, Antoni (coord.), *El palau dels Centelles d'Oliva. Recull gràfic i documental*, Associació Cultural Centelles-Riusech, Oliva, 1997. En el fris de la Sala d'Armes de l'edifici, Francesc-Gilabert apareix representat i titulat com a "capità de l'avanguardia" el 1464. Els historiadors de l'art valencians no tenen documentació en què recolzar-se per a datar-lo. Però tot sembla indicar que l'any 1459, el comte portà d'Itàlia els artífex de les estances de Castel Nuovo arrasades per l'incendi del 1919, que presentaven una decoració idèntica en motius i execució. Vegeu DOMENGE MESQUIDA, Joan, *La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l'Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338 (fig. 1, p. 334).

²⁹⁵⁴ FELIP SEMPERE, V., *Els Centelles...*, p. 77; SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 240.

²⁹⁵⁵ El propòsit del viatge a Sardenya era el d'intervenir a favor de sa germana Caterina, casada amb Salvador d'Arborea, comte de Goceà, a qui havien confiscat el patrimoni feudal.

²⁹⁵⁶ ESTEVE BLAY, A. (coord.), *El palau dels Centelles d'Oliva...*, p. 55.

²⁹⁵⁷ PONS FUSTER, Francesc, Les inquietuds literàries de la família Centelles Riu-sec, dins *Actes de les Ires. Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d'Oliva (Oliva, abril 1997)*, Associació Cultural 'Centelles Riu-sec', Oliva, 1999, ps. 17-46.

²⁹⁵⁸ Vegeu AUFERIL, Jaume (ed.), *Anton Vallmanya: poesies*, Pagès Editor – Fundació Noguera ("Estudis", 40), Barcelona, 2007, ps. 25-26.

canonge de la Seu Jordi de Centelles, autor de poemes²⁹⁵⁹ i d'una versió catalana (datable ca. 1490) del *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, d'Antonio Beccadelli el Panormita.²⁹⁶⁰

El comte Francesc sembla que fou aficionat, així mateix, a la poesia amorosa de tradició trobadoresca, raó per la qual vindria citat en *Lo conhort*, composició misògina de Francesc Ferrer (segurament, el cavaller xativí d'aquest nom, i no pas el mercader barceloní que s'ha dit),²⁹⁶¹ juntament amb altres cavallers interessats per la lírica amorosa.²⁹⁶² No obstant això, sols ha arribat fins a nosaltres una composició seua de temàtica amorosa, *Donosa sou bella, sens gens uffana*, inclosa en el *Cançoner d'obres enamorades* o *Cançoner de París*.²⁹⁶³ Cal tenir en consideració que, en temps de joventut –i encara d'adult–, el que seria després primer comte d'Oliva, Francesc-Gilbert de Centelles, havia gaudit d'una vida llicenciosa i d'amors deshonestos, a banda de dos matrimonis tardans: el primer, amb Joana de Cardona (després del 1439-1451, sense descendència)²⁹⁶⁴ i el segon (Palerm, 1452), amb la mare dels seus fills, Beatriu d'Urrea i Roís de Lihori, filla del virrei de Sicília, Llop Ximenes d'Urrea (casat en segones noces amb una germana del mateix Francesc, Caterina de Centelles, per a completar l'aliança familiar).²⁹⁶⁵ Sent vidu del primer enllaç (1451), la piadosa reina Maria de Castella havia tractat de casar Francesc amb una cosina seua, Toda de

---

²⁹⁵⁹ I participant habitual en les convocatòries poètiques de la seua ciutat. Vegeu FERRANDO, Antoni, *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1983, ps. 115-117; PONS, Vicente – CÁRCEL, M^a. Milagros, *Los canónigos de la Catedral de Valencia (1375-1520)*, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 35/2, Barcelona, 2005, ps. 907-950 (p. 928).

²⁹⁶⁰ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, op. cit.

²⁹⁶¹ La hipòtesi de Jaume Auferil, d'identificar el poeta amb un mercader barceloní perd pes segons que avancen les recerques sobre personatge homònims. Us remetem a la ressenya biogràfica subsegüent. A més a més, els criteris de rima segons la fonètica valenciana dificulten la identificació del versificador amb un català oriental.

²⁹⁶² FERRER, Francesc, *Obra completa*, ed. a cura de Jaume AUFERIL BEA, Col·l. 'Els nostres clàssics', Barcino, Barcelona, 1989, ps. 220-221. L'editor identifica el *mossén Centelles* del poema, amb bona lògica, amb el comte d'Oliva (ps. 32-33).

²⁹⁶³ Bibliothèque Nationale Richelieu (París), ms. Esp. 225. Es pot consultar en versió digitalitzada, en la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives.

²⁹⁶⁴ Joana era filla d'Hug de Cardona, senyor d'Ondara i del Real de Gandia, i sembla que morí pel 1451. Vegeu GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, *Apunts biogràfics de la Comtessa de l'Alqueria, Beatriu Ximénez d'Urrea*, dins *L'Alqueria de la Comtessa en festes*, 2014, s. p.; ÍDEM, *Aproximació a la biografia al cavaller i mariner Francesc-Gilbert de Centelles, comte d'Oliva, sota el regnat d'Alfons el Magnànim (1408-1458)*, dins *Cabdells*, 13, Oliva, 2015 (en premsa); ÍDEM, *Aproximació a la biografia de Francesc-Gilbert de Centelles-Riu-sec i Queralt, I comte d'Oliva (1408-1480): conseller reial, cavaller i cap dels Centelles* (en preparació).

²⁹⁶⁵ La filiació de Beatriu, com a germana del I comte d'Aranda, en: NAVARRO ESPINACH, Gernán, *Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII-XV)*, dins SESMA MUÑOZ, José Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Grupo CEMA – Universidad de Zaragoza ("Actas", 174), Saragossa, 2010, ps. 131-181 (p. 165).

Centelles, que era dama de companyia seua. La lletra de la reina²⁹⁶⁶ conté retrets maternals al noble per la seua vida dissoluta i consells matrimonials des d'una perspectiva cristiana, de redempció de l'ànima. Assegura Maria a Francesc que, encara que Toda no faça gala d'una bellesa ideal, “bondat sens bellea és benefici e seguretat”. La integritat moral de la candidata a novençana “serà gran smena de vostra vida (...), la qual (...) és stada assats en joventut, no sens gran dan de vostra casa”. Els amors desordenats del noble mai no havien agradat la sobirana: “havem hagut gran enuig e desplaer”. I, si la reina, allunyada de Nàpols, haguera estat prop d'ell, no li haguera permés aitals excessos: “si prop nos fósseu, vos ne agüerem représ volenter”. La resposta del capità de galeres del rei ve resumida al peu, en una anotació on s'indica que considerava insuficient el dot que la reina oferia a la candidata: “Lo comte d'Oliva és content de la peça, e és tal que se'n deu contentar (...), però vol més dinés que aquesta no ha”.

No era la primera vegada que el díscol Francesc de Centelles (*Francesco Scintiglia*, per als italians) es deixava aconsellar en la reconducció matrimonial de la fogositat amorosa. L'humanista llombard Guiniforte Barzizza, que havia tractat el cavaller a la cort de Barcelona, a la campanya de Gerba i a l'illa de Sicília (1432-1433),²⁹⁶⁷ redactà en febrer del 1439 una lletra *de re uxoria* adreçada a Francesc de Centelles. Barzizza, que s'havia casat en març del 1438, tingué notícia a Milà de les proeses del capità de galeres valencià –singularment de l'heroica expulsió dels genovesos de Castro Genovese (Sardenya), el 1438– per boca de l'ambaixador del rei d'Aragó, el també valencià Berenguer Mercader. Aquest visità la cort de Milà entre desembre del 1438 i març del 1439, i conversaria segurament de les victòries i les aventures amoroses de Centelles amb el cambrer del duc de Milà, i íntim amic de Barzizza, Enyego d'Àvalos.²⁹⁶⁸ A més, cal tenir en compte que Mercader tenia dos parents, Galceran i Guillem Mercader, integrats en el seguici militar del Centelles, i

---

²⁹⁶⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 3.275, f. 70. Reproduït per GIMÉNEZ SOLER, Andrés, Retrato histórico de la reina doña María, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1, Barcelona, 1901-1902, ps. 71-81 (p. 75); SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 (*Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 280), i comentada per NARBONA CÀRCELES, María, “Noblas donas”. Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458), dins *Studium. Revista de humanidades*, 15, Saragossa, 2009, ps. 89-113 (ps. 108-109).

²⁹⁶⁷ Sobre la trajectòria vital i la producció d'aquest humanista, vegeu MARTELLOTTI, Guido, Guiniforte Barzizza (Guinifortus Barzizius, Bargigius, de Barziziis), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 7, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/guiniforte-barzizza_Dizionario-Biografico/>

²⁹⁶⁸ Remetem a les biografies d'aquests personatges, per a majors detalls.

possiblement conduïts a via de perdició pels comportaments desordenats del capità en matèria sexual. Tot plegat justificava el tenor de l'epístola de Barzizza i el recurs d'aquest a la metàfora petrarquesca de la procel·losa navegació de Centelles per una mar d'amors deshonestos. No hi podia mancar tampoc la interpolació de versos de Petrarca, ja que el receptor teòric o literari de la lletra, Centelles, s'interessava per la poesia amorosa. Entenem que el d'Oliva era un receptor "fingit", ja que Barzizza acompanyà l'epístola literària amb una carta al seu amic el secretari Jordi Català on s'interessava per la recepció que aquell opuscle hauria tingut entre els curials lletraferits de la cort de Gaeta, on pretenia l'autor que fora llegida, difosa i comentada. Que arribara directament a mans de Francesc o que tinguera efecte moral en ell, eren fets secundaris. La lletra a Català porta data de l'1 de març i l'opuscle literari està datat el dia 4.²⁹⁶⁹ Barzizza anima l'heroi de l'exèrcit del rei d'Aragó a deixar de gloriejar-se de conquestes amoroses "innobles" i a elegir una digna muller (donzella o viuda, però de "*matronalem animum in tenera fronte insignitum*") que l'ajude a amar de manera noble i honesta, com correspon a un home d'ànim generós i de grans virtuts militars.²⁹⁷⁰

* * *

Francesc Ferrer és un autor de versos de controvertida identitat biogràfica, com sol passar amb personatges amb nom comú, del tipus Joan Serra, Joan(ot) Martorell, Lluís de Vila-rasa, Berenguer Mercader o altres combinacions antroponímiques recurrents aleshores. Segurament fou el cavaller valencià d'aquest nom, atesa, entre d'altres qüestions, l'autor rima d'acord amb la fonètica valenciana. Amb independència de la seua condició estamental, se sap que visqué durant els regnats d'Alfons V i Joan II, i es relacionà amb poetes com Pere Torroella i Pere Martines. Les seues poesies breus es troben influïdes per Ausiàs March. Més extensa és la composició *Lo conhort*,

---

²⁹⁶⁹ BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 121-131. Sobre aquesta lletra de Barzizza a Centelles, vegeu RUIZ CALONJA, Joan, Anotacions sobre l'humanisme, dins *Estudis romànics*, 11, Barcelona, 1967, ps. 1-10 (p. 7); BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, ps. 16-18; CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici ("Quaderni di filologia medioevale e umanistica", 10), Messina, 2008; ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 109).

²⁹⁷⁰ Es troba en premsa un estudi de la lletra de Barzizza per part de GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, *L'Amore consultus* que Guiniforte Barzizza adreçà a Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, dins *XVIIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 2015)*.

(ca. 1448-1449),²⁹⁷¹ on inclou versos de tretze autors contenint matèria misògina.²⁹⁷² Hi converteix Cerverí de Girona i el “trobador” (sic) Giovanni Boccaccio en advocats defensors de la causa que sosté contra les dones un improvisat consistori de poetes.

Al·ludeix en el *Conhort* als poetes Jordi de Sant Jordi, Bernat de Palaol, Bernat de Ventadorn i Ausiàs Marc; però també a tres nobles valencians interessats en la lírica: Berenguer de Vilaragut (+1448), baró d’Albaida (1417-1448); Joan-Roís de Corella (+1479), comte de Cocentaina (1457-1479) i governador del regne de València (1448-1479; Ferrer li escrigué una lletra admonitòria el 1448),²⁹⁷³ i Francesc de Centelles (1408-1480), I comte d’Oliva (1449, feu posseït des del 1433). Les mencions a dits nobles lletraferits (dubten que tingueren obra pròpia) són referències honorífiques a personatges insignes de València que usaven –com l’autor– la poesia de tradició trobadoresca com a marca de distinció estamental, Tot fa pensar, doncs, en un cavaller. Així ho proposa Jaume Torró,²⁹⁷⁴ que troba coherent identificar-lo amb un uixer d’armes de Joan de Navarra i Carles de Viana, el cavaller de Xàtiva Francesc Ferrer, i no amb un mercader homònim de Barcelona, com proposa Jaume Auferil.²⁹⁷⁵

A banda de l’opinió de Martí de Riquer, que considerava valencià el poeta,²⁹⁷⁶ hi ha altres consideracions a tenir en compte. Per exemple, que els llinatges cavallerescs valencians de Vilaragut, Corella i Ferrer tenien casa pairal a Xàtiva. Les senyories d’Albaida, Cocentaina i Oliva, de fet, pertanyien a la governació de dita ciutat. I els Ferrer de Xàtiva (Arnau, cap de llinatge, i Pere, Lluís i Jaume) combatien contra Castella (1429-1430) en la companyia d’armes de Bernat de Centelles i del seu fill

---

²⁹⁷¹ FERRER, Francesc, *Obra completa*, ed. a cura de Jaume AUFERIL BEA, Col·l. ‘Els nostres clàssics’, Barcino, Barcelona, 1989, ps. 92-93.

²⁹⁷² GRIFOLL, Isabel, Pervivències i innovacions poètiques en temps d’Alfons el Magnànim: *Lo Conhort* de Francesc Ferrer, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.463-1.488.

²⁹⁷³ FERRER, F., *Obra completa...*, p. 272.

²⁹⁷⁴ TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d’Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, p. 20; TORRÓ TORRENT, Jaume, *La cort literària d’Alfons el Magnànim*, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d’Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 27-39 (p. 36).

²⁹⁷⁵ FERRER, F., *Obra completa...*, ps. 220-221; AUFERIL, Jaume, Francesc Ferrer, mercader i poeta barceloní del segle XV, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 61 – *Miscel·lània ‘Joaquim Molas’*, 6, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2010, ps. 5-21.

²⁹⁷⁶ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 3, ps. 30-33. Seguia, entre d’altres, les argumentacions d’IVARS CARDONA, Andreu, Francesc Ferrer, poeta valencià del segle XV, dins *Anuari del Centre de Cultura Valenciana*, 3, València, 1930, ps. 133-155.

Francesc.²⁹⁷⁷ La familiaritat entre els Centelles i els Ferrer explicaria la seua menció en el poema. Faltaria veure ara si el *Romanç de l'armada del soldà contra Rodes*, poema narratiu que relata el setge de Rodes pels musulmans (1444) i que conté detalls i indicacions topogràfiques pròpies d'un testimoni visual, és obra del cavaller i poeta de Xàtiva, o d'algun Francesc Ferrer alternatiu.

Caldria investigar millor, al nostre parer, la relació de l'autor del *Conhort* amb un Berenguer de Vilaragut que apareix en posició privilegiada dintre del poema –li pertoca l'honor d'intervenir en primer lloc– i que tracta fraternalment l'autor: *Fferrer germà, l'hom qui vol creure / son voler fa mala fi*.²⁹⁷⁸ També resulta interessant saber que l'hereu universal del patrimoni feudal de dit Berenguer era el seu nebot Jaume de Vilaragut, amic de Joanot Martorell i llogater (1436) d'una galera armada del mercader valencià i constructor de vaixells Joan Ferrer. La galera passaria després (1438) a mans d'un germà d'aquest –mercader amb problemes per la pràctica del cors– dit casualment Francesc Ferrer.²⁹⁷⁹ Dades interessats perquè tots dos escriptors, Francesc Ferrer (siga qui siga) i Joanot Martorell s'interessaren igualment per plasmar, cadascú amb un estil i una intenció diferents, el setge de Rodes, on el nebot de mossén Berenguer de Vilaragut tingué un gran protagonisme, semblant al de Tirant en la ficció.

Siga quina siga la solució de la controvèrsia, el que sembla clar és que aquest Francesc Ferrer es relacionà sobretot amb personatges de la Península Ibèrica, i no consta cap indicatiu de la seua presència a la cort napolitana. Si hi estigué, aniria de pas en algun viatge a la Mediterrània oriental, que justificaria el seu interès per Rodes. Aquest argument –vet tu per on– juga en favor del mercader que proposa Auferil. Tanmateix, la resta d'ingredients lingüístics i contextuals fan pensar en el *miles* xativí.

* * *

El noble baró *Luys Maça* o **Lluís Maça-Cornell**, de nom complet Lluís Maça de Liçana i Cornell, àlies Lluís Cornell²⁹⁸⁰ (València, ca. 1402/04²⁹⁸¹-Perpinyà, 1473), fill de Pero Maça de Liçana i d'Alagó, i de Brianda Cornell y de Luna (i nét de Brianda de

---

²⁹⁷⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 165.

²⁹⁷⁸ FERRER, F., *Obra completa...*, ps. 220-221.

²⁹⁷⁹ Vegeu SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el "Tirant lo Blanc"*, Edicions Alfons el Magnànim ("Estudis universitaris", 133), València, 2013, vol. 1, ps. 132, 139, 144, 148, 158 i 191.

²⁹⁸⁰ No pas "per exigència de la mare", com llegim per exemple en l'*Enciclopèdia Catalana*, sinó per vincle testamentari (1427, acomplert el 1437) de l'oncle matern, mort sense descendència masculina, que li deixà la senyoria aragonesa d'Alfajarín a canvi d'adoptar el cognom i armes de Cornell. O, si més no, a invertir l'ordre com *Luys Cornell e Maça*, com solia signar ell.

²⁹⁸¹ El 28 de novembre del 1424 tenia entre 20 i 24 anys (ARV, Justícia reial, 881, mà 16, f. 14).

Luna y d'Agoult,²⁹⁸² germana de la reina Maria de Luna), participà en les guerres italianes d'Alfons el Magnànim, però amb interrupcions i viatges a València, on tenia molts feus i obligacions, i algunes aventures cavalleresques. Es casà a València, el 26 de gener del 1426, amb Constança d'Àvalos, germana menuda del que seria gran camarlenc d'Alfons el Magnànim a Nàpols, Enyego d'Àvalos.

Abans d'abordar-ne la biografia, resulta imprescindible entrar en precedents familiars i parlar del pare, el noble valencià –amb arrels aragoneses– **Pero Maça de Liçana** i d'Alagó “el Barbut” (Xàtiva, 1384-Alacant, 30 d'abril del 1448), cavaller de vida novel·lesca, estudiada monogràficament per Martí de Riquer.²⁹⁸³ Aquest Pero IV Maça era fill de l'almirall Pero III Maça i d'Isabel de Alagón; germà de Blasco Maça i d'Alagó; cunyat de Juan V Martínez de Luna,²⁹⁸⁴ III senyor de Moixent, i també de Monòver, Xinosa, la Font de la Figuera, Novelda i el castell de la Mola (al regne de València). Es casà cap al 1404²⁹⁸⁵ amb la noble aragonesa Brianda Cornell y de Luna (+*ante* 1417; filla d'uns cèlebres i controvertits amors, formalitzats del 1391²⁹⁸⁶). Es dona el cas insòlit que la muller era alhora tia àvia del contraient (germana menuda, per

---

²⁹⁸² De la cèlebre casa provençal dels Agoult, barons de Sault, a Provença.

²⁹⁸³ RIQUER, Martí de, *Vida i aventures de don Pero Maça*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, al qual seguirem en molts aspectes i dades.

²⁹⁸⁴ Casat amb la seua germana Brianda. Vegeu FANTONI BENEDÌ, Rafael, Los Martínez de Luna: casa de Illueca, condes de Morata, dins *Hidalguía*, Madrid, any 49, núms. 286-287, maig-agost 2001, ps. 337-357 (p. 344).

²⁹⁸⁵ Casament que fou el gran esdeveniment genealògic de la família Maça de Liçana, pel fet d'emparentar amb la reina Maria de Luna i amb el papa Benet XIII (Pedro Martínez de Luna), com ho recull DIAGO, Francisco, *Anales del Reyno de Valencia*, Tipogr. de Pedro Patricio Mey, València, 1613, vol. 1, p. 387.

²⁹⁸⁶ A la mort de Tomàs Cornell (casat amb Maria de Luna) heretà la seua senyoria Alfajarín el seu nebot Lluís Cornell i Cardona, la relació adúltera del qual amb Brianda de Luna i d'Agoult (germana de la reina Maria de Luna i filla per tant de Brianda d'Agoult, dels famosos Agoult de Provença, barons de Sault), muller del vescomte de Roda, Lope-Ximénez de Urrea (*post* 1355–1402), causà gran escàndol. Brianda, casada el 1377, convivia des del 1382 amb Lluís, i no es pogué casar amb ell fins el 1391 per dispensa papal. Sent encara “casats per paraules de present”, tingueren dues filles, Violant i Brianda, la segona de les quals és la muller de Pero i la mare de Lluís Maça-Cornell. Vegeu CASTILLO GENZOR, Adolfo, *Montesblancos. Mil años de historia de Alfajarín*, Academia de San Luis, Saragossa, 1984, ps. 50-56. La mala acceptació de l'adulteri públic per part del d'Urrea provocà la divisió dels *ricos hombres* d'Aragó en dos grans bàndols (1378), amb seqüeles que perduraren durant dècades: el d'Urrea (trastamaristes durant l'Interregne, 1410-1412) i el dels Luna i Cornell (urgellistes acèrrims, dirigits per Antón de Luna). Tot això, fins que el papa Benet XIII (Pedro Martínez de Luna) arrossegà la majoria de Luna del costat de Ferran I, i Antón restà amb escassos fidels. Més detalls, en: *PROCESO seguido por mandato de Pedro IV de Aragón y, según sus instrucciones, a su consejero don Jordán Pérez de Urriés, teniente general de gobernador del reino de Aragón por el infante don Juan, primogénito de dicho rey y gobernador general de sus reinos, contra don Luis Cornet, señor de Alfajarín, en el pleito y guerra que sostenía con don Lope Ximénez de Urrea sobre el casamiento de doña Brianda de Luna. En este proceso de halla la cédula de emplazamiento a don Luis Cornet, dada en Zaragoza, a veintisiete de noviembre de 1381*, Manuscrit de la Real Academia de la Historia, Col·lecció Rafael Salazar y Castro, vol. 1, p. 129, ms. A-4, fs. 165-175; GARRIDO, David, *Ferran I “el d'Antequera”, un rei de conveniència*, 3 i 4, València, 2011, ps. 62-65 i 204.

part de pare, de l'àvia paterna, de la qual es llevava uns trenta anys d'edat).²⁹⁸⁷ *Don Pero Maça*²⁹⁸⁸ viatjà al Purgatori de Sant Patrici (Irlanda), amb Ramon de Perellós (1397-1398) i s'endeutà tant per a finançar el passatge del rei Martí I a Sicília (1404), que hagué de vendre (1412) el feu pairal de Liçana. Fou conseller i majordom de Martí I, Ferran I i Alfons V, i estigué molt vinculat a l'entorn de l'infant Enric de Trastàmara.²⁹⁸⁹ La seua militància trastamarista, al costat dels Centelles a València (1410-1412) i al setge de Balaguer (1413) “ab cent rocins”,²⁹⁹⁰ explica la seua assistència a la coronació de Ferran I el d'Antequera (Saragossa, 1414) amb dignitat de majordom. Intercanvià lletres de batalla amb Joan de Vilaragut (1418) i ajudà el conestable de Castella Ruy López Dávalos i els seus fills a exiliar-se a la cort de València (1422). Després d'un viatge a Nàpols amb una nau armada (octubre del 1422-març del 1423),²⁹⁹¹ tornà a València i reptà a duel l'ambaixador castellà Mendoza (1424).²⁹⁹² Organitzà l'exili a València de l'infant Enric, que havia estat pres per Joan II de Castella (1425),²⁹⁹³ i casà el seu primogènit, Lluís, amb una filla del mencionat conestable castellà (1426).²⁹⁹⁴ En la guerra de Castella (1429-1430) actuà conjuntament amb Berenguer Mercader –fill del batle general de València²⁹⁹⁵– i atacà Villena i

---

²⁹⁸⁷ Fet aclarit i comentat per RIQUER, *op. cit.*, ps. 54-55, i per BES, Isabel, El procés contra Isabel Cornell, dins *L'Espill*, 23/24, València, gener del 1987, ps. 83-94 (vegeu l'arbre genealògic de la p. 84). La germana major era producte d'un primer matrimoni de Lluís Cornell; la menuda, d'un tercer matrimoni. Això explica la gran diferència d'edat entre ambdues germanes.

²⁹⁸⁸ Usava sempre el nom en aragonés: “Yo, Pero Maça, he rebut una vostra letra...”, citat per RIQUER, M. de, *Vida i aventures...*, p. 72.

²⁹⁸⁹ Segons RIQUER, M. de, *Vida i aventures...*, ps. 10-13.

²⁹⁹⁰ Fou, després del duc de Gandia i de Bernat de Centelles (paladí de la causa trastamarista a València), el noble valencià que més efectius hi aportà, segons RUBIO VELA, Agustín, Después de Caspe. El urgelismo y las oligarquías, dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 265-292 (p. 268).

²⁹⁹¹ HINOJOSA MONTALVO, José (ed.), *Crònica de Pero Maça*, Universitat de València, València, 1979, p. 50.

²⁹⁹² ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 629-630 (XIII.31); BELLOT, Pedro, *Anales de Orihuela de mosén Pedro Bellot (siglos XIV-XVI)*, ed. a cura de Juan TORRES FONTES, Real Academia de Alfonso X el Sabio – Institut de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Múrcia – Alacant, 2001 (2a.; 1a., 1954), vol. 1, ps. 310-311.

²⁹⁹³ GARCÍA DE SANTA MARÍA, Álvaro, *Crònica de Juan II de Castilla*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO ARROQUIA, Real Academia de la Historia, Madrid, 1982, p. 433; BELLOT, P., *Anales de Orihuela...*, vol. 1, p. 430. En MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 178, llegim: “En l'any .M.CCCC.XXVI., lo senyor rey fonch malalt en València; e, a .XX. de octubre, lo vench a veure l'infant don Anrich e don Pero Maça.”

²⁹⁹⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 659 (XIII.40).

²⁹⁹⁵ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 124 (III.236): “*Tum a Petro Marza haud minus in Castellanos plurima dantur discrimina, secus et Berengarius Mercatoris suis tantum sodalibus et amicis, presidio subditorum, hostem repressit.*”

Almansa, mentre el seu fill Lluís arrasava Sàix (1429-1430).²⁹⁹⁶ Fou lloctinent a València de Joan de Navarra i governador d'Oriola (1427-1443) i s'enfrontà per interessos feudals amb els Pròixida (Nicolau), Boil (Ramon) i Corella (Ximén-Peres).²⁹⁹⁷ Presoner a dels genovesos Ponça (1435), tornà a València (1436) i fou nomenat per Joanot Martorell, el 1437, perquè oficiara de jutge en el seu contenciós amb Joan de Montpalau. En desembre de dit any combatia al regne de Nàpols al costat del seu fill Lluís. Tornà després a València,²⁹⁹⁸ on dictà testament (15 de gener del 1448) i morí pocs mesos després a Alacant.

Es comprén que, sent aquesta la vida del pare, el fill s'ocupara també de cavalleries errants i conflictes diversos. Lluís Maça-Cornell, senyor de la vila de Moixent, Novelda, el castell de Mola, la baronia d'Alberic i altres feus, casat –com s'ha dit– a València, el 1426, amb Constança d'Àvalos, germana del futur gran camarlenc de Nàpols, Enyego d'Àvalos. En la Guerra de Castella (1430), mentre el pare atacava Almansa i Villena, ell arrasà Sàix.²⁹⁹⁹ Habitava pel 1431 en l'*alberg* familiar del pare en dita ciutat.³⁰⁰⁰ Pare i fill eren junts a València en la signatura (28 de maig del 1433) dels capítols matrimonials entre Pero Maça i la seua tercera esposa, Elionor de Calataiud.³⁰⁰¹ El fill s'ocupava també de resoldre problemes relatius a la seua senyoria d'Alcàntera de Xúquer.³⁰⁰² Allistats a l'estol dels infants Enric i Pere (setembre-octubre del 1433) s'incorporaren a Sicília a l'exèrcit d'Alfons el Magnànim i foren fets presoners a la batalla de Ponça (1435). Alliberats pels genovesos, se'n tornaren pare i fill a la València, on el lloctinent reial Joan de Navarra amenaçà (octubre del 1436) amb expulsar-los de la ciutat –a ells, i a un nombrós col·lectiu de generosos– si continuaven organitzant bregues cavalleresques i guerres privades urbanes.³⁰⁰³

A diferència d'altres llinatges nobiliaris, no participaren, doncs, els Maça-Cornell en la conquesta de Nàpols (1436-1443). A partir del 1437, per exigències d'un vincle

---

²⁹⁹⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, ps. 769-770 (XIII.70); SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 241.

²⁹⁹⁷ Del conflicte de Pero Maça i el seu fill Lluís amb Pere Boil-Lladró, per un deute pecuniari (1427), tracta RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 268.

²⁹⁹⁸ El documentem en APCCV, Protocols de Francesc Pelegrí, núm. 934, València, 15 de desembre del 1444, actuant de testimoni en un escriptura del tresorer general Mateu Pujades.

²⁹⁹⁹ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 241.

³⁰⁰⁰ ARV, Governació, 2.444-1, mà 16, s. f. La família tenia un altre palau a Xàtiva.

³⁰⁰¹ Era vidu ja d'un segon matrimoni amb Elionor Boil. Biblioteca de Catalunya, Fons històric de l'Hospital de la Santa Creu, BC Perg. 7 GF, València, 28 de maig del 1433.

³⁰⁰² LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 166.

³⁰⁰³ *Ibidem*, p. 301, n. 835.

testamentari del 1427, Lluís adoptà el cognom del seu oncle matern, Lluís Cornell, del qual havia heretat al regne d'Aragó les senyories d'Alfajarín, Osera, Nuez, Villafranca i Farlete.³⁰⁰⁴ Per març i desembre del 1441 es trobava a València,³⁰⁰⁵ i en gener del 1442 a Xàtiva.³⁰⁰⁶ Aquell any 1442 encetà Lluís (que havia comprat Alberic, a la Ribera de Xúquer, el 1439, per a transformar-la el 1445 en baronia amb plena jurisdicció) una pugna per qüestions de mal veïnat feudal i conflicte entre vassalls, amb els nobles Joan i Nicolau de Pròixida (senyors d'Alcosser de Xúquer, baronia fronterera amb la d'Alberic),³⁰⁰⁷ que guanyaria en intensitat en anys successius.³⁰⁰⁸

Tot i la importància dels seus estats senyorial, Pero Maça i Lluís Cornell, a primeries de la dècada del 1440, es trobaven altament endeutats.³⁰⁰⁹ Assabentat Lluís de l'entronització del Magnànim (1443) i dels beneficis –econòmics i polítics– que obtenien els qui servien en armes el rei, viatjà el noble amb una companyia d'homes d'armes Nàpols (1444)³⁰¹⁰ i obtingué càrrec de *camarlenc* a Castell Nou. Participà honorablement en la campanya de les Marques (1444-1446) i en la guerra de Calàbria (octubre del 1444-març del 1445) contra el rebel Antonio de Centelles-Ventimiglia.³⁰¹¹ Pocs mesos abans de la rebel·lió calabresa, el 5 de maig del 1444, havien tingut lloc a Nàpols unes justes per a celebrar la promesa de matrimoni del príncep Ferran amb Isabel de Chiaramonte, neboda i hereva del patrimoni dels Orsini-Del Balzo. Lluís Maça-Cornell hi féu exhibició de la seua habilitat com a cavaller, juntament amb el gran senescal Enyego de Guevara, comte d'Ariano, i de l'hereu del tron, que sorprengué pel

---

³⁰⁰⁴ ARV, Cancelleria reial, reg. 266, f. 67v. Vendria el feu, pel 1461, a l'aragonés Alfonso de Mur, casat amb una filla del que havia sigut tresorer del Magnànim, Mateu Pujades.

³⁰⁰⁵ APCCV, Protocols notarial de Francesc Cardona, núm. 6.471 (1441-1442), València, 29 de març i 5 de desembre del 1441.

³⁰⁰⁶ TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, p. 23, n. 6.

³⁰⁰⁷ Alcosser és un despoblat de l'actual terme d'Alberic. Per a aquesta senyoria i els Pròixita barons de Llutxent, vegeu SOLER, Abel, *Gavarda. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Gavarda, Gavarda, 2013.

³⁰⁰⁸ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Guerras privadas nobiliarias y paz pública en el reino de Valencia (1416-1458), dins LORING GARCÍA, María Isabel (coord.), *Historia social, pensamiento historiográfico y Edad Media. Homenaje al Prof. Abilio Barbero de Aguilera*, Ediciones del Orto, Madrid, 1997, ps. 643-667 (p. 643).

³⁰⁰⁹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Nobleza y poder político...*, p. 150.

³⁰¹⁰ *Ibíd.*, p. 317, n. 874.

³⁰¹¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 297. Apareix citat com home d'armes en múltiples ocasions. Vegeu MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, vol. 1, ps. 107, 114 i 133.

seu vigor i destresa a cavall.³⁰¹² Els mèrits de Maça-Cornell en el camp de batalla el feren creditor de l'ofici de governador d'Oriola o Dellà Xixona (el sud del regne de València), en substitució de son pare (1444-1473) i d'importants privilegis i jurisdiccions feudals (1444-1445);³⁰¹³ concessions en les quals influí el seu cunyat Enyego d'Àvalos, molt ben posicionat a la cancelleria.³⁰¹⁴

En tornar a València (febrer del 1447), Lluís Cornell acusà Nicolau de Pròixida d'haver aprofitat la seua absència al servei del rei per a manar a uns escuders que “ab rossins vostres, entrant dins lo terme d'Alberich, aquí hagen morts e nafrats mos vasalls”. L'acusació derivà en un intercanvi de lletres de batalla on ambdós es desafiaren a ultrança (febrer-maig del 1447).³⁰¹⁵ El suport que els Maça-Cornell governadors d'Oriola havien donat a Muhàmmad IX “l'Esquerrà” (i al seu gran visir i privat, Avdilbar) per a arravatar l'Alhambra al sultà candidat de Castella (el mateix any 1447),³⁰¹⁶ expliquen la proposta de Lluís de combatre a ultrança amb Nicolau a la mateixa Granada, tenint per jutge el rei nazarí. Ambdós cavallers havien previst el desplaçament al soldanat de sengles acompanyaments militars i, malgrat la prohibició de Joan de Navarra –lloctinent de València–, ja havien eixit de camí. El sultà atengué les súpliques de la reina Maria (novembre-desembre del 1447)³⁰¹⁷ i a la fi no es produí

---

³⁰¹² AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 518-519; MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 187; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 438.

³⁰¹³ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 297.

³⁰¹⁴ D'Àvalos, lloctinent de gran camarlenc aleshores, supervisà personalment i signà la concessió – redactada pel secretari Francesc Martorell – de la plena jurisdicció sobre Alberic (ARV, Cancelleria reial, reg. 495, fs. 107v-108v, Cosença, Calàbria, 6 de març del 1445).

³⁰¹⁵ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 194-201; ÍDEM, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968, vol. 1, ps. 26-29; ÍDEM, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 199; ÍDEM, *Battaglie per motivi politici*, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realtà nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, *Aracne (“Dialogoi medievalia”, 1)*, Ariccia, 2014, ps. 273-308 (p. 293); ÍDEM, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 1, ps. 30-32; ÍDEM, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 269; ÍDEM, *Aproximació al ‘Tirant lo Blanc’*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 49.

³⁰¹⁶ Sobre aquesta convulsa etapa de la història de Granada, vegeu SALICRÚ LLUCH, Roser, *Fou Yúsuf V ibn Àhmad, rei de Granada, l'infant Coix de les cròniques castellanques?*, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 24, Barcelona, 1994, ps. 807-830; ÍDEM, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó (1410-1485)*, Institució ‘Milà i Fontanals’-CSIC, Barcelona, 1998; ÍDEM, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999.

³⁰¹⁷ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 410 (XV.55; SALICRÚ, R., *Documents...*, docs. 353-354, ps. 422-424; RIQUER, M. de, *Caballeros andantes...*, ps. 194-201.

el combat. L'11 de maig del 1448, la muller del Magnànim agrai al monarca nazarí que s'hi haguera inhibit i haguera renunciat a ser jutge entre dits cavallers.

Era de nou Lluís al regne de Nàpols en desembre del 1450, quan se'l documenta amb els seus cunyats Enyego de Guevara i Enyego d'Àvalos, el rei Alfons i la seua amistançada Lucrezia, als jardins de la Torre del Greco.³⁰¹⁸ Entre el 1451 i el 1453 efectuà un nou desplaçament a València per a resoldre sengles conflictes sorgits a la vall de Vinalopó amb el comte de Cocentaina (1453),³⁰¹⁹ i a la Ribera de Xúquer amb el senyor de Tous, Bernat Joan (1454). Després, armà un estol i se'n tornar a Nàpols (tardor del 1454) per a cooperar en la guerra contra Gènova. Se'n venia amb ell Galceran, germà de Joanot Martorell, l'autor de *Tirant lo Blanc*.³⁰²⁰ Els Martorell, que tenien parents i patrimoni a Alzira (la Ribera), mantenien relació d'amistat i "clientela militar" amb Maça-Cornell, cosa que explica la lletra de batalla signada a Alberic – senyoria de Lluís – per l'autor de dita novel·la, el 9 de març del 1450.³⁰²¹

Des de Nàpols, Alfons el Magnànim destinà Lluís Cornell d'ambaixador davant Francesco Sforza, duc de Milà (1455-1456).³⁰²² A la mort del rei (1458), se'n tornà a València i participà de les festes i justes de recepció a Joan II d'Aragó, juntament amb els comtes de Foix i d'Oliva (1459). Convocat a Lleida el 1461, ajudà el monarca a combatre contra la Catalunya insurrecta. Tanmateix, no pogué evitar una recaiguda en les bandositats nobiliàries, tenint Oriola per escenari (1468) i en la guerra que sostenia

---

³⁰¹⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. I, p. 369.

³⁰¹⁹ La guerra privada entre els dos magnats del sud valencià venia ja del 1427. Vegeu entre d'altres, GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Miquel-Àngel, *Musulmans, jueus i cristians a les terres del Vinalopó (1404-1594)*, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer, 2002, ps. 43-46; HINOJOSA MONTALVO, José, *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, Conselleria de Cultura, València, 2002, vol. 3, p. 674; GARRIDO VALLS, David, El difícil veïnatge d'Elx i Crevillent amb el comte de Cocentaina, dins *La Rella*, 20, Elx, 2007, ps. 153-165.

³⁰²⁰ VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València, 1995, doc. 869, ps. 538-540. Una lectura "forçada" d'aquest document –que presenta testimonis contradictoris– porta a pensar Villalmanzo que Joanot també embarcà cap a Nàpols amb Cornell, cosa que no està gens clara. Vegeu GARCIA-OLIVER, Ferran, Joanot i Ausias, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 201-219; SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBÌ, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about "Tirant lo Blanc". From the sources to the tradition. / Més sobre "Tirant lo Blanc". De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company ("IVITRA. Research in Linguistics and Literature", 10), Londres, 2015, ps. 36-52.

³⁰²¹ Vegeu RIQUER, Martí de – VARGAS LLOSA, Mario, *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*, Barral, Barcelona, 1972; reed. per Sirmio, Barcelona, 1990, doc. 25 (ps. 137-143).

³⁰²² SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, docs. 106 (p. 280, n. 1), 116 (p. 309) i 141 (p. 371).

contra el comte de Cocentaina (Albatera, 1471; Asp, 1472).³⁰²³ Estant a Càller, Sardenya (1472), per la revolta sarda dels Alagó, tingué un altercat amb Galceran de Besora; amb un seguit de lletres de batalla signades a Càller, València i al setge de Perpinyà.³⁰²⁴ Els concitats havien acudit allí perquè Joan II exercira de jutge d'un combat a ultrança, però Lluís emmalaltí abans de poder combatre i morí (1473). Com que no havia tingut cap descendència amb Constança d'Àvalos, deixà el seu patrimoni Martí Maça de Liçana i Cornell, fill quart de Pero Maça,³⁰²⁵ casat des del 1438 amb Elionor de Rocafull. Aquest serà el continuador de la casa valenciana dels Maça de Liçana.³⁰²⁶

* * *

El noble valencià **Nicolau de Pròixida** (+Nàpols, 1481), IX baró de Llutxent (1444-1481),³⁰²⁷ senyor d'Alcosser de Xúquer i Gavarda, descendia d'un antic heroi proaragonés del segle XIII, quan Pere III el Gran i Carles I d'Anjou es disputaven el tron de les Dues Sicílies. Ell mateix havia destacat en les guerres italianes del rei Alfons V (1420-1423, 1432-1433, 1436-1445), al costat de son pare, Joan de Pròixida. L'any 1442, el Magnànim li féu donació de l'illa de Pròixida, al golf de Nàpols (forma catalana de *Procida*; d'on procedia la família) i la senyoria d'Aversa: una de les ciutats més importants del reialme partenopeu. El 1446, Nicolau obtingué a més el títol nobiliari de *comte d'Aversa*, amb el qual marxà d'ambaixador a Castella. A més, fou virrei de Nàpols o Sicília *deça Far* en absència del sobirà, durant la campanya de la Toscana (1446-1448). Afegí a això el títol valencià de *comte d'Almenara* (1450). Continuà el 1458 al servei de Ferran I, del qual fou majordom (així se'l documenta pel 1474).³⁰²⁸ Era casat Nicolau amb la valenciana Elionor de Castellet i Centelles, però

---

³⁰²³ BELLOT, P., *Anales de Orihuela...*, vol. 2, en les dates corresponents.

³⁰²⁴ FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís, Les lletres de batalla enviades entre Lluís Cornell i Galceran de Besora (1472-1473), dins *Estudis universitaris catalans*, 22 ("Homenatge a Antoni Rubió i Lluch"), Barcelona, 1936, ps. 1-42.

³⁰²⁵ Segons ARV, Fitxer genealògic de Lluís Cerveró Gomis, llinatge *Maça de Liçana*, que remet a l'APCCV, Protocols de Pere Ponç, núm. 11.435 (anys 1447-1448).

³⁰²⁶ SALAZAR CASTRO, Luis de, *Historia genealógica de la Casa de Silva, donde se refieren las acciones más señaladas de sus señores, las fundaciones de sus mayorazgos y la calidad de sus alianças matrimoniales*, Tipogr. de Melchor Álvarez y Mateo de Llanos, Madrid, 1685, vol. 2, p. 667.

³⁰²⁷ Per cessió de l'ancià de son pare, el 27 de juliol del 1444, amb motiu del seu matrimoni amb la filla de Pere de Centelles i Beatriu Boil del Castellar. Vid. Archivo Histórico Nacional, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de l'Infantado, llig. 1.913, doc. 11 (1); llig. 2.280, vol. 1, ps. 328-335; FRANCO SILVA, Alfonso, *La fortuna y el poder. Estudios sobre las bases económicas de la aristocracia castellana (siglos XIV-XV)*, Universitat de Cadis, Cadis, 1996, p. 327.

³⁰²⁸ Archivo Histórico Nacional, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de l'Infantado, carpeta de pergamins 119, doc. 1.

residí quasi tota sa vida a Itàlia, amb desplaçaments temporals a occident.³⁰²⁹ De fet, el matrimoni havia sigut una mera formalitat, perquè vivien separats: ell, amb les seues amants, a Nàpols, i ella, a València, encarregada per delegació del marit (Almenara, 1 de desembre del 1444) de la gestió de les senyories valencianes, en qualitat de procuradora.³⁰³⁰ Sent encara jove, Nicolau de Pròixida mantingué un contenciós feudal amb Lluís Maça-Cornell, senyor d'Alberic (1442). L'afer es complicà pel 1445³⁰³¹ i derivà en un intercanvi de lletres de batalla (febrer-maig del 1447),³⁰³² en un moment en què coincidiren tots dos magnats residint a València. Acordaren ambdós enfrontar-se, acompanyats de molts altres aventurers valencians, en presència del sultà Muhàmmad IX “l'Esquerrà” de Granada (1447). Tanmateix, l'acció diplomàtica conjunta de la reina Maria de Castella i de Joan de Navarra, ho impedí (1448).³⁰³³

* * *

Jaume de Vilaragut i Vilanova (València, ca. 1404-1464), baró d'Albaida (1448-1460), és, sens dubte, el corsari més cèlebre de la història de la Corona d'Aragó. Visqué una vida d'aventures, relacionades amb la *Rocca* salada d'Iscla, el setge de Rodes (1444), el Gran Caramany, el soldà de Babilònia, la presó d'Alexandria (1446-1447), una croada frustrada que li proposà Calixt III (1455), etc. Durant alguns anys, Alfons el Magnànim l'“utilitzà” o l'afavorí per tal d'atemorir els seus enemics i rivals per aigües de la Mediterrània oriental. Era amic de Joanot Martorell –amb el qual emparentà en un dels seus matrimonis– i convivia a València amb una tal Carnesina. Les “coincidències” entre realitat històrica i ficció literària conviden a identificar-lo com el principal inspirador de la figura literària de Tirant lo Blanc. Fou *cambrer* a la

---

³⁰²⁹ ESQUERDO, Onofre, *Nobiliario valenciano* (1686), ed. a cura de J. MARTÍNEZ, Ateneu Mercantil, València, 1963; reed. per la Biblioteca Valenciana, València, 2001, vol. 1, ps. 58-59.

³⁰³⁰ APCCV, Notals de Joan Sabater, núm. 1.590 (1464-1469), 16 de març del 1464.

³⁰³¹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Guerras privadas nobiliarias y paz pública en el reino de Valencia (1416-1458), dins LORING GARCÍA, María Isabel (coord.), *Historia social, pensamiento historiográfico y Edad Media. Homenaje al Prof. Abilio Barbero de Aguilera*, Ediciones del Orto, Madrid, 1997, ps. 643-667 (p. 643).

³⁰³² RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 194-201; ÍDEM, RIQUER, Martí de, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968, vol. 1, ps. 26-29; ÍDEM, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 199; ÍDEM, Battaglie per motivi politici, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realtà nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, Aracne (“Dialogoi medievalia”, 1), Ariccia, 2014, ps. 273-308 (p. 293); ÍDEM, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 1, ps. 30-32; ÍDEM, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 269; *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 49.

³⁰³³ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 410 (XV.55); SALICRÚ, R., *Documents...*, docs. 353-354, ps. 422-424; RIQUER, M. de, *Caballeros andantes...*, ps. 194-201. Més detalls, en la biografia que hem traçat de Lluís Maça-Cornell.

cort de Nàpols (1450-1456),³⁰³⁴ però en situació precària, com Martorell. Ambdós es trobaven a la fi dels seus dies en situació de fallida econòmica i obtingueren ajut creditici d'un donzell català assentat a València, Martí-Joan de Galba.³⁰³⁵

* * *

Un altre navegant famós fou el cavaller **Bernat I de Vilamarí** (Catalunya, ca. 1407--en plena mar, prop d'Itàlia, 1463), fill del senyor de Boadella, de qui heretà el feu, i senyor també de Palau-saverdera i la casa de Vilamaniscle, heretades l'any 1454 de Ramon de Palau.³⁰³⁶ Quan Alfons V i Filippo-Maria Visconti pactaren la pau de Porto Pisano (1426) i la cessió a la Corona d'Aragó de Portvendres (la Ligúria), Bernat capitanejava ja una galera armada. Es probable que participara en les campanyes bèl·liques del 1432-1435. Es té notícia d'ell pel 1440 com un hàbil corsari i capità de galeres en la guerra contra els Anjou, del qual es valgué el rei d'Aragó per a socórrer el dèspota de l'Arta (Grècia); mesos abans de la gran expedició de Bari a Grècia organitzada per Giovanni di Vintimiglia (estiu del 1444). Més avant, el Magnànim envià Vilamarí a ocupar l'estratègica illa de Castell-roig o *Kastelórizo* (1450-1453), en la costa d'una Anatòlia dominada pels turcs, i a transformar-la en base d'operacions piràtiques.³⁰³⁷ Reconstruí allí la fortalesa, arrasada pels musulmans el 1444, donada al rei d'Aragó pels cavallers de Rodes i rebatejada ara com *Castell Alfonsí*, per a dotar-la de guarnició catalànica. En una campanya de pressió contra el sultà d'Egipte a Damietta (1451), promoguda pel rei, obtingué d'aquest la llibertat de comerç i navegació per als mercaders catalans i valencians. L'any 1453 ocupà el castell de Vada, al litoral de la Toscana, però els seus homes foren expulsats per la senyoria de Florència, el 27 d'octubre. Els florentins arrasaren després el castell. A l'any següent, 1454, el rei Alfons nomenà Bernat governador del Rosselló i almirall per a la lluita naval contra Gènova. Obtingué grans èxits, com el de la segona batalla de Ponça, en octubre de dit any, on destruï moltes naus genoveses. Atacà sense treva els interessos comercials de la república de Sant Jordi, i les costes de Còrsega, Provença i Noli (1456). Amb un estol

---

³⁰³⁴ No contínuament, sinó amb diferents anades i tornades a València.

³⁰³⁵ Molts més detalls, en SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el "Tirant lo Blanc"*, Edicions Alfons el Magnànim ("Estudis universitaris", 133), València, 2013.

³⁰³⁶ COSTA PARETAS, Maria-Mercè, Bernat de Vilamarí, dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1980, vol. 15, veu *Bernat de Vilamarí*.

³⁰³⁷ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Òxford, 1992; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 468-469; DURAN DUELT, Daniel, *Kastelórizo, una isla griega bajo el dominio de Alfonso el Magnánimo (1450-1458). Colección documental*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 2003.

de seixanta vaixells, saquejà de nou la costa lligur i blocà Gènova (1457). La mort d'Alfons el Magnànim (27 de juny del 1458) l'obligà a suspendre l'operatiu,³⁰³⁸ però, en la pau subsegüent, el nou rei Ferran I de Nàpols obtingué la cessió de Calvi i Bonifacio, a l'illa de Còrsega (1459). Passà Vilamarí aleshores a servir aleshores Joan II d'Aragó, que el confirmà en la governació del Rosselló. En esclatar la crisi del príncep de Viana, es mostrà ambigu (Barcelona, 1461), però el 1462 recolzà el rei Joan II i combaté per ell a Tarragona i a Roses. Era casat amb Elionor de Castre-Pinós i de So, de la qual no tingué sense descendència. De manera que el succeí en el patrimoni feudal i en l'ofici d'almirall de la Corona d'Aragó el seu nebot Joan de Vilamarí, que seria el continuador d'una acreditada nissaga de marins de llinatge Vilamarí.

* * *

El cavaller **Francesc Daviu** (Xàtiva, ?-Nàpols?, *post* 1452), fill d'un homònim Francesc (+1430), era uixer d'armes a la cort valenciana del Magnànim. Participà en la Guerra de Castella (1429-1430) i, amb el seu oncle Pere Daviu, es presentà al famós *Paso Honroso* de pont de Puente de Órbigo (Lleó, 1434). Allí combaté a cavall contra Lope de Estúñiga, que el desarçonà. El valencià veu en aquella caiguda una maledicció per haver-se enamorat d'una bella religiosa, i renuncià per a sempre, solmenement, a continuar visitant el llit de cap monja professa.³⁰³⁹ En la guerra de conquesta de Nàpols (1436-1442), se'l documenta encara com a uixer (1437) i ocupant-se de proveir les tropes de cavalls sicilians. Pel 1442 figura amb l'ofici alcaid absentista de la vila reial de Cocentaina (regne de València). L'any 1443 efectuà un viatge a les parts d'Eslavònia ("*partes Sclavonie*", és a dir, els Balcans)³⁰⁴⁰ i durant els anys 1444-1448, continuà al servei del Magnànim en les campanyes de les Marques, Calàbria i la Toscana. Efectuà el 1446 una ambaixada a Borgonya per a acceptar en nom del rei d'Aragó el Toisó d'Or

---

³⁰³⁸ CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Memorias históricas sobre la Marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Tipogr. de Antonio Sancha, Madrid, 1779-1792, p. 152; ADROER TESIS, Ana María, Organització d'una armada contra Gènova, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 11-18; BASSO, Enrico, '*Ferro, fame ac peste oppressa*': L'ammiraglio Bernat de Vilamarí e il blocco navale di Genova (1456-1458), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 24, Barcelona, 1994, ps. 539-555.

³⁰³⁹ Vegeu RIQUER, Martí de, *Caballeros catalanes y valencianos en el Passo Honroso*, CSIC, Barcelona, 1962; ÍDEM, *Il Passo Honroso*, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realtà nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, Aracne ("*Dialogoi medievalia*", 1), Ariccia, 2014, ps. 99-160; ÍDEM, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 37.

³⁰⁴⁰ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 89-90.

atorgat el duc Felip el Bo.³⁰⁴¹ Durant els anys cinquanta romangué Francesc a la cort napolitana. En un protocol notarial napolità del 24 de juny del 1452, figura com “*miles, regius armorum uxerius, habitator civitate Xative, regni Valencie, pro nunch in civitate Neapolis*”, i valida els comptes que ha portat per ell –en la seua absència– el seu germà Jaume, sotsalcaid de Cocentaina, amb el quan comparteix béns.³⁰⁴²

* * *

Francesc Siscar (+Nàpols, 1480)³⁰⁴³ camarlenc valencià, era fill d'un Pere Siscar que se'n passà de l'urgellisme al trastamarisme. Els seus fills Pere, Francesc i Ramon, sense patrimoni feudal, prosperaren combatent al costat del rei Alfons. Francesc, patge del rei pel 1418, participà en les guerres del 1420-1423 i el 1425, i ascendí a cambrer el 1428.³⁰⁴⁴ Embarcat en l'aventura mediterrània del rei (1432), fou fet presoner a la batalla naval de Ponça (agost del 1435). Amb l'experiència bèl·lica acumulada després, el rei el nomenà castellà de Cosença i virrei de Calàbria a títol vitalici (1441-1480), perquè es dedicara a sotmetre el ducat –poblat per nobles proangevins– mentre ell es preparava per a l'assalt a Nàpols.³⁰⁴⁵ Participà activament en les negociacions prèvies al tractat de Terracina (abril-juny del 1443), amb desplaçaments diplomàtica a Siena i Milà, acompanyat per l'escrivà de ració Arnau Castelló.³⁰⁴⁶ Continuà després per Gènova, per a acceptar la treva proposada al rei d'Aragó (estiu del 1443).³⁰⁴⁷ En els anys 1444-1445 col·laborà de nou a Calàbria, amb l'exèrcit reial, en la submissió d'Antonio de Centelles-Ventimiglia. Tornà a destacar en les armes pel 1459, en la guerra successòria, sempre del costat del rei Ferran, que l'havia confirmat en el virregnat.³⁰⁴⁸

---

³⁰⁴¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 268.

³⁰⁴² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 89-90.

³⁰⁴³ La data de defunció la proporciona PONTIERI, Ernesto (ed.), *Introduzione*, dins *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 2. I registri della Cancelleria Vicereale di Calabria (1422-1453)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1961, ps. I-XXX (p. X).

³⁰⁴⁴ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 366.

³⁰⁴⁵ El nomenament havia estat motivat perquè el rei envià el seu predecessor, Antonio di Centelles-Ventimiglia, a concertar el matrimoni d'Enyego d'Àvalos amb la marquesa de Cotró –la feudatària més poderosa de Calàbria– i, en lloc d'això, fou Antonio el qui concertà esposalesa amb la dama. Més detalls, en l'apartat I.3.3.

³⁰⁴⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 279-280 (XV.18); MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 46.

³⁰⁴⁷ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 282 (XV.19).

³⁰⁴⁸ VENETZ, Gabriela H., *Il catalano nella Corte Aragonesa a Napoli riflesso in documenti bilingui della cancelleria di Ferrante. Uno studio storico-sociale*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i*

* * *

Juan de Liria, aragonés (encara que apareix sovint amb el nom catalanitzat: *mossén Johan de Liria*), desenvolupà tasques militars i diplomàtiques també. Pel 1442 apareix com a cambrer i home d'armes al servei del rei.³⁰⁴⁹ L'1 de gener del 1443, acompanyat del jurista Luis de Pernía i el secretari Joan Saburgada, eixí de Nàpols cap a Milà, en qualitat d'ambaixador.³⁰⁵⁰ Participà activament en la campanya de la Toscana (1446-1448) i era castellà de Manfredònia i de Monte Sant'Angelo des del 28 de desembre del 1452, per defunció de Garcia de Cabanyelles. Se'l nomena pel 6 d'agost del 1453, com el governador de les possessions catalanoaragoneses de la Toscana: Castelló de Pescara (Castiglione della Pescaia), l'illa del Liri (del Giglio), Gavorrano i Rocchetta. Allí repartia soldades a un destacament d'infants i ballesters.³⁰⁵¹ En desembre del 1455, es desplaçà des de Castelló a Siena en comesa diplomàtica.³⁰⁵² A la mort d'Alfons el Magnànim (juny del 1458), es mantingué reclòs i fidel a la Toscana, però traí finalment Ferran I de Nàpols quan féu venda de les possessions (1460). S'havia assabentat que venia a prendre'n possessió un nebot del papa Pius II, Andrea Piccolomini, al qual les havia cedides el rei de Nàpols,³⁰⁵³ i aprofità l'avinentesa per a traure'n profit econòmic abans de perdre la capitania del lloc.

* * *

Traïdors al rei Ferran, com l'anterior, foren Joan Guallart, Pere de Montdragó i Joan-Antoni de Foixà. El català **Joan Guallart**, patge del rei pel 1428, cap de la cavallerissa pel 1437, guerrer gratificat amb rendes i castellanies (1443-1448), vengué a l'enemic Castellamare de Stabia en agost del 1460, per instigació de sa muller, segons Angelo di Costanzo.³⁰⁵⁴ El mallorquí **Pere de Montdragó**, sotscambrer pel 1437, guarda-rober en la dècada del 1440, castellà de Maddaloni (1446) i capità d'homes d'armes a la Toscana (1446-1448), també traí el nou monarca.³⁰⁵⁵ El català **Joan-Antoni de Foixà** era patge pel 1441 i cambrer *trinxant* pel 1446. Fou capturat el 1453

---

cultura medieval i moderna, 1, València, juny 2013, ps. 37-54; ed. electrònica <<http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/2577>>, p. 43.

³⁰⁴⁹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 160-161.

³⁰⁵⁰ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 327, n. 4.

³⁰⁵¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 160.

³⁰⁵² SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 262.

³⁰⁵³ SENATORE, Francesco, Pontano e la guerra di Napoli, dins DEL TREPPO, Mario (coord.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, GISEM-Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 279-309 (p. 279).

³⁰⁵⁴ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 141.

³⁰⁵⁵ *Ibidem*, vol. 3, p. 188.

pels florentins durant la campanya de la Toscana (1452-1454) dirigida pel duc de Calàbria, el príncep Ferran. Alliberat poc després, efectuà una ambaixada en nom del duc de Milà davant Florència (1454). En setembre del 1458, Ferran, ja coronat, el nomenà castellà de Trani.³⁰⁵⁶ Fou també intendent general dels castells del reialme napolità, però mancà a la fe donada i s'alçà en armes contra el Trastàmara el 1461.³⁰⁵⁷

* * *

Antoni Olzina, natural de la Salzadella (regne de València), fill de Bonanat Olzina, un dels germans del secretari reial Joan Olzina, entrà a la cort de la mà del seu poderós oncle. Sent encara un adolescent, assistí amb el seu parent i protector a la batalla de Ponça (agost del 1435) i caigué amb ell presoner dels genovesos. En una relació de captius consta al costat mateix de l'oncle: "Johan Olzina, secretari; mossén Antoni Olzina, son nabot."³⁰⁵⁸ S'establí a la cort de Gaeta pel 1436 i visità Càller (Sardenya) en abril del 1437.³⁰⁵⁹ En tornar, obtingué d'escrivà *de porció* o *de ració* de la *domus regia*, coordinat amb el tresorer general de la Corona d'Aragó,³⁰⁶⁰ ofici regentat des del 1439 per un amic de la família, el cavaller Mateu Pujades (...1441-1452).³⁰⁶¹ Visità de nou Càller el 1445, i el 1446 s'ocupà de fiscalitzar la despesa de les obres de rehabilitació de Castell Nou i la torre de Sant Vicent, anotada per l'administrador de la fàbrica, Francí Bosom, i pel comptable Lluís Castelló.³⁰⁶²

Sembla que Antoni escalà en el seu vertiginós ascens social a partir de l'any 1447, quan fou admés al Consell Reial; se suposa que per influència de l'oncle, que era llavors

---

³⁰⁵⁶ *Ibidem*, vol. 3, p. 120.

³⁰⁵⁷ SENATORE, Francesco, Pontano e la guerra di Napoli, dins DEL TREPPO, Mario (coord.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, GISEM-Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 279-309 (ps. 281-282).

³⁰⁵⁸ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 29, p. 101.

³⁰⁵⁹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 209.

³⁰⁶⁰ SENATORE, Francesco, Cedole e cedole di tesoreria. Note documentarie e linguistiche sull'amministrazione aragonese nel Quattrocento, dins *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 2, 2012, ps. 127-156 (ps. 151-152).

³⁰⁶¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 78, n. 100; COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 117 i ss.; IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 103; SENATORE, Francesco, Cedole e cedole di tesoreria. Note documentarie e linguistiche sull'amministrazione aragonese nel Quattrocento, dins *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 2, 2012, ps. 127-156 (ps. 151-152).

³⁰⁶² Com s'observa en una anotació del 31 de març del 1446. Vegeu COLLETTA, Teresa, *Napoli, città portuale e mercantile: la città bassa, il porto e il mercato dall'VIII al XVII secolo*, Kappa, Roma, 2006, p. 314; RUSSO, Enza, La corte del re di Napoli Ferrante I d'Aragona (1458-1494): tradizione e innovazioni, dins *e-Spania*, 20, febrer del 2015; ed. en línia del 28 de febrer del 2015, consultada el 14 d'abril del 2015, <<http://e-spania.revues.org/24273> ; DOI : 10.4000/e-spania.24273>, p. 8.

corregent de Nàpols amb Pujades i Corella, i assessorava directament el príncep lloctinent. En febrer del 1448, a canvi de 1.000 ducats estalviats (que urgien al rei per a la campanya de Piombino), Antoni obtingué les castellanies de Trani, Barletta, Molfetta i Giovenazzo, sense deixar de ser escrivà reial.³⁰⁶³ El 1449, la castellania de Trani l'exercia de fet i en nom seu un sotscastellà, Tomàs Fenoll. Aleshores, Antoni gaudia també de la governació de la *terra* o província de Bari.³⁰⁶⁴ Sembla que les tasques administratives les desenvolupava realment un ajudant seu, l'amanuense Joan Dassi, que el succeí després en l'escrivania de ració, el 1452.³⁰⁶⁵

Aquell any 1452 canviaren les coses per a Olzina. L'oncle s'assabentà de la defunció a València (estiu del 1451) de Gonzalbo de Híjar (o *Gonçalbo d'Íxer*), comanador de Muntalbà –i enemic acèrrim, per cert, de Joanot Martorell, autor de *Tirant lo Blanc*–,³⁰⁶⁶ i aprofità els seus contactes a la cort per a evitar que l'aspirant Jaime de Luna es fera amb la comanda.³⁰⁶⁷ Així les coses, aconseguí derivar el lucratiu patrimoni de Gonçalbo en profit del seu nebot Antoni. Com el recurs a unes butles pontifícies fou insuficient, el rei Alfons –per mediació del secretari Olzina– ordenà personalment al governador i al justícia d'Aragó (12 d'octubre del 1451) que foren respectades les disposicions del papa i seues, i que Antoni Olzina fóra el nou comanador de Muntalbà, i no pas el conterrani que afavorien aquells.³⁰⁶⁸ També eixí perdent el candidat de la viuda de Gonçalbo, un jove de la família d'Íxer, malgrat el suport que havia rebut aquest per part de Carles d'Aragó, príncep de Viana.³⁰⁶⁹ L'escrivà Antoni ja havia professat de cavaller en l'orde militar castellà de Sant Jaume de l'Espasa –de manera ràpida i oportunista– i es beneficià finalment de la substanciosa “deixa” del

---

³⁰⁶³ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 386.

³⁰⁶⁴ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 107.

³⁰⁶⁵ *Ibidem*, p. 109.

³⁰⁶⁶ Vegeu VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València, 1995, *passim*.

³⁰⁶⁷ Vegeu CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Panorama de la historia interna del Reino de Aragón en los años 1410-1458. Estado actual de sus problemas, dins *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 8-9, Saragossa, 1955-1956, ps. 7-39 (p. 12).

³⁰⁶⁸ ACA, Cancelleria reial, reg.2.549, f.s 55v-56r, ressenyat per RODRIGO ESTEVAN, M^a. Luz, *Documentos para la historia del justicia de Aragón, volumen I. Archivo Histórico de la Corona de Aragón*, El Justicia de Aragón, Saragossa, 1991, p. 113, doc. 768.

³⁰⁶⁹ MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011, p. 214.

comanador difunt: la comanda major de Muntalbà (Aragó) i les comandes menors de Museros, Énguera, la Vila Joiosa i la vall d'Orxeta (València).³⁰⁷⁰ Amb títol de cambrer de la cort, oficià així mateix de lloctinent reial –una mena de virrei o governador– al regne de Sardenya (1452-1455).³⁰⁷¹ Capità de set galeres del rei des del mateix any 1452, Antoni Olzina es dedicà amb habilitat al cors, tal com li demanava el seu caràcter de “*vir fortis atque impiger*”. Així el qualifica l'humanista Bartolomeo Facio en la crònica del regnat: el *Rerum gestarum Alfonsi regis* (1451-1456).³⁰⁷²

Destacà Antoni Olzina de tal manera com a marí i comandant de navilis, que el papa valencià Alfons de Borja (Calixt III, 1455-1458) li atorgà un salari i una patent de cors a l'endemà de ser coronat (10 de maig del 1455).³⁰⁷³ Poc després, l'arquebisbe de Tarragona Pedro de Urrea (el mateix que havia rebut la baronia de Huesa de mans d'un arruïnat Joan Olzina, el 10 de setembre del 1455³⁰⁷⁴) el contractà per a patronejar l'estol de la croada antiotomana organitzada en els anys 1456-1457 pel pontífex. Oficialment, l'arquebisbe Urrea era capità de l'estol croat i Olzina un lloctinent *estipendiari* seu.³⁰⁷⁵

---

³⁰⁷⁰ NAVARRO ESPINACH, Gernán, Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII-XV), dins SESMA MUÑOZ, José Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Grupo CEMA – Universidad de Zaragoza (“Actas”, 174), Saragossa, 2010, ps. 131-181 (p. 172).

³⁰⁷¹ MATEU IBARS, Josefina, Los virreyes de la Corona de Aragón durante Alfonso el Magnánimo (1416-1458). Su nómina, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 457-482 (p. 460).

³⁰⁷² FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 482-483.

³⁰⁷³ RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927; separata de *Analecta Sacra Tarraconensia*, 3, Barcelona, 1927, ps. 193-330 (p. 280).

³⁰⁷⁴ *Ibidem*, p. 268.

³⁰⁷⁵ Vegeu SCIAMBRA, Matteo – VALENTINI, Giuseppe – PARRINO, Ignazio (eds.), *Il 'Liber brevium' di Callisto III: la Crociata, l'Albania e Skanderberg*, Centro Internazionale di Studi Albanesi (Palerm) – Istituto Universitario Orientale (Nàpols) – Istituto di Studi Albanesi dell'Università di Roma – Fondazione Giorgio Cini (Venècia) – Pontificium Institutum Orientalium Studiorum (Roma), Salern, 1968, docs. 4, 20, 23 *et passim*; SETTON, Kenneth Meyer, *The Papacy and the Levant, 1204-1571. The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1976, ps. 166-167; FIGLIUOLO, Bruno, *La cultura a Napoli nel secondo Quattrocento. Ritratti di protagonisti*, Forum, Udine, 1997, p. 178; RUBIO VELA, Agustín, *Alfons de Borja i la ciutat de València (1419-1458). Colección de documentos del Archivo Histórico Municipal*, Fundación Valencia Tercer Milenio, València, 2000, p. 239; NAVARRO SORNI, Miguel, *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*, Ajuntament de València, València, 2003, ps. 83, 104-105 i 109-114; ÍDEM, *Documents per a la historia d'Alfons de Borja, papa Calixt III*, Institució Alfons el Magnànim, 2008, ps. 428-429 i 451-465; BONNEAUD, Pierre, La Papauté et les Hospitaliers de Rhodes aux lendemains de la chute de Constantinople (1453-1467), dins BALARD, Michel (ed.), *La Papauté et les Croisades / The Papacy and the Crusades. Actes du VIIe Congrès de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East / Proceedings of the VIIth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Avinyó, França, 2008)*, Ashgate (“Crusades. Subsidia”, 3), Farnham (UK) – Burlington (USA), 2011, ps. 203-218 (ps. 203-205).

La navegació es desenvolupà entre juny del 1456 i octubre del 1457 per la Mediterrània oriental i la Mar Egea. Els croats massacraren cruelment –i fins i tot empalaren– els turcs que els eixiren al pas³⁰⁷⁶ i acabaren de dedicar-se a la pirateria; amb la qual cosa, els representants pontificis, inclòs Olzina, s’hagueren de retirar. A la mort de Calixt III (1458), se’n tornà a Nàpols, on conservava les capitànies (resolgué una lluita de faccions a Trani el 1459) i on serví Ferran I durant la guerra successòria. L’any 1460, als Abruços, capitanejava 1.200 soldats d’infanteria de l’exèrcit reial.³⁰⁷⁷ Acabat el conflicte, és probable que –com tants altres valencians– Antoni se’n tornara a València. Pel 1465 consta en corts valencianes amb títol de comanador de Muntalbà i de les altres possessions de l’orde.³⁰⁷⁸ No en tenim notícies de fets posteriors.

* * *

El barceloní **Francí Desvalls**, cavaller errant i un “dels bells junyidors del món”, en paraules d’Antoni Vinyes –missatger dels consellers de Barcelona a Nàpols– era fill d’un homònim Francí que participà el 1424 en la justa del Born de Barcelona i fou presoner a la batalla de Ponça, el 1435. El fill, Francí Desvalls menor, bon justador com ell, vingué de Catalunya a la cort de Castel Nuovo per a commemorar el triomf del rei d’Aragó. El 15 de març del 1443 exhibí dots militars en un torneig celebrat en presència del Magnànim. Tornaria a visitar Nàpols el 1450.³⁰⁷⁹ En juny del 1451, comandava dues galeres reials enviades pel Magnànim en missió comercial a Flandes.³⁰⁸⁰ El pare, Francí Desvalls major, definit com “lo pus aparentat hom de Barcelona” en les pàgines del *Dietari del capellà*, exercia de mestre racional amb Pere de Portugal a la Barcelona insurrecta contra el rei d’Aragó, Joan II. Tanmateix, Jean d’Anjou manà degollar-lo

---

³⁰⁷⁶ Segons ROCA, Vicente, *Historia en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los turcos desde su comienço hasta nuestros tiempos*, València, 1556, f. 53v, el papa Borja “allegó una buena armada de galeras e hizo general della a Ludovico, cardenal de Aquileia, y con buenos soldados y dos sobrinos suyos, valencianos, embió la armada en socorro de la ysla de Rhodas, la que los turcos con sus correrías dañavan mucho. A la qual no solamente defendieron los nuestros, pero en la costa de Egypto hizieron grandíssimo mal a los infieles y dieron allí la buelta las galeras al archipiélago, donde tomaron la ysla de Salamina o Stalimene, la qual se llamava antiguamente Lemnos y está a poco más de seys millas de la ysla de Mitylene. Tomaron también los del papa la isla de Tasso y la de Nembro y a quantos navíos toparon de enemigos echaron a hondo. Y a los turcos que hallaron en ellos los empalaron. Corrieron después la costa del archipiélago de la part de Asia y destruyeron quanto pudieron.”

³⁰⁷⁷ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 209.

³⁰⁷⁸ RUBIO VELA, Agustín, Joan Roís de Corella, el mundo de los caballeros y la guerra. Notas de archivo sobre notas de lectura, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, 2014, ps. 443-466 (p. 449, n. 16).

³⁰⁷⁹ RIQUER, M. de, *Caballeros andantes...*, p. 134.

³⁰⁸⁰ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 97. L’autora sembla que confon pare i fill.

cruelment l'any 1468.³⁰⁸¹ Francí júnior, l'any 1471, es presentà a la capital catalana i desafia a ultrança Joan de Torrelles per haver-ho consentit, segons ell.³⁰⁸²

* * *

Fra **Gilabert de Montsoriu** (València, ?-Nàpols, 1453) participà en la justa de la plaça del Born de Barcelona, el 6 d'agost del 1424. En les campanyes de guerra contra Castella del 1425 i el 1429-1430, fou portaestendard de la senyera reial. El 14 de març del 1429, havia sigut designat *claver* de l'orde militar valenciana de Santa Maria de Montesa i Sant Jordi. Efectuà una ambaixada davant Renat d'Anjou, el 1431. En la campanya mediterrània encetada el 1432, fou capità d'una esquadra de sis galeres armades que participaren en l'expedició a Tunis. Presoner el 1435 en la batalla naval de Ponça, l'estiu del 1439 capitanejava una galera que, en acció coordinada amb Galceran de Requesens, atcà vaixells genovesos al golf de Salern. Fou mestre de Montesa entre el 1445 i el 1453, quan el succeí el claver Lluís Despuig. Després de la guerra de conquesta de Nàpols (1436-1443), cooperà amb el rei en successives campanyes, inclosa la de la Toscana (1447-1448). Celebrà, durant el setge de Castelló dels Florentins (Castiglione della Pescaia) un capítol de la seua milícia, amb el claver de l'orde, fra Lluís Despuig i altres cavallers valencians, desplaçats a la Toscana, que duien al pit de la creu de Sant Jordi (28 de gener del 1448).³⁰⁸³

* * *

Sens dubte, el cavaller fra **Lluís Despuig** (Xàtiva, ca. 1410-València, 3 d'octubre del 1482), claver i després mestre de Montesa, fou un dels grans diplomàtics del seu temps, i un dels servidors més eficients d'Alfons el Magnànim. Plenament integrat en la vida i costums d'Itàlia, se'l conegué afectivament entre els napolitans –i a les corts italianes que visitava– com *Puccio*, per la seua baixa estatura.³⁰⁸⁴ Procedia d'una família de Tortosa –els ciutadans honrats Despuig, senyors de Paüls³⁰⁸⁵– relacionada des del

---

³⁰⁸¹ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 387.

³⁰⁸² RIQUER, M. de, *Caballeros andantes...*, p. 135.

³⁰⁸³ GUINOT, Enric, L'Orde de Montesa a Itàlia en el segle XV, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 489-502 (p. 495); CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 192.

³⁰⁸⁴ Malnom aplicat ja des d'abans del 1441, segons ho llegim en FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 276-277, que ho llatinitza com *Putium*.

³⁰⁸⁵ MORALES ROCA, Francisco José, *Ciudadanos burgueses y banqueros honrados habilitados como síndicos del Brazo Real en las Cortes del Principado de Cataluña. Dinastías de Trastámara y de Austria*,

segle XIII amb l'orde del Temple³⁰⁸⁶ i, després, amb el de Montesa. El pare, el cavaller Bernat Despuig, exercí de batle –representant dels interessos del rei– a Xàtiva, la segona ciutat en importància del regne de València,³⁰⁸⁷ des del 1397 fins a la seua mort, el 1424.³⁰⁸⁸ Havia oficiat, a més, el mateix Bernat Despuig, d'ambaixador de Martí I l'Humà davant el papa Luna Benet XIII (1399) per a obtenir la incorporació de l'orde militar de Sant Jordi d'Alfama (amb seu al castell d'Alfama, prop de Tortosa) a l'orde de Santa Maria de Montesa, amb doble seu a València i al castell de Montesa (prop de Xàtiva). El pontífex autoritzà la fusió (24 de gener del 1400) i els montesians incorporaren al pit, en els seus uniformes, la creu de sant Jordi.³⁰⁸⁹ No es estrany, doncs, que Bernat, després d'adobar cavallers els seus fills majors –Bernat i Francesc– i enviar-los a l'exèrcit reial (1420),³⁰⁹⁰ introduïra el menut, Lluís, en l'orde de Montesa.

Gràcies a la influència paterna, el jove obtingué l'ofici d'*alferes* de l'orde i de *lochtinent de senyaler* a la cort, el 1431. El matei any anà d'ambaixador al gran senescal de Nàpols, el duc de Venosa Sergianni Caracciolo per a signar amb ell una treva.³⁰⁹¹ Després fou senyaler o banderer del rei (1432-1446), és a dir, l'encarregat de portar en les accions de guerra del Magnànim la senyera reial d'Aragó;³⁰⁹² flanquejat sempre per un altre valencià de l'orde de Montesa, fra Pere-Ramon Escorna, el senyaler de la

---

siglos XV y XVI (1410-1599), Revista 'Hidalguía', Madrid, 1995, ps. 121-122; QUEROL COLL, Enric, Cristòfol Despuig, *'Pugna pro patria'*. Noves dades biogràfiques sobre l'autor dels 'Col·loquis', dins *Llengua i literatura*, 16, Barcelona, 2005, ps. 247-287 (p. 248).

³⁰⁸⁶ Pere Despuig era prior del Temple a Tortosa pel 1273, quan es redactaven els *Costums* de dita ciutat. Vegeu PAGAROLAS SABATÉ, Laureà, *Els templers de les terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I a l'abolició de l'orde (1213-1312)*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1999, vol. 1, p. 216. Estava emparentat, també, amb Cristòfol Despuig, l'autor de *Los col·loquis* (1557). Vegeu DESPUIG, Cristòfor, *Los Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona – Curial, Barcelona, 1981, V.174-176: Pere Despuig "seguí lo rey y era mon avi. La causa fon aquesta: que ell era nebot de don Lluís Despuig, maestre de Montesa, aquell tan gran privat del rey don Alonso"; QUEROL COLL, Enric, *Estudis sobre cultura literària a Tortosa a l'edat moderna*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, ps. 42 i 119-120.

³⁰⁸⁷ SAMPER GORDEJUOLA, Hipólito de, *Montesa ilustrada. Origen, fundación, principios, institutos, casos, progresos, jurisdicción, derechos, privilegios, preeminencias, dignidades, oficios, beneficios, héroes y varones ilustres de la Real, Ínclita y Nobilíssima Religión Militar de Nuestra Señora Santa María de Montesa y San George de Alfama*, Tipogr. del Real Colegio de la Orden de Montesa, València, 1669, ps. 495-496.

³⁰⁸⁸ ARV, Mestre racional, lligs. 145-146 (núms. 3.014-3.020), referència presa d'ARV, Fitxer genealògic de Lluís Cerveró Gomis, llinatge *Despuig*.

³⁰⁸⁹ ESTEBAN, León, *Cultura y prehumanismo en la curia pontificia del papa Luna (1394-1423)*, Universitat de València, València, 2002, p. 62.

³⁰⁹⁰ SAÍZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 369.

³⁰⁹¹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, ll. 14, cap. 1.

³⁰⁹² SAÍZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 369.

bandera de Sant Jordi. Presoner en la batalla de Ponça (agost del 1435),³⁰⁹³ destacà en la conquesta de Nàpols (1436-1443) comandant 4 llances (12 combatents).³⁰⁹⁴ Aconseguí fama d'heroi en l'assalt i saqueig de Biccari (juliol del 1441): “*Ludovicus Podius, quem vulgo ‘Putium’ appellabant, quam pro corporis animo ac viribus unus e regis purpuratus*”, com el descriu el seu amic l'humanista Facio, en el *Rerum gestarum*,³⁰⁹⁵ escalà el mur sense temor de l'enemic i animà la resta de companys a saltar la muralla.³⁰⁹⁶ La caiguda de Biccari fou el moment crucial d'una espectacular campanya que anul·là tota la resistència angevina a l'est de Nàpols (novembre del 1441) i possibilità establir un setge definitiu sobre la capital (1442).³⁰⁹⁷ Exercia ja Lluís, mentrestant, alguna comesa diplomàtica, com ara un viatge a Roma pel 1441.³⁰⁹⁸

Pels dies 19-25 de febrer del 1442, a Gaeta, frare Despuig rebé instruccions del rei per a efectuar un periple polític –amb diferents encàrrecs– per Mallorca, Barcelona, Saragossa i València.³⁰⁹⁹ De Barcelona estant, pels dies 26-28 de juliol del 1442, celebrà amb els consellers de la ciutat la notícia de l'entrada del rei d'Aragó a Nàpols.³¹⁰⁰ Tornà a la cort en juny³¹⁰¹ i partí de nou cap a Barcelona a primeries d'octubre. El dia 9 d'octubre, el lloctinent de tresorer, Guillem Pujades, li donà, per disposició del monarca, 100 alfonsins d'or, equivalents a 155 ducats napolitans, “per portar aquells en Cathalunya e dar-los graciosament a mossén Borra”,³¹⁰² és a dir, al cèlebre cavaller bufó

³⁰⁹³ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, ps. 195 i 362.

³⁰⁹⁴ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, vol. 1, p. 107 (any 1441).

³⁰⁹⁵ FACIO, B., *Rerum gestarum Alfonsi...*, ps. 276-277.

³⁰⁹⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 223 (XV.4); GIL DORREGARAY, José, *Historia de las órdenes de caballería y de las condecoraciones especiales*, Tipogr. de Tomás Rey, Madrid, 1864, ps. 427-428.

³⁰⁹⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010 (p. 982).

³⁰⁹⁸ ARV, Mestre racional, 9.402, f. 183v.

³⁰⁹⁹ BOFARULL SANS, Francisco de, Alfonso V de Aragón en Nápoles, dins *Homenaje a Menéndez y Pelayo en el año vigésimo de su profesorado. Estudios de erudición española*, Librería General de Victoriano Suárez, Madrid, 1899, vol. 1, ps. 615-635 (p. 626); CUARTERO, Baltasar – VARGAS-ZÚÑIGA, Antonio de, *Índice de la colección de don Luis de Salazar y Castro, vol. 49*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1979, p. 343, doc. 78.291.

³¹⁰⁰ DURAN, Agustí – SENABRE, Josep (eds.), *Llibre de solemnitats de Barcelona*, edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat, Institució Patxot, Barcelona, 1930-1947, vol. 1, doc. 49, ps. 131-132.

³¹⁰¹ CUARTERO, B. – VARGAS-ZÚÑIGA, A. de, *Índice de la colección...*, p. 343, doc. 78.291.

³¹⁰² ARV, Mestre racional, 9.403, 9 d'octubre del 1442.

de Martí I, Ferran I i Alfons V que, sent ara un respectat ancià, es traslladaria aviat a la cort de Nàpols. A fi de mes, fra Lluís Despuig es trobava a València amb el falconer reial i poeta Ausiàs Marc, al qual ordenava el rei enviar a Nàpols, amb el cavaller de Montesa, “los dos falcons grués que ha tramés a dir que ha afaitats a sa senyoria, los quals espera ab gran plaer”.³¹⁰³ Tornà l’ambaixador a Nàpols, doncs, l’hivern del 1442-1443, però el rei l’envià de nou a la Península Ibèrica (primeria del 1443)³¹⁰⁴ per a efectuar una ambaixada a Castella³¹⁰⁵ i entrevistar-se després amb la reina Maria i amb el tresorer Mateu Pujades (instruccions remeses el 20 de juliol).³¹⁰⁶ El 16 de juliol, Alfons V li encarrà concertar amb el batle general de València, Berenguer Mercader, l’enviament a Nàpols d’un mestre de Granada o Còrdova que treballara or sobre cuir, per a les enquadernacions luxoses de la biblioteca reial.³¹⁰⁷

Tornaria a la cort reial en la tardor o l’hivern del 1443, sent ja comanador del castell i la vall de Perpuxent (l’Orxa, governació de Xàtiva) per l’orde militar on professava.³¹⁰⁸ El 13 de juny del 1444, el Magnànim el designà batle i alcaid del castell de Cocentaina, un feu important, que la corona tenia embargat als hereus de la reina angevina Violant d’Aragó (+1442).³¹⁰⁹ Quan s’assabentà del setge de Rodes pels musulmans, iniciat l’1 d’agost del 1444, hi remeté un vaixell carregat d’armes per a socórrer els assetjats, costejat per ell. El rei Alfons l’envià de nou a València i a Castella el dia 26 del mateix any 1444, per a trobar vies de concòrdia entre el rei Joan de Navarra i Joan II de Castella.³¹¹⁰ Tornà a Nàpols amb la resposta i romangué allí fins a

---

³¹⁰³ Citat per GARCIA-OLIVER, Ferran, *Ausiàs Marc*, Universitat de València, València, 2009, p. 129.

³¹⁰⁴ PASCUAL BELTRÁN, Ventura, Setabenses al servicio de Alfonso V, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 3, València, 1942, ps. 40-50, i 4, 1942, ps. 77-91 (p. 47).

³¹⁰⁵ S’entrevistà amb Joan II de Castella a Illescas (10 de març) per a intentar que expulsara els mercaders genovesos de Castella, i a Arévalo (16 d’abril), on rebé resposta negativa per part de dit sobirà. Vegeu ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 294 (XV.23).

³¹⁰⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 63r-72v, Castell de Sango, 20 de juliol del 1443.

³¹⁰⁷ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d’Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, doc. 337, p. 404.

³¹⁰⁸ JAVIERRE MUR, Aurea, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946, doc. 684, ps. 41-47.

³¹⁰⁹ HINOJOSA MONTALVO, José, *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, Conselleria de Cultura, València, 2002, vol. 2, ps. 59-60, s. v. *Lluís Despuig*. El rei tenia empenyorat el feu a Joan de Pròixida i, després de desembargar-lo (21 de juliol del 1446), l’atorgà a Ximén-Peres de Corella, I comte de Cocentina (1448), amb la qual cosa Despuig cessaria en dit càrrec. Vegeu FULLANA MIRA, Luis, *Historia de la villa y condado de Cocentaina*, Tipogr. La Industrial, Alcoi, 1920, ps. 250-251.

³¹¹⁰ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 317 (XV.30); SAMPER GORDEJUOLA, H. de, *Montesa ilustrada...*, p. 498; PASCUAL BELTRÁN, V., *Setabenses al servicio...*, ps. 47-50. Vegeu també DIAS DINIS, António Joaquim, *Monumenta Henricina*, vol. 7 (1439-1443), Comissão Executiva das Comemorações do V Centenário da Morte do Infante D. Henrique, Coímbra, 1965, doc. 181, ps. 271-273; BAQUERO MORENO, Humberto, *A batalha de Alfarrobeira. Antecedentes e significado histórico*, Biblioteca Geral da Universidade, Coímbra, 1979, p. 166, n. 60.

abril del 1445. Els dies 19-22 de dit mes, des de Foggia,³¹¹¹ el rei Alfons l'instruí sobre com havia d'intervenir en la situació de desgovern de la ciutat de València, en col·laboració amb la reina Maria; el bisbe de Lleida, García Aznárez de Añón; el tesorer Mateu Pujades i el batle general del regne valencià, Berenguer Mercader.³¹¹² Després visità la cort de Castella amb el bisbe Añón,³¹¹³ en moments molt difícils per a la causa dels infants d'Aragó (desastre d'Olmedo, 19 de maig del 1445, i mort de l'infant Enric), i se'n tornaren ambdós a Nàpols. De fet, el 28 de setembre ja es documenta Despuig amb el rei, a l'Abruç, en la campanya de les Marques i en una audiència atorgada a ambaixadors castellans.³¹¹⁴ Per aquells dies obtingué la nominació de claver de l'orde de Montesa i Sant Jordi, un dels oficis més importants (1445).³¹¹⁵

Conclou felicitament la campanya de la Marca d'Ancona contra Sforza (primera del 1446),³¹¹⁶ el claver Despuig desfilà pels carrers de Nàpols en la primera celebració – a la valenciana³¹¹⁷ – de la festa de Sant Jordi (23 d'abril del 1446) protagonitzada per la *milizia di San Giorgio* com l'anomenen les fonts documentals napolitanes. El paper director atribuït a Despuig està d'acord amb la seua condició de senyaler del rei i representant a Nàpols de l'*ordinis Beate Marie de Muntesia, milicie Sancti Georgii*, com es conté en la mateixa documentació italiana.³¹¹⁸ Visità de nou València, on est trobava abans del 24 de maig³¹¹⁹ i també l'1 de juliol, amb Joan de Navarra i el bisbe Añón.³¹²⁰ Es desplaçà després a Oriola, que pretenia segregarse de la diòcesi de

---

³¹¹¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 85r i ss.

³¹¹² CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Fuentes de Zurita. Documentos en la alacena del cronista, relativos a los años 1302-1478, dins *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 23-24, Saragossa, 1970-1971, ps. 267-405 (ps. 292-293); CUARTERO, B. – VARGAS-ZÚÑIGA, A. de, *Índice de la colección...*, p. 344, docs. 78.292 i 78.292bis.

³¹¹³ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 317 (XV.30). En instrucció remesa el 27 de maig, els advertia que segurament Álvaro de Luna, “ab indústria e malvestat” havia enverinat la reina de Castella Elionor d'Aragó, germana del Magnànim, morta el 19 de febrer. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 96r i DIAS DINIS, A. J., *Monumenta Henricina...*, vol. 7, p. XI, n. 5.

³¹¹⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 343 (XV.37).

³¹¹⁵ JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, ps. 41-47.

³¹¹⁶ Despuig es trobava ja a Nàpols amb anterioritat al 26 de febrer del 1446 (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 144r i ss.).

³¹¹⁷ Sobre l'arrelament de la festa del màrtir a València i les desfilades que s'hi celebraven, copiades tal qual a Nàpols, vegeu, entre d'altres, NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, *El Nueve de Octubre. Reseña histórica de una fiesta valenciana. Siglos XIV-XX*, dins *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, Ajuntament de València, València, 2003, ps. 175-184.

³¹¹⁸ MUSTO, Dora, *Alle origini dell'intesa Napoli-Milano sotto Alfonso d'Aragona: i capitoli nuziali di Alfonso, principe di Capua, e d'Ippolita Sforza*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 98, Nàpols, 1980, ps. 177-184 (p. 183).

³¹¹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, f. 41r.

³¹²⁰ GIRONÉS GUILLEM, Ignasi, *Els pergamins d'Ontinyent*, Ajuntament d'Ontinyent, 1991, p. 138.

Múrcia,³¹²¹ i a Alcoi, vila que aspirava a romandre adscrita al patrimoni regi (23 de setembre).³¹²² El 4 de gener del 1447, des de València, explicà al rei Alfons per carta que disposava de “bons partits” a Castella si volia executar un colp de mà, amb tal d’acabar amb la tirania del conestable Álvaro de Luna.³¹²³ El 22 del mateix mes embarcà cap a Itàlia³¹²⁴ per a incorporar-se al campament de Tívoli i participar de l’expedició militar centroitaliana del Magnànim (novembre del 1446-novembre del 1448).

Li esperaven uns anys de frenètica activitat diplomàtica pel nord d’Itàlia. El rei estava content amb la seua labor (“los innumerables serveys que lo dit claver fins ací nos ha fets e de present nos fa, los quals són dignes de la major remuneració”) i, a banda de tenir-lo present per a futur mestre de l’orde, afavorí (Tívoli, 4 de maig del 1447) un nebot seu, l’eclesiàstic **Ausiàs Despuig** (Xàtiva, 1423-Roma, 1483),³¹²⁵ que seria després arquebisbe de Monreale (1458) i cardenal.³¹²⁶ El 6 de juny del 1447, el Magnànim designà Lluís lloctinent o procurador seu davant el duc de Milà;³¹²⁷ tasca en la qual col·laborà amb Enyego d’Àvalos –ambaixador permanent a Milà, 1446-1447– i amb el secretari reial Lluís Sescases, allí també resident. El 25 del juny, el rei envià Despuig a Milà –via Ferrara³¹²⁸– per a evitar que Filippo lliurara Asti al duc d’Orleans, cosa que hauria facilitat l’entrada dels francesos a la Llombardia.³¹²⁹ Tornà el claver a

---

³¹²¹ BELLOT, Pedro, *Anales de Orihuela de mosén Pedro Bellot (siglos XIV-XVI)*, ed. a cura de Juan TORRES FONTES, Real Academia de Alfonso X el Sabio – Institut de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Múrcia – Alacant, 2001 (2a.; 1a., 1954), vol. 1, ps. 382-383.

³¹²² GUINOT, Enric, L’Orde de Montesa a Itàlia en el segle XV, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. ‘La Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. ‘Presenza ed espansione della Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 489-502 (p. 492).

³¹²³ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 215).

³¹²⁴ Després d’haver encomanat al batle general del regne de València, Berenguer Mercader, la cuita de “trenta millers de rajoletes de obra de Manises de la pus bella obra que fer se posqués”. Vegeu OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cerámica morisca, n.º. III. Las divisas del rey en los pavimentos de ‘obra de Manises’ del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909, ps. 26 i 146. Els materials foren remesos en setembre del 1448.

³¹²⁵ LELLO, Giovanni Luigi, *Descrizione del Real Tempio e Monasterio di Santa Maria di Morreale; vite de’ suoi arcivescovi, abbatì e signori; col sommario di privilegj della detta santa chiesa*, ed. a cura de Michele DE GIUDICE, Tipogr. d’Agostino Epiro, Palerm, 1702, ps. 49-51; PASCUAL BELTRÁN, Ventura, Setabenses célebres en Sicilia, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 33, València, 1954, ps. 91-104 (ps. 95-97);

³¹²⁶ Còpia de la lletra reial, en l’Arxiu de la Catedral de València, Protocols de Jaume Esteve (1487-1490), núm. 3.685, València, 17 de desembre del 1490, cosit junt amb la carta amb signatura autògrafa del rei Alfons V i segell comú de cera vermella. El rei demanava per a Ausiàs –i no era la primera vegada que ho feia– “la primera canongia e pabordia que vagàs en aqueixa sglésia”, la Seu de València.

³¹²⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 187v-188v, Tívoli, 23 de juny del 1447.

³¹²⁸ *Ibidem*, fs. 196v-197v.

³¹²⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 80v i ss.

Tívoli, rebé noves instruccions (21 de juliol)³¹³⁰ i partí de nou cap a Milà (30 de juliol) per a prendre possessió formal, en nom del rei, del ducat, que el duc –malalt i amenaçat per l'exèrcit venecià– havia oferit a Alfons, tret de les ciutats de Milà i Pavia.³¹³¹ Serien els homes de Ramon Boil, presents a Milà des de novembre del 1446, els encarregats de prendre possessió de les fortaleses. Si disgustava al duc Boil –pel seu caràcter– que nomenara un altre comandant; del consell ducal, el regiment de justícia i el govern civil s'ocuparia de moment, en nom del rei d'Aragó, el mateix Lluís.³¹³²

Posat en marxa l'operatiu, frare Despuig tornà a Tívoli per a rebre noves ordres: informar al Visconti dels moviments dels venecians; dir-li que Sforza havia tornat Iessi (el seu últim reducte a les Marques) al papa Nicolau V, i que Alfons tenia previst moure el campament de Tívoli i eixir en direcció a la Llombardia el 17 d'agost. Ara bé, el rei considerava inoportú publicitar la presa de possessió del ducat, ara que començava a tenir del seu costat el poderós *condottiero* Sforza, al qual molestaria molt la decisió del sogre.³¹³³ Amb aquestes instruccions eixí Despuig cap al nord (11 d'agost), mentre a Milà agonitzava el duc, que dictà testament (12 d'agost) i morí (13 d'agost del 1447). La ciutat s'avalotà, es proclamà la República Ambrosiana (14 d'agost), i Boil i els altres hagueren d'abandonar el ducat. El 31 d'agost, Alfons V tornava enviar Despuig i altres a tractar amb la Comunitat milanesa, atesa la seua condició d'hereu testamentari de Filippo Maria.³¹³⁴ Estava així la situació quan Francesco Sforza es manifestà favorable a servir el rei d'Aragó (setembre). En octubre, amb Battista Platamone, visità el claver la comunitat amiga de Siena;³¹³⁵ abans de passar per Milà (novembre)³¹³⁶ i d'entrevistar-se amb el mencionat Sforza amb noves instruccions del rei (22 de novembre): que l'ajudara a controlar Milà i fer retrocedir els venecians del territori ocupat, amb una *condotta* de 2.000 cavalls i 1.000 infants; que governara el ducat com a feudatari seu, i que l'ajudara contra Florència.³¹³⁷ El 18 de novembre havia rebut Despuig llicència reial

---

³¹³⁰ Ibídem, f. 92v i ss.; JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, doc. 684, p. 312.

³¹³¹ Ibídem, fs. 94v-95r.

³¹³² JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón..., ps. 196-198.

³¹³³ Ho faria en realitat el 31. Ibídem, ps. 198-199.

³¹³⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 382 (XV.49).

³¹³⁵ Ibídem, vol. 6, p. 383 (XV.49).

³¹³⁶ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 85.

³¹³⁷ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 384 (XV.49); JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón..., ps. 204-205.

per a admetre gent d'armes i *condotte* a l'exèrcit reial,³¹³⁸ cosa que el portà a visitar –a banda de l'Sforza– els Malatesta de Rímìni.³¹³⁹

El 28 de desembre del 1447 es trobava de nou a Siena,³¹⁴⁰ des d'on es retrobà amb el campament o cort itinerant a Castelló de Pescara o dels Florentins (Castiglione della Pescaia, la Toscana). Allí se celebrà, el 28 de gener del 1448, un capítol general dels cavallers de la milícia valenciana de Santa Maria de Montesa i Sant Jordi, presidit pel mestre Gilabert de Montsoriu.³¹⁴¹ L'1 de febrer del 1448, al mateix lloc, el rei ratifica els poders donats a Despuig per a contractar gent d'armes al servei de Milà. El 15 de dit mes, a Grosseto, l'autoritza a fer concessions als obedients al rei d'Aragó.³¹⁴² El 13 de juny li atorga poders per a negociar amb el Comú milanés, però el 15, en canvi, el destitueix de *lloctinent general* de Milà i nomena en lloc seu el *condottiero* Francesco Piccinino.³¹⁴³ En lloc de destinar-lo a Milà, Alfons envià ara el claver a Florència, amb Platamone, per a tractar de rompre l'aliança d'aquesta república amb Venècia i Sforza.³¹⁴⁴ Eixí després cap a Gènova (23 de juliol), per a prometre ajuda del rei al *doge* Janus Campofregoso,³¹⁴⁵ i passà finalment a Milà. Des d'allí escrigué Despuig al rei (setembre del 1448) per a comunicar-li el triomf de l'Ambrosiana sobre els venecians i lamentar de pas –segons Zurita– “que hubiese levantado su campo de Plombín y no hubiese participado en la victoria que habían alcanzado los milaneses.” El rei d'Aragó excusà el seu abandonament de la Llombardia (Civitavecchia, 11 d'octubre), entre altres coses, dient que el temor i el prestigi de la seua figura estaven per damunt: “Más son las cosas que espantan que las que dañan”, i que perseveraria en la protecció de Milà, però des de Nàpols.³¹⁴⁶ El 15 d'octubre, Alfons V escrigué al seu ambaixador animant-lo a convèncer el marquès de Ferrara perquè accepte ara una *condotta* militar que li oferien

---

³¹³⁸ JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, doc. 687, p. 313.

³¹³⁹ Segons DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 455, allí coincidí “frate Puccio” amb Giannozzo Manetti, ambaixador florentí, que fou el qui aconseguí el contracte de servei armat amb el *condottiero* Sigismondo Panfolfo Malatesta.

³¹⁴⁰ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 673-674.

³¹⁴¹ GUINOT, E., *L'Orde de Montesa a Itàlia...*, p. 495.

³¹⁴² JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, docs. 693 i 698, ps. 314 i 316.

³¹⁴³ *Ibídem*, docs. 700 i 702, ps. 316-317.

³¹⁴⁴ FACIO, B., *Rerum gestarum...*, ps. 430-431.

³¹⁴⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.895/1, f. 4r.

³¹⁴⁶ La parèmia castellana apareix incompleta en l'edició de ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 3999 (XV.52), “[...] las que dañan”, però no en la de PATXOT FERRER, Ferran, *Las glorias nacionales*, Tipogr. de Luis Tasso, Barcelona, 1852-1856, vol. 4, p. 279.

els milanesos.³¹⁴⁷ Poques setmanes després, el decebut ambaixador tornà a Nàpols i s'integrà en el consell reial.³¹⁴⁸

El 3 de març del 1449, la República Ambrosiana, amb la mediació de l'Església – el cardenal Scarampo– oferí 100.000 ducats per a armar un exèrcit al rei d'Aragó. L'oferta formava part dels capítols de Trajeto (25 de març del 1449), per mitjà dels quals el Magnànim, amb el beneplàcit de Roma, esdevenia “protector” de Milà.³¹⁴⁹ Des de Castel Nuovo, amb instruccions del 5-8 d'abril del 1449, el rei Alfons envià el de Montesa i Mateu Malferit a Venècia –via Ferrara–³¹⁵⁰ per a pactar una aliança amb la república de Sant Marc que aïllara Francesco Sforza.³¹⁵¹ El 16 de maig, el rei escrigué a Lluís atorgant poders a Leonello d'Este perquè contractara els serveis militars del marquès de Màntua. El 3 de juny, indicà a l'ambaixador que ell mateix contractara el marquès, i el 6 de juliol, que negociara amb Milà. El 6 de juliol del 1449, li encarregà cooperar amb el capità Fernando de Guevara³¹⁵² en l'organització d'un exèrcit del rei d'Aragó a la Llombardia, que defensara Milà, i el 12, despendre els 100.000 ducats contemplats en els capítols de Trajeto en l'exèrcit que es preveia armar.³¹⁵³

Els diners, però, no arribaren, i el projecte fracassà (estiu del 1449). Així que el rei d'Aragó tractà d'aliar-se en última instància amb Venècia, on envià Despuig (setembre). El 14 d'octubre se'n tornà Lluís per Ravenna a Ferrara,³¹⁵⁴ on rebé autorització del rei per a endeutar-se a fi de pagar un exèrcit que actuara a la Llombardia i la Romagnola.³¹⁵⁵ Tots aquests intents no donaren cap resultat. Sforza s'imposava per la força i amenaçava ja Milà en la primavera del 1450. L'11 de febrer, el rei Alfons envià Despuig a signar una lliga amb Venècia per a fer-li front.³¹⁵⁶ Però ja era tard: tot i que el rei insistia amb la Comuna milanesa per a rebre els 100.000 ducats compromesos per

---

³¹⁴⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.651/2, Campament de Civitavecchia, 15 d'octubre del 1448; AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 680-682. L'avis també que Boil es dirigia a Gènova per a defensar la frontera amb Florència amb 3.000 cavalls.

³¹⁴⁸ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 420 (XV.57).

³¹⁴⁹ JAVIERRE MUR, A., *Alfonso V de Aragón...*, ps. 217-219.

³¹⁵⁰ FACIO, B., *Rerum gestarum...*, ps. 450-451; JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, doc. 704 (ps. 317-318).

³¹⁵¹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 419 (XV.57).

³¹⁵² Aquest substituïa Ramon Boil, que era particularment odiat pels llombards, pel seu caràcter presumptuós.

³¹⁵³ JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, docs. 706, 707, 709, 711 i 713 (ps. 318-321). Durant els mesos de juliol i agost mantingué Despuig correspondència sobre l'assumpte amb Lluís III de Gonzaga i els seus oficials. Vegeu DE PINTO, Francesca, *Inventario della corrispondenza tra Napoli e le corti estense e gonzaghesca, secc. XIV-XV*, Societá napoletana di storia patria, Nàpols, 2008, ps. 18-20.

³¹⁵⁴ Amb salconduit del dux venecià, emés el 14 d'octubres. JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, docs. 716-717, ps. 321-322.

³¹⁵⁵ *Ibidem*, doc. 718, p. 322.

³¹⁵⁶ *Ibidem*, docs. 721-722, ps. 323-324.

mans de Despuig (20 de febrer, 1 de març),³¹⁵⁷ la ciutat obrí les portes a Francesco Sforza, l'enemic del rei d'Aragó, que fou aclamat com a nou duc el 25 de març del 1450. La pròxima tasca del claver consistí a negociar la formació (16 d'abril del 1451) d'una lliga antisforzesca entre Aragó, Venècia, Savoia i el Monferrat,³¹⁵⁸ i intervenir (12 de setembre) en l'aproximació política entre la senyoria de Sant Marc i Ferrara.³¹⁵⁹

El 22 de gener del 1450, Despuig i Antonio Beccadelli “el Panormita” encetaren una gira diplomàtica per Roma, Florència, Bolonya, Ferrara i Venècia.³¹⁶⁰ Tornaren a Nàpols en desembre del 1450, quan Despuig apareix de testimoni dels capítols matrimonials d'Elionor de Portugal, germana del rei d'Aragó, amb el futur emperador Frederic III d'Alemanya.³¹⁶¹ En febrer 1451, el claver eixí de nou, amb el Panormita i un jove Giovanni Pontano, a visitar Roma, Siena, Ferrara i Venècia, buscant aliances;³¹⁶² després passaria Despuig per Milà i Florència, negociant treves.³¹⁶³ El 16 d'abril, estant Despuig i el Panormita a Venècia, s'entrevistaren amb l'humanista i curial Flavio Biondo, que els lliurà un exemplar de la part que tenia acabada de la *Italia illustrata*, amb dedicatòria per a Alfons el Magnànim.³¹⁶⁴ De nou a Venècia pel 1452, Despuig s'interessà en nom del rei de Nàpols per l'obra de Donatello, que havia adquirit fama a tota Itàlia per la seua escultura equestre del *condottiero* Gattamelata.³¹⁶⁵

En un tercer desplaçament Venècia,³¹⁶⁶ rebé instruccions (Nàpols, 31 de maig del 1453) per a adquirir, per a la biblioteca reial, diversos clàssics grecollatins: “los libres davall scrits, los quals lo dit senyor vol per a la sua libreria, que sien ben scrits et vertaders”: obres d'Ovidi, Horaci, Catul, Estaci, Marcial, etc. “Item, més”, hi afegia el

---

³¹⁵⁷ Ibídem, docs. 726 i 729, ps. 324-325.

³¹⁵⁸ Ibídem, doc. 735, ps. 327-328.

³¹⁵⁹ Ibídem, doc. 737, p. 328.

³¹⁶⁰ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 66.

³¹⁶¹ DIAS DINIS, António Joaquim, *Monumenta Henriquina, vol. 10 (1449-1451)*, Comissão Executiva das Comemorações do V Centenário da Morte do Infante D. Henrique, Coímbra, 1969, doc. 247 (ps. 330-342).

³¹⁶² BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 103, 141 i 163-164; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2, annex 19, ps. 172-175.

³¹⁶³ JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón..., ps. 263-267.

³¹⁶⁴ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 6; VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (ps. 713-714); BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura...*, p. 63.

³¹⁶⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.659, f. 90v. Vegeu RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 262.

³¹⁶⁶ FACIO, B., *Rerum gestarum...*, ps. 518-519.

monarca, “comprarà un sclau tartre o xarqués, lo qual lo dit senyor vol per la dita libreria”.³¹⁶⁷ Passà abans per Roma, per a intercanviar impressions amb el papa Nicolau V sobre la caiguda de Constantinoble.³¹⁶⁸ Ho feia encara com a claver, i no com a VIIIé mestre de Montesa, càrrec que exercirà a partir de la seua elecció “en absència” pel capítol de l’orde (12 de desembre del 1453). El gaudí durant vora trenta anys (1453-1482) i se’l recordà amb el sobrenom d’“el Bon Mestre”.³¹⁶⁹ En la primavera del 1455, alhora que el rei Alfons continuava afavorint l’eclesiàstic Ausiàs, el nebot de Lluís,³¹⁷⁰ aquest visitava el papa Calixt III amb motiu de la seua coronació (28 de maig);³¹⁷¹ visita que aprofità per a tractar de la croada que pretenia organitzar el papa Borja. Participà el mateix any 1455 en la reconstrucció de l’aliança política Milà-Nàpols, en aquest cas, Sforza-Aragó.³¹⁷² A la fi del 1455 es trobava a Milà, des d’on passà a Barcelona. Ací escrigué a Francesco Sforza, duc de Milà, per a comentar-li notícies de Nàpols i moviments d’un estol genovés, el 6 de gener del 1456.³¹⁷³

Tornà després a Nàpols, on rebé una lletra de Calixt III (31 d’octubre del 1456). El papa lamentava les contradiccions d’Alfons d’Aragó i li indicava que perseveraria en la idea de la croada: “*et parati sumus pro ea sanguinem exposcere propriam*”. L’exhortava a fer eixir de Nàpols el llegat pontifici i les naus amb destinació oriental, que eren allí retingudes. El 4 d’octubre del 1457, el mestre de Montesa i Juan Fernández de Híjar foren enviats a tractar amb Joan de Navarra la reconciliació d’aquest amb el

---

³¹⁶⁷ AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Historia crítica de la literatura española*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1863-1865; ed. facsímil de Gredos, Madrid, 1969, vol. 6, p. 392; AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, p. 111; DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 1, p. 9; MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d’Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d’estudis d’arqueologia, d’història de l’art i d’història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d’Estudis Històrics, filial de l’Institut d’Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307 (doc. 4, p. 302).

³¹⁶⁸ ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana, *The Fortress of Faith. The Attitude towards Muslims in Fifteenth Century Spain*, Brill, Leiden, 1999, p. 16.

³¹⁶⁹ VICIANA, Martí de, *Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, ed. a cura de Joan IBORRA, Universitat de València, València, 2002, ps. 136-137.

³¹⁷⁰ SALVÁ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), Cartas reales de Alfonso V de Aragón, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50 (doc. 54, p. 43). Demanava per a ell la cabiscolia de la Seu de Barcelona (Pozzuoli, 27 d’abril del 1455).

³¹⁷¹ FAUS LOZANO, Jesús, *El Temple de Valencia*, Eds. Marí Montañana, València, 1981, ps. 94-98.

³¹⁷² MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Discorsi riportati alla corte di re Ferrante d’Aragona, dins ABBAMONTE, Giancarlo – MILETTI, Lorenzo – SPINA, Luigi (eds.), ‘*Discorsi alla prova*’. *Atti del Quarto Colloquio italo-francese ‘Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati. Contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa (Napoli, settembre 2006)*, Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia Classica ‘Francesco Araldi’ dell’Università degli Studi di Napoli ‘Federico II’, Nàpols, 2009, ps. 519-577 (ps. 532-533).

³¹⁷³ NAVARRO ESPINACH, Germán, El ducado de Milán y los reinos de España en tiempos de los Sforza (1450-1535), dins *Historia, instituciones y documentos*, 27, Sevilla, 2000, ps. 155-182 (ps. 162-163).

príncep de Viana, resident aleshores a Castel Nuovo³¹⁷⁴ A Saragossa (7 de desembre del 1457), aconseguí Despuig que dit Joan signara la pau amb Castella i renunciara a nous intents de desestabilització. A Sangüesa (27 de març del 1458), seria testimoni de com dit monarca signava una treva de sis mesos.³¹⁷⁵ Tornà aleshores a Nàpols i Alfons el Magnànim l'envià de nou a Roma (abril-juliol del 1458);³¹⁷⁶ Milà (primavera del 1459) i València, des d'on escrigué al duc milanés Francesco Sforza (19 de maig) avisant-lo de l'arribada d'ambaixadors de França i Gènova a la cort de Joan II d'Aragó (el Joan de Navarra de què tractàvem adés), entronitzat pocs mesos abans.³¹⁷⁷

El mateix rei Joan, a qui havia passat a servir, l'envià d'ambaixador al rei de França, juntament amb el cardenal de Girona, el comte de Foix i altres, per explicar-li l'enfrontament amb Carles de Viana (1459).³¹⁷⁸ El mateix mestre Despuig i l'arquebisbe de Tarragona, Pere d'Urrea, negociaren amb la Generalitat de Catalunya en nom del Joan II, la concòrdia de Vilafranca (gener del 1461),³¹⁷⁹ i el 27 de juny del 1462 foren declarats enemics del principat, juntament amb el comte de Prades, Joan-Ramon-Folc de Cardona.³¹⁸⁰ Destacaria a partir d'aleshores en la defensa de la causa reialista, i en l'acompanyament de la reina Joana Enríquez, lloctinent de Catalunya (1461-1468)³¹⁸¹ i l'hereu del tron, el futur Ferran el Catòlic (amb 10 anys d'edat), que es trobaven assetjats a Girona pel comte Hug-Roger de Pallars (1462-1463).³¹⁸² Conquerí després

---

³¹⁷⁴ RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927, p. 57; PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)*, trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla, Sevilla, 1998, p. 185; SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, *Historia de España antigua y media*, Rialp, Madrid, 1975, vol. 2, p. 537; CLAVERÍA ARZA, Carlos, *Historia del Reino de Navarra*, Gómez, Pamplona, 1971 (3a.), p. 257.

³¹⁷⁵ ORTIZ SANZ, José, *Compendio cronológico de la Historia de España*, Imprenta Real, Madrid, 1795-1803, vol. 3, ps. 308-309.

³¹⁷⁶ SALVÁ, J. – TRUYOLS, F. de A., *Cartas reales...*, doc. 75, p. 50; MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l'Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912, doc. 2, ps. 10-13.

³¹⁷⁷ NAVARRO ESPINACH, G., *El ducado de Milán...*, p. 163.

³¹⁷⁸ VILLANUEVA ASTENGO, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España [1803-1852], tomo VII. Viage a la iglesia de Vique, año 1806*, Real Academia de la Historia – Imprenta Real, Madrid, 1821, p. 90.

³¹⁷⁹ BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XIV. Levantamiento y guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo I*, Barcelona, 1858, p. 588.

³¹⁸⁰ “Enemichs e acuydats de la cosa pública del Principat”. Vegeu BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XX. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo VII*, Barcelona, 1861, ps. 475-476; SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dieteris de la Generalitat de Catalunya, vol. I (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, p. 172.

³¹⁸¹ Que el nomenà (2 de juny del 1462) capità general de la vegueria de Girona. Vegeu JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, doc. 760, p. 335.

³¹⁸² SOBREQUÉS VIDAL, Santiago, *La leyenda y la historia del sitio de Gerona de 1462*, dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 7, Girona, 1952, ps. 267-349; BARANDA LETURIO, Nieves, Una

Ulldecona; atacà Tortosa, “sabent com lo Maestrat era maltractat per los catalans” (agost-novembre del 1463),³¹⁸³ i s’aveïnà a València.³¹⁸⁴ Joan-Berenguer de Masdovelles li dedicà una composició lírica, el 1464, que versava sobre la fidelitat al rei. Continuà recolzant la causa reialista.³¹⁸⁵ Sent capità general del Maestrat i la Plana,³¹⁸⁶ féu capitular Tortosa (1466). Sent governador del regne de València (1468), rebé al superior de l’orde del Císter, d’on depenia Montesa.³¹⁸⁷ El 1469 recuperà llocs de l’Empordà ocupats pel duc de Lorena, del qual caigué presoner i hagué de ser rescatat.³¹⁸⁸

Joan II el nomenà virrei de València (primer virregnat, 1472-1478; segon, 28 de juny-3 d’octubre del 1482)³¹⁸⁹ a fi que convocara corts (maig del 1473) i obtinguera recursos urgents per a les despeses bèl·liques del setge de Perpinyà.³¹⁹⁰ En setembre del 1474, convocà els valencians a host i cavalcada per a defendre el Rosselló, atacat per Lluís XI de França.³¹⁹¹ I el 1475 viatjà a Roma, per encàrrec dels futurs Reis Catòlics, a retre obediència al papa i obtenir algunes peticions. El papa Sixt IV, conclosa la visita oficial, volgué rebre en privat Despuig i fou molt honorat pels cardenals, pel seu domini de l’oratória en italià i per la fama que el precedia. Segons una crònica de la visita, redactada pel que fou degà de Toledo Alfonso de Palencia (1423-1492), “en toda esta Italia es muy conocido e reputado [frare Despuig], e es tenido como padre. Fácenle, así

---

crònica desconocida de Juan II de Aragón (Valencia, 1541), dins *Dicenda. Cuadernos de filología hispánica*, 7, Madrid, 1988, ps. 267-288 (ps. 282-287).

³¹⁸³ RUBIO VELA, Agustín, *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2012, vol. 2, ps. 95-96; SOBREQÜÉS CALLICÓ, Jaime, *Catálogo de la Cancillería de Enrique IV de Castilla, señor del Principado de Cataluña. Lugartenencia de Juan de Beaumont, 1462-1464*, CSIC, Barcelona, 1975, docs. 2.057, 2.123, 2.131, 2.132, 2.182 (ps. 389-410).

³¹⁸⁴ APCCV, Protocols de Gracià d’Artés, núm. 577, València, 24 de novembre del 1463; MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, *passim*.

³¹⁸⁵ PASCUAL BELTRÁN, Ventura, De cómo un setabense salvó dos veces la vida a Fernando el Católico, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 20, València, 1952, ps. 242-244; TORRENT ORRI, Rafael, Jaume Ferrer de Blanes, els comtes de Mòdica i la descoberta del Nou Món, dins *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 23, Girona, 1976, ps. 57-129; (i II), 24, 1978, ps. 53-138.

³¹⁸⁶ JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, doc. 770, ps. 338-339.

³¹⁸⁷ O’CALLAGHAN, Joseph F., Las Definiciones medievales de la Orden de Montesa (1326-1468), dins *Miscelánea de textos medievales*, 1-2, Madrid, 1972-1974, ps. 213-251 (ps. 224-226).

³¹⁸⁸ JAVIERRE MUR, Aurea, Fernando el Católico y las órdenes militares españolas, dins DE LA TORRE, Antonio (ed.), *Vida i obra de Fernando el Católico (V Congrés d’Història de la Corona d’Aragó, vol. 1)*, Institución Fernando el Católico-CSIC, Saragossa, 1955, ps. 287-300 (p. 288).

³¹⁸⁹ BELENGUER CEBRIÀ, Ernest (ed.), *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1476-1516)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2011, vol. 1, doc. 53, ps. 166-171; HINOJOSA MONTALVO, J., *Diccionario de historia medieval...*, vol. 2, ps. 59-60, s. v. *Lluís Despuig*.

³¹⁹⁰ BELENGUER CEBRIÀ, Ernest, *València en la crisi del segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1976, p. 98-103.

³¹⁹¹ MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, La historia militar del Reino de Valencia: filón inestimable y asignatura pendiente, dins *Militaria. Revista de cultura militar*, 12, Madrid, 1998, ps. 169-186.

el papa como los cardenales, muy grandes honores” i li enviaren dons i regals.³¹⁹² Un nou viatge diplomàtic el portaria al Nàpols de Ferran I el Vell el 1478,³¹⁹³ amb retorn a València el 1479.³¹⁹⁴ Acompanyava el rei Ferran II a la guerra contra Granada (1481-1482),³¹⁹⁵ quan emmalaltí. Morí a València, el 30 de novembre del 1483, i fou soterrat a la capella de Sant Jordi de l'església conventual del Temple.³¹⁹⁶

En l'aspecte cultural, a banda del famós certamen del 1474, destaca la seua relació epistolar amb humanistes com Piccolomini, Facio o Beccadelli, amb els quals tenia amistat. Antonio Beccadelli “el Panormita” destacà en el seu *De dictis et factis* el paper que tingué Despuig, d'interlocutor entre el rei d'Aragó i el duc de Milà (1447), en termes elogiosos.³¹⁹⁷ Bartolomeo Facio li dedicà la seua *Fabula Rogerii* (ca. 1446): una reescriptura en llatí humanístic –seguint les passes de Petrarca i Bruni³¹⁹⁸– de la novel·la primera de la desena jornada del *Decameró* de Boccaccio: la de *Ruggieri e re Alfonso*, on es tracta del rei de Castella Alfons VIII i d'un príncep de Salern (antecessor, doncs, del príncep Ferran de Nàpols). La dedicatòria es conserva a la Biblioteca Universitaria de Valladolid (ms. 227, fs. 1r-2v).³¹⁹⁹ Segons Claudia Corfiati, “delle parole de Facio dobbiamo dedurre che avesse letto il *Decameron*”.³²⁰⁰ L'interés per aquest clàssic era compartit amb altres cortesans de llengua catalana, que de ben segur aprenien a millorar

---

³¹⁹² PALENCIA, Alonso de, *El cronista Alonso de Palencia, su vida y sus obras; sus 'Décadas' y las 'Crónicas' contemporáneas; ilustraciones de las 'Décadas' y notas varias*, recopil. i ed. a cura d'Antonio PAZ MELIÁ, Hispanic Society of America – Revista de Archivos, Nova York – Madrid, 1914, ps. 191-193; citat per CARRASCO MANCHADO, Ana Isabel, *Isabel de Castilla y la sombra de la ilegitimidad. Propaganda y representación en el conflicto sucesorio (1474-1482)*, Sílex, Madrid, 2006, p. 97 i ss.

³¹⁹³ JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, p. 47.

³¹⁹⁴ VILLARROYA, Joseph, *Real Maestranza de Montesa. Tratado de derechos y pertenencias del Real Patrimonio y Maestranza de la Real y Militar Orden de Santa María de Montesa y San Jorge de Alfama*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1787, p. 163.

³¹⁹⁵ SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, *Los Reyes Católicos, vol. 3. El tiempo de la guerra de Granada*, Rialp, Madrid, 1989, vol. 3, p. 64.

³¹⁹⁶ Vegeu VICIANA, M. de, *Libro tercero...*, ps. 136-137; FAUS LOZANO, J., *El Temple de Valencia...*, p. 98. La seua heràldica era un escut tallat i partit, 1er i 4rt, creu de sant Jordi de gules, sobre camper d'argent; 2on i 3er, muntanya d'or surmontada per flor de lis del mateix color, en camper d'argent. Vegeu JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, p. 41.

³¹⁹⁷ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 213-217.

³¹⁹⁸ El primer havia traduït al llatí la Griselda, com un “*exemplum pium et grave*”; el segon, la novel·la de Tancredi i Guismunda (1437). Vegeu BRAGGIO, Carlo, Una novella del Boccaccio tradotta da Bartolomeo Fazio, dins *Giornale linguistico*, 11, Gènova, 1884, ps. 379-387; KRISTELLER, Paul Oskar, *The Humanistic Movement. The Classics and Renaissance Thought*, Cambridge University Press – Harvard Universiti Press – Oxford University Press, Londres, 1955, ps. 276 i 516; CORFIATI, Claudia, “Decrevi latinam facere fabulam hanc”: Boccaccio, Facio e re Alfonso, dins TATEO, Francesco (ed.), *Sul latino degli umanisti*, Cacucci Editore, Bari, 2006, ps. 103-140.

³¹⁹⁹ FACIO, Bartolomeo, *Fabula Rogerii*, reescriptura llatina de la novel·la X.1 del *Decameró* de Giovanni BOCCACCIO, amb lletra d'endreça a Lluís Despuig [1446], Biblioteca Universitaria y de Santa Cruz, Valladolid, Ms. 227, fs. 1r-2v; ed. electrònica <<http://uvadoc.uva.es/handle/10324/385>>

³²⁰⁰ *Ibidem*, p. 128.

el toscà –la koiné italiana en construcció– de la mà del certaldés. Pel que fa a la dedicatòria de Facio, cal entendre-la com un agraïment del savi perquè el cavaller l’havia recolzat en la seua pretensió de reemplaçar Lorenzo Valla com a historiògraf oficial de la cort, cosa que aconseguí en la tardor del 1446.³²⁰¹ El mateix Despuig actuà d’informador –juntament amb Arnau Fonolleda i Mateu Malferit– de *Rerum gestarum* de Facio, i l’hagué de consolar per l’escassa recompensa que rebé per part del monarca, una volta acabada l’obra. Simultàniament, i gràcies a les seues ambaixades, Despuig contribuí a difondre una versió preliminar de l’obra pel nord d’Itàlia (1454).³²⁰² Ajudà també a revisar la versió definitiva de la crònica reial, pels anys 1455-1456.³²⁰³ El català Joan Berenguer de Masdovelles li dedicà en febrer del 1464 la composició *Feeltat vol*, on s’exaltava la causa monàrquica de Joan II d’Aragó contra els rebels catalans.³²⁰⁴ En qualitat de virrei del regne de València, a la confraria de Sant Jordi de la capital, el 25 de març del 1474, presidí el certamen literari que, imprés com a *Obres e trobes en lahor de la Verge Maria*, esdevindria la primera obra literària impresa a la Península Ibèrica.³²⁰⁵ Pel 1475, finalment, posà per al pintor renaixentista Paolo da San Leocadio, a títol de comitent i oferent del quadre titutat *La Verge del cavaller de Montesa*, que s’exhibeix en l’actualitat a les sales del Museu del Prado de Madrid.³²⁰⁶

* * *

Fra *Joan* o **Juan Claver** (Alcanyís?-Nàpols, *post* 1457) era cavaller de l’orde militar de Sant Joan de Jerusalem o de l’Hospital, germà del jurista i canceller Valentín

³²⁰¹ ALBANESE, Gabriella – BESSI, Rosella, *All’origine della guerra dei Cento Anni. Una novella latina di Bartolomeo Facio e il volgarizzamento di Jacopo di Poggiobracciolini*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 2000.

³²⁰² ALBANESE, Gabriella i al., *Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i ‘Rerum gestarum Alfonsi regis libri X’, di Bartolomeo Facio*, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.223-1.268 (ps. 1.226-1.227 i 1.252).*

³²⁰³ FACIO, B., *Rerum gestarum...*, ps. 581-582, n. 35.

³²⁰⁴ *Cançoner de Masdovelles* (ms. 11 BNC), referenciat per SABATÉ, Glòria, *Una cort per al Curial*, dins *Actes del Xè Congrès Internacional de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 18-22 de setembre de 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, vol. 3, ps. 1.433-1.445 (p. 1.442).

³²⁰⁵ Contenia 36 composicions: quatre en castellà, una en italià i la resta en català. Vegeu SANCHIS GUARNER, Manuel (ed.), *Introducció*, dins *Les ‘Trobes en lahors de la Verge Maria’,* reprod. facsímil de l’ed. de Lambert Palmart, València, 1474; Vicent Garcia eds., València, 1979, vol. 2, ps. 5-63; FERRANDO, Antoni, *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1983; ÍDEM – ESCARTÍ, Vicent-Josep, *Impremta i vida literària a València en el pas del segle XV al XVI*, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74, Castelló de la Plana, gener-juny 1998, ps. 161-178.

³²⁰⁶ Podeu accedir ala imatge d’aquesta obra d’art en: <<http://www.museodelprado.es/coleccion/galeria-on-line/obra/la-virgen-del-caballero-de-montesa>>, consultada en juny del 2015.

Claver. El 15 de novembre del 1437, el rei li donà 50 ducats per a comprar-se un bon cavall i oficiar de portaestendard de l'Església en l'exèrcit reial. Com a recompensa per la seua participació en la conquesta de Nàpols, el rei demanà al papa Eugeni IV, per a ell, la comanda de Chalamera. En febrer del 1444, es desplaçà a Rodes per a defensar la plaça enfront de l'amenaça musulmana. Romangué a Rodes, des d'on s'escribia amb el rei, però tornà i fou capità d'homes d'armes i uixer (1446-1448). Realitzà després missions diplomàtiques a Rodes (1451) i Albània (1455), i comandà el 1457 una galera de l'armada pontifícia enviada contra el Gran Turc.³²⁰⁷

* * *

El cavaller³²⁰⁸ **Pasqual Dias Garlon** (València?, ca. 1420-Nàpols, 22 de maig del 1499; *Pascasius Garlon*, *mossén Pasqual Dias Gharlon*, *mossén Pasqual Díaz Garlon*, *Pascasio Dias Carlone*, etc.; “lo inclito misser Pasquale Díaç Garlon, regio castellano dignissimo”, en una dedicatòria literària)³²⁰⁹ protagonitzà al Castell Nou de Nàpols un espectacular ascens social. Era jove encara en temps d'Alfons el Magnànim, i el seu protagonisme vingué associat a la figura del príncep i després rei, Ferran I de Trastàmara. El perfil personal que traça d'ell el *Dizionario Biografico* de Treccani, de la mà de Felicita De Negri, comença amb una frase desconcertant, si més no des del punt de vista geogràfic: “Nato a Daroca in Catalogna...”³²¹⁰

Efectivament, Pasqual pertangué a una família de cavallers i donzells oriünds de la vila de Daroca (Aragó, no pas Catalunya), una part de la qual era radicada a la ciutat de València en el segle XV. El desplaçament fou perquè el pare de Pasqual, Luis Díaz-Garlón (+Gaeta?, post 1437) exercí d'*ajudant* del guarda-roba de la cort reial almenys

---

³²⁰⁷ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 78.

³²⁰⁸ Rebia tractament de “messer In Pascale”, calc napolità del tractament català “mossén En Pasqual” que s'aplicava també a altres cavallers com “messer In Coreglia”, Ximén-Peres de Corella. Vegeu FERRAILOLO, *Una cronaca napoletana figurata del Quattrocento [ca. 1498]*, ed. a cura de Riccardo FILANGIERI, Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli, Nàpols, 1956, ps. 206-208 (Garlon); ALTAMURA, Antonio (ed.), *Napoli aragonese nei ricordi de Loire de Rosa (Edizione del ms. parigino 913, con glossario e indici)*, Libreria Scientifica Editrice, Nàpols, 1971, p. 162 (Corella).

³²⁰⁹ La dedicatòria, en: RUIZ GARCÍA, Elisa, *El 'Ars moriendi': una preparació para el tránsito*, dins *IX Jornadas científicas sobre 'Documentación sobre la muerte'*, Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense, Madrid, 2011, ps. 315-344 (p. 324).

³²¹⁰ DE NEGRI, Felicita, Pasquasio (Pasquale) Diaz Garlon, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 39, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1991, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pasquasio-diaz-garlon_Dizionario-Biografico/> La mateixa autora qualifica Alfons I com “il Magnifico”; Giovan Marco Cinico esdevé “Joan Maria Cinico”, i es recull una llegenda –no recolzada per documents– segons la qual, dit monarca, abans de morir, havia declarat que, d'aleshores endavant, cap document no seria vàlid si no portava el segell de Dias Garlon...

des del 1418 i participà, així mateix, en el periple mediterrani dels anys 1420-1423.³²¹¹ Això explica que Pasqual fóra nat o criat a la cort de València, on conservava anys després residint un germà. Es tracta de Joan Dias Garlon, mort abans del 1488, que deixà un fill anomenat també Joan. Pasqual li enviava diners de Nàpols a València en lletres de canvi cursades per la Banca Spannocchi.³²¹² El fet que fóra nat o criat a València explicaria el seu ús del català en les seues anotacions privades; o que se'l classifique habitualment com a *catalano*³²¹³ i no com aragonés, cosa que ha afavorit confusions com la més amunt comentada.³²¹⁴ A més a més, és probable que, per raons d'edat, es criara prop del príncep Ferran de Trastàmara, educat en els primers anys a València (abans del 1438). Això explicaria la seua ulterior vinculació o proximitat al duc de Calàbria i la confiança que aquest tenia depositada en ell.

Dit això, observem que els *Garlón* de Daroca (cognom derivat del verb aragonés *garlar*, 'garrular')³²¹⁵ usaven d'armes heràldiques, en camper d'or, tres faixes de sable.³²¹⁶ En gener del 1348, Pero Díaz Garlón era l'alcaid del castell de Daroca, la fortalesa on s'acantonaren les forces realistes (Juan Martínez de Luna, Blasco de Alagón, Tomás Cornel, Juan Ximénez de Urrea, etc.) decidides a fer front a la Unió aragonesa.³²¹⁷ Durant el segle XIV i el primer terç del XV, els Díaz Garlón mantingueren la seua influència política i social sobre la vila, sotmesos a la clientela política dels nobles Martínez de Luna (i del papa Luna Benet XIII³²¹⁸), i participaren en

---

³²¹¹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 97.

³²¹² IGUAL LUIS, David, Entre Valencia y Nápoles. Banca y hombres de negocios desde el reinado de Alfonso en Magnánimo, dins *En la España medieval*, 24, Madrid, 2001, ps. 103-143 (p. 132).

³²¹³ L'editor de BURCHARD, Johan, *Johannis Burackardi 'Liber notarum', ab anno MCCCCLXXXIII usque ad annum MDVI* [vol. 1], ed. a cura d'Enrico CELANI, Tipogr. de S. Lapi, Città di Castello, 1907, p. 482, concretament, comenta d'ell que "non si dubita essere catalano".

³²¹⁴ Hem optat, en conseqüència, per presentar en seu nom amb grafia i accentuació catalanes. En algunes edicions documentals italianes, apareixen transcripcions erràtiques del tipus *messer Pasquale di Ascarlone* o *di Ascarlone*.

³²¹⁵ O "hablar mucho, sin interrupción y poco discretamente", segons FORT CAÑELLAS, María Rosa, Sobre onomástica aragonesa medieval, dins *Archivo de filología aragonesa*, 34-35, Saragossa, 1984, ps. 553-579 (ps. 557-558).

³²¹⁶ NICOLÁS-MINUÉ SÁNCHEZ, Andrés J., El 'Nobiliario original. Linajes de Aragón' de Juan del Corral, dins *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 12, Saragossa, 2006, ps. 71-141 (ps. 99-100)

³²¹⁷ ZURITA, Jerónimo, *Historia del rey don Hernando el Cathólico. De las empresas y ligas de Italia, compuesta por Gerónimo Çurita*, Lorenzo de Robles, Saragossa, 1610, p. 215; ESTEBAN ABAD, Rafael, *Estudio histórico-político sobre la ciudad y comunidad de Daroca*, Instituto de Estudios Turolenses, Terol, 1959, ps. 95; 303 i ss..

³²¹⁸ Vegeu CUELLA ESTEBAN, Ovidio, *Bulario argonés de Benedicto XIII (I). La curia de Aviñón (1394-1403)*, CSIC-Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 2003, doc. 891, p. 394; ÍDEM, *Bulario argonés de Benedicto XIII (II). La curia itinerante (1404-1411)*, CSIC-Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 2005, docs. 631 i 634, ps. 307-308; ÍDEM, *Bulario argonés de Benedicto XIII (III). La curia*

corts.³²¹⁹ Apostaren en l'Interregne (1410-1412) pels Trastàmara³²²⁰ i augmentaren així llur influència: pel 1419, el justícia de Daroca era Ximeno Díaz Garlón.³²²¹

L'entrada del jove Pasqual a la cort tingué lloc en la dècada del 1440, de la mà del duc de Calàbria, Ferran de Trastàmara, que havia vingut de València a Nàpols el 1438. És probable, fins i tot, que se n'haguera vingut en la mateixa expedició marítima. La primera notícia sobre Pasqual Dias Garlon adult, no obstant això, és dels anys 1447-1448. S'ocupava de supervisar la formació educativa de l'hereu de la corona, amb el qual el lligava una gran amistat. Vigilava la tasca docent del jurisperit Paride Dal Pozzo, professor de dret del duc. Aquest animà l'insigne alumne a transcriure literalment el *Digestum novum* a fi de practicar cal·ligrafia i llatí alhora que aprenia les beceroles del dret (1448).³²²² La còpia autògrafa de Ferran (autenticada per una nota: “*subscriptione propria manu principis*”) es conserva a la Biblioteca Universitària de Bolonya, amb altres apunts d'estudiant i alguna anotació de seguiment de Dias Garlon del tipus: “*Anno 1448, die 8 octobris. Lo ·S[enyor]· duch comença ha entrar de nit en studi, et comença a legir en lo Digest Nou, libre XXXXVIII. Rubrica de publicis iudiciis.*”³²²³

L'ofici honorífic de Garlon era el de bibliotecari del príncep Ferran (“librer del senyor duch”), sense cap relació laboral, però, amb els bibliotecaris de la col·lecció reial. L'any 1452 cobrava una assignació de 36 ducats anuals per ocupar-se, segons Mazzatinti, “che dalla biblioteca fossero estratti quei volumi che doverterro servire alla educazione e alla cultura del duca e dei quali un bibliotecario speciale aveva la custodia”.³²²⁴ En un escrit del 1453 apareix també com a “*praeceptor*” de l'infant, en el

---

de Peñíscola (1413-1423), CSIC-Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 2006, doc. 411, ps. 211-213.

³²¹⁹ ESTEBAN ABAD, R., *Estudio histórico-político...*, ps. 104-108; *FUEROS y observancias del Reyno de Aragón*, Saragossa, 1667, s. f.; ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, ll. 8, cap. 24.

³²²⁰ Pedro Díaz Garlón era un dels acompanyants de l'arquebisbe García Fernández de Heredia, quan aquest fou assassinat a La Almunia de Doña Godina per dirigent urgellista Antón de Luna. Garlón també fou una de les víctimes mortals del crim. Vegeu ABELLA, Juan – LAFUENTE, Mario – DE LA TORRE, Sandra, De Martín I a Fernando I: itinerario de un compromiso (1410-1412), dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 61-94 (ps. 69-70 i n. 35).

³²²¹ MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, Ordenamiento urbanístico de la Judería de Daroca: morfología y funcionalidad, dins *Aragón en la Edad Media*, 9, Saragossa, 1991, ps. 137-177.

³²²² CORTESE, Ennio, Paride Dal Pozzo (de Puteo, Aputeo, de Puzzo, Apuzzo), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 32, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1986, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/paride-dal-pozzo_Dizionario-Biografico/>

³²²³ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona. Supplemento*, Stamperia Valdonesa, Verona, 1969, vol. 2, p. 7 i làmines 52a i b.

³²²⁴ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. XXIII.

sentit de supervisor de la seua formació.³²²⁵ Sols aquesta proximitat a l'hereu del tron explica que, per aquells anys, el cavaller *catalano* –seguint les passes d'altres cortesans hispans– contraguera noces amb una rica hereva de la noblesa napolitana: Lucente (o Lucrezia) de Chiaromonte, una parenta d'Isabella de Chiaromonte (àlies Orsini-Del Balzo), la muller del mateix príncep i futura reina de Nàpols.³²²⁶ Simultàniament, aprofità la gestió d'alguns ports i duanes per desenvolupar uns negocis d'exportació de grans de la Pulla que li proporcionarien grans beneficis.³²²⁷

Ara bé, el seu ascens social començà realment a la mort d'Alfons I el Magnànim, amb l'entronització del seu amic Ferran I, que el designà “secretario secreto” seu, en mots de l'ambaixador milanés a Nàpols (1459). El rei el tenia per un home digne del seu màxim afecte i confiança: “*unice et singulariter amamus et carum habemus*”, tal com declarava ell mateix en documents oficials.³²²⁸ Com a secretari privat, Garlon custodiava les lletres autògrafes del rei, únicament consultades per ell i per Diomedea Carafa, un altre dels consellers favorits de Ferran.³²²⁹ Pensem que el nou rei, amenaçat per la conjura vianista de juliol del 1458 i per la noblesa rebel angevina (guerra successòria, 1459-1465), deposità la seua confiança en un estret cercle de persones, entre les quals es trobava Dias Garlon, als quals confiava els afers de govern.³²³⁰ La desconfiança del rei es mostra, per exemple, en el fet que confiara a Dias Garlon la “zifra” secreta d'enciptar i desxifrar les lletres que venien de Milà; alhora que prevenia l'ambaixador milanés per tal que no la passara també al secretari Talamanca, tot i que aquest ocupava un lloc de rellevància en el nou organigrama de govern.³²³¹

---

³²²⁵ BALLESTEROS-GAIBROIS, Manuel, Alfonso V, amante de los libros, dins CARRERES ZACARÉS, Salvador (coord.), *Homenaje a Alfonso el Magnánimo. Ciclo de conferencias organizadas por el Centro de Cultura Valenciana*, Centro de Cultura Valenciana, València, 1946, ps. 61-73 (p. 70).

³²²⁶ PERCOPO, Erasmo, Nuovi documenti su gli scrittori e gli artisti dei tempi aragonesi, dins *Archivio storico per les provincie napoletane*, 11-24, Nàpols, 1888-1899 (núm. 19, p. 767); reed. a cura de Mario DEL TREPPO, Nàpols, 1997.

³²²⁷ DE NEGRI, Fr., Pasquasio (Pasquale) Diaz Garlon, *op. cit.*

³²²⁸ *Ibidem.*

³²²⁹ MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Lettere autografe di Ferrante d'Aragona, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 368-388 (p. 353, n. 50).

³²³⁰ RUSSO, Enza, La corte del re di Napoli Ferrante I d'Aragona (1458-1494): tradizione e innovazioni, dins *e-Spania*, 20, febrer del 2015; ed. en línia del 28 de febrer del 2015, consultada el 14 d'abril del 2015, <<http://e-spania.revues.org/24273>>; DOI : 10.4000/e-spania.24273>

³²³¹ MONTUORI, Francesco, Gli autografi di un re: le lettere di Ferrante I d'Aragona a Francesco Sforza, dins BALDASSARRI, G. i al. (coords.), “*Di mano propria.*” *Gli autografi dei letterati italiani. Atti del Convegno internazionale di Forlì, 24-27 novembre 2008*, Salerno editrice, Roma, 2010, ps. 609-631 (p. 623).

A partir d'aleshores, Garlon serà *secretario regio* (1459),³²³² majordom, *guardarober* major del rei i castellà del Castell Nou, en substitució de Ramon Sanç (1460);³²³³ preceptor general de les pecúnies reials (1460) i tresorer general (1464), en coordinació amb el “regent” factual de la tresoreria reial, Pere Bernat, i amb la banca Strozzi (1464-1482);³²³⁴ cavaller de l'orde militar de l'Ermini (*l'Ermellino*, 1465), camarlenc (1471) i integrant de l'aristocràtica confraria de Santa Marta.³²³⁵ El rei l'afavorí amb el feu de San Pietro a Scafati (1462)³²³⁶ i, coneixedor de les seues aficions bibliogràfiques, li confià la confiscació de les biblioteques dels nobles rebels i derrotats, l'any 1466, per a incorporar-les a la biblioteca reial.³²³⁷ El 7 de novembre del 1467, per posar un cas, Pasqual oferí un ducat d'or a un tal Joan Roig de València perquè portara a Nàpols els llibres confiscats a Marino Marzano, V príncep de Rossano i duc de Sessa, a fi de reubicar-los a la biblioteca reial de Castel Nuovo.³²³⁸

Compartia Pasqual l'afició pels llibres amb el gran camarlenc de la cort, Enyego d'Àvalos, home de confiança també de Ferran I, amb el qual cooperava en tasques de govern: “*Inichus, magnus camerarius, et Pascasius Garlon*” o “*vidit Pascasius Garlon, vidit Inichus, magnus camerarius*”, llegim, per exemple, en diferents documents del 1465.³²³⁹ D'Àvalos, responsable de la Sommaria (les “entrades” de la hisenda reial, la fiscalitat) mantenia amb Garlon (que ordenava les despeses, les “eixides” de la hisenda

---

³²³² SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. XXXIV i 66.

³²³³ DE FRANCHIS, Vincenzo, *Decisiones Sacri Regii Consilii Neapolitani*, Tipogr. de Johann Baptist Schöetteri, Frankfurt, 1672, vol. 2, p. 30.

³²³⁴ DEL TREPPO, Mario, Il regno aragonese, dins GALASSO, Giuseppe – ROMEO, Rosario (dirs.), *Storia del Mezzogiorno, volume 4/1. Il Regno, dagli Angioini ai Borboni*, Editalia, Roma, 1994, ps. 86-201 (p. 108); SENATORE, Francesco, Cedole e cedole di tesoreria. Note documentarie e linguistiche sull'amministrazione aragonese nel Quattrocento, dins *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 2, 2012, ps. 127-156 (p. 133). A partir del 1482, Bernat esdevingué tresorer i Garlon continuà de preceptor general. Vegeu RUSSO, Enza, La corte del re di Napoli Ferrante I d'Aragona (1458-1494): tradizione e innovazioni, dins *e-Spania*, 20, febrer del 2015; ed. en línia del 28 de febrer del 2015, consultada el 14 d'abril del 2015, <<http://e-spania.revues.org/24273> ; DOI : 10.4000/e-spania.24273>

³²³⁵ FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, ps. 10 i 76-77.

³²³⁶ Confiscat a Pietro Tomacelli. Vegeu BURCHARD, Johan, *Liber notarum, vol. 2. Indice alfabetico*, a cura de Maria GIANI ZACCARINI, N. Zanichelli, Bolonya, 1943, p. 631.

³²³⁷ MAZZATINTI, G., *La biblioteca dei re...*, p. XXVIII.

³²³⁸ MANDALARI, Mario, Prefazione, dins MAZZATINTI, Giuseppe – IVE, Antonio, *Rimatori napoletani del Quattrocento; con prefazione e note di Mario Mandalari; dal cod. 1035 della Biblioteca Nazionale di Parigi*, Tipogr. d'A. Iaselli, Caserta, 1885, p. XIV.

³²³⁹ ALAGGIO, Rosanna, *Le pergamene dell'Università di Taranto (1312-1652)*, Congedo Editore, Galatina (Lecce), 2004, p. 135, i SILVESTRI, Alfonso, *La baronia di Castello di Serra nell'età moderna*, Istituto di Studi Atellani (“Paesi e uomini nel tempo”, 7), Frattamaggiore, 1993, apèndix documental, núm. 2, respectivament. Vegeu també POLLASTRI, Sylvie, *Les Gaetani de Fondi. Recueil d'actes (1174-1623)*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 1998, ps. 386-404.

reial) la mateixa coordinació que havia mantingut anys arrere amb el tresorer Mateu Pujades. Pel 1467, en col·laboració amb Diomedea Caraffa i Giovanni Pontano, Dias Garlon controlava l'educació d'Alfons, duc de Calàbria (1448-1495; rei de Nàpols, 1494-1495); el qual, segons el Galateo, encara que “*paucas habebat litteras, doctos viros in maximam semper habuit venerationem*”.³²⁴⁰ Es preocupava Garlon pels músics i els instruments musicals³²⁴¹ i per altres despeses sumptuàries, com ara la confecció d'un “vaxell d'aram daurat e soldat de argent” per a conservar el cor dissecat del rei Alfons i exhibir-lo en l'arc de triomf de Castel Nuovo (1466).³²⁴² I era aficionat a la falconeria: el seu nom i el d'altres cortesans, com d'Enyego d'Àvalos o Macià Mercader, apareix en un manual de receptes de cura de falcons (1468), on es combinen receptes en català, llatí i napolità. Les de Garlon –anotacions privades– estan en català.³²⁴³

Com a castellà de Castell Nou, Pasqual Dias Garlon pagava els salaris de tot el personal de cambra del rei, segons una anotació del 2 de juliol del 1470,³²⁴⁴ i de despeses d'allò més diverses. Per exemple, la compra (21 de juny del 1466) a Cola di Maddaloni, “mestre de fer cartes de jugar”, de tres “parells de jochs de cartes”.³²⁴⁵ El 2 de novembre del 1472, el futur comte d'Alife casà la seua filla Isabel amb el noble Petraccone Caracciolo. El dot de la dama, consistent en el feu i títol nobiliari de comtes de Buccino, fou un regal del rei Ferran.³²⁴⁶ Fou aquest un dels molts regals que oferí el sobirà al seu amic, entre els quals hi havia un collar d'or de 193 ducats de valor.³²⁴⁷ El primogènit de Pasqual i Lucente, per cert, s'anomenava també *Ferrante*.³²⁴⁸ Totes

---

³²⁴⁰ PERSICO, Tommaso, *Diomedea Carafa, uomo di stato e scrittore del secolo XV; con un frammento originale dei 'Doveri del Principe', altri documenti inediti ed illustrazioni*, Luigi Pierro, Nàpols, 1899. ps. 92-93.

³²⁴¹ BIANCONI, Lorenzo – BOSSA, Renato, *Musica e cultura a Napoli dal XV al XIX secolo*, L. S. Olschki, Florència, 1983, ps. 47-58.

³²⁴² KRUFITZ, Hanno-Walter – MALMANGER, Magne, *Der Triumphbogen Alfonsos in Neapel. Das Monument und seine politische Bedeutung*, dins *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia*, 6, The Norwegian Research Council for Science and the Humanities, Spoleto, 1975, ps. 213-306 (p. 302).

³²⁴³ LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, p. 99.

³²⁴⁴ DELLE DONNE, Roberto, *Burocrazia e fisco a Napoli tra XV e XVI secolo. La Camera della Sommaria e il 'Repertorium alphabeticum solutionum fiscalium Regni Siciliae Cisfretanae'*, Firenze University Press, Florència, 2012, p. 482, n. 117.

³²⁴⁵ FAVA, Mariano – BRESCIANO, Giovanni, *La stampa a Napoli nel XV secolo. Notizie e documenti*, Rudolph Haupt, Leipzig, 1911-1912, 2 vols.; reed. anastàtica, Kraus reprint, Nendeln – Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969, p. 3, n. 3.

³²⁴⁶ CARACCILO, Petraccone', dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 19, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1976, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/petraccone-caracciolo_Dizionario-Biografico/>

³²⁴⁷ DE NEGRI, F., Pasquasio (Pasquale) Diaz Garlon, *op. cit.*

³²⁴⁸ BURCHARD, J., *Liber notarum...*, p. 631.

aquestes dades confirmen el lloc preeminent que ocupava l'antic bibliotecari a la cort del seu íntim amic. El nivell de rendes del noble li permetia comprar esclaus (ca. 1472-1476) i tapissos flamencs historiatos ("panni di Fiandra dipinti"),³²⁴⁹ i gaudir de tota mena de luxes;³²⁵⁰ amb el recurs habitual a crèdits de la banca Strozzi.³²⁵¹ Les despeses incloïen els llibres. Giuniano Maio *vulgaritzà* o traduï per a ell a l'italià, cap al 1470, *Lo libro de l'arte de lo ben morire*, d'Albert el Gran. La traducció esdevingué un còdex luxosament decorat, després d'haver passat per mans del cal·lígraf i bibliotecari del rei, Giovan Marco Cinico. Es conserva actualment en la Schweinfurt Otto Schäefer Collection (Alemanya), amb el número 16.³²⁵²

Construí el comte d'Alife un palau enfront de Castel Nuovo (reconstruït el 1512),³²⁵³ on s'allotjà Lorenzo de' Medici en la visita que efectuà a Nàpols el 1479.³²⁵⁴ El 10 de juliol del 1482, arribà el moment del definitiu ennobliment de Pasqual: Ferran el Vell li féu venda de la ciutat d'Alife i de les terres de Mondragone, Sant'Angelo i Raviscanina, feus embargats al duc rebel de Sessa, Marino Marzano, per 12.000 ducats. A partir d'aleshores, es titulà *conte d'Alife* (la concessió del títol és del 16 de març del 1483) i esdevingué el fundador d'una important nissaga nobiliària.³²⁵⁵ Quan es produí la revolta nobiliària coneguda com la Conjura dels Barons (1485-1487), tingué protagonisme en la repressió i execució dels rebels: el 13 d'agost del 1486, els convidà a la Sala del Tron de Castell Nou –dita a partir d'aleshores "la sala dels Barons"– i

---

³²⁴⁹ DEL TREPPO, Mario, Le avventure storiografiche della Tavola Strozzi, dins MACRY, P. – MASSAFRA, A. (eds.), *Fra storia e storiografia. Scritti in onore di Pasquale Villani*, Bolonya, 1994, ps. 483-515 (p. 496).

³²⁵⁰ LEONE, Alfonso, Sul commercio degli schiavi a Napoli nel secolo XV, dins *Kronos*, 1, Lecce, 2000, ps. 3-8.

³²⁵¹ LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d'Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981, ps. 20, 28, 29, 81 i 369.

³²⁵² CARACCILO ARICÒ, Angela Maria, Giuniano Maio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 67, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/paride-dal-pozzo_Dizionario-Biografico/> La mateixa versió fou impresa a Nàpols el 1476.

³²⁵³ CAPASSO, Bartolomeo, Il palazzo dei Diaz Garlon, poi di S. Marco, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 2, Nàpols, 1893, p. 16.

³²⁵⁴ PETRUCCI, Franca, Diomede Carafa, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 19, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1976, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/diomede-carafa_Dizionario-Biografico/>

³²⁵⁵ Vegeu SARDINA, Patrizia, Marino Marzano, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 71, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2008, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marino-marzano_Dizionario-Biografico/>; MARROCCO, Dante B., *Sul decreto d'infuedazione di Alife a Pasquale Diaz Garlón*, Museo Alifano ("Documenti per la storia dei paesi del Medio Volturno"), Nàpols, 1963; GUADAGNO, Giovanni, *I Diaz Garlon: la contea di Alife tra il '400 e il '500*, Tipogr. Ikona, Piedmonte Matese, 1999.

aprofità que els tenia allí reunits els conjurats per a tancar portes i empresonar-los.³²⁵⁶ Entre els detinguts, es trobava el secretari i literat Antonello Petrucci, perceptor dels drets del segell reial, que seria reemplaçat en el càrrec –per mediació de Garlon– pel poeta barceloní Benet Garret “il Cariteo”.³²⁵⁷ Poc abans de morir decapitat, Giovan Antonio Petrucci, fill secundogènit d’Antonello, empresonat a la torre de Sant Vicent, dedicà un cançoner al castellà Garlon (amic de la família caiguda en desgràcia), el qual tenia també sota comanda seua la fortalesa penitenciària. El titulà *Sonecti composti per M. Johanne Antonio de Petrucciis, conte di Policastro et secretario del S. Re Ferrante, directi al castellano de la Turre de Sancto Vincenzo* (1486).³²⁵⁸

Mentrestant, el comte d’Alife planejava la compra de noves senyories embargades (Cirigliano, Castello Mezzano i Larviso, el 21 de març del 1487, per 6.000 ducats)³²⁵⁹ i la construcció d’un sepulcre amb epitafi a la capella de la Mare de Déu de Gràcia de Santa Maria la Nova: el temple conventual dels franciscans observants (1487).³²⁶⁰ Arran de l’ocupació francesa de Nàpols per Carles VIII, acompanyà Ferran II a l’illa d’Iscla (1495). Morí l’any 1499³²⁶¹ i deixà el seu patrimoni a Ferrante Dias Garlon, II comte d’Alife, casat amb la noble Violante Grappino.³²⁶² Aquest heretà una rica biblioteca, de la qual, a banda de l’*Ars moriendi* ja comentat, han perdurat un *Salteri* (Biblioteca Vaticana, ms. Vat lat. 3.467) il·luminat pel prestigiós miniador Matteo Felice (*fl.* 1467-1493 a Nàpols);³²⁶³ una *Teseida delle nozze di Emilia* de Giovanni Boccaccio (Bibliothèque Nationale de France, París, ms. Italien 580);³²⁶⁴ un exemplar del *De*

³²⁵⁶ SCARTON, Elisabetta, La congiura dei baroni del 1485-1487 e la sorte dei ribelli, dins SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco (eds.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d’Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols, 2011, ps. 213-290.

³²⁵⁷ FENZI, Enrico, “Et avrà Barcellona il suo poeta”. Benet Garret, ‘il Cariteo’, dins *Quaderns d’Itàlia*, 7, Barcelona, 2002, ps. 117-140 (p. 118).

³²⁵⁸ Encara que aquesta tenia per vicecastellà un tal Juan de Justo, Garlon n’era el castellà *de iure*. Vegeu DE NIGRIS, Carla, Poesie castigliane nel ms. XIII D 70 della Biblioteca Nazionale di Napoli (NN 1), dins *Cancionero General*, 6, A Coruña, 2008, ps. 63-85 (p. 64). El poema conté versos com ara “Vive, Pasquale mi’, senza de invidia”, que ratifiquen a qui anava dedicat.

³²⁵⁹ DELLE DONNE, R., *Burocrazia e fisco...*, p. 180.

³²⁶⁰ VOLPICELLA, Scipione, Regis Ferdinandi Primi Instructionum Liber, dins *Museo de Scienze e Letteratura*, any 17, vol. 6, Nàpols, 1859, ps. 118-156 (p. 123); DI MEGLIO, Rosalba, Origini e caratteri dell’Osservanza francescana nel Mezzogiorno. Il regno e la capitale, dins PELLEGRINI, Letizia – VARANINI, Gian Maria (eds.), ‘*Fratres de familia*’. *Gli insediamenti dell’Osservanza minoristica nella penisola italica (secoli XIV-XV) – Quaderni di storia religiosa*, 18, Pàdua, 2011, ps. 295-338 (p. 323).

³²⁶¹ El 22 de maig, segons DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana... Supplemento*, vol. 2, p. 20.

³²⁶² VOLPICELLA, S., Regis Ferdinandi..., p. 123.

³²⁶³ WETZEL, Christoph, *Die Bibel in der bildenden Kunst*, Philipp Reclam jun., Stuttgart, 2009, p. 163.

³²⁶⁴ MAZZATINTI, Giuseppe, *Inventario dei manoscritti italiani delle biblioteche di Francia: Manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale di Parigi*, Roma, 1886, p. 113; DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona. Supplemento*, Stamperia Valdonega, Verona, 1969, vol. 1, ps. 27-28.

natura deorum de Ciceró, i una *Historia plantarum* de Teofrast.³²⁶⁵ El Galateo recordava Dias Garlon com un “*viro clarissimo et magnae doctrinae et iudicii*”.³²⁶⁶

* * *

Carles de Trastàmara i Évreux; Carles d’Aragó i Navarra, príncep de Viana, o, simplement, **Carles de Viana** (Peñafiel, Castella, 1421-Barcelona, 23 de setembre del 1461), és un personatge molt conegut i documentat,³²⁶⁷ del qual ens interessen únicament els aspectes relacionats amb la cort napolitana del seu oncle Alfons el Magnànim, on residí pels anys 1457-1458. Era fill de Joan de Trastàmara (rei de Navarra, 1425-1479, i d’Aragó, 1458-1479) i de Blanca I de Navarra (reina de Navarra, 1425-1441). El 30 de setembre del 1439 es casà amb Agnès de Cleves, filla del duc de Cleves (Borgonya), la qual morí l’any 1448 sense haver-li donat descendència. L’any 1441, havent mort la mare, el pare, germà d’Alfons el Magnànim, aprofità una clàusula testamentària de la reina per a relegar el fill a “lloctinent” seu i conservar ell la corona. Les diferències entre pare i fill augmentaren quan Joan es casà amb la castellana Juana Enríquez (1447). Aquesta li donà un fill, el futur Ferran el Catòlic, que Joan situà per davant de Carles en la línia successòria, després de desheretar-lo (1451).

El contenciós derivà en una guerra civil a Navarra (1451-1455) i en un exili del príncep de Viana (títol associat a la successió al regne navarrés) per París i Itàlia, abans d’arribar a Nàpols. El viatge cap a la Mediterrània l’empengué per via terrestre en la tardor del 1456. El seu oncle el rei Alfons es reuní amb ell a Foggia el 22 de gener del 1457. El príncep efectuà la seua entrada a la ciutat de Nàpols poques setmanes després, el 23 de febrer.³²⁶⁸ Estant més tard a Casal di Principe (Campània), el rei de Nàpols li atorgà una pensió extraordinària (12.000 ducats anuals) per tal que establira la seua pròpia cort principesca a Castel Nuovo (20 de març).³²⁶⁹ De fet, la Gran Sala gòtica de dita fortalesa, obra dels arquitectes mallorquins Guillem i Joan Sagrera, s’inaugurà

---

³²⁶⁵ DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana... Supplemento*, vol. 2, ps. 32 i 90.

³²⁶⁶ ANGELUZZI, Giuseppe, *Intorno alla vita ed alle opere di Grisostomo Columna da Caggiano, pontaniano accademico*, dins *Giornale di scienze, lettere ed arti*, 146, Roma, gener-febrer 1857, ps. 135-170 (p. 150).

³²⁶⁷ Vegeu DESDEVICES DU DÉZERT, Georges, *Don Carlos de Aragón, prince de Viane. Étude sur l’Espagne du Nord au XVe siècle*, Colin, París, 1899; trad. i ed. a cura de Pascual TAMBURRI, Departamento de Educación y Cultura del Gobierno Foral de Navarra, Pamplona, 1999.

³²⁶⁸ FIGLIUOLO, Bruno, *Il planimento di Carlo di Viana per la morte di Alfonso d’Aragona (1458)*, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell’AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 279-286.

³²⁶⁹ FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, ps. 55-56; MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeritat de Barcelona, Barcelona, 2011, doc. 7, p. 641.

aleshores per a celebrar amb un convit l'arribada del príncep.³²⁷⁰ Una vegada establert a Nàpols, s'interessà Carles per la cultura dels humanistes, ja que des d'abans havia mantingut correspondència epistolar amb alguns, com ara Leonardo Bruni o Teodoro Gaza.³²⁷¹ Andrés Soria documenta també la seua relació epistolar amb Antonio Beccadelli "el Panormita".³²⁷² Alfons el Magnànim tractava de trobar aleshores una solució de compromís entre el seu germà Joan i el príncep de Viana, quan emmalaltí (7 de maig del 1458) i morí al cap d'unes setmanes (27 de juny).

Els últims dies de vida del rei regnava a Nàpols un ambient políticament enrarit, pels rumors d'avalot contra els catalans i per la formació d'un complot dels *catalani* malcontents amb el príncep bastard, Ferran, que pretenien entronitzar al regne Carles d'Aragó.³²⁷³ El príncep, més amant de la pau i de les lletres que no de les conjures, tingué un paper relativament passiu en la trama. Encara més: afectat per la mort de l'oncle, es capficà en la composició d'un plany poètic per la seua mort.³²⁷⁴ I tanmateix, la conspiració existí. Carles de Viana tenia un estol de vaixells armats davant mateix de Castell Nou, patronejat per fidels seguidors. L'ambaixador de Francesco Sforza, duc de Milà, a Nàpols, Antonio da Trezzo, comentava per lletra al seu senyor: "Dapoi che scrisse che'l principe de Navarra era venuto in mare sopra Castelnuovo, ancora gli stete circa tre di, che mai smontò de nave, che s'è compreso fo per suspecti gli fo messo da alcuni cativi che'l re gli faria qualche male" (4 de juliol del 1458).³²⁷⁵ La divisió existent entre els estrangers era recordada també, anys després, per Tristano Caracciolo, en el seu *De varietate fortunae* (1509-1511): "*Ad haec heredis sollicitudo, quando ipse Ferdinandum nothum in hoc regno sibi succedere vellet, et forte Carolus Vasconum*

---

³²⁷⁰ CHILÀ, Roxanne, Castelnuovo, forteresse et résidence d'Alphonse le Magnanime a Naples (1442-1458), dins *Anales de historia del arte*, 23, núm. especial II, Madrid, 2013, ps. 431-444 (ps. 439-440).

³²⁷¹ GÓMEZ MORENO, Ángel, *España y la Italia de los humanistas: primeros ecos*, Gredos, Madrid, 1994, p. 42.

³²⁷² SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 250.

³²⁷³ SENATORE, Francesco, Le ultime parole di Alfonso il Magnanimo, dins ROSSETTI, Gabriella – VIOLO, Giovanni (eds.), *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, Liguori – GISEM, Nàpols, 2000, vol. 2, ps. 247-270. Aborda la qüestió amb detall CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, ps. 324-328.

³²⁷⁴ British Library, ms. Additional 21120, fs. 236r-238r (annex a la versió castellana de Carles de Viana de l'*Ètica* nicomaquea d'Aristòtil). Vegeu FIGLIUOLO, Bruno, Il planimento di Carlo di Viana per la morte di Alfonso d'Aragona (1458), dins COMPAGNA, Bruno, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 279-286.

³²⁷⁵ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, p. 5.

princeps ex fratre nepos adesset, et valetudine, qua decessit, aula omnis esset in factiones partesque divisa, cum alii Ferdinandum, alii Carolum rege vellent".³²⁷⁶ El paper conciliador i diplomàtic d'un magnat –Enyego d'Àvalos, amic de Carles, però partidari de la successió prevista³²⁷⁷– féu que, finalment, en la nit del 4-5 de juliol, els vaixells del príncep de Viana abandonaren el golf de Nàpols precipitadament. Carles i el seu germà de pare Joan d'Aragó (fill natural de Joan II d'Aragó, futur arquebisbe de Saragossa, educat a la cort de Nàpols), amb molts fidels i servidors, es traslladaren a l'illa de Sicília, segregada ara de Nàpols i vinculada al rei d'Aragó.³²⁷⁸

En la darrerria de juny del 1459, abandonà Palerm en direcció a Càller, Sardenya (3 d'agost), i Salou, Catalunya (14 d'agost), abans d'establir-se a Mallorca (20 d'agost). Allí romangué vora un any, fins al seu desembarcament a Barcelona, el 28 de març del 1460. Durant els anys 1460-1461, establí a Catalunya i recolzat principalment pels catalans, s'enfrontà de nou amb el pare, que es negava a reconèixer-lo com a primogènit i hereu del tron. Tingué temps, amb tot, per a continuar amb les aficions literàries i per a relacionar-se, entre d'altres, amb el poeta valencià Joan Roís de Corella.³²⁷⁹ Tanmateix, la delicada salut del príncep el portà al sepulcre, a Barcelona, el 23 de setembre del 1461. Les ferides obertes a Catalunya, que ja venien d'abans, derivaren aleshores en un alçament en armes del principat contra Joan II i en una guerra civil.

³²⁷⁶ CARACCILOLO, Tristano, *De la varietà della fortuna [De varietate fortunae]*, dins *Opuscoli storici editi et inediti*, ed. a cura de Giuseppe PALADINO, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1934-1935 (MURATORI, L. A. ed., "Rerum italicarum scriptores", 1733, vol. 22, part 1), ps. 71-106 (ps. 74-75).

³²⁷⁷ COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 146); COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 36.

³²⁷⁸ MONTI SABIA, Liliana, Il ricordo di Alfonso di Aragona nelle opere di Giovanni Pontano, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.503-1.532 (p. 1.516, n. 2).

³²⁷⁹ CARBONELL, Jordi, Sobre la correspondència literària entre Roís de Corella i el príncep de Viana, dins *Estudis romànics*, 5, Barcelona, 1955-1956, ps. 127-139; BLAY MANZANERA, Vicenta, A propósito de las relaciones literarias de D. Carlos de Viana: poeta y humanista, dins PAREDES, Juan (ed.), *Medioevo y literatura, Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 1, ps. 247-370; CANTAVELLA, Rosanna, Dames a l'aigua: el tema del debat entre el príncep de Viana i Joan Roís de Corella, dins *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, 8 ("Lo gentil estil fa pus clara la sentència"). *De la literatura i cultura a la València medieval*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ), Borriana, 1997, ps. 37-45; RUBIO VELA, Agustín, El context històric de Joan Roís de Corella. Tríptic documental sobre el seu entorn, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, XXVIII/76, Catarroja (l'Horta), 2013, ps. 593-616; SOLER, Abel, Joan Roís de Corella enfront d'alguns problemes socials i polítics del seu temps, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 76, Catarroja (l'Horta), 2013, ps. 617-633.

La figura literària del príncep de Viana, que deixà una nodrida biblioteca, composta per 99 volums,³²⁸⁰ ha sigut motiu de múltiples estudis. Ja els seus contemporanis el tenien en alta consideració. Sols cal llegir la descripció continguda en la *Crònica del capellà d'Alfons el Magnànim*: “Venint a l’infant primogènit e príncep don Carles, lo qual fonch criat e nodrit ab molta perfecció de virtut, fonch molt bel, molt savi, molt soptil, molt agut e [de] molt clar enteniment, gran trobador, gran e bel sonador, dançador, cavalcador, complit de tota amor e gràcia. Hac encara molta ciència, tot lo temps de la sua vida amà estudi, fonch molt verdader e devot cristià, hac gràcia e amor de totes gens del món. O goig e alegria de pare tenir hun tan fill!”³²⁸¹

En relació amb la cort de Nàpols, interessa tenir en compte que allí el príncep travà amistat amb el mecenes d’humanistes i bibliòfil Enyego d’Àvalos, gran camarlenc del Magnànim. Aquest havia abandonat la Llombardia en desembre del 1447, fugint de la inestable República Ambrosiana, acompanyat per milanés Angelo Decembrio, humanista interessat en llibres i biblioteconomia.³²⁸² Decembrio passà a residir a Nàpols, al palau de D’Àvalos, segurament per a exercir de preceptor intel·lectual i bibliotecari de la segona col·lecció librària del regne, només superada per la del rei: la d’Enyego.³²⁸³ Quan arribà Carles de Viana a dita cort, el 1457, travà amistat amb D’Àvalos i Decembrio (a l’humanista, potser ja el coneguera, pel viatge d’Angelo a Saragossa l’any 1450),³²⁸⁴ i aprofità l’avinentesa per a copiar alguns manuscrits. Entre les obres que interessaven al príncep, ocupava un lloc preferent l’*Ètica nicomaquea* d’Aristòtil, en la versió llatina de Leonardo Bruni. Carles començà a traduir-la al castellà a Nàpols el mateix any 1457, en cooperació amb el cal·lígraf barceloní Gabriel Altadell.³²⁸⁵ També hi degué aconseguir el text pseudoplutarquià –obra de Buonaccorso

---

³²⁸⁰ BROCATO, Linde, Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92.

³²⁸¹ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 284. La frase de remat no pot ser més sarcàstica.

³²⁸² Dedicava diversos capítols de la seua obra més coneguda, *Politia literaria*, a l’organització d’una biblioteca. Vegeu DECEMBRIO, Angelo Camillo, *De politia litteraria variisque poetarum Virgilius laudibus*, ed. a cura de Norbert WITTEN, K. G. Saur, Munic-Leipzig, 2002.

³²⁸³ Sobre l’exili de Decembrio a Nàpols i la seua relació amb d’Àvalos, vegeu GUALDONI, Franco, Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156; SABBADINI, Remigio, Tre autografi di Angelo Decembrio, dins *Scritti vari in onore di R. Renier*, Torí, 1912, ps. 11-19; reed. dins SABBADINI, R., *Classici e umanisti da codici ambrosiani*, Florència, 1933, ps. 94-103 (ps. 99-100).

³²⁸⁴ Més detalls, en GUALDONI, F., Sulle tracce di Angelo..., ps. 131-133.

³²⁸⁵ El còdex humanístic d’Altadell es conserva en la British Library, ms. Additional 21120; BOHIGAS, Pere, El manuscrit de Lisboa de la traducció de l’*Ètica* d’Aristòtil del príncep de Viana: contribució a la bibliografia de Carles d’Aragó, dins *Miscellanea de Estudos em honra de D. Carolina Michaëlis de*

de Montemagno– *De nobilitate* (1422), on s’atacava el concepte de noblesa de sang en pro d’una noblesa derivada de l’exercici de la “virtut”. Angelo Decembrio el traduí del llatí al toscà per a ell, i el mateix príncep de Viana transformà el *volgarizzamento* italià en una versió castellana titulada *De toda condición de nobleza*.³²⁸⁶

Se suposa que el propòsit del príncep de Viana era que la seua col·lecció de còdexs, un centenar, servira de base per a la constitució d’una moderna biblioteca d’estat a la Corona d’Aragó –on tenia previst regnar– a imitació de les biblioteques, com la d’Alfons el Magnànim, que havia conegut a Itàlia. Segurament amb aquesta idea en ment, escrigué de Messina a Nàpols, el 9 de novembre del 1458, oferint a Angelo Decembrio l’ofici de bibliotecari.³²⁸⁷ El príncep, després d’elogiar la “doctrina” del savi, que admirava des del mateix moment en què el conegué, li encarregà les tasques següents: dirigir la transcripció de còdexs a la seua cort; augmentar i millorar el seu tresor bibliogràfic (“*auctoribus illustribus bibliothecam nostram replere*”); tenir cura dels manuscrits en qualitat de “*custodem librorum*” i “*librario nostro*”, i exercir també de preceptor seu –a la italiana– en estudis d’humanitat: “*et in studiis humanitatis preceptorem nostrum volumus.*” No especifica quin salari rebrà l’humanista, però sí que li concretarà la xifra en arribar a Barcelona, on pensa instal·lar-se:

“Des del moment en què et vaig conèixer, Angelo, el major desig que m’ha assaltat és el de poder-te agregar a la meua cort principesca; ja que, per la teua doctrina, et seria fàcil adquirir còdexs o transcriure’ls de la teua pròpia mà; per tal com desitgem amb gran afany –i això repercutirà en emoluments per a tu– omplir

---

Vaconcelos; separata, Imprensa da Universidade, Coïmbra, 1930; ARENAS-DOLZ, Francisco, Hacia el margen ético. Gabriel Altadell y un manuscrito ¿medieval? británico de la *Ética Nicomáquea* de Aristóteles, dins *Estudios clásicos*, 121, Madrid, 2002, ps. 73-85. La versió del príncep fou impresa dècades després, en: ARISTÓTELES, *La philosophia moral de Aristótel, es a saber: Éticas, Políthicas & Económicas, en romance*; les *Étiques*, en versió castellana de Carles d’ARAGÓ i ÉVREUX, príncep de Viana, Tipogr. de Jorge Coci, Saragossa, 1509. Segons JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El ‘Isagogicon moralis disciplinae’, de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>, p. 125, n. 19, es conserven quatre manuscrits de la traducció de Carles: Lisboa BN, Geral 2038; Londres BL Add 21210; Madrid BNE ms. 6984 i Madrid Bibl. de Palacio ms. 2990. S’ha perdut una cinquena còpia: Madrid Bibl. de Palacio *olim* 2 H 7.

³²⁸⁶ ARAGÓ, Carles d’, príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [ca. 1457-1460]; trad. al castellà de la versió toscana d’Angelo DECEMBRIO, de Buancorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d’Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Universitè Paul Valery, Montpeller, 2000, ps. 175-191.

³²⁸⁷ GUALDONI, F., Sulle tracce di Angelo..., ps. 147-148. Vegeu també CELENZA, Christopher S., Creating canons in Fifteenth-Century Ferrara: Angelo Decembrio’s De Politia Litteraria 1.10, dins *Renaissance Quarterly*, 57, Chicago, primavera 2004, ps. 43-98 (n. 55).

la nostra biblioteca amb obres d'autors il·lustres. En conseqüència, Angelo, i en virtut de la decisió personal que hem pres, volem que tingues cura des d'ara de la nostra biblioteca en qualitat d'administrador, custodi dels llibres i preceptor nostre en els *studia humanitatis*. Així que, per tal fer-ho efectiu, et convidaria alliberar-te de totes les altres obligacions que tingueres o se't presentaren, de manera que pugues venir-te'n a Barcelona tan prompte com nós hi arribem, i allí procurarem que es consigne un estipendi digne del nostre llibrer".³²⁸⁸

Durant els mesos subsegüents, el príncep de Viana es mantingué en contacte amb D'Àvalos per carta. Les salutacions i els continguts reflecteixen cordialitat amical i confiança. Algunes lletres arriben a mans de D'Àvalos per mans de Llop Ximenes d'Urrea, virrei de Sicília, aprofitant un viatge d'aquest de Palerm a Nàpols (abril-maig del 1459). El príncep (Palerm, 3 de juny del 1459) recomana al gran camarlenc alguns servidors per a col·locar-los a la cort napolitana. Diu que el seu falconer major –un tal Mallorques– li portarà “el libro que vos enviamos”, però sense especificar-ne el títol. Li demana que li'l torne quan estiga corregit i que li envie també una obreta que està component el mateix Enyego³²⁸⁹ quan la tinga enllestida. Finalment, li manifesta la seua intenció d'embarcar-se pròximament cap a Mallorca.³²⁹⁰ En aquesta travessada, el príncep viatjà acompanyat pel seu nou bibliotecari, Angelo Decembrio, i per un escrivà de ració, Joanot o Joan Martorell (familiar dels Cardona), que Jaume Torró³²⁹¹ confon

---

³²⁸⁸ Text original en llatí (ACA, Cancelleria reial, reg. 3.498, f. 12r/v): “*Primogenitus Aragonum et Sicilie, ac princeps Viane, etc. -Ut te quondam vidimus, Angele, incessit nos vel maxima cupido asciscendi tui in principalem nostram, quippe qui facile poteris tua doctrina in coemundis codicibus, vel transcribendis tua manu pocius, ut magnopere cupimus, et id quidem tuo emolumento, autoribus illustribus bibliotecam nostram replere. Curabis itaque, Angele, quandoquidem nostro proprio motu te ex nunc bibliotece nostre prefectum, cus todem librorum, et in studiis humanitatis preceptorem nostrum volumus, ut te (quod tuo commodo fiat) ceteris omnibus exuas et pares ut quam primum Barchinone fuerimus ad nos, qui mox librario nostro stipendium conveniens consignari curabimus, venire possis.*” Publicat per REEVE, Michael D., *The Rediscovery of Classical Texts in the Renaissance*, dins PECERE, Oronzo (ed.), *Itinerari dei testi antichi*, Roma, 1991, ps. 115-157 (p. 125).

³²⁸⁹ Tot i que Carles li escriu en castellà, respecta la grafia catalana –Enyego d'Àvalos– en el nom del destinatari de la lletra.

³²⁹⁰ ACA, C, Varia, 392, f. 152r/v, en mal estat de conservació. Transcrita parcialment per MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeritat de Barcelona, Barcelona, 2011, doc. 19, p. 643. Comentada, amb més detalls sobre el contingut, per RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011, vol. 1, p. 67, n. 81.

³²⁹¹ TORRÓ TORRENT, Jaume, Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV, dins *Revista de Catalunya*, 163, Barcelona, 2001, ps. 97-123; ÍDEM, Joanot Martorell, escrivà de ració, dins *L'Avenç*, 273, Barcelona, 2002, ps. 12-18; ÍDEM, Els darrers anys de Joanot Martorell, dins *Espai Narpan*, 2010; ed. digital <<http://www.narpan.net>>; ÍDEM, Els darrers anys de Joanot Martorell, o En defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució Alfons el Mangnànim, València, 2011, vol. 2, ps. 573-600;

amb l'homònim autor del *Tirant lo Blanc*, de qui tot seguit tractarem.³²⁹² Decembrio, sobtat per la mort del príncep (tardor del 1461), es traslladà a la cort saragossana de Joan II d'Aragó, al qual coneixia des del 1450. I, després d'efectuar un viatge a la recerca de manuscrits per la Península Ibèrica, decidí tornar a Itàlia (1465).³²⁹³

* * *

El cavaller **Joanot Martorell** i Abelló (València, 1410³²⁹⁴-València?, abril del 1465), senyor de Murta i Benibrafim, al regne de València (1435-1444) i autor de la novel·la cavalleresca *Tirant lo Blanc* (1460-1464), sembla que estigué també a Nàpols, i que romangué vinculat a la cort durant un temps. Tanmateix, la seua impressionant obra literària no té res a veure amb l'ambient cultural o intel·lectual del cercle palatí d'Alfons el Magnànim. Encara més: en total oposició a *Curial e Güelfa* –novel·la molt italiana, en múltiples aspectes–, el *Tirant lo Blanc* sembla haver estat escrit d'espatles a la Itàlia dels humanistes i del rei Alfons.³²⁹⁵ El creador de Tirant i Carmesina salta d'un extrem Occident artúric i nostàlgic (Canàries, Vairoic, Londres, Bretanya...) a un Orient exòtic i conflictiu: Rodes, Constantinoble, l'Àfrica islàmica... Sembla evident que Joanot no se sentia identificat amb els somnis itàlics del Magnànim. Situa part de l'acció a Sicília, on entronitza un príncep francès(!),³²⁹⁶ i pràcticament no parla de Nàpols. A més a més, manifesta en la novel·la la seua decepció per uns prínceps europeus que “proferien molt” i no feien res per a promoure la croada contra el Gran Turc.³²⁹⁷

ÍDEM, Només hi ha un Joan Martorell documental amb el nom de Joanot (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela, amb unes notes sobre Manuel de Rajadell), dins *Tirant*, 15, València, 2012, ps. 19-32. Aquest suggeriment d'identificació fou criticat ja, d'entrada, per GUIA MARÍN, Josep, El príncep de Viana i *Tirant lo Blanc*, dins *El Temps. Setmanari d'informació general dels Països Catalans*, 859, València, 2000, p. 17, abans que passara a formar part d'articles en publicacions científiques.

³²⁹² Sobre els diferents personatges contemporanis dits “Joan Martorell” que podrien confondre's amb l'autor del *Tirant*, vegeu SOLER, Abel, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els darrers anys de l'autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502. Atengueu també a les consideracions de FERRANDO, Antoni, Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465), dins *eHumanista*, 22, Santa Barbara (EUA), 2012, ps. 623-668.

³²⁹³ Més detalls en GUALDONI, F., *Sulle tracce di Angelo...*, ps. 150-155.

³²⁹⁴ VILLALMANZO, Jesús, Joanot Martorell: lugar y fecha de nacimiento, dins MIRA, Eduard (dir.), *Joanot Martorell y el otoño de la caballería (Centro del Carmen, Valencia, diciembre 2010 – marzo 2011)*, Generalitat Valenciana – Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana – Fundació ‘Jaume II el Just’, València, 2011, ps. 89-102.

³²⁹⁵ Sense entrar-hi en detalls: el corònim Itàlia sols s'hi menciona en 8 ocasions, enfront de les 59 mencions d'Anglaterra, les 76 de França, les 40 de Bretanya o les 6 de Portugal.

³²⁹⁶ A banda d'exaltar sarcàsticament el “magnífich e gloriós rei Robert [d'Anjou]”, com ja notà RIQUER, Martí de, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 136.

³²⁹⁷ Hem reflexionat amb major deteniment sobre aquests aspectes en SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about "Tirant lo Blanc". From the sources to the tradition. / Més sobre "Tirant lo Blanc". De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company (“IVITRA. Research in Linguistics and Literature”, 10), Londres, 2015, ps. 36-52.

La documentació manejada per Jesús Villalmanzo, en la biografia-diplomatari del cavaller³²⁹⁸ ens informa sobre la presència del pare, Francesc Martorell, i del germà major, Galceran, en l'aventura alfonsina del 1420-1423 i en la campanya de Ponça (1434-1435). Pare i fill escaparen als genovesos, en el transcurs de la desastrosa batalla naval (5-6 d'agost del 1435) i trobaren refugi a Sardenya, on moriria poc després el pare, potser afectat per ferides de guerra. Tot i que la família estava ja molt endeutada, Joanot hipotecà encara més les senyories heretades del pare³²⁹⁹ per a viatjar a Londres (1438). Després tractà d'impedir l'embargament dels feus viatjant per primera vegada al regne de Nàpols (1442), on obtingué una provisió reial favorable als seus interessos. Ara bé, la provisió es basava en falsedats que, en ser destapades, obligaren a anul·lar-la. En conseqüència, els Martorell perderen la senyoria (1444). En els anys subsegüents, el conflictiu escriptor es véu implicat en un crim (1449) i sembla que se'n fugí a Nàpols, via Barcelona, pel maig del 1450, esquivant l'acció de la justícia reial.

El medievalista Ferran Garcia-Oliver critica que Villalmanzo done per segur aquest viatge, malgrat les llacunes documentals, i eleve una "pura suposició" a categoria de certa.³³⁰⁰ No obstant això, existeix una lletra closa datada a Nàpols, el 31 de juliol del 1452,³³⁰¹ on consta que Joanot ha sigut nomenat *cambrer* al servei del rei Alfons; Villalmanzo suposa que per intervenció del seu parent llunyà i paisà, el secretari reial Francesc Martorell. En el document en qüestió, remés des d'Itàlia al governador del regne de València, s'eximeix Martorell de qualsevol responsabilitat en el crim del 1449. Allò més versemblant és que el beneficiari haguera obtingut la remissió a Nàpols, com a contraprestació als serveis que ara prestava a la monarquia, seguint les passes d'altres *camerarii* adscrits a la cort. Aquest era, si més no, el procediment habitual.

Martorell reapareix a València en novembre del 1452,³³⁰² però se'n torna a anar, no se sap exactament si a Nàpols, pel 1453. Diferents testimonis judicials obtinguts a València (24-30 de juny del 1455) es contradiuen al respecte.³³⁰³ El ciutadà Jaume Martorell, parent i amic de l'escriptor, declara que els germans Galceran i Joanot són

---

³²⁹⁸ VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografia ilustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València, 1995.

³²⁹⁹ Fou preferit a Galceran en l'herència, per la desobediència filial d'aquest.

³³⁰⁰ GARCIA-OLIVER, Ferran, Joanot i Ausias, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 201-219 (p. 202).

³³⁰¹ "...lo amat cambrer nostre, mossén Johanot Martorell". Publicat per VILLALMANZO, J., *Joanot Martorell. Biografia...*, doc. 849, p. 534.

³³⁰² Si donem fe a VILLALMANZO, J., *Joanot Martorell. Biografia...*, p. 173, que diu que tornà de Nàpols a València entre octubre i novembre de dit any "desempeñando misiones de orden del rey" no especificades. Tanmateix, el biògraf no aporta, estranyament, cap prova documental al respecte.

³³⁰³ *Ibidem*, doc. 869, ps. 538-540.

absents del regne i que “li recorda quant se’n partiren a Nàpols, e no-n són tornats encara. Quant partí lo noble don Loís Cornell, se’n partiren.” A continuació, un notari del veïnat, Joan Domingo, precisa que Galceran sí que és a Nàpols, per a resoldre a la cort assumptes pendents del plet familiar amb els hereus del comanador de Muntalbà, però que Joanot, “crehia que fos en Barcelona”, segons el que ha oït comentar a la germana, Aldonça Martorell. Aquesta, per la seua banda, hi introdueix el factor temps. Diu que Galceran “se n’anà ab Luys Cornell en Nàpols ha set o huyt mesos [novembre del 1454], e axí mateix mossén Johan Martorell, frare de ella testimoni, és absent del regne de València, he ha dos anys”, és a dir, des del 1453. Però, és a Barcelona o a Nàpols? Doncs, la germana –com s’observa– no ho especifica. Finalment, el cavaller Joan Martorell, cosí prim dels absents,³³⁰⁴ ratifica que Galceran se n’havia anat amb Cornell feia cinc o sis mesos, és a dir, en gener del 1455 (amb una diferència de dos mesos respecte de la deposició d’Aldonça) i que Joanot “se’n partí e anà fora del present regne, bé ha un any o més.” En aquest últim cas, tampoc no s’especifica on.

Comptat i debatut, és clar que Galceran viatjà a Nàpols en l’estol de Lluís Cornell, en la tardor del 1454, i que Joanot era absent de València des del 1453. Així mateix, és probable que Joanot s’haguera exiliat a Barcelona per a defugir les complicacions judicials i els deutes que tenia pendents a València, si fem cas del notari Domingo. Aldonça, emperò, preferia no donar detalls sobre el particular. En qualsevol cas, allò més lògic és que Joanot es reunira a Nàpols amb Galceran, pels anys 1454-1455, per a tractar de buscar una solució favorable en el complicat contenciós que mantenien amb els hereus del comanador. Així que resulta versemblant –però, atenció, no està provat³³⁰⁵– que Joanot romanguera de nou a Nàpols pels anys 1455-1458.

---

³³⁰⁴ Es tracta del senyor de Beniarbeig (terme de Dénia), que Agustín Rubio confon amb l’autor del *Tirant* en RUBIO VELA, Agustín, *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant*, Gráficas Papallona, València, 2010, tal com ho posem en evidència en SOLER, Abel, *Sobre el lloc on Joanot Martorell escrigué el Tirant lo Blanc (1460-1464): Barcelona, Dénia o València?*, dins *eHumanista*, 22, Santa Barbara (Califòrnia), 2012, ps. 598-622; ÍDEM, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els darrers anys de l’autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502. Abans d’escriure nosaltres sobre la qüestió, ja s’havia fixat en la coincidència homonímica RODRIGO, Mateu, *Ressenya de «Rubio Vela, Agustín, Joanot Marrorell y el condado de Denia. Una clave en el ‘Tirant’»*, dins *Estudis romànics*, 34, Barcelona, 2012, ps. 632-637. Agustí Rubio, no obstant això, continua defensant la possibilitat d’haver encertat amb la seua controvertida i arriscada proposta: RUBIO VELA, Agustín, *Sobre Joan Martorell, señor de Beniarbeig, y otros casos de homonimia en el siglo XV valenciano. Notas de archivo y observaciones metodológicas* dins *eHumanista/IVITRA*, 5 (“Itàlia i la Corona d’Aragó: del temps dels Borja als nostres dies”), Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 52-92.

³³⁰⁵ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, p. 636, interpretà que Martorell havia viatjat a Nàpols amb Cornell, i CHINER, Jaume-Josep – VILLALMANZO, Jesús, *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, Ajuntament de València, València, 1992, p. 75, es recolzaren en aquesta autoritat, sense

L'única cosa certa és que existeix un buit documental en la biografia de l'autor del *Tirant* que s'estén des del 1455 fins al 1459 aproximadament. Una provisió reial del 1461 recorda que Joanot i el seu germà Jaume havien residit un temps a Gandia, però que el 1459 eren a València per a suplicar al rei Joan II (aprofitant l'estada d'aquest a la ciutat) un avanç en la resolució del procés contra els hereus del comanador de Muntalbà. De manera que, si es trobava Joanot a Nàpols, és probable que haguera tornat al regne –com tants altres valencians– l'estiu del 1458, després de la mort d'Alfons el Magnànim, per a passar a viure a Gandia i, després, a València, en una situació de ruïna. Segurament morí a la mateixa ciutat, en la primavera del 1465, un any després d'haver acabat d'escriure el *Tirant* (1460-1461), haver-lo empenyorat a Martí-Joan de Galba i haver emprés un viatge a Mallorca per encàrrec de Joan II.³³⁰⁶

L'escassa relació de l'autor amb Nàpols, i la seua presència marginal a la cort del rei Alfons, potser expliquen la palmària absència de referències italianes a l'obra. D'altra banda, la profunda decepció dels Martorell amb el rei d'Aragó, pel qual se sentien abandonats, tot i haver vessant sang pròpia en les guerres reials³³⁰⁷ (pensem en la mentalitat cavalleresca de Joanot,³³⁰⁸ que compartien els germans) justificaria també l'aposta per una “croada literària” a Constantinoble, quan tothom atribuïa al rei d'Aragó bona part de la culpa en la frustració d'una croada real i efectiva.

* * *

---

qüestionar-la, per a donar per vàlida la informació, per bé que el document no l'avale en absolut. En obres posteriors de Villalmanzo reapareix el viatge amb Cornell, fins al punt que apareix en ressenyes enciclopèdiques a l'ús. Tot això ha motivat la crítica per part de GARCIA-OLIVER, F., Joanot i Ausias..., *op. cit.*

³³⁰⁶ Vegeu SOLER, A., Joanot Martorell, “cavaller habitador...”, *op. cit.* Com expressem en aquest i altres articles, no ens sembla viable la identificació de l'autor del *Tirant*, proposada per Jaume Torró, amb un homònim escrivà de ració del príncep de Viana. Per a la proposta d'aquest, vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Els darrers anys de Joanot Martorell, o En defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, vol. 2, ps. 573-600; ÍDEM, Només hi ha un Joan Martorell documental amb el nom de Joanot (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela, amb unes notes sobre Manuel de Rajadell), dins *Tirant*, 15, València, 2012, ps. 19-32. La nostra esmena a la proposta de Torró sembla haver trobat recolzament en l'àmbit de la filologia (FERRANDO, Antoni, Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465), dins *eHumanista*, 22, Santa Barbara (EUA), 2012, ps. 623-668) i de la història medieval: GARCIA-OLIVER, F., Joanot i Ausias..., *op. cit.*; FURIÓ, Antoni, “Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers.” Escriptura, orgull de classe i autoria del *Tirant*, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 150-164.

³³⁰⁷ La decepció que s'expressa per boca de Galceran Martorell, que gosà desobeir el governador de València, Pere de Cabanyelles, mentre cridava iradament: “E yo e los meus, algotzir –¡¡cap de Déu!!–, no havem servit lo rey tant com mossén Pere Cabanyelles, e havem scampat més sanch que no ell ni res del seu?!”. (VILLALMANZO, J., *Joanot Martorell. Biografia...*, p. 99 i doc. 729, p. 448). Era l'any 1442, i la justícia reial amenaçava ja amb embargar-los el feu patern.

³³⁰⁸ Vegeu BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l'Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

Lluís Gras, natural de Cadaqués (Catalunya), figura com a ciutadà assentat de Palerm (Sicília) l'any 1431, en vespres que s'hi instal·lara la cort d'Alfons el Magnànim. Després s'ennoblí i esdevingué cavaller, amb tractament de *mossén* en català i *messer* en italià (o *misser*, per calc lingüístic, en documents catalànics de Nàpols i Sicília); cosa que ha provocat confusió en alguna ressenya biogràfica, atés que *misser* és tractament de jurista en català. La documentació coetània que l'esmenta com a “Loys Gras, cavaller” no deixa lloc a dubtes sobre la seua condició estamental. Quan Alfons el Magnànim s'instal·là a Nàpols, Gras era un dels uixer d'armes de la cort. Amb tal ofici figura en les instruccions d'una ambaixada a Tunis (5 de març del 1444), en la qual havia d'acompanyar el dominicà sicilià fra Giuliano di Mayale, expert en redempció d'esclaus (1444-1445).³³⁰⁹ Després tornà a la cort i s'integrà en la clientela militar del català Joan de Torrelles i López de Gurrea, comte d'Iscla (de fet, 1458-1465; després, sols a títol nominal fins al 1472, per haver-se rebel·lat i haver perdut l'illa) i cunyat de Lucrezia d'Alagno,³³¹⁰ al qual dedicà la *Tragèdia de Lançalot*. Fou escrita segurament a Barcelona (ca. 1466-1470?). “A mi haveu guanyat per servidor e reteniu”, afirma l'escriptor en l'adreça de l'obra al seny senyor, el comte, i li prega de pas que l'ajude a difondre la composició “entre els grans”, és a dir, entre la noblesa curial.

La *Tragèdia* és un opuscle d'armes i amors entrelaçats: la reescriptura d'un episodi fatalista del cicle artúric, com és *La Mort Artu*,³³¹¹ en clau amorosa i sentimental. No es conserva complet, sinó solament allò que s'ha pogut rescatar d'un únic exemplar d'incunable, del 1496.³³¹² L'estil que aplica Gras, de sintaxi artificiosa i llatinitzant, acostat a la prosa artitzada del valencià Joan Roís de Corella, no té res a veure amb el de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*. Valga de mostra un botó: “...ab un torneig que féu cridar per la ciutat de Víncestre, deslberà, no ignorant que les forces, per occívol e fluxa langor desacostumades e lasses, ab exercici e treball se reformen e reparen.” Tal com afirma Riquer, es tracta senzillament de la “pretensió de cobrir amb

³³⁰⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 41v-43v, Castell Nou de Nàpols, 5 de març del 1444; GIUNTA, Francesco, Fra Giuliano Maiale, agente diplomatico di Alfonso il Magnanimo (1390?-1470), dins *Uomini e cose del Medioevo mediterraneo*, U. Manfredi, Palerm, 1964, ps. 257-300 (ps. 285-288).

³³¹⁰ Per haver-se casat amb una germana d'aquesta, Antonia d'Alagno.

³³¹¹ El pessimisme històric i el fatalisme són trets definitoris de l'obra que serví d'inspiració a Gras, segons FRAPPIER, Jean, *Étude sur “La Mort le Roi Artu”*, roman du XIIIè siècle, dernière partie du “Lancelot” en prose, E. Droz, Ginebra, 1972, ps. 287-288.

³³¹² Publicat segurament a Barcelona. Vegeu RIQUER, Martí de, *La “Tragèdia de Lançalot”, texto artúrico catalán del siglo XV*, Separata de ‘Filologia Romanza’ any 2, fasc. 2, núm. 6, Torí, 1955. En el títol de l'obra consta l'autor solament com “mossèn Gras”. La identificació amb Lluís és proposada per Riquer tenint en compte que, en un inventari del 1486 apareixen “algunes obres de Lluís Gras” relligades amb altres de Corella. El títol de l'incunable és: *Tragèdia ordenade per mossèn Gras, la qual és part de la gran obra dels actes del famós cavaller Lançalot del Lac*, i la dedicatòria, “al egregi comte d'Iscla”.

un habillament renaixentista”, retoricat artificiosament, un tema molt medieval.³³¹³ No entenem com una investigadora com Júlia Butinyà, que tants encerts ofereix en el seu anàlisi del *Curial*, s’incline per mossén Gras com el possible candidat a ser l’autor de la novel·la que ens ocupa.³³¹⁴ D’entrada, és cert, s’observa que l’esperit literari de la *Tragèdia*³³¹⁵ té algun punt de connexió amb la intenció literària del *Curial*.³³¹⁶ Gemma Pellissa destaca el fet que l’autor adapte al català un fragment de la matèria artúrica sotmetent-lo a les convencions de la ficció sentimental, a fi de complaure els lectors de “la enamorada generació”, com expressa l’autor en el pròleg.³³¹⁷ ¿No és paregut al que fa l’autor del *Curial*: combinar un relat d’armes cavalleresc amb una matèria sentimental que deu molt a Giovanni Boccaccio? Ara bé, ni la biografia de Gras, ni el seu estil literari “corellià”, ni tampoc l’ortografia (ell escriu *vervessor*, per posar un cas), permeten relacionar aquest cavaller –d’entrada– amb l’obra anònima. Els arguments històrics oferits per Butinyà, com ara el coneixement que tenia Gras de Tunis, són escassament indiciaris. Sobretot, si tenim en compte que la descripció que l’autor del *Curial* fa de Tunis té més a veure amb el paisatge d’alqueries de l’horta de València (usa expressament el mot *alqueria*) que amb el Magrib del 1440.

* * *

El noble **Joan de Torrelles** i López de Gurrea (Catalunya, ca. 1395-post 1472), de la línia dels barons de Torrelles (senyor de Castellet i altres feus a Catalunya i, sobretot, a Aragó).³³¹⁸ Fill secundogènit de Pere de Torrelles (+1410), entrà a la cort del Magnànim sent jove i obtingué l’ofici d’uixer d’armes. Serví el rei en les guerres mediterrànies. Comandà les galeres d’Antoni de Cardona en el saqueig de Marsella, on

³³¹³ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, p. 723.

³³¹⁴ La proposta, que encara sosté en època recent, es troba en BUTINYÀ, Júlia, Sobre l’autoria del ‘Curial e Güelfa’, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 41, Barcelona, 1987-1988, ps. 63-119; així com també la citació literària de la *Tragèdia* que acabem de reproduir (p. 89).

³³¹⁵ Sobre l’aplicació de *tragèdia* al títol d’aquesta obra, vegeu la reflexió de KELLY, Henry Ansgar, *Ideas and Forms of Tragedy from Aristotle in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, ps. 215-217.

³³¹⁶ “Les idees” de la dedicatòria de Gras lliguen bé amb el proemi del *Curial*, com ja fa notar Riquer en la introducció de GRAS, mossèn, *Tragèdia de Lançalot; amb el facsímil de l’incunable*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. XXXIII. També troba algunes sintonies entre ambdós autors, que conjuminen l’aventura amb “la psicologia dels sentiments”, BOHIGAS, Pere, La Matière de Bretagne en Catalogne, dins *Bulletin bibliographique de la Société internationale arthurienne*, 13, París, 1961, ps. 81-98; versió catalana en BOHIGAS, Pere, *Aportació a l’estudi de la literatura catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba”, 23), Barcelona, 1982, ps. 277-294 (ps. 285-288).

³³¹⁷ PELLISSA PRADES, Gemma, *La ficción sentimental catalana de la segona meitat del s. XV*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2013, p. 59.

³³¹⁸ Aquesta línia és iniciada pel pare Pere de Torrelles i Blanes. El germà d’aquest, Ramon, fou l’iniciador de la branca dels Torrelles senyors i barons de la Roca del Vallés.

exhibí el seu valor (1423).³³¹⁹ Prengué part en la conquesta de Nàpols (1436-1443) i la campanya de la Toscana (1446-1448). És probable que fóra, en aquesta empresa militar, senyaler del rei –en substitució de Lluís Despuig, consagrat plenament a tasques diplomàtiques– ja que se li assignen 50 ducats d’estipendi anual “per la bandera” (1446).³³²⁰ Finalitzat el setge de Piombino i reinstal·lada a Nàpols la cort (14 de novembre del 1448), el rei Alfons gratificà els seus serveis (24 de novembre) amb una pensió vitalícia de 100 unces d’or anuals.³³²¹ El nomenà també capità d’Iscla, encara que renunciaria a aquest càrrec el 28 de setembre 1452 en favor del cavaller valencià Pere del Milà.³³²² Aquest, per la seua banda, renuncià a la capitania de la terra de Bari en favor de Torrelles. El rei estava enamorat per aquells anys (des de la fi 1448) de la napolitana Lucrezia d’Alagno, els parents de la quan foren molt afavorits. El 1452, una germana de Lucrezia, Antonia, contragué noces amb Torrelles, *cambrer major* del rei. Era de nou Joan, amb anterioritat al 1455, governador de l’illa d’Iscla i del seu castell de *la Rocca*, repoblat amb catalans i valencians el 1423 i quasi inexpugnable.

Volent atraure’l a les seues files, el nou sobirà de Nàpols, Ferran I, el confirmà en el govern d’Iscla i li atorgà títol de comte (1458). Només prendre possessió, l’havia enviat a Roma amb altres nobles (5 de juliol del 1458) per a retre obediència al papa.³³²³ Tanmateix, el nou comte es mostraria una mica díscol i desagrait. Aprofità la situació de feblesa del rei bastard –per la rebel·lió dels barons proangevins– i la seua estratègica possessió illenca, per a declarar-se rebel i fer-se vassall de Joan II d’Aragó (1459). S’emportà de pas les joies de la seua cunyada Lucrezia d’Alango, que tenia en custòdia. Joan II li concedí dret a usar les armes heràldiques d’Aragó, Navarra i Sicília, i el

---

³³¹⁹ DA CHAULA DA CHIARAMONTE, Tommaso [Thomae DE CHAULA], *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae Regem libri quinque* [1423]; in *unico codice Regii Neapolitani Archivi, nunc primum editi*, ed. a cura de R. STARRABBA, Scuola Tipografica “Boccone del Povero” (“Aneddoti storici e letterarj siciliani”, 50), Palerm, 1904, p. 111: “*Acrius certamen insurgit. Utrinque strenue dimicatur. Hi pro patria uxoribus ac liberis possessis ne suppelectilibus vitam in bellis abrumperere non formidant. Hispanios autem regis magnitudo et ingens prede fiducia ad omnem ancipitem congressum precipitat. Inter quos, Ximenus Gurregla, valentino sanguine cretus, Iohannes de Turriglas, lateri regio fidelissimi commilitones omne insigne decus milicie ferocissime preliantes oculis omnium ostenderunt.*”

³³²⁰ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 148.

³³²¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.913, fs. 79r-80r.

³³²² El noble participava també de la venda i distribució de sal, i altres negocis. Vegeu MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 3. Frammento del ‘Quaternus Sigilli Pendentis’ di Alfonso I (1452-1453). Il registro ‘Sigillorum Summariae Magni Sigilli XLVI (1469-1470)’*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1963, doc. 20, p. 5; docs. 153-154, p. 17; doc. 160, p. 18.

³³²³ MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l’Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912, doc. 2, ps. 10-13. Els altres eren Lluís Despuig, mestre de Montesa; Francesc Siscar, virrei de Calàbria; Bernat de Vilamarí, almirall; Bernat Llopis, secretari reial, i Lleonard de Sors.

nomenà cavallers de l'Estola i la Gerra els seus fills, el 1462. Aquest mateix any, en plena guerra civil napolitana, el comte d'Iscla s'alià amb els Anjou i els barons napolitans oposats a Ferran de Trastàmara. Desembarcà per sorpresa a Nàpols per a emportar-se a Iscla les despulles mortals d'Alfons el Magnànim.³³²⁴

Els historiadors napolitans han comptat Torrelles entre un llista de traïdors *catalani*, que foren infidels al bastard Ferran. L'humanista Giovanni Pontano, en la seua crònica de la guerra napolitana (*De bello Neapolitano*, I.6), diu que Torrelles fou un “*vir profecto levitate ac perfidia sua deterrima quaque sorte ultimoque supplicio dignus*”. És a dir, que el feia mereixedor de morir en un patíbul, per la seua perfídia i manca de paraula.³³²⁵ Quan el rei Ferran s'imposà sobre els seus enemics, vencé els proangevins a Troia i dominà de nou el regne (1465), posà setge seguidament a Iscla. Torrelles hagué de capitular i tornar-li l'ossada del Magnànim. L'hospitaler Carles de Torrelles, germà del comte, que intentava rompre el bloqueig de l'illa, fou capturat per Galceran de Requesens, fidel servidor de Joan II, que afavoria ara el seu nebot Ferran. El 15 de juliol del 1465, Torrelles pactà la rendició d'Iscla per mediació del virrei de Sicília Llop Ximenes d'Urrea –servidor de Joan II– i passà a Sicília.³³²⁶ Des d'allí es traslladà després, amb els seus parents, a Barcelona. Es posà al servei de la Generalitat de Catalunya contra el rei mateix d'Aragó. Exercí de tresorer de Renat d'Anjou; de camarlenc del duc de Calabria, Jean d'Anjou, i de governador de Catalunya (1468-1470). Consentí que fóra degollat vilment, l'any 1468, el pare del famós cavaller errant i justador Francí Desvalls, per ordre del duc de Lorena. Francí el culpà i el desafia a combatre a ultrança, el 1471.³³²⁷ Quan Joan II “el Sense Fe” entrà a la ciutat de Barcelona (7 de novembre del 1472), Torrelles s'afanyà a retre-li vassallatge. Se li perdonà la vida i recuperà les possessions aragoneses, que li havien estat comissades. Moriria poc després, a edat avançada. Tingué diversos fills que destacaren en la guerra naval, i un servidor lletraferit, anomenat mossén Lluís Gras. L'escriptor, com més amunt apuntàvem, dedicà al comte d'Iscla (ca. 1466-1470?) una versió catalana de *La*

---

³³²⁴ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 75.

³³²⁵ MESSER, A.-A. (ed.), *Le Codice Aragonese...*, p. 282.

³³²⁶ Introducció a GRAS, mossèn, *Tragèdia de Lançalot; amb el facsímil de l'incunable*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. IX-XVI.

³³²⁷ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 135.

Mort Artu, poetitzada i “artitzada” com a *Tragèdia* d’armes i amors; el final de la qual estava determinat per la indefectible rotació de la fortuna.

* * *

El noble baró sicilià i *condottiero* **Giovanni Ventimiglia** (Palerm?, 1383-Castelbuono, Sicília, 1475), *don Johan de Ventimilla, comte de Giraig* (Girace), en la documentació catalana, ve citat entre els servidors *catalani* del rei per la *Descrittione de la città e governo di Napoli* (1444) i altres fonts italianes, i estigué vinculat durant 43 anys (1415-1458) a Alfons el Magnànim, a València, Catalunya i Itàlia. Resulta imprescindible, doncs, dedicar-li un lloc al costat d’anres –diguem-ne– italians “catalanitzats” culturalment (com els Montcada-Alagó i els Cardona de Sicília) que susciten estranyesa en Alan Ryder: el prefereix anomenar-los –anacrònicament, i impròpiament en un medievalista– d’*españoles*.³³²⁸ Fill d’Enrico III Ventimiglia, VII comte de Girace i un dels grans magnats de la cort siciliana (descendent de Roger de Llúria i de Pere III el Gran), heretà d’ell, l’any 1408, el comtat i les senyories de Castelbuono (1412), Sciacca, Cefalù, Casamassima, Serracapriola, Cerignola, Castellammare di Stabia, Orta Nova, etc. Amb els recursos econòmics i bèl·lics que li proporcionava el patrimoni pairal, dirigí l’estol i la campanya de submissió de Sardenya (1408-1409) duta a terme per Martí I l’Humà i Martí el Jove, rei de Sicília, que morí en aquella illa.³³²⁹ Servint la reina viuda Blanca de Navarra, ocupà Xifaló (Cefalù) l’any 1412,³³³⁰ en un moment conflictiu,³³³¹ i afavorí la conservació del reialme illenc de Sicília a mans del nou rei d’Aragó eixit del Compromís de Casp.

---

³³²⁸ L’historiador, que negligeix un tant l’estudi dels anys 1412-1432, quan la cort del Magnànim fou una cort essencialment ibèrica i de cultura catalana, tracta d’explicar-ho usant adjectius anacrònics, com “espanyol”, que no fan sinó embolicar la troca. Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 316, just després de resumir el currículum de Ventimiglia: “En vista de este constante empleo de tropas italianas, capitanes y comandantes, ¿cómo se explica la acusación de Borso d’Este de que Alfonso puso demasiado su confianza en soldados y capitanes ‘catalanes’? El término ‘catalán’ no debe ser tomado literalmente, pues como lo utilizaba Borso daba a entender cualquier persona de extracción española, incluidas familias españolas que se hallaban asentadas en Sicilia desde mucho tiempo atrás. De este modo, nombres como Pedro de Cardona, Guillem Ramon de Moncada y Lope Ximénez de Urrea eran catalanes para Borso, y no sicilianos, y ciertamente, no italianos.”

³³²⁹ Vegeu ESCARTÍ, Vicent-Josep, El manuscrit 212 de la Biblioteca de la Universitat de València i les cròniques de Joan I, Martí l’Humà i Ferran I, dins *Caplletra*, tardor 15, València, 1993, ps. 31-48 (p. 44).

³³³⁰ BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo III. Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia (Parlamento de Tortosa, 1412)*, Tipogr. de José Eusebio Monfort, Barcelona, 1848, p. 250.

³³³¹ FODALE, Salvatore, Blanca de Navarra y el gobierno de Sicilia, dins *Príncipe de Viana*, 60, Pamplona, 1999, ps. 311-321.

Es trobava ja en el seguici del príncep Alfons, quan Ferran I el d'Antequera el cridà al seu costat (València, 25 de maig del 1415) perquè acudira a la trobada entre el papa Benet XIII l'emperador Segimon i ell mateix celebrada poc després a Perpinyà.³³³² Servia el primogènit juntament amb els seu germà Frederico –uixer d'armes– i el seu cosí Francesco, IV comte de Golisano des del 1415. Giovanni i Francesco reberen l'orde de l'Estola i la Gerra per recomanació de l'infant Alfons el 16 de març del 1416.³³³³ En els anys 1416-1417 gaudia de l'ofici de pretor de Palerm. L'any 1420 donà suport a la campanya mediterrània del mencionat Alfons, rei d'Aragó des del 1416, i posà setge a Acerra. L'any 1423 caigué presoner quan combatia als afores de Nàpols contra les forces de Muzio Attendolo Sforza i, en ser alliberat, obtingué del rei el feu sicilià de Bitonto.³³³⁴ Acompanyà el monarca a les corts i les campanyes ibèriques, i acabada la guerra de Castella, el 1430, Alfons el Magnànim el designà virrei de Sicília (1430-1432). Quan ja s'estava preparant l'armada reial per a la segona campanya de Nàpols, participà en una mostra militar a Barcelona (6 de setembre del 1431): “lo conte Johan de Vintimilla, qui aportava lo estendart de Sicília”.³³³⁵

Embarcà amb el rei Alfons als Alfacs, en maig del 1432, amb 200 homes d'armes, 400 ballesters, 100 homes de tarja i 100 homes amb llances lleugeres, i destacà en la campanya de Gerba.³³³⁶ Se'l guardonà (1433) amb el comtat de Montesarchio (Calàbria) i els honors de governador del reialme de Nàpols i virrei del principat de Càpua (1435). En la batalla de Ponça (agost del 1435), el feren presoner els genovesos, juntament amb dos joves fills seus.³³³⁷ Alliberat a petició del rei, intervingué en les negociacions (setembre-octubre del 1435) que portaren a l'aliança secreta entre el rei d'Aragó i el duc de Milà.³³³⁸ S'incorporà a la cort de Gaeta amb el rei Alfons, en gener del 1436. El monarca li lliurà aleshores el títol nobiliari de *marqués de Giraig/Geraci* (febrer/març) i l'envià amb tropes per a reforçar el príncep de Tàrent, Giovan Antonio Orsini-Del Balzo (germana de la futura reina de Nàpols, Isabella de Chiaromonte). El mateix any destacà Joan de Ventimilla en la defensa de Càpua, assejada pel *condottiero* Antonio Caldora.

---

³³³² LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, Universitat de València, 2004, doc. 604.

³³³³ *Ibidem*, docs. 754, 756 i 801.

³³³⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 315.

³³³⁵ DURAN, Agustí – SENABRE, Josep (eds.), *Llibre de solemnitats de Barcelona*, edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat, Institut Patxot, Barcelona, 1930-1947, doc. XIX, p. 57.

³³³⁶ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 185.

³³³⁷ *Ibidem*, p. 195; SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, vol. 1, p. 63.

³³³⁸ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 197.

En setembre del 1437, fou comissionat per a reunir 231 llances (vora 700 homes) per la guerra contra Renat d'Anjou. Tingué un lloc destacat en el setge de Nàpols on morí l'infant Pere (1438)³³³⁹ i, el 20 de juliol del 1440, el marquès sicilià rebé en donació el castell i port de Roccella, més una dotació anual vitalícia de 300 onces d'or (1.800 ducats), amb càrrec de conseller col·lateral permanent del rei.³³⁴⁰

Amb aquests honors participà en l'entrada triomfal del Magnànim a Nàpols (febrer del 1443). Un any després, se'l designà virrei dels ducats d'Atenes i Neopàtria (antics territoris de la Corona d'Aragó, ocupats des del 1429 pels turcs, però reivindicats per Alfons V). Simultàniament, casà el seu primogènit, Antonio, amb Margherita Chiaromonte e Orsini-Del Balzo, neboda del príncep de Tàrent: el primer baró del regne. S'instal·là a Bari (estiu del 1444) i armà 40 galeres per a una expedició antiturca, de suport al seu cunyat, el dèspota de l'Arta, Carlo II Tocco (senyor de l'Acarnània, l'Epir i algunes illes de l'arxipèl·lag de Corfú, 1429-1448), el qual era casat amb Ramoneta de Ventimilla.³³⁴¹ En tornar a la cort italiana, Alfons abandonà la campanya de les Marques per a sotmetre la Calàbria insurrecta, i deixà Ventimilla de capità general de l'exèrcit del nord (27 de setembre del 1444), per a la prossecució de la pugna contra Francesco Sforza (1444-1446).³³⁴² Participà en la campanya centroitaliana i en el setge de Piombino (1446-1448) i sufocà la rebel·lió de Siracusa (1448).

El papa valencià Calixt III l'havia nomenat capità general i vexil·lífer de l'Església (1455), amb previsió d'enviar-lo a la lluita contra el Gran Turc. Tanmateix, l'amenaça del *condottiero* Jacopo Piccinino sobre Siena obligà a desviar cap allí l'energia bèl·lica del sicilià, en benefici –com observarà Machiavelli– de la política d'hegemonia del rei d'Aragó.³³⁴³ A partir d'aleshores, i atesa la seua avançada edat, exercí responsabilitats de cort i diplomàcia. L'any 1459 acudí al congrés de Màntua per a tractar de la pau amb els turcs, convidat per Pius II. Pel 1460 era governador de Nàpols pel rei Ferran I, i hagué de sufocar un avalot urbà contra els catalani l'11 de juliol, a l'endemà de la derrota de Sarno.³³⁴⁴ El 1469 encapçalà una delegació de nobles sicilians invitada a Barcelona per a mantenir converses diplomàtiques amb la

---

³³³⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 315-316.

³³⁴⁰ Archivio di Stato di Palermo, Diplomatico, Pergamene Trabia, núm. 6.

³³⁴¹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 374.

³³⁴² RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 316.

³³⁴³ MACHIAVELLI, Niccolò, *Istorie fiorentine*, dins *Tutte le Opere di Niccolò Machiavelli*, ed. a cura de Mario MARTELLI, Sansoni, Florència, 1971, VI.33.

³³⁴⁴ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 103.

Generalitat de Catalunya.³³⁴⁵ Cedí el seu marquesat i les altres senyories al primogènit, Antonio, el 22 de març del 1473; dictà testament el 1474, i morí a l'any següent, en una de les seues possessions sicilianes. Se'l considera el fundador o *capostipite* dels marquesos de Ventimiglia i prínceps de Castelbuono.

* * *

El ciutadà barceloní **Joan Llull** i Dusai (+ ca. 1476/1480, sobrenomenat “lo Cavaller” per haver sigut admés a l'*ordo militaris* (ca. 1452/54), pertanyia a una família de rics mercaders. Era fill de Joan i germà de Romeu i Pere. Figura com a armer (*armerius*) del rei el 1437 i el 1443 participà, juntament amb Francí Desvalls, en una demostració cavalleresca que tingué lloc a Nàpols. Conclòs el torneig rei el designà governador de Sorrento, Maso, Bicio i Capri. S'associà aleshores amb Francesc Pujades per fer negocis per la ruta de l'Atlàntic, però un vaixell seu fou retingut a Anglaterra pel duc de Gloucester (Humphrey de Lancaster, 1390-1447), cosa que provocà un contenciós comercial amb Barcelona i amb la Corona d'Aragó en general (1444-1445).³³⁴⁶ Era conseller a Castell Nou de Nàpols pel 1446³³⁴⁷ i participà en la campanya de la Toscana (1446-1448). Viatjà després a Barcelona, on arribà en març del 1448, per a participar en les corts catalanes. Eixí d'allí cap a Itàlia en abril del 1449. En juliol del 1450 posà en venda, per mitjà del seu germà Pere, la casa que posseïa al carrer de la Carabassa de Barcelona. Pel 1453, comandava un vaixell que practicava el cors contra genovesos pel litoral africà. A la mort del rei Alfons I de Nàpols, continuà al servei del seu successor, Ferran I, i participant en campanyes navals.³³⁴⁸

* * *

No acaba ací la llarga llista de cavallers, foren o no lletraferits –mecenes, lectors, escriptors–, relacionats amb la cort de Nàpols, tot i que no sempre disposem de detalls biogràfics. Vindria bé enumerar-ne breument algun altre que, encara que no tingué un paper altament rellevant, sí que mereix ser recordat en aquesta ressenya selectiva. Per exemple, l'aragonés **Garcia de Urrea**, el cavaller a qui el rei Alfons encarregà el 1455 la compra de vint-i-quatre còdexs per a la biblioteca reial, d'obres de Nicolau de Lira,

---

³³⁴⁵ SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat...*, p. 150.

³³⁴⁶ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 162-163.

³³⁴⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.908/2, fs. 64v-66r, Castell Nou, 19 de març del 1446.

³³⁴⁸ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 162-163.

sant Agustí, sant Ambrós i altres títols escolàstics i patrístics, de literatura religiosa.³³⁴⁹ No se sap molt més d'aquest personatge. **Ramon Sanç** (+1460) fou alcaid de Castell Nou pels anys 1420-1439 i 1443-1460. El succeí Pasqual Dias Carlon.³³⁵⁰ **Arnau Sanç**, segurament germà seu, visità Joana II de Nàpols en ambaixada el 1432.³³⁵¹ La seua defensa de Castell Nou, l'any 1439, fou heroica.³³⁵² En els anys 1443-1451 i 1453-1457 s'ocupà de supervisar les obres de remodelació de dita fortalesa, portades a terme pels arquitectes mallorquins Guillem i Joan Sagrera.³³⁵³ Entrà en l'aristocràtica confraria de Santa Marta³³⁵⁴ i el rei demanà per al seu fill Jordi Sanç, a Calixt III, la pabordia de València i el deganat de Jaca (1458).³³⁵⁵ Segurament era parent dels anteriors el **Pere Sanç**, *boteller* de la cort en la dècada del 1430; majordom del príncep Ferran des del 1442; capità de la ciutat de Nàpols pels anys 1458-1459 (designat per Ferran el 27 de juny del 1458, el mateix dia de la mort del pare), amb dotació anual de 300 ducats.³³⁵⁶ **Gabriel Davó**, català, cambrer des d'abans del 1438, es documenta com a *sotscomprador* del rei i regent de la compraduria (1440, 1441) i *comprador* titular (1446). Es féu càrrec de distintes capitànies de ciutats, entre el 1445 i el 1452; prestà diners al rei pel 1450, i obtingué la nòmina de cònsol dels catalans a Ragusa el 1453.³³⁵⁷ Fra **Martín Díez de Aux** (+ Palerm, 28 de febrer del 1456), cavaller aragonés de l'Hospital, pertanyia a la casa reial des d'abans del 1419. Participà en les guerres

³³⁴⁹ BEER, Rudolf, *Handschriftenschatze Spaniers*, Viena, 1894, citat per MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. XX; DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 9; BALLESTEROS-GAIBROIS, Manuel, Alfonso V, amante de los libros, dins CARRERES ZACARÉS, Salvador (coord.), *Homenaje a Alfonso el Magnánimo. Ciclo de conferencias organizadas por el Centro de Cultura Valenciana*, Centro de Cultura Valenciana, València, 1946, ps. 61-73 (p. 65).

³³⁵⁰ DE FRANCHIS, Vincenzo, *Decisiones Sacri Regii Consilii Neapolitani*, Tipogr. de Johann Baptist Schöetteri, Frankfurt, 1672, vol. 2, p. 30.

³³⁵¹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 32 (XIV.9).

³³⁵² *Ibidem*, p. 195 (XIV.55).

³³⁵³ CHILÀ, Roxanne, Castelnuovo, forteresse et résidence d'Alphonse le Magnanime a Naples (1442-1458), dins *Anales de historia del arte*, 23, núm. especial II, Madrid, 2013, ps. 431-444.

³³⁵⁴ FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, p. 10.

³³⁵⁵ SALVÀ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), Cartas reales de Alfonso V de Aragón, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50 (p. 49).

³³⁵⁶ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. XXXII, XXXIV i 67; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 259.

³³⁵⁷ *Ibidem*, vol. 3, p. 90.

mediterrànies, fou presoner a Ponça (1435) i era cambrer i conseller reial pel 1437. Exempt d'anar a Rodes el 1444, col·laborà en les guerres italianes del rei com a capità de ballesters. En una recomanació enviada pel Magnànim a Eugeni IV el 13 de setembre del 1452, se'l cita com “religiós e amat cambrer e capità de nostres ballesters.” En la primeria del 1456 es trobava a Palerm preparant-se per a participar en la croada antitürca, quan morí.³³⁵⁸ **Juan de Luna** (+ Nàpols?, *post* 1447), cavaller aragonés, figura ja en agost del 1413 com a majordom de Ferran I el d'Antequera. Pel 1418 era camarlenc del rei Alfons. Participà en la campanya de Castella (1429-1430) i el 1435 era conseller de Joan de Navarra. El 1446, era *talladorer* a la cort de Nàpols, i participà –sent ja un veterà– en la campanya de la Toscana dels anys 1446-1447 portant de la senyera de l'arcàngel sant Miquel.³³⁵⁹

Els germans Pere i Garcia de Cabanyelles mereixen un esment a banda. **Pere de Cabanyelles** (+València, 1451), era lloctinent de la governació d'Oriola o Dellà Xixona quan fou governador Lluís I de Vila-rasa (1421-1427) i justícia criminal de la ciutat de València el 1430. Embarcat en l'estol del 1432, anà d'ambaixador a Milà el 1434 i, de nou, en març del 1435, acompanyat del jurista Battista Platamone.³³⁶⁰ Però després de Ponça abandonà la cort i tornà a València (1436), on fou lloctinent de governador del regne (1439-1451), sent governador Ximén-Peres de Corella. Mort sense descendència, deixà el seu patrimoni al secundogènit de la seua neboda Castellana (filla de Garcia), Lluís (III) de Vila-rasa i Cabanyelles, el qual adoptà el seu cognom i fou anys després governador de dit regne.³³⁶¹ El germà menor de Pere i pare de Castellana, **Garcia de Cabanyelles** (València, *ca.* 1400- + la Toscana?, desembre del 1452) decidí romandre a Nàpols després de Ponça. D'ací que Benedetto Croce (que en situa la defunció, per *lapsus calami*, el 1432), afirma d'ell que fou “el primer valencià que estableció su casa en Nápoles.”³³⁶² Alfons V el designà castellà de Manfredònia (1444), li atorgà diversos feus (1445) i el titulà comte de Troia i baró de Montecorvino (1447). Fou també virrei de la Capitanata i del Principat Dellà. S'havia casat amb la noble

---

³³⁵⁸ *Ibíd.*, vol. 3, p. 98.

³³⁵⁹ *Ibíd.*, vol. 3, p. 167.

³³⁶⁰ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 83 (XIV.24); AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 546.

³³⁶¹ APCCV, Protocols de Pere Nicolau, núm. 1.152, Testament de Pere de Cabanyelles, dictat el 25 de març del 1451 i publicat el 28 de dit mes.

³³⁶² CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, p. 48.

napolitana Giulia Caracciolo di Melfi (1420-1487), germana del que havia sigut gran senescal i amant de la reina Joana, el poderós Sergianni Caracciolo. Era Garcia, així mateix, assessor del duc de Calàbria, Ferran, en la campanya de guerra de la Toscana, l'estiu del 1452,³³⁶³ poc abans de morir.³³⁶⁴ El succeí en la possessió dels feus el seu fill Diego I *de Cavaniglia* (+1481), *condottiero* i molt amic del rei Ferran I.³³⁶⁵

Els fills de l'uixer d'armes de la cort de València i diplomàtic Manuel de Montagut (+1428), Pere, Lluís i Pelegrí, exemplifiquen la dedicació d'una part de la cavalleria valenciana a servir en armes el rei d'Aragó. Pertanyien a la casa dels Montagut senyors de l'Alcúdia (la Ribera de Xúquer), emparentada amb la noble nissaga dels Vilanova. Es criaren des de menuts com a patges de cambra del rei, juntament amb el seu cosí Ramon Boil i Montagut (orfe de pare, educat per l'oncle Manuel), els D'Àvalos-Guevara i altres. **Pere de Montagut** (València, 1410-Piombino, 1448) era ja patge del rei pels anys 1424-1428. S'estrenà en les armes en la guerra de Castella (1429-1430) i participà després, amb una petita comitiva, en les successives guerres mediterrànies i itàliques del 1432 al 1448. Com el seu germà Lluís, pel 1438 era *conestable* de tropes d'infanteria. Es beneficià de les rendes de l'alcaidia valenciana d'Eslida (des del 1441/42) i de la castellania napolitana de Belvedere (1446). En març del 1446 rebé 100 ducats per a efectuar una missió diplomàtica a Florència.³³⁶⁶ Participà després en la campanya del centre d'Itàlia (1446-1448) i morí combatent heroicament al setge Piombino.³³⁶⁷ El segundogènit, el cavaller i justador **Lluís de Montagut** (València, ca. 1412/14-*post* 1460) havia sigut *trinxant* de reina Maria (ca. 1424-1432)³³⁶⁸ i amic d'Ausiàs Marc en temps de joventut: li prestà 30 timbres d'or, que el poeta li volgué tornar el 1459, com consta en el seu testament.³³⁶⁹ Fou presoner arran de

---

³³⁶³ SALVATI, C. (ed.), *Fonti aragonesi...*, ps. 101-104; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 317.

³³⁶⁴ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 160.

³³⁶⁵ FINI, Giosuè, *Don Garsia Cavaniglia (1400 ca. – Dicembre 1453)*, Leone editrice, Foggia, 1994.

³³⁶⁶ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 3, ps. 190-191.

³³⁶⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 242-243.

³³⁶⁸ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 256.

³³⁶⁹ VILLALMANZO, Jesús, *Documenta Ausiàs March. Colección documental*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1999, p. 156. El préstec degué haver-se produït entre el 1426 (quan s'emeteren els primers reals o *timbres d'or* valencians, dits així perquè s'hi representava l'escut o timbre del rei) i el 1432, quan Lluís partí cap a Itàlia.

la batalla de Ponça (1435) i *conestable* de tropa d'infanteria pel 1438.³³⁷⁰ Exercí d'alcaid interí del Castell Nou de Nàpols (i virrei dels castells Nou i de l'Ou) l'any 1439, quan es negocià la rendició de la fortalesa major; negociacions que comptaren amb la intervenció del mític Tanneguy III du Chastel, enviat a Nàpols pel rei de França.³³⁷¹ Pel 1442 se'l documenta com a home d'armes i *talladorer* de la cort.³³⁷² Era alcaid vitalici de la Vall d'Uixó des del 1445 i de Cullera des del 1448. Organitzà per a l'1 de maig del 1446 un "rench de júnyer" a Nàpols amb els seus amics de la infantesa – i antics patges– Guillem-Ramon de Montcada-Alagó (comte d'Adernò) i Enyego d'Àvalos (gran camarlenc).³³⁷³ Continuava a Nàpols pel 1455, però se'n tornà a València a la mort del rei Alfons (1458)³³⁷⁴ i exercia de justícia criminal de dita ciutat pel 1460.³³⁷⁵ El més menut dels tres germans, frare **Pelegrí de Montagut**, era cavaller de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. El 1438, contravenint els estatuts de la seua milícia, acceptà un combat a ultrança. L'any 1444, a petició del rei Alfons, el mestre de Rodes l'eximí d'acudir a la defensa de l'illa contra l'Islam. Exercia a Nàpols de *coper* i capità de Lenti. Efectuà un viatge, el mateix any 1444, recomanat pel rei, a la capitania d'Emposta, però tornà a Nàpols per a participar en la campanya d'Itàlia central dels anys 1446-1448.³³⁷⁶ L'estiu del 1448, després de la mort de Pere a Piombino, partí cap a l'illa de Rodes, des d'on administrà una comanda del'orde.

El català **Joan de Castellbisbal** (+Nàpols, ca. 1452/54), fill d'un *reboster* homònim de la cort (pel 1416) i castellà de Portvendres (1425), que havia participat en la guerra mediterrània del 1420-1423, el Joan júnior era patge de la cort valenciana del rei Alfons pel 1428. Fou ascendit a reboster el 1429, càrrec que conservà de manera vitalícia. Seria després castellà del castell de Gaeta (des del 1437 almenys) i senyor de Castellbisbal (Catalunya) des del 1442. Havia fet costat al rei en les guerres castellaness i

³³⁷⁰ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 3, ps. 189-190.

³³⁷¹ MIROT, Albert, *Lettres et provisions du lieutenant général et sénéchal de Provence délivrées en faveur de Tanguy du Chastel*, dins *Bulletin historique et philologique du comité des travaux historiques*, París, 1938-1939, ps. 95-109; CASSARD, Jean-Christophe, *Tanguy du Chastel, l'homme de Montereau*, dins COATIVY, Yves (ed.), *Le Trémazan des Du Chastel: du château fort à la ruine. Actes du colloque de Brest (10-12 juin 2004)*, Centre de recherche bretonne et celtique – Association SOS Château de Trémazan, Brest-Landunvez, 2006, ps. 83-104.

³³⁷² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 3, ps. 189-190.

³³⁷³ ARV, Mestre racional, 9-407, fs. 154r. Vegeu també MONTEMAYOR, Giulio de, *La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d'Aragona*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123.

³³⁷⁴ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 242-243.

³³⁷⁵ GUARDIOLA SPUCHE, Pascual, *Antiguos linajes del Reino de Valencia, vol. 1 (La nobleza); vol. 2 (Los señoríos); vol. 3 (Los caballeros); vol. 4 (Sobre los hidalgos, generosos y ciudadanos inmemoriales); vol. 5 (Los ciudadanos)*, Real Academia de Cultura Valenciana, València, 2009, vol. 3, p. 100.

³³⁷⁶ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 3, ps. 189-190.

mediterrànies (1429-1430³³⁷⁷ i 1432-1435),³³⁷⁸ i s'ocupà també de missions polítiques i diplomàtiques.³³⁷⁹ Casà la seua filla Àgata-Alfonsina amb Guerau-Joan des-Torrent, el 1452. El català **Francesc de Montluber** era comissari de les pastures de l'Abruç (1443-1458) i la Pulla (1445-1458), conseller del rei (1444), capità de Lucera i justicier de la província de Capitanata (1459).³³⁸⁰ Un altre català, **Tristany de Queralt**, era escrivà del tresorer reial pel 1440. El 18 de juny del 1442, el rei el nomena duaner de la duana de la sal de Nàpols, amb llicència per a designar un lloctinent que s'ocupara de la burocràcia. En maig del 1444, se l'esmenta com a cambrer i comissari reial a Calàbria. Després fou portolà de la Pulla i tingué altres comeses recaptatòries (dècada del 1450).³³⁸¹ Continua al servei de Ferran I i de l'aparell financer de la Sommaria, segons documents del 1469 i el 1480.³³⁸² El català **Jaume Perpinyà** (+ post 1458), alguatzir del rei, fou castellà de la ciutat de Càpua del 1437 al 1443. Efectuà missions diplomàtiques per al papa Calix III (1455-1458), que en març del 1457 el designà governador de la *Campagna romana* i de les terres marítimes de l'Església. Serví després el rei Ferran I.³³⁸³

El cavaller aragonés **Rodrigo de Mur** inicià la seua carrera a la cort com a vailet dels gossos del rei (1418). Fou després cambrer i cap de la guàrdia personal del monarca (1419). Participà en la campanya mediterrània del 1420-1423 i en la del 1432. Presoner a Ponça el 1435, era capità d'infanteria (1437) i de ballesteria (1438). Tenia al seu càrrec el castell de San Germano i fou cap d'espies en vespres de la batalla de Carpenone (1442). El 1443, se'l designà castellà de Sant'Angelo Teodice (Montecassino).³³⁸⁴ En l'inici del 1446, era "capità de la infanteria del camp de dit senyor [rei Alfons], lo qual, de manament del dit senyor rey, va en la Marcha d'Ancona ab cent infants a peu", segons una anotació del tresorer general Mateu Pujades.³³⁸⁵ Els

---

³³⁷⁷ *Ibidem*, vol. 3, ps. 68-69.

³³⁷⁸ SALVÀ, Miguel – SÁINZ DE BARANDA, Pedro, *Colección de documentos para la historia de España*, vol. 13, Real Academia de la Historia, Madrid, 1848, p. 490.

³³⁷⁹ SÁIZ SERRANO, Jorge, La caballería de Alfonso el Magnánimo en la expedición mediterránea de 1432. Reclutamiento y estructura de tropas en la Corona de Aragón, dins *Sàitabi*, València, extra 1, 1996, ps. 23-64 (p. 59).

³³⁸⁰ MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 377); RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 108 i 415; CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 189.

³³⁸¹ SALVATI, C. (ed.), *Fonti aragonesi...*, ps. 4 i 62-63.

³³⁸² CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 3, p. 240.

³³⁸³ *Ibidem*, vol. 3, p. 227.

³³⁸⁴ ARV, Mestre racional, 9.403, *passim*; CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 3, p. 196.

³³⁸⁵ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 169. El tresorer Pujades havia casat una filla seua, Beatriu, amb Alonso de Mur, lloctinent del justícia d'Aragó i ambaixador d'aquest a Nàpols. Vegeu CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Fuentes de Zurita. Documentos en la alacena del cronista, relativos a los años 1302-1478, dins *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 23-24, Saragossa, 1970-1971, ps. 267-405.

infants representaven una minoria ínfima (el 5%) de l'exèrcit reial: una mena de cos de suport logístic, al servei dels homes d'armes a cavall amb arnés complet.

El també aragonés **Ferrer de Lanuza** (també, *La Nuza* o *Lanuça*), fou patge del rei Alfons (1418) i uixer d'armes a la cort de València (1425). Participà en les campanyes de Castella (1425, 1429-1430) i de Tunis (1432), i se'l designà batle general d'Aragó (1436). Succeí a Martín Díez en el justiciat del regne d'Aragó (1439), amb títol vitalici des del 1442 i romangué a Saragossa fins a octubre del 1445, quan el rei el reincorporà al seu consell napolità. L'any 1451 participà en una missió diplomàtica a Castella amb Ximén-Peres de Corella i Bertomeu de Reus, i entre juliol i octubre del 1456, negocià amb uns ambaixadors castellans a Nàpols.³³⁸⁶

El rossellonés **Ramon d'Hortafà**, de la casa de Perapertusa, destacà a la cort de València per les seues habilitats cavalleresques: se'l documenta el 28 d'abril del 1428 en un torneig celebrat a la plaça del Mercat de dita ciutat.³³⁸⁷ Sembla que participà després en la campanya mediterrània del rei (1432-1435),³³⁸⁸ encara que no consta com a presoner dels genovesos després de Ponça. El 1436, a Gaeta, era uixer d'armes de la cort i expert combatent, fent costat al príncep de Tàrent contra Jacopo Caldora.³³⁸⁹ Fou després el capità dels 1.600 homes d'infanteria i cavalleria que defenien la "ribera" i la ciutat de Gènova (1444-1448)³³⁹⁰ per si es produïa una invasió dels Anjou, aspirants a ocupar la Ligúria i envair la Llombardia. Reforçà amb aquests efectius l'exèrcit reial en el setge de Piombino (1448). De retorn a Nàpols en la tardor de dit any, el rei d'Aragó l'envià a una famosa expedició a Albània, per a col·laborar en la defensa de la regió contra els turcs (1449).³³⁹¹ Pocs anys després, efectuà una segona expedició als Balcans (abril del 1452), ara en suport del príncep albanés Gjergj Kastrioti "Skanderbeg" (*Jordi Castrioti*, per als escrivans de la cancelleria), que des de Croia (actual Krujë)³³⁹² resistia aleshores a l'avanç dels otomans. Skanderberg comptava ja amb el suport dels ballesters i espingarders (moderna artilleria lleugera) del català Bernat Vaquer des del 1451.

---

³³⁸⁶ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 181-182 i 203.

³³⁸⁷ *Ibidem*, vol. 3, p. 212.

³³⁸⁸ MARINESCU, Constantin, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, ps. 181-185.

³³⁸⁹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 120 (XIV.34).

³³⁹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 83r, Sulmona, 11 d'agost del 1445; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 326.

³³⁹¹ *Ibidem*, ps. 374-375.

³³⁹² Aquest emplaçament era la capital del primer estat feudal que conegué Albània, el 1190, i era també el loc de naixença de Skanderberg.

Ramon d'Hortafà esdevingué el 1452, per designació reial, “visrey en les parts d'Albània”; des del 14 de juny del 1454, “visrei de Grècia, Albània e Esclavònia”, i amb autorització per a encunyar moneda: 1.500 ducats del rei d'Aragó, en peces de carlins d'argent, que serviren per a pagar els soldats.³³⁹³ Tingué una filla única, Violant (que li premorí), casada amb el burgés de Perpinyà Joan de Grimau.³³⁹⁴

El referit **Bernat Vaquer** era en principi un oficial de la tresoreria reial, documentat pels anys 1437-1441 al servei del tresorer Mateu Pujades, per a qui sembla que efectuà un viatge a Catalunya.³³⁹⁵ Era oriünd segurament del sud de dit país (la Ribera d'Ebre). Negociava intercanvis de captius cristians amb Tunis (1446),³³⁹⁶ abans de fer-se armar cavaller i embarcar-se per disposició del sobirà de Nàpols (maig-juny del 1451) en l'aventura balcànica i antiotomana.³³⁹⁷ Entre altres comeses, havia de prendre possessió del castell de Croia i rebre l'homenatge del cabdill albanès. Albània fou ocupada finalment el 1467 i agregada al naixent Imperi Otomà.

Heus ací alguns noms més, que recull Roxane Chilà en el seu documentadíssim dossier prosopogràfic.³³⁹⁸ El català **Bernat Albert** (+1453), cambrer del rei des del 1416, fou menescal i portador de la bandera de Sant Miquel en la conquesta napolitana (1437), però comprà la senyoria aragonesa de Luceni (1438) i la catalana de Maldà i Maldanell (a Pere de Cardona i Villena, el 1450), i esdevingué baró de Ponts i governador, fins a la seua mort, dels comtats del Rosselló i la Cerdanya. **Vidal de Blanes** (València, ? – Itàlia, *post* 1437) fou camarlenc major i governador del regne de València pels anys 1425-1429. Prengué part a la campanya de Tunis, el 1432, i fou capità de Messina el 1435, a més de presoner dels genovesos a Ponça. Acompanyà el rei a la captivitat milanesa, juntament amb el barber personal del monarca, un tal Angelo, i després a Portvendres i Gaeta. Se'l menciona encara el 1437, però degué morir poc després. El també valencià **Lluís Pardo de la Casta** (+ *post* 1450), figura com a patge

---

³³⁹³ CRUSAFONT SABATER, Miquel, La moneda albanesa d'Alfons el Magnànim, dins *Acta numismatica*, 32, Barcelona, 2002, ps. 91-99.

³³⁹⁴ MARINESCU, C., *La politique orientale...*, ps. 181-185; CRUSAFONT SABATER, Miquel, La moneda albanesa d'Alfons el Magnànim, dins *Acta numismatica*, 32, Barcelona, 2002, ps. 91-99.

³³⁹⁵ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 300-301.

³³⁹⁶ Havien capturat uns sicilians uns moros tunisencs, que ara romanien en poder de Giovanni di Ventimiglia, marques de Geraci (Sicília), i del rei d'Aragó, i ara hom negociava l'intercanvi per captius cristians en poder del rei de Tunis. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, fs. 149v-153r i 160r-164v, Castell Nou de Nàpols, 17 d'agost del 1446.

³³⁹⁷ MARINESCU, C., *La politique orientale...*, p. 177.

³³⁹⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3. L'hem pogut consultar a posteriori, en juny del 2015, quan ja teníem redactat aquest apartat.

del rei pel 1418. Participà en la guerra de Castella (1429-1430) i en la campanya mediterrània iniciada el 1432. Presoner a Ponça (1435), combaté en la guerra de conquesta de Nàpols (1436-1443) i era cambrer i conseller reial pel 1444. Ajudà a finançar l'exèrcit reial i participà en la campanya del centre d'Itàlia (1446-1447).

El català fra **Berenguer de Fontcuberta** (+desembre del 1442), cavaller de l'Hospital de Rodes, havia entrat de patge a la cort d'Alfons, pel 1416. En 1424, participà en l'armada de socors a les guarnicions catalàniques de Nàpols i, després, en les justes del Born de Barcelona (agost del 1424). El monarca el féu professor en la milícia (gener del 1426) i féu que li atorgaren la comanda de Masdeu (març). Participà en la guerra contra Castella (1429-1432) i comandà una galera armada contra Tunis (1432). Presoner a la batalla de Ponça (1435), participà en missions diplomàtiques a Gènova (1436) i a Milà (1437), aquesta última en companyia del prelat García Aznárez de Añón i de l'escrivà Leonardo de Olite. El 1439 visità Florència per a negociar un possible acord d'investidura per al Magnànim del regne de les Dues Sicílies. A partir d'aleshores, ja no se'l cita com a comanador de Masdeu, sinó de l'Espluga de Francolí. Romangué a la cort de Gaeta i al campament reial fins a la seua mort, el 1442.

L'aragonés **García Montañés** o *Garcia Muntanyés* (+Nàpols, post 1459), especialista en cinegètica, era pel 1418 el sotsmunter major (cap dels caçador de munteria) i cap dels "moços d'alans"; la majoria, castellans i aragonesos. Participà en la campanya mediterrània dels anys 1420-1423, i en la guerra de Castella (1429-1430). Pel 1445, figura a la cort napolitana repartint als caçadors o *munteros* del rei la corresponent assignació salarial o *quitació*. En març del 1446, el rei escrigué al duc de Bretanya i als ducs de Borgonya recomanat el seu "*submonterium maiorem et familiarem*" perquè el protegiren i li ajudaren a adquirir bons cavalls i falcons. Pels anys 1450-1459 se'l documenta encara servint els reis Alfons I i Ferran I a Nàpols.³³⁹⁹

El valencià **Pere del Milà** (+Nàpols, 1466) era membre d'una casa de cavallers de Xàtiva, els barons de Massalavés, i nebot del cardenal (1444) Alfons de Borja, papa Calixt III del 1455 al 1458. Era el primogènit de Joan del Milà i Centelles (+1460) i Caterina de Borja (+1468), germana del pontífex.³⁴⁰⁰ Entrà de cambrer a la cort pel 1446, es casà amb Giacobella Dolce, que el dotà de senyories a Itàlia. En novembre del 1448, en recompensa per la seua participació en la campanya del centre d'Itàlia (1446-

---

³³⁹⁹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 195.

³⁴⁰⁰ Més detalls, en SOLER, Abel, *Massalavés. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Massalavés, 2009.

1448), se li assignà una pensió actual de 600 ducats d'or.³⁴⁰¹ El 8 d'octubre del 1449 reemplaçat Juan de Tapia en la castellania de Tropea (Calàbria), amb 26 homes d'armes al seu càrrec.³⁴⁰² El 12 d'octubre del 1450 fou designat castellà de Monteleone, a Calàbria també, i el 28 de setembre del 1452 intercanvià la capitania de Bari per la d'Iscla amb Joan de Torrelles.³⁴⁰³ Tot i aquestes responsabilitats, solia residir a Torre del Greco, amb Lucrezia d'Alagno, per especial encàrrec de l'enamorat de la dama, el rei Alfons. Continua al servei del rei Ferran I durant la guerra successòria, del 1459 al 1465. A la seua mort, el 1466, els parents el portaren a soterrar a Xàtiva.

* * *

Hem deixat de banda –com hauran percebut els entesos en història d'allò que els italians denominen *il Napoli aragonese*– les interessants biografies de quatre germans de mare, **Enyego i Fernando de Guevara y Tovar, i Enyego i Alfons d'Àvalos i Tovar**, que es troben entre els principals cortesans d'Alfons el Magnànim i Ferran el Vell. Els dos menuts eren fills del conestable de Castella Ruy López Dávalos,³⁴⁰⁴ desposseït de tot el seu poder i patrimoni l'any 1422 i exiliat a València, on els seus fills i fillastres passaren a ser patges de la cambra del rei Alfons. D'ací llur fidelitat ferma i constant a la monarquia. Reservem les dades biogràfiques d'aquests quatre personatges –íntimament relacionats entre ells– per a encabir-les dins l'extens capítol dedicat a l'extraordinària figura política i cultural del gran camarlenc Enyego d'Àvalos.

* * *

Es podria continuar encara l'enumeració de desenes de vassalls dels regnes occidentals d'Alfons el Magnànim, que dominaren el panorama polític de la cort, i que es beneficiaren de la gestió d'oficis administratius i de la percepció de rendes. Creiem, en qualsevol cas, que la relació precedent, si no exhaustiva, sí que reuneix tots els noms de cavallers –homes d'armes, tots; homes de lletres, alguns– que destacaren en la cort napolitana del rei d'Aragó. La resta de guerrers que participaren en les campanyes del rei, a penes tingueren cap altre protagonisme significatiu.

---

³⁴⁰¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 184.

³⁴⁰² MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 76.

³⁴⁰³ MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 3. Frammento del 'Quaternus Sigilli Pendentis' di Alfonso I (1452-1453). Il registro 'Sigillorum Summariae Magni Sigili XLVI (1469-1470)'*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1963, doc. 20, p. 5; docs. 153-154, p. 17; doc. 160, p. 18.

³⁴⁰⁴ I de Constanza de Tovar. Els Guevara eren producte d'un matrimoni anterior.

Al cap i a la fi, la *família* del rei, com el mateix Alfons l'entenia i la definia, es limitava amb unes poques desenes de cortesans (entre 20 i 40), en els quals tenia depositada la màxima confiança. Si la xifra que hem reunit finalment supera el centenar, és perquè abasta un ventall cronològic molt ampli, del 1412 al 1458, durant el qual passaren molts “familiars” per la cort: alguns quan Alfons era príncep; altres, a la cort de València; altres a Sicília, Gaeta, Nàpols, la Toscana, etc.

2.6. *Curial e Güelfa*: l'escriptor, retratat a partir de l'obra

La novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, una obra literària de les més interessants del segle XV europeu, té tant d'italiana (pel que fa a les fonts, la influència lingüística del toscà, la geografia, els personatges...), que la major part de la crítica literària la considera un escrit concebut en la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.³⁴⁰⁵ Són de diversa índole els indicis (filològics, històrics, paleogràfics...) que apunten en aquesta direcció: la d'un escriptor catalanòfon, familiaritzat amb l'atmosfera cultural del *Quattrocento* italià i, sorprenentment, pendent d'identificació. Aquest escriptor hauria d'haver figurat en un lloc preferent en la relació de cortesans napolitans que fins ací hem anat compilant. Tanmateix, com que no en coneixem el nom ni l'itinerari biogràfic, l'hauem de treballar des de l'anonimat atzarós a què ens ha conduït l'únic manuscrit del *Curial*. Caldria “descobrir-lo” a través de l'obra.

El narrador, l'autor i el debat irresolt de l'autoria

La “pèrdua” del nom de l'autor inquieta el lector. Li impedeix, a més, accedir amb propietat a una lectura completa i crítica de l'obra. I això és perquè el *Curial* és un escrit molt personal, on l'escriptor ens mostra les seues idees –sobre la cavalleria, sobre la literatura, sobre el món– i es demostra omnipresent. No té suficient amb oficiar de narrador omniscient en tercera persona. Necessita intervenir, reflexionar en veu alta sobre la seua manera d'escriure; interrompre o –més aïnes– “irrompre” al llarg del discurs per a “dir-ne la seua.” Carmen Escudero troba en el *Curial* un fet inusual, que arriba a qualificar d'insòlit, per a la narrativa ficcional de l'època...

---

³⁴⁰⁵ Sobre aquesta consideració i sobre les veus discrepants, ja n'hem tractat al capítols introductoris 0.1 i 0.2, als quals us remetem.

“...por la especial utilidad (...) de la voz del narrador que justifica el objeto del relato, reflexiona sobre el curso de los acontecimientos, facilita la tarea del lector con oportunos resúmenes argumentales, acoge el tópico de la falsa modestia y, finalmente, trata de algunos de sus procedimientos expresivos tendentes a la abreviación, entre los que resulta altamente original su forma de evitar las descripciones sugiriendo la lectura de fragmentos de otra obra.”³⁴⁰⁶

L'autor usa frases vocatives per a donar relleu o èmfasi a una “lliçó” (“legidor, atén bé...”), a manera de vestigi o reminiscència de la literatura oral. Com recorre també al jo impersonal en apel·lacions retòriques del tipus “què us diré?”, típiques de la narrativa cavalleresca de tradició artúrica (“que vous diray-je?”) i d’alguns cronista que tendeix a imitar-la, com ara Ramon Muntaner.³⁴⁰⁷ Usa regularment frases de cortesia retòrica envers el lector, del tipus “pens cascú” (*CeG* I.8), “per ésser breu” (*CeG* I.8), “no curaré de parlar..., car assats ne diguí en lo capítol dels cavallers...”; “E axí ·l viu –e encara ·m par que ·l veja– ab la squena e coll eriçats“ (*CeG* II.101); “Yo no pusch creure que l’art que yo he d’escriure sie bastant a metre en scrit pròpiament la següent matèria, ne los meus dits sàpien governar la ploma, qui torna roja e vergonyosa en la mia mà” (*CeG* II.68); “E qui voldrà saber qui fonch..., lija lo setèn capítol...” (*CeG*, II.113). Dramatitza en primera persona quan ho creu oportú, en moments crucials del cicle narratiu: “Trist e molt dolorós me trop...” (*CeG*, II.143); “Ay de mí! ¿E com escriure, sens plorar, aquest dolorós partiment? Certes, la força defall als meus dits, e cau la ploma en mig del paper blanc, e taca’l en diverses lochs.” (*CeG*, II.144). Aquests recursos narratològics i emfatitzants, molt amanits en la literatura *à la mode* (cròniques, *novelle*), són explicables en un lector entusiasta de Boccaccio i no indiquen res *per se*. Això no obstant, reforcen la impressió d’estar al davant d’una lectura “tutelada”,³⁴⁰⁸ com adjectiva Escudero. Tutelada per a qui?, seria la qüestió.

---

³⁴⁰⁶ ESCUDERO MARTÍNEZ, Carmen, Las formas literarias de *Curial e Güelfa*, dins *Estudios románicos*, 4, Múrcia, 1989, ps. 319-324.

³⁴⁰⁷ Per a una comparació entre els procediments narratius del *Curial* i els de Muntaner, vegeu DAREYS, Vincent, *Dire et représenter le vrai dans les chroniques et les romans cavalleresques catalans. Comparaison des chroniques de Bernat Desclot et Ramon Muntaner, et des romans ‘Tirant lo Blanc’ et ‘Curial e Güelfa’*, Tesi doctoral, Université Sorbonne Nouvelle – París 3, École Doctorale 122. Europe Latine – Amérique Latine, París, 2012; ed. electrònica <<http://tel.archives-ouvertes.fr/docs/00/76/77/06/PDF/2012PA030001.pdf>>, ps. 241-253.

³⁴⁰⁸ ESCUDERO MARTÍNEZ, C., Las formas literarias..., p. 323: “La voz del narrador parece tutelar así en todo momento la recepción de su obra.”

Carles Miralles remarca com, a banda del narrador en tercera persona, apareix i reapareix al llarg del relat “un altre jo” que *recita* (“us vull recitar”, diu), sobretot en els pròlegs primer i tercer, però que no deixa constància explícita de la seua identitat. No sol evitar en les seues intervencions el pronom personal “yo”. Per exemple, quan l’escriptor interpel·la directament l’heroi de paper: “E axí, tu dir ço que has somiat, e yo scriuré ço que tu a molts publiquists, segons la informació que he haüda, no ·m par sie errada gran” (*CeG* III.25). En aquest cas, el jo autor s’expressa per veu del narrador. En altres, però, ho fa, sobtadament, per veu d’algun personatge; com si es tractara d’un ventríloc que interfereix en el discurs de la titella de torn. I experimenta fins al punt d’incórrer, més o menys conscientment, en allò que la crítica moderna denominaria una “interferència pirandel·liana.”³⁴⁰⁹ Si actua així ocasionalment, ho fa...

“...per decidir o contrapesar la direcció que els fets prenen. Particularment de Melchior de Pando, sense que això aboni cap relació ‘biogràfica’ amb l’autor: des del punt de vista històric, no tenim cap indicatiu que ens suggereixi res sobre l’autor; fóra massa gratuït, en principi, voler extreure dades sobre ell d’una figura del seu relat –el que jo suggereixo és d’indole narratològica: que el jo que no sabem qui és fora del seu relat, en el relat irromp o s’immisceix de vegades servint-se d’algun personatge de la seua ficció.”³⁴¹⁰

En efecte, Pando, el prohoms que gaudeix de la confiança de la Güelfa i oficia de preceptor del jove Curial, és un personatge de ficció en una obra de ficció. En principi, és això i prou; al marge de les hipòtesis interpretatives que hom vulla llançar al respecte. L’observació de Miralles s’adreça així, ben oportunament, a una crítica literària que, interpel·lada constantment per la identitat d’un autor tan indiscret i conscient com el del *Curial*, ha trobat fàcilment en el madur tresorer llombard la “màscara” darrere de la qual s’oculta l’anònim escriptor. Fins al punt que hom ha volgut atribuir al desconegut creador del relat idees i pensaments, i fins i tot trets biogràfics (l’edat), que pertanyen –només, en principi– al personatge, a la criatura literària. En l’edició del *Curial* del 2011, professors Badia i Torró, després de lamentar la pèrdua –si és que existí– dels folis

---

³⁴⁰⁹ Com observava ja, des d’una posició de grata sorpresa, COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 65 i ss.).

³⁴¹⁰ MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el ‘Curial e Güelfa’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (p. 431).

primers del còdex amb el pròleg o exordi de rigor, afirmen: “Perduda la declaració d’identitat de l’Anònim, que devia figurar al primer quadern del manuscrit, *només ens queda* el perfil literari del personatge que hauria compilat la primera crònica de Curial: Melchior de Pando.”³⁴¹¹ Sense entrar ara en majors consideracions sobre el caràcter “cronístic” de la novel·la, sols se’ns acut pensar que, si l’escriptor haguera volgut redactar i enllestir un treball de caire historiogràfic, ho haguera fet i acabat. I molt millor que no Gaspar Pelegrí o Llop d’Espejo. Li sobraven qualitats i estil literari. Però l’autor no pretenia ser cap historiògraf, i molt menys un cronista.

Pel que fa a la pretesa identificació de l’autor amb Pando, els qui la sostenen es basen, com un argument de primer ordre, en la manera com Melchior clou una de les seues al·locucions on reprén Curial: “e faç conclusió que millor partit te’n portes que no lexes a la Güelfa, segons en l’altre libre ‘t diguí” (*CeG* III.2).³⁴¹² El personatge, per a sorpresa del lector, recorda haver participat en el segon “llibre” o part precedent de la novel·la. La frase la cridà l’atenció de Martí de Riquer, que dubtava si caldria considerar-la “una imperdonable distracció” o, per contra, una ocurrència audaç “digna de Unamuno o de Pirandello.”³⁴¹³ És fa difícil pensar en la primera possibilitat, la del lapsus imperdonable i desapercebut: les rectificacions que presenta l’únic manuscrit existent de l’obra, posen de manifest que fou objecte de primmirades correccions. No deu tractar-se, doncs, sinó d’un dels “jocs” narratològics que té per hàbit generar l’escriptor. Es tracta, a tots els efectes –solament cal veure el context on es localitza la citació– d’una manera intencionada d’emfatitzar literàriament la recomanació moral inherent al conjunt de l’obra: continua amb la Güelfa, aposta per un amor segur i no navegues en va. Autor i lectors són actors conscients del joc literari i, com a tals, no poden sinó celebrar l’ocurrència. Pensar, a partir d’una intromissió autorial com aquesta, que hi haja voluntat de projecció personal per part de l’autor en Melchior de Pando –com proposava, pel 1968, Antoni Comas, i ho proposen alguns crítics encara³⁴¹⁴– és una possibilitat més, entre tantes altres.

---

³⁴¹¹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 18. El subratllat és nostre.

³⁴¹² COMAS, A., Escolis a ‘Curial e Güelfa’..., p. 64, després d’admetre la possibilitat que la novel·la fóra obra d’algun català radicat a la cort napolitana d’Alfons d’Aragó, anota que el personatge de Melchior de Pando ens ofereix el “retrat” de l’autor i diu: “La prova més eloqüent és la interferència –gairebé pirandel·liana– entre l’autor i aquest personatge”, especialment quan dóna consells a Curial.

³⁴¹³ RIQUER, Martí de, *Literatura catalana medieval*, Ajuntament de Barcelona (“Publicacions del Museu d’Història de la Ciutat”, 25), Barcelona, 1972, p. 109. Vegeu també RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 305.

³⁴¹⁴ Ramon Aramon opinava que de l’autor sols es podien saber algunes “referències autobiogràfiques”, minses però, que aquest deixava caure en l’obra, a partir de les quals sols es podia saber “que escriví el

Ara bé, el que no podem fer és sustentar aquesta hipòtesi o possibilitat –la de que l'autor “s'amague” o “es mostre” als lectors, tal com és, en la figura o personatge de Melchior de Pando– sobre una base de tan fràgil consistència argumental. O limitar-nos a *definir* amb absoluta simplicitat i seguretat que el *Curial* és “la crònica de Melchior de Pando”, com proposen Lola Badia i Jaume Torró,³⁴¹⁵ en base a la consideració que el suggeriment –no gens dogmàtic– de Comas és una de les poques “assumpcions sòlides” que la crítica literària ha obtingut sobre el *Curial*.³⁴¹⁶ Entre altres coses, perquè la novel·la no és una crònica, ni respon al format cronístic. I perquè Pando és el personatge d'una ficció, en principi i per definició, tan “sòlida” com inqüestionable.

Si l'autor, *accidentalment* anònim –recordem-ho–, haguera volgut escriure una crònica monàrquica, hauria celebrat els triomfs del Magnànim com feia Gaspar Pelegrí (1443) –una de les seues fonts: pedrera de personatges– i, a diferència d'aquest, ho hauria realitzat en una prosa vulgar excel·lent. A més a més, és evident per a qualsevol lector atent, que l'autor, la veu del narrador *no és* –quasi mai– Melchior de Pando, i aquest “quasi mai” és un *quasi mai* conscient: l'autor decideix parlar per boca de Melchior per a donar èmfasi al relat en un punt determinat i crític, i prou. Si l'autor s'haguera *volgut ser* Melchior de Pando, s'hauria acomiadat ell en primera persona a la

---

Curial en edat ja avançada.” Vegeu ARAMON SERRA, Ramon, Notícia preliminar, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de R. ARAMON, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, ps. 6-18 (p. 7). Òbviament, es refereix a un dels personatges. L'autor mai no diu que fóra un ancià... ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 29, aportant indicis del tipus “l'autor ens explica que Melchior de Pando havia conegut el pare de Curial”, pensa que l'autor pot “ocultar” la seua personalitat darrere de Pando per a gaudir de “major llibertat creativa.” També l'editor FERRANDO, Antoni, Introducció a ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 27), basant-se en aquest lloc comú, observa: “A la novel·la hi ha prou indicis per a suposar que l'autor s'amaga darrere la figura de Melchior de Pando.” Així i tot, el mateix FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (ps. 421-422), en relativitza l'absoluta identificació de l'autor amb Pando amb un condicional cautelar: “Si l'autor del *Curial* s'amaga darrere de Pando...” Potser caldria preguntar-nos quins són aquests indicis de presumpta “ocultació”, i comprovar si són fermes i suficients. Encara van més lluny BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBÀ, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 44), quan, atrapats en la caracterització de l'autor fa del seu personatge, arriben a deduir que l'autor del *Curial* “rayaba la cincuentena”, perquè “él mismo lo confiesa en la ficción.” Ací ja no parlem d'indicis: el personatge ha devorat directament l'escriptor.

³⁴¹⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 60).

³⁴¹⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudios medievales en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 51).

fi del llibre III, i no pas en tercera persona: “E *aquell* Melchior, *vell*, cansat, qui viu lo príncep, abraçà'l, plorant de goig, dient: –*Nunc dimittis...*” L'escriptor ha marcat gramaticalment el *vell* amb el demostratiu *aquell*: vet aquí un eloqüent descriptor de la distància existent entre l'anònim i un dels personatges. La separació que contempla l'autor sembla, fins i tot, generacional. És tan evident, que sorprén trobar-nos amb subtítols tan inapropiats com ara “la crònica de Melchior de Pando”.

Molt més prudent en les seues conclusions era Carles Miralles. De resultes d'una lectura atenta, Miralles arriba a la conclusió que l'autor del *Curial* no pot ser reduït o reclus en un personatge de ficció, com hem vist que insisteix a fer una part de la crítica literària. L'escriptor de *Curial e Güelfa* és un creador omnipresent i intervinent al llarg del relat, molt compromés amb el resultat literari i *poètic*. I, per descomptat, és molt més que no un dels seus personatges. L'anònim se serveix ocasionalment d'aquests per a comunicar-se amb uns lectors concrets i coneguts, i més o menys “tutelats.” L'anònim es mostra atent i vigilant, tant quan s'expressa Pando, com quan ho fa el narrador en els pròlegs, i “acompanya el lector, saltuàriament, des del començament fins al final; és un element d'articulació del text, de construcció del relat.” En conseqüència, se'l pot considerar com una “figura” més del relat, tal vegada la tercera en importància per darrere de Curial i la Güelfa. Ara bé, resulta “gratuïta”, segons Miralles,³⁴¹⁷ la socorreguda solució –producte de voler escapar de l'incòmode atzucac de l'anonimat– d'atribuir l'autoria del *Curial* a un presumpte Pando real o històric.

Ni tan sols és clar que l'encara anònim autor del *Curial* fóra un escriptor vell, ancià, madur, un home –perquè era un home³⁴¹⁸– amb experiència de vida, nat qui sap si pel 1390 o abans. Malgrat la impressió d'editors com Aramon, que el considerava “d'edat avançada”, la frescor narrativa i la modernitat lingüística que presenta l'obra fan

---

³⁴¹⁷ MIRALLES, C., Dues notes..., p. 431.

³⁴¹⁸ PIERA, Montserrat, ‘Lletres de batalla’ de mujeres en *Tirant lo Blanch* y *Curial e Güelfa*: la verbalización del discurso femenino dentro del código caballeresco, dins *La Corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, vol. 27-1, Lawrence (Kansas), 1998, ps. 35-52 (p. 36) insinua si la novel·la fou “escrita per un autor (o autora?)”; McNERNEY, Kathleen, *Curial e Güelfa* y las novelas de caballerías españolas / *Tirant lo Blanc* (book), dins *Hispanic Review*, vol. 70, núm. 4, 2002, ps. 617-629, deixa oberta també la possibilitat que fóra una fèmina; possibilitat que explora GROS LLADÓS, Sònia, “Legia l'*Eneydos* e molts altres llibres”. *Doctae puellae* en el *Curial e Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 28, Alcalá de Henares, 2012, ps. 107-123 (p. 123). Davant la incertesa en què es moguem, qualsevol hipòtesi ha de ser benvinguda. Tanmateix, seria difícil de demostrar, al nostre parer de medievalista, que la novel·la poguera haver-la escrita una dona del segle XV. Es tracta, amb tota probabilitat, d'un escriptor de gènere masculí que s'adreça preferentment a un auditori masculí i que fa paròdia –en contra de les seues conviccions humanistes– dels tòpics que proliferaven en la literatura misògina medieval. Per posar un exemple: “E, certs, yo crech que les dones no saben regir los moviments que ·ls vénen, ab regnes; abans lo seu cor lança tantost defora lo odi que haurà, per ventura, injustament concebut.” (*CeG* II.48).

diffícil de pensar en un home madur. Els anàlisis filològics ajuden a catalogar la llengua de què feia ús “més aviat com a innovadora.”³⁴¹⁹ Això no lleva que incloguera artificiosament en el discurs alguns –diguem-ne– “marcadors ambientals”: arcaïsmes de procedència literària del tipus *vijares*, *quinys*, *vejats* en lloc de *vejau*, etc. El que compta –i està quantificat i contrastat amb altres obres contemporànies– és el caràcter innovador de les construccions sintàctiques; del lèxic, ornat amb abundants neologismes; de la morfologia nominal i verbal... Tot plegat, resulta suficientment indicatiu com per a pensar en un home relativament jove o de mitjana edat, i no pas en un escriptor “arcaïtzant” o de la generació d’Andreu Febrer.³⁴²⁰ El llenguatge del *Curial*, de fet, supera en “modernitat” alguns aspectes del *Tirant*, escrit uns quants anys després (i molt retocat amb actualitzacions gramaticals i lèxiques cap al 1490).³⁴²¹

Caldria partir de zero, doncs, si el que pretenem és retratar l’autor a partir de l’obra. Convindria fixar-nos no sols en allò que diu entre línies Melchior de Pando, sinó en tot allò que declara saber, opinar, haver llegit l’esmunyedís però omnipresent narrador... Sobretot allò que diu haver llegit (moltes fonts són de segona mà), perquè la lectura és un acte quotidià i estimulante per a l’autor. Ell es presenta des del primer moment –mal que siga per a reforçar el marc ficcional (“segons yo he legit”, *CeG* I.1)³⁴²²– com un lector habitual i ben informat, que sol llegir o escoltar lectures quotidianament.³⁴²³ Vegem-ne alguns exemples: “tothom creu que Tristany ne Lançalot..., ço que *cascun jorn* [el subratllat és nostre] legim en aquells libres” (*CeG* I.33); “lo qui havia legit lo test, haguera feta la glosa, e l’haguera declarat” (*CeG* II.45); “Emperò no he trobat, en allò poch que he legit, per bé que ho hage volgut encercar” (*CeG* III.0); “si per ventura fossen estats escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun

---

³⁴¹⁹ Vegeu, per exemple, ROFES MOLINER, Xavier, Condicionals concessives i altres construccions de valor concessiu en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 795-842 (p. 786).

³⁴²⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 44) cataloguen Febrer (1375-1444) i Enric de Villena (1382/84-1434) com a pertanyents a una generació immediatament anterior, i fan l’autor del *Curial* coetani d’uns altres escriptors com ara Rodríguez del Padrón (1398-/99-1441), el marquès de Santillana (1398-1458), Ausiàs March (1400-1459) o Joanot Martorell (1410-1465).

³⁴²¹ Per a més detalls sobre el particular, us remetem a les conclusions dels estudis del segon volum de l’obra citada en la nota precedent, on apareix de manera recurrent el terme “modernitat”, usat per a qualificar –en general– l’estil i els recursos de què fa ús l’anònim autor del *Curial*.

³⁴²² Per bé que ho fa com un convencionalisme més, sense conviccions, com ho explica GONZÀLVEZ ESCOLANO, Hèctor, La traducció com a salconduit ficcional: les innovacions del ‘Tirant lo Blanc’ i el ‘Curial e Güelfa’, dins *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell’AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, ps. 187-200.

³⁴²³ MIRALLES, C-, Dues notes..., p. 37, diu que el jo de la novel·la té un especial interès a presentar-se “com a llegidor.”

altre gran poeta o orador, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima” (CeG III.0); “yo he vista aquella scriptura, la qual, no obstant que sia legida no ab tanta reverència com la mia” (CeG III.0); “Empero no he legit, sabut, ne oyt” (CeG III.0); “Oyts he moltes vegades, e encara legits...” (CeG III.0); “Fingen, molt cara amiga mia, los poetas...” (CeG III.37); “era mentidor e fals, emperò yo no ho dich, car no ho he legit en altre loch” (CeG III.31); “Yo he legida tota la sua scriptura” (CeG III.34); “legia l’*Eneydos* de Virgili” (CeG III.43); “Car legim que Plató... Car legim que Pasife...” (CeG III.55); “Car si ho has legit...” (CeG III.79); “Legit he en Tito Lívio...” (CeG III.91), etc. Atenció a la frase referida a *Los treballs d’Hèrcules* d’Enric de Villena (València, 1417), “oyts he moltes vegades, e encara legits”, perquè recorda molt a l’alabança d’Alfons el Magnànim pel seu amic l’humanista Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II), quan recorda que el rei no abandonava mai l’estudi. Fins i tot, en temps de guerra, tenia la tenda de campanya plena de llibres i “*singulis diebus aut legit aut audit*”: llig i ou llegir.³⁴²⁴

Sembla que l’autor de *Curial e Güelfa*, bon lector però efímer escriptor, donava “per perdut aquell temps que sens studi havia viscut” (CeG III.79). S’identificava amb aquelles qualitats que el físic i bibliotecari del marquès de Santillana, Antón Zorita, li atribuï quan traduï per a ell l’*Arbre de batailles* d’Honoré de Bouvet:

“Non es dia al mundo que los libros de philosophos e poetas, e aun los de escriptura santa, como otros ystóricos, non leades; rrobando al rreposito o folgança de vuestra alma algún tiempo, el qual en aqueste honesto e loable officio sin occio empleades (...). Estando yo en vuestra cámara, abriendo alguno de vuestros libros (...), me vino entre las manos uno, intitulado *Árbol de batallas* (...). Era aqueste libro en lengua gálica o francesa escripto, lo qual, non embargante que a vos, muy noble señor, sea llana quasi como a materna, commo aquel que los libros escriptos en diversos lenguajes, commo son toscanos, venécicos e otros muchos leedes (...), me mandó que yo me trabajase en reduzirlo a lengua castellana, a consolación e plazer de los leedores de España.”³⁴²⁵

³⁴²⁴ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basliea, 1551; reed. 1571, p. 602, epístola 105.

³⁴²⁵ SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 376-378; citat per RUBIO TOVAR, Joaquín, Traductores y traducciones en la Biblioteca del Marqués de Santillana, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan Salvador (coord.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 4, ps. 243-252 (p. 245).

Tot indica que l'autor del *Curial*, com el marquès castellà, havia passat molt de temps llegint per compte propi, coneixedor com era de diversos idiomes i del llatí. El que pretenia ara era proporcionar “plaer e consolació” a un lector pròxim. I aprofità l'avinentsa per participar-los un saber autodidacta que li havia reportat gran goig. Per això escriu en romanç, en llengua planera, de vegades col·loquial; però no pot estar-se d'exhibir faules i coses “intricades” que li semblen d'interés general. Aquestes últimes, de ben segur, les podria haver conegut superficialment de la mà d'algun “maestre” o preceptor humanista a sou –com el Joan/Curial que “declarar” passatges de l'*Eneida* per a Camar– dels que deambulaven i ensenyaven per les corts italianes.

Tant s'hi val que el “lector” en la ficció literària siga un herald, Homer ressuscitat, el déu Apol·lo, la mora Camar, un Bacus providencial, Fortuna o el narrador vestit de personatge. És l'autor el que llig realment, i el que se sent satisfet de tot allò que li han aportat tan intenses i aprofitades lectures. Fins al punt de recordar als receptors la importància que tenen les lliçons literàries per a fonamentar un bon discurs. I val a dir que no sols sembla interessar-se per *poètiques ficcions* i les vides d'herois antics (Cèsar, Alexandre, Escipió...), sinó també per la poesia, de caire líric i eròtic, alguns elegíacs llatins (Odivi, Properci...).³⁴²⁶ Coneix tractats i manuals de tota mena de *facultats*, d'on plagia advertències del tipus “car no ·s pertany a nostra matèria parlar-ne pus” (*CeG* I.12). Potser només ha escrit una novel·la, aquest narrador, però abans ha estudiat bé com dur el projecte a bon terme. Sap tractar de la matèria, de la poesia, de la versemblança dels fets, de parlar o no amb propietat, de l'etimologia dels mots i de “la composició e ordinació dels llibres” (*CeG* III.34). A diferència de Joanot Martorell, l'autor de *Curial e Güelfa* és un escriptor conscient i discent: un filòleg en potència.³⁴²⁷ Confessa que les seues limitacions provenen de no haver sigut criat per a les lletres durant la infantesa; de no haver conegut quan pertocava les Muses: “E si yo les hagués en la mia tendra edat servides...”, el resultat hauria sigut esplèndid; “mas yo no curí d'elles ne les coneguí” (*CeG* III.0). Per què no les conegué? Doncs, perquè, a diferència dels eclesiàstics i cancellers que servien el rei i que s'havien iniciat en monestirs,

---

³⁴²⁶ Així ho considera GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 325: “La presència de l'imaginari eròtic creat pels elegíacs llatins en la seva novel·la és indubtable. Havia llegit Ovidi, potser Properci o Catul?”

³⁴²⁷ El *Curial* és anterior, cronològicament parlant, al *Tirant lo Blanc*, però el seu autor, per expressar-ho amb mots de GONZÀLVEZ ESCOLANO, H., *La traducció com a salconduit...*, p. 196, ha digerit millor que Martorell “el seu paper de creació ficcional.”

escoles episcopals i fosques notaries, aquell infant de tendra edat³⁴²⁸ no era previst que s'haguera de dedicar a la lletra. O, si més no, aquesta sembla l'única explicació raonable a una *captatio benevolentiae* que es devia basar en fets reals.

Els lectors als quals s'adreça coneixen aquesta circumstància –la infantesa sense lletres i sense Muses de l'autor– i, en conseqüència, la *recusatio* no és únicament el desplegament d'un *topos* literari inexcusable. L'afirmació i la declaració d'humilitat *científica* de l'autor és sincera, i no admet discussió ni estranyesa.³⁴²⁹ Respecte a la importància d'aprendre una art o la ciència des de la infantesa, Lola Badia cita un fragment del pròleg de la traducció catalana del *Drogmaticon Philosophiae*, manual de filosofia natural de Guillaume de Conches, gramàtic i filòsof francès del segle XII, que ens sembla oportú recordar: “Mas en tu, emperò, e en los teus fills, està alguna esperança [de mantenir un saber autèntic], los quals no has embeurats en la tendra edat en joc de taules així com fan los altres, mas d'estudi e de lletres, e per ço l'odor del saber gardaran llonc temps; segons diu Horaci, l'olla nova gardarà o tendrà llongament la odor d'aquella cosa de què hom l'haurà una vegada abeurada...”³⁴³⁰

D'aquesta petita enciclopèdia, traduïda al català en el segle XV, es conserven dos manuscrits i alguns fragments, i era coneguda per Enric de Villena, un home potser no

---

³⁴²⁸ L'expressió *tendra edat* es refereix al trànsit de la infantesa a l'adolescència. Pere IV el Cerimoniós es refereix a “la tendra edat” de l'infant Joan quan aquest té 4 anys. Vegeu ROCA HERAS, Josep-Maria, *Johan I d'Aragó, l'aymador de la gentileza*, Institució Patxot, Barcelona, 1929, ps. 20 i 419 (apèndix documental, núm. 2, any 1354). En una crònica catalana del segle XV se'ns diu de Joan I que “hac alguns fills e filles” amb Violant de Bar, però “que no visqueren, ans moriren en fort tendra edat”. Vegeu BOHIGAS, Pere, *Mirall d'una llarga vida. A Pere Bohigas, centenari*, ed. a cura d'Antoni M. BADIA, Germà COLÓN i Josep MORAN, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2011, p. 462. Joan II de Castella, en les Corts de Madrid del 1419, distingia entre els 0-13 anys (“la mi tierna edat”) i els 14 (“en edat complida”), quan ja podia assolir les regnes del regne. Vegeu MARTÍNEZ MARINA, Francisco, *Teoría de las cortes o grandes juntas nacionales de los reinos de León y Castilla. Monumentos de su constitución política y de la soberanía del pueblo*, Tipogr. de Fermín Villalpando, Madrid, 1813, vol. 2, ps. 344-345. L'any 1463, el diputat Bernat Saportella recorda la regència a Castella, dècades arrere, de Ferran el d'Antequera sobre el rei “com fos en molt tendra edat e constituït sots tutela de dit illustríssim don Ferrando.” Vegeu BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXV. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo XII*, Barcelona, 1863, ps. 25-26. Molt tendra edat seria entre 0 i 7 anys, i tendra edat, entre els 7 anys i de l'adolescència: els de la formació cultural bàsica, segons l'estament o la professió a la qual anara destinat l'educand. En la *Vita Christi* d'Isabel de Villena (cap. 4), es llig: “en la tendra edat del seu mamar”, en referència a la Mare de Déu quan era xiqueta de bolquers.

³⁴²⁹ ARAMON SERRA, Ramon, Notícia preliminar, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de R. ARAMON, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, ps. 6-18 (p. 8, n. 2), admet la possibilitat –en contra del que manifesta el mateix autor– que haguera sigut “educat en algun centre important i de bona fama, de la nostra terra o de l'estranger” i que haguera realitzat “algunes estades a l'estranger, les quals el posaren en possessió d'aquesta cultura que sempre està disposat a lluir.”

³⁴³⁰ BADIA, Lola, La filosofia natural de Guillem de Conches en català, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 40, Barcelona, 1985-1986, ps. 137-169 (p. 149). Vegeu també BADIA, Lola, Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària, dins *Estudi General*, 11 (*Llengua i literatura de l'edat mitjana al Renaixement*), Girona, 1991, ps. 32-50.

tan apte per a la literatura com l'autor del *Curial*, però criat entre llibres des de *la seua* tendra edat. Per cert, aquests reforç de l'adjectiu possessiu que fa anònim, repetit en moltes altres frases de la novel·la (“en *la mia* tendra edat”), atempta contra el geni de la llengua. Es relaciona fàcilment amb una traducció mental del castellà “en *la mi* tierna edat”, expressió usitadíssima en la llengua de Castella. És un indicatiu entre molts que fa pensar en un autor bilingüe perfecte, com era el referit Villena.

* * *

Tot això que venim comentant i afegint, no són sinó possibles aportacions per a la confecció d'un *identikit* o retrat robot fidedigne –d'un *Phantombild*, com en dirien els alemanys– de l'innominat escriptor. Ben suggerent és, per a començar, l'aproximació traçada per Giuseppe Sansone en un estudi on situa la novel·la en l'esfera de la narrativa cavalleresca i medievalitzant, en la seua fase crepuscular. El professor italià, retòric a l'estil del país, veu en l'escriptor que ens ocupa un figura que no mereix el qualificatiu d'*intel·lectual*. Es tracta d'un autor que té afició per la cavalleria –lògica i irreprotxable deducció, atesos la temàtica i el contingut de l'obra– i que presenta un perfil psicològic benestant i benhumorat, equilibrat alhora que imaginatiu...

“Pel tramite dell'abbandono al miraggio delle sue cavalleresche configurazioni, il narratore svela la presenza, garbata e discreta, d'un temperamento idilliaco e tollerante, affabile, mite e indulgente. Nonostante tanto irrompere d'armi, un po' trasognato in quella sua fiaba senza paesaggio a dispetto del suadente realismo rappresentativo, ottimista anche di fronte alle situazioni che vorrebbe drammatiche.”³⁴³¹

Consideracions psicològiques a banda, Lola Badia posà l'accent en un punt de gran interès, quan observà que, si seguíem el fil dels elements culturalistes continguts en *Curial e Güelfa*, “aconseguiríem de dibuixar un bon retrat robot de la formació cultural de l'anònim (revelador de qui sap quines insospitades pistes per a la seva identificació).”³⁴³² Per la seua banda, Júlia Butinyà afegí algunes interessants pinzellades al retrat. Segons ella, som al davant d'un lector que coneix les lectures clau

---

³⁴³¹ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del 'Curial e Güelfa', dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (p. 242).

³⁴³² BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 6).

del seu temps; que incorpora fonts de manera discreta i complexa; que consigna trets i opinions personals en l'escrit; que aposta per la versemblança del relat, i que manifesta tenir una certa voluntat didàctica.³⁴³³ Badia i Torr6, en una edici6 recent (2011), veuen en ell un autor de “consci6ncia literària (...) aguda i, fins i tot, agosarada”; un “lector devot”, a m6s a m6s, “dels clàssics abastables en la primera meitat del XV.”³⁴³⁴

Per la seua banda, Pere Balanyà pensa en algun religi6s lletraferit que “tenia motius (...) per a mantenir-se en l'anonimat”; que desconeix el m6n islàmic; que podia ser català de naixença o vinculat a Catalunya, i membre de la cort d'Alfons el Magnànim. Té quasi la seguretats que “no és un ‘cavaller’ en el sentit estamental de la societat” i pensa que seria un home d'edat avançada que escrigué el *Curial* en dues fases o etapes (els llibres I-II i, m6s avant, el III). Troba suggerent identificar-lo alguna figura de l'estil de Melchior de Pando i afirma, fins i tot, que podria ser algun prelat amb formaci6 del tipus Joan Margarit (1412-1484).³⁴³⁵ No cal explicar que el *Curial* – una agosarada obra de joventut?– no té res a veure amb la seua producci6 de maduresa, en llatí humanístic, ni amb els interessos intel·lectuals de dit eclesiàstic.

Al llarg d'aquest suggerent article, Balanyà s'interroga justificadament: “Com és possible que, amb tantes dades (insistim que no totes són fiables) encara els erudits no sàpiguen amb certesa qui fou l'autor del *Curial e Güelfa*?” I insisteix per a veure si aportant-hi noves apreciacions –encara que algunes es contradiguen netament amb la seua proposta– obtindrem una mica més de claredat per a descobrir un autor “que és enaltit per la seva formaci6 humanística; pel seu amor als llibres i a les belles arts; per la seva afecci6 a la caça i als bons vestits, als balls i als torneigs; per la seva caritat i clem6ncia; per la seva generositat sense límits, i per la seva profunda fe religiosa.” Com s'observa, el retrat del presumpte religi6s sembla haver evolucionat cap a trets i gustos personals més propis d'un cavaller o d'un magnat de la cort, que no d'un eclesiàstic. Amb la qual cosa, especula Balanyà amb la possibilitat que es tracte d'un cortesà d'Alfons el Magnànim, la identificaci6 del qual “pressuposa tornar a llegir la novel·la des d'una nova perspectiva, sense deixar ni un detall per verificar.”³⁴³⁶

---

³⁴³³ BUTINYÀ, Júlia, *La Comedieta de Ponça y el Curial e Güelfa frente a frente*, dins *Revista de filologia española*, Madrid, 1993, ps. 295-311 (p. 295).

³⁴³⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 10.

³⁴³⁵ BALANYÀ ABADIA, Pere, L'autoria dels llibres ‘Curial i Güelfa’, dins *Diplomatari*, vol. 1, núm. 3, Barcelona, desembre 1980, ps. 49-54.

³⁴³⁶ *Ibidem*, p. 54.

En paral·lel amb els ja citats, el filòleg que més s'ha posat mans a l'obra per a obtenir un *portait-robot* de l'anònim escriptor ha sigut Antoni Ferrando, editor també de la novel·la (2007). La descripció comença amb una premissa condicional que –a desgrat d'altres encerts de l'enunciat– nosaltres considerem qüestionable:

“Si l'autor del *Curial* s'amaga darrere de Melcior de Pandó, procurador dels béns de la Güelfa, con generalment s'admet, no seria difícil traçar-ne un retrat robot: devia ser un home d'una cinquantena d'anys, amb un domini excel·lent del català i de l'italià, integrat plenament en la cultura italiana, bon lector de la literatura de cavalleries catalana i francesa, coneixedor del llatí i amb aficions filològiques, capaç d'entendre el castellà, amb contactes estrets amb el món dels mercaders i amb l'administració econòmica de la Corona d'Aragó a Itàlia i defensor dels interessos del Magnànim a Itàlia. Més encara, hom té la impressió que era una persona que vivia de prop el llarg conflicte entre el papat i la Corona d'Aragó i que, arribat a la maduresa, pogué abocar en el *Curial* el seu somni de veure entronitzat a Nàpols, i reconciliat amb el papa, el casal d'Aragó amb la mateixa emoció que el vell sacerdot Simeó en veure la imatge de l'infant Jesús presentat al temple. Però aquest retrat robot (...) no s'ha pogut traduir fins ara en la identificació de l'autor, que no devia ser una figura secundària en el món de la Corona d'Aragó a Itàlia dels anys trenta, quaranta i cinquanta del segle XV.”³⁴³⁷

Des de la primera publicació del *Curial*, l'any 1901, els successius editors, preocupats per caracteritzar l'autor a partir de l'únic que tenim, l'obra, han volgut anar estretint el cercle al voltant de l'anònim. L'objectiu primer era “situar-lo” en l'espai i en el temps, com a premissa prèvia i necessària per a poder-lo identificar. La ubicació temporal no presenta problemes: la filologia situa el moment d'escriptura al voltant de la dècada del 1440 o, amb un marge més ampli, entre el 1435 i el 1462 a tot estirar.³⁴³⁸ El que genera major controvèrsia és el lloc d'escriptura, que bascula –segons els autors– entre el Nàpols d'Alfons el Magnànim i el principat de Catalunya. A partir d'aquesta

---

³⁴³⁷ FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (ps. 421-422).

³⁴³⁸ Els límits de la datació foren advertits ja per Martí de Riquer, i situen la novel·la entre la batalla de Ponça (1435), a la qual s'al·ludeix indirectament en la narració, i la divisió en dues de la “llengua d'Espanya” de l'orde de Sant Joan de l'Hospital de Jerusalem, el 1462.

discutida proposta de localització, han emergit al llarg d'un segle algunes candidatures a contrastar, que han tingut menor o major difusió segons el cas.

L'editor Ramon Miquel i Planas (1932) trobava versemblant buscar l'autor entre els funcionaris de la cancelleria napolitana d'Alfons el Magnànim.³⁴³⁹ Jordi Rubió i Balaguer (1955) apuntà cap als secretaris reials del mateix sobirà.³⁴⁴⁰ Juan Ruiz Calonja (1956) recolzà aquesta idea proposant que “cualquiera como Fonolleda u Olzina pudo ser” l'autor del *Curial*, per bé que Fonolleda semblava al seu parer el més capacitat i comptava amb algun escrit de “regusto caballeresco.”³⁴⁴¹ Independentment de consideracions filològiques i diatòpiques (Fonolleda era barceloní, i el *Curial* manifesta trets dialectals més aviat occidentals i meridionals), l'estil de l'obra literària que ens ocupa difereix substancialment dels preàmbuls de Fonolleda, escrits en un llatí emfàtic i pompós. D'altra banda, tot indica que el secretari català –a diferència dels valencians Olzina i Martorell, o de l'autor del *Curial*– no s'interessava gaire per les novetats de l'humanisme italià. Fins al punt que Martorell humoritza sobre la seua pedanteria en una lletra a Beccadelli. Joan Olzina, mecenes d'humanistes i procedent d'una zona (el nord de València) ajustada al mapa “de procedència dialectal” o preferències lèxiques de l'autor *Curial*,³⁴⁴² seria sens dubte el millor candidat a proposar –com l'havia proposat, de fet Antoni Ferrando– en cas d'apostar per l'autoria d'un professional de la lletra; aposta, però, que troba més d'un entrebanc filològic.

D'acord amb Miquel i Planas, i amb Manuel de Montoliu (1961),³⁴⁴³ Giuseppe Sansone (1961) trobava com a hipòtesi identificativa més “credibile” la possible autoria de la novel·la per part d'un curial català que haguera viscut durant anys a la cort italiana del Magnànim.³⁴⁴⁴ Simultàniament, el literat i filòleg espanyol Dámaso Alonso apuntà

---

³⁴³⁹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. XLI.

³⁴⁴⁰ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV, dins *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, Barcelona, 1955, vol. 2, ps. 357-364; reed. dins *Revista de Llengua i Dret*, 3, Barcelona, 1984, ps. 71-76.

³⁴⁴¹ RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234 (p. 234).

³⁴⁴² COLÓN DOMÈNECH, Germà, Ensayo de localización del anónimo autor del Curial, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, vol. 1, ps. 21-30.

³⁴⁴³ MONTOLIU, Manuel de, 'Curial e Güelfa', dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70 (ps. 57-58).

³⁴⁴⁴ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del 'Curial e Güelfa', dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18*

la possibilitat que hi hagueren intervingut dos autors (1961): un redactor dels llibres I i II, i un altre per al llibre III. Es basava en el fet que, “desde los finales del libro segundo, el argumento y la técnica de la novela hacen una crisis tan evidente, que inclinarían a pensar en un nuevo autor.” Aquest argument el rebut el mateix –i únic, a tots els efectes– autor de la novel·la, quan adverteix el dedicatari “tutelat” de l’obra que la tercera part de la novel·la conté matèries una mica més “intricades”, que requereixen de segones lectures si hom vol accedir al profitós “integument” que sol contenir tota faula (*CeG* III.0). L’escriptor, no sols és conscient d’aquesta “crisis tan evidente”, sinó que –a la llum dels treballs d’exegesi culturalista dels darrers anys, encetats amb molt d’encert per Lola Badia³⁴⁴⁵– “la sección erudita y clasicizante de la narración”, aquell “cuerpo extraño”, “añadido prolijo” i “cuña” (Pere Bohigas *dixit*, 1936),³⁴⁴⁶ és considerada ara per la crítica literària com una part imbricada amb la resta de la novel·la i indissociable d’aquesta. Fins al punt que resulta la clau de volta si volem comprendre amb propietat la formació intel·lectual de l’autor i accedir a la seua intenció literària com a creador. De manera que en l’actualitat –amb comptades excepcions–³⁴⁴⁷ el *Curial* és llegit i interpretat com una obra coherent, com el producte d’una sola ment autorial.

Martí de Riquer, com tothom qui s’ha acostat a una obra tan singular com és *Curial e Güelfa*, trobà –com és natural– alguna dificultat a l’hora de classificar-la i “explicar-se-la”. Després de cridar l’atenció sobre la localització de part de la novel·la al Montserrat (refugi de catalans urgellistes en la primeria del segle XV), confessava no haver trobat cap altra pista orientativa més sobre la possible autoria (1964).³⁴⁴⁸ A més a més, en el seu *Caballeros andantes* (1967), en comentar la victòria de Curial sobre el mític cavaller francès Guillaume du Chastel, retratat negativament, admetia que

---

novembre 1961), Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (p. 214).

³⁴⁴⁵ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18; ÍDEM, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1986, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292.

³⁴⁴⁶ BOHIGAS, Pere, Notes sobre l’estructura de Curial e Güelfa, dins *Estudis universitaris catalans*, 22, Barcelona, 1936, ps. 607-619.

³⁴⁴⁷ HERNÁNDEZ SERNA, Joaquín, *Curial e Güelfa: la materia erudita y clasicizante. Las musas*, dins ESCAVY ZAMORA, Ricardo (coord.), *Amica verba. In honorem Prof. Antonio Roldán Pérez*, 2005, vol. 1, ps. 395-420 (ps. 396 i 399).

³⁴⁴⁸ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631, concretament p. 621.

resultava “difícil de situar en un ambiente concreto” l’escriptor.³⁴⁴⁹ En una obra divulgativa del 1972, en fi, Riquer no veu altra eixida que interrogar-se per l’autoria de l’obra mirant cap al Montserrat: “No sabem res de l’autor del *Curial* (potser un urgellista nostàlgic), excepte que era un hàbil escriptor i un elegant prosista.”³⁴⁵⁰

A Pamela Waley, traductora del *Curial* a l’anglès, li cridà l’atenció el caràcter filoborgonyó de l’autor i els seus coneixements de la genealogia i l’heràldica del casal de Felip el Bo. I, en conseqüència, posà sobre la taula la candidatura del noble català Ramon de Perellós (1976).³⁴⁵¹ Ara bé, com ja ho posà de manifest Anton Espadaler,³⁴⁵² Waley incorregué en alguna confusió genealògica –inhabilitadora de part de la proposta– entre Ramon III de Perellós (+1443) i el Ramon II de Perellós (+ ca.1419) autor del *Viatge al Purgatori*. No obstant això, la seua aportació manté vigor com a hipòtesi d’identificació de l’autor del *Curial* amb algun cavaller que haguera conegut o visitat Borgonya. Allò que podem afegir per la nostra banda, després d’haver revisat la biografia del Perellós mort a Nàpols el 1443, és que aquest no tenia cap interès per la literatura, ni estava capacitat en absolut per a escriure *Curial e Güelfa*.

Alhora que Waley traduïa el *Curial*, basant-se en l’autoritat de prestigiosos filòlegs (Giner i Marco, 1949; Coromines, 1954; Veny, 1971; Sanchis Guarner, 1972; Colón, 1973),³⁴⁵³ que veien en l’autor del *Curial* “un valencià”, Antoni Ferrando considerà que la candidatura més versemblant de les que s’havien suggerit fins aleshores era, sens dubte, la de Joan Olzina. I la plantejà obertament en l’assaig titulat *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians* (1980),³⁴⁵⁴ deixant-se dur –segons

---

³⁴⁴⁹ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 49.

³⁴⁵⁰ RIQUER, Martí de, *Literatura catalana medieval*, Ajuntament de Barcelona – Delegació de Serveis de Cultura (“Publicacions del Museu d’Història de la Ciutat”, 25), Barcelona, 1972, p. 109.

³⁴⁵¹ WALEY, Pamela, In search of an autor for *Curial e Güelfa*:: the French Clues, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, Liverpool University Pres, Liverpool, 1976, ps. 117-126.

³⁴⁵² ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 77-78.

³⁴⁵³ GINER MARCO, Josep (G. RENART), La preposició ‘amb’ en valencià antic, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 25, Castelló de la Plana, abril-juny 1949, ps. 149-152; reed. dins GINER MARCO, J., *Obra filològica (1931-1991)*, a cura d’Antoni FERRANDO i Santi CORTÉS, Denes, València, 1998, ps. 81-83 (p. 82); VENY, Joan, *Regiment de preservació de la pestilència de Jaume d’Agramont. Introducció, traducció i estudi lingüístic*, Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona, 1971, p. 180; COROMINES, Joan, Indicaciones bibliográficas, dins COROMINES, Joan, *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana*, vol. 1, Francke, Berna, 1954, p. XLV; SANCHIS GUARNER, Manuel, *La ciutat de València. Síntesi d’història i geografia urbana*, Cercle de Belles Arts, València, 1972, p. 168; COLÓN DOMÈNECH, Germà, Los castellanismos primerizos en catalán: acerca de *NUPTIAE* y *VOTA* en la Península Ibérica, dins *Prohemio*, 4, Madrid, 1973, ps. 5-36; reed. dins COLÓN DOMÈNECH, G., *El léxico catalán en la Romania*, Gredos (“Biblioteca románica hispánica, II. Estudios y ensayos”, 245), Madrid, 1976, ps. 354-395 (p. 374).

³⁴⁵⁴ FERRANDO, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, València, 1980, ps. 101-105. I també en FERRANDO, Antoni, *La dialectologia històrica valenciana*.

confessa— “per la intuïció culturalista de Ruiz i Calonja.”³⁴⁵⁵ Tanmateix, des de l’any 2007, Ferrando ha renunciat a mantenir aquesta proposta d’identificació,³⁴⁵⁶ i l’ha tornada a descartar explícitament (2011) atenent a raons de distinta índole.³⁴⁵⁷

Certament, no tenim notícia que posseïra Olzina una biblioteca relacionada amb l’obra o interès per escriure, o que —a banda d’oficiar de mecenes— tinguera una major implicació en la labor creativa dels humanistes. Ens manca d’informació sobre com podia haver adquirit el secretari coneixements de llengua i literatura italianes que requerien “un intens i prolongat sojorn a Itàlia”, i tampoc hi ha constància que s’interessara per Boccaccio, Dante o Petrarca. Resulta difícil, a més, atribuir-li errades inexplicables, com el de suposar —confiant en equívokes fonts italianes— que el rei Alfons el Franc (1285-1291) no regnà, sinó que premorí al pare, Pere el Gran; quan els secretaris consultaven i manaven copiar adesiara privilegis antics en armaris que portaven escrit el nom de dit rei. Des del punt de vista filològic, la llengua cancelleresca i l’estil d’Olzina tampoc no s’ajusten a les originalitats i peculiaritats que presenta el *Curial*. D’altra banda, el valencià *de nació* que era Olzina —ben connectat políticament amb els jurats de València— és difícil pensar que haguera escrit una obra sense usar per a res el gentilici *valencià* (per bé que alguns dels nobles aragonesos i catalans de la ficció remetent a noms de nobles valencians contemporanis, d’origen català o aragonés segons el cas). Com també resulta estrany que fixara bona part de l’acció a la Llombardia, detallant aspectes toponímics i geogràfics, quan no tenim constància que haguera visitat mai dita regió, ni que coneguera Alba, Casale o Pontestura. De tota manera, “encara que el secretari del rei Alfons no sembla haver-ne estat l’autor [del *Curial*], aquest devia circular pels mateixos ambients italians en què es movia Olzina.”³⁴⁵⁸

Pels mateixos ambients es movia aleshores un cavaller català, Lluís Gras, que coneixia Tunis —per haver-hi efectuat alguna missió diplomàtica— i que Júlia Butinyà, autora que ha aprofundit durant anys en el coneixement de *Curial e Güelfa*, proposa des del 1988 com a possible redactor de la novel·la.³⁴⁵⁹ Aquest home, que freqüentà la cort

---

Una contribución: “Curial e Güelfa”, Llicó del programa concurs-oposició de l’Agregació de Lingüística Valenciana de la Universitat de València. Inèdit, 1983.

³⁴⁵⁵ FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d’Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463 (p. 443).

³⁴⁵⁶ FERRANDO, Antoni, Introducció a ANÓNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 25).

³⁴⁵⁷ FERRANDO, A., Joan Olzina, secretari..., ps. 455-459.

³⁴⁵⁸ *Ibidem*, p. 445.

³⁴⁵⁹ BUTINYÀ, Júlia, Sobre l’autoria del ‘Curial e Güelfa’, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 41, Barcelona, 1987-1988, ps. 63-119.

de Nàpols al servei del comte d'Iscla Joan de Torrelles, escrigué cap al 1470 la *Tragèdia de Lançalot*: una versió “poetitzada”, en prosa artitzada a la manera de Roís de Corella, de la narració cavalleresca *La Mort Artu*. Però ho féu de tal manera, amplificant els afers amorosos i negligint les guerres, que, tal com ha pogut constatar Antoni-Ignasi Alomar, “no s’esmenta ni una arma” en tot el text.³⁴⁶⁰ Ja ho advertia Martí de Riquer, en el pròleg a l’edició de l’únic facsímil conservat de l’opuscle: “a mossèn Gras no li interessa narrar combats, lluites ni heroïcitats de cavallers, notes que abreuja o apunta lleugerament a fi de tornar ben aviat a la trama sentimental.”³⁴⁶¹

Podria sostenir-se amb la mateixa Butinyà i amb Gemma Pellissa³⁴⁶² que les intencions dels autors del *Curial* i la *Tragèdia* corrien paral·leles: ambdós tractaven de sintetitzar la tradició cavalleresca amb els nous corrents “sentimentals” de literatura de cort que, influïts en àmbit italià pel mestratge de Boccaccio, barrejaven a parts iguals les armes i els amors.³⁴⁶³ Tanmateix, tot s’acaba en aquesta –diguem-ne– “coincidència d’esperit.”³⁴⁶⁴ L’actitud literària d’ambdós escriptors resulta ben dissemblant pel que fa a la importància atorgada a la cavalleria, o al paper de Fortuna: el fatalisme del relat artúric³⁴⁶⁵ afecta també la *Tragèdia*, i ho fa en línia diametralment oposada al discurs filosòfic del *Curial*. De manera que difícilment podrien ser atribuïdes ambdues obres – fins a tres dècades posterior, la *Tragèdia* al *Curial*– a un mateix individu. A més a més, si abordem la problemàtica des d’una òptica més restringidament filològica, veurem que un català oriental sense cap relació amb València, com és Gras, difícilment podria estar familiaritzat amb la llengua “valencianitzant” del *Curial*, mancada de confusions vocàliques. A més a més, el Gras del *Lançalot* es mostrava entusiasmada pel llenguatge artificios i els hipèrbats a l’estil de Joan Roís de Corella (*fl.* 1455-1497), cosa que el

---

³⁴⁶⁰ ALOMAR CANYELLES, Antoni-Ignasi, Les armes en la narrativa cavalleresca del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 485-572 (p. 503).

³⁴⁶¹ RIQUER, Martí de, Introducció, dins GRAS, mossèn, *Tragèdia de Lançalot; amb el facsímil de l’incunable*, ed. a cura de M. de RIQUER, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. IX-XVI (p. XXIII).

³⁴⁶² PELLISSA PRADES, Gemma, *Materials per a una edició crítica i comentada del Paris e Viana català*, Treball de recerca, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2009; ed. digital <<http://www.recercat.net/handle/2072/169744>>, p. 59; ÍDEM, Com plaure a l’“enamorada generació”: la ficció sentimental, una moda literària, dins *Mot so raso*, 10-11, Girona, 2011-2012, ps. 71-84.

³⁴⁶³ Lluís Gras manifesta haver escrit la *Tragèdia* per a ajudar els enamorats a perseverar en l’amor, seguint l’exemple de Lançalot, i a les enamorades, a no dubtar dels seus enamorats. I ho fa, doncs, per a complaure els lectors contemporanis: “la enamorada generació”, diu.

³⁴⁶⁴ Advertida ja per RIQUER, íbidem, p. XXXIII.

³⁴⁶⁵ Un dels trets fonamentals de l’obra original en què es basa Gras, segons FRAPPIER, Jean, *Étude sur “La Mort le Roi Artu”, roman du XIIIè siècle, dernière partie du “Lancelot” en prose*, E. Droz, Ginebra, 1972, ps. 287-288.

situa en les antípodes de l'autor del *Curial*.³⁴⁶⁶ El redactor del text anònim, en canvi, elabora un llenguatge econòmic i pla, i davalla –sobretot, quan discuteixen els déus– al terreny discursiu de la llengua col·loquial. I, amb això, no sols divergeix del to de la cancelleria, sinó que discorda obertament de l'estil exhibit per Gras.³⁴⁶⁷

Una hipòtesi intuïtiva –sense fonaments argumentals sòlids– que no tingué gaire difusió, fou la formulada per Vicent Escrivà quan parà esment a un eclesiàstic valencià radicat a Anglaterra, Vicent Climent, com a possible autor del *Curial*.³⁴⁶⁸ Certament, la biografia del personatge, que visità Nàpols en alguna ocasió, l'acosta als cercles culturals de l'humanisme. Fou ambaixador del duc de Gloucester a Florència i la seua formació seria suficient per a afrontar un treball així. Tanmateix, no hi ha res en la vida del clergue que el retrate com a interessat en la literatura, ni que el relacione significativament amb els espais, fets i personatges que poblen la ficció del *Curial*. El temps que romangué Climent immers en un ambient italdfon (1439-1440, 1441-1444, 1447-1448), podria ser suficient per a justificar el domini de l'italià literari i col·loquial que demostra l'anònim. Seria difícil d'explicar, emperò, que tinguera algun interès a llegir el *Decameró* o el *Tristany*, atesa la temàtica de la seua producció escrita –sobre teologia anticonciliarista– i el que queda a València de la seua biblioteca. Tampoc no hi ha rastre, en el *Curial*, de cap influx de la llengua anglesa, un idioma que Climent dominava perfectament i amb el qual s'expressava dia a dia.

Discretament, i en nota a peu de pàgina, Giuseppe Tavani s'aventurà l'any 1989 amb una nova proposta d'autoria: “es podria formular la hipòtesi que aquest [Lluís] Sescases, que no és improbable que hagi freqüentat també la cort de Casale [del Montferrat], sigui l'autor del *Curial*: una hipòtesi, evidentment, a penes de treball, tota per verificar.”³⁴⁶⁹ Tal volta insatisfet amb la relació de noms manejada fins aleshores (Arnau Fonolleda, Joan Olzina, Ramon de Perellós, Joan Margarit, Vicent Climent, Lluís Gras), Tavani donà opció que una persona més preparada per a assumir la tasca

---

³⁴⁶⁶ Vegeu, respecte d'això, WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135.

³⁴⁶⁷ El pròleg mateix de la *Tragèdia* presenta ja una artificiosa concatenació de frases subordinades que hauria repugnat, només començar a llegir, l'autor del *Curial*. Segons RIQUER, M. de, Introducció..., p. XXIX, l'obra de Gras “és un bon exemple de prosa filigranada i artificiosa, en la qual la frase es complica amb incisos i subordinades, ofereix molts casos d'hipèrbaton i no hi són rars els cultismes.”

³⁴⁶⁸ ESCRIVÀ, Vicent, *Curial e Güelfa*: el nacionalisme ecumènic literaturitzat, dins *Saó*, any 17, núm. 155, València, setembre 1992, ps. 36-39; VENTURA MELIÀ, Rafael, Vicent Escrivà desentraña la novel·la [*Curial e Güelfa*] y encuentra pistas sobre la autoría de un valenciano, dins *Levante. El mercantil valenciano*, València, 30 d'octubre 1993, p. 71.

³⁴⁶⁹ TAVANI, G., *Història de la llengua...*, ps. 9-85 (p. 67, n. 126).

erudita, com era la medievalista Maria Teresa Ferrer i Mallol, aprofundira en la proposta identificativa. La historiadora fixà l'atenció, no sols en un, sinó en dos personatges de l'entorn d'Alfons el Magnànim: el mercader Gabriel Cardona (de Morella), tresorer del duc de Calàbria i, després, del duc de Savoia, i Lluís Sescases (de Cervera?), escrivà, bibliotecari, secretari reial i diplomàtic, conseller del duc de Savoia. Ambdós eren molt amics i ambdós podrien relacionar-se –segons indicis molt oportunament exposats per l'autora– amb *Curial e Güelfa*. Ocuparen tots dos, així mateix, alts càrrecs de govern al ducat de Savoia entre a partir del 1452 –tresorer general i procurador patrimonial, respectivament– i podien conèixer, doncs, el Montserrat present en la singular novel·la cavalleresca.³⁴⁷⁰

Després d'oferir-ne sengles ressenyes biogràfiques, Ferrer observa que Cardona, per raons de càrrec i edat (conseller i tresorer, d'uns 50 anys d'edat), encaixaria bé en la figura de Melchior de Pando, però el descarta perquè “el seu perfil de persona dedicada als comptes i als negocis no lliga gaire amb un literat amb tants coneixements del món clàssic.”³⁴⁷¹ Per la nostra banda, afegirem que no existeix cap notícia sobre el tresorer en qüestió que manifeste un mínim interès per la cultura literària o pels llibres. Descartat, doncs, Cardona, Ferrer aposta per Sescases com la persona que hauria escrit –com un “entreteniment”, diu– els llibres I-II (ca. 1452-1455) i III (ca. 1462) de *Curial e Güelfa*. La interrupció entre el 1455 i el 1462 vindria determinada per la dedicació de l'autor a recaptar diners per a la croada del papa Calixt III i altres afers.³⁴⁷²

La proposta de la prestigiosa medievalista catalana té punts a favor i punts en contra, com les precedents. Els indicis favorables podrien ser: 1) L'edat de l'autor, si l'identifiquem com vol Ferrer –i bona part de la crítica– amb Pando, encaixaria bé amb la cronologia proposada. 2) El fet d'haver sigut bibliotecari, secretari reial i cavaller explicarien l'interès per la cultura literària i la cavalleria. 3) L'itinerari biogràfic de Lluís per Barcelona (ca. 1430-1432), Sicília (1432-1435), el regne de Nàpols (1435-1439), Basilea (1439, 1441), Borgonya (1449, 1455-1458), Milà (1447), Terra Santa (1451), París (1455-1458, ca. 1464-1465), Savoia (1439, 1441-1442, 1443, 1447-1455, 1460-1464), conjugaria harmònicament amb l'ambientació cosmopolita de la novel·la. 4) Que viatjara a Jerusalem (1451) amb el senyor de *Vergues/Bergues*, noble borgonyó

---

³⁴⁷⁰ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

³⁴⁷¹ *Ibidem*, ps. 119-120.

³⁴⁷² *Ibidem*, ps. 141-142.

citat en la novel·la, aporta solidesa a la hipòtesi. 5) Si era natural de Cervera, com sembla que era, la llengua del *Curial* –pròpia d’un parlant de dialecte occidental– no li seria tan estranya, i els Oluja, cavallers ceriverins de segona –integrats en la ficció curialesca– li serien familiars. 6) La visió negativa del napolità Boca de Far en la ficció podria relacionar-se amb una mala relació de Sescases –perceptor de drets de Calàbria– amb Pietro Bucca di Faro (*Pere Boca de Far*, en els comptes de tresoreria), governador de la important plaça calabresa de Santa Severina (1448-1450). 7) El tractament negatiu dels francesos Du Chastel s’atribuiria al conflicte obert (1455-1456) entre Sescases, com a recaptador del delme de croada de França, i el cardenal llegat, el bretó Alain de Coëtivy, nebot de Tanneguy du Chastel. 8) La classificació per “llengües” dels cavallers participants en un torneig, com si es tractara de frares de Rodes (Sescases professà en l’orde dels hospitalers) s’ajusta bé a la mentalitat del personatge.

Fins ací, els sòlids arguments que podrien destriar-se –entre d’altres més esmunyedissos– per a consolidar fermament la proposta d’identificació de Sescases com a autor del *Curial*. Tots hi conjuguen molt bé, però s’han de contrapesar i s’han de contrastar amb els elements que fan qüestionable la hipòtesi identificativa. Per exemple: 1) No és precís que l’autor tinguera la mateixa edat que Melchior de Pando, i resulta molt difícil pensar en una obra escrita a partir del 1453, quan no hi ha cap referència a Constantinoble i els turcs són presentats en el *Curial* com uns “barbres” nòmades. 2) El càrrec de bibliotecari fou exercit per Sescases com un simple gestor, sense que se li documente cap interès o iniciativa cultural, ni cap relació de relleu amb els humanistes del seu temps. 3) Lluís fou cavaller com tots els secretaris que s’ennobliren per a esdevenir “privilegiats”, sense portar armes ni interessar-se per afers cavallerescos, torneigs, etc. com els *milites* de bressol. 4) L’itinerari biogràfic té interès, però no hi ha constància que visitara el Montserrat o que es relacionara amb montferratesos. 5) El lèxic preferentment valencià de *Curial e Güelfa* té complicada explicació en un català que pràcticament no visqué mai a València, i sí a Barcelona, en l’adolescència. 6) La proposta d’una cronologia tardana de l’obra (ca. 1452-1462) no s’ajusta a la morfologia verbal del *Curial*, que preserva generalment la desinència verbal –ts (v. gr., *vingats*) quan la cancelleria ja havia opta decididament per la terminació –u (*vingau*) cap a mitjan dels anys quaranta;³⁴⁷³ ni amb la datació paleogràfica, que situa també el manuscrit únic en la dècada del 1440. 7) El combat antiislàmic del *Curial* no té cap

---

³⁴⁷³ FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d’Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463 (p. 448).

correspondència amb l'obsessió per la croada contra el Gran Turc, en nom del papa i de l'Església, pregonada pel religiós –frare de l'Hospital– Lluís Sescases. 8) El domini del francès que manifesta aquest no es correspon amb el francès “catalanitzat” i malament escrit del text que ens ocupa; per contra, el domini del toscà de l'autor del *Curial* té difícil explicació en Sescases. 9) És complicat de justificar que algú escriguera una novel·la tan ambiciosa a Savoia i ho fera en llengua catalana, en un lloc on els lectors es comptarien amb els dits d'una mà! Resulta inadmissible, a tot això, la interpretació de l'obra com un “entreteniment”, segons que ho proposa Ferrer. 10) Més difícil d'explicar és que només hi figure, i a títol anecdòtic, un sol savoia. 11) En l'única carta autògrafa coneguda fins ara de Sescases, del 1454, usa les desinències verbals vocalitzades (del tipus *tingau*) i no les arcaïques, preferides en el *Curial* (*tingats*), o la conjunció *per modo [que]*, contrastant amb les més diverses fórmules equivalents de què fa gala l'autor del *Curial*.³⁴⁷⁴ 12) Finalment, i a efectes codicològics, costa d'entendre que un manuscrit confegit a Savoia per algú que morí potser a París (si és que es tracta d'un esberrany d'autor, per les esmenes que conté), aparega relligat a Toledo i amb uns *makulatur* (rebliments de paper vell) de l'arxiu de la casa de Fuensalida.

Fent balanç dels pros i dels contres, constatem –amb Antoni Ferrando– que la proposta de Sescases és “ben meritòria”; que “certament, l'autor s'hi devia moure ben de prop” de Lluís Sescases, i que les recerques de Ferrer “suposen un avanç qualitatiu ben important en la dilucidació d'aquest etern enigma” de l'autoria. La seua valuosa aportació confirma en tot cas “que l'autor es devia moure en ambients pròxims a la cort italiana del Magnànim.”³⁴⁷⁵ Aquesta localització espaciotemporal, com es pot comprendre raonablement, és d'enorme importància per a comprendre la intenció literària de l'anònim, i per a interpretar amb profunditat i certesa l'obra.

No comparteixen aquesta opinió, ni valoren les aportacions historiogràfiques d'igual manera els professors Badia i Torró, autors d'una edició comentada i molt acurada –tot i que “modernitzen” el text per adaptar-lo al llenguatge actual– del *Curial* (Quaderns Crema, Barcelona, 2011). En un article immediatament anterior, del 2010, accepten la possible existència d'un primer quadern del manuscrit únic –un plec prologal, amb informació sobre l'autor i les seues pretensions oficials–, però desisteixen de parlar-ne més, ja que es tractaria d'una pèrdua “irreparable.” De manera que, “asumiendo que hay pérdidas irreparables, sobre las que es mejor no insistir”,

---

³⁴⁷⁴ Tal com adverteix FERRANDO, A., Joan Olzina, secretari..., p. 448.

³⁴⁷⁵ Ibídem, ps. 448-449.

desisteixen d'interrogar-se sobre la qüestió de l'autoria.³⁴⁷⁶ En conseqüència, “la present edició crítica i comentada”, s'excusen només presentar-la, “vol ajudar a fixar la idea que el *Curial* és un producte literari d'una qualitat excepcional, tot assumint que el millor que es pot fer amb les pèrdues irreparables és no insistir-hi.”³⁴⁷⁷

És una de les opcions possibles, certament: la d'oblidar-nos totalment de qui puga ser l'autor quan ens posem a llegir un llibre del segle XV. Tanmateix, és evident que aquesta opció resulta castrant i tostemps provisional; ben limitadora per a qualsevol estudiós que aspire a obtenir la lectura crítica i apropiada d'un document medieval. Perquè cal recordar, a tot això, que –almenys des de l'escola francesa dels *Annales*– la historiografia analitza els textos literaris i les obres d'art com a documents susceptibles de ser interrogats històricament. Estudiat el *Curial* des d'una altra òptica, la de la dialectologia filològica, els millors professionals d'aquest àmbit han coincidit a delimitar la pertanyença dialectal de l'autor, gràcies a un text que presenta “preferències marcadament occidentals i, particularment, valencianes.”³⁴⁷⁸ I això ja significa un avanç important, que no ha de menystenir-se de cara a l'aconseguint d'altres indicatius fiables sobre l'adscripció, geogràfica, cultural i social de l'escriptor. Encara que mai no en coneguèrem el nom, sí que avançaríem molt en la configuració d'un “retrat” fidedigne de l'autor, correctament situat en un “ambient literari”; que segurament no fou València, però sí algun lloc –Nàpols?– on es parlava sobretot el català del regne de València. Els mateixos filòlegs han afegit que “menystenir” obcecadament l'evidència estadística –ignorem exactament amb quin propòsit no estrictament acadèmic– “ben sovint revela i encobreix la manca de coneixements de lingüística històrica dels qui així es manifesten, la seua escassa actitud crítica davant les anàlisis rebudes i uns prejudicis ideològics que s'adiuen ben poc amb l'objectivitat de la ciència.”³⁴⁷⁹

Cal tenir en compte que tota crítica literària que aborda l'estudi d'una novel·la com una creació aïllada del seu context historicocultural, està abocada al fracàs i a la incomprensió –parcial, si més no– del sentit i significat de l'obra. En altre ordre de

---

³⁴⁷⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 43).

³⁴⁷⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 9).

³⁴⁷⁸ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 82).

³⁴⁷⁹ *Ibidem*.

coses, resulta insòlit, tant en l'àmbit científic en general, com en el terreny de les disciplines humanístiques, que un recercador “renuncie” apriorísticament a interrogar-se, sent aquesta –la d'interrogar-se– la seua professió. ¿Com entendre que hom deixe d’“insistir” en un repte que –en cas de conduir-nos a una resolució positiva– aportaria informació de primer ordre per a comprendre l'objecte estudiat? D'acord amb que el nom de l'anònim és –per definició– un element *incògnit*; però, si les incògnites foren considerades “pèrdues irreparables”, no existirien les matemàtiques. És la resolució de la incògnita –i no la recreació literària en la part evident de l'equació– la que estimula la recerca. I *Curial e Güelfa* no és cap excepció com a objecte d'estudi empíric. Potser no coneguem mai les dimensions exactes de l'univers o el nom explícit de l'autor de la novel·la, però això no lleva que ambdues coses –cadascuna situada en el camp de treball que li correspon– siguin objectes d'estudi legítims i irrenunciables. El professor Antoni Ferrando ho ha volgut evidenciar en els termes següents: “De la mateixa manera que la coneixença de les seues fonts [les del *Curial*] i del seu model literari ens ajuden a comprendre l'obra, el descobriment del seu autor ens ajudaria a explicar-ne millor el contingut i a conèixer el context en què s'ha gestat.”³⁴⁸⁰

Nosaltres pensem que els estudis sobre la ubicació sociocultural de l'autor de *Curial e Güelfa*, l'adscripció diatòpica de l'idiolecte literari que manifesta, la disponibilitat geocultural de les fonts de què fa ús, la connexió del seu ideari filosòfic amb un entorn que hi influeix, la presumible relació de l'onomàstica i la geografia de l'obra amb l'itinerari biogràfic, etc., resulten imprescindibles per a “comprendre” plenament un artefacte literari –tan personal, a més a més– com és la novel·la que ens ocupa. L'escriptor del *Curial* “diu molt” d'ell mateix. S'expressa sovint en primera persona. Es tracta d'un home de carn i d'ossos, amb formació autodidacta (potser reforçada per algun preceptor, a la manera de les corts italianes del nord), però amb gran estatura humana; un individu que s'autoretrata psicològicament i que roman immers en un moment cultural apassionant, entre l'edat mitjana i el Renaixement. Si encara no sabem qui és, ens convé investigar qui podria haver sigut, per a comprendre “on”, “quan”, “com”, “per què” i “per a qui” escriu. ¿Qui sentit tindria en un estudi en profunditat sobre *Curial e Güelfa*, deixar totes aquestes qüestions sense resposta? ¿De què ens aprofitaria, doncs, col·leccionar una relació d'intertextualitats o de lectures de l'anònim, si no ho féiem per a ajudar a posar-li rostres; a descobrir al darrere l'ésser

---

³⁴⁸⁰ Ibídem, p. 84.

humà que ens interpel·la, que es comunica amb nosaltres per mitjà de l'escriptura? L'assignació d'autoria a una obra literària –o a un quadre antic sense signatura– no comporta cap pèrdua irreparable. És un repte que, justificant arbitràriament la pròpia negligència, podrien renunciar a plantejar-nos, però que, en atenció als beneficis que reportarà la descoberta, considerem imprescindible assumir.

La llengua i la “pàtria” de l'escriptor: una controvèrsia afegida

Encara que sembla estrany, atesos els avanços de les últimes dècades en l'estudi de la dialectologia i de la llengua antiga (amb mètodes quantitius, textos digitalitzats i procediments informàtics), l'adscripció espaciotemporal del registre lingüístic –i, en conseqüència, de l'autor– del *Curial* continua suscitant controvèrsia i perplexitat. No és solament que, a diferència del *Tirant* del valencià Martorell, la llengua literària del *Curial* siga peculiar –que n'és, i de bon tros–, sinó que els filòlegs encara no han trobat una explicació raonable per a moltes de les peculiaritats que conté.

El primer a pronunciar-se sobre la condició gentilícia de l'autor fou Antoni Rubió i Lluch, l'any 1901: “Essent tan patriòtica y tan nostrada la novel·la”, deia, “penso que son anònim autor degué de ésser català.” L'observació venia justificada per l'aparició habitual d'antropònims catalans i d'al·lusions a la llengua catalana, cosa que obligava l'editor –per si hi havia dubtes– a afirmar: “Un valencià, per res del món en lo quinzèn segle haguera batejada a sa llengua ab lo nom de catalana.” Com si convinguera aclarir –per raons inconfessables– que l'autor fóra natural del principat de Catalunya sí o sí, Rubió tractà de deixar clar un fet: “la llengua no presenta valencianismes”;³⁴⁸¹ constatació que els estudis filològics posteriors han capgirat del tot. Resulta que sí: que conté valencianismes evidents, però resulta també que la Renaixença política i cultural catalana del 1900 estava urgida de símbols. I la providencial aparició d'una novel·la cavalleresca *principatina* i del “quinzèn segle” contrarestava la gran quantitat d'obres mestres de l'anomenat aleshores “segle d'or valencià.” La novel·la “catalana” *Curial e Güelfa* competia en qualitat amb el *Tirant lo Blanc*. Els lectors de la moderna capital de la llengua, Barcelona, mereixien, doncs, que Rubió els certificara la pristina catalanitat de l'obra descoberta, per a poder congratular-se'n a pler.

---

³⁴⁸¹ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzèn segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, p. XIV i n. 2 de la mateixa pàgina, respectivament.

L'any 1930, un altre editor, Ramon Aramon i Serra, deduïa “la pàtria catalana de l'autor” a partir del contingut i s'atrevia a situar-ne el lloc d'origen i formació, pels trets dialectals que presentava l'obra “a la Catalunya oriental.”³⁴⁸² Aquesta constatació (induïda per un estudi d'Anfós Par, del 1928,³⁴⁸³ que conté errors d'interpretació, atesa “la situació precària dels estudis dialectològics” de l'època³⁴⁸⁴) venia molt bé des d'un punt de vista “patriòtic” i, fins i tot, comercial. Tanmateix, ha sigut descartada metòdicament per la moderna dialectologia. El que proposava Par, la conveniència de buscar a Barcelona o Vic l'entorn formatiu de l'autor,³⁴⁸⁵ resulta ara del tot inconcebible. Per a Ramon Miquel i Planas, l'editor del 1932, la identitat catalana de l'autor no presentava tampoc cap dubte, i l'atribuïa a algun funcionari del principat que haguera viscut i treballat a la cancelleria napolitana d'Alfons el Magnànim.³⁴⁸⁶

Pel 1953, Jordi Rubió i Balaguer es preocupava de divulgar taxativament que “el autor debió ser catalán y no valenciano”³⁴⁸⁷ i Joan Ruiz i Calonja (1954) trobava ben palés “que l'autor del *Curial e Güelfa* era un català del principat, del domini oriental de l'idioma.”³⁴⁸⁸ Mentrestant, des del terreny de la lexicografia es desmuntava poc a poc aquest mite cultural, fonamentat en imprecisions filològiques. *Curial e Güelfa*, des d'un punt de vista lingüístic –sense entrar en més consideracions sobre el contingut o l'esperit del relat– començava a ser considerada en àmbits acadèmics com l'obra d'un valencià. Així ho veia Josep Giner i Marco, el 1949, que es referia directament a “la

³⁴⁸² ARAMON SERRA, Ramon, Notícia preliminar, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de R. ARAMON, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, ps. 6-18 (p. 7).

³⁴⁸³ PAR, Anfós, '*Curial e Güelfa*': notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, p. 15.

³⁴⁸⁴ Per expressar-ho en paraules de VENY, Joan, Valencianitat del '*Curial*', dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.106 (p. 1.090).

³⁴⁸⁵ PAR, A., '*Curial e Güelfa*': notes lingüístiques..., p. 86.

³⁴⁸⁶ MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (ps. XXXIX-XL). La lectura del *Curial*, segons ell, no “permet dubtar de que l'autor era català. Com a tal parla de la nostra terra y de les seves institucions, y fa comparèxer en el seu llibre, no tan sols personatges catalans de significació històrica, sinó també d'altres que semblen pertànyer al ordre de les seves relacions personals.”

³⁴⁸⁷ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Història de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 857. La frase es reproduïx tal qual (“l'autor degué ser català i no valencià”) en la traducció catalana de l'obra: RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 413.

³⁴⁸⁸ RUIZ CALONJA, Juan, *Història de la literatura catalana*, Teide, Barcelona, 1954, p. 241.

novel·la valenciana *Curial e Güelfa*.³⁴⁸⁹ O també Joan Coromines (1954), quan la citava així: “*Curial e Güelfa*, novela catalana, escrita h. 1450, cuyo léxico parece sugerir un autor valenciano.”³⁴⁹⁰ A les dues autoritats precedents, s’afegiren les de Joan Veny (1971), Manuel Sanchis Guarner (1972), Germà Colon (1973) i Antoni Ferrando (1980),³⁴⁹¹ que veien també el *Curial* la mà d’algú nat o radicat al regne de València. El més agosarat fou Ferrando, que s’atreví a proposar –partint d’indicis històrics i culturals– un nom per a il·lustrar les cobertes del text anònim: el de Joan Olzina. A la tesi de la valencianitat lingüística de l’obra s’afegiria també Antoni M. Badia el 1999.³⁴⁹²

Germà Colon parava esment pels anys 1985-1987 al lèxic valencià de la novel·la,³⁴⁹³ però reconeixia que “no disposem d’una prova apodíctica” sobre la procedència geogràfica, l’estatus social o la identitat personal de l’escriptor.³⁴⁹⁴ En època més recent (2011), matisava dient que les particularitats lèxiques, estudiades més al detall, apunten a una localització de l’anònim “clarament a València, i més exactament a la part septentrional del regne.”³⁴⁹⁵ Poc després (2012) mantenia aquesta localització diatòpica basada en el lèxic, però manifestava estranyesa per l’absència

---

³⁴⁸⁹ GINER MARCO, Josep (G. RENART), La preposició ‘amb’ en valencià antic, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 25, Castelló de la Plana, abril-juny 1949, ps. 149-152; reed. dins GINER MARCO, J., *Obra filològica (1931-1991)*, a cura d’Antoni FERRANDO i Santi CORTÉS, Denes, València, 1998, ps. 81-83 (p. 82).

³⁴⁹⁰ COROMINES, Joan, Indicaciones bibliográficas, dins COROMINES, Joan, *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana*, Francke, Berna, 1954, vol. 1, p. XLV.

³⁴⁹¹ VENY, Joan, *Regiment de preservació de la pestilència de Jaume d’Agramont. Introducció, traducció i estudi lingüístic*, Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona, 1971, p. 180; SANCHIS GUARNER, Manuel, *La ciutat de València. Síntesi d’història i geografia urbana*, Cercle de Belles Arts, València, 1972, p. 168, parla d’un “autor possiblement valencià”; COLÓN DOMÈNECH, Germà, Los castellanismos primerizos en catalán: acerca de *NUPTIAE* y *VOTA* en la Península Ibérica, dins *Prohemio*, 4, Madrid, 1973, ps. 5-36; reed. dins COLÓN DOMÈNECH, G., *El léxico catalán en la Romania*, Gredos (“Biblioteca románica hispánica, II. Estudios y ensayos”, 245), Madrid, 1976, ps. 354-395 (p. 374, n. 65), parlant de la parella lèxica *noces/bodes* en el català de València, indica: “Hay bastante fundamento para suponer que el *Curial* está escrito por un valenciano. Merecería la pena un estudio lingüístico esmerado de este texto”; FERRANDO, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, València, 1980, ps. 101-105, s’inclina per “un curial valencià de la cancelleria napolitana” en qualsevol cas, fóra o no el secretari Olzina.

³⁴⁹² BADIA MARGARIT, Antoni M., *Les Regles d’esquivar vocables i la “qüestió de la llengua”*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1999, p. 339.

³⁴⁹³ COLÓN DOMÈNECH, Germà, Era valencià l’autor del ‘*Curial*’?, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61, Castelló de la Plana, 1985, ps. 43-52; reed. dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 43-61.

³⁴⁹⁴ COLÓN DOMÈNECH, Germà, L’adverbi “ausades” en el *Curial e Güelfa*, dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 55-60 (p. 56).

³⁴⁹⁵ COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Curial e Güelfa: català o valencià?*, dins *Lexicografia, lèxic i crítica textual*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2011, ps. 283-290 (p. 290).

absoluta del sufix *-ea* < *-ITIA* (*pobrea* en lloc de *pobresa*), tan característica del valencià del segle XV, així com la insistència de l'autor a “mencionar el *mundo catalán*, frente a la total ausencia de València.”³⁴⁹⁶ Un darrer estudi basat en mètodes quantitativs de tipus informàtic, confirma que el *Curial* “té un seguit de lexemes que són ben corrents en valencià, com ara *acaçar*, *ahurtar*, *almànguena*, *alqueria*, *ausades*, *bròfega*, *cullereta* ‘cap-gros’, *marjal*, *oronella*, *plegar* ‘arribar’, *rabosa*, *regalat* ‘fos’, *ris* ‘rigut’, *a soles*, *bambollats* (peus), els quals, si no s’apliquessin altres criteris en sentit contrari, podrien fer pensar en una procedència valenciana de l'autor.” Tanmateix, la citació de topònims catalans (Oluges, Orcau, Solsona, Pinós...) i altres trets contradictoris amb els resultats de l’anàlisi, obliguen el filòleg a cercar una solució de consens, entre les dades de la dialectologia diacrònica i les impressions de tipus cultural, que situa “la procedència de l'autor del *Curial* (...) en territori de l'avui anomenat català occidental, però probablement no gaire lluny de les terres del nord de Castelló.” I podria ser fins i tot que fóra de la zona de Tortosa –conclou l'article– però no de més al nord.³⁴⁹⁷

Resulta ben suggerent l'aposta de Joan Veny (2009, 2012)³⁴⁹⁸ de cara a verificar la “valencianitat del *Curial*”, en concordança amb una anàlisi que va més enllà de les impressions generals i que demostra la valencianitat de la llengua que fa servir l'escriptor; amb un matís que caldrà retenir: el que se sotmet a l'interrogatori diatòpic no és l'autor, sinó el text. La “valencianitat” és només atribuïble al *Curial*, i podria afectar també a l'origen de l'autor com a la llengua en què aquest s'expressava –amb independència del seu origen– per a complaure els lectors... És el text, i no cap altra cosa, el que ha portat fa molts anys a Joan Coromines i a Germà Colón a deduir amb tota lògica que l'anònim autor podria ser valencià. Per la seua banda, el prestigiós dialectòleg mallorquí Joan Veny desplega 22 mapes temàtics, sobre el vocalisme àton, el consonantisme, la morfologia i el lèxic, que ajuden a “geolocalitzar”, si no l'autor, almenys la variant diatòpica de la llengua apresada per aquest en la infantesa, amb

³⁴⁹⁶ COLÓN DOMÈNECH, Germà, Ensayo de localización del anónimo autor del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, vol. 1, ps. 21-30 (p. 29).

³⁴⁹⁷ COLÓN, Germà – PEREA, Maria-Pilar – UEDA, Hiroto, Lingüística quantitativa: *Curial* vs. *Tirant*. Una mateixa procedència geogràfica?, dins *Vox Romanica*, 71, Tübingen – Basilea, 2012, ps. 131-159 (p. 158).

³⁴⁹⁸ VENY, Joan, Valencianitat del ‘Curial’, dins VENY, J., *Estudis lingüístics valencians*, Universitat de València, València, 2009, ps. 253-292; ÍDEM, Valencianitat del ‘Curial’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.106.

independència de la seua trajectòria biogràfica posterior. Els resultats són eloqüents: 21 dels 22 mapes (l'excepció és *cullereta*) el podien revelar com originari de la ciutat de València. El mateix percentatge (21 de 22; l'excepció ací és *vuy/huy*) el podia fer oriünd del nord valencià; per exemple, de la Salzadella, d'on era natural el secretari Joan Olzina. Fóra ja molt més difícil de justificar científicament que l'autor del *Curial* fóra oriünd o haguera après a parlar a Xàtiva (19 mapes coincidents, de 22), a Tortosa (14 coincidències cartogràfiques) o a Cervera (5 només).

Establida, doncs, l'occidentalitat lèxica del *Curial*, Veny observa un predomini de “valencianismes” que el condueixen a una conclusió clara: “Massa elements propis per posar en dubte la valencianitat de l'autor.” Les precaucions de base cultural de Germà Colón, al seu parer, serien prescindibles, a la vista de la contundència dels resultats filològics: “Per acabar, després de l'anàlisi lingüística que he presentat, la meua resposta al títol que Colón va donar al seu article ‘Era valencià l'autor del *Curial*?’ seria: ausades que sí!” Veny es converteix així en el filòleg que ha dut més lluny la hipòtesi sobre la valencianitat de l'autor del *Curial*, deduïda a partir del text.

Comptat i debatut, les dades dialectològiques són eloqüents. En conseqüència, es podria sostenir hipotèticament –sense temor d'equivocar-nos molt– que l'autor del *Curial* era nat o criat a València i que, per contacte amb els nombrosos *curials* napolitans procedents del septentrió valencià, havia après el vocable *cullereta* aplicat al ‘capgròs’; tot i que dubtava que els seus lectors conegueren dit terme, i per això hi annexà un sinònim explicatiu de collita etimològica pròpia: *ranapeix*. Si més no, aquesta seria una de les interpretacions “viables” del treball de Veny. La resta d'indicadors ens portarien a la ciutat de València –lògic ambient de formació per a una persona tan culta; molt més que no el Maestrat– i a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim just abans de l'eclosió d'un estil literari, el de la prosa artitzada a la manera de Roís de Corella o Joanot Martorell, que no té res a veure amb el *Curial*.

Havent analitzat la llengua de *Curial e Güelfa*,³⁴⁹⁹ Antoni Ferrando parteix del concepte de “preferències valencianes”, i no de “valencianismes”, i hi introdueix unes variables no tingudes en compte fins aleshores: la freqüència d'aqueixes preferències valencianes i la consideració diastràtica –les “variables sociolingüístiques”– en cada una de les zones subdialectals del català occidental. Així, per exemple, considera significatiu

---

³⁴⁹⁹ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88.

que l'autor no use mai *guineu* ni *guilla* i, en canvi, opte sempre per *rabosa* en les quatre ocurrences referides a la bestiola. O que recórrega a preferències també valencianes en casos com *almànguena*, *febra* o *plegar*, mots que difícilment podem documentar en obres d'ambició literària a Catalunya; bé perquè a penes hi penetren, bé perquè tinguen escassa vitalitat, o bé perquè no gaudisquen de prestigi social o literari. Ferrando no es limita al lèxic, sinó que aborda també l'anàlisi de les grafies, la fonètica, la morfologia i alguns aspectes sintàctics del manuscrit. La inequívoca “coloració” dialectal del *Curial* es consolida quan el comparem amb moltes altres obres coetànies pertanyents a diversos registres. Ferrando estableix diverses zones subdialectals dins del català occidental per a examinar, en termes estadístics, fins a quin punt hi coincideixen 25 “preferències” lèxiques valencianes escollides que examina (basades sobretot en els exemples adduïts per Coromines i per Colón). Segons aquests indicadors, el 100% dels 25 mots peculiars del *Curial* eren habituals al regne de València, el 32% dels quals, amb caràcter exclusiu. El 56 % eren compartits amb la Franja d'Aragó meridional; el 48% eren compartits amb la zona de Tortosa; el 28% eren compartits amb la zona de Lleida, i pràcticament cap amb l'àrea més septentrional de l'Urgell, sense sortir del domini del català occidental. En base aquesta gradació geolingüística, Ferrando introdueix una de les “precaucions metodològiques” a què fa referència el títol de seu article: “la caracterització diatòpica del *Curial* afecta el text, però no necessàriament la procedència de l'autor.”³⁵⁰⁰

En efecte: “de l'anàlisi dels elements lingüístics del *Curial* i dels usos que en fa, no es pot deduir que el seu anònim autor fos valencià de naixença, però menys encara que fos català, ni tan sols de la zona de Tortosa.”³⁵⁰¹ Després de constatar-hi “l'excel·lent domini de la variació diatòpica de la llengua catalana”, fruit d'un “contacte prolongat amb parlants de les diverses modalitats geogràfiques del català” i la més que notable influència d'elements castellans (com ara les correccions del manuscrit i els *makulatur* del còdex), aragonesos (es reflecteix un pensament polític d'Aragó a propòsit dels cavallers aragonesos a Melun) i, sobretot, italians (concretament de l'italià septentrional), el filòleg conclou: “No hi ha cap escriptor principatí del segle XV que presente les característiques lèxiques del *Curial*, ni cap escriptor valencià coetani que concentre en la seua obra un nombre de preferències lèxiques valencianes tan elevat com l'autor del *Curial*.” En conseqüència, si no és valencià d'origen, bé podria ser un “valencià d'origen aragonès” o fins i tot “un aragonès completament catalanitzat a

---

³⁵⁰⁰ *Ibidem*, p. 54.

³⁵⁰¹ *Ibidem*, p. 80.

València, probablement amb vincles culturals o familiars amb Toledo. En qualsevol cas, hauríem de suposar que va abandonar el regne de València encara jove per a anar a estudiar a Itàlia (...) on, impregnat de cultura italiana i en contacte amb connacionals de diversa procedència i amb castellans, hauria redactat el *Curial*.³⁵⁰² Per primera vegada, doncs, es postula que l'autor, tot i conèixer “molt bé el parlar de València”, podria no haver nascut al regne de València, ni menys encara a Catalunya.

Amb independència d'on fóra nat i criat l'autor del *Curial*, bé fóra natural o no del reialme valencià, la cosa certa és que la formació cultural de l'autor degué passar per la cort de València, una ciutat “preferida” pels Trastàmara entre el 1415 i el 1430 com a lloc de residència. Ací visqueren i convisqueren els cortesans del rei Alfons V, en un ambient bilingüe, on es parlaven indistintament el català, en la seua modalitat valenciana, i el castellà. I a València tingué també la seua biblioteca³⁵⁰³ el noble lletraferit –bilingüe perfecte, ell mateix– Enric de Villena. Ho traiem a rel·luir ara, tot això, perquè trobem oportuna la següent constatació de Lola Badia i Jaume Torró:

“És rellevant haver pogut demostrar que l'Anònim usava unes glosses de l'*Eneida* que comparteixen alguns errors textuais amb les que Villena va fer servir en el seu comentari castellà; les bases de la formació de l'autor del *Curial*, prèvia a l'adquisició d'una informació més específicament italiana, assenyalarien l'ambient cultural de les corts dels Trastàmara de les primeries del segle XV.”³⁵⁰⁴

Que aprengué l'idioma catalànic a València és més que probable. Que es formà en una cort dels Trastàmara com era la valenciana d'Alfons el Magnànim, sembla també raonable. Però que la seua manera d'escriure –l'estil– no tenia res a veure amb la dels escriptors valencians coetanis, això és evident i no admet discussió. Curt Wittlin, estudiós de la “prosa artitzada” o “prosa d'art” a la manera de Roís de Corella (mal

---

³⁵⁰² *Ibidem*, p. 81.

³⁵⁰³ Així ho manifesta el mateix Enric, en un dels seus pròlegs: “Considerando que avía de estar poco en València, e dende entendía tomar mi camino para Castilla, e tenía ya liados mis libros que para ello oviera menester...”, citat per CÁTEDRA, Pedro Manuel, Sobre la obra catalana de Enrique de Villena, dins LÓPEZ, Luisa – REDONDO, Agustín (eds.), *Homenaje a Eugenio Asensio*, Gredos, Madrid, 1988, ps.127-140 (p. 134).

³⁵⁰⁴ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 85). Vegeu també IIDEM, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (ps. 90-91),

designada tradicionalment *valenciana prosa*³⁵⁰⁵), ho té ben clar: l'autor de *Curial e Güelfa* serà tan valencià com el vullen dibuixar els dialectòlegs, però “sembla no haver estat mai en contacte amb la ‘valenciana prosa’; altrament, crec jo, trobaríem en el seu llibre, en lloc de *strenuïtat e excel·lència*, per exemple, una expressió com ‘*estrènuia excel·lència*.” Tot això demana una explicació, com lògicament argumenta Wittlin: o “l'autor no era de València; o era valencià però escrigué el *Curial* abans de la divulgació del nou estil, o vivia en un lloc on aquest era desconegut, o l'havia vist però no li va agradar i així el va evitar.”³⁵⁰⁶ L'explicació més sensata que troba l'especialista no és nova, sinó que redunda en allò que bona part de la crítica pressuposava:

“L'autor del *Curial* deixà València, per anar, com tants d'altres súbdits de la Corona d'Aragó en el segle XV, a Itàlia (potser a Nàpols) o/i a França (potser a Borgonya...). Durant la seva estada a l'estranger haurà començat a escriure la seva novel·la, aprofitant els seus nous, i canviants, entorns culturals i lingüístics per llegir, i inspirar-s'hi, textos disponibles en els llocs per on passava.”³⁵⁰⁷

El mateix Wittlin, en una ressenya de la traducció anglesa de la novel·la per Max Wheeler, advertia: “Un dia sí que sabrem qui era i d'on era l'autor de *Curial e Güelfa*.” De moment, però, ens haurem de conformar amb un subtítol provisional on es destaque el caracter cosmopolita, de viatger *viatjat* (*well-travelled*, diu ell) de l'autor: “The ups and downs in the romance between a gallant and adventurous knight and a rich but generous lady, as described in medieval Catalan by a well-travelled novelist from the kingdom of Valencia, who had reasons to remain anonymous.”³⁵⁰⁸

---

³⁵⁰⁵ Vegeu FERRANDO FRANCÉS, Antoni, Sobre una etiqueta historiogràfica de la literatura catalana: la ‘valenciana prosa’, dins *Caplletra. Revista internacional de filologia*, 15, València, 1993, ps. 11-30; reed. dins PAREDES, Juan, (ed.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1997, vol. 2, p. 134-136; MARTOS, Josep-Lluís, El “dolç, vulgar e gentil stil” de Roís de Corella: la prosa d'art, dins ROÍS DE CORELLA, Joan, *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella*, ed. a cura de Josep-Lluís MARTOS, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Sanchis Guarner”, 55), Alacant – Barcelona, 2001, p. 36-71.

³⁵⁰⁶ WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135 (p. 1.132).

³⁵⁰⁷ *Ibidem*, p. 1.133.

³⁵⁰⁸ WITTLIN, Curt, Nota-ressenya a WHEELER, Max W. (trad.) (2011), *Curial and Guelfa. A classic of the Crown of Aragon*. Translated into English by Max W. WHEELER. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (IVITRA Research in Linguistics and Literature, vol. 2), dins *Estudis Romànics*, 36, Barcelona, 2014, ps. 614-617 (p. 617).

El suggeriment benhumorat ens permet recordar, de la mà dels medievalistes, que la mobilitat humana i el desarrelament territorial eren elevats en el segle XV europeu; molt més elevats, per descomptat, que en els segles XX o XXI. I no oblidem que eren les elits econòmiques (mercaders, banquers), culturals (eclesiàstics, professors universitaris, pintors, literats) i polítiques (nobles, buròcrates, notaris, cavallers errants, *condottieri*, mercenaris...) les més propenses a desplaçar-se per un espai europeu sense fronteres, on les llengües romàniques s'aproximaven molt entre elles, es parlava el francès com a *lingua franca* i s'escriuien les coses importants en llatí. Els protagonistes d'aquesta agitació han sigut ben identificats pels historiadors:³⁵⁰⁹

“Son los grandes operadores económicos, mercaderes y banqueros, los artistas famosos, los intelectuales, es decir, sujetos dotados de actividades de implicación internacional, gracias a su apertura y asimilación no traumática de espacios y realidades externas a sus lugares de origen. Indudablemente, son personas que, desde su posición favorecida en la estructura de clases, ejercen una acción económica que se mezcla estrechamente con lo político y lo institucional. Los más activos no tienen residencia fija o la cambian con frecuencia. Dirigen personalmente sus negocios, aprovechan el juego de los privilegios reales, de los favores mutuos con la clase política (...). Es una especie de acumulación personal de capital simbólico favorecida por el orden establecido que les libera de obstáculos o barreras político-económicas, bajo la divisa del provecho que promueve el uso más intenso del dinero y el nacimiento del individualismo moderno en tiempos del feudalismo tardío.”

L'escriptor de la novel·la sobre “la senyora de Milà” i el seu amant, no és un mercader –objecte primordial d'atenció per als autors de la citació que acabem de reproduir– però sí que participa d'un esperit internacional com el dels qui negociaven per tota Europa fent servir les lletres de canvi; un instrument creditici que l'escriptor que ens ocupa no oblida mai proporcionar al seu heroi viatger. L'autor de *Curial e Güelfa* és, sens dubte, partícip del “nacimiento del individualismo moderno en tiempos del feudalismo tardío”: un transeünt de l'edat mitjana al Renaixement. És un d'aquells

---

³⁵⁰⁹ NAVARRO, Germán – IGUAL, David – APARICI, Joaquín, Los inmigrantes y sus formas de inserción social en el sistema urbano del Reino de Valencia (siglos XIV-XVI), dins *Revista de Historia Medieval*, 10 (“La población urbana en tiempos de crisis”), València, 1999, ps. 161-198 (ps. 164-165).

personatges que naveguen per un món de favors i privilegis ben merescuts; no sols acumulant presumiblement algun “capital simbòlic” (rendes i prebendes, robes i joies, prestigi i honor), sinó també la sapiència que proporcionen els llibres, en diferents idiomes i en distintes biblioteques d’onsevilla que es troben. Alguns llibres que cita i diu haver estudiat són objectes de luxe, i ell –atenció– hi té accés. Molts dels qui s’interroguen sobre l’eloqüent “valencianitat” o la pretesa “catalanitat” de l’autor, es preocupen dels arbres i no arriben a veure-hi el bosc. Allò que importa no és l’origen geogràfic i cartogràfic de l’infant que després serà escriptor, sinó el seu *cursus* biogràfic, el seu itinerari vital, que és l’única cosa que pot explicar el “mestissatge” cultural i literari –italocatalà, amb projecció centreeuropea– que presenta l’obra.

Llançant a perdre la cartografia geolingüística que el retrata com a valencià, l’escriptor havia escapat a la retoricada prosa de València per a “aclimatar-se” a un altre ambient tan estimulant com fascinant: la Itàlia del *Quattrocento*. I s’hi adaptà recorrent als seus modestos mitjans de disquisició cultural i literària, que ell mateix reconeixia com inferiors als de qualsevol intel·lectual format com a tal des de la infantesa, o als d’un “servidor de les Muses” a l’ús. Això no obstant, el lletraferit aventurer sembla imbuït d’un cert orgull de classe, d’una arrogància cordial i simpàtica. En aquest sentit, l’esperit cosmopolita que respira el *Curial*³⁵¹⁰ respon a la plasmació literària d’un món europeu pel qual s’interessava aquest curiosíssim creador: un home poliglota i molt ben informat sobre política, cavalleria, heràldica i poesia. No el podríem pensar mai, ni definir amb plenitud, si el descrivíem com un *homo litteratus* del Maestrat valencià o del Solsonés català. Hem de renunciar a la idea fal·laç d’un “autor reclòs”; d’un escriptor que naix, viu, aprén a parlar i escriu en un mateix territori, com si visquera en el segle XX, on aquesta imatge sol ser molt habitual, i no en el XV.

El prejudici d’un creador condicionat i restringit pel seu gentilici, ha desvirtuat, sens dubte, les conclusions obtingudes pels dialectòlegs i per alguns crítics literaris insuficientment documentats en història medieval. Ens convindria molt passar, com a objecte d’estudi, de l’autor reclòs a “l’autor viatger”. Però tenint en consideració que no és l’escriptor de *Curial e Güelfa* el que realitza viatges; és el viatge el que “realitza

---

³⁵¹⁰ Atmosfera internacional selectiva que Curial el llobard comparteix en part amb altres obres mestres de la literatura catalana medieval, com poden ser les històries de Xalabín el turc i Tirant el bretó. Vegeu COMPAGNA PERROME CAPANO, Anna Maria, I risvolti sovranazionali dell’identità catalana: il cavaliere è turco, è lombardo, è bretone, dins “*La Catalogna in Europa, l’Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*”. Associazione italiana di studi catalani. Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008); ed. electrònica (<http://www.aisc.cat>), 2009, p. 6.

l'escriptor.”³⁵¹¹ Quina és la *pàtria* de l'autor del *Curial*? Doncs, evidentment, la mateixa que compartia amb Poggio Bracciolini i amb molts altres membres de l'elit política, militar, diplomàtica i cultural del seu temps. Deia Poggio, en lletra de juny del 1420 remesa a Niccolò di Niccoli, que “la *pàtria* és allà on et trobes a gust”: “*Ego enim semper verissimam illam reputavi sententiam: patria est ubi bene est.*”³⁵¹² I no ens càpia el dubte que l'autor de *Curial e Güelfa* es trobava molt a gust a la Itàlia dels humanistes; com es demostra per l'influx de les fonts literàries, de la llengua i de la mentalitat *quattrocentesca* en la seua novel·la. Ja el 1928 Anfós Par advertia que el lloc de “formació literària” de l'autor era més rellevant que “no lo de sa naixença.”³⁵¹³ És obvi que l'itinerari vital –i formatiu– de l'autor és el factor de primer ordre que explica la complexitat del *Curial*. Si l'haguérem de veure circulant per Europa i Itàlia, l'hauríem d'imaginar –al besllum de l'orfe manuscrit que emmagatzema les seues criatures mentals– com un protagonista més del “somni d'una internacional cavalleresca”, en expressió de Michelle Szkilnik. Tant la novel·la *Jean de Saintré* com *Curial e Güelfa* i altres llibres similars, amb independència del romanç d'escriptura o de l'origen dels creadors, alimentaren de somnis literaris un “mouvement d'exaltation de la chevalerie, une chevalerie renouvelée cependant, triomphante parce que parfaitement intégrée au sein de la cour.”³⁵¹⁴ Què és el cavaller *Curial*, sinó el model a seguir pels cavallers perfectament integrats al si de la *cúria* reial?

La importància del pas o la residència a Itàlia de l'autor de *Curial e Güelfa* portà a pensar Bernardo Sanvisenti, en temps de la publicació de l'obra (1903), que es tractava d'una novel·la originalment italiana, traduïda o reescrita per un català. I advertia que “solo un no catalano” podia elidir de la llista dels reis d'Aragó Alfons el Franc, igual

³⁵¹¹ Aquest ideal del viatge formatiu era molt present entre les elits culturals de l'època. L'italòfil Alonso de Palencia, educat en l'entorn d'Alonso de Cartagena i habitant de Roma pels anys 1442-1453, tractà de copsar-lo en el seu *Tratado de la perfección del triunfo militar*, d'aquesta manera: “A los nuestros nobles sería muy provechosa esta peregrinación, los quales, nunca se partiendo de España, afirman ser la vida de todos muy desaventurada, salvo la de los españoles, como no hayan experimentado en cosa alguna las muy buenas costumbres de las otras naciones.” Citat per MARAVALL, José Antonio, *El prerenacimiento del siglo XV*, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 2, ps. 11-33 (p. 26).

³⁵¹² POGGIO BRACCIOLINI, Giovan Battista, *Poggii Epistolae*, ed. a cura de Tommaso TONELLI, Tipogr. de L. Marchini, Florència, 1832, vol. 1, epístola 8, p. 39. Per a contextualitzar millor, vegeu GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 88.

³⁵¹³ PAR, Anfós, ‘*Curial e Güelfa*’: notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928; observació compartida per FERRANDO, Antoni, “*Curial e Güelfa*”, dins HAUF, Albert (dir.), *Panorama crític de la literatura catalana, II. Edat mitjana. Segle d'or*, Vicens Vives, Barcelona, 2011, ps. 127-156 (p. 134).

³⁵¹⁴ SZKILNIK, Michelle, *Jean de Saintré, ou le rêve d'une internationale chevaleresque*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 385-401 (p. 385).

que ho havien fet –erròniament– Dante i altres autors italians.³⁵¹⁵ Marcelino Menéndez Pelayo (1905) qüestionà la dubtosa catalanitat d’una obra, que “acaso fuese en su origen una breve historia de amor, escrita en italiano”, i ho justificà perquè “la impresión que el *Curial* deja es la de una obra forastera, refundida por un catalán, más bien que concebida originalmente en Cataluña.”³⁵¹⁶ Nicolau d’Olwer (1908), no convençut del tot de la catalanitat del *Curial*, s’abstingué de celebrar-lo amb el mateix entusiasme amb què presentava als compatriotes *Lo Somni* de Metge.³⁵¹⁷ La crítica immediatament posterior comprovà metòdicament que no: que l’autor del *Curial* era catalanòfon i que l’obra havia sigut creada originalment en llengua catalana.³⁵¹⁸ Giuseppe Sansone (1961) veia que qualsevol altra via interpretativa sobre la gènesi de la novel·la cauria en l’àmbit d’allò opinable o hipotètic.³⁵¹⁹ Tanmateix, els dubtes i la desorientació que continua provocant el fort “component italià” de l’obra portaren Antoni Comas (1968) a parlar ambigüament d’una novel·la “redactada originàriament en català o en italià.”³⁵²⁰ Olimpio Musso, de fet, ha tornat a reivindicar la novel·la (1991) com a italiana o escrita per algun italià. El montferratés (nat a Casale) troba l’autor de la novel·la tan familiaritzat amb el paisatge italià, que dubta –amb Sanvisenti– de la seua identitat catalana. Ell s’atreveix fins i tot “a supporre che l’autore del *Curial* fosse toscano.” Troba que el nom de *la Güelfa* resultaria tan eufònic a Florència com difícil d’explicar a la cort dels tradicionals paladins de la causa gibel·lina, els reis d’Aragó.”³⁵²¹

No sols el dosificat paisatge, els personatges, etc., defugen la perifèria hispànica per a trobar-se còmodes en algun lloc entre Nàpols, París i Borgonya. També la llengua

³⁵¹⁵ SANVISENTI, Bernardo, Su le fonti e la patria del *Curial e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106 (ps. 104-106).

³⁵¹⁶ MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillièere, Madrid, 1905-1915; reed. 1943, vol. 1, p. 391.

³⁵¹⁷ NICOLAU D’OLWER, Lluís, Apunts sobre la influència italiana en la prosa catalana, dins *Estudis universitaris catalans*, 2, Barcelona, 1908, ps. 166-179 i 306-320.

³⁵¹⁸ La crítica en general dóna per bones les observacions de RIQUER, Martí de, *Literatura catalana medieval*, Ajuntament de Barcelona (“Publicacions del Museu d’Història de la Ciutat”, 25), Barcelona, 1972, p. 109, quan conclou que, “malgrat les seves fonts i el seu ambient estranger, principalment italià, és obra rigorosament original i escrita amb traça, excel·lent estil i bon sentit narratiu.”

³⁵¹⁹ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell’anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242; resumit en espanyol com: SANSONE, Giuseppe-E., Introducció, dins ANÓNIMO, *Curial y Güelfa*, trad. i ed. a cura de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982, ps. LX-LXIII.

³⁵²⁰ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107.

³⁵²¹ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (ps. 50-51, n. 21; en la p. 42 parla també d’un “prosatore toscano”).

de l'escriptor, oberta a influències castellanques, occitanes i franceses,³⁵²² es véu molt interferida pels seus coneixements d'italià col·loquial i toscà literari. Ja ho advertien els primers editors, i potser no anaven gens desencaminats: "suposar (...) que l'autor del *Curial* visqué algunes temporades a Itàlia, no fóra sinó establir una explicació raonable del seu italianisme literari."³⁵²³ Ramon Miquel i Planas advertia la catalanitat natural de l'autor, però trobava que calia matisar la catalanitat de la novel·la considerant que "la seva cultura literària [la de l'autor] (resultat potser d'una llarga residència a Itàlia) era principalment italiana."³⁵²⁴ En la mateixa línia, Manuel de Montoliu considerava que havia de ser un català, al qual "una llarga residència a Itàlia havia familiaritzat amb l'ambient, els gustos literaris i els costums d'aquell país."³⁵²⁵ Entre els estudiosos actuals, és Antoni Ferrando qui més hi ha insistit: "Són tan intensos els elements italians (fonts explícites i implícites, antoponímia i toponímia, trets lèxics i sintàctics, tipus de trama narrativa, model lingüístic boccaccesco), que hem de suposar que l'autor visqué la major part de la seua vida a Itàlia."³⁵²⁶ Cal tenir en compte, a més, que l'italianisme que llueix l'autor no és tan sols ambiental, literari, cultural. Afecta directament al registre lingüístic, al peculiar idolecte creatiu de l'escriptor. I el que resulta més indicatiu: a diferència dels cancellers i buròcrates catalans de la cort de Nàpols, que ni tan sols en el regnat de Ferran I es deixen influir pel napolità (adopten anecdòticament alguns vocables, sovint relacionats amb "realitats" o institucions locals³⁵²⁷), l'autor del *Curial*

³⁵²² SOLER, Abel, El lèxic del món cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-2, Barcelona, 2015 (en premsa). En mots de COSTA, Ricardo da, A experiència de traduir *Curial e Güelfa*, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ri. DA COSTA i al., Publicacions of eHumanista – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, ps. 57-70: "O nível da prosa de *Curial* é alto, sua linguagem é culta, sua narrativa fluida e simultaneamente erudita, resultando de um estudo profundo do catalão por parte do seu poliglota autor (que certamente sabia italiano, castelhano e francês). Só assim ele poderia criar tão bem a sua refinada linguagem e mesclá-la com os recursos da língua "popular" (falada pelo povo)."

³⁵²³ MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (p. XL).

³⁵²⁴ MIQUEL, Ramon – PAR, Anfós, Comentaris y notes literàries, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. 481-544 (p. 515).

³⁵²⁵ MONTOLIU, Manuel de, 'Curial e Güelfa', dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70 (p. 61).

³⁵²⁶ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 77).

³⁵²⁷ Vegeu COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, L'uso del catalano a Napoli, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona*

manifesta una gran permeabilitat, però no al dialecte napolità, sinó al *volgare toscaneggiante* que es parlava a les corts nord-italianes i a la llengua literària de Boccaccio, un *auctor* admirat i imitat a pler per l'anònim. No anava desencaminada, en conseqüència, l'observació de Ferrando que moltes de les fonts utilitzades per l'autor del *Curial* "remeten a autors vinculats a prestigiosos centres cortesans o universitaris italians, de Roma cap al nord, dotats de bones biblioteques."³⁵²⁸

La permeabilitat idiomàtica de l'anònim no pot explicar-se si no és per via d'uns anys d'immersió lingüística del nostre "autor viatger" en un medi cultural italià monolingüe: qui sap si al Montferrat, la Llombardia o la Toscana del concili d'Eugeni IV. Aquest medi cultural és ben difícil que fóra la cort bàsicament catalanòfona –però amb presència de molts castellans i aragonesos– d'Alfons el Magnànim. I més encara si tenim en compte l'escàs influx del toscà literari en el Nàpols del 1440-1450. En l'hibridisme lingüístic de les cancelleries nord-italianes del segle XV, pesava molt "l'ingrediente fiorentino", la llengua *toscaneggiante*. Fins i tot en corts com la milanesa dels Visconti-Sforza, on els secretaris –lectors i comentaristes de Dante i Petrarca–, obviant la "llengua llombarda" (la que parlava el cavaller Curial, segons l'autor que ens ocupa i els preocupa) manifestaven obertament llur adhesió a un model cancelleresc *panitalià* en construcció. En contrast amb això, al Nàpols d'Alfons el Magnànim el vulgar cancelleresc –novetat (abans només s'havia redactat en llatí i francès)– era un "napoletano misto" molt dialectalitzat, transmissor de la parla habitual de la cort; com es posa de manifest, per exemple, en les cartes autògrafes de Ferran I.³⁵²⁹ Potser exagera, però no excessivament, Elías de Tejada, quan afirma que, en el regnat de Ferrante il Vecchio (1458-1494), l'únic escriptor capaç d'escriure en "correcto toscano", superior al de Sannazaro, era el barceloní Benet Garret, "y eso porque había aprendido el toscano antes de venir a Nápoles."³⁵³⁰ És probable, així mateix, que el

---

(Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume', Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.353-1.370 (p. 1.362).

³⁵²⁸ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques..., p. 79.

³⁵²⁹ Tal com ho reporten MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Discorsi riportati alla corte di re Ferrante d'Aragona, dins ABBAMONTE, Giancarlo – MILETTI, Lorenzo – SPINA, Luigi (eds.), 'Discorsi alla prova'. *Atti del Quarto Colloquio italo-francese 'Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati. Contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa (Napoli, settembre 2006)*, Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia Classica 'Francesco Araldi' dell'Università degli Studi di Napoli 'Federico II', Nàpols, 2009, ps. 519-577 (p. 540)

³⁵³⁰ ELÍAS DE TEJADA, Francisco, *Nápoles hispánico, tomo I. La etapa aragonesa (1442-1503)*, Montejurra, Madrid, 1958, p. 33.

redactor de *Curial e Güelfa* haguera après el toscà polit abans de radicar a la cort de Nàpols.

El resultat d'aquesta immersió lingüística –i literària, de la mà de Dante, Boccaccio, Petrarca i altres autors toscans– és una controlada intercalació d'expressions i elements sintàctics, gramaticals i lèxics de l'italià en l'idiome literari de l'autor. Aquesta influència, posada en evidència per Cesáreo Calvo,³⁵³¹ és atribuïble tant a models literaris (el *Decameró*, sobretot) com a relacions personals. “La lectura de clàssics toscans”, argumenta Calvo, “i el contacte amb els parlants italians cultes, amarats d'influència toscana i de lletres llatines”,³⁵³² expliquen el català de l'anònim, enriquit amb neologismes, refranys i altres indicis d'italianitat gratament assumida.

Ja no es tracta del fet que l'autor mostre “tan entranyablement italià el gust i l'esperit”, en paraules de Manuel de Montoliu.³⁵³³ Ara es tracta de situar-lo en la nòmina d'aquells estrangers que els florentins del *Quattrocento* anomenaven *'talianati*, per la seua perfecta integració en els hàbits lingüístics i per l'admiració que professaven per la cultura italiana. Ens referim a insignes visitants de la Toscana, com els anglesos William Grey, bisbe d'Ely, i John Tiptoff, senyor de Worcester; els hongaresos János Vitéz, arquebisbe d'Esztergom, i el seu nebot Janus Panonius, enviat a Itàlia a estudiar per l'oncle; el castellà Nuño de Guzmán; el portugués Velasco, o la clientela aristocràtica dels llibrers florentins, del tipus Humphrey, duc de Gloucester, o Íñigo de Mendoza, marquès de Santillana. Serien aquests els més destacats, segons Peter Burke.³⁵³⁴ Francisco Rico hi afig els noms d'Andrew Holes, procurador del rei d'Anglaterra en la cúria pontifícia, i l'hongarés Jordi Hasznó, arquebisbe de Kalocsa.³⁵³⁵ Des d'una òptica més hispànica, Pérez Priego destaca la relació amb la cultura florentina de personatges com ara Juan de Mena o Nuño de Guzmán, capaços de comportar-se –segons els testimonis de l'època– *alla 'taliana* com a veritables italians

---

³⁵³¹ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324; CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

³⁵³² CALVO, C., *Curial e Güelfa* i Boccaccio..., p. 312.

³⁵³³ MONTOLIU, Manuel de, 'Curial e Güelfa', dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70 (p. 57).

³⁵³⁴ BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, en versió castellana de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000, ps. 56-57.

³⁵³⁵ RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 79.

d'adopció.³⁵³⁶ S'hi podrien afegir Enyego d'Àvalos, Mateu Malferit o Lluís Despuig. Les relacions personals que mantenien aquests individus eren comparables a les del jurista Thomas Pirckheimer (Nüremberg 1418-Regensburg, 1473), servidor del duc de Baviera. Els historiadors alemanys no el qualifiquen d'*Humanist* pròpiament dit, car la seua formació medieval no ho consent, però sí de *Frühhumanist*, humanista primerenc o neòfit, perquè vivint Pavia (1438) mantingué correspondència amb Guarino de Verona, Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini i Antonio Beccadelli.³⁵³⁷

En aquest sentit, l'autor del *Curial* no seria un individu excepcional, sinó un '*talianato* més, d'aquells que conversaven i s'escriuien amb els humanistes italians de soca-rel. Raó per la qual resulta "increïble" que, després d'un segle i escaig de circular per les premses *Curial e Güelfa*, el nom de l'escriptor i la seua identitat personal continue constituint un enigma per a la crítica... Devia ser –continuem suposant, doncs–, un d'aquells estrangers que, captivats per la nova cultura humanística, solien freqüentar l'obrador –i cenacle cultural– del cèlebre llibrer florentí Vespasiano da Bisticci. El venedor de llibres escrivia també, a la seua manera –ell no era cap humanista– i feia crònica del turisme cultural: "Dirò di quello ch'io vidi: che molti di Spagna et di Franza venivano a Firenze, solo mossi della fama della sua singular virtù [la del canceller Leonardo Bruni], et quegli furono, che a Firenze non avevano a fare cosa ignuna, se non solo per vedere meser Lionardo."³⁵³⁸ A mitjan segle XV, ja començava a ser habitual que els estudiants de Castella i Aragó viatjaren a Itàlia per a forjar-se la ment en els *studia humanitatis*. Ho recorda Antonio de Nebrija: "Assí que, en edad de diez y nueve años, io me fui a Italia, no por la causa que otros van: o para ganar rentas de iglesia o para traer fórmulas de derecho civil y canónico, o para trocar mercaderías, mas para que, por la ley de la tornada, después de luengo tiempo restituiesse en la possessión de su tierra la pérdida de los autores del latín, que estaban, ia muchos siglos avía, desterrados de España."³⁵³⁹ Nebrija escriu ja a la fi del segle XV, quan l'humanisme campava ja per Europa. En canvi, quan fou escrit el *Curial*, els estrangers que s'interessaven per la cultura humanística no n'eren tants. I ens consta que l'anònim

---

³⁵³⁶ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Encuentro del viajero Pero Tafur con el humanismo florentino del primer Cuatrocientos, dins *Revista de literatura*, vol. 73, núm. 145, Madrid, 2011, ps. 131-142.

³⁵³⁷ STRACK, Georg, *Thomas Pirckheimer (1418-1473), Gelehrter Rat und Frühhumanist*, Matthiesen Verlag, Husum, 2010, ps. 196-234.

³⁵³⁸ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 436.

³⁵³⁹ Del *Vocabulario español-latino* de Nebrija (1495), ms. I-1778 de la Biblioteca Nacional de España, citat per GÓMEZ MORENO, Ángel, *España y la Italia de los humanistas: primeros ecos*, Gredos, Madrid, 1994, p. 82.

escriptor, tot i la seua formació medieval de base, es manifestà molt sensible a les inquietuds, els reptes i les propostes de la nova cultura italiana.

El resultat del procés d'italianització d'aquell presumpte valencià de natura no el portà a adoptar un llenguatge excessivament adornat. Ans al contrari, com constatava Pere Bohigas, “la barreja de popularisme i d'artifici i la gran abundor de mots estrangers donen al llenguatge del *Curial* una fesomia ben peculiar.” Es tracta d'un “llenguatge polimòrfic”, d'una fresca “barreja de realisme i d'erudició.”³⁵⁴⁰ En qualsevol cas, no es tracta del llenguatge *natural* de l'autor, aquell amb el qual s'expressa amb major naturalitat, sinó d'una primmirada construcció idiomàtica, amb daltabaixos estilístics i incursions en el llenguatge col·loquial, al servei del projecte literari. Així ho observava, molt agudament, Jordi Rubió i Balaguer (1953): “El autor diríase que *se esfuerza en crearse un lenguaje literario* [la cursiva és nostra], y de aquí deriva la abundancia de neologismos, no todos acertados y conformes al genio del idioma.”³⁵⁴¹

El fet de *crear-se* un idiolecte amb recursos suficients per a respondre als requisits de l'art literari, no es limita a les interferències d'estilemes boccaccescos o neologismes poats de *volgarizzamenti* toscans. Té repercussió en tota l'obra, en tant en quant afecta a l'exquisida relació que l'autor manté amb la llengua pròpia: el català. A propòsit d'això, l'escriptor se'ns representa –d'acord amb la definició d'Antoni Ferrando– com “un lletraferit que no sols manifesta una refinada consciència lingüística, sinó que es complau a explotar la variació diatòpica i a expressar les seues preferències en aquest sentit.”³⁵⁴² Es preocupa que *mullar* i *banyar*, *roig* i *vermell*, *marjal* i *pantà*, i un llarg etcètera de mots patrimonials atresorats pel “comun llenguatge cathalà” compareguen en igualtat de condicions en les planes del còdex. Curiosament, algunes preferències seues (*sombra*, *spuma*, *villania*, *sennora*, *per a què*, etc.) ens revelen l'autoria d'una persona que no sols estava familiaritzada amb la literatura castellana contemporània (Rodríguez del Padrón, per exemple), sinó que sembla ser un usuari habitual del castellà cortés, pel qual es deixa influir. Fins al punt que tracta d'adaptar al valencià construccions

---

³⁵⁴⁰ BOHIGAS, Pere, Notes sobre l'estructura de *Curial e Güelfa*, dins *Estudis universitaris catalans* (“*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i culturals*”), 22, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 607-619 (ps. 618-619).

³⁵⁴¹ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 859.

³⁵⁴² FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 64).

castellanes, del tipus *hincar el hinojo* > *finçar lo genoll*, mal que siga faltant descaradament –com advertia Rubió i Balaguer– al “genio de la lengua.”

A l’anònim, li ocorre una mica com a un predecessor seu en idees, el *cavallero científico* Enric de Villena, que escrivia quasi sempre en castellà, però que no podia evitar que emergiren –cosa corrent en qualsevol escriptor bilingüe– construccions sintàctiques i girs lingüístics catalans del tipus *los non sabientes, ya sea que* (< *jatsia que*), una peculiar combinatòria de modes verbals calcats del català, etc.³⁵⁴³ En el cas que ens ocupa, alguns detalls d’interferència castellanòfona han volgut explicar-se buscant un copista aragonés³⁵⁴⁴ o *geolocalitzant* l’autor –com proposa Emili Casanova– en “la zona fronteriza con la franja aragonesa del reino de Valencia (...), del entorno de Suera, Eslida, Tales y Veo”, on es barrejaven indistintament algunes solucions castellanes amb altres de catalanes.³⁵⁴⁵ És ben probable que aquesta “zona fronteriza” que algun dialectòleg ha tractat de situar en la cartografia lingüística, no es trobara en cap reialme, sinó en la ment de l’autor. Si no ens equivoquem molt en el diagnòstic, tindríem una pinzellada més per al retrat, doncs: l’escriptor era bilingüe valencià i castellà, i havia après molt bé a expressar-se també en italià. Caldria passar pàgina del factor *geogràfic* i centrar-nos, a totes els efectes, en el rerefons *biogràfic*.

Discutir si el que “finça lo genoll” és de Barcelona, la Salzadella, Solsona, Cervera, Tortosa o d’impossible localització, és una qüestió que passaria, doncs, a segon terme, ja que no ajuda gaire a comprendre la complexitat de l’obra. El que hauríem d’explicar els historiadors de la cultura i els filòlegs (no sols els d’àmbit acadèmic català: vindria bé un treball sobre l’influx del castellà en el *Curial*, similar a l’efectuat per Calvo amb el toscà) és el perquè de la complexitat i particularitat lingüística del *Curial*. Caldria posar el text en relació, no sols amb el lloc d’origen on l’escriptor hauria après a parlar i a escriure, sinó també amb altres factors explicatius i

---

³⁵⁴³ RIDRUEJO ALFONSO, Emilio, Tres catalanisms (y aragonesismos) sintácticos en *Los doze trabajos* de Hércules del marqués de Villena, dins *Archivo de filología aragonesa*, 34-35, Saragossa, 1984, ps. 273-290 (p. 276).

³⁵⁴⁴ Idea en la que sol insistir FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (p. 430): “un amanuense de llengua aragonesa, possiblement a petició d’un erudit d’Aragó o Castella familiaritzat amb la cultura catalana.” Si llegiu TERRADO PABLO, Javier, Lo aragonés en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 999-1.026, comprovareu que tot l’influx que s’atribueix suposadament a “l’aragonés” del segle XV podria atribuir-se perfectament al castellà contemporani.

³⁵⁴⁵ CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 929).

complementaris. Cert és que l'itinerari biogràfic o vital de l'autor aportaria llum a moltes peculiaritats. Un itinerari, aquest, que passaria hipotèticament per la cort de València –català i castellà–, alguna cort del nord d'Itàlia –on es duria a terme l'aclimatació italiana³⁵⁴⁶– i la cort de Nàpols, on presumiblement, i segons tots els indicis, encaixaria molt bé la novel·la. Però això resulta insuficient per a desxifrar-ho tot. Seria necessari obrir el ventall d'interrogants al marge de la identitat, la vida i les opcions personalíssimes de l'autor. El context historicocultural on escriu influeix, i molt, en algunes característiques idiosincràtiques de l'obra literària.

Per exemple, ¿qui ens garanteix que les preferències lèxiques de *Curial e Güelfa* no responen a estímuls tan poc personals com la llengua del dedicatari, o la d'un cercle de lectors que s'endevina ben restringit? Ens hem ocupat i preocupat fins ara en excés de l'emissor del codi literari a degustar, sense parar esment als receptors, als comensals convidats a la taula de lectura. I aquests poden tenir la clau explicativa d'un ambient cancelleresc on el destinatari de les lletres –i el dels llibres?– era el que determinava l'elecció del vehicle lingüístic. Dit això, no vindria malament interrogar-nos pel paisatge sonor i dialectològic que ens reporta la dicció de la novel·la: un paisatge que s'endevina valencià, però també influït per altres variants dialectals de la llengua catalana que l'autor coneixia d'oïdes. El predomini del lèxic valencià, tal volta amague una obvietat, que podríem formular retòricament així: ¿quina varietat diatòpica predominava a Castel Nuovo, on sis de cada deu individus eren valencians i on quasi tots procedien –armada reial pel mig– d'una cort radicada a València?

De fet, el model lingüístic concebut per l'autor del *Curial* aspira “a integrar, no a neutralitzar, la variació dialectal” de la llengua catalana.³⁵⁴⁷ No es tracta en absolut d'una *koiné* cortesana, idioma “allunyat de tot localisme”, “llengua supradialectal”, com subratllen –en contra de l'evidència filològica– Jaume Torró i Lola Badia,³⁵⁴⁸ sinó tot el

---

³⁵⁴⁶ Cal tenir en compte alguns indicadors geolingüístics. Com ara “l'ús de l'article personal femení la davant noms com *Güelfa* o *Andrea*”, que “té més a veure amb l'italià coetani de la Toscana i del nord d'Itàlia que no pas amb el català de l'època, llengua que llavors només l'aplicava a persones de baixa condició social”, i que tampoc no té a veure amb el napolità. Vegeu FERRANDO, A., “*Curial e Güelfa*”, dins HAUF, A., *Panorama crític...*, p. 132; CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 923).

³⁵⁴⁷ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 60.

³⁵⁴⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 100); IIDEM, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (ps. 98-101).

contrari. Es tracta d'una aposta per la riquesa de matisos de l'idioma que es desmarca de la tradició –simplificant en tant que efectiva– de la llengua de la cancelleria reial, imitada normalment pels professionals de la lletra. I això ens obliga a pensar en un ambient estimulants per a algú, com era l'autor del *Curial*, poliglota i sensibilitzat amb els usos dialectals. Hauria de ser, per precisió, un indret de concurrència de les diferents modalitats diatòpiques de la llengua catalana –encara poc definides aleshores, que tot s'ha de dir– com era la cort de Nàpols. Té tota lògica l'argumentació d'Antoni Ferrando, sobre la gènesi de la novel·la en aquest ambient de confluència interdialectal, “situació que aleshores només era possible a Itàlia.”³⁵⁴⁹ Fora d'allí, en un escriptori de Barcelona, València o Ciutat de Mallorca, ¿quin sentit hauria tingut preocupar-se d'“integrar” variants lèxiques apreses a territoris més o menys apartats? En aquest sentit, sembla coherent el retrat que fa el mateix Ferrando d'un escriptor que...

“...estava al corrent de les innovacions lèxiques del català (*sodollar/fartar, guarir/curar, nafrar/ferir, punir/castigar, falla/falta, jorn/dia, etc.*) i es complaïa a alternar-les. La delectança de l'autor del *Curial* a integrar-hi nombrosos recursos morfològics, sintàctics i lèxics de l'italià responia més a una actitud plenament conscient i deliberada que no pas a unes interferències ambientals difícilment evitables. Per les fonts detectades fins ara, ens consta que l'autor les manipula més que no pas les tradueix. Finalment, l'alternança de certes variants diatòpiques ben documentades a l'època, com ara *huy/vuy, plegar/arribar, etc.*, suggereixen que l'autor vivia en un lloc de confluència de catalanoparlants de les més diverses procedències dialectals, i aquest lloc, a mitjan segle XV, era per excel·lència Nàpols.”³⁵⁵⁰

Fins ací hauríem arribat, comptat i debatut, si només coneguérem l'opinió coincident dels lingüistes (Colón, Veny, Ferrando, Calvo...). I podríem afirmar amb bastant seguretat filològica que el *Curial* l'escrigué possiblement un cortesà valencià radicats durant anys a Itàlia, i probablement vinculats a la cort italiana d'Alfons el Magnànim. Tanmateix, contra aquesta tesi, la del “curial napolità” –que, a banda de ser tradicional des del 1901, sembla reforçada per les modernes recerques– s'han alçat en

---

³⁵⁴⁹ FERRANDO, A., “Curial e Güelfa”, dins HAUF, A., *Panorama crític...*, p. 131.

³⁵⁵⁰ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 22).

les últimes dècades algunes veus autoritzades. Es tracta d'experts en literatura medieval catalana que la critiquen i la qüestionen seriosament, basant-se sobretot en constatacions de tipus historicocultural extraïbles del contingut de la novel·la. La discordança entre els que propugnen l'una i l'altra via d'aproximació a *Curial e Güelfa*, la hipòtesi "valencianoitàlica" i la hipòtesi "estrictament principatina" –si se'ns toleren tals qualificatius– és tan palesa que provoca desorientació. Caldria encetar una tercera via de consens i "explicació." Convindria superar el "desconcert" i les contradiccions aparents i contextualitzar l'obra des d'una òptica de conjunt, que integre tant valors històrics i filològics. Entre altres coses, perquè el còdex no és "fals", com algú especulava. En conseqüència, les contradiccions només poden ser "aparents", com un miratge: no les hem d'atribuir a l'objecte, sinó a l'observador.

* * *

Detinguem-nos, doncs, a rastrejar fins a quin punt s'ha generat una tediosa controvèrsia acadèmica entorn del *Curial*. En contra del que semblava ja pel 1980 una constatació lingüística consolidada, es pronuncià el professor de literatura medieval Anton Espadaler. Ho féu en forma d'un assaig tan personal i combatiu (*Una reina per a Curial*, 1984) com mancat d'algunes bases pel que fa als coneixements històrics sobre el segle XV català i europeu.³⁵⁵¹ Aposta per situar l'obra basant-se en arguments i indicis de caràcter historicocultural, els quals no li permeten concebre "de cap manera"³⁵⁵² que l'autor siga un valencià. Li resulta "altament inquietant" que, a desgrat de la verificada valencianitat lingüística del *Curial*, "no aparegui cap personatge valencià a la novel·la, i que tampoc no hi trobem cap referència geogràfica. Els cavallers de la Corona d'Aragó són catalans o aragonesos."³⁵⁵³ En conseqüència, Espadaler dedueix que l'autor no pot ser valencià. Partint d'aquesta idea –dictada molt més per un prejudici preconcebut que no pel mètode científic– l'assagista tracta de desacreditar la tasca dels més eminents lexicògrafs, sense cap fonament ni argument substancial, val a dir. I, una vegada desmuntades "con garibaldina prontitudine"³⁵⁵⁴ les hipòtesis que no

---

³⁵⁵¹ Potser per aquesta i altres deficiències, l'obra –que aporta brillants reflexions– ha sigut víctima d'alguna crítica, al nostre parer, excessivament severa. Vegeu, per exemple, SANSONE, Giuseppe-E., Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, pp. 252, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 137-141.

³⁵⁵² ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 114

³⁵⁵³ *Ibidem*, p. 109.

³⁵⁵⁴ L'expressió és de la ressenya de Giuseppe SANSONE, *op. cit.*, p. 139.

són del seu gust, pretén –sense aportar proves documentals ni raons de pes³⁵⁵⁵– que l'autor vingui d'una zona de transició lingüística entre el català occidental i l'occidental, que podria ser perfectament el Solsonés. L'únic indici en què es recolza l'aventurada hipòtesi és la menció de Solsona a la novel·la.³⁵⁵⁶ No es tracta, doncs, d'una elucubració capriciosa, però sí, com reconeix el mateix teòric, d'una proposta “arriscada” que es contradiu amb evidències filològiques clares i empíricament irrefutables.

Aprofundint en la recerca –o més aviat, la “construcció” sense base documental– d'un context on encabir tan destacat escriptor de la Catalunya mitificada del príncep de Viana i seqüeles, Glòria Sabaté (2005) i el mateix Espadaler (2007) s'han aventurat a fer radicar el *Curial* en l'entorn d'alguna gran casa catalana, com la dels Cardona o la dels Pallars.³⁵⁵⁷ Glòria Sabaté desconeix, tal vegada, la situació d'enfrontament –bel·licós, hostil, de bandositat criminal– que vivien aleshores (des de la dècada del 1430) les cases catalanes de Cardona i Pallars; un enfrontament que condicionarà el seu posicionament en bàndols oposats durant la guerra iniciada el 1462. Només que llija un poc els dietaris de la Generalitat, comprovarà que situar el *Curial* demanant-se “en quin moment històric hi hagué bones relacions entre aquesta família [la dels Cardona] i els Pallars”³⁵⁵⁸ resulta fàcil però desconsolador. La resposta a la qüestió de Sabaté ens obligaria a estudiar una novel·la escrita abans del 1430 o ben entrat el segle XVI. L'esforç contextualitzador resultaria, doncs, tan absurd com improductiu. Per no parlar de la vetlada etimologia irònica que aboca l'autor del *Curial* quan hi esmenta els Pallars,³⁵⁵⁹ i que condueix a desmuntar el presumpte “elogi de la casa de Pallars” que Anton Espadaler repeteix en tots els seus treballs.

És evident que la “reubicació” espacial de l'anònim redactor de *Curial e Güelfa* volguda per Espadaler, ha tingut la virtut de desorientar altres recercadors; si és que

---

³⁵⁵⁵ Segons el mateix SANSONE (p. 140), tal volta hostil en excés, el professor Espadaler peca una mica, en les seues propostes d'estudi i avanç sobre el *Curial*, de “gratuito ipotizzare” i de partir d’“assiomi generalizzanti.”

³⁵⁵⁶ ESPADALER, A.-M., *Una reina...*, p. 248.

³⁵⁵⁷ SABATÉ, Glòria, Una cort per al *Curial*, dins *Actes del Xè Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 18-22 de setembre de 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, vol. 3, ps. 1.433-1.445; ESPADALER, Anton-M., Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimient de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231.

³⁵⁵⁸ SABATÉ, *op. cit.*, p. 1.436.

³⁵⁵⁹ D'aquest aspecte tractarem en l'apartat corresponent, quan abordem l'antroponímia present a la novel·la. Ja podeu imaginar-vos bé a què ens referim, si heu llegit amb atenció les ressenyes biogràfiques dels Pallars que visitaren Nàpols.

això és pot considerar una virtut. Es tracta d'una reubicació –hipotètica, és clar– alternativa a l'amanida tesi tradicional d'un cortesà del rei Alfons resident a Nàpols. Per al professor Espadaler, l'escriptor hauria de ser “algú de trajectòria urgellista,³⁵⁶⁰ partidari del rei Pere [‘rei dels catalans’, 1463-1466], i per tant proborgonyó, antifrancés, habituat a la jurisprudència i potser amb contactes amb la hisenda, que en edat avançada va escriure una història que havia d'agradar a la casa de Pallars.” Totalment d'acord amb que era filborgonyó –millor que no “proborgonyó”– i entés en afers jurídics i de la hisenda (qui sap si d'hisenda napolitana), però no amb que l'autor dedique cap elogi o es preocupe especialment de la casa nobiliària de Pallars. Sembla mostrar-se molt més amic dels Cardona, família destacada a la Nàpols del Magnànim, que no dels seus antagonistes polítics i feudals –quan s'escrigué la novel·la– els Pallars. Només en una novel·la escrita a Itàlia –i no a Catalunya– com és el *Curial*, podrien coexistir en un mateix *hàbitat* ficcional els llinatges enfrontats de Cardona i Pallars.

Quant a l'*urgellisme* ideològic perpetuat a la Catalunya insurrecta de les dècades centrals del segle XV, aquest no passa de ser una felicitat invenció historiogràfica.³⁵⁶¹ D'aquesta ideologia política i dinàstica de laboratori seria partícip i propagandista –segons Espadaler– l'autor del *Curial*. La distorsió historiogràfica es projecta d'espatles als rigorosos estudis de medievalistes com Rubio Vela, que desvetlen –amb profusió de documents contrastats, i no amb elucubracions tocades de patriotisme– com i de quina manera s'extingí l'oposició al casal dels Trastàmara en el mateix regnat de Ferran I (1412-1416).³⁵⁶² O sense tenir en consideració tampoc als centenars de documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que il·lustren els mètodes, pactes i procediments conciliatoris per mitjà dels quals els urgellistes del 1410 (Martínez de Luna, Cardona, Pallars, Vilaragut, Orcau i un llarg etcètera) esdevingueren fidelíssims vassalls i

---

³⁵⁶⁰ El presumpte urgellisme atribuït ací a l'escriptor té com a base el lligam que establí Martí de Riquer (1964) entre el Montserrat natal de la mare de Jaume el Dissortat –on trobaren refugi el 1413, anecdòticament, alguns urgellistes exiliats– i el Montserrat literaturitzat de *Curial e Güelfa*. No ens cap el dubte que, si l'autor de la novel·la haguera volgut mostrar-se urgellista, hauria explicitat com cal la seua fidelitat al prenent caigut en desgràcia tres o quatre dècades abans. I, per descomptat, no s'hauria distret pel Nàpols conquerit per un Trastàmara que no tenia res a veure amb la casa d'Urgell.

³⁵⁶¹ Que el mateix autor alimenta com a mite nacional redemptorista, en treballs del tipus ESPADALER, Anton-M., Urgell, urgellisme i literatura. La literatura i el comtat d'Urgell a la Baixa Edat Mitjana, dins SABATÉ, Flocel – FARRÉ, Joan (coords.), *Cultura i poder. Reunió científica. IV Curs d'estiu Comtat d'Urgell (Balaguer, 12, 13 i 14 de juliol de 1999)*, Pagès (“Aurembiaix d'Urgell”, 4), Lleida, 2002, ps. 53-69.

³⁵⁶² RUBIO VELA, Agustín, Urgellistas valencianos. Sobre la oposició a Fernando I de Trastàmara, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 33/1, Barcelona, 2003, ps. 191-261.

servidors de Ferran el d'Antequera i d'Alfons el Magnànim.³⁵⁶³ La llista d'*acordats* per a la campanya naval del 1420 era plena de vells urgellistes convençuts, que s'havien oblidat del tot, i sense cap ressentiment, de la sort de Jaume d'Urgell.³⁵⁶⁴

Diu Anton Espadaler que l'autor era un home d'edat avançada. No és evident. I ben difícilment el podríem titlar d'*antifrancès*. Qualsevol que haja llegit la novel·la haurà comprovat que l'anònim redactor situa bona part de l'acció al reialme de la flor de lis: París, Melun, Angers, Avinyó...³⁵⁶⁵ El rei de França és retratat com un monarca just i modèlic, simpàtic fins i tot, mereixedor d'elogis com a bon governant. L'autor és – això sí – un *antiangeví* de mena, que fustiga tots els qui gosen lluir per armes heràldiques els “*renards burells*.” Això no té cap encaix en la conjuntura política catalana de la dècada del 1460, quan la Generalitat es postrà als peus de *Renat* d'Anjou, enemic acèrrim del casal d'Aragó que tant elogia l'escriptor de la novel·la cavalleresca.

En conseqüència, ¿com podríem acceptar les convençudes però poc convincents afirmacions d'Espadaler, quan situa el *Curial* “en un marc ben concret” com és “la cort del Conestable”, i el data pels anys 1464-1465?³⁵⁶⁶ Impossible. Ni existiren *trajectòries* urgellistes, ni existí una efímera “cort literària” a la Barcelona convulsa i insurrecta contra Joan II. De moment, no és altra cosa que una cort mancada de documentació consistent, creïble i probatòria. És a dir, no res de trellat. En aquesta cort “presumible”

---

³⁵⁶³ Il·lustratiu de la situació postbèl·lica i de la intel·ligent actitud pactista i integradora de Ferran el d'Antequera, pot ser el cas dels Vilaragut valencians. Defensors acèrrims de la causa del comte d'Urgell, renunciaren en setembre del 1414 a continuar agitant València contra el monarca castellà i s'integraren amb tots els honors en el seu seguici reial, a canvi d'algunes contraprestacions, quan la sobirania de la nova dinastia era ja un fet consumat i irreversible. Vegeu TINTÓ SALA, Margarita, *Cartas del baile general de Valencia, Joan Mercader, al rey Fernando de Antequera*, Instituto Valenciano de Estudios Históricos, València, 1979, docs. 66 (ps. 232-233), 100 i 102 (ps. 267-270), i SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 1, ps. 63-65.

³⁵⁶⁴ L'actitud de l'autor de l'*Escritura privada*, probablement un antic donzell o cavaller de la Terra Ferma servidor del casal d'Urgell (vegeu VILLANUEVA, Jesús, Observacions sobre *La fi del comte d'Urgell*: datació, transmissió manuscrita, contingut ideològic, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 19, Barcelona, 2000, ps. 611-635), no pot generalitzar-se i considerar-se un corrent “ideològic” actiu quan s'escrigué el *Curial*. El joc polític i històrico-social del regnat d'Alfons el Magnànim era ja tot un altre. Aquest urgellisme tardà, tan actiu en la ment d'Espadaler, no existeix pas per al medievalisme seriós i acadèmic. Vegeu SOBREQUÉS, Santiago – SOBREQUÉS, Jaume, *La guerra civil catalana del segle XV. Estudis sobre la crisi social i econòmica de la baixa edat mitjana*, Edicions 62, Barcelona, 1973.

³⁵⁶⁵ Segons FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (p. 439), “l'autor del *Curial* dedica aproximadament el 45% de l'obra a narrar gestes del protagonista als dominis del rei de França, incloent-hi les terres occitanes.”

³⁵⁶⁶ ESPADALER, A.-M., Sobre el lloc..., p. 229. Encara la tira més llarga SABATÉ, G., Una cort per al *Curial*..., p. 1.434, quan proposa la datació de la novel·la, “amb gairebé total seguretat”, entre el 1456 i el 1470. L'obsessió d'aquests i d'altres autors a datar l'obra amb posterioritat a la batalla de Belgrad (1456) s'explica perquè no paren esment a la vertadera batalla que inspirà l'autor del *Curial*: la de Varna (1444), molt anterior a la caiguda de Constantinoble (una ciutat que no compareix per a res en el *Curial*, en flagrant oposició al protagonisme onomàstic que adquireix en el *Tirant*).

tindria cabuda –vet per on– un autor solsonés del *Curial*, enyoradís de Jaume el Dissortat i que –atenció– “no ha de ser gaire lluny dels ambients barcelonins en els quals es movia Joanot Martorell”.³⁵⁶⁷ El Martorell “barceloní” que detecta Espadaler, confiant en troballes fortuïtes de Jaume Torró,³⁵⁶⁸ no és l’artífex del *Tirant* (el vertader Joanot escrigué la novel·la a València, en llengua “vulgar valenciana” i per a “la nació d’on yo só natural”), ans un homònim *ciudadà* de València servidor dels Cardona de Gandia.³⁵⁶⁹ En fi: que hom es plantege hipòtesis alternatives a les tradicionals és sà i necessari, però seria saludable també deixar d’elucubrar en excés.

Amb tot, i a desgrat de la palmària desorientació contextual que ha aportat a l’estudi del *Curial*, Espadaler té tota la raó en un fet de gran rellevància, que resulta –és cert– “altament inquietant”: malgrat el que diuen els filòlegs, la primera impressió que s’enduu un lector atent de la novel·la –sobretot si no parla en valencià– és que l’autor sembla català; que escriu “en oblit de valencians”;³⁵⁷⁰ que concep la Corona d’Aragó com una entitat *nacional* (de *natio*, en sentit medieval) dual, constituïda per nobles aragonesos que acompanyen el rei Pere i catalans indomables que triomfen al Montferrat. L’autor usa només els gentilicis *cathalà/-ns* i *aragoneses* (aquest últim, sempre en plural) per a designar els súbdits de Pere el Gran. Els mallorquins i els valencians no hi compten en el plànol històric de la narració –el segle XIII–, però els valencians sí que formen part del plànol històric del moment d’escriptura –segle XV–, com veurà qualsevol medievalista que conega la cavalleria valenciana del Quatre-cents. Anton Espadaler, per exemple, creu trobar en la relació de llinatges nobiliaris “un parell

---

³⁵⁶⁷ *Ibíd.*, p. 230.

³⁵⁶⁸ TORRÓ TORRENT, Jaume, Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV, dins *Revista de Catalunya*, 163, Barcelona, 2001, ps. 97-123; ÍDEM, La cort literària d’Alfons el Magnànim, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d’Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 27-39; ÍDEM, Els darrers anys de Joanot Martorell, o En defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, vol. 2, ps. 573-600; ÍDEM, Només hi ha un Joan Martorell documental amb el nom de Joanot (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela, amb unes notes sobre Manuel de Rajadell), dins *Tirant*, 15, València, 2012, ps. 19-32.

³⁵⁶⁹ Us remetem al nostre treball SOLER, Abel, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els darrers anys de l’autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502, i al de FERRANDO, Antoni, Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465), dins *eHumanista*, 22, Santa Barbara (EUA), 2012, ps. 623-668.

³⁵⁷⁰ L’expressió és d’Antoni Espadaler. Té lògica el que argumenta aquest, igual que BOHIGAS, Pere, *Curial e Güelfa*, dins TATE, Robert B. – YATES, Alan (eds.), *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Cambridge, 9-14 abril 1973)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, València, 1976, ps. 219-234 (p. 220), quan s’inclina per creure que l’autor és del principat, “per tal com els cavallers que volten el rei d’Aragó són catalans i aragonesos, i em sembla que, si hi hagués hagut valencians, l’autor ho hauria fet constar.”

de valencians”, encara que no precisa quins.³⁵⁷¹ S’observa, amb tot, que l’anònim té en ment i pretén plasmar una concepció bicèfala de la Corona d’Aragó; si més no, a efectes d’escriure una novel·la d’ambientació històrica. Recordem que les cròniques catalanes medievals –que no són una font directa del *Curial*, però que l’autor coneixeria per haver-les oïdes recitar– distingien només entre catalans i aragonesos, i havien consagrat en l’imaginari col·lectiu una concepció dual de la Corona.³⁵⁷² En qualsevol cas, i deixant ara de banda possibles condicionants historiconarratius, fa l’efecte que l’anònim participa de la impressió que s’emportaven els castellans del segle XV quan visitaven València. O la que pot formar-se encara un italià com Stefano Cingolani quan considera a efectes d’anàlisi el que ell denomina “les dues parts de la Corona [d’Aragó]”, és a dir, la dels que s’expressaven en castellà/aragonés i la dels catalans *sensu lato*.³⁵⁷³ Val a dir que les referències en *Curial e Güelfa* al regne privatiu d’Aragó són 9 (descomptades ací les moltes vegades que el corònim apareix associat a la figura del monarca); *Cathalunya* hi apareix tan sols en 6 ocasions, inclosa en aquest recompte la inserció “[en Cathalunya]” que figura en la primera plana del manuscrit.

¿És aquesta concepció dual una idea preconcebuda per a situar l’acció en un segle XIII històric, que l’autor desconeix i que imagina com a “catalanoaragonés”? ¿El fet d’escriure la novel·la a Itàlia, on tots els catalanoparlants es presentaven com a *catalani* i eren considerats com a tals, podria haver-hi influït? No ho podem descartar. Però, en qualsevol cas, és fa difícil pensar que un valencià del 1440 s’haguera conformat amb aquesta eixuta dualitat catalanoaragonesa. Hem de tenir en consideració, a més –i aquesta és sols una de les moltes “estranyeses” atribuïdes a l’obra– que l’anònim escriptor no parla de la Corona o dels regnes del rei d’Aragó, sinó que tendeix a unificar-ho tot amb el corònim *Aragó*. Fins al punt que considera tota una sola *nació* el conjunt dels súbdits de *don Pedro*. Així, quan Festa s’acosta a saludar el rei i els seus en nom de *Curial*, revela que el cavaller protagonista –i possiblement també el patriòtic autor– “és enamorat de tota vostra nació.” (*CeG* II.28). Cal parar esment, així mateix, a detalls del tipus situar la ciutat de Barcelona *en Aragó* (“Hi havia en aquest temps en

---

³⁵⁷¹ ESPADALER, Anton-M., Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV, dins D’AGOSTINO, Guido, *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d’Aragona. ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo’* (Napoli, 1997), Paparo, Nàpols, 1998, vol. 2, ps. 1.419-1.430.

³⁵⁷² Com adverteix ESCRIVÀ, Vicent, *Curial e Güelfa*: el nacionalisme ecumènic literaturitzat, dins *Saó*, any 17, núm. 155, València, setembre 1992, ps. 36-39 (p. 37).

³⁵⁷³ CINGOLANI, Stefano M., “Nos, en leyr tales libros, trobemos plazer e recreation”. L’estudi sobre la difusió de la literatura d’entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127 (p. 115).

Aragó un rey...” resident a “Barchinona”, *CeG* I.46). Com si el qui estiguera escrivint no fóra ni català ni valencià ni aragonés, sinó un castellà del Quatre-cents. O algú que s’identifica més amb aquell Curial el llombard, amic dels súbdits del rei d’Aragó, que “tramés per los seus cathalans” per a preparar el torneig del Montferrat.

I si l’argument que un valencià del segle XV no haguera usat mai l’expressió “lenguatge cathalà” no resulta gens sòlid,³⁵⁷⁴ sí que resulta difícil d’explicar, per als qui defensen una autoria valenciana del text, l’absència total de qualsevol referència a València, al regne de València o al gentilici *valencià*; en un moment –les dècades centrals del segle XV– en què el patriotisme cívic i burgés valentí ja es troba ben assentat.³⁵⁷⁵ Ara bé: no ens enganyem, la identitat de l’autor que “escriu en valencià” (Colon, Veny, Ferrando, etc. *dixerunt*) “fa la impressió de ser català” (Colon), coixeja també en la seua presumpta catalanitat. Sí: és molt estrany que no mencione mai “el principat” de Catalunya, sinó simplement *Cathalunya*. Té moltes ocasions per a fer-ho i no ho fa, però es preocupa en canvi de dignificar el “principat d’Orange.” I això fa mal de pair si pensem en l’autor com un eventual català del segle XV. Podria argumentar-se perfectament que l’autor de *Curial e Güelfa*, tot i expressar-se més còmodament en una modalitat de la llengua catalana apresada a València, no “fa la impressió” de ser català exactament, sinó que “vol fer la impressió” de mostrar-se com un català.

Resulta simptomàtica, doncs, l’apreciació de Jordi Rubió quan afirma que “l’autor s’esforça per catalanitzar l’ambient, ja des de les primeres línies.”³⁵⁷⁶ Si era català de pàtria i de cor, com han defensat diferents autors successivament convençuts, ¿com i per quina raó s’havia d’esforçar, en comptes de redactar amb tota naturalitat una novel·la que fóra indiscutiblement catalana? El fet que hi aboque un percentatge significatiu de topònims catalans no prova que fóra català; com tampoc no prova que fóra llombard el fet que cite tanta toponímia llombarda... Afirmar també Rubió, per a conjurar els seus dubtes, que “només un català va poder escenificar amb tocs tan cavallerescos i

---

³⁵⁷⁴ *Català i valencià* perduren com a noms habituals de la llengua durant el segle XV, especialment en un context exterior com era la Itàlia d’Alfons el Magnànim. Vegeu FERRANDO, A., *Consciència idiomàtica...*, op. cit. Encara el tortosí Cristòfol Despuig, a mitjan segle XVI, es refereix a Catalunya com a la pàtria mare dels valencians: “la nostra pàtria antiga (...), que los valencians de assí de Catalunya són eixits.” Citat per DURAN GRAU, Eulàlia, *Patriotisme i mil·lenarisme al segle XVI*, dins *Recerques. Història, economia, cultura*, 32 (“El patriotisme i la Monarquia hispànica”), Barcelona, 1995, ps. 7-18.

³⁵⁷⁵ Vegeu RUBIO VELA, Agustín, *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2012. Vegeu també BAYDAL, Vicent, *Els valencians, des de quan som valencians?*, Afers, Catarroja, 2016; DURAN GRAU, Eulàlia, *Patriotisme i mil·lenarisme al segle XVI*, dins *Recerques. Història, economia, cultura*, 32 (“El patriotisme i la Monarquia hispànica”), Barcelona, 1995, ps. 7-18, que tracta ja d’un patriotisme ciutadà institucionalitzat i consolidat.

³⁵⁷⁶ RUBIÓ BALAGUER, J., *Història de la literatura catalana...*, vol. 1, p. 416.

encomiàstics la intervenció del rei Pere el Gran en el torneig de Melun, glossant-la amb el famós vers de Dant.”³⁵⁷⁷ La constatació seria rotunda si no fóra perquè, deixant de banda els abundants castellanismes lingüístics de l’obra, l’escriptor presumptament català, i “només” català, fa referència al rei *don Pedro, Virgilio, Omero, Parnaso* i altres noms que semblen poats de lectures ben poc catalanes.

Ens consta que els cronistes i els escriptors castellans del segle XV tendien a agrupar els regnes de la Corona de Castella i Lleó davall el corònim unitari *Castella*, i que feien el mateix, per analogia, amb *Aragó* (la Corona). L’autor del *Curial* se sentia còmode amb aquest ús “a la castellana” de la coronímia, que deixa de banda tota mena de susceptibilitats forals i regnícoles. És una pràctica, aquesta, difícilment atribuïble a un fill de la ciutadania catalana o valenciana; a un notari, a un secretari reial..., persones més meticuloses en els usos de la toponímia oficial: d’aquelles habituades a diferenciar a tota hora el “regne de València” del “principat de Cathalunya” i del “regne d’Aragó.” A més, i contràriament a un tòpic que s’arrossega des de la Renaixença, l’escriptor del *Curial* no demostra cap patriotisme obertament català, sinó que es manifesta com un fidel monàrquic, com un servidor i propagandista de l’empresa italiana del *re di Ragona*, evocadora dels bons temps del rei *don Pedro* –en castellà– cantat pel poeta italià Dante. Tot plegat, fa la impressió de trobar-nos amb un autor immers en el –diguem-ne– aiguabarreig identitari d’una dinastia castellana (la de *don Alfonso* de Trastàmara, rei de *Partènope*) servida per aragonesos i catalans (valencians i mallorquins inclosos) i radicada en la Itàlia dels lectors de Dante, Petrarca i Boccaccio. El patriotisme de l’escriptor no és pas català ni valencià, a la manera ciutadana, sinó que mostra un “afecte a tot el que es refereix al nom d’Aragó, tant en l’ampli sentit de la Corona com en el del regne privatiu.” Així ho posava de relleu, encertadament, Martí de Riquer (1964)³⁵⁷⁸ i ho sol remarcar en els seus estudis Antoni Ferrando.

Ja ho observava amb propietat Anfós Par, sense tenir cap formació d’historiador: “l’autor és rublert de l’esperit nacional, no de Catalunya, sinó de la Corona d’Aragó.”³⁵⁷⁹ En efecte, el patriotisme de l’anònim, amb independència del seu origen geogràfic, és un *patriotisme dinàstic*: el característic de les elits cavalleresques i burocràtiques que sostenien els “estats principescos” del tipus Aragó o Borgonya. El medievalista Bertrand Schnerb considera que la història dels ducs de Borgonya de la

---

³⁵⁷⁷ *Ibidem*.

³⁵⁷⁸ RIQUER, Martí de, *Curial e Güelfa*, dins *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631 (ps. 620-621).

³⁵⁷⁹ PAR, A., *Curial e Güelfa: notes lingüístiques...*, p. 66.

casa de Valois és molt il·lustrativa de “le phénomène des États princiers à la fin du Moyen Âge.” Aquests es desenvolupaven basculant entre grans “estats reials” (França, Anglaterra, Castella...), embrions del patriotisme territorial dels estats moderns. I tenien en comú el fet de ser construccions polítiques desenvolupades ràpidament sobre bases relativament febles. Visqueren un moment daurat en el segle XV (la Borgonya flamígera, el Nàpols del rei Alfons, el Portugal dels descobriments) gràcies a una forta voluntat de puixança, a un ideal dinàstic i a la recerca de l’eficiència en la gestió administrativa. “La coopération des élites sociales et, singulièrement, le soutien apporté aux princes par l’aristocratie nobiliaire et par tout un groupe de juristes, de gens de finances et autres ‘officiers’ et ‘serviteurs’ apparaissent comme essentiels.”³⁵⁸⁰ Aquest és l’ambient de cooperació entre cavallers, buròcrates i mercaders al servei d’una casa, d’una causa i d’una pàtria dinàstica troba ressò a les planes de *Curial e Güelfa*.

La propaganda jugava un rol essencial en aquests principats, que dedicaven molta atenció a “le spectacle de l’État”: cerimònies, festes, arts, luxe, ostentació, exhibició de força i honor, diplomàcia, mecenatge literari, i una habilitat especial per exercir els l’arbitratge polític entre França i Anglaterra –el cas de Felip el Bo– o entre les potències d’Itàlia –Alfons el Magnànim.³⁵⁸¹ L’escriptor del *Curial e Güelfa*, amb el seu patriotisme dinàstic i la seua vena filoborgonyona, no manté cap lligam emocional amb els sentiments gentilicis airejats pels patriciats de València i Barcelona, sinó amb l’anhel de contribuir a l’espectacle d’estat napolità; d’omplir el buit que significava la manca d’una literatura de cort al castell-palau del monarca victoriós.

* * *

Malgrat els avanços en dos fronts –historiogràfic i filològic– ens trobem instal·lats en una incòmoda paradoxa: la d’un català que té ben poc de català del Principat quant a la variant dialectal que prefereix i quant a la manera d’expressar-se en general. D’altra banda, l’anònim se’ns prefigura com un *’talianato* i un patriota de la monarquia “aragonesa”; que s’expressa un lèxic preferentment valencià, però que s’aparta totalment de l’estil “artitzat” tan característic de la València de l’època en què escriu. Tampoc no es detecta cap connexió literària evident amb *Tirant lo Blanc*, ni és possible rastrejar en les pàgines de *Curial e Güelfa* el més mínim rastre d’un vers d’Ausiàs Marc. No cal ni dir-ho: el panorama crític resulta desconcertant i demana a crits una

---

³⁵⁸⁰ SCHNERB, Bertrand, *L’État bourguignon (1363-1477)*, Librairie Académique Perrin, París, 1999, p. 433.

³⁵⁸¹ *Ibidem*, ps. 434-435.

explicació desentortolligant, una hipòtesi que aporte coherència i ens traga de l'atzucac. La desestimació de les vies plantejades fins ara, per “parcials” i insuficients, ens portaria a plantejar-nos –al nostre criteri– alguns interrogants alternatius:

1) ¿I si l'autor del *Curial* no fóra ni català ni valencià, sinó un castellà que haguera après la llengua des de la infantesa a la cort de València, ben a prop del també bilingüe des de la infantesa Enric de Villena? 2) ¿I si l'autor del *Curial*, després d'haver après el valencià, haguera viscut uns anys en alguna cort italiana, fins al punt de veure's influïda la seua expressió oral i escrita pel toscà que s'hi parlava i llegia? ¿Explicaria el seu allunyament de València el seu estil tan apartat de la malament anomenada *valenciana prosa*? 3) ¿I si en lloc de ser un buròcrata –com s'ha suggerit sovint– fóra un dels cavallers del rei Alfons, la vertadera “pàtria” dels quals era la cort? 4) ¿I si l'autor del *Curial*, voltat de cortesans de la València septentrional (Joan, Joanot, Antoni i Nicolau Olzina, de la Salzadella; Gabriel de Cardona, Ferrer Ram, i Andreu i Antoni Gassull, de Morella; Nicolau Falcó, d'Onda; Pere de Capdevila, de Sogorb; Mateu Pujades, criat de jove a Sogorb...) haguera après a dir algun mot que “estira” les coordenades diatòpiques del seu idiolecte cap al nord? 5) ¿I si l'autor de *Curial e Güelfa*, pel fet de ser castellà, mantinguera algun vincle amb Toledo que explicara la relligadura allí de l'únic còdex conservat de la novel·la “catalana”?

Uns interrogants com aquests són els que han portat Antoni Ferrando a considerar hipotèticament la possibilitat que l'autor poguera ser un “valencià d'origen aragonés.” O, fins i tot, que fóra “un aragonés completament catalanitzat a València, probablement amb vincles culturals o familiars amb Toledo.”³⁵⁸² De moment, coneixent un element discriminatori, com és la variant diatòpica de què feia ús (un català occidental, influït per la parla valenciana) i el seu *esforç* per mostrar-se patriota del casal d'Aragó. Convindria interrogar ara l'obra per a saber a quin estament pertanyia: prelat o religiós profés?, secretari reial o escrivà de cancelleria?, cavaller o donzell?

Eclesiàstic, buròcrata o cavaller?

La diversificada curiositat intel·lectual de l'autor de *Curial e Güelfa* el fa difícil de situar en un estrat social determinat. Sembla un home que participa de l'amor per la

---

³⁵⁸² FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 81).

cavalleria i els seus rituals, de l'afició a la lletra pròpia dels escriptors i d'una fe cristiana superficial, compatible amb les idees regeneradores del *Quattrocento* italià. En qualsevol cas, sembla indiscutible –i en aquesta qüestió estem plenament d'acord amb Glòria Sabaté i molts altres que ho han anotat– que el del *Curial* “no és un autor pensable fora d'una cort.”³⁵⁸³ Joanot Martorell, Ausiàs Marc, Jaume Roig o Joan Roís de Corella, sí que poden escriure –i, de fet, escriuen– al marge de la cort; però l'autor del *Curial*, no. Els hàbits que atribueix al seu heroi de paper, la projecció que fa dels luxes i fastos cortesans per a complaure els lectors, el seu coneixement de les elits nobiliàries de mitja Europa (França, Milà, Baviera, Àustria, Borgonya, Anglaterra...), semblen fer-lo tan *curial* o persona de cort com el protagonista del seu relat.

Tal com observen Lola Badia i Jaume Torró, “les citacions de l'Escriptura no són gaire abundants”³⁵⁸⁴ i les referències bíbliques o religioses en general, formen part del paisatge cultural de la baixa edat mitjana, quan els llibres d'hores i els rituals quotidians (el “*nunc dimittis*” del comiat del llibre, per exemple) impregnaven la vida d'una religiositat tan gestual com rutinària. Antoni Ferrando, en el context d'una explicació sobre la possible intencionalitat política de la novel·la, no excloué la hipòtesi que l'autor poguera ser un eclesiàstic;³⁵⁸⁵ encara que després l'ha descartada.³⁵⁸⁶ Ara bé, Albert Hauf, basant-se en un concepte teològic –la *gratia praeveniens*– de què es fa ressò l'autor del *Curial*, ha fet veure que aquest posseïa nocions de cultura teològica medieval o escolàstica.³⁵⁸⁷ Tanmateix, resultaria difícil d'explicar l'interès que podria tenir un prelat al servei d'Alfons el Magnànim a escriure un relat cavalleresc tan extens. Dels eclesiàstics que hem biografat, no hi ha cap que s'interesse per aquest vessant de

---

³⁵⁸³ SABATÉ, Glòria, Una cort per al *Curial*, dins *Actes del Xè Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 18-22 de setembre de 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, vol. 3, ps. 1.433-1.445 (p. 1.434).

³⁵⁸⁴ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 59).

³⁵⁸⁵ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 360).

³⁵⁸⁶ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35; FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresc anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88.

³⁵⁸⁷ HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de *Curial* (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresc anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362.

la literatura, ni pels combats a cavall en el marc de torneigs en camp de lliça, ni pels trobadors, ni per les *Històries Troianes...*³⁵⁸⁸ Fa la impressió que els gustos de l'autor encaixarien tan malament en un bisbe, que, en cas d'haver-los tingut, hauria destacat entre els contemporanis i s'hauria donat a conèixer.³⁵⁸⁹

L'escriptor participava, i això es fa evident en el text, de la sensibilitat anticlerical que mostren els literats italians del *Trecento* i del *Quattrocento*. Miquel i Planas creia identificar en l'autor, en atenció al vessant anticlerical de l'obra, “un humanista, possiblement seglar.”³⁵⁹⁰ No és necessari, això. Però sí que és convenient contextualitzar la seua escriptura en un espai de producció localitzat a Itàlia, on la literatura estava impregnada d'aquest component de crítica mordaç a l'estament clerical. Eugenio Garin, en les seues obres divulgatives sobre el Renaixement, sol fer antologia dels més diversos textos del segle XV italià que fustiguen el clergat pels seus costums dissoluts.³⁵⁹¹ Quan Curial degenera i esdevé esclau dels seus vicis, afirma l'autor que “se donà a viure mollament e laciva, com si fos arquebisbe o gran prelat.” (*CeG* III.78). Les monges del monestir que acullen Curial quan va de camí, participen d'un diàleg picant i ple de connotacions eròtiques, a l'estil de Boccaccio, que l'autor aprofita –amb explicitació onomàstica, i a diferència del certaldés– per a al·ludir a les *belles cousines* de de França: les dames més distingides de la cort de París (*CeG* II.12 i ss.).

L'anticlericalisme ambiental forma part del *Decameró*, que amb tant d'interès llegia i imitava a la seua manera l'anònim. I podia haver estat assumit en el seu rol de narrador per un clergue, amb segones intencions humorístiques. Això no obstant, hi ha passatges de l'obra que revelen la defensa benhumorada dels interessos i costums privatis de la classe cavalleresca, enfront de certs elements de l'estament eclesiàstic. Per exemple, quan el framenor d'Angers, “home de molt santa vida e de la casa real de França”, gosa interrompre intempestivament un torneig. Els cavallers en lliça,

---

³⁵⁸⁸ *Lo Troià* sembla que era una de les lectures que l'autor solia compartir amb els destinataris del llibre. Així ho veu GRILLI, Giuseppe, *Literatura caballeresca y re-escrituras cervantinas*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2004, p. 59-60: “el anónimo del *Curial* (...), cuando necesita describir la belleza, se remite a uno de los textos que más agradan al público lector.” Caldria interrogar-se ara si el mateix autor es trobava sovint com a “públic lector” de *lo Troià*, cosa que convidaria a situar-lo –no de manera necessària, però sí de manera preferent– en un entorn poblat de cavallers.

³⁵⁸⁹ Com es donà a conèixer un home amb vocació tardana d'eclesiàstic, i amb un atrafegat expedient d'amors irregulars, Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II), que escrigué de jove una novel·la entre sentimental i eròtica –en llatí– titulada *Historia de duabus amantibus* (1444). És una notable excepció, i no passà gens desapercebuda en el seu temps.

³⁵⁹⁰ MIQUEL, Ramon – PAR, Anfós, Comentaris y notes literàries, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. 481-544 (p. 534, n. 13.826).

³⁵⁹¹ Vegeu GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 201-211.

comminats a renunciar a allò que els era propi, l'expulsen sense contemplacions: “Los duchs e senyors digueren al frare que callàs, que aquest fet se pertanyia a cavallers e no a frares. E, no obstant que ·l frare tots temps cridàs pus fort e no volgués callar, tant fonch lo brogit que ·ls senyors feren, que ·l frare no fonch oyt, ans a empentes lo gitaren d'aquell loch per lo destorb que donava” (*CeG* II.100). Tant l'escriptor com els lectors, sembla que s'identifiquen simpàticament amb els “senyors” protagonistes de la graciosa anècdota. Aquesta circumstància ajuda a pensar *Curial e Güelfa* com un llibre escrit per un cavaller per a ser llegit preferentment, no per framenors o burgesos, sinó per dames i cavallers; per membres del seu mateix estament: l'*ordo militaris*.

Pel que fa a la concepció filosòfica del món que expressa l'escriptor, per damunt de la capa superficial de cristianisme rutinari, sobreixen algunes consideracions sorprenents. Com per exemple l'actitud de l'autor envers el suïcidi de Camar, un acte sense cap encaix en la teologia cristiana, titlat d'heretgia per Benvenuto da Imola –un dels autors predilectes del nostre anònim– i justificat recorrent a la filosofia estoica per l'autor del *Curial*. “No era, pues, la actitud de un eclesiàstico”, anota Júlia Butinyà.³⁵⁹² Tampoc no semblen pròpies d'un eclesiàstic, en el fons, les admonicions de Melchior de Pando a Curial, que són bàsiques per a entendre la “llició moral” que vol transmetre l'autor als lectors, o al dedicatari de l'obra. Jordi Galves troba que el procés de correcció moral del cavaller és portat entre laics i d'una manera que té poc de clerical: “No hi ha cap ombra de moralisme eclesiàstic en tot això. L'església i les seves admonicions no apareixen enlloc del text, perquè aquesta és una història de cavallers, on s'aboquen consells assenyats, però sense tuteles edificants ni sermons”.³⁵⁹³ Ens atreviríem a esmenar l'observació del crític literari en aquest sentit: quan sant Gregori i altres eminències patrístiques compareixen en les admonicions a Curial, ho solen fer amb un tractament paròdic de fons, amb un somriure sobreentès. Ara bé, té raó Galves en la detecció d'un cert esperit laïcista en la novel·la: ni tan sols la croada requereix la benedicció del papa.³⁵⁹⁴ De fet, el pontífex romà és el gran absent d'una obra on la principal protagonista s'anomena paradoxalment *la Güelfa*. I si fem balanç amb Lola Badia de l'esperit intel·lectual de l'obra en el seu conjunt, arribarem a la conclusió que

---

³⁵⁹² BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el 'Curial e Güelfa'*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 39.

³⁵⁹³ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l'edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 27).

³⁵⁹⁴ Vegeu BUTINYÀ, Júlia, El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana ‘Curial e Güelfa’ (encara sobre el primer humanisme), dins *Mirabilia*, 10, Barcelona, 2010, ps. 235-257, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

Curial e Güelfa se situa “entre les mostres més primerenques de l’anomenat esperit pagà del Renaixement”,³⁵⁹⁵ compatible amb un esperit cristià crític.

Aquest esperit crític, en la línia de Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini, Lorenzo Valla i els humanistes del primer *Quattrocento* en general, es manifesta especialment en la paròdia antifraesca del sermó de Sanglier a Curial, tenint per escenari el Mont Sinaí. L’escriptor aprofita l’avinentesa, just abans de passar al Mont Parnàs –una muntanya que li interessa molt més–, per a ridiculitzar i parodiar els valors obsolets i maniqueistes de la retòrica redemptorista del clergat medieval. Sanglier, el cavaller caricaturitzat d’asceta, desplega una oratòria de predicador de raval: “Sàpies, Curial, que tu ·m ressucitist de mort en vida, e ·m fist oblidar les vanitats” (*CeG* III.9). Recorre el sermonador a personatges de perfil tòpicament ridícul, com Sardanàpal, per a condemnar els vicis dels apòstols de la cavalleria, *infernats* sense remei. Se’ns mostra la degradació del que havia sigut un digne guerrer, reduït ara a la mísera condició d’eremita. Sanglier equipara el gaudi mundà a la mort, i la vida, al trànsit de l’ànima per una dolorosa vall de llàgrimes, on es provarà si el seu depositari és mereixedor o no de la recompensa d’una pròrroga eterna. Curial retrau a Sanglier la renúncia que ha fet als valors cavallerescos i malfia de la seua bona fe.³⁵⁹⁶ Segons Albert Hauf, la resistència que el cavaller mostra a aquest intent de rentat de cervell decanta l’autor, definitivament, del costat d’aquells que defenen “el punto de vista vitalista y arrogante de la caballería mundana.”³⁵⁹⁷ L’autor apareix ací com un cavaller a la defensiva que, il·luminat per unes idees molt difoses ja per Itàlia abans del 1440, considera la renúncia ascètica esperant la recompensa d’una altra vida, com una paradoxa que cal defugir. En aquest sentit, participa l’escriptor de la polèmica entre els humanistes i els frares menors, beguins i altres que apostaven per una pobresa radical, contraposada al ritme de vida de mercaders, prelats de la cúria romana, aristòcrates i cavallers.

Si entre el clergue i el cavaller, l’autor pareix identificar-se millor amb el segon – però cal no descartar, en principi, cap possibilitat–, entre el cavaller i el buròcrata

---

³⁵⁹⁵ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1986, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292 (p. 274, n. 18).

³⁵⁹⁶ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 623.

³⁵⁹⁷ Vegeu HAUF VALLS, Albert, Estudio preliminar, dins POU MARTÍ, José María, *Visionarios, beguinos y fraticellos catalanes (siglos XIII-XV)*, Editorial Seráfica, Vic, 1930; reed. a cura d’A. HAUF, Institut de Cultura ‘Juan Gil-Albert’ – Diputació Provincial d’Alacant, Alacant, 1996, ps. 133-134.

(escrivà, canceller, secretari, tresorer...), aquest segon també té les de perdre. L'estreta relació de dependència que els professionals de la cancelleria mantenien amb el llatí de Ciceró, no s'observa en el discurs de l'anònim. La relació venia ja del segle XIV, quan els escrivans vinculats a la cort, segons Jordi Rubió, "volien escriure en llatí ciceronià i aquest estil el tenen massa al cor perquè no transcendeixi al que empren escrivint en català." La influència inconscient de la sintaxi llatina en la prosa catalana dels escrivents és una projecció de "l'ansia reflexiva i conscient d'embellir, amb els recursos d'aquella, la vernacla." El resultat serà "la llatinització de l'estil català" perceptible sobretot en la prosa cancelleresca del segle XV,³⁵⁹⁸ des d'on es contagià a altres sectors de la societat: notaris i escolàstics primerament, cavallers en acabant.

A València, Joanot Martorell, en una de les seues lletres de batalla, procurava contenir les formes, "car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers. E, per tal, no-m cur yo de retoricar mes letres."³⁵⁹⁹ Pel 1433, el rabí de Guadalajara Moisés Arragel, en la dedicatòria al mestre de Calatrava de la seua traducció de la *Bíblia*, recordava que abans els laics desconeixien del tot el llatí, "pero hoy, más que en los antiguos tiempos, como ha auido multitud de sabios, la común gente, platicando con los sabios, han aprendido de su sciencia, e aun de la su latina lengua; e tanto es ya la su sciencia e lengua latina esparida en Castilla, que los caballeros e escuderos han dejado el puro castellano, e con ello han mixto mucho latín."³⁶⁰⁰ Aquesta afectació formal dels registres cultes afectava en el segle XV, amb major o menor incidència, a les distintes llengües romàniques.³⁶⁰¹ A l'escrivania municipal de València, almenys des de la fi del segle XIV, començava a gestar-se un estil que creà escola. Fou el punt de partida estilístic per a l'encarcamament sintàctic i altres ornaments de la "prosa d'art" valenciana a la manera de Corella, hegemònica en les dècades del 1450-1500. Així, per exemple, quan el Consell de València comunicava la mort del rei Ferran a les viles reials (1416), ho feia amb frases del tipus: "...ab sobirana dolor angoxosa e angoxa dolorosa, plena de

---

³⁵⁹⁸ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, ps. 297-298.

³⁵⁹⁹ Vegeu FURIÓ, Antoni, "Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers." *Esriptura, orgull de classe i autoria del Tirant*, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 150-164 (ps. 158-158).

³⁶⁰⁰ Citat per MARAVALL, José Antonio, El prehumanismo del siglo XV, dins *Antiguos y modernos (La idea de progreso en el desarrollo inicial de una sociedad)*, Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid, 1966, ps. 238-277 (p. 273).

³⁶⁰¹ Segons FERRANDO, Antoni, Una actualització de Corella, dins CORTIJO, Antonio – MARTINEZ, Vicent (eds.), *Multilingual Joan Roís de Corella. The Relevance of a Fifteenth-Century Classic of the Crown of Aragon / Joan Roís de Corella multilingüe. La importància d'un clàssic a la Corona d'Aragó del segle XV*, Publicacions of eHumanista, Santa Barbara (Califòrnia), 2013.

làgremes e de sanglots, intimam a la vostra caritat que la nit proppassada...”³⁶⁰² Aquest “alt e gentil estil” passà de les escrivanies als escriptors dels literats. Però això succeí, amb tota seguretat, quan l’autor del *Curial* campava ja per Itàlia.³⁶⁰³

Curial e Güelfa, de fet, no participa dels “vicis” ornamentals de la prosa llatínada de la cancelleria, ni tampoc de l’estil valencià. L’autor de la novel·la –segurament, l’única obra literària que ha escrit i escriurà mai– troba fals i superflu l’intent de “daurar les lletres” en excés, “segons que és costuma dels scriptors” (*CeG* II.101), un col·lectiu amb el qual –com s’observa– no s’identifica. I això que, en el fons, la seua condició d’estilista és ben clara. “Tot en ell”, adverteix Manuel de Montoliu, “revela un veritable temperament d’escriptor”. La prosa que elabora és “abundant i suggestiva.”³⁶⁰⁴ L’anònim està familiaritzat amb els usos i formulismes de *dictatores* i cancellers, però no se’l pot considerar –pels indicis que aporta l’obra– un *scriptor* pròpiament dit, un funcionari o notari format en escrivania. Això sí: no estaria molt allunyat, en qualsevol cas, de l’administració d’estat. Ramon Miquel i Planas trobava que “la idea que de la seua condició personal hem pogut formar-nos per un moment” –és a dir, la impressió intuïtiva– era la d’“un funcionari ocupat ordinàriament en tasques no pròpiament literàries, emperò lletraferit y possehidor d’una forta cultura.”³⁶⁰⁵ Podríem dir que, si era buròcrata, seria un administrador o responsable funcional atípic, més interessat per la cultura llibresca que per la “normativa” vigent a la cancelleria.

Els agents de l’administració reial feien gala del seu “professionalisme”, en expressió de Rubió. Participaven d’una mateixa escola i d’uns mètodes d’ensenyament que engendraven pautes “irreflexives” i fixaven criteris bastant uniformes.³⁶⁰⁶ I el nostre autor, precisament, és un escriptor molt “reflexiu” pel que fa als usos filològics: mai no redacta automàticament. En tot allò que escriu Bernat Metge, per posar un cas ben conegut, traspuen la petja estilística de Ciceró i els procediments determinats per l’art

---

³⁶⁰² Vegeu RUBIO VELA, Agustín, Estudi introductor, dins *Epistolari de la València medieval (II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, ps. 15-84.

³⁶⁰³ Com pressuposa, entre altres possibilitats a descartar, WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135.

³⁶⁰⁴ MONTOLIU, Manuel de, ‘Curial e Güelfa’, dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70 (p. 69).

³⁶⁰⁵ MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÓNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (ps. XLI-XLII).

³⁶⁰⁶ RUBIÓ BALAGUER, J., *Humanisme i Renaixement...*, p. 305.

del dictat, i es posa de manifest la “formación retórica y dictaminal” de l’autor, un professional de l’àmbit de l’epistolografia.³⁶⁰⁷ El redactor del *Curial*, en canvi, crea amb una major llibertat formal, naturalitat discursiva i espontaneïtat “sota control.” Mal professional seria l’autor del *Curial*, en cas de ser un secretari reial, si no haguera aprofitat les planes de l’extensa novel·la per a fer lluíment de les seues habilitats discursives, practicades dia a dia i durant anys, a l’estil dels preàmbuls dels registres oficials estudiats per Ruiz i Calonja.³⁶⁰⁸ En qualsevol cas, maldaria per fer-se reconéixer com a “*vir litterarum amantissimus*”, apel·latiu elogiós que Valla dedicava interessadament, l’any 1438, al secretari reial Arnau Fonolleda.³⁶⁰⁹ L’anònim comparteix amb els secretaris lletraferits del Magnànim nocions d’aprenentatge estilístic i un interès pels clàssics, però ha anat acumulant coneixements en un àmbit no professional, deslligat de la cancelleria. El seu cas connecta i simpatitza amb el de nobles castellans com Santillana, que –en mots de Pedro M. Cátedra– convertien el seu temps d’oci en un “ejercicio de interiorización literaria (...), como un aprendizaje y práctica laica de literatura remitida a su propio terreno de la fantasía en ambientes no profesionales, como una poética también necesaria”, en el marc d’una societat canviant.³⁶¹⁰

El nostre autor no és tan *lletrat* com Fenolleda: no s’alinea amb els redactors de preàmbuls. Tot i preocupar-se minuciosament per la forma i per la llengua, privilegia el contingut i s’aparta d’ornaments excessius. No exhibeix en excés. Tal com concreta Júlia Butinyà, posa “la autenticidad por encima del adorno retórico.”³⁶¹¹ A diferència del professional de cancelleria que era Bernat Metge, l’autor del *Curial* experimenta però no llatinitza el llenguatge. Les diferències no s’acaben ací: “el novelista”, afig Butinyà, “dota a su ficción de un serio carácter moral, pero no como Metge, como

³⁶⁰⁷ HOCES LOMBA, María de, Retórica forense y *ars dictaminis* en *Lo somni*, de Bernat Metge, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 3, València, juny 2014, ps. 1-26 (p. 21).

³⁶⁰⁸ RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234.

³⁶⁰⁹ VALLA, Lorenzo (*VALLENSIS, Laurentius*), *Fabulae Aesopicae*, ed. a cura de Maria Pasquallina PILLOLLA, Università di Genova – Facoltà di Lettere (“Favolisti latini medievali e umanistici”, IX), Gènova, 2003, ps. 10-15 (dedicatòria).

³⁶¹⁰ CÁTEDRA, Pedro Manuel, El sentido involucrado y la poesía del siglo XV. Lecturas virgilianas de Santillana, con Villena, dins MENÉNDEZ COLLERA, Ana, – RONCERO, Victoriano (eds.), “*Nunca fue pena mayor.*” *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, ps. 149-161 (p. 150). Per a una millor caracterització d’aquesta aventura, d’aquest nou protagonisme dels “llecs” en la producció literària de ficció, Cátedra remet als capítols II-IV de WEISS, Julian, *The poet’s art: literary theory in Castille, c. 1400-60*, The Society of Mediaeval Languages and Literature (“Medium Aevum Monographs. New Series”, 14), Oxford, 1990.

³⁶¹¹ BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, p. 121.

filósofo, sino como poeta y fabulador; es decir, el primero está más decantado hacia la retórica filosófica y el otro, a lo artístico.”³⁶¹² Tot i la seua minuciositat, no sembla el típic escrivà professional que revisa els seus textos per a fer-los homogenis. “Nuestro autor (...) no efectuaba una labor de estricta filología, sino de creación. Es más un hombre práctico, que entiende sobre todo de formalismos de batalla y letras de cambio, que un experto en corregir errores de transmisión de los textos. Pero es una persona de exquisita sensibilidad y voluntad de exactitud en lo tocante a la moral.”³⁶¹³

També hauria sigut l'autor de *Curial e Güelfa*, en cas de pensar-lo com un funcionari de cancelleria, un pèssim custodi de registres oficials. Pensem ara en un home que, parlant dels fills de Pere el Gran, recorda que “lo major dels quals ere apellat *don Alfonso* [en castellà!] –e aquest morí abans que son pare–, l'altre havia nom *don Jayme*, l'altre *don Frederich*...” (CeG I.46). El desgavell genealògic és manifest. Ve motivat per la consulta sense contrastar de fonts italianes,³⁶¹⁴ com ja fou advertit per Martí de Riquer: “El fill gran del rei Pere, Alfons, no li premerí, ans regnà com a Alfons III d'Aragó i II de Barcelona (dit el Liberal o el Franc)”.³⁶¹⁵ ¿Com es podria atribuir un error tan palmari a un professional posat a navegar entre privilegis antics, alguns dels quals venien signats i segellats per un *Alfonso* III “fantasmagòric”? Hem de considerar, a més, que l'escriptor comet uns altres errors evidents en la genealogia dels reis de les Dues Sicílies,³⁶¹⁶ tan present en cròniques contemporànies per a justificar l'ascens al tron napolità del rei d'Aragó. No tenia ànima de cronista, l'anònim. El seu esforç per a reeditar històricament el conflicte del segle XIII (Pere d'Aragó contra Carles d'Anjou) i solapar-lo amb el del XV (Alfons d'Aragó *versus* Renat d'Anjou),³⁶¹⁷ es limita a la rememoració més implícita que explícita d'alguns tòpics i mites. Per no parlar, no s'hi parla ni dels Pròixida, ni del *Vespro* sicilià, ni dels almogàvers. Difícilment podríem

---

³⁶¹² BUTINYÀ, Júlia, Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el *Curial e Güelfa*, dins *Revista de poética medieval*, 12, 2004, ps. 11-52 (p. 48).

³⁶¹³ BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, ps. 199-200.

³⁶¹⁴ Segurament, ve d'una errònia interpretació de la *Comèdia* de Dante (Purg. VII.114-118) apresada de RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

³⁶¹⁵ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 287.

³⁶¹⁶ Sobre la naturalesa i l'atribució d'aquests errors a fonts italianes, vegeu FERRANDO, Antoni, “Curial e Güelfa”, dins HAUF, Albert (dir.), *Panorama crític de la literatura catalana, II. Edat mitjana. Segle d'or*, Vicens Vives, Barcelona, 2011, ps. 127-156 (p. 145).

³⁶¹⁷ Aspectes pels quals s'ha interessat especialment FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369.

pensar en algú que tinguera al davant la crònica de Bernat Desclot –com han suggerit alguns crítics, sense aprofundir en l’assumpte dellà la simple presumpció– en el moment en què planificà el seu “periple narratiu” pel segle XIII mediterrani.

“Yo no són home de sciència...”, s’excusa Curial el cavaller amb la musa Cal·líope (*CeG* III.28). En realitat el que s’hi excusa és l’autor, que aprofita el seu *alter ego* cavalleresc³⁶¹⁸ per a fer-se coronar paròdicament al Parnàs. En aquest moment de la narració, el personatge el que dialoga amb les Muses, sí, però com constata Lola Badia, ho fa “en representació del seu anònim creador.”³⁶¹⁹ Per aquesta porta d’entrada l’escriptor accedeix al seu món de ficció i “s’autocorona.” Tot forma part d’un joc que recorda el començ d’una coneguda sàtira de Persi.³⁶²⁰ Observa Montserrat Piera, en relació amb aquest afer, que l’enginyós entramat narratiu de l’episodi del Parnàs respon a un hàbil disseny de l’escriptor i “sirve para coronar con laureles tanto al caballero com al autor que lo ha creado. Éste, a través de un narrador-testimonio que habla con Curial, asimila así el papel de historiador verídico y el de poeta sublime, llegando así a un punto de complejidad narrativa muy encomiable.”³⁶²¹

És veritat, i en això coincideix bona part de la crítica –tant els qui el consideren un reaccionari medieval com un convençut humanista–, l’autor de *Curial e Güelfa* encaixa malament el perfil d’un intel·lectual, d’un *homo litteratus* del Quatre-cents. Parla fins i tot de “los hòmens de sciència”, quan reserva per a ells la lectura d’Homer (*CeG* III.34), guardant envers el col·lectiu al·ludit un relatiu distanciament; en un exercici de mesurada empatia amb els seus lectors il·literats, val a dir. Els seus principis, en contrast amb allò que hauríem d’esperar si ens trobàrem davant d’un pensador medieval, no són fermes, ni doctrinals ni infrangibles, sinó ambigües. I això fa que el text resultant de la seua aventura literària ens el mostre “tan deutor de la tradició romànica cavalleresca com devot de la nova cultura clàssica”, en expressió de Lluís Cabré.³⁶²²

---

³⁶¹⁸ Vegeu MINCHOTTI, Jorge, A propósito del hervor clásico en el libro III de *Curial e Güelfa*: atisbo de una metaliteratura, dins *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (León, 20-24 de septiembre de 2005)*, Universidad de León, Lleó, 2007, vol. 2, ps. 881-890 (p. 883).

³⁶¹⁹ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 15).

³⁶²⁰ Qüestió sobre la qual incidirem quan ens ocupem de les fonts clàssiques del *Curial*.

³⁶²¹ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 118.

³⁶²² CABRÉ, Lluís, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*, ed. crítica i comentada de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Barcelona, Quaderns Crema, 2011, 757 pp., dins *Medievalia. Revista d’estudis medievals*, 15, Barcelona, 2012, ps. 385-390 (p. 385).

Més aviat, l'anònim sembla haver esdevingut un mestre en la “cultura de l'aiguabarreig”, ja que tampoc “no era un humanista, ni de bon tros”, però llegia Dante comentat, Boccaccio i Petrarca. “L'autor segueix a l'ombra de l'anonimat, però la seva *peritia litterarum* resulta més ben perfilada que la de molts autors il·luminats per la identificació biogràfica.”³⁶²³ A desgrat d'un fortuït anonimat que el perjudica davant la crítica literària, l'escriptor de *Curial e Güelfa* “pertenece a los grandes autores de la tradición románica que obtuvieron resultados sobresalientes poetizando la caballería”, és a dir, revestint un relat de tradició medieval –cavalleresc– amb elements inspirats tant en els clàssics antics (Ovidi i Virgili) com en els trescentistes italians (Dante, Petrarca, Boccaccio).³⁶²⁴ D'ací que resulte tan interessant posar-li nom.

L'afició per lectures italianes, el combina harmoniosament l'autor amb un intent de rescatar la cultura “patrimonial” dels trobadors. Al contrari que el ciutadà Bernat Metge, que es declara alié a tota la pompa de l'amor cortés (“car ignorant suy del stil / dels trobadors del gay saber”),³⁶²⁵ el creador de *Curial* es preocupa de fer-lo cantar i sonar l'arpa com a mèrits a celebrar. L'enyorança d'Oc el fa partícip del que Roger Boase denomina el “ressorgiment de la lírica trobadoresca” en l'àmbit hispànic del segle XV.³⁶²⁶ Pertany l'anònim, si no ens equivoquem, a la generació de “poetes soldats” que revisiten el llegat trobadoresc –la memorada *cançó de l'Orifany*, per tornar al *Curial*– com un “marcador nobiliari” operatiu encara al Nàpols d'Alfons el Magnànim: un rei ornat de la vella lírica dels *semibarbari* hispànics i de la nova poètica dels refinats humanistes italians. Així ho expressa José Carlos Rovira quan situa Nàpols a l'epicentre d'aquella “nueva eclosión trobadoresca” estudiada per Boase.³⁶²⁷

L'autor de la novel·la anònima es preocupa activament perquè el seu heroi i model participe d'ambdós universos: el de la cavalleria d'antany, el dels trobadors, i el de la

---

³⁶²³ Ibídem, p. 386.

³⁶²⁴ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial, entre Tristán y Orlando*, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBÀ, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 58).

³⁶²⁵ Del *Llibre de Fortuna e Prudència* de Bernat Metge (vv. 24-25), citat per BUTINYÀ, Júlia, *Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el Curial e Güelfa*, dins *Revista de poética medieval*, 12, 2004, ps. 11-52 (p. 37, n. 72). El context d'aquests versos, en: METGE, Bernat, *The Book of Fortuna and Prudence*, ed. i trad. a l'anglès i l'espanyol d'Antonio CORTIJO i Vicent MARTINES, John Benjamins, Àmsterdam – Philadelphia, 2013, p. 22.

³⁶²⁶ BOASE, Roger, *The Troubador Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l'espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trobadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981.

³⁶²⁷ ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 58.

“ciència” moderna, el dels humanistes. “Car la costuma de la cavalleria e de la sciència és tal [el subratllat es nostre], que avancen los hòmens de pobre estat e ·ls fan grans senyors” (*CeG* II.116). Ho diria per experiència pròpia? Se sentiria identificat l’autor, d’alguna manera, amb el protagonista? La dualitat *cavalleria/ciència*, en termes culturals, afecta a la presentació del model a seguir. Curial és, indistintament –o, millor dit, complementàriament–, un “gran trobador” (*CeG* III.64) i un “poeta e orador” (*CeG* III.34). L’autor considera que l’exercici de les armes i el marcador nobiliari de la lírica provençal, els valors tradicionals dels quals participa, resulten ja insuficients per a la compleció del perfecte *curial*, del magnat bibliòfil del *Quattrocento*. Aquest convé que siga, a la italiana, “poeta” (savi, creatiu) i “orador” (diplomàtic, eloqüent).

De resultes de tot això, i després d’haver assistit al doble cara a cara de Sanglier de Vilahir i Curial el llombard, en el terreny de les armes i en el terreny de la fe, per al *Curial e Güelfa* “se nos perfila un lector, caballero ya de armas y letras, culto y poco amigo de sermones” –són paraules de la professora Butinyà.³⁶²⁸ Si el lector ideal de l’obra seria un cavaller d’aquestes característiques, per què no ho podria ser també l’escriptor? S’interrogava ja en aquesta línia Pere Bohigas, pel 1976:

“¿Degué ésser el nostre autor un cavaller més o menys aventurer, com Joanot Martorell, que coneixia corts i països estrangers? Em sembla indubtable que l’autor del *Curial* havia viatjat i havia viscut i experimentat l’ambient cavalleresc. Però ¿de quina forma? ¿Exercí algun ofici reial? ¿Acompanyà alguna ambaixada? ¿Estigué al servei d’algun gran senyor i el seguí en les seves anades i vingudes? No ho podem respondre perquè no tenim cap indici que ens permeti d’afirmar res. Però confessaré que apriorísticament me l’imagino com una barreja de Curial i Melcior de Pando. Com Curial, era afeccionat a les lletres i a l’estudi – a la ciència, que deia ell– i com Melcior de Pando, era home entrat en anys –això ho declara ell mateix– i devia ésser experimentat, prudent i també sagaç. Aquestes qualitats les ha manifestades en la manera de fer actuar els seus personatges i de jutjar-los. Veia la vida i la descrivia en la seva aparença heroica i brillant, però en coneixia el seu fons brutal i egoista.”³⁶²⁹

---

³⁶²⁸ BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, p. 138.

³⁶²⁹ BOHIGAS, Pere, “Curial e Güelfa”, dins TATE, Robert B. – YATES, Alan (eds.), *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Cambridge, 9-14 abril 1973)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, València, 1976, ps. 219-234 (ps. 233-234). A aquesta possible síntesi de Melchior de Pando i Curial al·ludeix també BALANYÀ ABADIA, Pere, L’autoria dels

Quan l'escriptor critica la supèrbia dels "hòmens de molta ciència" que "menyspreen los altres hòmens qui no aconseguen tant", és evident que se situa –a la defensiva, com abans havia fet amb el frare Sanglier– entre els del segon grup. I troba que el defecte d'orgull augmenta si els qui van tots inflats, com si no els cabera la ciència el pit, provenen a més "d'algun poch de noble linage" (*CeG* III.0). Aquest blasme dels nobles prelats vanitosos –¿algú de l'entorn de l'autor i els seus lectors?– és abocat directament i sense màscares pel "jo redactor" de l'obra literària. I aquest atreviment, al nostre parer, només el podia tenir un igual a l'ofés: un noble o, si més no, un membre de l'estament nobiliari, cavaller i donzell. Resulta inimaginable que un secretari, un escrivà de tresoreria o un teòleg ras s'hagueren atrevit –d'acord amb els paràmetres mentals de l'època– a menysprear per escrit la vanitat dels prelats de noble llinatge. Aquesta actitud desafiant contra els nobles prelats que "podrien" desautoritzar-lo si tingueren accés a l'obra, contribueix a situar l'autor en l'*ordo militaris*. Com també contribueix a explicar per què l'escriptor "es mostra excepcionalment segur de les seues possibilitats", cosa que denota un nivell d'autoestima elevat.³⁶³⁰

Sembla, doncs, que som al davant d'un home que té un alt concepte de si mateix i que, en conseqüència, se sent qüestionat i jutjat per allò que fa; algú que se sent de vegades envejat, en tant que deu ocupar alguna posició social o política "envejable."³⁶³¹ Això explicaria per què, en paraules de Ricardo da Costa i Armando dos Santos, l'Enveja "pode ser considerada como o *leitmotiv* da novela."³⁶³² Es fixen aquests dos autors en com i de quina manera, "ao longo de toda a novela, em numerosas passagens aflora e está presente a inveja, de modo mais claro ou mais velado."³⁶³³

---

llibres *Curial i Güelfa*, dins *Diplomatari*, vol. 1, núm. 3, Barcelona, desembre 1980, ps. 49-54 (p. 49), com una possibilitat.

³⁶³⁰ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1986, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292.

³⁶³¹ Aquestes enveges eren corrents en una cort com la napolitana del rei d'Aragó, dominada per magnats estrangers. Segons un ambaixador milanés del 1458, "don Inico [d'Àvalos], fratello del conte de Ariano, el quale have tanta reputatione et tanto loco como alcuno altro che sia" era molt envejat: "de questo crepano de passione et de invidia, et grandemente ne mormorano." Vegeu SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, ps. 109-110.

³⁶³² COSTA, Ricardo da – SANTOS, Armando Alexandro dos, A *Inveja* em *Curial e Güelfa* e sua representação na Arte do outono da Idade Média, dins *Mirabilia*, 20, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 159-179 (p. 160).

³⁶³³ *Ibidem*, p. 165.

La reprovació del pròleg III, en qualsevol cas, no va adreçada contra els envejosos en general, o contra aquells que envegen el rang i la posició social d'altri. En realitat, l'autor esdevé el portaveu de “los altres hòmens qui no aconseguen tant” en matèria literària com els professionals de la lletra, però que també tenen dret a expressar-se com a literats de cor. És una protesta adreçada contra els “superbiosos” que “menyspreen” aquests amateurs de la literatura d'evasió. La indisimulada invectiva va dirigida, segons l'encertada interpretació de Jorge Minchotti, “contra la soberbia y vanagloria, pero en un doble aspecto, tanto el orgullo de aquellos que presumen mucho, pretendiendo igualarse a los ‘hòmens científichs e de reverenda letradura’ (...), como también en el ensoberbecimiento de los hombres ya versados en ciencia, que menosprecian a los que simplemente saben menos.”³⁶³⁴ De la manera com s'interpreta per Stefano M. Cingolani, el nostre escriptor considera que la *sciència* o saber és font de virtut i d'autoreconeixement, i troba que la cultura “deve essere un valore interiore, e non esteriore, da valutare con equità e modestia (...), un tramite per conseguire l'integrità morale.” I el model que proposa per assolir aquest repte és el personatge central del *Curial*, que “è anche un cavaliere, oltre che uno studioso.”³⁶³⁵

A desgrat de la posició condemnatòria els homes de ciència (Alonso de Cartagena és la referència de Cingolani, en aquest acarament) sobre l'atreviment dels cavallers lletraferits i lectors de poesia, l'escriptor es demana “si serà lícit a mi usar de ço que los altres qui scriviren usaren o han usat, ço és, invocar les Muses” (*CeG* III.0).³⁶³⁶ La resposta literal és negativa, d'acord amb el context de *captatio benevolentiae* on es troba el passatge, però la resposta narrativa es contradiu sarcàsticament amb la declaració de falsa modèstia. Ja que, com observa la crítica en general i afirma Lola Badia, aquest escriptor no pot ocultar “la ferma convicció del valor de la novel·la” que escriu.³⁶³⁷ Com també considerem un gest de cortesia el de rebaixar-se a la categoria de deixeble de les Pièrides, quan l'autor atresora –i la deixa veure en nombrosos passatges de la novel·la– una satisfacció interna de lector contumaç i meticulós redactor. Únicament li hem de

³⁶³⁴ MINCHOTTI, J., A propósito del hervor..., p. 882.

³⁶³⁵ CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 151).

³⁶³⁶ *Ibidem*.

³⁶³⁷ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 10).

tenir en compte, com a sincera confessió, l'atreviment que manifesta “a tratar de materias poéticas sin tener el *pedigree* exigido para hacerlo.”³⁶³⁸

Desplegada tota la seua eloqüència preventiva en el pròleg del llibre III, aquest nou Màrsies desimbolt i segur, que segueix les passes del seu admirat Dant, no sols invoca sense complexos les Muses, Apol·lo i Homer, sinó que gaudeix de la llibertat creativa que li atorguen els seus anys de lectures clàssiques. La tensió cultural perceptible en el pròleg del llibre tercer respon a recomanacions restrictives com la que feia Cartagena als nobles pel 1440, animant-los a renunciar a l'afany de saber, per ser aquest un patrimoni de professionals, d'*hombres de ciència* pròpiament dits, els escolàstics: aquells “hombres que, conducidos por su gran amor a la ciencia, se dedican a la profesión escolástica; éstos sí que pueden convenientemente cultivar los libros y pasar la mayor parte de su vida oyendo, leyendo y escribiendo.”³⁶³⁹ Per l'any 1442, en *De senectute*, Cartagena considerava venial que els cavallers apreciaren els ensenyaments bíblics i el saber dels “eloqüentes oradores antiguos”, sempre que això servira per a posar en oblit la literatura “*amatoria, bucolica, aliaque poetarum figmenta*” que ell els havia desaconsellat (*Epistula*, ca. 1440). Tanmateix, en les seues obres de maduresa (l'*Oracional*, adreçat a Pérez de Guzmán, ca. 1454), el prelat havia endurit la seua postura: s'alineava ara amb sant Jeroni i afirmava que l'home tenia prou amb llegir la *Bíblia*; que l'altra literatura posava en perill l'ànima.³⁶⁴⁰

Curial e Güelfa, la novel·la sencera, però especialment la tercera part, constitueix tot un desafiament creatiu a la doctrina restrictiva dels “hòmens de sciència.”³⁶⁴¹ Aquests condemnaven, com s'ha vist, no sols l'accés dels nobles al coneixement en general, sinó també el conreu de les *poètiques ficcions* i la literatura d'evasió. Era pitjor encara, des del punt de vista de l'autor del *Curial*, l'actitud arrogant d'aquests lletrats quan provenien d’“un poch de noble linage” (prelats de cases nobiliàries com les de Cardona o Pallars, si ens situem en l'àmbit de treball de l'anònim escriptor) envers els

---

³⁶³⁸ BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, p. 182.

³⁶³⁹ Segons el contingut de l'*Epistula ad Petrum Ferdinandi de Velasco*, ressenyat per LAWRENCE, Jeremy N. H., La autoridad de la letra: un aspecto de la lucha entre humanistas y escolásticos en la Castilla del siglo XV, dins *Atalaya. Revue française d'études médiévales hispaniques*, 2, París, 1991, ps. 85-107 (p. 85).

³⁶⁴⁰ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Actitudes renacentistas durante el siglo XV: La correspondencia entre Alonso de Cartagena y P. Cándido Decembrio, dins *Cuadernos de Filología Clásica (Estudios Latinos)*, 1, Madrid, 1991, ps. 195-232 (ps. 201-202).

³⁶⁴¹ Tal com ho entén PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 117: “El narrador deja bien claro que, aunque hay que respetar a los autores más consagrados, también hay sitio para otros en el mundo literario. Por lo tanto, el narrador sigue comparándose con los *auctores* desde un plano de inferioridad, pero no se resigna a callarse y se opone a la arrogancia de los más sabios.”

cavallers lletraferits, al costat dels quals es posiciona clarament l'escriptor. I podem considerar³⁶⁴² com una subtil i genial ironia que critique les ficcions literàries i la poesia d'Homer i Virgili recorrent ell mateix a una ficció poètica –tot el desplegament de fantasia que constitueix el judici del Parnàs– per a satiritzar, de fet, dita condemna.

Podríem traslladar perfectament a l'escriptor la caracterització cultural que Jordi Galves fa del personatge central de la novel·la: “Curial esdevé savi perquè domina les estratègies retòriques i els coneixements acadèmics, i perquè penetra en la veritat de la realitat afirmant-se en la llibertat, a la recerca d'una plena autorealització de si mateix. I precisament per aquesta llibertat, tot i el coneixement que té el cavaller de les lletres llatines, el text que compondrà no serà una peça d'inspiració classicitzant, sinó un poema trobadoresc.”³⁶⁴³ És l'autor, sens dubte, el que ha fet abans aquest camí, i ara pretén –a través de l'obra literària– que arribem a compartir els beneficis artístics, morals i socials de la seua peculiar epopeia cultural. Li interessa més el missatge a transmetre, de proselitisme humanista, que no el vehicle de transmissió: les formes medievals, les úniques que l'autor domina per raons de formació.³⁶⁴⁴ I ho adreça tot a un lector laic del seu entorn, habituat a llegir les *Històries troianes*; un profà en llatí i en filosofia moral, al qual desitja redimir amb la “seua” bona nova.³⁶⁴⁵ Coincidim, doncs, amb Montserrat Piera, quan observa com Curial esdevé un *alter ego* de l'escriptor en els moments crucials de la novel·la: el cavaller llombard esdevé així “un instrumento” en

---

³⁶⁴² Amb MINCHOTTI, J., A propósito del hervor..., p. 888.

³⁶⁴³ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l'edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 67).

³⁶⁴⁴ És interessant evidenciar les mancances intel·lectuals i els vicis escolàstics de l'anònim, per a classificar-lo entre els “nostres” autors medievals, com ho fa BADIA, Lola, “Volent escriure a vostra consolació e plaer?": Metge, Corella and other 14th and 15th century masters of Catalan prose, dins *Catalan Historical Review*, 3, Barcelona, 2010, ps. 55-68. Però a continuació convindria tenir en compte també les seues aspiracions i les conviccions ideològiques que manifesta, les quals van molt més enllà del pensament medieval, i no poden ser equiparables a les de Metge, Corella o Martorell. Així, quan dissequem algun aspecte concret del *Curial* i l'acarem amb el *Tirant*, com per exemple ho fa ALEMANY, Rafael, Al voltant dels episodis africans del ‘Tirant lo Blanc’ i del ‘Curial e Güelfa’, dins BARBERÀ, Jean Marie (ed.) *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 219-229, arribem a la conclusió que l'autor del *Curial* participa d'unes “preocupacions de caire intel·lectual” i d'una “sensibilitat humanística” que no trobem en Martorell, malgrat el “llast medieval” que atenalla encara la pensa de l'anònim.

³⁶⁴⁵ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La coherència iconogràfica de la segona visió mitològica de Curial, dins *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 5, Madrid, 1996-1997, ps. 41-57 (p. 53) considera “una davallada” l'actuació de Curial com a trobador en els episodis finals de la novel·la, quan abans se l'havia definit com a poeta. No comprén, doncs, que és el mateix autor el que *davalla* –i justifica aquesta davallada en el pròleg III– per a adreçar-se en llengua vulgar i estil planer a un públic com concret del seu entorn, habituat a la poesia trobadoresca i als relats cavallerescos, i no a les elucubracions intel·lectuals ni a la poesia llatina.

les seues mans de lliure creador, “para formular sus ideas literarias y para legitimar su experiencia artística”³⁶⁴⁶ i, en conseqüència, la seua experiència de vida.

L'oportuna contextualització i acarament que fa Stefano Cingolani de *Curial e Güelfa* amb el conegut debat castellà sobre “les armes i les lletres”, convida també a identificar les ànimes de l'anònim escriptor i del seu heroi de paper.³⁶⁴⁷ De manera que ens trobaríem amb “un letterato a tutti gli effetti, perfettamente padrone di quel sapere proibito, o almeno fortemente sconsigliato, ai membri della sua classe.”³⁶⁴⁸ Això no significa que reivindique “l'accés dels no professionals a la *reverenda letradura*”, com prentén Glòria Sabaté.³⁶⁴⁹ La *reverenda letradura*, segons l'anònim, no és altra cosa que el talent extraordinari dels grans literats –grecomans o del *Trecento*– reconeguts com a clàssics. I ell és perfectament conscient que, ni per natura ni per formació, podrà mai igualar-se amb ells. Com a molt, els lectors el podran assimilar a les piques, “ocells garruladors” (*CeG* III.0). El que reivindica l'autor del *Curial*, adobant-ho amb tantes excuses i precaucions –prologant a la defensiva–, és la llibertat i la legitimitat dels cavallers laics per a consumir, produir i gaudir tota mena de literatura. El pròleg d'aquesta tercera part de la novel·la, de fet, és un *exordium* en tota regla, on convé que l'escriptor faça *captatio benevolentiae* i aconseguisca un lector atent i receptiu. La funció d'aquesta mena d'exordis ha de ser eminentment persuasiva.³⁶⁵⁰ Ara bé, en el cas que ens ocupa, la *recusatio* o declaració d'humilitat i altres captacions d'atenció vénen precedides per un preàmbul crític de caràcter un tant polèmic o agonístic.

Continuant amb la calculada estratègia expositiva del proemi al llibre tercer, l'escriptor admet que les Muses “no han cura sinó de hòmens de gran sciència, e aquells seguexen, encara que no sien demanades, e mi e mos pars, axí com ignorants, han en estrany avorrimt” (*CeG* III.0). ¿A qui es refereix concretament l'escriptor, quan

---

³⁶⁴⁶ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 117, n. 20.

³⁶⁴⁷ El caràcter exemplar de tota ficció cavalleresca implica “el distanciamiento desde la realidad”, però “el ejercicio de la autenticación pedagógica de la ficción es el de la realización histórica de esa ficción.” Vegeu CÁTEDRA, Pedro Manuel, *Los doce trabajos de Hércules en el Tirant*. Lecturas de la obra de Villena en Castilla y Aragón, dins *ACTES del Symposium 'Tirant lo Blanc'*, Quaderns Crema, Barcelona, 1993, ps. 171-205 (p. 199). El diàleg entre realitat i ficció en la novel·la, per al cas que ens ocupa, és també un diàleg entre l'escriptor i el seu heroi ficcional, que en alguns passatges esdevé un *alter ego*.

³⁶⁴⁸ CINGOLANI, S. M., *Finzione della realtà...*, p. 144.

³⁶⁴⁹ SABATÉ, Glòria, Una cort per al *Curial*, dins *Actes del Xè Congrès Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 18-22 de setembre de 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, vol. 3, ps. 1.433-1.445 (p. 1.444).

³⁶⁵⁰ Tal com ho aconsellen els *dictatores*; per exemple, Giovanni de Bonandrea, notari i professor de retòrica a Bolonya del 1303 fins a la seua mort el 1321, en la seua *Brevis introductio ad dictatum*. Vegeu Vegeu ARCOS PEREIRA, Trinidad, De Cicerón a Erasmo. La configuració de la epistolografia como género literario, dins *Boletín Millares Carlo*, 27, Las Palmas de Gran Canaria, 2008, ps. 347-400 (ps. 386-387).

esmenta aquest segon grup amb el qual s'identifica en primera persona (*mi e mos pars*)? ¿Qui són aquells *ignorants* i *garruladors* que se senten inferiors dels homes *sabuts*? Els lectors que l'autor elegí per a compartir l'obra, potser ho tenien ben clar. A nosaltres, a tants segles de distància, ens resulta més complicat. Tal vegada siga interessant comprovar quin sentit tenien aquestes expressions en el segle XV.

Per exemple, la de “mi e mos pars” sembla un calc sintàctic de la fórmula francesa *moi et mes pairs* dels cants de gesta del cicle carolingi, tan populars al nord d'Itàlia en el *Trecento* i el *Quattrocento*. Carlemany, *primus inter pares*, convoca al seu flanc, amb aquesta frase, els *douze pairs* de França: nobles guerrers de la màxima confiança que l'acompanyen en aventures i desventures. L'apel·latiu medieval de *pair* aplicat als nobles més acostats a la persona del monarca francès, donà origen al títol supranobiliari de *pair de France* (1519),³⁶⁵¹ similar al de *grande de España* del país veí. ¿Insinuava, amb això, l'autor del *Curial* que ell i els seus companys de lectura eren una mena de *pars* de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim? Cap la possibilitat que sí.

L'expressió *me ed i miei pari* era viva també en el toscà del segle XV, potser manlevada de la matèria de França. L'humanista florentí Donato Acciaiuoli (1429-1478) escrigué una *Vita Caroli Magni* (1461) que contribuí a mitificar Carlemany com el patró laic de la república francòfila,³⁶⁵² “come il vero padre della civiltà fiorentina”.³⁶⁵³ Acciaiuoli era amic de Manetti i Manetti era amic del gran mecenes napolità Enyego d'Àvalos, cosa que explica que la presència en la biblioteca d'aquest últim de les *Vides d'Annibal i Escipió* de Plutarc, traduïdes al llatí per Donato.³⁶⁵⁴ Quan Manetti passà a viure a casa de D'Àvalos, el rei Alfons atorgà solemnement a l'humanista nouvingut la sinecura de *presidente* (un dels jutges) de la Sommària. I ho feu amb un discurs que –segons el relat de Vespasiano da Bisticci– començava així: “Messer Giannozzo, io so che *i vostri pari*, dati agli studii, non vogliono perdere tempo: attendete a' vostri studii, e del venire a corte non ve ne curate...”³⁶⁵⁵ Com es demostra

---

³⁶⁵¹ LEVANTAL, Christophe, *Ducs et pairs et duchés-pairies laïques à l'époque moderne (1519-1790)*, G.-P. Maisonneuve et Larose, París, 1996.

³⁶⁵² GATTI, Daniella, *La Vita Caroli di Donato Acciaiuoli. La leggenda di Carlo Magno in funzione di una “Historia” di gesta*, Pàtron, Bolonya, 1981.

³⁶⁵³ VILLORESI, Marco, Tra Andrea da Barberino e Luigi Pulci. La letteratura cavalleresca a Firenze nel Quattrocento, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 9-30 (p. 19).

³⁶⁵⁴ VEGEU DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302.

³⁶⁵⁵ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, ps. 90-91.

per la relació que fa de la conversa el florentí Da Bisticci, “me e i miei pari” era una expressió col·loquial arrelada al nord d’Itàlia, i també en la ment de l’autor.

Foren o no molt pròxims al rei els *pars* amb els quals s’equipara l’autor, la cosa certa és que els titla d’*ignorants*. A desxifrar el significat i l’abast exacte d’aquest concepte a la cort napolitana del rei d’Aragó, ens pot ajudar Ferrando Valentí. El mallorquí, que venia de servir el rei Alfons a Itàlia, elogia la traducció que Leonardo Bruni havia fet de l’*Ética* d’Aristòtil en el pròleg a la seua versió vulgar de les *Paradoxa* de Ciceró (ca. 1450). I ens recorda de pas que Bruni, “alcunes coses posades per lurs inventors en vulgar ha volgudes en lengua latina transportar; no per voler aquelles amagar *als ignorants* tal art, mes per major auctoritat donar a tan invenció e història.”³⁶⁵⁶ Per la seua banda, Dante, home de ciència i de *reverenda letradura*, per expressar-ho amb termes cars a l’autor del *Curial*, havia après moltes coses en llatí, però les havia transferides al vulgar “per ensenyar e erudir lo vulgo e popular, lo qual comunament és *ignorant* de lengua erudita e latina.”³⁶⁵⁷ En efecte: els no llatinsats i els desconexedors de la gramàtica, patien, segons Valentí, a l’hora d’interpretar coses que ell qualifica d’“intricades” per a ells, però no per als homes lletrats.³⁶⁵⁸ Aquest adjectius l’utilitza igualment l’anònim per a excusar la complexitat del llibre III.

Incideix en aquest sentit del terme *ignorant* nobles lletrats com el mateix Enric de Villena, “precursor” en molts aspectes de l’autor del *Curial*, o el conestable Pere de Portugal. Villena, en les seues glosses a l’*Eneida* de Virgili, aprofita per a defensar enardidament la seua suposadament inapropiada dedicació a “la sçiençial cultura” i critica de pas “los del presente tiempo, por detestable que las grandes e generosas personas en esto se ocupen cuidando e, çegados de su *ignorancia*, que los dedicados a la sçiençial cultura non entiendan de las mundiales cosas e agibles tancto como ellos, e por esto los menospresçian desviando de les encomendar administraciones activas.”³⁶⁵⁹ Comparteix plenament aquesta opinió el marquès de Santillana, aquell de la famosa sentència: “La sçiençia non enbota el fierro de la lança, nin faze floxa el espada en la mano del cavallero.” Per la seua banda, el conestable Pere de Portugal, un gran magnat aficionat també a les lletres, justifica la seua idea s’acompanyar amb cent glosses

---

³⁶⁵⁶ VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959, p. 37.

³⁶⁵⁷ *Ibidem*, p. 38.

³⁶⁵⁸ VALENTÍ, F., *Traducció de les Paradoxa...*, p. 39.

³⁶⁵⁹ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la “Eneida” de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989, p. 4.

expositives la seua *Sátira de felice e infelice vida* (ca. 1450) perquè, si l'obra manca d'aquestes glosses, la història d'amor que conté romandria “desnuda e sola” i “no fenescerían jamás demandas a los ignorantes, e aun en algunas cosas a los scientes sería forçado de rebolver las foias.”³⁶⁶⁰ Ell mateix ha crescut entre aquests lectors *ignorantes* de la cort, que tenen més curiositat per accedir a la mitologia antiga que formació intel·lectual per a comprendre-la sense ajuda de glossadors. Notem la interessant dicotomia entre *ignorantes* i *scientes*, que equival a l'establida per l'autor del *Curial* entre “mi e mos pars” *ignorants* i els homes “de molta *sciència*.”

Podríem afegir encara el testimoni d'un escrivà de la cancelleria de Castel Nuovo, el cal·lígraf tarragoní Bernat Andor, que renunciava humilment –de nou, una retòrica captació de benevolència– a redactar la dedicatòria de la còpia d'un opuscle ‘per tal com jo siga un home bàrbar, *ignorant* i incapacitat per a la llengua llatina’ (“*quoniam ego barbarus homo sum et latinae linguae inops atque ignarus*”).³⁶⁶¹ O també del secretari reial valencià Gaspar Talamanca, resident a Nàpols, que pels anys 1460-1461 decidí transferir del llatí en “llengua materna” la *Crònica dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona* per a facilitar-ne l'accés a “aquells qui llatins no són.”³⁶⁶² És evident que, quan l'escriptor del *Curial* s'autoclassifica, a manera d'*excusatio*, entre els “ignorants” de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, està marcant les distàncies respecte dels curials lletrats i dels homes “scientes”, com en deia Pedro de Portugal. Ell està molt més prop del marquès de Santillana, del mateix conestable o d'Enric de Villena, que de l'escrivà *litteratus* Andor o del secretari reial, també llatinat, Ferran Valentí.

A Itàlia, Francesco Petrarca, en les *Epistole Senili* (XIV,1) blasrava “quelli che, pensandosi dar prova di grandezza dell'animo loro, si chiariscono invece *ignoranti* e superbi.”³⁶⁶³ Benvenuto da Imola, comentant el cant XX de l'*Inferno* de Dante (vv. 103-130), explica que Asdente fou un sabater de Parma que es deixà l'ofici per dedicar-se a l'endevinació i que, de fet, predigué moltes coses i causà admiració. Tanmateix, “*credo*

---

³⁶⁶⁰ PORTUGAL, Pedro de, *Obras completas do Condestável Dom Pedro de Portugal*, ed. a cura de Luís Adão da FONSECA, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa, 1975, ps. 9-10. Citat i comentat per WEISS, Julian, Las “fermosas e peregrinas ystorias”: sobre la glosa ornamental quattrocentista, dins *Revista de literatura medieval*, 2, Alcalá de Henares, 1990, ps. 103-112.

³⁶⁶¹ Citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 278.

³⁶⁶² GARRIDO VALLS, Josep-David, Un nou manuscrit de la “Crònica dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona”: el ms. Ventimiliano 1/83 de la Biblioteca Regional Universitària de Catània, dins *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, 1, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 19-36.

³⁶⁶³ PETRARCA, Francesco, *Epistole senili*, trad. italiana de Giuseppe FRACASSETTI, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

ego potius a natura quam a literatura, cum esset literarum ignarus.” És a dir, que els seus pronòstics de mala art solament podien ser atribuïts a causes naturals, ja que era home no versat en *litteratura* (‘gramàtica llatina’) i ‘ignorant’ de la cultura escrita, *litterarum ignarus*.³⁶⁶⁴ Francesco Barbaro, en *De re uxoria* (1416) criticava alguns compatricis seus, aficionats a col·leccionar llibres com si foren objectes de luxe, sense saber-los llegir ni interpretar: “gli *ignoranti*, de libri cattivi ma ricamente ornati si diletano.”³⁶⁶⁵ I Leon Battista Alberti, en *De Iciarchia* (any 1468, llibre II), advertia: “Basterammi in questi ragionamenti familiari informare la mente e l’animo nostro con ottimi instituti a essere egregi omini, dissimili da’ volgari, *ignoranti*, indotti, imperiti, inetti; e adatterenci ad acquistare in noi ora per ora principato e moderamento di noi stessi con virtù e buon costumi, onde segua facultà ben reggendoci d’essere primari e superiori agli altri.” I també: “La loquacità sì come ella abita negli omini *ignoranti*, temerari, insolenti, impudenti, così accade loro che peccano spesso nel molto favellare e nelle fatue e subite risposte.”³⁶⁶⁶ El prototipus d’aquest ignorant atrevit i presumptuós, en la mitologia clàssica, és el sàtir Màrsies, que, com explica Pietro Alighieri comentant Dante (*Parad.* I, 19-21) pagà terriblement el seu atreviment:

“Entra.- *Hic Dantes implorat singulariter supremum favorem Apollinis, et petit ut infundat spiritum sapientiae in eum perfectissimo modo, sicut olim ostendit virtutem sapientiae suae contra quemdam vanum superbum (...). Dicit ergo breviter quod Marsyas fuit rusticus silvanus de genere satyrorum, qui praesumpsit temere provocare Apollinem ad certamen in arte musica, volens superare illum pulsantem lyram cum tibia sua quae fuerat Palladis; sed victus ab Apolline fuit excoriatus ab eo, ita quod detracta pelle Marsyas remansit totus sanguineus (...); ita Marsyas vir irritavit Apollinem deum sapientiae in opere musico, sed victus et superatus fuit spoliatus pelle, idest, apparentia exteriori et*

³⁶⁶⁴ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

³⁶⁶⁵ BARBARO, Francesco, *Prudentissimi et gravi documenti circa l’election della moglie*, versió italiana (1548) de *De re uxoria* [1416], ed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it/>, cap. 6. També critica “i cittadini *ignoranti*, se vogliono dare a intendere altrui, di essere eccellenti, et di saper quello, che mai non conobbero?”, i advertia que “la finta et adombrata laude” que feien, entre altres coses, “della cavalleria, diventa vana e fallace”, perquè “la verità vince la imitatione” sempre (cap. 10).

³⁶⁶⁶ ALBERTI, Leon Battista, *De Iciarchia*, dins *Opere volgari*, ed. a cura de Cecil GRAYSON, Laternza (“Scrittori d’Italia”), Bari – Roman, 1966; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it/>

*superficiali qua erat inflatus, et evanuit inanis iactantia eius (...); ut more Apollinis possit confundere aemulos ignorantes in cantu poetico in ista tertia Cantica, sicut et musae converterunt Pierides in picas, ut pulcre exposui primo cantu Purgatorii; sicut calidus et superbus sanguis Marsyae (...).*³⁶⁶⁷

Com més avant veurem, l'anònim del *Curial*, seguint les passes de Dante en aquest passatge, invoca també l'auxili de les Muses i d'Apol·lo, tot i la seua manifestació d'humiltat i de considerar-se'n indigne. Júlia Butinyà relaciona aquest Màrsies –que no apareix esmentat per a res en el *Curial*– amb l'autor de la novel·la i afirma que “el autor hace el paper de sátiro”,³⁶⁶⁸ protegit per Bacus, de la mateixa manera que Màrsies trobà suport en aquest déu quan era perseguit per Apol·lo.³⁶⁶⁹ Des del nostre punt de vista, trobem que no és deduïble tal paral·lel; entre altres coses, perquè Apol·lo corona el cavaller Curial –*alter ego* de l'autor– al Parnàs, i perquè Bacus, com més avant detallarem, representa les arts liberals i la filosofia moral. No té res a veure, doncs, amb el Bacus déu del vi, homenatjat al Fòrum de la Roma imperial, on s'erigí en honor seu una estàtua de Màrsies carregant al muscle amb un odre de vi.³⁶⁷⁰ Tampoc no s'observa en l'anònim una actitud desafiant parangonable a la del sátir, tot i el posat irònic i, fis i tot, satíric que adopta en alguns moments.

Aquestes observacions són oportunes, doncs, però no ens han de distraure sobre el concepte d'*ignorant* vigent a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, que, com s'ha vist clarament, no era cap altre que el del laic desconexedor –per defecte formatiu– de la matèria erudita, i de la llengua i gramàtica llatines que obrien les portes a dita matèria.³⁶⁷¹ En realitat, i al marge del to de la *captatio benevolentiae*, sí que sabem que domina el llatí (la gramàtica), però no amb una gran profunditat, ni amb professionalitat. Per a ell és, bàsicament, una porta d'accés a un saber que subjau codificat –quasi tot– en aquesta llengua morta. Pel que fa a l'altre concepte en joc, el de *garrulador* que

---

³⁶⁶⁷ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

³⁶⁶⁸ BUTINYÀ, Júlia, Sobre els orígens de la novel·la, dins *Revista de llengües y literaturas catalana, gallega y vasca*, 10, Madrid, 2005, ps. 25-42 (p. 37, n. 39). Ja havia tractat l'assumpte en BUTINYÀ, Júlia, *La Comedieta de Ponça y el Curial e Güelfa* frente a frente, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311 (ps. 303-304).

³⁶⁶⁹ BUTINYÀ, Júlia, Boccaccio y Dante en el *Curial y Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 7, UNED, Madrid, 1991, ps. 259-273 (p. 266).

³⁶⁷⁰ Vegeu PETRONIO, *Satiricón*, ed. a cura de Carmen CODOÑER MERINO, Akal (“Clásica”), Madrid, 1996, p. 103, n. 82.

³⁶⁷¹ Aquest sentit es conserva encara en el valencià col·loquial, fossilitzat en expressions despectives del tipus: “Què en sabràs tu, ignorant!”

s'atribueix l'autor en la seua retòrica declaració d'humilitat, val a dir que es considerava també un adjectiu desqualificatiu corrent a la cort de Nàpols. Per exemple, l'any 1452, quan el notari de la cancelleria napolitana Battista di Trevi redactà una invectiva contra el seu col·lega Jaume Martí de Morella, escrivà a Barcelona de la reina Maria, s'esplaià recordant-li els seus orígens innobles, de rústic camperol. Seguidament, prosseguí amb la retafila d'insults, amb termes despectius del tipus "*te miserrimum, te ambiciosissimum, te garrulatore...*" Dir-li *garrulador* era, doncs, una manera de desqualificar-lo pel seu pèssim maneig de la llengua escrita.³⁶⁷²

L'orgull estamental que manifestaven els homes lletrats –agressiu, en ocasions, com s'ha vist– pesava psicològicament sobre aquells que, gaudint del privilegi de noblesa de sang, se sentien en inferioritat de condicions en un entorn cortesà, el de les monarquies del segle XV, exigent en formació cultural.³⁶⁷³ Així ho pogué comprovar el poderós virrei de Sicília i mestre de camp de l'exèrcit reial, Llop Ximenes d'Urrea, un dels homes de confiança d'Alfons el Magnànim, en el setge de Caiazzo (1441). El militar s'interposà entre l'humanista Beccadelli i el rei, i decidí opinar en una conversa que mantenien ambdós sobre lectures clàssiques; concretament sobre els fets de Viriat. Aleshores, el monarca s'indignà amb el noble guerrer: "lo rey li manà s'apartàs, dient-li que aquel loch era per lavòs dels togats, ço és, dels letrats, e no dels cavallés. Obeý lo dit don Lop." Així ho relatava, orgullós, el mateix Antonio el Panormita en el seu *De dictis et factis Alphonsi regis* (1456), que hem citat ací en la versió catalana de Jordi de Centelles.³⁶⁷⁴ En realitat, no fou exactament així. La versió original llatina és més precisa en la raó que el rei donà a mossén Urrea per a desplaçar-lo d'aquell debat: "*asserens locum illum, cum de litteris aut cognitione antiquitatis ageretur, non purpuratorum sed togatorum esse.*"³⁶⁷⁵ Perquè aquell lloc, dedicat a les lletres i a l'estudi dels clàssics antics, era reservat exclusivament als homes de saber (*togati*) i vedat als nobles magnats (*purpurati*). En determinades situacions i moments, les lletres estaven per damunt de les armes, per a descrèdit dels cavallers incultes. Cosa que

---

³⁶⁷² VALENTÍ, F., *Traducció de les Paradoxa...*, p. 285.

³⁶⁷³ Sobre la solidaritat de classe que mostraven els buròcrates cortesans d'aleshores, vegeu MARAVALL, José Antonio, Los "hombres del saber" o letrados y la formación de su conciencia estamental, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 331-363.

³⁶⁷⁴ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, p. 108 (*De dictis et factis Alphonsi regis*, I.42).

³⁶⁷⁵ *Ibidem*, p. 108.

explica les “excuses” que presentaven els nobles quan decidien aventurar-se en un terreny fins aleshores interdit per a ells: el de la creativitat literària elevada, al delà de la poesia de cort. Així ho llegim en la dedicatòria d’una novel·la cavalleresca borgonyona contemporània de *Curial e Güelfa*, com és *Le roman de Gillon de Trazegnies* (anterior al 1458). El seu anònim escriptor, que la dedica a Felip el Bo, duc de Borgonya, es disculpa d’aquesta manera: “Je ne suis ni clerc ni écrivain, je ne possède pas le style fleuri qui conviendrait à cette histoire, c’est pourquoi je vous supplie, très humblement, vous, mon seigneur très respecté, de bien vouloir excuser ma façon si simple d’écrire.”³⁶⁷⁶

Es comprén així millor el significat de la *captatio benevolentiae* que l’escriptor i *par* de la cort, així com a ignorant, introdueix a continuació (*CeG* III.0): “...ab humil e baix parlament proceyré axí com sabré a aquest tercer libre, lo qual és algun poquet pus *intricat* que ·ls altres primers, per ço com en aquest haurà algunes transformacions e poètiques ficcions, scrites no en la manera que a la matèria se pertany, mas axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer.” No es disculpa debades, però. Es disculpa per l’atreviment que ha tingut a l’hora d’endinsar-se en un terreny, el literari, per al qual no ha rebut la formació adequada, però que l’apassiona. Resultats estètics a banda, els escriptors d’aquesta generació –conscients de la projecció pública que té la literatura de cort– s’esforcen, entre altres coses, a dignificar la llengua vulgar, perquè és l’única en què poden expressar-se dignament. Això connecta amb la polèmica detectable en els pròlegs d’Enric de Villena, entre els “romançistas” cortesans aficionats als clàssics i els “letrados” (llatinistes) que recelaven d’aquest intrusisme.³⁶⁷⁷ O en la resposta del lletrat Alonso de Cartagena al marquès de Santillana, quan aquest –desconeixedor de la gramàtica llatina– fa elogi de les lletres romanç: “fablemos romance perfecto y, do será menester, fablemos latino; qui lo entiende, lo entienda; el otro, quede por necio.”³⁶⁷⁸ El menyspreu de l’intel·lectual pels nobles aficionats a la literatura en romanç, com Santillana o l’anònim del *Curial*, és evident. I la defensa que aquest últim fa dels *volgarizzamenti* és tan clara, que es permet el luxe de presentar una *Eneida* glossada i moralitzada en àrab(!) i a disposició de donzelles erudites.

---

³⁶⁷⁶ SANTUCCI, Monique (ed.), *Le roman de Guillon de Trazegnies. Roman en prose, anonyme, écrit au milieu du XVe siècle*, trad. del francès medieval al modern, dins RÉGNIER-BOHLER, Danielle (dir.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Laffont, París, 1995, ps. 251-370 (p. 256).

³⁶⁷⁷ Amb un rerefons polític al darrere, com ho veu VILÀ, Lara, Fama y verdad en la épica quinientista española. El virgilianismo político y la tradición castellana del siglo XV, dins *Studia aurea*, 4, Barcelona-Girona, 2010, ps. 1-35 (p. 11).

³⁶⁷⁸ ROUND, Nicholas G., Renaissance, Culture and its Opponents in Fifteenth-Century Castile, dins *Modern Language Review*, 67, Londres, 1962, ps. 204-215 (p. 210).

Els nous escriptors s'adrecen, segons Guido Cappelli, a "un público que tendrá su dignidad precisamente en virtud de su capacidad de reconocer los artificios del código. Lo había advertido ya Juan de Valdés: 'queriendo mostrarse docto...' O pensemos por un momento en el proliferar de *coronaciones* y *triumfos*, donde los contemporáneos se instalan en un Parnaso antiguo y, cortejados por los más excelsos poetas, se elevan a la altura de los clásicos..."³⁶⁷⁹ La ironia suspensiva és de Cappelli, que para atenció a Juan de Mena –un altre que havia passat per Itàlia– i el seu *Laberinto de fortuna*. "Allí se unen los elementos tomados de la cultura tradicional –como no puede ser de otro modo– con las novedades directamente procedentes de las sugerencias italianas."³⁶⁸⁰ Tot això, en un autor de pobra inspiració, però d'una curiositat omnívora, que el fa exponent d'"una forma de hacer cultura (...) otorgándole un carácter peculiar en su variedad y en su experimentalismo." No eren escriptors que romperen esquemes literaris, doncs, però afavoriren l'obertura posterior als corrents del pensament europeu.³⁶⁸¹ Els desplaçaments per Europa i la recepció de noves idees, afavoririen, en conclusió, la formació d'una cultura Renaixentista d'abast continental en el segle XVI. I *Curial e Güelfa* és una mostra primerenca d'aquelles ineludibles interferències creatives.

L'innominat autor del *Curial* participa d'una educació de base similar i dels mateixos referents culturals –en línies generals– que el marquès de Santillana³⁶⁸² (amb un major coneixement del llatí, per part de l'anònim).³⁶⁸³ Ambdós han conegut Enric de Villena i han seguit els seus passos, com a bons cavallers àvids de *sciència*; cavallers *scientífichs*, com el Curial de la ficció, que no es deixen aconsellar per Alonso de Cartagena ni es atemorir per cap clergue.³⁶⁸⁴ Ambdós escriptors, Enyego Lópeç de Mendoza (com se'l coneixia a la cort de València) i l'anònim autor de *Curial e Güelfa* mostren –en expressió d'Ottavio di Camillo– un "espíritu ecléctico, pero no sólidamente

³⁶⁷⁹ CAPPELLI, Guido M., Preliminar, dins *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el "De vita felici"*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002, ps. 11-25 (p. 19).

³⁶⁸⁰ *Ibidem*, p. 20.

³⁶⁸¹ *Ibidem*, p. 24.

³⁶⁸² BUTINYÀ, Júlia, *La Comedieta de Ponça y el Curial e Güelfa frente a frente*, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311 (p. 310).

³⁶⁸³ Com certifica GÓMEZ FONT, Xavier, "*Curial e Güelfa*", *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, ps. 70-71, que observa que l'anònim havia rebut una "instrucció més o menys elevada" que li permetia, si no dominar del tot, almenys entendre i consumir lectures llatines més o menys complexes. De Santillana, el biògraf d'humanistes Vespasiano da Bisticci afirma que "non era litterato", és a dir, que desconeixia quasi del tot i per defecte formatiu la gramàtica llatina, "ma intendeva benissimo la lingua toscana." Vegeu RUSSELL, Peter, *Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV*, dins *Temas de "La Celestina" y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (p. 212).

³⁶⁸⁴ Vegeu CINGOLANI, S. M., *Finzione della realtà...*, ps. 131-134.

instruido.” Explica això que, quan Santillana teoritza sobre poesia i literatura en general, incórrega en confusions i contradiccions. I, encara que defensa explícitament, influït pels trescentistes italians, l'autonomia de la poesia com a font de coneixement *filosòfic*, “no cumple lo que predica, pues en la suya todavía las reglas y convenciones prevalecen sobre la libertad y la espontaneidad.” Hi pesen molt, indefectiblement, els artificis dialèctics i l'erudició medieval, producte d'una formació de base escolàstica, i els formalismes mètrics de la tradició trobadoresca.³⁶⁸⁵ Fent balanç global del personatge literari, la crítica no el pot qualificar d'humanista, “sino más bien de aficionado al incipiente humanismo”,³⁶⁸⁶ com molts altres creadors castellans del període 1420-1480: dues generacions d'actitud antiga, però de mentalitat oberta.

Una observació crítica de signe similar es precipita sobre l'autor de *Curial e Güelfa* per part de Giuseppe Sansone. Comprova que, malgrat l'entusiasme que l'autor sembla mostrar per la cultura humanística, el llast medieval li impedeix d'enlairar-se. L'escriptor, això sí, és un hàbil narrador, que...

“...muove lo scenario con una grazia naturale che non è quella dell'uomo rinascimentale, il quale filtra la sua immaginazione per più maturi tramiti e con più vigile gioco, ma l'altra, quella dell'uomo del medioevo, che è tuto conquistato dalla rappresentazione dei fatti, soggiogato dalla sua stessa materia (...). La vicenda della cavalleria (...) è consegnata nel *Curial* col fascino dell'esemplarità tipicamente medievale, e insieme come captante prodigiosità (...) nel suo essere ammirabile e come vagheggiamento d'atmosfere assolute.”

Per davall de la voluntat d'avantguarda que manifesta l'autor, Sansone creu detectar el lector que aprén en enciclopèdies sapiencials, el trobador que s'amaga al darrere: “la vena di questo poeta ancora medievale.” Qualsevol intent d'erigir l'escriptor i la seua obra en una mena de model de moral laica i renaixentista, en base a les noves inquietuds humanístiques, xocava –segons Lola Badia– amb “una forta discrepància entre les intencions ‘filosòfiques’ de fons de la novel·la i els mitjans culturals amb què

---

³⁶⁸⁵ DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, p. 109.

³⁶⁸⁶ SCHLELEIN, Stefan, Vacilando entre Edad Media y Renacimiento: Castilla y el humanismo del siglo XV, dins EGIDO, Aurora – LAPLANA, José Enrique (eds.), *Saberes humanísticos y formas de vida. Usos y abusos. Actas del Coloquio Hispano-alemán (Zaragoza, 15-17 de diciembre 2010)*, Saragossa, 2012, ps. 91-112 (p. 110).

compta el seu autor.”³⁶⁸⁷ No obstant això, caldria veure quin són els fonaments formatius, intel·lectuals, culturals, literaris... de l’anònim –una civilització catalana encara gòtica i medievalitzant: la de mitjan segle XV– per a valorar millor l’ulterior grau d’innovació de dit escriptor, producte de la seua “italianització.”

De fet, no ens convé interrogar solament l’autor com a literat, com a poeta, sinó també com a persona que llig i s’interessa –i molt– per obres de filosofia moral. I això el fa encara més “italianitzat” pel que fa al seus interessos formatius. Observa molt encertadament Lola Badia que “poesia i filosofia són per al nostre anònim dos vessants complementaris i en certa manera simètrics del saber, que desitja veure ben arrelats en el seu protagonista (...). Poesia i filosofia convergeixen cap a un mateix ideal ètic.”³⁶⁸⁸ Aquest interès dual, aquesta convergència de poesia i filosofia moral, és a la base de tot el moviment humanístic. I és evident que l’autor participa –a desgrat de les seues autoreconegudes limitacions d’aficionat a la lletra– de l’“ideal ètic” i de les aspiracions formatives i pedagògiques de l’humanisme florentí del 1400-1440. Aquestes aspiracions filosòfiques confluiran pels anys 1440-1490 amb l’esperit líric de la Florència de la cavalleria humanística i de Botticelli. Dominique de Courcelles detecta oportunament la inserció del *Curial* –incipient i primerenca, anunciadora de la Florència de Lorenzo il Magnifico– en el paradigma estètic i mental renaixentista “de philosophes et de poètes comme Marsile Ficin, Politien, Pic de la Mirandole” i de “Montaigne, Jean de la Croix, un siècle plus tard.”³⁶⁸⁹ Aquesta dimensió fortament innovadora de *Curial e Güelfa*, un clàssic increïblement suggestiu, que inaugura el Renaixement partint de bases medievals, ha sigut ignorada i menystinguda quasi del tot fins a temps recents. Per dues causes: 1) la nul·la difusió de l’obra i en nul·l impacte, en conseqüència, en la història de la literatura de segle XV, i 2) l’escassa atenció crítica que ha rebut fins a fa pocs anys en contrast amb l’obra coetània –i tardomedieval a tots els efectes– *Tirant lo Blanc*. Tot plegat, ha impedit situar el *Curial* correctament en el seu context.

---

³⁶⁸⁷ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de *Curial* i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1986, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292.

³⁶⁸⁸ Ibídem, p. 279.

³⁶⁸⁹ DE COURCELLES, Dominique, *Curial e Güelfa: Une voie philosophique et poétique*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 243-252 (p. 252). Sobre l’esperit cavalleresc florentí, compatible amb l’eclosió ideològica de l’humanisme, vegeu, per exemple, el recull d’estudis de VILLARESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni, Roma, 2006.

La caracterització que tracen Lola Badia i Jaume Torró de l'escriptor de *Curial e Güelfa* quan interroguen l'obra literària a la inversa de com fa Sansone –no buscant el passat que condiciona l'autor, sinó allò a què aspira quan escriu– obliga a matisar el judici sever de l'italià. La novel·la deu molt a “la cultura literària trobadoresca, cavalleresca i clàssica de l'Anònim, pròpia de les primeres corts aragoneses dels Trastàmara”, ens adverteixen els referits Badia i Torró. Però afigen a continuació: “enriquida amb nous materials de Boccaccio, de Petrarca i derivats de la recepció de Dante.”³⁶⁹⁰ Caldria afegir ací el coneixement que demostra l'anònim d'alguns debats de l'humanisme del primer *Quattrocento*, que Torró i Badia no han tingut encara ocasió d'explorar.³⁶⁹¹ No ens trobem, doncs, amb un escriptor que se sent còmode en el medievalisme, que manté una actitud doctrinària o retardatària. Tot el contrari: l'autor és tan conscient d'on ve i de les seues limitacions, com del lloc on s'adreça i de les seues aspiracions. Per això progressa al llarg de la seua vida i “enriqueix amb nous materials” el seu esperit. La redacció del *Curial* és un punt i a banda en aquest procés d'eclecticisme selectiu, que denota el grau de maduresa assolit per l'autor. El viatge i l'estada Itàlia han fet d'ell una nova persona ja que l'ha “reinsertit” en un ambient innovador a tots els efectes com és el del *Quattrocento*,.

La mentalitat de l'autor –ens atreviríem a esmenar Sansone– sí que transcendeix els patrons medievals en què havia sigut educat aquest, i ens el mostra com un individu permeable al discurs humanista, com tracta d'explicar Júlia Butinyà. Tanmateix, el procediments de treball del fins ara desconegut escriptor el porten, per exemple, a introduir cultismes “con una técnica medieval escolástica”, cosa que fa pensar a Emili Casanova que “la novela es aún medieval, no humanista.”³⁶⁹² *Curial e Güelfa* es troba atrapat, doncs, en la “frontissa cultural” de l'edat mitjana i el Renaixement, quan els ideals humanístics començaven a circular molt ràpidament, abans que s'imposaren –ben entrat el segle XV– el llatí humanístic, la moderna crítica textual i l'assimilació creativa dels clàssics grecoromans redescoberts de manera entusiasta. La seua vena eclèctica el situa molt bé en un ambient d'intercanvi d'experiències culturals com el que Anna Maria Compagna qualifica de “cultura napoletana aragonesa.” No sols la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, una obra ambiciosa, sinó també poemes com *La nau de*

---

³⁶⁹⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 43).

³⁶⁹¹ I sobre els quals aportarem alguna notícia en l'apartat dedicat a les fonts de la novel·la.

³⁶⁹² CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 928).

Lleonard de Sors (1454) i altres composicions de poetes ibèrics radicats a Nàpols s’inseririen “in pieno in quell’atmosfera culturale piuttosto eclettica, che risente del nuovo spirito umanistico, anche se mantiene saldamente i legami con la cultura precedente (francese o catalana che sia), senza creare con esso fratture.”³⁶⁹³

Santillana a Castella i l’autor del *Curial* a Nàpols formen part d’aquella generació que l’humanista Fernando de la Torre (Burgos, 1416-1475) qualificava irònicament com els “ombres sin letras” (lletines, s’entén). Foren una autors de transició, afectats per una *crisi cultural*, que, malgrat les seues limitacions, aconseguiren “polidas cosas” pel seu afany de saber.³⁶⁹⁴ Representaven, doncs, el que Francisco Rico denomina “drama del prehumanismo”, és a dir, “la tragicomedia de una *élite* de curiales y nobles deslumbrados por la cultura de moda en Italia, e incapaces de seguirla (o aun comprender de qué iba en realidad) por haberse criado a pechos de una tradición intelectual completamente distinta.”³⁶⁹⁵ La citació està extreta d’un article titulat *El quiero y no puedo* de Santillana. Doncs bé: aquest “vull però no puc” del marquès de Santillana és el mateix “vull però no puc” del pròleg III del *Curial*: l’obra d’un poeta i orador voluntarista, que s’havia criat sense conèixer l’existència de les Muses al·legoritzades per Fulgenci i adorades pels neoplatònics italians del segle XV.

Tal com afirma Hèctor Gonzàlvez, “l’esperit del nostre anònim és encara el d’un medieval” convers a l’humanisme, “enlluernat per les innovacions estètiques del moment.”³⁶⁹⁶ No deu ser, segons ell, un cavaller que s’interessa tan sols per l’ètica i la política, sinó –com el mateix Curial que proposa de model– un lletraferit aficionat a les poètiques ficcions desaconsellades pel clergat i estigmatitzades en la cultura cristiana. En aquest sentit, l’escriptor no respon al model de cavaller que solament s’interessa per la Bíblia, Sèneca, Boeci o el *Doctrinal* de Pacs. És el Sanglier de la ficció –si és que ha

---

³⁶⁹³ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Da Barcellona a Napoli a metà del Quattrocento, fra correnti medievali e umanistiche, dins INDELLI, Giovanni – LEONE, Giuliana – LONGO AURICCHIO, Francesca (eds.), *Mathesis e Mneme. Studi in memoria di Marcello Gigante, Pubblicazioni del Dipartimento di filologia classica ‘Francesco Araldi’ dell’Università degli Studi di Napoli Federico II*, núm. 25, Nàpols, 2004, vol. 2, ps. 323-343 (p. 342).

³⁶⁹⁴ Citat per RUSSELL, Peter, Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (p. 225).

³⁶⁹⁵ RICO, Francisco, El quiero y no puedo de Santillana, dins *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, El Festín de Esopo, Barcelona, 1982, ps. 33-34.

³⁶⁹⁶ GONZÁLVEZ ESCOLANO, Hèctor, El debat medieval de les armes i les lletres: l’aportació catalana del *Curial e Güelfa*, dins FREIXAS, M. – IRISO, S. (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 858-869 (p. 878, n. 34). L’autor del *Curial* s’ha impregnat d’un flaïre d’humanista que el fa presentar-se com un amant de la poesia virgiliana i que l’ajuda a mostrar signes de modernitat (p. 881), encara que es veu encara influït per uns preceptes de regeneració moral cristiana que Gonzàlvez considera encara medievals; qüestió –aquesta última– que ja seria més discutible.

llegit alguna cosa— el que representa aquest tipus d'ésser humà, de poderós braó, però d'intel·lecte limitat; captiu en l'atzucac regenerador de la renúncia al món. Sanglier i Curial representen les dues cares del Janus bifront de la cavalleria, en plena fase de crisi. El nou prototipus de noble cortés, el curial que dibuixa i biografia l'anònim autor, requereix d'"unes altres pautes per a regenerar-se" i les busca per tres camins: l'ascetisme caduc (el sermó del Sinaí), que no l'acaba de convèncer; la poesia classicitzant, que li atorga glòria i honor (la *performance* del Parnàs), i el metodisme de les arts liberals, que transforma l'esforç en *virtù* (el consell de Bacus).³⁶⁹⁷

Arribats en aquest punt, la capacitat de síntesi de Lola Badia ens ajuda a recapitular algunes consideracions de gran interès per a situar l'innominat:

“La cultura de l'autor del *Curial*, en efecte, els seus coneixement literaris, les seves conviccions i el seus dubtes teòrics emergeixen repetidament dintre de l'entramat narratiu de la novel·la. És evident que, per molt cavalleresca que fos la seva formació, per molt mercantil que fos el seu entorn, per molt volàtil i superficial que fos el vernís del seu humanisme, l'autor del *Curial* era un home preocupat per problemes relacionats amb la teoria literària en els termes en què això era entès al segle XV peninsular (...). L'autor del *Curial* comparteix tot de dèries molt característiques del moment amb altes intel·lectuals coetanis, com Enric de Villena o el seu deixeble el marquès de Santillana.”³⁶⁹⁸

El seu “enlluernament pel món clàssic, molt peculiarment entès”,³⁶⁹⁹ seria, doncs, una d'aquestes dèries de cavaller compartides amb Villena i Santillana; motiu que ens inclina a reforçar la nostra convicció sobre la condició nobiliària, o si més no cavalleresca, de l'escriptor que tractem de descobrir a través de l'escriptura. Però amb una diferència molt important: els anys que ha passat a Itàlia l'anònim han fet d'ell un “home nou”. Ell està informat privilegiadament dels clàssics pels seus contactes amb l'humanisme, a diferència dels literats castellans, que es trobaven aïllats en la perifèria del món conegut. I si atenem als estudis de Sònia Gros, tindria coneixença lectora dels motius amoris de la poesia elegíaca llatina. Postul·la que l'autor del *Curial* “mostra una actitud que ja no podem qualificar de medieval, pel seu coneixement ampli de la

³⁶⁹⁷ *Ibidem*, ps. 877-878, d'acord amb CINGOLANI, S. M., *Finzione della realtà...*, ps. 144-145.

³⁶⁹⁸ BADIA, Lola, Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, dins *Els Marges*, 34, Barcelona, 1986, ps. 117-120 (ps. 119-120).

³⁶⁹⁹ *Ibidem*, p. 120.

tradició eròtica clàssica grecorromana, per la selecció i combinació de motius, per l'adaptació a un nou context narratiu, una narració sentimental de caràcter exemplar, en la qual reconeixem un rerefons clàssic vigorosament renascut.”³⁷⁰⁰

Cingolani, basant-se en les sempre agudes observacions de Lola Badia, admet que, “pur nell’incertezza dell’estrazione sociale e del tipo di educazione dell’Anonimo, almeno le caratteristiche di Curial ci conducono verso ‘l’arquetipus de l’home d’armes i de lletres’.” El seu pensament, amb independència ara de les seues evidents aficions literàries, estaria influït per les “tensioni culturali” vigents sobretot a Castella arran d’algunes “teorizzazioni direte a nobili e cavalieri” que es traduïren en allò que els historiadors de la literatura solen titular *el debate sobre las armas y las letras*.³⁷⁰¹ Vol dir això que podria ser un castellà? No ho creiem. Però sí que vol dir que coneixia aquest debat, com es demostra pel pròleg del llibre III, i que tenia contactes amb Castella i amb lletraferits castellans, possiblement amb el marquès de Santillana.

Hi ha altres indicis al llarg del text que contribueixen a perfilar el retrat de l’anònim com un home plenament integrat en el món de la cavalleria. Ens referim, per exemple, a totes les cerimònies que pertocquen a l’“art de cavalleria” (*CeG* III.82), incloses les diferents modalitats de combat a peu i a cavall. Per tal de mostrar aquests coneixements, i d’acord amb l’esperit de la novel·la, reserva tot el llibre II per als nascuts sota el signe de Mart: “Aquest segon libre, per la major part, és de cavalleria” (*CeG* II.0). Quan cataloga cavallers per “llengües” ens recorda l’orde de l’Hospital, on professà el secretari reial Lluís Sescases; però quan els catalans proposen a *Curial* “fer paraments blanchs ab creus de Sent Jordi, sots invocació del qual és fundat l’orde de nostra cavalleria” (*CeG* I.36), sembla evocar els cerimonials a la valenciana que presidia pels carrers de Nàpols el claver de “l’orde de nostra cavalleria”, fra Lluís Despuig. Potser l’autor es relacionava amb personatges com aquests.

Quan *Curial* combat, no amb tanta fúria com manifesta el Tirant de Joanot Martorell, sol aportar experiències curioses, que podríem atribuir a l’autor. “*Curial* ris dins l’elm”, diu en un passatge (*CeG* II.5), com si s’imaginara ell dins l’arnés. Martí de Riquer ho anota com “una curiosa nota que revela, una vegada més, fins a quin punt el

---

³⁷⁰⁰ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 39.

³⁷⁰¹ CINGOLANI, S. M., *Finzione della realtà...*, ps. 130. Sobta veure com l’acreditat recercador, després d’unes interessants reflexions que connecten el *Curial* amb la realitat literària castellana, tracta de buscar algun text principatí (corts catalanes de primeries del segle XV!) per a tractar de “demostrar” –sense aconseguir-ho en absolut– que el debat sobre les armes i les lletres era vigent també al principat de Catalunya, on l’autor suposa apriorísticament que s’hauria escrit el *Curial*.

cap del cavaller restava clos dins aquest casc.”³⁷⁰² Com que feia calor, Curial “llevà’s la ventalla de l’elm per cobrar alè e refrescar algun poch” (*CeG* II.5). La novel·la cavalleresca, segons Riquer, “reflecteix molt fidelment les característiques de les armes ofensives i defensives de mitjan segle XV i el seu anònim autor és hàbil en la descripció de la lluita.”³⁷⁰³ Domina les tècniques de combat a peu pla: Curial “aferrà a Othó per spatles e donà-li tan gran torn que altra vegada l’enderrocà” (*CeG* I.21). Riquer interpreta ací “una traveta, un procediment usat per Curial quan quan vol aterrar un enemic ja cansat, i ho fa agafant-lo per tal de tenir un punt d’estintolament.”³⁷⁰⁴

Ara bé, on excel·leix sobretot en la tasca descriptiva l’anònim és en la narració de les diferents modalitats de combat a cavall. Fins al punt que es véu capaç de contar-nos amb molta precisió i realisme una pugna de quatre homes d’armes a cavall contra quatre, cosa que suscita l’admiració de Riquer: “L’autor del *Curial e Güelfa* reïx en aquest episodi a descriure quatre batalles al mateix temps, seguint llur durada tot passant de l’una a l’altra, amb autèntic encert de bon narrador.”³⁷⁰⁵ Coincideix en aquesta observació amb Antoni Comas: “En els moments de descripció de combats, de situacions de simultaneïtat o d’escenes multitudinàries, el seu estil adquireix una gran agilitat i mobilitat.”³⁷⁰⁶ No sembla que aquesta habilitat narrativa siga producte de la improvisació o la inspiració, sinó d’una pràctica d’anys i panys contant i oïnt relatar combats a cavall.³⁷⁰⁷ Recordem que Joanot Martorell escriu a València, on els cavallers solen lluitar a peu i en bandositats de carrer. D’ací la seua predilecció per les batalles a ultrança a peu pla. En canvi, l’anònim autor del *Curial* escriu presumiblement a Itàlia, on els cavallers descavalcats són vists amb deshonor, si més no a Nàpols, i on el 95% de l’exèrcit reial el constitueixen homes armats a cavall.³⁷⁰⁸ És lògic, en conseqüència, que en el *Curial* hom privilegie els combats a l’lomb de rossins de guerra i que es mostre

---

³⁷⁰² RIQUER, Martí de, *L’arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 120.

³⁷⁰³ *Ibidem*, p. 95.

³⁷⁰⁴ *Ibidem*, p. 184.

³⁷⁰⁵ *Ibidem*, ps. 187-188. Pel que fa a la precisió del vocabulari sobre tècniques i nafres, vegeu per exemple el cas particular d’*atovar*, en: COLÓN DOMÈNECH, Germà, Una altra vegada “atovar” en el *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 378-384; reed. dins COLÓN, G., *Estudis de filologia catalana i romànica*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 45-52.

³⁷⁰⁶ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 69).

³⁷⁰⁷ En aquest sentit, mancarien de solidesa afirmacions del tipus “sembla tenir més familiaritat amb les lletres que no amb les armes” (ESPADALER, Anton-M., *Història de la literatura catalana*, Barcanova, Barcelona, 1993, p. 60), vist que ambdues coses formarien part indissociable de la identitat personal del mateix autor, així com del personatge central de la seua novel·la.

³⁷⁰⁸ SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214.

orgullós, amb els lectors als quals va destinada preferentment l'obra, de saber “regir los moviments que ·ls vénen ab regnes” (*CeG* II.48) com un hàbil genet.

Domina l'escriptor, segons Riquer, l'estil de les lletres de batalla, que utilitza en els preliminars del combat contra Sanglier, amb arguments semblants als que utilitzava Berenguer-Arnau de Cervelló per a desafiar Pere de Montagut (patge del rei Alfons a València en la dècada del 1420, per si això pot aportar alguna pista),³⁷⁰⁹ o a altres que trobem, singularment, en lletres de batalla dels Maça de Liçana.³⁷¹⁰ L'artífex del *Curial* ha interioritzat, igualment que Joanot Martorell, els estilemes de la retòrica cavalleresca (combinacions del tipus “vençut, fementit e traydor”, *CeG* II.78 i 91) i els deixa caure dosificadament, com fa amb altres formulismes apresos de l'art de notaria o del vocabulari jurídic. Tota pedra fa paret. Pel que fa als rituals de la cavalleria, a la pompa i a la parafernàlia dels torneigs (heralds, porsavants, fidels, reis d'armes, trompetes, paraments heràldics, cadafals...), l'autor es mostra com un expert. I ens transmet un bell conjunt de percepcions visuals i sonores. El realisme d'algunes de les seues observacions, com per exemple la d'atribuir algunes victòries a Curial perquè economitza l'alé i controla millor la respiració, és judicat en sentit negatiu pel Giuseppe Sansone. El mateix professor, que interroga l'autor com si examinara un alumne, desqualifica alguns comentaris del narrador per trobar-los “ingenus”.³⁷¹¹ Creu que són el producte d'una deixadesa estilística que romp “la dimensione unitaria de la poesia” que –segons ell– hauria d'haver tingut la novel·la per a ser perfecta. Caldria veure-ho, més pròpiament, com les contalles fresques d'un cavaller als seus amics cavallers: fragments del relat sense pretensions d'exhibició literària ni aspiracions elevades.

A diferència del *Tirant* de Martorell, en *Curial e Güelfa* es respira un ambient de –diguem-ne– exaltació monàrquica i “tendes de campanya” al voltant de la figura reial, evocador en certa manera de la cort itinerant d'Alfons el Magnànim. Enfront de l'individualisme heroic que sol presidir el relat del *Tirant*, en *Curial e Güelfa* el col·lectiu (cavallers del rei d'Aragó, aventurers catalans...) adquireix de vegades tanta importància com el personatge principal, Curial el llombard. Quant als rituals i

---

³⁷⁰⁹ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 296. El detall biogràfic, en: SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008

³⁷¹⁰ Com tindrem ocasió de comentar més avant, quan abordem el tema de les fonts catalanes de la novel·la.

³⁷¹¹ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (p. 241, n. 42).

preparatius del combat en lliça (vegeu per exemple *CeG* I.36), allà on l'anònim veu una rutina, Martorell fabrica tot un espectacle. Dámaso Alonso trobava en el *Curial* “la más perfecta visión de la caballería formal, social, codificada (y en el fondo y en la verdad, aburguesada).”³⁷¹² Es tracta d'una cavalleria molt més a la borgonyona que no a la valenciana. A diferència de Joanot Martorell, l'autor del *Curial* “no fa mai evident aquest gust i aquest plaer per la guerra tan fortament arrelat en la noblesa medieval.”³⁷¹³ Martorell es mostra sarcàstic, quan no cínic, enfront de les invectives que els moralistes –singularment Roís de Corella, en el seu entorn³⁷¹⁴– pregonaven contra els rituals sanguinaris dels cavallers implicats en combats a ultrança i bandositats nobiliàries: “Tots los cavallers qui bé volen usar e seguir les armes e lo stil de aquelles per haver renom e fama, han ésser cruels e tenir cadira enmig de infern” (*Tirant lo Blanc*, cap. 60).³⁷¹⁵ Contrasta amb aquesta actitud, el capteniment moral i la sensatesa de l'anònim: “A Curial desplayen molt aquests scàndels, emperò ell bé havia plaer de provar lo cors, mas volguera que ·s fes sens mort e sens ofensa” (*CeG* II.25).

L'autor del *Curial* és un home de seny i de cort, exaltador de la monarquia del rei d'Aragó; no un cavaller bregós i assaltador de camins reials, desenganyat amb la justícia règia, com era l'autor del *Tirant*.³⁷¹⁶ L'anònim aposta, doncs, per una cavalleria esportiva, de lluïment i de festa, de rompre llances,³⁷¹⁷ mentre que Martorell gaudeix amb la sangonosa demolició del rival en del combat cos a cos. En *Curial e Güelfa* es reivindica el rol ornamental de la cavalleria en consonància amb el nou paper assumit per la noblesa a les corts europees del segle XV. Els mèrits bèl·lics i esportius, des de la perspectiva masculina i idealitzada del “bon cavaller”, aplanen el camí de l'ascens social³⁷¹⁸ i continuen sent tant vàlids com en el temps dels trobadors.

³⁷¹² ALONSO, Dámaso, *Tirant lo Blanc*, novela moderna, dins *Revista valenciana de Filología*, 1, València, 1951, ps. 179-215 (p. 207, n. 1).

³⁷¹³ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 197.

³⁷¹⁴ CINGOLANI, Stefano, Anticavalleria i anticlassicisme a l'obra de Joan Roís de Corella, dins MARTINES (ed.), *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Marfil (“Universitas”, 9), Alcoi, 1999, ps. 107-123.

³⁷¹⁵ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 248.

³⁷¹⁶ Sobre la distinta visió del món i del rei que tenien ambdós autors, vegeu ESPADALER, Anton-M., Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV, dins D'AGOSTINO, Guido, *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo'* (Napoli, 1997), Paparo, Nàpols, 1998, vol. 2, ps. 1.419-1.430.

³⁷¹⁷ Amb un esperit, doncs, molt més francoborgonyó, que no valencià o mediterrani. Vegeu NADOT, Sébastien, *Le spectacle des joutes. Sport et courtoisie à la fin du Moyen Âge*, Presses Universitaires de Rennes (“Histoire”), Rennes, 2012.

³⁷¹⁸ BECK, Emily S., Debating Arms and Letters: *Curial e Güelfa* and Noble Ambitions in the Fifteenth Century, dins *La corónica. A journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures and Cultures*, 40/1, Lawrence (Kansas), 2011, ps. 63-85.

Curial e Güelfa és, en general, observada en conjunt i al detall, una novel·la més realista, fins i tot a l'hora de comptar efectius bèl·lics, armes i diners. L'autor demostra una major maduresa i equilibri mental que Joanot Martorell, escriptor d'esperit iconoclasta i propòsit paròdic, com el defineix Antoni Ferrando.³⁷¹⁹ Aquesta major serenitat emocional de l'escriptor del *Curial* el condueix a presentar-nos la cavalleria honorable de que venim parlant; on el rei o els *feels* del torneig interrompen el combat si veuen que pot vessar-s'hi sang inútilment (*CeG* II.103). La cavalleria del *Tirant*, en canvi, és afectada per una imaginació desbordant, per una exageració fantasiosa: els combatents es compten per centenars de milers, com en els moderns videojocs per a adolescents immadurs.³⁷²⁰ L'autor capgira irònicament els ideals cavallerescos clàssics: frustracions amoroses, triomf dels oportunistes, mort de l'heroi...³⁷²¹ Ens trobem, doncs, amb dues obres coincidentes en la defensa de la *militia*, però des de perspectives divergents, atesos els diferents perfils psicològics dels dos escriptors.

Menéndez Pelayo trobava “amanerada” la composició del *Curial*, en contrast amb “la muy sabrosa” novel·la de Martorell.³⁷²² “On J. Martorell és gras i alegre”, escriu Jaume Torró, “l'autor del *Curial* és delicat i subtil (...). En el *Curial* tot és molt més amesurat.”³⁷²³ Efectivament: Martorell gaudeix presentant situacions d'engany, embolic i peripècia d'alcova “propis de la comèdia, un gènere que narrava històries d'amor fictícies i versemblants, en les quals al final sempre triomfava l'amor però no sense abans haver ridiculitzat comportaments i actituds propis dels enamorats. En canvi, l'anònim no usa d'aquesta tradició literària per als amors i herois del seu relat. El *Curial* reclama un lector una mica més espigat...”³⁷²⁴ És com si ambdós autors escrigueren

³⁷¹⁹ FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (p. 428). “Martorell, enyoradís d'un món ideal cavalleresc ja passat, sembla voler ridiculitzar la situació de degradació moral a què havia arribat la cristiandat occidental i la classe social a la qual pertany.” (p. 448).

³⁷²⁰ No ens estranye doncs, que Martorell, en comptes de ser conegut, com seria d'esperar, pel nom propi *Joan*, conservara en edat adulta l'hipocorístic *Joanot*, que no era específic, però sí característic, de joves adolescents.

³⁷²¹ SCHÖNBERGER, Axel, *Tirant lo Blanc* (1490) und *Curial e Güelfa* (ca. 1450): Formen ritterlicher Liebe im späten Katalanischen Mittelalter – *Tirant lo Blanc* (1490) i *Curial e Güelfa* (ca. 1450): Formes de l'amor cortès en el segle XV català, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 3, Frankfurt am Main, 1991, ps. 174-248

³⁷²² MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915; reed. 1925; reed. Gredos, Madrid, 2008, vol. 1, p. 392.

³⁷²³ En la introducció a ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, versió a cura de Jaume TORRÓ, Teide, Barcelona, 1993, p. 4.

³⁷²⁴ TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80 (ps. 72-73).

contemporàniament, però el del *Curial* s'haguera avançat unes passes en el refinament i l'estilització de l'amor, influït per l'esperit del Renaixement italià.

Martorell, en el *Tirant*, exhibeix un erotisme franc i sense complexos intel·lectuals, una sensualitat desinhibida i franca: molt medieval, en suma; l'autor del *Curial* participa d'un erotisme més insinuat i cortés, mediatitzat per filtres culturals i literaris. Martorell participa d'un món d'intrigues eròtiques urbanes, que troba reflex en la novel·la;³⁷²⁵ l'autor del *Curial* participa d'altres estímuls creatius més refinats. Així ho veuen medievalistes com Ricardo da Costa, impressionat només començar a llegir el *Curial*, per la descoberta d'"um mundo inteiramente novo. Belo. Profano e mundano. Elegante. Cortês, mas muito mais acentuadamente cortesão do que a mais extrema cortesia medieval trecentista. E, sobretudo, refinado. Polido."³⁷²⁶

L'episodi de les monges que allotgen Curial i Festa quan van de camí representa, segons Regula Langbehn-Rohland, un dels passatges més reeixits de la novel·la i és també una bona "muestra de lo que el autor entiende como cortesía." El diàleg picant de les *belles cousines* de la cort de París, abduïdes a l'univers de ficció novel·lística i convertides en religioses indiscretes, "tiene carácter de juego social." I això té relació, segons aquesta autora, amb el tipus de públic lector al qual anava destinada l'obra: se suposa que un públic cortés i aficionat a la facècia curial.³⁷²⁷

Amb aquestes trufes i altres exhibicions de gràcia literària, de bon humor controlat, l'autor de la novel·la es presenta davant els seus lectors com un "*vir doctus et facetus*", d'acord amb un nou ideal del perfecte *cortigiano*, que es consolidarà ja en el Renaixement. Es tracta, no sols d'exhibir-se com a lector de llibres *à la mode* i personatge estudiós, seguint el consell de Bacus a Curial, sinó també de comparéixer en l'obra com un *auctor risibilis, hilaris et iocundus* (simpàtic, somrient i jocund), que fa

---

³⁷²⁵ I que té fonts d'inspiració resseguibles a través dels protocols notariais de València. Vegeu SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el "Tirant lo Blanc"*, Edicions Alfons el Magnànim ("Estudis universitaris", 133), València, 2013. En el cas del *Tirant*, conèixer la realitat quotidiana del medi urbà, a patir d'obres com ar RIERA SANS, Jaume, *El cavaller i l'alcajota: un procés medieval*, Club editor ("El Pi de les Tres Branques", 6), Barcelona, 1973, ajuda a comprendre millor la mentalitat de l'autor. En el cas del *Curial*, aporta molt més el coneixement de la tradició literària que no la història de la sexualitat.

³⁷²⁶ COSTA, Ricardo da, A experiència de traduzir *Curial e Güelfa*, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ri. DA COSTA i al., Publications of eHumanista – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, ps. 57-70 (p. 57).

³⁷²⁷ Vegeu LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (ps. 157-158).

gala d'una finesa d'enginy.³⁷²⁸ L'humor verbal, producte d'una agudesia i d'una eloqüència que s'havien de practicar, formaven part de la *curialis facecia*, un concepte definit per Zotz,³⁷²⁹ que al Nàpols d'Alfons el Magnànim adopta una nova dimensió: la propagandística, la del *Re di Ragona*, que, desqualificat com a bàrbar en els cenacles florentins, ha de guanyar-se ara fama de *rex doctus et facetus*. I d'aquesta operació de contrapropaganda s'ocupa –amb una gran efectivitat– el Panormita, en el *Dictis et factis* més amunt referit: compilació d'anècdotes de camp i de cort, on Alfons el Magnànim “encarna el prototipo renacentista del *vir facetus*, modelado no sólo a partir de la *curialitas* medieval, sino también del ideal clásico de la *urbanitas*, como calidad de espíritu y dominio de las buenas formas opuestas a la *rusticitas*.”³⁷³⁰ L'autor de *Curial e Güelfa*, almenys teòricament, planteja aquest horitzó de perfecció per al seu cavaller de paper. En el *Curial*, d'una manera més fresca que no la sofisticada i humanística de Beccadelli, “la prontitud y agudeza de la respuesta, el uso acertado de la ironía, se revelan, desde este planteamiento, como un rasgo de buen entendimiento y del buen juicio, en suma, índice de la capacidad intelectual del sujeto.”³⁷³¹

Amb independència de la seua major o menor “professionalitat” literària, no es pot negar que l'autor del *Curial* era una persona d'elevada capacitat intel·lectual. I si no escrivia sovint, és perquè no era cap escrivà ni escriptor. Notem que diu: “per ço que yo, axí en aquesta obra *com en totes les coses que parle*, són imitador de les míseres e garrules filles de Pièrides [sic], enemigues capitals de aquelles nou egrègies habitadores del Monte Parnaso” (*CeG* III.0). Aquesta dada és considerada per Butinyà “interesante como pista orientadora sobre el aspecto profesional del autor.”³⁷³² I tant que sí! Es tracta d'un escriptor que no escriu de manera habitual; que debat sobre les mateixes coses que conté el seu *Curial*, però que ho sol fer en registre conversacional. I si, en lloc de llegir alguna història, l'ha oïda *recitar*, és perquè té algú que li la recite, com era corrent en l'estament nobiliari. Ara pareix que li arribat, a ell, el torn (“us vull recitar” *CeG* I.0), un torn justificat per l'excel·lència de l'*oient* dedicatari. Així s'entén millor que, quan

³⁷²⁸ MONTANER FRUTOS, Alberto, La palabra en la ocasión. Alfonso como *rex facetus* a través del Panormita, dins *e-Spania. Révue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*; ed. electrònica (4 de desembre del 2007; en línia 19 de setembre del 2007, consultat el 26 de juny del 2014), URL: <<http://e-spania.revues.org/1503>; DOI: 10.4000/e-spania.1503>

³⁷²⁹ ZOTZ, Thomas, El mundo caballeresco y las formas de vida cortesanas, dins FLECKENSTEIN, Josef (ed.), *La caballería y el mundo caballeresco*, Siglo XXI de España, Madrid, 2005 (1ª. ed., 2002), ps. 163-219.

³⁷³⁰ MONTANER FRUTOS, A., La palabra en la ocasión..., s. p.

³⁷³¹ *Ibidem*, s. p.

³⁷³² BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, ps. 306-307.

Curial visità el Parnàs en nom i representació de l'escriptor, “viu aquells monts apellats Nissa e Cirra... e moltes coses antigues, les quals *de paraula havia oydes*” (CeG III.24). El mateix autor combina les dues modalitats de consum literari, la lectura i l'audició atenta i reiterada: “*Oyts he moltes vegades, e encara legits*, los treballs d'aquell qui, en son temps, fonch pus forts dels cavallers” (CeG III.0). Es refereix a Hèrcules, lògicament, i qui sap si també a *Los Treballs* d'Enric de Villena.

Aquest és un aspecte molt interessant: el de les dues modalitats de gaudi de les lletres habituals aleshores: la lectura íntima i personal, i la lectura compartida en *estrado* o en sala amb parents, amics o companyons. No sols l'autor del *Curial* es refereix sistemàticament al tàndem verbal *oir i llegir*. També ho fa, per exemple, l'autor del *Victorial*, quan manifesta haver “*leýdas e oýdas*” les històries antigues d'Alexandre el Gran i d'Hèrcules.³⁷³³ La lectura com a acte social en veu alta era una activitat molt habitual a les corts i albergs senyorials del segle XV, quotidiana en molts casos. D'altra banda, la repetició sistemàtica dels passatges que més agradaven al públic lector, facilitava la memorització d'alguns fragments.³⁷³⁴ La pràctica del *recitat* literari apareix reflectida amb tota naturalitat en el terreny de la ficció. Ho observem gràficament, per posar un cas, en les pàgines de *Tirant lo Blanc* (cap. 52):

“...tots staven aseguts scoltant què diria hun ancià cavaller, nodrit e sperimentat en armes, molt eloqüent e gran legiste, lo cual començà a recitar totes les cavalleries que Tirant en son temps fetes havia. E axí hòmens com dones no tenien voluntat de menjar, hoint les grans honors que Tirant fins en aquella jornada percassat se havia. Com Tirant se fon acabat de dinar, lo cavaller cessà lo legir, que tres hores passades durà.”³⁷³⁵

És ben segur que l'autor del *Curial* participava d'oient en col·lacions semblants, amenitzades per relats antics i cavallerescs. O qui sap si per una *Comèdia* de Dante que era capaç de citar de memòria. ¿Estava pensat el *Curial*, a tot això, per a ser recitat o declamat en veu alta? Els signes de puntuació gràfica que presenta l'obra –i que generalment han passat desapercebuts als successius editors– ens fa pensar que sí. No

---

³⁷³³ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Convergencias entre *El Victorial* y *Curial e Güelfa*: del accessus biográfico al contexto histórico de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459 (p. 446).

³⁷³⁴ Vegeu GALLEGO, Laura, La difusión oral de Amadís de Gaula, dins *Tirant*, 2, València, 1999; ed. electrònica <parnaseo.uv.es/Tirant/gallego_amadis.htm> consultada en juny del 2014.

³⁷³⁵ MARTORELL, J. – (GALBA, M.-J. de), *Tirant lo Blanch...*, p. 1.044.

seria estrany aquest ús i aquest gaudi tradicional, si fem cas de versos com els del *Rimado de Palacio* del canceller Pero López de Ayala (1407): “Plógome otrosí oyr muchas vegadas / libros de devaneos e mentiras probadas, / *Amadís, Lanzarote*, e burlas a sacadas, / en que perdí mi tiempo a muy malas jornadas.”³⁷³⁶

A la cort d'Alfons el Magnànim, ens consta que eren habituals les col·lacions acompanyades de lectures de tota mena, des de clàssics grecoromans fins a cròniques dels reis d'Aragó. Així ho observà, pels anys 1444-1445, Michele Savonarola, preceptor de Borso d'Este: el rei Alfons es preocupava que a l'hora de dinar “se ritrovasse uno huomo docto, il quale lezesse o recitasse cose di audito degne, come historie d'i soy passati e de li altri assay i quali lassato hanno di sé gloriosa memoria; e somegliante bey documenti.”³⁷³⁷ Se suposa que serien lectures més amenes i entretingudes que les que tenien lloc després de dinar, en la famosa ‘hora del llibre’. Aquestes (sobre la *Bíblia*, teologia, Sèneca, Homer, l'*Eneida*...) eren ja reservades als humanistes i a aquells cortesans –ben pocs, malgrat l'optimisme de Bisticci: “alle quali lezioni andavano molti signori”³⁷³⁸– que mostraren interès pels clàssics: els germans D'Àvalos i algun més. El *llegidor* d'aquest segon cenacle literari, no sols efectuava una recitació de l'obra, sinó que havia d'oferir una *lectio* o interpretació del passatge. Solia oficial de mestre de cerimònies, doncs, el *praeceptor* oficial del rei de Nàpols, Antonio Beccadelli “el Panormita”. L'humanista figura en documents del 1444 com a *legens* del rei,³⁷³⁹ en els dos sentits del terme: *lector* de llibres i *maestre* o professor que extrau lliçons (*lectiones*) a partir del text, a fi d'instruir tan insigne mecenes i alumne.

A banda de les col·lacions de cort amenitzades amb cròniques o relats cavallerescos, i de les migdiades culturals amb els humanistes, hi havia un tercer escenari on convenia que intervingueren “recitadors”: la cambra o la tenda de campanya del rei, on el Magnànim gaudia privadament de les seues lectures predilectes. Quan no era algun humanista qui li llegia Cèsar o Titus Livi –fins i tot quan estava convalescent al llit d'alguna malaltia–, era algun professional contractat *ad hoc*. Com, per exemple,

---

³⁷³⁶ Citat per GALLEGO, L., *La difusión oral...*, *op. cit.*

³⁷³⁷ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

³⁷³⁸ Citat per MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. XXIII-XXIV.

³⁷³⁹ Vegeu RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (p. 319).

un tal Arcís de Bredònia, llicenciat en teologia, “qui llig les *Epístoles* de Sèneca al senyor rey”, segons una cèdula de tresoreria de juny del 1456.³⁷⁴⁰

¿Tindria, per ventura l'autor del *Curial* alguns llegidors i *maestres* que l'auxiliaren en la tasca d'oïr, llegir i interpretar les obres que cita i diu haver estudiat? És difícil de saber. En qualsevol cas, si ens refiem del que afirma (“tothom creu que Tristany ne Lançalot..., ço que cascun jorn legim en aquells libres”, *CeG* I.33), ell i els seus lectors acostumaven a llegir relats cavallerescos. Si no “cascun jorn”, almenys amb una certa assiduitat. La mateixa assiduitat amb que el rei Alfons el Magnànim procurava llegir i escoltar algun passatge literari cada dia, segons el testimoni d'Enea Silvio Piccolomini (1443): “*sive in tectis est, sive in tentoris manet, singulis diebus aut legit aliquid aut audit.*”³⁷⁴¹ Noteu el paral·lelisme descriptiu: o llig alguna cosa, o bé l'escolta recitar. La dualitat d'usos era tan corrent a la cort napolitana de Castel Nuovo, com al campament reial itinerant, com a les pàgines de *Curial e Güelfa*.

Ben suggerent pot ser, d'altra banda, el vessant “oratori” que l'escriptor atribueix a la seua criatura novel·lesca, Curial. La seua presumpta habilitat oratòria es posa de manifest en un punt àlgid de la novel·la, quan Apol·lo afirma que el cavaller llombard “és poeta molt gran e solemne orador.” El concepte de *poeta* en la Itàlia del Quatre-cents venia aplicat a qualsevol home virtuós, estudiós i creatiu, que s'apuntava a la moda de l'humanisme i que pretenia excel·lir en les lletres. La qualitat de bon *orador* era un complement imprescindible en una societat que valorava com cap altra l'eloqüència i que assistia a les *orationes* dels humanismes amb expectant reverència. Els cavallers que excel·lien en l'art oratòria (Mateu Malferit, Enyego d'Àvalos, Lluís Despuig i pocs més), els solia enviar en ambaixada el rei d'Aragó als diferents estats italians, “ben proveyts de diners e de letres de cambis”, com es llig en la novel·la que ens ocupa (*CeG* II.77). ¿Podria estar relacionat, l'autor que tractem de descobrir, amb l'aparell de govern i diplomàcia que es desplegava per tota Europa des dels despatxos de Castel Nuovo? No és ni sembla descartable.

Aportacions com les de Lola Badia i Jaume Torró sobre *ambient internacional i cultura de cort en “Curial e Güelfa”* ajuden a recolzar aquesta tesi de la formació de l'autor “en un ambient cortesà catalanoaragonès de marcada projecció

---

³⁷⁴⁰ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 412.

³⁷⁴¹ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, epístola 105, p. 602.

internacional.”³⁷⁴² I, quina cort dels Trastàmara o “catalanoaragonesa” tenia una projecció més internacional que la napolitana del rei Magnànim? Els horitzons geogràfics sobre els quals projecta llum la novel·la (Anglaterra, França, Provença, Borgonya, Milà, Sicília, Hongria, Grècia, Tunis...) formen part del ventall de països arxivats en ambient napolità en els registres de la cancelleria reial. En aquest sentit, resulta eloqüent comparar l’apartament geogràfic del *Tirant lo Blanc* dels àmbits d’interès diplomàtic del rei d’Aragó³⁷⁴³, amb la concentració del *Curial* sobre territoris i estats molt ben relacionats amb el flament rei de Nàpols. Per allò que ha pogut constatar Antoni Ferrando, s’observa que “l’orientació geogràfica del *Curial*, centrada en el triangle Itàlia/França/Imperi germànic, apunta cap a un autor que participa plenament de les preocupacions intel·lectuals i polítiques de la Corona d’Aragó en tant que potència italiana i europea, que vol assegurar-se un lloc d’influència en el concert europeu de ‘nacions’.”³⁷⁴⁴

Ens consta, en qualsevol cas, que l’autor estava familiaritzat amb el llenguatge diplomàtic habitual a la cancelleria napolitana. No sols pel coneixement que té de la geografia i l’aristocràcia d’Europa, sinó també per altres indicis ambientals o textuais. Per exemple, quan relata l’ambaixada dels envejosos al duc de Borgonya, es preocupa de detallar-ne els preparatius (“fets los memorials e letres”, *CeG* II.92) i les instruccions que reben per a “anar personalment” a París, amb un afer secret i una autorització perquè “comuniquen ab Curial” (*CeG* II.92). En tornar al Montferrat, el senyor “volgué oyr la creença, e, per virtut de aquella, ell sabé la resposta del duch de Burgunya” (*CeG* II.121). Quan Curial es troba a Tunis, en aquella cort musulmana té residència el noble Ramon Folc de Cardona, “un ambaxador del rey d’Aragó, cavaller molt noble e valerós” (*CeG* III.67). Sembla també que Curial, a banda de ser valerós i noble de cor, està capacitat a més, pels seus estudis, per a la diplomàcia. D’ací que Apol·lo el presente com un *solemne orador*, etiqueta reservada a la Itàlia septentrional del Quatre-cents per al personal de les legacions diplomàtiques, per als ambaixadors.

---

³⁷⁴² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l’edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 63).

³⁷⁴³ Vegeu SOLER, Abel, L’estada de Joanot Martorell a la cort de Nàpols i la discreta presència d’Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), “*Tirant lo Blanc e l’Europa*”. *Convegno internazionale (Verona, 19-20 settembre 2013)*, Università degli Studi di Verona – John Benjamins Publishing Company, Londres, 2015 (en premsa).

³⁷⁴⁴ FERRANDO, A., *Curial i Tirant*, cara a cara..., p. 440.

L'adjectiu *solemne*, aplicat al terreny de la diplomàcia, no és novell en llengua catalana: en corts catalanes del 1410 es parla de “solemnes ambaixadors” i “solemnes e científics ambaixadors.”³⁷⁴⁵ Però sí que resulta innovador el substantiu que l’hi acompanya: *orador*. L’expressió de cortesia *solemnis orator* o *solemne oratore* s’aplicava a Florència, almenys des de la dècada del 1380, a personal diplomàtic.³⁷⁴⁶ En les dècades subsegüents, el sintagma fou imitat per la cancelleria de Venècia i per la milanesa de Filippo-Maria Visconti,³⁷⁴⁷ i el seu ús s’estengué pel nord d’Itàlia. Amb la qual cosa, podria ser una pista més per a documentar l’itinerari biogràfic que podria haver realitzat l’encara innominat escriptor. Com també seria un factor a tenir en compte per a explicar l’estranya manca de difusió de la novel·la. En relació amb això, Pere Balanyà advertia que la publicació podria ferir susceptibilitats, possiblement per l’evidència dels noms de personatges coetanis; si és que “dessota de la novel·la hi havia algun tipus de finalitat ‘política’ i l’autor tenia un paper diplomàtic o d’altra mena que, per entendre’ns, anomenariem ‘comprometedor’.” Sent així, podríem comprendre, diu ell, “per què el seu nom havia de romandre (i ha romàs) desconegut.”³⁷⁴⁸

L’humanista neòfit: un escriptor definit per la seua cultura literària

Una de les definicions més apropiades per a l’autor del relat cavalleresc *Curial e Güelfa* és la d’“humanista neòfit”, qualificatiu que adopta Joan Bastardas en estudiar el tractament que rep el suïcidi literari de Camar en la novel·la:

“L’humanisme de l’autor té l’entusiasme i la ingenuïtat propis del neòfit que sent la necessitat d’exhibir allò que encara no ha estat ben assimilat, però també és cert que (com unànimement li és reconegut) no és persona mancada d’enginy, ni d’habilitat ni de preparació literària fornida amb bones i extenses lectures (...).

³⁷⁴⁵ Vegeu CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intellectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 145).

³⁷⁴⁶ Vegeu COLLINO, Giovanni, La politica fiorentino-bolognese dall’avvento al principato del conte di Virtù alle sue prime guerre di conquista, dins *Memorie dell’Accademia delle Scienze di Torino*, Torí, 1903-1904, ps. 118-184 (p. 148), on es documenta el formulisme en llatí a Florència, l’any 1381 (“*solemnis orator*”); ÍDEM, La guerra Viscontea contro gli Scaligeri nelle relazioni diplomatiche fiorentino-bolognesi col conte di Virtù (1386-1387), dins *Archivio storico lombardo*, sèrie 4, vol. 7, Milà, juny 1907, ps. 105-159 (p. 108, Florència, any 1386: “*solemnes oratores nostros*.”

³⁷⁴⁷ KAGELMACHER, Ernst, *Filippo Maria Visconti und König Sigismund, 1413-1431*, F. Siemenroth – Universität Greifswald, Berlín, 1885, ps. 33-35: “*solemnes oratores*.”

³⁷⁴⁸ BALANYÀ ABADIA, Pere, L’autoria dels llibres *Curial i Güelfa*, dins *Diplomatari*, vol. 1, núm. 3, Barcelona, desembre 1980, ps. 49-54 (p. 51).

L'autor fa la literatura que li agrada a ell i als seus, no la que ens agrada a nosaltres. I és clar que, en aquest llibre III, que fa menció de les Muses i conté poètiques ficcions, vol ésser tingut en estima sobretot 'per hòmens de reverenda letradura'.³⁷⁴⁹

El fet que alguns el consideren un amant dels llibres de cavalleries i la lírica trobadoresca, mentre que d'altres hi busquen un "humanista", no fa justícia a la complexitat cultural del personatge, producte del seu itinerari vital. Tal com afirma Giuseppe Sansone, "la cultura dell'anónimo" s'ha bastit sobre els seus hàbits –tan diversificats– de consum literari, ja que es tracta d'un "uomo senza dubbio di notevole lecture."³⁷⁵⁰ Coincidia en aquest judici amb Jordi Rubió i Balaguer, quan afirma que "l'autor del *Curial* tenia una cultura literària i l'empra reflexivament" quan escriu.³⁷⁵¹ Al marge d'identificar –per indicis intertextuals o temàtics– els diferents llibres que hauria pogut llegir o consultar, ens hauríem de preguntar, amb Xavier Gómez Font, "d'on i com pogué fer-se el nostre autor amb un bagatge tal de coneixements clàssics?"³⁷⁵² un bagatge que es preocupa d'exhibir, sobretot en el llibre tercer. És en aquesta tercera part, precisament, on "el sistema cultural de l'Anònim desplaça el seu nucli significatiu" des d'una literatura d'entreteniment a una de major elevació poètica.³⁷⁵³

Els diferents crítics que s'hi han aproximat, coincideixen a retratar l'escriptor, com fa Anton Espadaler, com "un home de cultura, a qui li agrada de fer conèixer les seves lectures, darrere de les quals s'endevina una biblioteca."³⁷⁵⁴ Sens dubte que sí: si

---

³⁷⁴⁹ BASTARDAS, Joan, El suïcidi literari de Càmar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la *Curial e Güelfa*, dins *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 6 – *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987, ps. 255-263 (ps. 261-262).

³⁷⁵⁰ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari ("Biblioteca di filologia romanza", 7), 1963, ps. 205-242 (p. 210).

³⁷⁵¹ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 414.

³⁷⁵² GÓMEZ FONT, Xavier, "*Curial e Güelfa*", *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 219.

³⁷⁵³ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 86).

³⁷⁵⁴ ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa*: El jo de l'autor i la història, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286 (p. 281).

tingueren accés a l'inventari, mal que fóra parcial, de la biblioteca de l'anònim –que hauria deixat de ser anònim, doncs– obtindrien les respostes a molts interrogants. I si aquesta biblioteca existí a Nàpols, on s'escrigué la novel·la, o a Barcelona, on alguns opinen que també podria haver-se escrit, sens dubte que no degué passar desapercebuda als seus contemporanis. Obres com els comentaris dantescs de Benvenuto da Imola o Pietro Alighieri no eren fàcils de trobar a la Península Ibèrica. D'altra banda, l'afany de l'autor per a citar-se com a lector, i se suposa que posseïdor, d'obres sobre Cèsar i Alexandre, de les *Metamorfosis* d'Ovidi, l'*Eneida* de Virgili, la *Comèdia* de Dante, etc., obliga a pensar en un personatge amb recursos econòmics: un escriptor, no sols bibliòfil, sinó també posseïdor de llibres que no eren a l'abast de tothom.

El personatge històric –viu, real, políticament decantat– que és l'autor del *Curial* encaixa molt bé en el perfil dels primers “poderosos” interessats per les novetats de l'humanisme. Participa activament del procés de redescobriments de la cultura clàssica que es viu aleshores i de la construcció d'una nova cultura, la del Renaixement, fonamentada en la saviesa filosòfica dels antics. Francisco Rico descriu així l'interès dels primers prelats i “cavallers humanistes” pels llibres:

“En las primeras generaciones, el ‘humanismo’ de los poderosos no solía pasar de una lectura de los antiguos con anteojos de la ‘cavalaria’ y ‘lo regiment de la cosa pública’ y de un clasicismo apuntado a la bibliofilia, el coleccionismo o las artes: ligero y superficial (...). Así, János Vitéz, primado y gran canciller de Hungría, ‘hizo ordenar una magnífica biblioteca [Rico està citant ací Da Bisticci] y quiso que hubiera libros de todas las materias y los hizo buscaren Italia y fuera de Italia (...), para ennoblecer cuanto fuera posible la patria que hasta su tiempo había estado y estaba en la mayor oscuridad.’”³⁷⁵⁵

Quan Curial, el personatge de ficció, amonestat per Bacus, s'adona del nivell de depravació moral en què ha caigut, “lo jorn següent féu cercar llibres en totes facultats, e tornà al estudi, segons havia acostumat” (*CeG* III.79). La seua actitud de cavaller humanista hauria sigut elogiada pel cèlebre llibrer toscà Vespasiano da Bisticci, que s'ocupava personalment de proporcionar llibres de totes les *facultats* a Vitéz i als altres '*talianati* que visitaven Florència. I qui sap si també al nostre anònim '*talianato*. Si

---

³⁷⁵⁵ RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 82.

revisem en versió original la citació que reporta Rico, comprovarem que s'acosta encara més a la del *Curial*. És com si l'escriptor –circumstància que no podem descartar, d'entrada– coneguera Bisticci i combregara amb el seu concepte de cultura: “Tutti gli esercizi di questo arcivescovo erano volti a cose virtuose (...). E delle prime cose che principiò, si fu che fece ordinare una bellissima libreria; e volle *che vi fussino libri in ogni facultà, e fecene cercare in Italia e fuori d'Italia.*”³⁷⁵⁶ El mateix biògraf, quan s'ocupa de la vida i mèrits del seu paísà Niccolò Niccoli, diu: “Avendo Nicolao fatto tant beni e congregato tanto numero di *libri in ogni facultà*, così in latino come in greco (...). Furono il numero de' libri volume ottocento, tra latini e greci, *in ogni facultà.*”³⁷⁵⁷ Noteu-hi l'exacta coincidència expressiva entre el “cercar llibres en totes facultats” de l'autor del *Curial* i “cercare libri in ogni facultà” dels humanistes italians. Atresorar bibliografia era un signe d'identitat, un “marcador de noblesa” i un indicatiu de *virtù*, com abans ho havia sigut sonar l'arpa i compondre poesia trobadoresca. L'heroi italià de la novel·la *Curial e Güelfa* no renuncia a exhibir tots dos marcadors. Com pensem que tampoc no podria renunciar a fer-ho el seu anònim creador i ventríloc.

En les biblioteques d'aquests entusiastes de la novetat cultural –la de Santillana és ben coneguda–, al costat de clàssics grecoromans i obres medievals, s'arregleraven algunes enciclopèdies mitogràfiques i comentaris glossats que resultaven de gran utilitat per a saciar la curiositat dels seus propietaris. Els usaven, de fet, com a font recurrent per a les seues composicions líriques, adornades ara amb ficcions poètiques i déus gentils. Com ja sospitava Miquel i Planas quan edità el *Curial* el 1932, en aquesta novel·la hi ha molta notícia de segona mà, provinent de compilacions del tipus *Genealogie deorum gentilium* de Boccaccio: “Tota la erudició mitològica del autor del *Curial* apar de segona mà y deu procedir (...) d'alguna compilació en llatí.”³⁷⁵⁸ La tasca de recerca de les fonts clàssiques i llatines del *Curial*, encetada per Xavier Gómez³⁷⁵⁹ i

³⁷⁵⁶ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 218.

³⁷⁵⁷ *Ibidem*, p. 479.

³⁷⁵⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P.*, ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 511.

³⁷⁵⁹ GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges...*, *op. cit.*; ÍDEM, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63; ÍDEM, ‘Decem musae, ut vocis modulamina’ (*Curial e Güelfa*, III, 6-7), dins *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 1987)*, Madrid, 1989, vol. 3, ps. 493-500; ÍDEM, *Les Metamorfosis (d'Ovidi?) en Curial e Güelfa*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 5, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 71-83.

continuada per Juan Francisco Mesa³⁷⁶⁰ confirma la suposició: quan el lletraferit esmenta Macrobi o altres clàssics, ho fa sovint a través del filtre de diccionaris, *commenti* trescentescos de la *Comèdia* de Dante i compilacions enciclopèdiques. Mesa Sanz conclou a més que era un recurs habitual entre els autors coetanis, això de recórrer a intermediaris per a citar autors antics. I afeg que la consulta dels comentaris dantescos d'Alighieri o de Benvenuto que sol fer el nostre anònim ajuden a relacionar-lo amb un ambient florentí o nord-italià, ja que aquestes obres eren molt populars a la Itàlia dels primers humanistes;³⁷⁶¹ encara que aquests les consideraren obres d'escassa qualitat literària per causa del llatí medieval en què estaven escrites.³⁷⁶² Ens trobem, doncs, amb el protagonista d'"un aprendizaje libresco, que usa de intermediarios en sus citas, y que se siente atraído por el movimiento intelectual que en torno a la figura literaria de Dante había surgido en el siglo XIV y, por medio de comentaristas e imitadores, se había extendido al resto de la península itálica."³⁷⁶³ Compartia interessos, doncs, amb estudiosos de segona fila ben relacionats amb Poggio Bracciolini, Guarino Veronese i Francesco Filelfo,³⁷⁶⁴ humanistes que tenien bons contactes amb Nàpols.

Ara bé, això no significa que l'autor poguera compartir les mateixes inquietuds i preocupacions intel·lectuals d'aquestes figures de relleu, ja que la seua formació –com a molt– només l'habilitava per a rebre una consideració semblant a la que tenia el cavaller italià Curial quan es movia entre savis: "car entre los grans philòsofs, poetes e oradors", constatava amb admiració el rei de França, "veig que és tengut en gran stima" (*CeG* II.116). Si trobarem algú de la cort de Nàpols que haguera sigut "tengut en gran stima"

---

³⁷⁶⁰ MESA SANZ, Juan Francisco, Algunas claves italianas del *Curial e Güelfa*. Comentarios a la *Divina Comedia* de Dante y la presencia de Macrobio, dins DE COURCELLES, Dominique – MARTINES, Vicent (eds.), *Humanisme et reinterpretations. Les traductions anciennes. La traduction des classiques valenciens et la tradition française*, École Nationale des Chartes, París, 2009; ÍDEM, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428; ÍDEM, Pietro Aligheri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.

³⁷⁶¹ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín..., ps. 406-407.

³⁷⁶² És precisament a partir de la proximitat entre el que escriu l'autor del *Curial* sobre l'infant Alfons ("aquest morí abans que son pare") i el *commento* que fa de Dante Francesco da Buti ("lo quale moritte giovane innanti che fusse re"), que FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d'una llegenda germànica: el tema de l'emperadriu d'Alemanya falsament acusada d'adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.), *Actes del desè Col·loqui de Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216, deduí que l'autor de la novel·la havia begut en aquestes fonts.

³⁷⁶³ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín..., p. 408.

³⁷⁶⁴ *Ibidem*, p. 407, n. 16.

per humanistes com Poggio, Guarino o Filelfo, sense ser ell humanista,³⁷⁶⁵ sinó deixeble de les Pièrides (com bé remarquen Lola Badia i el mateix anònim en el pròleg III), ens situaríem molt a prop de l'entusiasta autor del *Curial e Güelfa*. A tot això, no sé si us heu fixat: en cap moment de la novel·la cavalleresca, aquell jove Curial s'acosta a filòsofs, ni poetes ni oradors; ni sap res –com a bon cavaller del segle XIII– de la coartada pseudohumanista que li va teixint el satíric escriptor. En realitat, moltes d'aquestes “revelacions” sobre les presumptes –i no mai exercides– capacitats intel·lectuals del protagonista, actuen de *boomerang* autobiogràfic sobre l'escriptor. I serien conegudes i reconegudes pels amics i lectors “informatats.”

Notem que tot allò que expressa l'autor a través del personatge de Melchior de Pando, el preceptor que ens acompanya en la lectura, ens il·lustra sobre filosofia moral: els estoics antics, sant Agustí, Petrarca... En canvi, tot allò que l'autor expressa per boca de Curial o en relació amb Curial, ens il·lustra sobre la manera d'entendre el món, de llegir i d'escriure –de viure, en definitiva– del mateix escriptor. Identificar l'autor amb un ancià venerable, com ha proposat bona part de la crítica, significa caure en el parany ficcional ordit per l'anònim. Identificar-lo amb les aspiracions d'un cavaller trobador que s'esforça en l'estudi de les arts liberals, la filosofia i la poesia, ens porta a comprendre millor com l'escriptor s'ha format a si mateix. I, a més a més, ens ajuda a explicar les seues mancances i algunes de les seues dèries.

El proemi al llibre III és molt revelador d'aquesta “confessió” d'intencions, creences, aspiracions literàries, etc. És com si l'anònim haguera rellegit el *Convivio* del seu admirat Dante Alighieri en la conclusió del capítol segon: aquell on el poeta justifica el dret de qualsevol escriptor a reflectir aspectes autobiogràfics en les seues obres. Veu en això Dante una gran “utilidade” perquè “altrui per via di dottrina” assimilen millor el contingut del treball literari. I ho justifica citat sant Agustí, que considera òptim “parlare di sé, ché per lo processo della sua vita, lo quale fu di meno buono in buono, e di meglio in migliore, e di migliore in ottimo, ne diede essemplio e dottrina.”³⁷⁶⁶ És com si aquesta frase ressonara en l'oració que serveix precisament de

---

³⁷⁶⁵ Quan BUTINYÀ, Júlia, Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (p. 224) afirma que l'anònim que ens ocupa fou “un gran humanista, molt atent als fets culturals”, exagera i situa l'autor on no és. Un “gran humanista”, literalment parlant, obrant amb propietat i moderació terminològica, com cal, podria ser Leonardo Bruni o Lorenzo Valla, però no l'autor del *Curial*.

³⁷⁶⁶ ALIGHIERI, Dante, *Convivio*, ed. a cura de Franca BRAMBILLA AGENO, Le Lettere, Florència, 1995; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003, <www.bibliotecaitaliana.it>

cloenda al proemi més personal, que és el tercer com déiem: “E axí, seguescam lo procés començat de la vida de nostre cavaller”, un procés exemplar.

Josep-M. Manzanaro diagnostica, estudiant en el tractament de Fortuna, que el pacient manifesta “els símptomes d’un humanisme que no acaba de quallar i que es presenta emmarcat dins les coordenades estètiques i ideològiques de l’edat mitjana.” Es nota, es percep que “gaudeix amb la lectura dels clàssics grecolatins (...), però sense haver-los assimilat (...); s’ha vist fascinat per les formes externes dels mites més que no pels seus continguts. Diríem que el seu gust per la literatura llatina està més tocat per l’esperit col·leccionista.”³⁷⁶⁷ Heus ací una nova pinzellada a afegir al retrat robot de l’autor: la de col·leccionista d’experiències vitals, de mites ovidians, d’antropònims graciosos, de llibres de totes les facultats... Tant s’hi val: és una bona observació.

El mateix Manzanaro constata que la Fortuna proporciona als protagonistes del *Curial* l’amor matrimonial i la felicitat. O, millor dit, se la proporcionen ells mateixos a desgrat dels avatars de la dissort. En comparança amb això, els protagonistes de la novel·la contemporània *Tirant lo Blanc* reben per recompensa el jaç sepulcral. Cosa que fa pensar a l’analista que Curial s’adscriu “a uns paràmetres estètics i literaris ja per complet prerenaixentistes (coherents amb el context d’exhibició de lectures grecolatines) en virtut de les quals hom subratllarà el triomf de la voluntat humana.” Per contra, Joanot Martorell no defuig en absolut l’“estRICTA moralització escolàstica sobre la futilitat dels béns de Fortuna i la preeminència del món espiritual, dintre d’una òrbita ideològica absolutament medieval”, enyoradissa de la tradició artúrica, on la *sapientia* equival tan solament a l’enginy.³⁷⁶⁸ Pel que fa a les formes, mentre l’innominat que ens ocupa es mostra creatiu i reverent front a les lletres llatines, Martorell “saqueja la tradició literària en benefici propi sense cap escrúpol filològic.”³⁷⁶⁹ ¿Com explicar que l’anònim del *Curial*, que escriu presumiblement en la dècada del 1440, fera gala d’una mentalitat molt més influïda per l’esperit de l’humanisme que no Joanot Martorell? Doncs és fàcil: situant-lo, a ell i a la seua obra, en l’ambient que li correspon: Itàlia. El cavaller Martorell, dellà la mar, freqüenta les biblioteques d’una València tardogòtica i perifèrica, que s’obrirà als corrents espirituals

---

³⁷⁶⁷ MANZANARO BLASCO, Josep-Miquel, *Fortuna en ‘Tirant lo Blanch’ i en ‘Curial e Güelfa’*, Publicacions de la Universitat d’Alacant, Alacant, 1998, p. 148.

³⁷⁶⁸ *Ibidem*, p. 153.

³⁷⁶⁹ *Ibidem*, p. 152.

de l'humanisme nòrdic (el Corella del 1470-1490),³⁷⁷⁰ però no a l'esperit mundà del *Quattrocento*.

Lola Badia s'ha esforçat a comprendre *Curial e Güelfa*, i ens ha mostrat una via molt interessant d'aproximació, en desmuntar la coartada humanista de l'escriptor i deixar al descobert l'*impostor* eclèctic que és, i no el que desitjaria ser:

“L'autor del *Curial*, per exemple, considera que un cavaller literat, que ha estudiat el *trivium*, filosofia i poesia, posat a escriure, produeix el poema *Autressí com l'orifany*, un ben conegut text del segle XII. Res, doncs, que reveli l'empremta dels seus estudis virgilians (recordem que Curial comenta com a especialista per a la mora Camar l'*Eneida* durant el seu captiveri nord-africà).”³⁷⁷¹

En qualsevol cas, tot l'entramat que teixeix al voltant de la Dido clàssica i la Camar tunisenca demostra que coneixia Virgili i que s'interessava en particular per aspectes claus de lectures clàssiques. Amb la qual cosa, la mateixa Badia reconeix que tenim al davant un autor amb “consciència literària i una admirable gosadia que potser només tenien, al segle XV, els qui estaven només parcialment tocats del corc del prehumanisme.”³⁷⁷² La gosadia, segons l'estudiosa, porta l'anònim a incórrer en “desajustaments” i “vistoses contradiccions” en alguns aspectes mitològics,³⁷⁷³ que Xavier Gómez eleva a la categoria d'afirmacions “excèntriques” i “curiosas”, i notícies “extravagantes.”³⁷⁷⁴ Afegim encara Badia que el desconegut escriptor, “a l'hora de manejar els materials consagrats per la falla”, comença a introduir –i si “comença”, entenem que ho fa conscientment– “les ingongruències i els pintoresquismes” que molts crítics li solen retraure. Interpreta la professora, en conseqüència, que ha de ser una de dues possibilitats: o bé es tracta d’“un recurs literari volgut per a dotar l'al·legoria de la ciència un cert aire esotèric” (*esotèric*, en el sentit literal d'estar reservat sols per oients

---

³⁷⁷⁰ Vegeu SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014, ps. 37, 140-161 i 199.

³⁷⁷¹ BADIA, Lola, Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, dins *Els Marges*, 34, Barcelona, 1986, ps. 117-120 (p. 119).

³⁷⁷² BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 18).

³⁷⁷³ *Ibidem*, ps. 13-14 i n. 49.

³⁷⁷⁴ GÓMEZ FONT, X., ‘Decem musae...’, p. 494.

o lectors “iniciats”), o bé constitueixen el reflex que “la ignorància del nostre anònim no donava per a més.”³⁷⁷⁵

Segurament, aquestes presumptes excentricitats o anomalies intel·lectuals, com també altres que “comet” l’anònim en el terreny de la cavalleria, de l’onomàstica, de l’astronomia..., en fi, en el llibre sencer, serien enteses millor si s’afrontaren amb el sentit de l’humor de què presumeix l’atrevit autor del text. És el mateix autor el que demana dels seus oients una complicitat imprescindible: aquest “esoterisme” que planteja, com a possibilitat a considerar, Lola Badia. Comprendríem així que, en molts casos, l’anònim busca sorprendre els lectors –un lector/oients confidents i pròxims, que saben de què parla i sobre què “recita”– amb al·lusions a informacions (genealògiques, polítiques, culturals, mitològiques...) que comparteix amb ells: amb uns, sobre cortesia; amb altres, sobre cultura clàssica. D’ací que l’obra adquireix matisos paròdics i satírics, i exigisca, no una exegesi literal i anacrònica, sinó segones lectures benhumorades que tinguin en consideració el context historicocultural i els destinataris (que segurament no eren un grup homogeni, sinó dos grups amb diferent nivell intel·lectual).

Un judici indulgent i exculpatòri de les ironies i trufes culturals de l’autor ens portaria a veure l’obra des d’una perspectiva lectora més apropiada: més acostada a la lectura que farien del text el mateix autor i dels seus confidents. En aquest sentit, arribaríem a concloure, amb Júlia Butinyà que “el autor no era en ningún modo un extravagante.” I veuríem com les acusacions que rep d’una part de la crítica, sobre pretesos errors mitològics i citacions aparentment incorrectes, són inconsistents, perquè l’escriptor era perfectament conscient quan provocava o tergiversava: “sabía muy bien lo que se hacía y dónde, y por qué colocaba cada palabra.”³⁷⁷⁶ I, quan treballava sobre materials literaris previs, ho feia críticament i reflexivament: “El autor no selecciona sus materiales al azar, sino muy conscientemente; utiliza elementos de *Vita Nuova* o *Decamerón* o *Tristán e Iseut*, pero adaptándolos a sus necesidades narrativas y dándoles un significado distinto al que ostenta el modelo literario.”³⁷⁷⁷ No participa com Martorell d’una *inventio* de tipus medieval i d’un plagí de fonts literal, sinó d’una actitud més “moderna” d’aprofitament de les *auctoritates* per a crear materials originals.

---

³⁷⁷⁵ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1986, ps. 157-176 (p. 161).

³⁷⁷⁶ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 21.

³⁷⁷⁷ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 13.

En el *Tirant* subjau un lector acrític i compilador, que adapta i incorpora; en el *Curial*, per contra, ens trobem amb un lector intèrpret i creatiu: un manipulador.³⁷⁷⁸

No debades, l'autor el que s'enjogassa amb la mitologia ha sigut reconegut per la crítica com un creador de gran habilitat per a fondre materials literaris de diversa procedència;³⁷⁷⁹ com un home primmirat i meticulós,³⁷⁸⁰ i no pas frívol ni relaxat, a l'hora d'afrontar el procés d'escriptura. En conseqüència, no el podem reprendre –com fa, per exemple, l'editor francès, en un seguit de notes a peu de pàgina³⁷⁸¹– per incórrer en una estrident concatenació de desficiacs mitològics, concentrats en un capítol determinat. No podem esmenar-lo o retraure-li-ho amb un fidedigne diccionari de mitologia a les mans, perquè la seua “intenció” literària –conscient– no era ser ortodox, fidedigne a les fonts, sinó jugar una mica amb elles per a resultar hilarant. “Ese puzle exquisito” d'informacions poades d'ací i d'allà, com el qualifica Butinyà,³⁷⁸² participa d'una de les intencions primordials de l'obra, que és la d'entretenir i divertir. Però amb el benentés que el lector ha de dialogar i “accedir” a les intencions iròniques de l'autor, per a captar-ne les humorades i gaudir plenament de la lectura. I això, cal reconéixer-ho, resulta complicat transcorreguts vora sis segles, i fora de l'ambient amical i confidencial de l'autor: dels sobreentesos contextuals que compartien escriptor i lectors.

Quan l'autor s'identifica amb “el seu” *Curial*, en el pròleg del llibre tercer, i demana a Cal·líope com es pot confiar en algú com ell per a jutjar els mèrits literaris d'un Homer o un Virgili, la resposta el tranquil·litzava. Les mateixes Muses del Parnàs no acompanyen tan sols els homes de *reverenda letradura*, o els poetes i oradors –és a dir, els humanistes–, sinó també tots aquells que s'interessen per la cultura. “Car nosaltres”, diu la portaveu de les nou germanes, “tots temps seguim aquells que ·ns volen”; “som fetes tals, que en tot loch que ·ns volen som”, i acompanyen tota mena d'homes, “segons la disposició que en ells trobam.” (*CeG* III.28). Novament, el cavaller protagonista i l'escriptor que s'amaga al darrere del personatge se senten reconfortats,

---

³⁷⁷⁸ Ibídem, ps. 79-80.

³⁷⁷⁹ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (p. 295).

³⁷⁸⁰ Aquest de *meticulós* és l'adjectiu que solen emprar crítics com ara ESPADALER, Anton-M., *Història de la literatura catalana*, Barcanova, Barcelona, 1993, p. 61 (“caràcter meticulós”) o Lola Badia i Jaume Torró en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 19 (“construcció meticulosa”). Per la seua banda, el considera “tan primmirat” (BUTINYÀ, Júlia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*. Edició a cura d'Antoni Ferrando, Anacharsis, Toulouse, 2007, dins *Estudis romànics*, 31, Barcelona, 2009, ps. 508-516, p. 510), que veu difícil adreçar-li segons quines crítiques.

³⁷⁸¹ Ens referim a ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 310 i ss.

³⁷⁸² BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, p. 214.

car se'ls dóna accés al selecte club dels *amatori delle Sacre Muse*, una expressió de moda entre els mecenes bibliòfils del *Quattrocento*. L'epítet l'assumeixen alegrement personatges com el gran camarlenc de Nàpols, Enyego d'Àvalos, en un dels seus escrits.³⁷⁸³ Són persones conscients de les seues limitacions intel·lectuals, però que acumulen llibres, decoren estances amb Apol·lo i les Muses, i assumeixen el repte d'estudiar els clàssics de la mà de pedagogs humanistes; de *maestres*, com en diria l'anònim. L'amateur de les Muses, no cal que siga un gran literat o un home de molta ciència, nom que reben els lletrats en el *Curial*. És suficient que mostre "disposició" als *studia humanitatis*, com la que demostra el *cavaller scientific* llobard. Té raó Stefano Cingolani quan afirma que "l'Anonimo non ammete perclusioni nella cultura, che no partano da limiti personali oggettivi, e la via verso la pefezione di Curial è una affermazione di libertà nella ricerca di una completa autorealizzazione di sé. Ognuno giochi con quello che ha, perché le Muse spesso aiutano anche il letterato dilettante e appassionato, non solo il moralista di professione o il grande oratore."³⁷⁸⁴

Així les coses, quan la crítica literària insisteix a presentar-nos l'innominat autor de *Curial e Güelfa* com un "lector devot dels clàssics (i pseudoclàssics) abastables a la primera meitat del segle XV",³⁷⁸⁵ que confereix una complexitat psicològica infreqüent a alguns personatges i que convida el lector a la reflexió metaliterària, no ens està presentant un intel·lectual ni un professional de la lletra. Ens està descrivint un "aficionat" a la lectura; un *amatore*, apassionat de les obres "reverencials", un diletant amb accés a llibres cars. Aquest concepte de *dilettante* no adquiria matisos despectius en el *Quattrocento* italià, sinó ben al contrari. Quan un biògraf florentí del segle XV afirmava d'un magnat que "aveva buona perizia delle lettere latine, e dilettavasi di tutte le gentilezze (...). Era buon musico, e dilettavasi d'ogni istrumento..."³⁷⁸⁶ estava elogiant-lo per la seua actitud. Perquè, en realitat, els nobles no tenien cap obligació de *dilettarsi* amb els llibres. Podien optar perfectament per dignes alternatives, com ara les

---

³⁷⁸³ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 106, n. 6.

³⁷⁸⁴ CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 157).

³⁷⁸⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, El *Curial e Güelfa* i el "comun llenguatge català", dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 206).

³⁷⁸⁶ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 397, en la biografia d'Enyego d'Àvalos.

armes o la cinegètica.³⁷⁸⁷ El fet que s’hi delectaren llegint i estimaren la música i les belles arts, els convertia en practicants de *la virtù*, en partícips del desideràtum de perfecció moral i cultural –de renovada tradició peripatètica– a què aspiraven els humanistes. No importaven els mitjans ni els resultats en aquella moda cultural aristocràtica que asseguraria als *praeceptores* l’hegemonia del seu paradigma cultural. “Adentrarse en el mundo de la erudición clásica”, adverteix Jeremy Lawrance, “era un ideal deseable.”³⁷⁸⁸ Participar d’aquest ideal i projectar-lo a la cort constituïa tot un marcador estètic a la Itàlia del segle XV, un toc de distinció aristocràtica. Significava participar de l’excels refinament dels poetes italians, que havien batejat l’estrella Venus amb el nom de Diana, mentre que “la gent grossa l’apella ‘la stela de l’alba’” (*CeG* III.17). La distinció que aporta l’estudi de les lletres és allò que separarà el noble del Renaixement –i l’autor del *Curial*, també– d’aquesta *gente grossa*,³⁷⁸⁹ que només domina la parla col·loquial i que desconeix les excel·lències de la creativitat poètica. A aquesta aurèola de prestigi, doncs, no podien renunciar els *condottieri*, prelats i estadistes més intel·ligents. El flirteig amb els clàssics antics havia convertit la recepció de l’humanisme en corts i en àmbits perifèrics en una “moda”. Els autors amateurs descobrien el novell corrent de pensament, que es presentava com una...

“...ruptura juvenil amb actituds decrepites, i era pràcticament susceptible de posar-se de moda, ja que no debades –deliberada alternativa a l’esoterisme de l’escolàstica tardana– es proposava ésser un camí obert a tothom i una via d’accés a qualsevol coneixement o tasca valuosos. El públic esnob copsat per la lluentor prestigiosa de l’humanisme podia satisfer parcialment la seva curiositat amb traduccions d’alguns autors clàssics, i no cal dir que se li van oferir en abundància obres llatines en versions vernacles...”³⁷⁹⁰

---

³⁷⁸⁷ El cronista napolità Loise de Rosa, testimoni de la Nàpols que conegué l’autor del *Curial*, qualifica la caça com un “deletto” més dels que gaudien els nobles. Vegeu DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 656.

³⁷⁸⁸ LAWRENCE, Jeremy N. H., Clàssics para la aristocràcia, dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 352-358 (p. 353).

³⁷⁸⁹ En Catalunya i Mallorca, la *gent grossa* del segle XV la representaven el patriciat urbà, l’oligarquia urbana. En el *Curial* (vegeu el capítol II.1.2), es tracta d’un italianisme i significa ‘gent grossera’.

³⁷⁹⁰ RICO, Francisco, Pròleg, dins ROÍS DE CORELLA, Joan, “*Tragèdia de Caldesa*” i altres proses, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i La Caixa (“Les millors obres de la literatura catalana”, 50), Barcelona, 1980, ps. 1-19 (p. 11).

En aquest sentit –el de la “ruptura juvenil amb actituds decrepites”– cal entendre la simpatia que l’anònim escriptor de *Curial e Güelfa* mostra per algunes idees i “paraules clau” de l’humanisme italià. Un escriptor que la seua obra ens força a reconèixer com a relativament jove; tan cortés i exquisit com esnob; amb tendència a derivar cap a la paròdia llucianesca i a la sàtira; desafiant amb l’*statu quo*, malgrat els exercicis de contenció i de prudència que intenta en el pròleg III. No podríem entendre mai *Curial e Güelfa* com el contenidor desassenyat dels desvaris erudits (errades mitològiques incloses) d’un vell narrador, d’un cronista ancià que repapieja i que s’amaga únicament davall la silueta ficcional de Melchior de Pando. Aquesta fàcil explicació difícilment podria ser assumida per qualsevol crític literari que coneixera mínimament la literatura medieval i que s’haguera llegit la novel·la amb l’atenció que hi solen posar els crítics. Si la fesomia de l’autor identificada amb el vell Simeó del comiat és la que predomina a efectes hipotètics en la publicística *curialesca*, és perquè “ens urgia” posar rostre al responsable d’un llibre tan personal. Però una cosa és la matèria ficcional de l’autor (on Pando té un paper rellevant, però no omnipresent) i altra cosa és l’omnipresència d’un escriptor que il·lumina l’obra amb el seu optimisme juvenil i amb la seua predisposició a sorprendre uns lectors que coneix.

Quan s’escriu el *Curial* a Itàlia (per la dècada del 1440), aquesta actitud esnobista, l’afició diletant als clàssics era digna i ben vista; pocs anys abans, encara no. L’elitista cultura medieval, l’escolàstica dels “hòmens de sciència”, com en diria l’autor, vedava l’accés dels laics i dels amateurs a la cultura elevada. L’humanisme no. Tot al contrari. Des de Petrarca fins a Leonardo Bruni, autors ben coneguts per l’escriptor,³⁷⁹¹ els impulsors dels *studia humanitatis* incitaven tothom a la lectura atenta dels clàssics, com una via de perfeccionament individual, assumible amb una *disposició* –fins a cert punt– autodidacta. Tot i això, Bruni recomanava ajudar-se de preceptors (“maestres”, en diu l’anònim). Recordem alguna de les justificacions més eloqüents del llibre tercer: “Moltes vegades, emperò, avé los hòmens de molta sciència ésser superbiosos, e menyspreen los altres hòmens qui no aconsegüen tant...” (*CeG* III.0). De quin costat està l’anònim? És evident i clar que de costat dels homes que no aconsegueixen tant, però que no renuncien a intentar-ho, emparats en el revolucionari paradigma cultural de l’humanisme. Els pedagogs del primer *Quattrocento*, de fet, havien obert les portes a un nou “estil de vida” divergent de l’elitisme sectari de què presumien els escolàstics. Ho

---

³⁷⁹¹ Com tractarem quan abordem la problemàtica de les fonts, en l’apartat corresponent.

explica millor Rico: “La escolástica (...) estaba lejos de ser el fantasma maligno o el fósil inservible que creían los humanistas, antes bien bullía en realizaciones y sugerencias (...). Pero, por definición, el escolasticismo era un paradigma científico que ni toleraba aficionados ni se prestaba a entrar en la vida diaria.”³⁷⁹²

Els diletants insignes, en canvi, eren motiu d’elogi per part dels humanistes, uns savis afectats d’una profunda vocació per la docència. Com Guarino Veronese, que renuncià a múltiples càtedres universitàries per a ser un simple preceptor de prínceps, no sempre tan interessats a perfeccionar-se, aquests, com desitjaria el mestre. Un cas paradigmàtic d’aficionat als *studia humanitatis* podia ser el de Niccolò de’ Niccoli (1364-1437), mercader florentí, ric oligarca, que, “lasciate le mercatantie, si dette alle lettere latine (...), ragunò grande quantità di libri et tutti gli comprò delle sue sustanze.”³⁷⁹³ Entre les oligarquies mercantils i l’aristocràcia dels principats italians, l’afició als llibres constituïa un signe de distinció i de prestigi moral, una condecoració irrenunciable. I si el cas de Niccoli pot considerar-se una opció extrema –la renúncia als negocis per a recloure’s en l’*otium cum litteris*–, no ho és la proposta de l’autor del *Curial* per al seu heroi triomfador. L’estudi constant recomanat per Bacus al jove no és un objectiu de vida, sinó un mitjà més –imprescindible– per a assolir la integritat moral, perfeccionar-se en la *virtù* i esdevenir un *cortigiano* perfecte. El nostre autor aficionat ha après molt bé de Bruni la diferència entre vida contemplativa –la de Sanglier i, segons que es mire, la de Niccoli– i vida activa: la que recomanen els humanistes, la de fonamentar les tasques de govern en l’estudi dels clàssics.

L’ideal platònic i les consignes educatives dels precursors de l’humanisme clàssic, com ara Coluccio Salutati, incidien en la utilitat que tenia per al govern dels pobles “dar una respetable vestimenta formal e ideológica a las deliberaciones de los señores.”³⁷⁹⁴ Amb aquest pressupòsit les idees dels humanistes trobaren excel·lent acolliment per tot arreu d’Itàlia: “En Florencia y fuera de Florencia, en una oligarquía mercantil como entre una aristocracia de un principado, el humanismo venía a dar a la *élite* una de las pocas cosas que podía acrecentar la distinción, el género superior de vida que eran propios de su rango: una cultura íntegra y, sin embargo, enormemente flexible.”³⁷⁹⁵ Podríem dir que l’autor de *Curial e Güelfa* es relacionaria gojosament amb els

---

³⁷⁹² RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 48.

³⁷⁹³ Citat ibídem, ps. 49-50.

³⁷⁹⁴ DE ROSA, Daniela, *Coluccio Salutati: il Cancelliere e il pensatore politico*, La Nuova Italia, Florència, 1980, p. X, citat per RICO, F., *El sueño del humanismo...*, p. 53.

³⁷⁹⁵ RICO, F., *El sueño del humanismo...*, p. 49.

humanistes (homes de ciència indulgents i flexibles, i no arrogants a l'estil dels prelats escolàstics) com feia Curial entre “los filòsophs”, si fem cas dels elogis del rei de França. Constata Rico aquest comportament social, que l'autor atribueix al seu model ficcional, i diu que “los millonarios de entonces se complacían en el trato con los entendidos como los de hoy gustan de codearse con actores y deportistas.”³⁷⁹⁶

La crítica literària sense complexos acadèmics –ni ganes d'obrir a l'autor un judici sumaríssim per “incompetència erudita”– descobreix fàcilment de quin peu coixeja el nostre innominat i eclèctic escriptor; de quina mena de classicisme de *volgarizzamento* participa. Es tracta, segons la interpretació de Jordi Galves, d'un...

“...classicisme de divulgació, entusiasta però limitat, el que s'entén més enllà dels exclusius cercles intel·lectuals humanistes, el que podien saber i saben entendre les classes altes, els reis, els nobles, els cavallers. Aquest és el classicisme ‘popular’ dels cavallers que fon i confon velles i noves tendències, rebudes com a novetat, com a moda que s'entén de manera aproximada.”³⁷⁹⁷

Exactament és això. L'afició a llegir de tot, i singularment Aristòtil, Agustí, Petrarca i altres autors de moda en el primer Quatre-cents italià, el porta a crear personatges que tendeixen a encarnar valors absoluts o caràcters prefigurats. Perquè aspira a bastir un discurs moral, artificiosament, recurrent a una obra de ficció. En això, Giuseppe Sansone veu un defecte, un tret retardatari, medievalitzant; una cosa que recorda molt a la literatura al·legòrica de la França del segle XIV.³⁷⁹⁸ És cert. Però podria trobar una explicació alternativa si ho emmarquem en un context cultural i literari –el del “secolo senza poesia” de la cultura italiana– on predominava la producció de tractats i diàlegs de signe filosoficomoral. Més que un defecte, podríem considerar un mèrit que un escriptor amateur reivindicara la possibilitat d'afrontar els debats i les inquietuds filosòfiques del seu temps recurrent a una història de ficció cavalleresca.

---

³⁷⁹⁶ *Ibíd.*, p. 73.

³⁷⁹⁷ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l'edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 52).

³⁷⁹⁸ SANSONE, Giuseppe-E., Pròleg, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i ‘la Caixa’, Barcelona, 1979, ps. 9-16 (p. 14).

Si existí un *umanesimo cavalleresco* a Itàlia, com afirmava pel 1955 Ruggero Ruggieri,³⁷⁹⁹ *Curial e Güelfa* en seria l'obra més representativa, tot i haver estat escrita en català: una de les llengües oficials i de cort –per cert– de la Itàlia del segle XV, una llengua italiana més.³⁸⁰⁰ La dicotomia plantejada per Ruggieri (la coexistència d'un humanisme “clàssic” amb un sincrètic humanisme “cavalleresc”) ha estat replantejada per la crítica actual. Gloria Allaire constata la gran afició a la Florència dels humanistes per una literatura cavalleresca en vulgar, tant entre les classes populars –els *cantari* dels *cantimpanca* a la plaça pública– com entre les elits socials. I troba que, “per i lettori laici ben istruiti ed entusiasti delle letture dei paladini, il fenomeno dovrebbe essere nominato invece una ‘letteratura cavalleresca umanistica’ o meglio, ‘una cavalleria umanistica’.”³⁸⁰¹ Els cortesans italians del segle XV, com l'autor del *Curial*, aspiraven a iniciar-se en les disciplines humanístiques (com el mateix Curial, que, entre lliça i lliça “no lexa l'estudi, ans tracta tan reverencialment los libres, que tots quants lo conexen ho han a gran maravella”, *CeG* III.116), però sense renunciar a l'esperit cavalleresc d'inspiració francoborgonyona. Aquest esperit constituïa per a aristòcrates una marca d'identitat cultural elitista, compartida amb la resta d'Europa. Aleshores, l'humanisme era encara un moviment cultural incipient, elitista i restringit a Itàlia; mentre que la cultura cavalleresca dels torneigs, l'amor cortés i els relats artúrics era un fenomen ben arrelat als diferents estats italians, popular i d'abast internacional.

Ja ho advertia Peter Russell, en un article clàssic sobre *las armas contra las letras*. A mitjan segle XV, existia a Europa una generació de cavallers –tant si val que foren *ricoshombres* castellans com *condottieri* de l'Úmbria– disposats a concedir “un singular riposo a las vexaciones e trabajos que el mundo continuamente trahe”, en expressió del marquès Santillana, amb l'objecte d'interessar-se per les lletres. L'afició que el noble poeta castellà mostrava pels clàssics és parangonable a la d'altres magnats feudals de

³⁷⁹⁹ Des de la publicació de RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a).

³⁸⁰⁰ La consideració del català, l'espanyol, el grec, el francès i altres llengües “no específicament italianes” com a pròpies de la història cultural del país ha estat perjudicada ideològicament pel *Risorgimento* del segle XIX i el nacionalisme italià contemporani, com és comprensible. S'expliquen així, per exemple, prejudicis com el de Benedetto Croce, de considerar Espanya l'“autrice” de la decadència italiana iniciada en el segle XVI. Vegeu GÓMEZ MORENO, Ángel, Burckhardt y la forja de un imaginario: España, la nación sin Renacimiento, dins *eHumanista*, 29, Santa Barbara (EUA), 2015, ps. 13-31 (ps. 21-22). No obstant això, els historiadors de la cultura actuals esquiven aquests prejudicis i valoren la diversitat sociolingüística que –com altres moderns estats nació d'Europa– presentava la Itàlia del segle XV.

³⁸⁰¹ ALLAIRE, Gloria, Andrea da Barberino: prospettive vecchie, nuove... lontane, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 31-40 (p. 35).

França, Borgonya i Provença, països on proliferaven les traduccions de clàssics antics en vernacle francès. Sovint es tractava de versions “medievalitzades” dels originals antics, on s’adaptaven anacrònicament la indumentària i els costums al gust dels lectors. La pintura del gòtic internacional, de fet, representa els soldats romans amb arnesos d’acer milanes. L’adaptació s’explica perquè, com el *Curial e Güelfa*, aquestes eren obres “producidas para el deleite de lectores nobles o de clases medias, no para letrados o universitarios.”³⁸⁰² Tots aquells nobles lletraferits compartien uns gustos lectors diversificats i eclèctics (històries de romans, poesia provençal, novel·les artúriques...) que coincideien, amb escassos matisos, amb els del nostre anònim. I alguns magnats, fins i tot, s’aventuraven en l’art de l’escriptura. D’ací que Russell faça referència a aquest fenomen del diletantisme nobiliari europeu, a grans trets, com una expressió de “los deseos de aristócratas laicos (...) de iniciarse en el mundo de los hombres de letras a manera de diversión elegante.”³⁸⁰³ La peculiaritat que distingeix el nostre autor de la resta, però, és la seua condició manifesta de “diletant proselitista”, tal com l’ha definit Hèctor Gonzàlvez; el seu afany per animar-nos a llegir i a aprendre.³⁸⁰⁴

És obvi que aquell atreviment no podia passar d’una diversió elegant, perquè els atrevits mancaven sovint d’una preparació suficient, i molts d’ells desconeixien la gramàtica llatina. Pensem que fins i tot “un intellettuale di formazione giuridica romanistica”, segons la definició que fa de Ferran Valentí Guido Cappelli, un home interessat pels clàssics i capaç de compondre poemes en llatí culte, només podia manifestar una aproximació a l’humanisme “necessariamente dilettantesca.”³⁸⁰⁵ Li mancaven absolutament l’actitud i les bases suficients, en matèria de *studia humanitatis*, per a poder assolir amb propietat el rang d’humanista. Era un home encara medieval, però manifestava una aparent sensibilitat pels influxos culturals de la revolució toscana; molt més superficial i incerta, això sí, que la que demostrava l’autor del *Curial*.

Són difícils de catalogar, doncs, aquests escriptors. A la vista està –deixant de banda ara el *Curial*– la controvèrsia que susciten entre especialistes figures com

---

³⁸⁰² RUSSELL, Peter, Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (ps. 232-233).

³⁸⁰³ RUSSELL, P., Las armas contra las letras..., p. 216.

³⁸⁰⁴ GONZÁLVEZ ESCOLANO, Hèctor, El debat medieval de les armes i les lletres: l’aportació catalana del *Curial e Güelfa*, dins FREIXAS, M. – IRISO, S. (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 858-869 (p. 876).

³⁸⁰⁵ CAPPELLI, Guido M., Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV, dins *Faventia*, 19/1, Palma de Mallorca, 1997, ps. 89-108 (p. 96).

Lorenzo de' Medici (1449-1492). Segons uns, fou un original escriptor; segons altres, un artificiós diletant. Amant de l'arquitectura, la música i el teatre, compongué versos i produí obres literàries de gèneres diversos, i es deixà influir per la "moda" neoplàtonica cultivada pels humanistes florentins que li feien rogle. És coneguda la seua *Raccolta aragonese* (1476-1477), on antologà, per a regalar a Frederic d'Aragó, duc de Calàbria, poesies toscanes dels segles XIII, XIV i XV. Durant el segle XIX, i amb anterioritat a la dècada del 1950, el judici sever i la incomprensió del seu polimorfisme, relegaren la figura de Lorenzo "il Magnifico" al purgatori crític de la superficialitat i la mediocritat (De Sanctis, Fubini, Croce, Flora, Momigliano...). Tanmateix, una adequada contextualització històrica i filològica de l'autor contribuïren, a partir de la dècada del 1950, a rescatar-lo com a figura literària d'interés.³⁸⁰⁶ Fins al punt que se'l considera en manuals escolars com "un capitolo importante della letteratura nazionale"³⁸⁰⁷ i en les històries de la literatura, com "un grande dilettante."³⁸⁰⁸

L'obra de l'escriptor florentí, per cert, participa també d'una tradició cortesana toscana, tan cavalleresca com la del *Curial*, però adornada ja –molt més explícitament que la novel·la catalana (il Magnifico escriu pels anys 1464-1492)– per un espectacular rerefons *classicheggiante*. Els déus dels gentils ja no són objecte de paròdia mitològica i de sàtira il·lucianesca, com apareix en *Curial e Güelfa*. A la Florència del Magnifico formen part d'un decorat excels i delicat, que troba un reflex espectacular en l'obra pictòrica de Botticelli. La *cavalleria umanistica*, l'eclèctica conjunció a la italiana de cavalleria i esperit pagà havia arribat al seu màxim exponent. *Curial e Güelfa* no era sinó l'anunci –un anunci privat i confidencial, per la nul·la difusió que presumiblement tingué la novel·la– d'una actitud aristocràtica: la de reivindicar una cavalleria regenerada, compatible amb el retrobament del món clàssic grecoromà.

L'expressió d'aquesta compatibilitat entre dos móns –el vell o medieval, i el nou o renaixentista– troba una plasmació exemplar en la passió que els florentins de Renaixement mostraren per justes i torneigs. A la Florència dels Medici, de fet, es visqué durant el segle XV un autèntic *revival* cavalleresc escenificat entre columnes corínties, i amb assistència d'uns homes de ciència que es reivindicaven deixebles de

---

³⁸⁰⁶ Vegeu la introducció de l'editor a DE' MEDICI, Lorenzo, *Tutte le opere*, ed. a cura de Paolo ORVIETO, Salerno Editrice, Roma, 1992.

³⁸⁰⁷ SALVADORI, Massimo L., Lorenzo il Magnifico, dins *Enciclopedia dei ragazzi*, Treccani, Roma, 2006, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-il-magnifico_Enciclopedia_dei_ragazzi/>

³⁸⁰⁸ ASOR ROSA, Alberto, *Storia della letteratura italiana*, La Nuova Italia, Florència, 1987, ps. 122-123. El qualificatiu es repeteix exactament en múltiples obres similars, enciclopèdies, etc.

Plató.³⁸⁰⁹ El reviscolament d'un esperit cavalleresc d'inspiració francoborgonyona³⁸¹⁰ comportà, a partir dels anys seixanta³⁸¹¹ –els de la consolidació de l'autocràcia dels Medici–, l'auge d'una literatura cavalleresca *sui generis*, ornamentada sincrèticament amb ressonàncies neoplatòniques i escenes mitològiques. Aleshores, els humanistes ja disposaven d'"un pubblico di gentiluomini colti, non professionisti della cultura",³⁸¹² un públic de fills de mercaders rics i banquers aficionats a les *giostre* –els de la Florència de Botticelli– i d'una noblesa de sang *cortigiana* –curial– a Milà, Ferrara, Màntua o Nàpols, que es formava en la pedagogia humanística i en les *litterae* llatines de la mà de preceptors palatins. El Renaixement havia triomfat a les corts italianes i, des d'allí, s'estendria a la resta d'Europa. Ara bé, en temps de *Curial e Güelfa*, moltes de les idees i ocurrencies –mitològiques, onomàstiques, còmiques– manejades per l'escriptor, el farien aparèixer als ulls dels contemporanis com un extravagant, i no com un precursor del sincretisme cultural que, unes dècades després, triomfaria a Itàlia.

* * *

Comptat i debatut, podrien arriscar-nos a confegir el següent retrat robot de l'autor del *Curial*, a títol encara provisional i factici: Parlem d'un home encara relativament jove i una mica esnob, que s'entusiasma per noves idees rupturistes. És probablement un cavaller o alt dignatari ocupat en la gestió econòmica o la diplomàcia. Està vinculat a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim i potser ocupa alguna posició "envejable", sotmesa a qüestionaments. Es retrata psicològicament com un *vir facetus*, un *cortigiano* amb refinat sentit de l'humor, que s'identifica millor –per les seues revelacions i preocupacions metaliteràries– amb el personatge de Curial que no amb el de Melchior de Pando. Ha après probablement la llengua catalana per haver nascut o haver-se criat a la cort de València, però parla també el castellà (serà bilingüe, com molts altres cortesans). Domina el toscà literari i oral, per haver passat alguns anys al nord d'Itàlia en ambient monolingüe; probablement a la Llombardia, una terra que

³⁸⁰⁹ Vegeu VENTRONE, Paola, L'immaginario cavalleresco nella cultura dello spettacolo fiorentino del Quattrocento, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni ("Studi e testi. Serie di filologia e letteratura", 28), Roma, 2006, ps. 191-224.

³⁸¹⁰ RICCIARDI, Lucia, "Col senno, col tesoro e colla lancia." *Riti e giochi cavallereschi nella Firenze del Magnifico Lorenzo*, Le Lettere, Florència, 1992; VENTRONE, Paola, L'immaginario cavalleresco nella cultura dello spettacolo fiorentino del Quattrocento, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni ("Studi e testi. Serie di filologia e letteratura", 28), Roma, 2006, ps. 191-224.

³⁸¹¹ MARTELLI, Mario, *La letteratura fiorentina del Quattrocento. Il filtro degli anni '60*, Le Lettere, Florència, 1997.

³⁸¹² DIONISOTTI, Carlo, *Aldo Manuzio, umanista e editore*, Il polifilo, Milà, 1995, p. 127, citat en castellà per RICO, F., *El sueño del humanismo...*, p. 99.

coneix prou bé i on emmarca bona part del *Curial*. Les hàbils descripcions de combats a cavall el delaten com a bon genet, probablement integrat en la cavalleria (el 95% de la tropa) que serveix el sobirà entronitzat a la capital partenopea el 1443.

Reivindica la vigència de la tradició trobadoresca i de la literatura cavalleresca. Professa admiració, a parts iguals, per l'esperit cavalleresc de la cort de Borgonya i la cultura trescentesca italiana –de signe burgés– que representen Dante, Boccaccio i Petrarca. Com a bon *'talianato*, bibliòfil, amic d'humanistes i possible client de llibreters com Vespasiano da Bisticci, pretén presentar-se'ns com un lector –i oient– devot dels clàssics grecolatins, als quals ha accedit probablement amb ajuda d'algun preceptor. Malgra tot, les seues limitacions formatives, d'humanista neòfit, el porten a poar, indefugiblement, de compilacions enciclopèdiques. Coneixedor del llatí i amb aficions filològiques, no és cap intel·lectual, ni pareix que s'haja format en un escriptori. És, més aviat, un diletant sensible a l'esperit renovador de l'humanisme del primer *Quattrocento*, quant a preferir la noblesa que reporta la virtut, o a exaltar l'esperit mundà i el gaudi dels sentits, enfront de l'ascetisme que prediquen els framenors. Té contactes amb mercaders catalans i esgrimeix un patriotisme monàrquic, al servei del rei d'Aragó i en defensa del legítim accés d'aquest al tron napolità, enfront de l'amenaça angevina. Quan escriu, ho fa com un autor conscient i discent, minuciós. S'esforça a crear-se un idiolecte literari. I no sols enriqueix el català amb de frases del *Decameró* reelaborades, sinó que pretén integrar variants dialectals de la llengua, cosa que denota que escriu la novel·la en un àmbit de concurrència de parlants de diferents indrets de la Corona d'Aragó, com era el Nàpols de la dècada del 1440.

* * *

Fa la impressió que no ens trobem gaire lluny de posar-li nom. Ara bé, de moment el procés interrogatori es troba tan sols en la seua fase inicial. La “fitxa policial” és encara ben incompleta. Caldrà, doncs, avançar una passa més en el procés identificatiu, independentment que aquest arribe o no al seu terme definitiu. I ho podríem fer, com és natural, examinant detingudament l'única cosa que ens ha arribat de mans de l'anònim escriptor: l'esborrany de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, encara mancat d'una última revisió, que es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid amb la signatura 9750 del catàleg actual de manuscrits. De segur que ens aportarà algun indici més que ens ajude a continuar completant la fitxa personal de l'autor.

2.7. Un manuscrit interrogat: a la recerca de data i d'autor

El pròleg inaccessible i la “restitució” del títol de la novel·la

Tot el que s'ha dit i s'ha escrit sobre *Curial e Güelfa* fins ara –que no és poca cosa – té un punt de partida molt concret i material: un manuscrit anepigràfic i *adesposto*, com en dirien els italians; una obra literària –novel·la cavalleresca, segons una definició de subgènere de Martí de Riquer– d'autor involuntàriament anònim (si és que aquest havia previst d'identificar-se, sense pseudònims ni màscares); un treball inèdit, sense recepció aparent ni menció alguna en textos de segles passats, i desconegut fins al seu “redescobriment” i catalogació a mitjan segle XIX. Com bé diuen Lola Badia i Jaume Torró, “no s'ha detectat cap pista documental sobre la història del manuscrit”, l'únic que es coneix, “ni consta que l'obra sigui citada abans del retrobament a finals de segle XIX.”³⁸¹³ Tot és tan estrany, que demana una explicació raonable.

La presumible “provisionalitat” del manuscrit únic, que lògicament és la base de totes les edicions que s'han fet,³⁸¹⁴ permet pensar almenys en l'existència d'alguna altres còpies de l'obra (l'antígraf o esborrany d'autor, el llibre tot corregit i qui sap si alguna trasllat més) que no semblen haver arribat fins als nostres dies. Però si aquestes còpies existiren en el segle XV, serien molt poques i foren llegides tan discretament que no han deixant ni petja documental. Aquest factor –que, com diuen Badia i Torró, ha generat per força sensacions d’“estranyesa”– ha jugat en contra dels esforços de la crítica literària per a consensuar una lectura i una interpretació unívoca i coherent de la novel·la. Aquesta dissonància, unida a les peculiaritats literàries del text –molt original, experimental en alguns aspectes– ha portat alguns estudiosos a pensar, fins i tot, que era fals i que Milà i Fontanals, l'erudit que el donà a conèixer, el podria haver “engendrat.”

---

³⁸¹³ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 51).

³⁸¹⁴ S'han efectuat tres edicions filològiques, a cura –respectivament– d'Antoni Rubió i Lluch (1901), Ramon Miquel i Planas ([1928] 1932), Ramon Aramon i Serra (1930-1933), Antoni Ferrando (2007). Aquesta última és més rigorosa en la fixació filològica del text, ja que s'han corregit, en base als coneixements adquirits fins ara, alguns errors de lectura o d'interpretació que contenien les velles edicions. També s'han publicat altres edicions amb el text adaptat i modificat, entre les quals destaca –entre altres coses, per l'aparell crític que l'acompanya– la de Lola Badia i Jaume Torró (2011). Ens consta que la Biblioteca Nacional, posseïdora del manuscrit, distribueix des de fa pocs anys exemplars de butxaca del còdex digitalitzat, però en baixa resolució i en una qualitat gràfica deficient. Mentre redactàvem el present treball (2016), la Biblioteca Nacional d'Espanya ha posat a disposició dels usuaris d'Internet una nova digitalització amb òptima resolució, consultable des del servidor de la Biblioteca Digital Hispànica.

Les elucubracions en aquest sentit han estat suficientment desmentides, no sols pels experts en codicologia i paleografia, sinó pels filòlegs i els historiadors de la literatura catalana.³⁸¹⁵ De manera que resulta del tot inqüestionable la veracitat de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* i l'autenticitat de l'únic manuscrit que la conté.

El document històric i literari de què tractem és contingut en un únic volum: el còdex 9750 de la Biblioteca Nacional de España (Madrid). El bibliotecari que el catalogà i fixà, Agustín Durán (1789-1862), funcionari des del 1834, l'identificà com a pertanyent al fons antic de la Biblioteca Real, cosa que permet situar l'ingrés –procedent d'alguna biblioteca privada– entre el 1794 (moment en què cessà com a bibliotecari reial, per defunció, el valencià Francesc Pérez Bayer, el qual hauria identificat i valorat el *Curial* si l'haguera vist) i el 1836, moment en què la *Real* de Madrid passà a ser *Nacional*.³⁸¹⁶ Fou a partir d'aquesta fitxa catalogràfica de Durán, que un jove Antonio Paz y Melià (1843-1927), cap de manuscrits de la Biblioteca, el “descobrí” per als amants de la literatura catalana, en comunicar l'existència de la novel·la (1876) al filòleg, erudit i escriptor Manuel Milà i Fontanals (1818-1884) aprofitant una visita d'aquest a Madrid, on participà de vocal en un tribunal d'oposicions.³⁸¹⁷ El lingüista català donà a conèixer l'obra a la romanística internacional a través de les planes de *la Revue des Langues Romanes* de Montpeller, el mateix any 1876,³⁸¹⁸ però el text no es publicà fins el 1901, a cura d'Antoni Rubió i Lluch.³⁸¹⁹ Veu la llum de les impremtes a Barcelona, amb el títol factici *Curial y Güelfa*, que els editors posteriors han esmenat fent ús de la conjunció medieval “e”, per considerar-la més apropiada: *Curial e Güelfa*.

És probable que Milà i Fontanals haguera pensat a titular-la *Amors de Curial e Güelfa*, que és l'enunciat amb què es coneix a la BNE el *matritensis* 9750, mancat de teixell identificatiu quan fou rescatat de l'oblit.³⁸²⁰ Ramon Miquel i Planas, pel 1932,

---

³⁸¹⁵ No entrarem ací en detalls sobre un debat –més “mediàtic” que científic– obert el 1991 i superat el 1993.

³⁸¹⁶ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 38).

³⁸¹⁷ RUBIÓ LLUCH, Antoni, Nota-ressenya de l'edició de *Curial y Güelfa*, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 5, Barcelona, 1901, p. 937.

³⁸¹⁸ MILÀ FONTANALS, Manuel, Notes sur trois manuscrits: I) un chansonnier provençal; II) un roman catalan; III) une traduction catalane de la *Disciplina clericalis* de Pierre Alphonse, dins *Revue des Langues Romanes*, 10/2, Montpeller, 1876, ps. 225-240 (II, ps. 233-238); reed. en *Obres completes*, Barcelona, 1980, vol. 2, ps. 485-492.

³⁸¹⁹ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901.

³⁸²⁰ No hi ha constància de cap posseïdor en temps antic. La signatura antiga Ee-233 tampoc no ofereix cap pista sobre la procedència del manuscrit amb anterioritat a la integració en el fons de la BNE.

considerava apropiat destacar en el títol la parella d'enamorats *Curial e Güelfa*, tot i que l'anònim autor, segons ell, “volia donar per títol al llibre el nom solt de la seva protagonista.”³⁸²¹ L'editor col·loca aquesta observació al peu del capítol III.94, on l'escriptor conclou d'aquesta manera un excurs: “Lexada havem la Güelfa molt lluny de nostres noves, e, com la obra present sie sua, rahó és que d'ella façam alguna menció.” Òbviament, l'obra és “d'ella”, però també –i en molta major mesura– del seu enamorat cavaller Curial. Si tinguérem en compte observacions com l'anotada per Miquel, podríem pensar, alternativament que el llibre era “només” de Curial. Per exemple, si llegim atentament el pròleg del llibre tercer: “E Curial, lo qual tenim entre mans...” El que tenim entre mans, autor i lectors, és un llibre que, segons remarca de nou l'anònim en el mateix capítol proemial (*CeG* III.0), està pensat per a narrar-nos el procés vital (educació, enamorament, ascens social, caiguda, redempció i triomf) de Curial el llombard. No resulta estrany, doncs, que l'escriptor concloga el pròleg III, el més extens i el més explícit quant a les seues intencions literàries, amb una frase que diu: “E axí, seguescam lo procés començat [en els llibres I i II] de la vida del nostre cavaller.” Compta i debatut, sembla que Antoni Rubió, quan es decidí per emparellar *Curial y Güelfa*, i a més a més en aquest ordre, encertà plenament o “endevinà”, sense moltes alternatives versemblants a pensar-hi, el propòsit de l'autor.

Només caldria advertir, des d'una perspectiva de fidelitat ecdòtica, una observació a tenir en compte: Per a l'encapçalament del llibre II, el copista reservà el terç superior de la plana per a un títol que diu “Ací comença lo libre segon.” Una reserva d'espai, amb indicació semblant, ens adverteix del canvi de llibre següent: “Acabat és lo libre segon. Comença lo libre tercer.” En contrast amb això el foli primer que conservem no conté cap reserva d'espai per al títol general de l'obra, ni tan sols per a algun títol que ens advertira del començ ací del llibre primer. Què significa això? Doncs que existia presumiblement un pròleg general, amb identificació d'autoria, probable dedicatòria i declaració d'intencions de l'escriptor, que donaria pas, ja en aquest foli primer, al preàmbul admonitori que obri el llibre I: unes poques i denses línies, que la crítica denomina erràticament “el pròleg I”. Bé, tampoc no tan erràticament si convenim amb Antoni Ferrando que aquest preàmbul I.0 pot funcionar –i funciona, de fet– com a introducció condensada a tota l'obra, a falta d'un pròleg extens com els altres dos. Se'ns

---

³⁸²¹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 538, n. 14.849.

anuncia, de fet, en aquestes primeres línies, que el cavaller obtindrà “principat e muller”. I això no s’esdevé fins a la fi del llibre III, la cloenda de la novel·la sencera.³⁸²² En qualsevol cas, el lloc on se situa el succinte preàmbul “[O,] quant és gran lo perill...” fa pensar que, per a l’autor –que encara no havia redactat el pròleg general– aquest paràgraf constituïa una frontissa literària energèticament localitzada entre la conclusió d’un pròleg general de la novel·la “previst” i adequat al llibre I (que tracta d’amor) i l’*incipit* narratiu o discursiu de dit llibre I: “Fonch ja ha longtemps...” Si aquest pròleg previst i pensat arribà mai a escriure’s, és una cosa que ni sabem ni forma part dels continguts que ens han arribat, per no trobar-se en el còdex 9750.

Si parem esment a les frases inicials del llibre II (“Aquest segon libre, per la major part, és *de cavalleria...*”) i del llibre III (“En aquest tercer libre, per ço que fa menció *de les Muses...*”), comprendrem que no tenen res a veure amb la del llibre I (“[O], quant és gran lo perill...”). En aquest inici que encapçala totes les edicions –lògicament, per ser l’únic que ens ha arribat per atzar– fem que l’autor arranque de manera retòrica i brusca, sense preàmbuls. Això s’explica perquè, en els folis immediatament anteriors es contindrien les paraules adreçades directament per l’autor als destinataris de l’obra. Els del pròleg 0+I –l’anomenem així per a entendre’ns– no serien uns folis presumptament perduts, un quadern que s’hauria deslligat i extraviat, com suggereixen Lola Badia i Jaume Torró.³⁸²³ Serien uns folis, els del pròleg general de l’obra i –potser també– la justificació del llibre primer (el llibre dedicat principalment a l’Amor, com els altres ho són a Mart i a les Muses), pendents encara de redactar i afegir a l’esborrany pràcticament acabat que és el *matritensis* 9750. Juntament amb aquests folis prologals

---

³⁸²² FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (p. 434).

³⁸²³ La idea ja prové de TORRÓ TORRENT, Jaume, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, versió a cura de J. TORRÓ, Teide, Barcelona, 1993, en la 2a. ed. revisada i ampliada, 2002, ps. 7-40.; ÍDEM, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2006, ps. 57-80. I és mantinguda, en temps més recent, per BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 43: el manuscrit “perdió el primer quadern”); BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 9): “hi falta el quadern inicial.” Diem que ho suggereixen, perquè en la pàgina 17 matisen l’afirmació, amb la prudència que caracteritza llur aproximació crítica a l’obra: “L’absència del primer quadern del manuscrit del *Curial* –que no sabem si es va arribar a escriure mai– ens priva del títol...”

(no perduts, sinó pendents de redacció), i en això coincidim amb Badia i Torró, anirien els fulls de cortesia, el títol ben caplletrat i miniat, i la taula de capítols.³⁸²⁴

Adverteix Antoni Ferrando que “l’absència dels títols dels capítols en la nostra còpia descarta l’existència d’una taula de capítols.”³⁸²⁵ Efectivament: el fet que no hi haguera intervingut algú (el mateix copista; un altre amanuense, o potser un escrivà miniaturista) introduint-hi rúbriques de capítols, indica que no podia existir –encara– la taula. De manera que, quan es deixà el còdex 9750 com està, a manera d’esborrany incomplet, faltava encara titular capítol a capítol tot el text. Sols una vegada haguera estat enllestida aquesta tasca, seria procedent adjuntar al manuscrit (si no a aquest, sí al definitiu) la taula i el pròleg general de l’obra: els dos elements de capçalera que manquen ací. Se sobreentén que, una vegada introduïdes –de vegades, en un espai estret, com s’observa en manuscrits coetanis– les rúbriques de cada capítol, aquestes es copiarien ordenadament en la taula inicial. Els índexs, com ocorre encara hui, són l’última cosa que es revisa en la composició d’un llibre.

Jaume Torró insisteix en la idea que hauria d’haver existit un índex, perdut “en algun moment”, i ho justifica de manera aparentment convincent: “els capítols estan ben marcats i separats, amb el corresponent espai en blanc per a copiar-hi en una segona fase la rúbrica de cada capítol i per a dibuixar-hi la caplletra que havia d’obrir cadascun dels capítols.” Aquesta tasca, segons ell, hauria correspost a un rubricador, a una mà diferent a la del copista del text narratiu. I pensa que aquesta segona mà hauria treballat “tenint a la vista la taula general.”³⁸²⁶ Segurament, devia ser a la inversa: una vegada sobreescrits els diferents encapçalaments de capítol, al dictat de l’autor, l’amanuense que fóra els copiaria un a un, en format de taula orientativa, per a incloure-la en el quadern inicial. El fet que no hi figuren ni el pròleg, ni les caplletres, ni les rúbriques damunt de cada capítol, ni tan sols les últimes esmenes al text (omplir uns quants buits en blanc), indica que el ms. 9750 no fou acabat ni completat. Si serví o no d’esborrany final, d’antígraf per a copiar i plasmar el llibre en un còdex definitiu, dotat aquest últim amb un quadern inicial, és ja una altra qüestió. L’elecció de plec de paper de penosa qualitat i la barreja d’aquests per part d’un copista que escriu alguns fulls amb paciència

---

³⁸²⁴ Vegeu també TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (p. 269), on insisteix sobre aquesta mancança o pèrdua “irreparable.”

³⁸²⁵ FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (ps. 434-435).

³⁸²⁶ TORRÓ TORRENT, J., El manuscrit del *Curial...*, ps. 269-270.

i altres amb pressa, fa pensar més en un últim esborrany de la novel·la –per a fer organitzar primmiradament el material creatiu i preveure’n els resultats gràfics– que no en un llibre preparat per a oferir-lo tal qual a un dedicatari o destinatari.

La presumible existència o, més aviat, la *previsió* d’un plec inicial de fulls (no en el còdex inacabat 9750, sinó en altre definitiu i ben elaborat; escrit sobre paper de qualitat superior, amb major cura cal·ligràfica) explicaria algunes coses que sobten. Entre d’altres, que l’escriptor anònim –o involuntàriament anònim?– de *Curial e Güelfa* començara invocant Petrarca (f. 1r de BNE, ms. 9750), sense majors atencions al lector. Si ens trobem amb aquesta incidència, és perquè l’autor tenia pensat d’estendre’s en qüestions protocol·làries en el prefaci, és a dir, en el plec inicial inclòs en el manuscrit definitiu (però no en el ms. 9750). De manera que, en el primer foli que nosaltres llegim, ja pot anar al gra; ja pot entrar en continguts. En els folis precedents, és clar, hauria incidit en to personal i autorial en aspectes com ara la justificació temàtica, un avanç del contingut general, el dedicatari real o fingit, la datació... No debades, aquest era en el segle XV un gest de cortesia tan habitual com imprescindible per a un escriptor amb tanta personalitat; tocat d’un esperit proselitista; dialogant i confident amb el dedicatari i els lectors; mínimament format en els *artes dictaminis*.³⁸²⁷

Qualsevol escriptor de l’època era conscient de la necessitat de prologar una obra literària amb un text que introduïra el lector en la matèria formal (la temàtica) i la matèria final (la intenció), a banda d’informar-lo sobre qüestions d’autoria i dedicació. Gutierre Díez de Games, l’autor de la biografia cavalleresca coneguda com *El Victorial* (ca. 1436), considerava indefugibles les advertències preliminars, “porque el oydor sienpre deve buscar e querer quién es el avtor, e de qué obra trata, e cómo en ella trata, e a qué fin, e a qué provecho.”³⁸²⁸ I açò era molt imperdonable en un treball tan personal i tan interferit ideològicament per l’autor-narrador, com és el *Curial*. No s’expliquen l’extensió i l’exposició temàtica que assoleix el proemi III.0 i, en menor mesura, el II.0, sense l’existència d’un pròleg extens que connectara amb el breu paràgraf (I.0): aquell que els editors solen tractar de pròleg general de l’obra i del llibre primer. Segurament,

---

³⁸²⁷ Els manuals de redacció de l’època consideraven oportú que tota obra literària completa disposara d’una introducció (*prologus, captatio benevolentiae, arenga, exordium, proemium, prefatio* o lletra d’endreça), just abans d’entrar en matèria, és a dir, de procedir a la *narratio*. Vegeu RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234 (ps. 206-207).

³⁸²⁸ DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial*, ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 209; comentat per ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 13.

no era sinó el paràgraf de cloenda d'un pròleg extens que l'anònim, de moment, no tenia encara escrit a l'hora de passar a revisar l'esborrany que ens ha arribat.

En qualsevol cas, és ben probable que el pròleg general de *Curial e Güelfa* fóra pensat com una peça breu, en correspondència amb l'afany de condensació d'idees i d'economia narrativa que domina la resta de l'obra. Dubtem que l'autor tractara en aquest pròleg I –inaccessible per a nosaltres, si és que existí– aspectes relacionats amb els procediments d'escriptura, l'estil literari, la legitimitat de l'amateur per a tractar matèries elevades, etc. Raó per la qual, en encetar el llibre III, l'anònim considerà imprescindible abordar-los, “explicar-se” davant del lector. Més que res perquè dit llibre tercer és el que conté la major càrrega culturalista de tota la novel·la.

Comsevulla que fóra, és evident que el títol del llibre I –que serviria també de títol general per a l'obra– no tenia cabuda ni reserva d'espai en el foli 1r que conservem. Se suposa que aniria en uns folis inicials i que no ha arribat fins a nosaltres, i que tindria una reserva del terç superior del requadre escripturari en el previsible full 1r, capaç de contenir el títol general de l'obra i la indicació del començ del llibre I. Per analogia amb els títols II i III, i amb altres titulacions a l'ús en obres contemporànies, podria haver sigut alguna cosa així com “Começa lo libre appellat *Curial e Güelfa*. Libre primer.” Tot això, si és que donem per vàlida la suposició –generalment admesa per la crítica– que el títol *Curial e Güelfa* s'adiu amb el contingut i resulta adient, a falta de l'original. Pensem que, a mitjan relat, l'autor ens recorda que el llibre era “d'ella”, de la Güelfa, i ens invita a continuar seguint “lo procés de la vida” de Curial. El que està fent, en realitat, és recordar-nos una explicació ja feta, car se suposa que hauríem llegit el pròleg general, o remetent-nos a un títol on serien citats els dos protagonistes de la història d'amor que està recitant-nos. Afortunadament, el posat explicatiu i autojustificatiu de l'escriptor, sobretot quan redacta el proemi III, ens ajuda molt a suplir la manca del pròleg general. Ens ajuda a comprendre, si no totes, algunes de les intencions literàries i de les pretensions globals de l'autor de l'escrit. Pel que fa a la dedicatòria, tant Anton Espadaler³⁸²⁹ com Antoni Ferrando la donen per segura i veuen en la fórmula “a vostra consolació e plaer” l'al·lusió a un dedicatari. Aquest seria algun magnat real o fingit, però ben conegut pels lectors-oients: relacionable, per tant, amb la cort de Nàpols. Que fóra un dedicatari “formal” o figurat, i no una persona a la qual s'havia de presentar

---

³⁸²⁹ ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa: El jo de l'autor i la història*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286 (p. 278);

realment l'obra, és ja una qüestió discutible, però allò que sembla indiscutible és que l'autor el tractava –o simulava tractar-lo– amb cortesia i respecte.³⁸³⁰

Una perspectiva de gènere literari, que reforçaria la validesa al títol factici de la novel·la, és la que aporten Alberto Varvaro i Anna Maria Babbi. El primer ens recorda l'èxit que tenien a França i a altres països europeus, en temps del *Curial*, diferents novel·les de temàtica amorosa –anònimes sovint, literatura vulgar d'evasió– que solien portar títols del tipus *Ponthus et Sidonie*, *Paris et Vienne*, *Valentin et Orson*, *Cleriadus et Meliadice*, etc.³⁸³¹ Ens consta a més que el redactor de *Curial e Güelfa* coneixia *Paris e Viana*. Podria ser, doncs, que l'autor tinguera pensat titular l'obra tal com ara la tenim divulgada, o que haguera optat per una denominació individual i masculina del tipus *Curial lo lombard* o *Tirant lo Blanc*. Segons Babbi, els relats d'àmbit francòfon que pretenien fusionar una història d'armes amb altra d'amors, quan rebien un títol masculí privilegiaven el tema de la formació del cavaller. Per contra, “quando i nomi dei due protagonisti –uomo e donna– sono insieme, allora si può ragionevolmente pensare a un roman *idylrique* o sentimentale, o comunque a un *récit* dominato dall'amore.”³⁸³² Sent aquesta la tendència, l'elecció onomàstica de *Curial e Güelfa* per a titular l'obra que ens ocupa seria tan encertada com la de *Lo Tiran* que Joanot Martorell elegí per a la seua.³⁸³³ Ja que, si Martorell –seguidor de la tradició artúrica– privilegià la centralitat del seu heroi de paper, l'autor del *Curial*, més influït per la “tendència” sentimental francoitaliana, es proposa explícitament anunciar el *récit idylrique* d'una relació amorosa (*CeG I.0*): “us vull recitar quant costà a un gentil cavaller e a una noble dama amar-se l'un a l'altre.” Cavaller gentil i noble dama, *Curial e Güelfa*: tant s'hi val.

---

³⁸³⁰ FERRANDO, A., *Curial i Tirant...*, p. 435.

³⁸³¹ VARVARO, Alberto, La novela europea del siglo XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 305-318 (p. 308).

³⁸³² BABBI, Anna Maria, L'innamoramento nella narrativa cavalleresca del Quattrocento, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 319-333 (p. 324).

³⁸³³ Sobre el títol del manuscrit que Martorell empenyorà a Galba, i que no era –encara– *Tirant lo Blanch*, vegeu MARTÍNEZ MARTÍNEZ, Francesc, *Martín Juan de Galba, coautor de 'Tirant lo Blanch'*, Tipogr. Hijos de Francisco Vives Mora, València, 1916, p. 82; FERRANDO FRANCÉS, Antoni, *Del Tiran de 1460-64 al Tiran de 1490*, dins Rafael ALEMANY – Antoni FERRANDO – MESEGUER, Lluís-B. (eds.), *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, setembre 1991)*, Universitats d'Alacant, València i Castelló/Jaume I – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona 1993, vol. 2, ps. 25-68; SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el "Tirant lo Blanc"*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 2, ps. 613, 650, 771-772, 787 i ss.

El ms. 9750 de la BNE, o la *minuta* d'un modest *original*

La descripció detallada que Gemma Avenoza ha efectuat del manuscrit BNE 9750 és d'obligada referència per als interessats en la novel·la.³⁸³⁴ Ens esforçarem a sintetitzar-la, doncs. Es tracta d'un còdex en paper de format foli, que consta de 228 fulls (II+224+II) i presenta una col·lació de 18 quaderns de 12 fulls cadascun i un 19é quadern de només 6. És a dir, que consta de 19 *sexterns* (quaderns de 6 fulls plegats sobre ells mateixos) en un dels quals manquen els 4 fulls finals. Els quaderns contenen indicacions en castellà, a manera de signatures marginals (“quaderno pr[i]mero”, “segu[n]do”, III, IIII, V...) per a orientar la persona que havia de relligar-los. El format de la pàgina (294 x 220 mm) s'acosta molt al dels llibres-registre que s'usaven en la cancelleria de la Corona d'Aragó. La caixa d'escriptura (207 x 142 mm) està pensada per a contenir unes 30 o 32 línies per pàgina. La lletra és una gòtica cursiva catalana, arrodonida ja o “semigòtica”, i dotada de lletres *a* i *d* uncials per influència de la humanística italiana. Se la data paleogràficament al voltant de la dècada del 1440.

El paper, de diversa qualitat i procedència heterogènia, presenta sis filigranes distintes, que es corresponen orientativament a la mitjana del segle XV, amb dates extremes 1399-1479. La pauta d'escriptura s'ha traçat amb una punta seca molt fina, de plom; un procediment que denota l'acció d'un professional de l'escriptura. Les rúbriques dels llibres II i III, i les dues caplletres esbossades en els encapçalaments de dits llibres, podrien correspondre a una segona mà. Algunes correccions marginals i les indicacions numèriques per a l'enquadernador, també semblen d'una segona mà. L'enquadernació amb coberta, característica de la tradició mudèjar toledana, es pot datar en les últimes dècades del segle XV o en la primeria del XVI.

La combinació de paper de diferent procedència fa pensar en una còpia privada. El pautat efectuat en distints moments, les diferències de pressió de la punta de plom, la mancança de preparació prèvia, l'ús d'instruments no homogenis... donen què pensar també. Sembla que el manuscrit anà configurant-se sense una previsió inicial, de manera un tant improvisada, en afegits consecutius de paper, relacionables amb l'extensió de text que hom preveia passar a nèt d'una sola tongada. Per exemple, “els quaderns 13è i 14è”, segons Avenoza, “sembla que s'han marcat junts, i per això les línies del 14è són

---

³⁸³⁴ AVENOZA VERA, Gemma, De nou sobre el ms. del *Curial e Güelfa*: una aproximació codicològica, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 3-20.

més esvaïdes.” S’hi produeixen així variacions constatables en la coloració del paper, el to de la tinta o la cursivitat de la lletra. Som al davant, això no obstant, d’un escrivà professional i pràctic, com apunta Avenoza seguint el criteri de Josep Perarnau: “la varietat de papers emprats a la còpia, la mescla de procediments de preparació del material, ens parla d’una persona que té una relació fluida amb l’escriptura, un curial, un home de cancelleria, que per al seu propi plaer copia un text aprofitant restes de papers pautats que li havien sobrat d’altres treballs professionals.”³⁸³⁵

No es tracta, doncs, d’un escrivà ocasional. Ho adverteix Francisco Gimeno també: el manuscrit “respon a unes pràctiques de lectura i d’escriptura pròpies de l’administració.”³⁸³⁶ Però, si es tractava, doncs, d’un *scriptor*, ¿com és que fa servir papers sobrants d’altres treballs, i no sempre de la millor qualitat? Com explicar aquesta descurança, o el fet que el llibre sembla copiat en repeses consecutives? Fins al punt que, per expressar-ho amb paraules de Josep Perarnau, “els canvis de ploma i la major o menor cursivitat amb què són copiades algunes pàgines facin la impressió d’haver estat escrites per mans diverses”, quan un examen detingut ens duu a determinar que sols hi actuà una sola mà, però en moments i en estats d’ànim ben diferents. Per exemple, el llibre tercer és el més descurat, com si l’haguera transcrit amb presses.³⁸³⁷

Al nostre parer, Gemma Avenoza no explica satisfactòriament la irregularitat. De fet, assegura que “si es tractava d’una còpia feta per professionals, abans de començar es preparava el paper necessari (...), mirant que tot fos de la mateixa qualitat i consistència”,³⁸³⁸ cosa que no s’esdevé amb el manuscrit que ens conté la novel·la. I això resulta un tant contradictori amb la familiaritat que el copista manifesta amb la seua feina. Només se’ns acut, com a resposta a la descurança aparent, que el professional no treballara en un mateix escriptori, sinó que es desplaçara, que fóra itinerant. Com de fet eren itinerants els escrivans que treballaven per a Alfons el Magnànim en aquells anys, els quals el seguien contínuament per castells, campaments, campanyes cinegètiques i operacions de guerra.³⁸³⁹ I quan no, el monarca els enviava en missions específiques a les més diverses i apartades localitzacions. És lògic, doncs, que si l’autor de la còpia era algun curial, com indica Avenoza, aquest usara procediments

---

³⁸³⁵ *Ibíd.*, p. 10.

³⁸³⁶ GIMENO BLAY, Francisco M., Notes d’un paleògraf a propòsit del *matritensis* 9750 de la Biblioteca Nacional: ‘Curial e Güelfa’, dins *Caplletra*, 15, València, 1994, ps. 75-88 (p. 76).

³⁸³⁷ PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377 (p. 368).

³⁸³⁸ AVENOZA VERA, G., De nou sobre el ms. del *Curial...*, p. 10.

³⁸³⁹ Vegeu GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909.

professionals, però amb papers diferents i instruments heterogenis; en llocs diferents. Sent així, s'explicaria satisfactòriament, també, la pluralitat de marques d'aigua.

La contrastació amb documents contemporanis de les marques de paper resulta un indicador de gran interès. De fet, i com indicia la mateixa Gemma Avenoza, si som capaços de trobar “les interseccions cronològiques” de les sis filigranes del paper, podrem aproximar amb una major precisió la cronologia del còdex. Garbellant mostres de paper similars del catàleg Briquet, l'analista situa l'obra en unes dates extremes que podrien anar del 1399 al 1479, però que, considerant un conjunt més aproximat de 32 de les 45 marques idèntiques o anàlogues (un 71% de les registrades), situaria l'obra en un marge més estret: concretament, entre el 1429 i el 1453. Ara, tenint en compte que una part del paper usat és manifestament vell i sobrer, ens trobaríem, doncs, en alguna data intermèdia més pròxima al 1453 que no al 1429.³⁸⁴⁰ Amb la qual cosa, la datació codicològica reforçaria les observacions dels paleògrafs pel que fa a la datació proposada per a la semigòtica cursiva de l'escrivà del *Curial*.

Avenoza deixa constància d'altres incidències que podrien tenir interès. Per exemple, dedueix que l'antígraf o esborrany de l'obra del qual copiava l'escrivent tenia unes característiques gràfiques diferents a les del manuscrit resultant. Això explicaria que el copista no poguera calcular on acabaria el llibre II, i hagué d'afegir-hi dos quaderns i transcriure sobre un material diferent. En el llibre III, per la circumstància que fóra, es va afegir un plec de “paper més fosc.” Tot plegat transmet una sensació d’“aparent desordre i aiguabarreig de materials” o fa pensar en un copista que “recicla materials de treballs anteriors”, acontentant-se només amb què el format resulte homogeni.³⁸⁴¹ També ofereix una difícil explicació allò que Avenoza qualifica d’“element dissonant”, des del punt de vista lingüístic, és clar: que una obra escrita en català presente indicacions per a l'ordenació i relligadura dels quaderns en castellà, del tipus “quaderno segundo.” Allà on Perarnau buscava un possible escrivà de parla castellana –un aragonés?–, Avenoza opina que “aquestes indicacions anaven adreçades al professional que realitzà la nova relligadura, qui no seria de parla catalana.” En qualsevol cas, cal retenir que les anotacions en castellà no es corresponen amb el temps i el lloc d'enquadernació del llibre (Castella, fi del segle XV), sinó amb uns usos

---

³⁸⁴⁰ Vegeu la taula de marques d'aigua que ofereix AVENOZA VERA, G., De nou sobre el ms. del *Curial...*, p. 4.

³⁸⁴¹ *Ibíd.*, 14-15.

escriptoris –la gòtica catalana– molt pròxims als del copista professional del text.³⁸⁴² Avenzoza troba, en conclusió, que el manuscrit encaixaria bé, a tots els efectes, en els hàbits de treball d’una cancelleria com la d’Alfons el Magnànim, la de la Corona d’Aragó, “que era itinerant i plurilingüe.”³⁸⁴³ Tanmateix, al remat de l’article, infereix una vinculació de la ulterior enquadernació del còdex amb la cort de Joan II d’Aragó, perquè desconeix l’estil mudèixar toledà i el “feix de papers” de l’ànima de la coberta (els *makulatur*, pendents aleshores d’estudi), que desvinculen el còdex de l’àmbit catalanoaragonés. Una cosa és evident: no podem pensar que les anotacions orientatives en castellà per a relligar els quaderns en ordre, les haguera introduït un toledà del 1500, a l’hora de preservar-lo... fent ús d’una escriptora gòtica catalana del 1440. Seria absurd.³⁸⁴⁴ L’opció més lògica és pensar que dites orientacions marginals escrites en castellà foren obra del comitent del còdex, o d’algú relacionat directament amb ell, que feia ús d’una escriptura diferent –però pròxima– a la del copista.

Arribats en aquest punt, poden ser d’interés les anotacions que altres autors anteriors havien fet al voltant de l’aspecte físic, la qualitat codicològica o els continguts del ms. 9750. Per exemple, Miquel i Planas féu recompte dels 301 paràgrafs originals de la novel·la, repartits entre els llibres I (47 capítols), II (147) i III (107), i trobà que aquestes separacions estaven pensades per incloure-hi les rúbriques, un treball que “va quedar per fer.”³⁸⁴⁵ Per la seua banda, l’experiència paleogràfica de Josep Perarnau el portà a comparar-lo amb altres manuscrits de format similar, copiats en “l’ofici del mestre racional del rei” en el període 1430-1440.³⁸⁴⁶ Es basa en la comparació de la lletra del *Curial* amb làmines dels anys 1435-1442 que reproduïx Josefina Mateu Ibars.³⁸⁴⁷ El també paleògraf Francisco Gimeno Blay corrobora aquesta cronologia aproximativa, així com la identificació del manuscrit amb un llibre registre dels que s’usaven a l’administració cancelleresca. I observa, de pas, que el còdex conté afinitats formals de la lletra amb l’*Scala Dei* d’Eiximenis (BNE, ms. 92) copiat el 1444, o amb

---

³⁸⁴² MUNDÓ, Anscari M. [Manuel MUNDÓ MARCET], Les vicissituds de *Curial e Güelfa*, dins *Avui*, Barcelona, 19 de setembre del 1991, p. 31.

³⁸⁴³ AVENZOZA VERA, G., De nou sobre el ms. del *Curial...*, ps. 16-17.

³⁸⁴⁴ O qui sap si explicable, com especula Mundó, perquè dites anotacions foren fetes “per a guiar un relligador castellà”, i el comitent renuncià a usar la seua llengua habitual per cortesia amb l’artesà. Seria lògic, si no fóra perquè també s’adreçava al copista en castellà.

³⁸⁴⁵ MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (p. 10).

³⁸⁴⁶ PERARNAU, J., El manuscrit medieval..., p. 371.

³⁸⁴⁷ MATEU IBARS, Josefina i M^a. Dolores, *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón (siglos IX-XVIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1980, vol. 2, làmina 214.

un *Regiment de prínceps* del mateix Eiximenis (Biblioteca Capitular de València, ms. 167), dels anys 1452-1453. Comptat i debatut, les comparances fan pensar en una cronologia al voltant dels anys 1435-1453. En aquest període de temps, a la Corona d'Aragó "s'està produint la transformació de la minúscula de tipus cancelleresc cap a una escriptura híbrida que constitueix la versió local de les formes humanístiques." Les caplletres del *Curial* també les data Gimeno pels anys 1430-1450, per analogia artística i ornamental amb altres que sí que es poden datar més exactament, o aproximadament.³⁸⁴⁸

Des del punt de vista complementari, la datació historicocultural redunda en les mateixes dates. Acceptem així, amb Torrò i Badia, que "la data de redacció" – coincident, pel que s'observa, amb la del manuscrit provisional– "només es pot conjecturar a partir d'estimacions que no contradiguin les dades paleogràfiques i lingüístiques."³⁸⁴⁹ Rubió i Lluch (1901) posava l'obra en relació amb la conquesta de Nàpols per Alfons el Magnànim (1443).³⁸⁵⁰ Riquer fixava la batalla de Ponça (1435) i la dissociació de les llengües d'Espanya en l'orde de l'Hospital (1462) com a dates extremes.³⁸⁵¹ Espadaler opina, sense justificació aparent que ho avale, que havia de ser posterior a la victòria de Belgrad contra els turcs (1456);³⁸⁵² cosa que resultaria difícil d'explicar, ja que no s'hi menciona per a res Constantinoble. Per a Antoni Ferrando "l'obra sembla anterior a la presa de Constantinoble (1453), ja que reflecteix la situació de conflicte entre l'Europa cristiana i els turcs anterior a aquest esdeveniment." Observa seguidament, basant-se ara en criteris filològics, que...

"...si la llengua de la novel·la s'adapta a les pautes de la Cancelleria reial, no pot ser molt posterior a mitjan dècada dels anys quaranta, ja que és aleshores quan els documents cancellerescos acaben d'adoptar de manera mes o menys generalitzada les desinències vocalitzades en lloc de *-ts* [vingats, tingats...], que és

---

³⁸⁴⁸ GIMENO BLAY, F. M., Notes d'un paleògraf..., ps. 75-88.

³⁸⁴⁹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 42).

³⁸⁵⁰ RUBIÓ LLUCH, Antoni, Observacions preliminars, dins ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzenè segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. V-XV (p. XV, n. 2).

³⁸⁵¹ RIQUER, Martí de, 'Curial e Güelfa', dins *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631 (p. 620).

³⁸⁵² ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 102-103; ÍDEM, Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimet de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231

la desinència netament predominant en la nostra novel·la. El procés de canvi d'una desinència a l'altra es dona, en la documentació cancelleresca, entre 1438 i 1445 aproximadament. Aquesta és la situació que reflecteix el *Curial*, que ja presenta un cert nombre d'ocurrències de les desinències vocalitzades.³⁸⁵³

Lola Badia i Jaume Torró Torrent reuneixen tots els indicis crítics disponibles per a documentar la introducció a llur edició del clàssic (la de Quaderns Crema, Barcelona, 2011) i convenen a situar *Curial e Güelfa* en “la segona meitat de la dècada dels anys quaranta del segle XV.” És a dir, que aposten per una cronologia aproximativa (ca. 1445-1449) ben ajustada a la proposta dels paleògrafs i dels filòlegs.³⁸⁵⁴

És acceptada generalment, també, l'observació dels especialistes en paleografia sobre la condició de còpia, i no d'autògraf, del manuscrit.³⁸⁵⁵ En consonància amb això estarien els espais en blanc, la coincidència del principi i la fi de molts capítols amb el canvi de pàgina, i les esmenes i errors connaturals al treball d'un copista. La qual cosa porta a suposar l'existència d'un antígraf o manuscrit previ d'on s'hauria copiat aquest apògraf. No obstant això, s'observen, segons Ferrando, dos tipus de correccions: les atribuïbles a l'amanuense i d'altres, producte d'una lectura atenta per una segona persona que hi introdueix algunes anotacions en lletra diferent. No deixa de ser curiós –i nosaltres ho hem pogut comprovar examinant directament el còdex– que la mateixa persona que escriu “corrige” al marge o “segundo” baix –en castellà³⁸⁵⁶– siga el que introdueix també “Esculpí e de”. És a dir, que efectua simultàniament esmenes de text, per mínimes que siguin, i indicacions al relligador dels quaderns. Tot fa pensar, doncs, com suposa Antoni Ferrando, “que el manuscrit que avui coneixem probablement hagué

---

³⁸⁵³ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 42).

³⁸⁵⁴ BADIA, L. – TORRÓ, J. (eds.), Introducció..., p. 44. Consideren, a més, que no podria ser posterior a la primavera del 1453, quan es produí la caiguda de Constantinoble.

³⁸⁵⁵ És, de fet, una de les coses que solen tenir clares tant analistes com divulgadors: que l'exemplar “no és de mà d'autor” i que existí almenys un altre exemplar més (l'antígraf), com bé diu CANTAVELLA, Rosanna, L'altra joia de la novel·la cavalleresca, dins *Serra d'or*, 631-632, Barcelona, juliol-agost 2012, ps. 109-110 (p. 110). Vegeu també MILÀ FONTANALS, M., Notes sur trois manuscrits..., p. 498, n. 1; RUBIÓ LLUCH, A., Nota-ressenya de l'edició..., p. VIII; ARAMON SERRA, Ramon, Notícia preliminar, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de R. ARAMON, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, ps. 6-18 (p. 16); MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (p. 46, n. 1).

³⁸⁵⁶ L'atribució de “segundo” al mateix que escriu “corrige” no la fa Ferrando, sinó nosaltres, quan comprovem que la g d'ambdós mots, peculiar i molt diferent en execució de la del copista, pertanyen a una mateixa mà.

d'anar a parar a una persona de llengua aragonesa o castellana"; incidència que el filòleg tracta d'explicar per una mort o accident que patira l'autor i que l'impedira completar la correcció, els espais buits, el pròleg, etc. I conclou que "la còpia del Curial que ens ha arribat sembla, per la seua coherència gràfica, molt fidel a l'hipotètic antígraf i reflecteix molt bé per tant les característiques del text original."³⁸⁵⁷

Per la nostra banda, considerant del tot oportunes les observacions anteriors, podríem afegir alguna característica més, a partir de l'examen directe del manuscrit. Com ara la qualitat de "prova" o de llibre d'ús privat i un tant desatés estèticament que tenia la còpia. Això ja es nota des del primer moment en què el presumpte "professional" comença a escriure torts i engaidonats els renglons del foli primer. Sembla que l'encàrrec fóra per a corregir definitivament el text i saber exactament el nombre de folis que ocuparia a fi de transportar-lo a nèt en una última còpia definitiva. Per això aquesta es quedà per completar, amb alguns espais blancs, raspats i esmenes marginals; sense pròleg i, molt probablement, sense enquadernació. D'ací que el seu posseïdor, a fi d'evitar que es deteriorara, el manà preservar dins una enquadernació sòlida vers la fi del segle XV, és a dir, unes poques dècades després d'haver sigut produït. Suposar que no, que la cobertura original s'havia deteriorat i que la que ara veiem és una segona, no té cap lògica: el paper a penes té mostres d'haver sigut manejat. Es troba pràcticament intacte, i se suposa que és així per haver romàs durant segles en un entorn monolingüe castellà,³⁸⁵⁸ molt probablement a Toledo, des d'on hauria passat en el segle XIX a la Biblioteca Nacional. El còdex 9750 havia tingut comptadíssims lectors abans de ser donat a conèixer el 1876 i és ben probable que la conservada hui dia fóra la primera i única coberta que tingué.

Els espais en blanc són tan escassos i concrets: el nom del pare de Curial; el lloc on l'autor hauria llegit la història d'aquest, amb l'afegit ["en Cathalunya"]; un mot que hi manca, [llebrer]; la *Cançó de l'orifany* i la caracterització d'Hèctor. Això permet pensar en distintes raons de dubte. El nom del pare de Curial, tan important en un relat que conté elements onomàstics à *clef*, estaria encara per decidir, en vespres d'acabar l'obra. El mateix ocorre amb el llebrer com a símbol: possiblement no convenia, per alguna raó. El poema trobadoresc estaria previst copiar-lo d'alguna recopilació a l'abast

---

³⁸⁵⁷ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (ps. 43-44).

³⁸⁵⁸ FERRANDO, Antoni, "Curial e Güelfa", dins HAUF, Albert (dir.), *Panorama crític de la literatura catalana, II. Edat mitjana. Segle d'or*, Vicens Vives, Barcelona, 2011, ps. 127-156 (p. 129).

de l'autor, que aquest tenia previst facilitar al copista del manuscrit definitiu i que, en conseqüència, no calia copiar en aquest, per ser encara una versió de prova. I la mateixa observació és vàlida per al pròleg inicial i els índexs, que no farien cap paper ací, sinó en l'apògraf definitiu. Finalment, la caracterització d'Hèctor pot respondre al fet que, en el moment d'enllestir l'obra, l'anònim no disposara del text que havia pensat citar, però coneguera poc més o menys l'extensió de la citació requerida.

Comsevulla que fóra, el treball estava pràcticament acabat, com anota Ferrando: “La còpia, no autògrafa, reproduïx una obra acabada, en el sentit que respon a un text perfectament dissenyat i desenvolupat, amb el seu principi i el seu final, però no una versió definitiva de la novel·la, ja que presenta alguns espais en blanc.”³⁸⁵⁹ Ja ho advertia, això, Miquel i Planas, quan comprenia “que'l manuscrit és ja un tresllat en net, fet de mà del propi autor o, al menys, sota la seva cura. Mes, per altra part, tenim motius per creure que aytal tresllat no seria encara la versió o estat definitiu del llibre.” Les llacunes que “l'autor se reservava omplir” –interessant observació: no el copista, sinó l'autor– justificarien la seua apreciació, que completa concloent: “L'elaboració del llibre no era, donchs, del tot terminada en la versió del manuscrit únich que'n coneixem.”³⁸⁶⁰ Lola Badia i Jaume Torró tenen clar, així mateix, que “ens trobem davant d'una còpia pendent d'una revisió definitiva.”³⁸⁶¹ Coincideixen, doncs, amb Júlia Butinyà, que opina també que hi podem llegir la novel·la completa, però no acabada del tot, i que “podria faltar una ultimísima revisió.”³⁸⁶² Se suposa, doncs, que hauria existit almenys algun esborrany previ, d'on transcriuria l'obra sencera el copista del 9750, i un apògraf definitiu que, quan es deixà per acabar aquest manuscrit penúltim, estava pendent de realitzar. Si s'executà o no la còpia definitiva i si existí cap altre exemplar, són coses que entren en el terreny de l'especulació. No obstant això, tots els indicis –o, més correctament dit, la mancança absoluta d'indicis– obliga a pensar que l'obra a penes circulà. No apareix citada enlloc: com si ningú, a banda de l'autor, el copista i uns pocs “elegits” més hi hagueren tingut accés en el segle XV.

El caràcter provisional o quasi definitiu d'aquest manuscrit no té res de singular si atenem als procediments de producció literària de l'època. Ens centrarem, per a fer-ho

---

³⁸⁵⁹ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 7).

³⁸⁶⁰ MIQUEL PLANAS, R., Notícia editorial..., p. XLI.

³⁸⁶¹ BADIA, L. – TORRÓ, J. (eds.), Introducció..., p. 11; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa i el “comun llenguatge català”*, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 206).

³⁸⁶² BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 21.

més comprensible, en dos àmbits ben coneguts per l'autor, com eren la cancelleria reial d'Alfons d'Aragó i l'escriptori literari d'Enric de Villena. Considerant que l'escrivà és un bon professional, format segurament a l'interior de l'oficina reial, estaria habituat a redactar una *minuta* dels documents oficials, en la qual tenia la precaució de deixar en blanc determinats espais, a fi que foren completats sota supervisió directa del secretari de torn.³⁸⁶³ Aquesta –diguem-ne– prudència “llacunar” es mantenia operativa encara en el manuscrit penúltim que conservem, i és probable que les llacunes foren moltes més en les versions preliminars del text. Fins i tot, l'autor podria haver-se reservat la introducció d'alguns noms (com el del pare de Curial, que estava pendent de decidir) a fi de mantenir la frescor i l'actualitat onomàstica d'una obra com aquesta, que al·ludeix –en una *clef* més o menys transparent– a personatges contemporanis.

En la cancelleria, la minuta sols passava a ser copiada definitivament (amb renglons rectes, sense ratlladures, amb les esmenes imprescindibles) després de ser revisada “por el mismo que transmite la orden” del monarca a l'escrivà: un canceller, un secretari, un alt dignatari de la cort, etc. I així passava al llibre-registre de l'arxiu, on era sotmesa a una darrera revisió, i autenticada com a “pro[bata].”³⁸⁶⁴ Tot aquest protocol, que influiria també en la producció de textos literaris, no era exclusiu de l'administració reial, sinó d'un sistema de comunicació manuscrita anomenat *conscriptio*. Qualsevol obra –document notarial o novel·la, tant s'hi val– es considerava producte de l'*actio* d'un autor, però havia de prendre forma, normalment, a mans d'un professional de l'escriptura. La confecció d'una *minuta* o redacció *in extenso* del text per l'escrivà es feia d'acord amb les exigències de qualitat (paper, lletra, format, etc.) de l'autor i amb la professionalitat exhibida per l'amanuense. En les notaries, la minuta, una vegada corregida i aprovada pel notari titular dels protocols, era considerada el *mundum*: la matriu de l'original, d'on s'havien d'extraure *trasllats* o còpies fidedignes.³⁸⁶⁵

Aquesta manera de procedir troba homologia en el terreny de la producció de manuscrits literaris. Així, per exemple, quan Enric de Villena redactà les glosses a l'*Eneida* (1427-1428), declarà haver escrit ell mateix una *çeda* (esborrany inicial d'autor), que prengué forma després de *minuta* d'escrivà de professió, “si se quiere

---

³⁸⁶³ RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234 (ps. 218-219).

³⁸⁶⁴ *Ibidem*.

³⁸⁶⁵ RUIZ GARCÍA, Elisa, Avatares de un manuscrito de autor, dins HARO, Marta – CANET, José Luis (ed.), *Texto, edición y público lector en los albores de la imprenta*, Universitat de València, València, 2014, ps. 263-290 (ps. 266-267).

primero original, que después se ha de reduzir en mejor forma. E, por ende, llamó al primer original ‘çeda’, dando a entender que aún se avía de poner en mejor letra e forma.” La minuta, amb tot, era un esberrany informal i cursiu, en tant en quant no era l’obra definitiva, sinó la plasmació de “la primera çeda, siquiere enxemplar de letra cursada sobre el qual fue fecha la primera correçión, e de aquella minuta fue después glosado.” Villena té previst passar l’obra al seu format definitiu i acurat, “puesta en pergaminos e bien escripta, para ge la presentar” al dedicatari de torn, que en aquest cas encara era el rei Joan de Navarra. La minuta de què disposava aleshores Enric, com la minuta que era encara el ms. BNE 9750, no podia ser considerada un “presente” digne del dedicatari en qüestió. I com a tal, no es podia “presentar.” Notem, amb Elisa Ruiz, que l’escriptor està familiaritzat amb l’argot de l’art de notaria, que diferenciava entre la *minuta* o “primer registro” i el document modèlic o “ejemplar de presentación”, que és el que rebien –en paper o en pergami– els clients de l’escrivania.

L’esberrany, això sí, podia ser llegit per persones de confiança, esmenat, sotmés a observacions crítiques, utilitzable –com fa Villena– per a glossar-ne el text, etc. Tanmateix, no era un llibre encara susceptible de publicar. A la minuta sobre la qual treballava Villena o al còdex que conservem del *Curial*, no els havia arribat encara el moment de “la publicació” de l’obra. Aquest moment, d’acord amb els criteris de producció de l’època, de vespres de Gutenberg, consistia en la confecció d’un “original” o versió definitiva en net, que servia per a difondre l’obra i per a traure’n còpies si calia.³⁸⁶⁶ Ruiz identifica les fases següents del procés productiu: 1) *çeda* o esberrany d’autor en brut; 2) correcció definitiva del text; 3) *minuta* en paper i lletra cursiva, on l’obra s’exposava en net, per part d’un professional, per a una última revisió; 4) *original* o còpia cal·ligràfica, tota corregida i definitiva per a “presentar-la” i “publicar-la”, confeccionada amb millor paper que la minuta o amb pergami, i en lletra librària si cal, i 5) *trasllats* o còpies fidedignes, a partir de la versió original o publicada.

A la vista d’això, és fàcil deduir que el manuscrit del *Curial* no és un còdex hològraf, sinó heterògraf; no és un manuscrit d’autor, cosa que ja havien constatat els paleògrafs. Tampoc no es tracta de l’apògraf definitiu, com molt bé ho han copsat els successius editors, sinó la minuta confeccionada per un escriptor professional sota l’atenta supervisió d’un autor minuciós i compromès amb el resultat. Tant és així que, a desgrat de la professionalitat exhibida pel fidel amanuense, que ha repassat rengló a

---

³⁸⁶⁶ *Ibidem*, ps. 269-271.

rengló l'obra i ha detectat algunes errades, l'escriptor encara es permet la llicència d'introduir pinzellades d'última hora. Ah! I el luxe o la prudència de repensar amb deteniment algunes qüestions plantejades pels buits pendents d'emplenar. Pensar que l'autor s'ha mort i no ha pogut acabar-ho del tot, és una idea absurda: si haguera mort o resultara impedit, els posseïdors del manuscrit, d'acord amb els paràmetres mentals de l'època, no hagueren trobat cap impediment a completar-lo, divulgar-lo, gaudir-lo, extraure'n còpies, etc. Si *Curial e Güelfa* no circula, és perquè l'autor probablement ho evita. I, en conseqüència, el capriciós autor és viu, controla tot el procés al seu gust i no dubta a utilitzar els verbs en imperatiu castellà en la seua relació amb l'escrivent: "corrige!" Ho assenyala al marge (foli 49r) per a assegurar-se que l'artífex de l'*original* o còpia "presentable" ho tinguera en compte quan usara la minuta per "reduzir en mejor forma" el text i plasmar-lo en una *mise en page* se suposa que més elegant. Si l'escrivà fóra algú d'origen aragonés, com sospita Ferrando, els imperatius en castellà trobarien justificació. I més encara si l'autor fóra un bilingüe català-castellà, com deduïm nosaltres que podria haver sigut, pels abundants castellanismes.

El còdex de la traducció castellana de la *Divina Comèdia* de Dant per Enric de Villena (BNE 10186), en base a les precitades explicacions del mateix escriptor, ha estat considerat per Paola Cálef com un treball no definitiu, com una d'aquelles *çedas* pendents de revisió que preparaven tant Villena com altres escriptors del seu temps. I ho dedueix perquè el còdex en qüestió "presenta diversi casi di cancellature e di correzioni interpretabili come ripensamenti nel corso della stesura, insieme a spazi lasciati in bianco per parole o per versi non tradotti (piuttosto rari, a dire vero)."³⁸⁶⁷ Els espais en blanc del manuscrit del *Curial* no serien cap raresa, sinó una mostra de la manera de treballar de que feien gala els escriptors i els escrivents de l'època.

Les afinitats entre la manera de procedir de l'anònim del *Curial* i la d'Enric de Villena no acaben ací, emperò. Cálef admet que ens hem de conformar amb aquesta versió –encara no acabada del tot– de la *Comèdia* traduïda per Villena perquè és l'únic testimoni que tenim a l'abast. I constata que "la traduzione non è accompagnata da prologo, dedica né dichiarazione del nome del traduttore, probabilmente perché non ce n'era bisogno, non essendo destinata alla divulgazione, ma commissionata ed eseguita

---

³⁸⁶⁷ CÁLEF, Paola, "En medio del camino". Intorno alla traduzione della "Divina Commedia" di Enrique de Villena, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 453-465 (p. 454).

all'interno di un rapporto diretto e autoreferenziale.” Exactament com en el cas del *Curial*, no hi ha ací “elementi per suporre che il codice sia acefalo e che possa mancare di un quaderno che contene il prologo o la dedica.”³⁸⁶⁸ El pròleg, com és ben sabut, és l'última cosa que hom escriu quan acaba un llibre i el vol publicar. Així les coses, no tindria sentit que un esberrany com el de Villena o com el que conservem de l'anònim escriptor del *Curial* disposaren d'aquest encapçalament prologal. També el manuscrit de la *Teseida* traduïda al castellà per encàrrec de Santillana participa de la mateixa acefàlia, provisionalitat i evidència de no ser encara l'*original*.³⁸⁶⁹

No és necessari, pels exemples amb què ho hem il·lustrat, que l'autor del *Curial* s'haguera format com a escriptor al costat de Villena o Santillana, a la cort de València. Per bé que les errades mitogràfiques que comparteix amb el primer i la comunió ideològica amb el segon ho fan ben versemblant. Vet també que en altres ambients escripturaris els mètodes de fixació gràfica cancelleresca i librària no diferien gaire. La majoria de biografies cavalleresques (Guillaume le Maréchal, Gilles de Chin, Jean II le Meingre dit “Boucicaut”, Gastó IV de Foix...), escriptures de format i temàtica molt relacionats amb el *Curial*,³⁸⁷⁰ ens han arribat sovint a través de manuscrits únics, i molts d'ells presenten l'obra un estadi provisional o, fins i tot, inconclús. S'explica aquest fet –i possiblement també la pràcticament nul·la difusió del *Curial* en segles pretèrits– perquè, tal com ens dóna a conèixer Elisabeth Gaucher, “il s'agit d'œuvres de commande familiale, ce qui expliquerait la faible étendue de leur diffusion: les ouvrages de ce genre ne sortaient guère de la famille pour laquelle ils avaient été composés. En outre, non seulement les originaux ont disparu, mais il n'en reste aucune trace dans les catalogues où l'on s'attendit à les voir mentionnés.”³⁸⁷¹

Això és exactament el que passa amb *Curial e Güelfa*, i no hem de considerar-ho com una estranyesa o un succés inexplicable. És més: aquesta i altres presumptes “rarestes” que s'han atribuït al còdex i al seu contingut, generalment són el producte, poc meditat, de prejudicis patriòtics, acadèmics, místèrics o d'altra naturalesa. I açò, lamentablement, ja no resulta tan rar en el nostre “mediàtic” món i temps. Només cal que ens fixem en el fet que, quan l'anònim biògraf de Boucicaut acabà d'escriure el

---

³⁸⁶⁸ Ibídem, p. 455 i n. 6 de dita pàgina, respectivament.

³⁸⁶⁹ Ibídem, p. 455.

³⁸⁷⁰ Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Convergencias entre *El Victorial* y *Curial e Güelfa*: del accessus biográfico al contexto histórico de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459.

³⁸⁷¹ GAUCHER, Élisabeth, *La biographie chevaleresque. Typologie d'un genre (XIIIe-XVe siècle)*, Honoré Champion, París, 1994, p. 14.

1409, l'únic manuscrit d'aquesta obra –tan apreciada ara pels historiadors– “sembla avoir été victime d'une négligence soudaine : préparé pour recevoir de nombreuses miniatures, il n'en possède aucune aux emplacements prévus et le dessin de l'écu qui précède le texte ne contient pas les armoiries du seigneur auquel était destiné le volume.”³⁸⁷² El continent d'aquesta biografia cavalleresca, doncs, es trobava ja en una fase de realització més avançada que el manuscrit del *Curial*. Es tractava ja d'un original publicable i presentable, sobre el qual ja no actuaren els miniaturistes o il·lustradors, per la caiguda en desgràcia i en oblit –fins i tot entre els seus– del personatge biografat.

La mateixa autora presenta altres casos de minsa divulgació, com el de la *mise en prose* del poema èpic de *Gilles de Chin*, o el roman de *Jean d'Avesnes*. D'aquestes obres, sols es conserven dos manuscrits: “une version soignée” i una altra “plus ordinaire dans sa présentation matérielle.” I conclou que no era gens estrany, en aquestes obres de temàtica cavalleresca, tant si eren biografies d'herois com novel·les de ficció, que existira una minuta o esborrany formal al costat de la transcripció definitiva, acabada i ben presentada; decorada amb caplletres i miniatures; elegant i *soignée*. Ignorem si existí, al costat o ben lluny del *matritensis* 9750, algun còdex ben presentat de *Curial e Güelfa*. Però no podem evitar pensar que l'autor sí que tenia previst disposar d'aquest *original* acabat, ja que la minuta contemplava els buits per a les caplletres i les rúbriques. A més, en les pàgines inicials dels llibres II i III, algun dibuixant esbossà, a manera de mostra, els títols ornamentals i la silueta de sengles caplletres estilitzades (A i E, respectivament), per a sotmetre-les al vistiplau del comitent.

La iniciativa ací, com a responsable de tot el procés, de l'autor i comitent del manuscrit (que en teoria serien una mateixa persona) ens porta a tractar del concepte d'*original* que es pretenia “presentar”, a partir d'allò que ens permet deduir la minuta. D'entrada, hauríem de tenir en compte que, del format de llibre elegit i la plasmació cal·ligràfica de l'obra, es poden extraure informacions valuoses sobre el públic a què anava destinada una obra, sobre el context de producció librària i de recepció literària.³⁸⁷³ En les corts de la Corona d'Aragó, durant el segle XIV, existia ja una tradició consolidada de “llibre d'ús”, en paper i en lletra gòtica cursiva de tipus notarial

---

³⁸⁷² *Ibidem*, ps. 14-15.

³⁸⁷³ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel, Imágenes de recepción de Boccaccio a través de sus códices: primeras notas, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 415-478 (p. 417).

o documentària (cancelleresca), com a suport per a la producció literària. De vegades s'usaven uns mateixos formats per a registres documentals oficials i per a compilacions poètiques, per posar un cas.³⁸⁷⁴ Era corrent que aparegueren obres literàries en prosa vulgar, produïdes en àmbit documental cancelleresc i plasmades en escriptures cursives a línia tirada, en la mateixa gòtica catalana emprada pels escriptors per als seus registres. El manuscrit del *Curial* no és cap excepció: reuneix aquestes característiques codicològiques, consolidades des de feia dècades a la Corona d'Aragó.³⁸⁷⁵

El còdex únic de *Curial e Güelfa* participa d'aquesta tradició, ja que té tot l'aspecte i el format d'un llibre-registre dels que s'usaven en l'àrea econòmica de l'administració reial: la tresoreria general de Nàpols, els mestre racionals dels diferents reialmes,³⁸⁷⁶ la *Sommaria* napolitana, etc. Com que es tractava normalment de composicions en llengua romanç, vulgars, no se les considerava dignes de rebre un tractament especial amb cal·ligrafia gòtica textual, miniatures o format librari “de luxe.” No era el mateix, per posar un cas, una novel·la cavalleresca com el *Tirant*, que circulava –abans de l'*editio princeps*– en gòtica cursiva i en paper convencional,³⁸⁷⁷ que el llibre d'hores d'un noble (literatura sacra), escripturat en pergamí de vitel·la i ornat amb caplletres historiades i miniatures d'àngels i patriarques.³⁸⁷⁸

Com observen Jaume Torró i Lola Badia, “el volum [del *Curial*] no té cap pretensió d'excel·lència.”³⁸⁷⁹ Quan l'autor confià la transcripció del text a un escriptor professional sabia que no era un cal·lígraf –no calia, encara– però sí un home que

---

³⁸⁷⁴ Vegeu TRENCHS ODENA, José, Libri, lecture, insegnamento e biblioteche nella Corona d'Aragona (secoli XIII-XV), dins *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990), sul tema 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*, Istituto di Storia Medioevale (Università di Cagliari) – Dipartimento di Storia (Università di Sassari) – Istituto sui Rapporti Italo-iberici del CNR (Cagliari) – Carlo Delfino editore, Sassari, 1993, vol. 1 (relazioni), ps. 193-258 (ps. 219 i 239).

³⁸⁷⁵ GIMENO BLAY, F. M., Notes d'un paleògraf..., ps. 76-77.

³⁸⁷⁶ Quan alguns crítics assimilen l'administració econòmica de la cort de Nàpols i els seus llibres-registre, similars al que conté el *Curial*, a la figura d'un *mestre racional* (seguint una indicació de Josep Perarnau), haurien de tenir en compte la situació següent: Fins al 1419, sols hi havia un mestre racional per a tota la Corona d'Aragó. A partir d'aleshores, es descentralitzà la gestió i es constituïren mestres racionals privatis a Catalunya i a València. L'any 1456, el rei Alfons restituí en la figura d'Antonio Caruso l'ofici de mestre racional general per a tots els seus regnes. Vegeu MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 375). L'afirmació de Perarnau, per tant, està una mica mancada de precisió. Suposem que es refereix a l'administració econòmica en general.

³⁸⁷⁷ CHINER GIMENO, Jaume-Josep, A l'entorn d'un full manuscrit del *Tirant lo Blanch*, dins BARBERÀ, Jean Marie (ed.), *Estudis crítics sobre 'Tirant lo Blanc' i el seu context (Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanc': 'L'albor de la novel·la moderna europea', Ais de Provença, octubre 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Ais de Provença, 1997, ps. 43-59.

³⁸⁷⁸ Vegeu, per exemple, ESPAÑOL, Francesca, El salterio y libro de horas de Alfonso el Magnánimo y el cardenal Joan de Casanova (British Libray, Mss. Add. 28.962), dins *Locus amoenus*, 6, Lleida, 2002-2003, ps. 91-114.

³⁸⁷⁹ BADIA, L. – TORRÓ, J., El *Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”..., p. 206.

dominava la llengua catalana, i confiava en què seria fidel a l'esperit i a la lletra del text. Era una qüestió de confiança, doncs. Com la que deposità l'any 1469, a Tarragona, el secretari reial Joan Coloma quan encarregà a l'escrivà de la cancelleria Bernat Andor la còpia d'un Sal·lusti. En la *captatio benevolentiae* del manuscrit, el copista reconeix que el comitent ha confiat en ell, no tant per la bellesa o elegància del resultat (“*quia aliunde et pulchriores et elegantiores habere non posses, verum quia tibi... placuit ut mea manu transcripti forent*”) com per la seua bona mà com a transcriptor.³⁸⁸⁰

En el cas que ens ocupa, aquesta confiança de l'autor en l'amanuense havia donat excel·lents resultats, com han comprovat els editors de l'obra, per l'anecdòtica incidència dels *lapsi calami* i les comptades esmenes d'errates. El que calia ara, per a concloure la comesa, era confiar el material, o bé al mateix copista (que el traslladaria ara amb molta major cura i deteniment cal·ligràfic), o bé a un altre més ensinistrat en *littera rotunda*,³⁸⁸¹ per a arribar al format definitiu. Aquest format es preveia que anara decorat amb caplletres com les dues que s'hi perfilen de mostra, però no amb il·lustracions. Amb la qual cosa podríem valorar que el resultat previsible (l'apògraf esbossat, en brut, en el còdex *matritensis* 9750) seria un “llibre d'ús” privat i en paper uniforme i de bona qualitat; un còdex familiar, per a cercles reduïts de lectors i d'oients (els signes de puntuació estan ideats per a recitar-lo en veu alta³⁸⁸²). Tanmateix, l'autor, conscient del valor literari de la seua obra, no volgué renunciar a decorar-lo pàgina a pàgina, a dignificar-lo, a atorgar-hi una mica de llustre. Tot fa pensar, en principi, que escrivia amb l'objectiu de proporcionar “plaer e consolació” a algun dedicatari insigne. Però amb el benentés que aquest plaer i consolació no passaven de ser un entreteniment amb rerefons paròdic. No sembla que siga “l'obra de tota una vida”, com s'ha dit, sinó

---

³⁸⁸⁰ Citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 276.

³⁸⁸¹ Els professionals dedicats a la copisteria eren els anomenats *scriptores littere rotunde*, que aprenien de la mà dels millors *magistri litteras scribendi* els distints tipus de cal·ligrafia i les tècniques de caplletrat. Compassaven llibres i els decoraven amb caplletres, capvives i capsalmes. Vegeu HERNANDO DELGADO, Josep, *Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 21, Barcelona, 2002, ps. 257-603 (ps. 259-260).

³⁸⁸² D'opinions, n'hi ha per a tots els gustos. NAVARRO DURÁN, Rosa, *Curial e Güelfa*, “mélange de gothique et de Renaissance”, dins ESTEVE, Cesc (ed.), *El texto infinito. Tradición y escritura en la Edad Media y el Renacimiento*, SEMYR, Salamanca, 2014, ps. 191-225 (p. 193), exposa, contra tota sensatesa científica, que es tracta de signes de puntuació “moderns.” En la importància de la puntuació segons que l'usa l'anònim incidien manuals italians com l'editat per KRISTELLER, Paul Oskar, Un “Ars dictaminis” di Giovanni del Virgilio, dins *Italia Medioevale e Umanistica*, 4, Roma, 1961, ps. 181-200; reed. dins KRISTELLER, P. O., *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi”, 178), Roma, 2006 (2a ed.; 1a, 1993), vol. 3, ps. 487-508. L'autor del *Curial* tingué accés a aquest opuscle, ja que s'hi detecten algunes intertextualitats reveladores. Us remetem a l'apartat on tractem de les fonts literàries italianes.

el caprici d'un home molt intel·ligent, que pretén lluir-se davant els amics, però no davant cap posteritat. Fins i tot és probable que el dedicatari formal de l'obra fóra “una excusa”, una formalitat “necessària”; una justificació, tan literària i fictícia com la resta de l'obra, de l'esforç creatiu realitzat pel discret i –fins el 1901– inèdit escriptor. No es tracta, doncs, d'un llibre que tinga res a veure –per utilitzar el vocabulari que fa servir el mateix autor del *Curial*– amb la literatura clàssica “de reverenda letradura” (*CeG* III.0), o amb els manuscrits llatins de la biblioteca reial d'Alfons el Magnànim: aquells “autèntichs e grans llibres” que foren escrits “per diverses, grans e molt solemnes doctors” (*CeG* II.113). L'anònim no té res de “doctor.”

Curial e Güelfa, doncs, té molt a veure amb la tradició productiva de les corts de la Corona d'Aragó, però no amb l'univers propagandístic i sumptuós de la biblioteca d'estat napolitana. Segons el que recalca Francesco Filelfo al rei Alfons el Magnànim, en una lletra del 8 d'octubre del 1456, la saviesa s'adquireix de la lectura de “*libri permulti docte et eleganter scripti*”:³⁸⁸³ llibres de “doctors”, però que estigueren escrits de manera elegant, en la *littera antiqua* que apreciaven els bibliòfils italians del *Quattrocento*.³⁸⁸⁴ Per això quan el mateix Filelfo acabà la redacció de les *Sàtires*, que pensava regalar personalment a Alfons el Magnànim, consultà amb Enyego d'Àvalos sobre quin format convindria a una obra tan ponderada humanísticament i tan reverent. L'amic i gran camarlenc li respongué que convindria que un escrivà la transcriguera “con diligenza ed eleganza di minio e d'altri ornamenti che allora erano in uso”, segons relata el biògraf del satíric humanista.³⁸⁸⁵ Combregava amb aquestes idees i formalitats el bibliotecari del rei de Nàpols, el mallorquí Tomàs Olesa, quan comprava pells tenyides de vermell (juny del 1443) per a enquadrar dignament els llibres de la col·lecció reial. Els volums es reforçaven “ab posts de fust” i cantoneres i gafets de llautó.³⁸⁸⁶ Les fonts documentals reflecteixen també que es cobrien amb “vellut de seda verd”, “draps d'aur”, teles de “vellut vermell” o “domesquí carmesí avellutat.”³⁸⁸⁷ El

---

³⁸⁸³ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 142-144.

³⁸⁸⁴ Sobre aquest aspecte, vegeu GARRIDO VALLS, Josep-David, L'escriptura humanística al principat de Catalunya, dins *Faventia*, 25/2, Barcelona, 2003, ps. 139-169

³⁸⁸⁵ DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Tipogr. de Luigi Mussi, Milà, 1808, vol. 2, p. 62.

³⁸⁸⁶ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliòfilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 26).

³⁸⁸⁷ PINTO, Angela, “Coverti di seda et d'oro...” Legature per la corte aragonesa, dins AMBRA, Emilia (ed.), *Libri a corte. Testi e immagini nella Napoli aragonese*, Paparo, Napoli, 1997, ps. 75-84 (p. 77).

cal·lígraf genovés Giacomo Curlo, primer copista de la biblioteca reial des del 1445, en un memorial adreçat a Ferran I de Nàpols (ca. 1480/81), recomanava utilitzar “solo la miglior pergamena toscana e impiegare solo copisti di grande accuratezza e miniaturisti di sicuro talento. Sconsiglia in particolare il ricorso ad artisti mediocri e scribi inaffidabili –qualsiasi il risparmio che ne derivi– teso com’è a mantenere una biblioteca artisticamente pregevole e ben fornita.”³⁸⁸⁸ Tot això forma part d’un univers de sofisticada bibliopègia al qual escapa el volum que ens ocupa ara.

El format de *Curial e Güelfa*, deixant ara de banda els continguts, és d’una aparença medieval. No participa dels “requisits formals” del nou esperit humanístic. Tal com afirma Francisca Aleixandre, “el libro humanístico, libro de lujo, perfecto, armonioso, valorado como una joya, alcanza un gran valor patrimonial.” L’any 1481, a fi de finançar la campanya d’Otranto contra els otomans, Ferran I empenyorà 266 llibres al banquer florentí Battista Pandolfini per un valor conjunt de 38.000 ducats.³⁸⁸⁹ És evident que el previsible apògraf del manuscrit 9750 no es beneficià en absolut de l’exhibicionisme formal italià. Pel que s’observa, s’acostaria més a la intimitat casolana dels escriptors i biblioteques ibèriques, com les de Villena o Santillana, on encara s’apreciaven més els llibres pel contingut que no per la forma.

La descatalogació humanística del manuscrit del *Curial*, entre altres coses, ens dissuadeix de pensar en una obra dedicada al rei Alfons –com suposen alguns– o oferida com un digne “present” al mateix Magnànim. Tant el format que ara podem llegir, com el llibre tot acabat que potser mai no podrem llegir, responien a unes pretensions més modestes, i hagueren ofés el rei o qualsevol príncep o magnat de la Itàlia del segle XV, en cas d’haver-lo rebut com a present oficial. També cal descartar que el manuscrit que ens ocupa (el 9750 de la BNE) haguera arribat a la Península Ibèrica des d’Itàlia com un “llibre regal”. Impossible, perquè era un esborrany en brut i inacabat, i poc recomanable, perquè resultava estèticament “impresentable.” El manuscrit arribà a Toledo –on se’l preservà dècades després– com un objecte d’ús particular, de consum

---

³⁸⁸⁸ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 80-81. Quan Vespasiano da Bisticci descriu la biblioteca del duc d’Urbino expressa la seua admiració per una col·lecció de llibres escrits a mà sobre vitel·la: “In quella libreria i libri tutti sono belli in superlativo grado, tutti scritti a penna, e non ve n’è ignuno a stampa, chè se ne sarebbe vergognato, tutti miniati elegantissimamente, et non v’è ignuno che non sia scritto in cavretto.” Citat per GÓMEZ MORENO, Ángel, Los intelectuales europeos y españoles a ojos de un librero florentino: las Vite de Vespasiano da Bisticci (1421-1498), dins *Studi Ispanici*, 1, Pisa – Roma, 1997-1998, ps. 33-47 (p. 33).

³⁸⁸⁹ ALEIXANDRE, Francisca, Creadores del libro en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 295-310 (ps. 228-229).

discret i familiar, on el contingut i només el contingut era allò que importava. Si més no entre el primer posseïdor, ja que, amb posterioritat, i fins el 1876, sembla que ningú més accedí a una novel·la escrita en arcaica cal·ligrafia i en llengua estrangera.

Ara bé, ja hem constatat adés que l'autor havia concebut, malgrat tot, un desig d'ornamentar i decorar la seua obra amb rúbriques i boniques caplletres. Suposem que obrava com Vespasiano da Bisticci, quan s'excusà per escriure en vulgar i en paper, però sense renunciar a fer-ho. L'anònim era plenament conscient que no tenia cap lloc reservat entre els "scrittori degnissimi" que s'exercitaven en el llatí humanístic per a perpetuar la fama del rei Alfons i altres notables del segle XV, en solemnes llibres plasmats sobre pergamí. El *cartolaio* florentí –com l'autor del *Curial*– considerava que només els textos literaris que versaven de "cose degne", escrits "nello ornato et elegante latino", havien de rebre un tractament gràfic, material i artístic especial. ¿No consistien en això, sinó, el seu negoci i la seua fortuna? Tanmateix, el llibrer trobava que aquest tractament especial era del tot inapropiat i desaconsellat per als qui s'exercitaven "nello idioma volgare, dove non si può mostrare le cose con quello ornamento si fa in latino."³⁸⁹⁰ El *Curial*, no segons el nostre concepte de text literari, sinó segons el concepte que tenien els lectors coetanis, no era cap llibre de "cose degne." Era l'exteriorització literària en vulgar –sense massa miraments estètics ni preocupacions divulgatives– de les inquietuds polítiques, intel·lectuals i "de classe" d'un lector diletant.

L'escriptura, el copista i algunes incidències paleogràfiques

Tot i la carència d'estudis sistemàtics sobre l'evolució de la llengua catalana en la baixa edat mitjana, el filòleg Anfós Par (1928) ja deduí –per comparança amb altres obres literàries anteriors i posteriors– que la llengua del *Curial* reflectia la "relativa puresa del segon quart del segle XV" (ca. 1426-1450, doncs).³⁸⁹¹ Els moderns estudis lingüístics han confirmat des de distintes perspectives d'anàlisi aquesta impressió

---

³⁸⁹⁰ Citat per GÓMEZ MORENO, Ángel, Los intelectuales europeos y españoles a ojos de un librero florentino: las Vite de Vespasiano da Bisticci (1421-1498), dins *Studi Ispanici*, 1, Pisa – Roma, 1997-1998, ps. 33-47 (p. 37). De fet, i tret de raríssimes excepcions, a Itàlia els texts en vulgar no s'executaven mai en *littera antiqua* abans de la segona meitat del segle XV. Vegeu DAVIES, Martin, El libro humanístico en el Cuatrocientos, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 47-62; trad. a l'espanyol: Filólogos y filósofos, dins *Introducción al Humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 73-92 (p. 78).

³⁸⁹¹ PAR, Anfós, '*Curial e Güelfa*': notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, p. 86.

general: que la novel·la s'acosta molt més a les característiques formals de la primera meitat del segle XV que no a les de la segona meitat, tot i que seríem ja a mitjan segle.³⁸⁹² Alguns arcaïsmes literaris que podrien distorsionar una mica un fred anàlisi quantitatiu, podrien considerar-se “marcadors ambientals” d'un autor conscient d'estar escrivint una novel·la històrica. Tampoc no hi figura cap arma de foc, al contrari del que ocorre amb el *Tirant*.³⁸⁹³ Pel que fa a algunes “sorprenents” modernitats del llenguatge del *Curial*, que desdiuen anacrònicament de la resta d'opcions lèxiques, semàntiques i gramaticals, val a dir que es deuen majoritàriament a l'influx del castellà, en un autor bilingüe i que simpatitza amb els usos, expressions i mots d'aquesta segona llengua.³⁸⁹⁴

A partir de les característiques morfològiques de la lletra del manuscrit, els paleògrafs confirmen la datació aproximada que apunten els lingüistes. Josep Perarnau situava la lletra del *Curial* en les dècades del 1430-1440³⁸⁹⁵ basant-se en la similitud que presentava l'escriptura amb la làmina 214 de la *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón*. Dita fotografia reproduïx una pàgina escrita en lletra cursiva gòtica i anotada amb un extens text al marge, també en gòtica notarial, però de mòdul més reduït i d'una mica més continguda i arrodonida. La del marge s'assembla a la del *Curial*. Les autores de l'àlbum la ressenyen com a pertanyent als registres comptables del mestre racional de Catalunya dels anys 1435-1442. Si llegim el document, veurem que la lletra del marge, la que s'acosta més a la del ms. 9750, conté una data *post quem* (8 de març del 1442) que obliga a datar-la ja en la dècada del 1440.³⁸⁹⁶

Tot i el limitat repertori de documents model que pot contenir una obra tan ambiciosa, que abasta registres escrits del segle IX al XVIII, la relació posada de relleu per Perarnau ajuda molt a anar concretant una cronologia aproximada per al còdex. Per la seua banda, F. Gimeno Blay comparteix les impressions de Perarnau i dóna per bona la comparació de la lletra del *Curial* amb la de dit document, però afig altres elements analògics –per comparança amb còdexs coetanis– que ens situen en una seqüència temporal aproximativa 1430-1460. Durant el període que va del 1412 al 1465 es

---

³⁸⁹² Només cal llegir les conclusions dels treballs de diferents filòlegs reunits per FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012.

³⁸⁹³ Vegeu ALOMAR CANYELLES, Antoni-Ignasi, Les armes en la narrativa cavalleresca del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 485-572.

³⁸⁹⁴ Com tractarem de posar en evidència més avall, quan ens ocupem de la llengua de la novel·la.

³⁸⁹⁵ PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377 (p. 371).

³⁸⁹⁶ MATEU IBARS, Josefina i M^a. Dolores, *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón (siglos IX-XVIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1980, vol. 2, làmina 214.

produeix a la Corona d'Aragó una evolució progressiva des de la lletra gòtica cursiva de tradició autòctona –molt angulosa pel 1400, a la francesa– a una gòtica *redona* molt influïda per algunes formes i grafies de la *littera antiqua* dels humanistes italians. Aleshores s'està produint “la transformació des de la minúscula de tipus cancelleresc cap a una escriptura híbrida que constitueix la versió local de les formes humanístiques.”³⁸⁹⁷ El còdex de la BNE ms. 9750 representa un estadi intermedi en aquesta evolució: ens trobem “a mig camí”, en expressió de l'expert. És a dir, que difícilment es podria justificar, des d'un punt de vista estrictament paleogràfic, que el document fóra posterior al 1460. En el temps en què, segons Gimeno es transcrigué la còpia que ens ocupa, els textos dels nostres escrivans “presenten un aspecte general arrodonit en què el goticisme va desapareixent progressivament.”³⁸⁹⁸

El lloc on millor es manifesta aquesta “hibridació” escripturària és, sens dubte, la cancelleria napolitana del regnat d'Alfons I (1443-1458), que és on, segons múltiples indicadors lingüístics i historicoculturals, té un millor encaix contextual una obra com *Curial e Güelfa*. Agustín Valle, que ha estudiat també els progressos d'aquesta transició gràfica, l'exemplifica amb d'un document de la cancelleria napolitana del 1444, on la minúscula gòtica, com el *Curial*, ja es troba influïda per la minúscula humanística i els escrivans adopten l'*a* i la *d* uncials.³⁸⁹⁹ Animats per aquesta observació, que ens ajuda a situar provisionalment el còdex en la dècada del 1440, efectuàrem un rastreig sistemàtic de 26 registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó dels anys 1438-1455, per comprovar si podrien aportar-nos alguna dada d'interés al respecte.³⁹⁰⁰

Els llibres inspeccionats corresponen a l'etapa napolitana del regnat del Magnànim i contenen una gran diversitat de mostres de lletra, ja que el col·lectiu de secretaris i escrivans durant aquells anys fou molt nombrós. És difícil de determinar

---

³⁸⁹⁷ GIMENO BLAY, Francisco M., Notes d'un paleògraf a propòsit del *matritensis* 9750 de la Biblioteca Nacional: 'Curial e Güelfa', dins *Caplletra*, 15, València, 1994, ps. 75-88 (p. 79).

³⁸⁹⁸ *Ibidem*, ps. 77-78. Per a comprendre millor el fenomen, vegeu també GIMENO BLAY, Francisco M., De la *luxurians litera* a la *castigata e clara*: del orden gráfico medieval al humanístico (siglos XV-XVI), dins NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.), 'La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI' & 'VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004'. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 2004), València, 2005, vol. 2, ps. 1.519-1.564 (i pareu atenció, de pas, a la p. 13, làmina 2); GARRIDO VALLS, Josep-David, L'escriptura humanística al principat de Catalunya, dins *Faventia*, 25/2, Barcelona, 2003, ps. 139-169.

³⁸⁹⁹ VALLE PANTOJO, Agustín Felipe, Sobre la escritura de la Corona de Aragón en el tránsito de la Edad Media a la Edad Moderna: siglos XIV al XVI, dins *Éuphoros*, 4, Madrid, 2002, ps. 167-188, doc. 3.

³⁹⁰⁰ ACA, Cancelleria reial 2.537 (anys 1447-1448), 2.651/2 (1448), 2.652 (1442-1446), 2.653 (1443-1448), 2.654 (1444-1447), 2.655 (1443-1452), 2.656 (1446-1449), 2.657/1 (1447-1449), 2.657/2 (1448-1449), 2.658 (1449-1452), 2.696 (1438-1449), 2.697 (1448-1455), 2.698 (1441-1448), 2.699/1 (1445-1449), 2.780 (1445-1446), 2.795 (1444-1446), 2.895/1 (1448-1453), 2.906 (1443-1446), 2.907 (1444-1446), 2.908/2 (1445-1447), 2.909 (1443-1446), 2.911 (1445-1448), 2.912 (1447-1448), 2.913 (1448-1449), 2.939 (1440-1452), 2.940 (1446-1452).

amb exactitud quants n'eren, per la constant eixida i incorporació de nous professionals. El resultat de la recerca, en qualsevol cas, ens porta a assumir dues realitats contraposades. En primer lloc, podem concloure –amb tota la provisionalitat que hom vulla, però amb suficients garanties d'encertar– que cap d'aquests escrivans de la cancelleria pogué haver efectuat la transcripció del *Curial* conservada a la BNE. De fet, cap dels documents examinats, que es compten per centenars, està redactat amb una lletra exactament igual o d'autoria inequívocament identificable amb la del còdex que ens ocupa. En segon lloc, cal matisar aquesta primera constatació negativa amb una segona de signe positiu: els registres dels anys 1443-1447, dels quals constitueixen una bona mostra els volums 2.906 i 2.908, presenten la tipologia de lletra més aproximada a la del manuscrit únic que conté el *Curial*.³⁹⁰¹ La qual cosa, en principi, ens portaria a datar el manuscrit, amb inqüestionable fonament paleogràfic, al voltant d'aquests anys, si és que estava escrit o confegit –òbviament– en aquest ambient escripturari; cosa que, per norma general, la crítica i els experts solen admetre.

Feta aquesta observació, podem concretar-la més aproximant-nos, per exemple, al registre de cancelleria 2.908, on intervingueren els secretaris Arnau Fonolleda, Francesc Martorell, Joan Olzina i Jordi Català, i diversos escrivans: Jaume Martínez, Pere Baucells, Pere de Mont-roig, Arnau Castelló... Doncs bé, entre les lletres estudiades, les que presenten una major similitud amb el *Curial* són les signades –però no necessàriament escrites per ell– pel secretari Joan Olzina. Aquests escrits són enregistrats amb la signatura “*Dominus rex mandavit mihi, Iohanni Olzina.*” Segons Joan Ruiz Calonja, la fórmula “*Mandato regio facto per...*” indicaria que el document ha estat copiat per un escrivà de manament qualsevol; mentre que la fórmula que hem associat ara amb Olzina indicaria que “lo redactó él mismo valiéndose de un formulario que sabe casi de memoria.”³⁹⁰² Aquesta afirmació no es correspon exactament amb la pràctica que el recercador pot constatar per a la dècada del 1440. Si repassem els volums que hem pres com a referència, comprovarem que no tots els documents signats teòricament per Olzina ofereixen la mateixa lletra. El que vol dir que hi havia escrivans auxiliars que transcrivien en el registre el document definitiu, i fins i tot el signaven a nom del mateix secretari Olzina, però fent servir lògicament la seua pròpia lletra. Així

---

³⁹⁰¹ Es tracta de volums, aquests i altres del període napolità, digitalitzats i consultables per internet a través del servei *PARES. Archivos Españoles en Red* < pares.mcu.es > del Ministeri de Cultura.

³⁹⁰² RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234 (p. 212).

que ni tan sols les signatures “atribuïdes” als secretaris d’aquest període poden ser tingudes per autògrafes, cosa que dificulta d’entrada la recerca.

No obstant aquesta incertesa i aparent desorientació, pot servir d’orientació el fet que la majoria dels documents signats per Olzina sí que presenten aquesta lletra, tan similar a la del *Curial* –la més pròxima de tots els registres cancellerescos–, però no igual del tot. Podria ser, doncs, la seua lletra. Si acarem algun full del còdex 9750,³⁹⁰³ amb el document de l’ACA, Cancelleria reial, 2.906, fs. 37r-39r (signat per Joan Olzina a Isèrnia, el 16 de novembre del 1443),³⁹⁰⁴ ens sorprendrà la similitud quasi exacta de tots els signes gràfics. L’escrit cancelleresc presenta una cursivitat i una execució cal·ligràfica molt aproximades a la de l’anònim copista. Tanmateix, conté diferències puntuals amb la lletra d’aquest: 1) La *d* uncial del *Curial* presenta una asta més inclinada cap a l’esquerra que el document d’Olzina i que les *d* de la resta d’escrivans de la cancelleria, algunes de les quals són fins i tot verticals. 2) L’ullal inferior i obert del *g* del *Curial* presenta un traç més gros, curt i contingut que el d’Olzina i els altrescrivans d’escriptura similar. 3) Les *astes* superiors del copista del *Curial*, en lletres com ara la *b* o l’*l*, presenten banderoles en forma de ganxo que baixa cap a la dreta; en canvi, les *astes* d’Olzina i altres professionals de la cancelleria, en aquestes mateixes grafies, solen ser rectilínies quasi sempre, i sense banderola.

Vistes les mínimes diferències, se’ns acudeixen tres conclusions: 1) Que la minuta del *Curial* –i, en conseqüència, l’obra literària que es pretenia fixar– s’escrigué pels anys 1443-1447; tot això, si considerem les analogies formals que la lletra del còdex 9750 presenta amb la gòtica cursiva cancelleresca d’aquest lapse temporal, “a mig camí”, com diria Gimeno Blay, entre la gòtica de tradició autòctona (1412) i la lletra híbrida de nítid influx humanístic (1465). 2) Que l’escrivà del *Curial* no formaria part del nombrós equip de secretaris i escrivans de la cancelleria, però que és de suposar –ateses de nou les delatades analogies paleogràfiques– que pertanyia a algun altre òrgan proper de la mateixa administració reial napolitana. 3) I que, en qualsevol cas, no devia estar molt lluny, aquest amanuense, del secretari Joan Olzina, l’estil escripturari i cal·ligràfic del qual seguia pràcticament lletra a lletra i traç a traç.

---

³⁹⁰³ L’exemplar sencer és accessible en format digital en: <<http://www.cervantesvirtual.com/obra/amors-de-curial-e-guelfa--0/>>

³⁹⁰⁴

en: Digitalitzat
<http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/ImageServlet?accion=41&txt_id_imagen=78&txt_rotar=0&txt_contraste=0&txt_zoom=10&appOrigen=&cabecera=N>

Fins ací, una primera caracterització paleogràfica, que es pot anar completant amb comprovacions de tipus filològic i prestant atenció a les poquíssimes incidències (correccions, errades, irregularitats) que presenta el manuscrit. En principi, tot fa pensar en un escrivà de parla catalana occidental (valencià o de la Catalunya occidental), que diferencia –tan bé com l'autor– les vocals àtones, sense les confusions en què solien incórrer els escrivans dels dialectes orientals. El fet que al llarg de tot el manuscrit apareguen alguns lapsus ortogràfics per interferència gràfica o fonètica del castellà (*rodas, tengas, reebas, fincar, assí, senhora, i pennora*) no sembla motiu suficient per a pensar que l'escrivà podia haver sigut aragonés o castellà.³⁹⁰⁵ Tanmateix, no caldria descartar aquesta via d'explicació, basada en indicis filològics.

Josep Perarnau es fixa, per a llançar la hipòtesi d'un possible amanuense aragonés, en l'aparició en dues ocasions del dígraf castellà *–nn–* on hauríem d'esperar *–ny–*. Ara bé, aquests anecdòtics lapsus d'escriptura podrien ser atribuïts alternativament a l'antígraf o esberrany de l'autor, el qual ens consta que s'expressava bé en castellà. Qui sap si en l'esberrany hi hauria més casos del tipus *senhora*, que l'escrivà professional anà corregint, tret d'aquests dos (f. 50r, *senhora*; f. 181v, *pennora*) on, incidentalment, dit copista es deixà dur per la inèrcia ortogràfica de l'esberrany. I el mateix podria haver passat amb el castellà *tengas*, per exemple; que fóra cosa de l'autor i no de l'escrivent. En relació amb aquesta possible explicació alternativa, caldria interpretar la transformació d'un probable *nanna* original –volgut segurament així per l'autor– en un descol·locat *nanya* (*CeG* I.30, f. 34r). La ultracorrecció s'hauria produït en interpretar l'escrivent que es tractava d'una nova errada gràfica de l'autor per influx del castellà, equiparable a les de *senhora, pennora* (les úniques que hi restaren per esmenar) i altres que aniria ell rectificant (*nn > ny*) sobre la marxa.³⁹⁰⁶

En el text original, Melchior de Pando comenta que Curial ha fet front a un cavaller “tan gran com un jagant” sense mostrar-li cap temor, “que tan poca festa feya” de tan poderós rival en el combat “com vos fariets d'aquexa nanna.” No se'ns ha advertit explícitament de la presència en la sala d'una nana, però deduïm fàcilment que

---

³⁹⁰⁵ La hipòtesi de l'escrivà aragonés, llançada per PERARNAU ESPELT, Josep, *El manuscrit medieval del Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377, en base a les anotacions marginals castellanques (que pertanyen en realitat a una mà diferent), és contemplada també per FERRANDO, Antoni, *Introducció*, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 8): “El manuscrit presenta detalls (...) que fan creure que fou copiat per un escrivà de llengua castellana o aragonesa, possiblement a petició d'un erudit d'aquestes terres familiaritzat amb la cultura catalana.”

³⁹⁰⁶ Ampliem la qüestió sobre aquest dígraf castellà *nn* en el capítol II.1.2, on tractem de la interferència idiomàtica de la llengua castellana.

al darrere de la comparança l'autor desitjava tramar un joc de mots i personatges: *jagant-nanna*. Val a recordar que aquestes dames de companyia afectades de nanisme eren corrents en les corts de la Itàlia del Nord i apareixen retratades en l'obra pictòrica de Mantegna.³⁹⁰⁷ Emili Casanova constata que Dante –autor llegit i admirat pel del *Curial*– utilitzava *nanna* en el sentit de ‘nana’. Tanmateix, com el transcriptor desconeix dit vocable, ho redueix a *nanya* i la frase perd el sentit.³⁹⁰⁸

Seguint amb aquestes observacions ortogràfiques, i altres que se'n podrien fer si anàrem més al detall, resultaria difícil d'atribuir a un escriptor professional unes formes castellanes del tipus *Alva* (en lloc de l'etimològica, catalana i italiana, *Alba*) o *Avdilbar* (en lloc de l'adaptació catalana i italiana de l'àrab, *Abdilbar*). Aquestes “curiositats” del *Curial* només són atribuïbles a un autor familiaritzat amb l'ortografia del castellà.³⁹⁰⁹ Resultarien sorprenents en un escriptor professional com sembla que era el copista. I més encara si aquest s'havia format al si de la cancelleria catalànica. El que l'escriptor, regularment, és respectar les opcions gràfiques de l'autor, per estranyes que li sonen; però no sempre ho fa, com hem vist amb *nanna* > *nanya*. Un altre dels castellismes del *Curial*, d'acord amb una forma recurrent en textos castellans de segles passats, és la metàtesi *magnaminidat/-tat* (fs. 213v i 222r). Ferrando la pren per errònia en l'aparat textual de la seua edició crítica i la restitueix com *magnanimidat/-tat*.

Particularment, aquestes excepcionals “desviacions” ortogràfiques i fonètiques no aporten una base filològica suficient per a proposar, amb Antoni Ferrando, que l'escriptor poguera haver sigut oriünd d'Aragó o de la franja de Ponent (terres aragoneses de parla

---

³⁹⁰⁷ És molt coneguda, entre els historiadors de l'art, la *nanna* de la cort dels Gonzaga retratada en les pintures murals de la *Camera degli Sposi* (castell de Sant Jordi de Màntua), executades per Andrea Mantegna a partir del 1465. Vegeu CORDARO, Michele, *La Camera degli Sposi di Andrea Mantegna*, Mondadori Electa (“Pesci rossi”), Milà, 2006. A la Corona d'Aragó, el costum era el mateix, si més no en els palaus valencians i catalans de la reina Maria de Castella, muller d'Alfons el Magnànim. Vegeu SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 (*Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 305): “La *nana* o bufon femení de la reyna lochtinent dona Maria.” En general, a totes les corts d'Europa hi havia nanes de companyia, segons HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtevormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, ps. 35-36.

³⁹⁰⁸ Vegeu CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 921).

³⁹⁰⁹ Més detalls sobre la qüestió, quan abordem el problema de la llengua –o les llengües– de l'autor del *Curial*.

catalana i de contacte de llengües).³⁹¹⁰ Com tampoc no seria lògic ni versemblant, seguint l'orientació de Casanova, buscar, ja no el copista sinó l'autor del *Curial*, per la recòndita serra d'Espadà, on diuen en alguns pobles *s'esforçàvan* en lloc de *s'esforçaven*.³⁹¹¹ Aquestes terminacions verbals no eren infreqüents en el llenguatge cancelleresc de l'època i, en conseqüència, no ens aporten cap indicatiu fidedigne sobre l'origen de l'escriptor o del copista. Com tampoc no resulten gens convincents els comptats arguments de Javier Terrado que il·lustren una presumpta “aragonesitat” lingüística de *Curial e Güelfa*. Qualsevol dels trets lingüístics (*sennora*, plural femení en *-as*, *manto*, *fincar*, *assí*) o etnogràfics (el tir de barra) que l'autor identifica com a específicament aragonesos, són també castellans o manxecs.³⁹¹²

Per ordre de foliació, convindria revisar altres incidències de caràcter paleogràfic, com ara interpolacions, errades i negligències, raspadures per a esmenar un mot o una frase, etc., que poden aportar-nos informació addicional:

1) Trobem en primer lloc que l'escriptura interpola de vegades paraules perdudes o negligides accidentalment durant el procés de transcripció cursiva. Se n'adona de l'oblit immediatament i els intercala de seguida entre línies, dalt del rengló, o bé al marge (“cosa”, f. 6r; “àbit de”, f. 127r; “vols”, f. 144r). Hi ha ratlles curtes omplint buits incidentals o causats per raspats d'esborrat, per a cancel·lar l'espai en blanc (v. *gr.* en els fs. 156r o 211r). Quan afig entre línies un “altres” (f. 7r), s'adona que no es llig molt bé i ho torna a escriure al marge. El mateix trobem en el foli 122r un “tantes” repetit al marge, perquè es llig borrós al text; en el foli 126 v, l'aclariment “crida”, i en el 214v, “conegut”, tots dos també al marge del quadre de text. En el foli 210v tatxa “los turchs” immediatament després de “mostrassen”, perquè resulta redundant. En el foli 214v, raspa i cancel·la “d'abril” per a corregir al costat: “de juny”. Altres errades sense rellevància són: “de donarà” en lloc de “te donarà” (f. 9v), “quantas e quantes” en lloc de “quants e quantes” (f. 36r), “landonchs” en comptes de “ladonchs” (f. 58v), “a forma a forma” com una altra repetició (f. 72v), “en les quals” on havia dir “en los quals” (f. 159v), “apressonats” en comptes d’“apersonats” (f. 175v), “era era” (f. 189v),

---

³⁹¹⁰ FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (p. 430).

³⁹¹¹ CASANOVA, E., *Los cultismos...*, ps. 928-929.

³⁹¹² TERRADO PABLO, Javier, *Lo aragonés en Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 999-1.026.

“embosta” per “embosca” (f. 212v), “plaminetria” per “planimetria” (f. 202v), “a presentà ·l” en comptes d’“e presentà ·l” (f. 35v), i no res més.

2. Les interpolacions, en quasi tots els casos es deuen a oblit, generalment d’un sol mot despistat, que deixen sense sentit una frase: el “t’a ofert” del f. 4v o el “ere” del f. 8v, primers exemples que ens trobem, no són afegits ni esmenes estilístiques, sinó verbs o parts imprescindibles per a donar sentit a la frase. Vegeu també “en la mà” (f. 10r), “gent” (f. 28r), “vistes” (f. 36r), “l’altre” (f. 58), “sdevengut” (f. 71v), “mesa” (f. 79r), “hi ha[via] assats” (f. 83r), “mo>nastir<” (f. 155v), etc. En el f. 23v, esborra “cambra” i ho esmena com “casa”, perquè el copista s’adona sobre la marxa que hi ha una triple repetició de “cambra”; elegeix un sinònim, doncs. Potser un lapsus o bé una correcció automàtica d’estil per part de l’escrivà, d’inecessària consulta amb l’autor. En el f. 66v, on posava “que a vós ordonar us plaur(à)”, abans d’acabar d’escriure “plaurà” esmena (esborra i tatxa) i escriu: “que a vós plaurà ordonar”. Sembla que el copista, habituat a l’artifici i els hipèrbatons de la dicció cancelleresca, haja col·loca el verb *in fondo*, però ho esmena perquè en l’original la sintaxi era més natural. Al nostre parer, es tracta d’un *lapsus menti* que delata la familiaritat del copista amb l’estil cancelleresc, cosa que contrasta amb la naturalitat discursiva i sintàctica preferida per l’escriptor. En f. 79, “hagueren >mesa< mesura en lurs plomes”, sembla també un altre oblit. En el f. 92r s’afeg “de les espases”, interlineat. En els folis 94r/v, on posava “lo scut (...) blanch ab sa corona d’or”, raspa i posa “una copa d’or cobertorada”. El lapsus mental, com adverteix Antoni Ferrando,³⁹¹³ es deu al fet que pocs paràgrafs abans (f. 91v) Curial havia pres d’un cavaller “l’escut, lo qual era tot blanch ab una corona d’or” i l’escrivà interpreta que duu l’escut, però s’adona després que l’objecte proposat per l’autor no era dit escut d’or, sinó un altre diferent: una copa d’or. En el foli 145, consta “Empta” on havia de constar el nom propi “Evipta” i “de música” és reemplaçat automàticament pel sintagma “que és appellada música”. En el foli 166v, raspa i escriu “*Johannem Limovicensem*”, declinat en acusatiu llatí d’acord amb la funció d’objecte directe que s’estableix amb el verb català; quan abans qui sap si hauria escrit **Johan de Llemotges(?)*, en romanç. Aquesta sembla una correcció de l’autor. En el foli 168r, quan escriu “Titan, Etheus, Philogeus, Lampan e Philogeus”, esborra el primer *Philogeus*, per repetició. En foli 171v, hi ha un aclariment d’autor al marge, però escrit pel mateix

---

³⁹¹³ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 44).

copista: “Achil·les ferí bé a Hèctor, car en batalla cascú deu cercar son avantatge.” Segurament s’afig per tal d’equilibrar salomònicament la sentència que pronuncia Curial al Parnàs.³⁹¹⁴ En el foli 184v, potser algú recorda a l’autor que no ha citat entre les caigudes en los actes de Venus la famosa Semíramis. Amb la qual cosa s’afig al marge: “axí com féu Semíremis, reyna de Babilònia, qui pres Nino, fill seu, per marit, e féu ley que cascuna dona pogués casar ab son fill; ne...” L’esment d’aquesta emperadriu de la luxúria en la *Comèdia* de Dant no hi podia mancar. En el foli 206v, s’equivoca, escriu “volguda”; tatxa i rectifica: “venguda”. En el foli 210 v, “los turchs” és tatxat perquè resulta redundant. Ja ha ficat adés “los turchs.” En el foli 211, finalment, hi ha una nova interpolació de subjecte: “la manera que >l soldan< havia tenguda”.

3) Totes aquestes esmenes aporten poca informació sobre l’escrivà, però confirmen la seua professionalitat i bona mà. Sobre açò concorden editors com Badia, Torrò i Ferrando. Tanmateix, els diferents transcriptors de l’obra discrepen en alguns aspectes. Per exemple, en el f. 85v se’ns diu: “un[n]es flauges pintades, e letr[e]s qui deye[n]: ‘Fla[n]g[e]s són’.” L’abreviatura de la nasal en l’aparició redundant del vocable fa pensar en la variació *flauges* / *flanges*, i no pas *flauges* / *flauges*.³⁹¹⁵ Amb –n– ho interpretà Aramon i Serra, però no la resta d’editors del text. Caldria pensar, al nostre parer, en un joc paronòmic *flauges* (‘fantasies’) / *flanges* (‘franges heràldiques’) que evidenciara alguna intenció irònica.³⁹¹⁶ El cognom napolità *Capece* (f. 152r), Badia-Torrò el mantenen com correspon (entenen que la diferència entre la *c* i la *t* gòtiques no permeten llegir ací amb nitidesa cap *t*), mentre que Ferrando hi veu una lectura errada de l’original (*t* en lloc de *c*). Un cas similar de possible confusió *c/t* és el del “rey dels musicans” (f. 171r), que palesa el desconeixement de l’*Eneida* per part del copista, i que Ferrando deixa tal qual, mentre que Badia-Torrò ho esmenen en “musitans”. En canvi Torrò-Badia donen per bona la lliçó “apressonats”, on Ferrando ho esmena com “aperssonats” (f. 175v), a fi d’atorgar un sentit més apropiat a la frase: “eren hòmens

³⁹¹⁴ GRILLI, Giuseppe, Els herois de la guerra de Troia i el seu retorn a la literatura en les novel·les de cavalleries, dins *Vestigia fabularum*. *La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l’Edat Mitjana i la Moderna*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 95-111 (p. 102) creu que l’afegit no formava part de l’esquema inicial del text de la sentència i que fou afegit, reflexivament, com un contrapès d’última hora.

³⁹¹⁵ El francès medieval *flange*, ‘franja’, sembla un terme heràldic més apropiat (s’està parlant de la decoració d’un escut), com ho són altres gal·licismes heràldics de què fa ús l’escriptor. La similitud entre l’*n* i la *u* gòtiques explicaria la lectura errada –i no esmenada– en la primera aparició del mot. Vegeu el comentari al respecte d’ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l’escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’*, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276 (p. 273, n. 9).

³⁹¹⁶ Qüestió de la qual tractem en el capítol I.2.3.

ben aperssonats: especialment lo un d'ells era molt gran de la persona.” En el f. 157r, finalment, la lliçó literal *paciertat* és rectificada per Ferrando en *parcitat*, d'acord amb la font original llatina a què remet l'anònim autor, Macrobi, on trobem enumerada la virtut de la *parcitas* o **parcitat* ('parquedat, qualitat de parc').³⁹¹⁷

4) Algunes errades de tipus erudit són perfectament atribuïbles a la desinformació del transcriptor en matèries com ara la mitologia clàssica o la literatura llatina (sense descartar-ne d'altres que poguera cometre l'autor). Ho poden ser les males lectures d'*Empta* per *Evipta*, mare de les Pièrides, o de Jarba, rei dels *musicans*, en lloc del que pertoca, *musitans*. Deu ser l'autor, en canvi, qui deturpa en *Àntropos* el nom de la tercera parca (f. 25v), en lloc de la forma apropiada, *Àtropos*. La versió del manuscrit és respectada per Ferrando, se suposa que perquè era una forma habitual –per exemple– entre els escriptors coetanis; els castellans, sobretot. On Fulgenci parla de les Muses i de “*duo labia velut cimbala*”, l'anònim autor del *Curial* escriu “dos labis, dues cathacimbales”,³⁹¹⁸ qui sap si per haver-ho consultat en un manuscrit de difícil lectura. També són atribuïbles a l'autor el cúmul d'errades –comeses, pel que sembla, amb efectes paròdics– que es desencadena en el capítol pseudoerudit III.15: *Girona* filla de *Giron* reemplaça *Ocíroe*, filla de *Quiron*; *Leda* ja no és filla de *Testi*, sinó de *Teseu*; *Egina* no és filla d'*Asop*, sinó del fabulista *Isop*; *Alcmena* esdevé *Alcimena*; *Antíope* ja no és filla de *Nicteu*, sinó d'un tal *Nocturno*; *Aegina* esdevé *Argiva*; *Ílion*, fill de *Tros*, es transforma en *Iulo*; *Mèmnon* consta com *Minos*; *Mnemòsine* com *Menòsia*, i *Afrodita* com *Froncosa*. Podria pensar-se que fa ús d'un Ovidi moralitzat en francès malament copiat i amb mancança d'algunes abreviatures.³⁹¹⁹ Explicaria això que les formes *Egi[n]ie*, *Menosi[n]e* o *Evipie*, que són corrents en els vademècums gals,³⁹²⁰ esdevingueren *Ogienta*, *Menòsia* i *Evipta*, respectivament. Com també resulten

---

³⁹¹⁷ En l'edició de Rubió el mot no figura; en Miquel, esdevé *pateritat*; en Aramon, *patierrat*. Vegeu FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 35.

³⁹¹⁸ Vegeu MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 959-960).

³⁹¹⁹ Sobre aquest controvertit capítol, vegeu GÓMEZ FONT, Xavier, *Les Metamorfosis* (d'Ovidi?) en *Curial e Güelfa*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 5, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 71-83.

³⁹²⁰ Vegeu, per exemple, BOER, Pieter Johan Cornelis de, “*Ovide moralisé*”, *poème du commencement du quatorzième siècle, publié d'après tous les manuscrits connus*, *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam, 1915-1938, p. 187.

esclaridors algun error de l'*Eneida* glossada per Villena –verbigràcia, la invenció d'una deessa *Obsrea*³⁹²¹– que es repeteix significativament en *Curial e Güelfa*.

Tot ni els nostres intents per a encabir-ho tot dintre d'una perspectiva d'anàlisi lògica –filològica–, ni les glosses de Villena ni els Ovidis francesos –ben coneguts al nord d'Itàlia– ho expliquen racionalment. La concentració d'errades ortogràfiques i disbarats fa pensar que tot està tramat a propòsit per tal de complaure humorísticament alguns lectors –atenció: no tots els lectors del *Curial*, sinó alguns de major nivell cultural³⁹²²– informats d'aquestes adulteracions de la matèria clàssica que circulaven per l'ambient cultural on es mou l'autor. I aquest ambient no devia estar molt apartat del que havia conegut Villena a València, ni del que hauria conegut –presumiblement– l'anònim autor al nord d'Itàlia i a la catalanòfona Nàpols d'Alfons el Magnànim. Sols algú que haguera contactat amb el clima de crítica filològica de la Itàlia dels primers humanistes, hauria pogut escriure i entendre aquesta evident paròdia de fonts deturpades; cosa que fa pensar en algú que escriu –i en alguns que lligen– a Itàlia.

5) Pendants d'explicació resten, en la *minuta* del *Curial* que ens ha arribat, alguns buits de diferent extensió pendants de ser emplenats, o bé en aquest esborrany (en un sol cas), o bé en la còpia definitiva. Com que es tracta de qüestions que mereixen ser raonades, les tractarem seguidament, en punt i a banda.

Els espais en blanc i el lloc on s'escrigué la novel·la

El dos primers buits es localitzen només començar la novel·la, en allò que constitueix el foli primer del manuscrit que ens ha arribat (*CeG* I.1). L'autor ens anuncia que ja fa molt de temps, segons el que ell ha llegit... Deixa un buit en blanc, que la mateixa mà del copista, amb idèntica lletra i execució, completa –se suposa que ja acabada la còpia– escrivint-hi “en Cathalunya”. Sols cal comparar aquest primer *Cathalunya* amb el traçat cal·ligràfic de les altres de la resta del text (*Cathalunya*, f. 36r; *Cathalu[n]ya*, f. 195r), per a comprovar que són obra de la mà del mateix escrivà. L'acabament inferior en ganxo cap a la dreta de l'*h*, per a enllaçar amb la lletra següent, és un dels trets característic del copista i ajuda a identificar-lo com l'escriptor de les

---

³⁹²¹ Per fusió d'*Ops* i *Rea*. Vegeu BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 85).

³⁹²² Com ho són els mateixos crítics i els editors del nostre temps, coneixedors de la mitologia pagana, que s'afanyen a esmenar l'escriptor en cadascuna de les seues presumptes desbarrades. Ara bé, nosaltres ja no som confidents seus, ni comprenem el perquè de l'aparició irrisòria d'una deessa *Obsrea* a mitjan text.

distintes *Cahtalunya* del manuscrit.³⁹²³ Les úniques coses que varien són: la grandària o el mòdul de la lletra, que en la interpolació és una mica més gran que la del text on s'integra, a fi de cancel·lar tot l'espai disponible, i la tonalitat de la tinta, que és una tant més grisenca en l'afegit. Després d'aquest locatiu, l'autor se suposa que ens hauria d'oferir el nom del pare del protagonista, del progenitor de Curial; però, en lloc d'això, el deixa en blanc. Comptat i debatut, admetent o no la inclusió d'*en Cathalunya*, s'han oferit –segons els autors i les edicions– dues lectures divergents del paràgraf. La cosa canvia segons que hi emplacem els signes de puntuació:

1) Versió primera: “Fonch ja ha lonch temps, segons yo he legit [en Cathalunya], un gentil hom [-----] appellat, lo qual fonch dotat més de seny e de gràcia de les gents que no de aquells béns...”

2) Versió segona: “Fonch ja ha lonch temps, segons yo he legit, [en Cathalunya] un gentil hom [-----] appellat, lo qual fonch dotat més de seny e de gràcia de les gents que no de aquells béns...”

La lectura primera dóna a entendre que l'autor simula haver llegit la història de Curial a Catalunya, i que el pare de dit cavaller era un –encara anònim– gentilhome llombard. La segona edició del text convida a pensar que el gentilhome que engendrà Curial era natural de Catalunya. No cal reflexionar molt per a entendre, després d'haver llegit la novel·la, que la primera lliçó no sols és la recomanable, sinó l'única correcta. La segona lliçó ens portaria a incórrer en incongruències que atempten contra el disseny coherent de l'obra per part de l'autor. Per exemple, el fet de considerar català el pare de Curial es contradiu amb les diferents ocasions en què se'l considera, se'l tracta i se'l denomina explícitament *lombart*. També resultaria incongruent que l'escriptor decidira –a última hora, com s'ha vist– fer nàixer a Catalunya el protagonista i, quan aquest tindria uns set anys d'edat, obligar-lo a caminar fins al Montserrat italià... És obvi que algunes lectures “forçades” fetes en aquest sentit, el de voler atorgar carta de naturalesa catalana a l'heroi de la novel·la, contribueixen a generar contradiccions internes en la narració. La raó ens obliga a descartar-les i a considerar que l'escrivà, per expressa

---

³⁹²³ Sense abandonar la mateixa plana del foli 1r, trobem un “tràfechs” on el dígraf *ch* presenta una exacta correspondència amb el *th* de *Cathalunya*.

indicació de l'autor, situà la lectura fictícia d'aquest –una coartada ficcional abocada més per seguir el *topos* que no per convicció³⁹²⁴– en terres catalanes.

A Menéndez Pelayo, ja li cridà l'atenció l'ambigüitat creada, ja que si ho llegim d'una manera o d'una altra, “resultará que el padre de Curial era catalán o [alternativament] que el autor había leído la historia en Cataluña.”³⁹²⁵ La qüestió no és minúscula: Si quedem que Curial és català, generem contraccions, incongruències i contrasentits de difícil justificació, i faldem, doncs, a l'esperit de l'autor i de l'obra. Si, per contra, admetem que l'autor “decidí a última hora recordar” haver llegit alguna cosa d'ell estant a Catalunya, és perquè escriví lluny i fora de Catalunya: segurament, a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, com admet generalment la crítica. I Curial, a més a més, és indiscutiblement llombard, com remarcarà també l'anònim. Uns lectors que s'hagueren allunyat feia temps de Catalunya –en l'armada que salpà d'allí l'any 1432– comprendrien l'oportunitat i l'avinentesa de la inserció del corònim.

L'observació de l'erudit espanyol era a propòsit de la primera edició de la novel·la, per Antoni Rubió (1901), on aquest la presentà des de la mateixa portada com una “novela catalana”; la titlà de “catalanista” en la introducció (sic), i puntejà entre comes el complement de lloc (“segons jo he llegit, en Cathalunya, un gentil hom...”).³⁹²⁶ Aramon (1930) opina que *en Cathalunya* “sembla afegit per una mà posterior.”³⁹²⁷ Miquel i Planas (1932) inclou els mots com si formaren part del projecte original i global de l'obra. Però admet, amb Anfós Par, que si llegim que Curial és llombard, haurem de pensar que l'obra s'escrigué fora de Catalunya.³⁹²⁸ I, de fet, el mateix Miquel i Planas reconeix, en un comentari de l'episodi del torneig de Montferrat, que “no's transllueix per res que, en el concepte de l'autor, fos també català'l protagonista del

---

³⁹²⁴ GONZÀLVEZ ESCOLANO, Hèctor, La traducció com a salconduit ficcional: les innovacions del *Tirant lo Blanc* i el *Curial e Güelfa*, dins *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell' AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, ps. 187-200.

³⁹²⁵ MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Libros de caballerías catalanes*, dins *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915, ps. 248-251; reed. 1925; reed. Gredos, Madrid, 2008, vol. 1, p. 390, n. 3.

³⁹²⁶ Opcions que són criticades, com una manipulació patriòtera del text, per a “catalanitzar-lo” sí o sí, per part de MUSSO, Olimpio, *Il romanzo cavalleresco Curial e Güelfa e il Monferrato: note storiche*, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (p. 40): “L'espressione ‘en Cathalunya’ è un'aggiunta posteriore, che sa di falso intenzionale.”

³⁹²⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 259.

³⁹²⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 481, n. 25.

llibre [com els cavallers d'Oluge i d'Orcau].”³⁹²⁹ Sansone (1963) nota que la interpolació estava traçada “in caratteri notevolmente più grandi e sbiaditi”, però observava –sense els prejudicis i vacil·lacions que solen afectar sovint els patriòtics crítics catalans– que devia ser obra de la mateixa mà que havia redactat la resta del còdex, i trobava improbable que ho haguera afegit algú després.³⁹³⁰ Riquer (1964) troba que “els mots ‘en Cathalunya’ són, evidentment, un afegit posterior, fet sobre un espai que el primer copista també s’havia deixat en blanc. Originàriament, doncs, el pare de Curial no és considerat català, com no ho serà mai el protagonista de la novel·la, el qual és llombard.” Interpreta, així, que una segona mà interpolà l’afegit per a “fer català” el pare de Curial.³⁹³¹ Comas (1968) aborda també la qüestió de si...

“...calia o no, en puntuar, posar coma abans d’“en Cathalunya”. Si es prescindeix de la coma, tindríem la lectura “segons jo he legít en Cathalunya”, o sigui, un llibre llegit i, per tant lògicament, escrit a Catalunya. Amb molta raó, Miquel i Planes i Anfós Par creuen que en la intenció de l’autor en aquest moment té més importància la localització geogràfica dels personatges que no la referència i el record de les seves lectures o, més exactament, del lloc on pogué fer les lectures (...). D’altra banda, el nom de “Cathalunya” que hi figura sembla que és escrit d’una altra mà. ¿És que l’autor vacil·la a donar pàtria catalana a Curial?”³⁹³²

Amb independència de si dubtà o no, conclou Comas que la pàtria de Curial, per a l’autor, era un assumpte que “no tenia massa importància.” En realitat, allò que no tenia cap importància, pensem nosaltres ara, era el fet de simular escriure recordant un vell text català, que els lectors ja sabien –per experiència d’altres lectures similars– que no era sinó un requisit retòric, un tòpic literari per a començar el relat:³⁹³³ exactament com l’amanida fórmula introductiva “Fonch ja ha lonch temps...”

---

³⁹²⁹ Ibídem, p. 489, n. 3.076.

³⁹³⁰ SANSONE, Giuseppe-E., *Medievalismo del Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell’anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (p. 213, n. 13).

³⁹³¹ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 276, n. 2.

³⁹³² COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 62).

³⁹³³ Vegeu HERMAN, Jan – HALLYN, Fernand (eds.), *Le topos du manuscrit trouvé. Actes du Colloque International Louvain-Gand, 22-23-24 mai 1997*, Peeters, Lovaina, 1999,

Una suggerent alternativa interpretativa a l'existència d'un "lector de Catalunya", real passaria per pensar en un escriptor que pretén conservar l'anonimat i presentar-se amb una identitat fingida. Admetriem així, amb Sanvisenti (1905), que l'autor col·loca Catalunya pel mig per a donar pistes falses a fi que no siga descoberta la seua identitat.³⁹³⁴ En aquest sentit, Pamela Waley (1976) contemplava com a viables les tres alternatives: 1) Curial és català, com son pare, amb la qual cosa es generen contradiccions. Caldria descartar-ho d'entrada. 2) L'autor recorda haver llegit la història essent a Catalunya, cosa que es contradiu també –segons ella– ja que se suposa que és català i escriu en terres de parla catalana (la *Catalonia* medieval, *lato sensu*). 3) L'autor pretén preservar l'anonimat fent-se passar per un vell relator català, com a part de l'exercici de ficció que representa la novel·la.³⁹³⁵ Anton Espadaler, l'any 1984, veia darrere de la interpolació una "benèvola i espavilada mà" –ignorem exactament en qui puga pensar, perquè no ho explicita ni aporta proves– que "erra completament", ja que, segons ell, l'escriptor havia deixat el buit per a emplenar-lo amb "el títol del llibre o el nom de l'autor d'on va treure la matèria."³⁹³⁶ Aquesta mà, en un treball posterior de l'autor, resulta ser "una mà de principis del segle XVI" –quan la lletra, interpolada o no, és idèntica a la resta del manuscrit!– i resulta també que cal rebutjar la incorporació d'"en Cathalunya" al text perquè ofereix "una mala lliçó."³⁹³⁷ Segons que ho veiem nosaltres, la lliçó (introduïda només acabar l'obra, insistim) no és mala ni bona, ni del segle XVI. Simplement, s'explica perquè el lloc on s'escrigué el *Curial* no era Catalunya; ni la pàtria de Curial el llombard, tampoc. Opinar ara si l'autor volia conservar o no l'anonimat, ja entra en el terreny de l'especulació.

S'han sumat a l'animat debat, com era d'obligada justificació, els editors moderns de l'obra: Antoni Ferrando, d'una banda (2007) i Lola Badia i Jaume Torró, d'altra (2011). El primer ho ha puntuat: "segons yo he legit, (en Cathalunya) un gentil hom"

---

³⁹³⁴ SANVISENTI, Bernardo, Su le fonti e la patria del *Curial e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106 (p. 105, n. 106).

³⁹³⁵ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in 'Curial e Güelfa', dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 246).

³⁹³⁶ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 20-21. Si haguera sigut així com opina aquest autor, el títol de la presumpta obra literària que contindria la història de Curial seria breu i succint, perquè cap ben poca cosa en l'espai en blanc.

³⁹³⁷ ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa: El jo de l'autor i la història*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286 (p. 284).

(*CeG* I.1). En la introducció³⁹³⁸ a l'obra adverteix que la interpolació, que suposa obra d'una segona mà, es contradiu amb l'explícita identitat llombarda del protagonista, per la qual cosa la manté entre parèntesi. Badia i Torró, en canvi, la silencien i la reemplacen per punts suspensius entre claudàtors. Consideren que...

“...el copista no degué entendre el topònim ni el nom del pare i deixà sengles espais per a escriure'ls quan pogués fer-ho. Un mà posterior va afegir ‘en Cathalunya’ al primer espai buit. Aquesta localització no correspon a les intencions de l'Anònim, atès que Curial va a peu sense gaire esforç des de la casa d'Honorada, la seva mare, a la cort de Montferrat, al Piemont. Tampoc és de creure que el topònim es refereixi al lloc on l'Anònim ‘va llegir’ la informació que reporta.”³⁹³⁹

El buit o espai en blanc reservat en aquest mateix foli primer al nom del pare de Curial conté una extensió equivalent a uns 15 o 16 caràcters, més dos espais en blanc. La qual cosa significa que podria haver-se reservat per a explicitar el nom i llinatge del protagonista. Aquest llinatge no tindria cap significació especial, ja que no reapareix al llarg de l'obra. Pel que fa al nom de fonts del pare, és ben probable que haguera assumit algun significat equiparable al de la mare, Honorada –nom propi, però també interpretable com a ‘persona que rep honor’. Resulta inversemblant pensar que l'escrivà, només començar l'obra, “no ha entés” l'expressió “en Cathalunya” o no sap interpretar quin és el nom del pare en les primeres línies... Si haguera sigut això, ho haguera fet saber a l'autor d'immediat i, lògicament, s'hagueren reblit els buits.

El fet de deixar-ho en blanc s'explica, sens dubte, per l'aplicació que posa l'autor al llarg del relat a sorprendre els “seus” lectors –pròxims i confidents– amb noms carregats de significació adés política, adés satírica, adés al·legòrica: “E quinys noms!”, fa exclamar per fi l'escriptor a un personatge (*CeG* II.54). Sens dubte que el nom o el cognom del pare de Curial havien de contenir una “clau” interpretativa que ens ajudaria a posar rostre al destinatari teòric de l'obra o al mateix autor. I aquest revelador vincle semàntic entre el personatge fictici i algun personatge històric al·ludit estaria encara per decidir, com a cosa d'últimíssima hora. És el mateix cas que “en Cathalunya.” L'afegit

---

³⁹³⁸ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 20).

³⁹³⁹ BADIA, L. – TORRÓ, J. (eds.), Introducció..., p. 536.

locatiu es decidí quan l'amanuense conclogué la seua feina i deixà només els buits que li havia indicat l'autor. El pare de Curial habitaria encara en un llimbs literari afectat, en major mesura que “en Cathalunya”, per la indecisió de l'autor.

L'escriptor, potser ja havia dubtat abans entre afegir-hi “en Lombardia” o “en Cathalunya”. L'afegiment immediatament posterior al copiat –és a dir, a l'hora de revisar i completar la novel·la– es dedueix de la tinta i la cal·ligrafia de l'afegit, que respon a la lletra i a la mateixa mà que la resta del text: la del copista del ms. 9750. Sembla que, finalment, l'anònim autor –qui sap si perquè volia continuar sent anònim, en prevenció que es poguera difondre la novel·la– s'inclinà per aquesta darrera opció geogràfica. O, si més no, això és que es dibuixa com a versemblant, bo i considerant la intenció intel·lectual a què responien els encapçalaments prologals sobre providencials “troballes” d'històries i delegacions de responsabilitat autorial, que esdevingueren rutinaris en l'edat mitjana.³⁹⁴⁰ Aquesta intenció no tindria, doncs, majors conseqüències narratives que la fixació d'un lloc fingit on situar la fingida lectura.

En relació amb aquesta hipòtesi, la de considerar “fingit”, “poetat” i literari del tot el calçador prologal, seria aconsellable recuperar l'opinió d'Olimpio Musso (1991), quan afirmava: “l'espressione ‘en Cathalunya’ è un'aggiunta posteriore, che sa di falso intenzionale.”³⁹⁴¹ Ni l'autor sembla natural del principat de Catalunya, ni ha llegit cap vella crònica a “Cathalunya”; ja fóra aquest corònim pensat en sentit estricte –el principat català– o ja fóra en sentit extens, com era vist a la cort de Nàpols: la *Catalogna*, la *natio* medieval de tots els qui parlaven el “lenguatge cathalà.” Estem tractant, al cap i a la fi, de literatura ficcional de filiació cavalleresca i de tòpics prologals. ¿Quantes novel·les de cavalleries comencen amb una confessió “real” de lloc i de temps per part del seu autor? Tothom prefereix fingir, mitificar, remetre al “lonch temps” i a l'espai llunyà com a coartades de veracitat, ja molt rebregades en el segle XV. Si l'escriptor pretenia mantenir un enjogassat anonim –i el fet que no divulgara finalment l'obra ens ho fa sospitar– bé estava que es fera passar en la ficció prologal per “algú” que havia recordat llegir “alguna cosa” del mític “lonch temps” de Pere el Gran, en la llunyana pàtria dels cortesans de Nàpols, “Cathalunya”. El “falso intenzionale”

---

³⁹⁴⁰ Sobre la rutinària adopció del tòpic literari per l'autor que ens ocupa ara, us remetem de nou a GONZÁLVES ESCOLANO, Hèctor, La traducció com a salconduit ficcional: les innovacions del *Tirant lo Blanc* i el *Curial e Güelfa*, dins *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, ps. 187-200.

³⁹⁴¹ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (p. 40).

que denuncia Musso no seria, doncs, producte d'una mà posterior, sinó del mateix projecte i exercici literari (dubitatiu, això sí: el locatiu s'introdueix a última hora, en l'esberrany) del desconegut, però primmirat, autor de la novel·la.

Amb tot, cal considerar que, quan l'escriptor es presenta als seus recordant haver llegit quelcom, se suposa que anys arrere, "en Cathalunya", és perquè en algun temps hauria viscut allí. O perquè la majoria dels seus oients haurien viscut abans allí. No debades, es tracta d'una obra escrita en català i, en conseqüència, se suposa que adreçada preferentment o primordialment als parlants d'aquesta llengua, als naturals d'una enyorada *Catalogna*. Els previsibles oients i lectors haurien d'admetre com a versemblant aquesta coartada (decidida a última hora) de la lectura fingida; habituats com estaven, d'altra banda, a accedir als llibres a través de prèambuls mitificadors. De la mateixa manera, els lectors de Martorell –fent un esforç de fantasia necessària– podien acceptar que simulara la traducció d'un text anglés al portugués i, seguidament, al català. Car l'autor de *Tirant lo Blanc* havia viscut a Anglaterra i havia visitat Lisboa. La ficció prologal era compatible, doncs, amb una versemblança acceptable.

Entre els espais deixats en blanc, podria figurar tot un foli 48r/v, que s'entén perfectament com a full de cortesia per a separar el llibre primer del segon. Però és que es dona l'avinentesa que el foli 48 coincideix amb la fi d'un quadern. L'escrivà pensà que seria més convenient iniciar el llibre II ja en el quadern consecutiu. Cosa que explica que entre el llibre II i el III no hi haja cap pàgina de cortesia.

Cal saltar ja al foli 98v (*CeG* II.60) per a trobar un altre dels comptats espais en blanc que restaren així. Pot tractar-se d'un lapsus de l'escrivà. Pocs folis abans (80v, *CeG* II.34), se'ns acaba de dir que Làquesis ha oferit a Curial una tenda de campanya amb un "lebrer blanch" a la porta i unes lletres brodades que contenen un mot al·lusiú a la divisa. Ara se'ns diu que la mateixa Làquesis "portava en la mànega lo [-----] e les letres tals com eren en la tenda que havia donada a Curial." No hi ha dubte, en principi, que el mot a completar és *lebrer*. I, tanmateix, l'escrivent ho ha deixat en blanc seguint no se sap quina advertència. És probable que aquesta divisa fóra susceptible de provocar alguna interpretació errònia o indesitjada. I per això es deixà el buit en blanc en el darrer esberrany: per a recordar a l'autor, a l'hora de transportar el text a la seua versió última, formal i definitiva, la possibilitat de canviar aquest emblema per algun altre alternatiu, que no ferira sensibilitats. Aquesta i la de la distracció inexplicable són les úniques opcions raonables que se'ns acudeixen. En qualsevol cas, i de la mateixa manera que ocorre amb el nom del pare de Curial, autor icrivà operen així –deixant en blanc les

coses encara no fixades definitivament– en correspondència amb els procediments de *conscriptio* habituals en escrits oficials o cancellerescs.³⁹⁴²

Tampoc no creiem justificable considerar un “silenci intencionat”, com interpreta Montserrat Piera, el buit del foli 169v (*CeG* III.32).³⁹⁴³ Es tracta de deu línies i mitja de text que es troben en blanc. Pocs paràgrafs abans, l’anònim autor acaba d’elaborar una caracterització d’Aquil·les, el contrincant d’Hèctor, on barreja dades de la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne i el comentari de la *Comèdia* de Dante per Benvenuto da Imola, i altres de collita pròpia i de to satíric, una vis còmica que ja resulta evident per la mateixa combinació de fonts. La descripció d’Aquil·les (“Era aquest Achil·les...”) comença de la mateixa manera que la d’Hèctor (“Era aquest Hèctor...”). Es pretén establir un acarament simètric dels personatges, ben coneguts del lector, però “retocats” personalment per l’enginyosa ploma de l’escriptor.

No procedeix pensar, doncs, que el buit era intencionat, sinó que el retrat del personatge havia de ser treballat encara, a partir del *collage* de diverses fonts, tal com s’ha fet amb Aquil·les. Anna M. Compagna troba que, en el moment de redactar aquesta part, l’autor no tindria al seu abast les *Històries troianes* de Guido.³⁹⁴⁴ Podria ser aquesta font (molt improbablement, perquè era una obra força divulgada o coneguda) o podria ser alguna altra font complementària i imprescindible. Per exemple, el *Comentum* de Benvenuto, on llegim (*Inf.* IV, 121-123): “*Hèctor filius Priami, vir fortissimus quidem praelio, prudens consilio, pius animo, de quo dicebat Priamus quod non videbatur filius hominis, sed divinus, ut dicit Philosophus.*”³⁹⁴⁵ La *Excidio Troiae Historia* de Dares Frigi conté també la caracterització següent de l’heroi: “*Hectorem blaesum, candidum, crispum, strabum, pernicious menbris, vultu venerabili, barbatum, decentem, bellicosum, animo magno in civibus, clementem, dignum amore aptum.*”³⁹⁴⁶

---

³⁹⁴² Segons TRENCHS, José – ARAGÓ, Antonio M^a., Las cancellerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II, dins *Folia Parisiensa*, 1 (monogràfic), Càtedra ‘Zurita’ – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1983, p. 60.

³⁹⁴³ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, ps. 120-121.

³⁹⁴⁴ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, ‘Curial e Güelfa’: texto catalán, contexto italiano, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 235-242 (p. 240).

³⁹⁴⁵ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

³⁹⁴⁶ DARES FRIGI, *Daretis Phrygii Excidio Troiae Historia*, ed. a cura de Ferdinand Otto MEISTER, Tipogr. B. G. Teubner (“Biblioteca Teubneriana”), Leipzig, 1873, p. 15 (XII.1-4); BARRIO, M^a. Felisa del – CRISTÓBAL, Vicente (trads. i eds.), *La Ilíada latina. Diario de la Guerra de Troya, de Dictis Cretense. Historia de la destrucción de Troya, de Dares Frigio*, Gredos (“Biblioteca Clásica Gredos”),

Aquesta descripció passà després al text de Guido, però no figura en algunes versions. Per exemple, no consta en la divulgadíssima versió catalana de Conesa. Raó que explicaria la necessitat de l'autor de cercar unes altres fonts alternatives. Aquestes fonts estarien pendents de localitzar quan s'acabà l'obra. O, alternativament, podríem pensar que resultaven inaccessibles a l'autor pel fet d'escriure els darrers capítols en algun lloc (campament reial?, missió diplomàtica?) on no tinguera a disposició la seua biblioteca personal o les notes que havia pres concretament sobre Hèctor.

Poc després de deixar aquest espai en blanc, en tornem a trobar un altre, de major extensió, dispostat per a copiar la *Cançó de l'orifany* de Rigaut de Berbezilh. Es tracta d'un buit dels folis 189v-190v equivalent a 72 renglons, és a dir, suficient per a reproduir sencer el poema de 59 versos³⁹⁴⁷ que se'ns anuncia amb la introducció del primer rengló a copiar: “Atressí com l'aurifany.” (*Atressi con l'orifanz*, en la majoria de còpies de l'original occità). No es tracta d'un vers d'inici provençal, ni es correspon amb cap de les versions de manuscrits francesos, occitans, italians i catalans de què hom té notícia.³⁹⁴⁸ Potser la forma ortogràfica que més s'hi acostava és el d'una de les dues versions de la poesia que conté el cançoner Vega-Aguiló (cort de València, dècada del 1420): *Atressí com l'aurifant* (l'altra versió del mateix cançoner comença com *Atressi com l'orifans*.³⁹⁴⁹ L'escriptor parla en prosa de la *cançó de l'orifany*, d'acord amb l'ortogràfica més recurrent en català medieval.³⁹⁵⁰ En canvi, quan hi introdueix el vers, opta per *aurifany*, forma també catalana, però absent en textos provençals. Sembla que l'autor, per iniciativa pròpia, podria disposar-se a presentar una versió pròpia adaptada al català o qui sap si al català a provençalat que empraven els trobadors de la Corona d'Aragó encara en el regnat d'Alfons el Magnànim, abans d'Ausiàs Marc. Aquesta és, si

---

295), Madrid, 2001, p. 405, ho tradueix com: “Héctor era tartamudo, blanco, de pelo rizado, bizco, de miembros ágiles, de rostro venerable, barbado, agradable, belicoso, magnánimo, clemente para con los ciudadanos, amable, equilibrado.”

³⁹⁴⁷ Vegeu RIGAUT DE BERBEZILH, *Rigaut de Barbezieux. Liriche*, ed. a cura d'Alberto VARVARO, Adriatica editrice (“Biblioteca di Filologia Romanza”), Bari, 1960, II, p. 106.

³⁹⁴⁸ Ibídem, ps. 124-126. Més detalls, en el capítol II.1.3, on tractem de les fonts provençals de la novel·la.

³⁹⁴⁹ Vegeu BOHIGAS, Pere, El cançoner català Vega-Aguiló, dins Aportació a l'estudi de la literatura catalana, *Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona*, 1982, ps. 219-241 (p. 229); ALBERNI JORDÀ, Anna, *El cançoner Vega-Aguiló (BC, mss. 7 i 8): estructura i contingut*, Tesi doctoral del Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, 2005; IBÍDEM, Els estrats del Caçoner de Vega-Aguiló (BC, MSS. 7-8), dins BELTRAN, Vicenç – PAREDES, Juan (eds.), *Convivio. Estudios sobre la poesía de cancionero*, Universidad de Granada, Granada, 2006, ps. 11-30.

³⁹⁵⁰ FABRA, Pompeu – DE MONTOLIU, Manuel (eds.), *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1914-1934, vol. 5, ps. 257-258, s. v. *orifany*; ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *orifany*.

més no, l'explicació que suggereix el paleògraf Josep Perarnau.³⁹⁵¹ L'anònim tenia previst reproduir el poema sencer, en qualsevol cas, com es dedueix per l'espai suficient que deixa el copista. Acabada ja la còpia provisional que conté el ms. 9750 de la BNE, l'escriptor consideraria innecessari reproduir ací el text corresponent i ajornaria la introducció del poema, que tindria redactat en full a banda, per a quan tocara incorporar-lo a l'*original* o manuscrit definitiu de *Curial e Güelfa*.³⁹⁵²

La mà de l'autor: la intervenció d'un corrector o comitent

La presa en consideració de totes aquestes incidències paleogràfiques (correccions, interpolacions, mancances, etc.) ens porta a abordar la qüestió d'allò que Avenoz a adjectiva com l'element "dissonant" del manuscrit: una *segona mà* que hi intervé i que s'expressa, indistintament, en català i en castellà. La intervenció d'aquesta és mínima, però suficient per a manifestar-se com el "corrector" de la *minuta* que li serveix l'escrivà. El corrector usa tinta més obscura i ferruginosa que la del copista, per a introduir en el manuscrit algunes paraules i notes marginals. És contemporani de l'amanuense i està format en usos gràfics similars, encara que dibuixa en traços més grossos i reposats. Ho fa en una gòtica minúscula aparentment més arcaica, menys "arredonida" que la del text general de l'obra. En lloc de l'*a* uncial de l'escriptor professional, fa servir una lletra *a* típicament gòtica o librària, com la del títol del llibre segon, per exemple. Aquesta *a* ja no s'usava entre els notaris i els escrivans de cancelleria, però persistia en tots els formats cal·ligràfics acurats i era la predominant en contextos libraris gòtics.³⁹⁵³ Sembla que l'autor de la novel·la no és cap professional de l'escriptura, o no està habituat a escriure de manera corrent i cursiva.

En el foli 49r, precisament on comença aquest llibre II, la segona mà observa que posa: "La sua casa [la del planeta Mart] és en lo signe de Leó; dejús ell és lo signe de Àries, e regna en lo signe de Scurpí." I com se suposa que té coneixements d'astrologia, o informació particular sobre aquest signe de Mart, troba que el copista ha comés un

---

³⁹⁵¹ PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377 (p. 370, n. 7).

³⁹⁵² Segons GRIFOLL, Isabel, *Curial e Güelfa: Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 89-104 (p. 95), l'absència ací de la cançó es deuria "al fet que la poesia s'hi havia de transcriure en una segona fase d'intervenció o revisió del còdex que, com les caplletres, no es va dur a terme." No és va dur a terme, doncs, perquè aquest que conservem (el de la Biblioteca Nacional) no era el còdex a *presentar* o publicar.

³⁹⁵³ La realització gràfica de la preposició "de" per part de la segona mà que intervé en el manuscrit, respon a hàbits cal·ligràfics que retrobem en la minúscula librària dels cançoners castellans.

oblit i ho rectifica: “La sua casa és en lo signe de Leo; dejús ell és lo signe de >Escurpí e de< Àries, e regna en lo signe de Scurpí.” Per tal que no passe inadvertida aquesta esmena per al copista que haurà de passar l’obra a format definitiu i últim, la segona mà –que no pot ser altra que la de l’autor– indica al marge: “—corrige.” I notem que fa ús també d’una *g* arcaica i gòtica, distinta a la del transcriptor de l’obra. És a dir, que mana corregir aquesta referència astrològica i interpolar, al costat del signe d’Àries, el d’Escorpí. Ara bé, es coneix que només escriure-ho, torna a llegir l’oració completa i s’adona que el signe de *Scurpí* (ell prefereix *Escurpí*³⁹⁵⁴) ja estava present en la frase. Així que la cosa resta ara redundant. Per això la mateixa correcció apareix tatxada amb una ratlla, cancel·lada se suposa que pel mateix que l’havia manada introduir adés, ja que era l’únic que tenia autoritat o potestat per a cancel·lar les seues pròpies correccions. De manera que, en les edicions crítiques no hauria d’aparèixer “Escurpí e de”, sinó que caldria deixar el text segons la redacció original del copista. O si l’edició és estricta i de tipus documental, plasmar-ho gràficament així: [~~Escurpí e de~~].

No és l’única correcció efectuada amb aquesta lletra i aquesta tinta, com hem pogut comprovar a través de l’examen directe del manuscrit. En el foli 28r, el corrector troba un “gent” de lliçó incerta i escriu al marge “gent” acompanyat del signe “T”, per a advertir el cal·lígraf de quin és el mot que es llig amb dificultat. Ens trobem de nou amb una *g* que recorda la *g* gòtica i librària el títol “Açí comença lo libre segon” (f. 49r). Com que la tinta d’aquests títols dels llibres II i III és tan obscura com la del corrector, podríem pensar que és aquest mateix el que ha “dibuixat” les lletres. Però és que, a més, si comparem la *g* de “corrige” (indicació en castellà per a corregir el text) amb la *g* de “segundo” (indicació en castellà per al relligador), comprovarem que tenen una mateixa traça. Cap la possibilitat, doncs, que la segona mà –la de l’autor i corrector de la minuta–, a banda de ser bilingüe, s’expressara en castellà com a primera llengua o llengua materna; qüestió que caldria contrastar amb una anàlisi filològica acurada de totes les interferències del castellà que presenta el text del *Curial*. Alternativament, s’imposa com a més lògica la idea que emprava el castellà per deferència amb la llengua habitual del copista: ¿seria aquest aragonés, com proposa Ferrando?

³⁹⁵⁴ En COLÓN, Germà – PEREA, Maria-Pilar – UEDA, Hiroto, Lingüística quantitativa: *Curial vs. Tirant*. Una mateixa procedència geogràfica?, dins *Vox Romanica*, 71, Tübingen – Basilea, 2012, ps. 131-159 (p. 139) llegim: “El *Curial* compta amb diversos exemples d’inserció d’epèntesi davant *s* líquida (...), fet oposat al que s’esdevé al *Tirant*.” Estem segurs que aquesta no és una pràctica associada als usos habituals de l’escrivà del *Curial*, sinó a l’autor, que escriu ací *Escurpí* en lloc de *Scurpí* i, més avant, en una altra correcció escriu *escuder* on l’escrivà hauria escrit *scuder*. I també *espases* i no *spases*: tres sobre tres. Ajudaria a explicar aquesta tendència el fet que l’autor estiguera habituat a fer ús escrit del castellà, on es tendia a la inserció epentètica, al contrari del que succeïa en el català medieval o en el toscà.

Rara vegada, quan el corrector troba un mot pràcticament il·legible, l'anota al marge per si de cas: com fa amb el “conegut” del marge dret del foli 214v. En el foli 69v, trobem una frase perfeccionada pel mateix corrector o segona mà: “E manà a l'altre scuder seu que li llevàs l'elm del cap. Per què, llevat-li l'elm, trobà encara viu lo cavaller; emperò Curial manà a l'escuder que li tallàs lo cap, e ·l lançàs tan luny com pogués. E axí fonch fet” (*CeG* II.23). Inicialment, llegíem “llevat l'elm, trobà encara viu”, ara trobem un pronom que aporta precisió: “llevat>-li< l'elm, trobà encara viu.” I on deia en el manuscrit “manà que li tallàs”, després de la intervenció correctora diu: “manà >al escuder< que li tallàs”. Notem ací que l'autor també prefereix *escuder* a *scuder*. En el foli 92, en tinta negra també, el corrector afig un altre breu aclariment, “per lo cavaller >de les espases<”, on podem comparar la preposició *de* amb la *de* de l'esmena de l'Escorpí, adés comentada, per a comprovar que ambdues pertanyen a la segona mà. O també es pot comparar l'*e* de *corrige* amb les *e* de dita correcció. En aquest cas, es tracta d'una esmena estilística per a especificar que es tracta del cavaller “de les espases” i no de cap altre, i evitar ambigüitat en la frase. En el foli 145r, s'adona també l'autor que, en la relació de nou Muses, l'amanuense se n'ha deixat una: “Melipòmene”. La sobreescriu, acompanyada del corresponent signe d'una “T” invertida, per tal que siga introduïda en el text. Una mica abans, en el foli 133v, el de la tinta obscura introdueix una nova esmena de perfeccionista, “de la >d(i)ta< senyora”. Tal volta no calia especificar-ho tant, perquè feia no res que s'ha fet menció “de la senyora” i s'entenia sense problemes l'oració. Tanmateix, l'autor-corrector observem que es preocupa, i molt, per suprimir possibles ambigüitats de sentit i afavorir que cada predicat oracional s'acompanye del seu corresponent subjecte. També resulta revelador que l'autor elidisca la lletra *-i-* de *d(i)ta*, de la mateixa manera que elideix la *-i-* de *pr(i)mero* en la indicació al relligador d'on comença el quadern primer (f. 1r). Era corrent que un escrivà elidira les *e* i les nassals *n* o *m* en un text cursiu i les reemplaçara per les corresponents abreviatures; però no era corrent elidir la vocal *i*. Aquesta circumstància ens obliga de nou a reforçar la idea que l'autor-corrector no forma part de l'estament professional dels notaris o agents de la cancelleria.

Caplletres per a una literatura en romanç

El paleògraf Anscari M. Mundó troba que les minúscules gòtiques textuals dels encapçalaments dels llibres II i III (la del llibre I, ja hem dit que aniria davant del

pròleg) eren corrents en el període 1430-1450.³⁹⁵⁵ De manera que no aporten gaire informació suplementària. La tinta obscura i algunes analogies amb la lletra de l'autor-corrector (la segona mà) podrien indicar que les ha traçades o dibuixades ell mateix. Però també pot ser que ho haguera fet el copista, però fent servir un altre estil, una altra tinta i una altra manera –més formal i librària– d'escriure. En qualsevol cas, servirien per a fixar els textos de presentació dels respectius llibres.

Les lletres majors o caplletres que havien d'encapçalar l'inici de cada paràgraf o capítol de la novel·la, estan per dibuixar i il·lustrar. L'amanuense ha deixat tots els espais blancs corresponents, de format rectangulars, per tal que cada capítol comence amb una caplletra distinta. De pas, ha procurat anar indicant, en quasi tots els casos, quina és la lletra inicial que cal traçar en gran format. O bé ell mateix o bé una segona mà, ha esbossat dues “mostres” de caplletra, se suposa que amb el propòsit d'orientar estèticament el miniaturista que hauria d'intervenir en la plasmació definitiva del *Curial* (la minuta que conservem, ni es preveia decorar, ni es decorà, per tant). La primera lletra de mostra és l'A del foli 49r que dona entrada al llibre II. Està dibuixada amb un traç tan suau, que a penes resulta visible. En canvi, la caplletra E del primer capítol del llibre III (f. 145r) es troba més perfilada. Ambdues presenten un mateix estil de minúscula gòtica librària, estilitzada; prolongada amb perspectiva geomètrica per a simular un volum tridimensional, i amb apèndixs a manera de roleus –molt senzills i continguts– que surten i deriven dels diferents angles de la grafia.

Amb l'acabament del còdex provisional (el ms. 9750), el comitent podria encomanar l'original definitiu, al copista i al miniaturista de torn, sabent quina extensió ocuparia el text; quants capítols contindria; quantes rúbriques de començ de paràgraf hi caldria introduir; quantes caplletres s'haurien de dissenyar i en quin estil; quin resultat i quin cost tindria, en fi, disposar d'un *Curial e Güelfa* digne del contingut, o de ser “presentat” al dedicatari, si és que s'havia de presentar a algú.

El que observem que resta pendent d'executar en relació amb el còdex 9750 de la BNE, obeeix a una manera procedir habitual en els obradors de llibreteria, cal·ligrafia i miniatura del segle XV. L'any 1425, un conegut artífex de llibres, el valencià Leonard Crespí, contractava un miniaturista per a “caplletrar e parrafar I libre scrit en pergamins

---

³⁹⁵⁵ MUNDÓ, Anscari M. [Manuel MUNDÓ MARCET], Les vicissituds de *Curial e Güelfa*, dins *Avui*, Barcelona, 19 de setembre del 1991, p. 31.

de cabrit.”³⁹⁵⁶ El mateix Crespí cobrava una remuneració, l’any 1439, per “il·luminar, istoriar e capletrar” el llibre d’hores que el cardenal de Sant Sixt tenia previst regalar a Alfons el Magnànim. Per la seua banda, el 1449, l’il·luminador valencià Guerau Martell executava per a un llibre de luxe unes caplletres florejadades i “champides” d’or.³⁹⁵⁷ Els exemplars més luxosos disposaven de *capvives* per a ressaltar els noms propis enmig del text i *capsalmes historiades*, és a dir, caplletres grans que servien de marc per a “històries” en miniatura il·luminades a color: escenes concretes de vides de sants, batalles, etc. L’any 1429, per posar un altre exemple, la reina Maria ordenà a Guillem de Mir “feel reebedor dels nostres guarts en regne de València”, que s’ocupara d’enllestir un llibre manat a copiar per ella, a fi que “sia prest acabat. E, de continent, fets-lo capsalmar e ligar segons se pertany.”³⁹⁵⁸

Com s’observa, el manuscrit que ens ha arribat del *Curial* i el seu previsible apògraf, *original* o còpia definitiva, no responien a un format de luxe. Molt probablement, la còpia última a executar s’havia de plasmar en paper –de millor qualitat i major uniformitat que no el del ms. 9750–; en lletra cursiva potser del mateix escrivà, però redactada més reposadament, i amb una decoració relativament modesta. No res de capsalmes historiades, caplletres i capvives, sinó simplement l’aparell decoratiu pràctic que constitueixen les rúbriques de capítol, i unes caplletres senzilles, qui sap si il·luminades a color. Ens trobem, doncs, amb un llibre sense grans pretensions, en el qual havia d’intervenir algun miniaturista que no té res a veure amb els usos gràfics i l’esplendor de formes de la biblioteca reial humanística. Acabada aquesta tasca de senzilla decoració, hi actuaria el relligador o enquadernador.

Els termes *ligar* i *cohernar* –més el primer que no el segon– eren habituals en els segles XIV i XV per a designar el procés d’organització, costura amb cordells dels quaderns i cobertura amb pergami o en altres formats més elaborats, a fi de preservar el volum acabat. Aquesta tasca es reservava a uns professionals anomenats *lligadors de*

---

³⁹⁵⁶ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, La estética del poder. Arte y gastos suntuarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428), dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.705-1.718 (ps. 1.713-1.714).

³⁹⁵⁷ SANCHIS SIVERA, Josep, *Estudis d’història cultural*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, ps. 73-74.

³⁹⁵⁸ SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 10* (‘Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques’), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 338).

llibres. En el segle XV, tanmateix, sembla que el verb *relligar* designe tot el procés que ara diem encara de lligadura o enquadernació, però més específicament la costura dels quaderns que constitueixen el cos del volum; mentre que el sinònim *qüernar* o *cornar* comence a al·ludir sobretot a l’aplicació al manuscrit d’una coberta de pergamí, unes posts de fusta amb cuiram repussat, etc.³⁹⁵⁹ A efectes pràctics, i pel que fa al volum de *Curial e Güelfa* que ens ocupa, hauríem de pensar que el comitent tenia previst *relligar-lo* (cosir ordenadament els quaderns, seguint les indicacions del tipus “quaderno primero”), però no *enquadernar-lo*. D’ací que, transcorreguts uns anys, a Castella, algú decidí preservar-lo i li afegí l’enquadernació mudèixar que encara conserva. Una vegada relligat l’esborrany, resultaria útil tal qual per a guiar la tasca de còpia i decoració del llibre últim, del manuscrit formal, sense esmenes i publicable; tot això sense necessitat de protegir-lo amb cobertes. El que explica que l’arribada de la novel·la a la impremta, ja en el segle XX, fou producte d’una transmissió escripturària irregular i inadvertida. Fou conseqüència de l’atzarosa conservació de la *minuta* en unes terres on la llengua en què estava escrita resultaria estranya i forastera; potser no per al primer posseïdor, és clar, però sí, per descomptat, per als qui la conservaren –no molt lluny de Madrid– fins el segle XIX, quan la catalogà i la “descobrí” Agustí Durán.³⁹⁶⁰

Siga com haja sigut –que potser mai no ho sabrem amb exactitud– les vicissituds històriques de l’únic còdex conservat als nostres dies, hem anat veient com els elements paleogràfics del text ens aportaven ja alguna informació d’interès. Els distints “paratextos” (notes marginals, caplletres, títols) ajuden així mateix a contextualitzar el document històric que és el ms. 9750. Sols caldrà comparar les caplletres del *Curial* amb les altres manuscrits coetanis, per a comprovar –com posà en evidència Mundó– que presenten una gran semblança amb les del còdex del *Cancionero de Palacio* (Biblioteca Universitaria de Salamanca, ms. 2653, SA7).³⁹⁶¹ Aquesta similitud molt acostada de formes decoratives crida l’atenció de Mundó, fins al punt de plantejar que

---

³⁹⁵⁹ Sobre la concurrència sinonímica d’ambdós termes, vegeu COLÓN, Germà, Revisió crítica de les “Regles”, dins COLÓN, Germà – FERRANDO, Antoni, *Les ‘Regles d’esquivar vocables’, a revisió*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011, ps. 15-130 (ps. 88-89).

³⁹⁶⁰ Tal com afirma FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 38), “els escassos signes de maneig del manuscrit apunten que aquest ja devia ser en terres castellanes al segle XV” i afegeix que “l’anàlisi de la transmissió material del manuscrit (enquadernació, marques i senyals en el manuscrit, etc.) permet suposar que ingressà [a la BNE] procedent segurament d’una biblioteca privada castellana.”

³⁹⁶¹ Atenció: no l’hem de confondre amb l’homònim Cancionero musical de Palacio (CMP), conegut també com el Cancionero de Barbieri, que es custodia a la Real Biblioteca de Madrid (ms. II – 1335).

“la hipòtesi més probable és que la còpia actualment coneguda fos feta a petició d’un erudit castellà (...), el qual de seguida el va relligar honorablement” donant instruccions al respecte en la seua llengua. A més a més, li sembla cosa d’interés retenir que les caplletres són d’un “estil gòtic florit castellà, que semblen d’orfebreria.”³⁹⁶²

El *Cancionero de Palacio* conté composicions poètiques de creadors de la Península Ibèrica, però també d’aragonesos com Juan de Tapia o castellans com Fernando de Guevara, residents a Nàpols i vinculats durant molts anys al cercle de poder d’Alfons el Magnànim. Es pensa en un manuscrit original de ca. 1437-1442 aproximadament, del qual s’obtingué una còpia apògrafa –el ms. de Salamanca– que és la que conté les caplletres similars a les del *Curial*. Aquestes caplletres podrien ser castellanes, com suposa Mundó, o participants –en paraules de Francisca de Vendrell– d’una estètica “muy influida por el diseño italiano.”³⁹⁶³ La mateixa editora considera que el responsable de la compilació hauria de ser una “persona para quien la corte de Castilla y la de Aragón fueron asequibles”,³⁹⁶⁴ observació que recolza i ratifica Ana M^a. Álvarez Pellitero.³⁹⁶⁵ En el mateix cas es trobaria, segons el poc que sabem, l’autor del *Curial*, un escriptor que honora la casa reial d’Aragó a Itàlia, però que consumeix literatura castellana (Rodríguez del Padrón, per exemple) i combrega amb alguns dels ideals ètics i estètics d’Enric de Villena i el marquès de Santillana.

Quan consultem el còdex del *Cancionero de Palacio*³⁹⁶⁶ i n’acarem alguns fulls amb els fs. 49r i 145r del *Curial*, certifiquem la versemblança trobada per Mundó. La diversitat de dissenys de la lletra del cançoner és molt gran, però només que observem el f. 15r de dit *Cancionero*,³⁹⁶⁷ veurem com la traça i el dibuix de les caplletres *b* i *a* respon exactament als mateixos criteris estètics que les del *Curial*. Si accedim ara al f. 74 r del manuscrit castellà,³⁹⁶⁸ comprovarem de nou que la caplletra *e* que conté és una versió sense fals volum de l’*e* del f. 145r del *Curial*. Si continuem repassant, hi trobarem altres caplletres decorades amb combinacions de traços primis i gruixuts de

---

³⁹⁶² MUNDÓ, Anscari M. [Manuel MUNDÓ MARCET], Les vicissituds..., p.

³⁹⁶³ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, p. XIV.

³⁹⁶⁴ *Ibidem*, p. 107.

³⁹⁶⁵ ÁLVAREZ PELLITERO, Ana M^a. (ed.), *Cancionero de Palacio (Ms. 2653, Biblioteca Universitaria de Salamanca)*, Junta de Castilla y León – Consejería de Cultura y Turismo, Valladolid, 1993, p. XI.

³⁹⁶⁶ Manuscrit digitalitzat i accessible via internet en el *Repositorio Gredos* de la Universitat de Salamanca. Us remetem a l’adreça electrònica <<http://gredos.usal.es/jspui/handle/10366/81629>>

³⁹⁶⁷ Corresponent a la pàgina 31 del PDF primer de la versió digitalitzada disponible en el servidor.

³⁹⁶⁸ És a dir, el full 29 del PDF segon.

ploma que responen als criteris estètics parangonables als de l'A majúscula del títol del llibre III del *Curial*, la inicial d'"Acabat és lo libre..." (f. 145r).

Hi caben dues possibles vies d'explicació: La primera que se'ns acut és que, en el moment d'enllestir i corregir la minuta, les pàgines inicials dels llibres II i III serviren de plantilla per a dibuixar els models de caplletra que havien de guiar el miniaturista responsable de la còpia definitiva. Ja no tan probable o fàcil d'explicar seria que algú, poc o molt de temps després, es dedicara a dibuixar-hi dues caplletres, simplement pel plaer estètic d'entretenir-se dissenyant-les. Nosaltres considerem que la primera opció és la més versemblant, i que hauríem de buscar en l'autor, comitent i corrector de la minuta del *Curial* una persona familiaritzada amb l'entorn literari i codicològic de la poesia de *Cancionero*: a Castella, la Corona d'Aragó *stricto sensu* o la cort de Nàpols, d'on eixiren belles mostres de compilacions cançoneres. Per exemple, algú que coneguera Fernando de Guevara o altres autors de poesies que circulaven en aquest format manuscrit de paper; en llibres transcrits en gòtica cursiva, fugint de solemnitats libràries o humanístiques; decorats sense pretensions de luxe, però sense renunciar al caprici estètic d'unes delicades caplletres; destinats al gaudi cortesà, en cercles familiars o reduïts, d'una literatura en llengua romanç. No debades, *Curial e Güelfa*, com els cançoners i molts altres productes literaris del segle XV, és una obra ben representativa del que significava aleshores la literatura amorosa sense grans pretensions intel·lectuals, d'entreteniment i diversió cortesana, i en llengua vulgar.

Un indicador a tenir molt en compte: les filigranes

Com és ben sabut, els fabricants de paper usaven un sedàs metàl·lic, decorat amb una filigrana que, en eixugar-se el paper, deixava una impressió sobre algun full de cada plec, observable mirant-lo a contraclaror. Aquestes marques d'aigua són considerades per codicòlegs i paleògrafs com un element molt a tenir en compte per a la datació aproximada de manuscrits. Lògicament, els diferents centres de producció usaven marques d'aigua distintives susceptibles de mutació morfològica al cap dels anys; imitades per altres centres, etc. Les modificacions progressives d'una marca –per deformació o perfeccionament en successives plantilles– o els canvis sobtats de marcador iconogràfic per una mateixa factoria paperera, no perjudiquen la concreció de llocs i dates, sinó que ajuden a fixar-la, com és lògic deduir, amb una molt major precisió o aproximació. A més a més, l'avanç de dècades en la catalogació sistemàtica

d'aquestes filigranes a escala europea, permet proporcionar dades científiques fidedignes alhora de fixar la localització espacial i temporal dels còdexs.

En el cas que ens ocupa, el ms. 9750 de la BNE, com adés avançàvem, la morfologia de les sis distintes marques de paper que presenta el còdex, permeten relacionar-lo –com fa Avenoza– amb filigranes d'un arc cronològic 1429-1453, amb dades extremes 1399-1479;³⁹⁶⁹ no res que sorprenga, doncs, a la vista de tots els altres indicadors contextuals: paleogràfics, lingüístics, historicoculturals. La diversitat de papers usats pel copista sí que sorprendria en una còpia definitiva, però no en una minuta prèvia a la revisió i publicació final de l'obra en un còdex apògraf; aquest últim, se suposa que ja més uniforme. La constatada diversitat, lluny de dificultar la “geolocalització” i la datació de la còpia, la facilita molt, ja que tenim sis diferents indicadors (les 6 filigranes) amb els quals procedir a trobar una intersecció cronològica i una cartografia de la procedència del paper, lògicament deduïble.

Amb aquestes consideracions en ment, hem procedit de la manera següent: En primer lloc hem revisat detingudament la proposta comparativa d'Avenoza, que treballa sobre el coneguts catàlegs de Briquet³⁹⁷⁰ i Piccard³⁹⁷¹ (actualitzat en versió *on-line*). La revisió de les fonts originals ens han permès d'esmenar, de pas, alguna errada insignificant (per exemple, on ella escriu *Bere*, diu en realitat *Berne*, Suïssa). A continuació, hem contemplat també les mostres de marques d'aigua disponibles en el catàleg d'Oriol Valls (*Paper and Watermarks in Catalonia*)³⁹⁷² i el de José Doñate, confeccionat a partir d'un arxiu valencià, com és el de Vila-real.³⁹⁷³ Hem tingut en consideració, a més, un treball minuciós i clàssic sobre el paper milanés de l'època, el

---

³⁹⁶⁹ AVENOZA VERA, Gemma, De nou sobre el ms. del *Curial e Güelfa*: una aproximació codicològica, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 3-20. Us remetem a la pàgina 4 d'aquest estudi, on trobareu una detallada relació de signatures de filigrana.

³⁹⁷⁰ BRIQUET, Charles-Moïse, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600; avec 39 figures dans le texte et 16.112 fac-similes de filigranes*, ed. a cura d'Allan STEVENSON, 1907; reed. facsimil per Hacker Art Books, Nova York, 1966, 4 vols.

³⁹⁷¹ PICCARD, Gerhard, *Piccard Wasserzeichen, Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg*, Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Stuttgart, 1961-1997; ed. *on-line* <www.piccard-online.de/einfueh.php>

³⁹⁷² VALLS SUBIRÀ, Oriol, *Paper and Watermarks in Catalonia – El papel y sus filigranas en Cataluña*, The Paper Publications Society (“Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia” – “Collection of Works and Documents illustrating the History of Paper”, 12), Àmsterdam, 1970, 2 vols.

³⁹⁷³ DOÑATE SEBASTIÀ, José, Filigranas del Archivo Municipal de Villarreal, dins *Ligarzas*, 5, València, 1973, ps. 111-244.

d'Ugo Monneret,³⁹⁷⁴ per haver detectat en Briquet/Piccard que tres de les sis filigranes del manuscrit es corresponen amb raimes de paper llombard.

Els resultats permeten confirmar d'una manera evident una idea que ve apuntada des del mateix descobriment del manuscrit, i que Antoni Ferrando recolza sòlidament amb arguments literaris, filològics i històrics: la idea d'“una probable gènesi en terres italianes” de la novel·la *Curial e Güelfa*³⁹⁷⁵ i, en conseqüència –afegiríem ara nosaltres– de l'esborrany pràcticament acabat que la conté. Avancem, doncs, que les marques de paper ens traslladen a un escenari quasi plenament italià; però no italià de Nàpols, com sospitava la crítica des del 1900, sinó de la Itàlia septentrional: de la mateixa Llombardia –en el sentit extens i medieval del corònim; la *Gallia Togata* dels humanistes– on s'esdevé una part important de l'acció de la novel·la.

És una llàstima que després d'Antoni Rubió (1901), pocs estudiosos prestaren atenció a les sis marques d'aigua presents en el ms. 9750: “la roda, l'unicorn, lo montícul heràldic, la serp y la columna”, tal com les defineix l'erudit editor.³⁹⁷⁶ Segons el que confessà a Olimpio Musso, el paleògraf Josep Trenchs sospitava que l'autor del còdex podria haver sigut el secretari reial Joan Olzina, i li manifestà que caldria buscar per arxius italians, pensant en la possibilitat “che la carta fosse di fattura siciliana”.³⁹⁷⁷ L'opinió –inconfessable de moment per escrit– de Trenchs, excel·lent coneixedor dels registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, devia basar-se en les premisses següents: 1) La lletra cursiva de que fa gala el secretari Olzina –com més amunt ho comprovàvem– és pràcticament igual a la del *Curial*, però no és idèntica i, en conseqüència, erraria el paleògraf que s'atrevera a atribuir-li l'autoria del còdex; però potser no la de l'obra que conté. 2) Les marques d'aigua del paper de la cancelleria de la Corona d'Aragó no tenen cap correspondència amb les de *Curial e Güelfa*, raó per la qual caldria explorar la possibilitat que procediren d'algun centre productiu no català ni napolità, però accessible als escriptors de l'entorn d'Olzina; per exemple, Sicília.

---

³⁹⁷⁴ MONNERET DE VILLARD, Ugo, Le filigrane delle carte milanesi delle più antiche alla fine del XV secolo, dins *Archivio storico lombardo*, ser. VIII, vol. 5 (fasc. 81-82), Milà, 1954-1956, ps. 24-55.

³⁹⁷⁵ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 41).

³⁹⁷⁶ RUBIÓ LLUCH, Antoni, Observacions preliminars, dins ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. V-XV (p. VII).

³⁹⁷⁷ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (p. 51, n. 22).

Fins ací arriba l'estat d'una qüestió que no té ni tan sols "estat", perquè identificar una lletra, unes filigranes, etc., resulta del tot insuficient. El que cal –com estem teixint al llarg de tota la nostra recerca– és aproximar-se al còdex des d'una perspectiva interdisciplinària, que ens permeta interrelacionar tots els indicis i variables disponibles. Obrant en conseqüència, tractarem de situar en l'espai i en el temps les diferents filigranes del còdex 9750. Però no com si foren objectes d'estudi aïllats, sinó indicadors imbricats amb coherència –tots sis–, de manera que permeten relacionar-los amb un context històric que justifique llur coexistència i combinació. Dit això, observem que, per estricte ordre de relligadura, les filigranes del *Curial* són:³⁹⁷⁸

1) El carro de dues rodes.- Per a començar a realitzar la transcripció a partir de la *ceda* o esborrany de l'autor, el copista es proveí inicialment de 10 *sexterns* (quaderns de sis fulls) que representen els folis 1-120 del manuscrit i que contenen del capítol I.0 al capítol II.100 de *Curial e Güelfa* (ed. Ferrando, 2007). Tot aquest paper porta la marca d'aigua d'un "carro de dues rodes" esquemàtic –descriu així en catàlegs, segons la tradició codicològica. Tot i tractar-se d'un motiu iconogràfic recurrent en les factories de paper del segle XV, presenta una multiplicitat de variants en el disseny, cosa que permet identificar-lo amb major aproximació. Les formes pràcticament idèntiques són les de Briquet 3528 (paper usat a Nàpols pel 1439; a Pinerolo, cort del duc Lluís I de Savoia, pel 1451, i a Ginebra, ducat de Savoia, pel 1449); Briquet 3544 (usat a Lucca pel 1434) i Monneret 137 (a Milà, pel 1458). Parlant amb propietat, el dibuix que s'aproxima amb una major detallisme al del *Curial* és el 3528. Així que, si només disposarem d'aquesta marca, podríem pensar que el còdex fou transcrit a Nàpols o a Savoia entre el 1439 i el 1458 aproximadament. El marge cronològic que reforça les conclusions dels filòlegs i els paleògrafs sobre la datació de l'obra, però la gènesi del manuscrit ens col·loca en un dilema: o el relacionem directament amb la cort napolitana, o pensem que és obra d'algun catalanòfon radicat al Piemont.

El primer cas té fàcil explicació i redundaria en les suposicions de bona part de la crítica, que pensen en *Curial e Güelfa* com una novel·la de gènesi napolitana i cortesana. L'alternativa savoiana, això no obstant, ve reforçada per la identificació comparativa de la resta de filigranes, com més avant veurem. Així que, malgrat les convencions de la crítica, hauríem de contemplar la possible versemblança històrica d'una "via savoiana"

---

³⁹⁷⁸ Les trobareu dibuixades en AVENOZA, De nou sobre el ms. del *Curial*..., ps. 11-14.

o nord-italiana de recerca. Vet que la imponent fortalesa muntanyenca de Pinerolo (Piemont), amb accés obert a grans reserves cinegètiques, era el lloc on tenia cort i administració aleshores –preferentment, bona part de l’any– el duc jove Lluís I de Savoia. Això succeïa pels anys 1446-1448. A partir d’aquesta segona data, i atesa implicació de Savoia en l’afer successori de Milà, fixarà la cort a Torí, relativament prop de Pinerolo.³⁹⁷⁹ Si poguérem saber d’algú que haguera freqüentat la cort de Savoia en la dècada del 1440, de ben segur que ens trobaríem molt prop d’identificar el copista del *Curial*. I no seria gens imprudent pensar que aquest algú fou l’escrivà que solia acompanyar les ambaixades savoianes del secretari reial i cavaller Lluís Sescases. Aquest residí en diferents ocasions a la cort savoiana, on oficiava d’interlocutor directe amb Alfons el Magnànim; per exemple entre maig i juny del 1447.

2) El cap d’unicorn crinat.- És probable que, arribat al foli 120v, l’escrivà necessitara més paper per a completar una de les diferents fases de transcripció de la novel·la. Això explicaria que afegira als 10 quaderns inicials uns fulls de paper solt (fs. 121-126),³⁹⁸⁰ que li permeteren passar a net els combats de Curial contra Sanglier i d’Aznar d’Atrosillo contra Guillelmes de la Tor, i completar així la còpia fins al capítol II.109, És a dir, que aquesta primera gran fase de transcripció conclou quan Aznar es casa, s’acomia i se’n torna al “regne d’on era natural”. Aquests fulls portaven per marca el cap d’un unicorn, crinat esquemàticament amb triangles. Gemma Avenozza suggereix una forma de Briquet, la 15803, que no presenta cap analogia morfològica amb la del *Curial*: la banya no es tanca en el punt de contacte amb el cap; el tos és incurvat i no està crinat. El catàleg de Piccard, entre un repertori molt més variat

---

³⁹⁷⁹ Pinerolo havia sigut elegida el 1295 com a seu de govern pels prínceps d’Acaia, senyors del Piemont, i el 1418 fou confirmada com a seu de poder; però Torí era la gran ciutat de la regió. Per a l’època de Lluís I, vegeu, entre d’altres, BARBERO, Alessandro, Les lligues nobiliaries pendant les dernières années d’Amédée VIII, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (eds.), *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451). Colloque international (Ripaille-Lausanne, 23-26 octobre 1990)*, Bibliothèque historique vaudoise, Lausana, 1992, ps. 229-245 (p. 236).

³⁹⁸⁰ A Barcelona, el 22 de desembre del 1446, el lloctinent de la tresoreria reial Pere Roig comprà d’un llibreter unes raimes de paper, llibres en blanc enquadernats en pergamí, mans soltes de paper i “*quattuor registris*” (quatre llibres-registre, del format que presenta el del *Curial*, però acabats uniformement i coberts). El mateix escrivà, el 4 de gener del 1447, adquirí pergamins solts, raimes de paper “*quodam libro, pergamenèi cuberto, factoque ex quattuor papiri manibus*” i “*sex manibus papiri, que fuerunt ad oppus dicatorum duorum registorum.*” Vegeu HERNANDO DELGADO, Josep, Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 21, Barcelona, 2002, ps. 257-603 (doc. 97, p. 402 i doc. 98, p. 403, respectivament). El copista del *Curial* podria haver adquirit un llibre ja enquadernat, però s’observa que desconeixia encara l’extensió que abastaria l’obra.

d'unicorns, enregistra una filigrana pràcticament idèntica: la 124964.³⁹⁸¹ Representa el mateix unicorn amb la banya tancada en el punt de contacte amb el cap; el tos recte i crinat, i la boca entroberta. La marca és de Porrentruy, però s'usava a la veïna ciutat de Basilea. La datació del dibuix és 1439, raó per la qual s'acosta a les cronologies manejades fins ara, que situen el *Curial* en la dècada del 1440. El fet de trobar-se Porrentruy (*Pruntrut/Bruntut*, en alemany) a l'antic ducat de Savoia, permet relacionar lògicament els fulls afegits de l'unicorn amb els 10 quaderns sencers del carro.

Tornem a contemplar, doncs, la possibilitat d'identificar el copista del *Curial* amb algun escrivà professional –català o aragonés, cortesà del rei d'Aragó– que haguera visitat en la dècada del 1440 la ciutat de Basilea, seu del cèlebre concili fins el 24 de maig del 1448. O, també, que haguera pogut visitar el duc vell Amadeu VIII (papa Fèlix V) al seu retir del castell de Ripaille (Thonon, Suïssa). Allí, segurament, s'usarien papers portats de Basilea, atesa l'anada i tornada constant de prelats i secretaris que es desplaçaven entre la seu del concili i la residència de l'antipapa. Novament ens trobem al darrere l'ombra biogràfica de Lluís Sescases, que, a banda d'haver visitat Basilea en anys precedents, en juny del 1447 s'entrevistaria amb el duc vell Amadeu VIII –que conservava encara les regnes del poder, malgrat haver abdicat en el fill– per a tractar de concordar una aliança entre Savoia i la Corona d'Aragó. Ignorem quin escrivà acompanyava o servia Sescases en aquestes missions diplomàtiques, però no fóra gens estrany que aquest mateix haguera realitzat la còpia del *Curial*.

3) La muntanya de tres cims inscrita en orbe timbrat de creu.- Com la del carro, la muntanya de tres cims que representa el Calvari, també era un signe molt recurrent i amb múltiples variants de disseny. En el còdex 9750 identifica els quaderns XI al XV (folis 127-180), que contenen els capítols del II.110 al III.49 de la novel·la cavalleresca. Aquesta còpia simultània dels darrers capítols del llibre II i els primers del III reforça la idea d'una redacció contínua de tot el llibre per part de l'autor, i no de dues fases separades per un lapse de temps, com proposa algun crític. La variant d'aquest disseny de marca d'aigua que conté el *Curial* no troba correspondència en Briquet, però s'acosta especialment a Piccard 153248 (paper de Pavia, Llombardia, 1400), encara que no és igual del tot. Això no obstant, la similitud ens orienta, ja que aporta ja una pista

---

³⁹⁸¹ En paper català, sols hem pogut trobar una forma aproximada –però sensiblement diferent– d'aquest disseny d'unicorn crinat, catalogat com a paper usat a Manresa, l'any 1453, en VALLS SUBIRÀ, O., *Paper and Watermarks...*, vol. 1, núm. 1816.

locativa. Quan repassem, seguint aquest indici, un catàleg de paper específicament llombard com el de Monneret, trobem representada la muntanya del *Curial* amb el número 367. Correspon al paper de l'administració ducal de Filippo Maria Visconti, del 1447. L'arxiu del duc fou destruït dit any, però entre els escassos documents que es rescataren el 1450, es troben els d'aquesta filigrana, conservats a l'Archivio di Stato di Milano. La constatació té gran interès codicològic per al cas que ens ocupa. No sols per una nova coincidència cronològica, sinó també perquè el 1447 el govern de Milà estava controlat per catalanoparlants –com l'autor del *Curial*. A més a més, fou l'any en què, com una mena de miratge polític, la Corona d'Aragó fou “senyora de Milà”: la senyera dels quatre pals de gules del rei d'Aragó onejà efímerament en les torres del castell-palau milanés de Porta Giove, per ordre d'un cavaller valencià.

Com s'observa, estant molt probablement a Milà, el copista es proveí d'un manoll de 5 sexterns de l'escrivania ducal per a copiar-hi la part central de la novel·la: des que Sanglier pren l'hàbit franciscà fins que el rei de Tunis fa executar Faraig. Tanmateix, en acabar-se-li ací el paper, en necessità més i recorregué a dos quaderns solts, que venien marcats amb les filigranes 4 i 5, inequívocament milaneses. A Milà residien aleshores, amb un exèrcit conformat per hòmens d'armes napolitans, Ramon Boïl, Mateu Malferit, Enyego d'Àvalos, fra Lluís Despuig i Lluís Sescases; tots ensems, en cooperació amb l'humanista Guiniforte Barzizza, efectuaven comeses diplomàtiques i de govern (1446-1447) destinades a assegurar el control del ducat milanés pel rei d'Aragó. També comptaven, com és lògic, amb un equip d'escrivans de ració, a fi de distribuir soldades als més de 2.300 efectius del rei d'Aragó assentats a Milà i rodalies pel 1447. Tot sembla concordar, doncs, amb el format de “llibre-registre” d'escrivania de ració o d'administració econòmica que, segons els paleògrafs, presenta el còdex.

El rei Alfons instruí Despuig, claver de Montesa, el 31 de juliol del 1447 perquè, tornant a Milà des del campament reial de la Toscana explicara als marquesos de Ferrara (filla i gendre, respectivament, del Magnànim) que estava disposat a contractar un exèrcit si dit marquès li assignava 20.000 ducats. “En tal cas, lo dit claver, dels dits XX mil ducats se'n portarà ab si en Milà XIII mil (...), que són per la prestança de mossén Ramon Boïl e de la gent que és en Lombardia en sa companya (...). E si reebuts haurà los XX mil ducats, trameta [el rei] hun [escrivà] de la tresoreria e altre de la scrivania de ració per fer los pagaments al dit mossén Ramon Boïl.”³⁹⁸² És probable

---

³⁹⁸² A aquests escrivans s'afegia Rodrigo Vidal, que oficiava aleshores d'emissari a la cort de Ferrara. Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins

que, en aquella operació militar i diplomàtica del rei d'Aragó a Milà –poc abans de morir– participara Sescases a títol de secretari i escrivà professional, a banda de diplomàtic. Aquest detall ens portaria de nou a relacionar-lo amb l'escriptura del còdex 9750 de la BNE; a ell o, més raonablement, a l'escrivà de manament que tinguera al seu servei. Fou Sescases, de fet, el qui comunicà al rei d'Aragó el desig que tenia el duc de Milà de lliurar-li les claus de quasi totes les ciutats i fortaleses de la Llombardia.

4) El Biscione Visconteo 1.- Aquesta marca és la d'un quadern XV (fs. 181-186) que conté els capítols III.50 al III.59, és a dir, des que Camar fa entrar Curial a la seua cambra, fins que el cavaller es deixa besar per ella. La marca d'aigua és llombarda i es troba representada en els catàlegs Briquet (núms. 13630, usat a Milà el 1447, i 13631, usat a Alessandria el 1452 i a Milà el 1449-1456) i Monneret (92-99, papers usats a Milà del 1420 al 1461). De bell nou ens trobem amb una cronologia i localització coincidents amb els cinc quaderns precedents. A més a més, observem que la forma més acostada (Briquet 13630) data, com la precedent, del 1447: una data emblemàtica en les relacions entre Alfons el Magnànim i el ducat de Milà. El motiu de la filigrana representa no una “serp” (com la defineix Gemma Avenozza), sinó un emblema heràldic tan conegut com és la *Bissa* (en milanés), *Biscia* o *Biscione Visconteo*.

5) Biscione Visconteo 2.- En quadern número XVI (fs. 187-192) conté els capítols III.59-III.66, des del bes de Camar a Curial fins a l'aparició en escena de Ramon Folch de Cardona. La marca d'aigua és molt semblant a l'anterior, però presenta un estadi més antic en el procés d'evolució de la filigrana del Biscione que s'observa en Monneret (núms. 92-99, Milà 1420-1461). A més a més, tal com han observat els codicòlegs, aquest quadern és de paper una miqueta més vell i més fosc de tonalitat que la resta. En el catàleg Briquet, més precís en la datació, trobem una possible resposta: es tracta d'un paper (marca 13629) usat a la mateixa ciutat de Milà, com els dos precedents, però en la dècada del 1430 (se'ns hi ofereix la data 1438). És possible, doncs, que, no havent acabat encara de transcriure els capítols tunisencs de la novel·la, l'escrivà haguera de recórrer a un plec vell de paper, una resta d'escriptori que tindria a mà. Si l'havia pres al mateix Milà el 1447 (lloc i data als quals apunten distintes marques de paper del mateix

---

Boletín de la Real Academia de la Historia, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269, doc. 3 de l'apèndix (ps. 229-230).

manuscrit, circumstància ben difícil d'atribuir a l'atzar), aquest darrer plec afegit seria un paper de 9 anys d'antiguitat, cosa que explica el lleuger deteriorament.

6) La columna gòtica.- Els tres últims quaderns (XVII-XIX, fs. 193-224) que componen el còdex contenen els capítols III.67 al III.103, és a dir, els del combat de Curial amb els lleons del rei de Tunis, fins al comiat final de Melchior de Pando. El motiu de la filigrana és una columna o peiró, de basament motlurat en estil gòtic, que es correspon exactament amb el disseny 4350 del catàleg Briquet. És a dir, que és un paper suís o alpi –com els de les marques 1-2, recordem– que s'usaria segurament al ducat de Savoia. La data de producció a Berna és el 1443, cosa que encaixa amb la datació de la resta del paper estudiat i ens situa de nou en la dècada del 1440. També fa pensar, per sisena vegada, en un escrivà professional i itinerant, com podia ser el que acompanyava Sescases en les seues missions diplomàtiques transalpines. L'ex-secretari reial, durant els mesos de gener-febrer del 1448, després de tornar de Milà, participà en una nova ambaixada a Savoia, és a dir, al territori d'on prové la sisena filigrana. La missió diplomàtica concloué amb anterioritat al 19 de febrer del 1448, moment en què Sescases i els ambaixadors savoians es trobaven amb Alfons d'Aragó.

Les filigranes del carro, la muntanya i la columna, tot i que són identificables amb paper nord-italià i savoia, podrien deixar lloc a algun dubte, ja que sempre podríem trobar altres marques més o menys coincidents, perquè eren emblemes de papereria molt recurrents.³⁹⁸³ En canvi, el Biscione Visconteo, malgrat les imitacions grolleres de la filigrana que en alguns països es feien (poden servir de mostra les “serps” enroscades d'Olot 1418 i Manresa 1434, catalogades per Valls Subirà³⁹⁸⁴) ens indiquen que una part significativa de *Curial e Güelfa* fou passada a net a Milà l'any 1447, i no molt lluny de les dependències de govern del ducat milanès. Amb la qual cosa podem jugar a establir, fins i tot, un diàleg emblemàtic entre el contingut de la novel·la i les marques d'aigua del drac. Ja que, quan l'emperador d'Alemanya ofereix uns presents a Curial, entre aquests es troba una roba ornada amb “una testa de drach molt ben brodada, que paria que devoràs l'ome (...) los ulls de la qual eren dos rubís” (*CeG* I.23). La lliçó

---

³⁹⁸³ Trobem columnes similars, però no iguals a la de Berna, en paper de Vila-real del 1440, i muntanyes de tres cims també anàlogues, però no idèntiques, a Borriana, pel 1445. Vegeu DOÑATE, J., *Filigranas del Archivo...*, figs. 57 i 141, respectivament.

³⁹⁸⁴ VALLS SUBIRÀ, O., *Paper and Watermarks...*, vol. 1, núms. 1762 (Arxiu Notarial d'Olot, notari SFP, reg. 36, i 1763, Arxiu Municipal de Manresa, Est. núm. 3, vol. 653, respectivament).

emblemàtica salta a la vista: l'emperador del Sacre Imperi Romanogermànic, monarca titular de la suprema jurisdicció del ducat de Milà, està atorgant –en forma de *vestidura*– la *investidura* del feu a l'enamorat de la Güelfa, “senyora de Milà”.³⁹⁸⁵ Es tracta d'una premonició que legitima l'accés de Curial al feu milanés, com a conseqüència de l'apoteòsic triomf matrimonial en què culmina la novel·la. Si observem alguns plec de paper al besllum, curiosament ens hi apareix aquest símbol evident de la senyoria de Milà: el drac devorador del qual escriu l'anònim.

El Biscione era un símbol heràldic tan associat al poder senyorial de Milà en temps dels Visconti, que en ser entronitzat Francesco Sforza (1450) procurà utilitzar-lo amb profusió per a legitimar-se. Recent coronat, encunyà un simbòlic ducat d'or on es representava el duc de cavaller equestre a l'anvers, amb tres *biscioni* (un al pit del cavaller i dos més als paraments del cavall); el revers contenia el casc amb la mateixa cimera del drac alat amb ulls de robí que devorava un home.³⁹⁸⁶ En efecte, en les representacions esmaltades, el drac es representava d'atzur amb els ulls de gules (roigs com a robins, com en el vestit de Curial). El Biscione no sols envaïa l'heràldica i la numismàtica, sinó també el món de l'acreditada papereria llombarda, fins al punt que era l'emblema preferit dels productors del ducat. I encara en els nostres dies se'l continua considerant un símbol universalment identificable amb Milà. El trobem, per exemple, en el logotip del *Canale 5* de la televisió italiana o decorant les carrosseries dels automòbils de la casa *Alfa-Romeo*, flanquejat per la creu de sant Jordi.³⁹⁸⁷ Tot això encaixa bé en la còpia manuscrita d'un llibre on el principal mèrit i el triomf final de l'heroi novel·lesc consisteix a esdevenir senyor de Milà.

De la mateixa manera que nosaltres advertim la “connexió milanesa” del manuscrit, Kenneth Clark i Carlo Pedretti comenten uns famosos dibuixos de Leonardo Da Vinci de *ca.* 1480, i adverteixen sobre els marques d'aigua que contenien: “The Visconti serpent was very common Milanese watermark.”³⁹⁸⁸ En efecte, no sols s'assemblen les marques d'aigua del *Curial* amb els dibuixos milanesos de Da Vinci en

---

³⁹⁸⁵ La investidura imperial era un dret vigent encara en temps de Filippo Maria Visconti, que fou investit duc per l'emperador Segimon entre l'1 i el 6 de juliol del 1426.

³⁹⁸⁶ MATEU LLOPIS, Felipe, Alfonso V y el ducado de Milán. A propósito del ‘ducado de oro’ de Francisco Sforza, dins *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche*, 7, Lugano, 1978, ps. 305-318 (p. 313).

³⁹⁸⁷ Vegeu BERNAREGGI, Adriano (ed.), *Le “imprese” Visconti-Sforza di Franca Guerrieri. La storia d'una famiglia vista attraverso gli stemmi personali dei suoi membri*, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/imprese/>>, cap. III.4.

³⁹⁸⁸ CLARK, Kenneth – PEDRETTI, Carlo, *The Drawings of Leonardo da Vinci in the Collection of Her Majesty at Windsor Castle*, Phaidon, Londres, 1968, vol. 1, p. LXIV.

la procedència llombarda del paper, sinó també en el format de llibre elegit. Ambdues obres es plasmen sobre fulls que coincideixen milimètricament en dimensions: 294 x 220 mm.³⁹⁸⁹ Es tracta d'un tipus de llibre registre –el del *Curial* i l'altre– que s'usava per a l'administració econòmica. Per posar un altre cas: el ms. 202 de la Biblioteca de la Universitat de Pavia, que conté les “ragioni mercantesche”, és a dir, la comptabilitat d'un mercader llombard del segle XV, fa 294 x 220 mm,³⁹⁹⁰ exactament les mateixes dimensions del còdex de *Curial e Güelfa*. Una anàlisi metrològica de tots tres còdexs (el 9750 de la BNE, el del Castell de Windsor que conté els dibuixos de Da Vinci i el del mercader de la Biblioteca de Pavia), a banda de portar-nos a pensar que procedien d'un mateix àmbit fabril, ens informen que els mestres paperes de Milà utilitzaven una caixa de 6 x 4,5 onces de fuster milanés (aquestes són les mides del *Curial*) per a produir les raimes de paper que venien identificades pel Biscione Visconteo.

Feta aquesta observació sobre les marques d'aigua i les dimensions dels fulls, convindria completar-les amb un requadre que posara de manifest les diferents fases de copiat identificables en el còdex. Potser també aporten alguna informació suplementària més sobre com es realitzà la transcripció de la novel·la:

**Observacions sobre els diferents moments
d'intervenció sobre el còdex 9750 de la BNE**

folis	filigranes	observacions
1-9	Pinerolo (Piemont)	Comença el foli 1r amb línies inclinades irregularment, que s'elevan d'esquerra a dreta, però es normalitza ràpidament l'escriptura (f. 1v) amb renglons rectes i homogenis. Tinta correcta.
9-28		Canvi o segon moment d'escriptura, amb renglons més separats, però després una tendència a la regularitat. Tinta correcta.
29- 120		Comença el f. 29 amb lletra de mòdul petit, més amuntegada que la dels fulls precedents, però acaba regularitzant-se, amb molta uniformitat. A partir del f. 85 (inici del quadern VIII), hi ha un canvi de marge. Aquesta fase comprén la fi del llibre I i bona part del llibre II.
121-	Thonon?	Plec de paper solt, on el combat contra Sanglier s'escriu en tinta ferruginosa,

³⁹⁸⁹ VERSIERO, Marco (coord.), “I diluvi e le profezie.” *Disegni di Leonardo da Vinci del Codice Atlantico (Sacrestia del Bramante nel complesso monumentale delle Grazie – Biblioteca-Pinacoteca-Accademia Ambrosiana (Milano, 11 dicembre 2012 – 10 marzo 2013), Veneranda Biblioteca Ambrosiana – D'Agostini, Milà – Novara, 2012, p. 21.*

³⁹⁹⁰ MARCHI, Luigi de – BERTOLANI, Giovanni, *Inventario dei manoscritti della R. Biblioteca Universitaria di Pavia*, Ulrico Hoepli, Milà, 1894, vol. 1, p. 109.

124	(Savoia)	que traspasa el full i dificulta una nítida lectura.
124- 128	Milà (Llombardia)	Nova regularització de la tinta i de la lletra.
129- 132		Tinta ferruginosa i marge més ample de l'habitual.
133- 180		Regularització del paper, de millor qualitat, amb tinta correcta i lletra uniforme. Acaba el llibre II i comença el III.
181- 186		Plec de paper engroguit i més vell, que contrasta amb la resta del manuscrit. Tinta ferruginosa que es trasllueix i lletra apressada. Conté un buit (fs. 189v-190v) previst per a copiar-hi la <i>Cançó de l'orifany</i> .
187- 224	Savoia	Paper blanc de nou, lletra regular en tinta correcta.
224		El darrer capítol del llibre es redacta per separat dels precedents: hi ha un canvi de tinta (més fosca o enrogida, amb més òxid que el penúltim capítol).

Si revisem la relació anterior de llocs i dates que proporcionen les marques d'aigua arribarem a la conclusió següent: tots els indicadors apunten a la identificació de l'amanuense del *Curial* amb algun escrivà professional que servira el cavaller Lluís Sescases³⁹⁹¹ en les seues missions diplomàtiques nord-italianes. Se sap que aquest estigué a Savoia i Milà en dates que ajuden a aproximar les marques d'aigua del paper. L'alternança de paper savoia i milanés, d'altra banda, coincideix amb l'alternança d'ocupacions diplomàtiques dutes a terme per Sescases a Savoia i Milà. Amb la qual cosa, convida a establir –hipotèticament, és clar– una seqüència d'acumulació de quaderns de paper que determinaria el ritme de la transcripció. Es confirmaria, a més, la sospita d'un professional ben qualificat per al seu ofici, però que elabora un volum (una minuta de la novel·la per encàrrec de l'autor i sota la supervisió d'aquest) amb paper procedent dels diferents llocs per on passa mentre va copiant:

---

³⁹⁹¹ A la biografia del qual us remetem, en el capítol dedicat als buròcrates i bibliotecaris.

Hipòtesi sobre la datació de la minuta de *Curial e Güelfa* (BNE ms. 9750),
transcrita segurament per algun escrivà al servei del cavaller, diplomàtic
i secretari reial Lluís Sescases, entre maig del 1447 i gener del 1448

Quaderns (sexterns)	Filigrana o marca d'aigua	Catàlegs de filigranes Briquet/Picard/Monneret	Datació deduïble	Circumstàncies històriques	Seqüència hipotètica
I-X (fs. 1-120; caps. I.0-II.100)	Carro de dues rodes	Briquet 3528 (Nàpols 1439, Pinerolo 1451 , Ginebra 1449); Briquet 3544 (Lucca 1434); Monneret 137 (Milà 1458)	maig- juny 1447	Ambaixada de Sescases a la cort savoiana de Lluís I (castell de Pinerolo)	Inici de la transcripció amb 10 sexterns (120 folis) de paper piemontés
XI (fs. 121-126; caps. II.100-109)	Cap d'unicorn crinat	Piccard 124964 (Porrentruy, Suïssa; usat a Basilea, 1439)	juny 1447	Sescases a Ripaille (Thonon) amb el duc vell Amadeu VIII (el papa de Basilea)	Afegit circumstancial d'uns fulls de paper savoia
XI-XV (fs.127- 180; caps. II.109- III.49)	Muntanya de tres cims inscrite en orbe timbrat de creu	Piccard 153248 (Pavia 1400); Monneret 367 (Milà, 1447 , Archivio di Stato di Milano)	juliol- novembre 1447	Sescases, amb l'ambaixador del rei d'Aragó a Milà , Enyego d'Àvalos (possible continuació novembre-desembre 1447 al campament reial de la Toscana: Montecastello, Campiglia, Porto di Baratti, Castiglione della Pescaia) ³⁹⁹²	Continuació de la còpia amb paper llombard : idèntic al que s'usava a l'escrivania del govern milanés (6 sexterns)
XV (fs. 181-186; caps. III.50- III.59)	Biscione Visconteo 1	Briquet 13630 (Milà 1447) i 13631 (Alessandria 1452, Milà 1449-56); Monneret 92-99 (Milà 1420-1461)			
XVI (fs. 187-192 caps. III.64- III.66)	Biscione Visconteo 2	Briquet 13629 (Milà 1438, Bergamo, 1444) ; Monneret 92-99 (Milà 1420-1461)			
XVII-XIX (fs. 193-224; caps. III.67-III.103)	Baratti (Li Colonn) pels dies 1-5 de desembre, a Castiglione della Pescaia, amb 10 fulls de paper de 3 sexterns de paper savoia per a concloure la transcripció	Briquet 13629 (Milà 1438, Bergamo, 1444) ; Monneret 92-99 (Milà 1420-1461)	1448	Naixença de la cancelleria reial, reg. de la Rescaia, ³⁹⁹² el 11 d'octubre del 1447; a Bardano, el 13 d'octubre; a Chiusi (Siena), el 19 d'octubre; a Montepulciano (Siena), el 29 d'octubre; a Montecastello (prop de Pisa), pels dies 19-30 de novembre; a Campiglia (Siena), els dies 1-5 de desembre; a Porto Baratti (Livorno), pels dies 1-5 de desembre; a Castiglione della Pescaia, amb 10 fulls de paper de 3 sexterns de paper savoia per a concloure la transcripció	

Una hipòtesi cronològica ens portaria a pensar en la possibilitat (a contrastar amb altres dades filològiques, codicològiques, historicoculturals...) que el manuscrit del *Curial* haguera sigut copiat entre maig del 1447 i gener del 1448. És a dir, durant el període crític de la campanya toscana del rei d'Aragó, quan aquest aspirava a succeir Filippo Maria Visconti en el ducat de Milà; circumstància històrica que, per cert, té molt a veure temàticament amb el contingut "llombard" de la novel·la cavalleresca.

Si es confirma aquesta hipòtesi, significaria també que l'autor de la novel·la i comitent del manuscrit no estaria molt lluny del secretari i diplomàtic Lluís Sescases durant els mesos en els quals es realitza la transcripció. I es podria pensar també que la constant acumulació de quaderns s'explica perquè mentre el copista anava enllestit l'esborrany, ni ell ni possiblement l'autor sabien quin volum ocuparia. Potser perquè la novel·la no estiguera encara acabada del tot. Seria, doncs, un exercici de transcripció a net de lliuraments d'esborranys fragmentaris que l'autor aniria passant al copista. De manera que aquest aniria afegint quaderns fins a disposar del llibre acabat, per a sotmetre'l a una última revisió d'aquella segona mà que ordenava "corriges!"

Ja advertia Anfós Par, l'any 1928, que una des les característiques més encomiables del *Curial* era la regularitat ortogràfica, que "afita lo grau de major perfeccionament de la nostra ortografia."³⁹⁹³ És difícil, però, saber si l'escriptura de Sescases participava també d'aquest perfeccionament ortogràfic, ja que –com lamenta Maria-Teresa Ferrer, que el proposava d'autor– resultarà difícil trobar escrits seus: "Lluís Sescases fou un secretari reial molt especial. De fet, per ara no hem trobat cartes escrites per ell als registres (...). Sens dubte que és una llàstima per als filòlegs, que no podran fer comparacions entre el lèxic del *Curial* i el de les seves cartes."³⁹⁹⁴ L'única cosa que se'ns permet de fer, ara com ara, és comparar l'ortografia de l'única carta autògrafa que es coneix del secretari català (19 de setembre del 1454) amb les preferències que presenta el còdex 9750 de la BNE. Lamentablement, no em podem comparar la cal·ligrafia, ja que el document original, transcrit acuradament per Ana Cornagliotti el 1971,³⁹⁹⁵ es troba il·localitzable en l'actualitat en l'Archivio di Stato di

---

³⁹⁹³ PAR, Anfós, *'Curial e Güelfa': notes lingüístiques i d'estil*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, p. 7.

³⁹⁹⁴ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (p. 87).

³⁹⁹⁵ CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572 (doc. 3, p. 565).

Torino, entre més de 200 caixes de contingut savoia i com a producte d'una reordenació general dels fons efectuada anys després de la publicació.³⁹⁹⁶

Pel que fa a les opcions ortogràfiques, semblen del tot compatibles amb les del *Curial*, tret d'alguna excepció. Observem en principi, múltiples coincidències exactes amb el *Curial*: *huy, mon frare, vos he scrit, avisat, largament, yo us prech, prestant, no cureu, de pus sinó de venir, prech vós vingau, degués anar, no-m vull loar, emperò no, hagué jamés, Savoya, per què us prech, desemparar, e axí mateix, propòsit, scriviu-me'n, sia avisat, Sancta Trinitat, vostre frare, Luís*. Totes aquestes formes d'ortografiar vocables i sintagmes són compatibles amb el text del *Curial*. En contrast amb això, trobem entre els documents de Savoia editats per Cornagliotti, es troben escrits de Gabriel Cardona que presenten una ortografia arcaica i unes opcions en la transcripció de topònims (Iviça, Cassal, Jènova...) que desdiuen molt del *Curial*.

Ara bé, malgrat aquesta semblança, Lluís Sescases fa ús de desinències verbals vocalitzades (*vingau*) i no les arcaiques, preferides en el *Curial* (*vingats*), com adverteix Antoni Ferrando. Tanmateix, cal tenir en consideració que aquesta opció arcaïtzant de l'autor del *Curial* podria ser perfectament un dels distints "marcadors ambientals" de caràcter filològic que l'autor utilitza per a ajudar el lector a situar-se mentalment en el segle XIII. De manera que l'excepció no invalida la possibilitat hipotètica de pensar en Sescases el copista de l'obra. Anota Ferrando, així mateix, que Sescases fa ús d'una conjunció, *per modo [que]*, que no és present en el *Curial*, quan l'autor de la novel·la procura fer exhibició de "les més diverses possibilitats expressives del català."³⁹⁹⁷ És una observació tendent a descartar-lo com a possible autor de la novel·la.

Ja hem indicat amb profusió de dades que la biografia de Sescases, al contrari del que opinava Ferrer i Mallol, no era la més indicada per a considerar-lo autor; ni tan sols per a considerar-lo un home acordat amb l'esperit alegre, cortés i mundà de l'obra. I, per descomptat, no hi havia cap notícia cultural en tot allò que sabem de la seua vida –que no és poc– que ens informara d'un interès per la literatura. La seua comesa de jove bibliotecari reial fou més aviat administrativa i tècnica. Simultàniament, exercia a Nàpols de notari i arxiver de la Sommaria, l'organisme financer dirigit per Enyego

---

³⁹⁹⁶ Així ens ho han confirmat responsables del mateix arxiu, que consultaren fins i tot amb l'antic director de l'ASTorino (Sezione riunite), el doctor Isidoro Soffietti. Aquest fou qui informà l'any 1971 a la professora Cornagliotti de l'existència de la lletra i altres escrits en català.

³⁹⁹⁷ FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463 (p. 448).

d'Àvalos (cavaller, mecenes d'humanistes, bibliòfil, valencià d'adopció, bilingüe),³⁹⁹⁸ on a partir del 1444 s'integraria la cort del mestre racional,³⁹⁹⁹ un organisme on –segons els paleògrafs– s'usaven uns llibres-registre molt similars als del *Curial*. Sescases acompanyaria aquest dignatari el 1447 a l'aventura milanesa, mentre ell –o, més probablement, algun escrivà al seu servei– s'ocupava de transcriure el *Curial*. Si l'obra la transcrivé el mateix Sescases, cosa que no creiem probable, no ho hauria fet actuant en ni de bibliotecari ni de secretari (la *secretaria* era en realitat seria una sinecure, per a rebre compensació econòmica), sinó sent ja un cavaller –adobat el 1446⁴⁰⁰⁰– i un ocupat agent diplomàtic al servei del rei Alfons, especialitzat en afers savoians.

Aquesta és precisament la qüestió que fa dubtar sobre la realització de la còpia per Sescases com una hipòtesi viable o versemblant. Si l'antic escrivà Lluís havia aspirat a ser secretari reial i, després, cavaller novell, i havia obtingut per fi el rang social que tant desitjava, és molt rar pensar que continuara realitzant “obra de ses mans”, com solia dir-se despectivament en el segle XV. Entre cavallers, especialment si aquests eren de nou encuny, era vergonyós continuar exercint tasques manuals: d'això, ja s'ocupaven altres de rang social inferior, mancats del privilegi de la milícia. Que les marques de les filigranes de paper del *Matritensis* 9750 s'ajusten als desplaçaments nord-italians del cavaller i ambaixador Sescases, no significa que fóra ell, precisament, qui haguera rebut l'encàrrec de l'autor per a realitzar materialment la còpia. Sent així, hauria estat una proposta laboral poc honrosa per part del comitent. És més versemblant pensar que l'autor pensara en Sescases per a “controlar” tècnicament la realització de la comanda (“els buits deixats pel copista”, adverteix Antoni Ferrando, “suggereixen que l'encàrrec no partí o no fou supervisat per l'autor, sinó per qui posseïa el manuscrit que serví de base per a la còpia”⁴⁰⁰¹), tot i que l'escriptor, potser per mitjà del mateix Sescases, haguera confiat la tasca directa de transcripció a algun escrivà professional, d'aquells que solien acompanyar els diplomàtics d'Alfons el Magnànim pel nord d'Itàlia. O, més

---

³⁹⁹⁸ Germà uterí i company d'armes del Fernando de Guevara mencionat més amunt, les poesies del qual eren copiades en cançoners amb caplletres idèntiques a les del *Curial*.

³⁹⁹⁹ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 4.

⁴⁰⁰⁰ ACA, Cancelleria reial, 2.908, fs. 157r-158r (de la 2a numeració), Tívoli, 4 de març del 1446.

⁴⁰⁰¹ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 44).

concretament, haguera pensat en l'escrivà que acompanyava Sescases en els seus desplaçaments pel Piemont, Savoia i Milà, d'on sembla provenir el paper.

De la personalitat d'aquest copista itinerant se'n pot saber ben poc: dominava el català occidental a la perfecció, però sembla que podia ser d'origen aragonés. Alguns lapsus d'ortografia castellana, especialment “l'ús més o menys esporàdic de certs elements flexius nominals i verbals amb *a* (*rodas, tengas*) en lloc d'*e* (*rodes, tengues*) en un context de distinció entre *a/e* àtones avalen”, segons Ferrando, “la impressió que el manuscrit degué ser copiat per un escrivà de llengua aragonesa o castellana. No sabem si variants com *enguila* o *emplir*, comunes amb l'aragonés, són imputables al copista o a l'autor.”⁴⁰⁰² Estudiant l'entorn dels diplomàtics presents al Milà del 1447, sobretot el de D'Àvalos i Sescases, observem que el segon treballà durant anys per al primer com a bibliotecari, arxiver i notari major de la Sommaria; fins al 1446, quan Lluís esdevingué cavaller i agent diplomàtic. Posat el cas que l'autor del *Curial* fóra D'Àvalos, és possible que haguera confiat en Sescases la tasca escripturària, però el cas és que aquest ja no s'hi dedicava. En l'ascens de Sescases a cavaller, per cert, tingué molt a veure la intermediació de D'Àvalos davant el rei.⁴⁰⁰³ D'altra banda, cal tenir en compte que el mateix Sescases, sent encara notari de la Sommaria, tampoc no redactava ell personalment les escriptures. El càrrec era una sinecura honorífica.

El que redactava les actes de la Sommaria –les que revisava Sescases i signava D'Àvalos pels anys 1443-1446– era un amanuense napolità, que l'any 1445 havia sigut reemplaçat pel judeoconvers aragonés Salvador de Santa Fe.⁴⁰⁰⁴ Les seues escriptures s'han perdut, de manera que no es poden acarar cal·ligràficament amb el *Curial*. Ens consta que la lletra del *Curial*, tot i ser pràcticament idèntica a la d'alguns registres de cancelleria de *circa* 1443-1448, no apareix per a res en aquests. Es pot deduir, en conseqüència, que l'amanuense del *Curial* no treballava directament en els despatxos de cancelleria regits pels secretaris reials, però sí en algun organisme econòmic annex, com indiquen els paleògrafs, basant-se en el format del llibre. Aquest organisme podia ser la Tresoreria reial, però també, perfectament, la Sommaria napolitana que controlava D'Àvalos. Totes aquestes circumstàncies, comptat i debatut, apunten a la possibilitat

---

⁴⁰⁰² *Ibíd.*

⁴⁰⁰³ Com es pot llegir al peu del document de la concessió: ACA, Cancelleria reial, 2.908, fs. 157r-158r (de la 2a numeració), Tívoli, 4 de març del 1446.

⁴⁰⁰⁴ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 272, n. 103 (nomenament del 20 de desembre del 1445, en ACA, Cancelleria reial, reg. 2.909, f. 166r.

que el tal Salvador de Santa Fe fóra el “copista aragonés” i professional que, quasi detectivescament, rastregen els filòlegs i codicòlegs.⁴⁰⁰⁵ Amb tot, caldria disposar d’alguna notícia que confirmara la seua presència al nord d’Itàlia en temps de la “crisi” de Milà i les ambaixades savoianes de Sescases (1447-1448). Sols així la hipòtesi d’una atribució del còdex 9750 de la BNE a Santa Fe trobaria algun punt més ferm o seriós de recolzament. De moment, aquest assumpte roman pendent de resolució, però tots els indicis cronològics i geogràfics apunten a l’entorn d’Enyego d’Àvalos.

L’enquadració del manuscrit, presumiblement a Toledo

Els propagadors dels “misteris” i presumptes “rarses” de *Curial e Güelfa* –entre els quals evitem de situar-nos– consideren estrany que un llibre escrit en català fóra desconegut durant segles en àmbit catalanòfon i apareguera fortuïtament a la Biblioteca Nacional de Madrid, procedent no se sap de quin fons bibliogràfic. En la intervenció restauradora efectuada en la coberta del còdex 9750 l’any 1992, sembla que es cometeren alguns errors i es perdé alguna informació en substituir vells elements per novells. No obstant això, en una intervenció més recent (2007) s’han pogut recuperar i restaurar, fins i tot, els *makulatur* o papers de reblliment de la coberta, que proporcionen una informació tal vegada impagable des del punt de vista orientatiu.

Abans de comentar aquest aspecte, cal considerar la possibilitat que l’esborrany de *Curial e Güelfa*, sense portada ni pròleg (innecessari una vegada acomplida la funció de *minuta* o guia per al transcriptor del previsible *original* definitiu), arribara a Castella en algun moment primerenc. I cal pensar que ho faria sense cap cobertura especial o enquadració, car no es tractava d’un exemplar publicable ni “presentable”: digne d’esdevenir un present literari o formal. Recordem que, en l’edat mitjana, els llibres comuns de paper viatjaven protegits de la pluja per drap encerat. Per exemple, la reina Maria de Luna, comitent d’una còpia manuscrita, lliurà a l’escrivà de torn un volum de paper amb els “qüerns (...) bé enserpellats ab drap encerat, en manera que no’s puxe consumir.”⁴⁰⁰⁶ Transcorreguts alguns anys de l’arribada del còdex 9750 a Castella –no

---

⁴⁰⁰⁵ El mateix escrivà serví també de cirurgià als reis Alfons i Ferran de Nàpols entre el 1437 i el 1462, i que rebé, en compensació, dues senyoires a la Pulla, pels anys 1453 i 1457. No se’n coneixen més dades. Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 263.

⁴⁰⁰⁶ Citat per TRENCHS ODENA, José, *Libri, lettura, insegnamento e biblioteche nella Corona d’Aragona (secoli XIII-XV)*, dins *XIV Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Sassari-Alghero,*

gaires, tampoc— afirmen els experts que aquell exemplar de paper milanés i savoia que contenia una ficció catalana fou enquadernat en estil mudèixar toledà. Això només troba una explicació raonable si el volum no disposava prèviament d'una coberta digna — circumstància deduïble de la seua condició d'esborrany novel·lesc incomplet— i si el posseïdor que l'enquadernà entenia que es tractava d'una obra d'interès, encara que probablement ja no comprenguera l'idioma de la novel·la.

Ens convindria entrar en detalls, doncs, sobre característiques generals de la relligadura o enquadernació del volum tal com les descriuen els especialistes. Els experts en bibliopègia hispànica, de fet, han avançat molt en els darrers anys, pel que fa a la catalogació i a la seqüenciació de formes decoratives. Així, tal com afirma Arsenio Sánchez, “un rápido vistazo a las tapas del *Misal Toledano*, permite clasificar su encuadernación sin apenas dudas, ubicarla en un marco cronológico razonablemente preciso e, incluso, aventurar algo acerca de sus autores.”⁴⁰⁰⁷ El mateix, però amb una dosi molt major de prudència, es podria afirmar de l'exemplar que ens ocupa, relligat i decorat en un estil proper al mencionat *Misal Toledano*.

Els codicòlegs experts en aquest tipus d'intervenció llibraria distingeixen tres models d'enquadernació mudèixar a la Península Ibèrica, derivats d'una secular tradició d'artesanía moresca, segons els acabats i el disseny de traceria geomètrica de les cobertes: el tipus goticomudèixar de la Corona d'Aragó; l'estil mudèixar de Salamanca i el model característic de Toledo. La coberta del manuscrit de *Curial e Güelfa* pertany a aquest últim estil toledà, caracteritzat bàsicament “por un rosetón central, realizado con una cinta que va trazando diversas estrellas combinadas.” Els de tipus *salmantino* es caracteritzen per rectangles i quadres entrelaçats, i els catalanoaragonesos, per un o dos grans requadres remarcats per estampacions de dibuix entrelaçat. En la Biblioteca Capítular de Toledo, per exemple, es conserven 9 còdexs dels segles XV-XVI amb cobertes de cuir llavorat en estil mudèixar de tipus salmantí i 6 del tipus toledà, que és el que presenta també el còdex del *Curial e Güelfa*.⁴⁰⁰⁸

19-24 maggio 1990), sul tema 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)', Istituto di Storia Medioevale (Università di Cagliari) – Dipartimento di Storia (Università di Sassari) – Istituto sui Rapporti Italo-iberici del CNR (Cagliari) – Carlo Delfino editore, Sassari, 1993, vol. 1 (relazioni), ps. 193-258 (p. 215).

⁴⁰⁰⁷ SÁNCHEZ HERNAMPÉREZ, Arsenio, “En cordobán colorado enquadernes éste”, dins ASENSIO MUÑOZ, Elena i al., *Piel sobre tabla. Encuadernaciones mudéjares en la BNE (Madrid, Biblioteca Nacional de España, 2013)*, Biblioteca Nacional de España, Madrid, 2013, ps. 47-65 (p. 42).

⁴⁰⁰⁸ CARPALLO-BAUTISTA, Antonio – BURGOS-BORDONAU, Esther, Las encuadernaciones mudéjares de lacerías, tipo “toledano” y “salmantino”, en la Catedral de Toledo, dins *Al-Qántara*, 33-2, Madrid, juliol-setembre 2012, ps. 375-404 (p. 378).

Restaurada l'enquadernació del ms. 9750 de la BNE l'any 1992 sense miraments excessius, es provocà la pèrdua d'algunes dades codicològiques, segons l'expert en bibliopègia Arsenio Sánchez. En molts casos, ens adverteix, l'enquadernació no formava part del projecte original de presentació d'un volum. En el cas que ens ocupa ara, és evident que es tracta d'"un elemento añadido" en entorn castellà a un manuscrit de paper italià –com hem vist– i de contingut català. Les característiques morfològiques, tècniques i decoratives que presenta la relligadura permeten datar-la –per analogia amb altres exemplars contemporanis– en les últimes dècades del segle XV o, com a molt tard, en la primeria del XVI. Això indica, doncs, que l'esborrany manuscrit del *Curial* fou protegit per a preservar-lo poques dècades després que fóra escrit. En un estudi anterior, Carmen Hernández i Elvira Ruiz contemplaren la cabeçada "de seda amarilla y verde" com un element "rasísimo en España", perquè no troben còdexs similars a la Biblioteca Nacional.⁴⁰⁰⁹ Tanmateix, Sánchez ha documentat "en la Biblioteca de la Catedral de Toledo un grupo de encuadernaciones mudéjares con cabezadas bordadas que, atendiendo a la descripción de Carmen Hernández e Isabel Ruiz Elvira, se ajustan perfectamente a las del Manuscrito Mss/9750."⁴⁰¹⁰ Aquest excepcional tipus de cabeçada, doncs, situaria la relligadura del *Curial* en el marc i context cultural d'algun taller que operava a Toledo en aquesta època. I tot fa pensar que es tractava del mateix taller que treballava per a la biblioteca capitular de la catedral.

La protecció del volum s'obtingué dotant-lo d'unes "tapas de papelote", procediment que "no es infrecuente en el libro español de finales del siglo XV y principios del siglo XVI."⁴⁰¹¹ Per a obtenir aquest reforç de paper reciclat s'usaven lligalls de paper vell o llibres antics deteriorats com a matèria primera. Malgrat l'agressiva intervenció restauradora del 1992 (on "las tapas originales, papelón fabricado a partir de los fragmentos de un manuscrito, fueron reemplazadas por cartón nuevo"⁴⁰¹²), s'han pogut recuperar recentment alguns dels papers de rebliment usats per a reforçar la coberta: els anomenats *makulatur*. Malgrat que es tracta de fragments de paper molt menuts i esgarrats, la restauració d'aquests permet estudiar-los i llegir-los.

---

⁴⁰⁰⁹ HERNÁNDEZ, Carmen – RUIZ DE ELVIRA, Isabel, Estudio sobre la encuadernación del ms. 9750 de la Biblioteca Nacional de Madrid: *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 2, Barcelona, 1992, ps. 373-377.

⁴⁰¹⁰ SÁNCHEZ HERNAMPÉREZ, Arsenio, Nuevas observaciones sobre la encuadernación del Ms. 9750, 'Curial e Güelfa', de la Biblioteca Nacional de España, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 105-110 (p. 107).

⁴⁰¹¹ *Ibidem*, p. 108.

⁴⁰¹² *Ibidem*, p. 107.

Algun fragment es correspon amb les restes d'un passonari o martirologi en gòtica textual, datable en el segle XIV i produït probablement al nord de França.⁴⁰¹³ La resta de papers procedeixen presumiblement del reciclat de lligalls de l'arxiu senyorial de la casa toledana de Fuensalida, que contenen processos judicials obsolets (dels anys 1406-1408 aproximadament) i, en conseqüència, de conservació innecessària. Es troben escrits en la gòtica cursiva notarial típica de la Castella del 1400.

Estudiem només els fragments que puguen aportar informació nominal, locativa o cronològica. El *makulatur* núm. 4r conserva la signatura del notari Alfonso Uclés i el formulari de cloenda d'un procés de cort judicial, on s'al·ludeix a testimonis, demandes i sentència. En el núm. 20r, 1a columna, es llig:

“[...] de Villeruela e a Juan Ferrándeç de Portillo, vesinos de Fuensalida, e a Pero Martínez, vesino de Novés. E pidieron al dicho alcalle que rresçibiese dellos juramento en forma devida, segund le era mandado e encomendado. E luego el [dic]ho Juan Sánchez, alcalle, óvoles luego juramento a los dichos testigos, que sepan decir sobre la se[...], que las palabras [de] los Santos Evangelios, que bien [...] dixiesen el fecho [...] sabían [...]”⁴⁰¹⁴

En el mateix escrit s'al·ludeix a una “guerra” que ha de ser –per la datació que ofereixen els altres fragments– la que preparava a Toledo, l'any 1406, el rei Enric III, contra el soldà de Granada.⁴⁰¹⁵ El núm. 21r permet llegir el nom de Juan Carrillo. El 29r, 2a columna, conté el text següent:

“[...] de Toledo [...] de enero, anno del nasçimien[to] del nuestro salvador Jesu[christo] de mill e quatroçientos e [...] e ocho annos, Golçalo Álvares, alcalde sus[o]dicho; yo, Juan Ferrandes, e yo, Alfonso García, e yo, Pero Ferrandes, vesinos de Burujón, non revocando nuestros procuradores, vos pedymos que a los testigos que por nos o por nuestro procurador son presentados o se presentasen

---

⁴⁰¹³ Segons FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 39-40).

⁴⁰¹⁴ Oferim una transcripció directa, que completa una mica la de FERRANDO, A., ibídem, p. 39.

⁴⁰¹⁵ ARRANZ GUZMÁN, Ana, El episcopado y la guerra contra el infiel en las cortes de la Castilla Trastámara, dins NIETO SORIA, José Manuel (dir.), *La monarquía como conflicto en la Corona Castellano-Leonesa (c. 1230-1504)*, Sílex, Madrid, 2006, ps. 253-298 (ps. 266-268).

ante vos en el pleito que vos, Mario López Torres, pregaminero, fagades estas pre[...] siguientes [...].”

El mateix fragment, en altre lloc, permet llegir la data “mil e quatroçientos e seys”. Amb la qual cosa, ens arriben a través de l’enquadració un seguit de topònims (Toledo, Fuensalida, Burujón, Novés) i una datació aproximada de la paperassa reutilitzada pels anys 1406-1408. El fet la família dels Ayala, residents a Toledo, foren senyors de Fuensalida (Novés és municipi contigu a Fuensalida) i parents dels senyors de Burujón,⁴⁰¹⁶ fa pensar en un tipus de documentació processal procedent de l’arxiu de la casa comtal de Fuensalida. I aquesta família mantingué lligams estrets amb els infants d’Aragó i amb la cort napolitana d’Alfons el Magnànim; circumstàncies que podrien ajudar a explicar l’arribada del *Curial* d’Itàlia a Toledo.

Aquesta proposta de vinculació entre el manuscrit i la família senyorial dels Ayala de Fuensalida –continuadors de la nissaga del culte canceller Ayala– no és nova. Ja l’havia plantejada Antoni Ferrando quan comentà que “els fragments en castellà, en lletra gòtica castellana cortesana, ens remeten a la ciutat de Toledo i a les poblacions pròximes de Fuensalida, Novés i Burujón.” Lògicament, quan l’analitza contrasta aquestes dades amb el fet que els Ayala senyors de Fuensalida foren col·laboradors a Nàpols d’Alfons el Magnànim, es demana: “¿foren els Pérez de Ayala [sic]⁴⁰¹⁷ els que guardaren el manuscrit del *Curial* en aquest palau de Fuensalida? ¿I els que l’enquadraren cap a 1500? Més encara: ¿foren els seus descendents els que donaren o vengueren el manuscrit a la Biblioteca Real de Madrid?”⁴⁰¹⁸ Potser no anava gens desencaminat, a la vista dels indicis que poden aportar-se al respecte.

---

⁴⁰¹⁶ Fuensalida i Novés formen part de l’actual partit judicial de Torrijos; Burujón es troba apartat d’aquests dos pobles, però formava part també del patrimoni dels Ayala pel matrimoni (1456) d’Íñigo Vélez de Guevara i Ayala, conde d’Oñate, amb la senyora de dit lloc, Beatriz de Guzmán (+1470). Vegeu TRELLES VILADEMOROS, Joseph Manuel, *Asturias ilustrada. Origen de la nobleza de España; su antigüedad y diferencias*, Tipogr. de Joaquín Sánchez, Madrid, 1736, ps. 85-86; SALAZAR ACHA, Jaime de, *La nobleza titulada medieval en la Corona de Castilla*, dins *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, 11, Madrid, 2008, ps. 7-94 (p. 78).

⁴⁰¹⁷ Cal observar que, en realitat, el llinatge patronòmic, genealògic i nobiliari és reduït a la fórmula de Ayala. Els cognomina de tipus López, Pérez, etc. que acompanyen el primer nom de fonts en la tradició castellana i aragonesa (v. gr. Pedro López de Ayala o Íñigo López de Mendoza) formen part del nom propi i particular del portador (Pedro-López, Íñigo-López) i no de la seua cognominació genealògica (de Ayala, de Mendoza).

⁴⁰¹⁸ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 40).

Els Ayala descendien del cèlebre Pero López de Ayala (1332-1407), canceller major de la Corona de Castella, poeta i historiògraf.⁴⁰¹⁹ El fill secundogènit d'aquest pròcer, Pedro López I de Ayala y de Guzmán (+1451), donà origen a la branca genealògica dels senyors de Fuensalida. El poder exercit per aquest últim noble a Toledo (*apostador mayor del rey*, alcaid de l'alcàsser, control caciquil dels principals oficis reials i municipals) fou tan gran, que Alfonso Franco Silva –estudiós de la casa de Fuensalida– constata que “controlaba a su antojo” la ciutat en la primera meitat del segle XV.⁴⁰²⁰ A partir del 1420 es posicionà del costat dels infants d'Aragó.⁴⁰²¹ L'acompanyaria en la vida pública, a partir del 1431, el seu primogènit i successor, Pedro López II de Ayala. Aquest casà la seua filla Leonor amb Diego López Dávalos y Gutiérrez de Fontecha (1432), fill del defenestrat conestable Dávalos i germà –per part de pare– d'Enyego i Alfons d'Àvalos i Tovar, patges del rei Alfons el Magnànim a València i destacats dignataris, pocs anys després, de la cort de Nàpols.⁴⁰²² L'aliança entre els senyors de Fuensalida i els Dávalos ja venia almenys d'una generació abans: concretament, del matrimoni contret entre Elvira de Guevara y Ayala (de la casa dels senyors d'Oñate, que després posseiran Burujón) amb el susdit conestable Ruy López Dávalos, que havia enviduat del seu primer matrimoni.⁴⁰²³ I encara continuarien, com més avant veurem, els enllaços de sang entre ambdues famílies.⁴⁰²⁴

La relació de parentiu, amiatat i aliança política entre els Dávalos/d'Àvalos i els Ayala de Fuensalida, no tindria cap rellevància per al cas que ens ocupa, si no fóra per la següent constatació: que Lluís Sescases, secretari reial d'Alfons el Magnànim i home amb una trajectòria diplomàtica nord-italiana relacionable amb les marques d'aigua de

---

⁴⁰¹⁹ Un home interessat pels clàssics i amant de les lletres. Vegeu ALVAR, Carlos, Promotores y destinatarios de traducciones en Castilla durante el siglo XV, dins *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale*, 27, París, 2004, ps. 127-140.

⁴⁰²⁰ FRANCO SILVA, Alfonso, *El condado de Fuensalida en la Baja Edad Media*, Universidad de Cádiz, Cadis, 1994, p. 55.

⁴⁰²¹ Fuensalida fou una de les bases d'operacions des d'on es perpetrà, l'any 1420, l'*atrac* de Tordesillas: el segrest del rei Joan II ordit per l'infant Enric d'Aragó i el conestable d'Àvalos, entre d'altres. Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Relaciones diplomáticas entre Juan II de Castilla y Alfonso V de Aragón: documentos para su estudio, dins *Revista de archivos, bibliotecas y museos* (4a. època, any I), vol. 53, Madrid, 1947, ps. 9-33 (ps. 30-32).

⁴⁰²² Sobre els avatars de la casa d'Ayala i aquesta aliança amb els Dávalos, ibídem, ps. 55-60. La dama aportà a Diego un dot considerable: l'heretat de Guadamur i 1.500 florins d'or.

⁴⁰²³ ESQUERDO, Onofre, *Nobiliario valenciano (1686)*, ed. a cura de J. MARTÍNEZ, Ateneu Mercantil, València, 1963; reed. per la Biblioteca Valenciana, València, 2001, vol. 1, p. 83.

⁴⁰²⁴ Vegeu, a tall de mostra, l'entrecreuament dels llinatges Ayala i Dávalos, en una part de la família, en l'arbre genealògic que ofereix O'CONNER, Jonathan, The Last Will and Testament of the Canon and *Obreiro* Diego López de Ayala: Personal Legacy, Family, Dynasty, and the Finances of the Toledo Cathedral in the 16th Century, dins *eHumanista*, 30, Santa Barbara (Califòrnia), 2015, ps. 148-167 (p. 153).

l'esborrany del *Curial* (en atenció a la seua trajectòria vital i a les filigranes de la còpia) treballà de notari per a un D'Àvalos, i no per a un D'Àvalos qualsevol. Estigué al servei del que seria gran conestable d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos, i personatge central de la vida cultural de la cort napolitana: posseïdor d'una rica biblioteca, amic i mecenes d'humanistes italians, organitzador de torneigs cavallerescos, etc. És a dir, una persona que hauria gaudit molt, sens dubte, si haguera tingut ocasió de llegir la novel·la cavalleresca.⁴⁰²⁵ Si no és que l'havia escrita ell mateix.

Tornem ara, però, al seguiment de la casa de Fuensalida, per si poguera aportar alguna dada interessant, que ajudara a explicar el contingut dels *makulatur* del *Curial*. Sembla que a partir del 1422 Ayala s'hagué d'exiliar a València, com tants altres castellans, per a evitar les represàlies de Joan II i el seu valido, Álvaro de Luna.⁴⁰²⁶ Això seria fins el 1425, moment en què els infants Enric i Joan d'Aragó reberen l'obediència incondicional de la noblesa i la ciutat de Toledo, just quan Alfons d'Aragó preparava un exèrcit per a envair Castella. El Magnànim, segons Zurita, procurà “que Íñigo López de Mendoza [futur marquès de Santillana] se concertase con Pedro López de Ayala [senyor de Fuensalida] y con Diego de Ávalos [cunyat seu, germà d'Enyego d'Àvalos] y con otros caballeros de Toledo; y procurasen de apoderarse de la ciudad para que siguiese la opinión del rey de Aragón, y dejasen en ella la gente que entendiesen que convenía, y la otra viniese por Ocaña hasta la frontera.”⁴⁰²⁷ La vinculació familiar entre els Dávalos i els de Fuensalida era també una aliança política de dos clans poderosos. L'any 1427, el futur marquès de Santillana i Diego López de Ayala encapçalaven un contingent de 800 homes d'armes proaragonés, oposat al conestable Álvaro de Luna.⁴⁰²⁸

Durant els anys 1428-1440, Pedro I López de Ayala, que tenia el seu imponent palau senyorial o *casas mayores* en la *colación* de Santo Tomé de Toledo,⁴⁰²⁹ s'hagué

---

⁴⁰²⁵ Raó que ens ha forçat a dedicar-li tot un apartat biogràfic a banda, al qual us remetem.

⁴⁰²⁶ Molts d'aquests exiliats pogueren tornar a Castella en virtut d'un “perdón e indulgència general” atorgat a Segòvia per Joan II el 28 de novembre del 1427. Vegeu TORRES FONTES, Juan, *Los condestables de Castilla en la Edad Media*, dins *Anuario de historia del derecho español*, 41, Madrid, 1971, ps. 57-112, doc. 3 de l'apèndix (ps. 104-107).

⁴⁰²⁷ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 635 (XIII.33).

⁴⁰²⁸ *Ibídem*, vol. 5, p. 676 (XIII.44).

⁴⁰²⁹ El palau havia sigut reedificat i remodelat abans del 1432. Vegeu MARTÍNEZ CAVIRÓ, Balbina, *Mudéjar toledano. Palacios y conventos*, Vocal Artes Gráficas, Madrid, 1980, p. 229; PALENCIA HERREJÓN, Juan Ramón, *Elementos simbólicos de poder de la nobleza urbana de Castilla: los Ayala de Toledo al final del Medioevo*, dins *En la España medieval*, 18, Madrid, 1995, ps. 163-179 (p. 167); MOLÉNAT, Jean-Pierre, *En busca de los palacios urbanos de la nobleza toledana del siglo XV a través de la documentación escrita*, dins PASSINI, Jean (coord.), *La ciudad medieval: de la casa al tejido urbano*, Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 2001, ps. 269-280 (ps. 270-271). El palau, segons

de reconciliar amb el rei i amb Álvaro de Luna, a fi de conservar les senyories i el seu ofici d'*alcalde mayor* de Toledo. Tanmateix, en els anys 1440-1445 es mostrà hostil de nou al sobirà de Castella i amic dels infants d'Aragó.⁴⁰³⁰ D'altra banda, pels anys 1443-1452 es dedicà a comprar senyories al voltant de la ciutat.⁴⁰³¹ El 1440, el senyor de Fuensalida acollí l'infant Enric d'Aragó a l'alcàsser reial de Toledo, "contra espreso defendimiento" del monarca de Castella, segons les cròniques castellanès. A l'any següent, Pedro I López de Ayala humilià el mateix Joan II de Castella en negar-li rotundament l'entrada a Toledo, ciutat on controlava incontestablement el poder. I, encara que es reconcilià amb el rei en vespres de la batalla d'Olmedo (maig del 1445), la victòria obtinguda allí pel monarca castellà el legitimà per a desposseir-lo de tots els seus oficis polítics (tardor del 1445),⁴⁰³² excepció feta de Fuensalida i altres senyories. Ho féu amb l'excusa que el noble mantenia contactes secrets amb Joan de Navarra,⁴⁰³³ lloctinent del Magnànim al regne de València i enemic manifest del rei de Castella. Acusat de noves conspiracions, el rei castellà el desposseí Ayala d'alguns feus i l'abocà a una situació de ruïna, en la qual es trobava a primeries del 1446.⁴⁰³⁴

Tant és així, que alguns cavallers "familiars" de la casa s'integraren en el nombrós contingent d'homes d'armes castellans exiliats dit any 1446 a la cort napolitana del rei d'Aragó. Allí trobaren acolliment els Ayala entre els seus parents els D'Àvalos/Dávalos, els quals mantenien encara contactes i interessos a Toledo.⁴⁰³⁵ El rei de Nàpols necessitava cavallers per a la campanya de la Toscana, empresa en socors del

---

una descripció del 1435, es trobava adjacent al de Pedro López Dávalos i María de Orozco (+1478). Vegeu PASSINI, *ibídem*, p. 271.

⁴⁰³⁰ SALAZAR CASTRO, Luis de, *Historia genealógica de la casa de Lara, justificada con instrumentos y escritores de inviolable fe*, Imprenta Real, Madrid, 1696-1697, vol. 1, p. 287; FRANCO SILVA, A., *El condado de Fuensalida...*, ps. 57-60.

⁴⁰³¹ *Ibídem*, ps. 62-65.

⁴⁰³² CARRILLO DE HUETE, Pedro, *Crónica del Halconero de Juan II*, ed. a cura de Juan de MATA CARRIAZO, Espasa-Calpe, Madrid, 1947, cap. 341 (ps. 468-469) narra "De cómo vino el rey a Toledo e tomó el alcázar a Pero López de Ayala", en novembre del 1445. Joan II l'expulsà de la fortalesa, "e luego el rey entregó entonce este alcázar a Pero Sarmiento, e quitólo todo al dicho Pero López de Ayala. E la causa por qué le quitaron este alcázar fue por quanto acogió este Pero López en la cibdad al ynfante don Enrique por tres vezes, contra espreso defendimiento del rey su señor. E en tanto apoderó al ynfante en esta çibdat, que aunque el rey su señor fue a ella, non le quisieron acoger."

⁴⁰³³ FRANCO SILVA, A., *El condado de Fuensalida...*, p. 68.

⁴⁰³⁴ *Ibídem*, p. 69.

⁴⁰³⁵ L'eclesiàstic de la cort napolitana Arias Dávalos, recent nomenat bisbe de Catània, obtingué una canongia a la catedral de Toledo, l'any 1446. Vegeu BELTRÁN DE HEREDIA, Vicente, *Bulario de la Universidad de Salamanca (1291-1549)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1966-1968, vol. 1, p. 250. D'altra banda, el lloctinent de gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos, autoritzà el 1448 el casament d'una germana seua de Toledo, Maria, amb Pedro de Guzmán. Vegeu AHN, Clero, llig. 7.135, doc. 219, any 1472, citat per MOLÉNAT, Jean-Pierre, *El linaje de Gonzalo Ruiz de Toledo*, dins FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Demetrio (ed.), *Gonzalo Ruiz de Toledo, señor de Orgaz (+1323)*, Instituto Teológico San Ildefonso, Toledo, 2003, ps. 113-126 (p. 121, n. 61).

senyor de Milà (novembre del 1446-novembre del 1448) i proporcionà diners i armes als nouvinguts castellans. Íñigo López de Ayala, de la casa de Fuensalida, fou capità de tropes de l'exèrcit reial, com apareix en escrits del 1446.⁴⁰³⁶ Venia amb ell Rodrigo Dávalos y Tovar, el menut dels deu fills del conestable Dávalos. El trobem inscrit en les relacions d'homes d'armes del tresorer genral, Mateu Pujades de setembre del 1446 a novembre del 1447, al costat dels seus germans Enyego i Alfonso d'Àvalos. Colze a colze amb els mateixos combaté un germà major, Diego López Dávalos, que ja es trobava a Nàpols des del 1444 almenys.⁴⁰³⁷ Es tracta del marit de Leonor d'Ayala i cunyat del I comte de Fuensalida. Tot plegat, reforça la impressió d'afinitat i de relació directa entre els senyors toledans de Fuensalida i els seus parents i amics, els germans D'Àvalos, tan ben situats en la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. En un d'aquells viatges d'anada i tornada de cavallers, de Toledo a Nàpols i de Nàpols a Toledo, sospitem –i amb suficient fonament codicològic– que hauria pogut viatjar el manuscrit de l'esborrany, encara per enquadrar, que permeté al seu portador gaudir, en àmbit domèstic i en un exemplar inconclòs, de les aventures de Curial.

Rodrigo Dávalos és un personatge interessant,⁴⁰³⁸ que podria explicar el com i el per què de l'aparició d'una còpia –la minuta o esborrany, més pròpiament dit– en ambient castellà. S'havia criat a la cort de València, amb el rei, des que tenia molt pocs anys d'edat (dècada del 1420), com els seus germans Enyego i Alfons. Tanmateix, al contrari d'aquests dos, que embarcaren cap a Itàlia amb el rei d'Aragó, el menut romangué de criat al servei de l'infant d'Aragó Enric de Trastámara (germà del Magnànim, mestre de l'orde castellana Sant Jaume).⁴⁰³⁹ És probable, fins i tot, que el jove Rodrigo acompanyara l'infant Enric en qualitat de patge quan aquest estigué “captiu” –com a garant d'un tractat d'aliança– a la cort de Filippo Maria Visconti, duc de Milà (setembre del 1435-abril del 1436). Allí es trobava precisament, també, el seu

---

⁴⁰³⁶ Com ho documentava ja CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, p. 65.

⁴⁰³⁷ Els mencionats d'Àvalos i Ayala apareixen correlativament, en: Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, 1/IV, fs. 16, 43v, 46v i 47.

⁴⁰³⁸ No l'hem de confondre amb el seu nebot Rodrigo Dávalos, net del conestable i fill d'Enyego d'Àvalos, que figura com un dels poetes del *Cancionero general de Castillo* (ed. del 1511). Vegeu AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Historia crítica de la literatura española*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1863-1865; ed. facsímil de Gredos, Madrid, 1969, vol. 6, p. 584; CONSTANTINA, Juan Fernández de, *Cancionero de Juan Fernández de Constantina*, ed. a cura de Raymond FOULCHÉ-DEL BOSQ, Tipogr. de Bernardo Rodríguez, Madrid, 1914, poema 15, p. 139; DUTTON, Brian (ed.), *El Cancionero del siglo XV, c. 1360-1520*, Universidad de Salamanca – Biblioteca Española del siglo XV, Salamanca, 1990-1991, vol. 7, p. 336.

⁴⁰³⁹ SALAZAR CASTRO, Luis de, *Historia genealógica de la casa de Lara, justificada con instrumentos y escritores de inviolable fe*, Imprenta Real, Madrid, 1696-1697, vol. 1, p. 287.

germà Enyego d'Àvalos i de Tovar, que romangué a Llombardia durant alguns anys. Rodrigo, en canvi, abandonà Itàlia de moment. Se'n tornà a Castella amb l'infant Enric (1436), i contragué noces a Toledo amb Maria Carrillo.⁴⁰⁴⁰ Era Rodrigo Dávalos un gran justador i amant dels torneigs cavallerescos, com els que se celebren en la ficció del *Curial*. Raó per la qual, quan es casà l'infant Enric de Castella amb la infanta Blanca de Navarra (Valladolid, 1440) i se celebraren justes extraordinàries, Rodrigo hi destacà com a participant. Compartia protagonisme amb el seu germà uterí Fernando de Guevara y Tovar, famós cavaller errant i campió de torneigs arreu d'Europa; a més de capità d'armes del rei Alfons i cortesà de Nàpols a partir del 1446.⁴⁰⁴¹

Tant Alfons, Enyego i Fernando –vinculats successivament a la cort de Nàpols–, com Rodrigo –que preferí viure i morir a Toledo–, eren germanastres del magnat toledà Diego López Dávalos y Gutiérrez de Fontecha, gendre i mà dreta en l'esfera política del senyor de Fuensalida (era casat Diego amb Leonor de Ayala, germana del que seria I comte de Fuensalida). Després de la tràgica i desgraciada mort de l'infant Enric de Trastàmara (tardor del 1445), i sense posseir béns ni senyories Rodrigo Dávalos (per haver sigut embargats tots els béns al pare, el conestable), es véu obligat a refugiar-se a la cort de València, presidida aleshores per l'altre infant d'Aragó, Joan de Navarra. Segons les cròniques, ell havia sigut un dels participants a la batalla d'Olmedo (19 de maig del 1445), al costat de l'infant Enric i en contra del seu “senyor natural” el rei de Castella. Havia caigut presoner de Joan II⁴⁰⁴² i, segurament, l'hagué de rescatar l'infant Enric a qui servia –abans de morir–, o bé el seu germà l'infant Joan de Navarra, que exercia de lloctinent reial a València pel rei d'Aragó. Això explica que Rodrigo aparega entre els toledans i castellans exiliats a València i en la relació de donadors d'almoïna a l'obra del monestir de la Trinitat, el mateix 1445: “lo honorable mossén Rodrigo Dávalos, cavaller.”⁴⁰⁴³ S'hauria refugiat, doncs, a València amb la seua muller, Mencía Carrillo, i els tres fills del matrimoni, Pedro Carrillo-Dávalos (avantposava el llinatge per a heretar el patrimoni matern), María Dávalos i Juana Dávalos.⁴⁰⁴⁴

---

⁴⁰⁴⁰ GÓMEZ-MENOR FUENTES, José Carlos, Los Dávalos, dins Toletum. *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo* (2ª. época), 23, Toledo, 1989, ps. 269-271 (arbre genealògic). Diego era el segon dels 10 fills del conestable, producte de tres matrimonis distints; Enyego, el 8é; Alfons, el 9é i Rodrigo, el 10é.

⁴⁰⁴¹ Vegeu SALAZAR CASTRO, L. de, *Historia genealógica de la casa de Lara...*, vol. 1, p. 600.

⁴⁰⁴² LUNA, Álvaro de, *Crónica de don Álvaro de Luna, condestable de Castilla, maestro de Santiago*, ed. a cura de Juan de MATA CARRIAZO, Espasa-Calpe, Madrid, 1940, p. 172.

⁴⁰⁴³ MATA LÓPEZ, Manuel, *Relación de limosnas para la construcción del Monasterio de la Trinidad de Valencia*, Anubar, Saragossa, 1991, p. 15.

⁴⁰⁴⁴ TRELLES VILLADEMOROS, Joseph Manuel, *Asturias ilustrada. Origen de la nobleza de España; su antigüedad y diferencias*, Tipogr. de Joaquín Sánchez, Madrid, 1736, p. 188.

Realment, la tràgica mort del seu senyor, *don* Enric, significà la ruïna per a ell. Segons José Manuel Trelles, “siguió la parcialidad del infante don Enrique de Aragón y perdió sus bienes.”⁴⁰⁴⁵ S’integraria aleshores en la gran casa dels senyors de Fuensalida, ja que els vincles familiars així ho facilitaven. El nou acomodament coincidí per desgràcia amb la ruïna dels mateixos Ayala de Fuensalida (1446). Amb la qual cosa, diferents membres de dita casa, entre els quals es trobava Rodrigo, hagueren d’exiliar-se a la cort napolitana del rei d’Aragó, amb el qual cooperaren –com s’ha dit– en la campanya del centre d’Itàlia (1446-1448). Pensem que Diego Dávalos, al començ de l’expedició a la Toscana (tardor del 1447) comandava deu llances (uns trenta homes a cavall) i Rodrigo Dávalos, uns altres trenta soldats o deu llances més. Tots dos eren “hòmens d’armes del senyor rey”, i se’ls pagava amb draps de llana (potser de Solsona, d’on se’n duïen en abundància) pel tresorer reial Mateu Pujades.⁴⁰⁴⁶

Mentre una part del clan familiar combatia a Itàlia al costat del rei d’Aragó, el vell senyor de Fuensalida, Pedro López I de Ayala, es beneficià d’una concòrdia entre Joan II de Castella i el príncep d’Astúries (al qual havia recolzat el d’Ayala en una conjura recent) i recuperà l’ofici d’alcaid de l’alcàsser de Toledo (1447). Superà uns últims avatars polítics l’any 1449 i morí octogenari, el 1453.⁴⁰⁴⁷ El succeí en els oficis reials i les senyories el seu fill homònim, Pedro López II de Ayala y Castañeda (*ca.* 1410-1486), guardonat per Enric IV de Castella amb el títol de comte de Fuensalida el 1470. Aficionat als desafiaments, intercanvià lletres de batalla i protagonitzà algun episodi (1471) “que parece extraído de la literatura caballeresca”, segons Juan Ramón Palencia.⁴⁰⁴⁸ No obstant això, el seu inventari *post mortem* de béns (Toledo, 22 d’agost del 1486) no el retrata precisament com un noble aficionat a les lletres. Únicament hi figuren “catorse volúmenes de libros, entre chicos e grandes.”⁴⁰⁴⁹

En acabar en fracàs el setge de Piombino (1448), el rei Alfons fixà residència a Nàpols i bescanvià les armes pels amors de Lucrezia d’Alagno. Rodrigo i altres castellans se’n tornaren a Toledo i el 1449, reconciliats amb Joan II de Castella, avalotaren la ciutat a favor de dit rei i en contra del conestable Luna.⁴⁰⁵⁰ Rodrigo i Mencía tingueren tres fills: Pedro López (que morí jove; no se’n té més notícia), María i Juana. La filla secundogènita, Maria Dávalos y Carrillo, contragué noces amb el seu

---

⁴⁰⁴⁵ *Ibíd.*

⁴⁰⁴⁶ ARV, Mestre racional, 8.791, fs. 337r (Rodrigo) i 338v (Diego).

⁴⁰⁴⁷ FRANCO SILVA, A., *El condado de Fuensalida...*, p. 69.

⁴⁰⁴⁸ PALENCIA HERREJÓN, J. R., *Elementos simbólicos de poder...*, p. 171.

⁴⁰⁴⁹ FRANCO SILVA, A., *El condado de Fuensalida...*, doc. 21 de l’apèndix, p. 234.

⁴⁰⁵⁰ Aquesta revolta toledana, la comenta ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 414 (XV.56).

cosí Pedro López de Ayala y Dávalos, de la mateixa casa de Fuensalida, comanador de Mora per l'orde militar de Sant Jaume.⁴⁰⁵¹ Els genealogistes castellans d'antany gaudien de glossar la relació dels Dávalos descendents del gran conestable Ruy López, tan ben posicionats a Nàpols, amb els primers comtes de Fuensalida de Toledo:

“Tuvo este Condestable otros dos hijos que se llamaron ‘los Íñigos’: el uno de Guevara y el otro de Ávalos, que fueron a Nápoles con el rey don Alfonso, y allá hay hoy día generación de ellos (...). Tuvo asimismo una hija que casó con Diego López de Ayala, primero conde de Fuensalida: ovo por hijo a Pedro López de Ayala, comendador de Mora, que casó con doña María de Ávalos, su prima hermana, padre de Pedro de Ayala, obispo que fue de Canaria e deán de Toledo, el cual murió a treinta de enero de mil quinientos trece años, y está sepultado en el monasterio de San Juan de los Reyes en la ciudad de Toledo.”⁴⁰⁵²

Fins ara, aquesta dels genealogistes erudits era l'única “relació” d'interés entre ambdues famílies, i entre ambdues famílies i la col·lecció de relligadures mudèixars de la catedral de Toledo. Ara, amb la restauració dels *makulatur* del còdex 9750 de la BNE, es podrien establir altres hipotètics vincles que podrien ajudar a donar llum a un assumpte tan obscur com és la transmissió material de *Curial e Güelfa*.

En la biografia del conestable Dávalos escrita per “su sexto nieto” Juan Dávalos de Ayala i dedicada al VI comte de Fuensalida, Pero López de Ayala, se'ns informa que l'última notícia del cavaller Rodrigo Dávalos y Tovar en vida és del 1455.⁴⁰⁵³ Si l'esborrany incomplet de *Curial e Güelfa* havia passat de Nàpols a Toledo (almenys sabem que l'enquadernaren en aquesta ciutat cap a la fi del segle XV), és ben probable que fóra per haver-se'l endut Rodrigo, germà del gran conestable d'Alfons el Magnànim. Les raons que ho podrien justificar són: 1) L'esborrany s'originà en l'entorn d'Enyego D'Ávalos, al qual servia un Lluís Sescases, l'itinerari diplomàtic del qual es

---

⁴⁰⁵¹ SALVÁ, Miguel – SÁINZ DE BARANDA, Pedro, *Colección de documentos inéditos para la Historia de España*, Tipogr. de la Viuda de Calero, Madrid, 1851, ps. 449-450.

⁴⁰⁵² GALÍNDEZ CARBAJAL, Lorenzo, *Adiciones genealógicas a Los claros varones de Castilla de Fernán Pérez de Guzmán, señor de Batres; escritas en el año de 1517, después del mes de octubre, como de ellas consta*, dins SALVÁ, Miguel – SÁINZ DE BARANDA, Pedro, *Colección de documentos inéditos de la Historia de España*, Tipogr. de la Viuda de Calero, Madrid, 1851, ps. 423-536 (ps. 449-450).

⁴⁰⁵³ DÁVALOS DE AYALA, Juan, *Vida, hechos ilustres y sucesión gloriosa de don Rui López Dávalos ‘el Bueno’, tercer condestable de Castilla, conde de Ribadeo, adelantado mayor de Murcia*, Ms. 2507 de la Biblioteca Nacional de España, 1601, f. 233.

pot relacionar amb les marques de paper de l'esborrany o còpia única del llibre. 2) Rodrigo Dávalos, com els seus germans majors Enyego i Alfonso, era bilingüe català i castellà des de la més tendra infantesa, car s'havia criat d'infant a València. L'idiòlecte literari del *Curial* –pràcticament “valencià”– li seria, doncs, familiar. 3) A més a més, l'afició que mostrava Rodrigo als torneigs i als rituals de la cavalleria podrien haver fet que s'interessara pel contingut de l'obra. 4) El fet d'haver viscut a la Llombardia durant uns mesos al servei de l'infant Enric farien que trobara familiar l'ambient llombard o montferratés de bona part del relat. 5) Ja des d'una perspectiva política, un partidari acèrrim com ell de la causa dels infants d'Aragó trobaria simpàtica la lliçó d'exaltació política del casal reial d'Aragó que l'anònim autor de *Curial e Güelfa* ens ofereix. 6) En fi: és ben probable que fóra un dels pocs toledans alfabetitzats del seu temps capaços de gaudir d'una novel·la tan extensa escrita en llengua catalana.

En morir pel 1455 Rodrigo Dávalos –si és que fou ell, realment, el responsable de la “desubicació geolingüística” del còdex 9750– el llibre restaria com una peça cultural fora de lloc, per ser obra escrita en català. Els hereus del patrimoni de Rodrigo (inclosos els llibres) foren la seua filla Maria i el seu gendre Pedro, progenitors de Pedro López de Ayala y Dávalos, eclesiàstic de reconegut prestigi intel·lectual i persona amb inquietuds literàries. A més de diplomàtic, fou degà de la catedral metropolitana de Toledo en les últimes dècades del segle XV i la primeria del XVI; fins a la seua mort, esdevinguda el 1513. Tot i que gaudí de la mitra de les Illes Canàries (1507-1513), el d'Ayala y Dávalos no visità mai aquell arxipèlag.⁴⁰⁵⁴ No fou, en qualsevol cas, l'únic personatge de relleu intel·lectual amb vinculació a la catedral que conegué en el segle XVI la insigne casa toledana dels Ayala comtes de Fuensaldia.⁴⁰⁵⁵

El moment en què el còdex 9750 de la BNE fou enquadrnat dignament en estil mudèixar, amb “singulars” cabeçades de seda groga i verda –com alguns còdexs coetanis de la Seu de Toledo– el degà Ayala, de la casa comtal de Fuensalida, era el responsable de la biblioteca catedralícia. Potser siga tot producte de l'atzar. Però hi ha

---

⁴⁰⁵⁴ Vegeu FERNÁNDEZ COLLADO, Ángel, *La catedral de Toledo en el siglo XVI. Vida, arte y personas*, Diputación Provincial de Toledo, Toledo, 1998, p. 65; ÍDEM, *Obispos de la provincia de Toledo (1500-2000)*, Estudio de Teología de San Ildefonso, Toledo, 2000, p. 37. Sobre les seues inquietuds culturals, vegeu DÍAZ DE ESCOVAR, Narciso, *Anales del teatro español anteriores al año 1550 (continuación)*, dins *La ciudad de Dios*, 81, San Lorenzo de El Escorial, 1910, ps. 29-98 (p. 83); GARCÍA OBO, José, *El obispo de Canarias don Pedro López de Ayala y el cardenal Cisneros (1507-1513)*, dins *Anuario de Estudios Atlánticos*, 12, Las Palmas de Gran Canaria, 1966, ps. 117-165.

⁴⁰⁵⁵ Vegeu O'CONNOR, Jonathan, *The Last Will and Testament of the Canon and Obrero Diego López de Ayala: Personal Legacy, Family, Dynasty, and the Finances of the Toledo Cathedral in the 16th Century*, dins *eHumanista*, 30, Santa Barbara (Califòrnia), 2015, ps. 148-167.

indicis suficients per a plantejar a títol hipotètic una possible intervenció de tan erudit prelat en la preservació d'un llibre de llengua estrangera. Qualsevol observador atent, encara que no entenguera el català, s'hauria adonat que el volum contenia una obra literària. D'altra banda, per al comitent de l'enquadernació, si és que era el degà, podria haver tingut un valor sentimental, per haver pertangut a l'avi Rodrigo.⁴⁰⁵⁶

Cap encara una alternativa més: que en lloc del bisbe s'haguera fet càrrec de protegir el manuscrit un jove parent seu –també dels Dávalos-Ayala de Fuensalida– amant de la literatura de Boccaccio. Ens referim concretament a un nebot de Rodrigo i del gran camarlenc Enyego d'Àvalos, que és conegut –almenys des d'*Orígenes de la novela* (1905), de Marcelino Menéndez Pelayo– per haver traduït al castellà una part del *Filocolo*, d'acord amb els seus interessos literaris i documentades aficions a la novela sentimental.⁴⁰⁵⁷ Aquest eclesiàstic lector de novel·les s'anomenava Diego López de Ayala àlies Dávalos (Toledo, ca. 1480-1560) i tenia per avis paternals Diego López Dávalos i Leonor de Ayala (germana del I comte de Fuensalida).⁴⁰⁵⁸ El que ocorre és que el pare, Fernán Pérez de Ayala (àlies Dávalos), secundogènit de dit matriomini, havia avantposat –per raons de vincle hereditari– el llinatge patern d'Ayala. El seu fill Diego, que és el personatge que ens ocupa ara, a banda d'interessar-se per la literatura italiana, i per Boccaccio més concretament, fou canonge i vicari de la catedral de Toledo. La relació d'aquest vicari i del seu oncle el bisbe-degà amb la gestió de la biblioteca capitular toledana explicaria perfectament per què el *Curial* presenta en

---

⁴⁰⁵⁶ Sembla més lògic pensar en una valoració de tipus “sentimental” del manuscrit, quan algú decidí relligar-lo, que no “literària”. Ja que si l'esberrany haguera pertangut, per posar un cas, al marquès de Santillana, aquest l'haguera divulgat, comentat, usat com a font d'inspiració i, fins i tot, traduït al castellà. El silenci absolut sobre l'obra indica que no recaigué mai, durant els segles XV al XIX, en la col·lecció d'algú que fóra lletraferit o aficionat a la literatura. Altrament, l'hauria donat a conèixer o l'hauria ressenyat a títol de curiositat bibliogràfica.

⁴⁰⁵⁷ Vegeu MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915, vol. 1, p. 301; REYES CANO, Rogelio, En torno a Boccaccio en España: una traducción parcial del Filocolo, dins *Filología Moderna*, 55, 1975, ps. 523-539; LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa, *Treze questiones de amor: una edición “a hurtadas” de Andrés de Burgos en 1541*, dins CÁTEDRA, Pedro Manuel – LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa (eds.), *El libro antiguo español (II Coloquio del libro antiguo español. Sevilla, 1989)*. Universidad de Salamanca – Biblioteca Nacional de España – Sociedad Española de Historia del Libro, Salamanca – Madrid, 1992, vol. 2, ps. 301-305; MUÑIZ MUÑIZ, María de las Nieves, Sobre la traducción española del *Filocolo* de Boccaccio (Sevilla, 1541) y sobre las *Treize elegantes demandes d'amours*, dins *Criticón*, 87-89, Tolosa de Llenguadoc, 2003, ps. 537-551.

⁴⁰⁵⁸ O'CONNOR, Jonathan, The Last Will and Testament of the Canon and *Obrero* Diego López de Ayala: Personal Legacy, Family, Dynasty, and the Finances of the Toledo Cathedral in the 16th Century, dins *eHumanista*, 30, Santa Barbara (Califòrnia), 2015, ps. 148-167 (p. 152), recorre a LÓPEZ DE HARO, Alonso, *Nobiliario genealógico de los reyes y títulos de España*, Tipogr. de Luis Sánchez, Madrid, 1622, p. 114, per a reconstruir així la genealogia del vicari: “Ayala was the illegitimate son of Fernán Pérez de Ayala, Comendador de Yegros, and dona Bernardina de Guzmán. Fernán Pérez de Ayala was the son of Diego López Dávalos and Leonor de Ayala and the grandson of the Condestable Ruy López Dávalos and Pedro López de Ayala, first Señor of Fuensalida.”

l'enquadració unes cabeçades de seda groga i verda que alguns codicòlegs feien orientals o sirianes –per la raresa del combinat–, però que altres ho han esmenat per a posar-les en relació amb les enquadracions coetànies d'alguns còdexs de la seu toledana. A més, les tapes catedralícies coincideixen amb les del *Curial* en la modalitat mudèixar “toledana.” En conclusió: les proves materials ens condueixen a un indret molt concret (l'entorn de la biblioteca catedralícia i de l'arxiu senyorial dels comtes de Fuensalida) i a un temps molt aproximat (al voltant del 1500, dècada amunt dècada avall).

Si no intervingué en l'afer de l'enquadració mudèixar –com suposem– algun individu *litteratus*, com els eclesiàstics Ayala-Dávalos de la casa de Fuensalida ¿com explicar que algun castellà a l'atzar prestara atenció i invertira diners en la preservació bibliopègica d'un plec de quaderns de paper bast; anònim i anepígraf; en gòtica cursiva i llengua estrangera; marcat amb rectificacions i espais en blanc? Només algú sabedor d'allò que tenia entre mans, i amb recursos suficients per a costejar tal tipus d'enquadració d'estil catedralici, podria haver preservat el manuscrit. D'altra banda, si la intervenció del bisbe o del canonge parents dels comtes de Fuensalida pot explicar satisfactòriament l'aparent “enigma” bibliopègic, també podria explicar perfectament que s'aprofitaren de *makulatur* uns plecs de paper centenari (del 1406-1408) de l'arxiu senyorial dels Ayala per a reforçar les tapes del volum. Amb posterioritat al 1500 no se'n sap absolutament res. Se suposa que el manuscrit arxivat –intacte– i la seua decent coberta mudèixar passarien a formar part d'un llegat vinculat a l'entorn de la mateixa casa de Fuensalida; com a possibilitat més lògica a contemplar.

Durant els segles XVI al XVIII, sembla que el còdex reposà en un abisme documental, i la novel·la que contenia, en el silenci literari més absolut. Mentrestant, el comtat de Fuensalida restà vinculat a la casa ducal de Frías. Bernardino Fernández de Velasco (Madrid, 1783-1851), XIV duc de Frías, fou un polític i revolucionari liberal. Entrà a l'exèrcit als 13 anys, el 1796, i desertà el 1808 per a unir-se a la resistència antifrancesa. La seua militància antiabsolutista l'obligà a exiliar-se a Londres (1814-1820) i Montpeller (1823-1828). Tornà a Espanya l'any 1828, però és previsible que – en el transcurs d'aquells desordres i exilis– li foren embargats els llibres del llegat de Fuensalida, entre els quals es trobaria el ms. 9750; o els cedí ell. Era un home amb

inquietuds culturals: escrigué un recull de poesia romàntica; fou membre de la Real Academia de la Lengua i de la Real Academia de la Historia.⁴⁰⁵⁹

No hi ha res verificat al respecte, sobre els avars del *Curial* entre el segle XVI i la revolució liberal. Però cal contemplar aquesta possibilitat: la de la conservació del còdex en algun arxiu toledà, vinculable tal vegada als Fuensalida (per la informació extreta dels *makulatur*), sense que hi haja cap altra pista més. Si haguera sigut així, els trastorns dels anys 1814-1828 podrien explicar l'ingrés del còdex en els fons de la Biblioteca Reial, dintre dels marges de datació proposats per Ferrando. Caldria retenir-la, doncs, com una via d'indagació més a tenir en compte; l'única possible ara com ara, si fem cas dels *makulatur*. Pensem que el patrimoni dels Fuensalida era una peça més de l'immens trencaclosques immobiliari del ducat de Frías. El palau gòtic del segle XV romania abandonat a inicis del segle XIX; buit ja de contingut moble i amenaçant ruïna, segons un escriptor de l'any 1857, que acusava el duc de Frías de deixadesa i negligència.⁴⁰⁶⁰ Si el *Curial* havia estat allotjat en algun moment de la història en aquest palau, és segur que ja no s'hi trobava. Entre altres coses, perquè Agustín Durán ja l'havia trobat i catalogat entre els fons antics de la Biblioteca Nacional.

Comptat i debatut, el seguiment detectivesc de les escasses referències històriques que ens aporta el còdex, ens ha dut a formular la següent seqüència hipotètica: 1) Que el llibre que ens ocupa podia haver passat d'Itàlia a Toledo (1448) per mans de Rodrigo Dávalos, germà del conestable Enyego d'Àvalos i de Diego Dávalos, cunyat del I comte de Fuensalida (López de Ayala); sent com és Enyego candidat a l'atribució d'autoria sobre el *Curial*, si comparem el seu itinerari vital amb la datació i procedència de les filigranes del manuscrit. 2) Que, a la mort de Rodrigo, podria haver-lo identificat com a objecte de valor el seu nét Pedro López de Ayala y Dávalos, degà de la catedral de Toledo, mort el 1513, i haver-se conservat en acabant –correctament enquadrant cap al 1500– en la biblioteca o arxiu dels comtes de Fuensalida, família a la qual s'adscriuen Rodrigo i el nét. 3) El fet de trobar-se el volum durant segles en un ambient monolingüe castellà, conservat més pel valor artístic de l'enquadració que no per l'interés que

---

⁴⁰⁵⁹ GIL NOVALES, Alberto, Bernardino Fernández de Velasco, conde de Haro, marqués de Belmonte, XIV duque de Frías y Uceda, marqués de Villena, grande de España, dins *Diccionario biográfico de España (1808-1833)*, Fundación MAPFRE, Madrid, 2011; ed. electrònica <<http://diccionario.historia.fundacionmapfre.org/>>

⁴⁰⁶⁰ PARRO, Sisto Ramón, *Toledo en la mano, o Descripción histórico-artística de la magnífica catedral y de los demás monumentos*, Tipogr. de Severino López Fando, Toledo, 1857, vol. 2, p. 618.

poguera despertar el contingut,⁴⁰⁶¹ explicaria la seua “silenciosa” i anònima entrada en el fons antic de la Biblioteca Reial, qui sap si pels convulsos anys 1814-1828.

Un inquietant i lamentable silenci de segles

A falta d'explicacions documentades i apodíctiques, qualsevol hipòtesi sobre la qual traçar noves vies d'indagació hauria de ser benvinguda. Fins i tot quan abordem un dels assumptes més inquietants i –segons alguns– “misteriosos” relacionats amb la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*. Ens referim ara, concretament, al fet que una obra literària de tal extensió i qualitat no haja sigut divulgada abans. O, més exactament: que, a banda del manuscrit únic que conservem, no se'n tinga notícia de cap altra còpia; de cap intent de transmissió escrita o publicació impresa; ni tan sols de cap citació per via indirecta. No consta, de fet –i que se sàpia fins ara– en cap comentari documental dels segles XV al XVIII; en cap inventari o catàleg bibliogràfic conegut... ¿Com explicar o com explicar-nos, doncs, aquest lamentable silenci de segles?

En primer lloc hem de tenir en compte que, segons la datació aproximada que proporcionen les filigranes, *Curial e Güelfa* podria haver-se escrit a Itàlia pels anys 1444-1448, és a dir, en un moment de molts moviments bèl·lics: les guerres de les Marques, Calàbria, Milà, la Toscana... Si la primera part de l'obra, els llibres I i II sembla redactada amb una certa tranquil·litat, el llibre III comunica al lector, de vegades, una certa sensació d'inquietud. Antoni Comas ja ho observà quan començà a llegir els capítols corresponents a la preparació de la guerra contra els turcs i comprovà que “tot està tractat com amb pressa i com si l'autor s'hagués cansat.”⁴⁰⁶² ¿És possible que començara l'obra amb il·lusió i determinació, pensant en algun lluïment, i després l'acabara sense massa convicció, decebut per circumstàncies que desconeixem i un tant “cansat”? És aquesta una possibilitat a contemplar, però no l'única, per descomptat, d'un ventall tal vegada massa ampli de teories plausibles.

En relació amb això, té molta raó Anton Espadaler quan afirma que “probablement mai no en sabrem res” d'algunes de les circumstàncies que –després de tant de segle– contribuïren a traure a la llum una de les obres més reeixides de la

---

⁴⁰⁶¹ Com argumenta FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 39).

⁴⁰⁶² COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 77).

literatura catalana.⁴⁰⁶³ L'atenció que una persona com Júlia Butinyà a dedicat a l'estudi i a la interrogació persistent de l'obra literària, no li han permès de fer-se cap idea consistent del perquè de tal silenci secular: “Molts greus motius havia de tenir l'autor”, escriu, “que havia deixat tants anys i valors en aquesta obra, per no donar-la a conèixer, quan hi havia fet seu, a la usança humanista, el bo i el millor de l'antic i del modern, i quan podia haver fet del català en el seu temps –així com la *Commedia* ho havia fet de l'italià– un preciós vehicle de cultura.”⁴⁰⁶⁴ El dubte no permet d'atribuir la responsabilitat de la manca de divulgació de l'obra a la voluntat incomprensible, o a la negligència –més incomprensible encara– de l'escriptor. Poden haver-hi intervingut qualsevol dels factors que exposarem tot seguit. Fins i tot, hi poden haver-hi concorregut distints factors propiciadors de la dissort literària de la novel·la:

1) Intranscendència de l'obra per a l'autor.– Antoni Ferrando⁴⁰⁶⁵ considera que el *Curial* és “una obra d'entreteniment amb una indissimulada opció política” i argumenta que, encara que “una novel·la no és el mitjà més idoni per a fer propaganda política (...), el seu autor va mostrar una decidida opció per la causa aragonesa” en defensa del legítim ascens al tron del casal d'Aragó (al·legoritzat per *Curial*). Aquest casal era enemic secular de la casa d'Anjou i es reconcilià després de segles amb una Església romana, representada al·legòricament, segons Ferrando, per la figura de *la Güelfa*. En conseqüència, sosté que “hi ha motius per a creure que l'autor del *Curial* va aprofitar l'obra per suscitar entre els seus lectors potencials una actitud favorable a la causa aragonesa, en paral·lel amb l'ofensiva de la historiografia genealògica napolitana per a justificar els drets del Magnànim sobre el Migjorn italià.” Es tracta d'una idea ben suggerent a l'hora de localitzar l'indret on es concebé i on tingué sentit llegir el *Curial*, ja que aquesta apologia literària de la monarquia de Sicília i *Partènope* (així figura Nàpols en la novel·la, poetitzat a la italiana) tindria difícil justificació en un ambient literari valencià (fixem-nos en la nul·la atenció que presta a “l'empresa italiana” Martorell en el *Tirant*) i pèssima “digestió” a la Catalunya del jove Joan Margarit: aquella “nació quasi viuda” per culpa de les itàliques obsessions d'Alfons el Magnànim.

---

⁴⁰⁶³ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 9.

⁴⁰⁶⁴ BUTINYÀ, Júlia, Sobre la tècnica arquitectònica del *Curial e Güelfa* i el principat d'Orange, dins *Revista de l'Alguer*, IV-4, l'Alguer, 1993, ps. 217-227 (ps. 219-220).

⁴⁰⁶⁵ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 28-29).

Sense negar la lògica de l'argumentació, no trobem que fóra aquest propòsit –el de la propaganda dinàstica– el que fonamentà o motivà les intencions literàries de l'anònim. Si l'autor de la novel·la *Curial e Güelfa* haguera buscat explícitament aquest propòsit, la seua obra literària hauria tingut una immediata i “sonada” divulgació entre els seus potencials destinataris. I aquesta divulgació hauria pogut estar animada pel poder polític afavorit, per la mateixa monarquia. Aquesta via d'interpretació ja ha estat qüestionada per la medievalista Maria-Teresa Ferrer i Mallol. La troba incoherent, de fet, amb la nul·la difusió que –pel que sabem– tingué l'obra:

“No crec”, escriu Ferrer, “que tingués cap finalitat política. Si n'hagués tingut, [l'autor, que ella sosté que podria ser Lluís Sescases] hauria fet circular l'obra, i no ho va fer. Simplement fou un entreteniment en el qual es divertí a portar a l'absurd la manera com alguns es guanyaven el favor del rei, o de qui manés, només amb activitats força absurdes com guanyar torneigs. Volgué mostrar que, per tenir èxit, només calia dependre molts diners en portar una vida amb tota mena de luxes, sense fer res de profit.”⁴⁰⁶⁶

La lectura que es fa del sentit i significat de la novel·la en clau de “trivialitat” és l'efectuada per una gran historiadora, però no per una crítica literària. I no cal ni dir que suscita el rebuig dels especialistes en literatura medieval.⁴⁰⁶⁷ Vaja per endavant que alguna cosa sí que té de *jeu d'esprit* el *Curial*, de repte literari benhumorat, per a posar en joc i provar la finesa de jutjament i la vivacitat intel·lectual dels lectors, entesos ací com a “jugadors” d'una baralla de cartes dissenyada per l'autor-crupier. Però, amb tot i després de tot, l'esforç de documentació, *collage* de fonts, confecció narrativa, fixació filològica, extensió del relat, etc. no justificarien que fóra un simple *divertimento* trivial, un “entreteniment absurd”, i que, en conseqüència, no tinguera cap sentit divulgar-lo. Si acceptarem aquesta lectura –potser influïda pel posat satíric i paròdic que adopta de

---

⁴⁰⁶⁶ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (p. 142).

⁴⁰⁶⁷ Només proposar-la, ja fou criticada per CABRÉ, Lluís, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*, ed. crítica i comentada de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Barcelona, Quaderns Crema, 2011, 757 pp., dins *Medievalia. Revista d'estudis medievals*, 15, Barcelona, 2012, ps. 385-390 (p. 389). BUTINYÀ, Júlia, Reflexions sobre el *Curial* a propòsit d'una obra escrita en català a Salamanca al segle XIX, dins *XV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Salamanca, 1-6 de juliol del 2013)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (en premsa), n. 11, ho considera d'una “trivialitat inacceptable”.

manera intermitent l'escriptor–, no ens trobaríem amb una magnífica i treballada obra de literatura, sinó amb una grandíssima –i absurda, això sí– pèrdua de temps. I no creiem que siga el cas; ni que la diversió justifique de cap de les maneres el desconeixement que durant segles s'ha tingut de la novel·la.

En canvi, sí que trobem coherent i oportuna la crítica de Ferrer a Ferrando sobre l'evident despreocupació propagandística de l'anònim autor. Aquest es mostra un entusiasta partidari de la monarquia catalanoaragonesa, però escriu sobretot per als “de casa”. Caracteritza negativament els italians en general i, més concretament, els napolitans que li són contraris. Recordem la mort de Boca de Far, per exemple. En compensació, exalta tot el que té a veure amb els colons catalans i aragonesos que han ocupat la cort de Castel Nuovo. I això encaixaria malament amb un propòsit propagandístic anàleg al de les cròniques i genealogies que es compongueren en temps del Magnànim per a legitimar-lo com a rei napolità indiscutible, legítim hereu i monarca beneït pel papa. Tampoc no lliga amb el to encomiàstic que mantenen envers el rei altres obres més refinades, dissenyades pels humanistes cortesans.

2) Impediment o defunció de l'autor.– L'aspecte que presenta l'únic manuscrit que es coneix i conserva de *Curial e Güelfa* ha donat què pensar, ja que conté alguns espais blancs pendents d'emplenar a última hora. I com que no disposa de pròleg ni encapçalament, ni rúbriques als capítols, podria ser una obra inacabada. Sent així, l'autor hauria quedat greument impedit o hauria mort de sobte, just en el moment en què revisava l'escrit. Aquesta segona opció no és tan descabellada com l'anterior, però sembla també altament improbable. Si el dedicatari haguera mort, l'autor l'hauria adreçat òbviament a un altre dedicatari. I si era l'autor el que havia traspassat, els seus hereus i coneguts no haurien dubtat en absolut a completar els quatre espais en blanc que resten per a la conclusió de l'obra, abans d'haver-la divulgada. I encara més: l'haurien divulgada, transcrita i publicada amb total llibertat, ja que –en cas de presentar algun comentari incòmode, inoportú o heterodox– aquest hauria sigut atribuït al difunt, sense cap responsabilitat per part del innocent hereu o divulgador. No creiem que siga el cas, doncs, que explique la manca de publicació. Més aviat al contrari: el fet que l'escriptor sobrevisquera durant molts anys a la conclusió de l'obra explicaria lògicament la seua “ocultació” premeditada en un àmbit discret de lectura, atenent a una decisió de caràcter personal del seu posseïdor. Quan aquest morí, el context històric i

cultural seria un altre ben diferent, i ja no tindria sentit la divulgació de l'obra, si es que en restava accessible algun exemplar, a banda del conservat a Toledo.

3) Decisió de no divulgar fora d'un cercle privat.– Si és així com suposem ara, que l'autor decidí no publicar l'obra als quatre vents, sinó deixar-la accessible només a un cercle reduït i elegit de lectors, la cosa canvia. Quan Francesco Petrarca escrigué el *Secretum* (1347-1353) per a plasmar per escrit el conflicte personal intern que tenallava la seua sensible ànima, el titulà així perquè n'havia reservat la lectura únicament a Giovanni Boccaccio i altres amics lletraferits. Tanmateix, la decisió d'un franciscà florentí amic de l'autor contribuí a publicar i divulgar àmpliament l'obra, a partir del 1379/80, és a dir, dues dècades i mitja després que fóra escrita. Ens consta que l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa* coneixia i havia llegit el *Secretum* de Petrarca; entre altres coses, perquè el diàleg moralitzador que Agustí manté amb Francesco ressona molt quan Melchior de Pando dialoga en paral·lel amb Curial. Tanmateix, el gènere literari i la intenció d'ambdues obres difereixen, i no fan creïble que el redactor de la novel·la cavalleresca haguera pensat en una obra estrictament “confidencial” o secreta.

Hem de pensar, d'altra banda, que a la Itàlia d'abans de la impremta es configuraven cercles d'intel·lectuals que compartien entre ells novetats bibliogràfiques i composicions pròpies amb una intenció de lluïment elitista; sense cap pretensió de divulgar-les a un públic ampli, sinó solament amb el propòsit de rebre elogis per part de lectors entesos i formats en *studia humanitatis*. Tampoc no creiem que siga oportuna la comparació dels cercles humanistes –autèntiques xarxes socials *avant la lettre* de paper manuscrit– amb els despreocupats lectors als quals anava presumptament destinat el *Curial*. L'obra que interroguem era una novel·la de literatura de cort, d'escassa volada intel·lectual, redactada en vulgar i puntuada per a ser llegida o declamada en veu alta a un auditori col·lectiu, com era corrent en aquestes obres de ficció narrativa. Això no lleva que una part d'aquest auditori –només una part– fóra capaç d'interpretar amb propietat els matisos humorístics i les bromes culturalistes de l'obra.

Així que caldria descartar opcions similars a les de Petrarca o els humanistes, i pensar més aviat en la conclusió d'una obra destinada a un públic proper a l'autor, familiar, amical, que inclouria alguns *litterati* formats en matèria clàssica i amb ganes de riure facècies curials. Seria, és clar, un auditori confident i amb un punt de companyonia; majoritàriament catalanòfon o familiaritzat amb l'ús col·loquial de la llengua catalana, però resident en àmbit italià. Aquest i no altre era el tipus de lector que

requeria *Curial e Güelfa*, i se suposa que l'escriptor no havia pensat a divulgar l'obra més enllà d'aquest estret cercle al qual aspirava a proporcionar "plaer e consolació", amb l'excusa i la coartada d'un dedicatari eminent, ignorem si real o fingit.

4) Haver incorregut en heterodòxia moral.— No han mancat els historiadors de la literatura catalana que s'han preguntat si el *Curial* podria haver sigut una novel·la "tocada d'heterodòxia" i per això no hauria merescut els honors de la impremta.⁴⁰⁶⁸ El context en què fou escrita no trau gens de sentit a la qüestió: la Itàlia dels humanistes no fou el país de llibertat de pensament i esperit pagà que de vegades esquematitzen alguns manuals. Al Nàpols d'Alfons el Magnànim, els atrevits humanistes eren vigilats de prop per alguns esbirros del Sant Ofici: el mateix Lorenzo Valla —com és ben sabut— fou humiliat davant un tribunal de la Inquisició, després d'haver sigut denunciat per un teòleg català de la cort.⁴⁰⁶⁹ Per la seua banda, el poderós i humanista canceller de Florència, Leonardo Bruni, en llegir la versió de *La República* de Plató realitzada per Decembrio, renuncià a la idea de traduir-la ell mateix. Interrogat el 1441 sobre aquest afer per Ansaldo Cebà, devot de les propostes polítiques platòniques, Bruni s'excusà amb aquestes paraules: "Et responderé clarament el que pense: sens dubte hauria emprés la versió llatina d'aquests llibres [els de *La República*] temps arrere, si m'hagueren agradat; però en aqueixos llibres contenen moltes doctrines incompatibles amb la nostra moral, les quals, per honor de Plató, és millor callar que divulgar."⁴⁰⁷⁰

En relació amb aquesta prevenció o prudència intel·lectual de Bruni (no oblidem que ell era figura política de primer rang en un dels estats més rics i poderosos d'Europa) convé parlar dels múltiples elements de la doctrina neoplatònica reflectits en el *Curial*, els quals no eren vistos amb bons ulls pels teòlegs. Ens referim a indicadors que comentarem en tractar de les fonts,⁴⁰⁷¹ com el relat d'Anquises a Enees en el sisé de l'*Eneida*; el comentari de Macrobi al *Somni d'Escipió*; les Muses reivindicades de la mà de Fulgenci; Apol·lo i l'harmonia de les esferes; la Venus Celest o "estil·lificada" de

---

⁴⁰⁶⁸ VIDAL ALCOVER, Jaume, *Síntesi d'història de la literatura catalana*, La Magrana, Barcelona, 1980, vol. 1, p. 197.

⁴⁰⁶⁹ Aspecte del qual trobareu més detalls en el capítol on tractem dels humanistes de la cort del Magnànim.

⁴⁰⁷⁰ Citat per RABASSINI, Andrea, Leonardo Bruni, Niccolò Ceba e la "Repubblica" di Platone", dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 403-430 (ps. 408-409). El text original en llatí, diu: "Responendo tibi plane quod sentio: equidem libros illos iam pridem latinis facere aggressus essem, si mihi placerent; sed multa sunt in iis libris abhorrentia a moribus nostris, quae pro honorem Platonis tacere satius est quam proferre."

⁴⁰⁷¹ Vegeu l'apartat II.1.7, especialment.

l'amor platònic; les virtuts morals de Plotí, alternatives a les cristianes; el mite d'Er de *La República* de Plató, que justifica el nom de Làquesis; el mite de Psique i Eros, d'Apuleu; Bacus, interpretat a la manera de Plató, com a déu que fa tornar a l'estudi; els déus-planeta i les seues teofanies; la "ciència de conèixer Déu" del pseudo-Dionís Areopagita, etc. Es tracta d'un neoplatonisme no explícit ni militant, sinó ambiental, determinat pels contactes que mantenia l'autor amb els cenacles humanístics d'Itàlia, on aquestes *icones* estaven de moda. Les idees filosòfiques de Plató o de Macrobi eren exposades pels *praeceptores* als seus aristocràtics mecenes com una via d'accés a la "superior saviesa" paganitzant de la Grècia i la Roma antigues. I, malgrat que aquestes novetats eren divulgades sense inconvenients en temps d'escriptor del *Curial*, fins i tot entre els cardenals del concili de Florència (era inimaginable, encara, un Savonarola incinerant efigies d'Afrodita), no sempre resultaven compatibles amb l'ortodòxia catòlica. L'escriptor, a més, atempta contra les bases filosòfiques del teocentrisme escolàstic imperant: per exemple, desmuntant i caricaturitzant la Fortuna boeciana. Amb la qual cosa, tindríem ací una nova via d'explicació sobre les excessives prevencions de l'autor a l'hora de difondre o de donar a conèixer obertament el llibre.

Curial e Güelfa és, abans que res, un exercici de llibertat creativa: un anunci del que serà l'edat moderna de la literatura, encetada en el segle XVI i simbolitzada per tot allò que pot representar el *Quixot*. En aquest sentit, Francisco Rico percep que en l'Espanya del XVI "les écrivains disposèrent d'une plus grande liberté dont le fruit le plus important fut la création d'un genre fondamental de la modernité littéraire: le roman réaliste."⁴⁰⁷² És evident que la fantasia de l'escriptor no era mirada amb tant de deteniment pels guardians de l'ortodòxia com els diàlegs filosòfics i altres propostes de pensament formulades des de l'esfera de la cultura laica. I pel que fa al cas que ens ocupa, s'aporten idees noves (es qüestiona la prevalença de la noblesa de sang, es justifica el suïcidi estoic de Camar, es fa paròdia del sermó d'un frare per a exaltar el triomf de la mundanitat, etc.), però sense excessives estridències anticlericals, ni cap propòsit evident d'heterodòxia. L'autor equilibra opinions contraposades de manera ambigua. Efectua a propòsit un exercici d'eclecticisme ciceronià que hauria dificultat als crítics de la fe, en cas de ser examinat el text, la seua catalogació entre els suspectes d'heterodòxia. Sembla ser un home de fe plenament conscient de la compatibilitat del cristianisme amb les idees airejades pels humanistes per a superar l'obcecació ascètica

---

⁴⁰⁷² RICO, Francisco, Esbozo del humanismo español, dins *Studi francesi*, 153, Torí, 2007, ps. 526-531 (p. 526).

dels framenors. S'oposa a "extremismes" contraris a l'equilibri filosòfic i moral que proposa Aristòtil i que és plenament del seu gust. Un home de *virtus in medio* com ell, difícilment podria haver temut ser acusat d'improperis contra la fe.

No obstant això, no cal perdre de vista el context ideològic que fa possible el *Curial* i la seqüela reaccionària que despertaren els "excessos" d'alguns pensadors humanistes. Les dècades del 1420-1450 es caracteritzaren a Itàlia pel triomf del moviment humanístic i per una recepció entusiasta d'aquest en àmbits perifèrics, com ara la cort de Nàpols o la Península Ibèrica. Tanmateix, com documenta Karl Kohut, a partir del 1450 es produí una "reacció" en sentit contrari, un replegament ideològic en alguns àmbits de treball i reflexió intel·lectual: d'aquells que copaven els "hòmens de molta ciència..., superbiosos", com els denomina –amb un to entre desafiant i difident– l'anònim autor del *Curial*. Documenta Kohut que "al entusiasmo por las letras antiguas sigue una reacción ascética (...). Durante algún tiempo se pone de moda despedir a las musas paganas."⁴⁰⁷³ Com si el sermó del frare Sanglier haguera convençut el cavaller Curial i l'haguera transformat en "beguí", en certa manera.

El prelat castellà Alonso de Cartagena, que anys arrere havia dialogat amb els més excel·lents humanistes i semblava interessar-se per les idees florentines, pel 1454 considerava la *Bíblia* com l'única lectura útil per a salvar l'ànima i desaconsellava la lectura d'obres profanes, antigues o actuals.⁴⁰⁷⁴ En oposició al clima intel·lectual tolerant i optimista de les dècades precedents, els prelats hispànics residents a Itàlia es mostren hostils a l'humanisme. A la Roma de la dècada del 1460, alguns humanistes foren acusats de paganisme i amoralitat, i fins i tot empresonats al castell de Sant'Angelo (1468), reus d'haver conjurat contra el papa. Un intel·lectual castellà resident a Roma com era Sánchez de Arévalo, escrivia pel 1454-1457 tractats de pedagogia que procuraven apartar-se del model humanístic. Per exemple, en el seu *Verjel de príncipes*, "trata solamente de torneos, de caza y música, las distracciones favoritas de Enrique IV [de Castilla]; de literatura ni una palabra. La distancia al clima cultural de la época de Juan II es inmensa." El mateix autor recomanava a un dels humanistes involucrats en el contuberni del 1468 el retorn a les lectures moralment edificants: "La lectura perseverante de las buenas artes –y no hablo de poesías y

---

⁴⁰⁷³ KOHUT, Karl, El humanismo castellano del siglo XV. Replanteamiento del problemática, dins *Actas del VII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Venecia, 25-30 de agosto de 1980)*, Bulzoni, Roma, 1982, vol. 2, ps. 639-647 (p. 646).

⁴⁰⁷⁴ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Actitudes renacentistas durante el siglo XV: La correspondencia entre Alonso de Cartagena y P. Cándido Decembrio, dins *Cuadernos de Filología Clásica (Estudios Latinos)*, 1, Madrid, 1991, ps. 195-232 (ps. 201-202).

mentiras– entrena (como dice Gregorio) a los fuertes y gusta a los pequeños con palabra humildes.”⁴⁰⁷⁵

A Nàpols, si no es produí una reacció ideològica, almenys sí que es produïren dues “cesures” importants en els anys 1448/49 i 1458. La primera es deu al lliurament del rei Alfons –abandonada ja Milà a la seua sort– als amors amb Lucrezia d’Alagno (estiu del 1449),⁴⁰⁷⁶ que el distraueren dels *studia humanitatis* i l’inclinaren als saraus *cancioneriles*.⁴⁰⁷⁷ No és estrany, doncs, que la correspondència d’humanistes com Fazio manifeste pels anys 1448-1450 un sentiment de desil·lusió i desencís.⁴⁰⁷⁸ Fins i tot, ganes d’abandonar una ciutat que s’havia pervertit moralment, segons el tothora hiperbòlic Porcellio Pandone (1453): “Napoli era diventata barbara, avara, spudorata, irreligiosa, in mano di Veneri e di Ganimedi, corrotta, nemica dei dotti e dei virtuosi”.⁴⁰⁷⁹ La segona cesura es produí l’any 1458, amb l’arribada al tron d’un monarca, Ferran I, que no mostrava pràcticament cap interès per les lletres, i amb la duríssima guerra successòria dels anys 1459-1465. Amb posterioritat al conflicte, la represa dels projectes culturals de l’època d’Alfons el Magnànim presentava grans dificultats.

En la dècada del 1460, a més, es demostraria que el jove duc de Calàbria i hereu de la corona, Alfons, tampoc no tenia cap interès pels llibres. Així ho lamentava Filelfo per carta a Enyego d’Àvalos, on el reprenia –a ell i a la resta de cortesans de Nàpols– per dedicar-se a plaers com la caça únicament i haver abandonat totalment l’estudi (1471). Enyorava els vells temps del rei Alfons i lamentava la curtedat de mires

---

⁴⁰⁷⁵ KOHUT, Karl, Sánchez de Arévalo (1404-1470), frente al Humanismo italiano, dins GRUG, Evelyn – GORDON, Alan M. (coords.), *Actas del VI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, Universitat de Toronto, Toronto, 1980, ps. 431-434 (ps. 432 i 433, respectivament).

⁴⁰⁷⁶ Tot i que l’enamorament es produí en la darrereria del 1448, en l’estiu del 1449 el rei es feia acompanyar ja públicament per la seua companya sentimental. Vegeu MANFREDI, Michele, Lucrezia Alagno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/lucrezia-alagno_Dizionario_Biografico/>; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 483.

⁴⁰⁷⁷ Vegeu RODRÍGUEZ, F. José, La relación entre Alfonso el Magnánimo y Lucrezia d’Alagno a través de los poetas italianos de la corte, dins CAMPS, Assumpta (ed.), *La traducción en las relaciones italo-españolas: lengua, literatura y cultura*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012, ps. 103-116.

⁴⁰⁷⁸ ALBANESE, Gabriella i al., Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i ‘*Rerum gestarum Alfonsi regis libri X*’, di Bartolomeo Facio, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume*’, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.223-1.268 (p. 1.251).

⁴⁰⁷⁹ PERCOPO, Erasmo, *Artisti e scrittori aragonesi. Contribuzione allo studio su ‘Napoli nel Rinascimento*’, Tipogr. de Francesco Gianni & Figli, Nàpols, 1895, ps. 178-179.

intel·lectual del successor d'aquest i del príncep hereu.⁴⁰⁸⁰ Si a banda d'això considerem la diàspora de catalanòfons produïda entre el 1458 i el 1465, comprendrem que una obra catalana com *Curial e Güelfa* tenia poca cabuda i escasses possibilitats de difusió. I més encara durant un regant, com fou el de Ferran I de Nàpols, caracteritzat per la italianització galopant dels hàbits administratius i els gustos literaris.

Comptat i debatut, és més probable que el *Curial* haguera reposat en un calaix pocs anys després de ser escrit, pels canvis i les convulsions esdevingudes en les dècades del 1450-1460, que no que fóra objecte de suspicàcies per part dels guardians de l'ortodòxia catòlica. *Nihil obstat* ideològicament perquè haguera pogut circular en còpies diferents i arribar a la impremta. El que s'evidencia, a fi de comptes, és una presumible negativa de l'autor a difondre l'obra lliurement; actitud que obeeix a raons i justificacions qui sap si de caràcter personal o de prudència política. La prudència estaria de sobres justificada si admetem la possibilitat que l'escriptor, molt ben situat en l'aparell d'estat napolità, temera que les seues veleïtats antifraresques i platòniques, dissimulades amb art i amb ironia en la novel·la, foren airejades en contra seua o utilitzades políticament per a desprestigiar-lo als ulls del rei. Amb la qual cosa, hauria preferit gaudir de l'obra com un *secretum* (així havia titulat Petrarca una de les seues obres més interessants) a compartir només amb amics i confidents fidels, alguns dels quals compartien amb ell ideals humanístics i gustos literaris.

5) Inconveniència política.— Com bé coneixien i coneixen els lectors de la novel·la, l'autor disposava d'una informació molt precisa sobre personatges importants, esdeveniments històrics, detalls heràldics, etc. de distintes corts europees relacionades diplomàticament amb el rei d'Aragó i Nàpols. A més a més, tot indica que escrivia un relat en àmbit italià, i els italians —alguns— no n'eixien molt ben caracteritzats. Com comprovarem en l'apartat dedicat a l'onomàstica del *Curial*, molts dels personatges històrics al·ludits —prínceps i cavallers— són objecte de burla, sàtira i invectiva més o menys camuflada. Amb la qual cosa, la difusió de l'obra hauria pogut entrebancar el *cursus honorum* i el respecte guanyat per l'autor, en cas de ser aquest —com sospitem— algun dignatari de la cort de Nàpols molt acostat al rei Alfons. Malament llegit, i sense el sentit de l'humor que l'anònim exigeix als seus “lectors confidents”, *Curial e Güelfa* podria interpretar-se com una obra políticament ofensiva per a una part significativa de

---

⁴⁰⁸⁰ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 146-150.

l'estament nobiliari europeu. Sols cal recordar el tractament frívol que reben les *belles cousines* de la cort de França, transformades –per obra i gràcia d'una ficció boccacesca – en protagonistes d'un diàleg amb enjogassades connotacions eròtiques, o la desqualificació que es fa del “jove” rei d'Anglaterra; per no parlar dels nobles Boca de Far napolitans, els quals eren molt acostats a la reial persona.

Siga com fóra, l'estudi detallat de l'onomàstica literària permet identificar també fets i personatges que, pel que es pot deduir, tenen una relació directa amb la biografia de l'autor. Aquest encarament personal feia accessible el contingut complet de l'obra a un entorn familiar i amical, però no a un públic ampli i anònim. Amb la qual cosa, quan l'autor es plantejava elogiar el rei d'Aragó i els seus, alhora que es reia d'alguns dels seus rivals i enemics, ho feia conscient que aquella obra no havia d'eixir –com adés argumentàvem– d'un cercle estret i prèviament determinat de lectors. De manera que caldria renunciar a la suposada “ocultació” d'una “obra comprometedora” –com tracten d'explicar-s'ho Júlia Butinyà⁴⁰⁸¹– per a hipotetitzar a partir de la idea d'una exhibició controlada d'una obra, que no resultava excessivament compromesa, tampoc; però sí d'innecessària divulgació per part d'un escriptor socialment ben situat. L'autor, òbviament, no era cap intel·lectual (“yo no só home de sciència”), ni aspirava a lluir-se o ser reconegut per les seues aficions de lector empedreït i lletraferit diletant: “car si la sciència és virtut..., lo vici de vanaglòria deu fugir”; “proceyré així com sabré” (*CeG* III.0). El seu era un repte literari personal, i no de projecció social. Aquesta projecció social ja l'hauria obtinguda, doncs, al marge del món de les lletres.

Descartada raonablement l'ocultació per ser una obra compromesa i políticament ofensiva, caldria tenir en compte una circumstància històrica que perjudicaria una lectura apropiada de l'obra. Recordem que *Curial e Güelfa* relata la vida d'un fill de “casa baixa” que, dedicat a les armes, triomfa després de moltes peripècies i –com a conclusió de la novel·la– assoleix el títol morgànatic de “senyor de Milà.” Amb

---

⁴⁰⁸¹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 235. Altres explicacions similars, com la d'una censura o autocensura de l'obra, escrita en clau de clandestinitat urgellista (ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa: El jo de l'autor i la història*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286, p. 278) serien viables si existira realment, com a fenòmen històric, aquesta suposada corrent ideològica clandestina. Sí que té més sentit l'observació de BALANYÀ ABADIA, Pere, L'autoria dels llibres *Curial i Güelfa*, dins *Diplomatari*, vol. 1, núm. 3, Barcelona, desembre 1980, ps. 49-54 (p. 51), quan es demana si “‘dessota de la novel·la hi havia algun tipus de finalitat ‘política’ i l'autor tenia un paper diplomàtic o d'altra mena que, per entendre'ns, anomenariem ‘comprometedor’.” Sent així, podríem comprendre, diu ell, “per que el seu nom havia de romandre (i ha romàs) desconegut.”

anterioritat al 1450, la vida i els fets del protagonista podien assimilar-se a qualsevol cavaller reeixit del seu temps, però a partir del 25 de març del 1450 la cosa canviava considerablement. Aquell dia efectuà la seua entrada triomfal a Milà el nou duc Francesco Sforza, enemic capital aleshores d'Alfons el Magnànim. I qualsevol que haguera llegit la novel·la del 1450 en avant, hauria identificat –vulgues no vulgues– la brillant trajectòria ascendent de *Curial* amb la del “novell” duc Sforza.

El 10 de setembre del 1448, quan el Magnànim reconegué el seu fracàs en el setge de Piombino i decidí retirar-se a Nàpols (15 de novembre), marcà un abans i un després en l'evolució del regnat i de la seua vida. Els historiadors (Pontieri, Ryder) es manifesten unànimes en qualificar d'amarga derrota i fortíssim colp la retirada de la Toscana⁴⁰⁸² i, en conseqüència, la renúncia a ocupar el ducat de Milà; el que significava deixar-lo a mans de Sforza. El rei de nobilíssim llinatge, hereu testamentari de Filippo Maria Visconti, se'n tornava cap a Nàpols, per a desesperació –manifesta en correspondència remesa al mateix sobirà– de Lluís Despuig i altres companys diplomàtics que havien treballat els anys previs (1446-1448) per a fer que la Llombardia obeïra els designis del rei d'Aragó. Aquest es deixava desplaçar (1449-1450) per aquell que els contemporanis consideraven “persona de ville sangue et contidione” (Borso d'Este, 1445);⁴⁰⁸³ un “bastardo soldato di ventura”;⁴⁰⁸⁴ “filio di mulatieri et bastardo” (Enyego de Guevara, 1451);⁴⁰⁸⁵ un vulgar “soldat del rei de França” (conegut així també a la cort de Nàpols, 1452, per haver servit Renat d'Anjou);⁴⁰⁸⁶ “il figlio del villano di Cotignola”;⁴⁰⁸⁷ “uomo di incerta genitura” (en una crònica del Montferrat),⁴⁰⁸⁸ i així un etcètera de vilipendis ideats per rivals, antagonistes i enemics.

---

⁴⁰⁸² RYDER, Alan, La politica italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 280); PONTIERI, Ernesto, Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 149).

⁴⁰⁸³ Quan els llombards hagueren preferit, segons el ferrarés, senyors “antiqui, naturali, iusti et liberali”, nobles de sang. Vegeu FOUCARD, Cesare, Fonti di storia di Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757 (p. 740).

⁴⁰⁸⁴ Com el qualifica BARTOLINI, Elio, Introduzione, dins DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti*, ed. a cura d'E. BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, ps. 11-46 (p. 22). Decembrio retrata, segons ell, un duc vell i malalt “che a tutto sembra disposto pur di non vedersi succedere il bastardo di un soldato di ventura.”

⁴⁰⁸⁵ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 29, ps. 87-88, Nàpols, 8 de setembre del 1451.

⁴⁰⁸⁶ *Ibidem*, doc. 40, p. 108.

⁴⁰⁸⁷ PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307. Vegeu també ANDOLFI, Brandisio, *Muzio Attendolo Sforza. Un condottiero alla corte di Giovanna II di Napoli*, Bastogi editrice, Foggia, 2001, p. 20.

El triomf real de Francesco Sforza –anàleg al de Curial en la ficció; edificat més per la seua virtut que no per noblesa de sang– posava en evidència el fracàs del rei d’Aragó. Els seus humanistes, amb el Panormita al capdavant, tractaren de dissimular-ho justificar que Alfons havia recorregut el centre d’Itàlia, no per ambició de poder ni desig d’ocupar Milà, sinó d’ajudar un fidel amic com era el Visconti.⁴⁰⁸⁹ De fet, el Magnànim renunciava ja pel 1451 a la idea d’expulsar el duc *de facto*, Francesco, de Milà. El considerava un mal menor. En instruccions lliurades als seus ambaixadors al papa, veia amb bons ulls que “una universal pau e concòrdia se tractés et fahés, en special ab lo que s diu ‘duch de Milà’, offerint la sua sanctedat voler-se interposar en un tal negoci per tractar e acordar aquella.” I, encara que el rei s’autoconsiderava oficialment legítim senyor de Milà (el “duch de Milà, Filippo Maria Anglo, lo qual per son testament lexà et instituhí universal hereu en aquells [territoris] lo dit senyor [rei]”), es plantejava ja la possibilitat de baratar “lo preu e valor del dret de successió hereditària” per una important indemnització econòmica, a fi de reconèixer Sforza com a duc;⁴⁰⁹⁰ reconeixement que no es produí, de fet, fins el 1455.

Niccolò Machiavelli recordaria anys després l’efigie d’un Sforza entrant a cavall i sense armes a la ciutat que pocs dies abans tenia assetjada; “con somma e meravigliosa letizia ricevuto da coloro che non molto tempor inanzi l’avevano con tanto odio infamato.”⁴⁰⁹¹ L’opinió que molts italians tenien d’ell canvià radicalment. Giannozzo Manetti, en una oració dedicada al castellà Nuño de Guzmán (1453), elogià aquell que (en la versió castellana del 1455) “mediante la perícia e intelligença desta disciplina militar es subido en tanta exçellença de estado, allende de la señoría que ganó de un grant e un reputado exército, él ha ganado el dominio del ducado de Milán.” Era un home que havia obtingut riquesa i molts vassalls gràcies a “los fechos de armas”, fins al punt de haver ascendit al “supremo grado de las virtudes humanas.”⁴⁰⁹² Els mateixos elogis admiratius eren comuns entre la noblesa napolitana.⁴⁰⁹³ El papa Piccolomini (Pius

---

⁴⁰⁸⁸ DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Monferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsimil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975, p. 330.

⁴⁰⁸⁹ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 236.

⁴⁰⁹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 127v-129v.

⁴⁰⁹¹ Citat per BARTOLINI, E., *Introduzione...*, p. 25.

⁴⁰⁹² GUZMÁN, Nuño de, *Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti. Un episodio del proto-humanismo español*, ed. a cura de Jeremy N. H. LAWRENCE, Diputación Provincial, Salamanca, 1989, p. 216.

⁴⁰⁹³ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone: nella primitiva lezione da un testo a penna*, ed. a cura de Nunzio Federico FARAGLIA, F. Gianni, Nàpols,

II) l'oferia de paradigma d'ascens social: "Nella nostra Italia, tanto vaga di mutamenti; dove nulla ha stabilità e non sussiste ormai più nessuno dei vecchi governi, non è difficile che anche i servi possano divenire re."⁴⁰⁹⁴ Machiavelli, en canvi, l'admirava perquè "ingannò i Milanesi, dei quali era soldato, ma tolse loro la libertà, e divenne loro principe" després d'una astuta operació estratègica d'accés al poder.⁴⁰⁹⁵

La conveniència política d'una obra com *Curial e Güelfa*, acabada segurament pel 1447, quan tenia vigència el somni d'una Corona d'Aragó "senyora de Milà", s'havia capgirat absolutament el 25 de març del 1450. A partir d'aquesta data, el *Curial* esdevenia una novel·la políticament incorrecta i inconvenient, susceptible de ser malentesa. Una obra pensada i escrita per a la propaganda del rei d'Aragó, podria ser ara usada per a fonamentar en clau de ficció la més agra "contrapropaganda". Podria ser llegida i entesa, sense massa esforç deductiu per part del lector, com un relat sarcàstic; d'exaltació involuntàriament *sforzesca* del vertader Curial del segle XV: aquell cavaller d'una "caxa baixa" que "per sos mèrits" havia esdevingut príncep.

A aquesta inconveniència política s'afegí el fet que Gabriele Curiale (*Gabrielet Curial*, per als catalanòfons de la cort), patge favorit i predilecte del rei pels anys 1446-1448, excel·lent cavaller, personatge inspirador del Curial de ficció –especialment, el del llibre I⁴⁰⁹⁶–, morí vers la fi del 1452, abans d'haver complit els 19 anys d'edat. L'immens dolor que causà en el rei aquesta pèrdua no faria gens aconsellable aleshores la divulgació d'una novel·la el protagonista de la qual –amb múltiples concomitàncies biogràfiques amb el jove difunt– s'anomenava precisament *Curial*. Aquesta divulgació hauria sigut considerada com un gest paròdicament insolent; ofensiu per a la memòria del difunt i per al record dolorós que Alfons I guardava d'aquella pèrdua.⁴⁰⁹⁷

1895, ps. 196-197. L'anònim autor elogia Sforza i s'admira de "quali ne fo questo valeroso conte, che per le sue virtù, et timensa, sempre hà maniato papa, re et gran signori de Ytalia, et de fora Ytalia, non se ricorda mai si tributario grande, undi è pervenuto. Cogitate quanto è exaltato: essere lo più grande signore de Ytalia et duca di Milano."

⁴⁰⁹⁴ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, f. 475; citat en traducció italiana en BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), p. 26. En altre fragment de caràcter elogiós (citat ibídem, p. 40), caracteritzava així el personatge: "alto e imponentissimo nella persona, con lineamenti serii, calmo ed affabile ne' discorsi, con contegno di vero principe, invincibile in campo aperto, ed un complesso di doti fisiche e morali senza pari nel nostro secolo: tale era l'uomo che dalla più umile condizione seppe sollevarsi al possesso di un trono."

⁴⁰⁹⁵ MACHIARELLI, Niccolò, *Dell'arte della guerra*, dins *Opere complete*, Tipogr. Passigli, Borghi e Compagni, Florència, 1831, vol. 1, ps. 343-545 (p. 347).

⁴⁰⁹⁶ Vegeu el capítol II.3.1, on abordem amb deteniment aquesta qüestió.

⁴⁰⁹⁷ Dolorosos sentiments sobre els quals s'estén, entre molts altres autors, BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de

6) Una qüestió de “naufragi cultural”.– Menéndez Pelayo trobava que el *Curial* era un llibre de cavalleries, al seu gust, innecessàriament eclèctic i embafós, pel “pedantesco alarde” mitològic que feia l’autor. Però el considerava, això no obstant, mereixedor de ser imprès i estudiat, encara que fóra “por el interés que ofrece cualquier texto en lengua catalana, ya que son relativamente pocos los que han logrado salvarse del naufragio.”⁴⁰⁹⁸ A què es referia el crític literari? Doncs al naufragi d’una llengua romànica, la catalana, com a llengua moderna de literatura i d’estat. Si el *Curial* haguera estat escrit en italià o en espanyol –nou vehicle de cultura a Nàpols, ja des de la segona meitat del segle XV– hauria costat més de mantenir-lo ocult. El fet d’estar escrit en una llengua estranya als àmbits geogràfics on segurament es conservaven l’*original* definitiu (Nàpols, Itàlia) i la *minuta* (Toledo, Castella), dificultava la seua valoració literària. La desubicació cultural convertia, a més, els manuscrits en simples raïmes de paper gòtic: candidats, en qualsevol reordenació de fons bibliogràfics, a la destrucció o el reciclat. I si l’esborrany toledà se salvà del naufragi d’una cultura “dominada”, fou –com més amunt comentàvem– pel seu elegant camuflatge mudèixar.

Les característiques de *Curial e Güelfa*, híbrid de *roman* artúric, novel·la amorosa i biografia cavalleresca, ajuden a situar-lo entre un conjunt de llibres dels segles XIV-XV que han arribat fins al XIX per pura casualitat. Recordem, per posar un cas de l’esfera de les lletres catalanes, que de *Lo somni* de Bernat Metge sols es conserven quatre manuscrits. Fou “rescatat” pels protagonistes d’una Renaixença catalana contemporània, després d’haver travessat per segles d’oblit. A França, el famós *Livre dels fais* de Jean Le Meingre “Boucicaut” (1409), personatge citat en el *Curial*, estava a punt de passar a mans d’un il·luminador, d’un artífex de miniatures policromes, quan fou abandonat al més obscur dels silencis. L’escut d’armes heràldiques del foli tercer restà com un espai en blanc, sense cap esmalt ni metall que l’adornara. I el que en teoria havia de ser “une copie soignée”, un exemplar de luxe –destinat a traure’n diferents trasllats–, restà interromput *in medias res*; inacabat i arraconat dins un calaix durant molts anys. El cavaller biografiat, el mariscal a complimentar, caigué víctima d’una pèssima fortuna: expulsat de Gènova, implicat en la guerra civil francesa, dolgut per la

---

Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602> ps.240-249; llibre III, 52 (*Pie, Humaniter, Fortiter*).

⁴⁰⁹⁸ MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, Libros de caballerías catalanes, dins *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915, ps. 248-251; reed. 1925; reed. Gredos, Madrid, 2008, vol. 1, p. 387.

pèrdua del seu únic fill, presoner dels anglesos i mort dellà l'estret de la Mànega. L'únic exemplar existent de l'obra romangué ocult i desconegut durant diverses generacions. Se'l tractà com un objecte rar i curiós, de lectura familiar. Fins al seu "descobriment" en el segle XVII. El fet d'estar escrit en francès i conservar-se en àmbit francòfon, lògicament facilità l'edició de Godefroy (1620), a partir de la qual el llibre gaudí d'una àmplia difusió i contribuí a la mitificació del personatge biografat.⁴⁰⁹⁹

Una novel·la com *Le chevalier errant*, l'emblemàtic llibre de cavalleria al·legòrica de la casa de Saluzzo –la família que governava el Montferrat quan algú escrigué *Curial e Güelfa*– fou també considerat durant segles una "curiositat" o *ricordanza* de família. El fill de l'autor, Ludovico I di Saluzzo, el mostrava als invitats insignes que visitaven el seu palau de Casale-Monferrato, i a alguns lletraferits que s'interessaven per accedir al contingut. El secretari personal del marquès de Saluzzo, Gioffredo della Chiesa –que, òbviament, l'havia llegit– elogià la qualitat literària d'un relat que "rapresenta la vita humana", però que els seus propietaris no havien pensat mai ni deixar copiar, ni editar en impremtes. Com ha estudiat Daniel Chaubet, "*Le chevalier errant* se constitue ainsi en monument familial, un peu à la manière des *ricordanze*, sortes de chroniques domestiques très en faveur en Italie au XIVE-XVe siècles, où étaient consignés renseignements et légendes généalogiques, réflexions morales..."⁴¹⁰⁰ En aquestes circumstàncies s'explica que un llibre escrit en francès medieval, però associat a un àmbit cultural i lingüístic italià, no haja sigut publicat fins al segle XXI.⁴¹⁰¹

Com que ignorem qui poguera haver sigut l'autor del *Curial*, desconeixem també què fou del seu llegat material, de les seues possessions i la seua biblioteca. No sabem tampoc si visqué el temps suficient per a conèixer la implantació de la impremta a Roma (1467), Venècia (ca. 1469)⁴¹⁰² i Nàpols (1470, de la mà de l'estraburgués Sisto Riessinger).⁴¹⁰³ Si fou així, dubtem que l'escriptor tinguera cap interès a publicar-lo, si no n'havia tingut gens abans. L'obra era actual quan fou escrita (al·ludeix a personatges

---

⁴⁰⁹⁹ Vegeu LALANDE, Denis (ed.), *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre, dit 'Bouciquaut', mareschal de France et gouverneur de Jennes*, Droz, Ginebra, 1985, ps. XIV-XVII.

⁴¹⁰⁰ SALUZZO, Tommaro III (Thomas D'ALERAN), *Le chevalier errant*, ed. a cura de Daniel CHAUBET, Centre d'études franco-italiennes – Universités de Turin et de Savoie – CIRVI ("Cahiers de civilisation alpine", 15), Moncalieri, 2001, ps. 390-391.

⁴¹⁰¹ L'edició del mateix CHAUBET, que acabem de relacionar, i una altra més marcadament "francoitaliana", com és SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d'Enrica MARTINENGO), Boves, Araba Fenice, 2008.

⁴¹⁰² BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, en versió castellana de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000, p. 59.

⁴¹⁰³ BENTLEY, J. H., *Politica e cultura nella Napoli...*, p. 74.

i situacions polítiques del temps d'escriptura), tenia uns lectors "actuals" quan fou escrita (refleixen la parla, predominantment valenciana, de la colònia catalànica de Nàpols en la dècada del 1440) i mancava de públic en les dècades del 1460-1470, quan l'ambient cultural on havia sigut escrita s'havia "italianitzat" del tot. Únicament hauria tingut senti conservar el manuscrit com un exemplar per al gaudi particular i familiar; situació que patiren les biografies cavalleresques de Gilles de Chin, Gastó de Foix o Pero Niño, recuperades dels arxius segles després per a posar-les a l'abast del "gran públic": un públic lector inexistent i impensable quan s'escrigué el *Curial*, que per descomptat no cabia en la ment de l'anònim creador. Recordem amb Elisabeth Gaucher, especialista en aquest gènere literari tan difós en el segle XV, que "les ouvrages de ce genre ne sortaient guère de la famille pour laquelle ils avaient été composés." Moltes d'aquestes obres s'han perdut. D'altres se'n conserva un sol còdex o, com a molt, dos, i no figuren per a res en catàlegs antics de manuscrits, perquè eren desconegudes. Unes altres –com és el cas del *Curial*– han arribat a imprimir-se durant els segles XVIII al XX perquè se n'ha localitzat algun exemplar inacabat o algun esborrany.⁴¹⁰⁴

Contemplades així les diverses possibilitats d'explicació que concorren en el silenciós itinerari del *Curial* entre el segle XVI i el XIX, podem admetre amb Maria-Teresa Ferrer que l'autor es divertí amb la seua empresa literària, però no que la considerara intranscendent i banal, sinó una obra de repte personal més que de projecció social; molt ben treballada i aconseguida. Ens convindrà prestar atenció al ressò encomiàstic del casal d'Aragó que adverteix Antoni Ferrando, però tenint en compte que la novel·la fou concebuda per a un públic concret i restringit, confident, d'amics i parents, i no per a publicar-la més enllà de la cort de Nàpols. En aquest sentit, no s'hi observen continguts ideològics o herètics que pogueren haver-ne entrebancat la difusió, però si una prevenció –a mitjan camí entre l'alerta i la controvèrsia– contra els "hòmens de molta sciència" que pretenien coartar la llibertat dels lectors i els escriptors. L'exhibició d'idees paganes i d'icones mitològiques de signe neoplatònic, i la vis còmica i la sàtira abocada –no sempre dissimuladament– sobre prínceps i nobles contemporanis, o sobre personatges italians pròxims al rei, podrien haver justificat en part les "reserves" de l'autor pel que fa a la publicació de l'obra. Així com també la desil·lusió dels servidors d'Alfons el Magnànim, i presumptes lectors primers de la

---

⁴¹⁰⁴ GAUCHER, Élisabeth, *La biographie chevaleresque. Typologie d'un genre (XIIIe-XVe siècle)*, Honoré Champion, París, 1994, p. 14.

novel·la, per la retirada de Piombino (1448) i el fet que la “casa baixa” de Sforza –i no la d’Aragó– esdevinguera “senyora de Milà” (1450). Finalment, cal tenir en compte el “naufregi” de la cultura catalana a la cort de Nàpols durant el regnat de Ferran I, marcat inicialment per uns anys de traumàtica guerra civil. La italianització de la cort, accelerada en la dècada del 1460, deixaria arxivat el *Curial* per a les futures generacions –si és que l’arribaren mai a conèixer– com un còdex arcaic d’idioma inaccessible. Si no és perquè algú s’ocupà d’enquadrar la minuta arxivada a Toledo, mai no haguérem pogut gaudir d’aquesta magnífica obra de la literatura catalana medieval.

* * *

El retrat robot de l’autor que dimana d’una obra tan personal com *Curial e Güelfa*, i la datació versemblant d’un esborrany (ca. 1447-1448) atribuïble a algun escrivà al servei de Sescases, home de confiança d’Enyego d’Àvalos, amb el qual convisqué a Milà el 1447 (recordem el paper milanès d’aquest any que dona suport a bona part de la novel·la), ens porten a fixar-nos –indefectiblement– en la figura del gran camarlenc d’Alfons el Magnànim. Era D’Àvalos un natural de Castella criat en infantesa i adolescència a la València freqüentada per Enric de Villena. En la batalla de Ponça acompanyava el rei. Serví durant anys el senyor de Milà; posseí feus llombards adjacents al marquesat de Montferrat; compartí escrivans i intercanvià llibres amb persones de confiança de la cort de Pontestura i Casale Monferrato, i fou elogiat per Filelfo per l’interès que possava en l’*Eneida* de Virgili. En tornar a Nàpols, es relacionà amb els principals humanistes del seu temps, amb els trobadors de la cort –tocava l’arpa– i amb els nobles catalanoaragonesos que prenién part en torneigs cavallerescs organitzats per ell. Adquirí llibres de “totes facultats” (en vulgar i de clàssics) i relligà la història de *Tancredi e Ghismunda* amb altres textos d’interès que li proporcionaven “plaer e consolació”. *Amatore delle Sacre Muse*, con solia definir-se ufanosament, vestia a la borgonyona, gaudia de la vida mundana, i era mecenes d’artistes i literats.

Amb aquest currículum sintetitzat, qualsevol lector de *Curial e Güelfa* intuirà que, si D’Àvalos no fou l’autor de la novel·la accidentalment anònima, de ben segur que l’hauria escrita algú del seu entorn; algú que compartira molts dels seus interessos vitals i cutlurals, i una manera semblant d’expressar-se lingüísticament i de veure el món. En conseqüència, ens convindria –i molt– aprofundir en el coneixement del personatge històric en la mesura que siga possible. Per si poguera aportar-nos la biografia algun element indicatiu suplementari sobre l’autoria d’una novel·la tan “valenciana”.

3. Un cavaller bibliòfil i lletraferit:

Enyego d'Àvalos

3.1. Un cas excepcional de “cavaller humanista”?

El cavaller Enyego d'Àvalos i Tovar (Toledo?, ca. 1414-Nàpols, 12 de setembre del 1484),⁴¹⁰⁵ nat a Castella però educat a València, i plenament integrat després en la vida política i cultural d'Itàlia com *Innico d'Avalos*, és un dels personatges més interessants del *Quattrocento*. El seu retrat renaixentista de perfil, abillat à la mode de *Bourgogne*, és ben conegut entre els historiadors de l'art, ja que es tracta d'una de les obres més celebrades del Pisanello. En contrast amb això, la ressenya biogràfica que presenta d'ell, des del 1962, el popular *Dizionario Biografico degli Italiani* de Treccani,⁴¹⁰⁶ és tan incompleta com “inadeguata”. Així la qualifica l'estudiós de l'humanisme llombard Massimo Zaggia, perquè “si dà poco spazio agli interessi culturali.”⁴¹⁰⁷ El mateix autor lamenta que Benedetto Croce, en el seu clàssic estudi sobre la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (1917), no li haguera dedicat excessiva atenció. Amb poques i meritòries excepcions,⁴¹⁰⁸ pel fet de ser un personatge de *frontera* cultural o nacional (de cognom castellà, de llengua catalana i de pàtria adoptiva

---

⁴¹⁰⁵ La data de defunció la proporciona, per mitjà d'un testimoni local napolità, GIUSTINIANI, Vito R., *Alamanno Rinuccini (1426-1499). Materialien und Forschungen zur Geschichte des florentinischen Humanismus*, Böhlau Verlag, Graz-Köln, 1965, p. 165.

⁴¹⁰⁶ ÀVALOS, Ínigo d', conte di Monteodorisio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-inigo-d-conte-di-monteodorisio_Dizionario-Biografico/>

⁴¹⁰⁷ ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 14, n. 28).

⁴¹⁰⁸ COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202; ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Ínigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010, ps. 167-196; PONZÙ DONATO, Paolo, Il *Bellum Alexandrinum* e *Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150; SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio's Translation for Inigo d'Avalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304.

italiana), rarament se l'esmenta en estudis sobre humanisme, o sobre les literatures italiana i ibèriques.

La biografia d'Enyego, comte de Monteodorisio,⁴¹⁰⁹ s'entrellaça amb la dels seus altres tres germans –coneguts tots quatre a la cort com “los Enyegos”–⁴¹¹⁰ que serviren durant anys Alfons I el Magnànim i contribuïren fidelment a les glòries itàliques d'aquest i del seu successor, Ferran I el Vell. Els Enyegos eren quatre fills de la mateixa mare i castellans de naixença: Enyego (o *Íñigo*, *Innico*, etc.) i Fernando (o *Ferrando*) de Guevara y Tovar, fills del noble Pedro de Guevara i de Constanza de Tovar, i Enyego (*Íñigo*, *Innico*...) i Alfons (*Alfonso* o *Alonso*) d'Àvalos i Tovar, nats de la mateixa Constanza i del seu segon marit, el contestable de Castella Ruy López Dávalos (caigut en desgràcia i exiliat a València el 1422). Benedetto Croce situava “in prima linea” de la cultura napolitana tots quatre personatges i els presentava amb uns versos del Cariteo que glorifiquen el “frutto d'un sol terren da due radici, / duo Aveli e duo Guevara, antique genti, / bellicosi e terror degl'inimici.”⁴¹¹¹ Els dos germans majors, producte d'un primer matrimoni de Constanza, s'instal·laren de patges del rei a la cort valenciana sent joves, i ens consta que eren castellanoparlants.⁴¹¹² Els dos germans menuts, Enyego

---

⁴¹⁰⁹ No l'hem de confondre, com fan alguns, amb el seu nebot homònim Íñigo Dávalos y Ayala, nat pel 1440 a Toledo de Diego López Dávalos i Leonor de Ayala; casat amb Mencía Romero y Gudiel; senyor de Manzaneque (on manà reformar el castell *ca.* 1464) i pare de la muller del primer señor de Móstoles, Juan de Rojas y Escobar; regidor de Toledo pel 1467; comanador de Yeste i Taibilla (regne de Múrcia) per l'orde militar de Sant Jaume de l'Espasa (1440-1448), i vitalici de Villahermosa des del 1468 i encara pel 1498. Sobre aquest, vegeu BENITO RUANO, Eloy, *Toledo en el siglo XV: vida política*, CSIC, Madrid, 1961, ps. 238-239 i 323; TORRES FONTES, Juan, *El príncipe don Alfonso y su itinerario. La contratación de Guisando (1465-1468)*, Universidad de Murcia, Murcia, 1971; RODRÍGUEZ LLOPIS, Miguel, *Señoríos y feudalismo en el Reino de Murcia*, Universitat de Múrcia, 1997, p. 122; BECEIRO PITA, Isabel, Los estados señoriales como estructura de poder en la Castilla del siglo XV, dins RUCQUOI, Adeline (coord.), *Realidad e imágenes del poder. España a fines de la edad media*, Ámbito, Madrid, 1988, ps. 293-324; JURADO NOBOA, Fernando, *Los secretos del poder: el caso Dávalos*, Sociedad Ecuatoriana de Amigos de la Genealogía, Quito, 1992, p. 101; MOLÉNAT, M. Jean-Pierre, Tolède et ses finages au temps des Rois Catholiques: Contribution à l'histoire sociale et économique de la cité avant la révolte des Comunidades, dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 8, Madrid, 1972, ps. 327-377 (p. 349).

⁴¹¹⁰ En la relació dels presoners de Ponça (1435) se'ls designa com *los Enyegos* o *los Enigos*. Vegeu MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, ps. 196-197.

⁴¹¹¹ CHARITEO, Il (Benet GARRET), *Le rime di Benedetto Gareth detto “Il Chariteo”*, ed. a cura d'Erasmo PERCOPO i Benedetto CROCE, Tipogr. de l'Accademia delle Scienze (“Biblioteca napoletana di storia e letteratura”, 1), Nàpols, 1892, vol. 2, ps. 412-413; citat per CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, ps. 36-37.

⁴¹¹² El ferrarés Borso d'Este, que visità la cort de Nàpols el 1444, diu que *Ienigo*, comte d'Ariano, és *spagnolo*; en canvi, el valencià *Piero* de Cardona i Villena, *catalano*. Podria referir-se a la *natio* o lloc de naixença, però probablement els diferenciava també per la llengua d'ús habitual. Vegeu SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 16, doc. 1. Ferran I de Nàpols, recent iniciat el regnat, escrivé lletres autògrafes on s'adreça en castellà al germà major dels quatre germans, Enyego de Guevara, i en català, en canvi, al menor, Alfons d'Àvalos. Vegeu VENETZ, Gabriela H., *Il catalano nella Corte*

i Alfons, s'incorporaren amb pocs anys d'edat a la mateixa cort, i usaven indistintament el català i el castellà en el registre oral i l'escrit.⁴¹¹³ Encara que, si fem cas de les frases que el cortesà napolità Loise de Rosa introdueix en la seua crònica “a la catalana” per a congraciar-se amb el dedicatari –*donno Alonso* d'Àvalos– pareix que aquest últim, possiblement nascut a la mateixa València (ca. 1423), s'expressava preferentment en llengua catalana pel 1452.⁴¹¹⁴ I suposem que ho faria amb unes preferències lèxiques compartides amb la majoria dels cortesans de Castel Nuovo, oriünds o criats a València, i molt similars a les de l'anònim autor de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*: ¿el que manava corregir en castellà al copista? Aquestes circumstàncies sociolingüístiques caldria retenir-les a l'hora de preguntar-nos si els Àvalos, i Enyego en concret, podrien haver tingut –com sospitem– alguna relació amb el *Curial*.

La millor caracterització d'Íñigo, Enyego o Inico d'Àvalos ens la proporciona un contemporani, el cèlebre llibreter florentí i biògraf d'humanistes Vespasiano da Bisticci (1422-1498).⁴¹¹⁵ Aquest, no sols el conegué i el tractà personalment, sinó que decidí incloure'l en la seua selecció *de viris illustribus* del segle XV italià, al costat d'Alfons el Magnànim i de molts altres estadistes, humanistes i cardenals lletraferits. Hem de pensar que aquestes biografies de Da Bisticci foren un dels materials primordials amb els quals treballà l'any 1860 el suís Jacob Burckhardt per a la redacció del seu clàssic assaig sobre el Renaixement: *Die Kultur der Renaissance in Italien*.⁴¹¹⁶

Aragonese a Napoli riflesso in documenti bilingui della cancelleria di Ferrante. Uno studio storico-sociale, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, juny 2013, ps. 37-54 (p. 50).

⁴¹¹³ En la documentació de la cancelleria catalanoaragonesa, figuren amb noms catalanitzats o adaptats a la tradició onomàstica pròpia, Enyego de Guevara i Enyego d'Àvalos, mentre que Fernando de Guevara i Alfonso d'Àvalos conservaren els seus noms castellans.

⁴¹¹⁴ Vegeu DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 517 i 652.

⁴¹¹⁵ Sel considera “el más famoso de los muchos *cartolai* o estacioneros que poblaban la Florencia de la época”, segons DAVIES, Martin, *El libro humanístico en el Cuatrocientos*, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 47-62; trad. a l'espanyol: Filólogos y filósofos, dins *Introducción al Humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 73-92 (p. 81). Segons CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Temi e testi”, 15), Roma, 1969, estigué en actiu entre el 1445 i el 1479, en “la più famosa bottega del mondo”, amb escriptori annex, situada al carrer del Proconsolo de Florència, entre Santa Maria del Fiore i la piazza della Signoria (p. 47, n. 5). A partir del 1479, es retirà a “l'amena solitudine dell'Antella” (p. 42) per a escriure les *Vite* i altres opuscles. Era “l'amico del cuore” de Giannozzo Manetti (ps. 78-79), el qual era molt amic a la vegada de d'Àvalos. a l'obrador de Da Bisticci arribaren a actuar simultàniament fins a 45 copistes i cal·lígrafs. Ell no era professional del ram, sinó “la mente direttiva” d'aquell negoci (p. 48).

⁴¹¹⁶ WIERUSOWSKY, Helene, Jacob Burckhardt (1811-1897) y Vespasiano da Bisticci (1422-1498), dins MAHONEY, Edward (ed.), *Philosophy and Humanism Essays in Honor of Paul Oskar Kristeller*, Columbia Universtiy Press, Nova York, 1976, ps. 387-405.

La biografia d'Enyego d'Àvalos la introdueix Da Bisticci quan arriba en un punt de les seues *Vite de uomini illustri* (1491-1498),⁴¹¹⁷ on “avendo fin qui detto de' signori spirituali e temporali, cominceremo a scrivere di tutti quegli che hanno composto, che sono stati lume a' secoli loro e a' futuri.” El primer d'aquesta llista de “quegli che hanno composto”, de pròcers de la cultura italiana del *Quattrocento*. l'ocupa precisament *il Conte Camerlengo*, que és com es coneixia D'Àvalos a tota Itàlia, per ser comte de Monteodorisio i gran camarlenc de la cort de Nàpols:⁴¹¹⁸

“CONTE CAMARLINGO

“I.- Il conte camarlingo, chiamato messer Inico de Davalos, nato della casa d'Ignarra⁴¹¹⁹ casa reale di Spagna, era passato di qua quando il re Alfonso andò per pigliare il Reame, con l'armata che fu presa da' Genovesi e menata a Milano insieme col re Alfonso. Il duca Filippo lo fece richiedere ch'egli andassi a stare con lui. Vedutosi in prigione, non sapendo quello che s'avessi a fare il duca de' fatti loro, per non essere in prigione, con licenza del re Alfonso s'acconciò col duca Filippo. Aveva buonissima perizia delle lettere latine, e dilettavasi di tutte le gentilezze che si possono pensare. Era buono musico, e dilettavasi d'ogni istrumento, e di tutti aveva buonissima perizia. Istando alquanto tempo col duca Filippo, richiamando dal re Alfonso nel Regno, ritornò benissimo in ordine, perchè il duca Filippo lo tenne in casa sua molto onoratamente. Erano nel Reame quattro fratelli, tutti in buona grazia di quello principe; e dalla sua Maestà furono molto onorati, per essere nobilissimi e di nazione e di costumi, e per essere allevati da piccoli franciugli con la sua Maestà. Ebbono de' principali uffici del regno, che ancora oggi n'hanno i nipoti. Morto il re Alfonso, restò il conte camarlingo in buonissima grazia del re Ferdinando, e servillo fidelissimamente. Adoperollo in molte legazioni a' pontefici, e molto onoratamente andò e con grandissima riputazione, per essere uomo di grandissima autorità in ogni cosa.

---

⁴¹¹⁷ En una lletra de Vespasiano da Bisticci a Alfonso Strozzi (Antella, 9 d'octubre del 1493), comenta que té pensat escriure, entre d'altres, la ressenya biogràfica de d'Àvalos: “Et èvi la vita del conte camerlingo, chiamato meser Inicho de Davalos, nato di casa reale, quale fu di disposti gentilhuomini havessi il reame di Napoli e notissimo fu a Philipppo tuo padre.” Vegeu CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Temi e testi”, 15), Roma, 1969, doc. 38, ps. 173-174.

⁴¹¹⁸ Reproduïm el text sencer per l'interés que ofereix, en l'edició DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

⁴¹¹⁹ Transcripció segurament errònia d'algun manuscrit, d'un probable original “di Guivar(r)a”, que és com sol figurar en fonts italianes el llinatge castellà *Guevara* o també *Guivara* (en castellà medieval). En cròniques napolitanes trobem adaptacions dialectalitzades del tipus *Guivara* o *Yuvara*. També es documenten variants com *Guivar* o *Ghivara*.

“II.- Il più gentile signore che avessi quello regno era il conte camarlingo. Era la casa sua uno ricetto di quanti uomini da bene erano nel Regno. Infra l’altre sua singolari virtù era liberalissimo, e quello che aveva era comune cogli amici. Viveva in casa sua isplendidamente e di famigli e d’ornamenti; non era mai la casa sua senza forastieri. Quanti uomini da bene capitavano a Napoli, tutti avevano ricetto in casa il conte camarlingo. Dilettavasi maravigliosamente di libri, e aveva in casa sua una bellissima libreria: tutti libri degnissimi, di mano, de’ più belli iscrittori d’Italia, e bellissimi: di miniatura, di carte... E d’ogni cosa gli voleva in superlativo grado, e non guardava a quello che si spendesse, fussino i libri degni. Ebbe, infra le condizioni, che fu intentissimo d’ogni cosa universalmente, e ne sapeva ragionare, per avere veduto cose assai, ed essere istato sempre appresso di uomini grandi. Era d’uno bellissimo aspetto, ed umanissimo universalmente con ognuno. Era tanto liberale donatore, ch’egli faceva quello che debbono fare i signori, che in fine dell’anno egli aveva consumate le sue entrate, e ispese di quelle dell’anno seguente. Amò molto gli uomini dotti, e onorògli sempre dove egli si trovava; prestava loro favore, così apresso della Maestà del re Alfonso, come del presente re.

“III.- Non se gli potrebbero dare tante lode, ch’egli non ne meritassi più, e maxime della sua inviolabile fede, della quale mai no mancò. Morto la felice memoria del re Alfonso, tutti i signori o la maggior parte del Regno mancorono della fede; il conte camerlingo sembre istette fermo e costante senza mutarsi, come uomo osservantissimo della fede sua. Ebbe buonissima perizia nella disciplina militare, nella quale sempre si esercitò in favore della Maestà del re, mentre che fu bisogno durante la guerra del duca Giovanni colla sua Maestà. In simile, in ogni cosa che gli occorse, si esercitò, e ultimamente nella guerra del Turco andò con le genti che gli furono ordinate. Portossi in questa e in tutte le cose strenuamente. Ebbe molte laudabili condizioni, le quali sono in pochi. Fu di savissimo consiglio e temperantissimo in ogni cosa. La lunga esperienza di più cose che aveva vedute nella sua vita lo feciono isperto di ogni cosa e di prestantissimo giudizio; perché senza una lunga isperienza di molte cose non si può venire alla prudenza, nè al consiglio dov’era il conte camarlingo. Istituì i figliuoli di laudabili costumi e volle ch’eglino avessino notizia delle lettere latine, e di tutte le cose che s’appartengono a’ figliuoli de’ principi, come era lui. Avendo a scrivere la vita di sì degno uomo quanto era il conte camarlingo, si potevano dire di lui molte egne cose; ma basti questo per via d’uno brieve ricordo nel numero di tanti eccellenti uomini, quanti saranno in questo commentario.”

A banda del Magnànim i D'Àvalos, solament altres tres individus de la Corona d'Aragó reuniren mèrits suficients per a ser biografiats per Da Bisticci. Un d'ells és el bisbe de Vic, Cosme de Montserrat (+ Barcelona, 1473), bibliotecari del papa Calixt III, l'únic mèrit memorable del qual –segons el llibreter– fou el d'inventariar la Biblioteca Vaticana per a vendre-la al millor postor. El segon és el jurista i diplomàtic mallorquí Mateu Malferit (Inca, ca. 1410-Ciutat de Mallorca, 1466), cavaller lletraferit i bibliòfil, amic d'humanistes. El tercer, el “cardinale di Girona, spagnuolo”, Joan Margarit (Girona, ca. 1422-Roma, 1484), que és objecte d'una extensa ressenya biogràfica, pel seu reconegut talent intel·lectual i la seua erudició.

Pel que fa als mèrits atribuïts pel florentí a Enyego d'Àvalos, la biografia mereix algun aclariment. En primer lloc, *messer* és l'equivalent al tractament català *mossén*, aplicat entre d'altres als cavallers. El de *conte camarlengo*, *camerlengo* o *camerlingo* era el nom amb què es coneixia a Nàpols un dels principals oficials de la cort, el “gran camarlenc”, ofici associat generalment a algun noble amb títol de comte, com n'havia sigut el predecessor de D'Àvalos, el comte de Loreto. Una variant del seu nom, italianitzada com *Inico* (en autògrafs llatins, *Ynicus*⁴¹²⁰) la començà a utilitzar el magnat durant els seus primers anys de vinculació al ducat de Milà (1435-1440). En realitat, el seu nom de fonts era l'antropònim castellà *Íñigo*, d'origen basc, adaptat com *Enyego* a les corts reials de València, Lleida i Barcelona (1422-1432). Així figura en la documentació oficial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, tant el català com en castellà. Ara bé, mentre a la Corona de Castella s'imposava en el segle XV la variant ortogràfica *Íñigo* (la normal en la llengua espanyola contemporània), en la cancelleria, les notaries i els àmbits cultes de la Corona d'Aragó es mantenia la forma tradicional baix-aragonesa, *Enyego*⁴¹²¹ (la forma alt-aragonesa era *Ényeco*, sense sonorització i preparoxítona⁴¹²²), per als escrits de llengua catalana i també per als de llengua castellana.⁴¹²³

---

⁴¹²⁰ British Library (Londres), ms. Harl. 3305, Aristòtil, *Ethica Nicomachea* en versió de Leonardo Bruni: “*Iste liber datus fuit mihi, Ynico de Davalos...*”; BNE (Madrid), ms. 10.301, Polibi, Comentari de les Guerres Púniques, “*Iste liber est... mei Ynici de Davalos.*”

⁴¹²¹ Sobre les múltiples variants d'aquest antropònim, vegeu, per exemple, VERD CONRADI, Gabriel María, Íñigo, Íñiguez, Huéñega. Historia y morfología, dins *Miscelánea Comillas. Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, Madrid, vol. 32, núm. 60, 1974, ps. 5-62 (I) i núm. 61, 1974, ps. 207-296 (i II).

⁴¹²² VERD CONRADI, Gabriel María, Apellidos modernos derivados de *Enneco* y *Omneca* (en castellano, gallego y vascuence), dins *Fons linguae vascorum. Studia et documenta*, any 10, núm. 29, Pamplona, 1978, ps. 313-338 (ps. 315-316).

⁴¹²³ De fet, l'antropònim basc era pràcticament desconegut en comarques catalanòfones; encara que el català modern haja adoptat una variant cultista, *Ènec*, (< pseudollatí *Ennecus*), basant-se en un precedent literari antic i excepcional com és la segona versió catalana de la *Cronica general de Pere el Cerimoniós*,

En els documents en romanç de la cancelleria d'Alfons el Magnànim, D'Àvalos no figura mai com *Íñigo*, *Ènnec* ni *Inico*; sempre hi figura com *Enyego*, una tria que hem decidit respectar. Pel que fa a l'accentuació, a l'àmbit catalanòfon de la Corona d'Aragó, tot indica que era paroxítona, com en el nom basc original, *Enneco*. Ho veiem, per exemple, en els versos 1300-1304 de *Lo procés de les olives* (València, 1495-1496): “Soltau-li, doncs, vós, lo vostre xarnego / i, perquè millor se'n meta en la dent, / podeu-li temprar la sua talent / ab qualque bevenda de casa d'Enyego.”⁴¹²⁴ Consideren que el timbre requeia en la segona síl·laba el *Diccionari* Alcover-Moll i Garbiel M^a. Verd Conradi, estudiós dels antropònim hispànics derivats de l'èuscar *Enneco*.⁴¹²⁵

No obstant els seus orígens hispànics, la plena naturalització del personatge en terres italianes, féu que se'l coneguera en escrits italians amb les més diverses adaptacions: *Inico*, *Innico*, *Inigo*, *Inigho*, *Innigo*, *Inicho*, *Ynico*, *Ignico*, *Ignigo*, *Ingnigo*, *Indico*, *Indigo*, *Indaco*, *Ienigo*, *Enicho*, *Etnico*... Pel que fa a la documentació llatina, a la cancelleria s'adaptava el nom basc –seguint la tradició aragonesa– com *Ennecus* o *Ennechus*;⁴¹²⁶ mentre que en escriptures italianes apareix *Inicus*, *Inichus* o *Innichus*.⁴¹²⁷ Pier Candido Decembrio li dedicava epigrames i l'escrivia lletres a nom d'*Enicus Davalus*, *Inicus* o *Inichus Davalos*.⁴¹²⁸ Altres amics humanistes s'inclinaven per versions pseudoetimològiques o més sofisticades de l'antropònim èuscar, del tipus *Gneus Gneorum progenie* ('Enyego, de la progènie dels Enyegos') d'Antonio

---

coneguda també com la *Crònica de Sant Joan de la Penya*. Vegeu SOBERANS LLEÓ, Amadeu-J., *Crònica general de Pere III el Cerimoniós, dita comunament 'Crònica de Sant Joan de la Penya'* [2a. versió en català; ms. 2.664 de la Biblioteca General de la Universitat de Salamanca], Alpha, Ciutat de Mèxic, 1961, ps. 31, 33, 38-43, 69 *et passim*.

⁴¹²⁴ PITARCH, Vicent – GIMENO, Lluís (eds.), *Lo procés de les olives*, de Bernat FENOLLAR i al., i *Lo somni de Joan Joan*, de Jaume GASSULL, Eliseu Climent, València, 1988, p. 137.

⁴¹²⁵ VERD CONRADI, G. M., Apellidos modernos derivados de *Enneco*..., ps. 315-316 i 334; ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *Enyego*.

⁴¹²⁶ En PELEGRÍ, Gaspar (Gaspare Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMELE – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, ps. 206, 245 i 306, trobem, respectivament, les formes *Enicus*, *Enyichus* i *Eniiquus*, referides a Enyego de Guevara. En canvi, en la documentació milanesa del 1444, preferien *Ethnicus*. Vegeu BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-357 (p. 332).

⁴¹²⁷ “DOMINUS INICVS DE AVALOS”, verbigràcia, en un còdex napolità de la dècada del 1460. Vegeu FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, làmina 26.

⁴¹²⁸ Biblioteca Trivulziana de Milà, ms. 793 cart XV, Epigrama de Pier Candido Decembrio dedicat a Enyego d'Àvalos; KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. I. Italy: Agrigento to Novara*, E. J. Brill, Leiden, 1977, p. 363; ZACCARIA, Vittorio, L'epistolario di Pier Candido Decembrio, dins *Rinascimento*, 3, Florència, 1952, ps. 85-118 (p. 109).

Beccadelli,⁴¹²⁹ o l'ortografia hel·lenística *Aenicus*, de Francesco Filelfo, que al·ludeix a l'*Aeneas* de Virgili.⁴¹³⁰ Quan el seu germà Enyego de Guevara fou guardonat pel duc de Borgonya amb el Toisó d'Or (1451), els cronistes francòfons transformaren l'antropònim original *Íñigo* (el nom de fonts del donatari, pròpiament escrit en castellà) en un espuri *Iohannes*, per desconèixer la filiació d'un nom estrany per a ells.⁴¹³¹

Pel que fa al cognom castellà, participa de l'oscil·lació típica de la llengua del segle XV entre *de Ávalos*, *d'Ávalos*, *Dávalos* i la forma redundant *de Dávalos*. Així, alhora que els seus parents castellans anaven fixant per a la posteritat la forma *Dávalos*, els de la Corona d'Aragó, per influx del català i de l'italià, acabaren adoptant com a pròpia la variant apostrofada *d'Àvalos* (cancelleria catalana) o *d'Avalos* (escrits italians). Conscient d'aquesta tendència, Enyego adoptà per a la medalla on el retratà el Pisanello, la llegenda "DON · INIGO · DE · DÁVALOS". Amb aquesta forma redundant *de Dávalos* (amb preposició reduplicada) apareix en alguns documents llatins de la cancelleria (*Inichus de Davalos*, 1458),⁴¹³² se suposa que per a evitar la tendència de catalans i italians a aglutinar *de* amb el nom del llinatge, que el preferia en temps de joventut amb "D" inicial, com indiquen les caplletres decoratives d'alguns còdexs de la seua biblioteca. Ara bé, en les lletres i instruccions diplomàtiques en català que li enviava Alfons el Magnànim a Milà, quan era ambaixador allí del rei d'Aragó (1446-1447), se'l designa com *Enyego d'Àvalos*, forma que nosaltres hem adoptat per criteris de concordància amb l'opció preferida per la cancelleria reial de la Corona d'Aragó.⁴¹³³

---

⁴¹²⁹ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani ("Supplementi. Serie mediolatina e umanistica", 1), Palerm, 1968, ps. 128-129: "*Gneum Guivaram, ex antiqua et generosa Gneorum progenie.*" No al·ludeix directament a Enyego d'Àvalos, sinó al seu germà Enyego de Guevara.

⁴¹³⁰ FILELFO, Francesco, *Satyrae, I (Decadi I-V)*, ed. a cura de Silvia FIASCHI, Edizioni di Storia e Letteratura ("Studi e testi del Rinascimento europeo", 26), Roma, 2005, ps. XV-XVI, XIX, XXXVIII, 3; FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, ps. 123 i 454-455.

⁴¹³¹ MARINESCU, Constantin, Documents espagnols inédits concernant la fondation de l'Ordre de la Toison d'Or, dins *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, París, juliol-octubre del 1956, p. 401-417 (p. 411); GRUBEN, Françoise de, *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bourguignone (1430-1477)*, Leuven University Press, Lovaina, 1997, p. 266. Aquesta identificació errònia donà lloc després a algunes confusions genealògiques. Vegeu PINEDO SALAZAR, Julián de, *Historia de la insigne Orden del Toisón de Oro, dedicada al rey nuestro señor, xefe soberano y gran maestre de ella*, Imprenta Real, Madrid, 1787, vol. 1, ps. 65-66.

⁴¹³² SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 57 i ss.

⁴¹³³ També en les relacions d'hommes d'armes de la tresoreria general, trobem la forma *Enyego* per als anys 1444-1446, i *Indico* a partir del regnat de Ferran I. Vegeu Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, 1/IV, fs. 34r, 36r, 37r i 41r; ARV, Mestre racional, 8.791, "*Compte de Mateu Pujades, tresorer general del rey, 1446[-1447]*", *passim*.

També el príncep Carles de Viana, quan li escrivia en castellà pel 1458, des de Sicília, l'anomenava *Enyego d'Ávalos* (caldrà representar l'accentuació oberta sobre l'À de *d'Ávalos*, per coherència ortogràfica, en textos catalans; però no, lògicament, en els esments d'*Íñigo d'Ávalos*, o en la lletra castellana que ara citem). La “catalanització” del nom com *Enyego* afectava també altres cortesans castellans, servidors dels infants o del rei d'Aragó, com ara *don Enrich de Villena* o *mossén Enyego Lòpeç de Mendoza*, que és com figura titulat el futur marquès de Santillana (Íñigo López de Mendoza) en la documentació cancelleresca del regnat de Ferran I el d'Antequera i dels primers anys d'Alfons V el Magnànim, quan formava part del seguici d'aquest.⁴¹³⁴

El tractament nobiliari de *don* que reben tant Enric de Villena com Enyego d'Ávalos és superior en rang al de *mossén* (compartit amb els cavallers rasos) i indica que se'ls considerava nobles, de noble llinatge o membres d'una família acreditada amb “títol de noblesa”. És un tractament castellà generalitzat a partir del 1412 –l'entrada en escena de la dinastia dels Trastàmara– entre els reis, els membres de la família reial i la noblesa titulada de la Corona d'Aragó (barons, comtes, marquesos i ducs). El trobem aplicat igualment a castellans, aragonesos i catalans: per exemple el “rey don Pedro” de *Curial e Güelfa* o “don Johan, comte de Prades”, en la documentació catalana de la cancelleria reial napolitana d'Alfons el Magnànim.⁴¹³⁵ En el cas que ens ocupa, a banda de considerar-se Enyego com un membre associat a la insigne casa castellana dels Guevara –emparentada amb la reialesa de Castella– també es tenia en compte que era fill del conestable Dávalos, noble de nou encuny: un dels majors magnats i un dels homes més poderosos de Castella, abans del seu exili a València el 1422.

En enciclopèdies i manuals de referència italians, lògicament, sol figurar el *noble don Enyego d'Ávalos* amb el nom “italianitzat” –i adoptat amb naturalitat com a propi, ja en el regnat de Ferran I (1458-1494)– d'*Innico d'Avalos*.⁴¹³⁶ Amb aquest apel·latiu foren coneguts els diferents descendents del magnat que adoptaren l'emblemàtic nom

---

⁴¹³⁴ Vegeu VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, ps. 64-66; ARAGÓ, Antonio M., El infante de Aragón no asistió a la toma de Balaguer (1413), dins *Estudios medievales de la Corona de Aragón*, 7, Saragossa, 1962, ps. 623-635; ÍDEM, La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 275); BELTRÁN, Vicente, Estudio preliminar, dins SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROLHAND DE LANGBEHN, Crítica, Barcelona, 1997. Trobem un altre Enyego Lòpeç de Mendoza “*commorans Valencie*” en un protocol valencià del 1476. Vegeu ARV, Protocols notariais de Francesc Pintor, núm. 1.844, València, 20 de desembre del 1476.

⁴¹³⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 200v, Civitavecchia, 20 d'octubre del 1448.

⁴¹³⁶ Tanmateix, tampoc no falten en cròniques versions dialectals napolitanes que deturpen el nom en *Indaco de Aulo*, *Daulo* o variants similars.

del fundador de la nissaga. Perquè s'ha de saber que l'Enyego del segle XV fou el fundador d'una de les principals dinasties nobiliàries del regne de Nàpols en l'edat moderna: els d'Avalos marquesos de Pescara i del Vasto.⁴¹³⁷ El gramàtic i hispanista Giovan Mario Alessandri di Urbino, en la seua proposta d'adaptació de noms propis castellans a l'italià, exemplifica amb “Don Ynigo Davalos” la recomanació de “doversi dire et scriver di una parola sola, et non *d'Avalos*, con apostrofo et di due parole”, és a dir, “senza particella e senza articolo.”⁴¹³⁸ Tanmateix, la forma apostrofada *d'Avalos* ja s'havia consolidat en l'ús escripturari, tant al reialme napolità com al *Milanesado* espanyol, governat pels mateixos d'Avalos/Davalo(s) en el segle XVI.⁴¹³⁹

El fet que Da Bisticci i altres contemporanis associaren el personatge amb la noble casa de Guevara, emparentada amb els Trastàmara de Castella i Aragó, es deu al fet que el cap dels quatre Enyegos, els germans uterins Guevara-D'Àvalos, era el gran senescal de la cort de Nàpols –i mà dreta d'Alfons el Magnànim en afers bèl·lics i polítics– Enyego de Guevara, comte d'Ariano. Els altres tres germans s'entenia que formaven part de “la seua casa” familiar, en un sentit patriarcal i medieval del terme. Així, els ambaixadors milanesos a Nàpols es referien a la casa o “caxa de Guiara” –així consta en un despatx del 1451– com un col·lectiu familiar cohesionat que controlava bona part dels afers de govern del regne partenopeu.⁴¹⁴⁰ Per exemple, els homes comandats per Enyego i Alfonso d'Àvalos en gener del 1462, durant la guerra contra els Anjou, cridaven l'arenga “Ghivara! Ghivara!” quan entraven en combat, per entendre que el triomf corresponia als germans del gran senescal Guevara.⁴¹⁴¹

Els quatre germans Guevara-D'Àvalos, en qualsevol cas, feren creure als italians contemporanis –i tampoc no sembla que es preocuparen molt per desmentir-ho– que eren nobilíssims parents i consanguinis del rei d'Aragó. Així s'explica, per exemple, el comentari del duc de Milà Francesco Sforza al seu ambaixador a Nàpols, Antonio da

---

⁴¹³⁷ Vegeu, per exemple, LUISE, Flavia, *I Davalos: una gran famiglia aristocratica napoletana nel Settecento*, Liguori, Nàpols, 2006; ÍDEM, *L'Archivio privato d'Avalos*, Università degli studi di Napoli Federico II (Dipartimento di discipline storiche “Ettore Lepore”) – Clio Press (“Saggi”, 9), Nàpols, 2012; BARTOLINI SALIMBENI, Lorenzo, *Il Palazzo d'Avalos e i suoi Musei*, Carsa, Pescara, 2002.

⁴¹³⁸ ALESSANDRI, Giovanni Mario, *Il paragone della lingua toscana et castigliana*, Tipogr. de Mattia Cancer, Nàpols, 1560, f. 60r.

⁴¹³⁹ El llombard GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 6r/v, italianitza el llinatge en *Daualo* i parla de la família *Dauala*.

⁴¹⁴⁰ Vegeu SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 29, p. 87.

⁴¹⁴¹ CATONE, E. – MIRANDA, A. – VITTOZZI, E. (eds.), *Dispacci Sforzeschi da Napoli. Volume 5 (1 gennaio 1462-31 dicembre 1463)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2009, ps. 32-33, doc. 14.

Trezzo (1 de febrer del 1463) referit a unes terres de D'Àvalos que romanien ocupades pels rebels proangevins des del 1459: “quantumque quella casa [els Guevara-D'Àvalos] sii del sangue della maiestà del re, et quelli signori siano sempre stati in li servitii de la felice memoria del signore Alfonso, e perseveranti in tutti le tempi contrari. Et, pro consequente, hanno meritato e meritano molto maggiore cose che queste terre.”⁴¹⁴² No debades, els Enyegos havien sigut els servidors més fidels del Magnànim i ho continuaven sent aleshores del nou sobirà de Nàpols.

L'armada reial a què fa referència el biògraf florentí, i a la qual s'incorporà el cavaller biografat, és la del 1432: la que salpa de Catalunya en direcció a Itàlia. Ens informa que D'Àvalos fou capturat amb el rei Alfons a la batalla naval de Ponça (1435), pels genovesos, i portat a Milà amb altres personatges de l'entorn reial. Allí, el duc Filippo Maria Visconti, amb llicència del rei Alfons, l'adoptà com a cavaller de la seua cort i en fou vassall –com més avant veurem– fins al 1444. Pel que sembla, el duc “lo tenne in casa sua molto onoratamente.” En aquest sentit, l'humanista llombard Paolo Giovio ens informa que el jove Enyego tornà de la cort de Milà a la cort de Nàpols “fornito grandemente de gli ornamenti dell'ottime lettere e della disciplina militare”,⁴¹⁴³ recent acabada la guerra del Saló i Verona contra Sforza i Gattamelata. I una vegada a la cort del Magnànim fou un “homo multo amato et intrinseco” del rei d'Aragó, un bon servidor de la monarquia segons totes les cròniques napolitanes.⁴¹⁴⁴

Vespasiano Bisticci tenia constància, també, de la “buonissima perizia” per a les lletres llatines adquirida per d'Enyego d'Àvalos; circumstància inusual en un noble o cavaller. Si s'haguera tractat d'un clergue, aquesta informació s'hauria donat per sobreentesa. El mateix biògraf florentí s'ocuparà de dir, parlant en aquesta ocasió del marquès de Santillana, que –a diferència de D'Àvalos– no era “litterato”.⁴¹⁴⁵ És a dir, que no tenia accés directe als clàssics llatins i, en conseqüència, havia d'aprendre la *sciència* “catando traslaciones por la lengua moderna.”⁴¹⁴⁶ Els clàssics grecollatins

---

⁴¹⁴² *Ibidem*, p. 325.

⁴¹⁴³ GIOVIO, P., *La vita del signor Don Ferrando...*, f. 6v.

⁴¹⁴⁴ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone: nella primitiva lezione da un testo a penna*, ed. a cura de Nunzio Federico FARAGLIA, F. Gianni, Nàpols, 1895, ps. 188-189.

⁴¹⁴⁵ Citat per RUSSELL, Peter, Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (p. 212).

⁴¹⁴⁶ Expressió usada per un secretari de Joan II de Castella, Juan Alfonso de Zamora, que tampoc no dominava bé el llatí, i que demanà a Alonso de Cartagena (anys 1421-1422) que li traduïra al romanç el *De officiis* de Ciceró i el *De casibus principum* de Boccaccio. Citat per RUSSELL, P., Las armas contra las letras..., p. 214.

aconsellats pels humanistes de l'època als estadistes i gent de cort, començant per les vides de reis i emperadors de l'Antiguitat, constituïen una font inexhaurible de saviesa i "doctrina", i proporcionaven estones d'amenitat increïble. Així li ho recordava Leonardo Bruni a Alfons el Magnànim: "*Est autem horum librorum non doctrina solum admirabilis, ac praecipua, verum etiam incredibilis quaedam amoenitas.*"⁴¹⁴⁷

Pel que sembla, Enyego d'Àvalos, comte de Monteodorisio, no sols gaudia de les belles lletres i dels llibres. Era, a més, un amant de la música i del cant. "Dilettavasi" (en català medieval diríem que *es delitava, prenia delit*) fent sonar els més diversos instruments. En general, Da Bisticci s'admira de les inquietuds intel·lectuals i les destreses culturals adquirides per un home que "dilettavasi di tutte le gentilezze che si posono pensare." Tant ell com els seus germans foren molt honorats pel rei de Nàpols pel seu llinatge, pels seus "nobilissimi... costumi" i, així mateix, per haver-se criat des de la més tendra infantesa a la cort del rei d'Aragó: "per essere allevati da piccoli fanciugli con la sua Maestà." No sols participaren dels més dignes oficis de govern, sinó que a partir del 1458 foren un dels principals suports amb què contà el nou rei Ferran.

Personalment, Enyego d'Àvalos participà en diferents legacions diplomàtiques, algunes davant el papa, com diu Da Bisticci. Qui sap si s'havia format mínimament en el "*genus deliberativum*" i l'oratòria, habilitats que –des del punt de vista d'un italià de l'època– li atorgarien gran reputació i el farien home "di grandissima autorità in ogni cosa". El que fa el biògraf és concedir-li títol de bon orador atenent al concepte que Quintilià recollí de Cató i popularitzà entre els humanistes (*Institutio oratoria*, XII,1.1): "*Sit ergo nobis orator, quem constituimus, is, qui a M. Catone finitur 'vir bonus dicendi peritus'.*" Més que en la perícia tècnica de l'oratòria (*peritus dicendi*), Da Bisticci posa l'èmfasi en les qualitats morals (*vir bonus*) i l'experiència de vida de D'Àvalos, que feien d'ell un ambaixador excel·lent. Encaixa bé això en la predilecció que el biografiat –aconsellat pel seu íntim amic Decembrio⁴¹⁴⁸– mostraria per la senzillesa oratòria de Quintilià, un *auctor* imprescindible en la seua biblioteca.⁴¹⁴⁹

---

⁴¹⁴⁷ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, doc. 3, p. 119.

⁴¹⁴⁸ Ja en una lletra del 1423, Decembrio –gran amic de d'Àvalos– qualificava Guarnerio Castiglioni de "*vir bonus dicendi peritus.*" Per la seua banda, Lorenzo Valla, en *De comparatione Ciceronis Quintilianique* (ca. 1428), usava també aquesta frase per a recolzar la superioritat del segon sobre el primer. Giorgio da Trebisonda (ca. 1433-1434) efectuà, en oposició a Valla, una defensa de Ciceró, però Guarino Veronese sentencià el debat humanístic, finalment, a favor de Quintilià. Vegeu PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuveniliū libri octo*, Firenze University Press ("Premio tesi dottorato", 33), Florència 2013, p. 90, i lletra I.7 (any 1423).

⁴¹⁴⁹ British Library, mss. 11951, Quintilià, *Declamationes minores*.

En virtut de tots aquests mèrits, Vespasiano considerava D'Àvalos “il più gentile signore che avessi quello regno” de Nàpols. Era, segons ell, molt liberal i compartia el que tenia “cogli amici”, a més d'oficiar de mecenes i d'acollir al seu palau els forasters que venien del nord d'Itàlia; singularment els humanistes, lletraferits i artistes. El mateix palau del gran camarlenc era ple “d'ornamenti” i de llibres de totes les facultats, organitzats en una “libreria dignissima” que, de fet, era la segona biblioteca més important i valuosa de Nàpols, després de la reial de Castel Nuovo. Hi tenien cabuda, segons el famós llibreter, “tutti libri degnissimi, di mano, de' più belli iscrittori d'Italia”. Quins podrien ser aquests cèlebres escriptors d'Itàlia? Doncs, se'ns acudeixen d'entrada autors imprescindible del *Trecento*, com Dante, Petrarca o Boccaccio. Però podria referir-se així mateix Da Bisticci als opuscles i tractats d'humanistes com Beccadelli, Facio, Valla, Barzizza, els germans Decembrio, Filelfo, Manetti, Poggio, Biondo, Pontano, Lascaris, Cassarino, Bessarió, Rinuccini, etc., amb els quals mantingué D'Àvalos relacions de major o menor amistat, mecenatge, protecció, correspondència epistolar, *committenza*..., diferents segons cada cas.⁴¹⁵⁰

Com apunta, i lamenta de pas, Massimo Zaggia, “manca purtroppo un tentativo sistematico di ricostruzione della biblioteca dell'Avalos”,⁴¹⁵¹ alguns dels còdexs de la qual han pogut ser identificats i romanen dispersos arreu del món. És una llàstima, sens dubte. Normalment, la part supervivent del tresor bibliogràfic es compon de manuscrits adornats amb precioses miniatures, de gran interès codicològic: obres d'art del primer Renaixement italià. No debades, com deia Da Bisticci, el comte bibliòfil no mirava preus ni despeses a l'hora d'ornamentar els llibres amb bellíssimes miniatures i considerava aquests objectes com la cosa més valuosa que un curial com ell podia posseir: “d'ogni cosa gli voleva in superlativo grado.” Participava, doncs, del mateix “diletantisme literari” que Rubió i Balaguer atribuïa a Alfons el Magnànim, com un vessant més de la imatge de príncep savi que pretenia projectar, ajudat per una cort literària de panegiristes i humanistes turiferaris.⁴¹⁵²

Anna-Maria Saludes observa que l'anònim autor de *Curial e Güelfa* procura anar edificat al llarg del relat –sense demostrar-la en fets concrets– una “identitat literària”

---

⁴¹⁵⁰ Us remetem al capítol on tractem dels humanistes relacionats amb la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, on la presència del d'Àvalos és constant i reiterada.

⁴¹⁵¹ ZAGGIA, Massimo, *La versione latina...*, ps. 14-15, n. 31.

⁴¹⁵² RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 73.

per al seu cavaller de ficció.⁴¹⁵³ Doncs el biografat per Da Bisticci, partint d'unes mateixes bases, les d'un cavaller medieval educat a l'antiga, havia aconseguit passar a la història amb una reelaborada fama de "cavaller humanista". I ho havia fet combinant la destresa en les armes amb l'estudi autodidacta dels clàssics; col·leccionant "llibres en totes les facultats" i amb l'ajut propagandístic d'humanistes o "filòsofs" que el tenien "en gran stima." Vet si no la impagable apologia que li dedica l'humanista Francesco Filelfo, en diverses de les seues *Odes*, on presenta el seu amic *Aenicus* com un model a seguir: el del cavaller victoriós en la guerra i el de l'estudiós dels clàssics, servidor encarit de les Muses.⁴¹⁵⁴ El poeta barcelonés que es feia dir "il Cariteo" el cantà en les seues rimes com el més perfecte dels cavallers del seu temps.⁴¹⁵⁵

La fama alada del comte camarlenc Enyego d'Àvalos –merescuda en part, però daurada llagoterament per humanistes i poetes– perdura en les enciclopèdies del segle passat, que en descriuen les virtuts: "Uomo assai colto nelle discipline letterarie e nella musica, l'Avalos fu uno dei maggiori protettori e diffusori della rinascita umanistica nell'Italia meridionale (...), circondato di letterati e di poeti, apassionato bibliofilo."⁴¹⁵⁶ Ens preguntem si tot això podria tenir alguna relació amb la projecció idealitzada que l'anònim autor de *Curial e Güelfa* desitjava atorgar al seu heroi de paper: com "lo millor e pus valent cavaller que visca vuy" (*CeG* III.9), un home d'armes que s'interessa pels llibres i suscita admiració "entre los grans philòsofs, poetes e oradors" (*CeG* II.116). Desconeixem si D'Àvalos tingué res a veure amb el procés d'inspiració, gènesi o escriptura de l'anònim *Curial*. No ens consta en absolut. Però no deixa de ser coincident i rellevant l'enfocament ideològic i culturalista de la novel·la cavalleresca catalana, per la seua exacta correspondència amb la mentalitat diletant i la "identitat literària" que s'havia creat el *Conte Camerlengo* de Nàpols.

L'historiador Raffaele Colapietra, noticiós de l'esperit bibliòfil i de l'interés del cavaller per les novetats culturals de la Itàlia del *Quattrocento*, mitifica el personatge en qüestió fins a fer-lo "protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese". Considera a

---

⁴¹⁵³ SALUDES AMAT, Anna-Maria, Ricerca paradigmatica o trionfo della letterarietà nelle strategie narrative del *Curial e Güelfa*, dins CHIAPPINI, Gaetano (ed.), *Echi di memoria. Scritti di varia filologia, critica e linguistica in ricordo di Giorgio Chiarini*, Alinea, Florència, 1998, ps. 197-211.

⁴¹⁵⁴ FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, odes 2.6, 3.3, 3.10, 4.8 i 4.10. Vegeu sobretot la pàgina 131.

⁴¹⁵⁵ CHARITEO, II (Benet GARRET), *Le rime di Benedetto Gareth detto "Il Chariteo"*, ed. a cura d'Erasmo PERCOPO i Benedetto CROCE, Tipogr. de l'Accademia delle Scienze ("Biblioteca napoletana di storia e letteratura", 1), Nàpols, 1892, vol. 2, p. 190.

⁴¹⁵⁶ ÁVALOS, Ínigo d', conte di Monteodorisio', dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-inigo-d-conte-di-monteodorisio_Dizionario-Biografico/>

més que la ressenya de Bisticci constitueix, a títol pòstum, “un’autentica apoteosi umanistica di Innigo.”⁴¹⁵⁷ Sincerament, trobem que el qualificatiu d’*humanista* aplicat a un cavaller ibèric de formació trobadoresca i sonador d’arpa, com era ell, queda una mica ample i presumtuós. Entre altres coses, perquè no se li coneix una producció escrita en llatí humanístic. Sí que se li coneixen, en canvi, tractats de cura mèdica de falcons,⁴¹⁵⁸ i una gran afició a les justes cavalleresques, la cinegètica, la poesia de *cancionero* i altres activitats pròpies del seu rang nobiliari.

És altament improbable que un laic dominara la gramàtica llatina com la podia dominar qualsevol dels humanistes del seu temps. Sembla més aviat un magnat, d’aquells que ajudaren triomfar el moviment humanista, introduint-lo a les corts principesques, i donaren pas al Renaixement. Sembla un cavaller devanant d’envoltar-se d’“hòmens de molta sciència”, “filòsophs” i “poetes e oradors”, com en diria l’autor del *Curial*. En qualsevol cas, pareix incontestable que les seues aficions literàries li proporcionaren un bagatge cultural inusual entre els del seu ociós estament aristocràtic. De manera que “fu intentissimo d’ogni cosa universalmente, e ne sapeva ragionare”, entre altres coses, per l’experiència d’una vida intensa i per “esser istato sempre appresso di uomini grandi.” No era ell un home docte, doncs, però sí que “amò molto gli uomini dotti, e onorògli sempre dove egli si trovava”. La bellesa física i l’elegància del magnat concordaven, doncs, amb el seu caràcter “umanissimo.” Podríem concloure la caracterització cultural del personatge, perfectament, amb una nova frase aplicada al protagonista de la ficció del *Curial* (*CeG* I.3): “...en tant que en moltes partides, sabent-se la sua sciència, devench molt famós e era tengut en gran stima.”

D’ací a qualificar D’Àvalos d’*humanista* –com fa sense prevencions el professor Colapietra–, n’hi ha un bon tros. Com a molt, se’l podria destacar com a mecenes d’humanistes, lector diletant i paradigma personal d’allò que alguns historiadors de la literatura italiana han convingut a denominar l’*umanesimo cavalleresco*. Es tracta d’un fenomen de recepció sincrètica de novetats clàssiques (la filosofia moral dels florentins, el retrobament dels mites antics, les biografies de grans personatges antics) en un univers dominat encara per paràmetres mentals i manifestacions estètiques d’arrelam

---

⁴¹⁵⁷ COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d’Avalos, protagonista dell’Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 143).

⁴¹⁵⁸ LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d’Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

medieval (escolàstica, lírica trobadoresca, llibres de cavalleries, piràmide feudal, justes i torneigs...). Estem segurs que si Milà i Fontanals haguera conegut les aficions del – diguem-ne amb tota prudència– “cavaller humanista” Enyego d’Àvalos, les hauria considerares representatives de l’atmosfera cultural europea que propicià “ce singulier mélange de *gothique* et de *Renaissance* qu’on retrouve dans beaucoup d’œuvres artistiques et littéraires du XVe siècle et du commencement du XVIe.”⁴¹⁵⁹

Una part indispensable d’aquest *mélange* de costums aristocràtics del segle XV consistia a combinar virtuosament les armes i les lletres. En aquest sentit, com Curial el llombard, Enyego d’Àvalos era apte com ningú “per a liça e per a cambra” (*CeG* I.22, II.55). El seu amic l’humanista llombard Francesco Filelfo expressava aquesta dualitat en els mateixos termes que l’anònim del *Curial*, en una oda dedicada pel 1450 al mateix gran camarlenc d’Alfons el Magnànim (*Odes*, ll. III, oda 6, vv. 15-18): “*Ingenti quamquam permultos laude nitentis / rex habet Alphonsus, lux tua clara magis. / Nam nulla fugit praestans, mi Davale, virtus, / nec bello insignis, nec veneranda toga.*”⁴¹⁶⁰ És a dir: ‘Tot i que el rei Alfons es circumda de molts que llueixen i són dignes d’elogi, la teua llum brilla més. Cap excel·lent virtut et pot defugir, amic de D’Àvalos, ni la distinció en la guerra, ni les honorable ocupacions de la pau’; lliça i cambra, en fi.

A banda de les tasques de govern i diplomàcia, destacava per la seua “buonissima perizia nella *disciplina militare*”. Reunia, doncs, totes aquelles qualitats que Curial perdé –en la ficció novel·lesca– quan “se donà a viure mollament e laciva..., no recordant-se ésser cavaller ne home de sciència; ans axí la *disciplina militar*, com la vigília del estudi, més totalment en oblit” (*CeG* III.78). Alternant amb l’estudi, D’Àvalos exercí la virtut militar “estrenuamente”, en diferents guerres. I “sempre si exercitò in favore de la Maestà del re.” La seua fidelitat a la monarquia de la Corona d’Aragó era producte d’una “inviolabile fede, della quale mai non mancò” i en la qual romangué “fermo e costante”. I, fins i tot en edat avançada, es mostrà disposat a participar “nella guerra del Turco... con le genti che gli furono ordinate.” En conseqüència, tant Alfons I com Ferran I de Nàpols, apreciaren el seu “suavissimo consiglio” perquè era un home que defugia els comportaments extrems i, d’acord amb la filosofia moral dels antics, es mostrava “temperantissimo in ogni cosa”. Les seues lectures i experiències el feien, a

---

⁴¹⁵⁹ MILÀ FONTANALS, Manuel, Notes sur trois manuscrits: I) un chansonnier provençal; II) un roman catalan; III) une traduction catalane de la *Disciplina clericalis* de Pierre Alphonse, dins *Revue des Langues Romanes*, 10/2, Montpellier, 1876, ps. 225-240 (II, ps. 233-238); reed. en *Obres completes*, Barcelona, 1980, vol. 2, ps. 485-492 (p. 233).

⁴¹⁶⁰ FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, p. 124.

més, “isperto di ogni cosa e di prestantissimo giudizio”, prudent i preocupat perquè els seus fills s’iniciaren en la música, el cant i els *studia humanitatis*.

D’acord amb la visió de futur que li proporcionaven la seua posició social i els seus contactes, “istitui i figliuoli di laudabili costumi e volle ch’eglino avessino notizia delle lettere latine.” Ell, per lògiques raons de procedència geogràfica i estament social, no havia pogut conèixer les Muses en la infantesa i l’adolescència. En canvi, a la Itàlia del Renaixement havia canviat tot. Ara eren els nobles, els perfectes curials, els primers obligats a col·leccionar llibres i a servir les Muses. Així les coses, els fills del comte camarlenc reberen la formació humanística requerida per part d’un preceptor: tal com s’educaven a les corts de la Itàlia septentrional els “figliuoli de’ principi.” El mentor s’anomenava artísticament “il Musefilo”, l’amic de les Muses, i compongué un manual de gramàtica per als fills de D’Àvalos, *Institutiones grammaticae* (ca. 1475; Biblioteca Nazionale di Napoli, ms. V V 12), on ells protagonitzaven les oracions modèliques: “*Alphonsus amat Musephilum*”, “*Rodoricus timet Musephilum*”, “*Musephilus reddit multos adulescentes eruditos*”, etc.⁴¹⁶¹ Giovanni Tommaso di Montcada, II comte d’Adernò, en la seua vida de Costanza d’Àvalos –primogènita d’Enyego, epígon de les seues inquietuds culturals– recorda que el pare, “*cum scientiae utilitates non ignoraret*”, procurà instruir la filla en “aquella delectable sciència que és appellada música” (*CeG* III.0). Ell mateix l’examinava i la interrogava sobre els seus progressos, “*ut ipsas et magistri diligentiores redderunt.*”⁴¹⁶²

Feta la semblança biogràfica de tan interessant personatge, seria oportú aprofundir en alguns aspectes del seu itinerari vital, en funció de la documentació històrica disponible, que és relativament escassa, però francament interessant per al tema que ens ocupa: la dilucidació de l’ambient on es gestà *Curial e Güelfa*.

3.2. Del palau reial de València, a la cort del senyor de Milà

Auge, caiguda i exili valencià del conestable Dávalos

Abans d’entrar en detalls sobre el gran camarlenc Enyego d’Àvalos, resulta imprescindible dedicar unes línies a l’emblemàtica figura del pare, el conestable de

---

⁴¹⁶¹ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 61-62.

⁴¹⁶² La citació llatina, en: MONTCADDA, Giovanni Tommaso di (comte d’Adernò), *Vita illustris Constantiae Dávalos, comitissae Acerrarum* [1495], Manuscrit de la Biblioteca nazionale di Napoli, Ms. X B 67, Nàpols, col. 397; citat per COLAPIETRA, ibídem, p. 54.

Castella⁴¹⁶³ i comte de Ribadeo, Ruy López Dávalos y Mendoza (Úbeda, 1357-Terol, 6 de gener del 1428), un home emparentat per part de mare (Catalina de Mendoza) amb la família del futur escriptor i marquès de Santillana, Íñigo López de Mendoza. Els Dávalos, oriünds de San Félix de Ávalos (despoblat de la Baixa Navarra),⁴¹⁶⁴ s'assentaren en el segle XIII com a *caballeros fronteros* al regne de Jaén per a defensar la Frontera d'Andalusia front als musulmans del sultanat nazarí de Granada.⁴¹⁶⁵ El besavi, avi i pare del conestable foren alcaids d'Úbeda, vila on tenien els Dávalos casa pairal, encara que l'ascens social de dit conestable el portà a adquirir un palau a Toledo, on solia residir.⁴¹⁶⁶ En el seu origen, el futur conestable era un *hijodalgo* sense patrimoni feudal ni vassalls, un soldat més del rei, però les seues heroïcitats el portaren a guanyar-se la confiança de Joan I i, sobretot, d'Enric III de Castella. Aquestes gestes les narren cròniques castellanques i les rememoren humanistes com Pier Candido Decembrio o Paolo Giovio, gràcies al testimoni oral del seu fill Enyego d'Ávalos.⁴¹⁶⁷

---

⁴¹⁶³ Ofici introduït a Castella per Joan I, a imitació de França, el 6 de juliol del 1382. Vegeu SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, Auge y caída de un hombre nuevo: el condestable Ruy López Dávalos, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 195-1, Madrid, gener-abril 1998, ps. 43-80 (p. 52).

⁴¹⁶⁴ La rama italiana de la família idealitzarà el seu origen en un suposat –que no històric– Sancho de Ávalos, cap del llinatge, que hauria residit a Calahorra (justament per ser la pàtria de Quintilià), on era *hijodalgo*, els descendents del qual passaren a Andalusia. Vegeu ALTOMARE, Biagio, *Memorie storiche di diverse famiglie nobili così napoletane come forastiere, così vive come spente, con le loro arme; e con un trattato dell'arme in generale*, Tipogr. de Giacomo Raillard, Nàpols, 1691, p. 14. Vegeu també RIQUER, Martí de, *Quinze generacions d'una família catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1998, ps. 842-843: “El llinatge, escrit Dávalos, Dábalos i més rigorosament d'Ávalos o d'Ábalos, procedeix del lloc d'Ábalos, prop de l'Ebre (actual partit judicial d'Haro, província de Logroño), a quatre quilòmetres del nord-est de San Vicente de Sonsierra, entre aquesta vila i Samaniego.”

⁴¹⁶⁵ Tot això, segons una *probanza* de noblesa del 1453, que els fa descendents d'un dels 50 *hijosdalgo* que Ferran III el Sant establí a Úbeda en el segle XIII. Vegeu RUANO PRIETO, Fernando, El condestable don Ruy López Dávalos, primer duque de Arjona, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, vol. 8, Madrid, 1903, ps. 166-177; vol. 9, 1903, ps. 166-177, i vol. 11, 1904, ps. 398-408 (p. 170); SUÁREZ FERNÁNDEZ, L., Auge y caída de un hombre..., p. 52.

⁴¹⁶⁶ Concretament, l'edificat per Suero Téllez de Meneses que, després de pertànyer als Dávalos, passà als comtes de Cedillo i fou cedit finalment per a deixar lloc al Seminari Menor toledà. Vegeu MARTÍN-CLETO, Julio Porres, La ciudad de Toledo a mediados del siglo XV, dins MONTEMAYOR, Julián (ed.), *Tolèdo et l'expansión urbana en Espagne (1450-1650)*, Casa de Velázquez, Madrid, 1991, ps. 7-25 (p. 20). Estava decorat amb algepseries d'estil nazarí, com altres palaus toledans de l'època. Vegeu RODRÍGUEZ PORTO, Rosa María, Courtliness and Its *Trujamanes*: Manufacturing Chivalric Imaginery across the Castilian-Grenadine Frontier, dins ROBINSON, Cynthia – SIMONE, Pinet (eds.), *Courting the Alhambra. Cross-disciplinary approaches to the Hall of Justice ceilings*, Brill, Leiden, 2008, ps. 67-114 (ps. 71 i 96-97); RALLO, Carmen – RUIZ, Juan Carlos, El palacio de Ruy López Dávalos y sus bocetos inéditos de la Sinagoga del Tránsito: estudio de sus yeserías en el contexto artístico de 1361 (I), dins *Al-Qântara. Revista de estudios árabes*, 20-2, Madrid, 1999, ps. 275-298.

⁴¹⁶⁷ Vegeu PONZÙ DONATO, Paolo, Il *Bellum Alexandrinum* e *Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (p. 111). És possible que existira algun relat escrit dels fets del conestable, una mena d'esborrany de biografia cavalleresca, que posseïren els seus fills radicats a Itàlia; possibilitat que suggereix BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La creació literaria de *El Victorial*, dins DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial*, ed. a cura de R. BELTRAN, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 18-202 (p. 344, n. 47).

Fernán Pérez de Guzmán (1378-1460)⁴¹⁶⁸ conta del conestable Dávalos, en *Generaciones y semblanzas* (1450-1453), que “su comienzo fue de pequeño estado”, però els seus “notables actos de cavallería”, així com un “gesto muy alegre e graçioso, e dulce e amigable conversación”, li obriren les portes de la cort.⁴¹⁶⁹ Completa la informació, potser un tant exageradament, García de Salazar, quan afirma que als 16 anys era un simple “moço de espuelas,” i que de patge passà a ser cambrer del rei i conestable; “e era mucho serviçial e alegre, e savía mucho bien cantar e vaylar.”⁴¹⁷⁰ El rei Joan I de Castella (1379-1390) l’afavorí, però encara ho féu més Enric III (1390-1406), que li concedí moltes prebendes i senyories. De manera que “alcançó tanta privança con él, que en su tiempo todos los fechos del reyno eran en su mano. Alcançó muy grande estado e fazienda.” Tanmateix, fou acusat injustament de traïció i desposseït dels seus béns, i “fuese a Aragón” (s’entén ací que a València –Aragón–, pel costum dels castellans –com el de l’anònim autor del *Curial*– de considerar la Corona d’Aragó, a efectes onomàstics, igual d’uniforme que la Corona de Castella).⁴¹⁷¹

Començà Ruy la carrera militar contra el soldanat nazarí i al servei del seu oncle Pedro, alcaid de Quesada. Concloua una treva de nou anys el 1379, aquest dirigí una desastrosa incursió on morí ell i el nebot caigué presoner del sultà de Granada. Romangué allí uns mesos Ruy, segons Luis Suárez, “y de este modo conoció Granada; no propiamente la ciudad, sino los *corrales* donde se alojaba a los cautivos.”⁴¹⁷² Una vegada alliberat (21 d’agost del 1379), fou corregidor d’Úbeda (1381-1419)⁴¹⁷³ i serví a la monarquia en la guerra contra Portugal (1383-1388). Vencé cos a cos i decapità el millor capità que portava Jean de Gand, duc de Lancaster (març del 1387);⁴¹⁷⁴ amb la

---

⁴¹⁶⁸ Nebot del canceller Pero López de Ayala, oncle del marquès de Santillana i senyor de Batres, prop de Toledo; empresonat el 1423 per recolzar els infants d’Aragó, perdonat el 1429 i retirat a Batres el 1432, es dedicà a gaudir de les lletres. Vegeu la introducció a PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas*, ed. a cura de R. B. TATE, Tàmesis, Londres, 1965, p. XIV.

⁴¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 13.

⁴¹⁷⁰ GARCÍA DE SALAZAR, Lope, *Las bienandanzas e fortunas (códice del siglo XV)*, ed. a cura d’Ángel RODRÍGUEZ HERRERO, Diputación de Vizcaya, Bilbao, 1967, vol. 4, p. 57.

⁴¹⁷¹ PÉREZ DE GUZMÁN, F., *Generaciones y semblanzas...*, p. 13. A pesar de la seua caiguda, el cas Dávalos fou considerat el paradigma de la promoció social de la noblesa de servei, pel fet d’arribar a ser –sense tenir sang reial com els dos anteriors, sinó ser un simple *frontero*– el tercer conestable que tingué Castella. Vegeu MOTA, Carlos, El condestable en su laberinto: memoria literaria de Ruy López Dávalos, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 49-62 (p. 55).

⁴¹⁷² SUÁREZ FERNÁNDEZ, L., Auge y caída de un hombre..., p. 48. Allí aprengué l’àrab. En el setge de Setenil (1407) “fabló arábigo” amb l’alcaid musulmà, segons es llig en *El Victorial*.

⁴¹⁷³ TORRES NAVARRETE, Ginés de la Jara, *Historia de Úbeda en sus documentos*, Ayuntamiento de Úbeda – Asociación Cultural Alfredo Cazabán Laguna, Úbeda, 2005, vol. 7, p. 193.

⁴¹⁷⁴ Aquest era es casà amb Constanza, una filla de Pere el Cruel (1386), i pretenia ocupar el tron castellà.

qual cosa, obtingué les claus de Benavente, i el penó i els esperons d'or del cavaller abatut. En commemoració de la gesta, transformà heràldicament les franges roges i blanques de dit penó en una bordura escacada de gules i argent circumdant el castell d'or en camper d'atzur de l'heràldica familiar.⁴¹⁷⁵ També travessà nadant un riu per a portar un missatge i salvar, arriscant la vida, una treva molt favorable a Castella (1388).⁴¹⁷⁶

El valor demostrat en aquelles accions li valgué l'amistat i la confiança de Joan I. Pels anys 1391-1394 era cambrer d'Enric III i custodi de l'arxiu reial,⁴¹⁷⁷ i conseller privat pels anys 1393-1394, quan elaborà un programa polític de reforç del poder reial enfront de les ambicions de la noblesa.⁴¹⁷⁸ Segons el cronista López de Ayala, començà a controlar la política castellana pel 1392, i pel 1399, la seua *gracia y privanza* era tanta, que reunia més poder que ningú al país.⁴¹⁷⁹ Mentre ascendia socialment, es preocupà d'instruir, en qualitat d'*ayo* o mentor, el famós cavaller i aventurer Pero Niño, comte de Buelna (1378-1453), protagonista d'*El Victorial* de Gutierre Díaz de Games (ca. 1436), una biografia cavalleresca que conté curiosos punts de coincidència –segurament, narracions de transmissió oral– amb *Curial e Güelfa*.⁴¹⁸⁰ Díaz ens recorda que “en quanto fue moço” Pero Niño, “sienpre fue so la governança del condestable, después que supo tomar armas, segund que el rey ge lo avía mandado” (pels anys 1381-1398). Quan Pero complí vint anys, el conestable Dávalos el casà molt honorablement amb la

---

⁴¹⁷⁵ Tal com s'observa en FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, làmina 26 i ps. 68-69, les armes d'Enyego d'Ávalos eren: D'atzur, un castell tornejat, emmerletat d'or i clos de negre, i bordura d'argent i gules, en catorze peces. Segons CASCALES, Francisco, *Discursos históricos de la muy noble y muy leal ciudad de Murcia (segunda impresión)*, Tipogr. de Francisco Benedito, Múrcia, 1775, p. 404, el castell dels Dávalos, símbol de fortalesa, inspirà una mot heràldic basat en un lema de sant Agustí: “El que en virtud y santidad es fuerte, ni temerariamente acomete, ni necesariamente teme.” El conestable protegí els augustinians calçats de Toledo, en l'església del qual tenia vas sepulcral, a la capella de Sant Esteve. Vegeu BECQUER, Gustavo Adolfo, *Templos en Toledo. San Juan de los Reyes*, Tipogr. Nieto y Cia., Madrid, 1857; reed. facsímil, Maxtor, Valladolid, 2008, p. 99. L'any 1853, l'ajuntament toledà comprà el temple, en procés de desamentellament des de la desamortització: serví de solar per a un escorxador (1889-1892). Vegeu GARCÍA MARTÍN, Francisco, *La Comisión de Monumentos de Toledo (1836-1875)*, Loderia, Las Ventas con Peña Aguilera (Toledo), 2008, ps. 36-37. Fou fundador també del convent augustinia de Valladolid. Vegeu SANGRADOR VÍTORES, Matías, *Historia de la muy noble y leal ciudad de Valladolid, desde su remota antigüedad hasta la muerte de Fernando VII*, Tipogr. de D. M. Aparicio, Valladolid, 1851, vol. 1, p. 258.

⁴¹⁷⁶ RUANO PRIETO, F-, *El condestable don Ruy...*, ps. 174-175; SUÁREZ FERNÁNDEZ, L., *Auge y caída de un hombre...*, p. 49.

⁴¹⁷⁷ SUÁREZ FERNÁNDEZ, L., *Auge y caída de un hombre...*, p. 50.

⁴¹⁷⁸ TORRES FONTES, Juan, *Los condestables de Castilla en la Edad Media*, dins *Anuario de historia del derecho español*, 41, Madrid, 1971, ps. 57-112 (ps. 68-77).

⁴¹⁷⁹ SUÁREZ FERNÁNDEZ, L., *Auge y caída de un hombre...*, ps. 51-53 i 63.

⁴¹⁸⁰ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *Convergencias entre El Victorial y Curial e Güelfa: del accessus biográfico al contexto histórico de la París de 1405*, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459.

noble viuda Constanza de Guevara, germana de la seua segona muller, Elvira de Guevara, de la casa d'Oñate; amb la qual cosa tutor i criat esdevingueren cunyats.⁴¹⁸¹

El 1395 Ruy López Dávalos pacificà Baeza i Úbeda, i entre el 1395 i el 1399 sufocà les violències de Múrcia causades per la guerra entre Manueles i Fajardos.⁴¹⁸² A tal efecte se'l designà *adelantado mayor* del regne de Múrcia (5 d'octubre del 1396-1423) i deixà allí de lloctinents seus el seu germà Lope Pérez Dávalos (1396-1405) i el seu fill primogènit Pero López Dávalos (a partir del 1417),⁴¹⁸³ el qual mantingué bona relació amb Pero IV Maça de Liçana, senyor d'Elda i governador de la veïna Oriola (València). El 4 de novembre del 1398, Ruy López comprà el comtat de Ribadeo (Galícia) a un cavaller francès, amb 100.000 maravedís d'or prestats per l'arquebisbe de Toledo.⁴¹⁸⁴ Posseïa ja Arjona (per donació del rei Enric, 1396),⁴¹⁸⁵ Arcos de la Frontera, Arenas i altres importants feus que havia rebut del rei o comprat des del 1392.⁴¹⁸⁶ Durant els anys 1396-1399, en qualitat de conestable (ofici adquirit en data indeterminada, entre el 1394 i el 1397) i *adelantado mayor* del regne de Lleó, dirigí una segona guerra contra Portugal, on destacà al seu costat el jove Pero Niño.⁴¹⁸⁷

Víctima de falses acusacions, el conestable s'hagué de retirar durant tres anys (1400-1403) a la seua vila d'Arenas de San Pedro: “fue así apartado del rey e puesto en grande indignación suya, que fue çerca de perder el estado e la presona.”⁴¹⁸⁸ Tanmateix, es demostraren falses les imputacions, i Ruy López Dávalos recobrà tot el seu honor, poder i prestigi. Aquest llarg parèntesi, de caiguda temporal i el retorn del conestable a la cort, fou cantat pel poeta Alfonso Álvarez de Villasandino (*ca.* 1345-*ca.* 1424), que comparà la situació del magnat sotmés a purgatori amb la d'un “falcón” encapellat que

---

⁴¹⁸¹ BELTRAN LLAVADOR, R., La creación literaria..., ps. 31-34. La citació textual és del cap. 37, 4-6.

⁴¹⁸² MITRE FERNÁNDEZ, Emilio, *Evolución de la nobleza en Castilla bajo Enrique III (1396-1406)*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1968, ps. 42-45. S'hi enfrontaven en bàndols sangonosos els Manuel de Villena, recolzats pels Rocafull d'Oriola, amb els Fajardo de Múrcia, recolzats pels Dávalos.

⁴¹⁸³ RUANO PRIETO, F-, El condestable don Ruy..., p. 179.

⁴¹⁸⁴ SUÁREZ FERNÁNDEZ, L., Auge y caída de un hombre..., p. 54. El títol de comte no l'obtidria, però, fins el 1405, per defunció de l'anterior.

⁴¹⁸⁵ CALDERÓN ORTEGA, José Manuel, La donación de Arjona a Fadrique de Aragón: nuevas perspectivas, dins *Actas del II Congreso de Historia de Andalucía (Córdoba, 1991)*. *Historia Medieval*, Consejo de Cultura y Medio Ambiente de la Junta de Andalucía – Obra Social y Cultural Cajasur, Córdoba, 1994, vol. 2, ps. 139-145.

⁴¹⁸⁶ Arribà a posseïr fins a 27 senyories distintes, la majoria localitzades a Andalusia i totes expropiades entre el 1421 i el 1423, en benefici de la corona, que les distribuï a nobles del partit reialista. Vegeu GUERRERO NAVARRETE, Yolanda, *Proceso y sentencia contra Ruy López Dávalos, condestable de Castilla*, Instituto de Estudios Giennenses – Diputación Provincial de Jaén, Jaén, 1982, ps. 15-17.

⁴¹⁸⁷ PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, El *Cancionero de Baena* como fuente historiográfica de la baja Edad Media castellana: el ejemplo de Ruy López Dávalos, dins *Cancioneros en Baena. Actas del II Congreso Internacional 'Cancionero de Baena'*. In *memoriam Manuel Alvar* (eds. J. L. Serrano Reyes – J. Fernández Jiménez), Ayuntamiento de Baena, Baena, 2003, vol. 1, ps. 293-333 (ps. 304-307).

⁴¹⁸⁸ PÉREZ DE GUZMÁN, F., *Generaciones y semblanzas...*, p. 13.

roman mudant la ploma: un “girifalte mudado” que torna a caçar.⁴¹⁸⁹ Villasandino, principal figura de la recopilació lírica coneguda com el *Cancionero de Baena* (ca. 1426-1445), estigué durant anys al servei del conestable i moltes de les seues composicions fan al·lusió a fets biogràfics o a anècdotes de la vida d’aquest.

Abans de la mort d’Enric III (1406), Dávalos havia constituït al seu voltant un gran partit nobiliari que oferí la corona a Ferran el d’Antequera.⁴¹⁹⁰ Aquest acceptà només la regència sobre el legítim hereu (1406-1416) i fou després elegit a Casp rei d’Aragó (1412). L’oposició de la reina viuda, Catalina de Lancaster, a compartir la regència amb Ferran generà uns conflictes que derivarien el 1416 en el sorgiment a Castella del partit dels infants d’Aragó (Joan, Enric i Pere, germans d’Alfons el Magnànim),⁴¹⁹¹ constituït per una part important de l’aristocràcia feudatària castellana.

La crítica tradicional ha atribuït al canceller Pero López de Ayala (el secundogènit dels quals fundarà a Toledo la casa senyorial de Fuensalida) i ha datat pel 1407 la traducció al castellà per al conestable de la *Consolatio Philosophiae* de Boeci, obra que creà un precedent que seria continuat per successives traduccions de clàssics destinades a la noblesa laica castellana.⁴¹⁹² El noble comitent, Dávalos, en lletra adreçada a

---

⁴¹⁸⁹ PEREA RODRÍGUEZ, Ó., *El Cancionero de Baena...*, ps. 300-301.

⁴¹⁹⁰ TORRES FONTES, Juan, La regencia de don Fernando el de Antequera y las relaciones castellano-granadinas (1407-1416), dins *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos*, vols. 14-15, núms. 1-2, Granada, 1963-1966, ps. 137-167, i vols. 16-17, núms. 1-2, 1967-1968, ps. 89-145.

⁴¹⁹¹ NIETO SORIA, José Manuel, Fernando de Antequera, regente de Castilla, dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 293-314 (ps. 298 i 314).

⁴¹⁹² La traducció ha estat editada per CAVALLERO, Pablo A. (ed.), *La Consolación natural; traducción castellana medieval, con glosas de la “Consolatio” de Boecio*, Instituto de Estudios Grecolatinos Francisco Nova, Buenos Aires, 1994. Sobre el context en què es produí, vegeu ALVAR, Carlos, Promotores y destinatarios de traducciones en Castilla durante el siglo XV, dins *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale*, 27, París, 2004, ps. 127-140 (ps. 132 i 136); SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, p. 177; SAQUERO, Pilar – GONZÁLEZ, Tomás, Las glosas de Nicolás de Trevet sobre los Trabajos de Hércules vertidas al castellano: el códice 10220 de la Biblioteca Nacional de Madrid y Enrique de Villena, dins *Epos. Revista de filología*, 6, Madrid, 1990, ps. 177-198; IIDEM, Boecio en el medioevo hispánico, dins *Humanitas. In honorem Antonio Fontán*, Gredos, Madrid, 1992, ps. 319-339; PEÑA EGUREN, Esteban, La filosofía política de Guillermo de Ockham en el *Dialogus III*: relación entre Iglesia y Estado, dins ROCHE ARNAS, Pedro (coord.), *El pensamiento político en la Edad Media*, Fundación Ramón Areces, Madrid, 2010, ps. 169-190; MARTÍNEZ ROMERO, Tomás, *Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica. Discurs de recepció de Tomàs Martínez Romero com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l’Institut d’Estudis Catalans, llegit el dia 21 de juny del 2007*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2007, p. 26, n. 11; KEIGHTLEY, Ronald G., Boethius in Spain. A Classified Checklist of Early Translations, dins MINNIS, A. J. (ed.), *The Medieval Boethius. Studies in the Vernacular Translations of the “Consolatione Philosophiae”*, D. S. Brewer, Cambridge, 1987, ps. 169-187; PÉREZ ROSADO, Miguel, *La versión castellana medieval de los “Comentarios” a Boecio de Nicolás Trevet*, Tesi doctoral, Universidad Complutense, Madrid, 1992, 2 vols.; ÍDEM, Dos notas sobre la *Consolación de la Filosofía* de Boecio en la Edad Media castellana, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, 4, Madrid, 1993, ps. 113-126 (ps. 120-126); CAVALLERO, Pablo A., Grecia y

l'anònim traductor, li demanà que anotara “en el margen lo que vuestro ingenio podiere”, a manera de glosses breus, a fi que “syn compañero el texto pueda entender”; però que les exposicions no foren molt tan exhaustives, perquè havia intentat llegir el Boeci anotat pel dominicà anglés Nicholas Trevet i li havia sigut tediós. És una mostra de com a partir del 1400 els cavallers voldran accedir directament als clàssics amb actitud autodidacta, sense la intervenció mediadora d’“homes de ciència.”⁴¹⁹³

El 1407, Ruy López i el mestre de Calatrava, Luis de Guzmán (pare del famós amic d’humanistes Nuño de Guzmán) dirigiren 2.000 homes d’armes en la lluita contra Granada.⁴¹⁹⁴ Sufocà Ruy López Dávalos una revolta a la ciutat i regne de Múrcia el 1409⁴¹⁹⁵ i, durant la campanya d’Antequera, dirigida per Ferran de Trastàmara contra el sultà de Granada (1410), destacà en accions com la presa de *Xébar* (Sábar).⁴¹⁹⁶ Quan Ferran s’hagué de desplaçar a Aragó, Dávalos acabà la campanya d’Antequera amb la presa dels castells resistents.⁴¹⁹⁷ El conestable estigué present a la solemne coronació de Ferran I a Saragossa, el 1414.⁴¹⁹⁸ A la mort d’aquest, el 1416, Joan II de Castella comptava només amb 11 anys d’edat i la reina mare Catalina preveia controlar el govern, ajudada pels nobles *juanistas*. Aquests s’oposaven als *enriqueños*, agrupats des del 1415 al voltant del conestable Dávalos i de l’infant Enric de Trastàmara, mestre de

---

el griego en las glosas a la traducción castellana medieval de la Consolatio de Boecio, dins PENNA, R. E. – ROSAROSSA, M. A. (eds.), *Studia Hispanica Medievalia. Actas de las IV Jornadas Internacionales de Literatura Española Medieval*, Universidad Católica Argentina, Buenos Aires, 1995, ps. 21-50; DOÑAS BELEÑA, Antonio, La Consolación natural, versión castellana de la Consolatio Philosophiae encargada por Ruy López Dávalos: cartas preliminares, dins LÓPEZ CASTRO, A. – CUESTA TORRE, M. L. (eds.), *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Universidad de León, 20 al 24 de septiembre de 2005)*, Universidad de León, León 2007, vol. 1, ps. 491-500; ÍDEM, Glosas de textos y textos que glosan “para mejor entender la materia” (sobre los manuscritos BNM 174 y BNM 17814), dins BAUTISTA PÉREZ, F. – GAMBA CORRADINE, J. (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana modernidad*, Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 141-148; WEISS, Julian, Vernacular Commentaries and Glosses in Late Medieval Castille, II: A Checklist of Classical Texts in Translation, dins BERESFORD, A. M. – HARYWOOD, L. M. (eds.), *Medieval Hispanic Studies in Memory of Alan Deyermond*, Tamesis Books, Londres, 2013, ps. 237-271; AVENOZA VERA, Gemma, Traducciones, público y mecenazgo en Castilla (siglo XV), dins *Romania*, 128, París, 2010, ps. 452-500 (ps. 470-473 i 490); CONCINA, Chiara, Appunti sui miti nelle traduzioni catalane (Saplana e Ginebreda) della *Consolatio Philosophiae* di Boezio, dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 42-65 (p. 43).

⁴¹⁹³ LAWRENCE, Jeremy N. H., The Spread of Lay Literacy in Late Medieval Castille, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 62, Liverpool, 1985, ps. 79-94 (ps. 81-82).

⁴¹⁹⁴ RUANO PRIETO, F-, El condestable don Ruy..., ps. 171-172.

⁴¹⁹⁵ BELLOT, Pedro, *Anales de Orihuela de mosén Pedro Bellot (siglos XIV-XVI)*, ed. a cura de Juan TORRES FONTES, Real Academia de Alfonso X el Sabio – Institut de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Múrcia – Alacant, 2001 (2a.; 1a., 1954), vol. 1, ps. 211-212.

⁴¹⁹⁶ CARRILLO DE HUETE, Pedro, *Crónica del Halconero de Juan II*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO, Espasa-Calpe, Madrid, 1947, p. 393.

⁴¹⁹⁷ RIBELLES, Bartolomé, *Memorias histórico-críticas de las antiguas cortes del Reyno de Valencia*, València, 1810, p. 53.

⁴¹⁹⁸ VELA GORMEDINO, Luis (ed.), *Crónica incompleta del reinado de Fernando I de Aragón*, Anubar, Saragossa, 1985, ps. 46-47.

l'orde militar de Sant Jaume i cap visible del partit denominat dels infants d'Aragó, posseïdors de grans estats a Castella. Agraiït per aquest recolzament, el rei Ferran I d'Aragó pretengué donar la vila reial de Lliria a Ruy López Dávalos, l'any 1417, però els jurats de València mobilitzaren les viles reials del regne en contra d'aquesta amputació del patrimoni reial, i el monarca hagué de fer-se arrere.⁴¹⁹⁹ Morta la reina mare de Castella (1419), l'assoliment de la majoria d'edat per Joan II (14 anys, 1420) desencadenà una crisi de govern. Dávalos, el futur marquès de Santillana, el senyor de Fuensalida i altres ajudaren Enric a perpetrar l'*atraco* de Tordesillas⁴²⁰⁰ i el *desacato* de Montalbán (1420), accions que permeteren l'infant casar-se amb Catalina, germana del jove i pusil·làtime monarca i controlar el poder dos anys (1420-1422).

Empresonat l'infant Enric (1422) per disposició d'Álvaro de Luna, erigit en favorit o *valido* de Joan II i cabdill dels *juanistas*, s'ordí contra el conestable Dávalos una trama (amb 14 cartes falsificades) per a processar-lo per traïció (1422-1423).⁴²⁰¹ Se'l desposseí de tots els oficis, senyories i béns,⁴²⁰² al temps que Luna esdevenia nou conestable de Castella. Assabentat dels propòsits de Luna, Ruy López Dávalos, que s'havia refugiat a Arjona, s'exilià a València (estiu del 1422) auxiliat pel governador d'Oriola, Pero Maça de Liçana; en companyia de la infanta Catalina, muller de l'infant Enric.⁴²⁰³ Quan es demostrà la falsedat de les proves aportades contra Dávalos (1427), fou executat un boc expiatori i el rei de Castella escrigué –a petició de Joan de Navarra–

---

⁴¹⁹⁹ Al·legaven privilegis de Pere el Cerimoniós que no permetien al Trastàmara alienar aquesta estratègica vila. Vid. BELLOT, P., *Anales de Orihuela...*, ps. 298-299; RIBELLES, B., *Memorias histórico-críticas...*, p. 53.

⁴²⁰⁰ El 14 de juliol del 1420, tingué lloc el “segrest” del jove rei per l'infant Enric, al castell de Tordesillas. Un fill del conestable, Fernando Dávalos, que era patge del rei, els obrí la porta de la cambra reial. Ho relata el mateix Joan II (Palència, 11 de juliol del 1425) en lletra remesa a l'abat de Poblet. Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Relaciones diplomáticas entre Juan II de Castilla y Alfonso V de Aragón: documentos para su estudio, dins *Revista de archivos, bibliotecas y museos* (4a. època, any I), vol. 53, Madrid, 1947, ps. 9-33 (ps. 10-11). Ho recordarà així mateix en una altra lletra del 1428. Vegeu TORRES FONTES, J., Los condestables de Castilla..., doc. 2 de l'apèndix, ps. 103-104. Vegeu també ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 553 (XIII.9).

⁴²⁰¹ Se l'acusava d'haver-se aliat amb el rei de Granada contra Castella. Vegeu PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros prelados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, ps. 210-222; TORRES FONTES, J., Los condestables de Castilla..., doc. 1 de l'apèndix, p. 102.

⁴²⁰² GUERRERO NAVARRETE, Y., *Proceso y sentencia...*, op. cit.

⁴²⁰³ TORRES FONTES, J., Los condestables de Castilla..., p. 72.

a totes les viles i a les corts estrangeres per a restituir l'honor de l'estadista acusat.⁴²⁰⁴ Tanmateix, no se li restituïren els béns i senyories al conestable. Aquest continuà exiliat a València, en el seguici d'Alfons el Magnànim, i morí a Terol, en la més absoluta ruïna, el 6 de gener del 1428.⁴²⁰⁵ Segons Juan Torres Fontes, el conestable fou "el gran sacrificado" en les negociacions que duïen els fills de Ferran el d'Antequera, d'una banda, amb el rei de Castella i el poderós Álvaro de Luna.⁴²⁰⁶

Pérez de Guzmán comenta la injustícia que patí el conestable, perquè el falsificador de les lletres fou executat ("el malo padejó"), però ell no fou recuperà el seu patrimoni: "el inocente no fue restituido", sinó que morí exiliat a la cort del rei d'Aragó "dexando a sus fijos e hijas en muy grant trabajo."⁴²⁰⁷ El contestable Dávalos, en efecte, tenia onze fills, la majoria dels quals ja estaven col·locats en matrimoni; però no tots. Fruit d'un primer matrimoni amb María Gutierrez de Fontecha, nasqué el seu primogènit, Pedro López Dávalos, casat amb la toledana María de Orozco (àlies de Figueroa, germana de Catalina de Figueroa, la muller del futur marquès de Santillana). El segon fill, Diego López Dávalos, es casà a Toledo també amb Leonor d'Ayala, filla de Pero López I de Ayala, senyor de Fuensalida, i germana del que seria, a partir del 1470, I comte de Fuensalida, Pero López II de Ayala. El tercer i darrer brot del primer matrimoni fou una filla, Leonor Dávalos. Pel 1395, Ruy López contragué segones noces amb Elvira de Guevara y Ayala, filla del noble senyor d'Oñate i emparentada també amb els senyors de Fuensalida. D'aquesta, engendrà Beltrán, Constanza (que es casà a València, el 1426, amb un fill de Pero Maça, Lluí Maça-Cornell), Fernando (patge del rei de Castella pel 1420) i Mencía. La majoria d'aquests fills majors s'havien casat i havien radicat a Toledo, i posseïen diferents senyories per Castella.

El tercer matrimoni del contestable, contret cap al 1412, fou amb la viuda Constanza de Tovar (filla de Sancho Fernández de Tovar, senyor de Berlanga i guarda

---

⁴²⁰⁴ CENTÓN. *Epistolario del bachiller Fernán Gómez de Cibdareal; y Generaciones y semblanzas del noble caballero Fernán Pérez de Guzmán*, Tipogr. de Jerónimo Ortega e Hijos de Ibarra, Madrid, 1790, ps. 31-32.

⁴²⁰⁵ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 680 (XIII.45). Les seues despulles mortals foren traslladades al desaparegut monestir de sant Agustí de Toledo. Vegeu Real Academia de la Historia, sign. D-17, f. 48(2)r/v, "Inscripción en la capilla de San Esteban, colateral de la epístola del monasterio de San Agustín de Toledo fundada en 1603 por don Pedro Dávalos y Guevara." La capella, fundada pel conestable, fou reedificada i ampliada pels anys 1602-1609.

⁴²⁰⁶ TORRES FONTES, J., *Los condestables de Castilla...*, ps. 74-76. En la carta de perdó que promulgà Joan II el 23 de novembre del 1427, quan fou destituït Luna, s'exceptuà explícitament Ruy López Dávalos, per considerar-lo principal responsable dels fets de Tordesillas i seqüeles. El rei de Castella, pel 1425, el considerava que l'"insulto e movimiento de Oterdesillas" s'havia gestat "por sugestión e indusimiento del dicho Ruy Lopes." Vegeu JAVIERRE MUR, A., *Relaciones diplomáticas entre Juan II...*, p. 19.

⁴²⁰⁷ PÉREZ DE GUZMÁN, F-, *Generaciones y semblanzas...*, p. 13

major d'Enric III, i de Teresa de Toledo). Aquesta dama portava com a fillastres a cal conestable dos fills tinguts d'un anterior enllaç amb el senyor d'Oñate, Pedro Vélez de Guevara. S'anomenaven Íñigo/Enyego (Castella, ca. 1405-Nàpols, 1462) i Fernando de Guevara y Tovar (Castella, 1410-Nàpols, 1483).⁴²⁰⁸ El primer seria anys a venir marquès del Vasto i gran senescal de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, i el segon, comte de Belcastro i capità d'armes al servei també del rei d'Aragó. Ruy López i Constanza tingueren quatre fills: Enyego d'Àvalos i Tovar (Toledo?, ca. 1414-Nàpols, 1484), destinat a ser comte de Monteodorisio i gran camarlenc de la cort napolitana del rei d'Aragó; Alfons d'Àvalos i Tovar (València, ca. 1423-Nàpols, 1471),⁴²⁰⁹ futur comte d'Archi i capità de l'exèrcit de Ferran I de Nàpols; Rodrigo (València, ca. 1424-Toledo, ca. 1455), que visità la cort del Magnànim pels anys 1446-1448, i María (València, ca. 1426-Sevilla, ?), casada el 1448 amb un noble toledà de llinatge Guzmán.

Enyego d'Àvalos, com els altres seus germans menuts, seria educat en les mateixes disciplines que els infants cortesans de la Castella de l'època, on es considerava important que un noble aprenguera les beceroles del llatí, s'aficionara a llegir i trobar, i tinguera formació musical. Així, per exemple, el jove rei Joan II “sabía hablar e entender latín, leía muy bien, plazíanle mucho libros e estorias, oía muy bien de grado los dizires rimados e conoçia los viçios dellos (...); sabia del arte de la música, cantava e tañía bien.”⁴²¹⁰ La crònica del seu regnat recorda també que el rei castellà era molt donat “a leer libros de filósofos e poetas (...), asaz docto en lengua latina, mucho honrador de las personas de sciencia (...), gran músico; tañía e cantaba e trobava e danzaba muy bien.”⁴²¹¹ Són qualitats que barregen el que era propi dels cortesans

---

⁴²⁰⁸ La data de naixença del justador i poeta Fernando es l'única que es coneix amb certesa, ja que a València, el 8 de juliol del 1426, el rei li assignà un curador, Alfonso García de Ávila, per haver abastat l'“edat de dies y seys años complidos” (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.611, fs. 89-90v). Referenciada per VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 52-53. La de defunció, a desgrat d'algunes genealogies, que proposen la de 1481, la precisa a partir de fonts locals GIANNATTASIO, Giovanni (coord.), *Comunità montana della Presilla Catanzarese. Piano di Sviluppo Socio-economico*, Università degli Studi di Calabria, 1991, ed. electrònica: <<http://www.presila.cz.it/piano/>>, p. 28. A banda d'aquests dos, hi havia també dues germanes, María de Guevara, casada amb Roger de Mauleón, senyor de Rada i Traibuenas, i Teresa, muller de l'adelantado de Caçorla, Juan Carrillo. Vegeu MARTÍNEZ RUIZ, Julián, *Filiación troncal de los señores de Guevara y Oñate, dins Estudios genealógicos, heráldicos y nobiliarios en honor a Vicente de Cadenas y Vicent, con motivo del XXV aniversario de la revista 'Hidalguía'*, Revista Hidalguía, Madrid, 1978, vol. 1, ps. 511-525 (p. 520).

⁴²⁰⁹ La data de naixement està calculada en base a la relació amb la resta de germans, la tardana dedicació a les armes a la cort de Nàpols, i el fet que Francesco Filelfo –que el conegué a Milà pel 1440– el tractara encara d'adolescent.

⁴²¹⁰ PÉREZ DE GUZMÁN, F., *Generaciones y semblanzas...*, p. 39.

⁴²¹¹ ÍDEM, *Crónica del señor rey don Juan...*, any 1453, cap. 2.

d'antany (trobar, cantar, dansar) amb la necessitat d'accedir també al saber de filòsofs i poetes, qüestió que ressona àmpliament al llarg de *Curial e Güelfa*.

Potser per això, i a diferència de d'Enyego d'Àvalos, Íñigo López de Mendoza se sentiria acomplexat per no haver estudiat bé el llatí durant la infantesa i l'adolescència. Així li ho confessava, pel 1446, al seu fill: “como quiera que lo yo non sepa [el llatí], porque yo no lo aprendí verdaderamente (...), ca difíçil cosa sería agora que, después de assaz años e non menos trabajos, yo quisiese o me despudiesse a porfiar con la lengua llatina.”⁴²¹² La confessió del poeta espanyol difereix un mica de la que fa l'autor del *Curial* en el pròleg del llibre III. L'anònim catalanòfon no declara ignorar el llatí o ser un home *illiteratus*, perquè sí que coneix mínimament la llengua culta. Reconeix, això no obstant, un relatiu penediment per no haver-se iniciat en la litetatura sent un infant, “en la mia tendra edat”. Volent captar la benevolència del lector, reconeix que si llavors haguera conegut les Muses, ara potser seria un escriptor excel·lent; “mas yo no curí d'elles ne les coneguí.” És molt probable que si, a diferència dels seus germans – cavallers com ell–, mossén Enyego d'Àvalos adquirí un acceptable nivell de llatí, és perquè el pare, atenent a les seues innates capacitats intel·lectuals, hauria pensat a destinar-lo a l'estament eclesiàstic; estratègia habitual aleshores en els llinatges nobiliaris. El mateix conestable aconseguí canongies i prebendes per als seus parents,⁴²¹³ i ens consta que des del 1419 tractava de promoure –per mediació del rei d'Aragó, és clar⁴²¹⁴– la segregació d'Oriola com a bisbat independent respecte de la diòcesi de Cartagena (regne de Múrica), a fi d'obtenir el nou bisbat per a un dels seus fills;⁴²¹⁵ se suposa que deuria ser Enyego, que aleshores començava a estudiar. La ruïna de la casa del conestable (1422-1424) arruïnaria també aquest projecte de vida clerical, i Enyego passaria de ser patge del Magnànim –com ara veurem– a cavaller i home d'armes.

La vinculació dels quatre *Enyegos* (Enyego i Fernando de Guevara, Enyego i Alfons d'Àvalos) a la cort del rei d'Aragó té el seu origen en la fugida de Castella a València del conestable Ruy López Dávalos l'estiu del 1422. Quan l'infant Enric

---

⁴²¹² SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, ps. XX (introducció) i 456.

⁴²¹³ Vegeu BELTRÁN DE HEREDIA, Vicente, *Bulario de la Universidad de Salamanca (1291-1549)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1966-1968, vol. 1, p. 584: el conestable Dávalos demana a Benet XIII la concessió d'una canongia i de l'ardiaconat de la catedral de Burgos per a un parent seu, Martín López Dávalos (1403).

⁴²¹⁴ I també del seu amic Pero Maça de Liçana, governador d'Oriola per dit monarca.

⁴²¹⁵ BELLOT, P., *Anales de Orihuela...*, ps. 46-47.

d'Aragó fou detingut pel rei Joan II de Castella, el mes de juny, el conestable i els seus fills s'havien refugiat al castell de Segura⁴²¹⁶ i després a Úbeda. Des d'allí tornaren a Segura, on es trobava la infanta Catalina (germana del rei castellà; muller d'Enric des de novembre del 1420, i ferma partidària de la causa dels infants d'Aragó⁴²¹⁷) i tots ensems passaren clandestinament⁴²¹⁸ a la governació valenciana d'Oriola, ajudats pel senyor d'Elda, el cèlebre cavaller Pero Maça, i el seu fill Lluís Maça-Cornell. Ambdós reben homenatge literari en el *Curial*. El conestable i la seua família, amb la infanta, entraren en regne de València “y apostaron a un lugar de la val d'Elda que llaman la Muela [el castell de la Mola, a Novelda], que era de don Pero Maza de Lizana; y de allí don Pero Maza, con mucha gente de caballo, acompañó a la infanta hasta Cullera”, via Dénia, abans d'arribar a València.⁴²¹⁹ El rei Alfons, assabentat a Nàpols de l'exili de la infanta a València, demanà a Pero Maça que instal·lara en dita ciutat els exiliats i que aquests no es desplaçaren a Nàpols, per a no disgustar més el sobirà castellà.⁴²²⁰

Posteriorment acudiren a València altres fidels a l'infant Enric i al conestable, com Pero Niño, que hi arribà “a pie y ballesta al cuello” (1423), després d'haver resistit durant més d'un any al castell de Motánchez (Extremadura).⁴²²¹ Els homes d'armes arribats a València trobaren col·locació en l'exèrcit reial d'Aragó, que el 1425 envairia Castella. Pel que fa als fills menors del conestable (Enyego d'Àvalos tindria poc més de deu anys quan tingué lloc aquesta guerra) s'incorporaren al col·lectiu de patges infants i adolescents que servien a la cambra del rei Alfons V, des que aquest tornà de Nàpols (1423) i restablí la cort a València (1424-1430). Ja en els registres d'Alfons, sent príncep hereu (1412-1416), consten els *acorriments de sou* i *donatius* en diners, roba i objectes sumptuaris de què es beneficiaven un conjunt de “fills de cavallers d'honor”, “patges e fills de cavallers” o joves donzells “per servir en tinell.” Gaudien aquests d'un

---

⁴²¹⁶ Des d'allí, el mateix mes de juny, Ruy López escrigué al rei per a defensar-se de la “disffamació” falsària llançada contra ell. Vegeu TORRES FONTES, J., Los condestables de Castilla..., doc. 1 de l'apèndix, p. 102.

⁴²¹⁷ OLIVERA, César – PASTOR, Isabel, La diplomacia castellana y Alfonso V el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congreso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 619-640 (p. 626).

⁴²¹⁸ La fugida havia sigut precipitada, i el conestable hagué d'abandonar tots els seus béns i riqueses, inclòs un tresor de 900 marcs d'argent (207 Kg) custodiat al castell de Jódar Vegeu YARZA LUACES, Joaquín, *La nobleza ante el rey. Los grandes linajes castellanos y el arte en el siglo XV*, El Viso, Madrid, 2003, p. 78.

⁴²¹⁹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 572 (XIII.14).

⁴²²⁰ JAVIERRE MUR, A., Relaciones diplomáticas entre Juan II..., ps. 32-33.

⁴²²¹ BELTRAN LLAVADOR, R., La creación literaria de *El Victorial...*, ps. 55-56. Tornaria el 1425 a les seues senyories de Burgos, després de la signatura del tractat d'Araciél.

privilegiat “acostament” a la figura del primogènit –rei des del 1416– i el seguien allà on anava.⁴²²² Tres dels germans –Enyego de Guevara, Enyego d’Àvalos i Alfons d’Àvalos– serviren el rei d’Aragó ininterrompudament; Fernando de Guevara, en canvi, passà de ser patge de Joan II de Castella⁴²²³ i d’Alfons el Magnànim, a esdevenir cavaller errant a partir del 1432, i no participà en les primeres guerres italianes del rei d’Aragó. Quan es produí la batalla de Ponça, el 5-6 d’agost del 1435, el *Dietari del capellà d’Alfons el Magnànim* fa constar la participació i la captura pels genovesos de “los Énigos, tres jermans, fills del conestable de Castella.”⁴²²⁴ El dietari de la Generalitat de Catalunya especifica que aquests tres eren, concretament, “mossèn Fferrando d’Àvelos; mossèn Enyago de Guivar, qui après fonch conte de Ariano; don Enyago de Guivar [errat per d’Àvelos], qui après fonch conte camarlench.”⁴²²⁵ És a dir, que es tractava del fill sisé del conestable (Fernando López Dávalos y de Guevara), el huité (Enyego d’Àvalos i Tovar) i un fillastre (Enyego de Guevara y Tovar). El patge Alfons d’Àvalos i Tovar, d’edat encara infantil, no prengué part en la batalla.

La cort de València, els D’Àvalos i Enric de Villena

En la dècada del 1420, molt abans que foren cavallers armats al servei del rei a Itàlia, els “criats” del rei Guevara-Dávalos formaren part d’un “cortejo de jóvenes, cuya misión era la de prestar realce a las fiestas palatinas.”⁴²²⁶ Dècades després, a Nàpols, quan Ghinazzone da Siena dedicà a Enyego de Guevara la vulgarització que li havia encomanat de les *Homilies de l’Evangeli de Sant Mateu* de sant Joan Cristòstom, li recordà la criança a cal rei com un honor: “Ma tu, se’ da la tua infantia nutrito con le virtù et ottimi costumi del priissimo e serenissimo Re Alfonso...”⁴²²⁷ Segons Paolo Giovio, Enyego d’Àvalos, “fra gli altri paggi era il più caro c’havesse Alfonso, per l’aspetation sua gratissima et per lo concorso di tutte le virtù.”⁴²²⁸ Els patges,

⁴²²² ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congrés d’Història de la Corona d’Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 280).

⁴²²³ REDONDO, Augustin, *Antonio de Guevara (1480?-1545) et l’Espagne de son temps. De la carrière officielle aus oeuvres politico-morales*, Librairie Dolz, Ginebra, 1976, p. 77, n. 224.

⁴²²⁴ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, ps. 197.

⁴²²⁵ SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, vol. 1, p. 63.

⁴²²⁶ ARAGÓ CABAÑAS, A. M., La corte del infante..., p. 280.

⁴²²⁷ Citat per CORNAGLIOTTI, Anna, Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281 (p. 270).

⁴²²⁸ GIOVIO, P., *La vita del signor Don Ferrando...*, f. 6v.

majoritàriament fills de nobles valencians i catalans, acompanyaven el rei en els seus viatges. En una visita a Barcelona, en el transcurs de la qual es desplaçaren a “lo loch de la Rocca” del Vallés (15 de juliol del 1424) per a tirar una *palatera* a la ballesta: “el joch de ballesta, ab alguns nobles hòmens e cavallers de la sua cort.” El patge Vidal de Blanes vencé i obtingué del rei un *prix* de 10 florins d’or.⁴²²⁹

Estant a Barcelona, el mateix any 1424, un criat del conestable furtà les joies de la infanta Catalina i se’n fugí a Granada.⁴²³⁰ Les gestions diplomàtiques del secretari reial Joan Olzina amb el sultà nazarí ajudaren a recuperar les joies, ja que l’*alguatzir mayor* de Granada havia capturat el lladre (1426).⁴²³¹ La confiança depositada per l’infant Enric en Dávalos feia que la infanta estiguera al seu càrrec. Així, Catalina de Castella, estant a València el 10 de juny del 1424, designà un criat del conestable, “*Didacum Ferrándeç de Molina, de domo nobilis conestabili dicti regni Castelle*” per a cobrar del batle de València Joan Mercader una part de l’assignació de 1.000 florins que li havia promés donar el seu cunyat Alfons el Magnànim.⁴²³² Aquest preparava aleshores una invasió de Castella que tenia per objectiu primordial –aconseguit– l’alliberament de l’infant Enric. En el transcurs de la campanya (1425), el marquès de Santillana partí de València a Toledo per a apoderar-se d’aquesta ciutat en connivència amb Diego Dávalos, fill del conestable, i el cunyat d’aquest, Pedro López de Ayala, senyor de Fuensalida.⁴²³³ Poc després d’acabada la campanya bèl·lica, una germana dels Enyegos, Constanza de Guevara, contragué noces –amb un dot excel·lent proporcionat pel rei Alfons– amb el noble cavaller Lluís Maça-Cornell, fill primogènit de Pero Maça i de Brianda Martínez de Luna. Fou a València, el 21 de gener del 1426.⁴²³⁴ Amb la qual cosa, els Dávalos emparentaven amb el bo i el millor de la noblesa

---

⁴²²⁹ ARV, Mestre racional, 8.759, f. 83v.

⁴²³⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.573, fs. 159v-160r, Saragossa, 5 de febrer del 1425; transcrit per SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d’Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, doc. 111, ps. 142-144.

⁴²³¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.682, fs. 101v-102r (València, 24 d’abril del 1426) i f. 99r (València, 27 de maig del 1426): el rei d’Aragó agraeix la captura del delinqüent, Juan de Ronda, i l’enviament de les joies.

⁴²³² ACCCV, Protocols notariais de Miquel Gil, núm. 22.674, any 1423, document solt (València, 10 de juny del 1424). Actuen de testimonis Ferrán Marínez de Molina i Andrés Gonzalbo de Sollórzano, veïns d’Úbeda.

⁴²³³ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 635 (XIII.33).

⁴²³⁴ *Ibidem*, vol. 5, p. 659 (XIII.40): “Estando el rey en Valencia, a 21 del mes de enero del año de nuestro redemptor de 1426, se concertó matrimonio entre doña Constanza de Ávalos, hija de don Ruy López de Ávalos, conde de Ribadeo y condestable de Castilla, y de doña Constanza de Tovar [en realitat, era filla d’Elvira de Guevara, l’anterior muller del conestable], y don Luis Maza y Cornel, hijo de doña Brianda de Luna [Cornell i Martines de Luna, en realitat], hermana de la reina doña María de Aragón; porque el rey tuvo muy gran cuidado del remedio de los hijos del condestable, y así puso en grandes estados en el reino a don Ínigo de Guevara y a don Ínigo de Ávalos, sus hijos.”

valencianoaragonesa, i aprofundí en el seu procés d'integració social en la cort catalanòfona del rei d'Aragó.

Pocs mesos després de la boda, un dels germans Guevara-Dávalos, Fernando de Guevara, que havia complí els 16 anys d'edat, decidí emancipar-se de la tutela materna. Constanza de Tovar instituí Alfonso García Dávila⁴²³⁵ com a tutor i administrador dels béns d'un jove que iniciava aleshores la seua prolongada i brillant carrera de cavaller errant. A partir d'aleshores, partint de les corts de Castella i Aragó, efectuaria viatges per Europa buscant torneigs i justes on exercitar-se i guanyar honor, d'acord amb un clàssic ideal cavalleresc que molts joves de l'època feien seu.⁴²³⁶ La fama europea li arribaria el 1436, arran d'un combat celebrat davant els ducs d'Àustria (més avant comentat⁴²³⁷), però no es retiraria fins el 1446, amb 36 anys d'edat.

Aquells patges del rei visqueren en una cort esplèndida i cavalleresca, la de València, on el marquès de Santillana feia sonar l'arpa que li havia regalat el rei anys arrere, i on l'armer llombard Simon Rexa exhibia els seus lluenters arnesos de Mila i "rodes de ferre per a júnyer" (1427).⁴²³⁸ Allí tenia la seua biblioteca, abans d'endur-se-la a la serralada de Conca, el noble escriptor i bibliòfil Enric de Villena, que –segons les cròniques contemporànies– "comía mucho e era muy inclinado al amor de las mugeres."⁴²³⁹ A València havia escrit Villena, en català, *Los dotze treballs d'Hèrcules* (1417), una obra que l'autor del *Curial* manifesta haver llegit i oït moltes vegades: "Oyts he moltes vegades, e encara legits los *Treballs* d'aquell... fill de Júpiter e de Almena [= Hèrcules]." Criant-se a la cort de València deixaria Villena, també, una filla il·legítima, la futura sor Isabel, destinada a ser una gran escriptora. L'extravagant aristòcrata castellà compartia aficions lectores i sapiencials amb el conestable Dávalos. Ambdós eren amants de l'astrologia judiciària. Segons Pérez de Guzmán, el noble i curiosíssim magnat Enric de Villena "seguíase mucho por astrólogos". Ruy López Dávalos "aplaciale mucho oír astrólogos, cosa que es un yerro en que muchos grandes

---

⁴²³⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.611, fs. 89-90v, citat per VENDRELL DE MILLÁS, F. (ed.), *El Cancionero de Palacio...*, ps. 52-53.

⁴²³⁶ Vegeu RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008.

⁴²³⁷ Vegeu el capítol següent I.3.4, on fem una ressenya biogràfica del cavaller, i el II.3.5, per les implicacions que aquest combat tingué per al *Curial*.

⁴²³⁸ RIQUER, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 96.

⁴²³⁹ Citat per CASTILLO MATHIEU, Nicolás de, Breve análisis de la *Generaciones y semblanzas* de Fernán Pérez de Guzmán, dins *Thesaurus*, vol. 33, núm. 3, Santa Cruz de Bogotá, 1978, ps. 422-445 (p. 443).

se engañan”,⁴²⁴⁰ i el seu fidel trobador Villasandino no s’oblidava d’incloure referències astrològiques en els seus poemes biogràfics, per a complaure’l.⁴²⁴¹

El conestable Ruy López Dávalos posseïa una verió original –llatina– de les glosses de Nicholas Trevet a la *Consolatione Philosophiae* de Boeci (ms. 10220 de la BNE) que fou consultada per Villena a València i utilitzada per a enriquir la seua autotraducció castellana de *Los dotze treballs d’Hèrcules* (1422). Així ho ha constatat Pilar Saquero i Tomás González, que destaquen l’estreta “relación de dependencia” entre el còdex Dávalos i el text de Villena.⁴²⁴² Potser el de les glosses de Trevet era un dels pocs llibres que havien acompanyat el conestable en el camí de l’exili, juntament amb el Boeci castellà que ja havia traduït per a ell pel 1407 el canceller Ayala. Proposen, a més, Saquero i González, que la traducció de dites glosses de Trevet al castellà degué ser obra del mateix Enric de Villena, executada a petició de Dávalos. I ho fonamenten dient que l’autor d’aquesta versió castellana del Trevet cita tres versos de la traducció que Villena havia fet de la Divina *Comèdia* de Dante (1427-1428). En conseqüència, no seria una citació d’altri, sinó una autocita del mateix escriptor. A més, demostren que l’autor d’aquesta versió del Trevet castellà coneixia o havia llegit *Los dotze treballs d’Hèrcules* del mateix Villena, escrits el 1417.⁴²⁴³ En qualsevol cas, l’autocita de la *Comèdia* situaria aquesta traducció pel 1427, és a dir, quan el conestable es trobava malalt: moriria poc després, en gener del 1428. La seua defunció a Terol, a més, el situa en contacte durant aquells mesos amb un Villena exiliat a les seues possessions castellanes, el que ajuda a confirmar l’atribució.

Tot fa pensar, doncs, que la coincidència a la cort de València d’Enric de Villena amb el lletraferit conestable Dávalos i amb Santillana (desvinculat del rei castellà fins el 1429), crearia un clima fructífer per a les lletres entre cavallers que aspiraven a ser *scientíficos*. A la mateixa ciutat, pels anys 1423-1425, un mestre italià vingut de Nàpols amb Alfons el Magnànim impartia lliçons sobre l’*Eneida* de Virgili i la *Consolació* de Boeci.⁴²⁴⁴ Influït per aquest ambient cultural s’educà l’encara jove donzell Enyego

---

⁴²⁴⁰ PÉREZ DE GUZMÁN, F., *Generaciones y semblanzas...*, p. 13. Vegeu també FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, Disidencia política y nuevos valores nobiliarios en ‘Generaciones y semblanzas’, dins *En la España medieval*, 25, Madrid, 2002, ps. 267-297 (p. 294).

⁴²⁴¹ PEREA RODRÍGUEZ, Ó., *El Cancionero de Baena como fuente...*, p. 316.

⁴²⁴² SAQUERO, Pilar – GONZÁLEZ, Tomás, Las glosas de Nicolás de Trevet sobre los *Trabajos de Hércules* vertidas al castellano: el códice 10220 de la Biblioteca Nacional de Madrid y Enrique de Villena, dins *Epos. Revista de filología*, 6, Madrid, 1990, ps. 177-198 (p. 195).

⁴²⁴³ *Ibidem*, p. 197.

⁴²⁴⁴ NICOLAU D’OLWER, Lluís, La *Eneida* a Catalunya, dins *Ofrena. Orgue de “nostra-parla”*, Barcelona – Ciutat de Mallorca – Perpinyà – València, any 2, núm. 7, febrer 1918, ps. 9-10; RIERA

d'Àvalos i Tovar. I, segurament també, l'anònim autor de *Curial e Güelfa*: una obra on la presència d'idees, i de llibres i d'errades ortogràfiques, d'Enric de Villena, és un dels elements a tenir en compte per a interpretar-la correctament.⁴²⁴⁵

Als deu dies de la mort de Ruy (6 de gener del 1428), se signaren a València els capítols del casament d'Elionor d'Aragó amb el príncep Duarte de Portugal (16 de gener). La núvia eixí cap a Lisboa –via Valladolid– emportant-se “por camarera mayor doña Constanza de Tovar, condesa de Ribadeo, mujer del condestable Ruy López Dávalos”,⁴²⁴⁶ la qual morí a Lisboa el 1430. Els fills del conestable, en canvi, romangueren de patges del rei i l'acompanyaren a Saragossa, Lleida i Barcelona (1430-1432) abans d'embarcar-se amb ell als Alfacs (23 de maig del 1432) cap a l'aventura italiana.⁴²⁴⁷ Els anys de convivència amb altres patges catalanoparlants, en una ciutat catalanòfona com era València, féu que dominaren tant el català com el castellà; sobretot Enyego i Alfons, criats des de la més tendra infantesa entre valencians. Podem deduir així que, de la mateixa manera que un esclau tàrtar de l'època era “paladí en son parlar català, com de poquea a ençà se sia nodrit” a València,⁴²⁴⁸ molt més ho podria ser algú de condició lliure i curial. Els patges de la cort, segons per Jorge Sáiz, eren sobretot valencians (Boïl, Ciscar, Corella, Mercader, Soler), encara que hi havia també catalans (Erill, Batlle) i sicilians (Ventimiglia).⁴²⁴⁹ Malgrat la diversitat de llengües –inclosa la

---

SANS, Jaume, Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci, dins *Anuario de filología española de El Crotalón*, 1, Madrid, 1984, ps. 227-327.

⁴²⁴⁵ Vegeu ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 82-85, 668 i 676; BADIA, Lola, Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per al Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, dins *Els Marges*, 34, Barcelona, 1986, ps. 117-120 (p. 120).

⁴²⁴⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 681 (XIII.45).

⁴²⁴⁷ És probable que fóra adobat solemnement cavaller en la cerimònia especial que Alfons V celebrà a Barcelona el 1431, de la qual eixiren diversos cavallers “d'esperons daurats” (vegeu MORALES ROCA, Francisco-José, *Prelados, abades mitrados, dignidades capitulares y caballeros de las órdenes militares, habilitados por el brazo eclesiástico en las Cortes del principado de Cataluña. Dinastías de Trastámara y de Austria, siglos XV y XVI (1410-1599)*, Eds. Revista ‘Hidalguía’, Madrid, 2001, p. 93), ja que en les epístoles que li envia el seu amic Francesco Filelfo, aquest insisteix a tractar d'Àvalos d'*equus auratus*. Vegeu COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Àvalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 141). Sobre aquest rang o distinció especial, i el cerimonial que l'acompanya, vegeu MORALES ROCA, Francisco José, *Caballeros de la espuela dorada del Principado de Cataluña. Dinastía de Trastámara (1412-1555)*, Revista ‘Hidalguía’, Madrid, 1988, p. 7. L'embarcament dels germans d'Àvalos-Guevara patges del rei el 1432, el pressuposa, per trobar-lo lògic, RYDER, Alan, Iñigo (Innico) di Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/inigo-guevara_Dizionario-Biografico/>

⁴²⁴⁸ RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1985, p. 285; citat per BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 234).

⁴²⁴⁹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 95-97.

castellana— i de varietats diatòpiques del català, tant la llengua d'aquest cercle com la de la cort en general s'assemblarien més —per la fonètica i les preferències lèxiques— a la que trobem representada en *Curial e Güelfa*, que és bàsicament valenciana.

El cortesà Loise de Rosa escrigué a partir del 1452 unes memòries en dialecte napolità a petició d'Alfons d'Àvalos. Marcello Barbato troba que “tra i vanti del vecchio cronista c'era forse anche quello di saper parlare catalano”, perquè introdueix en el text insercions al·lòctones del tipus “Dimme, o donno Alonso, ‘che ·ss parès?’, a la catalana” simpatitzant amb el seu amic dedicatari. La *-s* de *parès* no és una [s] pròpiament dita, sinó que conté un signe usat per de Rosa per a indicar un so sibilant palatal, amb la qual cosa caldria pronunciar-ho /paréx/. Tanmateix, s'estranya que el napolità “si esprime chiaramente in catalano, sebbene si rivolga a un castilgiano”,⁴²⁵⁰ un castellà de sang, però nat i criat a la catalanòfona cort de València i traslladat a una altra cort, eminentment catalanòfona encara pel 1452, com era la de Nàpols.

Durant el regnat de Ferran I “el Valencià” (educat a València, que tenia el català com a primera llengua), la comunicació escrita entre el monarca i Alfons (*Alfonso, Alonso*) d'Àvalos serà també en català, pel que es dedueix de les lletres autògrafes del mateix monarca.⁴²⁵¹ A Enyego d'Àvalos, se li enviaven també despatxos diplomàtics en català, quan estava d'ambaixador a Milà, pels anys 1446-1447. En canvi, sembla que els germans majors, Enyego i Fernando de Guevara, arribats ja en l'adolescència a València, es comunicaven de manera habitual i preferent en castellà; encara que, com molts altres cortesans, participarien d'un cert grau de bilingüisme col·loquial i quotidià. Per l'ambaixador milanès del 1458, en qualsevol cas, Enyego d'Àvalos era tan *catalano* com els altres cortesans de l'entorn reial. Orfeo Cenni, que així s'anomenava, fou rebut cordialment a Capua pel “notabile catalano” Joan Olzina, secretari reial, i per altres “signori 'taliani e catelani” i “et di catelani” eren “el patriarca d'Allexandria, conte camarlingho [Enyego d'Àvalos], conte di Cocentayna [Ximén-Peres de Corella] et

---

⁴²⁵⁰ Vegeu BARBATO, Marcello, Catalanismi nel napoletano quattrocentesco, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18 (ps. 1-2, i n. 5); ampliat en *Medioevo romanzo*, 24-3, 2000, ps. 385-417. Citat també per DE BLASI, Nicola, Cenni sulla realtÀ linguistica a Napoli in etÀ aragonese, dins *Rivista di studi catalani*, 2, Alessandria, 2012, ps. 115-126 (p. 118).

⁴²⁵¹ Vegeu VENETZ, Gabriela H., Il catalano nella Corte Aragonese a Napoli riflesso in documenti bilingui della cancelleria di Ferrante. Uno studio storico-sociale, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, juny 2013, ps. 37-54 (p. 50).

messer Johanne Olzina.”⁴²⁵² Un altre diplomàtic, servidor del duc de Milà Francesco Sforza, Giovanni Caimi, comentava per carta al seu senyor, des de Teano (29 d’agost del 1458), que el rei Ferran “favorisse el conte camerlengo et gli altri catalani e spagnoli che li son rimasti, che loro et più che quasi non faceva el padre.”⁴²⁵³

Pel que fa als testimonis escrits de l’ús del català per D’Àvalos, no ens ha arribat cap carta autògrafa, però sí dos tractats de falconeria que, redactats primerament per ell en català, traduï després al toscà.⁴²⁵⁴ Sols ha arribat fins als nostres dies la versió italiana, realitzada el 1472, a petició del rei Ferran. Això no obstant, Barbato observa que “questi testi presentano infatti fortissimi influssi catalani a livello grafico-fonetico (...) e anche qualche catalanismo sintattico.” I posa exemples del tipus “mecter-lo-àÿ, a lo falcone, in la gorga” (potser d’un original “metre-l’has, al falcó, en la gorga”). Enyego estava casat amb Antonella d’Aquino, que, en mots de l’erudit Amedeo Mammalella, fou “colei che donò al rude marito catalano la gentilezza della gente di Napoli, gli ori e le gemme della sua casa ed i Marchesati del Vasto e di Pescara.” El mateix erudit dóna a entendre que la llar dels D’Àvalos era una casa bilingüe, on es parlava el català patern i el napolità matern. Costanza d’Avalos, la filla literata del gran camarlenc, no sols entenia perfectament el català de València –la llengua materna del rei Ferran, nat a la mateixa València– sinó que també la usà en algunes composicions. Amb ocasió de la tràgica mort del seu germà Alfonso d’Avalos (1495), li reté homenatge, segons Mammalella, amb una sentida *Elegia* pensada i escrita “nel più fiorito valenziano”:

“A me preme rievocare tra queste mura, tra queste gloriose chiesette dirute,
che Costanza trasse dallo spirito di poetare in elegante italiano, così come aveva

---

⁴²⁵² SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salerno, 2004, vol. 2, ps. 60-61, lletra d’Ofeo Cenni a Francesco Sforza (Càpua, 28 d’agost del 1458).

⁴²⁵³ *Ibidem*, doc. 32, p. 102.

⁴²⁵⁴ LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d’Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, ps. 29 i 55, troba indicis lingüístics suficients per a pensar en una autotraducció a partir del català. Vegeu també COLUCCIA, Rosario, Il contributo meridionale alla diffusione degli iberismi in Italia e il caso di “attillato”, dins CORNAGLIOTTI, Anna i al. (eds.), *Miscellanea di studi romanzi offerta a Giuliano Gasca Queirazza per il suo 65. compleanno*, Edizione dell’Orso, Alessandria, 1988, vol. 1, ps. 158-180 (ps. 163-166).

saputo ispirarsi ai ritmi de Berenguer de Nova⁴²⁵⁵ per comporre ballate catalanes. Non so più ricordare dove ho letto, nel più fiorito valenziano, l'*Elegia* di Costanza per la morte del giovanissimo nipote Alfonso, ucciso a tradimento da uno schiavo moro nella guerra contro Carlo VIII: forse durante una mia breve visita a Saragozza, forse tra i libri di un mio amico che si nutre di storie, di glorie e di orgoglio napolitani. La strofe scorre lenta come un lento morire, le immagini si incastonano quali gemme nel dolore del canto, e l'amore dell'adolescente perduto e si compone di verso in verso in un lirismo che sa di liturgia.^{»4256}

Degué ser una mena d'homenatge al record del pare, i de la llengua amb la qual s'adreçava, de menuts, a ella mateixa i al seu germà Alfonso.

La batalla de Ponça, Milà, i la guerra del Salonés i Verona

Amb aquests antecedents i aquesta formació, Enyego d'Àvalos participà al costat del rei en les expedicions italianes del 1432-1435, amb els seu germà major Enyego de Guevara, i amb l'encara adolescent Alfons d'Àvalos. El cap i responsable dels tres germans, Enyego de Guevara, seria recompensat pel rei (Gaeta, 12 de juny del 1435), amb la donació avançada –prèvia a la conquesta– del comtat napolità de Potenza i els feus que Muzio Attendolo i Francesco Sforza retenien a Calàbria.⁴²⁵⁷

Mentrestant, el més díscol dels quatre Enyegos, *Ferrando* o Fernando de Guevara, s'aventurava com a cavaller errant pel regne de Portugal (1433-1434),⁴²⁵⁸ Sembla que es trobava encara a la cort de València pel 1433, quan s'acomiadà d'ell en versos seu amic

---

⁴²⁵⁵ El trobador mallorquí Berenguer d'Anoia o de Noya (*fl.* 1293-1356), autor del Mirall de trobar. Vegeu D'ANOIA, Berenguer, Mirall de trobar, ed. a cura de Jaume VIDAL ALCOVER, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat de les Illes Balears, Barcelona – Palma de Mallorca, 1984.

⁴²⁵⁶ MAMMALELLA, Amedeo, Poesia di donne nel castello incantato, dins *Ischia, l'isola verde*, any 1, núm. 4, Iscla, novembre 1949. Reporten aquesta mateixa notícia sobre el valencià CASTAGNA, Raffaele, Il cenacolo letterario del Rinascimento sul castello aragonese. Paolo Giovio e Ischia, dins *La rassegna d'Ischia*, any 27, núm. 6, Iscla, 2006, ps. 9-13; GUERRA MEDICI, Maria Teresa, Intecce familiari, politici e letterari alla corte di Costanza d'Avalos, dins FIOCCHI, Claudio (ed.), *Donne e scrittura dal XII al XVI secolo*, Lubria, Bèrgam, 2009, ps. 115-162; EADEM, Costanza d'Avalos, principessa di Francavilla, dins DI FAZIO, Rossanna – MARCHESELLI, Margherita (coords.), *Enciclopedia delle donne*; ed. digital <www.enciclopediadelledonne.it/biografie/costanza-davalos-principessa-di-francavilla/>, consultada en febrer del 2016.

⁴²⁵⁷ ANDOLFI, Brandisio, *Muzio Attendolo Sforza. Un condottiero alla corte di Giovanna II di Napoli*, Bastogi editrice, Foggia, 2001, p. 104; BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Liber rerum gestarum Ferdinandis regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani ("Supplementi. Serie mediolatina e umanistica", 1), Palerm, 1968, p. 129, n. 1.

⁴²⁵⁸ TAFUR, Pero, *Andanças e viajes de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982, p. 234, n. 732; DUTTON, Brian (ed.), *El Cancionero del siglo XV, c. 1360-1520*, Universidad de Salamanca – Biblioteca Española del siglo XV, Salamanca, 1990-1991, vol. 7, p. 374.

Juan de Dueñas, *mestresala* de l'infant Joan de Trastàmara, lloctinent de dit regne: “Pues te vas a Portugal / y no sé sy te veré...” li diu.⁴²⁵⁹ Dueñas es preparava per a embarcar amb el mateix Joan de Navarra en direcció a Sicília (1434) i el de Guevara partia abans en direcció contrària: a la cort del “rey Duarte” (1433-1438). Prengué part Fernando, en concloure el periple portugués, en el famós *Paso Honroso* organitzat pel lleonés Suero de Quiñones a Puente de Órbigo, al camí de Sant Jaume (juliol-agost del 1434).⁴²⁶⁰ A continuació, es dirigí cap a Borgonya en busca de justes i desafiaments, en una ruta que el portaria a recórrer Centreeuropa (1434-1436).⁴²⁶¹

Enyego d'Àvalos i Enyego de Guevara, antics patges i ara cavallers, es trobaven al costat del Magnànim en el vaixell on aquest fou capturat, durant la batalla naval de Ponça (5-6 d'agost del 1435). Així ho recordaren els fills del comte de Montedorisio a Paolo Giovio: “Di questo don Roderigo nacque don Ignico, il quale, seguendo la parte d'Alfonso Re d'Aragona, venne in Italia et nella battaglia navale all'isola di Ponzo fu preso da' Genovesi col Re istesso, et nella medesima nave.”⁴²⁶²

La participació dels D'Àvalos en la cèlebre batalla de Ponça, no sols està acreditada per les cròniques i biografies, sinó també pel testimoni literari d'Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana, que en la *Comedieta de Ponça* (1435-1436) escrigué (estrofa LXXIV, vv. 590-592): “buscavan las proas a grand diligència, / Àvalos e Puelles con toda femençia / non menos fazían, pospuesto temor.”⁴²⁶³ La nau reial, on havien embarcat Alfons V, l'infant Enric i altres nobles d'alt rang, era la patronejada per Jofre de Maians. El rei d'Aragó, en lloc de lliurar la seua espasa al plebeu Biagio Assereto, capità de l'estol genovés –que actuava en nom del duc de Milà–, la lliurà al noble Giacomo Giustiniano, senyor de l'illa del Xiu (Quios) amb facultat de batre moneda d'or pròpia. Així les coses, passaren els insignes els presoners a la nau que capitanejava aquest, la *Giustiniana*.⁴²⁶⁴ Acompanyaven el rei, a banda d'Enric de Trastàmara, el príncep de Tàrent i el duc de Sessa (principals nobles napolitans), el cambrer del rei Vidal de Blanes (baró de Cotes, valencià) i els fidels “familiars” del

---

⁴²⁵⁹ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, p. 46; ÍDEM, Las poesías inéditas de Juan de Dueñas, dins *Revista de Bibliotecas, Archivos y Museos*, 64, Madrid, 1958, ps. 149-240 (ps. 238-240, núm. 66).

⁴²⁶⁰ RIQUER, Martí de, *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 37-40.

⁴²⁶¹ COMTE DE PUYMAIGRE, Th., *La cour littéraire de don Juan II, roi de Castille*, Librairie A. Franck, París, 1873, vol. 2, ps. 139-140.

⁴²⁶² GIOVIO, P., *La vita del signor Don Ferrando...*, f. 6v.

⁴²⁶³ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponça*, ed. a cura de Maxim P. A. KERKHOF, Espasa-Calpe (“Clásicos castellanos”), Madrid, 1987, p. 181.

⁴²⁶⁴ CAMÓS CABRUJA, Luis, Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53 (ps. 20-21).

monarca Enyego d'Àvalos i Enyego de Guevara.⁴²⁶⁵ La nau, seguint instruccions del duc Filippo Maria Visconti, no es dirigí a Gènova sinó que s'aturà al port lúgur de Savona, on arribaren el 29 d'agost.⁴²⁶⁶ Visconti havia disposat que el rei i companyia eixiren (6 de setembre) en direcció a la ciutat de Milà. Estant la comitiva a Pavia, el dia 7, el duc els envià una escorta de 600 homes a cavall comandats pel *condottiero* Niccolo Piccinino.⁴²⁶⁷ A la mateixa Pavia, el rei d'Aragó tingué ocasió de visitar la major i més magnífica biblioteca d'Itàlia, la dels Visconti, visita que l'ajudà a concebre el seu projecte de biblioteca d'estat: aquella que s'instal·là primer a Castel Capuano i després a Castel Nuovo.⁴²⁶⁸ Continuaren després i entraren a Milà (14 de setembre).

En arribar a Milà,⁴²⁶⁹ el rei i acompanyants s'allotjaren en l'alberg senyorial de Vitaliano I Borromeo (1390-1449).⁴²⁷⁰ Passaren a l'endemà, dia 15, a les dependències de la senyora de Milà, Maria de Savoia, al castell-palau de Porta Giove, i esperaren uns dies a ser rebuts pel duc, que es deixava guiar en tot per supersticions astrològiques. El 18 de setembre foren rebuts per Filippo Maria⁴²⁷¹ i diumenge 25 se'ls allotjà a les dependències del mateix duc.⁴²⁷² Se'ls convidà a participar en una partida de caça amb cavalls, munters i gossos, a la qual no assistí el duc per trobar-se impedit de les cames.⁴²⁷³ Els missatgers del Consell de Barcelona allotjats a Gènova ho veien com un

---

⁴²⁶⁵ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, ps. 485-487.

⁴²⁶⁶ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 197. En el castell de Savona, foren allotjats els presoners pel governador de la plaça, Francesco Barbaria. Vegeu AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 2, ps. 5-30.

⁴²⁶⁷ *Ibidem*; FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 40; ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 95-100 (XIV.27-28): "De Sahona fueron llevados el infante don Enrique y el príncipe de Tarento, el duque de Sessa, don Íñigo de Ávalos y don Íñigo de Guevara, y Blanes, a la ciudad de Pavía, por dicho Nicoló Picinino, con seiscientos de caballo; y esto se describe en la relación de Pedro Carrillo que fue el 7 del mes de setiembre, estando el rey de Aragón en Pavía, en poder del duque de Milán."

⁴²⁶⁸ TOSCANO, Gennaro, La biblioteca di Alfonso il Magnanimo in Castel Nuovo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 345-376 (ps. 353-354).

⁴²⁶⁹ Esmorzaren a Cussago, als afores de la capital, segons BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288 (ps. 30-31).

⁴²⁷⁰ Gran noble, banquer i polític gibel·lí, I comte d'Arona (1445), que seria elegit capità i defensor de la Llibertat de Milà el 1447. Es conjurà contra el dictador Carlo Gonzaga el 1449. Vegeu COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 16; ÍDEM, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 142).

⁴²⁷¹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 95-100 (XIV.27-28).

⁴²⁷² BENITO RUANO, E., La liberación de los prisioneros..., p. 31.

⁴²⁷³ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 2, ps. 5-30.

bon senyal: recordaven als consellers que Filippo, l'any 1431, s'havia negat a rebre l'emperador Segimon quan aquest visità Milà per a rebre la corona d'Itàlia ("no's vehé ab l'emperador quant fo a Milà"), però que ara "lo senyor rey té la sua cambra ab la cambra del duch de Milà paret migera."⁴²⁷⁴ A l'endemà, 26 de setembre, aplegaren a Milà Joan de Trastàmara, rei de Navarra i germà del Magnànim, i el secretari reial Joan Olzina, que havien sigut portats a Gènova.⁴²⁷⁵ Viatjaven escortats pels homes de la *condotta* del Piccinino,⁴²⁷⁶ i es probable que vinguera amb els pròcers alliberats el cavaller i poeta aragonés Juan de Tapia, lliurat de captivitat pels genovesos per a recitar uns versos a la filla del duc, Bianca Maria Visconti.⁴²⁷⁷ Esperaven els pròcers l'arribada del noble sicilià Giovanni Ventimiglia e d'Aragona, marquès de Geraci, alliberat segurament a petició del rei, i dels juristes i consellers reials Joan de Casanova, cardenal de Sant Sixt; García Aznárez de Añón, bisbe de Lleida; el vicecanceller Jaume Pelegrí, i el capellà reial Melcior Miralles, que venien des de la cúria pontifícia de Florència per a ajudar en la negociació.⁴²⁷⁸ També hi concorregué l'humanista valencià Joan Serra, futur amic de Lorenzo Valla i professor universitari de retòrica, que, per circumstàncies d'estudi, es trobava llavors a la Llombardia.⁴²⁷⁹

Les negociacions per a l'alliberament de tots els presoners, el rescat que calia pagar per aquests, l'alliberament també dels presos lígurs de la Corona d'Aragó, etc., avançà positivament. Añón convencé el duc del seu error estratègic d'aliar-se amb els francesos Anjou i obrir-los les portes de la Llombardia una vegada hagueren obtingut Nàpols.⁴²⁸⁰ Amb la qual cosa Filippo es convencé de l'oportunitat d'ajudar Alfons a conquerir Nàpols i bastir un eix italià nord-sud, Milà-Nàpols, que fera de contrapés contra els Anjou, Florència i Venècia. Pels dies 5-8 d'octubre es concertaren capítols i s'acordà aquesta aliança secreta,⁴²⁸¹ de la signatura de la qual fou testimoni, a peu de

---

⁴²⁷⁴ Lletre de Gènova a Barcelona (28 de setembre del 1435). Vegeu CAMÓS CABRUJA, L., *Història de una dramática...*, apèndix, doc. 2, p. 37.

⁴²⁷⁵ CAMÓS CABRUJA, L., *Història de una dramática...*, apèndix, doc. 3, p. 37.

⁴²⁷⁶ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 197.

⁴²⁷⁷ TAPIA, Juan de, *Poemas*, ed. a cura de Luigi GIULIANI, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2004, ps. 14, 39-45 i 69-72.

⁴²⁷⁸ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 197 (el cronista anomena Ventimiglia, erròniament, "Federico"); CAMÓS CABRUJA, L., *Història de una dramática...*, apèndix, doc. 4, p. 38.

⁴²⁷⁹ ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Coluccio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 105 i n. 239).

⁴²⁸⁰ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 101 (XIV.28).

⁴²⁸¹ BENITO RUANO, E., *La liberación de los prisioneros...*, p. 51; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 259.

document, Enyego d'Àvalos.⁴²⁸² Aquesta aliança perdurà fins el 1450, quan Francesco Sforza s'apoderà de Milà, però es prorrogà després amb els Sforza, des del 1455 fins el 1495. El mateix 5 d'octubre, el rei escrigué a les ciutats de la Corona d'Aragó per a manifestar-los l'excel·lent acolliment que havia tingut a la Llombardia i anunciar-los la partença de Joan de Navarra. Aquest fou alliberat el dia 10 i el dia 12 emprengué a Portvendres (Porto Venere) la via de Catalunya, on era la reina Maria.⁴²⁸³ Ambdós s'ocuparien aleshores de la regència dels regnes occidentals.

Mentrestant, el duc afalagava el rei d'Aragó amb huit dies de festa: “se feren en Milà grans justes e grans jochs, axí com si fos Corpus Christi, e gran festa. E lo senyor duch tots jorns li fa presens e lo fa star ab tant gran honor com si fos en son regne, e major. E lo rey lo apella com a pare, car bé li'n fa les obres.”⁴²⁸⁴ La sintonia i concòrdia entre ambdós prínceps fou immediata i absoluta. De manera que aquell que des de feia anys s'identificava a la cancelleria reial com un “*notorium hostem et capitalem inimicum nostrum*” (1423), el duc de Milà,⁴²⁸⁵ passava a ser ara el gran aliat que necessitava el rei d'Aragó per a la seua empresa italiana.⁴²⁸⁶

Ara bé, el canvi de posició del duc avalotà Gènova contra ell (27-28 de desembre del 1435): la república de Sant Jordi recobrà llavors l'autonomia i s'alià després amb els Anjou.⁴²⁸⁷ S'acabava així l'anomenat segon *dominio visconteo* (novembre del 1421-desembre del 1435) i, després d'un govern de Capitani della Libertà (27 de desembre del 1435-28 de març del 1436), s'hi imposà el partit proangeví de Tommaso Fregoso o

---

⁴²⁸² Segons FARAGLIA, *Storia della lotta...*, p. 42.

⁴²⁸³ BENITO RUANO, E., *La liberación de los prisioneros...*, p. 42.

⁴²⁸⁴ CAMÓS CABRUJA, L., *História de una dramática...*, apèndix, doc. 7, p. 37, lletra dels ambaixadors del Consell, de Gènova a Barcelona, 17 d'octubre del 1435.

⁴²⁸⁵ FINK, Karl August, *Martin V. und Aragon*, Berlín, 1938; Kraus Reprint., Vaduz, 1965, p. 101, doc. 87; citat per BENEYTO PÉREZ, Juan, *La política exterior de Alfonso V*, dins CARRERES ZACARÉS, Salvador (coord.), *Homenaje a Alfonso el Magnánimo. Ciclo de conferencias organizadas por el Centro de Cultura Valenciana*, Centro de Cultura Valenciana, València, 1946, ps. 1-22 (p. 9).

⁴²⁸⁶ PONTIERI, Ernesto, *Alfonso il Magnanimo, re di Napoli (1435-1458)*, Edizione Scientifiche Italiane, Nàpols, 1975, p. 42.

⁴²⁸⁷ CAMÓS CABRUJA, L., *História de una dramática...*, apèndix, doc. 19, p. 53; BASSO, Enrico, *La Corona d'Aragona e la dominazione viscontea su Genova (1421-1435)*, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. ‘La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. ‘Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 123-136 (p. 131); OLIGIATI, Giustina, *La Repubblica di Genova nella guerra di successione al Regno di Napoli (1436-1442)*, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. ‘La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. ‘Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 643-658 (p. 643).

Campofregoso (ca. 1370-1485; *duxe* de Gènova, 1415-1421, destronat pels Visconti i reelegit ara, del 3 d'abril del 1436-18 de desembre del 1442).⁴²⁸⁸

El 31 d'octubre del 1435, encara a Milà, Alfons V d'Aragó l'envià el seu vicecanceller Jaume Pelegrí i el capellà reial Melcior Miralles, en ambaixada a Thonon (e l'actual Suïssa), per a entrevistar-se amb el duc Amadeu VIII de Savoia, el qual donava suport als cardenals conciliaristes de Basilea, enfrontats amb el papa romà, Eugeni IV.⁴²⁸⁹ Ambdós diplomàtics venien ja de Florència, on tenia aquest últim la cúria pontificia, per a negociar un acostament d'aquest al rei d'Aragó. Alfons reclamava al papa –senyor eminent de les Dues Sicílies– la investidura del tron napolità, si no volia que la Corona d'Aragó començara a establir contactes amb Basilea i fomentara el cisma. Aquest era –si no declarat, almenys evident– el doble joc diplomàtic d'Alfons el Magnànim amb una dividida Església Catòlica. En tornar de l'ambaixada, com tot seguit comentarem, Pelegrí i Miralles romangueren uns mesos a Milà.

Mentrestant, el rei d'Aragó, alliberat pel duc de Milà, partia del castell de Cussago (30 de novembre) cap a Portvendres (10 de desembre), on el 12 de desembre ratificà formalment l'aliança amb el duc.⁴²⁹⁰ Des d'allí embarcà el Magnànim cap a Gaeta, on arribà el 2 de febrer, disposat a dirigir la guerra napolitana.⁴²⁹¹ L'acompanyaren en l'alliberament tots els cortesans que havien residit aquelles setmanes a Milà, tret de dos: l'infant Enric, mestre de Sant Jaume, i el cavaller Enyego d'Àvalos. Els emissaris catalans de Gènova informaven a Barcelona, l'11 de desembre del 1435, que el germà del rei s'havia hagut de quedar, magníficament allotjat, fins que foren alliberats uns genovesos retinguts a València i altres ciutats del rei d'Aragó, i foren restituïdes totes les mercaderies comissades als mercaders llombards, qüestió que portaria uns mesos solucionar.⁴²⁹² De fet, Enric de Trastàmara fou ostatge –en realitat, hoste honorat– del

---

⁴²⁸⁸ BUONADONNA, Sergio – MARCENARO, Mario, *Rosso doge. I dogi della Repubblica di Genova dal 1339 al 1797*, De Ferrari, Gènova, 2000, ps. 37-38.

⁴²⁸⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 220.

⁴²⁹⁰ COGNASSO, Francesco, Di alcune relazioni sabaudo-viscontee dopo l'alleanza di Milano, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 11, fasc. 3-4, Pavia, 1921, ps. 145-176 (p. 156).

⁴²⁹¹ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, ps. 110-113 (XIV.31).

⁴²⁹² CAMÓS CABRUJA, L., *Història de una dramática...*, apèndix, doc. 13, p. 45: “Lo senyor mestre de Sent Yago roman en Milà fins que sien solts los jenoveses qui en València e en altres parts són detenguts contra lur salconduyt, e lurs béns restituhits, la qual cosa dien se ha de fer per tot lo mes de jener.”

duc de Milà durant vora mig any, fins el 16 d'abril del 1436.⁴²⁹³ No estigué sol, car l'acompanyaren en la seua captivitat, a banda del jove D'Àvalos, el vicecanceller de la Corona d'Àragó, que era el jurista valencià Jaume Pelegrí, i el capellà reial –i futur instructor dels joves de la cort napolitana– Melcior Miralles, valencià també. Aquests dos homes de confiança del rei Alfons acabaven d'efectuar, com adés apuntàvem, una ambaixada a la cort savoiana d'Amadeu VIII (novembre del 1435).⁴²⁹⁴

Enyego d'Àvalos, fill del conestable de Castella, que havia servit fidelment Enric, romangué, doncs, al costat seu durant aquells mesos. Ara bé, una vegada alliberat l'infant –que abandonà la cort milanesa amb Miralles i Pelegrí–, el “criat” del rei Alfons obtingué llicència d'aquest per a continuar servint el duc Visconti en qualitat de *cambrer* i cortesà de primer rang. Començava així una vinculació de D'Àvalos a la cort de Milà que es prolongaria, amb diferents interrupcions, fins el 1447. Els biògrafs posteriors atribueixen aquella decisió a un caprici del duc, que “ottenne del re che Ignico fosse lasciato appresso di se in Milano; percio che questo giovanetto, co' suoi singolari costumi, et con la bellezza di volto diletteva talmente, et have preso l'animo del Duca Filippo: che fu de' carissimi ch'egli avesse.”⁴²⁹⁵ Podríem dir que el jove fou acollit pel duc de Milà de la mateixa manera que el Curial de la novel·la de ficció pel marquès de Montferrat, en mots de Paolo Giovio, per “la sua aspettation gratissima” i “per lo concorso di tutte le virtù”, i per ser bon músic i cantor. I, de la mateixa manera que Curial, no perdé mai el temps, sinó que es dedicà durant cinc anys intensament als estudis. “Morto che fu Filippo [1447], ritornò a gli Aragonesi fornito grandemente degli ornamenti dell'ottime lettere, et della disciplina militare.”⁴²⁹⁶

En realitat, el cavaller lletraferit, crescut en un ambient lingüístic “valencianòfon”, dominat pels relats de cavalleries i la lírica trobadoresca (1422-1435), patirà ara un

---

⁴²⁹³ BENITO RUANO, E., *La liberación de los prisioneros...*, p. 52; ÍDEM, *Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón*, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201

⁴²⁹⁴ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 220.

⁴²⁹⁵ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 6v. La versió castellana de VALLÉS, Pedro, *Historia del fortíssimo y prudentíssimo capitán don Hernando de Ávalos, marqués de Pescara; con los hechos memorables de otros siete excellentísimos capitanes del emperador don Carlos V, rey de España, que fueron en su tiempo, a saber: el Próspero Coluna, el duque de Borbón, don Carlos Lanoy, don Hugo de Moncada, Philiberto príncipe de Orange, Antonio de Leyva y el marqués del Guasto*, Tipogr. de Esteban de Nájera, Saragossa, 1557, f. 27, diu: “Este don Íñigo, entre todos los otros pajes que traían las armas era el más favorito del rey don Alfonso, por la muy agradable inclinación de todas las virtudes. Hasta poco el duque Philippo de Milán, aviendo dado la libertad al rey don Alfonso (...), alcanzó del rey don Íñigo quedasse consigo en Milán, porque este moço, con sus costumbres singulares y hermosura de su gesto, recreava tanto el ánimo del duque Philippo y lo tenía tan enlazado, que entre los muy queridos era el más principal.”

⁴²⁹⁶ GIOVIO, P., *La vita del signor Don Ferrando...*, f. 6v.

procés d'immersió lingüística en el toscà cortés i d'ambientació formativa en Dante, Petrarca i l'humanisme italià (1435-1447),⁴²⁹⁷ moviment del qual fou testimoni d'excepció i –en la mesura de les seues limitades possibilitats intel·lectuals– participatiu. La causa fortuïta de l'entrada de D'Àvalos a la cort de Milà, pogué ser, certament, la necessitat que contemplà el rei de deixar algú de confiança amb el seu germà Enric de Trastàmara; algú amb el qual –per raons de familiaritat– se sentira aquest especialment còmode.⁴²⁹⁸ Però, al cap d'unes setmanes, la prestància cavalleresca i la intel·ligència de l'antic patge encativaren el duc Filippo Maria, que decidí “retenir” el jove i convertir-lo en cambrer, capità d'armes i noble feudatari de la Llombardia.

El duc de Milà és retratat àgilment per l'historiador Alan Ryder en tres pinzellades: “un uomo ipersensibile, sospettoso e squilibrato.”⁴²⁹⁹ Segons el seu crític i pòstum biògraf, Pier Candido Decembrio, no mantenia relacions carnals amb la senyora de Milà, Maria de Savoia. En canvi “amò circondarsi di giovinetti di bell'aspetto e che facessero spicco per la loro avvenenza. Per essi il palazzo non aveva segreti: Filippo Maria li voleva partecipi delle conversazioni familiari, dei colloqui e perfino dei suoi spostamenti.” L'acompanyaven a taula i en les armes; exercien oficis palatins, i eren gratificats amb diners, feus i castells, “quasi compiacendosi nel lasciare che approfittassero di quant'altro fosse di loro gradimento.” Insinua a continuació que alguns els tenia “continuamente a fianco: si a tavola, si a letto”; insinuacions que foren condemnades com a malicioses per Leonello d'Este, marquès de Ferrara, i per alguns humanistes. Decembrio –que, per cert, fou molt amic d'Enyego d'Àvalos– exagera de pas la consideració que rebia aquesta casta de curials elegida capriciosament pel duc per la bellesa galant, la joventut i les aptituds cortesanes de què feien gala, i els qualifica com “questi che il popolo finì per onorare come dèi.”⁴³⁰⁰ Tot formava part, en qualsevol cas, d'un projecte extravagant del duc per a circumdar-se d'una cort elegant i vistosa.

---

⁴²⁹⁷ Amb escasses interrupcions, d'Àvalos estigué a Milà, en successives estades i desplaçaments, en agost 1435-juny del 1440, juny del 1441, juny del 1442, juny del 1443, desembre del 1443-març del 1444, octubre del 1445-gener del 1446 i novembre del 1446-novembre del 1447).

⁴²⁹⁸ Era Enric també qui tenia molta confiança depositada en Enyego, a qui coneixia des de la infantesa. Es manifesta això, per exemple, en la interlocució que féu d'Àvalos entre l'infant i el seu germà el rei Alfons, a fi que aquest últim aprovara (Nàpols, 1442) el matrimoni de dit infant amb la filla del comte de Benavent. Vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 272 (XV.15).

⁴²⁹⁹ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 55).

⁴³⁰⁰ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti* [*Vita Philippi Mariae Vicecomitis*, 1447], trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, ps. 91-93. La reprovació de Leonello per haver revelat Decembrio, supsadament, un “*secreto et numquam referendo vitio*”, en les ps. 191-192, n. 172.

Així, el 1434, és a dir, just un any abans de l'arribada de D'Àvalos a Milà, Visconti havia ordenat al comte Scotti buscar i dur a Porta Giove “degli uomini giovani, grandi, animosi e belli per tenergli presso alla sua persona.”⁴³⁰¹ Aquests nouvinguts, inclòs l'*hispanus*, s'integraren en un col·lectiu de “famigliari o consiglieri” de la casa ducal (“camerieri, famigliari, paggi, consiglieri”, com especifiquen alguns documents) on hi havia des d'escuders fins a humanistes de reconegut prestigi.⁴³⁰²

Entre aquest darrer col·lectiu palatí, destacà a partir del 1439 Francesco Filelfo, que en les seues *Satyrae* (VIII.1) recordava al seu amic Enyego d'Àvalos el com i el per què pensava ell que havia sigut tan afavorit a la cort de Milà: “Dopo che Filippo ebbe scandagliato abilmente la tua indole e i tuoi costumi, ed ebbe fatto uscire alla luce i tuoi sentimenti più intimi, vide ciò che sempre aveva ricercato: che cioè nessuna simulazione, nulla di posticcio era in te, ed invece un animo ricolmo di verità e di giustizia: perciò si strinse allora liberamente a te.”⁴³⁰³ De manera que pogué passar allí uns anys Enyego, per citar de nou la semblança biogràfica de Giovio, “essercitando e ornando il corpo et l'animo ne gli studi dell'armi et delle lettere.”⁴³⁰⁴ També recordava Filelfo en una de les seues epístoles a D'Àvalos, del 29 de juny del 1451, que ambdós s'havien conegut només arribar l'humanista a Milà, el 1439, quan el jove cavaller li causà també molt grata impressió: “*Iam totos annos duodecim cognosti. Itaque amabam te atque colebam plurimus solo egregiae virtutis tuae interventu*”.⁴³⁰⁵

Hem de tenir en compte, com ens adverteix l'anònim autor de *Curial e Güelfa*, que la senyoria de Milà –una gran metròpoli mercantil europea– era aleshores “la pus rica casa de Ytàlia.” (*CeG* III.2). L'aventurer andalús Pero Tafur visità el ducat l'any 1438 i s'emportà les següents impressions generals:⁴³⁰⁶

“E de aquí otro día entré en Milán, grandíssimo pueblo, uno de los mayores logares de la cristiandad, e aun es opinión de muchos que es el mayor. Lugar muy

---

⁴³⁰¹ COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 476.

⁴³⁰² *Ibidem*, p. 474.

⁴³⁰³ Citat i traduït per COLAPIETRA, R., *Il conte camerlengo...*, p. 147, n. 4. La versió llatina original és: “*Nam postquam multa temptaverat arte Philippus / Ingenium moresque tuos penitusque repertos / Eruerat sensus viditque quod omne per aevum / Quaesierat: prorsus nil te stimulare, nec in te / Esse aliquid ficti, sed veri pectus et aequi / Plenum: munifico tum te sibi munere iunxit.*”

⁴³⁰⁴ GIOVIO, P., *La vita del signor Don Ferrando...*, f. 7r.

⁴³⁰⁵ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 133-134.

⁴³⁰⁶ TAFUR, Pero, *Andanças e viajes de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982, ps. 193-194.

mal murado, pero gran fossado e buena barrera. De dentro de la cibdad, muy bien encasada e muy buenas calles. E aquí más arreada está e mejor de ver la cibdad en día de lavor que de fiestas: las calles e casas de los armeros es una singular cosa de ver, e asimesmo asteros e silleros e xastres, que fazen avillaviço de guerra, e saben cuántos señores traen conducta de gente por Italia e sus devisas (...). Ay en esta cibdad un palacio do posa el duque, que es un notable aposentamiento e grande de compás, e de fuera muy bien murado con muy fuerte barrera e una muy fonda cava chapada por do pasa una ribera corriente (...). El duque de Milán es persona que no se dexa ver, dizen que por miedo de no morir atosicado. Pero un día, yendo él a un parco suyo, lo vi e fablé e parecióme persona discreta e grave e onesta, de estatura grande, la nariz muy larga, e traíe la cabeça rapada e sin cobertura ninguna; poco acompañado, que dizen que él no se prescia salvo de la gente de armas que tiene en el campo (...). E desta cibdad e de su grandeça e abundancia, así en pueblo como en riqueza de ombres artesanos, que éste es el su mayor fecho, no creo que lo aya más en la cristiandad. Dizen que la renta cierta que el duque tiene en el cuerpo de la cibdad (...) es mil ducados al día.”

L’historiador Raffaele Colapietra considera D’Àvalos un “giovane paggio” d’ascens social paradigmàtic: un jove curial que, servint el rei d’Aragó i el senyor de Milà, eseveingué “fabbro della propria fortuna.”⁴³⁰⁷ A la cort de Milà, concretament, fou *cameriere ducale (camerarius)*,⁴³⁰⁸ com altres nobles elegits per a acompanyar el Visconti en expedicions cinegètiques, justes, vetlades literàries de la cort... Se’l tenia en consideració per haver sigut fill del gran contestable de Castella –personatge conegut a tota Europa– i gaudí de la munificència del duc, que li atorgà dos feus que havien sigut expropiats, amb potestat de transmetre’ls hereditàriament als seus descendents. Gaudiria Enyego del mer i mixt imperi (alta i baixa jurisdicció sobre els vassalls), amb el corresponent dret a nomenar batles locals o *pretors*, un càrrec de tradició llombarda que –circumstancialment– apareix en les pàgines del *Curial*. Filippo Maria Visconti atorgà poders al seu parent i conseller Gaspare Visconti (març del 1436) perquè lliurara personalment la possessió de les senyories “a l’estrenu home i expectable cavaller don Enyego d’Àvalos, fill del difunt, magnífic i magnànim *don Rodrigo López Dávalos*,

---

⁴³⁰⁷ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 20.

⁴³⁰⁸ ZAGGIA, M., *Linee per a una storia della cultura...*, p. 102.

comte de Ribadeo i gran conestable digníssim d'Espanya" (*"ad virum strenuum spectabilemque militem dominum Innichum de Davalos, filium quondam magnifici magnanimique domini Roderici Lopem de Davalos, comitis Rivedey et magni conestabilis Yspanie dignissimi"*).⁴³⁰⁹ Les senyories cedides eren dues: el lloc i castell de Scaldasole d'una banda, a llevant, i la vila i "terra" de Borgofranco, d'altra, devers ponent. Ambdues es localitzaven a la ribera esquerra del Po: a la planura de la Baixa Lomellina, que s'estén des de Pavia fins a Casale Monferrato.

La Valle Lomellina era una plana cerealícola –frumentària; encara no arrossera en el segle XV– que proporcionava rendes dominicals excel·lents. Les possessions de D'Àvalos eren "terre da grano bonissime", segons Maria Nadia Covini,⁴³¹⁰ i garantien l'autonomia financera del magnat nouvingut. Encara es trobava a Milà l'infant Enric d'Aragó, el 20 de març del 1436, quan el duc de Milà atorgà ambdós feus a Enyego d'Àvalos: "*loco et terra Burgifranchi et castri Scaldasolis.*" A tal efecte, Filippo Maria Visconti nomenà procurador el seu parent Gaspar Visconti perquè s'ocupara de transferir-ne la jurisdicció i d'altres formalitats. El procurador atorgà la investidura formal al nou senyor el 2 de juny, dia en què rebé l'homenatge de fidelitat de la "*comunitatis et homini Burgifranchi (alias nuncupati 'Burgi', prope Basignanam)*" i se suposa que prendria possessió també del castell de Scaldasole.⁴³¹¹

La principal font de rendes de D'Àvalos procediria de la fèrtil extensió cerealícola que, a les portes del Montferrat, conreaven els seus vassalls de la vila de Borgofranco, documentada en els segles XIII-XIV amb el nom de *Burgum Bassignane*, per trobar-se

---

⁴³⁰⁹ Citat en DECEMBRIO, Pier Candido, *Petri Candidi Decembrii opuscula historica, I. Vita Philippi Mariae III Ligurum ducis*, ed. a cura de Giuseppe FOSATI i Attilio BUTTI, 'Rerum Italicarum Scriptorum', vol. 20, part 1, Nichola Zanichelli, Bolonya, 1935, p. 403. En el seu darrer testament (1428), el conestable havia deixat per a Enyego d'Àvalos el comta de Ribadeo, que, expropiat el 1423 per Joan II de Castella, fou alienat del patrimoni reial l'any 1431 en benefici del noble afrancesat i mercenari del delfí Lluís de França, Rodrigo de Villandrado. Vegeu MOREL-FATIO, Alfred, Nota-ressenya de: 'Don Rodrigo de Villandrado, conde de Ribadeo. Discurso leído en la junta pública de aniversario de la Real Academia de la Historia, el 27 de mayo de 1882, por don Antonio María Fabié, académico de número, Madrid, M. Tello, 1882, In-8º, 279 p.', dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 45, París, 1884, ps. 372-376 (ps. 374-375).

⁴³¹⁰ COVINI, Nadia, In Lomellina nel Quattrocento: il declino delle stirpi locali e i 'feudi accomprati', dins CENGARLE, Federica – CHITTOLINI, Giorgio – VARANINI, Gian Maria (eds.), *Poteri signorili e feudi nelle campagne dell'Italia settentrionale fra Tre e Quattrocento: fondamenti di legittimità e forme di esercizio*, Florència, 2004, ps. 127-174 (p. 127).

⁴³¹¹ MANARESI, Cesare (ed.), *Inventari e registri del R. Archivio di Stato in Milano, vol. I. Registri viscontei*, Milà, 1915, vol. 1, p. 75, doc. 23 (Archivio di Stato di Milano, reg. 13, 1434-1441, fs. 146v-151r (Milà, 20 de març del 1436): "*Procuratorium ill. d. d. nostris ducis M., etc., in di Gasparem Vicecomitem ad investendum in feudum d. Innicho de Davalos de loco et terra Burgifranchi et castri Scaldasolis*"; fs. 144r-146v (Milà, 27 de març del 1436): "*Investitura feudalis facta per ill. d. nostrum ducem M. Innicho de Davalos, militi, de terra Burgifranchi et castro et loco Scaldasolis*"; fs. 126r-127v (Milà, 2 de juny del 1436): "*Fidelitas comunitatis et homini Burgifranchi (alias nuncupati Burgi, prope Basignanam) facta magnifico d. Innicho de Davalos pro data terra.*"

prop d'aquest important nucli de població.⁴³¹² En el segle XV, encara se la solia denominar simplement *Borgo: Al Burg*, en llengua llombarda. L'afegit de *-franco* és característic d'una contrada agrícola colonitzada a base de fundacions de pobles o villesnoves (*borghi*) on s'establien col·lectius de colons i se'ls enfranquia per a atraure'ls. Era localitat de relativa importància, però una riuada del Po, l'any 1800, la destruï per complet. Els supervivents (uns 1.400 habitants) foren traslladats el 1815 a l'actual Suardi, a 1,3 Km de distància del despoblat.⁴³¹³ La *terra*, vila i senyoria medieval Borgofranco de Lomellina s'emplaçava a la riba esquerra del Po, enfront de Valenza. S'emplaçava concretament en el triangle que formen Suardi, Bassignana i Frascarolo, és a dir, sobre el camí riberenc de Pavia al Montferrat.⁴³¹⁴

La planura de la Lomellina es trobava sota l'influx de la ciutat de Pavia, sobretot la banda oriental, on es localitza Scaldasole,⁴³¹⁵ la banda occidental, on es trobava Borgofranco de Lomellina,⁴³¹⁶ estava més acostada a Alessandria i afrontava amb el marquesat de Montferrat. Al costat de Borgofranco, es localitzava una emblemàtica ermita de Santa Honorada (*Sant'Onorata*)⁴³¹⁷ i a curtes hores de camí, caminant a peu pla, s'arribava fàcilment al Montferrat; circumstàncies que ens remetent fàcilment al nom de la mare de Curial i a l'*epifania* del capítol primer de *Curial e Güelfa*.

Des de la primeria del segle XV, hom assistia al ducat de Milà a l'eclipsi de les velles estirps de noblesa rural, reemplaçades progressivament per una noblesa de servei emparada pels Visconti. Els ducs usaven feus expropiats o vacants per a afavorir oficials de la *camera ducale*, creditors, secretaris, mercenaris estrangers, etc.⁴³¹⁸ La magnífica fortalesa de Scaldasole –possiblement, el millor castell rural de la Llombardia⁴³¹⁹– havia

---

⁴³¹² CHITTOLINI, Giorgio, *Vigevano e i territori circostanti alla fine del Medioevo*, Unicopli, Milà, 1997, p. 99, n. 28.

⁴³¹³ Més detalls de tot açò, en FAGNANI, Flavio – TORTI, Giovanni, *Profilo storico di Borgofranco Lomellina, oggi Suardi, avamposto di Bassignana, sulla sponda sinistra del Po*, Fagnani, Pavia, 1982; FERRARIO, Gloria, *Comune di Borgofranco (1815-1859)*, Cooperativa Arché – Pavia, 2006; ed. electrònica <<http://www.lombardiabeniculturali.it/istituzioni/schede/9000555/>>, consultada en juny del 2012.

⁴³¹⁴ Vegeu PEZZA TORNAMÈ, Giorgina, *Problematiche riferite all'attraversamento del Po tra Sesia e Ticino (secc. XII-XVIII)*, dins STOPANI, Renato – VANNI, Fabrizio (eds.), *Ponti, navalestri e guadi. La via Francigena e il problema dell'attraversamento dei corsi d'acqua nel medioevo (Atti del convegno internazionale di studi, tenuto a Piacenza, il 18 ottobre 1997)*, dins *Quaderni di studi romei*, 6-2, Florència, 1998, ps. 87-110 (ps. 96-105).

⁴³¹⁵ GRASSI, Roberto (dir.), *Le istituzioni sottriche del territorio lombardo, XIV-XIX secolo. Pavia, Regione Lombardia – Direzione General de Cultura, Milà, 2000*, p. 297.

⁴³¹⁶ *Ibidem*, p. 94.

⁴³¹⁷ Únic temple conegut a Itàlia –i, per descomptat, fora d'Itàlia– dedicat a aquesta santa de Pavia, de culte molt localitzat a la Llombardia.

⁴³¹⁸ COVINI, N., *In Lomellina nel Quattrocento...*, ps. 130-132.

⁴³¹⁹ Si més no, se la considera la fortalesa més monumental de la província de Pavia. Data originalment del segle X, però Ardengo Folperti la reedificà el 1404 i la proveí d'un gran recinte de refugi i plaça

sigut expropiada el 1429 al noble pavés i cortesà de Milà Ardengo Folperti, *podestà* de Vigevano (1420-1429). Els seus hereus, que mantenien obert un plet amb la cambra ducal quan fou donada a D'Àvalos, la recuperaren anys després (1451).⁴³²⁰

L'única exigència o condició que havia de respectar Enyego d'Àvalos per a conservar aquests feus, era la de trobar-se present a la Llombardia almenys una vegada a l'any, al temps de cobrar les rendes dominicals.⁴³²¹ Se suposa que aquesta clàusula especial fou introduïda per Filippo en prevenció de possibles desplaçaments de llarga durada a Nàpols. Maria Nadia Covini troba paradigmàtica aquesta concessió i diu que, amb casos similars, la Valle Lomellina esdevingué “un ‘nido’ per condottieri che avevano bisogno di *status*, di terre per alloggiare le loro milizie e di entrate che fungevano da pegno di pesanti arretrati salariali: il feudo fu uno dei modi di elezione per far fronte alla cronica difficoltà di pagare puntualmente condotte e salari militari.”

És a dir que la trepidant política bèl·lica de Filippo Maria Visconti se sostenia en part amb les soldades que els posseïdors de feus com els de D'Àvalos –noblesa de servei– proporcionaven a cavallers armats de companyies pròpies; soldades alimentades per la renda frumentària de dites explotacions. Es conjugaven així, harmònicament, “necessità belliche e finanziarie.”⁴³²² Pensem que, cap al 1440, l'exèrcit ducal estava constituït per almenys 10.000 unitats de cavalleria: homes d'armes amb arnés d'acer complet.⁴³²³ Aquest model de servei d'armes, consolidat en les dècades del 1420-1430, exigia dels feudataris que, en temps de guerra, respongueren en qualitat de “familiari armigeri” o “famigli d'arme”, i cooperaren amb els exèrcits mercenaris contractats directament pel duc i comandats per *condottieri* professionals.⁴³²⁴ Jorge Sáiz troba que aquest procés de constitució d'un “exèrcit ducal” de reforç coincideix en objectius i procediments amb el dels “hòmens d'armes de la casa del senyor rey” que Alfons el Magnànim impulsava simultàniament a Nàpols. I que tot aquest moviment forma part d'un procés general a Europa de “centralizació del poder militar” al voltant de les

---

d'armes. Els arquitectes foren Milanino de Saltariis i Martino de Soncino, i s'executà en estil gòtic militar típicament piemontés. En l'actualitat, el castell acull celebracions i esdeveniments socials.

⁴³²⁰ La sentència de multa i comís era del 29 de setembre del 1429. Vegeu ROBOLINI, Giuseppe, *Notizie appartenenti alla Storia della sua patria*, Tip. Fusi e compagnia, Pàdua, 1873, vol. 5, part 1, p. 375.

⁴³²¹ COVINI, N., In Lomellina nel Quattrocento..., p. 160.

⁴³²² Ibídem, ps. 132-133.

⁴³²³ COVINI, Maria Nadia, *L'esercito del duca. Organizzazione militare e istituzioni al tempo degli Sforza, 1450-1480*, Istituto storico italiano per il Medioevo (“Nuovi studi storici”, 42), Roma, 1998, p. 7.

⁴³²⁴ COVINI, Maria Nadia, Per la storia delle milizie viscontee: i famigliari armigeri di Filippo Maria Visconti, dins CHIAPPA, Luisa – DE ANGELIS, Laura – MAINONI, Patrizia (coords.), *L'età dei Visconti. Il dominio di Milano fra XIII e XV secolo*, La Storia, Milà, 1993, ps. 35-63; ÍDEM, *L'esercito del duca...*, op. cit.

casos de reis i prínceps; fenomen preliminar a la constitució dels exèrcits permanents característics dels estats moderns dels segles XVI-XVIII.⁴³²⁵

Tant a Milà com a Nàpols, la participació dels *catalani* D'Àvalos-Guevara en successives guerres italianes els faria creditors de la fama de “bellicosos e terror degl'inimici” que els atribuïa un altre *catalano* naturalitzat italià, Il Chariteo.⁴³²⁶ Per a organitzar els seus homes d'armes, béns i vassalls, comptava D'Àvalos amb un secretari de la terra, Christoforo di Monza, que visitaria el seu antic senyor a Nàpols anys després, l'estiu del 1451. Allí coincidí amb un fabricant milanés d'arnesos, Giovanpetro di Antonio Missaglia, que escrigué al duc Francesco Sforza comunicant-li la novetat: l'informà que acabava d'arribar a Castel Nuovo el tal Monza, que “fo cancellero di don Inicho locho sendo a Milano, il qual dimostra esere sollo venuto a vedere il paexe et questa provinzia. Smontò prima all'albergo, poy si reduce in casa de don Inicho, 'grande camerlingo' giamato” (Nàpols, 8 de setembre del 1451).⁴³²⁷ Segurament, el mateix D'Àvalos fou client dels famosos armers de Milà, o “armurers”, com se'ls designa en *Curial e Güelfa*. Aquesta denominació a la francesa, *armur(i)er*, era la típica de les corts italianes del nord, on el francès era la *lingua franca* dels afers de cavalleries i torneigs; una segona llengua de cort, en realitat.⁴³²⁸

Com a únic representant permanent a Milà dels interessos del rei d'Aragó – principal aliat de Visconti–, Enyego d'Àvalos s'ocuparia d'allotjar i atendre els diferents ambaixadors que vingueren de Gaeta a Milà per aquells anys. El 15 de març del 1437, el jurista valencià Jaume Pelegrí fou enviat per Alfons el Magnànim a Milà.⁴³²⁹ Recordem que ja havia residit a Porta Giove durant mesos (octubre del 1435-abril del 1436), quan efectuà una ambaixada a Savoia i acompanyà en la seua captivitat l'infant Enric. A la capital llombarda, Pelegrí es retrobaria, doncs, amb el poeta i

---

⁴³²⁵ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 101-102 i 116-118.

⁴³²⁶ CHARITEO, Il (Benet GARRET), *Le rime di Benedetto Gareth detto "Il Chariteo"*, ed. a cura d'Erasmus PERCOPO i Benedetto CROCE, Tipogr. de l'Accademia delle Scienze (“Biblioteca napoletana di storia e letteratura”, 1), Nàpols, 1892, vol. 2, p. 414.

⁴³²⁷ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 29, ps. 86-88 (i p. 87, n. 4).

⁴³²⁸ Amb indicis com aquests MUSSO, Olimpio, *Il romanzo cavalleresco Curial e Güelfa e il Monferrato: note storiche*, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52, vol evidenciar el coneixement del nord d'Itàlia que tenia l'anònim autor de la novel·la cavalleresca. També documenta aquest gust snob pel gal·licisme cavalleresc WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135 (ps. 1.133-1.134).

⁴³²⁹ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 3, ps. 581-585.

trobador Antonio Canobio, que li havia dedicat un *carne* commemoratiu de la victòria del rei d'Aragó sobre el rei de Tunis (1432),⁴³³⁰ i amb Guiniforte Barzizza. Aquest últim era amic de D'Àvalos i Pelegrí, i havia sigut governador, en nom del Magnànim, de les possessions catalanoaragoneses de Portvendres i Lèrèxi (Portovenere i Lerici), fins que foren recuperades per Gènova (1436).⁴³³¹ L'objectiu de l'emissari reial, això no obstant, no era el de participar en tertúlies literàries, ans el de sondejar un possible matrimoni entre el príncep hereu de la Corona d'Aragó, Carles de Viana, i la filla única del duc de Milà, Bianca Maria Visconti; de manera que la Corona d'Aragó –separada de Nàpols a la mort del Magnànim– esdevinguera, per estratègica via morgànica, “senyora de Milà.” Es tractava també, i en última instància, de propiciar que Filippo Maria rompera la promesa de matrimoni que tenia atorgada al *condottiero* Francesco Sforza, enemic capital de la causa napolitana –i de l'empresa italiana en general– d'Alfons V.⁴³³² Se suposa que en aquest projecte nupcial, que a la fi restà sobre el paper, podria haver participat també D'Àvalos, a més de Pelegrí, Berenguer de Fontcoberta i García Aznárez de Añón.⁴³³³ Finalment, el de príncep de Viana es casà amb Agnès de Cleves (1439),⁴³³⁴ personatge històric borgonyó relacionable –és clar– amb el cavaller *Jacob de Cleves* que compareix en la ficció novel·lesca de *Curial e Güelfa*.

Entre novembre del 1438 i març del 1439, el cavaller Berenguer Mercader (fill del batle general del regne de València), romangué a Milà, en qualitat d'ambaixador del rei

---

⁴³³⁰ GORNI, Guglielmo, Antonio Canobio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 18, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1975; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-canobio_Dizionario-Biografico/>

⁴³³¹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 63 (XIV.18) i p. 84 (XIV.24).

⁴³³² Vegeu AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 2, ps. 112-117.

⁴³³³ El 8 de maig del mateix 1437, en lloc de Carles d'Aragó, el Magnànim donava instruccions al bisbe de Lleida, per a transmetre a un nou ambaixador desplaçat a Florència i Milà, Berenguer de Fontcoberta, a fi que proposara ara el casament de Bianca amb l'infant Pere de Trastàmara, el germà menut del mateix Magnànim (ibídem). També eixí de Gaeta cap a Milà, el 15 de gener del 1439, el procurador fiscal del rei Giacomo d'Aquino “per importante missione”, i el 3 de desembre de dit any, en un bergantí que feia la ruta Gaeta-Talamone, el mateix, que s'havia d'entrevistar amb el Visconti i amb Francesco Sforza. Tot això, segons MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 21.

⁴³³⁴ Per la seua banda, Alfons V legitimà el seu fill Ferran el 17 de febrer del 1440 per a casar-lo, si es donava l'ocasió, amb la mateixa filla del duc. Tanmateix, el Visconti no volgué anul·lar el compromís amb Francesco Sforza, que es casà solemnement amb la bastarda a la catedral de Cremona, el 24 d'octubre del 1441. Vegeu RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

d'Aragó, per a coordinar esforços des d'allí en la pugna napolitana contra els Anjou.⁴³³⁵ És molt probable que haguera vingut amb ell de Nàpols el germà menut d'Enyego, el patge del Magnànim Alfons d'Àvalos i Tovar, que aleshores comptava amb uns quinze anys d'edat i que s'havia estrenat en les armes al primer setge de Nàpols (1437).⁴³³⁶ Alfons vingué amb l'ambaixador per a quedar-se a Milà fins el 1440, acollit per Filippo Maria Visconti com un cambrer o *camerarius* més de la seua cort: així consta en un escrit del 1444: "*spectabiles milites domini Ethnicus et Alphonsus, fratres de Davalos, qui camerarii nostri erant.*"⁴³³⁷ També consta –com després comentarem– que, durant els anys 1439-1440, l'humanista Francesco Filelfo, recent arribat a Milà, conegué els dos germans Enyego i Alfons junts, i els invità a participar en les tertúlies culturals que tenien lloc a Porta Giove. Aquest cenacle tindria després un reflex literari idealitzat, els *Convivia Mediolanensia*, on Alfons és retratat com l'adolescent que acompanya el seu germà major Enyego, el senyor de Scaldasole i Borgofranco.⁴³³⁸

Per la seua banda, l'ambaixador Mercader havia de visitar, a banda de Milà, les cúries de Basilea i Florència, en el transcurs del viatge, amb instruccions del rei d'Aragó relacionades amb la investidura de Nàpols.⁴³³⁹ Estant allotjat a la cort milanesa, i a punt de tornar a Nàpols via Florència, Guiniforte Barzizza li lliurà el seu tractat sobre l'amor matrimonial, dedicat al noble valencià Francesc de Centelles, per tal que fóra llegit i comentat a la cort catalanoaragonesa de Gaeta (1439).⁴³⁴⁰ Un altre ambaixador del rei Alfons V, el napolità Jacobo Scorsa, abandonà Gaeta el 19 de maig del 1439, amb només instruccions per a comunicar amb el duc de Milà.⁴³⁴¹

Aquestes visites mantenien D'Àvalos en contacte amb la cort napolitana. D'altra banda, la seua posició pròxima al centre d'Europa el feia sabedor de molts

⁴³³⁵ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 158; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 181 (XIV.50); ACA, Cancelleria reial, reg. 2.694, f. 143; AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, p. 596.

⁴³³⁶ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 15-16.

⁴³³⁷ BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-357 (p. 332, doc. 266).

⁴³³⁸ GIONTA, Daniela, *Per i "Convivia Mediolanensia" di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici ("Quaderni di Filologia medievale e umanistica", 11), Messina, 2005. I sobre la imatge dels germans d'Àvalos en aquesta obra, ÍDEM, Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402.

⁴³³⁹ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, p. 641: un tal Jacobo Scorsa informa que "misser Berenguer Mercader, lo quale è in Florenza..."

⁴³⁴⁰ Aspecte que més avall tractarem amb major detall.

⁴³⁴¹ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 639-642.

esdeveniments de França, Borgonya, Baviera, etc. Per exemple, les noces que contragué el 1437 un parent del duc de Milà, Albert III de Baviera i Visconti (duc de Baviera des del 1438) amb Anna de Brunswick. El ducat de Milà era aleshores un lloc de confluència de gents, visitat pel senyor de Salanova, mercenari de Savoia expert en artilleria, que assessorava en aquest aspecte la milícia milanesa. O pels mestres d'aixa i fusters de ribera “de Tortosa, Cathelani” que construïen a Milà pel 1439 –enviats pel rei d'Aragó, lògicament– un estol de naus, galeres i fustes per a la defensa fluvial de Milà enfront de Venècia i Florència.⁴³⁴² La capitania de l'armada del Po l'assumí un corsari genovés conegut a Nàpols, Ambrogino di Spinola, que anys després (pel 1446) s'alià amb Sforza contra els interessos de Milà i d'Alfons el Magnànim. Enyego d'Àvalos el degué conèixer personalment i potser lluità al seu costat en la guerra contra Venècia (1438-1440), que tingué un fort component naval: al riu Po i al llac de Garda (enfront de Salò: el “Salonés”, per a l'autor del *Curial*). Sols així s'explicaria l'experiència adquirida per D'Àvalos en comandar galeres que li atribuirà Alfons el Magnànim el 9 de juliol del 1449 quan el designà –com veurem– capità general de l'armada napolitana: “*maxime experientia probata*”, resa concretament el nomenament.⁴³⁴³

En la guerra contra Venècia i Florència empresa pels anys 1438-1440, Filippo Maria Visconti mobilitzà tots els seus efectius. S'hi enfrontaren els millors *condottieri* d'Itàlia en accions que tingueren per escenari, entre d'altres, la comarca de Salò (el Salonés) i el camp de Verona. La participació de D'Àvalos en l'operatiu bèl·lic al costat del *condottiero* del duc de Milà, Niccolo Piccinino, fou commemorada artísticament anys després al palau napolità dels Àvalos. Hi havia un joc d'àmfores de ceràmica decorativa de luxe que reproduïa ensems els retrats d'Enyego d'Àvalos i Niccolò Piccinino, basant-se en els que el Pisanello havia realitzat d'ambdós.⁴³⁴⁴ De fet, Enyego i el seu jove germà Alfons foren els dos únics cortesans o cavallers del rei d'Aragó presents en aquesta guerra. Pier Candido Decembrio, en la seua biografia del darrer duc Visconti (1447), aporta el nom dels 23 personatges més importants del seu llarg període de govern, la majoria dels quals són humanistes, secretaris, etc. Reserva, finalment, una menció especial per a tres joves cavallers: Ottaviano Ubaldini, Cristoforo Torelli i

---

⁴³⁴² OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 1, doc. 198, p. 193. Els dirigia un tal Francesco Castioni (sic), que sembla una adaptació de *Francesco Castelló*.

⁴³⁴³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 4v-5v, Castell Nou de Nàpols, 9 de juliol del 1449; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 31, n. 43.

⁴³⁴⁴ DONATONE, Guido, *La maiolica napoletana dell'età aragonese*, Nàpols, 1976, ps. 32 i 108 (i taula 5).

Enyego d'Àvalos (*Inicus Hispanus*): tres “personaggi di rilevante nobiltà.” Tots tres destacaren en les armes, però Enyego “sarebbe stato opportuno menzionare prima: giovane che faceva spicco per qualità morali e talento non comune.”⁴³⁴⁵ Ubaldini era fill d'un famós *capitano di ventura* de la cort d'Urbino, vinculat a la cort de Milà del 1438 al 1446.⁴³⁴⁶ Torelli (1409-1460) era un jove *condottiero* al servei del duc des del 1427, i subordinat a Niccolò Piccinino en la guerra del 1438-1440.⁴³⁴⁷

De ben segur que la dura campanya de la guerra, al flanc del Piccinino i contra els mítics *condottieri* Gattamelata i Sforza tingué ressò literari, i no solament ornamental o ceràmic, en l'aparició d'un curiós *Salonés de Verona* com a personatge de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*.⁴³⁴⁸ Ací és on començà a forjar-se la imatge del D'Àvalos cavaller excel·lent. Armand-Adolphe Messer en el pròleg a una edició de documents napolitans del 1460, li atorga l'apel·latiu de “grand *condottiere*” i afirma que “Innigo fut un des *condottieri* les plus habiles d'Alphonse Ier.”⁴³⁴⁹

Un viatge cultural a Castella i una promesa de matrimoni a Nàpols

Ben entrat el 1439 s'activà una treva hivernal en el conflicte bèl·lic nord-italià. Enyego hauria acabat d'entrar aleshores en “la virilidad, que es la segunda edad”, per utilitzar paraules emprades d'*El Victorial* o biografia de Pero Niño.⁴³⁵⁰ Si entre els 14 i els 24 anys es formava el perfecte cavaller, els 25 eren l'edat idònia –l'edat viril– per a requerir un bon matrimoni, si encara no era casat. I si el matrimoni era acompanyat per un bon patrimoni, millor que millor. Amb la qual cosa, és lògic que el rei Alfons, desitjant “rescatar” D'Àvalos de la seua daurada captivitat milanesa,⁴³⁵¹ pensara a

---

⁴³⁴⁵ Citem en traducció italiana, a partir de DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 118.

⁴³⁴⁶ Vegeu EICHE, Sabine (ed.), *Ordine et officii de casa de lo illustrissimo signor duca de Urbino*, Accademia Raffaello, Urbino, 1999, p. 18.

⁴³⁴⁷ Sobre aquest noble, conegut com el comte de Guastalla, vegeu DAMIANI, Roberto (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, ed. electrònica <<http://www.condottieridiventura.it>>, consultada en febrer del 2013, veu *Cristoforo Torelli*.

⁴³⁴⁸ Els aspectes interpretatius relacionats amb personatges de ficció, els reservem per al capítol on tractem de l'onomàstica de la novel·la, on els dedicarem una major atenció.

⁴³⁴⁹ MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l'Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912, p. XLV i n. 2.

⁴³⁵⁰ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La creació literaria de *El Victorial*, dins DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial*, ed. a cura de R. BELTRAN, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 18-202 (p. 34 i cap. 37.3). L'edat anterior era la *mocedad*.

⁴³⁵¹ “Una dorata prigionia”, en diu RYDER, Alan, Iñigo (Innico) di Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/inigo-guevara_Dizionario-Biografico/>

oferir-li una esposa de noble llinatge napolità. L'elegida era la marquesa de Crotó (Crotone), una nobilíssima hereva, propietària dels millors feus de Calàbria. Les cròniques coetànies coincideixen en què el rei “la volea dare per moglier ad messer Indico, homo multo amato et intrinseco suo”,⁴³⁵² però Antonio di Centelles-Vintimiglia –un noble napolità que després s'alçaria contra el rei d'Aragó– es casà amb ella contra la voluntat del Magnànim (1441). Aquest noble entrà en possessió dels feus de la dama, alguns dels quals passarien a ser administrats (1446) per un cavaller napolità anomenat Pietro Bucca di Faro (*Petro Boca de Far* en la documentació cancelleresca en català).⁴³⁵³

Suposem que aquesta decepció pogué haver influït en la idea de D'Àvalos de visitar la cort de Castella per a sondejar-hi alguna alternativa matrimonial, i visitar de pas els seus amics i parents castellans. Açò era possible ara, perquè des d'octubre del 1439 havia triomfat a Castella la lliga nobiliària favorable als infants d'Aragó i contrària al conestable Álvaro de Luna, que seria desterrat en juny del 1441.⁴³⁵⁴ En qualsevol cas, el projecte del viatge a Castella no implica que D'Àvalos es proposara, de moment, renunciar al seu servei feudal al duc de Milà i a les seues possessions llombardes. Segons la documentació dels arxius milanesos, tenia previst partir a mitjan mes de juny del 1440 i tornar-hi al cap de sis mesos. Potser tenia notícia de la instal·lació de la cort de Joan II de Castella a Valladolid (7 de maig-5 de desembre del 1440),⁴³⁵⁵ quan demanà salconduit al duc de Milà per anar-hi. El viatge, com tot seguit comentarem, no assolí sols un caràcter familiar, sinó també un important relleu cultural.⁴³⁵⁶

El 16 de maig, Filippo Maria Visconti “rilascia salvocondotto in ampia e onorevole forma a favore di Inico Davalos, suo camerario, con venti persone per sei

---

⁴³⁵² PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone: nella primitiva lezione da un testo a penna*, ed. a cura de Nunzio Federico FARAGLIA, F. Gianni, Nàpols, 1895, p. 189.

⁴³⁵³ Antonio havia sigut enviat a concertar el matrimoni d'Enyego amb la bella i riquíssima dama, però el noble decidí casar-se ell amb ella, i signà les capitulacions matrimonials al seu nom el 23 de juliol del 1439. D'aquest episodi tractarem amb major deteniment en el capítol següent.

⁴³⁵⁴ ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, Relaciones entre Aragón y Castilla en época de Alfonso V. Estado de la cuestión y líneas de investigación, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 21-44 (p. 33).

⁴³⁵⁵ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *El itinerario de la corte de Juan II de Castilla (1418-1454)*, Sílex, Madrid, 2007, ps. 342-343.

⁴³⁵⁶ Els aspectes culturals, els diferim per a comentar-los més extensament en el capítol biogràfic on tractem de la relació de d'Àvalos amb l'humanisme italià.

mesi, pel suo ritorno in Spagna.”⁴³⁵⁷ És a dir, que tenia previst viatjar com un gran senyor, acompanyat d’una comitiva de vint cavallers a sou. Una cosa semblant – fortuïtament coincident?– al que llegim en *Curial e Güelfa*. L’heroi retorna de Tunis al Montserrat i decideix recórrer França. Aleshores la Güelfa es preocupà perquè Melchior de Pandó li proporcionara diners suficients per a fer-se acompanyar per vint cavallers,⁴³⁵⁸ exactament com D’Àvalos: “ E Melchior (e) done-li ço que hage obs per metre’s en estat de vint cavalcadures (...). E vage-se’n en nom de Déu, e cerch son avantage” (*CeG* III.76). La xifra se’ns torna a recordar poc després: “e adobà’s millor [Curial] e cresqué son estat; e anà per França fins que hac vint cavalcadures” (*CeG* III.78). El finançament del viatge d’Enyego i les seues vint cavalcadures –que són les que ens ocupem ara– fou possible per un avançament de les rendes anuals de la senyoria que, per ordre del duc, li efectuaren els vassalls (20 de maig del 1440): “Avendo i comuni e gli uomini di Borgofranco e Scaldasole sborsato al cavaliere Etnico Davalos, camerario ducale, l’entrata dell’anno presente a lui concessa per potere più liberamente e onorevolmente compiere la divisata sua partenza verso il regno di Spagna, approva e loda l’atto compiuto e assicura detti comuni [el duc] che non permetterà sieno aggravati direttamente o indirettamente per causa di detta entrata nel presente anno.”⁴³⁵⁹

En l’equipatge d’Enyego d’Àvalos viatjaren a Castella obres de Polibi i Juli Cèsar arromançades per Pier Candido Decembrio⁴³⁶⁰ i altres novetats italianes que farien les delícies d’un altre cortesà lletraferit, amic i parent de D’Àvalos: el marquès de Santillana. El mateix Decembrio, en una lletra del 1441 escrita al seu germà Angelo, es mostrava satisfet perquè la seua versió llatina de la *República* de Plató ha arribat a parts tan llunyanes com Anglaterra i Castella. I manifestà que D’Àvalos havia tingut la iniciativa de confeccionar-ne una còpia manuscrita per a oferir-la al rei Joan II de Castella, un monarca interessat pels llibres; tot i que el portador del còdex acabat fou el bisbe de Burgos, Alonso de Cartagena. Pocs mesos abans, l’ambaixador Berenguer

⁴³⁵⁷ MANARESI, Cesare (ed.), *Inventari e registri del R. Archivio di Stato in Milano, vol. I. Registri viscontei*, Milà, 1915, vol. 2, part 1, núm. 607.

⁴³⁵⁸ Qüestió que crida l’atenció de BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Ambient internacional i cultura de cort en Curial e Güelfa*: primer suplement a l’edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudios medievales en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 54, n. 7).

⁴³⁵⁹ *Ibidem*, vol. 2, part 1, núm. 1.753.

⁴³⁶⁰ ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Íñigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010.

Mercader s'havia endut de Milà a Nàpols un dels còdexs de Plató, per a contribuir així a augmentar la col·lecció de clàssics de la biblioteca reial de Gaeta.⁴³⁶¹

Enyego d'Àvalos partí de Milà pocs dies després del 10 de juny del 1440, dia en què Guiniforte Barzizza escriu a Alfons el Magnànim avisant-lo que el cavaller li portarà personalment un còdex de Sèneca i altres llibres.⁴³⁶² De Nàpols passà a la Península Ibèrica, se suposa que per València i Toledo, abans d'aplegar a Valladolid, on es trobava la cort de Joan II. S'hi trobaria encara present en octubre, quan es casà allí l'infant Enric de Castella amb Blanca de Navarra. En les justes cavalleresques que acompanyaren la celebració nupcial, estigué present l'infant Enric d'Aragó, reconciliat temporalment amb el rei de Castella. Hi destacà, per la seua habilitat, el cavaller errant i trobador Fernando de Guevara, germà uterí de D'Àvalos, que –segons les cròniques consultades per Nicasio Salvador– “se deduce que (...) estaba al servicio del infante aragonés.”⁴³⁶³ Acabada la visita a Castella, on es retrobà amb els seus germans Rodrigo i Maria, que formaven part també del seguici de l'infant Enric d'Aragó, D'Àvalos visità com tenia previst la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, atret per una nova promesa de matrimoni que el rei Alfons havia començat a gestionar.

En arribar allí, trobà en molt bona posició el seu germà Enyego de Guevara, gran senescal, capità d'armes de l'exèrcit reial i comte de Potenza. En les despeses de tresoreria del 1441 relacionades amb les retribucions de soldades, se'l documenta com “mossén Enyego de Guivara, majordom de la casa del senyor rey”, un ofici dels més importants de la cort.⁴³⁶⁴ El rei Alfons l'afavorí encara més (Presenzano, 23 de desembre del 1440) en fer-li donació dels comtats d'Ariano i Apice, confiscats a Francesco Sforza.⁴³⁶⁵ A partir d'aleshores se'l coneixia a Itàlia com el comte d'Ariano i se'l considerava –com comprovà ja Borso d'Este en la seua visita a la cort de Nàpols

---

⁴³⁶¹ ZACCARIA, Vittorio, Pier Candido Decembrio, traduttore della *Repubblica* di Platone (notizie dall'epistolario del Decembrio), dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 179-206 (p. 180).

⁴³⁶² DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, ps. 8 (n. 94) i 33-34; TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 22).

⁴³⁶³ SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, p. 126.

⁴³⁶⁴ ARV, Mestre racional, 8.790, fs. 116 i 172.

⁴³⁶⁵ ANDOLFI, Brandisio, *Muzio Attendolo Sforza. Un condottiero alla corte di Giovanna II di Napoli*, Bastogi editrice, Foggia, 2001, p. 104.

(1444)– una de les persones més influents de la cort i més acostades al Magnànim.⁴³⁶⁶ Es preveia que Nàpols caiguera prompte a mans del rei d'Aragó, amb la qual cosa la cort on s'havia criat D'Àvalos assoliria el seu màxim poder i esplendor.

Tot això resultava ben atractiu. Tanmateix, la promesa d'un matrimoni avantatjós a Nàpols, amb un gran dot senyorial a Calàbria, s'havia quedat en no res per la traïció del conspirador Centelles-Vintimiglia. Provisionalment, D'Àvalos decidí reincorporar-se a la cort catalanoaragonesa; amb permís i llicència de Filippo Maria Visconti, però, i conservant encara els feus llombards. Així les coses, i en compliment de la clàusula de donació més amunt comentada, el senyor de Borgofranco i Scaldasole es desplaçava cada any (1441, 1442, 1443) de Nàpols a la Lomellina per a cobrar presencialment les rendes feudals que li pertocaven. En tornar al sud, es reincorporava durant la resta de l'any al seguici i “la casa” del seu germà major, el comte d'Ariano i gran senescal del regne pel rei d'Aragó. La seua formació militar li permeté participar activament, integrat en l'exèrcit reial de cavalleria, dels últims anys de la guerra de conquesta de Nàpols. Participaria, doncs, al costat del germà, en la batalla de Carpenone (28 de juny del 1442), preliminar a la presa de Nàpols, i en la lluita contra Francesco Sforza per a controlar els darrers nuclis de resistència angevina (1443).⁴³⁶⁷

Mentrestant, el Magnànim havia negociat i obtingut per a D'Àvalos un compromís de matrimoni amb una altra rica hereva napolitana: Antonella d'Aquino, membre d'una de les grans famílies nobiliàries del regne de Nàpols (1443); un enllaç diferit fins el 1452 per raons d'edat de la promesa. Aquest compromís tan avantatjós que reportava importants feus a D'Àvalos i el títol nobiliari de comte de Montedisorio, justificà la seua definitiva adscripció al servei del rei recent entronitzat a la ciutat de Nàpols. Els ingressos que percebia des del 1444 com a lloctinent del gran cambrer i màxim responsable –per delegació del gran cambrer, un noble napolità– de la Sommaria (l'organisme financer del regne napolità) també facilitaren l'arrelament definitiu de Nàpols del cavaller i la seua desvinculació feudal de Milà. Aquesta desvinculació es produí el mateix any 1444, tot coincidint amb una crisi de confiança entre Visconti i el rei d'Aragó, pel vassallatge que Gènova havia oferit a aquest últim.⁴³⁶⁸ Els feus de

---

⁴³⁶⁶ Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 77-79.

⁴³⁶⁷ *Ibidem*.

⁴³⁶⁸ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (ps. 191-193),

Borgofranco i Scaldasole retornaren aquell any al patrimoni ducal per haver renunciat a ells (març del 1444) el seu titular: el 17 d'abril, Filippo Maria Visconti ordenà a dos procuradors que s'hi feren presents per a rebre homenatge dels vassalls.⁴³⁶⁹

La renúncia d'Enyego d'Àvalos no fou resultat de cap ruptura o distanciament amb el duc de Milà. Entre desembre del 1443 i març del 1444, els germans Enyego i Alfons d'Àvalos tornaren a residir a Milà.⁴³⁷⁰ Obtingueren un salcoduit el 27 de març per a viatjar de nou a Nàpols, on s'especifica que “*camerarii nostri erant*” (‘eren cambrers nostres’, però ja no són).⁴³⁷¹ Estava previst que entre maig i juny visitara de nou Enyego d'Àvalos Milà, en temps de la batuda del blat a les eres, per a recollir la porció de les rendes que li pertocava encara, per tractar-se d'una collita de l'any precedent, quan encara era senyor de Borgofranco i Scaldasole. Com que el 2 de juny del 1444 no s'havia presentat davant el duc,⁴³⁷² aquest demanà a Carlo da Forlì (futur arquebisbe de Milà) que s'informara personalment d'on podia estar D'Àvalos, suposem que a la cúria pontifícia de Roma: “[Filippo], non avendolo visto venire, teme [que Enyego] abbia avuto qualche impedimento. E manda quindi Lantelmo da Pozoborello, suo familiare, per sapere le cose che riguardano messer Enicho (d'Avalos).”⁴³⁷³

Aleshores el lloctinent de gran camarlenc es dedicava intensament a organitzar l'aparell financer napolità. Però malgrat la seua condició d'excel·lent cavaller i

---

parla d'un “escollo” en la interessada aliança d'ambdós prínceps; “una airada aunque pasajera reacción en Felipe María”, que durà pocs mesos.

⁴³⁶⁹ BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-357 (ps. 332-340); COVINI, N., In Lomellina nel Quattrocento..., p. 169, n. 29. El castell de Scaldasole fou atorgat el 1444 a Giovanni Pietro da Sesto, però els Folperti el recuperaren el 1451 després d'haver guanyar el contenciós que sostenien amb la cambra ducal –amb l'oportuna intervenció a favor d'ells del nou duc Francesco Sforza– i en feren venda a Francesco Pico, de la família nobiliària dels Pico-Malaspina (ibídem, p. 141). Borgofranco fou de Carlo Gonzaga (*condottiero* i fill del marquès de Màntua) del 1444 al 1449. El 9 de maig del 1449 l'ocuparen les tropes del duc Lluís I de Savoia. Francesco Sforza el recuperà el 1454 i el donà a Andreotto del Maino (14 de gener del 1456), la família del qual en conservava la jurisdicció el 1800, quan fou destruït per una riuada el Poo. Vegeu FAGNANI, Flavio – TORTI, Giovanni, *Profilo storico di Borgofranco Lomellina, oggi Suardi, avamposto di Bassignana, sulla sponda sinistra del Po*, Fagnani, Pavia, 1982; MANNO, Antonio, *Dizionario feudale degli antichi stati della monarchia di Savoia (Savoia, Aosta, Piemonte, Monferrato, Saluzzo, Novara, Lomellina, Nizza, Oneglia, 1720-1797)*, Giuseppe Civelli, Florència, 1895, p. 31, i FERRARIO, Gloria, *Comune di Borgofranco (sec. XIV-1707)*, Cooperativa Arché – Pavia, 2002; ed. electrònica <<http://www.lombardiabeniculturali.it/istituzioni/schede/9000519/>> consultada en febrer del 2015.

⁴³⁷⁰ RYDER, Alan, La politica italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 67); COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo...*, p. 26.

⁴³⁷¹ BOGNETTI, G. P., Per la storia dello Stato p. 332, doc. 266. Vegeu també MANARESI, C. (ed.), *Inventari e registri...*, vol. 2, part 1, p. 75 (RD 41, fs. 146v-151).

⁴³⁷² En aquesta data s'acomplien exactament els huit anys de la presa de possessió formal dels fèus de Borgofranco i Scaldasole per part d'Enyego.

⁴³⁷³ MANARESI, C. (ed.), *Inventari e registri...*, vol. 2, part 1, núm. 1.753.

dignatari, encara no havia pogut aconseguir allí –a diferència d’Enyego de Guevara– un domini amb títol i vassalls. Podria aplicar-se-li, doncs, el judici –amb possible càrrega irònica– que Melchior de Pandó emet en les pàgines de *Curial e Güelfa*: “Curial ere un dels rics senyors del món: sens vassalls e sens terra” (III.78).⁴³⁷⁴

D’Àvalos, la cavalleria, l’ humanisme llombard i Santillana

L’aventura milanesa d’Enyego d’Àvalos no comportà tan solament la del coneixement d’un paisatge llombard i una cort on es parlava el *volgare illustre* toscà, sinó també la immersió en un medi cultural molt dinàmic i innovador; ben diferent al d’una Península Ibèrica de *cancioneros* i doctors escolàstics. A Milà –la capital dels exportadors d’arnesos d’acer– arribaven novetats sobre de cases nobiliàries i torneigs cavallerescs celebrats arreu d’Europa. Es tenia notícia el 1435 del retorn a Hongria del duc Albert V d’Àustria (1404-1439; rei dels Romans, 1438-1439), després d’una victòria contra els otomans que envaiïen els Balcans. Al mateix Milà se celebraven justes presidides pel duc, amb combats cèlebres, com el que sostingué Venturino Benzoni contra Carlo Gonzaga, l’agost del 1435.⁴³⁷⁵ Recordades foren també les justes de Cremona commemoratives de les bodes de Bianca Maria Visconti i Francesco Sforza (25 d’octubre del 1441), que comptaren amb un *palio* i carros al·legòrics. En gener del 1428, a la plaça de la Santa Croce de Florència tingué lloc una altra demostració cavalleresca. I en la primavera del 1450, Francesco Sforza celebrà la seua entronització ducal a la Llombardia amb altres llices esportives entre cavallers. Eren habituals, en efecte, aquestes mostres a la Itàlia nòrdica (Milà, Torí, Ferrara, Florència, Pàdua, Bolonya, Venècia...), la de l’*umanesimo cavalleresco*;⁴³⁷⁶ la de les pintures de cavallers del Pisanello, tocades ja d’una dolçor renaixentista. El mateix Filippo Maria Visconti cridà a Milà el mencionat pintor (primavera del 1440) perquè decorara tot un palau amb pintures al fresc de temàtica cavalleresca. Hi destacava tot “un gran salone istoriato con cacce, pescagioni e giostre dei Visconti”, que lamentablement fou destruït per

---

⁴³⁷⁴ Es tracta d’una ironia cortés, fàcilment comprensible en ambient cavalleresc, similar a la denominació de senyor “de les Viles-Ermes” amb què Joanot Martorell ridiculitza un dels rivals de Tirant lo Blanc.

⁴³⁷⁵ Per a celebrar la victòria naval de Ponça. Benzoni, presoner del duc, desafia el cèlebre *condottiero*, el vencé i obtingué així la llibertat. Vegeu TERNI, Pietro, *Istoria di Crema raccolta dalli Annali di M. Pietro Fino*, ed. a cura d’Alemano FINO, Tipogr. de Mario Carcheno, Crema, 1711, ps. 183-184; TRUFFI, Riccardo, *Giostre e cantori di giostre*, Licinio Cappelli, Rocca San Casciano, 1911, ps. 153-154; BARBER, Richard William, *The Knight and Chivalry* [1970], Boydell Press, Woodbridge, 1995, ps. 183-184.

⁴³⁷⁶ Sobre les justes dels Medici a Florència, vegeu MOISÈ, Filippo, *Di Firenze. Illustrazione storico-artistica, con note e copiosi documenti inediti*, Florència, 1845, p. 433.

descàrregues de l'artilleria francesa, l'any 1527.⁴³⁷⁷ Si hi ha algun artista plàstic, per cert, que connecte perfectament amb la sensibilitat estètica de *Curial e Güelfa*, amb el “mélange de *gothique* et de *Renaissance*”, aquest artista és sens dubte Antonio di Puccio da Cereto “il Pisanello” (ca. 1395-1455; fl. 1420-1455).⁴³⁷⁸ Admirat per Guarino Veronese i aplaudit per prínceps i humanistes de diverses corts, fou també el retratista dels més cèlebres personatges del *Quattrocento*, entre els quals es trobaven, com més avant comentarem, Alfons el Magnànim i Enyego d'Àvalos. El cavaller il·lustrat fou segurament el responsable d'haver-lo portat a la cort de Nàpols: no debades, ell fou l'únic curial napolità, a banda del rei, a ser retratat per Puccio. L'hauria conegut l'11 de maig del 1440, quan el pintor –ja famós– visità la cort dels Visconti.⁴³⁷⁹

De segur que en aquella cort cavalleresca i aristocràtica, gòtica i afrancesada, que era la de Milà, seria coneguda la sonada victòria que obtingué a Viena, el 1436, el germà errant d'Enyego, Fernando de Guevara. El castellà s'enfrontà a un mític cavaller de la cort del duc d'Àustria anomenat *George Vourapag* segons la *Crónica de Juan II de Castilla; Jorje Voniroc*, segons el quadern de viatge de Pero Tafur, i “micer Jorge”, segons el *Quixot* de Miguel de Cervantes, on s'evoca la gesta: (cap. 4): “Niéguenme asimesmo que no fue a buscar las aventuras a Alemania don Fernando de Guevara, donde se combatió con micer Jorge, caballero de la casa del duque de Austria.”⁴³⁸⁰ El de Guevara ja havia destacat a Portugal (1433) i en les justes de Valladolid (1434), abans de recórrer Borgonya i altres corts del cor d'Europa. Havent vençut el cavaller vienés, passà per Toledo i Navarra el mateix any 1436.⁴³⁸¹ Estant al castell d'Olite, el príncep de Viana, Carles d'Évreux o d'Aragó, oferí un gran convit en llaor seua.⁴³⁸²

---

⁴³⁷⁷ PIZZAGALLI, Daniela, *Tra due dinastie. Bianca Maria Visconti e il ducato di Milano*, Camunia, Milà, 1988, p. 92.

⁴³⁷⁸ Vegeu, per exemple, PUPPI, Lionello, *Pisanello: una poetica dell'inatteso*, Silvana, Milà, 1996; ORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996.

⁴³⁷⁹ SCALCO, Luca, In ciclo dei Giochi nel Palazzo Borromeo di Milano, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011, p. 3; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/giochiborromeo/giochiborromeo.htm>>

⁴³⁸⁰ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 143 i 153-154.

⁴³⁸¹ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 52-53.

⁴³⁸² VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, p. 71; BOASE, Roger, *The Troubadour Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l'espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trovadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981, p. 101.

Concorregué després al primer setge de Nàpols per Alfons el Magnànim (1437);⁴³⁸³ tornà a Castella, al servei d'Enric de Trastàmara, i es retrobà amb el seu germà Enyego d'Àvalos –com adés s'ha comentat– en altres justes de Valladolid celebrades el 1440. La crònica del rei castellà Joan II relata d'aquesta manera la proesa del Guevara a Viena:

“De cómo don Fernando de Guevara salió con una empresa, e hizo sus armas valientemente en presencia del duque Alberto de Austerriche.– En este tiempo partió deste reyno un caballero llamado don Fernando de Guevara, doncel e vasallo del rey, el qual con su licencia e ayuda llevó una empresa en Alemaña, e fuéle tocada por un caballero muy valiente llamado micer George Vourapag, de la casa del duque Alberto de Austerriche, que después fue rey de Ungría e de Boemia y emperador de los Romanos, e hizo sus armas en la cibdad de Viana, en presencia deste duque. Las armas fueron a pie e, como quiera que el caballero alemán era sin comparación mucho más valiente que don Fernando de Guevara, don Fernando se hubo tan valientemente que lo firió de la hacha en ambas a dos las manos, en tal manera que el alemán se iba retrayendo. Aunque sábiamente, como caballero que sabía bien lo que hacía, el duque en esto echó el bastón e sacólos de las lizas. E hizo muy grande honra a don Fernando de Guevara, y enbióle un joyel que podía valer quinientas coronas e dos trotones muy especiales. E así don Fernando se volvió en Castilla y estuvo en ella algún tiempo, e después acordó de se ir a Nápol para el rey don Alonso de Aragón, el qual o rescibió muy bien e le hizo grande acogimiento e mercedes.”⁴³⁸⁴

Quan el també cavaller i viatger andalús Pero Tafur visità l'emperador i l'emperadriu d'Alemanya a Viena (1438), aprofità per a conèixer el mencionat cavaller

---

⁴³⁸³ DUTTON, Brian (ed.), *El Cancionero del siglo XV, c. 1360-1520*, Universidad de Salamanca – Biblioteca Española del siglo XV, Salamanca, 1990-1991, vol. 7, p. 374.

⁴³⁸⁴ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros preladados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, p. 360. Vegeu també GARIBAY ZAMALLOS, Esteban de, *Los quarenta libros del compendio historial de las chrónicas y universal historia de todos los reynos de España, donde se escriven las vidas de los reyes de Castilla y León; prosíguese también en la sucesión de emperadores occidentales y orientales [1555-1566]*, Tipogr. de Sebastián de Cormellas, Barcelona, 1628, vol. 2, p. 464 (ll. 16, cap. 25); BOWLE, John, *Anotaciones a la historia de don Quijote de la Mancha*, Tipogr. d'Edward Easton, Salisbury, 1781, p. 151.

alemany: “E antes que partiese de Viana, fui a ver a Jorge Voniroc, un cavallero que avía fecho armas secretas con don Fernando de Guivara. E este cavallero fue comigo estas dos leguas fasta la casa e allí lo fizo comer al otro antes que partiese, e estuvimos aquel día todo en mucho placer.”⁴³⁸⁵ És probable que l’anònim escriptor de *Curial e Güelfa* tinguera també notícia d’aquest combat en presència del “duch d’Ostalriche”, ja que presenta alguns paral·lelismes amb la narració literària. Per exemple, el combat amb les atxes contra alguns “dels millors e pus aspres cavallers d’Alamaya” (*CeG* I.20). O també la recompensa rebuda per part de l’emperador d’Alemanya, consistent –com en el cas de Fernando de Guevara– en joies de molt de valor i cavalls.

En qualsevol cas, i amb independència de les notícies que tinguera d’Europa i del món cavalleresc Enyego d’Àvalos, l’estada de cinc anys a Milà (1435-1440) li aprofità per a gaudir de la cultura literària italiana (Dante, Petrarca, Boccaccio); aprofundir en alguns clàssics grecolatins coneguts (Sèneca, Virgili, Titus Livi) i descobrir-ne altres que començaven a divulgar-se aleshores: Juli Cèsar, Plató, Quint Curci, etc. L’anomenat *umanesimo lombardo* es desenvolupà ardidament en una cort dominada per un obscur personatge, com era el darrer duc Visconti, que mostrava un interès preferent per les novel·les de cavalleries, la poesia trobadoresca (és conegut el cançoner de Raimbaut de Vaqueiras conservat a l’Ambrosiana de Milà, ms. R 71 sup), la cinegètica i les *giostre*. No obstant aquesta inèrcia ambiental francòfila, flamígera i cavalleresca, Filippo Maria protegí els humanistes més agosarats,⁴³⁸⁶ i els demanà –en compensació– arromanjaments (*volgarizzamenti*) de vides d’herois antics, i comentaris glossats (*commenti*) d’obres de Dante i Petrarca, per a amenitzar les seues lectures quotidianes. Aquestes, com era habitual aleshores, es feien col·lectivament i en veu alta.

En efecte, segons el seu biògraf Pier Candido Decembrio, que convisqué amb ell durant tants anys, Filippo discorria els moments d’oci palatí, entre altres coses, “leggendo antichi scrittori e romanzi francesi di cavalleria.”⁴³⁸⁷ La duplicitat d’interessos del sobirà de Milà, de fet, determinà les dues línies de producció de

---

⁴³⁸⁵ TAFUR, Pero, *Andanças e viajes de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982, ps. 234-235.

⁴³⁸⁶ Com Pier Candido Decembrio, que traduí al llatí i divulgà la *República* de Plató per tot arreu d’Europa, quan Leonardo Bruni no s’hi havia atrevit, per trobar-hi idees moralment subversives. Vegeu RABASSINI, Andrea, Leonardo Bruni, Niccolò Ceiba e la *Repubblica* di Platone, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 403-430.

⁴³⁸⁷ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l’italià i ed. a cura d’Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 39.

l'humanisme llobard en les dècades del 1420 i 1430, definides així per Massimo Zagia:⁴³⁸⁸ 1) historiografia antiga traduïda al toscà literari (“axí com diríem Alexandre, Cèsar, Aníbal, Pirro o Cipió o altres molts, los quals, per lur indústria, mesclada emperò ab cavalleria, conquistaren los uns quaix tot, los altres grans troços o partides del món”, *CeG* III.0), i 2) obres d'exegesi literària de Dante i Petrarca (“aquella *Comèdia*” del “venerable e gran poeta e actor” italià, *CeG* II.113, i la “dolçor amarga” del *Canzoniere*, *CeG* I.0). Sens dubte que l'anònim autor del *Curial*, a banda de conèixer la Llobardia i el Montferrat, participava de la mateixa duplicitat d'aficions.

Josep Ametller i Vinyas, després d'haver llegit la biografia que Decembrio traça de Filippo Visconti, observà que l'humanista “no le alaba mucho como protector de las letras, aunque dice que había sido instruido en ellas y que gustaba de los poetas italianos, especialmente del Petrarca y del Dante, haciendo que Marziano de Tortona le leyera a menudo las poesías del primero y le explicase la *Divina Comedia* del segundo. También era aficionado a la lectura de las historias de Tito Livio y de los varones ilustres de Roma.”⁴³⁸⁹ En un escenari paral·lel però molt pròxim al Visconti, com eren les mateixes cambres del castell ducal de Porta Giove, els humanistes que gaudien del seu mecenatge celebraven simposis amicals i es dedicaven activament a rescatar els clàssics, arromançar-los, divulgar-los, transformar-los en luxosos còdexs humanístics. En tot aquest procés, com un “invitat especial”, participà Enyego d'Àvalos. Fins al punt que alguns dels llibres de Decembrio es transcrivien en la seua mateixa *camera* de la cort. Pels anys que romangué a la Llobardia, hi concorregueren intel·lectuals com Beccadelli, Valla, Pizzolpasso, Barzizza, els germans Decembrio, Filelfo, Francesco Barbaro, Antonio da Rho, Piccolomini, Alonso de Cartagena, etc.⁴³⁹⁰

Assumint com a propi el precepte ciceronià de l'*otium cum litteris* reivindicat per Leonardo Bruni, Enyego d'Àvalos aprofità intensament els seus anys d'iniciació als *studia humanitatis* per a aprendre de filòsofs i homes de molta *ciència*. No sols escoltava i tractava d'interessar-se per allò que debatien aquells savis, la formació dels quals era molt superior a la seua, sinó que tractà de formar-se estudiant de manera tenaç durant cinc anys. I sembla que ho féu, no solament llegint els clàssics de manera

---

⁴³⁸⁸ ZAGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (ps. 55-57).

⁴³⁸⁹ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 266.

⁴³⁹⁰ ZAGIA, M., Linee per a una storia della cultura..., ps. 104-111.

autodidacta, sinó segurament ajudat per l'orientació d'un preceptor professional d'humanitats, de prodigiosa memòria, especialitzat en mitologia clàssica, astrologia i altres matèries, com era Tommaso Morroni. Aquest home, un orador i poeta que havia sigut abans home d'armes, s'especialitzà en la docència d'aristòcrates i prínceps, i fou molt ben rebut i remunerat –com denunciava, amb un punt d'enveja, Poggio Bracciolini– a les corts dels Este de Ferrara, els Gonzaga de Màntua i els Visconti de Milà.⁴³⁹¹ Coincidí la seua estada a la Llombardia –quan dedicà versos d'elogi a la figura del duc Filippo Maria– amb la de D'Àvalos i amb l'arribada de Filelfo, que féu amistat amb ell. I és ben probable que el mateix Morroni, més conegut com *Thoma Reatinus* o Tommaso da Rieti, ajudara el voluntariós cavaller a millorar la gramàtica, llegir els mites ajudat d'Ovidi, interpretar l'*Eneida* de Virgili, etc.

La forma de treballar del “maestre” *Reatinus* comportaria una tutela semblant a la imaginada pel redactor del *Curial* per a Joan i la mora Camar: “Càmar... legia l'*Eneydos* de Virgili... e molts altres llibres... E Johan, que sabia molt bé tot lo Virgili e los altres llibres, li declarava moltes coses que ella no sabia ne entenia; e yo us dich que, de ço que ella podia, pagava bé lo maestre” (*CeG* III.43). En març del 1448, quan Da Rieti abandonà Venècia i s'incorporà al campament reial que el Magnànim tenia a la Toscana, segurament ho féu presentat al rei Alfons per d'Àvalos. De fet, apareix al costat d'Enyego al regne de Nàpols en febrer del 1449 –com més avall veurem– poetitzant un diploma amb què el mecenes pretenia honorar un altre protegit seu, el pintor Pisanello. Així les coses, tornaria a orientar D'Àvalos el l'“estudi” (1448-1450), abans de traslladar-se definitivament a la cort Sforza de Milà.

No tot eren clàssics antics –en llatí– ni novel·les cavalleresques –en francès– en una cort principesca nord-italiana del 1440. Una obra per antonomàsia italiana –en toscà literari– com és la *Comèdia* de Dante Alighieri era considerada aleshores com una font de coneixements oberta a l'abast dels profans. D'ací que fóra tan popular a la cort de Milà en els anys en què hi residí Enyego d'Àvalos. En l'inventari de la Biblioteca Visconti de Pavia del 1426, constaven cinc exemplars de la *Divina Comèdia*, un *commento* de dita obra i dos exemplars del *De Monarchia* del mateix Dante,⁴³⁹² on aquest apostava per superar el conflicte històric entre la Cúria Imperial, recolzada pels

---

⁴³⁹¹ Vegeu COVINI, Nadia, Tommaso Morroni, dins *Dizionario biografico degli italiani*, 72, Roma, 2012; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-morroni_Dizionario_Biografico/>

⁴³⁹² PIANO, Pierluigi, “Il buon Marches di Monferrato...” Dante Alighieri e il Monferrato, dins *Bollettino del Marquesato – Circolo Culturale “I Marchesi del Monferrato”*, Casale di Monferrato, any 8, núm. 48, novembre 2012, ps. 3-8.

italians gibel·lins, i l'Església Romana, recolzada per la *parte guelfa*. *Curial e Güelfa*, doncs: de ben segur que aquest ideal de Dante –com molt bé suggereix Antoni Ferrando⁴³⁹³– no era desconegut a l'anònim autor de la novel·la. La predilecció i la reverència de Filippo Maria Visconti envers la *Comèdia* dantesca –comparable a la que sentia pel poema l'anònim escriptor– fou recordada, com s'ha vist, per Decembrio. Eren quotidianes a palau les declamacions i comentaris dels successius cants que efectuava el “lector” Marziano Rampini da Tortona, un polifacètic miniaturista i mestre de cerimònies que influí molt en els gustos i les lectures de Filippo.⁴³⁹⁴

El darrer Visconti de Milà, entusiasmat amb l'obra, encarregà a l'humanista i secretari seu Guiniforte Barzizza que redactara un *commento* –un comentari glossat i raonat, fragment per fragment– de l'*opus maior* de Dante. També havia comentat per al mateix duc el Petrarca vulgar.⁴³⁹⁵ Guiniforte obeeí de nou el seu patró, com no podria ser altrament, però sense posar un excessiu interès intel·lectual en la comesa, impròpia d'un humanista com ell: en realitat es limità a plagiar la majoria dels continguts del *Comentum in Dantis* de Francesco da Buti, amb afegits extrets d'altres comentaristes trescentescos com Giovanni Boccaccio o Benvenuto da Imola.⁴³⁹⁶ Aquest últim exegeta –com observarem en altre lloc⁴³⁹⁷– fou el predilecte de l'autor de *Curial e Güelfa*; com és també el més substanciós en continguts. El comentari de Barzizza –sols se'n conserva la part de l'*Inferno*– fou redactat cap al 1438, és a dir, tot coincidint amb l'estada d'Enyego d'Àvalos a la cort de Milà. L'humanista encapçalà l'obra amb una lletra dedicatòria titulada “*Ad Jacobum de Abiate, ducalem camerarium. Epistola in suos Commentarios in Dantem*”, on es queixava de l'esforç i el risc en què havia incorregut, en obeir el mecenes Visconti i haver comentat l'obra més complexa del “poeta teòleg”: “*Theologi Poëtae excellentissimi Dantis Comoediam, opus nempe difficillimum enucleare (...); quod tantum in hoc philosophico vel potius theologico Dantis poëmate artificium, tantam suavitatem, tantam ad extirpanda vitia, ad*

⁴³⁹³ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 31) veu en la felicitat realització del matrimoni de Curial i la Güelfa una al·legoria literària, “una expressió de l'acompliment de l'ideal polític de Dant amb qui tant s'identifica.”

⁴³⁹⁴ Vegeu VARANINI, Giorgio, Marziano da Tortona, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/marziano-da-tortona_Enciclopedia-Dantesca/>; ROZZO, Ugo, Ritratto di Marziano da Tortona, dins ROZZO, U. (coord.), *Marziano da Tortona e i tarocchi (Tortona, 30 ottobre – 14 novembre 1982)* [catàleg de l'exposició], Biblioteca Civica di Tortona, Tortona, 1982, ps. 2-17.

⁴³⁹⁵ ZAGGIA, M., Linee per a una storia della cultura..., ps. 107.

⁴³⁹⁶ LANSING, Richard (ed.), *The Dante Encyclopedia*, Routledge, Nova York, 2010 (2a; 1a, 2000), p. 7.

⁴³⁹⁷ Concretament, en el capítol que dediquem a les fonts italianes del *Curial*, al qual us remetem.

*reformandum animum, ad inferendas virtutes, doctrinam inesse...*⁴³⁹⁸ Giacomo d'Abbate (*Jacopo Ardizzone d'Abbate, Jacobo de Ardicis de Abiate, Iacobus de Arditiis*), dedicatari d'aquesta epístola proemial era particip d'un "culte" a Dante, generalitzat en corts i ciutats del nord d'Itàlia. Fou a més un funcionari ducal lletraferit i amic de D'Àvalos, de qui s'acomiadà regalant-li llibres.⁴³⁹⁹

Barzizza havia servit al rei d'Aragó a Barcelona, Gerba i Sicília (1432-1434), i havia exercit de governador de les possessions de la Corona d'Aragó a la Ligúria (1434-1436), raons que expliquen el seu paper d'amfitrió amb els insignes presoners que romangueren a Milà després de la marxa del rei Alfons: Enyego d'Àvalos (setembre del 1435-juny del 1440) i l'infant Enric de Trastàmara, mestre de Sant Jaume de l'Espasa (setembre del 1435-abril del 1436). Aquest últim era aficionat a la poesia trobadoresca i *cancioneril*, i a la música vocal. El marquès de Santillana li dedicà aquest elogi en la *Comedieta de Ponça* (1435-1436): "non me pienso Orfeo tanta perfección / obtuvo del canto, nin tal sentimiento" (XXIV, vv. 269-270) com el germà d'Alfons el Magnànim.⁴⁴⁰⁰ Les seues dots com a literat ocasional trobaren expressió en unes composicions líriques que s'han perdut, però de les quals hi ha referències indirectes.⁴⁴⁰¹ Només establir-se a Porta Giove, Enyego i Enric feren amistat amb el jurista, canonge i poeta Giuseppe Brifio (Milà, 1370-Roma, 1450) definit per Lorenzo Valla com un "uomo espertissimo nelle cose divine ed umane, insigne per la dignità della vita e per l'eloquenza." Brifio inicià la composició d'un poema llatí amb al·lusions mitològiques per a l'infant d'Aragó, però aquest partí cap a València i Castella quan el lletrat, molt amic de Barzizza, no havia conclòs encara la composició. Acabada aquesta, el mateix Guiniforte l'envià a Enric, acompanyada d'una lletra (1 de setembre del 1436) on el felicitava per les seues inquietuds culturals. L'autor posava el poema en boca de la *docta puella* Giunipera Brifio, neboda seua i entusiasta dels clàssics.⁴⁴⁰²

Uns anys més tard, en febrer del 1439, estant Berenguer Mercader d'ambaixador a Milà, Barzizza aprofità per a dedicar a Francesc-Gilabert de Centelles –cèlebre capità de navilis del rei d'Aragó, futur comte d'Oliva– una epístola literària on advocava per les

---

⁴³⁹⁸ BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum perlarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 76 i 78.

⁴³⁹⁹ Com més avall ho concretarem.

⁴⁴⁰⁰ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponça*, ed. a cura de Maxim P. A. KERKHOF, Espasa-Calpe ("Clásicos castellanos"), Madrid, 1987, p. 128.

⁴⁴⁰¹ BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201 (ps. 179-80 i 192-194).

⁴⁴⁰² *Ibidem*, ps. 194-201.

bondats de l'amor honest i matrimonial, i li recomanava que deixara de navegar per la incerta mar d'amors deshonestos. I ho feia recurrent a versos del *Canzoniere* de Petrarca, en un to que recorda molt al preàmbul I.0 de *Curial e Güelfa*. L'escrit està datat el 4 de març del 1439 i acompanyat d'una lletra al secretari reial Jordi Català perquè li comentara quina impressió havia causat aquell opuscle entre els cortesans de Gaeta.⁴⁴⁰³ Aquest escrit, que és un breu tractat *de re uxoria*, està considerat pels estudiosos com una fita important en la digna consideració que els humanistes atorgaren a la institució matrimonial.⁴⁴⁰⁴ També el *Curial* participa, en certa manera, d'aquest esperit "modern" de defensa de l'amor virtuós i conjugal, en contrast amb la tradició literària de la matèria artúrica o amb la novel·la coetània *Tirant lo Blanc*.

Es conserven algunes lletres de Guiniforte Barzizza a Alfons V d'Aragó on al·ludeix directament a Enyego d'Àvalos. Es tracta, concretament, de quatre missives datades, respectivament, el 23 i el 26 de maig, i l'1 i el 10 de juny del 1440. L'avisava que, aprofitant el viatge que emprén a Castella –via Nàpols– el cambrer del duc de Milà, li enviarà amb ell un present de llibres, entre els quals n'hi havia un de Sèneca. Es tracta segurament d'una reproducció del *De remediis* de la Biblioteca de Catània (ms. Ventimiglia 40) que fou propietat del mateix D'Àvalos i que decorà primorosament el miniaturista llombard conegut com el *maestro Vitae Imperatorum*. També li indica Guiniforte que en la remesa anaven adjuntes les *Sententiae in Epistolas Senecae*, de Gasparino Barzizza, pare del remitent i cèlebre humanista llombard.⁴⁴⁰⁵

---

⁴⁴⁰³ Era de moda a Milà aquesta temàtica *de amore*, que també proporcionà inspiració a Antonio Canobio, jove fill de Giacomo Canobio, funcionari de Filippo Maria Visconti; el qual dedicà un breu diàleg sobre l'assumpte al secretari ducal Simonino Ghilini. Vegeu ZAGGIA, Massimo, *Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla*, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 103).

⁴⁴⁰⁴ Vegeu BARZIZZA, G. i G., *Gasparini Barzizzi Bergomatis...*, vol. 2, p. 121-131; RUIZ CALONJA, Joan, *Anotacions sobre l'humanisme*, dins *Estudis romànics*, 11, Barcelona, 1967, ps. 1-10 (p. 7); BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 16-18; CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici ("Quaderni di filologia medioevale e umanistica", 10), Messina, 2008; ZAGGIA, Massimo, *Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla*, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 109).

⁴⁴⁰⁵ Una còpia de la lletra del 26 de maig es troba a la Biblioteca Comunale de Ferrara (mss. 110 NA 4, f. 67r). Vegeu SABBADINI, Remigio, *Notizie sulla vita e gli scritti di alcuni dotti umanisti del secolo XV raccolte da codici italiani* (II), dins *Giornale storico della Letteratura italiana*, 6, Torí, 1885, ps. 163-176 (p. 175, ns. 13 i 15); MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. XVIII-XX i 18; DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, ps. 8 i 33-34 (n. 94); ZAGGIA, Massimo, *La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla 'Repubblica' di Platone: per la*

Un altre amic il·lustrat de D'Àvalos durant el seu exili llobard fou el bibliòfil Francesco Piccolpasso o *Pizzolpasso* (Bolonya, 1375-Milà, 1443), bisbe de Pavia (1427-1435), arquebisbe de Milà (1435-1443) i una de les figures més destacades del concili de Basilea (Basilea, Ferrara, Florència), posicionat del costat d'Eugeni IV.⁴⁴⁰⁶ Coincidí a Florència amb el lletrat arquebisbe de Burgos Alonso de Cartagena (present al concili del 1434 al 1439),⁴⁴⁰⁷ i fou testimoni directe, com Decembrio també,⁴⁴⁰⁸ del debat intel·lectual que sostingué el prelat castellà amb Leonardo Bruni; debat al qual s'incorporà després Pier Candido Decembrio. Discutien des del 1436, en una successió d'escrits, al voltant de la traducció de l'*Ètica* d'Aristòtil que el canceller de Florència havia realitzat en llatí humanístic, per trobar espúria i impròpia la versió escolàstica que circulava per les universitats de Castella i la resta d'Europa.⁴⁴⁰⁹ La polèmica fou sonada a la Toscana i la Llombardia i involucrà altres humanistes. No ens cap el dubte que Enyego d'Àvalos, testimoni silenciós de la controvèrsia intel·lectual (amb una actitud equiparable a la de l'anònim autor del *Curial*: “Callem, donchs, los qui sabem poch,

---

storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 27); COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 20; TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 22, n. 55); ROSSO, Paolo, Notizie di cultura e di storia universitaria pavese dall'epistolario del professore di retorica Francesco Oca (1403 c.-1480), dins NEGRUZZO, Simona (ed.), *Università, umanesimo, Europa. Giornata di studio in ricordo di Agostino Sottili (Pavia, 18 novembre 2005)*, Cisalpino-Istituto Editoriale Universitario – Monduzzi editore (“Fonti e studi per la storia dell'Università di Pavia”, 47), Milà, 2007, ps. 121-206 (p. 161, n. 158).

⁴⁴⁰⁶ Estigué a Basilea, però només el 1432. Allí “instaura rapporti con molti, anche per scambi di cultura e di coicidici”, segons ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 101). S'adscrigué després a la cùria romana d'Eugeni IV i l'acompanyà en el seu exili pel nord d'Itàlia. El concili continuà per de Ferrara (8 de gener del 1438-febrer del 1439), Florència (febrer del 1439-setembre del 1443) i, ja mort Pizzolpasso, Roma (setembre del 1443-agost del 1445). Els seus viatges el mantingueren absent de Milà fins a la primavera del 1440, que és quan conegué d'Àvalos, si no és que l'havia vist o tractat abans a Florència.

⁴⁴⁰⁷ Sobre aquest prelat, vegeu FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *Alonso de Cartagena (1385-1456). Una biografía política en la Castilla del siglo XV*, Junta de Castilla y León – Consejería de Educación y Cultura, Valladolid, 2002; ÍDEM, *Alonso de Cartagena: iglesia, política y cultura en la Castilla del siglo XV*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2003; ÍDEM, *La obra literaria de Alonso de Cartagena (1385-1456). Ensayo de historia cultural*, Editorial académica española, Saarbrücken, 2012. La seua incorporació a Basilea fou el 26 d'agost del 1434, segons ERRANO, Luciano, *Los conversos D. Pablo de Santa María y D. Alfonso de Cartagena, obispos de Burgos, gobernantes, diplomáticos y escritores*, Instituto Arias Montano, Madrid, 1942, p. 113.

⁴⁴⁰⁸ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Actitudes renacentistas durante el siglo XV: La correspondencia entre Alonso de Cartagena y P. Cándido Decembrio, dins *Cuadernos de Filología Clásica (Estudios Latinos)*, 1, Madrid, 1991, ps. 195-232.

⁴⁴⁰⁹ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000; MORRÁS, María, El debate entre Leonardo Bruni i Alonso de Cartagena: las razones de una polémica, dins *Quaderns. Revista de traducció*, 7, Barcelona, 2002, ps. 33-57.

davant aquells qui saben molt”, *CeG* III.0), s’inclinava totalment de la part de Bruni. Ell era –si ho poguérem expressar així– un humanista “neòfit.” I per això s’emportà de Milà a Nàpols un luxós exemplar de l’*Ética* en versió de Bruni, que llegiria de manera reverent. Segurament és el còdex que usaria el príncep de Viana anys després (Nàpols, 1457-1458) per a traduir i divulgar Aristòtil en castellà.

Tampoc no sonarien molt simpàtiques, a oïda d’Enyego d’Àvalos, les advertències que feia Cartagena als nobles il·letrats perquè s’abstingueren d’interessar-se pels clàssics i per la literatura d’evasió, i es limitaren a gaudir de textos sagrats, jurídics i historiogràfics.⁴⁴¹⁰ L’actitud del fidel servidor del rei d’Aragó devia ser molt similar a la que Montserrat Piera, molt encertadament, i després d’haver llegit el pròleg III.0 del *Curial*, atribueix a l’autor de la novel·la: “El narrador deja bien claro que, aunque hay que respetar a los autores más consagrados, también hay sitio para otros en el mundo literario. Por lo tanto, el narrador sigue comparándose con los *auctores* desde un plano de inferioridad, pero no se resigna a callarse y se opone a la arrogancia de los más sabios.”⁴⁴¹¹ El superdotat intel·lectual que era –o que creia ser– Enyego tolerava malament que algú posara límits a la seua curiositat literària omnímoda.

Cordial seria, en canvi, la relació del cambrer ducal D’Àvalos amb l’arquebisbe de Milà Pizzolpasso, un home amant dels llibres com ell, obert a les noves idees i posseïdor d’una interessant biblioteca, on predominava la patristica.⁴⁴¹² És probable que l’arquebisbe haguera conegut D’Àvalos a Florència, on aquest solia desplaçar-se per a comprar llibres segons que ho documentà ja en el segle XIX Giovan Pietro Viैसेux: “L’arcivescovo di Strigonia, il conte Inico Davalos, il duca Worcester, e molti altri signori e prelati straniere, compravano e facevan comprare buona somma di libri in

---

⁴⁴¹⁰ Vegeu CARTAGENA, Alonso de, *Epistula ad Petrum Fernandi de Velasco, comitem de Haro*, dins LAWRENCE, Jeremy N. H., *Un tratado de Alonso de Cartagena sobre la educación y los estudios literarios*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1979; LAWRENCE, Jeremy N. H., La autoridad de la letra: un aspecto de la lucha entre humanistas y escolásticos en la Castilla del siglo XV, dins *Atalaya. Revue française d’études médiévales hispaniques*, 2, París, 1991, ps. 85-107 (p. 85); GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Actitudes renacentistas durante el siglo XV: La correspondencia entre Alonso de Cartagena y P. Cándido Decembrio, dins *Cuadernos de Filología Clásica (Estudios Latinos)*, 1, Madrid, 1991, ps. 195-232 (ps. 201-202); FALLOWS, Noel, Chivalric manuals in medieval Spain: the “Doctrinal de los caballeros” (c. 1444) of Alonso de Cartagena, dins *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 24, 1994, ps. 53-87; CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 151).

⁴⁴¹¹ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 117.

⁴⁴¹² PAREDI, Angelo, *La biblioteca del Pizzolpasso*, Hoepli, Milà, 1961.

Firenze.”⁴⁴¹³ La inclusió de D’Àvalos en aquesta relació de clients dels *cartolai* florentins ve avalada per colofons com el del manuscrit de Torí (antiga Biblioteca Reial, ms. Varia 131), que conté la *Història d’Alexandre el Gran* de Quint Curci Ruf vulgaritzada en toscà per Pier Candido Decembrio i dedicada al mateix D’Àvalos (21 d’abril del 1438). Aquest portaria aleshores el manuscrit a Florència per a embellir-lo i transformar-lo en un còdex humanístic luxós i personalitzat, com indica el colofó al qual aludíem adés: “*Hic liber est mei, Inici de Davalos; emptus Flor[entie]*.”⁴⁴¹⁴

D’aquestes visites als obradors de codicologia florentins –probablement ja uns anys després, a partir del 1445– naixeria la relació d’amistat entre D’Àvalos i Vespasiano da Bisticci. Probablement conegué aleshores, així mateix, a la cúria florentina, Flavio Biondo, al qual tractà d’ajudar en moment de dificultats.⁴⁴¹⁵ És probable, així mateix, que contactara allí amb el castellà Juan de Mena i que intercanviara amb ell idees i escrits, pels anys 1443-1444. Les obres de Mena interessaren Enyego, com testimonia l’inventari pòstum de la seua biblioteca.⁴⁴¹⁶ Pensem que la Florència del concili de Basilea era aleshores la capital cultural d’Europa, per la concentració d’humanistes i d’eclesiàstics de les esglésies d’Orient i d’Occident. A Florència s’originaven debats sobre Plató i Aristòtil, o sobre quina llengua parlaven al carrer els romans (*de verbis Romanae locutionis*), qüestió que ocupà des del 1435 fins el 1485 els més diversos humanistes.⁴⁴¹⁷ Per aquells anys (1434-1440) es devien desplaçar sovint entre la Florència d’Eugeni IV i la Basilea dels conciliaristes –a través de Milà– el cardenal Juan de Cervantes i el seu fidel familiar, el cavaller i escriptor Juan Rodríguez del Padrón.⁴⁴¹⁸ I que aquest escrigué una ovidiana *Carta de*

---

⁴⁴¹³ VIEUSSEUX, Giovan Pietro, *Archivio Storico Italiano, ossia Raccolta di opere e documenti finora inediti divenuti rarissimi riguardanti la Storia d’Italia, volum 4* (*Vite di illustri italiani inedite varie*, volum 1), Giovan Pietro Visseux Editore, Florència, 1843, p. XV.

⁴⁴¹⁴ FOHLEN, Jeannine i al., Notes sur quelques manuscrits de textes classiques conservés à la Bibliothèque Vaticane, dins *Revue historique des textes*, 1, París, 1971, ps. 183-225 (p. 198).

⁴⁴¹⁵ VILLANI, Gianni, L’Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (ps. 713-714).

⁴⁴¹⁶ Vegeu el capítol I.3.5.

⁴⁴¹⁷ Foren iniciadors d’aquest conegut debat filològic, el 1435, Leonardo Bruni i el secretari apostòlic Flavio Biondo. Bruni i altres sostenien, contra Poggio i Biondo, que el *vulgaris sermo* del poble romà diferia molt del llatí dels escriptors clàssics (en una situació de diglòssia comparable, encara que no equiparable, a la que es vivia entre els intel·lectuals humanistes i el poble italià; el que equivalia en certa manera a traure dignitat literària a la llengua romanç). Per contra, els altres defenien que la llengua culta de Cèsar i Ciceró era semblant a la col·loquial, tot i que molt més perfecta i elegant, gramaticalment i sintàcticament elaborada. Vegeu TAVONI, Mirko, *The 15th-Century Controversy on the Language Spoken by the Ancient Romans. An Inquiry Into Italian Humanist Concepts of ‘Latin’, ‘Grammar’, and ‘Vernacular’*, dins *Historiographia Linguistica*, 9/3, Londres, 1982, ps. 237-264; ÍDEM, *Latino, grammatica, volgare: studio di una questione umanistica*, Antenor, Pàdua, 1984

⁴⁴¹⁸ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, Juan Rodríguez del Padrón. Vida y obras, dins *Nueva revista de filología hispánica*, any 4, núm. 4, Ciutat de Mèxic, 1969, ps. 315-351; LIDA DE MALKIEL, María

Madreselva a Mauseol que pogué haver cridat l'atenció de D'Àvalos, de la mateixa manera que cridà l'atenció de l'anònim autor de *Curial e Güelfa*.⁴⁴¹⁹ En qualsevol cas, és imprescindible pensar que si D'Àvalos visità Florència, passaria a saludar el cardenal Cervantes. I si fou Cervantes el que estigué de pas al palau de Milà (de camí entre Florència i Basilea, 1436, o entre Basilea i Florència, 1440),⁴⁴²⁰ de ben segur que també tindria gust a saludar D'Àvalos, resident allí del 1435 al 1440. Per quina raó? Doncs, per simple relació de parentiu: María Cervantes, germana del cardenal, era casada amb el noble toledà Juan Sánchez de Ayala, secundogènit del senyor de Fuensalida, i Leonor de Ayala, filla del mateix senyor de Fuensalida, era casada amb Diego López Dávalos, germà de dit Enyego.⁴⁴²¹ Altra cosa –qui sap si casual– és que l'únic manuscrit que posseïm del *Curial* ens haja arribat, després de no se sap quines vicissituds, embolcallat en tapes reblides amb papers reciclats de l'arxiu senyorial de Fuensalida.⁴⁴²²

Rosa, Juan Rodríguez del Padrón. Vida y obras, dins *Nueva revista de filología hispánica*, any 4, núm. 4, Ciutat de Mèxic, 1969, ps. 315-351 DOLZ FERRER, Enric, Juan Rodríguez del Padrón, Juan de Cervantes y Gonzalo de Medina. Apuntes biográficos, dins *Lemir*, 9, València, 2005, ed. electrònica <<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista9/Dolz/Dolz.htm>>; PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Encuentro del viajero Pero Tafur con el humanismo florentino del primer Cuatrocientos, dins *Revista de literatura*, vol. 73, núm. 145, Madrid, 2011, ps. 131-142.

⁴⁴¹⁹ Com ho adverteix FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 16), per al qual és “la font castellana més cridanera” de la novel·la.

⁴⁴²⁰ El cardenal Cervantes partí de Florència cap al nord el 17 de febrer del 1436. És previsible que, a més de travessar per Milà, aprofitara l'avinentesa per saludar allí l'infant Enric d'Aragó (germà d'Alfons el Magnànim, però gran magnat també de la Corona de Castella), que es trobava “presoner” encara de Filippo Maria Visconti. Sobre la data en qüestió, vegeu GARCÍA, Ricardo – LLORCA, Bernardino, *La Iglesia en la época del Renacimiento y de la Reforma católica*, dins LLORCA, Bernardino – GARCÍA-VILLOSLADA, Ricardo – MONTALBÁN, Francisco Javier, *Historia de la Iglesia Católica, III. Edad nueva*, Editorial Católica, Madrid, 1967 (2a.), p. 323.

⁴⁴²¹ Com hem vist més amunt, en tractar del còdex del *Curial*, els Ayala de Fuensalida i els d'Àvalos estaven emparentats per diferents matrimonis i molt aliats políticament. Els de Fuensalida controlaven els principals oficis reials i municipals de Toledo, ciutat on tenien casa pairal els d'Àvalos abans d'exiliar-se. Juan de Ayala era *alguacil mayor* de la ciutat. Sobre el matrimoni Ayala-Cervantes, vegeu ORTIZ DE ZÚÑIGA, Diego, *Anales eclesiásticos y seculares de la muy noble y muy leal ciudad de Sevilla, metrópoli de la Andalucía*, Imprenta Real, Madrid, 1796, p. 330; MIRA CABALLOS, Esteban, *La gran armada colonizadora de Nicolás de Ovando, 1501-1502*, Academia Dominicana de la Historia, Santo Domingo, 2014, p. 121; FERNÁNDEZ DE BÉTHENCOURT, Francisco – LASSO DE LA VEGA, Miguel, *Historia genealógica y heráldica de la monarquía española. Casa Real y grandes de España*, Tipogr. de Enrique Teodoro, Madrid, 1901, vol. 9, p. 408. Es pot consultar una genealogia molt completa i fidedigna dels Ayala en <http://www.euskalnet.net/laviana/gen_hispanas/ayala_s.htm> consultada en desembre del 2014.

⁴⁴²² Notícia de gran interès que avança FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88.

Pizzolpasso tenia un secretari, Lodrisio Crivelli, emparentat amb funcionaris de la cort del Visconti, que era jurista, humanista i sabia grec.⁴⁴²³ Seria familiar, cal pensar, de l'escrivà de textos humanístics Antonio Crivelli (*floruit* 1433-1458) que treballà, entre d'altres, per a comitents com el mateix Pizzolpasso.⁴⁴²⁴ El primer llibre que es documenta d'aquest escrivà és un manuscrit de Viena (Österreichische Nationalbibliothek, ms. 773) que pertangué a Enyego d'Àvalos. El volum conté els tractats *De ira Dei* i el *De opificio Dei* de Lactanci, on l'escriptor reflexiona sobre la ira de Déu, la punició dels pecadors i la divina providència. El clou un colofó criptogràfic (f. 64v): “*Bntpnkxs df Crkxflks, Dfk grbtkb scrkpskt hxnc lkbrxm dkf XII kbnxbrkk 1433.*” El xifrat consisteix simplement a reemplaçar les vocals per les consonants subsegüents en orde alfabètic. És a dir, que tocaria llegir: “*Antonius de Criuellis, Dei gratia, scripsit hunc librum die XII ianuarii 1433.*”⁴⁴²⁵ El còdex fou regalat per l'il·lustrat l'arquebisbe de Milà al lletraferit cavaller Enyego en testimoni d'amistat. La valoració que fa Riccardo Fubini del prelat bolonyés com a intel·lectual és la d'un personatge conciliador; amic de Cartagena⁴⁴²⁶ i afí ideològicament a ell, i amb un interès anèleg per la literatura. En qualsevol cas, “egli [Pizzolpasso] può essere detto umanista solo nella misura in cui il termine può valere per i moduli retorici (e il relativo al contesto culturale) trecenteschi, a cui ancora aderisce (...) uno spirito, sia pur colto ed aperto, ma intimamente restio a distaccarsi della tradizione.”⁴⁴²⁷

Més oberta i moderna era, i pròpia d'una altra generació, l'actitud d'Enea Silvio Piccolomini, un altre dels humanistes que visitaren Milà trobant-se allí D'Àvalos. El futur papa Pius II (i autor de la divulgada novel·la amorosa i eròtica *Historia de duobus amantibus*, 1444) acompanyava el cardenal Niccolò Albergati en el seu periple europeu. Es detingueren un temps a Milà (1436-1437), on foren acollits pel duc Visconti. Des

⁴⁴²³ ZAGGIA, M., Linee per a una storia della cultura..., p. 105; GABOTTO, Ferdinando, Ricerche intorno allo storiografo quattrocentista Lodrisio Crivelli, dins *Archivio Storico Italiano*, 7, Florència, 1891, ps. 267-298.

⁴⁴²⁴ Sobre aquest copista, vegeu ZAGGIA, Massimo, Copisti e committenti di codici a Milano nella prima metà del Quattrocento, dins *Libri e documenti*, 21/3, Milà, 1995, ps. 1-45 (ps. 12-17).

⁴⁴²⁵ DEROLEZ, Albert, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, Brepols (“Bibliologia: elementa ad librorum studia pertinentia”, 5-6), Turnhout, 1984, vol. 2, p. 127; ZAGGIA, Massimo, Codici milanesi del Quattrocento all'Ambrosiana: per il periodo dal 1450 al 1476, dins FERRARI, Mirella – NAVONI, Marco (eds.), *Nuove ricerche su codici in scrittura latina dell'Ambrosiana. Atti del convegno (Milano, 6-7 ottobre 2005)*, Vita e pensiero, Milà, 2007, ps. 331-384 (p. 354, n. 7).

⁴⁴²⁶ FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, Alonso de Cartagena y el humanismo, dins *La Corónica, A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, vol. 37-1, Lawrence (Kansas), 2008, ps. 175-215 (p. 181) retrotrau aquesta amistat al 1423, quan Cartagena havia sigut col·lector pontifici.

⁴⁴²⁷ FUBINI, Riccardo, *L'umanesimo italiano e i suoi storici. Origini rinascimentali, critica moderna*, Franco Angeli, Milà, 2001, p. 326.

d'ací continuaren cap a Basilea.⁴⁴²⁸ Anys després, Piccolomini tornaria a coincidir a Milà amb Enyego d'Àvalos quan s'hi presentà en nom de l'emperador d'Alemanya per a reclamar la possessió feudal del ducat per aquest, pel fet d'haver-se extingit aleshores, sense successió legítima: la línia familiar dels Visconti (1447).

Molt productiva en termes culturals –i internacionals– fou la relació d'amistat entre D'Àvalos i el prestigiós humanista de la cort milanesa Pier Candido Decembrio. Si l'estranger admirava la saviesa del llombard, aquest s'admirava de l'aplicació que el jove cavaller posava en l'estudi; com es pot deduir de l'anotació marginal a una composició poètica dedicada a *Enicus Davalus*: “*Enicum, Hispanum iuvenem, singulari ingenio virtuteque praestantem.*” Fa constar Decembrio en la seua *Vita Philippi*, que el duc de Milà oïa amb especial delectació les gestes d'homes preclars de l'Antiguitat, traduïdes del llatí al toscà per homes doctes: “*a doctis traductas e latino, continentes gesta clarorum virorum, cupidissime audivit.*”⁴⁴²⁹ I se suposa que les oïa llegir i glossar en companyia de la resta de cortesans. Ens consta, en qualsevol cas, que Enyego d'Àvalos participava, fervorosament també, d'aquestes declamacions de clàssics en italià, ja que el mateix Decembrio, autor de molts d'aquells *volgarizzamenti*, li'n dedicà expressament i amicalment alguns. El cavaller, com altres nobles del seu temps, acostumaria a compaginar l'audició pública i cortesana de llibres amb la lectura íntima, personal i reflexiva que practicaven els estudiosos. Obrava, doncs, d'una manera semblant a l'autor del *Curial*, quan confessava aquest: “Oyts he moltes vegades, e encara legits los treballs d'aquell... fill de Júpiter e de Almena” (*CeG* III.0). Oir i llegir els clàssics eren dues bones maneres d'aprendre.

Pier Candido Decembrio havia començat a traduir, del grec original al llatí, les *Vides* de Plutarc, biografies exemplars i comparades de grans personatges antics acompanyades de judicis i consideracions morals. Començà per la *Vida de Cató d'Útica*, traduïda entre el 4 i el 15 de juny del 1437.⁴⁴³⁰ Era un personatge, aquest Cató, que també cridà molt l'atenció del desconegut autor de *Curial e Güelfa*, el qual no pot estar-se d'evocar-lo en un dels passatges més dramàtics de l'obra, com és el del

---

⁴⁴²⁸ ZAGGIA, M., *Linee per una storia della cultura...*, p. 105.

⁴⁴²⁹ DECEMBRIO, Pier Candido, *Petri Candidi Decembrii opuscula historica, I. Vita Philippi Mariae III Ligurum ducis*, ed. a cura de Giuseppe FOSATI i Attilio BUTTI, 'Rerum Italicarum Scriptores', vol. 20, part 1, Nichola Zanichelli, Bolonya, 1935, p. 333; citat per PONZÙ DONATO, Paolo, *Il Bellum Alexandrinum e Bellum Africum volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos*, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (p. 107).

⁴⁴³⁰ BRAVO GARCÍA, Antonio, *Sobre las traducciones de Plutarco y de Quinto Curcio Rufo hechas por Pier Candido Decembrio y su fortuna en España*, dins *Cuadernos de filología clásica*, 12, Madrid, 1977, ps. 143-185 (p. 157).

controvertit suïcidi de Camar: “Virtut és la fortalesa del meu cor”, afirma convençuda la jove musulmana, conversa a l’estoïcisme radical. “E Cató, honor de tots los romans, me mostrà en Útica lo camí de la libertat.” (*CeG* III.55).⁴⁴³¹

Homer fou un altre dels autors grecs redescoberts i reivindicats per un humanisme llombard de marcat accent hel·lenístic. En realitat, hi havia una curiositat comuna a Itàlia i a la resta d’Europa per accedir a noves fonts –a ser possible, fidedignes– sobre la guerra de Troia, tan celebrada i divulgada en l’edat mitjana. En aquest sentit cal interpretar l’interés posat per Alfons el Magnànim (novembre del 1437) a obtenir una traducció de la *Ilíada* que li havia promés el comprador de manuscrits orientals Giovanni Aurispa, resident llavors a la cort de Ferrara.⁴⁴³² Decembrio emprendria entre el 1439 i el 1446 una traducció d’aquest clàssic que prompte arribaria a Nàpols i a Castella, gràcies al paper difusor exercit per D’Àvalos. Fins aleshores, el gran referent per als cortesans de l’època havien sigut les *Històries troianes* de Guido delle Colonne, una narració sense cap rigor històric i de més que dubtosa qualitat literària.

Però això seria ja més avant. De moment, entre el 1437 i el 1438, Decembrio es mantenia ocupat amb les obres de Juli Cèsar, molt apreciades a la cort de Milà. Allí defenia ell l’autoria de l’*imperator* romà sobre l’anomenat *corpus* historiogràfic *Caesarianum*, enfront d’altres atribucions poc fonamentades. Així ho reivindicava des del 1423 Decembrio,⁴⁴³³ que dedicà una particular atenció a aquest autor. El 13 de febrer del 1438 endreçà a Filippo Maria Visconti l’arromançament del *De bello Gallico*, i a Enyego d’Àvalos –en igualtat de condicions amb el duc, com a dedicatari–, la versió italiana del *De bello civili*, amb els apèndixs pseudocesarians.⁴⁴³⁴

Els llibres 1-7 de l’*Corpus Caesarianum* foren dedicats per Decembrio al duc de Milà, l’any 1438; el 8é i darrer dels traduïts a Milà, a D’Àvalos. Anys després l’humanista completà la traducció de la resta de llibres a Nàpols (1452) i en dedicà el

---

⁴⁴³¹ Ja ho deia Plutarc (*Vida de Cató el Menor*, 6), que el filòsof romà havia elegit “el camí contrari a la conducta i a les ocupacions dels homes del seu temps”, el camí d’una vida i una mort virtuoses.

⁴⁴³² DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 3.

⁴⁴³³ En una lletra adreçada al bisbe Bartolomeo della Capra. Vegeu ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Ínigo de Àvalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010, ps. 167-196 (p. 174).

⁴⁴³⁴ ZAGGIA, M., Linee per a una storia della cultura..., p. 107; COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d’Avalos, protagonista dell’Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 142).

12é, el *Bellum Alexandrinum*, al mateix D'Àvalos, al palau del qual s'allotjava.⁴⁴³⁵ Sens dubte que aquests textos clàssics *volgarizzati* ajudaren el gran camarlenc a aprendre la llengua italiana –la culta, la literària, el toscà; no el llombarda que es parlava a Milà– amb la mateixa soltura que la coneixia l'anònim autor del *Curial*.⁴⁴³⁶ En el prefaci a D'Àvalos, Decembrio insistia en la importància de compaginar ames i lletres, com havia fet el mateix Cèsar, o el Curial de la ficció; d'estudiar els clàssics i les vides dels antics per a esdevenir immune als infortunis: “Per molte varietate che nelle cose humane dela Fortuna continuamente vediamo occorrere, Inicho mio...” Per complaure l'amic, Decembrio recordà les gestes que aquest li havia contat de son pare, el contestable Dávalos. Afirmava haver dedicat els llibres precedents al “serenissimo principio nostro”, Filippo Maria, però haver pensat “li sequenti libri al nome tuo ascrivere”, tot començant pel llibre huité d'Aule Hirci i acabant pel darrer de les guerres civils. Ho feia Pier Candido perquè sabia que Enyego esperava impacient la traducció per a poder-la llegir: “legerai aduncha queste nostre traductione, Inico prestantissimo...”⁴⁴³⁷ La promesa d'aquesta traducció no s'acompliria, segons Hester Schadee, fins el 1452.

El cenacle d'oients/lectors de Porta Giove esperava ansiós la traducció toscana de la *Historia Alexandri* o biografia d'Alexandre el Gran, de Quint Curci, i la *Comparatione di Cesare et Alexandro* de Plutarc, que foren dedicades per Decembrio al duc Visconti el 21 d'abril del 1438.⁴⁴³⁸ Enyego d'Àvalos ordenà reunir ambdues obres en un còdex sumptuós, que encara es conserva (Biblioteca ex-Reale di Torino, Varia, ms. 131).⁴⁴³⁹ De la *Comparatione* manà fer una còpia divulgada ràpidament per

---

⁴⁴³⁵ SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio's Translation for Inigo d'Avalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304.

⁴⁴³⁶ Vegeu CALVO RIGUAL, Cesàreo, Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del *Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesàreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

⁴⁴³⁷ Biblioteca Governativa dei Gerolamini (Biblioteca Oratoriana), Nàpols, ms. cart. 112 (XV, XIIIbis); citat per KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries. Volume VI. Alia itinera, IV. Supplement to Italy (G-V). Supplement to Vatican and Austria to Spain*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997 (1992), p. 100. Vegeu també SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio's Translation for Inigo d'Avalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304.

⁴⁴³⁸ ZAGGIA, M., Linee per a una storia della cultura..., p. 107.

⁴⁴³⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. II. Italy: Orvieto to Volterra. Vatican City*, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967), p. 185.

Castella: el seu amic el marquès de Santillana, amb qui compartia Enyego interessos *científicos* i bibliogràfics, encarregà que la traduïren del toscà al castellà.⁴⁴⁴⁰

En novembre del 1438, el traductor humanista havia conclòs l'arromançament del *De bello Punico* de Sili Itàlic, que dedicà al cambrer ducal *Jacopo* o Giacomo d'Abbate: el mateix dedicatari del *commento* de la *Comèdia* dantesca de Barzizza, i amic del també cambrer D'Àvalos.⁴⁴⁴¹ Durant l'any 1439, Decembrio s'ocupava ja en la traducció de la *Ilíada*.⁴⁴⁴² A primeries del 1440, dedicà la versió llatina de la *Celestis Politia* (la *República* de Plató) al duc de Gloucester, un dels magnats europeus que gaudiren primerament que ningú de l'obra.⁴⁴⁴³ Alfons el Magnànim i Enyego d'Àvalos tenien també sengles exemplars reservats.⁴⁴⁴⁴ El 16 de maig del 1440, a més, Pier Candido encarregà a Enyego que s'emportara a la cort de Valladolid el còdex de dita versió de la *República* reservada per al rei Joan II de Castella.⁴⁴⁴⁵ Es tractava d'una còpia "*pro rege Hispaniae a milite insigne domino Ignigo nuper expedita et integre transcripta*", en mots de Decembrio, qui atribueix al mateix cavaller la *committenza* o la iniciativa de regalar l'obra al monarca castellà.⁴⁴⁴⁶ Un altre Plató de Decembrio l'envià a Burgos l'arquebisbe Alonso de Cartagena, l'any 1441, per mitjà de l'ardiaca de Treviño, Rodrigo Sánchez de Arévalo (1404-1470), que havia assistit amb ell, durant els anys precedents, al concili de Basilea. Aquest còdex es custodia a la Biblioteca Historica de la Universidad de Salamanca (ms. 66).⁴⁴⁴⁷ El mateix any 1441, doncs, Pier Candido podia comentar amb satisfacció al seu germà Angelo Decembrio –futur bibliotecari de D'Àvalos i de Carles de Viana– que la "*transductio mea ad ultimos terrarum situs summo cum honore legitur et colitur; nec solum Italiae, sed Angliae et*

---

⁴⁴⁴⁰ ALVAR, Carlos, *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Centro de Estudios Cervantinos ("Historia y literatura", 2), Alcalá de Henares, 2010, p. 350.

⁴⁴⁴¹ ZAGGIA, M., *Linee per a una storia della cultura...*, p. 107.

⁴⁴⁴² *Ibidem*, p. 109.

⁴⁴⁴³ *Ibidem*, p. 111.

⁴⁴⁴⁴ ZACCARIA, Vittorio, Pier Candido Decembrio, traduttore della *Repubblica* di Platone (notizie dall'epistolario del Decembrio), dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 179-206 (p. 180).

⁴⁴⁴⁵ Biblioteca Riccardiana, ms. 827, lletra 121, f. 64r (Milà, 16 de maig del 1440); ISIDRO GUIJOSA, M., *Íñigo de Ávalos y el texto...*, ps. 172-173.

⁴⁴⁴⁶ Vegeu BORSA, Mario, Correspondence of Humphrey Gloucester and Pier Candido Decembrio (1439-1444), dins *English Historical Review*, 19, Londres, 1904, ps. 509-526 (p. 517), citant el còdex *Riccardianus* 927, carta 121, f. 64; ZACCARIA, V., Pier Candido Decembrio, traduttore..., p. 193.

⁴⁴⁴⁷ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, ps. 412-415.

Hispaniae fines attigit.” La seua versió de Plató podia llegir-se, en efecte, per tota Itàlia i pels més apartats confins del continent, com eren Anglaterra i Castella.⁴⁴⁴⁸

Durant els primers mesos del 1440, aprofitant la treva que havia interromput la guerra del Saló i Verona contra Venècia i Florència, D'Àvalos s'ocupà intensament de finançar i supervisar personalment la còpia de moltes d'aquestes vulgaritzacions de clàssics grecolatins, per a poder-se-les endur a Nàpols i a Castella. És com si haguera descobert un tresor de saber i desitjara compartir-lo amb els seus amics de la perifèria cultural d'Europa. El 26 de maig del 1440, Dissabte Sant, conclogué la còpia del *Bellum Gallicum* de Juli Cèsar, que porta aquest esclatidor colofó: “*Expliciunt Commentarii G. I. Caesaris imperatoris maximi, continui consulis et perpetui dictatoris; per Ambrosium Scarilem, Mediolanensem, in castro Porte Iovis militem. Sabbato Sancto, XXVIº martii M CCCC XL. In camera strenuissimi d[omini] Inici, militis.*”⁴⁴⁴⁹ El manuscrit s'havia transcrit en la mateixa cambra d'Enyego, que s'havia guanyat el títol de “*strenuissimus*” en camp de batalla, però que ara es dedicava a l'estudi de les lletres. El destinatari del manuscrit era Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana,⁴⁴⁵⁰ i l'amanuense s'identifica com un soldat milanès del castell de Porta Giove, la residència ducal de Filippo Maria Visconti. S'anomenava Ambrogio Scarile i cal pensar que treballaria eventualment com a escriptor o cal·lígraf. Una còpia estava pensada per a emportar-se-la D'Àvalos el mes de juny a Castella. Es conserva encara en la Biblioteca Històrica del Colegio de Santa Cruz (ms. Valladolid 301). Una altra còpia de l'obra (segurament, la que conté el còdex *Vaticanus latinus* 3864) passà a integrar la biblioteca humanística, de “libres en totes les facultats”, que compilava el cavaller *scientífich* D'Àvalos per a endur-se-la al Nàpols d'Alfons el Magnànim.⁴⁴⁵¹

Marta Materni parla de la circulació entre les penínsules Itàlica i Ibèrica de tota “una pequeña biblioteca de historia clásica” arromançada (Quint Curci, Juli Cèsar,

---

⁴⁴⁴⁸ ZACCARIA, V., Pier Candido Decembrio, traduttore..., p. 193.

⁴⁴⁴⁹ Ibídem; ROSSI, M. M., Laura morta e la concezione petrarchesca dell'aldilà, dins *Studi petrarcheschi*, 7, Bolonya, 1961, ps. 301-322 (p. 316); ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Precisiones en torno a la historia y a la filiación del Ms. Bibl. Colegio Santa Cruz, 301 de Valladolid (*Bellum Gallicum* de César), dins *Minerva*, 20, Valladolid, 2007, p. 113.

⁴⁴⁵⁰ El manuscrit de Valladolid porta l'*ex-libris* del fill de Santillana, el cardenal Pedro González de Mendoza (1428-1495), el qual traduí després per al pare una *Iliada* decembriana enviada per d'Àvalos al castellà aprofitant el viatge de Milà a Castella de Fernando de Guevara (1446). El còdex forma part del lot de llibres donats pel cardenal al Col·legi de Santa Cruz, que ell mateix havia fundat.

⁴⁴⁵¹ ISIDRO GUIJOSA, M., Precisiones en torno a la historia..., p. 128. Els còdex de Valladolid (Santillana) i del Vaticà (d'Àvalos) són quasi idèntics i foren copiats a partir d'un mateix antígraf. Del manuscrit de Valladolid, es féu una transcripció que conservava el marquès de Valdecilla; del manuscrit del Vaticà també existeix un apògraf, localitzat a Viena. Vegeu ISIDRO GUIJOSA, M., Íñigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum*..., p. 174.

Xenofont, Polibi, Homer, Sèneca...), gràcies a la presència a Itàlia i a l'interès per les novetats culturals de l'humanisme que posaren personatges de formació medieval com Enyego d'Àvalos, el marquès de Santillana, Nuño de Guzmán i Alonso de Cartagena. Era molt el pes de les traduccions de Decembrio en el conjunt d'aquesta *transfusió* cultural. El fet que sovint sols hagen subsistit un o dos manuscrits d'aquestes obres, ho valora la recercadora com “uno de los aspectos del humanismo vulgar y no una justificación de escaso interés.” Es tractava de novetats que es consumien, de manera elitista, en cercles de lletraferits i en un restringit àmbit nobiliari. Destaca a més la rellevància cultural de figures fins ara poc estudiades, com la de D'Àvalos, responsable a tots els efectes d’“el ingreso de César en las letras hispánicas.”⁴⁴⁵²

En l'equipatge de D'Àvalos, però, no sols viatjava Cèsar, sinó també Polibi i el seu *De primo bello Punico*, traduït en llengua toscana pel mateix Decembrio. Aquest llibre s'identifica amb el còdex 10301 de la Biblioteca Nacional de Madrid que Enyego degué regalar el 1440 al marquès de Santillana⁴⁴⁵³ i que venia senyalat amb l'*ex-libris* “*Iste liber est Polibus [sic], autor Grecus, et est mei, domini Ynico de Davalos.*” En l'*incipit* es llig: “Incomincia el prologo sopra i *Commentarii* di Polibio, autore greco, de la prima guerra tra li romani e cartaginesi; havuta in vulgare traducta al prestantissimo et optimo Jacobo d'Abiate, ducale camerario...” Ara bé, D'Àvalos no sols col·laborà en la difusió europea de les obres de Plató, Cèsar i Polibi, sinó també d'una obra literària tan important com fou la *Ilíada* d'Homer; no en aquest viatge del 1440, però sí en el que efectuà de Milà a Castella el 1446 el seu germà Fernando de Guevara.

Els historiadors de la cultura castellana debateren durant dècades sobre la enigmàtica identitat del “amigo” i “pariente mío” del marquès de Santillana que –segons una lletra d'aquest– li havia portat d'Itàlia una part de la *Ilíada* en llatí (versió de Decembrio); un text que el seu fill Pedro González de Mendoza, estudiant pel 1446 a Salamanca, havia de traduir en llengua castellana. Des que ho proposà Schiff a títol hipotètic (1905), s'especulava sobre la possibilitat que haguera sigut Nuño de Guzmán, radicat uns anys a Florència i amic d'humanistes, encara que es comprovà que no tenia

---

⁴⁴⁵² MATERNI, Marta, Pier Candido Decembrio: una ‘biblioteca’ ibérica de historia clásica, dins GUARNERI CALÒ CARDUCCI, Luigi (ed.), *XVII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (19-24 de julio 2010)*. vol. 7. *Historia*, Università della Sapienza – Bagatto Libri, Roma, 2012, ps. 35-41 (p. 37).

⁴⁴⁵³ Com ja suposava SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, p. 37-38 (núm. V); ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 14).

cap lligam de parentiu amb Santillana.⁴⁴⁵⁴ No obstant això, l'assumpte de la identificació del misteriós *pariente* esperonà les recerques sobre castellans interessats en la Itàlia dels humanistes.⁴⁴⁵⁵ Fou Ottavio di Camillo, en un article de l'any 1996, el que identificà correctament el responsable –indirecte– d'aquella arribada d'Homer a Castella.⁴⁴⁵⁶ Encara que equivocà les dates del viatge i alguns detalls menors, com a resultat del desconeixement que s'ha tingut fins a fa poc, entre els historiadors de la literatura espanyola, d'un personatge tan rellevant com és D'Àvalos:

“El pariente que vino de Italia era Íñigo D'Ávalos (el futuro marqués de Pescara), que sailó de Milán en la primavera de 1440. Hay que recordar que Íñigo D'Ávalos estuvo 'preso' en dicha ciudad unos cinco años bajo la custodia de Filippo Maria Visconti, es decir, desde la catástrofe de Ponza, en 1435. Con la *Ilíada*, D'Ávalos llevaba también la versión de Polibio hecha sobre la traducción de Decembrio. Ofrezco estos datos para resolver el problema de la identidad del 'pariente' y rechazar, con ello, la tardía fecha que suele asignar a la carta de Santillana en que éste encarga a su hijo, Pedro González de Mendoza, la traducción de la *Ilíada*. La carta debe ser fechada entre fines de 1439 y principio de 1440.”

Esmenes a fer: Enyego d'Àvalos no fou mai marqués de Pescara, sinó la muller, i ja quan era viuda; no estigué 'pres' a Milà, sinó al servei del duc; la data tardana de la carta (1446) és correcta, d'acord amb l'accés del jove Pedro González als estudis universitaris (Decembrio, a més, havia començat la traducció ja avançat el 1439),⁴⁴⁵⁷ i no fou Enyego qui portà directament el manuscrit, sinó el seu germà Fernando. En efecte: aquest enigmàtic *pariente* i amic –company de joventut a la cort de València–

---

⁴⁴⁵⁴ Vegeu LAWRENCE, Jeremy N. H., Nuño de Guzmán and Early Spanish Humanism: Some Reconsiderations, dins *Medium Aevum*, 51, Londrss, 1982, ps. 55-85.

⁴⁴⁵⁵ Tal com comenta GÓMEZ MORENO, Ángel, Burckhardt y la forja de un imaginario: España, la nación sin Renacimiento, dins *eHumanista*, 29, Santa Barbara (EUA), 2015, ps. 13-31 (ps. 22-23).

⁴⁴⁵⁶ DI CAMILLO, Ottavio, La teoría de la nobleza en el pensamiento ético de Mosén Diego de Valera, dins RONCERO, Victoriano – MENÉNDEZ, Ana (coords.), *'Nunca fue pena mayor'*. *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 1996, ps. 223-238 (p. 223, n. 2).

⁴⁴⁵⁷ Fixem-nos que fins a poc abans del 30 d'abril del 1442, Decembrio no tenia enllestit el manuscrit dels llibres I-IV i X que envià al rei Joan II de Castella, a petició del bisbe de Burgos, Alonso de Cartagena. Aquest li ho havia sol·licitat per lletra datada el 10 de març del 1442. Vegeu SERÉS, Guillermo, *La Ilíada* y Juan de Mena: de la *Breve suma* a la *Plenaria interpretación*, dins *Nueva revista de filología hispánica*, vol. 37, núm. 1, Ciutat de Mèxic, 1989, ps. 119-141 (p. 121); ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, Mariví, La traducción latina de la *Ilíada* IX, 222-605 de Bruni y su versión al castellano. Edición crítica, dins *Cuadernos de filología clásica*, 4, Madrid, 1993, ps. 127-167 (p. 128).

era, sens dubte, el fillastre de Ruy López Dávalos y Mendoza, el mencionat Fernando de Guevara, poeta i cavaller errant. Viatjà d'Itàlia a Castella per a participar en el setge d'Atienza, el mateix estiu del 1446.⁴⁴⁵⁸ Allí es trobava Santillana i compartí amb ell – pel que permeten deduir els *cancioneros*– alguna vetlada literària, abans que el mateix Fernando partira cap a Nàpols, via Lisboa. És des presumir –per tots els detalls que tenim al respecte– que Fernando de Guevara portà la *Ilíada* a Castella per encàrrec del seu germà Enyego, que aleshores era ambaixador del rei d'Aragó a Milà (1444-1447) i tenia contacte, doncs, amb l'autor de la traducció, Pier Candido Decembrio. Tal com afirma Giuseppe Grilli, el mèrit d'aquesta versió de Decembrio fou el de rescatar per a la cultura occidental la matèria troiana, però orientant-la a “una recepció filològicament correcta” i introduint-la en un nou panorama de recepció cultural: els dels nobles que contribuïen a la recuperació del llegat clàssic, gràcies al seu interès per les lletres i al seu mecenatge. L'obra era presentada, de fet, descacant-ne el “possible profit per a l'educació dels nobles”. La traducció venia acompanyada, a més per la *Vita Homeri* del mateix Decembrio, on es realitzava un encomi del gran poeta grec. Això afavorí que Juan de Mena poguera reivindicar la figura d'Homer el el pròleg de la seua *Ilíada llatina* arromançada.⁴⁴⁵⁹ La introducció de la nova versió homèrica sobre la guerra de Troia a la cort de Nàpols, així mateix, explica perquè l'anònim autor de *Curial e Güelfa* ironitzava –literàriament, ambiguament– sobre la controvèrsia entre els cavallers, amants de la “veritat” de les *Històries troianes*, i els homes de ciència –humanistes– exegetes de les poètiques ficcions versificades per Homer i Virgili.

Podríem considerar i reivindicar perfectament Enyego d'Àvalos, atenent al criteri de Vittorio Branca, com un dels “fondatori de la civiltà moderna.” Perquè, en efecte, el fill del conestable fou un d'aquells viatgers lletraferits que recorregueren l'Europa del 1400 portant en l'equipatge, a banda del *Decameró* de Boccaccio, els clàssics retrobats pels humanistes i ajudant a divulgar-los arreu del continent.⁴⁴⁶⁰

---

⁴⁴⁵⁸ Entrarem en més detalls sobre aquest interessant viatge en el capítol que dediquem als serveis militars i diplomàtics del gran camarlenc de la cort de Nàpols.

⁴⁴⁵⁹ GRILLI, Giuseppe, Els herois de la guerra de Troia i el seu retorn a la literatura en les novel·les de cavalleries, dins *Vestigia fabularum*. *La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'Edat Mitjana i la Moderna*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 95-111 (ps. 97-98).

⁴⁴⁶⁰ BRANCA, Vittore, Boccaccio, protagonista nell'Europa letteraria fra tardo Medioevo e Rinascimento, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 21-37 (p. 22).

“Per la prima volta nella historia dell’umanità si potrebbe forse dire che le avanguardie di un grande rinnovamento culturale, sociale e politico, quello che fondò l’età moderna, non sono rappresentate da uomini con armi ma da uomini con libri. La nuova civiltà europea, quella dell’Umanesimo e del Rinascimento, avviata da Dante, Petrarca e Boccaccio (...) è promossa invece dalle appassionate missioni degli apostoli dalla nuova cultura, gli umanisti (...). Si proiettano fra metà del Trecento e metà del Quattrocento per tutta Europa questi fondatori della civiltà moderna, armati solo di libri, dei nuovi libri; assetori e propagatori gli uni e gli altri di una nuova visione della vita civile.”

A la molt documentada relació d’amistat entre D’Àvalos i Decembrio, caldria afegir ara l’amistat especial sorgida també durant els anys 1439-1440 entre Enyego i un altre insigne representant de l’humanisme llombard, Francesco Filelfo; una amistat que, per via epistolar, mantindrien de manera vitalícia. L’hel·lenista i erudit tolení, en el llibre primer (ca. 1442-1443) dels seus *Convivia Mediolanensia* (diàlegs sobre lectures clàssiques protagonitzats fingidament per pròcers de la cort de Milà), fa participar els germans Enyego –*Aenicus*, a qui retrata com un apassionat de l’*Aeneida* de Virgili– i Alfons d’Àvalos i Tovar –tractat com un adolescent que escolta i aprén dels majors. Rememorava així el Filelfo, arribat a Milà el 1439, l’atmosfera cultural que es respirava a la cort de Filippo Visconti, al marge de les predileccions cavalleresques i les rareses astrològiques del duc. Era un ambient de comunió d’ideals entre els filòsofs i poetes –humanistes beneficiaris del mecenatge ducal– i els *condottieri*, cambrers i dignataris de palau, criats en un univers estètic medievalitzant, com el dels frescos del Pisanello, però interessants en les arts liberals i de la cultura clàssica.⁴⁴⁶¹ Les set Arts Liberals, rescatades de les miniatures al·legòriques d’antany i convertides en un emblema més de l’humanisme –i de *Curial e Güelfa*, tot siga dit– són, de fet, el fil conductor al voltant del qual s’articulen els *Convivia* de Filelfo on participa D’Àvalos. Són les amfitriones

---

⁴⁴⁶¹ En els *Convivia* compareixen personatges com Antonio Metelli, Luigi Crotti, Guarnerio Castiglioni, Biagio Assereto (el vencedor de Ponça), Tommaso Tebaldi, etc., quasi tots milanesos o llombards. De fet, els únics estrangers que figuren en aquest espill literari de la cort humanística de Milà són els germans d’Àvalos. Vegeu RINALDI, Rinaldo – BARBERI, Giorgio, *Storia della civiltà letteraria italiana*, tomo 2, volume 7, UTET, Torí, 2003, p. 339; GIONTA, Daniela, *Per i “Convivia Mediolanensia” di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdepartamentale di Studi umanistici (“Quaderni di Filologia medievale e umanistica”, 11), Messina, 2005. I sobre la imatge dels germans d’Àvalos en aquesta obra, ÍDEM, Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402.

d'una nova era, on estadistes i prínceps compartiran taula i lectura amb preceptors humanistes, i contribuiran així al triomf del Renaixement.⁴⁴⁶²

Ens proporciona, així mateix, Filelfo, una de les primeres notícies biogràfiques que es tenen del menor dels Enyegos, Alfons, *Alfonso* o *Alonso* d'Àvalos, criat així mateix a la cort de València, com la resta de germans, com un patge més d'Alfons el Magnànim. És probable que fóra nat a la mateixa València, al voltant del 1422, cosa que justificaria el qualificatiu d'adolescent que rep de Filelfo, qui el conegué a Milà l'any 1440. Com que encara era molt menut, no havia participat a la batalla de Ponça (1435). S'estrenà en les armes, potser amb 15 o 16 anys d'edat, en el primer setge de Nàpols per Alfons el Magnànim (octubre 1437), segons Raffaele Colapietra.⁴⁴⁶³ Aprofitant un viatge de l'ambaixador Berenguer Mercader a Milà, el 1438, Alfons d'Àvalos –criat a València, on el pare de Berenguer era batle general– el degué acompanyar per a quedar-se a la Llombardia (1438-1440) al costat del germà major, Enyego. Explica això que, en instal·lar-se l'humanista Filelfo a Milà el 1439, coneguera junts ambdós germans, i junts els fera comparèixer en els seus *Convivia Mediolanensia* (1443), on es reflectia l'ambient cultural de la cort de Filippo Maria Visconti.⁴⁴⁶⁴ També és versemblant pensar que Alfons acompanyà Enyego en el seu viatge cultural del 1440 a la cort de Castella, abans de tornar-se'n amb ell a la cort d'Alfons el Magnànim.

En arribar a Nàpols, ambdós germans participaren activament de les lliçons sobre els clàssics grecolatins que s'impartien a la biblioteca reial, en la famosa “hora del llibre”. Recorda Antonio Beccadelli “el Panormita”, en una de les anècdotes del seu llibre *De dictis et factis Alphonsi regis* (I.25), que Alfons d'Àvalos intervenia activament en aquests debats i el qualifica d’“humaníssim entre els magnats de la cort” (“*Alfonso Dauolo, purpuratorum humanissimo*”).⁴⁴⁶⁵ Ametller i Vinyas s'interessà per ressenyar aquesta anècdota, que traduí així de l'original llatí:

---

⁴⁴⁶² BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; trad. com *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, ed. a cura de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000; RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, ps. 81-82.

⁴⁴⁶³ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 15-16.

⁴⁴⁶⁴ Com més amunt hem explicat oportunament.

⁴⁴⁶⁵ BECCADELLI, Antonio (“el Panormita”), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 102-103. En la versió catalana de Jordi de Centelles, l'elogi es dissol: “un noble cortesà, don Alfonso de Ávalos.”

“Habiendo oído la lección que le leían de Séneca, de que él [Alfons el Magnànim] mucho se holgaba y por extremo sabía, dicen que don Alonso de Ávalos, uno de los principales caballeros que allí tenía y hombre dado a las cosas de humanidad, preguntó de dónde venía que el alma del hombre tanto cupiera y tan difícil fuera el hartarse. El rey don Alonso dicen que le respondió de esta manera: El alma del hombre es venida de Dios y es imposible verse harta hasta tanto que torne allí donde vino. Y sin duda como nuestra alma será capaz de Dios y de la eternidad, en ninguna manera puede ser llena ni harta con esas cosas caducas, vanas y perecederas. Antes con un apetito natural desea tornar allí como a su propio fin y lugar: porque aquel es el sumo bien de los bienes, y solamente bastará poderle contentar.”⁴⁴⁶⁶

Es pot deduir que la intervenció del *purpuratus* tingué lloc quan els humanistes debatién –en presència del rei– sobre un passatge de la lletra de Sèneca titulada *De brevitae vitae ad Paulinum* (cap. II,i,1-4), allí on tracta de la il·limitada ambició de l'ésser humà en contrast amb la brevetat temporal de la vida. Les altres notícies que es tenen sobre interessos culturals les proporcionen les memòries *Ricordi* (1452...) de Loise da Rosa (Pozzuoli, 1385-Nàpols, *post* 1475), *mastro di casa* del príncep Ferran (1446), que assenyala un “catalano don Alonso”⁴⁴⁶⁷ com la persona que l’havia induït i animat a escriure-les, i com un home que de vegades citava versos de Dante de memòria; una cosa semblant al que feia l’anònim autor de *Curial e Güelfa*.

No obstant això, en allò que destacarà Alfons d’Àvalos, especialment durant la guerra successòria (1459-1465), serà en la conducció de gent d’armes, en l’activitat de *condottiero* principal de Ferran I “il Vecchio”.⁴⁴⁶⁸ En el terreny cultural, els seus interessos i aficions són eclipsats per la figura eminent del perfecte cavaller d’armes i lletres Enyego d’Àvalos. Aquest no sols emergeix amb aquesta condició en la correspondència epistolar de Francesco Filelfo, sinó també en les principals obres

⁴⁴⁶⁶ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 107.

⁴⁴⁶⁷ En expressió de l’editor de DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, 2 vols. Tornarem més endavant sobre Sèneca i Dante, quan abordem aquests autors entre les distintes fonts literàries del *Curial*.

⁴⁴⁶⁸ ALFONSO d’Avalos, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/Alfonso-d'Avalos/Dizionario_Biografico/>

d'aquest humanista, com ara les *Satyrae*, dedicades a Alfons el Magnànim, o les *Odae*.⁴⁴⁶⁹ El mecenes i estadista madur que elogia Filelfo s'havia integrat plenament, ja des de la seua estada a la Llombardia, en aquella "Respublica Letteraria" idealitzada pel diplomàtic venecià Francesco Barbaro (1390-1454): una comunitat de lletraferits i humanistes italians que es mantenia en contacte permanent gràcies a un fluid intercanvi de correspondència epistolar. Aquesta xarxa social epistologràfica seria l'embrió, segons Clémence Revest,⁴⁴⁷⁰ del moviment d'intercanvi d'escrius intel·lectuals, científics i ideològics a escala europea forjat en temps d'Erasme de Rotterdam. I mossèn Enyego d'Àvalos (ambaixador de Nàpols a Milà pel 1446, coincidint amb Barbaro, emissari de Venècia) formava part d'aquest col·lectiu innovador, el del moviment humanista, pels seus estrets contactes amb alguns dels savis més reeixits del *Quattrocento*.

Les amistats montferrateses: ¿Aristòtil i Raimbaut de Vaqueiras?

Un apartat especial mereix, sense deixar de banda el marc cultural general de l'*umanesimo lombardo*, la relació d'Enyego d'Àvalos amb algun prohoms montferratés. El 27 d'abril del 1440, quan el cavaller lector preparava ja el seu viatge a Nàpols i Castella (que emprengué a pocs dies després del 10 de juny), el seu amic el cambrer ducal i entusiasta de Dante *Jacopo* o Giacomo d'Abbate li regalà un còdex miniat de l'*Ètica* d'Aristòtil en la moderna versió llatina del canceller florentí Leonardo Bruni (1416-1417). Aquesta retrobada obra filosòfica li seria de gran utilitat, al cavaller estudiós, per a reorientar moralment la seua vida segons el que recomanaven els humanistes (i la Güelfa i el rei de França, en l'univers de ficció del *Curial*): "tenir les vies mijanes, car los estrens no procuren repòs" (*CeG* II.88). El luxós manuscrit, es conserva en la British Library (ms. Harley 3305)⁴⁴⁷¹ amb l'*ex-libris* "*Iste librer [sic] datus fuit mihi, Ynico de Davalos per spectabilem Iacobum de Ardiciis, ducalem*

⁴⁴⁶⁹ Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956; FILELFO, Francesco, *Satyrae, I (Decadi I-V)*, ed. a cura de Silvia FIASCHI, Edizioni di Storia e Letteratura ("Studi e testi del Rinascimento europeo", 26), Roma, 2005; FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, ps. 131, 287, 361-362, *et passim*.

⁴⁴⁷⁰ REVEST, Clémence, Au miroir des choses familières. Les correspondances humanistes au début du XVe siècle, dins *Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Âge*, 119-2, Roma, 2007, ps. 447-462 (p. 457, n. 61).

⁴⁴⁷¹ KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries, Volume IV. Alia itinera, II. Great Britain to Spain*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997 (1989), p. 168.

camerarium, die iovis XXVII aprilis anno M CCCC XXXX” (f. 121v). Es tracta possiblement de l'exemplar usat pel príncep de Viana a Nàpols (1457-1458) per a traduir al castellà l'*Ética nicomaquea*;⁴⁴⁷² si atenem a l'amistat, intercanvi de llibres i correspondència epistolar que mantingué amb Enyego d'Àvalos.⁴⁴⁷³

¿Qui era aquest Giacomo d'Abbate, per al qual traduí també Decembrio –entre altres obres⁴⁴⁷⁴– el *Polibi* que D'Àvalos portà a Castella i regalà a Santillana?⁴⁴⁷⁵ Doncs el fill d'un metge o físic del duc de Milà que havia mort amb anterioritat al 1438.⁴⁴⁷⁶ La seua posició de cambrer ducal i les seues aficions literàries el relacionaren amb els humanistes llombards. Continua servint Francesco Sforza a partir del 1450. Aquest el destinà a Gènova el 1454. És probable que fóra fill seu un homònim Giacomo d'Abbate (*Jacobus de Abiate, librarius in Casali*) que fou bibliotecari dels marqués de Saluzzo, governador del marquesat de Montferrat, el qual tenia la seua residència al palau de Casale Monferrato (el *Casalo* de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*).⁴⁴⁷⁷ Sens dubte, l'afició del Giacomo amic de D'Àvalos als llibres il·lustrats i de format humanístic podria haver influït en la col·locació d'aquest fill o parent homònim al càrrec de la biblioteca de Casale. L'obra mestra d'aquesta col·lecció montferratesa, per cert, era *Le chevalier errant*, redactat en francès pel gal·lòfil marqués Tommaso III de

---

⁴⁴⁷² Vegeu BOHIGAS, Pere, El manuscrit de Lisboa de la traducció de l'*Ética* d'Aristòtil del príncep de Viana: contribució a la bibliografia de Carles d'Aragó, dins *Miscellanea de Estudios em honra de D. Carolina Michaëlis de Vaconcelos*; separata, Imprensa da Universidade, Coïmbra, 1930; ARENAS-DOLZ, Francisco, Hacia el margen ético. Gabriel Altadell y un manuscrito ¿medieval? británico de la *Ética Nicomáquea* de Aristóteles, dins *Estudios clásicos*, 121, Madrid, 2002, ps. 73-85; ARISTÓTELES, *La philosophia moral de Aristótel, es a saber: Éthicas, Políthicas & Económicas, en romance; les Étiques*, en versió castellana de Carles d'ARAGÓ i ÉVREUX, príncep de Viana, Tipogr. de Jorge Coci, Saragossa, 1509; JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El 'Isagogicon moralis disciplinae', de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanicas: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>, p. 125, n. 19.

⁴⁴⁷³ Us remetem al capítol dels cavallers relacionats amb la cort napolitana, on ressenyem la biografia de Carles de Viana. Cal tenir en compte que el manuscrit de la British Library (ms. Additional 21120) que conté la traducció del príncep en cal·ligrafia de Gabriel Altadell, present en els folis 236r-238r un breu condol del mateix infant per la mort d'Alfons el Magnànim (juny del 1458). Vegeu FIGLIUOLO, Bruno, *Il planimento di Carlo di Viana per la morte di Alfonso d'Aragona (1458)*, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 279-286.

⁴⁴⁷⁴ Era molt amic i corresponsal habitual seu, com es dedueix de l'epistolari de l'humanista. Vegeu ZACCARIA, Vittorio, *L'epistolario di Pier Candido Decembrio*, dins *Rinascimento*, 3, Florència, 1952, ps. 85-118 (p. 105).

⁴⁴⁷⁵ El llinatge indica una procedència de la terra del castell d'Abbate Grasso, situat entre Milà i Vigevano.

⁴⁴⁷⁶ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, p. 164 (document del 16 de maig del 1438).

⁴⁴⁷⁷ Així consta en un escrit del 14 de gener del 1485, relacionat amb llibres miniats. Vegeu GATTI PERER, Maria Luisa, *Il maestro di Casatenovo, Cristoforo Moretti e l'Umanesimo lombardo*, dins *Arte lombarda*, 80-82, Milà, 1987, ps. 207-248 (p. 243).

Saluzzo: un relat amb significatives concomitàncies amb el *Curial*. Descriu el viatge al·legòric d'un cavaller caigut i redimit, a través de tres llibres dedicats, respectivament, a l'amor, la cavalleria i la ciència; amb una forta càrrega autobiogràfica i familiar.⁴⁴⁷⁸ El fet que Enyego d'Àvalos posseïra la senyoria de Borgofranco, prop de Casale, a les portes del mateix Montferrat, i que tinguera amistat amb els Abbiate –pel que sembla, ben relacionats amb els Saluzzo– afavoriria una bona sintonia amb dits Saluzzo i amb els seus parents i senyors directes, els Paleologi marquesos del Montferrat. Recordem, així mateix, que Guiniforte Barzizza, que dedicà el comentari de Dante a Abbiate, tenia molt bona relació també amb D'Àvalos i amb els marquesos del Montferrat. Giovanni IV Paleologo, un príncep que “de varie scientie era illustrato”,⁴⁴⁷⁹ el protegí i l'acollí en qualitat de mecenes (1447), quan la ciutat de Milà esdevingué un territori hostil per als filoaragonesos, per haver-se proclamat la República.⁴⁴⁸⁰ Com també havia allotjat Filelfo pel 1444.⁴⁴⁸¹ Noteu la sensació de *mélange* de gòtic i Renaixement que es podria viure en un marquesat tan afrancesat i cavalleresc com el Montferrat de quan s'escrigué *Curial e Güelfa*, on la filosofia aristotèlica convivia amb la lírica dels trovadors, i on els cavallers escoltaven oracions d'humanistes farcides de mitologia pagana.

Els fills del marquès de Montferrat, ens consta que residiren eventualment a la cort de Milà i foren fidels servidors de Filippo Maria Visconti. Ignorem, d'altra banda, si Enyego d'Àvalos recomanà o tingué alguna cosa a veure amb la designació d'un cavaller anomenat Pietro da Monferrato com a interlocutor directe, durant els anys 1442-1447 aproximadament, entre Nàpols i Milà, és a dir, entre Alfons el Magnànim i Filippo Maria Visconti. En les despeses de tresoreria general administrades per Guillem Pujades, figura el “misatger del duch de Milà, micer Petro de Monferrat” (octubre del 1442). Se li donà teixit “de grana” per a fer-se un gonell i diners per a “la despesa” que poguera tenir a la cort del rei d'Aragó.⁴⁴⁸² En desembre del 1447 encara consten pagaments a “Petro de Monferrat” com a exmissatger del duc de Milà, però refugiat ja

---

⁴⁴⁷⁸ Qüestió sobre la qual tornarem amb major deteniment quan abordem les fonts llombardes del *Curial*.

⁴⁴⁷⁹ Com ens recorda ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 57.

⁴⁴⁸⁰ MARTELLOTTI, Guido, Guiniforte Barzizza (Guinifortus Barzizius, Bargigius, de Barziziis), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 7, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/guiniforte-barzizza_Dizionario-Biografico/>

⁴⁴⁸¹ VITI, Paolo, Francesco Filelfo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 47, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1997, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-filelfo_Dizionario-Biografico/>

⁴⁴⁸² ARV, Mestre racional, 9.403, s. f., octubre del 1442.

al campament reial de Nàpols –per haver-se proclamat la República Ambrosiana en agost– i integrat en el cos diplomàtic del mateix rei d’Aragó i Nàpols.⁴⁴⁸³

No són aquestes les úniques dades que ens fan pensar en una relació cordial d’Enyego d’Àvalos i la cort montferratesa dels marquesos Paleologi del castell Pontestura i els Saluzzo de la vila de Casale. Ens hem de fixar que el copista que transcrivia manuscrits a l’escriptori de la cambra de D’Àvalos s’anomenava Ambrogio Scarile i era home d’armes (*miles*). Doncs aquest oficiava de cal·lígraf i servia a un noble relacionat amb els Paleologi, Giacomino da Monferrato, cavaller i militar al servei de Filippo Maria Visconti, i companyó d’armes, en conseqüència, d’Enyego durant la guerra del 1438-1440. Poc abans de copiar el *De bello gallico* per al mateix D’Àvalos (el colofó duu la data del 26 de març del 1440), Scarile transcrivia textos de l’humanista Gasparino Barzizza (el pare de Guiniforte), però hagué d’interrompre la còpia de l’*Orthografia* de Gasparino. Havia hagut d’emprendre la marxa de Milà a Pavia inesperadament, en el seguici de dit Giacomino (1439). El treball era un encàrrec del professor de retòrica Francesco Oca, sufragat per dos comitents o clients.⁴⁴⁸⁴

Paolo Rosso documenta el tal Giacomino da Monferrato com un “cavaliere aulico” del duc de Milà, comissari ducal a més de la important ciutat de Cremona. En realitat, pertanyia a una família de la noblesa curial i lletraferida del Montferrat: els comtes Biandrate di San Giorgio. El tal Giacomino s’anomenava, concretament, Giacomo di San Giorgio da Biandrate i passà després a servir el marquès de Montferrat; per exemple, en una ambaixada a Savoia, l’any 1452.⁴⁴⁸⁵ No és gens probable que tinguera també coneixements de medicina, però sí que fóra el pare d’un homònim “*mastro Giacomino de Biandrate phisicus*” que servia de “*marchionale fisico*” al Montferrat, és a dir, que era protometge del marquès Giovanni Paleologo. Apareix de testimoni d’un acte públic signat per Guglielmo di Monferrato –“*armorum capitaneus*” i germà del marquès– i una avassallada ciutat d’Alessandria, l’1 de gener del 1449.⁴⁴⁸⁶

---

⁴⁴⁸³ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 137.

⁴⁴⁸⁴ ROSSO, Paolo, Notizie di cultura e di storia universitaria pavese dall’epistolario del professore di retorica Francesco Oca (1403 c.-1480), dins NEGRUZZO, Simona (ed.), *Università, umanesimo, Europa. Giornata di studio in ricordo di Agostino Sottili (Pavia, 18 novembre 2005)*, Cisalpino-Istituto Editoriale Universitario – Monduzzi editore (“*Fonti e studi per la storia dell’Università di Pavia*”, 47), Milà, 2007, ps. 121-206 (ps. 160-161).

⁴⁴⁸⁵ *Ibidem*, p. 160, n. 157.

⁴⁴⁸⁶ DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Montferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsimil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975, p. 337; RIBALDONE, Gianfranco, La famiglia Colombo di Cuccaro: dentro il cuore di una storia paleologa, dins CASARTELLI COLOMBO DI CUCCARO, Giorgio i al. (eds.), *Atti del II Congresso internazionale colombiano: “Cristoforo Colombo, dal*

Seria antecessor així mateix, el Giacomino di Biandrate senyor del cal·lígraf Ambrogio Scarile, d'un cavaller i comte de Biandrate, Benvenuto da San Giorgio, que escrigué una extensa crònica historiogràfica del marquesat de Montferrat –de consulta imprescindible per als estudiosos de dit principat– i l'acabà cap al 1527.⁴⁴⁸⁷

El personatge que ens ocupa ara seria fill de Giorgio di San Giorgio, comte de Biandrate i “consigliero marchionale” del senyor del Montferrat. Ambdós Biandrate, pare i fill, apareixen de testimonis entre els acords signats entre els síndics de la comunitat d'Alessandria i Guglielmo di Monferrato, el 1449.⁴⁴⁸⁸ Els Biandrate havien rebut de Manfredo IV di Saluzzo, el 1305, la senyoria de Caramagna (el Piemont), una de les diverses que posseïen, situada prop d'Alba (una altra de les ciutats, juntament amb Pontestura i Casale que apareixen en *Curial e Güelfa*). Doncs bé, el més amunt mencionat Giacomino di Biandrate era el posseïdor d'aquesta senyoria familiar (pròxima també a Torí) des del 1430. Consta que en féu venda anys després a un tal Manfredo di Saluzzo-Cardè.⁴⁴⁸⁹ Si consultem la documentació notarial montferratesa de l'època, comprovarem que els Biandrate mantenien una excel·lent relació amb els seus senyors naturals, els Saluzzo i els Paleologi del Montferrat. Per exemple, el 19 de maig del 1430, a la cambra de paraments del castell de Pontestura, prop de la torreta del Consell i en presència dels seus consellers, el marquès atorgà la investidura d'una quarta part de tres castells del Montferrat a favor del noble Alberto di San Giorgio, de la casa dels comtes de Biandrate. El 4 d'agost del 1444, per posar un altre exemple, el mateix marquès –Gian Giacomo– comparegué al seu palau de Casale Monferrato acompanyat, entre d'altres, per la noble família “dei conti di Biandrate.”⁴⁴⁹⁰

Un altre detall curiós potser que l'escuder (*scutifer*) predilecte i més estimat del marquès de Montferrat era justament un parent adolescent de Giacomino di Biandrate, de nom “Guidetto di San Giorgio dei signori di Biandrate.” Aquest patge o prometedor servidor dels marquès (documentat pels anys 1436-1440, els de la permanència de D'Àvalos a la Llombardia) era el que li feia guàrdia a la porta de la cambra per les nits;

Monferrato alla Liguria e alla Penisola Iberica. “Nuove ricerche e documenti inediti (Torino, 16 e 17 giugno 2006), Associazione Centro studi colombiani Monferrini (CE.S.COM.), Torí, 2007, ps. 249-351 (p. 281).

⁴⁴⁸⁷ Es tracta de l'obra citada en la nota anterior.

⁴⁴⁸⁸ RIBALDONE, G., La famiglia Colombo..., p. 338.

⁴⁴⁸⁹ Archivio Comunale di Caramagna, fald. 1, doc. 32; citat per CASTELLANI, Luisa, *Schede storico-territoriali dei comuni del Piemonte. Comune di Caramagna Piemonte*, Guarini Archivi – Regione Piemonte, 1996, ed. electrònica <<http://www.regione.piemonte.it/cultura/guarini/schede/to/dwd/Caramagna.pdf>> consultada en març 2014, p. 2.

⁴⁴⁹⁰ RIBALDONE, G., La famiglia Colombo..., p. 270.

un privilegi que mostra l'afecte que li tenia el senyor. Així ho interpreta la medievalista i estudiosa de la cort montferratesa del segle XV, Beatrice del Bo.⁴⁴⁹¹ Sens dubte que si el desconegut autor de *Curial e Güelfa* haguera tractat aquest jove aprenent de cavaller, s'hi hauria fixat –entre d'altres possibles personatges històrics inspiradors– per a caracteritzar el seu jove Curial de la ficció novel·lesca. L'enamorat de la Güelfa és qualificat també d'“escuder” abans de ser adobat cavaller (*CeG* I.23).

Des del punt de vista literari, interessa tenir en compte també la història d'aquesta família: els Biandrate eren una branca de la casa secular dels comtes de San Giorgio, que es comptaven entre els vassalls de la dinastia aleràmica dels marquesos de Saluzzo des del segle XIII. Els dominis de dits comtes, relativament dispersos, s'estenien al nord-oest del Montferrat, pel triangle Novara-Ivrea-Chieri. En aquelles possessions, els comtes de Biandrate dels segles XII i XIII –insignes antecessors del company d'armes d'Enyego d'Àvalos– acolliren trobadors provençals de gran fama; singularment Raimbaut de Vaqueiras, un dels personatges inspiradors de l'heroi de *Curial e Güelfa*.⁴⁴⁹² En el segle XIV, els de San Giorgio emparentaren amb els Saluzzo, la família homenatjada en *Le chevalier errant*, el llibre cavalleresc més estimat, en el segle XV, de la biblioteca marquesal de Casale Monferrato. Totes aquestes coincidències ens duen a pensar que, si Enyego d'Àvalos (amic de l'escrivà-soldat dels Biandrate, posseïdor d'una senyoria veïna al Montferrat, col·laborador d'humanistes protegits pels Paleologi) haguera llegit el *Curial*, haguera gaudit molt amb la descripció de paisatges coneguts; amb les al·lusions a trobadors que li eren familiars, i amb la caricatura literària d'un marquès que l'enigmàtic escriptor volgué mostrar ambivalent.⁴⁴⁹³

No ens cap el dubte, en qualsevol cas, que durant aquests primers anys de residència llombarda d'Enyego d'Àvalos, senyor de Borgofranco i Scaldasole del 1435 al 1444, pogué visitar en múltiples ocasions l'adjacent Montferrat, qui sap si en actes solemnes, expedicions cinegètiques, la inauguració de l'hospital de Casale el 1440 (que apareix citat en *Curial e Güelfa*), etc. A banda d'aquestes presumibles visites de cortesia, coneixent les seues aficions culturals, o bé els marquesos de Saluzzo o bé el

---

⁴⁴⁹¹ DEL BO, Beatrice, *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Università degli Studi di Milano – Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto (“Il filarete – Sezione di storia medievale e moderna”, 259), Milà, 2009, p. 77.

⁴⁴⁹² Vgeu GOUIRAN, Gérard, Chercher et faire fortune en Italie: Falquet de Romans sur les traces de Raimbaut de Vaqueiras, dins CLÉMENT, François – COMBES, Annie (eds.), *L'espace lyrique méditerranéen au Moyen Âge. Nouvelles approches*, Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa de Llenguadoc, 2006, ps. 19-36

⁴⁴⁹³ Per a les raons d'aquesta ambivalència, us remetem al capítol on tractem dels personatges montferratesos i de la seua caracterització en la novel·la.

seu company d'armes Biandrate –aquell que li facilitava el copista per als seus manuscrits– li haurien obert fàcilment les portes de la biblioteca de Casale. Tot això, abans que el valencià de criança i llombard d'adopció que era D'Àvalos, es reintegrara en una cort catalanòfona com era pel 1440 la del rei d'Aragó.

3.3. El matrimoni: un “amorós camí” de promoció social

Enyego d'Àvalos, els cortesans *catalani* i un traïdor napolità

El retorn a Nàpols i l'ascens social d'Enyego d'Àvalos a la cort del rei d'Aragó entre el 1440 i el 1444, fins que resignà els feus que conservava a la Llombardia, no estigué exempta de greus complicacions polítiques. Alfons el Magnànim pretenia casar-lo, dotar-lo amb un gran estat i atorgar-li importants poders. Tanmateix, la seua qualitat de nouvingut i la gran estima que li demostrava el rei d'Aragó despertaren recels i enveges entre el col·lectiu de nobles napolitans que servien des de feia anys el rei, en la cort i en la guerra. Tot començà quan el projecte de matrimoni que preveia Alfons per a Enyego s'arruïnà per la traïdoria d'un magnat de la mateixa cort. La idea del rei era aprofitar una institució social de caràcter regnícola (l'*uxoratus* o accés morganàtic a la restringida congregació de *baruni de titulo* per a un gentilhome nouvingut) per a ennoblir en seu favorit i situar-lo al cim de la piràmide nobiliària.⁴⁴⁹⁴

Enrichetta Ruffo i de Poitiers de Saint-Vallier⁴⁴⁹⁵ és el nom de la rica donzella – una bella i nobilíssima pubilla⁴⁴⁹⁶– que el rei Alfons el Magnànim, pel 1439, estava

---

⁴⁴⁹⁴ VITALE, Giuliana, *Élite burocratica e famiglia. Dinamiche nobiliari e processi di costruzione statale nella Napoli angioino-aragonese*, Liguori (“Mezzogiorno medievale e moderno”, 4), Nàpols, 2003, p. 109, n. 58, destaca la “funzione nobilitante del matrimonio” entre l'aristocràcia napolitana dels segles XIII-XV, la *nobiltà di seggio* que habitava els palaus dels *seggi* o districtes més importants de la capital.

⁴⁴⁹⁵ Filla segona de Niccolò Ruffo, I marquès de Cotró i comte de Catanzaro, enemic del rei d'Aragó (1421-1423) i de Marguerite de Poitiers (segona muller de Niccolò), germana de Charles II de Poitiers, senyor de Saint-Vallier, al Delfinat. La germana primogènita, Giovannella Ruffo, s'havia casat el 1425 amb el príncep de Salern, Antonio Colonna (nebot del papa Martí V, recompensat amb el principat per la reina Joana II). Aquesta era l'hereva universal a la mort del pare (1435), però morí també el 1436, i els drets successoris passaren a Enrichetta, que en prengué possessió el 5 de novembre de dit any. S'havia extingit amb el pare la línia masculina d'una dinastia nobiliària –la dels Ruffo de Catanzaro– que procedia del mític Pietro Ruffo bizantí, senyor de Calàbria i la Pulla. Els seus dominis comprenien una part important de la província. Vegeu PONTIERI, Ernesto, *La Calabria a metà del seccolo XV e le rivolte di Antonio Centelles*, Nàpols, 1963, p. 106; CARIDI, Giuseppe, *La spada, la seta, la croce: i Ruffi di Calabria dal XIII al XIX secolo*, Falzea, Reggio Calabria, 1995; PESAVENTO, Andrea, *Alle origini della provincia di Crotona*. Da Nicola Ruffo, primo marchese di Crotona, alle fallite rivolte autonomistiche di Antonio Centelles, dins *La Provincia KR*, 1, Crotona, juliol 1996, ed. electrònica <http://www.archiviosistoricocrotona.it/ambiente_paesaggio/origine_provincia_crotona.htm>

⁴⁴⁹⁶ La bellesa i l'atractiu de la dama estan acreditats, segons PONTIERI, E., *La Calabria a metà del seccolo...*, ps. 184-186, per la tradició historiogràfica, des dels *Diurnali* del duc de Monteleone, fins a Zurita i Summonte, passant per una anònima *Istoria del regno di Napoli* del segle XV, fonts que influïren en la historiografia i la literatura romàntiques. De manera que el relat de les “rivalità amorose” entre

negociant casar amb Enyego d'Àvalos. De fet, quan aquesta es prometé en matrimoni el 1437 amb un cosí (com un intent de la família Ruffo de conservar per al llinatge la immensa heretat), el rei evità que consumaren les noces, car ja pensava a beneficiar amb el ric patrimoni de la dama un dels seus *familiars* o cortesans de confiança.⁴⁴⁹⁷ Era considerable el llegat feudal rebut per la *nobildonna* “ed era naturale”, segons Ernesto Pontieri, “che questo facesse gola a parecchi”, sobretot als familiars o *creati catelani* del rei Alfons.⁴⁴⁹⁸ El monarca elegí D'Àvalos perquè volia atraure'l així a la seua cort i fer que, en tornar de Milà, esdevinguera per via morganàtica o matrimonial un dels aristòcrates més importants de Nàpols. El patrimoni dels Ruffo comprenia, entre d'altres, els tres grans estats senyorials de Calàbria, el marquesat de Cotró (Crotone), i els comtats de Catanzaro i Belcastro. L'edat dels nobles contraents era òptima i les perspectives de fer de D'Àvalos –ateses les seues virtuts intel·lectuals i qualitats polítiques– un personatge clau en els afers del govern del regne napolità, immillorables.

Així les coses, el rei –encara no entronitzat– de Nàpols, envià el seu virrei de Calàbria (1437-1444), el noble napolità –d'ascendència valenciana⁴⁴⁹⁹– Antonio di Centelles (o *di Centeglia*), àlies Antonio di Ventimiglia (*ca.* 1410-1466),⁴⁵⁰⁰ a negociar la signatura dels capítols matrimonials amb la jove marquesa. L'entrevista entre Enrichetta i l'enviat del rei, Antonio, tingué lloc a Catanzaro l'estiu del 1439.⁴⁵⁰¹ Centelles, home d'armes i *condottiero* fidel a Alfons, s'havia guanyat a pols l'ofici de virrei, en exercici del qual havia dominat ja quasi per complet Calàbria, controlada fins a feia poc per una noblesa proangevina. Alfons li atorgà, a més, l'any 1438, l'estratègica senyoria de Santa Severina, amb una fortalesa on instal·là de fet la seua cort virregnal i

---

l'aristòcrata forà i l'aborígen han quedat enterbolides per “nebbie romanzesche”, en expressió de COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 145).

⁴⁴⁹⁷ Vegeu PESAVENTO, A., Alle origini della provincia di Crotone..., *op. cit.*

⁴⁴⁹⁸ COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo..., p. 145. El medievalista qualifica Enyego com “un suo amico della adolescenza” per desconèixer alguns trets biogràfics del personatge.

⁴⁴⁹⁹ Fill del noble valencià Gilabert de Centelles i de Cabrera (+ *ca.* 1413), de la casa dels barons de Nules i Oliva, iniciador de la línia secundària dels Centelles de Sicília, i de Costanza di Ventimiglia, comtessa de Collesano. Vegeu PONTIERI, E., *La Calabria a metà del seccolo XV...*, p. 106.

⁴⁵⁰⁰ Presoner a la batalla de Ponça (1435) i camarlenc a la cort de Gaeta (1436), l'estiu del 1437 assumí el virregnat de Calàbria amb plens poders. Aliat amb Carlo Ruffo, comte de Sinòpoli, recuperà el ducat per al Magnànim (1437-1440). Vegeu PETRUCCI, Franca, Antonio Centelles (Centeglia, de Ventimiglia), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 23, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1979, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-centelles_Dizionario-Biografico/>

⁴⁵⁰¹ En teoria, Centelles havia de negociar amb Carlo Ruffo, comte de Sinòpoli, que era el mascle de major rang i, com a tal, el cap de la casa dels Ruffo de Calàbria. Vegeu PONTIERI, E., *La Calabria a metà del seccolo XV...*, p. 186. Tanmateix, sembla que actuà secretament i per compte propi.

la seua base d'operacions militars.⁴⁵⁰² Val a recordar que els barons calabresos –i la població en general⁴⁵⁰³– s'havien manifestat històricament com els més antiaragonesos del país. Així que els èxits bèl·lics del Centelles afavorien molt la causa dels *aragonesi*.

Conta la tradició cronística, alimentada després amb molta literatura, que Antonio Centelles-Ventimiglia, “al ver la gran belleza de aquella señora”, la marquesa Enrichetta Ruffo, “y sabiéndola dama tan principal, trató el matrimonio por cuenta propia”,⁴⁵⁰⁴ i no per compte de D'Àvalos. Pretenia així consolidar el seu domini i la seua influència a Calàbria amb l'assalt oportunista a un magnífic patrimoni nobiliari, encara que fóra a costa de contradir descaradament i contrariar el rei d'Aragó. Per la seua banda, Centelles aportava alguns feus obtinguts en la guerra contra els angevins. Entre ells, es trobava la mencionada fortalesa de Santa Severina, que, l'any 1464, en recompensa per haver traït els Anjou i obeït Ferran I, donaria nom al títol nobiliari de major rang que aconseguiria el personatge: el de *príncep de Santa Severina*.

El 23 de juliol del 1439, Alfons el Magnànim, no tingué en consideració el “desafiament” que li havia llançat Centelles, i li confirmà els capítols d'esposori (promesa de matrimonial) entre Enrichetta i Antonio.⁴⁵⁰⁵ Malgrat “l'ira règia” que li atribueixen totes les cròniques, Alfons no actuà en contra d'Antonio perquè necessitava controlar el ducat de Calàbria en vespres de l'assalt definitiu a Nàpols. La versió que arribà a Jerónimo Zurita és que Antonio, que havia de fer les gestions “para concertar matrimonio entre la marquesa y don Íñigo de Ávalos –que era gran privado del rey– trató matrimonio para sí. Y, por los servicios que había hecho al rey en Calabria, el rey no hizo demostración que se curaba de ello.”⁴⁵⁰⁶ Sembla que el nou marquès de Cotró justificà el canvi sobtat de plans amb paraules desafidores, dient “que lo que había ganado con las armas, defendería con ellas hasta la muerte”, segons una frase que

---

⁴⁵⁰² PESAVENTO, A., *Alle origini della provincia...*, *op. cit.*

⁴⁵⁰³ Així s'entén que el poeta Juan de Tapia manifestara haver tingut la cortesia de lloar la bellesa de les dames de Tropea (Calàbria), “siendo enemiga la tierra” de la causa que ell defenia. Vegeu TAPIA, Juan de, *Poemas*, ed. a cura de Luigi GIULIANI, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2004, p. 18.

⁴⁵⁰⁴ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 511-512.

⁴⁵⁰⁵ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. XX.

⁴⁵⁰⁶ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 307 (XV.27).

reiteren les fonts.⁴⁵⁰⁷ Sabia, d'altra banda, el rei Alfons que Centelles –que demostraria després ser un noble traïdor i conspirador– podia avalotar aquella regió en contra seua. Així que s'hagué de conformar, en principi, atorgant-li immerescudament el premi d'un matrimoni i un patrimoni obtinguts d'una manera tan deshonorada.

No obstant això, després, el rei i la família Ruffo tractaren d'anul·lar el contracte i desfer les esposalles, se suposa que en benefici de D'Àvalos: hi ha una carta sobre l'assumpte remesa per Alfons I al papa Eugeni IV el 25 de juliol del 1440. Finalment, no ho aconseguiren. Com és ben sabut, el papa de Roma era aleshores favorable a Renat d'Anjou i enemic del rei d'Aragó. De manera que anul·là amb una butlla la no realitzada promesa de matrimoni al cosí (1437), i autoritzà de pas (6 d'abril del 1441) el casament d'Antonio amb la marquesa Enrichetta.⁴⁵⁰⁸ El rei Alfons, els Ruffo i D'Àvalos hagueren d'acceptar els fets consumats. El monarca es limità simplement a retirar del virregnat Antonio i reemplaçar-lo pel cavaller i camarlenc valencià Francesc Siscar, que exercí el càrrec des del mateix any 1441 i, de manera vitalícia, fins a la seua mort, el 1480.⁴⁵⁰⁹ Ara bé, el conflicte latent entre l'exvirrei Centelles i el rei Alfons derivà amb el temps en una revolta oberta del magnat, que alçà en armes Calàbria en contra del sobirà (1444). El Magnànim deixà una part de l'exèrcit a les Marques, lluitant contra Sforza i a favor de l'Església, i es desplaçà a Calàbria per a sotmetre la província rebel (octubre del 1444-març del 1445). Aquesta guerra, on participà activament D'Àvalos, comportà l'embargament dels feus de Centelles, al qual se li perdonà la vida.

Les cròniques napolitanes del segle XV plantegen la rivalitat D'Àvalos-Centelles com el paradigma d'un conflicte –advertit com a greu pel visitant ferrarés Borso d'Este el 1444– entre els *creati catelani* del rei d'Aragó, afavorits en extrem per aquest, i

---

⁴⁵⁰⁷ La recull així FELIU DE LA PEÑA y FARELL, Narciso, *Anales de Cataluña y epílogo breve de los progresos y famosos hechos de la nación catalana*, Tipogr. de Jaime Suria, Barcelona, 1709, p. 478, i en italià, un historiador modern com és PLACANICA, Augusto, *Storia della Calabria dall'antichità ai giorni nostri*, Meridiana-Donzelli, Roma, 1993, p. 157.

⁴⁵⁰⁸ PESAVENTO, A., *Alle origini della provincia...*, *op. cit.*

⁴⁵⁰⁹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 279-280 (XV.18); MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 46; PONTIERI, Ernesto (ed.), *Introduzione*, dins *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 2. I registri della Cancelleria Vicereale di Calabria (1422-1453)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1961, ps. I-XXX (p. X).

alguns nobles i cavallers napolitans de vella nissaga, que se sentien bandejats del poder.⁴⁵¹⁰ Així, en els *Diurnali* compilats pel duc de Monteleone,⁴⁵¹¹ llegim:

“[L’any 1439], Re de Rahona havea mandato lo detto don Antonio [de Centelles] imbasciatore ala Marchesa de Cotrone. La volea dare per moglier ad messer Indico [d’Àvalos], homo multo amato et intrinseco suo. Lo detto don Antonio contrattò et, vidutose ambidui insieme, l’uno conpiacque al’altro, et subito se la prese per mogliere (lo quale don Antonio fo de tanta virtù che quasi tutta Calabria conquistò et redusse alla fidelità de Re de Rahona). Re de Rahona mostra non se nde curare et porta in gorgia.”⁴⁵¹²

És a dir, que el rei d’Aragó hagué de dissimular i “engolir-se” l’amargor del moment perquè el traïdor li havia proporcionat, de fet, l’obediència de Calàbria. Ernesto Pontieri interpreta que Alfons podria haver pensat a casar la marquesa amb Enyego amb posterioritat al matrimoni d’aquesta amb Antonio. Ja hem vist com el rei havia provat a desfer el compromís de la marquesa amb el virrei, però ja no pogué fer res a partir del 1441, quan el matrimoni fou consumat amb la benedicció del papa, esdevingué irreversible i Centelles fou desposseït del virregnat. A partir d’aquest moment, la tensió entre aquest i el rei Alfons anà creixent, fins a esclatar l’estiu del 1444.⁴⁵¹³ El cronista napolità dels *Diurnali* es fa ressò d’un rumor segons el qual el rei hauria planejat decapitar Centelles per instigació d’un ambiciós D’Àvalos:

---

⁴⁵¹⁰ D’ESTE, Borso e Lionello, *Sulla lingua volgare della diplomazia estense. Un memoriale ad Alfonso d’Aragona*, ed. a cura de Tina MATARRESE, Panini, Mòdena, 1988; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/repository/bibit/bibit000263/bibit000263.xml>>

⁴⁵¹¹ Ens referim al dietari que pertangué a Ettore, I duc de Monteleone (+1535) i que narra fets esdevinguts entre el 1262 i el 1457. Recull el treball consecutiu de dos cronistes que visqueren pels anys 1388-1457. El primer era proangeví, però el segon –el que conta els fets de ca. 1420-1457– és més proaragonés. Aquest segon es pot identificar com un pullés vassall del príncep de Tàrent. Vegeu PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “*Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento*”, vol. 21, part 5), p. XI.

⁴⁵¹² *Ibidem*, p. 189. La versió de l’historiògraf del segle XVI, SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell’historia della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ps. 50-51 (ll. 5, cap. 1) és que el rei “pensò dunque dar per moglie ad Indico Errichetta Ruffa (...). Scrisse perciò il Re al Centiglia, vicerè di Calabria, ch’il matrimonio trattasse. Costui andaro a Catanzaro e, visto la donna esser bellissima e signora di tanto stato, conforme al proverbio ‘prima charitas, etc.’ [prima charitas incipit ab ego], trattò il matrimonio per se.”

⁴⁵¹³ Els documents de la tardor es fan ressò de la “*rebellione domini Antonii de Vintimiliis alias de Centilles*” (12 d’octubre del 1444) i de les represàlies empreses contra ell, com ara l’embargament de totes les batlies calabreses “*concessas ante inobedientia*” al virrei (2 de novembre). Vegeu MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, p. 38.

“Al presente [1444], per la incitatione di detto messer Indico se dice [que el rei] l’havea mandato chiamando [Antonio Centelles-Ventimiglia] per fare tagliare la testa, et dare per mogliere la marchesa al deto messer Indaco. Et, essendo avisato lo detto marchese per uno suo servitore di tutto il fatto, subito si levò con tutta sua gente, et tornose per dentro Capua dando fama che a Napole (havea fatto remore). Et cavalcò lo detto marchese, che, in doi notte et in doi di, se trovò in Calabria. E lo paese suo incontiente si rebellò a Re di Rahona.”⁴⁵¹⁴

L’explicació d’aquesta renovada ira règia i de la previsible decapitació de Centelles –segons el que es rumorejava a Nàpols– té una explicació que no aporta aquesta crònica, però sí el cortesà humanista Bartolomeo Facio. Comenta que el marquès de Cotró havia preparat un atemptat mortal, aquell estiu del 1444, contra la persona d’un magnat “*qui erat regi carissimus*” i que els lectors d’aquell temps –igual que els mateixos napolitans que informaren el cronista dels *Diurnali*– identificaren fàcilment amb Enyego d’Àvalos.⁴⁵¹⁵ En descobrir-se el contuberni criminal, Alfons cridà al seu costat el Centelles-Ventemiglia per a la campanya de la Marca d’Ancona; però ho féu amb la segona intenció de processar-lo criminalment i executar contra ell, si s’esqueia, la pena capital. El marquès de Cotró marxà confiat cap al nord amb 300 *llances* (és a dir, amb uns 900 homes d’armes). Tanmateix, l’avisaren a temps i se’n tornà cap al sud. Segons el documentat cronista aragonés Jerónimo Zurita, alguns amics l’advertiren “que no fuese al campo del rey, porque estaba determinado mandarle cortar la cabeza y dar a la marquesa su muger a don Íñigo.”⁴⁵¹⁶

Diu concretament Facio, en el seu *Rerum gestarum Alfonsi* (ca. 1446-1456)⁴⁵¹⁷ que Antonio havia pacificat heroicament la Calàbria i havia reduït a l’obediència del rei d’Aragó Cosença i altres places dels Anjou. L’estiu del 1444 s’havia dirigit amb 300 cavallers cap a les Marques, però que aleshores fou acusat d’haver ordit secretament l’assassinat “d’un noble cortesà [*cuiusdam purpurati*] que era molt estimat pel rei” i, per

---

⁴⁵¹⁴ PIGNATELLI, E., *Diurnali del Duca...*, p. 189.

⁴⁵¹⁵ El cronista napolità Collenuccio es fa ressò d’aquesta aportació de Facio que esclareix molt el sentit del conflicte. Vegeu PONTIERI, E., *La Calabria a metà del seccolo XV...*, p. 187.

⁴⁵¹⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 307 (XV.27).

⁴⁵¹⁷ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, ps. 373-375. En la p. 372, ve la referència directa a la conjura criminal: “*Is vero paucis post diebus quam ad regem est profectus, cum clam accusatis esset quod de cuiusdam purpurati, qui erat regi carissimus, nece cogitaret, monitus ut regiae irae cederet, rem palam esse, noctu cum paucis suorum ne multitudo consilium proderet neque die neque nocte itinere intermisso Catantianum, ditionis suae oppidum, se recepit.*”

a evitar ser processat, se'n tornà a Calàbria a marxes forçades. Quan el rei li'n demanà explicacions, respongué amb lletres irades, a ell i a l'hereu del tron, Ferran, duc de Calàbria. Confirma el testimoni de Fazio el relat d'un altre humanista contemporani com és Enea Silvio Piccolomini, encara que amb algun error d'interpretació pel que fa al desplaçament militar del *condottiero*. Es pot llegir en la seua *Europa sui temporis varias continens historias*, del 1458 (en versió espanyola de F. Socas):

“Antonio, apellidado Centilia por parte de padre y Ventimiglia por parte de madre, que por Apulia [el regne de Nàpols] había llevado a cabo grandes hazañas en el bando de Alfonso, fue acusado ante el rey de haber acudido con 300 jinetes a la Fuente del Chopo, no lejos de Teano, donde los nobles del reino habían recibido órdenes de reunirse, y haber dispuesto al parecer la matanza de uno de los próceres más notables. Antonio huyó sin ser visto, volvió a exigir para su dominio la villa de Catanzaro, y con cartas y emisarios intentó reavivar las rencillas apagadas del reino, incitando a tomar las armas contra el rey.”⁴⁵¹⁸

L'única eixida que li quedava, al marquès de Cotró, era rebel·lar-se obertament contra el rei i demanar ajut a Venècia –un ajut que no arribà. Si triomfava la rebel·lió, oferiria el ducat de Calàbria, previsiblement, als Anjou. Alfons I s'assabentà de l'alçament i reaccionà amb tota la celeritat que li fou possible:

“Re di Rahona, che l'aspettava de hora in hora, sentendo potutto lo convenienti, fo multo turbato. Subito ordinò et mandoli dereto ala coda messer Paulo de Sanguine [Paolo di Sangro] et altri soi gente in numero di cavalli mille, che in breve po poco ritornaro Re de Rahona. Pretermittendo ogni altra facenda [la de les Marques, en concret], personaliter esso [el rei], con una sua gran parte de gente è andato contra lo detto marchese, dove stato a campo tutto questo inverno [1444-1445]. Et havuto Cotrone, se tenne lo castello. E la più parte dele terre li ha levato, et tenne assediato lo detto marchese a Catanzaro *usque mo 1445 8 ind. 15 februarij, verum* lui se ha voluto più volte rendere. Re di Rahona lo vole

---

⁴⁵¹⁸ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)* [*Europa sui temporis varias continens historias*, 1458], trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla (“Historia y Geografía”, 31), Sevilla, 1998, p. 257.

per homo morto, et ad destruttione ipso non aspetta succurso, et ne ajutò nullo da chivelli. Dio li faccia de bene, imperochè ira reale rompe molte ale.

“(…) Rertornamo a Re di Rahona, che lo detto marchese [de Cotró, Centelles], la sua moglie et figli, con la corregia in canna, pretermittendo li gran falli, la sua Maestà li perdonò la vita, et pigliò per sua signoria tutto il marchesato di Crotone. Et esso [Centelles], con la moglie et figlioli, neli mandò in Napole, dove poveramente conducono loro vita.”⁴⁵¹⁹

L’editor dels *Diurnali* de l’any 1770, tractava d’explicar així el moment en què Centelles fou avisat de les presumptes intencions del rei i se’n tornà a Calàbria:

“...essendo stato mandato dal Re Alfonso a la marchesa di Cotrone Ricchetta Ruffo per trattare matrimonio tra lei e messer Indico d’Avalos, assaje favorito dal Re, trattò lo matrimonio non per messer Indico, ma per se. E perchè haveva fatto gran servizi in Calabria, il Re finse non curarsene. Hora a questa venuta fu avisato da amici suoi, che stavano appresso al Re, che non venisse, che il Re teneva animo di farli mozzare il capo e dare la moglie a messer Indico per vincere la pugna. Per la qual cosa, se voltaje indietro, dando nuova che andava a Napole, perchè haveva fatto alcuna novità. E con questa scusa, passata Capua, se ne tornaje in Calabria con celerità incredibile, esso e sue genti...”

Antonio di Centelles, perdonat –com s’ha vist– pel Magnànim, hagué de romandre vivint pobrament a Nàpols. Convenia no tensar excessivament la situació a Calàbria, on la població era particularment hostil a la causa catalanoaragonesa i havia recolzat activament els marquesos de Cotró. De res li serviren a Alfons, tanmateix, aquestes demostracions de clemència règia. Antonio di Ventimiglia o di Centeglia se’n fugí poc després de Nàpols i continuà conspirant des de l’exili contra el rei d’Aragó. Actuà com a *condottiero* al nord d’Itàlia al servei de Venècia i de Sforza. En juliol del 1447 planejava, una invasió de Calàbria amb auxili dels venecians,⁴⁵²⁰ aprofitant la campanya toscana del rei. Havia esdevingut, a més, un personatge emblemàtic entre els napolitans antiaragonesos. L’historiador Ernesto Pontieri conclou, molt encertadament, que fou la ràpida promoció d’Enyego d’Àvalos la que disparà l’alarma entre els

---

⁴⁵¹⁹ *Ibidem*, ps. 189-190.

⁴⁵²⁰ Us tornem a remetre a PETRUCCI, F., Antonio Centelles..., *op. cit.*

napolitans del cercle reial, que se sentien discriminats, i els familiars ibèrics del monarca, els estrangers afavorits. De fet, la rivalitat entre Enyego i Antonio, amb un intent d'assassinat pel mig, fou la màxima expressió de la pugna:

“L’odio, la rivalità funesta, fra il Centelles e il d’Avalos, in sostanza, non era che l’espressione dei sentimenti del baronaggio napoletano, al quale il Centelles si era fatalmente accostato in seguito al suo matrimonio, verso la nuova dinastia. Di quelle cattive disposizioni potrebbe vedersi un indizio nella tentata soppressione del D’Avalos per mano, se non del marchese di Crotona, di qualche persona a lui fidata.”⁴⁵²¹

L’intent d’assassinat d’Enyego, insinuat per Bartolomeo Facio, troba recolzament, segons Pontieri, no sols en les cròniques napolitanes, sinó també en una lletra remesa per Alfons el Magnànim a la reina Maria el 23 de desembre del 1444. El rei comenta a la muller que Antonio s’havia fugat i no havia sigut possible processar-lo. Tanmateix, el rei d’Aragó, fent mostra d’una clemència que ja havia manifestat el 1443, quan acceptà la fidelitat de tots aquells barons que l’havien combatut poc abans, perdonà el reu de lesa majestat. Es limità a retirar-li els feus i les rendes.⁴⁵²² Algunes de les seues possessions passaren a mans del noble valencià Pere de Cardona i Villena, comte de Collesano,⁴⁵²³ molt ben relacionat amb els Guevara-D’Àvalos.⁴⁵²⁴

Es dóna la circumstància que, des del 1443, i per donació del mateix monarca, D’Àvalos havia esdevingut un dels grans senyors de Calàbria Ulterior. Els feus que havia posseït allí el *condottiero* Muzio Attendolo Sforza, al voltant de Tropea, passaren al seu poder: Briatico, Motta Filocastro i Mesiano.⁴⁵²⁵ La donació de possessions calabreses a homes de confiança formava part d’un projecte de reforç de la presència proaragonesa a la província; projecte que contemplava la fundació –el 1447, frustrada– d’una nova ciutat portuària al golf d’Eufèmia (mar Tirrena), port d’eixida per als

---

⁴⁵²¹ PONTIERI, E., *La Calabria a metà del seccolo XV...*, p. 189.

⁴⁵²² *Ibidem*.

⁴⁵²³ Segons PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, Una dama en el *Cancionero*: la marquesa de Crotona, dins *Estudio biográfico sobre los poetas del ‘Cancionero general’*, CSIC, Madrid, 2007, ps. 97-98 (ps. 98-99).

⁴⁵²⁴ Us remetem al capítol on tracem les semblances biogràfiques dels cavallers de la cort.

⁴⁵²⁵ Muzio Attendolo Sforza els havia rebuts anys arrere de la reina Joana II de Nàpols. Vegeu PONTIERI, E., *La Calabria a metà del seccolo XV...*, p. 326; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 15; COLAPIETRA, R., *Il conte camerlengo Innigo d’Avalos...*, p. 141.

dominis de D'Àvalos, que portaria el nom d'*Alfonsina*.⁴⁵²⁶ Alfons I de Nàpols tenia previst també infeudar el comtat de Catanzaro (la principal ciutat de la regió, al golf de Squillace, sobre la mar Jònica) a Enyego d'Àvalos en febrer del 1445, immediatament després d'haver-la expropiada al matrimoni Centelles-Ruffo. Tanmateix, la població local s'hi oposà frontalment i amenaçà veladament amb tornar a les armes. De manera que el rei s'hagué de fer arrere i, en un privilegi del 24 de febrer de dit any, assegurà als catanzaresos que "*non obstante quacumque impetratione vel concessione facta de dicta civitate alteri personae, quantumque benemeritae atque dignae*", ara la intenció era que la metròpoli provinciana romanguera annexa al patrimoni regi. Així les coses, interpreta Raffaele Colapietra que el Magnànim "deve ritirare le grazie e concessioni promesse all'Avalos."⁴⁵²⁷ Coincideix amb ell Ernesto Pontieri, que, en la seua monografia sobre la Calàbria del *Quattrocento*, ho explica així la situació:

“E si fosse caduti negli artigli d'un qualche spagnolo, o d'un catalano, la cui cupidigia e 'l'avara povertà', proverbiali in Italia, si erano ridestate nell'opinione popolare del secolo XV? (...) Non a caso un cronista del tempo aggiunge che proprio Innico d'Avalos, rivale e nemico implacabile del conte Centelles, sarebbe stata destinata la signoria di Catanzaro. Tali voci, diffuse ed esagerate nel corso della guerra [1444-1445], lasciarono intravedere un futuro quanto mai nero, per cui sembra che, davanti al fantasma di un potente, ignoto ed esorbitante, Catanzaro preferisse la soggezione al vecchio, 'giacché gli antecessori di lui da lunghissimo tempo avevano tenuto il dominio della predetta città'.”⁴⁵²⁸

Els vassalls demanaven tornar a mans del traïdor Centelles, que comptava amb un gran suport encara a la zona, però el rei no ho podia pas consentir. No obstant això, els atorgà un perdó general i un privilegi de franquesa (3 de gener del 1446) perquè romangueren a mans de la corona. Els prometé no lliurar el comtat a Enyego:

---

⁴⁵²⁶ Aquesta ciutat s'havia d'establir entre les actuals localitats de Vibo Marina i Vibo Valentia, sobre les ruïnes de l'antiga Bivo romana. Se li concediren privilegis el 9 de maig del 1447, però el projecte colonitzador no s'acabà de realitzar. Vegeu FIGLIUOLO, Bruno, Sulla fondazione, fallita, della nuova città di Alfonsina in Calabria (1447), dins *Archivio storico italiano*, any 170, núm. 634, disp. 4 (octubre-desembre), Florència, 2012, ps. 725-731.

⁴⁵²⁷ COLAPIETRA, R., Il conte camerlengo Innigo d'Avalos..., p. 145.

⁴⁵²⁸ PONTIERI, E., *La Calabria a metà del seccolo XV...*, p. 326.

“Poiché era stata respinta la domanda che la città rimanesse sotto il potere del vecchio conte, e circolavano d'altra parte voci ch'essa stesse per essere assegnata al D'Avalos suindicato, si era domandato al sovrano [1446] ch'egli '(...) *nulli alteri personae donationem vel gratiam faciat dicta civitate, sed retineat in suo demanio, donec et quousque placuerit dictae Maiestati praedictis Dominis* (sc.: A. Centelles e d. E. Ruffo) *facere dictam gratiam specialem, revocamus quibuscumque donationis, concessionibus et privilegiis in contrarium factis perpetuo et ad tempus*'. ”⁴⁵²⁹

En anys successius, Antonio di Centelles combaté al nord d'Itàlia contra els interessos del rei d'Aragó. Fins que a la fi del regnat d'Alfons, pel 1457, fou readmés a la cort de Nàpols amb ofici de senescal, en un nou gest de magnanimitat del monarca. Mort Alfons, el marquès de Cotró s'alineà primerament del costat dels barons rebels i del pretendent Jean d'Anjou, contra Ferran d'Aragó (1459). Se'n passà oportunament al bàndol de Ferran en vespres de la victòria de Troia (18 d'agost del 1462), amb un nou “perdó” reial, atorgat el 24 de juny. Obtingué així Centelles la devolució dels seus antics feus, a més de la senyoria i el títol de *príncep de Santa Severina* (juny del 1464). No obstant això, el 1465, Ferran –que desconfiava del caràcter insurgent del magnat– detingué el Centelles-Ventimiglia a Santa Severina, el portà a Nàpols i se suposa que morí empresonat pel 1466, ja que no se'n té cap notícia més. La semblança del personatge que fa Giovanni Pontano en *De bello Neapolitano*, on narra els fets dels anys 1450-1465, acredita la fama de sedicions de Centelles: “*Ut qui natura seditiosus ac supra quam potest ferendae discordiae singularis esset artifex*. ”⁴⁵³⁰

Un cas similar al que Pontieri comenta per a Catanzaro, sembla que ocorregué amb la fortalesa i senyoria de Santa Severina, una de les principals bases d'operacions del Centelles (futur “príncep de Santa Severina”). Embargada així mateix als marquesos rebels, és probable que el rei tinguera pensat també oferir-la a D'Àvalos, en compensació per la seua actuació en la guerra calabresa. De moment, en els anys 1446 i 1447, exercí la governació i capitania de Santa Severina Gabriel Cardona, tresorer del duc de Calàbria, subordinat com a tal al lloctinent de gran camarlenc Enyego d'Àvalos,

---

⁴⁵²⁹ Ibídem, ps. 338-339.

⁴⁵³⁰ PONTANO, Giovanni, *La guerra di Napoli [De bello neapolitano, 1499]*, ed. a cura de Camillo QUERNO i Bebona D'ALESSANDRO, Loffredo editore, Nàpols, 2004, ll. I, Mayr, A5r; citat per SENATORE, Francesco, Pontano e la guerra di Napoli, dins DEL TREPPO, Mario (coord.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, GISEM-Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 279-309 (p. 305, n. 121).

que dirigia la Sommària. Recordem, a més, que el tresorer Cardona era també molt amic del secretari reial Lluís Sescases, català i notari de la Sommària per aquell temps;⁴⁵³¹ el qual tenia interessos a Calàbria també: les rendes amb les quals cobrava el seu estipendi burocràtic procedien dels drets d'exportació del blat calabrès.⁴⁵³²

Per llur banda, els antics vassalls i servidors del Centelles, hostils a la causa catalanoaragonesa, s'oposaren a l'opressió exercida per Cardona, que reunia allí tot el poder econòmic (tresorer), jurisdiccional (governador) i militar (capità o castellà de la plaça). El rei prestà oïdes als naturals: féu que Cardona fóra sols governador de la Santa Severina i atorgà –amb l'aquiescència dels vassalls– la castellania local⁴⁵³³ al seu antic patge, home d'armes, cambrer i *reboster major* (ca. 1437-1448) Pietro Bucca di Faro (+1450; *Pietro Bocadefar* o *Pere Boca de Far*, en la paperassa catalana).⁴⁵³⁴ La concessió la lliurà al campament reial pròxim a Passarano, l'1 d'agost del 1447, com a recompensa per la participació d'aquest napolità en les guerres dels anys 1437-1447.⁴⁵³⁵ S'hi generà llavors un conflicte de “cohabitació” política entre Cardona i Boca de Far, que el monarca resolgué a favor del segon: a banda de la capitania militar que ja posseïa, el designà governador vitalici de la plaça (15 de febrer del 1448). Sembla que el virrei Francesc Siscar i el tresorer Gabriel Cardona no acceptaren molt bé la novetat. Potser havia hagut algun conflicte de poder abans entre catalans i napolitans, on Boca de Far havia jugat la carta dels naturals de la terra. El mateix Enyego d'Àvalos hagué d'intervenir reiteradament per a posar pau entre els seus amics *catalani* i el napolità: el 29 de gener, el 27 de febrer i de nou el 22 de novembre del 1449, insistí davant Siscar i Cardona perquè remuneraren Boca de Far i 15 homes d'armes seus que custodiaven

---

⁴⁵³¹ Molts més detalls sobre ambdós personatges, en FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa?* El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

⁴⁵³² *Ibíd.*, p. 87.

⁴⁵³³ La fortalesa havia capitulat en novembre del 1444 i el rei havia promés als seus habitants (29 de dit mes) que no els alienaria a cap senyor territorial, sinó que els mantindria en terra de reialenc.

⁴⁵³⁴ D'aquest personatge històric i del seu paral·lel ficcional, Boca de Far, tractarem amb major atenció quan abordem l'antroponímia de la novel·la *Curial e Güelfa*.

⁴⁵³⁵ Vegeu també MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, ps. XXVI i 61-62, Campament prop de Passarano, 1 d'agost del 1447. Potser per alguna polèmica –qui sap si relacionada amb l'aparició del Boca de Far del *Curial*– la concessió no fou confirmada fins a mesos després. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.913, fs. 71v-72v, Campament prop de Civitavecchia, 19 d'octubre del 1448; citat per FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa?* El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (p. 70).

Santa Severina.⁴⁵³⁶ Ho havien de fer així, perquè era la voluntat del rei Alfons, ratificada per un privilegi dat a Nàpols el 27 de novembre del 1448.⁴⁵³⁷

El fet que els vassalls de la que havia sigut senyoria i seu virregnal d'Antonio di Centeglia acceptaren de governador Pietro Bucca di Faro, podria explicar-se per una bona relació d'aquest amb "l'entorn d'amics" napolitans que feien costat al marquès de Cotró. O qui sap si estava entre aquells que l'avisaren perquè poguera fugir. És probable, fins i tot, que haguera estat implicat aquest cambrer en la conjura contra D'Àvalos, o que haguera advertit ell Centelles del perill que corria en el moment just. Si és així, l'actitud assumida per D'Àvalos el 1449 hauria sigut la d'obediència al rei i la conciliació, per tal d'evitar una nova ruptura de la pau a Calàbria. És més improbable pensar –ateses les circumstàncies històriques– que Enyego esperara rebre l'emblemàtic feu del seu enemic Antonio, el futur principat de Santa Severina.⁴⁵³⁸

Sols aquesta conflictivitat entre catalans i napolitans, materialitzada en l'afer de la Ruffa (Centelles, Santa Severina, D'Àvalos, Sescases, Cardona, Boca de Far...) podria explicar raonablement –sempre amb la cautela oportuna que deriva de la manca de documentació directa– el passatge de *Curial e Güelfa* (I.31-I.46) on es forja literatura al voltant de la rivalitat entre els catalans amics de Curial el llombard, d'una banda, i els italians amics de Boca de Far el napolità, d'altra. Cal llegir-ho tot amb el rerefons de la pugna cortesana general dels anys 1443-1449 per ocupar els principals llocs de poder, entre nobles autòctons i curials estrangers. Aquest conflicte abastava diferents vessants, cadascun dels quals troba reflex en la novel·la: en primer lloc, la competència existent entre el "llombard d'adopció" D'Àvalos i el "napolità dissident" Centelles per esposar la mateixa dama (1439-1441); en segon lloc, del xoc del 1447 entre cortesans *catalani* i napolitans pel control de l'emblemàtica governació de Santa Severina.

---

⁴⁵³⁶ PESAVENTO, A., Alle origini della provincia..., *op. cit.* L'encapçalament del document del 22 de novembre del 1449, signat a Torre del Greco (MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, vol. 1, p. 77), ens informa de la jerarquia vigent aleshores al ducat de Calàbria: "*Innichus de Davalos, magnus camerarius, etc., viceregi ducatus Calabriae, etc., Erariis [=tresorers], etc., et, signanter, capitaneo ac universitati et hominibus civitatis Tropee, etc.*"

⁴⁵³⁷ Sobre aquest conflicte i la intervenció de d'Àvalos, seguint el manament reial, vegeu MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, ps. XXVI-XXVII, 72, 73 i 77; COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 30;

⁴⁵³⁸ Cal tenir en compte, a banda del conflicte adés comentat, que dues famílies, els sicilians Ventimiglia i els valencians Cardona (el camarlenc Pere, més amunt referit), es disputaren durant anys la successió al marquesat comissat de Cotró, que recaigué finalment (1465) en els Cardona. Vegeu PEREA RODRÍGUEZ, O, Una dama en el *Cancionero...*, ps. 97-98.

L'anònim autor –relacionat per altres indicis historicocontextuals amb D'Àvalos– presenta un Boca de Far recompensat injustament: “Boca de Far, ¿qui mereix lo pris, vós o lo cathalà?” (CeG I.44). El napolità rivalitza amb Curial (“e yo veuré la Güelfa ab qual d'abdosos romandrà”, CeG I.42) per contraure un avantatjós matrimoni amb la Güelfa, “cuydant-la haver per muller, tractant los dos ancians” (CeG I.31). Curial es mostra “encés de rabiosa ira... sabent Boca de Far ésser amorós de la Güelfa” (CeG I.34-35), el combat en camp clos i li produeix la mort, encara que no intencionadament, sinó amb “gran desplaer” (CeG I.44). La rivalitat entre Enyego i Antonio –sotmés aquest a una pena capital en les pàgines de la novel·la– pogué haver inspirat l'autor. Per bé que l'escriptor tingué la precaució de camuflar l'enemic amb el nom del governador de Santa Severina, Boca de Far, i no amb el del futur príncep de Santa Severina. Ens trobaríem, comptat i debat, amb un cas similar al presentat per Joanot Martorell en *Tirant lo Blanc*, quan transformà el seu acèrrim enemic, el comanador de Muntalbà, en un rival de Tirant, Kyrieleison de Muntalbà, per a ridiculitzar-lo en el terreny de la ficció.⁴⁵³⁹ En el cas de la pugna entre Boca de Far i Curial, qualsevol lector del 1448 vinculat a la cort del rei d'Aragó hauria detectat fàcilment la maniobra de dissimulació onomàstica de l'escriptor, i la intenció “venjadora” d'aquest.

En qualsevol cas, val a dir que no fou *Curial e Güelfa* l'única obra de la literatura quatrecentista catalana que es féu ressò de la controvèrsia “amorosa” i la rivalitat matrimonial entre D'Àvalos i Centelles. Un parent llunyà d'aquest últim, el bregós canonge valencià i amador de “folles monges” Jordi de Centelles,⁴⁵⁴⁰ traductor al català el *De dictis et factis Alphonsi regis* del Panormita (ca. 1481-1496),⁴⁵⁴¹ afegí a la traducció una novel·leta boccacesca, suposadament basada en fets reals i titulada *Ab justícia maravellosa*. L'argument gira al voltant d'un gentilhome que fa matar un altre. El rei envia un capità amb potestat de jutge per a condemnar l'homicida. La muller d'aquest, “certament bellíssima dama e polida, e generosa, jove”, implora pietat. El jutge, torbat per “la gran bellea de la dita dama”, li demana favors carnals. La dona consulta amb el marit i aquest hi accedeix, però la sentència contra el criminal s'executa de tota manera. La viuda viatja a Nàpols, s'aclama al rei i aquest sentència el següent: En primer lloc, dota amb 2.000 ducats la dona i obliga el jutge violador a casar-se amb

⁴⁵³⁹ RIQUER, Martí de, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992, p. 121.

⁴⁵⁴⁰ Fill bastard del cortesà napolità i capità de vaixells Francesc-Gilabert de Centelles, I comte d'Oliva.

⁴⁵⁴¹ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990.

ella per a reparar-li l'honor. Celebrada la boda amb assistència del monarca, transcorren deu dies quan aquest proveeix que el jutge siga tret a la plaça del Mercat i decapitat, per a corregir així mateix la injustícia i el crim que aquest ha comés.

L'acció d'*Ab justícia meravellosa* (1487), tret de la cloenda napolitana, té lloc al poble de Castrovillari, a la Calàbria profunda. La datació de l'obra es dedueix del setge i la dura repressió a què sotmeté la plaça rebel de Castrovillani Ferran I de Nàpols, l'any 1487.⁴⁵⁴² Eulàlia Duran, que ha estudiat la *novella*, dedueix que podria tenir a veure amb la traïció comesa per Centelles, enviat del rei, quan concertà el matrimoni amb Enrichetta Ruffo a nom seu, torbat també per la seua bellesa. En el fons, es parla així mateix d'un crim, de la decapitació de l'enviat reial i del paper actiu de la dama en l'obtenció d'un perdó per al marit (en paral·lel al perdó que obtingueren del rei la marquesa de Cotró i el marit).⁴⁵⁴³ És probable que l'escriptor s'haguera pogut inspirar en aquells fets, atesa la relació de parentiu entre el Centelles-Ventimiglia i el canonge valencià. O també que la història real poguera haver influït d'alguna manera en aspectes de l'argument. En qualsevol cas, el paral·lelisme és molt més evident en *Curial e Güelfa*, on les coincidències entre realitat històrica i ficció narrativa són del tot manifestes (rivalitat matrimonial, llombard i catalans contra napolità, etc.) i afecten, fins i tot, al plànol onomàstic (el cas evident de *Boca de Far*).

Antonella d'Aquino i el lleó rampant del comte de Monteodorisio

El casament d'Enrichetta Ruffo, marquesa de Cotró, amb el virrei de Calàbria Antonio di Centiglia-Ventimiglia, l'any 1441, deixà Enyego d'Àvalos sense noble muller i el privà de ser –de moment– un dels grans barons del regne de Nàpols. Aleshores, Alfons I hagué de buscar alguna possible solució alternativa, a fi d'allotjar i dotar dignament el seu antic patge, convertit ara en un bon militar i un intel·ligent conseller. L'alternativa consistia a prometre'l en matrimoni amb una altra rica *nobildonna*, la xiqueta Antonella d'Aquino, membre d'una de les set grans cases nobiliàries del regne, que li aportaria com a dot el comtat de Monteodorisio. En el

---

⁴⁵⁴² Vegeu MAZZA, Fulvio (ed.), *Castrovillani. Storia, cultura, economia*, Rubbettino, Soveri Mannelli (Catanzaro), 2003, p. 64.

⁴⁵⁴³ DURAN GRAU, Eulàlia, Dues novel·les desconegudes del canonge valencià Jordi de Centelles (vers el 1500), dins *Els Marges*, 36, Barcelona, 1987, ps. 21-37; reed. dins DURAN, E., *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, Tres i Quatre ("La unitat", 185), València, 2004, ps. 593-626 (ps. 600-601 i 610-611).

transcurs de les negociacions del contracte nupcial (1442-1443),⁴⁵⁴⁴ tingué lloc l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a la ciutat de Nàpols (26 de febrer del 1443), on Enyego d'Àvalos ocupà un lloc d'honor, i el Parlament amb els grans barons on es decidí la nova estructura fiscal del regne napolità. La tasca recaptatòria i altres competències econòmiques foren adjudicades a un vell òrgan de gestió, la Regia Camera della Sommara, que calia remodelar i dinamitzar al servei de la nova dinastia. Estratègicament, el monarca situà al cap de l'organisme Francesco d'Aquino, a fi que el promés de la néta, Enyego d'Àvalos, designat lloctinent de gran camarlenc, s'ocupara del control *de facto* de dita Sommara. No debades, les rendes d'aquest organisme eren, amb diferència, la principal font de finançament de la Corona d'Aragó.⁴⁵⁴⁵

Les 11 senyories o *terre* de l'estratègic comtat de Monteodorisio no eren excessivament poblades (720 "focs" o llars, és a dir, uns 3.600 habitants), però eren lloc de pas obligat per als bestiar transhumants que transitaven per l'Abruç (Abruzzo), cosa que generava importants ingressos feudals.⁴⁵⁴⁶ Per aquesta raó, el comtat havia sigut molt disputat, i se'l valorava judicialment en 30.000 ducats d'or pel 1446.⁴⁵⁴⁷ El rei Ladislau, el 1393, havia embargat la ciutat de Pescara a Lluís de Savoia i l'havia elevada a la categoria de marquesat, per a donar-la al seu *condottiero* Cecco del Borgo (di San Sepolcro⁴⁵⁴⁸), mort el 1409. Mesos abans de morir, Cecco havia comprat als

---

⁴⁵⁴⁴ Amb cessions per part de la corona, com ara les incorporacions dels castells de Pennaluce, Castiglione i Salvento al comtat de Monteodorisio, el 20 d'octubre del 1442. Vegeu MARCHESANI, Luigi, *Storia di Vasto, città in Apruzzo Citeriore*, Osservatore Medico, Nàpols, 1838, p. 154.

⁴⁵⁴⁵ En el Parlament napolità dels dies 28 de febrer, 2 i 9 de març del 1443, es reemplaçà el tradicional sistema de finançament per aportacions extraordinàries (*collette*), per un altre de caràcter ordinari: la *taxa focularum* aportació d'un ducat de 10 carlins per cada foc (unitat familiar), a canvi d'una certa quantitat de sal per cada casa. La reforma tributària era fonamental per a garantir el finançament de les campanyes de guerra del rei. Vegeu FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro 'Curie Summarie' (1440-1442). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, ps. IX-X.

⁴⁵⁴⁶ El comtat muntanyenc de Monteodorisio es trobava en contacte amb la costa adriàtica, era una cruïlla d'assegadors de primer ordre, i contenia la valleta de Furci: "la porta" o el pas obligat per a milers de bestiar que discorrien per la ruta pecuària l'Aquila-Foggia. Vegeu MIRANDA, Armando, *Dissoluzione e redistribuzione di un grande dominio feudale: il territorio dei Caldora*, dins SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco (eds.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols, 2011, ps. 67-142 (p. 110).

⁴⁵⁴⁷ Recordem a efectes comparatius que, en la ficció novel·lesca de *Curial e Güelfa*, el tresor de joies acumulades per Curial abans de partir cap a l'Orient es valorava en 20.000 ducats i que Melchior de Pandó li'n prestà 5.000 per a finançar la peregrinatge (*CeG* III.3). Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.911, fs. 164r-165v, Castel Nuovo, 26 d'abril del 1446.

⁴⁵⁴⁸ Nom d'una localitat de la Toscana. Del Borgo era virrei de l'Abruç i fou "homo e signore de una grande loquela, et per suo sapere motò a tanto, e lo re si fidava di lui", segons PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI,

hereus de Francesco del Gozzo (mort també el 1409) el comtat de Monteodorisio. A la mort de Cecco del Borgo, la seua viuda, Antonella di Miro, es remaridà amb el patrici napolità Perdicasso Barrile (+1443),⁴⁵⁴⁹ i li aportà en dot el marquesat de Pescara (rebut en herència, en atenció al darrer testament de Cecco).⁴⁵⁵⁰ El comtat de Monteodorisio, però, passà a la filla única del primer matrimoni, Giovanella del Borgo i de Miro.

La tal Giovanella, que era menor d'edat, no pogué considerar-se, tanmateix, afortunada, ja que esdevingué ostage del seu propi patrimoni. Regnant encara a Nàpols Ladislau I (+1414), la mare i el padrastrre recloueren la donzella a clau i pany durant set anys (“*per septem annos incripta*”, 1409-1415)⁴⁵⁵¹ per a impedir que es casara i s'emportara amb ella el dot de Monteodorisio. Tanmateix, el monarca aconseguí que s'imposara *post mortem* la seua voluntat, en contra de la del malèvol matrimoni. Gràcies a això, la filla de Cecco fou alliberada el 1415 i esposada⁴⁵⁵² amb el poderós Francesco d'Aquino (+1449), gran camarlenc; comte de Loreto, a l'Abruç, i de Satriano, Calàbria;⁴⁵⁵³ virrei dels Abruços i acèrrim partidari del rei Alfons d'Aragó en la guerra que aquest sostingué contra Renat d'Anjou (1435-1443).⁴⁵⁵⁴

La fidelitat dels Aquino a Alfons el Magnànim, féu que la reina regent Elisabet de Lorena, muller de Renat d'Anjou, vers la fi de la guerra (4 d'agost del 1442), atorgara Monteodorisio –que tenia comissat als Aquino-del Borgo i ocupat pel *condottiero* Giacomo Caldora– al mencionat Perdicasso Barrile. Aquest era aleshores membre del Sacro Regio Consilio angeví, dissolt per aquelles dates, després de l'entrada del Magnànim a la capital. Mort Perdicasso el 1443, Giovannella, recolzada pel seu poderós marit, Aquino, s'enfrontà judicialment amb els hereus de Barrile, que reclamaven

---

Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5), p. 82.

⁴⁵⁴⁹ En altres fonts figura aquest noble com Berdicasso/Petricone/Percivalle Barile/Barrile. Era conseller molt acostat a la reina Joana II. Vegeu FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908. p. 4.

⁴⁵⁵⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.911, fs. 164r-165v, Castel Nuovo, 26 d'abril del 1446: “Joannella del Borgo, Loreto e Sadriana” s'enfronta judicialment al seu fill Berardo Gaspare d'Aquino, marquès de Pescara, per diferències sobre el testament de Cecco del Borgo, marquès de Pescara i comte de Monteodorisio, que designà hereves la seua filla Giovannella del Borgo e di Miro, i la seua muller, Antonella di Miro, casada en segones noces amb el cavaller napolità Perdicasso Barrile.

⁴⁵⁵¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.911, fs. 164r-165v, Castel Nuovo, 26 d'abril del 1446.

⁴⁵⁵² Amb 16.000 ducats d'or napolitans de dot, pagats obligatòriament per Perdicasso Barrile, més el comtat de Monteodorisio, del qual era comtessa titular la dama contraent. Vegeu *ibídem*.

⁴⁵⁵³ Els Loreto eren senyors d'Aquino des del 1330. Francesco havia succeït son pare, Giacomo d'Aquino, el 1439. Vegeu COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 21. Satriano és un poble de la Calàbria Ulterior, al sud-oest de Catanzaro i al sud de Squillace.

⁴⁵⁵⁴ Sent dit Francesco camarlenc de la reina Joana II, pel 1421, es mostrà fidelíssim al rei d'Aragó. El 1435, encapçalà la comitiva de notables napolitans que esperaven el rei Alfons per a oferir-li la corona de Nàpols. Durant els anys 1435-1439 combaté durament en aquesta província contra el *condottiero* que servia Renat d'Anjou, Giacomo Caldora (+1439). Vegeu *ibídem*.

Monteodorisio com a feu propi per donació reial. S'encetà aleshores un llarg contenciós judicial, que no seria sentenciat inapel·lablement per Alfons el Magnànim fins al 1452, a favor de dita Giovannella del Borgo i els seus successors.⁴⁵⁵⁵

El fill primogènit i hereu del llegat de Francesco d'Aquino i Giovanella del Borgo era l'encara jove –pel 1443– Berardo Gaspare d'Aquino e del Borgo (+1461), marquès nominal de Pescara (1443), comte de Loreto (1449)⁴⁵⁵⁶ i progenitor d'Antonella d'Aquino e Gaetani (ca. 1439-1493):⁴⁵⁵⁷ “quella savia donna”, com la definiran els cronistes napolitans d'avançat el segle XV.⁴⁵⁵⁸ Berardo humilià la mare, Giovanella, en desposseir-la del comtat “en disputa” de Monteodorisio a fi de transformar-lo en el magnífic dot que la seua Antonella prometé, l'any 1443, a Enyego d'Àvalos. Tot això, amb la intermediació interessada del rei i amb un plet que Giovanella sostingué contra el seu mateix fill i que acabà perdent pel 1446.⁴⁵⁵⁹ A la fi, la menor d'edat Antonella i el seu futur espòs Enyego foren els beneficiaris últims de tan disputada heretat, en fallar el rei a favor dels del Borgo i en contra dels Barrile (1452). Significava això que ambdós eren reconeguts pel rei com a legítims hereus del comtat de Monteodorisio.

Aquest dot havia de servir per a casar Antonella dignament amb Enyego d'Àvalos (ca. 1414-1484). La diferència d'edat⁴⁵⁶⁰ entre els futurs contraents era un factor de menor importància, a superar quan la dama esdevinguera núbil i poguera consumir carnalment el matrimoni, cosa que s'esdevingué oportunament el 1452, tot coincidint amb la definitiva sentència reial favorable als Aquino-Del Borgo. Encerten, doncs, les cròniques coetànies quan assegurin que Giovanella del Borgo hagué de cedir Monteodorisio –el mític feu de la família Arta, tan relacionada amb Giovanni Boccaccio⁴⁵⁶¹– al fill, a la néta i a l'estranger obligada en certa manera pel rei d'Aragó. Segons el compromís prematrimonial d'Enyego amb la família d'Antonella d'Aquino-

---

⁴⁵⁵⁵ Vegeu també COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 143); ARCANGELI, Letizia – PEYRONEL RAMBALDI, Susanna, *Donne di potere nel Rinascimento*, Viella, Roma, 2008, p. 545.

⁴⁵⁵⁶ Aquest era casat des del 1436 amb Beatrice Gaetani, germana del gran protonotari del regne, el comte de Fondi, Onorato Gaetani (+1449), fidel des de feia anys al rei d'Aragó. Fou Onorato el cap visible de la noblesa napolitana en el Parlament de febrer-març del 1443; síndic o representant allí “di tutto il Baronaggio” quan fou reconegut Ferran de Trastàmara com el legítim hereu i successor del Magnànim. Vegeu CAETANI, Gelasio, *Domus Caietana*. *Storia documentata della famiglia Caetani*, Documenti dell'Archivio Caetani, Sancasciano Val di Pesa, 1933, part 2, vol. 1, núm. 2, p. 83.

⁴⁵⁵⁷ La data de naixement de la dama la proporciona CAETANI, G., *Domus Caietana*'..., part 2, vol. 1, núm. 2, p. 83. La de defunció és molt millor coneguda i difosa.

⁴⁵⁵⁸ COLAPIETRA, R., Il conte camerlengo..., p. 144; ÍDEM, *Baronaggio, umanesimo...*, p. 27.

⁴⁵⁵⁹ Us tornem a remetre a ACA, Cancelleria reial, reg. 2.911, fs. 164r-165v, Castel Nuovo, 26 d'abril del 1446.

⁴⁵⁶⁰ MIRANDA, A., Dissoluzione e redistribuzione..., ps. 109-110 i n. 159; p. 123.

⁴⁵⁶¹ Tractarem d'aquest afer quan analitzem el perquè del nom de l'Arta en *Curial e Güelfa*.

del Borgo, el marit havia d'adoptar –per exigència de la viuda Giovanella– les armes heràldiques de la casa Del Borgo, que passarien després a incorporar-se a l'emblema de la casa dels D'Àvalos (àlies Aquino-Del Borgo) marquesos del Pescara *migpartides* amb les armes pròpies dels Aquino, com s'observa encara en preciosos escuts barrocs del segle XVIII. Consistien aquestes armes dels Borgo i, en conseqüència les que havia d'adoptar “en teoria”⁴⁵⁶² D'Àvalos a partir del 1443, en un “leó... rampant, qui travessa abdues les colors del standart” (*CeG* I.17). La definició és coincident amb l'escut que lluïa Curial en la ficció cavalleresca de *Curial e Güelfa* en representació de la seua dama, la Güelfa. Haurien de ser anotades, doncs, com un paral·lelisme més entre la biografia d'Enyego d'Àvalos i el contingut de la referida novel·la.⁴⁵⁶³

El compromís nupcial i l'aliança política D'Àvalos-D'Aquino es reforçà el 22 de juliol del 1447 amb un nou enllaç matrimonial: el d'una parenta d'Enyego, Beatriu d'Àvalos, amb el germà major d'Antonella –i menor d'edat, com ella– Francesco Antonio d'Aquino.⁴⁵⁶⁴ L'intercanvi de contraents amagava altres interessos de cara al futur, com eren la probable herència –si l'atzar genealògic acompanyava– del marquesat de Pescara i del comtat de Loreto (estats amb moltes senyories annexes) per Antonella. El de marquès de Pescara fou un títol creat pel rei el 26 de febrer del 1443 per al jove Berardo Gaspare d'Aquino.⁴⁵⁶⁵ Ara bé, el marquesat pròpiament dit pertanyia

---

⁴⁵⁶² Diem que “en teoria”, perquè també havia de renunciar a les armes de d'Àvalos i assumir les d'Aquino, i no ho feu, sinó que la família conservà i usà indistintament les d'Aquino-del Borgo i les d'Àvalos. Vegeu COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 39.

⁴⁵⁶³ Per a majors detalls, us remetem al capítol on tractem dels símbols heràldics i les al·legories visuals.

⁴⁵⁶⁴ LUISE, Flavia, *L'Archivio privato d'Avalos*, Università degli studi di Napoli Federico II (Dipartimento di discipline storiche “Ettore Lepore”) – Clio Press (“Saggi”, 9), Nàpols, 2012, p. 399, doc. 3.333, Època del dot per al casament de Beatriu d'Àvalos amb Francesco d'Aquino, 22 de juliol del 1447. L'estratègia matrimonial recorda molt a la que tenien empresa, a Toledo, els d'Àvalos i els Ayala de Fuensalida, segellada per consecutius intercanvis matrimonials.

⁴⁵⁶⁵ Just abans que el rei pujara al seu carro triomfal. Vegeu PANDONE, Porcellio, *Il trionfo di Alfonso I d'Aragona, cantato da Porcellio [Poema in quo describitur bellum inter Alphonsum I et Renatum Andegavensem, et pompa triumphalis cum Alphonsus Neapolim ingressus est]*, ed. a cura de Vincenzo NOCITI, Rossano, 1893, vol. 2, ps. 45 i ss. , 53 i ss.; ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 276 (XV.17); MAZZELLA, Scipione, *Descrittione del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giovanni Battista Cappello, Nàpols, 1601, p. 557; FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 329. En la mateixa cerimònia, foren creats els títols de duc de Calàbria, en la persona del príncep hereu Ferran, i de duc de Salern, en benefici de Raimondo Orsini, segons que ho relaten el Panormita i Porcellio Pandone. Aquests indiquen que Berardo Gaspare, ecarà “*adulescens*”, havia sigut guardonat pels mèrits del pare, el pròcer Francesco d'Aquino. El títol de marquès de Pescara fou atorgat aleshores “de boca”, *oretenus*, i no fou confirmat diplomàticament fins el 14 d'octubre del 1445, segons ZENATTI, Alfredo, *Miscellanea*, dins *Calendimanzo*, 1, Trieste, 1890, ps. 238-239. Berardo Gaspare obtingué llavors uns privilegis del rei Alfons I que foren confirmats per Ferran I el 18 d'agost del 1458, segons VENDITTI, Gianni – QUAGLIERI, Beatrice, *Archivio Boncompagni Ludovisi: indici e alberi genealogici*, Archivio Segreto Vaticano, Roma, 2008, p. 42. Segons COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 170, la concessió del títol marquesal fou “prodromo del scambio di promessa matrimoniale tra Antonella” i Enyego.

legítimament i de manera vitalícia a Antonella di Miro, viuda de Perdicasso Barrile.⁴⁵⁶⁶ Berardo no pogué prendre'n possessió i gaudir-ne les rendes, adjudicades a ell per una altra sentència reial, fins al 14 d'octubre del 1455, una vegada morta la dama Di Miro.⁴⁵⁶⁷ La transmissió hereditària de tan important llegat territorial –Pescara i Loreto– fou possible anys després perquè Francesco Antonio d'Aquino (+1471)⁴⁵⁶⁸, comte de Loreto per herència paterna (1461-1471), i Beatriu d'Àvalos (+1485) mancaren de descendència.⁴⁵⁶⁹ Mentrestant, mantenia el marquesat de Pescara *de facto* i les seues rendes, a títol vitalici, la mare de Francesco i viuda de Berardo, Beatrice Gaetani. En morir ella, heretà la possessió Antonella d'Aquino (1490)⁴⁵⁷⁰ i la transmeté seguidament al seu fill Alfonso d'Avalos-Aquino, de qui tot seguit tractarem.

Així les coses, entre el 1471 i el 1484, Enyego i Antonella foren comtes de Loreto, per herència del germà d'ella, Francesco Antonio, mort sent encara relativament jove. Antonella d'Aquino fou també marquesa de Pescara el 1490, però no pas Enyego (mort el 1484), en contra del que suposen equivocadament alguns genealogistes. La viuda Antonella, l'última dels Aquino de Loreto (+1493) transmeté de seguida (el mateix any 1409) l'esmentat títol marquesal al seu fill major, Alfonso d'Avalos-Aquino, amb la qual cosa aquest passà a la dinastia forana dels D'Àvalos. Lamenta així Tristanno Caracciolo, en *De varietat fortunae* (ca. 1509), que un patrimoni tan vinculat històricament a la gran família de sant Tomàs haguera recaigut –per maniobres monàrquiques i genealògiques– a mans d'uns nouvinguts. No havia beneficiat uns napolitans de noble sang i llinatge *de seggio*, sinó “a gente straniera, una così gran fortuna, per mudanza degli Aquino, estinto il loro stesso nome” (en la versió original llatina: “*tamque ingens patrimonium, defectu Aquinorum, ad exteram nationem devolutum, extinto Aquinorum nomine*”).⁴⁵⁷¹ Ara bé, aquell estranger que era Enyego

---

⁴⁵⁶⁶ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 25-26 i 32.

⁴⁵⁶⁷ *Ibidem*, p. 34.

⁴⁵⁶⁸ *Ibidem*, ps. 43-44.

⁴⁵⁶⁹ Les genealogies solen ignorar aquesta Beatriu d'Àvalos, de nom coincident amb una de les filles d'Enyego. Segons COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 39, Francesco Antonio d'Aquino, comte de Loreto i marquès de Pescara, era casat amb una Orsini-Del Balzo. Si llegim, per contra, ALTOMARE, Biagio, *Memorie storiche di diverse famiglie nobili così napoletane come forastiere, così vive come spente, con le loro arme; e con un trattato dell'arme in generale*, Tipogr. de Giacomo Raillard, Nàpols, 1691, p. 15, trobarem que no s'hauria casat, sinó que “essendo morto celibe, ricadde tutto lo stato ad Antonella e, per conseguenza, ad Innico.”

⁴⁵⁷⁰ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 70-71.

⁴⁵⁷¹ CARACCILO, Tristano, *Opuscula historica, id est: Ioannae primae Reginae Neapolis vita; Sergianni Caraccioli vita; De varietate fortunae; De Inquisitione; Genealogia Caroli primi; De Ferdinando qui post rex Aragoniae fuit; Nobilitatis neapolitanae defensio*, ed. a cura de Ludovico Antonio MURATORI (“Raccolta dei più rinomati storici di Napoli”, 6), Tipogr. de Gravier, Nàpols,

d'Àvalos no pogué gaudir mai d'aquestes senyories i títols, perquè havia mort anys arrere, el 1484. Així que se'l pot citar com a fundador de la casa D'Àvalos-D'Aquino dels marquesos de Pescara, però no pas com a “marqués”.⁴⁵⁷²

En conjunt, el dels Aquino comtes de Loreto i marquesos de Pescara era d'un dels estats nobiliaris més importants del reialme de Nàpols. Se'ls considerava una de les *serenissime sette grandi casate del Regno di Napoli*, juntament amb els Acquaviva, Del Balzo, Celano, Del Moliso, Sanseverino i Ruffo. Pel que fa a la qualitat de sang dels aristòcrates d'Aquino, és prou amb dir que, a banda de ser un dels primers llinatges de dit regne, comptaven en el seu arbre genealògic amb el teòleg sant Tomàs d'Aquino i amb la dama Maria d'Aquino. Aquesta és la filla natural del rei de Nàpols, Robert I d'Anjou, i de Margarida d'Aquino, que enamorà l'autor del *Decameron* pel 1367. L'escriptor, com és ben sabut, la immortalitzà amb el sobrenom literari de *Fiammetta*. No ens estranye, doncs, que els fills i els néts d'Enyego d'Àvalos consideraren l'any 1443 com el punt de partida de les glòries dels D'Àvalos-Aquino. Així ho recordarà Paolo Giovio, en la seua biografia del marquès de Pescara Fernando d'Avalos, del 1549, basada en molts aspectes en testimonis orals i fonts familiars:

“...onde poi caro a tutti [Enyego d'Àvalos], et al re massimamente, meritò d'havere una nobilissima et richissima moglie dell'antica famiglia de' signori d'Aquino, della quale nacque san Thomaso, fra professori christiani eccellentissimo per santità et per scienza delle sacre lettere. Don Ignico, adunque, con la dote di questa moglie, et poi con una grande heredità di molte castella, opportunamente stabilì le facultà sue.”⁴⁵⁷³

Paolo Giovio ens acabava de referir poc abans el procés formatiu del jove cavaller i ara arriba al moment de celebrar-ne la culminació: quan “le facultà sue”, que eren excel·lents, trobaren per recompensa conjugal “una grande heredità di molte castella”;

1769-1770, p. 100; citat i traduït per COLAPIETRA, R., *Il conte camerlengo Innigo d'Avalos...*, ps. 144 i 148 (n. 24).

⁴⁵⁷² La titulació errònia d'Enyego d'Àvalos com a marquès de Pescara, que figura en algunes genealogies i obres divulgatives, ha conduït a altres interpretacions errònies. Com quan CROCE, Benedetto, *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, p. 48, pensa en Enyego com el tributari d'un homenatge poètic del Cariteo (cançó XIX, vv. 7-8): “Et tu, Marchese d'Avelo et d'Aquino / Progenie, honor d'Ausonia et de la Hispagna.” A més, el dedicatari d'aquests versos se'ns informa que és vidu, circumstància que no encaixa en el perfil biogràfic d'Enyego.

⁴⁵⁷³ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, p. 6v.

amb la qual cosa aquell pogué “establir-se” com a gran senyor. Des del punt de vista de les mentalitats, el procés d’ascens social i nobiliari és paral·lel al que l’autor del *Curial* preveia per al seu cavaller llombard de ficció. Ho posa en boca de Làquesis: “la gentilesa ja la té; fall-li, donchs, la heretat; mon pare la y ha proferta, e com la y hage donada, tant valdrà més que ell. E si mon pare no havia heretat, ¿valdria tant com Curial? Certes no, car Curial, sens heretat, val molt; donchs, com haurà heretat, més valdrà que altre, que en ma fe ja ho val.” (*CeG* II.86).

Durant els anys 1444-1449, Enyego d’Àvalos s’ocupà de regir la Sommària. És una manera de dir-ho: en realitat, s’hi ocupava per ell un equip de buròcrates dirigit pel jurista regent Niccola Antonio de’ Monti.⁴⁵⁷⁴ Es tractava, doncs, d’una sinecura aristocràtica exercida en nom i lloctinència del gran camarlenc Francesco d’Aquino, el pare del seu sogre.⁴⁵⁷⁵ A la mort d’aquest (18 de setembre del 1449), Enyego esdevingué el gran camarlenc del regne, *il conte camerlengo*, com se’n solia dir.⁴⁵⁷⁶ S’acceleraren llavors els tràmits perquè la viuda de dit Francesco, Giovannella del Borgo, fóra reconeguda com a legítima comtessa de Monteodorisio, a fi de facilitar la possessió del comtat pel mateix D’Àvalos. El 8 de novembre del 1450, Giovannella signà l’acta de donació del comtat a Antonella d’Aquino, gràcies a “un colpo di forza” del rei, segons Colapietra, ja que la viuda –desposseïda d’ingressos dominicals– passà ser dama de la duquessa de Calàbria, Isabella de Chiaromonte. Loise de Rosa (1385-*ca.* 1475), en els seus *Ricordi*, pren nota d’aquesta maniobra del rei: “Aio veduta la contessa de Montederise perdere lo contado, et non aveva da vivere. Se acconcio per dammecella co· la regina Ioanna [en realitat, la futura reina Isabella], ché lo re de Raona le aveva levato lo contato et datolo a lo conte cammerlingo, lo frate de lo conte de Ariano.”⁴⁵⁷⁷ Tres dies després del colp de mà, el 11 de novembre del 1450, es confirmà la promesa de matrimoni. El 2 de desembre del 1452, finalment, Enyego (cavaller de 38 anys d’edat) i

---

⁴⁵⁷⁴ Segons GENTILE, Pietro, Lo stato napoletano di Alfonso d’Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, Nàpols, 23, 1937, ps. 1-56, i 24, 1938, ps. 1-57 (ps. 23-29), intregaven aquest organisme l’any 1444: el gran camarlenc, el seu lloctinent, 19 jutges o presidents (alguns, humanistes a títol honorífic), 12 racionals, un mestre d’actes, un registrador, 11 conestables (3 dels quals, notris), 2 procuradors fiscals i un bon nombre d’escrivans, un revisor general de comptes, un advocat del fisc i un receptor per al pagament d’estipendis.

⁴⁵⁷⁵ La primera menció com a lloctinent de gran camarlenc és del 5 de juny del 1444, segons LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d’Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, nuova serie, 6, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, p. 50, n. 92.

⁴⁵⁷⁶ ZENATTI, A., *Miscellanea...*, ps. 238-239.

⁴⁵⁷⁷ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 522.

Antonella (donzella de 13 anys) contragueren noces, sent ja –oficialment i a tots els efectes– els imminents comtes de Monteodorisio.⁴⁵⁷⁸ Entremig, el rei havia sancionat la donació de Giovanella a Antonella, amb privilegi del 20 de juny del 1451.⁴⁵⁷⁹ La investidura formal de D'Àvalos com a comte fou dies després del casament (28 de desembre del 1452). El 2 de gener del 1453 la cancelleria estengué la “*lictera erectionis in comitem Montis Odorisii*” en favor d’ “*Inici Davolos, magni camerarii*”,⁴⁵⁸⁰ amb la qual cosa, el procés d’ennobliment es donava per culminat.⁴⁵⁸¹

Descendència filial i memòria literària del gran camarlenc

El matrimoni D'Àvalos-D'Aquino, segons que ho recullen de manera coincident els repertoris genealògics,⁴⁵⁸² tingué set fills: Costanza, Martino, Alfonso, Rodrigo, Ippolita, Innico/Innigo i Beatrice. Els cinc majors foren educats pels anys 1475-1495 per un preceptor humanista, Giovanni “il Musefilo”, i d’acord amb el programa de *studia humanitatis* que els intel·lectuals del seu temps posaven a disposició de la

---

⁴⁵⁷⁸ AMMIRATO, Scipione, *Delle famiglie nobili napoletane*, Tipogr. d’Amadore Massi da Furlì, Florència, 1651, vol. 1, ps. 148-149; MAZZOLENI, Jole (ed.), *Regesto della Cancelleria Aragonesa di Napoli*, Ministero dell’Interno – Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Nàpols, 1951, p. 13; COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 31-32; MIRANDA, A., *Dissoluzione e redistribuzione di un grande dominio...*, ps. 109-110.

⁴⁵⁷⁹ LUISE, F., *L’Archivio privato d’Avalos...*, p. 414, núm. 3.523.

⁴⁵⁸⁰ MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 3. Frammento del ‘Quaternus Sigilli Pendentis’ di Alfonso I (1452-1453). Il registro ‘Sigillorum Summariae Magni Sigili XLVI (1469-1470)’*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1963, p. 27, doc. 264. El núm. 265 és una “*lictera assecurationis vassallorum dicti comitatus*” i el 271, la donació d’una de les senyories adscrites al comtat de Monteodorisio, la de Casalanguida (7 de gener del 1453), perquè li servira d’estímul i remuneració, al jurisperit Niccola Antonio de’ Monti, el regent de la Sommaria en nom del gran camarlenc.

⁴⁵⁸¹ Vegeu també KART, Bob – TIMPONE, Giovanni – GALANTE, Aldo, *Sito culturale della Città di Monteodorisio*, ed. electrònica (spazioinwind.libero.it/monteodorisio/) consultada en octubre del 2012, on es parla d’una ordre d’Alfons I a dos comissaris reials (5 de gener del 1453) perquè assistiren al jurament de fidelitat dels vassalls al nou senyor “della terra di Monteodorisio e dei casali di Casalbordino, Gesso, Pennaluce, Castiglione, Castel San Clemente, Iannace, Pollutri, Salvento, Terre San Stefano i Scerni”; COLAPIETRA, R., *Il conte camerlengo Innigo d’Avalos...*, p. 146. El gran camarlenc prengué possessió formal del feu els dies 29-30 de gener del 1453, a Monteodorisio. Vegeu LUISE, F., *L’Archivio privato d’Avalos...*, ps. 413 (doc. 3.501) i 432 (docs. 3.784 i 3.785).

⁴⁵⁸² Un dels més complets, pel que fa a la nissaga que ens ocupa, és RIVAROLA PINEDA, Juan Félix Francisco de, *Monarquía española. Blason de su nobleza. Parte segunda*, Tipogr. de Alonso de Mora, Madrid, 1736, vol. 2, ps. 441-442. Vegeu també DE CARO, Gaspare, Ferdinando Francesco d’Avalos, marchese di Pescara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-ferdinando-francesco-d-marchese-di-pescara_Dizionario-Biografico/>

noblesa.⁴⁵⁸³ Pensem que el professor passà vint o més anys “*inseñando et erudiendo filios eorundem.*”⁴⁵⁸⁴

La que millor partit tragué de les lliçons del Musefilo fou la primogènita, Costanza d’Avalos (ca. 1460-1541),⁴⁵⁸⁵ que heretà les virtuts intel·lectuals i les qualitats morals del pare, així com la part millor de la seua biblioteca humanística: la que contenia els clàssics grecollatins.⁴⁵⁸⁶ Costanza es casà el 1477 amb Federico Del Balzo, comte d’Acerra i príncep d’Altamura, fill de Pirro Del Balzo (duc de Venosa, un feu guanyat judicialment als Caracciolo; descendent dels occitans *Dels Baus/Des Baux*, prínceps d’Aurenja/Orange). La núvia aportà un dot de 12.000 ducats d’or⁴⁵⁸⁷ i les noces foren amenitzades pel poeta Sannazzaro.⁴⁵⁸⁸ La dama esdevingué viuda sent relativament jove, l’estiu del 1483, i tornà a la casa de son pare, el gran camarlenc, mort el 1484. El rei Frederic I li atorgà el títol de duquessa de Francavilla (1496). Tingué un segon matrimoni (1501), de huit anys de durada, amb Giambattista Marzano d’Aragona, IV duc de Sessa, II duc de Squillace, II príncep de Rossano i II gran almirall del regne.

Des del punt de vista cultural, Costanza d’Avalos exercí un mític mecenatge cultural sobre intel·lectuals i poetes; primerament a la cort de Nàpols, després a l’illa d’Iscla, on s’havia refugiat fugint de la invasió francesa.⁴⁵⁸⁹ Allí escrigué poemes en italià, en català a provençalat i, fins i tot, una *Elegia* a la mort del seu germà Alfons composta “nel più fiorito valenziano” (1495).⁴⁵⁹⁰ Freqüentaren el palau d’Avalos de

---

⁴⁵⁸³ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 46 i 61-62; SCARCIA PIACENTINI, Paola, *Lettere di un ignoto umanista* (Vat. lat. 2.906: personaggi e cultura d’area salernitana), dins *Humanistica lovaniensia*, 29, Universitat de Lovaina, 1980, ps. 100-160 (ps. 124-125).

⁴⁵⁸⁴ Segons un diploma del 1495. Vegeu MASTROJANNI, Oreste, *Sommario degli atti della Cancelleria di Carlo VIII a Napoli*, dins *Archivio storico per les provincie napoletane*, 20, Nàpols, 1895, p. 54.

⁴⁵⁸⁵ Anomenada així, segurament, per l’àvia paterna, Constanza de Tovar, o per la tia paterna, Constanza de Guevara, casada amb el noble valencià Lluís Maça-Cornell, que estigué a Nàpols.

⁴⁵⁸⁶ DE VIVO, Raffaella, *La biblioteca di Costanza d’Avalos*, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302

⁴⁵⁸⁷ Compensava el fet que el núvio era el principal feudatari de la Pulla, després de la ruïna del príncep de Tarent.

⁴⁵⁸⁸ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 47.

Existeix molta bibliografia al respecte. Vegeu, si de cas, TORRACA, Francesco – SANNAZARO, Jacopo – CARAZOLA, Pietro Antonio, *Studi di storia letteraria napoletana*, F. Vigo, Livorno, 1884, p. 18; CROCE, Benedetto, *Un canzoniere d’amore per Costanza d’Avalos, duchessa di Francavilla. Notizie ed estratti presentati all’Accademia pontiana nella tornata del 7 giugno 1903*, Tipogr. de Tessitore e figlio, Nàpols, 1903; COLAPIETRA, Raffaele, *Costanza d’Avalos e il mito d’Ischia*, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, vol. 28, Nàpols, 1989, ps. 67-74; ÍDEM, *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 103-126; MUTINI, Claudio, *Costanza d’Avalos, principessa di Francavilla*, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-costanza-d-principessa-di-francavilla_Dizionario-Biografico/>.

⁴⁵⁹⁰ MAMMALELLA, Amedeo, *Poesia di donne nel castello incantato*, dins *Ischia, l’isola verde*, any 1, núm. 4, Iscla, novembre 1949. Reporten aquesta mateixa notícia sobre el valencià CASTAGNA, Raffaele, *Il cenacolo letterario del Rinascimento sul castello aragonese. Paolo Giovio e Ischia*, dins *La rassegna*

Nàpols i el castell d'Iscla, on convivia Costanza amb nobilíssimes dames interessades per la literatura (com Beatrice i Isabella d'Aragona, viudes respectivament de Macià Corvino d'Hongria i Gian Galeazzo Sforza), escriptors com Sannazzaro, el Cariteo, Giovanni Antonio de Petrucci, Pietro Jacopo de Jennaro, Giovan Tommaso da Troia “il Filocalo”, Ioan Bernardino Fuscano, Girolamo Borgia, Francesco Pescennio Negro, Enea Irpino da Parma, Tommaso Gramatico, etc. Fou recordada en les seues obres per Giovanni Pontano i il Galateo.⁴⁵⁹¹ Al cenacle d'Iscla s'educaren, tutelats per la duquesa de Francavilla, dos nebots seus que havien restat orfes de pare: el futur capità Francesco Ferrante d'Avalos (promés amb la jove Vittoria Colonna, que excel·liria en el conreu de les lletres⁴⁵⁹²) i Alfonso d'Avalos, cosins germans. Segons Elisa Novi Chavarría, “tra il 1510 e il 1518, [Costanza] assunse anche un insegnante di musica, ovverosia Costanzo Festa, uno dei musicisti più importanti del tempo.”⁴⁵⁹³ Rafaele Colapietra troba que aquella “cort literària” mitificada d'Iscla era el producte final d'una “complessa operazione culturale e politica cominciata negli anni quaranta del Quattrocento nella Milano di Filippo Maria Visconti”,⁴⁵⁹⁴ quan Enyego era “llombard.”

Un noble amic de la família D'Àvalos, el comte d'Adernò Giovanni Tommaso di Montcada (fill del siculovalencià Guillem-Ramon V de Montcada-Alagó⁴⁵⁹⁵) considerà oportú escriure una biografia de Costanza, l'any 1495, titulada *Vita illustris Constantiae*

---

d'Ischia, any 27, núm. 6, Iscla, 2006, ps. 9-13; GUERRA MEDICI, Maria Teresa, Intecci familiari, politici e letterari alla corte di Costanza d'Avalos, dins FIOCCHI, Claudio (ed.), *Donne e scrittura dal XII al XVI secolo*, Lubria, Bèrgam, 2009, ps. 115-162; EADEM, Costanza d'Avalos, principessa di Francavilla, dins DI FAZIO, Rossanna – MARCHESELLI, Margherita (coords.), *Enciclopedia delle donne*; ed. digital <www.enciclopediadelledonne.it/biografie/costanza-davalos-principessa-di-francavilla/>, consultada en febrer del 2016.

⁴⁵⁹¹ DE VIVO, R., La biblioteca di Costanza..., p. 288; ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca dell'Archivum romanicum”, 400), Florència, 2012, p. 91, n. 48; NOVI CHAVARRIA, Elisa, Dame di corte, circolazione dei saperi e degli oggetti nel Rinascimento meridionale, dins SANTORO, Marco (ed.), *La donna nel Rinascimento meridionale. Atti del convegno internazionale (Roma, 11-13 novembre 2009)*, Istituto nazionale di studi sul Rinascimento meridionale, Roma, 2010, ps. 195-204 (p. 199).

⁴⁵⁹² COLONNA, Vittoria, *Le rime di Vittoria Colonna, correnti sui testi a penna, pubblicate con la vita della medesima*, ed. a cura de Pietro Ercole VISCONTI, Tipogr. Salviucci, Roma, 1840; EADEM, *Sonetti in morte di Francesco Ferrante d'Avalos, marchese di Pescara; edizione del ms. XIII.G.43 della Biblioteca Nazionale di Napoli*, ed. a cura de Tobia R. TOSCANO, G. Mondadori, Milà, 1998; THÉRAULT, Suzanne, *Un cénacle humaniste de la Renaissance autour de Vittoria Colonna, châtelaine d'Ischia*, Didier – Sansoni antiquario, París – Florència, 1968; MATARAZZO, Raffaele, Vittoria Colonna D'Avalos: tra mondanità, poesia ed evangelismo, dins *Rivista storica del Sannio*, 3a. sèrie, any 9, 1er. semestre, 2002, ps. 13-65; MUSIOL, Maria Dr., *Spurs and Reins. Vittoria Colonna: A Woman's Renaissance. An approach to her life and herself*, Druck und Verlag, Berlín, 2013.

⁴⁵⁹³ NOVI CHAVARRIA, E., Dame di corte..., p. 199.

⁴⁵⁹⁴ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 68.

⁴⁵⁹⁵ L'homenatge retut als Montcada, Aragó, Martines de Luna, Monlesú, etc. en el *Curial* té molt a veure amb aquest íntim amic d'Enyego d'Àvalos. Vegeu els capítol II.3.8 i II.3.9.

Davalos, comitissae Acerrarum.⁴⁵⁹⁶ Un altre biògraf de la dama fou Gian Vincenzo Meola, que, en la seua *Vita di Costanza Davalo seniore*,⁴⁵⁹⁷ escrigué: “Fermata che ebbe la sua residenza nel castel d’Ischia, doy’ebbe unito i nipoti tutti ad educazione, e giunti a questi le lor mogli finalmente, allora si può dire al certo che la medesima fu tutta esercizi di letteratura in casa, massime con le femmine (...), persuassa essendo che il migliore e più lodevole trattenimento di donne illustri non sia altro che quel delle lettere; posciaché quelle non son chiamate per alcuna necessità né decenza (come l’altre donne minori) all’applicazion sempre loro redarguita dell’ago e del fuso.”⁴⁵⁹⁸ És a dir, que a banda de tenir en alta consideració la música, com el pare, la dama seguí la línia d’aquest, d’educar homes i dones ensems, per considerar que les fèmines (com aquella Camar de la novel·la catalana, que estudiava amb Curial l’*Eneida*, o com ella mateixa, que havia sigut instruïda pel seu progenitor) estaven igual de capacitades que els homes per a participar de l’estudi dels clàssics. Maria Musiol, biògrafa de Vittoria Colonna, transcriu així a l’anglès la impressió que Costanza causà en l’humanista i metge Paolo Giovio quan la conegué: “When I was siting at the bed of her sick mother to feel, Costanza almost drove me crazy, when she, accompanying herself on guitar, was singing songs about the unhappy love of Dido”,⁴⁵⁹⁹ un personatge que havia interessat també molt l’autor del *Curial*. L’historiador de l’art Adolfo Venturi mantingué durant els anys 1925-1952, basant-se en una citació antiga, que aquella dama tan insigne de Nàpols era la musa que havia inspirat a Leonardo da Vinci el retrat conegut com *La Gioconda*.⁴⁶⁰⁰ La hipòtesi fascinà, entre d’altres, Benedetto Croce,⁴⁶⁰¹ però ha sigut descartada del 1952 en avant per modernes troballes documentals.⁴⁶⁰²

---

⁴⁵⁹⁶ MONTCADA, Giovanni Tommaso di (conte d’Aternò), *Vita illustris Constantiae Davalos, comitissae Acerrarum* [1495], Manuscrit de la Biblioteca nazionale di Napoli, Ms. X B 67, fs. 396-414, Nàpols; COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 67; En la BNE, Mss. 8.165 (X,348), perg. XVII, 83 fol., es conserva un plec de lletres d’aquest Joan-Tomàs de Montcada a Costanza d’Avalos.

⁴⁵⁹⁷ Biblioteca Nazionale di Napoli, ms. XIV G 16 (1b), f. 17.

⁴⁵⁹⁸ Citat per PAPAGNA, Elena, *Le dame napoletane tra Quattro e Cinquecento. Modelli culturali e pratiche comportamentali*, dins MAINONI, Patrizia (ed.), *Con animo virile. Donne e potere nel Mezzogiorno medievale, secoli XI-XV*, I libri di Viella, Roma, 2010, ps. 485-526 (ps. 514-515).

⁴⁵⁹⁹ MUSIOL, M., *Spurs and Reins...*, p. 39.

⁴⁶⁰⁰ VENTURI, Adolfo, *Storia dell arte in Italia*, vol. 9, part 1 (La pittura del Cinquecento), Milà, 1925, ps. 37-42; ÍDEM, *Gioconda?*, dins *Il secolo XX*, Milà, abril 1925.

⁴⁶⁰¹ Basant-se en el fet que el quadre, en inventaris antics, figurava com el retrat d’una dama napolitana. Vegeu CROCE, Benedetto, *Poeti e scrittori del pieno e del tardo Rinascimento*, G. Laterza, Bari, 1945, vol. 1, p. 31.

⁴⁶⁰² Concretament, les que portaren sobre la pista de Lisa Gherardini (1479-1542), muller de Francesco de Giocondo, basant-se en el testimoni de Giorgio Vasari (1550), que parla d’una certa Mona Lisa, i en què Da Vinci pintà el retrat d’una florentina al castell de Cloux (França), el 1517. Des del 2005, es creu, en canvi, que el quadre representa Lisa del Giocondo amb 24 anys d’edat i en el seu segon embaràs, en octubre del 1503.

El fill segon d'Enyego i Antonella, Martino d'Avalos-Aquino, fou l'ovella negra de la família. A la mort del pare, el 1484, heretà la senyoria paterna, el comtat de Monteodorisio. Es produí aleshores l'anomenada *Congiura dei Baroni*: l'intent de rebel·lió d'una part important del *baronaggio* napolità contra el rei Ferran I (gener-juny del 1486) i Martino fou l'únic d'Avalos que se sumà a la sedició. El monarca procurà detenir els principals implicats i frenar una revolta que haguera derivat –en cas de no haver actuat àgilment– en una guerra civil com la del 1459-1465. Martino aconseguí defugir l'acció de la justícia reial, però en maig del 1488 perdé el comtat de Monteodorisio: l'atorgà el rei al seu germà menor, Rodrigo d'Avalos. Pocs mesos després, en setembre de dit any, Martino morí en estranyes circumstàncies –segurament, assassinat per algun partidari del rei Ferran– a Roccasecca.⁴⁶⁰³

Més afortunada fou la trajectòria d'Alfonso d'Avalos-Aquino, el fill tercer d'Enyego, que havia rebut de la mare, el 1465, quan tenia encara pocs anys d'edat, el domini útil de Castel di Sangro.⁴⁶⁰⁴ L'any 1482 acompanyava el duc de Calàbria a la guerra contra Ferrara. El poeta barcelonés el Cariteo elogià llavors aquell jove “ad cui natura diede ingeno / diverso dal maligno volto insano” i li demanà per carta notícies d'un altre jove estudiós com ell, Andrea Matteo d'Acquaviva, marquès de Bitonto, “di toga ornato e d'arme.”⁴⁶⁰⁵ Ambdós cavallers compartien l'interès per la *Il·líada* d'Homer i per l'*Eneida* Virgili, segons el que es dedueix dels versos de Benet Garret, “il Cariteo”. Representaven, doncs, la realització històrica d'un prototipus de cortesà que només existia en somnis quan un anònim escriptor redactà *Curial e Güelfa*.

El pare d'Alfonso, Enyego d'Àvalos, el comprometé l'any 1483 amb Diana⁴⁶⁰⁶ di Cardona i Ventimiglia, filla d'Artale di Cardona, II comte de Collesano (des del 1451 i fins a la seua mort, el 1478), i de Maria de Ventimiglia.⁴⁶⁰⁷ Era Diana néta, per tant, de Pere de Cardona i Villena, cavaller valencià molt amic des de la infantesa dels *Enyegos* o D'Àvalos-Guevara.⁴⁶⁰⁸ La donzella arribà de Sicília a Nàpols per a contraure noces amb Alfonso el 9 de gener del 1488.⁴⁶⁰⁹ L'any 1490, Antonella d'Aquino lliurà al seu

---

⁴⁶⁰³ PERCOPO, Erasmo, *Artisti e scrittori aragonesi. Contribuzione allo studio su 'Napoli nel Rinascimento'*, Tipogr. de Francesco Gianni & Figli, Nàpols, 1895, p. 108; COLPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 65 i 68-69.

⁴⁶⁰⁴ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 42.

⁴⁶⁰⁵ CHARITEO, II (Benet GARRET), *Le rime di Benedetto Gareth detto "Il Chariteo"*, ed. a cura d'Erasmo PERCOPO i Benedetto CROCE, Tipogr. de l'Accademia delle Scienze (“Biblioteca napoletana di storia e letteratura”, 1), Nàpols, 1892, cant XCI, p. 112.

⁴⁶⁰⁶ En algunes genealogies, Ippolita, potser per confusió amb una de les filles de d'Enyego d'Àvalos.

⁴⁶⁰⁷ Artal i Maria eren casats des del 1456.

⁴⁶⁰⁸ La biografia del qual trobareu en el capítol que dediquem a les semblances dels cavallers de la cort.

⁴⁶⁰⁹ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps.56 i 67-69.

fill Alfonso el marquesat de Pescara i el comtat de Loreto, dels quals era hereu per mort de Martino. El rei Ferran I el designà gran camarlenc del regne, amb una provisió anual de 350 ducats. Alfonso morí jove com el seu germà Martino, el 7 de setembre del 1495, però lluitant heroicament contra els francesos en defensa de Nàpols.⁴⁶¹⁰ Segons Raffaele Colapietra, el *condottiero* Alfonso d'Avalos havia assumit “un risvolto obiettivamente patriotico ed ‘italiano’ nel senso lato, ma non soltanto culturale ed umanistico del termine; una dimestichezza ed una solidarietà che trascendevano in molto la *fidelitas* ancora tutta cavalleresca e medievaleggiante del padre Innigo.”⁴⁶¹¹ La seua trista mort, deguda a la traïció d'un moro esclau seu, que el posà a disposició de l'enemic francès, provocà un allau de planys poètics per part de De Jennaro, el Cariteo, Sannazzaro, la mateixa germana Costanza, etc., és a dir, per part de tot el nucli petrarquista napolità, que competia en exaltar la figura abatuda del jove aristòcrata.⁴⁶¹²

La muller del difunt Alfons, Diana, també havia mort feia poc, el 1494. Així que llur fill, Francesco Ferrante d'Avalos-Aquino i Cardona, nat el 1490, fou tutelat i educat per la tia paterna, Costanza d'Avalos, a l'illa d'Iscla.⁴⁶¹³ El jove marquès de Pescara es casà el 1509 amb la poetessa Vittoria Colonna⁴⁶¹⁴ i, “essercitando e ornando il corpo et l'animo ne gli studi dell'armi et delle lettere, era facilmente riuscito eccellentissimo fra baroni napoletani”, segons Giovio.⁴⁶¹⁵ Destacà com a *condottiero* a la Llombardia i l'emperador Carles I el designà governador de Milà. Obtingué una victòria memorable a Pavia (24 de febrer del 1525) contra el rei de França, Francesc I, que caigué presoner seu. El mateix D'Àvalos morí poc després a conseqüència de les ferides rebudes al camp de batalla (29 de novembre de dit any).⁴⁶¹⁶ El reemplaçà i heretà el seu patrimoni

---

⁴⁶¹⁰ Se li feren, doncs, els corresponents homenatges poètics. Vegeu BARBIPELLINI AMIDEI, Beatrice, *Alla Luna. Saggio sulla poesia del Cariteo*, La Nuova Italia, Florència, 1999, p. 4, n. 5; CANTALUPI, Cecilia, *Il declino degli Aragonesi di Napoli nel Libro de la Methamorphosi* de Benet Garret el “Cariteo”, dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Bàrbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 21-41 (p. 31).

⁴⁶¹¹ *Ibidem*, p. 75.

⁴⁶¹² Vegeu COLAPIETRA, Raffaele, *7 settembre 1495: Morte eroica e trasfigurazione letteraria del marchese di Pescara*, Istituzione nazionale di studi sul Rinascimento meridionale, Nàpols, 1991; ROZZONI, Alessadra, *La poesia politico-encomiastica aragonese: modelli, generi, temi*, Tesi doctoral, Dipartimento di Studi Letterari, Filologici e Linguistici, Università degli Studi di Milano, Milà, 2013.

⁴⁶¹³ BARBIPELLINI AMIDEI, B., *Alla Luna. Saggio sulla poesia...*, ps. 59-60, 71 i 76-77.

⁴⁶¹⁴ COLONNA, Vittoria, *Sonetti in morte di Francesco Ferrante d'Avalos, marchese di Pescara; edizione del ms. XIII.G.43 della Biblioteca Nazionale di Napoli*, ed. a cura de Tobia R. TOSCANO, G. Mondadori, Milà, 1998.

⁴⁶¹⁵ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, p. 7.

⁴⁶¹⁶ L'any 1881, un descendent seu regalà al patrimoni reial d'Espanya la tenda de campanya de Francesc I de França, que Francesco Ferrante havia retingut com a botí de guerra. Vegeu CONDE VIUDO DE VALENCIA DE DON JUAN, *Catálogo histórico descriptivo de la Real Armería de Madrid*, Madrid, 1898; reed. facsímil, Maxtor, Valladolid, 2008, p. 360.

el cosí germà, Alfonso d'Avalos-Aquino e Sanseverino (fill de l'oncle patern Innigo), marquès de Pescara i del Vasto (1525-1546), i criat també amb la tia Costanza, que l'havia iniciat en els *studia humanitatis*.⁴⁶¹⁷ Alfonso fou també governador de Milà (1538-1546) i animador de l'esplendor cultural del nord d'Itàlia en aquesta època.⁴⁶¹⁸ No debades, eren els temps d'Ariosto i el seu *Orlando furioso* (1532).⁴⁶¹⁹ D'aquest Alfons II parteix la línia successòria dels marquesos de Pescara i del Vasto ulteriors.⁴⁶²⁰

El quart fill d'Enyego s'anomenà Rodrigo, com l'avi patern, el conestable de Castella. En maig del 1488 esdevingué comte de Monteodorisio per concessió del rei Ferran I de Nàpols, que havia comissat el comtat al seu germà major Martino. S'incorporà a les tropes del Gran Capitán que lluitaven a Nàpols contra França i a favor de Ferran el Catòlic. Morí en la primeria del segle XVI en combat, “de una sateada que le tiraron de Castilnovo de Nápoles, estando én en una escala arrimada al muro.”⁴⁶²¹ Óscar Perea l'identifica amb el Rodrigo d'Avalos del *Cancionero general* del 1511;⁴⁶²² l'autor de composicions com les “Coplas de Rodrigo Dávalos porque dio naypes a su amiga, y ella le dixo que pusiesse el precio de lo que avían de jugar.”⁴⁶²³

---

⁴⁶¹⁷ La seua figura responia a la imatge del *perfitto cortigiano*, segons TOSCANO, Tobia R., Tra corti e campi di battaglia: Alfonso d'Avalos, Luigi Tansillo e le affinità elettive tra petrarchisti napoletani e spagnoli, dins *e-Spania*, ed. en línia <<http://e-spania.revues.org/21383>>, 13 de juny del 2012, consulta en gener del 2016.

⁴⁶¹⁸ RIVAROLA PINEDA, J. F. F., *Monarquía española...*, vol. 2, p. 442; NARDEO, Giovanni Teseo, *La immortalità del gran marchese del Vasto; composta dal magnifico m. Giovan Theseo de Nardi, de S. Pietro in Galatina, dottor d'ambe le leggi, cavalliero e conte palatino*, Tipogr. de Vincenzo De Medda, Milà, 1546; ANSELMINI, Gian Mario – AVELLINI, Luisa – RAIMONDI, Ezio, Milano, Mantova e la Padania nel secolo XVI, dins ASOR ROSA, Alberto (dir.), *Letteratura italiana. Storia e geografia. Volume secondo: L'età moderna, I*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 590-618, parlen en els epígrafs d'història literària de “L'età del d'Avalos”, “la Milano del d'Avalos”, pel protagonisme adquirit per aquest personatge, de sòlida formació humanística.

⁴⁶¹⁹ Quan Carles V coronà simbòlicament el poeta Ariosto, envià a lliurar-li el premi Alfonso, a Correggio, amb el corresponent diploma honorífic i la pensió anual de 100 ducats d'or sobre les rendes d'un castell del Cremonese (octubre del 1531). Vegeu TIRABOSCHI, Giorolamo, *Storia della poesia italiana*, dins MATIAS, T. J. (coord.), *Storia generale della letteratura italiana*, volum 3, part 1, Londres, 1803, vol. 3, ps. 204-206; HUNT, Leigh, *Stories from the Italian Poets: with Lives of the Writers*, Chapman and Hall, Londres, 1846, vol. 2, p. 141. Vegeu també TOSCANO, Tobia R., Tra Ludovico Ariosto e Alfonso D'Avalos. Sull'attrazione del capitolo 27: ‘Arsi nel mio bel fuoco un tempo quieto’, dins *Napoli nobilissima. Rivista di topografia ed arte napoletana*, sèrie 5, vol. 2, Nàpols, 2001, ps. 31-38.

⁴⁶²⁰ Vegeu PINEDO SALAZAR, Julián de, *Historia de la insigne Orden del Toysón de Oro, dedicada al rey nuestro señor, xefe soberano y gran maestro de ella*, Imprenta Real, Madrid, 1787, vol. 1, ps. 189-190.

⁴⁶²¹ HUARTE DE SAN JUAN, Juan (atrib.), *Tratado sobre la nobleza e hidalguía*, Manuscrit 11772 de la Biblioteca Nacional de España, f. 224v, citat per PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, *Estudio biográfico sobre los poetas del 'Cancionero general'*, CSIC, Madrid, 2007, p. 27, n. 2.

⁴⁶²² Vegeu DUTTON, Brian (ed.), *El Cancionero del siglo XV, c. 1360-1520*, Universidad de Salamanca – Biblioteca Española del siglo XV, Salamanca, 1990-1991, vol. 5, p. 250, i vol. 7, p. 336.

⁴⁶²³ CONSTANTINA, Juan Fernández de, *Cancionero de Juan Fernández de Constantina*, ed. a cura de Raymond FOULCHÉ-DEL BOSCH, Tipogr. de Bernardo Rodríguez, Madrid, 1914, p. 139, poema 15.

Del cinqué brot d'Enyego i Antonella, Ippolita d'Avalos-Aquino, se'n tenen poques notícies. Es casà amb Carlo d'Aragona, nebot del rei Ferran I de Nàpols i II marquès de Gerace, mort pel 1492. El matrimoni tingué sols una filla, Eleonora d'Aragona. És probable que Ippolita morira sent encara jove.

El sisé fill, Innico o Innigo II d'Avalos-Aquino, es beneficià del marquesat del Vasto requisat al seu cosí germà, el gran senescal Pedro/Pietro de Guevara (fill d'Enyego de Guevara, tutelat en l'adolescència per Enyego d'Àvalos; casat amb Ginebra del Balzo, filla de Pirro del Balzo⁴⁶²⁴), per haver pres part aquest últim en la conjura dels barons dels anys 1485-1486. El seu germà major Alfonso, en rebre el 1490 el marquesat de Pescara, li féu donació de les senyories de Vairano i Presenzano.⁴⁶²⁵ El rei Ferran li confià la governació de l'illa d'Iscla i el virregnat de Calàbria. Defensà Iscla contra els francesos (octubre del 1502-maig del 1503) i alçà banderes de Ferran el Catòlic a l'illa el 16 d'abril del 1503, però morí en setembre de dit any, relativament jove.⁴⁶²⁶ Era casat el segon Innigo d'Avalos amb Laura Sanseverino e d'Aragona (de la noble casa dels Sanseverino, ducs de San Marco). En morir aquest germà, Costanza restà com a cap visible de la família, i hagué d'exercir de tutora de dos marquesos xiquets i orfes: Alfonso d'Avalos-Aquino e Sanseverino, marquès del Vasto, i Francesco Ferrante d'Avalos-Aquino e Cardona, marquès de Pescara.

La setena i última filla, Beatrice d'Avalos-Aquino, es prometé en matrimoni (21 d'abril del 1487) al cèlebre *condottiero* i patrici milanés Giovanni Giacomo Trivulzio (1440-1518), que rebé de Ferran I de Nàpols el títol de comte de Belcastro (1487), i es casà amb ell el 1488.⁴⁶²⁷ Fou també capità al servei de la monarquia napolitana, marquès de Vigevano, comte de Misocchi i governador de Milà.

Les relacions matrimonials travades pels d'Avalos fills d'Enyego eren també – com solia ser habitual en l'època i en l'estament social de què tractem– manifestacions d'aliances amb famílies amigues. Resulta significativa, en aquest sentit, l'aparició entre els amics d'Enyego d'Àvalos de clans aristocràtics com els Del Balzo (descendents dels prínceps d'Orange; els quals havien guanyat Venosa als hereus del pèrfid Sergianni

---

⁴⁶²⁴ VOLPICELLA, Scipione, *Principali edifici della città di Napoli, dins Storia dei monumenti del Realme delle Due Sicilie. Tomo I. Parte I*, Stamperia e cartiere de Fibreno, Napoli, 1847, p. 345.

⁴⁶²⁵ IMHOF, Jakob Wilhelm, *Excellentium familiarum in Gallia genealogiae*, Tipogr. Iohannis Andreae Enderti Filiorum, Nüremberg, 1687, p. 148.

⁴⁶²⁶ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 262; COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 76-77.

⁴⁶²⁷ DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Dell'Istoria intorno alle militari imprese e alla vita di Gian-Jacopo Trivulzio, detto 'il Magno'*, Tipogr. de Giovanni Giuseppe Destefanis, Milà, 1815, ps. 165-167; COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 66.

Caracciolo), Cardona, Montcada, Alagó, ducs de San Marco, Trivulzio de Milà, etc. Alguns d'aquests llinatges –potser no tan casualment com hom podria pressuposar en una obra literària– troben reflex i homenatge en les pàgines del *Curial*. És a dir, que, si es demostrara la relació entre Enyego d'Àvalos i la novel·la cavalleresca catalana, potser podrien aclarir millor algunes qüestions onomàstiques i de contingut.

Pel que fa a la memòria literària d'Enyego d'Àvalos, a banda de les biografies de Da Bisticci i Giovio més amunt comentades, el fundador de la casa marquesal de Pescara fou objecte d'atenció per part d'alguns literats. Tirso de Molina (1579-1648) ambientà en la cort de Ferran I de Nàpols la comèdia palatina d'amors *Palabras y plumas*, i elegí de personatge central *Íñigo d'Ávalos*.⁴⁶²⁸ Se'l féu protagonista, després, d'una novel·leta amorosa que circulava en el segle XVIII per Europa.⁴⁶²⁹

3.4. Il Conte Camerlengo. Serveis militars i afers diplomàtics

La conquesta de Nàpols (1440-1443) i la Regia Camera della Sommaria

Enyego d'Àvalos es reincorporà a la cort itinerant d'Alfons el Magnànim ja ben avançat el 1440, en un moment àlgid de la guerra de conquesta contra Renat d'Anjou pel control del regne napolità. Immediatament, el monarca el dotà de recursos econòmics designant-lo castellà de Teramo, a l'Abruç (1440-1443),⁴⁶³⁰ mentre tractava de casar-lo amb Enrichetta Ruffo, marquesa de Cotró (projecte frustrat definitivament el 1441) i, en acabant, amb Antonella d'Aquino, filla del flamant marquès de Pescara, que li havia d'aportar en dot el comtat de Monteodorisio (compromís matrimonial del 1443).

---

⁴⁶²⁸ Vegeu CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, p. 37. CROCE, Alda, Tirso de Molina e Italia, dins *Bulletin Hispanique*, vol. 65, núms. 1-2, París, 1963, ps. 99-120; MERINO GARCÍA, Manuela, De la comedia a la nouvelle: Tirso de Molina en Francia, dins *Talia dixit*, 5, Mèrida, 2010, ps. 211-221.

⁴⁶²⁹ SÁNCHEZ ASSENSIO, Francisco, *Don Ignace d'Avalos. Nouvelle espagnole*, trad. per J. B. DE BOYER D'ARGENS, de l'original espanyol titulat *Divertimentos del ocio*, París, 1739.

⁴⁶³⁰ FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, ps. 68-69; SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. IX; CASTALDO, Lidia (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 12. Pro partibus. Quarta pars passuum regni a. 1367-1480*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1983, p. XII.

Els cronistes coetanis afirmen que fou “assai favorito dal Re”⁴⁶³¹ i els historiadors contemporanis constaten, així mateix, que fou, per al rei d’Aragó, el “prediletto dei suoi capitani e compagni nell’impresa d’Italia.”⁴⁶³² L’antic patge i ara cavaller i capità d’armes, no sols era un home “a lui [el rei] molto caro e principale nel suo consiglio”, com el qualifica Summonte,⁴⁶³³ sinó també un eficient servidor en la guerra.

Amb anterioritat al 1443, Enyego d’Àvalos apareix sempre al costat i a l’ombra del seu germà major de part de mare, Íñigo/Enyego/Innico de Guevara i Tovar (Castella, ca. 1405-l’Abruç?, setembre del 1462), cap de la casa dels *Enyegos* (els quatre germans uterins, dos Guevara i dos D’Àvalos). En relació amb uns fets d’armes del 1432, “*Enyicho di Guivara, iuvene regique dilecto*”, es qualificat així pel cronista valencianonapolità Gaspar Pelegrí.⁴⁶³⁴ Per la seua banda, Jerónimo Zurita destaca que, ja pel 1442, el major dels Guevara, Enyego era “muy principal entre los de su consejo, y su gran privado.”⁴⁶³⁵ L’humanista Bartolomeo Facio, en el *Rerum gestarum Alfonsi*, recorda com destacà en l’entrada a Nàpols (2 de juny del 1442) aquest guerrer coratjós i indòmit, “*vir acris atque impigri*”, que infonia ànim als seus companyons o “*commilitones*.”⁴⁶³⁶ Heus ací la semblança que en fa Alan Ryder, a partir d’allò que Tristano Caracciolo (ca. 1509) recordava del Guevara:⁴⁶³⁷

---

⁴⁶³¹ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone: nella primitiva lezione da un testo a penna*, ed. a cura de Nunzio Federico FARAGLIA, F. Gianni, Nàpols, 1895, cap. XXI, col. 1.129.

⁴⁶³² CROCE, Benedetto, *Storia del Regno di Napoli*, Bari, 1925, p. 33; citat per COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 33.

⁴⁶³³ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell’historia della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 3, p. 63.

⁴⁶³⁴ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l’italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, p. 288 (VII.36).

⁴⁶³⁵ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 261 (XV.12).

⁴⁶³⁶ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, ps. 308-309.

⁴⁶³⁷ CARACCILO, Tristano, *De la varietà della fortuna [De varietate fortunae]*, dins *Opuscoli storici editi et inediti*, ed. a cura de Giuseppe PALADINO, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1934-1935 (MURATORI, L. A. ed., “*Rerum italicarum scriptores*”, 1733, vol. 22, part 1), ps. 71-106 (ps. 94-95): “*Venerat Alphonsi primi in comitatu Innicus de Guevara, eques Hispanus genere nobilis, nullo tamen insignito, verum in primis regi carus. Etiam enim, qui maxime honestaret regiam; quippe arma egregie tractabat, equorum studiosus, quos agere moderarique probe callebat; musicae non expers, cantare saltareque ad virilem dignitatem satis aptus reddidit; quippe, vix pacato Regno, Ariani comitem Guastique marchionem eum declaravit; paulo mox etiam magnum senescalcum. Et tantum illi favit, ut tres fratres eius, qui ipsius spe et ipsi huc accesserant, omnes magnos regnique inter proceres comitesque elegerit. Et hic, periclitante Ferdinandi statu, magnam dominationis partem amiserat, quam ille eodem victore recuperavit.*” Caracciolo conclou l’exemple moral dient que el seu fill, Pietro, traí el rei Ferran i morí executat (17 de setembre del 1486), amb la qual cosa, “*hunc finem Guevaram familiae princeps sibi fortunisque suis dedit.*” La fortuna que havia eixit de la corona, tornà, doncs, a mans de la corona.

“Tristano Caracciolo ricordava più tardi la sua reputazione quale ‘*in primis regi carus*’ e perfetto cortigiano: ‘*quippe arma egregie tractabat, equorum studiosus, quos agere moderarique probe callebat; musicae non expers, cantare saltareque ad virilem dignitatem satis aptus.*’ Diede publico saggio della sua abilità di cavaliere in occasione di una giostra organizzata nel maggio 1444 per celebrare le nozze del figlio del re. Gli interessi letterari lo spinsero a entrare a far parte dell’ circolo accademico riunitosi attorno ad Alfonso e lo portarono a raccogliere una scelta biblioteca.”⁴⁶³⁸

Paga la pena, doncs, fer una breu ressenya del personatge. Havent sigut abans un patge de la cambra reial, Guevara fou capturat amb el rei a Ponça, l’acompanyà a Milà (1435) i se’n tornà amb ell a Gaeta convertit en guerrer: conduïa 10 *llances*, 30 combatents, pel 1438, quan destacà en la batalla de San Germano. Fou majordom de la cort reial des del 1439.⁴⁶³⁹ El 1440 obtingué del rei les possessions calabreses dels Sforza i el 1440, els feus d’Ariano i Apice.⁴⁶⁴⁰ El 1442, després d’haver-se distingit a la decisiva batalla de Carpenone (28 de juny) al costat de Ramon Boïl, Ximén-Peres de Corella, Llop Ximenes d’Urrea i Pere de Cardona, obtingué el comtat de Potenza i el títol nobiliari de *comte d’Ariano*. El 1444, fou guardonat amb una gran senyoria i amb el títol, més prestigiós, de marquès del Vasto.⁴⁶⁴¹ Segons Borso d’Este, que visità Nàpols el 1444, era un dels principals homes de govern amb què comptava el rei.⁴⁶⁴² Protagonitzà legacions diplomàtiques a Francesco Sforza (1438, 1442 i 1444), el duc de Milà (1442),⁴⁶⁴³ el papa Nicolau V (1447), etc.,⁴⁶⁴⁴ i fou procurador reial a les corts de

⁴⁶³⁸ RYDER, Alan, Iñigo (Innico) di Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/inigo-guevara_Dizionario-Biografico/>

⁴⁶³⁹ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. XV.

⁴⁶⁴⁰ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (‘Supplementi. Serie mediolatina e umanistica’, 1), Palerm, 1968, p. 129, n. 1. Segons ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 260 (XV.11), ‘fue muy loada la valentía’ del Guevara.

⁴⁶⁴¹ RYDER, A., Iñigo (Innico) di Guevara..., *op. cit.*

⁴⁶⁴² Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 77-79.

⁴⁶⁴³ En companyia del vicecanceller reial, el valencià Ferrer Ram, segons ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, ps. 262-263 (XV.12).

Sardenya del 1446.⁴⁶⁴⁵ Es casà amb Lucrezia Sanseverino, filla del duc de San Marco, que no li donà descendència i, en segones noces, amb Covella Sanseverino (de la mateixa casa dels senyors de San Marco), que li donà dos fills.

Dirigí Enyego de Guevara una campanya a les Marques contra Sforza (1443) i una de les columnes que tractaren d'assaltar infructuosament Piombino (10 de setembre del 1448). Abans d'aquesta guerra, en un escrit de maig del 1447, se'l titulava "don Enyego de Guivara, comte d'Ariano e castellà del castell e torres de la ciutat de Càpua" i repartia soldades als catalans (del principat) de les *companyes de guàrdia* del rei.⁴⁶⁴⁶ La castellania de Càpua (la tercera capital del regne, just per darrere de Nàpols i Gaeta) era molt disputada. Degué ser objecte d'alguna controvèrsia a la cort, o potser amb les autoritats de la mateixa urbs. Cosa que explica que Guevara fóra desposseït de Càpua pocs mesos després, en benefici d'un home de la terra, d'un napolità: el camarlenc i estrenu cavaller Petro Boca de Far. Aquest, en efecte, fou designat capità de Càpua el 17 de novembre del 1447, en lloc de Guevara.⁴⁶⁴⁷ Alfons compensà Enyego amb la cessió de la capitania de Bari, ciutat important, però no tant com l'altra. Aquesta "injustícia", als ulls dels dominadors del país, permet explicar –en el plànol de la ficció cavalleresca *Curial e Güelfa*– la rivalitat entre Curial i els catalans, d'una banda, i el napolità Boca de Far, injustament afavorit i recompensat pel marquès de Montferrat.

Comsevulla que fóra, el prestigi de Guevara i l'ascendència d'aquest sobre el Magnànim eren inqüestionables. Alfons V honorà el seu *familiar* Enyego de Guevara, el

---

⁴⁶⁴⁴ FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro 'Curie Summarie' (1440-1442). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, p. XX; DAVERIO, Michele, *Memorie sulla Storia dell'exducato di Milano, riguardanti al dominio del Visconti, estratte dall'Archivio di quei Duchi*, Tipogr. Mainardi, Milà, 1804, ps. 167-168.

⁴⁶⁴⁵ BOSCOLO, Alberto – SCHENA, Olivetta (ed.), *Acta curiarum Regni Sardiniae. I parlamenti di Alfonso il Magnanimo (1421-1452)*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller, 1993, ps. 74, 170 i 178: "Éneygo de Guivara, compte de Ariano." Sembla que, en recompensa per aquesta missió, el rei el féu titular el 1446, de la castellania de Malta i Gozzo, recuperada per a la corona per Joan II d'Aragó en gener del 1461. Vegeu ABELA, Giovanfrancesco – CIANTAR, Giovanantonio, *Malta illustrata, ovvero Descrizione di Malta, isola del mare siciliano e adriatico, con le sue antichità, ad altre notizie, divisa in quattro libri*, Stamperia di Palazzo, Malta, 1780, llibres 3-4, ps. 430-431.

⁴⁶⁴⁶ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 325r, maig del 1447. Eren infants ballesters. Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (ps. 206 i 211).

⁴⁶⁴⁷ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 37.

26 de desembre del 1448, amb el títol de gran senescal de regne de Nàpols.⁴⁶⁴⁸ Guardonat a més pel duc de Borgonya amb el Toisó d'Or (1451), una de les majors condecoracions que podia rebre un cavaller europeu, l'ambaixador sienés Francesco Aringhieri comentava en lletra remesa al Consistori de la seua senyoria (26 de maig del 1451) que el senescal era com un “segon rei” de Nàpols: “Trovandomi col conte d'Ariano, che è il sicondo re, et parlando di cose generali, lui mi disse...”⁴⁶⁴⁹

Acompanyà Enyego de Guevara el príncep Ferran, a la campanya de la Toscana (maig del 1452), on el duc de Calàbria –tant de temps retingut pel pare, que tenia por de quedar-se sense hereu– s'havia d'estrenar en la direcció de l'exèrcit. Tornà el comte d'Ariano a Nàpols i es féu càrrec (novembre del 1453) d'emportar-se al nord els 1.000 cavallers que havia pensat endur-se el rei per a reforçar la posició del fill.⁴⁶⁵⁰ El rei no pogué desplaçar-se en persona per estar convalescent d'una malaltia, i l'eixida es retardava massa. Quan partí Enyego, ja era tard: l'oratge tardorenc fou infaust i Guevara decidí tornar-se'n a Nàpols (desembre), cosa que disgustà molt el rei. Segons Ryder, “le meno cordiali relazioni tra Alfonso e il Guevara [a partir del 1454] rallegrarono i molti nobili napoletani che mal sopportavano i favori elargiti al Guevara e a ai suoi fratelli.” Se'n congratulà, sobretot, el seu antagonista a la cort, Antonio Caldora (antic proangeví, que havia perdut les possessions de l'Abruç en favor dels Guevara-D'Àvalos), el qual reptà Guevara a duel el 1455. No obstant l'incident, en tant que “criat” del rei, Guevara continuà gaudint de la màxima confiança d'Alfons. L'acompanyà en la presidència dels parlaments del 1455 i el 1456. Fou testimoni de la seua última voluntat (juny del 1458) i fou fidelíssim a Ferran I en la guerra successòria contra els barons amics dels Anjou (1459-1465). Participà en primera línia de combat en la derrota de Sarno (7 de juliol del 1460) i en la victòria decisiva de Troia (18 d'agost del 1462). Morí vers la fi de setembre del 1462, quan tractava de desallotjar dels Abruços (*gli Abruzzi*), per ordre del rei, Antonio Caldora, *condottiero* de nou al servei dels Anjou.⁴⁶⁵¹

---

⁴⁶⁴⁸ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, vol. 1, p. 73. Substituïa així l'anterior, Francesco Zurlo, que acabava de morir. Vegeu SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 44.

⁴⁶⁴⁹ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 83.

⁴⁶⁵⁰ BECCADELLI, A., *Liber rerum gestarum...*, p. 129, n. 1.

⁴⁶⁵¹ Us reenviem, per a majors detalls, a RYDER, A., Iñigo (Innico) di Guevara..., *op. cit.*

El 3 de juny del 1442, quan Alfons el Magnànim s'agenollà davant la tomba del “rei Corralí” (el desventurat Corradino Hohenstaufen), a l'església del Carmine – extramurs de Nàpols– l'acompanyaren en la cerimònia tan solament tres dignataris: el noble Francesco d'Aquino, gran camarlenc de Nàpols, Enyego de Guevara, i Enyego d'Àvalos.⁴⁶⁵² Això demostra la gran capacitat d'influència, el gran “acostament” –si ens adaptem al vocabulari i la mentalitat de l'època– que tenien ambdós Enyegos, germans inseparables, a la persona del sobirà. Ara bé, a Enyego d'Àvalos no se li atribueix un caràcter guerrer tan impetuós com el del germà, sinó una major facilitat per a les tasques de govern i la diplomàcia; els llibres, la cultura refinada i la música, i –com després veurem– les justes a la borgonyona. Al futur comte de Monteodorisio, el trobem actuant en nom del rei el 1442 en assumptes d'interès i d'estat. A diferència del bel·licós germà major –o de Pere i Alfons de Cardona, o de mossén Corella– la participació de D'Àvalos com a home d'armes, tenia lloc més eventualment; segons Ryder, “sólo en aquellas ocasiones en que el mismo rey dirigía el ejército.”⁴⁶⁵³

Per exemple, el 20 de setembre de dit any, arribà al campament reial de *Petronia*, procedent de Castella, un cavaller de la casa de Joan de Navarra, Pero Núñez Cabeza de Vaca. Venia a demanar l'aprovació del rei Alfons –cap dels Trastàmara de la Corona d'Aragó– al matrimoni de l'infant Enric (antic amic i senyor dels D'Àvalos) amb Beatriz Pimentel, filla d'Alonso, comte de Benavente. Segons Zurita, “don Íñigo de Ávalos y este caballero le consultaron lo del matrimonio del infante y, entendidas las causas que movían al rey de Navarra y al infante a parecerles que se debían tratar por la conservación de sus estados, pareció también al rey que se debía concluir. Y, con esta resolución, mandó despedir el rey a Pero Núñez.”⁴⁶⁵⁴ Pel novembre de dit any 1442, el mateix D'Àvalos s'ocupava de transmetre ordres, disposicions i privilegis del rei a distintes institucions d'un regne amb el qual s'estava familiaritzant.⁴⁶⁵⁵

Segons Alan Ryder, els viatges que D'Àvalos efectuava a Milà en aquests anys, i encara en els de 1443 i 1444 (quan la campanya de les Marques contra Francesco Sforza), l'ajudaren a adquirir “molta esperienza” diplomàtica, que li seria útil dos anys

---

⁴⁶⁵² COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 20.

⁴⁶⁵³ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 316-317.

⁴⁶⁵⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 272 (XV.15).

⁴⁶⁵⁵ Vegeu, per exemple, MAZZOLENI, Jole, *Le carte del monastero di S. Leonardo della Matina in Siponto (1090-1771)*, Società di Storia Patria per la Puglia, Bari, 1991, ps. 69 i 72-73. El trallat de la Sommària del palau d'Aquino a Castel Capuano simbolitza, segons COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 26-27, el control assumit per d'Àvalos sobre el renovat organisme financer, malgrat la continuïtat oficial i quasi honorífica de Francesco d'Aquino com a comte camarlenc.

després.⁴⁶⁵⁶ De moment, mentre es negociava amb el recolzament del rei Alfons el seu ennoblement (el pacte matrimonial del 1443 amb els Aquino, i la promesa del comtat de Monteodorisio), Enyego d'Àvalos fixà la seua residència al castell de Capuana, que era allora la cort del príncep valencià Ferran, duc de Calàbria, i la seu de la Sommària.⁴⁶⁵⁷ Així ho comenta Biagio Ferrante, quan diu que, segons la documentació dels anys 1443-1446, la seu del Sacro Consiglio “fu il castello di Capuana, lo stesso nel quale si era stabilita la Camera della Sommària, lo stesso infine nel quale Ferrante d'Aragona aveva fissato la propria residenza, per volere del padre Alfonso, in attesa che fossero completati i lavori di ricostruzione di Castel Nuovo.”⁴⁶⁵⁸ Allí devien habitar durant bona part de l'any, també, personatges com ara el virrei de Calàbria, Francesc Siscar; el tresorer del ducat, Gabriel Cardona, i el notari-arxiver de la Regia Camera della Sommària, Lluís Sescases. Tots aquests personatges, i el mateix Enyego d'Àvalos (màxim responsable de la Sommària allí instal·lada), estaven més o menys implicats en el conflicte entre *catalani* i napolitans que afectava el repartiment de les capitànies reials de Calàbria. Recordem el cas més amunt comentat de Càpua, on Enyego de Guevara havia perdut el control de la plaça a mans del napolità *Petro/Pere* Boca de Far. El conflicte, que troba un clar reflex literari en el torneig montferratés del *Curial*, es reproduí en una Calàbria dominada per personatges del país com Antonio di Centeglia o el mencionat Pietro Boca de Far. Tot això fa pensar en la cort principesca de Castel Capuano, poblada de valencians (i no tant en la cort reial de Castel Nuovo, per on pul·lulaven els humanistes i poetes de *cancionero*) com un bressol hipotèticament idoni per a la novel·la *Curial e Güelfa*. No sols per les coincidències onomàstiques més amunt al·ludides, sinó també per la fonètica i les tries lèxiques indiscutiblement “valencianes” de què participa l'autor del relat.

⁴⁶⁵⁶ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 94-95).

⁴⁶⁵⁷ El castell de Capuana fou seu de la Sommària fins el 1448. Després vingueren uns anys de dispersió (1448-1451), fins que en maig del 1451 el mateix Enyego d'Àvalos –gran camarlenc des del 1449– decidí instal·lar la institució en el seu palau senyorial, segons RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 226-227. De fet, la Somària continuaria tenint per seu el palau dels d'Àvalos comtes de Monteodorisio i marquesos de Pescara fins el 1540. SUMMONTE, G. A., *Dell'istoria della città...*, vol. 1, p. 168, autor del segle XVI, comenta que el 1540 es derrocà el “palazzo hora derocato ch'era del Marchese di Pescara, incontro la chiesa di Santa Maria Maggiore” (en allò que és ara la Piazza Miraglia Luigi, a la cèntrica zona de Via Tribunali), que fins aleshores havia albergat la Sommària.

⁴⁶⁵⁸ FERRANTE, Biagio, Introducció a COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. XI.

La instal·lació de la cort a Nàpols en diferents indrets i dependències, tingué lloc l'estiu del 1442, a l'endemà d'haver ocupat Alfons el Magnànim la capital del regne. Tanmateix, el sobirà i la majoria de cortesans estigueren absents durant mesos, mentre acabaven amb els darrers focus de resistència angevina. Finalment, el 26 de febrer del 1443, el rei d'Aragó pogué celebrar solemnement l'entrada triomfal a Nàpols. Seguidament, tingué lloc el Parlament del convent franciscà de San Lorenzo (2-9 de març) on s'assentaren les bases de la nova organització fiscal del regne, consistents en l'aportació d'un ducat d'or anual per cada llar o *foc* a canvi d'una quantitat de sal per cada casa també. Pretenia així la monarquia assegurar-se la regularització de la seua font primordial d'ingressos. Ara bé, si el rei no aportava la sal a temps, els contribuents (uns 400.000) resultaven exempts de tributar aquell any.⁴⁶⁵⁹ Aleshores, interpreta el medievalista Ruggero Moscati que el rei d'Aragó, "rendendosi conto" de la importància de la Regia Camera della Sommaria "cominciava a assumere nella vita interna del paese", procurà posar-la sota control d'un home de la seua màxima confiança com era Enyego d'Àvalos.⁴⁶⁶⁰ En qualsevol cas, i teòricament parlant, el cap i màxim responsable oficial de l'organisme financer era, del 1443 al 1449, el gran camarlenc Francesco d'Aquino, avi de la donzella promesa amb D'Àvalos.⁴⁶⁶¹ Heus ací una de les raons o dels interessos polítics que portaren el Magnànim a afavorir personalment i a interessar-se molt pel casament d'Enyego amb Antonella d'Aquino.

Tal com observà ja el 1444 Borso d'Este, al comte de Loreto, Francesco d'Aquino, conegut com *il conte camerlengo*, pertocava *de iure* la dignitat de "regedore e governadore dela Sumaria,⁴⁶⁶² che ricolye tuta la intrata delo reame (...), le qual intrate de tuto lo reame ie viem ale mam suoe, e luy le ripone in le mam de trexorieri delo re." A tal efecte, el noble designat amb aquest càrrec –honorífic– tenia un nodrit equip de

---

⁴⁶⁵⁹ Els ambaixadors de Barcelona calculaven "que són entorn CCCC^M focs, comprenent-hi Nàpols", la ciutat. Vegeu MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 166, p. 222.

⁴⁶⁶⁰ MOSCATI, Ruggero, Alfonso V d'Aragona, re di Sicilia, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 2, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-v-d-aragona-re-di-sicilia-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

⁴⁶⁶¹ Calia ajustar-se, amb això, a la tradicional reserva dels grans oficis palatins per als grans barons del regne, segons el mateix MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 376).

⁴⁶⁶² Ladislau I de Nàpols havia fussionat en un sol organisme la cort del Mestre Racional i la dels presidents de la Cambra de Comptes, i havia centralitzat la recaptació impositiva en la Regia Camera della Sommaria, presidida pel gran camarlenc o pel seu lloctinent, si n'hi havia. Hi treballaven notaris, escrivans de ració, col·lectors de les gabelles, inspectors de les duanes. Vegeu *Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 194; RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 226-227.

buròcrates al darrere: “raxioneri e officiali assay”, en mots de l’observador ferrarés.⁴⁶⁶³ El comte camarlenc, o pel que fa al cas el “lloctinent de gran camarlenc” D’Àvalos (nomenat expressament amb aquesta funció subalterna per a controlar més estretament els recursos econòmics del regne conquerit) dirigia un organisme que centralitzava i fiscalitzava la recaptació del *fogatge*, *taxa focularum* o “ducat per foc”⁴⁶⁶⁴ a les províncies del regne; els agents del qual s’ocupaven simultàniament de la corresponent distribució provincial i local de la sal. Per la seua banda, el tresorer general Mateu Pujades i el lloctinent a Nàpols, el seu nebot Guillem Pujades, fiscalitzaven la recaptació conjunta (“tutta la intrata”) i administraven la despesa directa de la cort;⁴⁶⁶⁵ sobretot, les remuneracions que rebien els milers d’efectius de l’exèrcit reial.⁴⁶⁶⁶

Quan mancava el numerari, els cavallers i *condottieri* percebien teixits de llana de Solsona i altres parts, que arribaven a Nàpols en els vaixells dels Junyent i altres mercaders de Barcelona. Els mateixos navegants s’ocupaven de transportar la sal d’Eivissa a Nàpols i d’introduir-ne l’excedent, si n’hi havia, al nord d’Itàlia, a través de Gènova.⁴⁶⁶⁷ Perquè, com deia en una lletra Gabriel Cardona (un dels més directes cooperadors de D’Àvalos, ja que s’ocupava dels ingressos de tota Calàbria), “la sal conducta en Piamunt [el Piemont] és tota or e moneda comptant”.⁴⁶⁶⁸ Desplaçat alguns anys a València, Mateu Pujades controlava la recaptació d’impostos dels regnes i corts “occidentals”, així com l’arribada puntual de sal d’Eivissa i draps de llana a Nàpols. Enyego d’Àvalos necessitava sal per a dur a terme la recaptació anual dels ducats; Guillem Pujades, draps de Solsona, per a les remuneracions en espècie. Per aquesta raó, el rei Alfons solia escriure sovint al seu tresorer general i conseller de confiança urgint-lo a enviar el més aviat possible la sal compromesa, de manera que els barons del regne no trobaren excusa a l’hora de contribuir a les finances reials. Per la mateixa raó, un

---

⁴⁶⁶³ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 14, doc. 1.

⁴⁶⁶⁴ Coneguda des del 1449 com la *taxa generalis*.

⁴⁶⁶⁵ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994.

⁴⁶⁶⁶ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Guerra y nobleza en la Corona de Aragón. La caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Tesi doctoral, Universitat de València, 2003.

⁴⁶⁶⁷ Vegeu DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l’espansione della Corona d’Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l’expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 194; RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 267 i 323; CASALE, Benigno – FENIELLO, Amedeo – LEONE, Alfonso, *Il commercio a Napoli e nell’Italia meridionale nel XV secolo: fonti e problemi*, Athena, Nàpols, 2003.

⁴⁶⁶⁸ CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572 (ps. 557-563).

suboficial del tresorer Pujades, Jaume Amigó, fou designat governador d'Eivissa el 1441:⁴⁶⁶⁹ a fi de facilitar els contactes i els tràmits del negoci de la sal.

La Sommaria la constituïen dues seccions. Una era la secció recaptatòria i d'auditoria de comptes, antiga cort del Mestre Racional, constituïda per agents recaptadors (comissaris especials per a cada província), escrivans de ració i dos racionals (comptables), connectats amb la tresoreria general de la Corona d'Aragó. L'altra secció era la judicial, la substitutòria dels antics tribunals de la Cambra de Comptes. Agrupava 12 *presidentes* (jutges), cadascun dels quals presidia una cort de justícia diferent.⁴⁶⁷⁰ Allí es dirimien tota mena de reclamacions sobre imposicions reials, taxes imposades als mercaders en les duanes i contenciosos econòmics en general. Amb la qual cosa, Enyego d'Àvalos es relacionava molt amb la colònia de mercaders catalans que freqüentaven Nàpols o que hi residien part de l'any. Pel que fa als jutges, a banda de jurisperits d'ofici (tots italians, tret del valencià Llop d'Espejo),⁴⁶⁷¹ algunes presidències eren atorgades com a sinecures per a justificar els estipendis anuals que percebien insignes humanistes. Així les coses, Antonio Beccadelli o Giannozzo Manetti –al·lotjat per D'Àvalos al seu mateix palau– gaudiren de remuneració coma *presidentes* de la Sommaria. De la mateixa manera que hi havia també diversos secretaris reials a títol honorífic, que acomplien comeses de diplomàcia.

Hem de tenir en compte que D'Àvalos comptava, a banda de molts subordinats, amb una cancelleria pròpia dirigida per un *canceller*, *Adessio* o *Alessio* Comite di Lipari, que controlava l'emissió documental de la casa. Se'l denomina, en la tresoreria reial, “canceller de don Enyego de Dàvalos (lochtinent de comte camarlench)” i obtingué a títol vitalici la capitania i castellania de Mesurata el 21 d'agost del 1447, per haver prestat a la corona 300 ducats: 200 en diners i 100 en draps.⁴⁶⁷² Al rei d'Aragó, li urgien els recursos monetaris per a la guerra i els beneficis del prestadors eren grans.

---

⁴⁶⁶⁹ El curriculum d'aquest oficial, en: CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 13.

⁴⁶⁷⁰ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 227 i 235; SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. VII i IX.

⁴⁶⁷¹ Per a saber més de personatges com Espejo, els humanistes, cavallers, etc., que apareixen en la biografia d'Àvalos, us remetem a les semblances de cadascú que trobareu en els capítols biogràfics precedents.

⁴⁶⁷² ARV, Mestre racional, 8-791, f. 137v; LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Hisenda reial i comerç en el regne de València en època del Magnànim, dins *Recerques*, 43, Barcelona, 2001, ps. 129-162 (ps. 139-140).

Per mans d'aquest canceller de la Sommaria passarien, doncs, els molts documents que havia de signar cada any, teòricament, el gran camarlenc Aquino, però que, en la pràctica, ordenava el lloctinent/*locumtenens* D'Àvalos. En relació amb aquestes comeses, col·laborà activament amb Enyego d'Àvalos, lloctinent del gran camarlenc i regent des del 1443 de la Camera della Sommaria, el gran organisme financer del regne. Per exemple, quan actuà de comissari de dita institució a la ciutat de l'Aquila, el 1444,⁴⁶⁷³ o en ulteriors desplaçaments a l'any següent.⁴⁶⁷⁴ Encara ens aporta Ryder algun detall més sobre el funcionament de la institució:

“[Francesco d'Aquino, comte de Loreto], en algunas ocasiones (...) aparecía ort el tribunal y añadía su refrendo a los documentos, pero esta tarea recaía generalmente en su *locumtenens* Íñigo Dávalos. Si la frecuencia de su firma sirve de guía, este castellano favorito del rey cumplió sus deberes de una manera muy concienzuda, como *locumtenens* primero, y luego, a partir de 1449, como chambelán [gran camarlenc]. En la ausencia de Dávalos –como por ejemplo en octubre de 1445, cuando se había marchado a Milán por asuntos del rey– Valentín Claver [jurista valencià] asumió con frecuencia la función de *locumtenens* del chambelán. Cuando Dávalos se convirtió en chambelán, su *locumtenens* regular fue Nicola Antonio de Monti [advocat fiscal del rei]. Puesto que ni Dávalos ni los otros *locumtenens* ejercieron sus funciones regularmente en la Sommaria, se puede presumir que sus firmas eran añadidas solo después de que el respectivo documento había sido ya confeccionado o estudiado por esa institución.”⁴⁶⁷⁵

La jugada administrativa d'Alfons I amb una Sommaria reestructurada i reforçada el 1443, l'explica Ruggero Moscati, que veu en l'organisme l'“espressione di un rigido fiscalismo”, una contribució al reforç de l'autoritat monàrquica sancionada per un edicte el 17 de gener del 1444. A partir d'aleshores, la “mastodontica creazione, tra finanziaria, giudiziaria e amministrativa” passà a controlar una part substancial de la

---

⁴⁶⁷³ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, p. 4.

⁴⁶⁷⁴ MOSCATI, Ruggero, *Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali*, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377.

⁴⁶⁷⁵ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 281-282.

governació del regne. En conseqüència, “in un determinato momento Alfonso terrà a metterne a capo una personalità di sicura fiducia quale Innico d’Avalos.”⁴⁶⁷⁶

Un viatge a Milà, una guerra a Calàbria i un torneig a Nàpols

Quan se signà el decret del 17 de gener del 1444, Enyego ja no es trobava a Nàpols. Ell i el seu germà menut, el jove Alfons d’Àvalos i Tovar (València, ca. 1422-Nàpols, 1471), que ja l’havia visitat a Milà pel 1440, es desplaçaren a la Llombardia i romangueren allí uns mesos (desembre del 1443-març del 1444). Aprofitaren el viatge, pel que sembla, per a passar per Florència, on Enyego d’Àvalos encarregà al notari i cal·lígraf Antonio di Mario que li copiara un exemplar de les *Vides paral·leles* de Plutarc, que començaven a circular –com a primícia– per la Itàlia dels humanistes. La còpia estigué a punt el 2 de febrer del 1445, però la preciosa i minuciosa decoració que acompanyava el còdex no s’acabà fins el 6 de gener del 1446, que és –com més avall veurem– quan D’Àvalos adquirí finalment l’exemplar manuscrit.⁴⁶⁷⁷

Des de la cort milanesa de Porta Giove, els germans D’Àvalos havien de cooperar en tasques de diplomàcia: reforç de l’amistat entre Nàpols i Milà, i explicació de la política alfonsina de “protectorat” sobre Gènova per a fer front a l’amenaça d’invasió dels Anjou de Provença i del delfí Lluís de França. Aquesta última qüestió era molt delicada, ja que, amb independència de la bona consideració que Visconti tingueren dels germans D’Àvalos, la “qüestió genovesa” provocà una crisi de confiança entre el duc i el rei. No debades, Gènova havia obeït el sobirà de Milà fins el 1435, quan aquest pactà amb el Magnànim i els genovesos es proclamaren autònoms. El fet que ara el rei d’Aragó s’erigira en protector de la conflictiva república genovesa (1444-1447),⁴⁶⁷⁸ era vist des de Milà com una ingerència insolent en els afers nord-italians, que atemptava contra l’esperit de l’aliança pactada en octubre del 1435.⁴⁶⁷⁹ En aquest sentit, Alan Ryder opina que Enyego i Alfons “rimasero a Milano sino a la fine de marzo [del 1444] nel tentativo d’influire sul duca”, per tal que aquest es mantingueren fidel a l’aliança

---

⁴⁶⁷⁶ MOSCATI, R., Nella burocrazia..., p. 377.

⁴⁶⁷⁷ Més detalls d’aquest Plutarc i els seus artífexs en el capítol I.3.5.

⁴⁶⁷⁸ PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d’Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 296).

⁴⁶⁷⁹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 299 (XV.25).

contra Francesco Sforza.⁴⁶⁸⁰ Recordem, a tot això, que Milà i Nàpols combatien en defensa de l'Església –el papa signatari de Terracina (1443)– a les Marques i contra el poderós *condottiero*, que les mantenia ocupades com si foren patrimoni seu.⁴⁶⁸¹

Ara bé, per al lletraferit Enyego d'Àvalos, el viatge a Milà també era, com s'ha vist, una oportunitat per a continuar enriquint la seua incipient biblioteca personal. D'entrada, el seu amic Francesco Filelfo li podria haver regalat –si és que el tenia enllestit ja– un exemplar del llibre primer dels *Convivia mediolanensia* (començats a redactar el 1442), on Enyego i el seu germà Alfons participen en debat sobre cultura clàssica i, especialment el primer, opinen sobre l'*Eneida* de Virgili.⁴⁶⁸² El que sabem amb certesa és que el futur comte de Monteodorisio trobava a faltar alguns opuscles d'interés i d'actualitat a la seua biblioteca de Nàpols, en procés de formació. Per això, només arribar a la cort de Porta Giove, encarregà a l'eficient copista llombard Ambrogio Scalino la transcripció d'un conjunt de tractats d'humanistes (Poggio, Marsuppini, Bruni) on es reflexionava sobre la cavalleria i la noblesa. D'Àvalos titulà després el volum compilatori com “el seu” particular *Liber militie et nobilitate*, és a dir, un vademècum que tracta de temes de cavalleria i del sentit de la noblesa.

Ara bé, al contrari del que seria d'esperar, el contingut del manuscrit desentona amb els conceptes medievals de noblesa i cavalleria: aquells que regnaven encara a la Corona d'Aragó en general i a la cort de Nàpols en particular. El llibre no conté cap manual d'heràldica o de mètrica trobadoresca, cap relat cavalleresc exemplar ni cap compilació de lletres de batalla. I això és perquè el concepte que D'Àvalos tenia d'un cavaller era molt acostat a l'ideal de *cortigiano virtuoso* present en la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*. Per això, el pròcer napolità havia “fet cercar” llibres que justificaren el seu pensament. Podria sorprendre també que un volum de *milita et nobilitas* continguera la versió llatina la novel·la IV.1 del *Decameron* de Boccaccio

---

⁴⁶⁸⁰ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 67).

⁴⁶⁸¹ PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119.

⁴⁶⁸² Sobre aquesta obra i l'ambient que reflecteix, vegeu DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Tipogr. de Luigi Mussi, Milà, 1808, vol. 2, ps. 21-24; TATEO, Francesco, *Tradizione storica e realtà nell'Umanesimo italiano*, Dedalo libri, Bari, 1974 (2a ed.; 1a, 1967), ps. 234-235; GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone*, Bibliopolis, Nàpols, 2005, ps. 341-401 (ps. 341-355); ÍDEM, *Per i "Convivia Mediolanensia" di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici (“Quaderni di Filologia medievale e umanistica”, 11), Messina, 2005; MARTINELLI TEMPESTA, Stefano (ed.), *Platonis "Euthyphron" Francesco Filelfo interprete; "Lysis" Petro Candido Decembrio interprete*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2009, ps. 3-24.

versionada per Bruni: la dels amors de Tancredi e Ghismonda. És a dir, que Enyego d'Àvalos, com l'anònim autor del *Curial*, tot i la seua formació de cavaller ibèric i trobador, s'interessava pel novell concepte de noblesa de l'humanisme florentí. I per la justificació moral que feia Ghismonda a sa mare dels seus amors per Tancredi; una discussió inspiradora, en el *Curial*, del diàleg entre la Làquesis i sa mare.

El manuscrit en qüestió, que hui es conserva a Siena (Biblioteca Comunale degli Intronati, ms. H VI 29), fou acabat i datat a Milà el 10 de gener del 1444.⁴⁶⁸³ El nom del cal·lígraf està italianitzat o llatinitzat davall la signatura "*Ambrogium Scalinum Longobardum*", cosa que remet a l'autoria d'Ambrogio Scarile, (*scarî/scarile*, en llengua llombarda, equival a 'scalino' o 'gradino' en italià).⁴⁶⁸⁴ És a dir, que en tornar a Milà, Enyego d'Àvalos recorregué de nou als serveis d'aquell soldat-escrivent que escrivia per a ell quan preparava el 1440 el seu viatge a Nàpols i a Castella. Recordem, a més, que aquest professional de la lletra era home d'armes del seguici del noble capità Giacomino Biandrate di San Giorgio, conegut a la cort de Milà com "Giacomino da Monferrato." No debades, es tractava d'un dels curials de confiança del marquès de Montferrat: aquells que freqüentaven la vila de Casale, el castell de Pontestura i la ciutat d'Alba, prop de la qual posseïa Biandrate la seua senyoria. A més a més, era bibliòfil i amic de D'Àvalos des de feia anys. Potser ell mateix proporcionà al dignatari napolità algun dels opuscles humanístics que s'ocupà de transcriure el soldat Scarile. Tot això ho adduïm per allò d'anar traçant camins d'interpretació que ens ajuden a explicar el procés de gènesi literària de *Curial e Güelfa*, i l'aparentment "capriciosa" geografia de l'obra; capriciosa, és clar, fins que no tinguem notícia certa de l'autor.

Estant els D'Àvalos a Milà, i sondejada l'opinió del duc, Alfons d'Aragó envià a la Llombardia el protonotari de la cancelleria, el jurista valencià Ferrer Ram, en qualitat d'ambaixador davant el duc (febrer del 1444). Aquest havia arribat des de Gènova, on s'havia produït el desembarcament de tres galeres amb homes d'armes i buròcrates del rei de Nàpols i Aragó, decidits a ajudar els Adorno a mantenir-se en el poder. Zaccharia Spinola, diplomàtic de la república genovesa, que salpà cap a Tunis el 5 de març, havia d'informar al soldà magrebí de l'arribada d'aquestes galeres i de l'amistat que des d'ara

---

⁴⁶⁸³ ILARI, Lorenzo, *Catalogo che comprende non solo tutti i libri a stampa e mss. che in quella si conservano, ma vi sono particolarmente riportati ancora i titoli di tutti gli opuscoli, memorie, lettere inedite e autografe*, Tipogr. All'insegna dell'ancora, Siena, 1844-1848, vol. 1, ps. 53, 111 i 227; vol. 2, p. 92; vol. 3, p. 167

⁴⁶⁸⁴ Vegeu VIDARI, Giovanni, *Vocabolario del dialetto di Vigevano*, Olschki, Florència, 1972, p. 346, s. v. *scarî*.- 'scalino, gradino.'

reforçarien Gènova i Nàpols.⁴⁶⁸⁵ El dux genovés Raffaele Adorno,⁴⁶⁸⁶ de fet, tenia previst negociar una pau i un interessat “vassallatge” teòric al rei d’Aragó, a canvi d’ajuda militar permanent contra els Campofregoso –el bàndol genovés opositor– i els seus aliats els Anjou. La signatura tingué lloc el 7 d’abril del 1444.⁴⁶⁸⁷ Mentre a Gènova (febrer-abril del 1444) el secretari valencià Joan Olzina, el cavaller també valencià Llop Ximenes d’Urrea i el jurista sicilià Battista Platamone negociaven aquestes qüestions amb l’humanista i secretari lligur Bartolomeo Facio,⁴⁶⁸⁸ a Milà, els D’Àvalos feien costat a Ferrer Ram. Aquest venia, segons Ryder, amb la idea de seduir políticament el voluble i susceptible duc. Plantejà, ni més ni menys, l’oferta d’una ajuda militar catalanoaragonesa extraordinària per al Visconti –ara que Nàpols era conquerit del tot i pacificat– que acabaria amb la intrusió de Venècia en la terra ferma. Contribuirien així, els dos aliats, a la “creazione di un regno di Lombardia.”⁴⁶⁸⁹

Sembla que la proposta no tingué massa bona acollida a la cort del Visconti, disgustat a la fi de març perquè veia que Gènova lligaria en pocs dies el seu destí al rei d’Aragó. De manera que Enyego i Alfons –segurament, seguint ordres del rei d’Aragó– emprengueren el retorn cap a Nàpols. A tal efecte, el duc Filippo els atorgà salconduit el 27 de març: “*Littera passus spectabilibus militibus dominis Ethnico et Alphonso de Davalos, eunde ad partes regni Appulie [=Nàpols] cum viginti quinque equestribus aut pedestribus.*” Com s’observa, els D’Àvalos no viatjaven sols, sinó que ho feien com a “grans senyors”, ja que portaven amb ells una comitiva de vint-i-cinc homes a peu i a cavall. La mateixa administració milanesa advertia a tots els oficials del ducat que els “*spectabiles milites domini Ethnicus et Alphonsus, fratres De Davalos, qui camerarii nostri erant, a nostris servitiis cassi sunt et a nobis recedunt cum nostri licentia.*”⁴⁶⁹⁰ Se’ls considerava cambrers del duc fins aquell moment, però ja havien obtingut definitiva llicència d’aquest per a servir únicament el rei d’Aragó; cosa que explica la

⁴⁶⁸⁵ JORGA, Nicoale, *Notes et extraits pour servir à l’Histoire des Croissades au XVe siècle. Troisième série*, Ernest Leroux, París, 1902, p. 155.

⁴⁶⁸⁶ Raffael Adorno (1375-1458) fou *doge* de Gènova del 28 de gener del 1443 al 4 de gener del 1447. Vegeu ORESTE, Giuseppe, Raffaele Adorno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/raffaele-adorno_Dizionario-Biografico/>

⁴⁶⁸⁷ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 47-48.

⁴⁶⁸⁸ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, ps. 362-365; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 297 (XV.24).

⁴⁶⁸⁹ RYDER, A., *La politica italiana di Alfonso...*, p. 67.

⁴⁶⁹⁰ BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d’Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-357 (p. 332, docs. 267 i 266, respectivament).

renúncia de D'Àvalos en la mateixa data (març del 1444) a les seues senyories llombardes de Borgofranco i Scaldasole. No obstant això, es preveia que, pel mes de juny, Enyego tornara a Milà per a cobrar, al temps de partit el blat a les eres, les rendes feudals que li pertocaven de l'anyada anterior dels seus feus. Arribat el 2 de juny, com D'Àvalos, molt ocupat en afers napolitans, no havia tornat a visitar Filippo Maria, aquest es mostrà preocupat i envià missatgers al sud per tenir-ne notícies.⁴⁶⁹¹ És previsible que Enyego efectuara la visita per a cobrar les rendes i prendre comiat del seu antic senyor, encara que no en tenim constància documental.

La irritació, l'enuig primaveral de Filippo Maria amb el rei d'Aragó es demostra en disposicions com la del 19 de maig del 1444: de boicot milanés als mercaders genovesos que hagueren recolzat l'aliança de la república amb el Alfons d'Aragó, ja que, segons entenia el duc, el rei 'no tenia per què entremetre's en els afers de Gènova': "*de rebus Ianue intromittere non potest, nullatenus se intelligat*".⁴⁶⁹² Això no significa que el duc haguera pensat, en absolut, a rompre converses o relacions de cooperació amb Alfons. Així ho demostra l'arribada a Milà, poc abans del 5 de maig del 1444, d'un nou ambaixador permanent: el secretari i diplomàtic valencià Joan Saburgada. En aquella mateixa data, el duc Filippo li assignà una provisió mensual de 50 florins, que havia de rebre de la cambra ducal per mans de Marco Ferrario.⁴⁶⁹³

Pels mesos d'abril o maig, ja a Nàpols, els germans D'Àvalos afavoriren un cosí llur castellà, eclesiàstic, ben col·locat a la cort, Arias Dávalos. Exercia de conseller i capellà major del príncep Ferran d'Aragó, duc de Calàbria. El rei havia obtingut per a ell del papa Eugeni IV el bisbat de Nocera, a la Campània ("bisbe de la nostra ciutat de Nuxera"), encara que no arribà a prendre'n possessió,⁴⁶⁹⁴ perquè fou destinat poc després –com seguidament es veurà– a la seu vacant de Catània. Alfons V escrigué de nou al pontífex perquè li concedira també l'ardiaconat de Guadalajara. I, aleshores, Arias decidí viatjar a Castella "*cum eorum equitaturis, auro, argento, iocalibus, maletis et aliis omnibus que secum fert*." Portava un salconduit en llatí, adreçat a la reina Maria (25 de maig del 1444), i una lletra de recomanació en català.⁴⁶⁹⁵ No cal descartar que, sent parent i protegit d'Enyego d'Àvalos, portara també llibres d'anada i/o de tornada en

⁴⁶⁹¹ MANARESI, Cesare (ed.), *Inventari e registri del R. Archivio di Stato in Milano, vol. I. Registri viscontei*, Milà, 1915, vol. 2, part 1, núm. 1.753.

⁴⁶⁹² BOGNETTI, G. P., *Per la storia dello Stato...*, p. 332, doc. 364.

⁴⁶⁹³ *Ibidem*, p. 332, doc. 364.

⁴⁶⁹⁴ Com observa, després de consultar els episcopologis, SPERANZA, Vilia, *Edizione e studio di fonti per la storia della Puglia nel periodo di Alfonso il Magnanimo*, Tesi doctoral, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Barcelona, 2014, ps. 337-338.

⁴⁶⁹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.523, fs. 21r-22v, Nàpols, 25 de maig del 1444.

aquelles “maletes”. L’acompanyaven deu *familiis* o ‘criats’, el que dóna una idea dels privilegis de què gaudien els D’Àvalos/Dávalos a la cort alfonsina.

En tenir notícia d’aquella concessió pontifícia, el marquès de Santillana, Íñigo López de Mendoza, s’hi oposà. Ell pretenia l’ardiaconat de Guadalajara per al seu fill Pedro –el futur cardenal Mendoza– i es queixà per carta al seu amic el rei d’Aragó. Aquest, en confiança, justificà irònicament la seua intervenció davant la Santa Seu (Nàpols, 12 de juny del 1444): “Considerando que el dito Arias es vuestro sobrino, por vuestro respecto e contemplación” ho havia fet, i no per perjudicar els seus interessos. Però, conegut ara pel monarca el seu malestar, rectificaria amistosament.⁴⁶⁹⁶ I és que el conestable Dávalos era fill d’una Mendoza, i els toledans D’Àvalos-Guevara estaven emparentats per diverses vies amb Santillana. D’ací que Ottavio di Camillo identificara Enyego d’Àvalos com el *pariente* que, segons un escrit del mateix Santillana, li havia portat d’Itàlia una part de la *Iliada* d’Homer en versió llatina de Decembrio;⁴⁶⁹⁷ qüestió de gran transcendència cultural, sobre la qual tornarem més avall. Pel que fa al resultat final de la disputa, el rei Alfons i Arias claudicaren amistosament, i permeteren així que Pedro de Menzoza assumira el lucratiu càrrec eclesiàstic.⁴⁶⁹⁸

Aquest clergue i “batxiller en decrets” *don* Arias Dávalos (+1465),⁴⁶⁹⁹ *Àries de Àvalos/d’Àvalos* en la documentació catalana, era “primo cugino” dels fills del conestable Dávalos, segons un document coetani.⁴⁷⁰⁰ En lletra remesa pel rei al papa (Barletta, 4 d’abril del 1445), el presenta com el “venerable Arias de Dávalos, cosin germà del comte d’Ariano [Enyego de Guevara].”⁴⁷⁰¹ El sobirà de Nàpols justificà les moltes prebendes que aconseguí de Roma per a ell i altres castellans exiliats, per “ser estado destróidos por servicio nuestro e haver perdido en Castilla quanto hi detenían”,⁴⁷⁰² és a dir, per haver-los sigut embargat pel rei Joan II de Castella allò que

---

⁴⁶⁹⁶ OLIVAR, Marçal, Documents per a la biografia del marquès de Santillana, dins *Estudis universitaris catalans*, 6, Barcelona, 1926, ps. 110-120 (ps. 119-120, doc. 9).

⁴⁶⁹⁷ DI CAMILLO, Ottavio, La teoría de la nobleza en el pensamiento ético de Mosén Diego de Valera, dins RONCERO, Victoriano – MENÉNDEZ, Ana (coords.), *Nunca fue pena mayor*. *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 1996, ps. 223-238 (p. 223, n. 2).

⁴⁶⁹⁸ Vegeu PÉREZ, Joseph, *Isabell et Ferdinand, Rois Catholiques d’Espagne*, Librairie Arthème Fayard, París, 1988; trad. a l’espanyol com Isabel y Fernando. Los Reyes Católicos, a cura de Fernando SANTOS FONTENLA, Nerea, Madrid, 2001 (3a. ed.; 1a., 1988), p. 127.

⁴⁶⁹⁹ La data de defunció la proporciona PIRRO, Roccho, *Sicilia sacra disquisitionibus et notiis illustrata*, Tipogr. dels hereus de Pietro Coppola, Palerm, 1733, vol. 2, p. 1.355.

⁴⁷⁰⁰ RYDER, A., La política italiana di Alfonso..., ps. 86-87.

⁴⁷⁰¹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 4. Documents de l’Arxiu de la Corona d’Aragó (1444-1458)*, Eds. 3 i 4 – Institut Internacional d’Estudis Borgians, València, 2007, ps. 62-63, doc. 23.

⁴⁷⁰² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.795, f. 131r, Castell Nou de Nàpols, 4 d’abril del 1446.

tenien, atesa la seua alineació amb el bàndol dels infants d'Aragó. En compensació, el prelat seria a Catània (Sicília) la persona de confiança del rei en la pugna judicial que sostenia la corona contra el bisbat i el capítol eclesiàstic de la ciutat (1444-1449). La disputa té relació amb la fundació de l'*Studium Generale* la Universitat de Catània (per butlla d'Eugeni IV, del 18 d'abril del 1444), el qual fou dotat pel Magnànim amb 1.500 ducats anuals.⁴⁷⁰³ Tanmateix, la corona no controlà la universitat fins que Arias, per iniciativa del rei, obtingué la mitra de Catània (1449). Dávalos ja ocupava una posició rellevant en aquesta universitat, des del mateix any 1444 i fou el primer canceller (*cancellarius*) i president de la comissió de doctorat de Dret amb què comptà l'estudi general. Se'l documenta allí el dia de Sant Lluç (18 d'octubre) del 1445, quan el virrei de Sicília, el valencià Llop Ximenes d'Urrea, inaugurà el curs escolar.⁴⁷⁰⁴

El clergue havia obtingut distints priorats i canongies a la Corona d'Aragó, per insistència d'Alfons davant el cardenal de València i el papa de Roma.⁴⁷⁰⁵ Finalment, l'1 de febrer del 1449, el rei es decidí a promoure'l a la diòcesi vacant de Catània. Escrigué a tal efecte el cardenal Alfons de Borja⁴⁷⁰⁶ i envià personalment davant Eugeni IV un hàbil negociador, com era el mestre de l'orde de Montesa, fra Lluís Despuig, amb un primer punt a tractar: que Dávalos fóra bisbe de Catània.⁴⁷⁰⁷ S'aconseguí la mitra immediatament, i Arias Dávalos fou bisbe de dita ciutat del 14 de febrer del 1449 al mes

---

⁴⁷⁰³ I amb les mateixes facultats que Bolonya (Dret, Medicina, Filosofia, Arts i Lletres). Vegeu CLARAMUNT, Salvador, La política universitària de Alfonso el Magnànim, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.335-1.353 (p. 1.345).

⁴⁷⁰⁴ BLANDINI, Antonino, Pietro Geremia da Palermo, a 550 anni dell morte. Profilo di un grande uomo di chiesa, dins *Agora*, 11-12, 2002-2003, s. p.; ed. electrònica <www.editorialeagora.it>

⁴⁷⁰⁵ El rei demanà per a ell (abril del 1445) i obtingué (juny) el priorat de Tarragona (RYDER, A., La política italiana de Alfonso..., ps. 86-87). Pocs dies abans, havia escrit al cardenal de València, Alfons de Borja, que l'informara de les gestions perquè Dávalos fora prior de Saragossa i un nebot d'Arnau Fonolleda, prior de Tortosa. Vegeu LÓPEZ RODRÍGUEZ, C. (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 4...*, p. 59, doc. 20 (Altamura, 20 de març del 1445) Sol·licità del papa el rei, també (ibídem, ps. 62-63, doc. 20, Barletta, 4 d'abril del 1445, i doc. 28, Castell Nou, 2 de juny del 1445; ACA, Cancelleria reial, reg. 2.795, f. 31r, Nàpols, 11 de maig del 1445), la col·lació per a Arias d'una canongia a la seu de Saragossa. En la insistència del monarca davant el capítol saragossà (ibídem, f. 46r/v, Castell Nou, 11 de juny del 1445), consta la titulació de batxiller en Dret de l'aspirant. A l'any següent (ibídem, f. 131r, Castell Nou, 4 d'abril del 1446) el volgué beneficiar amb la comanda i priorat del Salvador, a Saragossa, a títol vitalici. I ho aconseguí: vegeu OLIVÁN BAILE, Francisco, *La casa del Deán y Zaragoza. Monografía histórico-artística*, Tipogr. Tipo-Línea, Saragossa, 1969, p. 71. Pel 1447, sostenia Arias un plet amb Diego Martínez, a Roma, per una canongia a Sevilla. Vegeu BELTRÁN DE HEREDIA, Vicente, *Bulario de la Universidad de Salamanca (1291-1549)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1966-1968, vol. 3, p. 16.

⁴⁷⁰⁶ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C. (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 4...*, ps. 149-151, doc. 98.

⁴⁷⁰⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, f. 150v, Castell Nou, 1 de febrer del 1449.

de setembre del 1450: el temps suficient per a solucionar els temes que volia el rei d'Aragó i per a fundar allí un monestir de Santa Clara (1448-1449).⁴⁷⁰⁸

Només arribar Arias Dávalos a Catània, el 1444, fou testimoni d'una de les majors erupcions històriques de l'Etna o Mongibelo (l'anterior gran erupció era del 1408; la posterior, del 1536), amb profusió de projectils i un regall de lava que arruïnà molts conreus de secà i molts *giardini*, que és com els sicilians denominen les hortes: el regadiu de tradició islàmica.⁴⁷⁰⁹ Per això ens hem detingut fent un excurs sobre Arias Dávalos: perquè pensem que podria haver sigut ell, per carta, el que informà a la cort de Nàpols de la catàstrofe. Si és així, es comprén que l'autor del *Curial*, que –com anem observant– no es movia molt lluny d'Enyego d'Àvalos, tindria informació directa d'allò que s'esdevé quan “Plutó obre la gola: lançant flames e pedres per la boca de Volcam e de Mongibell, crema jardins e vinyes en Sicília” (*CeG* II.123). Comsevulla que fóra, l'erupció violenta de l'Etna el 1444, després de moltes dècades de parsimònia vulcanològica, ha de tenir-se en consideració com a data *post quem* per tal d'aproximar la datació historicocultural de la novel·la *Curial e Güelfa*.

Tornant ara a la situació d'Enyego d'Àvalos a Nàpols, constatem la destacada participació d'Enyego de Guevara, comte d'Ariano, i del cavaller valencià Lluís Maça-Cornell, cunyat del mateix D'Àvalos, com a justadors d'un reng de junyir que tingué lloc en maig del 1444 a la plaça de Carbonaira. Se celebrava la capitulació matrimonial i les esposalles, solemnitzades el 14 de maig, del duc de Calàbria i hereu de la corona, Ferran d'Aragó, amb Isabella de Chiaromonte, neboda i hereva universal del principal feudatari del regne, el príncep de Tàrent, Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo.⁴⁷¹⁰

El futur comte de Montedorisio fou beneficiari al llarg de l'any 1444 d'alguns privilegis i donacions reials extraordinàries. En el mes de febrer, mentre es trobava a Milà, se l'autoritza a portar a péixer grans bestiaris d'ovelles (“pensar bèsties”, com diria l'anònim redactor de *Curial e Güelfa*) francament, per les pastures de l'Abruç que

---

⁴⁷⁰⁸ ANCONA, Giuseppe Maria, *Annales Minorum, seu Trium Ordinum a Sancto Francisco institutorum*, vol. XIX (*ab anno MDLIII usque ad annum MDLXIV*), Tipogr. de Giovanni Battista i Giuseppe Lazzarini, Roma, 1745, vol. 19, p. 423. Apareix també com a bisbe en CONDE DELGADO DE MOLINA, Rafael, La letra de cambio en el sistema financiero de Alfonso el Magnánimo), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. *Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 257-270 (p. 265)

⁴⁷⁰⁹ Tornarem sobre la qüestió en l'apartat que dediquem a l'ambientació geogràfica del *Curial*.

⁴⁷¹⁰ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 187, ps. 249-255.

pertanyien a la corona; autorització confirmada en juliol en presència seua.⁴⁷¹¹ Aprofitant aquest avantatge, D'Àvalos esdevingué al cap d'uns anys el principal ramader del país i el primer exportador de llana. El 2 d'agost del 1444, a més a més, es concediren al “*locumtenentem magni camerarii*”, a títol vitalici, els abundants ingressos impositius procedents de la gabella del pas de bestiar pels Abruços: “*cabella passum Aprucii*.”⁴⁷¹² La concessió se signà a la Fonte del Pioppo (Apio, prop de Teano, Campània septentrional), és a dir, al lloc de concentració de l'exèrcit reial per a la campanya de les Marques en defensa de l'Església i contra Francesco Sforza. S'acabava de descobrir allí la conjura d'Antonio de Centelles per a assassinar D'Àvalos. El rei Alfons esperava aleshores l'arribada allí del “traïdor” Centelles, marquès de Cotró (que ja abans s'havia casat amb la dama promesa pel rei a Enyego), per a processar-lo i decapitar-lo si s'esqueia.⁴⁷¹³ Assabentat del descobriment del contuberni, Centelles se'n tornà a Calàbria, avalotà després la província i la defensà ardidament (novembre del 1444-març del 1445) contra el rei d'Aragó i els seus cavallers.

Mentrestant, Enyego d'Àvalos s'ocupava des del campament reial dels afers de la Sommaria. Per exemple, el 18 d'agost del 1444, envià el valencià Antoni Gassull –un dels seus oficials– a dirimir una controvèrsia “de confine” que mantenia a l'Abruç un gran baró amb una comunitat urbana.⁴⁷¹⁴ Dos dies després, celebrava D'Àvalos la concessió al seu germà Enyego de Guevara, comte d'Ariano, de la *terra* del Vasto amb títol de marquès.⁴⁷¹⁵ En l'Archivio di Stato de Nàpols,⁴⁷¹⁶ es conserva la relació d'homes d'armes allistats per a la campanya de la Marca d'Ancona (juny del 1444) confeccionada pel lloctinent de tresorer general Guillem Pujades. Hi figuren, entre d'altres, Enyego de Guevara, Enyego d'Àvalos, Alfons d'Àvalos, Pere de Cardona, Guillem-Ramon de Montcada, Gabriel Cardona (tresorer de Calàbria), Lluís Maça-Cornell (fill de Pero Maça, cunyat de D'Àvalos), Berenguer d'Erill-Orcau, Ramon Boïl, Ximen-Peres de Corella, etc. Tots ells comanden *condotte* de tropes de cavalleria, les quals constitueixen el 95% dels efectius. Això no obstant, s'especifica que Luis

---

⁴⁷¹¹ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 26-27. Aquest favoritisme generà gran controvèrsia, “gelosie e risentimento”, segons MARINO, John A., *Pastoral Economics in the Kingdom of Naples*, Johns Hopkins University Press, Baltimore (Maryland), 1988; trad. a l'italià per Luigi PICCIONI com: *L'economia pastorale nel regno di Napoli*, Guida Editori (“L'atra Europa”), Nàpols, 1992, p. 51, n. 46.

⁴⁷¹² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.908, 2a. numeració, fs. 13r-14v, “*Apud Fonte Populi*”, 2 d'agost del 1444.

⁴⁷¹³ Com més amunt s'ha comentat extensament.

⁴⁷¹⁴ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 27.

⁴⁷¹⁵ RICCA, Erasmo, *La nobiltà del regno delle Due Sicilie*, Nàpols, 1859, p. 46, s. v. Ariano.

⁴⁷¹⁶ Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, 1/IV, fs. 33v-36v, Cèdula de Guillem Pujades.

Mendoza (parent del marquès de Santillana?), Jaume Romeu, Guillem-Ramon de Montcada i Alfons d'Àvalos actuen també de “conestables” d'homes d'armes. No hem de confondre amb l'ofici palatí. Es tracta del vocable italià *conestabile*, que en l'exèrcit napolità d'Alfons el Magnànim es reservava per als comandants de tropes d'infanteria especialitzades generalment en l'ús de la ballesta.⁴⁷¹⁷

El gros d'aquest exèrcit hagué d'abandonar la campanya de la Marca i tornar-se'n cap al sud amb el rei Alfons (octubre del 1444) per a sotmetre Calàbria. Mentre les tropes del monarca obtenien victòries i rendicions, Enyego d'Àvalos i el secretari reial Arnau Fonolleda s'ocupaven de negociar amb els que se sotmetien a la corona les condicions de cada capitulació.⁴⁷¹⁸ El campament reial passà per Cirò (8-12 de novembre) Belcastro (pel 21 de novembre), Cotró (5 de desembre del 1444-28 de gener del 1445), Catanzaro (7-15 de febrer del 1445), Cosenza (6-7 de març), Bisignano (12 de març). Amb la Calàbria totalment pacificada, i després d'un recés cinegètic (Bari, 27 de març-1 d'abril; Foggia, 16 d'abril-1 de maig), el rei tornà amb la cort a Nàpols (cap al 17 de maig del 1445) per tal que prosseguiren els homes d'armes la guerra de les Marques. Durant aquesta campanya, D'Àvalos s'ocupà de revisar totes les tasques de cancelleria que diuen a terme els secretaris Arnau Fonolleda i Francesc Martorell, amb la signatura: “*Vidit Ennecus de Davalos, locumtenens magni camerarii.*”

Estant a Bari, l'1 d'abril, D'Àvalos continuava organitzant la recaptació fiscal. Ordenà llavors Rencio d'Afflicto, comissari del Principat Deçà (*Principatus Citra*) que procedira ràpidament a organitzar des de Nàpols, en nom seu, la recaptació ordinari anual d'un ducat (*ducatum unum*) per cada foc (*focularium*). La raó era que urgien recursos per a finançar les tropes: “*ad conservationem pacificum quod et regimen rei publice regni huius urgente et necessaria causa regia decrevit Maiestas, pro substentacionem armigerarum gentium quibus et regnum ipsum adepta est et in tranquilla pace tuetur, ducatum unum ad quolibet foculari huius regni.*”⁴⁷¹⁹ En una altra

---

⁴⁷¹⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (p. 211).

⁴⁷¹⁸ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, ps. 39-44; ACA, Cancelleria reial, registres 2.903, 2.904 i 2.907, *passim*.

⁴⁷¹⁹ MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 7. Ratio foculariorum Principatus Citra (1445). Apodisse per Gabriele Cardona, tesoriere di Calabria (1445-1449). Grassa di Abruzzo e Fiore (1446-1447). Numerazione di fuochi di Calabria (1447)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, ps. 3-5.

disposició semblant del mateix any 1445, el lloctinent ordena a Rencio recaptar l'impost extraordinari de la "coronació"; lliurar els 4.850 ducats al lloctinent de tresorer general Guillem Pujades, i que aquest els pague al banquer napolità Giovanni Miraballo, per a rescabalar-lo –amb interessos– de l'avançament de numerari que havia fet al rei.⁴⁷²⁰ El procediment exemplifica a la perfecció com funcionava el circuit financer.

Les tasques de la guerra calabresa –relativament tranquil·la: de setges, que no de batalles– i d'administració no lleven perquè D'Àvalos tinguera temps de prendre part en les lectures de clàssics a la tenda del rei, o en un cenacle d'amics lletraferits on participaven secretaris com Martorell i Olzina. En 28 de gener del 1445, estant al setge de Belcastro, arribà al campament reial una carta de Nàpols, signada pel Panormita, on l'humanista ironitzava sobre continguts cultes. L'agudeses retòrica de Beccadelli fou elogiada tant pel receptor de la lletra, Francesc Martorell, com pel primer invitat a llegir-la i a riure'n *inter legendum*: el *vir primarius* (egregi), *nobilissimus* i *doctissimus* Enyego d'Àvalos, *amicissimus* també del secretari i de l'humanista. El segon a llegir-la, a continuació, fou el "Cèsar" Alfons, que ells anomenaven així pel seu afany de compaginar armes i lletres, com havia fet Juli Cèsar en l'Antiguitat. Martorell dona records a Beccadelli per a unes "nimfes" que se suposa que l'esperaven a Nàpols i comenta amb el savi alguna gesta amatòria del rei. La part primera de la resposta de Martorell, on es nomena explícitament D'Àvalos diu:

*"Periocunda reddite sunt mihi [a Martorell] littere tuae [d'Antonio Beccadelli "el Panormita] quae, inter legendum, adeo mihi risum movere, ut risum adhuc continere nequeam; quibus perlectis, eas primum Innicho, viro primario mox Caesari legendsas dedi, qui audientibus compluribus facilitatem et eloquentiam tuam non minus quam iocunditatem maiorem in modum comendavit accedente ad hac sententiam: Innicho tuo vel potius nostro, viro sane ut in primis nobilissimo, ita prae ceteris doctissimo ac tibi amicissimo, quem ut unice ames ut amas te etiam rogo hortorque..."*⁴⁷²¹

---

⁴⁷²⁰ *Ibídem*, p. 42.

⁴⁷²¹ RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (p. 361 i ps. 307-366, doc. 32).

No tot l'exèrcit es trobava distribuït en aquells mesos per Calàbria i la Marca. Una part important, 1.000 soldats (tropa d'infanteria catalana, amb pocs cavalls) havia sigut embarcada amb destinació a Gènova, en tres galeres comandades per Bernat de Requesens, les quals salparen de Nàpols pocs dies després del 3 de juliol del 1444. Les dirigia el que Ryder qualifica de paradigma de “soldado profesional”, el capità català Ramon d'Hortafà, el mateix que anys després seria virrei d'Albània, Grècia i Eslavònia.⁴⁷²² L'objectiu d'aquests “infants” acantonats a “la ribera de Gènova”, era el de reforçar el govern d'una república de Sant Jordi avassallada al rei d'Aragó i amiga del duc de Milà –el “partit” dels Adorno– i dissuadir els partidaris dels Campofregoso i els seus aliats francesos (Renat d'Anjou, comte de Provença, i el delfí Lluís) d'envair la Ligúria, el Piemont i la Llombardia. Aquestes tropes permanents serien augmentades després fins als 1.600 efectius (una quarta galera armada, en octubre del 1444)⁴⁷²³ i, segons Ryder, “permanecieron allí durante muchos años.”⁴⁷²⁴ Disposaven fins i tot d'un secretari reial del Magnànim, Baldassarre de Canova, específicament destinat a Gènova per a ocupar-se de totes les gestions burocràtiques.⁴⁷²⁵ S'hi mantingueren, concretament, del 1444 a la primavera del 1448, quan es replegaren cap a la Toscana per a participar en el setge frustrat de Piombino.⁴⁷²⁶ Les galeres catalanes romanien ancorades al port de Gènova, per si calia defensar-lo, i els recursos econòmics procedien del ducat milanès: el mateix Enyego d'Àvalos, com més avant comentarem, s'ocuparà de portar diners de Milà a la Ligúria, l'any 1446, per a remunerar els soldats de Ramon d'Hortafà.

En juny del 1445, Giovanni de Ventimiglia i Berenguer d'Erill-Orcau dirigiren l'exèrcit de reforç que el rei envià a les Marques. A aquestes forces s'afegirien nous contingents el 1446, en els quals participà Rodrigo Dávalos,⁴⁷²⁷ el germà menut d'Enyego i Alfons que se n'havia vingut de Toledo a Nàpols –via València– després de

⁴⁷²² RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 317.

⁴⁷²³ SCHIAPPOLI, Irma, *Napoli aragonesa: traffici e attività marinare*, Giannini (“Biblioteca di studi meridionali”, 3), Nàpols, 1972, p. 76.

⁴⁷²⁴ Encara que Hortafà efectuà un viatge a Nàpols per febrer del 1446, quan se'l remunera amb 100 ducats “per la anada a Gènova”; pel retorn allí, s'entén. Vegeu IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 169.

⁴⁷²⁵ Aquest percebia un estipendi anual de 50 onces napolitanes, el mateix que cobraven els secretaris de la cort de Nàpols. Vegeu RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 259.

⁴⁷²⁶ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 326. Després d'això, el monarca envià d'Hortafà a la famosa expedició a Albània del 1449 (ibídem, ps. 374-375).

⁴⁷²⁷ Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, 1/IV, fs. 16, 43v, 46v i 47.

la seua destacada participació, al costat d'Enric de Trastàmara, en la batalla d'Olmedo, desastrosa per als infants d'Aragó (maig del 1445).⁴⁷²⁸ La manca de documentació sobre Enyego d'Àvalos durant l'estiu del 1445 s'explica, segurament, per la seua participació també en la campanya de les Marques. En tornar a Nàpols, a l'inici de la tardor, el rei Alfons tenia reservada per a ell una missió diplomàtica al nord d'Itàlia.

En octubre del 1445, el reemplaçà en la lloctinència de gran camarlenc –la Sommaria– el canceller Valentín Claver, ja que ell havia de desplaçar-se alguns mesos en missió diplomàtica.⁴⁷²⁹ El 14 d'octubre la cancelleria preparà un memorial per “al mangnífich don Enyego de Dávalos, conseller seu [del rei] e lochtinent de gran camarlench en lo reyalme de Sicília Deçà Far, de lo que per part de dit senyor deu explicar a l'il·lustríssimo duch de Milà.” L'havia d'informar dels afers de govern del regne, de la marxa de la campanya de la Marca (cosa que sembla confirmar la seua participació directa en aquesta acció estiuenca) i de l'oferta d'una “pau” que havien fet al rei de Nàpols els ambaixadors de Florència i Venècia; un oferiment que implicava, lògicament, el ducat de Milà, enemic també de dites repúbliques.⁴⁷³⁰ El memorial fou revisat, en una redacció definitiva a càrrec del secretari reial Arnau Fonolleda, a Àdria, el 18 d'octubre. En un últim ítem, s'ordenava el diplomàtic: “Dirà [a Filippo Maria Visconti] que no-s maravell com tant ha tardat lo dit senyor de notificar-li aquestes coses al dit duch, car la causa és stada perquè lo dit senyor no ha vist que àbilment lo dit don Enyego pogués anar per terra e per mar. Lo temps [meteorològic] és stat indispost en tal manera que pus prontament no és stat fàcil ni possible a-quell poder anar, e pur, derrerament, ha deliberat trametre'l per terra.”⁴⁷³¹

Aprofitaria així, D'Àvalos, el seu itinerari terrestre per a passar per Florència i Ferrara. A Florència, havia d'entrevistar-se amb Giannozzo Pitti (cap del partit proaragonés de dita senyoria i antagonista polític dels Medici⁴⁷³²); negociar una possible

---

⁴⁷²⁸ LUNA, Álvaro de, *Crónica de don Álvaro de Luna, condestable de Castilla, maestro de Santiago*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO, Espasa-Calpe, Madrid, 1940, p. 172. Per a majors detalls, us remetem al capítol on tractem del manuscrit del *Curial*.

⁴⁷²⁹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 420 (XV.57).

⁴⁷³⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 7v-8r, s. d. (14 d'octubre 1445).

⁴⁷³¹ *Ibidem*, fs. 11r/v, Àdria, 18 d'octubre del 1445.

⁴⁷³² Pitti era amic, com d'Àvalos, de l'humanista Giannozzo Manetti, que trobarà refugi anys després a la casa napolitana d'Enyego per les seues diferències amb els Medici i les seues simpaties amb Alfons V. Cosimo de' Medici dominarà totalment la política florentina a partir del 1450; pel 1445, encara no. Vegeu BOSCHETTO, Luca, L'esilio volontario di Manetti, dins BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), *“Dignitas et excellentia hominis”*. *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007)*, Le Lettere, Florència, 2008, ps. 117-146 (p. 121).

de “pau universal” per a tota Itàlia amb Bernardo de’ Medici, segons la proposta que aquest –en connexió amb Venècia– havia fet al rei d’Aragó; informar els mateixos Medici del seu viatge a Milà per a tractar també de la pau amb el duc, i lliurar sengles lletres del rei a la comunitat florentina, a Cosimo de’ Medici, a “Neri de Zin’ Capone” (Neri di Gino Capponi, 1388-1457, àrbitre o moderador de la política florentina) i al susdit Bernardo (el mecenes d’Andrea del Castagno i altres artistes). Els havia de convèncer Enyego que el rei d’Aragó no pretenia erigir-se en rei d’Itàlia, sinó que es conformava a consolidar-se als seus dominis meridionals, en pro de la pau a la península: “que no vol més en Itàlia que l’Reyalme [=il Realme, Nàpols], lo qual li pertany per justícia”, però que no podia consentir que Francesco Sforza tinguera ocupada la Marca d’Ancona, en detriment del patrimoni de sant Pere.

El cavaller orador es desplaçava amb despeses assegurades i garantides per lletres de canvi, exactament igual que el protagonista de *Curial e Güelfa*. Així les coses, en arribar a Florència, visità la casa de Giovanni Ventura, un mercader-banquer ben connectat amb la banca de Cosimo de’ Medici, que tenia casa oberta també i negocis a Barcelona,⁴⁷³³ per a rebre diners en efectiu. Aquesta lletra de canvi, que ens pot servir de mostra sobre el funcionament del sistema, fou pagada setmanes després a Nàpols, als representants napolitans de la banca Ventura, per part del tresorer general de la Corona d’Aragó. Aquest tresorer era Mateu Pujades, l’ancià prohomi i conseller que tenia custodiava la “gran caxa plena tota del thesor”; per emprar ací paraules tretes del capítol I.6 de *Curial e Güelfa*, quan se’ns parla de Melchior de Pandó. Mateu Pujades, en efecte, consigna en un registre del 2 de desembre del 1445: “Ítem, a II dies del mes donà a Anthoni Bocelli e Companyi [sic], per cambis que don Enyego à presos a Florència, de Johan Ventura, DCC LXXXIII ducats, III tarins VI grans.”⁴⁷³⁴

Una vegada arribat a Porta Giove, el diplomàtic catalanoaragonés havia d’explicar la situació al duc de Milà i convèncer-lo de l’avinentesa de pactar i constituir una “liga”, “confederació”, “comunitat” o “pau general” de tot el país; tot això, després d’haver restituit al papa de Roma la Marca i Bolonya.⁴⁷³⁵ “E, si açò no se assajaria, [ja tractarien] de dividir Florença de Venècia; que no seria poch guany.” El 7 de novembre eixí de Nàpols un altre despatx xifrat del rei destinat al seu ambaixador, perquè

---

⁴⁷³³ Faria fallida l’estiu del 1447. Vegeu SOLDANI, Maria Elisa, *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2011, ps. 476-478.

⁴⁷³⁴ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, p. 81.

⁴⁷³⁵ Vegeu RYDER, Alan, *La política italiana di Alfonso d’Aragona (1442-1458)*, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 95-97).

comunicara certes novetats amb el mateix duc de Milà.⁴⁷³⁶ Filippo Visconti s'havia alegrat de la bona fi de la guerra de Calàbria i del retorn d'Alfons a la Marca. Tanmateix, les notícies que venien del centre d'Itàlia no eren bones. Comunica el rei a D'Àvalos –“don Enyego”–, que “misser Frederico, que se dize conde de Urbino” ha rebutjat l'oferta del seu senyor natural, el papa de Roma, i vol continuar recolzant Francesco Sforza. D'aquest i d'altres assumptes que s'esdevenigueren havia de tractar amb el duc. Així que era millor que romanguera unes setmanes a Milà. Ja en el viatge de retorn (desembre), havia de passar Enyego per la cort de Ferrara per a explicar als marquesos –els aliats i parents Este– el sentit d'aquest projecte de “liga o confederació de tota Itàlia” i els resultats obtinguts amb l'ambaixada a Florència i Milà. Els integrants d'aquesta lliga (que no arribaria, de moment, a concretar-se) haurien sigut, bàsicament, les cinc grans potències de la península: l'Església, Milà, Venècia, Florència i Nàpols.⁴⁷³⁷

Se sabia a Nàpols que Venècia s'havia aliat amb Renat d'Anjou i amb el papa savoià Fèlix V (el duc vell Amadeu VIII) i els havia animat a envair amb ells, coordinadament, el nord d'Itàlia. Bolonya i Pisa es reservarien per a dit antipapa, a canvi de l'aportació per aquest de 100.000 ducats per a finançar la campanya. De fet, el mateix Renat alimentava els rumors perquè anunciava que volia traslladar la seua cort des d'Angers (el ducat nòrdic i pairal d'Anjou) a Tarascó (el comtat mediterrani de Provença, a les portes d'Itàlia), cosa que ajornaria finalment a la primavera del 1447. L'1 de novembre del 1445, Alfons el Magnànim escrigué a Enyego d'Àvalos per comentar-li –també per missatge xifrat– que Filippo s'havia de despreocupar d'aquesta amenaça conjunta de Renat i Venècia, perquè es basava en rumors sense consistència, i no s'havia de dur a terme.⁴⁷³⁸ Els rumors, segons Ryder, eren que Venècia buscava formar una triple aliança amb l'antipapa Fèlix V (exduc Amadeu VIII de Savoia) i amb Renat d'Anjou, per a dominar ensems el nord d'Itàlia.⁴⁷³⁹ D'Àvalos treballava activament per a evitar l'èxit d'aquestes negociacions, i no tornà a la cort de Nàpols fins a gener del 1446. Sabem que, en el trajecte de Milà a Nàpols, s'havia detingut a Florència a arreplegar una comanda codicològica especialment luxosa: les *Vides paral·leles* de Plutarc copiades abans per Antonio di Mario (Laurenziana, ms. Plut. 62,25) i datades,

---

⁴⁷³⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f.s 27r-28v, Terra de Caramamio, 7 de novembre del 1445. Vegeu també ibídem, p. 93; ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 348 (XV.38).

⁴⁷³⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 11r/v, Àdria, 18 d'octubre del 1445.

⁴⁷³⁸ RYDER, A., *La politica italiana...*, p. 97.

⁴⁷³⁹ Ibídem.

pel que fa a la seua decoració heràldica, miniatures, etc., el 6 de gener del 1446.⁴⁷⁴⁰ El culte ambaixador, a banda d'aquesta nova adquisició personal per a la seua elegant biblioteca humanística, portava un pla consensuat amb el duc de Milà per a atacar conjuntament Venècia, “piano che doveva estendere l'influenza aragonese all'Italia settentrionale”, com a mesura preventiva contra una possible entrada en escena de Renat d'Anjou, segons Alan Ryder. Un altre objectiu lògic era el de contribuir entre ambdós al definitiu desallotjament de Francesco Sforza de la Itàlia central.⁴⁷⁴¹

Mentre D'Àvalos era absent, la Sommària napolitana continuava funcionant, atesa pel seu subordinat De Monti, que el 3 de novembre del 1445 ordenava controlar tots els estocs privats de sal existents al regne, a fi de preparar la següent campanya recaptatòria del fogatge.⁴⁷⁴² Durant els mesos de gener-abril del 1446, sembla que Enyego d'Àvalos gaudí d'una vida cortesana més descansada, que culminà en la convocatòria i organització d'unes justes solemnes, presidides pel rei Alfons, per a l'1 de maig. El lloctinent de camarlenc les organitzà en cooperació amb el seu amic Guillem-Ramon de Montcada, que havia tornat feia poc d'una gira diplomàtica per Aragó, Castella i Granada.⁴⁷⁴³ La data elegida coincidia amb l'habitual per a la celebració de festes i exhibicions de cavalleria al nord d'Itàlia, i més concretament al ducat Visconti de Milà. *Il Calendimaggio*⁴⁷⁴⁴ no tenia tradició a Nàpols. No obstant això, se suposa que

---

⁴⁷⁴⁰ NEGRI FERRARESE, Giulio, *Istoria degli scrittori fiorentini*, Tipogr. de Bernardino Pomatelli, Ferrara, 1722, ps. 469 i 539; DEROLEZ, Albert, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, Brepols (“Bibliologia: elementa ad librorum studia pertinentia”, 5-6), Turnhout, 1984, vol 1, ps. 124-128; vol. 2, p. 52, núm. 223; KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries. Volume VI. Alia itinera, IV. Supplement to Italy (G-V). Supplement to Vatican and Austria to Spain*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997 (1992), p. 73.

⁴⁷⁴¹ *Ibidem*, p. 97. El 18 de febrer del 1446, el governador de Torí informava el duc Lluís de Savoia que el senyor del Final (Ligúria occidental), Galeazzo del Carretto (vassall teòric del duc de Milà) havia començat ara tractes amb els Anjou per a ajudar-los a ocupar Gènova. Un ambaixador del rei d'Aragó, segons ell, l'havia visitat per tal d'evitar-ho. Possiblement, aquest emissari fóra Ramon d'Hortafà. Vegeu COSTA DE BEAURÉCARD, Henri de, *Souvenirs du règne d'Amédée VIII, premier duc de Savoie. Mémoires accompagnés de pièces justificatives et de documents inédits*, Tipogr. de Puthod Fis, Chambéry, 1859, p. 206 (doc. 7).

⁴⁷⁴² RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 407-409.

⁴⁷⁴³ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 346 (XV.37).

⁴⁷⁴⁴ La tradició de l'1 de maig, de profund arrelam cèltic, no tenia gaire sentit al sud d'Itàlia, on el canvi d'estacions no era tan perceptut. Sí que se celebrava en tota la Gàl·lia cisalpina: el Piemont, la Ligúria, la Llombardia, l'Emília-Romanya, la Toscana, l'Úmbria i les Quatre Províncies (Piacenza, Pavia, Alessandria, Gènova). D'Àvalos havia posseït els seus estats feudals, precisament, en aquestes *Quattro Province*, fitant amb el Montferrat, on també se celebrava intensament el *Calendimaggio* (<*kalendas madii*). Més detalls, en BALICE, Micaela, *Il calendario virtuale contadino: il ciclo della vita nel Casalese*, Tesi di laurea, Corso di laurea in Pedagogia, Università degli Studi di Torino, Torí, 1993-1994; BALICE, Micaela, *Calendimaggio – Beltane*; ed. electrònica, 2008 <www.strie.it/ruota_calendimaggio.html>, consultada en abril del 2014. Diu també Pier Candido Decembrio, amic de d'Àvalos i biògraf de Filippo Maria Visconti, que aquest renovava tot el seu vestuari cada any en dita data de l'1 de maig (DECEMBRI, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti* [Vita

D'Àvalos –que venia del país dels d'arnesos d'acer i tenia notícia de justes celebrades a tota Europa– considerà oportuna la data. Com la considerava també versemblant l'anònim autor de *Curial e Güelfa*, quan escriu que “lo rey de França (...) deliberà solemnitzar la sua cort lo primer jorn de maig” amb un torneig que s'havia de celebrar al Puig de Nostra Dona (*CeG* III.84).⁴⁷⁴⁵

Culminades amb èxit la conquesta de Nàpols (1443) i les guerres de Calàbria i les Marques (1444-1446), havia sobrevingut per fi un recés bèl·lic. Així que els curials de l'entorn del rei decidiren que convenia mantenir l'esperit cavalleresc i demostrar a França i Borgonya l'esplendor de la cort del Magnànim –l'heroi conqueridor de Nàpols– amb un espectacle propagandístic.⁴⁷⁴⁶ Lamentablement no s'ha conservat cap descripció cronística del “rench de júnyer” que tingué lloc a Nàpols l'1 de maig del 1446, però sí que podem deduir algunes coses a través del registre de despeses del tresorer general Mateu Pujades. Després d'haver pagat aquest a Joan Olzina pel servei que havien prestat unes galeres, Mateu es féu càrrec del cost de 27 *alnes* (1 alna o vara foral de València = 90,6 cm) de drap de “domasquí blanch”, a raó de 8 ducats cada *canya* (mesura comercial napolitana, 1 *canna* = 210 cm), “lo qual drap fou donat graciosament, de manament del senyor rey, al comte d'Adernò, a *don* Enyego d'Àvalos e a mossén Luís de Montagut, per a sengles paraments de cavalls, per rahó del rench que duen tenir demà, que és primer de ma(i)g a la plaça de Carbonayra.”⁴⁷⁴⁷

Els cavallers organitzadors de la justa eren amics de la infantesa, ja que havien conviscut a València, sent patges de la cambra del rei Alfons, quan aquest tenia cort al Palau del Real de dita ciutat (dècada del 1420). D'ascendència catalanoaragonesa i de

---

Philippi Mariae Vicecomitis, 1447], trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 109). Ho feia d'acord amb una tradició regional: la d'estrenar indumentària i vestir-se de colors en aquesta data. Vegeu MUZZARELLI, Maria Giuseppina, *Guardaroba medievale. Vesti e società del XIII al XVI secolo*, Il Mulino, Bolonya, 1999, p. 144. Potser això podia tenir algun sentit per a l'autor del *Curial*. També tenia costum el Visconti, segons COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 473, de desplaçar-se amb la seua cort l'1 de maig a la riba del Ticino per a collir *virgulti* i elaborar ornaments florals.

⁴⁷⁴⁵ En paral·lel amb el *Curial*, trobem que l'autor de *Paris e Viana*, en els primers episodis del relat, fa que el pare de Viana convoque per a “lo primer dia de maig” un torneig “per alegrar a sa filla.” Vegeu METGE, Bernat i al., *La “Història de Valter e Griselda”, arromançada per Bernat Metge; seguida de les de “La filla del rey d'Hungria”, “Fronchino e Brisona”, y “Paris e Viana”,* ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Barcelona, 1910, p. 86. I la mateixa data reapareix en la novel·la borgonyona de *Jean d'Avesnes*, de mitjan segle XV (caps. 65-70, torneig de Compiègne). Vegeu QUÉRUÉL, Danielle (ed.), *L'histoire de tres vaillants princez monseigneur Jehan d'Avennes*, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq (Nord), 1997, p. 38.

⁴⁷⁴⁶ La propaganda era un dels objectius que es buscaven amb aquestes exhibicions en temps de pau. Vegeu VAN DEN NESTE, Evelyne, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre a la fin du Moyen Age (1300-1486)*, École des Chartes, París, 1996.

⁴⁷⁴⁷ ARV, Mestre racional, 9.407, f. 154r, Eixides de la tresoreria general de Mateu Pujades, 1446.

procedència siciliana, Guillem-Ramon de Montcada-Alagó, comte d'Adernò, era un dels dignataris més acostats a la persona del rei; com D'Àvalos. Descendia dels Montcada catalans i dels Alagó aragonesos, dos llinatges citats en lloc d'honor en la ficció novel·lesca de *Curial e Güelfa*. Per la seua banda, Lluís de Montagut, d'edat similar a la d'Enyego i patge com ell a València, havia sigut alcaid accidental de *Castel Nuovo* de Nàpols el 1439, quan el rei de França envià a la ciutat el cèlebre Tanneguy III du Chastel perquè negociara el lliurament del castell als Anjou.⁴⁷⁴⁸ És probable que el francès no causara molt grata impressió al valencià. Com tampoc no la causà en l'anònim autor de *Curial e Güelfa*, que presumiblement escrigué la novel·la a Nàpols, en “valencià”, i que no habitaria molt lluny de Montagut i Montcada.

En els mateixos comptes figuren altres despeses d'ornamentació a les quals contribuí directament el rei, en cooperació amb Montcada, Montagut i el “lochinent de comte camarlench del Realme.” També són remunerats els trompeters, imprescindibles a Nàpols i omnipresents en *Curial e Güelfa* des del principi de la narració: “La Güelfa, que oy sonar les trompetes, demanà quin brogit era aquell...” (*CeG* I.14). Seguidament, Mateu Pujades paga 40 ducats “al pare [---blanc---] de Gabriele Curiale”, que es definit pel tresorer com un “gentil home de Sorrento [=Sorrento]” (30 d'abril del 1446). Ni tan sols en coneixia el nom, del pare de Curiale, perquè potser no ho considerava important: el famós era –i ho seria encara més– l'adolescent. Aquests diners, els devia el rei al sorrentí “per la tanda de Pasqua proppassada”⁴⁷⁴⁹ i formaven part de la remuneració que percebia el seu fill, el patge *Gabrielet Curial* (Gabriele Curiale o Correale). Se'l pagava per formar-se com a cavaller, per gaudir dels luxes i capricis de la cort.

Era aquest Curiale molt aficionat als falcons i als cavalls, i una jove promesa per les seues habilitats cavalleresques. De manera que competia amb la resta de patges cortesans, singularment amb els germans napolitans *Boca de Far* (Bucca di Faro), per guanyar-se l'atenció del Magnànim. El rei Alfons l'havia adoptat com a patge de cambra per les seues virtuts –bellesa corporal i destresa física, segons els cronistes–, tot i la carència de noblesa de sang del pare: un gentilhome de casa baixa de la família dels Correale/Curiale, d'origen llombard. Morí jove Gabriel, i fou soterrat a Sant'Anna dei

---

⁴⁷⁴⁸ MIROT, Albert, *Lettres et provisions du lieutenant général et sénéchal de Provence délivrées en faveur de Tanguy du Chastel*, dins *Bulletin historique et philologique du comité des travaux historiques*, París, 1938-1939, ps. 95-109; CASSARD, Jean-Christophe, Tanguy du Chastel, l'homme de Montereau, dins COATYVY, Yves (ed.), *Le Trémazan des Du Chastel: du château fort à la ruine. Actes du colloque de Brest (10-12 juin 2004)*, Centre de recherche bretonne et celtique – Association SOS Château de Trémazan, Brest-Landunvez, 2006, ps. 83-104.

⁴⁷⁴⁹ ARV, Mestre racional, 9.407, f. 154r, Eixides de la tresoreria general de Mateu Pujades, 1446.

Lombardi (Montolivetto), a escassos metres d'on rebé sepultura també d'Enyego d'Àvalos, un llombard “de cor”, en aquest cas, que havia afavorit Gabrielelet. Ho dóna a entendre la documentació cancelleresca on el jove rep regals i prebendes.⁴⁷⁵⁰ No ens estranya, doncs, que la medievalista Maria-Teresa Ferrer i altres estudiosos de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* hagen pensat en *Gabrieletto* com un dels possibles personatges històrics que inspiraren l'anònim autor a l'hora de caracteritzar el seu *Curiale* de ficció, amb el qual presenta moltes concomitàncies.⁴⁷⁵¹

Al mes següent de la justa, estant al castell de Gaeta, el 21 de juny del 1446, “*Inici de Davalos*”, cavaller, cambrer, conseller i lloctinent de gran camarlenc –segons el que resa l'encapçalament del document– es beneficià d'un privilegi que li assegurava el gaudi a títol vitalici d'una pensió anual (“*annuam provisionem*”) de 1.000 ducats d'or, procedents del fogatge de Basilicata i altres ingressos impositius.⁴⁷⁵² Simultàniament, el seu germà Alfons d'Àvalos i Tovar, percebé del rei una assignació semblant, però de menor entitat: 600 ducats a l'any. Els nobles “criats” o “familiars” directes del rei es beneficiaven en molta major mesura que els patges de la munificència d'un dels monarques més importants d'Europa. En una anotació estiuenca del 1446 (sense data), del tresorer Mateu Pujades, tornen a aparèixer junts Enyego d'Àvalos i Gabrielelet Curial com a receptors de regals per part d'un rei que feia gala de la seua “llarguesa”, una de les qualitats inherents a la seua condició de *miles et rex*. El tresorer anota la despesa següent: “donà per mi a Thomàs Potença, per I capell a Gabrielelet e per drap per forradura a don Enyego d'Àvalos, VIII ducats III tarins.”⁴⁷⁵³ Els teixits de luxe eren molt cars en l'era preindustrial, i es consideraven un digne regal.

El jove Alfons d'Àvalos, que comptava amb uns 24 anys pel 1446, quan se'l dotà amb la generosa assignació de 600 ducats, era un prometedor home d'armes, però també molt interessat –com el seu germà– per les lletres. Antonio Beccadelli, en el *De dictis et factis Alphonsi regis* (1456) el recorda participant activament en l'hora del llibre i debatent amb el rei durant una lliçó sobre Sèneca. Es refereix a ell, en termes elogiosos,

---

⁴⁷⁵⁰ De totes aquestes qüestions ja tractarem més detalladament quan analitzarem el personatge de Curial.

⁴⁷⁵¹ Vegeu la documentació aportada al respecte per FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

⁴⁷⁵² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.911, fs. 154r-155v, Gaeta, 21 de juny del 1446.

⁴⁷⁵³ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 193.

com a “*Alfonso Davolo, purpuratorum humanissimo.*”⁴⁷⁵⁴ Fou aquest mateix Alfons (“donno Alonso”) qui animà l’ancià cortesà de Castel Nuovo, Loise de Rosa, a escriure les seues memòries: una de les cròniques en romanç napolità més interessants del segle XV. En elles, apareix l’autor adreçant-se en català al seu mecenes, per deferència amb ell, en alguna frase anecdòtica, i el mecenes recitant de memòria i comentat en companyia del cronista alguns versos de la *Comèdia* de Dante.⁴⁷⁵⁵

Fernando de Guevara i l’enviament de la *Ilíada* d’Homer a Castella

La tranquil·litat cortesana dels mesos centrals del 1446 es rompia arribada la tardor, quan arribaren pèssimes notícies sobre la situació de la Llombardia. Tampoc no era molt favorable, d’altra banda, l’estat del bàndol nobiliari dels infants d’Aragó a Castella. S’havien integrat a la cort de Nàpols (a partir de febrer del 1446) molts exiliats castellans, després de la derrota dels infants d’Aragó a Olmedo i de la mort d’Enric de Trastàmara (1445).⁴⁷⁵⁶ Fernando de Guevara y Tovar, el germà aventurer i “errant” dels Guevara-D’Àvalos, que potser no havia obtingut cap recompensa d’interès a la cort d’Alfons el Magnànim, emprengué aleshores un viatge en sentit contrari: una visita a la cort del rei Joan II de Castella, el vencedor d’Olmedo. Ell, a diferència dels altres germans “proaragonesos”, conservava bones amistats en l’entorn cortesà dels fidels a Álvaro de Luna, on se l’admirava per la seua fama de cavaller justador i aficionat a la lírica *cancioneril*. La seua arribada a Castella coincidí en el temps, a més, amb els operatius de guerra del rei i del conestable Luna contra els qui resistien, acantonats a Atienza, en nom de l’infant Joan de Trastàmara (estiu del 1446).

---

⁴⁷⁵⁴ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>, ll. II,25: “*Sapienter. – Super lectionem Annaei Senecae, quem praecipue rex coluit atque perdidit, quaesitum est ab Alfonso Davolo, purpuratorum humanissimo, cur animus mortalium ita immensus atque insatiabilis foret. Cui Alfonsus hinc pene verbis satis est factum, animum hominis a Deo profectum non prius conquiescere quam eo rediret, unde profectus esset. Esse proculdubio animum nostrum Dei ei aeternitatis capacem, propterea neque impleri neque satiari posse his rebus quae fluxae, fucatae et incertae essent. Sed Deum ipsum veluti naturalem sedem et suum quodam modo finem summoque bonorum omnium gradum appetere, hoc est solidum et perfectum bonum.*”

⁴⁷⁵⁵ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 513-514.

⁴⁷⁵⁶ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 129-130; TORRÓ TORRENT, Jaume, Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437 (ps. 434-435).

El *real sobre Atienza* fou un campament que durà del 20 juny al 21 d'agost del 1446.⁴⁷⁵⁷ El rei havia començat els operatius eixint amb les seues tropes de Madrigal el 15 de maig⁴⁷⁵⁸ i el setge havia conclòs, favorablement per a ell, el 14 d'agost,⁴⁷⁵⁹ encara que Joan II i els seus romangueren durant uns dies a l'interior de la vila. Fernando de Guevara es trobava ja a Castella tal volta setmanes abans, en primavera, ja que participà, segons els cronistes, en els operatius del setge fent costat a Joan II.⁴⁷⁶⁰ Hi ha constància que el rei de Castella envià una legació diplomàtica a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, per la arribada a Nàpols, en gener del 1446, de García de Castro.⁴⁷⁶¹ Aquest degué romandre a Castel Nuovo algunes setmanes, potser fins a febrer o març, i se'n tornà a Castella amb la resposta diplomàtica corresponent. Amb la qual cosa, es podria deduir que Guevara aprofità la presència del legat castellà per a informar-se puntualment de la situació de la cort castellana i de les possibilitats que tindria d'encaixar-hi. És probable, doncs, que embarcà amb els cortesans castellans, de Nàpols cap a la Península Ibèrica, en febrer o març de dit any.

Aquests canvis de bàndol o de servei eren habituals entre la noblesa castellana. Pensem, per exemple, en Íñigo López de Mendoza, futur marquès de Santillana, havia passat en pocs mesos de rebre regals del Magnànim (1428) a combatre contra les tropes de dit monarca a la frontera d'Aragó (1429), i es trobava ara també a Atienza. No ens haja d'estranyar, doncs, que Fernando, fidel servidor de l'infant Enric de Trastàmara, al que acompanyà a les justes de Valladolid (1434),⁴⁷⁶² s'acostara ara al bàndol opost.⁴⁷⁶³ De fet, quan es produí la mort d'Enric (15 de juny del 1445), ell resistí al partit del conestable Luna a Alburquerque (Extremadura). Però prompte compregué que la situació del seu bàndol era insostenible i eixí del castell (octubre) per a besar les mans

---

⁴⁷⁵⁷ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *El itinerario de la corte de Juan II de Castilla (1418-1454)*, Sílex, Madrid, 2007, ps. 408-409.

⁴⁷⁵⁸ LAYNA SERRANO, Francisco, *Historia de la villa de Atienza*, Aache, Guadalajara, 2004, p. 159 i ss.

⁴⁷⁵⁹ El conestable Álvaro de Luna conclogué el seu *Libro de las virtuosas e claras mugeres* dos dies abans, el 12 d'agost, segons consta en el colofó de l'obra. Vegeu HERNÁNDEZ AMEZ, Vanessa, *Mujer y santidad en el siglo XV: Álvaro de Luna y El libro de las virtuosas mujeres*, dins *Archivum*, 52-53, Oviedo, 2002-2003, ps. 255-288 (p. 261).

⁴⁷⁶⁰ LUNA, Álvaro de, *Crónica de don Álvaro de Luna, condestable de Castilla, maestro de Santiago*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO, Espasa-Calpe, Madrid, 1940, p. 188: "don Fernando de G(u)evara."

⁴⁷⁶¹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2, annex 18, p. 166.

⁴⁷⁶² RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 125.

⁴⁷⁶³ Com tampoc no li estranyava a SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, p. 126.

de Joan II i lliurar-li'n personalment les claus, segons l'epistolari del protometge del rei.⁴⁷⁶⁴ Aleshores, Fernando emprengué el mateix camí que el seu germà Rodrigo Dávalos i altres exiliats castellans a la cort del Magnànim, però sembla que no trobà allí l'acomodament a què aspirava i decidí provar sort de nou a Castella. Continuà així la seua erràtica vida. Confiaria, doncs, en el record familiar que d'ell tenia el monarca castellà, amb el qual s'havia criat de patge de cambra en temps de joventut.

Pensem que, conclosa *la cerca de Atienza*, el mateix Fernando de Guevara se'n tornà definitivament a Nàpols i passà a servir així Alfons el Magnànim, l'antagonista polític –però no enemic, sinó parent malavingut– del rei de Castella al qual venia de servir. Recordem, a tot això, que *Ferrando* de Guevara y Tovar era considerat un dels millors cavallers errants de l'Europa del seu temps. El barceloní Benet Garret “il Cariteo”, que en conegué ja sent un home d'edat madura, el defineix com un cortesà *majestàtic* per la seua prestància física i dignitat: el “bel Ferrando, ai re non inequale in maiestate”.⁴⁷⁶⁵ És lògic que, igual que li succeïa al protagonista errant de *Curial e Güelfa*, tots els monarques i prínceps que l'acollien a les seues corts desitjaren que es quedara a servir-los. Com quan el rei Carles de *Partènope* (Nàpols) expressa el seu pensament en veu alta (*CeG* II.37): “Molt me són altat d'aquest cavaller (...); e, sinó que m tem que sia retengut per Corralí, yo ·l pregaria que romangués ací.”

Atienza, on s'havien acantonat 250 cavallers i 500 peons fidels al rei Joan de Navarra, lloctinent de València i Aragó per Alfons el Magnànim, era l'últim bastió de la resistència militar proaragonesa a Castella, després de la desfeta dels infants a la batalla d'Olmedo i de la mort de l'infant Enric (1445).⁴⁷⁶⁶ Comandava les tropes assetjades un criat de Joan de Navarra, Rodrigo de Rebolledo, que no pogué fer front a l'exèrcit reial; com tampoc no pogueren fer res els 50 cavallers i molts peons acantonats a la localitat pròxima de Torija.⁴⁷⁶⁷ Ara bé, no tot era guerra i cavalleria; armes únicament. La trobada i acampada de tants nobles i *milites* sotmesos als avatars sangonosos que

---

⁴⁷⁶⁴ CENTÓN. *Epistolario del bachiller Fernán Gómez de Cibdareal; y Generaciones y semblanzas del noble caballero Fernán Pérez de Guzmán*, Tipogr. de Jerónimo Ortega e Hijos de Ibarra, Madrid, 1790, ps. 223-224, epístola 97.

⁴⁷⁶⁵ CHARITEO, II (Benet GARRET), *Le rime di Benedetto Gareth detto “Il Chariteo”*, ed. a cura d'Erasmo PERCOPO i Benedetto CROCE, Tipogr. de l'Accademia delle Scienze (“Biblioteca napoletana di storia e letteratura”, 1), Nàpols, 1892, vol. 2, p. 415; citat per CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, ps. 36-37, i ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 147.

⁴⁷⁶⁶ Havia sigut lliurada la plaça al bàndol *juanista* per una traïció del comte de Medinaceli. Vegeu LAYNA SERRANO, F., *Historia de la villa de Atienza...*, p. 159 i ss.

⁴⁷⁶⁷ Més detalls en LUNA, A. de, *Crónica de don Álvaro...*, ps. 183-188.

comporta tot enfrontament, constituïa també –paradoxalment– un motiu per a la festa, la celebració, el retrobament familiar i la creativitat literària. En aquestes circumstàncies s’explica que el marquès de Santillana haguera pogut dedicar una composició lírica al seu parent i amic –el *primo* Fernando– arribat feia poc des de tan lluny.

Santillana no sols era el més literat de tots els convocats al setge; amb el permís d’Álvaro de Luna, que acabà d’escriure allí les últimes línies del seu tractat sobre les dones il·lustres. Santillana era també l’amfitrió de tots els convocats, que s’havien reunit en els preliminars del setge en el seu castell de Buitrago de Lozoya, adjacent a la plaça rebel d’Atienza. Així que bé podria datar-se en relació amb aquesta trobada el *Dezir del marquès de Santillana a ruego de du primo don Fernando de Guevara*.⁴⁷⁶⁸ Aquest poema es troba en els folis 39v-40 d’un volum (Biblioteca de la Fundación del Museo Lázaro Galdiano, Madrid, ms. 657, segle XVI) que conté la *Comedieta de Ponça*, altres escrits del referit marquès i, en els folis 59r-141v, la còpia parcial d’una traducció castellana de les *Genealogie deorum gentilium* de Boccaccio: un llibre que algú portà d’Itàlia en un moment determinat i que serví de vademècum mitogràfic a Santillana. Totes aquestes relacions literàries i de parentiu ens porten a recordar el contingut de la cèlebre epístola del marquès al seu fill Pedro González de Mendoza (1428-1495), estudiant a Salamanca i futur cardenal, perquè li traduïra al castellà la versió llatina que Pier Candido Decembrio –gran amic i company d’escriptori milanes d’Enyego d’Àvalos– havia realitzat (1439-1446) de la *Iliada* d’Homer.⁴⁷⁶⁹

“Don Íñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana, Conde del Real, a don Pedro de Mendoza, protonotario, su hijo, scrive. Salud.

“Algunos libros e oraciones e reçevido por un pariente y amigo mío este otro día que nuevamente es venido de Italia, los quales, assí por Leonardo de Arecio como por Pedro Cándido milanés, de aquel príncipe de los poetas, Homero, e de la historia troyana que él compuso, a la qual *Iliade* intituló, traduxeron del griego a la lengua latina, creo ser primero, segundo, tercero o quarto o parte del décimo libros. E como quiera que por Guido de Columna, e informado de las relaciones de Ditis griego y Dares phrigio, y de otros muchos

---

⁴⁷⁶⁸ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel, Imágenes de recepción de Boccaccio a través de sus códices: primeras notas, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 415-478 (p. 426).

⁴⁷⁶⁹ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, ps. 455-457.

autores assaz plenaria y extensamente ayamos notiçia de aquélla, agradable cosa será a mí ver obra de un tan alto varón y quasi soberano príncipe de los poetas, mayormente de un litigio militar o guerra el mayor y más antiguo que se cree aver seydo en el mundo. Y assí, ya sea que no vos fallezcan trabajos de vuestros studios, por consolaçión e utilidad mía y de otros, vos ruego mucho vos dispongades, pues que ya el mayor puerto y creo de mayores fragosidades lo pasaron aquellos dos prestantes varones, lo passedes vos el segundo, que es de la lengua latina al nuestro castellano idioma.

“Bien sé yo agora que, según que ya otras vezes con vós y con otros me ha acaescido, diredes que la mayor parte o quasi toda de la dulçura e graçiosidad quedan y retienen en sí las palabras y vocablos latinos; lo qual como quiera que yo non sepa, porque no lo aprendí, verdaderamente creo, porque los libros assí de Santa Scriptura, Testamento Viejo y Nuevo primeramente fuero scriptos en hebrayco que en latín e en latín que en otros lenguajes en que oy se lee por todo el mundo a doctrina e enseñaça a todas gentes; e después muchas otras historias, gestas fabulosas e poemas. Ca difiçil cosa sería agora que, después de assaz años e no menos trabajos, yo quisiese o me despudiesse a porfiar con la lengua latina, como quiera que Tulio afirma Catón –creo Uticense– en hedad de ochenta años aprendiese las letras griegas; pero solo e singular fue Catón del linage humano en esto y en otras cosas. E pues no podemos ver aquello que queremos, queramos aquello que podemos. E si careçemos de las formas, seamos contentos con las materias.

“A ruego e instançia mía, primero que de otro alguno, se han vulgarizado en este reyno algunos poetas, assí como la *Eneida* de Virgilio, el *Libro mayor de las transformaçiones* de Ovidio, las Tragedias de Lucio Anio Séneca e muchas cosas en que yo me he deleytado fasta este tiempo e me deleyto y son assí como un singular reposo a las vexaçiones y trabajos que el mundo continuamente trae, mayormente en nuestros reynos. Assí que, aceptado por vos el tal cargo, principalmente por la excelençia de la materia y clara forma del poeta, es después el traduzidor, non dubdedes esta obra que todas las otras será a mí muy más grata.

“Todos los das sea bien de vos. De la mía villa de Buytrago.”

Quan Mario Schiff publicà la carta pel 1905,⁴⁷⁷⁰ especulà sobre la possibilitat que el “pariente y amigo mío” fóra Nuño de Guzmán,⁴⁷⁷¹ andalús admirador d’Enric de Villena,⁴⁷⁷² que viatjà a Florència i es féu molt amic d’humanistes de prestigi. No obstant això, no hi ha cap notícia d’una relació d’amistat directa entre aquest Guzmán i Decembrio; ni cap relació de parentiu entre Nuño i Íñigo; ni cap notícia d’un viatge de Florència a Buitrago pel 1446 –quan els experts daten la carta⁴⁷⁷³– que faça viable aquesta hipòtesi, difosa i repetida sense fonament en ulteriors històries de la literatura. Tal com ha constatat Jeremy Lawrance, Guzmán eixí de casa “per vedere il mondo” (segons el testimoni de Da Bisticci) i viatjà pel Pròxim Orient abans d’arribar a Florència (1439-1440). Tornà a Andalusia (1440) i es desplaçà de nou a Itàlia, a Roma concretament, on es trobava en la dècada del 1440, però no es té cap constància que se’n tornara aleshores o que contactara amb el marquès de Santillana, com s’ha suposat. També descarta Lawrance que Nuño de Guzmán fóra un “agent” de Santillana a la Toscana dels humanistes o que es dedicara a comprar llibres per especial comanda del noble lletraferit.⁴⁷⁷⁴ Tot i això, encara pel 1983, Pedro M. Cátedra conjecturava sobre la possibilitat que –malgrat tot– haguera sigut Nuño el portador dels llibres I-IV i X de la *Iliada*.⁴⁷⁷⁵ Des d’un plantejament hipotètic, tampoc no resultava versemblant, segons Guillermo Serés, que Juan de Mena haguera pogut dur d’Itàlia el manuscrit. Així que calia descartar aquest, també, com a possible alternativa.⁴⁷⁷⁶

---

⁴⁷⁷⁰ SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970. El primer a publicar-la, però, havia sigut AMADOR DE LOS RÍOS, José (ed.), *Obras de don Íñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1852, p. 481.

⁴⁷⁷¹ SCHIFF, M., *La bibliothèque du Marquis...*, ps. 449-459.

⁴⁷⁷² Així consta en MANETTI, Giannozzo, *Laudatio Agnetis Numantinae* [1440], manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1606, f. 1v. Vegeu LAWRENCE, Jeremy N. H., Nuño de Guzmán and Early Spanish Humanism: Some Reconsiderations, dins *Medium Aevum*, 51, Londres, 1982, ps. 55-85 (p. 70).

⁴⁷⁷³ KERKHOF, Maxim P. A. M., Acerca da data do “Prohemio e carta” do Marqués de Santilhana, dins *Portuguesische Forschungen des Görres-Gesellschaft. Aufsätze*, Portug, 12, Münster, 1972-1973, ps. 1-16 (p. 6) diu que segur que fou escrita entre el 1445 i el 1449, però que la del 1446 és “a data maix provável.” Aquesta proposta continua considerant-se la més encertada. Així, per exemple, ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, Mariví, La traducción latina de la *Iliada* IX, 222-605 de Bruni y su versión al castellano. Edición crítica, dins *Cuadernos de filología clásica*, 4, Madrid, 1993, ps. 127-167 (ps. 131-132) parla del 1446 com l’any de l’arribada del còdex.

⁴⁷⁷⁴ LAWRENCE, J. N. H., Nuño de Guzmán..., ps. 56-60.

⁴⁷⁷⁵ CÁTEDRA, Pedro Manuel, Sobre la biblioteca del Marqués de Santillana: la *Iliada* y Pier Candido Decembrio, *Hispanic Review*, 51-1, Philadelphia, 1983, ps. 23-28 (p. 28).

⁴⁷⁷⁶ SERÉS, Guillermo, La *Iliada* y Juan de Mena: de la *Breve suma* a la *Plenaria interpretación*, dins *Nueva revista de filología hispánica*, vol. 37, núm. 1, Ciutat de Mèxic, 1989, ps. 119-141 (ps. 123-124).

Ottavio di Camillo, pel 1996,⁴⁷⁷⁷ pensà que havia pogut ser Enyego d'Àvalos el parent que portà d'Itàlia els llibres traduïts per Decembrio. Tenia algunes dades sobre l'especial relació d'amistat entre ambdós i sobre el viatge que Enyego emprengué a Castella el 1440. És probable, ja que no ho cita, que desconeguera el fet que Pedro González de Mendoza donà a la biblioteca del Colegio de Santa Cruz de Valladolid (on encara es conserva, ms. 301) un *Bellum Gallicum* de Cèsar transcrit a Milà el 1440 “*in castro Porte Iovis (...), in camera strenuissimi d. Inici [d'Àvalos], militis.*”⁴⁷⁷⁸ Aquesta evidència posa en relació el futur cardenal Mendoza –i, de retruc, la famosa carta del son pare el marquès– amb el que seria gran camarlenc d'Alfons el Magnànim. I fa pensar en la possibilitat –o, millor dit, en la probabilitat– que Homer i Cèsar viatjaren d'Itàlia a Castella en l'equipatge cultural d'un mateix personatge. A més a més, com segurament ho devia conèixer Ottavio di Camillo, es dóna el cas que els D'Àvalos i els Mendoza estaven emparentats. No obstant això, la data proposada i justificada per Kerkhof, la del 1446, no quadrava amb la nova proposta hipotètica. Així que el mateix Di Camillo optà per propugnar un avançament en la datació de la carta del marquès al 1440. Coincidiria així, cronològicament, amb la vinguda de D'Àvalos.

L'alternativa continua, però, sent insatisfactòria per dues raons: en primer lloc, perquè la data del 1446 encaixava millor amb el període d'inici dels estudis de Pedro de Mendoza a la Universitat de Salamanca, i, en segon lloc, perquè en maig del 1440, quan D'Àvalos preparava el seu viatge de Milà a Castella, Decembrio a penes havia començat la seua traducció de la *Iliada* (1439-1446). Santillana rebria per mans de D'Àvalos (1440) la *Guerra de les Gàl·lies* de Cèsar, però encara no la *Iliada* d'Homer. Després d'això, estant de nou D'Àvalos a Milà (octubre del 1445 a gener del 1446), la traducció ja estaria molt avançada i el magnat napolità podria haver-se'n endut la còpia parcial: “els primero, segundo, tercero o quarto o parte del décimo libros” de què parla en marquès de Santillana en la carta adreçada al fill el 1446. De fet, fou el mateix any 1446 quan Decembrio tornà el manuscrit grec original, sobre el qual havia treballat, a la Biblioteca Visconti del castell de Pavia.⁴⁷⁷⁹ A més a més, hem recordem que el 6 de gener del 1446, D'Àvalos es detingué a Florència per a comprar llibres, en el seu camí

⁴⁷⁷⁷ DI CAMILLO, Ottavio, La teoría de la nobleza en el pensamiento ético de Mosén Diego de Valera, dins RONCERO, Victoriano – MENÉNDEZ, Ana (coords.), *'Nunca fue pena mayor'. Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 1996, ps. 223-238 (p. 223, n. 2).

⁴⁷⁷⁸ Vegeu ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Precisiones en torno a la historia y a la filiación del Ms. Bibl. Colegio Santa Cruz, 301 de Valladolid (*'Bellum Gallicum'* de César), dins *Minerva*, 20, Valladolid, 2007, ps. 111-129 (ps. 115 i 128).

⁴⁷⁷⁹ SERÉS, G., *La Iliada y Juan de Mena...*, ps. 123-124.

de retorn de Milà a Nàpols. La qual cosa vol dir que, a banda del còdex luxós de Plutarc que recollí aquell dia de l'obrador del prolífic copista Antonio di Mario, podria haver arreplegat també altres opuscles –en un format més convencional– destinats a Castella. Quan el germà uterí d'Enyego vingué d'Itàlia a Castella (primavera del 1446) podria perfectament haver-se portat per encàrrec seu l'obsequi de l'Homer i, a més, altres “libros e oraciones” d'humanistes toscans (Bruni, Poggio, etc.), com les que tenia per costum manar a transcriure i compilar D'Àvalos al Milà del 1444; uns opuscles que perfectament podria haver adquirit D'Àvalos a Florència en gener del 1446. Una cosa és clara: la coneguda carta del marquès de Santillana al seu fill Pedro González no pot datar-se amb anterioritat al 30 d'abril del 1442, quan Decembrio manifestà per escrit haver enllestit ja els llibres I-IV i X, dels quals parla específicament Santillana, i haver-ne remés un exemplar dedicat a Joan II de Castella.⁴⁷⁸⁰ Encara que, finalment, sembla que no es realitzà l'enviament previst per l'humanista. La *Iliada* es difondria entre els literats o prehumanistes de Castella, en conseqüència, a partir del 1446.

Actualment, es data pels anys 1446-1452 (els dels estudis salmantins del fill del marquès, Pedro González de Mendoza) la traducció castellana de la *Iliada* a partir de la versió llatina de Decembrio. L'obra es conserva en la British Library (ms. Add. 21245) i conté ens cants I-IV, X i part del IX (vv. 222-605): parlaments d'Ulises, Aquil·les i Fènix. Es dóna la circumstància que el Joan II de Castella havia sol·licitat a Decembrio la traducció per mitjà del prelat Alfonso de Cartagena, que tenia contacte al concili de Basilea amb l'arquebisbe de Milà Pizzolpasso, amic de Decembrio (i de D'Àvalos, també). Responent a la petició del monarca, l'humanista milanés li dedicà l'obra i aquesta arribà d'Itàlia a Castella, “pero acabó en poder del marquès de Santillana” i no pas del rei, com constata Guillermo Serés. Com explicar això? Doncs, o bé per la molta insistència de Santillana a posseir dit còdex, o bé per la decepció del portador del regal davant l'actitud del rei castellà. Aquesta segona pista ens porta de nou a la persona de Fernando de Guevara, antic patge de Joan II, que tornà a Castella disposat a servir-lo en la guerra i en la cort, i a rebre'n alguna compensació. La decepció del cavaller errant degué ser majúscula, quan se'n tornà ràpidament d'Atienza a Nàpols –via Lisboa– i no tornà ja mai més a la seua Castella natal i pairal. Aquesta actitud podria explicar molt

---

⁴⁷⁸⁰ *Ibidem*, p. 121; ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, Mariví, La traducción latina de la *Iliada* IX, 222-605 de Bruni y su versión al castellano. Edición crítica, dins *Cuadernos de filología clásica*, 4, Madrid, 1993, ps. 127-167 (p. 128).

bé, a títol hipotètic, per què el llibre l'obtingué el seu cosí i amic, Íñigo López de Mendoza, i no el monarca castellà, al qual anava dedicat en principi.

Fixem-nos que Fernando de Guevara era parent de Santillana, com també ho era D'Àvalos. El marquès es referia a ell oralment i per escrit com “mi primo”, i al pare del cavaller errant, Pedro Vélez de Guevara, com “mi tío, gracioso e noble caballero” que “escribió gentiles decires e canciones” (en el *Prohemio* al conestable de Portugal, 1437).⁴⁷⁸¹ Les genealogies ens informen que la mare de Fernando de Guevara era cosina germana de la mare del marquès de Santillana.⁴⁷⁸² El parentesc era, doncs, secundari: “un pariente” o cosí prim, que esdevé directament “mi primo” en la simpatia de les dedicatòries líriques. Parent, però també “amigo” seu, perquè la convivència d'ambdós a València, al costat d'Alfons el Magnànim –quan els D'Àvalos-Guevara eren patges seus (1422-1432)–, hauria fet d'Íñigo i Fernando dos bons amics. Nicasio de Miguel, en les ressenyes biogràfiques sobre els poetes de cançoner, sol presentar Fernando de Guevara com el “primo del marquès de Santillana”, perquè així ho feia constar aquest en “los epígrafes de los dos códices más completos y fiables que contienen las obras de Santillana. El poema *Antes el rodante cielo* (*Cancionero de Estúñiga*, fols. 20v-22v), lo compuso el marquès a ruego de su primo Fernando de Guevara.”⁴⁷⁸³

Hem de tenir en compte, d'altra banda, que el conestable Ruy López d'Àvalos (pare d'Enyego i padrastrer de Fernando) era fill de Catalina de Mendoza⁴⁷⁸⁴ i que sempre havia procurat afavorir els seus parents de llinatge Mendoza. Per exemple, quan designà corregidors –amb una descarada actitud nepotista– el seu oncle Ruy López de Mendoza i el seu cosí Luis López de Mendoza. Així ho constata el medievalista Miguel Ángel Chamcho, que documenta com el conestable Dávalos ajudà els seus parents els Mendoza en la bandositat que tenien contra els Berrio, i obtingué el càrrec de corregidor de Baeza per a Luis López de Mendoza: “No debería sorprendernos”, afig, “que los afortunados con los oficios de corregidores nombrados por el condestable Ruy López Dávalos sean ambos sus parientes, Ruy López de Mendoza y Luis López de Mendoza,

---

⁴⁷⁸¹ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Prohemios* [1437], ed. a cura de Justo S. ALARCÓN, *Revista Literaria Katharsis*, 2008; ed. electrònica <www.revistakatharsis.org>

⁴⁷⁸² SÁNCHEZ, Tomás Antonio (ed.), *Colección de poesías castellanas anteriores al siglo XV. Preceden noticias para la vida del primer marquès de Santillana y la carta que escribió al condestable de Portugal sobre el origen de nuestra poesía*, Tipogr. de Antonio de Sancha, Madrid, 1779, p. 208.

⁴⁷⁸³ SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, p. 123. Vegeu també ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 147.

⁴⁷⁸⁴ IMHOF, Jakob Wilhelm, *Excellentium familiarum in Gallia genealogiae*, Tipogr. Iohannis Andreae Enderi Filiorum, Nüremberg, 1687, p. 146.

tío y primo respectivamente.⁴⁷⁸⁵ El mateix Alfons V recordà a Íñigo López de Mendoza que Arias Dávalos, un cosí castellà dels D'Àvalos valencianonapolitans, era “vuestro sobrino” (1444).⁴⁷⁸⁶ Santillana era casat amb Catalina de Figueroa i la germana d'aquesta, María de Figueroa (àlies de Orozco) era muller de Pedro López d'Àvalos i cunyada d'Enyego.⁴⁷⁸⁷ Aquest, i no sols el seu germà Fernando, era amic i parent de Santillana i, a més a més, compartia amb ell l'interès pels clàssics grecolatins i per la literatura trescentesca italiana. Ambdós haurien sigut en temps de joventut, a València (dècada del 1420), condeixebles d'Enric de Villena. I, a més a més, com més amunt ho documentàvem, el *Polibi* arromançat en toscà per Decembrio i amb ex-libris autògraf de D'Àvalos (Madrid, BNE, ms. 10301), arran del viatge d'aquest últim a Castella (1440) passà a la biblioteca de l'amic Santillana. Podrien explicar aquestes circumstàncies que D'Àvalos informara Decembrio sobre les virtuts intel·lectuals de Santillana. De manera que l'humanista llombard pogué dedicar un poema encomiàstic al pròcer castellà (*Elogium in Enichum Hispanum cognomine Lupum*) que acompanyaria en el viatge transpeninsular el còdex de la *Ilíada* decembriana. Aquest poema, per cert, és posterior a la recepció per Íñigo del títol de marquès (8 d'agost del 1445).⁴⁷⁸⁸

Comptat i debatut, la hipòtesi explicativa més versemblant sobre l'arribada de la *Ilíada* d'Homer a mans del marquès de Santillana és la següent: Enyego d'Àvalos, company de cort i amic de Decembrio, dedicatari de moltes de les seues traduccions, es desplaçà de Nàpols a Milà (octubre del 1445-gener del 1446) i, en tornar a Nàpols (gener del 1446), s'emportà l'exemplar de la *Ilíada* llatina. L'immediat trasllat de Fernando de Guevara de Nàpols a Castella (recordem el que diu Santillana: “que nuevamente es venido de Italia”) seria vist pel seu germà Enyego com l'ocasió ideal per a efectuar el trasllat del còdex i d'altres opuscles que havia dut de Milà; inclosos ací la *Vita Homeri* (breu biografia d'Homer)⁴⁷⁸⁹ i el poema decembrià *In Enichum Lupum*. El

---

⁴⁷⁸⁵ CHAMOCHO CANTUDO, Miguel Ángel, *Justicia real y justicia municipal: la implantación de la justicia real en las ciudades giennenses (1234-1505)*, Instituto de Estudios Giennenses, Jaén, 1998.

⁴⁷⁸⁶ OLIVAR, Marçal, Documents per a la biografia del marquès de Santillana, dins *Estudis universitaris catalans*, 6, Barcelona, 1926, ps. 110-120 (ps. 119-120, doc. 9).

⁴⁷⁸⁷ MARTÍNEZ CAVIRÓ, Balbina, María de Orozco 'la Malograda', dins *Toletum*, 42, Toledo, 2000, ps. 223-239 (ps. 238-239). Ambdues dames eren filles de Maria de Orozco “la Malograda” i del seu tercer marit, Lorenzo Suárez de Figueroa (1345-1409), 32é mestre de l'orde da Santiago.

⁴⁷⁸⁸ Vegeu SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, p. XXXII.

⁴⁷⁸⁹ De la qual sols es conserven tres manuscrits: el de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, el de Joan II de Castella i el del marquès de Santillana, traduïda pel seu fill Pedro al castellà. Vegeu GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Sobre la presencia en España de la versión latina de la 'Ilíada' de Pier Candido Decembrio. Edición de la *Vita Homeri* y de su traducción castellana, dins *Cuadernos de filología clásica*, 21, Madrid, 1988, ps. 319-344 (ps. 329-330).

fet documentat que el “pariente” i “amigo” Guevara participara en el setge d’Atienza (estiu del 1446), fa pensar en una carta remesa en aquelles mateixes dates per Santillana al seu fill. La signatura de la carta a Buitrago de Lozoya, al costat mateix d’Atienza, on s’havien concentrat les tropes assetjants del rei de Castella, reforçaria la proposta d’una datació l’any 1446 i, més concretament, en agost de dit any, quan encara era present a Castella el parent que havia portat d’Itàlia la col·lecció literària.

Finalment, i deixant de banda ara la coincidència general d’interessos literaris entre D’Àvalos i Mendoza (Cató d’Útica, l’*Eneida* de Virgili, Sèneca, les *Metamorfosis* d’Ovidi...), resulta cridanera la coincidència de gustos d’aquests amb l’anònim autor de *Curial e Güelfa*. Com tampoc no deixa de sorprendre que els nobles lletraferits de les corts de Castella i Aragó-Nàpols, com l’autor del *Curial*, manifestaren un gran interès per conèixer “la historia troyana” d’Homer, per veure en quina manera discrepava de la *Històries troianes* de “Guido de Columna” el qual es creia aleshores que havia sigut “informado de las relaciones de Ditis griego y Dares phrigio.”

Reincorporat Fernando al servei d’Alfons el Magnànim el mateix any 1446, sembla que el germà major, el marquès de Vasto, Enyego de Guevara, aprofità per a casar-lo amb la dama calabresa Novella Ruffo Sanseverino, senyora de Belcastro, a Calàbria. Recordem que el mateix Enyego s’havia casat, consecutivament, amb dues dames de llinatge Sanseverino, de la casa ducal de San Marco: una de les famílies més distingides de Nàpols. A la mort de Novella (1460), que no li donà descendència, passaria de ser senyor morganàtic a senyor de fet, amb títol nobiliari de comte des del 1467, com s’indica més avall.⁴⁷⁹⁰ Començava aleshores la campanya centroitaliana i toscana (1446-1448) i Fernando de Guevara fou designat immediatament capità d’homes d’armes, subordinat al germà major.⁴⁷⁹¹ Conclou la campanya amb el setge de Piombino, el rei destinà Fernando i fra Lluís Despuig a la Llombardia i la Romania, per a col·laborar amb la República Ambrosiana en la defensa de Milà. Despuig s’ocupava

---

⁴⁷⁹⁰ GIANNATTASIO, Giovanni (coord.), *Comunità montana della Presilla Catanzarese. Piano di Sviluppo Socio-economico*, Università degli Studi di Calabria, 1991, ed. electrònica <<http://www.presila.cz.it/piano/>>, p. 28.

⁴⁷⁹¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010 (p. 992).

dels afers diplomàtics, i Guevara de dirigia les tropes reials (6 de juny del 1449), en cooperació amb Bernat Boil i el marquès de Màntua, Ludovico Gonzaga.⁴⁷⁹²

A partir del 1450, Fernando de Guevara romangué a Nàpols costat del seu germà el marquès del Vasto, però, amb l'entronització del papa valencià Calixt III (1455-1458), passà a Roma a servir-lo militarment. El 19 de maig del 1455, des de Torre del Greco, el rei Alfons escrigué al papa Borja congratulant-se de “cómo vuestra Santidad ha provehido de CC lanzas a don Fernando de Guivara, mi criado, ermano de mi gran senescal, la qual cosa es gratíssima.”⁴⁷⁹³ Durant la guerra de successió napolitana (1459-1465), l'experimentat guerrer defensà la causa de Ferran I al costat dels seus tres germans, que havien esdevingut el principal suport amb què comptava el monarca bastard. Caigué presonar a la catastròfica batalla de Sarno (7 de juliol del 1460), juntament amb el II comte de Cocentaina, Joan-Roís de Corella, i altres nobles.⁴⁷⁹⁴ Fou rescatat i participà de la victòria de Troia (9 d'agost del 1462) i del triomf final de la causa “aragonesista.” Acabada la guerra, Ferran I li concedí el títol nobiliari de comte de Belcastro (6 de gener del 1467), alhora que Alfons d'Àvalos assumia també el de comte d'Archi.⁴⁷⁹⁵ A partir d'aleshores, visqué una regalada vida cortesana i gaudí dels elogis de poetes com “il Cariteo”, que canta: “Et di Belcastro il conte, in gioventute / ornato fia di ramo, triumphale, / di pacifica fronde in senettude.”⁴⁷⁹⁶ Morí al mateix Nàpols el 1483. El comtat de Belcastro retornà a la corona, que el cedí a Federico d'Aragona (1483-1487) i després a Gian Giacomo Trivulzio (1487-1500), marit d'una de les filles del gran camarlenc Enyego d'Àvalos.⁴⁷⁹⁷

---

⁴⁷⁹² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.697, f. 33v, 6 de juliol del 1449; publicat per JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (ps. 210 i 259-260, doc. 20). Vegeu també ÍDEM, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946, p. 320; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 317.

⁴⁷⁹³ SALVÁ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), Cartas reales de Alfonso V de Aragón, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50 (ps. 34-35, doc. 26).

⁴⁷⁹⁴ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 102.

⁴⁷⁹⁵ DE RAIMO, Luigi senior – DE RAIMO, Luigi junior, *Annales De Raimo, sive Brevis historia rerum in Regno Neapolitano gestarum, ab anno MCXCVII ad MCCCCLXXXVI*, dins MURATORI, Luigi Antonio (ed.), *Rerum Italicarum Scriptores*, Tipogr. della Società Palatina, Milà, 1733, vol. 23, ps. 217-240 (ps. 234-235).

⁴⁷⁹⁶ Citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Vida española en la época gótica. Ensayo de interpretación de textos y documentos literarios*, Alberto Martín, Barcelona, 1943, ps. 273-274.

⁴⁷⁹⁷ GIANNATTASIO, G- (coord.), *Comunità montana della Presilla...*, p. 28.

Pel que fa a les inquietuds culturals de Fernando de Guevara, val a dir que no eren tan sofisticades ni tan intenses com les de D'Àvalos. Fernando era un poeta-guerrer més, aficionat a la moda castellana dels *cancioneros*. Juan de Dueñas li dedicà, pels anys 1429-1433, cinc composicions líriques. L'última era de comiat, perquè Guevara se n'anava a Portugal (1433) i Dueñas a Sicília (1434): “Pues te vas a Portugal, et non sé sy te veré...” (*Cancionero de Gallardo*, f. 355v).⁴⁷⁹⁸ Benedetto Croce retrata Fernando com un “amatore degli studi, poeta egli stesso” i ens recorda la seua aparició en el *Quixot* de Cervantes com a cavaller errant memorable.⁴⁷⁹⁹ Compareix també en un debat poètic del *Cancionero de Estúñiga* que segurament tingué lloc pel 1448 en l'insalubre maresme de Piombino, on els mosquits devoraven tropes i cavalls. Fernando fa una demanda sobre quin és el principal destorb d'una bona son, els mosquits o l'amor? En el debat intervenen el rei Alfons, Enyego d'Àvalos i Carvajal.⁴⁸⁰⁰ Es troba present també Fernando de Guevara en el *Cancionero de Palacio* (ms. 2.653), on es transcriu el seu *Juramento*: una composició enginyosa on celebra la bellesa d'una dama. El mateix cançoner conté una breu composició de Juan de Merlo, on amonesta Fernando per la seua exagerada afició a galantejar les dames estant a Sevilla, cosa que havia donat lloc, no sols a divertides aventures, sinó també a perilloses murmuracions. Merlo diu que se l'havia vist “requestar tantas damas en Castilla..., que en Sevilla tienen d'esto qué hablar.”⁴⁸⁰¹ Juntament amb aquests, hi apareixen versos de poetes relacionats amb el rei d'Aragó, com Pedro de Santa Fe, Juan de Tapia, Suero de Quiñones, Santillana, etc.⁴⁸⁰² Mantingué Guevara una justa poètica contra Rodrigo Manrique.⁴⁸⁰³ A banda d'això, en algun moment indeterminat dels anys 1467-1475, Tommaso Guardati, àlies “Masuccio Salernitano” li dedicà el relat número 42 del seu *Novellino* napolità d'inspiració

⁴⁷⁹⁸ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, p. 46; EADEM (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 52-53; EADEM, Las poesías inéditas de Juan de Dueñas, dins *Revista de Bibliotecas, Archivos y Museos*, 64, Madrid, 1958, ps. 149-240, ps. 211-215 (núms. 36-39) i 238-240 (núm. 66).

⁴⁷⁹⁹ CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, ps. 36-37.

⁴⁸⁰⁰ *Ibídem*, p. 48.

⁴⁸⁰¹ VENDRELL DE MILLÁS, F., *El Cancionero de Palacio...*, ps. 156-157. Citat per RIQUER, Martí de, *Vida caballeresca en la España del siglo XV*, Real Academia Española, Madrid, 1965, p. 41.

⁴⁸⁰² LILAO, Óscar – CASTRILLO, Carmen, *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Salamanca, II. Manuscritos 1.680-2.777*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2002. Vegeu també VENDRELL DE MILLÁS, F., *La corte literaria de Alfonso V...*, p. 476; SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, ps. 127-128.

⁴⁸⁰³ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, p. 53.

boccacesca (*editio princeps*, 1476). La novel·la, ambientada a Polònia, s'endreuça “a lo molto eccellente e virtuoso signore don Ferrando de Guivara, conte de Belcastro.”⁴⁸⁰⁴

Quan la senyera del rei d'Aragó onejava al castell de Milà

Concloquem ací el necessari excurs sobre el viatge de Guevara i Homer a Castella per a reprendre el fil la biografia d'Enyego d'Àvalos, en un moment de complicacions que afectaven molt l'escenari polític i bèl·lic del nord d'Itàlia. Pensem que per març de 1446 continuava vigent l'oferta de pau de Florència, com una estratagema de la *Signoria* per a mantenir l'*statu quo* italià i aturar el rei d'Aragó. Tanmateix, en abril cresqué la tensió entre Milà i Venècia (recolzada aquesta per la Florència dels Medici, aliada de Sforza). El rei Alfons oblidà els plans de pau i s'alià amb el cardenal d'Aquileia –Ludovico Scarampo, el bel·licós camarlenc del papa– per a fer front a l'amenaça venetoflorentina. Per la seua banda, Filippo Maria Visconti preferí arriscar-se en una operació per sorpresa que donaria molt mals resultats.

En la primavera del 1446, el duc de Milà decidí ocupar Cremona i Pontremoli, ciutats “dotals” del seu gendre i enemic, Francesco Sforza. El 30 d'abril, el seu *condottiero* Niccolò Piccinino (el que apareixerà després, retratat al costat d'Enyego, en la ceràmica del palau napolità de D'Àvalos⁴⁸⁰⁵) travessà el Po i ocupà Cremona (1 de maig). Venècia, fidel aliada de Sforza, es mobilitzà ràpidament i avançà per la Terraferma. Les tropes de la república de Sant Marc, organitzades pel *podestà* de Verona i *provveditore* –recent nomenat– dels exèrcits venecians, Gherardo Dandolo (personatge que recorda, pel nom i pel càrrec, alguns italians del *Curial*), desallotjaren els milanesos de Cremona (23 d'agost). Poques setmanes després obtingueren una sonada victòria a Casalmaggiore (25 de setembre), enfront del Piccinino, i avançaren pel ducat de Milà fins a situar-se a poca distància de la populosa capital.⁴⁸⁰⁶

Simultàniament, al Montferrat, fins aleshores un fidel aliat del Visconti, el capità Guglielmo Paleologo, germà del marquès i senyor de Trino, havia traït i abandonat en camp de batalla el *condottiero* Carlo Gonzaga, que combatia Sforza en nom del duc de Milà. En conseqüència els montferratesos temien una cruel revenja per part d'aquest. El

---

⁴⁸⁰⁴ MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Sansoni editore, Florència, 1957; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁴⁸⁰⁵ Com més amunt s'ha comentat.

⁴⁸⁰⁶ Seguim en aquest relat l'excel·lent treball de RYDER, A., La política italiana..., ps. 98-99, així com la monografia de COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, ps. 464-467.

8 d'agost del 1446, el marquès Giovanni Paleologo (1445-1465), que acabava de succeir el pare, es trobava al castell de Pontestura, quan decidí desplaçar-se a Milà (“*dispositi personaliter nos transferre Mediolanum*”) a negociar una pau –un “tallafoç”– amb Filippo Maria Visconti. Havia deixat Giovanni, de governador del marquesat, el seu cunyat Ludovico, marquès de Saluzzo, al qual tractava d’ “*illustris fratris nostris carissimi*”, com si fóra un germà carnal: “*quem... proprium carnalem fratrem nostrum habemus et reputamus.*” El governador, en previsió d’un possible atac de Gonzaga, es traslladà a la vila de Casale (11 d’agost del 1446) i prengué disposicions per a proveir-se d’armes i fortificar el marquesat enfront dels milanesos. L’atac devastador –una operació de càstig i revenja– no pogué evitar-se: es produí el 6 de setembre, quan Gonzaga saquejà algunes localitats dels Paleologi.⁴⁸⁰⁷ Totes aquestes novetats, que complicaven la situació de Milà, degueren arribar a oïda d’Enyego d’Àvalos; com també arribarien a oïda de l’anònim autor de *Curial e Güelfa*, que sotmet al seu marquès de Montferrat ficcional a un tractament palesament ambigu. L’admira com a cavaller, però no pot evitar blasmar-lo pels seus defectes.

La batalla de Casamaggiore –el 25-29 de setembre, on destacà la figura militar del comandant en cap Micheletto Attendolo– alliberà per a Venècia aquesta plaça, que conferia a la república el control d’un estratègic pas del riu Po i de la navegació fluvial. El desastre era majúscul: els venecians s’havien apoderat de 4.000 presoners. A més a més, Venècia i Sforza s’havien assaltat per sorpresa de Cremona i Lodi.⁴⁸⁰⁸ L’estratègica Cremona la governà en nom de Francesco Sforza un antic corsari proaragonés (ca. 1436) i capità dels vaixells bastits a Milà per tortosins (1438), Ambrogino di Spinola: aquest “vell pirata” mal de fiar havia traït la causa del seu antic senyor.⁴⁸⁰⁹ Els venecians, mentrestant, avançaven sobre Milà... El 5 d’octubre encara no havia arribat a Nàpols la notícia del desastre, quan Alfons el Magnànim escrigué a Filippo Visconti prometent-li una ajuda urgent i immediat.⁴⁸¹⁰ Tractava de calmar-lo

⁴⁸⁰⁷ MULETTI, Delfino i Carlo, *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e dai marchesi di Saluzzo*, Tipogr. de Domenico Lobetti-Bodoni, Saluzzo, 1830, ps. 68-70. Ludovico (1406-1475) era casat des del 1436 amb Isabella Paleologo (1419-1475), germana del marquès Giovanni.

⁴⁸⁰⁸ GULLINO, Giuseppe, Gherardo Dandolo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 32, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1986; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gherardo-dandolo_Dizionario_Biografico/>; NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447-25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986, p. 20.

⁴⁸⁰⁹ Tractarem amb més detall del personatge, quan l’associem amb el seu homònim de la ficció novel·lesca de *Curial e Güelfa*.

⁴⁸¹⁰ La rapidesa amb què arribaven les notícies de la Llombardia a Nàpols (17 dies) es deu a l’existència d’un eficient sistema de correus a cavall que es rellevaven en el transport de la correspondència

dient-li que li enviaria tot el seu exèrcit immediatament, comandant pel mateix príncep Ferran, duc de Calàbria i hereu del tron. Tanmateix, després recapacità el rei i decidí posar-se ell –i no el seu fill únic i inexpert– al front d’una empresa tan arriscada. O és que ho havia dit per a assegurar al duc que no li fallaria i tranquil·litzar-lo. En qualsevol dels casos, consta que el rei d’Aragó tingué problemes de salut aquells dies que retardaren la seua urgentíssima i prevista partença cap al nord d’Itàlia.

Segons Alan Ryder, de la lectura d’unes instruccions de l’11 d’octubre del 1446, es desprén que Alfons “ritenne consigliabile mandare Iñigo de Avalos al duca di Milano per assicurarlo che la malattia non avrebbe impedito la raccolta dell’esercito e che presto egli avrebbe marciato in suo aiuto.”⁴⁸¹¹ Aquell dia 11, des del Castell Nou, el rei escrigué al comte d’Ariano, Enyego de Guevara, i a Pietro da Monferrato, ambaixador seu a Milà, per a comunicar-los la notícia que tenia d’uns aldarulls a Gènova. Si queien els Adorno i s’hi imposaven els Fregoso, els francesos tindrien obertes les portes de la Llombardia: aquest era el risc, de moment poc imminent. Filippo havia animat el rei a ocupar militarment dita república –tot el contrari del que pensava el 1444– recolzant-se en els seus partidaris genovesos, però Alfons ho trobava poc recomanable. Preferia que fóra sotmesa al ducat milanés, perquè “lo nom de la senyoria del rey d’Aragó e de catalans és molt avorrida en aquella comuna de Gènova.”⁴⁸¹²

Com a mesura d’urgència, havia decidit enviar aquell mateix dia a Gènova dues galeres i una galiota armades, i altres fustes, per a posar-les al servei del dux Adorno. Enyego d’Àvalos partí de Nàpols amb ells urgentment i es desplaçà de Gènova a Milà amb els patrons de l’armada per a presentar-los oficialment a Filippo Maria Visconti. A partir d’aleshores, s’havia de quedar D’Àvalos al castell de Porta Giove, en qualitat d’ambaixador i informador permanent. Portava el diplomàtic una lletra del rei amb instruccions per al català Ramon d’Hortafà, capità des del 1444 de les tropes acantonades pel rei d’Aragó a Gènova i la Ligúria. Les instruccions per a D’Àvalos contenen una postdata del 13 d’octubre on es lamenta la dissort del Piccinino en el camp de batalla de Casalmaggiore, prop de Cremona: en “lo Cremonés.”⁴⁸¹³ No se’ns explica

---

diplomàtica, i que estaven apostats en ciutats intermèdies. Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 300.

⁴⁸¹¹ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d’Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 235).

⁴⁸¹² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 46r-49r, Castell Nou de Nàpols, 12 d’octubre del 1446.

⁴⁸¹³ *Ibidem*, f. 49r.

en el document, però acompanyava D'Ávalos en el viatge marítim l'oficial de falconeria Giovanni d'Alessandro, amb un regal de falcons per al duc de Milà.⁴⁸¹⁴

La notícia de la derrota “en el Cremonés” figura ja per primera vegada en un escrit del dia anterior, signat al Castell Nou el 12 d'octubre, quan el rei mobilitzà tots els seus recursos. Envià per via terrestre 1.500 efectius de cavalleria sota comandament de l'experimentat capità valencià Ramon Boïl, que cavalcaren a marxes forçades cap a Milà. Preveia el rei demanar al papa que enviara tropes a la Toscana amb Reinaldo Orsini. Mentrestant, ell preparà a Nàpols un estol de quinze galeres, més altres quinze que esperava tenir disponibles, per a embarcar-se cap al nord amb la resta de l'exèrcit. Tanmateix, aquest moviment naval es descartà, per ser avançada la tardor, i es plantejà alternativament un desplaçament terrestre. Encara tenia Alfons el Magnànim la idea que el príncep Ferran dirigira les tropes, operació que immediatament després fou prudentment desestimada: “vos enviaré”, avisava al duc de Milà, “el duque mi fijo con toda la otra gente que tengo. Yo quedo porque en mi ausencia no si farían ni darían buen recaudo a lo que queda de fazer.” Però diu que, si el seu fidel amic i aliat Visconti (“mi muy caro e muy amado padre”) li ho demanava, ell hi aniria en persona: “vos ofrezco la persona para ir e poner a todo peligro por vos e vuestro stado, mejor que por el mío. De todas las otras deliberaciones, don Ynigo de Ávalos vos las dirá, que dudo mi mal escribir no las danyase al buen entender.”⁴⁸¹⁵ Finalment, fou el rei qui encapçalà la ciutat ambulat que constituïa el campament reial, amb milers d'homes d'armes, el personal de cancelleria, auxiliars, criats, atzemblers, etcètera.

Dos dies després, el 14 d'octubre, el Magnànim escrigué al seu home de confiança a la cúria romana, el bisbe de Lleida, García Aznárez de Añón, contant-li que la gent del duc de Milà “és estada sparatada e rota en el Cremonés de la gente de los venecianos” i que “a Milán embio I m. e D. [1.500] cavallos. Yo cavalgo con V m. [5.000] cavallos por socorrer al camarlenque, y es ya XIII de octubre...”⁴⁸¹⁶ Li comenta també que els

---

⁴⁸¹⁴ LUPIS, Antonio, Per una storia della caccia aragonese, dins *Quaderni medievali*, 11, Bari, 1981, ps. 86-112 (p. 100).

⁴⁸¹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 46r-49r. Vegeu també ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 364-366 (XV.42-43); MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 250; AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 565-566.

⁴⁸¹⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.940, f. 19r, Castell Nou de Nàpols, 14 d'octubre del 1446.; RYDER, A., *La politica italiana...*, ps. 105-106 (datat erròniament el dia 13).

1.500 homes de Boïl han de reunir-se amb les tropes de reforça que li proporcionarà del camarlenc del papa, Ludovico Scarampo, per a dirigir-se tots ensems a Milà. Aquesta avançada de l'exèrcit del rei d'Aragó, comandada per Boïl, estigué assentada a la Llombardia de novembre del 1446 a agost del 1447. La constituïen finalment 2.137 unitats de cavalleria (713 llances i un terç) dividides operativament en 60 grups. Poc després augmentarien a 2.500 els efectius, distribuïts per diferents guarnicions. Quasi tots eren italians. Entre els capitans, n'hi havia 51 italians, dos albanesos, dos castellans, un català, un aragonés i tres valencians. Destacaven en aquesta comandància llombarda de l'exèrcit del rei d'Aragó, un estrenu cavaller aragonés, Rodrigo de Mur, i els valencians Ramon Boïl, Joanot Boïl i Diego d'Espejo.⁴⁸¹⁷ Tots ells acompanyaven D'Àvalos a la cort de Porta Giove, així com el cavaller –i antic notari-arxiver de la Sommaria al servei d'Enyego (1443-1446)– Lluís Sescases. Serien auxiliats després per Lluís Despuig i constituïen un nucli diplomàtic i de poder que donava suport militar i governamental al duc envellit i malalt (1446-1447).⁴⁸¹⁸ Es relacionaren a la cort amb humanistes llombards com Guiniforte Barzizza o com Angelo Decembrio, pedagog de la casa ducal (1446-1447), que després fou acollit a Nàpols per D'Àvalos, segurament amb funcions de preceptor i bibliotecari.⁴⁸¹⁹ El 1458 passà de Nàpols a Catalunya, al servei del príncep de Viana, lletraferit i amic també de D'Àvalos.⁴⁸²⁰

De moment, mentre arribaven els de Boïl, el que preocupaven a D'Àvalos eren les urgències polítiques; sobretot les del “front occidental” de la Llombardia: l'amenaça tothora latent dels francesos⁴⁸²¹ i de Renat d'Anjou, que entrenava els seus ociosos cavallers a Saumur (ducat d'Anjou, juny del 1446) en un torneig cavalleresc refinat,

---

⁴⁸¹⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 174, 180-182 i 401-402.

⁴⁸¹⁸ Més detalls en JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111; ÍDEM, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269.

⁴⁸¹⁹ Vegeu GUALDONI, Franco, Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156 (ps. 130-131).

⁴⁸²⁰ *Ibidem*, ps. 147-148.

⁴⁸²¹ “Perché, naturalmente, franzosi aspirano ad le cose de Lombardia”, com explicava l'ambaixador milanés Antonio da Trezzo a Francesco Sforza en una lletra signada a Barletta l'11 de gener del 1459. Vegeu MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Lettere autografe di Ferrante d'Aragona, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 368-388 (p. 387).

dirigit pel porsavant *Fleur de Pensée*.⁴⁸²² El duc Visconti estava desesperat després de la catàstrofe de setembre i no sabia on acudir a buscar ajuda. El 17 d'octubre envià el seu ambaixador Tommaso Tibaldo da Bologna al conspirador delfí Lluís de França, que s'havia acostat cap als Alps amb la seua amant, la filla del senyor de Saint Leydier, i que mantenia tractes amb Renat. A canvi de la seua ajuda militar per a detenir Venècia i Sforza, Visconti ofería Gènova al regne de França i Asti al duc Carles d'Orleans.⁴⁸²³ En novembre del 1446, Tibaldo es trobava negociant aquestes qüestions a Tours. El 20 de desembre es redactà un tractat de cooperació amb Milà, signat pel delfí, i el 29 de desembre el ratificà son pare, el rei Carles VII de França. Els francesos preveïen reunir abans de la fi de març del 1447 un exèrcit de 2.000 cavalls i 1.000 infants, que prompte desplaçarien els venecians dels territoris ocupats de Brèscia i de Bèrgam.⁴⁸²⁴ Ara bé, el tractat –com tants altres acords i pactes contradictoris– es quedà finalment en paper mullat, per a tranquil·litat de D'Àvalos i del rei d'Aragó. Una de les comeses principals d'Enyego a Milà –com tot seguit veurem– era la d'evitar que aquest pla del delfí Lluís de França, el duc Renat d'Anjou i el duc d'Orleans es fera realitat. S'estava jugant en l'esfera diplomàtica, no un “torneig de Melú” com el que l'anònim autor de *Curial e Güelfa* transformà en literatura cavalleresca, però sí un “torneig de Milà.”

El 30 d'octubre, el Magnànim ordenà D'Àvalos que es desplaçara de Milà a Gènova “per importanti negozi”⁴⁸²⁵ dels quals no ha arribat constància escrita. El *duxe* Raffaele Adorno (1375-1458), amic del rei d'Aragó (caigué presoner amb ell a Ponça, el 1435) i protector d'humanistes i literats, governà la república del 28 de gener del 1443 al 4 de gener del 1447.⁴⁸²⁶ Havia signat una pau el 1444, amb un homenatge anual

---

⁴⁸²² MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993.

⁴⁸²³ La intercessió del delfí Lluís davant el duc Visconti per tal que aquest cedira Asti a Orleans, es remuntaven a la tardor del 1444. Vegeu DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (ps. 324-327). La proposta de Visconti al delfí i al rei de França era la d'oferir-los Gènova i Asti, a canvi d'ajuda contra els venecians per a ocupar Bèrgam i Brèscia. S'hi exclouïa un atac a Alfons d'Aragó, per ser aliat i amic del duc. El duc ofería 4.000 genets i 10.000 infants per a formar un exèrcit conjunt (p. 333).

⁴⁸²⁴ *Ibidem*, p. 335. PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, ps. 184-186. Es preveïa reunir conjuntament un gran exèrcit, de 10.000 cavallers i 10.000 peons, amb ajuda de Savoia i del Montferrat, i un compromís de pau a signar amb el rei d'Aragó, ja que l'enemic a abatre no era ell –en teoria– sinó Venècia.

⁴⁸²⁵ MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti riguardanti Alfonso...*, p. 250; COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 145); ÍDEM, *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 29-30.

⁴⁸²⁶ BUONADONNA, Sergio – MARCENARO, Mario, *Rosso doge. I dogi della Repubblica di Genova dal 1339 al 1797*, De Ferrari, Gènova, 2000, p. 41; ORESTE, Giuseppe, Raffaele Adorno, dins

simbòlic al Magnànim, i havien cessat els atacs corsaris de genovesos a súbdits catalanoaragonesos, després de molts anys d'hostilitat mútua. Ara aquesta situació perillava, ja que els Adorno es trobaven en situació de feblesa.

Entre novembre del 1446 i març del 1447 les accions de guerra es detingueren: era la treva hivernal obligada, per raons climàtiques, que solia produir-se tradicionalment en els conflictes vigents al nord d'Itàlia.⁴⁸²⁷ Però l'acció diplomàtica prosseguia. Filippo Maria Visconti negociava amb Venècia i Sforza una pau (novembre-desembre del 1446). Havia escrit secretament al seu gendre Francesco Sforza el 16 de novembre tractant de reconciliar-se amb ell. I aquest –secretament, també– li aconsellava resistir, perquè deia voler passar-se amb el seu poderós exèrcit al bàndol milanés i recuperar les possessions ocupades a la Llombardia per Venècia. En febrer del 1447, fins i tot, s'arribà a parlar en negociacions secretes d'un Sforza com a capità d'una lliga antiveneçiana que agrupara Milà, Nàpols i Florència. Tot era, però, una estratègia del *condottiero*, que, segur de la seua força, jugava a dos bàndols.⁴⁸²⁸

Estant Alfons d'Aragó a Pontecorvo, el 26 de novembre del 1446, dictà personalment una carta al secretari Fonolleda per al seu "*ambassiatori apud duces Mediolani*", Enyego d'Àvalos, en resposta a una altra d'aquest (del 7 de novembre) on li comentava la situació de Gènova. El rei era d'acord amb la proposta del duc, de "dominar" Gènova, però sense reprimir els opositors i sense procedir ara, ja que hi havia unes altres qüestions més urgents a resoldre. Respecte del "fecho" de Milà, li sabia molt mal a Alfons que els venecians hagueren travessat ja el riu Ada. Manifestava la seua voluntat d'anar a socórrer-lo, però deia que s'havia retardat molt per causa de les "grandes aguas" de la tardor. Que li comunicara a Visconti que, des que havia començat la guerra amb Florència i Venècia, volia haver-s'hi desplaçat i que ho hauria fet mesos arrere, en estiu, "si y fuesen stadas nuestras galeras." En el moment en què disposara d'un estol en condicions –deia– avançaria molt cap al nord per la mar. Finalment, s'adreça directament a Enyego per a informar-lo que se servisca de diners, com té per costum, a través de lletres de canvi: "Nos vos havemos embiado hun cambio de CCC ducados para acatar las cosas de que vos diemos memorial."⁴⁸²⁹

Dizionario biografico degli italiani, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/raffaele-adorno_Dizionario-Biografico/>

⁴⁸²⁷ NATALE, S. M., *La Repubblica Ambrosiana...*, p. 20.

⁴⁸²⁸ COGNASSO, F., *I Visconti...*, ps. 467-468.

⁴⁸²⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 53v-54r; document que ja comenten ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 371 (XV.45); SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 73.

Durant l'octubre i el novembre del 1446, Enyego d'Àvalos hagué d'abandonar les seues responsabilitats d'ambaixador a Porta Giove i traslladar-se de Milà a la frontera lligur amb Provença (la zona de Ventimiglia⁴⁸³⁰), a través de Pontestura i Alba. En aquesta última ciutat (que es localitza en la ruta que va de Milà a Ventimiglia, a través del Montferrat), potser gaudí l'ambaixador de l'hospitalitat de la beata Margherita di Savoia: una dama, il·luminada en temps de joventut per la predicació de sant Vicent Ferrer, a la qual el marquès de Montferrat havia cedit la meitat del seu palau d'Alba. No obstant el seu rang, la dama preferia envoltar-se de monges i acabava de posar a la mateixa Alba la primera pedra d'un monestir (13 de maig del 1446).⁴⁸³¹ Tot això recorda molt la Güelfa d'ambigua vocació monàstica de la ficció del *Curial*, la qual visita el seu germà, el marquès de Montferrat, a Alba, “assignant-li una e la pus bella part de son palau per a la sua estaja” (*CeG* I.2). Són dades reforcen la intuïció de Charles Merrill, que ja identificà la beata Margherita de Savoia com una font d'inspiració per a l'anònim autor a l'hora de perfilar la protagonista femenina de la novel·la.⁴⁸³²

És el rei Alfons, estant a Mignano Monte Lungo, a mitjan camí entre Nàpols i Roma, el que ens informa (21 de novembre del 1446) de la coordinació existent entre el català Hortafà, “capità de infanteria” de la “ribera” de Gènova; l'ambaixador destinat a la Llombardia i el Montferrat, Enyego d'Àvalos, que portava diners de Milà a la Ligúria per a sostenir aquestes tropes, i el secretari reial Joan Olzina, que efectuà aleshores una ambaixada a Gènova per a tranquil·litzar el dux Adorno. El Magnànim escriu a Ramon d'Hortafà. Diu que ha rebut les seues lletres i les de l'ambaixador a Gènova, Olzina, que l'assabenten de la tensió política que es viu a la república. El rei els recomana que reconforten el duc Raffaele, perquè el rei d'Aragó tenia previst impedir qualsevol atac que provinga de França i enviar-li les galeres de reforç que demanava. Pel que fa a la idea d'Hortafà de “metre-us a Vintemilla ab los infants, açò remetem aquí a vós, que-n façau lo que per lo dit duch [de Milà] vos sia manat.” No debades, era el mateix duc el qui s'ocupava de pagar les soldades als catalans. Alfons es comprometia a continuar mantenint el seu protectorat sobre Gènova i no li preocupaven gens els preparatius a

---

⁴⁸³⁰ *Ventemija*, en dialecte local (província d'Imperia, Ligúria).

⁴⁸³¹ REMBAUDI, Alerino, *Il minutario (1439-1444) del beato Alerino Rembaudi, vescovo di Alba*, ed. a cura de Baldassare MOLINO, Edizioni Albesi, Alba, 2004, p. 13.

⁴⁸³² MERRILL, Charles J., La Güelfa i els seus models italians, dins BOEHNE, Patricia – MASSOT, Josep – SMITH, Nataniel B. (eds.), *Actes del tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982). Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 159-168 (p. 166).

Provença de Tanneguy du Chastel i companyia: “De la venguda del duch Rayner en Proença feu poca stima quant al bufar que venecians e florentins fan en aquests affers”, ja que tot eren en realitat paraules i amenaces, però no realitats. A continuació, comenta el monarca el contingut de la carta que setmanes abans li havia remés Hortafà: “del que-ns dieu com don Enyego vos ha donat mil e docents ducats per los infants e docents per vós, havem haüt plaer; avisant-vos que us visitarem millor, e encara als dits infants, per modo que-n sereu content. E d’açò hajau ferma sperança.” S’alegra, finalment, el remitent perquè Gènova ha enviat una ambaixada formal i cordial al duc.⁴⁸³³

Un mes després, el 21 de desembre, Magnànim escriu de nou al seu ambaixador llombard, D’Àvalos, des del campament del Bosco di Cervara (prop d’Agnani, al Laci). Vol que comente a Filippo que convindria un acostament a Florència per a separar-la de Venècia i Sforza. Encara que la posició insolent dels ambaixadors florentins que l’han visitat, l’ha obligat a enviar-hi Carafello Carafa i Mateu Malferit amb un ultimàtum perquè dita senyoria no recolze Sforza. La guerra de Nàpols amb Florència li sembla l’única eixida viable, ja que –segons el que li havia comunicat al seu fill Ferran–, havent vençut Florència, “daría ley a toda Ytalia.”⁴⁸³⁴ Pocs dies després, el mateix monarca escrigué al príncep de Tàrent, el baró més poderós del regne napolità, desmentint els falsos rumors sobre Enyego que havia escampat per la ciutat –aprofitant l’absència d’aquest– un mercader de Verona. I és que, en aquesta ciutat, era particularment odiat D’Àvalos, per haver participat en la campanya de guerra del Saló i Verona del 1438, que culminà amb el saqueig de dita ciutat:

“Príncipe mi muy caro e muy amado amigo: (...) Espero en breve vos scrivir nuevas que vos plazerán, e ciertas e veras, e no de aquellas que ponen e pintan las cosas en el viento, como el ribaldo de [blanc] >un< veronés fazía en Nápol, que sembrava que vos quería levar lo vuestro e darlo a don Ínnigo de Ávalos; como creo que ayáis sabido –por Jaquete el vuestro– yo nunca me ayudé de falsías como mis enemigos. E yo he vencido e venço, y ellos han perdido e pierden (...). Scrita de mi mano en la silva de Cervara, en campo, a XXVII de diciembre.- *Rex*

---

⁴⁸³³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, fs. 125r/v.

⁴⁸³⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 55r, Bosc de Cervara, 21 de desembre del 1446. Vegeu també ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 371 (XV.45); RYDER, A., *La política italiana...*, p. 238; JAVIERRE MUR, *Aurea, Alfonso V de Aragón y la República...*, p. 193.

Alfonsus.- A mi grand condestable del regno de Sicília, el príncipe de Taranto.⁴⁸³⁵

Mentrestant a Niça, pels dies 21-26 de desembre del 1446, el bastard de Saint-Vallier, lloctinent del delfí Lluís, conjurava amb Giano de Campofregoso, Ansaldo degli Ansaldi i altres exiliats genovesos sobre el possible establiment d'un protectorat francès a Gènova. Dirigien aquestes negociacions el Charles de Poitiers, senyor de Saint-Vallier; Tanneguy III du Chastel, senescal de Beaucaire, governador de Provença i delegat de Renat d'Anjou, i Guillaume, fill bastard de Charles de Poitiers i persona de la màxima confiança del delfí Lluís. Es preveia que, una vegada que els Campofregoso recuperaren Gènova, donaren suport naval a una invasió de Nàpols per les tropes franceses.⁴⁸³⁶ El 4 de gener del 1447, a Tours, se signava un acord entre el delfí de França i Milà, segons el qual França havia d'ocupar Gènova; Milà podria recuperar Brèscia i Bèrgam amb ajut francès, i el duc d'Orleans rebria Asti (senyoria que li pertocava en herència, per ser fill d'una Visconti, però que Filippo Maria li havia negat fins aleshores). Per Cap d'Any del 1447, el delfí Lluís i Renat d'Anjou enviaren a Niça l'arquebisbe de Reims, el militar Tanneguy du Chastel i l'oligarca Jacques Cœur, a fi de preparar amb els Fregoso i altres exiliats l'assalt a Gènova.⁴⁸³⁷

La crisi política esclatà, internament, a la mateixa Gènova, el 4 de gener del 1447. Els antagonistes dels Adorno, reunits, obligaren a dimitir el dux Raffaele. Es designà un consell de regència de dotze ciutadans, però, amb el recolzament dels soldats del rei d'Aragó, la facció proaragonesa recuperà el govern de la mà de Barnaba Adorno (1385-1459), el dia 14 del mateix mes.⁴⁸³⁸ L'intent de restabliment fou efímer, però, ja que el 26 de gener els opositors es revoltaren. Desembarcà un exèrcit de francesos i genovesos exiliats a Niça, dirigits pel bastard de Saint-Vallier i els Fregoso, que, en la nit del 29 al

---

⁴⁸³⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.940, f. 23v, Bosc de Cervara, 27 de desembre del 1446; publicat per GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, p. 242. Hem esmenat la transcripció, a partir de l'original. En Giménez, no consta l'espai en blanc (nom desconegut del veronés, ni la introducció de l'article indeterminat >un<.

⁴⁸³⁶ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (p. 339).

⁴⁸³⁷ AMELOTI, Luca, Giano Fregoso (Campofregoso), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 50, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giano-fregoso_Dizionario-Biografico/>

⁴⁸³⁸ Sobre aquest personatge, vegeu ORESTE, Giuseppe, Barnaba Adorno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/barnaba-adorno_Dizionario-Biografico/> Havia conviscut a Milà amb Enyego d'Àvalos, quan fou "presoner" de Filippo Maria Visconti, del 6 d'octubre del 1435 fins la primavera del 1436.

30 de gener assaltà el palau. Lluitant sanguinàriament contra la guàrdia de 600 *catalani* que el defenien, però que no pogueren evitar el colp de mà.⁴⁸³⁹ Fou alliberat l'antic dux Tommaso Fregoso, presoner del 1443 al 1447, i començà el govern autonomista de Giano I Fregoso (*ca.* 1405-1447; 30 de gener-16 de desembre del 1447).⁴⁸⁴⁰

El nou dux, Janus o Giano di Campofregoso, per sorpresa, expulsà de Gènova els homes del bastard de Saint-Vallier: el mateix que l'havia ajudat a apoderar-se de la ciutat.⁴⁸⁴¹ A continuació, pactà en primavera una pau amb el rei Alfons a canvi que aquest respectara la llibertat dels genovesos.⁴⁸⁴² Segons Jerónimo Zurita, “era más estrecha la confederación que la que había tenido con el duque pasado”,⁴⁸⁴³ amb la qual cosa, el sobirà de Nàpols podia considerar-se content i tranquil. Aquesta actitud autonomista i filoaragonesa causà estupefacció i, després, decepció en el delfí Lluís i en Renat d'Anjou. Giano rebutjà de primera hora el protectorat francès: els primers dies de febrer, quan Tanneguy III du Chastel es presentà davant el port de Gènova amb galeres de soldats provençals disposats a desembarcar, els genovesos li tancaren les portes.⁴⁸⁴⁴ Acte seguit, enviaren ambaixadors per a aliar-se amb Sforza.⁴⁸⁴⁵

Segons Gaston du Fresne, “le bâtard insistait pour que le Dauphin entrât personnellement en scène” (Marsella, 16 de febrer del 1447), però no ho aconseguí. Encara que en aquest mes de febrer, amb Lluís al Delfinat i Renat a Provença, es rumorejava a Itàlia que es disposaven a envair el país.⁴⁸⁴⁶ El duc de Milà, continuava jugant a dues bandes: havia compromés 94.000 ducats, en dos anys, per a remunerar els homes del rei d'Aragó acantonats a la Ligúria, però el 16 d'abril tornava a tractar amb Lluís i Renat la possibilitat d'enfrontar-se ensems a Venècia.⁴⁸⁴⁷ No obstant això, l'acció diplomàtica de D'Àvalos en nom del Magnànim, aconseguí introduir dilacions en aquest negoci (maig-agost del 1447), que romania pendent quan es produí la mort de

---

⁴⁸³⁹ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, *Histoire de Charles VII. L'expansion de la royauté, 1444-1449*, Librairie de la Société bibliographique – A. Picard, París, 1888, p. 239; ÍDEM, Un chapitre d'histoire diplomatique..., p. 340.

⁴⁸⁴⁰ AMELOTTI, Luca, Giano Fregoso (Campofregoso), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 50, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giano-fregoso_Dizionario-Biografico/>

⁴⁸⁴¹ *Ibídem*, p. 340.

⁴⁸⁴² RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 326-327.

⁴⁸⁴³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 377 (XV.48).

⁴⁸⁴⁴ AMELOTTI, L., Giano Fregoso..., *op. cit.*

⁴⁸⁴⁵ BUONADONNA, S. – MARCENARO, M., *Rosso doge...*, ps. 41-43.

⁴⁸⁴⁶ DU FRESNE, G., Un chapitre d'histoire diplomatique..., ps. 343 i 347.

⁴⁸⁴⁷ *Ibídem*, ps. 347-348.

Filippo Maria Visconti (13 d'agost).⁴⁸⁴⁸ França tramà contra Campofregoso la conjura dels Fieschi, tot coincidint amb la mort del duc (agost del 1447), però fracassà.⁴⁸⁴⁹ Els intents francesos d'entrar a Gènova continuaren durant anys, dirigits per un bastard de Saint-Vaillier que era particularment odiat i que serà linxat en una revolta popular genovesa, el 1461. L'eixida diplomàtica de la primavera del 1447 sembla una victòria del *curial* D'Àvalos contra l'odiós Vaillier, nom que recorda el Sanglier de Vilahir de la novel·la cavalleresca, del qual se'ns diu que era amic del duc d'Orleans. En efecte: si Gènova acceptava el protectorat gal, el d'Orleans tenia obertes les portes de Milà.

Pel que fa als rumors sobre una previsible entrada en escena de Renat d'Anjou, val a recordar que aquest tenia signada una treva indefinida amb el rei d'Aragó des de juny del 1443, l'endemà de la capitulació de Nàpols. Ara bé, un imprevist podia arruïnar –com l'arruïnà, de fet– la continuïtat d'aquesta concòrdia: per Cap d'Any del 1447, una galera de corsaris catalans entrà per sorpresa al port de Marsella, la capital del comtat angeví de Provença, i causà una sèrie de danys i robatoris. L'esmentat Tanneguy du Chastel, persona de confiança de Renat a Provença (i un dels cavallers més maltractats en l'univers de ficció per l'anònim autor de *Curial e Güelfa*), amenaçà amb detenir i empresonar, en revenja, tots els catalans que trobara al país:

“...une galère aragonaise pénètre dans le port [de Marsella] et y fit quelques dégâts. Sénéchal de Provence, Tanguy II [en realitat, III] du Chastel, ne cessait de se plaindre, et il alla jusqu'à rappeler qu'il y avait en Provence des Aragonais – surtout marchands et marins– dont on pourrait ne plus garantir la sécurité. C'était menacer ouvertement d'une prise d'otages. Fort de sa parenté avec la Maison d'Aragon, le cardinal de Foix ne cessait de s'entremettre. L'Aragon répondait que les violations de la trêve étaient le fait de bandits sur lesquels on ne pouvait rien.”⁴⁸⁵⁰

La situació de feblesa del major port mediterrani de França, insòlita des del saqueig de Marsella pel rei Alfons l'any 1423,⁴⁸⁵¹ obligà Renat d'Anjou a declarar el trencament de la pau amb el rei d'Aragó i a preparar el trasllat de la cort d'Angers

---

⁴⁸⁴⁸ Ibídem, p. 349.

⁴⁸⁴⁹ AMELOTI, L., Giano Fregoso..., *op. cit.*

⁴⁸⁵⁰ FAVIER, Jean, *Le roi René*, Fayard, París, 2008, p. 200.

⁴⁸⁵¹ L'atac piràtic del 1447 obligà els marselesos a construir la gran torre quadrada de Sant Joan (1448-1452), en substitució de l'arruïnada torre Maubert. Vegeu BERTRAND, Régis, *Le vieux-port de Marseille*, J. Lafitte, Marsella, 1998, p. 51.

(Anjou) a Provença.⁴⁸⁵² L'únic que podia reconduir les coses era el cardenal Pèire de Foix, legat pontifici d'Avinyó, que oficiava d'interlocutor entre els reis de França i Aragó, i solia intercedir entre els Aragó i els Anjou.⁴⁸⁵³ Obrava, doncs, dit cardenal, com el seu parent el comte de Foix, vassall i amic alhora d'ambdues monarquies; circumstància que coneix i plasma molt bé l'autor del *Curial*. És probable, fins i tot, que l'ambaixador D'Àvalos fera un viatge a Avinyó en aquestes dates i circumstàncies, amb l'objectiu que el cardenal ajudara a mantenir la treva Aragó-Anjou. Tanmateix, les negociacions, prolongades després fins el 12 de maig del 1448, acabaren rompent-se i es despertà de nou l'hostilitat entre ambdues cases principesques.⁴⁸⁵⁴ Ignorem si aquestes novetats podrien tenir alguna relació amb "l'enigmàtic" itinerari que emprén Curial, en la ficció cavalleresca *Curial e Güelfa*, quasi a la fi del relat, després del seu retorn al Montserrat: "Curial se'n va a Marsella, e allí adobà's algun poch; e depuys anà a Avinyó, e adobà's millor e cresqué son estat" (*CeG* III.78).

Mentre la crisi afectava a les relacions d'Aragó-Nàpols amb Gènova i Provença, el campament itinerant del Magnànim estigué aturat durant huit mesos a Tívoli, prop de Roma (8 de gener-agost del 1447), esperant el moment oportú d'envair la Toscana i pressionar Florència. O, fins i tot, l'oportunitat d'accedir el rei personalment al ducat milanés –si calia– per a salvar-lo de les urpes de Venècia.⁴⁸⁵⁵ El mateix duc no veia amb mals ulls aquesta idea, ja que, segons ell, "la sua venuta", la del rei d'Aragó, "sarà la salvatione de la persona et del stato nostro, et di tuti li signuri d'Italia."⁴⁸⁵⁶ Entre la fi de gener i la primeria de febrer del 1447, Enyego d'Àvalos hagué d'emprendre un viatge d'urgència al referit campament militar de Tívoli per a comunicar personalment al rei

---

⁴⁸⁵² DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, *Le règne de Charles VII, d'après M. Henri Martinet et d'après les sources contemporaines*, Maurice Tardien, París, 1890, p. 141; CASTELLARI, Gabrielle, *La belle histoire de Marseille*, École technique Don Bosco, Marsella, 1968, p. 41.

⁴⁸⁵³ Pèire de Foix (1386-1464) rebé el capel cardenalici el 1409 i fou cardenal i legat d'Avinyó del 1433 al 1464. Pel parentiu que servava amb els reis d'Aragó, usava els quatre pals de gules sobre camper d'or com a armes heràldiques. Era també legat pontifici per als afers de la Corona d'Aragó. Avinyó es localitza a la Provença, fitant amb l'estat dels Anjou. El 1429 contribuí, en el concili de Tortosa, a forçar la resignació de l'antipapa de Peníscola Climent VIII, i a la pau amb Castella del 1430. El 1448 portà a Provença les relíquies de les Santes Maries de la Mar, venerades a les Boques de Roine.

⁴⁸⁵⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 46. Segons FAVIER, J., *Le roi René...*, p. 200, "En avril 1448, le vieux cardinal transmit une nouvelle proposition de prolongation des trêves. Le 12 de mai, Alphonse refusa brutalement." Anota LECOY DE LA MARCHE, Albert, *Le roy René: sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d'après les documents inédits des archives de France et d'Italie*, Librairie de Firmin-Didot, frères, fils et Cie., París, 1875; reed. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1969, vol. 1, p. 269, que el posat arrogant d'una lletra d'Alfons d'Aragó remesa a Renat d'Anjou en aquella data significava el rebuig definitiu a tota solució.

⁴⁸⁵⁵ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, p. 320.

⁴⁸⁵⁶ COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, ps. 470-471.

que el duc Filippo Maria havia emmalaltit greument i que, a més, havia pensat designar-lo hereu testamentari del seu ducat. La Corona d'Aragó, si tot anava com era previst, podia aspirar a ser prompte “senyora de Milà.”⁴⁸⁵⁷

El 14 de febrer, Alfons envià de nou Enyego a Milà (“retornato lo magnífico don Ynnicho de Davalos, consigliere et ambasciatore nostro”), amb la resposta per al duc: el diplomàtic havia de recomanar a Visconti tenir prudència. Si l'objectiu fonamental era protegir Milà contra Venècia, no convenia ara disgustar Sforza –aspirant a ser duc– amb un anunci successorí públic, sinó ben al contrari: deslligar-lo de l'eix Venècia-Florència; atraure-se'l amicalment, i designar-lo capità general de les tropes que defenien Milà. El que urgia era salvar el ducat; després ja es decidiria l'afer successorí, que calia mantenir en secret: “...et anche ne vogliate advisare si questo si deve publicare, perché *interim* nui lo teneremo secreto et ne pare necessario, specialmente perché lo publicare non fosse causa de deniare lo buono proposito che lo dicto conte Sforza tenesse.”⁴⁸⁵⁸ Seguint aquest consell, Visconti es posà en contacte amb Sforza i envià resposta al rei Alfons (4 de març) per mitjà dels diplomàtics Pietro da Monferrato –que cooperava amb D'Àvalos– i Marino Barbanayra.⁴⁸⁵⁹ Les negociacions entre l'eix Milà-Roma-Nàpols i Sforza començaren el 20 de març.⁴⁸⁶⁰

A França, continuaven els moviments: el 15 de febrer del 1447, el magnat Jacques Cœur –financer de la corona de la flor de lis– assistia als estats generals de Montpeller i es mostrava disposat, en lletra al rei Carles VII, de col·laborar econòmicament i diplomàticament si s'efectuava un moviment de tropes cap a Gènova i la Llombardia: “Je sçais bien”, ironitzava, “que la conquete du Saint-Graal ne se peut faire sans moy.”⁴⁸⁶¹ Simultàniament, Renat d'Anjou s'establí al magnífic castell de Tarascó (Provença),⁴⁸⁶² on romandria de febrer del 1447 a febrer del 1449, quan se'n tornà de

---

⁴⁸⁵⁷ Segons RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 246-247), el rei de Nàpols, acampat a centenars de quilòmetres de la Llombardia, estava al corrent de tot el que passava al nord-oest d'Itàlia “attraverso Iñigo de Avalos, inviato aragonese a Milano.”

⁴⁸⁵⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2-699, f. 64v. RYDER, A., La política italiana..., ps. 246-256.

⁴⁸⁵⁹ Ibídem, p. 247.

⁴⁸⁶⁰ JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón y la República..., ps. 194 i 198-199.

⁴⁸⁶¹ VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, Lettre inédite de Jacques Cœur, dins PARIS, Louis (dir.), *Le cabinet historique. Revue mensuelle*, vol. 2, part 1a (documents), París, 1856, ps. 193-196. El magnat s'establí a Marsella en abril del 1447 per a potenciar-hi el mercadeig. Vegeu MOLLAT, Michel, *Jacques Cœur ou l'esprit d'entreprise au XVe siècle*, Aubier (“Collection historique”), París, 1998, p. 133.

⁴⁸⁶² Construcció dels anys 1400-1435 emparentada estilísticament amb el Castell Nou de Nàpols, que Renat reformaria ara (1447-1449). Vegeu COOK, Théodore-Andrea, *Old Provence. Provence's Roman and Medieval past brought to life through its buildings, literature et people*, C. Scribner's Sons, Nova York, 1905; reed. per Signal Books, Oxford, 2001, ps. 400-401 i 413.

nou a Angers.⁴⁸⁶³ El delfí de França –hereu del tron (futur Luís XI), malavingut amb el pare i senyor autònom del gran estat del Delfinat– Lluís de Valois, es desplaçà en abril cap a Provença i es reuní amb el seu cosí Renat a Marsella (7 de maig del 1447). El pretext era el de participar conjuntament en una peregrinació a la tomba de Santa Marta (Tarascó) i als llocs de culte de la Magdalena (Sant Maximí i a la Santa Bauma), però el que s’havia de tractar en realitat era la possibilitat d’una aliança entre Provença i el Delfinat per a rebel·lar-se contra el rei Carles VII, pare de Lluís. El d’Anjou no volgué participar en aquella conjura, i preferí visitar Lorena, on actuava de lloctinent el seu fill Jean d’Anjou.⁴⁸⁶⁴ Lluís de Valois es retirà desairat de la Provença. Romandria al Delfinat del 1447 fins el 1454, però amb la mirada posada en Itàlia.⁴⁸⁶⁵

El pare del delfí Lluís, el rei Carles VII, a diferència d’ell mateix i de Renat, s’interessava molt de lluny per les coses d’Itàlia i la Mediterrània, i mantenia una relació molt cordial amb el rei d’Aragó; cosa que explica el benvolent tractament que rep el rei de França en la ficció novel·lesca de *Curial e Güelfa*. Carles VII havia enviat un dels seus heralds al campament de Tívoli, on arribà el 19 de febrer del 1447, per a portar regals i interessar-se, de pas, per allò que pretenia Aragó sobre Gènova. Alfons li respongué que havia de servir fidelitat al pacte d’aliança amb els Adorno del 1444, i estava obligat a mantenir el protectorat.⁴⁸⁶⁶ De fet, Alfons confiava en què Carles de França, malavingut amb el díscol fill, no el recolzaria en les seues pretensions d’obrir un front d’expansió meridional sobre Itàlia. Entre altres coses, perquè estava resolent afers septentrionals, de la Normandia ocupada fins aleshores per Anglaterra. El 27 de juliol del 1447, per exemple, es produí la solemne entrada de Carles de Valois, rei de França, a la ciutat de Rouen: la *Roam* de *Curial e Güelfa* (II.38).

El 9 d’abril del 1447, Visconti demanava a Alfons que li enviara algú de confiança per a lliurar-li formalment el regiment del ducat i les claus de quasi tots els castells. El rei prometé que enviaria un procurador en lletra signada el dia 26.⁴⁸⁶⁷ Només passar la festa de l’1 de maig del 1447, es reprengueren les accions de guerra, amb una

---

⁴⁸⁶³ MOULIÉRAC-LAMOUREUX, Rose Léone, *Le roi René, ou les hasards du destin: 1409-1480*, Aubel, Avinyó, 1980, ps. 89-90, fixa en febrer del 1447 la data del trasllat al sud. La seua cort provençal seria esplèndida, i comptaria amb la presència –entre d’altres– l’anomenat “mestre de Renat d’Anjou”, el pintor flamenc Barthélemy d’Eyck (ca. 1420-1470). Vegeu VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d’Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 2, ps. 18-20.

⁴⁸⁶⁴ Emprenqué el viatge el 26 de maig, segons VILLENEUVE BARGEMONT, L.-F., *Histoire de René...*, vol. 2, ps. 17-18.

⁴⁸⁶⁵ *Ibidem*, ps. 18-20.

⁴⁸⁶⁶ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, p. 327, n. 29.

⁴⁸⁶⁷ *Ibidem*, p. 247.

ofensiva dels venecians, que s'acostaren als afores de Milà i saquejaren els voltants de la Porta Orientale (11-13 de maig) i es retiraren en acabant. El *condottiero* del duc, Piccinino, manifestava el seu desacord per l'acostament de Visconti al seu gendre Francesco, ja que entenia que Sforza només vindria a Milà “come signore, e no come soldato.”⁴⁸⁶⁸ I no s'equivocava molt. De tota manera, Alfons insistí a Sforza, amb qui tenia tractes, perquè abandonara la Marca i es dirigira a la Llombardia (13 de maig).⁴⁸⁶⁹ L'eix de la política alfonsina, segons Georges Peyronnet, consistia a “abaisser Venise, sa rivale dans l'Adriatique, et Florence, alliée des angevins et renforcer contre elles –et contre l'influence française– la puissance du Duché de Milan.”⁴⁸⁷⁰

Preocupava al rei, en conseqüència, que, ofegat com era el duc per la pressió veneciana, es posara a mans dels francesos i els invitar a travessar la Llombardia, ja que –diplomàticament– Visconti havia mantingut un ambigu joc a dues bandes. Semblava improbable aquesta possibilitat, ja que el duc insistia davant el rei a lliurar-se les claus de tots els castells del ducat, tret dels de Milà i Pavia. Diu Aurea Javierre que, “para tratar del ofrecimiento del duque, hecho por varios emisarios, entre ellos Íñigo Dávalos y Luis Sescases, el rey comisionó a Pedro de Monferrat y a Ramón Boil”; aquest últim, en qualitat de virrei.⁴⁸⁷¹ En efecte, els dies 23 i 28 de maig, Alfons atorgà poders a Milà Pietro da Monferrato i Ramon Boil perquè anaren a Milà i assumiren el govern del ducat, respectivament, en matèria civil i militar. L'objectiu primordial de l'equip catalanoaragonés resident a Milà era evitar que el duc Filippo concloguera cap acord amb els francesos.⁴⁸⁷² El 30 de maig, Enyego d'Àvalos havia partit de Milà cap a Tívoli amb una lletra personal de Filippo per a Alfonso;⁴⁸⁷³ després continuà cap al sud, fins a Nàpols, on passà alguns dies, a cavall entre maig i juny.

El 28 de maig el rei escrigué sengles cartes Boil (Milà) i a Enyego (Nàpols) insistint perquè convenceren Visconti de l'error que cometria si donava Asti –a les portes de la Llombardia– als homes del delfí o del rei de França: “de non assignare le

---

⁴⁸⁶⁸ COGNASSO, F., *I Visconti...*, ps. 469-470.

⁴⁸⁶⁹ JAVIERRE, A., Alfonso V y la República..., ps. 194-195.

⁴⁸⁷⁰ PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119 (ps. 114-115).

⁴⁸⁷¹ JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111 (p. 96); JAVIERRE, A., Alfonso V y la República..., p. 196.

⁴⁸⁷² RYDER, A., La politica italiana..., p. 249.

⁴⁸⁷³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 185v-186r, Tívoli, 21 de juny del 1447.

forteze de Asti a lo re o dalfino de Francza.”⁴⁸⁷⁴ Estant Enyego a Nàpols –suposem que solucionant algun afer familiar o personal– el tresorer Mateu Pujades li assignà en paga (11 de juny) uns draps de Perpinyà, verds, blancs i morats, per valor de 100 ducats d’or. L’anotació de tresoreria diu “a don Enyego d’Àvalos, per C ducats.”⁴⁸⁷⁵ El 13 de juny del 1447, el rei d’Aragó escrivé de nou a Nàpols per a recordar a Enyego quina era la seua prioritat quan se’n tornara al costat de Filippo Maria Visconti:⁴⁸⁷⁶

“Lo rey d’Aragó.- Don Enyego. Recordeu-vos, stant en Milà e après, vengut a nós ací en Tíbuli, haver-vos scrit e dit per part de l’il·lustríssimo duch de Milà que, en cas que fos dat a entendre que ell tingués pràctica alguna ab los reys de França, emperador de Alamanya, duch de Savoya o altres, no-n prenguéssem admiració alguna, car tot se fahia per passar temps, e no a intenció que effecte se’n degués seguir. E perquè huy havem reebudes letres del dit duch per les quals, responent a certes nostres letres que trameses li havem, dissuadint-li la assignatió d’Ast al dit rey de França [o, més concretament, al duc d’Orleans, Charles I de Valois i Visconti, comte legítim d’Asti], nos avisa com per vós e per diverses letres a nós e a vós e al comte d’Ariano trameses, nos ha notifficat lo que ha tractat ab lo dit rey de França sobre lo dit fet d’Ast. E que ha sperat nostra resposta no faent menció de la que per vós, per sa part, nos digués. E no li podem bonament replicar sobre açò sens saber primerament de vós per quines paraules lo dit duch vos dix, de lo dessús contengut de la pràctica que ab lo dit rey de França e altres tenia. Vos pregam e encarregam que, vista la present, per vostra letra nos aviseu de les paraules pròpies que el dit duch vos acomana que dir e explicar nos deguéssiu. Avisant-vos que per aquesta sola causa trametem lo present correu. Dada en Tíbuli, a XIII dies de juny any MCCCC XXXXVII.- *Rex Alfonsus*.- Fonollada.- Al magnífich e amat conseller nostre, don Enyego de Dávalos, lochtinent de gran camarlench en lo regne de Sicília Deçà Far.”

---

⁴⁸⁷⁴ JAVIERRE, A., Alfonso V de Aragón y la República..., p. 196; PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d’Història de la Corona d’Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119 (p. 115).

⁴⁸⁷⁵ ARV, Mestre racional, 9.407, f. 360. Comptes de Mateu Pujades, eixides de juny del 1447. La data concreta deu ser el dia 11 de juny, si fem cas de MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 61 (p. 253 de l’article), i la despesa s’inclou en el repartiment ordinari d’una paga en espècie a diferents “condotte di gente d’arme.”

⁴⁸⁷⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 83v-84r, Tívoli, 13 de juny del 1447.

Encara no havia tornat D'Àvalos a Milà el 21 de juny,⁴⁸⁷⁷ però no tardaria gens a marxar, se suposa que per via marítima, que era la més ràpida. De manera que ja es trobaria de nou al ducat per juliol del 1447. Aquell mateix dia 21, el rei respongué al duc de Milà sobre el contingut de la lletra seua del 30 de maig:⁴⁸⁷⁸

“Illustrissime princeps, etc. Per altra lettera ve scripsemo respondendo a la vestra lettera di XXX de lo proximo passato mese de magio e per ché nuy, per meglio certificare de le cose che lo magnifico don Ennecho de Davalos per parte vestra ne disse et refferio, le scripsemo ad Napoli per correie celere, che ipso don Innicho, lo quale è in Napoli, ne devesse per soa littera scrivere e advisare de la pratica vestra con le proprie parole, che ipso per parte vestra ne dissi in la venuta soa sopra la materia de la pratica vestra con lo re di França e altri. Lo quale, ipso dicto don Innicho, respondendo ad la dita mea lettera, ne ha scripto in la forma che intro clusa ve mandamo; malche vuy conoscate se lo dicto don Indicho ne ha dicto quello che per vuy le fo inposto piu o manco. Date Tyburi, die vicesimo primo iunii anno a Nativitate Domini M CCC XXXXVII°.- Rex Alfonsus.- Fonolleda.- Dirigitur duci Mediolani.”

Com s'observa, l'ambaixador del rei a Milà havia d'estar assabentat puntualment del que succeïa a les corts circumveïnes del ducat i de les converses que el duc mantenia amb França (inclosos ací Provença, el Delfinat i Borgonya), Savoia, l'Imperi Germànic, etc., qüestions de les quals tenia alguna noció també l'anònim autor del *Curial*.

El 25 de juny, el rei d'Aragó envià de Tívoli a Milà el claver de l'orde valencià de Santa Maria i Sant Jordi de Montesa, fra Lluís Despuig, amb poders de procurador seu per a negociar –d'acord amb el desig del duc– el traspàs de poders de l'amenaçada senyoria ducal. Boil havia de continuar allí, segons les instruccions diplomàtiques i amb llicència del duc, al càrrec dels 1.500 efectius de cavalleria que tenia el rei distribuïts pel ducat.⁴⁸⁷⁹ S'instruí Despuig perquè tractara d'evitar l'entrada dels francesos a la Llombardia: “li dirà [el claver al duc] que lo parer del dit senyor [rei] és que de nenguna manera als dits francesos no deja assignar Ast, ne permetre entren en Lombardia. E

---

⁴⁸⁷⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 185v-186r, Tívoli, 21 de juny del 1447.

⁴⁸⁷⁸ *Ibidem*.

⁴⁸⁷⁹ PEYRONNET, G., *La rivalité entre Alphonse...*, ps. 114-115.

mostrar-li-ha la còpia de la letra que don Enyego d'Àvalos ha trasmés al dit senyor, de Nàpols, perquè veja en aquella les paraules que'l dit don Enyego, per part del dit duch, deie al dit senyor.” Havia de notificar fra Lluís Despuig a Filippo Maria Visconti, finalment, que continua en tractes amb Francesco Sforza i que havia rebut la visita del missatger d'aquest, el milanés “Ambrusino Crivelli.”⁴⁸⁸⁰

El mateix juny del 1447, el papa havia signat la pau amb Sforza, que li havia de tornar el seu últim reducte a la marca d'Ancona, Iessi, a canvi dels 35.000 ducats que necessitava el *condottiero* per a armar els seus homes i anar a Milà.⁴⁸⁸¹ El rei Alfons li insistí, el 23 de juny, perquè marxara ja cap a Milà. Els venecians amenaçaven, si fa no fa, els suburbis de la metròpoli.⁴⁸⁸² El claver de Montesa havia tornat de Milà a primeries de juliol, segons Ryder, “con la sorprendente proposta di cedergli [Filippo a Alfons] il controllo di tutto lo Stato, inclusa l'administrazione, la giustizia, l'armata e ogni altra funzione di governo.” Alfons acceptà la proposta i envià de nou a Milà Despuig amb noves instruccions per a procedir amb la presa de possessió (29 de juliol). Era previst que Boïl fóra comandant militar; Despuig, regidor del govern i les finances, i el jurisperit i diplomàtic catanés Battista Platamone, responsable de justícia.⁴⁸⁸³ Els francesos no eren de moment cap perill, perquè Filippo els entretenia amb dilacions sobre el lliurament d'Asti al seu nebot el duc d'Orleans, Charles I.⁴⁸⁸⁴

Pocs dies després, estant avançades les negociacions perquè el rei d'Aragó contractara Sforza de *condottiero*, el Magnànim escrigué a Despuig –que encara estava de camí per la vall del Po– amb les següents instruccions: “Claver.- Direu al il·lustríssimo duch de Milà, nostre car e molt amat pare, com mossén Luýs Cescases és vengut aquí de part sua mostrant tota via aquella voluntat que havia que nós prenguésem lo govern de les sues terres, gent e stat.” Aquesta insistència del duc era aleshores inoportuna “e, per consegüent, nos parria que lo duch deuria cessar de present de dar-nos aquest govern perquè duptam no sia causa de descontentament del comte Francisco, qui spera ésser-li successor.” Lluís Sescases partiria el mateix dia 11 d'agost amb aquesta resposta, per a lliurar-la a Despuig i que aquest convencera el duc de l'oportunitat –de moment– de no fer públic el traspàs de poder.⁴⁸⁸⁵

---

⁴⁸⁸⁰ JAVIERRE, A., Aportación documental..., ps. 102-103, doc. 1.

⁴⁸⁸¹ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 470.

⁴⁸⁸² JAVIERRE, A., Alfonso V y la República..., p. 195.

⁴⁸⁸³ RYDER, A., La politica italiana..., ps. 253-254.

⁴⁸⁸⁴ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 471.

⁴⁸⁸⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 97v; JAVIERRE, A., Aportación documental..., ps. 110-111, doc. 5; ÍDEM, Alfonso V y la República..., ps. 198-199.

El que no sabia Alfons V quan dictà la lletra de l'11 d'agost del 1447, és que al duc de Milà a penes li quedaven hores de vida. Filippo Maria Visconti emmalaltí greument, dictà testament el 12 d'agost i morí el 13. A l'endemà mateix, 14 d'agost, un moviment oligàrquic i popular contribuí a proclamar la llibertat comunal i la República Ambrosiana de Milà. Ramon Boïl i els seus homes, sorpresos i aïllats, perderen cavalls i queviures. El virrei d'Alfons d'Aragó, alguns cortesans i els capitans antisforzescos (Francesco Giacomo, Carlo Gonzaga, Niccolò Piccinino) havien tingut molt a veure en el testament del duc moribund, redactat pel notari de la cort Giacomo Becchetto.⁴⁸⁸⁶ Visconti deixà el seu patrimoni senyorial al rei Alfons el Magnànim. Tanmateix, aquest document notarial tenia escàs valor efectiu, ja que no hi havia cap tradició que justificara la transmissió hereditària o testamentària del ducat. *De iure*, pertocava l'emperador –titular del domini eminent del feu– disposar qui seria el proper duc de Milà i investir-lo com a tal: *de facto*, eren les armes les que ho decidien. Ho explica així el medievalista Alan Ryder: “Esso [el testament] poteva diventare esecutivo solo se gli stessi milanesi avessero consentito ad accettarlo, mentre Borso d'Este aveva giustamente profetizzato che l'avrebbero del tutto ignorato.”⁴⁸⁸⁷

L'anònim escriptor de *Curial e Güelfa* sembla que ho tenia igual de clar que Borso d'Este i que Alan Ryder. Per això, quan comenta que el senyor de Milà –primer marit de la Güelfa– havia deixat en testament la senyoria a la viuda, ho explica de la manera següent: El senyor estava molt malalt i sabia que anava a morir. Així que “féu son testament, lo qual en presència de tots los seus barons ordonà. E volgué que la Güelfa, ab marit e sens marit, fos senyora de Milà (...). E axí ell vivint ho féu jurar a sos vassalls, e passà d'aquesta vida” (*CeG* I.2). Que els barons hi foren presents i que, com a vassalls, hagueren de jurar que complirien l'última voluntat del senyor, era un fet inconcebible a Castella, Aragó o Nàpols; però natural del tot al Milà de la dinastia dels Visconti, on els testaments ducals eren un paper sense valor efectiu. Només si els principals vassalls el reconeixien explícitament i davall jurament llur voluntat d'acatar l'última voluntat del senyor difunt, aquesta adquiria pes i validesa.

El dia de la mort del duc, 13 d'agost, es produí al castell de Porta Giove allò que Francesco Cognasso denomina “il tentativo aragonese”. Boïl feu onejar en totes les

---

⁴⁸⁸⁶ NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447–25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986, p. 26.

⁴⁸⁸⁷ RYDER, A., *La politica italiana...*, ps. 257-258.

torres les senyeres *quatribarrades* del rei d'Aragó, nou senyor de Milà.⁴⁸⁸⁸ Ara bé, el virrei i experimentat militar valencià i els seus lloctinents havien quedat en situació d'aïllament; de mancança de cavalls i recursos, per la revolució urbana. De manera que el 18 d'agost la fortalesa fou assaltada i saquejada pel poble. Segons l'historiador, “gli aragonesi riuscirono a salvarsi uscendo in gran premura di città, ma perdendo le loro cose; anche Raimondo Boyl perdetto quanto aveva depositato a Sant'Ambrogio.” A partir del 30 d'agost, el magnífic castell-palau dels Visconti seria demolit parcialment i simbòlicament.⁴⁸⁸⁹ El dia 20 d'agost, la notícia de la mort del duc havia arribat al campament reial de Tívoli.⁴⁸⁹⁰ L'ambaixador permanent Enyego d'Àvalos, segurament, s'hauria refugiat aquells dies a casa d'alguns amics patricis del partit “proaragonés”, perquè continuà residint a la ciutat en els mesos subsegüents. Els aldarulls duraren pocs dies, en qualsevol cas. El 31 d'agost el rei d'Aragó envià Despuig i Guiniforte Barzizza (antic secretari proaragonés del Visconti, ara al servei del rei d'Aragó) de Tívoli a Milà, per a pactar amistosament amb la República Ambrosiana.⁴⁸⁹¹

El buit de poder generat per la sobtada mort de Filippo féu que Sforza concebera l'ambició estratègica de fer-se coronar duc més avant; que l'oligarquia i la burgesia de Milà es dividira en diferents faccions polítiques, les quals buscaven recolzament a l'exterior; que Pavia i altres ciutats del ducat tractaren d'independitzar-se, i que es produïra una gran agitació diplomàtica al voltant del nord d'Itàlia. A partir d'aleshores, i fins al 1450, sorgiren múltiples pretendents a duc de Milà,⁴⁸⁹² amb diferents drets i possibilitats de triomfar: 1) Alfons d'Aragó, legitimat teòricament pel testament de Filippo Maria Visconti, però amb escàs recolzament a Milà;⁴⁸⁹³ 2) Francesco Sforza, gendre de Filippo Maria pel seu matrimoni amb la seua bastarda i filla única Bianca Maria, que comptava amb més detractors que partidaris a la ciutat;⁴⁸⁹⁴ 3) Lluís I de Savoia, germà de la duquessa viuda, Maria de Savoia, recolzat a la capital per un actiu

---

⁴⁸⁸⁸ NATALE, S. M., *La Repubblica Ambrosiana...*, p. 26.

⁴⁸⁸⁹ COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo e la Repubblica Ambrosiana (1392-1450)*, “Storia di Milano”, vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955, p. 400;

⁴⁸⁹⁰ RYDER, A., *La politica italiana...*, p. 256.

⁴⁸⁹¹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 382 (XV.49).

⁴⁸⁹² COGNASSO, F., *I Visconti...*, ps. 503-504; CASATI, Antonio, *Milano e principi di Savoia. Cenni storici*, Tipogr. de Ferrero e Franco, Torí, 1833, p. 4.

⁴⁸⁹³ El recolzaven els seus parents els marquesos Este de Ferrara, que aspiraven a rebre alguna compensació territorial. A nivell intern, a Milà recolzaven el rei d'Aragó els Bracceschi (seguidors de l'escola de *condotta* de Braccio da Montone, entre els quals destacava el *condottiero* Niccolò Piccinino) i l'aristocràcia agrupada políticament en la *parte Guelfa*.

⁴⁸⁹⁴ Se'l considerava poc legitimat per a la successió pel seu origen de sant innoble i per la qualitat de dona i de filla il·legítima de Bianca Maria. El recolzaven, malgrat tot, els *sforzeschi* (alguns cortesans, amics i clients polítics de Sforza) i la *parte Gibellina*, més burgesa i menys oligàrquica que la Güelfa.

partit prosavoia;⁴⁸⁹⁵ 4) Carles d'Orleans i Visconti, duc d'Orleans i nebot de Filippo Maria, que comptava amb l'interessat suport dels seus parents el delfí Lluís de França i Renat d'Anjou;⁴⁸⁹⁶ 5) el rei dels Romans i futur emperador d'Alemanya, Frederic III, que s'arrogava el mer i mixt imperi de Milà, per considerar aquest un feu vacant del Sacre Imperi Germànic,⁴⁸⁹⁷ i 6) la república de Venècia, que amenaçava amb incorporar-se per la força el ducat sencer de Milà, gràcies al seu poderós exèrcit.

El 31 d'agost del 1447, alhora que enviava per correu instruccions secretes per a Ramon Boïl, Carafello Carafa, Guiniforte Barzizza, Lluís Despuig i Mateu Malferit (l'equip que acabava d'eixir la vespra en direcció a Milà) Alfons d'Aragó decidí desallotjar el campament de Tívoli i començar la campanya de guerra contra Florència a la Toscana.⁴⁸⁹⁸ El dia 27 havia escrit a Venècia declarant-se "hereu" legítim de Milà,⁴⁸⁹⁹ pretensió que mantindria fins a ben avançat el mes de novembre, quan arribà a un acord perquè –definitivament– Francesco Sforza. Malgrat tot, fou impossible –per causa dels aldarulls del 14 d'agost– adquirir per a la cancelleria una còpia del testament del duc difunt, l'arxiu del qual havia sigut incinerat quasi íntegrament. Sforza es posà al front de la defensa de l'Ambrosiana contra Venècia (desembre del 1447), no sense moltes peripècies, canvis interessats de bàndol i moviments estratègics múltiples, durant els anys 1447-1450 que seria llarg i tediós explicar.

---

⁴⁸⁹⁵ Des del 1434, Amadeu VIII de Savoia pretenia que Filippo adoptara un fill seu com a hereu del ducat. El 1436, el mateix duc de Savoia i Giovanni Paleologo (fill del marquès Gian Giacomo de Montferrat), signaren el pacte secret de Thonon per a cooperar en l'entronització d'un Savoia a Milà quan morira el Visconti, cooperació que Savoia pagaria als Paleologi amb compensacions territorials. Vegeu COGNASSO, Francesco, Di alcune relazioni sabaudo-viscontee dopo l'alleanza di Milano, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 11, fasc. 3-4, Pavia, 1921, ps. 145-176 (ps. 162-163). En unes cartes de Lluís de Savoia a Amadeu VIII es parla de "les intelligences de l'abbé de Casanova", cap del partit savoia a Milà, i principal suport amb què comptava "Madame de Milan", la viuda de Filippo Maria, per a imposar el seu candidat: el mateix germà Lluís. Vegeu GAULLIER, Eusèbe-Henri, Correspondance du pape Felix V (Amédée VIII) et de son fils, Louis, duc de Savoie, au sujet de la ligue de Milan et de l'acquisition du Milanais, 1446-1449, dins *Archiv für Schweizerische Geschichte*, 8, Zúric, 1851, ps. 269-364 (ps. 277-281).

⁴⁸⁹⁶ ROBINSON, Mary F., The Claim of the House of Orleans to Milan, dins *The English Historical Review*, vol. 3, núm. 9, Oxford, 1888, ps. 34-62. Charles era fill de Valentina Visconti, beneficiària d'un testament de Gian Galeazzo Visconti avalat pel segell de l'emperador Wenceslau, una de les clàusules del qual entrava en vigor per mort sense descendència masculina del darrer duc, Filippo. Existia a Milà un partit orleanista, però tenia poca força i implantació. A més a més, el d'Orleans mancava de recursos econòmics, no havia rebut el suport esperat del rei de França i el duc de Borgonya, i depenia, per tant, del delfí i del duc d'Anjou.

⁴⁸⁹⁷ Frederic envià a Milà el jurista i humanista Enea Silvio Piccolomini, secretari seu (i futur papa Pius II), per a reivindicar la més teòrica que real potestat imperial sobre el ducat i tota la Llombardia. No obstant això, qualsevol dels altres candidats –en particular Alfons i el duc d'Orleans– consideraven interessant gaudir de la seua benedicció imperial.

⁴⁸⁹⁸ JAVIERRE MUR, A., Alfonso V de Aragón y la República..., p. 203.

⁴⁸⁹⁹ *Ibidem*, p. 200-

La decisió d'Alfons d'Aragó de confiar la defensa de Milà al gran *condottiero* Sforza significava, comptat i debatut, posar el llop a tenir cura de les ovelles. Després de triomfar militarment contra Venècia i “salvar” Milà de la situació de setge en què es trobava (amb victòries contundents, com la del 15 de setembre del 1448),⁴⁹⁰⁰ Sforza assetjà ell mateix la ciutat que l'havia contractat per a defendre-la com a “soldat”. Obtinguda la capitulació pacífica de Milà, es proclamà duc (25 de març del 1450) i fou reconegut pels estats amics. En conseqüència, la Corona d'Aragó perdé qualsevol possibilitat d'esdevenir la legítima senyora de Milà. Mentrestant, el rei d'Aragó fracassà en el setge de Piombino (25 de juny-10 de setembre del 1448), es retirà a Nàpols i abandonà les armes pels amors de Lucrezia d'Alagno. Anys després, el 1455, signà la pau de Lodi i reconegué Sforza com a duc i afavorí la reconstrucció de l'eix geopolític Nàpols-Milà sobre una nova aliança dinàstica: Aragó-Sforza.⁴⁹⁰¹ El somni d'un casal d'Aragó entronitzat a Milà restà només en això: en un somni. I *Curial e Güelfa* tal volta fóra la celebració literària d'aquell efímer miratge. Solament a partir del 1535, amb l'annexió del *Milanesado* a l'imperi hispànic, Nàpols i Milà (governat per un nét d'Enyego d'Àvalos) foren sotmesos a una mateixa corona.

De moment, però, convé seguir alguns esdeveniments de la tardor del 1447, quan el duc d'Orleans intentà, sense gens d'èxit, fer-se proclamar duc de Milà. Dresnay, un comandant enviat a la Llombardia per Charles d'Orleans, havia ocupat en nom seu el comtat d'Asti: la legítima herència de sa mare, Valentina Visconti. Des d'allí, l'exèrcit francès atacà la zona d'Alessandria, prop de la que havia sigut senyoria de D'Àvalos, Borgofranco, i el capità de la República Ambrosiana Bartolomeo Coleoni els féu front. La victòria d'aquest fou tan contundent, que s'emportaren presoner Dresnay a Milà (17 d'octubre del 1447). La majoria de tropes contractades per Orleans, mercenaris decebutos pel mal inici de la campanya, se'n tornaren a França. Quan el 26 d'octubre arribà a Asti el duc Charles, “en modeste équipage”, ja era tard. Els efectius que quedaven en plaça eren insuficients del tot per a iniciar una campanya de conquesta de Milà i els recursos econòmics amb què comptava l'aspirant francès, relativament escassos. Així que el d'Orleans optà per negociar una pau amb l'Ambrosiana i obtenir, de pas, l'alliberament

---

⁴⁹⁰⁰ COGNASSO, F., *I Visconti...*, ps. 511-512. Venècia es retirà de territori milanés el 18 d'octubre.

⁴⁹⁰¹ Més detalls de tot açò, en el capítol introductori, on tractem dels fets polítics del regnat del Magnànim.

del seu lloctinent militar. Fet això se'n tornà decebut a França,⁴⁹⁰² amb l'únic premi de consolació d'haver conservat com a seu el comtat d'Asti.

Entre agost i novembre, els nobles milanesos sembla que donaven suport a la candidatura del rei d'Aragó, però les coses es complicaren i “gli Aragonese fuggirono.”⁴⁹⁰³ Segons el testimoni presencial de Piccolomini, els nobles proaragonesos foren desplaçats del Consell en novembre del 1447, i el règim republicà milanès adquirí un caràcter més popular. Es produïren alteracions de l'ordre, repressions i execucions.⁴⁹⁰⁴ Enyego d'Àvalos, Lluís Sescases i l'humanista Angelo Decembrio –que seguiria D'Àvalos i es posaria al seu servei a Nàpols⁴⁹⁰⁵– abandonaren Milà i es traslladaren a la Toscana, al campament reial. A partir d'aleshores, D'Àvalos cooperà amb el seu germà Enyego de Guevara en la guerra, mentre que Sescases fou destinat d'ambaixador a Savoia, on efectuà diferents viatges durant l'hivern del 1447-1448.⁴⁹⁰⁶ El rei decidí retirar a poc a poc les forces que Hortafà comandava a la Ligúria, per a concentrar-les a la Toscana, a partir també de novembre.⁴⁹⁰⁷ D'aleshores endavant, el rei d'Aragó operaria al nord d'Itàlia amb diplomàtics nadius. Com per exemple, Guiniforte Barzizza, que reemplaçà D'Àvalos d'ambaixador permanent a Milà, o el secretari que cooperava amb ell, Domenico Ferusino, nomenat el 7 de desembre.⁴⁹⁰⁸

Així les coses, durant els mesos de novembre del 1447 a novembre del 1448, Enyego d'Àvalos es mantingué adscrit al campament del rei Alfons, que sotmetia castells a la Toscana i que fracassà en el setge de Piombino. Els tres germans, Enyego de Guevara, Enyego d'Àvalos i el jove Alfons d'Àvalos, eren tres dels dotze *conducters* o *caps d'esquadres* amb què comptava l'exèrcit reial. Tanmateix, el gran senescal Guevara era considerat superior en rang i, com a tal, percebia un estipendi doblat: 200 ducats d'or, enfront dels 100 ducats que reberen en paga, en un moment indeterminat de

---

⁴⁹⁰² PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, ps. 194-197; McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, p. 325.

⁴⁹⁰³ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 507.

⁴⁹⁰⁴ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)* [*Europa sui temporis varias continens historias*, 1458], trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla (“Historia y Geografía”, 31), Sevilla, 1998, p. 194.

⁴⁹⁰⁵ Més detalls en la biografia d'aquest humanista, en el capítol corresponent.

⁴⁹⁰⁶ Us remetem a la ressenya biogràfica d'aquest personatge, al qual es podria atribuir –si fem cas de les filigranes del còdex (vid. *supra*, el capítol corresponent)– l'autoria de l'única còpia conservada del *Curial*.
⁴⁹⁰⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, foliació primera, f. 17r, Campament contra Castelnovo, 13 de novembre del 1447.

⁴⁹⁰⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.912, f. 148r, 7 de desembre del 1447; citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 258-259.

la campanya de guerra, cadascun dels Àvalos.⁴⁹⁰⁹ Segons la documentació immediatament posterior, el futur gran camarlenc de la cort hi destacà en accions de guerra, combatent amb valor i conduint tropes. Així ho entenia i ho expressava, si més no, el rei Alfons el Magnànim, en un privilegi del 1449: “*ut sitis in regimine sapiens in rebusque bellicosis providus et industrius, et in gubernatione gentium maxime strenueque circumspectus.*”⁴⁹¹⁰ Entre batalla i batalla, fins i tot, tingué temps Enyego d’ajudar l’humanista Flavio Biondo, que passava per dificultats des de l’entronització pontificia de Nicolau V. A petició de Decembrio, D’Àvalos el posà en contacte amb el cardenal Besarió (primavera del 1448) per veure si el podia ajudar.⁴⁹¹¹

Els contactes que D’Àvalos tenia amb humanistes de tota Itàlia –l’elit i l’avantguarda de la intel·lectualitat europea de l’època– feien d’ell el curial perfecte d’armes i lletres. Se’l considerava en totes les instàncies com un cavaller destacat “en cambra, e en liça, e en tot loch (...); molt abte e virtuos, savi e de gran e notable cosell (...); entre los grans philòsofs, poetes e oradors (...) tengut en gran stima” (*CeG* II.116). Un d’aquells filòsofs, poetes i oradors, Francesco Filelfo, feia un elogi d’Enyego en les seues *Odae* (llibre II, oda 6, versos 15-18, ca. 1450), que s’acosta al que el rei de França fa de Curial: “*Ingenti quamquam permultos laude nitentis / rex habet Alfonsus, lux tua clara magis. / Nam nulla fugit praestans, mi Davale, virtus, / nec bello insignis, nec veneranda toga.*”⁴⁹¹² Les virtut de les armes per a la guerra i la lliça, i la virtut de la *toga* per a la cúria reial i el consell del rei Alfons, s’unien en un sol curial.

Durant el 1448, el duc de Savoia intentava influir sobre l’estat d’opinió a la ciutat de Milà, vers la fi de l’any,⁴⁹¹³ però tan infructuosament com havien fet el Magnànim i el duc d’Orleans. Quan el partit proaragonés recuperà la influència, en la primavera del 1448, ja era tard. El 21 de març del 1448, al campament de la Toscana, dos ambaixadors de Milà sol·licitaren al rei d’Aragó que “passara cum la persona e tucte le sue copie et potentia in Lombardia” i que “la dicta illustre Comunità [de Milà], *in signum amoris et singularis devotionis*, vole portare le bandiere aquarteriate de la dicta Maestà con quelle de la dicta illustre Comunità.” És a dir, demanaven que el rei d’Aragó en persona es

---

⁴⁹⁰⁹ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 236v.

⁴⁹¹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 4v-5v, Castell Nou de Nàpols, 9 de juliol del 1449.

⁴⁹¹¹ FUBINI, Riccardo, Flavio Biondo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1968, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_Dizionario-Biografico/>

⁴⁹¹² FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, ps. 124-125.

⁴⁹¹³ SEGRE, Arturo, Nicod de Menton e le aspirazioni sabaude al ducato de Milano (1445-1450), dins *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino*, vol. 34, fasc. 14, Torí, 1899, ps. 868-884 (p. 876).

presentara a la Llombardia amb el seu exèrcit com a providencial “senyor de Milà”, però sense perdre autonomia comunal. Proposaven, doncs, com a símbol del protectorat que volien que el rei exercira sobre l’Ambrosiana una senyera en quatre campers, amb la milanesa creu de Sant Jordi i l’heràldica del rei d’Aragó-Sicília.⁴⁹¹⁴

Quan els que Cognasso denomina “i guelfi popolari”⁴⁹¹⁵ assumiren el govern en gener del 1449, es negocià i se signà aquest protectorat en tota regla d’Aragó sobre Milà. Ara bé, el Magnànim no tenia cap intenció de desplaçar-se en persona al nord d’Itàlia. Ni tan sols la d’enviar-hi un exèrcit napolità; perferia contractar mercenaris. La cessió de sobirania, signada el 25 de març del 1449, comptava amb la benedicció i el finançament de l’Església⁴⁹¹⁶ i amb el compromís d’Alfons de Trastàmara d’enviar-los un exèrcit. Era ja molt tard, emperò. El rei d’Aragó –per a decepció de Despuig, D’Àvalos, Sescases i altres que havien treballat durament per aquesta causa– no semblava estar realment interessat a esdevenir senyor de Milà, ni per descomptat a complicar-se l’existència en el laberint bèl·lic del nord d’Itàlia. Tampoc no tingué cap efecte –per la ineficàcia de l’exèrcit savoia, comparable a la del duc d’Orleans– el projecte de partició de Milà signat el 27 de juny del 1449, per mediació de Sescases, entre el duc de Savoia i el rei d’Aragó i Nàpols.⁴⁹¹⁷ El monarca napolità –ara, més napolità que mai–, una vegada conjurats l’amenança vèneta (Sforza recuperà per a Milà el territori ocupat pels venecians, 1448-1449) i el perill francès (Renat d’Anjou abandonà Provença en febrer del 1449), considerà un mal menor l’accés al poder i la consolidació com a duc del seu antagonista, Francesco Sforza (1450).

Pel que fa a Enyego d’Àvalos, l’aventura diplomàtica milanesa havia conclòs com un enorme fracàs, accentuat per la sensació de derrota del 1448, quan Alfons d’Aragó es retirà cap a Nàpols sense haver aconseguit cap triomf, després de dos anys de peregrinatge militar per Itàlia. Les accions a la Toscana i sobre Piombino, codirigides per Enyego de Guevara, havien sigut avortades en part per la intervenció de *condottieri* com Federico da Montefeltro o Sigismondo Pandolfo Malatesta, que des del 1447

---

⁴⁹¹⁴ RYDER, A., La política italiana..., ps. 289-290; JAVIERRE MUR, A., Alfonso V y la República..., p. 207.

⁴⁹¹⁵ COGNASSO, F., *I Visconti...*, ps. 514-515.

⁴⁹¹⁶ JAVIERRE, A., Alfonso V de Aragón..., p. 216-217.

⁴⁹¹⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.697, fs. 24r-28r, Nàpols, 27 de juny del 1449. La còpia savoiana es troba en l’Archivio di Stato di Torino, Pergamena, doc. 1. Vegeu també GUICHENON, Samuel, *Histoire généalogique de la Royale Maison de Savoie; justifié par titres, fondations de monastères, manuscrits, anciens monuments, histoires et autres preuves authentiques*, Tipogr. de Jean-Michel Briolo, Torí, 1778, vol. 4, ps. 361-363 ; RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 274.

combatien a sou de Florència.⁴⁹¹⁸ Després de la “celebrada” però vergonyosa entrada a Nàpols (15 de novembre del 1448) i malgrat la relaxació cortesana del rei guerrer, al costat de l’amistançada Lucrezia d’Alagno, Nàpols continuava en guerra contra Florència i Venècia, i en favor de la República Ambrosiana: l’efímer protectorat de la Corona d’Aragó. D’Àvalos, s’ocupà en aquells mesos (novembre del 1448-juny del 1449) de tasques d’instal·lació i reorganització de la cort –el rei l’havia nomenat *majordom*– i dels afers burocràtics de la *Sommaria*,⁴⁹¹⁹ on continuava sent “lloctinent”, teòricament subordinat al gran camarlenc ancià, Francesco d’Aquino (avi de la seua promesa Antonella, imminent comtessa de Montedorisio). Com a majordom, també, s’encarregà d’allotjar i orientar un invitat especial: el pintor Pisanello. No debades, el camarlenc o el seu lloctinent D’Àvalos, eren els depositaris oficials de “l’argent del rebost, vexells d’aur e d’argent, paraments de lits, perles e perdes fines...”⁴⁹²⁰ i, també, de les medalles commemoratives que el pintor volia dedicar al rei d’Aragó.

Quatre medalles de bronze, un falcó encapellat i l’escut d’Àquila

L’any 1439, quan les tropes de Filippo Maria Visconti ocuparen temporalment Verona, el capità i noble “llobard” d’adopció Enyego d’Àvalos hauria pogut contemplar la *Partenza di san Giorgio* (1436-1438): un magnífic fresc de l’església veronesa de Sant’Anastasia, obra del “Pisanello”, un dels més prestigiosos artistes plàstics del *Quattrocento*. El mural representa la figura del sant cavaller –que vist un arnés blanc i complet, d’acer milanès– disposat a cavalcar sobre el seu cavall blanc, i una nobilíssima dama que se’l mira, armada d’una serenitat i una confiança molt femenines, abans d’acomiar-lo. Es tracta, doncs, d’una refinadíssima estampa cavalleresca de la Itàlia septentrional del primer Renaixement, que participa del mateix hibridisme cultural que *Curial e Güelfa*. Els treballs artístics del pintor Antonio di Puccio Pisano (ca. 1395-1455), exactament com el tractament de fonts i la composició del *Curial*, són el “frutto di un’elaborazione meticolosa: senza perdere di vista la

---

⁴⁹¹⁸ BENZONI, Gino, Federico da Montefeltro, duca di Urbino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 45, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1995, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/federico-da-montefeltro_Dizionario-Biografico/>

⁴⁹¹⁹ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, vol. 1, ps. 74-77.

⁴⁹²⁰ Tal com consta ja en les ordinacions i documents de ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., *La corte del infante don Alfonso (1412-1416)*, dins *IV Congrés d’Història de la Corona d’Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293.

struttura complessiva della composizione. Pisanello studia ogni singolo dettaglio con una precisissima cura nella riproduzione della realtà.”⁴⁹²¹

El pintor era reputat, a més, per la seua producció medallística. De la mateixa manera que el catàleg biogràfic de Da Bisticci es considera un repertori orientatiu de les figures insignes del Quatre-cents italià, la col·lecció de medalles de bronze del Pisanello reuneix una galeria de prínceps i humanistes condecorats amb una “eterna fama” metàl·lica. Filippo Maria Visconti –ho diu el seu secretari i biògraf, Decembrio– rebutjava ser retratat pels artistes plàstics; no accedia a posar. Solament consentí que el retratara el Pisanello.⁴⁹²² L'impostor i pedant “humanista” Porcellio Pandone no aconseguí mai accedir al selecte club de les medalles. Malgrat tot, dedicà uns versos a una suposada medalla i retrat que el Pisanello li hauria fet, però que ningú no ha vist mai.⁴⁹²³ S'atribueixen a l'artista 24 medalles distintes, on apareixen retratats i acompanyats de sengles al·legories *condottieri* com el Piccinino, Malatesta o Sforza; prínceps com el marquès de Ferrara, el duc Visconti de Milà o el rei Alfons d'Aragó (3 medalles), i humanistes com el referit Decembrio. Totes daten dels anys 1438 al 1449; la de D'Àvalos fou l'última que realitzà. El futur comte de Monteodorisio fou l'únic cortesà de Nàpols, a banda del rei Alfons, honorat pel Pisanello amb un retrat. Com també fou un dels pocs a ser elogiat pel llibreter florentí Vespasiano da Bisticci, el principal biògraf contemporani dels humanistes del *Quattrocento*.

Els experts no parlen d'una data certa, però se suposa que, havent tornat el rei d'Aragó a Nàpols a mitjan novembre del 1448, el pintor hi arribà aleshores o pocs dies després. L'havia cridat a Castel Nuovo el rei.⁴⁹²⁴ O, més probablement, “son courtisan”

---

⁴⁹²¹ ZUFFI, Stefano, *La pittura italiana. I maestri di ogni tempo e i loro capolavori*, Electa, Milà, 1997, p. 75. Bartolomeo Facio l'inclogué en el *De viris illustribus*, en l'apartat *De pictoribus*: “A Pisano Veronese ha estat atribuït un talent quasi de poeta per la seua capacitat de retratar la personalitat dels subjectes: de representar l'aspecte extern dels mateixos alhora que en capta l'essència de l'ànima” Fou hàbil pintant animals: cavalls, etc. I, “a banda de a la pintura, es dedicà a l'escultura: realitzà en bronze i plom els retrats del rei Alfons d'Aragó, del senyor Filippo de Milà i d'altres prínceps italians, pels quals era molt estimat atesa l'excepcionalitat del seu art.” Vegeu ALBANESE, Gabriella, *Le sezioni De pictoribus et De sculptoribus nel De viris illustribus di Bartolomeo Facio*, dins *Letteratura e arte*, 1, Pisa-Roma, 2003, ps. 59-79 (ps. 74-75).

⁴⁹²² DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 98.

⁴⁹²³ Segons CROWE, Joseph Archer – CAVALCASELLE, Giovan Battista, *A History of Painting in North Italy: Venice, Padua, Vincenza, Verona, Ferrara, Milan, Friuli, Brescia, from the Fourteenth to the Sixteenth Century*, John Murray, Londres, 1871, vol. 1, p. 457.

⁴⁹²⁴ Alfons el Magnànim era amant de la numismàtica i col·leccionava monedes d'emperadors romans. Vegeu AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 116-117.

Enyego d'Àvalos, com bé dedueix Luke Syson.⁴⁹²⁵ Romangué a Nàpols durant els primers mesos del 1449 i desenvolupà tot un programa de propaganda iconogràfica del rei d'Aragó, amb tres medalles distintes, i una quarta dedicada a Enyego, que exercia aleshores de majordom i de lloctinent del gran camarlenc.

D'Àvalos havia conegut el pintor a Milà, el 1440, quan Filippo Maria Visconti li encarregà decorar unes sales desaparegudes amb escenes cavalleresques. Pel 1447, Pisano es trobava a la cort Gonzaga de Màntua executant uns frescos sobre cavallers de novel·les artúriques. Pel 19 d'agost del 1448 acabà la medalla dedicada a Pier Candido Decembrio, íntim amic de D'Àvalos, que havia sigut encarregada pel mecenes Leonello d'Este, marquès de Ferrara i, des del 1444, gendre del Magnànim.⁴⁹²⁶ En aquesta cort tornaria a coincidir amb D'Àvalos, que visità els Este en missió diplomàtica, pels anys 1444-1447, en els seus desplaçaments a Florència i Milà. Així que troba fàcil explicació que, després d'abandonar Ferrara, l'artista acompanyara la cort d'Aragó, acampada a la Toscana, en el viatge de retorn cap al sud. Entre els dibuixos i esborranys seus de Nàpols conservats a París (Museu del Louvre, Departament d'Arts Gràfiques, Còdex Vallardi), n'hi ha un datat encara el 1448.⁴⁹²⁷ No fou, però, fins el 14 de febrer del 1449, quan l'artista obtingué nòmina de pintor reial, amb un privilegi on el rei mostrava la seua admiració per la seua obra i l'acollia entre els seus *familiars*, amb una provisió anual de 400 ducats.⁴⁹²⁸ És probable, doncs, que el rei haguera atorgat ja el seu vistiplau als esborranys de les medalles alfonsines. Segons Roxane Chilà, les obres d'art del Pisanello es consideraven entre les típiques “meravelles” que un monarca com Alfons exhibia quan rebia la visita, per exemple el 1452, d'un emperador: “le type de ‘merveilles’ que le roi offre le privilège de contempler à ses hôtes.”⁴⁹²⁹

El privilegi reial del 14 de febrer del 1449, el redactà un humanista relacionat amb Milà, Tommaso Morroni, i cal entendre'l com un regal literari –en llatí elegant– del

---

⁴⁹²⁵ SYSON, Luke, « Opus pisani pictoris. » Les médailles de Pisanello et son atelier, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 377-425 (ps. 382-385).

⁴⁹²⁶ CALABI, A. – CORNAGGIA, G., *Pisanello. L'opera medagliistica paragonata a quella pittorica; distinte dalla produzione di seguaci e falsificatori dei secoli XV e XVI, in relazione ai medaglioni decorativi coevi*, Guido Modiano, Milà, 1927, p. 157.

⁴⁹²⁷ SYSON, L., « Opus pisani pictoris »..., ps. 387-388.

⁴⁹²⁸ GASPAROTTO, Davide, Fitxa 97 (Ritratto di Alfonso V d'Aragona, 1394-1458, re di Napoli e di Sicilia, 1442-1458), dins MARINI, Paola (coord.), *Pisanello (Catalogo della mostra tenuta a Verona nel 1996)*, Electa, Milano, 1996, ps. 406-407 (p. 406).

⁴⁹²⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 247.

mecenes a l'escultor. El redactor era un orador i poeta de l'Úmbria, dit *Tommaso da Rieti* o *Thoma Reatinus* (1408-1478), que interrompé la seua carrera militar per a dedicar-se als *studia humanitatis*. Fou preceptor de prínceps i aristòcrates, i ensenyà retòrica a les corts de Ferrara, Màntua i Milà. A banda, efectuà missions diplomàtiques com la que el dugueren a visitar Florència, Siena i Sevilla l'any 1439. Escrigué versos laudatoris per a Filippo Maria Visconti, i fou amic de Francesco Filelfo i Flavio Biondo, però no de Poggio Bracciolini, el qual li adreçà una invectiva furibunda per haver-li obstaculitzat la carrera en la cúria pontifícia. És probable que, recomanat pel Filelfo, haguera ensenyat gramàtica i mitografia –una de les seues especialitats– al cambrer Enyego d'Àvalos en la primera estada d'aquest a Milà, cap al 1440. *Il Reatino* passà a servir el rei d'Aragó (octubre del 1446) amb nòmina i sinecura de *secretari*. Acompanyà el rei al campament de Tívoli i a la Toscana (1446-1448) i romangué vinculat al Magnànim fins el 1452, quan passà a servir el duc de Milà, Francesco Sforza, al qual ja havia servit durant els anys 1442-1445, a la Marca d'Ancona.⁴⁹³⁰

L'expedició documental del privilegi “poetitzat” pel preceptor professional tingué lloc a la mateixa Cambra de la Sommària⁴⁹³¹ que presidia el lloctinent de gran camarlenc Enyego. Així consta en la cloenda: “*Dominus rex mandavit michi, Thome Reatino, et vidit eam Inicus, locumtenens magni camerarii (...). Enichus, locumtenens, vidit (...). Hanc executoriam expeditam in Regia Camera Summarie (...).*” Quant al contingut, el poeta expressa la necessitat que tot príncep s'envolte d'homes d'extraordinària virtut, a fi que les seues obres (pintura, escultura, literatura...) siguen “monuments” indelebles que perpetuen i immortalitzen la glòria aconseguida pels mecenes:

*“Nichil est, quod magis principem deceat, quam viros ingenio et culto
ornatuque preditos ac virtute claros honore, dignitate, beneficiis prosequi
singularique benivolencia et amore complecti. Fit enim, ut ad virtutem aliorum*

---

⁴⁹³⁰ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 193-194. Més detalls biogràfics, en COVINI, Nadia, Tommaso Morroni, dins *Dizionario biografico degli italiani*, 72, Roma, 2012; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-morroni_Dizionario_Biografico/> Segons aquesta autora, de la invectiva de Poggio es pot deduir la “reputazione acquistata presso principi e signori abbagliati dalla sua cultura e dalle sue doti letterarie. Doti che secondo il fiorentino erano posticce, dovute alla sua memoria proverbiale, che gli permetteva di mettersi in mostra sfoderando una sapienza fuori dell'ordinario, ma superficiale e ripetitiva.”

⁴⁹³¹ En seu itinerant, ja que la cort es trobava aquell dia establida a Pozzuoli.

*excitentur mentes, si premia virtutis proposita videant. Verum cum pulchrum sit principis atque decorum, in omne huiusmodi genus hominum liberalitate et beneficentia uti, illud tamem pulcherrimum ac laudantissimum, eos viros in suam familiaritatem adducere, qui valeant monumentis insignibus, aut litterarum aut picture aut sculpture, que tria hec maximum videntur efficere, maiorum memoriam ad posteros commendare. Hinc enim rerum gestarum gloria virorumque illustrium fama fere immortalitatem nanciscitur.*⁴⁹³²

Pel que fa a la qualitat de l'obra del mestre, es qualifica d' "*eximia ac pene divina, de singulari et picture et sculpture enee,*⁴⁹³³ *Pisani arte (...) admirabamur prius singulare illius ingenium atque artem*" abans d'haver-lo vist treballar. Però ara que ara a la cort, el rei veia clar que "*hanc nostram etatem, hoc velut nature opifice illustratam esse, cum nulli maiorum nostrorum aut racione aut aetati hoc suo singulari artificio cedit.*" Les afirmacions de l'escrit sobre la perpetuació ("*memoriam ad posteros*") de la glòria de les gestes i la fama dels homes il·lustres ("*rerum gestarum gloria virorumque illustrium fama*") per artistes i literats il·luminats per les Muses, té perfecta correlació amb la cloenda del pròleg al llibre tercer de la novel·la *Curial e Güelfa*. L'autor, que no escriu en llatí humanístic, sinó en romanç i en un context de literatura paròdica i benhumorada, conclou que, les gestes i els "valerosos actes" de Curial eren dignes "de recordació venerable; car, si per ventura fossen escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun altre gran poeta e orador, fóran estat legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura." Els bons escriptors fan pujar les vides dels biografiats "en major nombre de quirats" auxiliats per la inspiració que reben de les nou Muses del Mont Parnàs: "aquelles nou Apol·lines" (*CeG II.0*).

En els dibuixos al·legòrics preparatoris, els del còdex Vallardi, el dibuixant i pintor de "*singulare... ingenium atque artem*" –citem de nou el privilegi– Pisano representa alguns animals, entre els quals destaca un preciós falcó encapellat (amb el capell posat al cap, damunt el guant del falconer) que els historiadors de l'art

---

⁴⁹³² Publicat per SCHULZ, Heinrich Wilhelm, *Denkmaeler der Kunst des Mittelalters in Unteritalien*, Dresde, 1860, doc. 448, ps. 184-185, i per CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 2, ps. 156-158 (annex 16, doc. 8). L'encarregat de proveir els fons amb què pagar el Pisanello era, segons el mateix document, el valencià Antoni Gassull, tresorer dels Abruços i subordinat a d'Avalos al si de la Sommaria.

⁴⁹³³ Esmenem ací la transcripció de Chilà, que escriu *Enee* amb majúscula, quan es tracta d'un adjectiu que al·ludeix a les escultures o medalles 'de bronze'.

denominen, en mostres i catàlegs, *Faucon encapuchonné vu de dos*.⁴⁹³⁴ Doncs, si hi ha alguna imatge que encaixe perfectament com a portada d'una edició elegant de *Curial e Güelfa*, aquesta és –sens dunte– la del falcó encapellat del Pisanello. Significativament, l'heràldica personal de Curial –interpretable com un al·legoria de redempció personal– era un falcó encapellat que muda les plomes i, a la fi, és alliberat de la foscor. Dominique Cordellier explica que, segurament, aquest falcó pertanga a una primera visita curta a Nàpols efectuada pel dibuixant en març del 1444. Ho diu perquè dit falcó apareix junt a un retrat de perfil del Magnànim que el representa més jove que en els dibuixos preparatoris de les medalles del 1449. Així que el retrat es podria datar també el 1444, quan Alfons portava pocs mesos de rei de Nàpols consolidat.⁴⁹³⁵

Es conserven altres esbossos de falcònids executats a la mateixa cort de Nàpols, aquests ja corresponents cronològicament parlant a l'estada del 1448-1449. Recordem, a tot això, que Enyego d'Àvalos era un gran especialista en falconeria; escrigué tractats sobre aquesta matèria⁴⁹³⁶ i, quan viatjava d'ambaixador, ho feia acompanyat d'un falconer reial, amb falcons encapellats per al príncep que l'acollia. La iconografia prevista pel Pisanello per a al·legoritzar el rei de Nàpols –un *rex semibarbarus*, li haurien informat al nord– era, en un principi, gòtica i arcaica. Era deutora, en qualsevol cas, de la tradició messiànica i apocalíptica d'un rei d'Aragó/*D'ragó*, investit amb els emblemes d'una monarquia universal: aquell que havia de regnar a Jerusalem en vespres de l'Apocalipsi. Era la mateixa iconografia imaginada pel notari valencià Dionís Guiot quan exaltava en versos l'esperit croat del rei d'Aragó (ca. 1453): “ab glòria continent d'ome d'armes, / vi star un rey, portant sobre el cap el timbre / vibra respant, de rat penat les ales.”⁴⁹³⁷ El Pisanello dibuixà el totèmic rat penat de Jaume I, i les

---

⁴⁹³⁴ CORDELLIER, Dominique, *Faucon encapuchonné, vu de dos – Quatre rapaces: deux mangeant, les deux autres au repos. Un rongeur de profil vers la droite*, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 167, p. 263.

⁴⁹³⁵ Vegeu CORDELLIER, Dominique, *Tête d'Alphonse d'Aragon, de profil vers la droite – Cinq études de rapaces*, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 299, p. 434.

⁴⁹³⁶ LUPIS, Antonio, *La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo*, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, nuova serie, 6, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

⁴⁹³⁷ Citat per DURAN GRAU, Eulàlia, *La imatge del rei Alfons*, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.401-1.418 (p. 1.410).

vibres o dracs alats de les cimeres d'Alfons V (1420);⁴⁹³⁸ els grius de l'orde de la Gerra i l'Estola dels Trastàmara, presents en l'arc de triomf del Castell Nou de Nàpols; l'heràldica combinada d'Aragó-Sicília-Jerusalem, el ram de mill i el siti perillós; el típic sobirà eqüestre i guerrer heroic amb arnés, el dels armorials borgonyons...⁴⁹³⁹ Tot això forma part d'una col·lecció de primers esborranys del pintor, els de l'àlbum de París, que foren rebutjats a l'hora de dissenyar definitivament les medalles del rei. Se'ls desestimà i se'ls reemplaçà, sorprenentment, per altres motius iconogràfics rompedors; per *empreses* “modernes” en tant que clàssiques (inspirades en l'Antiguitat pagana i grecoromana...); per combinacions clarament renaixentistes, que trencaven, doncs, amb l'heràldica medieval i amb la flamígera simbologia ancestral.

Cada medalla havia de tenir una “fonction intellectuelle” i havia de ser una peça altament “significative.”⁴⁹⁴⁰ I aquesta significació es decidí –ho degueren decidir D'Àvalos i el cercle d'humanistes de la cort– que s'havia d'inspirar a ser possible en l'Antiguitat. Així, en els esborranys ja apareix un símbol enigmàtic antic, com és l'“enfant à trois visages” representat sobre l'espatlera de l'armadura que llueix el rei Alfons. Es tracta d'un arnés dels anomenats *all'eroica*: així els etiquetaren els artesans de Milà, perquè imitaven armadures d'herois antics.⁴⁹⁴¹ L'infant dels tres rostres apareixia ja en una medalla de Leonello d'Este datada per l'any 1444. Se l'identifica amb les “trois faces de la Prudence –mémoire, intelligence, prévoyance– qui regardent ensemble le passé, le présent et l'avenir.”⁴⁹⁴² En el resultat final del programa iconogràfic, s'observa que tots aquells elements “d'estil més aviat nòrdic”, com els qualifica Juan Vicente García Marsilla, foren substituïts per “models classicistes

---

⁴⁹³⁸ OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cerámica morisca, n.º. III. Las divisas del rey en los pavimentos de 'obra de Manises' del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909, p. 69.

⁴⁹³⁹ Vegeu les làmines i els comentaris de ROSSI, Francesco, Pisanello et la représentation des armes: réalité visuelle et valeur symbolique, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 297-334 (p. 305).

⁴⁹⁴⁰ SYSON, L., « Opus pisani pictoris »..., ps. 385-386.

⁴⁹⁴¹ ROSSI, F., Pisanello et la représentation des armes..., p. 305.

⁴⁹⁴² Segons HILL, George Francis, *Pisanello*, Duckworth and Company – Scribner's Sons, Londres – Nova York, 1905, vol. 1, p. 146, nota; citat per CORDELLIER, Dominique, La Circoncision et la Visitation – Une tête de face et deux têtes d'enfants à trois visages. Deus anges, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 87, ps. 157-158. Vegeu també ROSSI, F., Pisanello et la représentation des armes..., ps. 313-314.

italians” que no tenien res a veure amb la col·lecció de joies, vaixelles i ornaments goticistes del monarca.⁴⁹⁴³ La intrusió iconogràfica fou agosarada:

“Tant d’un point de vue thématique que formel, les médailles créés par Pisanello à l’effigie d’Alphonse V d’Aragon font partie de ces œuvres artistiques qui sont à placer au même rang que les œuvres littéraires des humanistes pour ce qui est de la *rinascita* de l’esprit, dans la mesure où elles ont conduit à la gravité et aux conceptions formelles de la Renaissance.”⁴⁹⁴⁴

En la primera medalla del rei Alfons, en l’anvers, apareix ell de perfil, en armadura d’acer, mirant a la dreta i associat a les llegendes “·DIVVS · ALPHONSVS · REX / ·M· ·C·C·C·C· XLVIII / ·TRIVMPHATOR · ET · PACIFICVS·” El missatge té un doble sentit: d’una banda, el rei es reivindica com el conqueridor de Nàpols, que vetla ara per la pau d’Itàlia gràcies a la seua hegemonia militar. Segons Ryder, a partir d’aleshores –i ja des del 1445– el rei pretenia contrarestar la seua imatge de bàrbar estranger i “re di guerra” erigint-se ara en defensor de la pau peninsular.⁴⁹⁴⁵ D’altra banda, l’hegemonia política del rei de les Dues Sicílies –hereu dinàstic dels emperadors alemanys Hohenstaufen– es fonamentava en un dret ben antic. D’ací que el lema elegit fóra extret de la *Gesta Friderici Imperatoris* d’Otto de Freising (segle XII), on es relata l’annexió de Milà i la Llombardia a l’Imperi Germànic (1158) per Frederic I Hohenstaufen (rei d’Itàlia, coronat a Pavia el 1154; emperador, coronat a Roma el 1155), els hereus del qual regnarien a Sicília-Nàpols (1194-1266) i serien els paladins de la causa gibel·lina.⁴⁹⁴⁶ L’emperador pronuncià un discurs *in Curiam Roncaliae*, per a clausurar del concili de Pavia (senyoria de Milà, 1159-1160), on acabà amb el cisma de

⁴⁹⁴³ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Art i societat a la València medieval*, Afers, Catarroja-Barcelona, 2011, ps. 264-265.

⁴⁹⁴⁴ SCHMITT, Annegrit, Pisanello et l’art du portrait, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 335-376.

⁴⁹⁴⁵ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 313.

⁴⁹⁴⁶ Els emperadors alemanys i tots els predecessors de Pere el Gran i la seua muller, Constança Hohenstaufen, en el disputat tron de les Dues Sicílies estaven sent rescatats aleshores a Nàpols per cronistes i genealogistes, per a al·legar, enfront dels Anjou, drets històrics que justificaren l’ascens al tron de Nàpols d’un rei d’Aragó. Vegeu, per exemple, SERRA DESFILIS, Amadeu, *Descendència regum Sicíliæ*, dins MIRA, Eduard – ZARAGOZA, Arturo (coords.), *Una arquitectura gòtica mediterrànea*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, València, 2003, vol. 2, ps. 185-188, i FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

l'Església i s'autoproclamà "*triumphator pacificus*", un títol que reivindicava ara per a ell –com també reivindicava Pavia i Milà– el rei Alfons.⁴⁹⁴⁷

El lloc on l'emperador Frederic Barba-roja, senyor de Milà, s'havia proclamat "triumfador pacífic" era, a Roncagli, a la vora del Po (prop de Piacenza). Allí, en la Segona Dieta imperial, consolidà –encara que fóra efímerament– el seu poder unificador sobre el poder feudal disgregador dels barons llombards. Llavors, Frederic dictà la *Lex Palaci et Pretoria*, que instaurava a la Llombardia i l'Emilia-Romanya imperials la figura del *pretor*: un jutge que representava en cada ciutat l'autoritat del Sacre Imperi. Els pretors subsistien encara a la Llombardia de Filippo Maria Visconti quan hi residí D'Àvalos. I sospitem que Enyego degué tenir algun contacte amb l'autor del *Curial*, el qual també fa ús de la figura del pretor en el seu univers de ficció.⁴⁹⁴⁸

Fet aquest incís, que trobàvem interessant, caldrà prosseguir amb la descripció de l'anvers. A la dreta del rei retratat, es representa la corona reial oberta d'Aragó; a l'esquerra, un original casc solar d'Apol·lo,⁴⁹⁴⁹ "déu de sapiència" segons els comentaris dantescos de Benvenuto da Imola (tan cars a l'anònim autor del *Curial*⁴⁹⁵⁰), amb una crinera de rajos solars i un sol que il·lumina un llibre obert (emblema heràldic del rei usat ja a la cort valenciana de la dècada del 1420), on es llig –i açò ja és nou⁴⁹⁵¹– un aforisme tret del *Centiloqui* atribuït a Claudi Ptolemeu⁴⁹⁵² i reportat també per Da

---

⁴⁹⁴⁷ FREISIG, Otto de, *De gestis Friderici I, Caesaris Augusti, cognomento Aenobardi, libri duo, dins Ottonis episcopi frisingensis, Leopoldi PII marchionis Austriae F. Chronicon, sive Rerum ab orbe condito ad sua usque tempora gestarum, libri octo*, Tipogr. de Pietro Perna, Basilea, 1569, ps. 184-386 (ll. 2, cap. 4, p. 291): "Vere dies haec dies gratiae, dies est laetitia, qua in medio populi sui victor, inclitus, triumphator pacificus, non belli minas intentans. Non crudele aliquid vel tyrannicum intonans, sed pacis leges disquirens, in medio populi sui mitissimus residere dignamur. Felix tamen Italia post multa secula inventa, quae modo principem invenire meruisti, qui nos homines imo proximos ac fratres recognoscat."

⁴⁹⁴⁸ Vegeu SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

⁴⁹⁴⁹ Sobre la identificació i significat d'aquest element, vegeu ROSSI, F., Pisanello et la représentation des armes..., p. 305; ESTEBAN LORENTE, Juan Francisco, El influjo de la emblemática en el arte aragonés, dins ZAFRA, Rafael – AZANZA, José Javier (eds.), *Emblemática áurea. La emblemática en el arte y la literatura del siglo de oro*, Fundación Universitaria de Navarra – Ediciones Akal, Madrid, 2000, ps. 143-162 (p. 150); GASPAROTTO, D., Fitxa 97..., p. 406.

⁴⁹⁵⁰ En la ficció novel·lesca s'estableix un paral·lel literari d'aquesta representació iconogràfica, quan l'escriptor –seguint una idea dels "poetes-teòlegs" trescentescos italians– afirma que Apol·lo comunica "tota la sapiència de la sua deïtat" a Curial, en el moment oportú (*CeG* III.34).

⁴⁹⁵¹ L'únic lema o mot que havia figurat fins aleshores associat a aquesta divisa era el de doble lectura "LIBER SVM", és a dir, 'sóc un llibre' i 't'allibere' / 'sóc lliure' perquè llig. Vegeu ALEIXANDRE, Francisca, Creadores del libro en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 295-310 (p. 300).

⁴⁹⁵² Contingut en PONTANO, Giovanni, *Centum Ptolomaei sententiae ad Syrum fratrem, a Pontano ex graeco in latinum translatae atque expositae; eiusdem Pontani libri XIII De Rebus Coelestibus; liber etiam De Luna imperfectus*, Tipogr. d'Aldo i Andrea Soceri, Venècia, 1519. Fou divulgat en l'edat

Imola: “VIR· / SAPI / ENS· / DOM // INA / BITV / R · AS / TRIS”. L’home savi –el monarca estudiós, pel que fa al cas– domina el seu destí, no està sotmés al caprici dels astres.⁴⁹⁵³ El lema, com s’observa, lliga molt amb l’esperit del moment⁴⁹⁵⁴ i amb el rerefons parenètic de la novel·la *Curial e Güelfa*. Concorde, si més no, amb la lectura que fa de l’obra Júlia Butinyà: l’escriptor “afirma desde las primeras líneas que es el hombre que domina a la Fortuna y por tanto su propio destino.”⁴⁹⁵⁵ O, per expressar-ho amb mots extrets de la novel·la: “E, jatsia la Fortuna no serve orde en sos fets, ne justifich la sua causa, emperò no pot tant noure al savi diligent com a l’ignorant negligent” (CeG III.80). Tomàs d’Aquino, en la *Summa Theologica*, diu: “*Nihil prohibet aliquem hominem per liberum arbitrium passionibus resistere. Unde et ipsi astrologi dicunt ut ‘sapiens homo dominabitur astris’, inquantum scilicet dominatur suis passionibus.*”⁴⁹⁵⁶ Cal dominar, doncs, les passions per a regir el propi destí.

El revers d’aquesta primera medalla⁴⁹⁵⁷ conté l’efigie majestàtica d’una àguila imperial (*Aquila heliaca*)⁴⁹⁵⁸ damunt una rama, als peus de la qual jau un cervató nafrat

---

mitjana per Albert el Gran i sant Tomàs d’Aquino, segons GLICK, Thomas – LIVESEY, Steven J. – WALLIS, Faith (eds.), *Medieval Science, Technology and Medicine. An Encyclopedia*, Taylor & Francis Group, Nova York–Oxon, 2005, p. 62.

⁴⁹⁵³ TESTER, Jim, *A History of Western Astrology*, The Boydell Press, Woodbridge (Gran Bretanya), 1987; reed. com: *Historia de la astrología occidental*, Siglo XXI, Ciutat de Mèxic, 1990, ps. 265-266.

⁴⁹⁵⁴ La independència de l’home de l’influx dels astres ja era pregonada per Petrarca i Coluccio Salutati, basant-se en sant Tomàs d’Aquino (*Summa Theologica*, I, q. 115, a. 4), que diu que la *impressio* o influx astral no afecta tant a la voluntat (*sensus*) com al cos, perquè aquesta no és corpòria. Vegeu CROSAS LÓPEZ, Francisco, *De enanos y gigantes. Tradición clásica en la cultura medieval hispánica*, Dykinson, Madrid, 2010, ps. 38-39; GROS LLADÓS, Sònia, Sobre el passatge final de *Lo somni* i la presència del *Secretum*, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 73-96 (p. 89, n. 30). Jacopo della Lana (Bologna, 1290-1365). Della Lana, primer glossador de la *Comèdia* de Dante, diu sobre *Inf.* XXIV.53-54 (“Con l’animo che vince ogni battaglia / se col suo grave corpo non s’accascia”) que l’*“anima sapienti dominabitur astris”*, és a dir, que l’home que no es deixa vèncer per la gravetat del cos, vençerà qualsevol batalla i superarà les adversitats. Vegeu DELLA LANA, Jacopo, *Comedia di Dante degli Allagherii, col commento di Jacopo di Giovanni della Lana bolognese*, dins *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005, vol. 2, p. 395. També apareix la sentència ptolemaica en els comentaris de l’*opus maior* de Dante de Graziolo Bambaglioli (*Inf.* VII.85-90), Pietro Alighieri (*Par.* IX.94-102) i Benvenuto (*Inf.* XV.79-99); en els *Chiose Ambrosiane* (dues vegades) i en l’obra de Cristoforo Landino. Dante mateix diu “E sono superiore ad esse stelle” (*Inf.* XXVI.19-24).

⁴⁹⁵⁵ BUTINYÀ, Júlia, El humanismo catalán en el contexto hispánico, dins *La corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 37-1, Lawrence (Kansas), 2008, ps. 27-71.

⁴⁹⁵⁶ Citat per WEDEL, Theodore Otto, *Medieval Attitude toward Astrology, particularly in England*, Kessinger, Londres, 2003, p. 136.

⁴⁹⁵⁷ En realitat, se la considera, cronològicament i estilísticament parlant, l’última medalla executada per l’artista, segons TURKHEIM-PEY, Sylvie de, Alphonse V, roi d’Aragon (1416), de Naples (1442-1458), dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 300, p. 435.

⁴⁹⁵⁸ En els dibuixos preliminars a les medalles, el Pisano representà una d’aquestes àguiles, un voltor trencalòs (*Gypaetus barbatus*) i un voltor comú. Vegeu CORDELLIER, Dominique, Tête d’Alphonse d’Aragon, de profil vers la droite – Cinq études de rapaces, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI,

i mort, que ha sigut capturat per ella.⁴⁹⁵⁹ Al voltat de la reina de les aus i la seua presa, altres quatre ocells “enigmàtics” esperen que aquella siga liberal amb elles, d’acord amb la llegenda que hi figura en majúscula epigràfica romana: “·LIBERALITAS· / ·AVGVSTA·”. Es tracta, d’esquerra a dreta, d’un voltor lleonat (*Gyps fulvus*; Venècia, república de Sant Marc), un corb comú (*Corbus corax*; Roma, l’Església), un voltor negre (*Aegyptius monachus*; Florència) i un milà reial (*Milvus milvus*; Milà), dibuixats de manera molt realista per un pintor amic de pintar animals com era el Pisanello.⁴⁹⁶⁰ Les cinc aus representen les grans potències italianes, signatàries anys després (1454-1455) de la pau de Lodi. Recordem que, en la tardor del 1445, Enyego d’Àvalos ja havia recorregut el nord d’Itàlia explicant –en nom del rei d’Aragó– l’oportunitat de constituir una “liga o confederació de tota Itàlia” (instruccions xifrades del rei al diplomàtic, del 7 de novembre) integrada per aquestes mateixes cinc potències peninsulars: Roma (els estats de l’Església), Milà, Venècia, Florència i Nàpols (rei d’Aragó).⁴⁹⁶¹

La iconografia dela medalla s’ajustava, doncs, al propòsit del rei Alfons, documentat per Antonio Beccadelli “el Panormita”, de presentar-se *iuste* i *fortiter* davant la resta d’Itàlia, encara que haguera de claudicar davant de les demandes d’ambaixadors de Florència o Venècia, estats que li eren hostils (1450). L’humanista, en el *De dictis et factis Alphonsi regis*, ho justificava al·legant (en versió catalana de Jordi de Centelles) que “ni altra condició ni calitat ni preu en la palu deya voler, sinó veure

---

Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 299, p. 434.

⁴⁹⁵⁹ Aquest motiu està reutilitzat ací pel Pisanello, que ja l’havia plasmat així en el cervatell mort pel drac del seu fresc sobre la *Història de Sant Jordi i la princesa* de l’església de Sant’Anastasia de Verona (1433-1438). Vegeu SYSON, Luke, « Opus pisani pictoris. » Les médailles de Pisanello et son atelier, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 377-425 (p. 398). Comenta SCHMITT, Annegrit, Pisanello et l’art du portrait, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 335-376 (p. 372) que podria haver-se inspirat el pintor en les monedes gregues d’Agrigent (Sicília), que presenten una àguila amb una presa (generalment, una llebre) entre les urpes. Vegeu PARUTA, Filippo – AGOSTINI, Leonardo, *La Sicilia di Filippo Paruta, descritta con medaglie e ristampata con aggiunta da Leonardo Agostini, hora in miglior ordine disposta da Marco Maier, Tipogr. de Marco Maier*, Lleó de França, 1697, ps. 38-40. Tanmateix, és difícil pensar que alguna d’aquestes monedes haguera arribat a Nàpols i fóra el motiu directe d’inspiració; sembla, més aviat, una coincidència temàtica fortuïta.

⁴⁹⁶⁰ Aquest motiu es reproduceix exactament en el còdex Lat. 12947 de la Biblioteca Nacional de París, en una miniatúra obra de Cola Rapicano. Vegeu TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliòfilo tra cultura tardogòtica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (ps. 51-52).

⁴⁹⁶¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 11r/v, Àdria, 18 d’octubre del 1445.

sos enemichs engenollats demanar pau y él poder-la atorgar.”⁴⁹⁶² Feia gala, doncs, de la seua augusta liberalitat i de la voluntat de presentar-se com un rei solament de Nàpols, *triumphator* sobre els rivals, però *pacificus*, com resa un altra medalla.

El contingut llegible de la medalla, commemorativa de l’hegemonia política i militar del rei d’Aragó sobre tota Itàlia, reforça la idea que l’escena al·legòrica al·ludeix a la posició dominant del sobirà napolità. La imatge està inspirada en una llegenda atribuïda per florilegis didascàlics medievals a Plini, segons la qual “*aquila est maxime liberalis*”, perquè comparteix generosament una part de les seues preses amb altres aus, concretament, les carronyaires: “*et ideo aquilam semper alie aves solent insequi, sperantes.*”⁴⁹⁶³ Leonardo da Vinci, en una de les seues lletres, ho interpretava així: “Dell’aquila si dice che non à mai gran fame, che non lasci parte della sua preda a quelli ucciegli che gli son dintorno, i quali, non potendo per sé pascere, è necessario che sieno corteggiatori d’essa aquila, perché in tal modo si cibano.”⁴⁹⁶⁴ La lectura encaixa bé amb l’elecció de la reina de les aus rapaces i amb la d’uns “corteggiatori” (milà, voltors, corb) que no tenen pas fama de caçadors, sinó de rapinyaires. És com si el comitent de les medalles i l’autor del *Curial* participaren d’unes mateixes fixacions iconogràfiques, ja que l’autor de la novel·la ens dóna a entendre que Curial és cavaller de bon cor –falcó–, però que pot esdevenir àguila o milà segons la virtut o la viltat de les seues accions. I seran els espectadors de la justa els qui ho jutgen (*CeG* I.17).

El lema llatí, com altres del tipus “*Divus Alphonsus Rex*”,⁴⁹⁶⁵ està pres literalment de la numismàtica romana que el rei col·leccionava; concretament de l’emperador hispànic Trajà (98-117).⁴⁹⁶⁶ Segons els historiadors de l’art, Alfons fou el primer

---

⁴⁹⁶² BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, p. 103.

⁴⁹⁶³ DOMÍNGUEZ GARCÍA, Avelino – GARCÍA BALLESTER, Luis (eds.), *Iohannes Aegidius Zamorensis. Historia Naturalis*, Introducció, edició crítica, traducció castellana, Junta de Castilla y León, Valladolid, 1994, vol. 2, p. 926. També apareix en Bertomeu l’Anglès, Bernardí de Siena, fra Giovanni di San Giminiano, etc. Vegeu, en el capítol que dediquem a l’emblemàtica del *Curial* quan tractem del simbolisme literari de l’ànguila.

⁴⁹⁶⁴ DA VINCI, Leonardo, *The Literary Works of Leonardo da Vinci*, ed. a cura de J. R. RICHTER, Dover, Nova York, 1970, vol. 2, p. 262, n. 1.225; citat per GASPAROTTO, D., Fitxa 97..., ps. 406-407.

⁴⁹⁶⁵ GASPAROTTO, D., Fitxa 97..., ps. 406-407.

⁴⁹⁶⁶ Es té notícia de la troballa d’una moneda d’or d’August a Càpua, en maig del 1456, que el rei s’interessà a adquirir. Vegeu MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonesa: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 26). Leonardo Bruni evocava per lletra a Joan II de Castella les figures de grans emperadors hispànics com Trajà, Adrià o Teodosi. Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 133, doc. 1, ps. 113-115.

príncep italià i monarca europeu a rescatar per al Renaixement el títol honorífic romà de “*divus*”.⁴⁹⁶⁷ Aquesta idea la degué prendre D’Àvalos del seu amic Filelfo. Quan aquest li escrivia des de Milà, li donava records per al “diví” Alfons: “*Tu me interim divo Alphonso commendato*”, deia.⁴⁹⁶⁸ L’evocació imperial concorda amb l’esperit del temps, rememorat des de València per Ausiàs Marc amb versos encomiàstics dedicats al rei absent (XXX.10-12): “Emprenent risc, hom ha dels bons paria, / aconseguint honor e senyoria, / faent venir los cèsars en record.”⁴⁹⁶⁹ Segons un document de maig del 1447, el tresorer Mateu Pujades custodiava l’arqueta d’ivori descrita pel Panormita on el rei guardava les monedes dels emperadors, amb altres joies i curiositats.⁴⁹⁷⁰ Li agradava contemplar amb delectació els emblemes de virtut i de glòria dels antics. Beccadelli, en versió catalana de Jordi de Centelles, diu que el rei Alfons, “les monedes dels antichs emperadós, ab gran diligència per tota Ytàlia feya cercar y aquelles guardar en una caixa d’ivori”; sobretot les de Cèsar, “desigós de guanyar glòria semblant a la dels emperadors romans”,⁴⁹⁷¹ com clarament ho demostra el *motto* llatí elegit.

La segona medalla, la del caçador intrèpid, s’ha volgut llegir –contemplada literalment– com un homenatge a la immoderada passió del Magnànim per la cinegètica. Se la relaciona amb una anècdota juvenil del rei Alfons, recollida per Valla, que travessà a cavall l’aigua d’Ebre per a poder caçar amb la seua llança un senglar que

⁴⁹⁶⁷ SCHMITT, A., *Pisanello et l’art du portrait...*, p. 371.

⁴⁹⁶⁸ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 133, 27 de maig del 1451.

⁴⁹⁶⁹ Citats per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 68.

⁴⁹⁷⁰ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 116-117; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 386. En el *De dictis et factis*, Antonio Beccadelli parla de “*numismata illustrium imperatorum sed Caesaris ante alios, per universam Italiam summo studio conquista, in eburnea arcula a Rege pene dixerim religiosissime asservabatur.*” Citat per MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesorero de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al ‘itinerario’ del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31 (ps. 14-15). Segons aquest mateix autor, l’1 de maig del 1447, l’arqueta contenia un ducat d’or papal, 13 monedes d’or “morisques” (romanes, en realitat), 25 d’argent i 2 de metall innoble; 3 camafeus i una anell d’or amb un diamant (ibídem, p. 31, doc. 10). En la biblioteca de Costanza d’Àvalos, heretada en sa major part del pare, Enyego d’Àvalos, existia un escrinys similar, que contenia 14 monedes d’argent, 10 de bronze i 14 camafeus. Vegeu DE VIVO, Raffaella, La biblioteca de Costanza d’Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302 (p. 302).

⁴⁹⁷¹ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonso regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 142-143.

havia fugit a riba d'enfront.⁴⁹⁷² Certament, el rei tenia per costum dedicar uns dies a la fi de març, a “la caccia de porchi che'l suole fare ogni anno” entre Nàpols i Pozzuoli. Així ho donen a entendre els despatxos d'ambaixadors milanesos.⁴⁹⁷³ El 1449, quan s'executà la medalla, Alfons d'Aragó estigué més de sis mesos residint en campaments de caça: fou l'any de tot el regnat en què manifestà un interès major per la caça, quasi febril, després del parèntesi bèl·lic 1446-1448.⁴⁹⁷⁴ Tanmateix, com veurem, la medalla no conté cap riu, ni llança, ni cavall, ans remet a una semiologia de caire intel·lectual i lleugerament enigmàtic, com és característic de tota divisa al·legòrica.

L'anvers de la medalla conté un bust de perfil amb gramalla i una corona baix i una llegenda circular: “DIVVS · ALPHONSVS · ARAGO[niae] · SI[ciliae] · VA[lentiae] · HIE[rosolymae] · HVN[gariae] · MA[ioricarum] · SAR[diniae] · COR[rsicae] · REX · CO[mes] · BA[rchinonae] · DU[x] · ATEN[arum] · C[omes] · R[ossilionis] · C[eritanieque] ·” El revers de la medalla representa un caçador adolescent d'espatles, despullat de qualsevol roba i armat només amb un estoc. El jove se'n puja ardidament al llom d'un gran senglar per tal d'abatre'l, ajudat per dos gossos alans que flanquegen i acacen la presa:⁴⁹⁷⁵ el gos de davant es veu sencer; al de darrere, només se li veu la cua.⁴⁹⁷⁶ Als peus del senglar està la signatura d'autor (“OPVS · PISANI · PICTORIS”); a la banda de dalt, la llegenda “·VENATOR · INTREPIDVS·”, extreta

⁴⁹⁷² Així ho interpreta –i no és l'única– CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, ps. 360 i 381. L'anècdota es troba recollida en la biografia de Ferran de Trastàmara que escrigué l'humanista romà.

⁴⁹⁷³ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 499, doc. 192, p. 499, Nàpols, 30 de març del 1457, G. della Guardia i A. da Trezzo a Francesco Sforza.

⁴⁹⁷⁴ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 1, p. 360. L'autora dedica un interessant capítol de la seua tesi doctoral a “Alphonse, *venator intrepidus*, ou le chasseur comme figure du pouvoir” (vol. 1, ps. 378-385).

⁴⁹⁷⁵ No sols s'observa que es tracta d'alans (contràriament al que llegim en algun historiador de l'art, dels molts que comenten la medalla), sinó que se sap que els alans eren els gossos de caça de què feia ús el rei d'Aragó en les caceres de senglars. L'alà adquireix protagonisme, també, l'arc de triomf de Castel Nuovo, com a símbol de fortalesa i fidelitat. A la cort de Nàpols, existia fins i tot un cos especial de “moços d'alans”. Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 282.

⁴⁹⁷⁶ Il Pisanello s'inspirà per a la iconografia del senglar en el gravat romà d'un sarcòfag del Camposanto monumental de Pisa, on es representa Meleagre abatent el senglar de Calidó. El motiu ja havia cridat l'atenció del pintor, que el reproduïx en els seus dibuixos (DEGENHART, Bernhard – SCHMITT, Annegrit, *Corpus der Italianischen Zeichnungen (1300-1450). Teil III: Verona. Pisanello und seine Werkstatt*, Biering & Brinkmann, Munic, 2004, ps. 272-273, fitxa 730) i ací. GASPAROTTO, D., Fitxa 97..., ps. 406-407 i altres autors, en canvi, diu que el mite representat és el de la cacera on Adonis fou mort per un seglar.

d'una de les faules d'Isop en versió llatina –recent acabada, ca. 1443⁴⁹⁷⁷– de Rinuccio d'Arezzo: un humanista⁴⁹⁷⁸ amic i corresponsal de Lorenzo Valla, amb el qual compartia l'interés per aqueste *exempla* grecs, redescoberts i llegits d'una altra manera en el Renaixement. El mateix Valla havia traduït 33 faules d'Isop a partir d'un manuscrit portat a la cort de Gaeta per un corsari, que l'havia obtingut d'un abordatge. Les titulà *Facetiae morales Laurentii Vallensis, alias "Esopus", grecus, per dictum Laurentium translatus*, i les dedicà al secretari Arnau Fonolleda (1438).⁴⁹⁷⁹ Recordem que Valla era molt amic del secretari Olzina i d'Enyego d'Àvalos, al quals escrivia i dedicava versos.⁴⁹⁸⁰ Per tant, si Lorenzo tenia accés a la versió del seu amic d'Arezzo, segurament hauria comunicat l'existència i l'interés de les faules a ambdós curials. L'admiració d'Enyego per Valla es plasmà, d'altra banda, en l'ornamentació d'un llibre que figura inventariat com "Lorenzo Valla, con le arme della casa Dávalos" i que passà en herència a Costanza, la il·lustrada filla del gran camarlenc.⁴⁹⁸¹

Valla ja no es trobava a Nàpols quan es realitzà la medalla, però sí, amb tota seguretat, les *Faules* isòpiques de Rinuccio d'Arezzo.⁴⁹⁸² El relat d'on prové l'expressió "*venator intrepidus*" es, concretament, el *De corario emente ursi nondum capti a venatore*: la que aconsella ser prudent i no vendre la pell de l'ós abans d'haver-lo caçat.⁴⁹⁸³ Ara bé, la medalla no podia pas representar un ós, empresa i símbol dels Orsini-Del Balzo, el llinatge napolità més poderós i aliat de la Corona d'Aragó, els

⁴⁹⁷⁷ La realitzà a partir d'un còdex grec occidental, obra del bizanti Maximus Planudes (1260-1330). Vegeu MARTÍN PASCUAL, Llúcia, Contribució a l'estudi de la versió catalana de les faules d'Isop i la seua difusió en la literatura medieval, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 2, ps. 1.023-1.037 (ps. 1034, n. 3, i 1.026, n. 12).

⁴⁹⁷⁸ Rinuccio d'Arezzo o da Castiglione Fiorentino (Castiglione, ca. 1395-post 1450), que recuperà còdexs grecs a Creta des del 1415, fou secretari del papa Nicolau V del 1423 al 1450 aproximadament, i ensenyà el grec a Poggio Bracciolini, humanista ben conegut de d'Àvalos. Vegeu FOIS, Mario, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell'Università Gregoriana, Roma, 1969, ps. 11-12.

⁴⁹⁷⁹ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore ("Thesaurus Mundi", 20), Pàdua, 1981, p. 403; BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007, ps. 108-109. Es conserva un Esop de Valla manuscrit, procedent de la biblioteca reial napolitana, a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València –Estudi General–, ms. 758, il·luminat cap al 1481 per Cristoforo Majorana (fl. 1480-1494).

⁴⁹⁸⁰ Biblioteca Trivulziana di Milano, ms. 793. Vegeu LO MONACO, Francesco, Per un' edizione dei Carmina di Lorenzo Valla, dins *Italia medioevale e umanistica*, 29, Roma-Pàdua, 1986, ps. 139-164 (ps. 146-147).

⁴⁹⁸¹ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Àvalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302, núm. 65.

⁴⁹⁸² Les faules de Rinuccio es publicaren per primera vegada el 1474 i, després, foren incloses en diferents compilacions, com ara el divulgat *Hecatomythium* (1499) de Lorenzo "Abstemió" (Macerata, 1435/40-Urbino?, ca. 1508), popularitzat després per La Fontaine.

⁴⁹⁸³ L'editor *Abstemió* ho explicava així: "*Haec fabula indicat incerta pro certis non habenda.*"

soldats i vassalls del qual s'arengaven cridant "orso! orso!" quan emprenien l'atac a l'enemic. Així que la bèstia a abatre per l'intrèpid caçador fou reemplaçada per un senglar. L'escena resultant recorda el posat al·legòric que adquireix, en la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, el jove virtuós que venç un zoomorf i caricaturitzat antagonista, el Sanglier de Vilahir, que "spumava" quan combatia "com si fos un porch senglar" (*CeG* II.74). Diu, quan combaten Curial e Sanglier, l'escriptor: "Ne pensava que los cans envejosos, no per bé del Sangler, mas per sos fets, l'aguessen tret de la selva, stimulant-lo ab diverses maneres de ladrars e còpia de morsos, e, mès ja dins lo parch, del qual exir no podia sinó vencent e enderrocant lo savi caçador..." (*CeG* II.101). És evident el paral·lel del "savi caçador" ajudat pels "cans" amb el "*venator intrepidus*" ajudat també pet "*canes*" de caça, que es precipita sobre la presa. El fet que el caçador *all'antica* de la medalla es represente nuu és una decisió semiològica: es vol significar com l'home, armat tan solament amb el punyal de la seua *virtus* moral i personal, és capaç de véncer la bèstia que porta dins.⁴⁹⁸⁴ El tema no té res de nou i és explicat en termes similars, entre d'altre, per Enric de Villena en les glosses de *Los dotze treballs d'Hèrcules* (1417; versió castellana, 1422).⁴⁹⁸⁵ L'assimilació iconològica entre el senglar boscà i la bèstia moral per antonomàsia és, en qualsevol cas, un tòpic de la literatura i de l'art antics i medievals. A la mateixa porta de la Llotja de València (segle XV), un senglar esculpit representa el vici i la depravació.

És ben probable, per la bona relació que mantenien a la cort de València els D'Àvalos i Villena, que Enyego d'Àvalos (majordom de Nàpols; hoste, amic i client del Pisanello) com l'escriptor de *Curial e Güelfa* (que, presumiblement, escrigué la novel·la a Itàlia per aquells anys) coneixien l'*integument* de la lluita d'Hèrcules contra el senglar. Com també és probable que ambdós hagueren tingut accés a la falla de Rinuccio, que diu literalment (la cursiva és nostra): "*Coriarius animi gratia cum venatore in silvam profectus* [l'haguessen tret de la selva] *altissimam arborem ascendit, ut inde ursi venatorisque certamen prospiceret. Venator intrepidus* [lo savi caçador] *ad antrum [parch], ubi ursus latebat, profectus, immissis canibus illum exire compulit* [los cans...

⁴⁹⁸⁴ DEGENHART, Bernhard – SCHMITT, Annegrit, *Corpus der Italianischen Zeichnungen (1300-1450). Teil III: Verona. Pisanello und seine Werkstatt*, Biering & Brinkmann, Munic, 2004, p. 272, interpreten, en termes similars, que "spielt auf Alfonsos Jagdleidenschaft an und zeigt den Triumph des Menschen über wilde trebjafte Natur", és a dir que al·ludiria l'artista a la passió d'Alfons per la cinegètica com a demostració del triomf de l'home sobre la natura primitiva.

⁴⁹⁸⁵ Es tracta de l'onzé treball de l'heroi, en l'ordenació que en fa Villena. El podeu consultar en edició digital en VILLENNA, Enrique de, *Los doze trabajos de Hércules* [Burgos, Juan de Burgos, 1499], ed. digital a cura d'Eva SOLER SASERA, Universitat de València <parnaseo.uv.es/Lemir/textos/Hercules/Villena_Hercules.htm>

l'haguessen tret... stimulant-lo], qui evitato venatoris ictu eum postravit humi.”⁴⁹⁸⁶ Comptat i debatut, tot sembla indicar que D'Àvalos i l'autor del *Curial*, participaven d'un mateix món de referents al·legòrics i compartien també referents bibliogràfics (relativament recents, si tenim en compte que dita faula havia sigut traduïda pel 1443).

La tercera medalla alfonsina del Pisanello porta per l'anvers una efigie semblant del monarca, de mig cos, de perfil, mirant a la dreta i amb una corona reial baix. Una llarga inscripció es distribueix, molt abreujada, per la resta del cercle: “·DIVVS · ALPHONSVS · ARAGONIAE · VTRIUSQVE · SICILIAE · VALENCIAE · HIER[rosolymae] · HUN[gariae] · MAIO[ricarum] · SAR[dinia] · COR[sicae] · REX · CO[mes] · BA[rchinonae] · DV[x] · AT[henarum] · ET · NEO[patriae] · AC · CO[mes] · RO[silionis] · ET · C[eritaniae].” En el revers apareix un carro de quatre rodes tirat per quatre cavalls i conduït per un xiquet alat armat amb una vara. Acompanyen els cavalls dos joves lacais, de cabells llargs, a manera de comitiva. Els estudiosos de la iconografia del Renaixement saben que la imatge d'un carro tirat per lleons, bous o cavalls, i dirigit per un xiquet alat amb una vara o un arc, es correspon amb l'al·legoria del *Triomfo dell'Amore*, que ja cantava en el segle XIV Francesco Petrarca: “Quattro destrier vie più che neve bianchi / sovr'un carro di fuoco un garzon crudo / con arco in man e con saette a' fianchi. / Nulla temea, però non maglia o scudo, / ma sugli omeri avea sol due grande ali / di color mille, tutto l'altro ignudo. / D'intorno, innumerabili mortali” (*Triumphus Cupidinis*, any 1374, I.22-27).⁴⁹⁸⁷ La font d'inspiració de Petrarca havia sigut l'*Ars amatoria* d'Ovidi (I,ii,23-48), quan el poeta es ret al poder d'Amor, i l'infant alat entra a Roma entre aclamacions, en un carro triomfal –el del seu padrastrer Mart, déu de la guerra– tirat per vailets que van a peu.⁴⁹⁸⁸

L'escena petrarquesca va sovint acompanyada del lema “*potentissimus affectus Amor*”, i representa la força invencible de l'amor;⁴⁹⁸⁹ l'amor com a virtut majúscula i camí del triomf personal. Així s'observa en obres pictòriques i literàries italianes de

---

⁴⁹⁸⁶ ISOP, *Fabulae ex graeco in latinum per Laurentium Vallam, virum clarissimum, versae*, ed. a cura de Lorenzo ABSTEMIO, Tipogr. de Cereto, Venècia, 1499, f. 49. Tot i que en el títol d l'*Abstemius* figura únicament Valla, la traducció de la faula que ens ocupa, la de l'ós, procedeix de la compilació de Rinuccio d'Arezzo. Versió digital de dita faula en <<http://aesopus.pbworks.com/w/page/1471454/abstemius049>> Vegeu també GIBBS, Laura (ed. i trad.), *Aesop's Fables in Latin. Ancient Wit and Wisdom from the Animal Kingdom*, Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., Mundelein (Illinois), 2009; ed. electrònica <<http://aesopus.pbworks.com/>>

⁴⁹⁸⁷ PETRARCA, Francesco, *Trionfi* [1374], ed. a cura de Guido BEZZOLA, sobre el text fixat per Raffaello RAMAT per als “Classici Rizzoli” (Milà, 1957), Edizione Rizzoli, Milà, 1997.

⁴⁹⁸⁸ Vegeu OVIDIO (Publio Ovidio Nasón), *Ars Amatoria, I. Amores*, CSIC, ed. a cura d'Antonio RAMÍREZ DE VERGER i Francisco SOCA, Madrid, 1991.

⁴⁹⁸⁹ BERNAT, Antonio – CULL, John T., *Enciclopedia de emblemas españoles ilustrados*, Akal, Madrid, 1999, p. 267.

l'època, com per exemple *Curial e Güelfa*. Des del principi de la novel·la (“y ha molts hòmens que totes les riqueses del món no·ls farien bons, e sol Amor és bastant a rellevar-los en un jorn”, *CeG* I.8) fins al triomf i entronització de Curial (“Amor, qui és molt pus poderosa dea que la Fortuna”, *CeG* III.100), l'escriptor exalta el poder de Cupido seguint les petges de Petrarca. En certa manera, sembla com si combregara –ací també– amb l'ideòleg de les medalles napolitanes del Pisanello. En la medalla que ens ocupa ara, el *puer alatus* és, lògicament, el déu olímpic de l'Amor que apareix en el *Curial*: “Cupido collà lo seu arch e llançà dues tretes: una de plom, altra d'or” (*CeG* I.24). Seguidament veurem perquè aquest no duu arc ni fletxes. Pel que fa als cavalls, val a dir que recorden els quatre cavalls blancs que tiraven del carro triomfal del Magnànim en la seua entrada a Nàpols, el 26 de febrer del 1443.⁴⁹⁹⁰ Encara que, en realitat deuen procedir de la imageria onírica petrarquesca: els “quattro destrier” (destrers, cavalls) reproduïts per pintors i literats del Renaixement. Els “innumerabili mortali” que envolten el carro estan ací representats, per mor de senzillesa, per dos joves en edat d'enamorar-se, de participar del triomf amorós.

Ara bé, el Cupido de la medalla té vocació neoplatònica, a la florentina. Per al neoplatònics de l'època, el triomf de l'Amor era assimilable a una al·legoria de la virtut: (“*amor sapientiae*”), a diferència de l’“*amore di concupiscenza*” que condemnava el popular *Fiore di virtù* (anònim del segle XIV), al·legant una presumpta sentència de Plató, “*Amore non ha occhi*”.⁴⁹⁹¹ D'aquest amor de caràcter incipient i libidinós –mancat d'honestedat– parla la Güelfa en el *Curial* en criticar Làquesis. Manifesta “lo déu d'amor no haver ulls” (*CeG* II.71). Ara bé, la *cupiditas* (amor a les coses del segle) xocava en qualsevol cas amb la *caritas* dels teòlegs (*amor Dei* i al proïsme), com es llig en sant Agustí: “*Amate, sed quod ametis videte. Amor Dei, amor proximi, 'caritas' dicitur; amor huius saeculi, 'cupiditas' dicitur.*” Així que els humanistes del *Quattrocento* idearen una solució de compromís per a exaltar l'amor de la Venus Celest. Diferenciaren l'*Eros volgare* (cupiditat, desig carnal), proveït de l'arc i les fletxes, amb la bena als ulls (l'amor cec), d'un *Eros coelestis* o *Cupidinetto* (*amor virtutis, amor sapientiae*), que s'ha llevat la bena dels ulls, que no duu arc ni sagetes, i adreça el carro

⁴⁹⁹⁰ MASSIP, Francesc, De ritu social a espectacle del poder: l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística, dins D'AGOSTINO, Guido –BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.859-1.892; reed. dins *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-147.

⁴⁹⁹¹ Vegeu el capítol II.1.7, on tractem de les fonts religioses o devocionals del *Curial*.

correctament. Aquest de la medalla és, doncs, un *Cupidinetto* de vocació neoplatònica: d'aquells que, per mitjà de l'equilibri i la mesura (*modus*) elevaven l'ànima; raó per la qual se'l representarà anys després portant en la mà una balança.⁴⁹⁹²

No obstant això, la llegenda que acompanya el carro del triomf de l'Amor en aquesta medalla no tingué res a veure amb la divisa o al·legoria pagana dibuixada pel Pisanello i prevista inicialment. S'hi ha produït inequívocament un xoc cultural, un difícilment justificable *mélange* d'edat mitjana i Renaixement. És com si hi haguera intervingut algun eclesiàstic de la cort, escandalitzat pel paganisme descarat d'aquestes obres d'art, i haguera convençut el rei d'introduir-hi una sentència bíblica: “·FORTITVDO · MEA · ET · LAVS · MEA · DOMINVS · ET · FACTVS · EST · MICHI · IN · SALVTEM·” (*Èxode* 15:2; *Isaïes* 12:2). És a dir: ‘Del Senyor em ve la força i la glòria. És ell qui m’ha salvat.’ Els versicles formen part en el llibre de l'Èxode del càntic de Moisés: “Cante al Senyor / per la seua gran victòria; / ha tirat a la mar / cavalls i cavallers. / Del Senyor em ve la força...” El llibre del profeta Isaïes reprén aquest assumpte de la salvació del poble d'Israel, que aconsegueix travessar la Mar Roja i alliberar-se del faraó d'Egipte, amb la repetició de la frase. El motiu d'inspiració per la citació bíblica podrien haver sigut velles monedes de del regne de Sardenya, encunyades per Jaume II (1323-1327), Alfons IV (1327-1336) i Pere IV (1336-1387) d'Aragó, on apareix abreujada: “*Fortitudo et laus mea Dominus*”.⁴⁹⁹³

La quarta medalla napolitana del Pisanello ja no fou dedicada al rei,⁴⁹⁹⁴ sinó al cavaller “humanista” i mecenes d'humanistes, Enyego d'Àvalos. En l'anvers, l'efigie del cortesà ocupa bona part de la superfície metàl·lica. Està de mig cos, de perfil, mirant cap a la dreta serenament, i presenta faccions belles i perfectes. Respon, per tant, a la imatge d'ell que transmeten les cròniques coetànies: “bello, che pareo una spera”, llegim

---

⁴⁹⁹² CORTESI BOSCO, Francesca, Amor sulla bilancia (“Amor sapientiae”), dins *Il coro intarsiato di Lotto e Capoferri per Santa Maria Maggiore in Bergamo*, Credito Bergamasco, Bèrgam, 1987, ps. 340-349.

⁴⁹⁹³ DE FRANCISCO OLMOS, José M^a., La aparición de leyendas cristianas en las monedas de los reinos del Occidente medieval (siglos XII-XIII), dins *Documenta & Instrumenta*, 1, Madrid, 2004, ps. 139-160 (p. 157, n. 36).

⁴⁹⁹⁴ A banda de les del Pisanello, existeix una altra medalla del rei Alfons, de primeries del 1458 aproximadament, obra de Cristoforo di Geremia (Màntua, ca. 1410-Roma, ca. 1476). En l'anvers, es representa el rei amb la inscripció “REX REGIBVS IMPERANS ET BELLORVM VICTOR”; en el revers, el rei entronitzat, amb l'espasa i la bona, a manera d'*imperator*, i un escrit que diu: “VICTOREM REGNI MARS ET BELLONA CORONANT.” Vegeu PIRZIO BIROLI STEFANELLI, Lucia, Cristoforo di Geremia, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 31, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1985, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/cristoforo-di-geremia_Dizionario-Biografico/>

en el relat cronístic del Ferraiolo.⁴⁹⁹⁵ El client no ha desitjat presentar-se com un cavaller d'armes, sinó com un dignatari curial, abillat amb indumentària de luxe: una sobrevesta amb el cabeç ribetejat per una *pelliccia*, una camisa de cos alt que s'hi entreveu i “un elegante cobricapo: il mazzocchio.”⁴⁹⁹⁶ Totalment integrat en la cultura italiana, el lloctinent de gran camarlenc era perfectament conscient –com l'autor de *Curial e Güelfa*– que un perfecte *cortigiano* havia de *portarsi ornato*, de vestir de manera elegant: “E, com fos molt bell de la persona *e·s portàs molt ornat*, fonch tan gentil que quasi en tota la cort del marqués de altri no·s fehia menció” (*CeG* I.7).

Enyego d'Àvalos venia d'excel·lir com a militar en una guerra i podia haver-se representat com el cavaller estrenu que era, amb arnés milanés i tota la parafernàlia gòtica. Aquesta imatge del guerrer o *condottiero* armat a cavall, lluint un sofisticat arnés, exhibint armes heràldiques, etc., era –encara– la que elegien sovint per a ells molts estadistes i prínceps de la Itàlia septentrional –la Itàlia de l'*umanesimo cavalleresco*– quan es deixaven glorificar pel Pisanello.⁴⁹⁹⁷ Però, en aquest cas, no. En lloc d'això, el majordom del Magnànim preferí adoptar la mateixa actitud que Giuseppe Sansone atribueix a l'ambigu autor de *Curial e Güelfa*: la de voler exhibir –a desgrat dels seus orígens ‘semibarbàrs’, com diria Valla, i d'una formació medieval– un “italianismo ostentato”.⁴⁹⁹⁸ el d'aquell que somnia amb ser cavaller i home de govern i, ahora, orador i poeta. L'italianisme de D'Àvalos és present en l'elecció d'un format de propaganda personal *all'antica*, com és la medalla,⁴⁹⁹⁹ i en la decantació per una efígie individualitzada típica de l'*umanesimo civile* d'estil florentí. Contrasta aquesta elecció amb la dels cavallers d'estil gòtic flamenc –intercanviables fisionòmicament els uns pels altres– que proliferaven pels retaules a Barcelona, València i Mallorca. O per la

---

⁴⁹⁹⁵ FERRAIOLO, *Una cronaca napoletana figurata del Quattrocento [ca. 1498]*, ed. a cura de Riccardo FILANGIERI, Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli, Nàpols, 1956, p. 36; citat per COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 47.

⁴⁹⁹⁶ DONATONE, Guido, *La maiolica napoletana del Rinascimento*, Gemini, Roma, 1993, s. p.

⁴⁹⁹⁷ ROSSI, Francesco, Pisanello et la représentation des armes: réalité visuelle et valeur symbolique, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 297-334.

⁴⁹⁹⁸ SANSONE, Giuseppe-E., L'autunno medievale del *Curial*, dins SANSONE, G., *Scritti catalani di filologia e letteratura*, Adriatica, Bari, 1994, p. 24.

⁴⁹⁹⁹ Sobre aquesta qüestió, vegeu BURKE, Peter, L'art de la propagande à l'époque de Pisanello, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 252-262.

mateixa Nàpols del Magnànim, on el rei era home de gustos estètics conservadors:⁵⁰⁰⁰ un admirador de Jacomart, que fou pintor de cambra seu entre el 1443 i el 1451.⁵⁰⁰¹ També és molt italiana la predilecció pel retrat individualista, realista en el tractament de les faccions,⁵⁰⁰² que perpetue eternament –a la manera dels romans– la glòria personal en un material resistent al pas dels segles, en un suport indeleble com és el bronze. En temps del comte de Monteodorisio i de l’anònim de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, els pintors com Pisanello –formats en la tradició de Giotto– pensaven que la bellesa d’un rostre depenia d’una harmonia de formes geomètriques, on les circumferències n’eren el fonament. Per això l’anònim escriptor –que no es descarta que haguera conversat també amb Pisano– argumenta que Camar s’enamora de Curial quan, entre altres coses, “mirà-li la boca e totes les circumferències de la cara, e féu juyhí que en lo món pus gentil home no havia ne encara podia haver” (*CeG* III.43).

Aquesta presentació artística del mecenes d’humanistes a la cort de Nàpols que era D’Àvalos, ens informa de la consolidació d’una nova mentalitat renaixentista ja denunciada per Burckhardt en el seu clàssic assaig *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860). L’holisme de la literatura i les belles arts gòtiques, on el que es representa és “un cavaller”, “un monarca”, una categoria social, ha deixat pas a l’individualisme: ara es retrata “una persona” i “una personalitat.” L’individu medieval és membre d’un grup i el seu retrat és reduït a estereotips estètics uniformitzadors. En canvi, en els retrats del *Quattrocento*, els pintors –cadascun amb el seu estil o *maniera*– no es deixen dur per estereotips, sinó que aposten pels elements individualitzadors i específics de cada client: l’al·legoria i la psicologia, pel que fa al cas.⁵⁰⁰³

---

⁵⁰⁰⁰ MIRA, Eduard, Del Mar del Norte al Mediterráneo. Vínculos dinásticos, rutas comerciales y relaciones artísticas, dins NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV* (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museu de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001), Museo Thyssen-Bornemisza – Museu de Belles Arts de València, Madrid, 2001, ps. 117-132; ÍDEM, MIRA, Eduard, Sensibilidad artística y geopolítica (Estampas de la Valencia del Magnánimo y de Jan van Eyck: un viaje en la memoria), dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 51-96.

⁵⁰⁰¹ TORMO MONZÓ, Elías, *Jacomart y el arte hispánico-flamenco cuatrocentista*, Blass y Cia., Madrid, 1913; FERRE PUERTO, Josep-A., Jacomart: “lo feel pintor” d’Alfons el Magnànim. Puntualitzacions a l’obra valenciana, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.681-1.686.

⁵⁰⁰² SCHMITT, Annegrit, Pisanello et l’art du portrait, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 335-376.

⁵⁰⁰³ CARMONA FERNÁNDEZ, Fernando, *La mentalidad literaria medieval (siglos XII y XIII)*, Universidad de Murcia, Múrcia, 2003, p. 80.

En aquest sentit, la psicologia d'Enyego d'Àvalos que transmet l'escultor és la d'un home digne, seré i virtuós, titular de la desitjada *aurea mediocritas*: el “punt daurat mitjà” a què aspiraven els lectors de l'Ètica aristotèlica del país i dels anys en què operava el Pisanello. Els artistes del Renaixement busquen reflectir, simetria, equilibri, mesura, serenitat i repòs. Es tracta del mateix repòs moral que pretenia inculcar l'autor del *Curial*, amb l'ajuda de Melchior de Pandó, en seu desequilibrat personatge de ficció: “tenir les vies mijanes, car los estrens no procuren repòs!” (*CeG* II.88). Com aconsegueix aquesta sensació de *virtus in medio* l'artista? Doncs, jugant amb els recursos de què disposa: la mateixa bellesa del rostre del client i, sobretot, l'equilibrada geometria compositiva que li facilita la indumentària.⁵⁰⁰⁴ La roba representada, tot s'ha de dir, té ben poc d'italiana. El capell és un *chaperon* típicament borgonyó. No es tracta, doncs, del *mazzocchio* que suposava Guido Donatone, sinó d'allò que els italians començaren a dir *capperone* en la segona meitat del segle XV. Pel 1449, l'ostentosa peça tèxtil era encara poc coneguda a Itàlia. Solament unes elits preocupades per l'estètica i la moda podien exhibir aquesta indumentària de luxe. I D'Àvalos, estadista de primer rang, formava part d'aquesta elit de curials exhibicionistes.

Si ens fixem en els retrats de Felip el Bo de Borgonya dels anys 1445-1450,⁵⁰⁰⁵ o del seu amic i aliat Enric el Navegant, rei de Portugal,⁵⁰⁰⁶ trobarem el mateix *chaperon* que portava D'Àvalos a la cort. Els *mazzocchi* de la Florència dels Medici no eren exactament el mateix: eren menys ostentosos, sense la volada d'aquest de la medalla, més ajustats al contorn de la testa. No disposaven, doncs, de l'ample *bourrelet* (el rotlle de llana ajustat al cap) que s'observa en la medalla i que deixa caure un vel o capeta per damunt del muscle dret. Encerta més en la descripció de la peça Davide Gasparotto quan afirma que Enyego llueix un “copricapo alla moda” i un “cappuccio (*chaperon*)

---

⁵⁰⁰⁴ Sobre els procediments compositius del mestre, vegeu ASENJO FERNÁNDEZ, Ignacio, Estudio plástico de la obra medallística del Pisanello, dins ALFARO, Carmen – MARCOS, Carmen – OTERO, Morán (coords.), *XIII Congreso Internacional de Numismática (Madrid, 2003)*. Actas, Madrid, 2005, vol. 2 ps. 1.705-1.712.

⁵⁰⁰⁵ Per exemple, el retrat del duc realitzat pel pintor Rogier van der Weyden pels anys 1447-1448. O també el Felip d'una coneguda miniatura del *Remissorium Philippi*: el llibre on reconeix els privilegis d'Holanda i Zelanda, compilat per Peter van Renesse van Beostenzweene. Hi apareix el duc cobert amb el capell elegant i voltat de cortesans descoberts. L'usa d'il·lustració per a portada de llibre, entre d'altres, DAMEN, Mario, *De sttat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Historische Vereniging Holland – Uitgeverij Verloren (“Hollanse studiën”, 36), Hilversum (Països Baixos), 2002.

⁵⁰⁰⁶ Per exemple, en el conegut retaule de Sant Vicent de Nunho Gonçalves (1465-1467) que es conserva al Museu de Lisboa.

fissato a un anello imbottito (*bourrelet*) con un lungo lembo di stoffa che diparte dal bordo circolare per appoggiar-si” sobre el muscle del portador.⁵⁰⁰⁷

Si Felip el Bo tenia fama per ser l'*arbiter elegantiae* del nord d'Europa, Enyego d'Àvalos s'havia proposat ser l'*arbiter elegantiae* d'una Mediterrània alfonsina i talassocràtica. I, si fem cas de la caracterització del personatge per Vespasiano Da Bisticci, potser ho havia aconseguit: “Il più gentile signore che avessi quello regno era il conte camarlingo.”⁵⁰⁰⁸ Bé es podria dir que el retrat de D'Àvalos representa la síntesi estètica entre l'equilibri psicològic (la *imago virtutis* a què aspiraven els retratats del Renaixement italià) i l'elegància tèxtil borgonyona. El client, que no és italià ni borgonyó, ha sabut exhibir conjuntament el millor que coneix d'Itàlia i Borgonya. No era difícil, però, trobar altres personatges així a la cort de Nàpols: aficionats a la lletra com l'anònim autor del *Curial*, que admiraven igualment la cultura italiana –fins i tot, en la seua versió popular: Boccaccio– i la *chevalerie* de la cort de Borgonya.

El retrat del cavaller “de cambra”, del cortesà modèlic, ve acompanyat per la llegenda “·DON · INIGO · DE · DAVALOS·” i amb una discreta rameta de llover a la fi.⁵⁰⁰⁹ Les inscripcions del revers són dues, superposades en semicercle. La llegenda exterior conté –amb aspecte similar al d'algunes altres medalles– l'apreciada signatura de l'artista, un altra de les novetats que aporta el Renaixement: “·OPVS · PISANI · PICTORIS·”, amb una rameta de roser al final. El mot o *motto* interior, que acompanya la divisa o representació iconogràfica elegida pel client, diu: “[rosa] PER VVI SE FA [rosa]” Es tracta d'una dedicatòria ambigua, que pot llegir-se en italià i en català. En ambdues llengües se solia escriure aleshores “per vuy se fa”, el que indica que ha mediat una decisió ortogràfica de canviar la –y grega per la –i llatina, per a preservar la coherència estètica amb la majúscula epigràfica romana.

Si llegim en italià, el mot equival a l'ortografia actual ‘per voi si fa’,⁵⁰¹⁰ però amb el tancament vocàlic *o > u* propi del toscà, el napolità i els dialectes italians en general

---

⁵⁰⁰⁷ GASPAROTTO, Davide, Fitxa 98 (Ritratto di don Íñigo de Ávalos, gran ciambellano del regno di Napoli), dins MARINI, Paola (coord.), *Pisanello (Catalogo della mostra tenuta a Verona nel 1996)*, Electa, Milano, 1996, ps. 410-411.

⁵⁰⁰⁸ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

⁵⁰⁰⁹ Existí, més tardana que aquesta, una altra medalla d'Enyego d'Àvalos, més menuda i oficialista, on es llegia en l'anvers “DON:INGNICO:DE:AVALOS: M[agnus]:C[amerarius]”, i en el revers, “SICILIE:CITRA:ET:VLTRA”. Vegeu CRUSAFONT SABATER, Miquel, *Medalles commemoratives dels països catalans i de la Corona catalano-aragonesa (segles XV-XX)*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (IEC), Barcelona, 2006, p. 262.

⁵⁰¹⁰ “Cela se fait pour vous”, com ho interpretaven ja els historiadors de l'art del segle XIX: DELAROCHE, Paul – DUPONT, Henriquel – LENORMANT, Charles (eds.), *Trésor de numismatique et*

del segle XV.⁵⁰¹¹ L'enigma a desvetlar –el repte culturalista que llança el comitent al receptor– consistirà, doncs, a saber a qui reemplaça o al·ludeix el pronom personal *vui/voi* (segona persona plural, o bé tractament de respecte). Podria pensar-se, en primera instància, en una dedicatòria del prestigiós escultor al mecenes que li ha obert les portes de la cort de Nàpols. Seria, doncs, l'artista qui s'expressa pel lema? No sembla lògic pensar-ho, i resultaria del tot inaudit. Normalment, tant la divisa com el mot de l'empresa eren elements associats al client. Alternativament, podria interpretar-se com una dedicatòria del retratat a la seua enamorada, Antonella d'Aquino, futura comtessa de Monteodorisio. Aquesta segona possibilitat ve suggerida pel timbre o element *surmontant* del revers de la medalla: la conjunció de les armes heràldiques dels Dávalos/D'Àvalos (un castell de tres bastions contornejat per una bordura escaquejada⁵⁰¹²) amb un pomell de quatre roses, a manera de garlanda.

L'element floral podria remetre a una pseudoetimologia llatina de *Monteodorisio* (d'on tenia promés ser comte D'Àvalos des del 1443), consagrada en la documentació cancelleresca napolitana: *comes Montis Odorisii*, 'el comte del mont odorífer.' Tanmateix, quan es dissenyà la medalla, D'Àvalos encara no era comte, ni posseïa dita senyoria (sotmesa encara a contencions judicial), ni s'havia casat encara amb la seua promesa. Així que aquesta possibilitat cal descartar-la. Lionello Puppi, tot i admetre la possibilitat d'una lectura del mot en català (*vui* = 'avui'), pensa que cal llegir-lo en italià, i que podria referir-se al poder omnímode de l'Amor com a força motriu de l'univers. Així les coses, el pronom majestàtic "VVI" remetria al déu al·ludit per les flors.⁵⁰¹³ Ara bé, convindria aportar algun antecedent iconogràfic o literari que

---

de glyptique. Medailles italiennes exécutées aux XVe et XVIe siècles. Première partie, Didier et Cie., París, 1858, p. 5.

⁵⁰¹¹ En vulgar napolità, per exemple, en PARETO, Vilfredo, *Lettres et correspondances*, ed. a cura de Giovanni BUSINO, Librairie Droz, Ginebra – París, 1989, p. 714, s'escribia "per vuy se fa". O també en COLAFEMMINA, Cesare, *Documenti per la storia degli ebrei in Puglia nell'Archivio di Stato di Napoli*, Regione Puglia – Assessorato alla Cultura, Bari, 1990, ps. 258 i 538, respectivament: "C'è stao exposto como *per vui se fa* difficultà..." (1448-1449); "le quale preseinserte lictere *per vuy se fa* difficultà..." (Nàpols, 1515). En lletres autògrafes de Francesco Sforza, trobem també (1459) les formes "con vuy", "da vuy", "per vuy". Vegeu MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, *Lettere autografe di Ferrante d'Aragona*, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 368-388 (ps. 385-386).

⁵⁰¹² D'atzur, un castell d'or aclarit i maçonat d'atzur, amb bordura escacada d'argent i gules. Vegeu Segons CASCALES, Francisco, *Discursos históricos de la muy noble y muy leal ciudad de Murcia (segunda impresión)*, Tipogr. de Francisco Benedito, Múrcia, 1775, p. 404. En l'armorial d'ARGOTE DE MOLINA, Gonzalo, *Nobleza de la Andalucía. Historia de las hazañas de los caballeros del obispado de Jaén*, Tipogr. de Ferrando Díaz, Sevilla, 1588, fs. 263v-264v, apareix representat gràficament l'escut i definit com "un castillo de oro en campo azul (de las reales armas de Castilla), poniendo por orla dél las más antiguas de su linaje, de laqueles de oro [sic] y roxo".

⁵⁰¹³ PUPPI, Lionello, *Pisanello: una poetica dell'inatteso*, Silvana, Milà, 1996, p. 190.

justificara l'ús d'aquest símbol floral de les roses associat a Cupido. I, a ser possible, en l'entorn cultural on es movien el comitent i l'artífex de la medalla.

Les roses de Venus? Cap també la possibilitat. Tanmateix, la simbologia de la medalla, la de l'element central del revers de la medalla (la divisa microcòsmia que acompanya el mot enigmàtic: una esfera del món amb un paisatge), no té res a veure amb Venus o amb les relacions conjugals. La representació, de fet, sembla al·ludir a qualsevol altra cosa tret de l'amor. Només cal contemplar en conjunt el contingut de la medalla –el contundent retrat individual de l'anvers i la també contundent i centrípeta divisa del revers– per a adonar-nos que es tracta d'una obra d'art destinada a la propaganda personal, individual. Ho eren, de fet, totes les peces similars del Pisanello. Caldria, en conseqüència, explorar una altra via interpretativa més coherent, seguint la deducció de Dominique Cordellier, que troba versemblant pensar en una exaltació de l'“excel·lència” del personatge retratat en armes i lletres.⁵⁰¹⁴

Sent així, podríem interpretar que la simbiosi al·legòrica de l'escut *d'armes* del cavaller amb el pomell *de lletres* del “orador i poeta”, remet a un conegut proverbi medieval, proselitista, que els preceptors dels prínceps i cortesans recitaven als seus alumnes. Apareix citat, per exemple, en *el Jehan de Saintré* d'Antoine de la La Sale: “*Ut ver dat florem, flos fructum, fructus odorem, / sicut studium mores, mos sensum, sensus honorem*”,⁵⁰¹⁵ és a dir: així com la primavera dóna flors, les flors trauen fruit i el fruit és odorós, així l'*studium* reporta moralitat; la moral, discreció, i la discreció es recompensa amb honor. Totes dues menes de glòria, la de les armes i la de les lletres, pròpies d'un cavaller del tipus “home científich e qui nulls temps lexava l'estudi” (*Curial e Güelfa*, III.24), formarien part integrant de la imatge de *cavaller humanista* que l'editor de la medalla volia publicitar i deixar per a la posteritat.

Ara, si llegim el mot “per vui se fa” en llengua catalana (com proposen ara diversos historiadors de l'art,⁵⁰¹⁶ d'acord amb la llengua habitual del mecenes retratat),

---

⁵⁰¹⁴ CORDELLIER, D., Iñigo d'Avalos, chambellan du roi..., ps. 453-454.

⁵⁰¹⁵ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 76.

⁵⁰¹⁶ BERGONZONI, Catia – CORDELLIER, Dominique, *Documenti e fonti sul Pisanello (1395-1581 circa)*, Museo di Castelvecchio, Verona, 1995, ps. 228-229, parlen d'un mot en català. Ho retrobem en CORDELLIER, Dominique, Iñigo d'Avalos, chambellan du roi Alphonse V, documenté entre 1435 et 1471, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 319, ps. 453-454, que afirmen que es tracta d'una “sentence en catalan: *per vui se fa*” i ho tradueixen per “cela se fait aujourd'hui même.” LANEYRIE-DAGEN, Nadeije, *L'invention de la nature: les quatre éléments à la Renaissance ou le peintre premier savant*, Flammarion, París, 2008, ho tradueix, doncs, com “cela se fait aujourd'hui même.”

no hi trobarem cap relació possible amb l'ornamentació floral. Tindrem al davant, en canvi, un 'per avui es fa' en versió lingüística arcaica (*per vuy se fa*),⁵⁰¹⁷ d'identica representació ortogràfica que la italiana. L'adverbi temporal *avui*, si admetem aquesta lectura catalana (poc recomanable, al nostre parer), podria al·ludir a la fixació metàl·lica d'un dia important, d'una ocasió a commemorar: potser el dia en què D'Àvalos fou designat gran camarlenc de la cort del rei Alfons. Siga com fóra, el lema enigmàtic podria llegir-se ambigüament, com era habitual en aquesta mena de missatges, pensant que commemora la voluntat de transcendència d'un home que s'autodefinia com "amatore delle Sacre Muse", o que celebra, per contra, l'aconsegüiment d'un triomf personal: l'assoliment pel cavaller estudiós D'Àvalos d'un rang molt elevat a la cort del Magnànim, com a producte i resultat de la seua *virtù* individual.

La divisa d'Enyego que figura entre l'escut i el mot ambivalent és encara més enigmàtica si cap i ha generat controvèrsia entre els estudiosos de la iconografia renaixentista. Representa una esfera del món dividida en dos hemisferis. El meridional l'ocupen per les ones de la mar oceana. L'hemisferi boreal, es despleguen un paisatge muntanyenc i un cel nocturn, una visió sideral. Fa la impressió d'"un mundo que estalla, produciendo una explosión de estrellas."⁵⁰¹⁸ Els estels, els uns en forma de punt redó, els altres de sis puntes, no conformen cap constel·lació, sinó que es troben distribuïts uniformement per la volta celest. Minven, això sí, de grandària des del centre cap a la perifèria del cercle a fi de generar una sensació de perspectiva esfèrica. Entre el cel i l'oceà, es desplega un grandios paisatge simètric i humanitzat. El dominen dues muntanyes bessones i de singular elevació topogràfica. Al rampeu de la muntanya de l'esquerra, apareix un bosc que deixa descobrir una ciutat emmurallada; al raiguer de la muntanya de la dreta, allò que sembla una església o edifici sacre, un temple, ocult parcialment per un altre boscatge. Enmig d'ambdues muntanyes, al fons, s'estén una vall oberta i arborada, i elevacions llunyanes que aporten la sensació de perspectiva. En primer plànol, quatre arbusts ocupen el centre de tota la medalla: és probable que

---

⁵⁰¹⁷ Notem que la forma *vuy* és una de les usades regularment per l'anònim autor de *Curial e Güelfa* en equivalència a l'actual adverbi temporal català *avui/hui*. Quant al pronom reflexiu *se* en lloc del normatiu actual *es*, val a dir que també era corrent al segle XV català: "En aquest libre *se fa* menció de cavallers errants..." (*CeG II.0*).

⁵⁰¹⁸ PÁEZ RÍOS, Elena, *Iconografía Hispana: catálogo de los retratos de personajes españoles de la Biblioteca Nacional*, Biblioteca Nacional, Madrid, 1966-1970, vol. 1, p. 252.

tinguen algun significat especial. Dos són de grandària mitjana –com si foren uns arbres menuts– i dos encara més petits –com si foren ceps de vinya.⁵⁰¹⁹

És pot presumir que els amics i parents de D'Àvalos, als quals es feia lliurament d'una de les medalles de l'edició, conegueren per boca d'aquell el significat de la divisa. Tanmateix, aquest significat ja s'havia perdut vers la fi del segle XVI, quan Tommaso d'Àvalos, un descendent milanés del gran camarlenc, mostrà la medalla al poeta i preceptor seu Giuseppe Castiglione (ca. 1558-1616). Aquest, format com estava en els *studia humanitatis*, interpretà en forma de poema descriptiu que es tractava del famós escut d'Aquil·les que descriu amb profusió de detall Homer en la *Iliada* i del qual tracten altres autors de l'Antiguitat. Cap la possibilitat, també, que Tommaso tinguera notícia d'aquest significat per tradició oral, i orientara, en conseqüència, la seua inspiració. Si Vulcano havia llavorat expressament el mític escut per a Aquil·les, bé està que el Pisanello, convertit en un nou déu de la forja bronzina, haguera esculpit per a D'Àvalos –un nou Aquil·les– aquest *capolavoro*.⁵⁰²⁰ Per a un erudit del segle XVII, en canvi, el revers de la peça contenia simplement el món: “*mundum, terram scilicet*

---

⁵⁰¹⁹ La divisa microcòsmica de d'Àvalos serví d'orientació iconogràfica, al voltant del 1451, al miniaturista llombard Bonifacio Bembo per a representar la *imago mundi* de l'arcà del Món: una vistosa carta de la baralla de *carte di trionfi o tarocchi* dita “de Francesco Sforza”, de Pierpont-Morgan Bergamo, o de Colleoni-Baglioni. Bembo representà una esfera del món amb l'oceà i el cel estelat dissenyats seguint Pisanello, però amb una terra representada en forma d'illa, la qual conté una gran ciutat emmurallada, que simbolitzà Milà. Aquesta carta del món en la baralla Brera-Brambilla (ca. 1436) s'ha perdut, però és possible que s'assemblara molt, iconogràficament parlant, a la del 1451. Sobre les baralles de tarot Visconti-Sforza i el seu significat com a joc cortesà i humanista, vegeu LAMBERT, Gisèle, *Jeu de princes humanistes: le tarot dit de Charles VI*, dins LAMBERT, G. (coord.), *Dessins de la Renaissance. Collection de la Bibliothèque nationale de France*, Catàleg de l'exposició (Barcelona, octubre 2003-gener 2004 – París, febrer-abril 2004), Fundació Caixa de Catalunya – Bibliothèque nationale de France; ed. electrònica (expositions.bnf.fr/renais/index.htm) consultada en gener 2014; MANDEL, Gabriele, *I tarocchi dei Visconti*, dins BEMBO, Bonifacio – CICOGNARA, Antonio, *I tarocchi dei Visconti*; ed. facsímil, Dal Negro (“Monumenta longobardica”), Treviso, 2000; MULLAZZANI, Germano, *I Tarocchi viscontei e Bonifacio Bembo. Il mazzo di Yale*, Amilcare Pizzi, Milà, 1981; ROZZO, Ugo, *Ritratto di Marziano da Tortona*, dins ROZZO, U. (coord.), *Marziano da Tortona e i tarocchi (Tortona, 30 ottobre – 14 novembre 1982)* [catàleg de l'exposició], Biblioteca Civica di Tortona, Tortona, 1982, ps. 2-17; TOLFO, Maria Grazia, *Carte da gioco: trionfi e tarocchi*, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d'edició electrònica <http://www.storiadimilano.it/Arte/carte_gioco.htm>; BERTI, Giordano, *Storia dei tarocchi: verità e leggende sulle carte più misteriose del mondo*, Mondadori, Milà, 2007.

⁵⁰²⁰ Al voltant del 1545-1550, un altre descendent d'Enyego, el governador de Milà –home d'armes i lletres– Alfonso d'Àvalos, havia sigut comparat amb Aquil·les per l'humanista Bernardino Martirano, en *Il pianto d'Aretusa*: “*Ecco il cristato Achille, il grande Alfonso, / per cui tanto è famoso il vasto Aimone, / che rappresenta in un Marte e lo intonso Apollo, / il forte Alcide e'l bello Adone*” Vegeu MARTIRANO, Bernardino, *Il Pianto d'Aretusa*, ed. a cura de Tobia R. TOSCANO, Loffredo, Nàpols, 1993, ps. 117-119; citat per GARGANO, Antonio, La “doppia gloria” d'Alfonso Dávalos, dins GARGANO, Antonio, “*Con canto acordado*.” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012, ps. 259-274 (p. 259). Es volia evocar, doncs, “l'aulico modelo del soldato-cortigiano”, que reuneix la força d'Hèracles, la saviesa d'Apol·lo i la bellesa d'Adonis, segons MORELLI, Gabriele, *Esperienze letterarie di Alfonso d'Àvalos, governatore di Milano*, dins CARAVAGGI, Giovanni (ed.), “*Cancioneros*” *spagnoli a Milano*, La Nuova Italia, Florència, 1989, ps. 233-259 (p. 235).

caelum ac mare”, sense cap significació especial.⁵⁰²¹ En un catàleg del 1957 se’ns adverteix –seguint segurament Castiglione– que l’escena representa el jardí d’Aquil·les (sic) en la *Ilíada*, però no s’aporta cap justificació al respecte.⁵⁰²²

Podria ser, com deduí Castiglione, que es tractara d’una evocació al·legòrica d’Aquil·les, l’heroi desacreditat per l’edat mitjana i restablert honoríficament pels humanistes. Ara bé, difícilment podria tractar-se d’una lectura iconogràfica derivada de la *Ilíada* d’Homer (XVIII, vv. 478-608). La descripció minuciosa i carregada de simbolismes que el poeta féu d’aquesta arma defensiva, de fet, inaugurarà tot un gènere literari, com és de l’*ékphrasis*: l’atenció poètica concentrada sobre una obra d’art. El *sakos* o escut descrit per Homer, amb una profusió de detalls extenuant, era obra del déu Hefast (el Vulcà dels llatins) i contenia, entre moltes altres escenes menors, la mar, la terra, el cel, les constel·lacions⁵⁰²³ i dues ciutats: la ciutat de la pau, on se celebraven festes i noces, i la ciutat de la terra, assetjada per ferotges guerrers.⁵⁰²⁴ Si aquest evocava l’escut d’Aquil·les, com pensava el poeta llombard, la font literària en què fonamentaren la representació D’Àvalos i el Pisanello no seria la interminable èfrasi homèrica. En tot cas, com proposa Gasparotto,⁵⁰²⁵ hauríem de buscar-la en la síntesi descriptiva que elaborà Ovidi (*Metamorfosis*, XIII, vv. 290-295).

Ovidi s’hi refereix en l’escena del campament grec on Àiax i Ulisses es disputen les armes del difunt Aquil·les: “*artis opus tantae, rudis et sine pectore miles / indueret? neque enim clipei caelamina novit, / Oceanum et terras cumque alto sidera caelo / Pleiadasque Hyadasque immunemque aequoris Arcton / diversosque orbis nitidumque Orionis ensem. / Postulat, ut capiat, quae non intellegit, arma!*” ¿És just, es pregunta el poeta romà per boca d’un dels personatges, que un soldat rude i sense cor siga digne de portar unes armes el significat de les quals desconeix? En efecte, ací apareix la dualitat d’un “*Oceanum et terras*” i un cel estrellat, “*alto sidera caelo*”; però també constel·lacions concretes, que no hi troben cap reflex en l’obra de l’artista. I, encara que

---

⁵⁰²¹ ROBERTO, Gaudenzio, *Miscellanea italica erudita*, Tipogr. de Giuseppe da Olio e Ipolito Rosati, Parma, 1690, vol. 1, ps. 81-82. Tot i això, aquest autor apunta també a les èfrasis clàssiques d’Homer, Hesíode o Virgili com a possibles fonts d’inspiració.

⁵⁰²² LEHMAN, Robert (coord.), *Exposition de la Collection Lehman de New York*, Musée de l’Orangerie, París, 1957, p. 131.

⁵⁰²³ Heràclit interpretava que Homer, en aquesta descripció, havia volgut concentrar la gènesi de l’univers (43, 1-2). “Homer ho explica amb clars exemples, en forjar, amb l’escut d’Aquil·les, una imatge del cosmos en la seua forma circular. En primer lloc, sosté que quan es forjà l’univers, regnava la Nit, a la qual els poetes anomenen Chaos” (43, 2-3).

⁵⁰²⁴ Vegeu BLANCO FREIJEIRO, Antonio, El escudo de Aquiles, dins *Historia-16*, 121, Madrid, maig 1986, ps. 153-160.

⁵⁰²⁵ GASPAROTTO, D., Fitxa 98 (Ritratto di don Íñigo...), ps. 410-411.

en el vers 110 del mateix passatge d'Ovidi s'adverteix que l'escut d'Aquil·les és una representació esquemàtica del món (*"nec clipeus vasti caelatus imagine mundi"*), aquesta no encaixa literalment amb els elements seleccionats i representats per Antonio Pisano.⁵⁰²⁶ Per això, Gasparotto, com altres que han intentat interpretar el sentit de la divisa, claudica davant l'Esfinx i confessa: "Un'interpretazione definitiva di questo rovescio rimane ancora uno dei maggiori *desiderata* negli studi sulle medaglie pisanelliane." De moment, per a ell roman sense explicació satisfactòria la significació d'aquesta peça tan interessant per a la història de l'art: "una creazione affascinante e originalissima per altro e il primo (e forse unico) paesaggio autonomo della medaglistica rinascimentale."⁵⁰²⁷ Constaten altres especialistes en la medallística d'Antonio Pisano, com Dominique Cordellier, que la peça davaliana conegué ja en el segle XV "un enorme succès tant à cause de la qualité du portrait que de l'iconographie énigmatique et poétique du revers (...) qui traduit bien une source d'inspiration intellectuelle", encara que no se sapiera ben bé quina.⁵⁰²⁸

És probable que Enyego d'Àvalos, per la seua formació i les seues relacions culturals, coneguera la *Illias latina*, el resum escolar d'Homer, obra de Bebi Itàlic (ca. 65 dC), que deixà els 15.693 hexàmetres originals reduïts a 1.070 i que circulà durant l'edat mitjana amb el nom de *Liber Homeri*. El poeta Juan de Mena el traduï del llatí al castellà (1442) amb el títol de *Summas de la Yliada de Omero*. En la biblioteca d'un lletraferit com D'Àvalos, molt interessat en la guerra de Troia i divulgador de la redescoberta *Ilíada* per Europa, no podria faltar aquest manual. I és probable també que tinguera accés a la versió de Mena, ja que la seua filla Costanza d'Àvalos heretà obres d'aquest autor incloses en la biblioteca paterna.⁵⁰²⁹ Dit això, llegim la interpretació que fa Mena dels hexàmetres on Itàlic descriu l'escut d'Aquil·les:

"En él [l'escut], el Ignipotente [Vulcà] había cincelado la bóveda del cielo, los astros y las tierras, rodeadas completamente por las líquidas ninfas del Océano; y a Nereo ciñéndolo todo alrededor, y las fases de los astros, y las cuatro regiones del firmamento, cuánto dista la Osa del Austro y cuánto el ocaso del

---

⁵⁰²⁶ L'escut homèric d'Aquil·les fou, de fet, motiu d'inspiració de molts altres *clipei* d'herois posteriors, com ara el d'Enees, descrit per Virgili, on es representaven la terra, l'oceà, el sol, la lluna i els estels.

⁵⁰²⁷ GASPAROTTO, D., Fitxa 98 (Ritratto di don Íñigo...), p. 411.

⁵⁰²⁸ CORDELLIER, D., Íñigo d'Avalos, chambellan du roi..., ps. 453-454.

⁵⁰²⁹ Vegeu DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302, un article al que recorrentem en el capítol següent, per a reconstruir la biblioteca davaliana.

rosado orto (...). La tierra te ofrece bosques y fieras de terrible apariencia, ríos y montes y ciudades con elevadas murallas.”⁵⁰³⁰

No sembla tampoc la font literària directa –hi manquen alguns elements; d’altres no es corresponen exactament amb la representació– però s’aproxima molt al contingut iconogràfic de la medalla: cel estrellat; terra amb muntanyes, boscos i ciutats emmurallades. Hèctor Gonzàlvez, en un article titulat *Els models cavallerescos en el “Curial e Güelfa”* es fixa en l’ambigua manera que té l’anònim escriptor de reivindicar Aquil·les enfront d’uns lectors habituats a llegir les *Històries troianes* de Guido delle Colonne i altres opuscles medievals, on l’heroi grec era blasmat i menyspreat enfront del seu antagonista, Hèctor. L’escriptor pretén redimir així Aquil·les –el nou heroi dels humanistes– del purgatori maniqueista on l’han reclòs la *clergie* medieval, a partir del relat dels falsaris Dictis i Dares. Així les coses, en l’equilibrada sentència del Parnàs i en altres ocasions del relat, s’opera una “petita redempció”⁵⁰³¹ del guerrer grec, del “gran protagonista” de la *Iliada*, irònicament citada com *Achileydos* (*CeG* III.26) per l’autor. A més a més, l’anònim del *Curial* descriu l’heroi com un “gran filòsof i astròleg. Aquil·les, per tant, respon al nou *desideratum* de cavaller dominador de les armes i les lletres.”⁵⁰³² En certa manera, la descripció d’Aquil·les que conté la novel·la cavalleresca en el passatge del somni del Parnàs podria llegir-se com un autoretrat de l’escriptor, tocat de ironia i de paròdia literària: una mena de caricatura adreçada als “seus” lectors, informats, amics i confidents. En qualsevol cas, és fóra de dubtes que tant l’escriptor com el futur comte de Monteodorisio sentien curiositat i admiració per la figura clàssica d’Aquil·les. L’innominat escriptor la utilitza hàbilment per a justificar la seua proposta informal –innovadora, humanística– de perfecte cortesà o *curial* d’armes i lletres, de cavaller “científic” i estudiós. Tot això ens porta a pensar que, si Enyego d’Àvalos, un altre cavaller bibliòfil –com el Curial de la ficció– admirava Aquil·les i

---

⁵⁰³⁰ MENA, Juan de, *La Iliada de Homero* (ed. crítica de las ‘Summas de la Yliada de Omero’ y del original latino reconstruido, acompañada de un glosario latino-romance), ed. a cura de T. GONZÁLEZ, M^a. F. DEL BARRIO i A. LÓPEZ, Ediciones Clásicas, Madrid, 1996, ps. 94-97.

⁵⁰³¹ En mots de GONZÁLEZ ESCOLANO, Hèctor, *Els models cavallerescos en el Curial e Güelfa*, dins BRUMME, J. i al. (eds.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 42. *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Anglo-Catalan Society – Associazione Italiana di Studi Catalani – Deutsch-Katalanische Gesellschaft – North American Catalan Society – Fundació Congrés de Cultura Catalana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, vol. 1, ps. 37-60; reed. dins FRIEDLEIN, Roger – NEUMEISTER, Sebastian (ed.), *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l’edat mitjana i la modernitat*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 31-48 (ps. 36-37).

⁵⁰³² *Ibidem*, ps. 37-40.

elegí el seu escut com a *empresa* personal, la seua visió del món i de la guerra de Troia no devia diferir molt de la que exhibia l'anònim redactor de la novel·la.

Amb independència que el Pisanello i el seu mecenes hagueren pogut recórrer a la *Ilias latina* per a recrear al·legòricament el tema de l'escut d'Aquil·les, l'esmentat passatge de *Curial e Güelfa* pot ajudar-nos a interpretar el relleu escultòric de la divisa amb una major aproximació hermenèutica. Ens referim al capítol on el cavaller Curial, tornant de Terra Santa, decidí visitar Grècia i Atenes, on havia existit en temps antic l'Acadèmia Platònica: “aquell estudi famós en lo qual la sciència de conèixer Déu se aprenia” (*CeG* III). Es desplaçà seguidament a la veïna regió de Beòcia “e viu aquella ciutat [Tebes] que primerament murà Cadmo, de la qual scrivi Staci en lo seu *Thebaydos* (...). Anà més, e viu aquells monts apellats Nissa e Cirra, e viu los llorers consagrats a Apol·lo, déu de sapiència, e les vinyes consagrades a Baco, déu llur de sciència (...), com ell a aquell temple d'Apol·lo s'acostàs...” (*CeG* III.24).

Si ens fixem atentament en el repertori iconogràfic de la divisa d'Enyego d'Àvalos, observarem que representa exactament (en una idèntica seqüència descriptiva, si acarem la representació en relleu amb el text del *Curial*, llegint-la d'esquerra a dreta) dos monts elevats, que podien ser perfectament els de Nissa e Cirra (el cim bifurcat del Mont Parnàs); una ciutat murada, que podia ser així mateix la Tebes murada per Cadmo, i un “santuari” que, tot i aparentar forma de basílica cristiana (en aquell temps, els pintors no tenien notícia arqueològica de l'arquitectura grega) podria fer pensar en “aquell temple d'Apol·lo” de què parla l'anònim autor del *Curial*. Recordem, a tot això, que aquest escriptor, segons els indicis històricoculturals analitzats per la crítica literària, escriure segurament a la cort de Nàpols, no gaire lluny del gran camarlenc. Finalment, tenim al centre de la medalla dos arbres menuts i dos ceps de vinya. Podrien ser una simplificació iconogràfica –per tractar-se d'una miniatura, lògicament– dels llorers de la sapiència d'Apol·lo i les vinyes de la ciència de Bacus.

No estaríem, doncs, davant d'una representació de “l'Olympe et les constellations”, com sospitava Dominique Cordellier,⁵⁰³³ un dels estudiosos que més encerten en la interpretació de la medalla, però sí davant la representació d'un altre espai sagrat de l'Antiguitat grecoromana: el lloc on habitaven les Muses, la muntanya de doble cim consagrada –seguint Da Imola– a Apol·lo i Bacus. És a dir, el Mont Parnàs, l'Helicó. Aquest paisatge sí. Aquest paisatge sagrat sí que guarda coherència i

---

⁵⁰³³ CORDELLIER, D., *Itinero d'Avalos, chambellan du roi...*, ps. 453-454.

consonància amb les enigmàtiques roses i amb el *motto* que acompanya el disseny i n'arredoneix el significat. El mateix mot “PER VVI SE FA” apareix inscrit entre tirsos o inflorescències de roses. Les flors al·ludeixen clarament a les Muses, habitants del Parnàs, però nascudes –com el mateix Orfeu, déu de la música i del cant– a Pièria. La poetessa Safo de Mitilene, en un dels seus *Fragments*, recrimina una noble dama pel seu desinterés per les lletres recordant-li que només aquells que “participen de les roses de Pièria”, seran immortals. En sembla oportú, ara, recordar per què D'Àvalos animà el rei a contractar el Pisanello, segons el privilegi redactat pel poeta Da Rieti: “*Hinc enim rerum gestarum gloria virorumque illustrium fama fere immortalitatem nanciscitur.*”⁵⁰³⁴ L'artista beneït per les Muses no sols *excitat* els proïmes a la virtut –com també ho diu la provisió reial–, sinó que projecta la fama dels grans homes i prínceps a les futures generacions. El lligam establert entre la imatge que decora l'escut –la guirlanda de roses– i la divisa pròpiament dita –el Parnàs– ve proporcionat per una elegia de Properci on somnia que visita el Parnàs, on se li apareixen Apol·lo i les Muses. Conversa amb Cal·líope, i en surt coronat poeta. Aquest poema, una de les possibles fonts d'inspiració del somni del Parnàs de *Curial e Güelfa*, conté un versos (*Elegiae*, III,iii, vv. 35-36) on es diu: “*Haec hederas legyt in thyrsos, haec carmina neruis / Aptat, at illa manu textit utraque rosam.*” És a dir: ‘Aquesta cull heura per fer-ne tirsos, aquella ajusta nous cants a les cordes, i la de més enllà trenava roses amb les dues mans.’ El poeta acaba de conèixer les Muses, atrafegades en diferents afers, i una d'elles –Erató, musa de la literatura amorosa– veu que es dedica a trenar guirlandes de roses.⁵⁰³⁵

El firmament estrellat, que crida poderosament l'atenció de l'observador, també té relació amb la Muses, aquelles que, segons l'autor del *Curial*, “estam entorn del déu Apol·lo”, el qual fa sonar la viola i canta dolçament “temprant l'harmonia” de l'univers (*CeG* III.27). El titular de l'escut que informa la divisa, Aquil·les, a més de com a gran guerrer, és presentat com un home amb aficions científiques compatibles amb les del titular de la medalla napolitana: “gran philòsof e astròlech, gran sonador de esturments, gran cantador...” (*CeG* III.31). I és que les Muses, segons Virgili (*Geòrgiques* II,475-478), indicaven al seguidor de les doctrines neoplatòniques el camí de la immortalitat de l'ànima, que s'aconseguia a través de l'adquisició de coneixements que incloïen la filosofia, la música i l'astronomia: “*Me uero primum dulces ante omnia Musae /*

⁵⁰³⁴ Vegeu més amunt la citació completa on, a manera de preàmbul literari, s'exalten les virtuts del pintor.

⁵⁰³⁵ PROPERCI, *Elegies*, ed. a cura de Joaquim BALCELLS i trad. al català de Joan MÍNGUEZ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1946 (2a ed., a cura de Josep VERGÉS), p. 79.

(*quarum sacra fero ingenti percussus amore*) / *accipiant, caelique uias et sidera monstrent.*” És a dir: ‘En primer lloc, les Muses, més dolces que res per a mi / (ja que porte la seua divisa i les estime amb amor infinit), / m’acullen i em mostren els camins que tracen les estrelles.’ Com Virgili, D’Àvalos també assumeix la divisa de les “sagrades” Muses. Explica respecte d’aquests versos virgilians Ernst R. Curtius: “Virgilio no pide a las Musas el don de la poesía, sino la facultad de comprender las leyes cósmicas (...). La Musas aparecen como protectoras de la filosofía; otorgan ese saber que permite vencer el temor a la muerte y al infierno.”⁵⁰³⁶ La filosofia dels versos, doncs, encaixa molt bé amb un lector empedreït dels clàssics, com el gran camarlenc de Nàpols, que tenia al seu abast un còdex amb els llibres I-IV de les *Geòrgiques* (BNF, ms. Lat. 7955), glossat i moralitzat amb escolis marginals.⁵⁰³⁷

El conreu virtuós de les lletres –el dels poetes, però també el dels lletraferits i mecenes de l’humanisme, com D’Àvalos– ajudava a assolir fama immortal, amb independència del rang social o de la qualitat *hemàtica* de cadascú, però sempre de la mà d’un artista excel·lent. Aquesta qualitat del programa iconogràfic concorda amb el privilegi “poètic” atorgat el 1449 al Pisanello i amb un D’Àvalos que s’autodefinia com “amatore delle Sacre Muse e fortissimo cacciatore” en l’endreça a Ferran I de Nàpols d’uns opuscles seus del 1472, traduïts del català al toscà.⁵⁰³⁸ La poetessa de les roses de Pièria era ben coneguda i estimada en els cercles culturals en els quals es movia D’Àvalos. Els versos d’aquella “giovane greca assai bella e cortese” dels *Trionfi* de Petrarca (*Triumphus Famae*, II.87) inspiraven els d’un dels millors amics del comte camarlenc, Francesco Filelfo. Així ho confessava aquest al cardenal Besarió, quan li explicava quins eren els poetes que li inspiraven les *Odes*,⁵⁰³⁹ unes *Odes* on apareixen elogis reiterats a la persona del mecenes Enyego d’Àvalos.⁵⁰⁴⁰ Atesa la correspondència epistolar habitual que mantenien Filelfo i D’Àvalos, no fóra gens estrany que el primer li suggerira el motiu de les roses: les mateixes que emmarquen un mot que caldria llegir, en conseqüència, com “PER VVI, [Sacre Muse], SE FA”. La dedicatòria seria, doncs, un

⁵⁰³⁶ CURTIUS, E. R., *Literatura europea...*, ps. 326-327.

⁵⁰³⁷ Vegeu el capítol I.3.5, on dit llibre s’inclou entre els posseïts pel seu nebot i pupil Pietro di Guevara, entre d’altres que havien pertangut abans al mateix d’Àvalos.

⁵⁰³⁸ Els opuscles, que tracten de cura de falcons, els publicà LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d’Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, nuova serie, 6, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

⁵⁰³⁹ DE’ ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Tipogr. de Luigi Mussi, Milà, 1808, p. 318 (doc. XV).

⁵⁰⁴⁰ FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, ps. 123 i 454-455.

cant artístic a les “nou dones o donzelles, habitants en Monte Parnaso e colents Elicona”, com llegim en *Curial e Güelfa* (III.0). La medalla és una obra d’art incomparable, exhibida encara hui en els museus més importants del món. Però no es fa per arrogància o petulància del pròcer retratat. “Es fa per vosaltres”, les roses de Pièria que habiteu el bicèfal mont Parnàs repujat en l’escut d’Aquil·les.

No obstant aquesta predilecció per les Sacres Muses, D’Àvalos ens recorda que, per damunt de tot és un guerrer, un home d’armes, un cavaller. I ho representa adornant el revers de la medalla, a manera de timbre, per seu escut heràldic, per “les seues armes”, com se solia dir aleshores. La conjunció del castell dels D’Àvalos amb les roses de Pièria representa la conjunció de les armes i les lletres, de la glòria militar i de la *laurea* literària (el discret llorer de l’anvers), de què fa gala el personatge honorat per la medalla. El discret timbre vegetal que adorna el nom de l’artista, *Pisani*, és una rameta de roser, per a indicar-nos que, a l’igual del client, ell també participa de l’amor per les Muses (però no de la glòria militar del llorer, que figura insinuada en l’anvers de la medalla). Tot això ens porta de nou a l’oníric passatge de la novel·la *Curial e Güelfa* – entre cavalleresca i humanística– que s’enceta amb una invocació dantesca a les Muses i amb la descripció de la muntanya bicorn del Parnàs: Cirra i Nisa.

Allí precisament, a l’indret on habiten les Sacres Muses i on l’escriptor – transfigurat en personatge– és coronat com a cavaller i poeta-orador. Allí també, per un caprici de l’autor de l’obra anònima catalana, s’escenifica una discussió literària sobre les fonts de la guerra de Troia, i sobre la rivalitat entre Aquil·les i Hèctor. Ambdós guerrers hi compareixen i el grec –tot i el posat irònic de l’autor– és restaurat en el seu prestigi i honor d’heroi antic. Els humanistes amics de D’Àvalos no comptaven ja per a res amb Hèctor com a referent clàssic. Es pot posar d’exemple l’oda 6 del llibre III de les *Odes* de Filelfo, dedicada precisament a Enyego (*Aenicus*), on el poeta llombard posa “*Alexander, Caesarque et fortis Achilles*” com els tres herois de l’Antiguitat que haurien de conèixer, seguir i emular els prínceps i pròcers d’Itàlia.⁵⁰⁴¹ Comptat i debatut, tot sembla indicar que el majordom i lloctinent de gran camarlenc encarregà al Pisanello una disseny que representara la seua glòria militar i literària, la seua qualitat assumida de “cavaller científich” en base a l’emulació d’un model “de moda” a la Itàlia humanística del segle XV: l’Aquil·les educat en lletres i ciències pel savi centaure Quiró. Com la representació simplificada de l’escut de l’heroi homèric exigia la

---

⁵⁰⁴¹ FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, p. 126 (ll. III, oda 6, v. 31).

plasmació paisatgística i emblemàtica d'una "terra" enmig del cel nocturn i de la mar oceana, D'Àvalos elegí representar el Mont Parnàs, l'Helicó.

Comptat i debatut, la lectura de la medalla seria, bàsicament, la següent: En l'anvers, *Don Inigo de Davalos* (coronat el nom per un discret llorer) es presenta retratat a la italiana (un rostre bell i individualitzat; aristotèlicament seré, dotat d'una *aurea mediocritas*), però vestit luxosament a la borgonyona. En el revers, se'ns informa literalment sobre l'autoria de la medalla pel artista plàstic Pisanello (*opus Pisani pictoris*), signatura que atorga prestigi al mecenes, segons un nou concepte de les belles arts que comença amb el Renaixement. Se'ns informa al·legòricament i enigmàticament, en canvi, amb una *empresa* humanística (*divisa* o imatge + *mot* o llegenda), sobre les virtuts que adornen el titular. La divisa és l'escut d'Aquil·les (amb la Tebes de Bacus fundada i murada per Cadme, inventor de l'alfabet;⁵⁰⁴² el temple d'Apol·lo, on estava escrit l'aforisme *coneix-te a tu mateix*;⁵⁰⁴³ els monts bessons del Parnàs habitats per les Muses, Cirra i Nisa, amb els llorers de sapiència i les vinyes de ciència, consagrats respectivament a Apol·lo i a Bacus, seguint Lucà).⁵⁰⁴⁴ El timbre de les roses de Pièria (les Muses del Parnàs, per les quals s'executa la medalla: *per vui se fa*) ajuda a desxifrar l'enigma del mot que aporta sentit a la divisa, alhora que ens assabenta que el retratat és un cavaller ornat de gloria militar (les armes de D'Àvalos). La medalla s'ha realitzat "per les Muses" perquè solament aquells que les segueixen i que s'interessen pel conreu de les lletres, seran dignes d'aconseguir una fama en l'esdevenidor.

En relació amb el que venim dient, resulta cridaner també el significat del segon epítet que –amb irònica autosuficiència– s'atribuïa el gran camarlenc: el de *fortissimo cacciatore*. Lliga molt bé amb el de "VENATOR INTREPIDVS" de la segona medalla del rei Alfons, dissenyada també sota la tutela i mecenatge del gran majordom. Tanmateix, el *fortissimus venator* no procedeix de les *Faules* d'Isop, com el de la medalla, sinó del comentari de la *Comèdia* de Dante per Benvenuto da Imola: l'autor predilecte de l'anònim escriptor del *Curial* –com es veurà quan abordem les seues fonts literàries– i també un dels predilectes d'Enyego d'Àvalos, que el manà copiar d'un còdex romà, per a tenir-lo a mà en la seua biblioteca –us remetem al capítol següent. Benvenuto aprofita l'exposició del significat del vers 71 del cant XII de l'*Infern*, "è il gran Chiron, il qual

⁵⁰⁴² Dionís o Bacus, abans de ser déu, fou heroi (fill de Zeus i de Sèmele, dona mortal) natural de Tebes, nét de Cadme, i fou protector de Beòcia i de Tebes, la "ciutat murada" de la medalla i del *Curial*.

⁵⁰⁴³ Un aforisme, per cert, sobre el qual es fonamenta la lliçó parenètica de tot el *Curial*.

⁵⁰⁴⁴ Lucà és la font de l'original dualisme Apol·lo-Bacus del comentari dantesco de Da Imola (com explicarem quan tractem de les fonts del *Curial*) i Da Imola, presumiblement, fou la font d'on begueren, tant el comitent de la medalla –que posseïa un còdex d'aquest autor– com l'autor del *Curial*.

nodri Achille”, per a realitzar una semblança del centaure Quiró: cavaller mitològic d’armes i lletres, que transmeté el seu saber a Aquil·les. El qualifica expressament de “*fortissimus venator*.”⁵⁰⁴⁵ ¿Se sentiria D’Àvalos com un Quiró il·lustrat entre els bàrbars centaures o cavallers “ignorants” d’aquella cort? És probable que sí.

El que resulta sorprenent, però, és que el passatge on figura la frase “*fortissimus venator*” –el *fortissimo cacciatore* de la versió italiana– fou “desmuntat” per l’autor del *Curial* per a muntar a manera de *collage* la semblança biogràfica de l’heroi Aquil·les del capítol III.31, la qual forma part del somni al·legòric del Mont Parnàs. Benvenuto descriu els trets personals i les virtuts de Quiró, i l’escriptor del *Curial* se les apropia i les aprofita per a la seua descripció literària d’Aquil·les:

DA IMOLA, <i>Inf.</i> XII.70-72	<i>CURIAL e GÜELFA</i> , III.31
<i>Iste namque Chiron centaurus fuit</i>	Era aquest Achil·les
<i>amator sonorum musicorum</i>	gran sonador de esturments
<i>cognitor herbarum</i>	conexedor de erbes
<i>patientissimus laborum</i>	gran emprenedor, e no dubtava cosa alguna
<i>fortissimus venator (...) contra leones</i>	gran caçador de leons
<i>temperatus multum</i>	fort cuytat en totes coses
<i>magnus corpore</i>	gran de la persona

Resulta curiós observar com l’anònim autor del *Curial* i Enyego d’Àvalos, no sols s’interessaven per la mateixa bibliografia enciclopèdica (Da Imola), pels mateixos mites (les Muses, Aquil·les) i pels mateixos paisatges antics (el Parnàs, Tebes, el temple d’Apol·lo, els llorers i les vinyes), sinó que a més llegien, consultaven i citaven exactament els mateixos passatges del *commento* dantesc de Benvenuto. Si fórem un poc agosarats, podríem atrevir-nos fins i tot a pensar que ambdós lletraferits, el mecenes de la medalla i l’escriptor de la novel·la, foren una mateixa persona.

---

⁵⁰⁴⁵ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999, Inferno, cant XII, vv. 70-72.

Desastre naval i vida curial: gran camarlenc i comte de Monteodorisio

Arribat l'estiu del 1449, Pisanello abandonà Nàpols per a exhibir el seu art per altres corts.⁵⁰⁴⁶ Llavors, el rei Alfons pensà en el Enyego d'Àvalos com el dignatari idoni per a dirigir la guerra naval contra Venècia. Aquell *alter Achilles*, abandonada la còmoda vida de diplomàtic cortesà a Milà, ja havia demostrat a la Toscana el seu domini de la "disciplina militar", expressió agradable als humanistes com Decembrio i als aficionats a l'humanisme, com el majordom reial. Els dies 9-10 de juliol del 1449, es redactà la paperassa que el convertia en capità general de l'armada de Nàpols, atesa la seua gran experiència militar ("*maxime experientia probata*") i la confiança que tenia depositada en ell el Magnànim, "*ut sitis in regimine sapiens in rebusque bellicosis providus et industrius, et in gubernatione gentium maxime strenueque circumspectus.*" És a dir, que el concepte que el rei tenia d'Enyego, o que el secretari de torn pretenia transmetre oficialment per a justificar la designació, era: 'per tal com ets savi en el regiment i pròvid en les coses de la guerra, a més d'industriós i estrenu al màxim en la governació de la gent (d'armes), i circumspecte.'⁵⁰⁴⁷ Al càrrec de la Regia Camera della Sommaria reemplaçà Enyego com a regent interí ("*regens officium magni camerarii*") el català Pere de Besalú, que era també conservador general del patrimoni reial.⁵⁰⁴⁸ El mateix dia 10 de juliol, la cancelleria expedí dotze lletres adreçades, respectivament, als patrons de les dotze galeres de l'esquadra que havia de comandar el lloctinent de gran camarlenc: "Patró. Nós trametem en algunes parts lo magnífich e amat conseller, majordom nostre, el loctinent del gran camarlenc en aquest regne de Sicília Deçà Far, *don Enyego de Dàvalos*, capità de nostra armada..."⁵⁰⁴⁹

Segons Zurita, la comesa d'aquell estol era la d'hostilitzar els vaixells mercants de Gènova i Venècia que, procedents de Llevant, transitaven per la Boca de Far –l'estret de Messina– i les costes de *Barbaria* (Tunis-Líbia); especialment si transportaven mercaderies florentines.⁵⁰⁵⁰ Els venecians, que acabaven de capturar i matar els homes

---

⁵⁰⁴⁶ Prompte seria reemplaçat (10 de setembre del 1449) com a primer pintor de la cambra reial per Leonardo di Besozzo da Milano. un dels artistes més distingits i renovadors de l'escola llobardada, cridat segurament també per Enyego d'Àvalos. Vegeu RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, ps. 259-260.

⁵⁰⁴⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 4v-5v, Castell Nou de Nàpols, 9 de juliol del 1449; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 31, n. 43.

⁵⁰⁴⁸ MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, p. 77.

⁵⁰⁴⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.655, f.s 63v-65r.

⁵⁰⁵⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 419 (XV.57).

del corsari sard Vitale, servidor del rei Alfons, eren un dels objectius primordials.⁵⁰⁵¹ En les instruccions dictades pel rei el 12 de juliol, s'ordenava al capità que eixira de Nàpols cap a Tràpani (Sicília) amb una nau –la *Santa Maria i Sant Miquel*– i un balener per a proveir-se de vitualles i acordar mariners. Una vegada a punt l'esquadra, aquesta havia de salpar de Nàpols per a interceptar un nau genovesa que tornava de l'Orient carregada de mercaderies de Florència. Se l'autoritzava a assaltar-la i a apoderar-se, en general, de nòlits de venecians, florentins, provençals, moros i altres enemics del rei d'Aragó. Si no aconseguien localitzar la nau genovesa, haurien de costejar Barbaria “çercando la caravana que sal·le de Alexandria por venir en Trípol de Barbaria e-n Túniç” i, si es donava l'ocasió, escoltarien una nau de l'abat de sant Feliu de Guíxols que venia de Romania (Constantinoble, l'imperi Bizantí).⁵⁰⁵² El 28 de juliol, el rei Alfons tornava a comunicar-se amb D'Àvalos perquè tenia notícia que Venècia preveia armar un estol per a fer front al de Nàpols. La lletra va adreçada “al magnífich e amat conseller e capità general de nostra armada, don Enyego de Dàvalos”.⁵⁰⁵³

El 31 de juliol del 1449, el secretari Arnau Fonolleda, en nom del rei, es posava de nou en contacte amb D'Àvalos. Ho feia en català normalment –tret que no fóra una lletra secreta dictada pel rei–, perquè aquest era el costum de la cancelleria: el d'adreçar-se al destinatari en la seua llengua habitual. I el castellà D'Àvalos, criat al regne de València, s'expressava normalment en català, com el mateix Fonolleda:

“Lo rey, etc.- Capità, nós havem praticat ací ab un jenovés per conduhir a nostre stipendi la nau que patroneja Luca e Damiano de Spindolis [=Spinola], la qual, com sabeu, deu venir de Lavant en Túniç. E perquè aquella segurament puxa venir, li havem fet un guiatge, ço és: partint de Túniç e venint en Sicília. Trametem-vos-ne còpia ab la present per tal que si ans que sia en Túniç la atrobàveu, o après, e portava robes de enemics, aquelles sapiau no ésser assegurades.- Dada en la Torre del Grech, lo derrer de juliol de l'any mil CCCC XXXX VIII°.- *Rex Alfonsus*.- Al magnífich conseller e capità general de nostra armada, *don Enyego de Dàvalos*.- *Arnaldus Fonolleda, prothonotarius*. ”⁵⁰⁵⁴

---

⁵⁰⁵¹ Segons SCHIAPPOLI, Irma, *Napoli aragonese: traffici e attività marinare*, Giannini (“Biblioteca di studi meridionali”, 3), Nàpols, 1972, ps. 80-81 i n. 34.

⁵⁰⁵² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.697, fs. 32v-33r; publicat per MARINESCU, Constantin, Notes sur les corsaires au service d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples *Mélanges d'histoire générale*, Université de Cluj – Publications de l'Institut d'Histoire Générale, Cluj, 1927, vol. 1, p. 163.

⁵⁰⁵³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, f. 176r/v; publicat ibídem, ps. 163-164.

⁵⁰⁵⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, f. 180v, 31 de juliol del 1449.

Pocs dies després d'aquest avís, i per a desgràcia seua, el capità D'Àvalos tindria notícia, no ja dels genovesos Spinola, sinó de l'estol enemic que havien armat contra ell els venecians. Els de la república de Sant Marc es presentaren a la Mar Jònica i es trobaren amb els vaixells del rei de Nàpols el 12 d'agost del 1449. El lloctinent de gran camarlenc navegava aleshores únicament amb una nau grossa i una naveta capturada a Tunis. Efectuava tasques de cors i de vigilància. Hagué de fugir-se'n precipitadament cap a Siracusa, via Messina, segons la crònica de Bartolomeo Facio, un humanista amic del gran camarlenc, al qual qualifica de "*praestantem virum*". Oferim la citació, per una major proximitat cultural a l'època, en versió toscana del segle XVI.⁵⁰⁵⁵

“[Alfons el Magnànim, rei d'Aragó i Nàpols] armò una grossa nave e la diede in governo a Inico Davalo et esso aggiuntò alla detta nave un'altra navetta c'haveva preso non molto lunge di Tunisi, andò nel mare Ionio, osservando diligentemente il ritorno delle navi de' nimici Vinitiani di Alessandria. Rapportata questa cosa a Vinetia, armarono incontanente sei navi grosse e quindici galee, tra le quai navi n'erano tre più grandi e meglio fornite, che mandarono contra quelle del Re. E ritrovatele nel mare Ionio, le perseguirono cacciandole in Sicilia; dove elle entrando, si ricoverarono di notte nel porto di Siracusa così persuaso il Davalo di consiglio de' medesimi Siracusani...”

En realitat, D'Àvalos es trobava prop de Messina, on es resguardava el seu estol de dotze galeres i altres vaixells de menor calat. Tots els vaixells eixiren del port i es produí una escaramussa. Tanmateix, la defensa contra la potent armada veneciana (15 galeres fortament armades i 6 naus, comandades per un experimentat capità, Ludovico o *Aluise* Loredan) era ací molt difícil. Així que, seguint el consell dels marins siracusans, l'estol napolità es traslladà a Siracusa, un port més resguardat i protegit per una cadena. Allí es concentraven, ja de nit, les dotze galeres del rei, la nau grossa del capità, la capturada a Tunis, una altra de genovesos i dos grans naus o carraques que construïa allí el rei: una de 1.500 bótes i l'altra de 2.000 de cabuda. Segons la crònica vèneta de Sanudo il Giovane, els venecians combateren sanguinàriament contra els custodis del

---

⁵⁰⁵⁵ Oferim en text en la versió italiana de FACIO, Bartolomeo, *Fatti d'Alfonso d'Aragona primo, re di Napoli di questo nome; descritti da Bartholomeo Facio, genovese, et nuovamente tradotti nella vulgar lingua da M. Giacomo Mauro*, Tipogr. de Giovanni & Giovanni Paolo Gioliti de Ferrari, Venècia, 1580.

port i els llançaren un *brûlot*: una embarcació encesa en flames que, ajudada per la força del corrent marítim i del vent –que els era favorable–, rompé la cadena.⁵⁰⁵⁶ El capità venecià: “impido la nave *Loredana* di bruscha, con fuoco drento, [Loredan] la mandò in ditto porto a brusare; la qual nave vene a segunda di acqua e di vento, et rupe la catena, et quelli di ditta nave, havendo posto il fuocho, saltarono nel copano, e con li remi agiutandosi retornorno alla armada (...). Sì che a questo modo si brusorno le dite barze grande et molte altre pichole, e si afocono assai homeni.”⁵⁰⁵⁷ És a dir, que aconseguiren incendiar tots els vaixells del port, on moriren molts homes cremats. No sols destruïren l’arsenal siracusà i l’estol del rei d’Aragó, sinó també les carraques noves i, en conjunt, 47 embarcacions. El desastre fou majúscul, i les seqüeles econòmiques, molt perjudicials, ja que s’interdigué durant alguns anys el comerç amb Venècia.⁵⁰⁵⁸

La catàstrofe naval de Siracusa obligà Enyego d’Àvalos a resignar al cap de poques setmanes el seu ofici de capità de navilis i tornar a la cort. Mai més no tornaria a ocupar-se d’afers marítics o navals: aquell havia sigut i seria el major fracàs de tota la seua carrera militar. El rei Alfons hagué de reconstituir totalment un nou estol reial, de deu galeres armades amb caràcter regular,⁵⁰⁵⁹ que dirigí a partir del 22 de desembre del 1449 un experimentat corsari i capità de galeres a Sicília, com era el català Bernat de Requesens. En setembre del 1450, el reemplaçà un altre hàbil marí català, Bernat de

⁵⁰⁵⁶ El recurs al *brûlot*, el trobem en el capítol 106 de la novel·la cavalleresca *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (1460-1464), quan es provoca l’incendi de les naus genoveses a Rodes, però no sembla que l’episodi de Siracusa haja influït en aquesta idea, ja que les situacions històrica i ficcional són bastant dissemblants.

⁵⁰⁵⁷ SANUDO IL GIOVANE, Marin, *Le vite dei dogi (1423-1474). Tomo I (1423-1457)*, ed. a cura d’Angela CARACCILO i Chiara FRISON, La Malcontenta, Venècia, 1999, p. 446; citat per SCHIAPPOLI, I., *Napoli aragonese...*, p. 80. Vegeu també PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5), p. 196, que situa erròniament la desfeta a Messina: “in Messina brusciando nave grosse, de tre milia butti l’una; che nce foro de molti valenti homini morti et feriti.”; AMMIRATO, Scipione, *Delle famiglie nobili napoletane*, Tipogr. d’Amadore Massi da Furlì, Florència, 1651, ps. 96-97; ROVIRA VIRGILI, Antoni, *Història de Catalunya*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1978, vol. 6, p. 426: “per haver llençat els venecians damunt d’aquestes [naus de d’Àvalos] una de llurs naus, a la qual havien calat foc i que estava convertida en una gran foguera.”

⁵⁰⁵⁸ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 347-348.

⁵⁰⁵⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 24r i 26r, Torre del Greco, 28 de novembre del 1449; reg. 2.697, f. 31v, Torre del Greco, 22 de desembre del 1449. Sobre aquest personatge, antic cavaller errant i corsari, vegeu RIQUER, Martí de, *Aproximació al ‘Tirant lo Blanc’*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 34-40; SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el ‘Tirant lo Blanc’*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 1, p. 163, n. 514

Vilamarí:⁵⁰⁶⁰ el mític capità i després almirall de l'armada reial, que obtingué grans victòries contra Gènova i ofegà econòmicament dita senyoria.⁵⁰⁶¹

El fracassat capità, desil·lusionat per l'abandonament de Milà a mans de Sforza i per la humiliació personal patida a Siracusa, es retirà a la cort i no tornà ja més a la mar. El retorn a terra ferma de D'Àvalos coincidí amb la defunció sobtada del gran camarlenc Francesco d'Aquino, l'avi patern d'Antonella, promesa d'Enyego. Fou en setembre del 1449 i, com estava previst, el dia 17 d'aquest més el mateix Enyego passà de "lloctinent" a gran camarlenc titular del regne de Nàpols. Se li assignà un estipendi anual de 366 onces d'or (2.196 ducats) a cobrar en tres pagues: per Sant Miquel, per Nadal i per Pasqua.⁵⁰⁶² En cerimònies protocol·làries, d'acord amb el seu rang, havia de seure al costat esquerre del rei⁵⁰⁶³ i en la documentació oficial se'l citava d'aquesta manera: "*Innicus de Davalos, regius collateralis consiliarius ac magnus camerarius Regni Sicilie citra Farum.*"⁵⁰⁶⁴ En veritat, aquesta responsabilitat, lligada al control de la Sommaria, era una sinecure per a l'aristòcrata. Segons els medievalistes italians la faena burocràtica requeia completament en un jurisperit gentilhome de Càpua, Nicolantonio de' Monti (+ ca. 1479),⁵⁰⁶⁵ el qual "lo sostituisce del tutto", segons la documentació coetània, pel que respecta a la gestió quotidiana de l'ens.⁵⁰⁶⁶ De fet, el 1453, l'eficient buròcrata napolità serà gratificat amb una petita senyoria separada per D'Àvalos del seu comtat de Monteodorisio, acabat d'adquirir, com una digna manera de remunerar-lo pel seu competent treball professional al cap de la Sommaria.⁵⁰⁶⁷

---

⁵⁰⁶⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.697, f. 59v, Torre del Greco, 20 de setembre del 1450; reg. 2.655, f. 93v, 21 de setembre del 1450.

⁵⁰⁶¹ COSTA PARETAS, Maria-Mercè, Bernat de Vilamarí, dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1980, vol. 15, veu *Bernat de Vilamarí*; BASSO, Enrico, '*Ferro, fame ac peste oppressa*': L'ammiraglio Bernat de Vilamarí e il blocco navale di Genova (1456-1458), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 24, Barcelona, 1994, ps. 539-555.

⁵⁰⁶² COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 30-31. Els presidentes o jutges de la Camera della Sommaria cobraven 50 onces anuals. Vegeu DELLE DONNE, Roberto, *Burocrazia e fisco a Napoli tra XV e XVI secolo. La Camera della Sommaria e il 'Repertorium alphabeticum solutionum fiscalium Regni Siciliae Cisfretanae'*, Firenze University Press, Florència, 2012, p. 77, n. 188.

⁵⁰⁶³ GENTILE, Pietro, Lo stato napoletano di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, Nàpols, 23, 1937, ps. 1-56, i 24, 1938, ps. 1-57 (p. 29, n. 12).

⁵⁰⁶⁴ COLAFEMMINA, Cesare, *The Jews in Calabria*, Koninklijke Brill ("Studia Postbiblica", 49), Leiden, 2012, doc. 130, ps. 199-201, Catanzaro, 29 de febrer del 1451.

⁵⁰⁶⁵ Aquest havia sigut ja el 1447 substituït del conservador general del patrimoni reial, Pere de Besalú, segons MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (ps. 370, 373-374 i 376).

⁵⁰⁶⁶ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 31.

⁵⁰⁶⁷ Li féu donació, concretament, de Caselanguide, en gener del 1453. Vegeu MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 3. Frammento del 'Quaternus Sigilli*

Alliberat, doncs, de grans responsabilitats, el gran camarlenc tenia temps per a dedicar-se a l'oci cortesà, la falconeria, l'estudi de llibres, etc. Solia acompanyar el rei a Torre del Greco, on el monarca galantejava Lucrezia d'Alagno i presidia de tant en tant algun consell reial, on concorrien (per exemple, en desembre del 1450), els consellers i camarlencs més pròxims a ell: el príncep Ferran, Enyego de Guevara, Enyego d'Àvalos, Pere de Cardona, Guillem-Ramon de Montcada, Lluís Maça-Cornell (baró d'Alberic, cunyat dels D'Àvalos-Guevara), Francesc-Gilabert de Centelles (comte d'Oliva), Ximén-Peres de Corella (comte de Cocentina) i Americo Sanseverino (comte de Capacio, parent dels ducs de San Marco, la família política del gran senescal). Assessoraven aquest consell de nobles els millors juristes de la cort.⁵⁰⁶⁸ Com s'observa, els qui envoltaven la persona del rei –castellanoparlant; bilingüe ocasional, com Guevara– eren pràcticament tots valencians: Cardona, Montcada, Centelles, Corella, Maça-Cornell, D'Àvalos (aquest últim, d'adopció).⁵⁰⁶⁹ És a dir, que compartien els usos dialectals bàsics de l'anònim autor de *Curial e Güelfa*.⁵⁰⁷⁰ Tanmateix, el text de la novel·la, i en conseqüència l'autor, manifesten un contacte freqüent amb altres dialectes catalans, amb el castellà, amb l'italià..., un ambient, en fi, plurilingüe.⁵⁰⁷¹ Els cortesans del rei Alfons familiaritzats amb el català haurien gaudit, doncs, escoltant un relat cavalleresc on els seus llinatges –quasi tots– eixien ben representats.

El comte de Monteodorisio continuava preocupant-se per aspectes culturals, com sempre ho havia fet. Rebia dedicatòries d'humanistes o poemes laudatoris, com els que

---

Pendentis' di Alfonso I (1452-1453). Il registro 'Sigillorum Summariae Magni Sigili XLVI (1469-1470)', Accademia Pontaniana, Nàpols, 1963, p. 27.

⁵⁰⁶⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. I, p. 369.

⁵⁰⁶⁹ Us remetem a les respectives ressenyes biogràfiques, en el capítol on tractem dels cavallers de la cort.

⁵⁰⁷⁰ Qüestió de la qual ja hem tractat, i que sintetitza molt bé VENY, Joan, Valencianitat del 'Curial', dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresc anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.106. Vegeu, si de cas, també: COLÓN DOMÈNECH, Germà, Era valencià l'autor del 'Curial?', dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61, Castelló de la Plana, 1985, ps. 43-52; reed. dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 43-61; MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresc anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596.

⁵⁰⁷¹ Vegeu FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresc anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (ps. 47-84); CALVO RIGUAL, Cesáreo, Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del *Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

li adreçà el seu amic Filelfo per a incloure'ls després en les seues *Satyrae* (VII,3; VIII.1, vv. 49-55, 92-94).⁵⁰⁷² Durant els anys 1450-1451, D'Àvalos i Filelfo prepararen atentament el viatge del prestigiós humanista llombard a la cort de Nàpols;⁵⁰⁷³ una visita i un regal –el còdex luxós de les *Sàtires*, conservat ara a València– que s'ajornarien fins el 1453. Pel que sembla, intentà també el comte camarlenc D'Àvalos reviscolar els estudis universitaris a Nàpols, interromputs per causa de la guerra del 1435-1443. El 24 de desembre del 1450, Diego *Yspanensis*, físic, fou contractat per a impartir lliçons de medicina i l teòleg Lluís Cardona ocupà la càtedra de teologia; ambdós amb 200 ducats de salari anual. En la seua condició de cap de les duanes portuàries i peatges del regne, estipulà Enyego d'Àvalos que els estudiants que vingueren a Nàpols foren exempts de pagar al fisc “per li loro libri e robbe nelli passi del regno.”⁵⁰⁷⁴

Després d'haver sigut capità el 1449, ja no detenia D'Àvalos cap responsabilitat de majordom, com l'havia tinguda breument. Tanmateix, quan venia alguna gran personalitat estrangera, és lògic que ell i altres grans oficials del regne l'atengueren personalment. En agost del 1451, estant a Nàpols el bastard de Borgonya *Antonie Monsieur* (que s'havia incorporat a l'exèrcit del rei d'Aragó, com a a aventurer, l'estiu del 1447, i és al·ludit en l'“Antoni Mossenyor” del *Curial*⁵⁰⁷⁵), segons un espia del duc de Milà, Francesco Sforza, Enyego d'Àvalos li feia d'amfitrió. L'informador fa referència a un “bastard” de Borgonya, integrat en la gran ambaixada de Borgonya a Nàpols de juliol-octubre del 1451, que Roxane Chilà pensa que podria ser, o bé Antoine, o bé el seu germà Corneille.⁵⁰⁷⁶ És ben difícil que fóra “el Gran Bastard” Corneille, perquè el venedor d'arnesos de Milà Giovanpietro di Antonio Missaglia, que és qui informa el duc, l'haguera reconegut o citat pel seu nom. A més, difícilment podria permetre's el luxe de viatjar a Nàpols un home com Corneille, que aleshores era capità general de l'exèrcit de Borgonya i governador de Luxemburg.

---

⁵⁰⁷² FILELFO, Francesco, *Satyrae, I (Decadi I-V)*, ed. a cura de Silvia FIASCHI, Edizioni di Storia e Letteratura (“Studi e testi del Rinascimento europeo”, 26), Roma, 2005, p. 388.

⁵⁰⁷³ CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, ps. 98 i 137 (n. 71); FILELFO, Francesco, *Epistolae breviores elegantioresque*, Roma, 1705) contenia una dotzena de lletres adreçades a d'Àvalos. Les lletres que es conserven són majoritàriament dels anys 1449-1456; SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 130-153

⁵⁰⁷⁴ CANNAVALE, Ercole, *Lo Studio di Napoli nel Rinascimento (2.700 documenti inediti)*, Tipogr. de Cav. Arnaldo Tocco, Nàpols, 1895; reed. per Arnaldo Forni, Bolònia, 1980, ps. XVII-XVIII.

⁵⁰⁷⁵ Vegeu el capítol II.3.10, on tractem del personatge d'Antoni Mossenyor.

⁵⁰⁷⁶ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>

El mercader d'armadures escrigué de Nàpols a Milà el 8 de setembre del 1451, i li referí al seu senyor, entre altres confidències, que acabava de visitar el gran camarlenc Enyego d'Àvalos un llombard anomenat Cristoforo di Monza, el qual havia sigut “canceller” seu anys arrere, quan es trobava Enyego de diplomàtic a Milà. Aprofita de pas, l'eventual espia, per a criticar la casa de Guevara i el mateix gran camarlenc, al qual havia vist dinant amb el bastard de Borgonya: “la una quila del grande camerlingo dixnando con tuto uno servitore del ducha di Borgonia, giamato Bastardo, a la Tore [del Greco].” Simultàniament, diu que Enyego de Guevara, el gran senescal, es trobava reunit amb l'ambaixador de Venècia, en la mateixa taula, i parlava del duc de Milà antic. L'invitat borgonyó cregué oir que es referien al duc Sforza. En oir que el bastard parlava de “duc”, el de Guevara exclamà que aquest no era duc ni podia ser-ho mai: “Et como pote esere ducha uno non natural, spezialmente filio di mulatieri et bastardo, etc.?”⁵⁰⁷⁷ Cal comentar que el bastard Antoni Mossenyor a Borgonya, com el camarlenc Enyego d'Àvalos a Nàpols, animaven la creació literària i codicològica. Ambdós eren grans lectors i bibliòfils, i podien considerar-se ànimes bessones: l'un al nord i l'altre al sud dels Alps.⁵⁰⁷⁸ Per cert, que, durant la mateixa ambaixada, arriba a Nàpols (octubre del 1451) l'estol de Jean de Glimes, senyor de Bergues (un altre personatge del *Curial*), que venia de Terra Santa (i amb ell, Lluís Sescases, un vell col·laborador de D'Àvalos i ara devot de la croada). El fet de coincidir amb l'ambaixada borgonyona, féu que es retrobaren a la cort de Nàpols Jacques (o Jacob) de Lalaing i Jean de Clèves. Aquest se'n tornava de Jerusalem amb el senyor de Bergues.⁵⁰⁷⁹ Ambdós amics es comptaven entre els millors cavallers del seu temps, i també troben correspondència en el món paral·lel de la ficció curialesca, en la figura de “Jacob de Cleves”.

El 13 d'octubre del 1451, el rei augmentà encara els ingressos corrents del gran camarlenc atorgant-li la capitania i castellania vacants de Tocco da Casauria, a l'Abruç, possessió de la corona adjacent al seu comtat de Monteodorisio.⁵⁰⁸⁰ A la primavera

---

⁵⁰⁷⁷ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 29, ps. 87-88, Nàpols, 8 de setembre del 1451.

⁵⁰⁷⁸ Vegeu CLÉMENT, José, Antoine de Bourgogne, dit “le Grand Bâtard”, dins *Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes*, 30, Lieja, 1990, ps. 165-192.

⁵⁰⁷⁹ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalaing, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 222.

⁵⁰⁸⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.915, f. 99r; citat per RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford

següent, oficià D'Àvalos de –diguem-ne– “mestre d’hostal” en la recepció al regne de Nàpols de l’emperador d’Alemanya, Frederic III d’Àustria o d’Habsburg, que venia acompanyat pel rei d’Hongria, i molts altres nobles i cavallers: un seguici de fins a 5.000 persones, segons les cròniques.⁵⁰⁸¹ El que fins aleshores era *Kaiser* electe i rei dels Romans, acabava de ser coronat a Roma pel pontífex Nicolau V (19 de març del 1452) i venia a Nàpols per a celebrar, apadrinat pel rei Alfons, les seues noces amb la infanta Elionor de Portugal, neboda del mateix rei d’Aragó. Enyego d’Àvalos, enviat pel monarca, s’avançà fins a Gaeta “dove fè trovare l’apparato possibile a farsi per la capacità di quella città” per a rebre dignament l’emperador.⁵⁰⁸² De la segona ciutat del regne passaren a Càpua, on els esperava el rei, i després a Nàpols.⁵⁰⁸³

Les festes duraren molts dies i comptaren amb la presència d’insignes humanistes, com Antonio Beccadelli, Giannozzo Manetti o Enea Silvio Piccolomini.⁵⁰⁸⁴ Una de les cerimònies que hi tingueren lloc fou la coronació com a *poeta laureatus* de Porcellio Pandone (9 d’abril), adulator professional, rimador pedant i de baix perfil intel·lectual, que comptava amb protectors tan poderosos com incultes a la cort. La cerimònia disgustà Filelfo i altres humanistes amics de D’Àvalos, els quals se sentien més legitimats que el Porcellio per a cenyir la *laurea*.⁵⁰⁸⁵ Es realitzaren expedicions cinegètiques i tota mena de mostres, entre les quals destacà una justa, combat en lliça o reng de junyir, celebrada el mes d’abril en honor de l’emperador. Entre els qui entraren en lliça es trobava el cavaller Enyego d’Àvalos, que, com solia dir l’autor de *Curial e Güelfa*, estava preparat a parts iguals “per a liça e per a cambra” (*CeG* I.22, II.55).⁵⁰⁸⁶ No era tan noble i gentil, com ja sospitaven els italians, la imatge d’un emperador que el

---

University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 384.

⁵⁰⁸¹ ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca dell’Archivum romanicum”), 400), Florència, 2012, ps. 38-51.

⁵⁰⁸² SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell’historia della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 3, p. 128; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 32.

⁵⁰⁸³ MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 72).

⁵⁰⁸⁴ MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d’Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d’estudis d’arqueologia, d’història de l’art i d’història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d’Estudis Històrics, filial de l’Institut d’Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307 (p. 293).

⁵⁰⁸⁵ DE MARINIS, Tammaro, *Per la storia della biblioteca dei Re d’Aragona in Napoli*, Tipogr. Aldino, Florència, 1909, vol. 1, p. 5.

⁵⁰⁸⁶ MONTEMAYOR, Giulio de, La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d’Aragona, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123.

cronista napolità Loise de Rosa qualifica de “grande avaro”. Ho justifica dient que, durant aquesta *giostra*, l'emperador i el rei ocuparen una llotja engalanada amb un luxós drap d'or. Es posà a ploure de colp i volta, i l'emperador començà a estirar del drap per a evitar que es banyara. Aleshores intervingué el rei i li digué: “Sengniore inpe[ra]tore, chisto pa(n)no èy pagato”, per a evitar que el seu invitat, aquell semibàrbar germànic, fóra vist a Nàpols com un “tacany”.⁵⁰⁸⁷ L'emperador del Sacre Imperi –un títol molt desacreditat ja en el segle XV, com llegim també en el *Curial*– se'n tornà a Alemanya cavalcant per tota Itàlia amb la banda de la Gerra i l'Estola que havia rebut del rei d'Aragó. En travessar per Roma, els italians feien burla d'ell, dient que “egli andò a Napoli imperadore, et è tornato cavaliere di banda.”⁵⁰⁸⁸

Aprofitant un fet històric tan important com era la visita d'un emperador a Nàpols, el veterà cortesà Loise de Rosa (Pozzuoli, 1385-Nàpols, post 1475) començà a redactar de les seues extenses i curioses memòries, *Ricordi*, en dialecte napolità (1452-1467, amb ampliacions del 1471 i el 1475).⁵⁰⁸⁹ Comenta que ho féu a petició d'un “catalano don Alonso” que la crítica identifica amb Alfons o *Alonso* d'Àvalos i Tovar, el germà del gran camarlenc.⁵⁰⁹⁰ Apareix citat en la mateixa obra com l'“eccellente signore don Alfonso Davolos (sic), condottiero de gente d'armi”, en la part redactada el 1471. Luise, des del principi, es manifesta com a servidor seu i adopta un to paternalista per a tractar-lo de “fill” (el dedicatari tenia menys de 30 anys pel 1452; l'escriptor, vora 70); alhora que al·ludeix a converses d'ambdós on Alfons –com l'anònim autor del *Curial*– citava versos de la *Comèdia* de Dant de memòria. Ambdós amics, De Rosa i D'Àvalos, sembla que comparteixen un interès o curiositat per la història medieval napolitana i pels precedents –la pugna entre els Anjou i els Aragó– que havien portat al tron partenopeu Alfons el Magnànim. Però això sí, es tracta d'una obra sense cap pretensió intel·lectual i es considera l'“espressione di una cultura fondata sull'oralità.”⁵⁰⁹¹

---

⁵⁰⁸⁷ Vegeu DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 567.

⁵⁰⁸⁸ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vita di Alfonso I re de Aragona e di Napoli, scritta da Vespasiano Bisticci, con documenti e note*, dins POLIDORI, E. (ed.), *Vite di illustri italiani inedite, rare, con illustrazioni*, Giovanni Pietro Vieusseux, Florència, 1843, vol. 1, ps. 380-484 (p. 407); citat per VITALE, Giuliana, *Araldica e politica: statuti di ordini cavallereschi curiali nella Napoli aragonese*, Carlone, Nàpols, 1999, p. 39.

⁵⁰⁸⁹ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 1, ps. 33-36.

⁵⁰⁹⁰ *Ibidem*, vol. 1, p. 23.

⁵⁰⁹¹ *Ibidem*, vol. 1, p. 50

Després de la marxa de Frederic III, els germans Enyego i Alfons d'Àvalos acompanyaren el príncep Ferran, duc de Calàbria, a una expedició militar a la Toscana, contra Florència (1452-1454), dirigida, com a novetat, per ell.⁵⁰⁹² En començar la treva hivernal es trobaven ja a Nàpols quan el rei atorgà a Enyego de Guevara el títol de gran senescal (12 de novembre del 1452).⁵⁰⁹³ D'aleshores endavant, aquest signaria com “*Ennechus de Guevara, marchio Vastaymonis; Ariani, Potencie et Apici comes; Sicilie magnus senescalcus ac provincie terre Baruli [=Bari] generalis gubernator.*”⁵⁰⁹⁴ Al cap de pocs dies, el 2 de desembre, el rei acceptà oficialment la “donació” feta del comtat de Monteodorisio per la comtessa viuda de Loreto, Giovanella del Borgo, a l'imminent marit d'Antonella d'Aquino.⁵⁰⁹⁵ Seguidament, es casà per fi Enyego d'Àvalos amb la nobilíssima donzella (28 de desembre), la que seria després una dama “virtuosa, colta, ammirata”,⁵⁰⁹⁶ i ambdós esdevingueren comtes de Monteodorisio.⁵⁰⁹⁷ La concessió formal del títol nobiliari de comte és del 3 de gener del 1453; la possessió feudal tingué lloc pocs dies després, com més amunt ha estat avançat.⁵⁰⁹⁸ De manera que, d'aleshores endavant, se'l titularà com “Innico d'Avalos, conte di Monteodorisi, grande camerario del regno e consigliere collaterale di esso Re.” Així es llig en un document italià del 1458.⁵⁰⁹⁹ En escrits de la cancelleria llatina, sol aparèixer com “*Innicus de Davalos,*

⁵⁰⁹² COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 146); ÍDEM, *Baronaggio, umanesimo...*, p. 32.

⁵⁰⁹³ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, ps. 128-129: “*Gneum Guivaram, ex antiqua et generosa Gneorum progenie, magnum Neapolitani Regni senescallum.*”

⁵⁰⁹⁴ PONTIERI, Ernesto (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 2. I registri della Cancelleria Vicereale di Calabria (1422-1453)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1961, ps. 209-210.

⁵⁰⁹⁵ MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 3. Frammento del 'Quaternus Sigilli Pendentis' di Alfonso I (1452-1453). Il registro 'Sigillorum Summariae Magni Sigilli XLVI (1469-1470)'*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1963, p. 24, doc. 229. La investidura fou confirmada per un nou privilegi reial l'1 de setembre del 1455, segons COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 34.

⁵⁰⁹⁶ ÀVALOS, Ínigo d', conte di Monteodorisio', dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-inigo-d-conte-di-monteodorisio_Dizionario-Biografico/>

⁵⁰⁹⁷ Aquest cobejat comtat havia pertangut abans a Antonio Caldora, ara cortesà també del Magnànim, que mantindrà per això una tensa relació amb els Guevara-d'Àvalos. Vegeu MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Antología de los poetas líricos castellanos*, Aldus, Santander, 1944, vol. 2, cap. 13, p. 254; MIRANDA, ARMANDO, Dissoluzione e redistribuzione di un grande dominio feudale: il territorio dei Caldora, dins SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco (eds.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols, 2011, ps. 67-142.

⁵⁰⁹⁸ Íbidem, p. 27. Vid. supra, on tractem del matrimoni i la família del gran camarlenc.

⁵⁰⁹⁹ Citat per GIANNONE, Pietro, *Istoria civile del Regno di Napoli*, Nàpols, 1821, vol. 2, p. 332.

Montisodorisii comes, regius collateralis et consiliarius, ac huius regni magnus camerarius, et presidens Regie Camere Summarie.”⁵¹⁰⁰ En canvi, en la correspondència humanística i diplomàtica de tota Itàlia el personatge serà reconegut senzillament amb el renom cortesà de *conte camerlengo*: l’aplicat tradicionalment al reialme de les Dues Sicílies als *magni camerarii* condecorats amb títol comtal.

Durant els anys 1452-1455, Pier Candido Decembrio romangué a la cúria romana, des d’on visitava en ocasions la cort de Nàpols; circumstància que podria orientar en la datació del seu *Carmen in laudem illustris Inichi Davali, regii camerarii*.⁵¹⁰¹ D’aquesta època, concretament del 1453, destaquen els preparatius per l’arribada a Nàpols d’un altre dels grans protagonistes de l’*umanesimo lombardo*, Francesco Filelfo, el qual viatjava amb seu còdex luxós de les *Satyrae* per a ofrenar-lo al culte rei Alfons d’Aragó. Il Tolentino ja havia enviat poc abans el seu fill Xenofont, perquè s’educara a la cort de Nàpols sota tutela del seu amic el comte camarlenc.⁵¹⁰² Enyego i Francesco prepararen molt bé la visita, per mitjà de cartes que sovint arribaven a Milà per mans de Giovanni Antonio Fossano, un militar que havia destacat al servei del rei napolità durant el setge de Piombino.⁵¹⁰³ L’humanista llombard, que tractava el seu mecenes i interlocutor d’*eques auratus* (cavaller d’esperons daurats) arribà a Nàpols l’1 d’agost. El rei, en resposta a l’esplèndid regal que duia –un llibre digníssim– el nomenà cavaller, li atorgà l’orde de l’Estola i la Gerra, i el coronà com a poeta llorejat (cosa que el mateix Filelfo interpretaria com un acte de desgreuge per haver sigut coronat abans a Nàpols Pandone). La cerimònia de coronació *all’antica* fou primmiradament preparada pel gran camarlenc, en un Nàpols on –igual que succeïa en el somni del Parnàs del *Curial*– els cavallers esdevenien oradors i poetes, i els poetes eren adobats cavallers i coronats pel nou Apol·lo, el rei d’Aragó, amb corones de sagrats llozers.

Si Homer coronava Aquil·les amb una glòria literària eterna, com llegim en el *Curial*, era lògic també que Aquil·les coronara en reciprocitat Homer: “e Achil·les com

---

⁵¹⁰⁰ CASTALDO, Lidia (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 12. Pro partibus. Quarta pars passuum regni a. 1367-1480*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1983, ps. 3 i 44.

⁵¹⁰¹ Biblioteca Ambrosiana de Milà, ms. D-112 inf, f. 151r; citat per LO MONACO, Francesco, Per un’ edizione dei Carmina di Lorenzo Valla, dins *Italia medioevale e umanistica*, 29, Roma-Pàdua, 1986, ps. 139-164 (ps. 146-147), i per ZACCARIA, Vittorio, *Sulle opere di Pier Candido Decembrio*, dins *Rinascimento*, 7, Florència, 1956, ps. 14-74.

⁵¹⁰² SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 141-142.

⁵¹⁰³ Un “*viro nobili ac tui nominis amantissimo*”, segons escriu Filelfo a d’Àvalos, en SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 137-138.

emperador, e Homero, com a poeta, se coronaren dels rams d'aquells arbres a aquell déu consagrats" (*CeG* III.31). Perquè en la Itàlia dels humanistes, anunciadora del Renaixement, s'havia produït ja una simbiosi cultural entre guerrers i literats, entre la glòria militar dels herois i la glòria literària dels poetes. I això és una cosa que l'autor del *Curial*, malgrat les seues limitacions formatives, havia comprés molt bé. Igual que ho comprenia D'Àvalos quan organitzà tota aquesta parafernàlia de la coronació. Les coronacions literàries del marquès de Santillana no eren sinó somnis d'un extravagant en una pàtria de segadors i ramaders d'ovelles; les coronacions del gran camarlenc D'Àvalos, en contrast amb això, eren cerimònies verídiques i magnífiques. Acabada la parafernàlia, això sí, l'humanista glorificat se'n tornà per Roma (24 d'agost) a Milà (21 de setembre), encara que continuà en contacte epistolar amb l'*eques dauratus*.

El príncep Ferran es trobava encara a la Toscana, amb 6.000 homes de cavall i 2.000 infants, quan el rei decidí enviar-li 1.000 genets més, comandats pel gran senescal Enyego de Guevara.⁵¹⁰⁴ En principi (setembre del 1453), el rei partí amb l'exèrcit per a reunir-se amb el fill, però patí una crisi de malària a Frosinone (a mitjan camí entre Nàpols i Roma) i tardà molt a recuperar-se.⁵¹⁰⁵ Quan decidí tornar a Nàpols i enviar en lloc seu el gran senescal (29 d'octubre del 1453), era ja massa tard: l'oratge tardorenc desaconsellava la marxa. A penes havent passat Roma, Guevara se n'hagué de tornar cap a a Nàpols (desembre), i això disgustà molt el rei, que temia pel fill. A partir d'aleshores, les relacions d'Alfons amb el comte d'Ariano no serien tan cordials com havien sigut. De tota manera, la campanya bèl·lica culminà el 1454 sense cap resultat, amb una retirada motivada per la signatura de la pau de Lodi (4 d'abril-30 d'agost del 1454), que seria subscripta mesos després pel rei Alfons (2 de març del 1455).⁵¹⁰⁶ Sobrevingué, doncs, la pau i els cavallers de la cort es dedicaren a cantar els amors del rei Alfons i Lucrezia d'Alagno, entre Nàpols i Torre del Greco.

Havia mort el rei Joan II de Castella (1454) i el nou rei Enric IV decidí pactar una pau definitiva amb la Corona d'Aragó. Envià a Nàpols els seus ambaixadors, que

---

⁵¹⁰⁴ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 313.

⁵¹⁰⁵ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 357.

⁵¹⁰⁶ PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 325).

tingueren per interlocutors els germans Enyego i Fernando de Guevara.⁵¹⁰⁷ El monarca, malgrat l'incident del 1453, continuava privilegiant el paper de govern exercit pels Enyegos, i els regalava noves prebendes i objectes sumptuaris. En agost del 1455, obsequià el gran camarlenc D'Àvalos amb “una collana d'oro” massís, d'aspecte similar a la que un argenter havia forjat per a ell.⁵¹⁰⁸ Sembla que el magnat havia tornat a ocupar-se de la majordomia de la cort, ja que figura com *majordom* el mateix mes d'agost, i també en octubre-novembre, quan estava adequant una casa del *seggio* napolità de San Giorgio per a allotjar-hi la seu de al Vicaria del regne.⁵¹⁰⁹

Per aquells mesos, Giannozzo Manetti, que s'havia autoexiliat de Florència a Roma (1454-1455), contactà amb el comte de Monteodorisio i fou acollit a la cort del rei d'Aragó (gener del 1456), encara que preferí residir a la casa-palau del mateix comte D'Àvalos, on traspassà el 26 d'octubre del 1459.⁵¹¹⁰ Allí dedicà els seus últims anys de vida a l'activitat intel·lectual, ja que havia abandonat els seus negocis mercantils només establir-se a Nàpols. Tenia pensat redactar una compilació de biografies inspirada en les *Vides paral·leles* de Plutarc, tot començant per les semblances comparades d'Alfons el Magnànim i Filip de Macedònia, però no ho pogué realitzar.⁵¹¹¹

El 18 d'abril del 1456, als pocs mesos de l'arribada a Nàpols de Manetti, Enyego d'Àvalos i sa muller, Antonella d'Aquino, esdevingueren patrons d'una capella amb dret de sepultura a l'església conventual dominicana de Sant'Anna del Lombardi (dita també Santa Maria de Montoliveto), la mateixa on jeia soterrat Gabrieleto Curiale: el que havia sigut el patge predilecte del rei Alfons, mort essent encara jove.⁵¹¹² Pel mes de maig, i amb uns 42 anys d'edat, Enyego d'Àvalos es trobava en plena forma per a l'exercici de les armes. Com es demostrà en la justa celebrada a la plaça napolitana de San Giovanni a Carbonara.⁵¹¹³ Segons les anotacions de tresoreria reial, el 31 de maig es pagaren les despeses d'un cadafal per a la “giostra fatta da Marino Curiale; Innico

---

⁵¹⁰⁷ SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, p. 127.

⁵¹⁰⁸ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 34-35.

⁵¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 35.

⁵¹¹⁰ FOÀ, Simona, Giannozzo Manetti, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 3, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 68, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giannozzo-manetti_Dizionario-Biografico/>; BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 135-140.

⁵¹¹¹ BENTLEY, J. H., *Politica e cultura...*, p. 140.

⁵¹¹² LUISE, Flavia, *L'Archivio privato d'Avalos*, Università degli studi di Napoli Federico II (Dipartimento di discipline storiche “Ettore Lepore”) – Clio Press (“Saggi”, 9), Nàpols, 2012, p. 414, doc. 3.516.

⁵¹¹³ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 34-35.

d'Avalos, conte camarlengo; Niccola di Procida e altri due cavalieri napoletani.”⁵¹¹⁴ L'elenc de participants demostra l'amistat existent entre Enyego d'Àvalos i la família del malaguanyat *Gabrielet Curial* –un dels inspiradors del personatge principal del *Curial*⁵¹¹⁵–, i entre el mateix gran camarlenc i els nombrosos cavallers de la València on s'havia criat, que poblaven aleshores la cort napolitana del rei d'Aragó. Com per exemple, el referit Nicolau de Pròixida, baró de Llutxent.⁵¹¹⁶

Poc després de la justa, l'estiu del 1456, D'Àvalos efectuà un viatge diplomàtic al Milà de Francesco Sforza i aprofità l'avinentesa per a convidar el seu amic Pier Candido Decembrio a traslladar-se a la cort napolitana.⁵¹¹⁷ L'humanista viatjà amb el comte de Milà a Nàpols i s'establí amb el rei Alfons I, amb una assignació econòmica (primavera del 1456) confirmada el 1458 per Ferran I. Tanmateix, el desinterés que aquest monarca mostrava per les lletres i la complicada situació prebèl·lica de Nàpols, l'obligaren a buscar refugi en els seus amics D'Àvalos, els germans Enyego i Alfons. S'instal·là de fet, amb els seus llibres, al palau dels d'Avalos-d'Aquino. Els germans *condottieri* es dedicaren plenament a la guerra durant el 1459 i l'humanista restà sol a Nàpols “llegint, meditant i escrivint”, con confessa en una de les cartes que escrivia al seu mecenes.⁵¹¹⁸ Ple mes d'agost del 1459, residint encara a can D'Àvalos,⁵¹¹⁹ Decembrio organitzava els seus epigrames i epístoles mètriques; inclosa una composició dedicada al marqués de Santillana.⁵¹²⁰ En acabar li'n regalària un exemplar al gran camarlenc. A banda d'això, l'humanista havia començat a revisar la inacabada versió llatina de *La República* de Plató iniciada a Gènova pel malaguanyat Antonio Cassarino.⁵¹²¹ A la mort sobtada

---

⁵¹¹⁴ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 448.

⁵¹¹⁵ Com bé proposa, entre d'altres, FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

⁵¹¹⁶ La biografia del qual trobareu en el capítol que dediquem a les ressenyes dels cavallers de la cort.

⁵¹¹⁷ LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, nuova serie, 6, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, p. 48 i ss.

⁵¹¹⁸ BORSA, Mario, Pier Candido Decembrio e l'umanesimo in Lombardia, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 20, sèrie 2, vol. 10, Milà, març 1893, fasc. 1, ps. 5-70 i fasc. 2, ps. 358-441 (p. 393).

⁵¹¹⁹ Ibídem, ps. 393 i 438, doc. XVII de l'apèndix.

⁵¹²⁰ Decembrio mantenia bones relacions amb el món cultural castellà, per mediació segurament del mateix d'Àvlos. Vegeu BRAVO GARCÍA, Antonio, Sobre las traducciones de Plutarco y de Quinto Curcio Rufo hechas por Pier Candido Decembrio y su fortuna en España, dins *Cuadernos de filología clásica*, 12, Madrid, 1977, ps. 143-185 (p. 147).

⁵¹²¹ Sobre aquest humanista i aquest assumpte, vegeu RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 21, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1978, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/beccadelli-antonio-detto-il-panormita_Dizionario-

d'aquest (gener del 1447), Enyego d'Àvalos, que era llavors l'ambaixador del rei d'Aragó a Milà i que solia visitar Gènova, degué adquirir el manuscrit. Ara, doncs, el posava a disposició de Decembrio. El llombard era l'autor d'una traducció pròpia de l'obra platònica que podria contrastar amb la de Cassarino.⁵¹²² Sembla que la idea inicial, d'abans del 1458, havia sigut la d'acabar l'obra per a dedicar-la a Alfons el Magnànim.⁵¹²³ En desembre del 1459 es traslladà Decembrio a Milà per a endur-se cap a Nàpols la seua família i els seus béns. Tanmateix, decidí finalment romandre al nord, atesa la incomoditat que li causava a Castel Nuovo el Panormita –que el considerava un rival⁵¹²⁴– i la difícil situació en què es trobava, per aquestes dates, el partit proaragonés del regne partenopeu.⁵¹²⁵ I la versió de Cassarino passà a l'oblit.

L'objectiu del viatge diplomàtic de d'Enyego d'Àvalos a la Llombardia del 1456, lògicament, no era el de convidar Decembrio, sinó un altre de major transcendència política: la concertació dels matrimonis –pactats el 4 de febrer– entre el duc de Calàbria (el futur Alfons II de Nàpols) i Ippolita Maria, filla de Francesco Sforza, d'una banda, i entre Galeazzo Sforza, fill també del duc de Milà, i Elionor d'Aragó, germana del mencionat duc de Calàbria. Amb aquesta doble aliança conjugal, se segellà la renovació de l'eix geopolític Milà-Nàpols que tan bons resultats havia donat en el passat per a la política d'equilibri italià arbitrada per Alfons el Magnànim.⁵¹²⁶ A partir d'aleshores els contactes diplomàtics entre el ducat i el reialme foren molt estrets, i se n'ocupà des de

---

Biografico/>; PES CETTI, Luigi, *Appunti su Antonio Cassarino e la sua traduzione della "Repubblica" di Platone*, Scuola Tipografica Boccone del Povero, Palerm, 1929; GARIN, Eugenio, Ricerche sulle traduzioni di Platone nella prima metà del secolo XV, dins *Medioevo e Rinascimento. Studi in onori di Bruno Nardi*, Florència, 1955, vol. 1, ps. 357-360; RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, traduttore di Plutarco e Platone, dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 207-275; VOGLER, E., *Plato's Republik*, lateinisch aus Antonio Cassarino aus Sicilien, dins *Philologus*, 13, Berlín, 1958, ps. 195-205; BOTER, Gerard, *The textual tradition of Plato's Republic*, E. J. Brill ("Mnemosyne supplementum", 107), Leiden, 1989, ps. 268-270.

⁵¹²² BUB, ms. 2387, f. 59v; BAM, ms. I 235, f. 49v; ZACCARIA, V., *Sulle opere di Pier Candido...*, p. 31; PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuveniliu libri octo*, Firenze University Press ("Premio tesi dottorato", 33), Florència 2013, ps. 276-277.

⁵¹²³ RABASSINI, Andrea, Leonardo Bruni, Niccolò Ceiba e la *Repubblica* di Platone", dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 403-430 (p. 409).

⁵¹²⁴ BORSA, M., Pier Candido Decembrio..., ps. 393 i 439-440, doc. XVIII de l'apèndix.

⁵¹²⁵ GABOTTO, Ferdinando, L'attività politica di Pier Candido Decembrio, dins *Giornale linguistico di archeologia, storia e letteratura*, any 20, fasc. 1-2, Gènova, 1893, ps. 241-269 (ps. 250-251); BORSA, Mario, Un umanista vigevanasco del secolo XIV, dins *Giornale linguistico di archeologia, storia e letteratura*, any 20, fascicles 1-2, Gènova, 1893, ps. 199-270 (ps. 258-259); VITI, Paolo, Pier Candido Decembrio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pier-candido-decembrio_Dizionario-Biografico/>

⁵¹²⁶ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., "Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento", vol. 21, part 5), ps. 201-202.

Nàpols un secretari especial, el valencià Gaspar Talamanca. Per la seua banda, D'Àvalos continuà afavorint en anys successius la cordialitat de les relacions entre la seua pàtria de joventut –la Llombardia– i el regne meridional.⁵¹²⁷ En tornar Enyego d'Àvalos de Milà, acomodà al Castell Nou uns ambaixadors procedents de Castella (1456).⁵¹²⁸

Des de gener del 1457 fins a juny del 1458, residí a Nàpols –amb una cort principesca pròpia– l'exiliat i culte Carles d'Aragó, príncep de Viana i nebot del Magnànim. Immediatament, travaria amistat amb D'Àvalos, ja que ambdós pròcers reverenciaven la cultura i els llibres. De fet, quan el príncep abandonà Nàpols amb direcció a Sicília, Mallorca i Catalunya, s'emportà amb ell –de conseller humanista i bibliotecari– l'humanista llombard Angelo Decembrio, que des del 1447 havia tingut Enyego per mecenes.⁵¹²⁹ És ben probable que el mateix D'Àvalos facilitara a Viana, entre altres llibres, la versió humanística de l'*Ètica nicomaquea* d'Aristòtil, obra de Leonardo Bruni, que el príncep traduí personalment al castellà i féu transcriure, en forma de còdex sumptuari, al cal·lígraf català de la biblioteca palatina, Gabriel Altadell, el qual passà al seu servei a Barcelona.⁵¹³⁰ Una altra obra que D'Àvalos pogué facilitar a Viana fou el *volgarizzamento* toscà que Angelo Decembrio havia realitzat –segurament, per encàrrec seu– del pseudo-Plutarc *De nobilitate* (obra de Buonaccorso de Montemagno, 1422). En aquest opuscle, per cert, s'ofereix una visió renovada del concepte de noblesa molt connectat amb el que domina *Curial e Güelfa*. Carles d'Aragó la traduí al castellà el 1460 amb el títol *De toda condición de nobleza*.⁵¹³¹ Quan el

---

⁵¹²⁷ Vegeu, per exemple, PEPE, Luigi, Il primo duca di Bari di casa Sforza, dins *Rassegna pugliese di scienze, lettere ed arti*, vol. 10, núm. 6, Trani, juliol 1893.

⁵¹²⁸ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 35, n. 53.

⁵¹²⁹ Més detalls, en GUALDONI, Franco, Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156 (ps. 131-133).

⁵¹³⁰ Vegeu BOHIGAS, Pere, El manuscrit de Lisboa de la traducció de l'*Ètica* d'Aristòtil del príncep de Viana: contribució a la bibliografia de Carles d'Aragó, dins *Miscellanea de Estudos em honra de D. Carolina Michaëlis de Vaconcelos*; separata, Imprensa da Universidade, Coïmbra, 1930; RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 249; ARENAS-DOLZ, Francisco, Hacia el margen ético. Gabriel Altadell y un manuscrito ¿medieval? británico de la *Ética Nicomáquea* de Aristóteles, dins *Estudios clásicos*, 121, Madrid, 2002, ps. 73-85; JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El 'Isagogicon moralis disciplinae', de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>, p. 125, n. 19.

⁵¹³¹ ARAGÓ, Carles d', príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [1460]; trad. al castellà de la versió toscana d'Angelo DECEMBRIO, de Buonaccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d'Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Université Paul Valery, Montpellier, 2000. ps. 175-191.

príncep es traslladà a Messina, reclamà Decembrio al seu costat (9 de novembre del 1458) com a preceptor seu en *studia humanitatis* i bibliotecari.⁵¹³² Estant després a Palerm (3 de juny del 1459), el primogènit de la Corona d'Aragó escrigué al camarlenc D'Àvalos ("Spectable e magnífico, devoto e bien amado nuestro don Enyego d'Ávalos, conde camarlengo") per a comunicar-li que pensava passar a Mallorca. L'avisà que el seu falconer major, dit "Mallorques", li portaria personalment "el libro que vos enviamos" adjunt a la carta, el títol del qual no fa constar. Sembla que ambdós continuaven intercanviant experiències literàries: el príncep demanava al comte que li tornara dit exemplar quan el tinguera corregit i que, de pas, li enviara una obreta seua – de títol tampoc no especificat – que el referit D'Àvalos estava component; quan la tinguera enllestida.⁵¹³³

En maig del 1457, el comte de Montedorisio es féu càrrec d'armar una galera per a l'armada del rei Alfons, com a contribució a la guerra naval contra Gènova, dirigida per l'almirall Vilamarí.⁵¹³⁴ Mentrestant, en juny, el seu germà el majordom Alfons d'Àvalos i Tovar rebia l'encàrrec de ser castellà, capità i governador de Melissa, al ducat de Calàbria.⁵¹³⁵ En l'última setmana de setembre, el comte camarlenc dirigí de Nàpols a Roma la comitiva de l'amistançada del rei, Lucrezia d'Alagno.⁵¹³⁶ La regina *de facto*, que viatjà acompanyada, segons algunes fonts, per més de 200 persones a cavall, arribà a roma l'11 d'octubre.⁵¹³⁷ Altres cròniques comptaren fins a 500 cavalleries, 50 damisel·les i 25 dones d'honor. El desplaçament costà 10.500 ducats.⁵¹³⁸ Segurament, la d'Alagno pretenia impressionar l'octogenari papa valencià Calixt III perquè anul·lara el matrimoni del rei Alfons i la reina Maria en benefici propi, però no

---

⁵¹³² ACA, Cancelleria reial, reg. 3.498, f. 12r/v; GUALDONI, F., *Sulle tracce di Angelo...*, ps. 147-148.

⁵¹³³ ACA, C, Varia, 392, f. 152r/v, en mal estat de conservació. Transcrita parcialment per MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011, doc. 19, p. 643. Comentada, amb més detalls sobre el contingut, per RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011, vol. 1, p. 67, n. 81.

⁵¹³⁴ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 36.

⁵¹³⁵ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 18.

⁵¹³⁶ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice ("Testi e documenti di letteratura e di lingua", 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 637-638.

⁵¹³⁷ FILANGIERI, Gaetano, Nuovi documenti intorno la famiglia, le case e le vicende di Lucrezia d'Alagno, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 11, Nàpols, 1886, ps. 65-138 (p. 112)

⁵¹³⁸ MONTEMAYOR, Giulio de, La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d'Aragona, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123 (ps. 108-109).

ho aconseguí en absolut. El summe pontífex respongué per escrit a l'amiga del rei (6 de novembre del 1457), segons el testimoni de Jerónimo Zurita, que no podia aprovar de cap de les maneres aquella sol·licitud, “car no volia anar ab ells [Alfons i Lucrezia] al Infern.”⁵¹³⁹ La reina *de facto* s'hagué de resignar a pensar que mai no portaria corona. En retrobar-se pocs dies després amb el rei, segons el testimoni de l'ambaixador milanés, Alfons i Lucrezia descavalcaren, “se tocharono la mano et se besarono per bocha, et stetero a rasonamento insieme”, com si foren marit i muller als ulls de la cort i del poble, però no als ulls de Déu ni del seu pontífex.⁵¹⁴⁰

Al rei, li quedaven ja pocs mesos de vida. El 14 de juny del 1458, Alfons el Magnànim es trobava ja moribund. L'ambaixador milanés advertí al duc que “succedendo il duca di Calabria (...), me pare de potere credere che la signoria vostra lo manegiaria altramente che non se pò manegiare il re.”⁵¹⁴¹ Segons el diplomàtic, el nou rei no acusava la “pertinàcia” del pare. L'endemà de la mort del rei, el 28 del mateix mes, li ho confirmà al duc. Deia que, segons la opinió d'Enyego de Guevara i d'Enyego d'Àvalos, els homes més poderosos de la cort, “de questo signore [Ferran I] potrete altramente disporre che non haressivo potuto fare dal padre, licet ve amasse.”⁵¹⁴² Ambdós Enyegos assistien Alfons I a l'hora de la mort,⁵¹⁴³ i, segons el testimoni de l'extresorer de Calàbria Gabriel Cardona, el rei els havia recomanat al seu fill, per tal que confiara molt en els seus consells: “che l'havesse caro, lo gran senescalco, secondo l'aveva hauto caro luy, che'l sapeva più li soy fatti de l'anima et del corpo che'l non sapeva luy stesso, che soy secreti sempre li remetteste in luy, che serevano ben posti. Ricomandò dall'altra parte al ditto grande senescalco havesse quella amorevole cura del figliolo li presente, che sempre haveva havuto de la persona soa.”⁵¹⁴⁴

Aquells dies, D'Àvalos embarcà en un dels vaixells que tenia ancorats a Nàpols el seu amic el príncep Carles de Viana, per a convèncer-lo de la necessitat d'abandonar

---

⁵¹³⁹ SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 (*Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*), Barcelona, 1928, ps. 213-347.

⁵¹⁴⁰ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 564, doc. 219.

⁵¹⁴¹ *Ibidem*, p. 650, doc. 255.

⁵¹⁴² *Ibidem*, p. 662, doc. 264.

⁵¹⁴³ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, p. 61.

⁵¹⁴⁴ Lletra de Gabriel Cardona al marquès de Varese (ambaixador de Francesco Sforza a Venècia), dada a Murano el 16 d'agost del 1458; citat per SENATORE, Francesco, Le ultime parole di Alfonso il Magnanimo, dins ROSSETTI, Gabriella – VIOLO, Giovanni (eds.), *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, Liguori – GISEM, Nàpols, 2000, vol. 2, ps. 247-270 (ps. 254-255, n. 38).

Nàpols en direcció a Sicília, a fi d'evitar un enfrontament entre els fidels a Ferran I i els qui pretenien entronitzar el mateix Carles.⁵¹⁴⁵ A partir de llavors, i davant la situació de feblesa en què es trobava el nou sobirà, els Guevara-D'Àvalos esdevindran el principal suport –militar, diplomàtic, governamental– amb què comptarà Ferran de Trastàmara per a consolidar-se en el tron. El 15 de novembre, figura D'Àvalos en un consell reial com a comte de Monteodorisio.⁵¹⁴⁶ Mentre el magnat s'ocupava de la política, continuava despenent en objectes sumptuaris com ara els llibres. El cal·lígraf Giovan Marco Cinico da Parma confeccionarà per a ell un còdex on copià el *De perfectione triumphis militaris* d'Alfonso de Palencia (1458): una faula moralitzada, on es reflexionava sobre el sentit de la cavalleria i l'ètica de la guerra.⁵¹⁴⁷ El de Palencia era servidor del cardenal Besarió, corresponsal de D'Àvalos, i amic del llibreter florentí Vespasiano da Bisticci –admirador i biògraf del mateix camarlenc–; amb la qual cosa s'explica fàcilment comongué el comte camarlenc tenir notícia del tractat.

Només arribar al tron, el rei Ferran compregué la seua feblesa –política, però també formativa i personal– i la seua dependència de dignataris experimentats en exèrcits i governacions, com eren l'estrenu comte d'Ariano i el seu “savi” germà, si volia salvar la corona. Però els afavorí tan immediatament i tan descaradament, que despertà –segons els testimonis coetanis– l'enveja i la desaprobació dels principals barons del reialme. Bartolomeo Antici da Recanati (diplomàtic; fill bastard d'un vell servidor de Francesco Sforza; fet secretari pel rei Alfons en abril del 1458) escrivia al duc de Milà una lletra, el 30 d'agost del 1458, on li deixava constància que Enyego d'Àvalos, encara més que el seu germà major, era objecte de l'enveja de molts:

“Ancora ce è un'altra cosa che universalmente offende l'animo de tutti: questo re ha reformato de li offici de corte et un governo de soa persona pro maiori parte cathallani: inter alios ce è don Inico [d'Àvalos], fratello del conte de Ariano, el quale have tanta reputatione et tanto loco como alcuno altro che sia, de

---

⁵¹⁴⁵ COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 146); ÍDEM, *Baronaggio, umanesimo...*, p. 36.

⁵¹⁴⁶ ANTINORI, Antonio Lodovico, *Raccolta di memorie istoriche delle tre provincie degli Abbruzzi*, Tipogr. de Giosepe Campo, Nàpols, 1782, vol. 3, ps. 437-439.

⁵¹⁴⁷ PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumphis / La perfección del triunfo*, ed. a cura de Javier DURÁN BARCELÓ, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 56, n. 4; PETRUCCI, Armando, *Libros, escrituras y bibliotecas*, ed. a cura de Francisco M. GIMENO BLAY, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 448-450.

che tutti quelli que volivano male al conte de Ariano –che sono molti–, de questo crepano de passione et de invidia, et grandemente ne mormorano.”⁵¹⁴⁸

Quan tractàvem de delinear, capítols amunt, el retrat robot psicològic de l’anònim escriptor del *Curial*, especulàvem sobre la possibilitat que fóra algú que ocupara alguna “posició envejable” a la cort. L’enveja i el blasme dels envejosos són temes ineludibles en tota la literatura cortés. Alguns estudiosos de la novel·la anònima italo-catalana consideren, fins i tot, que representa un *leit motiv* sobreentés, un soroll de fons permanent que interfereix en l’esperit optimista de *Curial e Güelfa*.⁵¹⁴⁹

Als pocs mesos d’aquestes declaracions del diplomàtic, sobre la malícia que suscitava la millorada fortuna dels D’Àvalos i germans, allò que temien el monarca del casal d’Aragó i els seus servidors de cambra es féu realitat: una part important del *baronaggio* del regne partenopeu s’alçà en armes contra Ferran I i proclamà rei de Nàpols el duc francès de Calàbria, Jean d’Anjou (fill de Renat).⁵¹⁵⁰ Havia començat una dura guerra successòria (1459-1465), en la qual tingué un paper determinant l’actuació militar dels germans i *condottieri* de cavalleria Guevara-D’Àvalos.

Durant l’any 1459, Enyego d’Àvalos abandonà Nàpols per a combatre als Abruços contra els rebels proangevins. No obstant això, sols comandava directament 20 llances (uns 60 homes d’armes). La majoria de l’exèrcit el constituïen tropes mercenàries de *condottieri*, com les 200 llances aportades pel comte d’Urbino o les 1.000 de Jacopo Piccinino. Els grans barons napolitans duïen entre 20 i 100 llances, segons les seues possibilitats. La majoria d’acordats, però, sols aportaven entre 2 i 10 llances, segons una relació del 18 d’agost.⁵¹⁵¹ Els efectius augmentaren a poc a poc, i el 23 de setembre es tenia notícia que Enyego de Guevara i Enyego d’Àvalos dirigien conjuntament un exèrcit de 4.000 a cavall. S’enfrontaven a l’Abruç, en desembre, amb les tropes d’un vell enemic de la família, Antonio Caldora.⁵¹⁵²

---

⁵¹⁴⁸ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, ps. 109-110.

⁵¹⁴⁹ Vegeu, per al cas que ens ocupa, COSTA, Ricardo da – SANTOS, Armando Alexandro dos, *A Inveja em Curial e Güelfa e sua representação na Arte do outono da Idade Média*, dins *Mirabilia*, 20, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 159-179, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

⁵¹⁵⁰ Hi hagué, fins i tot, un atemptat frustrat contra la persona del rei, protagonitzat per Diafebus de Pròixida, fill del comte d’Aversa, el noble valencià Nicolau de Pròixida, baró de Llutxent. Vegeu SÁNCHEZ-PARRA, María Pilar (ed.), *Crónica anónima de Enrique IV de Castilla, 1454-1474 (II. Crónica castellana)*, Ediciones de la Torre, Madrid, 1991, p. 102.

⁵¹⁵¹ SENATORE, F. (ed.), *Dispacci sforzeschi...*, vol. 2, p. 340.

⁵¹⁵² *Ibidem*, ps. 340, 370, 426 i 428.

El germà menut del gran camarlenc, Alfons d'Àvalos, que aleshores comptaria amb uns 36 anys (era nat a València pel 1423), havia sigut designat capità general de l'exèrcit a fi de sufocar la revolta general de Calàbria.⁵¹⁵³ El 9 de maig, derrotà en batalla campal el marquès de Crotone, l'experimentat i traïdor Antonio di Centelles-Ventimiglia. Fou a les portes de Belcastro, on aquest s'havia acantonat.⁵¹⁵⁴ El 3 de juny, a la plana de Maida, en cooperació amb el virrei de Calàbria (el valencià Francesc Siscar), exterminà cruelment més de 3.000 camperols que venien dirigits per Cola Tosto. La cruel *straghe* fou lamentada fins i tot per un home de sang tan freda com era el rei Ferran, després de llegir una lletra de Siscar on reconeixia que n'havien morts “tanti, che omne uno era stanco de amazare.”⁵¹⁵⁵ Ferran I estigué en persona a Calàbria i se'n tornà a Nàpols en novembre. Des d'allí estava al corrent del moviment dels dos Enyegos als Abruços, contra Caldora (desembre), i a la Pulla, contra el príncep de Tàrent, Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo, en gener del 1460.⁵¹⁵⁶ El mateix mes de gener, el rei en persona dirigia a Calàbria el seu exèrcit contra Antonio di Centelles-Ventimiglia, alhora que el capità general Alfons i els dos Enyegos passaven ensems a la terra de Bari.⁵¹⁵⁷ Segons un escrit del dia 15 de dit mes, el gran camarlenc tenia una *condotta* pròpia, però subordinada al comandament del seu germà major, el gran senescal, i s'enfrontaven llavors a “li caldareschi”, és a dir, els homes de Caldora.⁵¹⁵⁸ Pels dies 22-30, en canvi, cooperava amb Alfons.⁵¹⁵⁹

La primavera del 1460 fou un temps de dificultats serioses per als partidaris del rei Ferran. El 8 de juny, “Innico d'Avalos, conte di Monte Odorisi, gran camerario del regno, ed Alfonso d'Avalos, capitano d'armi” responent a una petició de la universitat o comunitat de Lanciano, a l'Abruç, que estava sent atacada per l'enemic. Els prometeren ajuda immediata.⁵¹⁶⁰ Un mes després, reunides totes les forces de Ferran

---

⁵¹⁵³ COLAPIETRA, R., In conte camerlengo..., p. 146.

⁵¹⁵⁴ ALFONSO d'Avalos, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/Alfonso-d'Avalos/Dizionario_Biografico/>

⁵¹⁵⁵ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 35.

⁵¹⁵⁶ VENETZ, Gabriela H., Il catalano nella Corte Aragonese a Napoli riflesso in documenti bilingui della cancelleria di Ferrante. Uno studio storico-sociale, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, juny 2013, ps. 37-54; ed. electrònica <<http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/2577>>, ps. 41-43.

⁵¹⁵⁷ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 36.

⁵¹⁵⁸ MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l'Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912, ps. 381-384, docs. 301-302.

⁵¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 399, doc. 312; ps. 407-409, doc. 316, i p. 412, doc. 320.

⁵¹⁶⁰ CLEMENTI, Alessandro – BERARDI, Maria Rita, *Regesto delle fonti archivistiche degli Annali antinoriani (voll. III-XVII)*, Deputazione Abruzzese di Storia Patria, L'Aquila, 1980, p. 313.

d'Aragó, s'enfrontaren al reforçat exèrcit de Jean d'Anjou i patiren una catastròfica derrota al camp de Sarno (7 de juliol del 1460). A banda de les moltes víctimes mortals del bàndol *aragones*, molts nobles caigueren presoners dels angevins. Entre ells es trobava Fernando de Guevara, capità d'armes i germà dels Enyego.⁵¹⁶¹ El paper exercit en el camp de batalla per l gran senescal Guevara i els seus germans, evità que la derrota tinguera encara majors conseqüències i que el monarca fóra capturat per l'enemic.⁵¹⁶² Les forces que comandaven aquests, de fet, constituïen la tercera part de l'exèrcit reial.⁵¹⁶³ En refugiar-se els vençuts a Nàpols, tanmateix, hi afloraren algunes desercions i divisions internes, com recull la crònica castellana d'Enric IV:

“...e allí paresció la trayción de muchos de quien el rey entendía ser servido, entre los quales prinçipalmente se mostró contrario enemigo Ércoles, hermano que fue dél con el maqués de Ferrara, criado desde niñez con el rey don Fernando como si fuesse hermano suyo, el qual quisiera matar a trayción al estrenuo cavallero don Alfonso de Ávalos, si por su braço viguroso no se defendiera.⁵¹⁶⁴ Tanto yva baxo el partido del rey don Fernando, que si el Papa Pío [l'humanista Piccolomini] no le socorriera, syn dubda perdiera la corona; el qual enbió al rey don Fernando gran copia de gentes. Enbió asý mesmo grande ayuda, al rey don Fernando, Francisco Esforça, duque de Milán (...) y [el] estrenuo varón Escandarbeque (...) al qual en algún tienpo el rey don Alfonsso avía mucho ayudado en Albania, faziendo guerra contra el Turco.”⁵¹⁶⁵

La crònica encerta plenament en l'anàlisi: l'ajuda exterior arribada de Roma, Milà i els Balcans resultà providencial per a evitar la caiguda de la dinastia catalànica a l'endemà de la sonada derrota. Nàpols desplegà hàbilment la seua acció diplomàtica

⁵¹⁶¹ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 102.

⁵¹⁶² SQUITIERI, Adelaida, Un barone napoletano del Quattrocento: Giovanni Antonio del Balzo Orsini, principe di Taranto, dins *Rinascenza salentina*, 7, Salento, 1939, ps. 138-185.

⁵¹⁶³ RYDER, Alan, Iñigo (Innico) di Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/inigo-guevara_Dizionario-Biografico/>

⁵¹⁶⁴ En efecte, l'any 1460, Ercole I d'Este (1431-1505; duc de Ferrara des del 1471), després d'haver-se criat des del 1445 a la cort de Nàpols, en companyia del futur Ferran I, s'enemistà amb aquest –per causa d'aquesta baralla amb Alfons d'Ávalos– i se'n passà al bàndol de Jean d'Anjou. El 1463, el seu germà el marqués Borso el cridà al seu costat. Vegeu DEAN, Trevor, Ercole I d'Este, duca di Ferrara, Modena e Reggio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 43, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1993, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ercole-i-d-este-duca-di-ferrara-modena-e-reggio_Dizionario-Biografico/>

⁵¹⁶⁵ SÁNCHEZ-PARRA, María Pilar (ed.), *Crónica anónima de Enrique IV de Castilla, 1454-1474 (II. Crónica castellana)*, Ediciones de la Torre, Madrid, 1991, ps. 102-103.

durant el descans hivernal.⁵¹⁶⁶ En gener del 1461, Enyego d'Àvalos es proveí de 300 ducats de la tresoreria reial⁵¹⁶⁷ per a visitar la Santa Seu i el ducat de Milà, i en ambdues corts obtingué la promesa d'enviament de nombroses tropes de cavalleria. L'acompanyava en aquella missió el secretari i segellador reial Mariano da Verona.⁵¹⁶⁸ La Sommaria de Nàpols es trobava en bones mans, per ocupar la plaça de lloctinent de gran camarlenc, des del 1461, l'humanista Giovanni Pontano, el qual començà justament com a subordinat de D'Àvalos el seu *cursus* burocràtic.⁵¹⁶⁹

Arribà D'Àvalos a Milà el 28 de febrer, hi romangué algunes setmanes i se'n tornà cap al sud el 28 d'abril. Durant la seua estada, demostrà dots de cortesà modèlic i 'talianato –recordem els anys que havia passat a Milà– i habilitats de bon caçador.⁵¹⁷⁰ La impressió que s'emportà d'Enyego el duc de Milà fou la d'un "homo gravissimo et de recto et integro iudicio", en el qual confiava plenament, tal com li ho comunicà per carta al rei Ferran el 13 de juny del 1461.⁵¹⁷¹ La situació econòmica de D'Àvalos era aleshores feble, ja que des del 1459 i fins a juliol del 1464 el seu comtat de Monteodorisio estigué ocupat per Giovanni Antonio Caldora, un fill natural de Raimondo Caldora (gran camarlenc en temps de Renat), nebot i lloctinent d'Antonio Caldora: el principal *condottiero* que combatia al servei dels Anjou. Durant aquests anys de guerra, Giovanni Antonio es titulà oficialment comte de Monteodorisio.⁵¹⁷²

S'havia produït el 17 de març del 1461 la mort del sogre de D'Àvalos, Berardo-Gaspere d'Aquino. El seu fill Francesco Antonio heretà el comtat de Loreto, patrimoni ancestral dels Aquino; el marquesat de Pescara, tanmateix, romangué a títol vitalici a mans de la viuda Beatrice Gaetani. A la mort de Francesco Antonio (sent encara jove, el 9 de juny del 1471⁵¹⁷³) i de Beatrice (1490), Antonella d'Aquino, la muller de

---

⁵¹⁶⁶ CERONI, Lydia, *La diplomazia sforzesca nella seconda metà del Quattrocento e i suoi cifrari segreti*, *Il Centro di Ricerca*, Roma, 1970, vol. 1, p. 133.

⁵¹⁶⁷ BARONE, Nicola, Le cedole di tesoreria dell'Archivio di Stato di Napoli dal 1460 al 1504, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 9, Nàpols, 1884, ps. 5-34, 205-248, 387-429 i 601-637, i 10, 1885, ps. 1-47 (vol. 9, p. 16).

⁵¹⁶⁸ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, p. 181, n. 1.

⁵¹⁶⁹ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 141. El mateix d'Àvalos havia ocupat aquest càrrec durant sis anys (1443-1449) abans de ser nomenat gran camarlenc.

⁵¹⁷⁰ LUPIS, Antonio, Per una storia della caccia aragonesa, dins *Quaderni medievali*, 11, Bari, 1981, ps. 86-112 (p. 100).

⁵¹⁷¹ STORTI, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 4 (1 gennaio-26 dicembre 1461)*, Carlone, Salerno, 2004, ps. 16 (n. 4) i 48, i doc. 131.

⁵¹⁷² CATONE, E. – MIRANDA, A. – VITTOZZI, E. (eds.), *Dispacci Sforzeschi da Napoli. Volume 5 (1 gennaio 1462-31 dicembre 1463)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2009, ps. 399-400 (doc. 235 i n. 3), 296, 458 i 459.

⁵¹⁷³ Segons COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 43-44.

D'Àvalos, esdevingué –respectivament– comtessa de Loreto i marquesa de Pescara. De manera que, entre el 1471 i la seua mort, el 1484, el gran camarlenc fou comte de Montedorisio, però també comte consort de Loreto de l'Abruç. En el segle XVI, els D'Àvalos-D'Aquino fills i néts d'Enyego –no pas ell, com consta equivocadament en alguna genealogia– foren coneguts pel títol nobiliari principal de *marquesos de Pescara*.⁵¹⁷⁴ Així les coses, el *marqués de Peixcara* que esmenta Joanot Martorell en *Tirant lo Blanc* (1460-1464) no podia ser Enyego, sinó el sogre, Berardo-Gaspere, a qui havia concedit personalment el títol el rei Alfons (1443).⁵¹⁷⁵

A l'arenga de guerra de “Ghivara! Ghivara!”, el comandant “dompno Alonso” i el seu germà Enyego d'Àvalos obtingueren importants victòries militars en gener del 1462. Mentre Alfons destacava en el camp de batalla, per la seua banda Enyego prosseguia amb l'ofensiva diplomàtica i negociadora.⁵¹⁷⁶ La situació, tanmateix, era complicada fins que es produí la batalla de Troia (18 d'agost del 1462), on Ferran I aconseguí una gran victòria sobre Jean d'Anjou, i aquest hagué d'abandonar precipitadament el regne. En setembre, els germans Alfons i Enyego aprofitaven la situació per a sotmetre el Molise,⁵¹⁷⁷ quan es produí de colp i volta la mort natural del germà major, el senescal Enyego de Guevara, que combatia aleshores contra els Caldora als Abruços.⁵¹⁷⁸ La mort en novembre del 1463 del cap dels barons rebels, el comte de Tàrent, Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo, complicà palesament la situació de la noblesa insurrecta (entre altres coses, perquè la legítima hereva del seu immens patrimoni territorial era la reina Isabella de Chiaromonte, àlies Orsini-Del Balzo) i afavorí, entre el 1464 i el 1465, la total recuperació del regne pel rei.

En algun moment de recés del 1463, segurament, Enyego d'Àvalos trobà temps per a encarregar a un copista el *Cancionero* dit *de Estúñiga* (cognom de l'autor del primer poema). Es tracta d'una compilació de 162 composicions poètiques, de 40 autors diferents, que, segons Nicasio Salvador, “representa muy especialmente el espíritu literario de la corte alfonsina” i “se constituye así en caja de registro de autores y gustos

---

⁵¹⁷⁴ COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 196); ÍDEM, *Baronaggio, umanesimo...*, p. 39.

⁵¹⁷⁵ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, caps. 132 (p. 543) i 151 (p. 648).

⁵¹⁷⁶ CATONE, E. – MIRANDA, A. – VITTOZZI, E. (eds.), *Dispacci Sforzeschi...*, vol. 5, ps. 32-33 (doc. 14).

⁵¹⁷⁷ *Ibidem*, ps. 207, 227, 261-262 *et passim*.

⁵¹⁷⁸ RYDER, Alan, Iñigo (Innico) di Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/inigo-guevara_Dizionario-Biografico/>

poéticos de la época de Alfonso.”⁵¹⁷⁹ Els poemes que conté el manuscrit daten dels anys 1435 al 1460 aproximadament. S’hi inclouen obres de Carvajal, Juan de Dueñas, Diego de Valera, Juan de Tapia, Suero de Ribera, Villasandino, Rodríguez del Padrón, Fernando de Guevara, etcètera. La identificació de D’Àvalos com a comitent i primer propietari del cançoner la proposen el mateix Salvador ⁵¹⁸⁰ i altres crítics posteriors. Per bé que una confusió introduïda per Salvador (confon la mort d’Enyego d’Àvalos amb la del seu germà Enyego de Guevara), fa que que algú cite equivocadament “Íñigo de Guevara”,⁵¹⁸¹ quan Salvador havia indicat, malgrat la venial confusió, que es referia al gran camarlenc: “Cabría pensar en Íñigo de Ávalos, Camarlengo de Alfonso, que fue uno de los que más le imitaron en sus aficiones bibliográficas.”⁵¹⁸² La constatació que fa el mateix estudiós de la filiació florentina de les miniatures del còdex, no fa sinó refermar la impressió que es tractaria d’una obra encarregada directament per D’Àvalos, que era client habitual dels *cartolai* o artífexs de manuscrits de Florència.

Pel que respecta a la datació del còdex, se’l sol situar, en base a referències cronològiques internes pels anys 1461-63 (s’hi al·ludeix a la mort de Jaumot Torres, capità dels ballesters valencians, el 1460).⁵¹⁸³ És il·lògic pensar que la recopilació fóra ordenada abans del 18 d’agost del 1462, data de la batalla de Troia, ja que fins aleshores la situació de la monarquia napolitana era difícil en extrem, i l’estat de tensió, màxim. És presumible que hi foren transcrits els poemes en el descans hivernal de novembre del 1462-gener del 1463, com a celebració del triomf militar de Ferran d’Aragó i de la previsible victòria final. Pensem que la batalla de Troia fou celebrada després amb altres obres d’art com, per exemple, la magnífica porta de bronze del Castell Nou de Nàpols, on es representa dit combat.⁵¹⁸⁴ El cançoner en qüestió fou copiat per un amanuense hispànic, però il·luminat per un italià, amb tècniques i resultats similars al llibre de les *Satyræ* de Filelfo conservat a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València (ms.

---

⁵¹⁷⁹ SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, ps. 33-34.

⁵¹⁸⁰ Ibídem, p. 37. També en: MORENO, Manuel, Descripción codicológica MN54: CsXV II: 298-365. Ms. Vitrina 17-7, Biblioteca Nacional de Madrid, dins SEVERIN, D. S., *An Electronic Corpus of 15th Century Castilian Cancionero Manuscripts*, University of Liverpool, ed. electrònica <<http://cancionerovirtual.liv.ac.uk/AnaAdditional/dutton/msdesc/MN54.pdf>>, consultat en octubre 2012, p. 3.

⁵¹⁸¹ De vegades trobem citat el Guevara com a “gran camarlenc”, títol que correspon al germà homònim menor. De Guevara parla, per exemple, CROSAS LÓPEZ, Francisco, *La materia clásica en la poesía de cancionero*, Reichenberger, Kassel, 1995, p. 17. Si la datació és posterior a la batalla de Troia, com sembla lògic, no pot de cap manera pensar-se en el difunt Guevara com el destinatari.

⁵¹⁸² SALVADOR, N., *La poesía cancioneril...*, p. 37.

⁵¹⁸³ MORENO, M., Descripción codicológica..., ps. 3-4; FILELFO, Francesco, *Satyræ Philelphi*, [Milà, 1449]; manuscrit 398 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València.

⁵¹⁸⁴ SANTUCCI, Monique (coord.), *Le porte di Castel Nuovo. Il restauro*, Electa, Nàpols, 1997.

398).⁵¹⁸⁵ Tot això no fa sinó redundar sobre la idea que el comitent del cançoner fou D'Àvalos, persona interessada en la música, el cant, la lírica i els llibres: havia contribuït a transformar les *Satyrae* del seu amic Filelfo en un còdex sumptuari i il·luminat, és a dir, el manuscrit que es conserva ara a València. Així ho demostra la correspondència del mecenes amb l'humanista publicada per Andrés Soria.⁵¹⁸⁶

Una prova més del recés bèl·lic de la tardor-hivern del 1463 i de la represa confiada de l'activitat cultural, és el probable viatge que efectuà en aquestes dates D'Àvalos a Florència per a encarregar a Alamanno Zanobi Rinuccini una traducció del grec al llatí del *De mulierum virtutibus* de Plutarc.⁵¹⁸⁷ Freqüentaria aleshores D'Àvalos a Florència l'obrador de Vespasiano da Bisticci, el *cartolaio* més productiu i famós de la Itàlia dels humanistes, per al qual treballaven desenes de copistes, cal·lígrafs i il·luminadors de còdexs. Recordava el mateix Alamanno que can Da Bisticci era un punt de trobada per als humanistes toscans: “C’era una taverna ove si rifugiavano gli umanisti maestri con lo stuolo dei loro discepoli, quando la bottega divenia troppo angusta per contenerli.” Allí solien acudir Giannozzo Manetti, Giorgio da Trebizonda, Leonardo Bruni i altres personatges de perfil intel·lectual, “*adolescentium turba circumfusos. Ac de maximis rebus egregie disputantes audivi.*”⁵¹⁸⁸

L'any 1464, l'obra encarregada a Rinuccini estava enllestida i miniada, i passà a formar part de la col·lecció codicològica davaliana: la segona més important del sud d'Itàlia, sols superada –com és lògic suposar– per la dei rei d'Aragó. La millor part d'aquesta biblioteca, per cert, passarà a la seua mort a mans d'una filla cultíssima, i no pas d'un fill. Perquè D'Àvalos, lector atent dels filòsofs antics, tenia molt clar que la virtut dels antics –l'*areté* dels grecs– era present igualment en mascles i fèmines. Ho manifesta Plutarc en el preàmbul del llibre i ho entenia així un home de sensibilitat humanista com el comte camarlenc, el qual –com més avant es dirà– educà fills i filles junts, en igualtat de condicions, en els *studia humanitatis*. La consideració que

⁵¹⁸⁵ MORENO, M., Descripción codicológica..., p. 4.

⁵¹⁸⁶ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 130-153. Vegeu també DE VICENTIIS, Amedeo, Le don impossible. Biographies du roi et biographies du pape entre Naples et Rome (1444-1455), dins CABY, Cécile – DESSÌ, Rosa Maria (eds.), *Humanistes, clercs et laïcs dans l'Italie du XIIIe au début du XVIe siècle*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique (“Études medievals de Nice”, 13) – Brepols, Tournhout (Bèlgica), 2012, ps. 319-366 (p. 325).

⁵¹⁸⁷ La traducció, en efecte, està datada el 15 de febrer del 1464, segons MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Las retraduccionen al griego clásico de Constantino Láscaris, fins *Hieronymus Complutensis*, 2, Madrid, juliol-desembre 1995, ps. 9-27 (p. 23).

⁵¹⁸⁸ La traducció parcial de la frase a l'italià i la citació llatina, les hem preses de CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Temi e testi”, 15), Roma, 1969, p. 47.

D'Àvalos tenia per la dona com a ésser humà, com la que tenia l'autor del *Curial* per la Camar –estudiosa de l'*Eneida*; suïcidada heroicament per a conservar el seu honor– eren deutores del mestratge de Plató i de Plutarc. Així ho constata M^a. Dolores Mirón, a partir de la lectura del llibre *Des les virtuts de les dones*, “uno de los temas más recurrentes de la obra es la reputación de las mujeres, que (...) suele estar ligada a su honor sexual; la pérdida de éste, el temor a perderlo o el deseo de recuperarlo, están detrás de muchas de sus acciones, que merecen ser celebradas.”⁵¹⁸⁹

El temps dedicat a les lletres prompte deixaria pas a les armes, reservades –i això Plutarc ho tenia tan clar com el *condottiero* D'Àvalos– exclusivament al geni masculí. En febrer del 1463, el gran camarlenc es trobava de nou als Abruços, combatent contra els proangevins de Caldora.⁵¹⁹⁰ Segons que avançava l'any, ja pogué ocupar-se de nou d'afers de la Sommaria.⁵¹⁹¹ En març del 1464, es desplaçà a Roma i a Urbino per a tractar de la defensa contra la creixent amenaça turcootomana. En correspondència per l'ineestimable auxili prestat per Pius II (l'humanista i amic seu, Enea Silvio Piccolomini) a la causa del rei Ferran, el regne de Nàpols –per mans de D'Àvalos– lliurà a la Santa Seu 60.000 ducats d'or per a la croada contra el Gran Turc.⁵¹⁹² Suposem que passaria aleshores per Florència per a arrebregar el Plutarc encarregat a Rinuccini. En juliol, recuperà el gran camarlenc el comtat de Monteodorisio de mans dels Caldora.⁵¹⁹³ Prosseguia la guerra entre el 1464 i el 1465, i hi participaven activament, com a capitans d'homes d'armes, Alfons i Enyego d'Àvalos, Guillem-Ramon de Montcada, Fernando de Guevara i Pietro di Guevara. Aquest últim era el jove fill del difunt gran senescal, que gaudia de la tutela del seu oncle, el referit camarlenc.⁵¹⁹⁴ La conclusió de la guerra en els primers mesos del 1465 afavorí que el comte de Monteodorisio, elevat per la desaparició del seu germà al cim de la piràmide de poder del regne, poguera aconsellar

---

⁵¹⁸⁹ MIRÓN PÉREZ, M^a. Dolores, Plutarco y la virtud de las mujeres, dins GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Marta (ed.), *Mujeres de la Antigüedad: texto e imagen. Homenaje a M^a. Ángeles Durán López, Perséfone. Ediciones electrónicas de la Asociación de Estudios Históricos sobre la Mujer*, Universidad de Málaga, Málaga, 2012, ps. 211-258 (p. 248).

⁵¹⁹⁰ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 41.

⁵¹⁹¹ PEPE, Ludovico, I documenti per la Storia di Villanova sul Porto di Ostuni, dins *Rassegna pugliese di scienze, lettere ed arti*, vol. 1, núm. 7, Trani, juliol 1884, p. 162, doc. 16, Nàpols, 21 de desembre del 1463.

⁵¹⁹² COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 42.

⁵¹⁹³ STORTI, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 4 (1 gennaio-26 dicembre 1461)*, Carlone, Salerno, 2004, ps. 399-400, n. 3.

⁵¹⁹⁴ MARCHESANI, Luigi, *Storia di Vasto, città in Abruzzo Citeriore*, Osservatore Medico, Nàpols, 1838, ps. 28-29; STORTI, Francesco, *L'esercito napoletano nella seconda metà del Quattrocento*, Centro universitario per la storia delle città campane nel medioevo – Laveglia editore (“Quaderni”, 5), Salern, 2007, ps. 150 i 161.

el rei Ferran en millores econòmiques, polítiques i culturals, i amb vistes a la “reconstrucció” del país. En la cavalcada que celebrà l’entrada a Nàpols d’Ippolita Sforza, el 14 de setembre del 1465, el comte camarlenc ocupava un lloc protocol·lari de primer rang. L’acompanyaven el seu jove nebot i pupil Pietro di Guevara, marquès del Vasto i comte d’Ariano (que heretà del difunt pare l’ofici de gran senescal, 1462) i altres tretze *grandi baroni* del regne: prínceps, ducs, marquesos i comtes.⁵¹⁹⁵ Pocs dies després, el 29 de setembre, el monarca ja consolidat en el tron instituí solemnement l’orde militar *dell’Ermellino* (de l’Ermini), a imitació del que feien sobirans com els de Borgonya i Anglaterra, i D’Àvalos fou un dels primers a rebre’n les insígnies.⁵¹⁹⁶

En matèria econòmica, el retorn de la pau afavorí l’impuls a la modernització de la manufactura local. El comte de Monteodorisio, que documenten els historiadors de l’economia com el principal importador del regne dels luxosos tapissos, i de “zendali e velluti veneziani”, decidí que seria molt oportú cridar a Nàpols emprenedors i manufacturadors tèxtils de Venècia, Florència i Gènova. L’intent innovador, però, no tingué la repercussió immediata.⁵¹⁹⁷ No obstant això, el comte de Monteodorisio, primer exportador de llana de tot el regne, no desistí: a partir del 1473 impulsà la manufactura drapera que coneixeria un gran esplendor en els segles XVI-XVIII: el conegut “arte della lana de Giffoni”.⁵¹⁹⁸ El comte finançà el sector recurrent a la banca Strozzi i el dinamitzà atraient teixidors florentins; política que, continuada per la seua filla Costanza d’Avalos, contribuí al desenvolupament econòmic del país.⁵¹⁹⁹ La mentalitat del comte de Monteodorisio no tenia res a veure amb el menyspreu atàvic que manifestaven els cavallers de la València on s’havia criat (Joanot Martorell en el *Tirant*, per exemple), envers els mercaders i la burgesia en general. Ell era perfectament conscient del valor econòmic que generaven els artesans i els comerciants; en particular, per la seua vinculació de molts anys a la Sommaria i al control de les duanes del regne.

---

⁵¹⁹⁵ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 434.

⁵¹⁹⁶ ANTINORI, Antonio Lodovico, *Raccolta di memorie istoriche delle tre provincie degli Abbruzzi*, Tipogr. de Gioseppe Campo, Nàpols, 1782, vol. 3, ps. 437-439.

⁵¹⁹⁷ RAGOSTA, Rosalba, *Napoli, città della seta. Produzione e mercato in età moderna*, Meridiana libri, Roma, 2009, p. 22.

⁵¹⁹⁸ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 19. Vegeu també CIOFFI, M., L’arte della lana di Giffoni nel secolo XVI, dins *Il Picentino*, vol. 4, núm. 1, IIII, 1960, ps. 5-25, i 3-4, ps. 8-12.

⁵¹⁹⁹ Més detalls, i una contextualització del fenomen econòmic, en CIRILLO, Giuseppe, *Verso la trama sottile. Feudo e protoindustria nel Regno di Napoli (secc. XIV-XIX)*, Ministero per i Beni e le attività culturali – Direzione generale per gli archivi (“Pubblicazioni degli Archivi di stato. Saggi, 104”), Roma, 2012, ps. 51, 77-78, 96 *et passim*.

Pel que fa a la política, es consolidà l'eix amistós Milà-Nàpols, amb el matrimoni del duc de Calàbria, Alfons, hereu de la corona, amb Ippolita Maria Sforza, filla del duc de Milà (10 d'octubre del 1465) i amb la concessió del ducat de Bari (23 d'octubre) a Sforza Maria, fill secundogènit de Francesco Sforza i germà d'Ippolita. Al peu de l'acta de creació del ducat figura la signatura del gran camarlenc.⁵²⁰⁰ També degué ser seua la idea de refundar –després del parèntesi bèl·lic– una ambiciosa universitat de Nàpols que portaria l'evocador títol hel·lènic de *Studiorum Gymnasium* o *Gymnasio degli Studi*. En els documents fundacionals apareix sempre el nom d'*Inichus magnus camerarius*, que és el qui ordena remunerar els professors (un cos de 22 docents) al tresorer general Pere Bernat. Els contactes humanístics del gran camarlenc –el rei no mostrava cap interès per les lletres– afavoriren l'atracció de professors; la introducció de l'ensenyament del grec, frustrada poc després per manca d'alumnat, i dels *studia humanitatis*. Així, per exemple, Costantino Lascaris declarà, el 3 de setembre del 1465, estar suficientment capacitat per a ensenyar “*ad lecturam Grecorum auctorum, poetarum scilicet et oratorum in hac urbe Neapolis.*” No debades, ja havia demostrat les seues competències a Milà durant els sis anys anteriors: “*quibus sex annis Mediolani urbi...*” Allí l'hauria conegut, l'ambaixador D'Àvalos.⁵²⁰¹ Aquest continuaria fascinat per tot el que significara el redescobriment de la cultura grega: de la pàtria dels seus admirats Aristòtil, Platò, Homer i Aquil·les; ja que justificà la contractació d'un professor de grec basant-se en què, “*cum primo maximum studentibus ornamentum sit, non romanae modo, verum etiam grece lingue, gloriam adipisci.*”⁵²⁰²

L'any 1467, mentre el seu germà Alfons gaudia del seu novell títol de comte de Belcastro i dirigia l'exèrcit reial cap a una nova campanya de guerra a la Romania,⁵²⁰³

⁵²⁰⁰ PEPE, Ludovico, Il primo duca di Bari di casa Sforza, dins *Rassegna pugliese di scienze, lettere ed arti*, vol. 10, núm. 6, Trani, juliol 1893, ps. 117-121 (p. 120, doc. 1).

⁵²⁰¹ Més detalls, en CANNAVALE, Ercole, *Lo Studio di Napoli nel Rinascimento (2.700 documenti inediti)*, Tipogr. de Cav. Arnaldo Tocco, Nàpols, 1895; reed. per Arnaldo Forni, Bolònia, 1980, ps. XX-XXII; DE FREDE, Carlo, *I lettori di umanità nello studio di Napoli durante il Rinascimento*, L'arte tipografica, Nàpols, 1960, p. 191; RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

⁵²⁰² CANNAVALE, E., *Lo Studio di Napoli...*, doc. 13, ps. 20-22; PERCOPO, Erasmo, *Artisti e scrittori aragonesi. Contribuzione allo studio su 'Napoli nel Rinascimento'*, Tipogr. de Francesco Gianni & Figli, Nàpols, 1895, ps. 189-191 i doc. 1.

⁵²⁰³ SABATINO DI FILIPPO, Marco, *Ferrante d'Aragona e la ricerca di un'egemonia politica napoletana in Italia*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Napoli 'Federico II', Nàpols, 2011; ed. digital <http://www.fedoa.unina.it/8650/1/marco_de_filippo_24.pdf>, ps. 39-40, 332-333 (doc. 3) i 341-342 (doc. 6); DE FILIPPO, Marco, L'intervento politico-militare napoletano nella crisi colonnesca del 1467, dins SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco (eds.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di*

Enyego s'ocupava de dirigir afers de govern i d'establir lligams diplomàtics amb la resta d'Europa. En aquest sentit, destaca l'elecció, en el capítol del 7 d'abril del 1467, presidit pel rei d'Anglaterra Eduard IV, del gran camarlenc de Nàpols, *Count of Mount Orizo*, com el cavaller número 201 del prestigiós orde militar de la Garrotera (*the Most Noble Order of the Garter*).⁵²⁰⁴ Havia d'ocupar –teòricament, és clar– el seient número 12, creat per Sir William Chaberbain (+1445). Influïren en dita elecció els viatges que feia a Londres, des del 1467 i durant la dècada del 1470, l'ambaixador García Betés, interlocutor regular aleshores entre Nàpols i les corts de Borgonya i Anglaterra. L'estiu del 1471 portava cavalls per a regalar al monarca britànic. Una relació diplomàtica també cordial era la mantinguda per D'Àvalos amb el duc de Borgonya, Carles el Temerari. Això propicià la concessió a Ferran I de Nàpols del Toisó d'Or l'any 1473, condecoració que ja havia rebut anys arrere Alfons el Magnànim.⁵²⁰⁵ El mateix Carles de Borgonya fou admés el 1470 a seure també a la taula de la Garrotera. I el Gran Bastard de Borgonya, l'“Antoni Mossenyor” del *Curial*, el 1475 portà personalment a Nàpols el Toisó d'Or atorgat al rei Ferran; en un viatge per diversos estats italians no exempt d'objectius diplomàtics i militars (acordament de tropes mercenàries).⁵²⁰⁶

El 16 de febrer del 1467, per mitjà de lletres de canvi, la tresoreria de Nàpols havia alliberat per al gran camarlenc 500 ducats per a despeses diplomàtiques, suposem que relacionades amb Milà.⁵²⁰⁷ En el formulari cancelleresc del ducat milanés, les lletres adreçades a D'Àvalos començaven amb el tractament de “*Magnifico amico nostro, carissimo domino don Inico de Davalos, Regni Sicilie Magno Camerario...*”⁵²⁰⁸ Ben lluny quedava, doncs, la tensió entre Nàpols i Milà dels anys 1450-1454. El 3 de

---

Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols, 2011, ps. 143-172 (ps. 165-170).

⁵²⁰⁴ BELTZ, George Frederick, *Memorials on the Most Noble Order of the Garter from Its Foundation to the Present Time. With biographical notices of the knights in the reigns of Edward III and Richard II*, William Pickering, Londres, 1841, ps. XXI-XXIV i 400; FELLOWES, Edmund Horace, *The Knights of the Garter, 1348-1939, with a complete list of the stall-plates in St. George's chapel*, Society for Promoting Christian Knowledge, Londres, 1939.

⁵²⁰⁵ Sobre la consolidació d'aquest triangle d'amistat Borgonya-Anglaterra-Nàpols, vegeu WALSH, R. J., *Charles the Bold and Italy (1467-1477). Politics and personnel*, Liverpool University Press, Liverpool, 2005, p. 195 i ss.

⁵²⁰⁶ MARCHANDISSE, Alain – MASSON, Christophe, Les tribulations du Grand Bâtard de Bourgogne en Italie (1475), dins *Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes*, 44, Université de Liège, Lieja, 2009, ps. 23-49; ed. digital en ORBI – Open Repository and Bibliography de l'Université de Liège <orbi.ulg.ac.be>

⁵²⁰⁷ TRINCHERA, Francesco (ed.), *Codice Aragonese, o sia, Lettere regie, ornamenti ed altri atti governativi de' sovrani aragonesi in Napoli riguardanti l'amministrazione intera del reame e le relazioni all'estero*, Tipogr. de Giuseppe Calanco, Nàpols, 3 vols., 1866-1874, vol. 1, ps. 53.54.

⁵²⁰⁸ FRATI, Luigi, Un formulario della cancelleria di Francesco Sforza, duca di Milano, esistente nella Biblioteca Universitaria di Bologna, dins *Archivio Storico Lombardo*, vol. 8, núm. 18, Milà, 1891, ps. 363-391 (ps. 363-391 i 374).

desembre del mateix any 1467, D'Àvalos i la seua muller, Antonella d'Aquino, encapçalaren l'estol de galeres navegà de Nàpols a Gènova per a acompanyar a Milà els ducs de Calàbria, Alfons d'Aragó (futur rei de Nàpols) i Ippolita Maria Sforza. La dama volia visitar sa mare, Bianca Maria Visconti,⁵²⁰⁹ i els seus germans, i el marit aprofità per a informar-se sobre el funcionament de la cort i el govern de Milà.⁵²¹⁰ Els napolitans romangueren a la Llombardia huit mesos i se'n tornaren a Nàpols en agost del 1468.⁵²¹¹ En el transcurs d'aquesta estada, se celebraren gales i festes diverses. Vers la fi de febrer, acompanyat de Federico da Montefeltro i d'Enyego d'Àvalos, el novell duc Galeazzo Maria Sforza (1466-1476) es desplaçà “with ‘a great part of his court’ to Mortara, his brother Ludovico’s castle in the Lomellina. There, they amused themselves with hunting, eating, and good-humored conversation.”⁵²¹²

En tornar de Milà, el gran camarlenc obtingué un privilegi de franquesa en peatges i duanes per a totes les seues mercaderies (1468).⁵²¹³ El seu germà Alfons d'Àvalos, comte d'Archi, continuava ocupat en afers militars: en juny del 1470 se'n tornà de nou a la Romanya. Morí un any després, en juliol del 1471, sense descendència; amb la qual cosa el comtat d'Archi revertí al patrimoni reial.⁵²¹⁴ Per la seua banda, D'Àvalos es dedicava a l'oci cortés i a la falconeria. El 25 de març del 1469 escrigué una recepta per a guarir els falcons que tenien cucs als budells i, encara que la redactà en italià, introduí catalanismes del tipus “curallo” (curall) o “advertisca”. Una altra recepta del 24 d'abril del 1470, de remei per a la mateixa afecció, fa referència als cucs “che sono a lo ventrello o gorga de' falconi”, adaptació a l'italià del català “que són al ventrell o gorja dels falcons.” Per aquesta època, la llengua d'ús habitual a la cort

---

⁵²⁰⁹ D'Àvalos i Bianca Maria Visconti es cartejaren durant molts anys, i fins a la mort d'aquesta, esdevinguda en octubre del 1468. Vegeu NICOUD, Marilyn, *Expérience de la maladie et échange épistolaire. Les derniers moments de Bianca Maria Visconti (mai-octobre 1468)*, dins *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge. Temps modernes*, vol. 112, núm. 1, Roma, 2000, ps. 311-458 (p. 340).

⁵²¹⁰ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “*Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento*”, vol. 21, part 5), p. 143.

⁵²¹¹ Antonella era íntima amiga de la jove princesa napolitana, segons COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 42.

⁵²¹² LUBKIN, Gregory, *A Renaissance Court. Milan under Galeazzo Maria Sforza*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Londres, 1994, p. 44.

⁵²¹³ DELLE DONNE, Roberto, *Burocrazia e fisco a Napoli tra XV e XVI secolo. La Camera della Sommaria e il 'Repertorium alphabeticum solutionum fiscalium Regni Siciliae Cisfretanae'*, Firenze University Press, Florència, 2012, p. 228.

⁵²¹⁴ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 43-44; ÍDEM, In conte camerlengo..., p. 197: ALFONSO d'Avalos, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/Alfonso-d'Avalos/Dizionario_Biografico/>

era l'italià. I tant D'Àvalos com el canonge valencià Macià Mercader, amb el qual compartia l'afició a la falconeria i a redactar receptes semblants, procuraven escriure-les en italià, perquè els lectors –els oficials de falconeria– eren gent de la terra.⁵²¹⁵

El gran camarlenc, tal com comentava Vespasiano da Bisticci, despenia liberalment tants ducats com n'entraven a casa o més, i recorria sovint a crèdits bancaris per a adquirir indumentària luxosa, teixits de seda i altres robes.⁵²¹⁶ Ja no freqüentaven Nàpols els humanistes del nord i la producció literària napolitana començava a adquirir un to més popular i boccaccesc. El cortesà Tommaso Guardati, més conegut com Masuccio Salernitano (1410-1475), secretari del noble Roberto Sanseverino⁵²¹⁷ dedicà per aquells anys dues *novelle* a Enyego d'Àvalos (la número XII) i Antonella d'Aquino (la número XXII), dels inclosos en el seu *Novellino*, on confessa que vol imitar Boccaccio. Foren escrits, com la resta, entre el 1450 i el 1470, però els organitzà i dedicà l'autor entre el 1470 i el 1475. S'adreçà al comte camarlenc, “che al resto dei viventi puoi dare irrepobata dottrina” sobre l'amor, i a la “contessa camerlinga”, “che con la propria virtù hai del femineo sesso soperato e vinto la natura.”⁵²¹⁸

Des de Milà, continuaven arribant epístoles d'humanistes com Francesco Filelfo, que lamentaven que el gran camarlenc haguera abandonat l'estudi per a dedicar-se a la caça i a activitats d'oci poc formatives: “*Post obitum [del rei Alfons] cum accepissem omne lectitandi studium, a vobis esse, ad rem bellicam primo, dein ad aucupium venationemque conversum, fore sum veritus, ut litterarium huiusmodi munus occupationibus, nec dicam relaxationibus vestris incomodaret.*” Segons ell, primer per causa de la guerra (1459-1465), després perquè s'havia dedicat a la falconeria i a la caça major, i s'havia relaxat molt en el seu interès per les lletres.⁵²¹⁹ Les traduccions que féu

---

⁵²¹⁵ Vegeu LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, ps. 115, 120-129 i 136-137.

⁵²¹⁶ RAGOSTA, Rosalba, ‘Nuovi lavori’, ‘nuove invenzioni’ di seta a Napoli nel Cinquecento, dins MOLÀ, L. – MUELLER, R. C. – ZANIER, C. (eds.), *La seta in Italia dal Medioevo al Seicento: dal baco al drappo*, Venècia, 2000, ps. 461-476 (p. 463).

⁵²¹⁷ Recordem que els Sanseverino de la casa dels ducs de San Marco estaven molt lligats als Guevara d'Àvalos per vincles matrimonials. El pare de Masuccio havia sigut secretari de Raimondo d'Orsini, príncep de Salern des del 1439. Vegeu DE PROPRIIS, Fabio, Guardati/Guardato, Tommaso (Masuccio Salernitano), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-masuccio-salernitano-guardati_Dizionario-Biografico/>

⁵²¹⁸ Citat per COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 46.

⁵²¹⁹ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 146.

del català a l'italià de dos opuscles seus sobre falconeria –a petició del rei Ferran– posen de manifest els trivials afers literaris que l'ocupaven aleshores (1472).⁵²²⁰

Segurament, el rei Ferran sol·licità a Enyego la traducció a l'italià d'aquestes obres, titulades *Tractato de la preservatione da cancer* i el *Tractato della muta*, per a regalar-ne sengles exemplars al duc de Ferrara, amb motiu del seu matrimoni amb la infanta napolitana Elionor d'Aragó. Segons Marcello Barbato, “questi testi”, les autotraduccions de D'Àvalos, “presentano infatti fortissimi influssi catalani a livello grafico-fonetico (...) e anche qualche catalanismo sintattico”, incloses expressions del tipus “mectere-lo-ày, a lo falcone, en la gorga” que semblen calcades d'un original català que segurament deia: “metre-l'has, al falcó, en la gorja.”⁵²²¹ En qualsevol cas, les autotraduccions de D'Àvalos i altres versions italianes de llibres catalans són el reflex de la desaparició a Nàpols d'un públic lector o d'un col·lectiu receptor d'obres escrites (literàries com cinegètiques, etc.) en català, la llengua del “passat recent” i gloriós d'Alfons d'Aragona, però no del nou *Regnum Neapolitanum*.

La llengua catalana, en la qual havia sigut educat el mateix rei Ferran, feia ja molts anys que no era la llengua predominant de la cort. Els D'Àvalos fills del gran camarlenc s'expressaven naturalment en el *volgare illustre* dels cercles aristocràtics, i s'estaven educant en toscà epistologràfic i en llatí clàssic. La família D'Àvalos-D'Aquino, segons Raffaele Colapietra era “una famiglia organicamente inserita non soltanto nel sistema politico aragonese ma in quello culturale italiano.”⁵²²² Com a curiositat, es pot afegir que Enyego d'Àvalos, a l'hora de dedicar els dos tractats de veterinària de falcons al rei s'autodesignà amb un epítet, el de *fortissimo cacciatore*,

---

⁵²²⁰ La llengua original era el català, com ho reflecteixen el catalanismes evidents i subjacents detectats per LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, nuova serie, 6, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, p. 29, n. 55. També s'hi han fixat LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, Nuovi contributi alla definizione delle interferenze linguistiche tra catalano e volgari italiani nel XV secolo, dins *Actes du XVII Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, 7, Université de Provence, Aix-en-Provence, 1985, ps. 95-111 (ps. 96-98); COLUCCIA, Rosario, Il contributo meridionale alla diffusione degli iberismi in Italia e il caso di “attillato”, dins CORNAGLIOTTI, Anna i al. (eds.), *Miscellanea di studi romanzi offerta a Giuliano Gasca Queirazza per il suo 65. compleanno*, Edizione dell'Orso, Alessandria, 1988, vol. 1, ps. 158-180, ps. 163-166; BARBATO, Marcello, Catalanismi nel napoletano quattrocentesco, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18; ampliat en *Medioevo romanzo*, 24-3, 2000, ps. 385-417 (p. 389).

⁵²²¹ BARBATO, M., Catalanismi nel napoletano..., p. 389.

⁵²²² COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 200).

aplicat per Benvenuto da Imola, en el seu comentari de Dant, al centaure Quiró: un ésser intel·ligent i benèvol en comparança amb la brutalitat de què feien gala els altres centaures, i considerat a més l'inventor de la ciència veterinària.⁵²²³ També s'hi autodefiní simultàniament com un “amatore delle Sacre Muse”, un diletant de la matèria clàssica.

La documentació econòmica de la banca Strozzi descobreix un aristòcrata, “il signor chonte camarlingho, Inigho de Davalos”,⁵²²⁴ que, segons Nicola Barile, respon al “cliché del nobile smanioso di lusso, oberato di debiti”, raó per la qual recorria sovint al crèdit bancari. Els enormes ingressos anuals que percebia li ho permetien, ja que, a banda del que percebia dels vassalls, era “un grande allevatore di bestiame”, de ramats de bestiar llaner que pasturaven francament per l'Abruç i la Pulla.⁵²²⁵ Durant les tres dècades de pau regnícola (1465-1495), les joies i robes dels grans barons s'exhibien en festes com les celebrades el 1472 pel matrimoni del duc de Ferrara amb la infanta Elionor, o el 1474, per la signatura dels capítols matrimonials entre Beatrice d'Aragona, filla de Ferran I, i el rei Macià d'Hongria.⁵²²⁶ En aquestes festes es declamaven ja poesies en toscà i algunes en castellà i francès: les noves llengües de moda. I també s'intercanviaven presents. L'1 de gener del 1474, la duquesa de Calàbria, Ippolita Sforza, comentà al seu germà Galeazzo per carta que havia vist un collar d'or regalat a la “magnifica contessa camerlenga” Antonella.⁵²²⁷ El mateix comte de Monteodorisio comprava joies per a la seua col·lecció, com ara un robí de 77 ducats de valor adquirit a Cosimo Francesco Spinola, mercader genovés present a Nàpols.⁵²²⁸

Aquesta del robí era, però, una despesa menor, comparada amb els 800 ducats invertits el mateix any 1474 en l'adquisició d'un lot de 72 llibres de diferents autors – segurament, incunables– efectuada en nom del comte camarlenc per un tal Francí

---

⁵²²³ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999, Inferno, cant XII, vv. 70-72.

⁵²²⁴ LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d'Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981, ps. 21, 28, 81 i 369.

⁵²²⁵ BARILE, Nicola Lorenzo, Uomini e commerci nella Capitanata medievale: la testimonianza del giornale del Banco Strozzi (1473), dins GRAVINA, Armando (ed.), *31° Convegno sulla Preistoria-Protostoria-Storia della Daunia (San Severo, 13-14 novembre 2010)*. Atti, Archeoclub di San Severo, San Severo, 2011, ps. 143-154 (ps. 149-150).

⁵²²⁶ SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, ps. 128-129.

⁵²²⁷ CLARK, Leah Ruth, *Value and Symbolic Practices: Objects, Exchanges and Associations in the Italian Courts (1450-1500)*, Tesi doctoral inèdita del Department of Art History and Communication Studies, McGill University, Montreal, 2009, ps. 345-347.

⁵²²⁸ PATRONI GRIFFI, Filena, *Banchieri e gioielli alla corte aragonese di Napoli*, Isveimer, Nàpols, 1984, p. 39.

Torrelles.⁵²²⁹ La impremta havia dinamitzat enormement la producció librària i la circulació mercantil de llibres, i D'Àvalos la fomentava –en nom del rei– atorgant franquesa de taxes i duanes a tots els qui comerciaren amb productes culturals. Així les coses, el 17 de març del 1477, ordenà als duaners i gabellers que no molestaren per a res un venecià que portava “libri de stampa”. El 28 de maig del 1477, acollí la protesta d'un milanés que portava també llibres impresos, perquè els duaners del port de Nàpols li havien volgut aplicar –en contra de la llei– una taxa d'entrada. El 1481 atorgà llicència a l'occità Ponzian Sarret per a vendre lliurement llibres impresos i estampes pel regne, activitat que aquest mantingué fins el 1491.⁵²³⁰

Tot i la relaxació ociosa de la vida curial, Enyego d'Àvalos era conscient que calia educar sòlidament els fills en els *studia humanitatis*. Contrastava en això la seua actitud amb l'analfabetisme crònic i el desinterés palmari pels clàssics que demostrava, per norma general, el *baronaggio* napolità. El comte camarlenc contractà els serveis d'un preceptor particular que romangué vinculat a la casa nobiliària vint anys (1475-1495): “*assidue, per annos fere viginti (...), inseniando ad erudiendo filios eorundem litteris, et moribus decorando*”, segons una declaració seua de l'1 d'abril del 1495.⁵²³¹ S'anomenava Giovan Battista Cacciaguerra, àlies “il Musefilo” (Gubbio, ca. 1440 – Nàpols, juny del 1512), excel·lia com a gramàtic, i arribà recomanat per Federico da Montefeltro, al qual havia dedicat una elegia llatina. Segons Carmine Boccia, “l'assunzione di Musefilo costituiva un tassello nella costruzione di quell'umanesimo cortigiano tenacemente perseguita da Iñigo d'Avalos.”⁵²³² L'ensenyant redactà un manual, les *Institutiones grammaticae*, perquè aprengueren les beceroles llatines Alfonso, Rodrigo i Ippolita, on s'inclouïen frases i personatges que remetien a fets i situacions reals. A banda de la comesa educativa, el Musefilo governava un dels feus de la família, d'on obtenia retribució, i cobrava 40 ducats anuals per impartir lliçons de poesia i llegir les *Tragèdies* de Sèneca a la universitat.⁵²³³ Després del 1495, continuà al

---

⁵²²⁹ LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d'Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981, p. 684.

⁵²³⁰ FAVA, Mariano – BRESCIANI, Giovanni, I cartai e librai a Napoli nel Rinascimento (cont.), dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, nova sèrie, any 6, núm. 45, fasc. 3-4, Nàpols, 1921, ps. 228-250 (ps. 235-236 i 242-243).

⁵²³¹ MASTROJANNI, Oreste, Sommario degli atti della Cancelleria di Carlo VIII a Napoli, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 20, Nàpols, 1895, p. 54.

⁵²³² BOCCIA, Carmine, Giovan Battista Musefilo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2012, vol. 77, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovan-battista-musefilo_Dizionario-Biografico/>

⁵²³³ DE FREDE, Carlo, *I lettori di umanità nello studio di Napoli durante il Rinascimento*, L'arte tipografica, Nàpols, 1960, ps. 131-139.

servei de Costanza d'Avalos per a educar l'orfe Francesco Ferrante d'Àvalos. Fou amic d'humanistes napolitans, com Pontano, i de poetes com Benet Garret "il Cariteo", i participà en alguns afers de govern durant el regnat de Frederic I.⁵²³⁴

Dels anys 1475-1480 no hi ha pràcticament notícies del gran camarlenc, que ja tenia una edat avançada. Tanmateix, totes les cròniques destaquen la seua participació "heroica" –com una darrera gesta militar seua– en la guerra d'Otranto contra el Gran Turc (1480-1481). Com el rei Ferran havia ajudat els cavallers de Rodes, l'Imperi Otomà conquerí l'estratègic port napolità d'Otranto: una de les portes de la Mar Adriàtica (juliol-agost del 1480), i assentà les seues banderes per primera vegada a Itàlia, cosa que causà gran alarma a la península. Aliats el papa Sixt IV i el rei de Nàpols, recuperaren la plaça per a la cristiandat (10 de setembre del 1481). En realitat, la participació de D'Àvalos se circumscrigué a un episodi bèl·lic secundari, que tingué lloc el 27 de juliol del 1481: els turcs eixiren d'Otranto, foren vençuts per la cavalleria del gran camarlenc i es retiraren de seguida intramurs. Però la recreació lírica que féu després de l'escaramuça il Cariteo (el català Benet Garret) ajudà a completar la glorificació cavalleresca i cristiana del *capostipite* dels marquesos de Pescara: "De tuo padre immortal cantal l'istoria / Ch'Italia liberò da' Turchi immani / Onde in silentio lui lieto si gloria." (*Libro delle Metamorfosi*, càntic III, vv. 139-141).⁵²³⁵

No acabà ací, però, l'activitat militar del comte camarlenc. Cooperà amb l'exèrcit reial en la defensa dels Abruços durant la guerra de Nàpols contra el papa i Venècia (1482-1484). Comandava l'exèrcit reial el duc de Calàbria, Alfonso d'Aragona, però ell era un dels cinc coronells que dirigien la cavalleria. Estaven sota les seues ordres tres unitats configurades per sis esquadres cadascuna (una esquadra agrupava una trentena d'homes d'armes a cavall).⁵²³⁶ En juny del 1484, dirigí l'assalt a Galípoli, plaça que havien ocupat els venecians.⁵²³⁷ A més a més, continuava actuant a la cort i es mantenia

---

⁵²³⁴ Més detalls, en la ressenya biogràfica de DA POZZO, G., *Il Cinquecento, t. 1. La dinamica di rinnovamento (1494-1533)*, dins BALDUINO, A. (coord.), *Storia letteraria d'Italia*, Piccin Nuova Libreria, Pàdua, 2007 (11a.; 1a, 1932), p. 150; SCARCIA PIACENTINI, Paola, *Lettere di un ignoto umanista* (Vat. lat. 2.906: personaggi e cultura d'area salernitana), dins *Humanistica lovaniensia*, 29, Universitat de Lovaina, 1980, ps. 100-160; CASCIAANO, Paola, *Una grammatica normativa del secondo Quattrocento: le Institutiones grammaticae del Musefilo*, dins VITI, Paolo (ed.), *Tradizioni grammaticali e linguistiche nell'umanesimo meridionale. Convegno internazionale di studi Lecce-Maglie, 26-28 ottobre 2005*, Lecce, 2006, ps. 209-225; BOCCIA, *op. cit.*

⁵²³⁵ Citat per COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 47-48.

⁵²³⁶ STORTI, Francesco, *L'esercito napoletano nella seconda metà del Quattrocento*, Centro universitario per la storia delle città campane nel medioevo – Laveglia editore ("Quaderni", 5), Salern, 2007, ps. 170-171.

⁵²³⁷ LUPIS, Antonio, *La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo*, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, nuova

actiu en l'esfera política i diplomàtica.⁵²³⁸ Morí a la ciutat de Nàpols, segons un testimoni cronístic: “a li 12 di settembre 1484, die dominica, è morto lo conte canberlingo, che aveva nome don Indigo d'Avalos, et lo lunedì mattino s'ei fatto l'esequia Monte Olivetto, alla capella sua.”⁵²³⁹ Comenta el genealogista Juan Félix Rivarola que “falleció ya muy anciano, siendo su compañero en el oficio [de gran camarlenc] su primogénito.”⁵²⁴⁰ En realitat, tindria uns 70 anys d'edat, xifra que per als cronistes de segles passats podia passar perfectament per “muy mayor”, quan la mortalitat es disparava a partir dels 50 anys. El soterraren a la capella dels D'Àvalos-Aquino de l'església de Sant'Anna dei Lombardi (dita també Santa Maria di Monteoliveto), situada aleshores als afores de Nàpols, al paratge dit Monteoliveto.⁵²⁴¹ La *cappella d'Avalos*, on es troba soterrat el camarlenc, és la segona del costat esquerre o de l'Epístola; la *cappella Curiale*, on jau “Gabrielet Curial”, aquell patge protegit pel rei i pel mateix D'Àvalos, es troba enfront: la segona de la banda de l'Evangelí.⁵²⁴²

El 3 de novembre, Alfonso d'Avalos-Aquino, el major dels fills mascles del difunt, que tornava d'una campanya de guerra a Ferrara, entrà a Nàpols i visità la tomba del pare.⁵²⁴³ La capella es conserva, reformada en estil barroc, i està dedicada a sant Tomàs d'Aquino, el parent i protector de la casa dels marquesos de Pescara. Les tombes exhibeixen les armes d'Aquino de Loreto quartejades amb les usades pels Del Borgo de Monteodorisio, les del dot de l'enamorada d'Enyego, que aquest prometé assumir com a pròpies el 1443 quan signà el compromís d'esposalles. És a dir, un escut “migpartit ab un leó d'argent rampant, qui travessava abdues les colors del standart”, com és llig en les pàgines de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* (I.17).⁵²⁴⁴

---

serie, 6, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, p. 50; ÁVALOS, Íñigo d', conte di Monteodorisio', dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-inigo-d-conte-di-monteodorisio_Dizionario-Biografico/>

⁵²³⁸ Vegeu SCARTON, Elisabetta (ed.), *Corrispondenza dell'ambasciatore Giovanni Lanfredoni, I (13 aprile 1484-9 maggio 1485)*, Istituto italiano per gli studi di Filologia – Carlone editore (“Fonte per la Storia di Napoli Aragonese”), Nàpols, 2005, ps. 153, 213, 307 i 609.

⁵²³⁹ GIUSTINIANI, Vito R., *Alamanno Rinuccini (1426-1499). Materialien und Forschungen zur Geschichte des florentinischen Humanismus*, Böhlau Verlag, Graz-Köln, 1965, p. 165, ho cita com Napoli, Orsino 1785, S. 44.

⁵²⁴⁰ RIVAROLA PINEDA, Juan Félix Francisco de, *Monarquía española. Blasón de su nobleza. Parte segunda*, Tipogr. de Alonso de Mora, Madrid, 1736, vol. 2, p. 441.

⁵²⁴¹ AMMIRATO, Scipione, *Delle famiglie nobili napoletane*, Tipogr. d'Amadore Massi da Furlì, Florència, 1651, p. 98.

⁵²⁴² REGINA, Vincenzo, *Le chiese di Napoli. Viaggio indimenticabile attraverso la storia artistica, architettonica, letteraria, civile e spirituale della Napoli sacra*, Newton e Compton editore, Nàpols, 2004.

⁵²⁴³ COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, p. 57.

⁵²⁴⁴ Trobareu il·lustrat allò que volia dir exactament l'anònim autor del *Curial* accedint, per exemple, als escuts de la casa dels marquesos de Pescara reproduïts en la pàgina web <<http://www.nobili-napoletani.it/Aquino.htm>>, consultada en juny del 2015.

3.5. “Libres en totes les facultats”: la segona biblioteca de Nàpols

La Itàlia del primer *Quattrocento* era un país exportador de cultura, de literatura i de manuscrits. Eren molts els pròcers i intel·lectuals d'altres països que procuraven adquirir còdexs produïts a Itàlia per mitjà de legacions diplomàtiques. Altres interessats els hi compraven directament visitant, per exemple, Florència. Hi havia *'talianati* –així se'ls anomenava a la Toscana– com l'hongarés János Vitéz, que, segons Vespasiano da Bisticci, començà a formar-se en els *studia humanitatis*, “e delle prime cose che principiò, si fu che fece ordinare una bellissima libreria; e volle che vi fussino libri in ogni facultà, e fecene cercare in Italia e fuori d'Italia.”⁵²⁴⁵ L'anònim escriptor de *Curial e Güelfa* tenia un projecte similar per al seu heroi de paper, Curial, destinat a esdevenir un estrenu home d'armes, però també un elegant orador i poeta. En un punt determinant del relat novel·lesc, el jove cavaller s'adona d'haver “errat”, d'haver abandonat l'estudi, i reacciona així només despertar del malson: “lo jorn següent féu cercar llibres en totes facultats, e tornà al studi, segons havia acostumat” (*CeG* III.79).

“Libri in ogni facultà”, “llibres en totes facultats”: això és precisament el que reunia –pel que podem saber sis segles després– la biblioteca d'Enyego d'Àvalos, gran camarlenc d'Alfons el Magnànim i comte de Monteodorisio. I estem segurs que el *conte camerlengo*, nat a Castella i educat en una València gòtica, però molt italianitzat, compartia l'estil de vida i les aspiracions formatives i bibliòfiles de János Vitéz i del famós *cartolaio* de Florència Da Bisticci, biògraf d'ambdós *'talianati*. L'actitud d'aquests entusiastes de la cultura humanística no consistia solament a col·leccionar títols, sinó també a reverenciar els llibres com feien els humanistes florentins i els prínceps il·lustrats que els acollien en les seues corts. En les seues biblioteques, els autors clàssics prenien forma de còdexs de *littera antiqua*, ornamentats amb precioses caplletres historiades i delicades miniatures. El cas del gran camarlenc d'Alfons el Magnànim es paradigmàtic d'aquesta bibliofília humanística: la d'un home que, com llegim en la ficció novel·lesca del *Curial*, “no lexa l'estudi, ans tracta tan reverencialment los llibres, que tots quants lo conexen ho han a gran maravella” (*CeG*, III.116). Si l'anònim escriptor s'havia de fixar en algun cortesà que causara “maravella”

---

⁵²⁴⁵ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 218.

per aquest comportament –en la cort napolitana, on suposa la crítica que s’escrigué la novel·la–, no en trobaria molts més a banda de D’Àvalos.

Massimo Zaggia, expert coneixedor de l’humanisme llombard i dels seus còdexs, lamenta que, ara com ara, no s’haja efectuat un intent de reconstrucció –en la mesura que fóra possible– de les restes del que fou la biblioteca d’*Inico d’Avalos*. Aporta, de pas, una relació de 9 còdexs davalians distribuïts per diferents biblioteques del món, els quals són obres d’art d’elevat valor cultural.⁵²⁴⁶ Com veurem, una part important de la biblioteca del comte camarlenc passà a mans de la seua filla Costanza, educada en els *studia humanitatis* i mecenes de poetes i erudits.⁵²⁴⁷ La resta –inclosos els llibres de literatura vulgar i de menor valor– es disgregarien entre les biblioteques dels germans de la dama. No obstant això, es pot considerar que l’inventari de la biblioteca de Costanza –128 volums, 134 títols, estudiats per Raffaella de Vivo⁵²⁴⁸– preservà el bo i el millor de la col·lecció codicològica paterna. Morta la dama, la col·lecció se subhastà i es dispersà per diverses parts d’Itàlia i d’Europa, amb la qual cosa s’han perdut la majoria dels volums. Allò que ha pogut arribar a les biblioteques públiques (nacionals, regionals o universitàries) del segle XXI, no són sinó les restes d’un naufragi.

Sens dubte que el nombre de llibres de la segona biblioteca de Nàpols després de la Biblioteca Reial d’Alfons d’Aragó, era molt major que els 128 còdexs de l’inventari estudiat per De Vivo. Enyego (+1484) havia conegut la implantació de la impremta a Itàlia i, a banda dels luxosos manuscrits humanístics (quasi tots els de Costanza eren treballats en pergamí, miniats i *scritti a mano*), la seua biblioteca devia contenir moltes altres obres en paper, escrits a mà i incunables, el contingut dels quals potser mai no coneixerem. A la Biblioteca Nacional de París existeix una col·lecció que passà dels reis de Nàpols als de França i que duu la marca napolitana “gran senescarco”. Es correspon amb alguns llibres comissats pel 1485 a Pietro di Guevara (nebot de D’Àvalos, tutelat

---

⁵²⁴⁶ ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (ps. 46-47, ns. 147-148).

⁵²⁴⁷ Costanza d’Avalos-Aquino (Nàpols, 1460-1541), duquesa de Francavilla, es casà amb Federico del Balzo, príncep d’Altamura i duc de Venosa. El títol ducal li l’atorgà Ferran I quan restà viuda, sent encara jove. S’establí a Iscla amb el seu germà Innico II i defensà personalment l’illa contra els francesos el 1501. Tenia allí una cort literària a l’illa freqüentada per intel·lectuals napolitans, en la qual s’educaven els seus nebots orfes, futurs senyors de vassalls i directors d’exèrcits.

⁵²⁴⁸ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d’Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302. El document original es localitza en la Biblioteca Nazionale di Napoli, ms. XIV G 16.

per ell durant l'adolescència⁵²⁴⁹) per la seua implicació en la *Congiura dei baroni*. Doncs bé, alguns els heretà Pietro del pare, el gran senescal Enyego de Guevara, però d'altres semblen proporcionats per l'oncle al nebot, ja que porten datacions a Pavia o indicis d'haver-los portat algú de la Llombardia. També s'adverteix que alguns dels còdexs dispersos per diferents biblioteques del món no figuren en la relació de Costanza estudiada per De Vivo, tot i ser exemplars de luxe. Significa això que els seus germans heretaren –com és lògic pensar, d'altra banda– una fracció de la col·lecció humanística, i potser també els llibres en vulgar o de menor vàlua econòmica.

Cal afegir, finalment, que la lectura d'epistolaris i fonts històriques proporciona notícies de títols o exemplars bibliogràfics dels quals ja no s'ha tingut esment en relació amb D'Àvalos. Per exemple, la traducció de *La República* de Plató per Cassarino, que Giannozzo Manetti revisava en un moment determinat al palau napolità del comte camarlenc.⁵²⁵⁰ Sols cal veure una anotació del dietari de la banca Strozzi de Nàpols, del 26 de novembre del 1474, per a comprendre l'afany que tenia l'opulent comte de Monteodorisio d'acumular centenars de llibres a palau; especialment des que la invenció de la impremta els abaratí considerablement. Es tracta d'un préstec de 800 ducats efectuat en nom de “lo S[ignor] Inigho di Davalos, conte chamarlingho” per Francí Torrelles –un familiar seu; potser algun donzell, parent dels senyors la Roca del Vallés– “che sono per la monta di volumi LXII di libri di diversi autori chomprati da deto Signore.”⁵²⁵¹ Un aristòcrata napolità il·lustrat, capaç de comprar els llibres de setanta en setanta, degué posseir en vida centenars de volums en alguna estança del seu palau, segurament en nombre superior al miler. Giuseppe Mazzatinti, quan tractà de reconstruir la mitificada biblioteca d'estat del Magnànim, dedicà un discret apartat a “le biblioteche dei baroni e signori del Reame (di Innico Davalos, dei Guevara, del conte di Nardo e d'Ogento, di Girolamo Sanseverino principe di Bisignano, del Caracciolo duca di Melfi)”, però no féu justícia a la dimensió extraordinària de la biblioteca davaliana

---

⁵²⁴⁹ Des de la mort del pare, el 1462. Vegeu MARCHESANI, Luigi, *Storia di Vasto, città in Abruzzo Citeriore*, Osservatore Medico, Nàpols, 1838, ps. 28-29; STORTI, Francesco, *L'esercito napoletano nella seconda metà del Quattrocento*, Centro universitario per la storia delle città campane nel medioevo – Laveglia editore (“Quaderni”, 5), Salern, 2007, ps. 150 i 161

⁵²⁵⁰ BORSA, Mario, Pier Candido Decembrio e l'umanesimo in Lombardia, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 20, sèrie 2, vol. 10, Milà, març 1893, fasc. 1, ps. 5-70 i fasc. 2, ps. 358-441; RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, traduttore di Plutarco e Platone, dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 207-275.

⁵²⁵¹ LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d'Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981, p. 684.

comparada amb la dels altres nobles referits. Entre altres coses, perquè desconeixia l'inventari adés referit dels llibres heretats per la filla Costanza.⁵²⁵²

Hem de tenir en compte que la direcció de la Sommaria posava D'Àvalos en contacte habitual amb tots aquells que es dedicaven a la producció o al comerç de llibres venecians o francesos importats. El 1477 manà als duaners i gabellers del port de Trani que no exigiren cap taxa a Alessandro di Luigi, venecià, per descarregar i posar a la venda les “capse sui de libri de stampa.” A l'any següent, se'l documenta afavorint que, gratuïtament, el milanés Bartolomeo di Francesco poguera “*transmictere seu transmici facere certos libros impressos seu de stampa causa eos vendendi nel Regno, poiché nulla si esige dalla R. Dogana di Napoli per detti libri, essendo franchi ed immuni da tassa.*” L'any 1481 intervingué perquè el llibrer francès –o occità– Poncià Sarret (actiu a Nàpols pels anys 1481-1491) poguera comerciar francament amb llibres i estampes: “la facultà di portare e vendere nel Regno libros impressos seu de stampa, *sive tabulis et cartas impressas figuratas.*” Un *familiar* del comte camarlenc, anomenat Gasparre Teutonico, consta que intervingué com a fiador de dit Sarret en una operació del 25 d'octubre del 1482.⁵²⁵³ Tots els qui arribaven al *Mezzogiorno* a fer apostolat de la cultura llibresca, sabien que serien ben rebuts al palau del comte camarlenc.

Potser només posseïa el jove Enyego unes desenes de còdexs en la dècada del 1440 (quan ja s'observa el seu gust pel luxe humanístic i l'avantguarda intel·lectual), però al temps de la seua mort (1484) en devien ser moltíssims més. Siga quin fóra el nombre total, que potser mai no coneixerem,⁵²⁵⁴ el volum de llibres era netament superior als que hui podem localitzar, amb gran esforç –i amb la sensació que deuen haver-n'hi més–, per biblioteques nacionals i universitàries de Nàpols, Palerm, Catània, Florència, Siena, Ravenna, Torí, Milà, Viena, Olomuc, París, Londres, Madrid, El Escorial, Valladolid i Cambridge. Heus ací un quadre descriptiu succint que pot orientar-nos sobre la dispersió del llegat bibliogràfic del comte de Monteodorisio:

Manuscrits de distintes biblioteques posseïts per Enyego d'Àvalos o relacionats amb ell

---

⁵²⁵² Vegeu MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. 19.

⁵²⁵³ FAVA, Mariano – BRESCIANI, Giovanni, I cartai e librai a Napoli nel Rinascimento (cont.), dins *Archivio storico per le province napoletane*, nova sèrie, any 6, núm. 45, fasc. 3-4, Nàpols, 1921, ps. 228-250 (ps. 235-236, 239 i 242-243).

⁵²⁵⁴ En els arxius de la casa nobiliària d'Àvalos, no consten inventaris de llibres que puguen aportar majors detalls. Vegeu LUISE, Flavia, *L'Archivio privato d'Àvalos*, Università degli studi di Napoli Federico II (Dipartimento di discipline storiche “Ettore Lepore”) – Clio Press (“Saggi”, 9), Nàpols, 2012.

autor, obra	localització	datació ms.	observacions
Lactanci, <i>De ira Dei</i> .	Viena, Österreichische Nationalbibliothek, ms. 773	Milà, 12 gener 1433	Colofó xifrat (f. 64v): " <i>Antonius Crivellis, Dei gratia, scripsit hunc librum die XII ianuarii 1433.</i> " El copista Antonio Crivelli (fl. 1433-1458) treballava a Milà. Adquirit per Enyego d'Àvalos entre el 1436 i el 1440. ⁵²⁵⁵
Lactanci, <i>De opificio Dei</i> .	Viena, Österreichische Nationalbibliothek, ms. 773	Milà, 12 gener 1433	Ídem (Copista: Antonio Crivelli. Adquirit per Enyego d'Àvalos entre el 1436 i el 1440).
Quintilià, <i>Declamationes minores</i> .	Londres, British Library, ms. Add 11951	Milà, ca. 1436-1440	Còdex il·luminat luxosament, amb les armes heràldiques de D'Àvalos en el f. 1r. ⁵²⁵⁶
Pier Candido Decembrio, <i>Grammaticon</i> .	Roma, Biblioteca Vaticana, Fons Chigi, ms. L V 165 ⁵²⁵⁷	Milà, ca. 1438-1440	Vademècum de gramàtica llatina, escrit el 1433 ⁵²⁵⁸ El còdex està decorat amb la cota d'armes heràldiques d'Enyego d'Àvalos.
Pier Candido Decembrio, <i>Historia peregrina</i> .	Roma, Biblioteca Vaticana, Fons Chigi, ms. L V 165	Milà, ca. 1438-1440	Síntesi d'història general, en tres llibres, escrita cap al 1430.
Pseudo-Plató, <i>Axiocus</i> .	Roma, Biblioteca Vaticana, Fons Chigi, ms. L V 165	Milà, ca. 1438-1440	Traducció del secretari apostòlic i hel·lenista Cencio Romano (<i>Cincius Romanus</i>), ca. 1438, amb un prefaci per al cardenal Giordano Orsini.
Juli Cèsar, <i>De bello Gallico</i> (8	Roma, Biblioteca Vaticana, Fons Chigi,	Milà, 13	<i>Volgarizzamento</i> en toscà de Pier Candido Decembrio per a Filippo Maria Visconti (13

⁵²⁵⁵ ZAGGIA, Massimo, Copisti e committenti di codici a Milano nella prima metà del Quattrocento, dins *Libri e documenti*, 21/3, Milà, 1995, ps. 1-45 (ps. 12-17); ÍDEM, Codici milanesi del Quattrocento all'Ambrosiana: per il periodo dal 1450 al 1476, dins FERRARI, Mirella – NAVONI, Marco (eds.), *Nuove ricerche su codici in scrittura latina dell'Ambrosiana. Atti del convegno (Milano, 6-7 ottobre 2005)*, Vita e pensiero, Milà, 2007, ps. 331-384 (p. 353 i ss.).

⁵²⁵⁶ CATALOGUE of Additions to the Manuscripts in the British Library Museum in the years MDCCCXLI-MDCCCXLV, Printed by the Order of the Trustees, Londres, 1901, núm. 11951.

⁵²⁵⁷ Sobre aquest manuscrit, vegeu HANKINS, James, *Plato in the Italian Renaissance*, E. J. Brill, Leiden, 1990, vol. 2, ps. 173, 189 i 300.

⁵²⁵⁸ ZAGGIA, Massimo, La versione latina..., ps. 46-47, ns. 147-148; AZZOLINI, Monica, *The Duke and the Stars. Astrology and Politics in Renaissance Milan*, Harvard University Press, 2013, ps. 76-77.

llibres)	Chis. M VII 156	febrer 1438	febrer 1438); llibre VIII (<i>De bello civili</i> i els apèndixs pseudocesarians), amb prefaci dedicat a Enyego d'Àvalos (fs. 114v-116v). ⁵²⁵⁹
Quint Curci Ruf, <i>Història d'Alexandre el Gran</i> .	Torí, Biblioteca ex-Reale, ms. Varia 131	Milà, 21 abril 1438	<i>Volgarizzamento</i> en toscà de Pier Candido Decembrio per a Filippo Maria Visconti, (l'obra; el còdex, embellit a Florència, ca. 1438)
			Dedicat a Enyego d'Àvalos. Copista: Tommaso Guarimberto (" <i>scriptus per Thomam Guarimburtum</i> ", f. 218v), probablement florentí, si atenem a l'ex-libris: " <i>Hic liber est mei, Inici de Davalos; emptus Flor[entie]</i> " (f. 218v). El còdex pertanyia abans del 1819 a la biblioteca napolitana del duc Serra di Cassano. L'adquirí a Londres per Emanuele d'Azeglio el 1863 i passà a Torí. ⁵²⁶⁰ Degué ser una de les obres portades per D'Àvalos a Castella (1440); traduïda al castellà per Alfonso Liñán. ⁵²⁶¹

⁵²⁵⁹ ZAGGIA, M., *Linee per a una storia della cultura...*, p. 107.

⁵²⁶⁰ Guarimberto és el mateix cal·lígraf que decorà un Ciceró per a Alfons el Magnànim. Sobre aquest còdex, vegeu QUARITCH, Bernard, *Catalogue of Valuable Books forming the Stock of Bernard Quaritch, bookseller (15 & 16, Castle Street, Leicester Square)*, Londres, 1859, p. 136; TAPPARELLI, Vittorio Emmanuele, marchese d'Azeglio, *Manuscrit d'Avalos (1438). Notes*, C. Silvy, Londres, 1861; BERLUNZA, Julio, Preliminary Notes on the Three Italian Versions of Quintus Curtius Rufus' "Historiae Alexandri Magni", dins *Italica*, 18/3, setembre 1942, ps. 133-137; FOHLEN, Jeannine i al., Notes sur quelques manuscrits de textes classiques conservés à la Bibliothèque Vaticane, dins *Revue historique des textes*, 1, París, 1971, ps. 183-225 (p. 198); DEROLEZ, Albert, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, Brepols ("Bibliologia: elementa ad librorum studia pertinentia", 5-6), Turnhout, 1984, vol. 2, p. 115, núm. 793; KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997, vol. 4, p. 168; ZAGGIA, Massimo, *Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Coluccio Salutati a quella del Valla*, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 107); MARITANO, Cristina, Emanuele d'Azeglio, collezionista a Londra, dins ROMANO, Giovanni (ed.), *Diplomazia, musei, collezionismo tra il Piemonte e l'Europa negli anni del Risorgimento*, Fondazione Cassa di Risparmio di Torino, Torí, 2011, ps. 37-117 (ps. 50-51).

⁵²⁶¹ ALVAR, Carlos, Una veintena de traductores del siglo XV: prolegómenos a un repertorio, dins MARTÍNEZ, Tomás – RECIO, Roxana (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, Universitat Jaume I – Creighton University, Castelló de la Plana – Omaha, 2001, ps. 13-44 (p. 44). El cavaller Lluís de Fenollet i Malferit (+1492), batle de Xàtiva i gendre del primer comte d'Oliva, traduí l'obra del llatí al català. Vegeu BRAVO GARCÍA, Antonio, Sobre las traducciones de Plutarco y de Quinto Curcio Rufo hechas por Pier Candido Decembrio y su fortuna en España, dins *Cuadernos de filología clásica*, 12, Madrid, 1977, ps. 143-185 (ps. 183-184). La publicà a Barcelona el 1481 com *Història d'Alexandre*. Vegeu també SEQUERO GARCÍA, M^a. Ángeles – SERRANO MONTEAGUDO, Octavio, Edición crítica de la *Història d'Alexandre* de Lluís de Fenollet (capítols 1-19): una adaptació de Plutarco, dins *Troianalexandrina*, 10, Sant Jaume de Galícia, 2010, ps. 153-179.

Llucià de Samòsata, “ <i>Comparatione de les vides de Cèsar i Alexandre.</i> ”	Torí, Biblioteca ex-Reale, ms. Varia 131	Milà, 1438	<i>Volgarizzamento</i> en toscà de Pier Candido Decembrio per a Filippo Maria Visconti, ⁵²⁶² del núm. XII dels <i>Diàlegs dels morts o Dialogi mortuorum</i> , de Llucià.
Juli Cèsar, <i>Comentarii.</i>	Viena, Österreichische Nationalbibliothek, ms. Pal. 248	Milà, 26 març 1440	<i>Corpus Caesarianum</i> en llatí. Identificable com a còdex sumptuari pertanyent segurament al mateix Enyego d'Àvalos per les inicials “I. A.” ⁵²⁶³ Conté els <i>Comentaris</i> de <i>De bello Gallico</i> i <i>De bello civili</i> de Cèsar; <i>De bello Alexandrino</i> i <i>De bello Africano</i> atribuïts a Aule Hirici, i l'anònim <i>De bello Hispaniensi</i> .
Juli Cèsar, <i>Commentarii.</i>	Valladolid, Biblioteca Histórica del Colegio de Santa Cruz, ms. 301	Milà, 26 març 1440	<i>Corpus Caesarianum</i> de Cèsar en llatí, portat d'Itàlia a Castella per Enyego d'Àvalos el 1440 per a regalar-lo al seu amic marquès de Santillana. Colofó: “ <i>Expliciunt Commentarii G. I. Cesaris imperatoris maximi continui consulis et perpetui dictatoris, per Ambrosium Scarilem Mediolanensem in castro Porte Iovis militem. Sabato Sancto martii M CCCC XL, in camere strenuissimi d. Inici militis.</i> ” L'escrivà, Ambrogio Scarile, és soldat d'un camarlenc del marquès de Montferrat, Giacomino di San Giorgio da Biandrate (posseïdor d'una senyoria prop d'Alba). Ex-libris de Pedro González de Mendoza (1428-1495), fill del marquès de Santillana, que el donà al Col·legi. ⁵²⁶⁴

⁵²⁶² Fou una de les obres que d'Àvalos, segurament, s'emportaria el 1440 a Castella, on tingué difusió entre els nobles bibliòfils i prehumanistes.

⁵²⁶³ Segons SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio's Translation for Inigo d'Àvalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304 (p. 283).

⁵²⁶⁴ ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Precisiones en torno a la historia y a la filiación del Ms. Bibl. Colegio Santa Cruz, 301 de Valladolid ('*Bellum Gallicum*' de César), dins *Minerva*, 20, Valladolid, 2007, ps. 111-129; ÍDEM, Íñigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010, ps. 167-196; ÍDEM, *El "Bellum Gallicum" de César en el Humanismo del siglo XV. Avatares de la traducción textual en el ducado de Milán y su vinculación con España*, Tesi doctoral, Departamento de Filología Clásica, Facultad de Filología, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2012.

Juli Cèsar, <i>De bello Gallico</i> .	Nàpols, Biblioteca Governativa de Gerolamini, cart. 112 (VI, XIIIbis)	?	<i>Volgarizzamento</i> en toscà de Pier Candido Decembrio per a Filippo Maria Visconti; prefaci del llibre VIII dedicat a Enyego d'Àvalos. Inclou les dedicatòries a Enyego d'Àvalos.
Juli Cèsar, <i>De bello Gallico</i> .	Nàpols, Biblioteca Nazionale, ms. XIV D 3	?	<i>Volgarizzamento</i> en toscà de Pier Candido Decembrio per a Filippo Maria Visconti; prefaci del llibre VIII dedicat a Enyego d'Àvalos. Inclou les dedicatòries a Enyego d'Àvalos.
Polibi, <i>Històries</i> .	Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 10301 (<i>De primo bello Punico</i>)	Milà, ca. 1440	El volum que es conserva a Madrid és un <i>volgarizzamento</i> en toscà de Pier Candido Decembrio (a partir de la versió llatina de Leonardo Bruni) per a Jacobo d'Abiate, metge del duc de Milà i pare del bibliotecari homònim del marquès de Montferrat. ⁵²⁶⁵ <i>Ex-libris</i> (contracoberta): “ <i>Iste liber est Polibus [sic], autor grecus, / et est mei, Ynici de Davalos.</i> ” Passà a mans del marquès de Santillana (viatge de D'Àvalos a Castella, 1440) i al fons Osuna, ingressat en el segle XIX en la Biblioteca Nacional. ⁵²⁶⁶
Plató, <i>Phaedo</i> .	Nàpols, Biblioteca Nazionale, ms. VIII E 46	Milà, 1440?	Traducció del grec al llatí de Leonardo Bruni (1433).
Plató, <i>La República</i> (“ <i>Celestis Politia</i> ”).	Roma, Biblioteca Vaticana, ms. Lat. 10669	Milà, 1440	Traducció del grec al llatí de Pier Candido Decembrio (1437-1440), oferida també als reis Joan II de Castella i Alfons d'Aragó-Nàpols, i al duc de Gloucester, entre d'altres. Possible exemplar pertanyent a Enyego d'Àvalos. ⁵²⁶⁷

⁵²⁶⁵ Ja hem tractat d'aquest personatge, Giacomo degli Ardici da Abiate, i altres bibliòfils montferratesos presents a Milà en temps de d'Àvalos, en la part inicial de la biografia d'aquest.

⁵²⁶⁶ AMADOR DE LOS RÍOS, José (ed.), *Obras de don Íñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1852, p. 602; SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 37-38.

⁵²⁶⁷ Segons la proposta, sensata, de ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 38 i ss.). Abans, s'havia atribuït aquest exemplar al duc de Gloucester, però

Plató, <i>La República</i> (“ <i>Celestis Politia</i> ”).	Roma, Biblioteca Vaticana, ms. Chis. L V 165	Milà, 1440	Traducció del grec al llatí de Pier Candido Decembrio (1437-1440), oferida també als reis Joan II de Castella i Alfons d’Aragó-Nàpols, i al duc de Gloucester, entre d’altres. Aquest exemplar està decorat amb les armes heràldiques d’Enyego d’Àvalos. ⁵²⁶⁸
Pier Candido Decembrio, <i>Grammaticon</i> .	Roma, Biblioteca Vaticana, ms. Chis. L V 165	Milà, 1440	Manual de gramàtica llatina, obra del 1433.
Pier Candido Decembrio, <i>Peregrina Historia</i> .	Roma, Biblioteca Vaticana, ms. Chis. L V 165	Milà, 1440	Tres llibrets que tracten, respectivament, de cosmografia, gestació del fetus humà i oficis de la Roma antiga. Obra de ca. 1430.
Pseudo-Plató, <i>Axiocus</i>	Roma, Biblioteca Vaticana, ms. Chis. L V 165	Milà 1440	Diàleg socràtic de <i>consolatio mortis</i> . Traducció del grec al llatí de <i>Cincius Romanus</i> (Cencio de’ Rustici), amb prefaci adreçat al cardenal Giordano Orsini. Realitzada a Bolonya pels anys 1436-1437. ⁵²⁶⁹
Aristòtil, <i>Ethica nicomachea</i> (“ <i>Aristotelis Ethicorum libros</i> ”).	Londres, British Library, ms. Harley 3305, fs. 5v-102v	Milà, 27 abril 1440	Traduït del grec al llatí per Leonardo Bruni (1416-1417). Conté armes heràldiques de D’Àvalos (fs. 2, 5v, 70v, 80) i les inicials I (f. 70v) i N (f. 84r). Ex-libris: “ <i>Iste librer [sic] datus fuit mihi, Ynico de Davalos, per spectabilem Jacobum de Ardiciis, ducalem camerarium, die iovis XVII aprilis anno M CCCC XXXX</i> ” (f. 121v). El donador, Jacobo d’Abiate, era metge del duc de Milà i pare del bibliotecari homònim del marquès de Montferrat. Il·luminat pel Mestre de les <i>Vitae Imperatorum</i> , miniaturista actiu a la Llombardia i a la cort de Filippo Maria Visconti. El mercader britànic John Gibson el

amb menor fonament que el suggeriment de Zaggia, que recorda que d’Àvalos ocupava el segon lloc en una relació de destinataris d’exemplars de la traducció elaborada pel mateix Decembrio.

⁵²⁶⁸ Vegeu KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. II. Italy: Orvieto to Volterra. Vatican City*, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967), ps. 487-488; HANKINS, James, *Plato in the Italian Renaissance*, E. J. Brill, Leiden, 1990, vol. 2, ps. 173, 189, 300, 722 *et passim*; AZZOLINI, Monica, *The Duke and the Stars. Astrology and Politics in Renaissance Milan*, Harvard University Press, 2013, ps. 76-77.

⁵²⁶⁹ Vegeu HANKINS, J. *Plato in the Renaissance...*, vol. 1, p. 82.

vengué a Edward Harley el 1723 o 1724.
Ingressà en el British Museum el 1753, en el fons fundacional Harley.⁵²⁷⁰

Walter Burley, <i>De vita et moribus philosophorum.</i>	Catània, Biblioteca Regionale Universitaria, Fons Ventimiglia, ms. 40	Milà, (maig 1440)	Inicial D historiada amb quatre filòsofs (f. 2r) i escut heràldic de D'Àvalos. Il·luminat pel Mestre de les <i>Vitae Imperatorum</i> , miniaturista actiu a la Llombardia i a la cort de Filippo Maria Visconti. ⁵²⁷¹ Ex-libris: " <i>Hic liber Vite philosophorum est ad usum mei, Ynici Davalos</i> " (ex-libris ulterior: "Don Gismondo"). Porta les armes heràldiques de D'Àvalos. ⁵²⁷²
Pseudo-Sèneca, <i>De remediis fortuitorum.</i>	Catània, Fons Ventimiglia, 40	Milà, (maig 1440)	Facilitat, segurament, per Guiniforte Barzizza, humanista de la cort Visconti i fill de l'autor.
Gasparino Barzizza, <i>Sententiae in "Epistolas"</i>	Catània, Fons Ventimiglia, 40	Milà (maig 1440)	Facilitat per Guiniforte Barzizza, que envià còpia per al rei Alfons I de Nàpols per mitjà d'Enyego d'Àvalos, segons escriu en lletra de l'1 de juny del 1440.

⁵²⁷⁰ A *CATALOGUE of the Harleian Manuscripts in the British Museum*, 4 vols., Eyre & Strahan, Londres, 1808-1812, volum III (1808), núm. 3305; WRIGHT, Cyril Ernest – WRIGHT, Ruth C. (eds.), *The Diary of Humfrey Wanley (1715-1726)*, 2 vols., Bibliographical Society, Londres, 1966, volum 2 (1723-1726), ps. 53, 125, 162 i 273 (n. 2); ÍDEM, *Manuscripts of Italian Provenance in the Harleian Collection in the British Museum: Their Sources, Associations and Channels of Acquisition*, dins CLOUGH, C. H. (ed.), *Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*, Manchester University Press, Manchester, 1976, ps. 462-484 (p. 467); KRISTELLER, P. O., *Iter Italicum...*, vol. 4 (1989), p. 168; BOLLATI, Milvia, *Dizionario biografico dei miniatori italiani, secoli IX-XVI*, Sylvestre Bonnard, Milà, 2004, ps. 587-589; TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 23 i p. 56, n. 58).

⁵²⁷¹ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, ps. 8 (n. 94) i 33-34; DANEU LATTANZI, Angela, *I manoscritti ed incunaboli miniati della Sicilia, Istituto poligrafico dello Stato*, Roma, Palerm, 1965-1984, vol. 2, ps. 27-28 i fig. III-8; BOLLATI, Milvia, *Nuove proposte per il Maestro del Libro d'ore di Modena*, Arte Cristiana, Milà, 1989, p. 42, n. 26; MELOGRANI, Anna, *Appunti di miniatura lombarda. Ricerche sul Maestro delle 'Vitae Imperatorum'*, dins *Storia dell'Arte*, 70, Florència, 1990, ps. 273-324 (ps. 310-311, n. 135); TOSCANO, Gennaro, *In margine al Maestro delle 'Vitae Imperatorum' e al manoscritto di Ippolita Sforza. Codici lombardi nelle collezioni aragonesi*, dins *Rivista di storia della miniatura*, 1-2, Florència, 1996-1997, ps. 169-178 (p. 176); ÍDEM, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo..., p. 23; MELOGRANI, Anna, *Appunti di miniatura lombarda. Ricerche sul Maestro delle 'Vitae Imperatorum'*, dins *Storia dell'Arte*, 70, Florència, 1990, ps. 273-324 (p. 207).

⁵²⁷² TAMBURINI, Guio Maria, *I manoscritti della R. Biblioteca Ventimigliana di Catania (III)*, dins *Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, any 9, fasc. 1, Catània, 1912, ps. 245-276 (núm. 40); BOLLATI, Milvia, *La 'Divina Commedia' di Alfonso re di Napoli. Commentario: manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library, Franco Cosimo Panini, Modena, 2007, vol. 1, p. 23.*

Senecae.

Poggio Bracciolini, <i>De vera nobilitate.</i>	Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29, fs. 1r-36v	Milà, 4-10 gener 1444	El tractat era escrit el 1440. Títol del volum (coberta): “ <i>Liber militie et nobilitate.</i> ” Armes heràldiques de D’Àvalos, amb cimera d’espigues de blat (¿ <i>Dávalos</i> < ‘da valor?’) ⁵²⁷³ i inscripció en capitals d’or: “ <i>ÍÑIGO</i> ”. ⁵²⁷⁴ Copista: Ambrogio Scarile (“ <i>Ambrogium Scalinum Longobardum</i> ”), soldat d’un camarlenc del marquès de Montferrat, Giacomino di San Giorgio da Biandrate (posseïdor d’una senyoria prop d’Alba).
Carlo Marsuppini, <i>De nobilitate liber ad Poggium</i> (o <i>Carme IX</i>)	Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29, fs. 36v-39r ⁵²⁷⁵	Milà, 4-10 gener 1444	Resposta al tractat de Poggio, el mateix any 1440. Copista: Ambrogio Scarile (ídem).
Poggio Bracciolini, <i>Epistula da Gregorium</i>	Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI	Milà, 4-10 gener 1444	Copista: Ambrogio Scarile (ídem). Lletre a l’eclésiàstic i humanista venecià Gregorio Correr (1409-1464), que se sentia ofès pel judici negatiu emès per Poggio en <i>De</i>

⁵²⁷³ Amb independència d’aquesta possible lectura enigmàtica, que ací suggerim, l’explicació de la cimera d’Enyego, compartida pels altres D’Àvalos, la dóna Pier Candido Decembrio en la dedicatòria que li féu, l’any 1452, a Nàpols, del *Bellum Alexandrinum*; publicada per SCHADEE, Hester, *The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio’s Translation for Inigo d’Avalos with Editions and Translations of Both Prologues*, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304 (p. 301). Quan el pare d’Enyego, el que després seria gran conestable de Castella Ruy López Dávalos, obtingué una heroica victòria contra el millor combatent anglés del duc de Lancaster, rebé, entre altres peces de la “desferra” del guerrer abatut, una cimera amb les espigues de blat: “Rodorico, quello uccise et gitoe a terra et a prelo per l’elmo, sopra el quale portava uno macio d’espigue d’oro: quello tolse via et così dopoi insegno de victoria da lui et dagli suoi continuamente portato fue.”

⁵²⁷⁴ ILARI, Lorenzo, *Catalogo che comprende non solo tutti i libri a stampa e mss. che in quella si conservano, ma vi sono particolarmente riportati ancora i titoli di tutti gli opuscoli, memorie, lettere inedite e autografe*, Tipogr. All’insegna dell’ancora, Siena, 1844-1848, vol. 1, ps. 53, 111 i 227; vol. 2, p. 92; vol. 3, p. 167; KRISTELLER, P. O., *Iter Italicum...*, vol. 2, p. 154; ZAGGIA, Massimo, *La versione latina...*, ps. 46-47, ns. 147-148; HANKINS, James, *Repertorium Brunianum. A Critical Guide to the Writings of Leonardo Bruni, I. Handlist of Manuscripts*, Istituto Storico Italiano (“*Fonti per la storia dell’Italia medievale*”, 5), Roma, 1997, núm. 2353; LAZZI, Giovanna, *Un Cesare per Cesare: intento politico e iconografia classica*, dins *Rivista di Storia della Miniatura*, 5, Florència, 2000, ps. 35-46 (p. 42).

⁵²⁷⁵ Sobre aquest carme en particular vegeu PIERINI, Ilaria, *Carlo Marsuppini. Carmi latini. Edizione critica, traduzione e commento*, Firenze University Press (Premio di ricerca “*Città di Firenze*”, 38), Florència, 2014, ps. 109 (manuscrit d’Àvalos) i 488-526 (edició i comentari).

<i>Coriarium.</i>	29, fs. 39v-44r		<i>nobilitate</i> sobre la noblesa vèneta (1440). ⁵²⁷⁶
Poggio Bracciolini, <i>Oratio in funere Francisci Zabarellae.</i> ⁵²⁷⁷	Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29, fs. 44v-60v	Milà, 4-10 gener 1444	Copista: Ambrogio Scarile (ídem). Els opuscles d'aquest volum foren facilitats probablement a D'Àvalos per l'humanista Guiniforte Barzizza. El cardenal Zabarella (Pàdua, 1360-1417) fou mecenes de Gasparino, el pare de Guiniforte. ⁵²⁷⁸
Leonardo Bruni, <i>De militia.</i>	Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29, fs. 65r-94r	Milà, 4-10 gener 1444	Obra de Bruni datada a Florència el 24 de gener del 1422. Copista: Ambrogio Scarile (ídem).
Leonardo Bruni, <i>Oratio in hypocritas.</i>	Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29, fs. 94v-108r	Milà, 4-10 gener 1444	Copista: Ambrogio Scarile (ídem).
Leonardo Bruni <i>Epistola ad Bindaccio Ricasoli</i>	Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29, fs. 108v-109r ⁵²⁷⁹	Milà, 4-10 gener 1444	Lletra datada a Florència, el 15 de gener del 1437. Copista: Ambrogio Scarile (ídem).
Giovanni Boccaccio, <i>Tancredi e Ghismonda (jornada IV, novel·la I del</i>	Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29, fs. 109r-122v ⁵²⁸⁰	Milà, 4-10 gener 1444	Versió llatina de Leonardo de Leonardo Bruni (<i>Fabula Tancredi</i>), del 1438. Copista: Ambrogio Scarile (ídem).

⁵²⁷⁶ PRETO, Paolo, Gregorio Correr, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1983, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gregorio-correr_Dizionario-Biografico/>

⁵²⁷⁷ POGGIO BRACCIOLINI, Giovan Battista, *Poggii Florentinii Oratio in funere Francisci Zabarellae, patricii patavini, eminentissimi iuris utriusque interpretis, et S. R. E. cardinalis florentini, habita in Concilio Constantiniensi*, Tipogr. de Paulo Frambotti, Pàdua, 1655.

⁵²⁷⁸ Vegeu ANDRÉS ESCAPA, Pablo, El método de Gasparino Barzizza en el comentario a "Las epístolas morales" de Séneca. Nuevas aportaciones del ms. 12 de Salamanca, dins *Minerva. Revista de filología clásica*, 5, Valladolid, 1991, ps. 259-292 (p. 285); VALSECCHI, Chiara, Francesco Zabarella, dins *Il contributo italiano alla storia del pensiero. Economia*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2012, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-zabarella_II-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero:-Economia/>

⁵²⁷⁹ Vegeu BARTOLI, Lorenzo, Leonardo Bruni, il Marchese di Santillana e la versione castigliana della *Novella di Seleuco*, dins *Atalaya. Revue Française d'Études Médiévales Hispaniques*, 3, París, 1992, ps. 177-186 (p. 177).

⁵²⁸⁰ PIONCHON, Pauline, Style, matière et morale tragiques d'un diptique de nouvelles attribué à Leonardo Bruni (1370-1444), dins *Cahiers d'études italiennes*, 19, Grenoble, 2014, ps. 29-43.

“Decameron”).

Agustí, <i>De civitate Dei</i> .	Londres, British Library, ms. Add. 15246	Florència, ca. 1445?	Obra del copista florentí Pietro Strozzi (1416- ca. 1492). Procedent de l'església veneciana de san Mattia di Murano; escut heràldic d'Enyego d'Àvalos.
Plutarc, <i>Vides paral·leles</i> (“ <i>Vitae quaedam</i> ”).	Florència, Biblioteca Medicea-Laurenziana, ms. Plut. 65.25, 4.2	Florència, 2 febrer 1445- 6 gener 1446	Traduccions del grec al llatí de Guarino Veronese, Francesco Barbaro i Leonardo Iustiniano. El còdex, decorat amb les armes heràldiques d'Enyego d'Àvalos, és obra d'Antonio di Mario, notari en actiu pels anys 1417-1461 i el més productiu dels copistes florentins. ⁵²⁸¹ El primer colofó deu correspondre's amb la fase de transcripció, prèvia a la il·luminació: “ <i>Antonius Marii filius Florenus, civis atque notarius, transcripsit. Florentiae, IIII non. februar. MCCCCXLV. Valeas, o lector.</i> ” ⁵²⁸²
Quint Curci Ruf, <i>Història d'Alexandre el Gran</i> (“ <i>Rerum ab Alexandro Magno gestarum</i> ”).	Perdut	Nàpols, post 1449	Pertangué a un fill d'Orazio Feltri (1600), als Jesuïtes de Nàpols (1707) i al Regio Museo Neapolitano (1827). Incipit: “ <i>Quinti Curci Ruffi Rerum Gestarum Magni Alexandri regis Macedonum liber tertius, incipit feliciter.</i> ” Ex-libris: “ <i>Ex libris Inici Davali, magni camerarii, viri illustris.</i> ” ⁵²⁸³
Plini el Vell [pseudo Sext Aureli Víctor], <i>De viris illustribus Romae</i> .	Perdut (ídem)	Nàpols, post 1449	Pertangué a un fill d'Orazio Feltri (1600), als Jesuïtes de Nàpols (1707) i al Regio Museo Neapolitano (1827). Incipit: “ <i>Plinii secundi Veronensis, De viris illustribus liber feliciter incipit.</i> ” Ex-libris (ídem)
Pier Candido	Milà, Biblioteca	Nàpols-	Dedicat a Enyego d'Àvalos. Residint al palau

⁵²⁸¹ NEGRI FERRARESE, Giulio, *Istoria degli scrittori fiorentini*, Tipogr. de Bernardino Pomatelli, Ferrara, 1722, ps. 469 i 539; DEROLEZ, A., *Codicologie des manuscrits...*, vol 1, ps. 124-128; vol. 2, p. 52, núm. 223; KRISTELLER, P. O., *Iter Italicum...*, vol. 4 (1989), p. 73.

⁵²⁸² PADE, Marianne, *The Reception of Plutarch's Lives in Fifteenth-Century Italy*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2007, p. 191 (núm. 86).

⁵²⁸³ CATALDO IANNELLICO, A., *Catalogus bibliothecae latinae veteris et classicae manuscriptae quae in Regio Neapolitano Museo Borbonico adservatur*, Tipogr. Reial, Nàpols, 1827, núm. 148 (ps. 105-106).

Decembrio, <i>Epigrammata et epistolae metricae.</i>	Trivulziana, ms. 793	Milà, 1459	D'Àvalos de Nàpols, el 1459, Decembrio organitzava els seus epigrammes i epístoles mètriques i tenia previst oferir-li el manuscrit. ⁵²⁸⁴
Plutarc, <i>De virtutibus mulierum.</i>	Olomuc, Státni Archiv, CO 358	Florència, 15 febrer 1464	Traducció del grec al llatí d'Alamanno Zanobi Rinuccini, amb prefaci adreçat al comitent i propietari del còdex, <i>Ignatius de Davalos</i> (fs. 1r-3r) el 9 de març del 1464. ⁵²⁸⁵
Plutarc, <i>De virtutibus mulierum.</i>	Ravenna, Biblioteca Classense, ms. 332, fs. 107v-124	Florència, 15 febrer 1464 (fs. 106v-107r)	Traducció del grec al llatí d'Alamanno Zanobi Rinuccini, inclosa en un còdex de lletres d'aquest. Dedicatòria (fs. 106v-107) de l'autor al comitent, <i>Ignatius de Davalos</i> , el 7 de març del 1464. ⁵²⁸⁶
Sant Basili, <i>Oratio ad adolescentes (“De legendis gentilium libris”).</i>	Cambridge, Harvard University Library, Houghton Library, ms. Typ 297, fs. 1- 18v ⁵²⁸⁷	Milà, ca. 1460-70?	Versió llatina de Leonardo Bruni, amb proemi endreçat a Coluccio Salutati. Decorat amb les armes heràldiques d'Enyego d'Àvalos, inicial E i feix d'espigues de mill per cimera (f. 1r). ⁵²⁸⁸ Copista (signatura críptica): Giovanni de Camenago (<i>Johannes de Camenago</i>), que treballà també per a Giovanni Matteo Bottigella (Pavia, 1410-1486), secretari proaragonés de Filippo Maria Visconti (1444-

⁵²⁸⁴ BORSA, Mario, Pier Candido Decembrio e l'umanesimo in Lombardia, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 20, sèrie 2, vol. 10, Milà, març 1893, fasc. 1, ps. 5-70 i fasc. 2, ps. 358-441 (ps. 393 i 438, doc. XVII de l'apèndix); KRISTELLER, P. O., *Iter Italicum...*, vol. 1, p. 360.

⁵²⁸⁵ RINUCCINI, Alamanno Zanobi, *Lettere ed orazioni*, ed. a cura de Vito R. GIUSTINIANI, L. S. Olschki, Florència, 1953, ps. IX i 257 (doc. LXXIV); MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Las retraduccionen al griego clásico de Constantino Láscaris, fins *Hieronymus Complutensis*, 2, Madrid, juliol-desembre 1995, ps. 9-27 (p. 23); GERMANO, Giuseppe, Un'epistola poco nota di Alamanno Rinuccini a Giovanni Pontano e la cronologia di composizione del *De aspiratione*, dins *Vichiana. Rassegna di studi filologici e storici del mondo classico*, 4a. sèrie, 5/1, Nàpols, 2003, ps. 94-122 (ps. 94-95).

⁵²⁸⁶ KRISTELLER, P. O., *Iter Italicum...*, vol. 2, p. 83.

⁵²⁸⁷ Ibídem, vol. 5, p. 236; DE RICCI, S., *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, vol. 2, Nova York, 1940, p. 1.698, n. 27; PADE, Marianne, *The Reception of Plutarch's Lives in Fifteenth-Century Italy*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2007, p. 183 (núm. 43).

⁵²⁸⁸ Sobre aquesta obra, que influí també en Santillana i els prehumanistes castellans, vegeu BENITO DURÁN, Ángel, *El discurso de San Basilio Magno a los jóvenes sobre el modo de leer con utilidad los libros de los gentiles. Primera introducción humanístico-cristiana a la filosofía*, Madrid, 1959. El cardenal Bessarió (1403-1439) féu una versió llatina pròpia que dedicà a Joan II de Castella i que fou traduïda al castellà (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 10445) amb el precepte que encapçala l'homília: “Observate a ti mismo”, *nosce te ipsum*.

Plutarc, “ <i>Vita M(arci) Antonii</i> ”.	Cambridge, Harvard University Library, Houghton Library, ms. Typ. 297, fs. 19r.93r	Milà, ca. 1460-70?	Traduït del grec al llatí per Leonardo Bruni. Copista: Giovanni de Camenago, que treballà per a Giovanni Matteo Bottigella (idem).
Xenofont, <i>Hieró o De Tyranno</i> (“ <i>De vita tyrannide et privata</i> ”).	Cambridge, Harvard University Library, Houghton Library Harvard, ms. Typ 297, fs. 93r-113v	Milà, ca. 1460-70?	Traduït del grec al llatí per Leonardo Bruni. Copista: Giovanni de Camenago, que treballà per a Giovanni Matteo Bottigella (idem).
Juli Cèsar, <i>De bello Gallico</i> (“ <i>De le bactaglie di Gallia</i> ”).	Florència, Biblioteca Riccardiana, ms. 1569	ca. 1465-1470	<i>Volgarizzamento</i> en toscà de Pier Candido Decembrio per a Filippo Maria Visconti; prefaci del llibre VIII dedicat a Enyego d’Àvalos. Inclou les dedicatòries a Enyego d’Àvalos. Obra del copista florentí, resident a Nàpols, <i>Jacopus Laurentianus</i> (Giacomo di San Lorenzo), a partir d’un antígraf perdut; embellit pel miniaturista Cola Rapicano. ⁵²⁹⁰
Alfonso Fernández de Palencia, <i>De perfectione triumphi militaris</i> .	El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio del Escorial, ms. S III 14	1469	Obra escrita en llatí pel 1456 i traduïda després al castellà, pel mateix autor, el 1459. D’Àvalos n’encarregà una còpia de la versió llatina a Giovan Marco Cinico, cal·lígraf de la biblioteca reial napolitana, l’any 1469. ⁵²⁹¹

⁵²⁸⁹ MELOGRANI, Anna, Tra Milano e Napoli a metà Quattrocento: la “Disputatio egregia” di Angelo Decembrio e la bottega del “Magister Vitae Imperatorum”, dins *Italia medioevale e umanistica*, 45, Roma-Pàdua, 2004, ps. 198-210 (p. 207); FERNÁNDEZ SANGRADOR, Jorge Juan, Textos patrísticos en la colección de manuscritos latinos antiguos de The Houghton Library (Harvard College Library), dins *Helmántica. Revista de filología clásica y hebrea*, vol. 61, núm. 186, Salamanca, 2010, ps. 259-278 (p. 270). Sobre Bottigella, vegeu RICCI, Pier Giorgio, Gian Matteo Bottigella, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 13, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1971, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gian-matteo-bottigella_Dizionario-Biografico/>

⁵²⁹⁰ DEROLEZ, A., *Codicologie des manuscrits...*, vol. 1, ps. 140-141; vol. 2, p. 60, núm. 292; PONZÙ DONATO, Paolo, *Il Bellum Alexandrinum e Bellum Africum volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d’Avalos*, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (ps. 136-137).

⁵²⁹¹ Vegeu DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 2, p. 115; FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumphi / La perfección del triunfo*, ed. a cura de Javier DURÁN BARCELÓ, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 55 i ss. (i p. 59, n. 4).

Enyego Palerm, ms. XIV F 13 Nàpols, Autotraducció del català al toscà a petició de
d'Àvalos, 1472 Ferran I de Nàpols, a qui va endreçada.⁵²⁹²
Tractat de
preservació del
càncer en
falcons.

Afegim a aquest repertori, a continuació, els llibres que ingressaren l'any 1485 en la Biblioteca Reial de Ferran I de Nàpols, procedents de la biblioteca particular de Pietro di Guevara (ca. 1450-1486), “gran senescarco” del regne, tal com figura en improvisats ex-libris del temps de la confiscació. L'any 1495, Carles VIII de França manà traslladar a Amboise un total de 1.140 volums de la biblioteca d'estat de napolitana, entre els quals es trobaven els comissats a Guevara. De la col·lecció reial passarien segles després a la Biblioteca Nacional de París.⁵²⁹³ El mencionat Pietro era fill del gran senescal Enyego de Guevara (germà major d'Enyego d'Àvalos), que morí en setembre del 1462. D'Àvalos passà aleshores a tutelar el seu nebot menor d'edat (1462-ca. 1475), que havia heretat els feus paterns i el títol honorífic de gran senescal. La participació activa de Guevara en la *Congiura dei baroni* (1485-1486), el portà a perdre la biblioteca, els feus, el títol i la vida (17 de setembre del 1486).⁵²⁹⁴ Se suposa que, com a part de l'educació del jove, alguns volums de la biblioteca de D'Àvalos (si atenem a datacions llombardes, que remetent a les dècades del 1420-1430) passarien a mans de Pietro, juntament amb altres del pare, Enyego de Guevara, que serien de sobra coneguts, consultats i accessibles al seu inseparable germà, el comte de Monteodorisio. Segons Tammaro de Marinis, no es tracta de la biblioteca completa dels Guevara, sinó

---

⁵²⁹² KRISTELLER, P. O., *Iter Italicum...*, vol. 2, p. 31; LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

⁵²⁹³ CABEZA, M^a. Cruz – TOSCANO, Genaro, La biblioteca dels reis de la Corona d'Aragó entre Nàpols, París i València, dins CABEZA, M^a. Cruz – TOSCANO, Gennaro (coords.), *La Biblioteca Reial de Nàpols, d'Alfons el Magnànim al duc de Calàbria (1442-1550). València (Biblioteca Valenciana – Antic monestir de Sant Miquel dels Reis, 23 d'abril – 27 de juny de 1999)* [catàleg de l'exposició], Generalitat Valenciana, València, 1999, ps. 25-26.

⁵²⁹⁴ Més detalls, en RYDER, Alan, Pietro Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-guevara_Dizionario-Biografico/>

tan sols d'una part amb còdexs d'escàs valor.⁵²⁹⁵ És fàcil especular amb la possibilitat que els millors volums hagueren passat a mans de poderós camarlenc D'Àvalos.⁵²⁹⁶

Llibres de París (Bibliothèque Nationale de France) amb la marca

“gran senescarco”, pertanyents a Enyego i Pietro di Guevara

signatura	autor, obra	observacions
BNF ms. Esp. 46	Resum d'història sacra de la Bíblia i els Evangelis apòcrifs.	En català.
BNF ms. Esp. 58	Alfons X el Savi, Segona partida de <i>Las siete partidas</i> (en castellà, però glossat en català).	És, concretament, la “que fabla de los emperadores e de los reyes, e de los otros grandes señores.”
BNF ms. Esp. 70-72	Plutarc, <i>Vidas semblantes</i> (<i>Vides paral·leles</i> , en aragonés).	Es tracta de la traducció del grec a l'aragonés encarregada per Juan Fernández de Heredia. ⁵²⁹⁷
BNF ms. Esp. 205	Matfre Ermengaud, <i>Breviari d'amor</i> .	Obra enciclopèdica provençal (ca. 1288-1292), traduïda al català, en prosa. Datat el 18 de març del 1400 i “escrit de mà d'en Miquell”. ⁵²⁹⁸
BNF ms. Esp. 215	Manuel Dies, <i>Llibre de menescalia</i> ; Anònim, <i>Calendari llunar</i> ; Anònim, <i>Tractat de menescalia</i> (en català)	El manual del noble valencià Manuel Dies, escrit en català, gaudí de gran acceptació a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.

⁵²⁹⁵ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p 41, n. 31. Vegeu també MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. XLVI i 313.

⁵²⁹⁶ Incloguem algunes de les anotacions que aquests volums fa MAZZATINTI, *op. cit.*, vol. 1, ps. 8-9, 26, 39 *et passim*, i n'hi afegim cinc (Lat. 6638, 6908 i 8155; Ital. 84; Esp. 46) que no comenta aquest autor, però que sí que consten com a procedents de la biblioteca Guevara, en DELISLE, Léopold Victor, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, Imprimerie Impériale, París, 1868; reed. facsímil, Elibron, Paris, 2006., vol. 1, ps. 229-230.

⁵²⁹⁷ Vegeu CACHO BLECUA, Juan Manuel, Traducciones catalanas y aragonesas en el entorno de Juan Fernández de Heredia, dins BADIA, Lola – CABRÉ, Míriam – MARTÍ, Sadurní (ed.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (segle XIII-XV). Actes del III Col·loqui 'Problemes i mètodes de literatura catalana antiga'* (Universitat de Girona, 5-8 juliol de 2000), Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, ps. 299-318 (p. 317); PLUTARCO, *Vidas semblantes (versión aragonesa de las 'Vidas paralelas', patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d'Adelino ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2009.

⁵²⁹⁸ Sobre aquest obra, existeix un manuscrit a Madrid amb preferències dialectals valencianes, publicat com: ERMENGAUD, Matfré, *Breviari d'amor. Manuscrito valenciano del siglo XV (Biblioteca Nacional de Madrid)*, ed. a cura d'Antoni FERRANDO, Vicent García Editores, València, 1980.

BNF ms. Esp. 246	Pseudo-Pere Pasqual, <i>Bíblia parva</i> (“ <i>Libre de la flor de la Bíblia</i> ”); <i>Salteri</i> , comentat per Pere Pasqual.	En català.
BNF ms. Ital. 82	Sant Joan Crisòstom, <i>Homilies sobre l’Evangeli de Sant Mateu</i> (en toscà).	<i>Volgarizzamento</i> de Ghinazzone Azorri da Siena, àlies “Oriente Senese”, per encàrrec del gran senescal (6 de març del 1447), de la traducció del grec al llatí feta per Giorgio da Trebisonda. ⁵²⁹⁹
BNF ms. Ital. 84	Gai Juli Solí, “ <i>Epithoma del sito del mondo et delle mirabile cose</i> ” (<i>Collectanea rerum memorabilium</i>).	<i>Volgarizzamento</i> en toscà, per Giovan Marco Cinico da Parma (Parma ca. 1430-Nàpols, ca. 1503), cal·lígraf i bibliotecari de Ferran I de Nàpols.
BNF ms. Ital. 85	Ghinazzone da Siena, àlies “Oriente Senese”, <i>Epístola</i> proemial a Enyego de Guevara, <i>Bíblia</i> (en italià); San Jeroni, <i>Epístola ad Paulinum</i> .	<i>Volgarizzamenti</i> de la Bíblia ⁵³⁰⁰ i de Sant Jeroni, encarregats pel gran senescal a Oriente da Siena. ⁵³⁰¹
BNF ms. Ital. 96	Jacopo della Voragine, <i>Legenda aurea</i> .	Datat el 1474, per a la marquesa del Vasto, Isotta-Ginevra del Balzo
BNF ms. Ital. 484	Giovanni Boccaccio, <i>Decameron</i> .	En versió original italiana.
BNF ms. Ital. 917	Pseudo-Aristòtil, <i>Secreto dei secreti</i> (<i>Secretum secretorum</i>), <i>De pomo</i> , <i>Liber de proverbiiis</i> .	<i>Volgarizzamenti</i> en toscà.
BNF ms. Lat. 6320	Comentaris sobre la filosofia d’Aristòtil.	

⁵²⁹⁹ KRISTELLER, P. O., *Iter Italicum...*, vol. 3, ps. 308-309; TANTURLI, Giuliano, La cultura fiorentina volgare del Quattrocento davanti ai nuovi testi greci, dins *Medioevo e Rinascimento*, 2, Florència, 1988, ps. 217-244 (p. 225). En el f. 11 del manuscrit, segons DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 2, p. 87 (vegeu també el vol. 1, p. 9), es conté la lletra adreçada pel gran senescal a Oriente: “*Clarissimo dun Ennicho de Ghuivara, magno senescalco regis Alfonsi, sexex Oriens, in domino salutem.*” Vegeu també CORNAGLIOTTI, Anna, Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281 (ps. 266 i 270).

⁵³⁰⁰ Concretament, dels cinc llibres de Moisés (Gènesi, Èxode, Levític, Nombres i Deuteronomi) i el llibre de Josué.

⁵³⁰¹ Segons CORNAGLIOTTI, A., Il volgarizzamento della Bibbia..., p. 266, “per sua dichiarazione [la d’Oriente en l’epístola], tuttavia risulta aver volgarizzato dapprima le lettere paoline.” Traduí després per a Guevara 14 llibres de la Bíblia i, a banda, el dos llibres d’Esdres (Esdres i Nehemies), les *Homilies de Sant Mateu* de Sant Joan Crisòstom (traduïdes al grec per encàrrec del papa Nicolau V).

BNF ms. Lat. 6433A	Paolo Nicoletti da Udine (<i>Paulus Venetus</i>), <i>De dubiis philosophicis libri duo.</i>	Procedència llombarda? Paolo Nicoletti da Udini, àlies “Paolo Veneto” (Udine, ca. 1386-Pàdua, 1429) fou professor a Pàdua (1408...) i Bolonya (ca. 1424-1429). Estudiava les subtileses de la lògica escolàstica des d’una perspectiva augustiniana.
BNF ms. Lat. 6433	Paolo Nicoletti da Udine (<i>Paulus Venetus</i>), <i>Logica: praemittuntur nonnulla de motu;</i> Anònim, <i>Commentarius in Aristotelis “Metaphysica”</i> ; Anònim, <i>Commentarius in librum Aristotelis “De anima”</i> ; Anònim, <i>Alius commentarius in libros Aristotelis “De anima”</i> ; Anònim, <i>Logica: nonnulla sub finem desiderantur.</i>	Procedència llombarda? Paolo Nicoletti da Udini, àlies “Paolo Veneto” (Udine, ca. 1386-Pàdua, 1429) fou professor a Pàdua (1408...) i Bolonya (ca. 1424-1429).
BNF ms. Lat. 6433B	Paolo Nicoletti da Udine (<i>Paulus Venetus</i>), <i>Commentarios in libros posteriorum analyticorum Aristotelis: praemittuntur quaestiones in librum de memoria et reminiscencia;</i> John Scharp of Queen’s, <i>De universalibus quaestio;</i> Sant Tomàs d’Aquino, <i>De ente et essentia;</i> mestre Hug d’Alemanya, <i>Utrum conceptus mentalis possit essere aequivocus quaestio;</i> Paolo Nicoletti da Udine (<i>Paulus Venetus</i>), <i>Quaestio de universalibus.</i>	Procedència llombarda? Paolo Nicoletti da Udini, àlies “Paolo Veneto” (Udine, ca. 1386-Pàdua, 1429) fou professor a Pàdua (1408...) i Bolonya (ca. 1424-1429).
BNF ms. Lat. 6539	Aristòtil, <i>Liber de celo et de mundo;</i> Giacomo da Forlì, <i>Super libros Tegni Galeni – Quaestiones de Jacobi Foroliviensis.</i>	Procedència llombarda? El tractat de medicina és de Giacomo da Forlì (Forlì, ca. 1364-Pàdua, 1414), metge i filòsof. La seua obra fou admirada per Gasparino Barzizza, pare de Guiniforte (amic de d’Enyego d’Àvalos). Procedència llombarda: datat a Pavia, el 17 de març del [il·legible]. Pertangué a <i>Jacobum de Barbavariis de Pallanzia</i> , és a dir, un dels Barbavara de Novara que servien Filippo Maria Visconti a Milà quan estigué allí Enyego d’Àvalos (Francesco <i>de Barbavariis de Novaria</i> fou

		cambrer ducal, 1395-1412 i gran camarlenc del duc, 1413-1415). Un Giacomo di Barvavara, para de Francesco i Marcolino, havia sigut canceller de Gian Galeazzo i Giovanni Maria Visconti. ⁵³⁰²
BNF ms. Lat. 6547	Comentari del llibre <i>Meteorum</i> d'Aristòtil; Fragment expositiu del <i>De anima</i> d'Aristòtil; Comentari del <i>De anima</i> d'Aristòtil, per Paolo Veneto.	Procedència llombarda: El teòleg i filòsof averroïsta Paolo Nicoletti da Udini, àlies "Paolo Veneto" (Udine, ca. 1386-Pàdua, 1429) fou professor a Pàdua (1408...) i Bolonya (ca. 1424-1429).
BNF ms. Lat. 6638	Boeci, <i>De syllogismo hypotetico fragmentum</i> ; Apuleu, <i>Liber de philosophia naturali</i> ; Boeci, <i>Commentarius in Aristotelis librum de interpretatione: finis desideratur</i> ; Agustí, <i>De dialectica</i> (fragment); Fragments de llibres d'oficis divins; Gregori el Gran, <i>Epistolae numero quinquaginta quinque</i> .	
BNF ms. Lat. 6670	Manual de lògica; Tractat de dialèctica.	Procedència llombarda? Datats el 1417.
BNF ms. Lat. 6849	Jacopo della Torre di Forlì, <i>Hippocrates aphorismos quaestiones</i> .	Procedència llombarda: Giacomo da Forlì (Forlì, ca. 1364-Pàdua, 1414), autor d' <i>In Aphorismos Hippocratis Expositiones, cum quaestionibus</i> , fou metge i filòsof. En aquest volum figura com "Jacme de la Torre di Forlívio – A la Medicina." La seua obra fou admirada per Gasparino Barzizza, pare de Guiniforte (amic de d'Enyego d'Àvalos).
BNF ms. Lat. 6883	Isaac el Jueu (<i>Isaacus</i>), <i>De diaetis, Particulae tredecim de medendi methodo</i> .	Manuale de medicina del segle XIV.
BNF ms. Lat. 6908	Sillano de Nigris de Pavia, <i>Commentarius in nonum Almanzoris librum</i> .	Procedència llombarda: Tractat de medicina terapèutica de Sillano de Nigris de Pavia (professor de medicina a Pavia, 1385-1386 i

⁵³⁰² BARONI, Maria Franca, La cancelleria e gli atti cancellereschi dei Visconti, signori di Milano dal 1277 al 1447 (vol. XI-XIII), dins *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI Internationalen Kongress für Diplomatik (München, 1983)*, Munic, 1984, vol. 2, ps. 455-483 (p. 455, n. 8).

		1403-1404) al capítol 9 del <i>Kitâb al-Mansûrî</i> del filòsof, físic i polímata persa Abú Bakr Muhàmmad ibn Zakaríyà Râzî (865-925), dedicada a al-Mansûr.
BNF ms. Lat. 6920, 6921, 6922	Avicena, <i>Cànon de medicina</i> .	Versió dels llibres I i II de dita obra per Gherardo di Cremona (Cremona, 1114-1187), traductor de l'Escola de Toledo.
BNF ms. Lat. 7161	Arnau de Vilanova, <i>Tractats</i> ; Anònim, <i>Ars moriendi</i> ; Un opuscle d'experiments de química; Aristòtil, <i>De perfecto magisterio</i> , comentat pe Albert Magne; Un tractat de gemologia, <i>De lapide</i> .	Havia pertangut a Nicola di Tauro, de Nàpols.
BNF ms. 7348	Anònim, Tractat de dialèctica fragmentari; Hermes Trimegist, <i>De iudiciis astrorum liber</i> ; pseudo-Claudi Ptolemeu, <i>Centumloquium</i> ; Anònim, <i>Concordantie Medicinæ</i> .	Procedència llombarda: L'obra de Trimegist, mític savi egipci, pare de l'hermetisme, és l' <i>Astrologica et divinatoria</i> . El tractat de medicina terapèutica és de Sillano de Nigris de Pavia (professor de medicina a Pavia, 1385-1386 i 1403-1404).
BNF ms. 7522	Corradino a Pontremoli, <i>Regulae gramaticales</i> .	Procedència llombarda: Possible professor a la Universitat de Pavia pel 1419, data que figura en el manuscrit. El fill de l'autor, Pellegrino di Corradino da Pontremoli, ensenyava gramàtica el 1420 a Pistoia (la Toscana). ⁵³⁰³
BNF ms. 7689	Bartolomeo Facio, <i>De differentiis vocum latinarum</i> .	Manual de sinonímia; obra d'aquest humanista de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (ca. 1436) per a facilitar l'aprenentatge del llatí.

⁵³⁰³ Se'l qualifica com “*vir bonus, idoneus et honestus et bene morigeratus, et prudens in scientia et facultates predicta* [la gramàtica].” Cobrava 80 florins d'or a l'any. Vegeu CHITI, Alfredo, *Alcune notizie su Benedetto Colucci*, Pistoia, 1900; separata del *Bulletino storico pistoiense*, any 2, fasc. 3, Pistoia, 1900, ps. 81-98; obra ressenyada en: *Giornale storico e letterario della Liguria*, any 2, Gènova, 1901.

BNF ms. Lat. 7955	Virgili, Fragment del llibre VI de l' <i>Eneida</i> , <i>Geòrgiques</i> (lls. I-IV) i <i>Eneida</i> (lls. I-VI), tot glossats i moralitzats amb escolis marginals.	Les glosses de les <i>Geòrgiques</i> podrien ser les de Marc Valeri Probe. ⁵³⁰⁴
BNF ms. Lat. 8152	Priscià, <i>Ars grammaticae</i> ; Alexandre de Villadei, <i>Doctrinale puerorum</i> .	Procedència llombarda (dècada del 1420?): Havia pertangut a Giovanni Andrea de' Gentili, de Pavia (que tenia un fill estudiant a la Universitat de Pavia el 1462), i a Antonio Bernardi.
BNF ms. Lat. 8155	Alexandre de Villadei, <i>Doctrinale puerorum</i> .	

Com s'observa, tan el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, coneixedor de la gramàtica llatina, com el gran senescal Enyego de Guevara, desconixedor del llatí, gaudien de la lectura de textos en llengua romanç, catalana i toscana. Quan tenien un gran interès en algun autor o temàtica concreta, encarregaven *ex professo* un *volgarizzamento* del text, o bé adquirien la còpia d'algun arromançament en italià, si aquest ja existia. S'havia generat a Itàlia una demanda per part dels nobles interessats en formar-se en distintes matèries, un interès per accedir al saber a través de versions en vulgar de textos clàssics; fins i tot, de clàssics acabats de "redescobrir" i arribats en grec del món bizantí. És el cas de les *Homilies* de sant Joan Crisòstom, en l'endrea de les quals al gran senescal, Oriente da Siena justifica així la seua labor: "E quando non si trovasse osservata l'artegrafia, non sia maraviglia ché l'ò fatto per meglio esprimere el nostro volgare et perché l'uomo volgare lo intenda. Alcuna volta ò schritto *guditio* per *g* et *filosofo* per *f*, e non per 'ph', et così di simili, perché nel vero altra cosa è schriver per li homini vulgari et altra per li litterati."⁵³⁰⁵ La curiositat intel·lectual d'aquells homes vulgars i diletants, però molt rics i poderosos, afavoria l'entrada a les corts d'intel·lectuals humanistes disposats a *volgarizzare*. Traduien en un romanç pla i fàcilment comprensible, però es disculpaven en els pròlegs davant els "litterati".

⁵³⁰⁴ Aquest autor del segle I dC relata l'arribada de Taras –fill de Neptú– a Tàrent, la ciutat que havia de fundar, cavalcant "en un peix mular", com el Neptú que imagina l'autor del *Curial* (*CeG* III.13). Vegeu PROBE, Marc Valeri (Marcus Valerius Probus), *M. Valerii Probi, In Virgilio "Bucolica" et "Georgica" commentarius. Accedunt "Scholarum Veronensium" et "Aspri quaestionum virgilianarum"*, ed. a cura d'Heinrich KEIL, Tipogr. d'Eduard Anton, Halle an der Saale (Alemanya), 1848, p. 50.

⁵³⁰⁵ Citat per CORNAGLIOTTI, A., *Il volgarizzamento della Bibbia...*, p. 268.

Justificaven, a més, l'ús de criteris ortogràfics poc ortodoxos, que defugien el purisme filològic i atemptaven contra la propietat etimològica dels mots.

Battista Panetti, en el prefaci a la seua versió italiana de les *Antiquitates iudaicae* (*Antichità giudaiche*) de Flavi Josep (1471-1472), justificà semblantment la delectança del seu mecenes, el duc de Ferrara, Ercole I d'Este: “Non è donche se non laudabile lo tuo desiderio, excellentissimo principe, che hai circa le historie, le quali sì de greco come de latino fai *in lingua materna interpretare*,⁵³⁰⁶ a ziò che, come huomo più presto ne le arme che negli studii exercitato, le possi intendere senza obscuritate alcuna.”⁵³⁰⁷ El Boiardo, en la seua traducció a l'italià d'Herodot, endreçada al mateix duc de Ferrara, advertia: “Prenderà dunque la eccellentia vestra questa nuova traduttione al suo nome dedicata, acciò che la lingua italiana sappia havere tra assai altre maggiori questa obbligazione. Ancora a vestra eccelentia, che, come Dione et Dyodoro, et molti altri hystorici intesi sono dalle genti nostre per opera di vestra signoria, così Herodoto, padre della Hystoria, hora nella vostra presentia ragionerà italiano.”⁵³⁰⁸

La llengua en la qual llegia un príncep no podia ja ser la *volgare*, sinó, en tot cas, la *materna*. L'indulgent qualificatiu aprofita a l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa* (III.43) per a justificar –de manera provocativa, i en un context que frega la paròdia– que la filla d'un dignatari de la cort de Tunis haguera obtingut del rei el llibre de l'*Eneida* “*en lingua materna... ben glosat e moralizat*” i molts altres llibres, se suposa que clàssics grecollatins traduïts a l'àrab. Era el pare el qui els obtenia de la biblioteca palatina de Tunis (“son pare lo havia haüt del rey”), que no devia diferir molt, en la ment de l'escriptor, de les biblioteques d'estat del duc de Milà, el rei de Nàpols o els Este de Ferrara. El que vol ressaltar l'autor, amb aquesta discreta provocació intel·lectual, és el valor intrínsec dels continguts de la literatura de l'Antiguitat clàssica, amb independència de la llengua materna en què foren llegits. En aquest sentit, l'afirmació de l'escriptor lliga molt bé amb la mentalitat exhibida per Enyego d'Àvalos: un dels principals promotors de *volgarizzamenti* del Quatre-cents italià. El mecenes fou un provocador també, perquè, contra tota recomanació dels humanistes (fins i tot del seu amic, el cèlebre *cartolaio* florentí Da Bisticci), encarregava que les seues traduccions

---

⁵³⁰⁶ El subratllat és nostre.

⁵³⁰⁷ BERTONI, Giulio, *La biblioteca estense e la cultura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471-1505)*, Ermanno Loescher editore, Torí, 1903, p. 128; citat per TANTURLI, G., *La cultura fiorentina volgare...*, p. 223.

⁵³⁰⁸ BERTONI, G., *La biblioteca estense...*, p. 129; citat ibídem.

predilectes en romanç vulgar foren embellides en format de luxe, amb miniatures, escuts heràldics, caplletres historiades i aplicacions en pa d'or.

En paral·lel al col·leccionisme de còdexs luxosos en llatí, l'afany de la noblesa palatina de Milà (recordem els *volgarizzamenti* de Decembrio que atresorava D'Àvalos), Màntua, Ferrara o Nàpols per consumir obres d'autors grecollatins en llengua vulgar, era tolerat –vulgues no vulgues– per uns humanistes que exhibien un llatí depurat com a instrument gairebé irrenunciable dels seus ideals regeneracionistes. Fins i tot els estirats humanistes de Florència, restauradors de l'antic esplendor de llatí, traduïren al toscà alguns dels seus tractats en deferència a un exòtic *'talianato* com era Nuño de Guzmán, que mostrava un entusiasme de neòfit pel moviment humanístic –en una proporció similar a l'anònim autor del *Curial*– però que desconeixia el llatí.⁵³⁰⁹ Per norma general, els mecenes i clients d'àmbit i perfil aristocràtic eren “homini vulgari”, no “litterati”, homes d'armes i de govern, interessats per la lectura, però sense vocació intel·lectual. Els prínceps es deixaven guiar per comprensius pedagogs pel que fa a aquella moda esnobista dels “estudis d'humanitat” i els preceptors, en contrapartida, compaginaven la lletra amb una vida regalada a la cort. Atesa la situació, l'arromaçador havia d'escriure perquè “l'uomo volgare lo intenda”, tal com explicava l'humanista mercenari Oriente da Siena. Aquest tipus de “home vulgar” és l'oient principal en què pensa, amb tota seguretat, l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa* quan pretén reflexionar sobre temes i continguts que contacten amb l'esperit de l'humanisme, però elegeix fer-ho, no en *vulgar*, però sí en *comun* llenguatge català. O quan sentència salomònicament que Homer és bo per als “hòmens de sciència e de reverenda letradura”, mentre que les vulgars *Històries troianes* de Guido delle Colonne són accessibles a qualsevol lector; a qualsevol que aspire a una lectura literal, exempta de “poètiques ficcions”. Cada obra – cada llengua, cada estil– tenia un públic específic predisposat a gaudir-la i, és clar, les obres escrites en grec o en llatí eren reservades a una casta de *litterati*.

El repàs al que s'ha pogut identificar fins ara dels llibres de què disposaven a Nàpols *los Enyegos* o Guevara-d'Àvalos –una família aficionada a les lletres–, ens pot ajudar a ubicar el tipus de públic que podia interessar-se aleshores per una novel·la cavalleresca i vulgar, però influïda per una “atmosfera” humanística, com era *Curial e Güelfa*: el *Decameron* de Boccaccio (i, més concretament, la història de Tancredi i

---

⁵³⁰⁹ Vegeu GUZMÁN, Nuño de, *Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti. Un episodio del proto-humanismo español*, ed. a cura de Jeremy N. H. LAWRENCE, Diputación Provincial, Salamanca, 1989.

Ghismonda), les reflexions de Poggio i altres humanistes sobre un nou concepte de noblesa; però també les històries de Cèsar i Alexandre, i potser algunes orientacions astrològiques facilitades per l'enciclopèdic Matfre Ermengaud. Alguns dels llibres més amunt relacionats, com altres que veurem seguidament, foren utilitzats –de fet– com a fonts bibliogràfiques i erudites per l'autor de dita novel·la, radicat a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Tornarem sobre aquesta qüestió quan abordem l'assumpte de les fonts de l'obra literària. Ara, si de cas, convindria augmentar la llista de llibres relacionables amb el comte de Monteodorisio recurrent a l'inventari de la biblioteca de la seua filla, la cèlebre Costanza d'Avalos; tot i que –pel que es podrà constatar a continuació– una sisena o cinquena part dels títols són d'obres posteriors al 1484 i relacionables amb regals o adquisicions de la filla del comte.

Es tracta d'un inventari notarial *post mortem* relativament tardà, efectuat el 6 de novembre del 1541, a l'illa d'Iscla, per manament d'Alfonso d'Avalos-Aquino, hereu universal dels béns de la tia Costanza. Se'n conserven dues còpies: una, parcialment editada per De Marinis, procedent de l'arxiu privat de la casa nobiliària d'Avalos, i una transcripció feta per un erudit del segle XVIII i custodiada a la Biblioteca Nazionale de Nàpols, en el ms. XIV G 16. Aquesta última, la publicà l'any 1996 Raffaella de Vivo, en un article titulat *La biblioteca di Costanza d'Avalos*.⁵³¹⁰ L'editora adverteix que, segons el que anota al marge algú –l'hereu?, un marmessor?– “questi sono i libri che a mio giudizio si devono conservare”, exclusivament els que calia conservar. Se suposa que la resta de la biblioteca –potser es comptaven per centenars, els manuscrits del llegat– foren subhastats o, en el pitjor dels casos, destruïts.⁵³¹¹

Observareu que es repeteixen en l'inventari alguns dels còdexs humanístics de grans biblioteques d'Europa i els Estats Units relacionables –per ex-libris, inicials, heràldica, etc.– amb Enyego d'Àvalos. Tanmateix, observareu també que la majoria d'aquests manuscrits ja no formaven part de la biblioteca de la filla, Costanza; segurament, perquè es trobaven en possessió d'altres germans. En qualsevol cas, la relació de llibres publicada per De Vivo conté –pel que sembla– la part més valuosa del llegat bibliogràfic del *Conte Camerlengo*. I, encara que siga una relació de llibres

---

⁵³¹⁰ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302.

⁵³¹¹ Solia ocórrer el mateix amb altres biblioteques nobiliàries, sotmeses a revisió i selecció a la mort del titular. El marqués de Santillana, per posar un cas, establia en un codicil testamentari (1455) que el seu fill Diego seleccionara els 100 millors llibres de la col·lecció per a inventariar-los i preservar-los a “la librería” del palau familiar de Guadalajara. Vegeu SALGADO OLMEDA, Félix, Humanismo y coleccionismo librario: las bibliotecas renacentistas de Santillana, Infantado y el Cardenal Mendoza, dins *Wâd-al-Hayâra*, 22, Guadalajara, 1995, ps. 123-134 (p. 132).

incompleta i parcial, resulta fonamental per a caracteritzar “una part significativa” dels interessos culturals del comte de Monteodorisio. D'altra banda, resulta útil a l'hora de delinear les traces de l'anomenat *umanesimo napoletano* i l'abast del moviment cultural entre les elits aristocràtiques del Nàpols *aragonese*. Plasmarem l'inventari en forma de quadre descriptiu i comentat, segons la mateixa ordenació –palesament aleatòria– amb el qual procedí a inscriure els ítems el notari:⁵³¹²

Inventari de la biblioteca de Costanza d'Avalos, filla d'Enyego d'Àvalos

autor, obra	característiques, observacions
1 No consta	En pergamí, cobert de cuir amb reforços de llautó.
2 Ovidi, <i>Les Metamorfosis</i> .	En pergamí.
3 Sant Jeroni, <i>Epístoles</i> .	“Incominciano: frater Ambrosius...” Cobertes de cuir marró, amb quatre reforços metàl·lics.
4 Sant Jeroni, <i>Obres</i> .	En pergamí, amb les armes “del Re Ferrante Vecchio”. Cobert de cuir lleonat, decorat amb lletres d'or. <i>Incipit</i> : “ <i>Beatus Hieronimus...</i> ”
5 <i>La Bíblia</i>	En pergamí.
6 Eusebi de Cesàrea, <i>Chronicon</i> .	En pergamí, cobert de cuir negre, quatre reforços metàl·lics. <i>Incipit</i> : “ <i>Adiuvo te quicumque...</i> ”
7 Servi, <i>Glosses a les Bucòliques de Virgili</i> .	En pergamí, cobert de cuir lleonat, quatre reforços metàl·lics.
8 Sant Ciril, <i>In Iohannem</i> (trad. llatina de Giorgio da Trebisonda)	“ <i>Trapezuntius, Ad Sanctiss. Papam Nicolaum quintum.</i> ” Versió dedicada per l'hel·lenista al papa Nicolau V (1447-1455). En pergamí, cobert de cuir lleonat.
9 Sant Cebrià, <i>Opuscula</i> .	Relligades amb el títol següent.
10 Sant Agustí, <i>Opuscula</i> .	Relligades amb el títol antecedent.
11 Ptolemeu, <i>Opera</i> .	Vell, en pergamí.

⁵³¹² Hem seguit les orientacions de De Vivo per a identificar els títols de la majoria d'obres, però hem afegit, corregit o suggerit nous títols, d'acord amb un coneixement aproximat del context humanístic de la cort napolitana i de les biografies d'Enyego i Costanza d'Avalos. Alguns autors o títols, tanmateix, resulten molt difícils d'identificar.

- 12 “*Diverse opere di (a)strologia*” En pergamí, cobert amb taules roges.
- 13 Polibi, *Història general?* Traducció del grec al llatí de l’humanista, filòsof, arquebisbe i secretari del cardenal Bessarione, Niccolò Perotti (1430-1480), dedicada al papa Nicolau V efectuada els anys 1452-1454 (“Libro di Nicolao Perotto diretto *ad papam Nicolaum quintum*”). En pergamí, coberta en marró clar.⁵³¹³
- 14 Teofrast, *De natura et moribus plantarum.* Traduït del grec al llatí per Teodoro Gaza (“Theodoro greco *Thessalon(icensis)*”), dedicat al papa Nicolau V [1451], en pergamí, cobert de cuir negre.⁵³¹⁴
- 15 Valeri Màxim, *Facta et dicta memorabilia libri IX.* En pergamí, cobert de cuir negre.
- 16 Valeri Màxim, *ídem.* En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 17 Sant Gregori, *Obres.* En pergamí, gran, cobert de cuir marró clar.
- 18 Titus Livi, *Primera Dècada.* En paper, imprés, cobert de cuir lleonat.
- 19 Plaute, *Comèdies.* En paper, imprés, cobert de cuir lleonat.
- 20 Horaci, *Obres.* En paper, cobert de cuir blanc.
- 21 Francesco Barbaro, *Epístoles.* En pergamí, cobert de cuir negre, amb les armes heràldiques de Frederic I de Nàpols. Barbaro fou un humanista, polític i diplomàtic italià (Venècia, 1390-1454), autor de *De re uxoria.*
- 22 Sant Jeroni, *Epístoles.* “*De vita monachorum et clericorum*”, en pergamí, cobert de cuir lleonat.

⁵³¹³ Niccolò Perotti (Fano, ca. 1430-Sassoferrato, 1480) fou un humanista i filòleg vinculat des del 1446 a la cúria romana, que esdevingué arquebisbe de Siponto, a la Pulla, el 1458. Traduí diverses obres del grec, a pels anys 1449-1455: l’homilia de sant Basili el Gran sobre l’enveja; el *De Alexandri magni fortuna aut virtute*, de Plutarc; l’*Epictet*, dedicat a Nicolau V; els cinc llibres de les *Històries* de Polibi, etc. Aquesta darrera obra encaixa millor amb els interessos bibliogràfics de d’Enyego d’Àvalos. Vegeu MERCATI, Giovanni, *Per la cronologia della vita e degli scritti di Niccolò Perotti, arcivescovo di Sponto*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma, 1925; EPICTET, *Niccolo Perotti’s version of the Enchiridion of Epictetus*, ed. a cura de Revido Pendleton OLIVER, University of Illinois Press, Urbana, 1954; WEISS, Roberto, ‘Perotti, Niccolò’, dins Vittore BRANCA (ed.), *Dizionario della letteratura italiana*, UTET, Torí, 1972, vol. 3, ps. 16-17.

⁵³¹⁴ Vegeu BIANCA, Concetta, Teodoro Gaza, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, vol. 52, Roma, 1999, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/teodoro-gaza_Dizionario-Biografico/> Es conserva amb aquest títol el manuscrit F VIII 193, del Fons Chigi de la Biblioteca Vaticana. Vegeu KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries, volume II. Italy: Orvieto to Volterra*. Vatican City, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967), p. 474.

- 23 pseudo-Sèneca, *De moribus*. En paper, imprés.
- 24 ?, “Bernard, conte...” En paper, “spagnuolo” (segurament, en occità o català). És probable que es relacione amb Bernat, comte de Tolosa, i la llegenda de l'emperadriu d'Alemanya. Aquest comte era el fundador, segons algunes cròniques, del comtat de Barcelona i del principat d'Orange.⁵³¹⁵
- 25 Quintilià, *Declamationes maiores et minores*. En pergamí, cobert de cuir marró. Conservat actualment en la British Library, ms. Add 11951.
- 26 Beda el Venerable, *Obres*.⁵³¹⁶ Escrit a mà, cobert de cuir lleonat.
- 27 Sant Agustí, *Epístoles*; sant Jeroni, *Adv[ersus] Iovinianum*. En pergamí, escrit a mà; hi manca el principi.
- 28 Cèsar, *De bello Gallico* (“Comentarii”). En paper, escrit a mà, versió italiana de Pier Candido Decembrio (Milà, 1438). “Diretto all’Ill.mo. Signor Innico Davalo, magno camerario.” Segurament, l'exemplar de la Biblioteca Vaticana, Fons Chigi, Chis. M VII 156.
- 29 Pietro Lombardo, *Sentències*. En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 30 Juan de Mena, *Obres*. En paper, imprés. “Le *Orationi* di Ioannis de Mena.”
- 31 Giovanni Boccaccio, *Genealogie deorum gentilium*. En pergamí, coberta roja.
- 32 Ciceró, *Epístoles*. En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 33 Ciceró, *Contra Verrem*. “Comincia: In Verrrem, actio prima.” Discurs contra el pretor de Sicília, Gai Licini Verre, acusat de corrupció i d'apropiació indeguda. En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 34 Virgili, *Eneida*. “Senza commento”, en pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 35 Suetoni, *Vitae XII caesarum*. Sobre les vides dels primers emperadors romans . En pergamí, cobert de cuir lleonat, vell.
- 36 Sèneca, *Epistolae ad Lucilium*. En pergamí, cobert de cuir lleonat.

⁵³¹⁵ Vegeu SISTERON, Bonaventure de, *Histoire de la ville et principauté d'Orange*, Tipogr. de Marc Chave, L'Haia, 1741, ps. 238 i ss.

⁵³¹⁶ Beda el Venerable (ca. 672-735), monjo benedictí anglés, amb obres enciclopèdiques que van des de la religió fins a la música, on inclou cites de Plini el Jove, Virgili, Lucreci, Ovidi, Horaci i altres escriptors clàssics.

- 37 Ciceró, *Les filípiques*.⁵³¹⁷ En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 38 Sant Gregori, “*Le Pastoralis*”
(*Regula pastoralis*).⁵³¹⁸ En pergamí, cobert de cuir marró clar.
- 39 Plutarc, *Vides d’Anníbal i Escipió*. Traduïdes del grec al llatí pel filòsof i humanista Donato Acciaiuoli (“Donati Aziayoli Florentini”, 1429-1482) per a dedicar-les a Giannozzo Manetti (allotjant durant uns anys per D’Àvalos al seu palau napolità).⁵³¹⁹
- 40 Apuleu, *Les metamorfosis* (“*De asino aureo*”). En pergamí, cobert de cuir.
- 41 Matteo Palmieri, *Obres*. “Matthei Palmerij Florentini”, humanista (Florència, 1406-1475). En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 42 Orosi, *Historiae adversus paganos*. En pergamí, cobert de cuir roig.
- 43 Soló, *Elegia a les Muses*. En pergamí, cobert de cuir negre.
- 44 Cèsar, *De bello Gallico*. “Coment. di Cesare”, en pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 45 Tàcit, *Historiae*. En pergamí, cobert de cuir marró clar.
- 46 Sant Tomàs d’Aquino, *Obres*. En pergamí, gran, amb les armes del rei Frederic I de Nàpols.
- 47 Sant Bonaventura, “*Il quarto delle Sententie*”. Cobert de roig, amb reforços d’or.
- 48 Sant Agustí, *De civitate Dei*. Cobert de roig, amb reforços metàl·lics i les armes de D’Àvalos en dits reforços. Segurament, es tracta del còdex conservat a Londres, British Library, ms. 15246
- 49 Titus Livi, *De bello Macedonico*. En pergamí, cobert de cuir negre.
- 50 Titus Livi, *Quarta Dècada*. En pergamí, gran, cobert de cuir roig.
- 51 Pomponi Mela, “*De situ orbis*.” En pergamí, gran, cobert de cuir roig.
- 52 Hipòcrates, *Corpus Hippocraticum*, “*cum expositione*”

⁵³¹⁷ Discursos davant el Senat de Roma contra Marc Antoni.

⁵³¹⁸ Manual de moral i predicació per a ús de bisbes.

⁵³¹⁹ Vegeu PETRELLA, Giancarlo, *L’officina del geografo. La ‘Descrittione di tutta Italia’ di Leandro Alberti e gli studi geografico-antiquari tra Quattrocento e Cinquecento. Con un saggio di edizione (Lombardia-Toscana)*, Vita e Pensiero, Milà, 2004, p. 440 i 441, n. 287.

Galieni.”

- 53 Sant Joan Crisòstom, *Homilies sobre l'Evangelí de Sant Mateu.* Pot tractar-se de la traducció llatina de Giorgio da Trebisonda, o del *volgarizzamento* de Ghinazzone da Siena, àlies “Oriente Senese”, fet per encàrrec d'Enyego de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos.
- 54 “Pietro de Friscis”, ? “Di Pietro de Friscis, come pare diretto in principio del libro.” En pergamí, cobert de cuir verd.
- 55 “*Il Salmista*” En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 56 Leonardo Bruni, *Praefatio in Cicerone novo, ad Nicolaum.* “Incomincia: *Laurentii (sic) Aretini, ad Nicolaum.*” En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 57 Catul, *Carmina.* En pergamí, coberta marró clar, relligat amb l'autor subsegüent.
- 58 Properci, *Elegies.* En pergamí, coberta marró clar, relligat amb l'autor precedent.
- 59 Llucià de Samòsata, *Dialogi duo.* “Opus Luciani, traslato dal greco in latino per Beraldum” (Nicolas Bérauld, 1473-1550). En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 60 Gai Juli Solí, “*De situ orbis terrarum*” (*Polyhistor sive De situ orbis ac mundi mirabilibus liber*). Cobert de cuir lleonat.
- 61 *Llibre dels nombres* (Antic Testament). En pergamí, vell, cobert de marró clar.
- 62 Anònim, *Carmina Priapea.* “La *Priapea* de Virgilio”, cobert de cuir lleonat.
- 63 Hipòcrates, *Aforismes.* En pergamí, cobert de cuir negre.
- 64 Ciceró, *De oratore.* En pergamí, cobert de cuir negre.
- 65 Sant Basili, *Oratio ad adolescentes* (“*De legendis gentilium libris*”) Relligat amb l'obra següent. En pergamí, cobert de cuir lleonat. Versió llatina de Leonardo Bruni. Es conserva actualment en Cambridge, Harvard University Library, Houghton Library, ms. Typ 297, fs. 1-18v.
- 66 Plutarc, “*Vita M(arci). Antonii*” Relligat amb l'obra precedent. Traduït del grec al llatí per Leonardo Bruni. Es conserva actualment en Cambridge, Harvard University Library, Houghton Library, ms. Typ

- 297, fs. 1-18v. El volum conté també el *Hieró* de Xenofont, que no fa constar el redactor de l'inventari.
- 67 Miscel·lània sobre medicina i altres temes. “Libretto in pergamena. ‘Di medicina’, primo titolo.” Cobert de negre.
- 68 Santa Caterina, *Epístoles*.⁵³²⁰ En paper, imprés, cobert de cuir roig.
- 69 *Els quatre Evangelis*. Escrit a mà, en paper, cobert de blanc.
- 70 Llibre de cant. En paper, “figurato”, cobert de cuir verd.
- 71 Juli Cèsar, “*Istoria di Caio Cesare in maternam linguam*.” *Volgarizzamento* del *Corpus Caesarianum* per Pier Candido Decembrio (1438), “diretto al serenissimo principe Filippo Maria, duca di Milano e di Pavia.” En paper, cobert de cuir lleonat.
- 72 “*Labor a Iusti*” (tractat d’astrologia) En pergamí. Segurament, un comentari de la famosa representació pictòrica de Giusto de’ Menabuoni, al baptisteri de Pàdua (1375-1378), on es figuren la creació de l’Univers, les constel·lacions i la huitena esfera.⁵³²¹
- 73 Quint Curci Ruf, *Història d’Alexandre el Gran*. En pergamí, cobert de cuir lleonat, “con le arme di casa d’Avalos.” *Volgarizzamento* de Pier Candido Decembrio per a Filippo Maria Visconti (1438). Es conserva actualment a Torí, Biblioteca ex-Reale, ms. Varia 131. Un llibre bessó d’aquest (segurament portat per D’Àvalos a Castella el 1440) pertangué al marquès de Santillana.
- 74 Ciceró, *De natura deorum*. En pergamí, cobert de cuir lleonat. Diàleg filosòfic en tres llibres sobre les teologies de diferents autors grecs i romans; discussió entre estoics i epicuris.
- 75 Quint Curci Ruf, *Historia Alexandri Magni*. Traduït del grec al llatí. Cobert de marró clar.
- 76 Sant Bernat de Claravall, *Obres*. En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 77 Ciceró, *De amicitia*. Cobert de cuir lleonat.
- 78 Ovidi, *Les Metamorfosis*. En pergamí, cobert de cuir lleonat.

⁵³²⁰ Escrites per aquesta controvertida i mística santa italiana, inspirant-se en sant Joan Evangelista, les epístoles de sant Pau i sant Tomàs d’Aquino.

⁵³²¹ Vegeu FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Laura, La octava esfera de las estrellas fijas, dins *Revista digital de iconografía medieval*, vol. 2, núm. 3, Madrid, 2010, ps. 41-51.

- 79 Vegeci, *De re militari*. Cobert de cuir lleonat.
- 80 Hug de Sant Víctor, “*Esposizione... sopra Dionisio Areopagita*.” Cobert de cuir lleonat. Comentari a la *Jerarquia Celest* del pseudo-sant Dionís Areopagita, un llibre molt apreciat pels neoplatònics.⁵³²²
- 81 Lactanci, *Divinae institutiones* (“*Institutionum adversus gentiles lib. VII*”)⁵³²³ En pergami, cobert de cuir lleonat.
- 82 Pierre de Tarantaise, *Obres*. “Con le arme de casa de Aragona”. En pergami, gran, cobert de roig, miniat d’or. El savoia Pierre de Tarentaise (1224-1276), teòleg dominicà i *doctor famosissimus*, fou elet papa amb el nom d’Innocenç V (1276).⁵³²⁴
- 83 Eusebi de Cesàrea, *Història eclesiàstica*. En pergami, cobert de cuir lleonat.
- 84 Juli Cèsar, *De bello civili* (“*Commentarii*.”). En pergami, cobert de cuir lleonat.
- 85 Sèneca, “*Ad liberalem animam*” (*De beneficiis*). Cobert de negre.
- 86 Sant Agustí, *De civitate Dei*. En pergami, cobert de marró clar.
- 87 *El llibre d’Isaïes* (Antic Testament). En pergami, cobert de blau.
- 88 Plató, *Celestis Politia* (*La República*) Traducció del grec al llatí per Pier Candido Decembrio, un exemplar de la qual oferí a Enyego d’Àvalos el 1440. Identificable amb el còdex conservat a Roma, Biblioteca Vaticana, ms. Lat. 10669, amb dedicatòria de l’escrivà completada amb un mot en el francès italianitzat característic de la literatura francoitaliana: “*P[etrus] Innigo*.”

⁵³²² Vegeu BOERI, Marcelo – MARTÍN, José Pablo, La teología mística de pseudo-Dionisio Areopagita: una nueva lectura, dins *Tópicos. Revista de Filosofía*, 23, Ciutat de Mèxic, 2002, ps. 9-27.

⁵³²³ La identificació del títol és clara, i es correspon amb LACTANCI, *L. Caelius Firmianus Lactantius Divinarum Institutionum libri septem*, ed. a cura d’Eberhard HECH i Antonie WLOSOK, Saur, Munic-Leipzig, 2005, 2 vols.

⁵³²⁴ A València es conserven les obres d’aquest autor en un còdex procedent de la biblioteca napolitana d’Alfons el Magnànim. Vegeu ALCINA FRANCH, José, *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Catálogo descriptivo: fondos valencianos*, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, València, 2000, ps. 103-110. Vegeu també DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 2, p. 208, i IDEM, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona. Supplemento*, Stamperia Valdonega, Verona, 1969, vol. 1, ps. 5 i 209.

- ‘Suven a vus?’ (‘Records a vós’).⁵³²⁵
- 89 *El llibre d’Isaïes* (Antic Testament). “Sopra Isasia profeta”, cobert de cuir lleonat.
- 90 Sant Agustí, *De Trinitate*. Cobert de cuir lleonat.
- 91 Plutarc, *Della comparatione delle vite di Cesare e di Alessandro Magno*. “Della coronazione (sic) di Cesare e di Alessandro Magno.” Versió toscana de Pier Candido Decembrio (1438), de les *Vides paral·leles*, endreçada “al serenissimo principe Philippo Maria, duca di Milano.” Se’n conserva una còpia, relligada amb el Curci Ruf de d’Àvalo (*vid. supra*) a Torí, Biblioteca ex-Reale, ms. Varia 131.
- 92 Giovanni Badoer, *Il Blasone: trattato teorico e pratico di scienza araldica*. “Trattato di mastro Badoavaro (sic) nominato *Blasone*”. Manual d’heràldica, en pergamí, cobert de cuir lleonat. Deu correspondre’s amb el manuscrit de París, Bibliothèque Nationale de France, ms. Ital. 363, escrit en *dialetto napolità*.⁵³²⁶
- 93 Pseudo-Aristòtil, “*Li Morali*” (*Magna moralia*). En pergamí, cobert de roig.
- 94 Lactanci, *De falsa religione*. En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 95 Macrobi, *Saturnalia? Commentarii in Somnium Scipionis?* En pergamí, cobert de marró clar.
- 96 Sant Tomàs d’Aquino, “*Ad Regem Cypri*” (*De rege et de regno o De regimine principum*).⁵³²⁷ En pergamí, cobert de marró clar. Es conserva un luxós exemplar d’aquest tractat (procedent de la biblioteca reial de Nàpols), a València, Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 840, datat *ca.* 1486, decorat amb les armes

⁵³²⁵ Vegeu ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 38 i ss.).

⁵³²⁶ Porta l’*incipit*: “Qui comencia lo Tractato de mastro Johanne de Badoavaro (sic), insieme con mastro Francisco de le Fosse.- Per zo che è forte cosa a discernere et descrivere tutte le cose de armerie multe fiate ponte in eschuto...” Citat per MARSAND, Antonio, *I manoscritti italiani della Regia Biblioteca parigina*, Stamperia Reale, París, 1835-1838, vol. 3, ps. 171-172, not. 839. Es tracta d’una adaptació pel polític, diplomàtic i poeta Giovanni Alberto Badoer (*Badovarus*; Venècia, 1465-1535) del tractat heràldic dedicat per Francis de la Fosse a la reina Anna d’Anglaterra (1366-1382). Vegeu VENTURA, Angelo, Giovanni Badoer, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 5, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1963, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-badoer_Dizionario-Biografico/>

⁵³²⁷ Escrit ca. 1265-1270, dedicat al rei de Xipre, Hug III de Poitiers-Lusignan. Vegeu SIMONETTA, Stefano, Rimescolare le carte: Il tema del governo misto in Tommaso d’Aquino e nella riflessione politica tardomedioevale, dins *Montesquieu.it*, Universitat de Bolonya, 2009, ed. electrònica <<http://www.montesquieu.it/files/Riviste/numero1.pdf>>

heràldiques d'Aragó-Sicília i Sforza.

- 97 Sant Agustí, *De musica*. “Li sei libri de musica.” En pergamí, cobert de roig.
- 98 Anònim?, “*Cronache de' romani*” (*Gesta romanorum?*) Probable *volgarizzamento* italià de l'obra del frare dominicà Podria ser un *volgarizzamento* de les anònimes i divulgadíssimes *Gesta romanorum* (segles XIII-XIV), que tant agradaven a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti. Si no és que es tracta de *Chronicon pontificum et imperatorum* (ca. 1280) de Martí d'Opava (Martí el Polonés).⁵³²⁸ En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 99 Pier Paolo Vegerio, “*Francesco Novello*” (*De ingenuis moribus ac liberalibus studiis adulescentiae*). “Libretto coperto di seta verde”, imprés. Deu tractar-se de l'opuscle pedagògic (1400-1402) de Vergerio il Vecchio (1370-1444), humanista, pedagog i lector de dialèctica a Florència, per a l'educació d'Umbertino, fill de Francesco Novello de Carrara.⁵³²⁹
- 100 Justí, *Epitomae in Trogi Pompeii Historiae*.⁵³³⁰ En pergamí, cobert de cuir lleonat.
- 101 Sal·lusti, “*In Catilinam*” (*De coniuratione Catilinae*).⁵³³¹ En pergamí, coberta de cuir lleonat.
- 102 “*Le Chroniche di re Ferrante Cattolico*” “In lingua spagnuola.” Imprés, corcat.
- 103 Angelo Decembrio, *Politia litteraria*. L'autor fou protegit i bibliotecari de D'Àvalos ca. 1447-1458, abans de passar al servei del príncep de Viana.
- 104 Aule Corneli Cels, *De artibus* (o En pergamí, cobert de vellut carmesí, amb les armes

⁵³²⁸ Aquestes obres divulgatives de matèria de Roma, elaborades a partir clàssics i de contalles diverses, eren molt populars a la Itàlia del nord. Vegeu, per exemple, BÉNÉTEAU, David P. (ed.), *Li Fatti de' Romani, edizione critica dei Ms. Hamilton 67 e Riccardiano 2418*, Edizioni dell'Orso (“Studi e ricerche”), Alessandria, 2012.

⁵³²⁹ El pare del dedicatari, Francesco Novello da Carrara (1359-1406), fou un heroi de la causa güelfa i un bibliòfil i culte senyor de Pàdua. Aquest *speculum principis* aborda la conveniència de formar els adolescents com a “homes lliures”, segons el lligam que Sèneca establí entre la llibertat individual i les arts liberals (els *studia humanitatis*). Vegeu ZILLOTTO, Baccio, *Nuove testimonianze per la vita di Pier Paolo Vergero il Vecchio*, Caprin, Trieste, 1906; PANZARINO, L., *Il potere e la nemesi. Francesco il Novello da Carrara e i suoi tempi*, Tipogr. Rigoni Piove di Sacco, Pàdua, 2001, p. 32.

⁵³³⁰ JUSTINO/POMPEYO TROGO, *Epítome de las 'Historias filípicas' de Pompeyo Trogo – Prólogos – Fragmentos*, Gredos, Madrid, 1995. Justí Frontó o Marc Junià Justí (historiador romà del segle II dC), en aquesta obra, coneguda també com *Historiarum Philippicarum libri XLV*, recull dels millors passatges de la voluminosa obra de Pompeu Trogus, escrita en temps d'August, sobretot aquells que fan al·lusió a la monarquia macedònica i el pare d'Alexandre el Gran.

⁵³³¹ Sobre el declivi moral de l'aristocràcia romana en el context de les guerres civils republicanes.

- De medicina libri VIII).* heràldiques de D'Àvalos.
- 105 *Breviari.* En pergamí, cobert de vellut negre. Era el breviari personal de Costanza, princesa de Francavilla.
- 106 *Llibre missal.* En paper, corcat.
- 107 *Llibre missal.* En paper, imprés.
- 108 Juan de Mena, *Obres.* “Libro spagnuolo, del famosissimo Joanne de Mena, con sua glosa et le altre opere.” Cobert de cuir lleonat, amb les lligadures de color taronja. De Vivo proposa identificar-lo amb *Las ·CCC· del famosísimo poeta Juan de Mena, con otras XXIII coplas y su glosa, y La coronación*, ed. de Jacob Gronberger, Sevilla, 1512.
- 109 Albert el Gran, *Liber de causis.* En paper, cobert de cuir.
- 110 Lorenzo San Calesino, ? En paper, a mà, “fatto per Laurentio Sancto Calesino, cittadino aquilano, diretto all’ill.ma. sig.a duchessa di Francavilla”, Costanza d’Avalos.
- 111 ¿Benvenuto Rambaldi da Imola, *Commentum super Dantis Aldigherii Comoediam (Paradiso)?* En paper, “scritto a mano, fatto per Sebastiano di Martino [o *de’ Martini*], diretto al vescovo di S. Sabina, cardinale S.ta Crucis”. Cobert de roig, amb lligadures turquesa. Un tal Sebastiano de’ Martini compilà el *commentum* de Da Imola, conservat a la Biblioteca Vaticana, per al cardenal Giordano Orsini (ca. 1365-1438).⁵³³²
- 112 *Speculum Ordinis Fratrum Carmelitanorum.* En paper, amb les armes de Costanza d’Avalos, cobert de cuir lleonat, miniat d’or, amb les lligadures lleonades, en marró clar. Potser és l’obra del carmelità venecià Giovanni-Battista Cattaneo, impresa a Venècia el 1507. Encara que també podria ser una còpia del *Sommario dell’origine della religione Carmelitana* conseqvat al *Carmine* de Nàpols.
- 113 Llibre d’oficis religiosos. En paper, imprés, coberta lleonada.
- 114 Llibre d’oracions. Scritto a mano, cobert de cuir lleonat.

⁵³³² Orsini, arquebisbe de Nàpols i, després, cardenal de Santa Sabina, fou un mecenes de les arts i les lletres; llegat d’Eugeni IV a Basilea i contrari al moviment conciliarista; mecenes de Leonardo Bruni i amic d’humanistes. Deixà un llegat de 244 còdexs a la Biblioteca Vaticana. Vegeu SIMPSON, W. A., Cardinal Giordano Orsini (+1438) as a Prince of the Church and a Patron of the Arts, dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 29, Londres, 1966, ps. 135-159. Sebastiano di Martino copià per a ell un exemplar del *Commentum* dantesc de da Imola.

- 115 Belisario Acquaviva d'Aragona, *De instituendis liberis principum?* Obres indeterminades d'un autor del regne de Nàpols (ca. 1464-1528). De paper, cobert de cuir negre, amb les lligadures turquesa. L'autor fou un soldat, literat i antiquari; autor de tractats, com ara *De venatione et aucupio*, *De re militari*, *Paraphrasis in Aeconomia Aristotelis*, etc.
- 116 Giovanni Battista Teatino, "*Libro in theologia.*" Cobert de marró clar. Autor que escrigué ca. 1520.
- 117 "Mastro di Boos", ? Escrit a mà, cobert de cuir lleonat. ¿Podria ser el *magister officinorum Bo(ethi)os*, en referència a Anici Manli Torcuat Severí Boeci (480-524/25), *Consolatio philosophiae*?
- 118 Girolamo Viperano Siculo ("Frate Jeronimo Viperano"), *Vida de sant Llorenç? Manual de gramàtica?*⁵³³³ Escrit a mà, cobert de roig, amb les lligadures lleonades i en marró clar.
- 119 "Joanne Alessio", ? "Diretto al principe di Bisignano", títol creat el 1461 per a Luca Sanseverino (família napolitan molt emparentada amb els Guevara-D'Àvalos). En paper, cobert de cuir. Pot ser alguna traducció a càrrec d'un dels grecs de Constantinoble acollits per la noble família napolitana. Un comte *Alessio* grec, cap al 1500, fou acollit per ells a Calàbria.⁵³³⁴
- 120 Francesco Pescennio Negro, *Cosmodystychia*. Compilació de fragments de còdexs grecs d'astrologia traduïts al llatí, arreglats per aquest autor venecià.⁵³³⁵
- 121 Giovanni di Montereio, "*Libro di astrologia*" (*Tavole*). Relligat amb l'obra subsegüent. L'autor, matemàtic i astrònom, és conegut també com Giovanni Gazulo Ragugeo.⁵³³⁶

⁵³³³ *Hieronimus Viperanus Siculus*, framenor i literat del convent de Nàpols, era gramàtic i mestre dels novicis. Escrigué una hagiografia de sant Llorenç.

⁵³³⁴ D'AVINO, Vincenzo, *Cenni storici delle chiese arcivescovili, vescovili, e prelatizie (nullius) del regno delle Due Sicilie*, Tipogr. de Ranucci, Nàpols, 1848, p. 588.

⁵³³⁵ Es conserva un còdex d'aquesta obra el la Biblioteca Vaticana (Vat. lat. 3971). Vegeu MERCATI, Giovanni – TRAVERSARI, Ambrogio – FENESTELLA, Lucius, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, 2. *Pescennio Francesco Negro*, Multigrafica editrice, Ciutat del Vaticà, 1939, ps. 53 i 100; CESSI, Roberto, *Indice generale dell'Archivio Veneto (1871-1930)*, R. Deputazione, Venècia, 1940, p. 160.

⁵³³⁶ Estudiava els moviments dels cossos celests, la trajectòria dels planetes, etc. i escrigué les seues *Tavole* pel 1438 per al servei d'astrònoms i navegants. Usat per Americo Vespucci i Leonardo da Vinci. Vegeu FEDERICI VESCOVINI, Graziella, Cusano e lo Studio scientifico di Padova agli inizi del secolo XV, dins GEMBILLO, Giuseppe (ed.), *Filosofia e scienze. Studi in onore di Girolamo Cotroneo*, Rubbinetto, Soveria Mannelli, 2005, ps. 223-240 (p. 240). Leonardo da Vinci, pel 1506, el menciona en el seu quadern de notes. Vegeu BALDI DA URBINO, Bernardino, *Cronica de' matematici, overo Epitome dell'istoria delle vite loro*, Tipogr. d'Angelo Antonio Monticelli, Urbino, 1707, ps. 93, 109 i 125.

122	Giovanni di Montereio, “ <i>Lo esempio</i> ”.	Relligat amb l’obra precedent.
123	Sant Joan Evangelista, <i>Llibre de l’apocalipsi</i> .	Cobert per tauletes.
124	“ <i>Un libro della Bibbia</i> ”.	Sense detall.
125	Ermolao Barbaro il Giovane, <i>Castigationes Plinianae</i> .	Autor venecià (1454-1493), que disputà científicament sobre les imprecisions i invencions de la <i>Naturalis historia</i> de Plini el Vell.
126	Ptolemeu, <i>Geografia</i> .	Sisena part, imprés.
127	Ptolemeu, <i>Geografia</i> .	Cinc primeres parts, imprés.
128	“ <i>Il graduale</i> ”.	Llibre de cant litúrgic, imprés.
129	Aulo Giano Parrasio, “ <i>Sopra il quinquagesimo salmo</i> .”	Llibret imprés, d’un autor que visqué entre el 1470 i el 1522, endreçat a Costanza d’Avalos, cobert de cartó negre.
130	Giovan Tommaso da Troia il Filocalo, <i>Carmen nuptiale</i> .	Autor que visqué del 1497 al 1561. Dedicat a la marquesa del Vasto. Dos exemplars (“libretti”), folrats de ras negre. ⁵³³⁷
131	Ànònim, “ <i>Un libro spagnuolo</i> .”	“Un libro spagnuolo a mano, coperto di cuoio a due ciappe.” És l’únic llibre del qual –estranyament– no consta la temàtica, ni el títol, ni l’autor. Podria ser algun cançoner, oqui sap si alguna novel·la cavalleresca inconclusa.
132	Giuniano Maio, <i>La opera de Maiestate, composta da Juniano Maio, cavaliere napolitano</i> .	Obra d’un “cav(alie)re napolitano” –humanista, filòleg i gramàtic– que visqué entre ca. 1430 i el 1493. ⁵³³⁸ Dedicada a Ferran I. En pergamí. Porta les armes d’Aragó en portada, una àncora a la fi i està miniat.
133	Lorenzo Valla, <i>Obres</i> .	En pergamí, amb les armes de D’Àvalos. Enyego d’Àvalos fou contemporani i amic de l’autor.

---

⁵³³⁷ Del mateix autor, en relació amb Costanza d’Avalos, consta també: FILOCALO DA TROIA, Giovanni, *Genetliacum carmen in diem natalem F. filii Alphonsi Avali et Mariae de Aragoniae, opus dicatum Constantiae Avalae, principi Francavillae* [1489], Tipogr. de Johann Sulzbach d’Hagenau, alemany, Nàpols, 1531.

⁵³³⁸ Deixeble de Lorenzo Valla, Tortellio i Giovanni Pontano, freqüentà la cort de Ferran I de Nàpols, i exercí la docència a la Universitat partenopea pels anys 1465-1488. És autor del *De priscorum varietate verborum* (‘Les propietats dels mots antics’) imprés el 1475. Es considera el diccionari de llatí més antic imprés a Itàlia. Vegeu MAIUS, Iunianus, *De priscorum proprietate verborum*, Tipogr. de Giovanni Rosso, Venècia, 1490; CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 218-219.

- 134 Giannozzo Manetti, “*Dialogo... della morte del figlio*” (*Dialogus consolatorius*). En pergami, amb les armes de Costanza d’Avalos. Enyego d’Àvalos allotjà i protegí l’autor durant anys en el seu palau napolità.

Els 128 llibres (134 títols) que es conservaren foren únicament els còdexs humanístics més ornamentats i valuosos, i potser algun altre de valor literari o sentimental especial, però de manera excepcional. La descripció que el notari fa de cada volum, per a major dificultat, és succinta i bàsica: pràcticament no aporta detalls d’interès. De tota manera, el repertori és suficientment eloqüent sobre els gustos i les preferències del fundador de la col·lecció, el comte camarlenc d’Alfons el Magnànim. La relació de títols concorda amb la curiositat intel·lectual omnímoda d’un diletant que, segons Vespasiano da Bisticci, “fu intentissimo d’ogni cosa universalmente, e ne sapeva ragionare.”⁵³³⁹ En efecte, és possible identificar llibres de patristica (Lactanci, Agustí, Basili, Jeroni, Gregori, Joan Crisòstom, etc.), filosofia (Plató, Aristòtil, Sèneca, Ciceró...), gramàtica i oratòria (Priscià, Alexandre, Quintilià...), poesia (Ovidi, Virgili, Horaci, Catul, Properci...), tractats humanístics (Barzizza, Bruni, Poggio, Marsuppini...), enciclopèdies i literatura sapiencial, teologia, geografia, música, medicina, astronomia, cinegètica, falconeria, disciplina militar, pedagogia, etc. Però sobretot, hi predominen clarament, amb un 16% de títols, les obres d’històriadors i biògrafs: Plutarc, Polibi, Curci Ruf, Cèsar, Titus Livi, Suetoni, Orosi, Tàcit, Sal·lusti, Justí...

Entre d’altres, esconstata una predilecció per les biografies i les gestes d’Alexandre el Gran (Quint Curci Ruf, Plutarc), Juli Cèsar (el *Corpus Caesarianum*, Plutarc), Anníbal (Polibi, Plutarc), Pirrus d’Epir (Justí, Plutarc) i Escipió (Titus Livi, Ciceró, Macrobi, Plutarc). Moltes d’aquestes vides de “cavallers” antics havien esdevingut accessibles per a Enyego d’Àvalos gràcies als arromançaments de Pier Candido Decembrio, efectuats durant la primera permanència del noble a Milà (1435-1440). El que posa de manifest que l’interès del bibliòfil per aquests personatges insignes es remuntava als seus temps de relativa joventut, quan compaginava les armes –la defensa del ducat de Milà davant Venècia– amb les lletres. D’aquesta fase destaca també la compilació d’obres que tracten sobre “cavalleria i noblesa” des d’una perspectiva innovadora, basada en les consideracions dels humanistes sobre l’obtenció de la noblesa mitjançant la pràctica de la *virtù*. Aquesta passió pel tema es manifesta en

⁵³³⁹ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D’ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

la compilació d'un "*Liber militie et nobilitate*" (ms. *Senensis* H VI 29) que el noble encarregà a un amanuense molt relacionat amb el Montferrat (Milà, 1443-1444) i on manà incloure el relat de *Tancredi e Ghismonda*, la *novella* de Boccaccio que més directament influí en la imaginació de l'innominat autor de *Curial*.

Significativament, les lectures del *Conte Camerlengo*, i els seus herois predilectes, coincideixen amb les inquietuds historiogràfiques i els models a seguir de l'autor del *Curial*. Aquest confessa haver llegit les vides de grans guerrers o conqueridors, "axí com diríem Alexandre, Cèsar, Aníbal, Pirro⁵³⁴⁰ o Cipió o altres molts, los quals, per lur indústria, mesclada emperò ab cavalleria, conquistaren los uns quaix tot, los altres grans troços o partides del món. Emperò no he trobat, en allò poch que he legit, per bé que ho hage volgut encercar, que algun de aquests nomenats" puga igualar les llices sostingudes per Curial, el personatge de la seua ficció novel·lesca, "ab tants e tan valents cavallers" (*CeG* III.0) La falsa modèstia d'"allò poch que he legit" ens indica que sí: que, en efecte, havia "volgut encercar" i "trobar" llibres de vides d'herois antics, lectures que l'apassionaven tant o més com al gran camarlenc durant la seua *immersió* lingüística en el toscà i cultural en l'humanisme llombard. Els seus lectors sabien que havia llegit "poch", és voler dir, 'molt', si ho llegim en el context on es troba: el d'una *captatio benevolentiae* inclosa en el pròleg del tercer llibre.

Un dels autors predilectes de D'Àvalos és Juli Cèsar, un clàssic que ell mateix contribuí a difondre i a donar a conèixer per Europa Occidental, com bé saben els estudiosos.⁵³⁴¹ Lola Badia i Jaume Torró detecten Cèsar com un mestre en disciplina militar per al planejament que fa Curial de la batalla contra els turcs, paral·lel amb el de la batalla de Farsàlia contra Pompeu, i constaten que l'anònim podria haver obtingut aquesta informació del *De bello civili*.⁵³⁴² Pel que s'observa, l'escriptor del *Curial* i D'Àvalos, no sols compartien l'admiració per Cèsar, sinó que també recorrien sovint a

---

⁵³⁴⁰ La introducció de Pirrus d'Epir (318-272 aC) és un dels molts indicadors de la vinculació de la novel·la a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, el nou "Pirrus" del segle XV: el monarca que ve de fora per a fer front als estats republicans (Florència i Venècia, aliats dels Anjou) i apoderar-se del sud de la península. El Pirrus antic, en les Guerres Pírriques (280-274 aC), s'alià amb els grecs de la Magna Grècia, s'enfrontà a la poderosa República de Roma i ocupà tot el que seria després el *Regnum Neapolitanum*. Tanmateix, fou derrotat a Benevento el 274 aC i s'hagué de retirar a Grècia.

⁵³⁴¹ ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Íñigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010, ps. 167-196.

⁵³⁴² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 693-694; ÍDEM, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 92).

Titus Livi com a obra de consulta: “Legit he en Tito Lívio la victòria que hach Aníbal dels romans e despuys la que Scipió hach dels africans, e semblantment la de Cathilina, e noresmenys la de Júlio e Pompeyo, mas yo crech que si ell aquesta hagués sabuda, no haguera scrites aquelles per majors” (*CeG* III.91). No és habitual que una novel·la cavalleresca i d’ambientació medieval, l’escriptor es dedique a citar obres historiogràfiques de l’antiga Roma com a fonts d’autoritat, al costat de Tristany, Lançalot o Rigaut de Berbezilh. És una curiosa peculiaritat de l’autor del *Curial*, que, com D’Àvalos, sentia entusiasme per elles. Els seus oients, massa que ho sabien. I per això el polièdric lector/autor s’hi refereix amb naturalitat. Recordem, a tot això, que quan Pier Candido Decembrio arromançà el *Corpus Caesarianum* per a posar-lo a disposició dels *illitterati* de la cort i del comitent, el duc de Milà, Filippo Maria Visconti (tardor-hivern del 1437-1438), reservà el llibre VIII, el dedicat al *De bello civili*, per a endreçar-lo a banda a Enyego d’Àvalos, amb un prefaci específic. Segurament, perquè sabia que l’obra, adornada de lliçons de gran interès per a un militar –com l’esmentada batalla de Farsàlia– era el predilecte de l’antic patge de la cort de València.⁵³⁴³

Un denominador comú de les biografies col·leccionades per D’Àvalos és l’aparició repetida de Plutarc com un dels seus autors favorits; un escriptor grec que fou redescobert, versionat en llatí i molt divulgat pels humanistes del *Quattrocento* italià.⁵³⁴⁴ Com és ben sabut, les *Vides paral·leles* de Plutarc –Enyego de Guevara posseïa la versió aragonesa de Juan Fernández de Heredia– son un conjunt de biografies enriquides amb consideracions morals de l’autor, que entén el procés vital de cadascun dels personatges com una evolució moral. Aquesta consideració podria ajudar a explicar el concepte mental que s’havia format l’autor, d’estar escrivint –a la seua manera, és clar– una vida de Curial, amb les seues gestes, però també amb reflexions morals en paral·lel. D’ací que concloga el pròleg III dient: “E axí, seguecam *lo procés* començat *de la vida* del nostre cavaller.” ¿Com si fóra una biografia cavalleresca, *res gestae*, o l’intent de construir la *vida* d’un heroi de ficció fent paròdia de Plutarc?

Podríem referir-nos, a més, a altres peculiars interessos del propietari d’aquesta biblioteca napolitana, com és el gran interès que mostra per Virgili i l’*Eneida*. Concorda això amb els elogis –exagerats, com pertoca– que ja rebia Enyego d’Àvalos pel 1440,

---

⁵³⁴³ ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall’età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 107).

⁵³⁴⁴ PADE, Marianne, *The Reception of Plutarch’s Lives in Fifteenth-Century Italy*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2007, 2 vols.

per part de Francesco Filelfo, com a excel·lent coneixedor i exegeta del clàssic romà. L'humanista coronava aquest interès transformant el nom d'*Inico* en un elegant i capriciós *Aenicus* pseudoetimològic, evocador d'*Aeneas*, en senyal d'amistat literària.⁵³⁴⁵ Pel que fa a *Curial e Güelfa*, val a recordar, de la mà de Lola Badia i Jaume Torró, que “el poeta clàssic més present en el *Curial* és Virgili”.⁵³⁴⁶ Amb la qual cosa, trobem una nova coincidència d'afinitats intel·lectuals entre *Aenicus* i l'anònim.

És una llàstima que, a banda dels còdexs il·luminats, de “reverenda letradura”, que figuren en l'inventari, no s'hagueren inventariat altres llibres de menor valor artístic i econòmic, però de gran valor literari i d'interès per a la història de la literatura. De Vivo troba molt estranya, entre altres mancances, “l'assenza dell'amato Dante”, atés que la dama propietària es devia de ser una experta en la *Divina comèdia*. Així ho ressalten els seus biògrafs.⁵³⁴⁷ Recordem, a tot això, que ja el seu oncle Alfons d'Àvalos i Tovar era capaç de citar Dante de memòria en italià pel 1452, segons que ho llegim en Loise de Rosa. Es troben a faltar, així mateix, les obres de Francesco Petrarca, així com els poemes d'il Galeota, il Cariteo, Sannazaro i altres autors que freqüentaren Iscla i que s'associen per la crítica literària a la cort literària de Costanza. Tampoc no concorda l'enumeració d'obres amb l'afirmació de Da Bisticci sobre l'adquisició per part d'Enyego d'Àvalos de llibres “de' più belli iscrittori d'Italia.”⁵³⁴⁸

Dedueix, en conseqüència, De Vivo, que potser “esistesse un'altra sezione della biblioteca dedicata ai testi in volgare, non inventariata o forse dispersa al momento della morte di Costanza.”⁵³⁴⁹ Confirmarien aquesta suposició comentaris com el de Paolo Giovio sobre les lectures infantils de Francesco Ferrante d'Àvalos i Cardona, fill d'Alfonso D'Àvalos-D'Aquino i Diana di Cardona, que restà orfe el 1495 i s'educà amb la tia Costanza, a la cort illenca d'Iscla, fins el seu casament (capítols, 1507; noces, 27 de setembre del 1509) amb Vittoria Colonna di Fabrizio. Segons el biògraf, el preceptor Musefilo lamentava que el pupil Francesco dedicara poc de temps als estudis d'humanitat i molt a escoltar “novel·les en llengua vulgar” sobre fets d'armes de

---

⁵³⁴⁵ GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone*, Bibliopolis, Nàpols, 2005, ps. 341-401 (ps. 341-355).

⁵³⁴⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 90).

⁵³⁴⁷ I comconsta en la Biblioteca Nazionale di Napoli, ms. X B 67, fs. 396-414; ms. XIV G 16; DE VIVO, R., La biblioteca di Costanza d'Avalos..., p. 296, n. 90.

⁵³⁴⁸ DA BISTICCI, V., *Vite di uomini illustri...*, ps. 378-380.

⁵³⁴⁹ DE VIVO, R., La biblioteca di Costanza d'Avalos..., ps. 296-297.

“fortíssims cavallers.” L’afició a les joguines bèl·liques i a les batalles en miniatura preconitzava la seua vocació militar: “egli, quando era tempo da studiare le lettere, si dilettava piuttosto d’istorie e di romanzi scritti in volgare, e massivamente in lingua spagnuola, ne’ quali sono celebrati i maravigliosi fatti de’ baroni e de’ fortissimi cavalieri” (traducció de Ludovico Domenichi, del 1557, del text original: “*historiis potius et fabulosis carminibus vernacula, et praesertim Hispanica lingua conscriptis, oblectabatur, quibus heroum et fortissimorum equitum admiranda facinora celebrantur*”).⁵³⁵⁰ Cal observar, com tot seguit es veurà, que l’expressió *in Hispanica lingua*, en el segle XVI, comprenia també per als italians el català.

Fa l’efecte que l’afició a la literatura cavalleresca de tradició artúrica –totalment absent de l’inventari de Costanza– era compartida per les famílies aristocràtiques i pels cortesans d’estats principescos o autocràtics (Milà, Màntua, Ferrara, Nàpols...) de la Itàlia del *Quattrocento*. Pensem, per exemple, que la biblioteca d’Isabella d’Este i d’Aragó (1464-1539), marquesa de Màntua, reunia 130 llibres, 10 dels quals eren narracions fictícies de temàtica cavalleresca. Entre aquests deu volums de fantasia literària, es comptaven “due esemplari di *Tirante il Bianco*, in spagnolo” (en català, en realitat),⁵³⁵¹ els quals servrien per a preparar l’edició veneciana del *Tirant* del 1538, “di lingua spagnola nello idioma nostro per messer Lelio Manfredi tradotto.”⁵³⁵² L’interés d’Isabella per l’obra venia d’abans: de l’any 1500, quan la napolitana Antonia del Balzo (1461-1538) –cunyada de Costanza d’Avalos i de Pietro di Guevara (cosí germà de la Costanza, criat amb l’oncle Enyego)– li proporcionà un exemplar de la novel·la

---

⁵³⁵⁰ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l’italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 8v. El context de la citació és la narració dels progressos d’un infant que es preveia ja que seria gran militar: “Tosto che’l fanciulo cominciò a caminar saldo et a favellar distintamente, tanto fu assiduo et si dilettò nei giuochi et simulacri delle cose di guerra (...), pregando spesse fiате il Musefilo, suo maestro, che levasse l’ingeno da questi giuochi vani a gli studi delle lettere latine. Ma egli, quando era tempo di studiare le lettere, si dilettava più tosto d’historie et di romanzi scritti in volgare, et massimamente in lingua spagnuola, nei quali sono celebrati i maravigliosi fatti de’ baroni et de’ fortissimi cavalieri. Percioche egli inalzava l’animo alla gloria, aspirando alla speranza d’acquistarsi honore.” En la versió original (GIOVIO, Paolo, *De vita et rebus gestis Francisci Ferdinandi Davali, marchionis Piscariae, libri VII*, dins ÍDEM, *Illustrium virorum vitae*, Tipogr. de Lorenzo Torrentini, Florència, 1549, ps. 281-441), es llig (ps. 287-288): “*Puer ut primum ingredi firmiter et loqui distincte coepit adeo multus, et assiduus fuit in ludis et simulacris rerum bellicarum (...), obsecrante saepe Musephilò praeceptore, ut ingenium ab his inanibus ludis ad literarum Latinarum studia reuocaret. Sed ille, quum esset literis studendum, historiis potius et fabulosis carminibus vernacula, et praesertim Hispanica lingua conscriptis, oblectabatur, quibus heroum et fortissimorum equitum admiranda facinora celebrantur. Erigebat enim animum ad gloriam anhelantem in spem consequendae laudis.*”

⁵³⁵¹ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del Tirant lo Blanc (1538)*, Institut d’Estudis Catalans – Secció Filològica (“Biblioteca filològica”, 72), Barcelona, 2012, p. 19.

⁵³⁵² Citat ibídem, ps. 23 i 36.

cavalleresca de Joanot Martorell: “un libro spagnolo nominato *Il Tirante*”, com figura en la correspondència de la marquesa.⁵³⁵³ És presumible que entre els llibres d’estrenus cavallers “spagnoli” que Costanza d’Avalos llegia o deixava llegir al seu pupil i futur *condottiero*, Francesco Ferrante, estiguera l’obra del valencià Joanot Martorell. En qualsevol cas, l’apunt biogràfic de Giovio –basat en fonts orals– i l’intercanvi de *romanzi* entre lectores cortesanes, revelen que existia un gran interès per la narrativa cavalleresca a les corts italianes de les últimes dècades del Quatre-cents. Aquest interès, tanmateix, no es reflecteix –insistim– en l’inventari dels llibres de Costanza que adés revisàvem i anotàvem. És probable, doncs, que els llibres de cavalleria no els heretà la culta i refinada Costanza, sinó el seu germà Alfonso, pare de l’orfe lector Francesco. Això justificaria que Costanza els poguera recitar o els deixara llegir al nebot, però sense que constaren inventariats *post mortem* com a llibres d’ella.

Un cas similar d’absència, difícil d’explicar, és la dels *cancioneros* en llengua castellana i de les compilacions de poesia francesa i trobadoresca que segurament hauria col·leccionat un home com Enyego d’Àvalos, que cantava, tocava diversos instruments i apareix amb el germà Fernando de Guevara i el rei Alfons debatent en versos. Ni tan sols sembla trobar-s’hi el conegut *Cancionero de Estúñiga*, que, com més amunt anotàvem, hauria sigut recopilat per l’entorn d’Enyego d’Àvalos, ca. 1462-1463. L’única explicació plausible és que les obres d’amor cortés i cavallers-poetes, com també les narracions d’aventures cavalleresques, les posseïren, no les dames de la cort d’Iscla, sinó els seus parents –germans, cunyats i nebots– cavallers del clan d’Avalos-Aquino, com a “marcadors culturals” de classe. La germana major, que havia heretat l’esperit humanista del pare, hauria atresorat la col·lecció de clàssics grecollatins, mentre que els homes s’haurien repartit les obres vulgars.

Testimoni de la transmissió intergeneracional de les obres líriques en romanç és una anècdota protagonitzada pel 1536 per un nét del gran camarlenc, el *condottiero* Alfonso d’Avalos-Aquino (Iscla, 1502-Vigevano, 1546), governador de Milà del 1538 al 1546. Revisant els llibres heretats del pare i de l’avi, identificà un volum de poesia escrita en una llengua inintel·ligible per a ell, com era l’occità. Desitjós de conèixer el contingut i la qualitat d’aquelles arcanes composicions, demanà al jurista Luigi Onorato Drago (Sospèl, comtat de Niça, Provença, 1512-Torí, 1579) que li elaborara un vocabulari provençal-toscà i un petit tractat de fonètica provençal. I, amb l’ajuda

---

⁵³⁵³ *Ibidem*, ps. 30-31.

d'aquests instruments, pogué accedir al poemari trobadoresc. Ho refereix, com una anècdota curiosa –com un caprici cultural del noble mecenes– l'erudit Santorre de Benedetti: “Il Davalos [Alfonso], uomo di bon gusto e che amava circondarsi di letterati, ebbe questo capriccio indettovi forse dalla circostanza ch'egli possedeva un manoscritto provençale. Ma che vale la bontà del metodo, l'ampiezza della cultura filologica dimostrata dal Drago? Che vale, se nessuno dei contemporanei, o quasi nessuno, fece oggetto di studio questi due preziosi opuscoli?”⁵³⁵⁴

L'italià i el llatí, però també el francès i l'espanyol, s'havien consagrat en el segle XVI italià com vehicles lingüístics elitistes i prestigiosos, aptes per a tota mena de produccions culturals. Els nobles i cortesans que educaven els seus fills, procuraven –segons la part d'Itàlia on recaiguera la cort– que els cadells adquiriren unes mínimes nocions d'aquestes llengües si volien esdevenir *cortigiani* perfectes: cavallers d'armes i lletres. Les llengües sense monarquia pròpia al darrere, com la catalana o l'occitana, havien caigut en un limbe cultural ben poc prometedor. La literatura creada en aquests idiomes difícilment podria trobar un públic lector. I, si s'apreciava extraordinàriament alguna obra escrita en català –com fou el cas del *Tirant*–, interessava traduir-la a l'italià per a gaudir-la millor. Recordem que el mateix rei Ferran I de Nàpols, catalanòfon, havia demanat a Enyego d'Àvalos, el 1472, que traduïra al toscà els seus tractats de falconeria, redactats anys arrere en català (quan Alfons el Magnànim regnava al sud d'Itàlia i la llengua *materna* predominant a la cort era el català).

---

⁵³⁵⁴ DE BENEDETTI, Santorre, *Gli studi provenzali in Italia nel Cinquecento*, Ermanno Loescher, Torí, 1911, ps. 20, 30 i 130.

PART II

**REFERENTS LITERARIS I DIMENSIÓ
INTERNACIONAL DE *CURIAL E GÜELFA***

“I libri non sono fatti per crederci, ma per essere sottoposti a indagine. Di fronte a un libro non dobbiamo chiederci cosa dica ma cosa vuole dire.”

Umberto ECO (1932-2016)

1. Llengua, fonts i referents literaris d'una novel·la amb projecció europea

1.1. Un “lenguatge català” exquisidament construït

El nèctar i la mel: una *imitatio* renaixentista

En el preàmbul al llibre III de *Curial e Güelfa*, l'autor declara explícitament que està redactant la novel·la en “comun llenguatge català” (CeG III.0), encara que s'excusa per introduir algun llatíisme literari, com ara *pica* en lloc de *garsa*, per a definir una espècie d'ocell. No són, emperò, excessius els cultismes sintàctics, gramaticals o lèxics que presenta un obra com aquesta, redactada en romanç fluït i natural. El fet de declinar l'artifici (l'anònim no segueix per a res l'estil de la prosa retoricada dels escriptors de València⁵³⁵⁵) no lleva que l'escriptor, que és plenament conscient dels valors del versàtil instrument que maneja –la llengua vulgar–, combine vocables de distinta procedència dialectal, introduïska gal·licismes o es mostre molt influït per les seues lectures de prosa toscana, sobretot per la prosa narrativa de Giovanni Boccaccio.

S'ha debatut sobre el lloc de naixement, criança o procedència de l'anònim basant-se en la presència de múltiples preferències lèxiques que –en condicions “normals”, és a dir, en una obra escrita a la Península Ibèrica– situarien l'escriptor, amb quasi total seguretat, al regne de València. Així ho han determinat lexicògrafs i dialectòlegs com Joan Coromines, Josep Giner, Germà Colón o Joan Veny. Ho exposa així mateix Antoni Ferrando en diferents treballs, que situen l'interrogant sobre l'autoria com una incògnita que convindria desvetlar si aspirem a comprendre bé l'obra.⁵³⁵⁶

---

⁵³⁵⁵ WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135.

⁵³⁵⁶ Vegeu, com a referent més actualitzat sobre l'estat de la qüestió FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88.

Enfront de la proposta dels lingüistes sobre poder identificar l'encara anònim escriptor com algú de dialecte català occidental –qüestió filològicament innegable– familiaritzat amb la parla de València, s'alça la veu de Lola Badia i Jaume Torró, que veuen en la llengua del *Curial* una mena de *koiné* cortesana, no susceptible de ser catalogada dialectològicament.⁵³⁵⁷ Convindrà, doncs, revisar succintament les premisses que sostenen aquest debat, per si aportaren algun element d'interés de cara a la identificació de l'autor de l'obra, i a la seua caracterització. Sense entrar en matèria, però, ja resulten ben interessants –i ben compatibles, així mateix– les posicions a que arriben, d'una banda els lexicògrafs i d'altra banda Badia i Torró. En efecte: l'escriptor podia ser perfectament algú criat i educat en una cort: d'ací, el seu llenguatge cortesà i integrador de variants dialectals. Però, això sí: en una cort que seria la valenciana d'Alfons el Magnànim (ca. 1416-1430), circumstància que contribuiria a explicar la mancança de confusió vocàlica i les preferències lèxiques valencianes.

Al marge de la controvèrsia dels “orígens” que, com s'observa, és de senzilla resolució, els italianistes tenen ben clar, almenys des del temps de Sanvisenti (1904),⁵³⁵⁸ que hi ha molt d'italià en la novel·la: una sospita inicial –que la crítica literària confutà oportunament⁵³⁵⁹– sobre la presumpta originalitat italiana de la novel·la; incomptables expressions i lèxic manlevats del toscà literari;⁵³⁶⁰ un excel·lent coneixement de paisatges i ambients culturals llombards;⁵³⁶¹ un influx determinant de la prosa literària de Boccaccio,⁵³⁶² etc. Comprovarem després com la presència de referents literaris i de fonts bibliogràfiques italianes –i de clàssics grecolatins només localitzables a Itàlia– en el *Curial*, és aclaparadora. Fins al punt de fer indiscutible la gestació de la novel·la en terres italianes. De gran interès és la contribució de Cesáreo Calvo a identificar l'escriptor com una persona que, malgrat els orígens ibèrics, hauria viscut durant anys a Itàlia –en ambient monolingüe, se suposa– i s'hauria habituat a llegir la prosa toscana i

⁵³⁵⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 98).

⁵³⁵⁸ SANVISENTI, Bernardo, *Su le fonti e la patria del Curial e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106.

⁵³⁵⁹ RIQUER, Martí de, *Literatura catalana medieval*, Ajuntament de Barcelona (“Publicacions del Museu d'Història de la Ciutat”, 25), Barcelona, 1972, p. 106.

⁵³⁶⁰ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

⁵³⁶¹ MUSSO, Olimpio, *Il romanzo cavalleresco Curial e Güelfa e il Monferrato: note storiche*, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52.

⁵³⁶² GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatorià clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015.

a conversar en italià. Ens trobem, doncs, al davant d'allò que els italians del segle XV denominaven un *'talianato*, un entusiasta de la cultura d'aquell país.

Personatge d'arrels catalanòfones i d'ales italianes, el desconegut autor del *Curial* manifesta una curiositat intel·lectual omnímoda. Comprovarem que ha gaudit de novel·les cavalleresques i de poemes de trobadors provençals, però també de la nova lírica de moda a les corts de França i Borgonya. Veurem com compatibilitza sincrèticament aquesta cultura literària, de matèria artúrica i d'amor cortés, amb lectures de les *Tre Corone*: Dante, Petrarca i Boccaccio. Paral·lelament, es mostra interessat en tractadistes del primer humanisme (Bruni, Poggio, Valla...), clàssics grecolatins (Ovidi, Virgili, Sèneca, Cèsar, Titus Livi, Vegeci, Plutarc, Píndar, Teognis, Homer...) i manuals i enciclopèdies (les *Genealogie* de Boccaccio; diccionaris com el *Pàpias*; comentaristes de Dante, com Da Imola o Pietro Alighieri) que l'ajuden com a neòfit a entendre millor la mitologia clàssica. Però és que, a més a més, ens trobem immers l'autor del *Curial* –i el que és més interessant: la seua novel·la “renaixentista”– en els nous corrents de la filosofia neoplatònica (Apol·lo, les Muses de Fulgenci i l'harmonia de les esferes; la Làquesis del mite d'Er i la Venus Urània de Plató; Macrobi; el pseudo-Dionís; les virtuts de Plotí...) que informaven a mitjan segle XV els gustos artístics i literaris de corts principesques com les de Milà, Ferrara i, en menor mesura, Nàpols.

En definitiva, les coordenades culturals manejades ens dibuixen la personalitat extraordinària d'un literat de gran afany i curiositat “científica” (com ell mateix diria), però no de professió intel·lectual. És algú que navega entre la cavalleria i l'humanisme; que participa de l'*umanesimo cavalleresco* o *cavalleria umanistica* de què parlen els crítics italians.⁵³⁶³ Encara que seria més apropiat denominar-ho *recepció de l'humanisme en ambient aristocràtic i cavalleresc*. L'escriptor, criat en la tradició medieval, però amb l'ànima impregnada ja de Renaixement, malda per conciliar la tradició literària atlàntica (medieval i cavalleresca: la saga de Tristany i Lançalot, i el llegat de l'amor cortés) amb les innovacions mediterrànies. Raó per la qual incorpora amb força una trama sentimental fonamentada sobre les tècniques narratives de Boccaccio i moralitza la història d'un cavaller des d'una perspectiva ideològica humanística, basada en els clàssics i el un vitalisme antropocèntric característic del *Quattrocento*. El resultat és un llibre italià d'esperit; ibèric de llengua, perquè hom fa

---

⁵³⁶³ RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a); VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 191-224.

servir el català com a vehicle d'expressió artística, i europeu d'ambientació, perquè hom projecta l'acció del relat cap al cor del continent europeu: la Llombardia, París, Alemanya. Es podria dir que, com molts italians del seu temps, l'autor del *Curial* era un home cosmopolita, de caràcter obert, diplomàtic i conciliador, i no sols de tradicions culturals. Participava del que Asor Rosa definí com el “sogno dell'universalità della cultura.”⁵³⁶⁴

Estudiades com s'han estudiat en profunditat les personalitats que participaren de l'animació cultural que es vivia en temps de *Curial e Güelfa* a la cort d'Alfons el Magnànim, no ens estranyaria gens que el llibre poguera relacionar-se amb el comte camarlenc Enyego d'Àvalos, qualificat encomiàsticament per l'historiador Raffaele Colapietra com el “protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese.”⁵³⁶⁵ La seua biografia, més amunt estudiada; les seues inquietuds bibliòfiles i literàries, elogiades per diversos humanistes, i la seua nodrida biblioteca, contrastada a continuació amb les fonts bibliogràfiques del *Curial*, formen un conjunt indissociable.

* * *

Pel que fa al tractament de les fonts i a l'assimilació de les lectures, s'observen en *Curial e Güelfa* uns procediments d'*elaboratio* creativa tan moderns com minuciosos.⁵³⁶⁶ Sols que comparem el *Tirant lo Blanc*, de Joanot (València, 1460-1464), amb la novel·la cavalleresca que ara ens ocupa, comprovarem que el primer plagia, com faria qualsevol escriptor medieval,⁵³⁶⁷ mentre que l'anònim realitza ja una *imitatio* de caràcter humanístic. Mentre el valencià es limita a reproduir paràgrafs sencers d'altres obres, l'anònim fa gala del que Júlia Butinyà denomina una “tècnica d'absorció” de fonts, d'assimilació crítica dels missatges literaris que li són útils; d'apreciació artística i reutilització estilística de recursos retòrics.⁵³⁶⁸ Com s'explicarà seguidament, en el *Curial* s'apliquen els criteris d'imitació suggerits per Sèneca i

⁵³⁶⁴ ASOR ROSA, Alberto, *Storia della letteratura italiana*, La Nuova Italia, Florència, 1987, p. 118.

⁵³⁶⁵ COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202.

⁵³⁶⁶ Així ho remarca BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 153, que troba en la *celatio* o dissimulació de fonts de l'escriptor una actitud més pròpia d'un humanista que d'un autor de l'edat mitjana. Coincideix amb ella PIERA, Montserrat, Lectores y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97 (p. 92).

⁵³⁶⁷ Vegeu PUJOL, Josep, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el “Tirant lo Blanc”*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002; FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 415-450.

⁵³⁶⁸ BUTINYÀ, Júlia, Sobre la tècnica arquitectònica del *Curial e Güelfa* i el principat d'Orange, dins *Revista de l'Alguer*, IV-4, l'Alguer, 1993, ps. 217-227 (p. 218).

adoptats per Petrarca, i tècniques de dissimulació de fonts aconsellades pel llombard Gasparino Barzizza. Serà una novel·la escrita en català, és clar, però pertany al *Quattrocento* italià.

Curial e Güelfa tracta temes d'abast universal, com són l'amor i el desig, el vici i la virtut, el pas de l'adolescència a la vida adulta, la formació de l'home d'armes, etc. Els temes troben plasmació narrativa en motius concrets (combats, desafiaments, patiments per desamor, despits, suïcidis heroics...) i donen espai perquè l'escriptor, com qualsevol altre creador, reedite tòpics literaris com el de la virtut que venç els avatars de la fortuna, o la força de l'amor, que tot ho venç. Aquests últims components, els tòpics, són llocs comuns que vertebraven la literatura i als quals no pot renunciar l'escriptor. Ara bé, tot aquest volum d'idees i materials concurrents en la novel·la provenen d'una tradició literària o, segons com es mire, de diverses tradicions literàries confluents. Són el producte de les lectures que ha assimilat l'autor; d'una tasca de selecció de materials procedents d'aquestes fonts, i d'un procés de reescriptura, reelaboració i adaptació de la matèria primera perquè conforme un tot harmònic: un nou artefacte literari, no original –la originalitat literària és un afany inconcebible en el segle XV–, però sí un tant experimentalista, mancat de precedents homologables.

L'obra, continguda en còdex únic, es publicà per primera vegada el 1901 com una “novela catalana del quinzenè segle”,⁵³⁶⁹ però els historiadors de la literatura no han pogut encaixar-la allí on presumptament hauria estat concebuda: Prop de Barcelona? Al nord de València? D'ací que la crítica literària haja trobat algunes dificultats –totes salvables, és clar, amb una mica de constància en la recerca– fins al punt de considerar “fals” el llibre, contra tota evidència codicològica.⁵³⁷⁰ No és una qüestió de falsedat o veracitat. Simplement, és una qüestió de context, de context italià, com ha posat de manifest fonamentadament Antoni Ferrando.⁵³⁷¹ Catalanitat textual i italianitat contextual no resulten variables contradictòries en *Curial e Güelfa*, sinó altament

---

⁵³⁶⁹ RUBIÓ LLUCH, Antoni, Observacions preliminars, dins ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzenè segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. V-XV.

⁵³⁷⁰ NAVARRO DURÁN, Rosa, *Curial e Güelfa*, “mélange de gothique et de Renaissance”, dins ESTEVE, Cesc (ed.), *El texto infinito. Tradición y escritura en la Edad Media y el Renacimiento*, SEMYR, Salamanca, 2014, ps. 191-225, arriba a concloure, reprenent la suggerent proposta de Jaume Riera i Sans, que el *Curial* data del segle XIX i que podia ser obra de Milà i Fontanals.

⁵³⁷¹ Exposita les seues tesis sobre la “italianitat” contextual del *Curial* d'una manera succinta i divulgativa en FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35.

enriquidores. I ens indiquen, de fet, el punt culminant que assolí la literatura catalana del segle XV tenint per escenari privilegiat la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.

En relació amb el que venim dient, l'escriptor exhibeix davant els seus lectors – que se suposa que el coneixen personalment– la seua condició de lector, en algun cas justificada pel guió narratiu: “segons yo he legit” (*CeG* I.1), “no he trobat, en allò poch que he legit”, “oÿts moltes vegades, e encara legits”, “no he legit” (*CeG* III.0), “yo no ho dich, car no ho he legit en altre loch” (*CeG* III.31), “si no has legit” (*CeG* III.79), “legit he en Tito Lívio” (*CeG* III.91). D'acord amb les tècniques d'*imitatio* que aconsellaven Sèneca, Petrarca i els humanistes, i que seran seguides pel redactor del *Curial*, “el escritor ha de tener bien nutrida su memoria de versos y prosas que le hayan impresionado por su verdad o su hermosura.”⁵³⁷² Les lectures reiterades i acumulades, assimilades o “digerides” per l'escriptor, faran que la seua tasca d'escriptura reflectisca el producte d'un mestratge col·lectiu, d'una pluralitat d'influències: el bo del millor de cada gènere literari; allò que “cal” llegir. En el cas que ens ocupa, és com si la lectura, el consum de textos literaris formara part de l'activitat quotidiana de l'escriptor. És com si aquesta dedicació lectora l'autoritzara a tractar d'assumptes relativament “intricats” – com ell els denomina– davant d'un expectant auditori que s'endevina confidencial i, en part, erudit també en matèria clàssica. Les seues “confessions” de lectura transmeten la impressió que els receptors del *Curial* sabien que l'autor llegia sovint. En conseqüència, el trobarien autoritzat per a exercir d'intermediari entre ells i els clàssics. L'acceptarien de grat com a conseller i crític literari *avant la lettre*. Altrament, no s'entendria la relació de *private joke* que estableix amb una part dels oients quan “manipula” la mitologia ovidiana amb efecte còmic; quan atribueix sentències inversemblants a filòsofs antics o quan emula la sàtira llucianesca. Aquest esperit jocund, amic de facècies i d'ironies, també ens informa de la personalitat de l'autor.

Identificar tot allò que l'anònim ha “oït” i llegit passa per una tasca àrdua de comparatisme literari (l'anònim coneix obres franceses, occitanes, italianes, ibèriques i grecollatines) i de detecció de relacions intertextuals. Aquesta segona operació resulta quasi detectivesca en un escriptor que evita el plagi i “juga” amb les fonts: les replega de diferents llocs per a combinar-les; les retalla i resumeix portat per una constant

---

⁵³⁷² LÁZARO CARRETER, Fernando, *Imitación compuesta y diseño retórico en la oda a Juan de Grial*, dins *Anuario de estudios filológicos*, 2, Badajoz, 1979, ps. 89-119; reed. parcialment com: *Imitación y originalidad en la poética renacentista*, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. *Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 91-97 (p. 93).

voluntat d'economia narrativa i expressiva; reelabora les frases perquè s'assemblen a l'original com un fill al pare; les combina i acobla de vegades exquisidament, com en un *pastiche* (a diferència de Joanot Martorell, que prefereix la tècnica del *collage*, amb escassos poliments); les oculta quan li convé i cita algunes *auctoritates* patristiques o clàssiques explícitament, quan sabem que ha copiat les sentències d'algun vademècum o enciclopèdia... La transtextualitat del *Curial*, entesa segons la definició de Genette, com “tout ce qui le met en relation [el text] manifeste ou secrète, avec d'autres textes”,⁵³⁷³ és difícil de documentar i planteja reptes apassionants al crític literari. I és que les connexions de caràcter intertextual, és a dir, la presència de citacions, plagis o al·lusions a textos del patrimoni literari que eren a l'abast de l'escriptor, són molt més nombroses del que en un principi caldria esperar en una obra d'entreteniment o evasió literària. Amb esforç i constància, és possible documentar-hi múltiples intertextualitats literals, influències, assajos d'imitació, reminiscències, al·lusions vetlades i records tàcits.

Tot plegat, ens parla d'un escriptor que treballa alguns fragments més elaborats, concentrats sobretot en el llibre III, a partir d'una tasca de recopilació de dades erudites diverses per a després integrar-les. El *Curial* no és una simple novel·la medieval o cavalleresca, d'amors i d'armes, sinó un *zibaldone* d'anècdotes autobiogràfiques més o menys dissimulades, de sàtira política contra els Anjou i aliats, de paròdia antifraresca i reflexió metaliterària; de debat sobre idees humanístiques; d'evocacions clàssiques i modes neoplatòniques, en fi, pròpies ja del món del Renaixement.⁵³⁷⁴

Al llarg del present apartat tractarem d'ajudar a reconstruir el conjunt de fonts escrites i de referències culturals (*Quellenforschung*) de què es proveí l'escriptor per a fer realitat el seu projecte literari. No oblidarem, en cap cas, preguntar-nos sobre la tradició i la transmissió d'aquestes fonts, i sobre com hagueren pogut arribar a les seues mans. O, dit altrament: on es podia trobar l'autor en els anys de la preparació i de l'enllestiment definitiu de l'obra, per tal com tenia accés a fonts úniques o molt determinades. Per exemple, és evident que estigué a la cort de Milà. Allí documentà la desfilada de les Arts Liberals basant-se estretament en un còdex de la família Visconti. Aquesta estada, per circumstàncies històriques, no degué ser anterior al 1447.⁵³⁷⁵ En

---

⁵³⁷³ GENETTE, Gérard, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Editions du Seuil, París, 1982, p. 7.

⁵³⁷⁴ Entenem per Renaixement, i així ho hem exposat en el capítol II.2.1, l'assumpció com a propi per les elits del poder (oligarquies i aristocràcies d'Itàlia) de les innovadores propostes ideològiques o filosòfiques del moviment humanista encetat amb Petrarca, *Salutati et alii*.

⁵³⁷⁵ Un avançament d'aquesta font milanesa, l'hem aportat en SOLER, Abel, *Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en Curial e Güelfa*, dins *IX Congresso*

aquest cas, és imprescindible que l'autor s'haguera trobat a Milà abans d'aquesta data. Si no, no existira cap explicació lògica per a la connexió intertextual amb el *Curial*. En altres casos, com el de la *Passio* de Santa Perpètua, o bé l'havia consultada a Milà, o bé a Nàpols, i és impossible que l'haguera coneguda a la Península Ibèrica. El mínim comú denominador d'aquestes referències culturals ens situa sobre l'espai i el temps l'escriptor i, en conseqüència, ens ajuda a datar empíricament la novel·la anònima, i a contextualitzar-lo metòdicament en l'espai que li pertoca.

A la Península Ibèrica, en temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*, les dècades centrals del segle XV, no es concebia una *imitatio* literària que no passara per la *translatio studii* medieval, pel plagi directe i literari de llegat textual, les *auctoritates*. Així ho expressa l'escolàstic Alonso Fernández de Madrigal "el Tostado" en el seu *Comentario de la "Historia Eclesiástica" de Eusebio de Cesàrea* (1445-1450): "Dos son las maneras de trasladar. Una es de palabra a palabra e llámase *interpretación*. Otra es poniendo la sentencia sin seguir las palabras, la cual se faze comúnmente por más luengas palabras, et esta se llama *exposición* o *comento* o *glosa*. La segunda es más clara para los menores ingenios."⁵³⁷⁶ La cosmovisió del saber com un inalterable *corpus* a transmetre sense necessitat d'innovar, a exposar pedagògicament, però sense apartar-se de la literalitat de les fonts plagiades i aclarides, influïa en l'àmbit literari. A tota Europa imperava a mitjan segle XV la respectable figura intel·lectual de l'*interpretes* format en *artes poetriae*: el simple traductor i expositor del llegat sapiencial. L'emergència d'una nova figura a Itàlia, la del *poeta* (traductor del saber antic, que aconseguix comunicar la intenció del text, però diferenciant-se creativament del redactat original), farà que esdevinguen obsolets, definitivament ja en el segle XVI i a tot el continent, els vells esquemes interpretatius i els mètodes de creació medievals.⁵³⁷⁷

De moment, però, a la Península Ibèrica del temps del *Curial* continuava vigent el vell paradigma medieval, fins i tot entre aquells que es proclamaven imitadors dels trescentistes italians o admiradors de Dante i Boccaccio; com Villena o Santillana. El plagi literal de versos i de proverbis, de descripcions, de metàfores, etc., formava part,

---

internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani. "Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, folclore, letteratura, storia" (Torino, 15-18 settembre 2015), en premsa.

⁵³⁷⁶ Citat per VALERO MORENO, Juan Miguel, Villena y Tostado. Autotraducción y hermenéutica, dins RUBIO ARQUEZ, Marcial – D'ANTUONO, Nicola (eds.), *Autotraduzione. Teoria ed esempi fra Italia e Spagna (e oltre)*, Edizione universitaria di lettere, economia, diritto ("Il segno e le lettere. Collana del Dipartimento di Lingue, Letterature e Culture moderne dell'Università degli Studi 'G. d'Annunzio'. Saggi", 6), Milà, 2012, ps. 157-176 (p. 164).

⁵³⁷⁷ COPELAND, Rita, *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, ps. 173-178.

no sols de la producció escolàstica pròpia dels *clerici*, sinó també de la praxi poètica dels autors de cançoner i els cavallers “científichs”. A la Castella del temps del *Curial* excel·lia entre els literats en romanç la figura d’Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana, que, en el proemi als seus *Proverbios* (1437), es defenia així de les acusacions de plagi que alguns envejosos i antagonistes polítics li feien:

“Bienaventurado príncipe, podría ser que algunos, los quales por aventura se fallan más prestos a las reprehensiones e a redargüir e emendar que a fazer nin ordenar, dixessen yo haver tomado todo o la mayor parte d’estos *Proverbios* de las dotrinas e amonestamientos de otros, assí como de Platón, de Aristótiles, de Sócrates, de Virgilio, de Ovidio, de Terencio e de otros philósophos e poetas, lo qual yo no contradiría, antes me plaze que assí se crea e sea entendido. Pero estos que dicho he de otros lo tomaron, e los otros de otros, e los otros de aquellos que por luenga vida e sutil inquisición alcançaron las experiencias y las causas de las cosas.”⁵³⁷⁸

L’escriptor no podia abastar la “sutil inquisición” que per “luenga vida” havien adquirit els savis, els professionals de la lletra i del pensament, els “hòmens de molta sciència” de *Curial e Güelfa*. En conseqüència, els aficionats a la lletra, aquells “hòmens científichs” de rang aristocràtic s’havien de conformar a imitar-los “axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer” (*CeG* III.0) i, en el cas de Mendoza, a reproduir al peu de la lletra les seues assenyades sentències morals. Ara bé, Santillana fa en els *Proverbios* una confessió selectiva de fonts. Aristòtil i Virgili convé que se sàpia que han sigut copiats –legítimament: no existia l’actual concepte de plagi–, però no altres escriptors d’autoritat més qüestionable. Així, per exemple, el marquès extrau molts dels seus proverbis de la compilació sapiencial del granadí Abú Bakr ibn ’Àsim (1358-1425),⁵³⁷⁹ però s’absté molt de citar-lo o esmentar-lo, perquè no el considera com una autoritat reconeguda ni reconeixible. Una actitud similar és la que trobem en l’escriptor del *Curial*, que obté múltiples informacions erudites i mitològiques de

---

⁵³⁷⁸ Citat per PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, La escritura proverbial del marquès de Santillana, dins *Estudios sobre la poesía del siglo XV*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2013, ps. 99-108 (p. 100, n. 2).

⁵³⁷⁹ VERNET, Juan, *Lo que Europa debe al Islam de España*, Acanalado, Barcelona, 2006, p. 399.

Benvenuto da Imola i de Pietro Alighieri,⁵³⁸⁰ però no els cita mai. Amb tot, l'anònim es distancia dels procediments de Santillana per tal com ell combina reflexivament els extractes textuais de diferents procedències i elabora un text novell.⁵³⁸¹

Joanot Martorell, per posar un cas dintre del gènere cavalleresc, es dedicà (1460) a saquejar les retoricades proses del seu paísà Joan Roís de Corella per a posar-les en boca dels seus personatges de ficció. Amb això, aconseguí reforçar la qualitat literària de la seua novel·la, alhora que l'adaptava als gustos literaris dels seus previsibles lectors, que eren, si fa no fa, els mateixos de Corella. No es tractava de reproduir frases curtes i modificades, com les que incorpora l'autor del *Curial* havent-les extretes abans del *Decameron*.⁵³⁸² Es tractava d'introduir en el *Tirant* de plagis literals de fragments sencers de l'obra corelliana, transposicions directes d'un text alié.⁵³⁸³

La *inventio* medieval consistia a descobrir i reelaborar materials de prestigiosos autors; la creativitat resultava inadmissible i l'originalitat es tolerava dintre d'uns límits estrets. La inèrcia d'aquest "temor" a la innovació es perpetuà encara durant l'edat moderna. Així ho expressava, per exemple, Marco Antonio Flaminio (1498-1550), en una lletra adreçada a Luigi Calmo: "Se adunque l'artificio del scrivere consiste sommamente nella imitazione, come nel vero consiste, è necessario che, volendo far profitto, habbiamo maestri ecclentissimi (...). Coloro che (...) ci propongono le compositioni di proprio ingegno ci ponno fare grandissimo danno."⁵³⁸⁴

---

⁵³⁸⁰ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüistics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428.

⁵³⁸¹ Com adverteix FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., ps. 62-63.

⁵³⁸² STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316; CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa i Boccaccio: influències lingüístiques*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324; GROS LLADÓS, Sònia, "Aquella dolçor amarga". *La tradició amatorià clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015.

⁵³⁸³ Vegeu, entre d'altres, PUJOL, J., *La memòria literària...*, op. cit.; HAUF, Albert, *Tirant lo Blanc: algunes qüestions que planteja la connexió corelliana*, dins ALEMANY FERRER, Rafael – FERRANDO FRANCÉS, Antoni – MESEGUER, Lluís-B. (eds.), *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Cultura Catalanes (Alacant-Elx, 191)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitats d'Alacant, València i Jaume I de Castelló de la Plana, Barcelona, 1993, vol. 2, ps. 69-116; versió castellana: *Tirant lo Blanc, ¿novela anticavalleresca?: algunas cuestiones que plantea la conexión corelliana*, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan – NOGUERAS VALDIVIESO, Enrique J. – SÁNCHEZ RODRIGO, Lourdes (eds.), *Estudios sobre el "Tirant lo Blanc"*, Universidad de Granada, Granada, 1995, ps. 110-151; GUIA, Josep, *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del "Tirant lo Blanc"*, Afers, Catarroja, 1996 (l'autor arriba a plantejar-se, a títol hipotètic, si no serà Corella el vertader autor de la novel·la martorelliana); ANNICCHIARICO, Annamaria, *Variants corelliane e "plagi" del "Tirant"*, Schena ("Biblioteca della Ricerca – Cultura Straniera", 72), Fasano di Brindisi, 1996.

⁵³⁸⁴ Citat per LÁZARO CARRETER, Fernando, *Imitación compuesta y diseño retórico en la oda a Juan de Grial*, dins *Anuario de estudios filológicos*, 2, Badajoz, 1979, ps. 89-119; reed. parcialment com:

No obstant aquesta prevenció, en el Renaixement l'art de la imitació guanyà en complexitat. Les aptituds individuals i el “geni” personal del creador començaren a ser admirats, tant en el terreny de les bones lletres com en el de les belles arts. Els literats de l'època, com els artistes plàstics, valoraren més les seues possibilitats individuals i el seu enginy creatiu. Les fonts bibliogràfiques que servien d'inspiració als autors es transformaven i reescriuien, es dissimulaven o es rectificaven.⁵³⁸⁵ Pel que constata Beáta Tombi, les *artes poeticae* del Quatre-cents italià proclamen una doctrina de la imitació literària nova, moderna. “In tale visione moderna, la mimèsi quattrocentesca esalta il fare creativo dell'artista con particolare alla libertà assoluta della facoltà superiore della produzione.” La “divina mania” de “poetare” ve avalada per la mimesi que Plató defineix en diàlegs com *Fedre* o *Les lleis*, i allibera així la literatura, no de la necessitat d'imitar els *auctores*, però sí de l'obligació de plagiar-me els textos o transmetre'ls literalment en base a l'amanida noció de la *translatio studii*.⁵³⁸⁶

Els procediments creatius del plagi medieval no sols afectaven empobridorament la literatura de ficció, és clar, sinó tot un ventall de textos i gèneres: la cultura escrita en general. Ho denunciava Lorenzo Valla, en el prefaci al llibre IV de les seues *Elegàncies* (escrites entre Nàpols i Roma, anys 1441-1449; en temps d'escriptura del *Curial*), quan criticava, concretament, a la producció dels teòlegs escolàstics:

*“Veteres illi theologi uidentur mihi uelut apes quaedam in longinqua etiam pascua uolitantes, dulcissima mella cerasque miro artificio condidisse. Recentiores uero formicis similimi, quae ex proximo sublata furto grana in latibulis suis abscondunt. At ego –quod ad me attinet– non modo malim apes quam formica esse, sed etiam sub rege apum militare, quam formicarum exercitum ducere. Quae probatum iri bonae mentis iuuenibus –nam senes desperandi sunt– confidimus.”*⁵³⁸⁷

Imitación y originalidad en la poética renacentista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 91-97 (p. 91).

⁵³⁸⁵ PIGMAN III, George W., Versions and Imitations in the Renaissance, dins *Renaissance Quarterly*, 33/1, Chicago, primavera 1980, ps. 1-32.

⁵³⁸⁶ TOMBI, Beáta, La teoria dell'imitazione nel Quattrocento, dins *Nuova Corvina. Rivista di italianistica*, 20, Budapest, 2008, ps. 160-168 (p. 160).

⁵³⁸⁷ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Vallae “De linguae Latinae elegantia” libri sex; Eiusdem, “De reciprocitate sui et suus”, libellus ad prime utilis [De linguae Latinae elegantia]*, Tipogr. de Sébastien Gryphe, Lleó de França, 1538, ps. 238-239.

És a dir, en traducció de Mariàngela Vilallonga:

“Els antics teòlegs em semblen abelles que, volant per pastures remotes, han creat mels dolcíssimes i ceres amb una art admirable; els moderns, en canvi, els trobo molt semblants a les formigues que amaguen dins dels seus caus els grans robats al veí. Jo, pel que em pertoca, no només prefereixo ser abella abans que formiga, sinó que a més prefereixo militar sota el comandament de la reina de les abelles, abans que ser cap de l'exèrcit de les formigues. I confio que els joves de bon senderi aprovaran això, perquè cal desconfiar dels vells.”⁵³⁸⁸

“Com podem comprovar”, exposa la professora Vilallonga, “Valla contraposa clarament la manera de fer dels *ueteres*, els ‘antics’, i dels *recentes*, els ‘moderns’, també anomenats *senes*, és a dir ‘vells’, passats de moda”⁵³⁸⁹ Perquè, com és sabut, “los ‘bárbaros’ contra los que se combate (...) [en l’humanisme], y ante los que se esgrime la obra de de los clásicos grecorromanos, son los ‘modernos’: lógicos, físicos, teólogos, profesores de moda y famosos de las universidades francesas e inglesas.”⁵³⁹⁰ L’humanista, seguint les directrius de Valla, ha d’“aprendre de les abelles a fer un producte diferent del que han recollit: creació. Del pol·len de les flors en fan mel i cera. Recullen i creen quelcom nou. Cal refusar la manera de fer de les formigues que només amunteguen i guarden el producte que recullen, sense crear res de nou.”⁵³⁹¹

Curial e Güelfa participa de manera primerenca d’aquesta *imitatio* “complexa”, cosa que situa la novel·la en un context cultural que té ben poc a veure amb novel·les cavalleresques coetànies com ara *Tirant lo Blanc*. Com tampoc no tenen a veure molt els processos creatius i d’imitació d’aquestes dues novel·les, considerades les peces d’art més singulars i reeixides de la literatura catalana baixmedieval. Unànimement, els crítics i historiadors de la literatura en català es veuen obligats a constatar l’evident diferència tècnica entre el *Tirant* i el *Curial*: “l’Anònim”, escriuen Lola Badia i Jaume

---

⁵³⁸⁸ VILALLONGA, Mariàngela, Literatura humanística: fer poesia *ut apes*, dins BARCELÓ CRESPI, Maria (ed.), *Al tombant de l’edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística. XVIII Jornades d’Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca, 2000, ps. 89-109.

⁵³⁸⁹ *Ibidem*.

⁵³⁹⁰ GARIN, Eugenio, Età buie e rinascite: un problema di confini, dins *Rinascite e rivoluzioni. Movimenti culturali dal XIV al XVIII secolo*, Laterza, Bari, 1975, ps. 5-38; trad. a l’espanyol de D. BERGADÀ, dins GARIN, E., *La revolución intelectual del Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1981; reed. parcialment com: GARIN, E., De las “tinieblas” a la “luz”: la conciencia de una revolución intelectual, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 28-34 (p. 29).

⁵³⁹¹ VILALLONGA, M., Literatura humanística..., *op. cit.*

Torró, “reescriu de dalt a baix els estímuls literaris presos de les fonts (...), en comptes de reproduir parcialment mots, frases i motius en una xarxa intertextual no mancada d’incongruències, com fa Martorell.”⁵³⁹² ¿Com és pot explicar aquest distanciament cultural en la *imitatio*? És a dir: ¿com és possible que un autor de llengua i procedència ibèriques, que escriu una novel·la de tradició medieval, ha adoptat uns patrons d’imitació literària que eren els propis de l’humanisme italià? La resposta no pot ser més òbvia: doncs perquè ha “après” a escriure a Itàlia i s’ha format durant alguns anys en ambients on aquestes pràctiques eren les aconsellades; unes pràctiques, per cert, que troben arrels en la cultura clàssica grecolatina. L’autor italianitzat del *Curial*, malgrat la seua adolescència medieval, ibèrica, trobadoresca..., ha après molt bé d’adult a treballar el text literari a l’estil de les *abelles*; el madur cavaller de València, Martorell, no podia comportar-se altrament que com una laboriosa *formiga*, perquè era un desconixedor, gairebé absolut, de les mels de la revolució humanística.

Els clàssics antics, en efecte, són el punt de partida de la teoria literària que sosté la tasca creativa de l’anònim. Tant Horaci, com Ciceró com Sèneca equiparen la tasca poètica a un procés de selecció de fonts a imitar, a partir de les quals obtenir un discurs original, però bastit sobre fonaments sòlids. Quintilià afig en les seues *Institutiones oratoriae* la necessitat d’emular els millors autors, de captar-ne més l’esperit que no la lletra, de superar si es pot el model elegit. Petrarca, el degà de l’humanisme italià, recorregué als clàssics per aconsellar els escriptors que feren el mateix: que evitaren la *translatio*, el plagi literal i sistemàtic dels *auctores*, la pràctica escolàstica i medieval (però també la dels “simis”). El que calia era construir textos originals a partir de fonts selectes, combinades i transformades. L’escrit resultat conservaria “un aire” del text o del conjunt de textos imitats, però sense sonar idènticament. El Renaixement no admetia encara, és clar, el concepte d’*originalitat* com a vector de la creació artística o literària, però sí el de *personalitat*, allò que podia aportar l’enginy o el geni d’un individu a una tradició estètica compartida: les obres fetes *alla manera de* tal o qual autor. Com afirma Àngel García Galiano, la de Petrarca fou una aposta explícita per una nova *imitatio* humanística, que fóra “eclèctica y creadora, personal”.⁵³⁹³ Tan eclèctica, creativa i personal com podia ser la prosa catalana de l’autor del *Curial*.

---

⁵³⁹² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 105).

⁵³⁹³ GARCÍA GALIANO, Àngel, *La imitación poética en el Renacimiento*, Reichenberger – Publicaciones de la Universidad de Deusto, Kassel, 1992, ps. 16-18.

El punt de partida d'aquesta nova *imitatio* petrarquesca, que Fernando Lázaro Carreter,⁵³⁹⁴ seguint Henri Weber, denominava “imitación compuesta”,⁵³⁹⁵ és la metàfora de les abelles que elaboren la mel a partir del nèctar selecte de distintes flors. Es tracta d'una imatge molt popular entre els autors de l'Antiguitat clàssica; particularment, entre els escriptors llatins dels segles I aC-I dC. Lucreci (*De rerum natura*, III, vv. 11-13), com l'autor del *Curial*, creu que els poetes “dauren” els fets d'argent de la vida reial (*CeG* III.0), quan imiten la tasca de les abelles, que transformen el nèctar de moltes flors en un producte dolç i daurat: “*Floriferis ut apes in saltibus omnia libant, / omnia nos itidem depascimur aurea dicta, / aurea perpetua semper dignissima uita.*” És a dir: ‘Com les abelles que liben totes les corol·les dels valls florejats, així també nosaltres ens abeuem en les teues daurades paraules, daurades, sí: digníssimes sempre de vida eterna.’⁵³⁹⁶ Els versos formen part d'un elogi de l'obra d'Epícur, que degué agradar a Horaci, qui reproduïx la imatge en les seues Odes (IV-2, vv. 27-32): “ (*...*) *ego apis Matinae / more modoque / grata carpentis thyma per laborem / plurimum circa nemus uuidique / Tiburis ripas operosa paruus / carmina fingo.*” És a dir: ‘el que és jo, com té per costum de fer l'abella del Matinus, que s'afanya a libar el dolç nèctar de les farigoles, poca cosa com sóc, voltejo per l'espessor del bosc i per les riberes de Tíbur, abundosa d'aigua, i elaboro poemes treballosos.’⁵³⁹⁷ Ciceró (*De oratore*, llibre II, xxii-xxiii) aconsellava posar molta cura en l'elecció i selecció d'autors a imitar. A aquests consells caldria afegir, segons García Galiano, “el eclecticisme de Quintiliano, o agregación de varios autores para sacar de ellos los elementos de una construcción personal del imitador”, tècnica adoptaren Petrarca i els seus epígons.⁵³⁹⁸

Però, sens dubte, l'autor clàssic que més influí en la teorització de la nova *imitatio* humanística fou Sèneca, que en les *Epistolae morales ad Lucilium* (XI,lxxxiv,2-10)

⁵³⁹⁴ LÁZARO CARRETER, Fernando, *Imitación compuesta y diseño retórico en la oda a Juan de Grial*, dins *Anuario de estudios filológicos*, 2, Badajoz, 1979, ps. 89-119; reed. parcialment com: *Imitación y originalidad en la poética renacentista*, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. *Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 91-97 (p. 94).

⁵³⁹⁵ WEBER, Henri, *La création poétique au XVIe siècle en France. De Maurice Scève à Agripa d'Aubigné*, Librairie Nizet, París, 1955, p. 122.

⁵³⁹⁶ Disposem, alternativament, de la traducció que se'ns ofereix en LUCRECI (Titus Lucretius Carus), *De la natura*, ed. i trad. de Joaquim BALCELLS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1932, vol. 1: “Com les abelles que van xuclant arreu del prat florit, nosaltres igualment ens peixem de tots els mots auris, auris certament, els més dignes que hi hagi mai hagut de la vida terrena.”

⁵³⁹⁷ HORACI FLAC, Q., *Odes i èpodes*, vol. I (*Odes, llibres I-II*), ed. i trad. a cura de Josep VERGÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1978, vol. 2, p. 82.

⁵³⁹⁸ GARCÍA GALIANO, A., *La imitación poética...*, p. 73.

aprofundeix sobre la metàfora de les abelles per a recomanar als joves escriptors com havien de dur a bon terme la seua tasca creativa:

“[2] Nec scribere tantum nec tantum legere debemus: altera res contristabit uires et exhauriet, de stilo dico, altera soluet ac diluet. Inuicem hoc et illo commeandum est et alterum altero temperandum, ut quidquid lectione collectum est stilus redigat in corpus. [3] Apes, ut aiunt, debemus imitari, quae uagantur et flores ad mel faciendum idoneos carpunt, deinde quidquid attulere disponunt ac per fauos digerunt et, ut Vergilius noster ait ‘liquentia mella / stipant et dulci distendunt nectare cellas.’ [4] De illis non satis constat utrum sucum ex floribus ducant qui protinus mel sit, an quae collegerunt in hunc saporem mixtura quadam et proprietate spiritus sui mutant (...). [5] Sed ne ad aliud quam de quo agitur abducar, nos quoquehas apes debemus imitari et quaecumque ex diuersa lectione congegimus separare (melius enim distincta seruantur), deinde adhibita ingenii nostri cura et facultate in unum saporem uaria illa libamenta confundere, ut etiam si apparuerit unde sumptum sit, aliud tamen esse quam unde sumptum est appareat. Quod in corpore nostro uidemus sine ulla opera nostra facere naturam. [6] Alimenta quae accepimus, quamdiu in sua qualitate perdurant et solida innatant stomacho, onera sunt; at cum ex eo quod erant mutata sunt, tunc demum in uires et in sanguinem transeunt. Idem in his quibus aluntur ingenia praestemus, ut quaecumque hausimus non patiamur integra esse, ne aliena sint. [7] Concoquamus illa; alioqui in memoriam ibunt, non in ingenium. Adsentiamur illis fideliter et nostra faciamus, ut unum quiddam fiat ex multis, sicut unus numerus fit ex singulis cum minores summas et dissidentes computatio una comprehendit. Hoc faciat animus noster: omnia quibus est adiutus abscondat, ipsum tantum ostendat quod effecit. [8] Etiam si cuius in te comparebit similitudo quem admiratio tibi altius fixerit, similem esse te uolo quomodo filium, non quomodo imaginem: imago res mortua est. ‘Quid ergo? non intellegetur cuius imiteris orationem? cuius argumentationem? cuius sententias?’ Puto aliquando ne intellegi quidem posse, si magni vir ingenii omnibus quae ex quo uoluit exemplari traxit formam suam inpressit, ut in unitatem illa competant. [9] Non uides quam multorum uocibus chorus constet? unus tamen ex omnibus redditur. Aliqua illic acuta est, aliqua gravis, aliqua media; accedunt uiris feminae, interponuntur tibiae: singulorum illic latent uoces, omnium apparent. [10] (...) Cum omnes uias ordo canentium impleuit et cauea aeneatoribus cincta est et ex pulpito omne tibiarum genus organorumque consonuit, fit concentus ex dissonis. Talem animum esse nostrum uolo:

multae in illo artes, multa praecepta sint, multarum aetatum exempla, sed in unum conspirata. »⁵³⁹⁹

És a dir:

“[2] No ens convé escriure sempre, ni llegir a tota hora. La primera cosa seria fatigant i esgotaria les nostres forces; la segona les afluixaria. És necessari fer-ho alternativament, equilibrar un quefer i l’altre, de manera que la ploma forme un cos a partir del que la lectura ha replegat en diversos passatges. [3] Hem d’imitar en això les abelles, que volen per tot arreu per a libar de les flors allò que necessiten per a produir la mel. Elles s’ho emporten de seguida als bucs i ho depositen en bresques, i com diu el nostre Virgili, ‘liben la mel / i depositen el nèctar dolç en cel·les.’ [4] S’ignora si el suc que extrauen de les flors esdevé mel immediatament després, o si és la mescla i la propietat del seu alé allò que el fa passar en aquest estat (...). [5] Ara, per a no apartar-nos del nostre assumpte, insistisc: hem d’imitar les abelles i posar per separat allò que hem recollit en distintes lectures, perquè d’aquesta manera es conservarà millor. Després, reunirem els diferents sucs i els atorgarem amb el nostre esforç un sabor compost de tot allò. Així, encara que es note que està pres d’un altre lloc, es veurà, això no obstant, que no és la mateixa cosa. Això és el que la natura fa diàriament amb el nostre cos: [6] els aliments que prenen no són més que una càrrega incòmoda mentre hi romanen conservant les seues qualitats a l’estòmac. Tanmateix, quan s’alteren i canvien, esdevenen energia i sang. Fem el mateix amb allò que serveix d’aliment al nostre esperit, i no deixem que allò que rebem romanga sencer i alié. [7] Coguem-ho, perquè, si no ho fem així, passarà per la nostra memòria, però no pel nostre intel·lecte. Adoptem aquestes conviccions i fem-les nostres, a fi que de moltes coses se’n forme una de sola, així com de molts nombres se’n forma només un quan es reuneixen diversos sumands. Ocultem, emperò, acuradament allò que hagem pres d’altri, i no presentem sinó allò que resulta nostre. [8] Si en les teues obres es reconeix la traça d’algun autor que particularment aprecies, que siga semblança de fill i no retrat, perquè el retrat és quelcom d’inert. ‘I com! ¿No es coneixerà de qui imite l’estil, l’argumentació, els

---

⁵³⁹⁹ SÈNECA, Luci Anneu, *Lletres a Lucili*, ed. i trad. a cura de Carles CARDÓ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 4 vols., 1928-1931, vol. 3 (llibres X-XV), 1930, ps. 23-24. Recentment, s’ha publicat la versió catalana medieval d’aquestes obres: SÈNECA, Luci Anneu, *Espístoles a Lucili. Traducció catalana medieval (versió I)*, ed. a cura de Vicent MARTÍNEZ ROMERO, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 2015, 2 vols.

pensaments?’ Crec que algunes vegades no podrà saber-se si ho realitza un home hàbil, que imprisca el seu segell a tot allò que ha pres de diferents llocs, de manera que forme un tot. [9] No veus de quantes veus es compon un cor? I, tanmateix, no formen sinó un únic conjunt: una veu és alta, l’altra baixa, l’altra mitjana; hi ha homes i dones; hi sonen flautes; poden oir-se molt bé totes aquestes veus alhora, però no poden distingir-se. [10] (...) Quan tots els accessos estan plens de cantors; quan la càvea del teatre l’ocupen trompeters i les galeries flautistes i altres instrumentistes, es conforma un grat conjunt a partir de diferents sons. Així vull que siga el nostre esperit: que tinga molts coneixements, molts preceptes i molts exemples dels segles passats, i que tot conspire a una mateixa fi.⁵⁴⁰⁰

“Así debe proceder el espíritu”, comenta Lázaro Carreter analitzant el text de Sèneca, “celando aquello de que se ha nutrido de que se ha nutrido, y mostrando únicamente lo que ya ha convertido en sangre propia. ¿Hay riesgo con ello de que el imitador sea descalificado porque se descubre la imitación? No, si la ha practicado bien –responde Séneca–, si un espíritu vigoroso ha sabido fundir en un solo tono las voces que ha escuchado.”⁵⁴⁰¹ Si llegim el prefaci dels *Saturnals* de Macrobi (I,5-12), comprovarem que aquest autor, apreciat també per l’anònim del *Curial*, reproduueix quasi literalment l’al·legoria de les abelles i el consell de Sèneca:⁵⁴⁰²

“[5] Apes enim quodammodo debemus imitari, quae uagantur et flores carpunt, deinde quicquid attulere disponunt ac per fauos diuidunt, et sucum uarium in unum saporem mixtura quadam et proprietate spiritus sui mutant. [6] Nos quoque quicquid diuersa lectione quaesiuius committemus stilo, ut in ordinem eodem digerente coalescat. Nam et in animo melius distincta seruantur, et ipsa distinctio non sine quodam fermento, quo conditur uniuersitas, in unius saporis usum uaria libamenta confundit, ut, etiam si quid apparuerit unde sumptum sit, aliud tamen esse quan unde sumptum noscetur appareat. Quod in corpore nostre uidemus sine ulla opera nostra facere naturam: [7] alimenta quae accipimus, quamdiu in sua qualitate perseuerant et

---

⁵⁴⁰⁰ La traducció és nostra.

⁵⁴⁰¹ LÁZARO CARRETER, F., *Imitación y originalidad...*, p. 96.

⁵⁴⁰² Aquesta citació, precisament, és al·legada per MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín del Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 387) per a justificar la metòdica transformació a què sotmet les fonts l’autor del *Curial*.

solida innatant, male stomacho oneri sunt; at cum ex eo quod erant mutata sunt, tum demum in uires et sanguinem transeunt. Idem in his quibus aluntur ingenia praestemus, ut quaecumque hausimus non patiamur integra esse, ne aliena sint, sed in quandam digeriem concoquantur: alioquin in memoriam ire possunt, non in ingenium. [8] Ex omnibus colligamus unde unum fiat, sicut unus numerus fit ex singulis. Hoc faciat noster animus: omnia quibus est adiutus abscondat, ipsum tamen ostendat quod efficit: ut qui odora pigmenta conficiunt ante omnia curant ut nullius sint odoris proprii quae condientur, confusuri uidelicet omnium sucos odoraminum in spiramentum unum. [9] Vides quam multorum uocibus chorus constet; una tamen ex omnibus redditur. Aliqua est illic acuta, aliqua grauis, aliqua media; accedunt uiris feminae, interponitur fistula: ita singulorum illic latent uoces, omnium apparent, et fit concentus ex dissonis.

[10] Tale hoc praesens opus uolo: multae in illo artes, multa praecepta sint, multarum aetatum exempla, sed in unum conspirata; in quibus si neque ea quae iam tibi sunt cognita asperneris, nec quae ignota sunt uites, inuenies plurima quae sit aut uoluptati legere aut cultui legisse aut usui meminisse. [11] Nihil enim huic operi insertum puto aut cognitu utile aut difficile perceptu, sed omnia quibus sit ingenium tuum uegetius, memoria adminiculatio, oratio sollertior, sermo incorruptior, nisi sicubi nos, sub alio ortos caelo, Latinae linguae uena non adiuuet. [12] Quod ab his, si tamen quibusdam forte non numquam tempus uoluntasque erit ista cognoscere, petitum impetratumque uolumus ut aequi bonique consulant, si in nostro sermone natiua Romani oris elegantia desideretur.”

És a dir:

‘[5] Car nosaltres, per dir-ho així, hem d’imitar les abelles, que, voletejant d’ací d’allà, liben les flors i, després, compassen tot el que han recollit, ho reparteixen en les bresques i, mitjançant una propietat de llur ésser, transformen aquesta barreja en un sol sabor. [6] De manera semblant, confiaré a la ploma tot el que he obtingut de les diverses lectures, a fi que resti ordenat gràcies a la meva tasca de classificació. En efecte, hom reté millor en l’esperit allò que és ben ordenat, i la mateixa ordenació, no exempta d’un cert llevat amb el qual es basteix el conjunt, fon els distints ingredients en profit d’un únic sabor. Així, doncs, encara que sigui evident d’on he extret cada passatge, aquest, tanmateix, prendrà una forma diferent de la que té en l’obra d’on ha estat malleuat. Veiem que la natura fa el mateix en el nostre cos sense cap intervenció per part nostra:

[7] els aliments que ingerim, mentre mantenen llurs propietats i suren compactes, són una càrrega per a l'estómac; però, una vegada transformats, es converteixen justament en força i sang. Emprem, doncs, el mateix mètode pel que fa al nodriment de la intel·ligència, fins al punt que no hem de consentir que tots els aliments que hem engolit romanguin intactes per tal d'evitar que siguin perjudicials, sinó que cal assimilar-los per mitjà d'una mena de digestió; altrament, podrien anar a parar a la memòria, no a la intel·ligència. [8] D'entre tots els elements, agafem-ne aquells amb què es pugui formar una unitat, tal com, de molts números, en resulta un de sol. Convé que el nostre esperit faci el següent: que passi en silenci tot allò de què s'ha servit i que mostri, en canvi, el resultat que ha atès; de la mateixa manera, els qui elaboren els perfums vetllen abans que res perquè cap ingredient dels que són combinats no mantingui la seva aroma particular, evidentment amb la intenció d'harmonitzar els efluvis de totes les substàncies en una sola exhalació. [9] Fixa't en les nombroses veus que constitueixen un cor; nogensmenys, totes en fan una de sola. L'una és aguda; l'altra, greu, i l'altra, intermèdia; les dones hi prenen part al costat dels homes, s'hi barreja la flauta: així, la veu de cada persona és imperceptible, pren forma la de tots, i, de la dissonància, en sorgeix una harmonia.

‘[10] Vull això mateix per a aquest llibre: vull que en ell hi hagi moltes disciplines, moltes ensenyances, exemples de moltes èpoques, però acordats en un tot; si no menysvalores el que ja saps ni defuges el que no saps, hi trobaràs moltes coses plasers de llegir, enriquidores quan les hauràs llegides i útils de recordar. [11] Car no crec que, en aquesta obra, jo hi hagi inclòs res inesciaent de conèixer o difícil de capir, ans hi ha tingut cabuda tot allò amb què la teva intel·ligència pot ésser més activa, la teva memòria més segura, la teva eloqüència més destra i el teu discurs més refinat, tret que a mi, nat sota un altre cel, la vena de la llengua llatina no m'assisteixi. [12] Per això, si de cas algú té mai el temps i les ganes de conèixer aquesta obra, vull demanar i obtenir la seva equanimitat i la seva benvolença si en els meus mots hom trobés a faltar l'elegància natural de la manera de parlar romana.’⁵⁴⁰³

Fixem-nos en aquesta darrera intenció de Macrobi: la de conservar, per damunt de l'eloqüència i dels manlleus de saviesa que hom hi puga advertir, l'elegància natural de

---

⁵⁴⁰³ MACROBI, Ambrosi Teodosi, *Les Saturnals*, ed. i trad. a cura de Jordi RAVENTÓS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003-2006, vol. 1 [llibre I], 2003, ps. 75-76.

la parla col·loquial llatina (“*in nostro sermone, natiua Romani oris elegantia*”), intenció que advertim així mateix en el *sermo cathalanus* del *Curial*.

Finalment, i de la mà de Mariàngela Vilallonga, que el cita en un article seu sobre la *imitatio* humanística,⁵⁴⁰⁴ podríem recordar també un epigrama d’Ausoni (310-395) on reapareix aquesta metàfora de les abelles. En aquest cas, sembla que vinculada a l’*ut pictura poiesis* d’Horaci: “*Pingere si nostram, pictor, meditaris alumnam, / Aemula Cecropias ars imitetur apes*” (*Epigrammata*, XXI,6). És a dir: ‘Si fas compte de pintar la meua captiva, pintor / que el teu art imiti les abelles de l’Àtica’.⁵⁴⁰⁵

Francesco Petrarca, en algunes de les seues *Epistolae Familiares* (dels anys 1359-1365) recorrerà, com havia fet abans Macrobi, a les abelles de Sèneca per a justificar la seua innovadora –en realitat, deutora dels clàssics– teorització de la *imitatio*. En la familiar I,8 (titulada *De inventione et de ingenio*), sistematitza el concepte d’imitació eclèctica. De manera que “la norma senequista, convalidada por Petrarca, se constituyó en centro de la poética renacentista.”⁵⁴⁰⁶ Sosté Petrarca en dita epístola que “la verdadera elegancia está en el obrar al modo de las abejas: expresar con nuestras propias palabras las ideas de otros. Mas para ello hace falta que el estilo no sea de éste o de aquél, sino tan sólo y únicamente nuestro, bien que rico y henchido de numerosas influencias.”⁵⁴⁰⁷ L’erudit insisteix en la necessitat de desterrar el plagi literal de la pràctica literària i de reemplaçar-lo per la imitació reflexiva i creativa partint d’una perspectiva molt personal: “*El estilo (...) se ha de acoplar a nuestras aptitudes como un guante a la mano. No todos se adaptan a quien los utiliza, por eso cada uno debe formarse el suyo propio y conservarlo.*”⁵⁴⁰⁸ Interpreta García Galiano la proposta com una aposta per “un espíritu renovador, individualista y orgulloso de sentirse hombre y de manifestar la propia personalidad.”⁵⁴⁰⁹ Aquest esperit senequià i petrarquesc és el que detectava Jordi Rubió i Balaguer (1953), quan observava agudament i simptomàticament: “El autor [del *Curial*] diríase que *se esfuerza en crearse un lenguaje*

---

⁵⁴⁰⁴ VILALLONGA, Mariàngela, *Literatura humanística: fer poesia ut apes*, dins BARCELÓ CRESPI, Maria (ed.), *Al tombant de l’edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística*. XVIII Jornades d’Estudis Històrics Locals, Palma de Mallorca, 2000, ps. 89-109.

⁵⁴⁰⁵ AUSONI, Dècim Magne, *Obres*, Fundació Bernat Metge, ed. i trad. a cura de Carles RIBA i Antoni NAVARRO (2a. ed., a cura de Joan PETIT; 1928, 1a), Barcelona, 1931, vol. 1, p. 101.

⁵⁴⁰⁶ Citat per GARCÍA GALIANO, A., *La imitación poética...*, ps. 72 i 95, autor que seguim en aquesta exposició.

⁵⁴⁰⁷ *Ibidem*, p. 75.

⁵⁴⁰⁸ *Ibidem*, p. 78. El subratllat en cursiva és nostre.

⁵⁴⁰⁹ *Ibidem*, p. 79.

literario.⁵⁴¹⁰ No sols es tracta d'adoptar un model de llengua molt personal i uns criteris lingüístics determinats, sinó també d'aconseguir l'escriptor "un estil" adaptat a la seua manera de ser i de pensar, a fi que el resultat literari esdevinga –com és el cas del *Curial*– natural i fluid.

En l'epístola familiar XXII,ii, adreçada a Giovanni Boccaccio (1359), Petrarca fa elogi de la capacitat creativa de cadascú, de l'estil personal com a reflex literari de l'*ingegno*.⁵⁴¹¹ En una altra lletra posterior (1365), *De adolescente suo quo adiutore in scribendo utitur et nichil adeo correctum cui non aliquid desit*, el mestre comenta al mateix Boccaccio la seua experiència pedagògica amb un jove i prometedor alumne, al qual aconsella sobre els mateixos procediments imitatius (XXII,xix,13): "*Sic et nobis providendum ut cum simile aliquid sit, multa sint dissimilia, et id ipsum simile lateat ne deprehendi possit nisi tacita mentis indagine, ut intelligi simile queat potiusquam dici. Utendum igitur ingenio alieno utendumque coloribus, abstinendum verbis; illa enim similitudo latet, hec eminet; illa poetas facit, hec simias.*"⁵⁴¹² És a dir: "Por lo mismo, nosotros hemos de conseguir que la semejanza no salte a la vista, sino que se descubra tras análisis y razonamiento. Bien está valerse del arte y las virtudes que los demás autores utilizan, mas no de sus mismas palabras, pues si aquéllas la semejanza celan, éstas la pregonan. Y si aquél es menester de poetas, la copia literal es más bien propia de simios."⁵⁴¹³ L'autoritat de Petrarca, que aconsellava aprofitar-se de l'enginy d'altres (*utendum ingenio alieno*) fent ús de les "retòriques colors" (*utendum coloribus*), com les anomenava l'anònim del *Curial*, però no les paraules exactes (*abstinendum verbis*), sens dubte, influí molt en l'anònim a l'hora d'aprofitar veladament recursos retòrics del *Decameron* de Boccaccio, però alterant-los per a dissimular-los. No debades, pel que es comentarà més avant, l'autor del *Curial* tenia a disposició seua algun exemplar de les epístoles familiars de Petrarca i coneixia bé les *Epistolae* de Sèneca.

---

⁵⁴¹⁰ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 859. El subratllat és nostre. En la reedició catalana (RUBIÓ, J., *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, ps. 416-417): "Sembla com si l'autor s'esforcés a crear-se un llenguatge literari i d'aquí deriva l'abundància de neologismes, no tots encertats i conformes al geni de l'idioma."

⁵⁴¹¹ TOMBI, Beáta, La teoria dell'imitazione nel Quattrocento, dins *Nuova Corvina. Rivista di italianistica*, 20, Budapest, 2008, ps. 160-168 (ps. 161-162).

⁵⁴¹² PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiars*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁴¹³ Traducció espanyola reproduïda per GARCÍA GALIANO, A., *La imitación poética...*, ps. 82.

En el mateix fragment de l'epístola (*Familiars*, XXIII,xix,11-12), Petrarca recull, divulga i potencia també en els seus seguidors la imatge senequiana de la semblança d'un fill al seu pare: “[11] (...) *Curandum imitatori ut quod scribit simile non idem sit, eamque similitudinem talem esse oportere, non qualis est imaginis ad eum cuius imago est, que quo similior eo maior laus artificis, sed qualis filii ad patrem. [12] In quibus cum magna sepe diversitas sit membrorum, umbra quedam et quem pictores nostri ‘aerem’ vocant, qui in vultu inque oculis maxime cernitur, similitudinem illam facit, que statim viso filio, patris in memoriam nos reducat, cum tamen si res ad mensuram redeat, omnia sint diversa.*” En efecte, de la mateixa manera que l'aspecte del rostre d'un fill pot recordar-nos el del seu progenitor, també el fet d'escoltar un text inspirat en un clàssic ens recordaria l'estil i els continguts d'aquell clàssic. El mateix Petrarca ho està demostrant quan redacta aquesta lletra, que tant recorda per la forma i el contingut a la de Sèneca a Lucili, però sense recórrer per a res al plagi literal.

Els consells dels grans autors clàssics, rescatats de l'oblit pels humanistes, influïen no sols en la tasca creativa pròpiament dita, sinó també en les traduccions o versions llatines de textos grecs que realitzaven els mateixos humanistes. O, també, en els *volgarizzamenti* de clàssics llatins en llengua romanç. En contra de la tradicional metodologia medieval de traduir *de verbo ad verbum* (mot rere mot), els nous transmissors del coneixement antic, amb Leonardo Bruni al capdavant, apostaven per versions elaborades *ad sententiam*, traduïnt d'oració en oració. El text dels llibres que l'anònim del *Curial* denomina “de reverenda letradura” ja no era vist com un tresor de vocables juxtaposats, sinó com un missatge codificat que calia descodificar d'una manera intel·ligent i comprensiva. Allò que importava, al cap i a la fi, era captar òptimament el sentit o el significat sencer de cada oració, de cada paràgraf, i ajudar, en conseqüència, a preservar críticament la intenció i l’“esperit” de l'autor.⁵⁴¹⁴

A partir de Petrarca, doncs, la literatura començarà a ser entesa com un joc entre escriptor i lector, de suggestió i de dissimulació de fonts, d'exquisida i personalitzada codificació intel·lectual. Giovanni Boccaccio, fidel alumne del mestre, en el preàmbul a la jornada IV del *Decameron* ironitza sobre la qüestió. Als detractors que l'acusen de

---

⁵⁴¹⁴ Els nous mètodes no sempre eren entesos fora d'Itàlia. Vegeu, per exemple, la polèmica que sostingueren Bruni i l'escolàstic castellà Alonso de Cartagena sobre els procediments que el primer havia fet servir a l'hora de traduir novament les *Ètiques* d'Aristòtil: GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000; MORRÁS, María, El debate entre Leonardo Bruni i Alonso de Cartagena: las razones de una polémica, dins *Quaderns. Revista de traducció*, 7, Barcelona, 2002, ps. 33-57.

fabulitzar per a guanyar-se el pa, en lloc de dedicar-se a la noble tasca de la *imitatio* dels grans autors, els desafia a descobrir les seues fonts: “Quegli che queste cose così non essere state dicono, avrei molto caro che essi recassero gli originali: li quali se a quel che io scrivo discordanti fossero, giusta direi la lor riprensione e d’amendar me stesso m’ingegnerei; ma infino che altro che parole non apparisce, io gli lascerò con la loro oppinione, seguitando la mia, di loro dicendo quello che essi di me dicono.”⁵⁴¹⁵ Francesc Vallverdú ho tradueix d’aquesta manera: “Els qui diuen que aquestes coses no han estat així [l’acusen de falsari, com Apol·lo a Homer en el *Curial*], em faria molt de goig que anessin als originals, i si fossin discordants del que jo escric, tindria per justa llur reprensió i procuraria jo mateix d’esmenar-me; però mentre no siguin sinó paraules, els deixaré amb llur opinió, jo seguint la meua, dient d’ells el que ells diuen de mi.”⁵⁴¹⁶ Recordem que, en l’ambient en què escriuen Petrarca i Boccaccio continua vigent un paradigma de saber, l’escolàstica medieval, on l’originalitat era digna de reprensió i on no s’admetien “discordances” amb els textos clàssics a imitar.

No obstant la possible influència de la teoria de Petrarca, també pogueren haver influït en la praxi imitativa de l’escriptor altres autors i lectures. Tindrem oportunitat de veure, més avant, com l’anònim havia estudiat la *Divina Comèdia* a partir d’uns *commenti* que contenien molta erudició. Cada vers, cada sintagma, cada mot d’interés de l’obra de Dante era glossat i interpretat extensament. Es tractava, en fi, de desmuntar peça a peça l’obra del *poeta-theologus* per a extraure’n el màxim suc sapiencial. Aquest *desmuntatge* exegetíc serveix d’experiència a l’escriptor per a plantejar-se’l a la inversa. El que realitza el seu autor de capçalera, Benvenuto Rambaldi da Imola, és una *dissecció* de les missatges literaris de Dante per a explicar quines són les fonts d’erudició en què s’ha basat. El que practica l’autor del *Curial* és exactament el contrari: recórrer a fonts diversa d’autoritat, saviesa i erudició, per a configurar fonamentadament *munyatges* literaris. Aquestes composicions textuais es concentren en els passatges més poetitzats de l’obra, partint de textos d’escassa extensió combinats, o de frases, sintagmes i mots “retallats” i anotats per a ser usats quan calga.

---

⁵⁴¹⁵ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it> Crida l’atenció sobre aquest fragment, en relació amb el *Curial*, PIERA, Montserrat, Lectores y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97 (ps. 91-92).

⁵⁴¹⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *El Decameró*, trad. al català i notes de Francesc VALLVERDÚ [1984], Edicions 62 (“La butxaca”), Barcelona, 2008, p. 302.

Només cal veure la combinació de fonts que fonamenta la descripció de les Muses en el preàmbul del llibre III per a comprendre-ho gràficament. L'escriptor és conscient de la importància que té –per a ell i per a la nova cultura de l'humanisme– la reivindicació de les Muses paganes, proscrites de la cultura cristiana durant tot l'edat mitjana. Per això es preocupa per investigar sobre el tema i oferir una informació tan fidedigna com contrastada i generosa. Amb aquest propòsit, en part erudit en part divulgatiu, consulta tot un conjunt de fonts bibliogràfiques italianes, del segle XIV (les *Genealogie* de Boccaccio, les *Allegorie* de Del Virgilo, els comentaris de Dante per Da Imola i Pietro Alighieri), alhora que recorda la invocació d'Estaci a les Muses en la *Tebaida* (un clàssic ben accessible; obra a més d'un autor napolità).⁵⁴¹⁷ Anotades, doncs, les diferents descripcions de les Muses dels autors italians –basades en Fulgenci, però marcades per algunes variants i diferències–, l'autor prepara minuciosament el seu text com una amanida de nòtules, com un minucios treball de marqueteria. Al remat, ell ens declararà en el proemi que ha consultat Ovidi i Fulgenci, grans fonts d'autoritat antigues, homes “de reverenda letradura”: “fabuliza Ovidi en lo quint libre (...). E quant a l'integument d'aquesta faula, diu Fulgenci...” (*CeG* III.0). No ens està mentint, perquè no entra en el seu concepte de *poiesis*. Ens està remetent a les obres originals, grecolatines, que representen per a ell una font d'*auctoritas* més sòlida i recomanable que els intermediaris erudits de què s'ha servit, els quals no explicita. Assentades les bases d'aquesta autoritat clàssica i comparades fil per randa les fonts intermèdies, l'escriptor reestructura la faula concisament (en les fonts originals, tot és extens i prolix; ell, en canvi, economitza magistralment) i obté un text personal, seu, propi. És evident que no es tracta en absolut d'un redactat original. Però tampoc no és original la mel de les abelles, sinó el producte d'un nèctar libat de distintes flors:

ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> , III.0	Combinació de fonts	<i>Auctoritates</i> consultades
Item, les dites Muses en altra manera són al·legoritzades: que la primera Musa sí s'appellada Clio,	<i>Alii allegorizant novem Musas (...); ideo dicta est prima musa Clio</i>	P. ALIGHIERI, <i>Comentum</i> , <i>Purg.</i> I, 1-12
que és interpretada gloriosa dea,	<i>quod est gloria, quasi gloriosa dea</i>	B. DA IMOLA, <i>Comentum</i> , <i>Purg.</i> I, 1-12
o cogitació	<i>cogitatio</i>	G. BOCCACCIO, <i>Genealogie deorum gentilium</i> , XI,2

⁵⁴¹⁷ De les fonts italianes, tractem en el capítol I.1.5; d'Estaci, en el capítol I.1.7.

gloriosa	<i>gloriosa</i>	B. DA IMOLA, <i>ibidem</i>
de cercar o cogitar sciència;	<i>scientiam querit</i>	G. BOCCACCIO, <i>ibidem</i>
<i>cleos</i> en grech, en latí <i>fama</i> ,	<i>cleos enim grece, 'famam' sonat</i>	P. ALIGHIERI, <i>ibidem</i>
la qual segueix la sciència.	<i>cogitatio querende scientie</i>	G. BOCCACCIO, <i>ibidem</i>
La segona, Euterpe, que és interpretada 'bé delectant',	<i>Secunda Euterpe, interpretata 'bene delectans'</i>	P. ALIGHIERI, <i>ibidem</i>
car primerament se deu cercar la sciència e despuys delectar-se en ço que ha cercat.	<i>quod primum sit scientiam querere, secundum sit delectari quod queras.</i>	G. BOCCACCIO, <i>ibidem</i>
La terça, Melipòmene, 'que ens fa perseverar en aquell bon propòsit'. La quarta, Talia, que és interpretada 'capacitat'. La quinta, Pol·límia, que vol dir 'faent molta memòria'.	<i>Tertia, Melpomene, quasi 'meditationem faciens permanere'. Quarta, Thalia, interpretata 'capacitas'. Quinta, Polymnia, quasi 'memoriam multam faciens'</i>	P. ALIGHIERI, <i>ibidem</i>
La sisena, Èrato, que vol dir 'invenció', ço és, que l'hom deu fer	<i>Sexta vocatur Erato, que interpretatur similitum 'inventio', eo quod est necessarium homini</i>	G. DEL VIRGILIO, <i>Allegorie Librorum Ovidii Metamorphoseos</i>
de si alguna cosa nova.	<i>ut aliquid simile et de suo inveniat</i>	G. BOCCACCIO, <i>ibidem</i>
La setena, Tersícore, quasi 'instrucció'	<i>Septima, Tersicore, quasi 'instructio'</i>	P. ALIGHIERI, <i>ibidem</i>
o juyhí, car après de la invenció cové discernir e judgar.	<i>dijudicans, eo quod homini est necessarium scire dijudicare inter ea que adinvenit.</i>	G. DEL VIRGILIO, <i>ibidem</i>
La octava, Urània, quasi	<i>Octava, Urania, quasi</i>	P. ALIGHIERI, <i>ibidem</i>
'celestial enginy'.	<i>'celestem ingenium'.</i>	G. BOCCACCIO, <i>ibidem</i>
La novena e última, Calíope,	<i>Nona, Caliope</i>	P. ALIGHIERI, <i>ibidem</i>
que és eloqüència.	<i>quod est dea eloquentiae.</i>	B. DA IMOLA <i>Comentum, Inf. II, 7-9</i>
E sí, tot és ordenada en la fi.	<i>Ergo hic erit ordo.</i>	G. BOCCACCIO, <i>ibidem</i>
De aquesta prenen les altres il·luminació,	<i>Traditur doctrina aliis.</i>	B. DA IMOLA, <i>Comentum, Purg. I, 1-12</i>
creximent e fama;	<i>Invocació a Venustas, Fama i Calliope</i>	ESTACI, <i>Thebais, IV, vv. 32-35</i>
e ella de totes.	<i>Et ista est regina aliarum.</i>	G. DEL VIRGILIO, <i>ibidem</i>
E açò, quant a la sciència, són les Muses.	<i>Musas esse novem modos scientie.</i>	P. ALIGHIERI, <i>ibidem</i>

Realment, és en els pròlegs dels diferents llibres on l'autor del *Curial* es dedica amb major deteniment a elaborar els seus textos partint dels més diversos records de lectura, o recorrent a notes preses de llibres que tenia a l'abast. Ho podem veure si

“desmuntem” els possibles referents culturals i bibliogràfics que pesen sobre el capítol més dens d’informació de tot el llibre, el proemi al llibre I:

“[O.] quant és gran lo perill, quantes són les sol·licituts e les congoxes a aquells qui ·s treballen en amor! Car, posat que alguns amats de la fortuna, après de infi nits infortunis, sien arribats al port per ells desijat, tants emperò són aquells qui rahonablement se’n dolen, que anvides pusch creure que entre mil desaventurats se’n tròpia un que hage amenada la sua causa a gloriosa fi. E si ab dret juyhí serà esguardat lo cas següent, jatsia que seran molts aquells qui diran que ells voldrien que axí ·ls prengués de les sues amors, emperò, sabent la certenitat de les penes de les quals aquella dolçor amarga és tota plena, e no havent certenitat de la fi si serà pròspera o adversa, se deurien molt guardar de metre’s en aquest amorós ans dolorós camí. E per ço us vull recitar quant costà a un gentil cavaller e a una noble dona lo amar-se l’un a l’altre, e com ab gran treball e pena, e seguits de molts infortunis, après lonch temps aconseguiren lo guardó de lurs treballs.”

Procedim a detectar els possibles referents, literaris i no estrictament literaris:

Proemi del llibre I	Referents literaris proposats	Sentit aportat
<u>[O.] quant és gran lo perill...!</u>	<p>Sant Joan CRISÒSTOM: “<i>O, quantum periculum, quod dicamus infelicibus illis et miseris, qui semetipsos ad alios regendos praecipitant, et se in tantorum suppliciorum iactant abyssum!</i>” (Homilia 24, <i>Super Epistolam ad Hebræeos</i>).⁵⁴¹⁸</p> <p>Joan de LLEMOTGES: “<i>Unde quemadmodum navigantes mare narrant eius pericula, ita nos curialem commeantes amaritudinem, periculosa ipsius, naufragia quae scimus loquimur.</i>” (<i>Somnium Morale Pharaonis</i>, XIX).⁵⁴¹⁹</p>	<p>Admonició fraresca contra els qui cauen en l’abisme de la condemnaió eterna.⁵⁴²⁰</p> <p>Com els “curials” que, segons el <i>Limovicensis</i> (<i>speculum principis</i> del segle XIII) naufraguen</p>

⁵⁴¹⁸ Citat per CHARTREUX, Dénis le, *Contra ambitionem*, dins *Operum minorum Dionysii Carthusiani*, ed. a cura de Pieter BLOMMEVEEN, Tipogr. de Johann Soter, Colònia, vol. 1, ps. 444-454 (p. 449). Aquesta obra de sant Joan Crisòstom interessava molt al cercle cultural Guevara-D’Àvalos, de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim. Enyego de Guevara, gran senescal i germà d’Enyego d’Àvalos el manà a *volgarizzare* a un traductor toscà, per a accedir millor al contingut, en la primeria del 1447. Vegeu CORNAGLIOTTI, Anna, *Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire*, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281 (ps. 266 i 270), i el nostre capítol I.3.5.

⁵⁴¹⁹ LLEMOTGES, Joan de, *Johannis Lemovicensis, Morale Somnium Pharaonis*, Altdorf, Heidelberg, 1690; reed. digital <<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/johannes1690>> consultada en març del 2014.

...quantes són les sol·licituts e les congoxes a aquells qui ·s treballen en amor! Car, posat que alguns amats de la Fortuna, après de infinits infortunis, sien arribats al port per ells desijat, tants emperò són aquells qui rahonablement se'n dolen...

...que anvides pusch creure que entre mil desaventurats se'n tròpia un que

BOCCACCIO: “io sarei lontana da queste insanabili solleccitudini, ch’io sostengo, et l’anima insieme con la mia fama santissime non curebbono di vedere le mondane feste, simili al vento, che vola, né da quelle vedute avrebbe angoscia...” (*Fiammetta*, V, 30);⁵⁴²² “Io ne sono, non come cupido ma come amato dalla fortuna, abbondante.” (*Decameron*, X, 8);⁵⁴²³ “post longas infortuniorum suorum querelas, felicitati Psycis invidentes” (el mite de Psique i l’enveja de les “egrègies sorel·les”, en les *Genealogie deorum gentilium*, V, 22);⁵⁴²⁴ “negli amorosi pelaghi dimoranti disiosi di pervenire a porto di salute” (*Filocolo* I,2);⁵⁴²⁵ “In questo duodecimo libello / disegna primamente l’autore / come e perché si lasciasse il dolore / ... / Poi le sue nozze magnifiche pone, / ... / dicendo sé nel porto disiato / esser con venti diversi arrivato. (Sonet proemial del darrer libre de la *Teseida*, XII, 0);⁵⁴²⁶ “io sovente piango e dolgomi di tanto infortunio, né in maniera niuna posso d’amarla tirarmi indietro” (*Filocolo*, IV, 35).⁵⁴²⁷

PETRARCA: “per suo amor m’er’io messo / a faticosa impresa assai per tempo: / tal che, s’i’ arrivo al disiato porto, /spero per lei gran tempo / viver, quand’altri mi terrà per morto ” (*Canzoniere*, I, 119, vv. 11-14).⁵⁴²⁸

PETRARCA: “*rari et vix hominibus accessibiles portus (...). Iam vix uni contigit ex milibus ut integer enataret; sic*

atrets per la literatura de ficció i evasió.⁵⁴²¹

Evocació dels patiments (*Fiammetta*) i els amors infortunats, però amb final nupcial i feliç, del *Filocolo* i la *Teseida*, obres de sincretisme èpico-sentimental de Boccaccio, conegudes pels lectors i antecedents literaris del projecte *Curial e Güelfa*. S’hi afig el mite de Psique (Apuleu, *Asinus aureus*): i la pugna contra l’Enveja, companya dels Infortunis (d’acord amb Estaci, *Silvae*, V,i,135-150).

Record d’una lletra consolatòria de Petrarca,

⁵⁴²⁰ Precisament, la lletra paulina que comenta sant Joan Crisòstom en homilia, la dels *Hebreus*, tracta de la salvació que obtenen els cristians que perseveren en la fe i que no naufraguen. La constància, la perseveració, és un dels aspectes centrals de dita epístola, i també d’aquest capítol sinòptic del *Curial*.

⁵⁴²¹ No oblidem que aquesta obra és citada més avant en la novel·la: “e lo sompni de Pharaó expost per Josep, moralizat per *Johannem Limovicensem* en vint epístoles” (*CeG* III.10). Com veurem més avall (capítol I.1.7), el *Limovicensis* serví de manual epistologràfic a la cancelleria napolitana dels Anjou.

⁵⁴²² BOCCACCIO, Giovanni, *Elegia di Madonna Fiammetta*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Carlo DELCORNO, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁴²³ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁴²⁴ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Font proposada per TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281.

⁵⁴²⁵ BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁴²⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁴²⁷ BOCCACCIO, G., *Filocolo...*, *op. cit.*, s. p.

⁵⁴²⁸ PETRARCA, Francesco, *Canzoniere*, ed. a cura de Daniele PONCHIROLI, Einaudi, Torí, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

hage amenada la sua causa a gloriosa fi.

E si ab dret juyhí serà esguardat lo cas següent, jatsia que seran molts aquells qui diran que ells voldrien que axí ·ls prengués de les sues amors, emperò, sabent la certenitat de les penes...

...de les quals aquella dolçor amarga és tota plena...

...e no havent certenitat de la fi si serà pròspera o adversa...

nos Fortune imperium exercet” (*Familiares*, IV, xii, 30)⁵⁴²⁹ + **BOCCACCIO**: “Allora, Florio, non potendosi quasi più celare, però che ira e amore dentro l’ardeano, rispose: -Caro padre, né Androgeno né Giansone non seguirono l’uno lo studio e l’altro l’armi, se non per averne il glorioso fine disiderato da loro: e questo è manifesto. E veramente a me non sarebbe grave il provare le tempestose onde del mare, né i pericoli della terra” (*Filocolo*, II, 13).⁵⁴³⁰

Antoni CANALS: “havent temor dels Deus, qui guarden lo dret juhí”, “fon determenat per dret juhí”, “molt justament e ab dret juhí” (trad. al català dels *Facta et dicta memorabilia* de VALERI MÀXIM);⁵⁴³¹ **BOCCACCIO**: “onde per questo potrete vedere” (*Filocolo* I,2);⁵⁴³² “se e’ mi fosse detto da alcuno / che qual volessi in isposo prendesse; / così in amorosa erranza posta / m’ha, lassa!, Amor, perché più non li costa” (*Teseida* VIII,cv, vv. 5-8);⁵⁴³³ “la certezza delle pene” del Purgatori, eternes (recurs homilètic).

PETRARCA: “*Mundus, deceptor generis humani, quot vitam laqueis implicitam quam amare dulcedinis aspersione commendat, novit quisquis apertis oculis iter hoc agit; cuius et nos fraudibus de industria favemus studioseque, ut ipsi nobis ignoti simus, adversus Apollinis consilium laboramus.*” (*Familiares*, II, ix, 2)⁵⁴³⁴ = [Trad. d’Ugo DOTTI: “Chiunque compia questo viaggio terreno ad occhi aperti, si accorge di quale amara dolcezza il mondo, inganatore del genere umano, asperga la vita, avvilupata di tanti lacci; e noi intanto, a tutte queste frodi, facciamo volutamente buon viso e di proposito facciamo di tutto, contro l’ ammonimento di Apollo, a non conoscere noi stessi.”]⁵⁴³⁵

PETRARCA interpretat per **BARZIZZA** (*Lletra a Francesc de Centelles*): “*In armis te acerrimum, in victoria clementissimum praestabis. Haec tametsi dum Amori obsequeris, egregie, te assecuturum agnoscis; nolo tamen*

i evocació d’una de les obres que inspiren el *Curial*, on el protagonista pretén obtenir “gloriosa fi”, malgrat els perills de la navegació vital.

Nova admonició fraresca, en clau paròdica o irònica, en base a una frase molt recurrent en sermons. Plantejament del “cas” a manera d’eximpli moral.

Podem defugir l’*amara dolcezza*, la passió que ens atrapa en llaços d’infelicitat (Làquesis) seguint el consell d’Apol·lo, déu de sapiència: “regoneix-te bé” (*Curial*, II.144).

Guiniforte Barzizza (Milà, 1439) adverteix el cavaller Francesc-Gilabert de Centelles

⁵⁴²⁹ PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiares*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Font proposada per RICO, Francisco, Para el *Curial* (*Sylva* XXII), dins *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, El Festín de Esopo, Barcelona, 1982, ps. 89-90.

⁵⁴³⁰ BOCCACCIO, G., *Filocolo...*, *op. cit.*, s. p.

⁵⁴³¹ VALERI MÀXIM, Publi, *Llibre anomenat Valeri Màxim: “Dels dits i fets memorables”*, traducció catalana del XIV segle per frare Antoni CANALS; ara per primera volta estampada segons el còdex del Consell de Cent barceloní, per Ramon MIQUEL i PLANAS, Tipogr. Miquel-Rius, Barcelona, 1914, vol. 1, ps. 58. 143 i 197, respectivament, *et passim*. És probable que l’anònim tinguera accés a un manuscrit de Valeri Màxim (vegeu en el capítol I.1.7 alguna aportació al *Curial* extreta d’aquest divulgadíssim clàssic), on constara la rara plasmació ortogràfica *juyhí*. La relació amb l’expressió reiterada en el *Valeri Màxim* reforça la idea que té l’autor de presentar la novel·la a manera de *cas* o d’*exemplum* moral.

⁵⁴³² BOCCACCIO, G., *Filocolo...*, *op. cit.*, s. p. Es manté la voluntat d’exemplaritat sentimental que transmet el certaldés en el pròleg d’aquesta obra.

⁵⁴³³ BOCCACCIO, G., *Teseida...*, *op. cit.*, s. p.

⁵⁴³⁴ PETRARCA, F., *Epystole Familiares...*, *op. cit.*, s. p.

⁵⁴³⁵ PETRARCA, Francesco, *Epistole*, trad. italiana i ed. a cura d’Ugo DOTTI, De Agostini Libri – Unione Tipografico-Editrice Torinese (“Classici italiani”), Novara, 2013 (2a; 1a, 1978), disponible en versió digital en *Google Books* <books.google.es>

	<p><i>credas hanc satis esse tutam viam aut planam quae ad ea pateat. Plerisque enim locis est ardua (...), undique substrata laqueis (...), tota sollicitudinibus, anxiis, tota laboribus, suspiriis, cruciatibus ac periculis circumspecta; incertam spe...</i>⁵⁴³⁶ [Trad.: “Tu excel·liràs com a home acèrrim en les armes i clementíssim en la victòria. Però mentre tu, egregi senyor, serviràs aquest Amor, aconseguiràs reconèixer-te. No vull que cregues, tanmateix, que tot aquest camí serà completament tan pla com n’és l’accés. En la majoria de llocs, serà ardu (...), per tot arreu sotmés a llaços ocults (...), preveient-hi tota mena de sol·licituds, congoixes, treballs, sospirs, patiments i perills; amb incerta esperança...”]</p>	<p>dels perills de la navegació amorosa. Li aconsella que es deixi guiar per Petrarca i, servisca l’autèntic Amor. Sols així aconseguirà “reconèixer-se”, en el sentit peripatètic i petrarquesc de l’expressió.</p>
<p>...<u>se deuriem molt guardar</u>...</p>	<p>(per exemple, en el <i>Llibre del Consolat de Mar</i>: “los dits senyors de naus o llenys <u>deuen-se guardar</u> (...) si ells volen fer alguna obra...”⁵⁴³⁷)</p>	<p>Nou incís moral: paròdia homilètica?, record del llenguatge judicial?</p>
<p>...de metre’s en aquest <u>amorós ans dolorós camí</u>.</p>	<p>PETRARCA: “Morte pò chiuder sola a’ miei pensieri / l’amoroso camin che gli conduce / <u>al dolce porto</u> de la lor salute.” (<i>Canzoniere</i>, I, 14, vv. 5-8)⁵⁴³⁸ + BOCCACCIO: “ma <u>amoroso</u> pensiero non la turbava, <u>anzi doloroso</u>” (<i>Filocolo</i> IV,11)⁵⁴³⁹</p>	<p>Lírica petrarquesca + Narrativa sentimental boccacesca</p>
<p>E per ço <u>us vull recitar quant costà a un gentil cavaller e a una noble dona amar-se l’un a l’altre. e com ab gran treball e pena, e seguits de molts infortunis, après lonch temps aconseguiren lo guardó de lurs treballs.</u></p>	<p>BOCCACCIO: “ve ne seguirà speranza de <u>guiderdone... in essa troverete quanto la mobile fortuna abbia negli antichi amori date varie permutazioni e tempestose... che molte volte si perde l’un per l’altro... per lunga sofferenza Amore recò al disiato fine...</u>” (<i>Filocolo</i> I,2).⁵⁴⁴⁰; “<i>Deo adversante, e manibus Fortune, Infortunia extorquebant</i>” (<i>De casibus virorum illustrium</i>, II, 9);⁵⁴⁴¹ LA BÍBLIA: “<i>Et [Sapientia] reddidit iustis mercedem laborum suorum</i>” (<i>Llibre de la Saviesa de Salomó</i> 11:7).</p>	<p>S’anuncien els amors de dos protagonistes (plantejament), els infortunis que patiran (nus) i la recompensa que obtindran (desenllaç).</p>

⁵⁴³⁶ BARZIZZA, Guiniforte, *Guinifortus Barzizius equiti Francisco Sci[n]tigles*, dins BARZIZZA, Guiniforte – BARZIZZA, Gasparino, *Guiniforti Barzizii Bergomatis, Gasparini filii, Philippi Mariae Vicecomitis Mediolanis ducis oratoris ac ducalis vicarii, Orationes et Epistolae*, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, part 2, ps. 122-131; CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici (“Quaderni di filologia medioevale e umanistica”, 10), Messina, 2008, ps. 132-133.

⁵⁴³⁷ CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Código de las costumbres marítimas de Barcelona, hasta aquí vulgarmente llamado “Libro del Consulado”; nuevamente traducido al castellano, con el texto lemosín restituído a su original integridad y pureza, e ilustrado con varios apéndices, glosarios y observaciones históricas*, Tipogr. d’Antonio de Sancha, Madrid, 1791, p. 21. Se sobreentén que els enamorats, senyors i patrons dels respectius navilis d’amor, com els patrons de vaixells en la vida real, “se deuriem molt guardar” d’accions que els havien de dur per mal camí.

⁵⁴³⁸ PETRARCA, F., *Epystole Familiares...*, op. cit., s. p.

⁵⁴³⁹ BOCCACCIO, G., *Filocolo...*, op. cit., s. p.

⁵⁴⁴⁰ *Ibidem*.

⁵⁴⁴¹ BOCCACCIO, Giovanni, *De casibus virorum illustrium*, ed. a cura de Pier Giorgio RICCI i Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it> S’anuncia l’entrada en joc dels Infortunis sotmesos a una Fortuna ja no totpoderosa i boeciana, sinó frustrada davant els amants virtuosos. Sobre la Fortuna i els Infortunis, vegeu quan tractem d’aquesta obra de Boccaccio en el capítol II.1.5.

Com s'observa, aquest densíssim paràgraf, que serveix de preàmbul concís en extrem, d'anunci d'argument o de sinopsi moralitzada, està treballat per l'escriptor a consciència. La intenció literària de *Curial e Güelfa*, després de la radiografia que acabem d'oferir, observarem que reposa sobre dos pilars culturals: (1) la filosofia amorosa de Petrarca (*Familiars, Canzoniere*), però –atenció– reeditada en clau humanística, neoplàtonica, per Guiniforte Barzizza (*Epistula de amore*, Milà, 1439), i (2) el mestratge de la literatura sentimental (*Filocolo, Teseida, Fiammetta, Decameron*) i moral (*De casibus*) de Boccaccio, on l'Amor virtuós supera els Infortunis i venç la mala Fortuna. Hi afluïren, així mateix, recursos homilètics parodiats (el capítol següent, el del naixement de *Curial*, parodia també unes hagiografies i els *Evangelis*⁵⁴⁴²) records de lectura de sant Joan Crisòstom, el *Llibre de Salomó*, el *Limovicencis* i Antoni Canals. Alguns d'aquests textos (Barzizza, Joan Crisòstom, Joan de Llemotges) tenen per comú denominador la cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context on s'escriu el *Curial*.⁵⁴⁴³ La metàfora del *navigium amoris* ens ha dut a pensar en la possibilitat que el text continga algun ressò textual del *Llibre del Consolat de Mar*: el codi legislatiu que regia la navegació marítima dels mercaders de la Corona d'Aragó. Aquest llibre era un vademècum essencial als despatxos de la Regia Camera della Sommaria, l'organisme napolità que presidia i dirigia el gran camarlenc Enyego d'Àvalos.⁵⁴⁴⁴

El sentit del proemi al llibre I, que en realitat és una sinopsi moralitzada de tota la novel·la, s'entén millor quan el connectem amb un incís del capítol III.100, pensat a manera d'epíleg o moralitat. No debades conté una interessant represa –amb alguns matisos– del plantejament inicial del preàmbul: “E aquell qui era cavaller nat en pobre casa, favorit de la Fortuna après de infinits infortunis, per les seues virtuts (...), e axí mateix per Amor, qui és molt pus poderosa dea que la Fortuna, (...) contínuament contra la Fortuna e infortunis guerrejant, vencent aquells (...), no obstant los assalts secrets de la iniqua e porfidiosa Enveja, fonch remuntat en tal manera, que lo valent e virtuós cavaller, en un jorn, per sos mèrits, obtengué principat e muller.” Com veurem més avant, la cloenda està molt influïda per la novella de Cimone (*Decameron* V,1), on

---

⁵⁴⁴² Us remetem a les fonts religioses de la novel·la, a l'inici del capítol II.1.7.

⁵⁴⁴³ Com observarem quan tractem més avant d'aquestes fonts, relacionades amb la biografia o l'entorn immediat del gran camarlenc del rei d'Aragó, exdonzell de València i excortesà de Milà, Enyego d'Àvalos.

⁵⁴⁴⁴ Aquest organisme regulava les relacions impositives de la corona amb els mercaders que actuaven per via naval, i, entre altres coses, tractava de resoldre conflictes generats per aquest comerç. Vegeu el capítol I.3.4.

“l’alte virtù dal cielo infuse nella valorosa anima fossono da invidiosa Fortuna in piccolissima parte del suo cuore con legame fortissimi legate e racchiuse, li quali tutti Amor ruppe e spezzò, sì come molto più potente di lei [de la Fortuna] (...) con la sua forza sospinse...”⁵⁴⁴⁵ La força de l’Amor (el clàssic *Omnia uincit Amor* de Virgili) és la força que ajuda Curial a comportar-se virtuosament i esdevenir príncep. En realitat, al remat de la novel·la “lo guardó de llurs treballs”... l’obté el cavaller.

Els exegetes italians del Tres-cents, llegits i “retallats” per l’anònim, concebien els textos literaris en general i la *Comèdia* en particular com una *artificiosa texedura* elaborada minuciosament per l’escriptor per a velar la *historiae veritas* –la “veritat” reivindicada per Apol·lo en el *Curial*– sota un mantell de “poètiques ficcions” i “rectòriques colors”. Reproduïm ací la terminologia que fa servir l’anònim.⁵⁴⁴⁶ Hom concebia de l’escrit poètic com un teixit: la *veritas* o realitat històrica que hauria de sostenir tota ficció moralment “acceptable” seria l’ordim del teler; les *exornationes* afegides acuradament, una rere l’altra, serien com els fils d’una trama policroma entreteixida. Acabem de veure alguns exemples de “trama”, és a dir, de matèria primera espigolada de fonts diferents que s’incorpora a l’ordim per a anar teixint sobre el teler la “peça”, el *textus* literari. Ara bé, per a l’anònim, l’ordim, els fils de l’ordit que romanen ocults per davall de la colorada trama, són encara més importants. La seua novel·la no és cap obra superficial, de simple exhibició ornamental, estètica; pura poesia. Ben al contrari: es tracta d’una obra de continguts, fornida de missatges amb component moral, ironies i dobles sentits. Ha de ser interrogada i interpretada.

La metàfora tèxtil l’assumia Enric de Villena quan parlava de la “textual texedura” de l’*Eneida* i altres obres, que calia glossar i “declarar” amb l’objecte de fer accessible als llecs, als nobles lletraferits, la “verdat” que contenien.⁵⁴⁴⁷ L’autor del *Curial*, lector de les glosses de Villena, coneix i maneja també aquests conceptes prehumanistes. Però els maneja precisament a la inversa. Si Villena es dedica a desfilar o desteixir els versos del *Virgili*, l’anònim de *Curial e Güelfa* es dedicarà a “teixir” metòdicament alguns capítols amb fibres tèxtils de la més diversa procedència. És a dir, que actuarà a l’inrevés dels exegetes: construeix en lloc de dissecar el text; incorpora

---

⁵⁴⁴⁵ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁴⁴⁶ Vegeu RANALLI, Omerita, *Accessus ad auctorem* e primo canto dell’*Inferno* nelle lettere fiorentine di Giovanni Boccaccio, dins CALITTI, Floriana (ed.), *Scrittori in cattedra: la forma della lezione dalle origini al Novecento*, Bulzoni, Roma, 2002, p. 13.

⁵⁴⁴⁷ VALERO MORENO, Juan Miguel, *Textual texedura: tradiciones exegeticas y “modelo cultural”*. Hacia la glosa de Villena (I), dins *Revista de poética medieval*, 17, Alcalá de Henares, 2006, ps. 143-193.

dobles lectures a una mateixa frase, la literal i l'al·legòrica, amb previsió que un lector atent les sàpia desglossar i glossar. Obrant així, transforma bona part de la novel·la en un text necessitat de ser “exposat” a cada passa i anotat a peu de pàgina; “declarat”, com se solia dir aleshores, per a poder captar les diferents lectures o sentits possibles. Sols així podrem comprendre les nombroses ironies, facècies, jocs onomàstics, falsejament de fonts grecolatines, etc., que atresora l'obra. I és que, en el medi social i cultural on habita l'anònim, els autors clàssics i la literatura en general eren llegits, gaudits i discutits capítol a capítol, i en tres fases consecutives: “lo qui havia legit lo test haguera feta la glosa, e l'haguera declarat” (*CeG* II.45). Un lector “recitava” el text literal de l'obra. Després, en feia la glossa, és a dir, explicava els mots “intricats” i els dobles sentits. I, finalment, “declarava”, és a dir, esclaria i donava a entendre als oients el sentit moral de les al·legories i “integuments” per davall dels quals el poeta o literat havia ocultat una “veritat” accessible en principi als “homes de ciència”.

L'escriptor fabrica dobles sentits, atribueix disbarats hilarants a Plató o elabora amb paciència la “textual texedura”⁵⁴⁴⁸ d'alguns fragments, rics en contingut erudit: mitologia, astronomia, herois clàssics, proemis dels tres llibres, etc. És evident que tot això exigia una glossa i una declaració després de ser recitat. En els capítols més narratius i relaxats d'erudició, però també més lírics o elegíacs, l'anònim s'apunta a la moderna narrativa *alla italiana*, però sense que es note massa que plagia Boccaccio. Posarem un exemple de mostra, dels moltíssims que se'n poden extraure: És cosa de suposar que, llegint amb fruïció el *Decameron* (*novella* II,8), l'anònim de la novel·la catalana trobà atraient i expressiva la frase “non potendo io agli stimoli della carne ne alla forza d'amor contrastare”. L'anotà en una quartilla (o potser ja disposava de tot un quadern farcit de recursos boccaccians), sabent o no sabent encara on la podria aplicar. A l'hora de redactar el capítol I.4 de *Curial e Güelfa*, trobà que aquell seria el context adient: justament allí on la Güelfa, “no podent resistir als naturals apetits de la carn”, decidí buscar-se un amant. Ara bé, com s'observa, l'escriptor alterà el nèctar boccaccià, seguint el consell de Sèneca i de Petrarca: suprimí *né alla forza d'amor*; canvià *stimoli* per *apetits*, i hi afegí *naturals*. De manera que la frase resultant s'assemblava la de Boccaccio, sí, però solament com podria haver-se paregut un fill al seu progenitor. Llegides una a continuació de l'altra, la segona conserva “l'aire” de la primera, però no és exactament el mateix. Hom ha volgut evitar el plagi literal, mot rere mot. Tanmateix,

---

⁵⁴⁴⁸ Notem el conegut joc etimològic que hi subjau en aquest sintagma: *texere* > *textus*.

i així ho preveïen Sèneca i Petrarca, sempre el lector perspicaç i reflexiu seà capaç de relacionar ambdós textos: la font i la imitació, el nèctar original i la còpia “mel·lificada”, el pare i el fill. En aquest cas, el de la frase dels “naturals apetits”, l’honor de la perspicàcia estava reservat per a Manuela Stocchi.⁵⁴⁴⁹

Atendrem ara a un segon exemple més complex. Quan el desconegut autor de la novel·la cavalleresca està redactant la semblança d’Aquil·les –el *miles* homèric, que tant admira–, podríem pensar que improvisa: “...gran sonador de esturments, gran cantador, e portava’s molt ornat, home molt enamorat e alegre, conexedor de herbes, e molt entès en tota art de medecina...” (*CeG* III.31). Ho podríem pensar, en especial, perquè no són molts els textos clàssics on el colèric aqueu aparega retratat com a músic polivalent, curial elegant, metge consumat i herbolari en hores de lleure... Es podria pensar que ironitza sobre la marxa i que s’ha proposat traçar una original o singular caricatura de l’heroi antic. Però no és així. L’escriptor no improvisa. Tampoc no innova del tot, ni resulta gens original en el fons. Cada frase, pràcticament cada mot, procedeix d’una fitxa distinta. Prové de sengles nòtules preses de fonts d’*auctoritas* diferents, les quals, alhora de caracteritzar el personatge en qüestió, que és el seu objectiu, resulten complementàries. Allò que s’ha col·lectat s’agruparà per a formar un *cos*. És exactament el que recomana Sèneca (*Epist. ad Lucilium*, lxxxiv,2): “de manera que la ploma forme un cos a partir del que la lectura ha replegat en diversos passatges.”

Basta sols amb saber col·locar o “teixir” les frases poades de diferents autors, les tesselles del mosaic que pretenem dissenyar, com si es tractara d’una vistosa amanida de mots. I el resultat ja flueix com si fóra un text original de l’autor: *amator sonorum musicorum* (Da Imola, *Inf.* XII,70-72), *novit cantare, nobiles mores* (ídem, *Purg.* IX,34-42), *amorosi aspectus* (Delle Colonne, *Hist. destr. Troyae*, VIII), *Achiles hilarem* (Valla, *Ilíada* XX,196), *cognitor erbarum* (Da Imola, *Inf.* XII,70-72), *doctus summo in arte medicinae* (Da Imola, *Inf.* XXXI,4-6).⁵⁴⁵⁰ El *Comentum* de Da Imola, les *Històries troianes* i la versió llatina d’Homer per Lorenzo Valla, és com si foren els prats florejats de Lucreci i d’Horaci, d’on els poetes extrauen els mots adients per a “daurar” les seues obres.⁵⁴⁵¹ Les frases elegides constitueixen el nèctar libat i el capítol corresponent del

---

⁵⁴⁴⁹ STOCCHI, M., *Curial e Güelfa e il Decamerone...*, op. cit.

⁵⁴⁵⁰ Més detalls sobre aquest capítol del *Curial*, tan dens de referents literaris, quan tractem d’Homer.

⁵⁴⁵¹ L’apreciació dels clàssics, en qualsevol cas, estaria interferida per la parla col·loquial catalana, on se solia parlar de “baratar argent per or”. O, com deia Bernat Metge: “E que sies cert que tu poràs assats daurar, mas no hic metràs estany per argent.” Citat per BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV*

Curial, una mel de marca molt personal i capriciosa, oferida per l'autor als seus lectors. Encara que sembla sorprenent aquest procediment de marqueteria,⁵⁴⁵² no és un exemple aïllat. Revisada minuciosament la novel·la, constatem que hi ha ben poca cosa reservada a la improvisació. Ni tan sols els presumptes errors mitològics que es concentren en algun capítol. Com es demostrarà més avall en tractar d'Ovidi, els errors no són sinó manipulacions intencionades. Formen part del projecte literari.

El mètode integratiu i eclèctic, l'aconsellat per Sèneca i Petrarca, el seguit pels humanistes, concorda molt bé, d'altra banda, amb l'eclecticisme ciceronià de l'autor del *Curial*. Ens referim a la tendència, també comú entre els tractadistes del primer *Quattrocento*, a evitar el dogmatisme característic de la cultura medieval. Això explica, entre altres coses, que l'autor considere igual de vàlides i interessants –cadascuna en el seu context– una novel·la artúrica com el *Tristany* i un poema èpic com l'*Eneida*; un vers de Píndar i una cançó de Rigaut de Berbezilh. També ajuda a explicar la distància que manté quan Làquesis i sa mare debaten sobre la naturalesa de la noblesa, o quan Fàtima i Camar, com en un tractat humanístic florentí, però de manera molt més concisa, és clar, animen els lectors a debatre sobre el suïcidi estoic de Cató d'Útica. Finalment, i de la mateixa manera que sap conciliar fonts de diversa naturalesa en la seua obra, els nèctars de distintes flors, l'anònim basteix salomònicament una sentència del Parnàs que salva per a la posteritat Homer i Guido de le Colonne. Però, insistim: críticament i diferenciadament. Cadascú en el seu context: *Lo Troià*, per als amants de la senzillesa cronística i la veritat històrica; Homer, per als humanistes. Però d'aquest aspecte –la suspensió de juí, l'eclecticisme humanístic– ja es tractarà més concretament quan abordem la influència de l'obra de Ciceró sobre l'anònim.

El que interessa ara és donar a entendre les dificultats que el *Curial*, com a material susceptible d'anàlisi, presenta a l'hora de ser “desmuntat”. Amb raó, Júlia Butinyà se'n queixava, perquè “no és fàcil mostrar res quan l'autor s'ha donat tanta feina a elaborar tan peculiar disfressa.” Segons ella, l'anònim “deixa veure tan sols uns molt petits caps o petges, com insinuacions febles o pistes suficients, en una sagaç

(dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 104, n. 31).

⁵⁴⁵² BUTINYÀ, Júlia, Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l'Edat Mitjana a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312 (p. 309) prefereix parlar de textos treballats “des del punt de vista culturalista com una peça d'orfebreria”. Creiem que la imatge de l'ebenista marqueter s'hi ajusta encara millor.

dinàmica de dissimulació.”⁵⁴⁵³ Com quan se li acut esmentar unes “egrègies sorel·les” que –italianisme *sorelle* a banda– recorden les famoses *sorores egregiae* del mite de Psique. No s’hi al·ludeix al mite narrat per Apuleu en el lloc en qüestió, però el context sí que tracta de l’enveja, i justifica una “feble insinuació” (per expressar-ho com fa Butinyà) adreçada a aquells lectors que haurien compartit poc abans amb l’anònim autor la lectura del divulgadíssim episodi de l’*Asinus aureus*. En aquest detall concret, doncs, no es tractaria tant de dissimular la font com d’insinuar-la.

Els procediments que manifesta l’autor del *Curial e Güelfa* s’ajusten a la perfecció a les recomanacions teòriques dels clàssics i de Petrarca. El que fa ell, simplement –o no tan simplement– és posar en pràctica la metàfora de la mel. No obstant això, tota experimentació d’una tècnica literària requereix de formació, de pràctica o, si més no, d’orientació sobre com dur-ho a terme. ¿D’on podria haver obtingut, l’escriptor de *Curial e Güelfa*, aquesta orientació pràctica per a fer realitat la teoria de Sèneca? Doncs, pel que deduïm sobre l’itinerari biogràfic de l’autor a partir de l’obra –un camí que passa per força per Milà i la Llombardia–, és ben probable que haguera consultat els manuals escolars o pedagògics de Gasparino Barzizza (Bèrgam, ca. 1360 – Milà, 1431). Ens referim a dos opuscles datats pels anys 1417-1420, *De imitatione* i *De compositione*, on l’humanista llombard –especialment, en el segon– ensenya els seus alumnes els procediments a emprar per a dissimular les fonts originals. Es tracta d’obres lògicament desconegudes a la Península Ibèrica de mitjan segle XV, però no a la cort de Milà, on residí durant molts anys Enyego d’Àvalos. Ell mateix portà de Milà a Nàpols obres de Gasparino, per encàrrec del fill, Guiniforte (1440),⁵⁴⁵⁴ cosa que podria explicar la popularitat d’aquest gramàtic a la cort d’Alfons el Magnànim. Per exemple, el secretari reial Joan Olzina, bon amic de D’Àvalos, aconseguí l’any 1442 el manual *De imitatione*, del llombard Antonio da Rho, deixeble privilegiat de Barzizza, perquè el seu fill Joanot aprenguera a imitar els clàssics: “*imitandis libris*”.⁵⁴⁵⁵ De Gabriel Altadell, excel·lent escrivà barceloní i lector de clàssics, que s’incorporà a la biblioteca reial com a cal·lígraf el 1447, se sap que posseï un exemplar del *De compositione* de Barzizza,

---

⁵⁴⁵³ BUTINYÀ, Júlia, Sobre la tècnica arquitectònica del *Curial e Güelfa* i el principat d’Orange, dins *Revista de l’Alguer*, IV-4, l’Alguer, 1993, ps. 217-227 (p. 218).

⁵⁴⁵⁴ ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla ‘Repubblica’ di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 27).

⁵⁴⁵⁵ Vegeu SABBADINI, R., Notizie sulla vita..., p. 166; FILELFO, Francesco, *Satyræ, I (Decadi I-V)*, ed. a cura de Silvia FIASCHI, Edizioni di Storia e Letteratura (“Studi e testi del Rinascimento europeo”, 26), Roma, 2005, p. 388.

inventariat per un notari català com *De composició*.⁵⁴⁵⁶ Tot plegat reforça el caràcter italià de *Curial e Güelfa*, com una obra vinculada a l'eix cultural –humanístic– Milà-Nàpols; a la cort d'Alfons el Magnànim i a l'entorn d'Enyego d'Àvalos.

Segons García Galiano, Barzizza sostenia que “la imitación no debía limitarse a un exclusivo autor (...) para evitar que se reconociese el plagio.”⁵⁴⁵⁷ El mestre, com Petrarca, fa seua la imatge de les abelles de Sèneca i rebutja explícitament el plagi literal: “Barzizza, a pesar de su desinterés por la búsqueda de originalidad y la prosecución de un estilo verdaderamente personal, rechaza fehacientemente la imitación literal, la repetición exacta de las palabras del modelo, y es en esta vehemencia antiplagística donde más se aproxima a los tratados posteriores de mayor aliento.”⁵⁴⁵⁸ A tal efecte, recomana els futurs *oratores et poetae* que procedisquen a alterar els textos originals que els serviran de matèria primera recorrent a tècniques o procediments combinables: “Añadimos cuando debemos ampliar una oración de Cicerón o de otro algún escritor por causa de su brevedad; quitamos si la oración es muy prolija y nos conviene reducirla y abreviarla; trasladamos cuando aquello que estaba antepuesto nosotros lo convertimos en pospuesto; por último, hay cuatro formas de modificar...” Aquestes són, tal com les enuncia en llatí, “*addendo, subtrahendo, transferendo et inmutando*.” Així les coses, “cuando queramos imitar, no debemos bajo ningún concepto copiar al pie de la letra del libro que nos sirve como modelo, sino que tenemos que cambiar las palabras y las frases para que éstas no parezcan las mismas que las del libro.”⁵⁴⁵⁹ És exactament el que fa l'anònim del *Curial*, com s'ha vist en l'exemple d'Aquil·les, i com veurem que fa amb tota mena de citacions erudites: hi afig mots de collita pròpia, en sostrau d'altres, altera l'ordre de les paraules i en reemplaça d'altres per sinònims o expressions equivalents en significat. Com recomana Barzizza, l'alteració és concreta sobre el model, però no tendeix a reemplaçar-lo del tot per una oració totalment diferent; circumstància que possibilita la identificació –detectivesca en algun cas, això sí– del text original. Per exemple, les frases del *Decameron* original o toscà reaprofitades per al *Curial* són in comptables, però cap d'elles es correspon exactament amb una traducció literal al català. L'autor les ha “maquillades” totes, les ha

---

⁵⁴⁵⁶ HERNANDO DELGADO, J., *Del llibre manuscrit al llibre imprès...*, ps. 268 i 294.

⁵⁴⁵⁷ GARCÍA GALIANO, Ángel, *La imitación poética en el Renacimiento*, Reichenberger – Publicaciones de la Universidad de Deusto, Kassel, 1992, ps. 85-86.

⁵⁴⁵⁸ *Ibidem*, p. 88.

⁵⁴⁵⁹ *Ibidem*, p. 89.

manipulades *addendo, subtrahendo, transferendo et inmutando*, és a dir: afegint mots i sostraiant-ne, alternant-ne la posició en la frase i reinterpretant-la.

Barzizza interpreta la metàfora de Sèneca com si les abelles extragueren ja directament la mel de les flors: “*Sicut enim apes in prato florenti et floribus pleo vadunt, flores candidiores et electiores sugunt, et extrahunt mel, ita et nos volentes imitari, quando libros oratorum et poetarum (...) electiora dicta imitari debemus, et sicut ipsae apes non auferunt ipsos flores secum sed tantum id quod potest a floribus accipi, scilicet mel, ita et nos volumus recte secundum litteram, sed imitetur ita ut non videamur ipas furari.*” El que havia entés o assimilat Petrarca, en canvi, era –més apropiadament– que les abelles obtenien diferents nèctars i després els transformaven en una mel de nova elaboració. Així ho explica García Galiano:⁵⁴⁶⁰

“En Barzizza (...) la actitud es bien distinta; él está interesado en seleccionar bien, en elegir los pasajes que han de ser imitados y, más tarde, conveniente y astutamente trastocados mediante los cuatro procedimientos que mencionó al principio, para evitar, de ese modo, la mínima apariencia de plagio (...). Barzizza se conforma con proponer a sus discípulos que reelaboren el texto imitado practicando en él tres o cuatro sustituciones y trasposiciones a fin de oscurecer la relación que existe entre éste y el modelo (...). Si para el poeta de Arezzo [Petrarca] ninguna gloria habría en las abejas a no ser que convirtieran en otra cosa mejor y distinta lo que habían recolectado, Barzizza se conforma con disfrazar el hurto. Y como dice Pigman,⁵⁴⁶¹ su contribución a la teoría de la imitación consiste, precisamente, en esos distintos métodos que propone para transformar el texto y oscurecer así la relación existente entre éste y su modelo.”

No podem descartar que l'autor de *Curial e Güelfa* haguera après aquestes tècniques, de la mà d'algun preceptor humanista del nord d'Itàlia, d'algun alumne de Gasparino. Recordem, a tot això, que quan morí dit Gasparino, el seu fill Guiniforte Barzizza –també humanista i deixeble reeixit del pare– viatjà a Barcelona per a posar-se al servei d'Alfons el Magnànim (1432). Continuà servint el rei d'Aragó des de Milà (1434-1448), en cooperació amb personatges relativament cultes, com Jordi Català o

---

⁵⁴⁶⁰ Ibídem, p. 91.

⁵⁴⁶¹ Remet a PIGMAN, George W., Barzizza's Treatise on imitation, dins *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 44/2, Ginebra, 1982, ps. 341-352 (p. 343).

com Enyego d'Àvalos.⁵⁴⁶² Aquest últim, cortesà de primera fila a Milà pels anys 1435-1440, fou ambaixador del rei Alfons a la Llombardia fins el 1447, quan el reemplaçà el mateix Guiniforte. No resultaria inconcebible, doncs, que per mitjà de Guiniforte l'autor del *Curial* haguera pogut tenir accés als manuals escolars de Gasparino. Sobretot, si tenim en compte que Guiniforte féu arribar a Nàpols, i oferir al rei d'Aragó per mans del mateix D'Àvalos, el 1440, algunes obres del seu difunt progenitor.

Pensem, així mateix, que Francesco Filelfo, com observarà oportunament l'editor dels seus *Convivia Mediolanensia*, l'humanista valencià Joan-Lluís Vives, mostrà haver après molt bé la lliçó clàssica de les abelles, tan cara als humanistes llombards. Només cal llegir la *Praelectio in Conuiuia Philelphi* amb què Vives encapçala l'edició del 1514, per a comprendre els mèrits atribuïts pel valencià a l'italià:

*“Redeo nunc ad Franciscum Philelphum, quem –ut dixi– Macrobius in Saturnalibus aemulatum; exponam quam in hoc libro materiam tractet. Apes, animalia uatibus multum cantata, in diuersos hortos uolantes, ex uario florum genere imitabilem hominibus –ut inquit Fabius Quintilianus– laborem conficiunt dulcissimum. Plane ut norunt omnes, eas nobis imitandas –quo et nos dulcissimum opus efficiamus– boni auctores complures proponunt; volant –nec dubium– per plurimos hortos qui plurimis ornati scientiis multos uariarum arborum flores degustarunt. Unde quae faciunt opera, tanto sunt apum melle dulciora quanto spiritalis dulcedo corporeae praestat. Quum uoluisset igitur –quem aggredimur– Philelphus mellifica uideri apis, delectatus lectionum distinctione librum hunc omni eloquentia edidit; in eo sunt ex intima naturali philosophia ac morali expeditae quaestiones, astrologiae multa cognitio. Quanta in eo –dii boni– antiquitatis notitia, quanta et inuentorum et disciplinarum conseruata historia, unde opus hoc: De quarundam ortu et incremento disciplinarum, non inepte plures inscribi putarunt.”*⁵⁴⁶³

És a dir, en traducció de Mariàngela Vilallonga:

---

⁵⁴⁶² Us reenviem a les respectives biografies dels personatges, on trobareu més detalls sobre el particular.

⁵⁴⁶³ VIVES, Joan-Lluís, *Praelectio in “Convivia” Philelphi*, dins ÍDEM, *Opera*, Tipogr. d'Huyon, Lleó de França, 1514; reed. dins DURAN, Eulàlia – SOLERVICENS, Josep (eds.), *Renaixement a la carta*, Eumo, Vic, 1996, ps. 53-57.

“Torno ara a Francesco Filelfo, el qual, com he dit, imità Macrobi en les seves *Saturnàlies*. Exposaré quin tema tracta en aquest llibre. Les abelles, unes bestioles molt cantades pels poetes, volant a jardins diversos, de tota mena de plantes elaboren dolços productes, com diu Fabi Quintilià, una activitat dolcíssima a imitar pels homes, com tothom deu saber abastament. Molts bons autors ens proposen que les imitem, a fi que també nosaltres elaborem una obra dolcíssima. Volen i, sens dubte, per jardins diversos, aquells qui, ornats amb ciències, han tastat moltes flors d'arbres diversos, i per això les obres que fan són encara més dolces que la mel de les abelles, des del moment que la dolçor espiritual s'afegeix a la del cos. En efecte, en voler Filelfo, de qui estem tractant, semblar una abella mel·lificadora, fascinat per la varietat de lectures, edità aquest llibre amb una gran eloqüència. S'hi tracten amb senzillesa qüestions relatives a la més pregona filosofia natural i moral, i hi ha un gran coneixement de l'astrologia. Quina coneixença, Déu meu, de l'antiguitat! Quina quantitat d'història d'invents i disciplines conté! Per la qual cosa més d'un creu, amb encert, que aquesta obra s'hauria d'intitular *Sobre l'origen i desenvolupament de diverses disciplines*. ”⁵⁴⁶⁴

Recordem, doncs, que Enyego d'Àvalos és l'únic súbdit del rei d'Aragó que, acompanyat pel seu germà adolescent, Alfons, apareix debatent en els *convivia* o tertúlies milaneses de Filelfo: una idealització literària de les que tenien lloc realment a la cort del duc Filippo Maria Visconti.⁵⁴⁶⁵ S'hi parla, com adverteix Vives, de l'origen i significació de les diferents Arts o Ciències Liberals: aquelles “dees” o “reynes” al·legòriques tan esotèricament entronitzades i reverenciades per l'autor del *Curial*, i pel seu cavaller de ficció, tan llombard com els mateixos *Convivia*.

Comptat i debatut, i a títol hipotètic, podria considerar-se que les tècniques d'*imitatio* humanística de què fa gala l'escriptor responen als procediments aconsellats pels Barzizza pare i fill, i seguits per Filelfo i altres humanistes. En conseqüència, les

---

⁵⁴⁶⁴ VILALLONGA, Mariàngela, *Literatura humanística: fer poesia ut apes*, dins BARCELÓ CRESPI, Maria (ed.), *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística. XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca, 2000, ps. 89-109.

⁵⁴⁶⁵ Vegeu el capítol II.1.6, on tractem de la probable influència de Filelfo en l'anònim, i també els capítols I.3.2 i I.3.3, per a la relació biogràfica de D'Àvalos amb Milà. Sobre els *Convivia* en particular i la participació del futur gran camarlenc, vegeu GIONTA, Daniela, *Per i "Convivia Mediolanensia" di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdepartamentale di Studi umanistici (“Quaderni di Filologia medievale e umanistica”, 11), Messina, 2005; EADEM, *Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio*, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402.

podríem comptar perfectament com un element més que justifica la catalogació del *Curial* com una novel·la prototípica de la *cavalleria umanistica* italiana.

Sobre les inquietuds filològiques de l'escriptor

A diferència d'altres autors en romanç del seu temps, l'escriptor de *Curial e Güelfa* feia un ús ben conscient i reflexiu del canal comunicatiu que utilitzava: la "lengua catalana" o "comun lenguatge català". Compartia l'esperit –però no les formes literàries– del cavaller "científich" Enric de Villena, que defenia el seu dret a expressar-se en prosa vulgar "usando del común hablar e fuyendo o apartando siquiera esquivando quanto pudo de los intricados e menos entendidos por legos vocablos, a fin que a muchos podiese aprovechar e comunicarse" (pròleg a *Los dotze treballs d'Hèrcules*, 1417, en l'autotraducció castellana del 1422).⁵⁴⁶⁶

Com Villena, l'anònim desitjava comunicar aventures amb rerefons moral i beceroles de cultura clàssica, harmònicament. Una part del públic destinatari eren erudits i formats en gramàtica llatina. Si no fóra així, difícilment captarien algunes ironies i les bromes intel·lectuals que conté la novel·la. Però també pensava, quan escrivia, en un col·lectiu més ampli de cortesans llecs, sense formació llatina. El dedicatari, a més, necessitaria d'explicacions sobre mitologia antiga i, en general, sobre les coses més "intricades" del llibre III de la novel·la: "aquest tercer e derrer libre, lo qual és algun poquet pus intricat que ·ls altres primers, per ço com en aquest haurà algunes transformacions e poètiques ficcions" (*CeG* III.0). Ambdós autors, Villena i l'anònim del *Curial* feien seu un criteri –el de no abusar dels llatinismes o cultismes en la prosa romanç– que sancionaria el 1540 el traductor humanista Étienne Dolet en les seues famoses regles de traducció: "il fault garder d'usurper mots trop approachants du Latin et peu usités par le passé; mais contente toy du commun, sans innover aulcunes dictions follement et par curiosité répréhensible (...). Mais cela se doit faire à [sic] l'extrême nécessité (...). Mais le meilleur est de suiure le comun langage."⁵⁴⁶⁷

---

⁵⁴⁶⁶ VILLENA, Enrique de, *Los Doce Trabajos de Hércules* (Zamora, por Antón de Centenera, 1483), a cura de CÁTEDRA, Pedro Manuel – CHERCHI, Paolo, Universidad de Cantabria, Santander, 2007, p. 13.

⁵⁴⁶⁷ DOLET, Étienne, *La manière de bien traduire d'une langue en aultre*, Lyon, 1540; reimpr. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1972, p. 14. Citat per CARTAGENA, Nelson, *La contribución de España a la historia de la traducción. Introducción al estudio y antología de textos de los siglos XIV y XV*, Iberoamericana – Vervuert ("Medievalia hispanica"), Madrid – Frankfurt am Main, 2009, p. XXXIV.

El desig de comunicar sense excessius entrebancs de comprensió es manifesta quan l'autor es veu temptat d'emprar el llatinisme *pica* ('garsa' o 'blanca')⁵⁴⁶⁸ per a definir l'ocell en què foren transformades les Pièrides (*Pica pica*, L.) per haver volgut desafiar les Muses: "Tantost, les dites Pièrides foren per los déus convertides en piques, que en comun llenguatge català són dites garces, e són ocells garruladors, e aprenen parlar en totes lengües ço que ·ls mostren, emperò no saben ni entenen ço que dien" (CeG III.0). En l'elecció excepcional del llatinisme, pesaren, sens dubte, les lectures de textos clàssics on s'usava amb naturalitat *picae* (singularment, en Ovidi, *Metam.* V, 294 i ss.), però també l'adopció de la veu llatina per Dante (*Purg.* I, 9-12): "e qui Caliope alquanto surga, / seguitando il mio canto con quel suono / di cui le Piche misere sentirono / lo colpo tal, che disperar perdono."⁵⁴⁶⁹ El mateix anònim recordarà el sintagma dantesc unes ratlles més avall, en la *recusatio*, quan s'excusarà de defectes per ser ell mateix un vulgar "imitador de les míseres e garrules filles de Pièrides" (CeG III.0). El comú llenguatge català és, doncs, aquell que esperen oir amb naturalitat els oients o lectors de l'anònim: un romanç sense artificis usat comunament amb ell.

Així ho entén Germà Colón, que troba en l'aclariment de l'autor del *Curial* una contraposició entre el mot culte i llatinitzant, *piques*, i el comú o vulgar *garces*.⁵⁴⁷⁰ Josep Martines, d'altra banda, adverteix que les *picae* d'Ovidi havien irromput com a *piche* en la literatura toscana, per damunt de dialectalismes, en la *Divina Comèdia*.⁵⁴⁷¹ Però no sols en aquesta obra. Caldria afegir-hi també les *Correspondenze in rima* de Petrarca (28: "Ch'alzò contro le Muse sua loquella / Per cui devennon piche l'altre et ella");⁵⁴⁷² l'*Amorosa visione* de Boccaccio (cant XXXV: "Ivi ve' tu ancora il gran

⁵⁴⁶⁸ Sobre les variants dialectals en català (*blanca* a València, *garsa* a la Plana de Castelló i a Catalunya, etc.), en relació amb la literatura del segle d'or valencià, vegeu COLÓN DOMÈNECH, Germà, *La balada de la garsa i l'esmerla* de Corella, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 11 (*Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 3), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985, ps. 157-178; reed. dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Universitat de València, València, 1987, ps. 85-102.

⁵⁴⁶⁹ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, *op. cit.*, p. 438.

⁵⁴⁷⁰ COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Curial e Güelfa: català o valencià?*, dins *Lexicografia, lèxic i crítica textual*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2011, ps. 283-290 (p. 290); ÍDEM, Ensayo de localización del anónimo autor del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, vol. 1, ps. 21-30 (p. 28).

⁵⁴⁷¹ MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 982-984).

⁵⁴⁷² PETRARCA, Francesco, *Rime disperse e attribuite*, ed. a cura d'Angelo SOLERTI, Sansoni, Florència, 1909; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

romore / che fanno le figliuole di Piero / voltate in piche per greve dolore”)⁵⁴⁷³ i altres obres de poetes i autors en *volgare* italià menys divulgats. De manera que l’opció de l’anònim fou la de seguir en l’exposició del mite ovidià la tradició literària del país on escrivia, al marge del llenguatge comú que utilitzava per a comunicar-se amb els seus lectors. D’ací, la seua necessitat d’explicar-se o d’excusar-se a l’hora que en feia la glossa.

L’ambivalència semàntica de l’adjectiu *comú* aplicat al llenguatge (1, vulgar, corrent, habitualment usat; 2, compartit per parlants de diversos llocs) féu que Antoni Ferrando contemplara la possibilitat que l’autor de *Curial e Güelfa* –que ell identificava hipotèticament com un valencià de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim– es referira al “comun llenguatge cathalà” per a reflectir l’assumpció d’una “alta concepció de la unitat de la llengua literària comuna.”⁵⁴⁷⁴ Amb independència que “comun” semble referir-se en el paràgraf citat a ‘corrent’, pla, vulgar, mancat d’afectació llatina o distinció literària, no hauríem de descartar del tot que l’autor de la novel·la pensara també en ‘el llenguatge català’ com un patrimoni comú. De la mateixa manera que els italians del Renaixement parlaran sovint del *comune linguaggio d’Italia* per a referir-se a la *koiné toscaneggiante* compartida, ja amb escasses variants en el segle XV, per cancellers i literats italians: el *volgare illustre* de Dante Alighieri.

Ja en el segle XIII, en àmbit català, llegim en Ramon Llull (*Doctrina pueril*, LXXIII,1): “E gramàtica és dretament parlar e escriure. Per açò és eleta a ésser comú llenguatge a les gents qui per llunyatat de terres e de participació són desvariables en llur llenguatge.”⁵⁴⁷⁵ Una de les tasques del gramàtic, havent reconegut la variabilitat en el lèxic –*garsa* i *blanca*, per al cas que ens ocupa– hauria de ser la d’“elegir” els vocables usats més regularment per parlants de terres “llunyanes” per a recomanar-los de manera preferent. A Itàlia, el primer gran referent en aquest sentit fou un opuscle de Dante, *De volgare eloquio sive idiomate* (1305-1307), on deia (I,1): “*Vulgarem locutionem asserimus quam sine omni regula, nutricem imitantes, accipimus.*” Recorda que els romans anomenaven *grammatica* la llengua culta i regulada, “*artificialis*” i

---

⁵⁴⁷³ BOCCACCIO, Giovanni, *Amorosa visione*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1974; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁴⁷⁴ FERRANDO, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, València, 1980, ps. 102-103.

⁵⁴⁷⁵ LLULL, Ramon, *Antologia filosòfica*, ed. a cura de Miquel BATLLORI, Laia, Barcelona, 1984, p. 272.

comuna, enfront de la materna o “*naturalis*”, que tendeix a dialectalitzar-se.⁵⁴⁷⁶ La que interessava a ell era la “*nobiliori*”, la culta i regulada, per a la qual s’havia inventat la gramàtica, a fi d’uniformitzar sobre les variants, de salvar les diferències espaciotemporals a què es veia sotmesa la llengua col·loquial (I,9): “*Grammatica nihil aliud est, quam quaedam inalterabilis locutionis identitas diversis temporibus atque locis. Haec cum de communi consensu multarum gentium fuerit regulata.*”⁵⁴⁷⁷ És a dir: ‘La gramàtica no és altra cosa que una conformitat inalterable de la parla usada en diversos temps i llocs. Aquesta és regulada pel comú consens de moltes gentes.’

Dante adverteix sobre la insensatesa d’alguns paisans seus, toscans, que atribueixen a la llengua toscana, de manera arrogant, el distintiu de *volgare illustre* (I,13): “*qui (...) titulum sibi vulgaris illustris arrogare videntur.*”⁵⁴⁷⁸ L’italià compartit havia de tenir en compte, no sols el toscà, sinó també les altres varietats dialectals del país, per a respondre al que el poeta exigia en el títol del capítol I,16: *De excellentia vulgaris eloquentiae, et quod communis est omnibus Italicis*. Aquest comú llenguatge italià havia de ser urbà, cortés i poètic: “*illustre, cardinale, aulicum et curiale volgare in Latio* [= Itàlia, la pàtria dels llatins], *quod omnis Latiae civitatis est*”, és a dir, una mena de consens idiomàtic entre els *sermones urbanos* de diferents regions.⁵⁴⁷⁹ Sols aquest italià elegant seria “*aulicum*” (cortés, curial) o adequat per a ser usat en una cort, en cas que algun dia –com havia somniat l’autor en *De monarchia*– els italians disposaren d’un regne i d’una cort reial que controlara tot el país:

“*Quia vero Aulicum nominamus illud causa est: quod si aulam nos Itali haberemus, palatinum foret: nam si aula totius Regni communis est domus, et omnium regni partium gubernatrix augusta, quicquid tale est ut omnibus sit comune, nec proprium ulli, conveniens est, ut in ea conversetur et habitet: nec aliquod aliud habitaculum tanto dignum est habitante (...); quod in regiis omnibus conversantes semper illustri vulgari loquuntur (...). Est enim merito Curiale*

---

⁵⁴⁷⁶ ALIGHERI, Dante, *De Vulgari eloquio*, dins FRATICELLI, Pietro (ed.), *Opere minori di Dante Aligheri, volume II. La Vita Nuova. I trattati ‘Di Vulgari eloquio’, ‘De monarchia’, e la ‘Questione de aqua et terra’*; con traduzione italiana delle opere scritte latinamente, e note e illustrazioni, Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1857, ps. 145-264 (p. 146).

⁵⁴⁷⁷ *Ibidem*, p. 172.

⁵⁴⁷⁸ *Ibidem*, p. 184.

⁵⁴⁷⁹ *Ibidem*, ps. 192 (títol) i 194-196 (citació).

*dicendum, quia curialitas nil aliud est, quam librata regula eorum quae peragenda sunt...*⁵⁴⁸⁰

És a dir:

‘El fet d’anomenar-lo àulic és per aquesta raó: perquè si nosaltres els italians tinguérem una cort reial, seria [l’idioma] palatí. Doncs si la cort és la casa comuna de tot el regne, i augusta governadora de totes les seues parts, com així és, convenient cosa serà que [la llengua] siga comuna a tots i no pròpia de ningú, i que en aquell [el comú llenguatge] es converse i es visca, i que no hi haja cap habitatge tan digne d’habitar (...); donat que aquells que conversen en totes les corts reials, parlen sempre en vulgar il·lustre (...). I amb major mèrit cal anomenar-lo *curial* [o cortés], per tal com la curialitat [o cortesia] no és altra cosa que la regla donada de les coses que pertoca fer...’

Itàlia no era unida davall un ceptre o “cap” únic i, com “*corporaliter sit dispersa*”, com estava corporalment desmembrada, hi havia distintes corts importants al país. Això no lleva que la llengua usada en aquesta cort desmembrada o conjunt de corts poguera reunir la condició de curial o d’àulica, com proposa Dante. En conseqüència, els cortesans de la península i les illes d’Itàlia havien d’esforçar-se conjuntament a practicar ‘la doctrina de la vulgar eloqüència’, “*doctrinam de vulgari eloquentia tendere*” a fi de construir entre tots un idioma elegant i comú (I,19). El *vulgare* resultant seria *illustre* perquè “il·luminaria” els parlants i atorgaria prestigi a la llengua. Se’l podia considerar així mateix *cardinal*, perquè serviria per orientar en usos unitaris els parlants i escriptors; *àulic*, en tant que requereix a la cort, i *curial*, com a manifestació de cortesia. En conclusió: “*Hoc autem vulgare, quod illustre, cardinale, aulicum esse, et curiale ostensum est, dicimus esse, quod vulgare Latinum appellatur (...) sic istud, quod totius Italiae est, Latinum vulgare vocatur.*”⁵⁴⁸¹

A partir de Dante, doncs, serà creixent entre els lletrats italians la consciència de compartir a tota Itàlia un comú llenguatge en procés de confluència i poliment gramatical, identificable amb el *vulgare illustre*. Així, quan un autor florentí arromança l’epístola del pseudo-Aristea per a Borso d’Este, personatge molt relacionat amb la cort

---

⁵⁴⁸⁰ *Ibidem*, ps. 198-199.

⁵⁴⁸¹ *Ibidem*, p. 202.

d'Alfons el Magnànim, presentà la traducció com una opuscle “della nostra comune lingua degno” (Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, Magliabechiano XL.43, f. 6r).⁵⁴⁸² Lorenzo de' Medici es referia també al romanç literari italià com un idioma “commune a tutta Italia, la nostra lingua”, un comú llenguatge italià.⁵⁴⁸³

La consciència i la voluntat compartida d'avançar en la construcció d'aquesta llengua italiana supradialectal era fonamental per a la consolidació d'una societat on els usos escrits s'havien disparat exponencialment. Al marge de les elits humanistes, que s'expressaven en llatí, es produïa una gran circulació de textos en toscà literari, més o menys dialectalitzat segons la regió o el talent de l'escriptor. La literatura en vulgar, malgrat les reticències dels humanistes més estirats, merequé l'aprovació de personatges tan rellevants com Leonardo Bruni, que, en la seua *Vita di Dante* (1436), sentenciava: “Questa è la verità certa o assoluta del nome e dell'effetto de' poeti; lo scrivere in istile litterato o vulgare no ha a fare al fatto, né altra differenza è se non come scrivere en greco ed in latino. Ciascuna lingua ha sua perfezione e suo suono, e suo parlare limato e scientifico.”⁵⁴⁸⁴ La *Divina Comèdia* era la demostració modèlica d'aquesta versatilitat de la llengua vulgar, tan sonora com perfeccionable a mans dels poetes. Completava aquesta justificació de la literatura en romanç Leon Battista Alberti en *I libri della famiglia* (1444-1445). En el preàmbul del llibre III, defenia la seua inclinació preferent per escriure en *vulgare* toscà, i no en llatí, perquè l'italià era un instrument d'expressió útil per arribar a molta gent:

“E' prudenti mi loderanno s'io, scrivendo in modo che ciascuno m'intenda, prima cerco giovare a molti che piacere a pochi, ché sai quanto siano pochissimi a questi di e' litterati (...). Ben confesso quella antiqua latina lingua essere copiosa molto e ornatissima, ma non però veggo in che sia la nostra oggi toscana tanto d'averla in odio, che in essa qualunque benché ottima cosa scritta ci dispiaccia (...). E sento io questo: chi fusse più di me dotto, o tale quale molti vogliono essere riputati, costui in questa oggi commune [lingua] troverrebbe non meno ornamenti che in quella [latina], quale essi tanto prepongono e tanto in altri

---

⁵⁴⁸² Citat per TANTURLI, Giuliano, *La cultura fiorentina volgare del Quattrocento davanti ai nuovi testi greci*, dins *Medioevo e Rinascimento*, 2, Florència, 1988, ps. 217-244 (p. 242).

⁵⁴⁸³ DE' MEDICI, Lorenzo, *Scritti scelti*, UTET, Torí, 1949, p. 45.

⁵⁴⁸⁴ Citat per VITALE, Maurizio, *La questione de la lingua*, Palumbo, Palerm, 1978, p. 24. Vegeu HANKINS, James, *Humanism in the vernacular: the case of Leonardo Bruni*, dins CELENZA, Christopfer S. – GOUWENS, Kenneth (ed.), *Humanism and Creativity in the Renaissance. Essays in Honor of Roland G. Witt*, E. J. Brill, Leiden, 2006, ps. 11-29 (p. 14).

desiderano (...). E sia quanto dicono quella antica apresso di tutte le genti piena d'autorità, solo perché in essa molti dotti scrissero, simile certo sarà la nostra s'e' dotti la vorranno molto con suo studio e vigilie essere eliminata e polita.”⁵⁴⁸⁵

Tot i aquesta defensa de la prosa vulgar, no mancaren els detractors de l'italià com a llengua d'alta cultura. Francesco Filelfo preferia escriure exclusivament en llatí, per passar així a la posteritat. Les coses peribles, podien escriure's, però, en llengua vulgar: “*hoc scribendi more utimur iis in rebus quorum memoriam nolumus transfere ad postumos.*” Vespasiano da Bisticci, llibrer de còdexs humanístics, opinava que “nello idioma volgare non si può mostrare le cose con quello ornamento che si fa in latino”, encara que ell no dominava bé la gramàtica, i ho escrivia tot en toscà.⁵⁴⁸⁶

L'autor de *Curial e Güelfa*, des del moment en que elegeix en nom de *Curial* per al seu heroi, l'eleva a paradigma de l'home que es comporta “curialment”. És lògic pensar que ell també desitjava –com els seus contemporanis de tota Europa, inclosos, com s'ha vist, els humanistes italians– una llengua catalana que fóra comunament acceptable a tots els parlants, alhora que elegant i cortesa. Per la seua formació, ell no podia oferir un llatí culte, patrimoni dels “hòmens de sciència”, però sí que li era “lícit” –com ell diu– invocar les sagrades Muses per a confegir-se un català reflexivament perfeccionat, que és el que acaba oferint. És versemblant pensar, doncs, que compartiria l'anònim amb Dante, a banda d'una perspectiva política monàrquica per a Itàlia,⁵⁴⁸⁷ la idea d'un vulgar il·lustre o *comú* llenguatge català (*aulicus, curialis, comunis*), acceptable per la seua naturalitat i elegància per catalans, valencians, mallorquins i cortesans de Nàpols i Roma. El text de la novel·la que més amunt citàvem, el de les “piques” d'Ovidi, no ho dóna a entendre directament, és cert. Tanmateix, les inquietuds filològiques que manifesta l'autor al llarg de la redacció fan pensar que tenia present –

---

⁵⁴⁸⁵ ALBERTI, Leon Battista, *I libri della famiglia*, ed. a cura de Ruggiero ROMANO i Alberto TENENTI, Einaudi, Torí, 1972; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it> Vegeu també GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 62.

⁵⁴⁸⁶ Cites preses de COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, L'uso del catalano a Napoli, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.353-1.370 (p. 1.358).

⁵⁴⁸⁷ Aspecte que tractarem amb deteniment, entre altres llocs, on abordem el nom de *Curial* i la seua complementarietat amb el de *Güelfa* (capítols II.3.1 i 2), seguint –i matisant– les orientacions de FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

com Dante, i com els italians del segle XV– la noció de l’adjectiu *comú*, aplicada a la llengua, com a ‘compartit’ pels parlants de diferents indrets del domini lingüístic. Rubió i Balaguer, com s’ha vist més amunt, observava com l’escriptor, com Dante Alighieri o com Boccaccio, “se esfuerza en crearse un lenguaje literario.”⁵⁴⁸⁸

L’*esforç* filològic que constaten, abans i després de Rubió, els lectors atents i els analistes de *Curial e Güelfa*, segons Antoni Ferrando seria el propi d’“un lletraferit que no sols manifesta una refinada consciència lingüística, sinó que es complau a explotar la variació diatòpica i a expressar les seues preferències en aquest sentit.”⁵⁴⁸⁹ L’autor de la novel·la fa un ús indistint, alternatiu i de vegades juxtaposat (*mullar* i *banyar*, *roig* i *vermell*, *pantà o marjal*, *alqueries e cases de les hortes*, *or colat o regalat*, etc.) de vocables de diversos registres dialectals. “Al costat del terme culte o més corrent, ens ofereix generalment la preferència valenciana.”⁵⁴⁹⁰ Perquè és valencià...? ¿O perquè la majoria dels seus receptors cortesos són valencians, per haver predominat aquests tant a València com a Nàpols? ¿O és que el dedicatari de l’obra és algú nat i criat a València – i, a Nàpols, entre valencians– com fou Ferran d’Aragó, duc de Calàbria? És ben legítim, a la vista de les peculiaritats lèxiques de l’obra, plantejar-nos interrogats com aquests. Sembla evident, en qualsevol cas, que l’autor del *Curial* escriu en un medi social de confluència de parlants de diferents països i contrades de la Corona d’Aragó,⁵⁴⁹¹ com fou la cort d’Alfons V d’Aragó: València, Barcelona, Sicília, Gaeta i Nàpols (dècades del 1410-1450). El seu català, de fet, podria considerar-se el “català cortés” del Palau Reial de València, “transportat” –juntament amb tots els cortesans– de València a Sicília, i de Sicília a Nàpols. Perquè, al cap i a la fi, la cort de Nàpols no és sinó un epíleg gloriós de l’esplèndida cort valenciana del rei Alfons. Sense tenir en compte, a

---

⁵⁴⁸⁸ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 859. El subratllat és nostre.

⁵⁴⁸⁹ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 64).

⁵⁴⁹⁰ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 24).

⁵⁴⁹¹ *Ibidem*, p. 22. En aquests contextos cortesans de concurrència de parles i de llengües escrites, la coexistència no donava lloc a estèrils oposicions ni a exercicis d’integració, sinó a un eventual “arricchimento” de cada llengua amb alguns vocables o conceptes manlevats de les altres. Així ho comprovem, quant al Nàpols d’Alfons el Magnànim i Ferran I, MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, *Lettere autografe di Ferrante d’Aragona*, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell’AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 368-388 (p. 384).

més, que València era aleshores la ciutat més rica, poblada i culturalment dinàmica de la Corona d'Aragó i de les terres de parla catalana.

Situat no gaire lluny, però sí al marge del pragmatisme idiomàtic dels escriptors de la cancelleria i de llur koiné burocràtica, on es rebutgen els dialectalismes, l'anònim no troba dificultats a enriquir el seu idiolecte literari amb variants lèxiques usuals a València, però no a la resta del domini lingüístic.⁵⁴⁹² La tendència del desconegut escriptor és “a integrar, no a neutralitzar, la variació dialectal” de la llengua catalana;⁵⁴⁹³ per molt que Jaume Torró i Lola Badia, contra el criteri ben contrastat dels lexicògrafs, s'obstinen a fer-lo valedor d'un idioma tan cortesà neutre, “allunyat de tot localisme”, el que ells categoritzen com una “llengua supradialectal”.⁵⁴⁹⁴ Aquesta presumpta aspiració filològica augmenta de grau (“deliberadament supradialectal”) en la contraportada de l'edició del *Curial* (2011) realitzada sota supervisió de dits autors. La presumpció és contestada filològicament per Antoni Ferrando, per a qui les “opcions polimòrfiques” de l'escriptor “contrasten notòriament amb l'uniformisme i el caràcter supradialectal de la prosa cancelleresca” i “semblen imputables a la voluntat de l'autor de crear-se un idiolecte literari molt singular (...), però no original, ja que, en actuar així, l'autor del *Curial* no fa sinó imitar el model lingüístic i literari de Boccaccio (...), que, a més de jugar amb la variació diastràtica i diafàsica de l'italià, va aprofitar recursos del llatí, del francès, del sicilià i de diversos dialectes italians, i fins i tot dels diferents parlars de la Toscana nadiua, per a construir el seu model de llengua.”⁵⁴⁹⁵

Des de la dècada del 1950, els més prestigiosos filòlegs, com Joan Coromines, Josep Giner, Joan Veny, Germà Colón o Antoni Ferrando, han indicat que el *Curial* fa la impressió de ser l'obra d'un valencià.⁵⁴⁹⁶ Una revisió analítica del text portà Germà Colón a concloure que hi havia 31 vocables distints en l'obra “que tenen traça de ser únicament o preferentment valencians”.⁵⁴⁹⁷ Es tracta de termes i mots com *acaçador*

---

⁵⁴⁹² D'ací, les especulacions sobre l'autoria i els dubtes que ha generat entre els filòlegs la seua probable, però no segura, pàtria: COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Curial e Güelfa: català o valencià?*, dins *Lexicografia, lèxic i crítica textual*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2011, ps. 283-290.

⁵⁴⁹³ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 60.

⁵⁴⁹⁴ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 100); IIDEM, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (ps. 98-101).

⁵⁴⁹⁵ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 66.

⁵⁴⁹⁶ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 23-24).

⁵⁴⁹⁷ COLÓN DOMÈNECH, G., *Curial e Güelfa: català o valencià?...*, ps. 287-289.

(‘encalçador’), *acaçar* (‘encalçar’), *ahurt* (‘topada’), *lo ahurtà* (‘el colpejà’), *almàguena* (‘almangra’),⁵⁴⁹⁸ *alqueria* (‘casa de l’horta’), *ausades* (‘certament’),⁵⁴⁹⁹ *banyat* (‘mullat’), *bròfega* (‘esquerpa’), *céquia* (‘canal de reg’), *cullereta* (‘capgròs’), *desempachets*, *empachament*, *empachar-lo* (amb *ch*), *la fel* (en gènere femení), *flijar* (‘cedir, abstenir-se’), *furtà* (‘robà’), *llave* (de *llavar*: ‘jo rento’), *maravella* (‘meravella’), *marjal* (‘aiguamoll’), *mentira* (‘mentida’), *oronella* (‘oroneta’), *pegar* (‘contagiar’), *plegar* (‘arribar’),⁵⁵⁰⁰ *raboses* (‘guineus’), *regalar* (‘fondre’s’), *ris* (‘rigut’), *roig* (‘vermell’), *a soles* (‘tot sol’), *sombra* (‘ombra’) i *torcar* (‘eixugar fregant’).⁵⁵⁰¹ Antoni Ferrando⁵⁵⁰² hi afig, com a marcadors del caràcter “predominantment valencià” de la llengua del *Curial*, mots i expressions com: *acurtar* (‘escurçar, acurçar’), *aplegar-se* (‘acostar-se’), *arboreda* (‘arbreda’), *arrapar-se* (‘esgarrapar-se’), *febra* (‘febre’), *jagant* (‘gegant’), *menejar* (‘remenar’, ‘regirar’, ‘rebolcar’), *per a que* (‘perquè’), *pereosament* (‘peresosament’), *purna* (‘espurna’, ‘guspira’), *raïl* (‘arrel’, ‘vena’), *sacudir* (‘espolsar’), *son poc a poc* (‘a poc a poc’) i *vesprada* (‘tarda’). Encara s’hi podria afegir alguna altra veu més, com ara el *realme* dels textos valencians (en lloc del *reyalme* dels catalans) com a marcadors geodialectals de valencianitat.⁵⁵⁰³ I més encara si tenim en compte que l’opció ortogràfica de la

⁵⁴⁹⁸ Podria ser també un castellanisme, per la forma *almàguena*, sense *-n-*, que es documenta en textos d’Aragó i Múrcia. Vegeu el capítol següent, II.1.2

⁵⁴⁹⁹ COLÓN DOMÈNECH, Germà, L’adverbi “ausades” en el *Curial e Güelfa*, dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 55-60. Es tracta d’una reducció d’*a [g]osades* (a la Costera, la Safor i gran part de la Vall d’Albaida es conserva encara com *a gosades*; a Alacant, *a osades*) i apareix en la documentació valenciana des de la primeria del segle XV. En obres de la primera meitat del Quatre-cents, es considera un marcadors lingüístic de valencianitat. Vegeu també GUIA MARÍN, Josep, *Principis teòrics i metodològics per a l’estudi de les unitats fràsiques en textos versificats. Anàlisi fraseològica de l’Espill*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana – Universitat de València, 2008, p. 1.014, sobre l’ús regular d’aquest mot en textos valencians del segle XV.

⁵⁵⁰⁰ Segons MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra, ‘Aplegar’ i ‘arribar’ en el *Curial e Güelfa*: un parell sinòmic?, dins *Caplletra*, 45, València, 2008, ps. 33-53 (p. 40) constata un predomini en l’anònim en l’ús de *plegar/aplegar* (malgrat l’italià *arrivare*) i recorda (p. 43) que “l’ús del verb *aplegar* és pràcticament exclusiu del valencià en època medieval” en el sentit de ‘venir a trobar-se en un indret’. Per exemple, en “que no *plegagen* los seus peus a terra”, significat un moviment d’extensió. O també en “dos labis... als quals la lengua *plega*”. Podria relacionar-se aquest ús, emperò, amb una influència del castellà o l’aragonés (p. 47).

⁵⁵⁰¹ COLÓN DOMÈNECH, Germà, Ensayo de localización del anónimo autor del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, vol. 1, ps. 21-30 (ps. 25-26).

⁵⁵⁰² FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 53.

⁵⁵⁰³ D’aquesta veu tractem en el capítol II.2.1, dedicat a la geografia de la novel·la.

cancelleria reial de Nàpols, de la qual s'aparta l'escriptor també en aquest cas, era la més corrent a Barcelona: *reyalme*.⁵⁵⁰⁴

Resulta interessant constatar com l'ús d'aquestes preferències lèxiques valencianes s'accentua quan l'escriptor baixa de registre i transcriu diàlegs entre déus de l'Olimp que semblen poats d'una conversa valenciana de carrer (o d'algun col·lectiu de criades valencianes de la cort de Nàpols, qui sap). Tant és així que aquesta terminologia amb ecos de València és posada normalment en boca de dones, com la Fortuna (*bròfega, ausades, cullereta, marjal, regalat...*), Fàtima (*llavar, meravellada*), Càmar (*oronella*) o l'Enveja (*sombra*). És com si l'escriptor usara conscientment –o intuïtivament– els ressorts lèxics valencians per remetre al registre col·loquial. No deixa de ser curiós, en relació amb aquesta empremta idiomàtica, que la caricaturesca i malparlada Fortuna siga la dona “més valenciana” de la novel·la. Si l'autor del *Curial* no és fill de València i del seu regne, és indiscutible que ha viscut durant anys en un medi on el català occidental es parlava amb accent i lèxic valencians.

Es podrien afegir encara, a la seqüència de “valencianismes”, expressions com *baix e sota peu*, relacionable amb la parla de terres meridionals del regne de València.⁵⁵⁰⁵ D'allí procedia Llop d'Espejo, cronista del Nàpols *aragonese*, i allí posseïen les seues senyories Ximén-Peris de Corella, tutor a Nàpols del duc de Calàbria, i Lluís Maça-Cornell, homenatjat en el *Curial* (per la figura de Pero Maça/Pero Cornell) i cunyat d'Enyego d'Àvalos. No seria desconeguda l'expressió, doncs, en aquesta cort. Com tampoc no resultarien estranyes les *raboses* i la resta de mots destriats pels filòlegs als oients castellans, aragonesos, valencians i catalans de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (Castel Nuovo). I menys encara a la cort del seu fill, el valencià Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, que residia a Castel Capuano, en una cort paral·lela, envoltat de cavallers i criats de procedència valenciana. En canvi, sí que resultarien incomprensibles molts vocables elegits per l'escriptor per a comunicar-se amb els seus previsibles receptors si admetérem hipòtesis aventurades, com la d'Anton Espadaler, de

---

⁵⁵⁰⁴ Per exemple, en ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 96v, Castell Nou de Nàpols, 27 de maig del 1445, quan Alfons el Magnànim, en primera persona, recorda que ha invitat “tots los barons de aquest reyalme (...) a les noces del il·lustre duch de Calàbria, nostre fill.” Els exemples, però, podrien ser in comptables.

⁵⁵⁰⁵ PÉREZ, Manuel – RIGAU, Gemma, “L'è tengut baix e sota peu”: Alguns aspectes dels adverbis i les preposicions al ‘Curial e Güelfa’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 691-714 (p. 701).

fer del *Curial* una novel·la “urgellista”, redactada a la Catalunya profunda o a la Catalunya conflictiva de la guerra civil, en cort barcelonesa.⁵⁵⁰⁶

Antoni Ferrando troba que la relació de preferències lèxiques de l'autor més amunt anotada no és anecdòtica. Ben al contrari, es tracta d'una evidència científica orientativa, si no indicativa, sobre el lloc on l'escriptor havia après a parlar en català. De l'esmentada relació de vocables, el 100% són corrents a València (el 32% exclusius), un 48% compartits amb la zona de Tortosa i un 28% només amb la de Lleida. Això no lleva que la toponímia del principat de Catalunya –no tant, però, com la d'Itàlia– hi aparega ben representada (Barcelona, Solsona i la Roca [del Vallés]), en contrast amb l'aragonesa (les muntanyes d'Aragó, i poc més) o la valenciana, absent del tot.⁵⁵⁰⁷ Com observa Colón, quantitativament parlant, el gentilici *català* apareix en moltes ocasions en la novel·la, i el gentilici *valencià* és ignorat en canvi.⁵⁵⁰⁸ Aquests darrers detalls, emperò, no contradiuen ni són incompatibles amb les dades lexicogràfiques. Com tampoc no duen a pensar que l'autor fóra català. Simplement, confirmen que té notícia o que coneix directament Catalunya. Com la coneixien, de fet, tots els cortesans que residiren amb Alfons el Magnànim a Lleida i Barcelona pels anys 1430-1432, just abans d'embarcar definitivament cap a terres d'Itàlia. Molts d'aquests cortesans havien viscut abans, i durant anys, a la ciutat i al Palau Reial de València, circumstància que sí que pot tenir una clara correlació amb les preferències lèxiques de l'escriptor. Que apareguen en el *Curial* Barcelona; la Roca (possessió dels cavallers i justadors Torrelles, parents de Francí Torrelles, domèstic i persona de la màxima confiança d'Enyego d'Àvalos) o Solsona (d'on arribaven sovint a Nàpols els “draps de Solsona” amb què es pagaven les tropes del rei) no resulta excessivament indicatiu. I no justifica en absolut cap hipòtesi, com la d'Anton Espadaler, que faça l'autor oriünd d'“una zona fronterera entre el català occidental i oriental (...): el Solsonès.”⁵⁵⁰⁹

Que, allà per l'any 1928, el filòleg amateur Anfós Par pensara que es trobava al davant d'un autor de parla catalana oriental, es pot comprendre, com explica Joan Veny,

---

⁵⁵⁰⁶ Compareu si de cas el punt de partida (ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984) i el d'arribada: ÍDEM, Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimient de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231.

⁵⁵⁰⁷ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., ps. 51-54.

⁵⁵⁰⁸ COLÓN, Germà – PEREA, Maria-Pilar – UEDA, Hiroto, Lingüística quantitativa: *Curial vs. Tirant*. Una mateixa procedència geogràfica?, dins *Vox Romanica*, 71, Tübingen – Basilea, 2012, ps. 131-159 (ps. 154-155).

⁵⁵⁰⁹ ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, pp. 252, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, p. 248.

per “la situació precària dels estudis dialectològics a principis del s. XX.”⁵⁵¹⁰ Com deia Agustí d’Hipona, errar és tan humà com disculpable; perseverar obstinadament en l’error, ja no mereix tanta disculpa. La moderna filologia (dècades del 1950-2010) no troba cap dubte a identificar com a català occidental el del *Curial*, en base a un simple anàlisi del vocalisme àton de la novel·la. En el català oriental, el de Barcelona, per exemple, ja es confonien les vocals *a* i *e* àtones en posició pretònica en textos dels segles XII-XIII, i molt més encara en el segle XV.⁵⁵¹¹ En el *Curial*, sols apareixen casos com *febra*, *maravella*, *llauger*, *llaganya*, *sancera*, *malair*, *jagant*, *ubert*, *descubert*, etc., documentats en textos valencians antics, i tots corrents encara hui en el valencià col·loquial.⁵⁵¹² Ara bé, no es tracta d’exemples de confusió d’àtones pròpiament dits o de caràcter dialectològic, sinó de variacions vocàliques influïdes pel llatí hispànic o condicionades pel context fònic. Aquesta constatació obliga a excloure que l’autor pugui ser natural de Barcelona, Solsona, Cadaqués o Mallorca. L’escriptor emprà amb tota naturalitat les formes derivades del plusquamperfet llatí, vives en el valencià actual, que acaben en *-ara/-era/-ira*: *poguera*, *haguera*, *donara*, *morira*, etc. Són formes insòlites en Bernat Metge i encara en textos del segle XV de fora del regne de València, però corrents en els autors valencians, com Martorell o Corella.⁵⁵¹³

El prestigiós dialectòleg mallorquí Joan Veny observa que són múltiples les variables (vocalisme àton, consonantisme, morfologia, lèxic) que denoten la filiació “clarament occidental i específicament valenciana” de la llengua que amb tanta naturalitat emprava l’anònim.⁵⁵¹⁴ La cartografia que desplega el lingüista –22 mapes dialectològics– evidencia molt gràficament aquesta conclusió científica: 21 mapes farien identificable l’autor com a oriünd de la ciutat de València o les comarques centrals de l’antic regne (l’excepció seria *cullereta*), 21 també si fóra de la Salzedella (el

⁵⁵¹⁰ VENY, Joan, Valencianitat del ‘Curial’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.106 (p. 1.090).

⁵⁵¹¹ En el barceloní METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 249, podem llegir (IV,v,40): “Dius que no són *netas*. No scé conèixer que-ls hòmens sían pus nets (...). E saps bé que de *las cosas* que naturalment vénen no deu ésser algú loat o vituperat, car lo stan en franch *arbitra*. Quant a mon juý, pus dispistes són les *donas* que-ls hòmens a fer *netas* les *cosas inmundas*.” En aquest sentit, la prosa de Metge no té res a veure, absolutament, amb la del *Curial*.

⁵⁵¹² MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596; VENY, J., Valencianitat del ‘Curial’..., ps. 1.094 i 1.099-1.100.

⁵⁵¹³ COLÓN DOMÈNECH, Germà, Era valencià l’autor del *Curial?*, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61, Castelló de la Plana, 1985, ps. 43-52; reed. dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 43-61 (ps. 50-51).

⁵⁵¹⁴ VENY, J., Valencianitat del ‘Curial’..., p. 1.089.

poble de Joan Olzina; amb l'excepció *huy*). En canvi, més difícilment podria ser l'autor de Xàtiva (19 coincidències) o de Tortosa (14), i molt menys encara de la resta de Catalunya o de les Illes Balears. El coneixement de la veu *cullereta*, pròpia del terç septentrional de València i del ponent de Catalunya, podria relacionar-se amb la presència a la cort de nombrosos *curials* naturals d'aquestes àrees: Gabriel Cardona, Andreu i Antoni Gassull, Ferrer i Pere Ram, de Morella; Joan Olzina, de la Salzadella; Lluís Despuig, de família tortosina; Lluís Sescases, de Cervera, etc. Si l'escriptor del *Curial* tenia contacte regular amb ells,⁵⁵¹⁵ tot i haver-se educat a la cort de València – com és presumible pensar – hauria pogut aprendre la veu *cullereta*, en lloc de l'habitual al valencià central: *cullerot*. O bé ho hauria pogut preguntar directament a algú d'aquesta procedència septentrional. La cosa certa és que l'autor del *Curial*, malgrat la seua catalanitat natural, trobava dificultats a reconèixer alguns éssers naturals amb els seus noms valencians. Si era caçador i freqüentava el camp, és lògic que parlara de *raboses*, a la valenciana, però no que preferira zònims com *ranapeix* ('capgròs') o *upega* ('puput'), producte d'haver viscut alguns anys a la Llombardia. Ho comprovarem més avall, quan tractem de les interferències lingüístiques.

Des d'un punt de vista sociològic o historicocultural, ja no estrictament filològic, també seria natural d'algú criat a València que arribara a algun indret de ficció i es trobara amb “una gran céquia d'aygua” (*CeG* II.27) com les que abunden a l'horta islàmica de València, un paisatge –ara mateix, com en el segle XV– ple de “moltes alqueries e cases de les ortes” (*CeG* III.40). Pensem ara en les crides públiques que la ciutat de València feia sobre ordinations aplicables a les “alqueries e cases” de l'horta que la circumdava. Per exemple: “Encara us fan a saber e hordenaren que tots aquells o aquelles qui an cassa o alqueria dins la orta de València...” O també: “Que de vui a avant tot hom, de qualque condició sia, qui aja bestiar dins la dita orta, que reculla o faça recullir lo dit bestiar dejorn en sa casa o alqueria”; “Que null revenedor o revenedriu, de qualque condició sia, no gos comprar negun blant per cases o alqueries, o heres, dins los térmens de la dita ciutat...”⁵⁵¹⁶ L'escriptor sembla estar familiaritzat, no

---

⁵⁵¹⁵ No és difícil pensar en algú com Enyego d'Àvalos, company de diplomàcia de Despuig, íntim amic de Joan Olzina; que tingué Sescases ocupat de notari major de l'organisme financer que presidia; que es coordinava quotidianament amb el tresorer Cardona, i que tingué els Gassull d'oficials –i fins i tot de “criats” o *famillos* domèstics– durant dècades. Vegeu els capítols biogràfics corresponents, en la part I. També convisqué a Milà, pels anys 1438-1440, amb un col·lectiu de mestres d'aixa i oficials de drassana de Tortosa, enviats allí pel rei d'Aragó per a construir un estol fluvial.

⁵⁵¹⁶ FURIÓ, Antoni – GARCIA-OLIVER, Ferran (eds.), *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València*, Universitat de València (“Fonts Històriques Valencianes”), València, 2007, vol. 1, ps. 66, 113 i 215, respectivament. En la introducció històrica de ROMERO, Joan – FRANCÉS, Miquel, *La*

sols amb l'horta valenciana, sinó amb el lèxic del regne valencià i, ja més concretament, amb les mencionades crides sobre “alqueries e cases” de les hortes.

Si l'autor haguera sigut català del Principat, hauria lamentat la dissort d'uns cavallers com Curial i Galceran de Madiona, reduïts a condició de *pagesos*. Aquest és el substantiu que trobem en Berenguer de Puigpardines (autor del *Sumari d'Espanya*, 1462), quan lamenta que el donzell de Verntallat, arruïnat, haja de viure “de son cavar e lorar, com un sotil pagès”.⁵⁵¹⁷ El vocable *pagés* era tingut per insultant en temps de Jaume I,⁵⁵¹⁸ i fou desconegut i desusat en regne de València, en profit de *llaurador*. L'elecció de l'anònim també resulta en aquest cas, diguem-ne que molt valenciana: “Johan e Berenguer per aquell ort se començaren a deportar, cavant e conreant l'ort e totes les terres; e, finalment, en poch temps foren molt *bons lauradors*” (*CeG* III.38). Els contractes del segle XV per a cavar els horts periurbans de València se signaven “a ús e costum de *bon laurador*”.⁵⁵¹⁹ En fi: no sols els filòlegs, sinó qualsevol medievalista observador, podrà aportar detalls suficientment indicatius –considerats globalment– per a pensar en un escriptor familiaritzat amb la llengua, el paisatge i la varietat de la llengua catalana que es parlava i s'escrivía a València pel 1430.

Aquestes apreciacions troben lògica explicació quan considerem que el català occidental o valencià de la cort ibèrica del rei d'Aragó, traslladat a partir del 1432 a les corts de Sicília i de Nàpols (on l'escriptor començaria a pensar en el seu projecte literari) estava *afectat*, per dir-ho d'alguna manera, per l'aclaparadora presència de cortesans valencians al voltant del Magnànim: des dels moltíssims cavallers i donzells valencians que participaven de la guerra (cosa que contrastava amb una notable absència de catalans del Principat i mallorquins, parlants de català oriental⁵⁵²⁰), fins a buròcrates d'alt rang i simples escrivans. En conseqüència, la presumpta o pretesa

---

Huerta de Valencia. Un paisaje cultural con futuro incierto, Universitat de València, València, 2013 (2a; 1a, 2012), es parla també de les “alqueries e cases escampades” com un dels components essencials del paisatge d'horta valencià en el segle XV.

⁵⁵¹⁷ Citat per SOBREQUÉS VIDAL, Santiago, La nobleza catalana del siglo XIV, dins *Anuario de estudios medievales*, 7, Barcelona, 1970-1971, ps. 513-531 (ps. 527-528); ÍDEM, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, Curial, Barcelona, 1973, p. 37.

⁵⁵¹⁸ Vegeu TORRÓ ABAD, Josep, *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, col·l. Història Local, Diputació de València, València, 1992, p. 186 i n. 124.

⁵⁵¹⁹ Tractem simplement d'establir una correlació, sense que *llaurador* pugui ser comptat en absolut com un marcador dialectal, és clar. Pensem ara en METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 230 (IV,i,1), que escriu: “Trist jo, ladonchs, e desconortat, no en altra manera que'l laurador quant vol segar lo blat e troba l'espiga buyda.”

⁵⁵²⁰ Només cal veure el capítol I.2.5 i els estudis del medievalista Jorge Sáiz per comprovar-ho. Vegeu, especialment, SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008.

“valencianitat del *Curial*” que semblen detectar els dialectòlegs⁵⁵²¹ no té res de miratge científic, però tampoc no demostra que l’obra fóra escrita a València o que l’autor fóra valencià. El que demostra és que la novel·la reflecteix un ambient cortés i refinat, el de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, on es parlava de manera habitual un català occidental a la manera de València i amb preferències lèxiques valencianes, i on qualsevol barceloní que haguera viscut abans a la cort de València sabia perfectament què era una marjal, una alqueria, una ratlla d’almànguena o una rabosa. En aquest sentit, el de la “valencianitat” o introducció de veus valencianes, *Curial e Güelfa* no acusa cap artifici capriciós, sinó que reflecteix el rebost plural d’opcions expressives en general, i lexicogràfiques en particular, que l’anònim havia après i tenia a l’abast.

Disconformes amb aquest criteri interpretatiu, el de la més que probable “valencianitat” idiomàtica i cultural de l’escriptor, Lola Badia i Jaume Torró prefereixen eludir el debat lexicogràfic –*com gat qui passàs tost per brases*– i centrar-se en altres observacions. S’inclinen per pensar, alternativament, i com a via d’explicació tan raonable com lògica, que l’escriptor hauria optat per una línia de distinció literària. Seria, doncs, la seua, una contribució personal o particular al procés secular d’obtenció d’una “llengua comuna, que és la llengua noble de l’expressió poètica”, per a posar-la a disposició d’una cultura de cort, d’elits.⁵⁵²² Aquesta variant refinada i cortesa d’una parla com la catalana, que presentava encara escassa variabilitat dialectal,⁵⁵²³ tractaria d’evitar vocables “de les muntanyes o pagesívols, dels quals no acostumen usar los cortesans e elegants parladors e trobadors”.⁵⁵²⁴ Així ho aconsellava en la segona meitat del segle XV l’autor de les *Regles d’esquivar vocables*, una mena de manual de bones

---

⁵⁵²¹ Recordem que s’han publicat articles amb títols del tipus COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Era valencià l’autor del Curial?*, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61, Castelló de la Plana, 1985, ps. 43-52; reed. dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 43-61; VENEY, Joan, *Valencianitat del Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.126.

⁵⁵²² Aquest procés, en el cas d’una llengua mancada d’estat modern com la catalana, fou avortat a la fi del segle XV. Com diu RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 43: “L’esforç per a convertir el català medieval en una llengua moderna no va arribar a la maduresa. Aquest triomf era reservat a un altre moviment generós que ja no es diu Renaixement, sinó Renaixença.”

⁵⁵²³ Com afirma COROMINES, Joan, *Lleures i converses d’un filòleg*, Club editor, Barcelona, 1971, ps. 276-277, el català medieval, tal vegada fóra “la més unificada de totes les llengües romàniques” i presentava escasses variants dialectals amb anterioritat al segle XV.

⁵⁵²⁴ BADIA MARGARIT, Antoni M., *Les Regles d’esquivar vocables i la “qüestió de la llengua”*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1999, p. 120. Citat per BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa i el “comun llenguatge català”*, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (ps. 230-231).

pràctiques lingüístiques per a “qui bé vol parlar la lengua catalana.” Els qui se sentien cridats i participaven de la fixació dels criteris d’elegància eren homes “perfectament pronunciant lo vulgar català”, aptes per a oferir orientacions ortoèpiques.⁵⁵²⁵

L’anònim de *Curial e Güelfa*, segons Badia i Torrò, no seria algú influït per la seua parla i/o la dels seus lectors i dedicatari –el català occidental de València, segons es pot deduir–, sinó algú que “pot haver treballat deliberadament per aconseguir una indeterminació dialectal.”⁵⁵²⁶ No se’ns diu, emperò, quin seria l’objectiu d’aquest afany d’indeterminació: ocultar la identitat?, fer-se passar per valencià?, desorientar la crítica literària...? En fi. No es difícil de veure que, al contrari del que manifesta el *Curial*, al si de la cancelleria reial, i des de feia segles, sí que es verificava un relatiu afany d’indeterminació. Els escrivans de la casa reial sí que tenien raons i motius –burocràtics, que no literaris– per apartar-se del dialecte que cadascú compartia amb els respectius paisans a fi d’adoptar criteris neutres o unitaris, on predominaven, per tradició secular, les variants lèxiques de Barcelona, l’antiga seu de la cort. Però és que, precisament, *Curial e Güelfa* s’aparta d’aquest model i d’aquestes preferències, fins i tot en la toponímia: quan decideix escriure *Massella* (< llatí *Massilia*, en el *De bello civili* de Juli Cèsar⁵⁵²⁷) en lloc de *Marsella*, *Marsilia* en el llatí cancelleresc de Nàpols. O quan decideix que del llatí *thesaurum* convindria derivar *thesor*, i no *tresor*.⁵⁵²⁸ A favor d’aquesta solució sense *-r-*, jugaven l’italià *tesoro* i el castellà *thesoro*.⁵⁵²⁹ Recordem que l’escriptor reflexiona sobre la diversitat de llengües que coneix, i aquesta reflexió – filològica, de fet– determina criteris gràfics i lexicogràfics ben peculiars.

Per a contextualitzar millor la presumpta “recerca de la indeterminació” dialectal, Torrò i Badia no orienten la recerca cap al temps (la història cultural del segle XV) i el lloc (el context italià de l’obra) on seria adient que l’hagueren orientada. Ans, al contrari, ens retrotrauen a la cort barcelonesa del segle XIII per a justificar una actitud filològica del Quatre-cents. Ens recorden els casos dels siculonapolitans Roger de Llúria

---

⁵⁵²⁵ Vegeu FERRANDO, Antoni, *Les Regles d’esquivar vocables: una qüestió d’història cultural, de filologia i de sociolingüística històrica*, dins *Estudis romànics*, 27, Barcelona, 2005, ps. 219-225.

⁵⁵²⁶ BADIA, L. – TORRÓ, J. (eds.), *Introducció...*, ps. 99-100.

⁵⁵²⁷ En aquesta obra de Cèsar, que Pier Candido Decembrio dedicà personalment i regalà a Enyego d’Àvalos el 1438, s’atorga molta importància al setge de Marsella.

⁵⁵²⁸ Sobre el cas del cultisme toponímic *Massella*, vegeu BUTINYÀ, Júlia – MONTAGUT, Mercè – ORDÓÑEZ, M^a. Lluïsa, *Sobre les ‘Regles d’esquivar vocables’ i la “qüestió de la llengua”*, dins *Revista de filologia espanyola*, vol. 83, núm. 3-4, Madrid, 2003, ps. 281-290 (p. 289).

⁵⁵²⁹ Segons MARTÍ MESTRE, Joaquim, *El vocalisme i el consonantisme en el Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (p. 585).

i Conrad Llança, que, segons la crònica de Muntaner, “vengren molt fadrins en Catalunya e nodriren-se tota hora ab lo senyor infant”, el futur Pere III el Gran. Educats en ambient cortesà i acompanyats de nobles de contrades diverses, “apreseren del catalanesc de cascun lloc de Catalunya e del regne de València tot ço qui bon ne bell era, e així cascun d’ells fo lo pus perfet català que anc fos e ab pus bell catalanesc.”⁵⁵³⁰ Salvades les distàncies històriques, l’exemple de Llúria i de Llança, a tot estirar, ens podria dur a interrogar-nos sobre la identitat de l’anònim en els termes següents: Si no era valencià, com s’especula, bé podria haver sigut algú que, vingut “molt fadrí” a la cort de València, haguera après del “catalanesc de cascun lloc” d’on procedien els diferents cortesans del Magnànim, el bo i el millor. Això explicaria perfectament, no pas el gust per la “indeterminació” i la neutralitat, sinó el seu interès per integrar harmònicament en la redacció vocables emprats en distints dialectes.

L’anònim no pensava que les variants dialectals de la llengua catalana empobriren el “comun lenguatge”, com pensaven els arrogants toscans que critica Dante. Ell veia molt clarament que, no sols les variants lèxiques d’alguns dialectes, sinó també algunes expressions italianes adaptades al geni de la llengua (tretes sobretot de Boccaccio) i alguns neologismes, resultaven enriquidors des del punt de vista filològic. Tant el *roig* com el *vermell* eren mots patrimonials compatibles en un mateix text. Encara més: mancat de gramàtica que l’orientara, davant el dubte d’escriure *huy* o *vuy*, *vuyt* o *huyt*, *sanct* o *sant*, *Cipre* o *Xipre*, *vídua* o *viuda*, entre altres mots amb variants de pronúncia o fixació ortogràfica, ell opta per configurar les formes en concurrència al llarg del discurs.⁵⁵³¹ Sembla que aquesta era la seua manera de transferir al camp de l’ortografia la suspensió de júi ciceroniana que es detecta en altres aspectes de la novel·la. Com quan defén la qualitat d’Homer i l’heroïcitat d’Aquilles, sense necessitat de desaconsellar Guido delle Colonne o de menysprear el valor modèlic d’Hèctor.⁵⁵³²

Ara bé, la dèria conciliatòria de l’anònim va més enllà. Afecta, com molt bé ho ha exemplificat Ferrando, a “l’alternança de variants gràfiques, morfològiques i lèxiques de la més diversa procedència” (*egual* / *igual*, *paradís* / *paraís*, i un llarg etcètera); “el recurs a sinònims lèxics” del tipus *vespra* / *vigília*; “els jocs amb mots homòfons” del tipus *maça* / *massa*; “la concurrència de construccions sintàctiques alternatives”, del

---

⁵⁵³⁰ Crònica de Ramon Muntaner, cap. 18, en SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), p. 682. Citat ibídem.

⁵⁵³¹ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., ps. 56-58.

⁵⁵³² Quan abordem la influència de Ciceró i dels tractadistes de l’humanisme, tindrem ocasió de tractar d’aquest posat diplomàtic que adopta l’escriptor com a filosofia de vida i d’expressió artística.

tipus *major que / major de*, o “la barreja equilibrada de mots de filiació gal·loromànica amb els seus equivalents hispanoromànics”, com *guarir / curar*.⁵⁵³³ En el mateix sentit, el de transportar l’eclecticisme ciceronià del terreny de la filosofia al de la filologia, cal interpretar l’expressió per part de l’anònim de “la covariació en forma de binomi sinonímic” quan escriu “bròfega e bruta”, “atzembles o bèsties de càrrega”, “sacut o espolsa”, “leus o polmons”.⁵⁵³⁴ Ell ho ha sentit dir d’ambdues maneres, però en lloc decantar-se, prefereix oferir al lector totes dues opcions, alhora que mostra la riquesa expressiva de l’idioma que treballa. Com quan un herald demana a Curial si ha cavalcat molt “per aquest *realme*” i el cavaller li respon: “E encara que yo hagués cavalcat per aquest *regne*...” (CeG II.13). La compaginació de solucions no seria tant “una originalitat i una singularitat ben remarcables”,⁵⁵³⁵ sinó una projecció al terreny de la reflexió filològica d’un tarannà obert i diplomàtic, dialogant i sensat, poc amic de dogmes. Tot plegat, pot ajudar a anar perfilant el retrat de l’anònim.

L’apreciació de Badia i Torró resulta incompatible amb la praxi d’un autor que empra reiteradament la veu *rabosa*, com faria qualsevol valencià del segle XV, i declina introduir les variants *guilla*, *guineu* i *volp*. Aquest ús atemptaria contra la pretesa elaboració d’una llengua “supradialectal”, on hauria resultat recomanable proposar una altra variant geolectal molt estesa, *guineu*, com a més àulica o cortesa. De fet, valencians com sant Vicent Ferrer o Ausiàs Marc coneixien i utilitzaven *guineu*, el que no significa que no feren ús també de la variant més comuna al regne de València i al ponent de Catalunya, que era *rabosa*. Comptat i debatut, resultaria admissible la proposta de Badia i Torró sobre la llengua del *Curial* com “un vulgar il·lustre de gust cortesà”, si no fóra perquè a continuació precisen que aquest romanç es troba “allunyat de tot localisme”,⁵⁵³⁶ apreciació que no concorda gens amb el repertori lexicogràfic que ha conduït els dialectòlegs a situar-lo prop de València.

Sí que facilita, en canvi, la identificació de l’autor de la novel·la la consideració d’ambdós editors de retratar-lo com un nou Conrad Llança del segle XV. D’aquest personatge, el primer baró d’Albaida, diu Muntaner: “E així mateix venc ab madona la reina altre honrat fadrí que era de comte fill, e era parent de la reina e havia nom en Corral Llança, e una sua germana, nina e fadrina, que era a nodrir ab madona la dita reina. E aquest en Corral Llança eixí dels bells hòmens del món e el mills parlant e pus

---

⁵⁵³³ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., ps. 56-57.

⁵⁵³⁴ *Ibídem*, p. 66.

⁵⁵³⁵ *Ibídem*, p. 56.

⁵⁵³⁶ BADIA, L. – TORRÓ, J. (eds.), Introducció..., ps. 100.

savi; sí que en aquell temps se deïa que el pus bell catalanesc era, del món.”⁵⁵³⁷ Podríem preguntar-nos a títol hipotètic: ¿Que no seria l'autor del *Curial* algú, com Enyego d'Àvalos, que arribà a la cort de València sent un infant de curta edat, i s'educà exquisidament al palau reial, fins al punt d'esdevenir “dels bells hòmens del món e el mills parlant e pus savi” de la cort de Nàpols, segons tots els testimonis? Si es poguera comprovar aquest aspecte, potser tindrien una més fàcil explicació l'esforç de l'autor del *Curial* per crear-se un “lenguatge cathalà” comú, integrador i àulic. Si, per contra, l'escriptor haguera sigut un natural de Barcelona, València, Tortosa o Mallorca, hi hauria moltes coses difícils d'explicar. Sobretot, perquè, amb independència de la integració de variants geolectals, també s'hi detecten castellanismes flagrants, fàcilment atribuïbles a un bilingüe perfecte des de la infantesa, però no a un nadiu.⁵⁵³⁸

Quan parlem de bilingüe, ens referim a un bilingüe castellà-català des de la infantesa, que no pot evitar alguns castellanismes lèxics, gramaticals i sintàctics. Això fa que els filòlegs disposats a “localitzar-lo” geogràficament el situen per indicis dialectals –com proposa a títol d'hipòtesi Emili Casanova– en “la zona fronteriza con la franja aragonesa del reino de Valencia.”⁵⁵³⁹ La frontera on residia l'autor, però, no es localitzava pas sobre el territori, sinó en la ment del mateix escriptor. La contrada on cresqué, aprengué a parlar i s'educà l'anònim, tampoc no creiem que poguera trobar-se en cap comarca concreta, sinó en un àmbit propici a l'artifici lingüístic, com és la cort. Ens referim, en concret, a la cort valenciana del Magnànim (dècada del 1420), on convivia harmònicament parlants de castellà, aragonés i diferents variants dialectals de la llengua catalana, però on el lèxic d'ús predominant era el de la ciutat i l'horta de València. La *constatació* empírica d'indicadors valencians –era valencià?, es pregunten adesiara els lexicògrafs– no encaixa bé amb la *sensació* que no es tracta d'un valencià “normal”. I conste que per valencians normals o nadius podríem entendre autors com Marc, Corella, Roig, Martorell i Villena. La contradicció aparent entre les inqüestionables coordenades lingüístiques i les impressions de lectura, que l'aparten el *Curial* de la “normalitat” valenciana, desorienta els filòlegs. Colón expressa molt bé la –diguem-ne– provisionalitat científica quan percep en la novel·la anònima l’“absència d'aquell aire de València que traspuen les altres obres, com ara les de Joanot Martorell,

---

⁵⁵³⁷ SOLDEVILA, Fe. (ed.), *Les quatre grans cròniques...*, p. 682.

⁵⁵³⁸ De les interferències del castellà i altres llengües tractem en el capítol següent II.1.2.

⁵⁵³⁹ CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 929).

Roís de Corella, Jaume Roig, Isabel de Villena, etc. (...). El *Curial* té tot un altre aspecte, un de subjectiu, que em diu que potser no és de la terra.”⁵⁵⁴⁰ En efecte, l'autor no pareix valencià. La provisionalitat d'unes conclusions no convincents del tot, genera inquietud. Però aquesta és de fàcil solució si admetem la tesi del bilingüisme perfecte de l'escriptor; que seria un bilingüisme *imperfecte*, com en realitat ho són tots. És algú que ha viscut a València, on parlava el català occidental i el castellà, segons l'interlocutor, però ha patit una immersió lingüística d'anys en toscà. Aquest itinerari –el lloc on fóra nat, ben poc ens interessa– explica molt bé *Curial a Güelfa*.

El debat entre editors –Torró-Badia, d'una banda, i Ferrando, d'altra– es dilueix quan prenem en consideració la més que probable autoria d'Ényego d'Àvalos, una persona que explica i fa complementàries ambdues posicions interpretatives: la d'un parlant de llengua cortés i elegant (Torró-Badia) que perfecciona amb retocs culturals, autòctons i al·lòctons, els seu discurs literari (Ferrando). L'usuari del “bell catalanesc” de la cort ja no pot ser el del segle XIII que descrivia Muntaner. La llengua de la cort de València, traslladat a Sicília-Nàpols en la dècada del 1430, estava marcada dialectalment pel predomini clar de cortesans valencians. D'Àvalos no era nat, però sí criat a València, a més de bon coneixedor de la *koiné* cancelleresca i d'altres registres i usos dialectals. La seua trajectòria personal soluciona les contradiccions de Colón i aporta llum a les conclusions de Ferrando. Si D'Àvalos haguera escrit el *Curial*, no s'hauria proposat crear un llengua culta “alternativa” a la ja consagrada de la cancelleria reial, de la qual era lector habitual, com a supervisor de registres. Senzillament, s'hauria guiat lliurement per les seues lectures i variades inquietuds literàries a fi d'enriquir expressivament el seu idiolecte literari; però sense pretensions d'idear cap llengua supradialectal. La prosa del *Curial* és elegant i equilibrada, però rica en pinzellades personals: dialectalismes (*rabosa, marjal, alqueria...*), cultismes, estrangerismes, plagis boccaccescos, modismes llatinitzants, fórmules epistologràfiques, calcs extrets de clàssics grecollatins (“colents Helicon”), ressons de *volgarizzamenti* italians (“egrègies sorel·les”) o ecos d'*Històries troianes* (“multitud glomerosa”).

Al remat, potser la llengua del *Curial* no resulta tan “estranya i meravellosa” com Antoni Comas la percebia, per contrast amb altres obres del segle XV català.⁵⁵⁴¹ En tot

---

⁵⁵⁴⁰ COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Curial e Güelfa: català o valencià?*, dins *Lexicografia, lèxic i crítica textual*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2011, ps. 283-290 (p. 290).

⁵⁵⁴¹ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 108).

cas, semblaria *estranya* per causa d'un autor políglota, que aprofitaria els coneixements d'italià i castellà, i d'altres llengües de les quals tenia nocions apreses de lectures (el francès i l'occità) per a enriquir el seu idiolecte romanç. La meravella que tant de neguit causa als lingüistes tindria explicació si fórem capaços d'identificar en l'autor de la novel·la amb algú que només té de valencià la llengua que utilitzà. En realitat, aquest escriptor desconegut no manifesta ja un "aire de València", sinó l'aire cultural de la Itàlia de les *Tre Corone* i de l'incipient Renaixement. Com explica Antoni Ferrando, és un home familiaritzat amb la cultura italiana, que sent atret per "l'experimentalisme lingüístic i literari que caracteritza la prosa de Boccaccio." No obstant això, també reflexiona per compte propi sobre les possibilitats expressives del *volgare illustre* català que pretén polir, com recomanaven Dante, Brunetti i altres veus autoritzades. S'hi capfica i dedica tant, que "bé el podríem considerar un filòleg tocat de l'*umanesimo volgare* que posà de moda a Itàlia Leon Battista Alberti."⁵⁵⁴² I és que, partint d'un criteri dantesco, "el model lingüístic de l'autor del *Curial* aspira, doncs, a integrar, no a neutralitzar, la variació dialectal i alhora a potenciar els elements comuns amb les llengües de cultura veïnes, i a enriquir el català amb solucions d'aquestes."⁵⁵⁴³

És indiscutible que estem parlant d'un escriptor cosmopolita i "immergit en un ambient plurilingüe i pluridialectal" com és el de la cort, però que, indiscutiblement –i encara que Badia i Torrò tracten d'eludir-ho– "coneixia molt bé el parlar de València". Afig Antoni Ferrando que podria tractar-se perfectament d'un foraster "que adopta de grat la llengua catalana del regne de València", sense deixar d'interessar-se pels usos lèxics d'altres contrades. "La seua delectança a integrar-hi certs recursos morfològics, sintàctics i lèxics del castellà i, ja a un nivell més purament llibresc, del francès, i potser de l'occità, respon a una actitud plenament conscient i deliberada que no pas a una pressió ambiental."⁵⁵⁴⁴ Ferrando pensava en la possibilitat d'algun aragonés naturalitzat a València en la llengua catalana en la seua variant occidental, però podria ser també perfectament un individu bilingüe, que dominara el català i el castellà.

L'escriptor redacta en un català natural i fluït, es nota que sol parlar en català i que fa un ús reflexiu de la llengua; amb independència que en coneguera d'altres i en fera ús també regular. Així es dedueix dels diferents estudis que l'any 2012 recollí i edità Antoni Ferrando davall el títol *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'*,

---

⁵⁵⁴² FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., ps. 82.

⁵⁵⁴³ *Ibidem*, p. 60.

⁵⁵⁴⁴ *Ibidem*, ps. 78-80.

*novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana.*⁵⁵⁴⁵ Els seus criteris filològics es poden deduir per trobar-se implícits en el text de la novel·la, però també els fa explícits en algun cas. Com quan reflexiona sobre la “impropietat” de dir en català *cavallers errants*, quan la llengua disposa d’adjectius més apropiats:

“En aquest libre se fa menció de cavallers errants, jatsia que és mal dit *errants*, car deu hom dir *caminants*. *Erre* és vocable francès, e vol dir ‘camí’, e *errar* vol dir ‘caminar’. Emperò yo vull seguir la manera d’aquells cathalans qui trasladaren los libres de Tristany e de Lançalot, e tornaren-los de lengua francesa en lengua cathalana, e tots temps digueren “cavallers errants”; car aquest vocable *errants* que vol dir ‘caminants’, nulls temps lo volgueren mudar, ans lo lexaren axí, no sé la rahó per què. E axí, diré yo *errar* per *caminar*, seguint la costuma dels antichs, jatsia que parlaré impropri e seré algun poch digne de reprensió” (CeG II.0)

Pel context on es troba el fragment, el proemi al llibre II del *Curial*, que tracta de la cavalleria errant del protagonista, deduïm que la reflexió amaga un doble sentit. No s’està parlant només d’un gal·licisme, sinó del fet que *errar*, en català, significa ‘equivocar-se’, ‘caure en l’error’, ‘anar pel mal camí’. Aquesta circumstància, a banda de donar molt de joc a l’autor quan Melchior de Pando amoneste Curial per “errar”, connecta amb el títol d’una de les principals obres que inspiraren l’escriptor: el llibre de cavalleria al·legòrica *Le chevalier errant*, del marquès de Saluzzo.⁵⁵⁴⁶ Al remat, l’escriptor s’inclina per seguir la tradició d’“aquells cathalans”, marcats per un demostratiu connotat de llunyania i obsolescència, encara que sap que “parlaré impropri” i “seré... digne de reprensió”. ¿D’on poden procedir aquestes expressions, que indiquen un esperit crític, de filòleg aficionat? Pensem que se’ns està parlant de la necessitat de parlar “propi” o pròpiament i de la conveniència de “reprendre” aquells que empren malament la llengua. Perquè si ho fem en el registre oral i en l’escrit intranscendent, molt més ho hauríem de fer en el registre literari.

L’únic paral·lelisme d’interés que hem trobat es localitza en el comentari de la *Divina Comèdia* de Dante que redactà Guiniforte Barzizza per encàrrec del duc de Milà,

---

⁵⁵⁴⁵ FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012.

⁵⁵⁴⁶ Vegeu el capítol II.1.4.

Filippo Maria Visconti, pels anys 1438-1440. Justament en aquells anys Enyego d'Àvalos, personatge molt relacionat amb el *Curial*, era un dels principals cortesans i senyors de vassalls del duc, a més d'amic de Barzizza i altres humanistes i estudiosos de Dante residents en dita cort. No és estrany, doncs, que aquest Enyego haguera après de Barzizza a desqualificar expressions de la llengua vulgar dient que pertanyen a un “parlare improprio” (per exemple, en el comentari a l'*Inferno*, cant XX, vv. 64-69) o una manera de “parlare impropriamente” (Inf. VII, 97-126). També hauria oït dir o recitar al comentarista que tal o qual vocable era incorrecte i, en conseqüència “degno di repressione”,⁵⁵⁴⁷ se suposa que per part dels filòlegs i els humanistes: per aquells “hòmens de molta sciència” amb els quals no gosava “parificar-se” l'anònim del *Curial*, modest deixeble de les “míseres” Piques. Subratllem el possible influx de Barzizza sobre l'autor del *Curial* perquè precisament aquest humanista estigué al servei d'Alfons V d'Aragó pels anys 1432-1448 (des del 1434, a Milà). A més, la seua epístola *De amore*, adreçada al valencià Francesc de Centelles i remesa a la cort de Gaeta (1439), determinà l'exemplaritat literària de la relació sentimental Güelfa-Curial, culminada després de “navegar” molt en un enllaç honest i de signe neoplatònic.⁵⁵⁴⁸ Recordem, finalment, el que més amunt explicàvem: que el *Curial* és una demostració pràctica de l'aplicació dels procediments d'*imitatio* humanística aconsellats als seus alumnes pel pare i mestre de Guiniforte, el també humanista Gasparino Barzizza. Hi ha moltes coses de *Curial e Güelfa*, de fet, que no s'expliquen sense tenir en consideració els contactes de l'anònim autor amb l'ambient intel·lectual de l'humanisme llombard.

El sintagma “lengua cathalana” i la pàtria de l'autor

L'escriptor té molt clar que escriu en “comun lenguatge cathalà” o en “lengua cathalana”. El seu primer editor, Antoni Rubió i Lluch (1901), celebrava encomiàsticament la presumpta catalanitat estricta –del principat de Catalunya, s'entén– de tan insigne figura literària, tardanament redescoberta. Per fi podia gaudir Catalunya d'un novel·la paragonable amb el *Tirant* i altres obres mestres de l'anomenat segle d'or de València. D'ací que, a banda d'explicitar comercialment en el títol que s'estava

---

⁵⁵⁴⁷ BARZIZZA, Guiniforte, *Lo Inferno della Commedia di Dante Aligheri, col commento di Guiniforte delli Bargigi; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell'avv. G. ZACHERONI, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838; reed. dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>*

⁵⁵⁴⁸ Com s'explicarà en el capítol II.1.5.

publicant una “novela catalana del quinzèn segle”, l’editor es preocupà d’exposar, amb arguments en positiu i en negatiu, que l’autor no podia ser cap valencià. Entre altres coses, per aquesta peregrina raó: “Un valencià, per res del món en lo quinzèn segle haguera batejada a sa llengua ab lo nom de catalana.” També s’ocupà d’avançar que “la llengua no presenta valencianismes”⁵⁵⁴⁹ afirmació que confutaria després la dialectologia. Quant a la designació de català per a la llengua compartida en el segle XV entre els habitants de Catalunya, València i les illes Balears, convindria fer algunes reflexions, sempre relacionades amb el context que féu possible el *Curial*.

En primer lloc, cal advertir que el gentilici *català* és d’aparició i difusió relativament tardanes (segles XII-XIII). Els catalans i aragonesos del regne de València assumiren una primera consciència de valencianitat des del 1330, i l’ús del gentilici *valencià* aplicat als regnícoles i a la llengua començà a estendre’s a partir del 1350, sobretot al cap i casal del reialme.⁵⁵⁵⁰ En la dècada del 1383, el gironí Francesc Eiximenis esdevingué portaveu d’aquesta incipient consciència “nacional”, de què participava especialment l’oligarquia urbana.⁵⁵⁵¹ El comunicat del Compromís de Casp (maig del 1412) pel que s’instaurava la nova dinastia Trastàmara a la Corona d’Aragó fou redactat pels notaris “*in idiomate cathalano seu valentino*” pel simple desig de complaure les elits valencianes concurrents.⁵⁵⁵² Antoni Canals, en una traducció del 1395, parlava d’una “llengua materna valenciana” diferenciada de la “llengua catalana”, encara que aquestes proclames i afirmacions eren de rang únicament onomàstic i de signe patriòtic, no secessionista. Ningú en el segle XV qüestionava l’existència d’una comunitat lingüística catalana, de la qual formaven part els valencians.⁵⁵⁵³ No obstant això, el gentilici i el glossònim valencians es popularitzaren extraordinàriament a partir de la dècada del 1460, quan els valencians combatien al costat de Joan II d’Aragó contra els catalans rebels del Principat. A partir d’aleshores, el gentilici *català*, impregnat de

---

⁵⁵⁴⁹ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzèn segle*, ed. a cura d’Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, p. XIV i n. 2 de la mateixa pàgina, respectivament.

⁵⁵⁵⁰ Més detalls en BAYDAL SALA, Vicent, *Els fonaments del pactisme valencià. Sistemes fiscals, relacions de poder i identitat col·lectiva al Regne de València (c. 1250-c. 1365)*, Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2011.

⁵⁵⁵¹ FERRANDO, Antoni, *Llengua, nació i territori al Regne de València en temps de Sant Vicent Ferrer (c. 1350-1419). L’escenificació lingüística al Compromís de Casp*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Els valencians en el Compromís de Casp i en el Cisma d’Occident*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 2013, ps. 373-402 (p. 383).

⁵⁵⁵² RUBIO VELA, Agustín, *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2012, vol. 1, ps. 14-15.

⁵⁵⁵³ FERRANDO, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, València, 1980.

connotacions negatives, fou desplaçat en els usos col·loquials pel de *valencià*.⁵⁵⁵⁴ Aquestes indicacions, per molt esquemàtiques que siguin, poden servir per a contextualitzar el que podien significar a mitjan segle XV, tant per a un català com per a un valencià, els sintagmes “comun llenguatge cathalà” o “lengua catalana”.

No obstant la tendència creixent a la capital del regne de València a dir-se valencians i parlar en valencià, a la resta del país continuava usant-se amb la major normalitat el gentilici i el glossònim *català*. Així, per exemple, els jurats d’Oriola es consideraren discriminats pels successius bisbes de Múrcia, “qui contínuament són castellans (...) e han acostumat favorir als de nasçió castellana, desfavorint als de nasçió catalana.”⁵⁵⁵⁵ S’havia estés des del segle XIII la consciència de l’existència d’una *nació catalana* o comunitat etnolingüística reconeguda a la Corona d’Aragó –“nostra nació”– i a la resta d’Europa. De manera paral·lela, i des del segle XIV, les classes dirigents valencianes –en particular, la burgesia urbana de la capital– havien adquirit consciència de presidir i regir una comunitat civicipolítica: una *nació valenciana*. Els conceptes de nació política (València) i nació etnolingüística (Catalunya *lato sensu*) resultaven en temps del *Curial* tan compatibles com la lliure elecció, a l’hora de denominar la llengua comuna entre *llengua catalana*, *llengua valenciana* (els valencians) i *llengua mallorquina* (els del regne de Mallorca). Ara bé, en contextos internacionals, catalans, valencians i mallorquins eren coneguts col·lectivament com *catalans*.

No oblidem que els súbdits catalanòfons del rei d’Aragó tenien una important presència i desenvolupaven una gran activitat mercantil per la Mediterrània i l’Europa septentrional, i que el català era una de les principals llengües del continent.⁵⁵⁵⁶ Era la llengua més representativa de la Corona d’Aragó: aquella “unió e fraternitat de regnes” o “unió indissoluble e fraternitat de dits regnes e principat”,⁵⁵⁵⁷ regits per un sol monarca. Estigueren units en un “cos polític”, en efecte, i durant segles, però consideraven dividits en dues *nacions* o comunitats lingüístiques diferents, atenent a la concepció ètnica, religiosa i/o idiomàtica, que havia adquirit el terme *natio* en l’edat

---

⁵⁵⁵⁴ La Guerra Civil Catalana fou un punt d’inflexió important, en aquest sentit. Vegeu RUBIO VELA, A., *El patriciat i la nació...*, p. 17.

⁵⁵⁵⁵ BARRIO, Juan Antonio, “Per servey de la Corona d’Aragó”. Identidad urbana y discurso político en la frontera meridional del reino de Valencia: Orihuela en la Corona de Aragón, dins *Hispania*, vol. 71, núm. 238, Madrid, maig-agost 2001, ps. 437-466 (p. 460). Citat per FERRANDO, A., *Llengua, nació i territori...*, p. 392.

⁵⁵⁵⁶ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. XI-XVI (p. XI).

⁵⁵⁵⁷ Documents dels anys 1461 i 1472, citats FERRANDO, A., *Llengua, nació...*, p. 386.

mitjana, amb anterioritat al naixement dels moderns estats-nació. Ramon Muntaner, en la primera del segle XIV, justificava així, comparativament, l'existència de dues nacions a la Corona d'Aragó: “que en Castella ha moltes províncies, que cascú parla son llenguatge, qui són així departits com catalans d'aragoneses. E si catalans e aragoneses són d'un senyor, la llengua no és una, ans és molt departida. E així mateix trobarets en França e en Anglaterra, e en Alamanya (...) ha aital departiment de los llenguatges com ha de catalans a aragoneses.”⁵⁵⁵⁸ Ja en el segle XV, en la biografia cavalleresca de Pero Niño s'explicava la major simpatia o el sentiment de solidaritat “nacional” d'aquest amb els castellanoparlants o súbdits del rei de Castella, perquè “aún más ama hombre a los de su lengua que no a los de la estraña.”⁵⁵⁵⁹

Durant la baixa edat mitjana, a l'estranger, els súbdits de la Corona d'Aragó, catalans, valencians i illencs (i fins i tot aragonesos), eren identificats globalment com a catalans o gents de *nació catalana*. Així s'observa en nombrosos textos burocràtics, cronístics i literaris de Castella, França i Itàlia. No ocorria això amb els estrangers, com el marquès de Santillana, que havien residit durant anys a la cort de València, i que diferenciaven els valencians dels catalans. En el *Prohemio e carta* (ca. 1448-149), Íñigo López de Mendoza parla de “los catalanes, valençianos e aun algunos del reyno de Aragón” que destacaren en la composició poètica.⁵⁵⁶⁰ Entre la resta de castellans, i més clarament encara entre els italians, la distinció entre catalans i valencians era del tot irrellevant i desconeguda. Quan un valencià estudiava a la universitat de Bolonya, com Roderic Falcó, futur canceller d'Alfons el Magnànim, es presentava com “*Rodoricus Falcum de Catalonia*” (1424-1427).⁵⁵⁶¹ De la mateixa manera, quan era entronitzat un papa valencià, com Calixt III (1455-1458) se l'identificava com a *papa catalanus*,⁵⁵⁶² i

---

⁵⁵⁵⁸ Crònica de Ramon Muntaner, cap. 29, en SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), p. 691.

⁵⁵⁵⁹ DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial* [ca. 1436], ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 211.

⁵⁵⁶⁰ GÓMEZ MORENO, Ángel (ed.), *El Prohemio e carta del marquès de Santillana y la teoría literaria del siglo XV*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1990, p. 32. Vegeu PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, *El Marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del humanismo peninsular*, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *Del humanismo*. *Revista de llengües y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 29-36.

⁵⁵⁶¹ PÉREZ MARTÍN, Antonio, *Españoles en el Alma Mater Studiorum: profesores hispanos en Bolonia (de fines del siglo XII a 1799)*, Instituto de Derecho Común Europeo de la Universidad de Murcia – Centro de Historia Universitaria Alfonso IX de la Universidad de Salamanca, Murcia-Salamanca, 1998, ps. 47-48. Vegeu també Archivio di Stato di Luca, Diplomatico, S. Frediano (pergamins), 3-SID (sign. antiga, n. 568), 16 de maig del 1422: “*Rodoricus Falconio de Valentia, licenciat in iure canonico, reverendi patris domini Nicolai, Dei et Apostolice Sedis gratie episcopi Bononiensis et principis vicario.*”

⁵⁵⁶² Vegeu NAVARRO SORNÍ, Miguel, *Documents per a la historia d'Alfons de Borja, papa Calixt III*, Institutió Alfons el Magnànim, 2008. O també BERNARDI AQUILANI, Beati [fra Bernardino DE FOSSA], *Chronica Fratrum Minorum Observantiae* [1480], ed. a cura de Leonard LEMMENS O. F. M.,

catalans eren dits també els pintors que portava del seu país: “*Salvatori de Valencia, pictori, cathalano*” (1458)⁵⁵⁶³ Els notaris genovesos dels anys 1439-1441 sancionaven operacions mercantils dels seus conterrànies efectuaven “*in Valencia, partium Catalonie*”.⁵⁵⁶⁴ A la cort de Milà, pel 1437, es rebien “molte littere de Cathelani [els aliats de la cort de Nàpols], de Firentini e de Venetiani.”⁵⁵⁶⁵ I el mercader milanès Ambrogio Ruffini declarava el 1483 sobre dos germans seus, mercaders, “*ambos habitatores civitatis Valencie, Cathalogne, licet absentes*.”⁵⁵⁶⁶ Quan Joan Serra de Valentia, exbibliotecari i exsecretari d’Alfons el Magnànim, es traslladà de professor de retòrica a la universitat de Tolosa de Llenguadoc, alguns alumnes l’identificaven com “*Johannes Serre de Catalonia*”, per la llengua que parlava, que és com dir per la *natio* a la qual s’adcrivia.⁵⁵⁶⁷ Encara pel 1518, els jurats de la ciutat de València escrivien als consellers de Barcelona referint-se als mercaders “de la nació catalana” *lato sensu* que residien a Palerm.⁵⁵⁶⁸ I, així, podrien afegir-se molts altres i variats testimonis sobre la identificació dels valencians de *pàtria* com a gents de *nació* catalana.

A la cort de Nàpols, és a dir, en l’àmbit de gestació i probable recepció de *Curial e Güelfa*, el secretari valencià Joan Olzina comunicava ordres reials, als aragonesos en aragonés i als altres súbdits dels regnes occidentals de la Corona, “*in lingua catalana*” (1443).⁵⁵⁶⁹ No obstant això, els valencians presents a Nàpols, sobretot si venien de la

---

Roma, 1902, ps. 86-87 (any 1480): “*Magna profectus est gloria nationis catalane diebus nostris: Papa catalanus, Rex Aragonum et Sicilie catalanus; vicecancellarius catalanus, capitaneus Ecclesie catalanus; generalis ordinis minorum catalanus.*” Citat per RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927 (separata de *Analecta Sacra Tarraconensia*, 3, Barcelona, 1927, ps. 193-330), p. 3.

⁵⁵⁶³ MÜNTZ, Eugène, *Les arts à la court des papes pendant le XVè et le XVIè siècles*, vol. 1 (Première partie: Martin V-Pie II, 1417-1464), 1878; reed. facsímil, Georg Olms, Hildesheim, 1983, p. 206.

⁵⁵⁶⁴ SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanato nazarí de Granada, Génova y la Corona de Aragón en el siglo XV*, Universidad de Granada – Universidad de Málaga – Fundación ‘El Legado Andalusi’, Granada, 2007, p. 249, n. 1.

⁵⁵⁶⁵ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 1, doc. 142, p. 136.

⁵⁵⁶⁶ NAVARRO ESPINACH, Germán, El ducado de Milán y los reinos de España en tiempos de los Sforza (1450-1535), dins *Historia, instituciones y documentos*, 27, Sevilla, 2000, ps. 155-182 (ps. 165-166).

⁵⁵⁶⁷ BENAVENT, Júlia, Joan Serra, humanista valencià a la cort de Nàpols, dins GRAU, Ferran – MAESTRE, José María – PÉREZ, Jordi (eds.), ‘*Litterae humaniores*’. *Del Renacimiento a la Ilustración. Homenaje al profesor José María Estellés (anejo n.º 69 de la Revista ‘Quaderns de Filologia’)*, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació de la Universitat de València, València, 2009, ps. 75-86 (p. 76).

⁵⁵⁶⁸ FERRANDO, Antoni – NICOLÀS, Miquel, *Història de la llengua catalana (nova edició revisada i ampliada)*, Editorial UOC, Barcelona, 2011, ps. 165-168.

⁵⁵⁶⁹ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 655: “*sub simili formula fuit scriptum officialibus nostris infascriptis videlicet, in Aragonie, in lingua Aragonensi, et aliis, in lingua Cathalana.*” Citat per FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.),

capital del regne, sí que diferenciaven entre catalans i valencians. Així, Joan Riba, missatger enviat pels jurats de València a la cort napolitana, informà el rei, l'any 1443, que havien sigut detinguts a Bruges uns mercaders “valencians, catalans e altres”.⁵⁵⁷⁰ Mentrestant, a Palerm, els notaris procuraven discriminar en un mateix escrit entre els naturals “de Cathalunya” (la Catalunya *política*, el principat; no la Catalunya *lingüística* que percebien els italians) i els “de regne de València” (1453).⁵⁵⁷¹

Llop d'Espejo, un fill d'Oriola resident durant molts anys a València, serví Alfons I i Ferran I de Nàpols i redactà en napolità una crònica, la *Summa dei re di Napoli* (1468-1470), on els súbdits del Magnànim eren dits en general “li catalani”. Així, quan es refereix als presoners de la batalla de Ponça, parla dels “senyuri catalani et ’taliani”.⁵⁵⁷² Tanmateix, sí que procura diferenciar els territoris integrants de la Corona: “Andaro col re Alfonso en Catalonnya et Aragona e Valensia, et dicto re ebbe certa guerra en quilli di collo re de Castella, en Spanya.”⁵⁵⁷³ En el proemi, l'autor s'identifica com a “valenciano, nato e cressiuto nella città de Uriola” i recorda haver servit els referits sobirans, “cussi in Roma, como in questo riamo [de Nàpols], e Valensia e Catalonya.”⁵⁵⁷⁴ Quan recorda la capital del seu país, es refereix a “la città de Valensia, gloriosa città.”⁵⁵⁷⁵ Pel que fa a la llengua, un rei d'armes valencià de dita cort, de nom emblemàtic *València*, en els testimonis del procés de canonització de sant Vicent Ferrer (Nàpols, 1453-1455) recordava haver-lo oït com “*predicabat post Latinum in lingua cathalana*.”⁵⁵⁷⁶ Per la seua banda, Ferran Valentí, servidor del rei d'Aragó tornat de Nàpols a la seua Mallorca natal, manifestà haver traduït les *Paradoxa* de Ciceró, “de latí en vulgar materno e malorquí” (1450). Ara, quan parlava del valencià Nicolau Quilis i del català Bernat Metge, els incloïa entre “los de nostra nació catalana.”⁵⁵⁷⁷ Tornant ara a Nàpols, els missatgers de Barcelona enviats davant el rei Alfons, diferenciaven entre

---

Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 76).

⁵⁵⁷⁰ DÍAZ BORRÁS, Andrés, *El ocaso cuatrocentista de Valencia en el tumultuoso Mediterráneo (1400-1480)*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2002, p. 284.

⁵⁵⁷¹ SOLER, Abel, Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453), dins *Cabdells*, 10, Oliva, 2012, ps. 5-14 (p. 14).

⁵⁵⁷² ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 94.

⁵⁵⁷³ *Ibíd.*, p. 93.

⁵⁵⁷⁴ *Ibíd.*, p. 67.

⁵⁵⁷⁵ *Ibíd.*, p. 101.

⁵⁵⁷⁶ FERRANDO, Antoni, *Sant Vicent Ferrer en la historiografia, la literatura i l'espiritualitat al segle XV*, Institució Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 135), València, 2013, p. 42.

⁵⁵⁷⁷ VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959, ps. 43 i 38, respectivament.

“cathalans e del regne de València e aragoneses.”⁵⁵⁷⁸ Comptat i debatut, pot afirmar-se que tots els súbdits catalanòfons del rei d’Aragó s’identificaven a l’estranger com a membres d’una *nació catalana* o comunitat lingüística. Tanmateix, entre ells usaven amb naturalitat glossònims regionals (llengua valenciana o mallorquina), d’acord amb una tripartida divisió política (principat de Catalunya, regne de València, regne de Mallorca) que era molt respectada en àmbit burocràtic i que havia contribuït a crear un sentiment de *patriotisme* regnicola en valencians i mallorquins.

I els humanistes del rei d’Aragó? Com s’entenia i es plasmava en els seus escrits? Doncs, ens poden servir d’exemple el *Rerum gestarum* del lligur Bartolomeo Fazio (1451-1456) i els escrits del romà Lorenzo Valla, on trobarem algunes diferències. Fazio relata l’arribada a Itàlia, el 1423, de 1.500 cavallers i barons “*partim ex Cathelonia atque Hispania, partim e Sicilia.*”⁵⁵⁷⁹ Per a ell, Espanya és la terra on es parla castellà (Castella i Aragó) i Catalunya, el país on es parla català (Catalunya, València i Mallorca). Així s’entén que l’exèrcit del Magnànim estiga constituït per dues –diguem-ne– ètnies diferenciables idiomàticament o *nationes* d’estrangers. “*Hispani Cathelanique*”.⁵⁵⁸⁰ Segons ell, el saqueig de Marsella (1423) donà llustre i honor al “*Cathelonicum atque omne Hispanum nomen*”.⁵⁵⁸¹ En les guerres napolitanes, intervenen “*Cathelanos et Hispanos*” o “*Hispani Cathelanique*”.⁵⁵⁸² Joan II de Castella és “*Iohannis Hispani regis*” o “*Iohannes Hispaniae regis*”,⁵⁵⁸³ d’acord amb una consideració restrictiva o etnolingüística del corònim *Espanya*. En Sardenya, segons Fazio, hi havia una activa “*Catelanorum colonia.*”⁵⁵⁸⁴ Per a ell, el regne de València no existeix. Així s’explica que el rei Alfons V, quan decideix emprendre la conquesta de Nàpols (1435), siga presentat com un “*rege opulentissimo et maximo, cui non modo Sicilia, Sardinia, Baleares insulae, Catelonia atque Aragonia, regna amplissima*” estan sota el seu domini i poder.⁵⁵⁸⁵ Per a deixar constància de la superioritat del rei d’Aragó enfront dels angevins, el cronista explica que, pel 1442, el Magnànim tenia molts més regnes i recursos a l’abast, per “*esse illi Siciliam (...); esse illi Sardiniam, Baleares*

---

⁵⁵⁷⁸ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 187, p. 250.

⁵⁵⁷⁹ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, ps. 38-39.

⁵⁵⁸⁰ *Ibidem*, ps. 62-63.

⁵⁵⁸¹ *Ibidem*, ps. 93-94.

⁵⁵⁸² *Ibidem*, ps. 100-101.

⁵⁵⁸³ *Ibidem*, ps. 102-103 i 112-113, respectivament.

⁵⁵⁸⁴ *Ibidem*, ps. 120-121.

⁵⁵⁸⁵ *Ibidem*, p. 158.

insulas, Cateloniam atque Aragoniam, regna amplissima, unde pecuniam ac milites in bellum consequi posset.”⁵⁵⁸⁶ El concepte dual de la Corona d’Aragó, *catalanoaragonés*, que trobem en Fazio, és el d’un estranger. Coincideix amb el d’un cronista del segle XIV, com és Muntaner, però també amb el de l’autor del *Curial*, que tracta de situar l’acció –no ho oblidem– en els mítics temps de Pere III el Gran.⁵⁵⁸⁷ Excepcionalment, Fazio parla de Joan-Miquel de Calataiud com una “*eques Valentinus*”, però confon amb castellà o aragonés Garcia de Cabanyelles, “*Hispanus eques*”.⁵⁵⁸⁸

Lorenzo Valla, quan a partir del 1443 aconsellava el rei Alfons d’Aragó dir-se oficialment *rex Neapolitanum et Siculum*, millor que *rex Sicilie*, ho feia perquè lògicament també s’anomenava rei “*Aragonius, nemo Valentinus, nemo Catalanus.*”⁵⁵⁸⁹ Per a Valla, que tenia molta relació amb el seu amic i mecenes Joan Olzina –important secretari reial; interlocutor de València davant el rei d’Aragó⁵⁵⁹⁰–, els valencians eren un poble distint dels catalans. Així ho dóna a entendre en la *Gesta Ferdinandis regis Aragonum* (1445-1446), quan escriu (II,9-11):

“[9] *Sed in Mediterraneis multo plus possidet [el rei d’Aragó] Catalonia, cuius metropolis quidem est Terracona, celeberrima vero Ilerda, validissima autem atque pulcherrima Barcelona (...). [10] A tergo autem harum duarum sedet Aragonia (...), a qua proprie rex appellatur; cuius metropolis est Cesaraugusta (...). Horum lingua similior est mediterraneis Castellanis, a quibus magna ex parte cinguntur, quam Catalanis aut Valentinis. [11] Et de origine quidem horum nominum non putarem faciendum ut redderem causam, nisi quedam de ea litteris tradita scirem, que mihi non plane probantur. Ea tamen iudicio aliorum relinquam. Atque ut de Catalonia, de qua vetustior est narratio quam de Aragonia –nam de Valentia, que nomen antiquum optinet, nihil queritur–, prius dicam.*”⁵⁵⁹¹

⁵⁵⁸⁶ *Ibidem*, ps. 290-291.

⁵⁵⁸⁷ Tornarem sobre aquesta qüestió, de la concepció dual de la Corona per l’escriptor en el capítol II.2.1, al qual us remetem.

⁵⁵⁸⁸ *Ibidem*, ps. 298-299 i 268-269, respectivament.

⁵⁵⁸⁹ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 303. Vegeu també FERRAÛ, Giacomo, Valla e gli aragonesi, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005)*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 3-29

⁵⁵⁹⁰ Vegeu FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d’Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463. I també la ressenya biogràfica del personatge que fem en el capítol I.2.3.

⁵⁵⁹¹ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinandis regis Aragonum*, ed. a cura d’Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

L'humanista considera Catalunya en sentit estricta (Tarragona, Lleida i Barcelona); explica que la llengua "dels aragonesos" s'assembla més a la dels castellans mediterranis que a "la dels catalans o valencians", i té la deferència de citar València, després d'haver anomenat Catalunya i Aragó; deferència que l'autor de la novel·la cavalleresca –com apunta Anton Espadaler⁵⁵⁹²– trobava supèrflua o innecessària, i molt menys encara per al segle XIII en què fingia la vida de Curial.

En l'*Antidotum in Facium*, Valla es defén de les crítiques que li adreça Facio després d'haver llegit: "*Horum lingua similior est mediterraneis, Castellanis quam Catalanis aut Valentinis.* Magis Latine si dixisses *'quam Catalanae aut Valentinae'*, quoniam subaudis linguae, non nominibus aut linguis. O Fatue, cum dicitur *'Catalane'* aut *'Valentine'* quomodo subaudire potes hominibus, id est, numerus pluralis, aut diceren volebas, quoniam quidem subaudis lingue, ibi vero hominibus. Et ideo es Fatuus, quanquam nondum scio quid dicas."⁵⁵⁹³ De la lectura d'aquest fragment es desprèn que, els italians de la cort d'Alfons el Magnànim, començaven a distingir entre valencians –majoritaris a Nàpols– i catalans (del Principat i mallorquins) com a dos pobles diferenciats; amb la llicència, fins i tot, de considerar el glossònim *valentinus* com a sinònim del que fins llavors s'havia conegut com *catalanus*. Si en l'edat mitjana les *linguae* equivalien a *nationes*, a partir del Renaixement seran els estats i els pobles els que determinaran la denominació de les respectives llengües.

¿A quines conclusions ens pot dur, doncs, aquesta dissertació sobre l'ús normal del sintagma "llengua catalana" a la Corona d'Aragó del segle XV? En principi, cal pensar que l'autor del *Curial* l'emprava amb naturalitat, com faria qualsevol català o valencià de la Corona d'Aragó ibèrica o de la cort de Nàpols. D'aquest ús normal no podem inferir ni que l'autor fóra valencià, ni que fóra català. Ara bé, difícilment un valencià, fins i tot si estava lluny de València i vinculat a la cort de Nàpols, compartiria la visió dual, catalanoaragonesa, que tenia l'anònim. Ja en el planejament de l'estructura de l'obra preveu retre homenatge, d'un costat, als cavallers del principat de Catalunya (el torneig de Montferrat) i, d'altre, als grans nobles del regne privatiu d'Aragó (al

---

⁵⁵⁹² ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 109: "Des d'un punt de vista valencià, i molt més en el segle XV, és altament inquietant que no aparegui cap personatge valencià a la novel·la, i que tampoc no hi trobem cap referència geogràfica." Ignorem, en qualsevol cas, qui podria haver-se "inquietat" en el segle XV per aquestes absències.

⁵⁵⁹³ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore ("Thesaurus Mundi. Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis", 20), Pàdua, 1981, p. 40.

torneig de Melú). Els llinatges dels aragonesos, ja donen a entendre que, en realitat, els homenatjats són aragonesos i valencians. Però del poble o del regne dels valencians (o dels mallorquins, sards, etc.) no se'n parla. L'estructura política que contempla l'autor és esquemàtica, dual, al marge de l'organització política en regnes: una corona amb dues ètnies o *nationes*, com en temps de la crònica de Muntaner.

En el primer “homenatge” literari, el dels catalans que triomfen al Montferrat, l'escriptor confuta el qualificatiu de pobresa que Dante dedica a Catalunya i que els italians havien elevat a tòpic, amb un torneig on els principatins demostren ser pobres, però honorats i valents.⁵⁵⁹⁴ Si l'autor haguera sigut natural del Principat, haguérem assistit en l'obra a referències al concepte polític “principat de Cathalunya”, tan car als escrivans i cronistes d'aquell país. Si haguera sigut català del Principat i patriota, hauria elegit grans llinatges de la terra, i no pobres cavallers de nissagues arruïnades a mitjan segle XV, com els Oluja o els Orcau. A més, no són aquests catalans els qui acompanyen el rei Pere el Gran a la victòria en el torneig de Melú. Són els grans senyors aragonesos, la majoria dels quals eren nobles de casal aragonés radicats a València. I si hi apareix algun Montcada, de gran llinatge català, entre ells, no és pels Montcada de Catalunya, sinó pels parents valencians, altament implicats en la guerra de Nàpols i companys d'armes dels Maça-Cornell, els Martínez de Luna, etc.⁵⁵⁹⁵ Ara bé, el fet que calga descartar la “catalanitat estricta” o principatina de l'escriptor, tampoc fa d'ell, en absolut, un valencià conscient de ser-ho. És a dir, que per a res apareix com un home de filiació burgesa, o algun secretari reial d'aquells com Joan Olzina, que, malgrat la llunyania, participaven del patriotisme urbà i regnicola dels valencians coetanis, tan ben documentat en successius treballs per Agustín Rubio Vela.⁵⁵⁹⁶

L'escriptor del *Curial* no participa de cap patriotisme cívic. Ell es dedica per damunt de tot a exaltar el nom de la dinastia, *Aragó*, i el renom de la monarquia del “rey d'Aragó” a la qual serveix. Sembla, doncs, un cavaller, un noble curial, d'aquells que no es consideraven ni aragonesos, ni catalans, ni valencians, d'una manera patriòtica i orgullosa, com els burgesos, sinó “habitadors” de tal o qual ciutat, “domiciliats” en tal o qual regne. Perquè, en el fons, la pàtria de la cavalleria medieval era la cort del rei,

---

⁵⁵⁹⁴ Vegeu el capítol II.3.7.

⁵⁵⁹⁵ Us remetem als capítols de l'apartat II.3, on tractem de les indetitats i famílies al·ludides en el *Curial*.

⁵⁵⁹⁶ RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1985; ÍDEM, *Epistolari de la València medieval (II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998; ÍDEM, *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2012.

onsevulla que es trobara. Aquesta pareix ser la vertadera *pàtria* de l'autor del *Curial*: la cort. D'altra banda, la seua visió de la Corona d'Aragó és la d'una monarquia dual, catalanoaragonesa. Fins al punt que pensem que, quan diu recordar haver llegit la història de *Curial* “en Cathalunya” (*CeG* I.0), s'està referint a la *Catalogna* observable des d'Itàlia: el conjunt de terres i regnes on es parlava el català. La seua visió de la monarquia i dels seus estats està molt més pròxima de la que poguera oferir el patge del rei Alfons a València (Catalunya, per als italians) i gran camarlenc de Nàpols, Enyego d'Àvalos, que no la que pogueren tenir el valencià Olzina, el català Sescases o altres als quals s'ha volgut atribuir, a títol hipotètic, l'autoria de l'obra. D'Àvalos era un castellà de sang, un *hispanus*, però, com els nobles aragonesos i sicilians residents des de la infantesa a la cort de València, havia assumit el català com a llengua pròpia.⁵⁵⁹⁷ No era algú que poguera considerar-se afectat per *patriotismes*, però sí un home molt fidel als reis Alfons I i Ferran I de Nàpols, a la monarquia i al casal d'Aragó. Amb la qual cosa, no l'hauríem de descartar de la llista de candidats a autor pel fet de ser castellà resident molts anys a Itàlia. Ben al contrari, la visió que l'escriptor demostra de la Corona d'Aragó no resulta estranya posada en boca d'un castellà de nom que fou també valencià, llombard i napolità, al llarg de la seua dilatada trajectòria vital. Encara que els ambaixadors milanesos destinats a Nàpols el consideraren *catelano*, se suposa que per oir-lo parlar en català amb els secretaris reials i altres cortesans.

Qüestions d'estil, arcaïsmes i cultura popular políglota

La qualitat literària de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, redescoberta després de segles de foscor, sorprengué gratament els erudits de la Renaixença catalana i fou objecte d'elogi per part dels successius editors. Ramon Miquel i Planas escrivia sobre l'anònim autor: “Tot en ell revela un veritable temperament d'escriptor.” El text estava “redactat en una prosa abundant y suggestiva.”⁵⁵⁹⁸ Anfós Par observava que la prosa del *Curial* “reflexava mellor la puresa del segon quart del segle XV, que no pas l'accentuada decadència literaria de 1460 en avall.”⁵⁵⁹⁹ La relativa naturalitat narrativa

---

⁵⁵⁹⁷ Com demostra el fet que el rei Alfons, a través dels seus escrivans, li enviara lletres secretes en català a Milà, quan es trobava allí d'ambaixador. Vegeu el capítol I.3.4.

⁵⁵⁹⁸ MIQUEL PLANAS, Ramon, Nota preliminar, dins DELLE COLONNE, Guido, *Les 'Històries troyanes' de Guiu de Columpnes*; traduïdes al català en el XIVè segle per en Jacme CONESA; y ara per primera volta publicades per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916, ps. IX-XXV (p. XIX).

⁵⁵⁹⁹ PAR, Anfós, “*Curial e Güelfa*”: notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928. Citat per FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*,

de l'escriptor s'adequava més als gustos literaris contemporanis, que no la prosa retoricada d'un Roís de Corella, considerada aleshores com un símptoma de la "decadència" en què caigueren vers la fi del segle XV la llengua i la literatura catalanes. La lectura de Par està feta, doncs, en clau evolutiva. Jordi Rubió també destacava que "l'estil és d'ordinari llis i natural i, sobretot, té moviment."⁵⁶⁰⁰

Júlia Butinyà posarà l'accent en la varietat: l'anònim "sedimenta una prosa eminentemente culturalista, que absorbe géneros muy distintos –leyenda, crónica, diálogo, relato, cuento, poema alegórico, tratado, sermón, apóstrofe, canción, etc.– procedentes de etapas y tradiciones anteriores. Y con esta nueva prosa elabora una ficción que finge pero no miente."⁵⁶⁰¹ Lola Badia titlava l'estil de l'obra d'auster i concís, determinat per una voluntat d'economia narrativa, que contrasta amb la prosa valenciana de mitjan segle XV.⁵⁶⁰² La mateixa autora i Jaume Torró insisteixen en la major proximitat de la prosa de l'anònim a la de Bernat Metge (fi del segle XIV) que a la "tensió retòrica extrema" de Corella, autor de moda a la València de mitjan segle XV. Destaquen "la concisió, la brevetat i la moderació (...), la discreció, l'equilibri i l'eficàcia narrativa de l'Anònim" i la relacionen amb lectures de cròniques i llibres de cavalleries. L'estil, segons ells, s'acosta més a la naturalitat d'un Bernat Metge, que a la sofisticació retòrica de les proses d'estil corellia del *Tirant lo Blanc*. Ara bé, no obstant el to general de naturalitat sostinguda, observem com l'autor de *Curial e Güelfa* articula i insereix "peces retòriques intercalades" en la narració, sota l'influx d'autors italians i de clàssics antics. Per bé que, fins i tot en aquests fragments de registre més elevat, evita els "excessos d'embelliment retòric", es mostra contingut.⁵⁶⁰³

Tot plegat, diu molt de la psicologia i de la personalitat d'un escriptor que Antoni Ferrando retrata com un home més metòdic i assenyat que Joanot Martorell, a l'hora de

---

dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 81).

⁵⁶⁰⁰ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 859; reed. com *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 416.

⁵⁶⁰¹ BUTINYÀ, Júlia, Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el *Curial e Güelfa*, dins *Revista de poética medieval*, 12, 2004, ps. 11-52 (p. 47).

⁵⁶⁰² BADIA, Lola, De la "reverenda letradura" en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 8).

⁵⁶⁰³ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 105-108).

dissenyar, confeccionar i dotar de continguts la seua novel·la.⁵⁶⁰⁴ De ben segur que l'anònim escriptor, en llegir els versos introductoris de l'*Ars poetica* d'Horaci, degué esculpir-los en la seua ment (*Epistula ad Pisones*, vv. 24-28, 38-41):

*“Denique sit quod uis, simplex dumtaxat et unum. / Maxima pars uatum,
pater et iuuenes patre digni, / decipimur specie recti. Breuis esse laboro, /
obscurus fio; sectantem leuia nerui / deficiunt animique; professus grandia turget
(...). Sumite materiam uestris, qui scribitis, aequam / uiribus et uersate diu quid
ferre recusent, / quid ualeant umeri. Cui lecta potenter erit res, / nec facundia
deseret hunc, nec lucidus ordo.”*

És a dir:

‘En un mot: sigui tota cosa, una i simple. La majoria dels poetes, oh pare [Pisó], oh joves dignes de tal pare, ens enganyem sota espècie de bé. M’esforç per ésser breu, i em faig obscur. A aquell que encaixa fugitiu matisos, li fallen els nervis i les forces. I aquell altre que promet grans coses, s’infla de vent. La senzillesa i la brevetat són del tot recomanables, segons Horaci, perquè el qui infla el discurs, fa que aquest perda vigor (...). Preneu, vosaltres que escriviu, matèria proporcionada a les vostres forces; i al llarg del temps sospeseu quina càrrega refusen les espatlles vostres i quina poden portar. Qui triarà un tema comportívol, mai no l’abandonaran ni l’eloqüència abundant, ni l’ordre lúcid.’⁵⁶⁰⁵

L’autor del *Curial* també s’esforça a ser senzill i coherent, breu i concís. I, per descomptat, adopta matèries –la vida cavalleresca, els combats en torneig, l’amor a la

---

⁵⁶⁰⁴ FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450.

⁵⁶⁰⁵ HORACI FLAC, Quint, *Sàtires i Epístoles*, ed. i trad. a cura d’Isidor RIBAS BASSA i Llorenç RIBER, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927, p. 125. Ho podem contrastar amb la traducció espanyola inclosa en ARISTÓTELES – HORACIO, *Artes poéticas*, text original i trad. a cura d’Aníbal GONZÁLEZ, Visor Libros, Madrid, 2003, p. 153: “En una palabra, que sea ello lo que se quiera, pero que al menos sea simple y uno. La mayoría de los poetas, padres y jóvenes dignos de tal nombre, somos engañados por la aparición del bien. Me afaño en ser breve, me hago oscuro; nervio y aliento faltan al que persigue la ligereza; otro, buscando lo sublime, cae en la ampulosidad; se arrastran en la tierra el prudente en exceso y el temeroso de la tempestad (...). Emprended los que escribís un tema adecuado a vuestras fuerzas y reflexionad largo tiempo acerca de qué rechazan o qué aceptan llevar vuestros hombros. Al que haya elegido el tema a la medida de sus fuerzas no le abandonarán ni la felicidad expresiva ni el orden claro.”

cort– que domina bé. Ara, quan camina tot decidit a abordar afers més intel·lectuals, s'excusa protocol·làriament (proemi III.0): “en aquest [llibre] haurà algunes transformacions e poètiques ficcions, scrites no en la manera que a la matèria se pertany, mas...” com les forces i les espatles retòriques de l'escriptor li ho permetien. L'“*aequam uiribus*” del poeta llatí, l'anònim la tradueix en excusa, disculpa i humil *recusatio*: “...axí rudament e grossera, com yo ho hauré sabut fer.”

Quant a l'estil i a la voluntat de concisió sense ampul·lositats, la recomanada per Horaci, l'anònim de *Curial e Güelfa* és un escriptor que no s'estén innecessàriament descrivint paisatges naturals ni ambientacions interiors. Descriu de manera molt succinta i excepcional, quan l'argument ho requereix: una font i una séquia en una praderia preparen l'anunci enigmàtic d'un cavall blanc; una curta jardineria bucòlica dóna la benvinguda la Venus celest; la visita a una casa de París, amb tapissos i tot, és tan curta que deixa molt a la imaginació... La Güelfa s'enamora, debat sobre l'amor o plora, però el monòleg o l'elegia no solen durar més de dos paràgrafs. La batalla amb els turcs és descrita, però no amb detall, perquè els detalls prolongarien excessivament el discurs. Quan l'autor descobreix al lector la bellesa de Làquesis, si tenia la intenció de detenir-s'hi, s'ho repensa i reenvia el lector a “maestre Guido”: l'inhàbil autor d'una *descriptio puellae* d'Helena, tan extensa com eròticament anodina. I així, per a qualsevol episodi narratiu, descriptiu o líric que se'ns ocórrega.

L'anònim és conscientment i deliberadament concís. Ell escriu “ressecades les superfluïtats”, com Curial quan decora la mencionada casa o alberg de París (*CeG* II.67). Diu que només havia comprat coses “rahonables”, i se suposa que útils a més de decoratives. Els personatges se'n van a dinar, “son breu consell” acabat, “no tardant molt en lo dinar” (*CeG* I.9). Si el cavaller emmalalteix, “en breus dies fonc restituït a sanitat” (*CeG* I.14). Quan Curial i la Güelfa se separen, patiren gran dolor, però “per ésser breu ho lexaré”, perquè sols té previst contar-nos les coses “molt necessàries” (*CeG* I.15). Quan Curial és honorat per l'emperador, “la festa fonch molt gran, e foren servits esplèndidament e copiosa de moltes viandes e preciosos vins, l'orde del qual convit lexaré, per no tenir temps” (*CeG* I.23). Fa l'efecte que l'escriptor és un home afaenat i expeditiu en els seus quefers quotidians, peculiaritat psicològica que repercuteix en la seua lacònica però agradable narrativa. El mateix cavaller protagonista es contagia d'aquesta voluntat horaciana de sostenir el ritme narratiu sense dilacions; de resoldre-ho tot sense “inflar” ni prolongar excessivament els discursos. Així, quan demana a Cal·líope per què s'interessen per ell les Muses, recorda que les nou germanes

del Parnàs han fet “companyia a Homero, Virgílio, Oràcio, Ovídio e a Lucano e a molts altres, los quals, per no ésser lonch, lexaré de recitar” (*CeG* III.28). Atenció: el que “recita” ara no és el narrador, sinó el personatge, però ni tan sols aquest té llicència de l'autor per a excedir-se més del “rahonable” en la seua elocució.

L'autor de la novel·la procura no ser mai “lonch” en excés, i el lector ho agraeix. Evita oferir-nos llargues llistes de savis de l'Antiguitat, vinculats a cadascuna de les ciències liberals, i diu que ho fa “per gràcia de brevidat” (*CeG* III.79), una expressió que Enric de Villena considerava un signe de modernitat: “por gracia de brevidat, de que se pagan oy los modernos; e aun porque non tenía vagar para detenerme en la prolixa ordenación que esto requería.”⁵⁶⁰⁶ L'anònim hi fa constar els gramàtics o lexicògrafs, i prou. Perquè, com havia advertit en altre lloc, si es relaxara en coses supèrflues i elegíques, “faria lo libre molt gran” (*CeG* I.14). El paleògraf Josep Perarnau observa, a través de la cal·ligrafia, que el llibre III sembla haver estat transcrit al còdex d'esborrany que conservem d'una manera més apressada que els altres.⁵⁶⁰⁷ Però és que la cloenda de la novel·la també ha sigut escrita una mica atrafegadament. En les últimes línies, l'escriptor es veu obligat a excusar el seu desinterés per contar les festes nupcials de Curial i la Güelfa basant-se en el fet que ja s'hi han descrit abans suficients convits, justes, músiques i danses. Per a ell, aquestes coses d'ambientació⁵⁶⁰⁸ no devien ser les més transcendents per al conjunt del seu projecte artístic i comunicatiu: “No curaré de nomenar la manera de les viandes, vins, juntes ne dances, que assats n'e parlat en aquests libres, e leix-ho per gràcia de brevidat” (*CeG* III.103). Altra cosa és que el seu afany per evitar excessos descriptius i retòrics acabe estressant –còmicament, fins i tot– alguns personatges. Pensem ara en el debat de Fàtima amb la seua filla Camar, quan aquesta es dedica a evocar tot un catàleg de tragèdies clàssiques, per a concloure amb la frase següent, no exempta d'ironia metaliterària: “e moltes altres, tantes com los cabells del cap, les quals, per no allongar la mia vida, lexaré de nomenar” (*CeG* III.55). La jove

---

⁵⁶⁰⁶ Es tracta d'una locució llatina, *praemittere / omittere gratia brevitatis* (en Da Imola, v. gr.), que en els segles XIV-XV era usual també en toscà (*per grazia di brevità*, en Boccaccio, però també en predicadors populars com Roberto Caracciolo). Això no obstant, el cultisme *brevitat* era molt corrent en el castellà dels segles XIV-XV. I Enric de Villena –segurament, el referent ací de l'escriptor– usava tant el “por gracia de brevidat” de la citació ací transcrita (VILLENA, Enrique de, *Arte cisoria; the text and concordance of Escorial manuscript f.iv.1*, ed. a cura de John O'NEILL, Hispanic Seminary of Medieval Studies (“Spanish series”, 37), Madison, 1987) com “por gracia de brevedat” (en la introducció a VILLENA, Enrique de, *Los Doce Trabajos de Hércules (Zamora, por Antón de Centenera, 1483)*, a cura de CÁTEDRA, Pedro Manuel – CHERCHI, Paolo, Universidad de Cantabria, Santander, 2007, p. 20).

⁵⁶⁰⁷ PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377 (p. 368).

⁵⁶⁰⁸ Sobre les quals tractem en el capítol II.2.2.

té previst suïcidar-se, però la successió d'exemples antics podria adquirir aital extensió, com per a diferir la solució del drama i “allongar” la vida del personatge. I això atemptava contra les previsions de l'escriptor i d'ella mateixa.

Seria legítim afegir a aquestes apreciacions sobre l'estil, deixant de banda les predileccions personals de l'autor, un possible influx del medi cultural italià on fou escrita la novel·la. Com més amunt apuntàvem, el *Curial* no s'escriu a València i, en conseqüència, no participa en absolut de la tendència a “artitzar” la prosa literària,⁵⁶⁰⁹ sinó de la tendència a “naturalitzar” el discurs. No sols com recomanava Horaci als escriptors en particular, sinó també com aconsellava Quintilià a tothom en general que aspirar a ser un bon *orator*, i, per derivació, tot virtuós comunicador. Ambdós clàssics, autors de capçalera per als humanistes d'Itàlia, apostaven unànimement per evitar els excessos retòrics, en profit d'una *grazia* que semblara natural.

Com explica Alberto Asor Rosa, “la *grazia* può dirsi la regola suprema del gusto letterario ed artistico umanistico.”⁵⁶¹⁰ Tant els artistes plàstics italians del *Quattrocento*, com els literats que gaudien de l'estètica mesurada, procuraven elaborar obres que reflectiren una sensació d'harmonia, d'equilibri, de bellesa formal connectada amb una naturalesa idealitzada. La bellesa formal del Renaixement, de la qual participa ja el *Curial*, no respon a l'estètica incisiva i profunda de l'edat mitjana, ni a la pomposa i desequilibrada del barroc. Els escriptors italians de l'època tracten d'evitar els excessos i les sofisticacions (com el protagonista de la novel·la, tothora preocupat a “temperar sos moviments” i evitar “los extrems, que no procuren repòs”) i a impregnar qualsevol narració de missatges filosòfics. Com l'autor del *Curial*, que transforma el vell navili d'un llibre de cavalleries en un elegant contenidor narratiu on poder noliejar la seua preciosa mercaderia: un nou concepte de l'amor, de la noblesa i de la vida.

D'acord amb la vitalitat cultural i amb l'esplendor del país on s'escriu la novel·la (que contrasta amb la sensació d'alegre perifèria gòtica que es viu a València i amb la tristor d'una crisi prebèl·lica que afecta Catalunya), les divises personals de *Curial* el

---

⁵⁶⁰⁹ Aquesta tendència, que s'encetà a València vers la fi del segle XIV i que començava a ser rebutjada pel 1511 (quan l'autor d'una traducció de la *Vida de santa Caterina* declara voler evitar l'“estil i modo artizat”), es caracteritzava, segons WITTLIN, Curt J., La “valenciana prosa” del traductor Bernardí Vallmanya, dins WITTLIN, C. J., *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València – Barcelona, 1995, ps. 157-180 (p. 159), pels llatínismes, l'adjectivació carregada, les construccions subordinades sense *que*, els quiasmes, la transposició del verb a fi de frase, les alteracions de l'ordre sintàctic habitual (cosa que obliga el lector a concentrar molt l'atenció en el sentit de cada oració) i el gaudi estètic per la sofisticació.

⁵⁶¹⁰ ASOR ROSA, Alberto, *Storia e antologia della letteratura italiana*, La nuova Italia, Florència, 1972, p. 75.

llombard són el gaudi dels sentits, el color, l'elegància i la *grazia*. Per això, quan es veu desassistit de la força de l'amor, abandona el quadre renaixentista per a esdevenir protagonista d'una tètrica postal barroca: “com persona insensada e fora de tot arbitre, havia mester que ·l fessen menjar, car a ell nulls temps se li oferia l'apetit; anava tot descolorit e sens donari, ne havia *gràcia* en cosa que fes ne digués” (*CeG* II.140). El mateix escriptor i narrador ens confessa –en una de les seues recurrents crides d'atenció al lector– la tribulació que sent quan perd la *gràzia* del seu modèlic *cortigiano*: “Ay de mi! ¿E com scriuré, sens plorar, aquest dolorós partiment? Certes, la força defall als meus dits, e cau la ploma en mig del paper blanch, e taca'l en diverses lochs. Ja oblit mi mateix, e mir lo desaventurat Curial, qui se'n va ab passos descomposts e la cara tota torbada. O Curial! ¿E on lexes la *gràcia* e lo donari del teu anar? No són aqueys los teus moviments. Torna'ls a aquell de qui són. Recobra los teus propis. ¿Per què ·t cambies per altri?” (*CeG* II.144). En aquest cas concret, Melchior de Pando no al·ludeix ja a la gràcia divina, teològicament entesa, sinó a un concepte laic de virtuositat invocat sovint pels humanistes. És evident que la *grazia* que Asor Rosa atribueix als pintors i als escriptors del *Quattrocento* no sols és un tret determinant de la personalitat del cavaller de ficció, sinó també del projecte literari de l'escriptor.

Grazia, doncs, un dels vocables claus que expliquen les intencions estètiques de l'anònim i els resultats que positivament obté. Segurament, ell mateix procurava en la vida real exhibir a la cort “la gracia e lo donari” que atribueix i vol que conserve el seu heroi de paper. En això, inaugura una senda per la qual s'endinsaria dècades després Baldassarre Castiglione. En el *Libro del cortegiano* (1528), com explica Peter Burke, el cèlebre teòric de la vida curial propugna que...

“...le dame e i gentiluomini alla pari dovrebbero coltivare la *grazia*, termine con cui Castiglione si è alla fine identificato agli occhi dei posteri, tale è l'importanza della funzione che esercita nel testo. È qui che l'interesse di Castiglione per l'estetica come per l'etica del comportamento (...) risulta massimamente evidente (...). *Grazia*, o fascino (*charis*, *gratia*), era un termine che era stato adoperato da alcuni antichi scrittori, come Plinio e Quintiliano. Il contesto però era quasi sempre un dibattito sulla letteratura o sull'arte –lo stile del pittore greco Apelle, per esempio. Tra i neoplatonici del Rinascimento, Marsilio Ficino e Pietro Bembo discussero entrambi sul legame tra *grazia* e bellezza. Il

primo scrittore a porre la grazia al centro di una discussione sul comportamento fu proprio Castiglione.”⁵⁶¹¹

No cal corregir Burke, perquè l'autor del *Curial* no planteja cap debat o discussió sobre el comportament del seu cortesà modèlic que tinga per base la gràcia. Per a ell, que escriu quasi un segle abans, eren més significatius altres marcadors culturals anunciadors del Renaixement, com ara el culte pels llibres i la freqüentació dels cercles d'humanistes, “poetes e oradors” en el vocabulari de l'època. Això no obstant, la *grazia* aristocràtica d'Itàlia forma part indissociable, no sols de la manera de ser i comportar-se del cavaller de ficció, sinó de la mateixa novel·la com a projecte d'art.

L'orientació “artística” refinada, el clima estètic de l'obra, diu molt de l'àmbit on escrivia l'anònim i on pretenia ser escoltat. L'elecció d'uns ambients, personatges i estil, d'un gènere literari, s'hi subordina. Lector habitual de Benvenuto da Imola, ha llegit l'interessant proemi d'aquest al *Comentum* de la *Divina Comèdia*, on es basa en la doctrina dels *dictatores* medievals per a interpretar la intenció i el gènere literari on encaixa el poema dantesc.⁵⁶¹² Sap, en conseqüència, que la *tragoedia* és un gènere amb final trist on es narren històries sobre coses *pia et gravia*. En canvi, la *comoedia*, obra literària amb final feliç, tal com s'entenia el gènere en l'edat mitjana (al marge de les modernes consideracions escèniques), admetia un major espectre d'estils i registres, de personatges i elocucions: des de la lamentació elegíaca fins a la rialla esperpèntica. Amb la qual cosa, l'escriptor concebé *Curial e Güelfa* com una mena de *comèdia humana*, a l'estil de les *novelle* de Boccaccio, però més refinada en tant que destinada a una cort. Perquè tot sembla indicar que la divulgació de l'obra fou restringida, presumiblement, a un àmbit cortès. Dificilment pensaria ell en un públic urbà o burgès, no sols per la matèria tractada, sinó també per la manera amb què la tracta.

No obstant la voluntat de fer que hi predominen la concisió narrativa i la “temperància” estètica, val a dir que la versatilitat estilística de l'autor és encomiable. És capaç d'alternar un discurs elegíac farcit de manlleus virgilians (“Yo, Càmar, filla tua, seguint les segones pejades de la tua furor encesa, iré per servir a tu en los regnes innots, car no és rahó que reyna tan noble vage sola entre ànimes nades de clara sanch”, *CeG* III.66), amb escenes que semblen recrear una conversa dels carrers de València o

---

⁵⁶¹¹ BURKE, Peter, *The Fortunes of the Courtier*, Polity Press, Cambridge, 1995; trad. a l'italià com *Le fortune del cortegiano. Baldassarre Castiglione e i percorsi del Rinascimento europeo*, Donzelli editore (“Saggi. Storia e scienze sociali”), Roma, 1998, p. 31.

⁵⁶¹² Vegeu el capítol II.1.5.

del pati de Castel Capuana, on el duc valencià de Calàbria i els seus paisans tenien cort:⁵⁶¹³ “Filla mia –dix la mare–, no hages paor, que no serà res; sí’t seràs algun poch refredada, o tendràs alguna coseta en lo ventrell que-t faça enuig, emperò no pot ésser gran mal” (*CeG* III.60).⁵⁶¹⁴ En molts diàlegs, hom recorre al rebost del *Decameron* per a dotar-los d’un “aire” –com deia Petrarca– o d’una musicalitat boccacesca: “E si yo com a home en açò obrar volgués (...), te faria pudir la sua boca (...), tant més en aquest cas me deuria envers tu encruelir” (*CeG* I.43). Però també hi ha casos de converses com la que venim de citar, on l’escriptor es tributari de la parla col·loquial.

Quintilià, autoritat retòrica que entusiasmà des del 1416 els humanistes llobards (Barzizza, Decembrio, Filelfo, Loschi...), florentins (Poggio) i del Nàpols del rei d’Aragó (Valla),⁵⁶¹⁵ recomanava l’alternança d’estils i d’elocucions d’un mateix discurs tal com la practicava l’autor del *Curial*. El clàssic tingué una bona acollida en l’entorn cortesà del Magnànim, no sols entre els humanistes, sinó també entre la cavalleria amiga dels humanistes, el més insigne representant de la qual, Enyego d’Àvalos, es portà de Milà (1440) un luxós *Quintilià* (British Library, ms. Add 11951). Segons el mestres de l’oratória romana, l’orador –i l’escriptor– podien mantenir un estil determinat, però també pensar en la possibilitat d’introduir-hi intervals d’altres estils, com en una composició musical (*Institutiones oratoriae*, XII,67-69):

“[67] (...) *Ac sic prope innumerabiles species reperiuntur, quae utique aliquo momento inter se differant; sicut quattuor uentos generaliter a totidem mundi cardinibus accepimus flare, cum interim plurimi medii et eorum uaria nomina et quidam etiam regionum ac fluminum proprii deprehenduntur. [68] Eademque musicis ratio est, qui, cum in cithara quinque constituerunt sonos, plurima deinde uarietate complent spatia illa neruorum, atque his atque huc quos interposuerant, inserunt alios, ut pauci illi transitus multos gradus habeant. [69] Plures igitur etiam eloquentiae facies, sed stultissimum quaerere ad quam se recturus sit orator, cum omnis species, quae modo recta est, habeat usum, atque id ipsum non sit oratoris quod uulgo ‘genus dicendi’ uocant: utetur enim, ut res exiget, omnibus, nec pro causa modo, sed pro*

⁵⁶¹³ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 397.

⁵⁶¹⁴ L’episodi crida l’atenció de NAVARRO DURÁN, Rosa, Misterios de una extraña novela: *Curial e Güelfa*, dins *Clarín. Revista de nueva literatura*, any 16, núm. 96, Madrid, 2011, ps. 3-11 (p. 8), que, no sabem per què, el considera “misteriós”.

⁵⁶¹⁵ Sobre l’influx de Quintilià en el *Curial* tractem més avall, en el capítol II.1.7.

partibus causae. [70] Nam ut non eodem modo pro reo capitis et in certamine hereditatis (...). Multa ex differentia personarum, locorum temporumque mutabit; ita in eadem oratione aliter concitabit, no ex isdem haustibus iram et misericordiam petet, alias ad docendum, alias ad mouendum adhibebit artis. [71] Non unus color prohoemii, narrationis, argumentorum, egressionis, perorationis seruabitur. Dicet idem grauiter, seuerè, acriter, uehementer, concitate, copiose, amare, idem comiter, remisse, subtiliter, blande, leniter, dulciter, breuiter, urbane, non ubique similis, sed ubique par sibi. [72] Sic fiet cum di propter quod maxime repertus est usus orationis, ut dicat utiliter et ad efficiendum quod intendit potenter, tum laudem quoque, nec doctorum modo, sed etiam uulgi, consequatur.”⁵⁶¹⁶

És a dir:

‘[67] (...) Es descobreixen així una gran quantitat d’estils, capaços de diferir els uns dels altres solament per un matís. No és sinó el que passa amb els vents: s’admet generalment que n’hi ha quatre, que bufen des dels quatre punts cardinals. Tanmateix, s’observen també un gran nombre de vents intermedis i amb noms diferents, presos alguns, particularment, de regions o de flums. [68] Ocorre el mateix amb els músics: ells només han atribuït cinc sons a la cítara, però guarneixen els intervals de les cordes amb una gran varietat de sons intermedis: entre els sons intercalats, n’hi insereixen encara d’altres, de manera que el petit nombre de divisions originals deriva en un gran nombre de graus. [69] L’eloqüència, així mateix, respon a molt diversos estils. Seria una tremenda estupidesa cercar-ne un que haguera de servir de norma a l’orador, per tal com tots els estils, sempre que siguin correctes, tenen una determinada utilitat. I perquè precisament això que anomenem comunament ‘gènere d’elocució’ [*genus dicendi*] no depèn de l’orador. L’orador es servirà, en efecte, de tots els estils segons la necessitat, i ho farà, no solament segons la causa [en un discurs judicial], sinó segons que ho requerisca cada part de la causa. [70] Així doncs, no parlarà de la mateixa manera en una acusació capital com en una reclamació d’herència (...). L’elocució diferirà molt segon les persones, els llocs i els moments. Així, en un mateix discurs, emprarà un estil per a excitar els ànims o un altre per a conciliar-se’ls. No utilitzarà els mateixos recursos per a despertar la còlera que per a moure a pietat. Aplicarà tècniques distintes segons

---

⁵⁶¹⁶ QUINTILIEN, *Institution oratoire, tome VII: livre XII*, ed. i trad. al francès de Jean COUSIN, Les Belles Lettres (“Collection des Universités de France”), París, 1980, ps. 133-134.

que vulla informar o emocionar. [71] No observarà el mateix to en l'exordi, la narració, l'argumentació, la digressió o la peroració. El mateix orador es mostrarà greu, sever, aspre, vehement, enèrgic, abundant, amarg, afable si cap, atés, fi, afalagador, agradable, dolç, breu, espiritual, diferent onsevulla d'ell mateix, però això no obstant fidel a si mateix. [72] De manera que obtindrà l'objectiu amb vistes al qual s'havia proposat fer l'ús de l'eloqüència: parlar de manera útil i eficaç per a realitzar plenament les seues intencions. En conseqüència, obtindrà també els elogis de les gents cultivades, però igualment els de la multitud.'

Quan llegim *Curial e Güelfa* parant esment especial als matisos estilístics que justifica l'*auctoritas* de Quintilià, ens fa l'efecte que l'escriptor ha planejat alguns dels capítols especials per a crear aquesta sensació de varietat en el *genus dicendi* que no es casual, sinó premeditada. Igual ens trobem una Güelfa que declama com si fóra la Fiammetta de Boccaccio, que una Fortuna que tracta de "puta" la deessa de l'amor, que un cavaller que desafia un altre a l'estil de les lletres de batalla valencianes. Sembla que l'anònim del *Curial* s'haja dedicat a escriure la novel·la com faria un "molt bell parlar e gran orador" (*CeG* I.9). No sols escriu en un polit català a Itàlia, el país de l'oratòria i de l'eloqüència retòrica, sinó que comparteix amb els humanistes italians la prelació de la musa tutelar de la ciència dels oradors sobre totes les altres: "La novena e última [musa és] Calíope, que és eloqüència, e, si tot és ordenada en la fi, de aquesta prenen les altres [muses] il·luminació, creximent e fama; e ella de totes" (*CeG* III.0). El podríem catalogar hipotèticament entre aquells que, sense ser professionals de la lletra, sinó cavallers, els enviava Alfons el Magnànim d'ambaixadors a Florència, Ferrara i Milà. Com el *miles* de ficció, sembla que l'anònim també s'haja dedicat durant anys a alternar "entre los grans philòsofs, poetes e oradors" (*CeG* II.116). No debades, els millors llibres que coneix l'anònim, els clàssics grecollatins de "reverenda letradura", diu que han estat "scrits per solemnes e molt grans poetes e oradors" (*CeG* III.0) Recordem que el cortesà d'armes i lletres que se'ns proposa com un *speculum* a emular, "si tot era molt eloqüent e gran orador" (*CeG* II.142). No ens estranyaria gens que haguera estudiat tenint per manual la *Institució oratòria* de Quintilià.

Siga com siga la cosa –car justament la incògnita que resta per aïllar és la identitat de l'autor– resulta bastant eloqüent la varietat de *genera dicendi* que conté la novel·la. Pel que sembla, l'escriptor no sols tingué en compte el consell de Quintilià, sinó també la llicència d'Horaci, que tolerava la introducció d'interval·ls d'estils no còmics (tràgics,

elevats) en *comoediae*, obres d'estil narratiu *mediocris* o 'intermedi'. Lector com era, a més, dels exegetes de Dante, sembla que adoptà alguna de les idees que el mateix poeta en *Epistola a Cangrande* planteja sobre l'existència de tres *magnalia* o grans temes literaris (*amor, salus, virtus*) susceptibles de tractar amb un llenguatge més retoricat i elegíac, com és el propi de la *tragoedia*. El mateix Dante justifica, quan s'escaiga, el descens a un registre més baix i grotesc, en to de comèdia: la "*locutio vulgaris in quae muliercule comunicant*".⁵⁶¹⁷ Només cal cercar en *Curial* algun diàleg entre personatges mitològics per a comprendre a què es refereix: a allò que, en les *Regles d'esquivar vocables* es qualificava, entre catalans i valencians, de "parlar de dona rustical" o "de gent baixa".⁵⁶¹⁸ L'escriptor utilitza en el llibre tercer expressions del tipus "obres ínfimes e baixes", "alts e sublimes estils", "humil e baix parlament", "l'altesa d'aquell sublime e meravellós estil" (*CeG* III.0); "aquell sublime e meravellós estil" d'Homer, que "amulceix los coratges dels hòmens letrats" (*CeG* III.26); "alçant en alt aquell noble e meravellós estil" (*CeG* III.34). És un autor que ha reflexionat sobre teoria literària i criteris de qualitat estilística abans d'escriure. Sap molt bé de què parla quan teoritzava entre línies i quan alterna en la pràctica diferents *genera dicendi* al llarg de la novel·la. Es pot comprovar comparant diferents fragments de text:

Variacions d'estil i elocució (*genera dicendi*) en *Curial e Güelfa*

"Alt e sublime estil". Vulgar il·lustre i <i>gravis</i> , apte per a tractar dels <i>magnalia</i> de Dante: <i>amor, salus, virtus</i>	Vulgar <i>mediocris</i> o 'mitjà', natural i col·loquial, gens afectat, apropiat per a la <i>comoedia</i> segons els <i>dictatores</i> medievals	"Humil e baix parlament", còmic i grosser. Vulgar <i>humilis</i> : " <i>locutio vulgaris in quae muliercule comunicant</i> "	To elegíac, de plany i lamentació, adequat per a les expansions sentimentals	Paròdia satírica d'un discurs homilètic: imitació del llenguatge dels sermonadors	Episodi bucòlic: descripció de la natura i dels sentiments que evoca
...jatsia que	Noble cor,	Dione, Dione, si yo	Ay, lassa, que molt	Lexa, lexa, donchs,	Trobaren-se en

⁵⁶¹⁷ HOLLANDER, Robert, *Dante's Epistle to Cangrande*, Michigan University Press, Ann Arbor, 1993; TRIGUEROS CANO, José Antonio, *Conceptos fundamentales de la poética teórica de Dante Alighieri*, Departamento de Filología Francesa, Románica, Italiana y Árabe, Universidad de Murcia, Murcia, 1992.

⁵⁶¹⁸ BUTINYÀ, Júlia – MONTAGUT, Mercè – ORDÓÑEZ, M^a. Lluïsa, Sobre les 'Regles d'esquivar vocables' i la "qüestió de la llengua", dins *Revista de filología española*, vol. 83, núm. 3-4, Madrid, 2003, ps. 281-290.

seran molts aquells qui diran que ells voldrien que axí ·ls prengué de les sues amors, emperò, sabent la certenitat de les penes de les quals aquella dolçor amarga és tota plena, e no havent certenitat de la fi si serà pròspera o adversa, se deurien molt guardar de metre's en aquest amorós camí (I.0)	emperò, que en molts pobres hòmens se met, se més en aquest, e tantost en la sua infantesa li féu avorrir aquella vida; car, veent que la sua mare no li donava alguna desexida, pobrement e a peu li fugí. E anà-s- se'n a casa del marquès de Monferrat, lo qual en aquell temps era jove fadrí e poch temps havia que per mort de son pare li ere pervengut lo regiment e senyoria de la sua terra, e havia una germana, minyona de poca edat, appellada Güelfa (I.1)	t'apellàs a fer altre adulteri, com fist ab Jovis, bé ·m pens que series presta (...); car ta filla fonch muller de Vulcano, déu dels lamps, e adúltera ab Mars, e, vista per lo sol per una streta finestra, fonch envergonyida –si dir se pot la puta poder haver vergonya–, e fonch mostrada a tots los déus, los quals se tragueren escarn d'ella; axí que ta filla no és dea d'amor, de pau, ne de concòrdia, mas dea de luxúria e de puteria –e per ço que fonch molt pus luxuriosa que totes les dones del món, axí com a pus ensutzada e envileyda, l'apellen dea d'aquell pecat e d'aquella sutzura–... (III.23)	ha fet per mi, car aquell matrimoni menyspreà membrant-li lo meu nom, car veent la mia letra tornà mut en la taula on li presentaven Làquesis, verge alamanya, nada de clara sanch e rutilant per inextimable bellesa, e, veent-la's davant, un poch de paper meu no li lexà alargar la mà per pendre-la! Ay, e quina dolor serà aquella, quant ell veurà en lo camp les joyes que Làquesis li donà, e pensarà que yo ho hage fet per venjar-me d'ell! Certes no; ans creurà, e pus rahanablement, que yo l'he amat e festejat, e, desijant qu· ell hagués honor, lo he favorit axí com s'és vist. (I.40)	les vanitats passades, que no són res! Vet que s'acosta lo regne de Déu! Penit-te de ço que has fet; confessa 't, frare meu; plora tos pecats; mira e contempla lo cel nou e la glòria de libertat, e, axí com infant quaix ara engendrat, fes lo camí de parays. No t'afalaguen les terrenals follies; tasta lo pa celestial e mira la glòria dels àngels; delecta't en lo servey de Déu, e, si dius mal de Fortuna, fes-ho solament perquè ·t féu tant dormir en les vanitats del món e no perquè t'ha despertat e t'a presentades les riqueses e honors celestials e eternalis. (III.9)	una molt delectable praderia, circuïda de infinits arbres, plens uns de flors, altres de fruyts de diverses natures molt odorants, e la verdor del prat molt fresca, en tant que ·ls fonch vijares que nulls temps tan delectable loch vist haguessen; e, desenvolupades de totes les passions passades, les sues ànimes sentien un refrigeri e un plaer tan gran que, a vijares lurs, major ne tan gran no ·s podia haver enloch del món. (III.94)
--	--	--	--	---	---

* * *

Amb independència de la voluntat de mantenir un estil natural, sense renunciar a les variacions oportunes, una de les característiques més cridaneres que presenta el *Curial* és la voluntat de “colorar” el text amb alguns arcaïsmes ambientals, que recorden la parla i l'escriptura de dècades i generacions passades. Ens referim a adverbis o locucions adverbials del tipus *acens*, *allens*, *ladonchs*, *null temps*, *anch*, *assats*, *envides* o *vijares*, que són més pròpies d'una crònica del segle XIV, com la de Bernat Desclot,

que no de la llengua literària del segle XV.⁵⁶¹⁹ Quan Antoni Canals, al voltant del 1400, utilitza alguns d'aquests mots, ja es trobaven en franc retrocés en el registre oral. Unes altres rareses són el pronom interrogatiu arcaic *quiny/quinya* (< llatí *quisnam*; en occità: *quinh/quinha*), que apareix en els sermons de sant Vicent Ferrer, de la primeria del segle XV,⁵⁶²⁰ però no més avant.⁵⁶²¹ En àmbit escrit, la forma palatalitzada *quiny* subsistia només en comarques relativament aïllades i lingüísticament retardatàries: el retrobem, per exemple, en uns capítols de clavaria de Cervera del 1457.⁵⁶²²

Ben estranya és la locució conjuntiva concessiva *si tot* –d'arrel occitana– que, segons Xavier Rofes, en el segle XV “devia haver esdevingut si més no opaca”, però que l'anònim del *Curial* es mostra decidit a emprar amb una freqüència que “pot sorprendre”.⁵⁶²³ O els indefinits *queacom* i *àls*, totalment obsolets.⁵⁶²⁴ *Queacom* troba un ús normal en la traducció del *Valeri Màxim* per Antoni Canals (1395), una de les obres d'on l'escriptor hauria pogut poar arcaïsmes, però era ja aleshores un vocable proscribit de la parla col·loquial. En un mateix plànol, de “motius estilístics o rítmics” que recorden la llengua d'antany, s'ubiquen les formes del futur i el condicional separables. És a dir, *dir-vos-he*, en lloc d'*us diré*, o *donar-la-m'è* en comptes de *me la donarà*. Generalment, s'empren les formes habituals a mitjan segle XV, però aquestes més

---

⁵⁶¹⁹ PÈREZ, Manuel – RIGAU, Gemma, “L'è tengut baix e sota peu”: Alguns aspectes dels adverbis i les preposicions al ‘*Curial e Güelfa*’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 691-714 (p. 696); COLÓN, Germà – PEREA, Maria-Pilar – UEDA, Hiroto, *Lingüística quantitativa: Curial vs. Tirant. Una mateixa procedència geogràfica?*, dins *Vox Romanica*, 71, Tübingen – Basilea, 2012, ps. 131-159 (ps. 152-153). En ACA, Cancelleria reial, reg. 2.397, f. 108r, de l'any 1413, encara podien llegir-se, per exemple, frases del tipus “que li serà vejares”, tolerades pel secretari reial Pablo Nicolás, però no molt més abans en el temps. El *Curial* rescata aquestes expressions obsoletes i les reedita artificiosament. La veu *vijares/vejares*, per seguir amb el mateix exmple, hi compareix en 38 ocasions.

⁵⁶²⁰ SCHIB, Gret, *Vocabulari de Sant Vicent Ferrer*, Fundació Vives Casajuana, Barcelona, 1977.

⁵⁶²¹ MARTÍ MESTRE, Joaquim, La formació del plural i la situació del gènere en *Curial e Güelfa* dins el context del segle XV, dins *Caplletra*, 43, València, tardor 2007, ps. 89-124; reed. com: Aspectes de morfologia nominal en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 597-630 (p. 627).

⁵⁶²² VERDÈS PIJUAN, Pere, “*Per ço que la vila no vage a perdició*”. *La gestió del deute públic en un municipi català (Cervera, 1387-1516)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2004, p. 347. Dada d'interès, aquesta, si tenim en compte la probabilitat que el –segurament– cerverí Lluís Sescases fóra l'escrivè de l'únic manuscrit que ens ha arribat del *Curial* (vegeu el capítol I.2.7).

⁵⁶²³ ROFES MOLINER, Xavier, Condicionals concessives i altres construccions de valor concessiu en el ‘*Curial e Güelfa*’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 795-842 (ps. 773-774).

⁵⁶²⁴ MARTÍ MESTRE, J., Aspectes de morfologia nominal..., ps. 625-627.

antigues adornen ocasionalment el text.⁵⁶²⁵ L'arcaisme deliberat afecta fins i tot l'ortografia d'alguna paraula, com s'observa en *juyhí/juyhís* (*juí/juís, judici/judicis*). Segons Joaquim Martí Mestre constitueix una "rarsa", ja que en el corpus documental CICA (2006) sols apareix vinculat al *Curial*, on figura en vint-i-quatre mencions.⁵⁶²⁶ La singularitat afecta altres vocables, com *oyhí* (oí) *payhís* (país), i recorda opcions de representació gràfica del segle XIV, no molt corrents: el *fayhia* que apareix en la *Crònica del rei Pere*, el *veyhí* de la versió catalana del *Breviloqui* i d'alguns manuscrits de *Lo somni* de Metge, o el *jayhia* de la *Història de Jacob Xalabín*. També apareix en la novel·la anònima algun *aqueys* (*aquells*) d'ortogràfica antigor.⁵⁶²⁷

Édouard Bourciez no trobava dificultat a veure-hi un recurs literari de l'escriptor, desitjós d'obtenir un aire del discurs "volontairement arhaïsant."⁵⁶²⁸ Manuel Pèrez i Gemma Rigau ho interpreten, així mateix, com una "recreació arcaïtzant" deliberada.⁵⁶²⁹ En la mateixa línia, Max Wheeler opina que aquesta elecció és pròpia d'un escriptor que "cerca un estil arcaïtzant que vol imitar els textos de finals del segle XIV."⁵⁶³⁰ En realitat, l'objectiu no és tant la de reproduir capriciosament matisos d'aquesta literatura del canvi de segle, com la d'ajudar a situar-se l'oient o el lector en el temps històric del relat: un temps de Pere III el Gran, mitificat no sols per Dante, sinó també per les velles cròniques catalanes que tothom a la cort del Magnànim havia llegit directament o havia escoltat recitar.⁵⁶³¹ És com quan un falsejador d'antiguitats pretén aplicar el que els arqueòlegs denominen "la patina del temps" a un objecte de novella factura, però que es vol presentar deliberadament envellit. Encara que, per al cas que ens ocupa, es tracta de pinzellades soltes, que no denoten cap pretensió de redactar un text realment o globalment arcaïtzant. No és un cas únic ni excepcional en la literatura de l'època. Pensem ara en un poeta castellà, com Villasandino (el trobador de capçalera del conestable Dávalos, el pare d'Enyego d'Àvalos), que introduïa galleguismes en les

---

⁵⁶²⁵ WHEELER, Max W., La morfologia verbal al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 875-908 (ps. 894-896).

⁵⁶²⁶ MARTÍ MESTRE, J., Aspectes de morfologia nominal..., p. 583.

⁵⁶²⁷ Per exemple, en METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 202: "En lo nombre d'*aqueys* reput ésser."

⁵⁶²⁸ BOURCIEZ, Édouard, Nota-ressenya d'Anfòs Par, *Curial e Güelfa*, dins *Bulletin Hispanique*, 31-3, París, 1929, ps. 277-278 (p. 278).

⁵⁶²⁹ PÈREZ, M. – RIGAU, G., "L'è tengut baix e sota peu"..., p. 708.

⁵⁶³⁰ WHEELER, M. W., La morfologia verbal..., p. 907.

⁵⁶³¹ No debades, segons el testimoni de l'humanista Michele Savonarola, aquestes lectures eren les habituals a l'hora de dinar, al menjador de Castel Nuovo. Vegeu SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p.

seues composicions del 1409 com una “opció deliberadamente pasatista” d’autor. Pretenia així que els poemes adquirien un “aire” d’antiga *cantiga* galaicoportuguesa, d’aquelles que havien tingut tan bona acollida a Castella en generacions anteriors.⁵⁶³²

Les pinzellades arcaïques es plasmen també en forma de subjuntius (*[h]aguérats*, *vírats*, *poguérats* i *oýrats*) de ressonància cronística, i en la predilecció per formes verbals en retrocés (del tipus *callats*) en comptes de les ja predominants en la parla col·loquial i, fins i tot, en la cancelleria de la dècada del 1440 (*callau*). Aquesta tendència “més aviat conservadora”, segons Wheeler, de l’anònim,⁵⁶³³ la de preferir les desinències en *-ts* a les d’*-u* en la segona persona del plural ja cridà l’atenció dels lingüistes només publicar-se l’obra. Rubió i Lluch ho llegia com un detall o singularitat que demostrava “afectació y arcaisme”, en contrast amb el *Tirant* de Joanot Martorell, on les formes en *-ats*, *-ets* i *-its* rarament apareixien.⁵⁶³⁴ Édouard Bourciez (1929), ressenyant l’estudi filològic d’Anfós Par (1928),⁵⁶³⁵ ho contemplava com un indicador de datació primerenca (cap a mitjan segle XV), però amb matisos: “Mais la question seriat aussi de savoir si cet auteur n’est pas un peu en retard sur ses contemporains, et volontairement archaïsant.” Es contemplava, doncs, la probabilitat que es tractara d’una arcaïtzació “voluntària” del llenguatge per part de l’autor.⁵⁶³⁶ Una anàlisi quantitativa constata que en *Curial e Güelfa* (ca. 1445-1448) aquests acabaments en *-ts*, en el present d’indicatiu, l’imperfet, el present de subjuntiu i el pretèrit plusquamperfet, són freqüents i formen part de l’ambient sonor de la novel·la. En el *Tirant lo Blanc* (1460-1464), en contrast amb això, només apareixen esporàdicament.⁵⁶³⁷ Cal pensar que la causa és doble: d’una banda, en el *Curial* l’autor optà per les formes obsoletes com un recurs ambiental més; d’altra banda, el *Tirant* fou sotmés a “actualitzacions” gramaticals i tipogràfiques en el moment d’edició (1490) que podrien haver esborrat la petja de moltes d’aquestes formes verbals desusades en la parla. En qualsevol cas,

---

⁵⁶³² BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La presencia de Pero Niño, conde de Buelna, en el *Cancionero de Baena*, dins SERRANO, Jesús Luis – FERNÁNDEZ, Juan (eds.), Juan Alfonso de Baena y su cancionero. Actas del I Congreso Internacional sobre el ‘Cancionero de Baena’ (Baena, del 16 al 20 de febrero de 1999), Baena (Còrdova), 2001, ps. 3-14 (p. 6). Remet a la monografia de MOTA PLACENCIA, Carlos, *La obra poética de Alfonso Álvarez de Villasandino*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1992.

⁵⁶³³ WHEELER, M. W., La morfologia verbal..., p. 892.

⁵⁶³⁴ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d’Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, p. 521, n. 4.

⁵⁶³⁵ PAR, Anfós, “*Curial e Güelfa*”: notes lingüístiques i d’estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928.

⁵⁶³⁶ BOURCIEZ, Édouard, Nota-ressenya d’Anfós Par, *Curial e Güelfa*, dins *Bulletin Hispanique*, 31-3, París, 1929, ps. 277-278.

⁵⁶³⁷ COLÓN, Germà – PEREA, Maria-Pilar – UEDA, Hiroto, Lingüística quantitativa: *Curial vs. Tirant*. Una mateixa procedència geogràfica?, dins *Vox Romanica*, 71, Tübingen – Basilea, 2012, ps. 131-159 (p. 150).

Antoni Ferrando adverteix que en la cancelleria reial les desinències medievals en *-ts* són reemplaçades a poc a poc per les formes modernes, en *-u*, d'una manera progressiva però definitiva “entre 1438 i 1445”,⁵⁶³⁸ cosa que redundaria en una datació primerenca de la novel·la. Si no fóra perquè l'autor, diguem-ne que nada contra corrent. Al contrari del que s'estava imposant ja a la cancelleria, ell mantindrà artificiosament les formes antigues, perquè li interessa l'artifici per al seu projecte literari.

* * *

Malgrat la preocupació de l'escriptor per les variacions d'estil, la imitació de la prosa narrativa de Boccaccio, la reelaboració de notes erudites i clàssiques, els arcaïsmes ambientals, etc., la comunicació fluïda que manté amb el lector li permet d'introduir proverbis populars i frases col·loquials. Aquests materials, procedents de la parla i la cultura populars, no abunden en una obra de la temàtica i característiques del *Curial*. No obstant això, Lola Badia i Jaume Torró n'han identificat més d'una vintena. Algunes són d'interés filològic; d'altres ajuden a retratar l'autor.⁵⁶³⁹ Nosaltres, per la nostra, hem afegit encara alguna frase a la llista dels mencionats editors.

Una de les més interessants és “hostes e peix a tres dies poden” (*CeG* I.26). Es tracta d'un proverbí d'origen llatí, testimoniats en Plaute (*Miles gloriosus*, acte III, vv. 740-744), quan Plèusicles diu al seu amfitrió Periplectòmen: “*Nil me paenitet iam quanto sumptui fuerim tibi. / Nam hospes nullus tam in amici hospitium deuorti potest, / Quin, ubi triduum continuum fuerit, iam otiosus siet; / Verum ubi dies decem continuos sit, east odiorum Ilias. / Tametsi dominus non inuitus patitur, serui murmurant.*” És a dir: ‘No em sembla pas poc el que ja portes depès per mi. Per molt amic que un sigui de la persona a casa de la qual s'allotja, al cap de tres dies ja es comença a fer pesat; però quan s'hi età deu dies seguits, allò és una *Iliada* d'incidents desagradables. Encara que l'amo us toleri sense disgust, els esclaus rondinen’.⁵⁶⁴⁰ Es divulgà molt el proverbí en l'edat mitjana, fins al punt de poder-se'n documentar versions en quaranta llengües vives. Vers la fi del segle XIII, es deia a França: *Ostes et pluie, a tierz jour ennuie*. En els *Proverbios morales* castellans del poeta jueu Sem Tob (ca. 1355), es llig: *El huésped*

---

⁵⁶³⁸ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 42).

⁵⁶³⁹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 104).

⁵⁶⁴⁰ PLAUTE, *Comèdies, vol. VI: El mercader. El militar fanfarró*, ed. i trad. a cura de Marçal OLIVAR, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1949, p. 118.

i el peçe, fieden al terço día. La versió italiana és: *L'ospite e il pesce, dopo tre dì rincesce.* I l'anglesa: *Fresh fish and new-com guests smell in three days.*⁵⁶⁴¹

Quan la Güelfa i l'abadessa són avisades per un somni enigmàtic de la victòria de Curial sobre els difamadors de la duquessa d'Ostalriche, la senyora de Milà recorda oportunament a l'abadessa un versicle dels *Llibre dels Salms*:⁵⁶⁴² “No ·n sperets sinó bona nova, car Déus és just e no permet que longament stiga la verga del pecador sobre la sort del just, per ço que lo just no stena les mans a coses il·lícites; e axí, lexats-los estar; voldria yo ésser ben guarida, e, si ·s vol, vencesen los leons del somni de la abadessa” (*CeG* I.29). Es tracta de *Salms* 125[124]:3.4: “[3] *Quia non relinquunt Dominus virgam peccatorum super sortem iustorum; [4] ut non extendant ad iniquitatem manus suas*”, és a dir, Déu no permetrà que el ceptre o el poder dels homes dolents esdevinga perjudicial per als justos. Déu limitarà als dolents el poder i la jurisdicció perquè no puguin oprimir els bons més del convenient, i perquè no puguin evitar que se salven i obtinguen la glòria. Els justos, doncs, han de tenir paciència i confiar en Ell. El versicle 125:3 havia esdevingut proverbial entre les classes lletrades d'Itàlia. Al nord, apareix en textos epistologràfics com “Si ringrazzii quel Dio, che non lascia la verga del peccatore sopra la sorte del giusto.”⁵⁶⁴³ Al sud, sembla voler-lo evocar, però d'una manera indirecta i en un sentit diferent al del *Curial*, el valencià Llop d'Espejo en la seua crònica en llengua napolitana (1468-1470). Ho fa quan celebra la justa victòria del rei de Nàpols, Ferran I d'Aragó, sobre els barons rebels i el pretendent d'Anjou (1464): “creo [que el rei] serà vergua et correccion de delli arranti peccaturi della terra.”⁵⁶⁴⁴ Són detalls que fan pensar novament en l'escriptor del *Curial* com un home familiaritzat amb la paremiologia i amb la cultura italiana en general.

“Mala y són venguts los strangers no coneguts” (*CeG* I.32) és una arenga popular i xenòfoba amb la qual l'escriptor bromeja sobre la fibra patriòtica dels habitants del principat de Catalunya. Però també sobre el conflicte i la competència pel poder que

---

⁵⁶⁴¹ Estudien aquest refrany del *Curial*: COLÓN DOMÈNECH, Germà, Fons romànic d'alguns refranys hispànics, dins *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003, ps. 157-165, i CONCA, Maria – GUIA, Josep, Un joc poètic de proverbis. Edició i estudi paremiològic de *Refranys rimats*, dins *Catalan Review*, 17-2, 2003, ps. 53-86.

⁵⁶⁴² Com adverteixen ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011 (p. 564).

⁵⁶⁴³ Per exemple, en les lletres de Virgilio Malvezzi e Sforza Pallavicino, historiador i soldat bolonyés (1595-1653). Vegeu CARMINATI, Clizia, Il carteggio tra Virgilio Malvezzi e Sforza Pallavicino, dins *Studi Secenteschi*, 41, Florència, 2000, ps. 357-429 (p. 429), Llettra del marquès Malvezzi a don Luís de Haro (1652).

⁵⁶⁴⁴ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 104.

mantenien els *catalani* de la cort de Nàpols amb la noblesa napolitana, concretament amb el clan dels Boca de Faro (*Boca de Far*, en la documentació cancelleresca napolitana) molt afavorit per Alfons el Magnànim pels anys 1445-1450: precisament, aquells en què hom pot situar la redacció de *Curial e Güelfa*. Per aquestes raons, l'autor posa en boca de Dalmau d'Oluge –un “pobre” cavaller català– aquesta maledicció, llançada contra l'opulent i presumptuós noble napolita Boca de Far. Quan tractem dels personatges del *Curial* i del rerefons històric de la novel·la, aprofundirem sobre aquesta qüestió, que transporta a la literatura un contenciós entre dominants i dominats.⁵⁶⁴⁵ Es veurà, a més, que la imprecació llançada contra els estrangers es documenta en temps de la revolta dirigida per Jaume d'Urgell contra la implantació d'una dinastia castellana a la Corona d'Aragó (1412-1413). Sense que això tinga res a veure, emperò, amb una absurda presumpció d'“urgellisme” en l'autor del *Curial*. La novel·la s'escriu lluny de Catalunya i tres dècades més tard de la resolució del conflicte.⁵⁶⁴⁶

Altres materials d'arrelam popular o proverbial poden ser: “quant vindrà lo cas, vindrà lo consell” (*CeG* II.25), emparentada amb l'italià *il caso non riceve consiglio*;⁵⁶⁴⁷ “tal cuyda venjar les ontes d'altri que creix les sues” (*CeG* II.26), amb un probable italianisme *vendicare le onte* documentat en Boccaccio;⁵⁶⁴⁸ “sucre tots dies amarga” (*CeG* I.40), emparentada amb l'italià *il troppo zucchero guasta le vivande*;⁵⁶⁴⁹ “fets de la necessitat virtut”, màxima de sant Jeroni, *fac de necessitate virtutem* (*Epistolae*, III,liv,6) adoptada per la cultura popular europea;⁵⁶⁵⁰ “a tal mestre tal dexebra” (*CeG* III.55), que recorda el conegut refany castellà *a/de tal maestro, tal alumno*, basat en l'*Evangelí* de sant Lluç (6:40): “*Non est discipulus super magistrum: perfectus autem omnis erit, si sit sicut magister ejus*” (“El deixeble no és més que el mestre; però tot deixeble, una vegada instruït, serà com el seu mestre”⁵⁶⁵¹); “molt aprèn lo foll com Déus

⁵⁶⁴⁵ Sobre la qual hem avançat alguna cosa en SOLER, Abel, *Italians contra catalans? Rerefons dantesca i circumstàncies històriques d'un episodi de Curial e Güelfa*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

⁵⁶⁴⁶ Us remetem al capítol II.3.7.

⁵⁶⁴⁷ GIUSTI, Giuseppe, *Raccolta di proverbi toscani*, Felice Le Monnier, Florència, 1853, p. 280. L'anotació que explica el significat de *caso* és “cioè la cosa inopinata.”

⁵⁶⁴⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Comedia delle ninfe fiorentine; Ameto*, ed. a cura d'Antonio ENZO QUAGLIO, Sansoni, Florència, 1963; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, cap. XXXVIII: “io seguitai a vendicare l'onte de' Greci.”

⁵⁶⁴⁹ GIUSTI, G., *Raccolta di proverbi...*, p. 269.

⁵⁶⁵⁰ Més detalls en el capítol II.1.7, on tracte de sant Jeroni com a font del *Curial*.

⁵⁶⁵¹ *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, p. 126.

li depare maestre qui li mostre” (CeG II.82), refrany de ressonàncies castellaness (*¿mucho aprende el loco como Dios le depare maestro?*⁵⁶⁵²).

Al marge d’aquest resseguible registre paremiològic, no genuinament català, sinó influït per la cultura italiana i castellana de l’autor, s’enregistren al llarg de l’obra altres modismes i locucions col·loquials. Com quan el marquès de Montferrat reprén Curial per haver gosat besar la germana, segons l’havien informat: “E si yo com a home en açò obrar volgués, ans que ara de mi ·t partisses, te faria pudir la sua boca, la qual ir, venint ab mi a dinar-se, besist.”, l’amenança. En *Lo somni* de Bernat Metge, trobem: “Bé és ver l’eximpli que qui dues boques besa, la una cové que li puda”,⁵⁶⁵³ parèmia evangèlica sobre la inconveniència servir alhora dos senyors (Mateu 6:24). De naturalesa sapiencial podria ser l’advertiment d’un infortuni a Curial sobre la urgència de tornar a París, havent perdut la Güelfa, per a no perdre també Làquesis: “e lo teu remey e scusa folla serà solament la dels grossers, qui dien: ‘No m’ho pensava’.” (CeG II.137). Josep Guia i Maria Conca documenten la parèmia (“no diguen: ‘qui s’ho poguera pensar’”, en forma canònica) presentada com apotegma de Ciceró en la versió catalana del *Llibre del tresor* de Brunetto Latini (1418), en el *Flors de virtut* (1489) i en un refranyer valencià del segle XV.⁵⁶⁵⁴ Segurament, havia esdevingut ja una frase col·loquial.

“E sobre totes les belleses que havia (...), solament de mirar a ella [Làquesis] haver cura contínua [Curial]; en tant, que ab los hulls solament tenia moltes bèsties en pastura, los quals, si ella no fos, haguéran cercat en altra part lur deliurança” (CeG I.23). Curial no tenia ulls sinó per admirar la bellesa de Làquesis, entre la resta de donzelles de la cort. L’expressió prové d’una frase col·loquial nord-italiana (*avere le bestie in pastura*, deixar-les péixer lliurement en un prat), de la qual deriva una locució cinegètica (*andare dietro alle bestie in pastura*) usada ací en sentit figurat. S’emprava com a sinònim d’*uccellare*: estar a l’aguait de la presa, com un *uccellatore* o caçador

---

⁵⁶⁵² No hem pogut documentar aquesta parèmia en repertoris, però l’estructura morfosintàctica s’ajusta molt bé a la paremiologia castellana. En qualsevol cas, cal tenir en compte que la confrontació del savi amb el foll és un motiu recurrent en la cultura popular i literatura medieval. El trobem, per exemple, en LLULL, Ramon, *Llibre de meravelles*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62, Barcelona, 1980, p. 223, on s’apunta la següent cloenda moral, relacionada amb el refrany del *Curial*: “Lo savi hom pres paciència en son coratge ab fortitudo, e lo foll hom fo pacient, humil, e de dolces e humils paraules, ab les quals convertí lo foll hom a paraules veres e humils; e ab contricció de cor e ab llàgremes en los ulls, li féu atorgar veritat, la qual abans negada havia.”

⁵⁶⁵³ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 219.

⁵⁶⁵⁴ CONCA, Maria – GUIA, Josep, *Els primers reculls de proverbis catalans*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 128-131; GUIA MARÍN, Josep, *Principis teòrics i metodològics per a l’estudi de les unitats fràsiques en textos versificats. Anàlisi fraseològica de l’Espill*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana – Universitat de València, 2008, p. 151.

d'ocells, però en sentit eròtic. En sentit propi, la trobem en un *volgarizzamento* italià (ca. 1400) dels *Viatges de Mandeville* (segle XIV), on s'explica que els beduïns de Jordània eren “forti battaglieri e sono senza numero e sì cantono volentieri dietro alle bestie in pastura, e di nulla si curono della lor vita.”⁵⁶⁵⁵ L'excusa per introduir aquesta locució quan Curial és “atrapat” pel llaç de la bellesa de Làquesis –com es dirà quan tractem de Dante Alighieri– es troba en el cant XXVII del *Paradiso* (vv. 88-96), on es reflecteix l'enamorament superficial, el vinculat al sentit de la vista. Els vv. 91-92, concretament (“e se natura o arte fé pasture / da pigliare occhi”), connecten amb el text del *Curial*.⁵⁶⁵⁶ El mateix poeta toscà empra *pastura* com a metàfora de ‘cosa bella de contemplar’, en altres passatges. Per exemple, en el cant XXI del *Paradiso* (citem els versos 19-20, acompanyats del comentari exegetíc de Benevunto da Imola): “Chi sapesse, *idest, quicumque sciret*, qual era la pastura del viso mio, *idest, qualis erat delectatio visionis meae*, nell'aspetto beato, *idest, inspectione illius beatae figurae*.”⁵⁶⁵⁷

Tant la metàfora dantesca com l'expressió popular –afectada de connotacions sensuals– devien ser ben conegudes a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. En el *Novellino* de Masuccio Salernitano, en l'argument de la novel·la XXV, llegim: “Una iovenetta è amata da multi, e, ucellandoli, tutti li tiene in pastura; uno piú che l'altri seque la pista; uno sclavo da la iovene la cognosce carnalmente...”⁵⁶⁵⁸ El significat és clar: *tenir en pastura* significava guaitar eròticament, deixant-se dur pel sentit de la vista, l'aspecte de distints individus dels sexe opost, i generar en ells una expectativa,⁵⁶⁵⁹ abans de decidir-se per algun i iniciar amb ell una relació amorosa, se suposa que formal. La frase reapareix de nou en el cos de la narració de dita obra, en el context següent: “E che tu presumesse de piú ucellare e tener in pastura tanti valerusi ioveni, quanti per lo passato hai fatto, o che pur de novi ne volisse beffare, vidi che 'l

⁵⁶⁵⁵ ZAMBRINI, Francesco (ed.), *I viaggi di Giovanni di Mandavilla. Volgarizzamento antico toscano; ora ridotto a buona lezione coll'aiuto di due testi a penna*, Tipogr. de Gaetano Romagnoli, Bolonya, 1870, vol. 1, p. 81.

⁵⁶⁵⁶ Vegeu el capítol II.1.5, on tractem de la *Comèdia*.

⁵⁶⁵⁷ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁵⁶⁵⁸ MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Sansoni editore, Florència, 1957; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁶⁵⁹ Valga de mostra sobre aquest sentit derivat, de ‘mantenir un pretendent a l'expectativa’, in pastura, un exemple extret de BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron, dins Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, jornada VIII, relat 7: “Lo scolar lieto procedette a piú caldi prieghi e a scriver lettere e a mandar doni, e ogni cosa era ricevuta ma indietro non venivan risposte se non generali: e in questa guisa il tenne gran tempo in pastura.”

pensiero te è fallito, perché questa tua tale abominevole sceleragine la farò venire prestissimo in publica voce e fama de tutta la nostra città.” Resulta interessant aquesta coincidència fraseològica napolitana, perquè l'autor de dita obra (ca. 1467-1475), Tommaso Guardati, àlies “Masuccio”, fou amic del gran camarlenc Enyego d'Àvalos, al qual dedicà una de les seues *novelle*, com també a la muller i a un germà.⁵⁶⁶⁰

Un *modo di dire* italià emprat reiteradament en la novel·la és *parlare con parole blande* ('parlar amb suavitat i comediment'), que explica la compaginació d'una ortogràfica etimològica o *toscanejant* (*blanda/-es*) amb d'altra genuïnament catalana: *ablanir, blana/-es*. El “temperat” Curial respon a les provocacions de l'“ahurtador” Sanglier d'aquesta manera: “Curial (...), *ab paraules molt blandes* e suaus, respòs: – Sanglier, yo accepte la batalla” (*CeG* II.79). Curial “responia tan *blandament* e ab tan suaus paraules, que tothom havia per clar que havia gran pahor” (*CeG* II.86), quan en realitat era un senyal de virtut i fortalesa moral. Fortuna diu que “fins ací les mars han mostrat la squena *blanda* e lisa” (*CeG* III.12). Ací, també, l'italianisme *blanda* significa 'suau'. Retrobem l'adjectiu en els preliminars de la tempesta que farà naufragar el cavaller, però aquesta vegada en versió ortogràfica catalana: “féren la faç de aquella lisa e *blana* mar, comouen-la” (*CeG* III.37). En el mateix capítol, “la tempestat del vent algun poch començà a *ablanir* e perdre la força.” La situació de contrast Curial-Sanglier es reproduïx amb Guillalmes del Chastell: “Tots los que stàvan entorn se maravellaren de la abtesa de Curial, si tot *parlava ab paraules blanques* e no ab aquell moviment ne ab aquella furor que ·l bretó” (*CeG* III.82). Finalment, quan Venus s'apareix a la Güelfa, “posà suaument e *blana*” els peus sobre la terra (*CeG* III.95).

A diferència d'altres manejades per l'escriptor, és tracta d'una expressió col·loquial apresada al nord d'Itàlia. No apareix reflectida en la literatura toscana clàssica (Dante, Petrarca, Boccaccio...), sinó en obres menors, com l'anomenat *Esopo Zuccarino* (*In Esopi fabulas intérpretatio per rhytlintos in libellum Zucharianum contenta*, mitjan segle XV). Aquesta fou la primera traducció o *volgarizzamento* italià de faules d'Isop, realitzada pel veronés Accio Zucco da Sommacampagna a partir d'una compilació en dístics llatins del segle XII. En un dels versos es planteja l'alternativa següent: “cum minazce or cum parole blande?” (VI,ii,6).⁵⁶⁶¹ Segurament, al nord d'Itàlia, els cavallers podien desafiar-se recurrent a crits i amenaces irades (*minazce*), o reconduir la forma

⁵⁶⁶⁰ Com s'ha exposat en el capítol I.3.4.

⁵⁶⁶¹ ZUCCO DA SOMMACAMPAGNA, Accio, *Esopo Zuccarino*, ed. a cura de Murray Peabody BRUSH, dins *Studies in Honor of A. Marshall Elliott*, John Hopkins Press – Champion – Harrassowitz, Baltimore – París – Leipzig, 1911, vol. 1, ps. 375-450 (p. 387).

del duel d'una manera racional, admetent un diàleg seré, de *parole blande*. És aquest el dilema o joc d'oposicions que ens ensenya l'anònim de *Curial e Güelfa*.

Fare poca festa, 'subestimar', 'no tenir algú en la consideració que es mereix', es troba en el context següent: "...e degú no ·s gosava pendre ab ell, atès que ja n'avia morts tres en lliça a ultrança, que tan poca festa feya ell de un cavaller per a combatre, com vos fariets d'aquexa nanya" (*CeG* I.30). Com ja s'ha comentat en altre lloc, l'italià *nanna* ('nana' de companyia, com les que tenien al seu servei les principals senyores d'Itàlia⁵⁶⁶²) esdevé *nanya* en el manuscrit o esberrany del *Curial* per ultracorrecció.⁵⁶⁶³ Per posar un exemple tret de context bèl·lic i cavalleresc, que faça comprendre millor la intenció de l'anònim, podríem citar el *cantare* del segle XIV que relata la batalla de Montaperti (Siena, 1260), on els güelfs de Florència s'imposaren als gibel·lins de la Toscana: "Tutto lo campo a remore è levato / ma e' Fiorentini fanno poca festa, / perchè ciascuno si vedeva legato, / paura avieno di non perdar la testa. / E così il campo fu tutto rubato: / chi toleva arme, e chi to' sopravesta."⁵⁶⁶⁴ És com si l'autor trobara natural utilitzar aquesta expressió militar nord-italiana. Podria ser perfectament algú com Enyego d'Àvalos que havia combatut per Milà al Saló i a Verona, i que, en conseqüència, estava familiaritzat amb aquestes expressions itàliques.

Més signes d'italianitat, tampoc no manquen en altres capítols: "Tirar una palatera" (*CeG* I.32) era desafiar algú a una modalitat italiana de tir de ballesta (*pallottiera*), però sembla que era ja coneguda a la Corona d'Aragó quan s'escriu el *Curial*.⁵⁶⁶⁵ Potser també resulte molt italià això de la verità tinta di colore di menzogna,⁵⁶⁶⁶ que aflora quan Apol·lo acusa els poetes de falsejar la veritat històrica: "[Virgili] axí com tu [Homer], ha cercades, e poetant escrites, coses tenyides de color de mentira (...). Bo és lo poetar, mas contra veritat scriure..." (*CeG* III.34). D'altra banda, dir d'un cavaller com Aznar d'Atrossillo que "era molt prest, e ardit com un leó" (*CeG* II.83), remet a la locució ardito come leone ed azzicatore come mulo, popular del nord

⁵⁶⁶² Però també la reina Maria de Castella, muller d'Alfons el Magnànim, als seus palaus de Barcelona i València. Vegeu SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 ('Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques'), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 305): "La nana o bufon femení de la reyna lochtinent dona Maria."

⁵⁶⁶³ L'escrivà creu que és una castellanada ortogràfica de l'autor, com *pennora* o *sennora*, i l'esmena; quan en realitat és una veu italiana. El resultat és l'aparició d'un hàpax el significat del qual, malgrat tot, se sobreentén. Vegeu el capítol I.2.7.

⁵⁶⁶⁴ SPAGNOLO, Luigi, *La sconfitta di Monte Aperto. Una cronaca e un cantare trecenteschi*, Betti, Università per stranieri di Siena ("Scuola senese", 5), Siena, 2004, p. 171.

⁵⁶⁶⁵ Vegeu el capítol II.2.2.

⁵⁶⁶⁶ RABBI BOLOGNESE, Carlo Costanzo, *Sinonimi aggiunti italiani*; 9a. ed. veneciana, augmentada per Alessandro Maria BANDIERA, Remondini di Venezia, Bassano, 1783, vol. 1, p. 227, s. v. *menzogna*.

d'Itàlia: la Llombardia natal de Curial.⁵⁶⁶⁷ La frase comparativa *ardito come leone* (o *più ardito che un leone*) està ben documentada en escriptors toscans d'abans del 1300, des de Cecco Angiolieri fins a Zuccherò Bencivenni, passant pel *Tresor* de Brunetto Latini, on exemplifica la figura retòrica de la *imagine*.⁵⁶⁶⁸ Podríem al·legar alternativament que, en català del segle XV, un rei aragonés és dit “valent hom e ardit cavaller, com a leó”: en Berenguer de Puigpardines, *Sumari d'Espanya*, 1462.⁵⁶⁶⁹ Nogensmenys, l'associació dels epítets *prest* i *ardit* (< *presto ed ardito*, en Boccaccio, Biffoli, Boiardo⁵⁶⁷⁰ i un llarg etcètera) reforça la impressió d'un pensament italià (*molto presto, ed ardito come un leone*) plasmat en català. El jove i intrèpid d'Atrossillo, tot i ser aragonés, compliria els requisits que exigia en un adolescent del seu país Leon B. Alberti, en el primer del *Libri della Famiglia*: “Uno grande segno d'animo virile sta in uno fanciullo quando egli è a risponder ti desto e pronto, presto, ardito a comparire tra gli uomini, e senza salvatichezza e senza rustico alcuno timore.”⁵⁶⁷¹

Fixem-nos ara en el següent diàleg entre Melchior de Pando i el cavaller a qui sol consolar: “Curial (...) dix moltes vegades: –Més m'aguera valgut romandre en Alamanya.– Respòs Melchior: –Axí li'n pren a aquell qui no ha sinó un cor e ·n vol fer moltes parts (...). Que de pus ama[r]gosos calzes beuen los enamorats, e moltes vegades avé que tal cuyda ésser luny qu· és prop” (*CeG* I.36). Per experiència de vida, de la qual se sent i se sap ensenyat, la bonhomia de Melchior s'edifica sobre la combinació de locucions populars, aforismes filosòfics i algun ressò evangèlic, com el del calze amarg,

⁵⁶⁶⁷ HEUCKE, Johann Joachim, *Novissimo dizionario italiano-tedesco e tedesco-italiano*, Libreria di fu Mattia Rieger, Augusta, 1806, vol. 1, p. 150. Company' tipi del gondoliere, 1839. Apareix com a exemple paremiològic, també, en el *DIZIONARIO della lingua italiana*, Tipogr. della Minverva, Pàdua, 1827, vol. 1, p. 637.

⁵⁶⁶⁸ LATINI, Brunetto, *Il Tesoro*, trad. a l'italià [1533] per Bono GIAMBONI [atribuïda espúriament], ed. a cura de Luigi CARRER, Tipogr. del Gondoliere, Venècia, 1839, vol. 2, p. 328: “*Imagine* s'è ciò che dice che due o più diverse cose hanno alcuna similitudine tra loro secondo la proprietà del corpo e della natura, in questa maniera: ‘quest' uomo è più ardito che un leone, e quest' altro è più codardo che lepre’.”

⁵⁶⁶⁹ PUIGPARDINES, Berenguer de, *Sumari d'Espanya* [1462], Publicacions de la Universitat de València, València, 2010, p. 178.

⁵⁶⁷⁰ BOCCACCIO, Giovanni, *Caccia di Diana*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, cant IV, v. 15: “fiero ed ardito e presto”; BIFFOLI, Benedetto, *Poesie*, ed. a cura d'Antonio LANZA, Bulzoni, Roma, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, XXII, v. 6: “ma soggetto cortese, ardito e presto”; BOIARDO, Matteo Maria, *Orlando innamorato: armorum libri* [ca. 1471], ed. a cura d'Aldo SCAGLIONE, UTET, Torí, 1963; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, cant XVIII,1, v. 5: “Prasildo era omo presto e molto ardito.” La combinació adjectival es repeteix al llarg del poema en diferents formes i variants.

⁵⁶⁷¹ ALBERTI, Leon Battista, *I libri della famiglia*, ed. a cura de Ruggiero ROMANO i Alberto TENENTI, Einaudi, Torí, 1972; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p.

que recorda Jesucrist a Getsemaní.⁵⁶⁷² La sentència que s'ha subratllat, emperò, remet a la filosofia de Sèneca (*Epistulae morales ad Lucilium*, I,ii,2): “Nusquam est, qui ubique est. Vitam in peregrinatione exigentibus hoc euenit, ut multa hospitia habeant, nullas amicitias.” En traducció de Carles Cardó: ‘No és enlloc qui és pertot. Als que es passen la vida en excursions els esdevé que tenen moltes dispeses i poques amistats.’⁵⁶⁷³ La reflexió és apropiada, doncs, com a lliçó adreçada al novell cavaller errant.

Com s’observa, en la citació llatina original no apareix cap “cor”, però sí en la traducció castellana (BNE, ms. 10806), atribuïda tradicionalment a Fernán Pérez de Guzmán (+Batres, 1460),⁵⁶⁷⁴ però tinguda ara per obra de Pedro Díaz de Toledo,⁵⁶⁷⁵ capellà i traductor de cambra del marquès de Santillana: “Ca, ciertamente, el que ha su corazón en muchas partes no lo ha en ninguna, así como los que van en peregrinajes y romerías, que mudan tantos albergues que con ninguno no toman amor.”⁵⁶⁷⁶ Unes *Epístoles* de Sèneca traduïdes al francès per disposició del gran camarlenc de Sicília Bartolomeo Siginulfo (Nàpols, 1308-1310), serviren perquè el mercader florentí Riccardo Pietri de’ Filippiettri encarregara una versió en toscà (1312-1313), que algú degué portar a Castella pel 1440 i que fou traduïda llavors al castellà.⁵⁶⁷⁷ Aquesta traducció esdevingué incunable a Saragossa el 1496 i fou emprat per Fernando de Rojas per introduir la sapiència de Sèneca en *La Celestina*: “Los peregrinos tienen muchas posadas y pocas amistades, porque en breve tiempo con ninguno [no] pueden firmar amistad. Y el que está en muchos cabos, [no] está en ninguno”; “No derrames tu pensamiento en muchas partes, que quien junto en diversos lugares le pone, en ninguno

---

⁵⁶⁷² En realitat, la metàfora del calze de dolor amarg ve ja de l’Antic Testament: “*Sume calicem uini furoris huius de manu mea, et propinabis de illo cunctis gentibus, ad quas ego mittam te*” (Jr 25:15); “*Consurge Ierusalem, quae bibisti de manu Domini calicem irae eius; usque ad fundum calicem soporis bibisti, et potasti usque ad faeces*” (Is 51:17); “*Ebrietate et dolore replerebis, calice moeroris et tristitiae*” (Ez 23:33). En el Nou Testament, reapareix la imatge: “*Pater mi, si possibile est, transeat a me calix iste*” (Mt 26:39); “*et dixit Abba Pater omnia possibilia tibi sunt transfer calicem hunc a me sed non quod ego volo sed quod tu*” (Mc 14:36).

⁵⁶⁷³ SÈNECA, Luci Anneu, *Lletres a Lucili*, ed. i trad. a cura de Carles CARDÓ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 4 vols., 1928-1931, vol. 1, p. 4.

⁵⁶⁷⁴ MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Bibliografía hispano-latina clásica*, Aldus – CSIC, Santander-Madrid, 1950-1953, vol. 8, ps. 52-54.

⁵⁶⁷⁵ BEARDSLEY, Theodore S. Jr., *Hispano-Classical Translations printed between 1482 and 1699*, Duquesne University Press (“A Modern Humanities Research Association Monograph. Duquesne Studies. Philological Series”), Pittsburg (Pennsylvania), 1970, p. 26; RODRÍGUEZ-PANTOJA, Miguel, *Traductores y traducciones, dins Los humanistas españoles y el humanismo europeo (IV Simposio de Filología Clásica, Murcia, 1987)*, Universidad de Murcia, Murcia, 1990, ps. 92-124 (p. 90, n. 4).

⁵⁶⁷⁶ DÍAZ DE TOLEDO, Pedro(?), *Las epístolas morales de Séneca. Con una suma siquier introductio de philosophia moral; en romance*, Saragossa, 1496, epístola 2, f. 3r.

⁵⁶⁷⁷ ZINATO, Andrea, “Honestas res est laeta paupertas”. Alcune note sulle *Sententiae senecane de La celestina* primitiva, dins *Annali di Ca’ Foscari*, vol. 38, núms. 1-2, Venècia, 1999, ps. 633-661 (p. 646).

lo tiene”; “Quien en muchas partes derrama su memoria, en ninguna la puede tener.”⁵⁶⁷⁸ També se’n serví l’aragonés Pedro Manuel Jiménez de Urrea per al seu *Cancionero* (1513): “Dize Séneca que los que tienen el coraçón en muchas partes no le tienen en ninguna; como los que andan en romerías y peregrinajes, que mudan tantos lugares y mesones que con ninguno toman amor.”⁵⁶⁷⁹ Díaz de Toledo, l’autor de la versió castellana del “coraçón en muchas partes” es dedicava a traduir per a Santillana els *volgarizzamenti* de Decembrio que Enyego d’Àvalos portava (1440) o enviava (1446) des de Milà al mateix marqués. I això resulta de gran interès, perquè podria explicar la coincidència literal de l’anònim amb el traductor castellà. I també perquè contribueix a connectar el *Curial* amb el cercle de Santillana. Es conserva una còpia d’aquesta traducció castellana, per cert, a Roma (ms. *Vat. Lat.* 7625).⁵⁶⁸⁰

“Si la Güelfa hagué bona nit, tal la dón Déu a qui mal me vol, car certes ella no hach bé ne repòs, ans anava per la cambra com a folla, que no sabia què ‘s feya” (CeG I.40). La Güelfa ha passat realment una pèssima nit. A fi de remarcar-ho, l’escriptor recorre a una locució que grinyola en el text català, però que congenia – significativament– amb la llengua castellana. Cal pensar que els lectors als quals s’adreça l’haurien oït dir en la llengua que parlaven Alfons el Magnànim i una part important dels seus cortesans: *Tal se la dé Dios a quien mal me quiere*. El sentit de maledicència exorcizant de l’expressió està ben documentat en la literatura castellana. Comparem-ho, per exemple, amb la novel·la picaresca *El Guitón Onofre* (1606), on llegim: “Varios sucesos, infelices casos y adversas fortunas me han traído a tal extremo, que, viendo el mundo tan de burlas (...), me he querido arriesgar a los peligros del vulgo (...). Tal se la dé Dios a quien mal me quiere, cual yo le espero, que harta tendrá malaventura, pues he de pasar por mar que da tales bramidos.”⁵⁶⁸¹

⁵⁶⁷⁸ ROJAS, Fernando de, *La Celestina*, ed. a cura de María Pilar PUIG, Editorial CEC (“Colección Ares”, 16), Caracas, 1999, ps. 57, 67 i 129-130. Vegeu FOTHERGILL-PAYNE, Louise, *Seneca and “Celestina”*, Cambridge University Press (“Cambridge Iberian and Latin American Studies”), Cambridge, 1988, p. 163.

⁵⁶⁷⁹ JIMÉNEZ DE URREA, Pedro Manuel, *Cancionero*, ed. a cura de M^a. Isabel TORO PASCUA, Prensas Universitarias de Zaragoza – Instituto de Estudios Alto-aragoneses (Huesca) – Instituto de Estudios Turolenses (Teruel) – Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2012, vol. 1, p. 317.

⁵⁶⁸⁰ KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries, volume II. Italy: Orvieto to Volterra. Vatican City*, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967), p. 343.

⁵⁶⁸¹ GONZÁLEZ, Gregori, *El guitón Onofre*, ed. a cura de Fernando CABO ASEGUINOLAZA, Consejería de Cultura, Deportes y Juventud del Gobierno de la Rioja (“Biblioteca Riojana”, 5), Logroño, 1994, cap. 1, s. p. 71.

Sonoritat castellana adquireix la parla del cavaller llombard quan s'adreça als seus amics catalans i els diu: “Senyors, yo tench lo cor en altra part, e per res no poria a present pensar en axò...” (*CeG* II.36). *Tener el corazón en otra parte* és una frase usitadíssima en castellà, però aliena a la tradició del català i de l'italià. La mateixa sonoritat al·lòctona es detecta en l'expressió de Camar, quan, després d'enumerar un seguit de dones de la mitologia clàssica, conclou així: “e moltes altres, tantes com los cabells del cap, les quals, per no allongar la mia vida, leixaré de nomenar” (*CeG* III.55). La imatge sona, de fet, al castellà *tantos como cabellos (tengo en la cabeza)*, tan recurrent en la parla col·loquial i la literatura de Castella.

“Lo haraut, qui havia mirada la batalla fins a aquell punt, acostà's a la donzella, la qual stava de genolls, les mans e ulls devés lo cel, scanpant làgremes de set en set, e dix-li: –Donzella, no plorets...” (*CeG* II.17). En aquest cas, es tracta d'una expressió compartida per la llengua castellana, on indica exageració en el compte (Lope de Vega, *Fiestas de Denia*, vv. 1463-1464: “Y se halla un hombre que a Madrid promete / llevar moros de Argel de siete en siete”⁵⁶⁸²) i pel català. Per exemple, en el joc de la pilota valenciana, la varietat medieval o més antiga de computar els punts acumulats pels jugadors contrincants, era la de *comptar a sets*, “de set en set, és a dir, cada joc guanyat valia per set tantos per al còmput general.”⁵⁶⁸³ En un llibre on el cavaller protagonista destaca –com els seus contemporanis, els cavallers valencians– per jugar a pilota (“Curial tot lo jorn jugava pilota davant lo palau”, *CeG* I.12),⁵⁶⁸⁴ les llàgrimes de l'herald es comptarien també a sets: cada llàgrima seua valia per set.

En altre lloc, l'escriptor diu que, “abans que ·l torneig se fos acabat, lo qui havia legit lo test haguera feta la glosa, e l'haguera declarat” (*CeG* II.45). El duc d'Orleans havia enganyat el rei d'Aragó, enginyosament, i el monarca no s'havia adonat de l'engany. Calia que, una vegada retirats els combatents del torneig, el mateix duc li ho haguera explicat. La imatge que utilitza en aquest cas l'anònim és interessant, perquè transmet la idea que hom tenia de la literatura en l'edat mitjana: un text que calia llegir; anotar després amb glosses explicatives, i “declarar” al lector o oient mancat de formació intel·lectual per tal que n'aprenguera la lliçó moral o el sentit pregó. En las *Siete Partidas* de Alfons X el Savi (*Segunda partida*, títol XXXI, llei 9), en l'epígraf “Como deven provar al escolar que quiere ser maestro”, es preveu el següent: “E si ha

⁵⁶⁸² VEGA, Lope de, *Fiestas de Denia*, ed. a cura de M. G. PROFETI i B. J. GARCÍA GARCÍA, Alinea editrice (“Secoli d'oro”), Florència, 2004, p. 125.

⁵⁶⁸³ LLOPIS BAUSET, Frederic, *El joc de pilota valenciana*, Carena, València, 1999, p. 70.

⁵⁶⁸⁴ Del joc de pilota en el *Curial*, ens ocuparem en el capítol II.2.2, dedicat a l'ambientació de la novel·la.

bien entendimiento del testo, e de la glossa de aquella sciencia, e ha buena manera, e desembargada lengua para mostrarla.”⁵⁶⁸⁵ Les passes de la lliçó magistral són, si fa no fa, les mateixes que preveu l’anònim: 1) text, 2) glossa, 3) *mostrarla*.

Quan l’autor manifesta en la novel·la que Camar era “encesa del foch de Curial, qui en ella com en forn de vidre cremava” (*CeG* III.43), sembla recórrer a una comparança de la parla col·loquial castellana (*arder más que un horno de vidrio*), reflectida en obres tan conegudes com el *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha* de Miguel de Cervantes (part II, cap. 6): “que el buen caballero andante, aunque vea diez gigantes (...), y cada hojo como una gran rueda de molino y más ardiendo que un horno de vidrio, no le han de espantar en manera alguna.”⁵⁶⁸⁶

“Alegrar-se ab los alegres e plorar ab los plorants” (*CeG* II.67) tradueix amb influx gramatical llatí una locució evangèlica o, més pròpiament dit, paulina (*Carta de sant Pau als Romans* 12:15): “*gaudere cum gaudentibus, flere cum flentibus*.” Antoni Canals, a la fi del segle XIV, en la seua versió catalana del pseudo-Bernat *Liber de modo vivendi ad sororem*, ho trasllada com “alegrem-nos ab los qui s’alegren e plorem ab los qui ploren.”⁵⁶⁸⁷ L’escriptor contemporani Joan Fuster, en un recull d’aforismes, es fixa en la traducció que ofereix sor Isabel de Villena en la seua *Vita Christi* (fi del segle XV):⁵⁶⁸⁸ “*Flere cum flentibus et gaudere cum gaudentibus*. Sor Isabel de Villena ho traduïa així: ‘Plorar ab los qui ploren e alegrar-se ab los qui virtuosament se alegren.’ A remarcar, doncs, en el punt de vista efusiu de l’abadessa: I) que hi alegries no virtuoses; II) que, en canvi, el plor –el dolor, supose– és sempre virtuos.”⁵⁶⁸⁹

Quan Curial desafia Guillalms del Chastell, diu enmig d’un diàleg desafiant: “si tan gran desig havets de obrar com de parlar, pregats lo rey que ·ns vulla acurtar lo temps, e demà sie la jornada; o, daga tenits e daga tench: iscam de casa del rey e rahonem-nos” (*CeG* III.82). La locució *daga tenits e daga tench*, emprada per indicar

---

⁵⁶⁸⁵ ALFONSO X EL SABIO, *Las Siete Partidas del sabio rey don Alonso el IX, glosadas por el licenciado Gregorio LÓPEZ, tomo I, que contiene la 1.ª y 2.ª partida*, Tipogr. de León Amarita, Madrid, 1829, ps. 701-702.

⁵⁶⁸⁶ CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de, *Don Quijote de la Mancha*, ed. a cura de José Manuel LUCÍA MEGÍAS, Verbum, Madrid, 2015, p. 368.

⁵⁶⁸⁷ PSEUDO-BERNAT, *Liber de modo bene vivendi ad sororem*, trad. al català per Antoni CANALS, com *Carta de sant Bernat a sa germana*, dins BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XIII. Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*, Arxiu de la Corona d’Aragó, Barcelona, 1857, ps. 415-652 (p. 476).

⁵⁶⁸⁸ VILLENA, Sor Isabel de, *Llibre anomenat ‘Vita Christi’, compost per Sor Isabel de Villena; ara novament publicat, segons l’edició de l’any 1497*, per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916, vol. 1, p. 347, ls. 11656-11658.

⁵⁶⁸⁹ FUSTER, Joan, *Aforismes*, ed. a cura d’Isidre CRESPO, Bromera, Alzira, 2002, p. 57, núm. 67.

igualtat entre rivals en forma de desafiament, deu formar part del repertori fraseològic de les lletres de batalla, com altres que conté la novel·la cavalleresca.⁵⁶⁹⁰

“Desijaven tots la venguda de Curial (...), mas vanament lo speraven; decebuts eren com són los jueus del sperar Messies, que ·l tenien en mig e encara l’esperaven, e ·l speren vuy” (*CeG* III.96). En aquesta ocasió es reflecteix un tòpic antisemita de la cultura medieval europea: les reticències dels hebreus del temps de Jesús de Natzaret a reconèixer-lo com el Messies; reeditada durant segles per l’obstinació de les minories jueves d’Europa a renegar de llur fe i convertir-se. En l’*Evangelí*, Jesús es presenta com el Messies anunciat per Isaïes i altres profetes al poble d’Israel. Seguidament adverteix (*Lluc* 7:23): ‘Feliç aquell que no quedarà decebut de mi’ (“*et beatus est quicumque non fuerit scandalizatus in me*”).⁵⁶⁹¹ En la novel·la, es compara la situació amb la presència de Curial en un torneig on compareix d’incògnit: es troba precisament enmig d’aquells que l’esperen, però que no són capaços de reconèixer-lo.

Al llarg de *Curial e Güelfa*, l’anònim autor reflecteix de manera burlesca l’hostilitat que manifesten els framenors o franciscans radicals, tal actius a la Itàlia del *Curial*, que és també la de san Bernardino da Siena. Ho fa quan els cavallers expulsen un frare del torneig de Melun, o quan parodia el sermó d’un ferotge Sanglier convers al franciscanisme. Així mateix aprofita alguna altra ocasió per a riure’s en companyia dels seus lectors d’uns religiosos que representaven l’antítesi del món que *Curial e Güelfa* defensa i idealitza: el de la riquesa ben obtinguda, el gaudi dels sentits i dels luxes, la cavalleria aristocràtica, la celebració de l’amor... Aquells als quals s’adreça comprendrien bé que la reina de França lloara afalagadorament la bellesa de Festa, “en tant que no sabia acabar de parlar loant-la de bellesa (...), crech que li’n prenia axí com als frares menors, qui no saben on se posen a sant Francesch lo dia de la sua festa, com preyquen” (*CeG* II.53). Recordem que, al Nàpols d’Alfons el Magnànim, el dels franciscans havia sigut durant generacions l’orde religiós més fidel als Anjou, tan enfrontats aleshores amb el rei d’Aragó, i més privilegiat per ells.

Apreciable era, tant en terres d’Itàlia com a la Corona d’Aragó catalanòfona, l’al·lusió que fa l’escriptor a les estrenes de Nadal (les *strenae* dels romans): obsequis que els parents de major edat ofereixen a fills, néts, nebots, etc., i que solen consistir en una quantitat de diners: “car, tals strenes com aquelles que la Güelfa vos ha donades, no

---

⁵⁶⁹⁰ Vegeu, en aquest cas, el capítol II.1.3.

⁵⁶⁹¹ La traducció del versicle al català és la que cita DALMAU RIBALTA, Bernabé, *Al capvespre t’examinaran en l’amor. Confessions*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Saurí”, 177), Barcelona, 2009, ps. 49-50.

les ha hom tots anys a festes de Nadal” (*CeG* II.136). Estant Curial i Galceran de Madiona captius a Tunis, “algunes vegades cantàvan e s’alegràvan, de una alegria de la qual guart Déu a mi e a tota res bona, car los dits catius havien poch pa e menys carn, e no ·ls donàvan vi” (*CeG* III.38). L’expressió *Déu ens en guard* és tan catalana com l’ús de *res* significant ací ‘persona’. Tamateix, la forma com apareix ací recorda molt la locució castellana *guarde Dios a mi* (*y a todos los míos / y a todo hombre bueno*). També grinyola una mica, o atempta contra el geni de la llengua, l’adaptació catalana que assaja l’anònim. Com si estiguera acostumat a dir-ho en castellà.

Per no parlar ara del moment en què el rei d’Aragó fa encomi de la intrepidesa del cavaller aragonés Aznar d’Atrossillo. Diu: “Tots temps coneguí que Aznar havia mester més fre que sperons” (*CeG* II.83). La locució remet a la forma original castellana *haver menester más freno que espuela*, que l’escriptor adapta, con tantes altres, al català. La recull el jurista i humanista Francisco de Espinosa (Valladolid, 1475-1552) en el seu refranyer: *más ha menester freno que espuela*.⁵⁶⁹² La frase fou divulgada a les Índies Occidentals pels conqueridors espanyols, i també donà origen al refrany masclista *La mujer, mala o buena, más quiere freno que espuela*.⁵⁶⁹³ En Baltasar Gracián, llegim: “que para hombres viles, más será poner freno que espuela.”⁵⁶⁹⁴ Per la seua banda, Sebastián de Covarrubias, en els *Emblemas morales* (Madrid, 1610), exposa el gravat d’un genet, al peu del qual es llig la següent moralitat en vers: “El mancebo y el potro son briosos / y más han menester freno que espuela: / con poca edad, el uno y otro buela; / fatigados, no estén jamás ociosos; / domados en el cuerpo y en la escuela; / el hombre, con razón y con dotrina, / y el caballo, con vara y disciplina.”⁵⁶⁹⁵ El rei Pere el Gran d’Aragó s’expressa en el *Curial* com podia fer, per exemple, el seu successor Alfons el Magnànim, un rei de Nàpols usuari del refranyer castellà. No cal descartar que, en converses amb els seus súbdits catalanòfons, el rei Alfons traduïra mentalment aquesta i altres locucions castellanes al català, una llengua que solia parlar amb ells, però que no era la seua llengua materna ni habitual.⁵⁶⁹⁶ També l’anònim autor del

---

⁵⁶⁹² ESPINOSA, Francisco de, *Refranero (1527-1547)*, ed. a cura d’Eleanor S. O’KANE, Real Academia Española de la Lengua, Madrid, 1968, p. 110.

⁵⁶⁹³ SBARBI, José María, *El refranero general español*, Tipogr. d’A. Gómez Fuentenebro, Madrid, 1975, ps. XII i 218.

⁵⁶⁹⁴ GRACIÁN, Lorenzo (Baltasar Gracián), *Agudeza y arte de ingenio, en que se explican todos los modos y diferencias de concetos, con exemplos escogidos de todo lo más bien dicho*, Tipogr. de Juan Bautista Verdussen, Ambers, 1702, p. 286.

⁵⁶⁹⁵ COVARRUBIAS, Sebastián de, *Emblemas morales*, Tipogr. de Luis Sánchez, Madrid, 1610, centúria I, emblema 64.

⁵⁶⁹⁶ Us remetem, per a majors detalls, al capítol I.1.3.

Curial era bilingüe –o trilingüe, pel seu excel·lent domini de la llengua i les expressions toscanes– i estava habituat a escoltar modismes i locucions castellanques. Ara bé, per coherència amb la llengua en què s’escriu, ho trasllada tot sistemàticament al català, ja siguin aforismes llatins, frases elegíacques de Boccaccio o refranys populars.

En “l’hostal del duch de Bretanya, lo qual, ab lo dit Sanglier e ab altres cavallers, a manera de aquells qui cerquen pèl en l’ou e nuu en lo jonch, cercaven via com porien desfavorir *Curial*, en manera que d’ells no s’fes alguna menció” (*CeG* II.76). És a dir, que s’ho proposaven inútilment, perquè no trobarien manera de perjudicar-lo o de difamar-lo. La primera part de la frase subratllada es correspon amb un conegudíssima locució proverbial italiana, *cercare / trovare il pelo nell’uovo*, ‘cercare cose da non potersi trovare, mettersi a considerare qualunque menomissima cosa.’⁵⁶⁹⁷

Quant a l’expressió *cercar el nus en el jonc*, tampoc no correspon a cap dita genuïnament catalana. Es tracta d’una locució d’origen llatí adaptada a l’italià com *cercare il nodo nel giunco*, ‘trovare da ridire su tutto’, ‘voler trobar defectes on no n’hi ha’. No se la documenta amb anterioritat al *Curial*, sinó a partir ja de la segona meitat del segle XV. Així que cal pensar en una adaptació directa del llatí al català. En un compendi del segle XVIII, del *Dizionario della Crusca*, s’admet la locució proverbial com una versió de la llatina *nodum in scirpo quaerere* de les comèdies de Terenci (*Andria*, v. 920⁵⁶⁹⁸) i Plaute (*Menechmos*, v. 247); amb el significat següent: ‘Andare cercando quel che non si può trovare; come cercare il pel nell’uovo.’⁵⁶⁹⁹ El jonc és llis del tot, a diferència d’una canya, que sí que forma nucs o nussos; de manera que obstinar-se a cercar nussos en un jonc és com buscar inútilment quelcom d’inexistent, fer un esforç inútil. A difondre la locució en els ambients culturals del Renaixement, contribuí sens dubte la comèdia humanística *Poliscena*, de Leonardo della Serrata, signada a Como (ducat de Milà), el 1433. Atribuïda espúriament a Leonardo Bruni per

---

⁵⁶⁹⁷ *DIZZIONARIO della lingua italiana*, Tipogr. Fratelli Vignozzi e Nipote, Livorno, 1839, vol. 1, p. 1.838, s. v. *pelo*.

⁵⁶⁹⁸ Com adverteix COSTA, Ricardo da, O historiador e o exercício da tradução: a novela de cavalaria *Curial e Güelfa* (séc. XV), dins *Coloquio de pesquisadores e pós-graduados em História Medieval. Perspectivas de investigação e colaboração científica (Scriptorium, Universidade Federal Fluminense, Rio de Janeiro, 14 abril 2011)*; <http://www.ricardocosta.com/sites/default/files/pdfs/trabalho_scriptorium_uff.pdf> consultada en juny del 2014, p. 6.

⁵⁶⁹⁹ ANTONINI, Annibale, *Dizionario italiano, latino e francese, in cui si contiene, non solamente un compendio del “Dizionario della Crusca”, ma ancora tutto ciò che v’ha più remmarchevole ne’ migliori lessicografi, etimologisti e glossari usciti fin ora dalla luce in diverse lingue*, Tipogr. de Benedetto Duplain, Lleó de França, 1770, vol. 1, p. 313, s. v. *giunco*.

figurar aquest com autor en alguns incunables,⁵⁷⁰⁰ l'obreta tingué una immediata i gran acceptació, primerament entre l'humanisme llombard i, després, a la resta d'Itàlia i d'Europa. Així ho demostren els 36 manuscrits conservats del segle XV; les múltiples impressions dels segles XV-XVI;⁵⁷⁰¹ la influència sobre l'autor de *La Celestina*,⁵⁷⁰² etc. Della Serrata havia sigut deixeble a Milà de Gasparino Barzizza (1421-1429)⁵⁷⁰³ i se'l documenta pel 1444 en els ambients culturals de l'humanisme llombard. Val a recordar, a tot això, que pel 1435 se solien representar a la universitat de Pavia i a la cort de Milà aquestes comèdies de paròdia i *divertimento* elitista.⁵⁷⁰⁴ Com també consta pel testimoni d'Angelo Decembrio (l'humanista i bibliòfil que Enyego d'Àvalos s'emportà el 1447 de Milà al seu palau de Nàpols⁵⁷⁰⁵), que solien representar-se'n també a la cort ferraresa de Leonello d'Este, el gendre d'Alfons el Magnànim.⁵⁷⁰⁶

Doncs bé, en l'acte V de *Poliscena*, en un context equivalent al del que es presenta en el *Curial*, la frase s'empra per a remarcar l'honestedat a prova de calúmnies d'una viuda, a la qual pretenen infamar alguns cortesans: "*Nisi fallit me, aliquod convicii perpessa et misera. Solent enim nonnulli palatini canes viduarum pudicicie insidiarier, nonnunquam rei sue capessende gracia; nodum in scirpo querere.*"⁵⁷⁰⁷ És a dir: 'Si no m'enganye, la pobra ha patit un afront. I és que sempre hi ha cortesans

---

⁵⁷⁰⁰ La verdadera autoria està provada. Vegeu PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pius II), *Chrysis*, ed. a cura d'Enzo CECCHINI, Sansoni – Istituto nazionale di studi sul Rinascimento ("Teatro latino del Rinascimento", 2), Florència, 1968, ps. XVI-XVII, n. 13; NONNI, Giorgio, Contributi allo studio della comedia umanistica: la *Poliscena*, dins *Atti e Memorie dell' Arcadia*, 6, Roma, 1975-1976, ps. 393-451.

⁵⁷⁰¹ DELLA SERRATA, Niccolò, *Poliscena. Comedia humanística latina*, ed. i trad. a l'espanyol d'Antonio ARBEA, Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de Santiago de Chile, Santiago de Chile, 1996; ed. electrònica, 2000, <<http://www.csociales.uchile.cl/publicaciones/poliscena.pdf>>, p. III i p. VI, n. 5.

⁵⁷⁰² Estudiada per LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *La originalidad artística de La Celestina*, Editorial Universitaria de Buenos Aires, Buenos Aires, 1962.

⁵⁷⁰³ Més detalls en NONNI, Giorgio, Leonardo della Serrata, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 37, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1989, ed. electrònica <[⁵⁷⁰⁴ VITI, Paolo, Spettacolo e parodia nella "Repetitio Magistri Zanini Coqui", dins ÍDEM, *Immagini e immaginazioni della realtà. Ricerche sulla commedia umanistica*, Le Lettere \("La nuova meridiana", 34\), Florència, 1999, p. 123-144 \(p. 125\).](http://www.treccani.it/enciclopedia/leonardo-della-serrata_(Dizionario-Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

⁵⁷⁰⁵ Vegeu el capítol I.3.4.

⁵⁷⁰⁶ DECEMBRIO, Angelo Camillo, *De politia litteraria variisque poetarum Virgilii laudibus*, ed. a cura de Norbert WITTEN, K. G. Saur, Munic-Leipzig, 2002, p. 217 i ss.

⁵⁷⁰⁷ DELLA SERRATA, Niccolò, *Comedia Poliscena Leonardum Aretinum congesta* (ed. 1478). Introductory and Bibliographical Notes, Text and Translation, ed. i trad. a l'anglès de Joseph R. JONES, dins *Celestinesca. Boletín informativo internacional*, vol. 9, núm. 2, ps. 85-94 (1a. part), i vol. 10, núm. 1, ps. 23-67 (2a. part), Atlanta (USA), 1985-1986 (2a. part, p. 39). La del 1478 fou l'*editio princeps*. En algun manuscrit, la frase en qüestió ha sigut reemplaçada per "*scrupulum in patulo querere*", és a dir, 'cercar una pedra en un atri'. Vegeu DELLA SERRATA, Niccolò, *Poliscena. Comedia humanística latina*, ed. i trad. a l'espanyol d'Antonio ARBEA, Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de Santiago de Chile, Santiago de Chile, 1996; ed. electrònica, 2000, <<http://www.csociales.uchile.cl/publicaciones/poliscena.pdf>>, p. 53.

canalles disposats a assetjar l'honorabilitat d'aquestes viudes, de vegades amb el propòsit d'arravatar-los els béns; cosa que és com cercar un nus en el jonc.'

En llengua italiana, reutilitzà la locució llatina Niccolò da Correggio (Ferrara, 1450-1508) en la comèdia humanística *Fabula de Cefalo*, representada el 1487 a la cort ferraresa (acte I): "Che bisognava a me paccio *cercare / nel giunco il nodo*, o ne la arena il grano? / Trovato ho quel ch'io non volea trovare: / ohimè, come fui mai cotanto insano?"⁵⁷⁰⁸ Sens dubte, l'escriptor ferrarés coneixia la recuperació de la locució llatina efectuada pel comediògraf de *Poliscena*, i l'adaptà al idioma *volgare* en la seua comèdia: contribuí a popularitzar-la. De la mateixa manera havia obrat, dècades abans, l'autor de *Curial e Güelfa*. En la comèdia, uns cortesans malèvols es conjuren per difamar l'honor inalterable d'una viuda; en la novel·la, altres cortesans amics de Sanglier es conjuren per difamar Curial. Inútilment, en ambdós casos, perquè és com si cercaren un nus en un jonc. Val a recordar que no s'ha documentat cap altra cita de Plaute ni de Terenci en la novel·la cavalleresca: sembla que l'anònim preferia els historiògrafs llatins als comediògrafs. I cal tenir en compte, a més, els indicadors de la vinculació de l'anònim a la cort de Milà i a la Llombardia abans d'escriure el seu relat.⁵⁷⁰⁹ Així que és versemblant pensar que haguera après el *modo di dire* als cenacles de l'humanisme llombard: els mateixos que freqüentà Enyego d'Àvalos pels anys 1435-1447.⁵⁷¹⁰ De ben segur que allí es coneixia i representava la comèdia de Della Serrata. Notem en qualsevol cas que la combinació entre *cercare el pelo nell'uovo* i *nodum in scirpo quaerere*, manifesta en l'autor del *Curial*, com bé diu Antoni Ferrando, el gust per "la hibridació de referents fraseològics i paremiològics de diferent tradició".⁵⁷¹¹

Cesáreo Calvo documenta, juntament amb *cercare pelo nell'uovo* i *nodo nel giunco*, altres construccions gramaticals característiques de l'italià col·loquial, frases que cita amb naturalitat l'anònim, com: *fer mot (a algú d'alguna cosa)*, adaptació de *fare motto*, 'parlargli per salutarlo'; *fer per algú* (< *fare per qualcuno*, 'essere confacente, adatto'); *gratar la tinya* a algú (< *grattare la tigna* a algú, 'offenderlo'); *metre a la prova* (< *mettere alla prova*); *voler bé* (< *volere bene*, 'amare, portare

---

⁵⁷⁰⁸ DA CORREGGIO, Niccolò, *Fabula de Cefalo*, dins *Teatro del Quattrocento*, ed. a cura d'Antonia TISSONI BENVENUTI i Maria Pia MUSSINI SACCHI, UTET, Torí, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁷⁰⁹ Vegeu, entre d'altres, el capítol II.1.4, sobre les fonts llombardes del *Curial*.

⁵⁷¹⁰ Us remetem ara al capítol I.3.2.

⁵⁷¹¹ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 57).

affeccione’) i *voler mal* (< *volere male*, ‘odiare’).⁵⁷¹² Josep Martines hi afig una expressió, present en el *Decameron* (III,10), com és *trarre la bambagia dal fasetto*, que troba variants orals i literàries com *cavare / trarre la bambagia dal giubbone*. Per exemple, en uns versos de Giovanni della Casa (*Capitolo del forno*, any 1550; IV, vv. 40-42): “Cavaci la bambagia del giubbone, / ed a contemplazion d’una puttana / ci toglie amor l’aver e le persone.”⁵⁷¹³ Un altre exemple amb glossa i moralitat, prové de Pietro Aretino (*Dubbi amorosi*, any 1526; dubte o estrofa 38): “Confessando una vedova un Teatino / Nella carne sentia gran tentazione, / E per far stare il cazzo a capo chino / Lo prese ad ambo man con divozione; / E tanto sù e giù scosse il meschino / Che spuntò la bambagia dal giupone / E mandò lussuria in precipizio, / *Utrum se*: questo fu castigo o vizio?”⁵⁷¹⁴ La frase significa, en sentit figurat –eròtic, obscé– ‘avere rapporti sessuali con qualcuno’.⁵⁷¹⁵ L’anònim ho adapta al català com *traure el cotó del jupó*.

No ens estendrem citant tots els diferents capítols on apareixen les locucions italianes. Tan solament ho exemplificarem amb la darrera de les frases, pronunciada en un diàleg boccaccesc de “trufes” o facècies amb segones lectures de caràcter eròtic, sostingut entre Curial, Festa i les monges: “La priora dix: ‘Callau, que les dones no han per usança assallir camins ne apresonar cavallers.’ ‘Ver és’, dix l’altra monja, ‘e yo no ·m sé ell [Curial] si ·s té per segur o per presoner ací on vós [Festa] lo tenits en vostre poder, mas són certa que bé axí o millor li sabriets traure lo cotó del jupó com cavaller errant qui vage al torneig.’ De què la priora ris molt...” (*CeG* II.14). És obvi pensar que l’autor de la novel·la i els seus presumptes receptors havien d’estar de familiaritzats amb aquesta i moltes altres expressions paremiològiques italianes per a poder riure’n les gràcies. És per això que parlem, amb suficient fonament lingüístic al darrere, d’una obra italo-catalana: italiana d’esperit, per bé que catalana de llengua.

En un dels consells que Melchior proporciona a Curial, introdueix una coneguda citació evangèlica: “Car, scrit és, que no és algun propheta acceptable en la sua pàtria.”

⁵⁷¹² CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull’italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92 (ps. 82-83).

⁵⁷¹³ DELLA CASA, Giovanni, *Capitoli del forno* [1550], dins CASTIGLIONE, Baldassar – DELLA CASA, Giovanni, *Opere*, ed. a cura de Giuseppe PREZZOLINI, Rizzoli, Milà – Roma, 1937, ps. 693-713. Citat per D’ANGELO, Vincenzo, *Sulla rappresentazione dell’oralità nel capitolo bernesco*, dins *Studi linguistici italiani*, 39/1, Roma, 2013, ps. 28-58 (p. 51).

⁵⁷¹⁴ ARETINO, Pietro, *Dubbi amorosi, altri dubbi e sonetti lussuriosi, dedicati al clero*, Stamperia Vaticana, Roma, 1792, p. 22.

⁵⁷¹⁵ MARTINES, Josep, *Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (p. 970).

E, si vós bé hi volíets pensar, Monferrat massa és streta cosa per a vós, segons ço que la Güelfa entén a fer” (*CeG* II.67). En *Lluc* 4:24, versió de la *Vulgata*, es llig: “*Ait autem: Amen dico vobis, quia nemo propheta acceptus est in patria sua.*” El versicle ha adquirit valor proverbial en diverses llengües,⁵⁷¹⁶ com el portugués (*Ninguém é profeta na sua terra*), l’espanyol (*Nadie es profeta en su tierra*), el francès (*Nul n’est prophète en son pays*), el català (*Ningú no és profeta a la seua terra*) o l’italià (*Nessuno è profeta nella sua patria*). De bell nou ens trobem amb una major coincidència de la traducció del *Curial* amb la forma quasi literal que adopta el proverbi italià.

Encara es podrien extraure més expressions “calcades” de l’italià en el *Curial* si algun filòleg italià especialitzat en fraseologia s’hi capficara. En qualsevol cas, el repertori d’italianismes de tota mena que acumula l’obra és indicatiu de tres coses: (1) que l’autor, “essencialment català”, com el qualifica Martí de Riquer,⁵⁷¹⁷ havia viscut durant anys en ambient monolingüe italià; (2) que aquest ambient no era el de la cort de Nàpols, sinó el d’alguna cort o ciutat septentrional (segurament, a Milà, pels anys 1435-1447); (3) que els seus lectors estaven familiaritzats amb molta d’aquesta paremiologia i terminologia (catalanòfons de la cort de Nàpols?), i (4) que, en conseqüència, el *Curial* estava concebut i escrit a Itàlia i estava pensat per a ser entés i “recitat” allí, entre oients / lectors familiaritzats amb la llengua i la cultura italianes. I encara podríem afegir un punt (5) per a fer-nos eco dels elements fraseològics castellans que l’escriptor s’esforça a empeltar en el seu “lenguatge català”. Encara que “ningú no dubta de la seva catalanitat”, la del *Curial* i la de l’autor (Riquer *dixit*),⁵⁷¹⁸ sí que és dubtós que l’anònim visquera en un àmbit cultural estrictament català i monolingüe. És ben versemblant pensar que l’influx del castellà sobre el seu català –que no s’acaba, per descomptat, en el material paremiològic– obeeix a trobar-se residint, escrivint i “recitant” en una cort com la d’Alfons el Magnànim, on predominaven numèricament els oients / lectors catalanòfons, però on vivien molts nobles castellans exiliats.⁵⁷¹⁹ El mateix monarca de la Corona d’Aragó i de Nàpols, quasi sempre parlava en castellà.

Quan tractem més avall de la *Ilíada* d’Homer,⁵⁷²⁰ comprovarem que aquesta fou una de les fonts consultades per a la metòdica “construcció” de la semblança d’Aquil·les

---

⁵⁷¹⁶ STRAUSS, Emmanuel, *Concise Dictionary of European Proverbs*, Routledge, Londres, 1998, ps. 125-126.

⁵⁷¹⁷ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 295.

⁵⁷¹⁸ *Ibidem*.

⁵⁷¹⁹ Com s’ha documentat detalladament en l’apartat II.2.

⁵⁷²⁰ Capítol II.1.7.

que figura en el capítol III.31. El procediment teòric senequià de recollir diferents nèctars per a compondre una dolça mel, es manifesta ací en la pràctica retallant frases llatines de distinta procedència,⁵⁷²¹ que l'autor tradueix del llatí per adaptar-les al geni de la llengua catalana. O, si més no, aquesta és la seua intenció. Ja que, en realitat, sembla que el seu pensament estiga interferit per construccions morfosintàctiques i expressions fraseològiques apreses durant la seua infantesa i joventut –que és la infantesa i joventut de qualsevol bilingüe– en castellà, italià i francès:

Els epítets d'Aquil·les i els recursos idiomàtics de l'autor del *Curial*

Font llatina	<i>Curial</i> , III.31	italià	castellà
<i>magnus corpore</i>	gran de la persona	grande della persona ⁵⁷²²	
<i>verborum...ut orator</i>	ben parlant	ben parlante ⁵⁷²³	
<i>promptus irruit</i>	prompte a respondre		pronto a responder ⁵⁷²⁴
<i>fortissimus</i>	forts de la persona	forte della persona ⁵⁷²⁵	
<i>lancea...vulnere</i>	feridor de lança		feridor de lança ⁵⁷²⁶
<i>in rebus agendis bellator</i>	gran empenedor	grande imprenditore ⁵⁷²⁷	
<i>nobiles mores</i>	portava's molt ornat	portavasi molto ornato ⁵⁷²⁸	

⁵⁷²¹ Que, per raó de brevetat prescindirem de citar ací. Us remetem al mateix capítol de la nota antecedent.

⁵⁷²² Possible record de lectura de BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, jornada II, *novella* 2: “Egli era grande della persona, e bello e piacevole nel viso.”

⁵⁷²³ *Ibidem*, I,8 (“un valente uomo di corte e costumato e ben parlante”); V,1 (“una gentile e costumata donna e ben parlante”); IX,5 (“bella persona... assai costumata e ben parlante”), i X,9 (“Il cavalier, savio e ben parlante, disse...”).

⁵⁷²⁴ Usat sovint en cròniques i llibres de cavalleries. Verbigràcia: “Belanís conoció que no estava luchando con el príncipe persa y, pronto a responder, un ejército troyano se acercó al lugar.” En NASIF, Mónica, *Belanís de Grecia, partes I y II. Guía de lectura*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2006, p. 36.

⁵⁷²⁵ BOCCACCIO, G., *Decameron...*, II,7 (“Constanzio... si mostrò forte della persona”), etc.

⁵⁷²⁶ En cròniques castellaness i llibres de cavalleries. Per exemple, en ANÓNIMO, *Libro del esforçado cavallero don Tristán de Leonís y de sus grandes fechos de armas*, Juan de Burgos, Valladolid, 1501; reed. a cura de M^a. Luzdivina CUESTA TORRE, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 1999, p. 74: “Cierto, es verdad que Tristán es el mejor feridor de lança que ay en el mundo”; ORDUÑA, Lilia E. F. i al. (eds.), *Libro segundo de Palmerín, que trata de los grandes fechos de Primaleón y Polendos, sus hijos*, Reichenberger, Kassel, 2004, vol. 2, p. 606: “gran feridor de espada”.

⁵⁷²⁷ Ja apareix en autors florentins del *Trecento*, com Giovanni Villani (1276-1348), en VILLANI, Giovanni, *Istorie fiorentine*, ed. a cura d'Achile MAURI, Nicolò Betto e Comp., Milà, 1843, p. 414: Pino Tosinghi della Tosa, vicari florentí dels segles XIII-XIV fou “il più leale a la parte Guelfa per lo popolo e per lo bene fu uno grande imprenditore di grande cose per avanzarsi.”

<i>amerosi aspectus / hilarem</i>	enamorat e alegre	enamorado e alegre ⁵⁷²⁹
<i>cognitor erbarum</i>	conexedor de erbes	conocedor de yervas ⁵⁷³⁰
<i>amici mei, atque amicorum</i>	amich de son amich e	amigo de sus amigos y
<i>praecipui</i>	enemich de son enemich	enemigo de sus enemigos ⁵⁷³¹
<i>largus in donis et prodigus</i>	larch en donar e pròdich en	largo en dar e pródigo en
<i>in expensis</i>	despendre	gastar ⁵⁷³²

⁵⁷²⁸ BOCCACCIO, G., *Decameron...*, III,5: “era Ricciardo, di picciola nazione ma ricco molto, il quale sì ornato e sì pulito della persona andava”; ÍDEM, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, IX,lxxxvii,v. 8: “il corpo ornato molto ricamente”.

⁵⁷²⁹ Parella de lexemes usitadíssima en la parla i la lírica castellanés; binomi no genuïnament català.

⁵⁷³⁰ En Antonio de Nebrija (1441-1522) i el seu cèlebre diccionari del 1492. Cfr. NEBRIJA, Antonio de, *Dictionarium Aelii Antonii Nebrissensis, cronographi regii. Imo recens accessio facta ad quadruplex eiusdem antiqui dictionarii supplementum*, Imprenta Real, Madrid, 1683, p. 762: “Erbolario, conocedor de yervas.— *Erbarius.*” Altres autors catalanòfons contemporanis, com Ausiàs Marc, opten per *herbolari*.

⁵⁷³¹ Antic formulisme diplomàtic castellà (“amigo de amigos, et yo tuyo”, en un tractat del 1101, en ARÇOBISPO DON RODRIGO, *Estoria de los Godos*, ed. a cura d’Antonio PAZ MELIÀ, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1887, p. 121; “amigo de amigos e enemigo de enemigos”, pau de Monteagudo entre Castella i Aragó, 1292, en GAIBROIS DE BALLESTEROS, Mercedes, *Historia del reinado de Sancho IV de Castilla*, Tipogr. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1928, vol. 2, p. 140, i en altres tractats ulteriors. Pel 1400 passà a aplicar-se a descripcions de cavallers. V. gr. un autor molt amic de la casa Dávalos, com fou PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros prelados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, p. 592 (“sobervio y escaso, buen amigo de sus amigos”) i p. 593 (“e cuerdo y esforzado, e buen amigo de sus amigos”). O, també, FERNÁNDEZ DE OVIEDO, Gonzalo, *Batallas y quinquagenas* (manuscrit dels anys 1526-1535), Real Academia de la Historia, Madrid, 1983, vol. 3, p. 53 (“gentil caballero, sabio e amigo de verdad, e muy cierto amigo de sus amigos”), p. 125 (“sabio e de gentil conversación, e muy buen amigo de sus amigos) i p. 156: (noble e honesto... e amigo de sus amigos”). En català, s’empra excepcionalment en un tractat de pau signat pels castellans Pero López de Ayala i Juan Manuel, el 1320, amb el soldà de Granada, en tal manera “que sia amich de son amich e enamich de son enamich.” Citat per GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada de 1310 a 1322 (continuación)*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, any 7, núm. 26, abril-juny 1907, ps. 49-91; reed. dins GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada. Historia de la relaciones entre ambos reinos*, Tipogr. de la Casa de la Caridad, Barcelona, 1908, p. 198, n. 1. En temps d’Alfons el Magnànim, sols ho documentem en dos escrits de cancelleria. El primer és del 1425, quan el rei proposa a la senyoria de Gènova “que fossen amichs de amichs e enemichs de enemichs”, en FOSSATI RAITERI, Silvana, Alfonso d’Aragona e Tommaso di Campofregoso tra Catalogna, Genova e Milano, arbitri della politica del loro tempo (1415-1428), dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 345-360 (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.677, fs. 18r-19v). El segon és un memorial del secretari Joan Olzina (1430), on es proposa a Portugal una aliança d’“amichs de amichs e enemichs de enemichs, e en special contra lo rey de Castella.” Vegeu COSTA BROCHADO, José Idalino Ferreida da (coord.), *Bibliografia henriquina*, Comissão executiva das comemorações do V centenário da morte do infante Don Henrique, Lisboa, 1960, vol. 1, doc. 158, p. 330.

⁵⁷³² Coincideix en la trducció amb CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, p. 194: [Aquil·les era] “*largo en dar, pródigo en el gastar*”. L’arromançament l’encarregà a Chinchilla el toledà Alonso Pimentel, comte de Benavente, molt amic dels D’Ávalos i de l’infant Enric d’Aragó. El 1440 participà,

<i>superbia</i>	li plaÿa vantar-se	gli piaceva vantarsi ⁵⁷³³
“	menaçava molt	minacciava molto ⁵⁷³⁴

El balanç del curt capítol on s’arreglaren els epítets d’Aquil·les és el següent: 17 (57%) expressions genuïnament catalanes (algunes, compartides amb altres llengües romàniques), 7 (23%) que provenen del toscà literari de Boccaccio o del *volgare curiale* del nord d’Itàlia, i 6 (20%) més que semblen calcades del castellà. Tot plegat, diu molt sobre “qui és” l’autor: sobre les llengües que domina, sobre la seua trajectòria vital i sobre el esforç per construir-se un idiolecte literari ben singular.

La prosa cancelleresca i el *Curial*: influx i distanciament

Capítol a banda mereixia l’anàlisi de les expressions epistologràfiques o pròpies de la prosa burocràtica i cancelleresca, que l’autor introdueix en el *Curial*; com també de la incidència morfosintàctica de la llengua culta del segle XV –el llatí– sobre la seua fluïda prosa romanç. En farem algun apunt, a fi d’evidenciar que l’autor és algú format en *ars dictaminis*, però no un escrivà, canceller o professional de la lletra. Els manuals epistologràfics eren usats en la segona meitat del segle XIV per a l’educació literària de donzells i donzelles de rang aristocràtic. En l’Europa occidental, l’alfabetització dels estaments superiors de la societat, la noblesa i la burgesia, s’estava consolidant; sobretot a Itàlia, arran del moviment humanístic i com a producte d’unes especials condicions sociològiques.⁵⁷³⁵ En les corts de França i la Península Ibèrica, escriure de manera elegant era un mèrit, no sols per als cavallers, sinó també per a les dames.

---

amb Fernando de Guevara, Rodrigo Dávalos (o Roderic d’Ávalos) i Lorenzo Dávalos (germans i nebot, respectivament, d’Ényego d’Ávalos) en una justa organitzada per l’infant. Cfr. PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros prelados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, emmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, p. 443.

⁵⁷³³ Expressió col·loquial, d’àmplia difusió literària.

⁵⁷³⁴ *Minacciare* amb el sentit de ‘mostrar-se amenaçador’ davant el rival o l’enemic, sol aparèixer en obres d’argument cavalleresc. Per exemple, en PULCI, Luigi, *Morgante*, ed. a cura de Davide PUCCINI, Garzanti, Milà, 1989; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, llibre XI, *cantare* XI, estrofa 55, vv. 5-8: “I paladini ognun molto ha pregato; / ma Carlo chi lo priega minacciava / perch’ostinato era farlo morire, / tanto che pochi volean contraddire.” *Et passim*.

⁵⁷³⁵ AUERBACH, Erich, *Lenguaje literario y público en la baja latinidad y en la Edad Media*, Seix Barral, Barcelona, 1969. El fenomen de la cultura escrita assolía un caràcter molt més espectacular en escenari italià, en tots els aspectes. Vegeu, per exemple, SENATORE, Francesco, “*Uno mondo de carta*”. *Forme e strutture della diplomazia sforzesca*, Liguori, Napoli, 1998.

Ho demostren els epistolaris que s'han conservat,⁵⁷³⁶ i la importància que adquireixen les cartes i l'epistolografia amorosa en la literatura sentimental i en les novel·les cavalleresques. En *Fronдино e Brisona*, una obra de la fi del segle XIV ben coneguda per l'autor del *Curial* i els seus lectors, es presenta Brisona com una dama de cort “qui molt / saubia ben dictar” (vv. 239-240),⁵⁷³⁷ és a dir, que dominava la doctrina elegant d'escriure i els formulismes epistolars aconsellats pels *dictatores*. El del *Curial* és un escriptor habituat –com els seus personatges⁵⁷³⁸– a les pràctiques epistolars: a emetre i a rebre correspondència, i, en conseqüència, a plasmar en aquesta fórmules de salutació i cortesia com les que abunden en l'obra: “reyna e senyora mia molt cara” (*CeG* III.66),⁵⁷³⁹ “egrègia senyora” (*CeG* III.28) o “molt egrègia senyora” (*CeG* II.68),⁵⁷⁴⁰ “molt noble e magnífica senyora” (*CeG* II.68),⁵⁷⁴¹ o “tres excel·lent e molt alt e valerós ryu d'Aragó” (*CeG* II.113). En aquest darrer cas, l'escriptor té el caprici literari d'introduir un gal·licisme, *très excellent*, molt recurrent en la correspondència diplomàtica francesa que se solia rebre a la cort napolitana del Magnànim. Crida l'atenció, d'altra banda, l'ús reiterat d'un tractament cortés italià (*egregio signore*, *egregia signora*) que era no era gens corrent ni en la parla catalana ni en la cancelleria reial napolitana, en textos catalans. És un dels diversos aspectes que retraten l'escriptor com un home posat a escriure epístoles o misives en toscà.

Recordem, de la mà d'Oskar Kristeller, que a Itàlia, “en el Renacimiento (...), la carta no era simplement un vehícul de comunicació personal, sinó també un gènere literari que servia a una gran varietat de finalidades: informes de notícies, manifestos o missatges polítics, tractats curts sobre temes erudits, filosòfics u

⁵⁷³⁶ MARTORELL TRABAL, Francesc (ed.), *Epistolari del segle XV. Recull de cartes privades*, Barçino, Barcelona, 1926.

⁵⁷³⁷ ANNICCHIARICO, Annamaria (ed.), *Fronдино e Brisona*, Adriatica, Bari, 1990, p. 56.

⁵⁷³⁸ ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l'escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276.

⁵⁷³⁹ Aquesta salutació és present ja en lletres reials del regnat de Joan I. Per exemple, algunes del 1396, publicades per ROCA HERAS, Josep-Maria, *Johan I d'Aragó, l'aymador de la gentileza*, Institució Patxot, Barcelona, 1929, ps. 137-138 i 163: “reyna e senyora mia molt cara”, “mare e senyora mia molt cara.” També en temps de Ferran I i Alfons V. Vegeu LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, Universitat de València, 2004.

⁵⁷⁴⁰ En el tractament d'una dama de noble llinatge, o d'una comtessa (als comtes de la Corona d'Aragó se'ls reservava el tractament d'*egregius dominus*). Vegeu algun exemple contemporani en GARCIA-OLIVER, Ferran i al. (eds.), *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, Universitat de València, 2009-2011, vol. 3, p. 899, de l'any 1450, *et passim*.

⁵⁷⁴¹ Usitadíssim, també, en àmbit administratiu i epistolar, per al tractament de dames i cavallers de famílies posseïdores de privilegi de noblesa.

otras materias doctas, todo se vertía en forma de cartas.” Raó per la qual, aquells que volien participar de l’esperit renovador dels nous temps, procuraven formar-se bé en l’art i l’estil de l’escriptura epistolar. “El humanista era un hombre entrenado para escribir bien.” És cert, i per aquesta raó els nobles italians contractaven humanistes que supliren les seues deficiències culturals: que els escriviren les cartes, vaja, “en el estilo que el gusto de la época exigía”, per raons de “prestigio cultural y social.”⁵⁷⁴² El redactor de la novel·la anònima catalana no necessitava dominar l’art i l’estil dels humanistes, perquè ell era un llec: d’“ignorant” s’autoqualifica en la *recusatio* del proemi al llibre III. Però sí que ens consta que havia après els rudiments de la prosa epistolar, i que no sols la dominava en vulgar català i italià, sinó que també incorporava algun llatíisme o cultisme de tipus cancelleresc, que potser li havia sonat eufònic.

Entre les frases de manual epistolar o de formulari d’escriure bé que trobem al llarg del *Curial*, crida l’atenció una com és “ressecades les superluïta[t]s”. La utilitza quan comenta que Curial s’havia quedat tot sol a París, on s’havia comprat una casa, que procurava decorar òptimament, d’una manera “condecant al seu renom e fama; axí que, ressecades les superfluïta[t]s, les [coses] rahunables romanguen en còpia e abundància gran” (*CeG* II.68). Vol dir que els ornaments eren bonics i luxosos, però no superflus ni excessius. I per a expressar-ho fa ús del la locució llatina *superfluitate verborum penitus reseca*, que avisava el lector que era hora de concretar, de deixar-se de divagacions retòriques o dissertacions. Ara bé, aquesta frase havia passat als manuals d’epistolografia en romanç, com s’observa en el pròleg de l’*Arte sutilíssima por la cual se enseña a escribir perfectamente*, del cal·lígraf Juan de Icíar (1550): “Pues como dize el poeta Oratio, los que algún arte professan, reseca toda superfluidad (en quanto al sujeto y materia de que se trata lo padescen) tienen obligación de ser breves y claros.”⁵⁷⁴³ L’esperit és horacià (*Art poètica*, vv. 23-27: cal ser tan breu, concís i directe; evitar la retòrica vana), però no la frase: tant el cal·lígraf basc del segle XVI com l’anònim català del XV l’havien apresat d’algun *dictator* medieval. Ja es veurà més

---

⁵⁷⁴² KRISTELLER, Paul Oskar, Los antecedentes medievales del humanismo renacentista, dins ÍDEM, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, ps. 191-212; reed. parcialment com: El territorio del humanismo, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 39).

⁵⁷⁴³ ICÍAR, Juan de, *Arte sutilíssima, por la cual se enseña a escribir perfectamente* [1550], ed. facsímil a cura de Fermín de LOS REYES, Editorial Complutense, Madrid, 2007.

avant que l'anònim conegué, entre d'altres, l'*Ars dictaminis* de Giovanni del Virgilio, un trescentista italià molt apreciat per la seua exegesi erudita de clàssics.⁵⁷⁴⁴

Hi ha algunes fórmules de “l'art que yo he d'escriure” (com l'anomena l'anònim, *CeG* II.68) que són diguem-ne que molt toscanes: pròpies, si més no, de l'italià literari de l'època. Fan pensar en algú que no sols redactava lletres en català i castellà, sinó també en la llengua de Dante. En un lloc determinat, la Güelfa s'expressa líricament així: “Dolça Festa mia, comença'm a comptar per menut totes les coses que vist des que partist d'ací; vet que yo obre ja les mies orelles e aparell covinent loch a les tues paraules; ja lo meu cor tempra les plomes e s'aparella, ab los seus amaestrats dits, scriure-les en la mia memòria, per ço que yo contínuament les pusca legir e recordar.” En el *volgarizzamento* de les *Vite de' Santi Padri* de fra Domenico Cavalca, una obra molt llegida a la cort de Nàpols, d'on l'autor extrau frases i recursos retòrics,⁵⁷⁴⁵ el verb *ammaestrare* és usat profusament, en contextos com aquest, de la vida de sant Jeroni: “Essendo Girolamo ancora fanciullo andò a Roma e ivi fu pienamente ammaestrato di lettere greche, ebee e latine.”⁵⁷⁴⁶ Els dits d'una dama italiana com la senyora de Milà estaven *ammaestrati* per a escriure lletres. En aquest cas, l'adjectiu s'empra en sentit figurat, ja que la Güelfa preten *temperar* els útils de l'escriptori del seu cor per tal que les paraules de Festa, parlant del seu Curial, romanguen escrites –inscrites, caldria dir; arxivades– en la seua ment. *Temperare le penne*, tecnicisme de l'*ars dictaminis*, donà lloc a la Florència renaixentista a una locució popular irònica: “*Eccolo, il sor 'Enne Enne' / che tempera le penne.*” La dita al·ludeix a una altre consell de l'art epistolar: el d'usar les sigles *N. N.* en substitució d'un nom propi, a fi de preservar l'honor d'una persona, sobretot quan el que es deia d'ell podria resultar ofensiu.⁵⁷⁴⁷

En altre passatge, és l'autor de la novel·la qui ens confessa retòricament els seus sentiments de narrador conscient, però amb limitacions: “Yo no pusch creure que l'art que yo he d'escriure sie bastant a *metre en scrit* pròpriament la següent matèria, ne los meus dits sàpien *governar la ploma*, qui *torna roja e vergonyosa en la mia mà*, quant començ a pensar que a mi cové scriure en aquest capítol...” (*CeG* II.68). En un sol fragment, ens trobem amb quatre expressions traduïdes mentalment al català: *mettere in scritto*, *reggere la penna*, *diventare rosso* i el tòpic de la *penna vergognosa*: “Tolga Dio

---

⁵⁷⁴⁴ Vegeu el capítol II.1.5.

⁵⁷⁴⁵ Com es veurà en el capítol II.1.7, quan tractem de les fonts religioses.

⁵⁷⁴⁶ CAVALCA, frate Domenico, *Volgarizzamento delle Vite de' Santi Padri*, Tipogr. de Raffaele de Stefano e socii, Nàpols, 1836, p. 100.

⁵⁷⁴⁷ Ho explica FANFANI, Pietro, *Vocabolario dell'uso toscano*, G. Barberà, Florència, 1863, vol. 1, p. 361.

dalla mia sottile penna questa vergogna!”, exclama Boccaccio en una de les seues lletres.⁵⁷⁴⁸ Les tres primeres locucions són d’ús col·loquial i generalitzat. El tòpic de la ploma humil, que assumeix com a pròpia la vergonya, l’empraven en la comunicació epistolar, a manera de *recusatio* cortesa, les persones formades a la Llombardia, com l’autor de la novel·la, en “l’art d’escriure”. Posem per cas el *condottiero* lletraferit Alessandro Sforza (1409-1473), que, en uns versos del seu *Canzoniere*, escriu (*canzone* 292, vv. 9-11): “E la mia debil penna, rime e versi / Hor di vergogna e d’ignorantia pieni / Saran da te con humiltà correpti.”⁵⁷⁴⁹ No ens cap el dubte que l’autor del *Curial* havia freqüentat uns ambients aristocràtics i militars com els dels Sforza entronitzats a Milà, on els cavallers s’exercitaven en l’*art dictaminis*.⁵⁷⁵⁰ De fet, tot el *Curial* manifesta un gran afany per part de l’autor a per “demostrar” el seu “art d’escriure”: tot allò que hauria après –presumiblement– a València, a Milà i a Nàpols.

Precisament, els cortesans del Nàpols d’Alfons el Magnànim que s’exercitaven en l’aprenentatge de la llengua toscana literària, feien servir fórmules de cortesia epistologràfica conegudes i compartides per l’autor del *Curial*. Per exemple, quan aquest escriu: “E si yo pogués lexar en lo tinter aquest acte, certes no sulcaria lo paper, ne ·l tenyiria ab aquesta tinta. Vet que la mà me denega l’escriure, e no consent que ·s faça” (*CeG* III.25). Recorda molt a exordis com els de Masuccio Salernitano, en el *Novellino* (II,15, *Esordio* adreçat a Antonio Beccadelli “el Panormita”): “Suol al pensar de voler scriver a te (...), la mano e la penna me sento in manera insieme avvilupati, che nissun de loro può o vale al solito officio retornare.” O també quan el efectes dramàtics d’alguna escena destorben la concentració del narrador (IV,31): “sono de tanta forza, che impediscono la mia tremante mano, che scrivere più ultre non gli è concesso.” En el mateix relat o novella, trobem: “con le vostre più mestuose lacrime accompagnate a piangere la mia penna che scrivere non sa né vale l’acerbo e intollerabele dolore.” I així podríem posar els més diversos exemples de Masuccio, un escriptor molt amic d’Enyego d’Àvalos, que compartia amb l’autor del *Curial* el costum d’atorgar

⁵⁷⁴⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Epistole e lettere*, ed. a cura de Ginetta AUZZAS, Mondadori, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, Milà, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it> XIII,2, Llettra a Francesco Nelli, 1363.

⁵⁷⁴⁹ SFORZA, Alessandro, *Il canzoniere*, ed. a cura de Luciana COCITO, Marzorati, Milà, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁷⁵⁰ Retrobem la fórmula “la mia penna si vergogna di scrivere” en l’obra epistologràfica del literat Alessandro Guarini (ca. 1563-ca. 1636), en GUARINI, Alessandro, *Lettere del signor Alessandro Guarini, gentiluomo ferrarese, accademico intrepido, dedicate al serenissimo signor duca di Mantova*, Tipogr. de Vittorio Baldini, Ferrara, 1611, p. 51. Les diferents coincidències ací presentades, lluny de ser producte d’una casualitat, fan pensar en manuals d’aprenentatge de l’escriptura cortés que circulaven en els segles XV-XVII pel triangle que formen Milà, Venècia i Ferrara.

protagonisme a la ploma, el tinter i altres instruments d'escriptori; potser d'acord amb algun manual de dictat d'epístoles que compartirien tots tres. Per no parlar del lèxic cultista en comú, com ara l'adjectiu *acerbo* / *acerb*.⁵⁷⁵¹ Genuïna és, en canvi, i compartida amb el castellà (*dexar en el tintero*), la fórmula “jaquir en lo tinter” (Bernat Metge), ‘ometre’; o “lexar en lo tinter”, com prefereix l'anònim.⁵⁷⁵²

Un recurs semblant, de manual epistologràfic italià, el retrobem quan el narrador diu acusar en l'ànim la desesperança del seu protagonista de ficció: “Ay de mi! ¿E com scriuré, sens plorar, aquest dolorós partiment? Certes, la força defall als meus dits, e cau la ploma en mig del paper blanch, e taca'l en diverses lochs” (*CeG* II.144). En un autor ferrarés del segle XVII, llegim: “mi cade la penna di mano, vinto dall'altezza del soggetto in voler parlare del...”⁵⁷⁵³ També en un text venecià del segle XVIII, per a dramatitzar una desgràcia, com en el *Curial*: “Ma qui cade la penna di mano nel rammemorare la troppo dolente stori del crollo di una Repubblica...”⁵⁷⁵⁴ Es tracta d'exemples diferents d'una locució italiana, *cadere la penna*, que esdevingué sinònima de ‘deixar d'escriure’ un escriptor, o abandonar les ganes de crear.

Un vocable molt usat en l'art epistolar –i molt boecià, així mateix– era el de *consolatio*, *consolació*. Pensem que, quan el marquès de Montferrat observa la bona relació existent entre la Güelfa i Curial, sol enviar aquest a la cambra d'aquella perquè conversen, “de la qual cosa ella havia consolació sobirana” (*CeG* I.8). Des del regnat de Martí I l'Humà (1396-1410), aquesta expressió era d'ús generalitzat en l'administració, però amb la forma invertida, “sobirana consolació”, encara que tampoc no falta algun exemple esporàdic que es corresponga amb l'orde sintàctic romanç preferit per l'autor.⁵⁷⁵⁵ Làquesis, desitjosa de veure Curial, diu a sa mare: “és ver que a mi seria alguna consolació ésser certa de anar-hi e de conèxer Curial” (*CeG* I.28). Igualment, la Güelfa, quan rebia notícies de l'absent Curial “trojava consolació sobirana; e no havia

---

⁵⁷⁵¹ MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Sansoni editore, Florència, 1957; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁷⁵² ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *tinter*.

⁵⁷⁵³ LIBANORI, Antonio, *Ferrara d'oro*, Tipogr. d'Alonso i Giovanni Maresti, Ferrara, 1665, p. 147.

⁵⁷⁵⁴ X. Z., *Sulla grandezza della Repubblica Veneta e sulle cause principali della sua caduta*, Venècia, 1797, p. 37.

⁵⁷⁵⁵ Per exemple, una lletra del mateix Martí signada a Borriana el 16 de març del 1402, i remesa a la reina Maria: “car serà cosa en què trobarem plaer e consolació sobirana.” Vegeu GIRONA LLAGOSTERA, Daniel, Itinerari del rey en Martí (1403-1410), dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1913-1914, núm. 4, ps. 82-184 (p. 161). En una altra de la reina al rei (Sant Bernat de Rascanya, 30 d'octubre del 1403, ps. 161-162), llegim: “sobirà és estat e és lo plaer e consolació que he haüt de la sanitat e bon estament que he sabut de vostra excel·lent persona.”

bé sinó oyr parlar de Curial” (*CeG* I.29). I de la mateixa manera, “Càmar hach avinentesa de veure lo seu Johan [Curial]; e aquella vista era a ella consolació sobirana” (*CeG* III.57). Poc després, “alguna ans molt gran consolació fonch a Càmar oyr les paraules de Johan” (*CeG* III.59). Per a les tres dones enamorades de Curial, sens dubte, l’amor era la font de la més excelsa i “sobirana consolació”. El significat llatí i medieval de la veu *consolatio* era més ampli que el modern de *consol* o remei del dolor. Remetia a l’obtenció d’ànim i d’alegria serena, de satisfacció moderada, d’un plaer que harmonitzava el cor amb el seny. En les epístoles reials del 1400 ja era usual, així les coses, el binomi “plaer e consolació” que utilitza també l’autor de *Curial e Güelfa* quan s’adreça a un dedicatari que es preveu individual⁵⁷⁵⁶ i digne de respecte. Apareix també en obres literàries coetànies, com en la versió catalana del *Decameró* (1429): “n’he reebuts plers e consolacions”.⁵⁷⁵⁷ O en el *Tirant lo Blanc*, de Joanot Martorell (1460-1464), en les més diverses ocasions: “E soparen ab gran plaer e consolació” (cap. 408), “E stigueren aquí ab gran plaer e consolació” (cap. 414), “car nosaltres vos darem tal marit que serà fet a tot lo plaer e consolació vostra” (cap. 483), etcètera.⁵⁷⁵⁸

En el *Curial*, l’aplec “plaer e consolació” apareix quan acaba de contar que la Güelfa estava trista per la partença de Curial cap a l’Imperi Alemany. S’excusa, de pas, per no estendre’s elegíacament plasmant els sentiments de la senyora de Milà. No té pensat, adverteix, escriure cap *Elegia di madonna Fiammetta*, ni cap relat sentimental: “Qui totes les coses de la tristor dels dos amants volgués recitar per menut, faria lo libre molt gran, emperò per ésser breu ho leixaré: solament aquelles que m par que sien molt necessàries, volent scriure a vostra consolació e plaer, recitaré” (*CeG* I.14). Se suposa que el dedicatari –que al llarg de la recerca s’ha perfilat hipotèticament com el jove Ferran d’Aragó– trobaria major “plaer e consolació” en els combats de Curial que no en les expansions sentimentals que desplegava Boccaccio en forma de llibres “molt grans”, en el sentit de gruixuts i difícils de pair. L’autor se centrarà “solament” en aquelles expansions de la matèria sentimental que considere “necessàries” per a seguir la trama.

⁵⁷⁵⁶ A diferència del dedicatari fictici del *Tirant* de Joanot Martorell (València, 1460-1464), darrere del qual s’amaga un públic més general: “per ço que la nació d’on yo só natural se’n puxa alegrar.” Vegeu MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 63.

⁵⁷⁵⁷ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameró (versió catalana de 1429)*, introd. de Carles RIBA, Barcino (“Els nostres clàssics”, 8), Barcelona, 1926-1928, p. 27.

⁵⁷⁵⁸ MARTORELL, J. – (GALBA, M.-J. de), *Tirant lo Blanch...*, ps. 1.368. 1.372 i 1.530, respectivament.

Però, mal que siga entre línies, i en aquest fragment, ens ha promés que no transcriurà cartes d'amor ni divagacions per l'estil. I complirà la promesa.⁵⁷⁵⁹

El seu llenguatge expeditiu revela la personalitat d'un home habituat a redactar missives. No encaixaria malament en la pell d'un diplomàtic del segle XV, d'aquells habituats a redactar quotidianament missives que remetien a la cort per a "certificar" personalment qualsevol notícia o novetat d'interés. De fet, notarem que *certificar* és precisament un dels verbs més usats en el terreny de la correspondència diplomàtica de l'època. Fórmules tipificades, com ara "yo us certifich, senyor", "certifich-vos que", "bé us certifich", "per tenor de la present, yo us certifich que", etc., eren formalismes imprescindibles en una correspondència adreçada directament al rei, on l'autenticitat i la confidencialitat de la informació resultaven primordials. I això, vullgues que no, podria haver repercutit en l'idiòlecte d'un escriptor. Per això cridem l'atenció sobre la repetició de dita fórmula en la novel·la: "e de mi us certifich que" (*CeG* I.19), "car yo ·t certifich que" (*CeG* II.2), "car yo us certifich que" (*CeG* II.5), "ans vos certifich que" (*CeG* II.5), "car yo us certifich que" (*CeG* II.12), "certifich-vos que" (*CeG* II.33), "vos certifich que" (*CeG* II.35), "bé us certifich que" (*CeG* II.54), "yo us certifich que" (*CeG* II.65), "yo us certifich que" (*CeG* II.104), "us podem nosaltres bé certificar" (*CeG* II.126), "te certifich que" (*CeG* II.132), "te pusch certificar que" (*CeG* II.137), "e yo ·t certifich que" (*CeG* II.137) i "so estat certificat que" (*CeG* III.33).

En efecte: podríem pensar que es tracta d'una frase recurrent en les converses entre cavallers del segle XV. Però no és així. Solament cal revisar una novel·la cavalleresca tan pròxima com és *Tirant lo Blanc* per a comprovar que aquest formulisme no forma part del repertori fraseològic de Joanot Martorell. Tampoc no apareix aquesta frase epistologràfica –usadíssima en missives diplomàtiques– com un marcador especial detectable en el *El Victorial* (Castella), *Tristany i Lançalot* (França), el *Jehan de Saintré* (Borgonya); com tampoc no figura en els autors italians que servien de referència a l'anònim del *Curial*. L'explicació més raonable és que el redactor tendria a "certificar" el que afirmen els seus personatges per simple deformació professional: perquè, com sospitàvem en traçar-ne un retrat robot preliminar, seria algun cortesà d'Alfons el Magnànim relacionat amb l'àmbit de la diplomàcia.

---

⁵⁷⁵⁹ De fet, el *Curial* encaixa malament –malgrat el que suggereixen alguns crítics– en allò que a Castella s'anomena el gènere de la *novela sentimental*. Reflexiona comparativament sobre la novel·la que ens ocupa i aquest gènere, PELLISSA PRADES, Gemma, Com plaure a l'"enamorada generació": la ficció sentimental, una moda literària, dins *Mot so razo*, 10-11, Girona, 2011-2012, ps. 71-84; EADEM, *La ficción sentimental catalana de la segona meitat del s. XV*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2013.

Com tots els escrits literaris de l'època, *Curial e Güelfa* comparteix recursos estilístics amb els escrits emanats d'aparells burocràtics com la cancelleria de la Corona d'Aragó. I és que, vers la fi del segle XIV, resultaven imprescindibles els *artes dictaminis* i els exercicis d'*imitatio* formal dels clàssics llatins, com Sal·lusti o Ciceró al si de l'administració reial. Era una qüestió de qualitat i de prestigi.⁵⁷⁶⁰ La imitació afectava, lògicament, la producció llatina, però també la paperassa redactada en llengua romanç, que ocupava un important volum en els registres cancellerescos. Recordem que, en temps d'Alfons el Magnànim, el llatí es reservava per a privilegis i diplomes, o per a escrits de caràcter més tècnic o jurídic. En les relacions internacionals, per exemple, s'usava el català per a diplomes remesos a Catalunya, València, Mallorca, Sardenya o França (a Joan de Navarra i Maria de Castella, lloctinents dels regnes occidentals, se'ls escrivia indistintament en català o en el castellà que parlaven); el castellà (l'aragonés de la cancelleria era ja ben castellanitzat), per a Portugal, Castella, Navarra, Aragó, Granada i Marroc, i per a la duquessa de Borgonya, que era portuguesa; el sicilià, per a Sicília i Tunísia; el *napoletano misto* (un toscà cancelleresc hibridat amb napolitanismes), per a Itàlia, el Llevant de la Mediterrània, els otomans i algun escrit remés a Tunis. És evident que, davant l'heterogeneïtat de les llengües i dialectes romanços reconeguts oficialment per l'aparell burocràtic del rei, el llatí s'erigia en la còmoda *koiné* de referència i en la *lingua franca* a la qual recórrer quan s'escrivia a algun país llunyà, com Hongria o Anglaterra.⁵⁷⁶¹

L'influx creixent de la sintaxi i del lèxic cultista llatins sobre les llengües romances, si ja era sensible en l'edat mitjana, s'intensificaria encara més amb el Renaixement, pel culte professat als clàssics. En realitat, tota la societat baixmedieval d'Europa participava d'un esperit de diglòssia literària que il·lustrà metafòricament Jaume Conesa en el pròleg a les *Històries troianes*, traduïdes per ell de la prosa llatina de Guido delle Colonne al romanç català (1367-1374). Deia haver assumit el càrrec a precís “de un noble hom e degran compte (...), protestant que no sia perjudicat a les dites històries en latí, car verament lo romans de aquelles, en esguart del latí, lo qual és molt

---

⁵⁷⁶⁰ OLIVAR, Marçal, Notes entorn de la influència de l'*Ars dictandi* sobre la prosa catalana de cancelleria de finals del segle XIV: el Ms. Y-129-7 de la Biblioteca Colombina, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 631-635; RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Sobre Sal·lusti a la cancelleria catalana, dins *Spanische Forschungen der Gorresgesellschaft*, 21, Münster, 1963, ps. 233-249; reed. dins RUBIÓ, J., *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, ps. 271-295.

⁵⁷⁶¹ No hem trobat bibliografia amb dades quantitatives sobre aquesta diversitat lingüística al si de la cancelleria napolitana d'Alfons el Magnànim. Les dades que oferim, de manera impressionista, provenen de la consulta directa dels registres d'aquest regnat.

aptament posat, és axí com plom en esguart de fin aur (...); que caschú entena que aquell transportament e mudament és per donar entendre planament e grossera los latins, qui són molt sotils, al dit noble hom e a tots altres lechs qui après d'ell les dites històries legiran.”⁵⁷⁶² El romanç era útil per a divulgar continguts als “llocs”, als “ignorants” o no formats en la gramàtica llatina, però la prosa vulgar sempre seria d’inferior qualitat a la prosa llatina. Com el plom posat al costat de l’or.

Conesa era un escrivà professional de la cancelleria reial de la Corona d’Aragó, un organisme amb acreditada tradició burocràtica i escripturària. El col·lectiu de cancellers i escriptors d’aquest organisme eren els artífexs d’una ortografia unitària per a la llengua catalana i foren, durant la baixa edat mitjana, els “tresorers” d’un model de llengua que era imitat per la resta de notaris i escrivans dels països de parla catalana. Amb la qual cosa, des del tercer terç del segle XIII fins a la fi del segle XV, la cancelleria reial contribuï a uniformitzar el català culte com a vehicle d’expressió burocràtica, en primer terme, i com a vehicle de creació literària, per derivació.⁵⁷⁶³ Amb el benentés que alguns dels millors escriptors en català medieval, com el referit Conesa o l’autor de *Lo somni*, Bernat Metge, foren professionals vinculats a aquest aparell burocràtic de l’administració reial. Com demostra el mateix manuscrit de *Curial e Güelfa*,⁵⁷⁶⁴ les obres literàries solien adoptar la disposició escripturària d’un llibre de registre cancelleresc i solien escriure’s sobre formats d’ús administratiu.

Els preàmbuls llatins dels documents de la cancelleria reial eren ocasions perquè secretaris reials com els que servien Alfons el Magnànim (Fonolleda, Olzina, Martorell, etc.) exhibiren el seu domini del llatí, de la llengua de prestigi, del vehicle de comunicació diplomàtica utilitzat en tota Europa.⁵⁷⁶⁵ Pel que fa a la prosa catalana, la inexistència de la impremta feia que els aprenents d’escrivania de l’edat mitjana tingueren per òptimes les solucions gramaticals i ortogràfiques, els usos escripturaris

---

⁵⁷⁶² DELLE COLONNE, Guido, *Les ‘Històries troyanes’ de Guiu de Columpnes*; traduïdes al català en el XIVè segle per en Jacme CONESA; y ara per primera volta publicades per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916, ps. 3-4. Citat i comentat per PERUJO MELGAR, Joan-M., “Axí com plom en esguart de fin aur”. Procediments traductològics de Jaume Conesa dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 169-179.

⁵⁷⁶³ Vegeu NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982); FERRANDO, Antoni – NICOLÀS, Miquel, *Història de la llengua catalana (nova edició revisada i ampliada)*, Editorial UOC, Barcelona, 2011.

⁵⁷⁶⁴ GIMENO BLAY, Francisco M., Notes d’un paleògraf a propòsit del *matritensis* 9750 de la Biblioteca Nacional: ‘Curial e Güelfa’, dins *Caplletra*, 15, València, 1994, ps. 75-88.

⁵⁷⁶⁵ RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234.

proporcionats en forma de *koiné* cancelleresca: l'eina perfeccionada per un competent equip de professionals. Vers la fi del segle XV, començà a entrar en crisi el model. Pere-Miquel Carbonell, funcionari de la cancelleria barcelonesa, recordava amb nostàlgia en les seues *Cròniques d'Epanya* com era disposat, “fins al rey Alfonso, fill del dit rey en Ferrando, [que] tot quan exia de la reyal cort, que hagués esguart a ésser de bo e sanct estyl, e no desviar-se en ningun modo de aquelles, se tenia e servava e regia a la ungle.” Tanmateix, en la segona meitat del segle XV, “se són mortificades e nafrades, que de aquelles no se'n serve ne se n'usa sinó molt poch.”⁵⁷⁶⁶

Giuseppe Tavani constata que les obres de Bernat Metge són deutores de “la prosa elegant, expressiva i austera alhora de la cancelleria reial”, ja que, per davall de les intencions literàries, subjauen “les seves habituds d'escrivà i de notari”. Hom percep el seu gust pels cultismes lèxics i per la terminologia burocràtica: *al·legant*, *prerrogativa*, *lo dit*, *lo dessús dit*, *benignament*, etc.⁵⁷⁶⁷ Ja Horaci, en la seua *Epistula ad Pisones* (vv. 55-59), preveia i aconsellava la introducció de neologismes per a “enriquir la llengua pàtria”.⁵⁷⁶⁸ La tècnica era compartida per Bernat Metge amb els escriptors contemporanis d'Europa, que admiraven la retòrica d'alguns clàssics antics (com el protonotari Ferrer Saiol, padastre i educador de Metge, a més de “depurador” de l'estil cancelleresc amb la introducció de fórmules ciceronianes⁵⁷⁶⁹) i de prosistes llatins contemporanis, com ara Francesco Petrarca. Jordi Rubió i Balaguer es fixava en l'any 1388 com una data clau en la història de la literatura catalana: la de la traducció de la *Griseldis* de Petrarca per Metge, amb el títol *Valter e Griselda*. Per primera vegada, “un escriptor mostra tenir consciències de les finors estilístiques petrarquesques i s'esforça a adaptar-les a una llengua vernacla.”⁵⁷⁷⁰ En realitat, més que “l'entrada del Renaixement a Catalunya”, com proclamava patriòticament una part de la crítica literària del segle

⁵⁷⁶⁶ Citat per FERRANDO, A. – NICOLÀS, M., *Història de la llengua catalana ...*, p. 171.

⁵⁷⁶⁷ TAVANI, Giuseppe, *Història de la llengua*, dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Llibre blanc sobre la unitat de la llengua catalana*, Fundació Jaume I – Editorial Barcino, Barcelona, 1989, ps. 9-85 (ps. 60-61).

⁵⁷⁶⁸ “(...) *Ego cur, acquirere pauca / si possum, inuideor, cum lingua Catonis et Enni / sermonem patrium ditauerit et noua rerum / nomina protulerit? Licuit semperque licebit / signatum praesente nota producere nomen.*” Vegeu ARISTÓTELES – HORACIO, *Artes poéticas*, text original i trad. a cura d'Anibal GONZÁLEZ, Visor Libros, Madrid, 2003, p. 155. L'*Art poética* d'Horaci era un manual molt apreciat pels humanistes llombards amb els quals es relacionava Enyego d'Ávalos. En la *Vita Homeri* de Pier Candido Decembrio, introduïda per acció de D'Ávalos a Castella, se cita aquest opuscle. Angelo Decembrio, que fou protegit pel mateix D'Ávalos, la cita i la recomana als seus mecenes en DECEMBRIO, Angelo Camillo, *De politia litteraria variisque poetarum Virgilii laudibus*, ed. a cura de Norbert WITTEN, K. G. Saur, Munic-Leipzig, 2002, ps. 157-158, amb el títol *De poesis artificio ad Pisones*.

⁵⁷⁶⁹ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 37.

⁵⁷⁷⁰ *Ibidem*, p. 29.

passat, la *imitatio* de Metge fou més aviat anecdòtica, i no generà un nou model de prosa literària madura en romanç. Com sí que el generaria, a mitjan segle XV, la imitació de Boccaccio en novel·les com *Curial e Güelfa* i el *Tirant lo Blanc*; deixant per descomptat, això sí, que el Renaixement no arribà a Catalunya fins a ben avançat el Quatre-cents, i no pas en temps de Joan I, ni en el regnat d'Alfons el Magnànim.⁵⁷⁷¹

No obstant això, és cert que la cancelleria representà la punta de llança d'aquest enriquiment de la llengua romanç per imitació de la prosa llatina. De manera que ja en temps del rei Martí l'Humà (1396-1410) el vernacle de l'administració estava influït pel ritme de la prosa ciceroniana. I en el regnat d'Alfons el Magnànim, secretaris reials com Arnau Fonolleda, redactaven lletres i preàmbuls amb una notòria "afectació clàssica";⁵⁷⁷² afectació de la qual es reia un cenacle d'amics de l'humanisme constituït per Antonio Beccadelli, Enyego d'Àvalos, Joan Olzina i Francesc Martorell. Aquest últim es referia irònicament a Fonolleda, en lletres remeses al Panormita, com un pedant. Convidava l'humanista a imaginar una conversa entre el rei, exemple de moderació per a tot; el "rústec" tutor del príncep Ferran, Ximén-Peris de Corella, i el solemne secretari barceloní: "*Si Caesarem nostrum, Corelliam rusticum et Fonolletam, ipso Fonolleta pronte ex probante audisses, pro coldubio risisses*".⁵⁷⁷³ Seria cosa de riure, doncs. I és que a la Itàlia dels humanistes, lectors de Quintilià, l'estirada elocució ciceroniana de Fonolleda i l'artitzada prosa d'art corelliana (que alimentava la literatura romanç produïda a València) eren models d'expressió que suscitaven refús intel·lectual. El *Curial* és, de fet, una manifestació literària d'aquest rebuig a la sofisticació i la llatinització excessives, a l'afició a retòrcer el romanç imitant la sintaxi llatina. No es tractava, però, d'una reacció contra el llenguatge "flamíger" a què tendien les literatures romances, sinó de l'adopció d'un llenguatge "natural", influït per la prosa elaborada de Boccaccio, però també per la fluïdesa discursiva dels *volgarizzatori* toscans.

Sense tenir a disposició cap estudi exhaustiu de l'influx de la prosa cancelleresca llatina i catalana sobre el *Curial*, sí que es constata l'ús per l'anònim d'algunes fórmules típiques del registre burocràtic, com ara les següents:

---

⁵⁷⁷¹ Sobre aquest assumpte, ja hem reflexionat sumàriament en el capítol I.2.1.

⁵⁷⁷² RUBIÓ BALAGUER, J., *Humanisme i Renaixement...*, p. 40.

⁵⁷⁷³ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 280. Sobre l'estil de Fonolleda, vegeu RUIZ CALONJA, Juan, *Valor literario de los preámbulos...*, *op. cit.*; ÍDEM, *Tres privilegis d'Alfons IV a Barcelona*, signats per Arnau Fonolleda, dins *Estudi General*, 11, Girona, 1991, ps. 65-71.

Fórmules i locucions cancelleresques	<i>Curial e Güelfa</i>
“us pregam, requirim e amonestam” ⁵⁷⁷⁴	“axí ·t pregam, amonestam e requirim” (I.10)
“us pregam, amonestam e manam” ⁵⁷⁷⁵	“yo ·t prech, requir e amonest” (III.79)
“pregam, requerim, dehim e manam” ⁵⁷⁷⁶	
“per millor provehir” / “mills e més”	“a fi que mills e més a ta honor hi pusques proveyr” (I.11)
“ab sobirana diligència” ⁵⁷⁷⁷	“ab sobirana diligència” (III.41)
“gran escarn, vituperi e deshonor” ⁵⁷⁷⁸	“seràs posat en escarn e vituperi” (III.12)
	“en escarn e vituperi de tot lo món” (III.55)
	“vida qui porta l’ome a fretura, vituperi e desonor” (III.79)
“adversant fortuna” ⁵⁷⁷⁹	“sinistrant la Fortuna” (II.134 i III.0) ⁵⁷⁸¹
“sinistrant adversa fortuna” ⁵⁷⁸⁰	

⁵⁷⁷⁴ Així, l’any 1399, pel secretari reial Guillem Ponç, en FERRER MALLOL, Maria Teresa, *La frontera amb l’Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1988, p. 432; “pregam, requirim e amonestam”, el 1399 també, per Juan de Tudela (p. 428); “pregam, requirim e manam” en un altre escrit del 1398, etc., a partir d’aquesta fi del segle XIV.

⁵⁷⁷⁵ Lletre de la ciutat de Barcelona al rei Joan I d’Aragó, del 12 de juny del 1392. Vegeu ROCA HERAS, Josep-Maria, *Johan I d’Aragó, l’aymador de la gentileza*, Institut Patxot, Barcelona, 1929, p. 181.

⁵⁷⁷⁶ Ja en ús a la cancelleria de Pere IV el Cerimoniós, segons testimonis del 1363. Vegeu MASIÀ DE ROS, Ángeles, *Relación castellano-aragonesa desde Jaime II a Pedro el Cerimonioso*, vol. 2. Apèndice documental, CSIC, Barcelona, 1994, p. 528 (doc. 232/154).

⁵⁷⁷⁷ Habitual a la cancelleria catalanoaragonesa des de mitjan segle XIV.

⁵⁷⁷⁸ Text del secretari reial Guillem Ponç, del 1398. Vegeu FERRER MALLOL, M. T., *La frontera amb l’Islam...*, p. 420.

⁵⁷⁷⁹ Clitxé cancelleresc usat per primera vegada pel protonotari Jaume Conesa el 1361; calc sintàctic del participi absolut llatí *adversante fortuna*. Els sintagmes *fortuna sinistrante* i *sinistrante fortuna* apareixen reiteradament en COLUMNIS, Guido de, *Historia destructionis Troiae*, ed. a cura de Nathaniel Edward GRIFFIN, The Mediaeval Academy of America (“Medieval Academy Books”, 26), Cambridge, Massachusetts, 1936. Per exemple, en la p. 151: “*facili poterit per manus Hectoris, fortuna sinistrante, perire* [Aquil·les].” En la versió catalana, sols apareix, de mà del mateix Conesa “sinistrant fortuna” en una ocasió. Vegeu DELLE COLONNE, G., *Les ‘Histoires troyanes’...*, p. 202. Tenint en compte que el text del capítol III.0 del *Curial* es refereix a Hèctor el troià, és més probable que l’influx provinga del Guido en versió llatina original, que és el que consultava l’autor (vegeu el capítol II.1.5: l’escriptor capgira la frase de Guido, en perjuí d’Hèctor i en favor d’Aquil·les), que directament dels usos cancellerescos. S’emprava també en l’oficina de Jaume d’Aragó, bisbe de València (1369-1396): “*in paupertatis profundum sit adeo, sinistrante fortuna, submersos*”. Vegeu CÀRCEL ORTÍ, Ma. Milagros (ed.), *Un formulari i un registre del bisbe de València Jaume d’Aragó (segle XV)*, Universitat de València, 2005, p. 177. I en l’escripció del papa Benet XIII, pel 1409.

⁵⁷⁸⁰ Barcelona, 3 d’octubre del 1437, en una lletra del Consell de la ciutat al rei Alfons, en CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Memorias históricas sobre la Marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Tipogr. de Antonio Sancha, Madrid, 1779-1792, vol. 1, ps. 233-234 (doc. 148).

⁵⁷⁸¹ La frase ja cridà l’atenció de RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV, dins *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, Barcelona, 1955, vol. 2, ps. 357-364; reed. dins *Revista de Llengua i Dret*, 3, Barcelona, 1984, ps. 71-76, i en ÍDEM, *Humanisme i Renaixement...*, op. cit., p. 298.

“ha donat e dóna” i legalismes redundants de construcció similar	“ha donat e dóna” (I.36) / “donaria e donaré” (III.54) / “no els pot ne poria esmerçar” (II.116) / “no cessassen ne podien cessar” (II.126) ⁵⁷⁸²
“soccórrer e subvenir” ⁵⁷⁸³	“socórrer e subvenir” (II.132) ⁵⁷⁸⁴
“secret e cautelós” ⁵⁷⁸⁵	“secret e cautelós” (I.8)
“ordonar”	“ordonar” (I.26 <i>et passim</i>). ⁵⁷⁸⁶
“[jo] confiu”	“[jo] confiu” ⁵⁷⁸⁷

En realitat, com s’observa, l’ús d’aquests modismes i locucions de formulari no és excessiu ni involuntari, sinó més aviat anecdòtic i conscient. Per exemple, quan els envejosos animen el marqués de Montferrat a expulsar Curial dels seus dominis, li ho preguen emfàticament, exhortant-lo: “E axí ·t pregam, amonestam e requerim que tolgues la ocasió apartant Curial, en la manera que ·t serà vijares, de la casa d’aquesta dona...” (*CeG* I.10). No es tracta, en cap cas, d’usos forçats per deformació professional o per inèrcia escripturària, sinó d’usos conscients, irònics i/o emfàtics.

⁵⁷⁸² Anotades per WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135 (p. 1.128).

⁵⁷⁸³ Per exemple, quan els consellers de l’Alguer, el 1437, demanen auxili als tres estaments aplegats en corts catalanes: “nos degés socórrer e subvenir dels soccorsi acostumats trametre”. Vegeu OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende las Cortes de Barcelona de 1436-1437, vol. 19*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1914, p. 446.

⁵⁷⁸⁴ Documentada, amb altres binomis o fórmules de variació sinonímica per CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 925).

⁵⁷⁸⁵ Aquesta parella d’adjectius, la trobem en la documentació valenciana de la primera meitat del segle XV, en frases com: “però que açò fahia la vila [de Castelló de la Plana] secret e cautelós, e tots los consellers ho tenien ab sagrament de no dir·ho” (1424). En VICIANO, Pau, *Regir la cosa pública. Prohoms i poder local a la vila de Castelló (segles XIV-XV)*, Universitat de València, València, 2008, p. 174, n. 41.

⁵⁷⁸⁶ En el català occidental de l’escriptor, hauria estat normal escriure “ordenar”, però en la cancelleria es preferia la forma amb –o– característica del vocalisme del català oriental, com observa MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (p. 572).

⁵⁷⁸⁷ Del llatí *confido*, en lloc de les formes derivades col·loquialment: *confio* (Catalunya), *confie* (València) o *confii* (Illes Balears). Vegeu VENY, Joan, Valencianitat del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.106 (p. 1.099).

L'anònim escriptor del *Curial* coneixia locucions típiques de l'art de notaria: des de fórmules testamentàries del tipus “après dies d'ella” (*CeG* I.2) o “après mos dies” (*CeG* I.6 i I.22),⁵⁷⁸⁸ fins a terminologia sobre préstecs de tipus censal: “yo ·m pusca quitar d'aquest deute que de vós he manlevat” (*CeG* III.71),⁵⁷⁸⁹ passant per les lletres de canvi (“pendre cambis sobre mi”, *CeG* II.67, etc.). Com qualsevol contemporani, no sols estava habituat a emprar aquest llenguatge tècnic, sinó també a introduir-lo en la parla col·loquial. Així, quan Curial, estant a Tunis, manifesta que el seu agraïment l'ambaixador Cardona, està recorrent a la idea de la redempció o *quitació* d'un préstec econòmic per a manifestar que es troba en deute amb ell. En qualsevol cas, l'ús d'aquestes expressions d'art de notaria és també molt ocasional.

Més habituals són, en canvi, les construccions procedents de l'àmbit de l'administració judicial, com ara la “larga e madura deliberació” (*CeG* III.66) que precedia a una sentència reial (“*post longa/-m et matura/-m deliberatione/-m*”). O com quan un fent “és ja estat *vist e provat* moltes vegades e per molts” (*CeG* II.85), s'entén que com qualsevol cosa vista i provada per un jutge d'acord a dret. Les disposicions legals anunciades o pregonades públicament no eximien els infractors de l'obligació de conèixer-les: no podien “al·legar ignorància”, segons la terminologia de l'època. Per això fa gràcia escoltar com la Güelfa “ordena” a Curial que guardi el secret de l'amor que comparteixen com si pregonara solemnement una llei: “Emperò vull que aquesta ley me serves: que tu jamés de la mi· amor no ·m demanaràs més avant de ço que yo ·m comediré donar-te. E d'altra part t'avís, e membre't bé, que si tu en algun temps per servidor meu te publicaràs, me perdràs per a tots temps e ·t privaré del bé que tu speres haver de mi. E d'aquí avant no al·legues ignorància” (*CeG* I.8).

En la terminologia judicial era corrent l'ús de la frase “som estats certificats” de tal o qual novetat en el procés. Enmig del judici del Parnàs, l'escriptor fa dir a Hèctor davant Curial: “Só estat certificat que tu ·m desijaves veure” (*CeG* III.33). Altres frases de tribunals són “oyràs les parts e donaràs sentència sobre ·l cas” (*CeG* III.26), o “per la sentència que contra mi fonch donada” (*CeG* II.122). La recreació més interessant d'un tribunal és la del mencionat somni del Parnàs, on Apol·lo fa de fiscal i d'amfitrió, i Curial de jutge per olímpica delegació: “Per què, ordenada la sentència, apellades e

---

⁵⁷⁸⁸ Assenyalades per BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 308.

⁵⁷⁸⁹ Anotada per ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l'escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276 (p. 270).

vengudes les parts, en la següent forma pronuncià” (*CeG* III.34). L’autor està familiaritzat amb corts on es dirimeixen causes en català, però també amb la terminologia processal castellana, d’on provenen expressions del tipus *añadir fuerza a fuerças* (“ajustar força a forces”, *CeG* II.18) o *añadir daño a daños e riesgo a riesgos*, transformat en “ajustar dan a dans e despesa a despeses” (*CeG* II.2). De la mateixa família jurídica és *sin fuerza e sin vigor* (“sens força e sens vigor”, *CeG* III.23), locució definitòria de lleis derogades que era comuna ja en la parla quotidiana. En general, aquestes expressions legalistes s’empren com a fórmules col·loquials i en contextos que no tenen a veure amb cap judici o procediment legal.⁵⁷⁹⁰

No descartem, en qualsevol cas, que haguera prestat atenció a processos redactats en italià. Això explicaria l’ús del modisme jurídic *acerba execució*: “Temien la furor del rey, e per consegüent la rigor de la sua acerba execució; axí que, si poguessen allí morir, no pregarien Déu per lo allongament dels dies” (*CeG* III.66). Es tracta d’un modisme calcat del sintagma *acerba esecuzione* o *esecuzione acerba*, propi de cancelleries i tribunals itàlics.⁵⁷⁹¹ En l’administració de justícia napolitana devia ser tan corrent *acerbus*, que passà a l’idiolecte epistologràfic de *Ferrante d’Aragona* (Ferran I de Nàpols: l’adolescent de la dècada del 1440 en honor del qual, si no ens enganyem, hom hauria justificat la redacció del *Curial*). S’observa en una nota autògrafa seua, del 1492, adreçada a Giovanni Pontano, on li comenta un canvi d’oratge: “e seguito che da tramontana, bellissimo tempo, el vento è andato ad scilocco tanto acerbo et aspero...” També en una altra del 1493, on escriu: “Haverite inteso lo acerbo casu del Ill. Duca suo consorte et vostro fratello, del quale noi havemo preso quello despiacere...”⁵⁷⁹² La corretja de transmissió entre el llatínisme i les lletres on el rei, valencià d’infantesa, s’expressava en un toscà barrejat amb dialectalismes, eren narracions com ara el *Novellino* de Masuccio (Nàpols, mitjan segle XV) on l’autor es complau a introduir adesiara l’adjectiu que ens ocupa: “che el novo e fiero accidente, l’acerbo e sanguinoso caso” (epíleg); “se l’acerbo e condegno supplicio dato al nostro frate partenopeo”

---

⁵⁷⁹⁰ D’aquest formulismes castellans, tractarem en el capítol següent.

⁵⁷⁹¹ Constata CASANOVA, E., *Los cultismos en Curial e Güelfa...*, p. 924, que el cultisme *acerb* és un hàpax en llengua catalana, però no en romanç italià, on es coneixia des del segle XIII.

⁵⁷⁹² TRINCHERA, Francesco (ed.), *Codice Aragonese, o sia, Lettere regie, ornamenti ed altri atti governativi de’ sovrani aragonesi in Napoli riguardanti l’amministrazione intera del reame e le relazioni all’estero*, Tipogr. de Giuseppe Calanco, Nàpols, 3 vols., 1866-1874, vol. 2 (1868), docs. 228 (p. 201) i 288 (p. 255), respectivament.

(*novella* 7); “che l’ingannator, con più acerba noia, tolleri li ricevuti danni” (*nov.* 20); “intollerabile fu il suo acerbo e non mai udito dolore” (*nov.* 39), etc.⁵⁷⁹³

Compartida pel dret ibèric i itàlic és la fórmula jurídica “antiga e loable costuma” (III.84), calcada del llatí *ex antiqua et laudabile consuetudine*, o *secundum antiquam et laudabilem consuetudinem*. S’emprava per justificar la condició de norma legal d’un costum local de temps immemorial, consagrat per la tradició i digne de respectar i perpetuar en tant que “lloable”. Existia una versió romanç de l’expressió que, molt singularment, era coneguda a Nàpols, perquè solia precedir els pregons públics. Per exemple, la convocatòria dels estudiants de la universitat a una processó: “Alli magnifici lettori et studenti di l’una et l’altra professione: Secondo l’antiqua et laudabile consuetudine di congregarsi in li studii di San Domenico, et dallà partirne con devotione et silentio processionalmente...”⁵⁷⁹⁴ Els napolitans, no sols la coneixien, l’expressió legal, per les crides públiques, sinó també perquè formava part de decrets i diplomes emanats del poder reial; especialment aquells que regulaven i sancionaven com a legítimes pràctiques econòmiques immemorials.

Observem, per exemple, unes ordinacions de la ciutat d’Ariano dictades per Ferran I d’Aragó l’any 1491: “Item, aciochè dita universita [o municipi d’Ariano] non sia lesa in le venditiune o arrendamenti (...), se ordina che tal venditione se debiano fare secundo la laudabile consuetudine usata et praticata in dicta cità (...). *Expedita in Castello Novo Neapolis die primo octobris MCCCCLXXXI. –Rex Ferdinandus. – Dominus rex mandavit mihi. –Jo[hanni] Pontano. –Julius de Scortiatius, locumtenens magni camerarii.*”⁵⁷⁹⁵ Aquest no és un exemple aïllat, sinó una mostra concreta d’un formulisme jurídic usat amb profusió a la cancelleria napolitana. Com s’observa en aquest document concret, el secretari i humanista Giovanni Pontano ho redacta i el rei ho signa. Tanmateix, l’encarregat de revisar i sancionar el document és el lloctinent de gran camarlenc. No ens estranyaria, doncs, que aquest anònim tan amic dels formalismes fóra algú relacionat amb els tribunals de la Sommaria napolitana, on es dirimien totes les causes per afers econòmics, fiscals i mercantils. I recordem que el responsable d’aquests tribunals de la Sommaria i predecessor de Giulio de Scortiatius

⁵⁷⁹³ MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Sansoni editore, Florència, 1957; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁵⁷⁹⁴ Convocatòria del 1641. Citat per AMABILE, Luigi, *Fra Tommaso Campanella: la sua congiura, i suoi processi e la sua pazzia*, Antonio Morano, Nàpols, 1878-1882, vol. 1, p. 120. Vegeu també TORRACA, Francesco, *Storia dell’Università di Napoli*, Ricciardi, Nàpols, 1924, p. 375: “Et servando la antiqua et laudabile consoetudine...”

⁵⁷⁹⁵ TRINCHERA, F. (ed.), *Codice Aragonese...*, vol. 3 (1874), ps. 93-94.

com a *locumtenens magni camerarii* fou Enyego d'Àvalos, del 1443 al 1449. A partir d'aquest darrer any exercí ell mateix de gran camarlenc.⁵⁷⁹⁶ Podria haver-se fixat ell, perfectament, en aquestes antigues i lloables “costumes” napolitanes.

A la desena de corts judicials que constituïen la Sommària, hi solien concórrer mercaders catalans com els barcelonins Junyent, oriünds de Solsona (els *perpunters* fabricaven ‘perpunts de junyir’, per allò del mercader Perpunter de la novel·la⁵⁷⁹⁷). Portaven amb ells, aquests mercaders, i els seus escrivans i advocats, còpies del cèlebre *Llibre del Consolat de Mar*, al qual s’havien d’atendre i el qual exhibien davant la justícia reial en cas de conflicte. El còdex legislatiu formula advertències als patrons de navilis amb frases del tipus “los dits senyors de naus o llenys deuen-se guardar (...) si ells volen fer alguna obra...”⁵⁷⁹⁸ Expressió com aquesta ressonaven en la ment de l'autor. Ho veiem des de les primeres ratlles de l’obra, on adverteix els patrons o senyors del *navigium amoris* dels clàssics, que “se deurien molt guardar de metre’s en aquest amorós ans dolorós camí”, el de la procel·losa mar de Venus (*CeG I.0*).

En qualsevol cas, resulta innegable que la trajectòria biogràfica de l’anònim havia passat per una etapa prèvia de vinculació amb València, abans de la seua fase d’italianització cultural. No és només per les seues preferències lèxiques,⁵⁷⁹⁹ o perquè conega i haja llegit obres d’Enric de Villena,⁵⁸⁰⁰ sinó també per terminologia jurídica del tipus *procés d’absència*, que a València devia circular àmpliament en el registre col·loquial. Pensem ara en el moment en què Curial s’acomia a París de Melchior i de Festa. Els demana encaridament que intercedisquen per ell davant la Güelfa, a fi que aquesta no done fe a les falses informacions sobre la seua infidelitat amorosa. No vol que, estant ell fora del Montserrat, a la llunyana França, la senyora de Milà li faça “procés d’absència”. És millor que espere al seu retorn, que l’escolte personalment abans de condemnar-lo al desamor, de sentenciar-lo sense defensa possible: “Emperò, yo us prech abdosos que li vullats dir que no crega falses informacions e que, per sa mercè, no m’ faça procés d’absència, ans, si per ventura de mi alguna cosa li serà dita que en enuig li dege tornar, me vulla oyr abans de condampnar” (*CeG II.67*).

---

⁵⁷⁹⁶ Més detalls en el capítol I.3.4.

⁵⁷⁹⁷ Vegeu el capítol II.3.12.

⁵⁷⁹⁸ CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Código de las costumbres marítimas de Barcelona, hasta aquí vulgarmente llamado “Libro del Consulado”*; nuevamente traducido al castellano, con el texto lemosín restituido a su original integridad y pureza, e ilustrado con varios apéndices, glosarios y observaciones históricas, Tipogr. d’Antonio de Sancha, Madrid, 1791, p. 21.

⁵⁷⁹⁹ Aspecte sobre el qual s’ha reflexionat més amunt.

⁵⁸⁰⁰ Vegeu el capítol II.1.3.

Què era exactament un procés d'absència? Doncs es tractava d'un procediment desconegut en els *usatges, costums* i còdexs legislatius del principat de Catalunya, però ben conegut a València. El dret processal que desplegaven els *Furs de València* (llibre IX, rúbrica VII. *De crims*, art. 8)⁵⁸⁰¹ contemplava l'obertura de judici o procés judicial d'absència contra un acusat, si en el termini de trenta dies aquest no es presentava davant el tribunal –se suposa que acompanyat del seu advocat o procurador– per a defensar la seua innocència. Una vegada transcorregut aquest mes de gràcia, el jutge determinava que l'inculpat per absència “sia pres e haüt per confés e per vençut”. L'autor i els lectors de *Curial e Güelfa*, o eren valencians, o havien viscut a València, o havien conviscut amb valencians. Si no, difícilment entendrien què Curial volguera evitar ser jutjat per la Güelfa en *procés d'absència*. Els habitants del Catalunya o de les Illes Balears desconeixien aquesta expressió jurídica, com es demostra pel cas següent: L'any 1404, estant el rei Martí I l'Humà a València, dos barcelonins assassinaren un escuder del noble Arnau Alemany de Cervelló, i se'n fugiren a Barcelona. El rei escrigué al governador de Catalunya, li exposà el cas, li ordenà que els capturara i li explicà que, d'acord amb la legislació foral valenciana, amb independència que se'ls haguera capturat o no, se'ls havia obert ja un procés d'absència: “per la qual rahó los manam fer procés de absència, segons fur d'aquest regne.”⁵⁸⁰²

En temps de redacció del *Curial*, precisament, estava oberta una polèmica entre valencians per l'ús i l'abús d'aquests procediments “en absència” del reu inculpat. L'abús que en feien les autoritats generava polèmiques i controvèrsies, ja que s'havien produït moltes condemnes injustes, per estar en altre regne –o a Nàpols, posem per cas– l'acusat i no poder-se defensar legalment. En el regnat de Ferran II el Catòlic (“furs nous” del rei Ferran, 31 de juliol del 1488), davant les reiterades queixes de diferents estaments, el monarca esmenà la normativa per a fer que els acusadors juraren solemnement dir veritat en les seues denúncies (*Furs de València*, llibre IX, rúbrica VIII, art. 2. *Denunciació criminal en procés d'absència iuxta forum formam*): “Ítem, com per los processos de absència se segueixen grans vexacions e infàmies a nostres súbdits en gran ocasió de destrohir aquells e encara de calumniar, volem, provehim e ordenam que per alguna denunciació no sia admesa contra algun absent qui se'n serà

---

⁵⁸⁰¹ RENAU, Xavier, *Els furs de València: guia de lectura*, dins *Ribalta*, 12, Castelló de la Plana, 2007, ps. 123-184 (p. 158).

⁵⁸⁰² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.247, f. 59v. Transcrit per GIRONA LLAGOSTERA, Daniel, *Itinerari del rey en Martí (1403-1410)*, dins *Annuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1913-1914, ps. 515-654 (p. 544).

anat o absentat de la vila o loch hon haurà comés lo crim o delict, si ja lo denunciador no jura totes les coses que ha posades en dita denunciació ha per cert que són veres e les ha fetes e comeses lo delat, o qui en tals judicis e presumpcions, que són sufficients a creure que lo delat ha fet los dits crims.”⁵⁸⁰³ La citació és suficientment esclaridora per a comprendre el que transmet l’anònim quan esmenta el procés d’absència.

Sense abandonar el terreny de les pràctiques escripturàries d’àmbit administratiu, hem de tenir en compte que algunes locucions de pretés aire cancelleresc o legalista són en realitat d’origen literari o erudit. Posem per cas *subsidi e favor*: “E si serà lícit a mi (...) invocar les Muses, certes yo crech que no (...), car elles no aparexerien ne ·s mostrarien a mi per molt que yo les apellàs en subsidi e favor mia...” (*CeG* III.0). És un text que depén del comentari de Dante per Benvenuto da Imola (*Purgatorio* XXIX, vv. 37-39), quan l’autor de la *Divina Comèdia* invoca les Muses: “*Hic poeta [Dante Alighieri] descripturus altam materiam facit invocationem suam ad Musas implorans subsidium et favorem earum, quia semper studuit ipsas honorare.*”⁵⁸⁰⁴ Pel que fa a cultismes llatins com *bubó*, *piques*, *pincerna*, *egrègies sorelles*, etc., quan tractem de les fonts clàssiques del *Curial* tindrem ocasió de mostrar les obres de l’Antiguitat d’on els manleva l’escriptor: en algun cas per superar la gran varietat dialectal, com en els ornitònims; en d’altres, per pur esnobisme o exhibició cultural.⁵⁸⁰⁵

Afegim a aquesta segona font d’imitació de recursos retòrics i cultismes –la bibliografia llatina–, una tercera font, com són les cancelleries del nord d’Itàlia, que sembla que també freqüentà l’anònim. Així s’explica que empre amb tota naturalitat el tractament de cortesia *solemnis orator* o *solemne oratore* que s’aplicava aleshores als diplomàtics i ambaixadors. Començà a usar-se a Florència en la dècada del 1380⁵⁸⁰⁶ i, en temps del *Curial*, era corrent a la cancelleria milanesa de Filippo Maria Visconti,⁵⁸⁰⁷

---

⁵⁸⁰³ VILA, Jaume de (ed.), *Furs nous del regne de València e capítols ordenades per lo rey don Fernando II en la cort general de Oriola, XXXI de juliol any de la nativitat de nsotre senyor... MCCCCLXXXVIII*, Tipogr. de Pere Hagembach i Leonard Hutz, València, 1493; ed. electrònica en *Biblioteca Valenciana digital* <http://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.cmd?path=1000798>

⁵⁸⁰⁴ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁵⁸⁰⁵ O, com afirma CASANOVA, E., *Los cultismos...*, p. 919, també per motius d’eufonia.

⁵⁸⁰⁶ COLLINO, Giovanni, *La politica fiorentino-bolognese dall’avvento al principato del conte di Virtù alle sue prime guerre di conquista*, dins *Memorie dell’Accademia delle Scienze di Torino*, Torí, 1903-1904, ps. 118-184 (p. 148), on es documenta el formulisme en llatí a Florència, l’any 1381 (“*solemnis orator*”); ÍDEM, *La guerra Viscontea contro gli Scaligeri nelle relazioni diplomatiche fiorentino-bolognesi col conte di Virtù (1386-1387)*, dins *Archivio storico lombardo*, sèrie 4, vol. 7, Milà, juny 1907, ps. 105-159 (p. 108, Florència, any 1386: “*solemnes oratores nostros.*”

⁵⁸⁰⁷ KAGELMACHER, Ernst, *Filippo Maria Visconti und König Sigismund, 1413-1431*, F. Siemenroth – Universität Greifswald, Berlín, 1885, ps. 33-35: “*solemnes oratores.*”

detalls que cal retenir a l'hora de proposar candidats a l'autoria. No es descartable que ell mateix, com Curial, fóra un *solenne oratore* o un diplomàtic del rei d'Aragó, com Enyego d'Àvalos, ambaixador de Nàpols a Milà durant anys.

La permeabilitat que mostra l'autor del *Curial* a l'influx del toscà col·loquial i literari –atenció, del toscà/italià col·loquial i literari; no del napolità⁵⁸⁰⁸– no s'observa en absolut en els textos catalans supervisats per secretaris reials com Olzina, Fonolleda o Martorell. En realitat, els escrivans de la cancelleria napolitana de la Corona de l'Aragó, capaços de redactar, fluidament i alternativament, en català i en *napoletano misto* (el *volgare* cancelleresc del país, *toscanneggiante*), no barrejaven mai ambdues llengües i a penes permetien la intrusió de mots estrangers de l'una en l'altra. De manera que seria difícil discernir si un escrit pertanyia a la cancelleria barcelonesa de la reina Maria o a la napolitana del rei Alfons.⁵⁸⁰⁹ Excepcionalment, els cancellers es deixaran influir per l'ús de l'adverbi italià *pur*, que adquirirà nova força en la cancelleria del rei d'Aragó, quan es tractava ja d'un arcaisme en desús en català. L'escriptor l'empra amb una major freqüència que els escrivans, per la seua familiaritat amb la llengua del país. Ho fa en huit ocasions i en contextos de prosa influïda per les seues lectures de Boccaccio, raó per la qual Sandra Montserrat ho atribueix a una influència del toscà literari, i no al reviscolament d'aquesta partícula adverbial que es percep en l'administració.⁵⁸¹⁰

La comparació dels criteris morfosintàctics de distints redactors de la cort del Magnànim amb els de l'anònim del *Curial*, no contribueix sinó a singularitzar el personatge, i a descartar possibles propostes d'autoria, com les formulades en dècades passades en favor d'un Fonolleda o un Olzina.⁵⁸¹¹ Francesc Martorell, en lletra

---

⁵⁸⁰⁸ Vegeu CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

⁵⁸⁰⁹ Reviseu, a tall de mostra, els documents que maneja i publica JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269, redactats en el mateix àmbit i temps que el *Curial*. NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 113, constaten el mateix: que la llengua de les escrivanies de Nàpols “no ofereix cap peculiaritat digna d'atenció (...). No hi ha pas diferències entre la prosa d'aquests textos i la que registrem en les cartes dels secretaris de la reina Maria, de la Generalitat o del Consell barceloní.”

⁵⁸¹⁰ MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra, Els mots gramaticals en el *Curial e Güelfa*: el cas de 'pur', dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 671-690.

⁵⁸¹¹ La comparació de la prosa d'aquest últim amb la del *Curial*, per Antoni Ferrando, no ajuda gaire a proposar-lo com a autor de la novel·la, com ell mateix havia hipotetitzat i ara ho descarta en FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463. Malgrat tot, és cert que l'anònim escriptor i Olzina comparteixen algunes preferències lèxiques valencianes, com ara la freqüència de *plegar* ('arribar'), cosa

autògrafa del 1457, escriu sistemàticament *aqueixa*, enfront de l'*aquexa* del *Curial*, i *deslberar* en comptes de *deliberar*.⁵⁸¹² Arnau Fonolleda (1446) opta per llatinitzar *condició* o *elecció*, i escriu *electió* i *conditió*,⁵⁸¹³ cultisme ortogràfic incompatible amb la novel·la cavalleresca. També escrivia Fonolleda *attens* per *atents*, o *grantment*,⁵⁸¹⁴ enfront del *grandament* aragonés que l'anònim potser hauria après llegint les *Vides* de Plutarc en la versió patrocinada per Fernández de Heredia, disponible a Castel Nuovo.⁵⁸¹⁵ Per la seua banda, el cavaller i diplomàtic valencià Lluís Despuig, preferia escriure *embaxador*, *monsènyer*, *Jènova*, *ciudat* i *Joan*,⁵⁸¹⁶ allí on l'anònim del *Curial* hauria escrit *ambaxador*, *mossènyer*, *Gènova*, *ciutat* i *Johan*. Una cosa en què coincidien ambdós, emperò, i per influx de la prosa cancelleresca, era en la predilecció de *fonch* (en lloc de la forma col·loquial valenciana *fón*) per a la tercera persona del singular del pretèrit perfet del verb *ésser*. I així podríem continuar amb una casuística comparativa que ens portaria a descartar els principals secretaris reials –i alguns valencians cultes, com el mateix Despuig– com a presumptes autors de la novel·la anònima.⁵⁸¹⁷

El morellà Gabriel Cardona, tresorer del duc de Calàbria, que s'havia format com a mercader en temps de joventut, i no com a escrivà, manifestava haver après un català ortogràficament arcaic: *vuyll*, *conduhir*, *tresorer*, *llehó*, *Cassal* [del Montferrat], *Iviça* i *Jènova*. Són formes gràfiques que el distancien, doncs, de l'anònim, el qual prefereix *vull*, *conduyr*, *tesorer*, *lleó*, *Casalo*, *Hiviça* i *Gènova*. És com si comparàrem la llengua d'un vell –Cardona– amb la llengua d'un escriptor, l'anònim del *Curial*, que encara es

---

que contrasta, per exemple, amb els centenars de lletres publicades en per MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963.

⁵⁸¹² MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 502.

⁵⁸¹³ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *ESTUDIS d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119.

⁵⁸¹⁴ MADURELL MARIMÓN, J. M., *Mensajeros barceloneses...*, p. 190, Gaeta, 1438.

⁵⁸¹⁵ En el cercle culturals dels Guevara-D'Ávalos, com veurem en el capítol II.1.7, quan tractem de Plutarc.

⁵⁸¹⁶ NAVARRO ESPINACH, Germán, El ducado de Milán y los reinos de España en tiempos de los Sforza (1450-1535), dins *Historia, instituciones y documentos*, 27, Sevilla, 2000, ps. 155-182 (p. 164), Lletre remesa des de València al duc Francesco Sforza de Milà, el 19 de maig del 1459.

⁵⁸¹⁷ No vindria malament, en qualsevol cas, un estudi monogràfic que comparara els usos lingüístics i ortogràfics del *Curial* amb el dels principals personatges de la cort reial dels quals es puga disposar de documentació autògrafa.

relativament jove. En conseqüència, no hauríem de caure en l'equivocació d'identificar-lo amb un dels seus personatges: el “vell e cansat” Melchior.⁵⁸¹⁸

En contrast amb això, l'amic i company d'aventures a Savoia del referit Cardona, el competent secretari reial Lluís Sescases, malgrat emprar alguna expressió no documentada en el *Curial (per modo de)*, sí que escriu amb una ortografia compatible amb la del manuscrit o esborrany únic que ens ha aplegat del *Curial*.⁵⁸¹⁹ Ho fa en un català occidental amb diferenciació de vocals àtones i empra unes solucions gràfiques coincidents amb les de la novel·la. Que ell difícilment podia ser l'autor, ens ho indica – entre altres coses⁵⁸²⁰ – la seua trajectòrica biogràfica, gens afectada per interessos culturals o literaris, malgrat haver exercit de bibliotecari reial. No obstant això, contrastat el seu itinerari vital dels anys 1446-1448 amb les marques d'aigua del còdex únic del *Curial*, n'ha esdevingut el principal sospitós d'autoria gràfica. No era ell, doncs, l'autor del *Curial*, però sí una persona de confiança d'aquest. Recordem que Sescases estigué durant anys al servei d'Enyego d'Àvalos, d'arxiver i *magister actorum* de la Regia Camera della Sommaria, l'organisme dirigit pel gran camarlenc. És probable que fóra el bibliotecari de la seua excel·lent biblioteca. No debades, abans de passar a residir a can D'Àvalos havia exercit de bibliotecari del rei i sabia perfectament com administrar una biblioteca humanística com la davaliana.⁵⁸²¹

D'entre els hàbits escripturaris que comparteix l'escriptor amb la burocràcia napolitana del rei d'Aragó, destaca el de catalanitzar l'onomàstica italiana. És a dir, convertir el pare de sant Francesc d'Assís, Pietro Bernardone (citada per Dante en la *Divina Comèdia*) en “Pere Bernadó”; Guiscardo en “Guiscart”, etc. Si revisem, per exemple, els registres de tresoreria reial de Mateu Pujades, fàcilment trobarem que l'humanista Bartolomeo Fazio esdevé “Berthomeu de Fàcio, jenovés” o que el cavaller napolità Pietro Boca de Faro és catalanitzat com “Pere Boca de Far”:⁵⁸²² exactament

---

⁵⁸¹⁸ Les cartes autògrafes de Cardona, les trobareu transcrits en CORNAGLIOTTI, Anna, *Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV*, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572.

⁵⁸¹⁹ Vegeu ibídem, i el nostre capítol I.2.7. FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142, proposava els esmentats Sescases i Cardona, sobretot el primer, com a possibles autors del *Curial*.

⁵⁸²⁰ Com ara el seu coneixement del francès oral i escrit, que no troba reflex en l'obra, en contrast amb el castellà, l'italià literari o el llombard. Vegeu el capítol I.2.6.

⁵⁸²¹ La semblança d'aquest personatge, en el capítol I.2.3; les sospites d'autoria del manuscrit, en el capítol I.2.7; la seua relació amb D'Àvalos, també en dits capítols i en el I.3.4.

⁵⁸²² Vegeu IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, ps. 73, 76 *et passim*.

com “un cavaller napolità, apellat Boca de Far” (*CeG* I.31). De la mateixa manera, Gabriele Correale / Curiale –el patge predilecte del rei Alfons– era conegut en aquella cort, pels catalanòfons, com “Gabrielet Curial”. Pujades l’anomena en algun lloc “Gabrielet”, senzillament, perquè no calia especificar: la seua fama era gran. Els lectors o oients del *Curial*, és probable que l’anomenaren, senzillament, “Curial”.⁵⁸²³

En els mateixos registres comptables, el tresorer valencià resident a Nàpols escriu “li doní comptants, los quals *ischéran* de la cambra del senyor rey (...) mil DCVI alfonsins.”⁵⁸²⁴ I en l’autor del *Curial* no és difícil trobar oracions del tipus “feya meravellar tots aquells que aquí *stàvan*, los quals ab bones paraules se *esforçaven* consolar-lo” (*CeG* I.22). L’escriptor i el tresorer parlen un català occidental i mancat de confusions en vocals àtones, però comparteixen la tendència –detectable fàcilment en els escrits de la cancelleria– a emprar terminacions verbals acabades en *-an* en lloc d’ *-en* per a la tercera persona del plural. Aquests casos, segons Joaquim Martí Mestre, “no guarden relació amb el procés de neutralització de les vocals /a/ i /e/ àtones”, sinó que “corresponen a una A etimològica, la qual, de fet, es conserva també en el resultat del castellà i de l’occità.” A més, “la presència de *-an* i *-as* en els textos medievals catalans sovint s’ha posat en relació amb un hàbit gràfic conservador de caràcter culte, i, en determinats textos, amb influències occitanes o castellanques i aragoneses, segons el cas.”⁵⁸²⁵ Val a dir, emperò, que en el *Curial* l’aparició d’aquestes formes cultes en *-an* (*apòrtan, espéran, partéscan, treballàvan...*) és més cridanera que la detectable en la prosa cancelleresca de Nàpols o Barcelona, o en les lletres dels jurats de València.⁵⁸²⁶ Podria haver-hi influït, sens dubte, una qüestió d’eufonia, per exemple en frases del tipus “*crídàvan, paralàvan e murmuravan*” (*CeG* I.22), per analogia amb la llengua poètica del *Trecento*: “*gridavan(o), parlavan(o) e mormoravan(o)*”. En aquestes formes verbals, el toscà literari o poètic sol elidir les vocals finals. De la mateixa manera, l’anònim preferia algunes formes verbals pròpies de la conjugació pura, en lloc de la

---

⁵⁸²³ D’aquest donzell tractarem extensament en el capítol II.3.1.

⁵⁸²⁴ *Ibidem*, p. 71.

⁵⁸²⁵ MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (ps. 556-558).

⁵⁸²⁶ *Ibidem*, p. 557, n. 80, remet a exemples reportats per RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval (I)*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1985.

incoactiva, per analogia amb l'italià: *fungono* > *fangen*; *presumono* > *presumen*: *resumono* > *resumen*, etcètera, com explica Max W. Wheeler.⁵⁸²⁷

Quantitativament parlant els esmentats acabaments verbals en *-en* representen el 94,3%, però els d'*-an* ascendeixen a un artificios i gens menyspreable 5,6%.⁵⁸²⁸ Podria explicar-se perquè l'autor, habituat a llegir en prosa toscana, trobava culta i eufònica la terminació, per proximitat al llatí⁵⁸²⁹ i a l'italià. Tanmateix, s'absté d'adoptar-la indiscriminadament per no atemptar contra la naturalitat del discurs. Simplement, l'empra com un marcadore retòric de caràcter eufònic. De fet, l'obra es troba tota puntuada per a recitar-la en alta veu: "us vull recitar..." En relació amb la tendència cultista (o qui sap si amb un presumpte escrivà aragonés o castellà, com, seguint Anscani Mundó i Perarnau, proposava Antoni Ferrando⁵⁸³⁰), podrien interpretar-se alguns esporàdics acabaments en *-as*, del tipus *fóras*, *rodas*, *maneras*, *donadas*, *metas*, *reebas*,⁵⁸³¹ o els etimològics d'*Eneas* i *Thebas*.⁵⁸³² La mateixa intencionalitat llatinitzant, producte d'una reflexió filològica, explica el percentatge relativament elevat (18,1%) de formes en *-as* (*tengas*, *perdas*, *partescas*...) en la 2a persona del present de subjuntiu de les conjugacions II i III. O l'elevat percentatge (22,4%) de terminacions verbals en *-an* (*dígan*, *fàçan*, *véngan*...) en la 3a persona del plural del present de subjuntiu de les conjugacions II i III. Tot això, segons les quantificacions de Wheeler.⁵⁸³³

Els primers editors, com Miquel Aramon i Serra, observaven que l'autor, lector de textos en llatí, manifestava una "lleu influència" de la llengua culta, però matisaven que

---

⁵⁸²⁷ WHEELER, Max W., La morfologia verbal al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 875-908 (ps. 887-888).

⁵⁸²⁸ MARTÍ MESTRE, J., El vocalisme..., p. 558.

⁵⁸²⁹ Vegeu VENY, Joan, Valencianitat del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.106 (p. 1.098).

⁵⁸³⁰ MUNDÓ, Anscari M. [Manuel MUNDÓ MARCET], Les vicissituds de *Curial e Güelfa*, dins *Avui*, Barcelona, 19 de setembre del 1991, p. 31; PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377; FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 8).

⁵⁸³¹ Algunes d'aquestes terminacions són atribuïdes per WHEELER, Max W., La morfologia verbal al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 875-908 (p. 896), als "hàbits aragonesos" del copista. Però no es pot descartar, alternativament, que el copista –que s'endevina català, i no aragonés– haguera corregit molts d'aquests lapsus, originals d'un escriptor bilingüe, i se n'haguera deixat al remat algun, habituat com estava a copiar literalment i minuciosament els vocables de l'antígraf.

⁵⁸³² Més detalls en MARTÍ MESTRE, J., El vocalisme i el consonantisme..., p. 558.

⁵⁸³³ WHEELER, M- W., La morfologia verbal..., ps. 900-902.

es tractava d'un autor conscient de la seua fluïda tasca comunicativa. Segons Aramon, l'anònim anava amb compte de no deixar-se portar excessivament per la sintaxi i la gramàtica llatines, d'evitar que el llatí “torni la seva prosa encarcerada.”⁵⁸³⁴ Tot això, sense renunciar a la introducció sistemàtica de cultismes embellidors, amb el recurs habitual als binomis en *variatio* sinonímica, del tipus “sacut o espolsa roba”, “brau e ardit”, “luxúria e voluptat”, “brutura e sutzura”, “passava e excedia” i un llarg etcètera.⁵⁸³⁵ A l'hora de sofisticar el seu vocabulari, presta atenció a la prosa literària italiana com a rebost o font intermediària entre el llatí i el seu català, que pretén que siga elaborat i elegant quan cal: *frequèntació, lineaments, recordança, desonestament, incredible, reverencialment, enemigable, vituperosament...*⁵⁸³⁶ Giovanni Boccaccio i el seu *Decameron* hi funcionen, de fet, com una corretja de transmissió de cultismes llatins i de construccions retòriques llatinitzants.⁵⁸³⁷ Fins al punt que Lola Badia i Jaume Torró parlen de la llengua de *Curial*, pel que fa als fragments de major elaboració retòrica i formal, com un “català llatinitzant boccacesc”.⁵⁸³⁸

Montserrat Batllori i Avel·lina Suñer s'han fixat en algunes clàusules absolutes de participi (“lo qual minyò..., *morint* lo pare romàs orfe”, *CeG* I.1) que tenen per referent construccions sintàctiques llatines i que abunden en el *Curial*, com un indicatiu que l'autor “conocía bien la retórica y la estilística”.⁵⁸³⁹ Amb tot, Badia i Torró, com altres editors i crítics literaris, reconeixen que, globalment considerat, el recurs a la sintaxi llatinitzant per part de l'escriptor és “moderat” i no s'acusa tant com en la prosa cancelleresca. Tenen en compte, a més, que aquesta “imitació de la gramàtica llatina (...) és un dels trets més característics de la prosa italiana de Giovanni Boccaccio.” Es tracta, doncs, d'un factor ambiental, que afecta tota la literatura del segle XV, i que explica que l'anònim presente participis presents a l'estil del llatí (“nou donzellles... *colents* Helicon”); construccions de participi de present (“*venints* a la plaça”), ablatius absoluts

⁵⁸³⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, p. 15.

⁵⁸³⁵ Tècniques estudiades per CASANOVA, E., *Los cultismos...*, *op. cit.*

⁵⁸³⁶ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92 (p. 7e i ss.).

⁵⁸³⁷ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

⁵⁸³⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 104).

⁵⁸³⁹ BATLLORI, Montserrat – SUÑER, Avel·lina, Los nexos causales y finales en el *Curial e Güelfa*: Descripción de una sincronía histórica, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 481-514 (ps. 509-510).

(“son breu consell *tengut*”) i frases d’ablatiu absolut (“*donats* alguns joiells a ells”). Però insisteixen en què la casuística llatinitzant és relativament restringida.⁵⁸⁴⁰ A aquestes observacions, suma Antoni Ferrando algunes altres, per comparança de la prosa del *Curial* amb la de la cancelleria reial de mitjan segle XV:

“Des del punt de vista de la morfosintaxi, observem que el *Curial* adopta sistemàticament les solucions cancelleresques en casos com el sufix *-esa* de noms abstractes com *pobresa*, la flexió del gènere del numeral *dos* o les formes verbals incoatives en *-esc*. Només en *pereós* i *pereosament* opta pels derivats de *perea*, al segle XV més vius en tot el català occidental (...). I manifesta una preferència quasi absoluta per la forma cancelleresca *fonch* en lloc de *fón* o *fou*, com a tercera persona del singular del passat d’*ésser*, que eren les variants col·loquials més usades a València i a Barcelona respectivament. En canvi, s’aparta dels usos cancellerescos en casos com la variant *febra*, que només posen en circulació els escriptors valencians, tot i que el fenomen també es documenta a la Catalunya meridional; o en l’ús d’*amb* per *ab*, si bé només en quatre casos; o en la preferència sistemàtica per *yo*, la forma usual a València, enfront de *jo*, característica de Barcelona; o en l’alternança entre *hui/vui*, *gaire/no molt*...”⁵⁸⁴¹

El filòleg continua exposant una successió d’exemples (que encara podríem ampliar, per la nostra banda. Verbigràcia, *condotta* i *condottiere* en italià > *conducta* i *conductor* en la cancelleria, però *conduyt* en el *Curial*; *conducitore* en dialecte napolità⁵⁸⁴² > *conduïdor* en la novel·la (napolitanisme?).⁵⁸⁴³ Algunes eleccions són arcaïsmes; d’altres, singularitats, hàpaxs ortogràfics i capricis idiomàtics. D’altres són castellanismes sintàctics, i d’altres constitueixen autèntiques rareses o arbitriïtats de

---

⁵⁸⁴⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, El *Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (ps. 240-241).

⁵⁸⁴¹ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 48).

⁵⁸⁴² Per exemple, en MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *The ‘Novellino’, or One Hundred Ancient Tales. An Edition and Translation based on the 1525 Gualteruzzi editio princeps*, ed. i trad. de Joseph P. CONSOLI, Gardland, Nova York, 1997, p. 34.

⁵⁸⁴³ D’aquest terme tractem en el capítol II.2.2. On un Arnau Fonolleda escriuria “sots *conducta* de” (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 195r), ell prefereix “en *conduyt* de”. Vegeu també SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

criteri filològic que “aparten” el text de *Curial e Güelfa* de les estrictes directrius lingüístiques aplicades al si de la cancelleria i emanades d’aquesta.

Ben mirat, es fa difícil pensar en l’autor de la novel·la com un professional de dit organisme. I, tanmateix, no es pot negar que fóra un cortesà o, si més no, algun lector habitual de la documentació que emanava de la cancelleria reial. El que feia l’escriptor era seguir el criteri dels escrivans del rei, però discrepar amb ells d’una manera que revela la seua inquietud per la filologia, el seu caràcter de filòleg amateur, d’escriptor que reflexiona sobre el sentit i el significat de cada oració, i sobre l’ortografia de cada vocable que escriu. En definitiva, com observa Antoni Ferrando, “és evident que l’autor adopta uns criteris morfològics i sintàctics molt personals, que singularitzen el *Curial* entre els altres textos literaris de l’època.”⁵⁸⁴⁴ El de l’anònim es transforma així en un text “d’una gran artificiositat lingüística i literària”, perquè “no cerca el model unitari cancelleresc, una llengua supradialectal, sinó l’explotació estilística de la variació i una integració d’aquesta, especialment en el lèxic (...). El polimorfisme resultant reflecteix així l’experimentalisme lingüístic i literari que caracteritza la prosa de Boccaccio, el mestre per excel·lència del nostre autor, fins al punt que bé el podem considerar un filòleg tocat de l’‘umanesimo volgare’.”⁵⁸⁴⁵ Les nostres impressions generals sobre els usos lingüístics en català de l’anònim no fan sinó reforçar aquestes conclusions, que redunden sobre l’experimentalisme literari i lingüístic d’un escriptor plenament conscient de la seua tasca, integrador de variants dialectals, enriquidor de l’idioma propi amb recursos al·lòctons, i interessat a la seua manera per la filologia.

1.2. Interferència lingüística: castellà, italià, llombard, etc.

Curial e Güelfa és una novel·la redactada originalment en llengua catalana, és clar, amb les peculiaritats que s’han comentat en el capítol precedent, i que l’adornen d’un relatiu “artifici”. Ara bé, reduir una exposició sumària sobre la llengua de la novel·la al català resultaria poc recomanable científicament, si no inviable. Una primera impressió de lectura aporta, d’entrada, la sensació d’estranyesa que afectà els primers editors de l’obra. Comprovaren els filòlegs del 1930 l’aparició de múltiples castellanismes de diversa naturalesa, i un influx de l’italià que sols s’explicava per un autor que haguera residit durant anys a Itàlia. A banda, hi ha els naturals influxos que altres llengües de

---

⁵⁸⁴⁴ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 48.

⁵⁸⁴⁵ *Ibidem*, p. 82.

cultura literària a l'abast de l'autor, com l'occità o el francès, exercir sobre tries lèxiques molt concretes. Tot plegat transforma l'objecte d'estudi –una novel·la cavalleresca catalana– en un trencaclosques lingüístic i en un “problema” complex que espera ser resolt a través de successives aproximacions pluridisciplinars, com la coordinada per Antoni Ferrando.⁵⁸⁴⁶ D'altra banda, convé recordar les aportacions de Júlia Butinyà sobre l'actitud oberta de l'anònim redactor del *Curial* a la diversitat lingüística, producte dels seus coneixements geogràfics i culturals.⁵⁸⁴⁷ Així com també l'especial crida d'atenció de Cesáreo Calvo sobre la “italianitat” lingüística de moltes frases d'extracció literària i expressions de la llengua col·loquial, que fan impensable l'escriptura de l'obra per algú que no haguera residit durant anys en ambient monolingüe italià.⁵⁸⁴⁸

En principi, no hi havia la previsió d'estendre'ns en una anàlisi lingüística, ja que l'objectiu bàsic i central d'aquest estudi és el de perfilar el context historicocultural de la novel·la. Tanmateix, l'extraordinària influència del castellà en l'obra (que sols s'explica per un autor bilingüe) i la gran presència d'elements lingüístics italians, *lato sensu* (molts, relacionables amb la parla llombarda), obliguen a detenir-se sobre aquesta interessant qüestió, que contribueix a situar millor l'obra en el seu context de creació i a retratar l'escriptor, no sols pel que fa a les fonts literàries i als seus gustos estètics, sinó també a partir del seu itinerari biogràfic. El podem *inferir* a partir del registre lingüístic i del seu peculiar idiolecte literari, permeable a múltiples influències.

L'occità i el francès, producte de lectures diverses

En el plànol narratiu i argumental del *Curial*, adquireixen molta rellevància la relació d'amor “cortés” establida entre la Güelfa i Curial en el llibre I i el retrobament amorós del llibre III mediatitzat per la *Cançó de l'orifany* de Rigaut de Berbezilh.

---

⁵⁸⁴⁶ FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012.

⁵⁸⁴⁷ BUTINYÀ, Júlia, Actitudes culturales ante el encuentro lingüístico: el *Tirant lo Blanc* i el *Curial e Güelfa*, dins MARTINELL, Emma (ed.), *Oriente y Occidente: actitudes culturales ante el encuentro lingüístico. Testimonios de situaciones de convivencia de lenguas*, Real Academia de Buenas Letras, Barcelona, 1992, ps. 35-46; EADEM, Convivencia de lenguas en el *Curial e Güelfa* y *Tirant lo Blanc*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 63 (1991-1992), Barcelona, 1993, ps. 333-346; ed. electrònica <<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=10972&portal=1>>

⁵⁸⁴⁸ CALVO RIGUAL, Cesáreo, Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del *Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92; ÍDEM, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

L'escriptor s'ha educat en la cultura trobadoresca i en un amor cortés que s'expressava sobretot en llengua d'oc. Per a ell, és cert, els plantejaments morals d'aquesta idealització aristocràtica de l'amor, han caducat: ell aposta, no per un amor prohibit i problemàtic, sinó per un amor redemptor i neoplatònic, que culmina en matrimoni, d'acord amb les recomanacions dels humanistes italians del *Quattrocento*. No obstant això, l'anònim aprofita l'ocasió per a retre homenatge a un gènere literari, la lírica trobadoresca, que contempla com un patrimoni compartit entre ell i els seus lectors. D'acord amb el seu caràcter eclèctic i integrador, l'escriptor pretén salvar el bo i el millor d'aquesta tradició, per veure-la compatible amb les noves modes mitològiques i idees de l'humanisme. I també perquè la cultura dels trobadors occitans i catalans forma part del llegat literari de la Corona d'Aragó;⁵⁸⁴⁹ a banda de ser un patrimoni molt vinculat a la vida de cort i a l'orde de la cavalleria,⁵⁸⁵⁰ que pretén exaltar el *Curial*.

L'homenatge es limita, però, a evocacions de figures i situacions de l'amor cortés (el servei secret del jove a la *domina*; els gelosos *devinadors* o vells de la cort, que tracten d'impedir-lo, etc.) i a la introducció del poema de Berbezilh i d'alguns occitanismes, encara que relativament en siguin molt pocs. La Güelfa és conscient de l'existència a palau, com a totes les corts, d'uns ancians "envejosos" que actuen "per via de indicis, volent *devinar* ço que no saben" (*CeG* I.4).⁵⁸⁵¹ Per aquesta raó ordena a Curial "que si tu en algun temps per *servidor* meu te publicaràs, me perdràs per a tots temps" (*CeG* I.8). Melchior confirma la conformitat del jove i "li dix que Curial no era nat sinó per *servir* a ella" (*ibidem*). En correspondència, ella tractarà d'obtenir per a ell honors i *avançar-lo* en l'escala social, fins a fer-lo digne del seu amor als ulls de la cort (*CeG* I.4).⁵⁸⁵² En un moment determinat, "Curial s'acostà, e, a sos vijares captada covinent ora que degú no ·ls veés, li donà un besar" (*CeG* I.9). Segurament, l'autor –i

⁵⁸⁴⁹ TORRÓ TORRENT, Jaume, Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437.

⁵⁸⁵⁰ Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, La noblesa, la lírica, la caça i la cortesia, dins *Mot so raso*, 3, Girona, 2004, ps. 7-15.

⁵⁸⁵¹ En la poesia trobadoresca, els envejosos o *lauzengiers* són també *devinadors*. Es dediquen als *devinars*, és a dir, a les especulacions i la rumorologia palatina. Vegeu MARCOS ÁLVAREZ, Francisco de B., Dos mozos adivinos: Hurón ('Libro de buen amor'), Pármeno ('La Celestina')... y alguno más, dins *Revista de literatura medieval*, 13-2, Madrid, 2001, ps. 95-114.

⁵⁸⁵² Segons BOURCIEZ, Édouard, Nota-ressenya de R. Miquel y Planas, *Curial e Güelfa*, dins *Bulletin Hispanique*, 36-2, París, 1934, ps. 227-229 (p. 228), "on sait qu'en bon provençal, le verbe *avansar* comporte, de la part de la dame, une aide pécuniaire très large accordé à l'élu de son coeur pour qu'il puisse, richement équipé, faire se preuves de loyal amant et de preux chevalier." En qualsevol cas, era verb usual entre autors florentins del *Trecento*, com ara VILLANI, Giovanni, *Istorie fiorentine*, ed. a cura d'Achile MAURI, Nicolò Betto e Comp., Milà, 1843, p. 414: "[Messer Pino de la Tosa fou] il più leale a la parte Guelfa per lo popolo e per lo Bene fu uno grande imprenditore di grande cose per avanzarsi."

algun dels seus lectors— recordaria aquesta expressió trobadoresca, *li donà un baysar*, com en la *viadera* de Cerverí de Girona: “Amor, donàsseu-me un baysar”.⁵⁸⁵³ O com quan Guil·lames de la Tor demana a Aznar d’Atrossillo “que vós donets un besar a ma sor” (*CeG* II.109). En l’*Epístola èpica* del trobador Raimbaut de Vaqueiras al marquès de Montferrat –font provençal per la qual s’interessà l’anònim⁵⁸⁵⁴– llegim: “e membret vos cum vos det un baizar / al comchat penre, quan vos preguet tan car / que de son oncle la volesetz amparar, / que la velia a tort dezeretar.”⁵⁸⁵⁵ Per inèrcia de la lírica trobadoresca, en la literatura cavalleresca francesa també se solen *donner baisiers*.⁵⁸⁵⁶

Llegint més avant en la novel·la catalana, s’observa que Camar diu a Joan / Curial: “te he près a furt un besar” (*CeG* III.59). Tant la situació com la frase recorden molt un vers del *Facet* (*ars amandi* anònim de la primera meitat del segle XIV, en noves rimades), que diu “enclinant son cap exament, / e profire’s per son servent, / e arrap-li tost un baysar” (vv. 905-907).⁵⁸⁵⁷ Ara bé, en el *Curial*, la iniciativa eròtica i furtiva és femenina, en contra de la tradició. De fet, l’escriptor jugarà a alterar paròdicament algunes situacions sentimentals de l’amor cortés, per considerar que les bases morals sobre les quals se sostenien ja no tenen vigència en el Quatre-cents.

Antoni Ferrando elabora una relació d’occitanismes com *baudor* (‘alegria’, arcaisme, amb la variant *baldor*⁵⁸⁵⁸), *borrell* (‘botxí’,⁵⁸⁵⁹ podria ser aragonesisme⁵⁸⁶⁰), *espassa* (‘distracció’, arcaisme documentat en Eiximenis), *flauja* (‘flabiol’, si no es tracta de ‘fantasia’⁵⁸⁶¹), *mal que* + PRONOM FEBLE + *pes* (‘encara que pese a algú’;

⁵⁸⁵³ ROMEU FIGUERAS, Josep, *Estudis de lírica popular i lírica tradicional antigues*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, p. 94.

⁵⁸⁵⁴ Vegeu el capítol II.1.3, on tractem de les fonts bibliogràfiques occitanes.

⁵⁸⁵⁵ VAQUEIRAS, Rimbaut de – DI MONFERRATO, Bonifazio I, *Le epistole del trovatore Rambaldo de Vaqueiras al marchese Bonifazio I di Monferrato*, ed. a cura de G. del Noce, Sansoni, Florència, 1898, p. 56.

⁵⁸⁵⁶ Vegeu LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 97 *et passim*. Aquesta substantivació de tradició provençal la recull també l’edulcorada prosa narrativa de Boccaccio (*Decameron*, introd.: “Lasciamo stare l’aver conosciuti gli amorosi baciari, e i pliacevoli abbracciari...”), com es veurà més avall.

⁵⁸⁵⁷ CANTAVELLA, Rosanna (ed.), *El “Facet”. Un “ars amandi” medieval. Estudi i edició*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Barcelona – València, 2013, p. 216.

⁵⁸⁵⁸ ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *baudor* o *baldor*.

⁵⁸⁵⁹ OLIVIER, Philippe, *Dictionnaire d’ancien occitan auvergnant. Mauriacois et Sanfloirain (1340-1540)*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009, p. 169, veu *borrèl*. En francès, *bourreau*.

⁵⁸⁶⁰ YANGUAS MIRANDA, José, *Diccionario de las palabras anticuadas que contienen los documentos existentes en los archivos generales y municipales de Navarra, y de su correspondencia con el lenguaje actual*, Tipogr. de Francisco Esasun, Pamplona, 1854, p. 14, s. v. *borrel*. En el romanç de la Baixa Navarra, castellanòfona, es coneixia aquesta veu amb el mateix significat de ‘botxí’ que en llengua d’oc.

⁵⁸⁶¹ Sobre l’equivoc *flanges* / *flauges* que apareix en el *Curial*, vegeu el capítol II.2.3.

podria ser també castellanisme⁵⁸⁶²), *musar* ('perdre el temps') i *sallir* ('eixir', usat per Ausiàs Marc).⁵⁸⁶³ Quasi tots es concentren en el llibre I, com a elements que "decoren" l'escenari d'amor a la cort de Montferrat, i com a mots amb els quals estava familiaritzat un públic oient o lector de poesia trobadoresca. De fet, el gust per versificar en un català farcit d'occitanismes era plenament vigent encara durant les primeres dècades del regnat d'Alfons el Magnànim.⁵⁸⁶⁴ S'hi podrien afegir els *auzells* ('ocells', *CeG* III.15), l'augmentatiu *fortegàs* ('home fort', *CeG* II.115), *aymia* ('dama estimada', *CeG* II.26), *vencirà* ('vencerà', *CeG* II.43), *venciria* ('venceria', *CeG* I.38).

Xavier Rofes es fixa en un altre ús arcaic, el de *si tot* amb valor concessiu ('si bé'), que ja havia cridat l'atenció d'Anfós Par,⁵⁸⁶⁵ i ho relaciona amb un autor "influït per la llengua més pròpia de la poesia". Reforcen aquesta impressió de l'observador altres formes arcaiques, com *contra grat* o *jats que*.⁵⁸⁶⁶ Tot forma part d'un limitat o anecdòtic repertori de vocables i expressions evocadores, que afavoreixen en l'oient o lector el trasllat mental al segle XIII, a l'època mítica de Pere el Gran i Conradí de Sicília.

* * *

Els gal·licismes del *Curial* tampoc no són gaire abundants i remetent, com els occitanismes, a records de lectures literàries. El francès, la llengua franca de la cavalleria europea, proporcionava llavors una rica terminologia al terreny especialitzat de les justes i l'heràldica. L'autor i els seus contemporanis l'empraven amb naturalitat, generalment després d'haver patit alguna adaptació al català. Antoni Ferrando recull els mots següents: "*armurer*,⁵⁸⁶⁷ *arrestar-se*,⁵⁸⁶⁸ *assallir*,⁵⁸⁶⁹ *camús*,⁵⁸⁷⁰ *damisel·la*,⁵⁸⁷¹

⁵⁸⁶² Vegeu ELVIRA, Javier, 'Mal que le pese', 'pese a que' y otros 'pesares'. Gramaticalización y lexicalización en la lengua medieval, dins MIGUEL, Elena de i al. (eds.), *Fronteras de un diccionario. Las palabras en movimiento*, Cilengua, San Millán de la Cogolla, 2009, ps. 273-294.

⁵⁸⁶³ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 15).

⁵⁸⁶⁴ TORRÓ TORRENT, Jaume, La cort literària d'Alfons el Magnànim, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 27-39.

⁵⁸⁶⁵ PAR, Anfós, "*Curial e Güelfa*": notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, p. 55.

⁵⁸⁶⁶ ROFES MOLINER, Xavier, Condicionals concessives i altres construccions de valor concessiu en el 'Curial e Güelfa', dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 795-842 (p. 787).

⁵⁸⁶⁷ No deu ser cap gal·licisme. Vers la fi del present capítol, quan tractem dels llombardimeses, comentarem aquest dels *armurers*, que precisament són "armurers de Milà".

⁵⁸⁶⁸ Es tracta d'un italianisme, *arrestarsi*, 'detenir-se', com més avant s'observarà.

⁵⁸⁶⁹ Com en el cas anterior, no deu comptar-se tampoc com gal·licisme. *Assallire* era un verb correntíssim en el lèxic militar italià i en la literatura toscana del temps del *Curial*.

⁵⁸⁷⁰ *Camús*, 'curt de nas', era gal·licisme present en textos catalans baixmedievals, però no la popular expressió *rendre camus*, que l'anònim adapta al català: "e pens que haguera vanament treballat e me'n

environar,⁵⁸⁷² *gatge*,⁵⁸⁷³ *logís*, *renart*, *ribaut* (alguns documentats en el català antic)” i “construccions com ara ‘açò és ver’ (*c’est vrai*),⁵⁸⁷⁴ ‘jove home’ (*jeune homme*), ‘tot en rient’ (*tout en riant*)⁵⁸⁷⁵ o la profusió de pronoms personals innecessaris, com ‘jo-t prech’ (*je te prie*)”⁵⁸⁷⁶ que li semblen “imputables a la lectura sovintejada de fonts franceses.”⁵⁸⁷⁷

Com s’observa, molts d’aquests gal·licismes havien adquirit un caràcter internacional a la Romània, explicable pel prestigi de la llengua francesa com a idioma de cortesia, cavalleria ludicofestiva i literatura cavalleresca. Amb la qual cosa, es fa difícil de vegades saber si l’assimilació del barbarisme per part de l’escriptor s’ha produït directament des del francès o per intermediació de gal·licismes consolidats a les corts italianes del segle XV. En qualsevol cas, la naturalitat amb què aquest els adopta reforça la idea, apuntada per Antoni Ferrando, d’un reforçament per part de l’anònim dels elements de coincidència de les diverses llengües que coneix.⁵⁸⁷⁸

La relació de manlleus pot ser ampliada. L’adjectiu *certana* (CeG II.12) podria comptar-se com a arcaisme, italianisme o potser gal·licisme (*certaine*⁵⁸⁷⁹) perquè apareix en un entorn –el del camí de Curial a París– procliu als manlleus del francès. Estant a

---

fóra tornat camús” (CeG II.31). Vegeu LÉVIZAC, Abate de, *El nuevo Chantreau, o Gramática de la lengua francesa*, Tipogr. de Pierre Beaume, Bordeus, 1817, p. 295, s. v. *camus*: “Rendre *camus*: ‘Dexar a alguno como tonto; dexarle parado’.”

⁵⁸⁷¹ Del francès *demoiselle*. Era veu usual en el segle XV a la cort de Milà, on podria haver-la apresada l’escriptor. A Castellà, ho serà des del segle XVI. Vegeu COVINI, Maria Nadia, Milano e Bologna dopo il 1455. Scambi militari, condotte e diplomazia, dins DEL TREPPO, Mario (ed.), *Condottieri e uomini d’arme nell’Italia del Rinascimento (1350-1550)*, CISEM – Liguori Editore, Napoli, 2001, ps. 165-214 (p. 189); MALAGUZZI VALERI, Francesco, *La corte di Ludovico il Moro. La vita privata e l’arte a Milano nella seconda metà del Quattrocento*, Ulrico Hoepli, Milà, 1913, p. 393.

⁵⁸⁷² Gal·licisme conegut en català i a italià durant la baixa edat mitjana en el sentit de ‘circumdar, circumval·lar’ (Llull, Muntaner, etc.). Però, en aquest cas, per la reiteració i les situacions en què apareix, cal llegir-lo com un influx del piemontés o llombard *’nvironè* ‘envoltar, contornejar’, en un sentit més ampli. Vegeu avall, on tractem de la llengua llombarda i de l’italià dialectalitzat de la Llombardia.

⁵⁸⁷³ ‘Despesa’ d’un cavaller en equipament i salaris. Aquest és un gal·licisme consolidat per l’ús habitual en el vocabulari militar i cancelleresc de la cort. No caldria comptar-lo, en absolut, entre els estrangerismes. Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 70.

⁵⁸⁷⁴ Aquest, en realitat, no és cap gal·licisme, sinó un toscanisme i, a més a més, literari, per tal com apareix en Boccaccio, *Decameron*, II,8: “egli è vero che”.

⁵⁸⁷⁵ En aquest cas, ens trobem amb un llombardisme, *tutt in rident*, com més avall s’annotarà.

⁵⁸⁷⁶ De la mateixa manera que en altres casos, el que sembla un gal·licisme, és més fàcil que siga en el *Curial* una fórmula italiana tan col·loquial i corrent com *io ti prego*.

⁵⁸⁷⁷ FERRANDO, A., Introducció..., p. 15.

⁵⁸⁷⁸ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88.

⁵⁸⁷⁹ RIBES AMORÓS, M. Salomé, *L’obra lingüística d’Alfons Par*, Institut d’Estudis Catalans (“Biblioteca filològica”, 66), Barcelona, 2011, p. 513.

França, és normal trobar-nos amb *harauts* (< *héraults*, ‘heralds’),⁵⁸⁸⁰ *varvessors* (‘varvassors’)⁵⁸⁸¹ i *mestres d’hostal* (< *mêtres d’hôtel*);⁵⁸⁸² cavallers que llueixen *entresenyas* o *entresenys* en els escuts (< *entreseign/-e*, ‘figura heràldica’⁵⁸⁸³) o algun escut *migpartit* (< *myparti*, ‘partit simètricament en dos esmalts’);⁵⁸⁸⁴ que guanyen *lo pris* (< *le prix*) del torneig i es retiren *a son logís* (‘al seu allotjament’) o al seu *hostal* (< *hostel*, en francès medieval, *hôtel*, ‘casa’). Hi ha uns altres que s’obstinen a prendre donzelles per les *treces* (< *tresses*, ‘trenes’),⁵⁸⁸⁵ emulant una divertida escena del *Lançalot en prose*, etcètera.⁵⁸⁸⁶ Vet, entre altres coses, que Curial no és *donzell* abans de ser cavaller, com pertocaria a una cort ibèrica, sinó *escuder* (< *écuyer*), com en una cort francesa o francòfila, com és el cas de la monferratesa del segle XV.⁵⁸⁸⁷

Ara bé, no ens enganyem: com ja anotava Ramon Miquel, la terminologia francesa del *Curial* no va més enllà d’un curt aplec de tecnicismes relacionats amb l’art militar i els torneigs.⁵⁸⁸⁸ Com adverteix Giuseppe Sansone, l’autor mostra la seua sensibilitat per “la cultura” francesa, més que per la llengua.⁵⁸⁸⁹ Els seus lectors, això no obstant, esperen que un cavaller europeu com cal, a banda del seu idioma nadiu –la “llengua lombarda”, pel que fa al cas (*CeG* III.74)– sàpia defendre’s en un francès mal que siga bàsic. Quan Curial visita el Sinaí, s’alegra de trobar Sanglier “per ço com parlava francès” i podia entendre’s amb ell amb naturalitat (*CeG* III.8). En tornar al Monferrat, “la Güelfa apellà Curial, e demanà-li d’on era e com havia nom; respòs que

⁵⁸⁸⁰ MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (ps. 548-549).

⁵⁸⁸¹ De l’ofici de varvassor i de la seua relació amb lectures cavalleresques, ens ocupem en el capítol II.2.2.

⁵⁸⁸² Més avall es comentarà la familiaritat existent a les corts nord-italianes amb l’ofici de *mastro d’ostale, magister hospicii*, etc.

⁵⁸⁸³ Segons VAN DAELE, Hilaire, *Petit dictionnaire de l’ancien français*, Librairie Garnier Frères, París, 1940, veu *entreseign*.

⁵⁸⁸⁴ Vegeu el capítol II.2.3, on tractem de l’heràldica de la novel·la.

⁵⁸⁸⁵ CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 921).

⁵⁸⁸⁶ Vegeu el capítol II.1.4, on tractem de la matèria artúrica.

⁵⁸⁸⁷ Més detalls sobre açò en el capítol II.2.2, i en SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

⁵⁸⁸⁸ MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (p. XX).

⁵⁸⁸⁹ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell’anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (p. 213, n. 11).

de Normandia, e havia nom Johan. E parlava francés contínuament”, com qualsevol estranger, per a mantenir el secret de la seua identitat (*CeG* III.74). La senyora de Milà, com les altres grans senyores d’Europa en temps d’escriptura de la novel·la, havia après de menuda algunes beceroles en francés, i estava habituada a llegir i a oir recitar històries en aquesta llengua. No debades, a les corts nord-italianes del segle XV, el francés era una llengua de cultura parlada i escrita regularment entre la noblesa cortesana, i s’emprava sobretot –segons Peter Burke– en tot allò que afectava al món de la cavalleria.⁵⁸⁹⁰ En les seccions romances de les biblioteques del nord d’Itàlia, com ara la del senyor de Milà, Filippo Maria Visconti, predominaven nítidament –en alguns casos, aclapadorament– les obres de ficció en llengua francesa.⁵⁸⁹¹

En les cerimònies cavalleresques de tota Europa, les justes començaven amb una frase ritual francesa, que l’escriptor incorpora a la novel·la: “Los harauts comencen a cridar: –*Laxes-los aler!*” (*CeG* I.17). Estant a València el rei Martí I d’Aragó, el 30 de maig del 1407, Pere de Cardona s’enfrontà amb Tanneguy du Chastel quan donà l’ordre en francés un rei d’armes dit “Aragó”: *Laissez-les aller pour faire leur devoir!* Aquest era l’enunciat sencer de l’arenga.⁵⁸⁹² Unes dècades després, a l’Alcúdia de la vall d’Uixó (regne de València, 1 d’octubre del 1469), l’infant Enric de Castella presidí un combat entre els donzells Martín de la Riba i Fernando de Tapia, i ordenà a Martí el trompeta que repetira tres vegades la frase ritual: “Lexe-los aler per fer llur dever!”, segons el que transcrigué el notari present en aquesta justa valenciana.⁵⁸⁹³ L’elecció de noms francesos com *Bonté* o *Bon Panser* per als heralds, sense descartar segones intencions onomàstiques,⁵⁸⁹⁴ revelen també la centralitat que ocupaven les esplèndides corts de França i Borgonya com a referents per a l’imaginari cavalleresc europeu.

Les cerimònies sofisticades, la parafernàlia flamígera i els pomposos tractaments honorífics de les corts de París i Borgonya solien ser imitats a la resta d’Europa. D’això és mostra, en el *Curial*, el tractament que ofereix l’autor a Pere III el Gran, rei d’Aragó

---

⁵⁸⁹⁰ BURKE, Peter, Languages and Anti-Languages in Early Modern Italy, dins *History Workshop*, 11, Oxford, primavera 1981, ps. 24-32.

⁵⁸⁹¹ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 20).

⁵⁸⁹² RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 125. Apareix regularment en llibres de cavalleries de l’època, com ara en LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 126: “Laissez les aler!”

⁵⁸⁹³ HINOJOSA MONTALVO, José, Torneos y justas en la Valencia foral, dins *Medievalismo*, 23, Madrid, 2013, ps. 209-240 (p. 223).

⁵⁸⁹⁴ De les quals tractarem amb deteniment en l’apartat II.3.

com a “il·lustre, *tres excel·lent e molt alt e valerós* rey d’Aragó” (CeG II.113). La fórmula de cortesia no té relació amb la més completa que s’aplicava en català al monarca, i que féu servir pel 1428 Felip de Malla: “molt alt e molt excel·lent príncep e molt poderós senyor.”⁵⁸⁹⁵ Pel que sembla, l’autor vol traslladar la impressió d’estar citant –literalment, en part– una fórmula francesa del tipus *illustre, très excellent, et très hault et puissant le roy d’Aragon*. En realitat, el tractament cancelleresc que solia atorgar-se als monarques al París del segle XV era en de *très hault, très excellent et très puissant prince le roy de...* El delfí de França era *très hault, très puissant et excellent prince*; un príncep de sang reial, com el duc de Borgonya, *très hault et très puissant*; la resta de nobles, *très hault et puissant seigneur*. En l’armorial del Toisó d’Or del capítol celebrat a a l’església de Saint-Bavon de Gant (1445), Alfons el Magnànim apareix tractat com el *très hault, très excellent et tres puissant prince don Alphonse, roy d’Aragon*. El tractament que ofereix l’escriptor al rei d’Aragó (prefiguració històrica del rei en el moment del qual s’escriu el *Curial*) podria llegir-se com una celebració epigràfica de la concessió per Felip III el Bo del toisó al rei d’Aragó (1445-1446).⁵⁸⁹⁶

D’acord amb un costum ben estés per Europa, l’escriptor elegeix *mots* o llegendes heràldiques en francès per acompanyar les divises de diferents personatges. Hi ha un vers copiat quasi literalment d’Oton de Grandson (*Cuer desirous n’a null sojorn*) per a la Güelfa; un altre procedent de l’obra de Christine de Pizan (*¿Comant porà mon paubre cuer pourter / la grant dolour que li faut à souffrir?*) per a Làquesis; un lema trobadoresc de Blondel de Nesle (*Ami sens amie*) per al Curial encara immadur del falcó encapellat; un *Flanges són* enigmàtic, en clau irònica, per al comte de Poitiers, que pel 1447 conspirava amb el duc d’Orleans per arravatar Milà a Alfons el Magnànim, i un proverbi grec manllevat de Píndar en versió llatina, però traduït al francès (*Ans anvie que pitié*) per al Curial ja regenerat: el cavaller triomfant del falcó desencapellat. De la procedència i significat d’aquests filacteris heràldics, tractarem al lloc corresponent.⁵⁸⁹⁷ En qualsevol cas, s’observa d’entrada que es tracta –com la resta de gal·licismes fraseològics– de materials literaris. L’adaptació que fa l’escriptor d’una llengua francesa

---

⁵⁸⁹⁵ PERARNAU ESPELT, Josep, La lletra de Felip de Malla informant al rei Alfons del terratrèmol de la Candelera, 1428, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 21, Barcelona, 2002, ps. 665-670 (p. 667).

⁵⁸⁹⁶ Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d’Or, dins *ESTUDIS d’història medieval*, vol. 4, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119; BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes al Toisón de Oro contenidos en la cancellería de los reyes de Aragón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 239-243.

⁵⁸⁹⁷ Quan abordem les fonts de l’autor: franceses (capítol II.1.4) i clàssiques (capítol II.1.7).

que no domina amb profunditat, hauria donat per resultat un “francés catalanitzat”, com el denominen Lola Badia i Jaume Torró.⁵⁸⁹⁸ En realitat, no és això, sinó un –diguem-ne, si volem– “*moyen français* italianitzat”, molt pròxim a la llengua francoprovençal que es parla a la Suïssa *romanda*, la vall d’Aosta, part del Piemont italià i part del Delfinat francès (on se’l considera *patois*). Aquest idioma gal-loitalià (considerat realment per molts filòlegs com un conjunt de dialectes gal-loitàlics, de transició) gaudí en la baixa edat mitjana d’una tradició literària pròpia, en àmbit cavalleresc. Se l’anomenava *francoladí*, i gaudí de públic cortesà en els segles XIII-XV a la Llombardia i Venècia (literatura *francoitaliana*).⁵⁸⁹⁹ L’autor de *Curial e Güelfa*, que –segons múltiples indicis– hauria residit en alguna cort principesca del nord d’Itàlia, segurament la de Milà,⁵⁹⁰⁰ no coneix el francès de París, sinó aquesta llengua híbrida, que és la que reproduceix en la novel·la acostant-la intuïtivament, en algun mot concret, al català.

Al marge de les citacions literals o *francoitalianes* de versos de la lírica francesa, en el proemi al llibre II, que tracta especialment de l’art de cavalleria, l’escriptor introdueix una curiosa digressió al voltant del concepte *cavaller errant*:

“En aquest libre se fa menció de cavallers errants, jatsia que és mal dit ‘errants’, car deu hom dir ‘caminants’. *Erre* és vocable francès, e vol dir ‘camí’, e *errar* vol dir ‘caminar’. Emperò yo vull seguir la manera d’aquells cathalans qui trasladaren los libres de Tristany e de Lançalot, e tornaren-los de lengua francesa en lengua cathalana, e tots temps digueren ‘cavallers errants’; car aquest vocable *errants*, que vol dir ‘caminants’, nulls temps lo volgueren mudar, ans lo lexaren axí, no sé la rahó per què. E axí, diré yo ‘errar’ per ‘caminar’, seguint la costuma dels antichs, jatsia que parlaré impropri e seré algun poch digne de reprensió.”
(*CeG* II.0).

⁵⁸⁹⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 558.

⁵⁸⁹⁹ Vegeu l’article *letteratura franco-italiana* de l’*Enciclopèdia Treccani*, en <<http://www.treccani.it/enciclopedia/letteratura-franco-italiana/>> Una de les obres emblemàtiques d’aquest corrent literari és ANONIMO, *L’Entrée d’Espagne. Chanson de geste franco-italienne publiée, d’après le manuscrit unique de Venise, par Antoine THOMAS*, Firmin-Didot (Société des Anciens Textes Français), París, 1913; reed. facsímil a cura de Marco INFURNA, Olschki, Florència, 2007.

⁵⁹⁰⁰ Sembla que el cant de cigne d’aquesta literatura francoitaliana tingué lloc a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti, vegeu McCORMIK, Stephen Patrick, *Remapping the Story: Franco-Italian Epic and Lombardia as a Narrative Community (1250-1441)*, Tesi doctoral, Department of Romance Languages and the Graduate School of the University of Oregon, 2011; ed. electrònica <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/11937/McCormick_Stephen_Patrick_phd2011sp.pdf>

En castellà, es parlava de *caballeros andantes*, com Amadís de Gaula; en canvi, en català, els traductors dels segles XIII-XIV havien adoptat l'adjectiu *errant* calcant-lo del francès. Potser l'anònim pensa en *andantes* quan proposa *caminants* com a la traducció lògica que haurien d'haver adoptat “aquells catalans” llunyans en el temps i, segurament també, en l'espai. En efecte, *erre* és ‘voyage, chemin, route’ en francès medieval; *errer* significava ‘voyager, se mettre en route, marcher, aller’, i el participi de present, *errant*, ‘celui qui voyage, celui qui voyage de pays en pays’; circumstància que permetia traçar equívocs per similitud amb *erroier*, ‘errer, être dans l’erreur’, errar en el sentit d'equivocar-se.⁵⁹⁰¹ Amb el benentès que el que camina per molts llocs, també corre més risc d'equivocar-se de camí o errar per mal camí. De fet, al llarg del llibre II, veurem com l'autor del *Curial* juga amb el significat ambivalent d'*errar* per a donar a entendre l'error comés pel cavaller havent-se fixat en Làquesis. Per exemple, en el següent reny que li fa Melchior de Pando: Ay! E com me tem que *errats* lo camí! (...) Obrits los ulls de l'enteniment, e, si havets *errat*, esmenats-vos, e no *errets* altra vegada, car aquesta *error* seria pijor que la primera” (*CeG* II.136). Abans que l'anònim, ja havia jugat amb *errant* i *errar* el marquès de Saluzzo, en una obra titulada precisament *Le chevalier errant*, que l'escriptor degué conèixer al palau de Casale Monferrato, i que li serví d'inspiració per a estructurar la seua obra i per a altres detalls.⁵⁹⁰²

Ara que, sens dubte, les lectures en francès que més influïren en la introducció de gal·licismes en *Curial e Güelfa* foren les de llibres de cavalleria artúrica, com el *Tristan en prose* o el *Lancelot* més amunt referits. La familiaritat de l'escriptor amb la narrativa francesa es nota des del primer full de la novel·la, quan es planteja començar amb un “Fonch ja ha lonch temps...” (*CeG* I.1), que no és sinó un calc del francès *Il y avoit déjà longtemps...*, o *Ça/cela fait déjà longtemps...*. Dels llibres de Tristany, Lançalot, Perceval i altres herois, provenen expressions com “què us diré?” (*que vous diroie?*);⁵⁹⁰³ “embroncar-se” lluitant a cavall (*s'embranchier*, ‘abraçar-se al coll de l'animal’);⁵⁹⁰⁴ “a

⁵⁹⁰¹ GODEFROY, Frédéric, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous des dialectes du IXe au XVe siècle*, Slatkine, Ginebra – París, 1982, vol. 3, ps. 329 (veu *erre*), 331 (*errer*), 332 (*errant*, *erroier*).

⁵⁹⁰² Vegeu el capítol II.1.4, que dediquem a les fonts franceses i llombardes.

⁵⁹⁰³ Molt usada encara en la narrativa cavalleresca del segle XV, com ho demostra LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, ps. 71, 161, 162, etc.

⁵⁹⁰⁴ MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 962-964 i 990-991) compara un text del Roman de Mélusine (ca. 1392-1393: “et va ferir le roy sarrasin sur le heaume par telle vertu qu'il l'embranché sur le col du destrier, et par pou

petit pas” (CeG II.26, 28 i 40), cavalcar à *petit pas*, ‘a poc a poc’;⁵⁹⁰⁵ “gran colp de” noves, francs, argent, monges, etc., influint per *beaucoup de*; “a son despens” (à *son despens*, ‘a despesa seua’); “repolsar” (*repouser*);⁵⁹⁰⁶ la locució verbal “assajar de dir” (*essayer de dire*), “assajar” en el sentit de posar-se una peça de roba (*essayer*) o “assajar una arma” (*essayer un arme*);⁵⁹⁰⁷ l’adjectiu del francès medieval *desavisé*, ‘ignorant, imprudent, déconcerté’,⁵⁹⁰⁸ que apareix aplicat a la frase següent: “cruel e *desavisada* vergonya” (CeG I.8); el partitiu “li donà de l’argent” (*lui donna de l’argent*); “a forma de cavaller errant” (CeG II.27; à/*sous forme de chevalier errant*); “sens pus” (*sans plus*); “que vós no ·l nomenats a persona [=‘ningú’] del món” (CeG II.64; *que vous ne le nommez à personne du monde*); “la força defall” (CeG II.144; *la force défaut*)⁵⁹⁰⁹; “l’as assats molestat” (CeG III.20; *l’as assez ennuyé*); “buydar la sella” (CeG III.96; *vider la selle*, desarçonar el rival, derrocar-lo del destre); “rellamp de cavalleria” (CeG III.91 i 99; *éclair de chevalerie*), i “les males costums” o “la mala costuma d’albines” (CeG II.5, 7, 8 i 32): *la mauvaise coutume d’aubines*, legislació francesa d’origen germànic que permetia embargar béns a estrangers, però amb connexió literària amb algunes versions del *Tristan en prose*.⁵⁹¹⁰ S’ha volgut relacionar també “aürtar” o donar grans “aürts” (‘escometre amb violència’, ‘colpejar’ en combat) amb el francès *heurter*.⁵⁹¹¹ Altres el compten com a indicador lèxic valencià,⁵⁹¹² pel sentit que adquireix en algun punt de la novel·la. Tanmateix, per norma general, els usos de

---

qu’il ne versa par terre”) amb altre del *Curial*: “que lo marqués, enbroncant-se, tot abraçat lo coll cuydà caure del cavall.” El el *Lancelot en prose* s’usa dit verb molt regularment.

⁵⁹⁰⁵ En aquest cas, però, sembla que l’autor ha après l’expressió directament de l’italià col·loquial: *andare* o *cavalcare a piccolo passo*. També és corrent en obres literàries. Per exemple, en BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003, <www.bibliotecaitaliana.it>, V,71: “E dall’una parte a *piccolo passo* cavalcava Ascalion, e dall’altra le veniva il duca...”

⁵⁹⁰⁶ Aquests últims exemples, proposats per WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135 (p. 1.134).

⁵⁹⁰⁷ MARTINES, J., Aproximació a les novetats lèxiques..., p. 955.

⁵⁹⁰⁸ GODEFROY, F., *Dictionnaire de l’ancienne langue...*, vol. 2, ps. 541-542, s. v. *desavisé*.

⁵⁹⁰⁹ NICOT, Jean, *Thresor de la langue françoise, tant ancienne que moderne*, David Douceur, París, 1606, p. 293, s. v. *force*: ‘*Vires decedunt; vires deficiunt; concidunt venae.*’

⁵⁹¹⁰ De la qual es tractarà en detall en el capítol II.2.2; de les fonts literàries, en el capítol II.1.4.

⁵⁹¹¹ Segons la proposta de WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135 (p. 1.134).

⁵⁹¹² VENY, Joan, Valencianitat del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.126 (p. 1.124).

l'escriptor remetent l'italià *urtare* ('spingere incontro con impeto e violenza'), adaptat al català, potser, influït per la fonètica i l'ortografia de la veu autòctona *ahurtar*.⁵⁹¹³

Un evident calc literari de les novel·lesc clàssiques de cavalleria és el verb *conduir* i el substantiu *conduyt*, que apareix sovint vinculat a l'expressió *en conduyt de*. Això explica la seua total concentració en els episodis inicials del llibre II, on apareixen els cavallers errants conduint o portant "en conduyt" donzelles pels camins de França, anant al torneig: "prengué càrech de conduire-me segura de tota adversitat" (*CeG* II.5); "aquesta donzella que en mon conduyt és" (*CeG* II.8); "dona qui vage en conduyt de cavaller" (*CeG* II.9); "no conexets lo cavaller qui ·m conduu" (*ibidem*); "no són cavallers per conduire donzella" (*ibidem*); "aquests cavallers no merexen conduire donzella" (*ibidem*); "com ella refusàs són conduyt, lo cavaller..." (*ibidem*); "una donzella que vage en conduyt de cavallers errants, usança és de cavallers" (*CeG* II.10); "digats qui és aquest cavaller que us conduceix" (*CeG* II.11); "¿Ara és cosa nova cavaller errant menar donzella en son conduyt?" (*CeG* II.12); "anar al torneig en son conduyt" (*ibidem*); "aquest cavaller qui us conduceix" (*CeG* II.15); "que vós menàsets donzella en vostre conduyt" (*CeG* II.19); "lexets la donzella al cavaller qui la conduya" (*CeG* II.22); "Yo vaig ab quatre cavallers d'Aragó (...), per què yo ·ls conduesch" (*CeG* II.27); "cavaller qui us conduceix" (*CeG* II.28); "aquest cavaller menava donzella en son conduyt" (*CeG* II.31); "molts cavallers apòrtan (...) donzelles en lur conduyt" (*CeG* II.32), i "no digués que ella era en son conduyt" (*CeG* II.34). Totes aquestes frases no són sinó evocacions de textos cavallerescos francesos del tipus: "se dame ou damoyelle y passoit *sans conduyt de* chevalier errant, la rettiendroit on."⁵⁹¹⁴ La reproducció del llenguatge i la introducció de gal·licismes literaris busca l'efecte de "recrear" velles lectures en la ment dels oients. S'acompanya en el *Curial* d'un sentit de l'humor i de la broma cortesa que connecten amb l'esperit de dits clàssics; deixant de banda l'evident emulació de Boccaccio en algun episodi, com el monestir femení. És tan curiosa com elegant la seua manera de sincretitzar tradicions com l'artúrica (francesa) i la boccacesca (italiana). L'anònim elegeix el bo i el millor de les tradicions literàries d'Europa per a bastir al damunt el seu projecte innovador i catalànic.

⁵⁹¹³ Vegeu més avall, quan tractem dels italianismes.

⁵⁹¹⁴ *TRISTAN, chevalier de la table ronde, nouvellement imprimé a Paris*, París, 1502, f. 94r/v. Citem aquesta impressió antiga, a la qual es pot recórrer, per comprovar que l'ortografia original del francès antic (*conduyt*, normalitzat com *conduit* en les modernes edicions crítiques) coincideix amb la del *Curial*. No sols és locució corrent i molt reiterada en el *Tristan en prose*, sinó també en el *Lancelot du Lac*. Vegeu HUTCHINGS, Gweneth (ed.), *Le roman en prose de Lancelot du Lac. Le conte de la charrette*, París, 1938; reimpr. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1974, *passim*.

Quan tractem del *Tristan*, veurem que “durar longament” (CeG II.18) es troba en relació directa amb el francès “longuement durer”.⁵⁹¹⁵ És probable, fins i tot, que la substitució del verb català *omplir* per l’aragonés *emplir*,⁵⁹¹⁶ (més pròxim a l’ètimon llatí IMPLERE) en el *Curial*, estiga influït per lectures de francès medieval. Apareix en llibres com el *Tristan* en contextos com ara: “li crenel des murs des fortereches et des tours conmenchierent tout a *emplir* de dames et de damoiseles.”⁵⁹¹⁷ S’explicarien així frases del tipus: “los ulls se li *empliren* d’aygua” (CeG I.22); “lo cavaller se *emplí* de malenconia” (CeG II.9); “la plaça se començà *emplir* de gents” (CeG III.100) o “que aquesta gent morisca *impla* la foguejant casa de Plutó” (CeG III.12).

A banda de la introducció d’aquests mots i locucions franceses, crida l’atenció que el rei d’Anglaterra, “qui era molt fumós e havia haüda molta malenconia de les paraules de Curial, car tots los circumstans lo acusaven de ultrajós, confiant de la força e virtut del bretó, *se més la mà al cap e jurà* per aquell que lexaria venir la batalla a fi” (CeG III.82). Els cavallers francesos, i no sols els dels llibres de cavalleria, en efecte, tenien per costum posar-se la mà al cap per a jurar solemnement, cosa que donava lloc a frases del tipus: *jurar sur la tête de quelqu’un; moi, je jure sur ma tête que...; je le jure sur ma tête!* No obstant això, no es pot descartar tampoc que es tracte d’un italianisme, ja que en Itàlia es parlava, per influència francesa, del mateix: *vi giuro sulla mia testa che...; lo giuro sulla mia testa, giurare sulla testa (di qualcuno)*, etc.

Totes les frases i expressions gal·les, concentrades majoritàriament en el llibre II, responen a records de lectura de llibres de cavalleries en francès. Es tracta d’estrangerismes de naturalesa literària, apresos d’audicions i no de la parla col·loquial. Per la qual cosa, podem deduir que l’escriptor visqué durant anys en corts, com per exemple la d’Alfons el Magnànim o la de Filippo Maria Visconti, on es recitaven generalment les històries de la “matèria de Bretanya” en la llengua original en què havien sigut escrites. Aquestes recitacions –com s’explicarà més avant⁵⁹¹⁸– eren particularment intenses i quotidianes en les corts septentrionals d’Itàlia; Màntua, Pàdua,

⁵⁹¹⁵ Us remetem al capítol sobre fonts franceses, II.1.4.

⁵⁹¹⁶ Vegeu més avall, on tractem dels castellanismes i aragonesismes de la novel·la. I també MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (p. 571).

⁵⁹¹⁷ MÉNARD, Philippe (ed.), *Le Roman de Tristan en prose, tome. I. Des aventures de Lancelot à la fin de la ‘Folie Tristan’*, Droz (“Textes littéraires français”), Ginebra, 1987, p. 91 (I,27, ls. 43.44).

⁵⁹¹⁸ En el capítol II.1.4, quan abordem les fonts franceses i llombardes.

Milà, etc. Allí on es llegien llibres que contenien personatges com Breus sens Pietat, que després apareixeran amb tota naturalitat en *Curial e Güelfa*.

Podríem pensar que, darrere del planejament argumental que la crítica literària descobreix unànimement en el *Curial* (I, llibre d'amor; II, llibre de cavalleria; III, llibre de virtut), també podria haver una intenció d'homenatjar diferents tradicions culturals que l'autor trobava compatibles i volia fer seues: I, llibre d'homenatge a l'amor cortés del trobador d'Occitània; II, llibre d'homenatge a la cavalleria artúrica dels prosistes de França, i III, llibre de reivindicació de la nova cultura humanística d'Itàlia. En el primer, se'ns plantegen, de fet, situacions que recorden la poesia d'amor cortés, i que en el cas que ens ocupa trobaran una solució inspirada per la cèlebre *Cançó de l'orifany*. En el segon, ens avisa l'autor que parlarà de sobretot de cavalleria, i que ho farà seguint les petges d'aquells que traduïren els llibres de Tristany i Lançalot, cosa que el duu a ambientar el llibre introduint situacions i personatges de la tradició artúrica. En el tercer llibre, en canvi, abunden els materials mitològics, seguint la moda del Renaixement incipient, i es defineix Curial com el perfecte aristòcrata *cortigiano*, amb els hàbits i els ideals socials de la *cavalleria umanística* d'Itàlia: l'amor pels llibres i pel saber; un comportament filosòficament temperat, i un matrimoni honest.

Un autor bilingüe? Interferència lingüística del castellà

Solament cal veure la compilació paremiològica més amunt efectuada,⁵⁹¹⁹ per tal de comprovar que l'autor era un home habituat a parlar en castellà i a tractar amb castellanoparlants. Això no té res d'estrany, si situem *Curial e Güelfa* –portats per incomptables indicadors– a la cort napolitana del rei d'Aragó, a Nàpols. Allí, una important colònia catalanòfona convivia quotidianament, no sols amb la població italiana, sinó també amb centenars de castellans i aragonesos, castellanoparlants. El mateix rei Alfons el Magnànim era castellà de natura i de llengua, i solia expressar-se habitualment en aquesta llengua, com alguns dels seus magnats més propers.⁵⁹²⁰ Era un home que coneixia la paremiologia castellana, i en solia fer ús en les seues lletres i converses.⁵⁹²¹ Amb la qual cosa, l'autor del *Curial* trobaria natural incorporar a l'obra refranys, modismes i locucions castellanques, traduïdes mentalment al català. D'entrada, el

---

⁵⁹¹⁹ Capítol II.1.1.

⁵⁹²⁰ De les llengües en contacte a la cort, ja n'hem tractat en el capítol I.1.4, al qual us remetem.

⁵⁹²¹ Vegeu GONZÁLEZ OLLÉ, Fernando, Actitudes lingüísticas de los reyes de Aragón, dins LAGÜÉNS GRACIA, Vicente (ed.), *'Baxar para subir'*. *Colectánea de estudios en memoria de Tomás Buesa Oliver*, CSIC-Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 2009, ps. 85-110.

que confirma una simple lectura⁵⁹²² és que l'escriptor es deixà dur en algunes expressions i solucions morfosintàctiques per la llengua de Castella, que li era familiar.

Els primers lingüistes que examinaren críticament el text del *Curial*, com ara Édouard Bourciez (1934), constataren que, en el temps en què fou escrit –i per contrast amb l'obra de Bernat Metge– “s’était produit dans l’idiome une infiltration appréciable de certaines flexions castillanes”,⁵⁹²³ la qual resultava sorprenentment elevada. Bourciez es deixava guiar per l'anàlisi de l'obra efectuada per Anfós Par (1928), que afirmava: “La influència castellana sobre *Curial* deu ésser examinada des de dos punts d'esguart ben distints: aquella qui era general, devers 1450, en la literatura y à duch, puch afegir, en la llengua catalana de la ciutat y centres erudits; y aquella peculiar al autor del nostre text.”⁵⁹²⁴ L'apreciació era interessant per a orientar la recerca, però l'elecció de la “ciutat” en qüestió, Barcelona, potser no era la millor per a contrastar el dialecte en què es troba escrit el *Curial*, redactat segurament a Itàlia i per algú format a València. D'altra banda, també resultava complicat saber quina castellanització era “aquella peculiar al autor”, perquè no es tenia cap notícia sobre qui podria ser aquest autor.

Lluny de pensar si la *infiltration* s'hauria pogut produir sobretot en la ment de l'escriptor, i no tant en la llengua dels seus lectors, els editors de la dècada del 1930 donaven per bona la “sensació” que el català de mitjan segle XV –el del *Curial*, vaja– s'estava castellanitzant acceleradament, i contrastava per això amb la llengua de Bernat Metge, Antoni Canals o Francesc Eiximenis, per posar exemples d'alguns autors dels voltants del 1400. Ho consideraven –i ho lamentaven també, nacionalistes com eren– com tot un signe de la progressiva decadència del país i de la postració nacional de Catalunya envers Castella. Ramon Miquel i Planas atribuïa els castellanismes del *Curial* a una influència de “la cort castellana de D^a. Maria”, lloctinent a Barcelona i governadora de Catalunya (1436-1453). Assumia que la influència dels cortesans castellans afavoria una més primerenca castellanització –o *decadència*– dels cercles culturals de la cort barcelonina, on segons ell s'hauria escrit el *Curial*; mentre que la llengua del Consell barceloní o de la parla del carrer es mantenia encara fidel a l'esperit nacional del país. Després de dissertar sobre la qüestió, constata que la castellanització no sols afectava el lèxic, sinó també algunes coses tan evidents com “estranyes” al geni

---

⁵⁹²² No s'ha fet, i caldria que algú fera, un estudi exhaustiu de la interferència morfosintàctica de la llengua castellana en l'idiolèctre literari de l'anònim del *Curial*.

⁵⁹²³ BOURCIEZ, Édouard, Nota-ressenya de R. Miquel y Planas, *Curial e Güelfa*, dins *Bulletin Hispanique*, 36-2, París, 1934, ps. 227-229 (p. 229).

⁵⁹²⁴ PAR, Anfós, “*Curial e Güelfa*”: notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, ps. 70-73.

de la llengua, com ara el fet que, “en lo règim directe deixa ja infiltrar-se a voltes la preposició *a*” i, en lloc de “perquè”, escriu –estranyament, també– “per a que”.⁵⁹²⁵

Aquestes observacions resumeixen les efectuades pel mencionat Anfós Par, filòleg i coeditor de l’obra, que interpretava el grau de castellanització creixent de Catalunya –“demostrat” pel *Curial*– com “un reflex de la nostra decadència literària y lingüística, iniciada molt abans (crech poder demostrar en altra ocasió, a ran del comensar los segle XV).”⁵⁹²⁶ D’acord amb aquesta perspectiva subjectiva, estrictament catalana i *catalanista* (i aliena del tot, com s’ha vist al llarg del present estudi, a una correcta contextualització geogràfica i historicoliterària de l’obra), Miquel i Par “culpaven” la cort de la reina Maria, presumpte àmbit de producció i lectura de la novel·la cavalleresca, d’“aquesta influència estranya” del castellà. Matisa Miquel dient que no ens hauríem d’escandalitzar –escriu per a lectors que s’endevinen com a patriotes catalans– perquè aquesta “influència castellana s’anés exercint ab més pressió cascun jorn” sobre la llengua nostrada, sobretot pel que afecta a la morfologia i la sintaxi, i en menor mesura al lèxic. Al cap i a la fi, els filòlegs explicaven que era “ço debut a evolució” de les llengües romàniques en contacte, tendents a influir les unes sobre les altres. Es tractava, comptat i debatut, no d’una tendència innata de l’escriptor a introduir lèxic i estructures morfosintàctiques castellanques, sinó de distorsions ambientals que “mostren una evolució pitjorativa” del català parlat a Barcelona a mitjan segle XV, en temps de la reina Maria, sobretot en una cort castellanitzada.⁵⁹²⁷ Per si fóra poc, no deixava d’inquietar Miquel que algú escriguera “quaderno primero” o l’imperatiu “corriges” als marges d’un manuscrit que semblava un esborrany: “de remarcar” – escriu– “que algunes indicacions marginals sien en castellà.”⁵⁹²⁸ L’altre editor coetani de la novel·la, Ramon Aramon, es fixa també en aquestes novetats, però “dubta que la influència castellana sigui tan important com vol suposar” Par.⁵⁹²⁹ Considera estèril, comptat i debatut, aprofundir en l’estudi d’aquestes *infiltracions*.

L’argumentari justificatiu d’Anfós Par i Ramon Miquel resultava assumible pel 1930, quan pràcticament no existien estudis sobre la història de la llengua i la literatura

---

⁵⁹²⁵ MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (ps. XXI-XXII).

⁵⁹²⁶ PAR, A., “*Curial e Güelfa*”..., p. 72.

⁵⁹²⁷ MIQUEL PLANAS, R., Notícia editorial..., ps. XXII-XXIV.

⁵⁹²⁸ *Ibidem*, p. X.

⁵⁹²⁹ RIBES AMORÓS, M. Salomé, *L’obra lingüística d’Alfons Par*, Tesi doctoral, Universitat de Lleida, 2002, p. 509.

catalanes, ni encara menys sobre l'evolució diacrònica d'aquesta. De fet, la filologia catalana pràcticament iniciava llavors el seu itinerari científic. Només cal revisar la documentació emanada de la cort catalana de la reina Maria, del Consell urbà de Barcelona o de qualsevol àmbit administratiu o literari, per comprovar que aquesta “decadència pejorativa” i castellanitzadora exemplificada pel *Curial* és un miratge. Ni es documenta cap procés de castellanització que justifiqui algunes solucions al·lòctones adoptades per l'escriptor, ni es coneix cap escriptor que haguera pogut escriure el *Curial* a la cort virregnal de Barcelona. Entre altres coses, perquè tot un conjunt d'indicadors (codicologia, paleografia, fonts, context històric, onomàstica...) apunten cap a la cort napolitana del Magnànim com al lloc de producció de la novel·la.

A Jordi Rubió i Balaguer (1953), intrigava una mica la situació d'equilibri entre la naturalitat de la prosa catalana, que revelava l'autoria indiscutible d'un catalanòfon, i l'artificiosa introducció de novetats, a partir d'altres llengües: “El autor diríase que se esfuerza en crearse un lenguaje literario, y de aquí deriva la abundancia de neologismos, no todos acertados y conformes al genio del idioma.”⁵⁹³⁰ No sols els estudiosos catalans reconeixien en l'anònim escriptor algú familiaritzat amb el castellà. També Giuseppe Sansone reconeixia en el *Curial* “qualque debito verso la cultura e la lingua castigliane” que mereixeria ser estudiat.⁵⁹³¹ Els moderns traductors de l'obra, finalment, perceben que s'enfronten a l'obra d'un escriptor erudit i poliglòt, lingüísticament mestís, tan heteròclit com la seua personalíssima obra. I això ja no representa per a ells cap defecte a blasmar, ni símptoma de “decadència” castellanitzadora del català, com el representava per als editors nacionalistes del segle passat, sinó un element creatiu de signe positiu. L'anònim explora distintes possibilitats expressives, basant-se en el coneixement que té de tres llengües romàniques molt pròximes, i integra diferents sensibilitats idiomàtiques. Així ho expressa Ricardo da Costa: “O nível da prosa de *Curial* é alto, sua linguagem é culta, sua narrativa fluida e simultaneamente erudita, resultado de um estudo profundo do catalão por parte do seu poliglota autor (que certamente sabia italiano, castelhano e francês). Só assim ele poderia criar tão bem a sua

---

⁵⁹³⁰ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 859.

⁵⁹³¹ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (ps. 212-213, n. 11).

refinada linguagem e mesclá-la com os recursos da língua ‘popular’ (falada pelo povo).”⁵⁹³²

Conscient de la necessitat d’estudiar *Curial e Güelfa* des d’una perspectiva apropiada, és a dir, contextualitzant-la en una cort poliglota com la napolitana d’Alfons el Magnànim (català, castellà, italià), Antoni Ferrando es fixa també en alguns castellanismes, que podrien ser –segons ell– aragonesismes, per la presència d’aragonesos en dita cort. No obstant això, cal tenir en compte, per al regnat d’Alfons el Magnànim, que potser foren més els nobles castellans (parents del rei, i molts exiliats del partit dels infants d’Aragó) que els cortesans aragonesos. Raó per la qual, resultaria acceptable la noció d’influència “castellano-aragonesa” i la possibilitat, contemplada intuïtivament per Ferrando, que alguna “persona de llengua castellana o aragonesa” hauria d’haver intervingut en el procés creatiu o en la còpia del *Curial*:

“La influència castellano-aragonesa més visible és de caràcter lèxic. Mots com *aposentar*, *empenyar* ‘empenyorar’, *mentira*, *segundar* ‘tornar a fer una cosa’, *quantra*, *sombra* o *vilania* bé que ho palesen. Altres mots o construccions com *ausades*, *casar* ‘maridar’, *medir*,⁵⁹³³ per a que, *son* (o *ton*) *poc a poc* o *tragar*, tots o en part de gènesi autòctona, són rars a mitjan segle XV en català, a excepció del regne de València i dels extrems occidental i meridional del principat de Catalunya.”⁵⁹³⁴

El filòleg atribuïa algunes variants gràfiques i formals no a l’autor, sinó a la hipotètica intervenció d’algun copista aragonés o habituat a expressar-se per escrit en llengua castellana. Serien, per a ell, “les petges lingüístiques del copista”:

“Efectivament, la representació de *pennora* o *sennora*, amb *n* doble, la grafia de *caxal* per *queixal* (recordem el cognom Cajal) i de *embalsamat* per *embalsemat* en un context de distinció prou generalitzada d’àtones pretòniques, el

---

⁵⁹³² COSTA, Ricardo da, A experiència de traduir *Curial e Güelfa*, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ri. DA COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, ps. 57-70; <ed. electrònica <<http://www.ricardocosta.com/artigo/experiencia-de-traduzir-curial-e-guelfa>>

⁵⁹³³ Medir és un castellanisme present en el valencià del 1400 i recollit en sermons de fra Vicent Ferrer. Vegeu FERRANDO, Antoni, *Les Regles d’esquivar vocables: una qüestió d’història cultural, de filologia i de sociolingüística històrica*, dins *Estudis romànics*, 27, Barcelona, 2005, ps. 227-234 (p. 231).

⁵⁹³⁴ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 17).

calc de *fincar* per *ficar*, l'oblit d'*a* en el possessiu de "la *su* boca", la grafia d'*assí* per *així*, la recurrència de *quantra* / *quantres*⁵⁹³⁵ i, sobretot, l'ús més o menys esporàdic de certs elements flexius nominals i verbals amb *a* (*rodas*, *tengas*) en lloc de *e* (*rodes*, *tengues*) en un context de distinció entre *a/e* àtones avalen la impressió que el manuscrit degué ser copiat per un escrivà de llengua aragonesa o castellana. No sabem si variants com *enguila*⁵⁹³⁶ o *emplir*, comunes amb l'aragonès, són imputables al copista o a l'autor."⁵⁹³⁷

Quant als castellanismes més específicament atribuïbles a l'anònim, Ferrando augmenta amb algun exemple més la relació:

"...*afloixar*, *aposentar*, *cardenal* 'blau', *casar* 'maridar', *festear*, *manto*, *medir*, *mentira*, *quantra*, *segundar*, *sombra*, *son poc a poc*, *sufre*, *sulcar*, *tragar*, suggereixen que l'autor també vivia [a banda d'haver residit a Itàlia i entre italians] en un ambient de contacte sovintejat amb el castellà i l'aragonès, llengües que devia dominar bé. Més encara, una anàlisi minuciosa de la llengua del *Curial*, i no solament del seu lèxic, podria revelar la presència d'un nombre d'aragonesismes o de castellanismes de diversa mena notablement superior als patents. L'alternança de variants com *festear* / *festejar*, *fincar* / *ficar* forma part probablement del joc de creació lèxica que adopta l'autor a partir del castellà o l'aragonès. Alguns d'aquests elements forasters, com el calc "vot a Déu" i la menció al joc de "barra", apareixen en referència al cavaller aragonès Aznar

---

⁵⁹³⁵ En el sentit de 'quant a, pel que fa a' que tenia en castellà medieval, producte d'una diftongació de *contra*. Vegeu MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (p. 959).

⁵⁹³⁶ Sobre aquest zoònim, PARDO, Luis – VELAZ DE MEDRANO, Luis, *Diccionario de ictiología, piscicultura y pesca fluvial, incluyendo la legislación y la organización e historia del Servicio Piscícola*, Instituto Forestal de Investigaciones y Experiencias, Madrid, 1945, p. 120, escriu: "Enguila.- Nombre salmantino y valenciano, en desuso, de la anguila." En realitat, continua en ús al regne de Lleó, Castella la Nova, Múrcia, Aragó i Mallorca. Vegeu BORAÑO CLEMENTE, Gerónimo, *Diccionario de voces aragonesas, precedido de una introducción filológico-histórica*, Tipogr. de Calisto Ariño, Saragossa, 1859, p. 85. En literatura castellana, apareix en FERNÁNDEZ GÓMEZ, Carlos, *Vocabulario completo de Lope de Vega*, Real Academia Española de la Lengua, Madrid, 1971, p. 223.

⁵⁹³⁷ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 44).

d'Atrosillo, i, doncs, fan palesa la familiaritat de l'autor amb el món aragonès.”⁵⁹³⁸

Se'ns remet a continuació a un estudi lexicogràfic, titulat *Amor bilingüe*, que se centra en la selecció de 452 veus del *Curial* pertanyents al lèxic sentimental. L'autor de l'estudi, Felipe Pieras, comprova que existeix una coincidència de quasi un 90% entre les solucions lèxiques del castellà i les elegides per l'anònim de la novel·la: “en el terreny dels sentiments, la coincidència és clara: només un 11% dels mots del *Curial e Güelfa* no es troba a cap dels documents castellans” del corpus informatitzat de la literatura castellana medieval.⁵⁹³⁹ I malgrat que es distancia del diasistema lèxic lusoespanyol en vocables com ara *cobejat / deseado, empeguit / avergoñado, ujat / cansado, folla / loca, fretura / carestia, lletres / cartas, malalt / enfermo, noces / bodas*, etc., la conclusió és que s'hi produeix “un flux de castellanismes molt superior al que és habitual entre llengües veïnes.”⁵⁹⁴⁰ I aquest flux ja no té res a veure amb un hipotètic copista aragonès o castellà, sinó que respon a criteris personals d'autoria.

D'altra banda, els possibles influxos de l'aragonès en el *Curial*, estudiats per Javier Terrado,⁵⁹⁴¹ no permeten detectar que l'autor coneguera amb profunditat l'aragonès o alguna de les seues variants dialectals, i encara menys que se'n deixara influir. Els mots aragonesos i aragonesismes morfosintàctics que proposa Terrado (*tirador de barra*,⁵⁹⁴² *quaderno primero, segundo, pennora, sennora, quantra, quantres, don, meter por obra, manto, mentira, fincar, assí, sin alguna comparación, por [ninguna] cosa del mundo, sin toda duda...*), en realitat, són també formes generalment emprades i conegudes en llengua castellana, documentades en textos castellans dels segles XIII-XV i gens marcades dialectalment. Més matisos d'interpretació, en canvi, admetria la presència esporàdica de la grafia geminada *nn* per a representar alguns sons palatals (*sennora, pennora*) que Antoni Ferrando suggereix que podrien ser atribuïts a

---

⁵⁹³⁸ *Ibíd.*, ps. 58-59.

⁵⁹³⁹ PIERAS GUASP, Felipe, *Amor bilingüe: estudi comparatiu del lèxic sentimental de Curial i Güelfa i algunes obres literàries castellanques del segle XV*, dins *Actes de l'onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, (Palma de Mallorca, 8-12 de setembre del 1998), Universitat de les Illes Balears – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, vol. 1, ps. 479-493 (p. 482).

⁵⁹⁴⁰ *Ibíd.*, p. 486.

⁵⁹⁴¹ TERRADO PABLO, Javier, *Lo aragonés en Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 999-1.026.

⁵⁹⁴² A la Catalunya del segle XV, sols hem trobat un esment de l'esport de *gitar barra* (no pas *tirar*). Ara bé, *tirar barra* no sols s'usava a Aragó, sinó també a bona part de Castella. A la Manxa era esport més conegut i practicat que a Aragó, com explicarem en el capítol II.2.2.

un *lapsus calami* d'un "escrivà de llengua aragonesa o castellana",⁵⁹⁴³ dels molts que s'ocupaven de transcriure alternativament o simultàniament escrits catalans i castellanoaragonesos a la cancelleria reial d'Alfons el Magnànim. El filòleg valencià es pregunta si aquestes "solucions són imputables a la mà del copista o de l'autor."⁵⁹⁴⁴ Sembla que siguin cosa de l'autor, perquè discrepen dels usos ortogràfics dels escriptors del cos burocràtic del rei d'Aragó. Quan aquests s'expressaven en castellà –incloent-hi encara aragonesismes dialectals; però ja no en l'aragonés de segles passats– sempre feien ús de *ny* i no de *nn*. La grafia *ny* era la patrimonial i habitual de la Corona d'Aragó: s'emprava en l'aragonés ja molt castellanitzat del centre i sud d'Aragó, en l'aragonés a penes castellanitzat del nord de dit regne, i en català, òbviament. I, encara que, per influència del castellà, al regne privatiu d'Aragó s'usaven alternadament ambdues solucions (*nn* i *ny*) en els segles XIV-XV, l'*ny* era la preponderant i la més genuïna, i com a tal era la que usaven amb exclusivitat els notaris i escriptors de la casa reial d'Alfons V.⁵⁹⁴⁵

Com escriu Pedro Sánchez-Prieto, enfront dels dialectes lleonesos, navarresos i aragonesos, on es produïa una variació gràfica *nn/ny*, a Castella, ja des del segle XIII, el dígraf *nn* (precedent i explicació de la moderna grafia espanyola *ñ*) era emprat ja amb exclusivitat per les classes lletrades.⁵⁹⁴⁶ A partir dels segles XIV i XV, l'hàbit d'abreviar amb una *lineta* superior la doble *n*<*n*> derivaria en la fixació tipogràfica i exclusiva de dita grafia *ñ*.⁵⁹⁴⁷ La normalitat d'aquesta abreviació no exclou que la doble grafia –reconeguda com a tal pels escriptors, i no com una sola grafia– apareguera encara desenvolupada com a tal *nn* en molts documents o en obres literàries castellanes. Prova d'aquesta prolongació en l'ús poden ser, a tall de mostra, les diferents mencions a la *sennora* del testament d'Isabel la Catòlica, de primeries del segle XVI.⁵⁹⁴⁸

⁵⁹⁴³ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 44.

⁵⁹⁴⁴ Ibídem, p. 46.

⁵⁹⁴⁵ Cim es pot comprovar, per exemple, en els nombrosos exemples de *senyora* (i en cap cas *sennora*) que apareixen en els documents castellanoaragonesos de dit regnat publicats per SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999. En tota aquesta documentació, no hi ha testimonis de cap ús de *nn* en lloc o en equivalència a *ny*.

⁵⁹⁴⁶ SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, Pedro, La normalización del castellano escrito en el siglo XIII. Los caracteres de la lengua: grafías y fonemas, dins CANO AGUILAR, Rafael (coord.), *Historia de la lengua española*, Ariel, Barcelona, 2004, ps. 423-448 (p. 440).

⁵⁹⁴⁷ UEDA, Hiroto, *Grafías dobles palatales en los documentos notariales del siglo XIII al XV. Sus implicaciones fonológicas y el origen de la letra española eñe*, Instituto Cervantes en Tokio, 2013; ed. electrònica <<http://lecture.ecc.u-tokyo.ac.jp/~cueda/kenkyu/rekisi/nn/grafias-palatales-dia.pdf>>

⁵⁹⁴⁸ VÁZQUEZ DE PARGA, Luis (ed.), *Testamento y codicilo de Isabel La Católica, 12 de octubre y 23 de noviembre de 1504*, Ministerio de Educación y Ciencia, Dirección General de Archivos y Bibliotecas, Valladolid, 1969.

L'estudi d'Hiroto Ueda testimonia una forta penetració ja de la doble grafia *nn* en els usos lingüístics de l'Aragó dels anys 1425-1450, si bé no indica les fonts que li han permès formular aqueixa constatació. En canvi, altres estudiosos remarquen que, malgrat la intensificació del procés d'assimilació ortogràfica i lingüística de l'aragonés del mitjà i baix Aragó pel castellà en les dècades del 1460-1490, als escrits de la dècada del 1490 encara es donava un ús sistemàtic del dígraf *ny*, enfront de les solucions castellanes *nn* i *ñ*. D'altra banda, els lingüistes també constaten que eren molt corrents a l'Aragó del 1460-1490 els aplecs *u* supèrflua, *qua*, *quo*, *gua* i *guo* (que no apareixen per a res en el *Curial*, a diferència del *Tirant*) en comptes de *ca*, *co*, *ga* i *go*.⁵⁹⁴⁹ L'ortografia *sennora*, coneguts els hàbits dels escriptors aragonesos en general (que no escrivien mai *sennor*) i els de la cancelleria reial (que usaven sistemàticament el dígraf aragonés *ny*), difícilment la podríem atribuir a un escriptor aragonés del rei que dominara així mateix l'ortografia del català (no debades el text del *Curial* és escrit en aquesta llengua); ni tan sols a un notari del regne d'Aragó que combinara per influència castellana *ny* i *nn*, com ja les combinaven els escriptors aragonesos de mitjan segle XV.

Quina és l'explicació, doncs, d'aquestes excepcionals *-nn-* del *Curial*? Doncs, solament hi caben dues possibilitats: (1) que el copista fóra algú habituat a redactar alternativament documents en castellà i català, però al marge de la cancelleria reial, on no s'usava el dígraf *nn*, o (2) que fóra l'autor del *Curial* l'habituat a alternar en la seua escriptura ambdues llengües i, per tant, el responsable d'uns lapsus ortogràfics que el copista reproduí tal qual estaven en l'antígraf o esborrany de la novel·la.

Fa la impressió que aquesta segona és la solució més probable. Contràriament al que hipotetitza Ferrando, el copista del *Curial* seria, doncs, un català occidental amb ple domini de la seua llengua materna (el català dels parlars occidentals, amb plena distinció de vocals àtones i altres trets dialectològicament resseguibles en el text), però que respectava minuciosament l'ortografia de l'anònim. Entre altres raons, perquè es nota i es dedueix que tractà de corregir algunes *-nn-* de l'antígraf que aquest li passà, per trobar-les estranyes a la seua pròpia llengua (el català del copista, que és la llengua del text copiat) i a l'ortografia cancelleresca. Aquest copista es deixaria per esmenar *pennora* i *sennora*, però potser ja hauria canviat o "corregit" algunes *nn* més per *ny*. El que explica que cometa la ultracorrecció de transformar el toscanisme *nanna* ('nana',

---

⁵⁹⁴⁹ Vegeu ARNAL, M^a. Luisa – ENGUITA, José M^a., Aragonés y castellano en el ocaso de la Edad Media, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11 (*Homenaje a la profesora emérita M^a. Luisa Ledesma Rubio*), Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1993, ps. 51-83 (ps. 52 i 54).

donzella o bufona de dames de cort afectada de nanisme) en un hàpax sense sentit, *nanya*, per haver interpretat que el dígraf –nn– representava un so palatal. Degué pensar que, en aquest lapsus com en molts altres, l'escriptor –habituat a redactar escrits en català i en castellà– s'havia deixat dur per l'ortografia de Castella.⁵⁹⁵⁰

Segons Antoni Ferrando, la inclinació de l'autor del *Curial* per introduir lexemes hispànics, influït per la llengua de Castella (*germà, curar, faltar, ferir, fartar...*), representaria una “tendència ben primerenca” en el procés d'hispanització creixent del català del segle XV. “La seua delectança a integrar-hi certs recursos morfològics, sintàctics i lèxics del castellà (...) respon més a una actitud plenament conscient i deliberada que no a una pressió ambiental.”⁵⁹⁵¹ Aquesta opció “deliberada” de l'anònim, és com si accelerara el fenomen d'evolució diacrònica de la llengua catalana que dona per assentada la progressiva “occidentalització lèxica” o “hispanització” del català durant la baixa edat mitjana.⁵⁹⁵² Segons Hans-Ingo Radatz, el segle XV és el moment clau d'aquest procés evolutiu del català. Aleshores, “l'element gal·loromànic representa el passat i les solucions en retrocés mentre que l'iberoromànic representa el futur i l'element productiu del canvi lingüístic.”⁵⁹⁵³ D'acord amb aquest plantejament evolucionista, els castellanismes del *Curial* serien “signes de modernitat” de l'autor, d'incoherent “avançament” en el temps, ja que la llengua de la novel·la semblaria representar un estadi evolutiu posterior al que li correspondria si fem cas de la resta d'indicadors cronològics o contextuals: paleogràfics, històrics, etc.

El problema és que aquests aparents signes de modernitat d'un català castellanitzat, presents quan analitzem l'obra i parem esment a diferents aspectes morfosintàctics, distorsionen les conclusions de l'analista. Així s'observa en els *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'* coordinats el 2012 per Antoni Ferrando.⁵⁹⁵⁴ En principi, sembla que hi ha un consens general entre els lingüistes – d'acord, a més, amb paleògrafs, historiadors i crítics literaris– a situar cronològicament el *Curial* al voltant de la dècada del 1440. Tanmateix, quan examinem una a una les

---

⁵⁹⁵⁰ Ja s'ha tractat d'aquestes nn també en el capítol I.2.7, on s'estudia el manuscrit.

⁵⁹⁵¹ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 78.

⁵⁹⁵² Vegeu FERRANDO, Antoni – NICOLÀS, Miquel, *Història de la llengua catalana (nova edició revisada i ampliada)*, Editorial UOC, Barcelona, 2011, ps. 176-177.

⁵⁹⁵³ RADATZ, Hans-Ingo, Per què els elements gal·loromànics fan “heavy” en català. Arran del clàssic debat sobre la subagrupació del català, dins *eHumanista/IVITRA*, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 202-218 (p. 216).

⁵⁹⁵⁴ FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012.

conclusions dels diferents especialistes, ens adonem que quasi tots detecten elements “estrany”, “sorprenents” o “sorprenentment moderns”, d’acord amb un pressupòsit evolucionista segons que es mire qüestionable: català més castellanitzat = obra cronològicament més tardana. L’explicació que tendeixen a donar alguns lingüistes, partint d’aquesta lògica, és que el text del *Curial e Güelfa* podria relacionar-se amb textos valencians, no sols per algunes tries lèxiques (del tipus *febra*), sinó també perquè a la València del segle XV la innovació en el català literari venia de la mà d’una preferència de lexemes hispànics. És per això que hom parla també del llenguatge “innovador” del *Curial*. Aquestes presumibles “innovacions”, que són excepcionals i que podrien ser senzillament castellanismes, no anul·len la conclusió general (el *Curial* fou escrit cap a mitjan segle XV, en la primera meitat del segle), però obliguen els lingüistes a ajornar l’explicació de petites contradiccions. Moltes contradiccions, però, deixarien de ser tals si admetérem la probabilitat d’un escriptor que parlara *també* en castellà.

Per exemple: ¿Com és possible que l’anònim privilegie el verb *plegar/aplegar*, *llegar* en castellà, en comptes d’*arribar*?, es pregunta Sandra Montserrat.⁵⁹⁵⁵ “No sembla esperable en l’època” del *Curial*, afirma la mateixa autora, que un català faça ús natural de calcs castellans com l’aplec preposicional “per entre” (*por entre*).⁵⁹⁵⁶ Com també resulta estranya –no en castellà, però sí en català– la recurrència (26 vegades) d’una locució tan típicament castellana com és “venir en plaer” (*venir en placer*). Sols apareix en esments molt puntuals en la crònica de Jaume I i en la de Ramon Muntaner, però després ja no reapareix fins a la fi del segle XV, en les novel·les de Francesc Alegre, i per influència castellana.⁵⁹⁵⁷ L’aparent dissonància diacrònica del *Curial* salta a la vista: “vos vindrà en plaer acceptar-la” (*CeG* I.22), “les coses qu’en plaer li venguessen” (*CeG* I.27), “si a vós és vist que us vendrà en plaer” (*CeG* I.36); “en cosa alguna que en plaer e honor vos pusca venir” (*CeG* II.7); “e no us vindria en plaer ni profit”, “si a vós venia en plaer”, “si a ell venia en plaer” (*CeG* II.11), i així un llarg etcètera; inexplicable si no admetem que l’autor –bilingüe– tradueix mentalment una

---

⁵⁹⁵⁵ MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra, ‘Aplegar’ i ‘arribar’ en el *Curial e Güelfa*: un parell sinòmic?, dins *Caplletra*, 45, València, 2008, ps. 33-53 (p. 43).

⁵⁹⁵⁶ MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra, Els mots gramaticals en el *Curial e Güelfa*: el cas de ‘pur’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 671-690 (p. 672).

⁵⁹⁵⁷ MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra, *Evolució semàntica i gramaticalització de venir (segles XII-XVI). Una aproximació segons la semàntica diacrònica cognitiva*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana, Universitat d’Alacant, 2004, ps. 235-236.

frase elegant i cortesa, que li agrada usar sovint el castellà, per a enriquir el seu idiolecte literari català.

Quant als nexes causals i finals, estudiats per Montserrat Batllori i Avel·lina Suñer, la solució gramatical *per a* + INFINITIU expressant finalitat apareix relativament poc representada (13 vegades) en relació amb *per* + INFINITIU (190 vegades).⁵⁹⁵⁸ Tanmateix, en contextos on seria esperable *per ço que* (34 vegades), o *perquè* (17), trobem en 5 ocasions un rar *per a que* (< *para que*). Quatre d'aquests *per a que* es localitzen en situacions de diàleg. Sense descartar que responguera a un marcadore dialectal de valencianitat, possibilitat no descartable, sembla més lògic pensar en la influència de la parla habitual del castellà per part l'autor:⁵⁹⁵⁹ “a mi plau donar algun poch de temps *per a que* vós hajats arnès per combatre” (*CeG* I.15); “Certes, Làquesis no m'avia merescut que yo fes aquest cavaller *per a que* ella ·l se'n portàs” (*CeG* I.29); “les quals estogí *per a que* vosaltres poguésets usar” (*CeG* II.122); “mentre visquist te tengueren companyia e ·t feren honor, *per a que* tu, usant de la mia deïtat...” (*CeG* III.34); “cridats los catius *per a que* les andes adobassen” (*CeG* III.65).

A Joaquim Martí, observant la morfologia nominal de la novel·la, li crida l'atenció que l'autor parle de “la dot”, en femení (en castellà, *el dote*), on procediria haver dit genuïnament *el dot* (en català i en aragonés); “la fel”, en lloc d'*el fel* (encara que a València ja era més corrent dir *la fel* en el segle XV); “marjals fangosos” i “marjals vils” (en gènere masculí, com *los marjales* i *almarjales* castellans).⁵⁹⁶⁰ Així mateix, documenta una clara predilecció –diguem-ne que “innovadora”– pels possessius tònic i àton de 3a persona procedents del llatí SVVS (*seu, seua, seus, seues, son, sa, sos, ses*) en el singular referit a diversos posseïdors (un 40% de casos), enfront als derivats d'ILLORVM (*llur, llurs*).⁵⁹⁶¹ I adverteix: “En textos orientals [del català oriental, s'entén] quatrecentistes consultats, els percentatges de *llur* són molt elevats, superiors generalment al 80%, i en alguns escrits cobreixen la totalitat dels casos per a diversos

⁵⁹⁵⁸ BATLLORI, Montserrat – SUÑER, Avel·lina, Los nexos causales y finales en el *Curial e Güelfa*: Descripción de una sincronía histórica, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 481-514 (ps. 490-491).

⁵⁹⁵⁹ *Ibidem*, p.s. 500-502.

⁵⁹⁶⁰ MARTÍ MESTRE, Joaquim, La formació del plural i la situació del gènere en *Curial e Güelfa* dins el context del segle XV, dins *Caplletra*, 43, València, tardor 2007, ps. 89-124; reed. com: Aspectes de morfologia nominal en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 597-630 (ps. 602-605).

⁵⁹⁶¹ D'acord amb una tendència evolutiva que s'accelerará al llarg del segle XV, especialment en terres valencianes. Vegeu NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 258.

posseïdors.” En escrits valencians del segle XV, la situació és més heterogènia, però mostren “una major decadència de *llur*.” En textos literaris, però, els possessius de SVVS no s’imposen definitivament als d’ILLORVM fins a la fi de segle. Encara que, com constata el mateix Martí, en registres administratius basats en declaracions orals (*Llibre de la cort del justícia de València*, 1441-1442), la freqüència dels derivats de SVVS s’elevava al 40%, més o menys com en el *Curial*. I en el *Sermons* de sant Vicent Ferrer, un predicador de la primeria del segle XV que procurava manejar les formes més col·loquials per a commoure l’auditori, les formes de SVVS superaven ja el 80%.⁵⁹⁶²

Comptat i debatut, la freqüència dels possessius podria explicar-se per dues vies compatibles o complementàries: 1) la familiaritat de l’autor amb la parla col·loquial de València, on *llur/llurs* retrocedien ja en el primer terç del segle XV en profit de *seu, sua, son*, etc. O 2) la influència dels possessius castellans (*su, la su, sus, suyo...*), que l’autor usaria normalment quan parlava en castellà. Aquesta segona via d’explicació ens sembla la més lògica, a la vista de frases del tipus: “veent que *la sua* mare no li donava alguna desexida” (< *su madre*; *CeG* I.1); “los ulls molt resplandents e tanta bellesa en *la sua* cara” (< *en su cara*; *ibidem*); “encontrant Harrich a Curial per l’escut, en aquell *la sua* lança rompé” (< *su lanza*; *CeG* I.17); “presa *la sua* spasa a dues mans”, “Jacob correch a *la sua* hatxa” (< *su espada, su hacha*; *CeG* I.21): “la dona despullà’s *la sua* roba” (< *despojóse de su ropa*; *CeG* I.24); “segons que ells ordonaven, per cobrir *la sua* malaltia” (< *su enfermedad*; *CeG* I.29); “la Güelfa, despertant, se esclari un poch *la sua* cara” (< *su cara*; *ibidem*); “lo cavaller rompé *la sua* lança en l’escut de Curial” (*CeG* II.5). I així un llarg etcètera. Els exemples in comptables d’aquest ús tan castellà dels possessius (un català o valencià monolingüe haguera dit naturalment “la mare”, “la cara”, “la llança”, “l’espasa”, “la roba”, etc., sense necessitat d’indicar que eren *seues*) no s’expliquen si no s’admet que l’autor, bilingüe, pensa en castellà abans de plasmar algunes frases en català. I com està acostumat a l’ús d’aquests possessius en castellà, no li resulten estranys ni forçats en català. Quan Camar es posa malalta, l’anònim escriu que “és ja en tanta estremitat *la su* debilitació” (*CeG* III.62), possessiu castellà que podria atribuir-se a un lapsus de l’escrivà, però, pel context on es troba, és més fàcil pensar en una traducció mental respecte de **la su debilitación*. Pensem que aquest cultisme mèdic era corrent en el castellà de l’època (v. gr.: “nin que puede ser caduca

---

⁵⁹⁶² MARTÍ MESTRE, J., La formació del plural..., ps. 614-618.

por *debilitación* de cuerpo”,⁵⁹⁶³ arromançament castellà del pseudo-Burley⁵⁹⁶⁴). El lapsus aparent es repeteix en la descripció grotesca de l’Enveja, combinat amb el possible aragonesisme *caxal* (< *CAPSEVM), en comptes de *queixal*:⁵⁹⁶⁵ “Tremolaven-li lo cap, les barres e les mans, e en *la su* boca no havia dent ne *caxal*” (CeG III.94). Sembla l’adaptació d’un pensament gestat en castellà, però plasmat en català.

Xavier Molina i Manuel Pérez Saldanya, després d’haver estudiat les construccions condicionals del *Curial*, troben “una freqüència inusualment alta de la construcció híbrida moderna (*Si pogués, cantaria*)”, atribuïble a “un estadi lingüístic clarament innovador.” Era molt infreqüent, això, en textos catalans, inclosos els de València, on l’evolució de la llengua experimentava un major dinamisme. En el *Curial*, l’ús de dita construcció “és clarament superior” al d’obres coetànies. Caldria relacionar-la, doncs, amb “una influència externa (...). Notem, en aquest sentit, que en el castellà del segle XV la combinació *Si pudiese, cantarí*a constitueix”, segons Margarita Porcar, “el esquema canónico para la expresión del irreal de presente’.” En les conclusions, els autors consideren aquesta seqüència ‘imperfet subjuntiu – condicional *-ria*’ “un signe de màxima modernitat”, perquè no apareix per a res en *Lo somni* (1399); en el *Tirant* (1460-1464, revisat ca. 1490) la presència és “més aviat minsa”.⁵⁹⁶⁶ ¿Vol dir això que el *Curial* és “molt més modern” en l’expressió escrita que el *Tirant* revisat i imprès el 1490? Resulta tan difícil de creure com d’explicar filològicament.

El mateix Manuel Pérez i Gemma Rigau aborden l’estudi dels adverbis i preposicions, i observen, així mateix, com “un dels trets més innovadors” del *Curial* l’aposta per la preposició *per a* amb valors de destinació i finalitat. Per exemple: “féu arneses *per a* Curial e *per al* cavaller” (CeG I.14) o “s’aparellà *per a* partir” (*ibidem*). Aquesta preferència no es consolida en la llengua escrita fins a la fi del segle XV i,

---

⁵⁹⁶³ CROSAS LÓPEZ, Francisco (ed.), “*Vidas y costumbres de los viejos filósofos.*” *La traducción castellana cuatrocentista del “De vita et moribus philosophorum” atribuida a Walter Burley*, Iberoamericana – Vervuert (“Medievalia Hispanica”, 7), Madrid – Frankfurt am Main, 2002, cap. 49; ed. electrònica <<http://www.filosofia.org/aut/001/burley.htm>>

⁵⁹⁶⁴ Un llibre que posseïa en versió original llatina Enyego d’Àvalos (Catània, Fons Ventimiglia, ms. 40; vegeu el capítol I.3.5) i que serví de font per al *Curial* (capítol II.1.7).

⁵⁹⁶⁵ Sobre *caxal*, vegeu MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (p. 549).

⁵⁹⁶⁶ MOLINA MARTÍ, Xavier – PÉREZ SALDANYA, Manuel, Les construccions condicionals de *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 631-648 (ps. 640 i 645). Els autors remeten a PORCAR MIRALLES, Margarita, *La oración condicional: la evolución de los esquemas verbales condicionales desde el latín al español actual*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1993, p 120.

sobretot, el XVI, per influx del castellà. Així que sorprén com i de quina manera l'anònim “en algun punt adopta solucions que sols seran habituals al XVI”. Sempre d'acord amb el sil·logisme assumit pels estudiosos de la diacronia (+ castellanitzat = + modern), els analistes troben encara “més innovador” l'ús de *per a que*, més amunt comentat. “Aquest ús resulta certament sorprenent...” La mateixa opinió els mereix la combinació de *per a* amb expressions temporals (*tots temps*, *vui/hui*), com en “susara *per a* tots temps” (*CeG* I.18) “la perdries *per a* tots temps” (*CeG* III.2), “serà deshonrar *per a* tots temps” (*CeG* III.96) o “nosaltres exim del torneig *per a* vuy” (*CeG* II.50). Aquestes combinacions eren insòlites en català en temps del *Curial*. Prosseguint amb la casuística, resulta que també en la construcció temporal *al/en* + INFINITIU l'escriptor s'expressa d'una manera molt acostada al castellà (“*al* pendre del comiat”, “*al* dur-lo”), cosa interpretada de nou com un tret “clarament innovador”, esporàdicament observable en textos catalans o valencians anteriors al segle XVI.⁵⁹⁶⁷ No podríem qualificar aquestes solucions de castellanismes clars, però és necessari anotar que l'escriptor “les fa seues”: les usa amb naturalitat i amb una major recurrència que en altres obres literàries catalanes coetànies, pel fet de coincidir amb els usos castellans.

Xavier Rofes, que s'ocupa de les construccions concessives, destaca que la construcció *mal que pes* + DATIU (“mal que vos pese”) sembla més pròpia d'una obra castellana, com el *Corbacho* de Martínez de Toledo (1438), que no d'una novel·la catalana. No descarta, a l'hora d'explicar el calc morfosintàctic, “una possible influència castellana (...), que tanmateix caldria confirmar.”⁵⁹⁶⁸ Per la seua banda, Max W. Wheeler es fixa en com l'autor del *Curial* adapta un recurs escenogràfic característic de l'èpica castellana, *viérades* (v. gr.: “*Viérades* tantas lanças / premer e alçar...”, *Poema de Mio Cid*, v. 726; “Más allí *viérades* las maravillas que la reyna hazía...”, cicle d'*Amadís de Gaula*⁵⁹⁶⁹) davall la forma *vírats*, ‘hauríeu vist’.⁵⁹⁷⁰ Hi apareix en distints episodis:

⁵⁹⁶⁷ PÉREZ SALDANYA, Manuel – RIGAU OLIVER, Gemma, “L'è tengut baix e sota peu”: Alguns aspectes dels adverbis i les preposicions al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 691-714 (ps. 704-707 i 709-711).

⁵⁹⁶⁸ ROFES MOLINER, Xavier, Les construccions concessives en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 743-794 (p. 768-769 i 786-787).

⁵⁹⁶⁹ BOYER, Benito (ed.), *El noveno libro de Amadís de Gaula*, Tipogr. de Francisco del Canto, Medina del Campo, 1564, p. 207.

⁵⁹⁷⁰ WHEELER, Max W., La morfologia verbal al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 875-908 (p. 905).

“Aquí *vírats* gast de infinits confits de çucre” (*CeG* I.22); “*vírats* cantells d’escuts caure per cada part” (*CeG* II.16); “Aquí *vírats* cavallers enderrocats e cavalls sense senyor en gran còpia (...). Lladonchs *vírats* arrancar elms de cap e escuts de coll” (*CeG* II.46); “aquí *vírats* aspre e molt terrible conflicte” (*CeG* III.91); “*vírats* cavallers ne gentils hòmens ajudar a descavalcar dames e donzelles (...); *vírats* la gran festa e lo gran dançar (...). Aquí *vírats* Tisbes e Píramus (*CeG* III.95); “*vírats* senyors e senyores en gran nombre” (*CeG* III.99); “e *vírats* colps de lances, d’espases e de bastons” (*CeG* III.99), i “*vírats* cavallers e gentils hòmens molts ab cardenals” (*CeG* III.101).

Del treball de Josep Martines sobre novetats lèxiques i semàntiques en el *Curial*, destacarem la naturalitat amb què l’autor incorpora al text la locució *ton/son poch a poch* (‘caminant pas a pas, cadascú al seu aire’), la qual és “fórmula antiga i freqüent en castellà” (*mi poco a poco, tu poco a poco, su poco a poco*), no en català. L’expressió equivalent en català era *a son espau* o *a llur espau*,⁵⁹⁷¹ que apareix en Bernat Desclot, les *Històries troyanes* de Conesa i altres obres. En castellà, era d’ús habitual almenys des del segle XIII, com testimonien escrits promoguts per Alfons X el Savi. També sorprén Martines que l’anònim convertisca en patrimonial un modisme tan castellà com *alargando los ojos*, en el sentit de ‘fer que la visió arribe més lluny’, per incorporar-lo a oracions del tipus “E mentre ell axí pensava, oblidats los sospirs, *alargant* los ulls viu una recambra que aquí era, e entrà dins” (*CeG* I.23). El verb *allargar* aplicat al sentit de la vista no es documenta en cap textos catalans anteriors al segle XIX.⁵⁹⁷²

No ens cap el dubte que molts interrogants (¿com explicar freqüències “inusitades” de solucions castellanques; “estadis avançats” de castellanització, etc.?) i contradiccions aparents (un text que sembla estar escrit pels volts del 1450, però que “innova” castellanismes inaudits fins al 1490), es resoldrien ràpidament si admetérem la possibilitat que l’autor del *Curial* siga un escriptor bilingüe. No ens cap el dubte, això sí, que devia ser algú amb un castellà après en la infantesa i practicat encara en temps d’escriptura de la novel·la. És lògic que aquest segon idioma –que podria ser també l’idioma matern i primer– interferira ara i adés en la redacció del text català. Alguns castellanismes estranyament tardans no servirien, doncs, com a marcadors fiables per a

⁵⁹⁷¹ MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 953-954).

⁵⁹⁷² *Ibidem*, p. 955. Encara que també podria ser un italianisme, en atenció al vers 140 del cant XV del Purgatori: “oltre quando potean li occhi allungarsi”, ‘fins on podien arribar els ulls’. Vegeu ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, p. 628-629.

testimoniar la contradictòria i “sorprenent modernitat” diacrònica del text (més pròpia d’un escrit pel 1500 i influït pel castellà, en alguns aspectes). Alguns pretesos indicadors d’“hispanització” no serien sinó indicis del bilingüisme de l’autor.

Insisteix Antoni Ferrando, en les “precaucions metodològiques” que recomana a l’hora d’estudiar lingüísticament i culturalment *Curial e Güelfa*, que l’opció per alguns mots o construccions comuns a dues o més llengües romàniques implicaria que “l’autor devia moure’s en un ambient plurilingüe.”⁵⁹⁷³ Només caldria afegir que el mateix autor, òbviament, era “plurilingüe”, potser des del moment en què s’hauria criat o educat en un ambient –la cort valenciana del Magnànim?– on la presència de nobles castellans exiliats era massiva, i on el mateix sobirà i els seus cortesans s’expressaven alternativament en castellà i en català. “No és casual”, per això, “que algunes de les innovacions introduïdes per l’autor del *Curial* (*admiratiu, copiós, intolerable*, etc.) les retrobem en escriptors vinculats a la cort de Joan II de Castella, com Juan de Mena.”⁵⁹⁷⁴ Recordem, a tot això, que l’autor del *Curial* es presenta als seus lectors com un lector habitual, no sols de clàssics francesos i occitans, sinó també de literatura castellana, com l’*Amadís de Gaula* o Rodríguez del Padrón. I ja comprovarem més avant com manlleva recursos retòrics de poemes de Villasandino, el trobador de capçalera del gran conestable castellà, Ruy López Dávalos.⁵⁹⁷⁵

En conseqüència, allí on el professor Ferrando proposa “retratar” l’autor com un “de tants valencians d’ascendència directament o indirectament aragonesa, conscient dels seus orígens aragonesos, però que adopta de grat la llengua catalana del regne de València”,⁵⁹⁷⁶ convindria reemplaçar el gentilici *aragonés* pel de *castellà*. “No seria descartable”, precisa el mateix Ferrando, després de veure que els *makulatur* del manuscrit únic el porten a Toledo, “que pogués ser també un aragonés completament catalanitzat a València, probablement amb vincles culturals o familiars a Toledo.”⁵⁹⁷⁷ ¿No seria més fàcil i coherent, doncs, pensar en un castellà “completament catalanitzat a València”, que mantinguera aquests vincles amb dita ciutat castellana? Podria ser, ben rebé, algú com Enyego d’Àvalos: fill del conestable Dávalos, amb casa pairal i família a Toledo; nat a la cort de Castella (*ca.* 1414), per bé que criat a la cambra del rei Alfons V, al seu palau de València (*ca.* 1422-1430); resident en la cort de Milà durant anys

---

⁵⁹⁷³ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 78.

⁵⁹⁷⁴ *Ibidem*.

⁵⁹⁷⁵ Us remetem al capítol II.1.3, on tractem de les fonts castellanques del *Curial*.

⁵⁹⁷⁶ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 80.

⁵⁹⁷⁷ *Ibidem*, p. 81.

(1435-1440, 1443-1444, 1446-1447), però fidelíssim servidor del rei d'Aragó a la cort de Nàpols (1440-1443, 1444-1446, 1448...). Sols algú com ell estava capacitat per a escriure una obra tan treballada com el *Curial*: posat a parlar en castellà amb els parents; format a València en català, amb els altres donzells catalanòfons de la terra (els Cardona, Montcada, Orcau, Maça-Cornell...); receptor de missives del rei en català (seguint el costum de cancelleria, d'acord amb la llengua del destinatari; i alguna en castellà, dictada pel rei); resident durant anys en cort monolingüe italiana; que es titulava *don Iñigo*, però era conegut com *Enyego* a Nàpols; *Inico* per al italians, *Aenicus* per a Filelfo, per la seua afició per l'*Aeneida*. Només el gran camarlenc de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, un home que rep les lloances dels humanistes per la seua biblioteca i les seues virtuts intel·lectuals, encaixa en el personatge.

Enric de Villena, nat a Castella, criat a València i Barcelona, tornat encara sent adolescent a Castella, dominava perfectament el català i el castellà en els registres oral i literari; per bé que s'identificava com a castellà *de nació* i escrigué preferentment en llengua castellana.⁵⁹⁷⁸ I això que pràcticament els seus primers trenta anys de vida (*ca.* 1386-1416) havien transcorregut en terres de parla catalana.⁵⁹⁷⁹ En l'elecció de la llengua en què s'expressava pesava més el destinatari de l'obra: *Los dotze treballs d'Hèrcules*, el 1417, en català, dedicat a un noble valencià i catalanòfon; la resta d'escrits, en castellà, per ser castellans i/o castellanoparlants els lectors als quals s'adreçava. En el cas del *Curial*, és evident que la llengua literària que "s'esforça a construir" l'escriptor està pensada per a un insigne dedicatari (¿el valencià Ferran d'Aragó, duc de Calàbria?) i per a uns lectors catalanòfons, però familiaritzats amb *modi di dire* italians i amb el lèxic de València (¿els cortesans napolitans d'Alfons el Magnànim?). Aquestes circumstàncies, les de la previsible recepció de la novel·la (els interlocutors del missatge), són les que determinen l'elecció d'una llengua i molts dels aspectes formals de l'idiome literari de l'autor. El fet que poguera ser "valencià o català", com proposen a manera de dilema alguns dialectòlegs, és un aspecte relativament secundari. En efecte, les seues preferències lèxiques podien coincidir amb les dels cortesans valencians –i després napolitans– del rei d'Aragó. Però això no significa que l'autor haja de ser tingut per valencià. El seu estil d'escriptura artificiosa, farcida d'italianismes i castellanismes, faria d'ell, a tot estirar, un "valencià atípic".

---

⁵⁹⁷⁸ Més detalls, en la semblança biogràfica que oferim del personatge en el capítol I.2.5.

⁵⁹⁷⁹ GASCÓN VERA, Elena, Nuevo retrato histórico de Enrique de Villena (1384-1434), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 175, quadern 1, ps. 107-143; separata, Madrid, 1978.

A banda dels castellanismes ja referits en els paràgrafs precedents, encara es podria augmentar la relació amb altres vocables. N'hi ha molts que són cultismes corrents en castellà, però inaudits en català. També s'hi observen representacions ortogràfiques coincidents amb les castellanques de l'època, però estranyes al català del temps d'escriptura: *admiratives*,⁵⁹⁸⁰ *afanat* (< *afanado*, 'sol·lícit, apressat'),⁵⁹⁸¹ *afanós* (< *afanoso*, 'afanyós'; en una locució calcada del castellà poètic, "afanosa vida", *CeG* III.38), *almàguena* (< *almàguena*, 'pigment ocre d'òxid de ferro'),⁵⁹⁸² *a manera de qui* + VERB (< *a manera de quien*; v. gr. "a manera de qui sacut"; *CeG* III.94), *aperssonat* (< *aperssonado*, 'robust i corpulent'; amb doble *-ss-*, ortografia castellana⁵⁹⁸³), *bavejar* (< *bavear*, 'bavar, deixar caure les baves'),⁵⁹⁸⁴ *balancejar*,⁵⁹⁸⁵ *banyar-se en làgremes* (< *bañarse en lágrimas*; "tot lo seu deport és banyar-se en làgremes", II.143),⁵⁹⁸⁶ *bugies* (< *bugía*, planta de farmacopea,⁵⁹⁸⁷ cat. *bogia*), *la cara del bacinet*,⁵⁹⁸⁸ *chica*,⁵⁹⁸⁹ *centenari*

⁵⁹⁸⁰ Usat pels poetes castellans: "fuente de Phebo muy admirativa", en MENA, Juan de, *Obras completas*, ed. a cura de Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, Planeta, Barcelona, 1989, p. 55.

⁵⁹⁸¹ Vegeu CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 922).

⁵⁹⁸² A València, l'arabisme és ben conegut des de l'edat mitjana, però presenta la forma *almàguena*, amb *-n-*. Un oblit del copista? Un castellanisme? A Aragó i a la Múrcia del segle XV, en canvi, és *almàguena*. Vegeu CORRIENTE, Federico, *Dictionary of Arabic and Allied Loanwords. Spanish, Portuguese, Catalan, Gallician and Kindred Dialects*, Brill, Leiden, 2008; ÁLVARO ZAMORA, M^a. Isabel, *Léxico de la cerámica y alfarería aragonesas*, Libros Pórtico, Saragossa, 1981, p. 23; MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María, La industria del vestido en Murcia (siglos XIII-XV), Academia 'Alfonso X el Sabio', Múrcia, 1988, p. 41: "faga señal bermeja, de almáguena, porque se sepa que es más de paño."

⁵⁹⁸³ "Eren hòmens ben *aperssonats*: especialment lo un d'ells era molt gran de la persona" (*CeG* III.40). FLORES ARROYUELO, Francisco J., El *Setenario*: una primera versión de los capítulos introductorios de *Las siete partidas*, dins ÍDEM, *Del caballero y otros mitos...*, Universidad de Murcia, Múrcia, 2009, ps. 331-342 (p. 336): "[Júpiter] en figura de hombre *aperssonado*". S'emprava molt en semblances de cavallers. Vegeu, per exemple, CENTÓN, *Epistolario del bachiller Fernán Gómez de Cibdareal*; y *Generaciones y semblanzas del noble caballero Fernán Pérez de Guzmán*, Tipogr. de Jerónimo Ortega e Hijos de Ibarra, Madrid, 1790: "fue alto de cuerpo, grueso e bien *apersonado*." El domini espanyol deixà a Sicília el castellanisme *apersonato*, que els vocabularis tradueixen al toscà per home "di grande corporatura". Vegeu l'anotació d'editor a BOCCACCIO, Giovanni, *Il Decamerone*, ed. a cura de Giuseppe BOZZO, Tipogr. de Giovanni Battista Gaudiano, Palerm, 1877, p. 518.

⁵⁹⁸⁴ Vegeu MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (p. 951).

⁵⁹⁸⁵ Documentat en català modern, però no en l'edat mitjana. De *balancear*.

⁵⁹⁸⁶ Locució molt antiga i recurrent en textos castellans de l'edat mitjana. Vegeu, per exemple, ALFONSO X EL SABIO, *General Estoria. Segunda parte*, ed. a cura d'Antonio G. SOLALINDE, Lloyd A. KASTEN i R. B. OELSCHAEGER, CSIC – Instituto 'Miguel de Cervantes', Madrid, 1930-1957, vol. 2, p. 74: "toda la mi cara e todo el mi seno fue bannado en lágrimas." La versió italiana porta preposició *de* (*bagnato di lacrima*) i apareix també en el *Curial* (II.69). *Vid. infra*, quan tractem dels italianismes.

⁵⁹⁸⁷ De la qual tractarem més avall, quan abordem la fraseologia castellana subjacent en el *Curial*.

⁵⁹⁸⁸ En castellà, és la *cara del bacinete* (*El Victorial*); la *careta del bacinet* (*Tirant lo Blanc*). Vegeu ALOMAR CANYELLES, Antoni-Ignasi, Les armes en la narrativa cavalleresca del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 485-572 (p. 527).

(< *centenario*, ‘centenar’ d’anys),⁵⁹⁹⁰ *cirimònia*,⁵⁹⁹¹ *comedir-se* (‘limitar-se, reprimir-se’),⁵⁹⁹² *or colat* (< *oro colado*, ‘or fos o regalat’),⁵⁹⁹³ *corral* (< *corral*, *corrala*, ‘recinte habitat amb accés per un pati central’),⁵⁹⁹⁴ *crinat*,⁵⁹⁹⁵ *cubertura* (< *cobertura*, ‘indument, vestidura’; “Un minyó molt pobre li aparech, e anava tot despullat sens cubertura alguna”, *CeG* I.24),⁵⁹⁹⁶ *curialment* (en comptes de *cortesament*; ben rar i tardà en català, però usat sistemàticament en el *Plutarc* aragonés),⁵⁹⁹⁷ *dolçura* (< *dulzura*, ‘amabilitat, caràcter agradable’), *donós* (< *donoso*, ‘bell’),⁵⁹⁹⁸ *elecció e nominació* (< *elección e nominación*, terminologia legislativa de Castella;⁵⁹⁹⁹ “axí en devisar de les armes com en la elecció e nominació de judge”, *CeG* III.82), *empachar* i *desempachar* (*empatxar* i *desempatxar*, en la cancelleria reial),⁶⁰⁰⁰ *empenyat* (< *empeñado*,

⁵⁹⁸⁹ L’ortografia amb *ch-*, encara que sol ser vista com un possible “tret valencià” no era corrent encara en textos valencians de l’època.

⁵⁹⁹⁰ CASANOVA, E., *op. cit.*, p. 931. Probable influència de la forma castellana, més etimològica.

⁵⁹⁹¹ Realització fonètica col·loquial en el castellà de l’època, que troba reflex ortogràfic encara en el *Quixot* de Cervantes (segle XVII). Testimoniada com a nova o inaudita en català per CASANOVA, E., *op. cit.*, p. 922.

⁵⁹⁹² Cultisme per primera vegada documentat en català, segons CASANOVA, E., *op. cit.*, p. 924.

⁵⁹⁹³ L’adjectiu *colat* no s’usa amb aquest sentit en català; *regalat*, que el mateix escriptor hi juxtaposa com a sinònim, és propi del valencià. A València, també per influència del castellà, era usual ja en el segle XV *ferro colat*, com adverteix Antoni Ferrando.

⁵⁹⁹⁴ No és un tancat reservat al bestiar, sinó un recinte clos –com els *corrals* del Toledo medieval o les *corralas* de Sevilla– que l’autor trasllada al *Curial* des de la crònica d’Alfons el Savi. Vegeu IBARRA, Joaquín, *Memorias historicas del Rei D. Alonso el Sabio i observaciones a su chronica*. Madrid. pp. 492. El capítol on es parla de l’infant Enric lluitant contra lleons en un “corral” de Tunis, en aquesta crònica, serveix d’inspiració a l’anònim. Vegeu el capítol II.3.13, on tractem d’aquest episodi.

⁵⁹⁹⁵ Del llatí *crinitus*. Inaudit en català abans del segle XX. En els poetes castellans com Mena i Santillana, *crinado* s’aplica –com en el *Curial*, seguint Ovidi– a les hidres, fúries i altres éssers mitològics: Apol·lo “*crinado* de febras d’oro” (Mena), “las *crinadas* Furias” (Santillana), etc. Vegeu MARTINES, Josep, *Aproximació a les novetats...*, ps. 988-989.

⁵⁹⁹⁶ Emprat amb el sentit de ‘cobertor’ des del segle XV (ibídem, p. 918), però no com fa l’anònim. Quan els descobridors castellana arribaren a les Índies, escrigueren comentant que eren terres poblades per gent “sin ninguna vestidura, ni ropa, ni cobertura.” Vegeu NAVARRO GARCÍA, Luis, *La expedición de Ulloa al Golfo de California, 1539*, dins *Congreso de Historia del Descubrimiento (1492-1556). Actas (Ponencias y Comunicaciones)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1992, vol. 2, ps. 193-234, p. 230.

⁵⁹⁹⁷ Llegit a la cort de Nàpols pel clan familiar dels Guevara-d’Avalos. Vegeu el capítol I.3.5, sobre la biblioteca davaliana. El manuscrit en qüestió, ha servit de base per a l’edició PLUTARCO, *Vidas semblantes (versión aragonesa de las ‘Vidas paralelas’, patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d’Adelino ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2009, *passim*. Sobre el nom de *Curial*, *curialitat* i *curialment*, vegeu el capítol II.3.1. Excepcionalment, un aragonés com Pedro de Urrea, governador de València, l’empra en la seua correspondència en català (València, 8 d’abril del 1461): “he deliberat *curialment* scriure-us”. Vegeu GARCIA-OLIVER, Ferran i al. (eds.), *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, Universitat de València, 2009-2011, doc. 281, p. 996.

⁵⁹⁹⁸ Cultisme (CASANOVA, E., *op. cit.*, p. 918), introduït en el castellà literari per Alonso de Palencia (1423-1492) en una lletra del 1441.

⁵⁹⁹⁹ CASANOVA, E., *op. cit.*, p. 922. Molt corrent en la paperassa burocràtica i notarial. Vegeu, per exemple, el *TOMO primero de las Leyes de Recopilación, que contiene los libros primero, segundo, tercero, quarto i quinto*, Tipogr. de Juan de Zúñiga, Madrid, 1745, ps. 379-380.

⁶⁰⁰⁰ MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres,

‘empenyorat, deixat en penyora’; “los joyells e robes que li lexà empenyades”, *CeG* II.76), *espumar* (‘traure bromera per la boca’, “espumava com si fos porch senglar”, *CeG* II.74),⁶⁰⁰¹ *estuporoses*,⁶⁰⁰² *flamant* (< *flamante*, ‘acabat de fer o d’estrenar’; “una casa gentil e molt bella, nova, flamant”, *CeG* III.38), *fóras* (preposició *fuera*s, ‘excepte, tret de, fora de’),⁶⁰⁰³ *grandament* (com en el *Plutarc* aragonés;⁶⁰⁰⁴ *granment*, en la cancelleria napolitana del rei d’Aragó⁶⁰⁰⁵), *haca* (gal·licisme *haque*, de l’anglès *hack*; *haca* en castellà; *aca d’Anglaterra* en Leonard de Sors; *aqua* en Roís de Corella), *hacanea* (gal·licisme *haquenée*, de l’anglès *hackney*, *hacanea* en castellà; *acanea* / *aquanea* en la cancelleria de Nàpols; *aquanhea* en *Tirant lo Blanc*),⁶⁰⁰⁶ *hatxa* (amb *h*-, com el castellà *hacha*, i no com el català *atxa*; trobem excepcionalment *hatxes* en un escrivà de Ximén-Peris de Corella –València, 1435-1436–, tutor del príncep Ferran, amb el qual es traslladà a Nàpols el 1438),⁶⁰⁰⁷ *alcandora de impla* (tela lleugera, per a

---

2012, ps. 537-596 (p. 578), comprova que la introducció del dígraf *ch*- en aquests lexemes no era encara gens corrent en temps del *Curial*. Ho seria a València, però ja en la segona meitat del segle XV.

⁶⁰⁰¹ Corrent en portugués, i en castellà del segle XV; documentada per Nebrija. Compareu amb GARCÍA-MACHO, María Lourdes, *El léxico de la ‘Yliada de Homero en romance’, traducida por Juan de Mena*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1998, ps. 117 i 135: “*espumando* la boca cada uno, alçando se sí nuves famosas.” No obstant això, com es veurà en el capítol II.1.4, dedicat a les fonts franceses, podria donar-se alguna connexió intertextual amb el *roman* de Melusina.

⁶⁰⁰² En el marquès de Santillana: “magestad *estuporosa* / incompressa e poderosa”, en SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOFF, Planeta, Barcelona, 1988, p. 371.

⁶⁰⁰³ Per exemple: “E açò ho sap persona al món, foras yo” (*CeG* III.57). Vegeu PÉREZ SALDANYA, Manuel – RIGAU OLIVER, Gemma, “L’*é* tengut baix e sota peu”: Alguns aspectes dels adverbis i les preposicions al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 691-714 (p. 702); WHEELER, Max W., La morfologia verbal al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 875-908 (p. 896).

⁶⁰⁰⁴ El mateix cas que hem vist en *curialment*. Vegeu PLUTARCO, *Vidas semblantes...*, on es troben múltiples exemples d’aquesta forma castellana, adoptada per l’anònim. Un ús similar es documenta en OROSIO, Paulo, *Historias contra los paganos (Versión aragonesa patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d’Ángeles ROMERO i Ignacio J. GARCÍA, Instituto de Estudios Alto-aragoneses – Instituto de Estudios Turolenses – Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2008, *passim*.

⁶⁰⁰⁵ Verbigràcia, quan el rei Alfons manifesta, per carta particular: “nos delitam *granment* de caça” (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.696, fs. 170r-v, 11 d’agost del 1448).

⁶⁰⁰⁶ Sobre *haca* i *hacanea*, vegeu SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142 (p. 130).

⁶⁰⁰⁷ El document valencià del 1435-1436 és un procés sobre l’ofici de daguers on intervingué mossén Corella com a governador del regne. Vegeu CASTILLO SÀINZ, Jaume – MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, Economies d’escala i corporacions preindustrials. Conflictes gremials per la captació d’oficis, dins VIRÓS PUJOLÀ, Lluís (ed.), *Organització del treball preindustrial. Confraries d’oficis*, Coordinadora de Centres d’Estudis de Parla Catalana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Milà i Fontanals”, 36), Barcelona, 2000, ps. 63-80 (ps. 73-78).

vels i roba interior),⁶⁰⁰⁸ *judgar* i *judge* (< *judgar*, ‘jutjar’),⁶⁰⁰⁹ *laci* (< *lacivo*, reducció de la forma culta *lascivo*),⁶⁰¹⁰ *llamentar* (< *lamentar*),⁶⁰¹¹ *magnaminidat* (cultisme castellanoaragonés amb metàtesi ortogràfica *m/n*),⁶⁰¹² l’adverbi *nunca* (‘no mai’),⁶⁰¹³ *oves* (< *ovas*, algues fluvials i marines; llatí VLVAE; “torben-se les aygües e, mesclades ab arena, arranquen *oves*”, *CeG* III.13),⁶⁰¹⁴ *parades* (< *paradas de posta*, ‘postes de correu, postes de cavalls’),⁶⁰¹⁵ *pravitat* (< *pravidad*, ‘maldat, perversitat’),⁶⁰¹⁶ *processió* (< *procesión*, ‘processó’),⁶⁰¹⁷ *punçó* (< *punçón*, ‘punxó’),⁶⁰¹⁸ *quantitat*,⁶⁰¹⁹ *rebut* (< *rebusto*,⁶⁰²⁰ ‘robust’), *rotura* (‘trencament de les files enemigues’, en una batalla:

⁶⁰⁰⁸ Adaptació al castellà del francès medieval *guimple*, ‘vel’, de la qual tractarem en el capítol II.2.2, quan parlem sobre peces de vestir i, més concretament, sobre l’*alcandora de impla*.

⁶⁰⁰⁹ Hi apareix reiteradament amb l’ortografia del castellà medieval. No sembla cosa del copista (“una mà castellana, d’un escrivà acostumat a escriure en castellà”), com proposa MARTÍ MESTRE, J., *El vocalisme i el consonantisme...* (p. 580), sinó de l’autor, que també estaria acostumat a escriure en castellà, pel que s’observa. Deu ser un dels capricis cultistes del filòleg amateur que és l’anònim, per estimar que la forma castellana s’acostava més a l’arrel etimològica IVDICARE.

⁶⁰¹⁰ Present en autors castellans; no documentada en textos catalans, segons CASANOVA, E., *Los cultismos...*, p. 922

⁶⁰¹¹ Possible castellanisme, segons CASANOVA, *ibídem*.

⁶⁰¹² Per exemple, en FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *Grant Crónica de Espanya. Primera partida* [Biblioteca Nacional de España, Ms. 10133], ed. electrònica a cura de John NITTI i Lloyd A. KASTEN, dins *Archivo digital de manuscritos y textos españoles* [ADMYTE], Hispanic Seminari of Medieval Studies <www.hispanicseminary.org>, University of Wisconsin-Madison, 2011, vol. 3, p. 270: “de la magnaminidat de Herodes e de la estrenua curialidat de Octaviano.” I en cròniques castellesanes del segle XV, com la d’Enrique IV. Malgrat que ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’Antoni FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007 (*vid.* l’aparat textual), esmena la metàtesi per considerar-la un lapsus del copista, en realitat es tracta d’una ortografia castellana, que excepcionalment també apareix en textos catalans. Per exemple, en SCHWARTZ, Frederich – CARRERAS, Francesc (eds.), *Manual de novells ardits, vulgarment apellat ‘Dietari Antich del Consell Barceloni’*. Volum primer, comprenent los volums originals del I al IX. Anys 1390-1446, Ajuntament de Barcelona, 1892, p. 202. O en CUENCA ALMENAR, Salvador, *L’Ètica nicomaquea d’Aristòtil en un compendi català del segle XV*, dins *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, 23, Barcelona, 2012, ps. 7-119 (ps. 54, 64, 65 i 66), en manuscrit valencià (Biblioteca de Catalunya, Ms. 296) de ca. 1463-1464. En *Tirant lo Blanc*, ho documenta BAILE LÓPEZ, Eduard, *Diccionari específic dels substantius i dels adjectius del “Tirant lo Blanc”*, Tesi doctoral del Departament de Filologia Catalana de la Universitat d’Alacant, Alacant, 2013, p. 295. En el *Recort* (1476) de Gabriel Turell. En CORNAGLIOTTI, Anna (ed.), *Flors de virtut (versió de F. de Santcliment)*, Barcino, Barcelona, 1975, p. 146, etc.

⁶⁰¹³ Com a cultisme (< *numquam*), corrent en textos valencians de la segona meitat del segle XV, però no en temps del *Curial*. Vegeu PÉREZ, M. – RIGAU, G., “L’*é* tengué baix e sota peu”..., p. 708.

⁶⁰¹⁴ A diferència del castellà, on és d’ús corrent, aquesta designació botànica és desconeuda en la parla col·loquial catalana. No la recullen, en conseqüència, ni Fabra ni el *Diccionari* Alcover-Moll.

⁶⁰¹⁵ Quan la Güelfa s’acomia de Curial, que es disposa a viatjar a París per a participar al torneig de Melun, li diu: “Scriu-me sovén, e sàpia yo, ab hòmens qui stiguen en *parades*, totes les coses” (*CeG* II.14). Podria ser, com més amunt apuntàvem, un gal·licisme *parades*, en referència a mostres i torneigs cavallerescos, si són homes que tornen a Itàlia, o un castellanisme *paradas*, si són estacions de posta, per mitjà de les quals arriba la correspondència.

⁶⁰¹⁶ CASANOVA, E., *op. cit.*, p. 924.

⁶⁰¹⁷ Com a cultisme es documenta en algun altre text català de l’època, però podria haver-hi influït, com en *centenari*, la forma ortogràfica del castellà, més acostada a l’ètimon llatí.

⁶⁰¹⁸ MARTINES, J., *Aproximació a les novetats...*, ps. 952-953.

⁶⁰¹⁹ CASANOVA, E., *op. cit.*, p. 922.

⁶⁰²⁰ Dissimilació i ortografia habituals en textos castellans dels segles XIV-XV.

“entren per aquelles rotures dels enemichs”, *CeG* III.91),⁶⁰²¹ *repentinament, sallir de casa* (< *salir de casa*, ‘eixir de casa, sortir de casa’: “sallint de casa, se n’entrava en aquell ort, e ab aquells catius, qui maravellosament cantàvan, tot lo dia s’estava”, *CeG* III.43),⁶⁰²² *sarnoses* (< *sarnosas*, ‘ronyoses, afectades de ronya’),⁶⁰²³ *segundar* (‘pegar de nou’; “segundà-li altre colp tan forts que estès caech en terra”, *CeG* III.85),⁶⁰²⁴ *no sobrable* (< *non sobrable*, ‘insuperable’),⁶⁰²⁵ *sodoll* (< *sodollo*, ‘sadoll, fart’),⁶⁰²⁶ *spumall* (< *espumajo*, ‘bromera treta per la boca’; “badalle la mar, e, tota plena de boques, llance spumalls”, *CeG* III.12),⁶⁰²⁷ *sulcar* (‘solcar’),⁶⁰²⁸ *tòrcer la clau* (< *torcer la llave*, ‘rodar la clau, tancar el pany’; “que torcés la clau a la caixa”, *CeG* II.126), i *vari* (< *vario*, ‘divers’, amb ajuda del llatí *VARIVS*; “coses vàries cogitant”, *CeG* I.11).⁶⁰²⁹

Qualsevol coneixedor del català del segle XV en les seues diverses variants dialectals,⁶⁰³⁰ notarà, entre les “estranyeses” que s’han atribuït tradicionalment al *Curial*

⁶⁰²¹ Novetat en català (CASANOVA, *op. cit.*, p. 923), però no en castellà medieval. Vegeu, per exemple, ANÒNIM, *Florindo*, Tipogr. de Pedro Hardouyn, Saragossa, 1530; reed. del Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2007, p. 253: “los cavalleros se deven guardar de no venir en rotura”. CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull’italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92 (p. 74) ho proposa com a italianisme, però sol ser habitual en cròniques i descripcions de batalles en castellà antic.

⁶⁰²² CASANOVA, E., *op. cit.*, p. 921, pensa que “seguramente es una froma catalana antiga, usada també por Ausiàs March y Febrer.” Semblà, però, que es tracta d’un occitanisme (*vid. supra*), però molt rarament documentable en textos literaris (Ausiàs Marc, XVII: “E crit de mi no sall”). En Febrer, en canvi, *sal-lir* és italianisme (< *salire*, amb el mateix significat de ‘pujar’) i s’empra de manera emfàtica. Vegeu ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *sallir*. En canvi, en el *Curial* s’associa el verb a una expressió tan familiar i natural en castellà –sense voluntat d’èmfasi o d’artifici retòric– com és *salir de casa*.

⁶⁰²³ Com observarem més avall, ronya i ronyós són els termes emprats en la documentació medieval catalana. Sarna és conegut en alguns llocs, en català modern, però sarnós sols és exemplificat en el Diccionari Alcover-Moll pel cas excepcional del *Curial*, on s’introdueix com estrangerisme.

⁶⁰²⁴ Documentat en castellà almenys des del 1427 (CASANOVA, *op. cit.*, p. 920).

⁶⁰²⁵ Cultisme literari castellà documenta ja en obres del segle XIV, com ara en LAUCHERT, Friedrich (ed.), *La estoria de los quatro doctores de la Santa Iglesia*, Max Niemeyer (“Romanische Bibliothek”, 14), Halle, 1897, p. 34: “e los demonios aver dicho que tan solamente non podían llegarse a él nin a las puertas de la casa do fincava, porque un fuego non sobrable guardava aquella casa.” Caldria excloure’l, doncs, de la relació de cultismes amb *-ble* sospitosos de ser italians de CALVO, C., *Lingua toscana...*, p. 76.

⁶⁰²⁶ Segons MARTÍ MESTRE, J., *El vocalisme i el consonantisme...*, p. 574, és castellà, però no molt corrent. Apareix, per exemple, “sodollo de vino” en Alfonso Martínez de Toledo (*Corbacho*, 1438).

⁶⁰²⁷ Vegeu, per exemple, la *Replicación de Juan Alfonso* [ca. 1365-ca. 1435] *contra Alfonso Álvares* [de Villasandino], criat i fidel servidor del conestable Dávalos (BAENA, Juan Alfonso de, *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV)*, ed. a cura d’Eugenio de OCHOA, Tipogr. de La Publicidad, Madrid, 1851, p. 366): “Señor, pues el neşcio flemón de toçino e pobre de pelo, çurrón de tassajos, con furia, con saña, ya faze *espumajos* con el sobrebuelto.” Segons el *Diccionario de la Real Academia* espanyola (ed. de l’any 1791), veu *espumajo*: ‘Saliva espumosa arrojada en gran cantidad por la boca’.

⁶⁰²⁸ Variant arcaica o medieval de *surcar*, en textos castellans, però no en catalans (CASANOVA, *op. cit.*, p. 922).

⁶⁰²⁹ CASANOVA, E., *op. cit.*, p. 917.

⁶⁰³⁰ En la nostra trajectòria professional hem tingut ocasió de llegir i transcriure milers de documents de diferent naturalesa (públics i privats) dels segles XIV-XV, tant de la cancelleria reial com de València, cosa que ens permet opinar al respecte.

(fins al punt de considerar-lo fals alguns estudiosos), que sovintegen la grafia –g– en comptes de –tg– per als derivats del sufix llatí –*ATICVM*. Joaquim Martí Mestre troba que “és molt superior al que apareix en altres textos de la mateixa època, on en aquest cas es troba habitualment *tg*, i els casos de *g* hi són molt minoritaris.” Com que la situació li “resulta especialment cridanera”, s’interroga per una possible influència del castellà, “tenint en compte que en castellà no existeix el dígraf *tg*, i que aquests mots es representen amb *g* o *j*.”⁶⁰³¹ Un equip dirigit per Germà Colón sotmeté els textos del *Curial* i del *Tirant* a un acarament quantitatiu, d’on resultà que el pronom *-hi* després de forma verbal sols apareix 7 vegades en el *Curial*; 102 en el *Tirant*. De la mateixa manera, la combinació pronominal *-la-y* posposada a verb sols apareix una volta en el *Curial* i 17 en el *Tirant*. El *Curial*, malgrat el grau d’“italianització” cultural de l’anònim, que afecta al llenguatge, presenta cridaners exemples d’epèntesi del tipus *estiguera* o *espill*; Martorell aposta més sistemàticament per conservar l’*s*- líquida. En el *Tirant* tampoc no trobarem castellanismes ortogràfics del tipus *sennora* o *pennora*, com els que apareixen en el *Curial*. Per contra, en el *Curial* no trobarem quasi mai les tradicionals representacions gràfiques de la –u– supèrflua (*pleguar*, *cerquar*, *guastes...*), tan corrents en el català i l’aragonés del segle XV i tan recurrents en Joanot Martorell; però desconegudes, per contra, en l’ortografia de la Corona de Castella. En la mateixa línia, l’anònim s’inclina per l’epèntesi consonàntica en casos com *voldràs*, enfront del conservador *volràs* de Martorell. En el *Curial*, la 3a. persona del singular d’*ésser* és *fonch* (com en la cancelleria napolitana); en el *Tirant* és *fon* (com en la parla col·loquial de València). El sufix *-idat* en cultismes adverbials (*brevidat*) és molt més rendible en el *Curial*; anomalia que s’explica per la seua familiaritat amb el castellà literari. No ens haja d’estranyar tampoc que l’anònim preferisca *plegar/aplegar* a *arribar*, qui sap si per coincidència de lexema amb *llegar* o per caprici filològic. O que trobe adient emprar el verb *mullar*, més acostat al castellà *mojar*. I que, al contrari que Martorell, no escriga *pujar a cavall* (sempre amb aquest verb en *Tirant lo Blanc*), sinó de *muntar a cavall*, traducció mental de *montar a caballo*.⁶⁰³²

De la mateixa manera, ortogràficament, li sembla més adequada la forma *yo* (castellana, encara que també valenciana en el segle XV) per al pronom personal,

⁶⁰³¹ MARTÍ MESTRE, J., El vocalisme i el consonantisme..., p. 579.

⁶⁰³² Més detalls en COLÓN, Germà – PEREA, Maria-Pilar – UEDA, Hiroto, Lingüística quantitativa: *Curial* vs. *Tirant*. Una mateixa procedència geogràfica?, dins *Vox Romanica*, 71, Tübingen – Basilea, 2012, ps. 131-159.

enfront del *jo*, més usual a Catalunya.⁶⁰³³ Tampoc no li devia semblar molt contrari al geni de la llengua, o molt estrident, la toponímia i l'antroponímia clàssiques amb *-o* final. Així, de la mateixa manera que ens parla d'un mític rei d'Aragó com *don Pedro*, ens situa al *Monte Parnaso*, i ens recorda el prestigi *Júlio [Cèsar], Pompeyo, Ovídio, Homero, Virgílio, Lucano*, etc. En aquestes adaptacions del llatí al romanç, on es veu interpel·lat a parts iguals pel castellà i l'italià, dubta de vegades i escriu també *Pompeu*. Tanmateix, la quantitat de noms propis escrits a la castellana resulta difícil de pair en un lector d'Eiximenis, Antoni Canals, el traductor de les *Tragèdies* de Sèneca i altres lletrats predecessors, que havien bastit una "tradició" en la catalanització dels grans noms llatins. D'una banda, manleva d'ells arcaïsmes del tipus *ladonchs* i *vijares*; d'altra, rebutja algunes adaptacions onomàstiques del llatí al català per semblar-li més eufòniques escrites a la castellana (o a l'italiana), amb terminació *-o*.

Des del punt de vista ortogràfic, resulta estrident en català, i en qualsevol altra llengua romànica que no siga el castellà del segle XV, trobar escrit com *Alva* el nom d'una ciutat italiana; o adaptat com *Avdilbar* i *Avdal·là* (transcripció més apropiada, fonèticament parlant, que *Audilbar* i *Audal·là*⁶⁰³⁴), respectivament, els antropònims àrabs *'Abd al-Barr* i *'Abd Allâh*. Només un bilingüe catalanocastellà, habituat a llegir i a redactar escrits en llengua castellana, trobaria confortables aquestes opcions de representació gràfica. L'escriptor escriu amb *-b-* etimològica el substantiu *alba*: "ans de gran stona serà *alba*" (*CeG* I.23); "com apareix en l'*alba* ha nom Lucífer" (*CeG* III.16); "la stela de l'*alba*" (*CeG* III.17). S'admeten explicacions alternatives. Però, en principi, tot sembla indicar que l'home tingué el caprici d'escriure *Alva* per analogia amb Alba de Tormes (*Alva*, en escrits dels segles XIII-XVII). I, segurament també, perquè ell mateix tendia a pronunciar-ho amb realització no oclusiva, com els (altres) castellanoparlants de la baixa edat mitjana. Els lingüistes que han estudiat la fonologia diacrònica del castellà del segle XV, comproven que la documentació escrita plasma aquesta pronúncia en vocables com ara *alva* (< ALBA), *yerva* (< HÉRBA), *sobervio* (< SVPÉR BV), *barva* (< BARBA) o *silvar* (< SIBILARE). La tendència medieval a una pronunciació fricativa i a la representació de bilabials sordes etimològiques (/b/) com si

⁶⁰³³ MARTÍ MESTRE, Joaquim, La formació del plural i la situació del gènere en *Curial e Güelfa* dins el context del segle XV, dins *Caplletra*, 43, València, tardor 2007, ps. 89-124; reed. com: Aspectes de morfologia nominal en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 597-630 (ps. 611).

⁶⁰³⁴ En el manuscrit únic de la novel·la, de lletra gòtica cursiva, les modernes grafies *v* i *u* es representen recurrent a un mateix signe (*u*). Per coherència amb la transcripció d'*Alua* per *Alva*, hauríem de transcriure també *Audilbar* com *Avdilbar*.

foren labiodentals sonores (/v/), explica també l'ortografia d'*alvo* ('blanc') en una afectada pel mateix fenomen, com és el portugués. El fonema representat amb *v* no es pronunciava en realitat com una /v/, sinó com una /b/ fricativa.⁶⁰³⁵

Els castellans de la cort d'Alfons el Magnànim no sols diferenciaven ambdues realitzacions fonètiques en la parla, sinó també en l'escriptura. Valga de mostra el cas del bilingüe Enric de Villena, que en setembre del 1417 se'n pujà de València a "la sua villa de Torralva" (actual Torralba, Conca) on pretenia traduir la seua obra *Los dotze treballs d'Hèrcules* del català original al castellà.⁶⁰³⁶ Els escriptors castellans coetanis escrivien *alva* amb *v*; com Rodríguez del Padrón, en *Siervo libre de amor* (1439): "Traspuesta la ursa menor, mensajera del alva..."⁶⁰³⁷ L'any 1438, el rei Joan II de Castellà havia atorgat a un noble toledà el títol de "conde de Alva [de Tormes]", que és com figura en cròniques castellanes.⁶⁰³⁸ L'arquebisbe de Toledo, Gutierre Álvarez de Toledo (+1446), molt ben relacionat amb els Dávalos / D'Àvalos, acabava d'instituir en el seu nebot Fernando la casa comtal (i després, ducal) d'*Alva*, destinada a esdevenir el principal estat nobiliari de l'Espanya moderna. Els Álvarez de Toledo eren partidaris reeixits dels infants d'Aragó, enemics del conestable i *valido* Álvaro de Luna, i grans aliats d'Alfons el Magnànim en la política castellana.⁶⁰³⁹ Pels anys 1446-1447, els comtes de Benavente i d'Alba conspiraren amb Joan de Navarra, lloctinent del regne de València, en pro de la causa proaragonesa.⁶⁰⁴⁰ En juny del 1448, un fill del I comte d'Alba, García Álvarez de Toledo, es presentà al campament contra Piombino (la Toscana). Pretenia convèncer el rei d'Aragó perquè se'n tornara a la Península Ibèrica i

---

⁶⁰³⁵ Més detalls en COS, Francisco Javier de – RUIZ, Francisco, *Teoría y práctica de fonética y fonología diacrónicas del español*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 2003, p. 148. En resposta a aquesta tendència ortogràfica, es generà una altra, de caràcter cultista o ultracorrector, que explica les seqüències gràfiques *ab* on caldria esperar la representació d'un diftong decreixent *au*: *abdiencia*, *abténtico*, *cabsa*, etc., malgrat que hom pronunciava [aw]. Com explica SÁNCHEZ-PRÍETO BORJA, Pedro, Fonética común y fonética de la lectura en la investigación sobre textos castellanos medievales, dins RUFFINO, Giovanni (ed.), *Atti del XXI Congresso internazionale di linguistica e filologia romanza, volume I, sezione I. Grammatica e storia delle lingue romanze (Centro di studi filologici e linguistici siciliani, Università di Palermo, 18-24 settembre 1995)*, Niemeyer, Tübingen, 1998, ps. 455-470 (p. 459), es tracta d'una continuació de velles formes d'escriure *cabdal*, *cabdi(e)llo* o *rabdo*, encara que es pronunciava com un diftong *au*. En conclusió, aquestes variacions han d'explicar-se "desde los conflictos que la evolución fonética genera en la configuración del sistema de escritura".

⁶⁰³⁶ MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Poetas en la corte de don Juan II*, Espasa-Calpe, Madrid, 1959, p. 52.

⁶⁰³⁷ RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Siervo libre de amor*, ed. a cura d'Enric DOLZ, Anexos a la revista 'Lemir', València, 2004, p. 338.

⁶⁰³⁸ Vegeu, entre d'altres, GARCÍA DE SALAZAR, Lope, *Las bienandanzas e fortunas (códice del siglo XV)*, ed. a cura d'Ángel RODRÍGUEZ HERRERO, Diputación de Vizcaya, Bilbao, 1967, vol. 4, p. 57.

⁶⁰³⁹ Per a contextualitzar millor, vegeu els capítols I.1.1 i I.1.2.

⁶⁰⁴⁰ RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús, *El debate sobre la caballería en el siglo XV*, Junta de Castilla y León – Concejalía de Educación y Ciencia, Valladolid, 1996, p. 230.

s'implicara directament en el govern de Castella. El monarca (10 d'agost) li respongué amb bones paraules (“lo veréis puesto en obra muy presto”), però en realitat no hi tenia gaire interès.⁶⁰⁴¹ Els projectes d'Alfons I de Nàpols eren del tot italians.

Al contrari que els escriptors castellans, els cancellers i notaris catalanoparlants del rei d'Aragó, entre els quals cal descartar que es trobara l'anònim del *Curial*, escrivien *alba* i *Alba*, en català, italià i castellà/aragonés.⁶⁰⁴² També els escrivans de la tresoreria general de la Corona, dirigida pel valencià Mateu Pujades.⁶⁰⁴³ Inassequible a la tradició gràfica catalana, l'autor del *Curial* aplica una ortografia genuïnament castellana a un topònim tan italià com és Alba del Montferrat: “se n'anà a Monferrat, a una ciutat apellada Alva” (*CeG* I.3).⁶⁰⁴⁴ De la mateixa manera procediran després uns altres redactors hispans dels segles XVI-XVIII que s'expressaven en castellà, per analogia amb *Alva* de Tormes. En la continuació de la *Historia de España* del pare Mariana (volum del 1678), es comenta així un episodi bèl·lic piemontés del 1653: “...y aviendo tomado la posesión de Alva, marchó la vuelta de Aste [Asti], y el marqués de Caracena a passar el Tanar, al Monferrato.”⁶⁰⁴⁵ L'hagiògraf del valencià Vicent Ferrer, Francesc Vidal i Micó, recorda l'aparició del sant a “Margarita [de Savoia], viuda, marquesa de Monferrato” (inspiradora d'alguns gestos i característiques del personatge de la Güelfa⁶⁰⁴⁶), com a principal motiu de sol·licitar aquesta la butla d'Eugeni IV per la qual “fundó en Alva un convento de clausura” (1445-1446),⁶⁰⁴⁷ tot coincidint –per cert– amb el temps d'escriptura de *Curial e Güelfa* i amb el pas regular per aquella ciutat de l'ambaixador d'Alfons V a la Llombardia, Enyego d'Àvalos, que efectuava desplaçaments entre Milà i Ventimiglia a través del Montferrat.⁶⁰⁴⁸ Als pocs anys de publicar-se l'hagiografia vicentina, l'historiador Juan de Ferreras recordava els preliminars de la batalla de Pavia (1525) dient que “de Niza passaron los imperiales al Monferrato”, dirigits pel *condottiero* napolità Ferrante-Francesco d'Avalos, “y llegaron

---

⁶⁰⁴¹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 336.

⁶⁰⁴² Vegeu, per exemple, Joan Olzina, en ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 57v, Castell Nou de Nàpols, 26 de setembre del 1444: “Alba” (topònim italià).

⁶⁰⁴³ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 180.

⁶⁰⁴⁴ Es tracta d'Alba de la província de Cuneo. A Itàlia es troben també Alba de Trento i Alba de Parma.

⁶⁰⁴⁵ VARÉN, Basilio, *Adiciones segundas: desde el año 1649 hasta el de 1669*, dins MARIANA, Juan de, *Historia general de España*, ed. a cura de Félix Lucio ESPINOSA MALO, Tipogr. de Andrés García de la Iglesia, Madrid, 1678, vol. 2, ps. 444-579 (p. 478).

⁶⁰⁴⁶ Vegeu el capítol II.3.2.

⁶⁰⁴⁷ VIDAL MICÓ, Francisco, *Historia de la portentosa vida y milagros del valenciano apóstol de Europa San Vicente Ferrer*, Tipogr. de Joseph Estevan Dolz, València, 1735, p. 97.

⁶⁰⁴⁸ Us remetem ara al capítol biogràfic d'aquest, I.3.4.

a Alva el mismo día que el rey de Francia a Berceli [Vercelli]. Esta retirada de el ejército imperial desde Marsella a el Milanés...”⁶⁰⁴⁹ Com s’observa, seguiren el mateix camí directe de Niça a Milà pel Montserrat que solia recórrer un segle abans l’avi de dit Ferrante, Enyego d’Àvalos, per a pagar les tropes del rei d’Aragó que vigilaven la frontera de Provença, governada aleshores per Tanneguy II du Chastel.

Per la seua banda, el 1725, Vicente Bacallar, ambaixador de Felip V d’Espanya a Gènova, recordava que el 1703, durant la Guerra de Successió, “acampóse en Alva para estar prompto a encontrar Staremberg, que havia determinado desde La Sechia entrar por Monferrato al Piamonte.”⁶⁰⁵⁰ En la biografia del 8é conestable de Castella, Bernardino Fernández de Velasco, llegim que “en el año 1647, con destreza militar, ganó en el Monferrato a Niza de la Palla, Alva y otras fuerzas.”⁶⁰⁵¹ I així podrien continuar amb una casuística de textos espanyols de l’edat moderna on *Alba di Monferrato* apareix escrit *Alva*; una tradició en la representació ortogràfica que, curiosament, s’enceta amb *Curial e Güelfa*, “novel·la catalana del quinzen segle”, segons els seus primers editors, detall que resulta bastant suggerent.

En al·lòctona coherència amb *Alva*, s’ortografien en el llibre III els noms àrabs d’*Avdilbar* i *Avdal·là*. Com és sabut, en la tradició escrita de la Corona d’Aragó, on residia en l’edat mitjana una abundant població arabòfona, dits noms s’adaptaven tal com sonaven en àrab, amb una *-b-* oclusiva,⁶⁰⁵² que justificava les representacions gràfiques *Abdal·là* i *Abdulbar* (la *-i-* d’*Avdilbar*, també forma part de la tradició castellana, per la pronúncia dialectal granadina). Quan estudiem l’onomàstica dels personatges tunisians del *Curial*, comprovarem que Fàtima, *Avdilbar* i *Avdal·là* són, curiosament, els noms de tres poderoses autoritats del soldanat nazarí de Granada,

---

⁶⁰⁴⁹ FERRERAS, Juan de, *Historia de España. Syglo XVI. Parte decimatercia*, Tipogr. de Francisco del Hierro, Madrid, 1724, p. 24.

⁶⁰⁵⁰ BACALLAR SANNA, Vicente, *Comentarios de la Guerra de España e Historia de su rey, Phelipe V el Animoso, desde el principio de su reinado hasta la paz general del año de 1725*, Tipogr. de Matheo Garvizza, Gènova, 1725, vol. 1, p. 113.

⁶⁰⁵¹ ÁLVAREZ BAENA, Joseph Antonio, *Hijos de Madrid ilustres por su santidad, dignidades, armas, ciencias y artes. Diccionario histórico por el orden alfabético de sus nombres*, Tipogr. de Benito Cano, Madrid, 1789, vol. 1, p. 226.

⁶⁰⁵² No obstant això, i potser per ser castellà l’escrivà, excepcionalment es troba algun *Avdallà* en textos baixaragonesos de la fi del segle XIV i del segle XV. Sols hem pogut documentar dos casos, en: ABAD ASENSIO, José Manuel, *Los mudéjares y la construcción en Teruel en la segunda mitad del siglo XIV: obras en las casas de la comunidad y en los aljibes somero y fondonero*, dins *30 Años de mudejarismo. Memoria y futuro (1975-2005). Actas del X Simposio Internacional de Mudejarismo (Teruel, 14-16 septiembre de 2005)*, Centro de Estudios Mudéjares – Instituto de Estudios Terolenses, Terol, 2007, ps. 433-454 (ps. 439-441); MARÍN PADILLA, Encarnación, *Antecedentes y resultados de una sentencia arbitral (siglo XV)*, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 14, Saragossa, 1984, ps. 555-580 (ps. 563-570).

relacionades diplomàticament amb la Corona d'Aragó pels anys 1445-1448.⁶⁰⁵³ La constatació historicocontextual resulta de gran interès, perquè denota que tant l'autor del *Curial* com els seus previsibles oients estaven informats sobre les intrigues polítiques que afectaren el palau de l'Alhambra en aquells anys. Als personatges en qüestió, se'ls escrivia en castellà des de les cancelleries de la Corona d'Aragó: les valencianes de Joan de Navarra i del batle Berenguer Mercader, des d'on es dirigia la diplomàcia amb Granada, i la napolitana d'Alfons el Magnànim. Allí on s'orientava i es supervisaven les línies generals d'una política d'interessades aliances. Salutacions protocol·làries del tipus “Avdilbar, bien amado nuestro...” (aquesta, del 10 de juny del 1448)⁶⁰⁵⁴ podrien ajudar a explicar l'ortografia al·lòctona que presenta *Curial e Güelfa*. Si és que l'escriptor era una persona molt ben relacionada amb els àmbits diplomàtics i cancellerescs de Nàpols, com sospitem, i molt acostada al rei Alfons. També són detalls, els onomàstics, que ajuden a fixar la cronologia del llibre III cap al 1447, tot coincidint amb la datació de les marques d'aigua milaneses del manuscrit únic.⁶⁰⁵⁵

Una altra cridanera paraula molt castellana del *Curial*, *letradura*, mereix també dissertació, per ser tan important per a comprendre la concepció que tenia l'autor de la cultura clàssica i de la literatura en general. Perquè *letradura* és l'adaptació cultista i medieval en castellà del llatí *litteratura*, que donà en català, *literatura*; en francès medieval, *letreüre* i, en italià, *letteratura*. Originalment, en l'edat mitjana, el terme s'emprà per definir l'art de produir escrits, resultant de l'ofici dels “letrats” (*CeG* III.0) o “hòmens lletrats” (*CeG* III.26, *homines litterati*, en la paperassa llatina coetània), com els anomena el mateix autor de la novel·la. Ja en el segle XV havia adquirit també un valor semàntic de ‘producció literària’ en general, ‘d’obres literàries’.

Lola Badia definí el criteri que tenia l'anònim de la “reverenda letradura” com ‘la cultura literària de tradició clàssica’.⁶⁰⁵⁶ Podríem matisar una mica l'apreciació, si de cas, afegint algun gran autor medieval reverenciat pel mateix anònim, com ara Dante o Petrarca, al prestatge del que ell entenia per literatura reverenciable. En qualsevol cas, tant els “sublims” autors grecollatins que ell cita com a dignes de ser emulats (Homer, Virgili, Lucà, Horaci, etc.) com els italians més reeixits, conservarien la categoria de

---

⁶⁰⁵³ Vegeu el capítol II.3.13.

⁶⁰⁵⁴ Oferim un exemple dels molts que es podrien oferir, gràcies als treballs de SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documentos per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1999, p. 426 (doc. 356).

⁶⁰⁵⁵ Sobre les marques d'aigua, vegeu el capítol I.2.7.

⁶⁰⁵⁶ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 6).

“clàssics”: d’obres que transformen els fets històrics i les gestes de cavallers en llibres que els eternitzen. O com ell mateix ho expressa, que els “dauren” retòricament i els fan dignes “de recordació venerable” (*CeG* III.0). Ara bé, perquè aquesta selecció crítica del saber literari siga efectiva, i es trasllade de generació en generació, són necessaris uns especialistes: els humanistes (“oradors e poetes”), que són hòmens “de molta sciència” i “de reverenda letradura”, servidors de les Muses. D’aquest “deurían oyr e apendre” els teòlegs intransigents i els doctes de la vella guàrdia escolàstica, parangonables amb les “piques” (les garses de la “faula” ovidiana)⁶⁰⁵⁷ que “volen disputar o disputen” amb dits humanistes, i amb els neòfits o entusiastes de la nova cultura: els “hòmens científichs” (*ibidem*), estudiosos com el Curial de la ficció (“axí com aquell qui era home científich e qui nulls temps lexava l’estudi”, *CeG* III.24) i el mateix autor.

Les coordenades que acabem d’aportar, producte d’una anàlisi minuciosa de la novel·la i d’una comprensió general de la intenció literària de l’autor, ens ajuden a entendre amb propietat paràgrafs proemials com els següents (*CeG* III.0):

“E si per ventura les filles de Píreus foren, poetant, per los déus convertides en piques, no se’n meravell persona alguna, car, com los hòmens pobres de sciència, qui presumen saber molt, volen disputar o disputen ab los hòmens científichs e de reverenda letradura, dels quals deurían oyr e apendre, volents se parificar e egualar ab ells, són judgats despuys folls e de poch saber, e comparats a les piques, qui garrulen e rallen e no saben ço que dien, e lur porfídia los aporta a vergonya. Callem, donchs, los qui sabem poch, davant aquells qui saben molt.

(...)

“Concloent, donchs: com lo pus estret juyhí, ans estrem dels estremes, en actes militars, sie la liça, la qual Curial més que algun altre, no ell cercant-la, mas ella seguint-lo, hage usada, no digam los seus valerosos actes ésser indignes de recordació venerable; car, si per ventura fossen estats escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun altre gran poeta o orador, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura. Car los scriptors, segons és dit, hagueren daurat, fingint, los actes d’argent, o, si per ventura foren d’or, ab la ajuda de aquelles nou Apol·lines nomenades, los muntàran en major nombre de quirats, ab l’altesa d’aquell sublime e meravellós estil.”

---

⁶⁰⁵⁷ Sobre la identificació de les piques amb els homes de cultura medieval, tractem en els capítols I.2.6, II.1.3, II.1.5, II.1.7 i II.3.1. Són diverses les fonts que així ho confirmen.

En francès medieval, el modern cultisme *littérature* tingué per antecedent el de *lettreüre*, que apareixia en els glossaris com a traducció de *grammatica litteratum*. El *litteratus* era aquell que tenia accés al coneixement de la gramàtica llatina, com a punt de partida per a l'exercici de l'art d'escriptura. Els qui no dominaven la llengua culta es consideraven *illitterati*.⁶⁰⁵⁸ Adrian Marino constata l'ús d'aquest *lettreüre* en alguns escrits de la França medieval que, tanmateix, són molt escassos. El diccionari etimològic de Wartburg ho tradueix per 'érudition, connaissances littéraires; récit litteral.'⁶⁰⁵⁹ A Catalunya també escassegen els testimonis d'aquest substantiu culte en llengua romanç, però ja en els segles XIV-XV adoptava la forma de *literatura*. Vet per exemple el discurs pronunciat a les corts del 1413 pel bisbe de Barcelona, Francesc Climent "Sapera", que encomia la tasca intel·lectual dels eclesiàstics assistents, per tal com eren persones "científiques e letrades: com migençant literatura degué ésser en tots temps regida la cosa pública."⁶⁰⁶⁰ L'habilitació per a les *litterae* llatines era, en l'edat mitjana, la porta d'accés a les *scientiae*, enteses pel que fa al context que ens ocupa, com a coneixements pràctics en matèria legislativa i comeses de govern. Pel que fa a la forma ortogràfica del *Curial*, *letradura*, a més d'un castellanisme, és un hàpax o menció única, sense conseqüències ni seqüeles en català; entre altres coses, perquè la novel·la cavalleresca no tingué gaire difusió. Caldria transcriure *letradura* en edicions crítiques, però *lletradura* en versions divulgatives, d'acord amb la pronúncia que faria un lector o recitador catalanòfon de l'època, tot i ser per a ell un vocable ignot.

A Castella, contràriament al que s'observava a França o Catalunya, *letradura* era un vocable romanç ben antic, present profusament en textos escrits i, fins i tot, d'abast popular. Es fixava en la paraula José Antonio Maravall: "*Literatura* llaman las fuentes catalanas, con frecuencia, a este saber de los letrados que éstos se apropian, que los

⁶⁰⁵⁸ MARINO, Adrian, *The Biography of "the Idea of Literature" from Antiquity to Baroque*, State University of New York, Albany, 1996, p. 50.

⁶⁰⁵⁹ WARTBURG, Wlather von, *Französisches Etymologisches Wörterbuch: eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*, Ed. de linguistique et de philologie, Estrasburg, 2010, vol. 5, p. 378, s. vi. *littera*.

⁶⁰⁶⁰ ALBERT, Ricard – GASSIOT, Joan (eds.), *Parlaments a les Corts Catalanes*, Barcino ("Els nostres clàssics"), Barcelona, 1928, ps. 119-120. Citat per MARAVALL, José Antonio, Los "hombres del saber" o letrados y la formación de su conciencia estamental, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 331-363 (p. 356); RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 328, i CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 146).

define y les da carácter. En Castilla se habla paralelamente de la *letradura* que el letrado posee, que impregna de tal manera su ser, que ella es el objeto de su conversación y expresa su más peculiar calidad: ‘buena razón e letradura’, dicen los *Castigos e documentos del rey don Sancho*.⁶⁰⁶¹ En aquest *speculum principis* dels anys 1292-1293 (revisat i ampliat pel 1345) s’aconsella al príncep: “E saber debes escojer quáles son los omnes con que fables en seso, o con quáles fables en juglería o en escarnio (...), o quáles son para cantar, o quáles son letrados, para hablar con ellos en letradura, o quáles son para fazer el ofiçio de Santa Egleſia.”⁶⁰⁶² El cultisme abstracte, però, havia aparegut una mica abans, en l’entorn cortesà d’Alfons X el Savi (segle XIII), per simple derivació del romanç *letrado*.⁶⁰⁶³ Apareix en la *Estoria de España*, però també en el codi legislatiu de *Las Siete Partidas* (1272-1275): “O casado o por casar, o clérigo o lego, o letrado o sin letradura.”⁶⁰⁶⁴ I també: “La letradura et buenas costumbres deben haber los clérigos a quien dieren los preladados los beneficios de las egleſias.”⁶⁰⁶⁵

L’associació del clergat a un sistema de saber expressat en textos llatins (la *clergie* dels francesos; la *clerezía* dels castellans) era sòlida en temps d’Alfons el Savi. Segons Fernando Gómez Redondo,⁶⁰⁶⁶ la patrimonialització de la *letradura* servia per a discriminar els *legos* dels *clérigos*. S’entenia per *clerezía* la ciència o saber a adquirir i per *letradura* el corpus sistematitzat de coneixements derivats d’aquesta ciència i exigits a clergues i prelats. En els *Castigos*, la *letradura* es vincula a l’entorn del rei, al servei a la corona, on es reuneixen els millors posseïdors d’aquest saber, ja que “el que és letrado... se paga mucho de hablar en letradura con letrado.”⁶⁰⁶⁷ En el *Libro del caballero Zifar* (ca. 1300) de Ferrand Martínez, s’afirmava el següent:

⁶⁰⁶¹ MARAVALL, José Antonio, Los “hombres del saber” o letrados y la formación de su conciencia estamental, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 331-363 (p. 356).

⁶⁰⁶² SANCHO IV, *Castigos y documentos del rey Sancho*, ed. a cura d’Antonio RIVERA GARCÍA, Biblioteca Digital Saavedra Fajardo, Múrcia, 2005, p. 78; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/NOTAS/RES0093.pdf>>

⁶⁰⁶³ Vegeu LENFEST, Donald E., La derivación de substantivos abstractos en la *Primera crónica general*, dins *La lengua y la literatura en tiempos de Alfonso X. Actas del Congreso Internacional. Murcia (5-10 de marzo de 1984)*, Faculta de Letras de la Universidad de Murcia, Múrcia, 1985, ps. 305-318.

⁶⁰⁶⁴ ALFONSO X EL SABIO, *Las Siete Partidas del rey don Alfonso el Sabio, cotejadas con varios códices por la Real Academia de la Historia*, vol. 1. Partida primera, Imprenta Real, Madrid, 1807, p. 134.

⁶⁰⁶⁵ *Ibíd.*, p. 419.

⁶⁰⁶⁶ Vegeu GÓMEZ REDONDO, Fernando, La “clerezía” cortesana de Alfonso X: la “letradura” como sistema de saber, dins *Alcanate. Revista de estudios alfonsíes*, 6, Sevilla, 2008-2009, ps. 53-79.

⁶⁰⁶⁷ Citat *ibíd.*, p. 63.

“E por ende, deve onbre obedescer al seso como a verdadero amigo e contrastar a su voluntad como a falso enemigo. Onde bienaventurado es aquel a quien Dios quiere dar buen seso natural, ca más val’ que letradura muy grande para saberse onbre mantener en este mundo e ganar el otro. E por ende dizen que más val’ una onça de letradura con buen seso natural, que un quintal de letradura sin buen seso; ca la letradura faze al onbre orgulloso e sobervio, e el buen seso fázelo omildoso e paçiente. E todos los omes de buen seso pueden llegar a grant estado, e mayormente seyendo letrados, e aprendiendo buenas costunbres; ca en la letradura puede onbre saber cuáles son las cosas que deve usar e cuáles son de las que se deve guardar. E por ende vós, mios fijos, punad en aprender, ca en aprendiendo veredes e entenderedes mejor las cosas para guarda e endresçamiento de las vuestras faziendas e de aquellos que quesierdes bien. Ca estas dos cosas, seso e letradura, mantienen el mundo en justia e en verdat e en caridat.”⁶⁰⁶⁸

L’infant don Juan Manuel (Toledo, 1288-1348) considerava, en el *Libro del cavallro et del escudero* (1326), que els nobles s’havien de mantenir al marge de la temptació d’aprofundir en aquest saber clerical, perquè “por mengua de letradura” el dimoni els podia enganyar i fer-los incórrer en errors teològics. Els feudals *bellatores* o professionals de la guerra podrien incórrer en “grandes yerros et en grandes dubdas” perquè no estaven preparats per a coses tan “sotiles”:

“Que los fechos de Dios, que son muy maravillosos et muy escondidos, non deve ninguno ascodriñar en ellos mucho, mayormientre los cavalleros, que an tanto de fazer en mantener el estado en que están, que es de muy grant periglo et de muy grant trabajo, que non an tienpo nin letradura para lo poder saber conplidamente. Et por ende non debe[n] mucho cuidar en ello, et señaladamente los que son sotiles et entendudos, ca el diablo es tan maestro et tan sabidor que conosçe bien las maneras et las conplissionses de los omnes, et siempre tienta al omne de aquella cosa en que entiende que más aína lo pu[e]de engañar.”⁶⁰⁶⁹

---

⁶⁰⁶⁸ GONZÁLEZ, Cristina (ed.), *Libro del caballero Zifar*, Cátedra, Madrid, 1998, ps. 290-291. Citat ibídem, p. 65.

⁶⁰⁶⁹ MANUEL, don Juan, *Libro del cavallero et del escudero*, dins *Obras completas*, ed. a cura de José Manuel BLECUA, Gredos, Madrid, 1981-1983, vol. 1 (1981), p. 65. Citat ibídem, ps. 67-68. Vegeu també GARCÍA HERRERO, María del Carmen, La educación de los nobles en la obra de don Juan Manuel, dins DE LA IGLESIA, José Ignacio (coord.), *‘La familia en la edad media’. XI Semana de Estudios Medievales (Nájera, del 31 de julio al 4 de agosto de 2000)*, Nájera, 2001, ps. 39-92.

El mateix autor, noble alhora que estudiós de la lletra, es contradeia en certa manera quan assumia aquesta ideologia. En el *Libro enfenido* (1336-1337), Juan Manuel adoctrina el seu fill Fernando i li mostra que els fills de cavallers convé que siguen educats, “por qué pueden ser muy sabidores, tan bien en la letradura quanto les cumple de saber, como en saber todo lo que cunple de cavallería, et de cómo pueden mantener sus pueblos en derecho et en justicia et en paz.”⁶⁰⁷⁰ Als nobles, doncs, els convenia accedir a una mínima part de letradura: “hablar et entender latín”, i prou. Ell, una excepció entre cavallers il·lustrats, procurava no traspassar molt aquest límit. A Castella, la “literatura” professional i medieval (dret, teologia, etc.), segons Elisa Ruiz, la patrimonialitzaven a la cort “letrados adscritos al servicio del rey: relatores, cancilleres y secretarios.” Perquè, “el hecho de estar en posesión de unos saberes técnicos especializados –la *letradura*, término harto elocuente– constituyó un criterio de selección válido frente a otros basados en el linaje o bienes heredados.”⁶⁰⁷¹ Com més anava més, les lletres i la “ciència” associada a aquestes foren, a la feudalitzada Castella, un trampolí que facilità l’ascens social a plebeus i conversos de jueu.

En el *Cancionero de Baena* (ca. 1426-1430), en un poema de Diego Martínez de Medina, s’al·ludeix jocosament a algú que no comprén un argument per ser home “sin letradura”, ignorant de la gramàtica llatina.⁶⁰⁷² Juan de Mena, introduí els neologismes *literato* i *literatissimo* com a sinònims de *letrado* (1438) i Alonso Fernández de Palencia, parlà en romanç de *literatura* (1490), vocable que en els glossaris del segle XVI reemplaçarà el vell de *letradura*, però conservant l’accepció medieval.⁶⁰⁷³ El conjunt de textos literaris seria descrit durant segles recorrent a sinònims provisionals com *poesia*. Tant *letradura* com *literatura*, el vell com el nou cultisme, es faran servir per inèrcia cultural en “un dominio ajeno a la creación y recepción literarias”. Així ho explica Gómez Redondo.⁶⁰⁷⁴ No serà, doncs, a la Península Ibèrica, sinó a la Itàlica, on la veu *literatura*, primerament en els escrits llatins dels humanistes i després en la

---

⁶⁰⁷⁰ MANUEL, don Juan, *Libro enfenido*, dins *Obras completas*, ed. a cura de José Manuel BLECUA, Gredos, Madrid, 1981-1983, vol. 1 (1981), p. 148.

⁶⁰⁷¹ RUIZ GARCÍA, Elisa, El poder de la escritura y la escritura del poder, dins *Orígenes de la Monarquía hispánica: propaganda y legitimación (ca. 1400-1520)*, Dykinson, Madrid, 1999, ps. 275-313 (p. 282).

⁶⁰⁷² OCHOA, Eugenio de (ed.), *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV), ahora por primera vez dado a luz*, Tipogr. La Publicidad, Madrid, 1851, p. 304.

⁶⁰⁷³ Vegeu COROMINES, Joan, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, amb la col·laboració de José A. PASCUAL, Gredos, Madrid, 1980-1991, vol. 3, p. 636, s. v. *letra*.

⁶⁰⁷⁴ GÓMEZ REDONDO, F., La “clerezía” cortesana..., ps. 76-78.

llengua romanç (*letteratura*), comence a adquirir una càrrega semàntica relacionable amb ‘l’art que usa com a mitjà d’expressió una llengua’, ‘producció d’obres literàries’ o ‘conjunt d’obres literàries d’un poble, d’una època o d’un gènere.’ A aquesta accepció renaixentista, i no a la medieval vigent encara en el segle XV a la Península Ibèrica, és a la qual respon el text de *Curial*, d’una manera innovadora. Evidentment, no es tracta encara del modern concepte de *literatura* com a ‘art creatiu’, que desplaçarà els de *poesia* i *eloqüència* a Europa a partir del segle XVIII. Però sí que resulta innovador, des d’una perspectiva lexicogràfica ibèrica, que algú parles de *letradura* per a referir-se a l’art i als llibres dels antics. El nou significat només s’explica situant-nos a Itàlia.

A la Itàlia baixmedieval i renaixentista, tant *literatura* en llatí com *letteratura* en romanç eren cultismes relativament poc usats. A la Florència del segle XIII, Bono Giamboni (*Fiori di retorica*, red. a, LVIII) aconsellava la memòria a l’orador com un recurs essencial del seu ofici, “come de la *letteratura* nell’uomo *letterato*, che scrive per ordine molte cose, le quali non potrebe comprendere a mente, e, per virtù della lettera, legendole, poscia se ne ricorda e tiene lunga memoria.”⁶⁰⁷⁵ Es tracta encara del concepte medieval de *literatura* com un saber tècnic, una ciència aplicada a l’art d’escriure, que era compartit pels europeus de l’època. En les obres i epístoles de Boccaccio, el significat del terme és encara medieval. Per exemple, quan es refereix a Avicena (*Esposizioni* de la *Comèdia* de Dante, *Inf.* IV, 142-144, expos. lit.) com un “chiarissimo prencipe e d’alta *letteratura* famoso, e massimamente in medicina.”⁶⁰⁷⁶ Era tècnicament molt bo i molt acurat en la seua manera d’escriure, però no era cap literat en el modern sentit de l’expressió. En el *Comentum* dantesc de Benvenuto da Imola (*Inf.* XX, 103-130) es recorda el cas d’un vulgar sabater de Parma que causà admiració pels seus dots profètics, que l’autor atribuïa a un fet natural, ja que desconeixia la *literatura* en sentit medieval, és a dir, la gramàtica llatina: “*credo ego potius a natura, quam a literatura, cum esset literarum ignarus.*”⁶⁰⁷⁷ Amb l’arribada de l’humanisme, al vell concepte tècnic i professional –el domini de la cultura escrita en llatí– comença a afegir-se

---

⁶⁰⁷⁵ GIAMBONI, Bono, *Fiore di retorica*, ed. a cura de Giambattista SPERONI, Università degli Studi di Pavia, Dipartimento di scienza della letteratura e dell’arte medioevale e moderna, Pavia, 1994; reed. digital dins Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁶⁰⁷⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante*, dins *I Commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁶⁰⁷⁷ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

tímidament el concepte novell de ‘conjunt d’obres literàries’; no encara el d’art d’escriure creativament, que s’expressava per *poesia* i *eloquentia*.

La cort napolitana d’Alfons el Magnànim, de fet, fou la punta de llança d’aquesta nova definició de *litteratura* com a conjunt d’obres literàries. Ho observem en Bartolomeo Facio, quan concreta en poques línies la semblança biogràfica de Guiniforte Barzizza (*De viris illustribus. De oratoribus*; Nàpols, 1456): “*Latina ac Graeca litteratura ornatus, inter disertos numeratur; philosophia quoque excultus, legum studia secutus est.*”⁶⁰⁷⁸ Començava a parlar-se d’una literatura grega i llatina, en el modern sentit de l’expressió. Més explícitament apareix en textos de Lorenzo Valla (*Oratio in principio studii*, 1455): “*Usque adeo mihi videntur religio sancta et vera litteratura pariter habitare et ubicunque altera non est, illic neque altera esse posse et quia religio nostra eterna, etiam latina litteratura eterna fore. Quarum utraque cum in curia romana precipue vigeat, quis amator litterarum quemadmodum amator christiane religionis non plurimum se apostolice sedi debere fateatur?*”⁶⁰⁷⁹ La literatura llatina, els clàssics d’una Antiguitat esplèndida, commemorada en el segle de l’humanisme, eren tan eterns per a Valla com n’havia de ser la religió cristiana. Tan reverents eren els llibres de Roma com la religió que tenia Roma per cap i casal. El “culte al llibre” i, en conseqüència, a la literatura clàssica, era un dels puntals del Renaixement.⁶⁰⁸⁰

Quant a *reverenda*, l’adjectiu que acompanya *letradura*, es tracta d’un dels molts italianismes del *Curial*, i significa ‘digne de rebre reverència, de ser reverenciat’. Emili Casanova el cataloga entre els cultismes introduïts en el català al llarg del segle XV.⁶⁰⁸¹ A Itàlia, en canvi, era un vocable molt comú en els tractaments protocol·laris associats a grans prelats, almenys des del segle XIII; encara que s’usava també per als laics. Per exemple, en el *volgarizzamento* del *Trattato del governmento de’ principi* d’Egidio

---

⁶⁰⁷⁸ FACIO, Bartolomeo, *De viris illustribus liber* [1456], ed. a cura de Lorenzo MEHO, Gaetano Tanzini, Florència, 1745; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p.

⁶⁰⁷⁹ VALLA, Lorenzo, *Orazione per l’inaugurazione dell’anno accademico 1455-1456 [Oratio in principio studii]*. *Atti di un seminario di filologia umanistica*, ed. a cura de Silvia RIZZO, Roma nel Rinascimento, Roma, 1994, ps. 192-200; reed. electrònica dins Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁶⁰⁸⁰ DAVIES, Martin, El libro humanístico en el Cuatrocientos, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 47-62 (trad. a l’espanyol: Filólogos y filósofos, dins *Introducción al Humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 73-92).

⁶⁰⁸¹ CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 917).

Colonna (Egidi Romà), del 1288, l'autor s'adreça a un eclesiàstic tractant-lo de “vostra paternità reverenda” i a un príncep així: “Incomincerò lo lavoro che vostra nobiltà reverenda domanda...”⁶⁰⁸² En origen, el tractament s'havia reservat en llatí al papa, els cardenals i els grans prelats (“*Reverendo in Christo patri et domino...*”; “*nos cum equa decuit reverencia noveritis recepisse*”, etc.). Les *litterae reverendas* o *reverendae litterae* eren, en principi, les lletres dimissòries que promulgaven els bisbes. I a la Península Ibèrica, no amb tanta pompa com en la Itàlia dels oradors, es coneixien els tractaments de tipus “molt reverent mossén” (amb *-t*, rara vegada amb *-d*) o “muy reverendo padre”. Tanmateix, a cap lloc com a la Itàlia del segle XV s'havia tret de context eclesiàstic l'adjectiu per a transformar-lo en un cultisme literari d'aplicació més estesa o general. Com si fóra un italià més, l'autor del *Curial* ens parla còmodament de les Muses com “nou donzelles, belles molt e dignes de grandíssima reverència, les quals confortaven un sobre reverent home (...): aquest reverent poeta grech Homero” (*CeG* III.26). Cal·líope mereix que Curial la tracte de “molt reverent senyora” (*CeG* III.29). Virgili manifesta la seua “reverència” per Homer (*CeG* III.30). Dictis i Dares escriuen “reverencialment” sobre Hèctor (*CeG* III.32). Les altres “reverències” de la novel·la són gestos de cortesia de dames i cavallers, en una novel·la on el protagonista “no lexa l'estudi, ans tracta tan reverencialment los llibres, que tots quants lo conexen ho han a gran maravella” (*CeG* II.116). Pel poc que sabem de l'autor, deduïm que la seua manera de tractar i estudiar compulsivament els llibres causaria gran admiració entre els qui el conegueren. Es percep que es tracta d'un home que ha viscut molts anys a la Itàlia del moviment humanístic. La seua *reverència* és tan literària com laica.

L'escriptor vol connotar de “reverenda” la literatura creativa dels antics, dels clàssics grecolatins, a fi de distingir-la de la resta del registre escrit. El sintagma *reverenda letradura* s'associa, doncs, a la cultura clàssica: “los scriptors” de “sublime e marvellós stil”, com Titus Livi, Virgili, Estaci “o algun altra gran poeta e orador”. Com s'observa, sempre són els antics *poetae et oratores* (expressió tan característica de l'humanisme quatrecentesc⁶⁰⁸³) els que ocupen el cim de la piràmide d'autoritats que contempla l'autor del *Curial* des de baix. Són autors com Homer, que, “ab l'altesa d'aquell sublime e marvellós estil amulceix los coratges dels hòmens letrats, e despuis, per consegüent, dels oydors.” També podia llegir hom, si buscava la “veritat” històrica

⁶⁰⁸² NANNUCCI, Vincenzo, *Manuale della letteratura del primo secolo della lingua italiana*, Tipogr. Magheri, Florència, 1839, vol. 3, p. 303 i ss.

⁶⁰⁸³ Aplicada al cavaller *Curial*. Se'n tractarà amb deteniment en el capítol II.3.1.

de la guerra troiana, les *Històries* de Guido delle Colonne, “no obstant” que aquesta obra, molt més popular que no la *Ilíada*, “sia legida no ab tanta reverència com la mia [la d’Homer], emperò ve a notícia de moltes gents” (CeG III.30). No aquest el lloc apropiat,⁶⁰⁸⁴ però convindria molt, per a una correcta comprensió de *Curial e Güelfa*, demanar-se quins “letrats” portaven “a notícia” i recitaven Homer a Itàlia pel 1440, i quins afortunats “oydors” *amulcien*. La resposta tampoc no és tan difícil.⁶⁰⁸⁵

Les figures emblemàtiques d’una Antiguitat mitificada, portadores del saber d’Atenes i Roma, compten amb un nou personal especialitzat, els “hòmens letrats”, però més particularment, els “hòmens de reverenda letradura”, que saben quantificar els “quirats” de cada joia literària; que lligen els clàssics i els examinen i jutgen críticament. Aquests homes són, sens dubte, els “oradors e poetes” del segle XV, que modernament denominem *humanistes*. Per aquesta raó pensa l’anònim que si, en lloc d’ell mateix, disposara la Corona d’Aragó d’un Virgili que escriguera de nou l’*Eneida*, com l’escrigué per al gran August, Curial seria un nou Enees i els seus fets “fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura.” Serien llibres dignes de rebre culte i “reverència” en biblioteques humanístiques, com la rebien aleshores els grans autors clàssics, i qualsevol “home de sciència” o “lletrat” (culte, ben format en gramàtica) facilitaria l’accés al contingut i la comprensió als “hòmens científichs”, com el *curial* de la ficció o el *cortigiano* renaixentista que s’endevena darrere de l’intrigant anonimat que ens ha deixat la novel·la.

La complexitat filològica que atresoren alguns conceptes del *Curial (reverenda letradura)* enllaça dos cultismes, italià i castellà, en un context escrit català i amb un significat innovador) justifica sobradament els excursos explicatius en un capítol on ens havíem proposat, d’entrada, parlar de la llengua de la novel·la.

Sense voluntat d’aprofundir més en una casuística reservada a especialistes en lexicografia diacrònica, sí que ens sembla oportú plantejar alguns paral·lelismes sintàctics i, sobretot, fraseològics, que recolzen la hipòtesi de l’autor bilingüe. Havia de ser algú tan catalanoparlant com castellanoparlant, amb competències en ambdues llengües apreses des de la infantesa; unes competències que afavoririen anys després la seua immersió lingüística en la llengua de Dante. El quadre sinòptic següent pot servir d’orientació a especialistes en el castellà medieval per a estudiar amb un major

---

⁶⁰⁸⁴ Us remetem al capítol II.1.7.

⁶⁰⁸⁵ Vegeu el mateix capítol II.1.7, on tractem d’Homer.

fonament científic i metodològic, quin és el “pes real” del castellà en la novel·la i, en conseqüència, com podria encaixar en el perfil biogràfic de l'autor.

S'han procurat detectar i plasmar contrastivament possibles castellanismes expressius –alguns més eloqüents i inqüestionables; d'altres, més dubtosos– acarant la llengüa del *Curial* amb el castellà col·loquial i literari del segle XV. La comparació ha resultat fructífera, per exemple, pel que fa l'evidència d'algunes parèmies i unitats fraseològiques típicament castellanescs, que l'escriptor tradueix mentalment al català i utilitza literàriament amb naturalitat. Escriu com faria un parlant bilingüe i sense complexos idiomàtics, d'abans de l'era de la gramàtica moderna:

Curial e Güelfa

Expressions castellanescs paral·leles

lo meu cap ara no estaria sobre les mies espatles (I.17)	ya no tendría la cabeza sobre los hombros ⁶⁰⁸⁶
leugera cosa seria (I.19)	ligera cosa es/será/sería ⁶⁰⁸⁷
no és laugera cosa vençre un tal cavaller (II.85)	
quals fades me fadaren (I.22)	quáles fadas me fadaron ⁶⁰⁸⁸
l'emperador feu sala als reys ducs e comtes que	fazer sala ⁶⁰⁸⁹

⁶⁰⁸⁶ *Tener la cabeza sobre los hombros* i la formulació negativa corresponent, són frases d'ús col·loquial.

⁶⁰⁸⁷ Modisme cortés documentat almenys des del segle XIII. Vegeu BIZZARRI, Hugo, *Diccionario paremiológico e ideológico de la Edad Media (Castilla, siglo XIII)*, SECRET, Buenos Aires, 2000, p. 172, on cita el *Libro de los doze sabios* (1237): “Muy fuerte cosa es de mudar la costumbre, e muy más ligera cosa es de ponerla que de emendarla.” Vegeu també MANUEL, Juan, *Libro del cauallero et del escudero* [1326], Red ediciones, Madrid, 2011, cap. 38; SÁNCHEZ-PARRA, María Pilar (ed.), *Crónica anónima de Enrique IV de Castilla, 1454-1474 (II. Crónica castellana)*, Ediciones de la Torre, Madrid, 1991, vol. 1, p. 393: “e don Fernando e doña Ysabel eran desterrados, lo qual ligera cosa sería de acabar.” Apareix també en converses d'*Amadís de Gaula*, el *Libro del cavallero Zifar* i altres obres cavalleresques

⁶⁰⁸⁸ Expressió popular i lírica del galaicoportugués i el castellà medievals, que l'anònim del *Curial* apren del poeta Villсандino (*Cancionero de Baena*, primer terç del segle XV) i de l'obra d'Enric de Villena, com veurem en el capítol I.3. Aquest últim es refereix a les Moires com “tres fadas eran que fadaban” i en el *Curial* la frase al·ludeix també, significativament, a les mateixes Moires o Parques.

⁶⁰⁸⁹ “E otro día hizo sala el infante don Enrique, e por más honrar la fiesta hizo hacer una justa”, en octubre del 1440, en la qual participaren Fernando de Guevara, Rodrigo Dávalos, Lorenzo Dávalos, germans i nebot, respectivament, d'Enyego d'Ávalos, i altres cavallers castellans amics dels infants d'Aragó. Vegeu PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros prelados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, p. 443. En la crònica (1458-1471) de Miguel Lucas de Iranzo, conestable d'Enric IV de Castella, llegim, així mateix: “el dicho Condestable ordenó fazer sala, y mandó combidar a todos los señores.” En ANÓNIMO, *Relación de los fechos del mui magnífico e más virtuoso señor, el señor don Miguel Lucas, mui digno Condestable de Castilla*, ‘Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades que publica la Real

aquí eren (I.23)	
ficant/ficà sperons al cavall (I.26, II.18, II.26 i II.38)	fincar espuelas al cavallo ⁶⁰⁹⁰
concebé tanta ira en lo seu cor (I.28)	conçebir ira en el coraçón ⁶⁰⁹¹
per qualsevol loch que ell passava trobava camí ubert (I.31)	hallar / dexar un / el camino abierto, abrir camino, abrirse camino ⁶⁰⁹²
ferint passen e lexen camí ubert, e tothom los feya loch (II.46)	
no partia los ulls d'aquells de Curial (I.32)	no partir los ojos de ⁶⁰⁹³
armes assí defensives com ofensives (I.33)	armas assí defensivas como ofensivas ⁶⁰⁹⁴
Axí li'n pren a aquell qui no ha sinó un cor e ·n	El que ha su coraçón en muchas partes no lo ha en

---

Academia de la Historia', vol. 8, Tipogr. de J. Martín Alegria, Madrid, 1855, p. 68. Ja en el segle XVI, era d'ús cortés a València: "lo digous après, en lo Real y agué grans ajusts de danses, les quals anaren molt ataviades, y allí feren sala" (1542). En MARTÍ MESTRE, Joaquim (ed.), *El Llibre de Antiquitats de la Seu de València*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona, 1994, p. 168. Encara que, segons GUIA MARÍN, Josep, *Principis teòrics i metodològics per a l'estudi de les unitats fràsiques en textos versificats. Anàlisi fraseològica de l'Espill*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana – Universitat de València, 2008, p. 157, en Ramon Llull (segle XIII) es documenta un "tenir sala" i en Roís de Corella (segle XV), un "fer sala", per influx també del castellà.

⁶⁰⁹⁰ Calc literal del castellà; expressió castellana ben antiga i genuïna. Només cal veure qualsevol crònica, del tipus CORRAL, Pedro del, *Crónica del rey Don Rodrigo (Crónica sarracina)*, ed. a cura de James DONALD FOGELQUIST, Castalia, Madrid, 2001, vol. 1, p. 272: "e començó de fincar espuelas lo más rezió que él pudo." En textos catalans baixmedievals, en canvi, es parla de *punyir*, *donar*, *brocar* o *ferir d'esperons*, però no *fincar*. Exemples en ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *esperó*. L'autor del *Curial* combina el verb castellà *fincar* amb els catalans *brocar* (I.31, II.16), *donar* (I.17, I.43, II.44, III.95), *ferir* esperons (I.17, I.21, I.43, II.22 i II.25). Es complau amb la varietat sinonímica per tal d'enriquir el text literari.

⁶⁰⁹¹ Sovinteja en llibres de cavalleries castellans. Vegeu CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, p. 132: "e de ardiente amor conçibió en su coraçón ardor." També ho llegim, de manera semblant, en: LUNA, Álvaro de, *Virtuosas e claras mugeres (1446)*, ed. a cura de Lola PONS RODRÍGUEZ, Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, Burgos, 2008, obres contemporànies al *Curial*.

⁶⁰⁹² Terminologia d'ús militar, fonamentalment, com reflecteix la novel·la. Vegeu SOBRINO, Francisco – CORMON, François, *Sobrino aumentado, ou Nouveau dictionnaire espagnol, françois et latin, et françois, espagnol et latin*, Tipogr. Frères de Tournes, Ambers, 1775-1776, vol. 1, p. 9, s. v. *abrir*.

⁶⁰⁹³ D'ús col·loquial, però també literari. Per exemple: "miraba al desventurado señor mío, que no partía sus ojos de mis faldas" (ANÓNIMO, *La vida de Lazarillo de Tormes*, ed. a cura de Francisco ABAD NEBOT, EDAF, Madrid, 2006, p. 94). O també: "la dueña, señora del castillo, (...) no partía los ojos de don Rogel" (SALES DASÍ, Emilio José, *Antología del ciclo de 'Amadís de Gaula'*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2006, p. 301). La forma habitual del modisme és *los ojos*, i no tant la reforçada amb el possessiu (*sus ojos*).

⁶⁰⁹⁴ L'adverbi castellà *assí* deu ser un *lapsus calami*, producte d'un legalisme castellà traduït mentalment al català. Comença a usar-se en pregons valencians i catalans del segle XVI, per influència castellana, i apareix també en context literari, en llibres de cavalleries. Vegeu, per exemple, ANÓNIMO, *Florambel de Lucea (Primera parte, Libros I-III)*, ed. a cura d'Emilio TORNÉ, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2009, p. 94, llegim: "armas assí defensivas como ofensivas".

vol fer moltes parts (I.36)	ninguna ⁶⁰⁹⁵
sens cessar (I.36)	sin cesar
yo tench lo cor en altra part (I.36)	tener el coraçón en otra parte ⁶⁰⁹⁶
de grans spatles (I.37)	de grandes espaldas ⁶⁰⁹⁷
tal la dón Déu a qui mal me vol (I.40)	tal se la dé Dios a quien mal me quiere ⁶⁰⁹⁸
vença Curial e viva! (I.40)	venza N. e viva! ⁶⁰⁹⁹
nada de clara sanch (I.40)	de clara sangre ⁶¹⁰⁰
nades de clara sanch (III.66)	
metre mans a les espases (I.43, II,47)	meter mano a la espada ⁶¹⁰¹
cobrar força e alé (II.5)	cobrar fuerça e aliento ⁶¹⁰²

⁶⁰⁹⁵ Us remetem al capítol precedent, II.1.1, on tractem de la paremiologia.

⁶⁰⁹⁶ Remetem de bell nou a dit capítol II.1.1.

⁶⁰⁹⁷ Col·loquialment, per a descriure un home fort i corpulent; molt recurrent, així mateix, en cròniques i llibres de cavalleries castellans.

⁶⁰⁹⁸ Locució proverbial de la qual s'ha tractat ja en el capítol II.1.1.

⁶⁰⁹⁹ Encara que *viva!* és una exclamació ben documentada en el català medieval, la combinació amb *vença!* remet a cròniques castellanes, que constaten ja l'ús almenys des del segle XIII. Els llibres de la *Grande e general estoria* d'Alfons X el Savi, solien acabar amb el colofó: “e viva e regne por muchos años, e buenos, e venza siempre...!” Vegeu IBÁÑEZ DE SEGOVIA, Gaspar, *Memorias históricas del rei D. Alonso el Sabio, i observaciones a su crónica*, Tipogr. de Joaquín Ibarra, Madrid, 1777, p. 472.

⁶¹⁰⁰ Equivalent a *noble, de noble o claro linaje, o de rancio abolengo*, en la parla castellana. I també en la literatura i les cròniques, amb múltiples exemples. Com quan Celestina descriu Calisto a Melibea com un “caballero mancebo, gentilhombre de clara sangre”. *Clara sangre* s'usava per contraposició a la d'*oscuro linaje*, en un temps en què començaven a ser discriminats els conversos de jueu. Vegeu una reflexió al respecte, i el repertori d'expressions sinònimes de l'obra, en RUBIO GARCÍA, Luis, *Nobleza*, dins *Estudios sobre “La Celestina”*, Departamento de Filología Románica, Universidad de Murcia, Murcia, 1985 (2a), p. 218. En la lletra d'endrea d'una crònica dedicada a Ferrante de Nàpols (1493), llegim: “naçido (...) de la muy alta e clara sangre de los reyes godos.” Vegeu ANÓNIM, *Crónica de los reyes de Castilla* [Nàpols, 1493], Manuscrit esp. 110 de la Bibliothèque Nationale de France, citat per JARDIN, Jean-Pierre, *Las estrategias paratextuales en las crónicas del siglo XV*, dins ARREDONDO, M^a. Soledad – CIVIL, Pierre – MONER, Michel (eds.), *Paratextos en la literatura española de los siglos XV-XVIII*, Casa de Velázquez, Madrid, 2009, ps. 262-282 (p. 275).

⁶¹⁰¹ Locució militar molt recurrent en l'*Amadís de Gaula* i altres llibres de cavalleries; en cròniques castellanes i cal pensar que entre els castellans que servien el rei d'Aragó. Es documenten casos excepcionals i molt comptats de “metre mà a l'espasa” en les cròniques de Jaume I i Muntaner (segles XIII-XIV), potser per influència de l'aragonés. Vegeu BRUGUERA, Jordi, *Vocabulari militar de la crònica de Jaume I*, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, 1. Homenatge a Josep-Maria de Casacuberta*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, ps. 39-64 (p. 57); SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), p. 885, cap. 247. Però és modisme antic i genuïnament castellà. Vegeu CEJADOR FRAUCA, Julia, *Fraseología estilística castellana*, Tipogr. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1924, vol. 3, p. 44, s. v. *meter mano a*.

⁶¹⁰² *Ibidem*, vol. 1, p. 68, s. v. *aliento, cobrar aliento*, combinat normalment amb *fuerça*: des del *cobrar fuerza* de les cròniques del Sit Campeador (segle XII), fins al *cobrar fuerza e aliento* que trobem, entre d'altres, en FERNÁNDEZ DE OVIEDO, Gonzalo, *Batallas y quinquagenas* (manuscrit dels anys 1526-

ficà aquell maltractat (II.16)	fincar maltractado ⁶¹⁰³
ajusta força a forces (II.18)	añadir fuerça a fuerças ⁶¹⁰⁴
caure de genolls en terra (II.38)	estar / ponerse / caer de rodillas en tierra ⁶¹⁰⁵
se mès de genolls en terra (II.58)	
tot lo seu estudi era créxer la bellesa sua (II.41)	todo su estudio era... ⁶¹⁰⁶
Ea, cavaller! (II.5 i 32)	Ea, caballero! ⁶¹⁰⁷

1535), Real Academia de la Historia, Madrid, 1983. En català pròpiament dit, era *trencar alé* o *tornar alé*. Els dos exemples que aporta el *Diccionari* Alcover-Moll (veu *alè*) són del *Curial*.

⁶¹⁰³ Aquesta perífrasi verbal castellana *fincar* + ADJECTIU prolifera molt en el *Plutarco* aragonés de la cort de Nàpols, que fou d'Ényego d'Ávalos (capítol I.3.5), d'on l'hauria pogut aprendre l'autor del *Curial*, encara que també era frase col·loquial i corrent a la Castella medieval. Vegeu, en qualsevol cas, PLUTARC, *Vidas semblantes (versión aragonesa de las 'Vidas paralelas', patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d'Adelino ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2009, vol. 2, p. 1.040 ("fincó sano"), p. 1.297 ("fincó mucho maravillado"), ps. 1320 i 1.338 ("fincó todo esbaído"), etcètera.

⁶¹⁰⁴ "Mas Curial feu un salt, axí leuger com si aquell dia no hagués combatut, e, acostant-se al cavaller, fér-lo de la spasa, e lo cavaller a ell ardidament, e cascú *ajusta força a forces*." Formulisme jurídic castellà (*añadir / quitar fuerça a una de las partes*, en un plet > *añadir fuerça a fuerças*), segons el qual l'advocat reforça la posició d'un defès davant un tribunal o la promulgació d'una nova llei consolida les disposicions d'una normativa antecedent. En frases del tipus "loando e aprobando la dicha revocación que assí hizieron y ratificándola, y *añadiendo* a ella *fuerça a fuerças* en lo que contiene, en favor de dicha revocación y no en otro sentido" (CÓRDOVA, Martín de, *Roncesvalles: Sentencia de reformación*, Tipogr. de Porrallis de Saboya, Pamplona, 1590, p. 33). No és ja tan corrent en la literatura. En sentit figurat, es documenta en escrits del 1500. Vegeu COTA, Sancho, *Memorias de Sancho Cota*, ed. a cura de Hayward KENISTON, Harvard University Press ("Studies in Romance Languages", 28), Harvard (Massachusetts), 1964, p. 193: "Dapne y Apolo corrian voluntades trascendentes y en amores diferentes fuerça a fuerças añadian". O en proses del 1600 (ENRÍQUEZ DE ZÚÑIGA, Juan, *Historia de las fortunas de Semprilis y Geronodano*, Tipogr. de Juan Delgado, Madrid, 1629, p. 29), versos de Calderón de la Barca, etc. En obres militars i de poliòrètica castellana del Renaixement, apareix *añadir fuerças* en el sentit bèl·lic, com en el *Curial*, però sense repetir el substantiu *fuerças*.

⁶¹⁰⁵ Modisme corrent en el castellà antic i modern, corrent en la literatura cavalleresca i religiosa. V. gr., "ayunar y hacer pública penitencia en refitor de rodillas en tierra", en MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso, *El Corbacho* [1438], Revista Literaria Katharsis, 2008; ed. electrònica <www.revistakatharsis.org>, p. 169. O també: "cuando el honrado cibdadano a la reina vio, luego se hincó de rodillas en tierra" (p. 160); "púsose de rodillas en tierra, dando muchas gracias a Dios" (p. 261), en VILLAQUIRÁN, Juan de (ed.), *Historia del invencible caballero don Polindo* [Toledo, 1526], ed. a cura de Manuel CALDERÓN CALDERÓN, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2003. En català, hom troba *ficar genolls en terra* (Desclot i altres), *fermar genoll en terra*, *donar del genoll en terra* ("Tirant lo Blanc"). En el *Curial* a més del calc *caer* > *caure*, s'observa un intent de baratar el castellà *ponerse* pel català *metre's*.

⁶¹⁰⁶ Expressava, en castellà dels segles XV-XVI sobretot, l'aplicació exclusiva o l'obsessió envers alguna tasca. En Fernan Pérez de Guzmán (Batres, 1378-1460), fidel seguidor del conestable Dávalos, pare d'Ényego d'Ávalos, llegim: "todo su estudio era ejercitarse en lealtad de sus reyes" (*CENTÓN. Epistolario del bachiller Fernán Gómez de Cibdareal; y Generaciones y semblanzas del noble caballero Fernán Pérez de Guzmán*, Tipogr. de Jerónimo Ortega e Hijos de Ibarra, Madrid, 1790, p. 200). En les *Vidas de santos* de fray Luis de Granada (Granada, 1504-1588): "todo su estudio era llamar al Señor" (GRANADA, fray Luis de, *Obras del V. P. M. fray Luis de Granada*, ed. a cura de José Joaquín de MORA, M. Rivadeneyra, Madrid, 1856, vol. 3, p. 310). En l'humanista Pedro de Mejia (Sevilla, 1497-1551): "todo su estudio era buscar cosas nunca oídas y gastos increíbles" (MEJÍA, Pedro, *Silva de varia lección últimamente agora enmendada y añadida la quarta parte della por el autor*, Tipogr. Viuda de Martín Nucio, Ambers, 1564, p. 163). Etc.

Ea, per ventura... (II.46)	
no devem donar loch que ells los infesten (II.50)	dar lugar a ⁶¹⁰⁸
no havia senyor ni major (II.51)	non aver nin senyor nin mayor ⁶¹⁰⁹
festa sóts vós a quants ulls vos miren (II.54)	a cuantos ojos os miran / a todos cuantos os miran ⁶¹¹⁰
com molt haguessen festeat, Festa, alargant los ulls entre la gent, viu Melchior de Pandó (II.56)	festear ('festejar')
flach cavaller e covart (II.62)	flaco cavallero e covarde ⁶¹¹¹
lo rey (...), manant-los callar, tolgué la qüestió (II.62)	el rey, mandándoles callar, zanjó la cuestión ⁶¹¹²
retenir per a si (II.63)	retener para sí ⁶¹¹³

⁶¹⁰⁷ Interjecció (del llatí EIA!) molt usada a la Castella medieval. Expressa resolució de voluntat i s'usa per infondre ànim o incitar a l'acció. "¡Ea, buen amigo, tener rezió!", exclama Celestina: en tres ocasions per infondre ànim, i en una quarta, amb caràcter conclusiu, a manera de reforç adverbial: "¡Ea, pues!" Vegeu TORRES ÁLVAREZ, M^a. Dolores, De interjecciones, onomatopeyas y paralingüismo en *La Celestina*, dins *Celestinesca*, 28, València, 2004, ps. 117-138 (p. 128-129). En textos èpics més antics, també la trobem, en la forma arcaica *jya!* Per exemple, en ANÓNIMO, *Libro de Alexandre*, dins SÁNCHEZ, Tomás Antonio – PIDAL, Pedro José – JANER, Florenció (eds.), *Poetas castellanos anteriores al siglo XV*, M. Rivadeneyra, Madrid, 1864, ps. 147-224 (p. 582, vers 848). La forma catalana genuïna i equivalent conserva la *-i-* etimològica: *eia!*

⁶¹⁰⁸ En textos catalans d'avançat el segle XVI i del XVII, apareix esporàdicament algun *dar/ donar loch a*, per influència del castellà (només hem trobat un precedent de *dar loch a* en el secretari aragonés Pablo Nicolás, en un escrit català seu del 1416). A Castella, acompanya relats de combats com els de la novel·la anònima. Per exemple, en Fernando del Pulgar (Madrid, ca. 1436-1493), PULGAR, Fernando del, *Crónica de los señores Reyes Católicos, don Fernando y doña Isabel de Castilla y de Aragón*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1780; reimpr. facsímil, Maxtor, Valladolid, 2011, p. 79): "Quando los castellanos vieron que los portugueses venían empós dellos, sintieronlo a grand injúria. E dixeron (...) no deberían dar lugar a que los portugueses llevasen aquel día honra."

⁶¹⁰⁹ Col·loquial el castellà i molt antic. Valga de mostra BENAVIDES, Antonio (ed.), *Memorias de don Fernando IV de Castilla (contiene la colección diplomática que comprueba la crónica)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1860, vol. 2, cap. 369, p. 515 (doc. de l'any 1366): "como el dicho señor don Alfonso aya sobre sí nin sobre lo suyo señor nin mayor, sino el Santo Padre apostóligo."

⁶¹¹⁰ Un altre calc morfosintàctic del castellà, en aquest cas de procedència lírica. Vegeu frases similars en DUTTON, Brian (ed.), *El Cancionero del siglo XV, c. 1360-1520*, Universidad de Salamanca – Biblioteca Española del siglo XV, Salamanca, 1990-1991, vol. 2, p. 340: "para ver el resplandor / de vuestra gran fermosura, / y todos quantos os miran / con tal cuydado se van."

⁶¹¹¹ Unitat fraseològica corrent en textos castellans de cavalleria medieval. V. gr. "flaco e covarde, e loco provado", en Ruy Páez de Ribera (ca. 1430), dins BAENA, Juan Alfonso de, *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV)*, ed. a cura d'Eugenio de OCHOA, Tipogr. de La Publicidad, Madrid, 1851, p. 321. O també: "cierto es vil, flaco e cobarde", en ANÓNIMO, *Libro del esforçado cavallero don Tristán de Leonís y de sus grandes fechos de armas*, Juan de Burgos, Valladolid, 1501; reed. a cura de M^a. Luzdivina CUESTA TORRE, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 1999, p. 100.

⁶¹¹² Sembla un pensament expressat d'acord amb els usos castellans i traduït literalment al català.

⁶¹¹³ En català (per exemple, en les preses de possessió feudals del segle XV) solem llegir el formulisme legal o notarial *se retench, s'hi retench* o, excepcionalment, *retench vers si*; però no mai **retench per a si*, que és forma calcada del castellà.

un manto molt rich (III.68)	un manto muy rico ⁶¹¹⁴
encorbant lo genoll (II.68)	encorvar la rodilla ⁶¹¹⁵
havia més fre que esperons (II.74)	haver menester más freno que espuelas ⁶¹¹⁶
molt aprèn lo foll com Déus li depare maestre que li mostre (II.82)	mucho aprende el loco como Dios le depare maestro ⁶¹¹⁷
cobre renom d'alcaikota (II.85)	cobrar renombre ⁶¹¹⁸
fets-ne ço que us vendrà en pler (II.86)	haced lo que venga en plazer ⁶¹¹⁹
ab paraules sabran cobrir les sues errades (II.86)	cubrir sus errores con (palabras, etc.) ⁶¹²⁰
fincant lo genoll (II.91)	fincando el hinojo ⁶¹²¹

⁶¹¹⁴ Expressió castellana molt recurrent el cròniques i en llibres de cavalleries castellans, però no en textos catalans. En altres punts del text, s'usa el català *mantell*, en lloc de *manto*.

⁶¹¹⁵ 'Nulls temps ou [Curial] vostre nom [el de la Güelfa] que no encline lo cap encorbant lo genoll.' Equival al català "fer reverència de genoll", que és com apareix, per exemple, en *Tirant lo Blanc* (cap. 39). El modisme castellà del *Curial* és sinònim de *doblar la rodilla* ('agenollar-se'), per derivació de la *corva*, que és la part posterior del genoll en castellà antic. Es remunta almenys a temps d'ALFONSO X EL SABIO, *Los códigos españoles concordados y anotados, vol. 4. Código de las Siete Partidas, tomo III, que contiene la sexta y la séptima partida*, Tipogr. La Publicidad, Madrid, 1848; reed. facsímil, Maxtor, Valladolid, 2011, vol. 4, p. 497. O en jaculatòries del tipus: "Que al nombre de Jhesús toda rodilla se encorve" (Citada per BUNDETO, Carlos, *El espejo de la muerte*, Tipogr. de Jorgio Gallet, Ambers, 1700, p. 106). El primer diccionari de la Real Academia Española de la Lengua, del segle XVIII, recollia encara *corva*, però ja no *encorvar*.

⁶¹¹⁶ Locució de caràcter popular de la qual s'ha tractat en el capítol precedent, II.1.1.

⁶¹¹⁷ Us remetem al capítol precedent, II.1.1, quan tractem de la paremiologia popular.

⁶¹¹⁸ 'Adquirir fama' d'alguna cosa o qualitat personal.

⁶¹¹⁹ *Venir en plazer* era frase col·loquial –i cortesa– omnipresent en escriptures castellanes del segle XV: en llibres de cavalleria, cròniques, etc. Vegem, per exemple, un document diplomàtic remés de València al sultà de Granada el 1448 (SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999, p. 425, doc. 355, Saragossa, 10 de juny del 1448, escrivà: Antonio Noguerras), on diu: "Muy alto príncipe, nuestro muy caro amigo, vos rogamos, tan afectuosamente como podemos, que vos venga en plazer demandar soltar los dichos presos christianos." Ausiàs Marc, excepcionalment, la introdueix en un dels seus cants (citats per GARCIA-OLIVER, Ferran, *Ausiàs Marc*, Universitat de València, València, 2009, p. 265): "D'aquest present a tot hom dó ma part, / car no hi ha res que em vinga en plaer."

⁶¹²⁰ Locució col·loquial que formava part de l'idiòlecte d'Alfons el Magnànim, castellà i rei de Nàpols, com es comprova en una lletra autògrafa seua adreçada al seu germà Joan de Navarra (any 1457): "e no quieran cobrir sus errores e voluntades con mi scusa" En SALVÁ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), *Cartas reales de Alfonso V de Aragón*, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50 (doc. 70, ps. 47-48).

⁶¹²¹ *Fincar de hinojos* era l'expressió habitual usada amb el sentit d'agenollar-se, sobretot en senyal de respecte i en l'acte de resar. Usat en l'èpica, des temps del *Cantar de mio Cid*, i en llibres de cavalleries, com per exemple el *Lançalot* castellà (TROYES, Chrétien de, *Lanzarote del Lago*, trad. anònima al castellà; ed. a cura d'Antonio CONTRERAS MARTÍN i Harvey L. SHARRER, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2006, p. 84): "E él se fincó de hinojos ante él e díxole: 'Señor, ¡ay, por Dios! ¡Merced!'"

menjar-te les entràmenes (II.97)	comerse las entrañas (de envidia) ⁶¹²²
pensant en aquest vostre fet (II.98)	pensando en este vuestro fecho ⁶¹²³
donat-vos plaer (II.98)	darse plaer ⁶¹²⁴
null temps pensí ni entench pensar (II.99)	nunca pensé ni entiendo pensar ⁶¹²⁵
vot a Déu! (II.99)	¡voto a Dios! ⁶¹²⁶
robà les viles (II.100)	robar villas ⁶¹²⁷
mort, deshonorat e abatut (II.114)	muerto, deshonrado e abatido ⁶¹²⁸
fer lo buç (II.115)	fazer el buz ⁶¹²⁹

⁶¹²² "...mes haver enveja e menjar-te les entràmenes per cosa que tu no pories haver..." S'està parlant precisament de l'Enveja al·legoritzada. Vegeu CEJADOR FRAUCA, Julio, *Tesoro de la lengua castellana. El lenguaje, sus transformaciones, su estructura, su unidad, su origen, su razón de ser; estudiados por medio de la comparación de lenguas*, Tipogr. La Minerva, Salamanca, 1901-1914, vol. 6 (1909), p. 40.

⁶¹²³ Un nou calc sintàctic del castellà, que remet a textos cavallerescos, com ara RIQUER, Martí de (ed.), *El caballero Zifar*, Ariel ("Selecciones Bibliófilas", vols. 9-10), Barcelona, 1951, vol. 1, p. 221: "Conviénevos que fagades *en este vuestro fecho* commo fizo un rey...". O una altra construcció similar, en el vol. 2, p. 178: "¿qué cavallería puede ser *en este vuestro regno*?"

⁶¹²⁴ 'Despreocupar-se'. Per exemple, en una obra coetània del *Curial* impresa el 1493, llegim: "tened bien guardada la casa y dadvos plaer hasta que yo sea de buelta." En HARO CORTÉS, Marta (dir.), *Exemplario contra los engaños y peligros del mundo*, Universitat de València, València, 2007, p. 190.

⁶¹²⁵ *Entender* com a verb auxiliar, en frases emfàtiques del tipus *ni hago ni entiendo hacer, ni digo ni pienso decir*, etc.

⁶¹²⁶ Fórmula exclamativa de jurament típicament castellana i cavalleresca, que es correspon en català a la que usa Joanot Martorell en *Tirant lo Blanc*: *faç vot a Déu!* o *faç mon vot a Déu!*

⁶¹²⁷ "...car aquest fet despullà les grans ciutats, robà les viles de gents, e los castells lexà sens guardians." S'usa ací *robar villas* o *fazer robos* amb el sentit de saquejar, de barrejar, que té en les cròniques castellanès. Verbigràcia: "...e robó las villas de Molina e de Lebrilla (...); fazían ynfinitos robos (...), quemando y talando," en SÁNCHEZ-PARRA, María Pilar (ed.), *Crónica anónima de Enrique IV de Castilla, 1454-1474 (II. Crónica castellana)*, Ediciones de la Torre, Madrid, 1991, vol. 1, p. 73. O també en DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial*, ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 724: "se robó la villa."

⁶¹²⁸ "No ·s parlava sinó de Curial; tots jorns crexia la sua honor, la qual cosa los ancians veyen bé, e, jatsia mostrassen haver-ne plaer, totavia lo volguéran veure mort, desonorat e abatut." Adjectivació molt característica de la literatura devocional castellana, aplicat a Crist en la seua Passió. En Juan de Ávila (Almodóvar del Campo, 1500-Montilla, 1569), llegim per exemple: "afligido, y abatido y deshonorado." Vegeu ÁVILA, Juan de, *Obras del padre maestro Juan de Ávila, predicador en el Andalucía*, Tipogr. de Pedro Madrigal, Madrid, 1588, p. 485. Es comprén, doncs, que l'anònim vulla marcar un paral·lel entre els ancians del Sanedrí de l'Evangeli, que volien veure mort el Salvador, i els nous ancians envejosos de la cort, que conspiren també per a veure Curial mort, deshonorat i abatut.

⁶¹²⁹ 'Fer reverència, honorar exageradament'. En SOBRINO, Francisco, *Diccionario nuevo de las lenguas española y francesa*, Tipogr. d'Enrique-Alberto Gosse, Brussel·les, 1751, s'explica així: "Hazer uno a otro el buz, reverenciarle y respetarle con humildad y sumisión." En literatura, apareix en BAENA, Juan Alfonso de, *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV)*, ed. a cura d'Eugenio de OCHOA, Tipogr. de La Publicidad, Madrid, 1851, p. 125: "De noble linage andaluz, / como quier que le faziedes el buz, / vós e otros muchos desconosçidos;" versos de Alfonso Álvarez de Villasandino (ca. 1345-ca. 1424), criat i fidel servidor del conestable Dávalos (pare d'Enyego d'Àvalos). En *'La Justa', ensalada del cèlebre músic renaixentista Mateo Flecha el Viejo (1481-1553)*, es canta: "¡Háganle todos el buz!"

si los meus ulls no m'an enganat (II.116)	si mis ojos no me engañan ⁶¹³⁰
pert lo temps en va (II.135)	perder el tiempo en vano ⁶¹³¹
guart Déu a mi e a tota res bona (III.38)	guarde Dios a mí e a todo hombre bueno ⁶¹³²
no trobava repòs en cosa alguna (II.141)	no hallar / encontrar reposo en cosa alguna ⁶¹³³
a estes mies velles canes (II.142)	a estas las mis viejas canas ⁶¹³⁴
esta pesada e anciana carn (II.142)	esta pesada e anciana carne ⁶¹³⁵
crua condició (II.143)	cruda condición ⁶¹³⁶
trist e molt dolorós me trop (II.143)	triste e doloroso ⁶¹³⁷

⁶¹³⁰ Hi ha en el *Curial* expressions col·loquials castellanes que, calcades en català, arrossegueu –com en aquesta frase– el reforç adjectival “los meus ulls”, allà on el geni de la llengua catalana hauria admès molt eufònicament “los ulls”.

⁶¹³¹ Una altra locució de tall col·loquial, que s'adopta per l'autor i s'adapta còmodament al català, on *en va* és modisme conegut.

⁶¹³² Vegeu el capítol II.1.1, on tractem dels recursos paremiològics i d'algunes locucions.

⁶¹³³ Prolifera aquesta locució, sobretot, en obres de devoció, ja que es refereix a un repòs espiritual o de l'ànima.

⁶¹³⁴ Apel·lació a l'autoritat de la senectud, que apareix en poetes castellans com Diego del Castillo, en la *Visión sobre la muerte del rey don Alfonso* (Nàpols, 1458): “Non quieras causar tan grandes errores, / que por ti se mesen las mis viejas canas.” Citat per AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell, P. Torres*, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 457. En la prosa epistolar era també usual *mis viejas canas*, com ho llegim en una lletra del cardenal Cisneros del 1516. Vegeu LÓPEZ DE AYALA, Jerónimo (Conde de Cedillo), *El cardenal Cisneros, gobernador del reino. Documentos (desde el I al CCLXXXVII)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1928.

⁶¹³⁵ Frase d'arrel augustiniana (*Enarrationes in Psalmos, In psalmo LXXIII, 9: vers. 6-7: “Sed quis illuc ascendet? quid facio de carnis pondere?”* Vegeu el capítol II.1.7), semblant a la que llegim del príncep de Viana, hoste insigne de la cort de Nàpols (1457-1458): “nuestra terrenal e pesada carne spera en los cielos ser colocada.” Vegeu BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXVI. Apéndice al levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de Juan II. Documentos relativos al príncipe de Viana, tomo XIII*, Barcelona, 1864, ps. 13-14, en la lletra de Carles als *valientes letrados* de Castella. Fray Luis de León escriu: “pues la pesada carne estorva el vuelo”, en LEÓN, fray Luis de, *Obras del M. fr. Luis de León, de la Orden de San Agustín, tomo 6: Las poesías*, ed. a cura de fray Antonio MERINO, Tipogr. d'Ibarra, Madrid, 1816, p. 119.

⁶¹³⁶ Expressió lírica de *cancionero*: “Mas los penosos amores / son tan cruda condición”, en JIMÉNEZ DE URREA, Pedro Manuel, *Cancionero*, ed. a cura de M^a. Isabel TORO PASCUA, Prensas Universitarias de Zaragoza – Instituto de Estudios Alto-aragoneses (Huesca) – Instituto de Estudios Turolenses (Teruel) – Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2012, vol. 2, p. 640.

⁶¹³⁷ Expressió lírica molt corrent en la prosa i la poesia castellanes de l'època. Vegeu, entre d'altres, PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas*, ed. a cura de R. B. TATE, Tàmesis, Londres, 1965, p. 48: “¿Quién bastará a relatar e contar el triste e doloroso proceso de la infortunada España?” VALERA, Diego de, *Crónica de los Reyes Católicos*, Junta para la Ampliación de Estudios, Madrid, 1927, vol. 8, p. 84: “tragico es hablar de cosas que (...) ayan visto fin triste e doloroso.” ROJAS, Fernando de, *La Celestina*, ed. a cura de Julio CEJADOR FRAUCA, Espasa-Calpe, Madrid, 1962-1963, vol 2, p. 195: “Bien vees e oyes este triste e doloroso sentimiento.”

la gràcia e lo donari del teu anar (II.144)	la gràcia e donayre (de tu andar) ⁶¹³⁸
rudament e grossera (III.0)	rudo e grossero ⁶¹³⁹
dan a dan e despesa a despeses (III.2)	añadir daño a daño(s) e riesgo a riesgo(s) ⁶¹⁴⁰
ficà en tu los seus ulls (III.2)	fincar los ojos (en alguien) ⁶¹⁴¹
fonch aposentat notablement (III.6)	ser aposentado ⁶¹⁴²
e, aposentats covinentment, lo rey sopà (III.101)	
ay de mi! (III.9)	¡ay de mi! ⁶¹⁴³
baratar fanch a or (III.10)	dar barro por oro ⁶¹⁴⁴

⁶¹³⁸ Un altre aparent calc fraseològic del castellà. Donari apareix en textos catalans del segle XIV, però el reforç de possessiu + VERB substantivitzat (“lo teu anar”) revela un pensament expressat en castellà. La combinació adjectival *gràcia e donayre* era ja un clítxe en la literatura del segle XIV, reproduït pels poetes de *cancionero* del XV. En Francisco Imperial (Sevilla, ca. 1350-1409), trobem “la gràcia e donayre de la grant Diana”, i també “ojos fermosos, con gràcia e donayre.” Vegeu BAENA, Juan Alfonso de, *Cancionero de Juan Alfonso de Baena*, ed. a cura de José M^a. AZÁCETA, CSIC, Madrid, 1966, ps. 472 i 476, respectivament.

⁶¹³⁹ Corrent en castellà i aragonés. Per exemple, en una de les comandes literàries de Juan Fernández de Heredia (Munébrega, 1310-1396), *Grant Crónica de los Conquiridores* (mss. 12367 i 10190 de la BNE, VI, 844): “en Viseo, ciudat de Portugal, una sepultura de piedra *ruda et grossera*, et dizían las letras sobre ella...” En contextos semblants als del *Curial*, en Teresa de Cartagena (1425-ca. 1470): “E yo, inclinada quanto puedo la oreja de mi entendimiento, segunt mi rudo e grosero juyzio me ayuda” (CARTAGENA, Teresa de, *Arboleda de los enfermos. Admiración operum Dey*, ed. a cura de Lewis Joseph HUTTON, Aguirre, Madrid, 1967, p. 45). En Fernando de la Torre (Burgos, 1416-1475): “E sy por aventura en algo mi pluma erró, e buelta con el rudo e grosero entender...” (DÍEZ GARRETAS, M^a. Jesús (ed.), *La obra literaria de Fernando de la Torre*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1983, p. 183). En Diego de Valera (1412-1488): “E al pueblo rudo e grosero conviene pensar que en esta máchina o redondeza del mundo aya alguna cosa agena del onbre por pobre que sea” (VALERA, Diego de, *Epístolas de mosén Diego de Valera, enbiadas en diversos tiempos e a diversas personas*, Sociedad de Bibliófiols Españoles, Madrid, 1878, p. 15). Etcètera.

⁶¹⁴⁰ La Güelfa, segons el que retrau Melchior a Curial quan el reny, “luytà ab lo seny, qui li consellava lo contrari, e vencent-lo, tornà a *ajustar dan a dans e despesa a despeses*, car tramés-te en França perquè guanyasses honor e cresquesses ab los treballs teus e les riqueses sues, fama e renom, donant a tu los seus thesors”, amb un resultat que no havia sigut gens satisfactori per a ella, sinó tot el contrari. Formulisme legal castellà, de construcció similar al *fuerça a fuerças* que també trobava reflex en el text català. Expressa els perills que pot portar una acció, en un procediment judicial, o en altres àmbits de la vida, en sentit figurat, si donem passes inoportunes i perjudicials.

⁶¹⁴¹ Una mostra més de la familiarització de l'autor amb la literatura castellana. Vegeu, per exemple, Juan de MENA, en el seu *Comentario a la Coronación del marqués de Santillana* (1438), citat per LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Juan de Mena, poeta del prerrenacimiento español*, Colegio de México, México, 1950, p. 135: “fincando los ojos, estuvo esperando qué haría Troco.” Però també en RIQUER, Martí de (ed.), *El caballero Zifar*, Ariel, Barcelona, 1951, vol. 1, p. 97: “E ella fincó los ojos en él, e começólo de catar.” O en ALFONSO X EL SABIO, *General Estoria. Segunda parte*, ed. a cura d'Antonio G. SOLALINDE, Lloyd A. KASTEN i R. B. OELSCHAEGGER, CSIC – Instituto ‘Miguel de Cervantes’, Madrid, 1930-1957, vol. 2, p. 64: “E de guisa fincó los ojos en él como si nunca lo oviese visto.” Finalment, en l'*Eneida* de VILLENA, Enrique de, *Obras completas de Enrique de Villena*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-1999, vol. 3, p. 432: “Turno fincó los ojos en la horrible virgen.”

⁶¹⁴² Un altre calc mental, de tipus fraseològic, amb verb castellà inclòs.

⁶¹⁴³ Exclamació que pronuncia el narrador: “Ay de mi! ¿E com scriuré, sens plorar...?”

menejant ell lo cap (III.13)	menear la cabeça ⁶¹⁴⁵
en fanchs e lochs vils e pudents, en los quals abans lo morro met que ·l peu (III.23)	meter el morro (antes que el pie) ⁶¹⁴⁶
E, anant-se'n, desaparech (III.23)	E, yéndose (de allí), desapareçió ⁶¹⁴⁷
sens força e sens vigor (III.24)	sin fuerça e sin vigor ⁶¹⁴⁸
flor e llum de cavalleria (III.29)	flor e luz de cavallería ⁶¹⁴⁹
en les tues espatles hagen parlat (III.29)	hablar a espaldas de alguién ⁶¹⁵⁰
prompte a respondre (III.31)	pronto a responder ⁶¹⁵¹
feridor de lança (III.31)	feridor de lança
enamorado e alegre (III.31)	enamorado e alegre

⁶¹⁴⁴ Frase popular i homilètica castellana (notem que, en aquest capítol, l'escriptor parodia un sermó frasesc, per boca de Sanglier) derivada de l'arromançament castellà del *Flos sanctorum* de Giacomo da Varazze; concretament, de la *Vida de santa Cecília*, per Simó Metafrast. Així consta en l'edició de VILLEGAS, Alonso de (ed.), *Flos sanctorum nuevo*, Tipogr. de Felice Valgrisis i Angelo Tavan, Venècia, 1588, f. 206v: "Respondió ella: 'No es perder la juventud, sino ganarla, dar barro por oro: dar una cosa con muchas faltas por otra edificada de perlas y piedras preciosas; una llena de trabajos y miserias, y que se acabará mañana, por otra llena de bienes y riquezas que durará para siempre.'" Més detalls en al principi del capítol I.7, on parlem de les fonts religioses de la novel·la. La frase llatina original era *dare lutum et accipere aurum*.

⁶¹⁴⁵ En senyal de desaprobació i de menyspreu envers l'interlocutor: "Ja callava la Fortuna e sperava la resposta de Neptumno, quant la mar, *menejant ell lo cap*, murmurà, e en les sues profunditats començà a bullir e fer moviments. Torben-se les aygües...". En un context molt similar al del *Curial*, ho trobem en FERNÁNDEZ DE MADRIGAL, Alonso de ('el Tostado'), *Tratado sobre el Eusebio. Comiença el comento o exposición de Eusebio, de las crónicas de tiempos, interpretado en vulgar*, Tipogr. de Hans Gysser, Salamanca, 1506; ed. digital, Junta de Comunidades de Castilla la Mancha, Toledo, 2010 <<http://www.europeana.eu/>>, f. 116v: "Dixeron que Júpiter, *meneando la cabeça*, fizo saltar a Minerva."

⁶¹⁴⁶ *Meter el morro*, en aragonés, és sinònim d'*entrometerse*, 'entremetre's'. Vegeu GARGALLO GIL, José Enrique, *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz*, CSIC – Instituto de la Lengua Española ("Anejos de la Revista de Filología Española"), Madrid, 2004, p. 218. *Meter el morro antes que el pie* és 'precipitar-se, obrar amb imprudència temerària'.

⁶¹⁴⁷ Nova traducció mental, que atempta contra els usos verbals i la morfosintaxi genuïnament catalana.

⁶¹⁴⁸ Legalisme aplicat a una llei o norma derogada, que ja s'havia traslladat a la parla col·loquial. De les corts judicials de Portugal (*tenha força e vigor de ley*) i Castella (*aya fuerça e vigor de ley*), passarà també al terreny de la lírica. Vegeu SAAVEDRA GUZMÁN, Antonio de, *El peregrino indiano (1576)*, ed. a cura de M^a. José RODILLA LEÓN, Universidad Autónoma Metropolitana, Ciutat de Mèxic, 2008, p. 307, cant 18: "sin fuerça ni vigor, desemejado." Més casos de legalismes, en el capítol II.1.1.

⁶¹⁴⁹ Epítet poètic binominal que Villasandino, el poeta de capçalera del conestable Dávalos, introduí en la lírica de cançoners castellana: "*flor e luz* de las grangeras / que en España comen pan" (BAENA, Juan Alfonso de, *Cancionero de Baena*, ed. a cura de Brian DUTTON i Joaquín GONZÁLEZ CUENCA, Visor Libros, Madrid, 1993, p. 196), i també: "reyes del mundo son / de moros e de christianos, / *flor e luz* de castellanos" (ibídem, p. 237).

⁶¹⁵⁰ Tan corrent en castellà medieval com en castellà modern. A Itàlia, emperò, també es diu *parlare alle spalle di qualcuno*. Podrien haver-hi influït ambdós idiomes.

⁶¹⁵¹ Aquesta com altres unitats fraseològiques del capítol III.31, corresponents a epítets aplicats a Aquil·les, han sigut ja analitzades i estudiades en el capítol precedent, II.1.1, al qual us remetem.

conexedor de erbes (III.31)	conoçedor de yervas
amich de son amich e enemich de son enemich (III.31)	amigo de sus amigos e enemigo de sus enemigos
larch en donar e pròdich en despendre (III.31)	largo en dar e pròdigo en gastar
mostrades les esqueses (III.37)	mostrar la espalda / las espaldas ⁶¹⁵²
ab les orelles alçades (III.37)	con las orejas alçadas ⁶¹⁵³
blanca com una coloma (III.38)	blanca como una paloma ⁶¹⁵⁴

⁶¹⁵² En català genuí era *donar les spatles* (*Tirant lo Blanc*, cap. 273:” Dona’m de parer que no tinga rahó lo cavaller de honor en donar les spatles com és vençut “) o *girar les espatles* (*Històries troyanes*: “Ja eren quaix vençuts los grechs e girauen les espatlles“).

⁶¹⁵³ Traducció de BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, VII,2: “Giannello, il quale stava *con gli orecchi levati* per vedere se di nulla gli bisognasse temere o provedersi”. Mediatitzada per l’expressió castellana *estar con las orejas alçadas* (‘estar a l’aguait, acústicament alerta’). El traductor castellà del segle XV optà per idèntica solució: “Joan, el cual estava *con las orejas alçadas* por oír si algo le caliese temer e proveerse.” Vegeu VALVASSORI, Mita (ed.), *Libro de las ciento novelas que compuso Juan Bocacio de Certaldo* (manuscrito J-II-21. Biblioteca de San Lorenzo del Escorial), dins *Cuadernos de filología italiana*, núm. extra 16, Madrid, 2009, ps. 9-340: “Joan, el qual estava *con las orejas alçadas* por oír si algo le caliese temer”; GARCÍA FERNÁNDEZ, José, *La traducción castellana del “Decamerón” (ms. escurialense J.II.21). Análisis contrastivo de los morfemas verbales*, Treball de fi de mestratge, Universidad de Oviedo, Oviedo, 2015; ed. electrònica <<http://digibuo.uniovi.es/dspace>>, p. 57. L’expressió col·loquial, en àmbit literari, la retrobem en *Mar de amor* de Joan Boscà (Barcelona, 1492-Perpinyà, 1542): “Del ciervo oýmos dezir / a personas aprobadas / que, las orejas alçadas, / es ligero para oýr / y sordo desque abaxadas.” Vegeu BOSCÁN, Juan – DE LA VEGA, Garcilaso, *Las obras de Boscán y algunas de Garcilaso de la Vega, repartidas en quatro libros*, Tipogr. de Pedro Belleró, Ambers, 1576, f. 5v. En català del principat i de València, hom haguera escrit *ab les orelles altes* (1461), com ho llegim en BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XV. Levantamiento y guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo II*, Barcelona, 1858, p. 376. I també en BOECI, ‘*Libre de consolació de philosophia*’, lo qual féu en latí lo gloriós doctor Boeci; *transladat en romanç catalanesch. Estampat novament amb la ‘Moral consideració contra les persuassions, vicis e forces de amor’, de don Francesch Carroç PARDO DE LA CASTA; a cura de don Bartomeu MUNTANER; ab algunes notes bibliogràfiques del Àngel AGUILÓ*, Llibreria d’Àlvar Verdaguer, Barcelona, 1873; reed. electrònica <<http://www.lluisvives.com/>> de la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives, Alacant, 2001, p. 105. O en SALICRÚ LLUCH, Roser, Els ‘Fets de Villena’. Alguns episodis fronterers del regnat de Ferran d’Antequera, dins ‘*Relaciones de la Corona de Aragón con los estados cristianos peninsulares (siglos XIII-XV)*.’ *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1997, vol. 2 (actes), ps. 315-333 (Joan Rotlà, Xàtiva, 1413, p. 329); en MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 84, o, finalment, en RUBIO VELA, Agustín, *Urgelistas valencianos. Sobre la oposición a Fernando I de Trastámara*, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 33/1, Barcelona, 2003, ps. 191-261 (p. 262).

⁶¹⁵⁴ “Tenia aquest cavaller en les ortes, luny de Túniz mijja legua, una casa gentil e molt bella, nova, flamant e tan blanca com una coloma, ab un ort molt gran e bell e ben plantat de molts arbres.” *Blanco como una paloma* és una imatge popular, encara que deutora de l’àrab andalusí. Ja Ibn Jubayr, quan arribà al port de Tràpani el 1185, observà una ciutat “closa amb una muralla i blanca com una coloma.” Vegeu IBN YUBAYR, *A través del Oriente. El siglo XII ante los ojos (Rihla)*, a cura de F. MAÍLLO, Eds. del Serbal, Barcelona, 1989, p. 388. En un context semblant al del *Curial*, quan els castellans del 1509 conqueriren Orà, el descrigueren “como el más excelente lugar que se vido en el mundo; está todo blanco como una paloma (...), y digo a V. m. que es más fuerte que Toledo.” Citat per SÁNCHEZ DONCEL,

com un forn de vidre cremava (III.43)	arder como / más que un horno de vidrio ⁶¹⁵⁵
serveix al rey (III.48)	servir al rey ⁶¹⁵⁶
un coltell que estava sobre un banch (III.48)	estar (un objeto) sobre el banco ⁶¹⁵⁷
ton poch a poch (III.49)	mi /tu/su poco a poco ⁶¹⁵⁸
son poch a poch (III.86, 102 i 103)	
a tal mestre tal dexebla (III.55)	a/de tal maestro, tal alumno / discípulo ⁶¹⁵⁹
tantes com los cabells del cap (III.55)	tantas como cabellos (tengo en la cabeza) ⁶¹⁶⁰
richs e de bona ventura (III.64)	ricos e de buena ventura ⁶¹⁶¹
l'exili seu del marquesat (III.64)	el exilio suyo del marquesado ⁶¹⁶²
usant d'imaginació repentina (III.66)	usar de ymaginación repentina ⁶¹⁶³
tenia dos serps (...) e menejaven les llengües	menear la lengua (como una serpiente) ⁶¹⁶⁴

Gregorio, *Presencia de España en Orán (1509-1792)*, Estudio Teológico de San Ildefonso – Seminario Conciliar, Toledo, 1991, p. 152. En altres contextos, trobem exemples dels segles XIV-XVI, com ara LÓPEZ DE AYALA, Pero, *Libro de caça de las aves. El ms. 16.392 (British Library, Londres)* [1386], ed. a cura de John G. CUMMINS, Tamesis Books Limited (“Serie B – Textos”, 30), Londres, 1986, ps. 71-72: “este girifalte era tan blanco como una paloma blanca”. O en el Florambel de Lucea de Francisco Enciso Zárate (1532): “un can, el más estraño y maravilloso que nunca vido, el qual era todo blanco como una paloma.” En LUCÍA MEGÍAS, José Manuel, *Antología de libros de caballerías castellanos*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2001, p. 239.

⁶¹⁵⁵ D'aquesta locució s'ha tractat ja en el capítol II.1.1.

⁶¹⁵⁶ Amb preposició *a* + OBJECTE DIRECTE per *lapis* en la traducció mental al català.

⁶¹⁵⁷ En català, hauria sonat més natural *damunt del banc*.

⁶¹⁵⁸ ‘A poc a poc, sense presses’, amb verbs de moviment. Com, per exemple, en cròniques medievals castellanes o en *Amadís de Gaula*. Per exemple, en SALES DASÍ, Emilio José, *Antología del ciclo de ‘Amadís de Gaula’*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2006, p. p. 370: “Ora callad, mis señoritas, y venios vuestro poco a poco.”

⁶¹⁵⁹ Proverbi castellà ja comentat en el capítol precedent, II.1.1.

⁶¹⁶⁰ També tractat en dit capítol II.1.1.

⁶¹⁶¹ Per exemple, en el rabí Arragel (Guadalajara, fi del segle XIV-Portugal, 1493). Vegeu PAZ MELIÀ, Antonio (ed.), *Biblia traducida del hebreo al castellano por Rabbí Mosé Arragel de Guadalajara (1422-1433) y publicada por el Duque de Berwick y Alba, Imprenta Artística, Madrid, 1920-1922*; reed. facsímil, Madrid, 1992, *Llibre de Job*, 12:2: “e esto dizia él por Sophar: que estava *rico e de buena ventura*.”

⁶¹⁶¹ Novemanet, el verb *pensar*, ja comentat, com a ‘tenir cura de’.

⁶¹⁶² De bell nou, un adjectiu possessiu usat a la manera castellana; en aquest cas, postposat al substantiu que complementa.

⁶¹⁶³ ‘Actuar de manera improvisada, lleugerament, sense meditar’. Expressió d'àmbit col·loquial, però també present en la prosa literària. Com en PIÑERO, Luis, *Relación del suceso que tuvo nuestra Santa Fe en los reynos de Japón desde el año de seyscientos y doze, hasta el de seyscientos y quinze, imperando Cubosama*, Tipogr. de la Viuda de Alonso Martín de Balboa, Madrid, 1617, p. 94: “que no huviesse razón de poder sospechar que avía en esto alguna livianidad o *repentina imaginación*.”

⁶¹⁶⁴ LEÓN, fray Luis de, *Obras del M. fr. Luis de León, de la Orden de San Agustín, tomo 2: Exposición del “Libro de Job”*, ed. a cura de fray Antolín MERINO, Tipogr. d'Ibarra, Madrid, 1816, ps. 232-233:

(III.79)

los fets del bretó anaven mal (III.84)	andar mal / ir mal ⁶¹⁶⁵
a manera de qui sacut o espolsa la roba (III.94)	a manera de quien sacude la ropa ⁶¹⁶⁶
vella (...) barbuda (III.94)	(tòpic de) la vieja barbuda ⁶¹⁶⁷
los ulls (...) de color vermella (III.94)	de color bermeja ⁶¹⁶⁸
ulls (...) ab laganya (III.94)	ojos con lagaña ⁶¹⁶⁹
arrugada e descolorida (III.94)	tener la piel arrugada e descolorida ⁶¹⁷⁰
seca e magra (III.94)	seca e magra (la mujer e la cabra es mala siendo seca e magra ⁶¹⁷¹)
ab aquell coll de guitarra (III.94)	cuello de guitarra ⁶¹⁷²
entre la pell e ·ls ossos no tenia carn alguna (III.94)	quedarse en piel e huesos, sin carne alguna ⁶¹⁷³

“...abriendo la lengua y *menando la lengua* dentro de ella, y formando las palabras con su movimiento y con el aire que se despidе por la garganta. Así que, pues abre la boca y *menea la lengua*, hablará.”

⁶¹⁶⁵ L’adverbi *mal*, ‘malament’, acompanyant verbs de moviment; quan en català pertocaria haver escrit, més apropiadament, *anaven malament*.

⁶¹⁶⁶ Comença en aquest capítol una caricatura de l’Enveja inspirada en la parla col·loquial de Castella i de València, que domina igualment l’escriptor. Ací ens fixarem en els vocables o modismes castellans.

⁶¹⁶⁷ Imatge grotesca molt recurrent en la cultura popular i la literatura baixmedieval castellana. Reflexiona sobre el tòpic SANZ HERMIDA, Jacobo, “Una vieja barbuda que se dice Celestina”: notas acerca de la caracterización de Celestina, dins *Celestinesca*, 18/1, Valencia, 1994, ps. 17-34.

⁶¹⁶⁸ ‘Rogencs, envermellits’, molt corrent en castellà medieval. Vegeu ALFONSO X EL SABIO, *Lapidario*, Fundación Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Madrid, 2011, ed. electrònica, s. p. “la piedra que dizen azamech (...), la una es *de color bermeja*, y la otra de jade”; Bartolomé de LAS CASAS, (*Apologética*, I, 357), citat per ALVAR EZQUERRA, Manuel (coord.), *Vocabulario de indigenismos en las crónicas de Indias*, CSIC (“Biblioteca de Filología Hispánica”), Madrid, 1997, p. 47: “la [tinta] *de color bermeja* que arriba dejimos con que se untaban”; COVARRUBIAS, Sebastián de, *Tesoro de la lengua castellana o española*, Tipogr. de Luis Sánchez, Madrid, 1611, p. 99, s. v. bisagra: “Puerta de visagra en Toledo (...), por ser la tierra allí *de color bermeja*”; CALVO, Fernando, *Libro de albeytería*, Tipogr. de Juan Fernández, Salamanca, 1587, f. 86v: “hinchazón ancha y *de color bermeja*, y redonda.” Etc.

⁶¹⁶⁹ *Lleganya* en català oriental i normatiu; *llaganya* en la pronúncia i escrits del català occidental, però *lagaña* (també amb *a*) en castellà medieval; amb expressió *ojos con lagaña* o *con lagañas*.

⁶¹⁷⁰ Parella d’adjectius d’ús col·loquial en castellà per a referir-se despectivament a la pell humana envellida.

⁶¹⁷¹ Com la frase precedent, forma part d’una descripció caricaturesca i esgarrifosa de l’Enveja, de marcat caràcter popular. Hi encaixa bé, doncs, el refrany castellà. Vegeu SOLÍS MIRANDA, José Antonio, *El libro de todos los refranes*, El Arca de Papel, La Coruña, 2009, p. 52.

⁶¹⁷² ‘Part d’un objecte que s’estreteix’. Vegeu TERREROS PANDO, Esteban, *Diccionario castellano, con las voces de ciencias y artes y correspondientes, en las tres lenguas, francesa, latina e italiana*, Tipogr. de la Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía, Madrid, 1786, vol. 1, p. 571, s. v. *cuello*.

⁶¹⁷³ Negació construïda amb l’indefinit *alguna*, a la castellana, que tradueix un modisme castellà equivalent a ‘descarnat’, però també, en sentit figurat, vol dir ‘molt prim, raquític’. Exemples del primer

amb una roba burella de drap gros, vella molt e descolorida, rompuda e molt pedaçada (III.94)	rota e apedaçada rota e por partes apedaçada ⁶¹⁷⁴
ab los peus bombollats (III.94)	tener los pies ampollados ⁶¹⁷⁵
Termolaven-li (...) les mans (III.94)	temblávanle (...) las manos ⁶¹⁷⁶
en la su boca no havia dent ne caxal (III.94)	la su boca, no tener ni diente ni <i>caxal</i> ⁶¹⁷⁷
cahia-li la saliva de la boca (III.94)	caer la saliva de la boca ⁶¹⁷⁸
lo nas li destil·lava (III.94)	destilar la nariz < <i>stillare nares</i> ⁶¹⁷⁹
les sues orelles parien présechs sechs o pansats (III.94)	priscos pansados ⁶¹⁸⁰

---

sentit: “para que no estén desassidos aquellos huessos que están *sin carne alguna*, sino solamente la armadura, sin estar demassiado huesso” (RAMOS, Demetrio, *Ximénez de Quesada en su relación de los cronistas y el “Epítome de la conquista del nuevo reino de Granada”*, CSIC – Escuela de Estudios Hispano-Americanos de Sevilla, Sevilla, 1972, p. 259). Exemples del segon sentit: “Mas los ángeles, *sin carne alguna* ni cosa que les de pena” (DUEÑAS, Juan de, *Espejo de consolación de tristes. Primera, segunda y tercera parte*, Juan Boyer, Tipogr. de Pero Rodríguez, Toledo – Medina del Campo, 1589, p. 175); “Mostró el pecho desnudo, diciendo: ‘Héme aquí *sin carne alguna*, sin más que huesos y pellejo” (SAAVEDRA, Ángel de, duque de Rivas, *Sublevación de Nápoles, capiteneda por Masanielo. Con sus antecedentes y consecuencias hasta el restablecimiento del gobierno español. Estudio histórico*, LA Publicidad, Madrid, 1848, vol. 1, p. 208).

⁶¹⁷⁴ Usat per a resaltar l’aspecte d’una vestimenta pobra, pròpia d’una beguina o d’una pobra de solemnitat. *CONSTITUCIONES, reglas y instrucciones para las hermanas donzellas del nuevo retiro del Hospital de Nuestra Señora de Misericordia, baxo la tercera y venerable regla de penitencia del seráfico y patriarca P. S. Francisco*, Tipogr. de Cormellas, Barcelona, 1699, p. 135: “Más contenta estoy, *rota y apedaçada*, que los reyes más poderosos, con todo su luzimiento de sus reales vestiduras.” Encara que ja en escrits del comte Lucanor (segle XIV) es llig: “E cató una vestidura muy mala, e toda *apedaçada*.” Citat en el *DICCIONARIO de la Lengua Castellana compuesto por la Real Academia Española. Segunda impresión corregida y aumentada*, Tipogr. de Joaquín Ibarra, Madrid, 1770, vol. 1, p. 275, s. v. *apedazado*.

⁶¹⁷⁵ Expressió col·loquial que explica la traducció mental –per simpatia lèxica– de *pies ampollados* (‘unflats, plens de bambolles’) per *peus bombollats*: un hàpax en català, per derivació de *bambolla* (al regne de València, *butllofa*). Vegeu OUDIN, Antonio – MOMMARTE, Juan, *Tesoro de las dos lenguas, española y francesa, añadido conforme a las memorias del autor; con muchas frases y dicciones, y con el vocabulario de xerigonça, en su orden alfabético*, Tipogr. de Jean Mommarte, Brussel·les, 1660, s. p., veu *ampollado*: “enflé, plein de vessies et d’ampoules; gras e boursoufflé.”

⁶¹⁷⁶ Traducció mental d’una construcció literària castellana, que sembla indicar que aquest fragment fou pensat i redactat originalment en castellà, en una nòtula a banda, i traduït al català per a incorporar-lo al capítol.

⁶¹⁷⁷ El *lapsus calami* del possessiu castellà *la sua* i el substantiu *caxal* (*cajal*, ‘queixal’) testimonien una nova traducció mental des del castellà.

⁶¹⁷⁸ ‘Bavar’. Locució molt corrent en castellà, però no gens en català.

⁶¹⁷⁹ Terminologia mèdica, ‘traure mucositat líquida pel nas’ (v. gr., en GALÉ, *Galení Pergameni, medicorum post Hipocrates principis, Opera omnium*, Tipogr. de Giuseppe Tectandro, Basilea, 1536, p. 271) popularitzada en la parla i la literatura de Castella, però sembla que ben poc o gens en català. Al contrari que el modisme poètic *destil·lar llàgrimes* pels ulls, que apareix en *Tirant lo Blanc* i altres obres del segle XV.

⁶¹⁸⁰ *Pasados*, en castellà; *pansados*, en aragonés; *secs*, en català. Sobre aquest element gastronòmic dissertarem breument a continuació. *Vid. infra*.

los seus dits e artells, sarments (III.94)	tener los dedos como sarmientos ⁶¹⁸¹
la pell del seu cos, a pedaços li caye (III.94)	caérsele (a alguien) la piel a pedaços ⁶¹⁸²
bugies velles e sarnoses (III.94)	corteza de bujía ('escorça de bogia') ⁶¹⁸³
	viejo (e) sarnoso ⁶¹⁸⁴
cosa (...) vil e menyspreable (III.94)	cosa vil e despreçiable ⁶¹⁸⁵
ne a altra cosa (...) comparar-se podia (III.94)	a ninguna otra cosa (...) compararse podía ⁶¹⁸⁶
carregades de son (III.95)	estar cargado de sueño ⁶¹⁸⁷
cavaller tan cortès que ajuda a tots a descavalcar (III.100)	caballero tan cortés que ayuda a todos a descabalgat ⁶¹⁸⁸
carregada de vergonya (III.100)	cargado de vergüença ⁶¹⁸⁹

⁶¹⁸¹ Imatge d'ús popular, mantinguda en el castellà modern, per a descriure mans velles o molt primes. Els *sarments* del cep de vinya (amb *a*, com es pronuncia a València i a la resta del català occidental) també presenten *artells*, com els dits: *articuli sarmentorum*, en Ciceró, *Cato Maior De senectute*, XV,53 (possible record de lectura).

⁶¹⁸² Calc fraseològic del castellà, afectat també per l'ús emfàtic del possessiu: "*la seua pell*".

⁶¹⁸³ Ajornem el comentari d'aquest terme, per la seua extensió, per al text general (*vid. infra*).

⁶¹⁸⁴ *¡Viejo sarnoso!* o *¡viejo perro sarnoso!* és insult molt vell en castellà, que justifica l'associació habitual dels adjectius *viejo* i *sarnosos* en el sentit despectiu que observa el *Curial*, inaudit en català. L'únic exemple de *sarnós* que consta en el *Diccionari Alcover-Moll* és aquest de la novel·la anònima. En la documentació medieval catalana sempre es parla de *ronya* i de l'adjectiu corresponent, *ronyós*.

⁶¹⁸⁵ Expressió multinominal francesa (ser o esdevenir *vil et méprisable*) transmesa aviat a l'aragonés i al castellà medieval (*cosa vil e despreçiable, oficio vil e despreçiable...*), però no al català. Vegeu, per exemple, LATINI, Brunetto, *Text and concordance of the Aragonese translation of "Livres dou tresor"* (Gerona, Cathedral MS. 20), 1990, ed. electrònica a cura de Dawn PRINCE, dins *Archivo digital de manuscritos y textos españoles [ADMYTE]*, Hispanic Seminari of Medieval Studies <www.hispanicseminary.org>, University of Wisconsin, Madison, 2011, f. 86r ("vil cosa e despreçiable") i f. 157v ("cosa chica e despreçiable"). En la veu *menyspreable*, l'únic exemple que reporta el *Diccionari Alcover-Moll* és aquest del *Curial*. Aquest adjectiu cultista no es troba en la paperassa medieval; s'empra ja modernament, i també per influx del castellà *despreçiable*.

⁶¹⁸⁶ Quan en català s'escrivia *poder-se comparar*, en castellà es preferia *ni compararse puede, ni compararse podía*, etc., amb aquest característic hipèrbaton verbal col·loquialitzat; com també s'altera l'orde verbal natural, per a emfatitzar, en frases del tipus *ni punto de comparación tiene*.

⁶¹⁸⁷ En glossaris i diccionaris antics, com ara SALAS, Pedro de – LA CERDA, Juan Luis de, *Compendium Latino-Hispanum*, Tipogr. de la Real Sociedad, 1817, p. 577, s. v. *somniferum* (es tradueix per *somnolentus*). En realitat, l'autor tradueix a partir de l'*Evangelii* segons sant Lluc (9:32, "*gravati erant somno*") per a crear un record en el lector en el moment en què la Güelfa i l'abadessa es preparen per a assistir a l'aparició de Venus. Vegeu el capítol I.1.7, on tractem de les fonts religioses.

⁶¹⁸⁸ Nou calc mental en castellà, amb VERB TRANSITIU + PREPOSICIÓ a + OBJECTE DIRECTE.

⁶¹⁸⁹ Frase pensada en castellà i escrita en català. Locució similar a l'anterior, *cargado de sueño*. Per exemple, en PINEDA, fray Juan de, *Tercera parte de la Monarchia eclesiástica*, Tipogr. de Juan Fernández, Salamanca, 1588, p. 489: "se tornava *cargado de vergüença* para su tierra." Pel que fa a *cavallero cortés*, és molt recurrent en llibres de cavalleria castellans, però no en català. Verbigràcia, en el *Tristany* castellà: "cavallero cortés y mesurado" (ANÓNIMO, *Libro del esforçado cavallero don Tristán de Leonís y de sus grandes fechos de armas*, Juan de Burgos, Valladolid, 1501; reed. a cura de M^a. Luzdivina CUESTA TORRE, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 1999, p. 34).

Com s'observa, l'anònim autor del *Curial* no escrivia en una llengua catalana "impura" o "contaminada" de castellà per freqüentar la cort barcelonesa de Maria de Castella (hipòtesi justificativa i "patriòtica" d'Anfós Par, 1928), sinó que aprofitava els seus coneixements del castellà col·loquial, poètic i cortés per *enriquir* el seu peculiar i hibridat idiolecte literari. Com era bilingüe catalanocastellà, tendia a elegir expressions de la llengua castellana que li semblaven eufòniques i adaptables al català que havia preferit com a vehicle d'expressió literària, i de comunicació amb els seus previsibles receptors. A més a més –i aquest és l'assumpte de l'apartat subsegüent– hi introduïa tots aquells recursos de l'italià col·loquial i literari (sobretot, del seu mestre, Boccaccio) que embellien retòricament el seu català i el feien encara més "impur".

Podríem dir que l'escriptor (hipòtesi explicativa del filòleg Antoni Ferrando, 2012) era "un lletraferit que no sols manifesta una refinada consciència lingüística, sinó que es complau a explotar la variació diatòpica i a expressar les seues preferències en aquest sentit."⁶¹⁹⁰ Però amb l'afegit de comprovar –com han comprovat el mateix Ferrando, Curt Wittlin, Emili Casanova i altres lingüistes⁶¹⁹¹– que solia tenir la deferència de presentar expressions binominals sinonímiques del tipus "sacut o espolsa" (lexema castellà *sacude* = català *espolsa*), préssecs "sechs o pansats" (*secs* en català = *pansados* en aragonés), "encenalls e purnes" (*encenall* en català = *purna* en aragonés, conegut també a València), "or colat o regalat" (*oro colado* en castellà = *regalat* en català de València), "pantà o marjal" (*pantà* en català oriental, *pantano* en castellà = arabisme *marjal* en català de València i castellà), "alqueries e cases de les hortes" (arabisme *alqueria* en català de València = *cases de les hortes*, a tall de glossa per als no valencians), etc. No resulta difícil pensar, no ja en l'origen o el lloc on l'autor ha crescut i ha après a expressar-se oralment en català –mentre parlava alternadament en castellà, pel que s'observa–, sinó quins eren els orígens i els idiomes dels seus previsibles oients o lectors. Cal pensar que escriu per a uns interlocutors que, com ell, parlen distintes llengües i ouen parlar el català en diferents dialectes.

Si l'escriptor pensava en uns "oients" quan escrivia, doncs, segur que es plantejà la deferència de combinar els vocables del català de València i de Barcelona, l'aragonés

---

⁶¹⁹⁰ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 64).

⁶¹⁹¹ Remetem als articles dels volums coordinats per Antoni FERRANDO i citats en la nota precedent.

i el castellà, amb *modi di dire* italians, que també resultaven familiars als mateixos lectors; si no tots, almenys la majoria. Aquest comportament sols resulta explicable en una cort com la napolitana d'Alfons el Magnànim, habitada majoritàriament per valencians (*alqueria, regalat, marjal, cullereta, purna...*), però amb una important presència de castellans (*oro colado, sacudir, marjales...*) i, en menor mesura, com s'ha comprovat en altre lloc,⁶¹⁹² d'aragonesos (*purna, priscos pansados...*) i catalanoparlants de Catalunya i Mallorca (*encenall, pantà...*). Un fet curiós que també es pot constatar és el recurs al lèxic de València per a traduir mentalment expressions familiars del castellà, quan aquestes presentaven concordança amb lexemes amb el català occidental. Pensem ara en la tríada *ampolla / bambolla / butllofa* (castellà / cat. occ. / cat. or., respectivament) que explica una lògica traducció mental de *pies ampollados* per “peus bambollats”, així com la creació d'un hàpax: *peu bambollat*.

En els volums d'estudis lingüístics i culturals sobre el *Curial e Güelfa* coordinats el 2012 per Antoni Ferrando s'especulava sobre la possible influència d'algun copista aragonés: un “element extern” al projecte literari original de l'escriptor, que podria haver introduït algunes terminacions o algun mot en aragonés. Aquesta hipòtesi, emperò, no explicaria l'abundància de castellanismes atribuïbles al mateix escriptor. D'altra banda, tampoc no resulta sostenible la proposta hipotètica d'un autor aragonés: bilingüe aragonesocatalà, (nat a Aragó i criata a València?). Els vocables en aragonés són anecdòtics en *Curial e Güelfa*. Hi ha tres cultismes que semblen extrets les *Vidas semblantes* (el *Plutarc* del cercle D'Àvalos-Guevara Nàpols), *curialment*, *grandament* i *magnaminidat* (amb metàtesi ortogràfica m/n). Hi trobem també construccions del tipus *ficar maltractat* (fincar + ADJECTIU), recurrents en dit arromançament de *Plutarc*, encara que compartides per tots els parlants de castellà en el segle XV. A banda d'aquests, es poden considerar aragonesismes *emplir* (‘omplir’) i *impla* (conjugació en imperatiu del mateix verb),⁶¹⁹³ encara que sembla més un ressó del francès *emplir* dels llibres de cavalleries;⁶¹⁹⁴ *borrell* (‘botxí’) i *pansats* (el préssecs, ‘assecat al sol’).

---

⁶¹⁹² En el capítol I.1.4 hem establert percentatges sobre la composició de l'exèrcit del rei d'Aragó i sobre diferents indicadors que permeten establir el predomini de valencians a la cort de Nàpols. D'acord amb aquest predomini, troba fàcil explicació la preferència de l'escriptor –no sistemàtica ni exclouent en absolut, però sí il·lustrativa de l'entorn on vivia– de lexemes típicament valencians, és a dir, els que compartia més sovint amb la majoria dels seus interlocutors.

⁶¹⁹³ La conjugació sencera, en BENEDÉ PÉREZ, María Carmen, *Lizions de fabla aragonesa*, Publicacions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa – Zentro de Profesors y de Recursos de Samianigo, Osca, 1998, p. 146.

⁶¹⁹⁴ Vegeu amunt, on tractem dels gal·licismes.

Algunes fórmules binominals del *Curial*, de les que combinen lexemes sinònims de distints dialectes o llengües eren prescindibles, retòricament parlant, en els contextos on apareixen. Si les hi desplega l'autor és per expressar una deferència idiomàtica i literària. Diguem-ne que ho fa per “cortesía” comunicativa. Tot això, és clar, d'acord amb un medi social on les converses es realitzarien de manera predominant en català, per ser la llengua de la cort i de la majoria dels cortesans, però amb la participació de parlants monolingües en castellà (el mateix rei Alfons, nobles castellans i aragonesos) amb competències limitades per expressar-se en català, pel fet d'haver après aquesta llengua –a diferència de l'autor del *Curial*– superada ja la infantesa.

Dels 199 castellanismes lèxics, parèmies i calcs fraseològics –alguns més dissimulats que no altres– que hem detectat, 101 pertanyen al terreny de la parla col·loquial (el 51%: *torcer la llave, menear la cabeça, tener los pies ampollados...*); 31 es troben relacionats amb l'exercici de les armes, la cavalleria, els combats (15,5%: *fincar espuelas, añadir fuerça a fuerças, robar villas...*); 24 són locucions poètiques o recursos lírics de la *poesía de cancionero*, apropiats per a una obra literària com el *Curial* (12%: *cruda condición, estuporosas...*); 23 formen part del lèxic cortés i galant d'una cort (12%: *encorvar la rodilla, fazer el buz, darse plazer...*); 7 corresponen a terminologia jurídica (3,5%: *elección e nominación, retener para sí...*), encara que fora de context judicial; 6 pertanyen al registre paremiològic, a la cultura popular (3,5%, del tipus *tal se la dé Dios a quien mal me quiere*); i 5 pertanyen al registre onomàstic (2,5%: *Avdilbar, Avdal·là, Alva, don Alfonso, don Pedro*).

No es pot posar ordre ni racionalitat en la barreja de llengües que presenta *Curial e Güelfa* sense atendre al context de llengües en contacte de la cort de Nàpols. Pensem que Ferran I de Nàpols, acabat d'arribar al tron i molt amenaçat per enemics interns (1458-1465), escrivia moltes cartes autògrafes secretes. I les escrivia majoritàriament en un *napoletano misto* –la modalitat aristocràtica i cortesa, un tant toscanitzada, del *dialetto* local– après durant la pubertat i l'adolescència. Essent infant, a València, les primeres beceroles les havia apreses en català, un idioma que reservava, com explica Gabriela Venetz, per als “messaggi emozionali o urgenti” –a manera de confidències– remesos als homes de confiança. Entre aquests confidents estava el seu *condottiero* Alfons d'Àvalos (o *Alfonso Dávalos*), a qui escrivia en el napolità italianitzat de la

cancelleria, però amb postdates afegides en català.⁶¹⁹⁵ Per què? Doncs, perquè estava habituat a comunicar-se en català amb algú que, tot i ser fill d'un conestable de Castella, s'havia criat a la cort de València i era bilingüe des de la infantesa.

En canvi, quan el mateix Ferran I escriu al germà major i uterí d'Alfons, Enyego de Guevara, que havia arribat a València sent ja un adolescent, li comunica novetats en castellà. Per què? Doncs, per deferència amb algú que sempre havia sigut monolingüe castellà; encara que se suposa que dominaria perfectament també el català i el napolità, per les moltes dècades de vinculació a la cort del rei d'Aragó. De la mateixa manera, hem vist que un germà intermedi d'Alfons i el dit Guevara, com és Enyego d'Àvalos, criat des de la tendra infantesa a la cort de València, rebia lletres secretes de la cancelleria amb instruccions del rei (castellanoparlant) en català. Per què? Doncs, perquè els secretaris reials estarien habituats a parlar amb ell en aquesta llengua, que era la majoritària entre els cortesans. A més, recordem que, per deferència, el secretari reial de torn elegia l'idioma de la missiva segons el destinatari o el regne. Això no lleva que, quan era el rei qui dictava la lletra, aquesta li arribava a l'ambaixador de la Llombardia en castellà. Com s'explica, això? Doncs, perquè, entre altres coses, el rei *don Alfonso* (com ell mateix es reconeixia) estaria habituat a comunicar-se oralment amb ell –com a noble de família castellana que era– en la llengua de Castella.

Habituat com estava el gran camarlenc *Íñigo/Enyego/Innico* d'Avalos a llegir llibres “de” piú belli iscrittori d'Italia”, com consta pel testimoni de Vespasiano da Bisticci⁶¹⁹⁶, quan Ferran I li demanà que traduïra del català original a l'italià dos tractats seus de falconeria, no trobà dificultats a fer-ho. Per bé que, en el text toscà resultant, foren inevitables els catalanismes, sobretot en el lèxic.⁶¹⁹⁷ Lamentablement, no ens ha arribat l'original català d'aquests opuscles, ni cap escrit més en aquesta llengua –sí alguna carta en toscà– que poguera servir-nos de comparació amb el *Curial*.

En qualsevol cas, és evident que la novel·la *Curial e Güelfa* és un mirall literari d'una situació sociolingüística molt concreta: la que es documenta a la cort d'Alfons el Magnànim. Estava poblada aquesta de cortesans bilingües o trilingües, com a per haver

---

⁶¹⁹⁵ VENETZ, Gabriela H., Il ‘Codice Aragonese’ (1458-1460): la distribuzione delle tre lingue, napoletana, catalana e latina, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 22, Freiburg im Breisgau, 2009, ps. 273-292 (p. 284).

⁶¹⁹⁶ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

⁶¹⁹⁷ Vegeu LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

confluït en ells un bilingüisme infantil simultani (equilingüisme o ambilingüisme en català i castellà, per haver viscut a la cort de València, on residien molts exiliats castellans i nobles aragonesos) i un bilingüisme seqüencial incipient (aprenentatge bàsic del napolità en l'edat adulta).⁶¹⁹⁸ La majoria compartien, doncs, una competència pragmàtica suficient com per expressar-se col·loquialment en dues o tres llengües, i per alternar-les al llarg del dia, segons l'idioma dels interlocutors. La majoria de gent de procedència ibèrica dominària, d'entrada, el català i castellà/aragonés; uns altres, el català, el castellà i el napolità (per relació habitual de població regnícola), i uns altres, com és el cas de l'anònim, el català, el castellà i un toscà refinat o *volgare* cortés (per haver viscut en els anys precedents en una cort septentrional).

Condicionaments sociolingüístics a banda, val a dir que els incomptables castellanismes de la novel·la –després observarem en els italianismes– ens perfilen, d'entrada, el retrat d'un cavaller de rang aristocràtic, habituat a combatre i a comunicar-se amb altres homes d'armes, indistintament, en català/aragonés o en castellà. De la mateixa manera li ve en ment dir –i escriure per als seus lectors– *finçar*, que *brocar*, *donar* o *ferir d'esperons*. Quan redacta, transmet conscientment aquesta varietat de recursos orals a l'obra literària. Com a bon cortesà, domina *curialment* el llenguatge de Castella, però està habituat a tractar regularment amb membres de l'estament popular castellanoparlants (¿criats, cavallerissos, auxiliars de caça...?), com els que poblaven les cambres baixes de Castel Nuovo –la cort d'Alfons el Magnànim– i Castel Capuana –la cort del duc de Calàbria (on hi havia molts valencians, al voltant de la figura del seu tutor, mossén Corella). Això no lleva que conega també una parla col·loquial femenina, “vulgar” i marcada per alguns valencianismes lèxics, com la que fa servir ara i adés la Fortuna al·legoritzada. El fet que llija i escriga cartes en ortografia castellana explica rareses del tipus *Alva* o *Avdilbar*. Manifesta una versatilitat en el llenguatge castellà i català, que el porta a practicar una harmònica òsmosi idiomàtica en el seu idiomelecte literari. Es complau a manejar una paremiologia d'arrelam popular que sembla, però, més castellana i italiana que no catalana.⁶¹⁹⁹ És obvi que l'anònim ha oït –i qui sap si recitat o cantat– poemes de *cancionero* castellans, sobretot els d'Álvarez de Villasandino, fidel servidor i trobador del seguici del conestable Dávalos, progenitor del

---

⁶¹⁹⁸ Partim de conceptes que són corrents en estudis moderns sobre societats plurilingües, llengües en contacte, situacions de diglossia i code-switching, etc. Vegeu, per exemple CORTÉS MORENO, Maximiano, Fenómenos originados por las lenguas en contacto: cambio de código, préstamo lingüístico, bilingüismo y diglosia, dins *Wenzao Journal*, 15, University of Wenzao, Káohsiung (Taiwan), 2001, ps. 295-312.

⁶¹⁹⁹ Com s'ha comprovat en el capítol II.1.1.

gran camarlenc del rei d'Aragó a Nàpols, Enyego d'Àvalos, un individu plurilingüe intel·lectualment molt actiu. Finalment, no li són estranys els legalismes castellans i, encara que no s'ajusta al perfil d'un buròcrata o escrivà professional, en absolut, té nocions de redacció de documents oficials i d'afers de govern.

De tot el text del *Curial*, adornat de castellanismes, però redactat amb naturalitat en català, crida l'atenció un fragment del capítol III.94, el de la descripció grotesca de l'Enveja; que no és sinó una *imitatio* de la caracterització d'Enveja en Ovidi (*Metam.*, II,768-783).⁶²⁰⁰ Té tot l'aspecte de ser un exercici literari redactat en castellà, en una nota independent, i incorporat ací en improvisada traducció catalana. Es comprén així la concentració d'expressions col·loquials que “sonen” a castellà i algun *lapus calami* del tipus *la su per la sua*, o *caxal*. Podríem fins i tot aventurar-nos en l'assaig de reconstruir l'aspecte que hauria tingut un hipotètic text original o antígraf literari:

Caracterització grotesca

de l'Enveja al·legoritzada (CeG III.94)

Ladonchs Fortuna obrí lo mantell, e, a manera de qui sacut o espolsa roba, llançà defora una vella molt longa e molt prima; barbuda, ab los pèls de les celles molt lonchs, los ulls forrats de terçanell, tots de color vermella, lagrimosos, ab laganya; tota ruada e descolorida; tan seca e magra, ab aquell coll de guitarra, que entre la pell e ·ls ossos no tenia carn alguna; amb una roba burella de drap gros, vella molt e descolorida, rompuda e molt pedaçada; descalça, ab los peus bambollats e qui per alguns lochs trametien quasi groga sanch. Tremolaven-li lo cap, les barres e les mans, e en la su boca no havia dent ne caxal; cahia-li la saliva de la boca, e lo nas li destil·lava; les sues orelles parien présechs sechs o pansats, e los seus dits e artells, sarments ja de dos o tres anys podats del cep; e la pell del seu cors a pedaços li caye, que no paria sinó cep o parra a la qual cau la scorça; e, finalment, ni a bugies velles, sarnoses, ne a altra cosa, per vil e menyspreable que fos, comparar-se podia.

Assaig de reconstrucció

d'un possible antígraf literari en castellà

Entonçes Fortuna abrió su manto, e, a manera de quien sacude la ropa, lanzó afuera a una vieja muy larga e muy flaca; barbuda, con los pelos de las cejas muy largos, los ojos forrados de terçanel, todos de color bermeja, lacrimosos, con lagaña; toda arrugada e descolorida; tan seca e magra, con aquel cuello de guitarra, que entre la piel e los huesos no tenía carne alguna; con una ropa de color burel de paño grueso, vieja e muy descolorida, rota e muy apedaçada; descalça, con los pies ampollados e que por algunas partes arrojavan casi amarilla sangre. Temblávanle la cabeça, las quixadas e las manos, e en la su boca no había diente ni caxal; caýale la saliva de la boca, e la nariz le destilava; sus orejas paresçían priscos pansados, e sus dedos e artejos, sarmientos ya de dos o tres años podados de la cepa; e la piel de su cuerpo a pedaços le caýa, que no paresçía sino cepa o parra a la qual cae la corteça; e, finalmente, ni a bugías viejas, sarnosas, ni a otra cosa, por vil e despreçiable que fuese, compararse podía.

El text en qüestió conté alguns vocables, el comentari dels quals, per ser prolix, s'ha preferit oferir ací. Ens referim concretament als “présechs sechs o pansats” i a les “bugies velles”. Els préssecs eren collits a la primeria de l'estiu. S'assecaven al sol en canyissos per deshidratar-los i conservar-los tot l'any, com les figues seques i la pansa

⁶²⁰⁰ El text d'Ovidi, confrontat al de la novel·la, en el capítol II.1.7.

de sol (l'*atzebib* dels moros valencians, exportat al Magrib i Granada).⁶²⁰¹ La fruita tendra de la bresquillera (*Prunus persica*) es considerava en la cultura popular una metàfora sensual dels genitals femenins. D'ací que Francesc Eiximenis escriga (*Llibre de les dones*, ca. 1390): “dona finestrera, ne préssec ab costera, no porà molt durar, segons que diu l'exempli comú”.⁶²⁰² O que sant Vicent Ferrer recorde a l'auditori dels seus sermons, que la pecadora Eva havia oferit a Adam “una mançana o préssech; no sap hom quiny fruyt ere”, o “la poma, préssech o figa, no sap hom quiny fruyt ere”.⁶²⁰³ Bernat Metge, en *Lo somni* (III,viii,51), també sembla imprimir algun sentit eròtic, enmig d'un discurs misogin, a les delícies càrniques que degusten amb molt de plaer les dones: “de colomins e de polles han axí per fruyta, com si eren figues o préssechs.”⁶²⁰⁴ Recordem, a més a més, que Camar oculta el seu tresor en les arrels d'un presseguer de l'hort de Tunis, escena que s'inspira en el presseguer o “pesco grosso” de Gianni: el de l'hort dels amors il·lícits de la *novella* VII,1 del *Decameron*.⁶²⁰⁵ Els préssecs secs i “pansats”, doncs, van ben aplicats a la caricaturesca Enveja, aquella “vella barbuda”. Al lector contemporani se li escapen alguns d'aquests matisos. Com per exemple el fet que, segons la medicina galènica –i la creença popular medieval que se'n derivava– els “humors malignes” eren expulsats del cos de l'home per la barba; els de la dona, per la menstruació. Per això, quan aquesta superava la menopausa i esdevenia vella, no era estrany que començara a fer-se “barbuda”, com la Celestina o altres personatges femenins caricaturitzats goliàrdicament en la literatura baixmedieval.⁶²⁰⁶

En la cuina cortesana de l'edat mitjana, deixant a banda ara possibles matisos o subtiletes figurades, hom distingia entre préssecs *mollars* (< *persicum mollarium*; *priscos* en castellà i aragonés) i préssecs *durans* (< *persicum duracinum*; o *durans*;

⁶²⁰¹ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), Crònica de Bernat Desclot, cap. 76; FERRER i MALLOL, Maria Teresa, Fruita seca i fruita assecada, una especialitat de l'àrea econòmica catalana-valenciana-balear, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 31/2, Barcelona, 2001, ps. 883-944; PIQUERAS, Juan, *La vid y el vino en el País Valenciano (Geografía económica: 1564-1980)*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1981, p. 76; GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Aguilar, Madrid, 1952, vol. 1, ps. 345-346.

⁶²⁰² EIXIMENIS, Francesc, *Llibre de les dones*, ed. a cura de Frank NACCARATO, Universitat de Barcelona – Curial edicions, Barcelona, 1981, p. 31.

⁶²⁰³ FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Josep SANCHIS SIVERA, Barcino, Barcelona, 1932-1934, vol. 2, p. 271, i ÍDEM, *Sermons*, ed. a cura de Gret SCHIB, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1971-1988, vol. 5, p. 36, respectivament. Cites oferides, amb una reflexió sobre aquest assumpte de la fruita del Paradís, per TOLDRÀ VILARDELL, Albert, *Asmodeu. Dona, dimoni i sexe a l'edat mitjana*, Universitat de València, València, 2011, p. 55.

⁶²⁰⁴ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 225.

⁶²⁰⁵ Vegeu el capítol II.1.5, on tracem de l'obra de Boccaccio.

⁶²⁰⁶ Sobre aquests aspectes s'estén SANZ HERMIDA, J., “Una vieja barbuda...”, ps. 18-19.

duraznos, en castellà).⁶²⁰⁷ Arnau de Vilanova (*Regimen sanitatis ad Regem Aragonum*, ca. 1308-1310), aconsellava per a la taula del rei els préssecs secs, arremullats “en vi pur e fort” per a rehidratar-los abans d’ingerir.⁶²⁰⁸ Luis Lobera de Ávila, protometge o arquiatra de l’emperador Carles V, en el seu *Banquete de nobles caballeros* (1530) aconsella també els “priscos pasados” en la dieta dels aristòcrates, com a recurs per a millorar el trànsit intestinal.⁶²⁰⁹ Un agrònom contemporani seu, Gabriel Alonso de Herrera (*Agricultura general*, 1513) escriu: “Los duraznos y priscos se pueden guardar abiertos y secos al sol como higos; y porque el durazno no se abre de aquella manera, que no despide el cuesco, tómenlos y, con un cuchillo, hiéndanlos enderredor por donde va una canal y retuérganle y despedirá el cuesco como los priscos. Y puédenlos pasar al sol, y desde que estén algo al sol, pásenlos a la sombra porque no se desequen mucho, y si los mondan para pasar, son más tiernos y de mejor digestión.”⁶²¹⁰

Com s’observa, en castellà es parla de *pasar* la fruita i d’uvas *pasas*, però no de *panses*, com en català. Tanmateix, el català desconeixia i desconeix l’adjectiu de la família, *pansat*, que introdueix l’autor del *Curial*. Si el coneix l’autor és per contacte amb aragonesos. En el castellà de la Baixa Navarra i en aragonés –d’acord amb documents dels segles XIV-XV i amb la parla actual⁶²¹¹– eren emprades les veus *panso*, *pansar*, *pansado* i els *priscos pansados* (< PANDERE, ‘estendre al sol’), que és la fruita

⁶²⁰⁷ SARRIERA, Berenguer (trad.), *Regiment de sanitat* [trad. al català, ca. 1308/10 del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*], dins VILANOVA, Arnau de, *Obres catalanes, vol. II. Escrits mèdics*, ed. a cura de Miquel BATLLORI, Barcino, Barcelona, 1947, p. 147: *moylars* i *durans*; TRIAS TEIXIDOR, Anna, El català en el llatí del *Regimen sanitatis ad Regem Aragonum* d’Arnau de Vilanova, dins MASSOT MUNTANER, Josep (coord.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 32. *Miscel·lània Germà Colón*, 5, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 33-52 (p. 40); THIBAUT COMALADA, Eliana, *Cuina medieval catalana. Història, dietètica i cuina*, Cossetània (“El Cullerot”, 40), Valls, 2006, p. 222; COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial eds., Barcelona, 1980-1991, vol. 2, ps. 290b-210a. El *mollar* té la polpa adherida fortament a la pell; el *durà* és més dur i té la pell fortament adherida.

⁶²⁰⁸ VILANOVA, A., *op. cit.*, p. 147.

⁶²⁰⁹ LOBERA DE ÁVILA, Luis, *Vergel de sanidad, o Banquete de nobles caballeros*, Tipogr. d’Henric Stainer, Augsburg, 1530; reimpr. com *Banquete de nobles caballeros (1530)* per Ediciones Castilla (“Reimpresiones bibliográficas”, 3), Madrid, 1952, p. 93.

⁶²¹⁰ HERRERA, Gabriel Alonso de, *Agricultura general, corregida según el testo original de la primera edición, publicada en 1513 por el mismo autor, y adicionada por la Sociedad Económica Matritense*, Imprenta Real, Madrid, 1818, vol. 2, p. 208.

⁶²¹¹ Vegeu IRIBARREN, José María – OLLAQUINDIA, Ricardo, *Vocabulario navarro*, Comunidad Foral de Navarra, Departamento de Educación y Cultura, Institución Príncipe de Viana, Pamplona, 1984, p. 393, veu *pansado*; FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *The Aragonese version of the Secreto secretorum (from the unique Escorial Ms. Z.I.2)*, ed. a cura de Lloyd KASTEN, Historic Society of Medieval Studies, Madison (Wisconsin), 1999, ps. 53 i 127: “uvas pansas”, “uvas pansadas”. BORA CLEMENTE, Gerónimo, *Diccionario de voces aragonesas, precedido de una introducción filológica-histórica*, Tipogr. de Calisto Ariño, Saragossa, 1859, p. 214, veu *panso*, on cita un document fiscal del 1436 on apareix *pansado*. BRUBALLA ANGUSTO, Francisco, *Vocabulario del habla de La Puebla de Castro (Baja Ribagorza)*, Ayuntamiento de La Puebla de Castro – Intituto de Estudios Altoaragoneses, Diputación de Huesca (“Cosas nuestras”, 37), Osca, 2009, p. 84, veu *pansada*.

seca a què remet l'escriptor. Conscient, emperò, que es tracta d'un vocable aragonés, opta per equilibrar-ho –com fa en altres ocasions– emparellant *pansats* i *sechs*.

Les “bugies velles” també mereixen un comentari específic. Es relacionen per l'aspecte amb “la scorça” seca que “cau” dels troncs dels ceps i les parres. És una “cosa”, com l'anomena indirectament l'autor, que recorda també per l'aparença els efectes escamants i ulcerants de la ronya (*sarna* en castellà i, en alguns indrets, en català modern, per influx del castellà; *ronya*, en català medieval) sobre la pell humana: són bugies “sarnoses” (< *sarnosas*). Què és, doncs, aquesta cosa?

En l'edat mitjana, la ciutat portuària de Bugia (Algèria, *Bogia*, en català medieval) destacava per una producció de cuiram que es blanquejava amb berberina i s'exportava per via marítima.⁶²¹² La berberina, potent alcaloide, era el suc groguenc i amarg de l'arrel d'una planta magribina del gènere *Berberis*, emparentada amb l'arbust espinós i muntanyenc que diem *coralet* o *espina vineta* (*Berberis vulgaris*, L.). Aquesta arrel s'exportava des de Bugia a València i Barcelona, d'on prenia el nom de *bogia* (*bugía*, en castellà i en el *Curial*). Empraven la berberina els aluders per blanquejar aludes (cuirs d'ovella i de bè) i cordovans (pells de cabra cordovesa). Obtenien així un famós “blanch de Bogia”, que era conegut com “blanc de València i de Barcelona” per mercaders d'Occitània i Itàlia.⁶²¹³ La mateixa berberina i l'escorça de la planta eren apreciades en l'art de farmacopea. En inventaris de farmàcia medieval catalana sempre apareix *bogia*; en textos llatins i castellans, *bugia*. La trobem en un inventari de Reus del 1381 (“escorça de bogia”);⁶²¹⁴ en el d'una apotecaria de València del 1409 (“altre sach ab una poca de scorça de bogia”);⁶²¹⁵ en un receptari de la Barcelona del 1466 (“escorsa de bogia” contra el “mal de boca”),⁶²¹⁶ o en un còdex de Mallorca, datat el 1520: “Escorça de bogia à tal coneixença: que sia novella e verda, e no sia menuda; és a

---

⁶²¹² GARCÍA CUADRADO, Amparo, *Las Cantigas: el código de Florencia*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1993, p. 170.

⁶²¹³ Vegeu DUFORCQ, Charles-Emmanuel, *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental: segles XIII i XIV*, trad. i ed. a cura de Josep VALLVERDÚ i Santiago SOBREQUÉS VIDAL, Vicens-Vives, Barcelona, 1969, p. 495; GUAL CAMARENA, Miguel, *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*, CSIC – Instituto de Geografía, Etnografía e Historia, Barcelona, 1981, ps. 218, 223 i 230.

⁶²¹⁴ VILASECA ANGUERA, Salvador, *Metges, cirugians i apotecaris reusencs del segle XIII-XVI. La cofraria dels Sants Metges de Reus*, Asociación de Estudios Reusenses, Reus, 1954, p. 103.

⁶²¹⁵ De l'Arxiu de protocols del Col·legi del Corpus Christi de València, citat sense especificar en: ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *bogia*. Vegeu també BATLLORI, Miquel, Un llibre de manescalia en català a la Biblioteca Universitària de Bolonya, dins *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, 5, Barcelona, 1932 [1934], ps. 179-223; reed. com: Un llibre de manescalia a Bolonya, dins ÍDEM, *De l'edat mitjana (Obra completa, vol. 1)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d'estudis i investigacions”, 18), València, 1994, ps. 217-265 (p. 226).

⁶²¹⁶ MOLINÉ BRASÉS, Ernest, Receptari de micer Johan (1466), dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7, Barcelona, 1913-14, ps. 321-336 i 407-440 (p. 420).

manera d'escorça de mangraner".⁶²¹⁷ Si l'autor del *Curial* opta per *bugia*, amb –u–, ho fa influït per l'ortografia del castellà –llengua que afecta al fragment contextual, farcit de calcs i manlleus– o, potser també, per algun manual de farmacopea.

El cèlebre metge llombard Guido Lanfranchi da Milano (ca. 1250-1306), en el seu tractat de *Chirurgia magna* (1296), aconsellava tractaments d'escorça de bogia (III,xi,3) per a guarir afeccions "que suelen venir en la verga del varón". Així ho llegim en una traducció castellana: "Otrosí, mucho aprovecha [per a la *verga del varón*] el polvo de la corteza de bugía (la qual es la rayz del berberiz) si sea dessecada."⁶²¹⁸ L'escorça tendra i verda de la planta (recordem el text mallorquí adés referit: "que sia novella e verda") servia per a unes receptes, mentre que les escorces seques, que són les que té en ment l'escriptor quan parla de "bugies velles", eren les emprades per a les afeccions venèries masculines. Heus ací, doncs, una d'aquelles bromes subtilíssimes –de vegades filològiques, altres mitològiques; aquesta, amb rerefons farmacològic– que abunden en la novel·la. Saber de lingüística és interessant per a comprendre amb propietat allò que transmet *Curial e Güelfa*. Nogensmenys, la complexitat d'una obra com aquesta, que sol harmonitzar lexemes catalans, castellans i italians, també exigeix del crític literari conèixer bé el context historicocultural i sostenir l'alerta exegetica.

En el text llatí original de Lanfranchi de Milano s'esmenta la bogia amb el nom de "*cortex bugia*";⁶²¹⁹ en el parisenc Pierre Pigray, "bugia.- escorce de berberis".⁶²²⁰ El metge també francès Guillaume Regnod, la documenta com "*Acuta spina (...).– Berberis, cuius cortex medianus radices bugia pharmacopolis nuncupantur.*"⁶²²¹ En el naturalista suís Konrad von Gesner, figura com "*acuta spina, vulgo berberis et bugia*".⁶²²² Els italians coneixien el coralet com *crepino*.⁶²²³ El naturalista polonés Jan

---

⁶²¹⁷ Arxiu del Regne de Mallorca, còdex 108, f. 38, any 1520. Citat per GUAL CAMARENA, Miguel, *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona d'Aragón (siglos XIII y XIV)*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1968, veu *bogia*.

⁶²¹⁸ LANFRANCHI DA MILANO, Guido, *Cirurgía mayor (texto y concordancias de Compendio de cirugía, Biblioteca Nacional MS. 2147)*, ed. a cura d'Enrica J. ARDEMAGNI, 1988, f. 104r. Segons GÓMEZ MORENO, Ángel, *Del Duecento al Quattrocento: Italia en España, España en Italia*, dins *Insula. Revista de letras y ciencias humanas*, 56, Barcelona, 2010, ps. 7-12 (p. 9), Lanfranchi, "con su *Chirurgia magna* y un epítome de la misma obra triunfó en España, en manuscritos e impresos, en latín y romance."

⁶²¹⁹ LANFRANCHI DA MILANO, Guido, *The Surgery of Lanfranchi of Milan. A modern English translation*, ed. a cura de Robert FLEISCHHACKER i Leonard D. ROSENMAN, Xlibris Corporation, Philadelphia, 2003, p. 241, n. 55.

⁶²²⁰ PIGRAY, Pierre, *Epítome des préceptes de médecine et chirurgie, avec ample declaration des remèdes propres aus maladies*, Tipogr. de Climent Malassis, Rouen, 1658, p. 741.

⁶²²¹ REGNOD, Guillaume, *Medicinae exercitamenta, ex selectis linguae utriusque authoribus*, Tipogr. de Barthélemy Moulinier, París, 1564, p. 7.

⁶²²² GESNER, Konrad von, *Catalogus plantarum latine, graece, germanice et gallice*, Tipogr. de Christoph Froschauer, Zuric, 1542, f. 2v.

Joston descriu l'aspecte de l'escorça de bogia, "*cortex ligni palidus et asper*",⁶²²⁴ en concordança amb la imatge que associa l'autor del *Curial* a l'Enveja.

Si aconseguïrem trobar algú –lògicament, a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim– interessant en medicina i farmacopea, com Enyego d'Àvalos –gran lector de clàssics, però autor també de tractats de veterinària de falcons⁶²²⁵–, podríem estar a prop de poder identificar l'autor del recordatori subtil de les "bugies velles". És el mateix que diu que Curial "s'adormí axí fort com si fos litàrgich" (*CeG* I.23) o descriu els "lineaments de la cara" (*CeG* III.74) com faria un facultatiu.

Pensem que el gran camarlenc tenia a la seua disposició diferents manuals de medicina, com eren els següents: el tractat galènic de Giacomo da Forlì (Forlì, ca. 1364-Pàdua, 1414), gran amic de l'humanista llombard Gasparino Barzizza, adquirit a Pavia (BNF, ms. Lat. 6539); un tractat de medicina hipocràtica del mateix autor, amb el nom de l'autor mig catalanitzat en la coberta (BNF, ms. Lat. 6849: "Jacme de la Torre di Forlivio.– A la Medicina"⁶²²⁶); un *Concordantiae medicinae*, també del dit metge (BNF, ms. 7348); dos llibres de medicina pràctica del segle XIV, obra d'Isaac el Jueu (BNF, ms. Lat. 6883); un comentari del manual dit *Almançor* (*Kitâb al-Mansûrî*) per Sillano di Nigris da Pavia (BNF, ms. Lat. 6908), professor de medicina a la universitat de Pavia pels anys 1385-1404; el *Cànon de medicina* d'Avicena (BNF, ms. Lat. 6920-6922); els *Tractats* d'Arnau de Vilanova (BNF, ms. 7161); el manual *De arte medica* d'Aule Corneli Cels, en còdex de luxe, i un manuscrit miscel·lani de tema mèdic.⁶²²⁷ És ben segur que el gran conestable del rei d'Aragó, com l'autor del *Curial* (si no és que eren una mateixa persona), coneixia bé l'aspecte de les "bugies velles". Altra cosa és que els seus lectors conegueren com ell els efectes terapèutics de l'escorça.

Italià literari i col·loquial; ecos napolitans i llombards

La familiaritat que mostrava l'autor del *Curial* envers la llengua i la cultura italianes feren que, entre els lectors de la primera del segle XX, quan fou publicada

---

⁶²²³ SUÁREZ DE RIBERA, Francisco (ed.), *Pedacio Dioscórides Anazarbeo*; anotado por el doctor Andrés LAGUNA, Tipogr. de Domingo Fernández, Madrid, 1733, vol. 1, p. 137.

⁶²²⁴ JOSTON, Jan, *Historiae naturalis de arboribus et plantis libri X [Dendographias]*, Tipogr. de Franz Josef Ekebrecht, Heilbronn, 1768, vol. 1, p. 11.

⁶²²⁵ LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

⁶²²⁶ Notem que l'autor del *Curial* escriu sempre *Jacme*, en forma arcaica, i no *Jaume*, forma ja corrent a mitjan segle XV, i *medicina*, en forma cultista, i no *medecina*.

⁶²²⁷ Més detalls sobre aquestes obres, en el capítol I.3.5.

l'obra, després de segles de silenci, hi haguera qui pensara que es tractava de la versió d'una història escrita inicialment en italià. Aquesta hipòtesi la fonamentava Bernardo Sanvisenti (1904-1905) en els nombrosos italianismes detectables en la novel·la, la toponomàstica, l'ambientació, algunes fonts, etc.⁶²²⁸ No era l'única autoritat que ho pensava. Marcelino Menéndez Pelayo escrivia al respecte (1905): “La impresión que el *Curial* deja es la de una obra forastera, refundida por un catalán, más bien que concebida originalmente en Cataluña. Acaso fuese su origen una breve historia de amor, escrita en Italia, que al pasar a nuestra península se enriqueció.”⁶²²⁹ Nicolau d'Olwer no s'atrevia a afirmar amb rotunditat la catalanitat de l'obra (1908).⁶²³⁰ Encara que, en línies generals, el món de la filologia catalana identificava l'obra perfectament com una producció autòctona i original en català. Els arguments oferits en aquest sentit per autors com Martí de Riquer o Giuseppe Sansone (1963)⁶²³¹ confutaven la vella suposició. Com a molt, podríem admetre, amb Jordi Rubió (1953), que “el fons i qui sap fins a quin punt la trama que va servir de canemàs a la ficció, són italians i el llenguatge acusa també aquesta influència.”⁶²³² Però, no per aquesta raó –d’“impuresa” eloqüent– deixa de ser el llibre una creació genuïnament catalana, pensada i escrita en llenguatge català. Ara bé, no obstant les asseveracions que calga manifestar en pro d'aquesta reivindicació “patrimonialista”, per al medievalista versat en escrits en català del segle XV, el llenguatge de *Curial e Güelfa*, en contrast per exemple amb el del *Tirant*, acusa un estrany artifici. Entenguem-ho per cura en l'elaboració, exquisidesa filològica i recreació en la forma de cada frase, però també per assimilació de barbarismes. Tot i que les aportacions de llengües “veïnes” es troben ben integrades –es nota que l'autor domina el castellà i l'italià col·loquials amb naturalitat–, el resultat provoca la “impressió” d'estar llegint un text hibridat, una mica “foraster”.

⁶²²⁸ SANVISENTI, Bernardo, Su le fonti e la patria del *Curial e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106.

⁶²²⁹ MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915, vol. 1, p. 386.

⁶²³⁰ NICOLAU D'OLWER, Lluís, Apunts sobre la influència italiana en la prosa catalana, dins *Estudis universitaris catalans*, 2, Barcelona, 1908, ps. 166-179 i 306-320.

⁶²³¹ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (p. 213).

⁶²³² RUBIÓ BALAGUER, Jordi, El Renacimiento en las letras catalanas, dins DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, Vergara, Barcelona, 1953, vol. 3, ps. 727-930; reed. dins RUBIÓ, J., *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 416.

Pels anys 1928-1932, Anfós Par parlava d'un "copiós sediment de cultura italiana" en *Curial e Güelfa*, i tractava d'explicar-ho recurrent a la lògica: "Perquè una influència extranya tan marcada hagi arribat a produhir-se en un escriptor, cal que aquest hagi estat sotsmès durant llarch temps al ambient influenciador: suposar, per lo tant, que l'autor del *Curial* visqué algunes temporades a Italia, no fóra sinó establir una explicació bastant rahonable del seu italianisme literari"⁶²³³ El professor montferratés Olimpio Musso no es conformava amb aquesta lògica i demanava llicència per interrogar-se encara sobre la possibilitat que l'autor fóra un italià. ¿Com podia començar a escriure un català, per exemple, aplicant a la mare de *Curial* l'apel·latiu d'"una molt bellissima dona", *una molto bellissima donna*?"⁶²³⁴ En l'apartat de fonts s'observarà que precisament aquesta expressió tan italiana depén d'una connexió intertextual amb una obra en *volgare* toscà. Musso apunta alguns indicis, però sense aprofundir, com farà més endavant Cesáreo Calvo, en l'anàlisi més o menys sistemàtica del lèxic i d'altres marcadors idiomàtics intrínsecament italians que "penetren" en el cos d'un relat escrit en català. Fins al punt de concloure (2014), que "tra le diversi componenti exogene dell'opera (francese, italiano, spagnolo, ecc.) l'italiana è la più importante", i que aquesta influència dels *volgari* italians s'explica per una doble via: la literària, producte de lectures assídues, i la col·loquial, després de converses d'anys amb italoparlants, però d'un relativament elevat nivell cultural.⁶²³⁵

Pensem que, per a un parlant ibèric del segle XV, quan les llengües romàniques manifestaven una major connexió en trets morfosintàctics i en el sistema fonològic, uns quants mesos de residència a Itàlia servien per a immersir-se en la llengua del país. Potser exagerava una mica el llibrer florentí Vespasiano da Bisticci quan afirmava (*Vita di messer Nugno*) que l'andalús Nuño de Guzmán, entusiasta de l'humanisme italià, després de passar uns mesos a Florència (1439) "sapeva la lingua toscana maravigliosamente".⁶²³⁶ Cert és que tots els dies conversava amb els humanistes del

⁶²³³ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. XL.

⁶²³⁴ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (p. 40).

⁶²³⁵ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

⁶²³⁶ GUZMÁN, Nuño de, *Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti. Un episodio del proto-humanismo español*, ed. a cura de Jeremy N. H. LAWRENCE, Diputación Provincial, Salamanca, 1989, ps. 16-17.

cercle Manetti-Bisticci i amb la gent de la ciutat, en un ambient monolingüe, cosa que facilitaria el seu ràpid domini de l'idioma. Però altra cosa és que fóra capaç d'entendre'l en tota la seua riquesa o d'escriure'l correctament. Un cas de comparació ben diferent podia ser el d'Enyego d'Àvalos, que, després d'haver viscut bona part de la infantesa i la joventut a València (1422-1430), passà a la cort de Milà (1435-1440), on tornà d'ambaixador resident durant mesos i anys entre el 1440 i el 1447. El seu contacte amb la llengua italiana –en ambient cortés i refinat, tostemps alternant amb aristòcrates i humanistes– fou de 15 anys (1432-1447) abans de la data aproximada de redacció del *Curial*, i una part important d'aquest temps la passà en ambient monolingüe, sense la companyia d'altres parlants de català o castellà amb els quals comunicar-se. No hi ha dubte, doncs, que aquesta situació, i més encara en el cas d'una persona amb grans aficions bibliòfiles i lectores, pogué convertir-lo en un bell parlant del *volgare illustre* del nord d'Itàlia, on desenvolupà la seua intensa tasca diplomàtica al servei del rei d'Aragó. A més a més, Bisticci el biografà com un gran lector d'obres escrites pels millors escriptors d'Itàlia; se suposa que Dante, Petrarca, Boccaccio, Pietro Alighieri, Benvenuto da Imola i altres que se'ns puguen acudir.

Els articles que Cesáreo Calvo ha dedicat a quantificar el pes idiomàtic de l'italià en el *Curial*, confirmen que l'escriptor coneixia un italià col·loquial, diguem-ne que “cortés”, però també expressions pròpies de la fraseologia popular, del toscà literari dels *volgarizzamenti* i, sobretot, de Giovanni Boccaccio, un autor l'estil del qual admirava.⁶²³⁷ Segons el lingüista, la relació que es pot fer d'adjectius, substantius i formes verbals italianes, etc., en la novel·la catalana és del tot excepcional. Heus-los ací reduïts a una succinta relació: *affecció* (< *afezione*, ‘amor’), *amaestrat* (< *ammaestrato*, ‘ensinistrat’), *amagable* (< *amagabile*, ‘secret’), *ans* (< *anzi*, ‘més aviat’), *aportar* (< *apportare*, ‘portar, dur, conduir’), *aquistar* (< *acquistare*, ‘obtenir, adquirir’), *aprofitable* (< *profitabile*, ‘útil’), *arguments* (< *argomenti*, ‘mitjans mèdics per guarir un pacient’), *assajar* (< *assaggiare*, ‘intentar’), *assallir* (< *assalire*, ‘assaltar’), *avivar* (< *avvivare*, ‘animar, fer reviscolar’), *avorrible* (< *abborribile*, ‘digne d'avorriment’), *balbuza* (< *balbuzza*, ‘balbuça, balbucient’), *blanda* i *blandament* (< *blanda*, ‘delicada’), *bravures* (< *bravure*, ‘fanfarronades’), *bruta* (*bruta*, ‘bruta, salvatge’), *brutura* (< *brutura*, ‘brutícia’), *còlera* (< *collera*, ‘ira’), *convicina* (< *convicina*, ‘límitrofa’),

---

⁶²³⁷ CALVO RIGUAL, C-, *Lingua toscana...*, op. cit.; ÍDEM, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324

consumar (< *consumare*, ‘deixar passar el temps’), *damnar* (< *damnare*, ‘sentenciar o condemnar judicialment’), *dea* (< *dea*, ‘deessa’), *delectable* (< *delectabile*), *desenvolupar-se* (< *diviluparsi* / *sviluparsi*, ‘alliberar-se’), *desviable* (< *deviabile*, ‘susceptible de ser desviat’), *devenir* (< *divenire*, *diventare*, ‘esdevenir’), *duel·lo* (< *duello*, ‘duel’), *enemigable* (< *enemigabile*), *escaramuça* i *escaramuçar* (< *scaramuccia*), *espaventable* (< *spaventabile*, ‘espantós’), *estancar-se* (< *stancarsi*, ‘cansar-se’), *a fina força* (< *a fine forza*, ‘per força’), *per força* (< *per forza*, ‘necessàriament’), *frequèntació* (< *frequentazione*, ‘recurrència d’un esdeveniment’), *fumós* (< *fumoso*, ‘irat’), *golf de vanitat* (< *golfo*, ‘lloc figurat on cau l’home pres d’alguna passió’), *gulós* (< *guloso*, ‘golafre’), *imaginar* + INFINITIU (< *immaginare*, ‘proposar-se, tractar de’), *incredible* (< *incredibile*, ‘increïble’), *infestar* (< *infestare*, ‘maltractar’ l’enemic en un combat), *inhonesta* (< *inhonesta*, ‘deshonesta’), *innumerable* (< *innumerabile*, ‘innombrable’), *insoferible* (< *insoferibile*, ‘insofrible’), *invincible* i *vincible* (< *vincible* i *invincibile*, ‘vencible’ i ‘invencible’), *lesa* (< *lesa*, ‘ofesa’), *lineaments* (< *lineamenti*, ‘faccions del rostre humà’), *lontanes* (< *lontane*, ‘llunyanes’), *ultra mesura* (< *oltre misura*, ‘extraordinàriament’), *motejar* (< *motteggiare*, ‘batejar, aplicar sobrenoms maliciosos’), *mugit* (< *mugito*, ‘bramular d’una vaca’), *’namorat* (< *’namorato*, ‘enamorat’), *navigació* (< *navigazione*, ‘navegació’), *parificar* (< *parificare*, ‘igualar-se’ amb algú), *pensosa* (< *pensosa*, ‘pensarosa’), *pensar-hi bé* (< *pensarci bene*, ‘reflexionar’), *pincerna* (‘coper’, llatínisme), *piques* (< *piche*, ‘garses, blanques’, llatínisme), *poetar* (< *poetare*, ‘fer poesia), *preda* (< *preda*, ‘botí de guerra’), *e pur* (< *eppure*, ‘i tanmateix’), *recordança* (< *ricordanza*, ‘record’), *reenviar* (< *rinviare*, ‘enviar de bell nou’), *reposable* (< *reposabile*, ‘digne de reposar’), *reverenda* (< *reverenda*, ‘digna de reverència’), *revocar* (< *rivocare*, ‘tornar a cridar’), *saludar* (< *salutare*, ‘donar records’ algú per mitjà d’una tercera persona), *semblea* (< *semblea*, ‘assemblea’), *signar* (< *signare*, ‘senyalar, indicar’), *sorel·les* (< *sorelle*, ‘germanes’), *spesses voltes* (< *spesse volte*, ‘moltes vegades, sovint’), la fama *stesa* (< *stesa*, ‘divulgada’), *sublime* (< *sublime*, ‘sublim’), *tarditat* (< *tardità*, ‘tardança’), *thesor* i *thesorer* (< *thesoro* i *thesorero*, ‘tresor’ i ‘tresorer’; encara que hi podria haver ajudat també el castellà o llatí etimològic, *thesaurum*), *tol·lerable* (< *tollerabile*, ‘tolerable’), *turma* (< *turma*, ‘gentada, contingent de soldats’), *a les voltes* (< *alle volte*, ‘de vegades’), *ab usura* (< *con usura*, ‘en abundància’), *vituperable* (< *vituperabile*) i *es vol / es volen* (< *ci vuole / ci vogliono*, ‘cal / calen, es requereix’).

Criden l'atenció, de la llarga llista d'italianismes destriats per Calvo, els *verbi sintagmatici*⁶²³⁸ del tipus: *anar avant* (< *andare avanti*, 'continuar avançant'), *empényer avant* (< *impegnare avanti*, 'escometre'), *fer-se arrere* (< *farsi indietro*), *fer-se atràs* (< *farsi indietro*, 'retrocedir'), *fer-se avant* (< *farsi avanti*, 'avançar-se'), *llevar sus* ('incorporar-se'), *metre sus* (< *mettere su*, 'disposar, col·locar sobre'), *metre's avant* (< *mettersi avanti*), *muntar sus* (< *montare su*), *passar davant* (< *passare avanti*), *saltar avant* (< *saltare avanti*), *saltar dins* (< *saltare dentro*, 'entremetre's'), *tirar detràs* (< *tirare dietro*), *toldre davant* (< *tollere avanti*, 'eliminar'), *tornar arrere i tornar atràs* (< *tornare indietro*), *trametre detràs* (< *mettere dietro*) o *venir avant* (< *venire avanti*). Com més avant s'indicarà, aquestes formes verbals amb reforç adverbial són un reflex en el registre escrit de la parla col·loquial llombarda: de l'influx que la llengua de carrer –el llombard– exercia sobre el toscà àulic que es parlava a la cort de Milà.

A banda d'aquesta relació, l'italianista adverteix sobre la important presència d'adverbis cultistes amb terminació *-ment*, la majoria dels quals introduïts *ex novo* en la llengua catalana per l'escriptor, partint de models literaris italians. Tres en concret, però (*curialment*, *grandament*, *rudament*), podrien dependre de lectures aragoneses.⁶²³⁹ Però són in comptables els apresos llegint llibres en toscà literari, fonamentalment, les obres de Boccaccio, on abunden adverbis del tipus *disonestamente*, *maravigliosamente*, *reverentemente*, *smisuratamente*, *splendidamente*, *vituperosamente*, etc.; els quals il·luminaran també, retòricament, les pàgines del *Curial*. D'altra banda, la recurrència d'adverbis com *certament*, *finalment* o *semblantment*, és també una marca d'italianitat literària. Pel que fa a la fraseologia, el professor Calvo anota algunes locucions més amunt ja comentades,⁶²⁴⁰ i n'inclou d'altres: “cercar nuu en lo jonch” (*cercare nodo nel giunco*, 'buscar infructuosament defectes on no n'hi ha'), “cercar pèl en l'ou” (*cercare il pelo nel uovo*, expressió sinònima de la precedent), “fer mot” (*fare motto*, 'adreçar la paraula a algú'), “gratar-li la tinya” a algú (*grattare la tigna*, 'ofendre'l'), “metre a la prova” (*mettere alla prova*, 'posar a prova'), “no és algun propheta acceptable en la sua pàtria” (*nessun profeta è ben acetto nella sua patria*), “portar a execució” (*portare a esecuzione*, 'posar en pràctica'), “tirar una palatera” (*tirare una pallottiera*, modalitat de

⁶²³⁸ D'acord amb la definició encunyada per SIMONE, Raffaele, *Esistono verbi sintagmatici in italiano?*, dins DE MAURO, T. – LO CASCIO, V. (eds.), *Lessico e grammatica. Teorie linguistiche e applicazioni lessicografiche. Atti del Convegno interannuale della Società di Linguistica Italiana*, Bulzoni, Roma, 1997, ps. 155-170.

⁶²³⁹ En italià és, quasi sempre, *grandemente*; en les obres aragoneses llegides a la cort de Nàpols, apareix de manera molt recurrent *grandament*, exactament com en el *Curial*.

⁶²⁴⁰ En el capítol precedent, II.1.1, quan tractàvem de la cultura popular.

tir de ballesta; ‘competir, rivalitzar’, en sentit figurat), “traure el cotó del jupó” (*trarre la bambagia dal giubbone*, ‘mantenir una relació sexual amb algú’), “voler bé” (*volere bene*, ‘estimar, sentir afecte’ per algú), “voler mal” (*volere male*, ‘odiar’). La toponomàstica de *Curial e Güelfa*, finalment, presenta també uns trets acusadament italians: l’Arta, la Güelfa, Arrigheto Capece, Pandolfo, Paulino, Andria de Nigro, Ambrosino de Spíndola, Ansaldo, Gerardo de Perúgia, Frederico de Venosa, Salonés de Verona, Bocadefar, Ostalriche, Bavària, Casalo, Pont de Stura, Portvendres, Partènope, Dante, Tito Lívio, Lucano, Ovídio, Virgílio, Júlio, Pompeyo, Jove, etc.

Per la seua banda, Olimpio Musso ja trobava coses “molt italianes” en el *Curial*, que el feien dubtar encara, pel 1991, de la catalanitat estricta o original de l’obra. Eren indicis com ara l’abús de l’adjectiu quantitatiu *molt* “regolarmente unito ad aggettivi di grado positivo”, d’acord amb un hàbit corrent en la prosa literària medieval d’Itàlia, on l’adverbi *molto* solia precedir, amb valor hiperbòlic, un superlatiu.⁶²⁴¹ El mateix ocorre amb un altre adverbi genuïnament català –però ja arcaïtzant en temps del *Curial*–, com és *pur*, que l’escriptor reviscola emprant-lo a la italiana: combinat de vegades amb la conjunció *e*, i adquirint valors additiu i contrastiu (propis de *pure*, *e pure* i *eppure*).⁶²⁴² L’influx de l’italià explica frases del tipus “Festa no havia desplaer *per què* se n’eren anats, car ja sabia que no la lexarien allí, ans vindrien per ella, certament, e per açò se confortava molt” (*CeG* II.60). La construcció *per què* no pot tenir ací un valor causal, sinó concessiu, com observa Xavier Rofes: “El fet que Festa no tingués desplaer no es deu en cap cas al fet que els cavallers se n’haguessin anat sense ella.”⁶²⁴³ En el cas de la locució conjuntiva, com sospita o apunta Rofes,⁶²⁴⁴ sembla evident l’expressió de pensaments concessius italians (per calc sintàctic de *ben che fosse...*) adaptats a la prosa catalana: “E Guillalmes, *bé que fos cansat e las*, se dreçà contra ell” (*CeG* II.102); “*Curial, bé que fos molt forts ans fortíssim...*” (*CeG* III.82).

El professor Calvo constata la confluència en la novel·la d’influxos literaris i orals, i, entre els literaris, remarca la importància de Boccaccio com a rebost de recursos

⁶²⁴¹ MUSSO, O., *Il romanzo cavalleresco...*, p. 47, n. 6.

⁶²⁴² ROFES MOLINER, Xavier, Les construccions concessives en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 743-794 (p. 785).

⁶²⁴³ ROFES MOLINER, Xavier, Condicionals concessives i altres construccions de valor concessiu en el ‘*Curial e Güelfa*’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 795-842 (ps. 802-803).

⁶²⁴⁴ ROFES MOLINER, X., *Les construccions concessives...*, p. 763.

lexicogràfics, retòrics i estilístics. De l'obra del certaldés procedeixen múltiples substantius catalanitzats per l'anònim del *Curial* (*affeció, arguments, brutura, lineaments, preda, recordança, tardidat...*), adjectius en general (*amaestrat, blanda, bruta, inhonesta, pensosa, reverenda, sublime...*) i adjectius cultistes amb terminació –*ble* (*delectable, enemigable, espaventable, incredible, innumerable, tol·lerable, vituperable...*). Pensem, a més, que, dels 156 distints adverbis del *Curial* acabats en –*ment*, 101 coincideixen amb els utilitzats per Boccaccio, sobretot en el *Decameron*.⁶²⁴⁵ Si comparem a més el text del *Curial* amb el del *Tirant*, observarem que en la novel·la escrita a València la freqüència d'adverbis amb –*ble* és molt més discreta i reduïda.⁶²⁴⁶ La *imitatio* del gran narrador toscà és palesa en l'aparició en *Curial e Güelfa*, a banda d'aquests adverbis, de verbs i construccions verbals com *aquistar, assallir, avivar, consumir, damnar, desenvolupar, devenir* + ADJECTIU, *imaginar* + INFINITIU, *infestar, motejar, revocar, saludar, es vol / es volen*, o d'unitats plurinominals *spesses voltes, ultra mesura, per força*, que són calcades del toscà literari.

Criden l'atenció de l'especialista dues circumstàncies: (1) els italianismes lingüístics no solen dependre de la imitació directa o el “plagi” literal d'autors italians, sinó que es concentren en passatges narratius i dialogats, on el llenguatge és menys retoricat,⁶²⁴⁷ i (2) la majoria d'aquestes italianismes es concentren sobretot al llibre III.⁶²⁴⁸ La primera qüestió s'explica per la sistemàtica manera que té l'autor d'imitar els textos italians reelaborant-los, reescrivint-los, dissimulant-los. Ho fa quan reproduceix una frase de Boccaccio i en suprimeix algun mot, n'altera algun altre, recorre a sinònims catalans que divergeixen respecte del lexema original italià... En canvi, quan la narració

---

⁶²⁴⁵ Heus ací la relació completa que ofereix Calvo: *agrament, amigablement, amorosament, amplament, antigament, ardentment, ardidament, asprament, atentament, certament, clarament, complidament, contínuament, convinentment, copiosament, cruelment, cubertament, desmoderadament, desonestament, discretament, dolçament, dolorosament, dretament, durament, equalment, esforçadament, espaventablement, especialment, espessament, esplèndidament, eternalment, expressament, falsament, feelment, finalment, follament, furiosament, generalment, gloriosament, graciosament, greument, honestament, honradament, humilment, injustament, íntegrament, justament, largament, laugerament, lealment, lliberament, longament, lliurement, majorment, malament, maravellosament, miserament, mollament, noblement, notablement, novament, novellament, ordonadament, pacientment, particularment, personalment, pobrement, prestament, presumtuosament, primerament, pròpiament, pròsperament, públicament, rahonablement, ricament, rudament, sàviament, secretament, semblantment, senyaladament, simplement, solament, solemnement, stretament, suaument, súbitament, successivament, ubertament, universalment, valerosament, vanament, verament, vergonyosament, viciosament, vigorosament, vilment, virtuosament, visiblement, vituperosament, volenterosament, voluntàriament.*

⁶²⁴⁶ COLÓN, Germà – PEREA, Maria-Pilar – UEDA, Hiroto, Lingüística quantitativa: *Curial* vs. *Tirant*. Una mateixa procedència geogràfica?, dins *Vox Romanica*, 71, Tübingen – Basilea, 2012, ps. 131-159 (ps. 150-151).

⁶²⁴⁷ Sense entrar ací en detalls, us remetem a les intertextualitats que connecten el *Curial* amb Boccaccio, documentades en el capítol II.1.5.

⁶²⁴⁸ CALVO RIGUAL, C., *Curial e Güelfa* i Boccaccio..., p. 323.

i el diàleg són més desimbolts, producte de la seua faceta de creació directa i original, troba més llibertat per a introduir italianismes. Molts d'aquests, de ben segur, els hauria interioritzat i incorporar al seu ideolecte col·loquial, producte d'haver residit durant anys en un ambient monolingüe italià. Tingudes, doncs, en consideració aquestes i altres evidències lingüístiques, l'anàlisi de Cesáreo Calvo...

“...demostra que l'italià era una llengua familiar per l'autor del *Curial*, un personatge de llengua catalana que visqué molt de temps a Itàlia i que de manera més o menys conscient va incorporar a la seua novel·la un bon grapat d'elements italians. L'influx es manifesta en particular en dos nivells lingüístics: el lèxic i la sintaxi, que són, per descomptat, els que més fàcilment poden ser afectats per la influència d'una altra llengua. Es podria pensar *a priori* en uns calcs en els fragments on la crítica ha esbrinat fins ara la presència de diferents autors italians, però és precisament ací on els italianismes són absents, la qual cosa reforça la idea que la presència d'elements italians no respon a una còpia servil de models italians, sinó a un influx directe, podríem dir –si ens és premesa l'expressió– ‘ambiental’.”⁶²⁴⁹

Pel que també s'ha dit, és ben probable que el llibre III, el que concentra una major influència italiana en els més diversos aspectes, haguera sigut escrit en la seua versió definitiva en aquest “ambient” monolingüe italià. Recordem que les filigranes o marques d'aigua dels quaderns del manuscrit únic de la novel·la ens remeten a Milà i a l'any 1447: al moment en que residia allí Enyego d'Àvalos, en qualitat d'ambaixador d'Alfons el Magnànim, quan la Corona d'Aragó aspirava a ser “senyora de Milà.”⁶²⁵⁰ Pel que afirma Calvo, podríem deduir també que l'ambient d'aprenentatge d'aquest italià podria situar-se més al nord de la península que no al sud, és a dir, més prop de Milà que de Nàpols. Això explicaria perfectament que l'anònim aplique amb naturalitat l'article determinat als noms propis femenins d'àmbit cultural italià: *la Güelfa*, *la Festa*, *l'Arta* (però, no *la Làquesis*, sinó *Làquesis*, “verge alamanya”). Aquesta és, segons el mateix Calvo, una característica d'àrea toscana i septentrional.⁶²⁵¹

* * *

---

⁶²⁴⁹ *Ibíd.*

⁶²⁵⁰ Vegeu el capítol I.2.7, on tractem dels trets codicològics del manuscrit del *Curial*.

⁶²⁵¹ CALVO RIGUAL, C., *Curial e Güelfa* i Boccaccio..., p. 323.

De la mateixa manera que s'ha fet amb el castellà, oferim seguidament un quadre sinòptic d'influències lingüístiques del volgare italià (manlleus lèxics, calcs sintàctics, parèmies, plagis boccaccescos, etc.), que permeta –a falta de nous estudis monogràfics que els documentaren en profunditat– constatar la palmària “italianitat contextual” de la novel·la. S'exposarà sense pretensions d'exhaustivitat. Solament amb l'objecte de mostrar d'una manera “impressionista” la complexitat d'influències de la llengua i la cultura italianes (literàries, col·loquials, terminologia militar...) que enriqueixen –fins al punt d'hibridar-la– la prosa catalana de *Curial e Güelfa*. La reposició de la majoria dels manlleus que prèviament enumeràvem en el seu context ens ajudarà a entendre millor com i de quina manera els incorporava l'escriptor al seu discurs:

Curial e Güelfa

Expressions italianes procedents del registre col·loquial i de fonts literàries

amants de la fortuna (I.0)

amati dalla fortuna (Boccaccio, *Dec.* X,8)

dolçor amarga (I.0)

amara dolcezza (conegut oxímoron de Petrarca)⁶²⁵²

amorós, ans dolorós camí (I.0)

amoroso, anzi doloroso pensiero (Boccaccio, *Filocolo*)⁶²⁵³

gentil home (I.0 *et passim*)

gentiluomo⁶²⁵⁴

una molt bellíssima dona (I.1)

una molto bellissima donna⁶²⁵⁵

d'una casa baixa (I.1)

essere (qualcuno) di casa bassa⁶²⁵⁶

⁶²⁵² El conegut oxímoron petrarquesc, que l'escriptor divulga tant en romanç com en la seua obra llatina, dóna significativament la benvinguda al lector del *Curial*.

⁶²⁵³ BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio ENZO QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, qüestió 11: “amoroso pensiero non la turbava, anzi doloroso.” Deutor, el certaldés, de Petrarca (*Canzoniere*, 14, vv. 6-7): “amoroso camin (...) al dolce porto de la lor salute.” Vegeu BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 76).

⁶²⁵⁴ L'autor no hi aplica l'ús restrictiu de *gentilhome* en català ('persona de noble naixença, tributària de gentilesa'), sinó amb l'ús més extens que tenia el vocable en italià. En el *Curial* equival a 'prohom', tan si era un escuder, un burgés o un home de paratge. Per exemple, en el cap. III.80 es refereix a un simple escuder com un *gentil home*.

⁶²⁵⁵ Depén intertextualment de CAVALCA, frate Domenico, *Volgarizzamento delle Vite de' Santi Padri*, Tipogr. de Raffaele de Stefano e socii, Nàpols, 1836, p. 531, com es veurà en el capítol II.1.7, on tractem de les fonts religioses de l'obra.

⁶²⁵⁶ Molt usual en italià, i amb aquest ordre sintàctic, com insistirem en altres capítols. Compareu, verbigràcia, amb CARTARI REGGIANO, Vincenzo, *Le vere e nuovi imagini degli Dei delli antichi*, Tipogr. de P. P. Tozzi, Venècia, 1614, p. 361: “benché fosse di casa bassa e vile.”

desenvolupats dels tràfecs mundanals (I.1)	disinviluppato / sviluppato / alienato ('alliberat'; <i>svilupii</i> , en Boccaccio, <i>Dec. X,7</i>) dai trafichi mondani ⁶²⁵⁷
desenvolupades de totes les passions passades (III.94)	
treballaven en aquistar la gràcia del piadós Redemptor (I.1)	acquistare ('obtenir, adquirir'), o l'equivalent llombard <i>aquistà</i> .
bé que fos en tendra edat constituït (I.1)	ben che fosse ('encara que fóra, per bé que fóra')
Curial, bé que fos estranger (I.17)	
Guillalmes, bé que fos cansat e las, se dreçà (II.102)	
Curial, bé que fos molt forts ans fortísim (III.82)	
no ·l denyava partir de si, ans volia que de aquella pobretat que de son pare li ere romasa se tengués per content (I.1)	anzi ('sinó que; ans al contrari; fins i tot; més aviat; millor dit...')
se era enamorat lo marquès de la Andrea, sa muller, que ja no curava de degú, ans oblidava totes altres coses (I.3)	
no ·s metia avant axí com solia, ans s'estava apartat (I.3)	
La Güelfa amava molt aquest Melchior e fi ava d'ell no solament les riqueses, ans encara tots los seus secrets (I.5). Etcètera.	
amant-la son marit ultra mesura (I.2)	oltre misura ('extraordinàriament')

⁶²⁵⁷ Aquesta frase depén d'una altra, "alienata da' trafichi mondani", que l'autor reescriu reemplaçant el verb. Vegeu DI AUSILIO, Fra Camillo (ed.), *Sommario dell'antichissima origine della religione carmelitana*, Tipogr. de Giovanni Giacomo Carlino, Nàpols, 1601, ps. 18-19. Més detalls sobre aquesta font en el capítol II.1.7. Pel que fa a *sviluparsi* (amb variants *disinviluparsi* o *disviluparsi*, en diccionaris antics), és molt rar en l'accepció d' 'alliberar-se'. Tanmateix, en fan ús puntual els grans autors antics i moderns BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, X,7: "acciò che io, consolato, mi sviluppi da queste pene" (el text que influeix directament, com s'observa, en l'autor del *Curial*); BANDELLO, Matteo, *Novelle*, ed. a cura de Luigi RUSSO i Ettore MAZZALI, Rizzoli, Milà, 1990, p. 702; FOSCOLO, Ugo, *Ultime lettere di Jacopo Ortis: poesie e carmi*, ed. a cura de Mario PUPPO, Rusconi Libri ("Clasici italiani per l'uomo del nostro tempo"), Milà, 1987, p. 170: "sviluparsi", o el milanés MANZONI, Alessandro, *Tutte le poesie*, ed. a cura de Luca DANZI, BUR-Rizzoli, Milà, 2012, In morte di Carlo Imbonati (vv. 114-115): "Dolcemente così dal mortal carco / me sentii svilupato."

torbat ultra mesura (I.6)	
content ultra mesura (III.92)	
Emperò, les làgremes donant loch a la longuesa del temps, a menys plànyer començà (I.2)	la lunghezza del tempo (“e per la lunghezza del tempo avesse le sue tritzizie e disonestà dimenticate”, Boccaccio, <i>Dec.</i> III,3)
Emperò, les làgremes són de tal condició que fan loch a la longuesa del temps (II.67)	
demanant e requirint-ho la longuesa del temps e la multitud dels dies (II.86)	
Emperò, com la longuesa del temps fes fugir les làgremes (III.40)	
Emperò, Déu volent, la longuesa del temps secarà les làgremes (III.62)	
De la qual cosa la Güelfa dolor inextimable sentí... a menys plaer començà (I.2)	“La qual cosa... inestimabile doglia cagione... a men dolersi avea cominciato” (Boccaccio, <i>Dec.</i> X,9)
Per què axí fort d’ella se enamorà... (I.2)	così forte (calc sintàctic)
axí fort lo combaté que tots los metges lo pronusticaren a mort (I.2)	
se enamorà e s’encès [d’amor] (I.2)	“accendendosi” (d’amore). Boccaccio, <i>Dec.</i> I,5)
en la sua amor s’escalfava e s’encenia (I.8).	
axí fort d’ella se enamorà..., que altra cosa no ohia ne veyà (I.2)	“sì forte di lei subitamente s’inamorò, che altro non poteva pensare” (Boccaccio, <i>Dec.</i> II,7)
no havia bé ne repòs sinó tant com ab la Güelfa stava (I.2)	“niun di loro avea né ben né riposo se non tanto quanto erano insieme” (Boccaccio, <i>Dec.</i> X,8)
devench molt famós (I.3 i 7)	divenire / diventare (‘esdevenir’)
devendria molt valerós (I.5)	
e -l confortava a devenir millor e major (I.7)	
devench molt gelós (I.34). Etcètera	
jove e fresca (I.3)	“giovane e fresca” (Boccaccio, <i>Dec.</i> II,8 i VII,9)

ne a ella paria cosa onesta demanar-lo (I.4)	“né a lei cosa onesta pareva il richiedernele” (Boccaccio, <i>Dec.</i> IV,1)
un valorós jove (I.4)	“un valoroso amante” (Boccaccio, <i>Dec.</i> IV,1)
ymaginà avançar-lo (I.4)	immaginare (‘proposar-se) + INFINITIU: ⁶²⁵⁸
estant imaginant en açò: cercant via e manera com se tolgués davant aquella cruel e desavisada vergonya (I.8)	immaginare (‘intentar’) cercare via (‘buscar una manera’)
cercar via per la qual la tua honor créxer pusques (I.8)	
cercaven via com porien desfavorir Curial (II.76)	
ella mateixa cercà via com lo remuntàs (III.80)	
desig aquest cavaller e cerch via contra tot son grat com lo pusca haver (III.81)	
portava ·s molt ornat (I.5 i III.31)	portarsi / essere ornato (Boccaccio, <i>Dec.</i>) ⁶²⁵⁹
una gran caxa plena tota del thesor (I.6)	thesoro / thesorero
tots los meus thesors (I.8)	
seré avara en guardar lo thesor (II.70)	
no solament lo thesor e joyes (II.115)	
tot lo thesor del soldan (II.127). Etcètera	
Fàraig e son pare foren thesorers de molts reys (III.61)	

⁶²⁵⁸ Segons BOURCIEZ, Édouard, Nota-ressenya de R. Miquel y Planas, “Curial e Güelfa”, dins *Bulletin Hispanique*, 36-2, París, 1934, ps. 227-229 (p. 228), “on sait qu’en bon provençal, le verbe *avansar* comporte, de la part de la dame, une aide pécuniaire très large accordé à l’élú de son coeur pour qu’il puisse, richement équipé, faire se preuves de loyal amant et de preux chevalier.” En qualsevol cas, per influx del provençal i de la literatura d’amor cortés, era verb usual entre autors florentins del *Trecento*, com ara VILLANI, Giovanni, *Istorie fiorentine*, ed. a cura d’Achile MAURI, Nicolò Betto e Comp., Milà, 1843, p. 414: [Messer Pino de la Tosa fou] “il più leale a la parte Guelfa per lo popolo e per lo Bene fu uno grande imprenditore di grande cose per avanzarsi.” Podriem comptar-lo, doncs, com un italianisme més.

⁶²⁵⁹ S’emprava l’epítet d’*ornato*, en el llenguatge cortés italià, per a la indumentària, joies, etc. (els “ornaments” exteriors que podia exhibir un cavaller), però també per a les virtuts i qualitats morals o intel·lectuals (els “ornaments” de l’ànima).

l'emperador e lo thesorer (III.93)

no obstant que ell fos molt ben acostumat (I.7)	costumato ('ben criat i educat'; Boccaccio, <i>Dec.</i>) ⁶²⁶⁰
créixer en bellesa e virtut (I.7)	crescere in bellezza e in virtù ⁶²⁶¹
que nostre Senyor a aquest punt aportats los havia (I.8)	apportare ('dur, conduir, portar')
la letra que l'haraut li havia aportada (I.13)	
aquesta d'armes, a la qual nostre senyor Déu t'a aportat (I.14)	
ta mala justícia t'a a aquest punt aportat (I.17)	
en tan gran e tan desonest perill la havien aportada (I.18)	
la aportava tots temps penjada	
davant los pits (I.22). Etcètera.	
insoferibile (I.8)	insofferibile (cultisme literari)
que d'açò fessen mot al marqués (I.8)	fare motto (a qualcuno; expressió col·loquial)
inextimable plaer (I.8)	inestimabile (Boccaccio, <i>Dec.</i>) ⁶²⁶²
En en lo seu pits gentil... s'encès una flama foguejant (I.8)	Il gentil petto acceso in fuoco d'ira (Boccaccio, <i>Amorosa visione</i> , XXVI, v. 13) ⁶²⁶³
alguna impressió de amorós plaer encara no era entrat (I.8)	"non era alcuna impressione de cittadinoesco piacere potuta entrare" (Boccaccio, <i>Dec.</i> V,1)
li semblava aquell dinar durar un any (I.8)	gli sembrava (che) quel pranzo durasse un anno

---

⁶²⁶⁰ *Decameron*, novelle I,8 ("Arrivò a Genova un valente uomo di corte, e *costumato*") i IV,1 ("Egli riuscì il più leggiardo, e 'l meglio *costumato*, e con più particolare virtù che altro giovane alcuno").

⁶²⁶¹ *Modo di dire cortés*, recollit per MARGINI, Giovanni, *Reggia oratoria in cui sono tutti i verbi italiani e d'altri molti vocaboli dell'ultima Crusca, con tutti i loro significati*, Tipogr. Eredi Baglioni, Venècia, 1820, p. 565, que ho tradueix per l'expressió llatina *pulchritudine augeri*.

⁶²⁶² Però també en altres autors del vulgar toscà, com Giovanni Secambi (Lucca, 1348-1424), en SERCAMBI, Giovanni, *Le Chroniche*, ed. a cura de Salvatore BONGI, Tipogr. Giusti, Luca, 1892, vol. 1, p.247: "fusse dolore inextimabile la morte sua." O en l'humanista i poeta napolità de la segona meitat del segle XV Jacopo Sannazaro.

⁶²⁶³ BOCCACCIO, Giovanni, *Amorosa visione*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1974; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

	(calc sintàctic)
en plaers, burles e solaços ab ell tota aquella matinada consumà (I.8)	consumare ('deixar passar el temps', Boccaccio) ⁶²⁶⁴
com en açò haguessen ja consumada la resta de la nit (I.22)	
aquell jorn e altres molts la Güelfa e la abadessa consumaren (II.71)	
aquella resta de nit... consumà (III.103)	
tant més en la su· amor s'encenia e s'escalfava (I.8)	"intanto più s'accendeva l'ardore" (Boccaccio, <i>Dec.</i> II,7)
sinó la freqüentació de l'anar e venir (I.8)	frequentazione ('recurrència d'un esdeveniment'), frequentare ('reiterar, repetir')
la inhonesta e contínua freqüentació de Curial ab la Güelfa (I.10)	
la freqüentació que fa en anar e venir a l'hostal de Làquesis (II.115)	inonesta ('deshonesta')
E tant freqüentà la tendra donzella aquest fet, que ·s pres esment de la bellesa del cors de Curial (III.43)	
inhonesta e contínua freqüentació (I.10)	
te prech que fer ho vulles (I.11)	io ti prego che, io vi prego che, etc.
Mes prech-te que si ab veritat (I.12)	
axí ·t prech me dons loch (I.16)	
prech-vos que atorguets (I.16)	
yo ·t prech per nostre senyor (I.17)	
yo ·t prech per aquell bé e per aquella honor (I.17)	

⁶²⁶⁴ La influència del certaldés en aquest ús verbal és advertida per MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 967-968).

yo us prech que us spatxets (I.26). Etcètera	
caygué-li en lo cor que açò poria ésser enveja d'aquells ancians (I.9)	cadere nel cuore ('adonar-se'n, assimilar un fet'; sobretot en literatura devocional)
intol·lerable dolor (I.10)	tollerabile, intollerabile (cultismes literaris)
si per ventura ab axò que fas poguesses escapar, encara serie tol·lerable (III.48)	
Ytàlia copiosament t'a dotat (I.11)	copioso ('abundant'). ⁶²⁶⁵ Boccaccio (<i>Decameron</i>)
donant-me tots temps	
copiosament (I.23)	
foren servits esplèndidament e copiosa (I.23)	
amplament e molt copiosa (I.23). Etc.	
tempera tots moviments e pensa-y bé (I.11)	pensarci bene ('reflexionar')
dolor inextimable (I.12)	dolore inextimabile (lírica italiana); ⁶²⁶⁶ "inextimable doglia" en Boccaccio (<i>Dec.</i> X,9)
no sabent yo qui d'açò t'ha informat, anvides sabré respondre, mas pur proveyré a la mia vera e simple escusació (I.12)	pure / pur / eppure (amb diversos valors i significats)
he ardiment de parlar; e pur, com aldre seguir se'n degués, yo són en tal punt que, si en altra manera me'n volgués regir, no poria (I.27)	
e, com s'esdevenués que ho sàpia, pur ja serà fet, o almenys serà passat lo torneig, e seré venguda (II.12). Etcètera	

⁶²⁶⁵ En italià, documentat almenys des del 1306. Vegeu CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 921).

⁶²⁶⁶ Per exemple, en un vers del poeta Giovanni Secambi (Lucca, 1348-1424), en SERCAMBI, Giovanni, *Le Chroniche*, ed. a cura de Salvatore BONGI, Tipogr. Giusti, Luca, 1892, vol. 2, p. 247: "fusse dolore inextimabile la morte sua." També usa l'expressió l'humanista Jacopo Sannazaro (Nàpols, 1456-1530), el poeta que cantà les noces de Costanza d'Avalos, primogènita d'Ényego d'Àvalos. Vegeu SANNAZARO, Jacopo, Arcadia, ed. a cura d'A. MAURO, dins SANNAZARO, J., *Opere volgari*, Laterza, Bari, 1961; reed. per Zanichelli, Florència-Milà <<http://sorveglianza.host56.com/profgraziano/contenuti/ebook/Ebook20Vari/Iacopo20Sannazaro20-20Arcadia.pdf>>, consultada en gener del 2013: "senza fatica e dolore inextimabile non posso mirare."

lo cor li fugí e caygué mig viva en terra (I.14)	sfuggire il cuore ('defallir') ⁶²⁶⁷
tota la sanch li fugí (II.22)	sfuggire il sangue (di qualcuno; 'dessagnar-se' o, en sentit figurat, 'empal·lidir')
vista la sanch, fugí lo cor, e caygué mig viva (III.48)	cadere / giacere semiviva (Boccaccio, <i>Fiamm.</i>) ⁶²⁶⁸
moltes paraules descompostes dix (I.14)	parole scomposte ('inurioses, producte de la ira')
estordir (I.17)	stordire ('estabornir')
sobrada de dolor (I.18 i III.40), de compassió (I.22, 29 i 42), de ira (I.32 i II.48), de còlera (II.23i 75), de congoxa (II.67)	superato dal dolore, dalla passione, etc. ⁶²⁶⁹ + còlera ('ira')
e, per al dia assignat, fonch davant l'emperador (I.18)	il giorno assegnato ('assenyalat')
e assignà'ls, de volentat de les parts, per a la batalla, lo dia de sant Johan (I.33)	
E assignà'ls lo dia de sant Jordi per a la batalla (II.80)	
lo temps que ·l rey havia assignat li paria molt gran (II.81)	
E lo jorn assignat per a fer la batalla (II.113)	
e fos en Londres lo jorn assignat per fer la batalla (III.82)	
los assignà lo jorn següent (III.82)	
la qual a vint dies d'abril era assignada entre l'emperador e lo soldà (III.84)	
esperà lo jorn assignat (III.93)	

⁶²⁶⁷ Per exemple, en Angelo Poliziano (1454-1494): "Ma, sbigottito, si fuggì il mio cuore." Vegeu RUBBI, Andrea (ed.), *Poemetti del secolo XV-XVI*, Antonio Zatta e figli, Venècia, 1785, p. 69.

⁶²⁶⁸ Juntament amb *cadde mezzo viva*, la parla coneixia també la variant pessimista: *cadde mezzo morta*.

⁶²⁶⁹ Com en PIZZAGALLI, Daniela, *La signora del Rinascimento. Vita e splendori di Isabella d'Este*, Rizzoli, Milà, 2001, p. 119: "È talmente vinta e superata dal dolore...", cita treta d'un context epistolar. Un altre exemple podia ser: "Enea fu superato dalla passione amorosa", en DE' NOTARI, Costantino, *Il duello dell'ignoranza e della scienza*, Tipogr. de Girolamo Bordone i Pietromartire Locarni, Milà, 1607.

una molt bella filla (I.22)	una molto bella (figlia, giovane, etc.) ⁶²⁷⁰
una molt bella hacanea (II.40)	
si ·m vol bé e si ·m té per seu, axí com me dix (I.22)	se mi vuole bene e se mi ha per suo (calc sintàctic): volere bene + tenere per suo ⁶²⁷¹
se més a genolls en terra (I.22)	metersi a ginocchi/ginocchio in terra ⁶²⁷²
ab aygua freda e altres arguments se treballaven reduir-lo a sanitat (I.22)	argomenti, ‘mitjans, remeis, allò que s’aplica per a guarir o alleujar una malaltia’ (Boccaccio, <i>Decameron</i> , cinc esments) ⁶²⁷³
no sens innumerable companyia e molta gent notable (I.22)	innumerable (‘innombrable’)
fa-li desmesurada festa (I.22)	smisurato, smisuratamente (Boccaccio)
foren servits splèndidament (I.22)	splendidamente (Boccaccio: “e con gran festa mangiano splendidamente serviti”, <i>Filocolo</i> , IV,99)
foren servits esplèndidament e copiosa (I.23)	
foren splèndidament, a gran maravella, servits (II.31)	
foren servits esplèndidament (II.95)	
menjaren splèndidament (II.108)	
Curial lo féu servir esplèndidament (III.89)	
tothom fonch servit esplèndidament (III.101)	
dos cavallers qui presumtuosament assajaren posar màcula (I.23)	assaggiare (‘intentar, tractar de’)

⁶²⁷⁰ Per exemple, en una obra ben coneguda per l’escriptor: “e disse che ben era vero, come dicea, que ben v’avea una molto bella giovana.” Vegeu CAVALCA, Domenico, *Vida dei Santi Padri*, ed. a cura de Carlo DELCORNO (“Archivio romanzo”, 15), Edizioni del Galluzzo – Fondazione Ezio Franceschini, Florència, 2009, vol. 1, p. 1.348 (IV,xxxviii,36).

⁶²⁷¹ La primera locució és molt comuna, i ja comentada; la segona sembla dialectal, del nord d’Itàlia. Així, llegim en una lletra d’Ugo Foscolo remesa a un amic milanés: “Chè, s’ella non mi tiene per suo, io la terrò ad ogni modo per mio: però desidero di sapere talvolta como ella si sta.” En FOSCOLO, Ugo, *Prose e poesie, edite ed inedite*, ed. a cura de Luigi CARRER, Tipogr. del Gondoliere, Venècia, 1842, lletra XI, p. 617.

⁶²⁷² En castellà, hom parlava en el segle XV, com en l’actualitat, de “ponerse de rodillas en tierra”; en català medieval, hom troba *ficar genolls en terra* (crònica de Desclot i altres), *fermar genoll en terra i donar del genoll en terra* (en *Tirant lo Blanc*).

⁶²⁷³ MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques..., ps. 964-966.

assajà de dir paraules no tan discretes (I.31)

farets gran malvestat si axò assajats (II.27)

no n’i havia degú qui assajàs a dir qual d’ells
era lo millor (II.55)

en tant que per ventura molts hagueren assajat
fer-li algun enuig (II.72)

lo marquès haurie mal seny si alguna cosa de
aquexes assajava (II.118)

ço que altra vegada, ab menys rahó, han assajat
(III.55)

a fer ço que en algun partit no hagueren si açò
no fos assajat (III.61)

ris molt (I.23)

rise molto (‘rigué molt’; Boccaccio, *Decameron*)

ris lo rey molt (II.99)

ab los hulls solament tenia moltes bèsties en
pastura (I.23)

avere delle bestie in pastura⁶²⁷⁴

furtà lo seu cor (I.23)

rapire il cuore (di qualcuno), ‘captivar-lo’⁶²⁷⁵

cintures (I.23)

cintura (‘corretja’), en Dante;⁶²⁷⁶ encara que ací
depén textualment de Boccaccio (*Dec.* X,9)⁶²⁷⁷

descarregat de la gent que l’infestava (I.23)

infestare (lèxic militar: ‘colpire, battagliaire,

la multitud de gent que ·ls infestava (II.22)

tenere in pericolo continuo’). Usat per Boccaccio
en sentit figurat (*Dec.*, *Fiamm.*, etc.)⁶²⁷⁸

los cavallers dels scuts negres per tot son poder
havia infestats molt (II.48)

---

⁶²⁷⁴ Locució amb connotacions eròtiques ja comentada en el capítol precedent II.1.1.

⁶²⁷⁵ Habitual, emperò, en lectures piadoses i opuscles religiosos del *volgare* toscà.

⁶²⁷⁶ CASANOVA, E., Los cultismos en *Curial e Güelfa...*, p. 921.

⁶²⁷⁷ Vegeu el capítol II.1.5, on tractem del *Decameron* en el *Curial*.

⁶²⁷⁸ En el *Decameron* (*Introd.* a la II jornada): “Si ragiona di chi, da diverse cose infestato, sia, oltre alla sua speranza, riuscito a lieto fine.” En napolità també es coneixia aquest sentit figurat. Vegeu DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 637: “Lo re infesstava madamma Lucrecia, cha le voleva parlare a ssulo a ssulo. Essa le resposse che era contenta se le faceva una esscritta de mano soa de pigliarella per mogliere, se moreva la regina.”

los havem molt infestats (II.50)	
Tròyol infestava los seus mirmidons (II.62)	
si la ajuda mia te pot en res ésser aprofitable (I.23)	profitabile
com strangolís e fos ja en punt de morir (I.24)	strangolare ('estrangular') ⁶²⁷⁹
Curial, qui no era menys encès de la bellesa de Làquesis (I.26)	“acceso nondimeno della sua bellezza” (Boccaccio, <i>Dec.</i> II,7)
conegué ubertament que eren namorats (I.26)	'namorato / 'namorati
havia conexença que n'era namorat (I.32)	
e s'i era namorat de la Güelfa (I.32)	
fa l'home namorat (III.17)	
com ella quasi ab passos descomposts se'n volgués tornar, e la virtut li fallís (I.26)	passi scomposti ('passes insegures')
Làquesis tornà tota vermella e tremolosa (I.26)	“tutta di vergogna divenuta vermiglia” (Boccaccio, <i>Dec.</i> II,8)
Curial, yo us prech que us spatxets d'aquesta terra ['abandonar, anar-se'n'], e, lo pus prest que ésser pusca, partits d'ací (I.26)	spacciare, spacciarsi ('abandonar un lloc; exiliar- se')
en manera que yo torn nou en Monferrat, e entretant yo ·m spatxaré ['anar-se'n'] (I.26), 1a acc.	spacciare ('afanyar-se')
Si no m'entens a ajudar, espatxa't ['afanya't'] a respondre (III.21)	
Sus, sus, espatxats-vos ['espavileu-vos'], que yo trigue massa (III.46)	
E axí, fi lla mia, espatxa't ['espavila't'] (III.46)	
haver elegit home noble o valorós (I.27)	“l'avere eletto savio e valoroso amadore” (Boccaccio, <i>Dec.</i> II,8)

⁶²⁷⁹ Amb adaptació de la forma conjugada italiana, *strangolasse*, al català > *strangolís*. Algun crític ho documenta com a possible provençalisme, però no és el cas.

lo guarniment de la qual no -s fóra apreciat
laugerament (I.27)

“il cui guarnimento no si saria de leggeri
apprezzato” (Boccaccio, *Dec.* X,9)

e açò és ver que (I.27)

“egli è vero che” (Boccaccio, *Dec.* II,8); è vero
che, ciò è vero che, non è vero che...

És ver que ma intenció és (I.8)

És ver que yo t’am (I.8)

Açò és ver que nosaltres... (I.10)

E si per ventura no és ver (I.12)

És ver que lo cavaller acusat ha dos fills (I.15)

Açò és ver: que yo nulls temps amí home (I.27)

Etcètera

conegué que gran affecció li havia (I.29)

afezione (‘amor, benevolència, adhesió afectiva’)
/ afezionato

amor no és sinó una gran e ampla affecció (I.29)

Ab quanta affecció, o molt noble e magnífi ca
senyora, aquell valerós Curial vos besa les
mans! (II.68)

no obstant que lo dit Dant fos affeccionat a la
parcialitat del rey Carles (II.113)

vos prech ab affecció que (II.122)

parlava de Curial ab tanta affecció que no és en
dir (III.80)

comunicà aquestes noves a la Güelfa ab molt
gran affecció (III.88)

dues raboses qui davant molta gent volien matar
una dona nua, e que la gent stava tota sobre si,

stare sopra di se (‘dubtar, romandre indecís;
romandre en estat d’alerta’)⁶²⁸⁰

---

⁶²⁸⁰ Equivalent en sentit, de vegades, a la locució espanyola *estar en un ay*. Vegeu el *VOCABOLARIO degli accademici della Crusca (quarta impressione)*, Tipogr. de Domencio Maria Manni, Florència, 1735, p. 279, s. v. *stare*. Per exemple, en el sienés CACCIAGUERRA, Bonsignore, *Vita del pellegrino penitente. Autobiografia di Bonsignore Cacciaguerra, 1495-1566*, ed. a cura de Raffaella RAGONE, Vivarium, Nàpols, 2005, p. 102: “et havendo scorso alcuni versetti, stava sopra di se et quasi dubitava, che non gli fussero perdonati i suoi peccati.” O també en un text dialectal venecià (SANUTO, Marino [Marin Sanudo], *I diarii di Marino Sanuto, 1496-1533. Dall’autografo Marciano Ital. cl. VII codd. CDXIX-CDLXXVII. Vols. 22-23*, Tipogr. de F. Visentini, Venècia, 1888, p. 18): “Tutta la terra stava sopra di sé; il Viceré havia fato tirar le soe zente propinque a Napoli et ivi alozar.” Citat per HERNANDO

que no li ajudaven (I.29)

Curial, oydes les paraules, no ·s cuytà molt a
respondre, ans estech un poch sobre si (II.79)

com la abadessa la hagués ja tota explicada, la
Güelfa estech un poch sobre si, e en aquell
moment no respòs cosa alguna (II.131)

morta són! (I.29, I.40, II.5, III.55)

morta sono! (calc sintàctic)

spesses voltes (I.29)

spesse volte

s'esforçaven... revocar los seus spirits (I.29)

rivocare gli spiriti (di qualcuno; Boccaccio)⁶²⁸¹

los seus spirits se éran molt llunyats d'ell (I.22)

tots los spirits li fugiren (I.26)

Car Déu és just e no permet longament stiga la
verga del pecador sobre la sort del just (I.29)

Si ringrazii quel Dio, che non lascia la verga del
peccatore sopra la sorte del giusto⁶²⁸²

¡Bon mercat li has fet...! (I.29)

fare buon mercato ('comprar barat')⁶²⁸³

en ma fe (I.29 *et passim*)

in fede mia⁶²⁸⁴

ço que veen e oen reciten ab usura (I.29)

con usura ('en abundància')

brau e ardit més que un leó (I.30)

più bravo e ardito che un leone⁶²⁸⁵

ardit com un leó (II.83 i 99)

degú no ·s gosava pendre ab ell, atès que n'avia
morts tres en lliça a ultrança (I.30)

prenderla con qualcuno ('desafiar-lo a combat')

SÁNCHEZ, Carlos José, *El reino de Nápoles en el Imperio de Carlos V. La consolidación de la conquista*, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Madrid, 2001, p. 216.

⁶²⁸¹ BOCCACCIO, G., *Filocolo*, *op. cit.*, ll. 3: "furono i suoi spiriti rivocati e tornati in se." L'arrel d'aquest concepte de *revocar* els esperits (que se'n volen cap al cel) prové de lectures de la teologia d'Agustí d'Hipona, com es veurà en el capítol II.1.7.

⁶²⁸² Parèmia de procedència bíblica ja comentada en el capítol precedent, II.1.1.

⁶²⁸³ En el sentit de 'contractar a preu avantatjós'.

⁶²⁸⁴ Fórmula característica del llenguatge cortés italià de l'època, molt present en els diàlegs aristocràtics de la novel·la. Per exemple, en el mateix capítol I.29: Respòs: 'Molt millor que d'abans, e *en ma fe* crech que són guarida' (...). E lo marquès replicà: 'Certes (...), car *en ma fe* gran dubte ·m fa (...).' L'abadessa, qui callar no podia, dix: 'Senyor, *en ma fe*, recordant aquest somni (...).' Respòs la Güelfa: '¿Per què ho voldriets? E *en ma fe* yo crech que no ha degú aci que no [ho] volgués (...).' La Güelfa era algun poch confortada, e dix a la abadessa: '*En ma fe*, plaer he haüt de vostre somni...' (...). L'abadessa li dix: 'Senyora, *en ma fe* yo no pusch creure...''

⁶²⁸⁵ Locució col·loquial italiana de la qual s'ha tractat ja en el capítol antecedent II.1.1.

que tan poca festa feya ell de un cavaller per combatre, com vós fariets d'aquexa nanya (I.30)	far poca festa (di qualcuno), 'subestimar'. Vocabulari militar o cavalleresc ⁶²⁸⁶
bell cavaller assats (I.31)	assai bel cavaliere ⁶²⁸⁷
una molt grossa lança (I.31)	una molto grossa lancia
tirar una palatera (I.32)	tirare una pallottiera ⁶²⁸⁸
maravellosament (I.34, I.36, II.5, II.38, II.43, II.44, II.46, etc.)	maravigliosamente (Boccaccio)
yo tench lo cor en altra part (I.36)	avere il cuore in altra parte ⁶²⁸⁹
poetant ab lo gest, mostrà alegria, fingint (I.36)	poetare ('crear literàriament', però també 'fingir, dissimular' sentiments) ⁶²⁹⁰
les filles de Píreus foren –poetant– per los déus convertides en piques (III.0)	
ab la ajuda de nosaltres, poetant, scrivi lo dessús dit libre (III.26)	
usant de la sciència de Baco, poetant, te esforcist scrivint cercar poètiques ficcions (III.34)	
ha cercades, e poetant escrites, coses tenyides de color de mentira (III.34)	
Bo és lo poetar (III.34)	
sucre tots dies amarga (I.40)	il troppo zucchero guasta le vivande ⁶²⁹¹
Boca de Far s'apartà un poch dels seus e signà a Curial que s'apartàs algun poch dels altres (I.43)	segnare ('indicar')
Festa li signà que callàs (II.56)	

⁶²⁸⁶ Us tronem a remetre al capítol precedent, II.1.1.

⁶²⁸⁷ Nou calc sintàctic de l'italià cortés, catalanitzat.

⁶²⁸⁸ Competir a una modalitat italiana de ballesta (vegeu amunt, en capítol II.1.1), però també, en sentit figurat, 'rivalitzar ardidament' dos contrincants, 'desafiar-se' mútuament.

⁶²⁸⁹ Habitual en literatura religiosa i profana. Per exemple, en fra Giordano da Pisa (1266-1311). Vegeu DA RIVALTO, fra Giordano, *Prediche del beato fra Giordano di Rivalto*, Tipogr. de Giuseppe Antonelli, Venècia, 1839.

⁶²⁹⁰ Sembla un pensament literari italià ("poetando col gesto, mostrò allegrezza, fingendo...") traduït mentalment al català. MARTINES, J., Aproximació a les novetats lèxiques..., ps. 960-961, atribueix l'ús d'aquest verb a les lectures de Dante, Petrarca i Boccaccio.

⁶²⁹¹ Vegeu el capítol II.1.1, on tractem de la paremiologia italiana que conté la novel·la.

encès de rabiosa ira (I.31, I.34, II.8, II.22 i II.49)	“in rabbiosa ira acceso” (Boccaccio, <i>Dec.</i> X,3)
encesos de rabiosa ira (I.43)	
encès-se tota de rabiosa ira (II.1)	
de rabiosa ira fonch encès (II.48)	
Salones de Verona, lo qual presumia tant de si, que no ·s tenia per dit que cavaller del món hagués durada contra ell (I.43)	presumere (en el sentit de ‘mostrar creure de posseir tal o tal qualitat, mèrit, etc.’ Boccaccio (<i>Decameron</i>) ⁶²⁹²
car, com los hòmens pobres de sciència, qui presumen saber molt, volen disputar (III.0)	
lo qual ja haguera pogut matar, si s’agués volgut (I.43)	ci vuole (‘cal, es requereix’)
recordable veneració / veneració recordable (I.46, II.37, II.113 i III.0)	recordabile + venerazione ⁶²⁹³
Mars... déu de batalles (II.0)	“Marte, iddio delle battaglie” (Boccaccio, <i>Filoc.</i> III,16) ⁶²⁹⁴
a sua natura tota és enemigable e superba (II.0)	enemigabile (‘hostil’)
desraons / desrahonable (II.5)	disragione / disragionevole (‘acció desassenyada’, ‘desassenyadament’, cultisme literari) ⁶²⁹⁵
han assallit lo dit mon germà (II.5)	assallire (‘assaltar’)
nulls temps havem assallit cavaller a traycio (II.5)	
assalliren-me un après d’altre (II.5)	
los cavalls dels cavallers que havets assallits (II.5)	
no mantenir pus aquella costuma, ne assallir	

⁶²⁹² CASANOVA, E., Los cultismos en *Curial e Güelfa...*, p. 921.

⁶²⁹³ La traducció en català toscanejant depèn de la lectura d’un text devot en llatí (les actes de martiri de santa Perpètua, vegeu el capítol II.1.7). En l’original, és “*recordatione venerabili*”.

⁶²⁹⁴ A banda d’aquesta connexió intertextual, literària (de què tractarem en el capítol II.1.5), cal advertir que, enfront del quel·lèpitet corrent en català (“déu de la guerra”), en italià s’empitava, en canvi, aquesta expressió de “dio / iddio delle battaglie” per a traduir la llatina *deus belli*.

⁶²⁹⁵ En poetes dels segles XIII-XV. En l’actualitat, es considera lèxic arcaic.

cavaller qui allens passàs (II.7)

no han per usança assallir camins ne apresonar
cavallers (II.12). Etcètera.

no ·m digats de no (II.8)

diré yo de no (III.48)

direm-li de no (III.55)

ho havia yo dit (II.8)

encara huy (II.8)

a petit pas (II.8, 26 i 40)

començen-lo a menar vers lo castell molt
vituperosament (II.8)

lo abaté molt vituperosament (II.9)

lo derrocà fort vituperosament (II.26)

e ·l féu volar a la terra molt vituperosament
(II.38)

tragueren-los de la galera assats vituperosament
(III.37)

conduïdor (II.9 *et passim*)

Curial s'arrestà e mirà ço que l'Arta diria e faria
(II.9)

Curial s'arrestà e no ·s mogué (II.26)

no s'arrestà sobre aquell, ans ne fér un altre
(II.38)

Mas Curial, no arrestant-se sobr· ell, fér altre
anglés (II.50)

Curial s'arresta; los feels s'acostaren (III.82)

no mi dite di no / dirò io di no / gli diremno di no
(*< dire di no, 'dir que no, negar-se'*)

l'avevo io detto (nou calc sintàctic de l'italià)

ancor oggi (significant 'tanmateix')

a piccolo passo ('sense pressa, xino-xano'; o bé,
per gal·licisme directe *< à petit pas*)

vituperosamente (Boccaccio)

conducitore (terminologia militar: 'guia de
soldats, capità d'una tropa')⁶²⁹⁶

arrestarsi ('detenir-se, aturar-se'). S'hi inclou el
verb sintagmàtic llombard *restà sù* > "restar
sobre" ('romandre amb, entretenir-se amb'), que
més avall s'examinarà.

---

⁶²⁹⁶ D'aquest vocable (*conductor* en la cancelleria del rei d'Aragó), s'ha tractat en el capítol II.1.1.

prenets vós per les treces (II.10)	“presa e per le trece tirandomi” (Boccaccio, <i>Dec.</i> II,7)
la pris de les treces (II.10)	
no us prendran per les treces (II.12)	
del prendre de les treces (II.71)	
no he res fet (II.10)	non ho nulla fatto (calc sintàctic)
fumós (II.11 <i>et passim</i>)	fummoso (‘presumptuós, orgullosament desafiant’) ⁶²⁹⁷
monestir de dones (II.12)	monastero di donne (Boccaccio, <i>Dec.</i> II,7)
volent axí mateix trufar ab les altres qui la motejaven, dix (II.12)	motteggiare (‘batejar, aplicar malnoms maliciosos; fer escarn d’algú’)
“O, quiny beguí! O, com és santa persona nostramo.” E motejàvan-lo tots (III.11)	
jugaríets a punyades (II.12)	giocare a pugnate / ai pugni ⁶²⁹⁸
pur ja serà fet (II.12)	pur sarà gia fatto (calc sintàctic)
mas són certa que bé axí o millor li sabríets traure lo cotó del jupó com cavaller errant qui vage al torneig (II.14)	trarre la bambagia dal giubbone (‘mantenir una relació sexual amb algú’). En Boccaccio (<i>Dec.</i> III,10: <i>farsetto</i> , en lloc de <i>giubbone</i>) i en la parla popular. ⁶²⁹⁹
a preu de sanch (II.15 i 16)	pagare / vendere / esigire, etc., a prezzo di sangue (‘amb un extraordinari sacrifici o esforç’) ⁶³⁰⁰
despèn tota la sua força e prodigalment li dóna durs e pesants colps (II.18)	prodigalmente (cultisme literari) ⁶³⁰¹

⁶²⁹⁷ Usat significant *altiero*, *superbo*, *albagioso*; en mots amprats del *Vocabolario* acadèmic de la Crusca.
⁶²⁹⁸ Broma feta al monestir de monges sobre el pugilat en què s’exercitaven –com una mena d’esport o de joc d’habilitat– els soldats del nord d’Itàlia, i del qual es feien exhibicions públiques, com s’explicarà en el capítol II.2.2.

⁶²⁹⁹ Com s’ha vist en el capítol II.1.1, al qual us remetem.

⁶³⁰⁰ La frase sencera és: “Digues al cavaller que tal carn com la d’aquesta donzella, a preu de sanch se ven, e no la pot haver en altra manera”, sinó amb un gran esforç i sacrifici en el combat. Més avant, reapareix l’expressió (*CeG* II.16): “per fugir a la batalla havets-me mort lo cavall, e yo no pensava que a preu de sanch de cavall la volguéssets vendre; emperò yo us apell a la batalla a peu, e vot a Déu...”

⁶³⁰¹ MARTINES, J., Aproximació a les novetats lèxiques..., ps. 960-961. No obstant això, cal tenir en compte que l’adverbi, en aquesta forma, no era desconegut en castellà. Vegeu CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, p. 289: “por recuperación de la cual, prodigalmente tan grandes espensas avemos fecho.”

se lexà anar prodigalment e sens manera contra
Curial (II.101)

incredible (II.23 i III.91)

incredibile (Boccaccio, *Decameron*)

gran de la persona (II.23 i III.31)

grande della persona (Boccaccio, *Dec.* II,2)⁶³⁰²

ardit e de gran esforç (II.23)

ardito e di grande sforzo

tal cuyda venjar les ontes d'altri que creix les
sues (II.25)

vendicare le onte (Boccaccio, *Ameto*)

Per què Curial tantost s'estancà (II.29)

stancarsi ('cansarse')

Curial, qui s'era més anat avant, se estancà
(III.24)

era aquesta Tura bella molt (II.34)

bella molto (hipèrbaton dantesco)⁶³⁰³

una donzella, germana sua, bella molt, que
Yoland havia nom (II.108)

una dona noble molt (II.137)

una dona gentil e bella molt (III.17)

trobaren Festa molt pensosa (II.35)

pensosa ('pensarosa')

Càmar, estant en lo lit tota pensosa (III.50)

e foren fermats prop una fontana assats luny del
camp, entre unes arboredes molt grans (II.36)

fontana ('font')⁶³⁰⁴

fossen fermades en lo pus desviabile loch que s'i
trobàs (II.37)

desviabile ('que es pot desviar')

e ·ncenían-se de la sua amor (II.41)

accendersi dell'amore di qualcuno
(Boccaccio)⁶³⁰⁵

---

⁶³⁰² "Egli era grande della persona, e bello e piacevole nel viso." O també en la *Teseida*, I, XXI, 52, 5-6: "Ordauro era di forza più virile / E grande di persona e ben membruto," en BOCCACCIO, Giovanni, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁶³⁰³ "Allora vidi una gentile donna, giovane e bella molto" (*Vita nuova*, 35). Vegeu ALIGHIERI, Dante, *Vita Nuova*, ed. a cura de Guglielmo GORNI, G. Einaudi, Torí, 1996; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁶³⁰⁴ Malgrat que sembla un italianisme més, la trobem també en LLULL, Ramon, *Llibre de meravelles*, ed. a cura de Salvador GALMÉS, Barcino ("Els nostres clàssics"), Barcelona, 1933, vol. 3, p. 134: "En ·I· bell prat, s'onts ·I· bell arbre, prés de una bella fontana..."

romp aquella turma de gent, fan-se fer loch, e ab gran treball vénen lla on Curial a peu combatia (II.49)	turma di gente ('multitud', però usat en context bel·licista, cosa que recorda el llatí <i>turma</i> , 'esquadra de 30 o 32 cavallers armats') ⁶³⁰⁶
on viu las banderes del soldà, empenyent-se ab cors yvarçós ab aquella turma de gent, fér per mig (III.91)	
fins ací havia fetes coses de recordança dignes (II.49)	degno di ricordanza / di ricordanza degno ('digne de ser recordat')
e altres obres moltes, de recordança dignes (III.26)	
ab la sua invincible espasa fa coses de recordança dignes (III.91)	
havia en oÿ los franceses (II.50)	avere in odio qualcuno ⁶³⁰⁷
havia en oÿ lo bretó (III.83)	
veés lo senyor de Vergues aportar una cota d'armes feta tota a vergues vermelles e d'or, les quals són armes del rey d'Aragó (II.50)	verghe ('pals', tecnicisme heràldic) ⁶³⁰⁸ + apportare ('portar, dur')
a fina força hach d'abraçar lo coll del cavall	a fine / fina forza ('per força') ⁶³⁰⁹

⁶³⁰⁵ Expressió lírica típicament ovidiana, present també en Virgili i en alguna obra medieval castellana (el *Libro de los exemplos*, del segle XIV, editat per MARTÍNEZ VALCÁRCEL, Carmen, *El cuento medieval español*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1997, ps. 163-276, p. 191: "E estando a la feniestra, vio pasar un mancebo de buen cuerpo e feroso, e encendióse en su amor dél"), però que, en el cas de *Curial e Güelfa*, prové segurament de la lectura d'obres de Boccaccio, on és recurrent.

⁶³⁰⁶ MANUZZI, Giuseppe (ed.), *Vocabolario della lingua italiana già compilato dagli Accademici della Crusca*, Tipogr. de David Passigli e soci, Florència, 1833-1840, 1.629, vol. 2, part 2, s. v. *turma*: 'frotta di persone'. La definició ve acompanyada d'un exemple de la *Vita dei Santi Padri* (I,71), obra coneguda per l'autor del *Curial*: "La qual cosa poichè fu saputa, a turme correvano le genti a lui di Siria, e d'Egitto."

⁶³⁰⁷ Expressió col·loquial molt antiga i comuna en italià. En català, apareix ja, per influx de l'italià literari, en obres dels voltants del 1600, com l'editada per SALAS BOSCH, Xavier de (ed.), *La fi del Comte d'Urgell*, Barcino, Barcelona, 1931, p. 119, on s'afirma que Ferran I de Trastàmara "havia en odi los cathalans." Aquesta obra sembla que era original dels voltants del 1470, però fou reescrita i "augmentada" en vespres del barroc.

⁶³⁰⁸ En català, es parlava i es parla de *pals* o, més esporàdicament, de *bastons* (gal·licisme *bâton*). Vegeu FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, *Manual d'heràldica i tècnica del blasó, amb un glossari final*, Galerada, Barcelona, 2011. Per exemple, els quatre pals de gules del casal d'Aragó, que l'autor del *Curial* transforma en *verghe* per al·ludir als pals que exhibia també en la seua indumentària heràldica senyor de Vergues (Bergen); la qual cosa li permet d'establir un joc de paraules amb l'antropònim. Aquest noble borgonyó, en efecte, era parent dels reis d'Aragó i exhibia els pals de gules en armorials. Més detalls en el capítol II.3.10.

⁶³⁰⁹ Els diccionaris italians ho fan equivaldre a 'totalmente a forza, in tutto e per tutto.' Vegeu MANUZZI, G. (ed.), *Vocabolario della lingua...*, vol. 1, part 1, p. 98. Figura en les prèdiques de fra Giordano da Rivalto (Pisa, 1260 – Piacenza, 1311) com "a fine forza". Vegeu DA RIVALTO, fra

(II.50)

te cové a fina força dexar-la (II.145)

emperò axò no toll que lo manament del rey

no ·s faça, ans a fi na força s'a a fer (III.48)

moria de desig de (II.57 i 81)

morire dal desiderio di

li cresqué lo desig de veure'l (II.60)

crescere il desio (Petrarca, *Rime*)⁶³¹⁰

és ver que sia bon cavaller? (II.64)

è vero che sia (calc sintàctic)

lo pregà que se'n tornàs e li saludàs la donzella
molt (II.65)

salutare ('donar records' de part d'algú)

havien feta força (II.67)

fare forza (su qualcuno; 'prémer, forçar,
pressionar' algú)

no és algun propheta acceptable en la sua pàtria
(II.67)

Nessuno è profeta nella sua patria⁶³¹¹

governar la ploma (II.68)

reggere la penna (ús epistologràfic i literari)⁶³¹²

torna roja e vergonyosa (II.68)

diventare rosso e vergognoso

festa e alegria mia (II.68)

festa e allegrezza (Boccaccio, *Filoc., Dec.*,
etc.)⁶³¹³

bé meu e repòs meu (II.68)

“tu se' il mio bene, il mio riposo” (Boccaccio,
Dec. VIII,7); “O caro bene, o solo mio riposo”
(*ibidem*, vers de la cloenda a la jornada VII); “tu

Giordano, *Prediche del beato fra Giordano di Rivalto*, Tipogr. de Giuseppe Antonelli, Venècia, 1839, p. 98. En canvi, en un anònim *Lamento di Roma* del 1376, es recull la forma “a fina forza”: Ogni condotta e puoi ognia compagna / che cavalcare volse el mio terreno, / a fina forza fora a la campagna / in dreto li fece volzere il freno.” Vegeu MEDIN, Antonio – FRATI, Ludovico (eds.), *Lamenti storici dei secoli XIV, XV e XVI*, Tipogr. Romagnoli – Dall'Acqua, Bolonya, 1887, vol. 1, p. 92, cant 53.

⁶³¹⁰ PETRARCA, Francesco, *La rime di Francesco Petrarca*, con la interpretazione di Giacomo LEOPARDI, Felice Le Monnier, Florència, 1851, sonet 61, p. 102: “La speme incerta, e 'l desir monta e cresce”. Inlueix ja en la prosa castellana del segle XV. Així, quan Juan de Mena llig “avie Promne grant deseio de veer assu hermana” (versió d'Ovidi, en la *Grande e general estoria*, segle XIII), ho trasllada o adapta així: “cresció grant deseio a Prone de ver (...) a su hermana.” Vegeu MENA, Juan de, *La Coronación*, ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009, p. XXX de la introducció.

⁶³¹¹ Ja comentat en el capítol II.1.1, on s'aborda la paremiologia.

⁶³¹² Vegeu també el capítol II.1.1, on tractem de l'epistolografia.

⁶³¹³ Inlueix també en Martorell, que reproduïx la parella sinonímica en tres ocasions. Vegeu WITTLIN, Curt J., Grupos de sinónimos y fórmulas multinomiales en la antigua traducción castellana del *Tirant lo Blanc*, dins *Studia in honorem prof. Martí de Riquer*, Barcelona, Quaderns Crema, Barcelona, 1987, vol. 2, ps. 467-483.

	se' sola bene e riposo di me" (ídem, <i>Ameto</i> , Pastorale XXX) ⁶³¹⁴
dolça vida mia (II.69)	<i>O dolce vita mia</i> (famosa villenella napolitana) ⁶³¹⁵
anima mia molt cara (II.69)	anima mia molto cara / mia anima cara (calc sintàctic)
me aviva los spirits (II.69)	avvivare / ravvivare gli spiriti (di qualcuno) ⁶³¹⁶
avivàs los esperits (III.24)	
banyat de làgremes (II.69)	bagnato di lacrime ⁶³¹⁷
per venir ençà, tirada per lo desig de veure vostra senyoria (II.69)	essere/venire tirato/attirato dal desiderio di (calc sintàctic) ⁶³¹⁸
amaestrats dits (II.70)	ammaestrati ('ensinistrats')
lo meu cor tempera les plomes (II.70)	temperare le penne (epistolografia) ⁶³¹⁹
fonch alegre molt (II.71 i III.85)	fu allegro molto / allegri molto (calc sintàctic)

⁶³¹⁴ Vegeu BOCCACCIO, G., *Decameron, op. cit.*; BOCCACCIO, Giovanni, *Comedia delle ninfe fiorentine; Ameto*, ed. a cura d'Antonio ENZO QUAGLIO, Sansoni, Florència, 1963; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Fray Luis de León (Belmonte, Cuenca 1527/28-Madrigal de las Altas Torres, 1591) s'hi inspirà per al seu poema-oració *Tú, mi bien y mi reposo* (auto 512). Vegeu MORREALE, Margherita, *Homenaje a fray Luis de León*, Ediciones Universidad de Salamanca – Prensas Universitarias de Zaragoza, Salamanca, 2007, p. 448. Dit poema donà origen a l'advocació mariana de la Virgen del Reposo.

⁶³¹⁵ De la qual tractem en el capítol II.1.5, quan abordem les fonts italianes de la novel·la.

⁶³¹⁶ Procedent del llenguatge mèdic. En català, equivaldria a una expressió més genuïnament catalana, del tipus "lo seu esperit reviscola", recollida en BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XIII. Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*, Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1857, p. 144.

⁶³¹⁷ Molt corrent en la parla i la literatura. Vegeu GHERARDINI, Giovanni, *Supplimento a' vocabolarj italiani*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1855, vol. 4, p. 8, s. v. *lacrimoso/lagrimoso*. Aquesta, amb preposició *di*, és la forma a la italiana. Així apareix, per exemple, en MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Sansoni editore, Florència, 1957; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, *novelle* IV,33 i 39, o en SABADINO DEGLI ARIENTI, Giovanni, *Le Porretane*, ed. a cura de Basile BRUNO, Salerno Editrice ("I novellieri italiani", 13), Roma, 1981; ed. electrònica com *Novelle porretane*, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>, *novella* 32. Això no obstant, en el *Curial* també és present l'adaptació de la mateixa fórmula a la castellana, *bañarse en lágrimas* (amb preposició *en*: "banyar-se en làgremes", *CeG* II.143). No cal descartar (com s'ha vist en el capítol II.1.1) que haguera influït també la preferència dialectal valenciana *banyat*, que l'autor combina amb la pròpia del català oriental, *mullat*: "mullat/s de làgremes" (*CeG* I.14 i II.22), "mullada de suor" (*CeG* I.21), "mullat de sanch" (*CeG* III.91), etc.

⁶³¹⁸ Per exemple, en ALBERTI, Leon Battista, *Momus, ovvero Del principe* [1450], dins *Opuscoli morali*, Tipogr. de Francesco Franceschi Sanese, Venècia, 1568, ps. 2-120 (p. 42): "che tu sia tirato dal desiderio, di volerne più che non ti fa di bisogno."

⁶³¹⁹ Recurs retòric comentat en el capítol II.1.1.

alegres molt (II.92)	
molt orgullós e de gran arrogància (II.74)	molto orgoglioso e di grande arroganza (calc sintàctic) ⁶³²⁰
spaventable mòstruo (II.74)	spaventevole + monstruo (cultismes italians; Boccaccio, <i>Dec.</i> , etc.)
a mi no em desplaui (II.75)	a me non dispiace (calc sintàctic)
a manera de aquells qui cerquen pèl en ou e nuu en lo jonch (II.76)	cercare il pelo nell'uovo / cercare il nodo nel giunco ⁶³²¹
Curial era cavaller stranger e molt cortés, e li era recomanat [al rei de França] e no li plauria que algun altre cavaller li cercàs ne li fes enuig (II.78)	raccomandato: 'qui gode dell'appoggio, della protezione di chi ha il potere di favorirlo rispetto ad altri' ⁶³²²
seria molt gentil cosa (II.78)	sarebbe una molto gentile cosa (calc sintàctic)
duel·lo (II.79 i III.85)	duello, 'duel'
gran e molt gran (II.80)	grande, anzi molto grande (calc sintàctic)
molt dura cosa (II.80)	molto dura cosa (calc sintàctic)
par-me molt dura cosa (II.85)	
que vengut és qui us gratarà la tinya, yo ·m pens (II.83)	grattare la tinga (a qualcuno), 'ofendre'l'
amava (...) sobre tota la sua felicitat (II.84)	sopra tutta la sua felicità (calc sintàctic)
bravures (II.84)	bravure ('accions coratjoses')
açò és ja estat vist (II.85)	questo è già stato visto (calc sintàctic)
que yo ·m meta a fer tracte (II.85)	che io mi metta a far tratto (calc sintàctic)
desonestament (II.86, ÌI.126 i III.82)	disonestamente (Boccaccio)
(preguntes) vídues de resposta (II.86)	vedove di risposta

⁶³²⁰ Tant en el discurs oral com en el literari italià de l'època, els epítets o sinònims *orgoglioso* i *arrogante* solien anar de la mà.

⁶³²¹ Vegeu el capítol II.1.1, on tractem de la paremiologia.

⁶³²² Segons una de les definicions que solen recollir els diccionaris italians, i que s'ajusta a la perfecció al sentit de la frase: Curial és protegit i afavorit ("recomanat") pel rei de França.

en ma fe, ya ho val (II.86)	in fede mia, lo vale già
quasi simultànea o momental mort (II.86)	mentale (cultisme)
Moltes vegades havets loada aquella resposta, comendant la dona de seny e de virtut (II.86)	commendare ('lloar, elogiar'; Boccaccio, <i>Decameron</i>) ⁶³²³
¿qui poria rependre Curial si vol bé a la Güelfa? (II.86)	volere bene ('estimar, tenir afecte'). <i>Gli vuole bene</i> > li vol bé
ben sé, tanbé li vol bé (II.126)	
Déus te vol bé! (III.9)	
havem vist e sabut que Déus li vol bé e li fa vençre (III.88)	
com és segura cosa tenir les vies mijanes, car los estrems no procuren repòs (II.87)	com'è sicura cosa avere le vie mediane (traducció mental de l'italià)
vejats per obra ço que per fama havets oït (II.87)	“vedere per opera ciò che la donna con parole gli dava a intendere” (Boccaccio, <i>Dec.</i> VIII,7)
respongué tan blandament (II.89)	rispondere blandamente ('suaument') / parlare con parole blande ('suaus, reposades') ⁶³²⁴
Curial..., ab paraules molt blandes e suaus respòs (II.79)	
Curial, si tot parlava ab paraules blanques (III.82)	
responia tan blandament e ab tan suaus paraules (II.86)	
les mars han mostrat la squena blanda e lisa (III.12)	
no perdés vanament son temps (II.92)	perdere vanamente il tempo, 'scioperarsi'
acusant la sua gran negligència e tarditat (II.92)	tardità ('tardança, lentitud, negligència')
avets vós vist tal cosa? (II.96)	avete voi visto tal cosa?
a, mesquina e desventurada! (II.97)	meschino e sventurato ⁶³²⁵

⁶³²³ Advertit per CASANOVA, E., Los cultismos en *Curial e Güelfa...*, p. 918. Per exemple, en el *Decameron* (*Introduzione* a la jornada I): “E questi ordini sommariamente dati, li quali da tutti commendati furono...”

⁶³²⁴ Com s'ha comentat ja en el capítol precedent, II.1.1.

dampnada e avorrible condició (II.97)	dannata condizione umana (llenguatge homilètic)
	avorrevole / avorribile (cultisme)
mesquina e cativa condició (II.97)	meschina e cattiva condizione
la tua canina manera és a Déu e a les gents odiosa (II.97)	canino ('cruel, rabiós'); ⁶³²⁶ alla / in maniera canina ('cruelment, rabiosament'). Boccaccio (<i>Filocolo</i>)
vol-te bé? (II.98), li vol bé (II.126), li voléts bé (II.126)	volere bene ('estimar, apreciar')
gran emprenedor (II.99 i III.31)	grande imprenditore ⁶³²⁷
era diables[c] son fet (II.99)	era diavolesco il suo fatto (cultisme literari)
de parts molt llontanes (II.100)	da parti molto lontane
semblea (II.100)	semblea ('assemblea')
l'aguessen tret de la selva, stimulant-lo ab diverses maneres de ladrars (II.101)	selva ('bocaglia grande'). En Dante, Boccaccio, etc.
"de ogni valor portò cinta la corda" (II.113)	citació directa de Dante (<i>Purg.</i> VII,114) ⁶³²⁸
nosaltres lo'n farem anar en breu, car tindrem manera que d'ella lo revocaran (II.115)	rivocare ('tornar a cridar, reclamar')
tracta tan reverencialment los llibres (II.116)	reverentemente (Boccaccio)
viu los lorers reverencialment inclinar-se (III.29)	
Hèctor, del qual ells havien escrit reverencialment (III.32)	
quasi reverencialment (III.59)	

⁶³²⁵ Parella de sinònims molt recurrent en la prosa italiana de l'època.

⁶³²⁶ Per exemple, en DA MONTECHIELLO GESUATO, frate Domenico, *La Teologia mistica attribuita a san Bonaventura, già volgarizzata prima del 1367*, ed. a cura de Bartolomeo SORIO DI VERONA, Tipogr. Eredi di Marco Morini, Verona, 1852, p. 126: "Pilato, con animo crudele e canino, comandò ch' e' fosse preso." L'adjectiu *canino* l'empra amb naturalitat per BOCCACCIO, G., *Filocolo*, *op. cit.* (I,1: "canina rabbia"; I,26 i V,45: "canina gente") i pel seu èmul napolità MASUCCIO, *Il Novellino*, *op. cit.*: "lingua canina" (*nov.* 13), "canina puzza" (*nov.* 24).

⁶³²⁷ És la traducció d'un epítet aplicat per Homer a Aquil·les en la *Iliada*. Vegeu el capítol II.1.7, on tractem d'aquesta obra.

⁶³²⁸ Vegeu el capítol II.1.5, on tractem de la *Divina Comèdia*.

reverencialment acomiadant-se, tornà (III.74)	
Curial ho pres molt reverencialment (III.93)	
lo he yo fet (II.122)	l'ho io fatto (calc sintàctic)
lançant flames e pedres per la boca de Volcam e de Mongibell, crema jardins e vinyes en Sicília (II.123)	i giardini ('les hortos, les terres de reg') di Sicilia
Obrits los ulls de l'enteniment (II.136)	"Apri gli occhi dello 'ntelletto" (Boccaccio, <i>Dec.</i> X,8)
molta notable gent (II.137 i III.82)	molta/tanta notabile gente ⁶³²⁹
cau la ploma enmig de paper blanch (II.144)	cade la penna (retòrica epistologràfica) ⁶³³⁰
venç a tu mateix (II.144-145)	"vincete voi medesimo" (Boccaccio, <i>Dec.</i> X,6)
fabuliza Ovidi (III.0)	fabulizare ⁶³³¹
piques (III.0)	piche (gazze, 'garses') cultisme literari; per exemple, en Dante (<i>Purg.</i> I,11)
volent-se parificar e egualar (III.0)	parificare (cultisme, Da Imola) ⁶³³²
hòmens científichs e de reverenda letradura (III.0)	reverendo ('digne de reverència')
hòmens de reverenda letradura (III.0)	
apellàs [les Muses] en subsidi e favor mia (III.0)	in sussidio e favore di (locució cancelleresca) ⁶³³³

⁶³²⁹ Tant a Nàpols (TRINCHERA, Francesco, *Codice Aragonese, o sia Lettere regie, ordinamenti ed altri atti governamentali de' sovrani aragonesi in Napoli, riguardanti l'amministrazione interna del reame e le relazioni all'estero*, Tipogr. de Giuseppe Calanco, Nàpols, 1866, vol. 1, p. 282, lletra del rei Ferrante al duc de Milà, any 1467: "havendo la S. V. tanta notabile gente cum cossi notabili capitanei"), com a Màntua (MALACARNE, Giancarlo, *I Gonzaga di Mantua: una stirpe per una capitale europea*, Il Bulino, Mòdena, 2010, vol. 1, p. 230: "non fu mai tanta nobile gente come sono al presente").

⁶³³⁰ Ja analitzada en el capítol II.1.1.

⁶³³¹ Italianisme potser après en versió llatina, a través del *Comentum* de la *Divina Comèdia* per Pietro Alighieri, com proposa MARTINES, J., Aproximació a les novetats lèxiques..., ps. 960-961.

⁶³³² Vegeu quan tractem, en el capítol II.1.6, del comentari dantesca d'aquest autor, en la versió montferratesa.

⁶³³³ Tot i que *sussidio e favore* és una expressió cancelleresca italiana (vegeu DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Monferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsimil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975: "L'anno M CCC XXX VII, Giovanni di Monferrato (...) fu mandato in sussidio e favore di Azo Visconte"), l'autor del *Curial* ho tradueix directament del text llatí de DA IMOLA, Benvenuto Rambaldi, *Comentum super Dantis Aldigherii Comoediam*, ed. a cura de G. F. LACAITA,

mi e mos pars (III.0)	me ed i miei pari (calc sintàctic)
tenen lo pits unflat (III.0)	avere il petto gonfio ('ésser presumtuós')
aquella delectable sciencia que és appellada música (III.0)	dilettevole (cultisme, Boccaccio, <i>Dec.</i>) ⁶³³⁴
gloriosa dea (III.0)	dea ('deessa')
fonch feta dea dels inferns (III.15)	
los noms de tan excel·lent dea (III.16)	
tu, dea e senyora de totes les prosperitats (III.20)	
Venus, és dea de concòrdia (III.22)	
ta fi lla no és dea d'amor... mas dea de luxúria (III.23)	
aquella dea, ab cara benigna (III.27). Etcètera	
los molts alts e sublimes estils (III.0)	sublime (cultisme literari)
d'aquell sublime e marvellós estil (III.0)	
ab l'abtesa d'aquell sublime e marvellós stil (III.26)	
egrègies sorel·les (III.0 i III.30)	egregie (tractament honorífic italià) ⁶³³⁵ + sorelle ('germanes'). Probable dependència d'algun <i>volgarizzamento</i> del <i>Mite de Psique</i> d'Apuleu i les seues " <i>sorores egregiae</i> " ⁶³³⁶
poètiques ficcions (III.0)	poetiche finzioni (Boccaccio, etc.)

Barbera, Florència, 1887, vol. 4, p. 187: "*Hic poeta, descripturus altam materiam, facit invocationem suam ad musas implorans subsidium et favorem earum.*"

⁶³³⁴ Encara que ací sembla dependre d'una font directa en llatí, com és Pietro Geremia (Palerm, 1399-1452), autor de *De Laude Scientiarum*, on diu: "Quanto deservit Musica, que est scientia delectabilis!" Citat per DOLLO, Corrado, *Filosofia e medicina in Sicilia*, ed. a cura de Giuseppe BENTIVEGNA, Santo BURGIO i Giancarlo MAGNANO SAN LIO, Rubettino ed., Soveria Mannelli, 2004, p. 423. Vegeu el capítol II.1.7, on tractem de les fonts enciclopèdiques i els diccionaris.

⁶³³⁵ Quan Arta tracta la Güelfa d'"egrègia senyora" (*CeG* II.68), està fent ús d'un tractament que, a la cort de Montserrat del segle XV, era reeservat o restringit als marquesos i als grans senyors, segons DEL BO, Beatrice, *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Università degli Studi di Milano – Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto ("Il filarete – Sezione di storia medievale e moderna", 259), Milà, 2009, p. 54.

⁶³³⁶ Més detalls en el capítol II.1.7, on tractem d'Apuleu.

mònstruos (III.0)	monstruo (cultisme literari)
lo pus vil esclau... donant-li chollades, li deya (III.0)	chollades (<i>collate</i> , ‘collades’, influït per l’ortografia toscana arcaica de <i>collo: chollo</i>) ⁶³³⁷
Làquesis fonch fúria infernal, que t’aparegué per destruir-te (III.2)	infernale furia (Boccaccio, <i>Fiammetta</i>) ⁶³³⁸
volgué tragar píl·lola tan amarga (III.2)	ingoiare una pillola amara (‘passar un tràngol dur, haver d’acceptar un fet desagradable’)
millor m’és molt (III.3)	meglio mi è molto (calc sintàctic)
plen de pensament e de tristor (III.3)	pieno di pensiero e di tristezza (dos <i>modi di dire</i> comuns en registre culte: <i>avere il cuore pieno di tristezza</i> i <i>essere pieno di pensieri</i>)
servidor bo e leal (III.4)	buono e leale servitore (formulisme cortés i literari)
feres e brunes spatles (III.9)	brune spalle (Dante, <i>Inf.</i> XX,107), fiere spalle (altres autors)
per ço que no offegasses en aquest golf de vanitat e no perdesses l’ànima (III.9)	golfo di vanità (<i>golfo</i> , en sentit figurat, ‘lloc on caure o precipitar-se’). Llenguatge homilètic
o, catiu! (III.10)	o, cattivo!
los mugits d’aquell leó (III.11)	muggiti di leone ⁶³³⁹
la sua spasa no vincible (III.12)	vincibile / invincibile (cultismes literaris)
la sua invincibile spasa (III.91)	
lo duch, son senyor e marit, la havia dampnada a mort (I.13)	damnar (‘condemnar, sentenciar judicialment’)
haver-la condampnada a mort (I.18)	
sien damnades (III.12)	

⁶³³⁷ L’autor tradueix a partir d’una font italiana en llatí (Da Imola, *Purg.* XXVI,76-81: “*servus solus, qui ducem saepe colaphizabat, dicens*”, vegeu el capítol II.1.6), però influït per l’italià *collo*, que alguns escrivien aleshores *chollo*, amb *ch-* inicial.

⁶³³⁸ Influeix també en MENA, Juan de, *La Coronación*, ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009, p. 270: “Tesífone, furia infernal.”

⁶³³⁹ El *mugit* és propi de la vaca, no del lleó, però un arromançament erroni de la frase de l’Apocalipsi a la qual s’al·ludeix (vegeu el capítol II.1.7, on tractem d’aquesta font bíblica), féu que *muggito* s’associara també al so produït pel lleó.

Quantes ànimes dampnades! (III.19)

mort és en l'exili, al qual a gran tort lo havíets
dampnat (III.40)

en les sues profunditats (III.13)

nelle sue profondità (ús literari)

ell hage sostenguda algun poch la navegació
d'aquest cavaller (III.14)

navigazione ('navegació')

estel·lificada e col·locada en lo cel tercer (III.16)

stellificare (Boccaccio, *Geneal. deor.*)⁶³⁴⁰

E tu, Ganímedes..., qui per lo dit Jovis...

pincerna (ofici palatí de 'coper'). En Boccaccio,
Ganímedes és el "pincerna di Giove", però ací,
concretament, depén d'una font castellana.⁶³⁴¹

fuist arrapat... e fuist fet pincerna seu (III.15)

que pusca estorçre de la sua amagable treta
(III.16)

amagabile ('secret')

fingen (...) los poetes (III.17)

fingono i poeti (Da Imola / Barzizza)⁶³⁴²

"Ma Dione adoravano e Cupido: / quella per
madre sua, quello per figliolo / et decia ch'illo
stette in gremio a Dido" (III.17)

citació directa de Dante (*Parad.* VIII,7-9)

Venus és apellada Diana (...) e la gent grossa
l'apella la stela de l'alba (III.17)

gente grossa ('grossera, ignorant, mancada de
refinament o de subtileza'), en Dante (*Inf.*
XXXIV,92)⁶³⁴³

---

⁶³⁴⁰ MARTINES, J., Aproximació a les novetats lèxiques..., ps. 960-961.

⁶³⁴¹ Concretament, les glosses a l'*Eneida* de Villena, on, a més de la dependència intertextual, es documenta la veu "pinçerna". Vegeu els capítols II.1.3 (Villena) i II.1.7 (Ovidi, *Metamorfosis*).

⁶³⁴² En DA IMOLA, Benvenuto Rambaldi, *Comentum super Dantis Aldigherii Comoediam*, ed. a cura de G. F. LACAITA, Barbera, Florència, 1887, sol repetir-se l'expressió llatina "*fingunt poetae*." En vulgar italià, és Guinoforte Barzizza (Pavia, 1406-Milà, 1460) ho tradueix per "fingono i poeti", en les seues exposicions sobre Dante. Vegeu, per exemple, BARZIZZA, Guinoforte, *Lo Inferno della 'Commedia' di Dante Aligheri, col commento di Guiniforto delli Bargigi; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell'avv. G. ZACHERONI*, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838; ed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, cant IX, vv. 43-45. Aquesta obra la redactà Barzizza pels anys 1438-1440, per encàrrec de Filippo Maria Visconti, duc de Milà.

⁶³⁴³ Els poetes italians, des de Guido Guinizzelli, coneixien el planeta Venus amb el sobrenom líric d'*stella Diana*. En canvi, el poble, ignorant de la literatura, preferia els apel·latius tradicionals. *Gent grossa*, en català del segle XV, equivalia a 'oligarquia urbana' o a 'burgesos rics' en el vocabulari polític de ciutats com Barcelona o Mallorca. A València, la "festa grossa", en el sentit de 'la més important' era la del Corpus Christi. En el sentit en què usa *gros/grossa* l'escriptor, hauria corresponent apropiadament l'adjectiu *grosser* (recordem, per exemple, les *Regles d'esquivar vocables grossers o pagessívols*, però no *grossos). L'accepció del *Curial* no és, doncs, catalana, sinó italiana i dantesca. En el vers referit, el poeta toscà comenta que la gent *grossa*, mancada de subtileza intel·lectual, no sabrà apreciar el significat d'algunes de les visions que transmet. En el vers 85 del cant XIX del *Paradís*, el mateix Dante emprà l'expressió sinònima *menti grosse*, 'intel·lectes grossers'.

fa l'ome namorat, vigil e sol·lícit (III.17)	vigile ('vigilant') ⁶³⁴⁴
envileÿda e abatuda (III.18)	abbattuta ed invilita ⁶³⁴⁵
aquella bruta e bròfega Juno (III.19)	bruto ('brutal')
la tua no reposable volentat (III.20)	riposabile (cultisme literari)
"Qui se vede ·l temperar de Jove / tra ·l patre e ·l filgio, e quivi mi fo certo" (III.21)	citació directa de Dante (<i>Parad.</i> XXII,145-149)
la temperància dels vapors (III.22)	la temperanza di vapori (Dante, <i>Purg.</i> XXX,26)
tenyides del color de la mort (III.24)	tinto dal/di colore della morte ⁶³⁴⁶
la ploma, qui torna roja e vergonyosa en la mia mà (III.25)	la penna diventa rossa e vergognosa nella mia mano (tòpic epistologràfic) ⁶³⁴⁷
"Tuto aquel vero que ha faccia de monçonja" (III.25)	citació directa de Dante (<i>Inf.</i> XVI,124)
Homero, Virgílio, Oràcio, Ovídio e a Lucano e a molts altres (III.28)	Noms d'autors en italià, presos de Dante (<i>Inf.</i> IV,79-102)
en les tues espatles hagen parlat (III.29)	parlare alle spalle (di qualcuno), 'murmurar, criticar maliciosament'
tornaran muts (III.29)	tornare muto, 'emmudir'
molt ben parlant (III.31)	molto ben parlante (Boccaccio, <i>Decameron</i>)
forts de la persona (III.31)	forte della persona (Boccaccio, <i>Decameron</i>) ⁶³⁴⁸

⁶³⁴⁴ CASANOVA, E., Los cultismos en *Curial e Güelfa...*, p. 919.

⁶³⁴⁵ Com apareix en SEGNI, Bernardo, *Storie fiorentine, dall'anno MDXXVII al MDLV*, Tipogr. de' Classici Italiani, Milà, 1805, vol. 2, p. 150: "rimae de tal sorta abbattuta ed invilita nell'animo."

⁶³⁴⁶ *Divenire dal colore della morte, o mettersi dal morto colore*, equivalia a 'impal·lidire' des dels versos dels poetes del *stil nuovo*, com Guido Cavalcanti (Florència, ca. 1250-1300): "...allor si mise nel morto colore / l'anima trista per voler trar guai." Vegeu REA, Roberto, *Cavalcanti poeta: uno studio sul lessico lirico*, Nuova Cultura, Roma, 2008, p. 145, cant XIX, vv. 7-8. El *modo di dire* era també molt popular, com testimonien els diccionaris. Vegeu RABBI BOLOGNESE, Costanzo, *Sinonimi ed aggiunti italiani*, ed. a cura d'Alessandro Maria BANDIERA, Tipogr. d'Isidoro Borghi, Venècia, 1817 (10a. ed. vèneta), p. 263, s. v. *pallido*: "Smorto, squallido in volte, e semplicemente squallido, pallidicio; Suppallido, che à quanto pallido. *Tinto in color di morte*, che ha color d'uom tratto d'una tomba (...), dipinto, colorito di livida bianchezza, sbiancato, scuro, discolorato, discolorito, scolorito..." Vegeu també el capítol II.1.1.

⁶³⁴⁷ De manuals d'*ars dictaminis* que circulaven pel nord d'Itàlia, com s'ha documentat en el capítol II.1.1.

⁶³⁴⁸ Per exemple, també en DI MARZO, Gioacchino (ed.), *Di un codice volgare della Storia di Troia, di anonimo siciliano, del secolo XIV, esistente nella Comunale di Palermo*, Tipogr. de Francesco Lao, Palerm, 1863, p. 74: "Turno, lo quale era molto forte della sua persona, fiere contra la gente di Enea."

industiós (III.31)	industrioso (Boccaccio, en diverses obres) ⁶³⁴⁹
li playa vantar-se e menaçava molt (III.31)	gli piaceva vantarsi + minacciava molto
rectòriques colors (III.34)	rettorici colori ⁶³⁵⁰
visiva virtut (III.34)	visiva virtù / virtù visiva / senso visivo ('vista', en Dante, trescentistes italians, Boccaccio, etc.) ⁶³⁵¹
pròsperament e salva (III.36)	salvo e prospero (arribo, etc.) ⁶³⁵²
mostrades les esqueses (III.37)	mostrare le spalle ('retirar-se' del camp de batalla) ⁶³⁵³
la nit mostra la sua bruna ans tenebrosa cara (III.37)	bruno ('fosc') ⁶³⁵⁴
va la galera entre dues aygües, e a les voltes espirava, a les voltes no aparexia (III.37)	alle volte ('de vegades')
uns ab altres com a nemichs se combatien (III.37)	nemico ('enemic')
míserament e trista (III.39)	misero e triste ⁶³⁵⁵ / miseramente (Boccaccio)
la fama de la bellesa de Càmar pervench...	"la fama della sua gran bellezza... pervenne"

⁶³⁴⁹ Utilitzat regularment a Itàlia, però ja conegut pel cordovés Juan de Mena, que traduí la *Ilias latina* i escrigué "con ánimo industrioso e solerto" on posava "sollerti pectore". Vegeu GONZÁLEZ, Tomás – BARRIO, María Felisa del, Juan de Mena y su versión de la *Ilias latina*, dins *Cuadernos de filología Clásica*, 19, Madrid, 1985, ps. 47-84 (p. 72). Els humanistes recomanaven, per al llatí, el clàssic *industrius* en lloc del cultisme medieval *industriosus*. Vegeu VALLA, Lorenzo, *De Latina Elegantia libri VI*, Tipogr. de Robert Étienne, París, 1533, p. 48: "Ab 'industria', autem, non habemus 'industriosus', sed 'industrius'; DECEMBRIO, Angelo Camillo, *De politia litteraria variisque poetae Virgilii laudibus*, ed. a cura de Norbert WITTEN, K. G. Saur, Munic-Leipzig, 2002, p. 249: "neque 'industriosus', sed 'industrius' adiectivum."

⁶³⁵⁰ Com en Jacopo Passavanti, tractadista dominicà (Florència 1302-ca. 1357) usat com a font per l'anònim del *Curial* (vegeu capítol II.1.7), que, en PASSAVANTI, Jacopo, *Trattato della Scienza* [ca. 1354], dins *Lo specchio della vera penitenza*, Felice Le Monnier, Florència, 1856, ps. 276-324, escrigué (p. 283): "poetando e studiando di mescolarvi rettorici colori che diletino agli orecchi e non vadano al quore."

⁶³⁵¹ En llatí, *visiva virtus* apareix en una obra molt usada per l'anònim del *Curial* com és ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)*, Biblioteca Italiana, 2006; ed.electrònica <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, cant XVIII del *Purgatori*, vv. 46-75: "si visiva virtus nostra corrupta esset ratione organi vel alterius accidentis."

⁶³⁵² Comú en la literatura i l'epistolografia italianes de l'època.

⁶³⁵³ En català genuí, en canvi, es parlava de *donar les spatles* (*Tirant lo Blanc*, cap. 273: "Dona'm de parer que no tinga rahó lo cavaller de honor en donar les spatles com és vençut ") o *girar les spatles* (*Històries troyanes*: "Ja eren quaix vençuts los grechs e giraven les espatlles").

⁶³⁵⁴ CASANOVA, E., Los cultismos en *Curial e Güelfa...*, p. 921: L'adjectiu bru/-na, per influència d'aquests autors, és usat per escriptors castellans de mitjan segle XV, com el marquès de Santillana i l'anònim traductor del *Decameró*.

⁶³⁵⁵ Combinació sinonímica corrent en la prosa italiana de l'època.

(III.39)	(Boccaccio, <i>Dec.</i> II,7)
fes fugir les làgremes (III.40)	le lacrime fuggono dagli occhi ⁶³⁵⁶
E axí Melchior reenvià aquells hòmens a Túniç (III.41)	rinvviare (‘tornar a enviar, fer tornar’)
fetes venir les armes, e regonegudes bé, les reenvià als cavallers (III.91)	
la setmana tota (III.42)	la settimana tutta (‘tota la setmana, la setmana sencera’)
la sua tendra edat (III.43)	la sua / loro tenera età (Boccaccio, <i>Dec.</i> I,4; II,8; III,9) ⁶³⁵⁷
legia l’ <i>Eneydos</i> de Virgili, lo qual ella en lengua materna tenia, ben glosat e moralizat (III.43)	(volgarizzare) in lingua materna / in materna lingua ⁶³⁵⁸
ab paraula balbuza (III.50)	balbuzza (‘balbuça, ‘balbucient’, amb influx ortogràfic de l’italià)
sia petita molt (III.51)	sia piccola molto (en <i>volgarizzatori</i> toscans) ⁶³⁵⁹
e ·n los actes de Venus despenia totalment lo temps (II.78)	gli atti di Venere (‘relacions sexuals concupiscents’; llenguatge homilètic) ⁶³⁶⁰
en los actes de Venus sóts cayguda (III.55)	
alguna ans molt gran consolació (III.59)	alcuna anzi molto grande consolazione (calc sintàctic)
dolça... solitud (III.60)	dolce solitudine (Petrarca)

⁶³⁵⁶ Habitual en prosa toscana, particularment en obres de devoció.

⁶³⁵⁷ Encara que l’expressió existia també en castellà i català, les intertextualitats anotades en el capítol II.1.5, revelen l’influx de Boccaccio. Com també influí aquest autor en el seu èmul napolità MASUCCIO *Il Novellino...*, *novelle* I,3 i IV,31.

⁶³⁵⁸ Locució habitual en italià; en català, en canvi, es preferien normalment altres expressions, del tipus: “en romanç”, “arromançat”, “en pla”, etc. Vegeu el capítol II.1.7, quan tractem de l’*Eneida*.

⁶³⁵⁹ Verbigràcia, en GRIGNANI, Maria Antonietta (ed.), *La navigazione di San Brandano. Traduzione dal latino di Anonimo (XV secolo)*, Nuova Corona Editori, Bompiani (Milà), 1975, cap. XXVI: “io viddi [ve]nire una navicella *piccola molto* correndo.”

⁶³⁶⁰ L’expressió apareix vinculada a sermonaris toscans, però també –amb bastant reiteració– en l’obra d’un moralista napolità del segle XVI, el senyor de Monteleone. Vegeu CARACCILO, Ciarletta, *Dieci libri della felicità humana, ove si tratta della moral filosofia, altrimenti, di quello che Aristotile & altri antichi trattarono*, ed. a cura d’Antonio CARACCILO, Tipogr. de Giuseppe Cacchio dall’Aquila, Nàpols, 1574, fs. 26v: “Veggiamo ancora ne *gli atti di Venere*, che quel corpo che tanto s’ama e si brama toccare e godere, poi con dolor si preme, s’astringe et si morde, et in quel fuoco che n’arde, cerchiamo rinfescare.” I també en els folis 51, 82, 63, 117 i 157v.

Càmar contemplà imaginàriament aquell Johan, contemplà aquells abraçars e besars tan saborosos e tan dolços (III.61)	amorosi bacciari, piacevoli abbracciari (verbs substantivitzats per Boccaccio, <i>Dec., introd.</i>) ⁶³⁶¹
amorosos besars (III.95)	
les flors del teu amorós fruyt (III.60)	l'amaroso frutto (<i>stilnovisti</i> ; Boccaccio, <i>Filostrato</i> , etc.) ⁶³⁶²
eren afligits tant, que en ells no havia (III.66)	erano afflitti tanto, che in loro non c'era (calc sintàctic)
acerba execució (III.66)	acerba esecuzione / esecuzione acerba (tecnicisme jurídic) ⁶³⁶³
Curial se gira e va envers l'altre, qui rabiava de mal talent e anava envers ell (II.5)	(rabiare) di mal talento ('in modo svogliato, senza alcun gradimento'). ⁶³⁶⁴ Boccaccio (<i>Decameron</i>)
Curial, qui tot rabiava de mal talent (II.48)	
Lo rey rabiava de mal talent (III.67)	
Cuydava morir Làquesis de malenconia, e tota rabiava de mal talent (III.100)	
no volguist oyr aquell tan vituperable mot de repudiada (III.66)	vituperable (cultisme literari)
girí lo cap, e per l'èr buyt la viu venir	per l'aria vuota
revoltant-se la fi nestra avall (III.67)	
molt romàs content (III.71)	molto ne rimase contento (calc sintàctic)
Ladonchs ella ·l mirà, e en los lineaments de la cara conegué'l (III.74)	"desta in lei alcuna ramemorazione de' puerili lineamenti del viso del suo figliuolo"

⁶³⁶¹ BOCCACCIO, G., *Decameron, op. cit., introduzione*: "Lasciamo stare l'aver conosciuti gli amorosi baciari, e i piacevoli abbracciari (...) che di voi, dolcissime donne, sovente si prendono." Aquesta frase servia d'exemple als gramàtics per il·lustrar els "verbi che servon per nomi". Vegeu BUOMMATTEI, Benedetto, *Della lingua toscana*, Società tipografica de' classici italiani, Milà, 1807, vol. 2, p. 16.

⁶³⁶² BOCCACCIO, Giovanni, *Il Filostrato*, Ignazio Moutier, Florència, 1831, p. 8: "che Troilo prendesse dall'amaroso frutto che di Griseida gli concedea la fortuna." Per bé que la imatge és més antiga, de Giacomo da Sentini (ca. 1210-ca. 1260): "Dell'amaroso frutto / prima ch'io sia distrutto / mi conforti e m'allumi." Vegeu LE MONIER, Felice (ed.), *Scelta di poesie liriche del primo secolo della lingua fino al 1700*, Felice Le Monier e Compagni, Florència, 1839, p. 14.

⁶³⁶³ Comentat en el capítol II.1.1.

⁶³⁶⁴ *Vocabolario Treccani*, veu *talento*, <http://www.treccani.it/vocabolario/talento_Sinonimi-e-Contrari/>

	(Boccaccio, <i>Dec.</i> II,6)
meta silenci en la boca (III.76)	mettere silenzio nella bocca ⁶³⁶⁵
que ma consciència no sie lesa (III.76)	lesa ('ofesa')
gulós e devorador (III.78)	guloso ('golafre')
Ja s'estenia la fama per tot loch (III.80)	stendersi la fama (di qualcuno), 'divulgar-se'
molt forts, ans fortíssims (III.82)	molto forti, anzi fortissimi (calc sintàctic)
pròdich e foll (...) despenia (III.82)	spendere prodigo e folle
lo realme de França e per totes les parts convicines (III.83)	convicino ('limitrof')
se més al cor de portar-ho a execució (III.84)	portare a esecuzione ('posar en pràctica')
los fets del bretó anaven mal (III.84)	andare male (i fatti di qualcuno)
caygué-li en l'enteniment que tendria manera que lo marqués... (III.84)	caddere nell'entendimento ('concebre una idea')
escaramuçaven a tants per tants, e alguns jorns se mesclaven moltes gents en les escaramuces, en manera que sabia més a batalla mortal que no a escaramuça (III.85)	scaramuccia / scaramucciare ('fer ràtzies')
en les escaramuces era tant temut (III.85)	
aquell desaventurat turch, ab molts altres, a la escaramuça ja començada pervench (III.85)	
la granea del seu noble cor (III.87)	la grandezza del suo nobile cuore
les misereres espatles (III.91)	(portare sopra le mie) misere spalle ⁶³⁶⁶
lo conduïdor dels turchs (III.91)	il conduttore dei turchi
resumen e cobren sforç (III.91)	resumere ('recuperar les forces, restablir-se anímicament' < <i>animum resumere</i>) ⁶³⁶⁷
sentint lo fesch socors, cobren cor, e resumexen	

⁶³⁶⁵ Per exemple, en TESAURO, Emmanuele, *La filosofia morale dall'alto forte del grande Aristotele Stagirita*, Bartolomeo Zapata, Torí, 1670, p. 275: "Tre cose nei giovani desiderava Socrate: semplicità nel cuore; silenzio nella bocca; verecondia nel volto."

⁶³⁶⁶ Guarda relació amb un *modo di dire*, sobre sostenir una càrrega figurada o psicològica *sopra le mie misere spalle*. Per al cas que ens ocupa, el pes de la derrota, que requeia sobre els turcs.

lurs forces (III.91)	
aspre e terrible conflicte (III.91)	aspero e terribile
vista la preda e feta d'aquella... (III.92)	preda ('botí de guerra') ⁶³⁶⁸
ulls forrats de terçanell (III.94)	occhi foderati ⁶³⁶⁹
o, ingrata e desconexent! (III.94)	o, ingrata e sconoscente! (<i>s sconoscente</i> significa el mateix: 'ingrata') ⁶³⁷⁰
stela Diana (III.95)	stella Diana ('planeta Venus') ⁶³⁷¹
musical dolçor (III.95)	musicale dolcezza ⁶³⁷²
desijaven pendre d'aquell foch més que no podían (III.95)	desideravano prendere di quel fuoco più che non potevano (calc sintàctic)
molt dolça, ans dolcíssima pena (III.95)	molto dolce, anzi dolcissima pena (calc sintàctic) amb oxímoron petrarquesc <i>dolce pena</i> ⁶³⁷³
entenent al tranquil·le e pacífich estat de tota la	tranquillo e pacifico stato ⁶³⁷⁴

⁶³⁶⁷ WHEELER, Max W., La morfologia verbal al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 875-908 (p. 888), comprova que és tracta d'un hàpax en el CICA, perquè no és pas cap verb català. En la 1a. ed. del *Dizionario della Crusca*, del 1612, es traduïa per 'pigliar di nuovo baldanza, riassicurarsi.' Vegem-ho, a tall de mostra, en el místic augustinià Girolamo da Siena (*ca.* 1330-*ca.* 1420), en DA SIENA, Girolamo, *Opere toscane*, ed. a cura de fra Ildefonso DI SAN LUIGI, Tipogr. de Gaetano Cambiagi ("Delizie degli eruditi toscani", 2), Florència, 1771, vol. 2, p. 32: "nelle tribulazioni non venga a meno, ancora resuma più virtù, e più vigore, e più forza."

⁶³⁶⁸ CASANOVA, E., Los cultismos en *Curial e Güelfa...*, p. 918.

⁶³⁶⁹ Com, per exemple, en l'expressió *avere gli occhi foderati di prosciutto*, 'no veure allò que resulta evident, ésser poc perspicaç'.

⁶³⁷⁰ En SACCHETTI, Franco, *Le novelle*, Edoardo Sonzogno, Milà, 1874, una font coneguda per l'escriptor (vegeu el capítol II.1.4), llegim (nov. 3, p. 25): "son venuto a vedere un re ingrato e sconoscente". En Boccaccio (*Corbaccio, preàmbul*): "dimostra sè essere ingrato e mal conoscente."

⁶³⁷¹ *Topos* poètic italià, derivat de versos del cèlebre Guido Guinizzelli, com ara: "Vedut'ho la lucente stella Diana / ch'appare anzi ch'el giorno renda albore" o "più che stella Diana splende e pare." Aquest poeta era un referent per a TAPIA, Juan de, *Poemas*, ed. a cura de Luigi GIULIANI, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2004. *Joan de Tàpies*, com se'l coneixia a la cort de Nàpols, era toledà com Enyego d'Àvalos, i, com a tresorer de Calàbria, cooperava amb al gran camarlenc en la recaptació de doganes. Més detalls sobre la font en el capítol II.1.5.

⁶³⁷² Expressió lírica italiana molt difosa. Baltasar Castiglione (1478-1529), en *Il libro del cortegiano* (1508), diu: "sono ancora armoniosi tutti gli instrumenti di tasti, perchè hanno le consonanzie molto perfette e con facilità vi si possono far molte cose che empiono l'animo di musicale dolcezza." Citat per HAAR, James, *The Science and Art of Renaissance Music*, ed. a cura de Paul CORNEILSON, Princeton University Press, Princeton, 1995, p. 31. La crítica literària ha fet ús de l'expressió *musicale dolcezza* per qualificar l'esperit sonor de la poesia de Petrarca.

⁶³⁷³ En diverses obres i sonets. Vegeu, per exemple, PETRARCA, Francesco, *Le rime di Francesco Petrarca*, ed. a cura de Giacomo LEOPARDI, David Passigli, Florència, 1839, p. 802, sonet 113: "Sempre m'è inanzi per mia dolce pena."

sua senyoria (III.96)

la qual obria tot son cor (III.96)

aprire il cuore

plena d'incredibile bellesa (III.96)

pieno di bellezza + incredibile

mas no havent boca per dir lo contrari (III.100)

ma non avendo bocca per dire il contrario

Un simple repàs de l'obra atenent a les dissimulades "intrusions" lingüístiques i culturals de l'italià, com la que acabem de mostrar, no ens porta sinó a reforçar les conclusions de Cesáreo Calvo, en el sentit de retratar l'autor del *Curial* com algú que té el *volgare* toscanejant –no pas el napolità dialectal, atenció– com una "lingua familiare". I això sols pot explicar-se en algú que haguera estat "a lungo dimorante in Italia", perquè els seus girs i retocs italians no sols provenen de lectures, sinó que obeeixen també "a un influisso diretto, per cosí dire ambientale."⁶³⁷⁵

Pensem ara en el fet que són almenys 320 els italianismes de diversa naturalesa detectables en l'obra; sense tenir en compte els llombardismes que més avall es detallaran. Hi predominen manlleus literaris de Boccaccio, Dante, Petrarca i altres autors (del tipus *amoroso frutto*, *brune spalle*, *inextimabile*, etc., fins a 163, el 51%), però també hi ha molts vocables i frases d'ús col·loquial (*volere bene*, *tornare muto*, *è vero che sia, per l'aria vuota...*, 75 ítems, el 25%) i abundants paraules o expressions de terminologia militar, cavalleresca o heràldica (*duello*, *conducitore*, *verghe...*, 36 o 11%). Hi destaquen, també, la paremiologia (*cercare il pelo nell'uovo*, etc., 25 o 8%), i no tant el lèxic cortés (*egregio*, *portarsi ornato...*, 13 o 4%) o burocràtic (*semblea*, *dannare...*, 9, el 3%). No s'hi comptabilitza ací el variat registre toponomàstic, que constitueix, com s'ha dit, un component que contribueix a italianitzar el relat.

El retrat sociolingüístic i el perfil cultural que emergeixen d'aquests percentatges ens dibuixen un lector empedreït de les *Tre Corone* del toscà literari, que ha viscut –i combatut, segurament– en una cort on la *koiné* toscanejant italiana era llengua preferent d'expressió col·loquial, cortesa i burocràtica. Aquesta cort difícilment podria ser la de

---

⁶³⁷⁴ Locució de caire polític que, en la convulsa Itàlia, es remunta almenys al segle XIV. La trobem en Giovanni Villani (ca. 1275-1348). Vegeu VILLANI, Giovanni, *Nuova cronica*, ed. a cura de Giovanni PORTA, Fondazione Pietro Bembo – Ugo Guanda editore, Parma, 1991, VIII, 89, on diu que Florència, el 1283, es trobava en "tranquillo e pacifico stato." S'expressava així que un estat o senyoria italiana, encara que fóra per breu temps, assolía un estat inusual de pau i tranquil·litat per absència de guerres o bandositats urbanes, o per la imposició d'un poder fort i estable. En el *Curial*, és el rei de França qui hi posa ordre just abans de la celebració del torneig del Puig de Nostra Dona.

⁶³⁷⁵ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Guelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

Nàpols, on els cortesans de la terra s'expressaven en *napoletano misto* (un volgare molt dialectalitzat) i solament els humanistes de l'entorn del Magnànim conversaven en un registre culte, parangonable al dels literats. D'altra banda, s'observa que l'escriptor s'ha "ambientat" –com diu Calvo– a manera d'immersió lingüística. Aquest procés, el de l'aprenentatge intens d'una llengua per pràctica quotidiana, no era viable tampoc a la cort del rei d'Aragó. Allí, els personatges d'origen ibèric –com el mateix autor del *Curial*– s'expressaven en les seues respectives llengües, bo i començant pel rei Alfons, que solia parlar sobretot en castellà. Sí que podia haver-se produït perfectament aquesta immersió idiomàtica, amb la corresponent adquisició de competència lingüística parlada i escrita en italià, en alguna cort o contrada septentrional. Perquè, com és sabut, al nord de la Península Itàlica, el projecte somniat per de Dante de "construir" un comú llenguatge italià, que fóra imitat per ser "*illustre, cardinale, aulicum et curiale*" (*De vulgari eloquentia*, I,xvi,6),⁶³⁷⁶ començava a fer-se realitat.

* * *

Adverteix el mateix Calvo, considerant la consolidada hipòtesi d'un *Curial* escrit a la cort d'Alfons el Magnànim, que "el toscà no era una llengua desconeguda" en dita cort;⁶³⁷⁷ amb la qual cosa no resultaria incompatible que l'escriptor l'haguera apresada i practicada a Nàpols. Tanmateix, encara que la hipòtesi de dita cort com a lloc d'escriptura resulta coherent amb el contingut i la llengua de l'obra, no ho resulta tant clara la suposició que la *koiné* toscanejant fóra una de les llengües de la indicada cort. Si atenem als estudis de Francesco Mortuori i Francesco Senatore sobre la qüestió, haurem d'admetre que "anche nella lingua del re [Ferran I, 1458...] è assente l'ingrediente fiorentino quattrocentesco che tanta importanza ha havuto nella formazione della *koiné* presso la cancelleria visconteo-sforzesca e che invece non appare nei documenti della corte di Napoli."⁶³⁷⁸ El toscà literari, no sols era poc conegut entre la població i els cortesans de Nàpols, sinó que no s'havia imposat encara a mitjan segle XV com a

---

⁶³⁷⁶ Vegeu ALIGHIERI, Dante, *De vulgari eloquentia*, ed. i trad. al català de Josep GÓMEZ PALLARÉS, amb introd. de Mirko TAVONI, Eumo – Universitat de Girona – Estudis Universitaris de Vic, Vic, 1995, p. 111-

⁶³⁷⁷ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324 (ps. 311-312).

⁶³⁷⁸ MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Discorsi riportati alla corte di re Ferrante d'Aragona, dins ABBAMONTE, Giancarlo – MILETTI, Lorenzo – SPINA, Luigi (eds.), *Discorsi alla prova. Atti del Quarto Colloquio italo-francese 'Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati. Contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa (Napoli, settembre 2006)*, Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia Classica 'Francesco Araldi' dell'Università degli Studi di Napoli 'Federico II', Nàpols, 2009, ps. 519-577 (p. 540).

model d'escriptura burocràtica, notarial, cronística, etc. Els usos escrits del *volgare* reflectien encara la morfosintaxi *dialettale* del napolità. En el registre líric i en la prosa, els primers esforços de “toscanització” lingüística no es consolidaran fins a les darreres dècades del segle XV. I el registre oral? Ben pocs el parlaven: si de cas, els humanistes, mercaders, etc., procedents del nord de la península. Difícilment podria haver après ací, l'autor del *Curial*, a expressar-se en un “bon” italià.

A la cort ducal de Milà, per seguir amb el cas de comparança proposat, existia una llengua de carrer (el llombard, que parlen Curial i la Güelfa en la novel·la), una llengua elegant de cort i cancelleria (l'italià *toscaneggiante*, per la confluència de cortesans i humanistes de diferents parts d'Itàlia; intenses relacions diplomàtiques amb els estats septentrionals; lectures de les *Tre Corone*; *volgarizzamenti* toscans encarregats pel duc Visconti, etc.) i una llengua de prestigi social i cultural (el francès: la majoria de llibres en romanç de la biblioteca de Pavia eren francesos).⁶³⁷⁹ En un ambient com aquest, sense parlants de català i castellà a la vista, l'anònim que escrigué després el *Curial* sí que podria haver-se “immergit” lingüísticament i culturalment en la *lingua toscana* que li detecta i documenta Cesáreo Calvo. En una cort poliglota com la de Nàpols, en canvi, no s'haguera hagut d'esforçar a aprendre amb tanta profunditat l'italià.

Com de fet, sembla que no s'esforçaven gaire a aprendre els *volgari* del país (la llengua napolitana del carrer, i el *napoletano misto*, modalitat cortesa “depurada” per acostament al toscà)⁶³⁸⁰ els cavallers, oficials, escrivans i secretaris reials del rei d'Aragó immigrants des de la Península Ibèrica. Anna Maria Compagna ha estudiat alguns casos d'interferència lèxica entre català i italià dialectal en els comptes d'una *maseria* reial de la Pulla dels anys 1452-1454, i ha comprovat que es tracta de vocables anecdòtics. No es pot parlar en absolut d'una òsmosi lingüística que trobe algun parangó amb el que es documenta en la novel·la.⁶³⁸¹ Si revisem ara els registres de cancelleria reial en català signats a Nàpols en les dècades del 1440-1450, comprovarem així mateix que romanen quasi del tot impermeables a l'influx lingüístic de l'italià i del napolità. Realment, si algun secretari reial, com Joan Olzina⁶³⁸² o Lluís Sescases,⁶³⁸³

---

⁶³⁷⁹ Més detalls sobre aquesta situació sociolingüística en el capítol II.1.4, on tractem de les fonts literàries franceses i llombardes.

⁶³⁸⁰ De les llengües en contacte a la cort de Nàpols, s'ha tractat amb major deteniment en el capítol I.1, al qual us remetem.

⁶³⁸¹ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *Catalano e italiano nei conti di una maseria regia di Puglia a metà del secolo XV*, dins *Raccolta di scritti in memoria di Antonio Villani*, Istituto Suor Orsola Benincasa, Nàpols, 2002, vol. 1, ps. 461-471.

⁶³⁸² Proposat i després descartat per FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463.

haguera redactat *Curial e Güelfa* –ho proposaven, a títol d’hipòtesi, alguns estudiosos–, la presència d’italianismes en l’obra hauria resultat pràcticament imperceptible. O, si més no, hauria estat anecdòtica i molt més difícil de detectar. I, per descomptat, s’haguera correspost sobretot amb toscanismes de procedència literària, no col·loquial.

El *volgare* napolità del temps de les dècades del 1430-1470, el de les cròniques i la literatura menor, segons Gianni Villani, “rimane variamente incagliato nelle secche del dialetto.” A partir del 1470, la diglòssia envers el toscà o italià comú d’incrementa. Però, amb tot, caldrà esperar a l’*Arcadia* de Sannazaro (1502) per poder recollir “il frutto più maturo del volgare meridionale.”⁶³⁸⁴ En efecte, concolosa una dura guerra civil (1465), el català es retira ràpidament del panorama cultural, alhora que –segons De Blasi i Varvaro, pel 1470⁶³⁸⁵– s’observa “una progressiva affermazione del volgare toscano tra i letterati napoletani, che abbandonano il latino per aderire ad un modello linguistico estraneo.”⁶³⁸⁶ En paral·lel, continuen escrivint-se obres com les cròniques de Loise de Rosa (1452-1471) o de Ferraiolo (*ca.* 1481-1498) en un napolità ric i fluid, però molt dialectalitzat.⁶³⁸⁷ Ni tan sols el *Novellino* de Masuccio, que pretén imitar el *Decameron* i la prosa de Boccaccio, pot defugir l’influx de la parla del país.⁶³⁸⁸

En aquest procés de toscanització de la cultura d’elit napolitana, jugà un paper fonamental l’immigrant barceloní Benet Garret, que arribà a la cort de Ferran I el 1467, que tenia uns 18 anys d’edat. Només arribar, es trobà amb un ambient de creixent italianització política i lingüística del *Regnum Neapolitanum* (estratègica, per part del nou rei, per a ser vist com un monarca autòcton i “nacional”, a diferència del pare: el conqueridor “estranger”). I, sent com era un gran admirador de la creativitat literària dels italians, adoptà com a llengua pròpia l’italià literari, a diferència de l’autor del *Curial*. Segons Matteo Trillini, ho féu per tal de “conseguir la immortalidad de su

---

⁶³⁸³ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l’autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d’Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

⁶³⁸⁴ VILLANI, Gianni, L’Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 712).

⁶³⁸⁵ Una data clau, en aquest sentit, és la del 1476, quan Lorenzo il Magnifico regalà a Ferran I de Nàpols la *Raccolta Aragonesa*: una antologia de la poesia vulgar toscana, luxosament presentada en forma de còdex humanístic, que abastava des d’autors del Dos-cents fins a poetes del mateix Quatre-cents.

⁶³⁸⁶ DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l’Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L’età moderna, I*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (ps. 253-254).

⁶³⁸⁷ *Ibidem*, ps. 257-258.

⁶³⁸⁸ DE BLASI, Nicola, Due riflessioni storico-linguistiche su Masuccio Salernitano e Loise De Rosa, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.371-1.392 (p. 1.374).

monumentum poético”, que difícilment hauria arribat a cap lloc si l’haguera escrit en català i partint de la vella escola trobadoresca. El català era ja, de fet, una llengua molt minoritzada en els usos administratius de dita cort i en la mateixa ciutat, per la diàspora de cortesans del 1458 i pels efectes destructius de la guerra dels anys 1459-1465. En conseqüència, Garret decidí adoptar el nom artístic d’*Il Cariteo*, i passà així a “formar parte de una tradición literaria”, que, provenint de “los líricos clásicos griegos y latinos, llega hasta la poesía vulgar italiana, su más digna heredera.” El seu objectiu literari concordava, doncs, amb la *lingua d’arte* i l’estil adoptats.⁶³⁸⁹

Solament dues dècades abans, l’anònim del *Curial* havia decidit que la seua llengua d’art –el català, en tant que destinada l’obra a oients de la colònia catalanòfona de la cort– podia ser sotmesa a un procés d’estilització lingüística recurrent sobretot al toscà literari, però també als recursos que podien oferir-li altres llengües romàniques pròximes, com el castellà, el francès o la llengua d’oc. La seua opció hauria sigut coherent, doncs, amb el domini que tenia del català literari i col·loquial, però també amb els previsibles interlocutors o destinataris de la novel·la i, molt probablement, amb aquell que deduïm que podia ser el dedicatari oficial: el duc de Calàbria, nat i criat a València, catalanoparlant i alfabetitzat inicialment en llengua catalana. El context cortès de recepció de *Curial e Güelfa* (dècada del 1440) diferia notablement del que existiria dues o tres dècades després, durant el regnat de *Ferrante d’Aragona*.

Quan tractem de documentar els italianismes del *Curial*, constatem la quasi absència total de –diguem-ne– “napolitanismes” en una obra que la crítica literària sol vincular al Nàpols del rei Alfons. De la mateixa manera que els secretaris reials semblaven aïllats del tot, lingüísticament, d’una ciutat populosa, que s’expressava en napolità, l’anònim del *Curial* sembla també immune al “contagi” dialectal. Això no obstant, val a dir que molts dels catalanismes del napolità escrit del segle XV, identificats per Marcello Barbato (*affartarse, basca, congoscia, conortare, spantare...*),⁶³⁹⁰ concorden amb lexemes ben presents en el text del *Curial*: *fartar, bascar, congoxa, conhortar, espantar...* No sé si podria relacionar-se, això, amb les preferències lèxiques de la llengua de cort del temps del Magnànim. Però allò segur és

---

⁶³⁸⁹ TRILLINI, Matteo, Un poeta catalán en la corte de Nápoles. Reflexiones sobre la obra y la lengua de Benet Garret, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *‘Del humanismo’*. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 95-115 (p. 95).

⁶³⁹⁰ BARBATO, Marcello, Catalanismi nel napoletano quattrocentesco, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell’AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18; ampliat en *Medioevo romanzo*, 24-3, 2000, ps. 385-417 (p. 391).

que dita cort no era sinó el trasllat a Itàlia de la cort valenciana de la dècada del 1420, cosa que explica –en part– que la majoria de cortesans ibèrics fossen naturals del regne de València.⁶³⁹¹ És lògic, en conseqüència, que un autor poliglota i sensible a les diferències dialectals, optara per comunicar-se amb els seus lectors introduint algunes preferències lèxiques del català de València, que han dut els dialectòlegs a relacionar-lo amb una procedència valenciana.⁶³⁹² I, què direm, doncs, de la suposada estada a Nàpols o redacció de llibre a Nàpols? ¿Què pot aportar el *Curial* en aquest sentit, a banda de topònims del tipus *Partènope* i alguns altres indicadors extralingüístics?

Caldria que la qüestió fóra estudiada per algun especialista en la llengua del país i en la seua evolució diacrònica, ja que el napolità del segle XV no es correspon exactament amb l'actual. Per la nostra banda, sols hem detectat napolitanismes, curiosament, en les cites que l'anònim fa de la *Divina Comèdia*. Aquest caprici idiomàtic, com s'explicarà quan tractem de la presència de l'obra de Dante en el *Curial*,⁶³⁹³ constitueix una de les moltes facècies o gràcies satíriques que l'escriptor introdueix al llarg del text, conscient que els seus receptors les sabran captar. Lògicament, si els lectors no estaven familiaritzats amb la llengua napolitana, o si l'escriptor no escrivia per a cortesans de Nàpols, l'intent resultaria estèril.

La motivació de la sàtira és el fet que alguns insignes cortesans napolitans, com ara l'ancià cronista Loise de Rosa, recitaven de cor fragments de la *Comèdia* tergiversant-los o adaptant-los espontàniament al napolità cortés en què s'expressaven quotidianament. Per exemple, com quan el mateix De Rosa recordava al seu amic Alfons d'Àvalos –el germà menut d'Enyego d'Àvalos– el debat que ambdós havien sostingut sobre el significat d'aquesta màxima dantesca: “Nonn èy maiure delore / che recordare de lo tienpo felice / inde la miseria”⁶³⁹⁴ Òbviament, els citats per De Rosa no són els versos toscans original, sinó una –diguem-ne– improvisat *refacimento napoletano* per part del cronista lletraferit. L'*ottima* versió de Dante (*Inf.* V, 121-123) és: “Nessun maggior dolore / che ricordarsi del tempo felice / ne la miseria.”

Imitant satíricament aquest procediment –insistim en la intenció burlesca– l'anònim del *Curial* escriu (*CeG* III.17): “Ma Dione adoravano e Cupido: / quella per madre sua, quello per filgiolo / et decia ch'illo stette in gremio a Dido”, com si Dante

---

⁶³⁹¹ Com s'ha vist, estadísticament, en el capítol I.1.

⁶³⁹² Sobre l'origen i la llengua de l'autor, s'ha tractat amb deteniment en els capítols I.2.6 i II.1.1.

⁶³⁹³ Vegeu el capítol II.1.5.

⁶³⁹⁴ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 513-514.

haguera redactat la *Comèdia* en napolità... Ho fa per al gaudi hilarant d'uns lectors confidents. Quan en realitat, a ell, que consultava sovint els exegetes de Dante i que tenia a l'abast l'obra original, no li hauria costat gens citar el *poeta-teòleg* en correcte toscà (*Parad.* VIII,7-9): “Ma Dione onoravano e Cupido: / quella per madre sua, quello per figlio, / e dicean ch'el sedette in grembo a Dido.” El diminutiu amb metàtesi ortogràfica arcaica, *filgiolo* (‘fill’), encara que no exclusiu de Nàpols, és corrent en textos napolitans de l'època.⁶³⁹⁵ La variació de *quello* per *questo* no és marcador dialectal, però contribueix a causar estranyesa, en combinació amb la substitució d'*onoravano* per *adoravano*;⁶³⁹⁶ la forma verbal *decia* en comptes de *dicean*, o la reducció de *grembo* a *gremo*, com a nou dialectalisme napolità.⁶³⁹⁷ També era habitual en el napolità de l'època la construcció *ch'illo stette* (< ILLO STETVIT, ‘que ell estiguera’)⁶³⁹⁸ en lloc de l'original *ch'el sedette* (de *sedere*, ‘seure’). En fi, la concatenació d'alteracions posa de manifest a les clares la premeditada manipulació del text per l'anònim.

Una manipulació de caràcter similar, còmica, es produeix en altres cites de Dante, com ara la següent: “Qui se vede ·l temperar de Jove / tra ·l patre e ·l filgio, e quivi me fo certo” (*CeG* III.21); on deuria haver escrit “Quindi m'apparve il temperar di Giove / tra 'l padre e 'l figlio; e quindi mi fu chiaro” (*Parad.* XXII,145-147). En *Curial e Güelfa*, l'adverbi original de lloc, *qui*, passa a ser *quindi*. El *quindi* de més avall, esdevé *quivi* (napolità).⁶³⁹⁹ El verb *apparere* és reemplaçat per *vedere*. *Figlio* pateix de nou una

⁶³⁹⁵ LEDGEWAY, Adam, *Grammatica diacronica del napoletano*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009, p. 401.

⁶³⁹⁶ Si no és que es tracta d'una variant manuscrita nord-italiana, que explicaria l'*adoravano* d'un comentarista dantesc del segle XVI com és DANIELLO DA LUCCA, Bernardino, *L'esposizione di Bernardino Daniello da Lucca sopra la Comedia di Dante*, ed. a cura de Robert HOLLÄNDER, Dartmouth College – University Press of New England, Armidale (Austràlia), 1989, p. 425. Més detalls en l'aparat crític del capítol II.1.5, on tractem de la *Comèdia*.

⁶³⁹⁷ Trobem l'expressió *in grembo a* en l'escriptor napolità Alberto Consiglio (1902-1973), en CONSIGLIO, Alberto, *Assassino a cinque voci*, Berisio, Nàpols, 1967, p. 230: “in grembo a questo alitero marmo.”

⁶³⁹⁸ “Ch'illo” apareix en DE BLASI, Nicola, *Fonti scritte quattrocentesche di lingua parlata: problemi di metodo (con una lettera inedita)*, dins HOLTUS, Günter – RADTKE, Edgar (coords.), *Gesprochenes Italienisch in Geschichte und Gegenwart*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1985, ps. 340-353, en un escrit “di origine pugliese”, que representava (ca. 1415) a Pisa un “feudatario in Puglia e negli Abruzzi.” Per a *stette*, vegeu LEDGEWAY, A., *Grammatica diacronica...*, p. 473. En FERRAILOLO, *Una cronaca napoletana figurata del Quattrocento*, ed. a cura de Riccardo FILANGIERI, Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli, Nàpols, 1956, 8v, 4-5 (citada en LEDGEWAY, *op. cit.*, p. 495) es llig: “Alfonso stette a Canpo Viechi fi' ch(e) fosse fatto lo carro triomfale per intrare in della città de Napole.”

⁶³⁹⁹ Per exemple, en COLLENUCIO DA PESARO, M. Pandolfo, *Compendio dell'Historia del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giovanni Maria Scotto, Nàpols, 1541, p. 138: “ma era quivi capitato dopo il fatto.”

metàtesi dialectal en *filgio*. El toscà *padre* deixa lloc al napolitanisme *patre*.⁶⁴⁰⁰ *Mi fu chiaro*, en fi, esdevé *me fo certo*. Com s'observa, de resultes d'un capriciós exercici d'*imitatio* distorsionadora, no hi subsistirà cap mot o locució dels versos de Dante que mantinga correspondència amb el poema original, o que haja sigut respectada per l'anònim manipulador. I, tanmateix, qualsevol estudiós en la *Comèdia* serà capaç de reconèixer de quins versos es tracta. S'està jugant, doncs, amb el concepte petrarquesc i humanístic d'*imitatio*: copiar i reproduir un text, però alterant-lo de tal manera que no es reconega com a plagi, sinó que s'asemble com s'assembla un fill al pare.⁶⁴⁰¹

Una tercera citació de Dante (*Inf.* XVI,124-125) ens confirma la voluntat de l'escriptor d'alterar i deformar sense pal·liatius els versos toscans. On hauria d'haver citat “Sempre a quel ver c'ha faccia di menzogna”, ens trobem que escriu “Tuto aquel vero que ha faccia de monçonja.” És a dir, *tuto* sense doble –tt–, com es llig en textos napolitans de l'època, i d'altres dialectes; *aquel* per *a quel*; *vero*, sense el·lisió poètica de la vocal final; *que ha* en lloc de *c'ha*, i *monçonja* en lloc *menzogna*, per emulació de variants dialectals com *monzogna* i *menzonja*. El resultat difereix premeditadament dels versos toscans de Dante que l'autor de la novel·la tenia a disposició.

El mateix escriptor es troba habituat a alterar l'ordre de frases de Boccaccio extretes del *Decameron* per catalanitzar-les. A tal efecte, reemplaça quan cal alguns mots toscans per sinònims catalans de lexema divers. Aquesta *dissimulatio* del plagi boccaccesc s'exagera artificialment i es portada a l'extrem amb les citacions de Dante. Per bé que ací no s'altera el text amb pretensions retòriques o d'ornament literari, sinó amb un altre propòsit: el d'emular la deformació *dialettale* a què sotmetien el gran poema italià alguns recitadors de la cort de Nàpols. Aquesta reelaboració dialectal, pel que sembla, semblava aberrant o grotesca als ulls de l'anònim del *Curial*; digna de sàtira literària, si més no. L'escriptor, doncs, fa escarn del costum de “vulgaritzar” i “dialectalitzar” la *Comèdia*, amb el desig de generar un efecte còmic i de sorpresa durant l'exercici de recitació de la novel·la. La comicitat o efecte hilarant no sols estava garantit per l'alteració enraridora de la lírica dantesca, sinó també de la diglossia imperant a la ciutat on –en teoria– s'havia de llegir el *Curial*. Nàpols era llavors la capital d'un país que s'expressava en napolità, però que sentia la seua parla com indigna

---

⁶⁴⁰⁰ Quan el rei Alfons de Nàpols II escrivia al papa valencià Alexandre VI (Nàpols, 26 de gener del 1494), el tractava protocol·làriament de “beatissimo signiore e *patre* o mio signiore e *patre*.” En BATLLORI, Miquel, *Alejandro VI y la Casa Real de Aragón (1492-1498)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1958, doc. 5, p. 51.

⁶⁴⁰¹ D'aquest concepte d'imitació literària, practicat magistralment per l'autor del *Curial*, s'ha tractat en el capítol precedent II.1.1.

o digna de riure (per la seua “baixesa” perifèrica i meridional, pròpia d’un poble que sentia culturalment inferior i subaltern), al costat de la nítida koiné florentina, preferida pels intel·lectuals de tota la península per la seua elegància i pretesa “dignitat”. L’autor del *Curial*, acostumat ja d’anys a conversar en un *volgare illustre*, la llengua toscanejant dels literats, en adoptar aquesta actitud, fa partíceps els lectors de la diglòssia imperant al país: els convida a riure’s amb ell d’un curiós *Dante napoletanizzato*, parangonable al que recitava per les sales de Castel Nuovo el carismàtic ancià Luise.

* * *

Si el lloc on l’autor del *Curial* havia après a expressar-se en *volgare curiale* molt difícilment podia ser Nàpols, ¿on hauria viscut durant els anys precedents a l’escriptura de la novel·la? ¿On s’hauria impregnat el seu llenguatge col·loquial de tots aquells *modi di dire* i recursos de l’italià oral que es manifesten en la novel·la catalana (juntament amb alguns –per no dir bastants– castellanismes)? Podia haver sigut perfectament a la Toscana, on residien alguns prelats valencians. O a la universitat de Bolonya, on valencians com el jurista Nicolau Falcó ocuparen alts càrrecs. O fins i tot a la cúria romana del cardenal valencià Alfons de Borja (el futur papa Calixt III). Tanmateix, aquestes geolocalitzacions presenten una carència clara de candidats òptims i “creïbles” a l’autoria del text orfe.⁶⁴⁰² D’altra banda, difícilment s’explicarien els ressons lingüístics de la Llombardia –escassos, però suggerents– que deixa entreveure el *Curial*, i que fan pensar en aquesta regió com el lloc on l’autor esdevingué *’talianato*.⁶⁴⁰³ I això sí que concorda amb el paisatge de ficció de la novel·la de *Curial el llombard*.

Els ressons lingüístics d’un italià après al nord de la península s’explicaríem perfectament, en canvi, si admetem la probabilitat que l’autor del *Curial* siga Enyego d’Àvalos, dignatari i mecenes de literats, vinculat a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti del 1435 al 1447, i resident a Milà durant bona part d’aquells anys. Ell sí que respon per múltiples raons al perfil d’autor que s’extrau de l’anàlisi de la novel·la, i se suposa que, després d’haver passat la infantesa i l’adolescència a València (1422-1430), tingué temps suficient per amerar-se a la Llombardia –on posseïa digníssimes senyories i castells– de la cultura i de la llengua de Dante. Això no lleva que, després d’haver-se documentat i haver escrit algun esborrany de l’obra durant les seues permanències

---

⁶⁴⁰² Només cal repassar la relació de semblances biogràfiques que oferim en els capítols I.2.3-5 per comprovar-ho.

⁶⁴⁰³ Com avançàvem en SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

milaneses, l'haguera acabada d'esbossar en un àmbit poblat de catalanòfons, com era la cort de Nàpols, on li podrien riure –entre altres coses– les gràcies d'unes citacions de la *Divina Comèdia* dialectalitzades satíricament en *napoletano misto*.

Estant a Milà, està testimoniats que l'ambaixador del rei d'Aragó en terres del nord gaudia immensament de participar en expedicions cinegètiques.⁶⁴⁰⁴ Aquestes tenien lloc de vegades en uns recintes closos anomenats *parchi* (sing. *parco*; gal·licisme, de *parc*). La veu *parco*, doncs, era coneguda en aquelles terres i explica la seua adaptació al català com *parch* per l'autor: “Ne pensava que los cans envejosos, no per bé del Sanglier, mas per fer sos fets, l'aguessen tret de la selva, stimulant-lo ab diverses maneres de ladrars e còpia de morsos, e, mès ja *dins lo parch*, del qual exir no podia sinó vencent e enderrocant lo savi caçador qui al portell lo sperava” (*CeG* II.101). Emili Casanova documenta aquest gal·licisme, excepcionalment citat en el castellà d'Enric de Villena (1418), però amb un sentit més general de '*lugar cerrado*'.⁶⁴⁰⁵ En català era del tot desconegut, tant en el sentit general de 'clos' o 'recinte', com en l'accepció més específica, aristocràtica i llombarda, de 'recinte de caça de senglars', a què remet el text del *Curial*. En les corts de la Llombardia, incloses la del duc de Milà i la del marquès de Montferrat, era vocable ben conegut.⁶⁴⁰⁶ Quan el viatger castellà Pero Tafur es trobà a Milà amb el duc Filippo, l'any 1438, s'entrevistà amb ell per casualitat, “un día, yendo él a un parco suyo” a caçar.⁶⁴⁰⁷ És ben probable que, en aquella ocasió l'acompanyara el jove cavaller Enyego d'Àvalos, per ser un dels seus *camerarii* o cortesans predilectes i afavorits, i un expert caçador. Els marquesos tenien el seu *parco* de pràctiques venatòries annex al castell de Pontestura:⁶⁴⁰⁸ un dels referents geogràfics del Montferrat que recorda perfectament l'autor de la novel·la en la seua ficció.

Un altre vocable llombard, molt important en el plànol simbòlic o en la lectura al·legoricopolítica de la novel·la, és *restell*, calcat en català com *restell*: “era aquell restell de aquells qui són posats en les muralles per dubte d'escala” (*CeG* III.99). En efecte, l'escriptor necessita definir als seus lectors –se suposa que residents a Nàpols–

---

⁶⁴⁰⁴ Us remetem al capítol biogràfic I.3.4.

⁶⁴⁰⁵ CASANOVA, Emili, *Los cultismos en Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p.

⁶⁴⁰⁶ Insistirem en la qüestió en el capítol II.2.1, on tractem dels aspectes geogràfics i paisatgístics de la novel·la.

⁶⁴⁰⁷ TAFUR, Pero, *Andanças e viajes de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982, ps. 193-194.

⁶⁴⁰⁸ RICALDONE, G. Aldo di, *Annali del Monferrato, 951-1708*, La Cartostampa, Torí, 1972, p. 495.

de què parla exactament. Es tracta d'un trofeu que obtindrà Curial a la fi de la novel·la, però és també una mena de rastell o pal de ferro vertical amb punxes o pollegons perpendiculars (s'observen encara en el Castello Sforzesco de Milà) que hom col·locava als buits d'una muralla per barrar-los i evitar l'entrada o penetració d'escaladors. També es documenten amb aquest nom els cancells de forja de ferro que tancaven els accessos a la fortalesa; concretament, en descripcions antigues del mateix castell ducal, profundament remodelat per Francesco Sforza a partir del 1450. Era el *restell*, doncs, un útil de poliorcètica definit pel vocable llobard, que requeria de glossa explicativa: “d'aquells qui són posats en les muralles...” En el llobard modern, *restell* conserva el doble significat medieval d'instrument agrícola (un rastell) i de cancell o tanca, tant de fusta com de ferro: “il restell del giardin”, per exemple; tot això, segons el diccionari d'Arrighi.⁶⁴⁰⁹ De la simbologia política d'aquest *restell*, es tractarà més extensament en el capítol dedicat a l'emblemàtica i els elements heràldics.⁶⁴¹⁰

El mateix l'escriptor parla amb naturalitat de les *damisel·les* de les corts que freqüenta Curial (gal·licisme, de *damoiselle*). Era aquest un vocable corrent aleshores a les corts de Savoia, el Montferrat i Milà;⁶⁴¹¹ però desconegut encara en castellà, català o napolità: “Segueren axí mateix molts comtes e grans barons e damas, *damisel·les* en gran nombre, e aquí jugaren fort alegrament a moltes maneres de jochs, segons que en tals festes en les grans corts s'acostuma” (*CeG* I.23). O també: “Festa era environada de totes parts de damas e *damisel·les*” (*CeG* II.54). També sol referir-se sovint al *mestre d'ostal*, (*CeG* I.23, 32 i 46), un ofici equivalent al *majordom* de les corts ibèriques⁶⁴¹² i de la napolitana, però ben conegut en llatí (*magister hospicii*), francès (*mêtre d'hôtel*) o

⁶⁴⁰⁹ ARRIGHI, Cletto, *Dizionario milanese-italiano, col repertorio italiano-milanes* [1896], Ulrico Hoepli, Milà, 2005 (2a; 1a, 1988), p. 605, s. v. *restell*.

⁶⁴¹⁰ El capítol II.2.3, al qual us remetem.

⁶⁴¹¹ COVINI, Maria Nadia, Milano e Bologna dopo il 1455. Scambi militari, condotte e diplomazia, dins DEL TREPPO, Mario (ed.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento (1350-1550)*, CISEM – Liguori Editore, Napoli, 2001, ps. 165-214 (p. 189); MALAGUZZI VALERI, Francesco, *La corte di Ludovico il Moro. La vita privata e l'arte a Milano nella seconda metà del Quattrocento*, Ulrico Hoepli, Milà, 1913, p. 393.

⁶⁴¹² Tret de l'afrancesada cort de Navarra. Vegeu ZABALO ZABALEGUI, Javier, *La administración del Reino de Navarra en el siglo XIV*, Universidad de Navarra, Pamplona, 1973, ps. 65-92; IBIRICU DÍAZ, María José, El hostel del príncipe Carlos de Viana (1451), dins *Príncipe de Viana*, any 49, núm. 185, Pamplona, 1988, ps. 593-640. L'autor del *Curial* es refereix també a l'ofici de *majordom* en el capítol II.40: “Lo rey e los cavallers menjaren ben matí, e, entretant, vengueren altres cavallers, e lo *majordom* del rey los manà que ·s metessen a la taula.”

italià (*mastro d'ostale* o *d'hostale*)⁶⁴¹³ en les mateixes corts septentrionals d'Itàlia, molt influïdes per les modes i formes de França.⁶⁴¹⁴

Si cerquem ara la veu *valvassore* en l'*Enciclopedia Treccani*, comprovarem que es tracta també d'un ressò de la Llombardia, sense excloure emperò una probable influència dels *vavasseurs* que apareixen en llibres de cavalleries:⁶⁴¹⁵ “Nel linguaggio giuridico feudale, in particolare nei milanesi *Libri feudorum* (12° sec.), [el varvassor] era il vassallo del *capitaneus*, che era a sua volta il vassallo del vassallo del re.”⁶⁴¹⁶ A la Corona d'Aragó, subsistien algunes arcaïques varvessories de filiació carolíngia a l'interior de Catalunya,⁶⁴¹⁷ però no era un mot d'ús corrent o habitual.

De la mateixa manera, quan l'escriptor afirma que Curial, abans de ser adobat cavaller, era un *escuder*, no està referint-se al significat d'aquest terme en el castellà, aragonés o català contemporanis. S'està referint a l'*écuyer* (*scutifer*, en la paperassa llatina) o 'familiar' d'una cort principesca, amb independència que fóra donzell o cavaller (però no mai *escuder* en el sentit o accepció ibèrica del terme). És un vocable cortés i cavalleresc de França i Borgonya, però tenia plena vigència en les corts septentrionals d'Itàlia, i singularment en la del Montferrat (Pontestura, Casale, Alba), on transcorre una part substancial de la ficció novel·lada *Curial e Güelfa*.⁶⁴¹⁸ De la mateixa manera, quan l'autor ens informa que el pare de Curial era un *gentil home*, també està

---

⁶⁴¹³ GENTILE, Luisa Clotilde, 'Il principe di Dio tra noi'. Liturgia civica e crismomimesi del sovrano nello *iocundum ingressum* tra Savoia e Piemonte (metà del XIV seculo – inizio del XVI seculo), dins *Annali di Storia moderna e contemporanea*, 16, Milà, 2010, ps. 167-184, p. 172.

⁶⁴¹⁴ Més detalls en SOLER, A., El lèxic cortés i cavalleresc..., ps. 123-124.

⁶⁴¹⁵ Vegeu KÖHLER, Erich, *L'aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, Gallimard, París, 1974; trad. per Blanca GARÍ, *La aventura caballeresca. Ideal y realidad en la narrativa cortés*, Sirmio, Barcelona, 1991.

⁶⁴¹⁶ *Enciclopedia Treccani*, veu *valvassore*, en versió electrònica <<http://www.treccani.it/enciclopedia/valvassore/>>, consultada en octubre del 2013.

⁶⁴¹⁷ BOLÓS, Jordi, *Diccionari de la Catalunya medieval (segles VI-XV)*, Edicions 62 (“El Cangur – Diccionaris”, 284), Barcelona, 2000, p. 258, s. v. *varvassor*.

⁶⁴¹⁸ L'escriptor –i açò no és cap novetat per a la crítica literària– coneix bé la realitat montferratesa. Vegeu DEL BO, Beatrice, *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Università degli Studi di Milano – Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto (“Il filarete – Sezione di storia medievale e moderna”, 259), Milà, 2009, p. 77: “La prima tappa della carriera domestica era costituita dall'incarico di scudiero: la qualifica di *scutifer* del marchese rifletteva lo *status* della famiglia da cui egli proveniva e una realtà di servizio assimilabile a quella dei maestri di casa o, per certi versi, dei camerieri, cioè un ruolo che prevedeva compiti cerimoniali e alcune mansioni pratiche specifiche: essere scudiero in Monferrato presupponeva una frequentazione intima della famiglia marchionale, a cui si accompagnava un importante ruolo di rappresentanza e, in parte, militare, che si concretizzava, per esempio, nel servizio di guardia ai principi, in special modo durante la notte.”

remetent a la denominació habitual per als cavallers i nobles de la ruralia llombarda i montferratesa, com testimonien els estudis de Beatrice Del Bo.⁶⁴¹⁹

Crida l'atenció, així mateix, que l'ofici llombard de *pretor* aparega en una novel·la escrita en llengua catalana (no n'hi havia pas, de pretors, a la Corona d'Aragó) i, segons una part important de la crítica literària, vinculable a la cort napolitana del rei d'Aragó (on també era desconegut dit ofici). Normalment, els oficis de cort i dignitats palatines del relat cavalleresc són el producte d'una transposició sobre el paper del vèrtex de la piràmide de poder de la cort de Nàpols, especialment en els capítols III.87-93: “gran conestable e capità general” (el príncep de Tàrent, parent polític del duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, que esperava rebre tot el seu patrimoni); “lo secretari” de l'emperador (Joan Olzina, Francesc Martorell, etc.), el “camarlench” (Enyego d'Àvalos, en el món històric o paral·lel a la ficció), el “thesorer” (Mateu Pujades) i els “grans barons”: aquell poderós *lobby* aristocràtic que els medievalistes napolitans solen denominar *i grandi baroni* o *il baronaggio*.⁶⁴²⁰ Tots aquests conceptes, comptats i analitzats, sonent molt napolitans. Encara que també hi ha lloc per a algun exotisme. Pensem en el “capità de la frontera” contra els infidels (que faria pensar llavors en el marquès de Santillana, *capitán de la frontera* contra Granada, a més d'excortesà del rei Alfons), o en cas que ens ocupa ara: el del *pretor*.

Els *pretori* a què remet la novel·la, tenint origen en els *praetores* de l'antiga Roma, eren oficials de la Llombardia i altres terres septentrionals vinculades en la baixa edat mitjana al Sacre Imperi Romanogermànic. L'escriptor parla d'un pretor que s'ocupa d'impartir justícia en alguna ciutat d'Hongria (*CeG* I.15-17). Aquesta qualitat de ‘jutge’ era desconeguda en aquell país, així com la designació de *pretor*. No ho era, en canvi, en les terres i ciutats sotmeses a la potestat de Filippo Maria Visconti, duc de Milà. Al ric ducat milanés, els pretors eren una cosa com els *podestà* urbans d'altres repúbliques i principats de la Itàlia septentrional. En la Itàlia contemporània (segles XVIII-XXI), es coneixeran uns altres *pretori* i *pretorie*, els quals, emperò, no mantenen cap connexió històrica amb els existents en temps del *Curial*.

A Milà, s'elegien des del segle XIII uns oficials del comú, els *canevari*, que comptaven amb prerrogatives àmplies en matèria de regiment financer i administració

---

⁶⁴¹⁹ Ibídem: “Se si scorrono i nominativi dei collaboratori [del marquès de Monferrat] fino al 1445, non si può fare a meno di notare che la scelta di *gentiluomini* –intendendo con questo termine gli esponenti di famiglie dell'antica aristocrazia rurale– era una consolidata consuetudine dei Paleologi.”

⁶⁴²⁰ Més detalls i documents sobre tots aquests càrrecs presents en la novel·la, en SOLER, A., *El lèxic cortés i cavalleresc...*, ps. 130-132, i el capítol II.2.2 del present treball.

de justícia. Estaven per damunt d'altres oficials delegats, “ed in particolari sui pretori nominati dalla città di Milano a reggere i comuni rurali compresi entro i territori di sua giurisdizione.”⁶⁴²¹ Això, en l'àmbit municipal de Milà. A la resta del ducat, era el duc qui designava pretors delegats de caràcter urbà o comarcal, que exercien per ell la jurisdicció. Aquest és el “pretor” que retrata l'anònim, com els que actuaven en el segle XV a Cremona, Pavia, Vigevano, Vercelli, Novara o altres ciutats importants, però també a les valls de la Llombardia subalpina, com consta per la historiografia local: “Nel 1413, il duca Filippo Maria Visconti stabilì in Crodo una pretoria (...). Dal pretore e dal podestà [mena de batle o governador] di Crodo dovenano essere giudicate tanto le cause civili quanto le criminali per tuta la valle di Antigono.”⁶⁴²² Quan el mateix Filippo conqueria una ciutat als venecians, com podia ser Casalmaggiore, s'afanyava a designar-hi un *pretore* que la governara per delegació seua, en l'exercici del mer i mixt imperi, alta i baixa jurisdicció.⁶⁴²³ El coneixement d'aquest rerefons històric, entenem que infon significat apropiat al text literari als ulls del lector modern. Per exemple, quan Curial coneix i saluda “lo pretor qui aquella execució feya” (*CeG* I.15), l'haurem d'imaginar, doncs, no com un dignatari romà de l'Antiguitat, dels llibres de Titus Livi, però tampoc com un prohoms hongarés, sinó com un *pretor* del ducat de Milà.

D'altra banda, bé podríem pensar en aquesta elevació a *praetor* de l'oficial hongarés és una de les moltes bromes o facècies que conté la novel·la anònima. Recordem que Alfons el Magnànim es titulava nominalment *rex Hungariae*, i que rebia freqüents ambaixades dels nobles d'aquell país, al mateix Nàpols o al campament reial – onsevulla que aquest es trobara – oferint-li la corona.⁶⁴²⁴ I recordem, així mateix, que l'Hongria del segle XV no era precisament coneguda per gaudir d'una justícia de tradició romana, basada en el dret que s'estudiava a Bolonya, sinó de tot el contrari. La justícia hongaresa de temps del *Curial* era mítica a Europa per la crueldat vindicària i per les cerimònies ordàliques. Com escriu Ignasi Terradas, “para la sociedad húngara medieval poseemos un legado extraordinario de casos juzgados conforme a la justicia vindicatoria y ordálica”, ja que Hongria “hizo suya la justicia ordálica y vindicatoria,

⁶⁴²¹ GRASSI, Roberto (dir.), *Le istituzioni sotriche del territorio lombardo, XIV-XIX secolo*. Pavia, Regione Lombardia – Direzione General de Cultura, Milà, 2000, p. 26.

⁶⁴²² Citat per CASALIS, Goffredo, *Dizionario geografico-storico-commerciale degli stati di S. M. il re di Sardegna*, G. Maspero, Torí, 1839-1843, vol. 5, p. 668.

⁶⁴²³ ROMANI, Giovanni, *Storia di Casalmaggiore*, Tipogr. Fratelli Bizzarri, Casalmaggiore, 1830, vol. 1, p. 24.

⁶⁴²⁴ Com s'explicarà en el capítol II.2.1, que dediquem a la geografia i la “geoestratègia èpica” de la novel·la.

desarrollándola con originalidad.”⁶⁴²⁵ El cardenal Martinuzzi, magistrat suprem d’Hongria i del principat de Transsilvània, exagerava una mica, com aquell qui vol redundar incisivament en el *topos*, quan afirmava (1550) que els hongaresos d’antany vivien “com si foren feres o bèsties de ramat: sense lleis, sense judicis i sense disciplina.”⁶⁴²⁶ Aquesta peculiaritat hongaresa o tòpic –diguem-ne que d’antropologia social– no sols era conegut a Milà, ducat relativament pròxim a Hongria, sinó també a la cort de Nàpols (la del monarca “nominal” del país) i en els ambients d’alta política per on es movien l’autor del *Curial* i els seus previsibles lectors. Per aquesta causa, encara que participien en l’episodi l’emperador i altres nobles de l’Imperi, l’escriptor té el caprici de situar al regne d’Hongria un “judici de Déu” cavalleresc. Ell mateix adverteix al lector que la idea de l’ordalia havia partit de la reina d’Hongria: “A prechs de la reyna d’Ongria, qui sa cosina germana era [de la duquessa d’Ostalriche, falsament acusada d’adulteri], havia obtengut que, si ell, ab lo qual de l’adulteri era acusada, per batalla de son cors e d’un companyó que hagués, contra los dos cavallers qui la acusàvan la volia defendre, vencent la batalla seria quita; e ·n altra manera la sentència seria executada, de què ella seria cremada” (*CeG* I.13). El resultat de l’ordalia cavalleresca és l’alliberament de tota sospita recaient sobre dita duquessa. Ocupant el seu lloc a la foguera, són incinerats els falsos i perversos acusadors. Aquesta cloenda cruel no la contemplaven les històries tradicionals que serveixen de base argumental a l’escriptor.⁶⁴²⁷

De procedència llombarda són dos vocables, *armurer* i *environar*, i una expressió compartida morfològicament amb el francès, *tot en rient*, que també compareixen en el text que els ocupa. En un dels primers capítols de la novel·la, la senyora de Milà “tramés a Milà per armureros e féu fer arneses per a Curial e per al cavaller.” (*CeG* I.24). Al costat de l’anglofrancès *armourer* o *armourier*, tenim també el francès medieval

⁶⁴²⁵ TERRADAS SABORIT, Ignasi, *Justicia vindicatoria. De la ofensa e indefensión a la imprecación y el oráculo, la vindicta y el talión, la ordalía y el juramento, la composición y la reconciliación*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2008, ps. 272 i 655, respectivament.

⁶⁴²⁶ KARÁCSONYI, Joannis – BOROVSZKY, Samuelis (eds.), *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum [Ritus explorandae veritatis, quo hungarica natio in dirimendis controversis ante annos trecentos et quadraginta usa est, et eius testimonia plurima, in Sacratio summi templi Varadiensis reperta]*, Váradi Káptalan, Budapest, 1903, Prefaci *Ad lectorem*. Citat ibídem, p. 655.

⁶⁴²⁷ Vegeu FERRANDO, Antoni, Els desenvolupaments quatrecentistes de la llegenda de l’emperadriu d’Alemanya, amb atenció especial a *Philipertus et Eugenia* i al *Curial e Güelfa*, en COLÓN, Germà – MARTÍNEZ, Tomàs – PEREA, M. P. (eds.), *La cultura catalana en projecció de futur*, Fundació Germà Colón – Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2004, ps. 187-213.

armurier, l'occità *armurer*⁶⁴²⁸ i el català medieval *armuser*. Per exemple, es podria citar un “mestre Nicolau, armuser”, que pel 1442 proporcionava armadures als cavallers de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.⁶⁴²⁹ En italià modern i contemporani, la veu corrent i literària és *armaiolo*, amb variants com *armorario*, *armaiuolo* o *armaròl*. Ara, en temps de *Curial e Güelfa*, l'ofici de fabricant d'arnesos era conegut al ducat de Milà com *armoree* [amóree], fonètica que hauria pogut condicionar –més directament que l'occitana o la francesa– l'elegida per l'escriptor. Al Milà contemporani es coneixen l'actual forma dialectal *armiroeu* i la italiana general, *armaiolo*. L'indret urbà on es produïen els arnesos de Milà, els preferits per tota la cavalleria d'Europa, s'anomenava en temps de la novel·la cavalleresca, *la contrada dij' Armoree*.⁶⁴³⁰

Quant al verb francès *environer*, relacionat amb la guerra i la cavalleria ('circular, circumdar, circumval·lar; emmurallar'), no era veu desconeguda, en absolut, en italià medieval (*invironare*) o en català (*environar*, en Llull, Muntaner, etc.); però tampoc no era d'ús corrent o habitual. En canvi, en *Curial e Güelfa*, per influx sens dubte dels parlars gal·loitàlics (*nvironé* en piemontés; *invironà* en llombard), *environar* i *environat* són mots d'ús corrent i d'una significació semàntica molt àmplia ('voltar, envoltar, rodejar, rodar, assetjar'): “la plaça on la batalla se devia fer, molt bella e gran, environada de lotges per mirar (...). E a l'un costat, fora emperò de la liça, havia un cadafal, assats alt, environat de molta lenya, sobre ·l qual stava la duquessa” (*CeG* I.18); “Festa era environada de totes parts de damas e damisel·les” (*CeG* II.54); “amonestant e movent los seus tots contra l'altre solament, manant que per ells tots fos environat, circuït e mort” (*CeG* II.62); “Anava carregat de gents qui l'environaven” (*CeG* II.111);

⁶⁴²⁸ FFOULKES, Charles, *The Armourer and his Craft. From the XIth to the XVIth Century*, Methuen & Co. Ltd., Londres, 1912, apèndix E, p. 181, any 1375: “Conegude cause sie que Guitard de Junyères, armurer de Bordeu, Lambert Braque, d'Alemaïne, armurer de cotes de fer, reconegon...”

⁶⁴²⁹ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 139. També es parlava d'*armusers* a la València del segle XV. Vegeu CASTILLO SÀINZ, Jaume – MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, *Economies d'escala i corporacions preindustrials. Conflictes gremials per la captació d'oficis*, dins VIRÓS PUJOLÀ, Lluís (ed.), *Organització del treball preindustrial. Confraries d'oficis*, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Milà i Fontanals”, 36), Barcelona, 2000, ps. 63-80 (p. 63).

⁶⁴³⁰ ARRIGHI, Cletto, *Dizionario milanese-italiano, col repertorio italiano-milanese* [1896], Ulrico Hoepli, Milà, 2005 (2a; 1a, 1988), p. 25, s. v. *armiroeu*; PAVIA, Luigi, *Sulla parlata milanese e suoi connesi. Nuovi studi fonico-grafici, filologici, storici, comparativi*, Bèrgam, 1928; reimpr. per Lampi di stampa (“Biblioteca di cultura milanese e lombarda”), Milà, 2001, p. 100 i n. 1. En PYRRH, Stuart W. – GODOY, José A., *Heroic Armor of the Italian Renaissance. Filippo Negroli and his contemporaries*, The Metropolitan Museum of New York, Nova York, 1998, p. 27, es reproduceix un plànol d'aquest barri artesà, de fama i clientela continentals.

“fonch encontrat per nou galeres del rey Carles, e, environat, Curial llevà rems” (CeG III.6); “Environà-lo la gent, que se li met entorn” (CeG III.99). En aquest darrer cas, s’explica el sentit d’environar amb el verb sintagmàtic llombard *mett intorno*, del qual es tractarà més contextualitzadament un ratlles avall.

Quan la Güelfa pren comiat de Curial, li diu: “Scriu-me sovén, e sàpia yo, ab hòmens qui stiguen en *parades*, totes les coses” (CeG I.14). Podria ser castellanisme (*paradas de posta*, estacions de refresc per als cavalls de missatgers i correus), però tot sembla indicar que es tracta d’un llombardisme molt ben assentat en la parla popular del ducat de Milà: *parada*, ‘exhibició cavalleresca cortesa, gala per al lluïment d’armes.’ Al Milà del segle XV es fabricaven unes armadures especials, de gala: els arnesos blancs o *de parada* (de ‘mostra’ militar), que els cavallers de tota Europa només usaven per a cavalcades, desfilades, entrades triomfals o recepcions que tenien lloc a les corts.⁶⁴³¹ En els dialectes gal-loitàlics és usual parlar d’un *caval de parada* (< francès, *cheval de parade*) com un cavall de gala, i de *fê parada* com a ‘far pompa, mettere in mostra, ostentare.’ Es coneix l’expressió *an parada* volent dir ‘pomposamente’.⁶⁴³² Es tracta d’una herència de segles de torneigs (XIV-XVI), quan aquests s’anomenaven *parades* i, en les gales, s’exhibien *armature da parata*⁶⁴³³ i *elmi da parata*.⁶⁴³⁴

Segons les cròniques, quan Francesco Sforza entrà triomfalment a Milà el 25 de març del 1450, organitzà “una magnífica *parata* d’uomini d’armi coperti di lucidissimi usberghi.”⁶⁴³⁵ Encara en el segle XVIII, quan Domenico Balestrieri traduí al llombard l’extens poema *La Gerusalemme liberata*, obra de Torquato Tasso (del 1580, de temàtica èpica i cavalleresca, com el *Curial*), *stà in parada* (“estar en parada”, en *Curial e Güelfa*) significava exhibir habilitats amb les armes, participar en combats i torneigs. Així, per exemple, on Tasso escriu “stare stretto nelle armi” (II, 38, vs. 1), Balestrieri escriu “e ’l stà in parada”; on el text original diu “E con la spada sua trova / Nemic, e ’n diviarla usa ogni prova” (IV, 11, vs. 7-8), la versió milanesa diu “con la soa spada / par traghela da part, el stà in parada.” En un altre vers, se’ns diu d’un cavaller que “E ’l stà

⁶⁴³¹ Vegeu ROSSI, Francesco, Pisanello et la représentation des armes: réalité visuelle et valeur symbolique, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 297-334 (p. 303).

⁶⁴³² ZALLI, Casimiro, *Dizionario piemontese, italiano, latino i francese*, Tipogr. de Pietro Barbié, Carmagnola, 1830, vol. 1, ps. 27, 159 i 326.

⁶⁴³³ BERTELLI, Carlo, *Milano dai Visconti agli Austriaci*, Touring Club Itabiano, Milà, 2004, p. 92

⁶⁴³⁴ MALAGUZZI VALERI, Francesco, *La corte di Ludovico il Moro. La vita privata e l’arte a Milano nella seconda metà del Quattrocento*, Ulrico Hoepli, Milà, 1913, vol. 1, p. 509.

⁶⁴³⁵ ZAMPONI, Florido, *Storia di Italia nel medioevo, colla notizia dei maggiori stati d’Europa*, Regia Tipografia, Florència, 1867, vol. 2, p. 519.

in parada, che' l sà ben de scrimma" (II, 47, v. 3).⁶⁴³⁶ Podem deduir, en conseqüència, que la Güelfa tenia esperança de rebre notícies de Curial a través de cavallers que *estigueren en parades* amb ell, és a dir, d'italians que, després d'haver coincidit en justes i torneigs amb Curial, tornaren a Itàlia passant pel Montferrat.⁶⁴³⁷

Uns altres casos de gal·licismes aparents, però atribuïbles, per contra, a la parla llombarda, pot ser el d'adjectius com *famolent* ('famolenc'), compartit pel francès medieval, l'occità i els dialectes gal·loitàlics (de Gènova a Venècia),⁶⁴³⁸ o expressions com *tot en rient* ("Lo rey tornà a dir, tot en rient", *CeG* II.99), que pren forma de *tout en riant* en francès, però també de *tutt in rident* en llombard. Així mateix, on Germà Colón i Joan Veny veuen un marcador lèxic de valencianitat (*ahurtar* i *ahurt*, 'topar, topada'),⁶⁴³⁹ Curt Wittlin ho creu relacionable amb el francès *heurter*: 'Venir frapper quelque chose, quelqu'un avec ce qu'on transporte ou d'une partie du corps, entrer rudement en contact avec quelque chose, quelqu'un.'⁶⁴⁴⁰ El més probable, si atenem a l'ortografia, és que els lingüistes Colón i Veny encerten en la proposta. Tanmateix, no podem oblidar que el gal·licisme *heurter* era conegut a Itàlia (*urto*, *urtare*), amb idèntic significat, i molt usat al Piemont (*urt*, *urté*), la Llombardia (*urt*, *urtà*, *fà urt*) i el Vènet

---

⁶⁴³⁶ TASSO, Torquato, *La Gerusalemme liberata* [1580]; *travestita in lingua milanese a sua Eccellenza Carlo, conte e signore de Firmian*; publicació bilingüe en italià i llombard, amb trad. de Domenico BALESTRIERI, Milà, 1772, vol. 2, ps. 110-111; vol. 4, ps. 216-217, i vol. 2, ps. 36-37, respectivament.

⁶⁴³⁷ Per inèrcia d'aquesta terminologia cavalleresca, es conserven expressions milaneses com *sfilà in parada* ('participar en una desfilada de gala'), *vestiù de parada* ('vestir-se de mudar o de gala') o *abit de parada* ('vestit de gala'). Vegeu ARRIGHI, C., *Dizionario milanese-italiano...*, p. 503, s. v. *parada*; BÈZZOLA, Guido (ed.), *Poesia milanese dell'Ottocento*, Vienneperre, Milà, 1994, p. 30: "Ma avedegh minga l'abit de parada." Al Friuli, per posar un cas d'un altre dialecte gal·loitàlic, el bisiac, *éssar in parada* és 'vestir de festa'. Vegeu DOMINI, Silvio, *Vocabolario fraseologico del dialetto "bisiac"*, Cappelli, Bolonya, 1985, p. 320, s. v. *parada*.

⁶⁴³⁸ En aquests dialectes s'aplica un sufix *-(ol)ent(o)*, que, de *novo*, dóna *novento*, i que coneix també els casos *famolento* o *seolento / sitolento* ('assedegat'). El català *famolenc* també deriva d'un antic *famolent*. Vegeu TUTTLE, Edward, *The Veneto*, dins MAIDEN, Martin – PARRY, Mair (eds.), *The Dialects of Italy*, Routledge, Londres – Nova York, 1997, ps. 263-271 (ps. 269-270); VATTASSO, Marco, *Aneddoti in dialetto romanesco del sec. 14; tratto dal cod. Vat. 7654*, Tipogr. Vaticana, Roma, 1901, p. 105; DENUSIANU, Ovid, *Histoire de la langue roumaine, vol. 1 (Les origines)*, París, 1901, p. 162; UNGUREANU, Dan, *Romanian and Italian Dialects. Common Vocabulary (II)*, ed. electrònica dins *Academia.edu*, <https://www.academia.edu/5934306/Romanian_and_Italian_Dialects._Common_Vocabulary>, consultat en gener del 2016.

⁶⁴³⁹ COLÓN DOMÈNECH, Germà, Ensayo de localización del anónimo autor del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, vol. 1, ps. 21-30 (p. 26); VENY, Joan, Valencianitat del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.126 (p. 1.124).

⁶⁴⁴⁰ WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135 (p. 1.134).

(*urt*, *urtà*), amb el mateix significat de ‘colpire, scontrarsi’ que trobem en la novel·la catalana.⁶⁴⁴¹ Ara bé, pel que se sap, als parlars gal·loitalians, inclòs el llombard, *urtà* no era realment gal·licisme, sinó verb patrimonial. El fet que l’escriptor coneguera *ahurtar* en català de València, *heurter* en francès literari i *urtà* en llombard, l’hauria portat a adoptar-lo com a digne de la seua novel·la amb total naturalitat, al marge de les consideracions dels lingüistes actuals, que el troben *rar* o dialectal.

S’explica així que un valencià com Joanot Martorell no empre mai aquest lexema en les descripcions de combats de la seua novel·la cavalleresca, *Tirant lo Blanc*, quan l’anònim redactor de *Curial e Güelfa* (que podia haver conegut a València el significat d’*ahurt*) el patrimonialitza com a veu imprescindible en dites descripcions (*ahurt* = ‘envestida, escomesa’ en el combat; *ahurtar* = ‘envestir o escometre amb ímpetu i violència’): “Curial hach mès mans per la spasa, e ahurten-se molt bravament” (I.20); “Per què ahurtà’l tan fort e li donà tan grans colps, que certes Parrot conegué que havia molt a fer en defendre’s de Curial” (I.21); “vench vers aquella part e ahurtà Boca de Far de pits de cavall axí fort, que abdosos anaren a terra en un munt” (I.31); “havia vistes moltes belles coses per ell fetes en lo torneig, e, senyaladament, l’ahurt que havia fet a Boca de Far” (I.32); “jatsia fos molt ardit e assats valent, entre tots lo ahurten, e ·l meten per terra” (II.8); “E axí, del primer ahurt féu tal loch als seus cavallers qui detràs li venien, que ells podien ben passar sens empachament” (II.38); “e anar a cercar cavallers, e ajustar-los, e tots d’ahurt venir contra un sol cavaller” (II.62); “donen-se de les hatxes molt grans ahurts E lo Sangler pensà que de aquell ahurt faria Curial tornar atrás” (II.101); “Mas Curial lo ahurtà e l’abraçà, e tothom pronosticà que l’haguera mès per terra si lo rey no fos” (II.103); “Lo turch, sentint-se ferit, ahurtà Curial molt cruelment, mostrant tot quant podia fer” (III.85).

Crida l’atenció en el *Curial*, en contrast amb el *Tirant*, l’aposta per lexemes compartits amb les llengües d’Itàlia, com ara [*l*]long (*longh*, en llombard;⁶⁴⁴² *longo*, en italià) en detriment dels equivalents catalans o ibèrics (*llarg/largo*). I podríem parlar

⁶⁴⁴¹ Vegeu *VOCABOLARIO degli accademici della Crusca (quarta impressione)*, Tipogr. de Domenico Maria Manni, Florència, 1729-1738, vol. 5, p. 337, veus *urtare*, *urtata* i *urto*. *Urtare* és definit “spingere incontro con impeto e violenza”; *urto* és, doncs, ‘spinta’. I també DOLFO, *Vocabolario della parlata d’Aviano*, Comune di Aviano, 2012; ed. electrònica <www.prolocoaviano.it>, p. 187, s. v. *urtà* i *urto*; PASQUALI, Giovanni, *Nuovo dizionario piemontese-italiano ragionato e comparato alla lingua comune, coll’etimologia di molti idiotismi, premesse alcune nozioni filologiche sul dialetto*, Libreria editrice di Enrico Moreno, Torí, 1870 (2a ed.), ps. 596-597, s. v. *urt* i *urtè*; ARRIGHI, Cletto, *Dizionario milanese-italiano, col repertorio italiano-milanese* [1896], Ulrico Hoepli, Milà, 2005 (2a; 1a, 1988), p. 898, s. v. *urt* i *urtà*; CHERUBINI, Francesco, *Vocabulario milanese-italiano*, Stamperia Reale, Milà, 1814, vol. 4, p. 463, s. v. *urto* i *urtà*.

⁶⁴⁴² ARRIGHI, C., *Dizionario milanese-italiano...*, p. 385, s. v. *lóngh*.

esment al llombard *dritt* o (cami) ‘recte’,⁶⁴⁴³ que deu haver influït en *haver mal dret*: “Harrich, creent haver mal dret, e tement la spasa de l’altre” (*CeG* I.17); “que un cavaller valent e forts, havent mal dret, fos vençut per un altre” (*CeG* I.29). Caldria explorar, doncs, la possibilitat que altres veus llombardes hagueren condicionat –o ajudat a condicionar– algunes tries lexicogràfiques i usos semàntics peculiars de l’idiolecte de l’autor. Finalment, ens fixarem en un augmentatiu del llombard de *gigant* que apareix en frases del tipus: “axí com aquell qui era quasi *gigantaz* e molt forts” (*CeG* I.43). Per bé que, amb la forma *gigantazzo*, era conegut també aquest augmentatiu a Venècia, Pisa o altres contrades septentrionals d’Itàlia.⁶⁴⁴⁴ Recordem que, en contrast amb aquesta forma amb *-i-*, el mateix escriptor parla de *jagants* (*CeG* III.0), amb *-a-* (en lloc de *gegants*), com faria qualsevol parlant de la València medieval o actual.⁶⁴⁴⁵

Pel que fa a la zoonímia del *Curial*, observem que, per tal de superar la gran variació dialectal que sol afectar a aquesta terminologia, l’escriptor recorre a opcions cultistes del tipus *piques* (*PICAE*, en el llatí d’Ovidi; *piche* en Dante i Boccaccio; *gazze* en toscà col·loquial; *garses* “en comun lenguatge cathalà”, *CeG* III.0; en referència, en tots els casos, al còrbid conegut científicament pels ornitòlegs com *Pica pica L.*). Es deixa influir pels parlars gal·loitalians, emperò, en casos com *upega*, *bubó* o *ranapeix*. Per exemple, quan l’escriptor segueix les *Metamorfosis* d’Ovidi (VI, v. 674: “*nomen epops volucris, facies armata videtur*”) i escriu: “Tereu fonch per los déus convertit en upega” (*CeG* III.55). Tradueix el llatí *epops* (*Upupa epops L.*; *puput* en català, amb múltiples variants dialectals) recorrent a un vocable conegut a la Provença, el Piemont i la Llombardia.⁶⁴⁴⁶ D’aquesta au, es coneixen altres múltiples denominacions locals al

⁶⁴⁴³ BRIGOLA, Carlo, *Dizionario pavese-italiano, coll’aggiunta delle frasi più comuni*, Tipogr. Successori Bizzoni, Pavia, 1874, p. 84, s. v. *dritt*, i 92, s. v. *filà dritt*. Cal tenir en compte, que en alguns dialectes de l’alemany meridional, *mal-adrett*, per influència del francès, significa ‘inepte’ o ‘retardat.’ En el MÜLLER, Josef (ed.), *Rheinisches Wörterbuch*, Fritz Klopp, Bonn i Berlín, 1928-1971, veu *mal-adrett*, es tradueix per ‘ungeschckt, rückständig’.

Rheinisches Wörterbuch. Bearb. und hrsg. von Josef Müller, ab Bd. VII von Karl Meisen, Heinrich Dittmaier und Matthias Zender. 9 Bde. Bonn und Berlin 1928-1971.

⁶⁴⁴⁴ Com s’observa en els versos del venecià DEGLI AGOSTINI, Nicolò, *Lancilotto e Ginevra* [1521-1525], Giuseppe Antonelli, Venècia, 1839, col. 300; els del pisà Gobbo da Pisa, *La Gigantea* (1547), citat per MANNI, Domenico M., *Le veglie piacevoli, ovvero Notizie de’ piu bizzarri e giocondi uomini toscani*, Gaspero Ricci, Florència, 1815, vol. 5, p. 53, o els de Teofilo Folengo (Màntua, 1491-Vicenza, 1544): FOLENGO, Teofilo, *Baldo*, ed. i trad. a cura d’Ann E. MULLANEY, Harvard College, Cambridge (Massachusetts), 2008, vol. 2, p. 146.

⁶⁴⁴⁵ Com observa MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (p. 550).

⁶⁴⁴⁶ I per terres que s’estenen per llevant fins a Vincenza, segons GUESSNER, Conrad, *Conradi Gesneri Tigurini, medici & Philosophiae professoris in Schola Tigurina, ‘Historiae Animalium’. Liber III, qui est ‘De Avium natura’*, Tipogr. de Christoph Froschauer, Zurich, 1555; ed. digital a cura de Fernando

llarg i l'ample del territori italià. Al regne napolità se la coneixia com *pupita* o *pìgula*; a Sicília, com *crístella*.⁶⁴⁴⁷ L'escriptor, tanmateix, desconeix o no es deixa influir per aquestes variants meridionals, ni per les dialectals catalanes. Prefereix una forma llombarda a la qual s'hauria habituat per residir durant anys al nord.

Pel que fa a *bubó*, quan s'aborde la *Farsàlia* de Lucà com a font de la novel·la catalana, es veurà que es tracta –com *piques*– d'un cultisme o llatinisme de procedència literària: de *BVBO*, *BVBONIS*, 'brúfol, duc' (*Bubo bubo* L.). De fet, la frase que conté el zoònim en qüestió, "Aronta, Eríctona, Phitonissa, Eurífide e tots los altres devins, ab los caps e ulls de *bubó*, croxir lo bech e obrir la boca, denunciant a la dita Juno mals avuyrs" (*CeG* III.19), remet a personatges i ambientacions tètriques del poema èpic llatí. Enfront de la forma toscana o literària de l'italià, *gufo*, la veu *bubone* era la més estesa a la Llombardia i altres regions septentrionals de la Península Itàlica, per referir-se a aquesta au estrígida.⁶⁴⁴⁸ En català, es coneixen variants dialectals com *duc*, *dugo*, *brúfol*, *bufo*, *búfol* i *bovo*; en aragonés, *bufo* i *bobón*; en castellà, antic, *bubo*, que dóna el modern *búho*.⁶⁴⁴⁹ L'hàpax català *bubó* que presenta el *Curial* el determinen el llatí de Lucà i el llombard, però podria haver-hi ajudat, a més, el castellà *bubo*. En qualsevol cas, l'escriptor no tingué en compte variants catalanes o napolitanes.

Més creativa, des d'un punt de vista filològic, és l'adopció d'un cultisme pseudoetimològic com és *rapaneix* per designar allò que en català oriental es coneix generalment com *capgròs* i en català occidental com *cullereta* o *cullerot*. Per si de cas, l'escriptor, criat a València i, pel que sembla, envoltat majoritàriament de parlants del català occidental, recorre –com en altres ocasions– al recurs del binomi sinonímic:

CIVARDI ([http://www.summagallicana.it/Gessner_Zentrum/trascrizioni/Historiae animalium liber III](http://www.summagallicana.it/Gessner_Zentrum/trascrizioni/Historiae_animalium_liber_III)), consultada en febrer del 2013.

⁶⁴⁴⁷ Vegeu, entre d'altres fonts d'informació lexicogràfica i zoològica, LECLERC, George-Louis (comte de Buffon), *The History of the Birds*; ed. facsímil, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, vol. 6, p. 379; SIMONET, Francisco Javier, *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe*, Tipogr. Fortanet, Madrid, 1888, p. 59. En la literatura catalana medieval, tanmateix, la *upega* del *Curial* no és un hàpax, ja que apareix –en aquest cas, per influència del provençal– en el mallorquí LLULL, Ramon, *Romanç d'Evast e Blanquerna*, ed. a cura d'Albert SOLER i Joan SANTANACH, Patronat 'Ramon Llull', Barcelona, 2009, p. 395.

⁶⁴⁴⁸ Vegeu PFISTER, Max (ed.), *Lessico etimologico italiano*, Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1984; ed. electrònica (woerterbuchnetz.de), veu. *bufo*.

⁶⁴⁴⁹ Per a Lucà, vegeu el capítol II.1.7. Per a *bubo* i similars en les llengües ibèriques, COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial eds., Barcelona, 1980-1991, vol. 3, ps. 215-216, s. v. *duc*. I les observacions de MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 985-986), que adverteix sobre la variant *bobó* de la Ribargoça (català occidental, frontera amb l'aragonés) i de *bobón* en altaronés.

“habite en los sùtzeus e pudents marjals fangosos, e, a forma de *cullereta o ranapeix* de pantà o marjal, visca en aquells pantans o marjals vils ab poca aygua, e solament los stius reviva, e los yverns no sie res” (*CeG* III.18). És la “vil” metamorfosi que una enfurida Fortuna desitja a Juno quan aquesta li gira l’esquena. Adorna la diatriba una teoria zoològica de Plini el Vell (*Naturalis historia*, IX,li,74) que fa els capgrossos protagonistes d’una generació espontània –el que la cultura popular denomina *avivament*– a partir del tarquim pudent de pantans i marjals. Ara, en el text del naturalista romà es parla de *ranae* i de *gyrini*, que l’escriptor decideix traduir recurrent a aquests dos descriptors sinonímics: *culleretes o ranapeixos*.⁶⁴⁵⁰

Lògicament, el zoònim que descriu les criatures immundes i deformes invocades per la Fortuna del *Curial*, està sotmés a una gran variabilitat dialectal. És propens als localismes: *capdebou*, al Rosselló i Torroella de Montgrí; *capgròs*, a Girona, Barcelona, Osona, el Vallès; *cullereta*, al Pla d’Urgell, les Garrigues, l’Urgell, el Baix Camp, el Maestrat, la Plana de Castelló, Banyeres de Mariola, Elx, etc.; *cabotet*, a Alfara d’Algímia, Llúria i Benifaraig; *cullerot*, a molts llocs del centre i sud del País Valencià; *cabot*, a Felanitx (Mallorca). En occità, se’n deia *calhabòt* (al Carcí) *cahul* (Alps provençals), *testat d’ase* o *tèsta d’ai* (Baixa Provença); en arpità, *gorgolyion*; en italià literari, *girino*, però en dialecte toscà, *bottacciolo* o *butulicchi*; la Ligúria occidental, *bagétu*; a Sardenya, *cirin*; al Vènet, *narabòtolo* o *pisatèla*; al Brescià, *menacó*; a l’Úmbria, *bótturu*; a la regió de Viterbo, *capocéciara* o *capóne*; a Parma, *testón-bòtol*; a Bolonya, *mazacrôch*; Roma i al Laci, *cacciaruosso*; a Nàpols i la Campània, *cappòzza*; a Basilicata i Calàbria, *mazzarella* o *mazzaredda*, etcètera.

Fugint d’aquesta inabastable i incòmoda diversitat, l’autor de *Curial e Güelfa* adopta en primer lloc una variant estesa pel sud-oest català i l’antic regne de València, com és *cullereta*. Però, a continuació, dubtant que tots els seus previsibles oients no saberem de quin ésser parla exactament, hi juxtaposa –a manera de glossa– un sinònim pretesament cultista o pseudoetimològic com *ranapeix* (< llatí RANA + PISCE). El vocable, sembla que ideat *ad hoc*, constitueix un curiós hàpax, però troba una relativa “justificació” filològica per acarament –un acarament que realitzem ara, com el degué de realitzar també l’anònim– amb les variants populars o dialectals norditalianes: *rèrabòtu* en lígur de Gènova; *ranabòtt* i *rababùt*, al Piemont; *rèraböt* i *ranabett* en el romanx del ducat de Savoia (i a l’actual Suïssa); *ranabött* a Novara, Pallanza, Mortara i

⁶⁴⁵⁰ La cita que recolza aquesta informació sobre la generació estiuenca i espontània de les granotes, es trobarà comentada en el capítol II.1.7.

Taino (la Lomellina, Llombardia occidental); *ranabét* al nord de Novara; *ranabéyt* a la Llombardia subalpina; *ranabòs* a Cremona; *ranabòtul*, en la Llombardia oriental, i *ranabòdolo* a Verona. Com s'observa, les formes més pròximes al *ranapeix* del *Curial* són les de la Llombardia occidental: *ranabét*, *ranabéyt*, *ranabött* (on –ö– representa un fonema [e] labialitzat a la francesa, com en *jeune*).⁶⁴⁵¹ No deixa de ser interessant la coincidència, tenint en compte que el gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos –candidat versemblant a l'autoria del *Curial*, pels més diversos indicis– posseïa les seues senyories feudals de Borgofranco i Scaldasole (1436-1444) precisament en aquesta comarca de la Lomellina, entre Pavia i el Montferrat.⁶⁴⁵² Perfectament ell mateix hauria pogut aprendre el vocable llombard i usar-lo –amb aquesta curiosa reinterpretació pseudoetimològica: *ranapeix*– en la seua novel·la.

Evidències lexicogràfiques a banda, el tractament de la toponomàstica delata l'aprenentatge “nòrdic” de l'italià per part de l'anònim. Ja hem avançat naturalitat amb que, en un registre formal i refinat com és el d'una literatura de cort, l'escriptor no parle de Güelfa, sinó de “la” Güelfa, l'Arta, l'Andrea, etc., com faria qualsevol llombard de l'època. En canvi, i sorprenentment per a qualsevol medievalista habituat a tractar amb textos de la Corona d'Aragó, no utilitza mai el tractament català corresponent al femení, *na*.⁶⁴⁵³ En la mateixa línia, d'influència dels parlars gal·loitalians sobre la seua escriptura, transforma el cognom francès *Agout* o *Agoult* en *Gout*. Sap així mateix, en fi, que *Casale* del Montferrat, com es coneixia el lloc en la koiné toscanejant, era una “vila” i els habitants del país l'anomenaven *Casal* o *Casalo*.

Seria interessant, en conseqüència, que algun expert en llengua llombarda i en l'evolució diacrònica de les *favelle* del país analitzara amb deteniment una novel·la que, malgrat tot, no deixa de ser “catalana” de llengua, però que reflecteix la personalitat literària d'un escriptor permeable als localismes. Si ens deixem guiar per l'obra clàssica de Gerhard Rohlfs sobre els dialectes italians, trobarem altres influències de la parla

---

⁶⁴⁵¹ Per a majors detalls sobre la varietat dialectal a la zona, vegeu PFISTER, Max – SCHWEICKARD, Wolfgang (eds.), *Lessico etimologico italiano*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Magúncia, 1979-1984; ed. electrònica <woerterbuchnetz.de>, vol. 6, part 3, p. 1.474, s. v. *bot(t)*.

⁶⁴⁵² Vegeu els capítols I.3.2-4.

⁶⁴⁵³ Aspecte comentat per FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 17); MARTÍ MESTRE, Joaquim, La formació del plural i la situació del gènere en *Curial e Güelfa* dins el context del segle XV, dins *Caplletra*, 43, València, tardor 2007, ps. 89-124; reed. com: Aspectes de morfologia nominal en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 597-630 (ps. 606-607); CALVO RIGUAL, Cesáreo, Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del *Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

llombarda –la mateixa en què conversaven Curial i la Güelfa, en l’univers de ficció– sobre la prosa catalana de l’anònim redactor. Segons Rohlfs, en el llombard –i, en conseqüència, en l’italià dialectalitzat de la Llombardia– és molt corrent l’ús dels adverbis per a completar significats verbals, és a dir, la construcció d’allò que en la filologia italiana es coneix per *verbi sintagmatici* del tipus: *tirar su, dar fuori, lasciar fuori, venir su, andar giù, dare indietro, girare intorno*, etc. És un efecte subjacent o persistent de la parla llombarda –per influx germànic– produït pel reforçament o efecte pleonàstic obtingut amb partícules adverbials com *su* i *giù*. Així les coses, *spendere* equival a *dà fōra*; *tramontare* és *dà giò*; *recitare la lezione* es diu *di sù*; *caricare l’orologio* és *tirà sù* i *alzarsi, levà sù*. Sent aquesta la tendència, és corrent que un llombard influït pel substrat dialectal preferisca la perífrasi verbal *andar fora* o *andar feura* a l’infinitiu *uscire*, o en lloc de *circondare* s’incline per *mett intorno*.⁶⁴⁵⁴

La consideració hipotètica d’una *aclimatació* llombarda de l’escriptor en vespres d’escriure el *Curial*, es fonamenta –entre altres aspectes– en evidències com ara aquesta abundància de *verbi sintagmatici*, que l’escriptor domina amb naturalitat i “catalanitza” espontàniament. Aquesta peculiaritat lingüística del *Curial* ja cridà poderosament l’atenció de l’italianista Cesáreo Calvo, que tractà de relacionar-ho amb una possible influència de la prosa de Boccaccio, on les formes verbals amb reforç adverbial no són desconegudes.⁶⁴⁵⁵ Tanmateix, l’autor de *Curial* empra molt aquestes expressions en les parts més fluides i informals (narració, diàlegs...) i menys retoricades o adornades per plagis del *Decameron*. El fenomen, però, caldria relacionar-lo més aviat amb l’aprenentatge col·loquial d’un italià marcat per aquesta tendència d’arrelam longobard o germànic. El que escriu sembla haver usat aquests verbs “sintagmàtics” de manera regular en ciutats i/o en corts afectades per una diglòssia llombard (llengua de carrer) –koiné toscanejant (llengua de prestigi). Això explica l’ús tan intens que fa l’escriptor de dites construccions, i també la coincidència que presenten aquestes –en estructura, enunciat i significat– amb les pròpies de la “llengua llombarda”, que és com l’autor designava el idioma en què se solia expressar Curial (*CeG* III.74):

Verbi   *Curial e Güelfa*

⁶⁴⁵⁴ Vegeu ROHLFS, Gerhard, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, Einaudi, Torí, 1966-1969, vol. 3, p. 918.

⁶⁴⁵⁵ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324 (ps. 321-322).

**sintagmatici o
construccions
amb averbi del
llombard**

andà föra, vèss föra, uss föra, fà föra, buttà föra, etc.	Curial s'ich partia acompanyat del marquès e de molta gent notable, e que ja <u>fora</u> <u>eren</u> ['haviem eixit'] de la vila (I.14) féu sonar una trompeta, e tantost los cavallers <u>exiren de fora</u> e foren-los donades les hatxes (I.19) Ja <u>era</u> lo duch <u>fora</u> ['havia eixit'] de la cambra (I.26) yo he per clar que <u>seré fora</u> [= 'eixiré'] d'aquest món (I.29) Curial mantenia justícia e ha haüt lo millor de la batalla, e ja <u>és fora</u> ['ha eixit'] de la plaça (I.29) si aquestes senyores ací no fossen vengudes, lo <u>fet fóra</u> ['l'hauria expulsat'] en altre punt (II.20) m'aferrava ab vós, desijós de morir, car de escapar ja <u>era fora</u> d'esperança ['havia perdut l'esperança'] (II.106) començà a parlar, ans cridar e <u>lançar fora</u> la sua boca paraules descompostes (III.14) Dóna-li salt, <u>vage fora</u> [= 'isca'] dels cels e habite en los sítzeus e pudents marjals (III.18) ja <u>és fora</u> de ['ha escapat a'] la tua potestat (III.20) Fortuna obrí lo mantell, e, a manera de qui sacut o espolsa roba, <u>llançà defora</u> ['tragué'] una vella molt longa (III.94) vos vedaré l'antrada de la mia porta, e aqueys dos ostes, vostres amichs, <u>lançaré</u> <u>fora</u> (III.94)
stà dent, entrà dent, mett dent, saltà dent, lassà dent, etc.	vengueren Jacob e Curial, e, axí com <u>foren dins</u> [= 'entraren'], Curial s'aturà (I.19) e, <u>entrat dins</u> , en la sua cadira segué (I.19) anaren a l'altre paballó, e, <u>entrants dins</u> , saludaren los cavallers (I.20) viu una recambra que aquí era, e <u>entrà dins</u> (I.23) que la <u>metés dins</u> la liça on ell stigués (I.35) féu cridar Melchior, lo qual <u>entrà dins</u> . (I.38) E, com foren <u>entrats dins</u> , lo sopar fonch prest (II.57) pregaren molt a Curial que volgués <u>entrar dins</u> per refrescar (II.8) conexent la tenda de Curial, <u>entrà dins</u> , mas no y trobà degú (II.59) de la cambra isqué, <u>lexats dins</u> Aznar e Yoland sens altra companyia (II.109) [e]l pres per la mà, e ·l <u>més dins</u> ['l'introduí en'] lo monastir (II.130) la Güelfa <u>més-se dins</u> ['accedí a'] un retret (II.142) los de Curial <u>saltaren dins</u> [la galera] (III.4) a la galera pervench, e, <u>entrat dins</u> ['embarcat'], manà que a Gènova aportassen (III.36)

levà sü, montà Curial, llevats sus, e eixits del lit! [= ‘alçat-vos, aixecat-vos’] (I.22)

sü, mett sü, cur haüt un forts e molt bell cavall, mundà sus per anar a la plaça (I.17)

sü, tirà sü, stà e tement la spasa de l’altre, que li stava sobre ·l cap, respòs (I.17)

sü, ferì sü, ara no staria sobre [‘reposaria damunt’] les mies espatles (I.17)

carregà sü, vestí’s una d’aquelles robes, e més-se demunt, d’aquells joyells, los que li foren

vegnì sü, andà vists (I.23)

sü, passà sü, meteren-la sobre un llit (I.26)

restà sü, etc. e tant ferí sobre l’escut de Curial, que ell fonch cansat (II.5)

menava un bon cavall per les regnes e les armes de un cavaller trossades sobre la sella (II.5)

passant davant lo castell del cavaller mort, començaren a repicar, e

les gents volgueren exir sobre [‘atacar’] Curial (II.7)

com mills pogué, ab la donzella que li ajudà, meteren sus [del rossí] lo cavaller [ferit], e demanaren-li si havia allí prop algun loch on poguessen albergar (II.24)

lo rey encontrà lo comte de Poytieus axí fort, que ·l més per terra; e no s’arrestà sobre [‘s’entretingué amb’] aquell, ans ne fèr un altre (II.38)

strenyent la spasa, lo ferí sobre [‘colpejar’] ·l cap (II.38)

li més los braços sobre les spatles (II.38)

E acordaren anar junts, e, on que trobassen scut negre, carregassen sobre [‘escometeren’] aquell (II.39)

Aportava aquest jorn Festa al coll una cadeneta d’or, ab un scut petit negre penjant, lo qual li venia sobre [‘requeia’] lo pits esquerre (II.43)

paria que fossen molts ferrers qui a grans colps ferissen sobre [‘coplejaren’] moltes encluses (II.47)

Mas Curial, no arrestant-se sobr· ell [‘entretener-se amb’], fèr altre anglès (II.50)

Per què, movent l’estandart, van sobre [‘arremeten contra’] aquells del duch de Burgunya (II.50)

despullà’s un manto molt rich e més-lo damunt lo catiu (III.68)

corren sus [= ‘es precipitent damunt’] lo cavaller (II.8)

E tant lo ferí sobre [‘li colpejà’] ·l cap, que Guillalmes començà a vaguejar (II.102)

e, tirades les portes damunt, los tancà (II.109)

fugí per pahor del dit rey, qui venia sobr· ell [‘l’acaçava, l’escometia’] (II.113)

viu un coltell qui estava sobre un banch (III.48)

en un punt lo’s hach despullat e ·l més sobre Càmar, e ab aquell cobrí les sues carns nues (III.68)

tanta era la multitud dels morts, que ab molt gran treball podien anar sobre los corsos qui sens ànimes jahien (III.91)

Ja los cavalls anaven per sanch e passaven sobre [‘trepitjaven’] corsos morts (III.91)

saltà giò, buttas e En Ramon Folch, que ·l viu, volgué saltar avall, mas lo rey lo
 de la finèstra in retench a gran força (III.68)
 giò, cercà in sù per l'èr buyt la viu venir revoltant-se la finestra avall (III.67)
 e giò, cur sù e e tant cercà amunt e avall que ell trobà Boca de Far (I.31)
 giò, etc. e tant cercà amunt e avall, que ell viu... (II.49)
corregueren per la plaça amunt e avall (II.51)

mett innanz, Curial... més-se avant ['s'obrí pas'] entre ·ls cavallers (I.1)
 andà innanz, tirà trobant-se abatut e desfavorit, no ·s metia avant ['avançava' socialment] axí com
 innanz ('farsi solia (I.3)
 innanzi'), no hauria ardiment de fer-se avant ['decidir-se'] ne gosava pendre dels diners (I.6)
 mandà innanz cercant via e manera com se tolgués d'avant ['desfer-se de'] aquella cruel e
 ('impegnare desavisada vergonya (I.8)
 innanzi'), saltà havent-se mesos davant ['situat'] tots los hòmens (I.9)
 innanz, passà venint la Güelfa a dinar-se ab tu, fets metre davant ella tots los hòmens (...), girant-
 innanz, mett nos, veem que la besà (I.10)
 denanz, passà Façam-nos avant ['avancem'] e vejam (I.15)
 innanz, fass E, metent-se avant ['avançant' unes passes], saludà lo pretor (I.15)
 innanz, etc. E com Curial volgués ja fer avant ['proposar-se'] per oferir-se a la batalla (I.16)
 sperar que aquest se metés davant tu ['t'avançara'] per defendre la mia causa (I.16)
 e, per al dia assignat, fonch davant l'emperador (I.18) ['presentar-se']

la aportava tots temps penjada davant los pits (I.22)
 no havia ardiment de fer-se avant ['prendre una determinacio'] (I.26)
 Ara ·t vull bé, que ·t sabist toldre d'avant ['desfer-se de'] la falsa Creusa, sabent
 encendre lo foch que la cremà (I.29)
 E així passaren avant fins a ['s'encaminaren a'] la seua tenda (I.42)
 Cavaller, yo ·m fóra fet avant ['fóra oferit'] per defendre vostra donzella (II.9)
 E no curaren d'ell pus, ans passaren avant ['prosseguiren el camí'] (II.38)
més-se davant ['es presentà a'] Curial e demanà-li almoyna (II.111)
se més a estar davant ella ['es presentà'] (II.129)
 com... veés que Curial... se n'anava, saltà avant ['es precipità'] e cridà grans crits
 (III.11)
 e ·t meties davant los déus ['et presentaves'] (III.15)
salta avant ['precipita't'] e met-te primera (III.18)
 Sus, ve avant! ['avança'] (III.19)
Ve avant ['avança'] solament un poch (III.19)
 encara anà avant ['avançà'] algun poch (III.24)
 Los companyons seus, espaordits..., no pogueren anar avant ['continuar avançant']
 (III.24)
 Curial, qui més era anat avant ['s'havia avançat més'], se estancà [= *si stancò*, 'es
 cansà'] (III.24)

Perquè, faent-se avant [‘avançant’], Calíope a Curial s’acostà (III.27)
volgué’s fer avant [‘es decidí’] e parlar (III.30)
E axí lo duch d’Orleans vench avant [‘es presentà’] amb un standart vert (II.43)
Curial... féu-se avant [‘es decidí’], e envià a dir a Critxí (III.85)

e ell, ab aquella batalla, s’empeny avant [‘escomet’] (III.91)
los turchs empenyen avant [‘mobilitzen, escomenten amb’] quatre batalles (III.91)
Aparia-li la Fortuna en mig d’aquelles gents, reya-li davant e feya-li maravellosa
festa (III.102)

dà indee, tirà
indrèe, tornà
indree, etc.

per què Curial tornà arriere [‘es retirà’] e vestí’s una d’aquelles robes (I.23)
volent exir de la casa, ja veren los dos cavallers qui anàvan derrera [‘seguien’] la
donzella (II.5)

e, com ell se veés cansat, féu-se arriere [‘retrocedí’] per cobrar força e alè (II.5)
constret per lo cansament, féu-se arriere [‘retrocedí’] e fermà lo seu escut en terra
(II.5)

lo requiridor tornà atràs [‘es retirà’] un poch (II.16)

Per què ell tantost se féu arriere [‘retrocedí’]; e bé que ho havia mester (II.18)
tot torbat, se feya atràs [‘reclava’] (II.18)

Yo us prech que no li anets pus detràs [‘no el seguiu’] (II.21)

no anets detràs [‘seguiu’] aquest cavaller (II.21)

per reposar algun poch, féu-se atràs [‘es retirà’] (II.23)

als seus cavallers qui detràs li venien [‘el seguien’] (II.38)

E axí, tornaren atràs [‘retrocediren’] e miraren què seria (II.50)

yo sentí gran brogit de peus qui detràs mi venien [‘em seguien’] corrent (II.69)

tiràvan-me detràs [‘em retenien’] los sospirs de Curial, axí fort que no ·m podia
partir d’aquell loch (II.69)

E llevà’s a mija nit, e continuà son camí a jornades tirades, tement-se que ·l rey li
trametés detràs [‘enviara’ algú] per empachar-lo. (II.82)

pensà que de aquell ahurt faria Curial tornar atràs [‘reclava’]; mas no fonch axí
(II.101)

Lo Sangler rodava e tornava atràs [‘reclava’], e anvides podia alçar los braços
(II.102)

com se veés ja molt prop de la liça, tornant atràs [‘reclant’], molt cuytadament se
més en aquell racó (II.102)

anar derrere [‘seguir’] aquells qui solien anar derrere ell [‘el seguien’] (II.139)

La Güelfa tantost tramés un scuder derrere vós (II.141)

mort o nafrat cahia o tornava atràs [‘reclava’] (III.5)

per lo cansament, tornà quatre o cinch passos atràs [‘retrocedí’] (III.82)

se féu altre poch atràs [‘retrocedí’] (III.82)

veent que no ·s movia, féu-se atràs (III.85)

	<u>Tornen atràs</u> [‘es repleguen’] los turchs (III.91)
	cuydà’s <u>fer un poch atràs</u> [‘retirar-se’] per lunyar-se d’ella (III.94)
andà intorno, stà	barons qui <u>entorn</u> a peu los <u>anaven</u> (I.19)
intorno, mett	los senyors qui <u>entorn estaven</u> (I.21)
intorno, guardà	<u>havia entorn</u> de les fades (I.23)
intorno, avegh	les monges <u>estaven entorn</u> a Curial (II.20)
intorno, etc.	lo rey <u>mirà entorn</u> (II.38)
	com <u>miràs entorn</u> (II.40)
	lo rey <u>mirà entorn</u> (II.40)
	se <u>meteren entorn</u> de Curial (II.104)
	aquells qui <u>entorn stàvan</u> (II.107)
	<u>estam entorn</u> del déu Apol·lo (III.27)
	les dites egrègies sorel·les, <u>estant-li entorn</u> (III.30)
	<u>mirave·s entorn</u> (III.36)
	<u>mirà entorn</u> (III.48)
	los qui <u>stàvan entorn</u> (III.82)
	se li <u>met entorn</u> (III.99)
andà, passà,	no ·m <u>demanaràs més avant</u> de ço que yo ·m comediré donar-te (I.8)
stà... pù innanz	e que sobre açò <u>més avant no ·s faça</u> (I.12) [‘prosseguir’]
(usada en un	
sentit molt més	pensant que la cosa no <u>iria més avant</u> (I.12)
versàtil i regular	
que el <i>più</i>	per què Curial, conexent que l’altre <u>més avant no podia</u> (I.21)
<i>innanzi</i>	ara ·m farets <u>parlar més avant</u> que no haguera fet (I.39)
italià) ⁶⁴⁵⁶	
	Salonés... era ja tan cansat que <u>no podia pus en avant</u> (I.43)
	si aquesta costuma <u>més avant mantenits</u> (II.8)
	Johanina de Borbó, volent <u>riure més avant</u> ab Festa, dix (II.12)
	si la batalla <u>més avant duràs</u> (II.16)
	los cavallers... estàvan embafats e ja <u>no podien pus en avant</u> (II.16)

⁶⁴⁵⁶ Els usos del *Curial*, de fet, són els característics del llobard antic. Vegeu TASSO, Torquato, *La Gerusalemme liberata* [1580]; *travestita in lingua milanese a sua Eccellenza Carlo, conte e signore de Firmian*; publicació bilingüe en italià i llobard, amb trad. de Domenico BALESTRIERI, Milà, 1772 vol. 1, ps. 166-167, que tradueix un verb toscà de l’original com és *ritornare* per “no andà pù innanz” (I, 53, v. 2). O també MAGGI, Carlo Maria, *Il falso filosofo et i consei de Meneghin*, Venècia, 1708, vol. 5, p. 180: “Senza pensà pù innanz”; *RIME toscane e milanesi dedicate a S. E. Reverendissima Monsignore Angelo Maria Durini*, Tipogr. de Giambattista Bianchi, Milà, 1774, p. 1: “No andemm più innanz, fermemm el trott”; PORTA, Carlo, *Poesie in dialetto milanese*, Tipogr. de Vincenzo Ferrario, Milà, 1821, vol. 2, p. 101: “Che no valga pù innanz”.

lo cavaller no podia pus en avant (II.23)

vós fets envers Làquesis un pèl més avant de ço que ella voldria (II.35) [‘excedir-se’]

era tan encès, que no veya més avant de ella (II.43) [‘estar cegat’]

yo era ja tan cansat e tan las que no podia pus en avant, e vós me feríats contínuament (II.106)

tots temps faré ço que vós ordonarets, que no passaré un punt més avant (II.119)

obligant-se a servir-lo més avant de ço que ja ere obligat (II.119)

que no passaré un punt més avant (II.119) [‘excedir-se’]

que d’aquí avant li trametés dinés més avant de ço que tramès li havia (II.126)

que no veu ni ou més avant d’ella (II.126) [‘estar cegat’]

la qual perdria de dolor si més avant ací stava (II.135)

no podent més avant anar, en una grasa de marbre segué (III.24)

si en açò més avant voldrets treballar (III.47)

no és maravella gran, més avant que ·t lexava e no volia usar pus de la tua companyia (III.66)

lo turch se féu més avant [‘avançà’] que no estava (III.85)

tenint-los que més avant no anassen (III.91)

És cert que *anar entorn*, *fer-se avant*, *sus*, etc., són expressions genuïnament catalanes i usuals a l’època. Sols cal llegir el *Tirant* per comprovar-ho. Però el fet que el desconegut autor del *Curial* visquera durant anys en un ambient bilingüe llobard – italià àulic, presumiblement a la cort de Milà,⁶⁴⁵⁷ explicaria la freqüència amb què apareixen en la seua obra, així com algunes maneres d’usar-les que manifesten la influència del llobard. Així, per exemple, en la novel·la valenciana de Joanot Martorell, no es parla mai de *mirar entorn*. En canvi, en la novel·la “italocatalana”, obra d’un autor que havia viscut en un ambient diglòssic llobard, el verb sintagmàtic *guardà intorno* es transforma amb naturalitat en *mirar entorn*.

⁶⁴⁵⁷ Concorren a demostrar-ho alguns dels còdexs milanesos que consultà per a documentar-se. Vegeu el capítol II.1.4.

De la mateixa manera, encara que *sus* ('amunt') siga un adverbi recurrent en l'ambient col·loquial catalanòfon per al qual escriu l'anònim, el fet d'haver viscut durant anys a la Llombardia fa que l'escriptor use i abuse d'aquesta partícula de reforç. I que, on els seus lectors, senzillament, haurien dit *pujar a cavall*, ell tendisca per inèrcia de la parla llombarda a emfatitzar-ho com *muntar sus* (< *montà sii*).⁶⁴⁵⁸ Quant al verb *entrar*, sembla que també el concebia com incomplet si no el reforça adverbialment com *entrar dins*. La formulació és correcta, i molt corrent en català del segle XV, però és com si els reforços adverbials de l'italià o formes pleonàstiques de la Llombardia – germanismes de pregon arrelam lingüístic – pesaren sobre el *Curial*. S'explica així que, en una obra tan extensa com el *Tirant*, l'adverbi *sus* sols aparega en 11 ocasions (una de les quals, lligada a la locució *donar sus i mat*, pròpia dels escacs), mentre que en el *Curial*, llibre de menor extensió textual, figure en 30 ocasions.

En la versió llombarda de *La Gerusalemme liberata* de Tasso, més amunt esmentada (publicada el 1772), apareixen escenes de combats, o es parla, per exemple, d'un cavaller que “passa vittorioso avanti” (IV, 83, v. 1). Aquesta frase convenia traduir-la al lector milanés, senzillament, per “il se fà innanz”.⁶⁴⁵⁹ La concisió en el llenguatge i el pragmatisme comunicatiu imperaven a la zona d'influència de Milà, la més industriosa d'Itàlia des de temps remots, i repercutien en l'estil de la versió llombarda, menys edulcorada i retoricada que el text original. Es tracta, si fa no fa, del mateix esperit de concisió, de narració directa i natural, que trobem en *Curial e Güelfa*, i que no té “res a veure” –com bé advertia pel 1984 Anton Espadaler– amb la *valenciana prosa*: amb allò que s'escrivia en català a l'altra banda de la mar.⁶⁴⁶⁰

Operant a la inversa que el traductor milanés, allà on l'anònim autor de *Curial e Güelfa* escrivia a la llombarda la frase imperativa “façam-nos avant e vejam” (*CeG* I.15), els oients napolitans de parla catalana ho traduirien mentalment i sense problemes d'intel·lecció per “avancem e vejam” o “tirem avant e vejam”. A l'escriptor, però, li sonava millor *fer-se avant*, pel costum de dir *farsi avanti* en el toscà cortés de Milà, sota l'influx del llombard *fà innanz* ('avanzarsi'). Un altre exemple pot ser el vers de Tasso “Salta di sella, egli discopre il viso” (IV, 103, v. 7), que l'autor de la versió *travestita in*

⁶⁴⁵⁸ Més amunt notàvem la preferència de l'anònim per *muntar a cavall*, enfront de la forma habitual en la parla i els escrits de l'època, que era *pujar a cavall*, i ho atribuïem al castellà (*montar a caballo*). Tanmateix, i pel que observem ara, caldria pensar a més en un influx paral·lel del llombard. En castellà, sonaria raríssim que algú *montara sobre el caballo*.

⁶⁴⁵⁹ TASSO, Torquato, *La Gerusalemme liberata* [1580]; *travestita in lingua milanese a sua Eccellenza Carlo, conte e signore de Firmian*; publicació bilingüe en italià i llombard, amb trad. de Domenico BALESTRIERI, Milà, 1772, vol. 4, ps. 356-357.

⁶⁴⁶⁰ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 114.

lingua milanese –com ell la denomina– prefereix llegir com “Soltand sgiò da cavall, quand el s’è accort.”⁶⁴⁶¹ És com quan, contemplant la injustícia que cometia el rei de Tunis amb Curial, l’ambaixador de la Corona d’Aragó “volgué saltar avall, mas lo rey lo retench a gran força” (III.68). Per a un milanés no sonava pleonàstic en absolut *soltà sgiò*, però en català tampoc no calia *saltar avall*. El reforç adverbial d’arrelam germànic (com en els verbs anglesos de tipus *get down*, o els alemanys) atempta, com tantes altres singularitats del *Curial*, contra el geni del romanç catalànic. Prosseguint amb la mateixa casuística, allò on el vers italià diu “E poi sen va tutto sospeso, e lento” (IV, 19, v. 6), al traductor llombard se li acut que aniria millor “E peù el và innanz con pass de curial.”⁶⁴⁶² Com s’observa, la construcció concorda perfectament amb alguna de les presumptes rareses morfosintàctiques del *Curial*, d’aquelles que solen enterbolir les aproximacions dels lingüistes especialistes en català, com ara: “emperò encara anà avant algun poch” (*CeG* III.24). La influència de la parla llombarda explica, sens dubte, algunes de les coses intrigants des del punt de vista filològic, d’un relat literari que té per escenari preferent la Llombardia i per protagonista un llombard. Els exposats ací són tan solament dos exemples fraseològics extrets a l’atzar, perquè s’entenga la llombardització parcial del llenguatge que acusa aquesta singular novel·la italo-catalana. Però és clar que se’n podrien oferir molts més, si hi aprofundírem.

Fixem-nos també, atentament, en els contextos on apareixen totes aquestes formes verbals reforçades adverbialment a la manera llombarda, pleonàstiques en molts casos. Dels 120 casos detectats, 78 (el 65%) pertanyen a descripcions torneigs a cavall en grup, combats singulars a peu, o escenes de campament i de batalles. La resta, 42, es localitzen al llarg de narracions o diàlegs palatins, converses satíricament “vulgars” d’èssers mitològics com la Fortuna i Dione, etc., on la retòrica hi compta ben poc. L’especial concentració d’ítems en el llibre II, s’explica, doncs, per aquesta predilecció de l’autor d’emprar els *verbi sintagmatici* en escenes de moviment, on es tracta d’atacar, colpejar, ferir, saltar, perseguir, detenir-se...; quasi sempre, verbs de moviment. Aquestes constatacions denoten, no sols un aprenentatge de dits verbs a partir de converses col·loquials, sinó també una formació vinculada al món de les armes, de la guerra, de la cavalleria. Cap dels llombardismes apareix relacionat amb les fonts literàries italianes que plagia i evoca reiteradament l’escriptor. S’observa que pertanyen sobretot a l’esfera militar i a l’experiència bèl·lica d’algú que ha lluitat colze a colze

---

⁶⁴⁶¹ *Ibidem*, ps. 278-279.

⁶⁴⁶² *Ibidem*, ps. 146-147.

amb llombards. Podria ser perfectament el *conducitore* Enyego d'Àvalos, “*in regimine sapiens in rebusque bellicosus providus et industrius, et in gubernatione gentium maxime strenueque circumspectus*”, segons la cancelleria del rei d'Aragó (1449).⁶⁴⁶³ Ell havia combatut en la guerra del “Salonés” i Verona (1438-1440) seguint ordres del comandant general de l'exèrcit de Milà, Niccolò Piccinino.⁶⁴⁶⁴

Podríem parlar encara d'expressions familiars per a l'anònim com *metre's avant* (< *mett innanz*) o *anar avant* (< *andà innanz*), que proliferen en les pàgines del *Curial*, però que, per òbvies raons, eren desconegudes del tot per a l'autor del *Tirant*. ¿Com s'expliquen aquestes diferències de registre idiomàtic entre dos autors coetanis, catalanòfons i interessants en un idèntic gènere literari? Doncs, lògicament. Encara que ambdós escrigueren sengles novel·les cavalleresques a mitjan segle XV, Martorell fou un autor monolingüe –amb alguns viatges per Europa, però sense arrelament a l'estranger–, un home criat en un ambient monolingüe. En conseqüència, ell escrivia en el seu català de València i “per a la nació d'on só yo natural”; en un idiolecte literari obert a plagis de prosa retoricada, però poc afectat de barbarismes i d'elements al·lòctons. Per contra, l'anònim redactor de *Curial* –¿continuariem parlant d'Enyego d'Àvalos?– “se esfuerza en crearse”, en encertada expressió de Jordi Rubió,⁶⁴⁶⁵ un idiolecte literari apropiat al seu projecte, i l'elabora amb gran cura. El seu llenguatge és ben peculiar, i artificios –o fins i tot, capricios– en alguns aspectes.

L'editor del *Curial* Antoni Ferrando, l'any 2007, optà per parlar de la “singularitat literària” i de l’“originalitat lingüística” d'una obra redactada no solament amb “una exquisida consciència literària”, sinó també amb una deliberada “delectança” per a integrar-hi “certs recursos morfològics, sintàctics i lèxics d'altres llengües” pròximes. Així mateix, es constatat un gust per alternar-hi “certs sinònims i variants lèxiques” de la llengua catalana “que podrien tenir ja connotacions diatòpiques a l'època.” Segons ell, es tracta d'una obra literària que revela al darrere la personalitat d'un escriptor amb intensos contactes plurilingües i pluridialectals, i amb una sòlida “compenetració” amb la literatura italiana. La conclusió que extrau l'editor, en conseqüència, és que una

---

⁶⁴⁶³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 4v-5v, Castell Nou de Nàpols, 9 de juliol del 1449.

⁶⁴⁶⁴ Vegeu els capítols I.3.4 (biogràfic) i II.3.7 (sobre el personatge Salonés de Verona i altres implicats en dita guerra).

⁶⁴⁶⁵ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 859. El subratllat és nostre. En la reedició catalana (RUBIÓ, J., *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, ps. 416-417): “Sembla com si l'autor s'esforcés a crear-se un llenguatge literari i d'aquí deriva l'abundància de neologismes, no tots encertats i conformes al geni de l'idioma.”

novel·la cavalleresca amb aquestes qualitats només podria trobar per marc de referència aquella Itàlia on tant pesava la presència d'Alfons el Magnànim.⁶⁴⁶⁶

La llengua literària del *Curial*, la del seu “anònim” però minuciós redactor, és el producte d'un aprenentatge del castellà familiar i el català de la cort de València en temps de joventut. Aquests són els punts de partida. Però també és el resultat d'una convivència amb parlants de Barcelona, Tortosa, Mallorca, etc. (variació lèxica); velles lectures de textos catalans del temps d'Antoni Canals (arcaïsmes), llibres de cavalleries francesos (gal·licismes) i poemes provençals (occitanismes); converses llombardes o italollombardes de molts anys; de lectures de Boccaccio, Dante i Petrarca, i de *volgarizzamenti* dels segles XIV-XV. El punt d'arribada, comptat i debatut, és una llengua catalana “hibridada”. Hi apareixen anecdòtics vocables francesos, provençals i napolitans, al costat d'alguns arcaïsmes “ambientals”, que ajuden el lector a situar-se en el temps de la ficció. Però, sobretot, hi destaquen els manlleus del *Decameron* de Boccaccio, i l'eco morfosintàctic d'un italià *toscanejant* i àulic après durant anys en una cort de la Llombardia, que deu ser la de Filippo Maria Visconti.

Quan l'anònim del *Curial* elegeix un dels idiomes que domina per redactar la seua novel·la (i lògicament, escull el més corrent a la cort on viu i, segurament, el del seu dedicatari, si és que es tracta del duc de Calàbria), no pot evitar que aquest “comun llenguatge cathalà” aparega enriquit amb múltiples components morfosintàctics i lèxics exogens, per bé que assimilats de manera elegant. El fet que el català –i molt més encara el del segle XV– exercisca de llengua pont entre el castellà, el francès, el llombard i l'italià, afavorí, sens dubte, aquesta tasca d'enriquiment literari d'una llengua romànica amb el recurs a lexemes o manlleus morfosintàctics d'altres. En aquest sentit, els criteris d'elecció de barbarismes fixats per l'escriptor ajuden a retratar-lo des d'una perspectiva sociolingüística; contribueixen a inferir els seus gustos literaris, i permeten deduir quin fou el seu itinerari biogràfic. Pel que sembla, no sols era “un home de cort”, sinó “de corts”. D'ací el model de novel·la aristocràtica i refinada que elegí per a expressar la seua creativitat, i els camps semàntics que dominava millor. Totes aquestes reflexions poden trobar una plasmació sinòptica en el quadre següent:⁶⁴⁶⁷

---

⁶⁴⁶⁶ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 17-24). Vegeu també ÍDEM, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88.

⁶⁴⁶⁷ Es quantifiquen les diferents paraules, expressions, etc., documentades, però no el nombre de casos en què dits barbarismes es manifesten incidentalment en el text de la novel·la. Alguns s'hi troben,

	castellà	aragonés	occità	francés	llombard	italià	napolità
d'àmbit col·loquial	101	1	7	-	36	75	9
paremiologia	6	-	-	-	-	25	-
lèxic cortés	23	-	-	4	6	13	-
lèxic militar i cavalleresc	31	-	-	7	26	36	-
usos burocràtics i legalismes	7	1	-	1	1	9	-
d'àmbit literari	24	4	9	20	-	163	-
total	192	6	16	34	69	321	9

El quadre comparatiu ofereix la radiografia d'un personatge bilingüe català-castellà: és algú que conversa regularment en català occidental –variant valenciana–, però que domina perfectament el castellà i que es deixa influir molt per aquesta llengua en la seua redacció. Així les coses, a diferència de molts italianismes del text, que apareixen com el producte d'una *imitatio* premeditada de Boccaccio, Dante i altres referents cultes, els castellanismes solen ser quasi tots espontanis. Molts es relacionen, pel camp semàntic, amb experiències en camp de batalla o amb descripcions de combats compartides amb els lectors; la resta, amb usos propis d'un registre col·loquial. No sols parla regularment la llengua castellana i en coneix la cultura popular –les parèmies–, sinó que en fa ús en ambient curial –lèxic cortés. I si és un cavaller, com sospitem, es nota que combat colze a colze amb homes d'armes catalanòfons (catalans, valencians, etc.), però també amb aragonesos i castellans. D'ací que li tinga igual *ficar esperons* (< *fincar espuelas*) que *brocar* o *ferir d'esperons*. Aquest àmbit de coexistència poliglota de cavallers i curials catalanoparlants i castellanoparlants ha de ser, per lògica deducció, la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Allí es creen i es reciten poemes de *cancionero* en castellà, d'on l'autor extraurà recursos retòrics i lírics.

Com a lector –o oient– de relats de matèria artúrica en francès, com els que es recitaven regularment a la cambra ducal de Filippo Maria Visconti, l'escriptor es complau introduint en el text expressions cavalleresques i tecnicismes francesos (sobre torneigs, armes, heràldica, etc.) que, pel prestigi que tenien les corts de França i Borgonya, eren coneguts a tot el continent europeu. La temàtica de la novel·la cavalleresca i el lloc on s'esdevé una part important de l'acció (París, Melun), ho

---

lògicament, amb molta reiteració, però aquesta reiteració no ha estat tinguda en consideració a efectes quantitativus.

requereixen i ho justifiquen. Amb un procediment similar, l'anònim reedita conceptes tòpics de l'amor cortés i de la lírica trobadoresca, circumstància que explica alguns occitanismes. El napolità sols li serveix per presentar una pintoresca adaptació dialectal de les citacions de Dante, que cal interpretar en clau satírica. En canvi, la llengua llombarda i un italià *toscanejant* afectat de llombardismes –el que es parlaria llavors en ambients cultes i cortesos de Milà– li són molt familiars, per haver residit durant anys a la Llombardia (12 anys, amb algunes interrupcions, si és que l'autor és D'Àvalos). Tant és així que no dubta a emprar amb regularitat uns *verbi sintagmatici*, construccions reforçades (*mirar entorn, muntar sus el cavall, córrer sus algú, metre's avant*, etc.) que adapta del llombard al català espontàniament, per tal com les té perfectament assimilades. Són el segell d'una trajectòria vital i formen ja part –pel que s'observa– del seu idiolecte oral en català. Raó per la qual, quan escriu fragments sense retoricar, hi afloren naturalment. Paral·lelament, les lectures de Boccaccio i altres autors toscans (amb 145 manlleus retòrics i lírics, cultismes, etc.) contribueix a crear la sensació d'una prosa catalana artificiosament *italianitzada*; d'una novel·la –diguem-ne– *italocatalana*.

No és estrany, en conseqüència, que els indicadors dialectològics i lexicogràfics de la novel·la *Curial e Güelfa*, apunten “claramente a Valencia”⁶⁴⁶⁸ i que, tanmateix, “leyendo la novela no notamos en absoluto aquel aire de València que nos transmiten las obras como las de Joanot Martorell, Roís de Corella, Jaume Roig, Isabel de Villena, etc. No hablo de la ‘valenciana prosa’, sino de un aire que no sé describir, y que sin embargo se siente. El *Curial* tiene otro aspecto (...), que nos dice que tal vez no es de la tierra.”⁶⁴⁶⁹ Hom podria dir, vistes les últimes observacions, que hi ha coses que apunten a contrades de Milà, Pavia, Casale, Mortara o Vigevano, i que no tenen res a veure ni amb València ni, per descomptat, amb Barcelona o Solsona. Atenguem si no a un darrera peculiaritat filològica de la novel·la: Quan el filòsof i pedagog Giovanni Vidari (Vigevano, 1871 – Torí, 1934) compilà el seu voluminós *Vocabolario del dialetto di Vigevano*, reeditat el 1972 per la prestigiosa editorial Olschki, traduí l'expressió *sarà sü* per ‘chiudi la porta’.⁶⁴⁷⁰ En els diccionaris de la *parlata* de Milà, es comenta també com ‘tancar de colp un llibre’ o *sarà sü el liber*, amb el corresponent reforç adverbial o

⁶⁴⁶⁸ COLÓN DOMÈNECH, Germà, Ensayo de localización del anónimo autor del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, vol. 1, ps. 21-30 (p. 29).

⁶⁴⁶⁹ *Ibidem*, p. 27.

⁶⁴⁷⁰ VIDARI, Giovanni, *Vocabolario del dialetto di Vigevano*, ed. a cura d'Ettorina OLYMPIA i Graziella VIDARI, Leo S. Olschki, Florència, 1972, p. 336, s. v. *sarà*: “Serrare, chiudere. Di spesso anche *sarà sü*: *sàra r'üs*, ‘chiudi la porta’.”

emfàtic *sü* ('damunt, sobre'). Doncs bé, Enyego d'Àvalos, el més que probable autor de *Curial e Güelfa*, posseïa la seua fortalesa feudal de Scaldassole (una de les meravelles arquitectòniques de la Lomellina; visita d'interés especial per als lectors del *Curial*) a escasos 30 Km de Vigevano. És lògic que, com l'anònim autor de la novel·la, ell mateix s'haguera habituat tant a "tancar damunt les portes", de manera que, quan escriu després en català, enrareix l'expressió amb frases com ara: "E, feta col·lació, de la cambra isqué, lexats dins Aznar e Yoland sens altra companyia; e, tirades les portes, damunt los tancà" (*CeG* II.109). *Damunt* de què...? Es tracta d'introduir un èmfasi amb l'adverbi llombard *sü*, que, com s'observa, atempta conta el geni de la llengua catalana.

Les contradiccions aparents que descobreix la dialectologia catalana (¿un autor "valencianòfon", però d'aires forasters?) obliguen a ser prudents, però les constatacions de tota mena, ens obliguen ara a pasar de la prudència a l'evidència. L'autor s'expressa a la manera de València, però respira des de fa anys –si se'ns permet de bastir sobre la impressió subjectiva del professor Colón una categoria d'anàlisi– uns *aires* de la Llombardia i de la cort napolitana del rei d'Aragó, Alfons el Magnànim.

Si admetem, doncs, el que fins ara proposàven a tall d'hipòtesi –la més que probable autoria del text pel cavaller lletraferit Enyego d'Àvalos (home de cort i "d'artifici curial" al cent per cent: patge del rei a la cort de València, cambrer i ambaixador a la de Milà, gran camarlenc a Nàpols)–, totes les incògnites i les presumptes "raseses" s'aclareixen molt bé. I no sols en el terreny de la lingüística, és clar. Només cal revisar els títols de la biblioteca davaliana,⁶⁴⁷¹ i acarar-los amb les fonts literàries i els referents culturals sobre els quals descansa el projecte literari del *Curial*, per comprovar que, en efecte, darrere d'un intrigat anonim de segles, s'oculta la cultivada figura del gran camarlenc del rei Alfons. Això és, doncs, el que pertoca fer ara: preocupar-nos de rastrejar les fonts de *Curial e Güelfa*. Ens interessa molt, és clar, saber què recordava haver llegit i com ho assimilava, en quines biblioteques es documentava, amb qui compartia lectures, què volia transmetre...

---

⁶⁴⁷¹ Una part de la qual es coneix gràcies a haver-se conservat un inventari dels llibres que heretà d'ell la seua filla Costanza (vegeu el capítol I.3.5).

1.3. Referents catalans i castellans; tradició trobadoresca

Fonts orals i memòria literària compartida

L'autor de *Curial e Güelfa* és un home molt arrelat al país on viu i on escriu, Itàlia, però és algú de procedència ibèrica i d'estrets lligams amb una cort que havia passat abans per València i Barcelona. El públic al qual s'adreça sap on està l'illa de Ponça o la vila de Portvendres (Ligúria),⁶⁴⁷² perquè viu a una cort –la napolitana d'Alfons el Magnànim– on tothom coneix perfectament aquestes referències geogràfiques. En tot univers cortesà es comparteixen històries sobre personatges europeus, afers diplomàtics, relats de viatges, memòries d'ancians servidors, anècdotes biogràfiques, batalles campals... Tots aquests materials, d'una manera prevista o imprevista –segons que ho decidisca l'escriptor– poden incorporar-se perfectament al discurs literari d'una obra de ficció. I més encara si aquesta obra és una novel·la cavalleresca ambientada en llocs i en èpoques mítiques i, així mateix, familiars a l'auditori.

Per exemple, estem segurs que la trobada fortuïta de Curial amb el seu “amic” el savoia senyor de Salanova no és un caprici producte de l'atzar: aquest escriptor no elegeix mai els noms a l'atzar. Apareix per a recordar alguna anècdota que l'autor i lectors primers compartien, i al contingut de la qual difícilment accedirem mai. ¿Havia visitat l'escriptor la cort de Savoia, com especula Maria-Teresa Ferrer,⁶⁴⁷³ o, per contra, havia conegut Salanova a Milà, on aquest havia actuat de mercenari? Siga quina siga la resposta, és segur que alguna gesta del Salanova real hauria circulat abans entre els *lectors* confidents. De manera que els oients se sorprendrien per la sobtada aparició del personatge històric, del referent oral, en un escrit de ficció divertida.

En paral·lel a aquesta mar d'experiències i coneixements compartits, les ments dels cortesans del rei d'Aragó han estat impregnades per alguns textos citats i recitats reiteradament, que formen part del patrimoni cultural compartit. Quan l'autor del *Curial* reenvia els lectors a les *Històries troianes* de Guido delle Colonne, o utilitza expressions del tipus “multitud glomerada” de turcs, ho fa conscient que tothom sap de

---

⁶⁴⁷² Algun dels primers editors pensà, erròniament, que es tractava del Portvendres de Catalunya, per ser una novel·la escrita en català...

⁶⁴⁷³ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

quin llibre parla i que quasi tothom reconeixerà en el llatínisme *glomerós* un hàpax associat a la guerra de grecs i troians. El cor desitjós que no troba mai repòs, d'un dels mots en francès que conté la novel·la, serà associat ràpidament a una famosa cançó en francès, d'Othon de Grandson, que han oït cantar a algú de la cort, mentre sonava ell mateix l'arpa. D'altra banda, el fet que l'escriptor s'atrevisca a repetir de memòria versos de Dante no té res de nou, en una cort –repetim: la d'Alfons el Magnànim– on el cavaller *Alfonso Dávalos* (nat i criat a València; catalanòfon, malgrat el seu nom i cognom castellans) els solia recitar de cor als amics. En especial, ho feia per a provocar el *commento* d'un ancià cortesà, Loise de Rosa, viva representació de la memòria àulica napolitana. Així ho demostren els seus dialectalíssims *Ricordi*. I aquest responia a la provocació amb alguna frase “en catalano”, per a complaure l'amic.

Finalment, quan a l'autor de *Curial e Güelfa* se li acudeix que ha arribat l'hora de commemorar metaliteràriament la perfecció amorosa de la seua parella exemplar, elabora una eclèctica llista de lectures compartides (*CeG* III.95). O, si més no, tracta de fer veure als oients que, tant els amants dels llibres d'amor que han llegit o escoltat, com aquells que figuren en els tapissos flamencs del rei Alfons (i que només coneixen “per fama”, com ell mateix diu que coneix Curial la *Ilíada*) formen part d'un patrimoni literari compartit. A més a més, es tracta d'un repertori tan diversificat, que inclou des de personatges d'autors clàssics de l'Antiguitat grecolatina (Píram i Tisbe, Fedra i Hipòlit, Aquil·les sense Políxena...), fins a cavallers de la matèria britànica de Castella (Amadís i Oriana). Entremig, hi trobareu parelles de la matèria de Troia (Tròiol i Briseida), dels llibres francesos de cavalleria (Tristany i Isolda, Lançalot i Ginebra), de la literatura cortés italiana (Flors i Blancaflor) i d'uns relats sentimentals europeus populars ja en àmbit ibèric (París i Viana, Frondino i Brisona).

Hem prescindit de l'aparell erudit d'aquesta introducció impressionista, perquè volíem exemplificar, amb l'enumeració d'alguns casos, la diversitat de fonts i referents de caràcter històric, literari, mitològic, autobiogràfic, oral, etc., que poden alimentar una obra literària de la complexitat i extensió del *Curial*. Entre aquestes, cal destacar que ocupaven un lloc ben representatiu les referències compartides, de caràcter oral, que afavorien una lectura en certa manera “confidencial” de l'obra. Pensem que, tant el paper quotidià del discurs oral com la formació mnemotècnica eren coses molt importants per a l'estament cavalleresc i per al tipus de públic majoritari al qual s'adreçava l'autor d'una novel·la en llengua romanç, com aquesta. La memorització d'*auctoritates* a través de compendis de saber i llibres doctrinals formava part de

l'educació dels joves brots de la noblesa del 1400 a la Península Ibèrica.⁶⁴⁷⁴ Quan l'autor cita –com més avant comprovarem– una estrambòtica sentència misògina i l'atribueix a Plató (*CeG* II.42), està jugant amb uns oients que l'han apresada de memòria, i amb altres de major nivell intel·lectual, que, si potser no la coneixen, saben almenys que no és ni pot ser atribuïble a Plató: “Ay, com les conegué aquell gran philòsoph apellat Plató, quan dix que lo seny de les dones tot està en la bellesa, e, per contrari, la bellesa dels hòmens en lo seny!” Els uns (cavallers il·letrats, poetes de cançoner) accedeixen al sentit *literal* de la màxima i riuen amb complaença per la invectiva misògina; els altres (curials amics d'humanistes, escrivans lletraferits) capten la *ironia* del text i riuen també, però per la comicitat que resulta d'atribuir-ho a Plató. L'escriptor, ací i en moltes altres parts del seu llibre, escriu per a dos públics de diferent nivell de comprensió lectora. L'hauríem de considerar, doncs, un personatge *pont* entre els homes “de molta sciència”, com ell els anomena, i els qui busquen simplement la “veritat” literal de les coses i dels textos de ficció, i es conformen llegint *Lo Troià*.

Amb tot, la seua visió de la literatura i del món és moderna, si atenem al criteri de Ricardo da Costa, que considera interessants les al·lusions als “alts e sublimes estils” o al “sublim e meravellós estil” d'alguns escriptors que fa l'anònim: “Lo sublime en *Curial* es moderno y engloba, a mi parecer, la subyugación de la Ética a la Estética.”⁶⁴⁷⁵ No estaria tant d'acord, doncs, l'anònim, amb el criteri paradoxal d'Apol·lo, de defensar a tota ultrança la veritat històrica “dels fets”; sí amb l'esperit homèric, ressuscitat en el Renaixement: el del creador literari que, “ab aquell sublime e meravellós estil amulceix los coratges de los hòmens letrats, e despues, per conseqüent, dels oïdors” (*CeG* III.26). Els homes lletrats fan de pont entre els grans autors i ell mateix, que s'interessa a conèixer-los. I ell, alhora, ha de fer de pont entre l'humanisme italià i la colònia de lectors de procedència ibèrica, presumptes “oïdors” del *Curial*.

L'escriptor anònim és un home que té moltes coses a contar perquè ha llegit molt. Encara que manifeste –en una protocol·lària captació de benevolència– haver llegit poc: “...no he trobat, en *allò poch que he legit*, per bé que ho hage volgut encercar...” (*CeG* III.0). També deu ser un escriptor que, com pertoca al seu rang, que s'endevina notable, ha degut escoltar històries de guerres i herois de la primeria del segle XV, els noms dels

---

⁶⁴⁷⁴ BECEIRO PITA, Isabel, *Libros, lectores y bibliotecas en la España medieval*, Nausicaä, Múrcia, 2007, p. 126.

⁶⁴⁷⁵ COSTA, Ricardo da, *Curial e Güelfa*, caballerías, cortesías y humanismo, dins *Simposi Internacional 'De Ramon Llull a 'Curial e Güelfa' i 'Tirant lo Blanch'. Clàssics, història, traducció i cultura a la Corona d'Aragó (Universitat d'Alacant, novembre 2011)*, ed. electrònica <<http://www.ricardocosta.com/artigo/curial-e-guelfa-caballerias-cortesias-y-humanismo>>, p. 15.

quals –el famós Boucicaut, per exemple– són evocats en les pàgines de la novel·la, potser perquè també resulten coneguts als oients. En totes les corts, de fet, solia haver prohoms del militar estament molts amants de recitar històries. Com per exemple, el Rodrigo Manrique de la cort de Castella, que “fablava muy bien y deleitávase en contar los casos que le acaescían en las guerras”, i que solia tenir “plática” amb els joves “en la manera de defender e ofender el enemigo.”⁶⁴⁷⁶

La importància de la oralitat per a la transmissió del saber i de la història recent es documenta en els humanistes relacionats amb la cort de Nàpols i en les cròniques partenopees del regnat del Magnànim. Així, per exemple, quan Pier Candido Decembrio, a Milà, l’any 1438, dedicà una part de les obres de Cèsar arromançades al seu amic Enyego d’Àvalos, volgué retre homenatge literari a les gestes heroiques del progenitor d’aquest, el gran conestable Ruy López Dávalos. I justificà la veracitat d’allò que relatava perquè “de multi e fedeli testimoni è referito, e da te alcuna volta udire s’arecordiamo.”⁶⁴⁷⁷ Les informacions orals proporcionades directament pel fill de l’heroi a glorificar eternament resultaven fonamentals per a documentar la història, i per a ratificar-la per un testimoni fidedigne. Aquestes informacions no havien sigut recollides *ad hoc*, sinó que formaven part de converses amicals a la cort, de confidències familiars i biogràfiques. I, encara que potser l’humanista no tenia gaire interès a escoltar relats cavallerescos, ho havia de fer en deferència al seu interlocutor, que no sols era cavaller, sinó també un apassionat de la cavalleria, i un organitzador de justes i tornejos. D’ací, el tema elegit per Decembrio per a il·lustrar el preàmbul a Juli Cèsar.

En qualsevol cas, la menció de “fedeli testimoni” fa pensar en la possibilitat que Enyego posseïra alguna mena de cronicó familiar, a manera de succinta biografia cavalleresca, on es relataren aquests fets. Pensem que les mateixes gestes reapareixen de nou en un autor de mitjan segle XVI, l’humanista milanés Paolo Giovio,⁶⁴⁷⁸ amic de la família, i en un descendent toledà del conestable, Juan Dávalos de Ayala, que escrigué

---

⁶⁴⁷⁶ Segons PULGAR, Fernando del, *Claros varones de Castilla*, ed. a cura de Robert Brian TATE, Taurus (“Temas de España”), Madrid, 1985, ps. 126 i 124, respectivament. Citat per FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, Alonso de Cartagena y el debate sobre la caballería en la Castilla del siglo XV, dins *Espacio, tiempo, forma (serie III. Historia medieval)*, 26, Madrid, 2013, ps. 77-118 (p. 106, n. 97).

⁶⁴⁷⁷ Citat per PONZÙ DONATO, Paolo, *Il Bellum Alexandrinum e Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d’Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (p. 111).

⁶⁴⁷⁸ En la introducció a GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l’italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557.

una completa biografia seua el 1601.⁶⁴⁷⁹ És possible, a més, que aquesta biografia paterna –si existí– continguera anècdotes que apareixen repetides en *El Victorial* (biografia cavalleresca de Pero Niño, criat i pupil del conestable) i que mantenen ressos interessants en el *Curial*, qüestió documentada per Rafael Bertran.⁶⁴⁸⁰

A Nàpols, destaca el testimoni del jurista valencià Llop d'Espejo, autor d'una crònica en napolità (1468-1470) on justificava l'accés al tron de les Dues Sicílies de la casa d'Aragó. Ell es considerava autoritzat a parlar de la reina Margarida de Durazzo (1347-1412), perquè “io hò parlatu con persone che l'anno vista e conessiuta.” En altres ocasions, diu: “et io sentise dire a messeri Marino Boffa”, veterà canceller de la cort. O “et isso me contava queste cose”, en referència al cardenal Alfons de Borja i a fets més recents. Pel que fa a la descripció d'algunes escenes memorables o històriques, també resultava acceptable recórrer a testimonis. Com quan d'Espejo contava que el pare de “Joan d'Íxer” havia vist sant Vicent Ferrer actuant al Compromís de Casp, i parlar als assistents traient el cap per una finestra del castell. En altres casos, és ell mateix qui recorda haver-ho vist, “et io presente e per tucto”, o haver-hi participat: “quando vinni col pigliolo figliolo del re Alfonso.”⁶⁴⁸¹

Pel que fa personatges i fets relatius a la Península Ibèrica, l'humanista Lorenzo Valla hagué de recórrer a la prodigiosa memòria de mossén Borra a l'hora de confeccionar la seua història de Ferran I el d'Antequera (1445-1446).⁶⁴⁸² El cavaller i bufó a temps parcial de la cort que era Antoni Tallander, popularment conegut pel sobrenom de *mossén Borra*, havia nascut a Llimotges el 1361 i moriria a Càpua el 1446, amb més de 85 anys, una edat molt avançada per a l'època. Ja en temps del rei Martí, a

---

⁶⁴⁷⁹ DÁVALOS DE AYALA, Juan, *Vida, hechos ilustres y sucesión gloriosa de don Rui López Dávalos 'el Bueno', tercer condestable de Castilla, conde de Ribadeo, adelantado mayor de Murcia*, Ms. 2507 de la Biblioteca Nacional de España, 1601.

⁶⁴⁸⁰ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, De la biografia històrica a la novel·la cavalleresca: el paper dels cavallers francesos al 'Victorial' i al 'Curial e Güelfa', dins *Catalan Review*, 24, 2010, ps. 13-30; ÍDEM, Convergencias entre *El Victorial* y *Curial e Güelfa*: del accessus biogràfic al contexto històric de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459; ÍDEM, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200.

⁶⁴⁸¹ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, ps. 52-54. Vegeu també COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *La Summa di Lupo de Spechio e le sue fonti*, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468 (p. 462).

⁶⁴⁸² VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>; GARRIDO, Josep-David, *Ferran I "el d'Antequera", un rei de conveniència*, 3 i 4, València, 2011, p. 137.

Sicília, havia sigut mestre dels bufons de la cort, i després passà a servir Ferran I i Alfons V.⁶⁴⁸³ Residí a Sicília del 1392 al 1397; entre Barcelona, València i Saragossa, del 1397 al 1415; a la cort de l'emperador Segimon d'Alemanya (Constança), del 1415 al 1418; a Barcelona preferentment, del 1419 al 1443 (encara que acompanyà el rei en les seues expedicions dels anys 1432-1434), i a Nàpols, del 23 de novembre del 1443 al 17 d'agost del 1446, data de la seua defunció a Castel Capuano. Setmanes abans, el Magnànim li havia regalat un esclau tàrtar de 18 anys perquè l'atenguera personalment; segurament, per haver-se deteriorat la seua salut.⁶⁴⁸⁴ Estant el tal mossén Borra a Barcelona i el cavaller i poeta Ausiàs Marc a València, aquest li dedicà un vers satíric (cant CVII, del 1438) on es burlava de la seua condició geròntica: “Toni, amich, vostra carn és ja fem”.⁶⁴⁸⁵ Igual que mossén Borra referí a Valla les peripècies copulatives que feia el vell Martí l'Humà per a concebre un hereu al tron *in extremis* –cosa que li fou, finalment impossible–, de ben segur que referiria altres anècdotes divertides als cavallers de la cort. I és possible que algun nom de la fi del segle XIV relacionat amb la història de la cort d'Aragó (del tipus Agoult o Mata d'Armanyac) poguera recordar als lectors del *Curial* algun fet referit oralment per Antoni Tallander.

A banda de les lectures i anècdotes compartides en el registre oral, els previsibles receptors d'una obra com *Curial e Güelfa* feien servir un registre fraseològic (expressions col·loquials cavalleresques, sentències, refranys...) que es pot resseguir, tant en la mateixa novel·la com en altres obres coetànies. Així, quan Curial diu a Melchior (*CeG* II.145) que “moltes vegades avé los hòmens morir, esclatant-los la fel plorant”, s'acosta a l'elocució del cant XCIII d'Ausiàs Marc “Oh Déu ¿per què no romp

⁶⁴⁸³ Sobre aquest personatge, vegeu, entre d'altres, RIPOLL VILLAMAJOR, Jaime, Colección de monumentos para escribir la historia y dar a conocer al caballero catalán comúnmente llamado mosén Borra, que yace en el claustro de la santa iglesia de Barcelona, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, 1868, vol. 2, ps. 77-129; BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, Tres cartas antiguas inéditas de Antonio Tallander, mosén Borra, maestro de los albardanes de D. Fernando el de Antequera, y algunos documentos relativos al mismo personaje, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, 1895, ps. 3-100; FINKE, Heinrich, Mossen Borra in Deutschland, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 2, ps. 149-160; LÁZARO BAYARRI, José Antonio, Mosén Borra, bufón de reyes y gran señor, dins *Barcelona. Suplemento ilustrado de la Gaceta Municipal de Barcelona*, any 2, núm. 17, Barcelona, maig 1956, ps. 186-190-

⁶⁴⁸⁴ Per a l'estada napolitana de Borra, vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, ps. 300-303 i vol. 3, p. 42. Giovanni Pontano, que ja no l'arribà a conèixer personalment, el recorda això no obstant, com a personatge carismàtic que fou, en el seu tractat *De liberalitate* (f. 89), segons CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, p. 41.

⁶⁴⁸⁵ Citat per ZIMMERMANN, Marie-Claire, *Ausiàs March o l'emergència del jo*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, ps. 25-27.

l'amarga fel / aquell qui veu a son amic perir?"⁶⁴⁸⁶ o a la del capítol 80 de *Tirant lo Blanc*, de Joanot Martorell: "pres-li'n tanta de dolor, mesclada ab extrema ira, que la fel li esclatà, e aquí de continent morí."⁶⁴⁸⁷ Hi afegiríem, seguint l'editor de *Curial e Güelfa* en francès, Jean-Marie Barberà,⁶⁴⁸⁸ que la frase "decebuts eren com són los jueus del sperar Messies" (*CeG* III.96), es repeteix en *Tirant lo Blanc* (cap. 162): "que estaven esperant ab més devoció que no fan los juheus al Messies."⁶⁴⁸⁹ Ens convindria també pensar què devia ser la controvertida "taula de Perusa" citada per Ausiàs Marc en els seus versos i per l'anònim del *Curial e Güelfa* en la seua prosa.⁶⁴⁹⁰

Fins i tot podríem recórrer a sondejar alguna lletra valenciana de batalla, on veuríem que s'usa la paràfrasi "fill de la egua" (*CeG* I.31 i II.16), com en alguns diàlegs del *Curial*, per a denominar informalment o irònicament el destre o cavall de combat. L'expressió té origen en un mític desafiament que tingué lloc a València el 1418, entre els nobles Joan de Vilaragut i Pero Maça –aquest últim, homenatjat en el *Curial*.⁶⁴⁹¹ El primer, que volia evitar el combat a cavall, recordà irònicament al segon que l'havia reptat a lluitar a peu "sens nenguna companyia". I ara, per contra, pretenia combatre portant "per companyia un fill de una egua".⁶⁴⁹² Pero Maça protegí els D'Àvalos quan trobaren refugi a València, el 1422 i casà el seu primogènit, Lluís Maça-Cornell, amb una germana d'Enyego d'Àvalos. Potser és en aquest entorn on hauríem de cercar algú com l'anònim del *Curial* interessat a introduir un "Pero Maça" o "Pero Cornell" (sembla un lapsus d'autor, però no ho és) en la seua ficció novel·lesca.

Es podria constatar, observant aquests tímids records valencians de l'anònim, que existia un pou fraseològic cavalleresc (amb expressions comuns com "mentir per la gola", *CeG* I.15 i II.26, o "vençut fementit e traydor" *CeG* II.78, 90 i 9) d'on poaven indistintament Marc, Martorell i l'autor del *Curial*.⁶⁴⁹³ La pregunta "què tenien en comú

⁶⁴⁸⁶ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 241, vv. 33-34.

⁶⁴⁸⁷ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 319.

⁶⁴⁸⁸ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 279, n. 86, i 409, n. 245.

⁶⁴⁸⁹ MARTORELL, J., *Tirant lo Blanch...*, p. 704.

⁶⁴⁹⁰ Aspecte del qual hem tractat amb deteniment en el capítol II.2.3, al qual us remetem.

⁶⁴⁹¹ Us remetem al capítol II.3.9, on tractem dels nobles aragonesos de la ficció.

⁶⁴⁹² VEGEU RIQUER, Martí de, *Vida i aventures de don Pero Maça*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 78-79.

⁶⁴⁹³ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 296, posava de relleu una coincidència d'estil entre una lletra de batalla de Berenguer Arnau de Cervelló, on fa requesta a Pere de Montagut (any 1403: "si... lo jutge que vós haurets no lexava venir a fi pla dita batalla..., romanga en culpa vostra") amb el desafiament epistolar del Sanglier a Curial

tots tres escriptors?” és fàcil de respondre: tots tres haurien conviscut, alguns anys abans de la redacció de *Curial e Güelfa*, a València, la ciutat que exercí de cort i capital de la Corona d’Aragó en la primera etapa del regnat d’Alfons V.

Fixar-nos en aquestes anecdòtiques coincidències –no hi ha moltes més– entre escriptors o textos relacionables amb la cort de València, no ens ha de conduir a equivocació. Marc i Martorell escriuen a València, i per a lectors de la Corona d’Aragó occidental. L’anònim del *Curial*, en canvi, escriu amb un llenguatge distanciat del que se suposa que havia après a València, i de la prosa *artitzada* d’un Roís de Corella, que tant agradava plagiar a l’autor del *Tirant*. Cal plantejar-se seriosament, dubtes i qüestions com les que proposa Wittlin, sobre si “l’autor no era a València; o era valencià, però escrigué el *Curial* (...) quan vivia en un lloc on aquest [estil artitzat] era desconegut...”⁶⁴⁹⁴ Indiscutiblement, aquest lloc no podria ser altre que Itàlia: l’únic lloc apartat de l’influx de l’estil retoricat valencià on residia una colònia de potencials lectors de literatura de ficció en català. S’ha de veure, a més, que el *Curial* té poc en comú, en matèria de referents literaris, amb Marc i Martorell. Està per veure que l’anònim coneguera el cançoner d’Ausiàs, tan popular i tan imitat entre els cavallers lletraferits d’altres àmbits cortesans de la Corona d’Aragó.⁶⁴⁹⁵ Resta per veure, així mateix, que les dues grans novel·les cavalleresques de la literatura catalana mantinguen alguna connexió argumental o intertextual digna de menció. Tal com observa Antoni Ferrando, el *Curial* i el *Tirant* “disten molt de respondre a uns mateixos estímuls, a uns mateixos contextos i a una mateixa intencionalitat.”⁶⁴⁹⁶ Com ja apuntàvem en altra ocasió, una mar els separa: “Sembla com si els artífexs del *Tirant* i el *Curial*, que escriuen en una mateixa època i en una mateixa llengua, hagueren viscut en dues

---

(CeG II.78): “si lo judge que vós haurets elegit no lejarà venir la batalla a fi, vos romangats vençut...” Aquesta fórmula, pel que s’observa, apareix en altres lletres de cavallers valencians. Vegeu RIQUER, Martí de, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d’armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968, vol. 1, ps. 189, 194 i 209.

⁶⁴⁹⁴ Llegiu les consideracions al respecte de WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135 (p. 1.132).

⁶⁴⁹⁵ Vegeu, per exemple, CABRÉ, Lluís, From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea an Other ‘Ausismarchides’, dins MACPHERSON, Ian – PENNY, Ralph (eds.), *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deyemond*, Tamesis, Londres, 1997, ps. 57-73.

⁶⁴⁹⁶ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional ‘Tirant lo Blanch: l’albor de la novel·la moderna’ (Ais de Provença, 21-22 d’octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 325).

penínsules intel·lectuals separades.”⁶⁴⁹⁷ En aquest sentit, no ens consta cap indici que Martorell haguera pogut accedir al contingut del *Curial*, novel·la d'altra banda tan poc divulgada com es pot deduir per la nul·la petja documenta que ha deixat.

Els intents de rastrejar “algun recuerdo” de Ramon Llull o d'altres fonts catalanes dels segles XIII-XV en el *Curial*, ha resultat sovint infructuoses.⁶⁴⁹⁸ Si de cas, l'autor podria haver consultat un dels diversos bestiari anònims que circulaven per la Corona d'Aragó, on s'expliquen la relació simbòlica entre la coa del paó i la vanaglòria (*CeG* II.144);⁶⁴⁹⁹ les qualitats del lleó i de la rabosa, etc. Però aquests bestiari existien, si fa no fa amb les mateixes definicions, a la resta d'Europa. D'altra banda, sorprén com el mallorquí Ferran Valentí, excortesà del Nàpols alfonsí, situa Bernat Metge com un referent literari *patriòtic* en la traducció de les *Paradoxa* de Ciceró (1450). L'autor del *Curial*, en canvi, no s'interessa per l'obra d'aquest.⁶⁵⁰⁰ Sens dubte, vivint immers en un país en plena ebullició cultural, com era Itàlia, no trobaria motivació a repassar les cròniques catalanes, els doctrinals d'Eiximenis o la matèria romana de Canals. Eren obres medievals pròpies d'una cultura de rereguarda, la catalana, que vivia encara d'espatles a l'humanisme. Això no significa que desconeguera aquestes obres. Si les coneixia, les hauria llegides anys arrere, cosa que justificaria alguns arcaïsmes que introdueix artificiosament en el seu idiolecte literari.

Amb aquestes constatacions, resulta difícil assimilar *Curial e Güelfa* al panorama cultural catalànic de la Península Ibèrica, o relacionar-lo amb les biblioteques existents a la València o la Barcelona del 1440. Els títols i l'atmosfera intel·lectual vigent en aquestes ciutats té poc a veure amb l'obra que ens ocupa. No obstant això, se suposa que l'autor, catalanoparlant, procedia de la Corona d'Aragó *strictu senso* i que és

---

⁶⁴⁹⁷ SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBÍ, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about “Tirant lo Blanc”. From the sources to the tradition. / Més sobre “Tirant lo Blanc”. De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company (“IVITRA. Research in Linguistics and Literature”, 10), Londres, 2015, ps. 36-52.

⁶⁴⁹⁸ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 109.

⁶⁴⁹⁹ Com suggereixen BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 60).

⁶⁵⁰⁰ COSTA, Ricardo da, A imagem da mulher medieval em *O Sonho* (1399) e *Curial e Guelfa* (c.1460), dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 424-442 (ps. 430-431). BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes...*, p. 108, compara una frase sobre la incredulitat del concepte d'*esperit* en Metge que s'assembla a una sobre la inconsistència de l'amor pronunciada per la Güelfa en el *Curial* (*CeG* I.29). Tanmateix, com hem explicat en el capítol dedicat a les fonts italianes, el diàleg *de amore* de la novel·la anònima entre la Güelfa i l'abadessa descansa sobre un debat líric de l'escola de Sicília, poesia trobadoresca en italià.

probable que haguera viscut en contacte amb la cort, com es manifesta per algun dels referents literaris que relacionem amb la novel·la anònima.

Ecos de València i records de cròniques catalanes

Mal que la seua anàlisi sobre *Curial e Güelfa* estiga condicionada per algunes opinions precedents, que parlen d'una obra *medievalitzant*, Jordi Galves encerta molt intuïtivament a l'hora de precisar les distàncies –culturals, intel·lectuals, literàries– que separen un *Tirant* ancorat en teories lul·lianes i un *Curial* obert al Renaixement. El crític literari fonamenta un petit discurs al voltant del *Naturae non artis opus*, el mot sobre Apol·lo i les Muses elegit per Ferran d'Aragó, duc de Calàbria (el candidat més evident a dedicatari oficial d'un escrit que ens ha arribat sense pròleg), per a relacionar-lo amb els gustos i continguts de la novel·la cavalleresca anònima. Segons ell, estaríem davant un autor amb gustos cortesans, característics de l'era d'or de la cavalleria europea, però fascinat per les novetats italianes, malgrat les seues limitacions intel·lectuals, que l'impedeixen d'assimilar-les amb plenitud:

“Una fascinació que és tan viva com aproximativa, la d'un classicisme de divulgació, entusiasta però limitat, el que s'entén més enllà dels exclusius cercles intel·lectuals humanistes, el que poden i saben entendre les classes altes, els reis, els nobles, els cavallers. Aquest és el classicisme ‘popular’ dels cavallers que fon i confon velles i noves tendències, rebudes com a novetat, com a moda que s'entén de manera aproximada. És el que porta el nostre rei n'Alfons el Magnànim, obsedit per la compra de llibres d'alta cultura, a convertir l'oci de la seva cort napolitana en escenari de públiques lectures sobre matèria antiga o en debats entre curials il·lustrats sobre temes clàssics (...). Per això, significativament, l'anònim autor –a diferència de Joanot Martorell, que no gosa fer el mateix– ignora del tot Ramon Llull i el seu *Llibre de l'orde de cavalleria*, carregat de teoria mística i amb poc interès per la realitat cavalleresca.”⁶⁵⁰¹

---

⁶⁵⁰¹ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l'edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (ps. 52-53).

No és que Llull fóra desconegut a la cort napolitana. El secretari reial Joan Valero era un especialista en la seua obra.⁶⁵⁰² Ferran Valentí, que també havia viscut a Itàlia alguns anys, considerava Llull la “glòria e honor de la gran illa bal·lear” (traducció de les *Paradoxa* de Ciceró).⁶⁵⁰³ Mateu Malferit, un dels grans diplomàtics del rei de Nàpols, mallorquí com els altres dos, escrigué obres apologètiques sobre Ramon Llull.⁶⁵⁰⁴ I, tanmateix, fora d’aquest cercle de curials mallorquins, la mística i la sapiència medievals del gran autor no interessaven gaire. Si més no, no hi ha cap evidència que captaren l’atenció d’un autor tan curiós com el de *Curial e Güelfa*. Els seus interessos lectors i formatius, sens dubte, s’alineaven amb els de l’humanisme llombardoflorentí de la primera meitat del segle XV, que recomanava prescindir de tots aquells materials que aprofundiren en aspectes místics, teològics o metafísics. A l’anònim del *Curial*, d’acord amb la nova “moda” cortesana –com la qualifica Galves–, li interessava en endinsar-se en materials clàssics que l’ajudaren, segons la *promesa* feta als curials pels preceptors humanistes, en el coneixement de la condició humana. Tant s’hi val que foren faules ovidianes, comentaris de la *Comèdia* de Dante, diàlegs humanístics *de vera nobilitate* o glosses mitogràfiques extretes de diccionaris. Tot era bo per a un home que aspirava a presentar-se davant els seus paisans –aquells *semibarbari* que els humanistes es miraven amb difidència– com el més italianitzat i el més *virtuós* dels cavallers: un curial del Renaixement, home d’armes i llibres. La seua criatura de ficció –Curial– i la seua novel·la, no són sinó un “sompni sompniat” (*CeG* III.25) que reflecteix milimètricament el que ha après d’Itàlia i la *imatge* a què aspira.

Amb aquest panorama i aquest plantejament personal, el d’un autor absent de la Corona d’Aragó occidental i plenament italianitzat, resulta francament complicat detectar fonts literàries catalanes en *Curial e Güelfa*. Ens faria goig que haguera reproduït en la seua obra mal que fóra un vers d’Ausiàs Marc, intercalat entre poètiques

---

⁶⁵⁰² Vegeu CATEURA BENNÀSSER, Pau, Trabajo y fortuna en el Renacimiento: el caso de Juan Valero, secretario real, dins GARCÍA MARÍN, Jesús (coord.), *América y Mallorca. Del predescubrimiento hasta el siglo XX. Miscelánea humanística*, Ajuntament de Palma de Mallorca – Edicions Miramar, Palma de Mallorca, 1991, vol. 1, ps. 47-52; ENSENYAT PUJOL, Gabriel, Humanisme i Renaixement a Mallorca: noves dades, nova periodització, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 99-127 (p. 107).

⁶⁵⁰³ VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959, p. 38.

⁶⁵⁰⁴ BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al Regne de Mallorca, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.293-1.310; CAPPELLI, Guido M., Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV, dins *Faventia*, 19/1, Palma de Mallorca, 1997, ps. 89-108.

ficcions, com fa amb alguns versos de Dante. Però no hi ha indicis, en absolut, que el prosista haguera mostrat interès líric pel poeta valencià. Com explicar-ho, això? Doncs recordant que Marc escriu pels anys 1427-1459, però la seua obra no és divulgada àmpliament fins a després del 1435. És a partir d'aleshores quan es dispara la seua fama, i no sols a la Corona d'Aragó, sinó també entre els cercles lletraferits de Castella, com el del marquès de Santillana. Si l'autor del *Curial* es trobava absent de València des d'abans del 1435 i escrigué en la dècada del 1440, és probable que no haguera arribat encara a les seues mans cap cançoner o quadern compilatori de versos marquians. En contrast amb això, un altre excortesà del Palau del Real de València, com era Íñigo López de Mendoza, menciona ja Ausiàs en el *Prohemio e carta* al conestable de Portugal (ca. 1448) com un “gra trobador e ome de assaz elevado espíritu.”⁶⁵⁰⁵ Segons Antoni Ferrando, l'aurèola de gran poeta que acompanyà ja en vida Ausiàs, “va fer que posseir i llegir March” –a la Península Ibèrica, s'entén– “esdevinguera una marca de cultura i de classe”.⁶⁵⁰⁶ Els lectors prenien comiat així del llegat trobadoresc: de la mà d'un poeta que mostrava als altres el camí per a superar vells esquemes.

Això, pel que fa a la Península Ibèrica, és clar,. Perquè a la Península Itàlica, el marc i context geogràfic a tenir en compte en el cas de *Curial e Güelfa*, Ausiàs era ben poc conegut, fins i tot a Nàpols. Un marcador italià de classe i d'esnobisme aristocràtic, podia ser el d'accedir a un dels pocs exemplars que circulaven de *La República de Plató* en versió llatina de Pier Candido Decembrio. Enyego d'Àvalos, expatge de València com Santillana i gran camarlenc napolità d'Alfons el Magnànim, en posseïa dos. I no sols això, sinó que havia contribuït a la difusió de l'obra per Itàlia i la resta d'Europa pel 1440. I pensem que, sense *La República de Plató* i el mite d'Er que conté –cal tenir-ho en compte per a quan tractem dels referents clàssics del *Curial*–, no s'entén perquè la *Làquesis* o *Laquesis* del *Curial* porta el nom d'una parca grega. Ni s'entén tampoc la intenció humanística de l'autor quan elegí aquest nom. Tant s'hi val, doncs, que coneguera o no Ausiàs Marc. Els interessos literaris del desconegut i enigmàtic escriptor de *Curial e Güelfa* eren molt diversificats. Admirava els poetes francesos del cançoner Vega-Aguiló, recopilació que mostra els gustos de la cort valenciana d'Alfons el

---

⁶⁵⁰⁵ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras de Don Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana; ahora por primera vez compiladas, de los códices originales, e ilustradas con la vida del autor, notas y comentarios*, por José AMADOR DE LOS RÍOS, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1852, p. 11.

⁶⁵⁰⁶ FERRANDO, Antoni, Observacions sobre la llengua d'Ausiàs March, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 169-229.

Magnànim en la dècada del 1420.⁶⁵⁰⁷ Tanmateix, l'avidesa de l'anònim per adquirir novetats humanístiques d'avantguarda, amb posterioritat al desplaçament italià d'Alfons el Magnànim, el disculpava de prescindir de notícies d'Ibèria.

* * *

Des d'un punt de vista lingüístic, estem davant d'un autor que es troba familiaritzat amb la llengua literària catalana dels temps de Bernat Metge i Antoni Canals,⁶⁵⁰⁸ i que incorpora arcaïsmes del tipus *anc*, *baudor*, *hoc*, *ir*, *nuyt*, *pahor*, *quiny*, *vírats*, *ladonchs*..., que devien sonar als oients / lectors a llengua dels ancestres. No són sols vocables compartits, sinó també alguna expressió esporàdica. Com quan l'autor escriu: "cessen les paraules, que fort breu veurets per obra la mia disposició" (*CeG* III.45), cosa que recorda Canals (*Scala de contemplació*): "llavors cessen les paraules e és fet silenci en lo cel".⁶⁵⁰⁹ El mateix efecte s'aconsegueix quan hom introdueix una pausa o silenci enmig d'una cerimònia cavalleresca amb la frase sentenciosa: "Cessaren les paraules" (*CeG* II.98). Com tots els cortesans del seu temps, l'escriptor tenia fàcil accés als *Facta et dicta memorabilia* de Valeri Màxim en la traducció catalana d'Antoni Canals (1395). Allí es parla de la "virtut de fortalea" i el "ferm e constant cor" de Cató d'Útica quan se suïcidà estoïcament (III,ii,14);⁶⁵¹⁰ expressions que ressonen en el *Curial*, en una oració pronunciada per Camar: "Virtut és la fortalea del meu cor; e Cató, honor de tots los romans, me mostrà en Útica lo camí de la libertat" (*CeG* III.55). Així mateix, una famosa sentència del *Valeri Màxim* (V,i,2) que apareix en la novel·la ("Si als que ·ns amen matam, ¿què farem a aquells als quals som en oy capital?"), *CeG*

---

⁶⁵⁰⁷ Vegeu ALBERNI JORDÀ, Anna, Els estrats del Caçoner de Vega-Aguiló (BC, MSS. 7-8), dins BELTRAN, Vicenç – PAREDES, Juan (eds.), *Convivio. Estudios sobre la poesía de cancionero*, Universidad de Granada, Granada, 2006, ps. 11-30. D'aquesta poesia francesa, cantada també a la cort napolitana en les dècades del 1430-1450, hem tractat en el capítol II.1.4. ESPADALER, Anton-M., Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimient de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231, encerta quan relaciona la formació trobadoresca de l'escriptor amb aquesta cort preitàlica (p. 222), però s'equivoca en buscar-lo després al principat de Catalunya, en un lloc i en un context cultural –el de les convulsions d'una guerra civil en la perifèria d'Europa– que no tenen res a veure amb el rerefons literari italià, ni amb l'univers ideològic que traspu la novel·la, ni amb l'alegria vitalista que aquesta transmet.

⁶⁵⁰⁸ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 77).

⁶⁵⁰⁹ CANALS, Antoni, *Scala de contemplació*, ed. a cura de Juan ROIG GIRONELLA, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1975, vol. 1, p. 100.

⁶⁵¹⁰ ROVIRA CERDÀ, Helena, *El "Valeri Màxim" d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Romànica de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014, p. 415.

III.81) s'ajusta bé amb la lectura o traducció que en fa el frare valencià: “Si nosaltres matam aquells qui'ns amen, què farem d'aquells qui'ns han en hoy?”⁶⁵¹¹

Els arcaïsmes estilístics, més que un tret que permeta caracteritzar l'escriptor com un home d'edat avançada, és una contribució del prosista a recrear el relat en una atmosfera mítica i històrica: la dels bons temps de Pere el Gran, el monarca virtuós, que fou elogiat per Dante. Amb ell s'inicià la remota aventura catalànica de les Dues Sicílies, culminada ara en temps d'Alfons el Magnànim. Només cal que mirem els contextos on apareixen, artificiosament, les arcaïques expressions com *vírats* o *ser vijares*, al costat de marcadors gramaticals i morfològics relativament moderns: *vingau* en lloc de *vingats*. Els termes obsolets funcionen evocant la llengua “antiga” entre un auditori –el de la cort de Nàpols– habituat a oir recitar les cròniques reials a l'hora de dinar (així ho testimonia l'humanista ferrarés Michele Savonarola, que degué visitar dita cort pel 1444) i a llegir obres com les de Canals i Eiximenis.

La familiaritat de l'escriptor amb obres literàries del canvi de segle, es manifesta quan revisem, també, les *Tragèdies* de Sèneca. Així, en l'inici del proemi al llibre III del *Curial*, l'anònim comença a explicar la falla ovidiana de les Muses i les Pièrides recorrent a una fórmula prologal idèntica a la que usava (“devem presupondre”) el traductor de les *Tragèdies* per a introduir l'argument de cada obra. En realitat, en els fragments en qüestió, el que tradueix no és Sèneca, sinó un text de l'exposició que el dominicà anglés Nicholas Trevet (*ca.* 1316) realitzà del clàssic.⁶⁵¹²

TREVET, Exposició sobre les <i>Tragèdies</i> de Sèneca	SÈNECA, <i>Tragèdies</i> (versió catalana medieval)	ANÒNIM <i>Curial e Güelfa</i> , III.0
<i>Quarte tragedie (...) est de Hypolito, loco argumenti premitendum est quod Hypolitus erat Thesei ex regina Amazonum nomine Antiope.</i>	La quarta tragèdia és de Ypòlit. En la qual <u>devem presupondre</u> que Ypòlit era fill de Teseu e Antíopa, reyna de les Amazones...	En aquest tercer libre, per ço com fa menció de les Muses, <u>deu's presupondre</u> que los poetes han fingit nou Muses, en forma de nou dones o donzelles...

⁶⁵¹¹ Ibídem, ps. 596-597. Més detalls, en el capítol II.1.7, on tractem directament de Valeri Màxim com a font de *Curial e Güelfa*.

⁶⁵¹² Les cites comparades de Sèneca, les trobareu en MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València – Barcelona, 1998, p. 74.

La locució “deuem pressupondre”, amb dues variants impersonals (“deu-se/se deu pressupondre”) es repeteix en els “arguments” o sinopsis argumentals de la versió catalana, traduccions molt poc reelaborades de les que presenta Trevet.⁶⁵¹³

“La primera tragèdia conté la gran furor de *Ércules* (...). E per ço que aquesta tragèdia pus ffàcilment sia entesa, deuem en loch de argument pressupondre que *Ércules* ffon ffill de *Almena*, en altra manera dita *Alcimena* (...). La segona tragèdia de *Sèneca* és de *Tiestes e Atreu*. A la qual deuem en loch de argument pressupondre que *Tiestes e Atreu* eren germans (...). La terça tragèdia de *Sèneca* és *Tebaris*. En la qual deuem pressupondre que *Edipus*, lo qual matà son pare (...). La quarta tragèdia és de *Ypòlit*. En la qual deuem pressupondre que *Ypòlit* era ffill de *Teseu e Antíopa* (...). La quinta tragèdia és *Edipus*. A la qual deuem en loch de argument pressupondre que com *Laius*, rey dels tebens (...). La sisena tragèdia és dita *Troya*. A la qual deuem pressupondre que *Troya*, destruïda per los grechs (...). La setena tragèdia és de *Medea*. A la qual deuem pressupondre que *Jàson*, per inducció de son oncle (...). La huytena tragèdia és de *Agamènon*. A la qual se deu pressupondre (...). La novena tragèdia és de *Octòvia*. A la qual en loch de argument deuem pressupondre que *Clàudius* emperador (...). La desena tragèdia e derrera és de *Ércules Oeeteu* (...). E deu-se aquesta tragèdia en loch de argument pressupondre que *Emícius*, rey de *Ehòlia*...”

En aquest text de la fi del segle XIV, el traductor (identificat per la tradició literària amb el noble Antoni de Vilaragut; atribució posada en dubte modernament) s’inclina en primera persona del plural, a diferència de *Curial e Güelfa*, on apareix el verb *deure* en singular i de manera impersonal: “deu’s pressupondre”. A no ser que es tracte d’una segona persona del singular. Si és així, se’ns donaria a entendre que l’anònim escriptor, a diferència de l’arromançador de *Sèneca*, s’està adreçant a un dedicatari *oficial* o *fictici* (“a vostre plaer e consolació”), pel qual sent respecte, però que pot tractar amb confiança amical: “deus pressupondre [tu]”.⁶⁵¹⁴ Com observarem

---

⁶⁵¹³ SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino (“Els nostres clàssics”, B, 14-15), Barcelona, 1995, vol. 1, ps. 103-105.

⁶⁵¹⁴ Encara que ací cap també una lectura impersonal, “deu’s pressupondre”, com en alguna de les introduccions a les *Tragèdies* de *Sèneca* en català.

quan tractem de Sèneca com a font de *Curial e Güelfa*, no és aquest detall l'única cosa que transcendí de la versió catalana de les *Tragèdies* a la novel·la anònima.⁶⁵¹⁵

Sens dubte que la familiaritat de l'oïda d'un autor que és lector contumaç amb textos catalans antics, i amb la historiografia catalana del segle XIV, podria haver-li proporcionat alguns altres –diguem-ne– recursos sonors. Com quan interromp la *recitació* per a interpel·lar l'oient a l'estil de Ramon Muntaner: “*Què us diré de l'altre català, apellat Ponç d'Orcau?*” (*CeG* I.43). L'interrogant retòric *que us diré?* en Ramon Muntaner i, segurament també, en l'autor del *Curial*, procedeix directament dels llibres de cavalleria. Es tracta, amb tot, d'un vell recurs retòric ciceronià: el *quid plura (dicam)?*, àmpliament difós i conegut en l'edat mitjana. “*Que vous diroie?*” és una interpel·lació de narrador recurrent en el *Tristan en prose*, llibre evocat per l'anònim, o en obres coetànies a la seua, com pot ser l'*Spill* (“*què us diré d'ella?*”, v. 4394), el *Tirant* (“*Què diré a la senyoria vostra de Tirant?*”, cap. 84”),⁶⁵¹⁶ o el *Jehan de Saintré*.⁶⁵¹⁷ “*Que diroie je?*” és també un recurs habitual en *Le chevalier errant* del marquès de Saluzzo: la joia literària de la biblioteca de Casale Monferrato quan s'escrigué el *Curial*, i un dels llibres que influïren en l'anònim a l'hora d'emprendre el seu projecte de cavalleria poetitzada i moralitzada inspirant-se en la *Divina Comèdia* de Dante...⁶⁵¹⁸ Siga de filiació francesa o muntaneriana, la apel·lació escènica del narrador ens aporta una dada d'interés contextual: l'escriptor escriu per a un públic cortesà, habituat a les audicions col·lectives de cavalleries, històries troianes o cròniques reials.

Si és que tant coneix les cròniques catalanes, es demanaria Rubió i Lluch quan publicà la novel·la el 1901: ¿Com és que un escriptor, se suposa que català, afirma que Alfons el Franc (rei d'Aragó, 1285-1291), morí abans que el seu progenitor i predecessor en el tron? Tan desinformat estava d'aquestes coses?⁶⁵¹⁹ Ramon Aramon i Serra, que reedità l'obra tres dècades després, observava que en el *Tirant* apareixien elements argumentals dependents de la crònica de Muntaner, i que en el *Curial* “és

---

⁶⁵¹⁵ Us remetem, en conseqüència, al capítol II.1.7, el de les fonts clàssiques de la novel·la.

⁶⁵¹⁶ Citats per GUIA MARÍN, Josep, *Principis teòrics i metodològics per a l'estudi de les unitats fràsiques en textos versificats. Anàlisi fraseològica de l'Espill*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana – Universitat de València, 2008, p. 1.325.

⁶⁵¹⁷ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, ps. 71, 161, 162 *et passim*.

⁶⁵¹⁸ Qüestió que abordarem més avall, en el capítol II.1.4.

⁶⁵¹⁹ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, p. 520 (n. 11).

possible recordar alguna vegada la crònica de Desclot.⁶⁵²⁰ Per exemple, quan l'anònim reescriu literàriament la llegenda del bon comte i l'emperadriu, o quan deixa veure que coneixia el desafiament de Bordeus entre Pere el Gran i Carles d'Anjou.⁶⁵²¹ Per la seua banda, Ramon Miquel i Planas, enfront d'aquells que pensaven en *Curial e Güelfa* com un possible original traduït al català,⁶⁵²² erigia les cròniques catalanes en una mena de *taula de salvació* patrimonial: “mes tot dupte resta esvahit quan se consideren les manlleutes fetes per l'autor a les nostres cròniques.”⁶⁵²³ Es demostrava així que l'obra, sense dubte tolerable, era tan catalana com poguera ser *Tirant lo Blanc*. És a dir, que, a desgrat d'un italianisme ambiental, estètic, filològic, etc., que aflorava per totes bandes del text, la novel·la estava escrita originàriament en català.

Miquel Coll i Alentorn, en la seua edició de la crònica de Bernat Desclot (1949-1951) troba que l'autor del *Curial* “sigue el recuerdo de las crónicas catalana”, és a dir, si no la lletra ni el text de l'original, almenys sí el *record* d'haver-la llegida o escoltada.⁶⁵²⁴ Manuel Montoliu detectava, no tant com un record, però sí un “eco” d'aquesta historiografia nostrada.⁶⁵²⁵ Giuseppe Sansone s'interessà per comprovar-ho, però sols detectà tres punts en la novel·la on “appar certa l'eco delle cronache di Ramon Muntaner e di Bernat Desclot”: la salvació heroica de la dama falsament acusada i l'elogi de Pere el Gran, en el cas de Desclot, i un possible paral·lelisme entre l'expedició de Roger de Flor a Bizanci (Muntaner) i el liderat exercit per Curial contra els turcs.⁶⁵²⁶ També sense massa convicció, Martí de Riquer detectava l'al·lusió indirecta de l'autor al desafiament de Bordeus, “segurament amb records de la crònica de Desclot.”⁶⁵²⁷

---

⁶⁵²⁰ ARAMON SERRA, Ramon, Notícia preliminar, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de R. ARAMON, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, ps. 6-18 (p. 14).

⁶⁵²¹ *Ibidem*, p. 10.

⁶⁵²² Concretament, SANVISENTI, Bernardo, Su le fonti e la patria del *Curial e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106, i MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, Libros de caballerías catalanes, dins *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915, ps. 248-251.

⁶⁵²³ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P.*, ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. XVI-XVII.

⁶⁵²⁴ DESCLOT, Bernat, *Crònica*, ed. a cura de Miquel COLL ALENTORN, Barcino (“Els nostres clàssics”, 62), Barcelona, 1949-1951, ps. 171-180.

⁶⁵²⁵ MONTOLIU, Manuel de, ‘Curial e Güelfa’, dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70.

⁶⁵²⁶ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (ps. 210-211).

⁶⁵²⁷ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a., 1964).

Recorda així mateix que Bernat Desclot presta atenció a l'exili tunisenc de l'infant Enric de Castella del segle XIII, foragitat d'allí pel seu germà.⁶⁵²⁸

Tanmateix, s'ha de veure –en detriment de la connexió lectora proposada per Martí de Riquer– que en el *Curial* no és fa cap esment d'aquest exili, i sí de diversos elements, com la història del “corral” dels lleons. Aquest episodi, molt conegut i amb moltes derivacions i relectures en la literatura castellana dels segles XIV i XV, apareix detallat en la *Crónica de don Alfonso Décimo*, una obra col·locada entre “les possibles fonts” alternatives a les cròniques catalanes per Lola Badia i Jaume Torró.⁶⁵²⁹ Potser caldria reconsiderar cap on adrecem la recerca. Pensem que els capítols 54 i 60-62 de Desclot, els que tracten de l'infant castellà del *Curial*, no situen pas l'acció a Tunis. En conseqüència, quan *Curial* s'enfronta als lleons al corral del rei de Tunis, no s'està reproduint en la ment de l'autor ni dels lectors un episodi de cap crònica catalana, sinó el d'una història castellana de les que també es llegien a la cort a l'hora de dinar. Respecte de la quotidianitat d'aquestes recitacions cronístiques de refetor a la cort napolitana del Trastàmara, dóna notícia un testimoni directe com és l'humanista ferrarès Michele Savonarola, que degué visitar Castel Nuovo pel 1444. Ell les aconsella també als fills dels marquesos de Ferrara, i cita expressament el Magnànim.

“È cosa molto degna et a' principi molto conveniente, che al tempo dil manzar d'i principi se ritrovasse uno homo docto, il quale lezesse o recitasse cose di audito degne, come historie d'i soy passati e de li altri assay i quali lassato hanno di sé gloriosa memoria; e somegliante bey documenti, per i quali il principio se havesse a fare più prudente e più docto e li astanti ancora. (...) E se diray che la mensa d'i principi debbe esser differentiatà da quella d'i religiosi, te rispondo che come quella d'i religiosi debbe esser taciturna e sancta, cussy quella d'i principi debbe esser con poche parole e tutta morale, e se ancora fusse sancta non seria di pezo niente. Certo, certo, è a ricordo degno da principio. E ciò servava a nostro tempo Alfonso re di Catelogna e di Neapoli, e il signor Carlo di Malatesti de

---

⁶⁵²⁸ *Ibidem*, p. 290: “en degué tenir notícia a través dels mots de Desclot que hem transcrit.”

⁶⁵²⁹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 85).

Arimino. Et essendo il vulgare più comune cha la littera, per conseguir mazuor fructo, cussy tal lezere per vulgare più comendo...”⁶⁵³⁰

Se suposa que, a banda de lectures catalanes, hi entraria també alguna crònica castellana. Pensem que el rei Alfons V era castellà, i descendent d’Alfons X... Entre els comensals de la seua cambra abundaven els exiliats castellans. No perquè extraga frases o detalls argumentals de cròniques castellanes hauríem de pensar que l’anònim autor de *Curial e Güelfa* fóra castellà. El que convida a pensar és que disposava d’una gran varietat de recursos literaris a l’abast, més enllà del repertori de mites i d’idees argumentals de la historiografia catalana. Antoni Comas –seguint amb la genealogia d’aquest ressò o memòria lectora de Muntaner i Desclot– se sent un tant desconcertat en la recerca de fonts catalanes que informen el text del *Curial*. Amb tot, considera que Desclot ha influït en l’obra “d’una manera decisiva, influència equivalent i paral·lela a la que la *Crònica* de Muntaner exerceix damunt del *Tirant lo Blanc*.”⁶⁵³¹ El paral·lelisme és acceptable, encara que sense dependència documentable o connexions intertextuals que permeten apreciar-la millor empíricament. Si de cas, ens podríem quedar amb conceptes com “algunes afinitats” i “estímuls de diferent ordre” que rep l’anònim–segurament, en qualitat d’oient habitual– de la historiografia cronística catalana medieval; conceptes sobre els quals treballen Badia i Torrò.⁶⁵³²

En efecte, quan l’autor fa elogi de Pere el Gran, recordant el mític torneig de Bordeus, esquiva la responsabilitat d’entrar en matèria cronística, no sols per economia narrativa, sinó també perquè els lectors coneixen aquest episodi, per ser “actes notables”. Li interessa focalitzar la narració en el seu personatge fictici:

“En aquest mateix temps, lo rey d’Aragó, qui tres mesos o més havia cavalcat contínuament, a forma de cavaller errant e, sens ésser stat conegut, havia fetes coses de son cors dignes de recordable veneració –e, si no que no ·s pertany a nostra matèria sinó dels fets de Curial, yo scriuria ací alguns notables actes qui són venguts a notícia mia, los quals per les sues valeroses mans foren finats a

---

⁶⁵³⁰ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d’Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, cap. 8.

⁶⁵³¹ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 68-69).

⁶⁵³² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura...*, p. 86.

honor sua, no menors ne de menor perill que aquells que desús havets legits—”
(*CeG* II.37).

En realitat, els llibres que llig i que “cerca” l’anònim no són les velles cròniques catalanes, materials literaris considerats patrimoni del casal d’Aragó: un llegat cultural compartit per dedicatari, autor i lectors. A més a més, es tracta de llibres molt adequats perquè els joves aprenguen actes de cavalleria i de guerra. Tanmateix, no formen part dels interessos literaris i *científics* d’un escriptor que prefereix les “cròniques” i biografies dels autors de l’Antiguitat clàssica. I en aquestes no es parla de Pere el Gran ni d’altres monarques medievals, sinó de grans herois amb els quals s’hauran de mesurar, militarment i moralment, els curials del Renaixement: “Veritat és que aquest noble e valerós cavaller, del qual s’escriu lo present libre, no fonch gran capità, ne gran guerrer o conquistador, axí com diríem Alexandre, Cèsar, Aníbal, Pirro o Cipió o altres molts (...). Emperò no he trobat, en allò poch que he legit, per bé que ho hage volgut encercar, que algun de aquests nomenats hage meses les mans a cors per cors...” (*CeG* III.0). Aquest és el seu afany personal: trobar, llegir, encercar en llibres sobre matèria de Roma. Ell és un home lletraferit com el gran camarlenc Enyego d’Àvalos, el gran favorit del rei Alfons i un dels principals defensors de Ferran I el 1458; un curial que col·lecciona llibres de Curci Ruf, Cèsar, Titus Livi, Plutarc, etc.⁶⁵³³

Sens dubte que hi ha “molts auctèntichs e grans llibres per diverses, grans e molt solemnes doctors” escrits, on es tracta amb deteniment de “los strènuus actes d’armes” del rei Pere III d’Aragó (*CeG* II.113). Però aquests llibres, per molt autèntics que siguin, no interessin gaire a l’anònim; com tampoc no interessin gens al camarlenc *filohumanista*, Enyego d’Àvalos, és clar. Qui en vulla saber més, que els cerque. Ell s’interessa pel “don Pedro” que apareix elevat poèticament en la *Commedia* de Dante. El seu interès no passa per saber què ocorregué en la conquesta de València o la guerra del Vespro, o quin fou l’itinerari dels almogàvers. El seu interès directe i concret és el d’adornar amb la citació d’un “venerable e gran poeta e actor” italià, com és Alighieri, les glòries del casal reial d’Aragó, en llaor del dedicatari del *Curial*, per les venes del qual –si no ens equivoquem molt– corre la sang de *don Pedro* el Gran. Aquesta és ja una sang molt aigualida, és clar, per avatars genealògics, però no deixa de ser la sang fundacional del que serà, a partir del 1458, el regne de “Partènope.”

---

⁶⁵³³ Sobre la biblioteca davaliana, vegeu el capítol I.3.5.

Tot el que venim dient es fonamenta sobre el dubte raonat que una part de la crítica literària ha plantejat sobre les cròniques com a font de la novel·la. No fou fins a Pamela Waley i el seu estudi sobre l'onomàstica del *Curial* (1976), que començà a posar-se en dubte, per posar un cas, la base crítica del presumpte seguiment de Desclot per l'anònim. La recercadora posa l'exemple d'un Capece del *Curial* que no apareix per a res en Desclot, i sí en canvi en múltiples fonts italianes i cròniques napolitanes, i que és evocat en el *Decameró*.⁶⁵³⁴ Troba que és una llicència poètica repartir les Dues Sicílies entre dos reis enemics (la insular per a Conradí i la peninsular o partenopea per a Carles), però li resulta inexplicable que un lector de Desclot parle de Conradí de Sicília com a “fill del emperador Frederich (...) e nebot de Mamfrè” (*CeG* III.5). Quan consta claríssimament en la *Crònica* que Conradí és “nebot del rey Mantfrè” i nét –no fill– de Frederic II Hohenstaufen (caps. 51 i 59). És en la segona jornada del *Decameró* de Boccaccio, una font italiana, i no en la font catalana, on hem de buscar l'error après i reproduït per l'anònim, com adverteix Antoni Ferrando.⁶⁵³⁵ Uns errors dinàstics d'aquesta índole, com el de saltar-se alegrement un rei d'Aragó de la llista, resultarien inconcebibles si la novel·la l'haguera escrita un secretari de cancelleria com Joan Olzina,⁶⁵³⁶ o un jurista interessat per la història com Llop d'Espejo. Aquest últim, valencià com Olzina i autor d'una crònica napolitana dialectal, usa lògicament fonts de caràcter cronístic, historiogràfic.⁶⁵³⁷ Les fonts del *Curial*, també molt lògicament deduïda la cosa, es comprova que són de caràcter literari. En conseqüència, els productes resultants divergeixen: l'anònim crea un artefacte de gran interès literari, però de rigor històric inconsistent en algun punt; mentre que Espejo genera un text historiogràfic sense cap pretensió d'adornar-lo literàriament en excés.

A desgrat de totes aquestes consideracions, ja deduïbles en primera instància del treball de Waley, Lola Badia posava èmfasi el 1985 en remarcar que l'autor del *Curial* no reflectia ecos o records, sinó que “coneixia clarament Desclot.”⁶⁵³⁸ O, més avant, que

⁶⁵³⁴ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 253).

⁶⁵³⁵ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 13).

⁶⁵³⁶ Per aquesta i altres raons, el descarta com a autor qui abans l'havia proposat: FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463.

⁶⁵³⁷ Com demostra COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La *Summa* di Lupo de Spechio e le sue fonti, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468.

⁶⁵³⁸ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de *Curial* i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de*

“es pot permetre el luxe” d’escriure una novel·la històrica, ambientada en el segle XIII, “perquè el text de Desclot li és del tot familiar.” Així les coses, el *Curial* i el *Tirant* serien dues mostres distintes, però paral·leles, de com es podien transformar les glòries cronístiques d’un temps mitificat “en meravellosos somnis novel·lescos.”⁶⁵³⁹ Contra aquesta tòpica consideració de Desclot com a referent del *Curial*, es pronuncià el 1994 Antoni Ferrando, amb un article on demostrava que la trama curialesca on es reproduïx la llegenda del bon comte i l’emperadriu⁶⁵⁴⁰ no depèn de la font catalana, sinó d’alguna altra font europea; probablement, centreeuropea.⁶⁵⁴¹ Germànica o no, la cosa certa és que la versió del *Curial* no s’ajusta a la de Desclot. Com també s’ha vist que no s’hi ajustava la trama de l’episodi tunisenc relacionat amb l’infant Enric.

Per la seua banda, Júlia Butinyà es fixà, alternativament, en detectar alguna possible connexió argumental entre la *Crònica* de Muntaner i el *Curial*. Tanmateix, i malgrat els esforços posats en l’intent i la cerca d’una relació d’aquest intent amb la hipòtesi d’atribuir l’autoria de l’obra al cavaller Lluís Gras, els resultats no semblen al nostre parer molt convincents.⁶⁵⁴² Com tampoc no resulta convincent la proposta d’autoria⁶⁵⁴³ sobre la qual es fonamenten en part. La “sombra de las cròniques” catalanes projectada sobre el *Curial*, aduïda per Butinyà com a punt de partida del seu intent de d’aprofundir en la qüestió, sembla més curta del que hom havia pensat.

Miquel Aguilar ha estudiat en profunditat la difusió i les variants de llegenda de l’emperadriu fixada per escrit, en una de les seues variants en Desclot (caps. 6-10). I

Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985), Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292 (p. 272, n. 11).

⁶⁵³⁹ BADIA, Lola, Veritat i literatura a les cròniques medievals catalanes, dins *Tradicció i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de Cultura literària i lectures d’Ausiàs March*, Institut Interuniversitari de Filologia València – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València-Barcelona, 1993, ps. 19-38 (p. 22).

⁶⁵⁴⁰ Estudiada, juntament amb altres, per CORTADELLAS VALLÈS, Anna, *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d’Aragó*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 29-32.

⁶⁵⁴¹ FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d’una llegenda germànica: el tema de l’emperadriu d’Alemanya falsament acusada d’adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.), *Actes del desè Col·loqui de Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216; ÍDEM, Els desenvolupaments quattrocentistes de la llegenda de l’emperadriu d’Alemanya, amb atenció especial a *Philipertus et Eugenia* i al *Curial e Güelfa*, en COLÓN, Germà – MARTÍNEZ, Tomàs – PEREA, M. P. (eds.), *La cultura catalana en projecció de futur*, Fundació Germà Colón – Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2004, ps. 187-213.

⁶⁵⁴² Els trobareu en BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 96-106.

⁶⁵⁴³ BUTINYÀ, Júlia, Sobre l’autoria del *Curial e Güelfa*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 41, Barcelona, 1987-1988, ps. 63-119.

reconeix que la del *Curial* no presenta afinitats amb la resta de versions de l'anomenada "família catalana."⁶⁵⁴⁴ Coincideix així, no solament amb Ferrando, sinó amb altres veus autoritzades que precediren ambdós (Gaston Paris, Hermann Steinberger i Jordi Rubió) i que advertien d'aquesta aparent *anomalía* en una obra que se suposava escrita al principat de Catalunya o no molt lluny d'allí. L'anomalía s'explica, com ara sabem, i deixa per tant de ser anomalía, quan traslladem l'obra al seu context italià. A diferència de *Curial e Güelfa*, Aguilar demostra que el *Tirant lo Blanc* sí que beu de fonts catalanes i sí que depèn de la versió de Desclot, tan reproduïda amb posterioritat en la historiografia medieval i renaixentista de la Corona d'Aragó.⁶⁵⁴⁵ En qualsevol cas, conclou Miquel Aguilar, la intenció política de tots els qui reproduïxen aquesta faula pintoresca (relacionada amb la reivindicació de Provença pels comtes de Barcelona) és afavorir la causa dinàstica del casal d'Aragó.⁶⁵⁴⁶ Per la nostra banda, podríem deduir, en base a les anteriors comprovacions de Ferrando i Aguilar, que Joanot Martorell i l'autor del *Curial* eren súbdits d'un mateix rei, però freqüentaven diferents biblioteques; la de l'autor del *Curial*, molt més pròxima al centre d'Europa.

No és estrany, doncs, que l'autor de *Curial* es fiara de fonts no estrictament catalanes, sinó que Lola Badia i Jaume Torró, en llur edició crítica del 2011, continuen afirmant que el capítol 7 de l'obra de Desclot "té una funció estructurant en la trama del llibre I."⁶⁵⁴⁷ Apunten que potser l'autor hauria pogut introduir variacions a partir del llibre II del *Filocolo* de Boccaccio –una font italiana, de nou–, on Biancifiore és falsament acusada per Massamuttino.⁶⁵⁴⁸ Pel que fa al desafiament de Bordeus (Desclot, caps. 104-105), tracten de relacionar-lo com és lògic amb la coneguda crònica catalana, però no tenen en compte la distància entre els dos textos. L'escriptor no recorda els personatges que acompanyen el rei, ni el lloc previst per al torneig, ni repeteix cap frase que recorde a la crònica... Ni parla, simptomàticament, del *comte* d'Anjou, com en la crònica catalana, sinó del *duc* d'Anjou, com en les cròniques italianes. El ducat angeví és una creació del 1360, amb la qual cosa és fàcil deduir que l'escriptor no revisà Desclot, sinó fonts italianes redactades amb posterioritat a dit any. L'única cosa que sí que coincideix és la data de la cita entre Pere el Gran i Carles d'Anjou, l'1 de juny del

---

⁶⁵⁴⁴ AGUILAR, Miquel, La llegenda del bon comte i l'emperadriu: entre l'amor cortès i la política d'estat, dins *Journal of Catalan Studies*, 8, Barcelona, 2005, ps. 63-76 (p. 68).

⁶⁵⁴⁵ *Ibidem*, ps. 68-69.

⁶⁵⁴⁶ *Ibidem*, p. 75.

⁶⁵⁴⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 62).

⁶⁵⁴⁸ *Ibidem*, p. 63.

1283, que sembla trobar un reflex en la novel·la. L'herald anuncia la convocatòria del torneig de Melú per a "lo primer dia de juny" (*CeG* I.26). Aquesta referència cronològica, emperò, no diu molt: podria haver-la presa de qualsevol altra font.

Fixem-nos que l'escriptor cita explícitament Dante, "venerable e gran poeta e actor", com a font d'autoritat sobre la *virtus* excel·lent de Pere el Gran. Ell prefereix els poetes (Homer, Virgili, Dante...) i els seus herois (Aquilles, Enees...), als historiògrafs i les seues veritats incontestables, però no tan "sublims" com aquelles. Seguidament, per als qui desitgen conèixer "los strènuus actes d'armes" del mític rei d'Aragó, recorda els lectors que aquests, "axí com dignes de recordable veneració", foren "escrits en molts autèntichs e grans llibres per diverses, grans e molt solemnes doctors" (*CeG* II.113). ¿Ironitza ací l'autor, com fa quan ens recorda l'eloqüència literària de "maestre" Guido a l'hora de descriure temptadores donzelles i relacions carnals? Qualsevol lector de l'època hauria pensat de seguida en les cròniques. L'adjectiu *autèntics* remet al vocabulari notarial i a la qualitat d'obres dignes de fe per a aquells llibres *grans*. Però els *solemnes doctors* fa pensar, en primera instància, en teòlegs juristes de prestigi (doctors en ambdós drets o en sacra pàgina), d'acord amb el vocabulari administratiu i cancelleresc de l'època. Pensem ara al record que tenen els consellers de Barcelona, en lletra remesa a la reina Maria el 1452, del concili de Basilea com una assemblea on concorregueren "solemnes doctors e hòmens científichs en totes sciències."⁶⁵⁴⁹ Un d'aquests solemnes doctors de la cort, el ja mencionat Llop d'Espejo, plasmà les seues inquietuds historiogràfiques, de fet, en una crònica; un altre anomenat Gaspar Pelegrí, en aquest cas doctor en medicina, escrigué també una crònica històrica,⁶⁵⁵⁰ de la qualitat de la qual es burlava en privat Lorenzo Valla.⁶⁵⁵¹ Aquesta última es publicà l'any 1443, en temps d'escriptura del *Curial*. Amb tot, ignorem si l'escriptor ironitzava ací subtilment o emfàticament. En qualsevol cas, el que sí que resulta evident és que situar la "veritat" històrica accessible a través d'aquells "grans llibres", detalladíssims en gestes, per damunt dels seus interessos concrets: molt més literaris i prosaics, destinats a

---

⁶⁵⁴⁹ GAZULLA, fr. Faustino de, Los reyes de Aragón y la Purísima Concepción de María Santísima. Apéndice, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 3 (1903-1906), ps. 1-18, 49-63, 143-151, 224-233, 258-265, 388-393, 476-479 i 546-550, i 4 (1907-1908), ps. 37-41, 116-122, 137-146, 226-234, 298-303 i 408-425 (doc. XLV, p. 227, Barcelona, 28 de setembre del 1452).

⁶⁵⁵⁰ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo ("Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi", 3), Roma, 2012.

⁶⁵⁵¹ BAROZZI, Luciano – SABBADINI, Remigio, *Studi sul Panormita e sul Valla*, Tipogr. Successori de Le Monnier, Florència, 1891, p. 106.

divertir uns lectors ben pròxims. La dicotomia entre la *veritat* dels historiadors i la *ficció* dels poetes, tornarà a aparèixer en el llibre durant el somni del Parnàs.

Dóna què pensar, així mateix, que un presumpte lector de Desclot i Muntaner, a l'hora d'exalçar en català les gestes del “rey en Pere” de les cròniques, el transforme en “don Pedro”, amb el nom i la titulació en castellà (*CeG* I.46).⁶⁵⁵² I més encara quan el pare de sant Francesc d'Assís apareix ressenyat com “en Pere Bernadó” (*CeG* III.10), d'acord amb la tendència de l'autor a adaptar topònims i antropònims al geni fonètic de la llengua catalana. Es fa difícil d'acceptar, doncs, la proposta de Lola Badia i Jaume Torró, de relacionar els elogis que l'autor del *Curial* fa del conqueridor de Sicília amb la historiografia catalana.⁶⁵⁵³ D'una banda, perquè no s'aporta cap citació intertextual que evidencie empíricament la dependència proposada; d'altra, perquè l'autor del *Curial* no s'interessa tant a descriure el rei guerrer –més enllà d'unes pinzellades genèriques– com a proposar-lo al dedicatari de l'obra, i als lectors en general, com un model de cavaller. Pere el Gran és, per a l'escriptor, una representació domèstica –en tant en quant fou rei de la Corona d'Aragó– de la fama que *eternitzen* els grans poetes, fonamentada sobre l'exercici d'una virtut en les armes i en l'esfera moral de la privacitat. “Legidor, atén bé a les paraules que diu: ‘de tota valor’” (*CeG* II.113). Dante coronà amb el llorer de la glòria literària, escrivint a contracor –atés que s'inclinava políticament per la causa güelfa–, aquest digne predecessor d'Alfons el Magnànim, perquè excel·lí en l'exercici cavalleresc de les armes, però també en la pràctica de tota *virtù*.

Constatat així el relatiu desinterés del literat del *Curial* per la historiografia pàtria, caldrà suposar, això no obstant, que sí que havia llegit / oït les cròniques reials. És, fins i tot, probable que les haguera escoltades recitar de manera reiterada en l'àmbit de la cort; cosa que explicaria perfectament aquells *ecos* o *records* percebuts per la crítica literària de les dècades del 1900-1970, però no una coneixença tan clara i tan directa com la que proposen en els darrers anys Torró i Badia. A més a més, és segur que aquesta historiografia reial i oficial formava part de la memòria lectora compartida amb els lectors que havien de gaudir de *Curial e Güelfa*. Pensem que Muntaner i Desclot, entre altres autors, formaven part del patrimoni bibliogràfic de la casa reial d'Aragó. I com a tals autoritats figuren en els inventaris de la biblioteca d'estat de Castel Nuovo, compartint prestatgeria amb Homer, Virgili i altres clàssics estimats per l'anònim

---

⁶⁵⁵² Cosa que crida molt l'atenció de FERRANDO, A., Introducció..., p. 13.

⁶⁵⁵³ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, El *Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 211).

escriptor.⁶⁵⁵⁴ Les cròniques no sols eren consultades aleshores per “solemnes doctors” com d’Espejo, que sí que les tenia per fonts directes i primordials,⁶⁵⁵⁵ sinó que també eren recitades a la cort d’Alfons el Magnànim a l’hora de dinar.

Hom sabem pel testimoni de Michele Savonarola, preceptor de Borso d’Este, que acompanyà el seu pupil a la cort de Nàpols (1444-1445) i que tingué ocasió de conversar allí –pel que deduïm⁶⁵⁵⁶– amb l’autor del *Curial* sobre la conveniència que els prínceps d’Itàlia perseveraren en l’“studio” dels llibres i esdevingueren “homini scientifici”, com ell els denominava. En la seua visita a Nàpols, a més, el pedagog assistí a la famosa hora del llibre, per la vesprada, on es comentaven els clàssics o llibres “de reverenda letradura”, com els designa l’anònim del *Curial*. Així mateix, pogué comprovar que “che al tempo dil manzar d’i principi” buscaven “uno huomo docto, il quale lezesse o recitasse cose di audito degne, come historie d’i soy passati e de li altri assay i quali lassato hanno di sé gloriosa memoria; e somegliante bey documenti, per i quali il principio se avesse a fare più prudente e più docto e li astanti ancora (...). E ciò servava a nostro tempo Alfonso, re di Catalogna e di Napoli”.⁶⁵⁵⁷ Com sentència Curial en la novel·la, cada literatura té un públic diferent: *Lo Troià*, per als amants de la veritat; *La Ilíada*, per als homes de ciència. I cada públic gaudeix d’aquesta literatura predilecta en un moment diferent: els cavallers i magnats, al refetor de palau, a l’hora de dinar; els humanistes i curials, a la biblioteca, durant la col·lació vespertina. Tot aquest context intel·lectual i literari, amb el corresponent ambient de recepció dual, ha de ser conegut pels crítics que aspiren a comprendre amb propietat les intencions literàries de l’autor del *Curial*, o la seua relació amb les cròniques, o la sentència salomònica del Parnàs. Tot plegat és el fruit d’una cort tan seduïda per les lletres com irrepetible. Amb l’entronització de Ferran I, sols hi restaran la nostàlgia i el mite.

Stòria de l’amat Frondino e de Brisona

Quan Venus s’apareix en somnis a la Güelfa i Cupido la fereix amb sagetes d’amor (*CeG* III.94), un conjunt de parelles cèlebres de la literatura clàssica i medieval

---

⁶⁵⁵⁴ DE MARINIS, Tammara, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 202, n. 27.

⁶⁵⁵⁵ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *La Summa di Lupo de Spechio e le sue fonti*, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468 (ps. 458-459).

⁶⁵⁵⁶ Vegeu el capítol II.1.6, on tractem dels humanistes que influïren en el contingut de la novel·la.

⁶⁵⁵⁷ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d’Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

ho commemoren ballant al seu voltant. Entre els mencionats es troben “Fronдино e Brisona”, protagonistes d’un prosímetre de literatura cortesa de tall sentimental, que seria ben conegut –cal pensar– per l’autor i els previsibles lectors del *Curial*. L’anònima *Storia de l’amat Fronдино e de Brisona* (ca. 1400) ofereix un nou tractament de la matèria amorosa, per la introducció de l’element epistolar i per l’alternança entre prosa i vers. Es una obra molt breu, un *roman* reduït a la mínima expressió. Està destinat a allisonar els joves cavallers de la cort en matèria d’*ars dictaminis*, però en el seu vessant de correspondència epistolar i sentimental, de caràcter poètic.⁶⁵⁵⁸ Pel que sembla, segueix també la moda francesa d’alguns llibres, com el *Livre du voir* de Guillaume de Machaut, que combinen les cartes en prosa i els poemes intercalats en vers.⁶⁵⁵⁹ Antonio Cortijo troba que podria haver-se donat, a més, una influència de la prosa epistolar de Chirstine de Pizan.⁶⁵⁶⁰ La delicadesa cortesana de la composició ha fet que Alan Deyermond l’identificara com una obra precursora de la ficció de gènere sentimental que tan popular esdevingué a la Corona de Castella en el segle XV.⁶⁵⁶¹

El protagonista masculí, Fronдино, és un “escuders valenz, ez ab paytit / aver” (vv. 34-35), ple de “bondat e gentilea” (v. 41), que s’enamora d’una “dona pros, / d’aut estat e ricós” (vv. 43-44). Es compromet a “servir” l’*aymia* (v. 49) en clau d’amor cortés, en la “fin’amors veraya” (v. 110). Tanmateix, i a fi d’ascendir socialment, l’escuder veu en la convocatòria d’una croada contra els turcs (està encara recent en el record d’autor i lectors el desastre de Nicòpolis, 1396), una ocasió immillorable: “hac talén que dalay / contra les turcs anés” (vv. 64-65), “per honor conquistar” (v. 90). Obté llicència de la dama i participa en aquella guerra contra els infidels, que l’autor del *Curial* reeditarà en la seua novel·la seguint les passes de tants relats cavallerescos. El viatge l’empren per decisió pròpia (“honor me vol e ·m crida”, v. 74), però amb llicència de l’amada. Brisona, presa “de cruel desconort” (v. 117), regala a l’enamorat una joia: “un joliu anell d’aur” (v. 205). Quan torna Fronдино de la guerra al cap de dos anys i socorre un amic, que el posa al corrent del “marparlar” (v. 267) d’uns *lauzengiers*

⁶⁵⁵⁸ ANNICCHIARICO, Annamaria (ed.), *Fronдино e Brisona*, Adriatica, Bari, 1990, ps. 11-12.

⁶⁵⁵⁹ Segons MARFANY SIMÓ, Marta, Balades, lais i rondells francesos en la literatura catalana del segle XV, dins *Mot so raso*, 8, Girona, 2009, ps. 16-26 (p. 17).

⁶⁵⁶⁰ CORTIJO OCAÑA, Antonio, *La evolución genérica de la ficción sentimental de los siglos XV y XVI: género literario y contexto social*, Tamesis, Londres, 2001, ps. 17-21.

⁶⁵⁶¹ DEYERMOND, Alan D., La relaciones genéricas en la ficción sentimental española, dins *Symposium in honorem prof. M. de Riquer* [1984], Quaderns Crema, Barcelona, 1986, ps. 75-92 (ps. 76-77); ÍDEM, *Tradiciones y puntos de vista en la ficción sentimental*, Universidad Autónoma de México, Mèxic, 1993, ps. 46-47; ÍDEM, En la frontera de la ficción sentimental, dins LUCÍA MEJÍAS, José Manuel (coord.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval* (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995), Alcalá de Henares, 1997, vol. 1, ps. 13-38 (ps. 16-17).

i de la “mala fama” (v. 274) propagada per aquests, sobre la falsa relació amorosa de la dama amb un noble, que posa en perill la idíl·lica relació amorosa establida entre Frondino i Brisona. L’intercanvi epistolar entre els amants, plasmat en català, permet que l’autor procedisca a l’expansió sentimental i que els amants posen fi a tot dubte. Uns rondells en francès serveixen de preludi al final feliç de la història, on l’amor honest i la fidelitat són guardonats amb la sanció matrimonial.

Com en altres amors cortesos i desiguals, inclòs el de Curial i la Güelfa, la diferència socioeconòmica de la parella impulsa el servidor amorós a aventurar-se cercant honor i riquesa. Els *lauzengiers* intervenen, en ambdós casos per a dificultar la relació. Ara bé, ací l’autor introdueix, com a element innovador, una mostra d’epistolografia amorosa que alenteix el tempo narratiu alhora que enriqueix expressivament el discurs líric. Jordi Rubió especulava sobre la possibilitat que l’autor fóra algun secretari o professional de la cort, format en dictats i retòrica, que decidira assajar l’opuscle a manera de formulari epistolar per a joves enamorats.⁶⁵⁶² Segons Gemma Pellissa, l’esquemàtic amor cortés dels trobadors ha sigut redimensionat ja per l’expressió íntima del sentiment amorós, per la càrrega sentimental.⁶⁵⁶³

Pel que fa a les novetats argumentals, Arseni Pacheco troba que l’autor de *Fronidino e Brisona* s’endinsa en la matèria d’amor amb imatges i metàfores cortesos, però amb un nou concepte de la relació amorosa i els seus resultats. La societat receptora de l’obra, pel 1400, troba més acceptable un tractament formal de l’idil·li que concloga en solució matrimonial.⁶⁵⁶⁴ Així ho observava ja l’anònim d’aquest prosímetre, on es combinen les llengües catalana, occitana i francesa, i així ho tindrà en compte algunes dècades després l’autor de *Curial e Güelfa*. Potser per aquesta raó, per considerar *Fronidino e Brisona* un digne precedent literari, l’autor de la novel·la cavalleresca incorpora els dos amants a l’Olimp de les parelles amoroses.

No es tenen notícies de l’origen, lloc o procés de creació de l’anònim prosímetre amorós. Això no obstant, es podria relacionar amb els lectors d’una versió de Valeri

---

⁶⁵⁶² RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *De l’edat mitjana al Renaixement (Figures literàries de Catalunya i València)*, Aymà (“Guió d’or”, 6), Barcelona, 1948 (ps. 129-130).

⁶⁵⁶³ PELLISSA PRADES, Gemma, *Materials per a una edició crítica i comentada del Paris e Viana català*, Treball de recerca, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2009; ed. digital <<http://www.recercat.net/handle/2072/169744>>, p. 53.

⁶⁵⁶⁴ PACHECO, Arseni (ed.), *Novel·les amoroses i morals*, Edicions 62 (“Les millors obres de la literatura catalana”, 73), Barcelona, 1982, p. 45; ÍDEM (ed.), *Blandín de Cornualla i altres narracions en vers dels segles XIV i XV*, Edicions 62, Barcelona, 1983. Recull i contextualitza aquesta idea, en el panorama creatiu peninsular del segle XV, CORTIJO OCAÑA, Antonio, *The Consells-Consejos on Marriage and their Broader Sentimental Context*, dins LACARRA SANZ, Eukene (ed.), *Marriage and Sexuality in Medieval and Early Modern Iberia*, Routledge, Londres, 2002, ps. 39-58 (ps. 39-40).

Màxim amb els noms canviats que circulava per la Península Ibèrica en el segle XV. En la crònica d'Álvaro de Luna, Ruy Díaz de Mendoza recorda al bisbe de Burgos el cas d'"aquel noble romano llamado Frondino" que morí "por complir lo que en el Senado era orden."⁶⁵⁶⁵ També el marquès de Santillana el té en compte en els seus *Proverbios* (III): "Frondino, por observar / lo que ordenó, / prestamente se mató / sin dilatar: / pues debemos nos forçar / a bien / si queremos / e castigar." El cas paradoxal que es reporta – el d'aquell que se suïcida per a aplicar una pena imposada per ell mateix– és el de d'un tal *Carondas de Turio* (en altres versions castellanes de Valeri Màxim), que passa a ser *Frondinodio* en una *Summa de virtuoso deseo* divulgada amb posterioritat al 1371,⁶⁵⁶⁶ i un proverbial *Frondino* en àmbit popular o cortés. Pel que fa a *Brisona*, deu ser la feminització d'un filòsof *Brisone* o *Brisso* que apareix en obres d'Aristòtil, Albert Magne i Dante, conegut per buscar la quadratura del cercle. L'autor de *Frondino e Brisona* seria aficionat, doncs, a aquest tipus de literatura sapiencial.

El doctrinal de Pacs i la misogínia de Plató

Quan l'autor de *Curial e Güelfa* explica com rivalitzen en bellesa les donzelles Làquesis i Festa, a les llotges del torneig de Melun, i com els afaits potencien de manera "artificial" aquesta bellesa, exclama: "Ay, e com les conegué aquell gran philòsof apellat Plató, quant dix que lo seny de les dones tot està en la bellesa, e, per contrari, la bellesa dels hòmens en lo seny!" (*CeG* II.42). Òbviament, la citació no correspon a cap retall del corpus platònic, com advertí Lola Badia, inquieta pel fet que "sovint l'anònim dóna pistes falses."⁶⁵⁶⁷ Si les cites implícites de frases de Boccaccio o de *commenti* de la *Divina Comèdia* són difícils de detectar, més encara ho són aquelles on l'autor aporta un nom d'autoritat i el contradiu amb la citació erudita. Perquè, com és sabut, en *La República* de Plató, les dones són posades en quasi tots els aspectes a l'alçada dels homes, circumstància que suscità gran polèmica a la Itàlia dels humanistes. Fins al punt que Leonardo Bruni renuncià a traduir l'obra del grec al llatí, per aquest inaudit feminisme, per les notes d'homosexualitat i per altres continguts heterodoxos, que

---

⁶⁵⁶⁵ FLORES, José Miguel de, *Crónica de D. Álvaro de Luna, condestable de los reynos de Castilla y de León*, Tipogr. d'Antonio de Sancha, Madrid, 1784, p. 344.

⁶⁵⁶⁶ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *El mapamundi de Brunetto Latini en la Suma de virtuoso deseo: presentación y edición*, dins CARMONA, Fernando – MARTÍNEZ, Antonia (eds.), *Libros de viaje. Actas de las Jornadas sobre los libros de viaje en el mundo románico celebradas en Murcia del 27 al 30 de diciembre de 1995*, Universidad de Murcia, Murcia, 1996, ps. 31-72 (p. 36)

⁶⁵⁶⁷ BADIA, Lola, De la "reverenda letradura" en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 8, n. 15).

contradeien la doctrina catòlica. Pier Candido Decembrio, en la seua versió, la *Celestis Politia*, censurà discretament algunes d'aquestes afirmacions “perilloses” o heterodoxes del filòsof grec, en profit de la divulgació de l'obra.⁶⁵⁶⁸

Si l'autor del *Curial* es movia en àmbits pròxims a Enyego d'Àvalos, com sospitem per múltiples indicis, tindria ferm coneixement d'aquesta polèmica sobre Plató i les dones. De fet, el gran camarlenc d'Alfons el Magnànim i el mateix monarca, a la seua biblioteca d'estat, eren uns dels pocs europeus de l'època afortunats amb la possessió d'un exemplar de la *Celestis Politia* de Plató, en versió de Decembrio (1437-1440). L'humanista era gran amic d'Enyego i, a banda de regalar-li un còdex (1440), li havia encarregat que en portara un altre a Nàpols.⁶⁵⁶⁹ És molt probable, fins i tot, que la polèmica erudita sobre la condició femenina segons els filòsofs antics haguera transcendit entre els cenacles d'humanistes i lletraferits de la cort napolitana en temps d'escriptura del *Curial*. Estariem parlant, en conseqüència, no de “pistes falses” adreçades a la crítica contemporània, sinó de bromes hilarants adreçades a una part del públic oient o lector: aquella que tenia notícia de Plató o de *La República* i que esclataria de riure en llegir la sentència misògina a ell atribuïda.

Xavier Gómez Font tractà infructuosament de buscar algun paral·lelisme amb l'obra de Plató, però claudicà (“no hem pogut localitzar aquesta cita”) i pensà, amb bona lògica, que devia procedir en realitat d'algun llibre de literatura misògina medieval, a l'estil del *Corbaccio* de Giovanni Boccaccio.⁶⁵⁷⁰ Lola Badia i Jaume Torró, en llur edició anotada del *Curial*, sostenen que “l'argumentació es fonamenta en un *topos* de la tradició científica que l'Anònim atribueix a Plató, documentat en la literatura antiga, des d'Anacreont (...) fins en la medieval, amb el poeta del segle XII Serlon de Wilton: ‘*Cur probitas maribus, cur virginibus data forma?*’ (‘¿Per què s'ha donat el seny als barons i a les donzelles la bellesa?’).”⁶⁵⁷¹ El tòpic antic circulava en forma de màxima sapiencial

---

⁶⁵⁶⁸ D'aquesta controvèrsia es tracta detalladament en VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005. Tornarem sobre el tema en abordar les fonts clàssiques del *Curial*.

⁶⁵⁶⁹ Sobre d'Àvalos, Decembrio i la difusió europea d'un Plató redescobert, vegeu ZACCARIA, Vittorio, Pier Candido Decembrio, traduttore della *Repubblica* di Platone (notizie dall'epistolario del Decembrio), dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 179-206 (p. 180); BORSA, Mario, Correspondence of Humphrey Gloucester and Pier Candido Decembrio (1439-1444), dins *English Historical Review*, 19, Londres, 1904, ps. 509-526 (p. 517); ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (ps. 46-47, ns. 147-148).

⁶⁵⁷⁰ GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 120.

⁶⁵⁷¹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 601. Els editors remetent, respectivament, a BRIOSO SÁNCHEZ, Máximo (ed. i trad.),

per poemes i compilacions medievals. Ara bé, la font directa de l'anònim autor del *Curial* no és Anacreont ni cap autor medieval llunyà, sinó un autor ben pròxim a la cort de la Corona d'Aragó i a l'àmbit de recepció lectora de la novel·la:

EN PACS, *Doctrina moral*⁶⁵⁷²

La bellesa del hom és en son seny, e seny de fembra, en sa bellesa, però més val virtut de cor que bellesa de persona, car la belleza de fembra és perdissió de ella e de altre.

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, II.42

Lo seny de les dones tot està en la bellesa, e, per contrari, la bellesa dels hòmens en lo seny.

Hi ha una al·lusió intermèdia a Plató, en les *Disputationes Tusculanae* de Ciceró (I,x,20), que podria haver servit d'*enllaç*, en la ment de l'autor, entre el que Plató podria opinar realment sobre un assumpte similar, i la màxima misògina que satíricament se li atribueix en aquest passatge. El comentari de Ciceró és el següent: "*Eius doctor Plato triplicem finxit animum, cuius principatum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit, et duas partes parere uoluit, iram et cupiditatem, quas locis disclusit: iram in pectore, cupiditatem supter praecordia locauit.*" És a dir: 'El seu mestre [de Pitàgores] Plató imaginà una ànima triple: l'element més noble, això és, la raó [el 'seny', doncs], el situa en el cap, com en una ciutadella; sotmesos a ell posà els altres dos, la ira i el desig en llocs a part: la ira dins el pit, el desig sota el diafragma.'⁶⁵⁷³ Aquest fragment cridà l'atenció de Bernat Metge, que el traduï al català per a incorporar-lo a *Lo somni* (I,iv,10): "Plató fenyé triplicitat en la ànim, lo principat de la qual, ço és rahó, posà en lo cap, e les dues parts, ço és ira e cupiditat, volgué separar..."⁶⁵⁷⁴

El llibre de *Sentències morals* o *Doctrina moral* signat per un tal en Pacs és una compilació de màximes sapiencials en català, de controvertida atribució i datació, que

---

Anacreónticas, CSIC, Madrid, 1981, ps. 25-26, i a WILTON, Serlon de, *Poèmes latins*, ed. a cura de Jan ÖBERG, Almqvist & Wiksell, Estocolm – Göteborg – Uppsala, 1965, p. 106.

⁶⁵⁷² PACS, Lluís de, *Sentències morals [Doctrina moral collida de diverses actes, la qual per un hom laych de Mallorques, apellat en Pach, a pregàries de sos fills, és stada compilada e en lo present libre continuada, ca. 1420?]*, dins BOFARULL MASCARÓ, Pròsper (ed.), *Documentos inéditos de la antigua lengua catalana*, Tipogr. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1857, ps. 186-302 (p. 220). Es tracta de la publicació del manuscrit de l'ACA, fons de Sant Cugat 81. Fou editat també a Mallorca, en el segle XIX, el manuscrit de la BNF, Esp. 54: PACS, Nicolau de [sic, per Lluís de PACS], *Doctrina moral del mallorquí En Pax*, ed. a cura de Gabriel LLABRÈS QUINTANA, Biblioteca d'escriptors catalans, Palma de Mallorca, 1889.

⁶⁵⁷³ CICERÓ, M. Tul·li, *Tusculanes*, ed. i trad. a cura d'Eduard VALENTÍ FIOL, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1948, p. 19.

⁶⁵⁷⁴ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 136.

circulava per la Corona d'Aragó –inclòs el reialme de Nàpols– en les primeres dècades del segle XV. L'autor es presenta sense nom ni cognom, malgrat l'atribució posterior a un mallorquí de llinatge *Pachs* (*Pacs*, en ortografia moderna): “Fills, yo són vell, e ja havets hoit dir com en ma fadrinesa é servit lo rey en Pere. E, après, en mà joventut, lo rey en Johan” amb càrrec de sobrecoc de la cort. Promocionat després a alguatzil, es retirà a la ciutat de Mallorca (1396), on era nat i on participà dels oficis municipals. Allí se suposa que hauria escrit en l'ancianitat el doctrinal en qüestió.

En alguns manuscrits s'atribueix l'autoria a un tal Nicolau (o Lluís, o Joan) de Pacs, de difícil identificació documental, si és que realment és fiable la confessió proemial de l'obra.⁶⁵⁷⁵ Podríem trobar-nos, és clar, davant d'una obra pseudoepigràfica. Ho seria, si més no, segons Jaume Riera i Sans, “en el sentit que el seu autor s'atribueix unes qualitats que no tenia” El currículum del seu trànsit per la cort reial sembla fictici, i caldria treballar, doncs, amb la hipòtesi d'una ressenya biogràfica pensada per a retratar el fals autor com un ciutadà vell i savi.⁶⁵⁷⁶ En l'encapçalament d'altres manuscrits, el títol de l'obra es completa sense nom de fonts: *Doctrina moral, collida de diverses actes, la qual un hom laych de Mallorques, apellat en Pachs, a pregàries de sos fills és*

---

⁶⁵⁷⁵ Si fem cas del proemi, l'autor hauria nascut pel 1360 i seria vell quan escrigué l'obra. Si el nom i detalls biogràfics són ficticis, almenys es relacionen amb fets reals i amb una nissaga de ciutadans amb bons contactes a la cort des de mitjan segle XIV: els Pacs. El 1359 consta un Guillem de Pacs missatger de Mallorca a Barcelona, en CATEURA BENNÀSSER, Pau, *Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1982, p. 173. El 1375 es documenta un Miquel de Pacs jurat i missatger de la Ciutat de Mallorca, en RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1985, p. 179, n. 71. Dels anys 1373 i 1383 són sengles referències a Nicolau de Pacs, familiar del rei Joan en el primer escrit, i jurat de Mallorca i síndic a les corts en el segon, en VILLANUEVA ASTENGO, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España, tomo XXI. Viage a Mallorca*, Real Academia de la Historia – Imprenta Real, Madrid, 1851, p. 124. El 1431 es documenta a Barcelona un Huguet de Pacs, també missatger de Mallorca, en DURAN, Agustí – SENABRE, Josep (eds.), *Llibre de solemnitats de Barcelona*, edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat, Institució Patxot, Barcelona, 1930-1947, vol. 1, p. 52. Existí també a Mallorca un mercader i ciutadà (ca. 1403-1417) Lluís de Pacs, mort abans del 1447, pare de Francesc i Guillem (documentats el 1437) i avi de Joan (ca. 1457). Vegeu BARCELÓ, Maria – COLL, Baltasar – ROSSELLÓ, Guillem, *Espanyols i Pacs. Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 1999, ps. 52-53. En ACA, Cancelleria reial, reg. 2.940, fs. 48v-49r, encar trobem uns Huguet i Gaspar de Pacs, mallorquins, que contribueixen a finançar la campanya toscana d'Alfons el Magnànim (1446-1448). Aquest Huguet fou capità de galeres, comandant de Menorca i castellà de Bellver. El succeí el seu fill homònim el 1462, segons JOVELLANOS, Gaspar Melchor de, *Memorias histórico-artísticas de arquitectura (1805-1808)*, ed. a cura de Daniel CRESPO i Joan DOMENGE, Akal, Madrid, 2013, p. 236. Vegeu també MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 153.

⁶⁵⁷⁶ RIERA SANS, Jaume, Sobre l'autor de la *Doctrina moral* (segle XV), dins *Randa (Homenatge a Francesc de Borja Moll, I)*, 9, Palma de Mallorca, 1979, ps. 117-125 (ps. 117-119).

*estada compilada y en lo present libre continuada.*⁶⁵⁷⁷ La datació probablement tardana (1420...?), enfront d'algunes que el situaven en el canvi de segle, vindria avalada per la datació posterior al 1440 dels manuscrits conservats i de les referències en inventaris fins ara conegudes. L'autor sí que devia ser un mallorquí –com ell ho explicita– que mostrava interès per la situació de la capital del regne balear.

El contingut (379 màximes, en 49 capítols) és una heterogènia recopilació de preceptes i sentències, algunes de les quals s'atribueixen a Plató, Sòcrates, Aristòtil o Ciceró. Tanmateix, no hi ha cap garantia d'autoritat fidedigna, atés que el compilador no especifica de quina font, primària o enciclopèdica, ha estret cada recepta moral. La presència de clàssics grecollatins fa pensar en el recurs selectiu a altres repertoris morals, segons Gabriel Ensenyat, a qui “sorprén la manca de referències directes a Lull” per a ser obra, presumptament, d'un mallorquí.⁶⁵⁷⁸ Algunes fonts del compilador (el *Llibre dels àngels* de Francesc Eximenis, la *Doctrina compendiosa* atribuïda a Ramon Soler,⁶⁵⁷⁹ el preàmbul d'*Scipió e Aníbal* d'Antoni Canals, algunes obres d'Arnau de Vilanova, el *Thesaurum* de Brunetto Latini, els *Versos Proverbials* d'un Cerverí de Girona qualificat de filòsof i fins i tot “teòlech”, el tractat sapiencial de Pedro Alfonso, o la sacra escriptura) són perfectament identificables. La combinació de fonts s'enriqueix amb l'afegit de refranys i proverbis populars. Segons Llúcia Martín, es tracta del “millor exemple de literatura sapiencial en català.”⁶⁵⁸⁰

El llibret de filosofia moral i pràctica fou molt conegut a Barcelona i a Mallorca (no en tenim notícia de València). Se'l documenta, en inventari del segle XV, en les següents cases barcelonines: les de Bertomeu Serra, argenter (1448); Antoni Cases, mercader (1448); Ramon Malarç, canviador (1457); Eloi de Navel, mercader (1457); Francesc Súnyer, ciutadà (1459); Llorenç Martina, balancer (1461); Antoni de Mur, lloctinent d'escrivà de ració del rei (1463), i Francesc Junyent, mercader (1472).⁶⁵⁸¹

---

⁶⁵⁷⁷ Sobre les característiques d'aquesta obra i la controvertida qüestió de l'autoria, vegeu el mateix article de RIERA, i TRIAS MERCANT, Sebastià, *Història del pensament a Mallorca*, Editorial Moll (“Els estudis i els dies”, 28), Palma de Mallorca, 1985; MARTÍN PASCUAL, Lúcia, *Literatura sapiencial en català i castellà: el cas de la Doctrina d'en Pacs*, dins ALEMANY FERRER, Rafael – CHICO RICO, Francisco (eds.), *Literatures ibèriques medievals comparades / Literaturas ibéricas medievales comparadas*, Universitat d'Alacant – Sociedad Española de Literatura General y Comparada, Alacant, 2012, ps. 293-302.

⁶⁵⁷⁸ ENSENYAT PUJOL, Gabriel, *Humanisme i Renaixement a Mallorca: noves dades, nova periodització*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 99-127 (ps. 105-106).

⁶⁵⁷⁹ Vegeu SOLER, Ramon, *Doctrina compendiosa*, ed. a cura de Curt WITTLIN, Denes, Paiporta, 2006.

⁶⁵⁸⁰ MARTÍN PASCUAL, L., *Literatura sapiencial...*, p. 294.

⁶⁵⁸¹ RIERA SANS, J., *Sobre l'autor...*, p. 123; IGLESIAS FONSECA, J. Antoni, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la*

Aquesta última menció és interessant: Junyent era membre reeixit d'una família de mercaders oriünds de Solsona, però amb “casa en Barchinona”, com el Jacme Perpunter de la ficció de *Curial e Güelfa* (CeG III.63). A Mallorca, se'l documenta a les cases de Joan del Ram, metge (1452); la família Pesato, mercaders (1475); Beatriu de Pinós, hereva de Ramón de Pinós (1484), i Joan Vivó, blanquer (1495).⁶⁵⁸²

En l'actualitat, es conserven quatre còpies manuscrites de la *Doctrina moral*: dues a Barcelona (ACA, ms. Sant Cugat 81, copiat el 1462, i Biblioteca de Catalunya, Fons Dalmases, ms. 472, de la segona meitat del segle XV) i dues a París (BNF, ms. Esp. 54 i 55, de mitjan segle XV). L'obra travessà prompte la mar, en companyia dels cortesans cridats a la guerra napolitana del rei d'Aragó (dècades del 1430-1440).⁶⁵⁸³ Testimoni de la divulgació de l'obra al regne de Nàpols són els dos còdex de París que el contenen, datables per marques d'aigua napolitanes al voltant dels anys 1435-60, és a dir, corresponents aproximadament al regnat d'Alfons el Magnànim. Consta Llúcia Martín una curiosa coincidència intertextual entre el manual de Pachs i el *Bías contra Fortuna* (1448) del marquès de Santillana: ambdós citen un mateix proverbi de Bías, caricatura medieval del filòsof estoic radical, els aforismes del qual apareixen en Valeri Màxim i altres obres de literatura sapiencial ibèrica. No és descartable que Íñigo de Mendoza haguera tingut accés al llibre de Pachs a la cort de València.⁶⁵⁸⁴

L'exemplar del núm. 54 fou copiat a Nàpols i comprat després en dita ciutat, el 1463, per Pere de Blesa, com informa l'*ex-libris*: “Yo, Pere Blesa, de Val·lència, criat dell gloriós rey Alfonso d'Aragó, conprí lo dit libre en los banchs de Nàpolls, en mans de corredor, a quinse del mes de gener del a[n]y M CCCC LXIII, essent castellà del castell de la Cherra per part del molt alt senyor rey don Ferrando d'Aragó, rey de la gran Cicília.” Pertangué després al mateix rei Ferran i s'integrà en la biblioteca reial de Castel Nuovo. Carles VIII se l'emportà a França amb altres molts volums el 1495, cosa que explica l'actual conservació del còdex manuscrit a París.

El mateix recorregut féu, de Nàpols a París, el ms. 55, estudiat per Jaume de Puig Oliver. Se'l data per filigranes (catàleg Briquet) a Nàpols, al voltant del 1438 i amb una datació *post quem* interna del 1437. Això indica que existí algun antígraf de procedència

---

documentació notarial (1396-1475), Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2008, ed. electrònica <<http://ddd.uab.cat/pub/tesis/>>, *passim*.

⁶⁵⁸² RIERA SANS, J., Sobre l'autor..., p. 123; HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991, vol. 2, ps. 500 (núm. 248), 524 (núm. 329), 546 (núm. 364) i 714.

⁶⁵⁸³ MARTÍN PASCUAL, L., *Literatura sapiencial...*, p. 294, n. 2.

⁶⁵⁸⁴ *Ibidem*, ps. 298-299.

ibèrica a partir del qual fou copiat o transcrit. Conté l'obra de Pacs; la *Doctrina compendiosa* atribuïda a Francesc Eiximenis; l'*Apologia* de Bernat Metge; el *Llibre de proverbis i dites de filòsofs*, de Jafudà Bonsenyor, i el *Tractat de les monedes* d'Arnau de Capdevila. Aquesta darrera obra, datada el 1437, estava pensada per a prevenir dels fraus de moneda que solien cometre els mercaders florentins, i ve acompanyada en el còdex en qüestió d'un escrit anònim sobre canvi i ponderació de moneda.⁶⁵⁸⁵ Vist això, l'estudiós conclou: "És probable que el manuscrit hagués pertangut a algun curial català de Nàpols o de Roma."⁶⁵⁸⁶ Recordem que un Pere de Capdevila (parent d'Arnau de Capdevila?) era des del 1436 oficial de la tresoreria general napolitana,⁶⁵⁸⁷ regentada per Mateu Pujades i íntimament connectada amb la *Sommaria* (el gran organisme financer napolità) que dirigia el gran camarlenc Enyego d'Àvalos. En aquest àmbit de gestió econòmica de la cort –on els paleògrafs ubiquen, pel format, el manuscrit únic del *Curial*⁶⁵⁸⁸– tindrien un ús quotidià els manuals de numismàtica.

El paper d'aquest manuscrit miscel·lani, el 55, es data al voltant del 1429-1460 aproximadament. L'any 1484, tot coincidint amb la mort del gran camarlenc Enyego d'Àvalos, l'adquirí el seu consogre Girolamo Sanseverino (1448-1487), que el succeí en el càrrec. La implicació d'aquest en la conjura dels barons (1486), li costà la vida i la biblioteca, que s'incorporà al patrimoni de Ferran I (1487).⁶⁵⁸⁹ El tal Girolamo, II príncep de Bisignano i IV duc de San Marco,⁶⁵⁹⁰ havia casà la seua filla Laura (un nom molt petrarquesc) amb Innico II d'Àvalos (+1503), comte de Monteodorisio i marquès del Vasto; fill del mencionat Enyego, *Innico* en italià. L'anecdolari genealògic i administratiu ens posa al corrent de l'àmbit de circulació d'aquest còdex, que interessaria tenir al successor de D'Àvalos al càrrec de la *Sommaria*, no per les doctrines morals en català, sinó pel vademècum sobre canvi de monedes. En qualsevol

---

⁶⁵⁸⁵ PUIG OLIVER, Jaume de, Notes sobre el manuscrit de l'*Apologia* de Bernat Metge (París, BN ms. esp. 55), dins *Arxiu de textos catalans antics*, 25, Barcelona, 2006, ps. 461-477 (p. 463).

⁶⁵⁸⁶ *Ibidem*, p. 477.

⁶⁵⁸⁷ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 57.

⁶⁵⁸⁸ PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377.

⁶⁵⁸⁹ BOHIGAS, Pere, *Sobre manuscrits i biblioteques*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985, ps. 96-97.

⁶⁵⁹⁰ Fill de Luca Sanseverino i Orsini-Del Balzo (1420-1472), casat amb Gazzolina Rufo, gran defensor de la causa del rei Ferran, per la qual cosa rebé el 1462 el títol de I príncep de Bisignano. Girolamo era casat des del 1450 aproximadament amb Mondella Gaetani.

cas, no deixa de ser un nou indicati d'interés, que connecta –com tants d'altres– la figura del gran camarlenc amb el text i el probable context de *Curial e Güelfa*.

La intenció del doctrinal que serveix de font a l'anònim escriptor participa d'una concepció profundament medieval del saber, segons la qual aquest seria una mena de *thesaurum* acumulatiu. Francesc Alegre, en el pròleg a la seua traducció de les *Metamorfosis* d'Ovidi (Barcelona, 1494), observa encara, des de la mateixa perspectiva medieval, que el camí d'accés a la *ciència* passa “pels profundes tresós de sentències qui ab contin[u]ades vigílies de estudi” permeten adquirir “aguts enteniments”.⁶⁵⁹¹ Les *collationes* medievals continuaven sent populars llavors a Barcelona, en contrast amb la sofisticació crítica dels ambients elitistes de l'humanisme italià.

Tot aquest repertori de dades sobre la naturalesa i la difusió de l'obra (entre mercaders, artesans, metges, escrivans...) fan pensar en la citació del *Curial* com una d'aquelles referències erudites col·locades per l'autor amb doble intenció. D'una banda, deixaria constància d'una lectura literal, apta per a un públic poc lletrat, posem que de cavallers, que riuria la “gràcia” misògina de la presumpta citació platònica, admesa per ells com una citació d'autor inqüestionable. D'altra banda, es buscaria la complicitat de lectors erudits i *scientífichs* –posem que foren curials o secretaris reials–, els quals percebrien la facècia o l'ocurrència estrident d'atribuir tal màxima a Plató. Els més informats, notarien encara la paradoxa d'atribuir aquesta frase grollera a un filòsof que en la seua utòpica *República* igualava moralment homes i dones. Per obra i paròdia d'un escriptor *facetus*, “aquell gran *philosoph* apellat Plató” es veia ara degradat a la categoria de predicador moralista i misogin de tradició medieval. També podria interpretar-se, per part d'aquells que recordaren la sentència del doctrinal de Pacs, com una crítica a aquell tipus de literatura sapiencial –obsoleta, desfasada, indigna d'una cort reial que aspirava a ser hegemònica a Itàlia– que alguns encara consumien devotament. Fins al punt de creure's l'atribució de proverbis misògins com aquest, a filòsofs o *auctores* que segon el dit Pacs les haurien pronunciades solemnement.

Per tant, no estariem davant de “falses pistes”, ni de ganes d'equivocar el lector i a la crítica contemporànies, sinó de ganes de bromejar metaliteràriament amb uns lectors confidents.

---

⁶⁵⁹¹ Citat per GONZÀLVEZ ESCOLANO, Hèctor, El debat medieval de les armes i les lletres: l'aportació catalana del *Curial e Güelfa*, dins FREIXAS, M. – IRISO, S. (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 858-869 (ps. 873-874).

Enric de Villena, Hèrcules i l'*Eneida* glossada

Amb Enric de Villena, autor bilingüe, castellà de naixement i valencià de criança, encetem un recorregut per les diferents fonts castellanques que influïren en el procés creatiu de l'autor del *Curial*. Ja des del moment de la publicació de la novel·la, l'any 1901, diferents crítics i lingüistes advertiren tímidament sobre el relativament elevat nivell de castellanismes de l'obra, fent-ne comparança, per exemple, amb el català “pur” de Bernat Metge. Quan Anfós Par advertí Ramon Aramon i Serra sobre la influència del castellà en el plànol polític, literari i lingüístic de la novel·la anònima, l'editor s'afanyà a interposar-hi un tallafoc patriòtic: afirmava en la introducció a l'obra que “no és tan important com vol suposar”.⁶⁵⁹² Aquestes prevencions antigues, i el modern desinterés que, per norma general, han demostrat els estudiosos de la literatura espanyola pel *Curial*, demanen ser esmenats per a una millor comprensió de l'obra. El que pretenem establir ara com ara, és una aproximació que constata la major relació de *Curial e Güelfa* amb la literatura dels segles XIII-XV en castellà, que no amb la producció en català, circumstància que caldrà retenir i explicar.

* * *

Pel 1428, quan Enric de Villena,⁶⁵⁹³ estant a la cort de València amb Alfons el Magnànim, decidí dedicar la seua traducció de l'*Eneida* de Virgili a Joan de Navarra, redactà una endreça on explicava que l'havia arromançada “en la materna lengua castellana” que compartien autor i dedicatari.⁶⁵⁹⁴ Encara que, en realitat, la primera llengua que aprengué Enric, a la cort gandiana del seu avi Alfons el Vell, fou el català. Encara que dominava oralment i per escrit ambdós idiomes, no podia evitar introduir alguns catalanismes en la seua prosa castellana.⁶⁵⁹⁵ Aprofitava així mateix el català de llengua pont per a traduir millor al castellà des de l'italià.⁶⁵⁹⁶ Fou progenitor de sor Isabel de Villena, una de les grans escriptores del segle d'or valencià, en llengua catalana. Tanmateix, ell, vinculat durant anys a la cort de Castella, se sentia castellà de

---

⁶⁵⁹² ARAMON SERRA, Ramon, Notícia preliminar, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de R. ARAMON, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, ps. 6-18 (p. 12).

⁶⁵⁹³ De la biografia del qual ens hem ocupat en el capítol I.2.5.

⁶⁵⁹⁴ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vols. 2-3 (2000), vol. 2, p. 5.

⁶⁵⁹⁵ PASCUAL, José A., *La traducción de la “Divina comedia” atribuida a D. Enrique de Aragón. Estudio y edición del “Infierno”*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1974, p. 206.

⁶⁵⁹⁶ Segons RUBIO TOVAR, Joaquín, Traductores y traducciones en la Biblioteca del Marqués de Santillana, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan Salvador (coord.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 4, ps. 243-252 (p. 247).

nació i de natura, i preferia usar el castellà en les seues obres literàries. Testimonis del seu bilingüisme literari són algunes lletres i documents solts en català, i la versió original de *Los dotze treballs d'Hèrcules* (València, 1417, dedicada al baró d'Albaida), que encara roman inèdita. Sols es conserva un exemplar imprès de l'obra, del 1530, que és de propietat privada i pràcticament inaccessible als estudiosos.⁶⁵⁹⁷

Tal com exposa Ottavio di Camillo, Villena, que escriu en les dècades del 1410-1430, és troba encara immers en el pensament medieval. Desconeix les obres de Petrarca, Salutati, Bruni i Poggio, encara que ha tingut accés a algunes enciclopèdies i autors prehumanistes del *Trecento* italià. Les seues traduccions aspiren a “superar la rudeza y limitaciones de la lengua vernácula, ofreciendo a sus coetáneos modelos de lenguaje erudito.” La seua manca de criteri crític el distancia significativament dels humanistes italians contemporanis: “Villena estaba dispuesto a aceptar como clásica cualquier obra atribuida a un autor antiguo.” Les seues etimologies són extravagants, d'acord amb el seu escàs coneixement de gramàtica llatina.⁶⁵⁹⁸ I, això no obstant, se'l considera un personatge molt significatiu en la cultura ibèrica, perquè introduí una nova sensibilitat envers tot allò que venia d'Itàlia, i es preocupà per dignificar les llengües vernacles en gramàtica i estil, malgrat les seues carències filològiques.⁶⁵⁹⁹ Un aspecte important és que fóra cavaller i d'alt rang, qüestió que contribuïa a dignificar l'accés a la *sciencia* per part de laics i cortesans aficionats a les lletres.

Amb l'entronització de la casa castellana de Trastàmara a la Corona d'Aragó (1412), els ambients cortesans de Castella i Aragó esdevingueren molt permeables. Especialment pels continus desplaçaments dels infants d'Aragó, germans d'Alfons el Magnànim, però grans terratinents i homes d'estat a Castella, pels diferents regnes peninsulars (Navarra, Castella, Aragó, València...) i per Itàlia (Sicília, Milà, Gènova...). Per les corts del rei Alfons i dels seus germans, passaven poetes que versificaven en català i en castellà, o indistintament en ambdues llengües. Allí confluïren personatges com el futur marquès de Santillana i l'anònim autor del *Curial*. Després d'haver participat ambdós de l'esperit *científico* i italòfil animat a València per Villena,

---

⁶⁵⁹⁷ La versió valenciana, en efecte, s'imprimí a la casa Cofman (València) el 30 d'agost del 1530, en 54 folis. Sols n'ha sobreviscut un exemplar, i “parece que el poseedor del libro se niega a la edición o consulta del mismo”, segons RIDRUEJO ALFONSO, Emilio, *Tres catalanismos (y aragonesismos) sintácticos en Los doze trabajos de Hércules del marqués de Villena*, dins *Archivo de filología aragonesa*, 34-35, Saragossa, 1984, ps. 273-290 (p. 274, n. 7).

⁶⁵⁹⁸ DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, p. 114.

⁶⁵⁹⁹ *Ibidem*, ps. 114-115.

continuaren per rumbos diferents: Santillana es reclougé a Castella i l'anònim del *Curial* viatjà presumiblement amb el rei cap a Itàlia, i “s’italianitzà.”

Lola Badia afirma de l'autor desconegut de la novel·la cavalleresca catalana que, a desgrat dels components itàlics de l'obra, “comparteix tot de dèries” amb Villena i Santillana.⁶⁶⁰⁰ Les primeres aproximacions en profunditat a la part erudita de la novel·la, obligaven –segons la mateixa Badia– a “encaminar-nos decididament cap al camp d'aquell singular i irrepetible aiguabarreig cultural del segle XV hispànic, que retrobem en Ausiàs March, Corella, Roig, Enric de Villena, Santillana o Mena.” Tots ells, però especialment el del *Curial*, Santillana i Villena, presenten moltes coincidències en temàtica, fonts i esperit.⁶⁶⁰¹ Per la nostra banda, podríem afegir que és com si l'anònim català i *Enyego Lôpeç de Mendoça*, que és com se'l coneixia a la Corona d'Aragó, s'hagueren criat junts i hagueren conegut i admirat Villena. Del marquès de Santillana, sabem que, en efecte, conegué, admirà i homenatjà Enric en la seua obra literària. De l'autor del *Curial*, només ho podem que deduir indirectament i sense proves fefaents; entre altres coses, perquè a hores d'ara desconeixem qui és.

Stefano Cingolani considera que “non è da scudere che conoscesse” o que haguera llegit, l'escriptor del *Curial*, *Los dotze treballs d'Hèrcules* o l'*Eneida* glossada i moralitzada per Villena. La comunió d'esperit intel·lectual d'ambdós escriptors, pel que fa a alguns aspectes bibliogràfics, ideològics i literaris així ho fa pensar.⁶⁶⁰² Hem de veure, així mateix, que Joanot Martorell coneixia perfectament els *Treballs*, i que en plagià quasi literalment el pròleg per al *Tirant*.⁶⁶⁰³ Quant al *Curial*, l'autor ens adverteix que “oyts he moltes vegades, e encara legits, *Los treballs* d'aquell qui en son temps, fonch pus fort dels cavallers, ço és lo fill de Júpiter e Almena, qui matà jagants, leons, serps e destruí los mònstruos seguint-los per moltes parts del món” (*CeG* III.0). S'està

---

⁶⁶⁰⁰ BADIA, Lola, Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, dins *Els Marges*, 34, Barcelona, 1986, ps. 117-120 (p. 120).

⁶⁶⁰¹ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292 (p. 268).

⁶⁶⁰² CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (ps. 132 i 144).

⁶⁶⁰³ Trobareu ambdós textos acarats en RIQUER, Martí de, *Aproximació al “Tirant lo Blanc”*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 275-278.

referint, sens dubte, a l'obra de Villena,⁶⁶⁰⁴ que tothom a la cort té en ment; que tothom a la cort ha oït recitar “moltes vegades.” Era costum a la cort de Nàpols, en efecte, combinar la lectura privada amb l'audició col·lectiva de textos, com solia fer Alfons el Magnànim segons l'humanista Piccolomini: “*singulis diebus aut legit aut audit.*”⁶⁶⁰⁵ Oït o llegit el text, l'atenció prestada per l'anònim català a Hèrcules com a model per als cavallers estudiosos coincideix bastant amb la devoció que li professa Villena.⁶⁶⁰⁶ D'altra banda, la Camar de la ficció curialesca “legia l'*Eneydos* de Virgili –lo qual ella en lengua materna tenia, ben glosat e moralizat, car son pare lo havia haüt del rey” (*CeG* III.43). Els lectors veuriem *per speculum* l'*Eneida* glossada per Villena: un de tants llibres que estaven habituats a “haver” de mans del rei. És a dir, que estarien posats a endur-se'ls en préstec d'una biblioteca humanística... com la del rei de Tunis. Es tracta d'una transposició exòtica i literària –onírica i sorprenent, al cap i a la fi– de la biblioteca reial que estava a l'abast: la napolitana del rei d'Aragó. La identificació de l'obra de referència no admet dubtes per a Lola Badia i Jaume Torró: “Evidentment no correspon a cap traducció a l'àrab ni a cap regal del rei de Tunis, com diu l'Anònim. És la traducció castellana glossada de l'*Eneida* d'Enric de Villena.”⁶⁶⁰⁷

La coincidència d'interessos literaris i el bagatge cultural que l'autor del *Curial* sembla portar a Itàlia com a punt de partida, coincideixen molt estretament amb els de Villena. Xavier Gómez Font posà en evidència l'“afinitat de fonts” entre ambdós autors. Els autors que al·lega Villena en *Los treballs* (Valeri Màxim, Virgili, Ovidi, Fulgenci, Macrobi, Isidor de Sevilla, sant Jeroni, Dante, Armannino da Bologna, Guido delle Colonne, etc.) solen reaparèixer citats o esmentats en el *Curial*,⁶⁶⁰⁸ i ho fan de la

⁶⁶⁰⁴ Com dedueix, lògicament, GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, ps. 90-91, n. 51; ÍDEM, *Curial e Güelfa*, *petges mitològiques*, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 51, n. 48). Encara que Gómez no descarte la possibilitat que estiguera referint-se a *De laboribus Hercules* de Salutati (1406), resulta difícil pensar en aquesta obra tan gruixuda i erudita, i en llatí humanístic, com a material per a ser llegit, recitat i oït “moltes vegades” per un autor que escriu en llengua romanç i que no sembla abastar els coneixements de llatí dels humanistes italians.

⁶⁶⁰⁵ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, p. 602, epístola 105.

⁶⁶⁰⁶ D'ací que alterem els criteris d'edició de Ferrando (2007), que venim seguint, per considerar que se'ns està indicant que hom ha llegit un llibre i que aquest llibre són *Los treballs [d'Hèrcules]*.

⁶⁶⁰⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 90).

⁶⁶⁰⁸ GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, ps. 77, 88-90 i n. 50. Per a les autoritats que cita Villena, no per a les que posseïa realment en la seua biblioteca, vegeu COTARELO MORI, Emilio, *Don Enrique de Villena. Su vida y sus obras*, Tipogr. Sucesores de Rivadeneyra, Madrid, 1896, ps. 150-176.

mateixa manera que en Villena: filtrats normalment per exegetes italians del *Trecento*, o per compilacions enciclopèdiques i mitogràfiques. Aquesta mena d'obres representen per a ambdós amateurs de la literatura un rebost d'erudició impagable amb el qual poder-se presentar davant els seus coetanis com a cavallers *científics*; si és que l'autor de *Curial e Güelfa*, com sospitem, pertanyia igualment a l'estament militar. Si més no, ens consta que cap d'ells podia considerar-se o dir-se "home de *sciència*", qualificatiu que l'anònim de la novel·la cavalleresca reserva per a savis lletrats. Villena, ell mateix i el Curial de ficció no passaven de ser sinó "hòmens *scientífichs*".

De la mateixa manera que Villena plagia sistemàticament la *Fiorita* de Guido da Pisa per als seus *Treballs*,⁶⁶⁰⁹ l'autor del *Curial* farceix de materials erudits l'obra – especialment, el llibre III– a partir dels *commenti* dantescos de Da Imola i Pietro Alighieri.⁶⁶¹⁰ Ambdós autors coincideixen, això sí, en amagar la font d'on ha extret aquesta "sciència" (per expressar-ho en terminologia curialesca, que és la mateixa, per cert, que ja feia servir Villena, influït pels trescentistes italians). La fascinació per la llunyana Itàlia dels prehumanistes que sentia Enric es plasma en múltiples aspectes, com ara l'esforç invertit en la traducció al castellà de la *Commedia* de Dante (1427-1428). El seu deixeble o continuador en l'"estudi", l'anònim de *Curial e Güelfa*, compartia aquesta fascinació per Dante Alighieri i les novetats italianes, que pogué conèixer de primera mà. Ho demostra el caràcter italianitzant de la seua obra i, fins i tot, del seu llenguatge literari. Es nota que havia viscut allí uns anys.⁶⁶¹¹

Enric de Villena, en efecte, es dedicava a la *celatio* de fonts com l'esmentat *Fiore d'Italia* de Guido da Pisa, que no apareix en els *Treballs*, malgrat el plagi.⁶⁶¹² Si Guido beu de Boeci, Villena còpia de Guido, entre moltes altres coses, la seqüència i numeració dels dotze treballs herculis, que són idèntics en tots tres autors. Ara bé, Villena oculta deliberadament l'ús de la font intermèdia –un italià poc conegut, però

---

⁶⁶⁰⁹ Ho ha demostrat CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules* de Villena y la *Fiorita* de Guido da Pisa, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396.

⁶⁶¹⁰ Com comprova MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428; ÍDEM, Pietro Alighieri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196. I com encara ho posem de manifest nosaltres, més exhaustivament, en el present treball (capítol II.1.6).

⁶⁶¹¹ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

⁶⁶¹² VALERO MORENO, Juan Miguel, *Textual texedura: tradiciones exegeticas y "modelo cultural"*. Hacia la glosa de Villena (I), dins *Revista de poética medieval*, 17, Alcalá de Henares, 2006, ps. 143-193 (p. 176).

molt útil– i remet directament a Boeci, *auctor* antic i de prestigi.⁶⁶¹³ L'exhibició d'erudició de segona mà es reedita en l'anònim del *Curial*. En el proemi al llibre III, cita Fulgenci (mitògraf dels segles V-VI) sense haver-lo llegit: “E, quant a l'integument d'aquesta faula, diu Fulgenci que nou Muses són dites nou consonàncies de la veu humana.” Realment, el llibre d'on extrau la “faula” mitològica és el *comentum* de Dante realitzat pel seu fill, el polígraf Pietro Alighieri (segle XIV).⁶⁶¹⁴

El que fa de vegades Villena en *Los treballs d'Hèrcules*, segons Paolo Cherchi, és “reescriure” la *Fiorita* o *Fiore d'Italia* de Guido, amb *amplificationes*, o perífrasis, digressions, descripcions, etc., que permeten detectar críticament, malgrat tot, el text de segona mà que subjau en el resultat. No és un plagi literal, doncs, però sí que es manté la fidelitat al missatge de la font original, de vegades abreujant-la per raons d'economia narrativa. Quan llegim tots aquests comentaris, que Cherchi construeix a partir de l'anàlisi de *Los doce trabajos de Hércules* (l'autotraducció castellana), sembla que estiguem llegint una descripció de la manera que té l'anònim del *Curial* de dissimular, retallar i reescriure camufladament –o recurrent també a la *celatio*– les seues fonts de referència. Segons Cherchi, Villena “manipula los materiales de la fuente según un criterio de *dispositio* bastante libre, tal vez porque el tratamiento de un tema bajo puntos exegéticos diferentes podía incurrir fácilmente en repeticiones.”⁶⁶¹⁵

La motivació primordial del plagi, segons el crític, és que Villena s'ha proposat “utilizar la *Fiorita* para componer el primer tratado mitográfico español.” Per falta de traduccions d'una obra d'aquest gènere, recorre a un model originalment escrit en italià. O també perquè el *De Herculis laboribus* de Salutati, suposant que hi tinguera accés, li hauria semblat una obra excessivament erudita i densa. Les seues intencions passaven per imprimir a la narració hercúlia unes *lectiones* de caràcter moral (aspecte molt medieval) i una “aplicació” pràctica d'aquestes lliçons filosòfiques a qüestions de pràctica política.⁶⁶¹⁶ El mateix tipus de pretensió medievalitzant i experimentalista, la de “moralitzar” amb faules mitològiques i continguts filosòfics (ja no tan medievals, però) una novel·la cavalleresca, observem que és també el punt de partida o, si més no, un dels plantejaments primordials de l'anònim redactor del *Curial*.

---

⁶⁶¹³ CHERCHI, P., *Los Doce Trabajos...*, p. 384.

⁶⁶¹⁴ Sobre la utilització d'aquest llibre com a calaix de sastre de material sapiencial, vegeu el capítol II.1.6.

⁶⁶¹⁵ CHERCHI, P., *Los Doce Trabajos...*, p. 395.

⁶⁶¹⁶ *Ibidem*, p. 326.

Suposa amb raó Miguel Ángel Pérez Priego que “el ejemplo de Villena hubo de ser decisivo para Santillana. Villena fue el animador cultural de aquella sociedad de nobles letrados, fue quien tradujo más y quien defendió más la idea de la necesidad de saber.”⁶⁶¹⁷ Ell era qui subministrava l’obra de Troge Pompeu o qualsevol clàssic difícil de localitzar al rei Alfons d’Aragó, quan aquest li la demanava,⁶⁶¹⁸ perquè la seua biblioteca –lamentablement incinerada quasi per complet a la seua mort– era una de les més interessants de la Península Ibèrica.⁶⁶¹⁹ La biblioteca, per cert, acompanyà el seu posseïdor per Andalusia, Barcelona, Conca, etc., i romangué durant uns anys a València, el lloc on segons alguns indicis lingüístics –un lèxic català amb variants valencianes– cresqué o es formà l’autor del *Curial*. Enric de Villena era també un referent per als estudiosos de la cort castellana del rei Joan II, a la qual se’n passà el futur marquès de Santillana abans de la guerra de Castella (1429-1430).

La influència d’Enric com a *magister* d’un curt però influent col·lectiu de magnats i cavallers aficionats a les lletres (*científicos*) tingué, així les coses, un abast gairebé peninsular. I fou conegut i reconegut a Itàlia, d’on havia portat molts llibres a Castella, adquirits a *cartolai* florentins. En una de les glosses a l’*Eneida*, parla d’obres de poesia de gran interès per a ell que “non eran falladas en Castilla, e trájolas el dicho don Enrique, que las fizo venir de Florencia, onde se falla abundancia destas obras poéticas.”⁶⁶²⁰ Amb aquests antecedents i informacions, el cavaller andalús Nuño de Guzmán, aficionat a les novetats humanístiques i gran viatger, decidí visitar la Toscana atret per la fama de saviesa dels seus ciutadans. Es presentà a Florència el 1439 amb credencials de deixeble del “gran” erudit hispànic Enric de Villena. Allí conegué Bruni, Manetti i la resta d’humanistes florentins, amb els quals tenia el goig de conversar i d’aprendre regularment. Giannozzo Manetti, que es féu molt amic d’aquest espanyol *’talianato*, encomià la figura d’aquest noble *Henricum* que havia obert les portes de la perifèrica *provincia* d’Hispania a les novetats que venien d’Itàlia: aquelles que pretenien

---

⁶⁶¹⁷ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El Marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del humanismo peninsular, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *Del humanismo*. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 29-36 (p. 30).

⁶⁶¹⁸ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 387.

⁶⁶¹⁹ CÁTEDRA, Pedro Manuel, Algunas obras perdidas de Enrique de Villena, con consideraciones sobre su obra y su biblioteca, dins *El Crotalón. Anuario de filología española*, 2, Madrid, 1985, ps. 53-75.

⁶⁶²⁰ LAWRENCE, Jeremy N. H., The Spread of Lay Literacy in Late Medieval Castille, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 62, Liverpool, 1985, ps. 79-94 (p. 92, n. 20). Vegeu també AGUADÉ NIETO, Santiago, *Libro y cultura italianos en la Corona de Castilla durante la Edad Media*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1992, ps. 303-304.

restaurar la glòria literària de l'antiga Roma. Deia Manetti que, gràcies a aquell difunt i misteriós que havia florit “*in provintia vestra*”, el seu amic Guzmán havia tingut un bon mestre: “*virum quendam regii generis, nomine Henricum, paucis annis ante defunctum penes vos fuisse asserebas, quem non vulgari eruditione, sed omni politiori elegantia consensu omnium floruisse aiebas*”.⁶⁶²¹ Òbviament, Manetti no havia conegut Villena ni els seus textos, i s'havia de fiar –“*aiebas*”– del testimoni del presumpte deixeble, sobre l'existència d'aquest parent del rei de Castella adornat per una “*politiori elegantia*”, deduïble del “consens de tothom”. No era Nuño, emperò, l'únic lector de l'obra de Villena que pul·lulava aleshores per terres italianes. L'autor de *Curial e Güelfa* devia viure aleshores en aquell país de novetats, també.

Enric de Villena escrivia, com l'autor del *Curial*, pensant en una nova categoria de lectors cortesans: ls “romançistas”, els “que no sabrían latín”. Això no lleva que mostraren interès per accedir a la ciència poètica dels clàssics antics. A tal efcte, necessitaven proemis esclaridors i glosses en romanç que els permeteren trencar la closca de la nou: accedir als *secreta* subjacents en un “mar de las ystorias” antigues.⁶⁶²² Prosseguint una tradició que venia del temps de Ciceró, que es referia a l'ornamentació o artifici literari com un conjunt de vels o embolcalls d'art (*involucra atque integumenta*, o *integumenta dissimulationis* (*De oratore*, I,xxv,161, i II,lxxxvi,350, respectivament),⁶⁶²³ els exegetes de l'edat mitjana entenien que els textos literaris contenien i dissimulaven poèticament secrets intel·lectuals i filosòfics, velats per

⁶⁶²¹ MANETTI, Giannozzo, *Laudatio Agnetis Numantinae* [1440], manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1606, f. 1r; citat per LAWRENCE, Jeremy N. H., Nuño de Guzmán and Early Spanish Humanism: Some Reconsiderations, dins *Medium Aevum*, 51, Londrss, 1982, ps. 55-85 (ps. 70-71).

⁶⁶²² D'acord amb la cèlebre màxima metafòrica de Plaute (*Curculius*, ‘El Corc’, 55: “*Qui e nucce nuculeum esse vult, frangit nucem*”), citada per sant Jeroni en la seua *Epistola ad Paulinum presbyterum* (LVIII,9): “*Qui esse vult nuculeum frangit nucem.*”

⁶⁶²³ Vegeu CICERÓ, Marc Tul·li, *De l'orador*, ed. i trad. a cura de Salvador GAMÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1929-1933, vol. 1, p. 44, i vol. 2, p. 100, respectivament: “*Tantus enim cursus uerborum fuit et sic euolauit oratio, ut eius uim et incitationem aspexerim, uestigia ingressumque uix uiderim, et tamquam in aliquam locupletem ac refertam domum uenerim, non explicata ueste neque proposito argento neque tabulis et signis propalam conlocatis, sed his omnibus multis magnificisque rebus constructis ac reconditis: sic modo in oratione Crassi diuitias atque ornamenta eius ingenii per quedam inuolucra atque integumenta perspexi, sed ea contemplari quum cuperem, uix aspiciendi potestas fuit*” (I,xxv,161: ‘Car hi ha hagut tanta cursa de paraules i el discurs talment s’ha envolat, que n’he albirat l’emportament i l’afuament, els vestigis i el pas a penes els he vistos; i talment si jo vingués en una casa rica i plena, el parament no desplegat ni l’argent exposat ni col·locats a la visa els retauls i les imatges, ans totes aquestes coses, moltes i magnífiques, amuntegades i estotjades, així suara, en el discurs de Crassus he vist les riqueses i paraments del seu geni per una espècie de vels i embolcalls, però tot cobejant de contemplar-ho, a penes m’ha estat possible d’entreveure-ho’); “*Perge uero, inquit Crassus; libenter enim te cognitum iam artificem aliquandoque euolutum illis integumentis dissimulationis tuae nudatumque perspicio...*” (II,lxxxvi,350: ‘Segueix encara, li diu Crassus, que m’és plaent de veure’t, al capdavall, mestre consagrat a l’art i adesiara deseixit i despullat dels vels de la teua dissimulació...’).

involucra ('embolcalls' opacs, com la closca d'una nou) o *integumenta / velamina* ('vels', no sempre translúcids). Les *veritates* que transmetien eren inaccessibles a primera vista, o a primera lectura, per als navegants desproveïts d'una brúixola de llatinitat i d'una experiència pilotant la nau durant anys entre llibres.⁶⁶²⁴

Aquesta concepció del *sentit involucrat* dels clàssics antics, i dels textos literaris en general, sostinguda encara en el Renaixement, partia, emperò, d'arrels medievals pregones i ben consolidades. Un postil·lador dels *Integumenta Ovidii* de John of Garland (segle XIII), escrivia: "*Integumenta, id est allegoricas sententias super fabulas. Est 'integumentum' veritas sub specie fabula palliata.*"⁶⁶²⁵ El comentari forma part d'uns *marginalia* annexos als versos 61-62 de dita obra de Garland: "*Fabula voce tenuis tibi palliat integumentum, / Clausa doctrine res tibi vera latet.*" La faula, per art de la paraula, pal·lia l'integument i reclou la "veritat". Aquesta hi roman com una doctrina latent, subjacent a l'aparença literària, i espera a ser "descoberta" per homes amb coneixements suficients perquè puguen exposar-la als llocs.

El concepte d'*integumentum*, el tenia ben assimilat l'anònim autor de *Curial e Güelfa*: "E, quant a l'integument d'aquesta faula, diu Fulgenci que nou Muses són dites nou consonàncies de la veu humana..." (III.0). Una cosa és la faula literalment compresa per qualsevol lector, i altra cosa és la interpretació que en fan els homes de ciència o, per què no?, els homes "científichs", com el mateix autor del *Curial*, sempre que disposen a mà de llibres d'autoritat com els de Fulgenci. Per bé que, en el cas que ens ocupa, el "científich" podríem dir que ha fet trampa, ja que la seua font directa d'informació sobre la faula serà un intermediari enciclopèdic: Da Imola.

El frustrat marquès de Villena, *don Enrich*, lector amateur des de la infantesa, posseïa nocions suficients per a orientar-se en aquesta navegació i per a orientar els altres cavallers "científicos". Ell s'havia proposat descobrir als seus lectors els

---

⁶⁶²⁴ Sobre aquesta tradició medieval i les seues teories, vegeu SERÉS, Guillermo, La ficción y la "verdad del entendimiento": algunas consideraciones de poética medieval, dins *Revista de poética medieval*, 4, Alcalá de Henares, 2000, ps. 153-186. I sobre les inèrcies medievals que pesaven sobre la cultura castellana de l'època, CÁTEDRA, Pedro Manuel, El sentido involucrado y la poesía del siglo XV. Lecturas virgilianas de Santillana, con Villena, dins MENÉNDEZ COLLERA, Ana, – RONCERO, Victoriano (eds.), "*Nunca fue pena mayor.*" *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, ps. 194-161. L'afany per trobar significats ocults, on de vegades no hi havia, per davall d'imatges i al·legories, féu que molts dels clàssics que circulaven a la Península Ibèrica, com exposa aquest autor, estigueren "adulterats" en certa manera per exposicions forçades o per materials explicatius incorporats de manera acrítica als textos originals. Quan estudien obres com les de Santillana, o com el mateix *Curial*, cal tenir-ho en compte.

⁶⁶²⁵ GARLANDIA, Giovanni di (John of Garland), *Integumenta Ovidii: poemetto inedito del secolo XIII*, ed. a cura de Fausto GHISALBERTI, Casa Editrice Giuseppe Principato ("Testi e documenti inediti o rari", 2), Messina – Milà, 1933, p. 40. Vegeu també CÁTEDRA, P. M., El sentido involucrado..., p. 152.

integumenta d'algunes *faules* clàssiques. Per a fer-ho viable, s'ajudava sobretot de la intermediació dels exegetes i comentaristes italians del *Trecento*. La seua actitud autodidacta –de comprador i plagiador de vademècums italians– connecta, doncs, amb els mètodes d'“estudi” exegetíc d'un dels seu deixebles o epígons en l'alliçonament literari dels cortesans, com fou l'autor del *Curial*. Villena era plenament conscient que aquests nous lectors laics i àvids de coneixements, “non pueden entender los yntegumentos poéthicos syn les dar alguna enformación.”⁶²⁶ Per això, ell mateix encapçalava els treballs amb “prohemios declarativos”, com el que intenta realitzar l'autor del *Curial* per a justificar les matèries *intricades* que es disposava a referir. El pla de treball contingut en la introducció a *Los doce trabajos de Hércules* posa de manifest la concepció que tenia Villena del text literari com un material estratigràfic, una “textual texedura” que calia separar i servir explicada al lector per estrats:

“Será este tractado en doce capítulos partido e puesto en cada uno un trabajo de los del dicho Hércules por la manera que los estoriales e los poetas los han puesto. E después [incluire] la expusición alegórica, e luego la verdat de aquella historia segunt realmente contesçió. Dende seguiré ha la aplicación moral a los estados del mundo, e por enxenplo al uno de aquellos. Por eso cada capítulo en cuatro párrafos será partido.”⁶²⁷

El concepte de *ciència* poètica de Villena es correspon amb l'adquisició d'un saber sobre aquestes quatre realitats representables en un sol discurs: 1) la *veritat* “segunt realmente contesçió”, pròpia dels historiadors; 2) la transformació pels poetes en *al·legoria* o ficció poètica de dita veritat, ficció que ell pretén desvelar i exposar als lectors perquè la compreguen; 3) l'aplicació filsoficomoral o *moralitat* de la veritat desvelada, en relació amb assumptes polítics i de la “vida çevil”, i 4) algun exemple paral·lel que puga servir per a entendre millor el sentit del capítol. La seua intenció, al cap i a la fi, és la d'exposar tot el saber o “doctrina latente” que continguen els clàssics

---

⁶²⁶ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vols. 2-3 (2000), vol. 2, p. 10.

⁶²⁷ VILLENA, Enrique de, *Los doce trabajos de Hércules*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994), ps. 7-8.

seleccionats, a més de les “expresiones (...) subtintellectas, siquiere implícitas o escuro puestas”, per tal de fer-los accessibles al “symple leedor” cortesà.⁶⁶²⁸

El concepte villenesc de *ciència*, considerat ja no com a saber poètic o literari, sinó com a adquisició general de saber, s’oposa al de *rusticitat*. En conseqüència, se’l pot considerar sinònim de *curialitat*, de cortesia, d’ornament personal.⁶⁶²⁹ Quan Enric explica l’al·legoria d’Atlant en els *Treballs* d’Hèrcules (cap. 12), diu que representa “las personas que non han sçiençia, empero con santa rustiçidat ayudan a sostener las çelestiales obras.” Cal elogiar-los, doncs, “su buena rustiçidat (...) non levando fructo nin flores de sçiençia.” Enfront d’Atlant, Hèrcules representa “las devotas e sçientes personas, que han mayor fuerça por virtud de la sçiençia e alteza de entendimiento, contemplativamente e especulativamente, buscando secretos e verdades a esto pertenesçientes, defendiéndolo por claras e inconvençibles razones e purismales conclusiones constriñentes e neçesarias.”⁶⁶³⁰ L’ajuda que Hèrcules (home savi i virtuós, “sçiente”) presta a Atlant (al·legoria dels homes de “buena rustiçidat”) per a sostenir el cel exemplifica la virtut i la fortalesa moral que transmeten els preceptors cultes als homes sense formació específica, però interessats en el saber i en la ciència.

Amb l’exemple d’aquesta al·legoria, Juan Miguel Valero interpreta així la voluntat exegètica de Villena, defensor de les faules i ficcions útils: “El libro de Hércules pertenece a esa estirpe de literatura científica (con acento en lo literario) en que el efecto artístico se genera y traduce a través de las lecturas superpuestas propias de la *interpretatio*, o de una *lectio* que es, al fin y al cabo, el único modelo de lectura plausible al hombre de letras del medioevo.” Les al·legories mitològiques, segons Villena, anirien adreçades a mostrar “un camino de perfección y transformación.”⁶⁶³¹ Així ho dóna a entendre reiteradament amb exposicions com ara la següent: “En este passo cognosçe el entendimiento que, los que quieren a la vida contemplativa seguramente venir, primeramente en la activa deven seer ciertos de sí e aprovados. Bien

---

⁶⁶²⁸ Citat per RUSSELL, Peter, *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1500)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985, ps. 45-50. Vegeu també VILÀ, Lara, *Fama y verdad en la épica quinientista española. El virgilianismo político y la tradición castellana del siglo XV*, dins *Studia aurea*, 4, Barcelona-Girona, 2010, ps. 1-35 (p. 15 i ss.); SERÉS, Guillermo, *La ficción y la “verdad del entendimiento”: algunas consideraciones de poética medieval*, dins *Revista de poética medieval*, 4, Alcalá de Henares, 2000, ps. 153-186 (p. 174).

⁶⁶²⁹ Vegeu, respecte d’aquesta oposició de conceptes, les reflexions de MARAVALL, José Antonio, *La “cortesía” como saber en la Edad Media*, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 254-267.

⁶⁶³⁰ VILLENNA, E. de, *Los doce trabajos...*, ed. a cura de P. M. CÁTEDRA, vol. 1 (1994), ps. 99-100.

⁶⁶³¹ VALERO MORENO, Juan Miguel, *Antecedentes y encrucijadas de la vida activa y contemplativa en la Castilla del Cuatrocientos*, dins *eHumanista*, 29, Santa Barbara (EUA), 2015, ps. 32-71 (ps. 49-50).

así como Hércules domó las fieras e los tiranos antes que sostoviese el çielo e osase poner a ello, así deven los que al çielo venir quieren primero domar los viçios antes que se atrevan a coger los sagrados ramos de las eroicas virtudes.”⁶⁶³² La lliçó moral que transmet el *Curial* té molt a veure amb aquest plantejament de base medieval (vici *versus* virtut, salvació *versus* condemniació de l'ànima), però s'edifica ja sobre nous fonaments ideològics, de signe humanístic: llibres de ciències liberals i filosofia moral clàssica, per a esdevenir virtuós; obtenció d'una glòria terrenal i mundana, neoplatònica; inspirada en la que prometen els clàssics i el *Somnum Scipionis*.

Una part del vocabulari literari de *Curial e Güelfa* transporta al català ressons de la terminologia castellana utilitzada per Enric de Villena en la seua visió de la literatura; però, això sí, sense reproduir la seua feixuga retòrica. Algunes expressions manlevades de Villena són més aviat anecdòtiques. Així, per exemple, l'anònim del *Curial* escriu: “la brevidad del temps no consentia que millor se fes” (*CeG* II.40); “molts imitadors e servidors en multitud copiosa, los quals, per gràcia de brevidat, lexaré de nomenar” (*CeG* III.79); “No curaré de nomenar la manera de les viandes, vins, juntes ne dances, que assats n'e parlat en aquests llibres, e leix-ho per gràcia de brevidat” (*CeG* III.103). *Brevidat* és un cultisme llatí ben documentat en el castellà del segle XIV, que l'anònim incorpora al *Curial* recordant l'ús que en feia Villena en els seus pròlegs: “E ya sea aquí no estén deduzidos espeçificamente cada uno de los nombrados estados por cada un trabajo..., sinon implícitamente e sumaria, por gràcia de brevedat” (introducció a *Los dotze treballs d'Hèrcules*, 1417, versió castellana del 1421),⁶⁶³³ i “E, aquesto proseguido e departido, puse fin a dezir en esta materia por gràcia de brevidat, de que se pagan oy los modernos; e aun porque non tenía vagar para detenerme en la prolixa ordinaçión que esto requería, ocupado de curas familiares e afligido de las adversidades, tomando aquella partes del tiempo que pude” (proemi de l'*Arte cisoria*, 1423).⁶⁶³⁴

En la referida endreça a la versió catalana original de *Los dotze treballs d'Hèrcules*, l'escriptor se sent interpel·lat pel dedicatari, Pero Pardo de la Casta, “oppinant vós yo hagués legit los ystorials, que d'açò han tractat, y poetes, qui n'an

---

⁶⁶³² VILLENA, E. de, *Los doce trabajos...*, ed. a cura de P. M. CÁTEDRA, vol. 1 (1994), ps. 101-102. Citat per VALERO MORENO, *ibídem*, p. 50.

⁶⁶³³ VILLENA, Enrique de, *Los Doce Trabajos de Hércules (Zamora, por Antón de Centenera, 1483)*, a cura de CÁTEDRA, Pedro Manuel – CHERCHI, Paolo, Universidad de Cantabria, Santander, 2007, p. 20.

⁶⁶³⁴ VILLENA, Enrique de, *Arte cisoria; the text and concordance of Escorial manuscript f.iv.1*, ed. a cura de John O'NEILL, Hispanic Seminary of Medieval Studies (“Spanish series”, 37), Madison, 1987.

guarnit ses fictions...”⁶⁶³⁵ Notem com el concepte del que és literatura segons Villena, dicotòmic, podria haver influït en el de l’anònim del *Curial*. D’una banda, estan els *ystorials* que tracten de les gestes antigues, se suposa que des d’una perspectiva fidedigna i poc adornada; d’altra, els poetes, que elaboren *ficcions* basades en aquesta realitat i les *guarneixen* amb una coloració retòrica.⁶⁶³⁶

D’una costat, hi ha els cronistes palatins (criticats per Villena per la nul·la qualitat retòrica de les seues cròniques) i els historiadors antics que no excel·liren excessivament en qualitat poètica (“Dites, gran historial”, *CeG* III.26). Tots aquests parlen i exposen en *ordo naturalis* “la veritat del fet” (*CeG* III.34), de la qual tracta la sentència equànime del cavaller novel·lesc en *Curial e Güelfa*. D’altra banda, els poetes, és a dir, els autors de poesia i de literatura de ficció en general –la veu *poètica* tenia un sentit molt ampli en el segle XV– escriuen per al gaudi dels homes *de ciència*. Ells no escriuen “contra veritat”, com els ho vol retraure el fiscal Apol·lo (*CeG* III.34), sinó per a instruir, com s’exposa en Benvenuto da Imola, comentant Dante: “*Poetae... licet fingant, non mentiuntur.*”⁶⁶³⁷ Nogensmenys, elaboren el discurs en un registre d’*ordo artificialis* i en un nivell literari tan elevat, que la veritat històrica i filosoficomoral que transmeten resulta accessible tan sols a una elit privilegiada en *ciència* i *sapiència*, ben coneguda en el medi àmbit cultural on es gesta la novel·la cavalleresca: els humanistes. La conclusió és, doncs, claríssima, i deu molt al mestratge de Villena: la *Ilíada* d’Homer no la pot entendre bé qualsevol (“Homero ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima”); sí, en canvi les *Històries troianes* de Dictis i Dares, que “scriviren la veritat” (*ibidem*), reelaborades per Guido delle Colonne.

Enric de Villena obrí les portes als cortesans aficionats a la lletra –el del *Curial*, malgrat la seua major preparació intel·lectual que el mestre, no deixa de ser un amateur– perquè s’endinsaren en matèries literàries fins aleshores poc explorades a la Península Ibèrica. Èmul voluntarista dels comentaristes italians, es deixà influir fins i tot per conceptes com la “vida çevil” tan característics del primer humanisme florentí. I

---

⁶⁶³⁵ Endreça transcrita en VILLENA, Enrique de, *Los Doce Trabajos...*, p. 111.

⁶⁶³⁶ Villena llegia Eiximenis de menut, al palau ducal de Gandia, per recomanació del seu avi Alfons el Vell. Allí aprengué que el franciscà es referia a Valeri Màxim com “lo gran historial e poeta”. Vegeu RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *De l’edat mitjana al Renaixement (Figures literàries de Catalunya i València)*, Aymà (“Guió d’or”, 6), Barcelona, 1948, p. 12. D’ací que adoptara el jove Enric aquesta terminologia, que passà després al *Curial*, als sonets de Santillana, al *Tirant* (en el plagi que fa Martorell del proemi de Villena), als poemes de Juan de Mena (que parla d’Estaci com una “poeta excelente e grand istorial”), etc.

⁶⁶³⁷ Sobre la dependència del *Curial*, en molts aspectes, del metratge de Da Imola, tractarem en el capítol II.1.6, dedicat als comentaristes de Dante.

aconsegüí dirigir l'atenció literària d'alguns nobles –cosa criticada, entre d'altres, per Alonso de Cartagena– cap als clàssics pagans i la poesia profana dels antics. Apartà, a més, l'exegesi literària del llatí on es refugiaven les elits lletrades i de l'altar, per a posar-la a disposició dels laics de la cort, dels cavallers fonamentalment. Explica Juan Miguel Valero que Villena interpreta els tantejos de l'exegesi dantesca “como glosa civil, en la que el objeto de debate moral no es tanto Dios o una perspectiva anagógica como la sociedad política, que, desde el siglo XII y en toda Europa, se lanza a un proyecto de construcción de sentido de sí misma a través de la ficción y la historia.”⁶⁶³⁸ L'anònim redactor del *Curial* és un continuador d'aquesta idea de cultura laica, que es materialitza en clau novel·lesca o de *comèdia humana*: inspirada en la de Dante, però no *divina*, ni sotmesa a intencions anagògiques; únicament, de caràcter filosoficomoral. L'escriptor porta el seu heroi de ficció de turisme a Jerusalem, per a coronar-lo després al recinte pagà del Parnàs. *Curial e Güelfa* representa, en certa manera, la culminació literària dels ideals projectats en l'obra d'Enric de Villena: accés dels laics a la cultura, sobretot els cavallers *scientífichs*, i llibertat lectora i creativa.⁶⁶³⁹

En el pròleg dels *Treballs*, Enric de Villena manifesta la seua intenció de ser clar en l'exposició, “usando del común hablar e fuyendo o apartando, siquiera esquivando quanto pudo de los intricados e menos entendidos por legos vocablos a fin de que a muchos pudiese aprovechar e comunicarse.”⁶⁶⁴⁰ La intenció del cavaller es queda en això, en intenció, perquè la seua elocució acaba sent llatinitzant, farcida de neologismes de collita pròpia i contrària al geni de la llengua castellana. No en canvi la natural exposició narrativa de les coses que domina en l'autor del *Curial*, el qual, sobre haver llegit i oït recitar moltes vegades l'obra de Villena, com ell mateix confessa (*CeG* III.0), no s'ha deixat dur per aquest artifici. Sap excusar-se, això sí, amb els *legos* que ouen recitar amb ell Villena i que esperen la seua obra, advertint-los que “ab humil e baix

---

⁶⁶³⁸ VALERO MORENO, J. M., *Textual texedura...*, p. 193.

⁶⁶³⁹ Molt intuïtivament, CINGOLANI, Stefano M., *Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (ps. 150-151 i 156-157), encara que “pensa” en una obra escrita a Catalunya, veu imprescindible recórrer a un debat castellà, el de les armes i les lletres, per a analitzar com pertoca els plantejaments i les intencions literàries de l'anònim del *Curial*.

⁶⁶⁴⁰ VILLENA, Enrique de, *Los Doce Trabajos de Hércules (Zamora, por Antón de Centenera, 1483)*, a cura de CÁTEDRA, Pedro Manuel – CHERCHI, Paolo, Universidad de Cantabria, Santander, 2007, p. 13. L'adjectiu *intricado* era conegut i usat en àmbit cortès castellà, en el sentit en què l'utilitzen Villena i l'anònim del *Curial*. Per exemple, en la ressenya que fa Juan Alfonso de Baena del poeta Gonzalo Martínez de Medina (Sevilla, ca. 1380-1434): “Fue omne muy sutil e intricado en muchas cosas, de buscador de sotiles invenciones.” En BAENA, Juan Alfonso de, *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV)*, ed. a cura d'Eugenio de OCHOA, Tipogr. de La Publicidad, Madrid, 1851, p. 370.

parlament proceyré axí com sabré a aquest tercer e derrer libre, lo qual és algun poquet pus intricat que ·ls altres primers” (*ibidem*). El concepte d'*intricat* és, com s'observa, el mateix que el del mestre: el de coses difícils de comprendre als llecs. Un altre exemple ens ajudarà a comprendre-ho millor. En el *Cancionero de Baena*, abans de transcriure els “preguntas e desires” de Gonzalo Martínez de Medina, el compilador adverteix el lector que aquest “fue omne muy sutil e intricado en muchas cosas, de buscador de sotiles invenciones.”⁶⁶⁴¹ Intricat és ‘subtil’: difícil d'entendre a la primera, que requereix d'agudesa mental o de preparació intel·lectual per part del receptor.

Sens dubte, el concepte d'home o cavaller *científic* de què fa ús l'escriptor de *Curial e Güelfa* deu molt al de Villena. Aquest diferenciava el lector o estudiós científic d'aquell que era realment un home de ciència: un doctor escolàstic, un poeta cèlebre, un humanista o un professional de les lletres. A aquesta darrera categoria se la denomina “omnes de sciencia” en els *Treballs* de Villena, i “hòmens de sciencia” o “de molta sciencia” en el *Curial*. El cavaller científic no assoleix tal nivell intel·lectual, però aprofita dels contactes amb aquests savis per a formar-se en arts i poètica. Es tracta d'un nou tipus de lector, bibliòfil o estudiós sense pretensions de *professar* en la ciència, sinó de gaudir-ne. Emergeix així la figura del *lletraferit* o lector *romançista*,⁶⁶⁴² com l'anomena Villena, que estudia preferentment en llengua vulgar o romanç per a accedir a un saber generalment contingut en textos llatins, però susceptible de ser traduït, arromançat, glossat, explicat i *declarat* als laics. Enfront del cavaller científic o curiós, s'alça la figura ja consolidada –i, en certa manera, elitista i corporativista⁶⁶⁴³– de l'home *lletrat*, d'aquell que ja posseeix aquesta ciència en abundància, per haver estudiat durant molts anys; per haver-s'hi dedicat des de la “tendra edat” i per haver-ne consagrat la vida. “Si yo les hagués en la mia tendra edat servides...”, es lamenta retòricament l'autor de *Curial e Güelfa*, quan parla de les Muses (*CeG III.0*).⁶⁶⁴⁴

---

⁶⁶⁴¹ BAENA, Juan Alfonso de, *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV)*, ed. a cura d'Eugenio de OCHOA, Tipogr. de La Publicidad, Madrid, 1851, p. 370.

⁶⁶⁴² Expressió que, com s'ha vist, usava Villena per als laics com Santillana que, sense saber gaire gramàtica llatina, procuraven consumir la cultura dels antics en versions arromançades. En Itàlia, com és ben sabut, proliferaven també aleshores aquestes versions en *volgare*, conegudes com *volgarizzamenti*.

⁶⁶⁴³ Vegeu MARAVALL, José Antonio, Los “hombres del saber” o letrados y la formación de su conciencia estamental, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 331-363.

⁶⁶⁴⁴ S'entén així, perfectament, la mencionada confessió de l'autor en el pròleg: “E si yo les hagués en la mia tendra edat servides [les Muses], ara ·m socorrerien e ajudarien com als altres servidors seus [els literats, els consagrats des de la més tendra edat a llegir i escriure, o a poetar, segons el cas], mas yo no curí d'elles ne les coneguí [perquè no pertany a aquest estament, sinó, amb tota seguretat, a l'estament militar, com Villena], e per ço elles no curen de mi ne ·m conexen” (*CeG III.0*).

El representant del nou model cultural, el lector cortesà laic, és algú com Enric de Villena, o com l'anònim del *Curial*, o com el seu *alter ego* de ficció: aquell cavaller llombard que “era home científich e qui nulls temps lexava l'estudi” (*CeG* III.24). L'adjectiu *scientificus* s'empra en aquesta direcció: la de designar els aficionats i els estudiosos dels clàssics. És compartit o compatible amb el primer humanisme florentí (Coluccio Salutati) i amb l'escola pedagògica ferraresa de Guarino Veronese. L'usa en un sentit equivalent al del *Curial*, per exemple, Michele Savonarola, un preceptor ferrarés que visità la cort de Nàpols.⁶⁶⁴⁵ Però també és present ja a l'obra de Villena, i en un sentit que connecta molt amb l'espirit estudiós de Curial. A Castella, trobem també un Rodrigo Alonso de Pimentel, II comte de Benavente (1420-1440), que s'autotitula ell mateix “noble e científico cavallero” en el pròleg a una compilació que realitzà de les *Dècades* de Titus Livi (1439).⁶⁶⁴⁶ Del marquès de Santillana, Hernando del Pulgar afirmava que “tenía siempre en su casa doctores e maestros con quien platicava en las ciencias e leturas que estudiava.”⁶⁶⁴⁷ Tot cavaller científic, convenia que fóra mecenes preclar. És a dir, que tinguera al seu voltant, assessorant-lo, auxiliant-lo en matèria d'estudis, alguns amics humanistes, traductors, copistes, etcètera.

Per això, Curial el llombard –criatura modèlica de ficció que té molt a veure amb el seu creador– no es conforma amb cercar llibres de totes les matèries i amb celebrar la “vigília” de l'estudi. També procura conversar amb aquells que més saben: “És molt abte e virtuós, savi e de gran e notable consell”, diu d'ell el rei de França; “però no me'n meravell, car entre los grans philòsofs, poetes e oradors, veig que és tengut en gran stima” (*CeG* II.116). El personatge, com el mateix escriptor, ha de ser humil en les seues pretensions culturals, perquè les seues possibilitats intel·lectuals i formatives no li permeten d'excel·lir tant: “Callem, donchs, los qui sabem poch, davant aquells qui saben molt” (*CeG* III.0). Els homes lletraferits, els lectors laics diletants, els cavallers científics, no poden fer altra cosa que respectar humilment la ciència i la sapiència dels

⁶⁶⁴⁵ Com veurem en el capítol II.1.6, quan tractem dels humanistes que servien de referent a l'anònim.

⁶⁶⁴⁶ Citat en CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, p. 66, n. 28. Vegeu també BECEIRO PITA, Isabel, Los libros que pertenecieron a los condes de Benavente entre 1434 y 1530, dins *Hispania. Revista española de historia*, vol. 43, núm. 154, Madrid, 1983, ps. 237-280 (p. 241). Pimentel posseïa, entre altres obres, un exemplar de les glosses de l'*Eneida* de Villena (ibídem, p. 272, núm. 49 de l'inventari), d'on extragué la idea i el concepte de cavaller científic.

⁶⁶⁴⁷ PULGAR, Fernando del, *Claros varones de Castilla*, ed. a cura de Robert Brian TATE, Oxford University Press, Oxford, 1971, p. 24. Citat per RUBIO TOVAR, Joaquín, Traductores y traducciones en la Biblioteca del Marqués de Santillana, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan Salvador (coord.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 4, ps. 243-252 (ps. 244-245).

literats clàssics (els “grans poetes” antics i moderns, autors “de reverenda letradura”), i la dels humanistes, els “hòmens de molta ciència” que els interpreten. Com que no adquiriran mai la sapiència d’Apol·lo, sinó en somnis, s’hauran de conformar estudiar les ciències liberals. Amb aquesta preparació, podran arribar a gaudir amb plenitud de “la ciència de Baco”: la filosofia moral dels antics, accessible a tothom amb un mínim nivell cultural, i aconsellada als curials pels preceptors humanistes.

* * *

El concepte d’home o cavaller científic –estudiós, aficionat als clàssics i a la poesia d’estil *alt i sublim*– que manegen Enric de Villena i els seus epígons (els nobles Santillana, Pimentel, Guzmán i l’anònim del *Curial*, que, si llegim atentament el pròleg III.0, veurem que era noble també⁶⁶⁴⁸), es completa amb l’admiració que manifesten tots ells per Hèrcules. Des de Coluccio Salutati i el seu *De laboribus Herculis* (1406), l’heroi mític havia esdevingut un ídol representatiu de les aspiracions intel·lectuals de tot estudiós que tinguera per horitzó viure virtuosament.⁶⁶⁴⁹ Com a tal ídol és exhibit en el capítol transcendental de *Curial e Güelfa*, el de l’aparició de Bacus, quan el cavaller decideix redreçar moralment la seua vida, i dedicar-la harmoniosament a les armes i les lletres. La cosa té fàcil explicació si llegim Salutati (ll. II, cap. 11):

“Altera moralis expositio conceptus Herculei (...): Pertinet enim scientia ad animam, non ad corpus. Alchmena [la mare d’Hèrcules] vero domi remanet quia carnales appetitus revocant animam ab effectibus studiosis. Concumbit autem cum Alchmena Iupiter, hoc est ratio cum appetitu carnali, qui dicitur ‘sensitivus’, ex quo mox concipitur Hercules, id est vir scientificus sive philosophus. Nam postquam sensitiva vis parere cepit cum obedientia rationi, vir proficit et in scientie perfectionem evadit.”

Hèrcules és també el símbol mitològic del control de les passions naturals per una ànima racionalment enfortida, per mitjà de l’estudi dels llibres. Així ho demostra exemplarment el Curial de la novel·la anònima. La ciència naix, segons l’humanista toscà, de l’obediència que cal que presten els sentits a la raó. L’anònim, que ha tingut a

---

⁶⁶⁴⁸ Us remetem al “retrat robot” elaborat en el capítol I.2.6.

⁶⁶⁴⁹ Sobre aquesta obra del canceller de Florència, una exhibició enciclopèdica de saber, amb coartada exegètica i amb dissertacions sobre temes polítics i filosòfics diversos, vegeu MONTI, Carla Maria, “De laboribus Herculis”: l’*opus ingens* di una vita, dins DE ROBERTIS, Teresa – TANTURLI, Giuliano – ZAMPONI, Stefano (eds.), *Coluccio Salutati e l’invenzione dell’Umanesimo*, Florència, 2009, ps. 117-122.

accés a aquesta interpretació al·legòrica de Salutati, es preocupa de recordar-nos que Hèrcules és “fill de Júpiter e de Almena”, de la raó humana i de la passió natural. Però també insisteix en que el domini de la raó sobre les passions, a fi de produir un home científic i moralment virtuós, com fou el mític Hèrcules.

En *Curial e Güelfa*, el cavaller *errant* de ficció, penedit per haver abandonat els estudis i haver-se lliurat a l’*“appetitu carnali, qui dicitur ‘sensitivus’”*, s’adona de la seua “errada” gran. S’agenolla llavors davant d’Hèrcules, de manera reverencial, quan observa la seua figura emblemàtica just al costat de l’Astronomia al·legoritzada i del mateix Bacus: “Hèrcules, fill de Júpiter e de Almena, lo qual mentre visqué fonch lo pus fort e pus savi del món” (*CeG* III.79). Salutati, com s’ha vist, al·legoritza en els dos progenitors d’Hèrcules la dicotomia d’una condició humana sotmessa a tensions entre la Raó (Júpiter) i la Passió (Alcmena). Ambdues forces són naturals i l’única manera de conciliar-les és sotmetent les passions naturals al dictat de la raó, per mitjà de l’estudi, que ajuda a viure virtuosament, buscant un equilibri aristotèlic. En *Los dotze treballs* de Villena, l’Hèrcules que venç el senglar de Calidònia o d’Erimant (treball que l’autor presenta amb el número 11), representa al·legòricament la victòria interna contra el “puerco” que tot humà que “se da a deleytes (...), cegándose en las sensuales cosas” pot engendrar dintre. L’animal “es el cuerpo que el hombre cría estando desierto de virtudes”. Per contra, l’Hèrcules que s’imposa al “inicuo e maligno puerco del cuerpo” encarna la perseverança en la virtut per a recuperar “la perdida gracia”, d’acord amb una interpretació compatible amb la doctrina cristiana.⁶⁶⁵⁰ Quan el cavaller Curial aprén aquesta lliçó, de la mà de Bacus i amb Hèrcules per referent (una lliçó pagana ja, però amb paròdia cristiana servida per sant Gregori), fa esmena de vida. S’agenolla davall el model heroic a seguir, l’Hèrcules al·legòric que acompanya el déu filòsof i el seu seguici de ciències. És a dir, que, posat de bell nou davant la “Y” pitagòrica d’Hèrcules, cruïlla de camins, el jove abandona definitivament l’ample vial de l’esquerra (el vici) per a endinsar-se per la senda estreta de la virtut humana.⁶⁶⁵¹

---

⁶⁶⁵⁰ VILLENA, Enrique de, *Los doze trabajos de Hércules* [Burgos, Juan de Burgos, 1499], ed. digital a cura d’Eva SOLER SASERA, Universitat de València <parnaseo.uv.es/Lemir/textos/Hercules/Villena_Hercules.htm>

⁶⁶⁵¹ Com explica molt bé BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292 (p. 289).

Com és ben sabut, durant el Renaixement, especialment en el segle XVI, la figura d'Hèrcules serà una de les preferides pels pintors i els escultors. Associaran sovint les heroïcitats mitològiques del fill de Júpiter –utòpica conjugació de força i sapiència– a la representació iconogràfica de reis i emperadors. Alguns aristòcrates i prínceps del segle XV són capdavanters en aquesta admiració per l'heroi antic. I, entre aquests, no sols es troba Enric de Villena en àmbit hispà quatrecentesc, sinó també Carles d'Aragó, príncep de Viana. En un inventari de la seua biblioteca, del 1455, en vespres de passar de Navarra a París i de París a Nàpols, es documenten *Los treballs d'Èrcules*.⁶⁶⁵² Decorava, a més, les seues estances privades amb una col·lecció de tapissos o de draps d'Arràs historiatos que apareix en inventari com els “draps dels perills de Èrcules.”⁶⁶⁵³ Cal preguntar-nos, també, si l'autor de *Curial e Güelfa*, en elegir la figura profana d'un déu intercessor com Hèrcules, no estava pensant en algun altre príncep dedicatari del llibre, que podria ser perfectament Ferran d'Aragó, duc de Calàbria.

En la mateixa línia de Coluccio Salutati i de l'anònim del *Curial*, Villena proposa en *Los dotze treballs d'Hèrcules* (València, 1417), al baró d'Albaida i en general a tots els cortesans d'Alfons el Magnànim, la figura mitològica d'Hèrcules com un model cavalleresc complet, d'armes i lletres. És l'heroi a seguir i a emular. Així ho llegim (en la versió castellana) en la *declaratio* del sentit del IV treball:

“Esto fue escripto a perpetual memoria del dicho Èrcules por los estoriales, a fin que los cavalleros non menospreçiasen darse a aprender a las çiençias, segunt aquéste fizo. Ca por esso non perderán el uso de las armas, contra la opinión de muchos bivientes en aqueste tienpo o modernos, que afirman abaste al cavallero leer e escribir. Por çierto, aquestos atales non an leído e menos entendido lo que Lucano escribe en el décimo libro del valiente cavallero e enperador Julio Çésar, afirmando que jamás por ocupación de armas, sin fallesçer al uso de aquéllas, non ceçava o dexava entender o trabajar las sçiençias (...). También ignoran lo que Juvenal pone en su sátira [*Satyrae*, VII] del fuerte cavallero Archilles: cómo aprendió de Quirón el çentauro el arte de la geometría. E non es menester alongar aquí más alegaçiones, ca, si bien buscaren las pasadas e morales, siquiera

---

⁶⁶⁵² CINGOLANI, Stefano M., “Nos, en leýr tales libros, trobemos plazer e recreation”. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127 (ps. 105-106).

⁶⁶⁵³ BROCATO, Linde, Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92 (p. 70).

aprovadas istorias e ficçions poéticas, fallaran muchos otros averlo así seguido de los grandes señores e otros muchos, e casi la mayor parte.”⁶⁶⁵⁴

Aquestes paraules ressonen en el *Curial* en boca del rei de França, quan fa elogi de Curial perquè segueix les passes dels reis antics: “Car tots los reys, en cavalleria, e encara en sciència, hagueren principi, car sens aquella [ciència] non fóran majors que los altres” (*CeG* II.116). S’incideix, d’altra banda ací, com en altres textos de Villena, en la dicotomia abans analitzada entre historiadors i poetes, i entre el valor o apreciació distinta de les respectives obres: les “aprovadas istorias” i les “ficçions poéticas”. Les primeres són *aprovadas* pels eclesiàstics perquè transmeten *veritats* transparents; les segones, haurien de ser tolerades i acceptades també com a moralment útils, perquè – com justifica l’autor del *Curial*– procedeixen de “sompni sompniat” i “no és forçat que les gents ho creeguen. Que no és article de fe!” (*CeG* III.25).

Tal com suggereix Hèctor Gonzàlvez,⁶⁶⁵⁵ en l’elecció d’Hèrcules per Enric de Villena, a l’hora de presentar-lo d’espill de cavallers, pogué influït la lectura de les glosses que el dominicà britànic Nicholas Trevet (o Trivet, 1258-*ca.* 1328) féu de la *Consolatio Philosophiae* de Boeci. Per la Península Ibèrica circulaven diferents versions castellanques de la consolació boeciana que venien acompanyades de les glosses de Trevet. Com, per exemple, la que posseïa el gran conestable Ruy López Dávalos, amic d’Enric de Villena. O la que el 1436 realitzà Pedro de Valladolid per al rei Joan de Navarra, on es pot llegir sobre Hèrcules (Madrid, BNE, ms. 10193, f. 71r/v) una consideració de Trevet relacionable amb Sèneca (*De beneficiis*, IV, viii, 1-2):⁶⁶⁵⁶

“Todos los dichos enxienplos e todas las dichas cosas son puestas ha provar que las buenas personas e virtuosas e sabias no se deven desmayar, nin su coraçón derrocar por fortunas contrarias, por fuertes que sean; mas dévelas sofrir vigorosa mente e virtuosa. Ca, final mente, si las sufre bien, aura aquello que justa mente

---

⁶⁶⁵⁴ VILLENA, Enrique de, *Los doce trabajos de Hércules*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994), ps. 32-34.

⁶⁶⁵⁵ GONZÁLVEZ ESCOLANO, Hèctor, Els models cavallerescos en el *Curial e Güelfa*, dins BRUMME, J. i al. (eds.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 42. *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Anglo-Catalan Society – Associazione Italiana di Studi Catalani – Deutsch-Katalanische Gesellschaft – North American Catalan Society – Fundació Congrés de Cultura Catalana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, vol. 1, ps. 37-60; reed. dins FRIEDLEIN, Roger – NEUMEISTER, Sebastian (ed.), *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l’edat mitjana i la modernitat*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 31-48 (p. 47).

⁶⁶⁵⁶ Com veurem en el capítol II.1.7, quan tractem de Sèneca i el *Curial*.

desea, e aún mucho más. Por las quales cosas, la Philosophia ha despertado ha todas las gentes por tanto que alcancen el sobirano bien final. Dize ansí, o varones: ‘Sabes vos sabia mente e poderosa e virtuosa mente defender, e non vos querades dexar derribar por las fortunas fuertes, si quieres tener la carrera e el camino celestial, e tomad enxiemplo del muy noble varón Ércules’.⁶⁶⁵⁷

Enric de Villena ho té molt clar: ell pretén projectar en àmbit hispànic la imatge d’Hèrcules rescatada per Trevet i els humanistes italians com “espejo actual a los gloriosos caballeros en armada cavallería”,⁶⁶⁵⁸ però no sols per les seues proeses en les armes, sinó també –com exposa Jeremy Lawrance– “rather like Curial, a considerable natural philosopher and scholar as well”.⁶⁶⁵⁹ La insistència d’aquests literats en la figura bifront d’Hèrcules –home d’armes i de lletres– com a reflex utòpic, mitològic, oníric, al·legòric –poètic, al cap i a la fi–, ens porta a parlar, seguint Eugenio Garin, de l’afirmació de l’individu que comporta l’avanç de les idees de l’humanisme. Si bé ho mirem, el Curial que es reclou estudiant; i avança en armes i en ciència, *ergo* en tota virtut, “per sos mèrits”, és un individu sol davant el món; o davant les adversitats que li procura l’adversa Fortuna des del moment en què cau o recau en el vici. El seu combat és un combat individual, contra aquestes adversitats i contra si mateix. Representa un nou model cultural de caient humanista dibuixat per Garin a partir dels autors italians de la primera meitat del Quatre-cents: el de l’home que estudia i s’edifica ell mateix aprenent dels filòsofs antics i, per mitjà de la *virtù*, supera els infortunis.⁶⁶⁶⁰ L’afany de Coluccio Salutati per restablir la celebritat d’Hèrcules –molt diluïda en l’edat mitjana– i convertir-lo en icona de l’home nou del Renaixement,⁶⁶⁶¹ trobà resposta en l’anònim del *Curial*, gràcies a la mediació d’un italòfil com era Villena.⁶⁶⁶²

---

⁶⁶⁵⁷ SAQUERO, Pilar – GONZÁLEZ, Tomás, Las glosas de Nicolás de Trevet sobre los *Trabajos de Hércules* vertidas al castellano: el código 10220 de la Biblioteca Nacional de Madrid y Enrique de Villena, dins *Epos. Revista de filología*, 6, Madrid, 1990, ps. 177-198 (p. 189).

⁶⁶⁵⁸ VILLENA, E. de, *Los doce trabajos...*, p. 6.

⁶⁶⁵⁹ LAWRENCE, Jeremy N. H., On Fifteenth-Century Spanish Vernacular Humanism, dins *Medieval and Renaissance*, dins MICHAEL, I. D. – CARDVELL, R. (eds.), *Essays in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford, 1985, ps. 63-79 (p. 71).

⁶⁶⁶⁰ GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 67.

⁶⁶⁶¹ Se’ns està anunciant, amb aquesta recerca de referents pagans i mitològics, la consolidació d’un nou tipus de noblesa cortesana a Europa. Vegeu BUTINYÀ, Júlia, Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l’Edat Mitjana a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312 (p. 294).

⁶⁶⁶² Com bé diu CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intellectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994,

Un altra influència que hauria pogut rebre l'anònim del *Curial* de Villena és la de l'afició a l'astrologia *judiciària*, és a dir, a l'influx exercit pels astres sobre els comportaments humans. La lectura d'algunes consideracions astrològiques de Villena, de fet, podria ajudar-nos a interpretar, per exemple, els auguris astrològics amb els quals l'escriptor encapçala, un tant capriciosament, el llibre II del *Curial*:

Enric de VILLENA, Glossa b de la lletra d'endreça de l'Eneida (BNE, Ms. 1874, f. 2r)⁶⁶⁶³

Esto diçe [l'autor] por quanto en su nascimiento estovo el Sol en Aries, que es casa de Mares. E, segunt es escripto en los *Juicios de Astrología*, quando esto así acaesçe al naçido, es naturalmente inclinado a sciencia (...). E por esto el dicho don Enrique naturalmente era mucho inclinado a las científicas cosas.

ANÒNIM

Curial e Güelfa, llibre II, proemi

Aquest Mars és planeta calt (...). La sua casa és en lo signe de Leó; dejús d'ell és lo signe de Escurpí e de Àries, e regna en lo signe d'Escurpí (...). Tempera Jovis e Venus la sua malícia; los seus effectes són calts, e de sa natura produeix luxúria, encara que lo signe de Leó a açò ·l· conforta.

Ambdós autors presten atenció, recurrent a manuals d'astrologia. No tant a la part de l'astronomia que estudiava el moviment dels cossos celestials (l'al·legòrica donzella *Motus* del *Curial*, III.79), com aquella que estudiava l'efecte d'aquest moviment sobre els comportaments humans (la donzella *Effectus*; *ibidem*). El llibre al qual al·ludeix Villena és el *Libro conplido en los iudizios de las estrellas* d'Alí abén Ragel Abreschí, molt popular a la Castella medieval i a la resta d'Europa.⁶⁶⁶⁴ Els manuals d'on extreia notes astrològiques l'anònim del *Curial* no diferirien molt d'aquest. A la València d'Alfons el Magnànim, al voltant del 1420, coincidiren a la cort Enric de Villena i el gran conestable de Castella en l'exili, Ruy López Dávalos, al qual “plazíale mucho oír a estrólogos, que es un yerro en que muchos grandes se engañan”, segons Fernán Pérez de

ps. 124-159 (ps. 144-145) el principal influx de Villena sobre l'anònim del *Curial* el representa el fet d'haver-li proporcionat models o referents culturals com la mateixa figura d'Hèrcules.

⁶⁶⁶³ Citat per COTARELO MORI, Emilio, *Don Enrique de Villena. Su vida y sus obras*, Tipogr. Sucesores de Rivadeneyra, Madrid, 1896 (p. 126).

⁶⁶⁶⁴ ORDÓÑEZ DE SANTIAGO, Carmen, *El pronóstico en Astrología. Edición crítica y comentario astrológico de la parte VI del 'Libro Conplido en los iudizios de las estrellas, de Abenragel'*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2006. Sobre l'extraordinària divulgació d'aquesta obra, vegeu VICENTE GARCÍA, Luis Miguel, La importancia del *Libro conplidno de los iudizios de las estrellas* en la astrología medieval. Reflexiones sobre la selección de obras astrológicas del código B338 del siglo XV del Archivo Catedralicio de Segovia, dins *Revista de literatura medieval*, 14/2, Madrid, 2002, ps. 117-134.

Guzmán.⁶⁶⁶⁵ És probable que l'autor del *Curial* s'haguera format en aquest ambient tan receptiu a la ciència dels astres, la més elevada en l'escala del saber de les arts liberals; reproduïda al·legòricament en el capítol III.79 de la novel·la: “ja pus prop de Baco”, com a porta definitiva d'accés a la filosofia. Pel que fa a la cort de Nàpols, sols tenim notícia d'un cortesà que s'interessara per aquesta matèria. Era Enyego d'Àvalos, fill estudiós del supersticiós conestable Dávalos i posseïdor de manuals d'astronomia i astrologia.⁶⁶⁶⁶ El seu inseparable germà uterí, Enyego de Guevara –no tan estudiós, però sí més poderós i influent– posseïa una enciclopèdia occitana versionada en català, d'on eixiran materials que ornaran astronòmicament el *Curial*. Però d'aquest afer ja ens ocuparem més avall, quan tractem de les fonts provençals.

* * *

L'autor del *Curial* té interès a associar la figura modèlica del seu cavaller de ficció amb Hèrcules, però també amb Enees. Lector i estudiós de l'*Eneida* de Virgili, trasllada una part de l'acció al Tunis medieval i islàmic, per a recrear en ambient exòtic escenes que evoquen els amors d'Enees i la reina Dido. Una de les curiositats més interessants d'aquest episodi és la idea de presentar un Curial ja format en “sciència”, que es dedica a explicar el *Virgili* a la jove –i també estudiosa– donzella Camar. Com a bon “maestre” o preceptor, a l'estil d'un Villena exegeta, o de qualsevol mentor humanista, el cavaller “li declarava moltes coses” (*CeG* III.43).

El verb *declarar* és el que emprà Enric de Villena quan explica les lliçons morals que es deriven de les *veritats* ocultes davall el “velo rhetorical” amb què els poetes guarneixen les històries antigues.⁶⁶⁶⁷ La iniciativa, emperò, d'estudiar “l'*Eneydos* de Virgili” és d'ella: és ella la que “legia” el llibre. El pare, un senyor poderós molt ben relacionat amb la cort del rei de Tunis, “lo havia haüt del rey”, se suposa que en préstec; en paral·lel amb allò que era habitual en biblioteques d'estat com la mateixa de Castel Nuovo de Nàpols. La curiositat principal és que el text de Virgili es troba, no en el llatí original, sinó traduït “en lengua materna”, en àrab. S'està reivindicant, amb aquestes premisses, l'accés de tothom a la cultura dels clàssics, una de les principals reivindicacions d'Enric de Villena i dels seus deixebles: el marquès de Santillana, el

---

⁶⁶⁶⁵ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas* [1450-1455], ed. a cura de R. B. TATE, Tàmesis, Londres, 1965, p. 31.

⁶⁶⁶⁶ Us remetem al capítol I.3.5.

⁶⁶⁶⁷ Vegeu CÁTEDRA, Pedro Manuel, El sentido involucrado y la poesía del siglo XV. Lecturas virgilianas de Santillana, con Villena, dins MENÉNDEZ COLLERA, Ana, – RONCERO, Victoriano (eds.), “*Nunca fue pena mayor.*” *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, ps. 149-161 (p. 150).

comte de Benavente, Nuño de Guzmán, l'anònim del *Curial*... Qualsevol, fins i tot una donzella de Tunis, pot llegir, estudiar i comprendre les lliçons de filosofia moral que deriven dels clàssics d'Antiguitat grecoromana, i aplicar-les després quan convinga al seu comportament, de manera que es manifeste en ella la virtut. Així ho farà la mateixa Camar, en recórrer a l'exemple de Cató per a justificar estoicament el seu suïcidi.⁶⁶⁶⁸ El requisit perquè els laics –els cavallers, els burgesos, les donzelles literates, tothom– accedisca a aquest saber, el dels *studia humanitatis*, és que siga traduït (*volgarizzato*, arromançat) a les llengües “maternes”. El que realment importa, se'ns està comunicant, no és la llengua en què hom aprenga la “sciència”, sinó els beneficis morals i intel·lectuals que obté l'humà “científich” que s'esforça en l'estudi.

El llibre que Curial ajuda a estudiar a Camar està tan “ben glosat e moralizat”, que és impossible, en l'àmbit cultural on s'escriu *Curial e Güelfa*, no pensar en l'*Eneida* glossada i moralitzada en llengua materna per Enric de Villena.⁶⁶⁶⁹ Ara bé, aquest no és l'únic llibre que estudien junts Camar i Joan/Curial. També hi ha a disposició de la jove, com a part d'una biblioteca particular, o de préstecs de la mateixa biblioteca reial, “molts altres llibres, en què la donzella passava temps.” El resultat d'aquest esforç individual, i del suport d'un esclau transformat en preceptor, és que la donzella esdevé “tan entesa, segons la sua tendra edat, que açò era una gran maravella.” Seria una meravella a la cort d'Alfons el Magnànim, entre les donzelles de procedència ibèrica, però no entre les donzelles riques i princeses d'Itàlia, que es dedicaven des de l'adolescència, seguint el consell dels humanistes, a l'estudi dels clàssics. El que se'ns està aconsellant és l'oportunitat de seguir l'exemple dels italians, i educar no sols els donzells, sinó també les donzelles, en estudis d'humanitat. A tal efecte, és imprescindible per al laic o per al jove estudiós la presència d'un “maestre”, paper que assumeix Curial en la ficció, perquè “sabia molt bé tot lo Virgili e los altres llibres” i, per tant, “li declarava moltes coses que ella no sabia ne entenien”. Prèviament, i diguem-ne que per necessitats del guió, Joan/Curial havia d'haver après “molt bé aquella llengua” moresca de Tunis, gràcies a Camar, que “mostrà-li legir e scriure”.

Totes aquestes consideracions, a banda de contribuir a retratar l'anònim com un deixeble de Villena, ens porten a veure'l com un possible client dels *cartolai* florentins

---

⁶⁶⁶⁸ D'aquest aspecte, i del personatge de Camar, tractarem amb deteniment en el capítol II.1.7, quan parlem de Virgili i de Dido.

⁶⁶⁶⁹ Com sol reconèixer-ho, per norma general, la crítica. Vegeu GRIFOLL, Isabel, Càmar i les clares dones, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 1, ps. 283-318 (ps. 292-294); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 84-85 i 668.

que produïen *volgarizzamenti* de clàssics per a magnats italians. I si hi havia un magnat a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim que destacara per l'afany col·leccionista de *volgarizzamenti* de clàssics “in lingua materna” (com solien dir-ne els italians), aquest era el gran camarlenc Enyego d'Àvalos.⁶⁶⁷⁰ Fins al punt que el més cèlebre dels llibreters florentins de l'humanisme del *Quattrocento*, Vespasiano da Bisticci, el biografià per ser un dels seus millors clients. Deia Da Bisticci que, emulant l'exemple de Curial i de Camar, “dilettavasi maravigliosamente di libri, e aveva in casa sua una bellissima libreria: tutti libri degnissimi, di mano, de' piú belli iscrittori d'Italia.”⁶⁶⁷¹ També era *Aenicus* d'Àvalos (un *alter Aeneas*; un *alter Curial*?), com l'anomenava el seu amic Francesco Filelfo, un gran apassionat i estudiós de l'obra emblemàtica de Virgili. En el primer dels seus *Convivia Mediolanensia* (ca. 1442-1443), l'humanista parla de qui serà després el seu mecenes i introductor en la cort de Nàpols com un “*loquentem virgilianum*”, i el fa intervenir en debats versats sobre l'*Eneida*.⁶⁶⁷²

El desconegut autor del *Curial* segueix les passes del que podria considerar-se el seu “maestre” en l'estudi amateur dels clàssics, Enric de Villena, quan reivindica literàriament la figura heroica d'Enees, tan maltractada en l'edat mitjana; sobretot per culpa de les *Històries troianes* de Guido delle Colonne (basades en les cròniques novel·lades i apòcrifes de Dares i Dictis). Així ho denuncia el mateix Villena en la primera dedicatòria de la seua obra (1427), adreçada a l'infant Joan d'Aragó, lloctinent del seu germà, Alfons el Magnànim, en el govern del regne de València: “¡O poderoso Dios, que, pasados más de mill annos después de Eneas, susçitastes la virgiliana lengua faziéndole reparar las faltas que la *Istoria* de Frigius Dares testigua contra Eneas, así en caber en el vendimiento de su propia çibdat commo aver esfuerço remiso.”⁶⁶⁷³ En la mateixa endreça, aprofita l'avinentesa per a criticar els cronistes palatins sense formació retòrica, i elogiar l'estil sublim dels poetes antics. Segueix en això l'esperit dels trescentistes d'Itàlia, un país on els *poetae* eren coronats amb el llorer d'Apol·lo, i assenta un precedent de la defensa de la *poiesis* que significa el *Curial*.

⁶⁶⁷⁰ Vegeu la seua biblioteca, en el capítol I.3.5.

⁶⁶⁷¹ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

⁶⁶⁷² GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402 (p. 353).

⁶⁶⁷³ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vols. 2-3 (2000), vol. 2, p. 25.

Segons Sol Miguel-Prendes, l'epopeia clàssica d'Enees interessa Enric de Villena –com interessarà després, també, a l'autor del *Curial*– perquè pretén fer una lectura psicomàquica de la caiguda i restabliment d'un heroi. Així les coses, quan l'autor de la novel·la qualifica de *cayguda* el tomb que fa el seu cavaller (“E qui bé vol tenir esment a la cayguda de Curial, la qual veurets en lo següent libre...”, *CeG* III.0), no està sinó reeditant una altra caiguda que, segons Miguel-Prendes, havia interessat molt el de Villena, la d'*Enees* mitificada eternament per Virgili: “La caída de Eneas en el mar corresponde tanto a la entrada del género humano en el ámbito de Fortuna como a la caída del lector en el ‘mar de las ystorias’. En ambos deberá aprender a navegar, sorteando los cantos de sirena de la belleza sensual que le nublan la vista, esforzando ‘a remos e velas’ la nave de su ingenio para la alcanzar ‘aquel estado virtuoso bienaventurado perteneciente a la perfección del ombre.” En la glossa d'aquesta exposició, l'autor proposa –com en molts altres textos seus– un nou model de cavaller: una elit nobiliària o de govern guiada per l'intel·lecte: “El ‘piélagó’ literario, la novela de caballerías extraída de la ‘yntincción’ de la *Eneida*, habría de instruirlos en los ideales de *sapientia* y *fortitudo* cristianos encarnados en Eneas, un príncipe clásico que se construye, sin embargo, de acuerdo al patrón heroico de Job y del viajero de la *Divina Comedia*. A esta exclusiva milicia pertenecerían, andando el siglo, el héroe caballeresco Curial, pero también los miembros de la poderosa nobleza castellana, Íñigo López de Mendoza, Pedro Fernández de Velasco, los Manrique y tantos otros.”⁶⁶⁷⁴ L'anàlisi de Miguel-Prendes és molt encertada: la novel·la cavalleresca que Villena fou incapaç d'escriure, perquè no formava part del seu esperit creatiu desenvolupar històries de ficció, la realitzà pocs anys després l'anònim del *Curial*. Sens posa de manifest, d'altra banda, la diguem-ne “connexió castellana” que podria tenir l'autor de l'obra anònima catalana, amb nobles interessats en els mateixos afers culturals.

No obstant aquesta recerca insistent d'un nou model cultural per a la noblesa, reconeix Miguel-Prendes que Villena era un home encara molt medieval, per formació i per inèrcia intel·lectual. Quan aborda la “poesia” de Virgili, l'analitza “en la línea de la exégesis bíblica”. L'*auctor* és sotmés per l'exegeta a un desmuntatge textual a l'estil dels escolàstics. De manera que la relectura villenesca del clàssic acaba semblant una novel·la cavalleresca en si, amb un heroi cristianitzat artificiosament, que “libra continua batalla contra Fortuna, modelándolo según el prototipo de Boecio y Job que da

---

⁶⁶⁷⁴ MIGUEL-PRENDES, Sol, *El espejo y el piélagó. La 'Eneida' castellana de Enrique de Villena*, Edition Reichenberger, Kassel, 1998, ps. 257 i 258, respectivament.

forma al ideal monàstic.”⁶⁶⁷⁵ L’escriptor de *Curial e Güelfa* ja no participa d’aquesta visió medieval, escolàstica i cristianitzadora dels clàssics de l’Antiguitat. Ell ja treballa amb una mentalitat d’autor profà, molt pròxima a la dels humanistes contemporanis, dels quals ha après idees, actituds i aspiracions. No obstant això, és inevitable detectar en la novel·la ressons de les “dèries” d’Enric de Villena: l’autor que obrí les portes de la cultura clàssica a una nova generació de nobles *científics*.

Basant-se en els pròleg de Villena, argumenten Ángel Gómez Moreno i Maximiliaan Kerkhof que Íñigo López de Mendoza estava desitjós o ansiós per poder disposar, pel 1427, de la versió en romanç de l’*Eneida* que preparava Villena. I no era l’únic que esperava poder gaudir de la novetat, ja que hi havia també “otros cavalleros del regno que deseavan de la leer.”⁶⁶⁷⁶ Entre aquests lectors *expectants* es podria haver trobat, lògicament, l’anònim del *Curial*. Tots tres, Villena, Santillana i ell, que potser encara seria molt jove, pareix que coincidiren a la cort de València.

D’aquesta coincidència, i de la lectura assídua que dels *Treballs* i l’*Eneida* de Villena efectuava l’autor del *Curial*, es deriven contactes lingüístics (lèxics, si més no) i també erudits. Així ho detecta Emili Casanova, que adverteix que el cultisme *visivo* (‘amb visió’), conegut a Itàlia des de la fi del segle XIII, apareix per primera vegada en castellà en Villena i és present també en el *Curial*.⁶⁶⁷⁷ Crida l’atenció també la coincidència d’usos de l’adjectiu *deíficat*, que Villena hauria après llegint Antoni Canals (*De arra de ànima*, ca. 1416-1417; endreça a la reina Maria): “Com en los nostres temps (...), en diverses corts de grans senyores se lige lo tractat de Venus [el *De amore* de Andreas Capellanus], per los amadós carnals follament deíficat...”⁶⁶⁷⁸ En el pròleg dels *Treballs* (1417), Villena es refereix a Hèrcules com un heroi “entre los gentils deíficat”⁶⁶⁷⁹ i, en *Curial e Güelfa*, la deessa Venus, no molt amiga dels moralistes de tradició medieval, “per lo dit Júpiter fonch deíficada” (*CeG* III.17). Caldria explorar, doncs, monogràficament, les possibles seqüeles lexicogràfiques –ja que no per a res

---

⁶⁶⁷⁵ Ibídem, p. 259.

⁶⁶⁷⁶ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, p. XXVII.

⁶⁶⁷⁷ CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 919).

⁶⁶⁷⁸ CANALS, Antoni, *Scipió e Aníbal. De providència (de Seneca). De arra de ànima (d’Hug de Sant Víctor)*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Barcino (“Els nostres clàssics”, A.49), Barcelona, 1988, p. 121.

⁶⁶⁷⁹ Vegeu CÁTEDRA, Pedro Manuel, Sobre la obra catalana de Enrique de Villena, dins LÓPEZ, Luisa – REDONDO, Agustín (eds.), *Homenaje a Eugenio Asensio*, Gredos, Madrid, 1988, ps.127-140 (ps. 137-138).

estilístiques— que podria haver comportat per a l'autor del *Curial* sotmetre's en temps de joventut a una lectura assídua dels textos d'Enric de Villena.

Pel que fa a altres connexions erudites de Villena amb el *Curial*, Lola Badia i Jaume Torró ofereixen exemples del tipus: “Su ídolo [el de Neptú] se fazia una imagen asentada en un carro de cuatro ruedas e cuatro dalfines que la tiravan” (glossa 172 a l'Eneida), descripció que troba reflex en el *Curial*: “Neptumno..., en lo seu carro de quatre rodass, tirat per quatre dalfins” (CeG III.13). I també: “Neptumpno, adonchs, muntat en lo seu carro tirat per quatre dalfins” (CeG III.37).⁶⁶⁸⁰ Literal és, així mateix, la traducció al català operada per l'autor del *Curial* —paròdicament— de la glossa 147 de Villena, on transforma Ganímedes en fill d'un rei *Iulus* (nom aplicat per Virgili a Ascani, fill d'Enees). La ressenya mitogràfica s'integra en un satíric capítol, el de les concubines de Júpiter (III.15), farcit de confusions premeditades:⁶⁶⁸¹ “¡E tu, Ganímedes, nat de Yulo, rey dels troyans, qui per lo dit Jovis en forma d'ànguila fuist arrapat e muntat al cel, e fuist fet pincerna seu!” Tot i ser més concís l'anònim, la dependència és clara: “Ganímedes.— Éste fue fijo del rey Yulo de Troya, muy fermoso mançebo del qual fingen los poethas que Júpiter, tomada forma de águyla, lo arrebató en sus uñas de la vall de Ida e se lo subió al çielo e lo fiço su pincerna...”⁶⁶⁸²

Les irrisòries intrusions paròdiques de fragments i mots de les obres del Villena en el *Curial* exigeixen —al nostre parer— que una part del públic lector, que s'endevina restringit, estiguera familiaritzat amb l'obra de l'aristòcrata castellà i haguera bromejat sobre les seues incomptables errades mitològiques. O sobre neologismes —en realitat, hàpax estranys— del tipus *cathacímbalas*, que l'anònim redactor del *Curial* introdueix estratègicament en el proemi al llibre III, per a causar un efecte còmic. Se suposa que està descrivint com es produeix la veu humana, de la mà d'un Fulgenci filtrat per Pietro Alighieri,⁶⁶⁸³ però, de colp i volta, escriu: “dos labis, dues cathacímbales, als quals la lengua plega”, com a solució a la traducció de “*duo labia velut cimbala verborum comoda modulantia, lingua.*” Està recordant textos de les glosses a l'Eneida de Villena, com ara: “E Saturno engendró en Çibelles a Júpiter, el qual su madre escondió en la val de Yda, do eran los pueblos corybantes, e fazia tañer las cathacímbalas quando por ende Saturno pasava porque non oyese el vagido del moço”; “Allí paresçie la criança de

⁶⁶⁸⁰ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 2 (2000), p. 86. Coincidència advertida en ANÒNIM, *Curial e Güelfa...*, ed. a cura de L. BADIA i J. TORRÓ, p. 648.

⁶⁶⁸¹ Vegeu el capítol II.1.7, on tractem de *Les metamorfosis* d'Ovidi.

⁶⁶⁸² VILLENA, E. de, *Traducción y glosas...*, vol. 2 (2000), p. 74.

⁶⁶⁸³ Vegeu el capítol II.1.6, on tractem de les connexions amb Pietro.

Júpiter en la val de Ida e los pueblos coribantes e las catacímbalas que sonaban por encobrir el llorido del moço.”⁶⁶⁸⁴ Segurament, Villena –imitat paròdicament per l’anònim, ací i en altres parts de la novel·la– hagué de reconstruir un mot il·legible, que interpretà com una preposició grega *catha-*, afegida sense gaire sentit a *cymbala*, ‘címbales’ (instrument musical antic de persussió metàl·lica: uns platets o esquelles digitals, usats en cerimònies religioses per grecs i romans).

Tot sembla indicar, doncs, que l’expressió alterada en Villena o la seua font era *caua cymbala*. L’autor del *Curial* i els seus lectors –una part dels quals, almenys, familiaritzada amb l’obra de Villena– relacionaria fàcilment aquelles glosses sobre Cibel·les, la vall d’Ida i les *cathacímbalas* amb uns coneguts versos de Catul (*Carmina*, LXIII, vv. 29-30): “*leve tympanum remugit, caua cymbala recrepant, / uiridem citus adit Idam properante pede chorus.*” És a dir: ‘ressonen els buits címbals i el cor excitat corre amb peu ràpid cap al verd Ida.’⁶⁶⁸⁵ El passatge musical que emmarca el díptic evoca la festa de les sacerdotesses de Cíbele, nascudes homes, però castrades per a servir al temple. Són versos que hem comprovat que trobaren ressò a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim. És evident, per exemple, la imitació de Catul que fa Tommaso Chaula (+1453) en el seu *Bellum Parthicum* (v. 454): “*Tempora tirsigere, Bromio cava cimballa pulsant.*”⁶⁶⁸⁶ De fet, poetes com Catul, Properci i Tibul eren ben presents a la biblioteca reial del Castell Nou.⁶⁶⁸⁷ En la mateixa cort per on corrien aquests llibres, el vocable clàssic *cymbalum* ja mancava de sentit per a definir l’instrument romà, i s’aplicava, en canvi, per a denominar uns nous artefactes de corda i teclat predecessors dels moderns pianos: els clavicèmbals. El rei Alfons pagà 10 ducats a un mestre

---

⁶⁶⁸⁴ VILLENA, E. de, *Traducción y glosas...*, vol. 2 (2000), ps. 69 i 197, respectivament. No es tracta, doncs, d’“une création savante de l’auteur” a partir del prefix grec *cata-*, ‘contra’, com proposa ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 284, n. 91, sinó un manlleu villenesc.

⁶⁶⁸⁵ CATUL, G. Valeri, *Poesies*, ed. i trad. a cura de Joan PETIT i Josep VERGÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1928, p. 48.

⁶⁶⁸⁶ DA CHAULA DA CHIRAMONTE, Tommaso, *Bellum Parthicum*, ed. a cura de Maria Antonietta Barbara VALENTI MILANO, Edizioni di “Historica” (“Quaderni”, 5), Reggio Calabria, 1983; reed. electrònica dins CRANE, Gregory N. (coord.), *Perseus Digital Library*, Tufts University – Universitat de Leipzig, Boston-Leipzig <<http://www.perseus.tufts.edu>>, 2011. També es llegia Catul, com és lògic, a la Florència dels Medici (Poliziano, *Silvae Rusticus*, v. 362: “*tympana supplodunt baculo, et cava cymbala pulsant*”). Vegeu POLIZIANO, Angelo, *Angeli Politiani Opera, Apud Nicolaum Episcopium iuniorum*, Basilea, 1563, p. 555.

⁶⁶⁸⁷ Interpreta GROS LLADÓS, Sònia, Consejeros, intermediarios y confidentes amorosos en el *Curial e Güelfa*, dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 129-144 (p. 143) que l’anònim del *Curial* en podria haver tingut accés. Sembla que encerta.

alemany, de nom Randolf, “per lo fer de II clavicímbols”.⁶⁶⁸⁸ És el mot més pròxim a *cathacímbales* que hom documenta en escriptures napolitanes. L’anònim del *Curial*, sens dubte, coneix el significat de *cymbalum*, els poemes de Catul i les extravagàncies lexicogràfiques de Villena, de les quals es riu en companyia.

Una vinculació molt cridanera entre Villena i el *Curial* és la repetició en ambdós autors d’un altre hàpax que crida l’atenció: la presumpta existència d’una deessa de la mitologia clàssica anomenada *Obstrea*. Es tracta d’un divertit error de lectura, per haver unificat els noms de les deesses *Ops* (‘Abundància’, deessa sabina, promotora de la fertilitat dels camps) i *Rea* (la gran mare minoica, associada sovint a la romana Cíbele), que en són dues distintes en realitat.⁶⁶⁸⁹ En la glossa 480 que Villena fa de l’*Eneida*, es llig: “Çibelles, que por otro nombre fue llamada *Opstrea*, fue madre de Júpiter, mayor de los dioses entre los gentiles (...). E porque ella fue cultivadora e pobladora de la tierra, llamáronla *Ops*, casi diciendo ‘opes’, que son riquezas.”⁶⁶⁹⁰ En el manuscrit original sobre mitografia que consultà l’exegeta, no devia estar escrit *Opstrea*, lògicament, sinó *Obs et Rea, amb *rea* tal volta en minúscula gòtica. També caldria advertir, com fa Gómez Font, de l’estranya adaptació del llatí al català de *Caelum* (‘el Cel’, Urà) com *Cèlio*.⁶⁶⁹¹ L’intermediari, així mateix, és Enric de Villena, i *Celio* no seria sinó l’adaptació espúria que fa aquest del nom al castellà, confiant, això sí, en altres fonts mitogràfiques medievals, de dubtosa qualitat crítica.

Observem que en *Curial e Güelfa* és llig el següent: “Fingen, molt cara amiga, los poetes, que Cèlio fonch sens pare; e hach un fill apellat Saturno, e fonch rey de Cret, e foren-li tallats los genitius, per ço com matava tots los fills que Cimbeles o Obsrea, sa muller, paria; los quals genitius foren lançats en les mars de Cipre, regne teu, e de la spuma de aquells nasqué Venus, filla tua.” (*CeG* III.17). I en l’*Eneida* moralitzada de Villena (glossa 132): “E porque Celio otro non engendrase, Saturno cortóle los genityvos e lançólos en la mar, de cuya esperma Venus fue engendrada. E Saturno se

---

⁶⁶⁸⁸ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 193.

⁶⁶⁸⁹ Com s’adverteix en BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBÀ, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60; ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 85 i 652.

⁶⁶⁹⁰ VILLENA, E. de, *Traducción y glosas...*, vol. 2, p. 582.

⁶⁶⁹¹ GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 60).

casó con Obdrea, a quin los griegos llaman Çibelles.⁶⁶⁹² Sembla bastant evident la relació de dependència amb el text de Villena, o les repeticions d'antropònims (*Celio* > *Celio*) i lèxic (*genityvos* > *genitius*). La comparació permet detectar un *lapsus calami*: l'*sperma* esdevé *spuma*, cosa que no té sentit, perquè es tracta “de aquells”, és a dir, dels “genitius”, i no de les ones de la mar. I també un *lapsus mentis*, que fa d'un Celio que “non engendrase” un Cèlio que “fonch sens pare”, cosa que també complica el significat o la comprensió del text català. Els detalls erudits o geogràfics del rei de Creta i el regne de Xipre, com s'observa, són dos afegits de l'anònim. El primer es pot relacionar amb l'anònim dels anys 1160-1180 aproximadament conegut com *Mitògraf Digby* (ms. Bodleian MS Digby 221), on consta que Pòl·lux, fill de Demogòrgon i Tellus, adoptà el nom de *Celius*, d'on dervia el nom del cel: “a Celii dictum est celum, sicut a Romulo, Roma” (f. 100r). Aquesta genealogia de déus influí en la *Grande e General Estoria* d'Alfons X el Savi, del segle XIII (I, 156a-b: “E regnava otrossí estonces en la ysla de Creta el rey Celio, e Celio fue padre del rey Saturno”),⁶⁶⁹³ i en Villena i el *Curial*, com es veu. La crònica castellana era molt divulgada, i accessible, per exemple, a la biblioteca dels reis d'Aragó, on la trobem ja en l'inventari de Martí I l'Humà (1410).⁶⁶⁹⁴

No obstant les diferents coincidències literals entre les obres de Villena i *Curial e Güelfa*, Lola Badia i Jaume Torró, alternativament, plantegen la hipòtesi següent: l'anònim s'hauria educat en un ambient cultural “ibèric”, en una fase “prèvia a l'adquisició d'una informació més específicament italiana”, i hauria consultat el mateix manual que Villena.⁶⁶⁹⁵ És a dir, que, segons ells, existiria una font anterior, compartida per ambdós. Ja en un article del 2010, Badia i Torró havien suposat que Villena i l'autor del *Curial* “trabajaron a partir de una misma *Eneida* glosada”.⁶⁶⁹⁶ Insisteixen en la hipòtesi en l'edició anotada del 2011: “No hi ha dubte que Villena i l'Anònim tenien a

⁶⁶⁹² VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la “Eneida” de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989, vol. 1, p. 78.

⁶⁶⁹³ Cites preses de SAQUERO SUÁREZ-SOMONTE, Pilar – GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás, Aproximación a la fuente latina del *Libro de las generaciones de los dioses de los gentiles* utilizada en la *General Estoria* de Alfonso X el Sabio, dins Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos, 4, Madrid, 1993, ps. 93-111 (ps. 97-98).

⁶⁶⁹⁴ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 438, ítem 176).

⁶⁶⁹⁵ ANÒNIM, *Curial e Güelfa...*, ed. a cura de L. BADIA i J. TORRÓ, p. 85.

⁶⁶⁹⁶ BADIA, L. – TORRÓ, J., *Curial*, entre Tristán y Orlando..., p. 58, n. 79.

mà una versió glossada de l'*Eneida* que recollia els mateixos errors.⁶⁶⁹⁷ Ho afirmen sense dubtar, però també sense proposar-ne alguna, de versió glossada. D'altra banda, tampoc no es plantegen la possibilitat –d'allò més lògica– que l'anònim tinguera accés directament a l'*Eneida* glossada del mateix Villena. Això explicaria més fàcilment –d'acord amb la menció en el *Curial* d'una *Eneida* glossada i moralitzada “en llengua materna”– la repetició de mites, noms i d'errors ortogràfics.

En qualsevol cas, cal reconèixer que els estudiosos aporten altres detalls que ajuden a confirmar la connexió de lectures virgilianes –i d'errades mitològiques, també– entre ambdós escriptors. Tant Enric de Villena com l'anònim de la novel·la cavalleresca ofereixen una genealogia estranya o singular per a Dido, reina de Cartago. En el *Curial*, és “néta de Abanci, rey de Tir e de Sidònia, neboda d'Acrísio, rey dels argius, e filla de Bel·lo, rey de molts regnes” (*CeG* III.66); en Villena (glossa 235) es diu que “*Dido, etc. Ésta fue dueña de muy grand proeza, fija del rey Bello, que señoreó a Thiro e a Sidonia. Este Bello fue hermano de Acrisio e fijo de Abanci.*”⁶⁶⁹⁸ En realitat, i segons quasi totes les fonts clàssiques, Agènor, rei de Tir i Sidó, engendrà Bel o Matan I, rei de Tir, i aquest fou el pare de Dido, reina de Cartago. Tanmateix, Villena i l'anònim discrepen d'aquesta genealogia generalment acceptada i aporten una altra versió, on es barregen els ancestres de Dido amb els de Dànae. ¿Es basen, doncs, en una font compartida, com suggereixen Lola Badia i Jaume Torró en l'edició del *Curial* del 2011? ¿O és que l'anònim confià en la versió d'Enric de Villena, que tindria a mà, en “llengua materna” castellana? Potser ni l'una cosa ni l'altra: l'explicació més coherent és que l'autor del *Curial* parodia les confusions de Villena, en el marc d'un esperit satíric que afecta tant a aquest capítol com a altres amb contingut erudit. Per exemple, el controvertit capítol de les concubines de Júpiter (III.15), on torna a parodiar Villena.⁶⁶⁹⁹

La interpretació que es pot fer a partir del *Curial*, que aporta més detalls que Villena, és que Abanci (< *Abas/-ntis*) fou rei de les ciutats de Tir i Sidó. Aquesta última es transforma en *Sidònia* per contaminació de l'apel·latiu gentilici virgilià “sidònia Dido”,⁶⁷⁰⁰ que agradava molt a Boccaccio (apareix en el *Ninfale*, les *Rime* i la *Teseida*).

---

⁶⁶⁹⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa...*, ed. a cura de L. BADIA i J. TORRÓ, p. 676; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 91).

⁶⁶⁹⁸ VILLENA, E. de, *Traducción y glosas...*, vol. 2, p. 127.

⁶⁶⁹⁹ Com observarem en el capítol II.3.7, quan tractem de *Les metamorfosis* d'Ovidi.

⁶⁷⁰⁰ Virgili l'usa en quatre ocasions diferents en l'*Eneida*, amb un valor al·literant, per la repetició del so /d/. Vegeu CONTE, Salvatore, *Dido sine veste. Il codice di Virgilio, Lampi di stampa*, Cologno Monzese, 2012, p. 153.

En l'*Expositio Hercules Furentis* de Nicholas Trevet, per cert, es diu que “*Tyrus est civitas in Sidonia*”.⁶⁷⁰¹ Qualsevol exegeta trescentista –qui sap si italià– podria haver ajudat al fet que Villena transformara *Sidó* en *Sidònia* i fóra seguit després per l'autor del *Curial*. Abanci, segons ambdós autors, tingué un fill anomenat Bel o *Bel·lo*, que fou rei de molts regnes, i que tenia un germà anomenat Acrisi, que era rei dels argius. Bel fou el progenitor de Dido. La relació d'Acrisi amb els argius és coincident amb una de les fonts, probablement franceses, amb què treballava Johannes Ravisius: “*Acrisionaei, ab Acrisio rege Argivorum, Abantis filio. Ouid. libro 5. Metamorph.*”⁶⁷⁰² El dia que es puga identificar un *Ovidi* moralitzat, segurament italià, que ajude a interpretar algunes referències ovidianes del *Curial* –compartides o no amb Villena– s'aclariran dubtes sobre les alteracions mitogràfiques que elabora ara i adés l'anònim.

Una darrera coincidència, la trobem quan Villena compara les Parques dels antics, Cloto, Làquesis i Àtropos (*Ántropos* en Villena, com en el *Curial*) amb les fades de la tradició popular: “Dijeron los poetas que tres fadas eran que fadaban a todos los omes en sus nacimientos, a las cuales llamaron Cloto, Láquesis e Ántropos; e que Cloto trae la rueca e Láquesis tiraba del filo e ordía la tela e Ántropos la cortaba. Llamáronles Parcas, es a saber ‘perdonaderas’, porque a alguno non perdonaban.”⁶⁷⁰³ Coincideix amb aquesta traducció l'autor de la versió catalana de les *Tragèdies* de Sèneca, relacionat segurament amb la cort valenciana d'Alfons el Magnànim: les Moires són per a ell “les tres fades” que segons els antics dominaven el “fat” o destí dels homes.⁶⁷⁰⁴ En *Curial e Güelfa*, quan el protagonista acaba de salvar Cloto de la foguera i rep una carta de la Güelfa, llegim: “E... quals fades me fadaren, que aquesta reyna de noblesa [la Güelfa] a ses pròpies despeses me llevàs de la pols!” (*CeG* I.22). Més avant, interpel·lat

⁶⁷⁰¹ TREVET, Nicholas, *L. Annaei Senecae Hercules furens et Nicolai Treveti expositio*, In aedibus Athenaei, Roma, 1959; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>, *actus* I, *carmen* 1.

⁶⁷⁰² RAVISIUS TEXTORIS, Johannes, *Officinae epitomes, tomus II. Cum copiosissimo rerum et verborum indice*, Tipogr. dels Hereus de Sébastien Gryphii, París, 1560; reed. electrònica en KÜHLMANN, Wilhelm (dir.), CAMENA (Corpus Automatum Multiplex Electorum Nolatinitatis Auctorum, Universitat de Mannheim, 2004 <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/ravisius/ravis2/Ravisius_officina_2.html>, f. 172.

⁶⁷⁰³ VILLENA, E. de, *Traducción y glosas...*, vol. 2, p. 73. Citat per NAVARRO DURÁN, Rosa, *Misterios de una extraña novela: Curial e Güelfa*, dins *Clarín. Revista de nueva literatura*, any 16, núm. 96, Madrid, 2011, ps. 3-11 (p. 4). Vegeu també BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 76).

⁶⁷⁰⁴ SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino (“Els nostres clàssics”, B, 14-15), Barcelona, 1995, vol. 1, p. 123.

el cavaller per Cal·líope i les seues germanes les Muses, respon: “E quals fades me fadaren que yo tanta honor rebés...?” (*CeG* III.28). En realitat, com veurem més avant, sembla que l’expressió ve d’una lectura compartida per ambdós escriptors dels versos del poeta Álvarez de Villasandino, que fou protegit i criat del conestable Ruy Lòpez Dávalos,⁶⁷⁰⁵ progenitor del gran camarlenc Enyego d’Àvalos i amic d’Enric Villena: “Mas non me fadaron a mi tales fadas / que no meresçiese entrar en tal coro.”⁶⁷⁰⁶ Evidentment, no es tracta d’una frase genuïnament catalana, sinó galaicoportuguesa i castellana. L’autor, bilingüe, se l’adapta a l’idioma que li serveix de vehicle d’expressió literària. Si comprem aquest fet, no caurem en la temptació –com Jaume Riera– de pensar que el llenguatge era propi d’un autor del segle XIX, i que el *Curial* seria una falsificació;⁶⁷⁰⁷ suggeriment que codicòlegs i paleògrafs consideren inadmissible.

Cert és, com afirmen Lola Badia i Jaume Torró, que alguns trobadors parlaren de fades, i que aquestes eren presents anecdòticament en la lírica catalana de Perot Joan, que es trobava a Nàpols pel 1456: “Principi de males fades / me desperta·l sentiment, / totes les penes passades / per causa del mal present”.⁶⁷⁰⁸ Tanmateix, la manera en què apareixen evocades en *Curial e Güelfa* respon a una antiga i popular tradició lírica castellanogal·laica. Les *fadas* que *fadaban* compareixen també en allò que el marquès de Santillana denominava “romances e cantares de que las gentes de baja e servil condición se alegran”, els quals servien d’inspiració a ell i a altres poetes castellans.⁶⁷⁰⁹ Valga d’exemple el popular romanç medieval galaicoportugués, castellà i sefardita, el *Romance de la Infantina y el caballero burlado*, que comença amb els versos “Estas fadas me fadaron, / en haldas de una mi tía...”⁶⁷¹⁰ Els castellans de la cort napolitana

⁶⁷⁰⁵ PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, *El Cancionero de Baena* como fuente historiográfica de la baja Edad Media castellana: el ejemplo de Ruy López Dávalos, dins *Cancioneros en Baena. Actas del II Congreso Internacional ‘Cancionero de Baena’. In memoriam Manuel Alvar* (eds. J. L. Serrano Reyes – J. Fernández Jiménez), Ayuntamiento de Baena, Baena, 2003, vol. 1, ps. 293-333.

⁶⁷⁰⁶ OCHOA, Eugenio de (ed.), *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV), ahora por primera vez dado a luz*, Tipogr. La Publicidad, Madrid, 1851, p. 91.

⁶⁷⁰⁷ RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat – Universitat d’Alacant – Universitat de València – Universitat ‘Jaume I’, Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491 (ps. 485-486).

⁶⁷⁰⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 658. Citen aquests versos a partir de BASELGA, Mariano, *El cancionero catalán de la Universidad de Zaragoza*, Cecilio Gasca, Saragossa, 1896, p. 267.

⁶⁷⁰⁹ GÓMEZ MORENO, Ángel (ed.), *El Prohemio e carta del marquès de Santillana y la teoría literaria del siglo XV*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1990, p. 57.

⁶⁷¹⁰ Vegeu SUÁREZ LÓPEZ, Jesús, *Romance de la Infantina y el caballero burlado*, dins *Lletres asturianas. Boletín Oficial de l’Academia de la Llingua Asturiana*, 31, Oviedo, 1989, ps. 121-132; RIQUEL, Jeneze, *Romancero simbólico* (2). *Romance de la infantina*, dins *Rinconete*, Madrid, 2011, ed.

d'Alfons el Magnànim, molts d'ells procedents de Toledo, potser l'hagueren cantat en la infantesa. D'ací que un poeta de cançoner com Diego del Castillo, en la seua elegia *Parténope la Fulgente* (Nàpols, 1458), escriu (vv. 93-94): “¡Oh, maldita sea la fada, / cuytada que me fadó!”⁶⁷¹¹ Pel que s'observa, devia ser una expressió ben usual entre els castellans partidaris dels infants d'Aragó que, com Castillo, trobaren acollida i refugi a les corts de València, Gaeta i Nàpols. A més a més, la reiterada frase retòrica del *Curial* “quals fades me fadaren...?” és un calc del castellà “¿cuáles fadas me fadaron...?” Constitueix, a més, l'enèsim element indiciari que fa pensar en la cort partenopea del Magnànim com el lloc de gènesi de l'anònima novel·la cavalleresca: una obra escrita en “lenguatge cathalà”, però permeable a castellanismes i toscanismes.

* * *

L'interés per l'*Eneida* de Virgili en l'autor del *Curial*, sens dubte, deu molt al mestratge i a la divulgació glossada que en féu Enric de Villena entre els nobles de Castella i Aragó. Ara bé, aquesta reivindicació de la poesia èpica de Virgili tenia una intencionalitat política que està en l'origen del que es coneix com el *virgilianismo político* en la historiografia renaixentista espanyola: un gènere pensat per a l'exaltació de la monarquia i de l'imperi dels Àustria.⁶⁷¹² Villena recorda en el pròleg de la seua obra el suposat encàrrec que féu August a Virgili de redactar, no una obra literària, sinó –atenció– una “crònica poetada” on s'exaltaren al·legòricament les glòries de la nova monarquia establida a Roma: August, en conèixer els mèrits de Virgili com a literat, “non dubdó encomendarle la ordenança de su ystoria e fazimiento de su corónica.” Encara que no ho semble, està referint-se a l'*Eneida*, entesa per Villena com “la resçitacion en scripto de las gestas ymperiales, queriendo, por lo encargar a tan glorioso e claro varón, canonizar sus estrenuos fechos e perpetuar su indeleble memoria,

---

electrònica (http://cvc.cervantes.es/el_rinconete/); SARMIENTO, Martín, *Colección de voces y frases de la lengua gallega*, ed. a cura de J. L. PESADO TOMÉ, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1970; RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Eladio, *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*, Galaxia, Vigo, 1958-1961, veu 'fadar'; PURCELL, Joanne B. – RODRÍGUEZ-GARCÍA, Isabel (eds.), *Novo romanceiro português das ilhas atlânticas*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1987, vol. 1, p. 222; WEICH-SHAHAK, Susana – DÍAZ-MAS, Paloma, *Romancero sefardí de Marruecos*, Alpuerto, Madrid, 1997, ps. 170-171; NAHÓN, Zarita – ARMISTEAD, Samuel G. – SILVERMAN, Joseph H. (eds.), *Romances judeo-españoles de Tánger*, Cátedra-Seminario Menéndez Pidal – Univesidad de Madrid, Madrid, 1977, p. 176.

⁶⁷¹¹ SIMÓ, Lourdes, *Parténope la fulgente*, de Diego del Castillo, y el género de la elegía epistolar en la poesía cancioneril del siglo XV, dins *Revista de poética medieval*, 6, Alcalá de Henares, 2001, ps. 87-114 (p. 104).

⁶⁷¹² Vegeu VILÀ, Lara, Fama y verdad en la épica quinientista española. El virgilianismo político y la tradición castellana del siglo XV, dins *Studia aurea*, 4, Barcelona-Girona, 2010, ps. 1-35.

dexándolos scriptos en el científico e dulce stillo virgiliano.”⁶⁷¹³ Certifica Lara Vilà que, segons el concepte d’historiografia de l’erudit castellà...

“La *Eneida* es, ante todo, una historia, una crónica, cuya finalidad es ‘canonizar’ las gestas imperiales y conservar su memoria mediante un estilo, dice el traductor-comentarista, dulce y científico. Es la manipulación suma de una idea de la historia y de una incipiente teoría literaria (no consignada, por cierto, en un tratado de poesía) conforme a la cual se hace del poema épico una forma de *historiografía embellecida* mediante la retórica para la conservación de las grandes hazañas.”⁶⁷¹⁴

Quan Jaume Torró, després d’haver relacionat el *Curial* amb l’*Eneida* de Virgili, parla de la novel·la cavalleresca com una “crònica poetada”,⁶⁷¹⁵ és perquè ha captat alguna cosa d’aquesta intenció politicoliterària de l’autor. Precisa també, el recercador català, que “el *Curial e Güelfa* havia de tenir molt d’interès pel sol fet de representar la cavalleria de mitjan segle XV amb les formes i recursos dels textos que havien donat glòria als cavallers romans, o millor dit, antics.”⁶⁷¹⁶ En el pròleg del llibre III, l’anònim diu que els actes valerosos del seu heroi de ficció són dignes...

“...de recordació venerable; car, si per ventura fossen estats escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun altre poeta o orador, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura. Car los scriptors, segons és dit, hagueren daurat, fingint, los actes d’argent, o, si per ventura foren d’or, ab la ajuda de aquelles nou Apol·lines nomenades, los muntàran en major nombre de quirats, ab l’altes s’aquell sublime e marvellós estil.”

---

⁶⁷¹³ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989, vol. 2, p. 23.

⁶⁷¹⁴ VILÀ, L., *Fama y verdad...*, p. 13.

⁶⁷¹⁵ TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168. És seguit en aquest plantejament per CINGOLANI, Stefano M., *Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159.

⁶⁷¹⁶ TORRÓ TORRENT, Jaume, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, versió a cura de J. TORRÓ, Teide, Barcelona, 1993 (2a. ed. revisada i ampliada, 2002), ps. 7-40 (p. 32).

L'escriptor troba a faltar en el seu temps algú que siga capaç de "daurar" els actes gloriosos de la monarquia a la qual serveix, la d'Aragó i Nàpols; algú que els perpetue en forma d'obra poètica o historiogràfica d'estil "sublim." I, com que els homes de lletra del seu temps són incapaços de portar a bon terme una tasca que ell creu imprescindible, de celebració poètica, és ell mateix qui assumeix el deure: "rudament e grossera, axí com yo ho hauré sabut fer." L'autor del *Curial* no és pas cap home "de molta sciència" o doctor; ni, per descomptat, cap "poeta o orador" de prestigi (llegiu 'humanista', que és el que s'entenia per *orator et poeta* a la Itàlia del segle XV), però assumeix el càrrec seguint l'exemple del cavaller *científic* Villena. Aquest justificava la dedicació dels nobles i magnats a les lletres, perquè aquesta consagració *científica* ja es donava gojosament en temps d'August. Els nobles antics "non despreçian la sciència en ese tiempo, antes avían por bien que los grandes señores fuesen scientes e letrados, e mayormente el emperador, que es señor universal soberano."⁶⁷¹⁷

L'actitud de l'anònim, comptat i debatut, és similar a la que adopta Enric de Villena el 1417, quan decideix abordar un afer mitològic de tan complexa explicació com són els treballs d'Hèrcules. A tal efecte, recorre –sense declarar-ho, això sí– a plagiar un exegeta italià,⁶⁷¹⁸ de la mateixa manera que l'autor del *Curial* accedirà a presentar-se davant els seus com un "home científich" i estudiós, plagiant –sense declarar-ho també– multitud d'idees i textos procedents dels *commenti* de Da Imola i Pietro Alighieri.⁶⁷¹⁹ Diu Villena, en el pròleg als *Treballs*: "E si per mi, segons és diminutament dit, fos tractat per altres de mi pus suficients, vista la matèria, pogués de millor ésser induïda forma, pregant-vos accepteu la present obra atenent les matèria e afectió mia, no havent esguard en la ruditat de la ordinació i difuscació de sciències."⁶⁷²⁰ Els termes de la *captatio benevolentiae* s'acosten molt als d'un anònim del *Curial*, que s'excusa per no ser cap Virgili, però que fa el que pot, amb la mateixa "ruditat" que manifesta tenir el seu predecessor. La matèria és tan elevada que, en principi, no es pertany a autors com Villena o l'anònim, cortesans amateurs dels clàssics. I, tanmateix, aquests reivindiquen el seu dret a poetar: a introduir

⁶⁷¹⁷ VILLENA, E. de, *Traducción y glosas...*, p. 44, glossa 35.

⁶⁷¹⁸ CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules* de Villena y la *Fiorita* de Guido da Pisa, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396.

⁶⁷¹⁹ Com bé posa al descobert MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín del Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428. I nosaltres, també, ampliant el catàleg de plagis en el capítol II.1.6, al qual us reenviem.

⁶⁷²⁰ RIQUER, Martí de, *Aproximació al "Tirant lo Blanc"*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 277.

“transformacions e poètiques ficcions, scrites no en la manera que a la matèria se pertany, mas axí rudament e grossera” (*CeG* III.0). El que hi compta és la intenció i el destinatari; l'autor no busca cap glòria literària, sinó tan sols el reconeixement “dels seus”.

Tot això fa pensar en l'escriptor de *Curial e Güelfa* com un magnat aficionat a les lletres, a l'estil de Villena, que rebutja la historiografia cronística com a font d'exaltació política de la monarquia. Ell aposta per un projecte literari, voluntarista i elitista, que contribuïska a celebrar poèticament les glòries del casal d'Aragó: les del segle XIII i, al·legòricament parlant, les del XV. El triomf del nou Enees que és Curial il·luminarà i perpetuarà *poèticament* la fama de la monarquia napolitana instituïda per Alfons el Magnànim (en benefici del seu fill i hereu itàlic, Ferran d'Aragó); de la mateixa manera que l'obra de Virgili –poètica, no historiogràfica– serví per a “daurar” i perpetuar les gestes d'August. Ara bé, ell sap massa que no és cap Virgili, raó per la qual orienta l'obra en clau de paròdia i sàtira, i la reserva –redundant en aquest elitisme de què parlem– per a un cercle de lectors elegits. Per *sàtira* hauríem d'entendre, d'acord amb alguns *dictatores* i amb els trescentistes italians, el discurs amb finalitat ètica: la de reconduir les conductes humanes del vici cap a la virtut. En prologar els *Treballs*, Villena manifesta que “la matèria present és satírica més que tràgica, jatsia que tràgics la hagen ventilada, havent-me per escusat”⁶⁷²¹ per no saber ni poder assolir el nivell d'aquells tràgics, sobretot els de l'Antinguitat. Per *tragèdia*, els mateixos *dictatores* medievals entenien l'obra protagonitzada per reis, herois o nobles, i culminada en final desgraciat. Els receptors previsibles de la *comèdia satírica* que produïen aquests cortesans amb ínfulas d'escriptor són “los grandes señores” que Villena desitjava que foren “sçientes e letrados”, com els antics nobles de la Roma d'August. Afirmarà Lara Vilà que “el elitismo autorial” que pretén exercir Enric de Villena, des de la seua posició d'influent cosí carnal dels reis de Castella i d'Aragó...

“...se completa con unos ‘leedores’ que pertenecen a la élite aristocrática (...). Villena espera contribuir a la formación de esos nobles para que, a la postre, resulten ser los mejores en virtud y conocimiento. Este elitismo cultural y nobiliario que rezuma la traslación [de l'*Eneida*] y glosas de Enrique de Villena

---

⁶⁷²¹ *Ibidem*.

no resulta ser tan distinto de la afirmación hecha por el Pinciano⁶⁷²² de que ‘a leer una épica no se acomoda el vulgo’: ambas, de hecho, responden a una misma visión, de amplia difusión en el Cuatrocientos y el Quinientos español, de la educación de la clase regia y militar en unos textos particulares, entre los que la épica ocupa, indudablemente, un lugar privilegiado.”⁶⁷²³

Se’ns reforça així la idea d’un possible dedicatari oficial, aquell per a “plaer e consolació” del qual se suposa que s’escriu el *Curial*, que podria ser perfectament el duc de Calàbria i futur governant de Nàpols, Ferran d’Aragó. Concordaria això amb la visió d’“espejo doctivo”⁶⁷²⁴ que Villena veia convenients en aquestes obres, on la retòrica daurava aristocràticament les gestes cavalleresques. Recordem que, en el pròleg als *Treballs* d’Hèrcules, es defenia el caràcter d’“espill” de “cavalleria moral” per a l’obra, pensada per a la imitació de virtuts i evitació de vicis. Ell vol que la seua obra “faça fruit per imitació exemplar, i creiximent de virtuts i obstacle de vicis. I serà espill actual als gloriosos cavallers en armada milícia.”⁶⁷²⁵ *Curial e Güelfa* a compleix aquesta pretensió edificant, alhora que introdueix la *poètica* (retòrica, al·legories, etc.), per mitjà del planejament d’un llibre III que siga “més intricat”, al servei d’arredonar la novel·la com una commemoració i autoafirmació polítiques de rang elitista. És per això, i no per altra cosa, que el llibre III del *Curial* es distancia dels dos primers, i se sofisticava; amb una autojustificació encetada en el proemi i completada en la sentència sobre veritat i poesia que Curial pronuncia en el somni del Parnàs. En aquest sentit, com observa Vilà, “la verdad” –aquella *veritat* atribuïda per Apol·lo a les *Històries troianes*– “queda en un segundo plano, porque lo que importa realmente es ensalzar al sujeto”: el rei, el príncep, el *curial* excel·lent proposat com a mite i con a horitzó utòpic.⁶⁷²⁶ A més a més, aquesta és una opció idònia per a *docere delectando* un dedicatari il·letrat.

El resultat és, al cap i a la fi, una història i una literatura accessible en dos nivells superposats de lectura: el del “symple leedor”, que busca “la veritat dels fets” (la literal biografia cavalleresca d’un cavaller llombard, en el cas del *Curial*) i el del “cavallero científico” que aspira a accedir a la “sciència” (autobiografia, política, metaliteratura,

---

⁶⁷²² Alonso López “el Pinciano” (Valladolid, ca. 1547-1627), humanista espanyol i autor de la *Philosophia antiqua poética* (epístola 11), d’on extrau la citació Vilà.

⁶⁷²³ VILÀ, L., Fama y verdad..., p. 21.

⁶⁷²⁴ VILLENA, E. de, *Traducción y glosas...*, p. 26.

⁶⁷²⁵ Pròleg de la versió catalana original, del 1417, reproduït en RIQUER, Martí de, *Aproximació al “Tirant lo Blanc”*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 277.

⁶⁷²⁶ VILÀ, L., Fama y verdad..., p. 16.

filosofia moral, simbogia heràldica, etc.) que l'autor ha ocultat deliberadament davall d'un *velamen* poètic o literari. Moltes coses, en *Curial e Güelfa*, s'oculten davall d'un *integument* o d'un *velo* que el glossador de l'*Eneida* castellana definia així, seguint els comentaristes del *Trecento* italià:

“*Velo se llama a la cubierta ho palliación con que los poethas suelen hablar, que ansí commo el velo cubre la cosa sobre que está, pero non tancto que por su delgadez non se conosca que algo está deyuso e se muestra, aunque non tan claramente como syn velo, ansí los dezires poéthicos fablan por tales encubiertas que a los non entendidos parece oscuro e velado e a los entendidos claro e manifesto, segund fizo Virgilio.*”⁶⁷²⁷

La lectura dels clàssics, entesa així per Villena; la de la *Commedia* de Dante, sotmesa a dissecció per Benvenuto da Imola, o la del *Curial*, adornada amb “poètiques ficcions” pel seu creador, plantegen així un joc de recepció lectora complex o dual. Se sobrentén que tota literatura cal llegir-la tenint en consideració la noció de *sentit involucrat*, de filiació medieval. Se suposa, i es comprova quan el sotmetem a una anàlisi detallada, que el text “symple” i narratiu del *Curial* està farcit de revelacions onomàstiques, de “falses pistes” mitològiques (com les denomina Lola Badia⁶⁷²⁸), de segones lectures d'un mateix text, d'ironies implícites o explícites, etcètera. La seua comprensió en profunditat exigeix, doncs, d'una *expositio* i glossa simultània per part de l'autor / recitador a uns lectors elitistes i confidents. O bé, d'una actitud d'alerta erudita per part del lector “científich”: aquell que, a banda de conèixer la vida i inquietuds de l'autor, comparteix lectures i coneixements amb ell.

* * *

Foren quins foren els contactes de l'autor de *Curial e Güelfa* amb els lletraferits castellans del seu temps, inclosos els de Nàpols, l'influx exercit per l'obra i per l'esperit innovador de Villena és un dels més interessants. Cap pensar en la possibilitat que, sent jove, l'autor del *Curial* haguera conegut i tractat Enric de Villena a València. I és lògic

---

⁶⁷²⁷ VILLENA, E. de, *Traducción y glosas...*, ps. 49-50, glossa 50. Citat i comentat per CÁTEDRA, Pedro Manuel, *El sentido involucrado y la poesía del siglo XV. Lecturas virgilianas de Santillana*, con Villena, dins MENÉNDEZ COLLERA, Ana, – RONCERO, Victoriano (eds.), “*Nunca fue pena mayor.*” *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, ps. 149-161 (p. 151).

⁶⁷²⁸ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 8, n. 15).

pensar que en llegí l'obra; sobretot, els *Treballs* i l'*Eneida* glossada. En certa manera, Villena pot considerar-se precursor i mestre seu en l'afany de promoure els estudis de ciència, l'amor pels clàssics i la ficció literària de qualitat entre els membres de l'estament militar: homes de lletres i d'armes, cavallers *científics*. Des d'una perspectiva més àmplia i intencional, la ficció de Curial commemoraria –no historiogràficament, a l'estil dels anodins cronistes, sinó poèticament, seguint l'exemple antic de Virgili– les glòries d'una monarquia novament establida al tron napolità.

Rodríguez del Padrón, *Madreselva* i un Aquil·les solter

Xoán Rodrigues da Cámara, o de Padrón (Padrón?, ca. 1398-monestir franciscà de San Antonio de Herbón?, Galícia, 1453) és un autor gallec en llengua castellana, més conegut pel seu nom castellà, *Juan Rodríguez del Padrón*. La seua és una de les poques obres literàries castellanes resseguibles en el *Curial*. Ara bé, com el mateix autor de la novel·la anònima, Padrón visqué molts anys per Itàlia i altres països, i sembla que escrigué quasi tota la seua producció fora de Castella, pels anys 1438-1441.⁶⁷²⁹ Se'n coneixen poques dades biogràfiques certes, emmascarades per alguna llegenda d'amors àulics. Aquesta llegenda, producte de la simulació autobiogràfica de les seues obres, prompte el convertí en un autor “fagocitado por el personaje”.⁶⁷³⁰ En l'actualitat, se'l considera un escriptor de segona fila, però en el seu temps fou molt llegit. La seua obra es divulgà ràpidament entre escriptors contemporanis com el marquès de Santillana, Juan de Mena, Joanot Martorell o l'anònim de *Curial e Güelfa*.

Fou durant anys fou un dels “familiares y comensales” de Juan de Cervantes y Bocanegra (1382-1453), cardenal des del 1426 i amic d'Enea Silvio Piccolomini. Acompanyant el cardenal Cervantes, Padrón estigué al concili de Basilea (1432-1434) i a la Florència pontificia d'Eugeni IV (1434-1436). Des d'ací, el papa romà envià Cervantes com a llegat seu a la mateixa Basilea (febrer del 1436) i després a Wettingen i a Constança, on coincidiren Padrón i ell amb l'aventurer Pero Tafur (octubre del 1438). D'allí passaren a Nüremberg (1438) i a la Dieta de Magúncia (1439). Padrón s'havia fet clergue secular, com consta per documents dels anys 1438-1441, que li atribueixen

---

⁶⁷²⁹ RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Obras completas*, ed. de C. HERNÁNDEZ ALONSO, Editora Nacional, Madrid, 1982, ps. 11-14; ÍDEM, *Bursario*, ed. a cura de Pilar SAQUERO i Tomás GONZÁLEZ, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984, ps. 229-234 (apèndix II).

⁶⁷³⁰ DOLZ FERRER, Enric, Juan Rodríguez del Padrón, Juan de Cervantes y Gonzalo de Medina. Apuntes biográficos, dins *Lemir*, 9, València, 2005, ed. electrònica <<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista9/Dolz/Dolz.htm>>

diversos benefets eclesiàstics. El 1440 passà de nou a Itàlia amb el cardenal castellà, però mentre aquest se'n tornà a Castella, ell abandonà el seguici per a viatjar com a peregrí a Jerusalem. El romiatge que posà fi a la seua afició a les lletres i a les seues prebendes eclesiàstiques, entre les quals es comptava una canongia a la seu de Sant Jaume de Galícia. A Terra Santa obtingué hàbit de franciscà en setembre del 1441, al monestir de Santa Maria de Sió. Romangué allí, de clergue regular, fins al 1445, quan se'n tornà a Roma i després (1446) a la seua Galícia natal, a un monestir pròxim al seu Padrón natal. L'última notícia seua en vida és del 6 de juny del 1450, tot i que es pot deduir, per indicis documentals, que degué morir pel 1453.⁶⁷³¹

Rodríguez del Padrón ha estat jutjat per la crítica com un autor de formació i gustos medievals, que “se vale de la decoración mitológica de moda” superficialment, a l'estil de Juan de Mena; que fa “empleo del mito como ilustración doctrinal” a la manera d'un Enric de Villena; que es mostra impermeable estilísticament a les lletres italianes (ni tan sols s'interessa per Boccaccio); que introdueix encanteris fantasiosos i transformacions meravelloses en els seus relats, etc.⁶⁷³² *Siervo libre de amor* està considerat “la primera manifestación en la Península Ibérica del género ficción sentimental y también la primera expresión de una narrativa sentimental con tonos intimistas.”⁶⁷³³ Roxana Recio –artificiosament, al nostre parer– tracta de situar *Curial e Güelfa* en relació amb aquesta obra de Padrón i amb el gènere castellà de la *novela sentimental*, fins al punt de considerar-la una mena de baula perduda en el procés de sorgiment d'aquest gènere. Considerar que el *Curial* “revela una serie de elementos que la hacen única en la evolución de la ficción sentimental en la Península, a pesar de tener rasgos de ficción caballeresca”, és un tant agosarat; sobretot si tenim en compte que no degué escriure's a la Península Ibèrica, sinó a la Itàlica, i que les expansions sentimentals són plagis dissimulats de Boccaccio: un autor italià, que no té res a veure, per exemple, amb el de *Siervo de amor*. Poc podria aportar el *Curial*, d'altra banda, a l'evolució de dita ficció castellana del segle XV, ja que la novel·la no fou coneguda fins al segle XIX. Segurament, l'exemplar únic que se'n conserva es trobava ja a Castella a

---

⁶⁷³¹ Ibídem; BELTRÁN DE HEREDIA, Vicente, *Bulario de la Universidad de Salamanca (1291-1549)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1966-1968, vol. 1, ps. 133-134.

⁶⁷³² LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Estudios sobre la literatura española del siglo XV (Juan Rodríguez del Padrón. Una copla de J. Manrique y la tradición de Filón en la literatura española. La dama como obra maestra de Dios. La hipérbole)*, José Porrúa Turanzas, Madrid, 1978, ps. 44-48, 58-60 i 72.

⁶⁷³³ RECIO, Roxana, *Siervo libre de amor y Curial e Güelfa: los andamiajes de un género*, dins *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 19, Madrid, 2014, ps. 65-86 (p. 65).

mitjan segle XV, però oblidat en algun calaix o prestatge.⁶⁷³⁴ Per la mateixa raó, és difícil d'admetre, en fi, que la novel·la anònima resultara “fundamental para la introducción del humanismo en la narrativa de la Península Ibérica.”⁶⁷³⁵

Pel que fa a la comparació que assaja Recio entre l'obra de Padrón i l'anònima, sí que resulta interessant la constatació del medievalisme ideològic que impregna el *Siervo*. Els debats entre personatges al·legòrics del tipus *Discreción* o *Entendimiento* remetent a disputes escolàstiques, i a una concepció medieval i moralitzant de la literatura: “Estar enamorado es algo que una persona debe evitar, pues el amor esclaviza en el peor de los sentidos y de forma negativa te priva de libertad, algo de lo que un hombre verdaderamente moral y libre se debe cuidar.”⁶⁷³⁶ Es a dir que, si més no en aquesta concepció de l'amor, Rodríguez del Padrón se situa en les antípodes ideològiques i culturals d'un anònim del *Curial* immers en l'humanisme. No estrany, doncs, que Padrón seguísca les passes del Sanglier de Vilhair del *Curial*, degradat de cavaller a vulgar franciscà de Terra Santa. Ell prengué l'hàbit a Jerusalem a l'endemà d'escriure el *Siervo libre de amor*. Com tampoc no és estrany que l'autor del *Curial* es burle d'aquest comportament tan desassenyat, segons la seua manera d'entendre el món, i aposte per la *dignitas hominis* i per una exaltació de l'Amor.

En l'actitud medievalitzant enfront dels clàssics i en altres aspectes, Padrón es distancia de la relativa modernitat del *Curial*. A diferència de l'autor de la novel·la cavalleresca anònima, es mostra impermeable al panorama cultural italià. Tal com pogué comprovar Lida de Malkiel, “muy reducida es la deuda de Juan Rodríguez del Padrón con las letras italianas, pese al prestigio de éstas y pese a su prolongada estancia en Italia.”⁶⁷³⁷ La pregunta que ens hauria de sobtar és la següent: ¿Com explicar que el castellà de Padrón estiga exempt d'italianismes i el català de l'anònim de *Curial*, tan italianitzat en múltiples aspectes?⁶⁷³⁸ Doncs, haurà de ser perquè l'autor del *Bursario* no

---

⁶⁷³⁴ I no precisament en el calaix de sastre que, segons BLAY MANZANERA, Vicenta, La convergencia de lo caballeresco y lo sentimental en los siglos XV y XVI, dins BELTRAN, Rafael (ed.), *Literatura de caballería y orígenes de la novela*, Universitat de València, València, 1998, ps. 259-288 (p. 266), és el *género sentimental* castellà, on sembla que tot hi té cabuda. Vegeu el capítol I.2.7.

⁶⁷³⁵ RECIO, R., *Siervo libre de amor...*, p. 65.

⁶⁷³⁶ Ibidem, p. 70. L'autora remet a CÁTEDRA, Pedro Manuel, Los primeros pasos de la ficción sentimental: a propósito del *Siervo libre de amor*, dins *Amor y pedagogía en la Edad Media*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1989, ps. 143-159 (p. 154).

⁶⁷³⁷ LIDA DE MALKIEL, M. R., *Estudios sobre la literatura...*, p. 72.

⁶⁷³⁸ Com comprova i demostra CALVO RIGUAL, Cesáreo, Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del *Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92; ÍDEM, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

s'interessà per a res en la lectura de literatura toscana i convisqué tostemps amb castellanoparlants: els del seguici del cardenal Cervantes i altres. L'autor del *Curial*, en canvi, degué viure apartat de la cort del rei d'Aragó durant anys, i en un àmbit de lectures i converses plenament italià. Com si fóra una mena d'immersió lingüística i literària plurianual en el *volgare* d'Itàlia, que després afecta en els més diversos nivells l'obra resultant. Si ens fixem en el llenguatge dels secretaris catalans d'Alfons el Magnànim –ell no ho és–, veurem que usen ben pocs italianismes, perquè viuen en un àmbit on regularment es parla el català i el castellà. Ells no tenen necessitat de conversar amb fluïdesa en el *volgare illustre* del país d'acolliment.

Una cosa tenen en comú, això no obstant, Padrón i l'anònim: la seua concepció europea, cosmopolita, de la cavalleria i de la cultura de cort. Tot allò que expressa Lida de Malkiel sobre Padrón en aquest sentit, es podria dir també de l'esperit cortés i elitista que alimenta l'aristocràtica, eurocèntrica i refinada ficció curialesca:

“En las páginas del hidalgo gallego no se refleja otro ambiente que el de la alta nobleza, no sólo la de España sino la de muchas cortes de Europa (...), pues la casta noble se sentía solidaria, por encima de las fronteras nacionales. Las hazañas de Arlandier en Hungría y Bohemia (...) traen a la memoria las del portugués Juan de Merlo en Hal y Arrás, la del español Diego de Valera en Dijon y las de Jacques de Lalaing en Castilla y Escocia. A boca llena habla Juan Rodríguez de emperadores, reyes, príncipes y magnates, enaltecidos por la pompa ceremoniosa que da virtuoso prestigio a cada uno de sus actos: el cotejo con *Curial y Güelfa* o la referencia al *Otoño de la Edad Media* son aquí forzosos (...). El *Siervo libre de amor*, obra alegórica que incluye la historia sentimental y caballeresca de Arlandier y Liessa es rica en alusiones a las cortes europeas.”⁶⁷³⁹

Ambdós escriptors tenen en comú, per exemple, la inclusió en les seues obres d'elements autobiogràfics, o que remetent a topònims, antropònims i fets que podrien relacionar-se perfectament amb una experiència viscuda. Així es nota perfectament en *Siervo libre d'amor*, l'obra de Padrón que inclou la faula caballeresca i sentimental *Estoria de dos amadores*, inspirada –com una part del *Curial*– en l'argument de la novel·la IV,1 del *Decameron* de Boccaccio. Segons Enric Ferrer Dolz, es tracta d'“una

---

⁶⁷³⁹ LIDA DE MALKIEL, M. R., *Estudios sobre la literatura...*, ps. 27-28.

narratio ficta en la qual el autor introduce abundantes datos que remiten al lector a personajes reconocibles por el lector como históricos (...). La existencia extra-textual de personajes como el Gran Duque Vitoldo, el Emperador Segismundo o Carlos VII de Francia, se disuelve al aparecer en un contexto textual fabuloso.”⁶⁷⁴⁰ Un enfocament similar es troba en *Curial e Güelfa*. Per bé que l’acció se situe en el segle XIII en la novel·la catalana, hi apareixen personatges històrics recents o coetanis, reconeixibles pel lector. Ara bé, l’aposta del *Curial* és per la versemblança, fins i tot quan es presenten somnis i visions, i no per la fabulació medievalitzant o la màgia.

Les obres de Padrón són: la traducció de les *Heroides* d’Ovidi⁶⁷⁴¹ amb el títol de *Bursario* (ca. 1439) i amb l’afegit de dues epístoles originals seues, la *Carta de Madreselva a Mauseol* i la de *Carta de Briseida a Troilo; Siervo libre de amor* (ca. 1439-1440); *Triunfo de las donas*, i *Cadira d’honor* (ca. 1440-1441). Totes foren creades i publicades, com s’observa, de vespres d’escriure’s *Curial e Güelfa* (datable aproximadament ca. 1446-1448). El fet que l’anònim de la novel·la cavalleresca tinguera aquest secretari castellà per referent literari és una pista que ens pot ajudar, a localitzar-lo en el mapa, si atenem a la cronologia dels viatges de Cervantes i Padrón, que coincideixen amb la de les aficions literàries d’aquest últim.

En *Curial e Güelfa*, quan Camar pronuncia la seua *oratio* prèvia al suïcidi, el monòleg on relaciona el seu cas amb el d’altres tragèdies antigues, inclou entre aquestes la resolució dramàtica del triangle amorós de Madreselva, Mauseol i Artemisia.⁶⁷⁴² Ho fa després de retraure a la reina Dido de Cartago que s’haguera suïcidat per despit amorós, d’una manera tan irreflexiva i contrària a tota virtut. Ella es disposa a fer-ho heroicament, i no absurdament, com és absurda la mort d’una de les heroïnes ovidianes del *Bursario* de Padrón: “Sé de cert que Artemisia plorà com yo, emperò plorant vencé; e la Mareselva, adversària sua, morí de dol en lo carçre” (*CeG* III.66).⁶⁷⁴³

---

⁶⁷⁴⁰ DOLZ FERRER, Enric, “*Siervo libre de amor*”, de Juan Rodríguez del Padrón, estudio y edición, Universitat de València, València, 2004, ps. 33-34.

⁶⁷⁴¹ Conegudes a la Península Ibèrica, en versió original llatina, des del segle XIII.

⁶⁷⁴² Desplegat en la referida *Carta de Madreselva a Mauseol*, inclosa en RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Obras completas*, ed. de César HERNÁNDEZ ALONSO, Editora Nacional, Madrid, 1982, ps. 353-362.

⁶⁷⁴³ No té relació aquesta *Artemisia* de la literatura castellana –la que evoca ací l’anònim– amb l’Artemisia i el Mausol històrics dels quals tracten Petrarca (*Familiars*, II,ii.13), Boccaccio (*De mulieribus claris*, LVII) i, seguint-los, Bernat Metge en *Lo somni* (IV,14): “Bé fo cordial he memorabla la amor que Artemisia, reyna, hagué a Mausol, marit seu, la qual, après que ell fo mort e li hagué celebrades sollemnes exèquies, lo féu polvoritzar e·l begué, mostrand que ella volie ésser sepucra d’ell.” Vegeu METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, ps. 236-237 i n. a les línies 137-140.

L'aparició en el *Curial de la Mareselva*, que és el nom catalanitzat de la *Madreselva* de Padrón (recordem l'hàbit de l'anònim de catalanitzar noms propis italians, o de personatges literaris; encara que no tots), ja cridà l'atenció de Lida de Malkiel.⁶⁷⁴⁴ Recordava de pas, de la mà de Martí de Riquer,⁶⁷⁴⁵ que Joanot Martorell també fa aparèixer una *Madresilva* en *Tirant lo Blanc* (València, 1460-1464)⁶⁷⁴⁶ i que en la carta de Diafebus a Estefania (cap. 188) s'insisteix en “los grans gemecs e doloros sospirs de la mesquina d'Estefania.”⁶⁷⁴⁷ La frase fou plagiada de l'altra lletra original de Padrón, la *Carta de Troylos a Breçayda*, com descobrí també Riquer. A banda d'això, sembla que Martorell tingué accés al *Triunfo de las donas* o a *Cadira d'honor*. Posteriorment, Josep Pujol aprofundiria en la detecció de nombrosos plagis de l'Ovidi castellà de Padrón en Martorell, literals o quasi, i perfectament detectables.⁶⁷⁴⁸ Tot plegat fa pensar en una primerenca divulgació del *Bursario*, no sols a la Península Ibèrica, sinó també entre els aficionats a les lletres i a la temàtica sentimental en la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, on residien molts castellans.

Antoni Ferrando es fixa en la trajectòria italogermànica de Padrón en els anys 1432-1440 la té en consideració com un dels marcadors geogràfics que ajuden a situar la gènesi del *Curial* a Itàlia. A més a més, destaca el paper dels dos concilis simultanis d'aquells anys (Basilea, Ferrara-Florència) com a llocs de trobada per a intel·lectuals i aficionats a la literatura castellans, catalans, italians, etc., que pogueren haver

⁶⁷⁴⁴ LIDA DE MALKIEL, M- R., *Estudios sobre la literatura...*, ps. 120-124.

⁶⁷⁴⁵ RIQUER, Martí de, *Introducció al 'Tirant lo Blanc'* (separata de l'edició del 'Tirant lo Blanc' de Joanot Martorell), Selecta, Barcelona, 1947, ps. 7-207; ÍDEM, *Aproximació al "Tirant lo Blanc"*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 114-120; ÍDEM, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992, ps. 103-107. Vegeu també COLÓN, Germà, Premiers échos de l'Ordre de la Jarretière, dins BALDINGER, Kurt (coord.), *Zeitschrift für Romanische Philologie. Begründet von Gustav Gröber*, Max Niemeyer, Tübingen, 1965, ps. 441-452; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, Alguns comentaris sobre l'orde de la Garrotera: del *Triunfo de les dones* al *Tirant lo Blanch*, dins BURDEUS, M. D. – REAL, E. – VERDEGAL, J. M. (eds.), *Las órdenes militares: realidad e imaginario*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2000, ps. 503-517.

⁶⁷⁴⁶ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, cap. 85, ps. 340-346. L'escriptor la fa coprotagonista de la llegenda sobre l'origen de l'orde de cavalleria anglés de la Garrotera. Segons Martorell, Madresilva, donzella de la cort, havia perdut una bella cinta o lligacama (la garrotera, divisa de l'orde). El rei la troba i decideix posar-se-la a la vista de tothom, amb la qual cosa genera murmuracions i mals pensaments entre la majoria de cortesans. Per tal d'avergonyar els malpensats, el monarca decideix instituir un orde militar amb la divisa de la garrotera i el mot *Honi soyt qui mal y pense*, és a dir, “Siga avergonyit aquell que hi pense malament.”

⁶⁷⁴⁷ MARTORELL, J., *Tirant lo Blanch...*, ps. 783-784.

⁶⁷⁴⁸ PUJOL, Josep, De Guido delle Colonne a l'Ovidi epistolar: sobre el rendiment narratiu i retòric d'unes fonts del *Tirant lo Blanc*, dins *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, 8, Borriana, 1997, ps. 133-174.

intercanviat impressions sobre poesia i art, i fins i tot sobre obres com el *Bursario*.⁶⁷⁴⁹ ¿Fou a Florència o a Basilea on l'autor del *Curial* pogué conèixer Padrón o adquirir notícia de l'obra? O la portà algun altre lletraferit a Nàpols? Siga quina siga la resposta adient, resulta evident que, en l'àmbit d'escriptura i de recepció del *Curial*, una epístola amorosa escrita feia pocs anys havia sigut publicada, llegida i compartida. No calia explicar, doncs, que Madreselva “morí de dol en lo carçre”, perquè els lectors ja coneixien l'argument de Padrón, i perquè possiblement les dames més sensibles amb el plany amorós haurien plorat el dol d'aquesta tragèdia literària.

Per la seua banda, Jaume Torró i Lola Badia constaten també l'aparició de Mareselva amb Padrón i opinen que tant l'exemple d'aquesta com el clàssic d'Aracne, són al·legats per Camar just abans de suïcidar-se per a il·lustrar “sacrificis inútils, mentre que el de Camar serà beneficiós per a Curial.”⁶⁷⁵⁰ No sembla, emperò, que siga tan simple la intenció exemplificant, sinó de caràcter més profund i filosoficomoral. Fixem-nos en la concisa argumentació contextual (*CeG* III.66):

“Mes que si tu [la suïcida per despit amorós, Dido], elegist morir (...) com a persona desesperada (...), elegist morir sens alguna rahó, car la furor tua fonch tant que, no sabent què feyes, morist, e per ço no ·t deu ésser comptat a virtut (...). Emperò yo, punida e combatuda per aquells insanis enceniments qui partiren la tua ànima dolorosa d'aquella lagrimosa carn, te invoque e ·t prech que reebas l'ànima mia, que va per servir tu, no usant de imaginació repentina, mas de longa e madura deliberació per mi en molts dies dirigida. Sé de cert que Artemísia plorà com yo [per desesperació amorosa], emperò plorant vencé [usant la raó]; e la Mareselva, adversària sua, morí de dol en lo carçre. Ay, que aquesta mia no és la obra de Aragnes, que per Pal·las fonch convertida en no res!”

Com el tràgic final de la tràgica història de Guiscardo i Ghismonda (*Decameró* IV,1, reescrita per Leonardo Bruni, *Fabula Tancredi*),⁶⁷⁵¹ la conclusió de la “faula” de Madreselva i Artemisa seria considerada per l'anònim com una tragèdia medieval de

---

⁶⁷⁴⁹ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 79).

⁶⁷⁵⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 676.

⁶⁷⁵¹ Vegeu el capítol II.1.5, on tractem del *Decameró* de Boccaccio.

caràcter absurd, contrària a tota ètica. Des del punt de vista d'una filosofia moral aristotèlica, les històries culminades en finals irracionalment i desesperadament tràgics, producte d'un "furor" vinguda d'"insanis enceniments", i no d'una "longa e madura deliberació", de la "rahó", no són exemplars ni recomanables, si seguim el criteri de Bruní (i dels amics de l'humanisme, com l'anònim). L'actitud de la Dido clàssica fou el d'una dona que es guià per "imaginació repentina" i impulsos irracionals, i no per una meditació racional i serena sobre el sentit de la seua vida i de la seua mort. Per contra, Camar ha preparat l'ànima per al trànsit heroic llegint els filòsofs estoics, com el Sèneca que encomia la mort de Cató, i altres clàssics. Ella no obrarà com la Madreselva, que accedí a uns amors prohibits deixant-se dur irracionalment pels sentiments i pagà després les conseqüències dels seus actes poc meditats. Camar prefereix seguir les passes d'Artemisia, mal que siga a cost de perdre la vida. Aquesta, després d'haver plorat "com yo" amargament, per efecte d'una passió amorosa no recompensada, tingué la serenitat suficient per a reflexionar racionalment sobre la situació tràgica, i "vencé": la resolgué virtuosament; anul·là les passions i salvà una vida. La seua virtut va en la direcció contrària, la d'acabar amb la pròpia vida, però serà una mort serena i guiada per la virtut racional dels estoics, heroica, alliberadora de l'ànima.

Pel que fa a Aracne, s'al·lega a continuació com l'exemple paradigmàtic de dona vanagloriosa i superba, que incorre en una *hybris* ofensiva per als deus de l'Olimp i que rep també el corresponent càstig: el tapís amb el qual pretenia competir en habilitat amb la deessa Pal·las Atenea, protectora de les arts tèxtils, fou destruït per la llança d'aquesta. La jove se suïcidà i fou convertida per la deessa en aranya. Els seus mèrits de bona teixidora foren convertits "en no res" per haver-se deixat dur per les passions, en lloc de reconduir moralment, amb humilitat, la seua excel·lència.

Badia i Torró consideren Juan Rodríguez del Padrón com un dels "filtres" medievals de les *Heroides* d'Ovidi a què tingué accés l'anònim redactor del *Curial*. S'entén que la *Carta de Madreselva a Mauseol* pot ser *filtre* de l'estil epistolar ovidià, però no de continguts. No debades, és un escrit original del 1439, que no forma part per a res del referit clàssic llatí. La reutilització exemplar dels personatges de Rodríguez del Padrón per l'anònim de *Curial e Güelfa* és directa, sense filtres, i és un testimoni clar – com adverteix Ferrando – que obliga a situar la gènesi de l'obra a Itàlia, per on es movia l'autor del *Bursario*, i no a Catalunya o altres països ibèrics.

Com expliquen Tomás González Rolán i Pilar Saquero, les epístoles sentimentals de Madreselva a Mauseol i de Troilo a Briseida són una projecció de les *Heroides*

d'Ovidi, afegida a la traducció castellana de l'obra que fa Padrón, però presenten personatges i arguments originals.⁶⁷⁵² En la que ara ens ocupa, Madreselva, filla d'Hèrcules i reina de Calidó, es troba empresonada i a disposició del seu oncle patern, Aritedio. En tal situació, la seua fidel criada Creta li comunica que el seu estimat Mauseol, denunciat per Adelfa, mare de Madreselva, per haver deshonrat la seua filla, i a punt de ser condemnat a mort, cap encara la possibilitat que se salve. Ha eixit en defensa seua, inesperadament, Artemisa, que al·lega que ella també ha sigut forçada per Mauseol, però que el perdona i el reclama en matrimoni, a fi de salvar-lo del patíbul. Madreselva, seguint l'exemple d'altres heroïnes d'epístoles literàries, decideix escriure al seu enamorat preguntant-li que accepti la proposta d'Artemisa, per la seua llibertat i per la salvació del seu amor. L'epístola, doncs, presenta la situació dramàtica d'un amor impossible *in extrema res*, resolt amb un inesperat triangle amorós, i és el producte d'un exercici d'*imitatio* ovidiana per part de l'autor gallec.

Evidentment, el triangle amorós entre Madreselva, Mauseol i Artemisa té punts de contacte literari amb el que l'autor del *Curial* ha establert entre la Güelfa, Curial i Camar. Ara bé, resultaria contrari a la intenció de l'autor observar ací un paral·lelisme en termes de *sacrifici*. És a dir: que Camar sacrifique el seu amor per Curial per a facilitar el retrobament d'aquest amb la Güelfa. El que realment planteja l'anònim, des d'una perspectiva filosoficomoral derivada de la lectura de Bruni i dels clàssics, és la diferent qualitat heroica, entesa en termes de *virtù*, de l'actitud de les dues protagonistes de la *Carta*. Artemisa “plorà”, desamada per Mauseol en profit de la seua “adversària”, però el perdonà usant de la raó per damunt del sentiment de despit, motiu digne d'elogiar segons la virtut que exemplifiquen els clàssics. Per això “vencé”: visqué i féu viure. Per contra, Madreselva es deixà dur per la passió i “morí de dol en lo carçre.” Ja ho adverteixen també –seguint l'*Ètica* d'Aristòtil reescrita per Bruni i aconsellada pels humanistes– el rei de França, quan jutja el comportament extremat del Sanglier (*CeG* II.111); la mare de Làquesis, quan emet un judici cínic sobre el tàlem sepulcral que proporcionà la Fortuna a Guiscardo i Ghismonda per deixar-se dur per la passió (*CeG* II.86),⁶⁷⁵³ o la Güelfa en forma de sentència moral: “O, com és segura cosa mantenir les vies mijanes, car los estrems no procuren repòs!” (*CeG* II.88).

---

⁶⁷⁵² GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Las cartas originales de Juan Rodríguez de Padrón: edición, notas literarias y filológicas, dins *Dicenda. Cuadernos de filología hispánica*, 3, Madrid, 1984, ps. 39-72.

⁶⁷⁵³ Rodríguez del Padrón també es fixà en aquesta divulgadíssima història boccacciana, que influeix en la seua *Estoria de dos amadores* (novel·leta sentimental inserida en la segona part del *Servo libre de amor*),

Podríem dir que l'anònim aprofita referències a lectures compartides i debatudes amb l'auditori de la seua obra, com aquesta de la tragèdia de Madreselva, per a fer crítica literària. Però ho fa des de les posicions eminentment filosòfiques que dominaven la producció literària italiana en temps de l'humanisme, i que propiciaren el "secolo senza poesia" de què parla Croce⁶⁷⁵⁴ (i del qual constituïria una excepció de notable interès el *Curial*). L'autor, interessat en tota mena de lectures, però molt influït pel context cultural de l'humanisme italià, vol entendre la literatura com un mitjà transmissor de coneixements elevats i veritats filosoficomorals.⁶⁷⁵⁵ Com a tal, considera inapropiada i criticable –en aquest cas, per boca de Camar– la lliçó que transmet Padrón: perquè s'aparta de la virtut dels clàssics, que és la que interessa a Leonardo Bruni i companyia. Se'ns retrata així l'anònim –com en altres punts de la seua ficció⁶⁷⁵⁶– com un lector dels tractadistes florentins del primer *Quattrocento*. Se'ns dibuixa, d'altra banda, el seu perfil, com algú que tinguera en alta consideració l'*Ètica* d'Aristòtil en la nova versió divulgativa de Bruni: el llibre de capçalera de l'humanisme italià de l'època. Ényego d'Àvalos posseïa un exemplar d'aquesta obra en format de luxe des del 1440,⁶⁷⁵⁷ i el príncep Carles de Viana, després de residir un temps a Itàlia, decidí traduir-lo al castellà (1458-1460).⁶⁷⁵⁸ Ambdós magnats, segurament, eren

---

segons VIGIER, Françoise, Difusión y proyección literaria de la novela IV.1 del *Decamerón* de Bocaccio en la España bajomedieval y renacentista, dins *Formas breves del relato (Coloquio, febrero de 1985)*, Casa de Velázquez – Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1986, ps. 87-104.

⁶⁷⁵⁴ Sobre l'hegemonia de la tractadística humanística llatina en el *Quattrocento*, convertida en impediment o entrebanc a la creativitat literària de ficció i en romanç, vegeu PANIZZA, Letizia, *The Quattrocento*, dins BRAND, Peter – PERTILE, Lino (eds.), *The Cambridge History of Italian Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, ps. 131-180 (p. 131).

⁶⁷⁵⁵ A diferència del mateix Rodríguez del Padrón. Segons LIDA DE MALKIEL, María Rosa, Juan Rodríguez del Padrón. Vida y obras, dins *Nueva revista de filología hispánica*, any 4, núm. 4, Ciutat de Mèxic, 1969, ps. 315-351 (p. 331), l'interès que posa el galleg en Ovidi no va més enllà d'"una típica muestra del gusto medieval por la Antigüedad fantaseada." Padrón reescriu l'*Ovidi* en castellà, conscient de la demanda d'obres de temàtica sentimental a les corts, per a adreçar-lo al típic lector de les *Històries troianes*. La seua visió de la *vera nobilitas* i altres temes sobre les quals debatien els italians de l'època no té res a veure amb la del *Curial*. Segons la mateixa Lida (p. 316), "el modesto hidalgo Juan Rodríguez del Padrón se muestra poseído de su orgullo de casta." Pel que fa a Guiscardo i Ghismonda, història que inspira l'*Estoria de dos amadores* inserida en el *Siervo libre de amor*, la lectura de Padrón és medieval i contrària a la de Bruni, Manetti i l'anònim del *Curial*. Així ho exposa VIGIER, F., *Difusión y proyección...*, ps. 97-100: "En la novela de Juan Rodríguez del Padrón, la venganza cruel del rey contra la madre de su hijo acarrea el suicidio de éste, que reviste el doble significado del de Guismonda: castigo del padre y rebelión contra su crueldad e injusticia, acto de amor y lealtad hacia la amada muerta."

⁶⁷⁵⁶ Vegeu el capítol III.6.

⁶⁷⁵⁷ Us remetem al capítol I.3.5.

⁶⁷⁵⁸ Vegeu ARISTÓTELES, *La philosophia moral de Aristótel, es a saber: Éticas, Políticas & Económicas, en romance*; les *Étiques*, en versió castellana de Carles d'ARAGÓ i ÈVREUX, príncep de Viana, Tipogr. de Jorge Coci, Saragossa, 1509; BOHIGAS, Pere, El manuscrit de Lisboa de la traducció de l'*Ètica* d'Aristòtil del príncep de Viana: contribució a la bibliografia de Carles d'Aragó, dins *Miscellanea de Estudos em honra de D. Carolina Michaëlis de Vaconcelos*; separata, Imprensa da Universidade, Coïmbra, 1930; BLAY MANZANERA, Vicenta, A propósito de las relaciones literarias de

conscients de la importància que tenia la transmissió a la nova aristocràcia del seu temps⁶⁷⁵⁹ d'aquest saber redescobert dels clàssics. I si Bruni l'havia fet més accessible als “hòmens de ciència”, en un elegant llatí humanístic, era deure dels “cavallers científichs” divulgar-lo en romanç entre els del seu estament: persones “ignorants” de gramàtica; lectors d'obres en castellà, toscà o “comú lenguatge cathalà”, però com més anava més interessades en la filosòfica “sicència de Baco”.

* * *

Deixant ara de banda la *Carta de Madreselva a Mauseol*, és natural pensar que l'anònim del *Curial* conegué també l'altra carta “apòcrifa” del *Bursario* de Rodríguez del Padrón: la carta doble de *Troylo* (*Tròiol*, en català) a *Breçayda*.⁶⁷⁶⁰ Així ho veu Júlia Butinyà, quan recorda que resulta estrany –i potser atribuïble a Padrón– que entre els exemples de *bons amadors* que cita l'anònim del *Curial* apareguen Tròiol i Briseida “com a parella, en comptes d'anar-hi amb Aquil·les.”⁶⁷⁶¹ L'aparellament amorós del troià Tròiol i del grec Diomedes amb Briseida, reproduït per Padrón, resultaria, sens dubte, objecte de debat a la cort on s'escrigué *Curial e Güelfa*. L'escriptor galleg havia seguit, sense qüestionar-la per a res, la tradició medieval, la de les *Històries troianes*, on Briseida apareixia per primera vegada –i contra qualsevol precedent literari antic– relacionada sentimentalment amb Tròiol i Diomedes. En la tradició clàssica grecollatina, i fins i tot en Dictis i Dares, la relació d'amor és entre Aquil·les i Briseida, contràriament a la fantasiosa invenció de Benoît de Saint-Maure, que l'autor de *Curial e Güelfa* atribuiria segurament al seguidor d'aquest, “maestre” Guido.

Vista la contradicció, recordem que, en l'ambient d'autoria i de recepció de la novel·la, previsiblement “cavalleresc”, se solia discutir apassionadament sobre matèria de Troia. Fins al punt de fer intervenir en la discussió personatges d'autoritat reconeguda pel rei Alfons, com el mateix Lorenzo Valla, traductor de la *Iliada* d'Homer

---

D. Carlos de Viana: poeta y humanista, dins PAREDES, Juan (ed.), *Medioevo y literatura, Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 1, ps. 247-370.

⁶⁷⁵⁹ De la que parla BUTINYÀ, Júlia, Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l'Edat Mitjana a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312.

⁶⁷⁶⁰ Aquesta respon a la fórmula de les sis darreres *heroides*, on es tracta de la separació de joves amants durant la guerra de Troia. Briseida és filla del sacerdot troià Calcante, que se n'ha fugit al campament grec i la reclama al seu costat, amb la qual cosa la jove s'ha de separar del seu amat Troilo, fill de Príamo. Estant al camp grec, la donzella rep una carta de Troilo on li recrimina –pel que ha sabut– que s'haja lliurat als amors del guerrer grec Diomedes. Briseida respon de manera contundent en defensa de la seua fidelitat i retrau a Troilo la cobardia d'haver-la deixada partir, i la seua avarícia, que el portà a preferir el saqueig de les tendes dels grecs a oferir rescat per ella.

⁶⁷⁶¹ BUTINYÀ, Júlia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*. Traducció a cura de Jean Marie Barberà, Anacharsis, Toulouse, 2007, dins *Estudis romànics*, 31, Barcelona, 2009, ps. 516-520 (p. 519).

per al rei Alfons el Magnànim pels anys 1441-1445. Aquest no dubtava a titlar de bàrbars i a atacar per escrit fins i tot alguns magnats ibèrics aficionats a la lletra, com Joan Ferrándis d'Íxer, que no acceptaven l'*auctoritas* dels clàssics. Confiaven en textos apòcrifs i medievals que distorsionaven la història antiga, contra la versió falsificada dels quals treballaven els traductors i crítics de l'humanisme italià.⁶⁷⁶² Els cavallers “medievalistes”, doncs, blasraven Aquil·les. Aquells que s'havien introduït ja en la lectura dels clàssics i que participaven de “l'hora del llibre” alfonsina, com ara els germans Enyego i Alfons d'Àvalos, se suposa que el defendrien. Ambdós eren oberts de mentalitat i amics de filòsofs, poetes i oradors de talant humanista. Quan Enyego manà copiar les obres de Valla en format de luxe, per exemple, les decorà amb es seues armes heràldiques:⁶⁷⁶³ cavalleria i humanisme es fonien així en forma de llibre.

En *Curial e Güelfa*, a mitjan torneig de Melun, l'autor introdueix un excurs (*CeG* II.62) per a recordar el debat existent entre els qui veien indigna de l'art de cavalleria la mort de Tròiol per Aquil·les, producte d'una emboscada, i els qui la justificaven com l'aplicació estratègica de la “disciplina militar”: aquella *ciència* dels humanistes que estudiaven *Curial*, l'autor de la novel·la i altres implicats en accions de guerra. Lògicament, l'escriptor planteja en primera instància la tesi més recolzada a la cort: la dels detractors d'Aquil·les; la del comportament anticavalleresc d'aquest denunciat per les *Històries troianes* de Delle Colonne. Tanmateix, a continuació al·lega discretes raons a favor del seu heroi preferit, que és el grec. Sens dubte, l'anònim s'alinea en aquest i en altres debats (el d'Aquil·les *versus* Hèctor, o Homer *versus* Guido, que apareixerà més avant) d'acord amb allò que ha après dels “hòmens de molta sciència” (els humanistes) i dels autors “de reverenda letradura” (els clàssics), que són els “grans e solemnes poetes” antics com el grec Homer o el llatí Virgili.

El tema dels amors de Tròiol i Briseida, doncs, no apareix ni en Homer, ni en Virgili, ni en Ovidi, ni en Dictis, ni en Dares... Però sí en Rodríguez del Padrón, que, a més, té el descarat atreviment d'afegir-lo a manera d'apèndix apòcrif en la seua versió castellana de les *Heroides* d'Ovidi, per a embolicar encara més la troca. En Homer, seguit per altres autors clàssics –i pels diccionaris de literatura i mitologia elaborats des de temps de l'humanisme, és clar– Briseida és una viuda troiana raptada per Aquil·les, que s'enamora d'ella i la té per companya. Després d'una disputa d'aquesta amb el rei

---

⁶⁷⁶² Vegeu, en els capítols I.2.2 i I.2.5, respectivament, les ressenyes biogràfiques de Lorenzo Valla i de Juan Fernández de Híjar.

⁶⁷⁶³ Us remetem al capítol I.3.5, el de la biblioteca davaliana.

Agamèmnon, Aquil·les la recupera al seu costat. En el segle XII, Benoît de Saint-Maure negligeix la parella de la *Iliada* per a aparellar Briseida amb altres guerrers, fonamentant-se teòricament en Dictis i Dares. Però és que resulta que ni Dictis ni Dares diuen res de l'existència d'aquesta relació. Guido delle Colonne, fiant-se del *Roman*, contribueix a divulgar per Europa, a partir del 1287, la el triangle amorós apòcrif. A més a més, aprofita per a introduir un retret a Briseida, per haver abandonat Tròiol i haver acceptat l'amor de Diomedes. El retret li serveix de peu per a arremetre amb un discurs misogin contra les dones, per la inconstància i la falsedat que les caracteritza. Finalment, Giovanni Boccaccio sublima literàriament la relació entre un *Troilo* i una *Criseida* (nom de la mare de Briseida) en el seu *Filostrato* (1340).⁶⁷⁶⁴

Comptat i debatut, resta eclipsada i ofuscada per a la cultura europea de l'època la relació entre Aquil·les i Briseida que forma part del cant inaugural de la *Iliada*. I, per si fóra poc, un autor coetani, llegit comentat i debatut en l'entorn on s'escriu el *Curial*, com és Padrón, es comporta com un nou Agamèmnon i aprofundeix en la idea espúria – o “contra veritat” – de desposseir Aquil·les de la seua estimada Briseida. Fixem-nos que Juan Rodríguez del Padrón fonamenta l'epístola en uns fets “històrics” atribuïts espúriament a Dares i Dictis (des del segle XII). A més a més, oculta l'autoria pròpia i diu que la lletra forma part de l'obra d'Ovidi, el que resultaria més reprobable encara als ulls d'algú com l'autor del *Curial*: “Ya en la estoria troyana nos es recontado por Dites y Dayres, disponedores de Troya (...) los amores de Troylo, hijo de Príamo, y de la dicha Breçayda, y del cambio que ella hizo (...), trocando al dicho Troylos por Diomedes. E por dar fyn y complimiento a lo que la dicha estoria nos ha recontado, queremos vos mostrar la carta embiada por Troylos sobre este hecho a Breçayda, la qual Ovidio Naso puso en su libro de las *Epístolas de las dueñas...*”⁶⁷⁶⁵

Per ironies de la història literària, l'heroi admirat pels humanistes i per l'autor de la novel·la cavalleresca es veu condemnat a romandre “tot sol” amb el seu fill Pirrus, a la tenda de campanya. Se l'ha expulsat injustament de l'Olimp de les parelles amoroses clàssiques. Això serveix d'excusa a l'escriptor –molt ben dotat de sentit de l'humor– per a ironitzar aprofitant la reproducció d'un tòpic literari, el dels perfectes enamorats: “Aquí vírats Tisbes e Píramus fer-se meravellosa festa, Flors e Blancaflor, Tristany e Ysolda, Lançalot e Genebra, Frondino e Brisona, Amadís e Uriana, Phedra ab Ypòlit,

---

⁶⁷⁶⁴ Més detalls sobre la qüestió en GONZÁLEZ ROLÁN, T. – SAQUERO, P., *Las cartas originales...*, ps. 43-47.

⁶⁷⁶⁵ *Ibidem*, p. 62

Aquil·les, tot sol, menaçant son fill Pirro, Tròyol e Briseyda, París e Viana, e molts altres, dels quals, per no ésser lonch, me callaré” (*CeG* III.95).

L’estridència d’un Aquil·les “pare solter” amb el seu fill Pirrus (quasi com Alfons V i Ferran d’Aragó, per cert) és un despropòsit hilarant que l’autor introdueix i que s’explica immediatament per l’aparició de “Tròyol e Briseyda”, responsables en la tradició apòcrifa medieval d’haver deixat el pobre Aquil·les “tot sol”. La broma s’entén millor en un ambient de debat sobre literatura i presumpta història antiga (matèria de Troia) com és la cort d’Alfons el Magnànim, on també s’havia llegit el *Bursario*, com un *Ovidi* traduït i accessible a “cavallers científichs”, però dotat d’una lletra apòcrifa que contribuïa a deixar de nou Aquil·les desplaçat a un racó solitari. De fet, la tercera de les *Heroides* (*Epistulae heroidum*) d’Ovidi és una lletra de Briseida a Aquil·les (*Briseis Achilli*), basada en fets que troben recolzament en Homer. Però la segona de les lletres apòcrifes afegides per Padrón a la seua versió de dita obra, consagra uns amors entre Briseida i Tròiol que mai no existiren, si fem cas –com feia l’autor del *Curial*– dels clàssics de l’Antiguitat redescoberts i divulgats pels humanistes.

Deixant de banda ara aquest afer d’Aquil·les, si llegim la lletra que *Troylo* adreça a *Breçayda*, potser trobem alguna altra connexió intertextual amb el *Curial*. Com, per exemple, quan l’enamorat retrau així el seu oblit a l’amada: “Pues que yo agora piense, Breçaida, que tú has bevido de aquella agua del río Lete, que corre o pasa por las tenebrosas fonduras de los infiernos; el qual dizen los nuestros actores en sus fazañas que haze, a los que d’él beven, olvidar y fuyr de la memoria todas las cosas passadas.”⁶⁷⁶⁶ En el *Curial*, llegim una cosa semblant: “axí com si ell hagués begut tot lo riu de Lethe, li feren oblidar” (*CeG* I.26). No és segura la dependència de l’anònim respecte de la lectura del text de Padrón, perquè es tracta d’un coneixement mitològic present també en Dante (*Purg.* XXXIII, v. 96);⁶⁷⁶⁷ Boccaccio (*Filocolo* II,19; III,4);⁶⁷⁶⁸ l’*Eneida* de Virgili (VI, vv. 749-750), en un passatge del clàssic evocat per l’autor en *CeG* III.55, i en el mite d’Er de *La República* de Plató (621a), un capítol de la filosofia

---

⁶⁷⁶⁶ RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Obras completas*, ed. de C. HERNÁNDEZ ALONSO, Editora Nacional, Madrid, 1982, p. 366. La frase apareix plagiada en el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, segons que ho detecta PUJOL, J., *De Guido delle Colonne a l’Ovidi...*, p. 158.

⁶⁷⁶⁷ Vers que FARINELLI, Arturo, *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania*, Torí, 1922, ps. 29-196 (p. 151) proposava com a font de Padrón.

⁶⁷⁶⁸ Com observa GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 105. Vegeu el capítol II.1.5, on tractem de Boccaccio.

antiga recordat també per l'anònim.⁶⁷⁶⁹ No obstant això, cal reconèixer la redacció a la de Rodríguez del Padrón s'acosta bastant a la del *Curial*.

* * *

Es donen algunes circumstàncies històriques que explicarien el primer accés de l'autor de *Curial e Güelfa* a les epístoles de Padrón, i aquestes circumstàncies tenen a veure inequívocament amb Itàlia. El 17 de febrer del 1436, el papa romà Eugeni IV, exiliat amb la seua cúria a Florència, envià a la Basilea conciliar dos cardenals emissaris.⁶⁷⁷⁰ Els elegits foren Juan Cervantes, per a qui treballava de secretari Padrón, i Niccolò Albergati, al servei del qual es trobava el valencià Nicolau Falcó. Aquest jurista, format a Bolonya, passaria pocs anys després al servei d'Alfons el Magnànim, a Nàpols, però en principi s'hauria de descartar que fóra ell el portador dels manuscrits, ja que no es detecta en la seua biografia⁶⁷⁷¹ cap mostra d'interès per la literatura. Els cardenals eixiren de Florència en direcció a Basilea (Suïssa) i passaren per Milà, on foren dignament acollits a palau pel duc Filippo Maria Visconti.

En aquesta cort, precisament, es trobaven aleshores un insigne “presoner”, l'infant Enric de Castella, germà d'Alfons el Magnànim. L'acompanyava un expatge de la cort alfonsina de València convertit ara en el “cambrer” predilecte del Visconti; en amic i deixeble diletant d'humanistes llombards, i en senyor de senyories adjacents al Montserrat. Ens referim, lògicament, a Enyego d'Àvalos. Dóna la casualitat que aquest cavaller era paisà (els Dávalos castellans tenien casa pairal a Toledo, com els Cervantes) i parent del prelat castellà. Maria Cervantes, germana del cardenal Juan, era casada amb Juan Sánchez de Ayala, noble toledà i secundogènit del senyor de Fuensalida. Leonor d'Ayala, germana d'aquest Juan Sánchez, era muller de Diego-López Dávalos, germà de dit Enyego resident a Toledo.⁶⁷⁷² No deu ser producte de l'atzar, doncs, sinó d'alguna

---

⁶⁷⁶⁹ Us remetem ara al capítol II.1.7, on s'aborda la relació de les obres de Plató i Virgili amb la novel·la. En ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anónimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publicacions of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 451, n. 73, se'ns recorda la menció platònica.

⁶⁷⁷⁰ GARCÍA, Ricardo – LLORCA, Bernardino, *La Iglesia en la época del Renacimiento y de la Reforma católica*, dins LLORCA, Bernardino – GARCÍA-VILLOSLADA, Ricardo – MONTALBÁN, Francisco Javier, *Historia de la Iglesia Católica, III. Edad nueva*, Editorial Católica, Madrid, 1967 (2a.), p. 323.

⁶⁷⁷¹ Vegeu la ressenya en el capítol I.2.3.

⁶⁷⁷² Els Ayala de Fuensalida i els d'Àvalos estaven emparentats per diferents matrimonis i molt aliats políticament. Els de Fuensalida controlaven els principals oficis reials i municipals de Toledo, ciutat on tenien palau els d'Àvalos abans d'exiliar-se. Juan de Ayala era *alguacil mayor* de la ciutat. Sobre el matrimoni Ayala-Cervantes, vegeu ORTIZ DE ZÚÑIGA, Diego, *Anales eclesiásticos y seculares de la muy noble y muy leal ciudad de Sevilla, metrópoli de la Andalucía*, Imprenta Real, Madrid, 1796, p. 330; MIRA CABALLOS, Esteban, *La gran armada colonizadora de Nicolás de Ovando, 1501-1502*, Academia Dominicana de la Historia, Santo Domingo, 2014, p. 121; FERNÁNDEZ DE BÉTHENCOURT, Francisco – LASSO DE LA VEGA, Miguel, *Historia genealógica y heráldica de la*

d'aquestes relacions familiars, que l'únic exemplar que ens ha arribat del *Curial* (l'esborrany o *ceda* custodiada en la Biblioteca Nacional de Madrid) estiga enquadrat amb tapes reblides de *makulatur* procedents de l'arxiu senyorial de la casa toledana dels Fuensalida.⁶⁷⁷³ Tot aquest aparent cúmul de casualitats (Padrón > Cervantes > Milà > Dávalos > Fuensalida...) ens assenyala el camí que hem de seguir per a explicar la connexió de l'obra de Rodríguez del Padrón amb un autor del *Curial* que no devia circular molt lluny de D'Àvalos –si no era ell mateix– i d'un germà exiliat abans a València i s'establí definitivament a Toledo, com a criat de la casa de Fuensalida, l'any 1448, com hem exposat en el capítol on tractem del manuscrit.⁶⁷⁷⁴

En el viatge de retorn d'Alemanya a Itàlia, l'any 1440, Cervantes i el seu *familiar* Padrón tornarien a passar per Milà, quan aquest ja havia escrit el *Bursario* (1439). Amb la qual cosa és probable que D'Àvalos, un cavaller molt interessat en les lletres, els llibres i els clàssics, obtinguera còpia d'aquest *Ovidi* castellà, que el mateix any 1440 s'hauria emportat a Nàpols, juntament amb algunes poesies del mateix Padrón que apareixen pocs anys després en cançoners napolitans. Alguns apunts toponomàstics de les obres de Juan Rodríguez –retirat del *mundus* el 1441– són els que permeten datar les seues obres pels anys 1436-1440, durant la seua estada centreeuropea. Per exemple, en el *Siervo libre de amor*, diu que “pasando los grandes Alpes de mis pensamientos, deçendiendo a los sabrosos valles de mis primeros motus...”⁶⁷⁷⁵ En la *Carta de Madreselva a Mauseol*, aquest és titulat “varón de las partes de Acaia”. El títol de príncep d'Acaia era el segon que lluïen els ducs de Savoia en la seua nomenclatura. I el duc de Savoia Amadeu VIII era, precisament, l'antipapa Fèlix V, president del concili de Basilea, on es trobaven en missió diplomàtica Cervantes i Padrón.

L'hivern del 1462-1463, quan Enyego d'Àvalos manà compilar diferents poemes i cançons del seu gust a Nàpols, sorgí en el MN54 o *Cancionero* dit “*de Estúñiga*” (per l'autor de la composició que l'encapçala), on un dels autors millor representats és Juan

---

monarquía española. Casa Real y grandes de España, Tipogr. de Enrique Teodoro, Madrid, 1901, vol. 9, p. 408. Es pot consultar una genealogia molt completa i fidedigna dels Ayala en <http://www.euskalnet.net/laviana/gen_hispanas/ayala_s.htm> consultada en desembre del 2014.

⁶⁷⁷³ Notícia de gran interès que avança FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'*, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88, i sobre la qual aprofundim en el capítol I.2.7.

⁶⁷⁷⁴ Al qual us remetem, per a majors detalls: capítol I.2.7.

⁶⁷⁷⁵ DOLZ FERRER, Enric, “*Siervo libre de amor*”, de Juan Rodríguez del Padrón, estudio y edición, Universitat de València, València, 2004, p. 353.

Rodríguez del Padrón, amb set composicions poètiques.⁶⁷⁷⁶ Això demostra que era un autor líric ben conegut a la cort napolitana d'Alfons I i Ferran I d'Aragó; ja que, com explica Nicasio Salvador, aquest cançoner “representa muy especialmente el espíritu de la corte alfonsina” i “se constituye así en caja de registro de autores y gustos poéticos de la época de Alfonso.”⁶⁷⁷⁷ També està ben representat Padrón en el *Cancionero de Roma* (RC1), vinculat així mateix al cercle palatí dels germans Guevara-D'Àvalos, i, en conseqüència, a la cort on s'escrigué el *Curial*.⁶⁷⁷⁸ Comptat i debatut, no es descarta que Rodríguez del Padrón haguera pogut proporcionar directament alguns d'aquests materials a Enyego d'Àvalos a Milà, abans d'emprendre la seua peregrinació a Terra Santa. Encara que també podrien haver arribat a Nàpols via Castella, pel viatge que realitzà a la cort de Joan II Fernando de Guevara, germà uterí d'Enyego i portador de la *Iliada* versionada per Decembrio al marquès de Santillana (1446).⁶⁷⁷⁹

Amadís de Gaula; Flores e Blancaflor

A imitació dels llibres de cavalleria de la matèria de Bretanya, en diferents parts d'Europa es desenvolupà alguna intent de ficció cavalleresca de caràcter autòcton. És el cas de la Castella dels segles XIII-XIV, on feren aparició i es divulgaren l'*Amadís de Gaula* primitiu (ca. 1290) i el *Libro del caballero Zifar* (ca. 1340).⁶⁷⁸⁰ Que el primer era un referent literari per als lectors del *Curial*, o una lectura compartida amb l'autor, es demostra per l'aparició d'"Amadís e Uriana" com una de les parelles de clàssics enamorats que dansen al voltant de la Güelfa (*CeG* III.95). Lola Badia i Jaume Torró han explorat altres possibles connexions entre ambdues obres. Com ara la de la mort accidental del cavall de Bertran del Chastell per *Curial*, que recorda quan Cuadragante mata el del cavaller Beltenebros en *Amadís*.⁶⁷⁸¹ Quan la monja Joanina de Borbó fa acudit sobre la “presó d'amor” on la priora pot retenir el cavaller errant (*CeG* II.12),

⁶⁷⁷⁶ Vegeu SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, p. 37; MORENO, Manuel, Descripción codicológica MN54: CsXV II: 298-365. Ms. Vitrina 17-7, Biblioteca Nacional de Madrid, dins SEVERIN, D. S., *An Electronic Corpus of 15th Century Castilian Cancionero Manuscripts*, University of Liverpool, ed. electrònica <<http://cancionerovirtual.liv.ac.uk/AnaAdditional/dutton/msdesc/MN54.pdf>>, consultat en octubre 2012. Alguna ressenya equivocada parla d'Enyego de Guevara, germà uterí de d'Àvalos, que ja era mort.

⁶⁷⁷⁷ SALVADOR MIGUEL, N., *La poesía cancioneril...*, ps. 33-34.

⁶⁷⁷⁸ *Ibíd.*, ps. 189-196.

⁶⁷⁷⁹ Viatge “literari” del qual hem tractat en el capítol I.3.4.

⁶⁷⁸⁰ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M., *Transmisión y difusión de la literatura caballeresca. Doce estudios de recepción cultural hispánica (siglos XIII-XVII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 2013, p. 351.

⁶⁷⁸¹ RODRÍGUEZ DE MONTALVO, Garci (ed.), *Amadís de Gaula*, ed. a cura de Juan Manuel CACHO BLECUA, Cátedra, Madrid, 1987, p. 778 (I,55); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 586.

podria remetre a un tòpic líric molt present en l'*Amadís*.⁶⁷⁸² Cabria explicar-se, així mateix, algunes expressions castellanques del *Curial* com a records de lectura d'*Amadís de Gaula*. Per exemple, la dels cavallers “metiendo mano a las espadas”, que és molt recurrent en l'obra castellana i que apareix adaptada al català en *Curial e Güelfa* com “metent mans per les espases” (*CeG* I.43) o “metent mans per l'espasa” (*CeG* II.22), “meten mans a les espases” (*CeG* II.47), “meten mà per les espases” (*CeG* III.100). En qualsevol cas, aquest ús d'un autor que parla de “metre mà” (*CeG* III.85) en el sentit castellà de ‘*meter mano*’,⁶⁷⁸³ podria relacionar-se amb el seu bilingüisme català-castellà, que aflora en múltiples i reiterats usos gramaticals i fraseològics.

La versió més antiga del llibre de cavalleria *Amadís de Gaula* es data pel 1290, en el regnat de Sanç IV. Es tractava d'un text que circulava a primeries del segle XIV en tres volums. A la fi del segle XV, Garci Rodríguez de Montalvo “el Viejo” (ca. 1450-1505) el reescrigué, hi afegí algun detall i fou portat a la impremta (Saragossa, 1508).⁶⁷⁸⁴ Al voltant del 1340, el text trobava ja una àmplia difusió per Castella, i era conegut a la cort de la Corona d'Aragó a la fi del segle XV: Joan I el Caçador (1387-1396) tingué un gos alà blanc anomenat *Amadís*.⁶⁷⁸⁵ Aquest apunt de Martí de Riquer no lleva que la citació d'*Amadís* i Oriana en el *Curial* siga, com han comprovat Andreu Sentí i Sergi Barceló, “única entre la literatura catalana medieval”. Aquesta parella, afirmen, “només l'hem trobada localitzada en el *Curial*.”⁶⁷⁸⁶ En conseqüència, es demanen: “Per què l'anònim autor del *Curial* coneixia aquesta obra i els altres autors catalans no?” I responen, lògicament, relacionant-lo amb la menció que fa també, en àmbit literari, el poeta Juan de Dueñas,⁶⁷⁸⁷ poeta vinculat a la cort napolitana del rei d'Aragó, com també ho devia estar el desconegut escriptor de *Curial e Güelfa*.

---

⁶⁷⁸² *Ibíd.*, p. 514 (I,28), citat *ibíd.*, p. 584.

⁶⁷⁸³ *Metre mà* sols apareix en català en el *Curial* i, de manera única i excepcional, en una menció de la *Crònica* de Jaume I (segle XIII) que recull el diccionari Alcover-Moll: “metre mà al coutell”. Potser aquesta es deguera també a la influència de l'aragonés o el castellà.

⁶⁷⁸⁴ AVALLE ARCE, Juan Bautista, “*Amadís de Gaula*”: *el primitivo y el de Montalvo*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1990; GALLEGO, Laura, La difusió oral de *Amadís de Gaula*, dins *Tirant*, 2, València, 1999; ed. electrònica <parnaseo.uv.es/Tirant/gallego_amadis.htm> consultada en juny del 2014.

⁶⁷⁸⁵ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 305.

⁶⁷⁸⁶ SENTÍ, Andreu – BARCELÓ, Sergi, *Amadís i Oriana en la literatura catalana medieval*, dins *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 2010)*, Universidad de Valladolid, 2012, vol. 2, ps. 1.655-1.666 (p. 1.655). El mateix ocorre amb Frondino i Brisona (p. 1.656).

⁶⁷⁸⁷ *Ibíd.*, ps. 1.664.

En el trànsit del segle XIV al XV, a la Corona de Castella, l'*Amadís* es llegia en ambient nobiliari, associadament al *Tistany*, el *Lançalot* i altres relats de la matèria de Bretanya, i amb el *Flores e Blancaflor*: una altre de les parelles recordades en el *Curial*. No es té cap notícia, en canvi, que l'obra fóra coneguda llavors a Catalunya o a València. El cavaller i poeta andalús, d'origen genovés, Francisco Imperial l'esmenta en algun dels seus versos (any 1405): “Todos los amores que ovieron Archiles / Paris e Troylos de las sus señoras, / Tristán, Lançarote de las muy gentiles / sus enamoradas e muy de valores; / él e su muger ayan mayores / que los de Paris e los de Vyana, / e de Amadís e los de Oriana, e que los de Blancaflor e Flores.” Del 1406 és l'*ubi sunt* del monjo jerònim fra Migir, en un *dezir* per la mort del rei Enric III de Castella: “...Amadís après / Tristán e Galás, Lançarote del Lago, / e otros aquestos decitme: ¿quál drago / tragtó todos éstos, e d'ellos qué és?” Aquestes citacions les proporciona Menéndez Pelayo. El crític recorda que, ja en la versió original, entre los personajes secundarios figuraba Macandón, paje del rey Lisuarte, que a los sesenta años solicitó y logró ser armado caballero, con gran risa y algazara de damas y doncellas. A él aluden estos versos de un *dezir* de Alfonso Álvarez de Villasandino, dirigido al condestable Ruy López Dávalos: ‘E pues non tengo otra rrenta, / quise ser con gran rrazón / el seguno Macandón, / que después de sesenta / començó a correr tormenta, / e fue cavallero armado.’ Es tracta d'un episodi que passaria al capítol 14 del llibre II de la versió de Rodríguez de Montalvo, i que l'auditori el poeta coneixia.⁶⁷⁸⁸

Si ens fixem en l'entorn literari del conestable Dávalos, exiliat al Palau del Real de València el 1422, potser trobarem raons que ens acosten a proposar una autoria raonable per al *Curial*. Sobretot, si tenim en compte que els fills menors del conestable, nats feia pocs –algun, a la mateixa València– passaren a formar part de la cort catalanoaragonesa. I entre ells es trobava Enyego d'Àvalos, personatge molt relacionats per altres indicis històrics i literaris amb l'anònima novel·la cavalleresca.

Recull també Menéndez Pelayo una *decir a la muerte*, inserit en el *Cancionero de Baena* (compilació molt relacionada també amb Villasandino i els Dávalos-D'Àvalos), on es fa menció de “Ginebra e Oriana, / e la noble rreyna Iseo, / Minerva e Adriana, / dueña de gentil asseo, / segunt que yo estudio e leo, / en escripturas provadas / non pudieron ser libradas / deste mal escuro y feo.” Pel que fa a les belles arts, en un monument sepulcral sevillà del 1409, el del mestre de Santiago Lorenzo Suárez de

⁶⁷⁸⁸ Vegeu MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915, vol. 1, ps. 318-319.

Figuerola, als peus de la seua estàtua jacent es troba representat un gos que duu escrit en el collar el nom d'*Amadís* (un cas paral·lel, doncs, al de Joan I).⁶⁷⁸⁹ Cal afegir a aquestes mencions la del prelat Alonso de Cartagena, que, en la seua *Epistula* al comte d'Haro (1440), criticava l'afició dels magnats castellans a passar les hores llegint ingents volums titulats *Tristany*, *Lançalot* o *Amadís*, que no contenien sinó fantasies sense cap profit edificant: "*Sicuti sunt Tristani ac Lanceloti Amadisive ingetia volumina, que absque aliqua edificationis spe animos legentium oblectant.*"⁶⁷⁹⁰ El *Cancionero de Baena*, recull de poesia castellana de la primera meitat del segle XV, compilat ca. 1445-1454, conté fins a nou referències relacionables amb l'*Amadís de Gaula*.

Amb motiu de l'entronització de Ferran I de Trastàmara a la Corona d'Aragó (1412) i del sorgiment d'un partit dels Infants d'Aragó a Castella (1416-1421), foren molts els nobles que s'exiliaren a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim (dècada del 1420). Amb la qual cosa, s'explica que *Los libros de Amadís* constaren en inventaris de la biblioteca reial i que viatjaren amb aquells cortesans de la Península Ibèrica a la Península Itàlica.⁶⁷⁹¹ Un d'ells era el cavaller i poeta Juan de Dueñas, molt amic de Fernando de Guevara i, en conseqüència, relacionable també amb el cercle literari dels germans Àvalos-Guevara. Se'n passà a la cort d'Aragó el 1429 i, després de servir l'infant Enric, participà en les guerres napolitanes del rei d'Aragó (1434-1440).⁶⁷⁹² El *Cancionero de Estúñiga*, compilat a instàncies d'Enyego d'Àvalos, conté un debat poètic a tres entre Dueñas, Guevara i Alfons el Magnànim.⁶⁷⁹³ En un dels seus *dezires*, Dueñas també reporta els noms de *Tristán*, *Apollonio*⁶⁷⁹⁴ i *Amadís e Oriana* com a referències literàries familiars als lectors de la cort on residia, i al·ludeix al "tiempo de Amadís" com una temps mític de caràcter meravellós i idíl·lic.⁶⁷⁹⁵

---

⁶⁷⁸⁹ *Ibidem*, ps. 319-320. Aquest mestre fou sogre del marquès de Santillana (casat amb Catalina de Figuerola y Orozco) i consogre del conestable Ruy López Dávalos, pare de Enyego d'Àvalos (per haver-se casat Pedro Dávalos amb María de Figuerola y Orozco).

⁶⁷⁹⁰ *Epistula* a Pedro Fernández de Velasco, comte d'Haro (IX,50). Citada per LAWRENCE, Jeremy N. H., *Un tratado de Alonso de Cartagena sobre la educación y los estudios literarios*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1979, p. 54.

⁶⁷⁹¹ Vegeu DE MARINIS, Tammara, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 2, ps. 207-214.

⁶⁷⁹² VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, p. 46 i 73-88.

⁶⁷⁹³ SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, ps. 123-129.

⁶⁷⁹⁴ *El Libro de Apollonio* és una composició del segle XIII castellà, del *mester de clerecía*, en versos alexandrins.

⁶⁷⁹⁵ CACHO BLECUA, Juan Manuel, *Amadís: heroísmo mítico cortesano*, Cupsa Editorial – Universidad de Zaragoza, Madrid, 1979, ps. 374-375; GALLEGU, Laura, La difusión oral de Amadís de Gaula, dins

Quan l'autor del *Curial* situa “Flors e Blancaflor” entre les parelles dels excel·lents amadors (*CeG* III.95), ho fa tenint en ment un relat considerat dels més recitats i divulgats de la literatura medieval europea. Es tracta d'un conte popular conegut a la França de mitjan segle XII, que *ca.* 1147-1150 fou reescrit en vers, en forma de *roman* aristocràtic, per a connectar amb l'*ethos* cavalleresc de la literatura de cort. Flores esdevé així un jove cavaller que travessa per aventures d'armes i d'amor.⁶⁷⁹⁶ D'acord amb la moda de l'època, la història s'impregna de l'ambientació pròpia de la matèria de França (la mitificació del món carolingi), i traspasa fronteres. Es coneix un cantar toscà del segle XIII dit *Il cantare de Fiorio e Biancofiore*, que, a instància de Maria d'Aquino (“Fiammetta”), Giovanni Boccaccio transformà en el *Filocolo*, protagonitzat per Fiorio i Biancofiore (Nàpols, 1336-1338). També hi hagué versions a Anglaterra, els Països Baixos, Escandinàvia, Grècia, etc. A Castella circulà, potser en el francès original (*Floire et Blancheflor*) i en castellà (*Flores e Blancaflor*) simultàniament, durant els segles XIII al XV. Se'l cita en el *Libro de buen amor* de Juan Ruiz, arcipreste de Hita (1343), el *Dezir de las siete virtudes* de Francisco Imperial (*ca.* 1391)⁶⁷⁹⁷ i en alguns versos del *Cancionero de Baena* (1445-1454).⁶⁷⁹⁸ També fou un relat popular, pel que sembla, a la Corona d'Aragó: se'l cita en la *Faula* de Guillem de Torroella (*ca.* 1370), en *Curial e Güelfa* (*ca.* 1446-1448), en *Tirant lo Blanc* (1460-1464) i en la *Glòria d'amor* de fra Hug de Rocabertí (*post* 1467).⁶⁷⁹⁹ No hi ha notícia, emperò, que existira cap versió catalana de l'obra. Així que la menció dels antropònims *Flors* i *Blancaflor*, catalanitzada com tants altres antropònims per l'autor, hem de pensar que procedeix d'una lectura de la versió castellana, *Flores e Blancaflor*. Si haguera depés de la francesa o de la italiana, l'adaptació al català del nom del protagonista hauria resultat alguna cosa com **Flori*, i no pas *Flors*.⁶⁸⁰⁰ Tampoc manté

Tirant, 2, València, 1999; ed. electrònica <parnaseo.uv.es/Tirant/gallego_amadis.htm> consultada en juny del 2014.

⁶⁷⁹⁶ BAUTISTA, Francisco, *La materia de Francia en la literatura española. La “Crónica carolingia”. “Flores y Blancaflor”, “Berta y Carlomagno”*, Cilengua, Sant Millán de la Cogolla, 2008, p. 48.

⁶⁷⁹⁷ BARANDA LETURIO, Nieves, *Historia de Flores y Blancaflor*, dins ALVAR, Carlos – LUCÍA, J. Manuel (eds.), *Diccionario Filológico de Literatura Medieval Española*, Castalia (“Nueva Biblioteca de Erudición y Crítica”), 2002, ps. 621-625 (p. 622).

⁶⁷⁹⁸ BARANDA LETURIO, Nieves, *Los problemas de la historia medieval de Flores y Blancaflor*, dins *Dicenda. Cuadernos de Filología Hispánica*, 10, Madrid, 1991-1992, ps. 21-40 (p. 27).

⁶⁷⁹⁹ SENTÍ, Andreu – BARCELÓ, Sergi, *Amadís i Oriana en la literatura catalana medieval*, dins *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 2010)*, Universidad de Valladolid, 2012, vol. 2, ps. 1.655-1.666 (p. 1.661).

⁶⁸⁰⁰ Sobre les diferents variants dels antropònims dels protagonistes, vegeu *GUIDELINES for Authority Records and References*, Saur, Munic, 2001, p. 30

correspondència amb el *Filocolo* de Boccaccio, on el cavaller és *Florio*. Hem de tenir en compte, d'altra banda, que la versió castellana fou molt divulgada. Per bé que els lectors d'una cort com la de Nàpols podrien associar també la catalanitzada parella *Flors e Blancaflor* amb Boccaccio i la seua amplificada versió del relat.

L'argument deu procedir d'un conte d'inspiració oriental. Es narren les aventures de dos joves, Flores, fill d'un rei moro, i Blancaflor, filla d'un noble cristià que cau en captiveri d'infidels. Ambdós es crien junts i s'enamoren. El pare d'ell els separa i fa que Blancaflor esdevinga esclava del rei o sultà de Babilònia (Egipte). Flores s'aventura a buscar-la i es reuneix amb ella a l'harem de dit sultà. El sobirà pagà els descobreix i, encara que la ira l'impulsa a matar-los, els perdona finalment, en descobrir que Florio és nebot seu. Els allibera i els casa solemnement. La parella torna al país d'origen – l'Àndalus– on regna feliçment i ordena la conversió al cristianisme de tots els súbdits. Es tracta, doncs, de la típica història d'amors que culmina feliçment, com el mateix *Curial*, després de molts obstacles que separen els amants.

La lírica castellana: Villasandino, Santillana, Mena

L'autor del *Curial* compartia amb el poeta castellà Alfonso Álvarez de Villasandino (Burgos, ca. 1340-?, ca. 1424) una poderosa metàfora: la del falcó encapellat i desencapellat, és a dir, la del personatge que travessa per una mena de purgatori, com el falcó privat de visió mentre muda les plomes: que es regenera esplèndidament, i adquireix major vigor i bellesa dels que abans posseïa.⁶⁸⁰¹ Aquesta imatge, en Villasandino recau com a sobrenom poètic, al·legòric i gloriós (“el Girifalte mudado”) sobre la figura política del gran conestable castellà, exiliat el 1422 a València, Ruy López Dávalos, és a dir, sobre el pare del gran camarlenc napolità Enyego d'Ávalos: “El Girifalte mudado / ya cobró su gentil buelo / que desde que vido el señuelo / no curó de lo pasado / bolando muy esforçado / entróse en su rica muda / (...) / pues el bienaventurado / caçador quienquier que sea / que mucho cazar desea / guarde tal halcón provado” (*El Girifalte mudado*, 1403, vv. 1-6 i 30-33).⁶⁸⁰²

---

⁶⁸⁰¹ Del significat del falcó en el *Curial*, tractarem extensament en el capítol II.2.3.

⁶⁸⁰² Vegeu ÁLVAREZ DE VILLASANDINO, Alfonso, *La poesía de Alfonso Álvarez de Villasandino*, ed. a cura de Juan José CALVO PÉREZ, Institución Fernán González, Burgos, 1998. Sobre la relació de servei entre el poeta i el conestable, vegeu PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, *El Cancionero de Baena* como fuente historiográfica de la baja Edad Media castellana: el ejemplo de Ruy López Dávalos, dins *Cancioneros en Baena. Actas del II Congreso Internacional 'Cancionero de Baena'. In memoriam Manuel Alvar* (eds. J. L. Serrano Reyes – J. Fernández Jiménez), Ayuntamiento de Baena, Baena, 2003,

Villasandino fou un trobador de cort, amb heretat a Illescas (prop de Toledo), que compongué *dezires* i cançons des del 1373. S'ocupava de temes morals, amorosos i de culte a la dama, amb continguts teològics, característics d'una vella generació de poetes de cançoner anterior a l'escola al·legòrica inaugurada pel genovés Francisco Imperial. Tingué Alfonso una vida itinerant, dos matrimonis i una afició destacada als jocs d'atzar. Durant anys, serví i acompanyà el gran conestable Dávalos en els seus desplaçaments. Juan Alfonso de Baena, compilador del *Cancionero de Baena* (1445-1454), on Villasandino és l'autor més representatiu, el presenta com un “muy sabio e discreto varón, e muy syngular conponedor en esta muy graçiosa arte de la poetría e gaya çiencia, el qual, por gracia infusa que Dios en él puso, fue esmalte e luz e espejo e corona e monarca de todos los poetas e trovadores que fasta oy fueron en toda España.” El marquès de Santillana el qualifica de “gran dezidor, del qual se podría dezir aquello que, en loor de Ovidio, un grand hestoriador describe...” Fou molt popular a mitjan segle XV i es conserven més de vint cançoners que contenen els seus poemes. Tanmateix, en el segle XIX caigué en descrèdit i fou subvalorat.⁶⁸⁰³

Eloy Benito Ruano veu en ell un poeta “bohemió y desenfadado”.⁶⁸⁰⁴ Per la seua banda, Óscar Perea es fixa en uns versos irònics que permeten deduir que el poeta estigué durant anys al servei de Ruy López Dávalos: “Ca muyt gran tiempo ha passado / que, por ser vuestro atendía / tener otra mejoría / que non tengo, i mal pecado!”⁶⁸⁰⁵ Coincideix amb ell Carlos Mota quan afirma que l'obra del versador “permite ver una relación entre Villasandino y López Dávalos de dependencia, naturalmente, y con toda probabilidad de subordinación incluso militar, pero salpimentada de humor y proximidad.” Els versos al·ludeixen a situacions i incidències compartides entre mecenes i trobador “en tono de *private joke*”.⁶⁸⁰⁶ Per exemple, el trobador recorda quan acompanyà a Dávalos i família a la coronació del rei d'Aragó, Ferran I, a Saragossa, el 1412. En el transcurs del viatge es morí la mula del poeta, de cansament, pel ritme que duien: “Alto rey, llegué cansado / a esta vuestra çibdat, / por seguir su voluntad / del

---

vol. 1, ps. 293-333. Per al significat i el missatge polític de la metàfora del falcó en el poema castellà, vegeu les pàgines 300 i 311-317 d'aquest article.

⁶⁸⁰³ Més detalls, en ÁLVAREZ DE VILLASANDINO, A., *La poesía de Alfonso...*, ps. 13-19.

⁶⁸⁰⁴ BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201, p. 172.

⁶⁸⁰⁵ PEREA RODRÍGUEZ, O., *El Cancionero de Baena como fuente historiográfica...*, p. 310.

⁶⁸⁰⁶ MOTA, Carlos, El condestable en su laberinto: memoria literaria de Ruy López Dávalos, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 49-62 (p. 59).

gran condestable onrado; / caro me costó, cuytado! / su cordura e lealtat, / que por su priesa en verdat / yo fynco descavalgado.”⁶⁸⁰⁷ Hi ha fins i tot algun crític literari, com és el cas de Rafael Beltran, que troba viable...

“...plantear la hipótesis de un grupo o ‘círculo’ de la casa del condestable Ruy López Dávalos, en el que Villasandino habría oficiado de poeta primero, pero habría desarrollado una labor más amplia, heredero parcial o muy parcialmente del legado literario de la cancillería y del canciller Pero López de Ayala. De comprobarse, la coherencia de ese grupo en torno a Dávalos, estaría en gran parte determinado por sus relaciones con Francia, la literatura y las cortes francesas.”⁶⁸⁰⁸

Recordem que, en aquest cercle de *familiars* del conestable es movia el seu pupil i criat Pero Niño, comte de Buelna (1378-1453). Aquest cavaller i aventurer fou objecte d’una biografia cavalleresca, *El Victorial* de Gutierre Díaz de Games (ca. 1435-1436, 1445-1448), on es relaten episodis francesos que ressonen en *Curial e Güelfa*; com si ambdós escriptors hagueren participat d’uns mateixos referents orals o d’un anecdotari comú.⁶⁸⁰⁹ Jaume Torró especula, fins i tot, amb la possibilitat que *El Victorial* haguera servit de model a l’autor del *Curial* a l’hora de plantejar-se escriure la biografia d’un cavaller exemplar. En efecte, com adverteix Torró, el *Curial* pot ser interpretat –segons que es mire– com la crònica biogràfica d’un heroi fictici que es comporta com si fóra real.⁶⁸¹⁰ D’altra banda, *El Victorial* és la crònica d’un cavaller que realitza proeses exalçades i literaturitzades com si es tractara d’un relat de ficció. Observem si de cas, amb Rafael Beltran, aquesta interessant coincidència temàtica:⁶⁸¹¹

---

⁶⁸⁰⁷ Vegeu també VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 64-65.

⁶⁸⁰⁸ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La presencia de Pero Niño, conde de Buelna, en el *Cancionero de Baena*, dins SERRANO, Jesús Luis – FERNÁNDEZ, Juan (eds.), Juan Alfonso de Baena y su cancionero. Actas del I Congreso Internacional sobre el ‘Cancionero de Baena’ (Baena, del 16 al 20 de febrero de 1999), Baena (Còrdova), 2001, ps. 3-14 (p. 12).

⁶⁸⁰⁹ Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Convergencias entre *El Victorial* y *Curial e Güelfa*: del accessus biogràfic al contexto histórico de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459.

⁶⁸¹⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, versió a cura de Jaume TORRÓ, Teide, Barcelona, 1993, p. 6.

⁶⁸¹¹ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Convergencias..., p. 442. Les lletres entre claudàtors, [A], [B], etc., assenyalen els paral·lelismes entre ambdós autors.

Gutierre DÍAZ DE GAMES,

ANÒNIM,

El Victorial, cap. 8⁶⁸¹²

Curial e Güelfa, III.0

E yo, aviendo leydas e oýdas muchas grandes cosas de las que los nobles e grandes cavalleros fizieron, [A] busqué si fallaría algund tan venturoso e buen cavallero que nunca oviese sido vençido de sus henemigos alguna vez, e non fallé sino tres: del gran Alexandre, e del grand Ércoles, e del rey Atila, rey de los hugnos. [...] E entre todos éstos [C] así leyendo e buscando, [B] fallé un buen cavallero, natural del reyno de Castilla, el qual toda su vida fue en ofiçio de armas e arte de cavallería, e nunca de ál se travajó desde su niñez, e [A] aunque no fue tan grande en estado como los sobredichos, fue grande en virtudes; el qual [D] nunca fue vençido de sus henemigos, él ni gente suya.

Veritat és que aquest noble e valerós cavaller, del qual s'escriu lo present llibre, [A] no fonch gran capità, ne gran guerrer o conquistador, axí com diríem Alexandre, Cèsar, Anfbal, Pirro o Cipió o altres molts, los quals, per lur indústria, mesclada emperò ab cavalleria, conquistaren los uns quaix tot, los altres grans troços o partides del món. Emperò [B] no he trobat, en allò poch que he legit, per bé que ho hage volgut encercar, que algun de aquests nomenats hage meses les mans a cors per cors en tants e tan estrets juyhís e lices, e ab tants e tan valents cavallers com Curial féu. [Parla ací dels actes extraordinaris d'Hèrcules, Jàson, Hèctor i Aquil·les.] Emperò [C] no he legit, sabut, ne oyt, que ell [Hèctor] ne algun dels desús dits, entràs en lliça o camp clos (...) ab algun cavaller semblant d'ell mateix, ab eguals armes, axí ofensives com defensives, e que, entrat, d'allí [D] exir no pogués sinó mort o vencedor.

És inevitable, d'altra banda, llegir *Curial e Güelfa* i no trobar ressons dels versos, les imatges líriques i les metàfores d'Alfonso Álvarez de Villasandino. Per exemple, l'expressió “fer lo buç” (*CeG* II.115), ‘fer reverència, honorar exageradament’,⁶⁸¹³ és castellana i fou introduïda en el lèxic cortés de Castella pel poeta que ens ocupa: “De noble linage andaluz, / como quier que le faziedes el buz, / vós e otros muchos desconosçidos.”⁶⁸¹⁴ El vocable *spumall* (*CeG* III.11) és una catalanització forçada d'*espumajo*, un mot que apareix en la *Replicación de Juan Alfonso contra Alfonso Álvares* [de Villasandino]: “Señor, pues el nesçio flemón de toçino e pobre de pelo, çurrón de tassajos, con furia, con saña, ya faze espumajos con el sorebuelto.”⁶⁸¹⁵ També

⁶⁸¹² DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial* [ca. 1436], ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 281.

⁶⁸¹³ En SOBRINO, Francisco, *Diccionario nuevo de las lenguas española y francesa*, Tipogr. d'Enrique-Alberto Gosse, Brussel·les, 1751, s'explica així: “Hazer uno a otro el buz: reverenciarle y respetarle con humildad y sumisión.” En *La Justa*, una *ensalada* del músic renaixentista Mateo Flecha el Viejo (1481-1553), es canta: “¡Háganle todos el buz!”

⁶⁸¹⁴ BAENA, Juan Alfonso de, *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV)*, ed. a cura d'Eugenio de OCHOA, Tipogr. de La Publicidad, Madrid, 1851, p. 125.

⁶⁸¹⁵ Ibídem, p. 366. SSegons el *Diccionario de la Real Academia* espanyola (ed. de l'any 1791), *espumajo* és “saliva espumosa arrojada en gran cantidad por la boca.”

ressona l'expressió “¿E cuáles fadas me fadaron...?” de Villasandino en la versió acatalanada “E quals fades me fadaren...?” del *Curial* (CeG I.22 i III.28), com més amunt comentàvem, parlant d'Enric de Villena. La bona relació que mantenia Villena amb Dávalos i el seu cercle de familiars podria explicar també la coincidència d'ambdós castellans en l'ús de la mateixa expressió en àmbit literari. Una epítet líric de Villasandino que l'anònim de *Curial e Güelfa* reproduïx en la seua obra és el de “flor e luz”. Verbigràcia: “flor e llum de la cavalleria” (CeG III.29). El poeta castellà escriu “flor e luz de las grangeras / que en España comen pan”⁶⁸¹⁶ o “reyes del mundo son / de moros e de christianos / flor e luz de castellanos”.⁶⁸¹⁷ Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana, també utilitza aquesta expressió: “flor e luz de naturales”.⁶⁸¹⁸

Les coincidències anotades –és possible que n'hi haja més– revelen que l'autor del *Curial* podria estar familiaritzat amb la lectura de versos de Villasandino, que potser circularen en un quadern independent que serviria després per a formar el canemàs del *Cancionero de Baena*. Aquesta compilació específica de Villasandino, accessible segurament a l'autor de la novel·la anònima catalana, seria la que emprà Enyego d'Àvalos pel 1462-1463 per a seleccionar poemes de Villasandino i incorporar-los al napolità *Cancionero de Estúñiga*.⁶⁸¹⁹ No ens ha d'estranyar aquesta selecció o la predilecció del cercle napolità dels D'Àvalos-Guevara (fills i fillastres del conestable, criats a la cort de València en la dècada del 1420) per Alfonso Álvarez de Villasandino. En certa manera, els *dezires* del trobador contenen un anecdotari que girava al voltant de la biografia del malaguanyat gran conestable Dávalos. En conseqüència, Enyego d'Àvalos consideraria la poesia de Villasandino com una part inalienable del patrimoni familiar. Tinguem en compte que el lletraferit cortesà del Magnànim contribuï a fabricar una imatge idealitzada del seu progenitor, projecte en el qual col·laborà fins i tot, en una dedicatòria literària, l'humanista Pier Candido Decembrio.⁶⁸²⁰

---

⁶⁸¹⁶ BAENA, Juan Alfonso de, *Cancionero de Baena*, ed. a cura de Brian DUTTON i Joaquín GONZÁLEZ CUENCA, Visor Libros, Madrid, 1993, p. 196.

⁶⁸¹⁷ *Ibidem*, p. 237.

⁶⁸¹⁸ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Poesías completas*, ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF i Ángel GÓMEZ MORENO, Castalia, Madrid, 2003, p. 610.

⁶⁸¹⁹ Les dades actualitzades d'aquest cançoner napolità, relacionat amb d'Àvalos (o amb el seu germà Enyego de Guevara en algun crític, per error), vegeu MORENO, Manuel, Descripción codicológica MN54: CsXV II: 298-365. Ms. Vitrina 17-7, Biblioteca Nacional de Madrid, dins SEVERIN, D. S., *An Electronic Corpus of 15th Century Castilian Cancionero Manuscripts*, University of Liverpool, ed. electrònica <<http://cancionerovirtual.liv.ac.uk/AnaAdditional/dutton/msdesc/MN54.pdf>>, consultat en octubre 2012.

⁶⁸²⁰ Vegeu PONZÙ DONATO, Paolo, *Il Bellum Alexandrinum e Bellum Africum volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos*, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150.

La resta de la poesia de cançoner castellana no presenta excessius punts de contacte amb el *Curial*, com no siga alguns records de lectura i imatges compartides que més avant tractarem de reflectir en forma de quadre sinòptic. Pel que sembla, l'anònim autor s'identificava més amb l'esperit renovador de la lírica francesa (Machault, Pizan, Grandson...), representada en els mots de joies, divises i robes.⁶⁸²¹ El seu alé literari, de fet, sembla més cosmopolita que el dels poetes ibèrics. Ni tan sols la producció del marquès de Santillana sembla haver cridat excessivament la seua atenció.⁶⁸²² I això que combregava plenament amb aquest en la defensa del *cavaller científich* com a model de curialitat i representant d'una nova aristocràcia d'armes i lletres.⁶⁸²³ Es podria identificar l'anònim, doncs, com un lector de *commenti* dantescos i tractats humanístics, historiografia clàssica, relats cavallerescos, etc., però no com un trobador de vella escola o un *poeta de cancionero*, o algú amb afició a versificar. Boccaccio era el seu autor preferit i la prosa narrativa, el terreny on es movia més còmodament, a diferència d'escriptors castellans de la seua època com Santillana o Mena.

Un dels punts de contacte que hem trobat entre l'anònim i Íñigo López de Mendoza es troba en la *Defunción de don Enrique* (1434), poema al·legòric⁶⁸²⁴ que el futur marquès de Santillana dedicà a la memòria del seu mestre –i referent també de l'autor del *Curial*– Enric de Villena. Se'ns relata l'ascens oníric del mateix Santillana al Mont Parnàs en circumstàncies que s'assemblen molt a la visita que obri el somni del Parnàs en la novel·la catalana. El literat castellà somnia que puja a la muntanya sacra dels poetes “más admirativo que non pavoroso”, disposat a dur a terme l'homenatge pòstum a Villena. El cavaller llombard de ficció participa també d'una admiració barrejada amb temor; ell, que “nulls temps havia haüda pahor” (*CeG* III.24). Al Parnàs, Santillana troba el difunt homenatjat de cos present, “e nueve donçellas en torno plañendo”: les Muses. Aprofita, doncs, l'avinentesa fúnebre per a desplegar una elegia

⁶⁸²¹ Més detalls en el capítol II.1.4, on tractem de les fonts franceses.

⁶⁸²² L'esforç comparatiu que assaja BUTINYÀ, Júlia, *La Comedieta de Ponça y el Curial e Güelfa* frente a frente, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311, no aporta excessius punts de coincidència.

⁶⁸²³ Qüestió que hem abordat més amunt, en tractar de l'obra d'Enric de Villena.

⁶⁸²⁴ Visió dantesca el 23 estrofes, pensada per a coronar a títol pòstum don Enrique, mort en desembre del 1434, i per a manifestar el dol per la seua pèrdua. Així, “el poeta, en compañía de otros caminantes que se golpean el rostro y se arrojan al suelo, sube a la cumbre de un monte, donde las Musas gimen desconsoladas” davant el fèretre del literat difunt. Vegeu GIMENO CASALDUERO, Joaquín, *La Defunción de don Enrique de Villena*, del marquès de Santillana: composición, propósito y significado, dins GIMENO CASALDUERO, J., *Estructura y diseño en la literatura castellana medieval*, José Porrúa Turanzas, Madrid, 1975, ps. 179-195 (p. 179).

trionfal, a manera de visió. Literats insignes desfilen per davant del fèretre de Villena acompanyant en el sentiment el dol de les Muses. I, enmig d'un desplegament d'imatgeria erudita, hi compareixen Homer i Virgili,⁶⁸²⁵ autoritats clàssiques recordades també en el somni del Parnàs de *Curial e Güelfa*. No podem descartar que l'autor de la novel·la cavalleresca haguera llegit aquesta elegia onírica i s'hi haguera inspirat per a representar el seu Parnàs. Ara bé, mentre Santillana ret homenatge a Villena, l'anònim es ret homenatge satíric a si mateix, a través del seu *alter ego* de ficció,⁶⁸²⁶ que es permet el luxe de dictaminar –il·luminat per la sapiència d'Apol·lo– sobre la idoneïtat de la *Ilíada* d'Homer com a obra digna d'admiració entre els humanistes.

Podria ser també que, en el plantejament del *Curial*, l'anònim tinguera en ment algun dels esquemes operatius de la *Comedieta de Ponça* (1436) de Santillana, on Alfons V esdevé “una marioneta de los altibajos de la Fortuna”, en mots de Júlia Butinyà.⁶⁸²⁷ El valor del rei d'Aragó resta en un segon terme, en funció de l'exaltació d'una Fortuna majestàtica i medieval, boeciana, que –paradoxalment, i quasi per obra de la Providència divina– afavoreix aquell que volia perjudicar. I l'afavoreix, lògicament, perquè el monarca venç el seu tràgic infortuni bèl·lic –el naufragi i la desfeta de Ponça– i el transforma en una victòria moral i política. Segons Butinyà, per a Santillana la Fortuna “es un motivo de decoración monumental y habla ex-cátedra en un escenario mausoleico”. En franc contrast amb això, en *Curial e Güelfa*, apareix una Fortuna “viva, maliciosa, bullanguera y que habla muy libremente.”⁶⁸²⁸ Caldria afegir que la voluble dama ha perdut tot el seu poder sobre l'home virtuós. Ha esdevingut una caricatura trista i impotent de si mateixa. És l'home, el cavaller estudiós Curial, el qui s'edifica moralment i, amb això, esdevé immune als efectes dels infortunis.⁶⁸²⁹

* * *

No es descartable, tampoc, que l'escriptor del *Curial* haguera conegut a Itàlia el poeta Juan de Mena o haguera tingut accés a alguna obra seua. Ambdós estaven

---

⁶⁸²⁵ Ibídem, ps. 189-191. Vegeu també CÁTEDRA, Pedro Manuel, Enrique de Villena y algunos humanistas, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 187-203.

⁶⁸²⁶ MINCHOTTI, Jorge, A propósito del hervor clásico en el libro III de *Curial e Güelfa*: atisbo de una metaliteratura, dins *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (León, 20-24 de septiembre de 2005)*, Universidad de León, Lleó, 2007, vol. 2, ps. 881-890 (p. 883).

⁶⁸²⁷ BUTINYÀ, Júlia, La *Comedieta de Ponça* y el *Curial e Güelfa* frente a frente, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311 (p. 298).

⁶⁸²⁸ Ibídem, p. 305.

⁶⁸²⁹ Aspecte inspirat en una faula del *De casibus virorum illustrium*, de Giovanni Boccaccio, com veurem en el capítol II.15.

interessats en la *Iliada* d'Homer, com el mateix Santillana, però els castellans eren encara una autors admirats superficialment per la mitologia clàssica, uns homes de mentalitat més medieval que la de l'anònim. D'altra banda, el del *Curial* és un defensor de la causa del rei d'Aragó, mentre que Mena és fidel al conestable Álvaro de Luna, el gran enemic d'Alfons el Magnànim i dels infants d'Aragó.⁶⁸³⁰

Juan de Mena (Còrdova, 1411 – Torrelaguna, 1456) es formà a la universitat de Salamanca, on obtingué el 1434 el títol de mestre en Arts. D'aquest any són els seus primers versos. Pel 1439 escrigué *La coronación* com un homenatge poètic al seu amic i company d'inquietuds culturals, el marquès de Santillana.⁶⁸³¹ Passà a servir de secretari el cardenal Juan de Torquemada al concili de Florència (1441-20 d'agost del 1443). Després estigué a Roma, fins a primeries del 1444.⁶⁸³² Durant l'estada italiana, començà a traduir al castellà la *Ilias latina* (un compendi escolar romà de l'obra d'Homer) amb el títol d'*Yliada en romance* (1442-1444). Tornà a Castella i, estant a Tordesillas, el 22 de febrer del 1444, presentà al rei Joan II les *Trescientas* o *Laberinto de Fortuna*, la seua obra més divulgada. Es tracta d'un poema de caràcter al·legòric on –al contrari que en *Curial e Güelfa*– la Fortuna és una gran i poderosa dama: la deessa simbòlica de Boeci, subordinada a la Providència divina; la reina de la roda que fa caure prínceps dels pedestals, tan representada en la iconografia medieval. La Fortuna de Mena està en pugna constant amb la Providència de Déu i amb l'esforç virtuós de l'home per a superar els seus entrebancs.⁶⁸³³ Vinculat a la cort durant anys, a partir del 1450, Mena esdevingué secretari de lletres llatines del referit Joan II de Castella.

Se li atribueix un *Tratado de amor* poc meritori des del punt de vista literari, però interessant per a valorar els inicis de Mena en la literatura, segons Florence Street. La comparació que fa l'estudiós de l'opuscle amb obres posteriors del poeta castellà sembla

---

⁶⁸³⁰ Això no lleva que dedicara un cèlebre plany literari a la mort en combat, contra els homes d'Álvaro de Luna, del jove toledà Lorenzo Dávalos (1441), nebot del gran conestable napolità Enyego d'Àvalos. Vegeu LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Juan de Mena, poeta del prerrenacimiento español*, Colegio de México, México, 1950, ps. 75-77 i 348.

⁶⁸³¹ MENA, Juan de, *La Coronación* [ca. 1439], ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOFF, CSIC, Madrid, 2009.

⁶⁸³² STREET, Florence, La vida de Juan de Mena, dins *Bulletin Hispanique*, 55-2, París, 1953, ps. 149-173; BELTRÁN DE HEREDIA, Vicente, *Bulario de la Universidad de Salamanca (1291-1549)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1966-1968, ps. 133-134; SERÉS, Guillermo, *La Iliada y Juan de Mena: de la Breve suma a la Plenaria interpretación*, dins *Nueva revista de filología hispánica*, vol. 37, núm. 1, Ciutat de Mèxic, 1989, ps. 119-141 (p. 123).

⁶⁸³³ MENA, Juan de, *Obras completas*, ed. a cura de Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, Planeta, Barcelona, 1989, p. XIX de la introducció i 380. Mena parteix de la definició d'Andreas Capellanus (*De amore*, I,1): "Amor est passio quaedam innata..." procedent de la contemplació visual de la persona estimada.

confirmar que es tracta d'una obra de joventut seua.⁶⁸³⁴ Doncs bé, aquesta obra podria haver arribat a mans de l'anònim del *Curial* durant l'estada de Mena a Florència i Roma (1443-1444). L'autor del tractat escriu: "Amor es un medio de passión agradable que pugna por faser uns por concordia e dulçedumbre las voluntades que son diversas por mengua de comunicaci3n delectable."⁶⁸³⁵ En la novel·la cavalleresca, la Güelfa respon a l'abadessa (*CeG* I.29): "E d'aquí avant vos responch que yo no sé què és amor, ne may no ·l viuu, que ·m recort, ne sé qui és; bé he oyt dir que amor és alguna cosa, emperò yo no veig que sia res, sinó furor encesa e passió agradable. És ver que yo vull bé a Curial, e si açò vol dir amor, amor sia, car yo no ho sé, sinó tant que (...) voldria que estigués prop mi e de mi nulls temps se partís." Es ben probable que, entre altres materials literaris, l'anònim haguera revisat el *Tratado de amor* per a documentar-se en la definició del sentiment amorós que assaja ací, a manera de diàleg elegíac.

El mateix tractat exposa un tema mitològic recreat per l'autor del *Curial*, com és el del Cupido alat que dispara sagetes d'or o de plom: "E las frechas que traýa en el un goldre [Cupido] eran doradas, las del otro plúnbias, es a desir, de plomo. E desían que al que este dios fería fon la frecha dorada, sienpre le cresçía el deseo de amar. E al que fería con frecha de plomo, más les cresçía aborresçer a quien le amase."⁶⁸³⁶ En el text novel·lesc, llegim (*CeG* I.24): "Per què lo dit Cupido collà lo seu arch e llançà dues trettes: una de plom, altra d'or; e ab la de plom ferí la dona per mig del cor, e ab la d'or ferí l'ome ingrát." I més avant (*CeG* III.16): Cupido "qui és déu dels enamorats e fèr ab les sues sagetes –e no és persona qui ·s pusca guardar de la sua invisible treta–, e com fèr ab la fletxa d'or, enamora e encén, e com fèr ab la fletxa de plom, desenamora e refreda." A la fi de la novel·la, reapareix Cupido per a ferir d'amor la Güelfa: "e tenia en la mà esquerra un arch e al costat un carcaix plen de sagetes blanques e d'or, e sens cessar colpejava e trametia aquelles sagetes per totes les parts del món, sens que no vey a qui feria. E puys que la dita dona fonch ferida..." (*CeG* III.95).

Tot i algunes coincidències lèxiques d'ambdues obres (*frechas / fletxes, ferir / ferir*), no hi ha elements que permeten discernir si l'autor del *Curial* s'inspirà en el text atribuït a Mena o en algun mitògraf a l'ús. Com veurem quan tractem de *Les Metamorfosis* d'Ovidi (I, vv. 568-571), hi ha una correspondència molt pròxima entre el

⁶⁸³⁴ STREET, Florence, La paternidad del 'Tratado del Amor', dins *Bulletin Hispanique*, 54-1, París, 1952, ps. 15-33.

⁶⁸³⁵ AUBRUN, Charles-V., Un traité de l'amour attribué à Juan de Mena, dins *Bulletin Hispanique*, 50-3/4, París, 1948, ps. 333-344 (p. 334).

⁶⁸³⁶ *Ibidem*, p. 334.

text ovidià i el *Curial*, que convida a pensar en una dependència del clàssic.⁶⁸³⁷ En qualsevol cas, la de Cupido és una representació àmpliament coneguda i difosa. En les *Genealogie deorum gentilium* de Giovanni Boccaccio (ll. 9, cap. 4) es parla d'aquestes fletxes: “*Has [sagittas] aureas esse dicunt et plumbeas, et aureis amorem, plumbeis autem odium inferri.*”⁶⁸³⁸ En el *Filocolo* del mateix Boccaccio, per citar un obra alternativa de les conegudes per l'anònim escriptor, també intervé el fill de Venus amb fletxes diferenciades.⁶⁸³⁹ També parla d'aquestes sagetes, en un fragment consultat i conegut per l'autor, el comentarista dantesc Pietro Alighieri (*Paradiso*, VIII, vv. 1-12) que diu: “*Ideo poete allegorizando, finxerunt hanc primam Venerem pulcram filiam Iovis, ponentes dictum Cupidinem in eius filium, quia dicta placibilitas, pro qua allegorice ponitur ipse Cupido, sapgitat corda amantium modo cum aurea sagipta, idest cum virtuoso motu, modo cum plumbea, idest cum vitioso.*”⁶⁸⁴⁰ Discrepa Pietro, doncs, amb els autors adés referits, quan associa el plom, no directament amb el desamor i l'odi, sinó amb un amor lasciu o viciós. Com s'observa en el *Curial*, el que provoca la fletxa de plom és el desengany amorós de la Güelfa, que se sent traïda per Curial. El cavaller, ferit amb sageta d'or, ja no trobarà repòs fins que el mateix Cupido torne a ferir amb or la Güelfa i a connectar-la amorosament amb ell.⁶⁸⁴¹

Un darrer apunt de coincidència amb el *Tratado de amor* de Mena és quan aquest fa esment d'Estaci i de “aquel libro... intitulado *Achileydos*”. L'autor del *Curial*, que sap massa que l'*Aquil-leida* és obra d'Estaci l'atribueix satíricament a Homer, per la defensa a ultrança que aquest, com a grec, fa de la figura heroica d'Aquil·les; en la *Ilíada*, lògicament, no en cap *Aquil-leida*. La ironia metaliterària –un de tantes que conté la novel·la cavalleresca– surt de boca de Clio, representant de les Muses, en el passatge

⁶⁸³⁷ Proposa aquesta font, juntament amb uns versos de Properci (*Elegies*, II,xii,1-12), GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 114-115.

⁶⁸³⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁶⁸³⁹ Com adverteixen TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (p. 278); COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *Curial e Güelfa: texto catalán, contexto italiano*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 235-242 (p. 239). Amb l'obra italiana, però, no s'hi produeix cap coincidència lèxica.

⁶⁸⁴⁰ Més detalls sobre el paràgraf que conté la citació d'Alighieri, i d'on l'autor extrau altres informacions útils, en el capítol II.3.5, on tractem dels exegetes de Dante.

⁶⁸⁴¹ Cal descartar ací la font proposada per GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 53): les *Genealogie deorum* de Boccaccio (III,22), on es fa Cupido fill de Venus, però no es parla d'aquestes sagetes.

oníric del Parnàs, quan recorda que elles l'haiven ajudat “a fer aquell llibre tan noble apellat *Achileydos*” (*CeG* III.26). ¿Coneixerien tots dos, l'anònim i Juan de Mena, una mateixa versió de l'obra d'Estaci, titulada així, a la grega? Ho ignorem, però tenim constància que els *cartolai* de la Florència del 1424 realitzaven còpies manuscrites del poema amb aquest mateix enunciat en el títol: *Stacii Achileydos*.⁶⁸⁴²

També sabem que si Enyego d'Àvalos, en qualitat d'ambaixador del rei d'Aragó, i Juan de Mena, oficial del cardenal Torquemada, es trobaren a Florència pels anys 1443-1444, és ben probable que se saludaren afectuosament. Mena era molt amic de la família toledana dels Dávalos-D'Àvalos, cosa que explica la famosa elegia seua titulada *La muerte de Lorenzo Dávalos*, nebot d'Enyego, inclosa en *Laberinto de Fortuna*. El poema és un plany per la mort d'aquest jove i prometedor cavaller, cambrer de l'infant Enric d'Aragó, en la batalla de Guismonda (5 d'abril del 1441), prop d'Escalona, on s'havia enfrontat amb els homes del conestable Álvaro de Luna. Era el primer dia que el difunt entrava en combat i el poema de Mena lamenta la seua mort inspirant-se en passatges de l'*Eneida* de Virgili, com el plany de la mare d'Euríal.⁶⁸⁴³

És probable que, si l'autor de *Curial e Güelfa* tingué accés al *Tratado de amor* de Mena, poguera haver llegit també *La coronación*, obra poètica del 1438 o 1439 aproximadament, és a dir, d'abans d'anar-se'n Juan a Itàlia. L'excusa que la inspirà fou la conquesta de Huelma als musulmans per Íñigo López de Mendoza, senyor de La Vega i Buitrago, i marquès de Santillana des del 1445. Juan de Mena dedicà un panegíric de 51 cobles reials octosíl·labes al cavaller-poeta, recurrent a una de les tècniques favorites dels poetes d'aleshores, influïts per Dante: la *visión*. La composició representa un ascens de Santillana al Parnàs, llar de les Muses, on és coronat solemnement. Així ho resumeix l'editor de l'obra Maximiliaan Kerkhof:

“En presencia de figuras bíblicas como Salomón y David, de sabios escritores y poetas como Aristóteles, Homero, Lucano, Virgilio, Séneca, Ovidio, Vegecio y Boecio, y de las nueve Musas, es coronado por una de las Musas con una corona de laurel, en señal de su sabiduría y por su condición de gran poeta

---

⁶⁸⁴² *COMMISSIONI di Rinaldo degli Albizzi per il Comune di Firenze dal M-CCC-XCIX al M-CCCC-XXXIII. Volume secondo (1424-1426)*, Deputazione sugli Studi di Storia Patria per le Provincie di Toscana, dell'Umbria e delle Marche, Florència, 1869, p. 287.

⁶⁸⁴³ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, *La muerte de Lorenzo Dávalos* ('*Laberinto de Fortuna*', cs. 201-207), dins PARRILLA, C. – PAMPÍN, M. (eds.), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, Noia, Toxosoutos, Noia, 2005, vol. 1, ps. 157-174.

(...); y a continuación, lo coronan las cuatro virtudes cardinales con una corona ‘que era ramificación de fojas e de ramas de robles’, para ensalzar su ‘feroçidat e valentía e esperto conoçimiento de la militar disçiplina’.”⁶⁸⁴⁴

És evident que qualsevol que haguera tingut accés a *La coronación* de Juan de Mena, en primer lloc, i a la coronació de Curial en la novel·la anònima catalana després, podria pensar en la possibilitat d’una paròdia del primer pel segon. Com s’ha vist, el poeta castellà corona el seu amic Santillana –un cavaller que no sabia llatí, aficionat a les lletres– com un “gran poeta” de l’Antiguitat Clàssica: Homer, Virgili *e tutti quanti*. S’està destacant la seua habilitat en les armes, compatible amb la seua creativitat en les lletres. Però s’està fent d’una manera que l’anònim del *Curial* –si fem cas de la *recusatio* o declaració l’humilitat del proemi del llibre III– hauria considerat agosarada i pedant, supèrflua i vanagloriosa. Santillana ignorava la gramàtica. No havia estudiat les ciències liberals i la filosofia moral, al contrari que el Curial de ficció. Si aquell podia ser coronat alegrement com un gran poeta, doncs el cavaller llombard de paper també hi tenia dret... Ara bé, si a Santillana, cavaller d’armes i de lletres un tant medieval, el coronaven les Muses i les Virtuts, a Curial el coronaria personalment el mateix Apol·lo, “deu de sapiència” olímpica. I és que les aspiracions –oníriques i esnobs, és clar– del cavaller (i de l’autor que s’hi reflecteix) eren les d’assolir la categoria de perfecte curial del naixent Renaixement italià. Això comportava la combinació d’armes i “disciplina militar” d’un *condottiero*, però també l’adquisició de coneixements en les més diverses disciplines liberals, a fi de ser un “gran orador”. Les habilitats poètiques, ja no depenien tan solament d’ell, sinó de la *sapiència* infusa d’Apol·lo: el que els literats moderns diran “la inspiració”, garantia de la genialitat d’una obra literària.

La paròdia es completaria amb reduir la doble coronació (llorer per a les lletres, roure per a les armes) a una sola cerimònia, i una sola i provocadora llegenda reposant sobre la front de Curial: “E axí..., Apol·lo, presos alguns rams dels arbres a ell consagrats, lo cap del dit Curial cenyí, dient: ‘Millor e pus valent entre los cavallers, e major de tots los poetas e oradors que vuy són’.” (*CeG* III.34). El paral·lelisme del somni del Parnàs de *Curial e Güelfa* (ca. 1446-1448) amb les pujades al Parnàs i les corresponents coronacions al·legòriques de la *Defunción de don Enrique* (1434), més a munt comentada i *La coronación del marqués de Santillana* (ca. 1439) és ben evident.

---

⁶⁸⁴⁴ MENA, Juan de, *La Coronación* [ca. 1439], ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009, p. XII.

Com evident també és la voluntat de paròdia, sàtira i subversió d'alguns discursos ideològics i literaris que mostrava l'anònim del *Curial*. Potser per aquesta raó tingué la prudència d'evitar que la novel·la cavalleresca fóra coneguda, al marge d'un cercle de lectors familiars, confidents i lletraferits. Com el *Secretum* de Petrarca durant la vida d'aquest, però amb la diferència que, quan morí l'autor del *Curial*, segurament, els lectors o persones interessades en l'obra havien desaparegut també.

El Corbacho i altres ecos castellans

Ramon Miquel i Planas, editor del *Curial* en la dècada del 1930 es fixà en les reiterades vegades en què l'autor de la novel·la fa blasme del caràcter intrínsecament reprobable de la dona, d'acord amb una tradició misògina plenament medieval. Troba que se'ns hi ofereixen “tochs que fan pensar en el tractat de l'arxiprest de Talavera, *Corvacho o reprobación del amor mundano*.”⁶⁸⁴⁵ Certament, l'autor hauria pogut conèixer l'arxiprest Alfonso Martínez de Toledo, que visqué a València, Tortosa i Barcelona pels anys 1427-1431, és a dir, abans que Alfons el Magnànim i la seua cort s'embarcaren cap a Itàlia. Estava molt ben relacionat, l'eclesiàstic castellà, amb el cardenal Joan de Casanova, confessor del rei d'Aragó.⁶⁸⁴⁶ Frequentà així la cort d'aquest sobirà, i el seguí en els seus desplaçaments per València, Lleida i Barcelona. Després acompanyà Casanova al concili de Basilea (1431-1433), se'n tornà a Castella (1433) i escrigué al cap d'uns anys el *Corbacho* (1438), una obra de literatura misògina i moralitzant, inspirada en el *Corbaccio* de Giovanni Boccaccio.

Revisant conjuntament l'obra del clergue castellà i la novel·la catalana, trobem algunes interessants coincidències en el llenguatge, que mereixen ser ressenyades. En el *Curial* s'usa l'expressió “plaers, burles e solaços” (*CeG* I.8), que té tot l'aspecte de ser una traducció del castellà “placeres, burlas e solaces”. En el *Corbacho*, llegim: “Ahora veré yo cómo burlas tu de los mal vestidos. Yo te ahora parecer los deleites, placeres, solaces...”⁶⁸⁴⁷ Un altre castellanisme fraseològic del *Curial*, que atempta contra el geni de la llengua catalana, però que s'usa naturalment en el *Corbacho*, és *mal que (li) pes*.

⁶⁸⁴⁵ MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (p. XXXIII).

⁶⁸⁴⁶ LOMAX, Derek W., Datos biográficos sobre el arcipreste de Talavera, dins BUSTOS TOVAR, Eugenio (coord.), *Actas del IV Congreso Internacional de Hispanistas (Salamanca, abril 1971)*, Salamanca, 1971, vol. 2, ps. 141-146.

⁶⁸⁴⁷ MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso, *El Corbacho* [1438], *Revista Literaria Katharsis*, 2008; ed. electrònica <www.revistakatharsis.org>, p. 166.

En la novel·la anònima: “E vós vindrets mal que us pes” (*CeG* II.9); “yo li todré la donzella, mal que li pes” (*CeG* II.21); “mal que ·ls pes, hauré yo ésser la pus bella” (*CeG* II.38); “e ladonchs oyràs, mal que ·t pes” (*CeG* III.13). En el *Corbacho*, s’empra també aquesta expressió de manera recurrent, en frases del tipus “mas tu agora, mal que te pese, la averás de soportar”. Aquesta manera de dir, tan castellana, es generalitza en la parla i el discurs escrit a partir del 1400.⁶⁸⁴⁸ L’arxiprest toledà és un dels primers que introdueixen l’expressió en castellà, alhora que l’anònim del *Curial* l’usa amb tota normalitat en el seu peculiar català, permeable a múltiples italianismes i castellanismes. És un dels diversos indicis que apunten a un autor bilingüe, com molts dels cortesans d’Alfons el Magnànim; habituat a conversar amb nobles toledans exiliats, com els que poblaven les corts ibèriques i itàliques de la Corona d’Aragó.

Però no és aquesta l’única peculiaritat lingüística que comparteix l’autor del *Curial* amb el del *Corbacho*. També coincideixen ambdós, i solament ells, en citar una peça de roba interior femenina –amb transparències i connotacions eròtiques– com és l’*alcaldora de impla*. La Güelfa, dama llombarda, vestia alcandores *de impla* com les dones toledanes del segle XV: “La Güelfa (...) despullà’s tota nua, e pres l’alcandora de impla que vestia e donà-la a la abadessa, e, prenent-ne una altra, tornà’s a vestir tantost” (*CeG* I.38). En el *Corbacho* es parla d’un aixovar típic castellà, on hi havia “mangas de alcandora de impla de axuar, camisas brosladas”, etc.⁶⁸⁴⁹ Aquesta *alcandora de impla* és un hàpax documentat només en el *Curial* i el *Corbacho*. Així ho constata l’especialista en indumentària medieval Isidra Maranges.⁶⁸⁵⁰ Encara que l’arabisme *alcandora*, ‘brusa o camisa lleugera’ era comú a les corones de Castella i Aragó,⁶⁸⁵¹ l’expressió *impla* fa referència a alguna mena de teixit refinat (sederia toledana del segle XV?) que donava la sensació d’*implar*, dialectalisme manxec (< llatí *implere*) que significa ‘omplir,

⁶⁸⁴⁸ Abans del 1400, hi ha una menció única i excepcional d’aquesta frase en el *Cantar de Mio Cid* (v. 3451: *averlas hedes a servir, mal que vos pese a vós*), però ja no reapareix en la literatura castellana fins al segle XV. Vegeu ELVIRA, Javier, ‘Mal que le pese’, ‘pese a que’ y otros ‘pesares’. Gramaticalización y lexicalización en la lengua medieval, dins MIGUEL, Elena de i al. (eds.), *Fronteras de un diccionario. Las palabras en movimiento*, Cilengua, San Millán de la Cogolla, 2009, ps. 273-294.

⁶⁸⁴⁹ MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso, *Arcipreste de Talavera, o Corbacho* [1438], ed. a cura de Michael GERLI, Càtedra, Madrid, 1979, p. 158.

⁶⁸⁵⁰ MARANGES PRAT, Isidra, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1991, ps. 42-43 i 96.

⁶⁸⁵¹ Vegeu MAÍLLO SALGADO, Felipe, *Los arabismos en castellano en la Baja Edad Media*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1998 (3a.; 1983, 1a.), ps. 84-85, o EIXIMENIS, Francesc, ‘Com usar bé de beure e menjar’. *Normes morals contingudes en el ‘Terç del Crestià’*, ed. a cura de Jorge J. E. GRACIA, Curial, Barcelona, 1983, p. 44, on un metge recomana a un religiós: “vest comunament, a la carn, alcandora prima, e après jubet prim.”

inflar.⁶⁸⁵² Segurament, la presència de castellans a les corts valenciana i napolitana del Magnànim hauria familiaritzat els previsibles lectors de la novel·la cavalleresca amb aquesta peça de roba interior i amb el teixit o tela d'*impla*; com també ho estaven, pel 1438, els lectors castellans de l'arquebisbe de Talavera.

Pel que fa a coincidències argumentals, interessa remarcar que ambdós escriptors, vinculats pels anys 1427-1431 a la cort del rei d'Aragó, coneixien la faula d'Andalo di Nigro (*Pauperitatis et Fortune certamen*) inserida per Giovanni Boccaccio en el *De casibus virorum illustrium* (III,1). L'arxiprest de Talavera tradueix al castellà el text de l'autor italià,⁶⁸⁵³ on es conta que, després d'un combat amb la Pobresa, la Fortuna perdé la seua potestat sobre els infortunis, que restaren lligats a un pal. Sols aquells que per demèrits propis s'apartaren de la virtut, aconseguirien alliberar en perjudici seu els infortunis i legitimarien així el poder de Fortuna sobre ells.⁶⁸⁵⁴ L'anònim del *Curial* es limita a recordar aquesta desposseïció de la Fortuna als seus lectors,⁶⁸⁵⁵ que se suposa que ja en tindrien notícia; una desposseïció que li resulta de gran interès per a harmonitzar la trama mitològica de la novel·la amb la resta de l'argument: "Per què, appellats los Infortunis, en la següent forma los parlà [Fortuna]: –Yo no pusch ne vull negar que vosaltres no siats segregats de mi, car aquell jorn que luytí ab la Pobretat perdí de tot la senyoria que havia sobre vosaltres, en manera que yo no us pusch manar ne forçar, per la sentència que contra mi fonch donada" (*CeG* II.122). Tot plegat, fa pensar que, al voltant del 1430, no sols era ja popular el *Decameró* a la cort del rei d'Aragó, sinó també altres obres del literat toscà, com el *De casibus* o el *Corbaccio* que inspirà l'obra homònima d'Alfonso Martínez de Toledo. No obstant aquestes lectures compartides, la mentalitat de l'autor del *Curial*, sobretot pel que fa a la misogínia tradicional,⁶⁸⁵⁶ difereix notablement de la de l'eclésiàstic castellà, com ara veurem.

---

⁶⁸⁵² *Implar* es conserva viur a les províncies de Toledo, Càceres, Burgos i Zamora. A Toro, fins i tot, hom parla d'*implar la rueda del coche*. L'autor del *Curial* en fa ús –caldria pensar que com un cultisme o llatinisme?– en altre lloc: "...aquesta gent morisca *impla* la foguejant casa..." (III.11).

⁶⁸⁵³ BOCCACCIO, Giovanni, *De casibus virorum illustrium*, ed. a cura de Pier Giorgio RICCI i Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁶⁸⁵⁴ MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso, *Arcipreste de Talavera, o Corbacho* [1438], ed. a cura de Joaquín GONZÁLEZ MUELA, Castalia, Madrid, 1969, ps. 252-267.

⁶⁸⁵⁵ La relació amb Boccaccio ja la documentava BADIA, Lola, De la "reverenda letradura" en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (ps. 12-13). Vegeu també MANZANARO BLASCO, Josep-Miquel, *Fortuna en 'Tirant lo Blanch' i en 'Curial e Güelfa'*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant, 1998, p. 98; ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 627-628.

⁶⁸⁵⁶ Sobre aquesta tradició, i sobre un debat literari medieval entre misògins i filògins del qual no participa el *Curial*, però sí Martínez de Toledo, vegeu ARCHER, Robert – RIQUER, Isabel de, *Contra las mujeres: poemas medievales de rechazo y vituperio*, Quaderns Crema, Barcelona, 1998; ARCHER,

El tractament que l'anònim de *Curial* fa de les dones conté una contradicció aparent, que mereix ser explicada. D'una banda reproduceix el concepte de dona Eva, feble i temptadora, anatemitzada pels moralistes medievals, i d'altra banda presenta les seues dones com a éssers "humans", poderosos, autònoms; amb afany de saber, d'opinar i d'alliberar-se de tuteles. En els llibres I i II sobretot, els que se centren respectivament en l'amor cortés i la cavalleria medieval, apareixen alguns al·legats misògins de rànica tradició medieval. S'al·ludeix a la imatge tòpica de la "fembra" enganyosa i feble de seny, que es deixa dur per les passions i que arrossega l'home a la desgràcia: Curial és bonegat per Melchior per dir "paraules de fembra" i plorar en lloc de mantenir la serenitat (*CeG* I.22 i II.67). La Güelfa és considerada "una fembra flaca", però ho fa per a recordar a Curial "que ets meu" (*CeG* I.14). Làquesis "mostra bé ésser fembra, que tots temps tria lo pijor" (*CeG* II.115). La "fembra... no es contenta de bellesa que hage, per molta que sia" (*CeG* II.144) i Neptú insulta la voluble Fortuna –en aquest cas, en el marc d'una conversa satírica, a l'estil de Llucià de Samòsata– dient-li: "O, bé est fembra en tots tots fets; que ara vols, ara no vols, ara plores, ara rius, ara dónes, ara tolls, e finalment, en tu no ha sola una hora de fermetat" (*CeG* III.13).

Apareixen així sentències o comparances proverbials introduïdes en converses, que semblen reforçar el marc antropològic dominant, masclista i patriarcal, on s'escriu i es llig la novel·la. Fins i tot hi ha punts on aquestes diatribes morals contra el gènere femení s'exageren paròdicament, com si s'estiguera citant humorísticament alguna frase homilètica i fraresca, o de la literatura misògina que circulava per la cort. Recordem el cas de la màxima falsament atribuïda a Plató on s'expressa que "lo seny de les dones tot està en la bellesa" i "la bellesa dels hòmens en lo seny" (*CeG* II.42). En realitat, autor i lector –sobretot, el lector informat de les novetats de l'humanisme– saben perfectament que Plató defén una relativa igualtat entre homes i dones en *La República*, novetat de gran impacte coneguda a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim des del 1440, gràcies a la versió llatina de Decembrio. Així que la citació espúria i apòcrifa no serveix per a reforçar la misogínia dels lectors –si més no, la dels lectors més informats–, sinó per a confutar-la irònicament i fer riure. Del que s'està burlant l'autor, en realitat, és del *doctrinal* medieval i obsolet d'en Pacs, llegit per alguns cortesans de Nàpols. L'opuscle conté aquesta i altres màximes irrisòries, relacionada entre moltes altres atribuïdes –de vegades, sense fonament– a filòsofs antics. És com el sermó de Sanglier, paròdic i

---

Robert, *La "cuestión odiosa". La mujer en la literatura hispánica tardomedieval*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011.

burlesc, on el missatge moralitzant es torna en contra del mateix cavaller-frare extremista, que ha perdut la seua dignitat estamental i humana.

En realitat, els impropis misògins no es corresponen amb l'horitzó intel·lectual amb el qual combrega l'autor. Apareixen esporàdicament al llarg de l'obra emprats en clau de paròdia, per a reforçar situacions jocundes o satíriques, en la línia del to d'*spudaiogèloion* (o *serio-faceto*, com en diuen els italians), seriós alhora que còmic, que manté en línies generals el narrador.⁶⁸⁵⁷ En realitat, per damunt d'aquesta inèrcia misògina medieval –parodiada, que no reeditada– el lector aprén que les “fembres” (la Güelfa, Làquesis, Camar, Fàtima...) són protagonistes de la seua pròpia existència i són éssers humans tan dignes com els homes, en la línia en què ho reivindiquen Leonardo Bruni i els seus amics i lectors. Són dones amb poder i capacitat de decisió, com la Güelfa. O amb desig de rebel·lar-se contra les imposicions socials i patriarcals, com Làquesis i Camar. Són dones que estudien els clàssics, com Camar amb l'ajuda de Curial, per a prendre decisions racionals i no deixar-se dur per les passions o els sentiments. Són dones que, com critica Giuseppe Sansone, no han sigut retratades amb suficient profunditat psicològica i que, en conseqüència, no poden ser comparades de cap de les maneres a les heroïnes de la novel·la moderna.⁶⁸⁵⁸ La formació de l'escriptor no dóna per a més: la seua obra, des d'un punt de vista tècnic, i als ulls de qualsevol crític literari mínimament exigent, resulta medievalitzant. I, tanmateix, des d'un punt de vista ideològic o filosòfic –el de l'humanisme del primer *Quattrocento*–, els personatges femenins que coprotagonitzen *Curial e Güelfa* participen de l'afany de superació que Bruni atribueix a l'estudiosa donzella florentina Battista Malatesta; de l'esperit igualitari que emana de *La República* de Plató, inclosa en la biblioteca reial el 1440; de la *dignitatis hominis* que Manetti reivindica pel 1450 per a tots els éssers humans. I pensem ara que Manetti i altres humanistes defenien aquest ideari per encàrrec i mecenatge d'un *Rex Italicus* d'esperit obert: Alfons d'Aragó.

* * *

Deixant de banda ara les poc recomanables comparacions intencionals amb el *Corbacho*, ens fixem en una frase del *Curial* que recorda la *Glosa* castellana (ca. 1344-

---

⁶⁸⁵⁷ Una *commedia umana*, com el *Decameró* de Boccaccio interpretat per DE SANCTIS, Francesco, *Storia della letteratura italiana*, Domenico Morano – Antonio Morano, Nàpols, 1870-1871, vol. 1, p. 331, en oposició a la *Divina Commedia* de Dante, però elevada en el *Curial* a un rang aristocràtic.

⁶⁸⁵⁸ SANSONE, Giuseppe-E., *Medievalismo del Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242.

1345) al *Regimiento de príncipes* d'Aegidius Romanus o Egidi de Roma.⁶⁸⁵⁹ Ens referim al punt del pròleg del llibre III on l'anònim autor desqualifica els doctes presumptuosos. Aquests pretenen “disputar” escolàsticament amb homes de molta ciència, humanistes servidors de les Muses, i, quan ho fan, s'evidencien les seues carències intel·lectuals i retòriques. De tal manera que aquests “homes pobres de ciència (...) són jutgats després folls e de poch saber, e comparats a les piques [les Pièrides mitològiques, rivals de les Muses], qui garrulen e rallen e no saben ço que dien.”

En la versió castellana glossada del divulgadíssim *speculum principis*, es recomana al príncep que s'acompanye d'homes d'acreditada solvència intel·lectual i que evite, no solament els dolents, sinó també els qui manifesten ignoràcia, follia o curtedat de seny: “El segundo linaje, de omnes locos e de poco saber, ca dice el sabio que ‘todo omne deve tomar consejo de omnes sabios e esconder su consejo de los locos’.”⁶⁸⁶⁰ No es tracta ací d'una font literària revisada per l'escriptor per a l'elaboració del seu text, sinó un probable record de lectura. Potser fins i tot un record de lectura infantil, ja que aquest *Regimiento de príncipes* s'emprava en àmbit ibèric, en el segle XV, per a educar els fills de nobles i cavallers. Segons el prelat Alonso de Cartagena, era una obra imprescindible en l'escola palatina existent a la cort de Castella en temps del rei Joan II.⁶⁸⁶¹ Amb la qual cosa, és de presumir que molts dels nobles que servien Alfons el Magnànim a Nàpols, sobretot els d'origen castellà, com Enyego d'Àvalos, haurien estudiat i memoritzat frases d'aquest vademècum sapiencial durant la infantesa i l'adolescència. En conseqüència, els podia sonar, de manera molt familiar, l'expressió pejorativa d’“hòmens... folls e de poch saber.”

Juntament amb aquest regiment de prínceps, els fills de la noblesa castellana dels segles XIV i XV s'educaven en edat infantil estudiant i memoritzant sentències dels *Castigos e documentos para bien vivir ordenados por el rey don Sancho IV*, un *speculum principis* en prosa castellana del 1292-1293, completat pel 1345 amb nous

---

⁶⁸⁵⁹ Es tracta d'una versió castellana del *De regimine principum* (1292) d'Egidi Romà (1243-1316), realitzada per un franciscà castellà del segle XIV Juan Carcía de Castrojeriz.

⁶⁸⁶⁰ GARCÍA DE CASTROJERIZ, Juan, *Glosa castellana al 'Regimiento de príncipes', de Egidio Romano* [ca. 1345], ed. a cura de Juan BENEYTO PÉREZ, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1942, vol. 3, p. 187.

⁶⁸⁶¹ Vegeu BECEIRO PITA, Isabel, La educación: un derecho y un deber del cortesano, dins IGLESIA, José Ignacio de (coord.), *La enseñanza en la Edad Media. X Semana de Estudios Medievales (Nájera, 1999)*, Nájera, 2000, ps. 175-206. Vid. etiam ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana, La juventud de los hijos del rey en la Castilla del siglo XV, dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 34, Madrid, 2004, ps. 127-154.

materials. D'aquesta obra, també pareix aflorar alguna frase en *Curial e Güelfa*. Com quan el cavaller aconsella el seu nou herald com havia fet Dèdal al seu fill Ícar (Ovidi, *Metamorfosis*, VIII, vv. 203-208).⁶⁸⁶² Curial “féu haraut lo seu scuder, e li més nom Venjança e li féu fer les sues armes e la sua devisa, en la qual havia unes letres dients: ‘No puges tant que te n’endenys, ne ·t baxes tant que ·n valles menys’” (*CeG* II.24). Tanmateix, la forma de sentència popular que adopta recorda molt una de les màximes morals del manual didàctic castellà: “Fazer cosas por que más valgas, e non fazer cosas por que valgas menos.”⁶⁸⁶³

* * *

Més clara és la ressonància política en el *Curial* d’una de les *Siete Partidas* (1256-1265) d’Alfons X el Savi, rei de Castella: la *Segunda partida*, la “que fabla de los emperadores e de los reyes, e de los otros grandes señores.” Aquesta és la que, pels seus continguts teoricopolítics, podia interessar més en l’àmbit on es movia l’autor de la novel·la. Quan l’escriptor fa pronunciar a Fàtima la sentència política “qui serveix al rey serveix a Déu, car lo rey Déu és en la terra” (*CeG* III.48), està citant una màxima extreta de dita *Partida*⁶⁸⁶⁴ que justifica les aspiracions de la monarquia a imperar sobre els súbdits com a *reges gratia Dei*; a ser possible sense corts forals, benediccions eclesiàstiques, ni altres intermediacions polítiques. En el text jurídic castellà, en efecte, es diu que “emperadores et reyes (...) lugar tienen de Dios en la tierra.”⁶⁸⁶⁵

La idea, això no obstant, no era exclusiva de l’exaltació política de la monarquia castellana. En el segle XV s’estenia ja a la Corona d’Aragó. L’airejava interessadament, per exemple, el poeta Joan Berenguer de Masdovelles, en *Feultat vol*. Era aquesta una composició dedicada en febrer del 1464 a fra Lluís Despuig, antic diplomàtic d’Alfons el Magnànim, on atacava els catalans rebels al rei Joan II d’Aragó (vv. 37-38): “e

⁶⁸⁶² Vegeu el capítol II.1.7, on tractem de l’obra d’Ovidi.

⁶⁸⁶³ REY, Agapito (ed.), *Castigos e documentos para bien vivir ordenados por el rey don Sancho IV*, Indiana University, Bloomington, 1952, p. 215.

⁶⁸⁶⁴ Com adverteix FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 75).

⁶⁸⁶⁵ ALFONSO X EL SABIO, *Las Siete Partidas del rey don Alfonso el Sabio, cotejadas con varios códices por la Real Academia de la Historia*, vol. 2. Partidas segunda y tercera, Imprenta Real, Madrid, 1807, p. 1. Un segle després, el jurista italià Baldo degli Ubaldi (Perusa, 1327-Pavia, 1400) teoritzava en indèntica direcció referint-se a l’autoritat vicària de l’emperador: “*imperator est dominus totius mundi et Deus in terra; princeps est Deus in terris.*” Vegeu KANTOROWICZ, Ernst H., *The King’s Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton University Press, 1957; trad. i reed. com: *Los dos cuerpos del rey. Un estudio de teología política medieval*, Akal, Madrid, 2012, ps. 117-120. En la pugna Papat-Imperi, els autors de teoria política gibel·lina (segles XIII-XV) recolzaven aquestes posicions recurrent a l’autoritat de Sèneca, Vegeci i altres clàssics.

monsenyor acabarà l'empresa / que fa per Déu, en loc del qual està.⁶⁸⁶⁶ Joan II “el Gran” era per a ell “Déu en la terra”, com Pere III el Gran o Alfons V el Magnànim per a l'autor del *Curial*. Sens dubte, l'anònim de la novel·la compartia amb el valencià Lluís Despuig –i amb el poeta que feia propaganda de guerra d'acord amb el pensament del dedicatari– una visió moderna de la monarquia com a institució. Tan s'hi val que fóra la d'Alfons V com la de Joan II. El rei del *Curial* és una figura venerable i el seu perfil és tan amical com autoritari, poc amic de pactismes. Se'ns parla molt en el *Curial* d'“Aragó” i del “rey d'Aragó”, però ben poc dels seus regnes i comtats; de la pluralitat d'estats autònoms, amb diversos furs i personalitats que adornen la corona. Aquesta “simplificació” s'explica, o bé per un autor de mentalitat castellana (a la Corona de Castella, els regnes del tipus Jaén o Córdoba eren decoratius), o bé per algú molt ben relacionat amb la persona del rei, que no coneix altra pàtria que la cort.

També cabria la possibilitat de llegir-ho com una provocació. Notareu que en *Curial e Güelfa* el papa de Roma no apareix per a res. L'autoritat pontifícia es troba del tot silenciada, àdhuc quan cal convocar una croada, prerrogativa reservada en el segle XV a la Santa Seu.⁶⁸⁶⁷ L'escriptor dóna per conclosa la pugna de les investidures entre Papat i Imperi, a favor del segon, o del seu substitut a Itàlia: el rei de Nàpols. Encara l'any 1441, un teòric recordava al papa Eugeni IV: “*Es namque Deus in terris et Christus, et eius vicarius, et Petri successor*”.⁶⁸⁶⁸ És a dir: ‘Perquè tu ets Déu en la terra i el Crist, i el seu vicari, i el successor de Pere.’ Per a l'autor de la novel·la, el papa és el representant d'una jerarquia eclesiàstica que ell considera corrupta, com molts italians del seu temps.⁶⁸⁶⁹ El vertader poder emergent és el de la monarquia moderna. Així ho percep un autor que, en les seues apreciacions ideològiques –perceptibles llegint entre línies– s'avança al que serà habitual ja dècades després. Per exemple, que un eclesiàstic com Berenguer de Pau, bisbe de Girona, saludara Ferran II el catòlic, digne representant d'una monarquia autoritària, en nom dels tres estaments de Catalunya, com si es tractara d'un Déu en la terra (1492): “Figure jo, senyor molt alt (...) que la vinguda de v[ostra]

⁶⁸⁶⁶ Cançoner de Masdovelles (ms. 11 BNC). Citat per SABATÉ, Glòria, Una cort per al *Curial*, dins *Actes del Xè Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 18-22 de setembre de 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, vol. 3, ps. 1.433-1.445 (p. 1.442).

⁶⁸⁶⁷ Com adverteix BUTINYÀ, Júlia, El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa* (encara sobre el primer humanisme), dins *Mirabilia*, 10, Barcelona, 2010, ps. 235-257, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

⁶⁸⁶⁸ WILKS, Michael J., *The Problem of Sovereignty in the Latter Middle Ages*, Cambridge University Press (“Cambridge Studies in Medieval Life & Thought. New series”, 9), Cambridge, 1963, p. 168.

⁶⁸⁶⁹ D'ací que propose el d'arquebisbe o gran prelat, en un determinat punt del text, com el prototipus d'home viciós.

m[agestat] en aquest principat representa la incarnació de Jesucrist (...). E com la magestat vostra sia vist corporal Déu en la terra, esperam que imitarà les operacions de Jesucrist...⁶⁸⁷⁰ El papa era un *vicari* teològic, però menys poderós.

Com expliquen els historiadors del dret espanyol, la idea a remarcar era que el monarca, com el papa, era un vicari de Déu en la terra i l'únic “fazedor de leyes”, i que els reis “tienen lugar de Dios en la tierra para hazer justícia.” Així, en la *Partida* II, i, 5, s'especifica “que el rey es puesto en la tierra en lugar de Dios, para complir la justicia, e dar a cada uno su derecho. E porende lo llamaron corazón e alma del pueblo.”⁶⁸⁷¹ Qui podia interessar-se, en l'entorn d'Alfons el Magnànim, per aquesta 2a *Partida*? Algun noble castellà de la cort napolitana...? Doncs, si revisem les relíquies de biblioteques napolitanes custodiades a la *Bibliothèque Nationale* de France, hi trobarem una resposta raonable. Entre els manuscrits comissats per Ferran I de Nàpols al nebot i expupil d'Enyego d'Àvalos, Pedro de Guevara, es trobaven diversos manuals o llibres d'estudi, amb els quals el jove s'havia de preparar per a ser *gran senescal*. El pare havia mort el 1462 i ell, menor d'edat encara, havia heretat el títol. Doncs bé, entre aquests llibres, molts dels quals havien pertangut a D'Àvalos (ho sabem per alguns ex-libris, que ens traslladen a la Llombardia de la dècada del 1430), es trobava un manuscrit (BNF, Esp. 58) de la *Segunda* de les *Siete partidas* d'Alfons X el Savi.

És a dir, que el gran camarlenc i expatge de València, d'una banda, i l'autor del *Curial*, d'altra, s'interessaven també per uns mateixos materials jurídics castellans. Amb la peculiaritat, digna de comentar, que aquesta obra jurídica es troba glossada al marge en “lenguatge català”: el mateix que havia après des de la infantesa de D'Àvalos a la cort de València.⁶⁸⁷² Es tracta, comptat i debatut, d'un dels molts indicis que fan pensar en Enyego d'Àvalos com al més que probable autor de *Curial e Güelfa*.

* * *

Un assumpte d'estranya filiació erudita, i segurament de procedència castellana, és el d'una sentència còmicament atribuïda a Hèrcules, en el transcurs d'un debat *serio-*

---

⁶⁸⁷⁰ VICENS VIVES, Jaume, *Ferran II i la ciutat de Barcelona*, Tipogr. Empòrium, Barcelona, 1936, vol. 1, p. 168; DURAN GRAU, Eulàlia, *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona, 1987, ps. 34-35; PALOS, Joan-Lluís, *La mirada italiana. Un relato virtual del imperio español en la corte de sus virreyes de Nápoles (1600-1700)*, Universitat de València, València, 2010, ps. 141-142.

⁶⁸⁷¹ Citat i comentat per CERDÁ RUIZ-FUNES, Joaquín, *Consideraciones sobre el hombre y sus derechos en las Partidas de Alfonso el Sabio (Discurso leído en la solemne apertura del curso académico 1963-64)*, Publicaciones de la Universidad de Murcia, Murcia, 1963, p. 15.

⁶⁸⁷² No hem tingut encara ocasió de revisar personalment aquestes glosses, cosa que seria interessant, per si el passatge connectat amb el *Curial* tinguera alguna mena de senyal o de subratllat.

faceto entre Fàtima i Camar sobre el suïcidi que aquesta pretén consumir: “Fàtima: – Filla mia, ¿no sabs que lo cor de la fembra és flach e les mans tremoloses? // Càmar: – Abans és lo contrari, car escrit és, e no per un sol doctor, que los cavallers deuen haver ardiment de fembra e cor de leó; e axí ho dix Hèrcules a Philotete com lo féu cavaller en Espanya. E axí lo meu cor, pus dur que pedra, mana a les mans que executen ara ço que altra vegada, ab menys rahó, han assajat” (*CeG* III.55).

Com és lògic suposar, Xavier Gómez no trobà cap font clàssica que justificara l'estrambòtica al·legació d'autoritat sapiencial.⁶⁸⁷³ Lola Badia exclama, en llegir-ho: “¿Voleu rarsa més gran que la de Filoctetes, escuder d'Alcides, armat cavaller per aquest en Espanya? (...) Després de fatigar en va la tradició d'Hèrcules fundador de les Espanyes dels temps de Roderic Jiménez de Rada ençà, he arribat a la conclusió que el nostre anònim confon aquí Filoctetes amb el nebot i company d'armes d'Alcides, Iolaos.”⁶⁸⁷⁴ Se'ns remet a continuació a un article de Robert Tate⁶⁸⁷⁵ que podria contribuir a identificar el misteriós cavaller d'Espanya del *Curial* amb *Hispa*, company d'Hèrcules. El tal *Hispa*, en alguna obra historiogràfica de la Castella medieval (singularment, en el *De rebus Hispaniae* del toledà Rodrigo Jiménez de Rada, del segle XIII) figura com a governador epònim d'*Hispania* per delegació del fill de Júpiter i Alcmena.⁶⁸⁷⁶ Tanmateix, ni la confusió de Filoctetes per *Hispa*, ni l'intent de Badia per relacionar el *Curial* amb adaptacions catalanes de cròniques castellanes, resulten gens convincents. Continua vigent, doncs, la incògnita i la “rarsa”.

Per tal d'ajudar a situar aquest desajust mitològic en el mapa, potser hauríem de mirar cap a la *Grant Crònica de Espanya* (1384-1385) encarregada per Juan Fernández de Heredia, que formava part en temps de Joan I el Caçador de la biblioteca dels reis d'Aragó. Fonamentada sobre cròniques d'Alfons X de Castella, fonts de dubtosa autoritat i d'algunes extravagàncies, aquesta crònica conté una *Historia d'Hèrcules, Yspan y Pirrus* (ll. II, cap. 44) dependent quasi literalment de la *Grande e general*

---

⁶⁸⁷³ GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 195.

⁶⁸⁷⁴ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (ps. 13-14, n. 42).

⁶⁸⁷⁵ TATE, Robert Brian, *Mitología en la historiografía española de la Edad Media y del Renacimiento*, dins *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Gredos, Madrid, 1970, p. 17.

⁶⁸⁷⁶ JIMÉNEZ DE RADA, Rodrigo, *Historia de los hechos de España*, trad. a l'espanyol per Juan FERNÁNDEZ VALVERDE, Alianza Editorial, Madrid, 1989, ps. 68-69 (ll. I, cap. V, ls. 46-52): “...tras conquistar, o mejor, devastar España (...) la espada de Hércules puso bajo el yugo de los griegos a sus desgraciadas gentes, a las cuales la larga tranquilidad había hecho pacíficos e indolentes, ellos que por naturaleza son hostiles a la esclavitud, y les puso al frente a Hispán, un noble que había criado desde la adolescencia, y por el nombre de éste se llamó España a Hesperia.”

Estoria (II, ii, 1), un llibre inventariat en la biblioteca de Martí I d'Aragó (1410).⁶⁸⁷⁷ Per aquesta font s'explica, si més no, l'adobament cavalleresc protagonitzat a Espanya, segons l'anònim del *Curial*, pel fill de Júpiter i d'Alcmena:⁶⁸⁷⁸

“Del templo que fizo Ércules en Cádiz.— Ércules fizo en la ysla de Cáliz un templo en reverençia del dios Júpiter, el qual era muyt grant e bello (...). Et en aquel templo fizo Ércules un sobrino cavallero. Et según se leye en el libro de Aduardo d'Ascolo, en aquel templo fizo Ércules el primer cavallero que jamás se fizo en el mundo (...). Ércules cavalgó con él et acompañávanlo todas sus gentes. Et levavan delant aquel que devíe seyer cavallero el espada et las espuelas et una capellina et una lança con un pendón chico con senyal de sus armas et un scudo (...). Et él cinyóle el espada et dióle un bufet en la cara en la parte siniestra, et après besólo en la boca. Et, fechas todas aquestas cosas, un grant hombre de los de Ércules descinyóle el espada e dos escuderos descalçaronle las espuelas. Et assý se leye en el libro de Aduardo d'Ascolo, que scrive todas las cosas que significan las ceremonias que deven ser fechas a cavallero nuevo. Et desde que Ércules huvo fecho cavallero ad aquesti su sobrino, cavalgó con él [por] toda la villa.”

Sens dubte que faria molta gràcia, a l'autor del *Curial* i als seus amics “científichs”, interessats en els clàssics, la invenció d'aquest acte fundacional de la cavalleria per Hèrcules a Espanya; idea procedent d'un possible tractat de cavalleria d'Edoardo d'Ascolo(?), que fou transferida a la crònica alfonsina del segle XIII. L'elecció de l'anècdota de les paraules d'“Hèrcules a Philotete com lo féu cavaller en Espanya”, trobaria així una primera justificació: la de posar en satírica evidència els despropòsits mitològics d'algunes obres obsoletes de la biblioteca reial. És ben probable que, per a buscar aquest efecte còmic o hilarant, l'escriptor seleccionara *incidències* de lectura compartida que els oients o lectors confidents del *Curial* identificaren fàcilment. Tal vegada, ja s'havien burlat abans, en alguna tertúlia cortesana, del caràcter extravagant d'aquesta i d'altres invencions dels cronistes medievals.

---

⁶⁸⁷⁷ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 438, ítem 176).

⁶⁸⁷⁸ FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *La Grant Crònica de Espanya, libros I-II. Edición según el manuscrito 10133 de la Biblioteca Nacional de Madrid*, ed. a cura de Regina AF GEIJERSTAM, Uppsala University, Uppsala, 1964, ps. 226-227 (llibre II, cap. 44).

Quant a Filoctetes, la literatura clàssica el fa marmessor i hereu de l'arc i les fletxes d'Hèrcules, armes amb les quals provocà la mort de Paris durant la guerra de Troia. La *Grant Crònica* diu que Hèrcules armà cavaller “un sobrinó” del qual no se'ns aporta el nom. Els cronistes castellanés posteriors l'identifiquen amb *Hispan*, però l'anònim el *Curial* elegí Filoctetes, segurament pensant en una altra crònica on Hèspèrus, fundador d'Hespèria (futura *Espanya*) i del mític jardí de les Hespèrides, el de les pomes d'Hèrcules, s'anomenava sent infant *Philotete(s)*, quasi com apareix ortogràficament en la novel·la catalana.⁶⁸⁷⁹ Que el Filoctetes de la literatura clàssica (el real, no el dels apòcrifs castellanés) es mostrara remís durant un temps a l'hora de participar en el setge de Troia, hauria ajudat a l'elecció del nom. Podria ser interpretat per algú com un gest de covardia. Trobaria així sentit fer-lo receptor del presumpte al·legat d'Hèrcules sobre la conveniència de ser ardit com una dona.

Pel que fa a l'autoritat moral de dita sentència, és suficient amb l'advertència “car escrit és, e no per un sol doctor” perquè notem que l'autor ironitza i que la seua *rarsa* es justifica en clau de *private joke*. ¿Quins doctors escolàstics o pares de l'Església haurien de signar, si no, la màxima “los cavallers deuen haver ardiment de fembra e cor de lleó”? Ignorem d'on li vindria la inspiració a l'autor del *Curial*, però podem intuir que de dues fonts complementàries: l'estil poètic amb què el marquès de Santillana abordava –solemnement, no com ell– els temes mitològics i bíblics (“e la fembra ardida / libró de Olofernes la sacra çibdat”, *Comedieta de Ponça*, IV, vv. 27-28)⁶⁸⁸⁰ i l'apel·latiu d’“Hèrcules, cor de lleó” que figura en l'encapçalament del número XV dels *Himnes homèrics*. L'autenticitat d'aquesta obra antiga és rebutjada amb indignació per l'humanista Angelo Decembrio en la seua *Politia litteraria*. Angelo fou durant anys bibliotecari i hoste del bibliòfil mecenes napolità Enyego d'Àvalos, un amic dels clàssics, relacionable per altres aspectes amb *Curial e Güelfa*.

---

⁶⁸⁷⁹ La font cronística ens és desconeguda, però és la mateixa que segueix, en el seu repertori pseudomitològic, PÉREZ DE MOYA, Juan, *Philosophía secreta, donde debaxo de historias fabulosas se contiene mucha doctrina provechosa a todos estudios. Con el origen de los ídolos o dioses de la gentilidad* [1585], Tipogr. de la viuda de Alonso Martín, Madrid, 1628, fs. 283v-284r (ll. 4, cap. 10): “De Hespero y las Espérides.– Hespero fue hermano de Atlante (...). Este Hespero, cuando niño, se llamó Philotetes y siendo pequeño fuése con su hermano Atlante a tierra occidental de Mauritania, llamada Marruecos, en donde Atlante fue rey; y porque este Philotetes pasó de la otra parte de las islas del mar Océano, le mudaron el nombre y le dijeron Hespero, que en griego quiere decir Occidental, por quanto toda aquella tierra se dice Hesperia (...) Este Hesperus o Hespero hubo tres hijas que los poetas llamaron Espérides (...). Estas tres hermanas tenían un vergel en el cual nacían manzanas de oro, poniendo por guarda un dragón (...). Euristeo, que en aquel tiempo se servía de Hércules, oyendo la fama del vergel, envió a Hércules por las manzanas (...).”

⁶⁸⁸⁰ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponça*, ed. a cura de Maxim P. A. KERKHOF, Espasa-Calpe (“Clásicos castellanés”), Madrid, 1987.

Comptat i debatut, una combinació d'estímul literaris (la *Crònica* d'Herèdia i la cavalleria d'Hèrcules fundada a Espanya; la *Comedieta de Ponça*⁶⁸⁸¹ i les seues “fembres ardides”, i els *Himnes* rebutjats críticament per Decembrio, etc.) haurien confluït en la gènesi d'un *despropòsit* literari amb *propòsit* hilarant.

No és però aquesta l'únic cita del *Curial* inspirada per la *General Estoria* d'Alfons X el Savi. Aquesta compilació incorpora la crònica en prosímetre dita *Pantheon* (1187-1191), obra de l'italoalemany Gottfried de Viterbo (*Gotifredus Viterbensis*, ca. 1120-1202). Basant-se en Titus Livi,⁶⁸⁸² el cronista desenvolupa el tema de la *translatio* de les lleis d'Atenes a Roma i la converteix en un *topos* historiogràfic medieval.⁶⁸⁸³ La versió del *Viterbensis*, estudiada en castellà pels donzells cortesans de vespres del *Curial*, apareixerà després citada en la novel·la catalana i en altres obres coetànies. Per exemple, en l'anònim tractat castellà del segle XV titulat *Quèstión entre dos cavalleros*, on es debat sobre la preeminència de les armes o les lletres: “¿Quál alcanza mayor gloria: el que por trabajo de armas defiende y acrecienta la cosa pública, o el que por prudencia y diligencia de saber en igual grado la acrecienta y anpara?”⁶⁸⁸⁴ A banda de la coincidència temàtica entre aquest anònim –identificat per alguns amb Diego de Valera (1412-1488)– i el del *Curial*, coincideixen també a evocar la transferència de lleis d'Atenes a Roma: “El gran Júpiter (...) fizo entre los omes las primeras leyes por guardia de la justicia, según se lee en *El panteón*, mandándolas escrevir en Athenas sobre las puertas de la ciudad, y después con ingenio y subtilidad las mandó entallar en diez tablas de marfil para las enbiar como enbió a diez cibdades las más nobles de Grescia, donde después las leyes de Rroma original comienço ovieron, añadiendo otras dos que fueron doze. Por lo qual a perpetua rrecordación fasta oy se llama este derecho ‘ley de las doze tablas’.”⁶⁸⁸⁵ Sabent d'aquests coneixements culturals, compartits per l'autor del *Curial* amb els seus lectors, s'entén millor que no s'esforce a explicar el tòpic: “Curial (...) volgué veure aquella ciutat antiga [Atenes],

⁶⁸⁸¹ BUTINYÀ, Júlia, *La Comedieta de Ponça y el Curial e Güelfa frente a frente*, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311 (p. 310) creu veure un “antagonismo poético” entre aquesta obra poètica de Santillana i el *Curial*. Es tracta d'obres de creadors amb algunes bases formatives en comú, però l'esperit de Santillana –amb la seua Fortuna majestàtica, de retaule gòtic– és encara molt medieval. Difereix de l'obertura mental de l'autor del *Curial* cap a l'humanisme –amb la seua Fortuna caricaturesca, com en una miniatura mitològica del *Quattrocento* italià.

⁶⁸⁸² Vegeu el capítol II.1.7, on tractem d'*Ab urbe condita*.

⁶⁸⁸³ ALFONSO X EL SABIO, *General Estoria. Primera parte*, ed. a cura d'Antonio G. SOLALINDE, Centro de Estudios Históricos, Madrid, 1930, ps. 200-201 (VII, 42-43).

⁶⁸⁸⁴ WEISS, Julian, *La Quèstión entre dos cavalleros: un nuevo tratado político del siglo XV (I i II)*, dins *Revista de Literatura Medieval*, 4, Alcalá de Henares, 1992, ps. 9-42 (I), i *ibidem*, 7, 1995, ps. 187-210 (II), p. 11.

⁶⁸⁸⁵ *Ibidem*, p. 34.

noble e molt famosa, qui donà leys a Roma, e mirà aquell estudi famós [l'Acadèmia platònica] en lo qual la sciència de conèixer Déu se aprenia” (*CeG* III.24).

* * *

Una altra aparició amb possible vis còmica al darrere és la de Sardanàpal en el sermó paròdic de l'eremita Sanglier: “Ve, ve, Curial, vulles ésser curial en lo cel; segueix les pejades del pobre pescador, car Jesuchrist a aquell e no a Sardanàpolus, ne Artaxerses, ha comanades les claus de paraýs” (*CeG* III.10). El referent històric, sobre la vida del qual s'hauria interessat Curial en les seues lectures de clàssics pagans, és Assurbanipal (adaptació moderna de l'antropònim *Ashur-uballit* II, 669-627 aC), el darrer rei d'Assíria (612-605 aC), el qual figura en els clàssics grecs com *Sardanàpalos*; *Sardanapalus*, en els autors llatins i medievals; *Sardanàpal*, en català modern. En la *Vulgata* bíblica, al llibre d'*Esdres* (4:10) apareix com *Osnapar*.

Leonardo Terrusi⁶⁸⁸⁶ explica com des de les obres d'Aristòtil aquest monarca havia sigut elevat a la categoria d'icona de l'hedonisme sensual, “con emfasi di volta in volta sbilanciante verso l'una o l'altra qualifica, la lussuria e l'indolenza lasciva.” Continuen la cadena de transmissió del personatge mític Ciceró, Plutarc, Diodor de Sicília, Orosi, Justí, Juvenal i una munió d'autors, que feren d'ell el paradigma de l'ésser “dissolut”, degenerat sexualment i depravat. Dante Alighieri, en la *Divina Comèdia*, fa dir a Cacciaguida (*Paradiso* XV, vv. 107-108): “Non v'era giunto ancor Sardanapalo / a mostrar ciò che'n camera si puode.” El darrer gran rei dels assiris continua sent, per als trescentistes italians, un “campione di lussuria.” En Dante, Boccaccio i en la resta de literats italians, se'l denomina *Sardanapalo* o *Sardanapalus*; Benvenuto da Imola el transforma de luxuriós en efeminat amant de la roba de llit, els coixins i els plomatges, seguint una versió censurada del sobirà oriental present en alguns autors medievals (*Paradiso*, cant XV, vers 107): “*Sardanapalus fuit studiosissimus circa mulieres mollities inveniendas; fuit enim primus qui invenit usus cilicitrae et plumarum.*”⁶⁸⁸⁷ Boccaccio ironitza sobre aquesta interpretació en les seues obres amb frases del tipus: “Venne poi Sardanapalo a mostrare come le camere s'ornino” (evocant els versos de Dante). En el *Filocolo*, apareix el rei preocupat per la

---

⁶⁸⁸⁶ TERRUSI, Leonardo, Sardanapalo in Boccaccio. Risonanze nascoste di un *Exemplum* medievale, dins BELLONE, Luca i al. (eds.), *Filologia e Linguistica. Studi in onore di Anna Cornagliotti*, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2012, ps. 617-633, al qual seguirem en els apunts erudits que vénen seguidament.

⁶⁸⁸⁷ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

bona disposició de la roba de llit i altres ornaments tèxtils de la llar. Tot això, pel que fa a Itàlia.

En àmbit hispànic, també era ben conegut, el rei, i reduït a la categoria de tòpic. El marquès de Santillana s'hi refereix com “Sardanàpolo animoso” (*Del marquès, a ruego de su primo, don Fernando de Guevara*, III, 18).⁶⁸⁸⁸ Rodríguez del Padrón, en el *Triunfo de las donas* (ca. 1440) es refereix a l'avarícia i la luxúria com “los dos vicios del rey Mida e de Sardanápalo, universales en el mundo.”⁶⁸⁸⁹

Com s'observa, tant els autors italians com els castellans presenten formes ortogràfiques de l'antropònim clàssic que difereixen del *Sardanàpolus* de *Curial e Güelfa*. Aquesta circumstància obliga a pensar en altres possibles fonts. En els manuscrits més fidels d'Orosi (*Historiae adversus paganos*, I,xix,1), figura com *Sardanapallus*. Tanmateix, en alguns textos medievals d'aquest autor, comentats, apareix la mateixa forma llatina que reproduceix el *Curial: Sardanàpolus*.⁶⁸⁹⁰ A la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, tenim notícia que el gran camarlenc posseïa un exemplar d'Orosi en format luxós, en pergamí, cobert de cuir roig, que podria contenir l'explicació a l'enigma.⁶⁸⁹¹ Podria explicar també la nota d'humor introduïda ací per l'autor quan Sanglier acusa Curial –cavaller “científich”, com D'Àvalos– de preocupar-se per investigar les vides d'éssers depravats en llibres pagans.

No obstant aquesta possibilitat, és més lògic pensar que l'escriptor estiguera pensant en un *Sardanàpolus* suficientment còmic i divertit per al seu auditori, com per a despertar el somriure dels oients o lectors. I això ens fa pensar directament en una lectura en àmbit cortesà, recordada pels oients, de la recreació que fa del personatge la segona part de la *Grant Crònica d'Espanya* de Juan Fernández de Heredia. És a dir, que tornem de nou a la font d'on l'anònim havia pres la idea de l'adobament cavalleresc de Filoctetes per Hèrcules. Heus ací ara la història de Sardanàpal:

“Los assirios, los quales después fueron dichos sirios, tuuieron el imperio ·mil· & ·ccc· & ·xxx·ij· anyos; el çaguera rey delos quales fue Sardanàpolus, hombre más muel & más femenino que ninguna muller. Al qual entró a ueyer de

---

⁶⁸⁸⁸ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Antología poética*, ed. a cura de J. Carlos LÓPEZ NIETO, Akal, Madrid, 2000, p. 204. Fernando és germà uterí d'Enyego d'Àvalos.

⁶⁸⁸⁹ RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Triunfo de las donas*, ed. a cura de Justo S. ALARCÓN, Revista Literaria Katharsis, 2008; ed. electrònica <www.revistakatharsis.org>, p. 10.

⁶⁸⁹⁰ Vegeu LIGGINS, Elizabeth M., The Authorship of the Old English *Orosius*, dins *Anglia. Journal of English Philology*, 88, Augsburg, 1970, ps. 255-304 (p. 265).

⁶⁸⁹¹ Sobre la biblioteca davaliana, vegeu el capítol I.3.5.

gracia singular Arbacus, prefecto suyo, prebost & president a los medos. La qual uisitacion del rey él obtinió con grant difficultat, porque a ninguno antes dél no era estado permesso ueyer aquél. Et trobólo entre muchas fembras, filando seda con filosa & con hábito femenino, como sobrepuysse todas las fembras en molleza de cuerpo & en beldat & en falagueria de oios; & departia por peso la seda entre las donzellas. El qual Arbacus, quando lo uido, fue mucho indignado que tantos hombres ministrantes fierro & armas fuessen sosmesos & se regiessen por tal hombre assi femenino. & fuéssende a sus companyones & recontóles lo que auia uisto, diziendo que por ninguna cosa él no podía sofrir de seyer sosmeso ni obedecer a tal; el qual más amaua seyer muller que hombre. Por la qual cosa, de continent, fue fecha conspiración & fue dada batalla a Sardanápolus por los suyos. & Sardanápolus, oydo aquesto, no assí como hombre que quisiesse defender el reyno, mas assí como suelen fer las mulleres quando son temerosas de muert, primerament se escondió. &, depués, con pocos & malordenados, entró en la batalla & fue uençido, & recullióse fuyendo en Greçia, do el ençendió grant fuego. & metióse en medio dél con todas sus riquezas & assçí murió. Et. en aquesta cosa sola, resembló & huuo coraçón de hombre...^{»6892}

* * *

Amb independència dels records de lectura cortesana de llibres castellans o aragonesos, hi ha en el repertori fraseològic de l'anònim del *Curial* un ressò que permet identificar-lo també com a lector de poesia de cançoner. No és estrany, així, que algunes de les imatges líriques i metàfores que maneja, sobretot en els monòlegs i les expansions sentimentals d'alguns personatges, presenten coincidències amb les que solien utilitzar els poetes castellans de la cort de Nàpols. Ja hem vist adés alguns paral·lelismes amb l'obra d'Alfonso Álvarez de Villasandino. Posem, si de cas, alguns exemples suplementaris que reforcen aquesta sospita sobre la familiaritat de l'autor de la novel·la catalana amb la tradició literària de Castella:

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*

Textos literaris castellans

---

⁶⁸⁹² FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *Grant Crónica de Espanya. Primera partida* [Biblioteca Nacional de España, Ms. 10133], ed. electrònica a cura de John NITTI i Lloyd A. KASTEN, dins *Archivo digital de manuscritos y textos españoles* [ADMYTE], Hispanic Seminar of Medieval Studies <www.hispanicseminary.org>, University of Wisconsin-Madison, 2011, f. 401r. Hem introduït signes de puntuació i d'accentuació per a facilitar la lectura.

llibre I, capítol 28	<i>Històries troianes en castellà (1443)</i> ⁶⁸⁹³
...concebé tanta ira en lo seu cor...	...e de ardiente amor conçibió en su corazón ardor...
llibre I, capítol 32	<i>Amadís de Gaula (ca. 1290, 1508)</i> ⁶⁸⁹⁴
...l'Arta (...) no partia los ulls d'aquells de Curial...	...la dueña (...) no partía los ojos de don Rogel...
llibre I, capítol 40	<i>Grande e general estoria (ca. 1270)</i> ⁶⁸⁹⁵
...vença Curial e viva!	...e viva e regne por muchos años e buenos, e venza siempre...!
llibre I, capítol 40	<i>Crònica de los reyes de Castilla (Nàpols, 1493)</i> ⁶⁸⁹⁶
...nada de clara sanch...	...naçido (...) de la muy alta e clara sangre de los famosos reyes godos...
llibre II, capítol 16	<i>Vidas semblantes de PLUTARC en aragonés (1379-1384)</i> ⁶⁸⁹⁷
...tornà atràs un poch e ficà aquell maltractat...	...fincó sano.... / ...fincó mucho maravillado... / ...fincó todo esbaído... etc.
llibre II, capítol 58	<i>El Corbacho de l'arxiprest de Talavera (1438)</i> ⁶⁸⁹⁸
...se més de genolls en terra...	...púsose de rodillas en tierra...
llibre II, capítol 41	<i>Generaciones y semblanzas, de Fernán PÉREZ</i>

⁶⁸⁹³ CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, p. 132.

⁶⁸⁹⁴ SALES DASÍ, Emilio José, *Antología del ciclo de 'Amadís de Gaula'*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2006, p. 301.

⁶⁸⁹⁵ IBÁÑEZ DE SEGOVIA, Gaspar (marqués de Mondéjar), *Memorias históricas del rei don Alonso el Sabio, i observaciones a su crónica*, Tipogr. de Joaquín Ibarra, Madrid, 1777, p. 472.

⁶⁸⁹⁶ ANÒNIM, *Crònica de los reyes de Castilla* [Nàpols, 1493], Manuscrit esp. 110 de la Bibliothéque Nationale de France. Citat per JARDIN, Jean-Pierre, Las estrategias paratextuales en las crónicas del siglo XV, dins ARREDONDO, M^a. Soledad – CIVIL, Pierre – MONER, Michel (eds.), *Paratextos en la literatura española de los siglos XV-XVIII*, Casa de Velázquez, Madrid, 2009, ps. 262-282 (p. 275).

⁶⁸⁹⁷ PLUTARCO, *Vidas semblantes (versión aragonesa de las 'Vidas paralelas', patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d'Adelino ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2009, *passim*. El manuscrit que ha arribat d'aquesta obra (BNF, Esp. 70-72) i que serveix per a l'edició citada és d'origen napolità. Pertangué a Pietro di Guevara, que segurament l'hauria rebut del seu pare, Enyego de Guevara, o del seu oncle i tutor, Enyego d'Àvalos. Us remetem al capítol I.3.5 i a CACHO BLECUA, Juan Manuel, Traducciones catalanas y aragonesas en el entorno de Juan Fernández de Heredia, dins BADIA, Lola – CABRÉ, Míriam – MARTÍ, Sadurní (ed.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (segle XIII-XV). Actes del III Col·loqui 'Problemes i mètodes de literatura catalana antiga' (Universitat de Girona, 5-8 juliol de 2000)*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, ps. 299-318 (p. 317).

⁶⁸⁹⁸ MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso, *El Corbacho* [1438], Revista Literaria Katharsis, 2008; ed. electrònica <www.revistakatharsis.org>, p. 261.

	DE GUZMÁN (1450-1455) ⁶⁸⁹⁹
...tot lo seu estudi era créxer la bellesa sua...	...todo su estudio era exercitarse en lealtad de sus reyes...
llibre II, capítol 41	Libro de los enxemplos (segle XIV) ⁶⁹⁰⁰
...e encenían-se de la sua amor...	...vio pasar un mancebo (...) e encendióse en su amor dél...
llibre II, capítol 51	Crónica de Fernando IV de Castella (segle XIV) ⁶⁹⁰¹
...entr· ells no havia senyor ni major, car tots eren companjons...	...como el dicho sennor don Alfonso aya sobre sín nin sobre lo suyo sennor nin mayor...
llibre II, capítol 62	Ruy PÁEZ DE RIBERA, ca. 1430 (Cancionero de Baena) ⁶⁹⁰²
...flach cavaller e covart...	...flaco e covarde, e loco provado...
llibre II, capítol 74	Marqués de SANTILLANA, Debate sobre la caballeria (1444) ⁶⁹⁰³
...molt ergullós e de gran arrogància; e de ço li crexia la supèrbia...	...crescen e se aumentan tanto ya las superbias flamas...
llibre II, capítol 79	Tragèdies de Sèneca en castellà (ca. 1450) ⁶⁹⁰⁴
...ab paraules molt blandes e suaus, respós...	...con palabras blandas e suaves me consejas...
llibre II, capítol 83	Refranero de Francisco de ESPINOSA (1527-1547) ⁶⁹⁰⁵
...Aznar havia més mester fre que esperons...	Más ha mester freno que espuela.

⁶⁸⁹⁹ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas* [1450-1455], ed. a cura de R. B. TATE, Tamesis, Londres, 1965, en el mateix pròleg.

⁶⁹⁰⁰ MARTÍNEZ VALCÁRCEL, Carmen, *El cuento medieval español*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1997, p. 191.

⁶⁹⁰¹ BENAVIDES, Antonio (ed.), *Memorias de don Fernando IV de Castilla (contiene la colección diplomática que comprueba la crónica)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1860, vol. 2, p. 515 (cap. 369).

⁶⁹⁰² BAENA, Juan Alfonso de, *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV)*, ed. a cura d'Eugenio de OCHOA, Tipogr. de La Publicidad, Madrid, 1851, p. 321.

⁶⁹⁰³ Amb Alonso de Cartagena. Vegeu SANTILLANA, marqués de Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, p. 416.

⁶⁹⁰⁴ CICERI, Marcella – GRESPI, Giuseppina, La traduzione medievale castigliana delle tragedie di Seneca, dins *Annali di Ca' Foscari*, vol. 35, núms. 1-2, Venècia, 1996, ps. 95-130 (p. 126).

⁶⁹⁰⁵ ESPINOSA, Francisco de, *Refranero (1527-1547)*, ed. a cura d'Eleanor S. O'KANE, Real Academia Española de la Lengua, Madrid, 1968, p. 110.

llibre II, capítol 97	<i>Primera Crónica General de España</i> (segle XIII)⁶⁹⁰⁶
...haver enveja e menjar-se les entràmenes...	...ca de mis entrannas vos guisé yo de comer...
llibre II, capítol 98	<i>El caballero Zifar</i> (segle XIV)⁶⁹⁰⁷
...pensant en aquest vostre fet...	...que fagades en este vuestro fecho como fizo un rey...
llibre II, capítol 98	<i>Exemplario contra los engaños</i> (segle XV)⁶⁹⁰⁸
Donat-vos plaer...	...tened bien guardada la casa y dadvos plazer hasta que yo sea de buelta.
llibre II, capítol 100	<i>Crónica anónima d'Enric IV de Castella</i> (segle XV)⁶⁹⁰⁹
...despullà les grans ciutats, robà les viles de gents, e los castells lexà sens guardians.	...e robó las villas de Molina e de Lebrilla (...); fazían ynfinitos robos (...), quemando y talando.
llibre II, capítol 100	Gonzalo de BERCEO, <i>El duelo de la Virgen</i> (segle XIII)⁶⁹¹⁰
amarga yo!	amaga yo, mesquina!
llibre II, capítol 142	Diego del CASTILLO, <i>Visión sobre la muerte del rey don Alfonso</i> (Nàpols, 1458)⁶⁹¹¹
...que vullats perdonar a estes mies velles canes, si han ardiment de parlar...	Non quieras causar tan grandes errores, / que por ti se mesen las mis viejas canas...
llibre II, capítol 142	Carles de VIANA, <i>Epístola a los valientes letrados</i> (ca. 1460)⁶⁹¹²

⁶⁹⁰⁶ MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (ed.), *Primera Crónica General de España, que mandó componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1289*, Gredos, Madrid, 1955, p. 135.

⁶⁹⁰⁷ RIQUER, Martí de (ed.), *El caballero Zifar*, Ariel, Barcelona, 1951, vol. 1, p. 221.

⁶⁹⁰⁸ HARO CORTÉS, Marta (dir.), *Exemplario contra los engaños y peligros del mundo*, Universitat de València, València, 2007, p. 190.

⁶⁹⁰⁹ SÁNCHEZ-PARRA, María Pilar (ed.), *Crónica anónima de Enrique IV de Castilla, 1454-1474 (II. Crónica castellana)*, Ediciones de la Torre, Madrid, 1991, vol. 1, p. 73. S'usa ací *robar villas* o *fazer robos* amb el sentit de saquejar, de barrejar, que té en les cròniques castellanès.

⁶⁹¹⁰ BERCEO, Gonzalo de, *Obras completas, vol. III. El duelo de la Virgen. Los Himnos. Los loores a Nuestra Señora. Los signos del Juicio Final*, ed. a cura de Brian DUTTON, Tamesis Books Limited – University of Illinois (“Tamesis. Serie A, Monografías”, 18), Londres, 1975, p. 39 (v. 156).

⁶⁹¹¹ Citat per AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 457.

⁶⁹¹² BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXVI. Apéndice al levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de Juan II. Documentos relativos al príncipe de Viana, tomo XIII*, Barcelona, 1864, ps. 13-14.

...la ànima cansada voldrà a esta pesada e
anciana carn tenir companyia...

llibre II, capítol 143

...de tan crua condició...

llibre II, capítol 143

Àntropus, qui menaça tots los vivents ab lo
seu coltell afilat...

llibre II, capítol 143

...trist e molt dolorós me trop...

llibre II, capítol 144

...la gràcia e lo donari del teu anar...

llibre II, capítol 140

...anava tot descolorit e sens donari, ne havia
gràcia en cosa que fes...

llibre III, capítols 2 i 38

pensar bèsties

...nuestra terrenal e pesada carne spera en los cielos
ser colocada...

Pedro Manuel JIMÉNEZ DE URREA,

Cancionero (ca. 1500)⁶⁹¹³

Mas los penosos amores / son tan cruda condición...

**Diego del CASTILLO, *Visión sobre la muerte del
rey don Alfonso* (Nàpols, 1458)⁶⁹¹⁴**

Àntropus venía sus filos cortando / de muy
espantables cuchillos fornida...

***Generaciones y semblanzas*, de Fernán PÉREZ**

DE GUZMÁN (1450-1455)⁶⁹¹⁵

...el triste e doloroso proçeso de la infortunada
España...

Dezires de Francisco IMPERIAL, ca. 1400

(*Cancionero de Baena*)⁶⁹¹⁶

...la gràcia e donayre de la grant Diana...; ...ojos
fermosos, con gràcia e donayre...

**Juan de MENA, *Yliada en romance* (1442-
1444)⁶⁹¹⁷**

pensar bestias

⁶⁹¹³ JIMÉNEZ DE URREA, Pedro Manuel, *Cancionero*, ed. a cura de M^a. Isabel TORO PASCUA, Prensas Universitarias de Zaragoza – Instituto de Estudios Alto-aragoneses (Huesca) – Instituto de Estudios Turolenses (Teruel) – Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2012, vol. 2, p. 640.

⁶⁹¹⁴ Citat per OCHOA, Eugenio de (ed.), *Rimas inéditas de don Íñigo López de Mendoza, marqués de Santillana; de Fernán Pérez de Guzmán, señor de Batres, y de otros poetas escogidos del siglo XV*, Librería Europea, París, 1851, p. 358.

⁶⁹¹⁵ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas*, ed. a cura de R. B. TATE, Tàmesis, Londres, 1965, p. 48.

⁶⁹¹⁶ BAENA, Juan Alfonso de (ed.), *Cancionero de Juan Alfonso de Baena*, ed. a cura de José M^a. AZÁCETA, CSIC, Madrid, 1966, ps. 472 i 476, respectivament.

⁶⁹¹⁷ Expressió documentada en Nebrija, era comuna a la Meseta meridional i la vall de Guadalquivir, d'on passà a les Índies (Mèxic, Perú). Vegeu GARCÍA-MACHO, María Lourdes, *El léxico de la 'Yliada de Homero en romance', traducida por Juan de Mena*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1998, p. 232: *pensar bestias*, 'tenir cura d'un ramat'; CEJADOR FRAUCA, Julio, *El lenguaje, sus transformaciones, su estructura, su unidad, su origen, su razón de ser; estudiados por medio de la comparación de lenguas*, Tipogr. La Minerva, Madrid, 1912, vol. 9, recull *sarrieta para pensar bestias*, és a dir, un utensili usat per donar-de menjar el bestiar. L'autor del *Curial* sembla al·ludir, pels contextos d'ús, a algun modisme del tipus *servir sólo para pensar bestias*.

llibre III, capítol 2	<i>El caballero Zifar</i> (segle XIV) ⁶⁹¹⁸
La Güelfa fincà en tu los seus hulls...	E ella fincó los ojos en él, e començólo a catar...
llibre III, capítol 31	<i>Tristán de Leonís, en castellà</i> (segle XIV) ⁶⁹¹⁹
Era aquest Achil·les... gran feridor de lança...	...Tristán es el mejor feridor de lança que ay en el mundo.
llibre III, capítol 31	Antonio de NEBRIJA, <i>Dictionarium</i> (1492) ⁶⁹²⁰
conexedor de erbes	conocedor de yerbas
llibre III, capítol 31	Fernán PÉREZ DE GUZMÁN <i>et alii</i> , <i>Crónica de Juan II</i> (1406-1454) ⁶⁹²¹
amich de son amich e enemich de son enemich	...sobervio y escaso, buen amigo de sus amigos... / ...cuerdo y esforzado, e buen amigo de sus amigos...
llibre III, capítol 31	<i>Històries troianes en castellà</i> (1443) ⁶⁹²²
larch en donar e pròdich en despendre	largo en dar, pródigo en el gastar
llibre III, capítol 40	<i>Generaciones y semblanzas, de Fernán PÉREZ DE GUZMÁN</i> (1450-1455) ⁶⁹²³
...eren hòmens ben aperssonats: especialment lo un d'ells era molt gran de la persona...	...fue alto de cuerpo, grueso e bien apersonado...

⁶⁹¹⁸ RIQUER, Martí de (ed.), *El caballero Zifar*, Ariel, Barcelona, 1951, vol. 1, p. 97.

⁶⁹¹⁹ ANÓNIMO, *Libro del esforçado cavallero don Tristán de Leonís y de sus grandes fechos de armas*, Juan de Burgos, Valladolid, 1501; reed. a cura de M^a. Luzdivina CUESTA TORRE, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 1999, p. 74.

⁶⁹²⁰ NEBRIJA, Antonio de, *Dictionarium Aelii Antonii Nebrissensis, cronographi regii. Imo recens accessio facta ad quadruplex eiusdem antiqui dictionarii supplementum*, Imprenta Real, Madrid, 1683, p. 762: *erbolario o conoçedor de yerbas*.

⁶⁹²¹ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros preladados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, ps. 592 i 593, respectivament. Es tracta d'un antic formulisme diplomàtic castellà ("amigo de amigos, et yo tuyo", en un tractat del 1101, en ARÇOBISPO DON RODRIGO, *Estoria de los Godos*, ed. a cura d'Antonio PAZ MELIÁ, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1887, p. 121; "amigo de amigos e enemigo de enemigos", pau de Monteagudo entre Castella i Aragó, 1292, en GAIBROIS DE BALLESTEROS, Mercedes, *Historia del reinado de Sancho IV de Castilla*, Tipogr. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1928, vol. 2, p. 140, i altres tractats ulteriors) que pel 1400 passà a aplicar-se a semblances de cavallers, que és com l'usa l'anònim.

⁶⁹²² CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, p. 194. Ambdós autors coincideixen en aquesta expressió, típicament castellana, a l'hora de traduir l'original llatí de Guido delle Colonne: "largus in donis, et prodigus in expensis." Vegeu DELLE COLONNE, Guido, *Historia destructionis Troiae*, ed. a cura de Nathaniel Edward GRIFFIN, Medieval Academy of America ("Medieval Academy Books", 26), Cambridge, 1936; reedició electrònica <www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/griffin_0026.htm>, p. 83 (ll. VIII).

⁶⁹²³ CENTÓN. *Epistolario del bachiller Fernán Gómez de Cibdareal; y Generaciones y semblanzas del noble caballero Fernán Pérez de Guzmán*, Tipogr. de Jerónimo Ortega e Hijos de Ibarra, Madrid, 1790, p. 238.

llibre III, capítol 43	CERVANTES, <i>El Quixot</i> (II part, cap. 6) ⁶⁹²⁴
...com en un forn de vidre cremava...	...más ardiendo que un horno de vidrio...
llibre III, capítol 49	<i>Amadís de Gaula</i> (ca. 1290, 1508) ⁶⁹²⁵
E ton poch a poch tindràs manera que vulla ésser mia...	Ora callad, mis señoritas, y veníos vuestro poco a poco...
llibre III, capítol 64	<i>Bíblia castellana de Mossé ARRAGEL</i> (1422-1433) ⁶⁹²⁶
richs e de bona ventura	...e esto dizia él por Sophar: que estava rico e de buena ventura.
llibre III, capítol 66	ALFONS X el Savi, <i>Opuscles legals</i> ⁶⁹²⁷
par e egual	...erraríe en se fazer par e egual de su señor el rey...
llibre III, capítol 84	EL TOSTADO, <i>Comentarios</i> (ca. 1445) ⁶⁹²⁸
l'antiga e loable costuma	...ca los famosos varones en letras latinas interpretavan muchos libros griegos e (...) esto tenían por antigua e loable costumbre.
llibre III, capítol 95	Marqués de SANTILLANA (1434...) ⁶⁹²⁹
admiratives e estuporoses	más admirativo que non pavoroso (<i>Defunción de don Enrique</i> , 1434) // magestad estuporosa / incompresa e poderosa

Les correlacions que acabem d'establir no ens posen sobre la pista de noves fonts o referències treballades per l'anònim per a la composició del *Curial*, però sí sobre algunes interessants constatacions. En primer lloc, s'observa que l'escriptor compartia tota una sèrie d'expressions multinominals, neologismes lírics, elements d'erudició

⁶⁹²⁴ CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de, *Don Quijote de la Mancha*, ed. a cura de José Manuel LUCÍA MEGÍAS, Verbum, Madrid, 2015, p. 368.

⁶⁹²⁵ SALES DASÍ, Emilio José, *Antología del ciclo de 'Amadís de Gaula'*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2006, p. 370. En el capítol III.78 del *Curial*, apareix de nou el barbarisme: "son poch a poch".

⁶⁹²⁶ PAZ MELIÁ, Antonio (ed.), *Bíblia traducida del hebreo al castellano por Rabbí Mosé Arragel de Guadalajara (1422-1433) y publicada por el Duque de Berwick y Alba*, Imprenta Artística, Madrid, 1920-1922; reed. facsímil, Madrid, 1992, llibre de Job, 12,2.

⁶⁹²⁷ ALFONSO X EL SABIO, *Opúsculos legales del rey don Alfonso el Sabio, tomo I. El espejo o espejo de todos los derechos*, Imprenta Real, Madrid, 1836, p. 459.

⁶⁹²⁸ FERNÁNDEZ DE MADRIGAL, Alonso ('el Tostado'), *Comentarios* [ca. 1445], dins CARTAGENA, Nelson (ed.), *La contribución de España a la teoría de la traducción. Introducción al estudio y antología de textos de los siglos XIV y XV*, Iberoamericana, Madrid, 2009, p. 104.

⁶⁹²⁹ GIMENO CASALDUERO, Joaquín, *La Defunción de don Enrique de Villena*, del marqués de Santillana: composició, propòsito y significado, dins GIMENO CASALDUERO, J., *Estructura y diseño en la literatura castellana medieval*, José Porrúa Turanzas, Madrid, 1975, ps. 179-195 (ps. 189-191), i SANTILLANA, marqués de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, p. 306, respectivament. També trobem *admirativo* en versos de MENA, Juan de, *Obras completas*, ed. a cura de Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, Planeta, Barcelona, 1989, p. 55: "frente de Phebo muy admirativa".

mitològica, etc. que conviden a relacionar-lo amb els poetes, prosistes i traductors castellans del seu temps: Alfonso Martínez de Toledo, Juan de Mena, el marquès de Santillana, Pedro de Chinchilla, Ruy Páez de Ribera, Villasandino, Fernán Pérez de Guzmán, el Tostado, Mossé Arragel, Francisco Imperial, Diego del Castillo, Carles de Viana... En segon lloc, observem que és un home molt familiaritzat amb la parla popular (refranys, modismes) i cortesana de la llengua castellana, cosa que pot explicar-se si vivia en un àmbit cortesà freqüentat per nobles i cavallers de Castella. En tercer lloc, se'ns revela com algú que ha llegit o ha escoltat, a banda d'obres en català, llibres de cavalleria castellans (*Amadís de Gaula*, *El caballero Zifar*, el *Tristán* castellà) i historiografia castellana, també, dels segles XIII-XIV: compilacions del temps d'Alfons el Savi; cròniques i traduccions aragoneses de Juan Fernández de Heredia. Aquests – diguem-ne – records de lectura influeixen en la tria d'algunes imatges líriques i d'algunes expressions. El castellà hi interfereix de vegades, i produeix alteracions en el geni de la llengua en què hom redacta: el “comú lenguatge cathalà”. Ja ho observava Rubió i Balaguer pel 1953: “El autor diríase que *se esfuerza en crearse un lenguaje literario* [cal subratllar aquesta observació], y de aquí deriva la abundancia de neologismos, no todos acertados y conformes al genio del idioma.”⁶⁹³⁰

A aquesta interferència idiomàtica del castellà –i dels neologismes, també– en un autor que podia ser perfectament bilingüe, cal afegir els italianismes. El caient *toscaneggiante* de l'ideolecte literari de l'anònim deu ser producte d'una estada d'anys en ambient monolingüe italià, com bé dedueix Cesáreo Calvo.⁶⁹³¹ La *contaminació* del peculiar català de l'anònim per l'italià (*volgare* cortesà i toscà literari) i pel castellà (col·loquial, cortés i literari), fa pensar en el *Curial* com el producte d'un ambient de confluència interlingüística. Però també de cruïlla interdialectal, com sosté Antoni Ferrando, ja que el català del *Curial* combina elements lèxics valencians amb altres de distinta procedència, “situació que aleshores només era possible a Itàlia.”⁶⁹³² Resultaria inversemblant, doncs, pensar en un autor que haguera escrit l'obra a València o a Catalunya, en un marc monolingüe català “normal”. La hipòtesi més versemblant –i no

⁶⁹³⁰ RUBÍO BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 859.

⁶⁹³¹ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92; ÍDEM, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

⁶⁹³² FERRANDO, Antoni, “Curial e Güelfa”, dins HAUF, Albert (dir.), *Panorama crític de la literatura catalana, II. Edat mitjana. Segle d'or*, Vicens Vives, Barcelona, 2011, ps. 127-156 (p. 131).

sols atenent a criteris lingüístics, sinó també culturals, de tota mena— passa per proposar la Itàlia d'Alfons el Magnànim com el país de creació de l'obra.

Cultura trobadoresca amb filtres italians

Curial, cavaller llombard, és fet presoner a Tunis, en el llibre III de la novel·la, però conserva la seua condició de trobador, adquirida durant el llibre I, és a dir, durant la seua formació —en part, autodidacta— a la cort del Montferrat. Estant a Tunis, “pensant en la Güelfa” i en allò que aquesta havia dit, “que, si la cort del Puig e ·ls leals amadors no la pregassen, nulls temps li perdonaria, axí com aquell qui era gran trobador, féu una cançó que diu: ‘Atressí com l’aurifany...’” (CeG III.64).

Curial e Güelfa, novel·la històrica que situa l’acció en el segle XIII, pretén recrear en molts aspectes un temps mític, que des del punt de vista històric és el de Pere el Gran, rei d’Aragó, però que des d’una perspectiva literària és també el temps dels trobadors i de l’amor cortés. El lèxic cortés i cavalleresc domina, en particular, tot allò que s’esdevé en el llibre I, subtitulable en certa manera com a *Llibre d’Amor*. La dama que *avança* socialment el seu vailet; els amors desiguals i secrets; els vells envejosos de la cort, erigits en *lauzengiers* dedicats a *devinar*; la virtut de la *larguesa*; la *desfavor* en què cau el cortesà quan el senyor esdevé efeminat i es deixa *ensenyorir* per la muller; les *abteses* que aprén el cavaller, entre les quals no pot mancar la de *trobar* (CeG I.7); les vies per tal d’*honor créxer* a què s’obliga el cavaller *errant*; l’obtenció pel jove d’un *renom* cavalleresc, de manera que la gent en faça *menció*...⁶⁹³³ Tot està destinat, en principi, a configurar un escenari i una atmosfera recreativa de l’època daurada dels trobadors, en benefici del nou esplendor pel qual travessa la cavalleria europea del segle XV (i la literatura cavalleresca, com es demostra en àmbit català pel *Curial* i el *Tirant*) i en reivindicació de la cultura que en la qual s’ha criat l’escriptor.

Aquesta cultura té dos components fonamentals: l’art de cavalleria, particularment desplegat en el llibre II, i l’amor cortés i trobadoresc, al qual es ret homenatge en el llibre I. L’escriptor es reivindica fill d’aquesta manera d’entendre la vida i la cort, però ho fa des d’una perspectiva que no és ni nostàlgica ni reaccionària; a tot estirar, reivindicativa. La novel·la supera l’amor cortés en el plànol sentimental, ja que exalta la fidelitat d’una parella que culmina en matrimoni. D’altra banda, des d’una òptica

---

⁶⁹³³ Més detalls d’aquest assumpte, en SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

ideològica, subverteix algun dels esquemes mentals més característics de la societat feudal (la noblesa deriva de la virtut i no de la sang!) i del món antropològicament patriarcal que domina l'Europa del segle XV (les dones pensen, opinen, decideixen i estudien, com les filles dels humanistes florentins!). En conseqüència, deduïm que l'escenari del segle XIII és una excusa, un pretext de versemblança aristocràtica i d'exaltació monàrquica del tron de les Dues Sicílies. D'ací la importància atorgada a Pere el Gran i molts altres *senhals* antroponímics i ambientals. Però després se'ns presenten combats a cavall que no són propis del temps dels trobadors, sinó de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, i pensaments que encaixen en el marc d'aquesta cort, sobretot en els sectors més acostats al món de l'humanisme.

El resultat, el producte literari, com afirmava Milà i Fontanals després d'una primera impressió de lecutra, constitueix un "singulier mélange" d'exaltació cavalleresca medieval i esperit renaixentista.⁶⁹³⁴ Si existí el que alguns historiadors de la cultura italiana denominen l'*umanesimo cavalleresco*,⁶⁹³⁵ i altres la *cavalleria umanistica*,⁶⁹³⁶ fou en l'escriptori de l'autor de la novel·la italo-catalana on el fenomen adquirí unes característiques més prototípiques. Aquesta novel·la és el producte híbrid de la *recepció* de l'humanisme per un curial amb ànima de trobador.

Com afirma Matilde Cortès, "l'anònim no pretén una reproducció exhaustiva de la realitat del segle XIII –que no és cap cronista–", però sí que fa ús de materials i d'arguments trobadorescos "per a construir un món novel·lesc creïble." Encara que, en realitat, el que elabora és "un entretingut i didàctic centó en prosa."⁶⁹³⁷ Caldrà especificar, a més, que la intenció didàctica o moralitzant de l'obra no depèn de la ideologia i dels paradigmes literaris vigents en l'època on se situa l'acció, sinó de les inquietuds i aspiracions de l'escriptor i dels seus lectors més pròxims. Amb tot, els convencionalismes de l'amor cortés es troben ben treballats en el *Curial*, com ja ho

---

⁶⁹³⁴ MILÀ FONTANALS, Manuel, Notes sur trois manuscrits: I) un chansonnier provençal; II) un roman catalan; III) une traduction catalane de la *Disciplina clericalis* de Pierre Alphonse, dins *Revue des Langues Romanes*, 10/2, Montpellier, 1876, ps. 225-240 (II, ps. 233-238); reed. en *Obres completes*, Barcelona, 1980, vol. 2, ps. 485-492.

⁶⁹³⁵ RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a).

⁶⁹³⁶ ALLAIRE, Gloria, Andrea da Barberino: prospettive vecchie, nuove... lontane, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni ("Studi e testi. Serie di filologia e letteratura", 28), Roma, 2006, ps. 31-40 (p. 35).

⁶⁹³⁷ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, *Curial e Güelfa* i la tradició trobadoresca, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 548-559 (p. 568).

estudià Antoni Comas.⁶⁹³⁸ La Güelfa fa el paper de *domina* dispensadora de gràcies i pecúnies, i sobre aquesta relació es fonamenta la història d'amor.

L'autor del *Curial* no es troba sol a l'Europa del segle XV en la seua reivindicació mitificada, però actualitzada, de l'era d'or dels trobadors provençals. A la Borgonya cavalleresca de Felip III el Bo, el viatger i diplomàtic Hugues de Lannoy, autor d'un *speculum principis*, l'*Enseignement de vraie noblesse* (1440),⁶⁹³⁹ fa diverses al·lusions “au temps que chevalerie flourissoit en vertu.” Com si el vertader esplendor de la cavalleria europea s'haguera produït en el segle XIII i no, cosa que ratifiquen els moderns medievalistes, en el segle XV.⁶⁹⁴⁰ L'aristocràcia europea, inclosa la que pobla l'univers oníric i fictici del *Curial*, ha claudicat en molts dels seus ideals davant el pragmatisme dinàmic dels mercaders. El comerç i els préstecs, la previsió monetària, les lletres de canvi, etc. s'incorporen amb naturalitat a la narració. Tanmateix, subsisteixen els vells ideals de l'amor cortés i de la literatura trobadoresca, tan present a la cort d'Alfons el Magnànim, però “estilitzats”,⁶⁹⁴¹ sotmesos a deformacions idíl·liques. El *San Giorgio e la principessa* (1433-1438) del Pisanello, conegut mural pictòric de Verona, representa la cavalleria en una atmosfera daurada, de preciosisme estilitzat i elegant. El refinament cortesà es reproduïx en les daurades dames i les efígies cavalleresques dels *tarocchi* milanesos: les cartes de triomf dels Visconti. Són expressions artístiques que van molt en la línia del que significarà, segles després, el simbolisme vienès de Gustav Klimt. Simultàniament, l'heràldica del nord del continent se sofisticava, i transforma les armes –material de guerra– en delicades metàfores literàries. *Curial e Güelfa* transporta ja la delicadesa visual al camper de la lletra. S'avança fins i tot a la mitificada Florència de Lorenzo “il Magnifico” en la combinació sincrètica de paladins d'armorial i mites clàssics; d'arnesos d'acer de Milà i Afrodites despullades.

---

⁶⁹³⁸ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 67-68).

⁶⁹³⁹ STERCHI, Bernhard, Hugues de Lannoy, auteur de l'*Enseignement de vraie noblesse*, de l'*Instruction d'un jeune prince* et des *Enseignements paternels*, dins *Le Moyen Âge*, t. 110, París, 2004/1, ps. 79-117.

⁶⁹⁴⁰ L'esplendor i l'hegemonia dels *milites* abasta tots els àmbits, des del castrense fins el literari, passant per l'artístic. Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214; RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008; RÉGNIER-BOHLER, Danielle (dir.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Laffont, París, 1995; VARVARO, Alberto, La novela europea del siglo XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 305-318.

⁶⁹⁴¹ IZQUIERDO, Teresa, Reflexions sobre els paisatges i les escenes de vida quotidiana al *Curial e Güelfa*, dins *Tirant*, 10, València, 2007, ed. electrònica.

Johan Huizinga veia en les manifestacions artístiques de la tardor medieval una nota de nostàlgia d'una vida més bella. La seua percepció sobre el caràcter conservador dels homes del segle XV, el regust *autumnal* que deixen les seues conclusions⁶⁹⁴² ha fet prosperar un tòpic sobre la decadència del món cavalleresc que no es correspon amb la realitat històrica. Tòpics a banda (el “Volgra ser nat cent anys o pus atràs, / perquè son cert qu’és pijorat lo món”, d’Ausiàs Marc⁶⁹⁴³), quan s’escriu *Curial e Güelfa* no hi ha cap percepció del contemporanis d’haver empitjorat les coses respecte del temps de Pere el Gran o Carles d’Anjou, o respecte de l’era dels trobadors. Aquesta era es ressuscita com una coartada literària per a dotar de pedigrí la cavalleria moderna i sofisticada del mil quatre-cents. D’ací la sensació d’alegria vitalista, commemoració esplèndida, luxe desbordant i cavallerositat irrenunciable que transmet el *Curial*, i que no té res a veure ni amb una nostàlgia trobadoresca ni amb cap *tardor* medieval. En la novel·la italo-catalana no hi ha lloc per a la nostàlgia o el pessimisme; sí, en canvi per a la commemoració reivindicativa. No es produeix la negació d’un present *decadent*, sinó la integració del vell bagatge cultural medieval (trobadors i amor cortés inclosos) en el patrimoni d’una nova aristocràcia cortesana i de govern representada pel cavaller *curial* de la novel·la: un aspirant a príncep amb ínfules d’orador i poeta.

La cultura poètica i trobadoresca de l’amor cortés és entesa per l’anònim del *Curial* com un llegat irrenunciable rebut per la cavalleria europea en general, i per la catalanoaragonesa en particular. Ell s’ha format en aquesta cultura, en àmbit ibèric i en temps de joventut, quan la lírica d’inèrcia trobadoresca encara imperava. Els primers Trastàmara de la Corona d’Aragó –com Jaume Torró ho ha estudiat– no sols heretaren el tron, sinó també el mecenatge dinàstic exercit pels seus predecessors sobre la “gaya sicència” en llengua d’oc (o, alternativament, en un català provençalat).⁶⁹⁴⁴ D’altra banda, com observen Martí de Riquer i Lola Badia, en les dècades del 1400-1440, “el prestigi de la poètica provençal als ulls dels intel·lectuals castellans que freqüentaven la

---

⁶⁹⁴² Vegeu MARAVALL, José Antonio, El prehumanismo del siglo XV, dins *Antiguos y modernos (La idea de progreso en el desarrollo inicial de una sociedad)*, Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid, 1966, ps. 238-277 (p. 245).

⁶⁹⁴³ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 108.

⁶⁹⁴⁴ TORRÓ TORRENT, Jaume, La cort literària d’Alfons el Magnànim, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d’Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 27-39 (ps. 27-30). Vegeu també un treball més clàssic, com és VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, ps. 38-41.

cort catalano-aragonesa és evident; n'hi ha prou de cita els exemples de l'*Arte de trovar* d'Enric de Villena i el mateix *Prohemio* de Santillana.”⁶⁹⁴⁵

De Jordi de Sant Jordi, el gran trobador dels primers anys del regnat d'Alfons el Magnànim, diu Íñigo López de Mendoza que “conpuso asaz fermosas cosas, las quales el mesmo asonava, ca fue músico excelente” (*Prohemio e carta*, ca. 1448).⁶⁹⁴⁶ “Per al marquès”, expliquen Riquer i Badia, “és un fet excepcional trobar reunits en un mateix personatge el músic i el poeta.” Cert és que hi havia trobadors com Jordi i Santillana, que feien sonar l'arpa mentre recitaven les seues composicions o les d'altri. I cert és que hi havia també cavallers que recitaven aquesta poesia, però sense que tinguem notícia que arribaren mai a compondre versos. Com és el cas d'Enyego d'Àvalos, que “era buono musico, e dilettavasi d'ogni istrumento, e di tutti aveva buonissima perizia.”⁶⁹⁴⁷ Segurament, els poemes que cantaria o acompanyaria aquest cavaller no serien els dels trobadors (la lírica provençal s'havia desvinculat de la música a darreries del segle XIII, amb l'escola de Tolosa), sinó els de poetes francesos com Grandson o Pizan, que és d'on provenen els mots d'algunes divises heràldiques del *Curial*. No obstant aquesta escissió entre música i poesia trobadoresca, l'anònim autor de la novel·la opta per fer del seu cavaller modèlic un trobador i músic excel·lent, un home que combina totes les habilitats: compositor de versos, sonador d'instruments i cantor.

Quan la cort d'Alfons el Magnànim s'instal·là definitivament a Itàlia, a partir del 1432, els cortesans ibèrics s'emportaren amb ells els seus *cancioneros*, els castellans, i les seues compilacions trobadoresques, els catalànics. Per bé que també a Itàlia circulaven i interessaven encara els cançoners trobadorescos de segles passats. Pel que fa a Nàpols, Farinelli parla d'un còdex de rimes provençals que posseïa Benet Garret “il Cariteo”.⁶⁹⁴⁸ A Itàlia trobarien, els nouvinguts de la Península Ibèrica, un nou concepte de l'art poètica i una nova manera de denominar els autors de versos i els literats de ficció en general: la de *poeta*, vocable que apareix ben representat en el *Curial*. Ara bé, mentre que l'anònim aplica el terme *trobador* al compositor de la *Cançó de l'orifany*, reserva el de *poeta* per als autors antics i moderns “de reverenda letradura”, de formes i

---

⁶⁹⁴⁵ SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984, p. 61.

⁶⁹⁴⁶ *Ibidem*, p. 64.

⁶⁹⁴⁷ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

⁶⁹⁴⁸ FARINELLI, Arturo, Dante in Ispagna nell'Età Media (Vi è compreso lo studio di Dante nella Catalogna), dins *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania (Dante e Goethe)*, Fratelli Bocca, Torí, 1922, vol. 1, ps. 29-196 (p. 195).

resultats més refinats i “sublims”. La diferència semàntica entre *trobador* (ofici que serveix de coartada per a situar l’acció en el segle XIII) i *poeta* (neologisme italdòfil en català; terme propi del temps d’escriptura) és certament qualitativa.⁶⁹⁴⁹ La *gaya sciència* és simplement això: una *ciència* de Bacus, accessible al comú dels mortals, sempre que s’hi apliquen estudiosament. L’art dels poetes és, en canvi, un producte de la *sapiència* d’Apol·lo, de la inspiració excelsa i superior de què participaren Homer, Virgili i Dante, però no Curial. Aquest solament és admés “en somnis” al Mont Parnàs que freqüenten els poetes i a la corona que reserva Apol·lo per als *vates*. Just després, quan desapareix l’escenari oníric, s’acaba també la poesia del cavaller, i torna a ser el trobador que li correspon, d’acord amb l’ambientació històrica de la novel·la.

Segons Lola Badia i Jaume Torrò, “la trama del *Curial* està bastida a partir de materials trobadorescos filtrats per la recepció italiana (...). El filtre italià de les antigues fonts trobadoresques i catalanes, ahora que les modernitza, els atorga prestigi literari”.⁶⁹⁵⁰ D’una banda, l’escriptor sembla haver llegit o tingut en compte la *Vida* de Raimbaut de Vaqueiras, trobador que va “per tot lo món cavaller e joglar” i que s’enamora de la germana del marquès de Montferrat. La seua figura apareix en una coneguda *Epístola èpica*, i en fonts italianes, per la seua vinculació llombarda. D’altra banda, l’anònim de *Curial e Güelfa* emprà l’argument de la *Cançó de l’orifany* de Rigaut de Berbezilh per a estructurar la part culminant del seu relat cavalleresc. Però ho fa seguint una versió intermèdia d’aquesta història: la del *Novellino* italià.⁶⁹⁵¹ Si el filtre italià es reduïra tan sols a aquestes fonts, ho podríem retenir per una *raresa*, tractant-se d’un autor que escriu en català, i que se suposa que tindria més fàcil i més directe l’accés a les fonts originals occitanes. Però com el pes de la bibliografia italiana és aclaparador, en el cas de la gènesi i preparació de *Curial e Güelfa*, es tracta d’un detall a afegir que reforça la impressió d’una obra documentada i escrita a Itàlia.

Ja havia advertit Antoni Ferrando que “les fonts literàries d’origen occità semblen totes de segona mà”, i que hi ha algunes coses que sonen a un accés a aquestes fonts

---

⁶⁹⁴⁹ Sobre la concurrència d’aquesta doble concepció de la lírica en àmbit català, vegeu PUJOL, Josep, “Gaya vel gaudiosa, et alio nomine inveniendi sciencia”: les idees sobre la poesia en llengua vulgar als segles XIV i XV, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a l’edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 69-94 (p. 69).

⁶⁹⁵⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 84).

⁶⁹⁵¹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (ps. 209-210). Vegeu també BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 60-62).

relacionat amb la Llombardia.⁶⁹⁵² Olimpio Musso també s'havia fixat en què l'autor no sols té notícia directa de la geografia del Montferrat, sinó que els seus criteris de selecció d'autors provençals s'ajusten "bene al corrente delle tradizioni letterarie che fanno capo alla corte del Monferrato."⁶⁹⁵³ Aquesta familiaritat amb la tradició literària montferratesa fa pensar en algú com Enyego d'Àvalos, que mantingué contactes excel·lents amb l'entorn cortesà del marquès de Saluzzo, prohom lletraferit, cunyat del marquès de Montferrat i habitat del palau senyorial de Casale.⁶⁹⁵⁴

Al catàleg de referències occitanes de què participa *Curial e Güelfa*, caldria afegir, si de cas, el ressò de la truculenta història del cor menjat de Guillem de Cabestany, que també depén d'un filtre literari italià; en aquest cas, la *Vita Nuova* de Dante Alighieri.⁶⁹⁵⁵ Tanmateix, sospitem que l'autor no s'interessava tant per aquests poetes occitans, com pels renovadors autors francesos dels segles XIV i XV, que són els que li serveixen per a enunciar mots de divises amb moralitat al darrere.⁶⁹⁵⁶ També hem trobat diverses locucions, metàfores, neologismes, etc., compartits amb poetes de *cancionero* castellans com Villasandino, Mena o Santillana.⁶⁹⁵⁷ Així que el presumpte interès de l'autor en la poesia trobadoresca respon més a una coartada narrativa que dota de versemblança la història, que no a una predilecció lírica personal.

Rigaut de Berbezilh, filtrat pel Novellino

La presència més eloqüent de la cultura trobadoresca en el *Curial* és la *Cançó de l'orifany* de Rigaut de Berbezilh (*fl.* 1141-1160) que l'escriptor presenta com a composició original del seu cavaller de ficció, estant presoner a Tunis (*CeG* III.64). No és mala idea, si tenim en compte el que observen Lola Badia i Jaume Torró, quan afirmen que l'obra de Rigaut "correspon a la cultura literària d'un cavaller coetani de

---

⁶⁹⁵² FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 15).

⁶⁹⁵³ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (p. 43).

⁶⁹⁵⁴ Qüestió que abordem amb major deteniment en els capítols I.3.2 (biografia de d'Àvalos) i II.1.4 (fonts llombardes).

⁶⁹⁵⁵ RIQUER, Isabel de – SIMÓ, Meritxell, La poesia trobadoresca en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 463-478 (ps. 465-471).

⁶⁹⁵⁶ Us remetem al primer apartat del capítol II.14, on tractem de la lírica francesa en el *Curial*.

⁶⁹⁵⁷ Vegeu més amunt, quan tractem de les fonts castellanés.

Pere II el Gran”,⁶⁹⁵⁸ amb la qual cosa contribueix a produir una ambientació versemblant. L’anònim, en l’únic manuscrit que ens ha arribat de la novel·la –un esborrany, en realitat– deixa espai per a transcriure-hi la composició sencera, però provisionalment introdueix tan sols el primer vers: “Atressí com l’aurifany...” Sembla que tenia previst reproduir-la, però tal volta en català o en un provençal acatallat, com el que empraven en les seues composicions alguns trobadors catalans de les dècades del 1410-1420. En manuscrits provençals, sol ser recurrent l’ortografia genuïna *Atessi con l’orifanz*. En textos catalans baixmedievals, coexistent amb el cultisme *elefant*, sovintegen les formes *orifany* i *orifan*).⁶⁹⁵⁹ L’autor del *Curial* escriu i repeteix *orifany* en la prosa narrativa, però aplica al en vers la variant diftongada o pseudoetimologia *aurifany* (< *auru et [ele]phantu?*). Apareix en Llull, però es molt rara, tant en textos provençals com catalans.⁶⁹⁶⁰ ¿Podria estar influït, l’anònim, pel record de lectura d’alguna versió diftongada occitana, com les que existeixen amb les formes *aurifans* i *aurifant*? ¿Per això, després de repetir *orifany* en la prosa, s’inclina ara per *aurifany*? Si és així, resultaria complicat de verificar, perquè sols disposem del primer vers en el manuscrit únic del *Curial*. Els punts de comparació resulten insuficients.

Una revisió dels 32 manuscrits que contenen la cançó, permet comprovar el predomini clar d’*Atressi con/com/cum l’orifanz*. Es documenten les variants *orifans*, *aurifans* i *aurifant*, i hi escassegen les versions afrancesades, del tipus *Ausement com l’olifans*, *Ausiment con l’olifant* o *Tout ausi com l’olifans*. La peça lírica fou copiada en dues ocasions (*Atressi com l’aurifant*, f. 167; *Atressi com l’orifans*, f. 291) en el cançoner català Vega-Aguiló, datat en la dècada del 1420 i relacionat amb els gustos poètics preponderants a la cort valenciana d’Alfons el Magnànim.⁶⁹⁶¹

⁶⁹⁵⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 83).

⁶⁹⁵⁹ FABRA, Pompeu – DE MONTOLIU, Manuel (eds.), *‘Diccionari Aguiló’*. *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1914-1934, vol. 5, ps. 257-258, s. v. *orifany*.

⁶⁹⁶⁰ BADIA MARGARIT, Antoni M., *Les Regles d’esquivar vocables i la “qüestió de la llengua”*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1999, ps. 278-279. Vegeu també LLULL, Ramon, *Llibre de meravelles. Volum I. Llibres I-VII*, ed. a cura de Lola BADIA i al., Patronat Ramon Llull – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011, *Llibre de les bèsties*, ps. 266-267 (VII,43). En el *Tirant lo Blanc*, surt la forma *orifany*.

⁶⁹⁶¹ Vegeu BOHIGAS, Pere, El cançoner català Vega-Aguiló, dins Aportació a l’estudi de la literatura catalana, *Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona*, 1982, ps. 219-241 (p. 229); ALBERNI JORDÀ, Anna, *El cançoner Vega-Aguiló (BC, mss. 7 i 8): estructura i contingut*, Tesi doctoral del Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, 2005; IBÍDEM, Els estrats del Caçoner de Vega-Aguiló (BC, MSS. 7-8), dins BELTRAN, Vicenç – PAREDES, Juan (eds.), *Convivio. Estudios sobre la poesía de cancionero*, Universidad de Granada, Granada, 2006, ps. 11-30.

En tota la traducció manuscrita de Berbezilh no es documenta cap altre *aurifany* que el de *Curial e Güelfa*.⁶⁹⁶² La variació ortogràfica sobre la qual treballa l'anònim (*orifany* en prosa i *aurifany* en vers) no contempla per a res la forma occitana canònica o més divulgada en manuscrits: *orifanz*. Això fa pensar en la possibilitat que l'autor del *Curial* esperara tenir aviat a mà alguna versió del poema similar a la del cançoner Vega-Aguiló, on figura la forma *aurifant*. Encara que l'acabament en *-ny* revela una voluntat d'acatalanar el text original o, directament, versionar-lo en la llengua d'escriptura de la resta del text; com havia fet en italià l'autor del *Novellino*. El paleògraf Josep Perarnau s'inclina per la possibilitat que estiguera preparant una traducció al català de la cançó. Nota que el manuscrit "presenta una versió catalanitzada del primer vers (...), cosa que em fa preguntar-me si l'autor no en preparava la versió completa, la qual no s'hauria acabat de realitzar o almenys de copiar."⁶⁹⁶³ En la mateixa línia, Isabel Grifoll opina que l'espai en blanc es deuria "al fet que la poesia s'hi havia de transcriure en una segona fase d'intervenció o revisió del còdex que, com les caplletres, no es va dur a terme."⁶⁹⁶⁴ En aquest cas, no precisa res sobre la llengua elegida.

En l'edició de *Curial e Güelfa* del 2007, Antoni Ferrando opta, de manera prudent, per introduir el poema en la llengua original. Respecta, això sí, la forma catalana del primer vers. Lola Badia i Jaume Torró, en llur edició del 2011, adopten un solució similar per a donar a entendre el paral·lelisme argumental de la cançó amb el *Curial*, però amb el criteri econòmic i pragmàtic, com és el de reproduir tan solament els primers onze versos de la composició. A més a més, i a diferència de Ferrando, no respecten l'adaptació ortogràfica al català que fa del primer vers l'anònim, ans elegeixen la forma canònica *Atressi con l'orifanz*. Potser hauria sigut més convenient, a l'hora de prendre per referència el text original en provençal, d'acudir a alguna de les versions del cançoner català Vega-Aguiló, que potser foren les més accessibles a l'autor. En qualsevol cas, cal advertir que la intenció de l'escriptor anònim era la de reproduir el text sencer, ja que l'espai deixat en blanc en el manuscrit-esborrany del *Curial* s'ajusta a la perfecció a l'extensió del poema complet. És a dir, que el copista en

---

⁶⁹⁶² Les diferents variacions, les trobareu en l'edició crítica de RIGAUT DE BERBEZILH, *Rigaut de Barbezieux. Liriche*, ed. a cura d'Alberto VARVARO, Adriatica editrice ("Biblioteca di Filologia Romanza"), Bari, 1960, ps. 124-125.

⁶⁹⁶³ PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377 (p. 370, n. 7).

⁶⁹⁶⁴ GRIFOLL, Isabel, *Curial e Güelfa: Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 89-104 (p. 95).

coneixia l'extensió i estava sabedor de les intencions de l'autor. Heus ací la versió crítica de la *Cançó de l'orifany*, publicada per Alberto Varvaro:⁶⁹⁶⁵

Atressi con l'orifanz,
que quant chai no·s pot levar
tro li autre, ab lor cridar,
de lor voz lo levon sus,
et eu voill segre aquel us, 5
que mos mesfaitz es tan greus e pesanz
que si la cortz del Puoi e lo bobanz
e l'adreitz pretz dels lials amadors
no·m revelon, iamaís no serai sors,
que deingnesson per mi clamar merceE 10
lai on preiars ni merces no·m val re.

E s'ieu per los fis amanz
non puosc en ioi retornar,
per tostemps lais mon chantar,
que de mi no·i a ren plus, 15
anz viurai com lo reclus,
sols, ses solatz, c'aitals es mos talans,
e ma vida m'es enois et affans
e iois m'es dols e plazers m'es dolors;
qu'eu non sui ges de la mainera d'ors, 20
que qui be·l bat ni·l te vil ses merce
el engrassa e meillur'e reve.

Ben asai c'Amors es tan granz
que leu mi pot perdonar
s'ieu failli per sobramar 25
ni reingnei com Dedalus,
que dis qu'el era Iezus

---

⁶⁹⁶⁵ RIGAUT DE BERBEZILH, *Rigaut de Barbezieux. Liriche*, ed. a cura d'Alberto VARVARO, Adriatica editrice ("Biblioteca di Filologia Romanza"), Bari, 1960, vol. 2, p. 106.

e volc volar al cel outracuidanz,
mas Dieus baisset l'orgoill e lo sobranz;
e mos orgoills non es res mas amors, 30
per que Merces me deu faire socors,
que mant loc son on rasos venz merce
e luoc on dreitz ni rasos non val re.

A tot lo mon sui clamanz
de mi e de trop parlar, 35
e s'ieu pogues contrafar
fenis, don non es mai us,
que s'art e pois resortz sus,
eu m'arsera, car sui tan malanans
e mos fals ditz messongiers e truans; 40
resorsera en sospirs et en plors
la on beutatz e iovenz e valors
es que no-i faill mas un pauc de merce
que n-i sion assemblat tuit li be.

Ma chansos er drogomanz 45
lai on eu non aus anar
ni ab dretz oillz regardar,
tan sui conques et aclus.
E ia hom no m'en escus,
Miels de domna, don sui fogis dos ans; 50
ar torn a vos doloros e plorans;
aissi co-l sers, que, cant a faig son cors,
torna morir al crit dels cassadors,
aissi torn eu, domn', en vostra merce,
mas vos non cal, si d'amor no-us sove. 55

Tal seingnor ai en cui a tan de be
que-l iorn que-l vei non puosc faillir en re.

[Belh Bericle, ioy e pretz vos mante:
tot quan vuelh ai quan de vos me sove.]

La cançó, atribuïda a Curial en la novel·la cavalleresca, és una resposta al vot que havia fet la Güelfa, seguint les passes de la *midons* del relat provençal, de no atorgar *mercè* amorosa a Curial “si no era que la cort del Puig de Nostra Dona, tota justada, ab lo rey e reyna de França la pregassen –la qual cosa era e és impossible–, e, encara, que tots los enamorats que allí serien, demanassen a crits *mercè* per vós” (*CeG* II.141). Quan passen d’incògnit Curial i Galceran de Madiona de Tunis al Montferrat, el marquès ou cantar “aquella cançó de l’orifany” i convida sa germana la Güelfa a compartir el plaer d’escoltar-la (*CeG* III.73). “Els començaren a cantar la cançó de l’orifany” i la Güelfa, recordant Curial i el vot que havia proferit, “que, si la cort del Puig e los leals amadors no la pregassen, nulls temps li perdonaria (...), començà a plorar.” En tornar-se a presentar Curial davant ella, li mana la dama “que li digués aquella cançó de paraula, sens cantar; e ell ho féu tantost. E com ella la hac oyda, li dix qui havia feta aquella cançó; ell dix que no sabia, que en Túniç la havia apresada de uns mercaders” (*CeG* III.74). La conversa serveix d’excusa perquè Curial comence a parlar en “lengua lombarda” i es deixe per fi reconèixer físicament. Posteriorment, quan el rei de França convoca la seua cort al Puig de Santa Maria (Occitània), els cortesans clamen *mercè*, en presència del rei i la reina de França, i la Güelfa es veu obligada a atorgar el perdó al seu amant, d’acord amb allò que havia jurat i promés.

Al voltant del poema de l’elefant que cau a terra i no pot alçar-se sol, sinó amb ajuda dels crits unànims dels congèneres (contalla recurrent en bestiaris medievals;⁶⁹⁶⁶ basada en una anècdota del popular *Physiologus*, obra dels segles II-IV⁶⁹⁶⁷), sorgí la cançó del trobador i les corresponents *vida* i *razo*, que aporten una explicació raonada sobre el suposat context biogràfic que hauria justificat o inspirat la peça lírica. Es tracta de concises exposicions en una dimensió narrativa de l’argument versificat en la

---

⁶⁹⁶⁶ Vegeu PANUNZIO, Saverio (ed.), *Bestiari*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 91), Barcelona, 1988, *bestiari A*, vol. 1, ps. 132-133. La interpretació moral del bestiar es relaciona amb el pecat de supèrbia: L’elefant es recolza en un arbre per a dormir dempeus. Els caçadors serren l’arbre i l’elefant cau, com l’home que es recolza en les coses terrenals (“axí hi ha hòmens tant superbiosos que no han en si alguna subtilitat, e tot lur enteniment és en les speranses terrenals”) i cau en mans del gran caçador d’ànimes que és el Diable.

⁶⁹⁶⁷ Segons MARTÍN PASCUAL, Llúcia, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, Institut de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1996, p. 266.

cançó.⁶⁹⁶⁸ La *razo* que explica la *Cançó de l'orifany* data aproximadament pels anys 1220-1240. Circulà per cançoners italians del segle XIII i l'argument que reporta fou reelaborat per a incorporar-lo a *Il Novellino*, un aplec de contes cortesos italià, d'autoria anònima, datat en el segle XIV. El relat breu del trobador que es compara amb l'elefant hi figura amb el número LXIV⁶⁹⁶⁹ i era conegut per l'autor del *Curial*.

La composició original de Rigaut de Berbezilh desplega algunes comparacions zoològiques insòlites (amb un elefant, vv. 1-5; amb un ós, vv. 20-22; amb l'au fènix, vv. 36-41), com ja ho advertia el redactor de la *razo*. Hi predomina la noció de culpabilitat (orgull d'amor que deriva en *trop parlar*; mentida; absència prolongada...) que deriven en set peticions de mercé (vv. 10, 11, 21, 31, 32, 43 i 54) d'acord amb els set anys de penitència pronosticats pels moralistes per als qui incorren pecats capitals. La xifra coincideix amb els set anys de purgatori moral i d'allunyament de Curial respecte de la Güelfa, en el marc de la novel·la cavalleresca que ens ocupa.⁶⁹⁷⁰ La crítica literària veu clara la dependència de la *razo* respecte de la cançó, però ja no està tan clar que l'autor del conte del *Novellino* s'haguera inspirat en la *vida* i la *razo* que s'han conservat, sinó – més probablement – en alguna altra versió que s'ha perdut.⁶⁹⁷¹

La *razo* explica la cançó en termes de reconciliació amb la dama estimada, per intercessió dels amants lleials de la cort del *Puoi* (vv. 7-13). S'hi produeix una osmosi amb el llenguatge religiós (*falta, perdó*), conceptes que se secularitzen però que remetent a la idea de penitència. Se xifra en dos anys el temps de retir del món de l'enamorat repudiat, en un boscatge. La situació d'ascesi s'interromp per a donar lloc a la del retrobament. Segons el que explica Don A. Monso, “ayant perdu par son inconduite l'amour de sa dame, il commence son chemin vers la rédemption par un acte d'ascèse pénitentielle, en se retirant du monde.”⁶⁹⁷² La reacció del trobador dolgut, a diferència de la del Curial de la novel·la, és plenament medieval i extremada: com la del Sanglier del relat cavalleresc. En contrast amb això, el cavaller del relat del segle XV rebutja el *contemptus mundi* que li ofereix l'eremita Sanglier i s'encamina cap a un retrobament

---

⁶⁹⁶⁸ Vegeu RIQUER, Martí de, “Curial e Güelfa”, dins *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631 (ps. 624-626).

⁶⁹⁶⁹ THOMAS, Antoine, Rigaut de Barbezieux et le ‘Novellino’, dins *Giornale di filologia romanza*, 3, fasc. 7, Roma, 1880, ps. 12-15; MONSON, Don A., De la chanson par la ‘razo’ à la nouvelle : ‘Atressi cum l'orifanz’, de Rigaut de Barbezieux et ses commentaires narratifs médiévaux, dins *Medioevo romanzo*, 16, 1991, ps. 271-284; ANONIMO, *Il Novellino. Testo critico*, ed. a cura de Guido FAVATI, Bozzi, Roma, 1970; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁶⁹⁷⁰ MONSON, D. A., De la chanson par la ‘razo’..., p. 274.

⁶⁹⁷¹ *Ibidem*, p. 271.

⁶⁹⁷² *Ibidem*, p. 275.

interior amb rerefons clàssic: el Mont Parnàs, i una recreació de l'*Eneida* de Virgili en el mateix escenari geogràfic on Enees s'enamora de Dido. La intervenció dels "lials amadors" (v. 8) o "fis amanz" (v. 12) que clamen mercè pel cavaller, és representada en la cançó com una concurrència de devots de la *courtoisie*: "Etant passé par la nuit noire du péché et l'épreuve de la pénitence, Rigaut est accueilli au nombre des bien heureux de l'amour."⁶⁹⁷³ En temps de *Curial e Güelfa*, els referents ideològics ja són uns altres: el matrimoni és la solució, presentada com la recompensa a la fidelitat amorosa d'una parella beneïda per l'amor *coelestis* o neoplatònic de Venus, seguint el mestratge de Guiniforte de Barzizza en l'*Epístola* a Francesc de Centelles (1439).⁶⁹⁷⁴

En la *razo* provençal, Rigaut és membre d'una família de "paubres vavausors", similar, sociològicament parlant, a la del protagonista de la ficció curialesca. La seua composició es conserva en una trentena de cançoners. Ell demana mercè a la dama, "et la dompna lor respondit q'ella no ·n faria ren, tro que cen dompnas et cen chavalier, li qual s'amesson tuit per amor, non venguesson tuith devant leis, mans juntas, de genolhos, clamar li merce, q'ella li degués perdonar; et pois ella li perdonaria, se il aquest faisian." Rigaut assumeix aquest càrrec i compon la cançó *Atressi cum l'orifanz* o *Atresi com l'olifanz*, "et la dompna li perdonet." El poeta invoca l'ajuda de "la cortz del Puoi" i els seus "lials amadors", que l'ajuden a "clamar merce".⁶⁹⁷⁵

En el *Novellino*, el protagonista és *un tal* Alamanno –s'oculta el nom de la *razo*– que és cavaller i trobador: "pongamoli nome messer Alamanno" o "messer Cotale." Havent perdut el favor de la seua enamorada secreta, "madonna Grigia", perquè n'ha revelat la identitat, es retira de la cort tot dolorit i es fa anacoreta. Uns amics el rescaten i el convencen perquè es presente d'incògnit a un torneig celebrat al Puig de Nostra Dona, el trofeu del qual era un esparver mudat: "un sparviere di muda." Recordem, encara que potser no tinga cap relació, que Curial, a la cort del Puig de Nostra Dona, passa de dur per heràldica un "falcó encapellat" que muda les plomes a exhibir un "falcó desencapellat", amb les plomes mudades del tot: un símbol inequívoc de regeneració, com la mateixa au fènix que Rigaut evoca en la seua cançó. Els convocats a la cita cavalleresca del Puig del *Novellino* eren "nobili cavalieri e ben costumati", expressió típicament italiana que sona molt al qualificatiu de "molt ben acostumat" que l'anònim del *Curial* aplica al seu cavaller en els passos inicials de la novel·la (*CeG* I.7).

---

⁶⁹⁷³ *Ibíd.*, p. 277.

⁶⁹⁷⁴ Per a la relació del Curial amb aquest breu tractat *de amore*, vegeu el capítol II.1.6.

⁶⁹⁷⁵ RIQUER, Martí de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Planeta, Barcelona, 1975, vol. 1, ps. 281-292 (en especial, les ps. 289-290).

En el relat italià, el trobador i justador, retornat a la cort d'incògnit, obté el premi del certamen, però lamenta no poder cantar –com esperava tothom– per mancar-li l'amor de la seua estimada. Grigia li ha imposat per a perdonar-lo una condició: que cent cavallers i cent dames li clamen mercè, sense saber quin home en serà beneficiari. En el text italià, consta així: “Diteli così: ch'io non li perdonerò giamai se non mi fae gridare merzé a cento baroni et a cento cavalieri et a cento donne et a cento donzelle,⁶⁹⁷⁶ che tutti gridino a una boce merzé e non sappiano a cui la si chiedere.”

Per a moure la compassió de l'auditori, Alamanno composa la *Cançó de l'orifany*, en previsió de cantar-la a la cort del Puig en la festa de la Candelera. A continuació, el narrador presenta la *Cançó de l'orifany*, però no en versió provençal original, sinó en una traducció o versió toscana: “Altressì come il leofante / quando cade non si può levare / tutti li altri a lor gridare / di lor voce il levan suso, / et io voglio seguir quell'uso (...)” Ara bé, per raons de brevetat o d'economia narrativa, tan sols s'hi reproduïxen les estrofes I, II, IV i V, considerades suficients per a donar a entendre l'autor la situació argumental. Tal vegada aquesta idea de presentar el poema en la llengua que serveix de marc narratiu podria haver influït en l'autor del *Curial* a l'hora de preveure la traducció de la cançó –encara pendent, en full a banda– al català o a un català aprovençalat: “Atressí com l'aurifany...” Aquesta elecció s'aparta d'*Atressi cum l'orifanz*, *Atresi com l'olifanz* o alguna forma concordant amb l'original de Berbezilh. En els versos, el trobador se sent ‘així com l'elefant’, que no es redreça fins que els companys criden alhora en favor seu. L'amant repudiat necessita el clam unànime de la cort del Puig per a obtenir l'anhelada mercè. Els presents al Puig, en escoltar el cant, responen cridant col·lectivament i *madonna* Grigia atorga el perdó. L'enfocament del *Novellino* no posa l'accent en la cavalleria sinó en “la buona gente”, la multitud que opera una mena de miracle de to hagiogràfic, a diferència de la cançó. L'escenari elegit pel relator italià, de fet, és una església, on la dama “perdonolli la donna e ritornoe in sua grazia, com'era di prima.” És inevitable pensar, doncs, en un paral·lelisme entre el retorn a la *gràcia* de la *midons* i el retorn del pecador penitenciat a la *gràcia* de Déu.⁶⁹⁷⁷

En *Curial e Güelfa*, l'atmosfera torna a ser més aristocràtica: es compta amb la presència del rei i la reina de França, i de molts senyors i senyores. L'autor segueix el *Novellino* quan el rei demana perdó a la dama, però mantenint l'incògnit d'aquesta: “quis que ella sie”. La reina de França, però, intervé en l'escena d'una manera que

---

⁶⁹⁷⁶ Les 100 donzelles són un afegit de la versió italiana.

⁶⁹⁷⁷ *Ibidem*, ps. 283-284.

capgira la situació clàssica de la cançó, la *razo* i la *novella*, quan diu: “E si yo só aquexa que vós díets, yo us perdó.” La sobirana posa en evidència la inclemència de la Güelfa i li trasllada el sentiment de culpabilitat, que en la tradició cortés i seqüeles estava reservada exclusivament per a l’amant. De manera que la Güelfa es veu “empeguida e tota plena de vergonya” (*CeG* III.99). Ara bé, els que criden mercè en la novel·la cavalleresca no són els cent cavallers, cent dames i cent donzelles que preveu el *Novellino*, sinó que tornen a ser els “leals amadors” de la cançó original (*CeG* III.64), que se suposa que es troben entre els “senyors e senyores en gran nombre” que assisteixen al torneig des de les llotges o cadafals (*CeG* III.100). A diferència del protagonista de la cançó, que es mostra com un pecador compungit per haver obrat malament, Curial conserva la dignitat quan demana al rei de França que intercedisca per ell davant la dama: “Yo us suplich que, demanant mercè, me obtengats perdó, a grans crits, de una senyora que diu que és mal contenta de mi.” Atenció a la manera d’expressar-ho: “*que diu que és mal contenta*”. Hauria de tenir motius per a estar-ho? Curiós i original és també, propi ja d’una ambientació cavalleresca del segle XV, el gest dels reis d’armes i heralds “vestits de la liurea de Curial” –és a dir, amb la divisa brodada del falcó encara encapellat– “animant les gents a cridar”. No s’acaben ací les modificacions introduïdes en l’argument per l’escriptor del segle XV; les quals, com bé observen Lola Badia i Jaume Torró, en llur edició comentada...

“...responen a una intenció concreta, darrere de la qual és fàcil detectar un desig d’interpretació moral del model en la línia d’una superació polèmica. Un exemple: no hi ha prou de cantar una bella cançó per recuperar l’amor perdut. Curial creu que ja ha ‘cobrada’ la Güelfa quan aquesta, tot i fer-lo fora després d’haver-lo sentit cantar la *Cançó de l’orifany*, ordena que se li tornin a obrir les seves arque; per això es dedica a una vida de mol·lície. La visió de Bacus l’adverteix que ha errat el camí. D’altra banda, encara s’ha de guanyar el prestigi definitiu en la guerra de croada i la Güelfa s’ha de tornar a enamorar.”⁶⁹⁷⁸

Un altra alteració que mereix ser comentada és la següent: en la novel·la cavalleresca, Curial és el protagonista de la seua pròpia redempció, fins al punt de fer claudicar vergonyosament la Güelfa davant de tothom. Ell és, a més, el triomfador

---

⁶⁹⁷⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 62).

aclamat. La súplica col·lectiva de mercè, en realitat, és una aclamació de l'heroi. Justament a partir d'aquest moment, la Güelfa continua resplendint, bellíssima i honesta com sempre, però passa a ocupar un plànol subaltern respecte de Curial. Com observa Montserrat Piera, quan Curial assoleix la perfecció, es regenera i virtuosament obté la victòria sobre si mateix, la “distribució de poder entre la parella” fa un tomb, que la crítica literària entén com “un saludable retorn a la normalitat social i a l'equilibri patriarcal”.⁶⁹⁷⁹ A més a més, “lo guardó de *lurs* treballs” promés en el proemi I.0 a la parella d' enamorats, i no sols al cavaller, esdevé a la fi de la història un “principat e muller” que Curial obté “per *sos* mèrits”. Aquest capgirament de la jerarquia dels amants podria relacionar-se amb una possible interpretació al·legòrica de la novel·la en clau simbolicopolítica, com la que planteja Antoni Ferrando.⁶⁹⁸⁰ De manera que un personatge anomenat Curial (Aragó) estaria retraient a la Güelfa (la “Viuda”, l'Església) que no li haguera donat suport des del primer moment en la guerra contra els Anjou per la conquesta de Nàpols. Finalment, l'any 1443, com és ben sabut, la “mal contenta” cúria romana hagué de claudicar i atorgar a Alfons el Magnànim la “mercè” anhelada: la del reconeixement del Trastàmara com a sobirà de les Dues Sicílies i portador del penó de Sant Pere. Ara bé, la mercè no era una concessió del papa. Era una cosa obtinguda pel rei d'Aragó “per *sos* mèrits”, després de set anys de penitència bèl·lica. El que feu Eugeni IV és claudicar interessadament davant uns fets militars consumats. El paral·lelisme interpretatiu a què es prestava la novel·la, redactada pocs anys després del tractat de Terracina entre Roma i Nàpols (1443), és, doncs, evident.

Giuseppe Sansone, en comprovar alguna connexió intertextual entre el *Curial* i el *Novellino*, deduí que aquesta havia sigut la font de la narració cavalleresca. La situació de l'acció a “la cort del Puig de Nostra Dona” (*CeG* II.141, III.64, III.84 i III.93) coincideix literalment amb el text italià “alla corte del Po di Nostra Dama, in Proenza”, emplaçament que no proporciona la *razo* occitana.⁶⁹⁸¹ El la cançó s'esmenta el lloc com

---

⁶⁹⁷⁹ PIERA, Montserrat, L'elaboració de conceptes humanistes a *Curial e Güelfa*, dins BOVER, A. – MARTÍ, J. – ANN, M. (eds.), *Actes del setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Berkeley, 1993)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 211-220 (p. 218).

⁶⁹⁸⁰ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369.

⁶⁹⁸¹ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca

“la cortz del Puoi.” Júlia Butinyà troba que l’escriptor coneixia ambdues fonts: la cançó en occità, acompanyada de la corresponent *razo*, i la narració breu d’*Il Novellino*.⁶⁹⁸² Antoni Ferrando explica que no s’atribuïska l’autoria a Berbezilh, sinó a Curial, i que el protagonista del relat del *Novellino* siga gairebé anònim, amb l’observació següent: a diferència dels cançoners catalans, on consta el nom del trobador, l’autor podria tenir a l’abast cançoners italians, en els quals no consta l’autor de la cançó.⁶⁹⁸³ Aquesta opinió, però, resulta qüestionable, perquè l’ortografia *orifany* / *aurifany* remet a una possible versió catalana, i no a les que presenten els còdexs italians.

Montserrat Piera interpreta la destacada introducció del famós poema de l’elefant en la trama argumental de *Curial e Güelfa* com un tribut, com un reconeixement del deute de la literatura del segle XV amb la dels predecessors de l’era d’or dels trobadors. L’escriptor, així les coses, hauria volgut “poetitzar metafòricament la situació y el estado de ánimo de Curial al volver al lado de Güelfa” instrumentalitzant líricament la cançó de Berbezilh. També cal pensar en el paral·lelisme de situacions entre el trobador de la *razo*, que peca de “mal amador” i és redimit per la seua senyora, i el cas de Curial, que també cau en el vici, peca de mal i deslleial amant, i es regenera moralment per a ser igualment redimit.⁶⁹⁸⁴ Coincideix amb aquesta línia d’interpretació Jordi Galves, que veu en la cançó de l’elefant redreçat “una composició que parla del dret a equivocar-se” i “de la noblesa de l’amor que es dóna per segona vegada.”⁶⁹⁸⁵

Pensem que, en l’ambient cortesà de previsible recepció de la novel·la, tothom devia conèixer aquesta poesia i la seua autoria, per ser obra tan clàssica i tan divulgada dins del seu gènere.⁶⁹⁸⁶ Així que, seguint Piera, l’escriptor no tractaria de dissimular el plagi, sinó d’incorporar-lo com una peça més a l’engranatge literari, “com una

---

di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (p. 211). Com adverteix MONSON, D. A., De la chanson par la ‘razo’..., p. 274, la *razo* no proporciona el lloc on s’esdevé l’acció.

⁶⁹⁸² BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 64.

⁶⁹⁸³ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional ‘Tirant lo Blanch: l’albor de la novel·la moderna’ (Ais de Provença, 21-22 d’octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 335).

⁶⁹⁸⁴ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, ps. 111-114.

⁶⁹⁸⁵ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l’edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 62).

⁶⁹⁸⁶ Vegeu SALUDES AMAT, Anna-Maria, Ricerca paradigmatica o trionfo della letterarietà nelle strategie narrative del *Curial e Güelfa*, dins CHIAPPINI, Gaetano (ed.), *Echi di memoria. Scritti di varia filologia, critica e linguistica in ricordo di Giorgio Chiarini*, Alinea, Florència, 1998, ps. 197-211 (p. 203).

reescriptura de la trama de *Curial e Güelfa* i com un tàcit reconeixement d'un préstec literari.⁶⁹⁸⁷ Anna-Maria Saludes s'interroga sobre el motiu de l'elecció d'aquesta composició concretament: "Ironia dell'anacronismo? Nostalgia di un passato cortese non più recuperabile?" I troba interessant un detall: és aquesta una *cançó* transmesa fins el segle XV amb el corresponent acompanyament musical. L'original melòdic s'ha conservat,⁶⁹⁸⁸ i podria haver interessat –sens dubte, i açò ja és suposició nostra– a un cortesà napolità com Enyego d'Àvalos, qualificat pel llibreter d'humanistes més famós d'Itàlia com un bon músic, que es delectava tocant diversos instruments i que mostrava tenir bona perícia en l'art.⁶⁹⁸⁹ Hem de veure que, en el *Curial*, la cançó s'interpreta en dues maneres diferents: acompanyada per la melodia del cant vocal de dos cantors, Curial i Galceran, i recitada "de paraula, sens cantar" (*CeG* III.74).

Aquesta doble pràctica del recitat alternant amb el cant concorda amb el tradicional funcionament del consistori de la Gaia Ciència de la cort barcelonina del casal d'Aragó. En el celebrat el 1413, en presència de Ferran de Trastàmara –segons el que explica Enric de Villena en l'*Arte de trovar* dedicat al marquès de Santillana–, les trobes eren llegides primerament en veu alta i, en acabant, les que resultaven premiades en el certamen eren, o bé cantades amb acompanyament musical en públic, o bé recitades "de paraula", que solia ser la pràctica més habitual.⁶⁹⁹⁰

A Itàlia, la cançó de l'elefant fou famosíssima. Es poden resseguir les seues traces en *Il Novellino*, Petrarca i Boccaccio, enmig d'una "persistente catena intertestuale." En àmbit català, ens recorda Saludes que "le tracce del trovatore [Rigaut] appaiono nel *Breviari d'amor*, in cui sono reportate diverse strofe del suo canzoniere." Ressona també en les obres líriques de Bernat de So (segle XIV), Jordi de Sant Jordi i Ausiàs Marc (segle XV).⁶⁹⁹¹ Martí de Riquer, d'altra banda, detectava algun influx de la *Cançó de l'orifany* en el *Procés* de la senyora de Valor contra en Bertran de Tudela, sotsveguer

---

⁶⁹⁸⁷ PIERA, Montserrat, "Aquells qui ho voldran saber, lligen mestre Guido de Columpnis". Una lectura de *Curial e Güelfa*, dins *Catalan Review*, 9-1, 1995, ps. 113-124 (p. 116).

⁶⁹⁸⁸ SALUDES AMAT, A.-M., *Ricerca paradigmatica...*, p. 202.

⁶⁹⁸⁹ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

⁶⁹⁹⁰ BOASE, Roger, *The Troubadour Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l'espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trovadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981, p. 143.

⁶⁹⁹¹ RIQUER, Isabel de, *Poemas catalanes con citas de trovadores y de poetas de otras lenguas*, dins BREA, Mercedes (ed.), *O cantar dos trovadores. Actas del Congreso celebrado en Santiago de Compostela entre os días 26 e 29 de abril de 1993*, Conselleria de Cultura e Xuventude ("Colección de difusión cultural", 2), Sant Jaume de Ponent, 1993, ps. 289-314 (p. 296, n. 18); SALUDES AMAT, A.-M., *Ricerca paradigmatica...*, ps. 205.

de Girona, datat el 1406.⁶⁹⁹² En Jordi de Sant Jordi (*Passió d'amor segons Ovidi*, vv. 48-49) se citen directament els dos primers versos de la cançó: “Atressi com l'orifany, / qui quant chay no's pot levar.”⁶⁹⁹³ En la traducció anònima del *Decameró* al català (1429), el traductor fa que Ginevra la bella i Isolda la rossa (*novella X,6*) no canten els versos que consten en l'original de Boccaccio, sinó la cançó de l'elefant, que apareix citada ací com *Atressi-m pren com l'ourifany*. S'hi reproduïxen només els quatre primers versos: se suposa que el lector ja coneix l'argument del poema. El *Decameró* català conté diversos canvis onomàstics i adaptacions en clau localista, cosa que fa pensar en Rigaut com un autor que el traductor associava a la cultura literària local.⁶⁹⁹⁴

Les remissions de Sant Jordi i de l'anònim del *Decameró* català demostren, de fet, que la peça –recitada i cantable– era molt popular aleshores entre els lectors als quals anaven destinades les obres d'aquests; lectors de les dècades del 1420-1430. Seria també ben coneguda la composició trobadoresca a la cort del Magnànim, on es llegia sovint Boccaccio, i on es justificaria l'encàrrec d'una traducció catalana de les *cento novelle* del certaldés. Una prova més d'aquesta popularitat de Rigaut és que la seua *Cançó de l'orifany* apareix repetida en el cançoner Vega-Aguiló, recopilació que reflecteix els gustos lírics de dita cort. En conseqüència, l'autor del *Curial* estaria recurrent a una peça emblemàtica del que havia sigut la cort valenciana d'Alfons el Magnànim, d'on segurament provenia ell, si atenem a algunes de les seues tries lèxiques i predileccions literàries. Dit això, afegirem amb Saludes que la funció de la inserció de la peça provençal en aquesta novel·la de cavalleria *humanística* seria la d'“adeguarsi alle nuove prospettive anche da un punto di vista affettivo (...). L'uso di un poeta classico, nel canone più ortodosso, era rivisitato in un significato meno reverenziale.”

---

⁶⁹⁹² RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 282.

⁶⁹⁹³ SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984, p. 274 (poesia XVIII, vv. 48-49).

⁶⁹⁹⁴ Vegeu RIBA, Carles, Introducció, dins BOCCACCIO, Giovanni, *Decameró (versió catalana de 1429)*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 8), Barcelona, 1926-1928, ps. 7-24 (ps. 18-19). Vegeu també les següents edicions i estudis: BOCCACCI, Johan [Giovanni Boccaccio], *Decameron; traducció catalana publicada segons l'únic manuscrit conegut (1429)*, ed. a cura de Jaume MASSÓ TORRENTS, The Hispanic Society of America, Nova York, 1910; BADIA, Lola, Sobre la traducció catalana del *Decameron*, de 1429, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 35, Barcelona, 1973-1974, ps. 69-101; RIQUER, Martí de, Boccaccio en la literatura catalana medieval (El *Corbaccio* y Bernat Metge, y la traducció catalana del *Decameron* de 1429), dins *Filologia Moderna*, vol 15, núm. 55, Madrid, 1975, ps. 451-471; RENESTO, Barbara, Note sulla traduzione catalana del *Decameron* de 1429, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 295-314; EADEM, *Decameron: traducción catalana del 1429. Edizione critica e commento*, Tesi doctoral inèdita, Università Ca' Foscari, Venècia, 2004.

No hi hauria al darrere ni nostàlgia ni voluntat d'*auctoritas*; senzillament, la reivindicació per raons de qualitat estètica d'un clàssic trobadoresc. La cultura dels trobadors era revisitada per un autor que ja no participava directament dels seus esquemes ideològics i plantejaments formals, però que volia conciliar-la amb els nous temps.⁶⁹⁹⁵ Sembla una interpretació tan suggerent com impecable.

Carles Miralles crida l'atenció sobre l'analogia entre la situació de l'elefant caigut i la penitència moral per la qual travessa Curial per haver pecat de superb, afecció que els bestiaris relacionen amb aquesta caiguda del paquiderm.⁶⁹⁹⁶ Des d'un punt de vista simbolicopolític,⁶⁹⁹⁷ podríem a més relacionar aquest viatge penitencial i septennal de Curial per la Mediterrània amb els set anys que costà a Alfons el Magnànim recuperar el regne de Nàpols (1435-1442). I diem "recuperar", perquè durant els anys 1421-1423, el rei d'Aragó ja havia sigut aclamat com a hereu al tron pels súbdits napolitans. Fins i tot, ho commemorà amb una justa cavalleresca i una gran cavalcada triomfal, en abril del 1423, on el protagonista era precisament un gran elefant al·legòric:

“Et del mese de aprile 1423, lo ditto rè de Rahona ordinò una magna et sollemne giostra, dove fece fare un elefante grandissimo con lo castello di sopra, dove stavano diversi angeli proprii, et sotto lo detto elefante inserò certi homini con certo magaro et maze de palamari in mani che stavano ad modo de' turchi per mostrare terrore a chi haveva lo cor incaminato, quali angeli stavano con diversi instrumenti cantando et sonando, che pareano angeli proprii. Et li gentilhomini de Capuana, con volontà del gran senescalco, in controversia, fecero doi carra piene di foco, et bombarde, et circa 30 homini jostraturi a cavallo, vestiti a modo de diaboli de cannavazzi [draps rudes] per affrontare gli angeli de rè di Rahona.”⁶⁹⁹⁸

---

⁶⁹⁹⁵ SALUDES AMAT, A.-M., *Ricerca paradigmatica...*, p. 211.

⁶⁹⁹⁶ MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, *Aracne. Traslats i ordits d'alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72 (ps. 65-66).

⁶⁹⁹⁷ Sobre el qual convé consultar FERRANDO, Antoni, *Sobre el marc històric...*, *op. cit.*, i el nostre capítol II.2.3, on tractem del simbolisme dels animals en la novel·la.

⁶⁹⁹⁸ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “*Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento*”, vol. 21, part 5), ps. 109-110. Vegeu també MAXWELL SNYDER, Hope, “Un elefante grandissimo con lo castello sopra”: il trionfo aragonese del 1423, dins *Archivio storico italiano*, 50, Roma, 1992, ps. 847-875.

El motiu d'inspiració d'aquest elefant coronat per un castell es troba, segurament, en una coneguda il·lustració del *Flos duellatorum* (Ferrara, 1409), un divulgadíssim tractat d'armes i de tècniques de combat, obra de Fiore de' Liberi da Premariacco (ca. 1350-ca. 1420), el més famós dels mestres d'armes d'Itàlia.⁶⁹⁹⁹ El dibuix conté l'efigie d'un príncep que fa d'eix de quatre punts cardinals al·legoritzats per figures zoomòrfiques. Al nord se situa un linx o “lovo cerviero”, en senyal d’“avisamento, senso e misura”. A l'oest, un tigre, que al·legoritza la “presteza”; a l'est, un lleó que és símbol d’“ardimento”. Al sud o peus del príncep, apareix representat un elefant amb un castell o “forteza” al damunt, i la llegenda: “Elefante son e un castello porto per chargo; / non mi inzinocchio ne perdo vargo.” És a dir: ‘Sóc un elefant i porte per càrrega un castell; / no m’agenolle ni perd l’equilibri.’⁷⁰⁰⁰ La simbologia de l’elefant fortificat a la cartaginesa com a símbol de la fortalesa es remunta a l’antiga Roma. La idea de no agenollar-se l’elefant cal relacionar-la amb la difusió pels populars bestiaris medievals que els paquiderms mancaven d’articulacions a les cames.

Observem que als peus de la màquina zoomòrfica dissenyada pel rei d’Aragó per a la cavalcada al·legòrica del 1423, uns *catalani* habillats de turcs i d’homes salvatges defenen l’animal emblemàtic (la Fortalesa personificada) de l’atac d’uns cavallers-dimonis de la mateixa *nobiltà* napolitana, capitanetjats pel duc de Venosa, el gran senescal Sergianni Caracciolo. La rivalitat que aquest mantenia amb el rer Alfons i la traïció que comenté contra aquest tenen contestació literària en el *Curial*, en el personatge Frederico de Venosa, derrotat per Curial i els seus amics catalans en el torneig del Montferrat.⁷⁰⁰¹ El fet que l’elefant ja no torne a aparéixer per a res en la iconografia alfonsina amb posterioritat a aquesta traïció, que l’obligà a abandonar de moment Nàpols i tornar-se’n a la Península Ibèrica, fa que ens preguntem: ¿Havia pecat de supèrbia, el Trastàmara, en el primer intent d’assalt al tron napolità? Si és així, com Curial el llombard, mereixia també una segona oportunitat napolitana, després del “naufragi” que la Fortuna li administrà en la batalla de Ponça, l’estiu del 1435, i del purgatori bèl·lic dels anys 1435-1442. És una possibilitat de lectura al·legòrica de l’*orifany* de *Curial e Güelfa*, és clar, però no és la única. En qualsevol cas, l’elefant no era ja una divisa activa del rei quan s’escrigué en *Curial*. Això no obstat, sí que podria

⁶⁹⁹⁹ FIORE DE' LIBERI, *Flos Duellatorum. Manuale di arte del combattimento del XV secolo*, ed. a cura de Marco RUBBOLI i Luca CESARI, Il Cerchio (“Gli archi”), San Marino, 2005.

⁷⁰⁰⁰ *Vargo* pot traduir-se literalment, en dialecte venecià i ferrarès, per ‘pas’. Vegeu BOERIO, Giuseppe, *Dizionario del dialetto veneziano*, Tipogr. d’Andrea Santini e figlio, Venècia, 1829, p. 703, s. v. *vargo*.

⁷⁰⁰¹ Com veurem en el capítol II.3.7.

despertar certament el record de l'efímer triomf que precedí a la caiguda de l'elefant. Recordem, finalment, que l'escriptor insisteix, en el pròleg del llibre III, en avisar-nos que ens preparem a assistir a “la cayguda de de Curial.”

Raimbaut de Vaqueiras i el Montferrat

La cort montferratesa dels segles XII-XIII acollí nombrosos trobadors. Es relacionaren amb els marquesos aleràtics autors com Gaucelm Faidit, Pèire de la Mula, Pèire Vidal, Aimeric de Peguilhan, Albertet, Falquet de Romans i, sobretot, Raimbaut de Vaqueiras (*fl.* 1180-1205). Aquest últim fou fill d'un pobre cavaller anomenat Peirors: “fillz d'un paubre cavaillier de Proensa, del castel de Vaqueiras, que avia nom Peirors, qu'era tengut per mat.”⁷⁰⁰² En altres versions de la *vida* de Vaqueiras, el pare és presentat com un home quasi boig, però en altres es fa referència als progenitors com a pares “bos e savis”, com els de Curial, doncs. L'infant de la novel·la cavalleresca es presentat, així mateix, com el fill d'un “gentil home pobre”, però passa directament a servir el marquès del Montferrat. En canvi, el trobador troba col·locació abans com a joglar amb el seu senyor natural,⁷⁰⁰³ Guillem dels Baus (*des Baux*, en francès; *del Balzo*, en italià), príncep d'Aurenja (actual Orange, França) del 1182 al 1218. Aquesta etapa de joventut fa que se'l conega també amb el nom de Raimbaut *d'Aurenga* (en occità; *Aurenja* en català; *Oreng* en el roman de *La prise d'Oreng*⁷⁰⁰⁴).

Recordem, a tal efecte, tres qüestions d'interés: 1) Que el cavaller de la ficció cavalleresca catalana esdevé “príncep d'Oreng” a la fi del relat. 2) Que el principal llinatge baronial de Nàpols després de la casa reial era el dels Orsini-Del Balzo, que es reclamaven legítims successors a dit principat.⁷⁰⁰⁵ I 3) Que, l'any 1445, Ferran d'Aragó, hereu del tron napolità, contragué noces amb Isabella de Tàrent, l'hereva del patrimoni i

---

⁷⁰⁰² RIQUER, Martí de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Planeta, Barcelona, 1975, vol 1, p. 815.

⁷⁰⁰³ El castell de Vaqueiras (actual departament francès de Vaucluse) pertanyia als del Baus, senyors d'Aurenja, segons RIQUER, Martí de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Planeta, Barcelona, 1972, vol. 1, ps. 811-815.

⁷⁰⁰⁴ Que, com veurem en el capítol següent (II.1.4), dedicat a les fonts franceses, serví d'inspiració en alguns aspectes a l'anònim del *Curial*.

⁷⁰⁰⁵ El principat era part de l'Imperi Germànic, malgrat el seu enclavament dins el regne de França. El fet que l'autor presente el rei de França atorgant el títol a Curial és vist per BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Ambient internacional i cultura de cort en Curial e Güelfa: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011*, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 54) com un punt on l'autor “trenca puntualment la versemblança que son practicar l'anònim.” Podríem entendre-ho com una llicència poètica.

dels drets d'aquesta branca dels Del Balzo. Amb la qual cosa, no venia mal fixar-se en la vida d'un trobador relacionat amb l'escenari de la novel·la (el marquesat de Montferrat, segona meitat del segle XIII), però també amb algú com el duc de Calàbria, que podia ser el dedicatari de l'obra (entesa aquesta, doncs, com una celebració poètica del matrimoni fundacional del nou regne de Nàpols, destinat a separar-se, a la mort d'Alfons el Magnànim, de la Corona d'Aragó).⁷⁰⁰⁶

El crític montferratés Olimpio Musso crida l'atenció sobre el coneixement que l'autor del *Curial* tenia del marquesat llombard on situa bona part de l'acció de la novel·la, i també de la tradició literària d'aquell país. La *Vida* de Raimbaut explica: “E venc se'n [el jove cavaller trobador] en Monferrat, a miser lo marques Bonifaci. Et estet en sa cort lonc temps. E crec si de sen e d'armes e de trobar. Et enamoret-se de la serror del marques, que havia nom dompna Beatriz.” En realitat, no es tracta d'una germana, com s'afirma en la ressenya biogràfica provençal, sinó d'una filla homònima de Bonifacio I (marqués, 1192-1207).⁷⁰⁰⁷ Raimbaut canta les virtuts de la noble donzella montferratesa en *Kalenda maya*: “Tant gent comensa, / part totas gensa, / na Beatriz, e pren creissensa / vostra valensa (...)” Un segle després, Dante Alighieri escriurà sobre la seua Beatrice de la *Commedia*: “Tanto gentile e tanto onesta pare / la donna mia...” La coincidència lírica en aquest *incipit* i en el sentiment que mou ambdós poetes ha fet pensar a alguns crítics literaris que els versos de Raimbaut de Vaqueiras podrien haver ajudat a inspirar –si més no, onomàsticament– el personatge al·legòric sobre el qual versificà l'autor de la *Divina Comèdia*. Tot això, és clar, amb el permís de la Beatriu més coneguda i directament relacionada amb el poeta toscà: Beatrice Portinari. Potser l'autor del *Curial*, gran admirador de Dante i estudiós de la *Commedia* a través de *commenti* trescentescos, tinguera notícia d'aquesta possible coincidència. La seua Güelfa, a banda de ser també germana del marqués de Montferrat, és “gràcia prevenint” i té algunes coses en comú amb l'al·legòrica Beatrice dantesca.

Matilde Cortés, seguint les petges de Musso, sosté que els orígens pobres de Curial i el seu desplaçament a la cort del Montferrat troben un precedent clar en el cas de Raimbaut. La correlació biogràfica és continuada quan el donzell de la novel·la

---

⁷⁰⁰⁶ Sobre la simbologia de la novel·la –del tipus “manilla de brúfol”– que gira al voltant del príncep Ferran i de la casa Del Balzo, vegeu el capítol II.2.3.

⁷⁰⁰⁷ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (ps. 48-49, n. 13).

catalana s'enamora de la germana del marquès.⁷⁰⁰⁸ Es probable que l'escriptor haguera aprofitat la potencialitat literària d'aquesta biografia trobadoresca en concret per a idear l'esquema argumental del llibre III i situar l'acció al marquesat aleràmic. El trobador, que creix allí en virtut cavalleresca i art poètica, com Curial, patirà finalment l'enveja dels *lauzengiers* i no obtindrà el desitjat favor de la dama.⁷⁰⁰⁹

Precisa Martí de Riquer que el pobre cavaller passà per Gènova abans d'arribar al Montferrat, i que acompanyà Bonifaci I a una campanya de guerra a Sicília, conclòs en desembre del 1190. Allí fou adobat cavaller. Després d'una estada a Provença, se'n tornà al Montferrat (1197-1201), on oficià de poeta àulic i cavaller, a més d'amic i confident del marquès. L'any 1201, Raimbaut de Vaqueiras acompanyà el marquès a la IV croada, i l'última notícia que es té d'ell en vida és del 1205, estant a Salònica (Imperi Bizantí). Se suposa que moriria pels anys 1205-1207. Se li coneixen 26 composicions segures, 7 més de dubtosa atribució i una *Epístola èpica* adreçada en maig del 1205 al marquès.⁷⁰¹⁰ Aquesta lletra de composició mètrica (223 versos), “es considerada, con razón, uno de los monumentos poéticos más notables de la Edad Media.” El cavaller trobador demana al marquès una justa recompensa pel seu servei lleial, alhora que recorda amistats i gestes compartides en temps passats.⁷⁰¹¹ Els deu versos primers d'aquesta composició poden servir per a fer-nos-en una idea:

Valen marques, senhor de Monferrat,
a Dieu grazisc quar vos a tant onrat
que mais avetz conqués e mes e dat
c'om ses corona de la crestiandat;
e laus en Dieu quant tant m'a enansat
que bon senhor ai molt en vos trobat,
que m'avetz gent noyrit et adobat,

---

⁷⁰⁰⁸ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La infantesa de Curial i una font literària, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 413-424.

⁷⁰⁰⁹ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, *Curial e Güelfa* i la tradició trobadoresca, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 548-569 (p. 560).

⁷⁰¹⁰ RIQUER, M. de, *Los trovadores...*, vol. 1, ps. 811-814.

⁷⁰¹¹ Ibídem, vol. 1, p. 814. Vegeu també VAQUEIRAS, Rimbaut de – DI MONFERRATO, Bonifazio I, *Le epistole del trovatore Rambaldo de Vaqueiras al marchese Bonifazio I di Monferrato*, ed. a cura de G. del Noce, Sansoni, Florència, 1898.

e fait gran be e de bas aut pojat,
e de nien fait cavalier prezat,
grazit en cort e per donas lauzat.

Curial també troba al Montserrat un senyor gràcies al qual esdevé cavaller i obté honor, però aquest senyor no sembla tan atent amb els seus com el del poema provençal. El de la ficció catalana recorda a Curial “que en ma casa, de petit infant fins en aquesta edat, te est nodrit”; que “t’e amat molt e t’e avançat”, i que “de mi més favor, honor e profit has reebut” (*CeG* I.12). És com si s’estiguera capgirant el discurs agraït de l’epístola posant-lo en sentit contrari, en boca del senyor. També és curiós constatar que el marquès, al llarg de la novel·la, manifesta ineptituds i negligències que el rebaixen per davall del virtuós Curial. De tal manera que, si en el segle XIII era el cavaller el qui servia el marquès en la croada contra els infidels, ara serà el marquès el que se n’anirà a la croada desitjós de combatre als ordres del seu antic vailet.

L’*Epístola èpica*, que tan famós havia fet el d’Aurenja entre la classe cavalleresca d’Itàlia, circulava per la cort napolitana d’Alfons el Magnànim. Ho prova l’existència d’una còpia manuscrita conservada a Catània (Biblioteca Ventimilliana, ms. 94), relligada en companyia d’una transcripció de la *Dispensació de la senyora de Moxén* (del 1371). Aquest poema es relaciona amb els Maça de Liçana, senyors de Moixent, en regne de València. I hem de tenir en compte que el cap d’aquesta casa era Lluís Maça-Cornell, cortesà de Nàpols durant alguns anys; fill d’un famós Pero Maça, homenatjat en *Curial e Güelfa* a través del personatge de Pero Maça / Pero Cornell, i cunyat del gran camarlenc, Enyego d’Àvalos. D’altra banda, es constata la relació d’aquest camarlenc, durant els anys 1435-1447, amb la cort literària dels Saluzzo (Casale Monferrato).⁷⁰¹² Hem de tenir en compte que els comtes de Sangiorgio, un dels quals era company d’armes a Milà i amic d’Enyego d’Àvalos, eren vassalls dels marquesos de Saluzzo, tant en el segle XIII com en el XV, al Montserrat. I consta que, entre altres trobadors que acolliren a les seues terres en el segle XIII, es trobava Raimbaut de Vaqueiras.⁷⁰¹³ Se suposa, doncs, que per tradició familiar podrien haver heretat algun cançoner o algun exemplar amb les obres de tan famós trobador.

---

⁷⁰¹² Vegeu el capítol I.3.2.

⁷⁰¹³ GOUIRAN, Gérard, Chercher et faire fortune en Italie: Falquet de Romans sur les traces de Raimbaut de Vaqueiras, dins CLÉMENT, François – COMBES, Annie (eds.), *L’espace lyrique méditerranéen au Moyen Âge. Nouvelles approches*, Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa de Llenguadoc, 2006, ps. 19-36.

Així mateix, hem de tenir en compte que, en el mateix fons Ventimiglia de Catània on es troba l'obra de Vaqueiras, hi ha manuscrits amb ex-libris i armes heràldiques de referit D'Àvalos. Per exemple, el *Walter Burley*, ms. 40 de la mateixa Ventimilliana, que presenta una interessant intertextualitat amb el *Curial*.⁷⁰¹⁴ Aquest llibre de Burley fou copiat a Milà, durant l'estada de l'expatge del rei d'Aragó (1435-1440), quan pogué tenir ocasió de consultar allí un *Cançonier* provençal (datat pels anys 1301-1320) que es conserva en l'actualitat en la Biblioteca Ambrosiana de Milà (ms. R 71 sup). Conté 202 composicions, 11 de les quals són de Raimbaut de Vaqueiras, seleccionat especialment per la seu relació amb la Llombardia. Tot plegat fa pensar dues coses: que l'autor del *Curial* no viuria molt lluny d'Enyego d'Àvalos, si no era ell mateix, i que pogué fixar-se en Raimbaut per ser un trobador admirat entre els cortesans napolitans del rei d'Aragó interessats en la lírica provençal.

Un eco anecdòtic del *Roman de Jaufre*

Una obra occitana de referència, seguint una interessant indicació de Júlia Butinyà,⁷⁰¹⁵ seria l'anònim *Roman de Jaufre*, conegut a Catalunya (Barcelona, Institut Municipal d'Història, ms. B-109, primer quart del segle XIV) i molt popular a la Itàlia baixmedieval: tres del huit manuscrits conservats de l'obra procedeixen de contrades italianes. Es tracta d'un *roman* en vers occità, de matèria artúrica i de 10.596 octosíl·labs. Escrit a cap al 1230⁷⁰¹⁶ (abans es creia de la fi del segle XII), té per heroi Jaufre, fill de Doson (adaptació de Girflet, fill de Do, un dels cavallers de la Taula Redona). En el transcurs d'un seguit d'aventures, en les quals actua de cavaller errant i venjador justicier –com el *Curial* de la primera part del llibre II–, Jaufre penetra al castell de *Monbrun* (pertanyent als comtes d'Armanyac, a l'oest de Tolosa de Llenguadoc), on s'adorm. Allí s'enamora de la donzella Brunezentz i allibera el pare d'aquesta, presoner d'un pèrfid personatge, Taulat, al qual venç. En els versos 2616-2630 es fa un elogi d'un rei d'Aragó que la crítica moderna identifica amb Jaume I el

---

⁷⁰¹⁴ Com comprovarem més avant, en el capítol II.1.7.

⁷⁰¹⁵ BUTINYÀ, Júlia, De les fonts del *Curial e Güelfa* i del posat blasfemador del seu autor, dins *Revista de filologia romànica*, 9, Barcelona, 1992, ps. 181-189; EADEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 91-96.

⁷⁰¹⁶ Datació proposada per BRUNEL, Clovis (ed.), *Jaufré. Roman arthurien du XIIIe siècle en vers provençaux*, Société des anciens textes français, París, 1943, 2 vols.

Conqueridor⁷⁰¹⁷ (abans es creia dedicat a Alfons II el Cast), fill de Pere el Catòlic, el perdedor de la batalla de Muret (1213), que lligà Occitània a França.

L'aparició del topònim *Monbrun* (castell emblemàtic del comtat d'Armanyac, a la Gascunya) posà la professora Butinyà sobre la pista del Jaufre com a una de les fonts del *Curial*. Per bé que, potser més apropiadament, caldria parlar-ne com un vell record de lectura compartit amb els lectors. L'alliberament d'oprimits per Jaufre en els capítols III-VI, en efecte, troba un paral·lel en la novel·la del segle XV. En ambdues obres apareix de missatger un nan (episodi IV del *Jaufre*), encara que aquests solen compareixer en altres llibres de cavalleria artúrica. No obstant això, és cert que hi ha una connexió evident: Curial derrota huit cavallers que li ixen al camí, consecutivament, sortint d'un castell, episodi que recorda una anècdota del *Jaufre*.

En el *Curial*, el senyor de la fortalesa, admirat, diu que n'eren huit, però que “si fossen cent, un après d'altre faria de tots ço que d'aquests ha fet” (*CeG* II.8). Poc després entraran en escena el senyor de Monbrú, i un germà i un oncle d'aquests, que seran derrotats per l'aventurer llombard. En el text occità, els cavallers que surten consecutivament del castell de Monbrú són vençuts per Jaufre, que els espera al verger de la fortificació. El senescal del feu tem, doncs, el mateix que el senyor del castell que apareix en el *Curial*. En conseqüència, aconsella Brunesentz, senyora de Monbrú, que no hi envie més homes d'armes, perquè el foraster és tan brau i tan ardit, que els vencerà un rere l'altre (vv. 3530-3531): “E de totz aquelz de Monbrun / feratz altrestal, un e un.”⁷⁰¹⁸ En altres manuscrits, es lligen variants del tipus: “Car, da totz aquels de Monbrun, / uns es uns vos faria aital.”⁷⁰¹⁹ Considerant que aquesta primera part del llibre II del *Curial* –com és veurà més avant⁷⁰²⁰– està dedicada a escarnir satíricament uns personatges relacionables à *clef* amb la casa i el partit nobiliari dels Armanyac (senyors de Monbrú, enemics dels ducs de Borgonya, amics dels Anjou, antagonistes d'Alfons el Magnànim) va bé tenir en compte el paral·lel literari.

---

⁷⁰¹⁷ Com proposa, en concordança amb la dedicatòria a Jaume I, per ZINK, Michel (trad.), *Le roman de Jaufré*, dins *La légende arthurienne*, Robert Laffont (“Bouquins”), París, 1989, ps. 841-922.

⁷⁰¹⁸ Citat per BUTINYÀ, J., De les fonts del *Curial e Güelfa...*, p. 182.

⁷⁰¹⁹ LEE, Charmaine (ed.), *Jaufre*, Edició digital <www.riale.unina.it/jaufre-i.htm>, Biblioteca del Rerperitorio informatizzato dell'antica letteratura italiana (RIALC), Università di Napoli Federico II, Nàpols, 2000 (revisada el 2002); reed. per Carocci (“Biblioteca medievale”, 105), Roma, 2006.

⁷⁰²⁰ Us remetem al capítol II.3.8

El *Breviari d'amor* d'Ermengaud i l'astrologia

Per a entendre millor l'interés de l'escriptor de *Curial e Güelfa* per l'astrologia, cal tenir en compte que és un assumpte relacionable amb el seu admirat Dante i, més concretament, amb els versos 25-51 del cant XVI del *Purgatorio*. El poeta tracta del lliure albir i dels influxos astrals, de la mà de Marco Lombardo, un personatge històric medieval, mitificat per la literatura medieval italiana (*il Novellino*, Villani) com el perfecte curial: les “fonti letterarie”, segons Pietro Mazzamuto, “ne danno una concorde qualificazione sociale (quella del cortigiano) e insieme sottolineano le sue dote morali e intellettuali.” A més, era llombard, com Curial. El poeta l'elegí, sobretot, per ser una figura clau del “ghibellinismo laico”, que tractà d’“accordare fra loro guelfi e ghibellini (l'ideale di Dante),” i féu que “dall'oltretomba denunziasse la responsabilità della confusione dei due poteri sulla terra e agitasse l'ideale di una loro funzionale e feconda coesistenza.” Marco era un gibel·lí que –paradoxalment– servia un senyor güelf. La crítica literària dantesca considera Marco, “allora, personaggio storico e insieme autobiografico, come lo sono un po' tutti i personaggi della *Commedia*.”⁷⁰²¹

L'autor de la novel·la catalana compartia aquest ideal dantesc⁷⁰²² d'harmonitzar el poder temporal (Curial, Aragó) i l'espiritual (la Güelfa, Roma), utopia política que es veia més possible que mai des de la signatura de l'acord de Terracina (1443). Servit aquest paral·lelisme ideològic, cal precisar que Marco és qui, en la *Comèdia*, explica a Dante que els astres no condicionen el destí dels humans, ja que aquests gaudeixen del lliure albir. Dante li planteja una discussió sobre d'on provenen els mals i les confusions que afecten al món: alguns els atribueixen als astres; altres al lliure albir. No pot ser, emperò, que les influències astrològiques condicionen tots els comportaments humans, ja que, sent així, com advertia Boeci, no tindria sentit la distribució que fa la justícia divina de premis (salvació de l'ànima) i càstigs (condemnació eterna). Marco Lombardo (versos 52-81 del referit cant XVI) explica que els astres no poden influir del tot en

---

⁷⁰²¹ Vegeu MAZZAMUTO, Pietro, Marco Lombardo, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marco-lombardo_Enciclopedia-Dantesca/>

⁷⁰²² Com observava ja FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369, i com hem certificat a partir de l'anàlisi de símbols com l'estendard de les dues espases entrecruades, entre altres coses (vegeu el capítol II.2.3).

l'ànim dels homes, almenys no sobre la part racional (de naturalesa espiritual, creada per Déu) i en conseqüència, seguint la doctrina teològica de Tomàs d'Aquino, no poden condicionar les decisions dels homes. Déu ha creat la raó per a discernir el bé (la llum, el Paradís) del mal (la foscor, l'Infern) i tot aquell que duu una vida recta resisteix a la influència dels astres. La raó i la fe el porten al Paradís celestial.

El que farà l'autor del *Curial*, com veurem, és fer del seu Marco Lombardo particular (el cavaller llombard, tutelat pel planeta *Mart* i ajudat per sant *Marc*: el lleó de la Güelfa) la demostració efectiva que els astres condicionen (el fan superb i luxuriós, el desencaminen cap al vici de vegades...), però no determinen en absolut les seues decisions de reconduir la vida per “les vies mitjanes” aristotèliques; de “reconéixer-se” seguint el precepte dèlfic. La seua salvació del vici i de la perdició moral serà producte de l'estudi dels llibres, la racionalitat i la vida virtuosa d'un adult, que culmina amb el matrimoni. Tot allò que en Dante és mística i teologia (lliure albir, salvació de l'ànima, perspectiva anagògica), en el *Curial* serà esperit profà, arts liberals i filosofia de Bacus (*studia humanitatis*, virtut humanística, perspectiva mundana). Però, en el fons, la lliçó moral amb rerefons o debat astrològic, és deutora de Dante, interpretat pel comentarista predilecte de l'anònim, que és Benvenuto da Imola. Aquest, com veurem en tractar de les fonts italianes, explica que Marc és home virtuós, però afectat de vegades per un influx astral desestabilitzant: “*aliquis colericus qualis fuit hic Marcus, incitatur aliquando ad iram et furorem ex influentia Martis.*” Tanmateix, ell, com a cavaller prudent, sabrà temperar aquest influx inevitable: “*vir prudens temperabit coleram istam*”, seguint l'exemple heroic d'Hèrcules.⁷⁰²³

La lectura d'aquest comentari exegetíc connecta amb l'esperit del proemi del llibre II de *Curial e Güelfa*, del qual tractarem tot seguit S'ens adverteix que “Curial, en aquest segon libre... fonch un poch superbiós, car a aquest vici lo convidà Mars, com anvídes pusca ésser, per cortès e humil que lo jove home d'armes sia” que no incórrega en aquest defecte per influx astral. De manera que el cavaller “contra la sua pròpria calitat, devindrà un poch superbiós.” I això malgrat que es tracta d'un jove prudent, “que en les més coses serva honesta temperància.” La relació que Da Imola estableix entre Marco (< llatí *Marticus*, ‘consagrat a Mart’) i el planeta Mart crida l'atenció, sens dubte, de l'anònim de la novel·la catalana. En conseqüència, decideix introduir també

---

⁷⁰²³ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Purg.* XVI, 73-78.

els efectes psicològics de l'influx astral com a entrebancs que el jove haurà de superar “temperant-los” virtuosament, estudiant els clàssics antics i lluitant contra si mateix. L'associació Mart-Marc li serveix també d'inspiració per a dissenyar les armes heràldiques del lleó de la Güelfa (símbol de l'evangelista Marc en el *tetramorfos*), parlar d'un altar de sant Marc, d'un combat el dia de sant Marc, de la llança d'Aquil·les i l'espasa d'Hèctor que Mart promet donar a Curial, etcètera.⁷⁰²⁴

* * *

Feta aquesta introducció a la connexió dantesca, que crèiem imprescindible, tractarem ara de situar en el context cultural de l'època l'interés de l'autor per la ciència astrològica. En primer lloc, cal advertir que el repertori de referències astronòmiques i astrològiques que adorna algun dels excursos mitològics del *Curial*, així com el pròleg del llibre II, respon a la combinació de notes preses de diferents manuals. És possible que l'autor tinguera d'antuvi interès en el tema, o posseïra alguns llibres d'astronomia (confosa llavors amb l'astrologia), com els que circulaven a la cort de Nàpols en el cercle dels Guevara-D'Àvalos, fills i fillastres d'un supersticiós gran conestable de Castella. A Ruy López Dávalos, “plaziale mucho oír a estrólogos”, segons la ressenya biogràfica de Fernán Pérez de Guzmán.⁷⁰²⁵ Els seus fills, patges de la cort valenciana del rei Alfons, freqüentada per un Enric de Villena també aficionat als astres, mostraren afició per aquesta *sciència*. L'astronomia era, de fet, l'art més pròxima a Bacus en la desfilada onírica que representa l'autor de *Curial e Güelfa*.

En Itàlia, molt més que a la Península Ibèrica, estava ben vist que els prínceps s'interessaren per l'astronomia (moviments dels astres) i l'astrologia (efectes irradiants). Aquest interès científic era tolerable i, fins i tot, aconsellable, però sense sobrepassar els límits de la raó. Era mal vist, per exemple, arribar a l'extrem d'un Filippo Maria Visconti, duc de Milà, que, segons les cròniques, fou molt supersticiós i amic de prediccions dels astrònoms palatins. Com constata Jacob Burckhardt, els humanistes el criticaven en els seus escrits perquè “credendo cioè all'influsso dei planeti e ad una cieca fatalità e inginocchiandosi tuttavia a tutti i santi protettori, leggendo antichi scrittori e romanzi francesi della cavalleria”, donava mal exemple.⁷⁰²⁶ També era mal vist pels humanistes, doncs, llegir llibres de cavalleria artúrica medieval, farcits de

---

⁷⁰²⁴ Per al simbolisme del lleó, sant Marc, etc., vegeu el capítol II.2.3.

⁷⁰²⁵ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas* [1450-1455], ed. a cura de R. B. TATE, Tàmesis, Londres, 1965, p. 31.

⁷⁰²⁶ BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), p. 39.

“mentides” (faules fantasioses i monstres) i de maquinacions amorals. No era el cas de *Curial e Güelfa*, que, en cas d’haver-se divulgat entre els ambients de l’humanisme italià, haguera sigut acceptat com a història digna de ser llegida.

Conta Pier Candido Decembrio en la seua biografia del duc (1447) que concedia massa crèdit als pronòstics dels astròlegs, i tenia en compte l’opinió d’aquests en cada iniciativa política que empenia: una guerra, una pau, un viatge, una recepció, etc. Fins al punt que “abbia finito col convincersi che tutto succedeva per destino.”⁷⁰²⁷ En la tardor del 1435, féu esperar Alfons el Magnànim del 15 al 25 de setembre abans de rebre’l en la seua presència –sobre romandre ambdós al mateix castell de Porta Giove– perquè els seus astròlegs així li ho havien aconsellat. Ho comentaven poc després els mercaders catalans de Pisa als consellers de Barcelona, per via epistolar: el duc de Milà “viu en lo món per cors de strologia e fent tots sos fets segons co[r]s de aquella.”⁷⁰²⁸ L’interés pels astres del Visconti s’estenia també a l’astronomia pròpiament dita: a la biblioteca del castell de Pavia tenia un rellotge amb automatismes, “opera quasi divina”, on es representava el moviment dels set planetes.⁷⁰²⁹ En un inventari notarial del 1488 apareix descrit com: “*horologium unum magnum cum theoricis septem planetarum, cum spera, cum ymaginibus et cum cosmographia.*”⁷⁰³⁰ Algú com Enyego d’Àvalos que haguera viscut a la cort de Milà durant anys (1435-1447, amb algunes interrupcions), si mostrava ja algun interès pels astres (la seua biblioteca demostra que sí), podria haver reforçat aquest interès, un tant esnob, al costat de tant d’astròleg. I podria tenir en ment, fins i tot, la mateixa al·legoria musical de l’harmonia universal que tant agradava recordar a l’autor del *Curial*: “Nós [les Muses] convertim les filles de Piereus en piques e ·stam entorn al déu Apol·lo, e ell per amor temprà la viola de set cordes, e, enamorat, canta molt suaument e dolça, temprant l’armonia de les set planetes.” (*CeG* III.27); imatge que connecta literàriament amb Dante (*Parad.* I, 13-15).⁷⁰³¹

Alfons el Magnànim era home molt devot, però no gens supersticiós en matèria de zodíacs, en franc contrast amb el seu principal aliat italià. Així ho pogué constatar Enea

---

⁷⁰²⁷ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l’italià i ed. a cura d’Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, ps. 123-124.

⁷⁰²⁸ CAMÓS CABRUJA, Luis, *Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53, doc. 4 (p. 34).

⁷⁰²⁹ DECEMBRIO, P. C., *Vita di Filippo...*, p. 124.

⁷⁰³⁰ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, *La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490*, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (p. 22).

⁷⁰³¹ I amb les *Saturnals* de Macrobi i la mitografia de Fulgenci, seguits pel comentarista dantesco Benvenuto da Imola, com comprovarem en el capítol II.1.6.

Silvio Piccolomini, humanista que el serví algun temps a Nàpols abans de ser papa amb el nom de Pius II. S'estranyà perquè, a diferència d'altres prínceps, italians, l'interès per l'astrologia del rei d'Aragó era nul.⁷⁰³² No era rar, això, si tenim en compte que, a diferència d'Itàlia, a la Península Ibèrica estava molt vist que un noble o un monarca prestara atenció a aquesta ciència, molt menyspreada en àmbit cortès.⁷⁰³³ Heus ací un motiu més, en conseqüència, per a descartar-lo com a dedicatari de l'anònima novel·la cavalleresca. Ara bé, que el rei no s'interessara pels efectes dels astres no lleva que sí que ho feren els magnats del seu entorn immediat; en particular, els germans Guevara-D'Àvalos. Pensem que a l'Escorial es conserva un tractat d'astronomia de Claudi Ptolomeu procedent de la biblioteca d'Alfons d'Àvalos, germà d'Enyego. O que a París es conserva un exemplar del *De iudiciis astrorum liber* d'Hermes Trimegist, que pertangué al gran senescal Enyego de Guevara, juntament amb un exemplar del *Centumloquium* atribuït a espúriament a l'astrònom Claudi Ptolemeu.⁷⁰³⁴ D'aquesta compilació d'aforismes prové, amb el número 5, la sentència *Vir sapiens dominabitur astris*, que es faria popular gràcies a les medalles del rei Alfons dissenyades a Nàpols per Pisanello sota supervisió del camarlenc D'Àvalos.

En la biblioteca del mateix Enyego d'Àvalos, existien diversos còdexs d'aquesta matèria: l'obra astronòmica de Ptolemeu; un tractat d'astrologia titulat *Labor a Iusti*, de difícil identificació;⁷⁰³⁵ les *Tavole* astronòmiques de Giovanni di Montereio, i la compilació de textos astrològics (*Cosmodystychia*) de Francesco Prescenio Negro.⁷⁰³⁶ Els humanistes de la cort napolitana complaien els cortesans interessats en la matèria elaborant-los cartes astrals.⁷⁰³⁷ Per exemple, quan nasqué el nét primogènit del susdit Enyego, Giovanni Pontano, com a coneixedor acreditat de la ciència dels astres, elaborà

⁷⁰³² RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 383.

⁷⁰³³ Només cal llegir el despectiu tractament que reben per part de PÉREZ DE GUZMÁN, F., *Generaciones y semblanzas...*, *op. cit.*, els pocs nobles, com Enric de Villena o Ruy López Dávalos, que s'interessaven per l'astrologia.

⁷⁰³⁴ Vegeu el capítol I.3.5.

⁷⁰³⁵ Especulem sobre la possibilitat que fóra algun comentari de la coneguda representació pictòrica que Giusto de' Menabuoni realitzà al baptisteri de Pàdua (1375-1378), en la qual es representava la creació de l'Univers, les constel·lacions i la huitena esfera. Vegeu FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Laura, La octava esfera de las estrellas fijas, dins *Revista digital de iconografía medieval*, vol. 2, núm. 3, Madrid, 2010, ps. 41-51.

⁷⁰³⁶ Us tornem a remetre, per a inventaris de biblioteca, al capítol I.3.5.

⁷⁰³⁷ També eren molt populars l'astronomia i l'astrologia a la Florència de l'Acadèmia platònica instituïda el 1459 i de Marsilio Ficino. Ja ho advertia BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), ps. 470-504 (sobretot, la p. 478).

un dictamen, recordat per un altre humanista, Paolo Giovio: “Hebbe nella natività sua circa il mezzo del cielo Marte, con dritto corso posto in casa sua, e acciò che più facilmente s’acquistassero le vittorie, mitigato co’ raggi salutari di Giove: onde il Pontano, oltre la lode dell’eloquenza peritissimo ancora della scienza delle stelle, veduta la natività sua, promise vittorie et lictissimi trionfi al fanciullo.”⁷⁰³⁸ L’interés del gran camarlenc d’Alfons el Magnànim pel firmament estel·lat es projecta en l’art i l’emblemàtica. Quan Pisanello dissenyà per a ell una medalla com les que acabada de tallar i fondre per a Alfons el Magnànim, elegí com a divisa un escut simplificat d’Àguiles, on destaca el cel nocturn ple d’estrelles.⁷⁰³⁹ Es volia representar que l’heroi grec de la *Ilíada* d’Homer havia sigut un “gran filòsof e astròlech” (CeG III.31); no perquè ho diga el poeta, sinó perquè així *ho desitjaven* –unànimement?– l’autor de la novel·la cavalleresca anònima i el mecenes de la medalla humanística.

Pensem que la Itàlia del segle XV se situava a l’avantguarda dels estudis astrològics, els quals experimentaren un gran impuls a tota Europa (encara que ens pugua semblar paradoxal, des d’una moderna posició científista) arran de l’humanisme. Des d’Itàlia, es difongué a altres països el *Libro conplido de los judizios*, del qual tractarem tot seguit, que servia de manual astrològic. A Castella, no fou fins al 1460 que es creà la càtedra d’Astrologia a la universitat de Salamanca. Existien altres càtedres a Bolonya i Cracòvia, i promte se’n fundarien en altres universitats europees.⁷⁰⁴⁰

Pel que fa a l’autor de *Curial e Güelfa*, deixa a entendre al llarg de l’obra que l’astronomia o astrologia forma part del seu variat univers d’interessos o, més aviat, de curiositats *científiques*. El vessant “judiciari” de la ciència astronòmica és tan digne d’estudi per a ell com el de l’astronomia pròpiament considerada. A banda de les múltiples referències als astres, estels i planetes, relacionant-los de vegades amb el discurs mitològic, notem la importància que s’atorga a l’influx astral, tan destacat en el pròleg del llibre II. L’autor no dubta a l’hora d’usar innovadores metàfores astronòmiques (“Curial se era tant *eclipsat*, que ja ·l·reputàvan per mort”, CeG I.36). El mateix cavaller protagonista de l’obra no és cap astrònom o astròleg –el seu ofici militar no ho requereix–, però com a “home científich e qui nulls temps lexava l’estudi” (CeG III.24), durant la “vigília del estudi” (CeG III.78) aprofita alguns moments, de manera

---

⁷⁰³⁸ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l’italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, p. 8.

⁷⁰³⁹ D’aquesta medalla, i de la relació iconogràfica amb el Curial, ens hem ocupat en el capítol I.3.4.

⁷⁰⁴⁰ ABEN RAGEL, Alí, *El libro conplido en los iudizios de las estrellas (partes 1 a 5)*, ed. a cura de Carmen ORDÓÑEZ, Índigo, Barcelona, 1997, p. 13.

quotidiana, per a observar directament els astres: “Yo mir sovén en los cels, e en lo terc contemple...” (*CeG* I.22). Un dels seus models heroics a seguir és el d’Aquil·les, personatge que l’escriptor s’afanya a titular “gran philòsof e astròlech” (*CeG* III.31). D’on prové aquest curiós qualificatiu? Doncs, de fonts italianes.

Els coneixements astrològics del protagonista de la *Ilíada* es fonamenten en les *Genealogie deorum gentilium* (ll. XII, cap. 52), on Giovanni Boccaccio afirma que el centaure Quiró, entre altres coneixements que transmeté a Aquil·les, li ensenyà astrologia: “*Hunc Chyron astrologiam docuit.*”⁷⁰⁴¹ No obstant això, com observarem en tractar de Da Imola com a complement de les *Històries troianes* per a la caracterització Aquil·les en el *Curial*,⁷⁰⁴² l’expressió literalment calcada, “*magnus philosophus et astrologus*”, es pot relacionar amb un comentari dantesc del referit autor. Es tracta del cant XIII del *Paradiso*, vv. 121-123, on Dante critica els aficionats a distintes ciències, perquè no acaben d’aprofundir en cap i cometen errors. Da Imola posa l’exemple d’un gran filòsof i astròleg que es vanagloriava de ser molt savi, i pretenia exposar Valeri Màxim sense dominar ni la filosofia ni l’astrologia ni res.⁷⁰⁴³ La crítica seria integrada així per l’autor del *Curial* en una descripció caricaturesca d’Aquil·les, que en realitat no és sinó un autoretrat humorísticament acabat del mateix autor de la novel·la. De fet, l’escriptor ja havia qualificat poc abans de “gran philòsof e astròlech” (*CeG* III.15) el mag *Neptanabo*, que, segons una dubtosa font novel·lesca, hauria seduït la mare d’Alexandre el Gran i l’hauria procreat. El capítol on apareix aquest astròleg antic, però és una sàtira a l’estil de les de Llucià de Samòsata,⁷⁰⁴⁴ on la Fortuna llança imprecacions contra Juno teixides d’imprecisions i de disbarats mitològics. No és pot considerar ací un elogi, la titulació que rep Nectanabus, però sí en la caracterització d’Aquil·les com a model cavalleresc a seguir: home d’armes i de llibres, astròleg amateur.

No pensem, doncs, que l’autor de *Curial* poguera saber més astronomia que la que un home d’armes antic, com Aquil·les, podia haver adquirit del centaure Quiró. De fet, l’escriptor obté el canemàs erudit dels excursos astrològics d’una font d’informació no específica, sinó enciclopèdica, com és l’occità *Breviari d’amor* (ca. 1288-1292) del

---

⁷⁰⁴¹ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁰⁴² Vegeu el capítol II.1.5.

⁷⁰⁴³ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁷⁰⁴⁴ Els diàlegs de Llucià de Samòsata formaven part també de la biblioteca davaliana (capítol I.3.5).

jurista franciscà i trobador de Besers, Matfre Ermengaud (+1321).⁷⁰⁴⁵ Es tracta d'una obra molt ambiciosa. En mots de Sara Kay: "one of the most ambitious vernacular encyclopaedias of the Middle Ages".⁷⁰⁴⁶ Observem algunes possibles connexions entre les descripcions astrològiques d'aquesta obra i la novel·la cavalleresca:

Mart, en *Curial e Güelfa*, llibre II, proemi

...Mars, lo qual, segons la opinió antiga e poètiques fi ccions, fonch déu de batalles. Aquest Mars és planeta calt, e és-li atribuïda una virtut: que tota cosa a ell noyble foragita. Mars, de sa pròpria natura, importa guerra, batalles, escàndels, falsedats, furts, secrets; importa granesa e valor d'ànimo, e fa empendre coses terribles de batalles; dóna franquesa e virtut a sostenir les nafres; dóna tempre, e força, e leugeria de cors, e liberalitat, e cavalleria; importa muller. Fa lo seu cors en dos anys, e està en cascun signe sexanta jorns. La sua casa és en lo signe de Leó; dejús d'ell és lo signe de Escurpí e de Àries, e regna en lo signe d'Escurpí. És de sa natura calt e sech, e és de color roja e resplendent, e ha un poch de negror. Tempera Jovis e Venus la sua malícia; los seus effectes són calts, e de sa natura produeix luxúria, encara que lo signe de Leó a açò ·l conforta; e, segons Macrobi, la sua pròpria color és de foch, e la sua natura tota és enemigable e superba.

Mart en el *Breviari d'amor* (vv. 4190-4216)

Lo terss planetas dichenden / es Mars, le quals naturalment es secz et es de grant calor, / e per sso dizon li auctor / qu'ell nos tramet empresios / qu-ens fan leus, movens, coratgos, / e per la gran calor sia / gran colera nos envia, / per la qual hom cocep ira, / e vengansa mout dezira, / e volontiers se baralla, / don se ditz dieus de batalha, / quar cell en cui senhoreja / trop volontiers se peleja, / e vermella vestidura / deu mais amar per natura / et artz on focs fassa mestiers, / cum de fabres e de forniers. / Mas del soleilh gran calor pren /quar estai press de lui junhen; / mas Jupiter, quar es tempratz, / li tempra fort sas qualitatz. / Del Mars especials maizos / es l'Aretz e l'Escorpios; / en quascu dels signes estai / xl. jorns complitz e mai / un'ora, don compligs son cors / en .ii. anys, segons los auctors.⁷⁰⁴⁷

loci comuni

déu de batalles	dieus de batalha
planeta calt	de grant calor
importa guerra, batalles	e volontiers se baralla... trop volontiers se peleja
dóna tempre, e força, e laugeria de cors	tramet empresios qu-ens fan leus, movens, coratgos
fa lo seu cors en dos anys	don compligs son cors en .ii. anys
e està en cascun signe sexanta jorns	en quascu dels signes estai .xl. jorns

⁷⁰⁴⁵ ERMENGAUD, Matfre, *Le Breviari d'Amor de Matfre Ermengaud. Tome II (1-8880)*, ed. a cura de Peter T. RICKETTS, Westfield College ("Association Internationale d'Études Occitanes", 4), Londres, 1989. Sobre l'autor, vegeu PADEN, William D., Review of "Le Breviari d'amor" de Matfre Ermengaud, vol. V, ed. Peter T. RICKETTS, dins *Romance Philology*, 37-1, Londres, agost 1983, ps. 104-109.

⁷⁰⁴⁶ KAY, Sara, Grafting the Knowledge Community: The Purposes of Verse in the *Breviari d'amor* of Matfre Ermengaud, dins *Neophilologus*, 91-3, 2007, ps. 361-373 (p. 362).

⁷⁰⁴⁷ En MACROBIO, Ambrosio Teodosio, *Comentario al 'Sueño de Escipión' de Cicerón*, trad. i ed. a cura de Fernando NAVARRO ANTOLÍN, Gredos ("Biblioteca clásica Gredos", 351), Madrid, 2006, p. 398 (I, xi, 7) llegim que "el año de Marte equivale casi a dos años solares, pues tanto tiempo requiere para completar su revolución en torno al cielo." En realitat, la translació es completa en 687 dies terraquis.

és de color roja
tempera Jovis... la sua malícia
del Mars especials maizos es l'Àretz e l'Escorpios

vermelha vestiduda.
mas Jupiter li tempra fort sas qualitat
dejús d'ell és lo signe de Escurpí e de Àries

Venus, en *Curial e Güelfa*, llibre III, capítol 17

Aquest planeta, de sa natura importa dolçura, és amigable, aporta amor, alegria, guany; tempra la malícia del combatent Mars: està en cascun signe vint-e-nou jorns. Segons Tholomeu, és calt e humit;⁷⁰⁴⁸ estan-li desota Taurus e Libra, e regna en Piscis, e la sua casa és en Virgo; va alguna volta davant lo sol, e alguna volta lo segueix; e tant lo té a prop, que nulls temps se lunya d'ell, e conforta lo sol en la sua natura. És ardent e calt; tota luxúria e voluptat prenen principi d'ell; fa lo seu cors en trecents quaranta-e-vuyt jorns, e toca per mesura dues parts del Zodiach; fa l'ome namorat, vigil e sol-lícit; e, segons he dit, en la sua nativitat hach nom Venus. És apellada Diana, per los pobles, quant apareix los matins en orient (...). És apellada Èsperus quant apareix al vespre, davant lo sol.

Mart en el *Breviari d'amor* (vv. 4367-4418)

Le quins planetas dichenden / es digz Venus propriamen, / que vol dire luxuria / per natural vigor sia, / quar el es, en sas calitat, / cautz et humitz e ben tempratz / don; per la sua natura, / en terrenal creatura / trameten ses empresios, / nos fai esser luxurios, / e-ns dona vigor natural / e-ns fai seguir delieg carnal / (...) / Et digz aquestz planetas / Lugartz quan es en orien /, Vesper quan es en occiden. / Al soleilh fai companhia / et es, sus l'albor del dia, / totas vetz, a-l soleilh denan, / e detrass a-l soleilh colgan. / (...) / Li signe dui on fai maizo / le Taurus e la Balansa so; / en quascu dels signes estai / vint e .ix. jorns no mens ni mai, / e per totz ha complitz sos torns / en .cccxlviij. jorns.

loci comuni

tempra la malícia	e ben tempratz don
està en cascun signe vint-e-nou jorns	en quascu dels signes estai vint e .ix. jorns
és calt e humit	es... cautz et humitz
estan-li desota Taurus e Libra	li signe dui on fai maizo le Taurus e la Balansa so
va alguna volta davant lo sol, e alguna volta lo segueix	totas vetz, a-l soleilh denan, e detrass a-l soleilh colgan
tota luxúria e voluptat prenen principi d'ell	nos fai esser luxurios... e-ns fai seguir delieg carnal
fa lo seu cors en trecents quaranta-e-vuyt jorns	e per totz ha complitz sos torns en .cccxlviij. jorns
és apellada Diana, per los pobles, quant apareix los matins en orient	Et digz aquestz planetas Lugartz quan es en orien
és apellada Èsperus quan apareix al vespre	Vesper quan és en occiden

⁷⁰⁴⁸ Hem alterat ací els signes de puntuació de l'edició de Ferrando (2007), que seguim, per entendre – com més avall ho aclarim– que no són els 29 jorns allò que s'atribueix a Ptolemeu, sinó les propietats del planeta que vénen a continuació.

Venus, en *Curial e Güelfa*, llibre III, capítol 22

Jovis (...) és planeta molt plasant, enemich de pravitat e amich de pau, rey e senyor de justícia, font de veritat e de dretura; amigable e virtuós, tempra la ferocitat de Mars e de Saturno.

Mart en el *Breviari d'amor* (vv. 4162-4167)

Jupiters, segons planetas, / es mout benignes e mout sas, / et ab mout bonas qualitat, / cautz et humitz e ben tempratz, / don restrenh mout la gran frejor / del Saturni ab sa calor (...).

loci comuni

molt plasant

mout benignes

tempra

e ben tempratz

la gran ferocitat... de Saturno

la gran frejor del Saturni

El tractament que l'anònim del *Curial* fa ací de les fonts originals, a l'hora de reutilitzar-les per al seu projecte, és el mateix que retrobem en el pròleg del llibre III. Generalment, treballa sobre l'estructura argumental d'una font bàsica, que en el proemi II és el *Breviari* i en III un Fulgenci llegit per Benvenuto da Imola. És a dir, que confia en una font d'erudició tan enciclopèdica o “de consulta” com puga ser Ermengaud. Aquesta font primordial és fragmentada en paràgrafs o frases, entre les quals s'intercalen aportacions procedents d'altres manuals i alguna postil·la –ben poques, per cert– afegides a criteri de l'autor, a manera d'incisos irònics.⁷⁰⁴⁹ Les frases procedents de la font original, regularment, són sotmeses a un tractament de *celatio*, perquè no es revela l'obra de consulta directa (cosa que l'escriptor aprén d'Enric de Villena), sinó la font d'*auctoritas* antiga. Per exemple, s'hi explicita Fulgenci o Valeri Màxim, en lloc de remetre a Da Imola o Pietro Alighieri, respectivament, que són els llibres d'on s'ha plagiat la informació mitogràfica o la sentència moral.

En algun cas –i això s'observa nítidament en el proemi II.0–, les frases preses de la font a treballar i se suposa que anotades en alguna quartilla, són sotmeses a una operació de dissimulació. És a dir, que són introduïdes desordenadament en el text de la novel·la, o traduïdes del llatí al català *ad sententiam*, i no *de verbo ad verbum*, a fi de camuflar l'elocució de l'original. I aquest tractament no sols s'aplica a materials erudits, sinó també a frases senceres del *Decameró* o als nombrosos recursos expressius manllevats de Boccaccio. Segueix en això l'anònim, també, les passes del “mestre” de

---

⁷⁰⁴⁹ Vegeu el capítol II.1.6, on tractem de la utilització recurrent dels comentaristes de la *Commedia* de Dante com a calaix de sastre mitogràfic i sapiencial.

cavallers *científics* que fou Villena⁷⁰⁵⁰ i les recomanacions de Petrarca, que aconsellava reproduir citacions d'autoritat, no literalment plagiades, sinó reproduïdes amb una redacció pròxima. En conseqüència l'elocució resultant s'assemblarà al text original, no com dos gotes d'aigua, sinó com podia semblar-se un fill a son pare.⁷⁰⁵¹ El seu tractament de fonts funciona a la inversa que el dels comentaristes italians del Trescents, tan consultats pel mateix escriptor. La tasca d'aquests exegetes i glossadors consistia a desmuntar peça a peça el que Villena denominava la *textual texedura* dels textos literaris: un conjunt estratigràfic de *lectiones* que transmetia un text poètic o “guarnit”. Les obres literàries, com la *Comèdia*, eren desmuntades a peces, analitzades, glossades i explicades als profans o als alumnes de retòrica. La labor literària de l'autor del *Curial* va en la direcció contrària. Consisteix a construir una nova *texedura* de missatges subjacents a la lectura literal (bromes, al·legories, moralitats, onomàstica à *clef*, etc.) a partir d'una matèria primera extreta de diverses fonts, no importa si eren enciclopèdiques o clàssiques. És com si realitzara un treball d'exquisida marqueteria fraseològica, però envernissat per la seua manera d'escriure, que no deixa de ser, malgrat tot, concisa i clara en l'exposició (amb comptades excepcions, com la del proemi II.0, on el comunicat astrològic roman una mica confús).

Lo breviar d'amor, l'obra que serveix d'orientació astrològica bàsica a l'autor del *Curial*, és un extens poema didàctic, de 35.600 octosíl·labs, que imita l'*Speculum naturale* del dominicà Vincent de Beauvais, sota tutela del qual s'educaren els fills del rei Lluís IX de França. El resultat és una miscel·lània de textos sapiencials, extrets de les més diverses obres, que tingué èxit a Occitània i altres països per estar escrit en llengua vulgar. Existí una traducció en prosa catalana (del segle XIV) que, com documenta Stefano Cingolani, fou “una de les obres més llegides de tota la literatura catalana en vulgar dels segles XIV i XV.” L'any 1414, l'infant Alfons de Trastàmara (futur Alfons V el Magnànim) s'interessà per l'obra per a tenir-la a disposició a la cort. S'havia assabentat que el noble valencià Olf de Pròixida, senyor de Llutxent, disposava d'un exemplar del Matfre en “lemosí” i “en vers”, és a dir, en la versió original del mestre

---

⁷⁰⁵⁰ Els procediments de Villena per a plagiar l'obra de comentaristes italians són cada vegada millor coneguts, gràcies a treballs com el de CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules de Villena y la Fiorita de Guido da Pisa*, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396.

⁷⁰⁵¹ Us remetem al mateix capítol, on tractem de la relació de l'autor amb obres de Francesco Petrarca.

occità.⁷⁰⁵² Per aquells anys, s'educava a la cort del primogènit d'Aragó un jove patge molt interessat en literatura i ciència, com era Íñigo López de Mendoza, futur marquès de Santillana. Quan aquest cavaller se'n passà a Castella i començà a adquirir tota mena de llibres, no en tenia pràcticament cap en provençal, segons Schiff, però sí que s'interessà per posseir un exemplar d'aquesta obra: “dans sa bibliothèque nous ne troverons qu'un volume provençal: le *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud.”⁷⁰⁵³ Com ja hem constatat en altre lloc, Santillana i l'anònim del *Curial* tenien moltes coses en comú: ambdós eren deixebles de Villena; amants de la literatura clàssica i la divulgació erudita en llengua vulgar, i estudiosos de diferents ciències. També sembla, a la vista de les connexions intertextuals entre el *Breviari* i el *Curial*, que s'havien educat en un ambient on l'obra de Matfre Ermengaud seria molt consultada.

Quan la cort d'Alfons el Magnànim passà de la Península Ibèrica a la Península Itàlica, alguns cortesans pogueren haver-se endut amb ells algun exemplar del *Breviari*, que podria haver servit a l'autor del *Curial* per a documentar-se, de Nàpols estant. La suposició es transforma en hipòtesi versemblant quan comprovem que Pietro di Guevara, fill del gran senescal i nebot i pupil d'Enyego d'Àvalos,⁷⁰⁵⁴ posseïa –per a la seua formació?– d'un exemplar del *Breviari d'amor*. No es tracta, però, del text occità original, sinó de la traducció en prosa catalana. La còpia del còdex la realitzà un tal Miquel (“escrit de mà d'en Miquell”), el 18 de març del 1400. Ignorem en quina data passaria a mans de D'Àvalos o de Guevara, però és ben provable que fóra un dels molts llibres que portaren de la cort de València a Sicília, i després a Gaeta i a Nàpols, seguint l'itinerari del senyor al qual servien: Alfons el Magnànim. En l'actualitat, aquest manuscrit català –relacionable, com altres fonts del *Curial*, amb D'Àvalos– es custodia a la Biblioteca Nacional de França (París), ms. Esp. 205.⁷⁰⁵⁵ La versió que presenta aquest text, en català oriental, difereix molt poc de l'occitana:

---

⁷⁰⁵² CINGOLANI, Stefano M., “Nos, en leýr tales libros, trobemos plazer e recreation”. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127 (ps. 57-62).

⁷⁰⁵³ SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. LXXIII i 383-384.

⁷⁰⁵⁴ Vegeu MARCHESANI, Luigi, *Storia di Vasto, città in Abruzzo Citeriore*, Osservatore Medico, Nàpols, 1838, ps. 28-29; STORTI, Francesco, *L'esercito napoletano nella seconda metà del Quattrocento*, Centro universitario per la storia delle città campane nel medioevo – Laveglia editore (“Quaderni”, 5), Salerno, 2007, ps. 150 i 161.

⁷⁰⁵⁵ Hi ha a Madrid, també, un manuscrit català d'aquesta època, amb preferències dialectals valencianes, publicat com: ERMENGAUD, *Matfré, Breviari d'amor. Manuscrito valenciano del siglo XV (Biblioteca Nacional de Madrid)*, ed. a cura d'Antoni FERRANDO, Vicent García Editores, València, 1980.

Breviari d'Amor en català (BNF, mss.. Esp. 205), procedent de Nàpols

Mart (f. 44v)

La tersa planeta en dexandent és apellade la Mars, lo qual naturalment és secha e de gran calor. E per so dien los actors que aquesta pleneta nos tramet movibla cor e lauger. E, per la gran calor sua, nos envia còlera, per la qual consep hom hira e baralla, e dezige hom molt vengansa. E per so antiguament se appellava aquest Martz déus de batalla, con aquell qui aquesta pleneta senyoreja volenters sa baralla es combat o fa semblants feenas. Aquest qui nex en aquest signa, segons natura se deu altar de vesteduras vermelhas asson vestir més que d'altre color. E deu-se altar de mester en què aja foch més que d'altra. Aquesta planeta qui a nom Mars pren gran calor del sol, car està-li prop e viu ab ell. Mas la planeta del Júpiter, qu'és fort temprad, li tempra molt la sua calitat. Aquesta planeta de Martz se atura especialment en lo signa del Aret e del Escorpió. E en caschuna dels signes està ·XL· jorns complits, e més ·I· hora. E à conplit son cors en dos anys, segons actors dien.

Venus (fs. 44v-45r)

La quinta planeta en dexandent és appallade Venus, qui pròpiament es vol dir luxòria, per la sua natural vigor, car és homit e ben temperat. E per la sua natura tramet les obres a les creatures per que·ns fa ésser luxuriosos, e·ns dóna natural vigor e·ns fa seguir los delits carnals (...). E aquesta planeta es dit Luart con és en Orient. E con és en Occident, Vespra. E ffa companyia ab lo sol. E sus en l'alba del dia és devant lo sol. E con lo sol se pon, és li detràs (...). Los signes en què aquesta planeta habita e està més que en altres són del Taur e del Pezayra. E en cascuns dels signes està aquesta planeta ·XXX· dies, e à conplit son cors en ·CCCXLVIII· dies.

Júpiter (f. 44r)

Júpiter, segons les planetes, és molt sana he benigna, e ab moltes bones calitats. E és calt e humit, e ben trempat, per què ab la sua calor destreny molt la calor de Saturnus.

Pel que s'observa, les frases extretes per l'anònim per a la seua composició de "fítxes" astronòmiques s'acosten més al text occità que no al català. A més a més, hi ha alteracions que fan pensar en la utilització d'algun *volgarizzamento* en toscà del *Breviari*, en combinació amb altres fonts italianes sobre astrologia judiciària. Pensem ara en el canvi del nom medieval *Lugartz/Luart* per l'itàlic *Diana*, i de *Vèesper* per *Èesperus* (no *Hèesperus*, com haguera tocat si la font fóra llatina, sinó *Èesperus*, amb elisió de l'*h*- inicial, a la italiana). Així mateix, "virtut a sostenir..." sona a calc italià de "virtù a sostenere..."; "namorat, vigil..." sona a "namorato, vigile...", amb la característica elisió de la vocal inicial en llengua toscana. És possible, doncs, que fins i tot aquesta

font enciclopèdica fóra treballada per l'escriptor fora de la cort de Nàpols, en algun lloc on la versió més accessible fóra un arromançament en toscà.

* * *

L'associació que fa l'escriptor de Mart amb la cavalleria i amb Curial, el cavaller exemplar, és molt comuna en la literatura clàssica i medieval. El déu de la guerra és lògic que s'associe a guerrers, herois i prínceps. Quan l'humanista Giovanni Pontano dissenyà el decorat pagà de la batalla i setge de Troia (1462), un nom amb evocacions clàssiques, per a les portes de bronze del Castell Nou de Nàpols, elegí l'epítet de "*Martipotens*" per al rei consolidat en el tron: Ferran I d'Aragó. Ho féu per tal d'identificar-lo amb l'heroi grec del setge de Troia, Aquil·les, i potenciar així l'analogia de situacions entre la clàssica guerra de Troia i la "nova" guerra de Troia entre grecs (Aragó) i troians (Anjou). La frase inscrita en bronze en dita porta, "*Rex Martipotens, animosior Hectore*", recorda que, si Hèctor era ja un gran guerrer, encara el superà Aquil·les amb la força i l'energia rebuts del déu i planeta Mart.⁷⁰⁵⁶ Quan la Fortuna assegura a la Güelfa que Curial vencerà en la batalla contra els turcs, li diu que "Mars, lo dia de la batalla, serà prop d'ell e li donarà la lança d'Achil·les e la spasa de Hèctor" (*CeG* III.94). És com si l'autor del *Curial* i Giovanni Pontano, incorporat el 1447 a la cort del rei d'Aragó, participaren d'un mateix imaginari o ideari mitològic, que cadascú plasmà a al seua manera: el primer sobre paper i el segon sobre bronze. Sens dubte, aquell estudiós de l'astrologia que fou Pontano, en el projecte iconològic de les portes monumentals del Castell Nou de Nàpols, volia significar que Ferran I estava regit pel planeta Mart, i d'ací que el seu fóra un caràcter bel·licós, enèrgic i *animosus*. Uns anys abans, i amb l'ajuda de Matfre Ermengaud, l'autor del *Curial* havia volgut significar alguna cosa equivalent, en defensar Aquil·les i associar Mart al seu heroi de ficció, en un llibre que podria perfectament haver estat dedicat al mateix Ferran.

Passaren els anys i Pontano organitzà en *De rebus coelestibus* (1496-1498) tot allò que havia après sobre la relació entre psicologia i astrologia. Segons Don C. Allen, quan ens acostem a llegir aquesta obra, pareix que, en lloc d'un tractat d'astronomia convencional, estiguem llegint un tractat de psicologia social *avant la lettre*. L'humanista sosté que l'influx dels astres condiona el *caràcter* de cada persona i la conducta, les inclinacions: "Pontano's theory that the matter of man is inclined by stellar influences establishes the necessity of a horoscope. If one knows in advance what one's

---

⁷⁰⁵⁶ BARRETO, Joana, La porte en bronze du Castelnuovo: naissance de la chronique monumentale, dins *Histoire de l'art. Architecture des temps modernes*, 54, París, 2004, ps. 123-138 (p. 137, n. 12).

inclinations ara, one can shape one's character according to these dispositions if they are good, and check those weakness that are unsocial.” Amb posicions com aquesta culminava una deriva psico-social de l'astrologia judiciària que és típica de l'humanisme italià del segle XV.⁷⁰⁵⁷ En *Curial e Güelfa*, el que observem és una utilització literària dels astres seguint ja aquesta línia de pensament.

L'anònim escriptor, d'una manera un tant brusca, interromp l'anunci del que serà el llibre II (“per la major part, és de cavalleria, usada en diverses maneres”) per a introduir un paràgraf sobre allò que “importa” el planeta Mart sobre els homes que romanen sota el seu regiment: “los seus *efectes*” sobre l'home. Recordem que, en la desfilada de les ciències liberals del capítol III.79, l'Astronomia / Astrologia és acompanyada per dues donzelles, la primera de les quals s'ocupa del *Motus* dels astres i la segona de l'*Efectus* d'aquests sobre els éssers humans. L'anònim es preocupa en aquest proemi, com observa Lola Badia, de donar “coloració científica” a la seua breu exposició astrològica, però no acaba de ser excessivament clar ni gaire explícit: “no he sabut trobar exactament el que li atribueix el nostre autor.”⁷⁰⁵⁸

És veritat que l'autor complica la seua literatura lligant-la a influxos astrològics, aspecte que l'aparta del prototipus d'escriptor intel·lectual o escolàstic, i l'acosta al del cortesà diletant. Però és cert també que ens convé molt “trobar exactament” què vol dir, si aspirem a comprendre a la perfecció el sentit del llibre II. Sols així avançarem substancialment en el procés d'interpretació de la novel·la. I més encara si tenim en compte l'advertiment de Jordi Rubió: l'autor ens dona les claus per a la interpretació de l'obra en els pròlegs.⁷⁰⁵⁹ I el pròleg al llibre segon no és cap excepció.

És evident que l'escriptor demana que l'obra siga llegida, compartida o interpretada –segurament, pensa en un auditori col·lectiu i amical– per nobles “hòmens científichs”, interessats com ell en les arts liberals, la germana major de les quals era Astronomia / Astrologia. Realment, la confusa explicació que fa l'escriptor de les qualitats i els efectes de Mart sobre la psicologia i sobre les variacions del comportament de *Curial* en el llibre II, posa de manifest –com en altres excursos de la

---

⁷⁰⁵⁷ ALLEN, Don Cameron, Ficino, Pico della Mirandola, Pontano, and the Astrologers' Doctrine, dins *The Star-crossed Renaissance: The Quarrel about Astrology and its Influence in England*, Octagon Books, Nova York, 1966, ps. 3-46 (ps. 38-39).

⁷⁰⁵⁸ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 8).

⁷⁰⁵⁹ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, El Renacimiento en las letras catalanas, dins DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, Vergara, Barcelona, 1953, vol. 3, ps. 727-930; reed. dins RUBIÓ, J., *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 414.

novel·la– les seues carències intel·lectuals: el seu posat d’astròleg amateur. És cosa de dubtar que l’anònim es considerara capacitat, des d’un punt de vista tècnic (matemàtica, geometria, astronomia...) per atrevir-se a enunciar “un horòscop anual”, com proposa Jaume Torró,⁷⁰⁶⁰ i, a més a més, d’una manera tan envitricollada.

No obstant això, les observacions de Badia i de Torró sobre el proemi II⁷⁰⁶¹ ajuden d’entrada a enfocar l’aparició d’aquests excursos astrològic en l’obra literària com una –diguem-ne– “coartada” científica per a explicar les febleses de Curial i les que afecten, per influx astral, tots els éssers humans (tal com, segurament, ho entenia l’anònim). No seria tant una “coloració” erudita o un desig de lluir-se intel·lectualment el que aflora per davall de l’intent de teorització astronòmica, sinó una voluntat de demostrar que la virtut de l’home s’eleva per damunt de qualsevol influx astral. Tot això, va en concordància amb la màxima pseudoptolemaica elegida pel Pisanello, sota mecenatge del seu amic Enyego d’Àvalos, per a decorar el llibre obert d’Alfons el Magnànim (1448-1449): “*Vir sapiens dominabitur astris*”.⁷⁰⁶² L’home savi o estudiós – llegiu Curial, el cavaller *scientific*, en el cas de la novel·la– dominarà el seu destí, per damunt de qualsevol influència pertorbadora que pugui rebre dels astres. S’entén perfectament, així, que, després d’haver fonamentat aqueològicament el seu discurs, l’escriptor ens expose –o suggerisca– les conseqüències de l’ascendència astral:

“E axí, Curial, en aquest segon libre, qui comença en lo vintèn any de la sua edat e acaba en vint-e-un, fonch un poch superbiós, car a aquest vici lo convidà Mars, com anvides pusca ésser, per cortès e humil que lo jove home d’armes sia, que, usant la guerra e les batalles, lo leó qui a Dante se mostrà en l’infern, en lo primer capítol de son libre, ab la testa no li aparega, e Campaneo no li tenga companyia. E axí, hom del món no ·s meravell si Curial, contra la sua pròpia calitat, devindrà un poch superbiós, car l’ofici que vol usar ho requer e demana.

---

⁷⁰⁶⁰ TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (ps. 273-274).

⁷⁰⁶¹ Ambdós autors tracte de sintetitzar-les en En BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 60): “El pròleg que introdueix la segona unitat de la novel·la, centrada en la cavalleria, descriu l’horòscop anual del protagonista. Quan Curial compleix vint anys té Mart al signe del Lleó, que serà en la posició contrària al cap d’un any, atesa la durada biennal del curs del planeta: aquest any dels vint als vint-i-un serà el període del seu èxit cavalleresc. La nativitat sota Mart és la que millor s’escau a la gent d’armes. La supèrbia assetja els temperaments colèrics dels nascuts sota el signe de Mart, però Curial es beneficia de la posició del seu planeta en la casa del Lleó, signe solar i equilibrat. L’Anònim cita fonts astrològiques, corroborades per l’autoritat de Dante.”

⁷⁰⁶² Sobre la relació entre d’Àvalos i les medalles napolitanes del Pisanello, vegeu el capítol I.3.4.

És ver que en moltes e en les més coses serva honesta temperància, segons porets vore dejús, seguint la ordinació del libre.”

Els condicionaments planetaris, com s’observa, se centren en la deriva del personatge cap al vici de la supèrbia, tan característic dels cavallers com observa el mateix autor, que combina ací les inclinacions astrals amb les sociològiques: allò que “requer e demana” l’ofici de cavaller. L’“honest a temperància” habitual en un Curial cortés i estudiós, així mateix, es veurà alterada per l’influx marcià, ja que –segons els moralistes medievals– la supèrbia condueix l’home a la luxúria. Pel que fa a la simbologia dantesca, se’ns remet al cant XIV de l’*Inferno* de la *Divina Comèdia*, versos 43-72, on apareix la figura de Capaneo com representació perfecta de l’home superb en extrem, castigat de manera fulminant pels déus de l’Olimp.⁷⁰⁶³ El lleó, associat al Sol en astrologia, al·legoritza en Dante, així mateix, la Supèrbia, un dels pecats capitals que més atenció rep en la *cantica* infernal de la *Divina Comèdia*.⁷⁰⁶⁴

Una acotació important que se’ns fa en aquesta entrada del llibre II, com s’ha vist, és la d’explicitar el canvi de cicle vital de Curial, que passa dels 20 als 21 anys d’edat. Segons un clàssic entre els aficionats a l’astrologia medieval, el *Tetrabiblos* (IV,10) de Ptolemeu –l’*auctor* de la divisa llibresca del rei Magnànim–, les edats astrològiques dels homes es dividien en cicles septennals. Així les coses, hi havia un cicle vital dels 14 als 20 anys dominat per Venus, el planeta consagrat a la deessa de l’amor, i un altre dels 21 al 28 anys dominat per l’influx del Sol, un astre que propiciava el control sobre les pròpies accions.⁷⁰⁶⁵ Si ens fixem, observarem que el llibre II és el punt culminant de l’influx de Venus sobre la vida d’un cavaller que, per ofici (i potser també per naixement, encara que açò no s’explicita⁷⁰⁶⁶), es troba sota el signe de Mart. I com dit planeta cau o reposa “en lo signe de Lleó”, tendirà a la supèrbia i a la luxúria, perquè “lo signe de Leó a açò ·l conforta.” La projecció conjuntural (horòscop anual) que planteja

⁷⁰⁶³ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 180-183 (vv. 63-66): “‘O Capaneo, in ciò che non s’ammorza / la tua superbia, se’ tu più punito; / nullo martirio, fuor che la tua rabbia, / sarebbe al tuo furor dolor compito’.” És a dir: “Oh Capaneo, pel fet de no aplacar-se / el teu orgull, tens un càstig més gran; / cap martiri, si no és la teua ràbia, / seria un dolor condigne al teu furor’.” Més detalls, en el capítol II.1.4, on tractem de Dante en relació amb el *Curial*.

⁷⁰⁶⁴ Les associacions dantesques ja foren comentades en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, p. 264; ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P.*, ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 491, i BADIA, L., De la “reverenda letradura”..., p. 8.

⁷⁰⁶⁵ PARAVICINI BAGLIANI, Agostino, Edades de la vida, dins LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (eds.), *Diccionario razonado del Occidente medieval*, Akal, Madrid, 2003, ps. 243-251.

⁷⁰⁶⁶ A diferència de Joanot Martorell, que es preocupa en *Tirant lo Blanc* (cap. 116), d’explicitar-ho.

Jaume Torró no tindria a veure necessàriament amb plantejaments estacionals o cronològics (que siguem a l'estiu, per exemple⁷⁰⁶⁷), sinó amb introduir una justificació psicològica de tipus astrològic –seguint una moda cortesana humanística– per a anunciar literàriament al lector les alteracions que patirà Curial.

Menció a banda mereix, des d'un punt de vista lingüístic, l'adipció per l'anònim del verb *confortar* amb el sentit d' 'inclinat' o 'influir' els astres sobre altres astres o sobre els humans. Prové de la lectura de la *Divina Comèdia*, on trobem versos del tipus: "Lo bel pianeto che d'amar *conforta*" (*Purg.* I, 19), en referència a Venus.⁷⁰⁶⁸ De fet, podria entendre's la voluntat d'ornamentar el text amb referències astronòmiques i astrològiques com una manera més d'emular la *Commedia*.

* * *

Observem com s'explica l'anònim sobre Mart. En primer lloc, dota d'autoritat la seua exposició astronòmica basant-la en l'autoritat dels poetes de l'Antiguitat, que fan de Mart un "déu de batalles", expressió calcada del *Breviari*, que no apareix així en altres manuals astrològics. És lògic, per tant, que un llibre que tracta de cavalleria i protagonitza un cavaller estiga regit pel planeta roig i evoque el déu homònim. El planeta és càlid i enèrgic, i predisposa l'home a la guerra, la batalla, la baralla i altres conflictes de signe negatiu, i a uns de signe positiu, com són la "granesa e valor d'ànimo". El resultat d'aquest enunciat, producte d'una maldestra combinació de fonts, resulta contradictori. Els manuals d'astrologia relacionaen Mart amb els signes zodiacals de l'Escorpí i d'Àries, però l'afegit "la sua casa és en lo signe de Leó", desconexem de quina font pot procedir. En un llibre d'astrologia del 1620, llegim que la domiciliació de Mart en el signe de Lleó en el moment en què algú naix fa d'ell un perfecte cortesà, un perfecte *curial*, doncs.⁷⁰⁶⁹ ¿Podria raure ací la voluntat de relacionar el planeta dels cavallers amb el Lleó en la novel·la, entés aquest com a signe zodiacal i com a símbol heràldic de noblesa, i no com l'al·legoria dantesca de la supèrbia? Podria cabre la possibilitat, però tinguem en compte que, a continuació, se'ns indica que la

---

⁷⁰⁶⁷ Jaume Torró, en l'article citat unes notes més amunt, i en BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 20-21), tracta de relacionar les dates de calendari de distintes efemèrides dels llibres I, II i III amb aquest pròndic astrològic, molt localitzat i molt justificatiu d'un sol llibre: el segon. Ara bé, no té en compte la complexitat que suposaria, no sols per a l'autor, sinó també per als lectors, retenir i relacionar mentalment totes aquestes efemèrides. L'explicació que dóna no ens sembla del tot convincent, però cal tenir-la de tota manera en consideració per a contrastar-la amb la que tot seguit oferim.

⁷⁰⁶⁸ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, p. 438.

⁷⁰⁶⁹ MELTON, John, *The Figure-Caster*, ed. a cura d'Hugh S. DICK, The Augustan Reprint Society, Los Angeles, 1975, fol. 12.

interferència del Lleó sobre els regits per Mart contribueix a fer-los un tant luxuriosos i superbs. És cert que, “de sa natura”, Mart ja inclina l’home a la luxúria, “encara que lo signe de Leó a açò ·l conforta”, és a dir, que reforça aquesta tendència. Tot seguit, l’autor dedica el paràgraf més amunt reproduït a explicar-nos que Curial serà “superbiós” en els propers episodis, “car a aquest vici lo convida Mars”. Si entenem que, en la vida del cavaller supèrbia i luxúria són dos “vicis” que van de la mà, comprendrem que aquestes febleses provenen de l’influx de Mart.

Bartomeu de Tresbéns, metge del rei Pere el Cerimoniós pels anys 1361-1374, li dedicà un tractat d’astrologia (1373) on podem llegir com i de quina manera es comporta un *marcià* pur, és a dir, un home amb el comportament influït totalment per “la malícia” de Mart, com la denomina l’anònim, sense que la tempere cap altre planeta. El retrat es correspon perfectament amb la imatge que l’escriptor donarà poc després del cavaller enèrgic, superb i salvatge, del Sanglier de Vilahir: “Quant Març serà tot sol significador de l’esperit e serà en bon ésser, farà lo nat irós, e fort, e ab senyorívol estament, e amedor de armes e de llur ofici, e amedor de plets, e movedor de bregues e de baralles; e loar-s’ha en les obres tals, e face aytals jactant si mateix d’aquelles e de Març, e menyspresa totes coses, mas és en sos fets savi, e escars e avar.”⁷⁰⁷⁰ També el *Tractat d’astronomia* de Ramon Llull observa que “los homes qui nexen dajús An Marts son collèrichs per el.” L’afectat “es home collèrich, pus tost irat que altre.”⁷⁰⁷¹ El cèlebre tractat d’astrologia d’Alí abén Ragel, citat per Enric de Villena en les seues glosses amb el nom de *Juicios de Astrología*,⁷⁰⁷² diu sobre Mart:

“Mars es planeta caliente e seca, ígneo, de malhetria natural, nocturno, femenino, gastador, malhetrero, sannudo, vencedor, porfidioso, ama matar e matanças e varajas e pleytos e contrallar, ligera mient enfortuna, loco e no sufre, enanna-s ayna de fuerte sanna, mantén todo su coraçón en fazer sus cosas, non

---

⁷⁰⁷⁰ TRESBÉNS, Bartomeu de, *Tractat d’astrologia*, ed. a cura de Joan VERNET i David ROMANO, Muntaner, Barcelona, 1957-1958, p. 161.

⁷⁰⁷¹ LLULL, Ramon, *Començaments de Medicina – Tractat d’Astronomia*, ed. a cura de Lola BADIA, Patronat Ramon Llull (“Nova edició de les obres de Ramon Llull”, vol. 5), Palma de Mallorca, 2002, p. 171 (I, i, 3, ls. 311-314). La introducció d’accentuació gràfica és nostra.

⁷⁰⁷² Vegeu COTARELO MORI, Emilio, *Don Enrique de Villena. Su vida y sus obras*, Tipogr. Sucesores de Rivadeneyra, Madrid, 1896 (p. 126). Es tracta, en realitat, del *Libro conplido de los juizios de las estrellas*, traducció castellana del jueu Yahudà Mosca (del 1254), impulsada per Alfons X el Savi, de l’original àrab d’Abú Alí ibn ar-Rigal (*Abenragel*), obra del segle XI. En edicions llatines ulteriors, se’l titulà *De iudiciis astrorum*. Vegeu ALVAR, Carlos – LUCÍA, J. Manuel (eds.), *Diccionario Filológico de Literatura Medieval Española*, Castalia (“Nueva Biblioteca de Erudición y Crítica”), 2002, p. 30.

manda ssi quando es sannudo ni torna su mano de fazer lo que s le antoja, mueve guerras e faziendas, faze batallas, yerma poblados.”⁷⁰⁷³

Giovanni Boccaccio, en les *Genealogie deorum gentilium* (ll. IX, cap. 3), es basa en la doctrina astrològica del persià Abulmasar per a descriure les qualitats pertorbadores, i no gaire positius en principi, que desperta Mart; un planeta que – malgrat tot– s’erigeix en titular indiscutible de la cavalleria:

*“Libet apponere quid de Marte senserint olim astrologi, et is potissime qui maximi apud eos nominis fuit Albumasar. Est autem Mars iuxta huius sententiam natura igneus, calidus et siccus repentinus, laudis et glorie cupidus, iracundus, iniqui iudicii, depredator, callidus, scelestus, impius, incostans, improvidus, preceps, incompositus in loquendo atque obscenus, in respondendo festinus, ferox, incontinenens, protervus, ornamentorum dilector, religionum spreter, infidus, mendax, periurus, malorum operator assiduus, dissipator bonorum, instabilis, et obstinate pertinacie, inverecundus, laboriosus, impiger, derisor, fornicator, et fedi coitus appetitor. Significat iuventutem, fortitudinem, ignem, combustiones, militiam et societates regum, instrumenta bellica, latrocinia, ruinas, abscisiones viarum, torturas, captivitates, timores, iurgia, iniurias, curatores vulnerum, magisteria ferri, effosores sepulcrorum, nudatores cadaverum, et similia.”*⁷⁰⁷⁴

Afig l’anònim autor de la novel·la cavalleresca, una vegada revisades les qualitats de Mart, que Saturn i el Sol exalten els valors de Mart, mentre que la Lluna els anul·la. És proverbial, com s’observa en la publicística astrològica medieval, la intrínseca “malícia” de Mart, tal com l’anomena l’anònim del *Curial*; “malhetria”, en el clàssic alfonsí del segle XIII. El mateix manual, segurament utilitzat per l’escriptor per a completar les dades del *Breviari*, confirma allò que diu l’escriptor, quan afirma que “tempera Jovis e Venus la sua malícia”, com en el cas de *Curial*: “E quando [Mars] es

---

⁷⁰⁷³ ABEN RAGEL, Alý, *El libro conplido en los iudizios de las estrellas (traducción hecha en la corte de Alfonso el Sabio)*, ed. a cura de Gerold HILTY, Real Academia Española, Madrid, 1954, p. 14.

⁷⁰⁷⁴ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Vegeu també GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, ps. 111-112, que proposa aquest fragment com una de les fonts que tingué en compte l’autor del *Curial*. Tanmateix, la comparació no oferix pràcticament cap connexió intertextual o punt de contacte que així ho permeta deduir.

senyor de alguna nacencia e non oviere con Júpiter e con Venus casamiento, mata e destruye e significa dannamiento del nacido e és de poca criança.”⁷⁰⁷⁵

Com s’observa, l’influx concurrent del planeta “Jovis” o del planeta “Venus” pot “temperar” aquesta maldat intrínseca dels marcians i reconduir la seua energia vital cap a accions positives o propòsits benèfics. Ja véiem adés que, en la carta astral de Giovanni Pontano per a un nounat de la casa D’Àvalos, la bel·licositat que predeia una dedicació militar de l’infant moderada per l’influx adjacent de Júpiter. Aquest astre és definit per l’anònim com un planeta “molt placent, enemich de pravitat e amich de pau, rey e senyor de justícia, font de veritat e de dretura; amigable e virtuós, temprá la ferocitat de Mars...” (CeG III.22). Així figura en el *Breviari* i en Alí abén Ragel. La definició de Júpiter en aquest tractat ajuda a veure el pes moderador d’aquest planeta en el llibre II del *Curial*: “Júpiter es planeta que da egualdat e de la comunaleza e del bien e del amelioramiento e del entendimiento e del seso e piedat (...). Manda el bien e muéstralo en vieda el mal e aborrécelo, ayuda a los pobres e gobierna a los que lo an menester, e verdadero en sus efectos e en sus dichos, de buen solaz e de buen amor e de buena amiztat e verdadera. E, sin engano, conplido e sano en su canpo e en sus mienbros, bien andante e en sus fechos e en sus obras.”⁷⁰⁷⁶ En l’apartat de “saber los estados del espíritu del nacido”, es diu que el nascut sota Júpiter és dotat de justícia, fama, noblesa i amistat: “amador e amado de los omnes, de fermosos e apuestos fechos, derecho, connoscedor de bien, sabe aguardar e mantener amigos.”⁷⁰⁷⁷

Notem de quina manera recorre l’escriptor a una font d’autoritat, que ell reconeix en Dante, per a certificar l’influx benèfic de Júpiter: “E d’aquest diu Dant en lo seu tercer libre: ‘*Qui se vede ·l temperar de Jove / tra ·l patre e ·l filgio, / e quivi me fo certo, etc.*’” (CeG III.22). En realitat, quan l’autor remet a versos com aquests de la *Divina Comèdia*, no ens està reenviant directament a l’obra de Dante (en aquest cas, *Paradiso* XXII, vv. 145-147), sinó a algun dels comentaristes que sol consultar. En Benvenuto da Imola, el seu preferit, dits versos s’expliquen recorrent a l’astrologia, explicació que podria haver interessat l’autor de *Curial e Güelfa*. L’imolés afirma que

---

⁷⁰⁷⁵ En el *Breviari* sols es nomena Júpiter, però ací apareix també Venus, seguint MACROBI, Ambrosi Teodosi, *Les Saturnals*, ed. a cura de Jordi RAVENTÓS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003-2006, vol. 1 (llibre I), ps. 143-144 (I, xii, 9): “...*praecedens Marti esset dicatus, deo plerumque hominum necatori, ut Homerus, naturae conscius ait (...); secundus Veneri dicaretur, quae uim eius benefica leniret.*” És a dir: “...el primer era consagrat a Mart, el déu que oceuix la majoria dels homes, tal com ho diu Homer, coneixedor de la natura (...); el segon era dedicat, tanmateix, a Venus, que tempera benèvola la violència d’aquell.”

⁷⁰⁷⁶ ABEN RAGEL, A., *El libro conplido...*, p. 13.

⁷⁰⁷⁷ *Ibidem*, p. 185.

Dante explica de quina manera Júpiter modera o tempera els planetes veïns Mart i Saturn: “*quomodo Iupiter medius temperat utrumque. Iupiter enim est calidus et humidus (...), Mars siccus: ideo caliditas Iovis temperat (...) siccitatem Martis. Dicit ergo: Quindi, idest, ex hac spera octava, m’aparse il temperar di Giove tra ’l padre e’ l figlio, idest, inter Saturnum qui fuit pater Iovis, et Martem qui fuit filius Iovis. Unde natura bene providit quod inter duos planetas infortunatos sit medius fortunatus et benevolus.*” L’influx de Júpiter fa *benèvola* l’energia de Mart.⁷⁰⁷⁸

El llibre dels *Judicis*, divulgadíssima obra,⁷⁰⁷⁹ confirma Mart com a planeta regent de cavallers i guerrers, persones amb tendència a esdevenir cruels i iracundes. Ara bé, si Júpiter i Venus “temperen” la seua energia malèfica, com passarà amb Curial sent cavaller errant, la cosa canvia: “E si Júpiter quiere conveniencia con Mars e amos fueren en buen estado, como dixiemos, faze el nacido atrevido e métese en periglos, sabidor de lides, de buenos pensamientos e de buenos movimientos en lides e en batallas, non se umilla ni obedece a ninguno, sennor de cavallerías e de sennoría, faze grandes fechos e nombrados, ama vender e ensennorearse, acierta en las cosas e en los fechos, asegurado, que non teme, gastador, vencedor, de grant orgul, amator de ondra, connoedor, sannudo, manda e vieda.”⁷⁰⁸⁰ Aquesta supèrbia que deriva de les victòries i dels actes de grandesa d’un Curial regit per Mart sota influx de Júpiter, és la que el duu a ser “un poch superbiós”, però només un poc; res que pugua comparar-se amb el prototipus de marcial pur que és Sanglier. La supèrbia de Curial és un “vici” o inclinació que actua “contra la sua pròpia calitat” que és la de “servar honesta temperància”, no tant per l’acció dels planetes com per la seua *virtù*.

Pel que fa a Venus, la classe de “temperança” que produeix en els nascuts sota l’indòmit signe de Mart, és de diferent naturalesa: “Si esta planeta [Mars] oviere conveniencia con Venus e fuere en buen estado, assí como dixiemos, fazen el nacido que sse faze a los omnes, e movable, de buena creencia, fazedor de engannos a sus amigos, ama vida viciosa, alegre, ama folgura, simple, de fermosa forma, ama sotar e

---

⁷⁰⁷⁸ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁷⁰⁷⁹ No podia mancar en la biblioteca reial de la Corona d’Aragó: apareix ja en inventaris del 1359 (al Palau Reial Menor de Barcelona) i del 1410 (Martí I l’Humà). En aquest segon cas, hi figuren un *Liber de qualitate natus*, una “*Suma* de Alí Abenrajell, en romanç” i un “appellat *Del juy de les steles*, en latí.” Vegeu CIFUENTES COMAMALA, Lluís, *La ciència en català a l’edat mitjana i el Renaixement*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, Barcelona, 2006 (2a; 1a, 2002), ps. 194 i 209-210, respectivament.

⁷⁰⁸⁰ ABEN RAGEL, A., *El libro conplido...*, p. 185.

bailar, enamorado, vicioso, convidador, iaze con mugieres contra ley, en que á pecado.”⁷⁰⁸¹ Se’ns està retratant el Curial del llibre II que bromeja al monestir de monges; que excel·leix com a bon cortesà en la cort de França, però que s’enamora de Làquesis i falta a l’amor de la Güelfa. També roman el marcià moderat que es Curial sota l’influx degradant del planeta Venus quan cau i recau en el vici i en la depravació; quan abandona el camí de la virtut (l’estudi de les ciències liberals i la filosofia) i es deixa portar irracionalment pels sentits i les passions naturals.

Comptat i debatut, la influència tangencial de Júpiter i Venus sobre el regiment preponderant de Mart, és el que domina la naturalesa cavalleresca i victoriosa de Curial (Júpiter), però també és el que manifesta les seues febleses (Venus): Júpiter el fa una mica superb; Venus, luxuriós. Aquestes facetes psicològiques del personatge –superades racionalment gràcies a l’“estudi” dels llibres– començaran a plasmar-se plenament en el llibre II de la novel·la. D’ací la conveniència que troba l’autor d’advertir el lector recurrent a pronòstics astrològics, d’acord amb una de les seues aficions *científiques*. El resultat dels influxos astrals pot resumir-se en l’esquema següent:

Mart = guerra, batalles, crueltat, victòria, supèrbia, luxúria.

Júpiter = benignitat, pau, justícia, veritat, dretura, amistat, virtut.

Mart = guerra, batalles, crueltat, victòria, supèrbia, luxúria.

Venus = bona fe, sentit de l’humor, broma, plaer, bellesa, cant i ball, saviesa, amor prohibit.

Mart + Júpiter = Curial és el cavaller perfecte i seductor.

Venç impartint justícia i restaura els valors de la cavalleria.

Mart + Venus = Curial és el cortesà perfecte. Bromeja, canta i balla, i és elegant i savi..., però s’enamora de Làquesis.

Si bé ens fixem, les dues facetes de què participa Curial semblen haver estat anunciades en el proemi astrològic del llibre II. Els altres llibres, en canvi, no parteixen

---

⁷⁰⁸¹ Ibídem, p. 186. Molts manuals astrològics europeus es basen en una tradició àrab transmesa, entre d’altres, per aquest *best seller* de l’astrologia medieval. Per exemple, el tractat de Tresbéns el plagia descaradament: “Quant Març se acorda ab Venus.- E si Març haurà concòrdia ab Venus e serà en bon estat, farà lo nat acordant ab bons hòmens, nobles e de bona creença; mas serà engannador de sos amichs, e ame molt la vida viciosa e repòs, e és de bella forma, e plau-li fer saltaments e lluminàries, e és anemorat, e jau ab fembra contra lley, en què és pecant.” En TRESBÉNS, B. de, *Tractat d’astrologia...*, p. 162.

de condicionaments astrals tan determinants. De fet, l'advertència proemial sobre la navegació amorosa del proemi I, la *captatio benevolentiae* del proemi III i la carta astral del proemi II serveixen per a comprendre millor el llibre sencer.

Resten per exemplificar, emperò, altres aspectes que conté la justificació astrològica, com ara l'incís que l'autor intercala entre frases retallades del *Breviari*, a partir d'una altra font complementària: “La sua casa és lo signe de Leó (...),⁷⁰⁸² e de sa natura [Mart] produeix luxúria, encara que lo signe de Leó a açò ·l conforta.” L'energia marciana inclina l'home a la luxúria, situació que es reforça quan el planeta travessa, com és el cas de Curial en aquest llibre II, pel signe de Lleó. Pel que fa a la font complementària, sembla que hem de tornar a mirar cap al *Llibre dels judicis* d'Abén Ragel, tan recomanat per Enric de Villena. Allí consten els efectes que produeix en l'ésser huma regit per Mart el trànsit per la casa del Lleó: “En la primera faz de León es tirador de ballesta e tenedor de armas, podiente e atrevido e fuerte. En la segunda e en la tercera faz del León, es triste e á cuedados, e dolorido, fiere su cabeça e messa su barba con la mano.”⁷⁰⁸³ El que pronostica l'autor del *Curial* als lectors curiosos o entesos en astrologia –el mateix escriptor tracta de presentar-se com a tal– és l'auge cavalleresc de Curial –la glòria de la cort de París–, però també la seua angoixa vital per haver traït l'amor de la Güelfa. El jove resta “dolorido”, “fiere su cabeça” i troba refugi al costat de Melchior, en vespres d'emprendre el passatge d'Ultramar.

En aquest aspecte relatiu al signe del Lleó, les observacions astrològiques de Jaume Torró i Lola Badia no semblen ben encaminades. Segons ells, “Curial es beneficia de la posició del seu planeta a la casa de Lleó, un signe solar i equilibrat. Per això Curial visitarà en somnis el temple d'Apol·lo, déu del sol i de la sapiència.”⁷⁰⁸⁴ Certament, Lleó és solar i equilibrat, però, com adverteixen els tractats d'astrologia, el pas de Mart pel signe no aporta efectes temperants, sinó pertorbadors. La temperància de Mart, en *Curial e Güelfa*, no té res a veure amb el Sol, un astre que no es nomena per

---

⁷⁰⁸² És probable que la font d'aquesta associació del Lleó a Mart, depenga de RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Paradiso* XVI, vv. 34-66: “ille planeta Martis, qui facit cursum suum in duobus annis, ad suum Leonem, idest ad signum Leonis coeleste.” Més difícil és d'admetre la proposta de GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, ps. 111-116, que ens portaria a la *Naturalis historia* de Plini el Vell (II, xiii, 64): “*Saturnus, Scorpione; Iovis in Virgine; Marti in Leone, Soli in Geminis...*”

⁷⁰⁸³ ABEN RAGEL, A., *El libro conplido...*, p. 15.

⁷⁰⁸⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 579.

a res en el pròleg II, malgrat la importància que hi atorguen dits editors de la novel·la. La moderació o reconducció astrològica del caràcter marcià de Curial ve de la mà de la conjunció planetària amb Júpiter i amb Venus, com s'ha vist adés i com consta explícitament en dit pròleg II. També depén, és clar, de l'afany del cavaller per esdevenir savi i virtuós, a fi d'emancipar-se dels influxos astrals, atenent a la màxima proposada per Enyego d'Àvalos per a Alfons el Magnànim: *Vir sapiens dominabitur astris*. D'altra banda, Apol·lo i la mitologia del llibre III no tenen res a veure amb el pronòstic astrològic del llibre II. Depenen de lectures dantesques (Da Imola) i formen part d'un debat metaliterari on no compareix per a res l'astrologia.

Així les coses, quan Lola Badia i Jaume Torró afirmen que “el Anónimo blinda astrológicamente a su héroe”,⁷⁰⁸⁵ tal vegada no han comprés del tot la lliçó ètica, de caràcter humanista i no medieval, que pretén transmetre *Curial e Güelfa*; una lliçó ja molt present ja en els comentaristes dantescos del prehumanisme, on l'anònim estudiava la *Divina Comèdia*. I és la següent: els astres condicionen situacions, inclinacions, estats de “l'esperit” humà, etc., però no determinen en absolut el comportament dels homes. El concepte de determinació astral atempta contra la doctrina dels doctors de l'Església, que tracten del lliure albir i de la Providència divina (Agustí, Boeci, sant Tomàs, etc.) i contra la filosofia cristiana escolàstica en general. D'ací les crítiques llançades per tothom contra els excessivament crèduls en l'astrologia, però –atenció– no contra l'astrologia com a degana de les ciències liberals. És l'home, per mitjà de la seua fe (visió cristiana de tradició medieval) o per mitjà de la raó i els *studia humanitatis* (visió humanista) el que supera els condicionaments astrals i els infortunis per a sotmetre's a l'obra de Déu i/o per a portar una vida virtuosa. En aquest esquema, no pot encaixar cap “blindatge” astrològic de Curial, és clar. D'altra banda, la “complexió equilibrada” de Curial no pot ser atribuïda a influxos astrals, sinó al seu esforç personal i “sos mèrits”, com diu el mateix autor de la novel·la: els que el cavaller acumula al llarg del relat lluitant contra les amenaces (amb les armes) i contra si mateix (amb les lletres). Finalment, cal tenir en compte que Curial no gaudeix tothora d'aquesta complexió equilibrada. Les esferes planetàries no són estàtiques, sinó que es combinen per a pertorbar l'“honestat temperància” a què aspira Curial. Els astres el desequilibren psicològicament: Júpiter l'estira cap a l'orgull; Venus, cap a l'hedonisme. Serà ell qui,

---

⁷⁰⁸⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 46).

ajudat per “libres en totes les facultats” i per la filosofia moral de Bacus, aconseguirà vèncer aquests condicionaments astrals i esdevenir virtuós.

Ens ha restat per analitzar encara alguna frase més de les que integren la projecció astrològica que pesa sobre el llibre II, producte de combinar fonts distintes: “dejús d’ell és lo signe de Escurpí e de Aries, e regna en lo signe d’Escurpí.” Tots els manuals d’astrologia coincideixen a assignar a Mart els domicilis zodiacals d’Àries (diürn) i Escorpí (nocturn). Què significa això? Veiem-ho: En una primera fase, quan Mart travessa pel signe d’Àries, del 21 de març al 13 d’abril, l’home –o el cavaller, en el cas de Curial– esdevé enèrgic i agosarat, i s’encamina sense temor per la senda de la virtut: “La primera faz de Aries es de Mars, e es faz de trevencia e de fuerça e de alteza e de desvergonança, e es conplida e abastada en su propietat e en su vertut.”⁷⁰⁸⁶ En una segona fase, quan el Sol entra en Àries, signe de natura seca, afavoreix la manifestació del foc. Llavors els regits pel planeta Mart com Curial accentuen encara més la seua activitat, despleguen l’energia marciana o bel·licositat, el foc creador, s’obrin pas amb facilitat i resulten vencedors... És aleshores quan s’inicia l’activitat primaveral en l’hemisferi boreal i la calor solar comença a ser forta.

Aquesta fase tan propícia per a la cavalleria s’esdevé del 14 d’abril al 13 de maig, i és tinguda en compte per l’escriptor quan situa els combats on Curial venç el 20 d’abril (convocatòria de la croada antiturca, *CeG* III.84), el 23 d’abril (dia de sant Jordi, *CeG* II.80) o el 25 d’abril (dia de sant Marc, sant associat al planeta Mart, *CeG* I.18). El rei de França preveu convocar el torneig del Puig per a l’1 de maig (*CeG* III.84). Quan la Fortuna s’apareix en somnis a la Güelfa, li certifica l’ajuda que, per intercessió seua, rebrà curial del déu-planeta Mart el dia de la batalla, el 20 d’abril: “Car yo he tenguda manera ab Mars que li dó les sues victorioses armes, ab les quals entre ell en batalla que s’deu fer entre l’emperador e lo soldan. E Mars, lo dia de la batalla, serà prop d’ell e li donarà la lança d’Achil·les e la spasa de Hèctor” (*CeG* III.94). Aquesta ajuda de Mart coincideix amb un dia crucial en el calendari zodiacal, que l’escriptor no ha elegit a l’atzar. Segons l’astrologia de tradició hel·lenística, introduïda per les traduccions àrabs en la cultura europea medieval, el 20 d’abril culmina el temps tropical d’Àries i és el punt en què el Sol potencia al màxim les virtuts marcianes dels *arians* o nascuts sota aquest signe regit per Mart. Aquesta data, seguint Abén Ragel, coincideix amb la segona fase del trànsit de Mart pel signe d’Àries, que és quan les virtuts que comunica

---

⁷⁰⁸⁶ ABEN RAGEL, A., *El libro conplido...*, p. 7.

el planeta són positives i enaltidores: “La segunda faz de Aries es del Sol e es faz de nobleza e de alteza e de regnado, e de grant sennorio.”⁷⁰⁸⁷ Els pronòstics astrològics eren del tot favorables en aquest trànsit del Sol per Àries, moment ideal per a les grans capitànies i les victòries, com la que Curial obtindrà sobre els turcs.

Àries és un signe zodiacal que, entre els membres del cos humà, regeix el cap i el cervell, seu de l’enteniment, i és un signe imparell, de caient positiu. En canvi, l’altre domicili que regeix Mart, el de l’Escorpí, és parell, negatiu i líquid, i regeix els òrgans genitals. La suma del foc de Mart i l’aigua de l’Escorpí provoca que l’home esdevinga passional i es deixi dur pel vici. “Sin embargo, esto de la pasión de Escorpio debe ser trasmutado, es decir, debe dominarse la pasión para que las creaciones humanas sean más duraderas”,⁷⁰⁸⁸ cosa que concorda amb la lliçó moral de *Curial e Güelfa*. Quan el marcià està sota l’influx positiu i potenciador d’Àries, el seu camp de batalla és el món, com quan Curial viatja sent cavaller errant o afronta els desafiaments que se li presenten. Quan el mateix marcià se sotmet a l’influx zodiacal de l’Escorpí, és més propens a la luxúria i a les passions, cosa que afavoreix l’atracció que sentirà Curial per Làquesis. En Aries, el temperament de foc confereix a Mart una gran capacitat per a obrir-se pas; en l’Escorpí, signe aquàtic, Mart estimula i activa el camp de les emocions i la libido. A més a més, segons Abén Ragel, aquest comportament porta seqüeles dramàtiques i depressives: “La primera faz de Escorpión es de Mars, e es conplida de figura e de natura, e es faz de varaias e de tristezas, e de engannos e de trayciones, e de accidias.”⁷⁰⁸⁹ Quan el marcià està sota l’influx passional i depressiu d’Escorpí, pot deixar-se dur pels seus impulsos (si no és fort, estudiós i virtuós) i “caure” en la depravació. El seu camp de batalla ja no és exterior, sinó interior: ell mateix.⁷⁰⁹⁰ El resum de la previsible situació astrològica del llibre II seria, doncs:

Mart = guerra, batalles, crueltat, victòria,
supèrbia, luxúria.

Àries = imparell, positiu, regeix el cervell;

Mart en Àries = Curial venç els
cavallers que li surten al camí,
obté victòria, s’avança
socialment, guanya honor.

---

⁷⁰⁸⁷ Ibídem.

⁷⁰⁸⁸ HIRIART CORDA, Julio C., *Lecciones adelantadas de Astrología científica*, Kier Editorial, Buenos Aires, 1991 (3a; 1a, 1974), ps. 17-19.

⁷⁰⁸⁹ ABEN RAGEL, A., *El libro conplido...*, p. 8.

⁷⁰⁹⁰ HUBER, Bruno i Louisse, *Planeten als Funktionsorgane*, API Verlag, Zúric, 2002; reed. per API Ediciones España, Barberà del Vallés, 2004, p. 179.

activitat, creativitat, obrir-se pas, victòria.

Mart = guerra, batalles, crueltat, victòria, supèrbia, luxúria.

Escorpí = parell, negatiu, regeix els genitals; passió, sentiment, libido, luxúria, depressió.

Mart en Escorpí = Curial plora amargament, es deprimeix, es deixa dur per les passions i la luxúria, es lliura al vici.

L'autor de la novel·la troba suficient fonament en la combinació del *Breviari*, el *Llibre dels judicis* i potser algun altre manual astrològic, per a tenir en consideració l'influx astral com un element concidionant –però no determinant– de l'evolució psicològica del personatge principal i, en conseqüència, del mateix argument de la part central de l'obra. I, procedint com farà amb Fulgenci quan arribe el pròleg III, utilitza una *auctoritas* antiga de coartada. En aquest cas és Macrobi, un autor que ell no ha llegit directament (com tampoc no ha llegit Fulgenci), però que sap que està molt de moda en els ambients neoplatònics de l'humanisme italià i cortesà.

Per aquesta raó apareix citat el comentarista de Ciceró en diferents punts del *Curial*, i per aquesta raó també clou el paràgraf on s'introdueix el llibre II com un recorregut condicionat per l'influx astral: “e, segons Macrobi, la sua pròpria color [la de Mart] és de foch, e la sua natura tota és enemigable e superba.” Macrobi diu que “l'esfera de Mart és de foc; la de Júpiter, d'aire; la de Saturn, d'aigua...” (“*igitur sphaera Martia ignis habeatur, aer Iouis, Saturni aqua...*”, *Comentariorum in Somnium Scipionis*, I, xi, 8); que aquest foc representa “l'ardor de la passió” (“*in Martis, animositatis ardorem*”; *ibidem*, I, xii, 14) i que el color del planeta, en conseqüència, és vermell: “Quan ell diu que l'astre de Júpiter és propici i benèfic per al gènere humà, que el meteor de Mart és sangonós i terrible, al·ludeix a la blancor alluernadora del primer i a la coloració rogenic del segon, així com a l'opinió d'aquells que pensen que dits planetes influeixen, l'un per a bé, l'altre per a mal, sobre la sort dels homes. Mart presagia generalment les desgràcies majors i Júpiter, els esdeveniments més favorables (“*Quod uero fulgorem Iouis humano generi prosperum et salutarem, contra Martis rutilum et terribilem terris uocauit, alterum tractum est ex stellarum colore –nam fulget Iouis, rutilat Marti– alterum ex tractatu eorum qui de his stellis ad*

hominum uitam manare uolunt aduersa uel prospera, nam plerumque de Martis stella terribilia, de Iouis salutaria euenire defininut.” *Ibidem*, I, xix, 19).⁷⁰⁹¹

En les *Saturnals* del mateix Macrobi (I, xii, 9), l'autor de la novel·la pot confirmar la naturalesa “enemigable e superba” que els manuals d'astrologia atribueixen al planeta tutelar dels cavallers.⁷⁰⁹² Afirmar concretament el neoplatònic que Mart és “el déu que oceix la majoria dels homes” (“*deo plerumque hominum necatori*”) i ho recolza citant un vers d'Homer (*Ilíada* V, 31): “Ares, Ares, flagell i botxí de mortals, de muralles assaltador.”⁷⁰⁹³ De la confirmació del que diu Macrobi segons l'anònim, es podrien deduir dues opcions: 1) que l'autor s'ha proveït almenys del *Comentari al 'Somni d'Escipió*, on l'autor clàssic sanciona el saber medieval, o 2) que, com en altres casos, està citant Macrobi a través de compendis, *commenti* o fonts de segona mà. Sembla, segurament, més probable aquesta segona opció, ja que si no és probable que haguera citat directament el text de Macrobi o, fins i tot, el vers homèric.

* * *

Aclarit, doncs, el caràcter enèrgic, però amb tendències negatives, de Mart, i l'influx en positiu que pot rebre de Júpiter (i més encara si som al voltant del 20 o 25 d'abril, en l'apogeu tropical dels *arians*),⁷⁰⁹⁴ resta parlar de Venus. La deessa i el seu planeta o “stela”, com la sol anomenar l'autor. Quan Curial es troba a la cort imperial, ja invoca la Venus celestial –la de l'amor honest i neoplatònic; no la Venus carnal– en to elegíac: “A, Melchior, pare meu! ¿E què és de la deessa del món? ¿E sí li recorda de mi? A, Cupido (...). Yo mir sovén los cels, e en lo terç contemple la tua mare, la qual, ab los raigs luminosos de la sua gran resplandor, sol il·luminar aquest tenebrós cor, prometent-me bona sperança...” (*CeG* I.22). Continua el monòleg del jove enamorat, que és interromput bruscament i en clau d'humor pel prohoms que el tutela: “¿per què fets continença e diets paraules de fembra? Exugats les làgremes...” No és digne que tot un cavaller s'expressi com si fóra la *Fiammetta* de Boccaccio. La mare de Cupido i deessa-planeta del tercer cel és, òbviament Afrodita o Venus.

---

⁷⁰⁹¹ Remetem a la traducció castellana de MACROBIO, Ambrosio Teodosio, *Comentario al 'Sueño de Escipión' de Cicerón*, trad. i ed. a cura de Fernando NAVARRO ANTOLÍN, Gredos (“Biblioteca clásica Gredos”, 351), Madrid, 2006, ps. 220, 227 i 284, respectivament.

⁷⁰⁹² Com ja advertia BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 8).

⁷⁰⁹³ MACROBI, Ambrosio Teodosi, *Les Saturnals*, ed. a cura de Jordi RAVENTÓS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003-2006, vol. 1 (llibre I), ps. 143-144.

⁷⁰⁹⁴ Recordem a tot açò que el germà d'Enyego d'Àvalos, el gran senescal del regne de Nàpols Enyego de Guevara, la segona persona més poderosa després del rei, era conegut en tota Itàlia com *il conte d'Ariano*, pel nom d'un dels importants feus que posseïa.

El vertader protagonisme d'aquesta deessa es reserva, per al llibre III, com a principal artífex o *deus ex machina* de la felicitat amorosa de Curial i la Güelfa. En el capítol III.12, la Fortuna tracta d'engalipar Neptú perquè faça naufragar Curial basant-se en que el cavaller aspira a convertir tots els musulmans en cristians, amb la qual cosa la casa de Plutó (l'Infern) romandrà buida i els déus dels pagans ja no seran respectats. Evidentment, el despropòsit s'emmarca en un dels parlaments llucianescos del llibre. Ací, concretament, es diu: “Vet que Venus ja ha perdut lo nom de deessa, e tots los christians afermen no ésser col·locada en lo cel tercer, e Cupido, lo fill seu, no ésser res...” Poc després, la mateixa Fortuna s'adreça a Diona, progenitora de Venus, a la qual –de manera inaudita, perquè és una divinitat ben poc coneguda– l'autor de la novel·la li atorga un paper: “E tu, Dione, reyna de Xipre, qui, tractant yo, haguist del dit déu Jovis Venus, filla tua, la qual en gran singularitat fonch dotada de bellesa e parí del dit déu Cupido, son fill, e fonch estel·lificada e col·locada en lo cel tercer, e com apareix en l'alba ha nom Lucífer, e com ve lo vespre e apareix en ponent ha nom Èsperus, per rahó com se pon en lo regne de Spèria” (*CeG* III.16). La fixació amb l'illa de Xipre com a pàtria evemerística d'Afrodita era compartida per l'autor del *Curial* amb els trescentistes i humanistes italians, que quasi fan de l'illa la pàtria oriental i mítica del tota concupiscència. Giovanni Boccaccio, per exemple, no s'està de situar oportunament l'ambientació amorosa d'algunes *novelle* “nell'isola de Cipri”.⁷⁰⁹⁵

En el capítol III.17, s'estén sobre el naixement de Venus i aporta dades astrològiques extretes del *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud (les subratllades), complementades amb altres que s'intercalen entremig:

“Fingen (...) los poetes que Cèlio fonch sens pare; e hach un fill apellat Saturno, e fonch rey de Cret, e foren-li tallats los genitius, per ço com matava tots los fills que Cimbeles o Obsrea, sa muller, paria; los quals genitius foren lançats en les mars de Cipre, regne teu, e de la spuma de aquells nasqué Venus, filla tua, e per lo dit Júpiter fonch deíficada⁷⁰⁹⁶ en lo cel tercer e convertida en planeta.

⁷⁰⁹⁵ Vegeu GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 257.

⁷⁰⁹⁶ En aquesta “deíficació” de Venus ressona, com més amunt comentàvem, la dedicatòria del *De arra anima* d'Antoni Canals (ca. 1416-1417) a la devota reina Maria de Castella, muller d'Alfons el Magnànim: “Com en los nostres temps (...), en diverses corts de grans senyores se llegeix lo tractat de Venus [el *De amore* de Andreas Capellanus], per los amadors carnals follament deíficat...” Vegeu CANALS, Antoni, *Scipiò e Anibal. De providència (de Sèneca). De arra de ànima (d'Hug de Sant Víctor)*, ed. a cura de Martí de Riquer, Barcino (“Els nostres clàssics”, A.49), Barcelona, 1988, p. 121.

Aquest planeta, de sa natura importa dolçura, és amigable, aporta amor, alegria, guany; tempra la malícia del combatent Mars; està en cascun signe vint-e-nou jorns. Segons Tholomeu, és calt e humit; estan-li desota Taurus e Libra, e regna en Piscis, e la sua casa és en Virgo; va alguna volta davant lo sol, e alguna volta lo segueix; e tant lo té a prop, que nulls temps se lunya d'ell, e conforta lo sol en la sua natura. És ardent e calt; tota luxúria e voluptat prenen principi d'ell; fa lo seu cors en trecents quaranta-e-vuyt jorns, e toca per mesura dues parts del Zodíach; fa l'ome namorat, vigil e sol·lícit; e, segons he dit, en la sua nativitat hach nom Venus. És apellada Diana, per los pobles, quant apareix los matins en orient (...). És apellada Èsperus quant apareix al vespre, davant lo sol.

La caracterització de Venus, com abans ho havia sigut la de Mart i Júpiter, prové del *Libro de los juizios* d'Abén Ragel, una obra molt divulgada, de la qual es podien trobar fins a cinc exemplars en la biblioteca reial de la Corona d'Aragó, segons l'inventari del 1410:⁷⁰⁹⁷ “Venus és (...) alegre, gozosa, risuenna, de buen parecer (...), és significador de las mugieres e de amor.”⁷⁰⁹⁸ Curiosament, de la mateixa manera que havia sostingut l'edifici astrològic sobre Mart –com una falsa pista– en l'autoritat de Macrobi, ara l'anònim remet a una altra font d'*auctoritas* antiga i clàssica: “segons Tholomeu”, és a dir, segons el *Tetrabiblos* o compendi astrològic de Claudi Ptolemeu (autor també de l'*Almagest*, un divulgadíssim manual d'astronomia).⁷⁰⁹⁹ De l'astrònom antic, hi havia cinc manuscrits disponibles a la cort del rei Martí I l'Humà d'Aragó (1410), rica en manuals d'astronomia/astrologia.⁷¹⁰⁰ Així mateix, Ptolemeu estava molt present en la biblioteca humanística del gran camarlenc Enyego d'Àvalos: tres còdexs ptolemaics en format de luxe, i un exemplar del pseudo-Ptolemeu, *Centumloquium*,

---

⁷⁰⁹⁷ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 425, ítem 79; p. 430, ítem 119; p. 432, ítem 130; p. 444, ítem 221, i p. 449, ítem 253).

⁷⁰⁹⁸ ABEN RAGEL, Alý, *El libro conplido en los iudizios de las estrellas (traducción hecha en la corte de Alfonso el Sabio)*, ed. a cura de Gerold HILTY, Real Academia Española, Madrid, 1954, p. 15.

⁷⁰⁹⁹ Aquesta és, en efecte, l'obra que GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 60) associa a la menció de Ptolemeu.

⁷¹⁰⁰ MASSÓ TORRENTS, J., Inventari dels béns mobles..., p. 427, ítem 93 (*Almagest*); p. 415, ítem 11 (*Tetrabiblos*); p. 423, ítem 64 (un *Tholomeu* en català); p. 425, ítem 98 (“*Almanach*”, identificable per l'incipit amb el *Centumloquium*), i p. 426, ítem 83 (*Liber iudiciorum*, atribuït a Ptolemeu). Per a una millor contextualització, vegeu CHABÀS BERGON, Josep, *L'astronomia de Jacob ben David Bonjorn*, amb la col·laboració d'Antoni ROCA ROSSELL i Xavier RODRÍGUEZ GIL, Institut d'Estudis Catalans (“Arxiu de les Seccions de Ciències”, 104. Secció de Ciències i Tecnologia), Barcelona, 1992, ps. 28-38.

entre els llibres del seu nebot i pupil.⁷¹⁰¹ La introducció inicial és deutora de les *Metamorfosis* d'Ovidi, però a partir d'algun text d'Enric de Villena, amb qui comparteix l'errònia simbiosi ortogràfica de les deesses *Ops* i *Rhea* en una insòlita *Obs(t)rea*.⁷¹⁰² Se'ns recorda el naixement de la Venus en el seu vessant d'al·legorització idealista i *celestial*: la venerada pels neoplatònics i pintada per Sandro Botticelli. Aquesta Venus és un mite clàssic, però també és –en el plantejament de l'autor del *Curial*– un influx astrològic benèfic, que la parella de protagonistes obtindrà per intercessió de Dione, l'àvia materna de Cupido. És possible que, per això, faça ací de les dues Venus –de les quals tractarem seguidament– una sola: la Venus Pandemos naix de l'esperma d'Urà; la Venus Urània, de Diona i Júpiter. En canvi, ací l'escriptor parla de la fecundació de Diona per l'esperma d'Urà, i relega Júpiter a la categoria de pare putatiu i d'encarregat d'elevar la deessa al firmament.⁷¹⁰³

Manipulacions mitològiques a banda, des d'un punt de vista estrictament astrològic s'observen els beneficis positius que reporta a l'home la influència dels raigs que projecta l'estel de l'Amor des de la seua tercera esfera celestial. Ella “tempra la malícia del combatent” planeta Mart, de la mateixa manera que l'amor de la Güelfa eleva i fa honorables els sentiments d'un Curial marcià i combatent. El trànsit de 29 jornos en cada signe zodiacal prové del *Breviari d'amor*. A continuació, se'ns remet al *Tetrabiblos* (cap. XX): “Venus posseeix un temperament favorable, i es troba per davall de l'esfera de Mart, tenint per davall dos signes, Taure i Balança (...). Aquest planeta no s'allunya més de dos signes del Sol.” Del capítol XXII, pren nota també: “Venus és planeta humit, i reforça encara més aquesta humitat en Pisces (...); la seua exaltació (...) cau en Verge.”⁷¹⁰⁴ Pel que s'observa, l'escriptor ha partit d'uns apunts d'Abén Ragel i Ermengaud i ho ha certificat amb extractes d'un *auctor* antic, Ptolemeu, que per a ell té major prestigi; de la mateixa manera que el tenia Macrobi.

En el capítol III.95, Venus s'apareix a la Güelfa, convertida en una nova Dido, i fa que el seu fill Cupido li dispare sagetes d'amor. Quan senyora de Milà i l'abadessa es trobaven aleshores “mirant vers les parts orientals, a vijares d'elles los cels se obriren, e aquella stela Diana, que, denunciant lo adveniment del dia, preceeix lo sol, començà a trametre sagetes de resplendor, e feriren los ulls de les dues dones; e elles, voltats los

---

⁷¹⁰¹ Vegeu el capítol I.3.5.

⁷¹⁰² Sobre aquesta qüestió, vegeu més amunt, on tractem d'Enric de Villena i el *Curial*.

⁷¹⁰³ Majors detalls de la Venus de Plató i del Renaixement, en el capítol II.1.7, on tractem d'aquest filòsof.

⁷¹⁰⁴ PTOLEMY, *Tetrabiblos*, trad. anglesa de J. M. ASHMAND [1822], *Astrology Classics*, Abingdon (Maryland), 2002, ps. 29 i 31, respectivament. Traduïm el text anglés al català.

ulls vers aquella part, veren aquella resplendent Venus, qui per molts Lucífer és apel·lada, clara e molt luminosa, qui, corrent per lo arch del tercer cel, en alt muntava. E trametent un raig il·lustrant la terra...” De manera perspicaç, Jordi Galves detecta un punt d’ironia subtil en la frase “qui per molts *Lucífer* [o caldrà llegir *Lucifer?*] és apel·lada.”⁷¹⁰⁵ És clar que sí. En un text com és el *Curial*, farcit de facècies, bromes, enganyos subtils i ironies literàries, heus-ne ací una més: la demonització de l’amor pels moralistes medievals fa riure als curials que, com l’autor de la novel·la, connecten amb els nous ideals humanistes: l’epicureisme, el neoplatonisme, els *Triumphus Cupidinis* de la medalla d’Alfons el Magnànim⁷¹⁰⁶ i l’exaltació de la Venus pagana.

Segones lectures a banda, l’atmosfera resplendent i meravellosa que crea ací l’escriptor serveix perquè baixi del cel i posi dolçament els peus sobre la terra –com en un auto sacre o un misteri d’Elx– la deessa Venus. Aquesta porta Cupido “amagat dins son mantell” i baixa predisposada a consumir el prodigi d’amor. L’aparent confusió de les deesses olímpiques Diana i Venus, present en aquest passatge es repeteix en el capítol III.117, on se substitueix el nom que figura en el *Breviari d’amor*, Lugartz, pel de Diana: “[Venus] és apel·lada Diana, per los pobles, quant apareix los matins en orient (...). És apel·lada Èsperus quant apareix al vespre, davant lo sol.” No és, emperò, cap confusió, ni pot ser tampoc un *lapsus*. És un canvi de noms operat amb voluntat de connectar en el plànol literari els amors de la Güelfa i Curial amb els mítics d’Enees i Dido. Recordem que en l’*Eneida* de Virgili, Diana la caçadora, deessa de la Lluna, juga un paper molt rellevant. I tinguem en compte que el nom elegit per a Camar, habitant del solar de Cartago, significa ‘lluna’ en àrab. Virgili i la seua obra mestra signifiquem molt per a l’autor de la novel·la cavalleresca.⁷¹⁰⁷

Troba fonament aquesta associació de Venus amb Diana en el *De natura deorum* (III, xxiii, 58) de Ciceró, un llibre que Enyego d’Àvalos havia manat copiar en pergami i relligar en cuir lleonat.⁷¹⁰⁸ Diu Ciceró: “*Dianae item plures, prima Iouis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur, secunda notior quam Ioue tertio et Latona natam accepimus; tertiae pater Vpis traditur Glauce mater.*” És a dir: “També són moltes les Dianes; la primera, filla de Júpiter i de Prosèrpina, que hom diu que va engendrar l’alat Cupido; la segona és més coneguda, i ens ha arribat com a filla

---

⁷¹⁰⁵ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l’edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 55).

⁷¹⁰⁶ De la qual hem tractat, en relació amb Enyego d’Àvalos i el Pisanello en el capítol I.3.4.

⁷¹⁰⁷ Us remetem, sobre aquesta part tunisenca de la novel·la, al capítol II.3.12.

⁷¹⁰⁸ Vegeu el capítol I.3.5.

del tercer Júpiter i de Latona; el pare i la mare de la tercera hom diu que són Upis i Glauce.” Unes línies més avall (III, xxiii, 59) es parla de Diona o *Dione*, i de les distintes Venus, en un paràgraf que interessava molt els humanistes neoplatònics italians del temps d’escriptura de *Curial e Güelfa*: “*Venus prima Caelo et Die nata (...), altera spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus, tertia Ioue nata et Diona, quae nupsit...*” És a dir: “La primera de les Venus és filla del Cel i del Dia (...); de la segona, engendrada de l’escuma, ens ha arribat que, juntament amb Mercuri, va infantar el segon Cupido; la tercera és nascuda de Júpiter i de Diona, i es va casar amb Vulcà.”⁷¹⁰⁹ Seguint els textos de Plató, els neoplatònics sostenien que hi havia un amor honest i tendent a la virtut, com el de Curial i la Güelfa (el de la Venus del “cel” o “estel·lificada”, com la qualifica l’autor del *Curial*), i un amor luxuriós i carnal, inconvenient i impur, representant per la Venus mundana.

Lactanci (ca. 245-ca. 345), conegut com “el Ciceró cristià” atacà la veneració pagana de Venus d’aquesta manera (*Institutiones divinae*, I, xvii, 9-11): “Y, ¿qué decir de la obscenidad de Venus, prostituida al placer no sólo de todos los dioses, sino también de todos los hombres? Ella, en efecto, a raíz de su famoso estupro con Marte, engendró a Harmonía; de Mercurio engendró a Hermafrodito, que nació andrógino; de Júpiter a Cupido (...). Ella fue la primera (...) que instituyó el arte de la prostitución y la que introdujo a las mujeres de Chipre en la profesión de conseguir dinero a cambio de entregar su cuerpo a todos; y esto lo hizo pra que no pareciera que ella era la única impúdica y deseosa de hombres entre las otras mujeres. ¿Puede tener algo de divino una mujer cuyos adulterios son más numerosos que sus partos?”⁷¹¹⁰

L’autor del *Curial* fa paròdia d’aquestes condemnes de l’amor i de Venus per part dels doctors de l’Església i els moralistes medievals, transformant-les, a la manera de Llucià de Samòsata, en una discussió entre deesses transformades en vils pescateres. S’insulten en allò que Dante denominava “*locutio vulgaris in qua et muliercule communicant*”.⁷¹¹¹ En aquest cas, la Fortuna insulta Diona i la seua filla, Venus (*CeG* III.23): “Car ta filla fonch muller de Vulcano, déu dels lamps, e adúltera ab Mars, e,

⁷¹⁰⁹ CICERÓ, M. Tul·li, *La naturalesa dels déus*, vol. 2 (*llibres II-III*), ed. i trad. a cura de Joan-Manuel del POZO, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003, ps. 131-132.

⁷¹¹⁰ LACTANCIO, *Institutiones divinae. Libros I-III*, trad. a l’espanyol d’E. SÁNCHEZ SALOR, Gredos (“Biblioteca Clásica Gredos”, 136), Madrid, 1990, ps. 130-131. La font fou proposada ja per GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 60).

⁷¹¹¹ En l’*Epistola a Can Grande*, on teoritza sobre literatura i justifica el títol de la seua *Commedia*. Vegeu ALIGHIERI, Dante, *Tutte le opere*, ed. a cura de Luigi BLASUCCI, Sansoni, Florència, 1965, p. 345.

vista per lo sol per una finestra, fonch envergonyida –si dir se pot la puta poder haver vergonya–, e fonch mostrada a tots los déus, los quals se tragueren escarn d’ella; axí que ta filla no és dea d’amor, de pau, ne de concòrdia, mas dea de luxúria e de puteria –e per ço que fonch molt pus luxuriosa que totes les dones del món, axí com a pus ensutzada e envileyda, l’apellen dea d’aquell pecat e d’aquella sutzura–, e no stela en lo cel, mas truja sutza, vil e pudent és; e habita no en los cels, ne és stela, car la stela ja era abans que ella nasqués, mas en fanchs e lochs vils e pudents, en los quals abans lo morro met que ·l peu.” És sorprenent, tant la correlació d’aquest text amb el de Lactanci, com la pugna de l’impotent i caricaturitzat personatge de Fortuna contra el seu creador literari, que insisteix al llarg del seu text narratiu a dignificar l’Amor honest de Venus.

Pocs paràgrafs més amunt, el lector ha vist com la mateixa Fortuna tractava d’enganyar Neptú (*CeG* III.12), dient-li que Curial estava disposat –com un Lactanci del segle XIII– a convertir en cristians els gentils o pagans que encara adoraven Venus... A què pot venir aquest disbarat o invenció de la voluble dama? Què entendrien els lectors que coneixien l’autor? És difícil de saber, però ho podem intuir, si tenim en compte qui s’interessava, no només pel *De natura deorum* de Ciceró, sinó també pel Ciceró cristià que fou Lactanci, a la cort napolitana del rei d’Aragó. Ens referim a Enyego d’Àvalos, del qual es conserva un còdex de Lactanci (data a Milà el 12 de gener del 1433) a l’Österreichische Nationalbibliothek de Viena (ms. 773). El copista que realitzà el manuscrit és el milanés Antonio Crivelli, que treballava per al bibliòfil arquebisbe Pizzolpasso. És probable, doncs, o bé que D’Àvalos l’adquirira durant la seua primera estada a Milà (1435-1440), o que fóra un regal del prelat, pel 1440, quan el cavaller emprengué el seu viatge de reincorporació a la cort del Magnànim.⁷¹¹² Si el *Curial* sorgí en l’entorn de D’Àvalos o fou “cosa seua”, les ironies mitològiques, la paròdia de Lactanci i la broma d’un Curial proselitista tindrien fàcil explicació.

En el capítol III.99, pràcticament sancionat el final matrimonial de la novel·la, reapareix l’astre veneri. Ho fa just després del somni on, per intervenció de la deessa Venus i el seu fill Cupido, la Güelfa ha recuperat el seu amor per Curial: “Fugí la nit, e aquella stela que força e compelleix los hòmens a amar, mostrant la sua cara resplendent, tramés los seus raigs luminosos anunciant lo adveniment del dia” (*CeG* III.99). Algunes expressions que utilitza (“col·locada en lo cel tercer”; “estel·lificada e col·locada en lo cel tercer”; “deïficada en lo cel tercer”; “corrent per lo arch del tercer

---

⁷¹¹² Sobre aquest manuscrit, vegeu el capítol I.3.5.

cel”) o els sobrenoms “Ciprinya” i “Cipriana”, remetent directament als *commenti* de la *Divina Comèdia* que sol consultar l’escriptor. En Pietro Alighieri (3a. red., *Parad.* VIII, vv. 1-12), llegim que la “*Ciprignam Venerem Dioneam*” fou “*reginam insule Cipri*” i “*translatam in hunc tertium planetam*”, que sembla una “*stella*” d’on irradia l’amor, i que els antics honoraven Diona, sa mare, que apareix en versos de Virgili, i Cupido, el fill. Totes aquestes informacions són transportades a *Curial e Güelfa*.

De Benvenuto da Imola, com veurem més extensament en tractar de les fonts italianes de l’obra, també s’extrauen idees i frases erudites. Del tipus “va alguna volta davant lo sol, e alguna volta lo segueix” (CeG III.17), que es correspon amb “*Venus aliquando praecedat solem in ortu suo (...), aliquando vero (...) est retrograda*” (*Parad.* VIII, 10-12). O també: “E com apareix en l’alba ha nom Lucífer, e com ve lo vespre e apareix en ponent ha nom Èsperus” (CeG III.16), que es correspon amb el mateix fragment: “*Venus aliquando praecedat solem in ortu suo, et tunc vocatur Lucifer, quasi lucidissima stellarum; aliquando vero oritur post occasum solis, et tunc est retrograda et vocatur Hesperus*” (*ibidem*).⁷¹¹³ Da Imola, es basa en Ciceró (*De natura deorum*, II,xx,53): “...*stella Veneris, quae Phosphoros Graece Lucifer Latine dicitur cum antegreditur solem, cum subsequitur autem Hesperos.*” És a dir: ‘...és la de Venus, que en grec és *Phosphoros* [que porta la llum] o *Lucifer* en llatí quan precedeix el sol, i, qual el segueix, *Hesperos* [la vespertina].’⁷¹¹⁴ Ara, la font directa d’on depèn el *Curial* és la italiana. En el mateix comentari al cant VIII del *Paradiso*, versos 1-12, de la *Divina Comèdia*,⁷¹¹⁵ l’exegeta del segle XIV situa la “bella Ciprigna” dels versos de Dante en un “*plucerrimum viridarium*” com la “*delectable praderia*” que descriu l’escriptor quan la deessa es presenta a la Güelfa (CeG III.98). Diferència entre l’amor virtuós i honest (Dione i la Venus celestial) i l’amor concupiscent i lasciu (Cupido i la Venus terrenal), dos tipus d’amor mundà que en la tradició teològica medieval, que lògicament segueix Da Imola, són contraris (el primer duu a la salvació; l’altre, a la condemnaió de l’ànima), però que per a l’autor del *Curial* són compatibles. Situa Benvenuto l’astre de Venus “*in tertio coelo*”, al·ludeix al culte pagà de Diona, la mare de Venus citada per

⁷¹¹³ L’origen del nom *Èsperus* (‘l’estrella més bella’) prové d’Homer (*Ilíada*, XXII, 318); el de *Lucifer* (‘la més esplendent’), prové d’un vers de Virgili, “*perfusus Lucifer unda*” (*Eneida*, VIII, 589). Vegeu DALBY, Andrew, *Venus: a Biography*, The British Museum Press, Londres, 2005, ps. 136-137.

⁷¹¹⁴ CICERÓ, M. Tul·li, *La naturalesa dels déus*, vol. 2 (*llibres II-III*), ed. i trad. a cura de Joan-Manuel del POZO, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003, p. 44, i notes 57 i 58.

⁷¹¹⁵ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

Dante (“ma onoravano Dione e Cupido”), figura que crida l’atenció de l’escriptor. Rambaldi l’explica amb una falsa etimologia. Diona seria “el nexce d’unió” o “*quasi duo nectens*” entre l’home i la muller: “*coniunctionem maris et foeminae.*” L’anònim, així les coses, convertirà aquesta deesa en intercessora davant la filla, Venus, perquè aconseguísca reunir honestament la Güelfa i Curial.

L’historiador de l’art Edgar Wind, expert en iconologia, ens adverteix, en la seua clàssica monografia *Pagan Mysteries in the Renaissance*, dels canvis que experimenta la figura de Venus arran de l’interés incipient dels humanistes nord-italians (dècades del 1410-1430) pel neoplatonisme. Els lectors de Plató, entre els quals es comptaven Enyego d’Àvalos i els seus amics els humanistes llombards (Decembrio, Barzizza, Filelfo), coneixen a través del *Symposium* (180 d) la distinció establida pel filòsof entre la Afrodita Urània o Venus Celestial (“estel·lificada e col·locada en lo cel tercer”, en mots de l’autor del *Curial*) i la Venus Pandemos (‘popular’, carnal, “dea de luxúria e de puteria”, en les invectives de la Fortuna contra Diona).⁷¹¹⁶ La primera regeix l’amor honest i idealitzat; la segona, l’amor sensual, impur i voluptuós. Així ho explicava ja l’any 1433 Carlo Marsuppini (un autor llegit per D’Àvalos, almenys des d’abans del 1443) en una lletra remesa a Lorenzo Valla (humanista de la cort de Nàpols, les obres del qual col·leccionà el mateix D’Àvalos afegint-hi les seues armes heràldiques).⁷¹¹⁷ Plini, Ciceró i altres autors antics també distingien aquestes dues Venus, i la dicotomia serví de base als humanistes italians (amb molta literatura i art al darrere, dècades després, a la Florència dels Medici) per a representar un amor *humà* idealitzat i virtuós, distint de l’amor bestial, producte de passions naturals incontrolades.

Això no obstant, adverteix Wind, “debemos tener cuidado de no simplificar demasiado el contraste asumiendo que la Venus vulgar es puramente sensual y que no comparte la gloria celestial.”⁷¹¹⁸ Obres d’art com el famós *Naixement de Venus* de Sandro Botticelli manifesten la voluntat de conciliació entre l’amor ideal i l’amor

---

⁷¹¹⁶ Segons els mitògrafs i filòsofs grecs del segle V aC, Afrodita Urània havia nascut en cos i en ànima de la bromera del mar reunida amb l’esperma dels genitals d’Urà, que fou castrat per Cronos. Afrodita Pandemos és producte d’un amor físic entre Zeus i Diona. El poeta tràgic Eurípides, en la tragèdia *Helena* (1098) en fa menció (les obres d’aquest foren portades a Itàlia per Giovanni Aurispa el 1417). Com també Teòcrit (XV, 100 i XVII, 36), en un text conegut per Boccaccio, el qual al·ludeix al tema al *Bucolicum carmen*. També hem vist que Benvenuto da Imola (*Parad.* VIII, 1-12) parla d’aquestes dues Venus, encara que completa l’argumentació des d’una perspectiva escolàstica i cristiana, no neoplatònica.

⁷¹¹⁷ WIND, Edgar, *Pagan Mysteries in the Renaissance*, W. W. Norton, Nova York, 1968; trad. a l’espanyol com *Los misterios paganos del Renacimiento*, per Javier FERNÁNDEZ DE CASTRO i Julio BAYÓN, Barral (“Biblioteca de las Historias. Seria Iconológica”), Barcelona, 1972, ps. 142-144. Per a la relació del culte gran camarlenc amb les obres d’aquests humanistes, vegeu el capítol I.3.5.

⁷¹¹⁸ *Ibidem*, p. 143.

voluptuós, en “representar el *amore splendido e specioso* de la segunda Venus [la popular] poniéndole a ésta rasgos de matrona.”⁷¹¹⁹ En definitiva, enfront de la tradició dels moralistes medievals, que venia de Lactanci, com s’ha vist, i que associava Venus al sexe pecaminós, la prostitució i la condemnaió eterna, en el Renaixement que impulsen els humanistes es reivindica la Venus “estel·lificada” del *Curial*, la matrona protectora dels amors honestos i virtuosos de la Güelfa i Curial; aquella que els antics – com canta Dante– adoraven en companyia de la mare, Diona, i del fill, Cupido. L’associació d’inspiració dantesca que fa l’escriptor amb Diona –original, inaudita en l’art i la literatura de l’època– accentua la seua dignitat tutelar sobre l’amor honest: “[Venus] diu-se Dione per tu, segons diu Dante, en lo terç llibre, *Del Parays*, allà on diu: ‘*Ma Dione adoravano e Cupido, / quella per madre sua, quello per figliolo, / et decia ch’illo stette in gremio a Dido*’.” (*CeG* III.17). Ella fou la responsable d’un amor que fou pur, encara que irrealitzable, com el de Dido i Enees en l’*Eneida*, i ella serà també la responsable al·legòrica d’uns amors igualment memorables –des del punt de vista de la ficció literària, és clar– com els de Curial i la Güelfa.

Ignorem si el *Curial* no es divulgà fora d’un àmbit restringit de lectura per contenir aspectes heterodoxos o excessivament “atrebits”, que podrien haver perjudicat, –i més encara en un ambient hostil i inquisitorial com el de Nàpols– la imatge i el prestigi de l’autor. Però és cert que les idees filosòfiques sobre l’amor que encobreixen les al·legories o “transformacions” mitològiques, com les anomena l’anònim escriptor, connectaven amb el que seria després l’esperit neoplatònic florentí (sense estridències ni esoterismes, emperò). Els plantejaments de signe neoplatònic són explicats pedagògicament per Wind quan es disposa a contextualitzar en l’humanisme l’obra de Botticelli: “La idea de Venus como diosa de la moderación puede parecer mitológicamente rara. Pero cuando Pico de la Mirándola la definió como fuente de *debiti temperamentis* y la llamó diosa de concordia y armonía, estaba siguiendo casi literalmente Plutarco [les *Moralia*]. El concepto de una Venus beneficosa, pacífica y cuidadosa fue una de las más refrescantes paradojas del neoplatonismo.”⁷¹²⁰ També ho diu Macrobi en les *Saturnals* (I,xii,11), un dels llibres de culte per als humanistes neoplatònics italians del segle XV: “*Venus... iugo concordis iungit matrimonia amicitiasque componit*.” (és a dir: ‘Venus... uneix els matrimonis i estreny les amistats

---

⁷¹¹⁹ Ibídem, p. 144.

⁷¹²⁰ Ibídem, p. 125. Plutarco diu que “Afrodita és l’artífex de la concòrdia i l’amistat entre les dones i els homes.”

com en un jou harmoniós’).⁷¹²¹ Heus ací, doncs, la deessa renaixentista de l’amistat, concòrdia i matrimoni; oposada frontalment a la Venus de pecat, luxúria i prostitució reprobable, contra la qual alçaven la veu els predicadors medievals.

Que l’anònim de la novel·la catalana participa d’aquesta refrescant paradoxa doctrinal, ho deixen ben clar manifestacions com la que fa Diona parlant de la seua filla Venus com a deessa de l’amor virtuós: “Sabs bé que ma filla, Venus, és dea de concòrdia e de pau, e convida las gents a amar-se e voler-se bé, e Cupido, fill seu, força e costreny, enflama e encén a amor; d’aquesta mateixa condició són yo, car nulls temps me plagué discòrdia, ne haguí desig de venjança. Axí mateix, la dita filla mia ho hereretà de Jovis, son pare...” (*CeG* III.22). Si revisem la llista de llibres de la biblioteca de D’Àvalos, veurem que mostrava una especial predilecció, ja des de la dècada del 1430, per col·leccionar obres de Plutarc.⁷¹²² Hauria pogut compartir, doncs, la lectura del text al·legat per Wind amb els humanistes florentins de mitjan segle XV. No podem deixar d’associar aquesta hipòtesi explicativa, o aquesta idea, al fet que el mateix Enyego d’Àvalos, client de llibreters florentins, era elegit per Alfons el Magnànim –pel seu coneixement de la llengua i els refinats costums del país– per a realitzar ambaixades davant els Medici de Florència i altres prohoms de dita ciutat.⁷¹²³

Quan s’escriu *Curial e Güelfa* (Milà-Nàpols?, ca. 1446-1448), encara és prompte perquè aparega una obra com *Il libro dell’Amore* (1469-1470) de Marsilio Ficino (1433-1499), on es reprén el debat platònic de les dues Venus, però teoritzat amb derivacions teològiques i cosmològiques heterodoxes –i susceptibles d’heretgia– que no tenen res a veure amb l’esperit neòfit i experimentalista de l’aparat mitològic i astrològic del *Curial*. Això no obstant, s’observa que l’escriptor anònim ja té notícia d’aquest debat i d’aquestes idees *refrescants*, que superen –des d’un punt de vista teòric, que ell vol traslladar al·legòricament a la literatura– les idees i debats medievals sobre l’amor i el pecat. L’hedonisme i la sensualitat, la virtut de l’estudi contra el vici de la luxúria, l’honestedat matrimonial i altres aspectes relacionats amb l’amor, cobraven en el segle XV italià una nova dimensió filosòfica. Totes aquestes idees renovadores del moviment humanista tindran el seu moment d’eclosió a la Florència de la dècada del 1460. L’historiador de la literatura Carlo Dionisotti resumeix així com afecta el canvi de paradigma filosòfic –del qual ja participa atrevidament la novel·la italo-catalana– al

---

⁷¹²¹ La citació i la traducció al català provenen de MACROBI, Ambrosi Teodosi, *Les Saturnals*, ed. a cura de Jordi RAVENTÓS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003-2006, vol. I (llibre I), ps. 143-144.

⁷¹²² Capítol I.3.5.

⁷¹²³ Us remetem a la biografia del personatge, en el capítol I.3.4.

camp de la literatura: “La rinascita del neoplatonismo a Firenze aveva ridato all’amore una legittimità o una funzione nella vita spirituale dell’uomo, e alla letteratura amorosa, al dibattito sull’amore, una serietà e importanza che la vecchia e inesausta tradizione ovidiana, troppo trita e depressa, non poteva più assicurare.”⁷¹²⁴

Al marge d’aquesta oposició neoplatònica entre la Venus del “cel tercer” i la Venus “puta”, per emprar una mateixa terminologia que l’anònim, crida l’atenció l’especial paper que reserva l’autor per a Diona, una deessa de tercera fila, ben poc coneguda. L’única aparició estel·lar que fa Diona en la literatura de l’Antiguitat és la de la *Ilíada* d’Homer (V, vv. 370, 381; o 3374 i ss.), on se’ns diu que és mare d’Afrodita (Venus), a la qual recolza quan aquesta protegeix el seu fill predilecte, Enees.⁷¹²⁵ El pare d’Afrodita (*Ilíada*, V, v. 312) és Zeus, el Júpiter dels romans. Coneixeria l’escriptor l’esmentada anècdota homèrica? Recordem que Decembrio, gran amic de D’Àvalos, havia traduït la *Ilíada* i que aquest havia ajudat a divulgar-la per Europa (pel 1440). O que Valla, a la cort de Nàpols, dedicà un gran esforç a donar a conèixer dita obra als cortesans del rei d’Aragó.⁷¹²⁶ Si és així, que tenia notícia almenys de l’argument del cant V d’Homer, s’entendrien millor les raons o les fonts d’inspiració literària que portaren l’escriptor a elegir el tàndem Diona-Venus com a matrones intercessores de l’*alter Aeneas* que és Curial davant les inclemències de la Fortuna. Aquestes raons es veurien reforçades pel fet que Dante, en uns versos que el mateix anònim cita de memòria, atribueix a *Diona* (Venus, però dominada per l’esperit moderat de la mare) els amors d’Enees i Dido. Per la seua banda, Homer fa que defense Venus, protectora d’Enees. Comptat i debatut, per a un autor que considera els majors autors “re reverenda letradura” Homer entre els grecs, Virgili entre els llatins i Dante entre els “moderns”, atorgar protagonisme a Diona era seguir les seues passes.

Els mitògrafs Hesíode (*Theogonia*, 353)⁷¹²⁷ i Apol·lodor (*Biblioteca mitològica*, I,i,3, i I,ii,7) expliquen que Diona era filla d’Urà i de Gea, i germana de Tetis, Rhea i altres titans. Concebé Afrodita/Venus d’una relació amb Zeus/Júpiter. En el corpus de la literatura clàssica grecolatina, l’aparició de Dione és ben rara, i l’única representació

---

⁷¹²⁴ DIONISOTTI, Carlo, *Scritti sul Bembo*, ed. a cura de Claudio VELA, Einaudi (“Biblioteca Einaudi”, 145), Torí, 2002, p. 31.

⁷¹²⁵ Venus evita que muira el seu fill Enees, atacat per Diomedes (protegit per Atena). Aquest fereix en la mà la mateixa deessa, qua puja a l’Olimp en el carro del seu germà Hares i troba consol en braços de sa mare, Dione. Aquesta li demana quin déu l’ha maltractada. Ella respon que no ha sigut cap déu, sinó el superb Diomedes. La mare li diu que cal patir, perquè no és la primera ni serà l’última deessa que haja d’afrontar les ofenses dels mortals.

⁷¹²⁶ Aspectes ja tractats en el capítol I.1.2.

⁷¹²⁷ Aquest autor recull el tema de la castració d’Urà en *Theogonia*, 154-206.

seua en l'art figuratiu es localitza en el fris d'un altar de Pèrgam dedicat a Zeus. Si se la nomena en alguna ocasió, és generalment per a recordar-nos la seua maternitat sobre la deessa de l'amor. A banda d'Homer, se l'esmenta de pas en una tragèdia d'Eurípides (*Helena*, 1098),⁷¹²⁸ dos poemes de Teòcrit de Siracusa (*Idil·lis*, XV, 106 i XVII, 36) i el *Symposion* o *Convit* de Plató (180d). S'al·ludeix indirectament a ella en Virgili (*Eneida*, III, 19), quan el poeta aplica l'epítet *Dionaea* a Venus, filla de Diona i mare d'Enees; cosa que fa que algun poeta elogiara Cèsar com a *Dionaeus*, per a presentar-lo com a descendent d'Enees. Ciceró la té en compte, com véiem adés, en la seua compilació erudita de divinitats (*De natura deorum*, III, xxiii, 59), com a parella de Júpiter engendradora de Venus.⁷¹²⁹ Per metonímia, i com una llicència poètica de caràcter excepcional, el mateix epítet apareix en Sili Itàlic (*Púnica*, XIV, 410), Ovidi (*Fastos*, V, 309; *Ars Amatoria*, II, xxii, 549) i Catul (*Carmen* LVI, 6), els quals apliquen a Venus l'epítet de *Dionae* o 'filla de Dione'.⁷¹³⁰ Ho fan en textos de caràcter eròtic (en l'*Ars Amatòria* III, 769-772, una *Dione*, que en realitat és la Venus Diònia, indica a l'autor les posicions que convenen a la dona en l'acte amorós⁷¹³¹) o de pornografia satírica (cas de Catul, els poemes del qual no mancaven en la biblioteca humanística d'Enyego d'Àvalos).⁷¹³² Dante Alighieri, basant-se en Virgili, cita dues vegades el nom de Dione en la *Comèdia*: en *Paradiso* VIII, 7, com a mare de Venus pròpiament dita (els versos que apareixen en el *Curial*) i en *Paradiso* XXII, 144: "vidi come Maia e Dione", sobrenoms, respectivament, de Mercuri i de Venus. En la novel·la cavalleresca del segle XV, no hi ha dubte, però, que es diferenciaven bé la mare i la filla, i que la mare –ací és on rau la originalitat de l'autor– assumeix un gran protagonisme.

En Boccaccio (*Carmen bucolicum*, XIII) apareix *Dyone* com a sobrenom de Venus.⁷¹³³ El mateix autor, en les *Genealogie deorum gentilium* (IX,22) afirma que Diomedes fou amonestat per *Dyone* per haver nafrat la seua filla (remet a Homer,

⁷¹²⁸ BROMMER, F., Dione, dins *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/dione_Enciclopedia-dell-Arte-Antica/>

⁷¹²⁹ CICERÓ, M. Tul·li, *La naturalesa dels déus*, vol. 2 (*llibres II-III*), ed. i trad. a cura de Joan-Manuel del POZO, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003, ps. 131-132.

⁷¹³⁰ Més detalls en DALBY, Andrew, *Venus: a Biography*, The British Museum Press, Londres, 2005, ps. 136-137.

⁷¹³¹ Vegeu GROS LLADÓS, Sònia, 'Amor omnia vincit': la força de l'amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239 (p. 204, n. 16), que parla de Diona com a ensenyant d'aquestes pràctiques amatòries, encara que en realitat sembla que es tracta d'un sobrenom de la mateixa Venus, com sol interpretar la crítica.

⁷¹³² Reviseu els títols d'aquesta biblioteca en el capítol I.3.5.

⁷¹³³ BOCCACCIO, Giovanni, *Opere latine minori*, ed. a cura d'Aldo Francesco MASSÈRA, Laterza, Bari, 1928.

doncs).⁷¹³⁴ En *De mulieribus claris* (VII), diu que alguns autors fan Venus filla d'un tal Cirus i d'una dona xipriota anomenada Diona. Altres mitògrafs, en canvi, dignifiquen la seua genealogia presentant-la com a filla de Júpiter i de la mencionada mortal, Diona: “*quidam vero Cyri et Dyonis cyprie mulieris. Non nulli, reor ad eius extollendam pulchritudinis claritatem, Iovis et Dyonis predictae genitam asserunt.*”⁷¹³⁵ Finalment, recordem el personatge *Dioneo* del *Decameron*, un dels tres joves que formen part de la colla de narradors inventada per l'escriptor. Aquest duu un nom que significa ‘veneri’ o ‘fill de Venus’. Els altres dos són Panfilo (‘tot amor’) i Filostrato (‘vençut d’amor’).⁷¹³⁶ En certa manera, Curial era també un fill de Venus, però no en sentit literal o mitològic, com l’Enees de Virgili, sinó al·legòric. De fet, l’amor que sentia per ell la Güelfa, ajudat per Dione i la Venus Celest, havia sigut el que l’havia elevat a la gloriosa posició que adquirirà com a aristòcrata i com a marit a la cloenda de l’obra.

En les *Chiose ambrosiane* de la *Commedia* (ca. 1383) s’introdueix una falsa etimologia de *Dione* com a sobrenom de Venus: “*Dione, scilicet Venerem, que dicitur a ‘dia’, quod est duo, et ‘neos’ quod est nexus, quasi duorum ligatis.*”⁷¹³⁷ Aquesta etimologia la serveix Da Imola (*Parad.* VIII, 1-3: “*dicitur enim Dion, ‘quasi duo nectens’*”),⁷¹³⁸ en qui confia sovint l’autor del *Curial* per a interpretar Dante. Amb la qual cosa, podem deduir que li degué agradar el concepte etimològic de divinitat afavoridora del “nexe entre dos” amants, del jou matrimonial, pel que fa a la conclusió de la novel·la, que és afavorida per Dione resistint als precés de la Fortuna.

No hem trobat ja més literatura d’interés sobre Diona, tret d’algun compendi medieval on se la confon sense fonament amb Diana, deessa de la Lluna. L’associació de Venus amb Diana, operativa en la novel·la catalana, no deu tant a les confusions de fonts medievals com a l’atribució de la *stella Diana* a Venus en la poesia lírica italiana

⁷¹³⁴ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentiliu libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷¹³⁵ BOCCACCIO, Giovanni, *De mulieribus claris*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷¹³⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, introd. a la jornada I, *et passim*.

⁷¹³⁷ ANÒNIM, *Le Chiose Ambrosiane alla Commedia*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, dins *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>, *Paradiso* VII, v.7.

⁷¹³⁸ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it>>

dels *stilnovisti* dels segles XIII i XIV. L'extraordinària difusió del poema *Vedut' ho la lucente stella Diana* de Guido Guinizzelli (1240-1276) influí en aquesta associació astronòmica, que influeix ja pel 1435 en la poesia de Juan de Tapia (estant a Milà)⁷¹³⁹ i després en el mateix *Curial e Güelfa*, com més amunt s'ha vist.

La aparició destacada de Diona en *Curial e Güelfa*,⁷¹⁴⁰ i la seua connexió amb la projecció dels influxos astrals de Venus sobre els humans, és deutora dels versos de Dante citats expressament per l'anònim. Aquest estudiava de la mà de Benvenuto da Imola, que explica (*Paradiso*, VIII, vv. 1-12) que els pagans o gentils, en matèria d'amor, "*honorabant cum sacrificio Dionem, matrem dicti Veneris (...) et Cupidinem ut eius filium.*" L'exegeata predilecte de l'autor del *Curial* podria haver contribuït a generar en l'escriptor la idea d'una *trinitat* de "deus dels gentils" tutelars de l'amor terrenal (el místic *amor Dei* interessa a Sanglier, però no al narrador): la mare (Dione), la filla (Venus) i el nét (Cupido). Aquestes divinitats paganes, de fet, cooperen prodigiosament perquè Curial i la Güelfa obtinguen el "guardó" d'un amor matrimonial honest i voluptuós ("el desig que los nuvis havien d'anar al lit"), tant de temps anhelat. En el joc d'aquesta trinitat, la mare defén el caràcter virtuós de la seua Venus i d'un Amor idealitzats. La filla, però, mostra el seu rostre bifront: beneeix les parelles que ho mereixen –com la dels protagonistes–, però anima Cupido a infondre en els cors les flames de un "enceniment" que, en aquest cas, no té res de pecat ni de luxúria. No és admissible per a ell relegar Venus Pandemos a la condició de "puta", com denunciien des de Lactanci els predicadors (o la Fortuna, indignadíssima amb Dione i... lectora de Lactanci!). Al contrari: el gaudi sensual al si d'una relació amorosa lleial i virtuosa és l'expressió de la perfecta conjunció *venusiana* entre els amants. La honestedat dels estoics i l'epicureisme dels humanistes són, doncs, compatibles.⁷¹⁴¹

El *Naixement de Venus* de Botticelli (1484) representa –atenció– la Venus Pandemos condemnada per Lactanci i els moralistes medievals; la filla de Diona, com

---

⁷¹³⁹ Vegeu TAPIA, Juan de, *Poemas*, ed. a cura de Luigi GIULIANI, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2004, ps. 70-72 (poema IX, vv. 3-6). Sobre els versos de Guinizzelli en qüestió, PAOLAZZI, Carlo, *La maniera mutata. Il "dolce stil nuovo" tra Scrittura e "Ars poetica"*, Università Cattolica del Sacro Cuore ("Vita e pensiero"), Milà, 1998, ps. 70-72.

⁷¹⁴⁰ La Fortuna invoca Dione, reina de Xipre i mare d'una Venus concebuda de Júpiter, i estableix una llarga discussió amb ella (*CeG* III.16-23). Dione sosté que el caràcter de la seua filla és benèfic (*CeG* III.21), amb la qual cosa la Fortuna no pot operar contra la seua superior voluntat. Per això, conclou l'autor a la fi de la història, que "Amor... és molt pus poderosa dea que la Fortuna" i que l'ha vençuda finalment (*CeG* III.100). Ara bé, és Dione la que manté la posició de força contra la Fortuna. El paper de Venus es redueix a davallar de la tercera esfera celest a un escenari irònic quan el cas ho requereix.

⁷¹⁴¹ Quan tractem més avall de l'humanista Angelo Decembrio, comprovarem la voluntat d'aquest i d'altres contemporanis de presentar als prínceps una visió sincrètica de doctrines filosòfiques que, en l'Antiguitat clàssica, resultaven en principi incompatibles.

en *Curial e Güelfa*. L'artista la dignifica pictòricament en clau neoplatònica. La Venus despullada i sensual és elevada als altars de l'art cortesà més refinat. L'anònim de la novel·la italo-catalana ja ho havia assajat quatre dècades abans en l'esfera literària; “rudament e grossera, axí com yo ho hauré sabut fer” (*CeG* III.0), i d'una manera molt més confidencial i reservada que el geni de la Florència dels Medici.

Tot aquest excurs mitològic, el crèiem realment necessari, perquè permet entendre la interrelació entre astrologia judiciària, filosofia neoplatònica, exhibició mitològica esnob i argument d'una novel·la, en principi de temàtica cavalleresca. Com s'observa, l'escriptor utilitza manuals medievals (Ermengaud, Abén Ragel, Ptolemeu) per a justificar un influx psicològic dels astres sobre l'home, entès a l'estil dels humanistes: els planetes inclinen, no determinen, i l'home virtuós els conjura estudiant. No content amb això, confuta el concepte medieval de l'amor en benefici d'una idea neoplatònica: la de la Venus benèfica i celestial, identificada amb el planeta homònim. Es tracta, doncs, d'un treball de recepció d'idees humanístiques elaborat sobre una plantilla de coneixements astronòmics i astrològics de tradició medieval; en el marc d'una novel·la de temàtica també medieval (cavalleries), però d'esperit renaixentista.

Òbviament, l'autor d'aquest *muntatge* narratiu amb rerefons humanístic no és cap intel·lectual, però es mostra satisfet d'haver après alguna “sciència” sobre coses “intricades” llegint poemes èpics i poètiques ficcions dels antics, i estudiant la *Comèdia* de Dante auxiliat per *commenti* del segle XIV. És probable que coneguera “moltes coses antigues”, com ara allò de les dues Venus de Plató, que “de paraula havia oydes”, com el protagonista de la novel·la (*CeG* III.24). S'hauria mogut l'autor, durant anys, “entre los grans philòsofs, poetes e oradors” (*CeG* II.116), que vol dir *humanistes* quan s'escriu el *Curial*. Així és movia, de fet, Enyego d'Àvalos en les dècades del 1430-1440. Un cavaller com ell podria haver accedit a coneixements humanístics de tant d'interés com els reflectits literàriament en el *Curial*. Algú com ell, que s'havia “avançat” socialment “per sos mèrits”, fins al punt d'esdevenir el gran camarlenc de Nàpols, consideraria prudent restringir aquesta ciència i aquesta literatura, provocadora en alguns aspectes, a un cercle de lectors de confiança. L'èxit de la reserva amical del text fou tal, que no s'adquirí notícia de l'existència del llibre fins a ben entrat el segle XIX. I perquè se n'ha conservat casualment el darrer esborrany.

1.4. Literatura francesa i biblioteques llombardes

Les corts principesques italianes i els llibres de França

“Fonch ja ha lonch temps...” és una frase d’arrancada per a contar-nos la història de Curial i la Güelfa, que sona molt a la típicament francesa: “Il y a déjà longtemps...” En aquest i en molts altres punts de la novel·la, es detecta que l’autor s’ha deixat seduir –com no podia ser altrament a l’Europa del segle XV– per obres de la literatura medieval francòfona (de França, Savoia i Borgonya), la qual amb molta probabilitat ha escoltat o llegit en versió original. És cert que les influències majors en la seua narrativa provenen del toscà literari (Boccaccio, sobretot), però també cal tenir en compte que el tipus de literatura que escriu, de matriu cavalleresca i suposadament adreçada a cortesans, l’obliga a incorporar al·lusions a textos i personatges de la matèria de Bretanya, i a elegir mots heràldics d’empresa versificats en francès. D’ací que Sigfried Bosch contemplara *Curial e Güelfa*, seguint les passes d’Aramon i de Bohigas, com “la resultant de la confluència dels corrents literaris francès i italià.”⁷¹⁴² No debades, estem parlant de la història d’amor d’un cavaller d’esperit francès (el Curial aventurer, epígon de Tristany i Lançalot) i una dama d’ànima italiana (la Güelfa sentimental, que recorda Fiammetta i els personatges femenins que poblen el *Decameró*). No és estrany tampoc que l’escenari d’aquest amor siga el Montferrat: la Itàlia francòfila, un punt de confluència per als llibres que venien de París i de Florència.

Certament, el pes al·legòric depositat sobre alguns personatges, com ara la Güelfa, Melchior, Curial, Làquesis..., deu molt a una tradició literària, la francesa dels segles XIV-XV, on solien irrompre, en les ficcions o en les *consolacions* moralitzades, virtuts o vicis personificats. Recordem els diàlegs de Virtut i Fortuna, o de Fortuna i Raó, en Martin le Franc (ca. 1410-1461), autor de *Le Champion des Dames* i *L’Estrif de Fortune et Vertu*.⁷¹⁴³ O, sense eixir de l’àmbit literari català –tan influït per la francès–, el *Libre de Fortuna e Prudència* del barceloní Bernat Metge, escrit l’any 1381.⁷¹⁴⁴

---

⁷¹⁴² BOSCH, Siegfried, Les fonts orientals del “Tirant lo Blanch”, dins *Estudis romànics*, 2, Barcelona, 1949-1950, ps. 1-48 (p. 22).

⁷¹⁴³ LE FRANC, Martin, *Le Champion des Dames*, ed. a cura de Robert DESCHAUX, H. Champion, París, 1999; *L’Estrif de Fortune et Vertu*, ed. a cura de Peter F. DEMBOWSKI, Librairie Droz, Ginebra, 1999..

⁷¹⁴⁴ Vegeu CABRÉ, Lluís, Comentaris sobre Bernat Metge i la seva primera consolació: el “Llibre de Fortuna e Prudència”, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 95-108.

Tanmateix, com després veurem, la concepció emblemàtica d'alguns personatges en *Curial e Güelfa*, sembla que deu molt a *Le chevalier errant* del marquès de Saluzzo, obra piemontesa (o llombarda, *lato sensu*) escrita en francès pel 1400 i custodiada, en temps del *Curial* –no per casualitat– al castell-palau de Casale Monferrato. Sense *Raison le Philosophe*, mentor del cavaller que “erra” el seu camí, potser no existiria Melchior de Pando, depositari d'un saber filosòfic i moral que orienta Curial.

En la novel·la catalana, “los christians, qui de diverses nacions eren”, s'entenen en els torneigs, o navegant per la Mediterrània, parlant entre ells en la llengua franca de l'època, que era el francès; especialment, en els àmbits que afecten la cavalleria, l'heràldica i l'aristocràcia.⁷¹⁴⁵ Si el rei de França és un personatge simbòlicament important en *Curial e Güelfa*, un rei Artús per la saviesa, és perquè França era ‘la verdadera pàtria dels cavallers’, “*das rehten ritterscheft Lant*”. Així ho havia proclamat en el segle XIII el poeta bavarés Wolfram von Eschenbach (ca. 1170-ca. 1220)⁷¹⁴⁶ i així continuava sent-ho en el segle XV, quan s'escrigué el *Curial*. No sols els alemanys se sentien encisats per l'esplendor cavalleresc de la rica i poblada França, sinó també els britànics implicats en la Guerra dels Cent Anys i els mediterranis. Els luxes de la cort provençal de Renat d'Anjou i de la napolitana d'Alfons el Magnànim responien sobretot als estímuls estètics del gòtic francès i flamenc, que eclipsaven entre l'aristocràcia cortesana les noves modes classicistes vingudes de Florència.⁷¹⁴⁷ El gòtic internacional marcava la pauta dels gustos cortesans de quasi tota Europa, i les novel·les d'amor i cavalleries del tipus *París e Viana*, *Curial*, *Tirant*, *Saintré*, etc., consolidaven, com diu Alessandro Varvaro, “un fenómeno narrativo”, de matriu francesa, però “de ámbito europeo y mediterráneo, comparable con el gótico internacional.” Algunes de les obres, com és el cas de *Paris et Vienne*, es divulgaren ràpidament, amb versions en francès, italià, català i castellà. Es tractava de textos representatius d'un nou gènere narratiu: “el de las historias de amor llenas de aventuras, pero ambientadas de forma realista, para facilitar la identificación de los lectores con los personajes.”⁷¹⁴⁸

---

⁷¹⁴⁵ BUTINYÀ, Júlia, Convivencia de lenguas en el *Curial e Güelfa y Tirant lo Blanc*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 63 (1991-1992), Barcelona, 1993, ps. 333-346; ed. electrònica <<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=10972&portal=1>>

⁷¹⁴⁶ KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Connecticut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986, p. 37.

⁷¹⁴⁷ NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museo de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001)*, Museo Thyssen-Bornemisza – Museo de Belles Arts de València, Madrid, 2001, ps. 117-132.

⁷¹⁴⁸ VARVARO, Alberto, Los itinerarios de la cultura. Hombres, libros e ideas, dins NATALE, M. (coord.), *El renacimiento mediterráneo...*, ps. 101-116. Vegeu també: ÍDEM, *El Tirant lo Blanch* en la

Enea Silvio Piccolomini (1458) denominava *Gallia Citerior*, seguint els geògrafs antics, les terres que hui considerem el nord d'Itàlia;⁷¹⁴⁹ Becadelli (1456) en deia la *Gallia Cisalpina*;⁷¹⁵⁰ altres humanistes, la *Gallia Togata*. Aquesta regió i, en general, tot el nord de la Península Itàlica, estava molt influït culturalment pel prestigi de la *langue d'oïl* i la literatura cavalleresques que venien de França.⁷¹⁵¹ Tot el nord d'Itàlia, i més encara en Piemont que la Llombardia, eren considerats una *terra di confine* cultural, d'hibridació francoitaliana.⁷¹⁵² De fet, el ducat de Savoia no assumí plenament una identitat cultural italiana fins a la segona meitat del segle XVI, quan el duc Emmanuele Filiberto imposà l'ús del vulgar italià en els tribunals de justícia, en lloc del llatí.⁷¹⁵³ La Llombardia en sentit extens, des dels Alps de Pinerolo fins a la llacuna de Venècia, patia encara en els segles XV i XVI una doble situació de diglòssia: contra la inèrcia medieval del prestigiós francès, s'alçava la força innovadora de la llengua italiana, que també se situava –en l'imaginari col·lectiu– per damunt dels dialectes locals en dignitat intel·lectual i prestigi literari. Al Montferrat del Cinc-cents, els escriptors consideraren que la “*natia favella è rozza e imperfetta*” per contraposició a la llengua toscana o florentina, tan “polita” i modèlica (Stefano Guazzo, *Lettere volgari di diversi gentiluomini del Monferrato, dedicate al duca di Mantova*, 1565).⁷¹⁵⁴

Ara bé, abans de verificar-se la situació diglòssica toscà-italià (llengua de prestigi) *versus* llombard (*rozza favella*), en la baixa edat mitjana la supremacia idiomàtica l'exercia el francès, la llengua cortesa per antonomàsia, sobre els dialectes llombards; situació que es mantenia en temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*. En efecte, si hi havia un territori a l'exterior del reialme de França i del ducat de Borgonya on el francès fóra una llengua prestigiada i aristocràtica, aquest era el nord d'Itàlia, la pàtria del cavaller

---

narrativa europea del segle XV, dins *Estudis romànics*, 24, Barcelona, 2002, ps. 149-167; reed. dins VARVARO, A., *Identità linguistiche e letterarie nell'Europa romanza*, Salerno, Roma, 2004, ps. 525-550 (p. 526); FERRANDO, Antoni, La traducció catalana de la *Història de les amors de París e Viana*, dins *Caplletra*, 42, València, primavera 2007, ps. 59-74.

⁷¹⁴⁹ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)* [*Europa sui temporis varias continens historias*, 1458], trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla (“*Historia y Geografía*”, 31), Sevilla, 1998, p. 196.

⁷¹⁵⁰ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, p. 418.

⁷¹⁵¹ Vegeu ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126.

⁷¹⁵² BONDELLI, Bernardino, *Saggio sui dialetti gallo-italici*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giò, Milà, 1853.

⁷¹⁵³ MARAZZINI, Claudio M., *Piemonte e Italia. Storia di un confronto linguistico*, Centro Studi Piemonte, Torí, 1984, p. 6.

⁷¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 287.

“lombart” Curial. Sobre aquest fenomen elitista i francòfil observa Peter Burke: “French seems to have been particularly current in the north [d’Itàlia]. It was spoken as well as written, and it seems to have been employed particularly frequently in the speech domain of chivalry.”⁷¹⁵⁵ Com afirma Keen, “desde el principio, la influencia francesa en la caballería de Italia dejó una profunda huella (...); el vocabulario italiano de la caballería deriva del francés.”⁷¹⁵⁶ La influència s’estenia a les classes populars, en tant en quant la literatura burgesa italiana consolidada en els segles XIII-XIV –el *Novellino*, les *Tre Corone*, etc.– s’impregna de matèries, personatges, situacions i arguments poats ineludiblement de la literatura popular i cortesa de França. En l’episodi de Paolo i Francesca de Dante (*Inferno*, cant V, vv. 127-128), diu ella: “Noi leggiavamo un giorno per diletto / di Lancilotto come amor lo strinse.” El poeta veia com els joves toscans de l’època es fascinaven per aquestes obres tocades d’ambigüitat moral, on l’aventura juvenil en les armes s’harmonitzava amb històries d’amor.⁷¹⁵⁷

Ara bé, quan als gustos sobre la literatura cavalleresca, existien dues tradicions franceses gradualment trasplantades i aclimatades a Itàlia al llarg dels segles XIII al XV, “divenendo così popolari da investire l’immaginario collettivo.”⁷¹⁵⁸ D’un costat, estaven els principats aristocràtics (Milà, Ferrara, Màntua...), on es preferia la matèria de Bretanya i el *roman* en prosa llegit directament en francès (*Tristany*, *Lançalot*, etc.). D’altra banda, estaven les repúbliques o senyories comunals (Florència, Venècia), on eren populars els *cantari di panca* en octava rima de la matèria de França (Carlemany, Orlando, etc.), adaptats lingüísticament. D’ací deriva la literatura *francovèneta*, escrita en un francès hibridat de *francoladí*;⁷¹⁵⁹ una mica com el francès acatalanat que recita de memòria l’autor del *Curial*. Segons el que interpreta Daniella Delcorno, aquest “singolare fenomeno di mescolanza linguistica” s’explica per l’esforç deliberat dels literats de fer intel·ligible als oients itàlics una narració francesa sense que aquesta

⁷¹⁵⁵ BURKE, Peter, Languages and Anti-Languages in Early Modern Italy, dins *History Workshop*, 11, Oxford, primavera 1981, ps. 24-32 (p. 26).

⁷¹⁵⁶ KEEN, M., *Chivalry...*, p. 64.

⁷¹⁵⁷ DELCORNIO BRANCA, Daniela, *Tristano e Lancillotto in Italia: studi di letteratura arturiana*, Longo (“Memoria del tempo”, 11), Ravenna, 1998.

⁷¹⁵⁸ PASQUINI, Emilio, Letteratura popolareggiante, comica e giocosa, lirica minore e narrativa in volgare del Quattrocento, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 803-911 (p. 858).

⁷¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 859. Vegeu, també, RUGGIERI, Ruggero M., *L’umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell’Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a); ARESE, Felice (ed.), *Prose di romanzi. Il romanzo cortese in Italia nei secoli XIII e XIV*, UTET (“Classici italiani”), Torí, 1950; DELCORNIO BRANCA, Daniela, *Tristano e Lancillotto...*, *op. cit.*; VILLORESI, Marco, Tra Andrea da Barberino e Luigi Pulci. La letteratura cavalleresca a Firenze nel Quattrocento, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 9-30.

perdera, però, el prestigi idiomàtic d'estar escrita en francès.⁷¹⁶⁰ Era la resposta pragmàtica –operada per via d'hibridació lingüística– a una mena de diglòssia literària o cultural. La situació del sud d'Itàlia no tenia parangó amb la del nord. A Nàpols, després de dècades de guerra civil i devastació, sols persistien alguns llibres de cavalleries del segle XIV,⁷¹⁶¹ com a restes del naufragi cultural dels Anjou. La biblioteca angevina –per cert– fou engolida literalment per la mar.⁷¹⁶²

Curial e Güelfa, com a artefacte cultural, encaixa en part amb els gustos literaris de la Corona d'Aragó. Recordem les desfilades i justes de València i Barcelona, pels anys 1424-1432, amb elements inspirats en el cicle bretó.⁷¹⁶³ Tanmateix, llegida amb deteniment la novel·la, observarem que encara encaixa molt millor en els gustos que imperaven en les corts principesques de la Llombardia *lato sensu*, com Ferrara o Milà. El seu autor s'ha vist immers en una cruïlla entre al bagatge que duu de València (trobadoresc, medieval), l'hegemonia europea dels clàssics cavallerescos de França, i la tendència dels italians a “aburgesar” la producció gal·la dotant-la d'un caient realista i amorós o sentimental. Participa l'anònim escriptor, doncs, de la *receptió filtrada* que afectava les versions italianes dels relats de cavalleria francesos: el de “l'attenuazione dell'*epos* bellico, la sottolineatura dell'elemento amoroso”.⁷¹⁶⁴

L'autor de la novel·la italiana –bé que pensada i escrita en català– *Curial e Güelfa*, adapta la seua creació al que eren els gustos literaris de la Itàlia septentrional del 1440. Tal vegada, perquè pretenia fer-los prevaldre en una cort com la de Nàpols on es trobava un tant abandonada, per no dir absent del tot, la literatura en prosa vulgar. Ell s'interessa *explícitament* pel llegat francès (Tristany i Lançalot, la lírica francesa) i occitanoprovençal (la *Cançó de l'orifany*), però manifesta *implícitament* haver-se deixat seduir per la prosa brillant de Giovanni Boccaccio i sent admiració per Dante. El relat és cavalleresc i francòfil d'entrada, però adornat a l'estil dels italians.

Com afirma Alberto Asor Rosa, durant la primera meitat del segle XV, en el triangle Màntua-Milà-Ferrara es mantenien molt vius els valors i els ideals cavallerescos, en oposició a la burgesa i republicana Florència.⁷¹⁶⁵ I *Curial e Güelfa*,

---

⁷¹⁶⁰ DELCORNO BRANCA, Daniela, *Il romanzo cavalleresco medievale*, Sansoni (“Scuola aperta”, 45), Florència, 1974, ps. 14-15.

⁷¹⁶¹ PERRICCILOLO, Alessandra – SALVATI, Catello – MARINO, Vittorio, *I romanzi cavallereschi miniati a Napoli*, Società editrice napoletana (“Minitatura e arti minori in Campania”, 14), Nàpols, 1979.

⁷¹⁶² SABBADINI, Remigio, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli 14 e 15*, Florència, 1905, p. 189.

⁷¹⁶³ Vegeu el capítol II.2.2.

⁷¹⁶⁴ PASQUINI, E., *Letteratura popolareggiante...*, p. 858.

⁷¹⁶⁵ ASOR ROSA, Alberto, *Storia della letteratura italiana*, La Nuova Italia, Florència, 1987, p. 124.

producte d'un autor que sembla haver connectat amb aquest esperit: el d'una cavalleria italianitzada. La predilecció per la literatura cavalleresca a la conca del Po venia determinada per l'actuació "importadora" de grans figures cortesanes, d'aristòcrates francòfils. Per exemple, Bernabò Visconti (1323-1385), senyor de Milà, que fou un apassionat de la matèria artúrica. Fins al punt de batejar els fills bastards que procreava amb noms com Isotta, Lionella, Lancillotto... Els antropònims de filiació literària estaven molt de moda al nord d'Itàlia. El mateix germà de Bernabò s'anomenava Galeazzo, en record del cavaller Galeàs, destinat a rebre el Sant Graal. Potser l'obra més apreciada per Bernabò (i una de les joies bibliogràfiques de la cort de Milà, on residí pels anys 1435-1447 l'antic cambrer de la cort de València, Enyego d'Àvalos) era el *Guiron le Courtois* il·luminat primorosament en la dècada del 1370: París, BNF, nouv. acq. fr. 5243.⁷¹⁶⁶ Un dels elements reeixits d'aquesta obra és el paper anticavalleresc atorgat a Breus Sens Pietat, un personatge que ajuda l'editor francès de *Curial e Güelfa* a posar en relació ambdues obres: "Brehus sans Pitié, le parangon du criminel arthurien. Il apparaît dans le *Tristan* français en prose (XIIe-XIIIe siècles), dans le *Guiron le Courtois* (XIVe siècle) et dans un poème italien, *Febusso e Breusso*."⁷¹⁶⁷

La cort de Milà estava oberta, com no podia ser altrament, a l'influx de la lírica francesa. Christine de Pizan (ca. 1360-1430) dedicà alguns dels seus poemes, un d'ells a títol d'epitafi, a Gian Galeazzo Visconti, antecessor de Filippo Maria. Recordem que una filla del mencionat duc, Valentina Visconti, era casada amb el duc Lluís d'Orleans, i que aquest matrimoni protegí poetes com Deschamps o la mateixa Pizan.⁷¹⁶⁸ No ens estranye, doncs, que les obres d'aquests autors circularen per la cort de Porta Giove. O que l'autor del *Curial*, vinculat uns anys, pel que sembla, a aquest ambient cultural, fera

---

⁷¹⁶⁶ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, Codici miniati francesi e di ispirazione francese nella Biblioteca del Visconti e degli Sforza nel castello di Pavia, dins MORINI, Luigina (ed.), *La cultura dell'Italia padana e la presenza francese nei secoli XIII-XV. Atti del Convegno di studi (Pavia, 11-14 settembre 1994)*, Alessandria, 2001, ps. 281-299; TOSATTI, Bianca Silvia, Visconti, dins *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/visconti_Enciclopedia-dell-Arte-Medievale/> Vegeu també CIGNI, Fabrizio, Per la storia del *Guiron le Courtois* in Italia, dins *Critica del testo*, 7/1 ("Storia, geografia, tradizioni manoscritte"), Roma, 2004, ps. 295-316 (ps. 296-297); LATHUILLÈRE, Roger, *Guiron le Courtois. Étude de la tradition manuscrite et analyse critique*, Librairie Droz ("Publications romanes et françaises", 86), Ginebra, 1966.

⁷¹⁶⁷ ANÒNIM, *Curial & Güelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 135, n. 36. Vegeu també l'anotació del traductor al portugués, en ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of eHumanista – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 459, n. 131, on relaciona Breus amb el *Guiron le Courtois* en versió de Rustichello o Rusticiano da Pisa (1370-1380) i amb la cort de Milà.

⁷¹⁶⁸ SANVISENTI, Bernardo, Su le fonti e la patria del *Curial e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106 (p. 101).

ús d'algun vers de Christine de Pizan o altres poetes francesos –com tot seguit comentarem– per a enriquir líricament el contingut d'algun passatge.

La biblioteca ducal de Milà, custodiada a Pavia, era la més important d'Itàlia en la primera meitat del segle XV. L'any 1426 s'hi inventariaren més de 1.000 volums⁷¹⁶⁹ i es féu constar, entre altres observacions, que el *Lancelot en prose*, de tantes vegades que s'havia llegit i manejat, estava molt deteriorat.⁷¹⁷⁰ Pel 1435, sent duc Filippo Maria Visconti, Mariano da Tortona oficiava de mestre de cerimònies en la lectura del *Canzoniere* de Petrarca i explicava la *Comèdia* de Dante, basant-se en els *commenti* disponibles a la cort. També es llegien quotidianament les *Dècades* de Titus Livi; les *Chronache de' romani* (els *Gesta romanorum* vulgaritzats en toscà), d'on procedeix l'anècdota del “Senyor, vostre son” del capítol I.1 del *Curial*, quan aquest passa al servei del marquès, etc. Els humanistes Antonio da Rho, Guiniforte Barzizza i Pier Candido Decembrio, eren pregats pel duc –al qual se li donava molt malament el llatí– perquè li traduïren al toscà les biografies d'Alexandre el Gran, Juli Cèsar o altres autors evocats per l'anònim del *Curial*.⁷¹⁷¹ El darrer Visconti passava hores amb els cortesans –així ho lamenta el seu biògraf, Decembrio– “leggendo antichi scrittori e romanzi francesi di cavalleria”, els *Gallorum libri* que tant li agradaven.⁷¹⁷² Insisteix de nou en un altre passatge, on situa com a lectures de la cort milanesa, a banda de Petrarca, Dante i Titus Livi, els llibres francesos acumulats pels seus parents Bernabò i Ambrogio Visconti. Filippo “si diletto anche di quei libri francesi che raccontavano le vite di uomini ‘illustri’ [noteu la ironia de l'humanista], infarcendole di stupefacenti menzogne. E anche ascoltò con vera e propria avidità le storie in volgare degli antichi e quelle che i dotti hanno tradotto dal latino.”⁷¹⁷³ Els llibres de cavalleria en francès es documenten, així mateix, en les biblioteques nobiliàries d'altres prohoms del Milà del segle XV.⁷¹⁷⁴ Els humanistes menyspreaven aquesta vàcua passió literària per “le incredibili galliche

---

⁷¹⁶⁹ TOSATTI, B. S., Visconti..., *op. cit.* Vegeu també el trebell clàssic PELLEGRIN, Elisabeth, *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan*, L. S. Olschki – Librairie F. de Nobele, Florència – París, 1969

⁷¹⁷⁰ DELCORNO BRANCA, D., *Tristano e Lancillotto...*, p. 212.

⁷¹⁷¹ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 266.

⁷¹⁷² DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 39; COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 473.

⁷¹⁷³ Ibídem, ps. 114-115.

⁷¹⁷⁴ PEDRALLI, Monica, 'Novo, grande, covertò e ferrato'. *Gli inventari di biblioteca e la cultura a Milano nel Quattrocento*, Vita e pensiero, Milà, 2002, p. 103 i ss.

fole”, com les denominava el docte Decembrio.⁷¹⁷⁵ Com observa Genaro Toscano, “la letteratura francese era particolarmente apprezzata alla corte dei Visconti, dinastia legata alla Francia da alleanze matrimoniali e da interessi politici.” En l’inventari del 1426, es comptaven 90 llibres en francès i solament 52 en italià.⁷¹⁷⁶ Fora de la cort, els llibres de cavalleria, que apareixen citats reverencialment en el *Curial* –com una mena d’espases rovellades de la literatura; susceptibles de polir, emperò– feien furor entre la població milanesa. Poggio Bracciolini, en el seu llibre de *Facezie*, es burlava d’un milanés que se n’havia tornat a casa plorant perquè havia oït dir que l’heroi Orlando s’havia mort. Fins a tal punt es confonien la realitat i la ficció.⁷¹⁷⁷

Podríem dir que, en les dècades del 1430-1440, la cort Visconti de Milà s’estava italianitzant en els gustos, com es demostra per l’encàrrec d’arromançaments de clàssics en toscà o l’entrada de noves obres de Boccaccio. Segons les datacions que s’han pogut reconstruir, els encàrrecs cortesans de còdexs luxosos eren: un Titus Livi (1432); obres religioses i jurídics (breviaris, bíblies, missals, llibres d’oficis, salteris...); les històries d’Alexandre, de Quint Curci Ruf (1438) i el corpus d’obres de Juli Cèsar (1438); la *Comèdia* de Dante (ca. 1440); el *Filocolo* de Boccaccio (1441), conservat a la Biblioteca de Kassel; una *Historia Angliae* (1441); la *Historia di Lancilloto del Lago* (reunió de fragments de Tristany, Lançalot i Perceval, en italià i amb 289 boniques il·lustracions), del 1446; *San Giorgio e il Drago* (ca. 1450), etc.⁷¹⁷⁸ Com s’observa, els gustos literaris de la cort on residia el lletraferit Enyego d’Àvalos, aquell antic cambrer de la cort de València, s’acosten molt més als de l’anònim autor de *Curial e Güelfa*, que no els encàrrecs i adquisicions de la biblioteca napolitana –humanística i d’estat, propagandística– que Alfons el Magnànim estava costejant a Nàpols.⁷¹⁷⁹ De ben segur

---

⁷¹⁷⁵ BORSA, Mario, Pier Candido Decembrio e l’umanesimo in Lombardia, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 20, sèrie 2, vol. 10, Milà, març 1893, fasc. 1, ps. 5-70 i fasc. 2, ps. 358-441 (ps. 382-383).

⁷¹⁷⁶ MARAZZINI, Claudio M., *Piemonte e Italia. Storia di un confronto linguistico*, Centro Studi Piemonte, Torí, 1984, ps. 30-31. TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 20).

⁷¹⁷⁷ POGGIO BRACCIOLINI, Giovan Battista, *Facezie*, ed. a cura de Marcello CICCUTO, Rizzoli, Milà, 1983, ps. 201-203.

⁷¹⁷⁸ COLUSSI, Paolo, Elenco dei manoscritti miniati nei secoli XIV e XV alla corte dei Visconti e degli Sforza, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d’edició electrònica <http://www.storiadimilano.it/Arte/elenco_manoscritti.htm> Les il·lustracions del *Lançalot*, datables pel 1450, són obra de Bonifacio Bembo. Vegeu MAZZINI, Franco, Bonifacio Bembo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 8, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1966, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bonifacio-bembo_Dizionario-Biografico/>

⁷¹⁷⁹ Els estudis que s’han fet manifesten la mancança total d’interés, per part del Magnànim, dels seus assessors humanistes i dels seus bibliotecaris, per atresorar còdexs de literatura cavalleresca i *vulgarizzamenti* toscans de clàssics. Els clàssics del *Trecento* eren també molt escassos. Vegeu DE

que, en tornar de Milà a Nàpols, D'Ávalos trobaria a manca algunes obres en prosa que l'havien divertit durant els anys d'aventura llombarda. I si hi havia algú a Nàpols que no fóra ell capaç d'escriure el *Curial*, s'hauria alegrat de conèixer-lo. De fet, *Curial e Güelfa*, en fet d'haver-se publicat i divulgat, hauria cobert molt bé el buit literari que significava l'absència en aquella cort d'una prosa narrativa original. La seua ubicació cultural, ambiental sembla encaixar millor, curiosament, amb Milà que amb Nàpols. Fins i tot els diccionaris de la biblioteca Visconti (10 *Priscianus maiores* i 4 *Priscianus minores*; 4 *Ugucione*, 2 *Papias*, 1 *Catholicon*, 2 *Isidori*, 1 *Grecismus...*)⁷¹⁸⁰ coincideixen amb els que afirma conèixer o consultar l'anònim català: “Priscian, Uguci, Pàpias, Catholicon, Ysidoro, Alexandre e molts altres” (*CeG* III.79).⁷¹⁸¹

Amb l'entronització a Milà de la nova dinastia ducal, la dels Sforza, continuaren adquirint-se obres en francès. Alessandro Sforza, pels anys 1457-1458, efectuà un viatge a Borgonya d'on se'n vingué proveït de llibres en francès.⁷¹⁸² En la veïna cort dels Este de Ferrara, estretament aliats i emparentats amb els Trastàmara de Nàpols, el marquès Niccolò III (1393-1441), segons un inventari del 1436, posseïa 200 llibres en llatí, 58 en francès (molts dels quals, llibres de cavalleries), 23 en italià (amb obres de Boccaccio i Dante), un en grec i un en alemany.⁷¹⁸³ A la Marca d'Ancona, el germà de Francesco Sforza, Alessandro (1409-1473), senyor de Pesaro, posseïa allí també, des del 1444, una biblioteca amb obres de Dante, Petrarca i Boccaccio; clàssics i còdexs religiosos, i llibres de cavalleries en francès: “*De hystorie dei cavalieri francesi, Lancillotto in francese, Historia di Gabriel, in francese,*” etc.⁷¹⁸⁴

Més cap al nord-oest, al Montferrat, la cosa no canviava molt. En l'inventari de llibres de dos castells montferratesos del 1479, de l'òrbita dels Savoia, Moncalieri i Vigone, apareixen 30 llibres en francès, 21 en llatí i 2 en italià (Dante i Boccaccio). En

---

MARINIS, Tammara, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952; ÍDEM, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona. Supplemento*, Stamperia Valdonega, Verona, 1969.

⁷¹⁸⁰ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, *La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490*, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (ps. 66-70).

⁷¹⁸¹ El *Doctrinale puerorum* d'Alexandre de Villadei, un opuscle per a aprendre beceroles llatines, és l'únic dels citats en el *Curial* que no es troba –com és lògic– en la biblioteca de Milà. Tanmateix, sí que figura entre els llibres que Enyego d'Ávalos facilità al seu nebot i pupil Pietro di Guevara perquè es formara en gramàtica. Es conserven dos *Alexandres* d'aquesta casa en BNF (ms. Lat. 8152 i 8155), un dels quals havia pertangut a un alumne de la dècada del 1420 de la Universitat de Pavia. Aquesta circumstància indica que, segurament, l'havia comprat D'Ávalos estant a Milà. L'exemplar datat es troba enquadrant juntament amb el *Priscià*. Més detalls, en el capítol I.3.5.

⁷¹⁸² ALBERTINI OTTOLENGHI, M. G., *Codici miniati...*, *op. cit.*

⁷¹⁸³ GARDNER, Edmund G., *Dukes and Poets of Ferrara. A Story in the Poetry, Religion and Politics of Fifteenth and Early Sixteenth Centuries* [1904], Haskell House, Nova York, 1968, p. 42.

⁷¹⁸⁴ GUERNELLI, Daniele, *Tracce della biblioteca sforzesca di Pesaro. Considerazioni su una grande raccolta libraria del Rinsacimento*, dins *Rivista di storia della miniatura*, 15, Florència, 2011, ps. 156-170 (p. 163).

biblioteques del Piemont, és fàcil trobar encara algun fragment del *Roman de la Rose*, un *Romanz d'Athis et Prophilias*, o altres obres de literatura d'evasió en francès.⁷¹⁸⁵ Al mateix ducat de Savoia, el pes del francès era també considerable: a la biblioteca de Chambéry, amb 228 llibres inventariats el 1497, el 60% eren en llatí, el 35% en francès i el 5% en italià; a Torí, en dues biblioteques inventariades pels anys 1431-1432, no hi havia cap llibre en italià. El toscà no s'obrirà camí al nord d'Itàlia, com a llengua predominant de cultura escrita, fins a ben entrat el segle XVI.⁷¹⁸⁶ I no cal ni dir que els feudals de la ruralia alpina savoiana estaven plenament influïts per la producció literària francesa. Els senyors de Challant tenien llibres només en llatí i en francès. Llegien la cançó de gesta francoitaliana de *L'entré d'Espagne* (segle XIV) i el *Roman de Renart*, i els seus fills eren batejats amb noms com *Lancelot* o *Perceval*.⁷¹⁸⁷

Comptat i debatut, si l'autor de *Curial e Güelfa* visqué alguns anys en alguna cort septentrional, segurament la de Milà –com es dedueix per múltiples aspectes del text–, es degué impregnar dels gustos literaris del moment i del país: Dante, Petrarca i Boccaccio, però també els llibres de cavalleries i la poesia en francès.

La lírica: Blondel de Nesle, Othon de Grandson i Christine de Pizan

Com observàvem en tractar d'esbrinar el sentit de les *ànimes* que acompanyen les joies i l'heràldica del Curial,⁷¹⁸⁸ el mot *Ami sans amie* (“Ami sens amie”, en *CeG* II.35) procedeix de l'obra lírica del trobador francès Blondel de Nesle (ca. 1155-1202, fl. 1175-1202). L'expressió prové del vers 14 (2a. estrofa) de la cançó XXXIV del seu *Cançonier*, que solia anar acompanyat de les anotacions musicals del mateix trobador (com en el còdex italià *Vat. Reg. Lat.* 1490).⁷¹⁸⁹ En reproduïm el context:⁷¹⁹⁰

Chanson XXXIV

---

⁷¹⁸⁵ VITALE-BROVARONE, Alessandro, Un nuovo frammento del *Romanz d'Athis et Prophilias*, dins *Atti della Accademia delle Scienze di Torino. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, 3, Torí, 1976-1977, ps. 331-336.

⁷¹⁸⁶ FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Trinidad, *La koinè cancelleresca nella corte sabauda nel primo Cinquecento*, Universidad de Santiago de Compostela – Facoltà di Filologia Italiana, Sant Jaume de Galícia, 2012, p. 43.

⁷¹⁸⁷ BORRETTAZ, Omar i al., *Correspondances. Auteurs valdôtains et textes français en écho*, Assessorat de l'éducation et de la culture de la Région autonome Vallée d'Aoste, Vall d'Aosta, 2013, p. 20.

⁷¹⁸⁸ Capítol II.2.3.

⁷¹⁸⁹ LEPAGE, Yvan G., Blondel de Nesle et Richard Coeur de Lion: histoire d'une légende, dins *Florilegium*, 7, 1985, ps. 109-128 (p. 116).

⁷¹⁹⁰ NESLE, Blondel de, *Les oeuvres de Blondel de Néele*, ed. a cura de Prosper TARBÉ, Tipogr. de P. Dubois (“Collection des poètes de Champagen antérieurs au XVIe siècle”, 19), Reims, 1862, ps. 66-67.

Tant aime et veul et désir,
Que ne puis aillor penser:
Si me fait amors languir
Et sor mon voloir chanter.
Tant j'ai amée et servie,
Que la mort ai desservie.
Si a ce me covient faillir,
Que tant me fait désirer.

Moult me délite à servir
Amor el à moi grever.
Si ne me puis repentir,
Ne ce que j'aime oublier.
Et se la belle m'oublie,
Dont suis ami sans amie.
Si me coviendra soffrir
Et son voloir mercier.

Riens, qui m'apraing la hair
Ne poroie en li trover,
Tantes biaultés i remir,
Quand la me laist esgarder,
Que la mort me semble vie.
Moult ai fail saige folie,
Se li doignoit souvenir
De moi , qui me muer d'amer.

J'ai veu, pour plus long durer,
Mainte bonne amor corrir:
Mais ne la puet pas celer.
Cil, qui aime sans faillir,
Se la bouche n'est hardie,
La color ne celé raie.
Teinte li covient porter,
Qui bien aime sans mentir.

Ains nos vouloir de fausser
 Ou corage de traïr.
 Si me laïst Deus recouvrer
 Geste amor, dont je sospir.
 Je l'aim plus que je ne die,
 Comment qu'elle m'escondie.
 Mon cuer ne s'en puet torner,
 Ne ja ne l'en quiers partir.

 Blondels aime, et sert, et proïe
 Sa Demoiselle joie,
 Qu'elle le fasse esjoïr
 El bonne nouvelle oïr.

El trobador s'anomenava en realitat Jean I de Nesle, i era cavaller i senyor de *Nèle* (com s'escriu en dialecte picard), localitat del departament francès de Somme, a la regió de Picardia.⁷¹⁹¹ Fou company de viatge, amic i ministrer de Ricard “Cor de Lleó”, rei d'Anglaterra. La frase elegida per l'anònim del *Curial* es troba en una estrofa que aborda la possibilitat que l'estimada s'oblidi del poeta enamorat i, en conseqüència, aquest li haja de demanar mercé: “et son vouloir mercier”. Se'ns hi anuncià, doncs, el que li esdevindrà a Curial. En el moment en què apareix el vers de Blondel, el cavaller llombard té el cor dividit entre Làquesis i la Güelfa, i el fet de voler servir a dues *aymies*, serà el que, al remat, el deixi sol i en desamor: *ami sans amie*.⁷¹⁹² El fet d'elegir

---

⁷¹⁹¹ Vegeu LEPAGE, Y. G., *Blondel de Nesle et Richard...*, p. 112. De ca. 1260 és la llegenda, creada per un trobador anònim de Reims i incorporada en una crònica universal, que explica el viatge que féu Blondel a terres de l'Imperi Alemany, on el duc d'Àustria tenia pres el rei Ricard en una fortalesa secreta. El músic recorregué el país interpretant una cançó que només ell i Ricard coneixien, per haver-la composta ensems. El rei conegué la cançó i es comunicà amb el trobador, que viatjà a Anglaterra per a contactar amb els barons anglesos i que aquests negociaren l'alliberament del senyor. L'empresonament, llegendes a banda, fou històric, i durà del 20 de desembre del 1192 al 4 de febrer del 1194. La divulgació d'aquest relat en els segles XIV-XV ajudà molt a la difusió per Europa de l'obra de Blondel.

⁷¹⁹² Per imitació del senyor de Nesle, algun altre trobador incorporà als seus versos la frase *ami sans amie*. Per exemple, François Carasauz d'Arràs, canonge de Ruà (segle XIII), en un poema dedicat a Bone, la seua dama. Tanmateix, es tracta d'obres més tardanes i d'escassa difusió. El poeta es planyia així del rebuig de la seua *aymia* Bone, tot i que continuava confiant en l'amor. Vegeu FAUCHET, Claude, *Récueil de l'origine de la langue et poésie française, ryme et romans, plus les noms et sommaire des œuvres de CXXVII poètes français vivant avant l'an M-CCC*, Mamert Patisson, París, 1581, p. 156; DINAUX, Arthur, *Les trouvères artésiens*, Chez Téchener – Archives du Nord, París – Valenciennes, 1843; reed. facsímil, Slatkine, Ginebra, 1969, ps. 125-130 Altres imitadors anònims reportaren variants formals com ara: “Lasse! Sans ami sui amie / povre et deserte, o Amans sans amie / sui des que la vi, o Languir me fait vrai amant sans amie.” Vegeu MÄTZNER, Eduard, *Altfranzösische Lieder, Berichtig und Erläutert; mit Bezugnahme auf die Provenzalische, Altitalienischen un Mittelhochdeutsche*

un autor com Blondel, que era conegut precisament per ser un model de fidelitat, pot tenir veure, així mateix, amb una denúncia lírica de la infidelitat de Curial.

No tenim notícies positives sobre la circulació de les obres de Blondel de Nesle – ben conegudes a Itàlia⁷¹⁹³ – per la Península Ibèrica i, més concretament, per les corts de la Corona d’Aragó. És molt més fàcil pensar que, com tantes altres fonts (llatines, italianes, franceses...), l’autor del *Curial* es familiaritzaria amb el cançoner del trobador de Reims en alguna cort francòfila i cavalleresca del nord d’Itàlia.

* * *

Othon de Grandson (ca. 1345-1397), el poeta més representatiu de la lírica savoiana medieval, fou un dels autors predilectes de la cort valenciana d’Alfons el Magnànim (dècada del 1420). Així ho demostra la seua presència destacada en el *Cançoner Vega-Aguiló* (ca. 1417-1430). El còdex conté 23 composicions franceses, 2 de les quals són de Guillaume de Machault i 19, del referit Grandson.⁷¹⁹⁴ Aquest últim ens interessa per ser l’autor d’un dels diversos –diguem-ne– filacteris lírics que adornen en un francès “après d’oïdes” la prosa catalana del *Curial*. Ens referim a *Cuer desirous n’a null sojorn* (CeG I.23). El mot s’associa a una joia-divisa en forma de lleó, el símbol heràldic de la Güelfa, que evoca en Curial la figura de la *domina*, el cor de la qual no coneix repòs en absència del cavaller. No obstant això, aquest l’abandonarà per Làquesis, per la qual se sent profundament atret i seduït. El vers en qüestió és el número 11 de l’estrofa X d’un poema conegut com *Le lay de desir en complainte*, composició que comença amb la súplica del poeta enamorat: “Belle, tournez vers moy voz yeux / et

---

Liederdichtung, nebst einem Altfranzösischen Glossar, Ferd. Dümmlers Verlagsbuch Handlung, Berlín, 1853, p. 252.

⁷¹⁹³ I també, és clar, al centre d’Europa i a Anglaterra. Vegeu WAILLY, Natalis de (ed.), *Récits d’un ménestrel de Reims au treizième siècle*, Société de l’Histoire de France – Librairie Renouard, París, 1876. Sobre la relació de Blondel amb la llegenda de l’alliberament del rei Ricard, que tanta literatura i arts escèniques ha inspirat, vegeu LEPAGE, Y. G., Blondel de Nesle et Richard..., *op. cit.*; GILLINGHAM, John, *Coeur de Lion in Captivity*, dins *Quaestiones Medii Aevi Novae*, 18, Varsòvia, 2013, ps. 59-83. Aquest darrer autor parla de la relació de la captivitat del güelf Cor de Lleó amb l’entronització al regne normand de les Dues Sicílies del gibel·lí Enric VI Hofenstaufen, que inaugurarà el 1194 una nova dinastia. El duc d’Àustria que tenia presoner el rei d’Anglaterra era un fidel aliat d’Enric.

⁷¹⁹⁴ Les obres de Grandson ocupen els folis 147v-176r del ms. 8. Vegeu ALBERNI JORDÀ, Anna, *El cançoner Vega-Aguiló (BC, mss. 7 i 8): estructura i contingut*, Tesi doctoral del Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, 2005; ÍDEM, Els estrats del Caçoner de Vega-Aguiló (BC, MSS. 7-8), dins BELTRAN, Vicenç – PAREDES, Juan (eds.), *Convivio. Estudios sobre la poesía de cancionero*, Universidad de Granada, Granada, 2006, ps. 11-30; MARFANY SIMÓ, Marta, La influència de la poesia francesa des d’Andreu Febrer a Ausiàs March, dins *Estudis romànics*, vol. 34, Barcelona, 2012, ps. 259-287 (ps. 261-262). El referit cançoner es considera el recull més complet de poesia catalana anterior a Ausiàs Marc, segons BOHIGAS, Pere, *La lírica trobadoresca. Joan Basset i altres poetes inèdits del Cançoner Vega-Aguiló*, Institut de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Sanchis Guarner”, 14), València – Barcelona, 1988, p. 22.

congnoissez mon grief martire...” (estr. I, vv. 1-2). Reproduïm a continuació aquesta estrofa desena, per a contextualitzar-lo millor:⁷¹⁹⁵

Le lay de desir en complainte

(estr. X, vv. 157-178)

Maistre Guillaume de Machault
Dit bien que revengier ny vault:
Envers Desir, rendre se fault.
Mors est qui euvre de rigour.
Et Guillaume de Saint Amour
Dit aussi que le dieu d'Amour
Le cuer des amoureux assault
Par un desir cuisant et chault,
Si chault que de rien ne leur chault
Fors que de bien amer tous jour.
Cuer desireux n'a nul sejour.
Pour ce, ma dame de valour,
ne me tournez pas a default.
La maniere souvent me fault,
Car le mien desir est moult hault
Et a besoing de grant douçour
Sans vouloir mal ne deshonnour.
Maiz li reffuz me fait paour,
Tant que tout le cuer me tressault
Et le corps de parler m'est chault.
Et quant li hardement y fault,
Adont est double ma doulour.

Aquest poeta i màrtir de l'amor cortés, deixeble de Guillaume de Machault – explícitament, com s'ha vist⁷¹⁹⁶ –, és considerat com el darrer dels trobadors.⁷¹⁹⁷ El duc

---

⁷¹⁹⁵ Versió del manuscrit de París, BNF, fr. 2201, publicat en GRANDSON, Oton de, *Oton de Grandson: sa vie et ses poésies*, ed. a cura d'Arthur PIAGET, “Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire de la Suisse romande”, 3e série, 1, Payot, Lausana, 1941, ps. 229-236 (la citació, de les ps. 234-235).

Charles d'Orleans i Visconti, famós poeta-cavaller, aspirant pel 1447 a ser “senyor de Milà” (i amb una transposició tan destacada, en forma de personatge de ficció, en *Curial e Güelfa*) el descobrí durant la seua captivitat anglesa, i contribuí a convertir-lo en el principal referent líric de la cort de París pel 1440. Això no obstant, ja era conegut a tota França des del 1400. Com diu Jean-François Kosta-Théfaine, Grandson portà fins a l'extrem la retòrica de la tristesa amorosa i el plany del màrtir d'amor.⁷¹⁹⁸ Escrigué 74 balades, 19 *rondeaux*, 1 *virelai*, 16 poemes llargs en *stanze* i 5 poemes en *couplets*:⁷¹⁹⁹ en conjunt, uns 2.495 versos, composts al voltant dels anys 1386-1392. Fou admirat per autors com Froissart, Georges Chastellain, Alain Chartier, Eustache Deschamps i Christine de Pizan.⁷²⁰⁰ En la biografia cavalleresca de Jean le Meingre “Boucicaut” (un dels cavallers mítics de l'època, evocats entre línies en el *Curial*), Othon és elogiat com a cavaller enamorat i se'l considera un digne epígon de Tristany i Lançalot.⁷²⁰¹

Pel que fa a l'àmbit cultural ibèric, hem de tenir en compte que la lírica francesa havia entrat amb força a la Corona d'Aragó en temps de Joan I el Caçador i la seua muller, la reina Violant de Bar, neboda del duc de Berry. Aquest mateix li regalà un *Roman de la Rose* el 1383 i el seu cosí el comte de Foix, un còdex de Machault, el 1389.⁷²⁰² A partir d'aleshores, els *lais*, *virelais*, *balades* i *rondels* francesos comencen a ser escoltats a la cort.⁷²⁰³ Guillem de Machault, que havia influït en l'obra poètica de Gilibert de Pròixida (+1405),⁷²⁰⁴ té un lloc en l'inventari de llibres d'Alfons el

⁷¹⁹⁶ POIRION, Daniel, *Le poète et le prince: l'évolution du lyrisme courtois, de Guillaume de Machaut à Charles d'Orléans*, Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de l'Université de Grenoble – Presses Universitaires de France, París, 1965, ps. 195, 207 (n. 58) i 216.

⁷¹⁹⁷ CORBELLARI, Alain, D'Othon de Grandson à Charles-Albert Cingria. La réception romande du “dernier des trouvères”, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007, ps. 165-182.

⁷¹⁹⁸ KOSTA-THÉFAINE, Jean-François, L'état de la recherche sur Othon de Grandson, dins KOSTA-THÉFAINE, J.-F., *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007, ps. 183-195 (p. 183).

⁷¹⁹⁹ GRENIER-WINTHER, Joan, On the Authorship of *La Belle dame qui eut mercy*, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007, ps. 43-74 (p. 56).

⁷²⁰⁰ CHAUBET, Daniel, Le duel Othon de Grandson – Gérard d'Estavayer du 7 août 1397: une conséquence des événements qui agitèrent la Savoie dans les dernières années du XIVe siècle, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007, ps. 11-42 (p. 12).

⁷²⁰¹ KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Connecticut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986, p. 158.

⁷²⁰² La reina Violant, en la lletra d'agraïment al comte Gastó Febus (18 de juny del 1389), es refereix a “lo llibre molt bell e bo de Guillem de Maixaut que-ns havets tramès.” Citat per ALBERNI JORDÀ, Anna, *Le Roman de Cardenois* i l'empremta de Guillaume de Machaut en la poesia catalana medieval, dins *Romania*, vol. 130, núms. 517-518, París, 2012, ps. 74-108 (ps. 103-104, i nota 88).

⁷²⁰³ MARFANY SIMÓ, Marta, Balades, lais i rondells francesos en la literatura catalana del segle XV, dins *Mot so raso*, 8, Girona, 2009, ps. 16-26 (p. 16).

⁷²⁰⁴ MARFANY SIMÓ, M., La influència de la poesia francesa..., ps. 261-262 (i n. 5).

Magnànim del 1417.⁷²⁰⁵ Pel que fa a Othon de Grandson, sembla que era ben conegut a la cort del rei d'Aragó en la dècada del 1410, ja que inspirà algun dels versos més coneguts de Jordi de Sant Jordi; concretament, els de *Presoner* basats en la *Complainte de Grandson* (vv. 81-82): “*Lointain de moy, en estrange contree, / Laisse mon cuer, ma joye et ma pensee...*”⁷²⁰⁶ Rebé els elogis –entre d’altres– del marquès de Santillana, que, en la lletra adreçada al conestable de Portugal, diu d’ell que “se uvo alta e dulçemente en esta arte” de la gaia ciència.⁷²⁰⁷ De ben segur que Íñigo López de Mendoza gaudí de la interpretació de les cançons de Grandson a la cort valenciana d’Alfons el Magnànim (dècades del 1410-1420), on, com s’ha dit, era un dels autors predilectes.

A València, en maig del 1437, el bregós cavaller Joanot Martorell, autor de la novel·la cavalleresca *Tirant lo Blanc* (1460-1464), desafia Joan de Montpalau, que havia abusat de sa germana, i sol·licità la concurrència en el debat de *Desirós*, porsavant de l’infant Enric d’Aragó.⁷²⁰⁸ El lletraferit germà d’Alfons el Magnànim havia residit durant mig any, acompanyat per Enyego d’Àvalos, a la cort de Milà (setembre del 1435-abril del 1436).⁷²⁰⁹ Ara, per fi, es trobava a València i se suposa que hauria reorganitzat la seua cort particular, adornada per oficials heràldics com el tal *Desirós*, que podríem relacionar perfectament amb el mot poètic –en francès catalanitzat– *Cuer desirous n’a null sojorn*, que recull el *Curial*. ¿Per ventura s’hauria fixat especialment Enric en aquest vers, formulat a manera de màxima sapiencial amorosa, per Othon de Grandson? ¿És possible que l’infant Enric de Castella que apareix en el llibre III del *Curial* poguera entendre’s com un homenatge al nou infant castellà Enric, un cavaller amant de les armes i les lletres? I, finalment: ¿Hauria pogut conèixer l’infant l’autor del *Curial*, un

---

⁷²⁰⁵ ALÒS MONER, Ramon d’, *Documenti per la storia della Biblioteca d’Alfonso il Magnanimo*, Tipogr. del Senato, Roma, 1924; Vegeu també CINGOLANI, Stefano M., “Nos, en leyr tales libros, trobemos plazer e recreation”. L’estudi sobre la difusió de la literatura d’entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127 (ps. 49-51).

⁷²⁰⁶ Ho documenta TORRÓ TORRENT, Jaume, Nota-ressenya de SANT JORDI, Jordi de, *Poesies*, ed. a cura d’Aniello FRATTA (“Els Nostres Clàssics”, 26), Barcelona: Barcino, 2005, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 822-826. Vegeu també MARFANY SIMÓ, M., La influència de la poesia francesa..., ps. 264-266. La citació que oferim no és la que reporta Torró, sinó la versió més fidel del text medieval, en *moyen français*, que editen en format digital per Peter NICHOLSON i Joan GRENIER-WINTHER, dins els *Robins Library Digital Projects* de la Universitat de Rochester <<http://d.lib.rochester.edu/teams/text/granson-nicholson-grenier-winter-complainte-de-gransson>> consultat en febrer del 2015.

⁷²⁰⁷ Citat per MARFANY SIMÓ, M., *Balades, lais i rondells...*, p. 18. Vegeu també VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, p. 26.

⁷²⁰⁸ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 50.

⁷²⁰⁹ BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288 (p. 52); ÍDEM, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201.

home també amant de les lletres, se suposa –per indicis lingüístics– que criat a València i resident durant alguns anys en alguna cort del nord d’Itàlia? Si totes aquestes respostes tingueren afirmació positiva, contribuirien a refermar la sospita creixent que darrere de l’autoria de *Curial e Güelfa* s’amaga el mateix Enyego d’Àvalos.

És segur que el mateix D’Àvalos, sonador d’arpa i amant de la lírica, compartiria amb altres cavallers de la Corona d’Aragó la passió pel líric savoià. El cavaller i poeta català Pere Torroella (ca. 1420-1492), resident a la cort de Nàpols pels anys 1450-1458, en una lletra remesa a Pedro de Urrea i datada cap al 1445, identifica com “nuestros doctores” Francesco Petrarca, Ausiàs Marc, “Enyego Lopes” (el marquès de Santillana), Arnaut Daniel, Othon de Grandson i Pau de Bellviure.⁷²¹⁰ Pot dir-se, doncs, que Grandson era un autor tan conegut a la Península Ibèrica com era, de fet, a Itàlia. A la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, a més, era un dels referents lírics a tenir en compte, juntament amb Froissart i Machault. D’aquests autors i de Grandson, introdueix versos “a incastro”⁷²¹¹ el poeta català Lleonard de Sors en l’*Elogi* al·legòric i dialogat que dedicà al noble valencià Alfons de Cardona i Villena, convertit en un dels barons més rics i poderosos de Castel Nuovo. Així que no ens pot estranyar en absolut l’aparició de Grandson com un referent per a autor i lectors en el *Curial*.

El plantejament argumental que justifica el cançoner d’Othon de Grandson és, succintament, el següent: El poeta i la dama s’han jurat amor etern sobre els *Evangelis*, però ella l’abandona amb un pretext fútil per a prendre un altre amic. Ell se sent dessolat i *délaissé*, alhora que es troba més nafrat que mai pel dolor amorós. Així que compon un seguit de *balades* i *complaintes* que constitueixen el gros de la seua obra. S’adreça a la que fins aleshores era la seua dama per a demanar-li perdó si ha comés cap falta. Allunyat d’ella i fora de la seua terra, envoltant per gent estranya a la qual ha d’ocultar el seu profund dolor amorós, el poeta ens comunica en vers la passió del seu martiri sentimental.⁷²¹² A títol de curiositat, és pot comentar que és el poeta que associà, per a la tradició cultural del món occidental, sant Valentí amb l’amor. A banda de la seua

---

⁷²¹⁰ CABRÉ, Lluís, From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea an Other ‘Ausismarchides’, dins MACPHERSON, Ian – PENNY, Ralph (eds.), *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deymond*, Tamesis, Londres, 1997, ps. 57-73; ÍDEM, Notas sobre la memoria de Santillana y los poetas de la Corona de Aragón, dins DEYERMOND, Alan D. (ed.), *Cancionero Studies in Honour of Ian Macpherson*, Queen Mary and Westfield College, Londres, 1998, ps. 25-38 (p. 31).

⁷²¹¹ En expressió de COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Da Barcellona a Napoli a metà del Quattrocento, fra correnti medievali e umanistiche, dins INDELLI, Giovanni – LEONE, Giuliana – LONGO AURICCHIO, Francesca (eds.), *Mathesis e Mneme. Studi in memoria di Marcello Gigante*, Pubblicazioni del Dipartimento di filologia classica ‘Francesco Araldi’ dell’Università degli Studi di Napoli Federico II, núm. 25, Nàpols, 2004, vol. 2, ps. 323-343 (ps. 334-335).

⁷²¹² GRANDSON, O. de, *Oton de Grandson: sa vie...*, p. 130.

obra i d'aquesta anècdota, el cavaller poeta es féu famós a partir del 1400, per la seua mort en un duel de caràcter judicial que tingué molta nomenada.⁷²¹³

La *complainte* és un tipus de composició lírica acompanyada de música, de caràcter tràgic, que sonaria als qui en teoria havien d'oïr "recitar" el *Curial*; circumstància que explica l'elecció del vers per part de l'autor. Se suposa que els receptors o lectors de l'obra estarien en condicions de relacionar el vers amb la cançó i la cançó amb la situació de la novel·la on apareix dit vers. Fixem-nos també que, en aquesta citació de Grandson, com també en les de Dante i altres autors, l'escriptor de *Curial e Güelfa* recorre a la seua biblioteca mental i cita de memòria. És probable que, per al cas que ens ocupa, ell mateix haguera cantat la cançó al·ludida.

* * *

Christine de Pizan (Venècia, 1364-monestir de Poissy, ca. 1432), s'educà a París, on es traslladaren els seus progenitors el 1368, i esdevingué en l'edat adulta un dels referents literaris més importants de França. Casada amb el secretari de la cort Étienne du Chastel el 1374, esdevingué viuda el 1389, als 25 anys d'edat i amb tres fills al seu càrrec, i es guanyà la vida escrivint.⁷²¹⁴ S'erigí, com a poetessa, en portaveu dels sentiments femenins i considerà l'amor com un joc perillós al qual estava convidat a participar –no sempre amb conseqüències gojosos– qualsevol dama.

No era apreciada Pizan tan sols a França, sinó també famosa a tot el nord d'Itàlia. Segons Alessandro Barbero, "Gian Galeazzo Vistonti, duca di Milano, scrive a Parigi invitandola a venire a Milano, perché alla sua corte c'è un posto per lei." Fou poc abans de morir aquest, pel 1402.⁷²¹⁵ A la cort de Savoia era, així mateix, molt apreciada.⁷²¹⁶ I, pel que sembla, era també coneguda Pizan a la Península Ibèrica i a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (dècades del 1430-1450), especialment per la seua balada *Dueil angoisseux, rage desmesurée*. Aquesta cançó, en la seua versió musicada de Gilles

---

⁷²¹³ HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 133; CHAUBET, Daniel, Une enquête historique en Savoie au XVe siècle, dins *Journal des savants*, 1-2, París, 1984, ps. 93-125 (ps. 104-105); BERGUERAND, Claude, *Le duel d'Othon de Grandson (1397): mort d'un chevalier poète vaudois à la fin du Moyen Âge*, Université de Lausanne (Section d'Histoire, Faculté des Lettres) – Anthropole ("Cahiers Lausannois d'Histoire Médiévale", 45), Lausana, 2008.

⁷²¹⁴ DE SILVA-VIGIER, Anil (ed.), *Christine de Pisan: Autobiography of a Medieval Woman (1363-1430)*, Minerva Press, Londres, 1996.

⁷²¹⁵ Vegeu també BARBERO, Alessandro, *Donne, madonne e cavalieri. Sei storie medievale*, Laterza, Bari, 2013, p. 93; CARRARA, Eliana, Christine de Pizan. Biografia di una donna di lettere del XV secolo, dins *Quaderni medievali*, 29, Bari, juny 1990, ps. 65-81 (p. 78, n. 40).

⁷²¹⁶ MOMBELLO, Gianni, Christine de Pizan and the House of Savoy, dins RICHARD, Ear Jeffrey (dir.), *Reinterpreting Christine de Pizan*, The University of Georgia Press, Atenes i Londres, 1992, ps. 187-204.

Binchois es difongué per tota Europa. Bernat Hug de Rocabertí l'evoca en un vers de *La glòria d'amor* com la *Cançó de l'angoixós*. L'aragonés Juan de Tapia, un dels poetes més reeixits del cercle italià del Magnànim, la cita en dues ocasions.⁷²¹⁷ No és estrany, doncs, que l'autor del *Curial* citara de memòria un pensament poètic d'aquesta dama per a reflectir líricament l'amor irreflexiu de Làquesis per Curial, i per tal que els oients o lectors cortesans establiren un lligam mental amb el poema.

L'evocació dels sentiments femenins cantats per Pizan es localitza en el capítol II.34. Làquesis ofereix uns regals a Curial en prova del seu amor: joies, pedres precioses i una tenda de campanya adornada amb les seues divises. Aquestes són els llaços i els ulls, i un llebrer blanc acompanyat del mot *Comant porà mon paubre cuer pourter la grant dolour que li faut à souffrir?* L'expressió "mon pauvre cuer" és molt usada per quatre poetes francesos dels segles XIV-XV: Guillaume Machault, Eustache Deschamps, Christine de Pizan i Charles d'Orleans. Tanmateix, la situació que pretén ornamentar líricament l'anònim escriptor té correspondència, concretament, amb uns versos de *Le livre des trois jugemens* (vv. 1210-1213):⁷²¹⁸

Il eust mespris, mais elle en desespoir.
Trop le mettoit, si n'avoit plus pouoir
De soustenir
La grant doulour
Qu'il lui falu tenir.

En aquesta obra, com indica el títol, es jutja el comportament amorós de tres dones implicades en sengles casos d'amor que incorren en triangle amorós i que tenen difícil solució en positiu; sobretot per a la dama, que és la més perjudicada en aquesta mena de jocs o follies d'amor poc meditades. En *Curial e Güelfa*, els versos evocats apareixen citats en el lloc oportú: quan es consuma el triangle amorós entre la Güelfa, Curial i Làquesis. La poetessa italofrancesa condemna el *trop amer* i la *fole amour* de les dames que, com Làquesis, no són capaces de reconduir amb ajuda de la raó el seu apassionament amorós, i, en conseqüència, solen pagar-ne dolorosament les seqüeles d'un desenllaç infeliç. El *jugement* que conté els versos evocats per l'autor de la

⁷²¹⁷ MARFANY SIMÓ, M., Balades, lais i rondells..., ps. 20-22.

⁷²¹⁸ ALTMANN, Barbara K., *The Love Debate Poems of Christine de Pizan (Le Livre du Debat des deus amans – Le Livre des trois jugemens – Le Livre du Dit de Poissy)*, University of Florida Press, Gainesville, 1998, p. 185.

novel·la és, dels tres, el que recull la major crítica de la poetessa a la voluntat de prosseguir amb un amor que no pot arribar a bon port. El dolor de la dama decebuda, una víctima més de la mutabilitat del sentiment amorós, es transmet al lector en forma de *complainte* moralitzada, “Car qui d’amours afolle ne voit goute / Ne nul peril ne meschef redoubte.”⁷²¹⁹ Si continuem llegint el *Curial*, veurem que l’escriptor soluciona en positiu l’assumpte de Làquesis casant-la amb el duc d’Orleans. No és mala idea casar una dama lectora de Pizan amb un duc que recordaria als lectors el contemporani Charles d’Orleans: rival del rei d’Aragó a la Llombardia (1446-1447), famós per la seua cavalleriesitat, poeta reeixit i admirador de l’obra de Pizan.⁷²²⁰

La narrativa cavalleresca: Tristany i Lançalot

Des del primer moment de la publicació del *Curial*, la crítica literària ha tingut per cosa natural que l’escriptor s’inspirara en la tradició literària del cicle artúric a l’hora d’escriure un relat que es proclama cavalleresc. Sobretot, el llibre II, explícitament, en el mateix proemi: “Aquest segon libre, per la major part, és de cavalleria...”

Ací mateix adverteix que parlarà de cavallers *errants* i que, encara que aquest gal·licisme podria haver-sigut reemplaçat per *caminants*, ell no gosarà fer-ho, perquè “yo vull seguir la manera d’aquells cathalans qui trasladaren los libres de Tristany e Lançalot, e tornaren-los de lengua francesa en lengua cathalana.” L’escriptor evoca repetidament els noms de Tristany i Lançalot com a mífics heroics d’una literatura cortesana, una mica obsoleta ja per als gustos creatius de l’època, però clàssica i molt divulgada per Europa; ben coneguda per amics i lectors. Esbossa, comptat i debatut, un gest de simpàtica enyorança⁷²²¹ envers el paradigma literari de cort que havia dominat el panorama creatiu d’antany i que ell mateix intenta *recrear*.

Quan Melchior de Pando s’admira davant la Güelfa de la virtut en el combat del jove Curial, diu: “¿E qual Lançalot ne qual Tristany feren jamés tal fet? Açò miracles són, que no són obres de home mortal ne humanal” (*CeG* I.30). La Güelfa lliura poc després la seua alcandora a Curial i l’autor afirma que, amb aquesta cota de malles, el cavaller “venciria, no a Boca de Far solament, mes a Tristany de Leonís si a la batalla

---

⁷²¹⁹ Citat ibídem, p. 154.

⁷²²⁰ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l’espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972.

⁷²²¹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 86).

vengués” (*CeG* I.38). Fa també un elogi dels cavallers del rei d’Aragó “qui cavalquen com a cavallers errants” dels quals ha oït meravelles, “en tant que tothom creu que Tristany ne Lançalot, qui, en los temps passats, hagueren fama dels millors cavallers del món, no provaren aquesta nació; si no, per ventura, los actors qui d’ells scriviren hagueren mesa mesura en lurs plomes o tothom haguera cregut que més voluntat que rahó los hagués moguts a scriure ço que cascun jorn legim en aquells” (*CeG* II.33). Fem atenció a la frase “cascun jorn legim”, que pot ser retòrica, o que, senzillament, manifesta quines eren les lectures habituals dels oients / lectors del *Curial* als quals s’adreça l’anònim en primera instància. Més avant apareix en escena un fanfarró Sanglier que “deya públicament que no eren stats res los fets de Tristany e de Lançalot, car los cavallers eren sens armes, e la gent era molt flaca, axí de força com de cor, e si per ventura algun se gosava mostrar algun poch, tots los altres fugien e li havien pahor” (*CeG* II.74). L’última aparició de Tristany es produeix en un context oníric, el del somni on la Güelfa recupera al seu amor per Curial: “Aquí vírats Tisbes e Príamus fer-se maravellosa festa, Flors e Blancaflor, Tristany e Ysolda, Lançalot e Genebra, Frondino e Brisona, Amadís e Uriana, Phedra ab Ypòlit, Achil·les, tot sol, menaçant son fill Pirro, Tròyol e Briseyda, París e Viana, e molts altres” (*CeG* III.95).

Rafael Mérida troba que les aparicions de Tristany i Iseu en el *Curial* “estarian potenciando la inclusión de los protagonistas en un espacio cultural forjado mediante unas lecturas y una imaginación cortesana compartidas”; una cosa semblant al que fa Rodríguez del Padrón dotant el *Siervo libre de amor* (ca. 1445) d’un rerefons bretó.⁷²²² En el cas del *Curial*, com a producte del hibridisme general que caracteritza l’obra, es barregen parelles del cicle artúric del segle XII (Flors i Blancaflor, Tristany i Iseu, Lançalot i Ginebra) amb altres de diversa procedència: cavalleria castellana del segle XIV (Amadís i Uriana), literatura francesa d’armes i amors amb versió catalana (París i Viana), *Històries Troianes* (Tròiol i Briseida), i els clàssics antics (Fedra i Hipòlit). Entremig, hi apareix una parella que no té res d’amorosa, Aquil·les i Pirrus, i que interfereix sobre la resta com una nota hilarant, que destapa una intenció paròdica per part de l’escriptor. La figura d’aquest Pirrus, àlies *Neoptòlem* (‘el jove guerrer’), que romangué orfe als 12 anys i que fou portat a través de la mar fins a Troia (perquè s’havia profetitzat que si ell no hi era present, la ciutat no cauria), podria haver-se afegit perquè els lectors el relacionaren amb Ferran d’Aragó. Aquest, que ja era també un jove

---

⁷²²² MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M., *Transmisión y difusión de la literatura caballeresca. Doce estudios de recepción cultural hispánica (siglos XIII-XVII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 2013, p. 24.

guerrer en temps del *Curial*, fou portat a través de la mar (1438) al costat del pare (un heroi com Aquil·les, sense una gran parella amorosa què evocar⁷²²³) per a preparar la caiguda de la nova Troia del segle XV: el Nàpols disputat als Anjou.

* * *

En els segles XII-XIII, la literatura d'evasió o d'aventures que circulava per Europa es classificava en tres matèries: de Roma (històries troianes, anècdotes d'emperadors, fets de romans, vida d'Alexandre el Gran...), de França (cants de gesta del cicle carolingi, històries de Carlemany, Rotlan, etc.) i de Bretanya (cicle artúric: Artús, Merlí, Tristany, Lançalot...). Els llibres de cavalleria artúrica es consolidaren com a model literari en temps de Chrétien de Troyes, autor d'*Erec et Enide* (1165-1170) i de *Le conte du Graal*, o *Perceval* (1180-1180), que fou la seua gran obra. Amb aquest escriptor d'èxit es forjà “la idea de la caballeria como imagen cortesana del mundo”, en expressió de José Enrique Ruiz-Domènec.⁷²²⁴ Després es configurà l'anònima *Vulgata artúrica* (ca. 1215-1230), amb cinc grans llibres (*Estoire del Saint Greal*, *Estoire de Merlin*, *Lancelot*, *Queste du Saint Greal*, *La morte le roi Artu*), d'on emergeix la figura de Lançalot del Llac. De la segona meitat del segle XII i la primera del XIII és la història de *Tristany i Iseu*. Amb la qual cosa, es consolidaren les dues branques de la matèria de Bretanya: la del rei Artús i la de Tristany.⁷²²⁵

En la primeria del segle XIV, a la Corona d'Aragó es llegien ja regularment aquests llibres de cavalleries, si atenem al testimoni de Ramon Muntaner (1265-1336) (*Crònica*, cap. 51): “anc Rotlan, ne Oliver, ne Tristany, Llançalot, ne Galeàs, ne Perceval, ne Palamides, ne Boors, ne Estors de Mares, ne el Morat de Gaunes, ne neguns d'altres poguessen fer tots dies ço que el rei En Pere [el Gran] feia.”⁷²²⁶ Pel 1315, en temps de Jaume II, l'infant Pere s'educava llegint el *Tristany*, que era conegut en francès i en català.⁷²²⁷ Pel 1339, Pere el Cerimoniós ordenà copiar un *Llançalot* en català i el 1346 n'encarregà una segona còpia. Es documenten a la cort un *Llibre del sant Graal* en aragonés (1342), un *de La Taula Redona* (1349), un *Merlí* que posseïa el rei Martí I en català, etc. Fora de l'àmbit de la cort, destaca per primerenc el *Roman de Tristan* que posseïa pel 1331 el mercader de València Joan de Mitjavila. La primera

---

⁷²²³ Entenem que la novel·la s'escriu just abans que el 1449 Alfons proclame el seu amor per Lucrezia d'Alagno, que sí que serà cantat pels poetes.

⁷²²⁴ RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, *La caballeria o la imagen cortesana del mundo*, Instituto di Medievistica, Università di Genova (“Collana storica di fonte e studi”, 40), Gènova, 1984, p. 14.

⁷²²⁵ Seguim ací les orientacions expositives de MÉRIDA, *op. cit.*

⁷²²⁶ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), p. 709.

⁷²²⁷ MÉRIDA JIMÉNEZ, R. M., *Transmisión y difusión...*, p. 342.

menció coneguda d'un *Lançalot* en terres de parla catalana és del 1319. L'any 1339 es coneixia un *Meliadus* en francès. El 1383, la reina Violant de Bar féu copiar dos exemplars francesos, respectivament, del *Meliadus* i del *Tristan en prose*. En versió catalana, sols es conserva una còpia íntegra de la *Questa del Sant Graal*, d'origen mallorquí (la traducció catalana d'aquesta obra realitzada per Guillem Reixac i signada el 16 de maig del 1380); un fragment del *Lançalot en prosa* (ca. 1400) i dos fragments del *Tristany en prosa* (darrer terç del segle XIV): el d'Andorra i el de Cervera. No obstant les escasses mostres escrites, les figures artúriques s'havien popularitzat. Es trobaven representades per tapissos, pintures murals, elements decoratius, etc. Serviren a més d'inspiració per a creacions autòctones del tipus *Blandin de Cornualla*, la *Faula* de Guillem de Torroella, el *Curial*, el *Tirant*, la *Tragèdia de Lançalot* de mossén Gras (a partir de la *Mort Arthur*), el *Somni* de Francesc Alegre (on s'evoca Lançalot), etc.⁷²²⁸

Com comenta Jaume Torró, aquestes narracions cavalleresques, molt populars i traduïdes al català –en molts casos– en la segona meitat del segle XIV, són les que recorda l'autor del *Curial* a l'auditori quan parla “d'aquells cathalans qui trasladaren los libres...”⁷²²⁹ Tanmateix, l'adjectivació “*aquells cathalans*” sembla marcar una distància, no se sap exactament si temporal, geogràfica o àdhuc paròdica. Pensem que, quan el futur Joan I d'Aragó llegia el seu *Lançalot* pel 1361,⁷²³⁰ participava d'una tendència cultural i literària hegemònica a Europa. En canvi, quan Alfons V d'Aragó volia presentar-se com un home de llibres el 1443, per res del món se li haguera acudit retratar-se llegint un *Tristany*. La matèria de Bretanya, posada ja a l'abast de notaris, mercaders i botiguers benestants, ja havia perdut molt de l'encís aristocràtic d'antany.

---

⁷²²⁸ Més detalls, en BOHIGAS, Pere, *La Matière de Bretagne en Catalogne*, dins *Bulletin bibliographique de la Société internationale arthurienne*, 13, París, 1961, ps. 81-98; versió catalana en BOHIGAS, Pere, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba”, 23), Barcelona, 1982, ps. 277-294. Vegeu també RUBIÓ LLUCH, Antoni, Notícia de dos manuscrits d'un *Lançalot* català, dins *Revista de bibliografia catalana*, 3, Barcelona, 1903, ps. 5-25; REIXAC, Guillem, *La versione catalana della Inchiesta del San Graal*, secondo il codice dell'Ambrosiana di Milano I.79 SUP., ed. a cura de Vincenzo CRESCINI i Venanzio TODESCO, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1917; DURAN SANPERE, Agustí, Demanda del Sant Grasal, 1422-1423, dins *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 4, Barcelona, 1912, p. 129; ÍDEM, Un fragment del *Tristany de Leonís* en català, dins *Estudis Romànics*, 9, Barcelona, 1971, ps. 284-316; ESPADALER, Anton-M., Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: “Historia de Jacob Xalabín”; “Curial y Güelfa”; “Tirante el Blanco”* (reed. de la trad. a l'espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003, p. XXV.

⁷²²⁹ TORRÓ TORRENT, Jaume, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, versió a cura de J. TORRÓ, Teide, Barcelona, 1993 (2a. ed. revisada i ampliada, 2002), ps. 7-40.

⁷²³⁰ TRENCHS ODENA, José, *Libri, lecture, insegnamento e biblioteche nella Corona d'Aragona (secoli XIII-XV)*, dins *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990), sul tema ‘La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)’*, Istituto di Storia Medioevale (Università di Cagliari) – Dipartimento di Storia (Università di Sassari) – Istituto sui Rapporti Italo-iberici del CNR (Cagliari) – Carlo Delfino editore, Sassari, 1993, vol. 1 (relazioni), ps. 193-258 (p. 213).

Tanmateix, era llegat ineludible, com l'amor cortés i altres herències culturals interioritzades com a pròpies o característiques de l'estament cavalleresc.

El vertader esplendor d'aquestes obres de procedència francesa s'havia produït a la Corona d'Aragó en la segona meitat del segle XIV i la primera del XV (ca. 1370-1410), quan eren censurades per moralistes com Eiximenis o Antoni Canals. En *Lo somni* (III,viii,50), Bernat Metge diu que les dones s'alegren de saber cançons i noves rimades, i d'oïr composicions de trobadors i les *Heroides* d'Ovidi; així com de "reçitar les istòries de Lançolot, de Tristany, del rey Artús e de quants amorosos són stats tro a lur temps" (1399).⁷²³¹ En qualsevol cas, com constata Rafael Mérida, la influència de la matèria de Bretanya és "molt modesta i poc fructífera, literalment parlant, en els territoris de la Corona d'Aragó al llarg del segle XV", en contrast amb la lírica de tradició trobadoresca o la penetració creixent de la literatura trescentesca italiana.⁷²³²

Confirma Stefano Cingolani que a Catalunya "no hi havia cap lector (ni a la cort) que posseís tot el cicle de la *Vulgata*, contràriament al que passava a les grans biblioteques senyoriales de la Itàlia del nord."⁷²³³ Destaca, si de cas, la possessió d'un *Tristany en prosa* pel Joan de Junyent,⁷²³⁴ membre d'una família de mercaders de Solsona amb casa a Barcelona, que portaven draps i sal d'Eivissa a Nàpols i tenien negocis a Tunis; circumstància que permet pensar que darrere del *Perpunter* del *Curial* ('fabricant de *perpunts de júnyer*') s'amaga un *Junyent*...⁷²³⁵ A València, els protocols notariais dels anys 1416-1474, explorats per Rosario Ferrer, palesen l'escassa atenció dels lectors pel cicle artúric: "de los más de cuatrocientos documentos locales con temas relacionados con el libro, sólo tres recogen algún vestigio de materia artúrica y son tres propietarios distintos." Es tracta del *Tristany* de mercader Pere Cardona (1416), la *Conquesta del Sant Graal* del prevere Berenguer Vidal (1436) i *Lo somni de Merlí* de la viuda d'un flaquer (1464).⁷²³⁶ A Mallorca, tan sols es compten una desena de *Tristanys* i *Lançalots* en els segle XIV-XV. El *Lançalots* són el d'un anònim del 1441, el del prevere Joan Blanc (1454) i el del ciutadà Francesc de Comelles (1466); els *Tristanys*,

---

⁷²³¹ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 224.

⁷²³² MÉRIDA JIMÉNEZ, R. M., *Transmisión y difusión...*, ps. 354-357.

⁷²³³ CINGOLANI, Stefano M., "Nos, en leyr tales libros, trobemos plazer e recreation". L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127.

⁷²³⁴ *Ibíd.*, ps. 85-90.

⁷²³⁵ Com veurem amb major deteniment en el capítol I.3.13.

⁷²³⁶ FERRER GIMENO, María Rosario, Presencia del ciclo artúrico en las bibliotecas bajomedievales de la ciudad de Valencia (1416-1474), dins *Revista de literatura medieval*, 23, Alcalá de Henares, 2011, ps. 137-152 (p. 145).

del rector de Campanet (1362), el ciutadà Pere Llagostera (1375), el mercader Pere Fuster (1403), el mariner Bartomeu Asbert (1413), el capellà Joan Blanc (1454) i el ciutadà Gabriel Gual (1471).⁷²³⁷ Com s'observa, en el segle XV els lectors d'aquestes obres eren una minoria, però d'extracció popular: capellans, mercaders, artesans, etc. No ens estranye, doncs, que un autor cortesà com el del *Curial*, que reconeix partir d'aquesta mena de llibres com a models de referència, se'n distanciaria per a oferir una obra original i *elitista*: realista, adaptada als patrons narratius que venien d'Itàlia, preocupada per la matèria sentimental, i amb una càrrega de "moralitat" actualitzada i útil.

El distanciament dels gustos cortesans respecte de la narrativa artúrica es degué produir a partir de la dècada del 1430. Sens dubte, el trasllat de la cort d'Aragó a Itàlia, consolidat en la dècada del 1440, hi degué influir. En la dècada del 1420, just abans d'aquest canvi traumàtic de península i *d'època* (de l'edat mitjana al Renaixement), els referents culturals i literaris francesos hi predominaven clarament sobre els italians. L'humanisme era una "rarsa" o peculiaritat cultural italiana, encara pràcticament desconeguda. Així, per exemple, quan el rei Alfons el Magnànim organitzà una justa solemne l'any 1424, féu que els perpunters li dissenyaren un escut "cobert de setí blau ab una banda d'aur a través, qui ressemblava les armes de Tristany." Un dels participants, Ramon de Mur, portava "l'escut cobert de setí negre, on eren pintades les dues espases, ço és, les armes de Palomides."⁷²³⁸ Segons Riquer, així figuren aquestes armes en el *Roman de Palamède* (segle XII).⁷²³⁹ Entre la dècada del 1420 i les del 1440-1460, quan s'escriuen les novel·les cavalleresques *Curial e Güelfa* i *Tirant lo Blanc*, sembla haver-se produït la defecció per tedi dels vells relats cavallerescos, clàssics i tòpics, però literàriament obsolets. Segons Pere Bohigas, els ecos de literatura bretona perceptibles en l'anònim escriptor del *Curial* i en Joanot Martorell "ens revelen el coneixement d'una literatura que ja era tinguda per antiga i apta per aportar termes de comparació o per permetre una exhibició fàcil d'erudició."⁷²⁴⁰ De fet, la voluntat

---

⁷²³⁷ HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991, vol. 1, ps. 179-180 *et passim*.

⁷²³⁸ Citat per RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 264. Vegeu també RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 412.

⁷²³⁹ RIQUER, Martí de, *Aproximació al "Tirant lo Blanc"*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 42-43.

⁷²⁴⁰ BOHIGAS, Pere, La Matière de Bretagne en Catalogne, dins *Bulletin bibliographique de la Société internationale arthurienne*, 13, París, 1961, ps. 81-98; versió catalana en BOHIGAS, Pere, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Abat Oliba", 23), Barcelona, 1982, ps. 277-294 (p. 292).

d'innovació dels referits autors (realisme, rebuig de la fantasia inversemblant, més atenció al sentiment amorós, major penetració psicològica, narrativa boccacesca, etc.) semblen un intent de *regenerar* el gènere clàssic, però partint de nous patrons estilístics i de gustos més adaptats als dels lectors de ficció coetanis.

La decadència o l'escàs protagonisme del cicle de Bretanya a la Corona d'Aragó dels anys 1430-1450, no lleva que a la Itàlia de mitjan segle XV foren encara molt apreciats els llibres francesos de cavalleries. Allí se'ls considerava una lectura cortesana i aristocràtica digna, elitista fins i tot; en particular en les corts autocràtiques: les governades per reis, ducs i marquesos. S'explica així que molts nobles i barons de l'època batejaren els seus fills com Leonello d'Este (Ferrara), Galeazzo Sforza (Milà), Isotta Ginevra del Balzo o Tristano Caracciolo (Nàpols), etc. Uns altres, però, preferiem els herois de matèries de Roma o de Troia: Pirro del Balzo, Hèctor Roís de Corella (Nàpols). Al regne napolità, concretament, es visqué una època daurada de la literatura artúrica en temps del rei Robert I d'Anjou (1309-1343). En la segona meitat del Trescents, el *Quaresmale* del franciscà Rogieri di Piazza critica els lectors d'“*illi luxuriose moderni de Tabula Rotunda, et de Lanzalotto et Tristano, et domina Ysolda Belonda, et de regina Ginefra.*” Tanmateix, la dispersió fortuïta i la crisi bèl·lica de la primera meitat del segle XV acabaren fent desaparèixer la majoria d'exemplars. De l'època angevina, sols es conserven tres còdexs en francès: un *Guiron le Courtois* (Marziana, ms. fr. XV-228), un *Meliadus* (British Library Add. 12228) i un *Tristany* (BNF, fr. 756-757). Es tracta de manuscrits de l'època angevina, perquè està certificada per Daniella Delcorno “l'assenza di manoscritti francesi di materia cavalleresca in ambiente aragonese”, en franc contrast amb el que succeïa llavors a l'“area padano-veneta”.⁷²⁴¹ A Sicília, anecdòticament, se subhastà el 1435 un *Tristany*, propietat de Pere Ferrer. No hi ha a l'illa interès per les novel·les de cavalleria fins a la fi del segle XV, quan es produeix un *revival* d'aquest gènere en forma ja de llibres impresos.⁷²⁴²

Per això insistim en la idea que seria molt més fàcil que un anònim escriptor de llengua catalana haguera concebut la idea d'escriure el *Curial* en una cort septentrional, on els gustos culturals acompanyaven, que no en la cort del Magnànim, on

---

⁷²⁴¹ Vegeu DELCORNIO BRANCA, Daniela, *Tristano e Lancillotto in Italia: studi di letteratura arturiana*, Longo (“Memoria del tempo”, 11), Ravenna, 1998, ps. 28-29 (i n. 35). Vegeu també PERRICCILOLO, Alessandra – SALVATI, Catello – MARINO, Vittorio, *I romanzi cavallereschi miniati a Napoli*, Società editrice napoletana (“Minitatura e arti minori in Campania”, 14), Nàpols, 1979, ps. 59-61.

⁷²⁴² Segons BRESC, Henri, *Livre et société en Sicile (1299-1499)*, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani (“Supplementi al Bollettino”, 3), Palerm, 1971, p. 58.

predominaven els poetes de *cancionero* castellans i els *humanistes* que redactaven en llatí elitista. Altra cosa és que l'anònim escriptor del *Curial*, conscient de l'esplendor que conservava la cultura cavalleresca –i la narrativa del ram– al nord de la Península Itàlica, haguera decidit “omplir el buit” existent a Nàpols, de manera experimental i voluntarista, aventurant-se en l'escriptura d'un relat cavalleresc.

Ara bé, si atenem a mencions indirectes, i no al nombre de manuscrits napolitans conservats, potser podríem pensar que no eren tan rares les lectures compartides de la matèria de Bretanya a la cort del rei Alfons d'Aragó. Així, per exemple, el poeta Joan de Tàpia (dècades del 1430-1450) parla en els seus versos d'Aquil·les i dels troians, però també de “Ginebra, reyna loada, / senyora de Camalote, / por quien fizo Lançarote / terribles golpes de espada.”⁷²⁴³ Suero de Ribera (resident a Nàpols, 1446-ca. 1473), en la *Regla del galán* (anterior al 1454), una composició present en almenys set cançoners distints, recomana a l'aspirant a *vir facetus* o *galán de corte* que llija llibres de cavalleries. Segons ell, els moderns curials d'armes i lletres, han de “razonar bien el arnés, / mas no curar de vestirlo; / de cavalleros andantes / leer estorias e libros, / la silla e los estribos / a la larga concordantes.”⁷²⁴⁴ Quan el príncep Carles de Viana establí la seua cort al Castell Nou de Nàpols, procedent de París (el 1457), portava amb ell una biblioteca on es barrejaven Lactanci i altres clàssics en llatí amb *Del sant Graal* en francès, el *Guiron le Courtois* en francès, el *Tristany de Leonís*, les *Itòries thebanes e troyanes*, el cant de gesta *Ogier le Danois*, els *Treballs d'Hèrcules* d'Enric de Villena, *Le Roman de la Rose*, *Les cent balades* de Christine de Pizan, les *Ètiques* d'Aristòtil, les *Vides* de Plutarc, un *Titus Livi* en francès, la gramàtica de Priscià (*Lo Precià*), i dues enciclopèdies: l'*Egidi Romà* i el *Llibre del tresor* de Brunetto Latini.⁷²⁴⁵ Les preferències d'aquest príncep lletraferit, que oscil·laven entre les biografies clàssiques i els llibres de cavalleries, entre les manuals enciclopèdics i la filosofia moral, no podien estar gaire lluny de les preferències i lectures del diletant autor del *Curial*. En qualsevol cas, aquest estava lògicament més italianitzat que Carles: un príncep navarrés, que se'n venia ara de la cort de França. No ens estranya que poguérem perfilar l'anònim escriptor

---

⁷²⁴³ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, p. 78.

⁷²⁴⁴ Citat per HEUSCH, Carlos, La caballería de ayer y la de hoy: el sueño latino de algunos caballeros letrados del siglo XV, dins CASTILLO, Mónica – LÓPEZ, Marta (coords.), *Modelos latinos en la Castilla medieval*, Iberoamericana – Vervuert, Madrid – Frankfurt am Main, 2009, ps. 289-306 (ps. 296-297).

⁷²⁴⁵ BROCATO, Linde, Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92.

que de la novel·la catalana com un autor/lector de rang aristocràtic, com era el mateix Carles. O com podia el ser el seu amic i corresponsal Enyego d'Àvalos.⁷²⁴⁶

A la Itàlia septentrional que conegué en els anys 1435-1447 el gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, segons Ruggero Ruggieri, les novel·les de cavalleria i la literatura francovèneta tenien gran difusió. A calcs Visconti, Carrara, Gonzaga, Este, Malatesta, Montefeltro, etc. “sappiamo con quanta avidità venissero ricercati e leti, con quanta cura venissero fatti copiare e custoditi, con quanta cautela prestatì.”⁷²⁴⁷ La passió dels cortesans del nord per la literatura del rei Artús, Lançalot, el sant Graal, Tristany, Merlín..., era comparable a la que es donava, per exemple, a la cort de Borgonya.⁷²⁴⁸ De tal manera “che ben presto finì per essere sentita come patrimonio italiano.”⁷²⁴⁹ En els inventaris dels Este, Gonzaga i Visconti-Sforza, els experts han reconegut moltes compilacions i reescriptures d'aquestes obres en llengua francesa efectuades a Itàlia.⁷²⁵⁰ També hi havia versions en italià, com el *Tristano Riccardiano*: la primera novel·la redactada en *volgare* toscà (ca. 1272-1300).⁷²⁵¹ Quan el 1468 Ludovico Gonzaga presta a Borso d'Este “il libro nostro franzese che tratta de Lancillotto”, li adverteix que el torne prompte perquè és un text de lectura quotidiana: “questo libro continuamente se tene a la camara nostra et nui, a le volte, pigliamo piacere assai de lezerlo.”⁷²⁵²

La novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* estava també concebuda per a ser un – diguem-ne– *llibre de cambra*, destinat a algun dedicatari insigne, que podria prendre “plaer e consoloació” llegint-lo sovint, però que no sabem si finalment arribà mai a rebre'l. Probablement, romangué reservat a la cambra de l'autor. És una llàstima que no es divulgara com pertocava, ja que, com constata Daniella Delcorno, malgrat la gran difusió i l'èxit de la vella narrativa en prosa cavalleresca durant el segle XV i la

---

⁷²⁴⁶ Sobre la relació de Carles amb D'Àvalos, vegeu la ressenya biogràfica del príncep en el capítol I.2.5, o la biografia del gran camarlenc, en el capítol I.3.4.

⁷²⁴⁷ RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a), p. 25.

⁷²⁴⁸ SCHNERB, Bertrand, *L'État bourguignon (1363-1477)*, Librairie Académique Perrin, París, 1999, ps. 348-349.

⁷²⁴⁹ DELCORNIO BRANCA, Daniela, *Il romanzo cavalleresco medievale*, Sansoni (“Scuola aperta”, 45), Florència, 1974, p. 1.

⁷²⁵⁰ DELCORNIO BRANCA, D., *Tristano e Lancillotto...*, ps. 14-17. Vegeu també ALLAIRE, Gloria, Arthurian material in Italy, dins KLEINHENZ, Christopher (ed.), *Medieval Italy. An Encyclopaedia*, Routledge, Londres, 2004, vol. 1, ps. 68-69; EADEM – PSAKI, F. Regina (ed.), *The Arthur of the Italians. The Arthurian legend in Medieval Italian Literature and Culture*, University of Wales Press, Cardiff, 2014.

⁷²⁵¹ PASQUINI, Emilio, Letteratura popolareggiante, comica e giocosa, lirica minore e narrativa in volgare del Quattrocento, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 803-911 (p. 862).

⁷²⁵² Citat ibídem, ps. 30-31.

primeria del XVI, les biblioteques “non presentano nessun nuovo romanzo arturiano.”⁷²⁵³ El *Curial* hauria pogut ajudar a desmuntar aquesta paradoxal mancança de creativitat, amb una proposta innovadora i atrevida, en la línia híbrida de la *cavalleria umanistica*. Amb tota seguretat, s’hauria traduït a l’italià, perquè s’adaptava molt als gustos del públic cortesà de la Itàlia de l’època, i hauria gaudit de gran popularitat a les corts principesques, des de la de Nàpols fins a les de Ferrara i Milà.

Els Este marquesos de Ferrara, tan emparentats i relacionats amb Alfons el Magnànim, eren una apassionats del cicle artúric. Nicolò III d’Este posseïa pel 1436 diversos *Tristany*, *Lançalots*, *Sants Graals* i *Merlins*.⁷²⁵⁴ Quan el Pisanello arribà a la cort de Màntua, on també s’adelitaven els nobles i cortesans amb la matèria de Bretanya, se li encarregà decorar una sèrie de murs amb frescos d’aventures dels cavallers de la cort del rei Artús (dècada del 1440).⁷²⁵⁵ Al palau milanés de Filippo Maria Visconti (+1447) eren corrents, segons els inventaris, diverses còpies titulades *Tristany*, *Lançalot*, *el rei Artús*, *La Taula Redona*, etc.; diferents exemplars de la *Historia destructionis Troyae* de Guido delle Colonne, en llatí; cròniques llombardes i històries de romans; la *Quête du saint Graal* en francès; un llibre de Galeàs historiat, que contenia la cerca del Graal, les històries de Tristany i la mort del rei Artús; la *Història de Florimont*, la *Vida d’Alexandre*, el *Sidrac*, etc.⁷²⁵⁶ En les successives visites i estades de diversos mesos que D’Ávalos efectuà a Milà pels anys 1441-1445, en qualitat d’ambaixador d’Alfons el Magnànim, pogué assistir amb expectació al procés de redacció i il·luminació minuciosa de la *Historia di Lancillotto del Lago* acabada el 1446, que es conserva Florència (Biblioteca Nazionale, ms. Palat 566). La redactava en vernacle italià Zuliano de Anzoli i la decorava amb 289 vistoses il·lustracions (de Tristany, Lançalot, Perceval, la cort del rei Artús, etc.) la *bottega* familiar els Bembo, dirigida per Andrea Bembo, pintor de cambra de Filippo Maria Visconti.⁷²⁵⁷ De comandes luxoses com aquesta, no se’n feien a Nàpols, però sí a Milà. I, si l’autor de *Curial e Güelfa* concebé la idea d’escriure un llibre arrelat en la tradició dels cavallers

---

⁷²⁵³ DELCORNIO BRANCA, D., *Il romanzo cavalleresco...*, p. 11.

⁷²⁵⁴ PASQUINI, E., *Letteratura popolareggiante...*, p. 859.

⁷²⁵⁵ BURKE, Peter, *The Italian Renaissance. Culture and Society in Italy, 1420-1540*, Batsford (“Studies in Cultural History”), Londres, 1972; trad. a l’espanyol com: *El Renacimiento italiano. Cultura y sociedad en Italia*, Alianza, Madrid, 2000 (2a ed.), p. 46.

⁷²⁵⁶ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (ps. 108-121).

⁷²⁵⁷ TOLFO, Maria Grazia, Dizionario degli artisti viscontei, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d’edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/Arte/miniatori.htm>>

errants, és més fàcil que l'haguera concebuda a Milà –contemplant aquelles miniatures evocadores d'aventures mítiques i clàssiques– que a Nàpols.

Per a l'autor del *Curial*, en qualsevol cas, les històries de Tristany i Lançalot són un record de lectura i una font d'anècdotes a recrear lliurement. I ho farà sense nostàlgia ni desig de paròdia, malgrat el sentit de l'humor i les facècies que atresora el llibre. Ho realitzarà com un intent d'“actualitzar” i reivindicar la matèria cavalleresca davant la crisi d'identitat que viu l'estament militar a l'Europa dels estats moderns emergents. El seu *Curial* no serà tan perfecte *curial* com pretén, si no participa abans de les virtuts tradicionals de la cavalleria, i d'uns valors que considera eterns i que han estat mitificats en la matèria de Bretanya. Ell aprofita el bagatge literari compartit que ha proporcionat anys arrere al seu públic la lectura dels llibres francesos traduïts per *aquells* catalans d'antany, per a dotar d'un esquelet familiar el relat i abocar-hi uns quants tòpics. I, sobretot, per a plantejar escenes i situacions del llibre segon, que és el que tracta més específicament “de cavalleria”, com justifica el proemi II.0. Així s'explica que, en un llibre del segle XV, on els personatges es comporten com els del segle XV, apareguen cavallers errants a l'antiga usança, varvassors que els acullen quan van de camí, un dret d'albines i cotes mal tallades. Lola Badia i Jaume Torró, que han estudiat aquesta relació –més de referència que de dependència– del *Curial* respecte del *Tristany, et alii*, el situen a mitjan camí entre aquesta obra i l'*Orlando* de l'èpica florentina del segon Quattrocento.⁷²⁵⁸ I, en efecte, *Curial e Güelfa* és una mena de baula perduda entre França i Itàlia: entre l'herència cavalleresca de França, i la deriva èpica i mitològica –*cavalleria umanistica?*– de la literatura *volgare* del Renaixement toscà.

Troben Torró i Badia expressions com “no sabia si era nit o jorn” o cavalcar “a petit pas” (< *cevaucer le petit pas*) que delaten l'anònim com un lector o un oient del *Tristan en prose* francès. El fet de soterrar un contrincant abatut i mort en una abadia (el senyor de Monbrú) i deixar memòria del fet per escrit en un cartell; la comparança de l'acció d'un cavaller amb l'energia del llamp o la tempesta; o la victòria de *Curial* davant Critxí, anàloga a la de Tristany davant Helynant, que resol el conflicte de la invasió saxona de Cornualla, són al·legats també com a paral·lels argumentals o

---

⁷²⁵⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial, entre Tristán y Orlando*, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60.

anecdòtics.⁷²⁵⁹ Altres gal·licismes, del tipus *buydar la sella* (< *vider la selle*) semblen deure molt, també, a l'audició de llibres de cavalleria. I la lamentació de Curial per la vigència de les *males costumes* té un paral·lel quasi literal en el lament de Kahedin pel seu desengany amb els fastos de la cavalleria.⁷²⁶⁰ En el plànol de l'emblemàtica, “li cevaliers à l'escu noir” del torneig del Château des Poucelles que obtenen una victòria d'incògnit en el *Tristany*,⁷²⁶¹ podrien haver inspirat els paraments de Pere el Gran d'Aragó i el seu equip al torneig de Melú, on el rei preserva la seua identitat. Els seus homes d'armes són coneguts, en efecte, com “los cavallers dels escuts negres (...), vint-e-vuyt cavallers, molt ben muntats, tots ab escuts negres” (*CeG* II.39); “los cavallers dels scuts negres” (*CeG* II.40); “Festa, acompanyada dels cavallers dels scuts negres” (*CeG* II.42); “l'estandart de les spases e los cavallers dels scuts negres ab ell (...); qui vencirà los dels scuts negres vencirà tot” (*CeG* II.43), etcètera.

Pel que fa broma de Curial quan rep de la Güelfa l'empresa de l'alcandora *d'impla* per a vestir-la en combat (“Ara pusch yo ésser apellat lo donzell de la cota mal tallada...”, *GeG* I.42), s'al·ludeix a un personatge del *Tristan en prose* conegut com “le chevalier à la Cote Mal Taillée”; o el “cavalier de la Gotta Maltagiada”, en el denominat *Tristano Veneto*.⁷²⁶² En aquesta versió veneciana, emparentada amb altres de la Itàlia septentrional, l'expressió s'usa com a sobrenom de l'heroi artúric “misser Brunor lo Negro” (< *Bruno(r) le Noir*, en francès; *Brewnor the Black* en versions angleses, etc.; germà de Daniel de Dinadan), el *Chevalier à la Cote Mal-Taillée*. Com expliquen Lola Badia i Jaume Torró en llur edició comentada del *Curial* (2011), sent encara donzell, amb 19 anys d'edat, el personatge “es presenta a Camelot per ser armat cavaller, en camisa i amb una cota plena d'estrips, que havia estat del seu pare assassinat; d'aquí el malnom que li posa el senescal Queu. Brunor esdevé un gran cavaller, que gaudeix de l'amistat d'Isolda i de Tristany.”⁷²⁶³ Es casa amb la dama Maladisant i esdevé senyor del castell de Pendragó. L'anònim suposa que els lectors el coneixen.

---

⁷²⁵⁹ Vegeu, respectivament, ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 565, 582, 589 i 621, i BADIA, L. – TORRÓ, J., *Curial*, entre *Tristán y Orlando...*, p. 49.

⁷²⁶⁰ BADIA, L. – TORRÓ, J., *Curial*, entre *Tristán y Orlando...*, p. 47.

⁷²⁶¹ ROUSSINEAU, Gilles (ed.), *Du tournoi du Château des Pucelles à l'admission de Tristan à la Table Ronde*, vol. 3 de MÉNARD, Philippe (dir.), *Le Roman de Tristan en prose*, Droz, Ginebra, 1996, ps. 57-180.

⁷²⁶² ANÒNIM, *Il Libro di messer Tristano: Tristano veneto*, Marsilio, Venècia, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷²⁶³ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 572-573.

Podria haver influït, doncs, el popular *Bruno* dels *Tristanys* italians⁷²⁶⁴ en la caracterització personal, o onomàstica si més no, d'un senyor que se'ns diu de Monbrú. El donzell irrisori amb què es compara *Curial* ja havia cridat particularment l'atenció de Lida de Malkiel, precisament per ser una “figura desconocida en los *Tristanes* hispánicos y sugerida probablemente por la lectura del relato francés en prosa.”⁷²⁶⁵ L'origen del sobrenom es remunta a la fi del segle XIII, quan un anònim *Lai du mantel mantillé* presentava el rei Artús amb un mantell que solament s'esqueia a dames castes. En la literatura catalana, Ramon de Perellós (*Viatge al Purgatori*, fi del segle XIV) fa referència a “la cota mal tallada”, segurament recordant-se'n del referit cavaller del *Tristan en prose*. L'esment es verifica quan Ramon torna d'Irlanda a Anglaterra i, en arribar al port de “Daureont”, proclama amb devoció: “vi lo cap de Galvany, car aquí morí, he ayssimeteis la cota mal tallada, car ayssí se appellava aquel cavaller que la portava. He gardaven assò dins lo castel per bona cavalleria d'ells.”⁷²⁶⁶

Més reincident és l'aparició en el *Curial* d'un personatge creat *ex nihilo* per al *Tristan en prose* (1230), que reapareix en altres novel·les artúriques: el malvat Breus Sens Pietat, popular a la Itàlia del nord en el segle XV. Encarna l'antítesi dels veritables valors de la cort i la cavalleria del rei Artús. En les versions franceses, hom parla del “cavaller” *Brehus* o *Breüs sans Pitié*, (*Brun/s sans Pitié*, en algunes versions) home

⁷²⁶⁴ Es conserven quatre versions italianes de l'obra, amb els capítols 1-183 en comú i algunes variacions. Són les següents: BNF, Fr. 756-757; BNF, Fr. 335-336 (*Vulgata* de Tristany) i Viena 2542; BNF, Fr. 97 i 100-1 (combina les dues primeres i afegeix episodis del *Lançalot*), i BNF, Fr. 99 (amb adicions originals, també). Vegeu LÖSETH, Eilert, *Le roman en prose de Tristan, le roman de Palamède et la compilation de Rusticien de Pise. Analyse critique d'après les manuscrits de Paris*, Champion, París, 1891; reimpr. Nova York, 1970; Slatkine, Ginebra, 1974, ps. 97-130.

⁷²⁶⁵ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, La literatura artúrica en España y Portugal, dins *Estudios de literatura española comparada*, EUDEBA, Buenos Aires, 1969, ps. 134-148 (p. 137). L'autora remet a LÖSETH, Eilert, *Le roman en prose de Tristan, le roman de Palamède et la compilation de Rusticien de Pise. Analyse critique d'après les manuscrits de Paris*, Champion, París, 1891; reimpr. Nova York, 1970; Slatkine, Ginebra, 1974, p. 66 i ss., per a la documentació del personatge en la versió francesa.

⁷²⁶⁶ PERELLÓS, Ramon de, *Viatge al Purgatori de Sant Patrici, per Ramon de Perellós; seguit de les Visions de Tundal y de Trictelm, y del Viatge d'en Pere Portes a l'Infern. Textes autèntichs, publicats en vista dels manuscrits y de les edicions primitives*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Barcelona, 1917, p. 42. Vegeu també BAUMGARTNER, Emmanuèle, A propos du *Mantel mautailié*, dins *Romania*, 96, París, 1975, ps. 315-332; WULF, F., “Lai du Mantel”, dins *Romania*, 14, París, 1885, ps. 343 i ss.; BRUNEL, Clovis, *Le Viatge de Raimon de Perellós al Purgatori de sant Patrici* et la légende du Mantel mautailié, dins *Mélanges de linguistique et de littérature romanes à la mémoire d'István Frank, offerts par ses anciens maîtres, ses amis et ses collègues de France et de l'étranger*, Universität des Saarlandes (“Annales Universitatis Saraviensis, Philosophische Fakultät”, 6), Saarbrücken, 1957, ps. 87-90; MARTINES, Vicent, *Els cavallers literaris. Assaig sobre la literatura cavalleresca catalana medieval*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1995; ed. digital <http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/7637/1/Cavallers_Literaris.pdf>, p. 33.

cruel, iracund, criminal i profundament menyspreable (realment, un *anticavaller*),⁷²⁶⁷ que sol traduir-se per *Breus senza Pietà* en les versions italianes. Apareix en el *Tristano Riccardiano*, el *Tristano Veneto*, la *Taula Redona*, la *Història de Merlí* i *Guiron le Courtois*, llibres que eren molt coneguts a les corts del nord d'Itàlia. En les versions populars del personatge, els *cantimpanca*⁷²⁶⁸ i autors de romanços toscans (del tipus *Febusso e Breusso*, ca. 1325-1355⁷²⁶⁹) el transformen en *Breusso* o *Bruno lo Spietato* (de nou, una possible relació entre *Monbrú/Monnegre* i *Breus/Bruno*) i altres variants.⁷²⁷⁰ En el *Meliadus* de Rustichello da Pisa, figura com *Breus lo Spietato*;⁷²⁷¹ en textos francesos del mateix autor, simplement *Breûs*; en el *Tristano Veneto*, *Breus sença Pietade*, etc. En el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (caps. 191-202) apareix una tergiversació del nom en *Fe-sens-Pietat*, i una descontextualització del personatge original que no tenen res a veure amb la tradició italiana de què participa *Curial e Güelfa*.

El llibre on *Breus Sens Pietat* adquiriria un protagonisme especial era el *Guiron le Courtois*, reescrit pel cèlebre compilador Rusticiano o Rustichello da Pisa (1370-1380), a petició de Bernabò Visconti, per a convertir-lo en un referent bibliogràfic a la cort de Milà. Crida l'atenció sobre dita obra Ricardo da Costa, traductor del *Curial* al portugués

⁷²⁶⁷ TRASCHLER, Richard, Brehus sans pitié: portrait-robot du criminel arthurien, dins *La violence dans le monde medieval*, Centre Universitaire d'Études et de Recherches Medievales d'Aix, Université de Provence, Aix-en-Provence, 1994, ps. 525-542.

⁷²⁶⁸ Els *cantatori di panca* eren recitadors de plaça, trobadorescos, que acostaven els *cantari* francesos i altres obres èpiques al llenguatge popular, “sempre in chiave cavalleresca” i prevalentment en rima d'octaves. Fins i tot, abordaven la matèria de Roma, de manera que “i personaggi di Enea e di Ettore, di Alessandro e di Cesare, divennero familiari e proverbiali anche presso gli incolti.” Vegeu PASQUINI, Emilio, *Letteratura popolareggiante, comica e giocosa, lirica minore e narrativa in volgare del Quattrocento*, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 803-911 (ps. 856-859).

⁷²⁶⁹ FOLLINI, Vincenzo – PALERMO, Francesco (eds.), *Il Febusso e Breusso. Poema (ora per prima volta pubblicato)*, Tipogr. Piatti, Florència, 1847. Aquesta obra ja fou posada en relació amb el *Curial* per SANVISENTI, *I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla letteratura spagnuola*, Milà, 1907, p. XVI. I també per FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 12) i pel traductor al francès d'ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 135, n. 36. Vegeu també GRIFOLL, Isabel, *Curial e Güelfa: Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 89-104 (p. 97).

⁷²⁷⁰ Vegeu ARESE, Felice (ed.), *Prose di romanzi. Il romanzo cortese in Italia nei secoli XIII e XIV*, UTET (“Classici italiani”), Torí, 1950. En el *Girone il cortese* en vers, romanç poètic (1548) de Luigi Alamanni (1495-1556), es parla de “Breusso, il gran guerrier senza pietate” (XXXIII, 80), ultratjós amb les dones, indigne cavaller, descortés en extrem. Citat en FOLLINI, V. – PALERMO, F. (eds.), *Il Febusso e Breusso...*, p. 5.

⁷²⁷¹ DA PISA, Rusticiano, *Il romanzo arturiano di Rustichello da Pisa*, edizione critica, traduzione e commento a cura di Frabrizio CIGNI, Cassa di risparmio, Pisa, 1994, ps. 336-356.

i editor de l'obra.⁷²⁷² El *Guiron* original era d'inicis del segle XIII,⁷²⁷³ i a la Itàlia dels segles XIV- XV gaudia de gran difusió. Segons Fabrizio Cigni, el llibre “conobbe in Italia vasta fortuna (...) nelle biblioteche delle corti settentrionali del Tre e Quattrocento, dove costituì, com'è noto, anche una solida componente della cultura cavalleresca del Boiardo e dell'Ariosto.”⁷²⁷⁴ En la biblioteca de Pavia es conservava un vell exemplar del segle XIV segons inventari del 1459. En la col·lecció particular del cortesà milanés de Filippo Maria Visconti, Carlo Gonzaga (Màntua, ca. 1415 – Ferrara, 1456; *condottiero* estudiós del grec, el llatí i els clàssics; amic d'Enyego d'Ávalos; el mateix que ajudà els *catalani* a arborar les senyeres del rei d'Aragó a Milà el 1447 quan morí el Visconti⁷²⁷⁵), es documenta “un libro intitolato *Brehus li Fort*, che con buona probabilità conteneva l'episodio de Brehus sans Pitié nella caverna de Bruns.”⁷²⁷⁶ Tot això sona molt a un senyor de Monbrú comparat per l'anònim del *Curial* amb Brehus sans Pitié, que segons l'autor del *Guiron le Courtois*, era fill d'un tal *Brun le Felón*.⁷²⁷⁷

Pel que s'observa, la deriva popular del personatge del cicle artúric (com ocorre també amb altres monstres particulars de l'època, com ara el *Geoffroy la Grand'Dent* del *Roman de Mélusine*), l'havia portat a emancipar-se del *Tristany* i a protagonitzar aventures particulars. I aquestes aventures malèvols, potser filtrades per la parla popular, fan que l'anònim del *Curial* –que ha viscut durant anys al nord d'Itàlia– l'evoque com a personificació d'una *immanitas* anticavalleresca i *anticurial*: “–A, malvat cavaller, e cruel! ¿E vós e vostre companyó volets tornar en lo món les males costumes de Breus Sens Pietat?” (*CeG* II.5); “–Vilan cavaller, ¿les donzelles prenets vós per les treces? Què resta pus a fer a Breus Sens Pietat? (*CeG* II.10); “–Certes, si vós sòts mort, yo dich qu'és mort Breus Sens Pietat e no altre, e, ara siats senyor de Monbrú o de Monnegre, vós havets ben merescut lo dan que tenits e pijor” (*CeG* II.23).

Anant del Montferrat a París, *Curial* travessa el reialme de França a l'estil dels cavallers aventurers dels llibres clàssics, a manera de cavaller errant i portant “en

⁷²⁷² ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 459, n. 131.

⁷²⁷³ BUBENICEK, Venceslas (ed.), *Guiron le Courtois. Roman arthurien en prose du XIIIe siècle*, De Gruyter, Berlín – Boston, 2015.

⁷²⁷⁴ CIGNI, Fabrizio, Per la storia del *Guiron le Courtois* in Italia, dins *Critica del testo*, 7/1 (“Storia, geografia, tradizioni manoscritte”), Roma, 2004, ps. 295-316 (p. 296).

⁷²⁷⁵ Servia en les armes el duc de Milà des de la primavera del 1439. Coincidí durant anys a la cort milanesa amb D'Ávalos, cambrer del duc i ambaixador resident del rei d'Aragó.

⁷²⁷⁶ CIGNI, F., Per la storia del *Guiron le Courtois*..., p. 297.

⁷²⁷⁷ BUBENICEK, V. (ed.), *Guiron le Courtois*..., p. 68.

conduyt” seu: calc del gal·licisme *en conduyt de del Tristan*.⁷²⁷⁸ Sent així les coses, ha de fer front a “la mala costuma” (*CeG* II.5, 7 i 8), “les males costumes” (*CeG* II.5) o “la mala costuma d’albines” (*CeG* II.32): una normativa arbitrària i cruel, segons la qual un cavaller errant podia desarçonar un altre, després d’haver-lo desafiat, per a quedar-se ell amb la donzella del contrincant abatut. Com s’explica en altre lloc,⁷²⁷⁹ aquest és un tòpic de la narrativa cavalleresca,⁷²⁸⁰ documentat ja com a tal en relació amb el *Curial* per Martí de Riquer,⁷²⁸¹ i que troba ressò en altres obres de la literatura catalana medieval, com ara *Blanquerna*.⁷²⁸² En qualsevol cas, el tòpic es basa en una norma real: una *mala costuma* feudal francesa, d’arrel germànica denominada *droit d’aubines*, al qual no al·ludeixen els altres textos de ficció, però sí l’anònim del *Curial*, que en devia tenir notícia.⁷²⁸³ El cavaller protagonista de *Curial e Güelfa*, emulant els herois de la matèria de Bretanya, lamenta la persistència en el temps d’un dret tan injust: “A, rey de França, que açò no ·s deurie consentir en aquest regne!” (*CeG* II.8).

Segons Lola Badia i Jaume Torró, en el *Lançalot* es parla d’unes “costumes del reialme de Logres” (el regne del rei Artús), segons les quals una donzella que va en companyia d’un cavaller, “autres chevaliers la puet conquerre”.⁷²⁸⁴ La referència està presa a través de l’edició Hutchings (París, 1938) del *Lancelot du Lac*:

“Einsint atent la damoisele (...), ele li dist (...): ‘Plus ne vois sai que demander, mais se vos m’oisiés mener avec vos par les hus et par les costumes del roialme de Logres, kar j’ai en ceste voie molt a fere.’ Et il li demande quels hus et

⁷²⁷⁸ Com s’ha vist en el capítol II.1.2, on tractàvem dels gal·licismes del *Curial*.

⁷²⁷⁹ Us remetem al capítol II.2.2, el de l’ambientació de la novel·la.

⁷²⁸⁰ Sobre el qual, HUOT, Sylvia, *The King, his Law, and His Kingdom*, dins EADEM, *Postcolonial Fictions in the “Roman of Perceforest”. Cultural identities and hybridities*, D. S. Brewer (“Gallica”), Woodbridge – Nova York, 2007, ps. 73-98 (p. 87), fa la següent apreciació sociològica: “The abolition of mauvaises coutumes based on private ventettas or bids for powe can be seen as part of a larger process of breaking down the categories of ‘local’ and ‘private’ in the expansion of a public realm governed by a centralised law.”

⁷²⁸¹ Ens referim al capítol o normativa tractats per RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*. vol. 3. *Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 297, en les *Loys et Ordonnances de l’Orde des Chevaliers de la Table Ronde*, còdex parisi del segle XV (BNF, fr. 12597, f. 71 i ss.).

⁷²⁸² BADIA, Lola, *Generació o luxúria*. Què diu Ramon Llull sobre el sexe, dins RIPOLL PEIRÓ, Maria Isabel (ed.), *Actes de les Jornades internacionals lul·lianes “Ramon Llull al segle XXI”* (Palma de Mallorca, 1, 2 i 3 abril 2004), Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears (“Col·lecció Blanquerna”, 5), Palma de Mallorca, 2004, ps. 13-46 (p. 31).

⁷²⁸³ Vegeu el capítol II.2.2, on s’explica el fonament i l’aplicació d’aquest dret medieval.

⁷²⁸⁴ *Lancelot* (II,xxxvii,12), en edició de MICHA, Alexandre (ed.), *Lancelot. Roman en prose du 13e siècle*, Droz (“Textes littéraires français”, 247, 249, 262, 278, 283, 286, 288, 307 i 315), Ginebra, 1978-1982, 9 vols., citat per BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 67-68). Ho relaciona també amb aquesta obra FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 14-15).

que les costumes del roialme de Logres sont teles. ‘Que se dame ou damoisele vet sole, ele ne dote nului. Et, s’ele vet en conpaignie de chevalier, et autres chevaliers la puet conquerre, si fet de la dame ou de la damoisele a son talant, sans honte et sans reproche avoir. Et se vos ensint m’osiés conduire, je croie seürement.’”⁷²⁸⁵

En el breu text del *Lancelot du Lac* que relacionen Badia i Torró amb el *Curial* no es parla, emperò, de *mauvaise* o mala costum, com sí que se’n parla en el *Tristan en prose*. A més, es diu que les donzelles van “en conpaignie de” i no “en conduyt de”, com en el *Curial* i el *Tristan*. Alguna versió d’aquesta darrera obra, millor que el *Lançalot*, fou la font d’inspiració per a la “mala costuma” del llibre II de la novel·la; com també inspirà altres episodis i anècdotes del mateix llibre segon. En en el *Curial* i en *Tristan*, no es parla de Logres, i sí de la retenció de donzelles que van “en conduit de chevalier”.⁷²⁸⁶ A banda, es fa esment d’alguns cavallers que, emparant-se en una *costume mauvese*, actuen arbitràriament, “arrestant et retenant par la force de ses chevaliers toz les chevaliers de la meson le roy Artus qui ceste part viennent, et les demoiseles autresi que l’en trouve en conduit de chevalier. ‘En non Dieu’, fait Lanceloz, ‘ceste costume est assez vilene et mauvese, ne ele ne devroit mie longuement durer.’ I tant dist Lanceloz de cele chose, mes plus n’en parole a cele foiz.”⁷²⁸⁷ En altra versió del *Tristan en prose*, reportada pels referits Badia i Torró, qui es lamenta és Kahedín, el cunyat de Tristany, durant la seua visita al regne del rei Artús, per unes lleis consuetudinàries, nocives també, que són consentides pel monarca: “‘Maleois soit rois Artus, ki si males coustumes si vilainnes suefre u roiaume de Logres, car maint preudome en sont ja mort a tort et encore en morront!’”⁷²⁸⁸ De nou es parla de “males costumes”. A més a més, observem com calca sintàcticament l’anònim el sintagma “longuement durer” i el reproduïx pocs paràgrafs després: “ere tan cansat que, si l’altre hagués pogut combatre, no haguera durat longament” (*CeG* II.18). Tot plegat, sembla confirmar la dependència del *Curial*, en la relació o evocació d’aquesta anècdota artúrica, respecte d’alguna versió francesa del *Tristan en prose*. És com si haguera estat

⁷²⁸⁵ HUTCHINGS, Gweneth (ed.), *Le roman en prose de Lancelot du Lac. Le conte de la charrette*, París, 1938; reimpr. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1974, ps. 34 (l. 16)-35 (l. 9).

⁷²⁸⁶ CURTIS, Renée L. (ed.), *Le roman de Tristan en prose III*, D. S. Brewer (“Arturian Studies”, 14), Woodbridge (Regne Unit) – Nova York, 1985, p. 31, cap. 703, ls. 37-46.

⁷²⁸⁷ *Ibidem*, p. 52, cap. 727, ls. 42-47.

⁷²⁸⁸ MÉNARD, Philippe (ed.), *Le Roman de Tristan en prose, tome. I. Des aventures de Lancelot à la fin de la ‘Folie Tristan’*, Droz (“Textes littéraires français”), Ginebra, 1987, p. 219 (cap. 144, ls. 42-44).

rellegint o revisant aquesta obra poc abans, o com si en retinguera algunes frases concretes de memòria, que li serveixen en aquests capítols del llibre II per a dissenyar una ambientació artúrica.

* * *

De menor rellevància és el record que guarda l'autor del Curial del *Lancelot en prose*. El protagonista té en comú amb Curial que és pobre de naixement i orfe, i canta meravellosament. L'anècdota còmica del cavaller vilà que pretén endur-se la donzella Arta per les trenes o *treces* (en el *Curial* apareix escrit directament així: en francès), segons Júlia Butinyà, procedeix del *Lañçlot*, on un cavaller perd la vida per haver avergonyit una donzella tallant-li “les treces”. El bes entre Ginebra i Lançlot, on la reina pren la iniciativa, pot recordar l'actitud decidida de la Güelfa que “prenent-lo per les galtes, lo besà”.⁷²⁸⁹ El combat de Curial contra el senyor de Monbrú recorda també algunes escenes del *Lancelot*.⁷²⁹⁰ Es podria afegir, seguint Josep Martines, que un terme de combat a cavall com és *enbroncar-se* (*CeG* I.31) figura com *s'embranchier* en quinze ocasions en el *Lancelot*,⁷²⁹¹ i el que fa l'autor és adaptar-ho al català. Per bé que *s'embranchier* no siga, per descomptat, un vocable exclusiu del *Lancelot*. Sovinteja en els combats del *Tristan* i en els altres llibres de cavalleries francesos.

Per a finalitzar amb el que representa la memòria d'algunes coses que sembla retenir l'anònim escriptor de lectures juvenils del cicle artúric, Antoni Comas relaciona la fugida de casa de l'infant Curial, deixant arrere la mare, viuda i sola, amb la protagonitzada pel *Perceval* de Chrétien de Troyes. En *Erec et Énide*, durant la marxa del cavaller errant, apareix la figura del varvassor. En el *Curial*, “Festa serveix d'esquer per a atraure aventures, com Énide.”⁷²⁹² Anton Espadaler es fa ressò de la proposta de semblança amb l'inici del *Perceval*:⁷²⁹³ semblança aparent, segons Anna Maria Compagna, perquè, per a Curial, la separació de la mare “no es un error que hay que

---

⁷²⁸⁹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 84-85 i 221 (n. 76).

⁷²⁹⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 588-589.

⁷²⁹¹ MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 990-991).

⁷²⁹² COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 67).

⁷²⁹³ ESPADALER, Anton-M., *Història de la literatura catalana*, Barcanova, Barcelona, 1993, p. 60; ÍDEM, La novel·la catalana del segle XV, dins LLOVET, Jordi (ed.), *Lecciones de literatura universal (siglos XII al XX)*, Institut d'Humanitats de Barcelona – Ajuntament de Girona – Càtedra, Madrid, 1995, ps. 59-74.

pagar –como cree Perceval– sino una necesidad.”⁷²⁹⁴ Antoni Ferrando, per la seua banda, deixa anotat que “la descripció dels dolços sons i suaus odors que senten Curial i els seus companys en despertar-se del somni del Parnàs sembla estar inspirada en una descripció similar de *L'estoire du Saint Graal*.”⁷²⁹⁵

París e Viana, La prise d'Orenges, Le roman de Mélusine...

Paris et Vienne és el títol d'allò que la crítica recent cataloga com un “roman idyllique”. Segons Anna Maria Babbi, una obra d'aquest subgènere de la narrativa tardomedieval consistiria en “un romanzo sentimentale che suggerisce una versione semplificata dell'amore e delle gesta cavalleresche.”⁷²⁹⁶ En el relat cavalleresc de *París e Vienne*, obra emparentada genèricament amb *Curial e Güelfa* per la fusió que es fa del relat d'aventures de cavalleria amb la història dels dos amants, el motor de la narració és l'amor. En síntesi, s'aborden els amors desiguals del cavaller París (el nom coincideix amb el de la ciutat) i la donzella Viana, filla del delfí de França (una altra ciutat francesa: la capital del Delfinat era Vienne, *Viana* en català). L'enamorat, gràcies al seu esforç cavalleresc i a múltiples aventures –incloses les tòpiques peripècies orientals d'un accidentat passatge d'Ultramar– superarà la barrera estamental i obtindrà la mà de l'estimada, després d'haver salvat la vida del delfí en una croada.

A primeries del segle XV, es coneixia la història de París i Viana a la Península Ibèrica, a partir d'una narració breu del segle XIV (versió francesa d'un original italià?), que sembla que fou reescrita en forma de narració llarga i més complexa, en francès (1432), pel marsellès Pèire de la Cepeda (*Pierre de la Cépède*, en francès).⁷²⁹⁷ Aquesta segona versió desenvolupada (amb una major càrrega de l'element sentimental, un enriquiment d'elements descriptius i la introducció de somnis) conegué un èxit

---

⁷²⁹⁴ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *Curial e Güelfa*: texto catalán, contexto italiano, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 235-242 (p. 237).

⁷²⁹⁵ FERRANDO, A., Introducció, p. 14.

⁷²⁹⁶ BABBI, Anna Maria, L'innamoramento nella narrativa cavalleresca del Quattrocento, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 319-333 (p. 321).

⁷²⁹⁷ LA CÉPÈDE, Pier de, *Paris et Vienne (Romanzo cavalleresco del XV secolo. Parigi, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 20044)*, ed. a cura d'Anna Maria BABBI, Università di Verona (Scienza della letteratura e del linguaggio) – Franco Angeli, Milà, 1992. La probable dissociació de les dues versions i l'antiguitat dels testimonis ibèrics han suscitat diverses opinions al respecte. Vegeu GALMES DE FUENTES, Álvaro (ed.), *Historia de los amores de París y Viana*, Gredos, Madrid, 1970, ps. 41-42; CÁTEDRA, Pedro Manuel, Estudi literari i tipogràfic, dins ANÒNIM, *Història de París i Viana*, edició facsímil de la primera impressió catalana (Girona, 1495), Diputació Provincial de Girona, Girona, 1986, ps. 13-95 (p. 36).

extraordinari i es divulgà ràpidament per tota Europa, després d'haver sigut traduïda als més diversos idiomes. Abans del 1432, sembla circulà per les corones de Castella i Aragó, en versions castellana i catalana respectivament, aquella versió original i breu del *París e Viana*, que podria ser d'origen italià per diversos indicis onomàstics, però que potser arribà a la Península Ibèrica versionada en francès. Això explicaria alguns gal·licismes de les versions ibèriques. Discrepa del paper intermediari del francès Antoni Ferrando, basant-se en el fet que noms com Godofredo, Jacobo, Origo, Fraderico, Adoardo, Isnaldo o Girardo, presents en els textos dependents del *París e Viana* curt i original, evidencien “que la version catalane provient indirectement d'une source italienne, sans médiation française.”⁷²⁹⁸ De la versió primigènia o breu derivarien dos incunables coneguts en català (Girona, 1495, i Barcelona, 1497).⁷²⁹⁹

El poeta “natural de Jénova”,⁷³⁰⁰ però establert a Sevilla, Francisco Imperial (+1409) dedicà un poema àulic al naixement del futur Joan II de Castella (1405) on fa menció dels amors de París i Viana.⁷³⁰¹ El llibre que contenia la narració breu apareix “en lenga catalana” en la biblioteca d'Alfons el Magnànim (1417),⁷³⁰² circumstància que pot explicar la seua menció en el *Curial*; però també en la casa del ciutadà de Barcelona Ferrer de Gualbes (1423) o del mercader de dita ciutat Guillem de Cabanyelles.⁷³⁰³ A la Mallorca de mitjan segle XV, es documenten llibres de *París e Viana* en les cases del paraire (artesà-comerciant de draps de llana) Julià Forns (1447) i del mercader Francesc Vilagut (1452).⁷³⁰⁴ Aquests llibres dependrien de la versió curta

---

⁷²⁹⁸ FERRANDO, Antoni, La traduction catalane de la *Història de les Amors de París e Viana*, dins COURCELLES, Dominique de – MARTINES, Vicent, *Pour une histoire comparée des traductions. Traductions des classiques, traductions du latin, traductions des langues romanes du moyen âge et de la première modernité*, Droz, París, 2012, ps. 123-135 (p. 130). Sobre aquesta debatuda qüestió, vegeu també CÀTEDRA, P. Estudi literari i tipogràfic..., ps. 33-34, i ho recolza FERRANDO, Antoni, La traducció catalana de la *Història de les amors de Paris e Viana*, dins *Caplletra*, 42. València, 2007, ps. 59-74 (ps. 70-71).

⁷²⁹⁹ Per a més detalls sobre aquest debat, vegeu PELLISSA PRADES, Gemma, *Materials per a una edició crítica i comentada del Paris e Viana català*, Treball de recerca, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2009; ed. digital <<http://www.recercat.net/handle/2072/169744>>, p. 77.

⁷³⁰⁰ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 61-64.

⁷³⁰¹ GALMES DE FUENTES, A. (ed.), *Historia de los amores...*, ps. 15-16.

⁷³⁰² ALÒS MONER, Ramon d', *Documenti per la storia della Biblioteca d'Alfonso il Magnanimo*, Tipogr. del Senato, Roma, 1924, doc. 3, p. 403.

⁷³⁰³ MADURELL MARIMON, Josep Maria, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs. Delegació de Catalunya i Balears, Barcelona, 1974; CÀTEDRA, P. M., Estudi literari i tipogràfic..., ps. 26-33; BARANDA, Nieves – INFANTES, Víctor (eds.), Estudio intro preliminar, dins *Narrativa popular de la Edad Media: “La Doncella Teodor”, “Flores y Blancaflor”, “París y Viana”*, Akal, Madrid, 1995, ps. 5-38 (ps. 30-32).

⁷³⁰⁴ HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991, vol. 2, inventaris 228 (p. 496) i 249 (p. 501).

original, i no de la versió extensa i més coneguda de La Cepeda, l'escrita a Provença pel 1432. En el pròleg d'aquesta, l'autor afirma –tòpicament, sense que resulte per a res versemblant⁷³⁰⁵– que ha realitzat una traducció a partir d'un presumpte original “escrit en langaige cathalan”, al qual havia tingut accés en occità. El text francès, en efecte, no presenta cap evidència d'haver estat traduït del català o del provençal, i la història està molt relacionada amb la geografia francesa i la casa reial de França (el Delfinat de Viana o *Dauphine Viennois* s'adscrigué a la corona reial de París l'any 1349).⁷³⁰⁶

Siga quin fóra el recorregut en terres de parla catalana, incloses les corts valenciana i napolitana d'Alfons el Magnànim, la cosa certa és que, a mitjan segle XV, els noms de París i Viana s'havien lexicalitzat a Europa com a model d'enamorats. Així és com se'ls celebra en el *Curial*, entre altres parelles d'enamorats mítics de l'Antiguitat o de *romans* amorosos canònics de factura medieval. Amb aquesta aura de mitificació⁷³⁰⁷ és com apareixen en el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (1460-1464, cap. 125), quan Carmesina ensenya a Tirant la cambra de la torre del tresor on es veia, “historiada de subtil pintura de diverses colors, tota la història de París e Viana.”⁷³⁰⁸

L'any 1986, Pedro María Cátedra proposà l'existència d'una possible relació de dependència de *Curial e Güelfa* respecte de la *Història dels amors de Paris e Viana*, basant-se en els diversos paral·lelismes que presenten ambdues obres.⁷³⁰⁹ Gemma Pelissa, per contra, creu que una simple anàlisi comparativa permet constatar que “els trets comuns entre totes dues obres no obeeixen al fet que *París e Viana* sigui una de les fonts del *Curial*, sinó que són motius literaris que comparteixen amb la resta de les anomenades *novel·les cavalleresques*.”⁷³¹⁰ Comsevulla que siga, la cosa certa és que *París e Viana* era un relat present en la biblioteca mental de l'autor i en la ment dels lectors als quals se suposa que s'adreça l'anònim quan esmenta la parella francesa entre

---

⁷³⁰⁵ Com farà Joanot Martorell en *Tirant lo Blanc* (1460), quan afirmi haver traduït la novel·la, originalment escrita en anglés, del portugués al català.

⁷³⁰⁶ SAAVEDRA, Eduardo, La historia de los amores de París y Viana, dins *Revista histórica*, any 3, núm. 22, Barcelona, 1876, ps. 33-41, véu una al·legoria literària d'aquesta unió en els amors de la novel·la. GALMES DE FUENTES, A. (ed.), *Historia de los amores...*, ps. 13-14, recull també la proposta, i remet a LETONNELIER, Gaston, *Histoire du Dauphiné*, Presses Universitaires de France, París, 1958, ps. 63-65.

⁷³⁰⁷ Relacionada per CORTIJO OCAÑA, Antonio, *La evolución genérica de la ficción sentimental de los siglos XV y XVI: género literario y contexto social*, Tamesis, Londres, 2001, ps. 44-45, amb un major interès del públic lector pel component sentimental de la narrativa.

⁷³⁰⁸ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 514.

⁷³⁰⁹ CÀTEDRA, P. Estudi literari i tipogràfic..., ps. 36-38.

⁷³¹⁰ PELLISSA PRADES, Gemma, *Paris e Viana i Curial e Güelfa: un estudi comparat*, dins FERNÁNDEZ, Francisco – CASAJÚS, Lucía (eds.), *España y América en el bicentenario de las independencias*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2012, ps. 531-548 (p. 531).

les més cèlebres de l'amor literaturitzat. Era, doncs, un referent literari a l'hora de dissenyar detalls argumentals del *Curial*. Recordem: “Aquí vírats Tisbes e Príamus fer-se maravellosa festa, Flors e Blancaflor, Tristany e Ysolda, Lançalot e Genebra, Frondino e Brisona, Amadís e Uriana, Phedra ab Ypòlit, Achil·les, tot sol, menaçant son fill Pirro, Tròyol e Briseyda, París e Viana, e molts altres” (*CeG* III.95).

S'explica així que les coincidències entre ambdues obres –tòpics literaris i clàssics inclosos⁷³¹¹– siguin tan eloqüents: el tractament realista i historicista, amb introducció de personatges pseudohistòrics; evitació de fantasies exòtiques i meravelles màgiques (aquelles coses “impossibles à croire” de La Cepeda; “mentires”, en *Curial e Güelfa*); ús de lletres de canvi i altres elements quotidians; cavaller enamorat que canta bé i domina instruments musicals; exili oriental i penitent del mateix enamorat, amb aprenentatge de l'àrab i regeneració moral inclosos; prohoms (Melchior de Pando o bisbe de Sant Llorenç) que actua de mediador entre els amants; enamorada reclosa que espera el retorn d'aquest; retorn del cavaller vestit d'incògnit; anells o penyores amoroses que ajuden a reconèixer la persona estimada; desigualtat social dels enamorats, superada; anonimat del cavaller en combat; rivalitat femenina a les llotges del torneig; debat i controvèrsia sobre tècniques de lluita; explicitació dels símptomes de la passió amorosa (no parangonable, però, amb el discurs de l'anomenada *novela sentimental* castellana); figura del o la confident d'amors; intercanvi epistolar; pretendent o rival buscat pels parents per a la dama sense consultar-la; cavaller descobert a la dama quan comença a “parler le plain langage” o la “lengua lombarda”; vassall de rang inferior que salva el senyor en la guerra (delfí de França o marquès de Montferrat, segons el cas); invocació als lectors per a celebrar aquest amor entre altres ja mitificats; i matrimoni final de dues parelles (París-Viana i Adoardo-Isabel; Curial-Güelfa i Galceran-Festa) que, en el cas dels protagonistes de cada relat, legitima la fidelitat amorosa.⁷³¹²

* * *

Tant la del *Curial* com la del *Paris e Viana* responen a un model de narrativa que serà molt popular a l'Europa del segle XV, representat per històries cavalleresques amb tractament realista, temàtica amorosa (els obstacles que separen una parella fidel) i

---

⁷³¹¹ Com observa FERRANDO, A., *La traducció catalana...*, p. 44, el fet que Curial i Paris tornen a les respectives llars disfressats, no té res d'original. Compta amb precedents tan antics com el mite de Cèfal i Proxis de les *Metamorfosis* d'Ovidi (VII,9).

⁷³¹² Sobre aquestes coincidències, vegeu especialment els treballs citats de Gemma PELLISSA, però també

incorporació de motius literaris tradicionals.⁷³¹³ Segons Ana Maria Babbi, hi ha una altra novel·la molt interessant i relacionable amb aquestes, com és Pierre de *Provence et la Belle Maguelone* (Nàpols?, 1438, primer manuscrit conegut; Provença, 1453, segona redacció).⁷³¹⁴ D'autoria no clarificada, s'atribuïa antigament al canonge Bernard de Tréviers, o a Philippe Camus, encara que sense proves conclusives. El títol complet, segons un manuscrit perdut del 1453, era: *L'histoire du vaillant chevalier Pierre, filz du comte de Provence et de la Belle Maguelone, fille du roy de Naples*.

En efecte, aquest relat d'amor a prova d'aventures, lleial i de difícil consecució, podria haver actuat de pont entre la història d'amor de Càmar i Budur, de *Les mil i una nits*, i la secció tunisenca de la trama argumental de *Curial e Güelfa*.⁷³¹⁵ No obstant la versemblança de la proposta, un acarament detallat entre la napolitana *Ottinello e Giulia* (la història de la qual sembla haver inspirat el *Pierre*) i el *Curial*, aporta més clars paral·lelismes que la del *Curial* amb el *Pierre*. Pel que es pot deduir del quadre sinòptic que seguidament oferim, els autors d'ambdues obres pareix que tingueren accés a una versió primerenca de l'*Ottinello* disponible a Nàpols en les dècades del 1430-1440. La versió coneguda d'aquest poema data del 1456 aproximadament.⁷³¹⁶ L'existència d'una font primitiva o d'una primera redacció de l'*Ottinello* (coneguda pels autors del *Curial* i del *Pierre*) explicaria les coincidències argumentals següents:

Analogies entre històries d'amor, en relació amb l'episodi tunisenc del *Curial*

Càmar i Budur	Ottinello i Giulia	Pierre i Maguelone	Curial i Camar
El protagonista masculí s'anomena Càmar.			La protagonista femenina s'anomena Camar.
Els protagonistes no volen			Camar no vol casar-se

⁷³¹³ VARVARO, Alberto, *El Tirant lo Blanch* en la narrativa europea del segle XV, dins *Estudis romànics*, 24, Barcelona, 2002, ps. 149-167; reed. dins VARVARO, A., *Identità linguistiche e letterarie nell'Europa romanza*, Salerno, Roma, 2004, ps. 525-550.

⁷³¹⁴ Sobre aquesta obra i el seu context històric, vegeu COVILLE, Alfred, *La vie intellectuelle dans les domaines d'Anjou-Provence de 1380 à 1435*, E. Droz, París, 1941, ps. 462-481; BABBI, Anna Maria, *Pierre de Provence et la Belle Maguelone: dai manoscritti alla "Bibliothèque bleue"*, dins BABBI, A. M. – RIZZO NERVO, F. – STEVNONI, C. (coords.), *Medioevo romanzo e orientale. Testi e prospettive storiografiche*, Verona, 4-6 aprile 1990. Atti, Rubbettino, Soveria Manelli, 1992, ps. 245-261; EADEM (ed.), *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, Rubbettino, Soveria Manelli, 2003.

⁷³¹⁵ Vegeu BABBI, Anna Maria, *Il Curial e Güelfa* e i romanzi francesi del XV seculo, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 139-156.

⁷³¹⁶ Segons indicis que examinarem més avall; enfront de la data de ca. 1470 que figura com a orientativa en alguna història de la literatura.

casar-se per la força i
s'oposen a la voluntat dels
respectius pares.

Ambdós amenacen amb
suïcidar-se si els obliguen
a contraure noces.

Malaltia d'amor.

per la força, i s'oposa
a la voluntat de son
pare.

Camar amenaça amb
suïcidar-se si la
obliguen a casar-se.

Malaltia d'amor.

Els amants fugen junts. Els amants fugen junts.

Au rapinyaire que furta
joies i separa els amants.

Au rapinyaire que furta
joies i separa els
amants.

Au rapinyaire que furta
joies i separa els amants.

Càmar es posa al servei
d'un hortolà infidel i cava
al seu hort.

Ottinello, capturat per
pirates xipriotes, és
venut a un hortolà i
cava al seu hort.

Pierre, capturat per
moros pirates, és venut i
entra al servei del soldà
d'Alexandria.

Curial, capturat per
musulmans, és venut
a un hortolà i cava al
seu hort.

Un dia, cavant, Càmar es
troba un tresor a l'hort.

Un dia, cavant,
Ottinello es troba un
tresor a l'hort.

Pierre és recompensat
amb un tresor pels seus
serveis.

Camar revela a Curial
que a l'hort hi ha
soterrat un tresor.

Càmar pensa tornar en un
vaixell de mercaderies.

Ottinello se'n torna en
un vaixell de
mercaderies.

Pierre se'n torna en un
vaixell de mercaderies.

Curial se'n torna en
un vaixell de
mercaderies.

Budur es disfressa
d'home.

Giulia es disfressa
d'home.

Maguelona es disfressa
de pelegrina.

Curial torna disfressat
al Montferrat.

Els enamorats es retroben
i regnen feliçment, com a
marit i muller.

Els enamorats es
retroben i, sent marit i
muller, funden Tarent,
cap d'un principat.

Els enamorats es
retroben i regnen a
Nàpols feliçment, com a
marit i muller.

Curial es retroba amb
la Güelfa i rep
principat d'Aurenja i
muller.

En *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, hi ha moltes ressonàncies dels darrers anys de presència angevina a Nàpols. Pierre, “le chevalier aux Clefs” (possible al·lusió onomàstica a les claus de sant Pere i a Renat d'Anjou, paladí de la causa güelfa), és el fill únic del comte de Provença (comtat de Renat d'Anjou). Viatja a Nàpols (com Renat, el 1438, el mateix any de la datació del primer manuscrit que es coneix de l'obra⁷³¹⁷) i triomfa com a cavaller justador. S'enamora allí de Maguelone (Magdalena, santa molt venerada a Provença), filla del rei de Nàpols, i se'n fugen junts. Els tres anells d'or que Pierre ha regalat a la princesa són robats per un ocell de rapinya.

⁷³¹⁷ De la possible al·lusió a Renat, tracta LÉGLU, Catherine E., *Multilingualism and Mother Tongue in Medieval French Occitan and Catalan Narratives*, Pennsylvania State University, 2010, p. 160.

El cavaller, perseguint l'ocell, cau presoner d'uns pirates musulmans que en vénen al sultà d'Alexandria. Servint aquest fidelment, el captiu atresora riqueses i torna en una nau a Provença, on retroba l'estimada i es casen. La fi de la narració celebra, de manera poètica, al·legòrica o literària, la reunió del comtat de Provença i el regne de Nàpols a mans dels Anjou, un projecte polític i dinàstic frustrat des del 1443. Així les coses, s'entén millor la conclusió nostàlgica de la novel·la, segons la qual Pierre i Maguelone “eurent un beaux fils qui fut vaillant chevalier et hardi, lequel –comme l’histoire raconte– fut après roy de Naples et comte de Provence.”⁷³¹⁸

El relat, no obstant el rerefons polític, està inspirat en una llegenda llenguadociana sobre la fundació del monestir de sant Pere i sant Pau de Maguelona, dels segles XII-XIII. La peregrinació del jubileu romà del 1450, que també té ressò a la novel·la, pogué influir en la reescriptura del relat inicial de ca. 1438, que fou conclosa l'any 1453.⁷³¹⁹ L'al·lusió a les festa napolitana de *la Piedigrotta* o de la Mare de Déu de Setembre (8 de setembre) i l'escenari de *la Carbonnière* (la *piazza a Carbonara*) per a la celebració de justes, indiquen que l'escriptor francès coneixia la ciutat de Nàpols. Es deixà influir també, en alguns aspectes, per *Paris et Vienne*, o per *L'Escoufle*, on el robatori d'una joia per un ocell de rapinya és també el motor de l'aventura.

Tanmateix, el que interessa remarcar ara, seguint d'Anna Maria Babbi, és la verificació d'alguns llocs comuns entre el *Pierre* i el *Curial*, que podrien indicar la coneixença de la novel·la proangevina de ca. 1438 per part de l'autor de la novel·la catalana, vinculat a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Així, per exemple, quan Curial torna d'incògnit al Montferrat, troba refugi en un hospital de pobres i transeünts, igual que ocorre amb Pierre de Provence.⁷³²⁰ És curiós observar com el mític rei gibel·lí *Pere* d'Aragó del *Curial e Güelfa* apareix titulat com el cavaller de les “dues espases entrecroades” (CeG II.38), un símbol de filiació dantesca (les dues espases de Pere, en *De Monarchia*), però també una “resposta” a l'altre *Pere*: el de Provence, el cavaller de les dues claus entrecruades. Si aquest últim manifestava la seua submissió heràldica al poder eminent de la cúria güelfa, el d'Aragó aspirava a portar ell mateix l'espasa del poder temporal entrecruada per damunt de la del poder espiritual; aspecte simbòlic del qual ja hem tractat en abordar l'emblemàtica de la novel·la.⁷³²¹

---

⁷³¹⁸ BIEDERMANN, Adolphe (ed.), *Pierre de Provence et la Belle Maguelonne*, Honoré Champion – Max Niemeyer, París, 1913, p. 102.

⁷³¹⁹ *Ibidem*, p. V.

⁷³²⁰ BABBI, A. M., *Il Curial e Güelfa e i romanzi francesi...*, p. 152.

⁷³²¹ Més detalls en el capítol II.2.3.

Pel que fa al poema d'aventures i amors amb final nupcial *Ottinello e Giulia* (tutulat *Istoria di due nobilissimi amanti, Ottinello e Giulia*, en un manuscrit del 1488), sembla que existí a Nàpols alguna versió antiga de caràcter popular. És possible que fóra cantada com les composicions dels *cantimpanca* toscans, versades sobre la matèria de França, ja que *Otinello* és un personatge del cicle carolingi. En la versió que ha arribat del poema, datable pel 1456,⁷³²² es conta que el fill del príncep de Salern, tenint accés a la cort de Càpua, s'enamorà de Giulia, filla del príncep d'aquesta darrera ciutat. Ambdós amants se'n fugen junts i, adormits pel cansament, un falcó s'emporta el vel brodat de joies que Otinello havia regalat a Giulia. Seguint el vol del falcó, Ottinello arriba a la mar i uns pirates xipriotes el segresten. Després d'unes aventures orientals, l'enamorat pot tornar a Itàlia amb un tresor. Es retroba després d'algunes dificultats amb Giulia (que vestia d'incògnit i havia adoptat el nom de *Giulio*), es casa amb ella, celebren unes festes nupcials i funden el principat de Tàrent.⁷³²³

En la primera estrofa, se'ns anuncia la història “di dui amanti molto disgraziati / che per fortuna insieme fur trovati”. Com en els episodis tunisencs de *Curial e Güelfa*, el captiu cristià és comprat per un home que l'obliga a llaurar-li un hort: “Et comperollo un povero ortolano: / trenta talenti d'or senza disvari. / Il povero Ottinello con sua mano / bisognava zapparse tutto l'orto, / che di fatica venne come morto.” També com en el *Curial*, l'hort oculta un tresor, que Ottinello localitza i que és el colp de fortuna que capgira la seua trista situació: “Un giorno che zappava dentro all'orto, / sopra d'un sasso che forte bombava, / credea ch' el fosse sepocro d'un morto, / alzò la pietra, poi la reversava: / guardando dentro, subito fu accorto / d'un gra tesoro che dentro lustrava: / sessantamila valenti d'or fino / erano in un vassel cristallino.”⁷³²⁴ El final feliç i el matrimoni honest d'*Ottinello e Giulia* (“Et Ottinello con sua donna onesta / in Taranto rimase consolato”) sembla pensat, com el de *Curial e Güelfa*, per a commemorar un matrimoni important de la casa dels Orsini-Del Balzo, prínceps de Tàrent.

El *Curial* –com hem anotat en altres capítols– es podria relacionar, per aproximació cronològica i per altres indicis (el principat d'Orenge, per exemple) amb la celebració de les esposalles i noces (1444, 1445) de Ferran d'Aragó, hereu del tron napolità, i Isabella de Clermont, àlies Orsini-Del Balzo, hereva del principat de Tàrent.

⁷³²² Com suggeria ja Benedetto Croce, segons ANTONUCCI, Giovanni, *Curiosità storiche salentine*, I. La corte degli Orsini Del Balzo, dins *Rinascenza salentina*, any 11, núm. 21, Salento, 1943. ps. 40-53 (ps. 43-47). Més avall aportarem detalls històrics que reforcen la datació.

⁷³²³ D'ANCONA, Alessandro (ed.), *La storia di Ottinello e Giulia. Poemetto popolare in ottava rima, riprodotto sulle antiche stampe*, Tipogr. de Gaetano Romagnoli, Bolonya, 1867.

⁷³²⁴ *Ibidem*, ps. 1, 11, 14 i 21, respectivament.

D'altra banda, la mitificació fundacional del mateix principat de Tàrent que recrea l'*Otinello* no pot ser posterior al 1459 (esclat de la guerra civil), ni al 1463, quan es produí la tràgica mort del príncep Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo, que suposà la incorporació dels ses extensos estats feudals (el principat de Tàrent i annexos) al patrimoni reial de Ferran I de Nàpols i la seua muller (l'hereva adoptiva del príncep difunt). Amb la qual cosa, és ben probable que la composició del poema napolità s'haguera produït al voltant de la cort principesca de Giovanni Antonio⁷³²⁵ i de les noces d'una filla natural d'aquest, Caterina, amb l'aristòcrata Giulio Antonio Acquaviva, comte de San Flaviano (11 d'abril del 1456)⁷³²⁶ i aficionat a les lletres: dedicatari d'un dels relats del Novellino de Masuccio Salernitano.⁷³²⁷ Arran de dit matrimoni, literàriament entesa la cosa, la bastarda Caterina –filla, malgrat tot, d'un príncep de Tàrent– seria ennoblida amb un enllaç avantatjós amb *Giulio*, cosa que justificaria el nom de *Giulia* atorgat pel literat, a manera de *senhal*, a l'heroïna amorosa. Pensem que, la ciutat de San Flaviano, capital dels feus presidits per Caterina i Giulio, en ser destruïda el 1460 i reconstruïda després, adoptà el significatiu nom de *Giulia*. Fixem-nos, així mateix, que el protagonista del relat de ficció és fill del príncep de Salern, i que Sighinolfo, un mític príncep de Salern, era –segons les cròniques– el fundador en temps antics de la ciutat d'Acquaviva, topònim clarament relacionat amb el llinatge del nuvi. El literat, amic també de les fundacions mitificades, decidí idear la història d'uns amors heroics entre un Otinello i una Giulia que establiren el principat de Tàrent.

* * *

Pel que fa a *La belle dame sans merci* (1424) d'Alain Chartier, encara que ens estendrem sobre la qüestió en abordar el personatge de la Güelfa,⁷³²⁸ cal reconèixer que, segurament, l'autor tenia notícia de la seua existència. És possible que haguera conegut l'obra en versió francesa. Potser l'anònim del *Curial* és conscient de l'aposta d'alguns lletrats per blasmar un ideal literari –el de l'amor cortés cantat pels trobadors– que ell assumeix com a patrimoni cultural del seu estament. Amb la qual cosa respon amb una Güelfa que guarda amb la seua *mercé* –com era moralment d'esperar– al seu fidel

⁷³²⁵ Molt animada aleshores. Vegeu DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l'Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L'età moderna, I*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (ps. 148-149).

⁷³²⁶ Vegeu KIESEWETTER, Andreas, Giovanni Antonio Orsini del Balzo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 79, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2013; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/orsini-del-balzo-giovanni-antonio_Dizionario-Biografico/>

⁷³²⁷ De la relació del qual amb el *Curial* tractem en el capítol II.1.5.

⁷³²⁸ Capítol II.3.2.

servidor d'amors. La Güelfa flexible, com diu Júlia Butinyà, s'oposa com a model a la hieràtica Dama sense mercé,⁷³²⁹ fins al punt que podria interpretar-se com una resposta antagònica (optimista, vitalista, d'acord amb la cort triomfal d'Alfons el Magnànim) al pessimisme, característic d'una cort en crisi com era la francesa del 1424, de l'obra de Chartier.⁷³³⁰ Segons Montserrat Piera, l'actitud de personatges com l'abadessa o Melchior quan la Güelfa vol mostrar-se inflexible envers Curial, coincidiria "con la desfavorable y apasionada reacción de los lectores de *La belle dame sans merci* hacia la dama protagonista."⁷³³¹ Certament, la *domina* exacerbada i insensible del canonge francès constitueix una sàtira cruel de la *midons* clement i claudicant de l'amor cortés, i tingué una recepció escandalosa en algunes corts europees.

Al marge del retrat de dama més humana i indulgent que trobem en el *Curial*, Butinyà apunta una possible inspiració de l'anònim en Chartier per al passatge de les mirades entre els enamorats que s'observen seient a taula i aprofitant les "finestres" que s'obrin entre la gent que s'interposa entre ambdós: "mirava la senyora quant los qui servien a la taula e los altres qui davant staven se apartàvan algun poch (...). E quant aquells (...) fehien finestra, tantost los ulls de abdós los enamorats ocupaven aquell loch, e com la finestra se tancava tot plaer los fugia" (*CeG* I.8).

* * *

Malgrat la coincidència d'algun aspecte argumental entre el *Curial* i *Le petit Jehan de Saintré* (ca. 1443-1456) d'Antoine de la Sale (novel·la cavalleresca d'ambientació realista, on es reflecteix la carrera d'armes d'un home de cort, afavorida en principi per la protecció d'una dama enamorada), resulta altament improbable que ambdós autors hagueren tingut accés a les respectives obres. Entre altres coses, per la que s'endevina pràcticament nul·la difusió de la novel·la catalana. Tant en el *Curial*, escrit pel que sembla amb anterioritat, com en el *Saintré*, una dama poderosa tutela estretament el procés de formació i ascens social d'un jove cavaller del qual s'enamora. A banda d'aquest punt en comú –que podria derivar d'un *topos* ja present en la lírica trobadoresca–, no es detecten moltes altres coincidències argumentals, ni s'han posat

---

⁷³²⁹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 86-90.

⁷³³⁰ BUTINYÀ, Júlia, Juan de Mena i el *Curial*: som davant un antagonisme polític?, dins *Miscel·lània Joan Fuster*, 5, Barcelona, 1992, ps. 95-100. Vegeu també BUTINYÀ, Júlia, Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (p. 222).

⁷³³¹ PIERA, Montserrat, "*Curial e Güelfa*" y las novelas de caballerías españolas, *Pliegos*, Madrid, 1998, ps. 151, n. 12.

evidència indicis d'intertextualitat. La relació entre ambdues obres, apuntada per Dámaso Alonso,⁷³³² fou recordada per Antoni Comas⁷³³³ i tinguda en compte, sobretot, per Martí de Riquer i Antoni Ferrando. Riquer reconeix que resulta “molt difícil de precisar qui imità qui”, si és que existí la interrelació, i troba que, a banda de la semblança de situacions de partida argumental adés apuntada (la matrona protectora), la resta d'elements no presenten ja coincidències significatives.⁷³³⁴

Per la seua banda, Ferrando es fixa més en la possible lectura com a *roman à clef* de l'obra francesa, a manera de crítica soterrada al canvi de posicions de Roma l'any 1443, quan “traí” els Anjou i afavorí els Aragó. Seria la resposta al plantejament simbolicopolític del *Curial*. O viceversa: l'anònim de la cort d'Aragó –un lector empedreït de tot allò que arribava a les seues mans– podria haver tingut notícia de la preexistència i de l'argument de l'obra de La Sale. En la novel·la catalana, doncs, s'hauria al·legoritzat el casal d'Aragó darrere el nom gibel·lí de *Curial* per beneficiar-lo dels dons de la Güelfa (l'Església Romana), com a justa recompensa a l'esforç de conciliació realitzat pel Magnànim.⁷³³⁵ Si la lectura al·legòrica de *Curial e Güelfa* sembla trobar recolzament en el tractament general que fa l'anònim redactor de l'onomàstica, susceptible de dobles lectures, no hem trobat indicis que actue amb la mateixa eficiència l'autor del *Saintré*. En el text francès no s'observa cap intencionalitat política evident o una voluntat de propaganda proangevina. No obstant això, La Sale transforma els italians antiangevins Piccinino o Malatesta en rivals del seu heroi cavalleresc i, a més a més, introdueix maliciosament Jaume d'Urgell i Frederic de Luna en l'aventura barcelonesa del seu heroi per a perjudicar la imatge d'Alfons el Magnànim. No oblidem que aquests dos foren candidats al tron d'Aragó en el Compromís de Casp (1410-1412), com Lluís III d'Anjou, al qual havia servit La Sale, i que caigueren en desgràcia per causa dels Trastàmara: el comte d'Urgell morí en presó;

---

⁷³³² ALONSO, Dámaso, *Tirant lo Blanc*, novela moderna, dins *Revista valenciana de Filologia*, 1, València, 1951, ps. 179-215; reed. dins ALONSO, Dámaso, *Obras completas*, 8, Gredos, Madrid, 1985, ps. 499-536.

⁷³³³ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 66).

⁷³³⁴ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 298.

⁷³³⁵ Més detalls d'aquest plantejament, en FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

el comte de Luna se'n fugí a Castella alhora que Alfons V li expropiava un immens patrimoni.⁷³³⁶

Encara que tornarem a tractar del *Saintré* al voltant de la Güelfa com a personatge, avançarem ací que l'escriptor era fill de Bernard de la Sale (+1391), *condottiero* del papa Climent VII d'Avinyó, senyor de la Sale, capità d'una companyia de *routiers* navarresos, i casat el 1385 amb Ricciarda Visconti, una filla natural del senyor de Milà, Bernabò Visconti. Antoine (1385/86-1461), casat amb Jeanne d'Aigremont, fou camarlenc de Renat d'Anjou (antagonista d'Alfons el Magnànim en la guerra de Nàpols, 1435-1443); mentor del fill d'aquest, Jean II d'Anjou, duc de Calàbria i de Lorena (1435-1448), i ambaixador angeví a Roma.⁷³³⁷ Visqué a Nàpols pels anys 1420-1427 al servei de Lluís III d'Anjou i, de nou, pels anys 1438-1442, al servei del rei Renat.⁷³³⁸ La Sale continuà adscrit a les corts que aquest tingué a Angers i Provença fins el 1448, quan –descontent amb el salari que percebia– se'n passà a la cort de Borgonya; encara que, sense cap símptoma de recança, mantingué la dedicatòria del *Saintré* al seu antic pùpil i exsenyor, Jean d'Anjou: “A vous, tresexcellent et trespuissant prince, monseigneur Jehan d'Anjou, duc de Calabre et de Lorraine, marchis et marquis du Pont et mon tresredoubté seigneur. Après mes treshumbles et tresobeissans recommandacions, pour obeir a voz prieres qui me sont entiers commandemens, me suis delicté a vous faire quatre beaus traictiez, en deux livres pour les porter plus aisement, dont ce premier parlera de un dame des Belles Cousines de France...”⁷³³⁹

En qualsevol cas, recordem que feia pocs anys el mateix Renat d'Anjou havia romàs presoner del duc Felip III el Bo de Borgonya, el mateix príncep que acollia ara l'escriptor a la seua cort. Aquesta circumstància, malgrat l'esmentat manteniment de la dedicatòria –segurament inclosa en alguna versió original, de la dècada del 1440–, complica en certa manera la catalogació “angevina” del *Saintré*, o propagandística dels Anjou. La Sale servia aleshores el comte de Saint-Pol, conestable del delfí Lluís de

---

⁷³³⁶ Sobre l'antroponímia catalana del *Saintré*, vegeu els articles de RIQUER i FERRANDO, a més de BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré: connexions històriques i literàries*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (ps. 187-189).

⁷³³⁷ NÈVE, Joseph, *Antoine de La Salle. Sa vie et ses ouvrages, d'après des documents inédits*, Champion, París, 1903, p. 14.

⁷³³⁸ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 28-29).

⁷³³⁹ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 1.

Valois (exiliat aleshores a Borgonya; coronat Lluís XI de França el 1461), com a mestre dels seus tres fills.⁷³⁴⁰ Potser tenia l'obra esbossada cap al 1448,⁷³⁴¹ però acabà i signà el manuscrit autògraf el 6 de març del 1456, a Châtelet-sur-Oise. Tot i això, continuà afegint-hi passatges nous en els anys subsegüents, abans de morir; en un ambient borgonyó, apartat dels interessos polítics i culturals dels Anjou.⁷³⁴²

* * *

Més relació que el *Saintré* amb el *Curial* podria haver tingut *La prise d'Orange*, per allò del principat *d'Orange* (i no *d'Aurenja*, ni *d'Orange*) que obté Curial a la cloenda del relat, com a recompensa i reconeixement honorífic de la glòria obtinguda. Es tracta d'una *chanson de geste* molt divulgada per França i pel nord d'Itàlia, que relata com el fundador del principat d'Aurenja, Guillaume d'Orange, conquerí la ciutat que dóna nom a aquest estat medieval i contragué noces el mateix dia triomfal. L'elecció d'una forma ben rara i arcaica per al nom de *Guillalmes* que porten alguns personatges de la novel·la catalana, sembla estar també condicionada per la lectura de manuscrits del cicle de cançons al·lusives a *Guillalmes d'Orange*.⁷³⁴³

A aquest antecedent literari podria al·ludir la frase conclusiva del *Curial* “fonch remuntat en tal manera, que lo valent e virtuós cavaller, *en un jorn*, per sos mèrits, obtingué principat e muller” (*CeG* III.100) com una al·lusió a la cloenda de la cançó francesa. No debades, el principat que rep Curial de mans del rei francès era políticament incorrecte: aquest feu depenia de l'Imperi, i no de França. En realitat, el que suggereix l'escriptor és l'obtenció pel seu cavaller model d'un principat *d'Orange* al·legòric, poètic i literari. Aquesta obtenció troba molt de sentit si, com sospitem, la novel·la catalana té una funció epitalàmica per estar dedicada al príncep Ferran d'Aragó, el successor napolità d'Alfons el Magnànim. Recordem que aquest celebrà les seues

---

⁷³⁴⁰ LEFÈVRE, Sylvie, *Antoine de la Sale. La fabrique de l'oeuvre et de l'écrivain. Suivi de l'édition critique de 'Traité des anciens et des nouveaux tournois'*, Librairie Droz, Ginebra, 2006.

⁷³⁴¹ Com afirma FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 363), que proposa el *Curial* com a possible “resposta” en clau simbolicopolítica (*Curial/Aragó, servidor de la Güelfa/Església versus Saintré/Anjou, traït per la Dame/Església*) a la novel·la de La Sale.

⁷³⁴² Vegeu WIJSMAN, Hanno, Le connétable et le chanoine. Les ambitions bibliophiliques de Louis de Luxembourg au regard des manuscrits autographes de Jean Miélot, dins ADAM, Renaud – MARCHANDISSE, Alain (eds.), *Le livre au fil de ses pages. Actes de la 14e Journée d'Étude du Réseau des Médiévistes Belges de Langue Française (Université de Liège, 18 novembre 2005)*, Brussel·les, 2009, ps. 119-150.

⁷³⁴³ Vegeu TYSSENS, Madeleine, *La geste de Guillaume d'Orange dans les manuscrits cycliques, Société d'Édition 'Les Belles Lettres' ("Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège", 178)*, Paris, 1967, p. 60.

esposalles el 1444 i el seu casament el 1445, amb Isabella de Tàrent: l'hereva del patrimoni dels Orsini-Del Balzo napolitans. Aquests, a banda de ser amb diferència la família nobiliària més poderosa del regne, descendien dels prínceps *Dels Baus / Des Baux* d'Aurenja i reivindicaven llur legítima successió a dit principat. No debades, la duquesa de Calàbria i futura reina havia de lluir per armes heràldiques –quan heretara el principat de Tàrent– el cornet o brúfol emmanillat de Guillaume d'Orange *au Court-Nez* o *au Cornet*, cosa que donaria sentit també a la “manilla de brúfol” del *Curial*.

Totes aquestes deduccions interpretatives –de difícil contrastació, per la pèrdua del pròleg o la dedicatòria inicials de la novel·la– conviden a repassar succintament la importància, difusió i continguts de *La prise d'Orange*. La cançó, que constitueix el nucli central de l'anomenat *cicle de Guillaume d'Orange*, forma part dels poemes de temàtica carolíngia o matèria de França, que foren tan populars al nord d'Itàlia en els segles XIII al XV. Encara que és lògic pensar que a Nàpols, la lletraferida nissaga nobiliària Del Balzo (emparentada amb el gran camarlenc, i també home de lletres, Enyego d'Àvalos), conservara algun manuscrit d'aquesta obra en concret, o del cicle de cançons íntegre. *La prise* en concret relata la història del mític príncep fundador, Guillaume, que s'enamora d'oïdes de la princesa musulmana Orable/Guibourc, sense haver-la vista. Aquesta és la filla del rei africà Tiébaud, senyor aleshores d'Aurenja. Guillaume posa setge a la ciutat i la conquereix, amb la qual cosa obté principat i muller, després que aquesta adopte el cristianisme per a casar-se amb ell.

El pregó del cant resumeix així la doble gesta (II, vv. 31-34): “Oèz, seignor, franc chevalier honeste! / Plest vos oïr chançon de bone geste: / Si comme Orange brisa li cuens Guillelmes? / Prist a moiller dame Orable la saige.” Entre combat i combat, l'autor troba lloc per a parlar d'assumptes d'escassa transcendència èpica, com ara quan compara la bellesa dels ulls de la dama amb els d'un falcó mudat (IX, vv. 256-257): “Bel a le cors, eschevi et mollé, / et vairs les eulz comme faucon müé.” La fi de la narració, com se'ns havia anunciat al principi, és feliç, epitalàmic i de bons auguris nupcials (LXII, vv. 1.881-1.888): “Li cuens Guillelmes et espusé la dame; / Puis estut il tiex ·XXX· anz en Orange / C'onques un jor n'i estut sanz challenge.”⁷³⁴⁴

Jean Frappier considera que *La prise d'Orange* (ca. 1181-1200) no és sinó una composició molt original per al seu temps i per al gènere literari que –en teoria–

---

⁷³⁴⁴ Oferim la versió de RÉGNIER, Claude (ed.), *La prise d'Orange (chanson de geste de la fin du XIIe siècle éditée d'après la rédaction AB, avec introduction, notes et glossaire)*, Klincksieck (“Bibliothèque française et romane. Série B: Éditions critiques des textes”, 5), París, 1986 (7a. ed.).

representava, ja que es tracta d'“une épopée nuptiale teintée d'un coloris courtois, roman d'amour d'ont le dénouement se fait à coups d'épées”.⁷³⁴⁵ La peça es troba influïda, doncs, per la moda literària de la lírica i del *roman* cortés. El protagonista és un mitificat comte Guillaume (752-812) sobrenomenat *al Corb Nez* o *au Court Nez* (d'on deriva l'heràldica parlant *cornet* o brúfol d'atzur, emmanillat de gules, heràldic dels des Baux i els Del Balzo napolitans), fill del no menys mític comte Bernat de Septimània i “de Barcelona”: el llegendari protagonista del duel judicial que salvà de la foguera l'emperadriu d'Alemanya, història evocada també en el *Curial*.⁷³⁴⁶ No deixa de ser curiós, vist així, que al Nàpols del 1445 tornaren a unir-se les sangs dels – legendàriament parlant– descendents barcelonins de Bernat de Septimània (els reis d'Aragó) i els descendents francesos del mateix Bernat (els *Dels Baux* d'Aurenja > Del Balzo napolitans). El comtat d'Aurenja, fundat pel protagonista de *La prise d'Orenges* i posseït pels Dels Baus des del 1173, no esdevingué principat fins a l'any 1181. En la cançó, curiosament, el fill del rei sarraí d'Aurenja s'anomena *Arragon*, per analogia a el nom d'un rei d'Aragó que edificava el seu estat sobre un antic solar moresc, i que s'enfrontava aleshores amb el rei de França per alguns feus d'Occitània. El nebot de Guillem d'Aurenja, que l'acompanya allà on va, s'anomena *Guibelin*, cosa que permet relacionar-lo onomàsticament amb la causa imperial dels gibel·lins. No debades, el principat d'Aurenja era una *illa* de l'Imperi en terra de França.

Frappier interpreta que l'autor de la peça “se divertissait à composer une épopée badine et galante”, amb sentit de l'humor, ja que barrejà una història d'amor entre fets d'armes, cosa que ens alerta sobre una possible intenció paròdica del poeta.⁷³⁴⁷ Els crítics del segle XIX, incapaços de comprendre la intenció subjacent d'ironia i paròdia, foren severs a l'hora de jutjar la peça èpica, per considerar-la “trop frivole et peu digne d'une chanson de geste”.⁷³⁴⁸ La incomprensió d'una cançó de gesta amb “des Sarrasins moins terrifiants que grotesques” era manifesta entre els entesos del segle XIX. “Mais on ne comprend rien à ce poème”, adverteix la crítica literària actual, “si l'on en refuse l'humour.”⁷³⁴⁹ Es tracta de la mateixa incomprensió que ha patit *Curial e Güelfa* per part d'un sector de la crítica literària catalana del segle passat. En *La prise d'Orenges*,

⁷³⁴⁵ FRAPPIER, Jean (ed.), *Les chansons de geste du cycle de Guillaume d'Orange, II (Le couronnement de Louis – La charroi de Nîmes – La prise d'Orange)*, Société d'Édition d'Enseignement Supérieur, París, 1967, ps. 257-258.

⁷³⁴⁶ Heus ací una possible justificació de l'interés de l'autor per obrir l'obra amb aquesta primera aventura llegendària.

⁷³⁴⁷ *Ibidem*, p. 268.

⁷³⁴⁸ *Ibidem*, p. 279.

⁷³⁴⁹ *Ibidem*, p. 282.

com en el *Curial*, el sentit de l'humor humanitza l'epopeia. Encara que en principi sembla "xocant" que una cançó de gesta, com és el cas, comence amb un *locus amoenus* primaverat, més propi de la lírica o del *roman* cortés.⁷³⁵⁰ És possible que la "delectable praderia" del *Curial* on es trobem l'abadessa i la Güelfa quan aquesta recupera el seu amor pel cavaller,⁷³⁵¹ no s'inspire en el *Roman de la Rose*, com suggereix Júlia Butinyà,⁷³⁵² sinó en la cançó de gesta que ens ocupa.⁷³⁵³ La princesa de la ciutat assetjada d'Aurenja, la viuda Orable, participa també de somnis premonitoris que l'acosten al cristianisme i anuncien el seu baptisme amb el nom de Guibourc, per a poder casar-se amb el fundador del que serà després principat d'Orenge.⁷³⁵⁴

El casament és oficiat pel bisbe de Nimes –per l'arquebisbe de Reims, en el cas del *Curial*– i deriva en una apoteosi nupcial i cortesa de festes i joia. Llegim-ho en la versió prosificada en francès modern: "Guillaume l'épousa. L'évêque Guimer célébra la messe (...). Les noces furent célébrées splendidement (...). Le comte Bertrand, Gilbert et Guibelin servirent au dîner. Les fêtes durèrent huit jours ; les musiciens et les jongleurs furent comblés de dons magnifiques, tels que draps de soie, fourrures d'hermine, mulets d'Espagne et destriers piaffants."⁷³⁵⁵ Ara atenguem a les festes del casament de Curial, en aquella ocasió memorable en què celebrà, com havia fet el Guillaume del cançó, "festa de nuvi e de príncep" (*CeG* III.94, 100-103): "Fet venir l'arquebisbe de Rens (...), ab general festa lo rey los féu esposar (...) e a Curial donà lo principat d'Orenge (...), en tal manera, que (...) en un jorn, per sos mèrits, obtengué principat e muller (...). Lo rey sopà, e a la sua taula seguieren solament la reyna, Curial e la Güelfa. Servien grans senyors (...). Féu aparellar festa molt gran, e, convidades infinides gents a les nocés de

---

⁷³⁵⁰ *Ibidem*, p. 284.

⁷³⁵¹ *CeG* III.94: "Trobaren-se en una molt delectable praderia, circuïda de infinits arbres, plens uns de flors, altres de fruyts de diverses natures molt odorants, e la verdor del prat molt fresca (...) e, desenvolupades de totes les passions passades (...), oynts celestials ocells, a lur parer qui cants angelicals, en diverses maneres de melodia, armònicament feyen, veren una dea venir..."

⁷³⁵² BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 86-87.

⁷³⁵³ *La prise d'Orenge* (III, vv. 40-42, 50-53): "Florissent bois et verdissent cil pré, / Ces douces eves retraient en canel, / Cil oisel chantent doucement et soëf. / (...) / Voit l'erbe fresche et les rosiers plantez, / La mauvis ot et le melle chanter. / Lors li remembre de grant holiveté / Que li soloit en France demener" (*Les rédactions en vers de La Prise d'Orange AB*, éd. Claude RÉGNIER, Paris, 1966, p. 96-97, versió AB). Prosificat en francès modern: "Les bois étaient en fleurs et les prés tout verts ; les fleuves coulaient doucement dans leur lits naturels et les oiseaux chantaient agréablement (...). Il admira l'herbe fraîche et les rosiers dans le pré et prêta l'oreille au chant de l'alouette et du merle. Cela lui rappela les joyeuses journées qu'il avait passées en France" (ANONYME, *Guillaume d'Orange, le marquis au court nez*, prosificació i trad. en francès modern dins W. A. J. JONCKBLOET, *Guillaume d'Orange*, P. N. Van Kampen, Amsterdam, 1867, ps. 163-200, p. 166).

⁷³⁵⁴ FRAPPIER, J. (ed.), *Les chansons de geste...*, ps. 300-317.

⁷³⁵⁵ ANONYME, *Guillaume d'Orange...*, p. 200.

Curial, en un jorn li féu festa de nuvi e de príncep. Los convits e les festes foren molt grans; les dances e les juntes, e, finalment, cosa alguna que a tal festa pertangués, lo rey no lexà per fer (...). Per què lo príncep e la princessa...”

Claude Lachet, que qualifica *La prise* de “paròdia cortesa d’una epopeia”, observa que l’autor no actua, com seria d’esperar, per augmentar el prestigi de la seua casa o per servir a Déu i a la croada contra l’Islam (els moros són decoratius), “mais pour répondre à l’appel de l’amour”.⁷³⁵⁶ L’heroic de la gesta es veu afectat per una tensió identitària interna entre l’*ethos* cavalleresc i l’*ethos* cortés, i l’autor no cessa d’insistir en què el d’Orange ha conquerit dues coses alhora, “la dame et la cité”. No obstant la doble gesta, el poeta no s’està de mostrar-nos les febleses de l’heroi, fins a un punt en què “Guillaume becomes a ridiculous caricature of the epic hero, a man who is totally incapacitated by his passion.”⁷³⁵⁷ Els valors marciais retrocedeixen en favor dels sentiments amorosos, alhora que l’autor explota les possibilitats còmiques i paròdiques dels distints episodis.⁷³⁵⁸ Es considera, doncs, aquesta obra com una baula interessant de la transició de gustos literaris “from epic to romance”.⁷³⁵⁹ La cloenda nupcial del poema èpic representa la culminació de la glòria del nou senyor d’Orange en tots els sentits, ja que ha triomfat simultàniament –com Curial el llombard– en les armes i en l’amor. Per tal com relata “l’exploit qui vaudra au héros son surnom et une compagne admirable, *La prise d’Orange* est la base de cet édifice et semble être le noyau autour duquel s’est aggloméré le cycle entier” de Guillem d’Aurenja.⁷³⁶⁰

Són molts els testimonis de la difusió de *La prise d’Orange* pel nord d’Itàlia, on la degué conèixer tal vegada l’autor del *Curial*. En la *Comèdia* de Dante s’al·ludeix al mateix Guillaume i a Rinoardo, un dels principals personatges del cicle èpic que conté *La prise*.⁷³⁶¹ En la Biblioteca Trivulziana de Milà, es conserva una de les 9 còpies manuscrites dels segles XIII-XIV que han perviscut de l’obra: el ms. 1025, fs. 47c-58d, que data del tercer terç del segle XIII.⁷³⁶² L’any 1378, Luchino Visconti demanà a Ludovico I Gonzaga que li tornara uns llibres que li havia prestat, titulats “*Meliadus*,

⁷³⁵⁶ LACHET, Claude, *La “Prise d’Orange” ou la parodie courtoise d’une épopée*, Champion (“Nouvelle bibliothèque du Moyen Âge”, 10), París, 1986, p. 147.

⁷³⁵⁷ GRUNMANN-GAUDET, Minette, From Epic to Romance: the Paralysis of the Hero in the *Prise d’Orange*, dins *Olifant*, 7, Bellaire (Bèlgica), 1979, ps. 22-38 (p. 30).

⁷³⁵⁸ KIBLER, William W., Humor in the *Prise d’Orange*, dins *Studi di letteratura francese*, 3, Florència, 1974, ps. 5-25.

⁷³⁵⁹ GRUNMANN-GAUDET, M., From Epic to Romance..., *op. cit.*

⁷³⁶⁰ RÉGNIER, Claude (ed.), *La prise d’Orange...*, p. 7.

⁷³⁶¹ DELCORNO BRANCA, Daniela, Rinoardo, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/rinoardo_Enciclopedia-Dantesca/>

⁷³⁶² RÉGNIER, Claude (ed.), *La prise d’Orange...*, p. 7.

Gullelmus de Orenga, Brehus li Fort, Aspremont et bien d'autres."⁷³⁶³ En els segles XIV i XV, circulaven per la Toscana versions italianes del text, on *Orenga* esdevenia *Oringa*.⁷³⁶⁴ De lectura cortesana, havia passat ja a cançó popularitzada.

* * *

Es difícil abordar els episodis del *Curial* que coprotagonitza el zoomorf i brutal cavaller Sanglier de Vilahir, sense pensar en la possible dependència del personatge respecte del *Geoffroy à la Grand'Dent* del *Roman de Mélusine*, de la fi del segle XIV.⁷³⁶⁵ En la presentació que se'ns fa en la novel·la catalana, hom justifica l'epítet de *Sanglier* ('porc senglar', en francès), "per ço com havie les dens molt grans, e axí mateix que deyen que, com era en batalla o era felló, spumava com si fos porch senglar (...). Era aquest cavaller molt gran de la persona, terrible en son esguart e sens temperància en sos moviments, molt ergullós e de gran arrogància (...); loat e temut, menyspreava tots los altres cavallers..." (*CeG* II.74). Derrotat en lliça per Curial, reaccionarà abandonant el món i retirant-se, com un eremita més, al mont Sinaí. La caracterització metamòrfica del cavaller, tot i insinuant la simbiosi d'aquest amb un animal boscà, recorda a la del personatge de la literatura francesa. Aquest, a l'hora, s'inspira en el folklore nòrdic i en el *Henno-with-the-Teeth* o *Hennus Grans Dents* del clergue gal·lès Walter Map (*ca.* 1140-*ca.* 1209), casat amb una mena de fada semblant a la Melusina francesa i protagonista d'un dels contes del *De nugis curialium* (1181-1194).⁷³⁶⁶ El cavaller-senglar del *Roman de Mélusine* té "une dent qui lui yssoit hors de la bouche plus d'une pousse";⁷³⁶⁷ el cavaller-senglar de *Curial e Güelfa*, així mateix, "havie les dens molt grans", com si foren els ullals de l'animal.

---

⁷³⁶³ Citat per PACCAGNINI, Giovanni, *Pisanello e la corte dei Gonzaga (Mantova, Palazzo Ducale)*, Electa, Milà, 1972, ps. 45-51.

⁷³⁶⁴ LUONGO, Salvatore, Il "nucleo ciclico" Couronnement de Louis, Charroi de Nîmes, Prise d'Orange nelle Storie Nerbonesi di Andrea di Barberino, dins GIGANTE, Claudio – PALUMBO, Giovanni (eds.), *La tradizione epica e cavalleresca in Italia (XII-XVI secoli)*, Peter Lang, Brussel·les, 2010, ps. 141-172.

⁷³⁶⁵ Sobre aquest personatge, vegeu, entre d'altres, ROBLIN, Sylvie, Le sanglier et la serpente. Geoffroy la Grant' Dent dans l'histoire des Lusignan, dins HARF-LANCNER, Laurence (ed.), *Métamorphose et bestiaire fantastique au Moyen Âge*, École Normale Supérieure de Jeunes Filles, París, 1985, ps. 247-285.

⁷³⁶⁶ Vegeu ARRAS, Jean d', *Melusina o La noble historia de Lusignan*, trad. i ed. a cura de Carlos ALVAR, Siruela, Madrid, 1983, p. XIII. En el relat de Map, el monstuós Henno evitava assistir a les funcions religioses, a fi que no li pogueren aspergir aigua beneïta, fins que un bon dia se'n vola pel sostre d'una església i desapareix misteriosament. El personatge literari estava inspirat en un noble normand, Hamon *Dentatus* (+*ca.* 1047)

⁷³⁶⁷ ARRAS, Jean d', *Mélusine ou La noble histoire des Lusignan*; ed. del manuscrit de la Biblioteca de l'Arsenal, cotejat amb variants d'altres manuscrits per Jacques VINCENSINI, Librairie générale française, París, 2003, p. 294.

La desmesura odontològica de l'ullal de Geoffroy no sols és una mena d'atavisme anatòmic, anunciador del caràcter violent, salvatge i monstruós del cavaller.⁷³⁶⁸ La deformitat exterioritza la *immanitas* característica de l'essència animal, una càrrega psicològica que comparteix amb el Sanglier del *Curial*. Ambdós defugen la *humanitas*: allò que caracteritza l'ésser humà quan s'allibera de les passions bestials. El caràcter iracund del Geoffroy la Grand'Dent (el més popular del bestiari melusínic, el qual s'independitzà de l'obra cap al 1500 per a protagonitzar aventures per compte propi), està inspirat en dos nobles de la saga dels Lusignan, reis de Xipre, a mitificar la qual es consagrava l'obra. Són Geoffroy I de Lusignan (+1216), que tenia fama de guerrer terrible, i Geoffroy II (+1248), que cridava en alta veu "Déu no existeix!" mentre incendiava l'abadia de Maillezais, on moriren alguns monjos.⁷³⁶⁹

La primera menció de la llegenda d'una fada Melusina, meitat dona meitat serp, relacionada amb els ancestres de la nobilíssima casa de Lusignan, es remunta al 1340. L'escriptor Jean d'Arras, per encàrrec del duc Jean II de Berry (1340-1416), escrigué un *Livre de Mélusine, ou Noble histoire de Lusignan* en prosa (1387-1393), i un altre escriptor, Coudrette (o *Couldrette*), en composà una versió poètica: el *Roman de Mélusine* (1401-1405). Ambdues obres tingueren immediatament una gran difusió per França, Anglaterra, Alemanya, el nord d'Itàlia i l'Europa de l'Est. De la versió en prosa, es conserven 13 manuscrits; del format en vers, uns altres 20.⁷³⁷⁰ La versió alemanya, del 1456, contribuí a divulgar-la per l'Europa central i oriental, sobretot a partir de la implantació de la impremta. La entrada a la Península Ibèrica la féu en forma d'incunable castellà, l'any 1489.⁷³⁷¹ Rubió i Balaguer s'estranyà de la falta d'interès a la Catalunya del segle XV per una obra com aquesta tan popular a la resta d'Europa. I més encara tenint en compte que l'autor de la novel·la en prosa visità pel 1380 la cort de Pere el Cerimoniós, en qualitat "maestre en art de trobar de la casa del duch de Bar". En aquella ocasió conegué el monestir Montserrat i els seus monjos: un lloc que serví

---

⁷³⁶⁸ HARF-LANCNER, Laurence, *Les fées au Moyen Âge. Morgane et Mélusine. La naissance des fées*, Librairie Honoré Champion, París, 1984, ps. 177-178.

⁷³⁶⁹ AMARAL, Flávia Aparecida, '*Romance de Melusina*': *linhagem, penitência e poder*, Deisertação de Mestrado, Faculdade de Filosofia, Letras e Ciências Humanas, São Paulo, 2007, ps. 18-19.

⁷³⁷⁰ MORRIS, Matthew, Jean d'Arras and Coudrette: Political Expediency and Censorship in Fifteenth-Century France, dins *International Congress on Medieval Studies in Lalamazoo, Michigan*, 1999; ed. electrònica <<http://www2.unca.edu/postscript/postscript18/ps18.4.pdf>> Vegeu també HOERNEL, Alexandra, Une transmission réussie: l'édition du *Roman de Mélusine*, dins LYSOE, Éric (dir.), *Signes de feu*, Orizons, París, 2009, ps. 207-220.

⁷³⁷¹ BOUQUIN, Hélène, *Éditions et adaptations de l'Histoire de Mélusine de Jean d'Arras (XVe-XIXe siècle)*. *Les adventures d'un roman médiéval*, Tesi doctoral, École Nationale des Chartes, París, 2000; ed. electrònica <<http://theses.enc.sorbonne.fr/2000/bouquin>>

d'inspiració per a un dels capítols més importants del relat. Conclou Rubió que “Jean d'Arras sembla haver-se endut més d'allò que va deixar a Catalunya”.⁷³⁷²

Es tracta de la història d'una fada que, per amor, adopta forma de dona i és condemnada a viure sempre com a serp alada per haver sigut víctima d'una promesa incomplida. Els personatges melusínic prompte esdevingueren icones cortesanes i, després, populars. En gener del 1432, en les festes nupcials d'Anne de Lusignan, princesa de Xipre, i Lluís de Savoia, príncep de Piemont, desfilaren unes dones vestides de Melusines.⁷³⁷³ En el Pas de l'Arbre de Carlemany celebrat a Dijon en juliol del 1443, el comte de San Martino, piemontés i servidor del duc de Milà, Filippo Maria Visconti, portava per paraments una Melusina, és a dir, una “femme (...) et, demourant d'icelle femme, estoit la queue d'un serpent vétortivée.”⁷³⁷⁴ En febrer del 1454, en el famós convit del Vot del Faisà, celebrat a Lille per Felip III de Borgonya, es representà un entremés on “était un château à la façon de Lusignan, et sur ce château, au plus haut de la maîtresse tour, était Mélusine en forme de serpente; et, par les deux moindres tours de ce château, saillant quand on voulait eau d'orange qui tombait ès fossés.”⁷³⁷⁵

Geoffroy la Grand'Dent, el fill més reeixit de Melusina i la bèstia humana de la història d'Arras, és presentat amb una caracterització que recorda la que acabem de reproduir de l'anònim català sobre el seu “espaventable mònstruo” (*CeG* II.74): “ci fut granns, haulx et fort a merveilles, hardiz e crueulx. Chascun le dubtoit qui ne ouoit parler. Et fist moult de merveilles, ainsi comme vous orrez en l'ystoire.”⁷³⁷⁶ És com si l'escriptor recordara haver oït o llegit la versió en prosa: “Era aquest cavaller molt gran de la persona (...); era en fama del pus valent cavaller del món, pus artit e pus brau (...). E com fos demanat de ço que li havia esdevengut (...), comptava moltes maravelles, les quals aparien miracles als que ho hoyen” (*CeG* II.74). Si llegim ara la versió poètica de Coudrette, trobarem com el mateix Geoffroy, en el moment en què descobreix que el seu estimat germà, el cavaller Fromont, ha abandonat el món –com farà el Sanglier del *Curial*– i s'ha fet frare mendicant, “De colère, il devient rouge comme la sang, / Sue et

---

⁷³⁷² RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, ps.173-174; trad. al català de *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953.

⁷³⁷³ BABINET, Jérémie, *Mélusine – Geoffroy à la Grand'Dent: légendes poitevines*, París-Poitiers, 1847, p. 62.

⁷³⁷⁴ LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerdt, Lovaina, 1645, p. 386.

⁷³⁷⁵ BABINET, J., *Mélusine – Geoffroy à la Grand'Dent...*, p. 63.

⁷³⁷⁶ ARRAS, J. d', *Mélusine ou La noble histoire...*, p. 294.

écume comme un sanglier.⁷³⁷⁷ Tornem de nou a comparar-ho amb la caracterització del Sanglier de Vilahir: “com era en batalla o era felló, spumava com si fos porch senglar” (CeG II.74). És com si l'autor recordara també el romanç en vers. Fromont, seté fill de la fada Melusina, elegeix per a professar l'abadia de Maillezais. Llavors, el de la Gran Dent entra en crisi de follia, incendia el complex monàstic i acaba amb la vida del germà i d'un centenar més de frares que l'hi havien acollit.⁷³⁷⁸

Jean d'Arras s'interessà pel massís del Canigó i la serra de Montserrat com els dos indrets al marge de la civilització on emplaçar un escenari eremític. Eren per a ell –com el Sinaí per a l'anònim del *Curial*– on lloc ideal per a l'exili de Raimondin, personatge que abandona el món i es transforma en ermità penitent, de manera que esdevé un “fou pour Christ”.⁷³⁷⁹ Raimondin, el primer senyor de la casa de Lusignan, és, precisament, el pare de Geoffroy, al qual deixa la seua senyoria quan decideix retirar-se del món.⁷³⁸⁰ De bell nou, ens trobem amb un cas d'actitud medieval o de comportament “extremista”, d'aquells que solen condemnar el narrador i els personatges del *Curial*, amants del geni racional i equilibrat de l'home: el de la *virtus in medio* propugnat per l'Ètica aristotèlica. És probable que l'aparició de Geoffroy la Grand'Dent disfressat de Sanglier, i al del mateix Sanglier acusant la follia eremítica de Raimondin, foren pensades per l'autor del *Curial* com una sàtira per a denunciar les actituds extremes dels personatges de les faules fantosiques –plenes de “mentires”– que llegien molts cortesans del seu temps. Contrastaven aquestes amb el seu afany de realisme i veracitat, i amb el comportament mesurat del seu heroi de paper. Si l'anònim tingué accés a aquesta faula a la cort Visconti de Milà –on residí molts anys el lector empedreït Enyego d'Àvalos– o en alguna altra part indeterminada, això ja és un altre debat.⁷³⁸¹

---

⁷³⁷⁷ COUDRETTE, *Le roman de Mélusine* [1401-1405], ed. a cura de Laurence HARF-LANCNER, Flammarion, París, 1993, p. 95.

⁷³⁷⁸ HARF-LANCNER, Laurence, *Les fées au Moyen Âge...*, p. 173.

⁷³⁷⁹ Vegeu ARRAS, J. d', *Melusina o La noble historia...*, ps. 208-209; CERDÀ SUBIRACHS, Jordi, Montserrat: un espacio para la regresión del hombre medieval, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 1, ps. 489-500.

⁷³⁸⁰ HARF-LANCNER, L., *Les fées au Moyen Âge...*, p. 169.

⁷³⁸¹ Melusina s'havia criat, segons la llegenda, amb els seus germans a l'illa d'Avalon (ARRAS, J. d', *Mélusine ou La noble histoire...*, ps. 21-22; COUDRETTE, *Le roman de Mélusine...*, ps. 225-226 i 238-239) i la família napolitana dels D'Àvalos, potser ja en temps d'Enyego, tractà de dotar-se d'uns arrels mífics vinculant en topònim arturià d'Avalon a la forma italiana del cognom d'Àvalos. Vegeu *NUOVO Dizionario storico, ovvero Storia in compendio di tutti gli uomini che sono illustri, segnando le epoche delle nazioni (...), composto da una società di letterati in Francia; sulla settima edizione francese del 1789, tradotto in italiano*, Reimondini di Venezia, Bassano, 1796, vol. 2, p. 276, s. v. Avalon: “Vogliono che [el llinatge] avesse avuto la sua origine da Guglielmo d'Avalon, che della real famiglia si stabilì in

Tanca l'apartat de la possible bibliografia francesa coneguda o consultada per l'autor del *Curial*, la referència a la paternitat de Nectanabus sobre Alexandre el Gran, una de les llegendes fabuloses de la vida d'Alexandre el Gran més controvertides de la baixa edat mitjana. Es probable que Pier Candido Decembrio, gran amic d'Enyego d'Àvalos, es referira a aquestes superxeries quan parlava de les vergonyoses aficions literàries de Filippo Maria Visconti, el qual gaudia de “quei libri francesi che raccontavano le vite di uomini illustri infarcendole di stupefacenti menzogne.”⁷³⁸² L'anècdota de l'obscura concepció d'Alexandre per Olímpia procedeix d'un *pseudo-Calistenes*⁷³⁸³ grec del segle III dC,⁷³⁸⁴ traduït al llatí en el segle X per Lleó de Nàpols amb el títol *De vita Alexandri Magni* o *Historia de Proeliis*. D'aquesta història deriva – entre altres relats – el *Roman d'Alexandre* (ca. 1180) obra del compilador Alexandre de París, prologada per Aimon de Varennes amb el *Roman de Florimont* (1188), poema de 13.000 versos que narra les aventures d'un tal Florimont, avi d'Alexandre.⁷³⁸⁵

Florimont fou un dels romans més populars de la França dels segles XIII i XIV, i el prosificaren diferents autors francesos i borgonyons a partir del 1418.⁷³⁸⁶ A la Corona d'Aragó, els manuscrits del *Roman d'Alexandre* abundaven en cases de cavallers i mercaders, però no apareix inventariat, en canvi, a la cort reial.⁷³⁸⁷ Segons Carlo Saccone, les *Voeux* i el *Florimont* sí que eren dos romans molt populars en una altra cort europea: la dels Visconti de Milà, on residí durant anys Enyego d'Àvalos.⁷³⁸⁸ En

---

Navarra sotto il re Sanzio Abarca nel 926. Di questa famiglia sono li conti di Monteorodisio e li marchesi di Pescara e del Vasto.”

⁷³⁸² DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti* [*Vita Philippi Mariae Vicecomitis*, 1447], trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, ps. 114-115.

⁷³⁸³ Atribuït sense fonament a Calistenes d'Olint, que visqué amb anterioritat a Alexandre (ca. 360-328 aC).

⁷³⁸⁴ L'anònim autor d'aquesta novel·la biogràfica es dedicà a “la evocación de exóticos pasajes, poblados por extrañas criaturas quiméricas”, en un “afán por transgredir los límites humanos.” Vegeu PSEUDO-CALÍSTENES, *Vida y hazañas de Alejandro de Macedonia*, trad. i ed. a cura de Carlos GARCÍA GUAL, Planeta-De Agostini, Barcelona, 1995, ps. 10-11. L'Alexandre d'aquesta novel·la era un “aventurero que se lanzaba al misterio, ascendía a los cielos y exploraba el fondo del mar, por un mundo exótico, maravilloso y juliovernesco” (p. 15), és a dir, una antítesi del que desitjava per al seu heroi realista l'anònim del *Curial*.

⁷³⁸⁵ BUSBY, Keith, Filling in the Blanks: The Missing Miniatures in BnF, fr. 15101 of *Florimont*, dins BUSBY, Keith – GUIDOT, Bernard – WHALEN, Logan (eds.), “*De sens rassis*”. *Essays in Honor of Rupert T. Pickens*, Rodopi B. V., Àmsterdam – Nova York, 2005, ps. 85-95 (p. 85).

⁷³⁸⁶ WILLARD, Charity Cannon, A fifteenth-century Burgundian version of the *Roman de Florimont*, dins *Medievalia et Humanistica*, 2, Lanham (Maryland), 1971, ps. 21-46.

⁷³⁸⁷ CINGOLANI, Stefano M., “Nos, en leyr tales libros, trobemos plazer e recreation”. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127 (ps. 96-98).

⁷³⁸⁸ SACCONI, Carlo, *Alessandro/Dhù l-Quarnayn in viaggio tra due mari*, Edizioni dell'Orso (“Quaderni di studi into-mediterranei”, 1), Alessandria, 2008, p. 23.

general, era molt conegut a la Itàlia septentrional i francòfila des de la fi del segle XIII.⁷³⁸⁹ A la cort de Borgonya, existia entre la noblesa una passió per les històries d'Alexandre, plasmades en tapissos per encàrrec de Felip el Bo (1459) i font d'inspiració de novel·les cavalleresques com el *Philippe de Madien* (1447-1448) de Perrinet du Pin.⁷³⁹⁰ Existia a la cort de Borgonya, encara en les dècades del 1440-1460, un debat obert sobre la veracitat o la falsedat de l'anècdota de Nectanabus. Jean de Wauquelin (*Histoire du bon roy Alexandre*, ca. 1448, prosificació del *Florimont*) admet la presència del mag a la cort macedònia, però considera una superxeria la bastardia del gran Alexandre, i la refuta sense contemplacions. Vint anys més tard, l'humanista i diplomàtic castellà Vasco de Lucena, en els *Faits du Grand Alexandre* (1468) redactats a la mateixa cort, aprofundeix en la crítica quan defèn les “vraies histoires” de l'heroi antic (Curci Ruf i Plutarc) i rebutja les “fables faites par hommes ignorans la nature de les choses, non cognoissants tout ce entre faulx et impossible.”⁷³⁹¹ No és estrany, doncs, que a mitjan segle XV –quan s'escriu el *Curial*– tota Europa haguera oït parlar de Nectanabus i de la paternitat que li atribueix el *Roman d'Alexandre*.

Ja en el segle XII, ni el compilador Alexandre de París ni l'autor del *Florimont* atorgaven fe a la falla. L'autor del poema ho considerava explícitament una follia i una gran mentida: “Et Netanabus s'en ala / En Grece, del roi s'acoenta, / Alixandre son fil aprist, / Que tans roïames puels conquest. / Les gens en dissoient folie: / Que Olimpias fut s'amie, / Alixandres ses fils estoit. / Mai cil mantoit qui le dissoit; / Grant mensogne fut c'on le dist; / Car Alixandres puels l'osist / Mout dist on de mal per le mont.”⁷³⁹² En realitat, existia un rebuig predominant de la paternitat fabulosa entre els autors dels segles XII-XV. Tanmateix, Thomas de Kent, en el *Roman de toute chevalerie*, hi atorgava fe,⁷³⁹³ i Albert el Gran (1206-1290), en *De animalibus* (XXII,i,3), s'atrevia a fixar fins i tot l'hora exacta del coit entre Nectanabus i Olímpia.⁷³⁹⁴

---

⁷³⁸⁹ CARERI, Maria, Epica francese in Italia: due schede, dins GIGANTE, Claudio – PALUMBO, Giovanni (eds.), *La tradizione epica e cavalleresca in Italia (XII-XVI sec.)*, Peter Lang (“Destini incrociati”, 3), Brussel·les, 2010, ps. 11-18 (p. 18).

⁷³⁹⁰ SARONI, Giovanna, *La biblioteca di Amedeo VIII di Savoia (1391-1451)*, Umberto Allemandi & Co., Nova York – Torí, 2004, p. 73; HART-LANCNER, Laurence, *Le Florimont d'Aimon de Varennes: un prologue du Roman d'Alexandre*, dins *Cahiers de civilisation médiévale*, any 37 (núm. 147), Poitiers, juliol-setembre 1994, ps. 241-253 (p. 252).

⁷³⁹¹ Vegeu GAULLIER-BOUGASSAS, Catherine, Jean Wauquelin et Vasque de Lucène, dins *Cahiers de recherches médiévales*, 5, 1998, ps. 125-138; ed. digital <<http://crm.revues.org/1442>> consultada en juliol del 2013

⁷³⁹² Citat en HART-LANCNER, Laurence, *Le Florimont d'Aimon de Varennes*, p. 245.

⁷³⁹³ *Ibidem*.

⁷³⁹⁴ THORNDIKE, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, Columbia University Press, 1923, vol. 1, p. 563.

Recordem que, en les imprecacions mitològiques de la Fortuna a Juno, seguint el mestratge satíric de Lluçia de Samòsata, l'anònim del *Curial* introdueix estridències mitològiques del tipus: “¡E tu, reyna de Macedònia, qui, segons se diu, tractant Neptanabo, gran filòsof e astròlech, haguist del déu Amon Alexandre, ton fill, lo qual déu era Jovis mudat en forma de moltó!” (*CeG* III.15).⁷³⁹⁵ Òbviament s'al·ludeix a la faula del *pseudo-Calístenes*, segons la qual un mag egipci, Nectanebus, reencarnació del déu Ammon,⁷³⁹⁶ s'hauria disfressat de “moltó” –així ho tradueix l'escriptor en català– per a ficar literalment les banyes a Felip de Macedònia i concebre el providencial infant Alexandre en el ventre de la reina Olímpia.⁷³⁹⁷ En la més amunt mencionada prosificació del *Florimont* que realitzà Wauquelin a petició del duc de Borgonya, apareix retratat l'egipci *Neptanabo* (citem una versió en francès modern) com un home “très astucieux et rempli de connaissances merveilleses, car il dominait entièrement l'astronomie céleste et terrestre et avec ceci, il était parfait magicien; car il savait de bout en bout la sorcellerie et l'art de deviner.”⁷³⁹⁸ Si l'anònim autor del *Curial* havia

⁷³⁹⁵ GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63, proposa com a font d'aquest al·lusió Fulgenci (*De aetatibus mundi et hominis*, X), on es parla en alguns manuscrits de *Dictanabus* i en altres de *Nectanabus*. Tanmateix, no hi consta cap referència al moltó. Vegeu FULGENCI, Fabi Planciades, *De aetatibus mundi et hominis*, dins *Opera*, ed. a cura de Rudolfus HELM, B. G. Teubner, Leipzig, 1898, p. 181: “*Namque Alexander dubia sub opi nione Philippi Macedonis filius incerti patris crimine ma culatus exsurgit. Quidam enim ferunt, Dictanabo uaporante libidinis, clandestino Olimpiada magico compressisse figmento, alii quod draconis squamifero fermentante complexu uiru lentum ediderit grauidata puerulum.*”

⁷³⁹⁶ El personatge està basant en un faraó Nectanabus II (360-342 aC) de la XXX dinastia, que, segons Diodor de Sicília (XVI,li,1), s'emportà un tresor d'Egipte a la Núbia per a evitar que caiguera a mans dels perses invasors. El folclore patriòtic el féu protagonitzar la llegenda ptolemaica d'Alexandre que recullen els oracles de la *Crònica Demòtica* (segle III aC) i el *pseudo-Calístenes*. El 1839 es descobrí un paper grec amb la novel·leta *El somni de Nectanebus*. Vegeu PERRY, B. E., *The Egyptian Legend of Nectanebus*, dins *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 97, Philadelphia, 1966, ps. 327-333. La llegenda egípcia deia que, quan la divinitat d'Alexandre fou confirmada per l'oracle d'Ammon, es descobrí que, en realitat, Nectanebus no s'havia exiliat a la Núbia, sinó a Macedònia, i l'havia concebut d'Olímpia, a tal d'aforir la reencarnació hel·lènica del déu Ammon. Els oracles de la crònica anunciaven el retorn de Nectanebus des del sud per a alliberar Egipte dels perses. Vegeu RUIZ MONTERO, Consuelo, *The Rise of Greek Novel*, dins SCHMELING, Gareth (coord.), *The Novel in the Ancient World*, E. J. Brill, Leiden, 1996, ps. 29-86.

⁷³⁹⁷ PSEUDO-CALÍSTENES, *Vida y hazañas de Alejandro...*, p. 11. La llegenda d'aquest engany del mag s'havia fet popular en l'edat mitjana (p. 18). L'autor la introdueix ja en el llibre I,1 (ps. 37-38) per a trencar esquemes: “Que se engañan los muchos que afirman que fue hijo del rey Filipo; pues eso no fue verdad. No era hijo de aquél, sino de Nectanabo, como dicen los más sabios de los egipcios, quien lo engendró después de haber perdido su dignidad regia.- Este Nectanebo era un experto en el arte mágica, y valiéndose de ese poder para someter a todos los pueblos por la magia, vivía en paz.” Fins que decidí usar els “poderes mágicos” (p. 42) quan fou acollit a la cort de Macedònia per la reina Olímpia (I,7, ps. 47-48): “Nectanebo se revistió un vellocino muy suave de carnero junto con los cuernos de este animal sobre las sienes, éstos como si fueran de oro, y un cetro de ébano, una túnica blanca y un manto reluciente de color de serpiente. Y penetró así en el dormitorio, donde estaba echada sobre el lecho Olimpiade. Ella le miraba de reojo. Y le ve avanzar sin temor; pues le parecía haberlo visto ya en un sueño. Las lamparillas ardían y Olimpiade cubrióse el rostro. Nectanebo deja a un lado el cetro y sube a la cama y se une a ella...”

⁷³⁹⁸ WAUQUELIN, Jean, *Histoire du bon roi Alexandre. Adaptation en prose composé sur la geste ou histoire du noble roi Alexandre, roi de Macédonie*, trad. del francès medieval al modern i ed. a cura

tingut accés a descripcions com aquesta, recordaria així la figura estrambòtica del filòsof i astròleg egipci que perpetrà la debatuda *teogènesi* d'Alexandre.⁷³⁹⁹

Cal tenir en compte el context discursiu on apareix la menció: el d'una Fortuna ridícula i caricaturitzada, incapaç d'encertar en els noms i les anècdotes ovidianes que l'autor tergiversa, per a moure a la hilaritat un lector entès en mitologia;⁷⁴⁰⁰ el que fa pensar, doncs, que s'adreça en la seua obra a dos tipus d'oient / lector, o dos nivells diferents de recepció i intel·lecció. En conseqüència, troba divertit l'anònim introduir dissimuladament, com si vinguera avalat per una severa veu d'autoritat, l'absurda i llegendària *teogènesi* d'Alexandre. El mateix Wauquelin transcriu fidelment el relat de Nectanebus, però es preocupa d'explicitar en el pròleg, per a prevenció de lectors incauts, la falsedat de l'anècdota. Malgrat tot, en l'edat mitjana, la influència popular d'aquesta i altres meravelles alexandrines fou difícil de combatre.

Els humanistes italians del segle XV ajudaren a una revisió crítica de la biografia de l'heroi antic de la mà de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc i de la *Vida d'Alexandre* de Quint Curci Ruf, considerades obres fidedignes i d'autoritat, i d'historiadors com Justí o Orosi. El desconegut autor de *Curial e Güelfa*, per tal com es burla ací dels crèduls amb l'absurda llegenda del moltó, devia ser algú informat sobre les biografies redescobertes. Ell mateix manifesta el seu interès per Alexandre i altres herois grecoromans (CeG III.0). Quant a la forma ortogràfica *Neptanabo*, estava ja consolidada quan s'escriu el *Curial*. La trobem ja en la castellana *Historia novelada de Alejandro Magno* (segle XIII), que acompanya un manuscrit en llatí de la *Historia proeliis*.⁷⁴⁰¹ En l'anònima *Historia Alexandri Magni compendiosa*, o *Alexandre* de Leignitz (segle XV), es parla de "*Neptanabus magus, qui era peritus in astronomia et artibus magicis*", com

---

d'Olivier COLLET, dins RÉGNIER-BOHLER, Danielle (dir.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Laffont, París, 1995, ps. 483-627 (p. 491).

⁷³⁹⁹ La qüestió de la legitimitat o il·legitimitat d'Alexandre generà molta controvèrsia en l'edat mitjana. Vegeu HARF-LANCNER, Laurence, *Le Florimont d'Aimon de Varennes: un prologue du Roman d'Alexandre*, dins *Cahiers de civilisation médiévale*, any 37 (núm. 147), Poitiers, juliol-setembre 1994, ps. 241-253 (ps. 245-246). A mitjan segle XV, tanmateix, ningú donava ja crèdit a la versió del *pseudo-Calistenes*. Vegeu també GAULLIER-BOUGASSAS, Catherine, Jean Wauquelin et Vasque de Lucène, dins *Cahiers de recherches médiévales*, 5, 1998, ps. 125-138; ed. digital <<http://crm.revues.org/1442>> consultada en juliol del 2013.

⁷⁴⁰⁰ O per a moure a l'estupefacció més d'un crític literari actual, que no acaba de participar de la complicitat i la sorna literària desitjada per l'escriptor –ironia, paròdia, sàtira– per a alguns dels seus passatges erudits; no tots, però. Sobre els despropòsits d'aquest capítol en concret, vegeu GÓMEZ FONT, Xavier, *Les Metamorfosis (d'Ovidi?) en Curial e Güelfa*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 5, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 71-83.

⁷⁴⁰¹ ALFONSO X EL SABIO, *La historia novelada de Alejandro Magno; edición acompañada del original latino de la Historia de Preliis (recension J2)*, ed. a cura de Tomás GONZÁLEZ i Pilar SAQUERO, Universidad Complutense de Madrid, 1982, p. 61.

l'inventor del far d'Alexandria.⁷⁴⁰² El seu nom encara circulava en obres similars pel centre d'Europa, però no era ja admissible en els cenacles erudits d'Itàlia.

Potser tinguera alguna cosa a veure, l'escriptor que menciona irònicament *Neptanabo* amb el gran camarlenc del Magnànim, Enyego d'Àvalos, un lector curiós, que col·leccionava tot el que tinguera a veure amb Alexandre: *Història d'Alexandre el Gran* de Quint Curci Ruf en format de còdex sumptuari (Torí, Biblioteca ex-Reale, ms. Varia 131, any 1438);⁷⁴⁰³ *Comparació de les vides d'Alexandre i Cèsar*, de Plutarc, en versió llatina de Pier Candido Decembrio (ibídem, any 1438); *Epitomae in Trogi Pompeii Historiae* de Justí, i *Historiae* d'Orosi.⁷⁴⁰⁴ El mateix rei Alfons, estant molt malalt en març del 1444, feia que el Panormita li llegira a la vora del llit la *Vida d'Alexandre* de Curci Ruf.⁷⁴⁰⁵ Deduïm que qualsevol cortesà de Nàpols informat de l'existència d'aquesta "vertadera" vida de l'heroi de l'Antiguitat, podria riure's en companyia de l'autor del *Curial* quan oïra Fortuna evocant *Neptanabo*.

Le chevalier errant, i un Saluzzo governador del Montferrat

Si hi ha algun llibre de temàtica cavalleresca que hauria pogut servir d'inspiració en aspectes estructurants i d'altra mena a l'autor del *Curial*, aquest és *Le chevalier errant* (1394-1396, 1403-1405) de Tommaso III d'Aleramo o del Vasto (1356-1416),⁷⁴⁰⁶ marquès de Saluzzo (1396-1416). Es tracta d'un noble piemontés, senyor d'un marquesat fronterer amb la Provença, que pretenia mantenir-se autònom enfront de l'expansió dels senyors del Piemont de la casa de Savoia i dels mateixos ducs de Savoia, cercant la protecció del rei de França. Efectuà viatges a París des del 1374 i romangué en aquella cort pels anys 1378-1389. La immersió lingüística d'anys, el seu caràcter interessadament francòfil i el prestigi de l'idioma francès en la literatura cavalleresca, expliquen que un piemontés com ell elegira aquesta llengua per a

---

⁷⁴⁰² HILKA, Alfons, Studien zur Alexandre sage, I. Die Liegnitzer *Historia Alexandri Magni*, dins *Romanische Forschung*, 29, Frankfurt, 1911, ps. 1-71 (p. 16).

⁷⁴⁰³ BERLUNZA, Julio, Preliminary Notes on the Three Italian Versions of Quintus Curtius Rufus' "Historiae Alexandri Magni", dins *Italica*, 18/3, setembre 1942, ps. 133-137.

⁷⁴⁰⁴ Més detalls, en el capítol I.3.5.

⁷⁴⁰⁵ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 109.

⁷⁴⁰⁶ El primer a parlar d'aquesta obra en relació amb el *Curial* fou ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 50-51. Tanmateix, descarta llegir-la i analitzar-la perquè "trobar possibles fonts comunes" entre ambdues obres "suposaria buscar una agulla en un paller", ateses les característiques tòpiques que solen repetir-se en tots els llibres que tracten de cavalleries.

expressar-se literàriament.⁷⁴⁰⁷ A la mort del pare, vers la fi del 1394, heretà el feu, sent presoner ja des de feia mesos a Torí, per haver-lo derrotat pels savoians.⁷⁴⁰⁸

Tommaso aprofità els dos anys de captivitat que patí al Castello Madama de Torí (1394-1396) per a escriure l'extens prosímetre *Le chevalier errant*, definit per Marco Nievergelt com “a synthesis of moral didacticism and chivalric celebration”,⁷⁴⁰⁹ catalogació que podríem fer extensible –amb pocs matisos– a *Curial e Güelfa*. La forma que adopta la narració de Tommaso di Saluzzo és la d'un viatge al·legòric d'un cavaller que té molt a veure amb el mateix escriptor. Així ho reflecteixen els ecos autobiogràfics del relat, alguns paisatges llombards i la introducció de molts personatges històrics del moment d'escriptura. Es parla, fins i tot, d'una autobiografia cavalleresca⁷⁴¹⁰ inspirada en el viatge al·legòric de la *Comèdia* de Dante. Alliberat pel duc de Savoia, el marquès tornà a París i aprofità l'estada per a realitzar un *remaniement* de l'obra (1403-1405), la qual donà lloc a un segon manuscrit.⁷⁴¹¹ Després de l'assassinat del duc d'Orleans (1407), se'n tornà a les seues terres i reté homenatge a Amadeu de Savoia, príncep d'Acaia i senyor del Piemont (1412).⁷⁴¹² Morí allí el 1416, poc després d'haver-se incorporat el marquesat de Saluzzo (1413) com un feu més al ducat de Savoia.

El fill i successor de Tommaso fou Ludovico I di Saluzzo (1406-1475), marquès des del 1416, que estigué tutelat els primers anys per un germà bastard, Valerano. Ludovico mantingué un alt rang al si de la cort ducal d'Amadeu VIII i esdevingué mariscal de l'exèrcit savoia. L'any 1432, Amadeu obligà el marquès de Montferrat, Gian Giacomo Paleologo, a retre-li vassallatge i el 1435, per mediació de Filippo Maria Visconti, duc de Milà. El montferratés acceptà casar la seua filla Isabella (1427-1470) amb Ludovico, i que aquest s'establira al palau de Casale Monferrato (el “Casalo” de

---

⁷⁴⁰⁷ REYNOLDS, Kevin Baker, *Influssi della lingua e della letteratura francesi medievali nell'Italia settentrionale, e il fondo antico della Biblioteca Nazionale Marziana di Venezia*, Tesi doctoral, Department of Italian Studies, Universitat de Toronto, Toronto, 2010; ed. electrònica <https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/32947/3/Reynolds_Kevin_B_20106_PhD_thesis.pdf>, p. 35.

⁷⁴⁰⁸ BADEL, Pierre-Yves, *Le Roman de la Rose au 14e siècle. Étude de la réception de l'oeuvre*, Librairie Droz (“Publications romanes et françaises”, 153), Ginebra, 1980, p. 315.

⁷⁴⁰⁹ NIEVERGELT, Marco, Chivalric Transformations in Fifteenth Century France, dins *Allegorical Quests, from Deguileville to Spenser*, D. S. Brewer, Cambridge, 2012, ps. 45-73 (p. 53).

⁷⁴¹⁰ PICAT, Marco, Tommaso III, marchese errante: l'autobiografia cavalleresca di un Saluzzo, dins SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d'Enrica MARTINENGO), Araba Fenice, Boves, 2008, ps. 5-26 (p. 8).

⁷⁴¹¹ SEGRE, Cesare, Appunti su *Le chevalier errant* di Tommaso III di Saluzzo, dins CERQUIGLINI-TOULET, Jacqueline – COLLET, Olivier (eds.), *Mélanges de Philologie et de Littérature Médiévales offerts à Miguel Burger*, Droz, Ginebra, 1994, ps. 355-360 (p. 355).

⁷⁴¹² CASALIS, Goffredo, *Dizionario geografico-storico-commerciale degli stati di S. M. il re di Sardegna*, G. Maspero, Torí, 1839-1843, vol. 10, ps. 327-328.

Curial e Güelfa), amb ofici de governador en nom del duc de Savoia.⁷⁴¹³ Es produí aleshores una cohabitació de poders, ja que el marquès de Montferrat humiliat pels savoians continuà tenint la seua cort al castell de Pontestura (el “Pont d’Estura” del *Curial*). La novel·la anònima catalana es fa ressò d’aquesta doble capitalitat o duplicitat de la seu de poder al Montferrat, un territori que coneixia bé.

Ludovico di Saluzzo conservava, com una mena de tresor familiar, els dos manuscrits de l’obra del pare. El còdex més luxós i definitiu, el de París del 1405, passà de Saluces/Saluzzo a la cort de Savoia i, després, al palau marquesal de Casale Monferrato (1435). Tornà finalment a la capital de França el 1442 i s’integrà en els fons de la Biblioteca Reial. Actualment es localitza a la BNF (ms. f. fr. 12559). L’altre exemplar, l’original del 1396, romangué per a ús privat a Casale Monferrato des del 1435. Vers la fi del segle XV, el llibre passà a la biblioteca ducal de Chambery (consta en l’inventari del 1498) i, d’ací, al palau dels ducs de Savoia a Torí (s’hi documenta el 1695), per a integrar-se finalment en els fons de la Biblioteca Nazionale Universitaria de Torí (ms. L V 6, danyat lleugerament per l’incendi del 1904).⁷⁴¹⁴

No se’n feren moltes còpies manuscrites amb posterioritat, tret d’una del segle XVIII, que es documenta com a perduda.⁷⁴¹⁵ Tampoc no s’ha publicat l’obra fins a fa pocs anys, en dues edicions de distint format (1984, 2008).⁷⁴¹⁶ En un moment indeterminat del segle XV, les sales del Castello della Manta de Saluzzo (el Piemont, palau pairal de la casa marquesal) foren decorades amb escenes pictòriques al fresc, de temàtica cavalleresca, inspirades en l’obra literària.⁷⁴¹⁷ Al voltant dels anys 1492-1500, Giuffredo II della Chiesa, cronista del Montferrat i secretari de Ludovico di Saluzzo féu elogi del llibre del seu senyor, que aquest conservava com un objecte de culte. Dóna notícia que “Tommaso fece un libro il quale anchor oggidì è in casa, che si chiama *Il*

---

⁷⁴¹³ Vegeu DE-CONTI, Vincenzo, *Notizie storiche della città di Casale e del Monferrato*, vol. 4, Tipogr. Casuccio e Comp., Casale, 1839, ps. 159-164; COGNASSO, Francesco, L’alleanza sabardo-viscontea contro il Monferrato nel 1431, dins *Archivio storico lombardo*, 42, Milà, 1915, ps. 273-334 i 554-644; ÍDEM, L’alleanza sabardo-viscontea contro Venezia nel 1434, dins *Archivio storico lombardo*, 45, Milà, 1918 (ps. 157-236), i 46, 1919 (ps. 357-426); SETTIA, Aldo A., Giangiacomo Paleologo, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 54, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 407-410 <http://www.treccani.it/enciclopedia/giangiacomo-paleologo-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

⁷⁴¹⁴ PICAT, M., Tommaso III, marchese errante..., ps. 22-24.

⁷⁴¹⁵ NIEVERGELT, M., Chivalric Transformations in Fifteenth Century..., ps. 52-53.

⁷⁴¹⁶ D’ALERAN, Thomas III, marquis de Saluces, *Le chevalier errant*, ed. a cura de Daniel CHAUBET, Centre d’études franco-italiennes / Centro di studi franco-italiani – Universitat de Torí i Savoia (“Cahiers de Civilisation Alpine / Quaderni di Civiltà Alpina”, 15), Ginebra, 2001; SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francés cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d’Enrica MARTINENGO), Araba Fenice, Boves, 2008.

⁷⁴¹⁷ D’ALERAN, T., *Le chevalier errant...*, p. 14.

cavalier errante” i afirma que “questo cavaliere rapresenta la vita humana”.⁷⁴¹⁸ A mitjan segle XVI, fra Jean de Carthémi, prior carmelità de Valenciennes, coneixedor del prosímetre, el reescrigué en forma de relat en prosa més breu, i el moralitzà exemplarment des d’una òptica religiosa. El *remaniement* es publicà l’any 1577 a Ambers amb el títol *Voyage du chevalier errant*. No obstant això, la fortuna crítica de l’obra original fou escassa. El 1796, Vincenzo Malacarne el donà a conèixer a la Societat Patriòtica de Torí.⁷⁴¹⁹ Poc després, el 1798, Legrand d’Aussy estudià molt per damunt el manuscrit de París, que valorà negativament com un “mauvais voyage allegorique et imaginaire” jalonat per un “abus de citations” prescindibles. En conjunt, es podia definir l’obra com un “étalage désordonné d’une erudition confuse et mal digérée.”⁷⁴²⁰ Altres crítics romàntics efectuaren judicis similars.

Le chevalier errant, narra el viatge entre real i al·legòric d’un cavaller, anònim i idealitzat, però identificable –per referències implícites– amb el mateix escriptor, que parteix en forma de cavaller *errant*. L’autor juga amb l’ambivalència del verb *errer*, ja que el protagonista erra el seu camí (davant d’una cruïlla vital de camins o “Y” pitagòrica, tria per la via sinistra, la de la damnació, tot i ser advertit prèviament), encara que es regenera a la fi de l’obra.⁷⁴²¹ En el seu recorregut, estructurat en tres llibres (d’Amor, de Fortuna i de Coneixement), el cavaller travessa pels palaus del déu d’Amor, la Dama Fortuna i la Dama Coneixença. El principi es troba amb Coneixença i és adobat cavaller –sense saber-ho; se li revelarà després– per Jesucrist. S’enamora d’una bella dama i se’n van ambdós a la cort d’Amor, acompanyats per altres parelles de cèlebres amants: Paris i Helena, Tristany i Iseu, Lançalot i Ginebra, etc. Els Gelosos de la cort comencen una guerra furiosa contra els Amorosos; la dama desapareix en el bosc i el cavaller perd la seua felicitat, condemnat a continuar viatjant.

L’acompanyen en el viatge erràtic una donzella, *demoiselle Esperance* (precedent de la *Festa del Curial*, de nom igualment al·legòric), que li proporciona consol, i un

---

⁷⁴¹⁸ MULETTI, Delfino i Carlo, *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e dai marchesi di Saluzzo*, Tipogr. de Domenico Lobetti-Bodoni, Saluzzo, 1830, p. 373, n. 1; JORGA, Nicolae, *Thomas III, marquis de Saluces. Étude historique et littéraire. Thèse présentée à l’Université de Leipzig*, Tipogr. Bouillant, Saint-Denis, 1893; BORDONE, Renato, Gioffredo della Chiesa, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 36, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1988, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gioffredo-della-chiesa_Dizionario-Biografico/>

⁷⁴¹⁹ PICAT, M., Tommaso III, marchese errante..., ps. 22-24

⁷⁴²⁰ *NOTICES des extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et d’autres bibliothèques*, Imprimerie de la République, París, 1798, vol. 5, p. 564.

⁷⁴²¹ L’afer clàssic de la “Y” pitagòrica és relacionat amb la novel·la catalana, entre d’altres, per TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (p. 167, n. 59).

vaiet anomenat *Travail*, que l'ajuda a ser constant (en el *Curial*, s'insistirà en l'estudi dels llibres). En el transcurs del seu recorregut, el protagonista demana consell a la cort de la deessa Fortuna, on només troba que les misèries d'aquells que han sigut abatuts pel destí i contempla la caiguda de molts poderosos. Ha d'afrontar diverses aventures en el recorregut i, sobretot, ha de lluitar contra *Breuz Sans Pitié*, personatge nefast del *Tristan en prose*, que no irromp en forma d'evocació literària, com en el *Curial*, sinó com a representació dels perills de la vida i dels enemics que hom es troba pel camí. Un dels personatges que figuren en aquests passatges és el *sergent Bonté*, que explica – considerant la probabilitat que l'autor del *Curial* haguera llegit *Le chevalier*– el fet que l'herald del comte de Foix s'anomene precisament *Bonté* (*CeG* II.32). No són els únics personatges repetits: també hi trobem, en la novel·la francollombarda, el duc d'Orleans, la filla del duc de Baviera, Jean Le Meingre “Boucicaut”, la filla del senyor de Milà i el marquès de Montferrat guanyant un premi en un torneig celebrat a Milà.

Le chevalier errant i *Curial e Güelfa* no sols comparteixen una estructura, un esperit de reedició del mite cavalleresc i alguns personatges concrets, sinó també un interès pel paisatge llombard. El cavaller de Saluzzo travessa per un Montferrat i una Llombardia devastats per les guerres entre güelfs i gibel·lins. Al llarg del relat, desfilen per l'obra, un tant improvisadament, personatges històrics⁷⁴²² i mitològics producte de la memòria d'un autor que ha llegit molt.⁷⁴²³ Finalment, arriba a la llar de la Dama Coneixença, on el cavaller deixa d'errar i participa d'un ritual purificador: peregrina simbòlicament a Jerusalem i s'adorna, ja en l'edat madura, de tota mena de virtuts de signe teològic o cristià. L'autor descriu el seu marquesat de Saluzzo com un indret situat en els confins del Piemont, “en Lombardie”, als peus d'una gran muntanya des del cim de la qual es “devise France et Ytalie” (renglons 5611-5616).⁷⁴²⁴

En el terreny de la narrativa cavalleresca, segons Marco Picat, “Tommaso fu il primo ad ideare la narrazione di un viaggio virtuale tra realtà e finzione, di tradizione dantesca”,⁷⁴²⁵ cosa que el situa –com l'autor del *Curial*– en una híbrida intersecció d'influències i tradicions literàries procedents de França i d'Itàlia. En qualsevol cas, hi

---

⁷⁴²² Vegeu KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Connecticut), 1984; versió castellana, *La caballeria*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 34-35 i 274.

⁷⁴²³ Segons CORNAGLIOTTI, Anna, *Le tre matiere* nello *Chevalier errant* di Tommaso III di Saluzzo, dins *Studi piemontesi*, 18, Torí, 1989, ps. 3-24, coneix obres de la matèria de Bretanya, el cicle carolingi i la matèria de Roma, i es pot qualificar –per al seu rang social i per a l'època– com un gran lector.

⁷⁴²⁴ Citat per PICAT, M., *Tommaso III, marchese errante...*, p. 5.

⁷⁴²⁵ *Ibidem*.

predominen els elements cavallerescos, com pertocava a un cortesà de París.⁷⁴²⁶ Cesare Segre descriu l'obra com un “romanzo allegorico-didattico in cui intervengono recuperati temi e figure della letteratura arturiana, e al contempo inserite notizie di storia antica e personaggi contemporanei.” El cavaller és guiat en el seu viatge erràtic i de regeneració espiritual (religiosa i devota; no moral i laica com la del *Curial*) per tres “docenti”, que són personatges al·legoritzats: *Rayson le Philosophe* o Raó el Filòsof (una mena de Melchior de Pando relacionable amb el del *Curial*); *Dame Fortune*, una dona majestàtica, poderosa i boeciana (i no la caricatura humanística del *Curial*), i, sobretot, *Dame Cognoissance*, que aconseguix (com Bacus i les “reines” del *Curial*) redreçar el personatge erràtic o “cavaller errant” per la dreta via.⁷⁴²⁷

Florence Bouchet troba que el concepte sobre el qual treballa l'escriptor és el de l'*homo viator* que fa *quête de soi*: un viatge de peregrinació al·legòrica per la vida mundana de caràcter introspectiu, adreçat al descobriment del “jo” interior. No debades evoca la frase de Dante “mi ritrovai, errando” només començar l'obra. El concepte de *chevalier errant* fou consagrat pels relats de Chrétien de Troyes (segle XII) i el *Tristan en prose* (ca. 1230), però, com observa Martí de Riquer, el marquès de Saluzzo fou el primer a fer-lo constar en el títol de la seua obra. Afig Riquer: “La locución ‘cavaller errant’, no obstante, parece que no fue muy utilizada por los escritores catalanes, y en el *Tirant lo Blanch* no se encuentra nunca. Su equivalente castellano, ‘cavallero andante’, tampoco gozó de mucha aceptación” amb anterioritat al *Quixot* de Cervantes.⁷⁴²⁸ Heus ací una diferència més entre el *Tirant*, una obra concebuda i escrita a la Península Ibèrica, i el *Curial*, un llibre producte dels estímuls culturals i literaris francòfils de les corts nord-italianes del segle XV. En el *Curial*, no sols és un concepte explícit i reiterat amb tota naturalitat, el de *cavaller errant*, sinó que condiciona l'estructuració i la funció del llibre II, com a llibre d'aventures d'armes i amors, determinat en bona mesura pels

---

⁷⁴²⁶ POIRION, Daniel, *Le poète et le prince: l'évolution du lyrisme courtois, de Guillaume de Machaut à Charles d'Orléans*, Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de l'Université de Grenoble – Presses Universitaires de France, París, 1965, ps. 28-37.

⁷⁴²⁷ SEGRE, C., Appunti su *Le chevalier errant...*, p. 355-356. Coneixença explica al cavaller la *senefiance* o significació de les seues aventures, en un sentit penitencial i espiritual, i li revela que ha sigut adobat cavaller pel mateix Crist. Els conceptes de pecat i d'infern, i les virtuts cristianes, al contrari del que ocorre en el *Curial*, resulten centrals en aquesta obra medieval. Vegeu D'ALERAN, Thomas III, marquis de Saluces, *Le chevalier errant*, ed. a cura de Daniel CHAUBET, Centre d'études franco-italiennes / Centro di studi franco-italiani – Universitat de Torí i Savoia (“Cahiers de Civilisation Alpine / Quaderni di Civiltà Alpina”, 15), Ginebra, 2001, ps. 17-18.

⁷⁴²⁸ RIQUER, Martí de, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992, ps. 191-194.

avatars de la Fortuna (i per la seua companya clàssica, la parca Làquesis, que condueix el fil de les vides humanes).

L'herald que comunica a Curial la convocatòria del torneig de Melun, l'adverteix que els convocats han d'acudir-hi "a forma de cavallers caminants, àlias *errants*" i que "iran per totes les encontrades e combatran tots los cavallers que al torneig iran, si seran per los camins atrobats. E aquell cavaller qui no irà a forma de cavaller errant, no serà admès en lo torneig, ne li serà feta honor ne serà tengut per cavaller" (*CeG* I.26). La convocatòria és l'excusa perfecta per a convertir el llibre II en un llibre específicament de cavalleria errant i d'aventures. Ho explica el mateix autor en el proemi segon:

"En aquest llibre se fa menció de cavallers errants, jatsia és mal dit 'errants', car deu hom dir 'caminants'. *Erre* és vocable francès, e vol dir 'camí', e *errar* vol dir 'caminar'. Emperò yo vull seguir la manera d'aquells cathalans qui trasladaren los libres de Tristany e Lançalot, e tornaren-los de lengua francesa en lengua cathalana, e tots temps digueren 'cavallers errants', car aquest vocable 'errants', que vol dir 'caminants', null temps lo volgueren mudar, ans lo lexaren axí, no sé la rahó per què. E axí, diré yo 'errar' per 'caminar', seguint la costuma dels antichs, jatsia que parlaré impropri e seré algun poch digne de reprensió."

En el *Tristany*, el cavaller Dinadan proclama així el seu esperit d'aventura i de *queste*, de recerca de la pròpia identitat, al·legoritzada místicament en el cicle artúric en forma de sant Graal: "Je suis un chevalier errant, qui chascun jor voiz aventure querant et le sens du mond; mès point n'en puis trouver."⁷⁴²⁹ Seguint la petja d'aquest clàssic, el marquès de Saluzzo fa que el seu protagonista s'identifique amb aquest esperit: "Et pourries estre chevalier, / Et si yroies aventures querans / Comme font chevaliers errans."⁷⁴³⁰ Tant en aquestes obres dels segles XIII-XIV, com en el *Curial*, del segle XV, es manté vigent la figura idealitzada del cavaller errant que va a l'*aventura*, entesa aquesta com el "intento de reconquistar un sentido vital válido para el individuo y la comunidad." El camí és cíclic i no porta enlloc, com no siga a la regeneració del protagonista i a la reintegració d'aquest al marc social d'on ha partit. En totes aquestes

---

⁷⁴²⁹ KÖHLER, Erich, *L'aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, Gallimard, París, 1974; trad. per Blanca GARÍ, *La aventura caballeresca. Ideal y realidad en la narrativa cortés*, Sirmio, Barcelona, 1991, p. 76.

⁷⁴³⁰ SALUZZO, T., *Il Libro del Cavaliere Errante...*, vv. 70-72.

obres de tradició cavalleresca, el retorn a la cort del cavaller que ha fet *quête de soi* celebra la renovació de l'harmonia i la joia d'una societat idealitzada.⁷⁴³¹

Influeix molt en aquest concepte del viatge al·legòric la tradició de llibres que tractaven aleshores del *pilgrim's progress*, de la peregrinació de l'*homo viator* per aquesta vida, entesa com un camí per la vall de llàgrimes que porta, si l'interessat coopera, a la salvació de l'ànima. Ens referim a obres del tipus *Pèlerinage de la Vie Humaine* (1330-1335), poema del monjo cistercenc Guillaume de Digulleville, o el *Songe du Viel Pèlerin* (1389), de Philippe de Mézières.⁷⁴³² En aquestes consolacions, com en *Le chevalier errant*, la *psicomàquia*, la batalla interna de l'entement per redimir i salvar l'ànima, és un *leit motiv* constant. I en *Curial e Güelfa*, malgrat el distanciament –paròdic i satíric en molts casos– que l'autor adopta respecte dels predicadors i moralistes medievals, hi continua ressonant inevitablement.

Si existira –per a complaure els amants d'una història *lineal* i *taxonòmica* de la literatura– un subgènere anomenat “cavalleria errant moralitzada”, hi trobarien encaix, no sols *Curial e Güelfa* i *Le chevalier*, sinó també *Le chemin de vaillance* (1424) de Jean de Courcy, on es relata el viatge al·legòric d'un cavaller normand, on l'objectiu que se li planteja és el mateix de “to quest itself” amb ajuda de la gràcia divina. Un esperit viatger i al·legòric similar és present en *Le livre du cuer d'amour espris* (ca. 1457-1477), de Renat d'Anjou, on el protagonista és el cavaller Cuer, però els personatges principals són sentiments al·legoritzats com Esperança, Gelosia, Tristesa o Vergonya. Les franceses són obres molts medievals i deutores del *Roman de la Rose* de Guillaume de Lorris (ca. 1200-1230),⁷⁴³³ on l'Enveja apareix dibuixada com un ésser menyspreable, dintre d'una tradició iconològica que segueix l'autor del *Curial*.⁷⁴³⁴

Cal marcar, doncs, les distàncies entre cadascun d'aquests llibres, més o menys influïts per la tradició literària francòfona. Per exemple, la Fortuna de Saluzzo és canònicament boeciana –medieval, totpoderosa– i la del *Curial* ja ha passat pel filtre

---

⁷⁴³¹ KÖHLER, E., *L'aventure chevaleresque...*, p. 76; BOUCHET, Florence, Voyage et quête de soi: le *Livre du chevalier errant* de Thomas de Saluces, dins LABBÉ, Alain – LACROIX, Daniel W. – QUÉRUÉL, Danielle (eds.), *Guerres, voyages et quêtes au Moyen Âge. Mélanges offerts à Jean-Claude Faucon*, Champion (“Colloques, congrès et conférences sur le Moyen Âge”, 2), Paris, 2000, ps. 31-42.

⁷⁴³² WENZEL, Siegfried, The Pilgrimage of Life as a Late Medieval Genre, dins *Mediaeval Studies*, 35, Montecassino, 1973, ps. 370-388.

⁷⁴³³ Vegeu NIEVERGELT, Marco, Chivalric Transformations in Fifteenth Century France, dins *Allegorical Quests, from Deguileville to Spenser*, D. S. Brewer, Cambridge, 2012, ps. 45-73 (p. 51).

⁷⁴³⁴ ANÓNIM, *Curial e Güelfa. Anónimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, ps. 468-469 (n. 243); COSTA, Ricardo da – SANTOS, Armando Alexandro dos, *A Inveja em Curial e Güelfa e sua representação na Arte do outono da Idade Média*, dins *Mirabilia*, 20, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 159-179, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

desmitificador de Boccaccio i dels trescentistes italians. Raó el Filòsof, el prohóm orientador de *Le chevalier*, és un fantasma més o menys incorpori i escolàstic, en comparació amb el personatge millor construït de Melchior de Pando, preceptor humà i humanista, que coneix d'ètica i ha llegit Ciceró, Sèneca, Agustí i Petrarca. L'autobiografiat cavaller es retrata com un fill pròdig, pecador, i disserta sobre els set pecats capitals i les set virtuts, a manera de *memento mori*, quan ja té els cabells canosos. El cavaller del *Curial* aspira a ser honorat per la seua virtut i a gaudir dels plaers de la vida. El *Chevalier* renuncia a l'amor i escapa a la Fortuna per tal de veure realitzada la seua conversió espiritual. Curial el llobard es mou animat per la força de l'amor, és l'artífex de la seua pròpia fortuna i el que veu realitzat –quan esdevé príncep d'Orenge i senyor de Milà– és la glòria mundana i l'amor matrimonial. En termes didàctics i morals, tot i la coincidència argumental del viatge redemptor, *Le chevalier* està molt més prop del *Roman de la Rose* que de *Curial e Güelfa*.⁷⁴³⁵

La consigna del “yo ·t prech que torns en tu mateix”, amb què Melchior agita el pensament de Curial vers la fi del llibre II, quan ja s'ha consumat la seua “cayguda”, potser es trobe molt present en *Le chevalier errant*, però en Saluzzo adquireix un sentit més medieval i espiritual: “Le Chevalier, qui a connu l'insouciance et le désespoir propres à la vie mondaine, doit changer de vie pour retrouver la sérénité. Cependant, si Connaissance l'incite à se méfier des fausses valeurs mondaines, elle ne le pousse pas pour autant à renoncer au monde: elle lui donne de nombreux conseils pour devenir un chevalier accompli.”⁷⁴³⁶ Saluzzo dissenya un itinerari de contrició, confessió i satisfacció del cavaller madur, amb una visió de progrés espiritual influïda per la literatura penitencial i per les ficcions consolatòries on debaten personatges al·legòrics (Virtut, Filosofia, Fortuna, etc.), tan típiques de la França del segle XIV. L'opció franciscana i excèntrica de fer-se ermità el cavaller per a redimir-se, d'abandonar la cavalleria i practicar el *contemptus mundi*, no es contempla en cap dels casos, com adverteix Florence Bouchet. Per al marquès de Saluzzo, hauria sigut una traïció a l'estament militar. Recordem que és adobat cavaller per Crist per tal que aspire a ser un *miles Christi*. Per a l'anònim del *Curial*, l'opció eremítica no sols representa una traïció a la identitat personal i estamental, sinó que a més és una opció de vida –la vida contemplativa– rebutjable en tant que contrària a la digna condició humana.

---

⁷⁴³⁵ Sobre aquestes coses i sobre la possible influència del *Roman de la Rose* en *Le chevalier errant*, vegeu BADEL, Pierre-Yves, *Le Roman de la Rose au 14e siècle. Étude de la réception de l'oeuvre*, Librairie Droz (“Publications romanes et françaises”, 153), Ginebra, 1980, ps. 327-328.

⁷⁴³⁶ BOUCHET, F., *Voyage et quête de soi...*, ps. 32-33.

En efecte, l'autor del *Curial* se'ns revela com un home més influït per l'humanisme del primer *Quattrocento*. Ell interromp el “viatge” per a presentar-nos la figura d'un jove virtuós i triomfador de 28 anys, en la plenitud. La vida del més enllà, no li interessa gaire.⁷⁴³⁷ Distàncies culturals a banda, les coincidències són de tipus genèric i ens obliguen a aprofundir en l'estudi comparat d'ambdós llibres de cavalleria. Són dues novel·les que aborden sengles viatges individuals de cavallers de ventura, i sengles redempcions personals. Sembla que l'anònim del *Curial* haja llegit l'obra de Saluzzo, ja que estructura l'obra en tres *llibres* i planteja la ruta d'un cavaller errant. I si no és així, ha coincidit per casualitat amb Saluzzo, entre altres coses, en l'ambigua utilització de la veu francesa medieval *errer* (< *erre/airre*, ‘viatge, camí, ruta’), que també és *errer* en el sentit d'‘errar el camí’, ‘equivocar-se’.⁷⁴³⁸

En el moment crucial en què el *Raison le Philosophe* del *Curial* fa comprendre al cavaller que ha errat sent infidel a l'honesta Güelfa i caigut en la luxúria, en deixar-se seduir per Làquesis, el commina a esmenar-se fent introspecció: “Obrits los ulls de l'enteniment, e, si havets *errat*, esmenats-vos, e no *errets* altra vegada, car aquesta *error* seria pijor que la primera” (*CeG* II.136). S'està remarcant a propòsit i emfàticament la doble condició de Curial com a cavaller *errant* que viu l'aventura de la vida, però també com a adolescent enamorat moralment *errant*.⁷⁴³⁹ que necessita esmenar l'errada per a poder redreçar el seu camí i per a, després d'escarmentar i servir penitència, assolir la maduresa. Perquè, com explica el *Libro dell'Amore* de Marsilio Ficino, un dels emblemes de la Florència neoplatònica dels Medici, la vida amorosa és un “faticoso viaggio d'amore che impariamo el termine suo, e modo di camminare, e e pericolosi passi del cammino. E però quanto più andiamo tanto più, omè miseri, ad nostro gran danno erriamo...” Ara bé, l'horitzó cap al qual s'encamina el lector de Ficino ja no és el medieval de Jesucrist redemptor (*Le chevalier*, 1396); ni el “paradis en la fin” que prometien als joves els espills de prínceps borgonyons del segle XV, si esdevenien bons

⁷⁴³⁷ *Ibidem*, p. 41.

⁷⁴³⁸ Ambigüetat que se'ns explica a peu de pàgina en ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 130, n. 35. Per al cas i antecedent – possiblement inspirador – de la novel·la piemontesa, vegeu BOUCHET, F., *Voyage et quête de soi...*, ps. 31-42; BORDONE, Renato, *Une très noble joute*, dins SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d'Enrica MARTINENGO), Araba Fenice, Boves, 2008, ps. 27-35 (p. 31).

⁷⁴³⁹ Error pot entendre's com ‘pecat’, en sentit teològic (*Le chevalier errant*), però també com una desviació respecte dels preceptes morals de la filosofia clàssica (el *Curial*). El jurista valencià ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, que escriu a Nàpols cap al 1470, parla de la necessitat de corregir els “arranti peccaturi della terra” (p. 104).

cavallers (*Enseignements paternels*, 1446);⁷⁴⁴⁰ ni la glòria mundana i la vida virtuosa, és a dir, l'humanista a l'estil de Bruni del *Curial* (dècada del 1440). En ple Renaixement es parla ja d'un idealitzat, neoplatònic i quasi herètic “Sommo Amore della providentia divina, per ridurci alla vita da noi smarrita” (*De amore*, 1474).⁷⁴⁴¹

Llegir aquestes tres obres italianes –perquè el *Curial* és català de llengua però italià d'esperit– convida a efectuar un viatge ideològic des de la cavalleria sotmesa al dictamen de l'homilètica fraesca, a l'aristocràcia antropocèntrica i laica, fascinada místicament pel redescobriment de l'idealisme platònic. A mitjan camí, se situa un Curial que erra en la virtut moral i cau en el vici, però ja no *peca*, ni tem –com si fóra un simple “beguí”– per l'eterna condemna de la seua ànima. Ara, a mitjan segle XV italià, és ell mateix qui s'autoredimeix. I no ho realitza pas acostant-se a la Jerusalem celestial⁷⁴⁴² o fugint del món com li demana el Sanglier. Ho aconsegueix amb l'ajuda de déus olímpics (al·legories renaixentistes, ja no medievals) i a través de l'estudi de les arts liberals, la filosofia dels mestres de vida antics, la poesia, la música i l'amor conjugal. No hi trobem encara, però, ni rastre dels “mysterii” neoplatònics de Ficino. En el *Curial* no es detecta un vel hermètic o tan esotèric com el que cobria les obres filosòfiques i literàries del Renaixement florentí. Si existeix alguna simpatia per Plató, és com a filòsof moral, i no com el teòleg que buscava en ell Ficino.

En el *Curial* hi ha un moment determinat en què ell i Arta, acompanyats pel senyor de Salanova –personatge històric de Savoia, cavaller exemplar, al qual admiraria l'autor–, “encontraren dos camins”. Curial dóna a triar al seu amic: “elegits qual de aquests vos plau”. I Salanova “elegí la man dreita” (*CeG* II.11). Què significa això?

---

⁷⁴⁴⁰ SCHNERB, Bertrand, L'éducation d'un jeune noble à la cour de Philippe le Bon d'après les *Enseignements paternels* de Ghillebert de Lannoy, dins PAVIOT, Jacques (ed.), *Liber Amicorum Raphaël de Smedt, 3. Historia (Miscellanea Neerlandica)*, Peeters, Lovaina, 2001, ps. 113-132. Guillebert de Lannoy efectuà l'any 1446 una peregrinació a Terra Santa, durant la qual aprofità el pas per Itàlia per a realitzar una ambaixada al campament d'Alfons el Magnànim, relacionada amb la concessió a aquest del Toisó d'or. Vegeu LANNOY, Guillebert de, *Voyages et ambassades, chevalier du Toison d'or, seigneur de Santes, Willerval, Tronchiennes, Beaumont et Wahégnies, 1399-1450*, ed. a cura de Constant-Philippe SERRURE, Tipogr. d'Émanuel Hoyois, Mons, 1840, ps. 126-127.

⁷⁴⁴¹ FICINO, Marsilio, *Il Libro dell'Amore*, ed. a cura de Sandra NICCOLI, Olschki, Florència, 1987; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁴⁴² Per a Curial, passar per Jerusalem és un simple tràmit: ell és creient, però, com diria Ausiàs Marc, “la fe no l'escalfa”. En canvi, per a l'home de mentalitat medieval, com Saluzzo, segons CARMONA FERNÁNDEZ, Fernando, *La mentalidad literaria medieval (siglos XII y XIII)*, Universidad de Murcia, Múrcia, 2003, p. 31, “la peregrinación es el viaje por antonomasia que materializa el sentido de la existencia humana. El peregrino recorre un espacio de purificación y de transformación; el viaje a Jerusalén se dirige al centro del mundo y al centro de la historia, y penetra en un espacio y tiempo excepcionales que anticipan a la Jerusalén celestial. No es desplazamiento a los lugares santos, sino el camino espiritual hacia Dios. El *homo viator* va de la *humanidad* de Cristo a su *divinidad*. El camino es una búsqueda espiritual.”

Doncs, és clar: que davant d'una "Y" pitagòrica que en la ment de l'escriptor recordaria la de l'Hèrcules glossat per Villena o la de *Le chevalier* de Saluzzo, l'altre cavaller elegeix el camí dret, correcte, moralment recomanable; mentre que Curial –com és veurà quan romanga a París– s'endinsa a través de la via esquerra, *sinistra*, com un anunci del que serà la seua erràtica caiguda. En el mateix capítol se'ns recorda que, precisament a partir d'aquell punt, Arta passarà a anomenar-se *Festa*. El planeta Mart (cavalleria) temperat per Júpiter (justícia) i Venus (luxúria) regirà el que resta de llibre II, com se'ns ha donat a entendre, potser una mica confusament, per l'abús d'erudició astronòmica, en el proemi d'aquesta llibre de cavalleria errant.

El fet d'estructurar l'obra i el viatge al·legòric i el procés de redempció en tres llibres prové, lògicament, del plantejament de la *Comèdia* per Dante com un itinerari ascendent tripartit: Infern, Purgatori i Paradís.⁷⁴⁴³ Ara bé, cal notar que la coincidència és molt gran entre *Le chevalier errant*, estructurat en tres llibres d'Amor, Fortuna i Coneixement (coneixença de Déu, s'entén: prudència cristiana i virtuts teològals),⁷⁴⁴⁴ i els tres llibres d'Amor, Cavalleria i Virtut (la *virtù* dels humanistes: ciència de les coses del món, filosofia moral, i sapiència d'orador i poeta⁷⁴⁴⁵) de *Curial e Güelfa*.⁷⁴⁴⁶ Qualsevol crític que admeta com a significatiu el disseny del tríptic literari que presenta

⁷⁴⁴³ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. XI-XVI (p. XII) veu en Dante la font d'inspiració per aquesta estructura tripartida, considerant l'admiració que manifesta sentir l'anònim per l'autor de la *Comèdia*.

⁷⁴⁴⁴ BORDONE, R., *Une très noble joute...*, p. 31.

⁷⁴⁴⁵ No sols dels del segle XV, sinó també d'aquells prehumanistes que, com Boccaccio, sublimaven ja la virtut per damunt de la fortuna, l'amor i l'enginy. Vegeu BRANCA, Vittore, *Boccaccio medievale, e nuovi studi sul 'Decameron'*, Sansoni, Florència, 1998, vol. 2, ps. 699-700.

⁷⁴⁴⁶ "Se desenvuelve el argumento bajo un signo característico de cada uno [dels llibres]: amor, armas y ciencia, o sea las actividades del perfecto caballero cortesano", segons RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *El Renacimiento en las letras catalanas*, dins DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, Vergara, Barcelona, 1953, vol. 3, ps. 727-930 (p. 838) i en la reedició catalana: RUBIÓ, J., *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 414. Llibres de *Love, Arms i Learning*, segons WALEY, Pamela, *Historical Names and Titles in Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 246, n. 2). Amor, Armes i Ciència, en DIFRANCIS, Joe, *A study of Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d'abril de 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178 (p. 165). Llibre sentimental, de Mart i de Sapiència, en ESPADALER, Anton-M., *Novelas cavallerescas del siglo XV*, Espasa-Calpe, Madrid, 1989, p. XXXIII. Són "tres facetes" del món de la cavalleria –Amor, Armes i Arts–, segons CASALS, Glòria, *Estudi introductorio*, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Glòria CASALS i Llorenç SOLDEVILA, Edicions 62, Barcelona, 1996, ps. 5-19 (p. 17). Amor, Batalla i Ciència, en ORTIZ-HERNÁN PUPARELI, Elami, *La jerarquización social de la dama en Curial y Güelfa*, dins *Medievalia*, 32-33, Instituto de Investigaciones Filológicas de la Universidad de México, 2001, ps. 43-49 (p. 45). Amor, Armes i Coneixement, en GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l'edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 ("Educació", 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 29).

l'anònim català, conclourà que l'escriptor vol que atenguem en cada llibre a tres aspectes diferents del personatge. Com apunta Joe Difrancis, vol que ens fixem en “his love, his martial prowess and his mastery of the arts”. Amb la qual cosa, se'ns està *venent* un personatge modèlic de naturalesa tripartida, que invita a sintetitzar l'argument com la història d'“a knight in love who is a master of the arts.”⁷⁴⁴⁷ Cal admetre, amb tot, i per òbvies raons, que el repartiment tripartit de la matèria admet llicències com ara que el llibre primer o de Venus, malgrat el to sentimental, continga combats cavallerescos; que el llibre segon o de Mart continue amb la trama sentimental, o que el llibre tercer o d'Apol·lo Musagetes aprofite per a culminar harmònicament el triomf del cavaller en el conreu de l'amor, el trofeu de les armes i l'excel·lència en les lletres.

L'escriptor del *Curial* no improvisa: ho sotmet tot a bona i premeditada “ordinació”. Tal com afirma Antoni Ferrando, la novel·la “presenta una estructuració més ben travada, equilibrada i coherent (...), una redacció més pausada i meditada” que no el *Tirant* de Joanot Martorell.⁷⁴⁴⁸ Des del principi, es té previst el programa de formació i enamorament (I), èxits cavallerescos entrebancats perquè l'adolescent esdevé “un poc superbiós” (II), i superació de la caiguda amb una rehabilitació que permet obtenir “molts majors béns que los passats.”⁷⁴⁴⁹ Quan se'ns anuncia en el proemi del llibre II el signe marcial d'aquesta part central i les novetats pertorbadores a les quals assistirem, se'ns adverteix que, malgrat tot, el cavaller es comportarà “servant honesta temperància, segons porets veure dejús, seguint la *ordinació* del libre.” La distribució per apartats de text denominats “capítols” també és una tasca conscient.⁷⁴⁵⁰ “a mi cové scriure en aquest capítol l'alegria que la Güelfa hach com viu la sua donzella” (*CeG* II.68); “no curare parlar de la recepció que ·l rey féu a Aznar e a sa muller (...), car assats ne diguí en lo capítol dels cavallers qui venien de Montferrat” (*CeG* II.113). Els cants de la *Divina Comèdia* són també, per a ell, *capítols*: “qui voldrà saber qui fonch aquell rey, lija lo setèn capítol del *Purgatori* de Dant” (*ibidem*).

⁷⁴⁴⁷ DIFRANCIS, Joe, A study of *Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d'abril de 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178 (p. 164).

⁷⁴⁴⁸ FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (p. 435).

⁷⁴⁴⁹ *Ibidem*.

⁷⁴⁵⁰ Com observa ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l'escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276 (p. 266).

Si es planegen tres llibres, tant en *Le chevalier* com en el *Curial*, és perquè se suposa que ha hagut per part dels respectius autors una ordenació de matèries i d'arguments preconcebuda. En el cas de Saluzzo, l'aventura exterior del viatge mundà s'interioritza per a esdevenir viatge iniciàtic, amb una jerarquització ascendent, per tal com l'heroi accedeix a continguts relacionats amb tres aspectes, segons Daniel Chaubet: cortesia (llibre d'Amor), història (llibre de Fortuna) i teologia (llibre de Coneixement).⁷⁴⁵¹ Marco Nievelgert, en canvi, troba significant el tríptic en tant en quant transmet la idea del pas de l'home per la vida voluptuosa (Amor), la vida activa (Fortuna) i la vida contemplativa (Coneixement).⁷⁴⁵² Pierre-Yves Badel, en el seu estudi monogràfic sobre el *Roman de la Rose*,⁷⁴⁵³ crida l'atenció sobre el "motle tripartit" que presenten algunes obres al·legòriques inspirades en el *Roman*, com ara el poema anònim *Échecs d'amour* (ca. 1375). L'esquema seria més o menys el següent:

Esquema tripartit dels <i>Échecs d'amour</i>			<i>Le chevalier errant</i>	
condicionaments de la vida humana	déus que els al·legoritzen	tipus de vida que representen	etapes de la vida humana	llocs que visita el cavaller
relacions amoroses	Venus	vie délectable	joventut	cort d'Amor
avatars del destí	Juno	vie active	maduresa	palau de Fortuna
coneixement espiritual	Pal·las Atenea	vie contemplative	senectud	llar de Dama Coneixença

Les explicacions de la crítica i l'esquema antecedent encaixen molt bé en el marc formatiu del marquès de Saluzzo, la cort de París de la fi del segle XIV, però no amb el propòsit comunicatiu d'un escriptor com el del *Curial*, molt més familiaritzat amb Dante i amb la cultura literària italiana. A més, l'itinerari de *Le chevalier errant* és biogràfic: abasta teòricament tota la vida del cavaller. El del *Curial* és formatiu: contempla les etapes de formació d'un jove. En les seues obres teòriques, Dante reflexiona escolàsticament sobre la naturalesa humana i les activitats de l'home

⁷⁴⁵¹ Segons D'ALERAN, Thomas III, marquis de Saluces, *Le chevalier errant*, ed. a cura de Daniel CHAUBET, Centre d'études franco-italiennes / Centro di studi franco-italiani – Universitat de Torí i Savoia ("Cahiers de Civilisation Alpine / Quaderni di Civiltà Alpina", 15), Ginebra, 2001, p. 397.

⁷⁴⁵² NIEVERGELT, M., *Chivalric Transformations in Fifteenth Century...*, ps. 51-58.

⁷⁴⁵³ BADEL, P.-Y., *Le Roman de la Rose au 14e siècle...*, ps. 327-328.

encaminades a la recerca del bé, en base al següent esquema tripartit, que podria haver influït –millor que la tradició literària francesa– en el plantejament del *Curial*.⁷⁴⁵⁴

La naturalesa humana i la seua plasmació literària, segons Dante

	activitat vital humana o triple “espiritualitat de l’home”	finalitats de l’acció humana	temàtica literària (<i>maxima pertractanda</i>)	continguts literaris adients
1	vegetativa	utile	salus (arma)	armorum probitas
2	sensitiva	delectabilis	venus (amor)	amoris ascensio
3	rationalis	honestum	virtus (rectitudo)	directio voluntatis

Dante diu que l’home deambula per tres camins de l’esperit (*De vulgari eloquio*, II,ii,6): “*sicut homo tripliciter spirituatus est, videlicet vegetabili, animali et rationali, triplex iter perambulat*”, amb la qual cosa, en la literatura de ficció o poesia “*maxime pertractanda videtur*” totes tres evolucions. La *salus* és la salvació de la pròpia vida i la defensa del benestar de la comunitat. La *venus* és la bellesa sensible, la que entra pels ulls i influeix en la imaginació. La *virtus* és la *rectitudo* o perfeccionament moral. Recordarem un comentari metaliterari del *Curial* que sol passar desapercbut als crítics. S’hi revela el seguiment que l’anònim faia de Dante sobre la comprensió de l’activitat humana i, per extensió, sobre l’escriptura *rationalis* (guiada per la raó) com un maneig de l’apassionament per a assolir una recta i virtuosa *directio voluntatis*. Ens rerefim al punt on l’escriptor elogia les gestes dels cavallers del rei d’Aragó (*CeG* II.33). Considera que si els autors del *Tristany* i el *Lançalot* les hagueren sabudes, haurien controlat la narració amb ajuda de la *raó* (“hagueren mesa mesura en lurs plomes”) per a evitar que els lectors pensaren que fantasejaven de manera inversemblant, en deixar-se

⁷⁴⁵⁴ TRIGUEROS CANO, José Antonio, *Conceptos fundamentales de la poética teórica de Dante Alighieri*, Departamento de Filología Francesa, Románica, Italiana y Árabe, Universidad de Murcia, Murcia, 1992, p. 137-140.

dur per una apassionada *voluntat*: “o tothom haguera cregut que *més voluntat que rahó* los hagués moguts a scriure ço que cascun jorn legim en aquells.”

El fonament del quadre conceptual de Dante, segons José Antonio Triguero, es troba en la *Summa Theologica* de sant Tomàs d’Aquino (II,ii,145,3, c. et ad 1), on es recomana renunciar a l’amor delectable en pro d’un amor honest.⁷⁴⁵⁵ Si l’autor del *Curial* tenia en compte aquest criteri dantesco, potser no depenia tant de les formulacions franceses derivades del *Roman de la Rose*, com de les italianes de Dante. De manera que tindriem en *Curial e Güelfa* la següent estructuració ideològica:

L’itinerari formatiu del cavaller virtuós en *Curial e Güelfa*

estructura en llibres	continguts literaris adients	<i>maxima</i> <i>pertractanda</i>	planeta o déu mitològic dominant	títol virtual de cada llibre
I	<i>amoris ascensio</i>	<i>venus / amor</i>	Venus	llibre d’Amor
II	<i>armorum probitas</i>	<i>salus / arma</i>	Mart	llibre de Cavalleria
III	<i>directio voluntatis</i>	<i>virtus / rectitudo</i>	Sol / Apol·lo	llibre de Virtut

A totes aquestes consideracions comparatives entre el *Curial* (amb el Montferrat per escenari) i l’obra literària més rellevant que es podia llegir al Montferrat pels anys 1435-1445, se’n podrien afegir moltes d’altres. Per exemple, les coincidències de tipus argumental i els noms concrets d’alguns personatges. Però, com es tracta d’una informació tan extensa, hem preferit reduir-la en forma de quadre sinòptic:

***Le chevalier errant*⁷⁴⁵⁶**

Tommaso III di Saluzzo planteja el viatge al·legòric d’un cavaller errant com a metàfora de la vida de l’home medieval, entesa aquesta com un camí de regeneració espiritual en clau cristiana.

L’autor organitza l’obra en tres llibres: d’Amor, de

Curial e Güelfa

L’Anònim planteja el viatge “realista” d’un cavaller errant com a metàfora de la formació d’un home virtuós (un cavaller “scientific”), procés d’una regeneració introspectiva en clau humanista.

L’autor organitza l’obra en tres llibres: d’Amor, de

Observacions

El motiu de l’obra sembla ser el mateix (*Curial* sembla inspirat en el Cavaller Errant), però els autors pertanyen a distintes generacions. El plantejament cristià d’arrel medieval es veu reemplaçat per la idea d’un “curial” modèlic, dedicat a les armes i als *studia humanitatis*.

El concepte de Coneixença de Déu, més medieval i

⁷⁴⁵⁵ *Ibidem*, p. 138.

⁷⁴⁵⁶ SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d’Enrica MARTINENGO), Araba Fenice, Boves, 2008.

Fortuna i de Coneixença (ls. 1-31).	Cavalleria i de Virtut.	cristià, és reemplaçat per l'humanista de Sapiència, inspirada per Apol·lo.
L'autor atorga a la Dama Fortuna, encimbellada dalt d'una roca, un paper destacat en l'obra. El seu poder és encara omnímode i incontestable, seguint Boeci.	L'autor caricaturitza la Vella Fortuna, en una sàtira llucianesca, i la converteix en un ésser irrisori. La voluntat humana, guiada per la virtut, és capaç de vèncer els Infortunis (seguint Boccaccio <i>et alii</i>).	La interpretació del <i>Curial</i> supera el determinisme medieval. Es basa en una interpretació humanista de l'Ètica d'Aristòtil i en lemes com el <i>Vir sapiens dominabitur astris</i> d'una medalla del Magnànim.
Llombardia <i>sensu extenso</i> , amb el Piemont i el Montferrat, són el paisatge natal i predilecte de l'autor.	Llombardia i, en particular, el Montferrat, són l'escenari preferent dels amors de Curial i la Güelfa.	La inspiració de l'autor de <i>Curial e Güelfa</i> en l'obra de Tommaso di Saluzzo pot haver influït en la ubicació geogràfica dels personatges.
El Cavaller Errant és aconsellat en la seua adolescència per la Dama Coneixença (vs. 26-94).	Curial és aconsellat en la seua adolescència per la dama Güelfa, que era "molt sàvia" (I.2).	El personatge al·legoritzat esdevé un personatge de carn i ossos, però que conserva de vegades un marcat perfil al·legòric.
Animat per Dama Coneixença, el protagonista emprèn el seu viatge de cavaller errant: "Et pourroies estre chevalier, / Et si yroies aventures querans / comme font chevaliers errans / (...) Et tant dura notre erree" (vs. 70-72, 113).	Animat per la Güelfa (II.1-3), Curial emprèn el seu viatge de cavaller errant: "En aquest libre se fa menció de cavallers errants, jatsia que és mal dit 'errants', car deu hom dir 'caminants'. <i>Erre</i> és vocable francès, e vol dir 'camí', e <i>errar</i> vol dir 'caminar' (II.0).	L'autor del <i>Curial</i> enceta el segon llibre amb un excurs lexicogràfic prescindible. Si no és que fa referència a <i>Le chevalier errant</i> , davant un lector que potser ha oït parlar de l'obra de Saluzzo, i sap per què l'autor repeteix en sentit ambigu els mots <i>errant</i> , <i>errer</i> , <i>erree</i> al llarg de l'obra.
El Cavaller Errant es troba en una cruïlla de camins i elegeix el camí de l'esquerra, el menys recomanable (vs. 239-279).	Curial es troba en una cruïlla de camins i deixa elegir el camí de la dreta al senyor de Salanova; de manera que ell emprèn el de l'esquerra (II.11).	Possible homenatge de l'autor del <i>Curial</i> al senyor savoià de Salanova com a cavaller íntegre i virtuós, que ha elegit en la vida el camí de la rectitud.
El Cavaller Errant sojorna en un monestir, ben acollit pel prior i els seus monjos: "Dedens leur abaye / menerent / Et tres bien moy honnourerent. / La je fuz bien servis / De tous plaisirs et de delis" (vs. 282-332).	Curial sojorna en un monestir femení, acollit per l'abadessa i les seues monges: "arribaren a un monestir de dones, on foren reebuts molt alegrement... tota la nit en trufes e plaers totalment traspasaren" (II.12).	L'autor del <i>Curial</i> transforma el lloc d'oració en un antre de frivolitat, tensió eròtica i picardia sensual: escena d'inspiració boccacciana.
El Cavaller Errant es fa acompanyar en el seu viatge per la donzella Esperança, filla i servidora de la Dama Coneixença (vs. 405-476).	Curial es fa acompanyar en el seu viatge per la donzella Festa (nom al·legòric, també, servidora i <i>alter ego</i> de la Güelfa (II.3)).	L'autor del <i>Curial</i> transforma, amb sentit de l'humor, la virtut teològica en una virtut eminentment profana: l'esperança de "festejar", de cortejar donzelles sota el signe astral de Venus.
El Cavaller Errant es troba al camí Bruns o Breus sanz Pitié i combat amb ell (vs. 592-672).	Curial es troba al camí amb el senyor de Monbrú i combat amb ell, tot i comparant-lo amb Breus Sens Pietat: "Certes, si vós sòts mort, yo dich qu' és mort Breus Sens Pietat e no altre" (II.23).	Sembla com si l'autor del <i>Curial</i> volguera fer un joc onomàstic amb el <i>Brun</i> de <i>Le chevalier errant</i> i el seu senyor de <i>Monbrú</i> .
L'autor sol desvelar la identitat del rival amb el qual combat el Cavaller Errant vers la fi de l'episodi.	L'autor sol desvelar la identitat del rival amb el qual combat Curial vers la fi de l'episodi.	Es tracta d'un efecte de suspens molt recurrent en els llibres clàssics de cavalleries.
El Déu d'Amor envia el seu sergent, Bonté, al Cavaller Errant per a confortar-lo, quan es troba encantat per Bruns sanz Pitié (vs. 1292-1358).	El comte de Foix, allotjat a la cort del rei de França, envia el seu herald, anomenat Bonté, a Curial, quan aquest es troba prop de Melú (II.32).	Curiosa coincidència de noms, doncs, entre el sergent de <i>Le chevalier errant</i> i l'herald de <i>Curial e Güelfa</i> .
La <i>gentil dame</i> a la qual serveix el Cavaller Errant es mostra dolorida i desconsolada per la seua absència ("Que en present cuidoit mourir"), i decideix enviar-li una lletra (vs. 1527-1676).	La Güelfa es mostra dolorida i desconsolada per l'absència del seu amat Curial ("com ella pijoràs cascuun jom", II.29). Més avant, decideix enviar-li lletres a la cort de París.	L'autor del <i>Curial</i> sembla emprar la mateixa estratègia narrativa per a dramatitzar la relació amorosa <i>de lonh</i> entre la dama i el cavaller.
El Cavaller Errant rep la lletra de la seua dama ("Quant pris appercevoir / Cette lettre, a dire voir, / Mon cuer fu drument marri", vs. 1677-1680) i es recorda del seu amor per ella. Fe, acompanyant del Cavaller Errant, fa de missatger.	Curial rep la lletra de la Güelfa ("Curial perdé tota la color...", II.22) i es recorda del seu amor per ella. Li envia novament lletres (II.88) a través de Paulino, acompanyant de Curial en les seues aventures.	Sembla com si l'autor del <i>Curial</i> s'haguera inspirat també en <i>Le chevalier errant</i> . Paulino, com Fe, té també una dimensió al·legòrica, ja que es tracta de sant Paulí de Nola, figura de l'augustinisme (nova espiritualitat; tomisme vs. humanisme).
El Cavaller Errant roman a la Cort d'Amor (recreació de la <i>Court Amoureuse</i> de Charles VI, del rei de França), acompanyat de Dolçor, Plaer, Bellesa, Cara Alegre i <i>Regart</i> , <i>le bon archier</i> (vs. 2351 i ss.)	Curial roman a la cort del rei de França, on es lliura a plaers i solaços, i es deixa seduir per la mirada encisadora de Làquesis (II.34 i ss.).	L'autor de <i>Curial</i> insisteix en la importància dels ulls i la mirada, del <i>regart</i> , com a porta d'entrada de la seducció femenina i de la "folla amor" (l'arquer Cupido = <i>Regart</i>).

El Cavaller Errant perd el favor de la seua dama (present) a la Cort d'Amor, durant la batalla entre Amorosos i Gelosos, que difamen l'heroi davant el Déu d'Amor (vs. 3674-4011).	Curial perd el favor de la seua dama (absent) a París, en part perquè els cavallers "envejosos" (els "gelosos" de l'amor cortés) el difamen i davant la Güelfa (II.115-127).	És possible, de bell nou, una lectura en paral·lel d'ambdues obres, malgrat les diferències argumentals que presenten i el caràcter eminentment al·legòric de <i>Le chevalier errant</i> .
Evocació del cavaller de la Cota Maltallada (vs. 5.116-5.127).	Evocació del "donzell" de la Cota Maltallada (I.42).	Hom participa d'uns mateixos mites o referents del cicle cavalleresc artúric.
Confrontació literària d'Aquil·les i Hèctor, on Aquil·les ix particularment beneficiat, com "Le plus preux, vaillant et hardis" (vs. 6128-6416).	Confrontació literària d'Aquil·les i Hèctor, on Aquil·les ix particularment beneficiat, a despit de la tradició medieval antihomèrica (III.28-34).	L'autor del <i>Curial</i> , a diferència de Saluzzo, empra i evoca aquestes figures per a reflexionar sobre la veritat i la ficció en la literatura.
El rei de França Carles VI convoca prop de París (a Saint-Dénis) unes justes (1389) van els cavallers acompanyats de les seues donzelles o dames, i on acudeixen el duc d'Orleans, la filla del duc de Baviera i la filla del senyor de Milà, entre d'altres (ls. 3380-3408).	El rei de França convoca prop de París (a Melú) unes justes van els cavallers acompanyats de les seues donzelles o dames, i on acudeixen el duc d'Orleans, la filla del duc de Baviera i Festa, <i>alter ego</i> de la senyora de Milà, entre d'altres (II.36-55).	El protagonisme del duc d'Orleans en el torneig de Melú (<i>Curial e Güelfa</i>) i la rivalitat entre Làquesis (filla del duc de Baviera) i Festa, evoquen la rivalitat del torneig de <i>Le Chevalier</i> , entre la reina Elisabet (filla del duc de Baviera) i Valentina Visconti (filla del senyor de Milà). El duc d'Orleans i Elisabet de Baviera eren amants, i en el <i>Curial</i> , Orleans es casa amb Làquesis.
El rei de França convoca dit torneig per a "le premier jour de may" (I. 3394).	El rei de França convoca la cort del Puig per a "lo primer jorn de maig" (III.84).	Coincidències de dates en ambdues obres, que potser no són producte d'una casualitat, sinó de la lectura que fa l'anònim de <i>Le chevalier</i> .
"t'amie, qui t'estoit <i>parcioniere</i> a tes pechiez et folliez" (ls. 9035-9036).	"l'abadessa, qui és stada <i>parçonera</i> de les mies desijades penes" (II.68).	S'hi detecten possibles influències lingüístiques o connexions intertextuals.
El Cavaller Errant entén que la vida de la cort fat perdre als homes el temps: "Car j'ay perdu de la mon temps" (v. 3926); "Le temps qu'araz perdu plouureraz" (v. 8609).	Curial entén que la vida de la cort li ha fet perdre el temps: "yo no faç res açi, ans pert lo temps en va" (II.135); "tenint per perdut aquell temps que sens studi havia vistut" (III.79).	El Cavaller Errant perd el temps allunyant-se de Dama Coneixença (el sentit cristià i virtuós de la vida), mentre que Curial s'allunya dels <i>studia humanitatis</i> (un nou concepte de virtut humana).
Dessolat i abatut per la pèrdua de la seua dama ("ainsi comme il mieulz pouoit, passoit son grant ennuy"), el Cavaller errant busca consell en el prohòm Raó el Filòsof (ls. 3926-3966).	Dessolat i abatut per la pèrdua de la seua dama i el desfavor de París ("torbat, marrit e trist", III.1), Curial busca consell en el prohòm Melchior de Pando (III.2).	Quan l'heroi toca fons, en ambdós casos, els autors recorren al consell d'un prohòm savi, que s'ajuda de la "filosofia" (tradició sapiencial + experiència vital) per ajudar a la contrició del cavaller desviat i reconduir-lo pel camí de la virtut.
El Cavaller Errant plora davant Raó el Filòsof, per la pèrdua de la seua dama: "et quant le Chevalier parla de sa dame, il en ploura molt tendrement" (ls. 4023-4024).	Curial plora amargament, davant Melchior de Pando, pel desfavor de la seua dama: "Curial, no plorets, car no és obra de cavaller" (II.67).	L'escenificació de la conversa entre Curial i Melchior de Pando podria tenir algun punt d'inspiració en la que mantenen el Cavaller Errant i Raó el Filòsof.
Raó el Filòsof amonesta el Cavaller Errant i l'adverteix dels perills de la "folle amour" i la luxúria (ls. 3967-4251).	Melchior de Pando amonesta Curial i l'adverteix dels perills de la folla amor i la luxúria: "te escalfist en amor stranya" (III.2).	La condemna dels dos savis apunta a una mateixa línia discursiva.
Raó el Filòsof commina el Cavaller Errant a conèixer-se millor per a tornar al camí de la virtut: "Car, si bien te congonoisiez, / Telle follie laissezeroyes" (vs. 8598-8599).	Melchior de Pando i l'autor cominen Curial a reconèixer-se per tornar al camí de la virtut: Quan Ezequies "se regonegués, per nostre senyor li foren restituïts e tornats" quinze anys de vida (III.0).	El discurs dels savis prohòms, en ambdós casos, és el d'un moralista cristià de l'edat mitjana: la contrició penitencial. Tanmateix, el de Curial és un reconeixement mediatitzat pel " <i>nosce te ipsum</i> " del temple d'Apol·lo, de regust més humanista.
L'autor de <i>Le chevalier errant</i> presenta els ducs Visconti de Milà com els vicaris de l'emperador i els paladins de la causa gibel·lina a Llombardia i Itàlia.	L'autor del <i>Curial</i> presenta el Milà del darrer Visconti com una senyoria vídua, la successió de la qual es veu afavorida pel suport que dona l'Església (la Güelfa) al rei d'Aragó (Curial).	No és tracta d'una paradoxa o d'una provocació de l'anònim, sinó de la constatació que el futur de Milà depenia de la benedicció del papa de Roma, aliat en aquesta causa amb el rei d'Aragó (Curial).
Al seu pas per Llombardia, l'autor evoca el mariscal Boucicaud (ls. 7570-7574).	L'autor evoca també el mariscal Boucicaud (II.12)	Ambdós autors comparteixen referents mítics de la cavalleria medieval europea.
En el seu recorregut, el Cavaller Errant s'allotja en casa d'un varvassor (ls. 8412-8286).	En el seu recorregut, Curial s'allotja en casa d'un varvassor (II.71).	Aquesta figura forma part de la tradició de les novel·les de cavalleria.
El Cavaller Errant sojorna amb un filòsof ermità que	Curial sojorna a Santa Caterina del Sinaí amb un	Per a Saluzzo (cavaller medieval) el sermó és

l'amonesta i li dona consell espiritual (ls. 8287-8432).	ermità que l'amonesta i li dona consell espiritual (III.8-10).	efectiu, ja que ajuda el Cavaller a retrobar el camí de salvació. Per a l'autor del Curial (cavaller humanista), l'ermità és un antic guerrer iracund (Sanglier) que oscil·la entre dos "extrems" que cal evitar: <i>In medio stat virtus</i> .
Se celebren unes justes a Milà on obté el "prix" el maqués de Montferrat (ls. 8663-8693).	Se celebren justes a Monferrat on el maqués administra malament la concessió del "prix" (I.32).	Possible influència d'ambients, personatges i localitzacions en la novel·la de l'anònim.
Dama Coneixença acompanya el Cavaller Errant per Jerusalem, on Jesucrist el pot reconèixer com a cavaller de la seua cort (ls. 8905-8969).	Curial visita Jerusalem sense trobar res d'interés. En canvi, al Mont Parnàs és coronat per Apol·lo com al millor poeta i orador (III.24-36).	Sembla com si l'autor del <i>Curial</i> volguera posar en evidència el valor subsidiari de la fe ancestral enfront dels nous valors de l'humanisme: la formació en <i>studia humanitatis</i> .
Dama Coneixença mostra al Cavaller Errant quins són els "enseignements" que l'ajudaran a superar els pecats mortals, que porten a damnació, i a practicar les virtuts teològals i cardinals, que porten a salvació.	Curial aprén de les Muses i l'estudi, teoritza sobre literatura (el Mont Parnàs) i, després d'un captiveri a Tunis (recreació de l'obra de Virgili, on aprén llegint l' <i>Eneida</i>), obté la recompensa d'una vida millor.	El camí del Cavaller, transcendental i medievalitzant, esdevé en <i>Curial</i> una via de perfeccionament humà: arts liberals + literatura clàssica. No es busca la salvació transcendental de l'ànima, sinó la redempció terrenal de l'home per mitjà de la virtut.
A la fi de l'obra, el Cavaller Errant es retroba amb Dama Coneixença, que havia abandonat en el llibre primer (ls. 8694-8751).	A la fi de l'obra, Curial torna a l'estudi i es retroba amb la Güelfa, després d'uns anys de penitència (llibre III).	El Cavaller Errant obté guardons espirituals, en la seua maduresa (la salvació de l'ànima), mentre que Curial arriba llavors a la maduresa i obté guardons terrenals: "principat e muller."

Le chevalier errant és una novel·la molt vinculada amb el marquesat de Montferrat i als seus governadors del segle XV, els marquesos de Saluzzo. Al palau de Casale Monferrato, residència del fill de l'autor, es trobaven durant els anys 1435-1442 els dos únics manuscrits existents de l'obra. L'exemplar original, com s'ha dit, romangué al marquesat de Montferrat del 1435 fins abans del 1498; l'altre, el còdex luxós de la Bibliothèque Nationale de France, s'envià a París el 1442. Consta de la seua presència al Montferrat, amb l'altre –que era d'ús familiar–, perquè algú hi afegí l'any 1437 una dedicatòria a Isabel Paleologo, filla del marquès Gian Giacomo i muller, des del 1435, de Ludovico di Saluzzo (fill de l'autor del llibre). A més a més, el còdex de París presenta anotacions sobre cinc fills de Ludovico i Isabella nats al llarg dels anys 1435-1442, en una escriptura –és clar– diferent a la del copista.⁷⁴⁵⁷

La història de la família, després de la mort de l'autor, Tommasso III d'Aleramo, marquès de Saluzzo (1416), és la següent: Lluís excel·lí com a militar i mariscal dels exèrcits del duc Amadeu VIII de Savoia, que, l'any 1432, el designà governador d'un marquesat de Montferrat que se li havia avassallat. El vincle polític i la cessió de sobirania se segellaren el 1435 amb les noces de Ludovico i una filla del marquès titular, la mencionada Isabella. El matrimoni s'instal·lats llavors al palau de la *vila de Casalo*, com l'anomena l'autor del *Curial*, que coneix bé la zona i la toponímia locals.

⁷⁴⁵⁷ JORGA, Nicolae, *Thomas III, marquis de Saluces. Étude historique et littéraire. Thèse présentée à l'Université de Leipzig*, Tipogr. Bouillant, Saint-Denis, 1893, ps. 82-85.

El marquès i sogre de Saluzzo vivia al castell proper de Pontestura, el *Pont d'Estura* del *Curial*. Mentre el titular de la senyoria gaudia d'una vida cortesana, Saluzzo s'ocupava sovint de la governació efectiva del marquesat.

Tenia Ludovico una germana, Ricciarda di Saluzzo, casada amb el marquès de Ferrara, Niccolò III d'Este (+1441) des del 1429. El fill i successor d'aquest, Leonello d'Este, es casà amb una filla d'Alfons el Magnànim, Maria d'Aragó (1444). Dos germans de Leonello, Ercole i Sigismondo d'Este i Saluzzo –nebots, per tant, del governador del marquesat de Montferrat– passaren a criar-se amb el príncep Ferran d'Aragó, fill i successor del referit Alfons el Magnànim. De fet, visqueren a la cort napolitana del Castell Nou del 1445 al 1460. Ercole d'Este, en particular, capità de ventura i futur mecenes d'homes de lletres, era en temps de joventut el millor amic del duc de Calàbria. Totes aquestes relacions es posen de manifest per a donar a entendre els vincles de familiaritat i amistat existents entre Ludovico di Saluzzo (governador del Montferrat des del 1435 i posseïdors de l'emblemàtic llibre de família que era *Le chevalier errant*), els Este marquesos de Ferrara (fidels aliats del duc de Milà i el rei d'Aragó), i el fill adolescent d'Alfons el Magnànim (més que probable dedicatari de *Curial e Güelfa*, segons els indicis que en altres llocs aportem). Aquests vincles, units a la familiaritat que –segons la crítica– tenia l'autor del *Curial* amb el Montferrat, faria molt menys “estranya” del que sempre s'ha pensat l'elecció per escenari d'aquest feu llombard en una novel·la adreçada a exaltar la monarquia d'Aragó.

Si existí algun diplomàtic del rei d'Aragó que visità la cort de Montferrat, ho hagué de fer entre octubre del 1435 (formació de l'aliança entre el duc de Milà i Alfons el Magnànim) i setembre del 1446 (ruptura del Montferrat amb el duc de Milà, malgrat els esforços diplomàtics del governador Saluzzo per evitar-la).⁷⁴⁵⁸ Durant aquest període 1435-1446, qualsevol ambaixador del rei d'Aragó i persona relacionada amb ell hauria sigut rebuda amb tots els honors al palau de Casale. És versemblant pensar que, entre d'altres deferències, Ludovico li hauria mostrat l'exemplar sumptuós de *Le chevalier errant*, per ser una joia familiar incomparable. Sobretot si tenim en compte el costum d'aleshores, estudiat per Amedeo de Vicentis, segons el qual “les livres n'étaient pas seulement lus, mais aussi montrés aux visiteurs les plus illustres”, de la mateixa manera

---

⁷⁴⁵⁸ Les circumstàncies d'aquesta ruptura, en SETTIA, Aldo A., Giovanni IV, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 56, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 131-135; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-iv-paleologo-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

que se'ls mostraven els cavalls de pura sang, els falcons, els gossos de caça, etc.⁷⁴⁵⁹ De manera que podem pensar que el gran bibliòfil que fou Enyego d'Àvalos, senyor d'una vila adjacent a Casale com és Borgofranco (1435-1444), diplomàtic ocasional del rei d'Aragó a la Llombardia (1441-1445) i ambaixador permanent a Milà (1446-1447), visità en més d'una ocasió la cort montferratesa i fou l'únic catalanoparlant que pogué tenir accés al llibre dels Saluzzo. Aquesta possibilitat el posiciona –entre molts altres indicis– com el millor candidat a considerar-lo autor del *Curial*.

Hem de tenir en compte, a més, altres circumstàncies, com són l'interés que el mateix marquès Ludovico mostrava pels llibres, la literatura i els *studia humanitatis*. No sols era conegut el seu interès per la cultura entre els humanistes, sinó que també arribava la fama a la mateixa cort de Nàpols. En la crònica napolitana del Notar Giacomo, llegim el següent elogi fúnebre del marquès:

“Ludovico, marchese de Saluzi, in Piemonte, figliolo de Thomaso (...), fo homo de nobiltà et de scientia humana et anchora divina, illustrissimo et docto, et innelle cose del mondo multo esperto. In modo che nel componere pace fra li principi de Italia quando fra loro erano in guerra era multo dextro, et innelle controversie era electo arbitro, dove in la guerra de veneciani et lo duca [de Milà, 1438-1440, la disputa del Salonés i Verona] fu electo arbitro insieme con Nicolò da Este, marchese de Ferrara, et con le loro prudencie gli pacificorono insieme. Fo multo elemosinante, liberale et magnanimo.”⁷⁴⁶⁰

L'humanista Enea Silvio Piccolomini, en la seua epístola parenètica adreçada al duc Segimon d'Àustria (5 de desembre del 1443), situa Ludovico, juntament amb Alfons el Magnànim i altres pocs, com un dels prínceps i governants més cultes d'Itàlia i més interessats per l'humanisme. El futur papa Pius II elegeix per referents intel·lectuals, i guies en el procés educatiu d'un príncep, Petrarca, Bruni, Veronese, Poggio i Aurispa; posa d'exemples antics, com a herois cultes, Alexandre, Pompeu i Cèsar, i, entre els exemples contemporanis, apareix Saluzzo. El poeta Antonio Astesano (1412-1463), que freqüentava la seua cort pel 1435, composà un poema titulat *De ius*

---

⁷⁴⁵⁹ DE VICENTIIS, Amedeo, Le don impossible. Biographies du roi et biographies du pape entre Naples et Rome (1444-1455), dins CABY, Cécile – DESSI, Rosa Maria (eds.), *Humanistes, clercs et laïcs dans l'Italie du XIIIe au début du XVIe siècle*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique (“Études medievales de Nice”, 13) – Brepols, Tournhout (Bèlgica), 2012, ps. 319-366 (p. 326).

⁷⁴⁶⁰ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli [ca. 1490-1511]*, Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 84.

vita et fortunae varietate carmen, on feia elogi de la virtut del marqués i el presentava com un campió de la *pietas*. L'humanista llombard Francesco Filelfo, íntim amic d'Enyego d'Ávalos, compilà un recull epistolar, *Epistolae heroicae* (1436-1441), el llibre segon del qual estava dedicat al marqués de Saluzzo. També li dedicà altres obres posteriors i compongué un elogi fúnebre versificat per encàrrec seu. Un altre humanista com és Flavio Biondo, vinculat a la cúria pontifícia, en la descripció de la Llombardia de la *Italia illustrata* (acabada el 1448, presentada a Alfons d'Aragó el 1451), posa d'exemple de governant culte contemporani el governador del Montferrat: “*Salucia marchionum eius cognominis illustrium patria, in qua principem nunc habemus litteris omnimoda virtute conspicuum, Ludovicum.*” Guiniforte Barzizza, molt amic també de D'Ávalos i servidor durant anys del rei d'Aragó, trobà refugi a la cort montferratesa entre maig del 1457 i el 18 d'octubre del 1457, quan emprengué un viatge a Nàpols per allotjar-se amb el seu mecenes napolità: el referit D'Ávalos. L'humanista milanés Piattino Piatti, cortesà, poeta i soldat, a més de deixeble de Filelfo, dedicà unes composicions poètiques a Saluzzo en la dècada del 1460.⁷⁴⁶¹ Comptat i debatut, es pot parlar del Montferrat de temps de *Curial e Güelfa*, i del marqués que governava el marquesat (amb una certa deixadesa de funcions per part del marqués titular, resseguible en les pàgines de la novel·la catalana), com un lloc molt favorable al conreu de les lletres i obert a les novetats culturals que portaven els humanistes.

Arribats en aquest punt, ens ha romàs per respondre una qüestió de gran interès: ¿Com i de quina manera pogué tenir accés, l'anònim del *Curial*, a un dels dos manuscrits de *Le chevalier errant*, si aquests eren custodiats a Casale, a la biblioteca privada del marqués de Saluzzo, governador del Montferrat? Doncs, la qüestió, en base a informacions de l'època d'escriptura de la novel·la, és fàcil de deduir. Es documenta un “*magister Jacobus de Abiate, librarius in Casali*”, és a dir, el llibrer o bibliotecari del palau Saluzzo de Casale Monferrato.⁷⁴⁶² És molt probable, doncs, que aquest fóra fill de l'homònim i bibliòfil *Jacobus de Abiate, ducale camerarius* i metge personal del duc Filippo Maria Visconti: el mateix que en abril del 1440 regalà a Enyego d'Ávalos

⁷⁴⁶¹ Més detalls en ROSSO, Paolo, Marchesi letterati del Quattrocento: a settant'anni dalle ricerche di Gustavo Vinay, dins COMBA, Rinaldo – PICAT, Marco, *La cultura a Saluzzo fra Medioevo e Rinascimento. Nuove ricerche. Atti del Convegno (Saluzzo, 10-12 febbraio 2006)*, Società per gli studi storici, archeologici ed artistici della provincia di Cuneo (“Marchionatus Saluciarum monumenta. Studi”, 8), Cuneo, 2008, ps. 59-106 (ps. 62-66). ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 51-52, dibuixa –o presuposa, sense fonament documental– una imatge de “desert cultural” montferrates, en temps del *Curial*, que no té res a veure amb la realitat.

⁷⁴⁶² GATTI PERER, Maria Luisa, Il maestro di Casatenovo, Cristoforo Moretti e l'Umanesimo lombardo, dins *Arte lombarda*, 80-82, Milà, 1987, ps. 207-248 (p. 243).

com a comiat –per la seua partença cap a Nàpols– un còdex amb l'Ètica d'Aristòtil.⁷⁴⁶³ Aquest Abiate, com l'autor de *Curial e Güelfa*, era un gran estudiós de la *Divina Comèdia*. De manera que Guiniforte Barzizza –antic servidor del rei d'Aragó i amic comú d'ambdós cambrers ducals– li dedicà el mateix any 1440 el seu comentari dantesco.⁷⁴⁶⁴ Si els Ardizzone d'Abiate, que així s'anomenava la lletraferida família, tenien bons contactes amb la cort i biblioteca de Saluzzo, és natural pensar que es preocuparia per mostrar a l'ambaixador del rei d'Aragó la joia bibliogràfica de *Le chevalier errant*; sabent que, a banda de cavaller insigne, era un amant de la cultura escrita.

L'interés de l'autor del *Curial* en la seua “estada llombarda”, no es reduí a l'obra emblemàtica de literatura cavalleresca piemontesa, com és la de Saluzzo. Afectà també a una font iconogràfica milanesa, sobre les ciències liberals, que tingué ocasió de consultar directament a la cort de Filippo Maria Visconti.

Un còdex milanés dels Visconti i les arts liberals del *Curial*⁷⁴⁶⁵

En la novel·la cavalleresca *sui generis* que és *Curial e Güelfa*, les Ciències Liberals⁷⁴⁶⁶ (< *libero homine dignae*, ‘dignes de l'home lliure’, segons els clàssics i els

---

⁷⁴⁶³ Es tracta d'un manuscrit luxosament il·luminat. Vegeu *A CATALOGUE of the Harleian Manuscripts in the British Museum*, 4 vols., Eyre & Strahan, Londres, 1808-1812, volum III (1808), núm. 3305; WRIGHT, Cyril Ernest – WRIGHT, Ruth C. (eds.), *The Diary of Humfrey Wanley (1715-1726)*, 2 vols., Bibliographical Society, Londres, 1966, volum 2 (1723-1726), ps. 53, 125, 162 i 273 (n. 2); ÍDEM, *Manuscripts of Italian Provenance in the Harleian Collection in the British Museum: Their Sources, Associations and Channels of Acquisition*, dins CLOUGH, C. H. (ed.), *Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*, Manchester University Press, Manchester, 1976, ps. 462-484 (p. 467); KRISTELLER, P. O., *Iter Italicum...*, vol. 4 (1989), p. 168; BOLLATI, Milvia, *Dizionario biografico dei miniatori italiani, secoli IX-XVI*, Sylvestre Bonnard, Milà, 2004, ps. 587-589; TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 23 i p. 56, n. 58).

⁷⁴⁶⁴ MARTELLOTTI, Guido, Guiniforte Barzizza (Guinifortus Barzizius, Bargigius, de Barziziis), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 7, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/guiniforte-barzizza_Dizionario-Biografico/>

⁷⁴⁶⁵ Un avanç dels continguts d'aquest apartat, es troba en SOLER, Abel, *Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en Curial e Güelfa*, dins *IX Congresso internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani. "Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, folclore, letteratura, storia" (Torino, 15-18 settembre 2015)*, en premsa.

⁷⁴⁶⁶ Alternem en aquest apartat els sinònims parcials art i ciència. La primera, segons ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *art* (2a acc.) és “cada un dels gèneres d'activitat en què l'home o l'animal produeix obres segons certes regles”; la segona (ibídem, veu ciència, 1a acc.) equival a dir: “Branca o departament determinat de coneixences sistematitzades, considerat com a camp d'investigació o objecte d'estudi.” Les ciències liberals són, doncs, les branques sistematitzades del coneixement que atorguen regles i procediments (arts) als homes per a desenvolupar activitats nobles, pròpies d'homes “lliures”, el treball dels quals no depén de les mans.

humanistes⁷⁴⁶⁷) s'apareixen al cavaller esgarriat i contribueixen, amb Bacus, a que recupere l'interès per l'estudi. Convindrà documentar, en relació amb aquest episodi, de caràcter oníric o al·legòric, com l'escriptor s'inspirà en un còdex milanès, d'on copià literalment conceptes i fragments del text que acompanya les al·legories.

La *Canzone delle virtù e delle scienze*, de Bartolomeo i Andrea de' Bartoli (1349), és un còdex únic i primorosament il·lustrat, dedicat a Bruzio Visconti, fill del comitent de l'obra, que fou el bibliòfil magnat Luchino Visconti. Conté il·luminacions que representen al·legòricament les Set Arts o Ciències Liberals,⁷⁴⁶⁸ figurades per sengles dames entronitzades i coronades, algunes, amb alguna diadema o alguna garlanda d'espigues de blat. L'anònim de *Curial e Güelfa* s'hi inspirà iconogràficament per a plasmar l'escenografia del somni de Bacus i les ciències personificades. I, encara que del Bartoli no estan caracteritzades explícitament com a reines, l'anònim les transforma en sobiranes seguint la visió de Boccaccio (*Genealogie deorum gentilium*, XIV,5) sobre el palau de les Arts i la Filosofia⁷⁴⁶⁹ Si de les làmines dels germans De' Bartoli obté les referències iconogràfiques concretes per a cada ciència, de Giovanni Boccaccio prové la idea de la desfílada onírica d'aquestes i la presidència del grup per un déu Bacus, que en el *Curial* –seguint les orientacions erudites del *commento* dantesco de Benvenuto da Imola– és el tutelar de les Ciències Liberals i la Filosofia (natural i moral). La substitució del Mercuri de Martianus Capella per Bacus/Filosofia com a rector de les Arts entre els trescentistes italians, es fonamenta –com s'estudiarà més avant⁷⁴⁷⁰– en uns versos de Lucà coneguts per Dante i evocats per Petrarca. No obstant això, també hi podria haver-hi contribuït el suggeriment d'un gramàtic anglès del segle XII, retratat així per Ernst Curtius: “El inglés Alejandro Neckam (ca. 1157-1217), gramático, naturalista, pedagogo y abad, demuestra en una serie de poemas la tesis, siempre actual de que la mejor filosofía está en el vino, y afirma que Baco es un segundo Aristóteles, *dux Philosophiae*.”⁷⁴⁷¹ No hauríem de descartar tampoc que l'anònim redactor de

---

⁷⁴⁶⁷ RICO, Francisco, Humanismo y dignidad del hombre en la España del Renacimiento, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 85-90 (p. 85).

⁷⁴⁶⁸ Les arts pròpies de l'home *liber* ('lliure'), segons Isidor de Sevilla (*Ethymologiae* IV,2). Vegeu CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 2, ps. 63-66.

⁷⁴⁶⁹ Vegeu BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 181-182.

⁷⁴⁷⁰ Vegeu els capítols II.1.5 i II.1.6, on tractem de Petrarca, Pietro Alighieri i Da Imola.

⁷⁴⁷¹ ESPOSITO, Mario (ed.), On Some Unpublished Poems Attribued to Alexander Neckam, dins *English Historical Review*, 30, Oxford, 1915, ps. 450-471 (p. 454, III,6 i IV,5). Citat per CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, p. 296.

Curial e Güelfa coneguera el *Tractat de les lleis* del místic neoplatònic Georgios Gemistos “Pletó” (ca. 1355-1452). En aquesta obra, és invocat en oració el nom del déu olímpic Bacus com “la causa del moviment produït per l’amor a la virtut i l’aspiració cap a allò millor. Si alguna vegada, per un desviament del nostre esperit, deixem de tenir una conducta digna dels déus, concedeix-nos ser reconduïts de nou cap al bé per la raó, i no ens deixes molt temps errar apartats de la virtut.”⁷⁴⁷² ¿No és aquest, exactament, el paper rescatador que representa Bacus en el *Curial*, i que tant d’interrogant ha generat en la crítica literària del segle passat, que no s’explicava aquesta “rarsa”?

El text de la *Canzone* és una obra “de rebliment”. No pot ser qualificada, en absolut, ni de poema en un sentit líric, ni de tractat didàctic. Es tracta d’una poesia didascàlica i d’uns textos que acompanyen i se subordinen a les il·lustracions del llibre. Aquestes són, de fet, les protagonistes de l’espai gràfic del manuscrit i les que justifiquen l’elaboració d’un exemplar codicològic luxós i sumptuosament il·luminat: digne d’un príncep de la cada Visconti. Pel que sembla, l’autor del text, un dels germans Bartoli, s’informà d’enciclopèdies i de glossaris medievals, encara que no sempre comprengué els mots que transliterava. No es coneix cap còpia o reproducció manuscrita del text del *Bartoli*, desplegat en glosses poètiques i filacteris explicatius de les al·legories, per tal com no es tracta de cap font d’autoritat o de consulta, ni té cap interès literari. Allò vertaderament interessant i conegut del *Bartoli* són les imatges.

Tanmateix, pel que s’observa, l’anònim del *Curial* sí que s’interessà per llegir i traure anotacions dels i textos breus que expliquen, clarifiquen i acompanyen dites miniatures. El treball previ d’esquematzació i definició de les branques de cada disciplina, executat pels germans Bartoli, vingué molt bé a l’autor de la novel·la cavalleresca, que també apostava per la concisió terminològica, per a representar i definir cadascuna de les al·legories de les set ciències del trivi i el quadrivi. La confiança de l’anònim en el text trescentesc fa que reproduïska algunes errades ortogràfiques de l’original. I, cosa més interessant encara, el duu a convertir una errònia transcripció del cal·lígraf italià en una “nova” disciplina del camp de la geometria: la *subeumetria*, aquell curiós hàpax del *Curial*, que ha complicat la tasca d’intel·lecció

---

⁷⁴⁷² Traduïm a partir de la versió francesa de PLÉTHON, Georgios Gemistos, *Traité des lois, ou recueil des fragments, en partie inédits, de cet ouvrage*, ed. a cura de C. ALEXANDRE i trad. per A. PELLISSIER, Firmin Didot frères, París, 1858; reed. digital, a cura de Marc SZWAJECER, dins REMACLE, Philippe (ed.), *L’Antiquité grecque et latine du Moyen Âge*, en <<http://remacle.org/bloodwolf/philosophes/plethon/lois.htm>>, consultat en desembre del 2014, capítol XXXV, Himnes als déus, Himne XI.

dels traductors de la novel·la a diferents llengües.⁷⁴⁷³ En realitat, la font que consultà Bartolomeo de' Bartoli, l'autor dels textos que acompanyen les arts al·legoritzades, era el *Tractatus quadrantis* (un manual molt divulgat, dels segles XII-XIII), on llegí *sb[er]eometria* on posava pròpiament *st[er]eometria*.⁷⁴⁷⁴ Del que venim dient, es dedueix que l'anònim autor del *Curial* consultà directament el *Bartoli*.

La situació argumental on apareix en la novel·la la desfilada del déu olímpic precedit per les al·legories de les set ciències liberals és la següent: Després de tornar de Tunis al Montferrat amb el tresor revelat per Camar, conscient de la seua riquesa, Curial “se donà a viure mollament e laciva, no recordant-se ésser cavaller ne home de sciència” (*CeG* III.78). Havia oblidat els llibres, la constància en l'estudi, la disciplina militar i la virtut en general. Aleshores, de manera providencial, se li apareix en somnis Bacus, que l'autor intitula com a “déu de sciència”⁷⁴⁷⁵ seguint Benvenuto Rambaldi da Imola, comentarista de Dante i una de les lectures predilectes de l'autor.⁷⁴⁷⁶ Precedeixen Bacus (al·legoria de la Filosofia moral i natural, disciplina culminant de la *scientia rerum naturalium*⁷⁴⁷⁷), com en una processó cerimonial, unes “reynes” coronades que li van al davant: com si desfilaren, o com si el cavaller desfilara per davant d'elles. Les set reines representen al·legòricament les ciències o arts liberals. L'autor no ho explicita, però la identificació és transparent. No sols pels atributs que porten i per l'ordre en què apareixen, sinó també per les donzelles servents de cada reina, proveïdes de cartells amb llegendes del tipus “Ortografia”, “Sophística”, “Altimetria”, etcètera. Les set reines

---

⁷⁴⁷³ FUSTER ORTUÑO, Maria Àngels, Problemes d'intel·lecció en el *Curial e Güelfa*. La traducció com a eina per a la millora del coneixement dels clàssics medievals, dins *Caplletra*, 50, València, 2011, ps. 67-88.

⁷⁴⁷⁴ Disciplina que compara les mesures dels cossos sòlids; l'altimetria, el càlcul de distàncies, i la planimetria, les dimensions de superfícies planes. Vegeu JACQUEMARD, Catherine, Avant la *Practica geometriae* attribuée à Hugues de Saint Victor: le lexique de la géométrie pratique au XI siècle, dins *Voces*, 8-9, Salamanca 1997-1998, ps. 207-226 (p. 208). Segons CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 920), en l'errònia transcripció de l'anònim del *Curial* podria haver interferit el verb llatí *subeo*, ‘penetrar’.

⁷⁴⁷⁵ Entenent, en aquest cas, la veu *ciència* en un sentit més general que el de les “ciències” liberals. Vegeu ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *ciència* (1a acc.): “Conjunt de coneixences resultant de l'estudi.”

⁷⁴⁷⁶ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428.

⁷⁴⁷⁷ Segons RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Paradiso*, I, vv. 16-18. Citat, de manera esclaridora, en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 682-683.

anònimes de la novel·la cavalleresca són, doncs, les personificacions femenines de les tres ciències del trivi (Gramàtica, Dialèctica, Retòrica) i les quatre disciplines majors del quadrivi: Aritmètica, Geometria, Música i Astronomia.⁷⁴⁷⁸

La visió de les set reines i Bacus (déu que ací substitueix Mercuri, secularment associat a les arts liberals;⁷⁴⁷⁹ l'autor ho fa seguint un original criteri exegetic de Da Imola) es clou amb l'aparició d'Hèrcules, “lo pus fort e pus savi del món”, proposat a Curial com a model a emular. L'heroi grec s'enfrontà al dilema vital de la “Y” pitagòrica i hagué d'elegir Curial, entre la virtut o el vici. Hèrcules elegí l'estreta senda de l'estudi esforçat, i no el camí fàcil de la perdició moral.⁷⁴⁸⁰ Enric de Villena, un autor vinculat a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim (dècades del 1410-1420) i que influí en la formació de l'anònim, fa d'Hèrcules –seguint Coluccio Salutati i altres prehumanistes italians– un modèlic “cavallero científico”, un amant i estudiós de les ciències liberals. Així ho trobem en la justificació proemial de *Los dotze treballs d'Hércules* (en català, 1417; citem la versió castellana de 1422), un llibre “escrito a perpetual memoria del dicho Ércules (...), a fin que los cavalleros no menospreçiasen darse a aprender a las sçiençias, segunt aquéste fizo.”⁷⁴⁸¹ Tant Villena com l'anònim del *Curial e Güelfa* pretenen promoure l'afició per la *ciència* –en el sentit medieval de l'expressió: l'accés al coneixement– entre els cavallers coetanis.

---

⁷⁴⁷⁸ Les set donzelles, en el *Libre de Fortuna e Prudència* de Bernat Metge, acompanyen la Prudència, però l'autor no entra en detalls ni les individualitza. No obstant això, tenen una funció que convida a relacionar-les amb la utilització que en fa l'autor del *Curial*, segons MANZANARO BLASCO, Josep-Miquel, *Fortuna en 'Tirant lo Blanch' i en 'Curial e Güelfa'*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant, 1998, ps. 73-74.

⁷⁴⁷⁹ L'associació del déu Mercuri a les Ciències Liberals deu molt al *De nuptiis Philologiae et Mercurii et de septem Artibus Liberalibus libri novem*, enciclopèdia divulgativa de l'africà Marcià Capela (410-439), on apareix associat a les al·legories femenines de dites ciències, que inauguren així una temàtica de llarga durada, que perviu –com s'observa– en temps del *Curial*. Vegeu CURTIUS, E. R., *Literatura europea...*, vol. 2, ps. 63-66.

⁷⁴⁸⁰ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292 (ps. 288-289).

⁷⁴⁸¹ VILLENA, Enrique de, *Obras completas de Enrique de Villena*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994), ps. 34-35; molt oportunament citat, en el comentari d'aquest passatge, per GONZÁLVEZ ESCOLANO, Hèctor, El debat medieval de les armes i les lletres: l'aportació catalana del *Curial e Güelfa*, dins FREIXAS, M. – IRISO, S. (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 858-869 (p. 872).

Tanmateix, a diferència de Villena, el redactor del *Curial* sembla que ha viscut uns anys a Itàlia, on ha après modismes del toscà oral i literari.⁷⁴⁸² Allí ha tingut accés a materials bibliogràfics i codicològics que obliguen a pensar en Itàlia com el lloc de gestació i escriptura del projecte literari que convenim a titular *Curial e Güelfa*.⁷⁴⁸³ Si ens fixem en alguns elements del lèxic específic de l'obra, obtindrem la impressió que el lloc on l'escriptor aprengué la llengua i altres peculiaritats institucionals itàliques fou alguna cort de la Llombardia.⁷⁴⁸⁴ Finalment, si tenim en compte aquesta relació entre el *Curial* i el còdex llombard que ens ocupa, es reforça la idea que, no sols l'ambientació de la novel·la, sinó també la –diguem-ne– *immersió* de l'autor en la llengua, les formes literàries i les idees d'Itàlia, tingué per escenari primordial el nord de la península. Tot això, sense deixar d'entendre que l'escriptor escriu en català i per a uns lectors catalanòfons, i es congratula entre línies dels triomfs del Magnànim i de les glòries del casal d'Aragó; circumstàncies que inviten a vincular-lo amb la cort de Nàpols.

Desconeixia encara aquesta profunda vinculació amb Itàlia de l'anònim català Lola Badia, l'any 1984, quan redactà un suggerent article sobre *La segona visió mitològica de Curial*.⁷⁴⁸⁵ Les seues observacions erudites sobre la representació de les diferents arts liberals i altres aspectes generals de *Curial e Güelfa*, ajuden molt a aclarir el significat del passatge oníric. Tanmateix, els seus esforços per localitzar una o més fonts iconogràfiques relacionables amb les “estranyeses” al·legòriques de l'escena del *Curial*, resultaren infructuosos. Observa Badia,⁷⁴⁸⁶ sobre la representació de les set ciències, que “a finals del segle XIV el tema perd significació cultural i degenera en pur motiu ornamental; amb l'humanisme neoplatonitzant, tanmateix, recupera potencialitat significativa.” L'anònim del *Curial* participa d'aquest esperit de revaloració de les arts liberals, que contribueix a connectar-lo amb els ambients culturals de l'humanisme italià. Tanmateix, la bibliografia especialitzada sobre iconografia no oferia per a Lola

---

⁷⁴⁸² CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

⁷⁴⁸³ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (ps. 79-80).

⁷⁴⁸⁴ SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

⁷⁴⁸⁵ BADIA, L., *La segona visió mitològica...*, op. cit.

⁷⁴⁸⁶ *Ibidem*, p., 276, n. 20.

Badia cap paral·lel amb coincidències eloqüents, que permeteren identificar amb seguretat la font –o les fonts– d’informació de l’anònim.⁷⁴⁸⁷

L’humanisme llombard, en efecte, parà molta atenció a la reivindicació de les Arts Liberals com a les set columnes primordials del saber humanístic. Així consta en Lorenzo Valla, destacat humanista de la cort de Nàpols, que sostenia que els mèrits intel·lectuals se sostenien sobre l’estudi bàsic “*de liberalibus artibus.*” (*Gesta Ferdinandi regis Aragonum*, 1445-1446).⁷⁴⁸⁸ Però també en l’humanisme llombard; concretament, en les obres de Pier Candido Decembrio i Francesco Filelfo, dos escriptors rivals, però molt amics ambdós d’Enyego d’Àvalos. El primer escrigué *De septem liberalium artium inventoribus liber* (ca. 1419), un tractat dedicat a Tommaso Fregoso (*doge* de la república genovesa en un primer mandat, 1415-1421), on abordava l’origen i la significació de les distintes arts liberals.⁷⁴⁸⁹ Filelfo escrigué pels anys 1440-1442 el primer dels seus *Convivia Mediolanensia*, que titulà *De variarum rerum ac scientiarum inventionem et de variis questionibus*, segons el subtítol d’alguns manuscrits; segons el subtítol d’altres, *De quarundarum ortu et incremento disciplinarum*. Ho féu a manera de diàleg erudit,⁷⁴⁹⁰ en el qual introdueix l’amic Enyego (*Aenicus*) com un dels contertulians. El debat evoluciona de manera “ascendent”,⁷⁴⁹¹ seguint l’orde tradicional de les set ciències liberals, des de la gramàtica fins a l’astronomia,⁷⁴⁹² ja que, segons ho entenien Filelfo –i també l’autor del *Curial*–, aquestes representen un itinerari formatiu

---

⁷⁴⁸⁷ Seguint les orientacions de NICOLAU D’OLWER, Lluís, L’art dans la vie sociale catalane d’après les romans du XVe siècle, dins DURAN SANPERE, Agustí i al., *La peinture catalane à la fin du Moyen Âge (Conférences faites à la Sorbonne en 1931)*, Université de Paris – Institut d’Art et d’Archéologie – Bibliothèque d’Art Catalan – Fundació Carbó – Librairie Ernest Leroux, París, 1933, ps. 118-135, la professora Badia considerava oportú orientar la recerca “cap a la iconografia al·legòrica” dels tapissos flamencs, que tant agradaven a Alfons el Magnànim, però també cap al “món de la miniatura” (BADIA, L., *La segona visió mitològica...*, p. 267, n. 5).

⁷⁴⁸⁸ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, ed. a cura d’Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, p. 103.

⁷⁴⁸⁹ D’aquest opuscle, es conserven dos còdexs, un a la Biblioteca Nacional de Torí (ms. 1325 [H VII 14]) i l’altre a la Nacional de Nàpols (ms. IV G 55). Vegeu ZACCARIA, Vittorio, *Sulle opere di Pier Candido Decembrio*, dins *Rinascimento*, 7, Florència, 1956, ps. 14-74 (p. 17).

⁷⁴⁹⁰ Prenent per model els *Saturnalia Conviviorum libris septem* de Macrobi. El primer editor de l’obra fou l’humanista valencià Joan-Lluís Vives, que comenta, en VIVES, Joan-Lluís, *Ioannis Lodovici Vivis Praelectio in Convivia Francisci Philelphi libri duo, varie eruditione referti, de quibus sic et recte quidem doctus imprimis vir Lodovicus Vives sentit*, Tipogr. de Johann Gymnich, Colònia, 1537, fs. 6v-7r, que es tracta d’una tertúlia fingida o figurada, “*ubi ea festa inter amicos quosdam finxit esse celebrata*”, un opuscle del gènere de la literatura convivial.

⁷⁴⁹¹ L’ascens és justificat per autors clàssics com sant Agustí, ja que hom avança des del món material i terrenal, tot i començant per la Gramàtica, cap al món espiritual i celestial, ja que l’Astronomia tanca el septenari científic. Vegeu CARMONA FERNÁNDEZ, Fernando, *La mentalidad literaria medieval (siglos XII y XIII)*, Universidad de Murcia, Múrcia, 2003, p. 31.

⁷⁴⁹² Amb una selecció de temes per al *theatrum sapientiae* i un ordre que contrasta amb el tradicional desordre estructural dels florilegis medievals.

pel qual ha de passar l'humanista abans d'accedir a la filosofia moral, i abans d'obtenir un reconeixement per la seua sapiència com a orador i poeta.⁷⁴⁹³ Així ho veu també, a través de la lectura del *Curial*, Lola Badia, quan afirma que, en la novel·la, les Arts representen “una veritable escala cap a la consecució d'una ciència que no és tan sols la suma de nocions, sinó (...) idea global de vida.”⁷⁴⁹⁴ L'anàlisi és correcta del tot i respon als plantejaments pedagògics, de signe neoplatònic, vigents entre els humanistes del nord d'Itàlia en el temps de redacció de la novel·la cavalleresca.

L'humanista Filelfo, autor després d'unes cèlebres *Satyrae* dedicades a Alfons V d'Aragó, sap que compta al palau de Milà amb uns lectors diletants. De manera que adapta el discurs, segons Daniela Gionta –a qui seguim estretament en aquesta exposició de coses– “all'esigenza di soddisfare le tendenze e le curiosità intellettuali del pubblico rappresentato dagli interlocutori dei *Convivia*,” en la “ripresa di una cultura media (...) di moda e adatta al clima di corte.”⁷⁴⁹⁵ Per a Filelfo, que un personatge tan estimat per Filippo Maria Visconti i per Alfons el Magnànim com era Enyego d'Àvalos (cavaller d'armes i de llibres, idèntic al model que proposa el desconegut autor del *Curial*), s'interessara per les arts liberals i per les idees de l'humanisme, era transcendental per a la consolidació del “moviment” cultural a les principals corts d'Itàlia. D'ací que, entre tots els contertulians dels *Convivia*, com afirma Gionta “una interrotta confidenza è riservata quasi esclusivamente ad Iñigo d'Avalos, che Filelfo tiene al corrente delle proprie vicende letterarie.”⁷⁴⁹⁶ Enyego, no sols s'interessa per les arts liberals (com es demostra per la seua biblioteca⁷⁴⁹⁷), sinó també, com dóna a entendre Filelfo, l'*Eneida* de Virgili, l'origen de la música (atribuït mitològicament a Apol·lo i el cor de les Muses) i la filosofia moral. El seu paper és ja fonamental, malgrat la seua joventut, en l'“ambiente cortigiano milanese.”⁷⁴⁹⁸

---

⁷⁴⁹³ Vegeu GIONTA, Daniela, *Per i “Convivia Mediolanensia” di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici (“Quaderni di Filologia medievale e umanistica”, 11), Messina, 2005, ps. 8 i ss.; EADEM, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402. En aquest darrer article es parla especialment d'Enyego d'Àvalos i del seu jove germà Alfons, fidels servidors d'Alfons el Magnànim.

⁷⁴⁹⁴ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176 (p. 166).

⁷⁴⁹⁵ GIONTA, D., *Per i “Convivia Mediolanensia”...*, ps. 20-21.

⁷⁴⁹⁶ *Ibidem*, p. 32.

⁷⁴⁹⁷ Analitzada, en la mesura del que podem saber, en el capítol I.3.5, al qual us remetem.

⁷⁴⁹⁸ *Ibidem*, ps. 34 i 57.

El *Convivio I* on participa D'Ávalos s'interromp, seguint el joc de la ficció que representa Filelfo, quan el duc Filippo Maria Visconti crida al seu costat Giovanni Antonio Rembaldi da Brescia, amfitrió del diàleg literari. L'autor aprofita l'avinentesa per acomiadar l'obra amb un discurs moralitzat on al·ludeix “alla necessità di divenire non soltanto eruditi, ma anche migliori, considerando quanti pochi insegnano la virtù e la vera gloria.” És a dir, que l'humanista invita els tertulians a prosseguir amb l'estudi de les ciències liberals, com a propedèutica per a passar a la filosofia moral: la suma *7 arts + filosofia* configura la “sciència de Baco” de l'autor del *Curial*. Els destinataris de l'opuscle de Filelfo eren magnats d’“stato principesco, generoso verso gli intellettuali”,⁷⁴⁹⁹ com el *Curial* de la novel·la cavalleresca, molt apreciat entre els filòsofs del seu temps, en mots que l'escriptor posa en boca del rei de França. Conclou Gionta, sobre els *Convivia Mediolanensia*, que “Filelfo consegnava così, all'Umanesimo di corte, il medaglione erudito delle proprie conoscenze.”⁷⁵⁰⁰

Tot aquest excurs sobre Decembrio, Filelfo, D'Ávalos i les arts liberals, és imprescindible per a comprendre per què un autor d'Itàlia que escriu en català podia interessar-se a mitjan segle XV per una font iconogràfica de mitjan segle XIV. I és que el vell tema al·legòric i didàctic de les set donzelles, amb el replantejament propedèutic que en feien els humanistes llombards, cobrava un nou sentit, s'actualitzava. Oferim, doncs, alguns elements de comparació entre el *Bartoli* i el *Curial*, que ajuden a resoldre definitivament l'enigma iconogràfic i a identificar la font en què es basà l'autor de la novel·la per a la seua escenografia al·legòrica i onírica. Ho plasmem sinòpticament amb la descripció de les imatges i citació de texts comparats del *Bartoli* i del *Curial*. S'hi observa com i de quina manera el còdex milanés condicionà, no sols les representacions al·legòriques de les arts liberals, sinó també la descripció “tècnica” d'aquestes (basada en fonts medievals dels segles XII-XIV, utilitzades pels miniaturistes del *Bartoli*) i la transmissió d'algunes errades ortogràfiques:

Ciències	Bartolomeo	ANÒNIM
	DE' BARTOLI DA BOLOGNA	<i>Curial e Güelfa</i> , llibre III, cap. 79
	<i>Canzone delle virtù e delle scienze</i>	Visió al·legòrica de les ciències liberals
Gramàtica	f. 7r. Jove donzella sendent en càtedra, amb una <u>corona d'espigues</u> al cap, en acte	Estaven davant aquell déu, a la part emperò esquerra, una reyna, ab aquella cara jove e

⁷⁴⁹⁹ *Ibidem*, p. 59.

⁷⁵⁰⁰ *Ibidem*, p. 72.

	<p>d'alletar un <u>minyó</u> que duu al braç. Porta un <u>flagell</u> a la mà. Text adjunt: "<u>Ortografia</u> sive scientia recte scribendi / <u>Ethimologia</u> sive scientia derivandi / <u>Dyascintastica</u> sive scientia recte construendi / <u>Prosodia</u> sive scientia recte pronuntiandi" (font: Giovanni Balbi, <i>Summa Grammaticalis</i> o <i>Catholicon</i>⁷⁵⁰¹). Als peus de la ciència es troba <u>Priscià</u>, un dels lexicògrafs citats en el mateix passatge.</p>	<p>fadrina, e una <u>corona</u> al cap <u>no molt preciosa</u>, circuyda de infinits <u>minyons</u>, qui uns legien, altres ploraven; e tenia la dita reyna en la man drete unes <u>correjades</u> e, en la squerra, un cantell de pa. Stàvan davant aquesta quatre donzelles molt belles, les quals los seus noms propis tenien brodats als pits, e per aquelles letres Curial sabé lo nom de cada una d'elles, ço és, <u>Ortografia</u>, <u>Ethimologia</u>, <u>Diassintàstica</u> e <u>Prosídia</u> [sic].</p>
Dialèctica (o Lògica)	<p>f. 7v. Dona adulta i <u>seriosa</u> que <u>sosté en alt dues serps, cadascuna en una mà per a evitar que es mosseguen recíprocament</u>: la de la drete duu escrit "opponens"; l'altra, "responens". Del coll li penja un medalló on es escrit "ratio". Al costat, està escrit: "<u>Probabilis</u> / <u>Demo[n]strativa</u> / <u>Sophystica</u>" (font: John of Salisbury, <i>Metalogicon</i>, ll. II, cap. 3)⁷⁵⁰²</p>	<p>Aprés d'aquesta, ja pus prop de Baco, stava una altra reyna ab la <u>cara molt aguda</u>; e no podia estar segura; e tenia dues serps, ço és una en cascuna mà, <u>les quals contínuament se volien mordre, e de fet se mordéran sinó que la reyna apartava les mans en manera que no</u> -s podien aconseguir, e menejaven les lengües ab tanta velocitat, que paria que cascuna set lengües tengués. Davant la qual staven tres donzelles, axí mateix ab los noms seus brodats als pits, ço és, <u>Probabilis</u>, <u>Demo[n]strativa</u> e <u>Sophística</u>.</p>
Retòrica	<p>f. 8r. Dona rossa vestida de <u>vistosos colors</u> (blau, verd, roig) amb flors roges al cap i escrit al costat: "<u>Judicialis</u> / <u>Demo[n]strativa</u> / <u>Deliberativa</u>." (font:</p>	<p>Tantost, prop d'aquesta estava una altra reyna, <u>de vàries colors vestida, emperò molt ricament abillada</u>; e estava tan alegre cantant, que açò era una gran maravella; e tenia en la</p>

⁷⁵⁰¹ BALBUS, Johannes, *Catholicon*, Tipogr. de Johann Gutemberg?, Mainz, 1460; ed. facsímil, Greg International, Westmead, 1971, veu *Grammatica*: "*Partes siquidem Grammaticae sunt quattuor, scilicet: Orthografia, Ethimologia, Diasinthastica et Prosodia.*" Citat per CODONER, Carmen, Estudio introductorio, dins PASTRANA, Juan de, *Grammatica latina* – NEPOS, Ferdinandus, *Materies grammaticae*, Universidad de Santiago de Compostela, Sant Jaume de Galícia, 2001, ps. 5-26, que destaca (p. 25) l'especial interès de l'italià Balbi per la prosòdia, a diferència d'altres gramàtics. Identifica ja aquesta font indirecta del *Curial*, BADIA, L., La segona visió mitològica..., p. 287. L'*ortografia* s'ocupa de la fonètica i de la normativa gràfica; l'*etimologia*, de la flexió i composició de paraules; la *prosòdia*, de les regles de pronunciació, i la *diasintàctica* o moderna *sintaxi*, de regular la construcció de frases i oracions. Fray Juan Gil de Zamora (ca. 1241-ca. 1318), en el *Prosodion*, o *Tractatus de Accentu*, segueix la nomenclatura de Balbi també. Vegeu RICO, Francisco, *Texto y contexto. Estudios sobre la poesía española del siglo XV*, Crítica, Barcelona, 1990, p. 77.

⁷⁵⁰² En aquest tractat, es parla de la lògica. La subdivisió que proposa l'autor és idèntica, encara que, situant-nos ja en el *Quattrocento* italià, estaria pensant més en la dialèctica dels oradors que no en la lògica dels escolàstics, vituperada pels humanistes: "*Siquidem ei Demonstrativa, Probabilis et Sophistica subiucuntur.*" Vegeu SALISBURY, John of, *Metalogicon*, ed. a cura de Clement WEBB, Clarendon, Oxford, 1929. Citat i explicat detalladament per BRASA DÍEZ, Mariano, Tres clases de lógica en Juan de Salisbury, dins BECKMANN, Jan P. (ed.), *Miscellanea Mediaevalia, 13-1* ("*Sprache und Erkenntnis im Mittelalter*". *Akten der VI Internationalen Kongresses für Mittelalterl Philosophie den Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, Bonn, 29. August – 3. September 1977*), Walter de Gruyter, Berlin, 1980, ps. 357-367 (p. 357, n. 1): "*Demonstrativa*, que brota de los principios básicos y de los mismos deduce conclusiones necesarias; *probable*, que versa sobre los asertos que a todos o a muchos hombres, o al menos a los sabios, se presentan como válidos; y, finalmente, la *lógica sofística*, que busca más la sabiduría aparente que la real." Dins de la *probable*, Salisbury inclou la lògica *dialèctica* (persuadir l'adversari) i la *retòrica* (persuadir el jutge).

	Boeci, 480-520, <i>Speculatio de Rhetorica cognatione</i> , 11; PL 64, 1221C). ⁷⁵⁰³ Porta en la mà un cartell on escriu En la cançó que acompanya la figura es llig: “ <u>De vario cholor sua vesta aptevele / Porta hostei d’ornamenti dipinta...</u> ” ⁷⁵⁰⁴	mà un cartell escrit e notat a nota de cant, en lo qual mirava contínuament, e ab una ploma esmenava. E tenia davant si tres donzelles, belles molt, les quals, segons les letres de lurs pits, eren apellades <u>Judicialis</u> , <u>Demo[n]strativa</u> , <u>Deliberativa</u> .
Aritmètica	f. 8v. Dona adulta amb <u>una taula blanca davant</u> on comença a escriure unes xifres. En la cançó que acompanya la figura es llig: “...et in <u>dispar</u> lo dixiemo / parte et in <u>par</u> qual se voglia lo torna” (Boeci, <i>De Arithmetica</i> , I,viii-ix) ⁷⁵⁰⁵	Continuant prop d’aquesta, ja pus prop de Baco, havia una altra reyna, la qual tenia <u>una taula blanca davant si</u> . E davant ella havia dues donzelles qui la servien, e, segons les letres de lurs pits, havien nom <u>Par</u> , <u>Dispar</u> .
Geometria	f. 9r. Dona amb <u>un gran compàs en la mà</u> , acompanyada per Euclides (amb <u>un nivell</u> a les mans) pels cartells següents: “ <u>Al[ti]metria / Planimetria / Sb[er]eometria</u> .” (<i>Tractatus quadrantis</i> , ss. XII-XIII) ⁷⁵⁰⁶	Après d’aquesta, ja pus prop de Baco, havia un· altra reyna, e tenia <u>un livell en la una mà</u> , e en l’altra <u>un compàs</u> ; e tres donzelles que li staven davant, segons los cartells de lurs pits apellades <u>Altimetria</u> , <u>Planimetria</u> e <u>Subeumetria</u> .
Música	f. 9v. Dona <u>cantant</u> una melodia de Guido d’Arezzo i fent sonar un llaüt de huit cordes. S’hi representa també una viola,	Après d’aquesta, ja pus prop de Baco, havia un· altra reyna, e sonava <u>uns òrguens e cantava ab tanta dolçor de melodia</u> , que yo no

⁷⁵⁰³ BOECI, *Speculatio de Rhetorica cognatione*, dins ed. electrònica dins *Corpus Corporum. Repositorium operum latinorum apud Universitatem Turicense*, Universitat Zurich, Zurich, s. d. <mlat.uzh.ch> consultada en novembre del 2014: “*Quare est genus Rhetoricae facultatis. – Rhetoricae vero species tres: iudicialis, demonstrativa, deliberativa.*” Es basa Boeci, com Ciceró (*Rhetoricorum, seu De inventione Rhetorica*, II,iv,12) i molts altres tractadistes, en l’anonim i divulgadíssim manual (de ca. 86-82 aC) *Rhetorica ad Herennium* (I,2). En Ciceró (*De inventione*, II,iv,12), s’esmenten correlatiu els tres gèneres, però en ordre diferent al *Bartoli* i al *Curial*: “*omnis et demonstrativa, et deliberativa et iudicialis causa.*” Vegeu CICERÓN, Marco Tulio, *M. T. Ciceronis Rhetorici libri duo qui vocantur ‘De inventione’ / De la invención retrica*, ed. i trad. a cura de Bulmaro REYES CORIA, Universidad Autnoma de México, Ciutat de Mèxic, 1997, p. 70. L’ordre ciceronià es seguit per Isidor de Sevilla (*Ethymologiae*, II,4): “*De tribus generibus causarum: deliberativum, iudicialis, demonstrativum*”, com comprova BADIA, L., *La segona visión...*, p. 167, i la mateixa Lola BADIA i Jaume TORR en l’edició del *Curial* del 2011 (p. 685). El gènere deliberatiu era l’apropiat per a intervenir en una assemblea pública; el judicial, per al llenguatge forense, propi de tribunals i debats jurídics; el demostratiu, per a establir apologies, el característic dels oradors i poetes.

⁷⁵⁰⁴ Els *rethorici colores* (“retòriques colors” en el *Curial*), o *exornationes*, com també figuren en alguns manuals, eren característics d’aquesta disciplina literària, com explica CORTS CAAGUERL, Matilde, *La coherència iconogràfica de la segona visión mitològica de Curial*, dins *Revista de llenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 5, Madrid, 1996-1997, ps. 41-57 (p. 50).

⁷⁵⁰⁵ A diferència de Boeci, Isidor (*Ethymologiae*, III,5), font proposada per BADIA, L., *La segona visión...*, p. 167, parla de “*divisione parium et imparium*”, i no de “*dispar*”.

⁷⁵⁰⁶ En el *Didascalicon de studio legendi* d’Hug de Sant Víctor (+1141), es parla d’altimetria, planimetria i *cosmimetria* o estudi del cosmos (llibre II,13). Vegeu DI SAN VITORE, Ugo, *Didascalicon*, ed. electrònica a cura de Juan Manuel ESCAMILLA GONZÁLEZ, 2014 <www.didascalicon.soophook.es>, consultada en gener del 2014; NORTH, John, *The Quadrivium*, dins RUEGG, Walter (dir.), *A History of the University in Europe, vol. 1. Universities in the Middle Ages*, vol. a cura de DE RIDDER-SYMOENS, H., Cambridge University Press, Cambridge, 1992, ps. 337-359 (p. 346). DORE, Leone (ed.), “*La Canzone delle Virt e delle Scienze*” di Bartolomeo di Bartoli da Bologna. *Testo inedito del secolo XIV tratto dal ms. originale del Museo Condé ed illustrato*, Istituto Italiano d’Arti Grafiche, Bèrgam, 1904, p. 66, creia que aquesta era la font enciclopèdica dels autors del *Bartoli*, però en realitat es el *Tractatus quadrantis*, una obra ms específica sobre geometria.

un salteri i un orgue portàtil. Els cartells diuen: “Organico flatu / Armonica voce / Ritimica [sic] pulsu.” (font: Isidor, *Ethimologiae*, III,xix,1).⁷⁵⁰⁷ En la cançó de baix de la il·lustració, s’hi afig: “Fa canora e de bella armonia / Si dolce melodia.”

crech que millor so ne millor cant fos jamés, ne sie ara, ne pusca ésser d’ací avant. Stàvan-li davant tres donzelles, les quals ab diverses veus cantant se concordàvan ab ella; e certes, si los àngels cantaven davant lo Salvador, major dolçor no porien mostrar; eren los noms d’aquestes donzelles, segons lurs cartells, Organico Flatu, Armonica Voce, Ritimica [sic] Pulsu.

Astronomia / Astrologia f. 10r. La dama “Astrologia sive Astronomia” sosté un quadrant amb la mà dreta i una esfera amb l’esquerra. Ve acompanyada d’una citació de sant Agustí: “Astrorum peritia vera nonnis motuum celestium corporum, effectumque in hec inferiora naturalis et vera ratio est...” (font *Li Compilacions de le Science des Estoilles*, de Leopold d’Àustria, ca. 1270)⁷⁵⁰⁸

La setena e última reyna, e que pus prop del dit déu stava, tenia una spera en la mà e un quadrant als pits, e, tenint alta la mà mirava aquella spera; e havia la vista tan àgil, que penetrava e traspassava los cels. E tenie davant dues donzelles, apellades Motus, Effectus.

⁷⁵⁰⁷ “De triformi Musicae divisione.– 1. Ad omnem autem sonum, quae materies cantinelarum est, triformem constat esse naturam. Prima est harmonica, quae ex vocum cantibus constat. Secunda organica, quae ex flatu consistit. Tertia rythmica, quae pulsu digitorum numeros recipit.” És a dir: “Sobre la triple divisió de la música.– 1. Por lo que se refiere a todo sonido que interviene en el canto, su naturaleza puede ser triple: la primera es *armónica*, que está formada por la modulación de la voz; la segunda es la *orgánica*, consistente en el sonido producido por un soplo; la tercera es la *rítmica*, que recibe su cadencia por la pulsación de los dedos.” Citat a partir de SAN ISIDORO DE SEVILLA, *Etimologías (edición bilingüe)*, ed. i trad. a cura de José OROZ i Manuel-A. MARCOS, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1993 (2a.), vol. 1, ps. 446-447. És probable que Bartoli consiltara una font intermèdia, compartida amb el teòleg i degà de Cambrai Giles Carlier (1390-1472), que, en un innovador manual d’improvisacions en cant polifònic (*De cantu iubilationis armonicae et utilitate eius*, cap. 3, any 1470), escriu: “*Muscam triphariam doctores quidam esse dixerunt, scilicet: armonicam, organicam et rithmicam. Armonica vocali concordia genitur; organica flatu fonum emittit; rithmica pulsu sive tactu completur.*” En CARLIER, Gilles, *De cantu iubilationis armonicae et utilitate eius*, dins CARLERIUS, Egidius, *Duo tractatuli de musica*, ed. a cura d’Albert SEAY, Colorado College Music Press, Denver, 1977, p. 5. Vegeu també HUMPHREY, Illo, *Le cantus firmus* et la mélodie du “*Te Deum laudamus*” dans un fragment du manuscrit Cambridge, Gonville and Caius College, 334.727 (XIVe siècle), dins WEBER, Édith (ed.), *Itinéraires du cantus firmus, VII. Le cantus firmus hymnologique, lexicologique et pédagogique*, École doctorale Musique-Musicologie, Groupe de Recherche sur le patrimoine musical (1450-1750), Presses Universitaires Paris-Sorbonne, Paris, 2004, ps. 23-29 (p. 29). Aquest Carlier i el teòleg català Joan de Palomar foren enviats pel Concili de Basilea a Bohèmia (novembre del 1432-maig del 1433) per a negociar una solució pacífica al conflicte polític-religiós dels hussites (1419-1434). Vegeu CREIGTON, Mandell, *A History of the Papacy during the Reformation, vol. 2. The Council of Basel – The Papal Restoration (1418-1464)*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, ps. 92-93, 99-100 i 104.

⁷⁵⁰⁸ La citació procedeix del mateix *incipit* proemial del tractat: “*Astronomia est scientia que ascrutatur motus celestium corporum et demonstrat. Astrologia est scientia que celestium corporum observat effectus opera et mutationis in instis inferioris.*” Vegeu CARMODY, Francis J. (ed.), *Leopold of Austria. “Li Compilacions de le Science des Estoilles”. Books I-III. Edited from MS. French 613 of the Bibliothèque Nationale, with notes and Glossary*, University of California (“Publications in Modern Philology”, vol. 33, part 2), Berkeley, 1947, ps. I-IV, 35-102 (p. 37). Molts enciclopedistes i compiladors medievals distingien entre *astrologia naturalis* (astronomia) i *astrologia iudicialis* (astrologia pròpiament dita). Vegeu, per exemple, la distinció que fa Da Imola (Bolonya, segle XIV, autor seguit sovint pel del *Curial*) i que difereix del *Bartoli* (Bolonya, també, segle XIV). El comentarista dantesc parla de la ciència astrològica *de motibus* (astronomia) i la *de iudiciis* (modalitat endevinatòria). Vegeu MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín del Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis*

Les arts liberals no sols interessaven els humanistes llombards, sinó també els napolitans; si més no a partir de la dècada del 1450. Segons Bartolomeo Facio, en *De viris illustribus* (1456), Alfons I de Nàpols feia molt bé a estudiar quotidianament filosofia, teologia i obres d'autors antics, però també a demostrar que era “*ceterisque liberalibus disciplinis excultus*”.⁷⁵⁰⁹ Quan Giannozzo Manetti, invitat pel seu mecenes i amic, Enyego d'Àvalos, passà de Roma a la cort de Nàpols, “il re Alfonso lo richiese che andasse a stare con lui, che l'aveva in grandissima riputazione, sendo istato più volte ambasciatore a sua maestà, e avendolo voluto provare a farlo disputare in tutte a sette l'arti liberali.”⁷⁵¹⁰ També en retard respecte a Milà, a Roma i a Florència s'interessaren els humanistes per les ciències liberals. El 1460, quan Andrea Mantegna dissenyà una baralla de *trionfi* o *tarocchi* per al papa humanista Pius II i els cardenals Basilio Bessarió i Niccolò Cusano, ideà cartes originals que representaven Apol·lo i el cor de Muses; més les al·legories de les set arts liberals, la Filosofia i la Teologia.⁷⁵¹¹ A Florència, Sandro Botticelli pintà un mural molt conegut, *Giovane introdotto tra le Arti Liberali* (ca. 1483-1486, Museu del Louvre, París), on les dames s'ocupen d'instruir un jove. La Retòrica presideix el grup amb el braç estés,⁷⁵¹² perquè aquesta disciplina estava molt revalorada a la Itàlia dels humanistes. “La sabiduría”, constata Kristeller, “debe ir unida a la elocuencia, según gustaban de repetir muchos humanistas, y según decía Ermolao Barbaro polemizando con G. Picco della Mirandola.”⁷⁵¹³

La iconografia renaixentista és deutora de la iconografia medieval. A Florència, Andrea di Bonaiuto representà (1365-1367) catorze al·legories al fresc, al Cappellone

---

lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 421, n. 20).

⁷⁵⁰⁹ Citat per TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogòtica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 34).

⁷⁵¹⁰ BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 59.

⁷⁵¹¹ KRISTELLER, Paul, *Die Tarocchi: zwei italienische Kupferstichfolgen aus dem XV. Jahrhundert*, B. Cassirer, Berlín, 1910; CIERI VIA, Claudia, I Tarocchi del cosiddetto “Mantegna”: origine, significato e fortuna di un ciclo de immagini, dins BERTI, Giordano – VITTORIA, Giorgio (eds.), *I Tarocchi: le carte di corte. Gioco e magia alla corte degli Estensi. Mostra tenuta a Ferrara, Castello Estense, Casa di Stella dell'Assassino, 14 settembre 1987 – 10 gennaio 1988* [catàleg de l'exposició], Amministrazione provinciale di Ferrara, Bolonya, 1987, ps. 49-77.

⁷⁵¹² DEIMLING, Barbara, *Sandro Botticelli, 1444/5-1510*, Taschen, Colònia, 2007, p. 12.

⁷⁵¹³ KRISTELLER, Paul Oskar, The Impact of Early Italian Humanism on Thought and Learning, dins LEVY, Bernard S. (ed.), *Developments in the Early Renaissance*, State University of New York Press, Albany, 1972, ps. 120-157; reed. parcialment en espanyol com: El territorio del humanista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 34).

degli Spagnoli (antiga sala capitular de Santa Maria Novella), on apareixien la Llei Civil, la Llei Canònica, la Sacra Pàgina, la Teologia, la Contemplació i la Predicació; amb les set Arts Liberals a la dreta i les set Sacres Ciències a l'esquerra de l'espectador (dreta del plànol pictòric). El programa iconogràfic pretenia glorificar Tomàs d'Aquino com a màxim exponent del triomf de la vida contemplativa propugnada pels eclesiàstics. En el Campanile di Giotto de la mateixa Florència (conclòs el 1351), uns plafons d'Andrea Pisano (+1348/49) i Gino Micheli da Castello (+ca. 1350) representen les al·legories de les Arts Liberals i altres motius. Ja en el segle XV, en l'*Studiolo di Belfiore* de Leonello d'Este, marquès de Ferrara, les Arts Liberals al·legoritzades tingueren un lloc reservat (1447-1463). En el *Tempio Malatestiano* de Rimini, l'escultor Agostino di Duccio representà les Arts Liberals (1449-1457) en relleu. En l'*studiolo* del palau ducal d'Urbino (1473-1476) apareixien de nou les set dames científiques en forma de reines entronitzades. S'hi representaven Federico da Montefeltro i els seus principals dignataris reverenciant-les en actitud de vassallatge. Si a mitjan Tres-cents, les ciències s'associen a clergues i apareixen en espai sagrat, a mitjan Quatre-cents, les set reines de la ciència s'associen a la nova cultura laica de l'humanisme italià, i apareixen en palaus i biblioteques de grans prínceps i *condottieri*. Curial el llombard, un "príncep" italià de paper ideat en llengua catalana, participa d'aquest esperit renovador. Les Ciències Liberals, que havien deixat d'interessar pintors, escultors i miniaturistes del 1360 al 1440, reviscolen a mitjan segle XV gràcies a l'humanisme. La representació onírica del *Curial* és una de les manifestacions més primerenques d'aquest interès; cosa que diu molt sobre els contactes i la mentalitat avançada de l'anònim escriptor.

Quant a la representació de les dames i donzelles liberals com a reines coronades (en el *Bartoli* sols porten corona o diadema algunes), cal tenir en compte que hom pretén establir una jerarquia d'aquestes i les cambreres que les acompanyen. Tampoc era inusual que les al·legories portaren corona reial. Per exemple, les sis virtuts de l'impressionant fresc de l'*Allegoria del Buon Governo* del Palazzo Pubblico de Siena, obra d'Ambrogio Lorenzetti (1338-1340), són sis reines i alguna duu un cartell o filacteri a les mans.⁷⁵¹⁴ Segons Roxana Recio, el lector del capítol de les Ciències

---

⁷⁵¹⁴ STARN, Randolph, *Ambrogio Lorenzetti. The Palazzo Pubblico, Siena*, George Braziller, Nova York, 1994.

coronades del *Curial* té la sensació d'assistir a una desfilada de personatges femenins que podria trobar en els *Trionfi* de Petrarca un punt d'inspiració.⁷⁵¹⁵

També el podria trobar, però, en desfilades com la celebrada a la plaça del Mercat de València en febrer del 1420, amb motiu d'unes justes presidides per Alfons el Magnànim. Hi aparegueren “·III· grans entremeses bastits sobre tres carros, dessus los quals estava asseguda, en una cadira en cascun d'ells, una deessa tenint una corona al cap e ·I· pom d'or.” Les al·legories eren obra del fuster Pasqual Esteve.⁷⁵¹⁶ Quan el mateix monarca celebrà la seua entrada triomfal a Nàpols, en febrer del 1443, eixiren en carrossa també quatre virtuts en forma de reines amb cartells a les mans, com les donzelles de les disciplines del somni del *Curial*. Preparà l'entremés el castellà de Capuana –residència del príncep Ferran, duc de Calàbria–, Giovanni Carafa, i comptà amb la participació de l'humanista Lorenzo Valla, que acompanyà les al·legories de versos. Les reines al·legoritzades representaven, respectivament, la Justícia, la Caritat o Llarguesa, la Prudència, i la Temperància o Fortalesa.⁷⁵¹⁷ Aquest motiu de les donzelles al·legòriques sobre carrosses, de fet, era molt habitual al Nàpols d'Alfons el Magnànim i els seus consellers humanistes. En maig del 1444, en les justes on se celebrava el compromís matrimonial del duc de Calàbria, l'adolescent Ferran, i Isabella de Tàrent, hi hagué també al·legories: “Lo endemà de la benedicció, que fou diluns, lo dit senyor rey féu tenir ací un rench de junyir (...). Volch lo dit senyor que don Ferrando, son fill, aquella jornada junyís (...). E vench lo dit don Ferrando ab los dessus dits, dessus un carro ab quatre donzelles qui·s dehien les Quatre Virtuts, e anaven devant lo carro gran colp de turchs e cavalls cothoners.”⁷⁵¹⁸ A l'obsessió per presentar el príncep “adornat” de virtuts innates, l'autor del *Curial*, de manera molt intel·ligent i molt hàbil, oposa la idea d'acompanyar el cavaller que aspira a ser príncep –molt probablement el mateix Ferran d'Aragó, si era, com sospitem, el dedicatari– de ciències i sabers convenients. El

---

⁷⁵¹⁵ RECIO, Roxana, *Curial e Güelfa* y la prosa corta alegórica: los *Triunfos* de Petrarca en la narrativa en catalán del XV, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 13-33 (ps. 16-18).

⁷⁵¹⁶ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins *Ars Longa*, 7-8, València, 1996-1997, ps. 33-47 (p. 38); ÍDEM, El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428), dins GALÁN, Ángel – CARRETERO, José Manuel (eds.), *El alimento del estado y la salud de la “res publica”*. Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa, Universidad de Málaga-Red Arca Comúnis – Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2013, ps. 291-308 (p. 296, n. 18).

⁷⁵¹⁷ IACONO, Antonietta, Il trionfo di Alfonso d'Aragona tra memoria classica e propaganda di corte, dins *Rassegna storica salernitana*, 26-1, Salerno, juny 2009, ps. 11-58 (p. 14).

⁷⁵¹⁸ Descripció dels ambaixadors del Consell de Barcelona a Nàpols, en lletra datada l'11 de maig del 1444. Vegeu MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 250.

resultat és el mateix, però que quede clar que el príncep virtuós no és producte de gràcia infusa o de virtuts comunicades per l'Esperit Sant, sinó de l'esforç personal i de l'estudi constant de les arts liberals i de la filosofia, segons l'ideal humanístic.

És raonable pensar que l'autor tinguera en ment els espectacles cerimonials i principescos de carrer, molt recurrents a l'Europa del segle XV. O que, alternativament, tinguera per referent el *Wunderkammer*, la 'cambra de meravelles' o gabinet de curiositats que pretenien assolir els *studioli* de prínceps humanistes, com el que s'estava programant cap al 1447 a la cort de Ferrara. Aquestes sales de cultura laica exhibien *mirabilia* al·legòriques i mitològiques, com les que descriu l'escriptor de *Curial e Güelfa*, amb ocultació habitual dels noms (marcant així distàncies amb l'art medieval didascàlic), a fi d'establir un joc d'interlocució didàctica amb l'espectador. Aquesta actitud és similar, doncs, a la que preveu i dissenya l'anònim escriptor de la novel·la cavalleresca per al seu dedicatari i els seus lectors en general. Pensem que distints diplomàtics del rei d'Aragó i Nàpols –singularment, Enyego d'Àvalos, Lluís Despuig i Mateu Malferit– freqüentaren la cort de Ferrara en la dècada del 1440, i haurien tingut notícia de l'ambiciós programa decoratiu, de signe humanista. En conseqüència, l'escenografia onírica del *Curial* podria explicar-se com una mimesi literària d'un tema iconogràfic del *Trecento* reinterpretat humanísticament en el *Quattrocento*.

Com que l'autor del *Curial* no disposava d'altres referents iconogràfics propers, estant a Milà recorregué a *La canzone delle Scienze* dels germans De' Bartoli: una obra gràfica del segle XIV dels escolàstics, però acceptable en el XV dels humanistes, sempre que s'hi efectuaren algunes modificacions que caldrà tenir en compte. Per exemple, en el *Bartoli*, la Gramàtica alleta un infant. En el *Curial*, en canvi la Gramàtica es dedica a corregir o *corrigere* (sosté en la mà unes "correjades"), però conserva la condició de *nutrix*: ofereix a l'alumne un cantell de pa. En les portalades d'esglésies romàniques del segle XII, no era estrany trobar una al·legoria d'aquesta art amenaçant l'alumnat amb la *fèrula*: un regle que servia, en la tradició antiga i medieval, per castigar mans.⁷⁵¹⁹ Tanmateix, l'escriptor opta per descriure un flagell, amb el qual la dama disciplinaria els alumnes displicents. Aquest *flabellum* també és corrent en representacions medievals, inclosa la trescentesca del *Bartoli*.⁷⁵²⁰ Resulta curiós que l'escriptor use per a descriure'l un vocable nord-italià, *corregiate*, que definia en plural

---

⁷⁵¹⁹ Així s'adverteix en ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 378, n. 214.

⁷⁵²⁰ Sobre aquest element, vegeu SÁNCHEZ AMEIJERAS, Rocío, La portada del Sarmental de la catedral de Burgos: fuentes y fortuna, dins *Matèria. Revista d'art*, 1, Barcelona, 2002, ps. 161-198.

‘les corretges d’un assot o flagell.’ El terme es troba documentat en diccionari de John Florio exactament com ‘the straps of a flaile’.⁷⁵²¹ Quant al cantell de pa, val a dir que és una innovació de l’anònim autor del *Curial*: no el trobareu en la font plagiada. A més a més, es tracta d’un element inaudit en la iconografia medieval.⁷⁵²² Podria haver recordat la màxima llatina *Litterae non dant panem*, que adreçaven els literats romans als mecenes avars: aquells que no valoraven la seua poesia, o que la lloaven però no la remuneraven. Ara bé, sospitem que el responsable del canvi és Benvenuto da Imola, l’enciclopedista de capçalera al qual sol recórrer l’anònim del *Curial*. Parlant del cant XXII del *Paradís*, vv. 1-3, el comentarista troba que Dante, pres d’estupor...

“...dicit, per comparationem domesticam, quod recurrit ad Beatricem [al·legoria de la gràcia divina], sicut infantulus territus ad matrem (...). Come parvol che ricorre sempre colà dove più si confida, scilicet, ad matrem vel nutricem. Unde nota quod comparatio est propria de filio ad matrem; erat enim autor alumnus Beatricis, et illa mater et alumna, quae suo lacte foverat ipsum parvulum, scilicet minoribus doctrinis, puta *Grammatica*, et *Rhetorica*, quae sunt ancillae Theologiae; deinde cibaverat ipsum robustum pane et cibis fortibus, scilicet maioribus et altioribus scientiis, sicut philosophia, poetria etc.”⁷⁵²³

Potser per experiència personal, l’escriptor considera fonamental l’estudi de la gramàtica, i no tan trivial com Da Imola. De manera que considera recomanable, millor que de llet materna (*Bartoli*), dotar-la d’un aliment més consistent com és l’*“ipsum robustum pane”*. Tot això, d’acord amb el sentit renovat que adquiria la gramàtica entre els humanistes, des que Petrarca la destacà com a porta d’accés a la lectura dels clàssics i bases de tota formació.⁷⁵²⁴ També hi estaria d’acord l’humanista Lorenzo Valla, autor vinculat a la cort del Magnànim i molt amic d’Enyego d’Àvalos, que compara els coneixements del llatí al pa (*Ars Grammatica*, 1442-1443, vv. 18-14): *“Quare agite, o*

⁷⁵²¹ El pare del famós lexicògraf era toscà. Vegeu FLORIO, John, *A Worlde of Wordes*, ed. a cura de Luigi BALLERINI i Massimo CIAVOLELLA, The Lorenzo da Ponte Italian Library – University of Toronto, Toronto, 2013, p. 169, s. v. *corregiate*.

⁷⁵²² Així ho detecta BADIA, L., *La segona visió mitològica...*, p. 284.

⁷⁵²³ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁷⁵²⁴ BLACK, Robert, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001. Citat per ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 684.

pueri, mecum cantate latine, / assimilem pani doctrinam hanc esse putantes / que per se valet et reliquias corroborat escas; / indiga grammaticae queque ars est, nullius illa, / quam qui non norunt vescuntur pulte profecto. / Hunc, pueri, nostra de voce capessite panem / qui corpus solidum reddat viresque ministret.”⁷⁵²⁵ Es podria recordar, així mateix, que Dante fa del *pane* una metàfora de les glosses o explicacions que acompanyen la *vivanda* o ‘companatge’ consistent de les obres literàries. Així ho planteja en el *Convivio*, el ‘Convit’ (I,1).⁷⁵²⁶ Observem, d’altra banda, que l’anònim adapta ortogràficament *Dyascintactica* al català: ho retoca com *Diassintàstica*, i comet un lapsus –ell, o el copista– quan escriu *Prosòdia* en lloc de *Prosòdia*.⁷⁵²⁷

No ara, sinó quan completa la desfilada, l’autor insisteix –se suposa que davant el dedicatari del llibre– en la importància d’aprendre “la gramàtica”, el llatí. Presenta homes de diverses parts del món que s’entenen parlant en llatí. Sens dubte que hi ha “molts altres” savis que mereixerien ser esmentats al peu de cada ciència, com fa Boccaccio en l’*Amorosa visione* (IV, 40-88 i V),⁷⁵²⁸ però que per raons de brevetat, no s’hi expliciten. L’anònim se centra només en els noms de personatges que seuen als peus de “la primera reyna”, és a dir, l’al·legoria de la Gramàtica. I és que, com recorda Kristeller, per als humanistes, la Gramàtica ocupava una posició basal i nuclear en la piràmide del nou saber, dels *studia humanitatis*:

“La enseñanza de la primera materia, gramática, incluía –como ahora– las reglas formales que rigen el uso del lenguaje; pero además implicaba los elementos de latín que el escolar tenía que aprender como un instrumento preliminar para todos los demás estudios, ya que el latín seguía sirviendo como la lengua no solamente de la Iglesia, sino también de la erudición y de la instrucción universitaria, y de la conversación y correspondencia internacionales. Por tanto

⁷⁵²⁵ És a dir: “Doncs, som-hi!, nois, reciteu en llatí amb mi, i penseu que aquest saber és semblant al pa, el qual val per ell mateix i reforça els altres aliments. Qualsevol saber té necessitat de la gramàtica, ella de cap altre, i qui no la coneix es nodreix de farinetes. Preneu, nois, aquest pa de la meua veu que farà fort el vostre cos i us infondrà energies.” En VALLA, Lorenzo, *L’arte della grammatica*, ed. a cura de Paola CASCANO, Fondazione Lorenzo Valla – Mondadori, Milà, 1990. Citat i traduït en *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ..., p. 684.

⁷⁵²⁶ ALIGHIERI, Dante, *Convivio*, ed. a cura de Franca BRAMBILLA AGENO, Le Lettere, Florència, 1995; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003, <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁵²⁷ Com adverteixen BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, El *Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 245).

⁷⁵²⁸ Segons la proposta de BADIA, L., La segona visió..., p. 168.

era de importància vital para cualquier persona profesional poder no solamente leer latín, sino escribirlo y hablarlo.”⁷⁵²⁹

Els acompanyants de la Gramàtica al·legoritzada en *Curial e Güelfa*, curiosament, són autors de les gramàtiques més accessibles llavors al nord d’Itàlia: Priscià, Ugucione da Pisa, Pàpias, el *Catholicon* de Giovanni Balbi (l’escriptor diletant pensa que el títol del diccionari és el nom de l’autor...), Isidor de Sevilla i Alexandre de Villadei. Són glossaris i manuals medievals, lògicament, perquè encara no existeixen manuals de gramàtica humanística. Els títols no sorprendrien cap itàlia septentrional del 1440, de l’àmbit per on es movia l’autor del *Curial*, però tal volta sí a algun lletrat de la Península Ibèrica, on l’*Ugucione* no era un diccionari molt accessible. La insistència en ajudar-se d’aquests llibres i aprendre llatí sembla dirigida al dedicatari del llibre, que pensem com a lògicament identificable amb Ferran, duc de Calàbria, poc aficionat a les lletres. El segon Trastàmara de Nàpols no aconseguirà mai dominar el llatí, malgrat els esforços dels preceptors i a l’exemple del seu insigne progenitor.

La segona reina, la Dialèctica, és “de cara aguda”, per l’agudesesa que requereix el debat argumental, i també perquè ho diu Isidor (*Ethymologiae*, II,24): “*Dialectica siquidem ad disserendas res acutior; Rhetorica ad illa quae nititur docenda facundior.*”⁷⁵³⁰ En Marcià Capella (segle IV), ja porta en la mà una serp, però en el *Bartoli* –i en el *Curial*, per derivació– en porta dues i enfrontades, el que constitueix una originalitat.⁷⁵³¹ De la Retòrica, l’autor del *Curial* destaca que, a diferència del còdex *Bartoli*, canta i porta una partitura. Aquesta redefinició concorda amb l’esperit de l’oratoría segons la *Retòrica* teoritzada pel grec Aristòtil i les lliçons del romà Quintilià. El filòsof diu: “El arte del discurso oral mismo reside, en gran parte, en la voz, en cómo

---

⁷⁵²⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, Los antecedentes medievales del humanismo renacentista, dins ÍDEM, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, ps. 191-212; reed. parcialment com: El territorio del humanista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 38).

⁷⁵³⁰ “La dialèctica és més aguda per discutir les coses; la retòrica, més eloqüent quan es fa l’esforç d’ensenyar-les”. Citat en *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ..., p. 685.

⁷⁵³¹ En l’Arc de Triomf de Castell Nou, edificat en llaor d’Alfons el Magnànim, s’observen dos *putti* manejant dues serps enfrontades, però no hi ha constància que aquesta al·legoria napolitana pugui tenir res a veure amb el *Curial* o amb el *De Bartoli*. Tanmateix, sí que podria atribuir-se aquest plafó a Pietro Martino da Milano, un dels escultors que participaren en el projecte, i que podia haver-se inspirat en la poderosa efigie el còdex milanes. Vegeu KRUF, Hanno-Walter – MALMANGER, Magne, *Der Triumphbogen Alfonsos in Neapel. Das Monument und seine politische Bedeutung*, dins *Acta ad Archeologiam et Artium Historiam Pertinentia*, 6, The Norwegian Research Council for Science and the Humanities, Spoleto, 1975, ps. 213-306, làmina XI.

se utiliza en cada afecto; por ejemplo, cuando se usa una voz más fuerte, más suave o media, incluso con la modificación de la altura de la voz; y con una determinada variación en cada afecto.”⁷⁵³² Quintilià, autoritat seguida pels humanistes (*Institutiones oratoriae*, I,viii,2), desenvolupa aquesta teoria en els seus consells pragmàtics i recomana als oradors que cal entonar, però sense afectacions, sobretot si es tracta de literatura: “*Quia et carmen est et se poetae canere testantur.*” És a dir: “Posat que es tracti de poesia [sinònim de literatura de ficció, per als antics], els poetes [o literats] confessen que canten.” A propòsit d’això, cita una màxima atribuïda a Juli Cèsar quan era encara un jove, segons la qual, “*Si cantas, male cantas, si legis, cantas.*” És a dir: “Si cantes, cantes malament; si llegeixes, cantes.”⁷⁵³³ Cal tenir en compte que, a partir del 1416, Quintilià passà a ser el mestre de retòrica predilecte dels humanistes italians. En les citades *Institutiones oratoriae* atorga molta importància a la música i la veu, i a les analogies existents entre cantar amb una partitura al davant, recitar un poema o pronunciar una *oratio*. Per a ell, l’execució de la gramàtica o de la retòrica no pot ser perfecta sense la música, ja que l’orador està obligat a prendre en consideració aspectes com el metre i el ritme (*Instit. Orat.* I,iv,4: “*Tum neque citra musicen grammaticae potest esse perfecta, cum ei de metris rhythmisque dicendum sit.*”).

La idea d’una retòrica entonada musicalment o “cantada” concorda de manera òptima amb la definició que feia Dante de la *poiesis* o literatura com a lloc de trobada entre la retòrica i la música (*De vulgari eloquio*, II,iv,2). Segons ell, la poesia no era sinó “*fictio rhetorica musicaque poita*”.⁷⁵³⁴ La lapidària i coneguda definició és desplegada així per Edgar de Bruyne en la seua *Història de l’estètica*: “La poesia es una función especial, que, sin perder la naturalidad espontánea de la vida, funde todas las bellezas de la retórica con las dulzuras de la música.”⁷⁵³⁵ Una dama Retòrica proveïda de partitura, com l’al·legoritzada en *Curial e Güelfa*, encaixa molt bé, així mateix, amb el sentit que durant el segle XIV havia adquirit a Itàlia el terme *retoricare* com a ‘parlar cantando’. Recordem que els poemes italians de l’època eren catalogats com *canti*,

⁷⁵³² Citat per PAJARES ALONSO, Roberto L., *Historia de la música en 6 bloques. Bloque 6: Ética y estética*, Visión Libros, Madrid, 2014, p. 33. Un deixeble d’Aristòtil, Teofrast, contribuï a difondre aquesta nova concepció de la retòrica relacionada amb la música.

⁷⁵³³ QUINTILIÀ, M. Fabi, *Institució oratòria*, volum I [llibre I], ed. i trad. a cura de Josep M^a. CASAS HOMS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1961, p. 140.

⁷⁵³⁴ Sobre el sentit d’aquesta frase, vegeu SCHIAFFINI, Alfredo, *Poesis e poeta in Dante*, dins *Studia philologica et litteraria in honorem Leo Spitzer*, Francke, Berna, 1958, ps. 379-389.

⁷⁵³⁵ BRUYNE, Edgar de, *Historia de la estética [Geschiedenis van de Aesthetica, 1951-1955]*, trad. a l’espanyol d’Armando SUÁREZ, La Editorial Católica (“Biblioteca de autores cristianos. Sección V. Historia y hagiografía”, 227-228), Madrid, 1963, vol. 2, p. 683.

cantiche o *canzoni*, i distribuïts en *canzonieri*. O que existia allí la figura del *prolatore*, un recitador que havia de tenir coneixements musicals, per a recitar les obres literàries, dites (*dicere*) o cantades (*canere*),⁷⁵³⁶ com fa el Curial de la novel·la amb la *Cançó de l'orifany*. Amb la introducció de la partitura, l'escriptor –italianitzat culturalment en múltiples facetes– vol manifestar el seu coneixement de Quintilià, l'autor de referència que acaba de reemplaçar Ciceró en la majoria de cancelleries italianes. També serà l'autor que justifique la recerca de la versemblança i d'un estil literari natural per part de l'escriptor, com més avall observarem.⁷⁵³⁷ A la British Library (ms. *Additional* 11951), per cert, es conserva un *Quintilià*, luxosament il·luminat, i decorat amb les armes del seu posseïdor, Enyego d'Àvalos, que el manà copiar a Milà pels anys 1436-1440.⁷⁵³⁸ De segur que el gran camarlenc del rei d'Aragó hauria aprovat aquest curiós detall de “musical” la Retòrica que apareix en la desfilada de les Ciències.

Quant a la primera reina del quadrivi, l'Aritmètica, l'anònim s'ajusta al *Bartoli*. Per això apareix la dona escrivint sobre una taula blanca⁷⁵³⁹ i no manejant l'àbac, que sol ser la representació canònica o més habitual. El miniaturista De' Bartoli no ha previst disciplines menors derivades per a anotar-ne els noms al costat de la figura principal. Amb la qual cosa, l'autor del *Curial* ha de recórrer als termes *par* i *dispar* que figuren en la cançó o glossa literària de peu de pàgina per a designar les donzelles que acompanyen la reina Aritmètica. En realitat, *Par* i *Dispar* no són pas els noms de singles disciplines o branques de l'aritmètica; però tant s'hi val! Cal salvar la coherència escenogràfica de l'escena, sense que importe tant la precisió erudita. El text del *Bartoli*, en aquest cas, és deutor del tractat d'aritmètica de Boeci.⁷⁵⁴⁰ En la Geometria, trobem la mateixa correspondència amb el *Bartoli*, fins al punt d'assumir com a pròpies errades ortogràfiques o de transcripció. La Música del còdex milanés, com la del *Curial*, entona una dolça melodia, però disposa de diversos instruments. L'escriptor ho simplifica amb el més vistós: l'orgue. El mateix seguiment del manuscrit

⁷⁵³⁶ ABRAMOV-VAN RIJK, Elena, “Parlar cantando.” *The Practice of Reciting Verses in Italy from 1300 and 1600*, Peter Lang, Berna, 2009.

⁷⁵³⁷ Vegeu el capítol II.1.7.

⁷⁵³⁸ *CATALOGUE of Additions to the Manuscripts in the British Library Museum in the years MDCCCXLI-MDCCCXLV*, Printed by the Order of the Trustees, Londres, 1901, núm. 11951.

⁷⁵³⁹ Probable al·lusió al concepte epistemològic de la *taula rasa* d'Aristòtil, segons la qual la ment humana és una pissarra en blanc quan hom naix, on s'acumularan al llarg del procés de formació tots els coneixements adquirits.

⁷⁵⁴⁰ En la *Ciutat de Déu* de sant Agustí d'Hipona (XIX,xiii,1), s'argumenta que “*ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dispositio.*”

il·luminat es produeix amb l’Astronomia o Astrologia, on l’escriptor s’ajusta a la representació i plagia els referents erudits del *Bartoli*.

La *Canzone delle Virtù e delle Scienze*, (a la qual ens hem estat referint, per a abreujar, com el còdex Visconti o el *Bartoli*) fou estudiada i editada per primera vegada per Leone Dorez (1904),⁷⁵⁴¹ és una obra de codicologia sumptuària de la Bolonya del segle XIV, concretament de la *bottega* dels germans De’ Bartoli: el poeta i cal·lígraf Bartolomeo, autor dels textos, i el pintor i il·luminador de manuscrits Andrea. Ambdós cooperaren artísticament durant les dècades del 1340-1350,⁷⁵⁴² i ho feren en una Bolonya governada pel cardenal Gil de Albornoz.⁷⁵⁴³ Allí residí algun temps l’adolescent Bruzio Visconti, fill natural i predilecte del *condottiero* Luchino Visconti, exsenyor de Milà. El bibliòfil progenitor encarregà per al fill, als De’ Bartoli, l’honorable manual didàctic. La mateixa obra ho explica amb l’enunciat següent: “*Incipit cantica ad gloriam et honorem magnifici militis domini Brutti, nati incliti Luchini Viscontis, de Mediolano, in quan tractamur de virtutis et de scientiis, vulgarizatis. Amen.*”⁷⁵⁴⁴

Una vegada morts Bruzio (que traspassà sent relativament jove) i Luchino, sembla que el còdex passà a formar part de la biblioteca palatina dels Visconti, ducs de Milà. Arran del saqueig i demolició del castell de Porta Giove, l’any 1447, es produí una destrucció de documents i una dispersió de les obres d’art que contenia. S’explica així que el valuós manuscrit –en realitat, una col·lecció de boniques làmines en forma de llibre– fóra conservat durant segles per una família aristocràtica de Milà: la dels comtes d’Archinto. Arribats a l’any 1820, fou redescobert per “un tal Robinson di Londra, che si diceva agente de la nobile famiglia milanese” –noble, sens dubte, però necessitada de diners– i “lo vendette al duca d’Aumale”, el príncep Henri d’Orléans.⁷⁵⁴⁵ La joia

---

⁷⁵⁴¹ DOREZ, Leone (ed.), “*La Canzone delle Virtù e delle Scienze*” di Bartolomeo di Bartoli da Bologna. Testo inedito del secolo XIV tratto dal ms. originale del Museo Condé ed illustrato, Istituto Italiano d’Arti Grafiche, Bègam, 1904.

⁷⁵⁴² ORLANDELLI, Gianfranco, Bartolomeo de’ Bartoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 6, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1964, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-de-bartoli_Dizionario-Biografico/>; VOLPE, Carlo, Andrea de’ Bartoli e la svolta antigotica nella seconda metà del Trecento, dins *Paragone*, vol. 32, núm. 373, Florència, 1981, ps. 3-16; BENATI, D., Andrea de’ Bartoli, dins *Enciclopedia dell’Arte Medievale*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1991; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-de-bartoli_Enciclopedia-del-Arte-Medievale/>

⁷⁵⁴³ MEDICA, Massimo, Il cardinale Albornoz e l’arte bolognese del Trecento, dins COLOMER, José Luis – SERRA, Amadeo (eds.), *España y Bolonia: siete siglos de relaciones artísticas y culturales*, Centro de Estudios Europa Hispánica – Fundación Carolina – Fernando Villaverde Ediciones, Madrid, 2006, ps. 49-63.

⁷⁵⁴⁴ DOREZ, L. (ed.), “*La Canzone delle Virtù e delle Scienze*”..., p. 10.

⁷⁵⁴⁵ *Ibidem*.

bibliogràfica s'incorporà, doncs, als fons de la Biblioteca del *Musée Condé* de Chantilly (ms. 599/1426 [XX C(1)6]), que en l'actualitat forma part –com el mateix còdex de procedència llombarda– del patrimoni nacional de la República Francesa. A hores d'ara, el *Bartoli* és apreciat pels historiadors de l'art per la qualitat de les làmines que l'embelleixen.⁷⁵⁴⁶ Els textos marginals no interessen: són obra d'un copista amb ínfules de poeta, que Dorez qualifica directament d'"scrittore piuttosto oscuro (...); uno di quei calligrafi, non del tutto privi di cultura", però del qual sols es coneixen quatre escrits mediocres.⁷⁵⁴⁷ En aquest, com s'observa, sovintegen les imprecisions terminològiques i les errades ortogràfiques. No obstant això, l'anònim autor de *Curial e Güelfa*, un diletant de la cultura cavalleresca i les modes mitològiques (ell mateix reconeix que el seu treball s'encamina al marge dels "homens de molta ciència"), no tingué escrúpols a l'hora de plagiar el vademècum Visconti com si es tractara d'una font d'*auctoritas* fiable i científica. Les conseqüències d'aquesta negligent confiança autorial són interessants per a la crítica literària, ja que ens permeten identificar sòlidament el *Bartoli* com a font del passatge oníric de *Curial e Güelfa*.

Els avatars posteriors del *Bartoli* ens obliguen a situar-nos amb anterioritat a agost del 1447, quan es proclamà la República Ambrosiana i es produí segurament la dispersió de l'obra. Pocs dies abans d'aquests esdeveniments, les senyeres d'Alfons el Magnànim havien onejat sobre les torres del castell de Milà, per a testimoniar que el rei era el legítim hereu testamentari del difunt Filippo Maria Visconti, i que la Corona d'Aragó –en conseqüència– era "senyora de Milà". Fou un somni efímer, aquest, ja que els cortesans del rei Alfons que governaven aleshores el ducat per delegació de Filippo (*condottieri*, diplomàtics i buròcrates valencians, catalans i napolitans), foren expulsats de la fortalesa i hagueren d'abandonar en qüestió de dies o setmanes la ciutat. Es posava fi així, durant uns anys, a les excel·lents relacions diplomàtiques entre el reialme de Nàpols i el ducat de Milà, que havien caracteritzat el període 1435-1447.⁷⁵⁴⁸ Durant els dotze últims anys del darrer Visconti, havien residit a la cort milanesa, i l'havien visitada en legació diplomàtica, conspicus cavallers, secretaris i juristes de parla catalana; alguns, aficionats a les lletres. És versemblant pensar que, seguint el costum d'aleshores, foren mostrades a tan dignes visitants les joies bibliogràfiques de la cort ducal. Si l'autor del *Curial* es trobava entre els ambaixadors residents o els secretaris

---

⁷⁵⁴⁶ MULAS, P. L., Bartolomeo di Bartoli: "La canzone delle Virtù e delle Scienze", dins *Enluminures italiennes, Chefs-d'oeuvre du Musée Condé* [Catàleg de l'exposició], París, 2002, ps. 12-17.

⁷⁵⁴⁷ DOREZ, L. (ed.), "La Canzone delle Virtù e delle Scienze"..., p. 11.

⁷⁵⁴⁸ D'aquest episodi històric, hem tractat en detall en els capítols I.1.2 i I.3.4.

visitants del palau de Milà, fóra fàcil d'explicar el seu accés al *Bartoli*, d'on hauria pres algunes notes apressades per a figurar en acabant el somni de Curial. Aquesta constatació, d'entrada, obligaria a datar el treball de documentació bibliogràfica i iconogràfica del llibre III de la novel·la amb anterioritat al 1447.

Hem de tenir en compte també que els diccionaris de la biblioteca Visconti del castell de Pavia (10 *Priscianus maiores*; 4 *Priscianus minores*; 4 *Ugucione*, 2 *Papias*, 1 *Catholicon*, 2 *Isidorus*, 1 *Grecismus*, etc.)⁷⁵⁴⁹ coincideixen amb els que afirma conèixer o consultar l'anònim català, en el mateix passatge oníric de les arts liberals: “Priscian, Uguci, Pàpias, Catholicon, Ysidoro, Alexandre e molts altres” (cap. *CeG* III.79). Aquesta seqüència de títols, coincident amb la de l'inventari, no és verificada a la biblioteca napolitana de Castel Nuovo, ni es correspon amb els glossaris usuals a la Península Ibèrica. Amb la qual cosa, no és difícil endevinar que l'escriptor es trobava familiaritzat amb la biblioteca Visconti, apropiada en octubre del 1447 per Francesco Sforza,⁷⁵⁵⁰ el gran antagonista polític i militar del rei Magnànim. Aquesta s'ha de considerar, doncs, una raonable data *ante quem* per a la consulta.

Les coincidències cronològiques són encara majors, si tenim en consideració que la *Biscia Viscontea* –el símbol dels Visconti i, per antonomàsia, de Milà– apareix en les marques d'aigua del paper del llibre III de l'esborrany de la novel·la catalana: l'únic exemplar –incomplet– que ens ha arribat de l'obra. Però no es tracta d'una marca qualsevol i amb aquesta simbologia concreta. Es tracta del mateix paper que s'emprava l'any 1447 en l'administració ducal de Porta Giove: el núm. 13630 del catàleg Briquet de filigranes.⁷⁵⁵¹ Precisament en aquest any, la fortalesa des d'on es governaven les terres del senyor de Milà estava poblada de buròcrates de parla catalana. Comptat i debatut, com a hipòtesi a tenir en consideració, caldria preguntar-se si entre els fidels servidors del rei d'Aragó que habitaven a Milà abans del 1447 es trobava també l'autor del *Curial*, consultant manuscrits il·luminats i diccionaris diversos.

Potser no anava molt desencaminat Antoni Comas pel 1968, quan escrivia: “Si admetéssim que l'obra surt de la cort d'Alfons el Magnànim, potser podríem relacionar-la amb la pretensió que tingué aquest monarca sobre el ducat de Milà”.⁷⁵⁵²

---

⁷⁵⁴⁹ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (ps. 66-70).

⁷⁵⁵⁰ PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, p. 196.

⁷⁵⁵¹ Aspecte que ja ha sigut tractat en el capítol I.2.7.

⁷⁵⁵² COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 104-105).

Transcorregut vora mig segle, la intuïció del crític literari, expressada en grau de condicionalitat (“si admetéssim...” que l’obra no fou escrita a Catalunya, sinó a Itàlia) sembla anar assolint un grau d’insospitada solidesa argumental. ¿A qui li pot estranyar ara, conegudes algunes fonts literàries d’on beu l’escriptor, que els principals protagonistes del *Curial* siguin llombards de natura? O que bona part de l’acció narrativa s’escenifiqui a la Llombardia medieval *lato sensu*? Potser tingué molt a veure en aquestes “tries” d’escenari, temàtica, fonts documentals i literàries, etc., un dels principals responsables del fracassat intent d’annexió de Milà a la Corona d’Aragó: el camarlenc (1435-1444) de Filippo Maria Visconti i senyor de senyories llombardes; lletraferit, bibliòfil i amic d’humanistes milanesos, i ambaixador d’Alfons el Magnànim a Nàpols (1440-1447), Enyego d’Àvalos, un antic patge de la cort de València. En qualsevol cas, i siga qui siga l’autor del *Curial*, com més va més deduïm que l’obra, tot i estar escrita en català (segons els dialectòlegs, amb inclinacions lèxiques valencianes), és més italiana del que suposàvem, i deu molt a fonts iconogràfiques i bibliogràfiques d’Itàlia.

1.5. Dante, Petrarca, Boccaccio i altres fonts italianes

Entre les fonts italianes conegudes i consultades per l’anònim del *Curial*, les *Tre Corone* del Tres-cents (Dante, Boccaccio i, en menor mesura, Petrarca) constitueixen un grup d’autoritats fonamental i determinant: per a l’estructuració de l’obra, la concepció literària dels personatges, el rerefons ideològic, l’estil narratiu, etc. Tal com afirma Júlia Butinyà, “en el *Curial*, la noble concepció del hecho literario y la composició arquitectónica son dantescas, mientras que el estilo aplica el realismo del *Decameron*; obra que le proporciona también importantes hilos argumentales. Y la actitud moral se aproxima sobre todo a Petrarca.”⁷⁵⁵³ L’autor comprén a la perfecció el toscà o *volgare* literari, i està habituat a conversar en italià, cosa que fa pensar en algú que ha viscut durant alguns anys en ambient monolingüe italià abans d’escriure la novel·la.⁷⁵⁵⁴ És lògic, en conseqüència, que cite la *Comèdia* de Dante en la versió original italiana, en la

---

⁷⁵⁵³ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 24.

⁷⁵⁵⁴ Vegeu CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull’italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

qual l'ha llegida,⁷⁵⁵⁵ i no en la versió catalana d'Andreu Febrer (1429), disponible a la Corona d'Aragó.⁷⁵⁵⁶ Tanmateix, pel fet de citar-la de memòria, distorsiona alguns vocables, cosa que fa pensar en un major interès pel *missatge* que no per la forma.

A la biblioteca napolitana d'Alfons el Magnànim, hi havia obres de Dante, com la *Divina Comèdia*, el *Convivio* o la *Vita Nuova*,⁷⁵⁵⁷ conegudes per l'escriptor. També hi havia les obres de Boccaccio i algunes de Petrarca. No obstant això, es donen alguns indicis que testimonien una possible consulta de fonts itàliques, per part del desconegut autor del *Curial e Güelfa*, no tant en aquesta cort meridional com en alguna o algunes altres del septentrió de la península. Ens referim a la constatació que l'anònim consultava *commenti* de Dante com els de Benvenuto da Imola i Pietro Alighieri (2a redacció?), les *Derivationes* d'Ugucione da Pisa o la *Fiorita* d'Armanino Giudice da Bologna.⁷⁵⁵⁸ Així que, seguint les precaucions metodològiques aconsellades per Antoni Ferrando, no sols ens hauríem de qüestionar el fet que la novel·la fóra escrita a la Península Ibèrica (com sostenia, contra tota evidència, una part de la crítica literària del segle passat), sinó també que l'autor romanguera estrictament vinculat a la cort de Nàpols. El fet d'escriure per a un públic catalanòfon i l'exaltació de la casa d'Aragó

---

⁷⁵⁵⁵ Com ho constata ja FARINELLI, Arturo, Dante in Ispagna nell'Età Media (Vi è compreso lo studio di Dante nella Catalogna), dins *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania (Dante e Goethe)*, Fratelli Bocca, Torí, 1922, vol. 1, ps. 29-196 (p. 190, n. 1), quan advertia, a més, que les versions italianes de què disposaven Febrer i l'anònim del *Curial*, sobre ser ambdós, presumiblement, servidors del rei d'Aragó, diferien: "pare che il testo da lui usato [Febrer], differisse da quello letto dall'autore del *Curial*."

⁷⁵⁵⁶ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió catalana d'Andreu FEBRER, a cura d'Annunziata GALLINA, Barcino, Barcelona, 1980-1995. Vegeu també VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, ps. 62-63; RIQUER, Martí de, Elements comuns en la cultura i l'espiritualitat del món aragonès, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)', vol. 1. Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232 (ps. 218-219); CONTRERAS MARTÍN, Antonio, A propósito de la *Commedia* de Dante en la traducción catalana de Andreu Febrer, dins *Revista de poética medieval*, 5, Alcalá de Henares, 2000, ps. 11-25; LETIZIA, Michela, La traduzione della *Divina Commedia* di Andreu Febrer: la rima di Dante a confronto con quella del suo traduttore, dins *La parola del testo*, 11, Pisa-Roma, 2007, ps. 83-114; EADEM, *Lieve, leus: la levità della traduzione e nella traduzione della Divina Commedia* di Andreu Febrer, dins DI GIROLAMO, C. – DI LUCA, P. – SCARPATI, O. (eds.), *Atti del IX Congresso internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*; ed. digital <<http://www.filmmod.unita.it/aisc/attive/Letizia.pdf>>

⁷⁵⁵⁷ CHERCHI, Paolo – DE ROBERTIS, Teresa, Un inventario della Biblioteca Aragonesa, dins *Italia medioevale e umanistica*, 33, Pàdua, 1990, ps. 109-347. En la British Library, es conserva un luxós exemplar de la *Comèdia* que pertangué a Alfons el Magnànim. El realitzaren dos grans miniadors sienesos, Leonardo di Pietro "il Vecchietta" (caplletres, *Infern* i *Purgatori*) i Giovanni di Paolo (*Paradiso*), els quals el decoraren amb 115 escenes miniades de gran vàlua artística. Vegeu BOLLATI, Milvia, *La 'Divina Commedia' di Alfonso re di Napoli. Commentario: manoscritto Yates Thompson 36*, Londra, British Library, Franco Cosimo Panini, Modena, 2007.

⁷⁵⁵⁸ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 79).

apunten a Nàpols com a lloc d'escriptura, però les fonts permeten pensar en un autor o escriptor viatger, que ha conegut biblioteques del nord del país.⁷⁵⁵⁹

L'eloqüent i inqüestionable italianitat de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* era ben palesa als editors de la dècada del 1930. Aleshores ja s'havia provat que no es tractava de cap traducció d'una obra italiana, sinó d'un escrit original, executat en llengua catalana. No obstant això, Ramon Miquel i Planas reconeixia en 1932, parlant del desconegut escriptor, que "la seva cultura literària (resultat potser d'una llarga residència a Itàlia) era principalment italiana."⁷⁵⁶⁰ Els neologismes que introdueix en l'obra, per posar un cas, eren generalment coneguts a Itàlia, però inaudits a la Corona d'Aragó, cosa que manifesta la compenetració de l'autor, no sols amb la tradició literària italiana, sinó també amb els usos idiomàtics del país.⁷⁵⁶¹

Dante: "aquest venerable e gran poeta e actor"

L'admiració que professa l'escriptor per Dante Alighieri⁷⁵⁶² es manifesta en tres citacions directes, algunes mencions admiratives del "venerable e gran poeta e actor" de la *Comèdia*; en ressonàncies de versos dantescos camuflades entre la prosa, i en múltiples referències erudites preses dels comentaristes trescentescos de l'obra de

---

⁷⁵⁵⁹ Com ho hem pogut documentar més amunt, tractant de les fonts franceses i les biblioteques llombardes.

⁷⁵⁶⁰ MIQUEL, Ramon – PAR, Anfós, Comentaris y notes literàries, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. 481-544 (p. 515).

⁷⁵⁶¹ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 77.

⁷⁵⁶² Documentada i estudiada per SANVISENTI, Bernardo, Su le fonti e la patria del *Curial e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106; ÍDEM, *I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla letteratura spagnuola*, Milà, 1907; NICOLAU D'OLWER, Lluís, Apunts sobre la influència italiana en la prosa catalana, dins *Estudis universitaris catalans*, 2, Barcelona, 1908, ps. 166-179 i 306-320 (ps. 310-312); FARINELLI, Arturo, Dante in Ispagna nell'Età Media (Vi è compreso lo studio di Dante nella Catalogna), dins *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania (Dante e Goethe)*, Fratelli Bocca, Torí, 1922, vol. 1, ps. 29-196 (ps. 188-195); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, ps. 259-277; MERRILL, Charles J., La Güelfa i els seus models italians, dins BOEHNE, Patricia – MASSOT, Josep – SMITH, Nataniel B. (eds.), *Actes del tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982). Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 159-168; ÍDEM, *Curial e Güelfa and Dante's Comedia*, dins *Mediaevalia. Mediaeval and Early-Renaissance Literature in Catalan*, 22, 2000, ps. 133-143; GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (ps. 54- i 66); MESA SANZ, Juan Francisco, Algunes claus florentines del *Curial e Güelfa*. Comentaris a la *Divina Comedia* de Dante y la presencia de Macrobio, dins DE COURCELLES, Dominique – MARTINES, Vicent (eds.), *Humanisme et réinterprétations. Les traductions anciennes. La traduction des classiques valenciens et la tradition française*, École Nationale des Chartes, París, 2009; ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 69-72; GÓMEZ MARTÍN, Francesc Josep, *El "Tractat de les penes particulars d'infern" de Joan Pasqual. Estudi i edició crítica*, Tesi doctoral, Universitat de Girona, Girona, 2013, ps. 37-38.

Dante. De fet, l'anònim no estudiava Dante directament, sinó que ho solia fer a través dels exegetes Benvenuto da Imola i Pietro Alighieri: guies i fonts de consulta “sapiencial” per a un escriptor sense perfil intel·lectual, però amateur de la cultura escrita. A més a més, la *Commedia* dantesca, amb les seues tres *cantiche* ascendents, fou tinguda en compte com a referent estructural. I, encara que els llibres I, II i III del *Curial* no es correlacionen exactament amb l'*Infern*, el *Purgatori* i el *Paradís* de Dante, el cavaller protagonista travessa pels seus particulars infern amorós (*CeG* II.125-III.2), purgatori moral (*CeG* III.3-93) i paradís terrenal (*CeG* III.94-103). L'escriptor també aprofita alguns passatges de la història per a invocar les Muses (*CeG* III.0), com havia fet Dante a l'inici de l'*Infern*. Fa intervenir la musa de l'èpica i l'eloqüència, Calíope (*CeG* III.29), a la qual havia invocat Alighieri a l'entrada del *Purgatori*. I, finalment, fa a Curial beneficiari de la ciència poètica d'Apol·lo (*CeG* III), que el poeta toscà havia sol·licitat al “déu de sapiència” en la *pròtasi* del *Paradís*.⁷⁵⁶³

La primera citació directa de Dante apareix en el proemi del llibre II, on adverteix que Curial, influït pel planeta Mart, esdevindrà “un poch superbiós”, però sense arribar a cap extrem. I és que, per a qualsevol jove cavaller, avesat a les armes i les “batalles”, no resulta estrany que “lo leó qui a Dante se mostrà en infern, en lo primer capítol de son libre, ab la testa alta no li aparega, e Campaneo no li tenga companyia. E axí, hom del món no ·s marvell si Curial, contra la sua pròpria calitat, devendrà un poc superbiós, car l'ofici que vol usar ho requer e demana.” (*CeG* II.0).

S'hi al·ludeixen dos episodis de la *Comèdia*. El primer és el de les tres Bèsties (*Inferno*, I, vv. 44-48),⁷⁵⁶⁴ on Dante figura uns animals que, d'acord amb la simbologia dels bestiaris medievals, seran al·legories de virtuts o febleses humanes. El primer que s'apareix a Dante és un lleó amb el cap alt, mostant “rabbiosa fame” i movent-se impetuosament. És un símbol de la supèrbia dels poderosos, el que podria servir d'orientació sobre el destinatari de l'obra, al qual s'ofereix Curial –el cavaller amb febleses que esdevé príncep virtuós– com a model a seguir o a imitar.

⁷⁵⁶³ Vegeu BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 195.

⁷⁵⁶⁴ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 20-21: “ma non si che paura non mi desse / la vista che m'apparve d'un leone. / Questi pareo che contra me venisse / con la test' alta e con rabbiosa fame, / si che pareo che l'aere ne tremesse.” És a dir: “però no eren prou per no tenir / por d'un lleó que aparegué davant. / Semblava que venia contra mi, / amb el cap alt i amb fam tan rabiosa / que semblava que l'aire en tremolava.”

El segon episodi al·ludit en el proemi II.0 és el de Capaneo (no *Campaneo*, com escriu l'autor⁷⁵⁶⁵), és a dir, *Inferno* XIV, vv. 43-72.⁷⁵⁶⁶ Capaneu és un dels set reis que anaren a la guerra de Tebes i es féu cèlebre per la seua desmesurada supèrbia, ja que fou capaç de desafiar els déus de l'Olimp. La insolència no fou tolerada per aquests, que el fulminaren immediatament. Així ho explica l'humanista llombard i amic d'Alfons el Magnànim, Guiniforte Barzizza, en el seu *commento* de l'*Infern* de Dante: "Ivi Capaneo, nobilissimo di sangue, fortissimo di persona, e superbissimo di cuore, essendo ad una battaglia, secondo che dice Stazio poeta nella sua *Tebaide*, montato sulle mura della città, e non bastandogli esser vittorioso contra i nemici, ma saltando in superbia contro gli Iddii con gran disprezzo e biasimo, fulminato fu dal Cielo".⁷⁵⁶⁷

En el llibre I, capítols 31 al 45, es desplega l'episodi del torneig de Montferrat, on uns "pobres" cavallers catalans –l'autor insisteix de manera redundant en il·lustrar-nos sobre la pobresa d'aquests– demostren ser homes de gran virtut i, fent costat a Curial, obtenen victòria i honor. L'escriptor tractà així d'elogiar els súbdits catalans del rei d'Aragó, com més avant ho farà amb els aragonesos, alhora que confuta literàriament el tòpic dantesc, molt divulgat per tota Itàlia, de "l'avara povertà di Catalogna" (*Paradiso* VIII, v. 77), que tanta tinta ha fet córrer durant segles. Els catalans, segons ell, no eren pas pobres ni avars, sinó una gent moderada en els usos i costums en comparació amb els italians, però de gran virtut cavalleresca i molt noble cor.⁷⁵⁶⁸

En el llibre II, cap. 113, l'autor s'ajuda de Dante per a encomiar les virtuts de Pere el Gran d'Aragó, "lo millor cavaller del món" i molt afavoridor dels seus...

⁷⁵⁶⁵ Apareix *Campaneo*, de la mateixa manera, amb –m–, en algunes versios manuscrites del poema dantesc, i en alguns dels glossadors italians de dit text.

⁷⁵⁶⁶ Capaneo, després de Dante, romangué com a símbol de la supèrbia personificada. ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, op. cit., ps. 180-183 (vv. 63-66): "O Capaneo, in ciò che non s'ammorza / la tua superbia, se' tu più punito; / nullo martirio, fuor che la tua rabbia, / sarebbe al tuo furor dolor compito'." És a dir: "Oh Capaneo, pel fet de no aplacar-se / el teu orgull, tens un càstig més gran; / cap martiri, si no és la teua ràbia, / seria un dolor condigne al teu furor'."

⁷⁵⁶⁷ BARZIZZA, Guiniforte, *Lo Inferno della Commedia di Dante Aligheri, col commento di Guiniforte delli Bargigi; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell'avv. G. ZACHERONI, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838; reed. dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, Cant XIV, vv. 49-51. La referència d'Estaci és *Thebaida*, X, 845-882.*

⁷⁵⁶⁸ Aprofundim en aquest episodi i en aquesta qüestió en el capítol I.3.7, al qual us remetem, i en una versió resumida d'aquest: SOLER, Abel, *Italians contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d'un episodi de Curial e Güelfa*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

“E qui voldrà saber qui fonch aquell rey, lija lo setèn capítol del *Purgatori* de Dant, que allí ho trobarà; car no obstant que lo dit Dant fos affectionat a la parcialitat del rey Carles [I d’Anjou, rei de Nàpols], enemich del dit senyor rey d’Aragó, e en aquella *Comèdia (De Purgatori)*,⁷⁵⁶⁹ aquest venerable e gran poeta e actor, ab tot son poder e saber se esforce pronunciar les loors d’aquell rey Carles –lo qual sens tota falla era notable rey e bon cavaller, no emperò par e equal a l’altre–, ab tot axò, no gosà amagar la strenuïtat e excel·lència de la cavalleria d’aquell il·lustre e tres excel·lent e molt alt e valerós rey d’Aragó, los strènuus actes d’armes del qual, axí com dignes de recordable veneració, escrits en molts auctèntichs e grans libres per diverses, grans e molt solemnes doctors, robora e conferma, dient, en l’estrem punt del seu parlar, ab gran dolor de son cor, que ‘*de ogni valor portò cinta la corda*’. Legidor, atén bé a les paraules que dix: que ‘de tota valor’, e no li posa defalliment, ne ho poria dir sens consciència.”

Bé coneixia Dante, segons l’autor del *Curial*, la victòria obtinguda per Pere sobre Carles en el setge de Messina, i el comportament digne del primer en l’assumpte mitificat d’aquell duel cavalleresc de Bordeus que mai no tingué lloc. L’anònim escriptor ens reenvia, doncs, a la lectura dels versos 107-114 del cant VII del *Purgatori*; especialment els vv. 112-114, on Dante caracteritza Pere el Gran amb una elogiosa pinzellada poètica: “Quel che par sì membruto e che s’accorda, / cantando, con lui dal maschio naso, / d’ogne valor portò cinta la corda.” És a dir: ‘Aquell que sembla tan robust, i canta / acompassat amb el del nas viril, / portà cenyit el cordó del valor.’ La traducció dels versos és de Joan-Francesc Mira,⁷⁵⁷⁰ que obvia ací el matís que aporta l’adjectiu indefinit *ogne/ogni*. Pel contrari, l’autor del *Curial* remarca –se suposa que de cara a un “lector” insigne, o que pot sentir-se interpel·lat– que el rei Pere portà cenyida una corda del *valor* cavalleresc, però també de *valors* morals: “de tota valor”. En conseqüència, fou mitificat com un rei virtuós i sense falta.

L’autoritat del poeta-teòleg reapareix quan s’aborden les qualitats de Venus enunciades per sa mare, Dione (*CeG* III.17): “E [Venus] diu-se Dione per tu, segons diu Dante, en lo terç llibre (*Del Parayís*), allà on diu: “*Ma Dione adoravano e Cupido, / quella per madre sua, quello per figliolo, / et decia ch’illo stette in gremio a Dido*’.”

---

⁷⁵⁶⁹ Alterem en aquest reenviament bibliogràfic l’edició d’Antoni Ferrando (2007), per trobar que l’autor hi fa referència al títol general de l’obra i al llibre concret del *Paradís*. Com ho farem seguidament quan parla del mateix *Del Parayís* com el “llibre tercer” de la *Comèdia*.

⁷⁵⁷⁰ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, op. cit., ps. 522-523.

(*Paradís*, VIII, vv. 7-9).⁷⁵⁷¹ Poques ratlles més amunt ha fet referència al sobrenom de *Ciprinya* per a la deessa, que figura també (*Ciprigna*) en el vers 2 del mateix cant. Les altres explicacions erudites sobre Venus procedeixen del *commento* de Da Imola, autor que permet extraure lliçons de Dante i aprendre les “veritats” i doctrines que el toscà preserva davall d’“integuments” mitològics, “poètiques ficcions” i “rectòriques colors.” Els comentaristes són, doncs, un vehicle ideal per tal que un lletraferit com l’autor de *Curial e Güelfa*, sense sòlid perfil intel·lectual, pugui gaudir millor de l’obra i la pugui interpretar íntimament, sense necessitat de tenir al costat un preceptor. Tantes vegades deu haver-se llegit els passatges predilectes de l’obra, l’autor de la novel·la, que és capaç de citar alguns versos de memòria (però introduint paròdicament dialectalismes napolitans, com més avant s’explicarà). Ho fa ací i en altres capítols.

Quan Dione torna a adreçar-se a la Fortuna, l’autor recorre de bell nou a Dante. Ho fa per a confirmar que Venus és “dea de concòrdia e de pau”, com afirma d’ella sa mare. Diu Dione que la qualitat de divinitat justa i concordant, l’havia heretada Venus de Júpiter, el seu progenitor, “rey e senyor de justícia”, que “tempra la ferocitat de Mars e de Saturno. E d’aquest diu Dant en lo seu tercer libre: ‘*Qui*⁷⁵⁷² *se vede ·l temperar de Jove / tra ·l padre e ·l filgio, e quivi me fo certo / [il variar che fanno di lor dove], etc.*’” (*CeG* III.27). La citació és del cant XXII del *Paradís*, vv. 145-147.⁷⁵⁷³ Dante funciona ací, capriciosament, com una autoritat en matèria d’astrologia.

Ja en el llibre III, quan l’autor prepara el somni del Parnàs com un petit “viatge al·legòric” del seu cavaller entre déus mitològics, herois clàssics i literats antics, aprofita l’avinentsa per a invocar de nou Dante. Reflexionant en veu alta, l’autor confessa la seua fingida “vergonya” per haver de relatar uns fets que són onírics i que resultaran increïbles. I afig a continuació: “D’altra part, que Dante m’a avisat ab aquell metre qui diu que ‘*Tuto aquel vero que ha faccia de monçonja, etc.*’ E tu [Curial] forçes-me que ho diga, al·legant-me lo libre de Macrobi sobre lo sompni de Scipió...” (*CeG* III.25). Improvisa metaliteràriament l’escriptor per a traslladar la responsabilitat de la seua ficció al testimoni d’un personatge amb el qual jugarà a desdoblar-se durant el passatge

⁷⁵⁷¹ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, *op. cit.*, ps. 960-961 (vv. 7-9): “ma Dione onoravano e Cupido, / quella per madre sua, questo per figlio, / e dicean ch’el sedette in grembo a Dido.” És a dir: “sinó honoraven Dione i Cupido, / ell com a fill i ella com a mare, / i deien que ell seia als genolls de Dido.”

⁷⁵⁷² Antoni Ferrando (2007) interpreta *Ovi*, però sembla més correcta i coherent la lectura *Qui*.

⁷⁵⁷³ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, *op. cit.*, ps. 1.152-1.155 (vv. 145-147): “Quindi m’apparve il temperar di Giove / tra ’l padre e ’l figlio; e quindi mi fu chiaro / il variar che fanno di lor dove.” És a dir: “Després m’aparegué, temperat, Júpiter / entre el pare i el fill, i veia clar / com canvien tots de posició.”

oníric. La citació de Dante pertany a *Inferno*, XVI, vv. 124-125,⁷⁵⁷⁴ i es troba en un context on el poeta aconsella l'home, sempre que pugui, que eviti narrar fets vertaders que semblen fantasiosos. Podrien ser entesos com a falsos, de manera que el relator romandria sota sospita i fama injusta de “mentider”. No obstant això, ell és llança a contar les meravelles que imagina, jurant que són reals, i estableix així un joc metaliterari que fa de la *emulatio* de Dante en un homenatge a l'actitud i el geni del poeta toscà. Hi havia un abans i un després de la *Comèdia* per a tots aquells que, com l'anònim del *Curial*, gaudien ideant ficcions al·legòriques (*veritats* amb cara de *mentida*) i “no callaven”, per temor a ser titlats de mentiders pels qui ignoraven l'art poètica, sinó que gaudien posant-les al servei dels amants de les lletres.

Dante imagina, en aquest punt del seu viatge literari, la pujada de Geriò (vv. 115-136), que alguna cosa extraordinària està a punt de succeir-li. Aleshores, el poeta apostrofa el lector per a cridar-li l'atenció i preparar-lo per al que sembla que serà un espectacle fabulós o irreal. I si adverteix, com l'anònim del *Curial*, que millor seria callar per a no ser titlat de mentider, canvia tot seguit d'opinió: “ma qui tacer nol posso”, ‘però no puc callar-ho ací’. Jura sobre les rimes de la seua *Comèdia* (primera vegada, vers 128, on posa títol al seu extens poema) que l'estupor i la consternació que li ha causat la meravellosa visió de Geriò no tenen perquè posar en qüestionament la veracitat del fet, ni la seua fidelitat com a relator. Geriò és el custodi del cercle huité de l'Infern, on seran castigats els fraudulents, i és símbol d'engany. L'actitud de l'autor del *Curial*, en aquest proemi literari a l'episodi del Parnàs, s'ajusta en el fons a la de Dante, ja que primerament dubta sobre si contar-ho, perquè potser els lectors no hi donen fe i perille la seua autoritat com a narrador fidedigne, però després afronta el deure i també aposta per no callar: “hauré ardiment de parlar, per no lexar tan alt e tan notable acte com és lo següent.” No obstant això, el joc metaliterari es complica. Ací serà Curial qui conte a l'escriptor allò que li ha passat i aquest ho relatarà als lectors. I “no ·m par sie errada gran”, si és que idear ficcions es pot considerar per algun prelat de molta ciència com una “errada”. Amb el benentès que tothom somnia coses irrealis i no passa res: ni

---

⁷⁵⁷⁴ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, *op. cit.*, ps. 210-211 (vv. 124-132): “Sempre a quel ver c'ha faccia di menzogna / de' l'uom chiuder le labbra fin ch'el puote / ma qui tacer nol posso; e per le note / di questa comedia, lettore, ti giuro, / s'elle non sien di lunga grazia vòte, / ch'i' vidi per quell' aere grosso e scuro / venir notando una figura in suso, / maravigliosa ad ogne cor sicuro”. És a dir: “D'allò que és cert però pareix mentida / cal que tanquem mentre pugam els llavis / perquè ens pot fer vergonya sense culpa; / però no puc callar-ho ací; i et jure, / lector, pels versos d'aquesta comèdia, / -i que siguen estimats molt de temps!- / que en aquell aire obscur i gras vaig veure / que pujava nadant una figura / capaç d'impressionar un cor ben ferm.”

peca ni erra. “E no és forçat que les gents ho creeguen, que no és article de fe”, ironitza, sinó simplement una lliure i pura creació literària (*CeG* III.25).

Jaume Torró troba que l'autor del *Curial*, contràriament a Homer o Virgili, no vol poetitzar amb “coses tenyides de color de mentira” (*CeG* III.34), ja que prefereix els fets històrics i vertaders. Segons ell, fa una defensa de “la veracitat poètica de l'obra” que escriu, enfront de les falsedats poèticament encobertes per autors com els mateixos Homer i Virgili. Ell prefereix –segons Torró– la fidelitat cronística de Livi, Sal·lusti o Lucà.⁷⁵⁷⁵ És a dir, que, seguint Torró, l'escriptor estaria donant la raó al “fiscal” Apol·lo del judici del Parnàs, que ataca Homer i Virgili per mentiders..., i defensa el presumpte cànon historiogràfic del *Troià* de Guido delle Colonne. Seria així, si llegírem el *Curial* sense sentit de l'humor i al peu de la lletra, cosa que no resulta recomanable. Sols que continuem llegint una línia més avall, comprovarem el to de sàtira i ironia que clou l'al·legat dantesc, quan l'escriptor ajunta el comentari al *Somni d'Escipió* –una obra de referència per als humanistes i per a l'anònim– amb el *Somni del Faraó* de Jean de Limoges, un opuscle medieval obsolet, i de moral obtusament fraresca, que els escrivans de l'antiga cancelleria angevina de Nàpols usaven de manual epistologràfic. Les ocurrencies, ironies i calculades ambigüïtats –que obliguen a abandonar la lectura literal i a “entrellegir” els dobles sentits del text– fan de l'episodi oníric del Parnàs, en realitat, tot el contrari del que pensa Torró. Representen una equilibrada defensa de la llibertat creativa dels *poetes* o ‘escriptors de literatura de ficció’, per part d'un autor que admira la creativitat de Boccaccio i que és un mestre tramant *mentides*, entre les quals la mateixa teofania còmica d'Apol·lo. Aquest déu *de mentida* (que no té res que veure amb Titus Livi ni amb les veritats històriques, i sí amb Virgili i Homer) critica irònicament les poètiques ficcions o mentides dels escriptors en presència del protagonista de la ficció, de l'autor i dels lectors. Tot forma part, doncs, d'un joc narratiu per part d'un escriptor que és molt conscient de la seua tasca i que es fa ressò ací d'un vell debat –plenament superat– del *Trecento* italià, entre poetes i moralistes.⁷⁵⁷⁶

L'autor del *Curial*, a banda d'aquestes tres citacions explícites i remarcades, utilitza de manera discreta alguns recursos literaris de versos de la *Comèdia* de Dante per a enriquir el seu text; encara que ho fa de manera anecdòtica, i no amb la profusió i la reiteració intertextual amb què ho farà recurrent al rebost estilístic i narratiu de

---

⁷⁵⁷⁵ TORRÓ TORRENT, Jaume, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, versió a cura de J. TORRÓ, Teide, Barcelona, 1993 (2a. ed. revisada i ampliada, 2002), ps. 7-40 (p. 15).

⁷⁵⁷⁶ Del qual tractarem amb deteniment en el capítol II.5.3.

Boccaccio. Imita Dante quan el déu solar Apol·lo-Febus es presenta amb el seu carro celestial al Parnàs i comença a il·luminar des de l'Orient la faç de la terra: “a Curial fonch vejares aquell ésser lo pus clar jorn que ell jamés hagués vist; e, per la temperància de les vapors, los ulls de Curial sostengueren longament aquella resplendor” (*CeG* III.29). La imatge poètica és clarament dependent de *Purgatori*, XXX, vv. 22-27: “Io vidi già nel cominciar del giorno / la parte orïental tutta rosata, / e l'altro ciel di bel sereno addorno; / e la faccia del sol nascere ombrata, / sì che per la temperanza di vapori / l'occhio la sostenea lunga fiata.”⁷⁵⁷⁷ El que fa l'escriptor de la novel·la anònima és plagiar l'ambientació en què es produeix al *Purgatori* dantesc amb l'aparició de Beatrice damunt d'un núvol de flors, “in quel modo che apparisce alchuna volta el sole da mattina ombrato da certi vapori e quali gli tolgono tanto della sua luce che l'homo sofferisce di guatarlo.”⁷⁵⁷⁸ En unes justes celebrades a Nàpols el 1452, el duc de Calàbria, Ferran d'Aragó (que devia ser amic de l'autor del *Curial*: sembla que l'obra era pensada per a dedicar-la a un jove príncep com ell) utilitzà per cimera “le insegne del casco raffiguranti ‘lo sol cubert de hun núvol’.”⁷⁵⁷⁹ Els versos de Dante no sols inspiraven la prosa napolitana en català, sinó també alguns elements emblemàtics que, presentats a manera d'enigmàtica *divisa*, serien reconeguts pels espectadors familiaritzats, com l'autor del *Curial*, amb la *Divina Comèdia*.

Al llarg de la novel·la, a banda d'imitacions líriques d'algun vers, apareixen expressions italianes apreses de Dante, com ara el de *gente grossa*, ‘gent grossera o vulgar; mancada de sensibilitat literària, refinament i subtileza.’ Apareix singularment en l'*Inf.*, XXXIV, 88-93: “Io levai li occhi e credetti vedere / Lucifero com' io l'avea lasciato, / e vidili le gambe sù tenere; / e s'io divenni allora travagliato, / la gente grossa il pensi, che non vede / qual è quel punto ch'io avea passato.” És a dir: ‘Vaig aixecar els ulls esperant veure / Llucifer tal com jo l'havia deixat, / i el vaig veure amb les cames cap amunt: / si jo llavors em vaig sentir torbat, / que ho pensen els incultes, que no

⁷⁵⁷⁷ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, *op. cit.*, ps. 814-817: “He vist a voltes, quan comença el dia, / la part oriental tota rosada / i la resta del cel d'un blau serè, / i la cara del sol nàixer velada / de forma que, ombrejada pels vapors, / l'ull la podia sostenir més temps.”

⁷⁵⁷⁸ Així ho explica LANDINO, Cristoforo, *Commento di Cristophoro Landini Fiorentino sopra la Comedia di Dante Alighieri, poeta fiorentino*, dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>, *Purg.* XXX, vv. 34-36.

⁷⁵⁷⁹ MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonesa: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 127).

veuen / quin és el punt que havia travessat.’⁷⁵⁸⁰ En el *Curial*, “Venus és apel·lada Diana (...), e la gent grossa l’apella la stela de l’alba” (*GeG* III.17). Eren els poetes, des de Guido Guinizzelli endavant, els qui denominaven poèticament *stella Diana* el planeta Venus, però aquesta definició, òbviament, era desconeguda per la “gent grossa” i analfabeta. En el català de l’època, l’expressió “gent grossa” s’aplicava, en canvi, – especialment a Barcelona i Mallorca– a l’oligarquia urbana, els mercaders o ciutadans opulents. En el vers 85 del cant XIX del *Paradiso*, Dante insisteix en distanciar-se dels conterrànies de “menti grosse”, dotats d’intel·lectes obtusos.

Una recerca comparada i exhaustiva entre l’obra de Dante i el *Curial* ens podria reportar encara altres imatges evocades o records de lectura del tipus “le spalle brune” (*Inf.* XX, v. 107) que reapareix en les “feres e brunes spatles” de la Fortuna (*CeG* III.9). Serveix, sens dubte, de bon avançament en aquesta tasca el conjunt de *loci comuni* documentats per Lola Badia i Jaume Torró (deixant ara de banda els filtrats pel *commento* de Da Imola). Es tracta d’alguns recursos retòrics o fraseològics que l’anònim escriptor reproduïx per a enriquir o per a connotar irònicament –segons el cas– el seu discurs literari.⁷⁵⁸¹ Per exemple, quan Melchior adverteix un Curial llagrimós sobre la necessitat d’emprendre un viatge per a retrobar-se a si mateix: “Altra és la via per la qual has a caminar, car la que tens no aporta l’ome sinó a abatiment” (*CeG* II.145). En realitat, s’està evocant la proposta que fa Virgili a Dante en una situació paragonable: ““A te convien tener altro viaggio’ / rispuose, poi che lacrimar mi vide” (*Inferno* I, 91-92). L’expressió tenir “sperit de pietat”, que és tan grata a l’anònim escriptor (*CeG* II.145; III.14, 57 i 81) és deutora d’*Inferno* XIII, 36: “No hai tu spirito di pietade alcuno?” El vers d’*Inferno* IX, 44, “de la regina de l’eterno pianto” (Prosèrpina, muller de Plutó i senyora de les fúries infernals) serveix perquè la Fortuna insulte Neptú, enmig d’un discurs còmic, com el “déu de l’eternal plor” (*CeG* III.18). Així mateix, un eco de la tempesta d’*Inferno* V, 28 i ss. pot resseguir-se en el capítol III.37, on es dramatitza el temor que infon una tempesta en els navegants. S’observa que tots aquests recursos procedeixen preferentment del llibre primer, de l’*Infern*. És probable que l’autor l’haguera tingut més a mà o l’haguera llegit mentre escrivia.

L’anònim escriptor segueix també Dante en el criteri de retre honor als antics escriptors que ell considera homes “de reverenda letradura” i que l’autor de la *Comèdia*

⁷⁵⁸⁰ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, op. cit., ps. 428-429.

⁷⁵⁸¹ Els trobareu sistematitzats en una llista per GÓMEZ MARTÍN, F. J., *El “Tractat de les penes...”*, ps. 36-37.

denomina d'“onrata nominanza” (*Inferno*, cant IV, vers 76) per la seua “sciencia e arte” (*ibidem*, v. 73). Es tracta de “questi chi son c'hanno cotanta onranza, / che dal modo de li altri li diparte” (*ibidem*, vv. 74-75). Qui són aquesta poetes dignes de reverència? Doncs, “quelli è Omero poeta sovrano; / l'altro è Orazio satiro che vene; / Ovídio è 'l terzo, e l'último Lucano” (*ibidem*, 88-90). És Virgili, en la *Commedia*, qui presenta a Dante els seus companys els poetes clàssics per tal que l'acompanyen i el guien. Lògicament, Virgili s'inclou en la llista d'homes de “la bella scola” de la poesia, una relació d'*auctoritates* clàssiques o antigues que el redactor del *Curial* adopta com a pròpia, potser sense haver llegit mai l'obra d'algun d'ells. Així, quan Curial és interpel·lat per les Muses, se sorprén de rebre tanta honor (“que yo tanta honor reebés”) i fa menció dels mateixos autors que honora i admira Alighieri: “Cert és a mi que vosaltres fes companyia a Homero, Virgílio, Oràcio, Ovidio e a Lucano e a molts altres, los quals, per no ésser lonch, leixaré de citar” (*CeG* III.28). Fixem-nos que l'anònim, lector de Dante en toscà, els cita els antropònims també en italià, suprimint alguna *H*-inicial i mantenint-hi les *-o* finals, cosa que atempta contra el geni de la llengua catalana, però cosa també que acosta el seu text al de l'admirat autor italià.

Com anoten així mateix Badia i Torró (seguint l'orientació d'Arturo Farinelli⁷⁵⁸²), el cant XI del *Paradís* forneix de materials i alimenta l'esperit de la paròdia homilètica que representa el sermó del Sanglier penitent adreçat al pecador i orgullós *Curial*. Es tracta del cant on apareix l'impertorbable Amíclates (vers 67) i on, com a producte d'una estudiada ironia, Dante fa que sant Tomàs d'Aquino, un dominicà, elogie l'obra de sant Francesc d'Assís i l'esperit franciscà. Ara bé, com reconeixen els mateixos editors de la novel·la, de vegades és difícil saber si el punt de referència és el mateix Dante o algun dels seus exegetes, singularment Benvenuto da Imola.⁷⁵⁸³ La ironia forma part també del projecte de l'anònim escriptor, amb l'afegit d'una paròdia de discurs fraresc i una sàtira anticlerical caricaturesca, ja que transforma el cavaller més bel·licós i superb de la cort de França en un pobre i humil anacoreta, que obeeix el so d'una “esquelleta” i que ha perdut tota la seua dignitat com a persona. Sanglier ha abandonat el segle per a seguir les passes del “fi” di Pietro Bernardone” (*Parad.* XI, 89), que en la novel·la catalana esdevé “lo fill d'en Pere Bernadó” (*CeG* III.10). La sensació de sàtira

⁷⁵⁸² FARINELLI, Arturo, Dante in Ispagna nell'Età Media (Vi è compreso lo studio di Dante nella Catalogna), dins *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania (Dante e Goethe)*, Fratelli Bocca, Torí, 1922, vol. 1, ps. 29-196 (ps. 188-191). Aquest autor apunta també a la presència d'Amíclates en el *Convivio* dantesco.

⁷⁵⁸³ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 70-72).

contra framenors s'accentua pel fet que el discurs anticavalleresc de Sanglier irromp en una novel·la d'aventures cavalleresques i amor cortesà.

Més enllà dels diferents enllaços intertextuals i connexions puntuals entre *Curial e Güelfa* i la *Divina Comèdia* (inclosos els seus *commenti* trescentescos), que haurien de ser estudiades encara amb deteniment per algun especialista italià en Dante,⁷⁵⁸⁴ l'obra del gran poeta toscà influí en altres aspectes de la novel·la cavalleresca catalana. Per exemple, com destaca Jaume Torró, el tòpic de la *recusatio* o declaració d'humilitat a l'hora d'invocar les Muses (*CeG*, proemi del llibre III), deu molt a la *Commedia*, sobretot als textos proemials d'aquesta (*Inferno*, II, vv. 7-9; *Purgatorio*, I, 7-12; *Paradiso*, I, 13-36); encara que també figura en Boccaccio, al principi de la IV jornada del *Decameró*.⁷⁵⁸⁵ L'adjectivació de "miseres" del proemi tercer del *Curial* aplicat a les "piques" (llatinisme: *picae*, en les *Metamorfosis* d'Ovidi, V, 294 i ss.), recorda⁷⁵⁸⁶ a *Purgatorio* I, 9-12: "e qui Calìopè alquanto surga, / seguitando il mio canto con quel suono / di cui le Piche misere sentirono / lo colpo tal, che disperar perdono."⁷⁵⁸⁷ Com Dante, el redactor de *Curial e Güelfa* pren Cal·líope, la musa inspiradora de la poesia èpica i de l'eloqüència, per advocada preferent del llibre III.

Per a documentar el mateix pròleg del llibre III, l'anònim recorre a una lectura del cant XI del *Purgatorio* de la *Divina Comèdia*, versos 85-91, i a l'estudi exegetíc que d'aquest cant fa Pietro Alighieri. Com més avall observarem, l'escriptor s'interessa per les referències erudites que Pietro introdueix en el seu anàlisi dels versos del pare, a fi de documentar-se en la condemna dels suberbs i vanagloriosos. Ara, si de cas, convindria reproduir ací els versos de Dante que cridaren directament l'atenció de l'autor de la novel·la: "Ben non sare' io stato sì cortese / mentre ch'io vissi, per lo gran disio / de l'eccellenza ove mio core intese. / Di tal superbia qui si paga il fio; / e ancor non sarei qui, se non fosse / che, possendo peccar, mi volsi a Dio. / Oh vana gloria de l'umane posse!" És a dir: "Però no hauria jo estat tan cortès / mentre era viu, per aquell gran desig / de primacia, a què aspirava el cor. / De tal supèrbia, ací es paga la pena; / i encara no seria ací si no / m'hagués girat a Déu, podent pecar. / Oh, vana glòria dels

⁷⁵⁸⁴ La tasca iniciada per FARINELLI, A., Dante in Ispagna..., ps. 188-191, ha tingut pocs seguidors.

⁷⁵⁸⁵ Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281; ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps.634-639 i 658.

⁷⁵⁸⁶ Com ho detecta MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'*, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 982-984).

⁷⁵⁸⁷ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, op. cit., p. 438.

poders humans!⁷⁵⁸⁸ El qui pronuncia la frase en la *cantica* és Umberto Aldobrandeschi, senyor de Campagnatico: un magnat dels més poderosos de la Toscana, tot ple d'orgull pel nivell social i rang aristocràtic de la seua família, però que morí relativament jove, el 1259, en el curs d'una emboscada parada pels sienesos. És evident que l'escriptor del *Curial* es fixa en aquesta condemna que fa Dante de la supèrbia dels nobles perquè, amb tota seguretat, ell també participa del rang i les prebendes d'aquests, i desitja documentar-se per a una *captatio benevolentiae* adequada. Com expliquen els versos de Dante, la supèrbia del noble anul·la la seua cortesia, la seua *curialitas*. I, ¿no és aquesta, si no, la principal virtut moral que desitja l'escriptor per a un cavaller de ficció batejat precisament amb el nom de *Curial*, i segurament per a ell mateix?

Un altre cant que sembla interessar molt l'anònim és el XX de l'Infern, que Dante dedica als mags, vidents, endevins i bruixes o fetillers. Aquells que pretenen conèixer l'esdevenidor recorrent a mala art, seran condemnats a tenir el cap girat cap arrere, de manera que sempre hauran de mirar d'espatles. Amb aquesta deformitat es presenten alguns cèlebres nigromants de la literatura i la mitologia clàssiques, que la Fortuna invoca contra Juno en un dels seus parlaments (*CeG* III.19):

“Sus, sus, donchs! Ajustats-vos totes! Vet que ja t'esperen les altres, e, desijoses de la tua real companyia, estan àvides e molt prestes cascuna ab les sues armes. Mira les luents spases e les armes resplandents. ¿No veus tu Tirèsias e Manto, filla sua? ¿No veus Aronta, Eríctona, Phitonissa, Eurífile e tots los altres devins, ab los caps e ulls de bubó, croxir lo bech e obrir la boca, denunciant a la dita Juno mals avuyrs? E ja són ací les Eumènides o Erines, ço és, Thesífone, Megera e Alecto, que són fúries infernals. Mira com volen contra ella les cruels Arpies, ço és, Ael·lo, Accípito e Celeno. ¿Què esperes, donchs? Sus, ve avant!”

Els nigromants, les fúries i les harpies formen tres grups de l'infamón mitològic, que la Fortuna convoca ensems. L'anònim documenta els endevins en Dante⁷⁵⁸⁹ i en la font d'on bé aquest, la *Farsàlia* de Lucà;⁷⁵⁹⁰ els noms dels altres éssers, els extrau de les *Genealogie* de Boccaccio.⁷⁵⁹¹ El primer endeví, Tirèsies, és el més cèlebre dels vidents

---

⁷⁵⁸⁸ *Ibídem*, ps. 572-573.

⁷⁵⁸⁹ Com adverteixen ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 653-654.

⁷⁵⁹⁰ Sobre la influència d'aquest clàssic en el *Curial*, tractem en el capítol II.1.7.

⁷⁵⁹¹ Una font que estudiarem més avall, en aquest mateix capítol.

antics. Invident i savi, apareix esmentat com a “profeta gloriós” per Homer (*Odissea*, X, vv. 492 ss. i XI, 90 i ss.). Fou testimoni dels successos sangonosos del cicle tebà: Èdip i Iocasta, els Set contra Tebes, Etiócles i Polinices, etc.⁷⁵⁹² Dante el situa a l’*Inferno*, XX, vv. 40-45.⁷⁵⁹³ Recorda que, després de colpejar unes serps, fou víctima d’un malefici i visqué en un cos de dona durant set anys. Resolgué una famosa disputa que tenien Zeus/Júpiter i Hera/Juno a favor del primer.⁷⁵⁹⁴ La deessa el deixà cec (“¡E tu, Tirèsias, a qui Juno tolgué los ulls corporals!”, *CeG* III.15), però el pare dels déus ho compensà: li permeté vure durant set generacions humanes i li atorgà el do de la predicció del futur. La identitat i els afers de Tirèsies són explicats pels exegetes de Dante que solia consultar l’escriptor: Pietro Alighieri (3a. red., *Inf.* XX,1-57: “*Item umbram Tyresie thebani, alterius magni vaticinatoris, quem finxerunt poete...*”)⁷⁵⁹⁵ i Benvenuto da Imola (*Inf.* XX,40-45: “*Vidi Tiresia.– Hic autor describit secundum augurem graecum, famosissimum omnium augurum, quem Homerus fingit in XI Odisseae quod apparuit Ulyxi in inferno et multa praedixit futura, de quo Statius facit magnam mentionem in maiori, et Seneca in Tragoediis, et alii multi...*”).⁷⁵⁹⁶

La filla de Tirèsies, Manto, heretà els poders d’endevinació i fou experta en piromància. Expulsada de Tebes, es desplaçà pel món fins a establir-se al nord d’Itàlia i fundar Màntua. En fan menció, entre d’altres, Virgili (*Eneida*, X,198-200), Ovidi (*Metam.*, VI, 157-162) i Estaci (*Tebaida*, IV,463-585 i X,724-725).⁷⁵⁹⁷ Dante la situa també en l’*Inferno* (XX, vv. 52-99),⁷⁵⁹⁸ però també al *Purgatorio* (XXII, v. 113),⁷⁵⁹⁹ en

⁷⁵⁹² PASTORE STOCCHI, Manlio, Tiresia, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/tiresia_Enciclopedia-Dantesca/>

⁷⁵⁹³ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, op. cit., ps. 252-253: “Vedi Tiresia, che mutò sembante / quando di maschio femmina divenne, / cangiandosi le membra tutte quante; / e prima, poi, ribatter li convenne / li duo serpenti avvolti, con la verga, / che riavesse le maschili penne.” És a dir: ‘I veus Tirèsias, que va canviar / d’aspecte quan de mascle tornà dona / i el cos sencer se li va transformar; / i encara hagué de colpejar de nou / els dis serpents enrotllats, amb la vara / abans de recobrar plomatge d’home.’

⁷⁵⁹⁴ Ell opinava que la dona gaudia més de l’acte sexual que no pas l’home; ella afirmava el contrari. De manera que demanaren el parer a Tirèsies, per tal com havia gaudit del plaer d’ambdós sexes. La resposta fou que, si hom dividia en deu parts el plaer, la dona se’n quedava nou i l’home, una només.

⁷⁵⁹⁵ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁷⁵⁹⁶ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁷⁵⁹⁷ PADOAN, Giorgio, Manto, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/manto_Enciclopedia-Dantesca/>

⁷⁵⁹⁸ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, op. cit., ps. 254-255 (vv. 52-57): “E quella che ricuopre le mammelle, / che tu non vedi, con le trecce sciolte, / e ha di là ogne pilosa pelle, / Manto fu, che cercò per terre molte; / poscia si puose là dove nacqu’io; / onde un poco mi piace che m’ascolte.” És a dir: ‘I la que

una de les poques –però molt debatudes– contradiccions que presenta el poema. Expliquen el personatge i el sentit de la cita Pietro Alighieri (*Inf.* XX,55-57: “*Item umbram Manto, fatidice et filie dicti Tyresie, que (...), mortuo dicto suo patre multum erravit per mundum et demum fundavit civitatem Mantue...*”)⁷⁶⁰⁰ i Da Imola (*Inf.* XX,58-130: “*Manto fu, et est nomen conveniens, nam manthis graece, latine ‘divinatio’...*”).⁷⁶⁰¹ Però també l’humanista llombard Guiniforte Barzizza (*Inf.* XX,52-57), un altre dels comentaristes de la *Commedia* del que tenia notícia l’escriptor:⁷⁶⁰² “ella fu Manto, figlia di Tiresia, che cercò per molte terre, poscia si pose ad esercitar sua arte, e finì sua vita là dove io [Virgili] nacqui, dove ora è Mantova, città di Lombardia.”⁷⁶⁰³

El tercer nigromant és “Aronta” o Aront (en llatí, *Arruns*, antropònim de gènere masculí), un cèlebre arúspec etrusc (especialista en predir el futur a través de vísceres d’animals, llamps i vols d’ocell) que res retirà a viure en una cova de les muntanyes de Luca. Lucà diu exactament que “*Arruns incoluit desertae moenia Lucae*” (*Farsàlia*, I,586; s’estén sobre el personatge en els versos 585-638), però Dante disposava d’un manuscrit errat, on devia posar *monti*(?) en lloc de *moenia*, i *Lunae* en comptes de *Lucae*. Així que imaginà l’augur habitant les famoses muntanyes de marbre blanc de la regió de Carrara, pròximes a les runes arqueològiques de la ciutat romana de Luni, que donaren nom a la comarca de la Lunigiana (entre la Toscana i la Ligúria).⁷⁶⁰⁴ Esdevingué famós i fou convocat a Roma, amb ocasió de la guerra civil. Allí vaticinà la victòria de Cèsar sobre Pompeu. La cova on el situa Dante, amb vistes al cel i a la mar

---

va cobrint-se les mamelles, / que no veus, amb les trenes deslligades, / i té la pell amb pèl a l’altra part, / és Manto, que va errar per moltes terres / i s’aturà al lloc on jo [Virgili] vaig nàixer, / per això vull parlar-te’n una mica.” I a continuació, Virgili desplega per a Dante una dissertació erudita sobre el mite de la fundació de Màntua.

⁷⁵⁹⁹ *Ibidem*, ps. 714-715 (v. 113): “èvvi la figlia di Tiresia, e Teti”, és a dir, ‘també la filla de Tirèsies, i Tetis.’

⁷⁶⁰⁰ ALIGHIERI, P., *Comentum super poema Comedie...*, *op. cit.*, s. p.

⁷⁶⁰¹ RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum super Dantis...*, *op. cit.*, s. p.

⁷⁶⁰² Més detalls sobre els tres autors en el capítol següent, II.1.6.

⁷⁶⁰³ BARZIZZA, Guiniforte, *Lo Inferno della Commedia di Dante Aligheri*, col commento di Guiniforte delli Bargigi; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell’avv. G. ZACHERONI, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838; reed. dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁷⁶⁰⁴ Vegeu MAZZINI, Ubaldo, *Valdimagra e la Magra*. Luni, i monti di Luni e Carrara. Lericci, dins SFORZA, Giovanni (ed.), *Dante e la Lunigiana. Nel sesto centenario della venuta del poeta in Valdimagra, 1306-1906*, Hoepli, Milà – Lericci, 1909, ps. 89-150; PARODI, Ernesto Giacomo, *La critica della poesia classica nel XX canto dell’Inferno*, dins *Atene e Roma*, 11, Florència, 1908, ps. 183-195; PADOAN, Giorgio, *Aronta*, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/aronta_Enciclopedia-Dantesca/>

(*Inferno*, cant XX, vv. 46-51), és un invent del poeta-teòleg.⁷⁶⁰⁵ Boccaccio evoca la bucòlica espluga d’Aront en l’*Elegia di madonna Fiammetta* (III,10).⁷⁶⁰⁶ Pietro Alighieri (3a. red., *Inf.* XX,1-57) escriu: “*Item umbram Arontis, alterius magni divinatoris, morantis olim in montibus marmoreis illis Lune deserte civitatis qui eminent oppido Carrarie contra marem, de quo Lucanus, in primo: ‘Hec / propter placuit Tuscos de more vetusto / acciri vates, quorum qui maximus evo / Arons incoluit deserta menia Luce’.*”⁷⁶⁰⁷ Da Imola s’estén molt més en detalls (*Inf.* XX,46-51): “*Aronta.- Hic autor describit alium augurem latinum qui vocatus est Aruns. Ad cuius intelligentiam est sciendum quod, sicut scribit Lucanus in primo circa finem, Aruns fuit maximus augur in Tuscia, qui suam artem vaticinandi exercuit apud civitatem antiquam quae dicta est Luna. Iste Aruns tempore belli civilis vocatus est Romam ut exploraret eventum belli...*” Recorda aquest exegeta que s’ocupa d’ell, també, Ciceró en *De divinatione*, i que Plini fa elogi dels lapicides de l’antiga ciutat de Luna, talladors de marbre blanc. I interpreta el “*cursus stellarum et motus undarum*” que tenia l’àngur a la vista com un signe de clarividència: una mancança total de qualsevol impediment.⁷⁶⁰⁸ Per la seua banda, Barzizza desplega una interpretació divulgativa, no gens erudita.⁷⁶⁰⁹

La següent de la llista del *Curial* és la fetillera “Erictona” o, més propiament adaptat respecte del grec, *Erictó* (< *Erichthon* és com figura en la *Pharsalia* de Lucà).⁷⁶¹⁰ Fou una famosa maga de la Tessàlia (no l’hem de confondre, doncs, amb l’homònima fúria o eumènide Erictó) que vivia entre tombes, a l’interior mateix d’un sepulcre, i que s’especialitzà en l’art de nigromància: a canvi de diners o de costos sacrificis, escrutava el futur tractant amb ànimes de difunts. També apareix en la *Farsàlia* de Lucà (VI, vv. 507 i ss.), on se la relaciona –com farà també l’autor del

⁷⁶⁰⁵ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, op. cit., ps. 252-253: “Aronta è quel ch’al ventre li s’atterga, / che ne’ monti di Luni, dove ronca / lo Carrarese che di sotto alberga, / ebbe tra’ bianchi marmi la spelonca / per sua dimora; onde a guardar le stelle / e ’l mar no li era la veduta tronca.” És a dir: ‘Qui va tocant-li el ventre és Aronta, / que a la serra de Luni, allà on treballa / el carrarès que viu poc més avall, / entre els blancs marbres va tindre una cova / com alberg, d’on hi havia vista oberta / per contemplar la mar i les estrelles.’

⁷⁶⁰⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *Elegia di Madonna Fiammetta*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Carlo DELCORNO, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it> Es fa de nit i Fiammetta roman tota sola a casa, “e quale Aronta tra’ bianchi marmi de’ monti Lucani i corpi celesti e i loro moti speculava, cotale io, la notte lunghissime ore traente, sentendo a’ miei sonni le varie sollecitudini essere nemiche, da quella parte il cielo mirava, e i suoi moti più ch’altri veloci meco tardissimi reputava. E alcuna volta, vòlti gli occhi attenti alla cornuta luna...”

⁷⁶⁰⁷ ALIGHIERI, P., *Comentum super poema Comedie...*, op. cit., s. p.

⁷⁶⁰⁸ RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum super Dantis...*, op. cit., s. p.

⁷⁶⁰⁹ BARZIZZA, G., *Lo Inferno della Commedia...*, op. cit., s. p.

⁷⁶¹⁰ En el *Curial*, en contra del criteri que solen aplicar els editors, caldria editar l’antropònim com un mot paroxíton (*Erictona*), i no pas esdrúixol (*Erictona*).

Curial– amb les fúries infernals (vv. 734-735). En aquest clàssic, protagonitza un passatge de tons macabres i cruents, on consulta l'ànima d'un soldat difunt per a saber com acabarà la batalla de Farsàlia, és a dir, que prediu el triomf de Pompeu sobre Cèsar. Virgili, en la *Divina Comèdia* (Inf IX,22-27) comenta a Dante que una conjura d'aquesta bruixa, precisament, l'havia dut a visitar l'Infern en temps pretèrit.⁷⁶¹¹ Aquest record concorda amb la fama –divulgada fins i tot entre el poble de Nàpols– d'haver sigut Virgili un mag i, segons Boccaccio, astròleg també. En la *Farsàlia*, quan Erictò es proposa desallotjar les Fúries o Erínnies dels sepulcres, Lucà fa comparéixer en escena (VI,689) un duc o brúfol (*bubo/-nis*, en llatí), au de mal averany, com farà també l'autor del *Curial*, amb el seu participar *bubó* (adaptació del llatí al català, com en *picae* > *piques*, mediatitzada per l'existència d'un italià *bubone*, 'òbila').⁷⁶¹² Benvenuto da Imola (Inf. IX,22-27) s'estén en detalls sobre la terrorífica nigromant Erictó. N'ofereim un extracte, on l'exegega dantesca recorda, així mateix, la “màgia” de Virgili:

“[22-24] Vero èe.– *Nunc Virgilius ad tollendum omnem timorem de mente auctoris, fingit pulcre quod alia vice fuerit hic tractus per artem magicam a quadam famosa incantatrice. Ad quod sciendum, quod sicut scribit Lucanus in VI Ericto fuit maxima maga in Thesalia, quae tempore belli civilis quod fuit inter Caesarem et Pompeium suscitavit mortuum suis incantationibus ad instanciam Sexti filii Pompeii, et fecit illum dicere futura de bello civili (...); cruda et crudelis (...), et ibat de nocte nuda per sepulcra mortuorum, et habebat colloquium cum spiritibus infernalibus (...), idest quae suscitabat mortuos (...). Ideo, convenienter fingit quod ista magna maga vocaverit animam Virgilio, qui etiam novit artem magicam in favorem suum ad suscitandum mortuum per invocationem et incantationem.*”⁷⁶¹³

No obstant aquests aclariments, sembla que l'autor consultà també Pietro Alighieri (*Inf.* IX,1-33) per informar-se sobre aquesta fetillera:

⁷⁶¹¹ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, *op. cit.*, ps. 116-119: “Ver è ch'altra fiata qua giù fui, / congiurato da quella Eritón cruda / che richiamava l'ombra a' corpi sui. / Di poco era di me la carne nuda, / ch'ella mi fece intrar dentr'a quel muro, / per trarne un spirto del cerchio di Giuda.” És a dir: ‘És cert que he estat ací ja una altra volta, / sota els conjurs de la cruel Erictó / que tornava les ombres als seus cossos. / Feia poc temps que estava nu de carn / quan em va fer entrar dins les muralles / per traure un esperit del clot de Judes.’

⁷⁶¹² Més detalls sobre l'emulació que fa ací de Lucà, en el capítol II.1.7, on tractem de la *Farsàlia*.

⁷⁶¹³ RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum super Dantis...*, *op. cit.*, s. p.

“Inde auctor inducit Virgilium ad dicendum sibi paventi de tali suo progresso quomodo missus iam fuit de Limbo usque ad centrum Inferni ab illa Erictone, magica vetula de Thessalia, de qua Lucanus in VI° dicit quomodo ad instantiam Sexti Pompei fecit reddere animam in quoddam cadaver de recenti mortuum ad referendum quid Pompeio, suo patri, contingere debebat de futuro suo bello cum Cesare. Et hoc tangit auctor non quod vera fuerint, sed ad quandam talem magnam moralitatem, scilicet quod quando videmus aliquem timere procedere in aliquo opere bono incepto propter aliquam causam supervenientem, licet nobis dicere aliqua sub colorato mendacio facientia talem formidantem a suo timore removeri. Nam dicta anima illius cadaveris, posito quod verum fuisset dictum Lucani, sicut fuit fictio, demon quidam erat, non anima illius, sicut non fuit anima Samuelis, sed demon quidam in illa pythonissa que ut anima Samuelis loquebatur, ut dicit in primo Regum capitulo XXVIII°, nec illa fuit anima illius pueri quem Simon Magus occidit, que postea loquebatur in eo, ut scribit Clemens papa in suo Itinerario, sed demon.”⁷⁶¹⁴

Com s’observa, la justificació de la ficció literària d’una bruixa que feia tornar l’ànima als cadàvers (pura llicència poètica; compatible amb la veritat teològica que no admet que foren ànimes, sinó dimonis) fa que Alighieri enllace el cas d’*Erictone* (forma ortogràfica que condiciona l’*Erictona* del *Curial*; enfront de les solucions toscanes habituals: *Eritto*, *Ericción*) amb el de Saül i la pitonissa d’Endor. Aquest segon cas, explicat en el *I Llibre de Samuel* (cap. 28), és el de la consulta de l’ànima del difunt Samuel per Saül, davant la incert resultat d’una guerra contra els filisteus. El versicle 7 de la Vulgata diu: “*Est mulier pythonem habens in Endor.*” Jeroni d’Estridó emprà el terme *pítia* o *pythonissa* amb què eren conegudes les sacerdotesses de l’oracle de Delfos. Tanmateix, on Jeroni escriu *pythonem*, Pietro escriu *pythonissa* (forma incorrecta, no etimològica) i, amb això condiciona l’ortografia de l’autor del *Curial*: *Phitonissa*. A més a més, l’anònim fa de la pitonissa bíblica un personatge més per a la seua relació d’endevins, en transformar el mot comú en antropònim.

L’última maga dantesca que apareix en dita relació del *Curial* és “Eurífila”, *Eurífila*, *Herífila* o, en la majoria de fonts, *Erífila*. La designada amb aquestes dues

⁷⁶¹⁴ ALIGHIERI, P., *Comentum super poema Comedie...*, op. cit., s. p.

variants, de filiació clàssica, no l'hem de confondre amb la sibil·la (H)eurífila o (H)eròfila de Samos, que profetitzà la guerra de Troia.⁷⁶¹⁵ La del *Curial* és la muller d'Amfiarau, a qui profetitzà que moriria si participava en l'expedició dels Set contra Tebes. El guerrer s'amagà per evitar que Polinices el reclutara, però Argia, la muller del cabdill, li oferí el collar d'Harmonia –una joia de vàlua incalculable, obra del déu Vulcà– si li descobria l'amagatall de l'home. L'endevina acceptà i Amfiarau se n'anà a la guerra, no sense abans haver demanat als fills que el venjaren si no hi sobrevivia. Morí engolit per la terra i el seu fill Alcmeó el venjà assassinat la mare, Erífila. Aquesta història i la del matricidi apareix en incomptables clàssics: Estaci (*Tebaida* II,265 i ss.), Ovidi (*Metam.* IX,406 i ss.), Virgili (*Eneida* VI,445 i ss.), etc.⁷⁶¹⁶

El mateix Dante recorda els fets en tres ocasions diferents (*Inf.* XX,31-34;⁷⁶¹⁷ *Purg.* XII,49-51;⁷⁶¹⁸ *Parad.* IV,100-105⁷⁶¹⁹), però sense citar mai el nom de la malaguanyada fetillera. Da Imola, en *Purg.* XII,49-51, la recorda per a exemplificar els perills de la vanitat femenina, però sense nomenar-la; en *Parad.* IV, 100-105, l'anomena *Eriphylem*, i recorda que la lliçó de Dante sobre el “mal major” d'aquell matricidi injustificable es fonamenta sobre l'Ètica d'Aristòtil. Pietro Alighieri (*Purg.* XII,1-72) explica amb major deteniment l'“*exemplum Heriphilis, uxor Amphyarai, que quadam superbia pro quodam ornamento infausto recepto ab Argia uxore Poliniceis, indicavit dictum eius virum latitantem ne iret ad exercitum illum Thebanum...*”⁷⁶²⁰ En *Parad.* IV,66-117, remet igualment a la filosofia d'Aristòtil. Tant ací com en *Inf.* XX,31-34, no

⁷⁶¹⁵ Vegeu BOCCACCIO, Giovanni, *De mulieribus claris*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>, cap. XXI. *De Erytrea seu Eriphila sibilla*; RAMOS CRUZ, Guillermina, La otra cara de Eva: diosas, sacerdotisas, sibilas, orishas: la mujer y lo sagrado, dins *Oràfrica. Revista de oralidad africana*, 5, Barcelona, abril 2009, ps. 163-180 (p. 166).

⁷⁶¹⁶ Vegeu PARRAMON BLASCO, Jordi, *Diccionari de la mitologia grega i romana*, Edicions 62 (“El Cangur. Diccionari”, 209), Barcelona, 1997, p. 181; KRAUS, Clara, Erifile, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/erifile_Enciclopedia-Dantesca/>

⁷⁶¹⁷ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, *op. cit.*, ps. 252-253: “Drizza la testa, drizza, e vedi a cui / s'aperse a li occhi d'i Teban la terra; / per ch'ei gridavan tutti: ‘Dove rui, / Anfiarao? perché lasci la guerra?’” És a dir: “Aixeca el cap: mira aquell, sota el qual / la terra es va obrir davant de Tebes; / i per això li cridaven: On vas, / Amfiarau?, per què deixes la guerra?”

⁷⁶¹⁸ *Ibíd.*, ps. 582-585: “Mostrava ancor lo duro pavimento / come Almeon a sua madre fé caro / parer lo sventurato adornamento.” És a dir: “Mostrava encara aquell dur paviment / com Alcmeó féu pagar a sa mare / ben car el dissortat adornament.”

⁷⁶¹⁹ *Ibíd.*, ps. 916-917: “Molte fiare già, frate, addivenne / che, per fuggir periglio, contra grato / si fé di quel che far non si convenne; / come Almeone, che, di ciò pregato / dal padre suo, la propria madre spense, / per non perder pietà si fé spietato.” És a dir: “Però, germà, ja ha passat moltes voltes / que, per fugir d'un perill, hom ha fet / a desgrat seu allò que no devia; / com Alcmeó, que per ordre del seu / pare matà la seua pròpia mare, / i es va fer desprietat per ser piados.”

⁷⁶²⁰ RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum super Dantis...*, *op. cit.*, s. p.

fa menció de l'endevina, sinó tan sols del marit i del fill matricida.⁷⁶²¹ És, però, Barzizza (*Inf.* XX,31-57) qui conta la història d'*Erifile* i els seus amb major deteniment.⁷⁶²²

El passatge dels endevins i les pitonisses serveix de mostra o bestreta de la manera que tenia l'autor del *Curial* d'estudiar el poema de Dante: recorrent a diferents comentaristes. A través d'aquests autors dels segles XIV-XV (sobretot, de Pietro i Da Imola) accedia al text de la *Divina Comèdia*, però també aconseguia comprendre'l planerament, alhora que "recol·lectava" mites i personatges. De fet, com més avant observarem,⁷⁶²³ una part molt important dels materials clàssics que manifesta conèixer l'anònim, i que reutilitza en el seu treball, procedeixen dels *commenti*.

Podria també servir d'exemple el ressò que troba en el *Curial* el cant XXVII del *Paradiso*, versos 88-96 ("La mente innamorata, che donna / con la mia donna sempre, di ridure / ad essa li occhi più che mai ardea; / e se natura o arte fé pasture / da pigliare occhi, per aver la mente, / in carne umana o ne le sue pitture, / tutte adunate, parrebber niente / ver' lo piacer divin che mi refulse, / quando mi volsi al suo viso ridente"⁷⁶²⁴), quan els ulls del cavaller se senten captivats per la bellesa irresistible de Làquesis: "No vull musar en escriure per menut totes les circumstàncies de la sua bellesa, mas aquell qui ho voldrà saber lija Guido de Columnnis allà on descriu la bellesa de Elena, e sie content ab allò; e pense que a Làquesis no li fallia bellesa (...); en tant, que [Curial] ab los hulls solament tenia moltes bèsties en pastura, los quals, si ella no fos, haguéran cercat en altra part lur deliurança (...). Per què, com Curial miràs aquesta atentament e contemplàs particularment totes les sues belleses, tantost furtà lo seu cor a la Güelfa" (*CeG* I.23). La relació entre ambdós textos, i el significat de *pastura*,⁷⁶²⁵ es comprenen millor quan recorrem –com, de fet, recorregué sovint l'escriptor– a l'explicació que ofereix Benvenuto da Imola (*Parad.* XXVII, 88-96):

---

⁷⁶²¹ ALIGHIERI, P., *Comentum super poema Comedie...*, op. cit., s. p.

⁷⁶²² BARZIZZA, G., *Lo Inferno della Commedia...*, op. cit., s. p.

⁷⁶²³ En el capítol següent, II.1.6.

⁷⁶²⁴ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 1.212-1.213: 'L'ànima enamorada, festejant / sempre amb la meua dama, ja cremava / més que mai per posar els ulls en ella; / i si natura o art han format esca / –per atrapar els ulls, i amb ells la ment– / amb carn humana o amb la seua imatge, / tot seria no res si es comprava / amb aquella bellesa enlluernadora / quan vaig mirar els seus ulls somrients.'

⁷⁶²⁵ De la locució italiana *avere delle bestie in pastura*, ja hem tractat en el capítol II.1.1, al qual us remetem.

“[88-90] (...) La mente, *scilicet mea, innamorata, scilicet, de Beatrice; unde dicit: che donnea, idest, dominatur, con la mia donna sempre, ardea più che mai, idest, ardentius desiderabat, di ridur gli occhi ad essa; solet enim autor convertere visum ad Beatricem quando vult ingredi novam materiam; ideo dicit, quod nunc optabat plus quam unquam optaverit, hucusque intelligas, quia continuo crescit eius amor et desiderium, donec pervenerit ad finem omnium, in quo omnia desideria quietantur. [91-96] - E se natura. Hic autor ostendit qualem viderit ipsam Beatricem, et describit eius excellentissimam pulcritudinem per comparisonem pulcritudinis formarum pulcerrimarum naturalium et artificialium, dicens comparatione non esse dignam. Dicit ergo: E se natura o arte fe pasture, idest, pulcritudines, in carne umana, sicut in muliere vivente, o nelle sue pitture, sicut in muliere picta vel sculpta; et dicit: da pigliar occhi per aver la mente, quia amor transit per oculos ad animam; unde Salomon: mulier autem viri pretiosam animam capit. Et nota quod autor bene facit comparisonem primo de forma naturali, secundo artificiali, quia natura mulieris plus caeteris allicit visum et animum. Unde Aristoteles dicit de Helena primo Ethicorum, quod senes etc. Et artificialis etiam aliquando delectat in tantum quod, sicut scribit Valerius, inventus est homo, qui captus est forma Veneris sculptae, et illam cognovit. Dicit ergo: tutte adunate, idest, omnes dictae pasturae tam naturales quam artificiales reductae in unum, parrebbero niente vèr lo piacer divino, idest, *respectu placibilitatis illius divinae mulieris, che mi rifulse, idest, qui resplenduit in faciem meam, quando mi volsi al suo viso ridente, idest, laetum et iocundum.*”⁷⁶²⁶*

Dante Alighieri no sols influí sobre els continguts i els materials erudits. També ho féu sobre l’esperit de l’obra en general i sobre la seua estructuració narrativa. Júlia Butinyà observa molt bé com, inevitablement, l’escriptor del *Curial*, estudiós de la *Comèdia* dantesca, deixa que l’ombra gojosa d’aquesta es projecte sobre l’estructura arquitectònica del seu relat. Curial travessa pel seu *inferno* particular a la fi del llibre II i se sotmet al *purgatorio* del llibre III (de pròleg dantesco) per a trobar el seu *paradiso* a la fi del llibre; paradís de glòria mundana i gaudi carnal, a diferència del connotat teològicament per Dante, que tot s’ha de dir. Així, quan Curial presenta l’amor de la Güelfa com un paradís inaccessible per a ell (*CeG* II.143), Melchior de Pando l’informa

⁷⁶²⁶ RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum super Dantis...*, op. cit., s. p.

que aquest paradís no té res a veure amb el que té sant Pere per porter: el de la salvació de l'ànima. En qualsevol cas, l'adverteix el mentor, "siats cert que en aquest, ni en aquell, no s pot entrar sinó passant primer per purgatori." Els conceptes que el poeta-teòleg solemnitza en vers –format literari elevat–, l'anònim del *Curial* els frivolitza en prosa vulgar, de manera que esdevenen doblement *prosaics*.⁷⁶²⁷

Dante prega a Virgili que el porte on pugua veure la porta de sant Pere (*Inferno*, I, 130-136) i reflexionar sobre el mal que pateixen els infernats, idea que el mou a realitzar el seu viatge, de marcat caràcter espiritual. De fet, comentant el vers 132 d'aquest passatge ("acciò ch'io fugga questo male e peggio"), Benvenuto da Imola troba que se'ns hi revela el propòsit global de la *Comèdia* de Dante, que és el d'orientar els lectors per tal que eviten –seguint les passes de l'autor– els mals que porten a la damnació eterna de l'ànima: "*In hoc tangit causam finalem huius operis, sive istius libri, scilicet ad fugiendum vicia et peccata in se, et in aliis; e peggio, scilicet damnationem aeternam.*"⁷⁶²⁸ Curial, en canvi, es conformaria amb travessar el "troç de fust" que el separa de la Güelfa (*CeG* II.143); es deixa dur per un vell prohoms, no per Virgili, i el seu viatge culmina amb l'obtenció d'un benefici terrenal, intranscendent. El to de la novel·la catalana és laic i prosaic, i humorísticament denotat. El Dante que protagonitza el viatge al·legòric camina per una senda de purificació de l'ànima i elevació espiritual. Travessa pels tres estats de l'ànima, amb pretensions metafísiques i teològiques d'exemplaritat i universalitat. Curial, en canvi, s'encamina pel món del "més ençà", de l'exemplaritat moral particular: la d'un cavaller modèlic a l'abast dels joves donzells, nobles i prínceps que el desitgen emular. El de Curial és un procés de maduració i elecció d'una vida virtuosa –una *institutio principis*, novel·lada per a "plaer e consolació" d'algú– d'acord amb els cànons de l'humanisme florentí i llombard del 1440, moderadament antropocèntric. El pensament de Dante s'estén, en canvi, cap a un horitzó teocèntric de filiació escolàstica, amb una finalitat anagògica. Aquesta finalitat, la d'il·lustrar el lector sobre conceptes sublims, no interessa excessivament a l'autor ni al protagonista del *Curial*. Ni tan sols a l'eremita Sanglier, que es conforma amb un

---

⁷⁶²⁷ Seguim en aquesta exposició BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 66-81. Vegeu també EADEM, Boccaccio y Dante en el *Curial y Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 7, UNED, Madrid, 1991, ps. 259-273 (ps. 267-268).

⁷⁶²⁸ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Inf.* I, 130-136.

esquema filosòfic i mental maniqueista (cel-infern, salvació-damnació, Déu-Dimoni, béns espirituals-béns materials, etc.), propi de *beguins* de seny curt.

Matilde Cortés considera que “llegir un text del segle XV que reivindique Dante comporta interpretar en sentit literal, al·legòric, moral, anagògic.”⁷⁶²⁹ No exactament en *Curial e Güelfa*. Ací sí que són clares les lectures literal (aventures d’un cavaller virtuós i enamorat), al·legòrica (reivindicació política de l’armònica supremacia del rei d’Aragó, recolzat per l’Església, sobre Itàlia) i moral: jove cavaller supera febleses de supèrbia i luxúria, i esdevé príncep virtuós i marit fidel. En canvi, l’autor prescindeix de qualsevol consideració de tipus anagògic, tendent a reivindicar ideals excelsos i místics, realitat celestials o sublims. Com a molt, es podria resseguir en l’obra un soroll de fons neoplatònic (la Làquesis del mite d’Er, el somni d’Escipió interpretat per Macrobi...), que el mateix escriptor té la precaució de no explicitar. Tanmateix, el que professa no és el neoplatonisme místic de la Florència del segon Quatre-cents, sinó el neoplatonisme netament filosòfic de la Milà dels anys 1410-1450. Recordem que Enyego d’Àvalos –un nom relacionat per múltiples aspectes amb el *Curial*– portà de Milà a Nàpols, l’any 1440, dos luxosos exemplars de *La República* de Plató en llatí.⁷⁶³⁰

En qualsevol cas, la finalitat explícita de Dante és molt clara, i és ben diferent de la del *Curial*. El poeta-teòleg toscà vol apartar els mortals de les misèries terrenals i ajudar a elevar els seus esperits per tal que facen mèrits i obtinguen un desitjable estat de felicitat salvífica. La finalitat principal de l’autor del *Curial*, a banda d’entretenir i divertir els amics amb el relat de ficció, és fornir-los d’instruccions morals (especialment adreçades a un dedicatari, que s’intueix jove i feble de seny) sobre com un cavaller adolescent esdevé un virtuós curial: evitant caure en la supèrbia i la luxúria gràcies a l’estudi de les arts liberals i la filosofia moral. Destacant en l’ofici de les armes –el que li confia la societat– i interioritzant simultàniament els consells dels clàssics (*studia humanitatis*), el curial modèlic obtindrà glòria immortal.⁷⁶³¹ Aquesta glòria,

---

⁷⁶²⁹ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La infantesa de Curial i una font literària, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat – Universitat d’Alacant – Universitat de València – Universitat ‘Jaume I’, Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 413-424 (p. 423).

⁷⁶³⁰ Per a contextualitzar millor, vegeu, per exemple VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 177-235.

⁷⁶³¹ Segons BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes...*, ps. 194-196, per tal com l’anònim de la novel·la cavalleresca transmet un missatge molt més intranscendent que no el de Dante, es permet la llicència d’executar-ho en “un registro más bajo”. Ell mateix, de fet, reconeix (*CeG III.0*) que seria incapaç

però, ja no és el paradís celest dels moralistes medievals i de Dante, sinó la glòria eterna dels herois i els poetes de l'Antiguitat, la reivindicada pels humanistes.

* * *

La influència de Dante sobre l'autor del *Curial* no s'acaba en la *Comèdia*. Antoni Rubió i Lluch, el primer editor de la novel·la (1901), ja s'adonà que el somni del cor menjat del capítol I.24 estava inspirat en la *maravigliosa visione* de la *Vita Nuova* (paràgraf I,12-24).⁷⁶³² Aramon i Serra afegí a aquesta possible font de referència de l'anònim, el *Filocolo* (II,3) de Giovanni Boccaccio.⁷⁶³³ Jaume Torró crida l'atenció sobre la reiteració del tòpic literari del cor menjat en les obres del certaldés. Reapareix, per exemple, en el *Filostrato* (VII,23-24) i la *Fiammetta* (I,3).⁷⁶³⁴ Maribel Campmany, per la seua banda, s'interessa pel cor menjat del *Decameró* (IV,9), que era una de les obres de capçalera i un rebost de recursos per a l'anònim del *Curial*.⁷⁶³⁵

En realitat, la metàfora de la *cardiofàgia* amatòria, un tema folklòric segurament d'origen oriental, era molt present en la literatura medieval europea des del segle XII. Estimulà la fantasia de molts escriptors durant segles, per la morbosa cruïlla d'adulteri, venjança i canibalisme que conté.⁷⁶³⁶ La sinopsi argumental primitiva, del qual es feren ressò alguns trobadors, és “la història d'un marit enganyat que mata l'amant de la seva esposa, li arrenca el cor, el fa cuinar i l'ofereix després per menjar a la dona, la qual, un cop sap l'origen del plat, se suïcida o es deixa morir de gana, de pena o d'horror.”⁷⁶³⁷ A la fi del segle XIII apareix en el *Lai de Ignaure* i el *Roman del Chastelain de Coucy*; en el segle XIV, en el *Novellino*, la *Vita Nuova* de Dante, el *Decameró*, etc. En aquest darrer llibre, Boccaccio s'inspira en la *Vida* del trobador rossellonés Guillem de Cabestany, el cor del qual fou presentat com una saborosa vianda, pel gelós Ramon de

---

d'imitar l'estil poètic sublim dels homes de “reverenda letradura” com Dante o Virgili. I no ho fa simplement per una tòpica *captatio benevolentiae*.

⁷⁶³² ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, p. 521, n. 3. És seguit per MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (p. XVII).

⁷⁶³³ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, ps. 261-262.

⁷⁶³⁴ TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (ps. 277-278).

⁷⁶³⁵ CAMPANY TARRÉS, Maribel, La llegenda del cor menjat al *Decameró* de Boccaccio: estratègies de traducció al català, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 227-269.

⁷⁶³⁶ Vegeu RIQUER, Isabel de, *El corazón devorado. Una leyenda desde el siglo XII hasta nuestros días*, Siruela, Madrid, 2006.

⁷⁶³⁷ CAMPANY TARRÉS, M., La llegenda del cor menjat..., p. 229.

Castell Rosselló, a la seua muller, Seremunda. La dama se suïcida.⁷⁶³⁸ La història de Cabestany, assassinat el 1212, inspirà el tràgic Roman du châtelain de Coucy et de la dame du Fayel (ca. 1285-1300), obra que contribuï a difondre entre els trescentistes italians, inclòs Boccaccio, la cruel però productiva anècdota del cor menjat.⁷⁶³⁹

Com adverteixen Antoni Comas, Montserrat Piera i altres crítics literaris, la versió de *Curial e Güelfa* té molt més a veure amb el missatge amorós i l'ambientació onírica de la *Vita Nuova* (1293-1294), que amb la *Vida* provençal o la versió decameroniana.⁷⁶⁴⁰ No obstant això, que el cor siga una “dolça vianda” connecta amb el text trobadoresc,⁷⁶⁴¹ que devia ser conegut per l'autor i els previsibles lectors de la novel·la. I no és l'única connexió intertextual o estilística que hom pot detectar. Per exemple, a l'anònim autor del *Curial* li agradà una coneguda frase del capítol XXXV, 2, amb l'hipèrbaton líric *bella molto*: “una gentile donna e giovane e bella molto” (es tracta del record de la difunta Beatriu, idealitzada i reinterpretada com una al·legoria de la Filosofia), com s'observa al llarg de la novel·la: “era aquesta Tura bella molt” (*CeG* II.34); “una donzella, germana sua, bella molt, que Yoland havia nom” (*CeG* II.108); “una dona noble molt” (*CeG* II.137); “una dona gentil e bella molt” (*CeG* III.17).

Les escenes oníriques de la *Vita Nuova* i de *Curial e Güelfa*, segons Anna-Maria Saludes, presenten “componenti essenziali di notevole somiglianza”, però amb una diferència substancial: en la *Vita Nuova*, el cor de Dante és oferit pel déu d'Amor a Beatrice, mentre que, en el *Curial*, és la Güelfa la que ofereix el seu cor al jove enamorat per a rescatar-lo de la pobresa. En la “meravigliosa visione” onírica d'Alighieri, el cor ardent cau a mans d'una Beatriu “tanto gentile e tanto honesta”, i quasi nua, que se'l “mangiava dubitosamente”. Segons Isabel de Riquer i Meritxell Simó, “Dante se convierte en testimonio pasivo de la revelación de su amor por Beatriz,

---

⁷⁶³⁸ RIQUER, Martí de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Planeta, Barcelona, 1972, vol. 2, ps. 1.063-1.078. Vegeu també GROS LLADÓS, Sònia, “Aquella dolçor amarga”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 252-256.

⁷⁶³⁹ Vegeu RIQUER, Isabel de – SIMÓ, Meritxell, La poesia trobadoresca en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 463-478 (p. 465).

⁷⁶⁴⁰ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 69); PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 90.

⁷⁶⁴¹ BABBI, Anna Maria, *Il Curial e Güelfa e i romanzi francesi del XV secolo*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamin Publishing Company, Londres, 2012, ps. 139-156 (ps. 150-151) anota que en el *Roman du Chastelain de Coucy et de la Dame de Fayel* (ca. 1285; vers 8265) es parla també de “deseure si gentil viande.” Per la seua banda, GROS LLADÓS, S., “*Aquella dolçor amarga*”..., p. 254, constata com Boccaccio ho transforma en una “così nobile vivanda”.

representado por su corazón envuelto en llamas, que es entregado por Amor a la mujer amada para que lo coma.” Per la seua banda, l'autor de *Curial e Güelfa* experimenta invertint els papers amorosos: el desprendiment visceral i en certa manera eucarístic el protagonitza ací pel pesonatge femení.⁷⁶⁴² L'ofertament de la viuda que figura oníricament la Güelfa assoleix, en efecte, un to sacramental o evangèlic: “menja aqueix pa”. Fa pensar en una al·legoria de l'Església oferint a l'home el do de la gràcia divina, simbolitzada per Beatrice en la *Comèdia*. Tot i això, cal interpretar el somni del cor menjat com una mena d'homenatge literari a Dante.⁷⁶⁴³

Troba Jordi Galves que l'atreviment de l'autor del *Curial* trenca amb més de dos segles de tradició literària del tema. Ara és la dona, la Güelfa, qui ofereix una part del seu ésser a l'home,⁷⁶⁴⁴ esperant d'aquest una resposta en forma de fidelitat. L'amor femení, mogut pels impulsos naturals de la libido és ara sublimat poèticament per una dama que es lliura al seu estimat en cos i en ànima. Amb la qual cosa, s'accentua la culpa d'ingratitude en què incorre el cavaller i, en conseqüència, el remordiment que ha de sostenir en la seua consciència i que aflora en forma de somni. Isabel de Riquer insisteix també en la idea d'aquesta reinterpretació original de la tradició literària del cor menjat. En qualsevol cas, en la *Vita Nuova* és Dante qui somnia i protagonitza el somni, i en el *Curial*, l'enamorat és també el protagonista.⁷⁶⁴⁵

* * *

Una tercera obra de Dante que projecta ombra sobre *Curial e Güelfa* és el seu tractat polític *De Monarchia*. Com bé dedueix Antoni Ferrando, la novel·la es presta a una lectura al·legòrica segons la qual Curial/Aragó i la Güelfa/l'Església formarien una harmonia de contraris viable políticament a partir del 1443. En aquest sentit, “el desenllaç feliç de la relació entre Curial i la Güelfa suggereix l'acompliment de l'ideal polític de Dant: la superació del conflicte entre güelfs i gibel·lins a la Itàlia del segle XIII”, possible ara en la Itàlia del segle XV: la d'Alfons el Magnànim.⁷⁶⁴⁶

---

⁷⁶⁴² RIQUER, I. de – SIMÓ, M., La poesía trovadoresca..., ps. 469-471.

⁷⁶⁴³ SALUDES AMAT, Anna-Maria, I sogni del *Curial e Güelfa*, dins *Sogno e scrittura nelle culture iberiche. Associazione Ispanisti Italiani. Atti del XVII Convegno (Milano, 24-25-26 ottobre 1996)*, Bulzoni, Roma, 1998, vol. 1, ps. 273-287 (ps. 282-287).

⁷⁶⁴⁴ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l'edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 61).

⁷⁶⁴⁵ RIQUER, I. de, *El corazón devorado...*, ps. 115-118.

⁷⁶⁴⁶ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 816).

En efecte, teoritzant sobre la *monarquia* o agent hegemònic que hauria d'imperar sobre Itàlia, Dante planteja que l'espasa del poder temporal (l'Imperi) ha d'estar harmonitzada amb la del poder espiritual (el Papat), però sense deixar de ser dominant. Tot això, en la línia del que defensaven els güelfs “blancs”, amb els quals s'alineava ideològicament el poeta. L'anònim de *Curial e Güelfa* –com ja ha estat explicat en tractar de l'emblemàtica de l'obra⁷⁶⁴⁷– manlleua del *De monarchia* la vella metàfora medieval de les dues espases de sant *Pere* (del segle XIII) per a transformar-la en l'estendard de les “dues spases entrecroades” del rei *Pere* d'Aragó, transposició novel·lesca i cavalleresca d'un poderós Alfons el Magnànim, que es proclamava *Rex Italicus*. Les espases són també una contestació literària a la novel·la proangevina *Pierre de Provence et la Belle Maguelone* (ca. 1438), on el protagonista és un tercer *Pere* (comte de Provença, com Renat d'Anjou que aspira a ser rei de Nàpols) que porta per senyera les dues claus entrecruades dels Estats Pontificis.⁷⁶⁴⁸ Per als reis napolitans de la dinastia d'Anjou, dur l'estendard de les claus de *Pere* era un signe de submissió güelfa al poder de Roma i de servilisme papista; senyal que l'autor del *Curial*, un gibel·lí conciliador –Dante era un güelf conciliador–, capgira per tal d'afavorir el seu senyor. Així, el rei d'Aragó no porta claus, sinó espases entrecruades. Seu és el poder i la glòria, no per delegació de l'Església, sinó “per sos mèrits”, expressió que s'usa a la fi de la novel·la per a qualificar la recompensa justa de *Curial*.

* * *

Com, on i de quina manera es relacionà l'autor del *Curial* amb l'obra de Dante? Arturo Farinelli comprova que l'anònim escriptor tracta amb respecte i admiració el poeta toscà; que coneix bé el *Paradiso*, “così poco noto fuori d'Italia”, i que la meravellosa visió de la *Vita Nuova* ha influït en el somni del cor menjat. I afeg: “Per l'autore del *Curial y Güelfa*, il poema di Dante era un libro sacro, un libro d'oro, ricolmo di dottrina e di utili insegnamenti, scolpiti in sentenze memorande.” No és estranya aquesta consideració, si tenim en compte que, a la Península Ibèrica del segle XV i la primeria del XVI, es considerava Dante “más como una *auctoritas* –como teólogo y jurista, como fuente de dichos y *sententiae*– que como un gran poeta.”⁷⁶⁴⁹ En canvi, per a Boccaccio, Coluccio Salutati, Leonardo Bruni i els humanistes italians en

⁷⁶⁴⁷ Vegeu el capítol II.2.3.

⁷⁶⁴⁸ Més detalls en el capítol II.1.4.

⁷⁶⁴⁹ RUSSELL, Peter, Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (p. 231).

general, Dante és el “*poeta-theologus* who restored the true function of poetry, namely, revelation of moral and theological truths. Both Boccaccio and Brunni characterize Dante’s poetic mission as a reassertion of humanistic values against his contemporaries who did not understand the meaning and function of poetry.”⁷⁶⁵⁰ Dante és l’autor que obri les portes per al retorn de les Muses a Itàlia; que justifica l’escriptura de poètiques ficcions, perquè no atempten “contra veritat” (com sostenien els moralistes del Trescents, o un satiritzat fiscal Apol·lo del *Curial*), sinó que ofereixen *veritats* ètiques de gran valor, cobertes per *integuments* mitològics, estètics i lírics.

Dante Alighieri mostra a l’anònim del *Curial* la possibilitat d’escriure “un llibre de caràcter compost, en lo que sembla que lo autor volgué assatjar totes les formes”, segons Rubió i Lluch.⁷⁶⁵¹ L’autor de la *Divina Comèdia* sublima la llengua materna, la *matrelingua*, i obri per als contemporanis “la possibilità di scribere in volgare qualcosa di così assolutamente elevato e sapiente da potersi contraporre al mondo delle lettere in latino.”⁷⁶⁵² Segons el poeta Cino di Francesco Rinuccini (Florència, ca. 1350-1417), Dante “describe en lengua vulgar los hechos humanos, para poder ser más útil a sus conciudadanos de lo que sería si lo hiciese con gramática.”⁷⁶⁵³ L’anònim del *Curial* reflexiona també sobre algunes “coses humanes” –la metafísica no li interessa gens–, com són: la conveniència de fugir de la pobresa, la noblesa per virtut, el controvertit suïcidi heroic dels estoics, el plantejament d’un nou model de cavalleria adaptat a l’era dels *studia humanitatis*, el paper de la dona en la societat i en l’aprenentatge de la cultura clàssica... Són temes que preocupen els humanistes florentins de les primeres dècades del *Quattrocento*. Aquests reflexionen normalment en “gramàtica”, en llatí humanístic; l’autor del *Curial*, un lletraferit interessat per les noves idees, aposta en canvi pel *volgare eloquio* per a “ser útil” i comunicar-les als amics il·letrats.

Lluís Nicolau d’Olwer se sentia molt pagat de comprovar que un autor de “prosa catalana” tenia la *Comèdia* dantesca per llibre de capçalera.⁷⁶⁵⁴ L’admiració per Dante és explícita i manifesta, i compartida amb els lectors. La consulta de *commenti* com els

---

⁷⁶⁵⁰ CARESTIA GREENFIELD, Concetta, *Humanist and Scholastic Poetics, 1250-1500*, Associated University Presses, East Brunswick (New Jersey), 1981, p. 56.

⁷⁶⁵¹ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d’Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, p. IX.

⁷⁶⁵² CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 143).

⁷⁶⁵³ Citat per GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 59.

⁷⁶⁵⁴ NICOLAU D’OLWER, Lluís, Apunts sobre la influència italiana en la prosa catalana, dins *Estudis universitaris catalans*, 2, Barcelona, 1908, ps. 166-179 i 306-320 (ps. 306-307).

de Pietro Alighieri o Benvenuto da Imola⁷⁶⁵⁵ delaten l’anònim com un “estudiós” de Dante amb moltes hores de dedicació al darrere. És probable que seua ment albergara versos solters, estrofes senceres i algun passatge complet de la *Comèdia*, apresos de memòria. No ens haja d’estranyar, això, en un temps en què el sistema escolar es basava en la retenció mnemotècnica de textos;⁷⁶⁵⁶ més fàcil encara en rima que en prosa. Xavier Gómez Font, que ha analitzat sistemàticament les fonts de la novel·la, afirma que l’autor del *Curial* no sols coneixia bé Dante, sinó que “el citava de cor.”⁷⁶⁵⁷ Cesáreo Calvo, que ha estudiat específicament l’italià que subjau en l’idiolecte i en l’estil narratiu de l’anònim, troba també que la *Comèdia* era “citata con riverenza (e a memoria!)”.⁷⁶⁵⁸ Anna Maria Compagna, després d’analitzar diferents versions de manuscrits digitalitzats de la *Divina Comèdia*, conclou així mateix que la citava de memòria.⁷⁶⁵⁹ Observem, a tall de curiositat, les variants que respecte d’un text canònic en toscà,⁷⁶⁶⁰ pot oferir el record mental d’un escriptor influït per col·loquialismes i dialectalismes:

Versos	Versió en toscà	Cita del <i>Curial</i>	Observacions
Par. VIII, 1-12	Ma Dione onoravano e	Ma Dione adoravano e Cupido, / quella per	onoravano > adoravano (errada de manuscrit nord-italià); ⁷⁶⁶¹ questo > quello;

⁷⁶⁵⁵ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428; ÍDEM, Pietro Alighieri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.

⁷⁶⁵⁶ TRENCHS ODENA, José, Libri, lecture, insegnamento e biblioteche nella Corona d’Aragona (secoli XIII-XV), dins *XIV Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990), sul tema ‘La Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)’*, Istituto di Storia Medioevale (Università di Cagliari) – Dipartimento di Storia (Università di Sassari) – Istituto sui Rapporti Italo-iberici del CNR (Cagliari) – Carlo Delfino editore, Sassari, 1993, vol. 1 (relazioni), ps. 193-258 (p. 235).

⁷⁶⁵⁷ GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 70.

⁷⁶⁵⁸ CALVO RIGUAL, Cesáreo, Lingua toscana in bocca catalana: sull’italianità del *Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92 (p. 39).

⁷⁶⁵⁹ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *Curial e Güelfa: texto catalán, contexto italiano*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 235-242 (p. 239).

⁷⁶⁶⁰ ALIGHIERI, Dante, *La Commedia*, dins *Le opere*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Mondadori – Società Dantesca Italiana, Florència, 1994; reprod. en: ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francisc MIRA, Proa, Barcelona, 2009.

⁷⁶⁶¹ Únicament escriu *adoravano* un autor del segle XVI, DANIELLO DA LUCCA, Bernardino, *L’esposizione di Bernardino Daniello da Lucca sopra la Comedia di Dante*, ed. a cura de Robert HOLLÄNDER, Dartmouth College – University Press of New England, Armidale (Austràlia), 1989, p. 425; el qual copia del *commento* dantesco de Gabrielle Trifone (Venècia, ca. 1525-1530), segons DE GRAMATICA, M. Raffaella, Bernardino Daniello, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 32,

	Cupido, / quella per madre sua, questo per figlio, / e dicean ch'el sedette in grembo a Dido.	madre sua, quello per figliolo, / et decia ch'illo stette in grembo a Dido	figlio > figliolo (napolità); dicean > decia (castellà); ch'el sedette > ch'illo stette (napolità); ⁷⁶⁶² grembo > gremo ⁷⁶⁶³
<i>Par.</i> XXII, 145-147	Quindi m'apparve il temperar di Giove / tra 'l padre e 'l figlio; e quindi mi fu chiaro.	Qui se vede ·l temperar de Jove / tra ·l patre e ·l filgio, e quivi me fo certo.	quindi > qui; m'apparve > si vede; padre > patre (napolità); ⁷⁶⁶⁴ figlio > filgio (variant ortogràfica corrent a tota Itàlia); quindi > quivi (napolità); ⁷⁶⁶⁵ mi fu chiaro > me fo certo
<i>Inf.</i> XVI, 124-125	Sempre a quel ver c'ha faccia di menzogna.	Tuto aquel vero que ha faccia de monçonja.	quel > aquel (castellà); c'ha > que ha; menzogna > monçonja (barreja de variants dialectals <i>monzogna</i> i <i>menzonja</i>) ⁷⁶⁶⁶

Resulta difícil d'admetre que l'autor de *Curial e Güelfa* usara alguna descurada adaptació de Dante al *napoletano misto* (si és que existí mai aquest Dante dialectalitzat, del qual no ens ha arribat cap notícia), atés el gran nombre de marcadors dialectals napolitans. Ara, vist des d'una altra perspectiva: ¿és raonable pensar que citava de cor, que el literat confiava en la seua memòria, sense recórrer a consultar l'original a l'hora d'escriure...? Coneixedor com era del toscà literari, lector devot i imitador conscient dels recursos literaris de Boccaccio; consultor habitual del Dante correctament transcrit

---

Treccani, Roma, 1986, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bernardino-daniello_Dizionario-Biografico/>. Així que l'errada deu correspondre's amb algun manuscrit de la *Commedia* que circulava per la Itàlia septentrional.

⁷⁶⁶² La forma *ch'illo* (< llatí *illoc*) la documenta DE BLASI, Nicola, Fonti scritte quattrocentesche di lingua parlata: problemi di metodo (con una lettera inedita), dins HOLTUS, Günter – RADTKE, Edgar (coords.), *Gesprochenes Italienisch in Geschichte und Gegenwart*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1985, ps. 340-353, en lletra (ca. 1415) d'un escrivà *di origine pugliese*, que treballava a Pisa per a un *feudatario in Puglia e negli Abruzzi*. El diminutiu *filgiolo* i la forma verbal *stette* (< llatí *stētuit*, segons LEDGEWAY, Adam, *Grammatica diacronica del napoletano*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009, ps. 473 i 401, respectivament) no eren exclusius del napolità, però sí molt vius a Nàpols quan hi entrà Alfons el Magnànim: “Alfonso *stette* a Campo Viechi fi' ch(e) fosse fatto lo carro triomfale per intrare in della cità de Napole” (crònica de FERRAILOLO, *Una cronaca napoletana figurata del Quattrocento*, ed. a cura de Riccardo FILANGIERI, Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli, Nàpols, 1956, 8v, 4-5; citada en LEDGEWAY, *op. cit.*, p. 495).

⁷⁶⁶³ *In grembo a* és també una marca dialectal meridional, com ho llegim en l'escriptor napolità Alberto Consiglio (1902-1973): “in grembo a questo alitero marmo.” Vegeu CONSIGLIO, Alberto, *Assassino a cinque voci*, Berisio, Nàpols, 1967, p. 230.

⁷⁶⁶⁴ En una lletra autògrafa d'Alfons II al papa Alexandre VI (Nàpols, 26 de gener del 1494), el rei s'adreça al “beatissimo signiore e *patre* o mio signiore e *patre*.” Cfr. BATLLORI, Miquel, *Alejandro VI y la Casa Real de Aragón (1492-1498)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1958, doc. 5, p. 51.

⁷⁶⁶⁵ També sembla un tret napolità, si atenem, a tall de mostra, a algun document transcrits per COLLENUCIO DA PESARO, M. Pandolfo, *Compendio dell'Historia del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giovanni Maria Scotto, Nàpols, 1541, p. 138: “ma era *quivi* capitato dopo il fatto.”

⁷⁶⁶⁶ Existien i eren corrents les variants *monzogna* i *menzonja*, del toscà literari *menzogna*, que l'autor sembla barrejar i catalanitzar (amb -ç-).

de Da Imola i Pietro Alighieri, ¿com és que cita ara el seu “venerat” poeta en dialecte napolità? I és que, com bé s’observa, a l’hora de citar la *Comèdia*, l’anònim es deixava dur en alguns aspectes fonològics i morfosintàctics del dialecte o llengua napolitana. La circumstància resulta encara més xocant –i més sol·licitada d’explicació lògica, en conseqüència– quan veiem que, en la resta del text, no s’aprecia absolutament cap influx del *napoletano mixto*, i sí el d’una koiné *toscaneggiante* que s’usava per les corts, les cancelleries i els autors de *volgarizzamenti* del nord d’Itàlia.

De fet, la probabilitat que haguera après de memòria algun d’aquells versos errats al nord d’Itàlia, i no a la cort de Nàpols, és que cita *adoravano* en lloc d’*onoravano*. Aquesta variant té exacta correspondència amb una de les versions manuscrites que circulaven pel nord de la península itàlica. Sobre dita versió treballà l’exegeta dantesc Trifone Gabriel (Venècia, ca. 1525). Encara que podria tractar-se, senzillament d’una coincidència casual i no directament indiciària. Així mateix, és detecta en l’anònim una tendència a usar el castellà (*decía, aquel*) com a llengua pont amb l’italià. Cap la possibilitat, doncs, que l’escriptor que ens ocupa dominara també el castellà; haguera après versos de Dante al nord d’Itàlia, i els declamara de memòria, entre amics i contertulians lletraferits, en un toscà afectat per dialectalismes napolitans. I se suposa que ho faria a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim: un espai de llengües en contacte, imprescindible per a comprendre els usos lingüístics del *Curial*.

L’aprenentatge literari mnemotècnic era molt corrent en segles passats. L’any 1595, la Inquisició espanyola detingué un sanador morisc i l’acusà de bruixeria, perquè era capaç de retenir de cap passatges sencers de llibres de cavalleria. L’interrogaren i comprovaren que, “aunque no faltaba en la sustancia de las aventuras ni en los nombres, faltaba en muchas razones, y añadía otras que no estaban allí escritas.”⁷⁶⁶⁷ No faltarien a la cort de Nàpols aficionats a les lletres italianes, com ara Alfons d’Àvalos, que citaven Dante de memòria. L’inseparable germà menut d’Enyego d’Àvalos, nascut a la cort de València, era encara jove (ca. 1440) quan assistia a les tertúlies humanistes de Milà: els *Convivia* recreats en forma de diàleg per Filelfo. Elogiat per l’humanista Beccadelli com un home que excel·lia per la seua humanitat entre els magnats de la cort (“*purpuratorum humanissimo*”),⁷⁶⁶⁸ el vell cortesà Loise de Rosa (Nàpols, 1385-ca.

---

⁷⁶⁶⁷ GALLEGO, Laura, La difusión oral de Amadís de Gaula, dins *Tirant*, 2, València, 1999; ed. electrònica <parnaseo.uv.es/Tirant/gallego_amadis.htm> consultada en juny del 2014.

⁷⁶⁶⁸ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA,

1475) el presenta com la persona que l'animà a redactar les seues interessants i cronístiques memòries. En la part de l'obra començada el 1452, De Rosa escriu: “Uno dý lo singniore, donno Alonso, me disse: ‘Dimme, Loyse, ey` vero chello che dice Dante, che dice *Nonn èy maiure delore / che recordare de lo tienpo felice / inde la miseria?* Yo le respuosse: ‘Sengniore, ly prime muote non so in potestate dell'uomo...”⁷⁶⁶⁹ La citació procedeix del cant V de l'*Inferno* V (versos 121-123), on es refereixen els amors de Francesca i Paolo de Rímini, contats per boca de la mateixa dissortada protagonista: “E quella a me: ‘Nessun maggior dolore / che ricordarsi del tempo felice / ne la miseria; e ciò sa 'l tuo dottore.’” És a dir: “I ella a mi: ‘No hi ha dolor més gran / que recordar un altre temps felíç / en la misèria, i el teu mestre ho sap.’”⁷⁶⁷⁰ Com s'observa, la citació memorística de De Rosa està sotmesa a una *adaptació* dialectal del toscà al napolità, o, millor dit, a una tergiversació textual en *napoletano misto* que no té parangó amb l'assajada en el *Curial*.

El cronista cita Dante de memòria i *alla napoletana*, deformant-lo en la gramàtica i el lèxic, sense sentir cap respecte per la forma original del text. El sentit dels versos és, si fa no fa, el mateix, però a penes ha respectat el vell cortesà un mot toscà de l'original. L'anècdota sociolingüística serveix perquè els especialistes en cultura napolitana de l'època criden l'atenció sobre aquesta forma de recepció mnemotècnica de Dante –com si es tractara de literatura sapiencial– que es realitzava a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, i de la qual participava, entre d'altres, l'autor de *Curial e Güelfa*.⁷⁶⁷¹ Sí, serveix en efecte per a constatar el viu interès per Dante a la cort del Castell Nou, però també per a explicar la “dialectalització” napolitana dels versos com un dels molts recursos paròdics –còmics– que l'escriptor introdueix en la novel·la confiant en que seran perfectament entesos pels seus lectors confidents.⁷⁶⁷² La qual cosa redunda en la localització de la cort de Nàpols com l'àmbit de redacció i de recepció previsible del *Curial*, entre un públic que hauria oït adesiara Loise de Rosa deformat “lo Dant” i que riuria la hilarant *imitatio* de l'anònim. Aquesta és, si fa no fa, l'única explicació

Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>, ll. II,25.

⁷⁶⁶⁹ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 513-514.

⁷⁶⁷⁰ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 76-77.

⁷⁶⁷¹ Vegeu DE BLASI, Nicola, Cenni sulla realtà linguistica a Napoli in età aragonesa, dins *Rivista di studi catalani*, 2, Alessandria, 2012, ps. 115-126.

⁷⁶⁷² Aquests recursos afecten sobretot a l'onomàstica (capítol II.3.1 i ss.) i a una cultura clàssica deformada en ocasions amb efectes paròdics, irònics i/o satírics (capítol II.1.7).

justificada de la tergiversació del poema que es pot aduir, sempre que ens mostrem disposats a contextualitzar la novel·la on cal: a la Itàlia d'Alfons V d'Aragó.

A la Península Ibèrica, seria ben difícil en temps d'escriptura del *Curial* un fenomen semblant. És a dir, seria difícil de trobar algú com Alfons d'Àvalos que citara Dante de memòria en italià i en un àmbit lingüístic catalanòfon. I, evidentment, no tindria cap sentit, en absolut, perpetrar una deformació paròdica dels versos dantescos en *napoletano misto*. A Castella, segons Elisa Borsari, les traduccions d'algunes de les seues obres eren anecdòtiques: “La fortuna de la traducción de Dante se reduce de forma muy significativa a la *Divina Comedia*. La influencia dantesca se limita, en particular, al *Infierno* y al *Purgatorio*. Otras de sus producciones, como la *Vita Nuova* o las *Rimas*, pasaron casi desapercibidas en la Castilla del siglo XV, mientras que el resto de su obra ni se cita.” Solament el cercle del marquès de Santillana s'endinsava de manera aficionada en l'exegesi dantesca, de la mà de traduccions improvisades per Diego de Burgos (servidor del marquès), dels *commenti* de Pietro Alighieri i Benvenuto da Imola:⁷⁶⁷³ els mateixos, curiosament, que servien d'orientació a l'autor del *Curial*. És un detall més que obliga a posar en connexió –vital?, amical?, cultural?– l'anònim escriptor de la novel·la catalana i el literat castellà. Recordem, a tot això, que el gran camarlenc i antic company de cort de Santillana, Enyego d'Àvalos, li proporcionà manuscrits procedents d'Itàlia, cosa que obliga de nou a connectar Àvalos amb l'esperit d'un *Curial e Güelfa* que compta amb aquesta estranyes “intrusió” napolitana que representen els versos de la *Comèdia* còmicament “dialectalitzats”. A Santillana se li atribueix un paper de difusor a Castella de l'obra poètica de Dante. El referit secretari i traductor del marquès, Diego de Burgos, hi insisteix en el seu *Triunfo del marqués de Santillana* (1458), quan posa en boca del poeta italià els versos següents: “que si tengo fama, si soy conoçido / es por qu'él [Santillana] quiso mis obras mirar.”⁷⁶⁷⁴

La recepció de Dante a la Corona d'Aragó segle XV ha sigut estudiada per Francesc-Josep Gómez Martín.⁷⁶⁷⁵ Com a antecedents anecdòtics, destaquen una menció al cant V de l'Infern en el *Llibre de Fortuna i Prudència* de Bernat Metge

---

⁷⁶⁷³ BORSARI, Elisa, Traducciones de obras italianas durante el siglo XV en la Península Ibérica, dins CAMPS, Assumpta (ed.), *La traducción en las relaciones italo-españolas: lengua, literatura y cultura*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012, ps. 159-169 (ps. 164-165).

⁷⁶⁷⁴ BURGOS, Diego de, *Triunfo del marqués de Santillana (1458)*, ed., introd. i notes de Carlos Moreno Hernández, dins *Lemir*, 12, València, 2008, ps. 1-86; ed. electrònica <<http://www.parnaseo.uv.es/Lemir/Estudios.index.htm>> Citat per BORSARI, E-, Traducciones de obras italianas..., p. 165.

⁷⁶⁷⁵ GÓMEZ MARTÍN, Francesc Josep, *El “Tractat de les penes particulars d'infern” de Joan Pasqual. Estudi i edició crítica*, Tesi doctoral, Universitat de Girona, Girona, 2013.

(1381), i altres en l'obra lírica d'Andreu Febrer (1398) i en una lletra del rei Martí I (1408). La *Divina Comèdia* de Dante Alighieri, amb algun dels seus comentaristes (com Da Imola), tingué entrada a les biblioteques del papa Benet XIII⁷⁶⁷⁶ i el rei Ferran I el d'Antequera, i fou coneguda per Melcior de Gualbes, Jordi de Sant Jordi i Ausiàs Marc, autors vinculats a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim (ca. 1416-1430). Un dels cortesans més reeixits d'aquest entorn *preitalià* del Magnànim, Enric de Villena, realitzà fins i tot una voluntarista versió prosificada, en castellà, de la *Divina Comèdia* (1427-1428). Inicialment, havia dedicat la traducció a l'infant d'Aragó Joan de Navarra, lloctinent de València en nom del seu germà Alfons el Magnànim, però el 1429 la rededicà Íñigo López de Mendoza, futur marquès de Santillana.⁷⁶⁷⁷ Del mateix any 1429, és la meritòria traducció en tercets catalans d'Andreu Febrer, altre dels servidors del rei d'Aragó.⁷⁶⁷⁸ L'interès que existia per l'obra de Dante a les corts ibèriques dels Trastàmara pels anys 1424-1432, just abans del trasllat del rei a terres d'Itàlia, fa pensar a Gómez Martín –amb bon fonament– que l'autor del *Curial* degué formar-se en aquest ambient cultural, el mateix on Ausiàs Marc començà a escriure versos: “No sabem si és en aquest gresol cortesà del primer terç del segle XV [la cort de València] que cal cercar les bases culturals de la novel·la anònima *Curial e Güelfa*”, especialment pel coneixement que sembla manifestar l'escriptor d'Enric de Villena.

El poeta resident a València Ausiàs Marc, segurament en per la dècada del 1440, cita “lo Dant” en el seu poema *Los ignorants Amor e sos exemples* (XLV, v. 90). Dita composició està influïda per cant V de l'*Inferno*, “amb la seua galeria d'exemples d'amor presidida per Paolo e Francesca”.⁷⁶⁷⁹ A Mallorca, l'excortesà del Magnànim Ferran Valentí reivindicava la *Comèdia* (endrega a la traducció dels *Paradoxa* de Ciceró, 1444) com un vehicle cultural per mitjà del qual l'autor pretenia instruir el poble en llengua romanç. Tanmateix, segons Gómez Martí, “sorprén que Dante no consti en

⁷⁶⁷⁶ LA FAVIA, Louis M., Il primo commento alla *Divina Commedia* in Spagna, dins *Hispano-Italica Studies*, 1, Washington, 1976, ps. 1-8.

⁷⁶⁷⁷ CÁLEF, Paola, “En medio del camino”. Intorno alla traduzione della *Divina Commedia* di Enrique de Villena, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 453-465; ALVAR, Carlos, *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Centro de Estudios Cervantinos (“Historia y literatura”, 2), Alcalá de Henares, 2010, p. 341.

⁷⁶⁷⁸ RIQUER, Martí de, Elements comuns en la cultura i l'espiritualitat del món aragonès, dins *IX Congreso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973)*, sul tema ‘La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)’, vol. 1. *Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232 (ps. 218-219).

⁷⁶⁷⁹ GÓMEZ MARTÍN, F. J., *El “Tractat de les penes...”*, ps. 36-37.

l'inventari pòstum de la notable biblioteca” de l'exsecretari reial (1476).⁷⁶⁸⁰ A Catalunya, el cavaller Pere Tomic, adreça la seua crònica historiogràfica (Bagà, 1438) al lletraferit arquebisbe de Saragossa Dalmau de Mur –un home amic d'humanistes italians– i aprofita per a citar Dante (*Purg.* VII, 115-117). El príncep de Viana, que passà de Navarra a París i a Nàpols el 1457, s'interessava també per la sapiència de l'autor de la *Comèdia*. Caldrà esperar, tanmateix, alguns anys, perquè Dante siga vist pels poetes catalans com un model a imitar: ho farà Bernat-Hug de Rocabertí (+1485), autor vinculat a la cort saragossana del rei Joan II d'Aragó (1458-1479), en *La glòria d'amor*. L'influx de Dante Alighieri, així mateix, és “vagament perceptible en alguna expressió” en l'obra dels poetes Jaume Marc i Pere Torroella (+1492).

Per òbvies raons geogràfiques i culturals, la cort napolitana d'Alfons el Magnànim funcionava de manera diferent a efectes de recepció literària de la *Divina Comèdia*, un dels llibres de culte de la biblioteca reial.⁷⁶⁸¹ De Nàpols estant, Lleonard de Sors invoca Dante com un emblema de saber enciclopèdic en l'elogi a Alfons de Cardona i Villena, comte de Reggio.⁷⁶⁸² Aquest cortesà d'origen valencià, molt ben relacionat amb els germans Enyego i Alfons d'Àvalos,⁷⁶⁸³ participaria –pel que s'observa– d'un ambient cortesà (el del mateix Alfons d'Àvalos, Loise de Rosa, l'anònim del *Curial*, etc.) on els versos “sapiencials” de Dant serien citats de memòria i comentats exegeticament, amb ajuda i orientació dels manuals de Benvenuto da Imola i Pietro Alighieri. És aquesta mena d'interés per l'*auctoritas* reverencial de Dante la que es detecta en la intenció literària de l'autor de *Curial e Güelfa*. A més a més, els “etcètera” que introdueix l'escriptor després de citar dos o tres versos de la *Comèdia* indiquen que el sector més culte dels presumptes oients / lectors als quals anava destinada la novel·la, era capaç de recordar –en italià– a quin passatge remet l'autor i el contingut, més o menys memoritzat o interioritzat, dels versos que vénen a continuació. La recurrència a cites i fórmules expressives manllevades de l'autor toscà; així com el “record” general que l'autor del *Curial* sembla tenir del viatge al·legòric de Dante, les invocacions a les

---

⁷⁶⁸⁰ *Ibidem*, p. 31, n. 103.

⁷⁶⁸¹ Només cal veure el luxós còdex historiat de la British Library (ms. Yates Thomson 36), que durant els segles XVI al XIX estigué a la ciutat de València. Vegeu TOSCANO, Gennaro, La biblioteca di Alfonso il Magnanimo in Castel Nuovo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 345-376 (ps. 358-360).

⁷⁶⁸² GÓMEZ MARTÍN, F. J., *El “Tractat de les penes...”*, ps. 38-39. No obstant això, en *La nau*, poema al·legòric del mateix Sors (de ca. 1454), “no hi ha res que suposi influència de la *Commedia* de Dante, segons RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 414.

⁷⁶⁸³ Vegeu la seua biografia en el capítol I.2.5.

Muses, alguns personatges emblemàtics de la *Comèdia*, etc., porten a pensar –com molts altres detalls de la novel·la– en la cort napolitana d’Alfons el Magnànim com el lloc més propici on situar la gènesi de l’obra i els seus destinataris.

Fora de l’àmbit cortesà i de la producció literària, l’*Inferno* de la *Divina Comèdia* fou considerada pel predicador fra Joan Pasqual (ca. 1390-1450) com l’obra d’un “doctor de ciència divina”. Escolàstic i moralista de cap a peus, aquest framenor de Castelló d’Empúries sotmeté el text a un procés d’exegesi teològica en el seu *Tractat de les penes particulars d’infern*, escrit pels anys 1436-1440.⁷⁶⁸⁴ Pocs anys després, Dante començarà a circular entre les elits burgeses de la Corona d’Aragó com una mena de manual enciclopèdic, per a l’estudi de fills de nobles i mercaders rics. Així ho testimonien la documentació barcelonina del 1458 endavant, i l’*Spill* de Jaume Roig (València, 1458), on l’autor satiritza els col·loquis de dames de l’alta societat valenciana on es parlava –segons ell– de matèries tocants a Plató, Ciceró i Dante.⁷⁶⁸⁵ Es pot rastrejar, així les coses, la petja de Dante en l’obra de Joan Roís de Corella (València, ca. 1455-1458) i, fins i tot, hi ha algun ressò puntual en *Tirant lo Blanc* (València, 1460-1464). A València, doncs començava a ser la *Comèdia* molt consultada i llegida en la dècada del 1450; a Barcelona rebria un nou impuls amb l’arribada del príncep de Viana i esdevindria també popular a partir dels anys 1458-1460. Tot i això, cal advertir que l’obra era difícil encara de trobar i consultar íntegra, i que no apareix de manera freqüent en inventaris notariais fins al darrer quart del segle XV.⁷⁶⁸⁶

El tractament que fa de Dante l’autor del *Curial*, com s’observa, no té res a veure amb aquesta cronologia i amb aquest context cultural dels països de parla catalana, i sí amb l’ambient primerenc de recepció dantesca de la cort de Nàpols (dècada del 1440). A la mateixa ciutat de Nàpols, no mancaven a mitjan segle XV els autors locals de poemes en *volgare toscano* que s’aventuraven a imitar l’estil i la intenció de la *Commedia*.⁷⁶⁸⁷ Pel que fa a la variant d’Itàlia septentrional a la qual sembla que tenia accés l’autor del *Curial* (si fem cas del marcadore *adoravano* en lloc d’*onoravano*), cal tenir en compte el gran arrelament que assolí Dante entre ambients cortesans de la

---

⁷⁶⁸⁴ GÓMEZ MARTÍN, Francesc Josep, De l’*Inferno* de Dante a l’infern teològic del framenor castelloní Joan Pasqual, dins *Mot so razo*, 4, Girona, 2005, ps. 21-33.

⁷⁶⁸⁵ Més detalls en GÓMEZ MARTÍN, F.-J., *El “Tractat de les penes...”*, ps. 822-824.

⁷⁶⁸⁶ *Ibidem*, ps. 40-45.

⁷⁶⁸⁷ Ens referim a l’anònim del Còdex *Bononiensis* 2751, de la primera meitat del segle XV; les *Sei etate* de Jennaro; el *Rosarium* de fra’ Domenico da Napoli de Spinis (1477), o el *Giardeno* de Marino Jonata (1490). Vegeu ALTAMURA, Antonio, *L’Umanesimo nel Mezzogiorno d’Italia*, “Bibliopolis” (Libreria antiquaria editrice), Florència, 1941, ps. 73-81; ÍDEM – PINA, Basile, *Imitazioni dantesche di quattrocentisti meridionali*, Società editrice napoletana, Nàpols, 1976.

Llombardia, una zona que l'escriptor coneixia bé. Allí, les lectures del poeta a la cort es remuntaven al primer quart del segle XV, quan Marziano Rampini da Tortona (+1425), preceptor de Filippo Maria Visconti (ca. 1409-1425), llegia i comentava la *Commedia*. Segons Giorgio Varanini, la devoció per Dante que professava l'influent secretari ducal Marziano –miniaturista, preceptor i mestre de cerimònies de la cort, a més– fou determinant per a convertir el poeta toscà en un autor de culte i en una lectura habitual entre els cortesans de Milà, entre els quals es comptà, durant els anys 1435-1447, el que seria gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos:

“L'attività letteraria di Marziano non ha lasciato per altro che echi, e così pure il suo culto per Dante. Se, com'è possibile credere, spetta a Marziano il vanto di avere alimentato in Filippo Maria Visconti ancor giovinetto l'amore per Dante (d'altronde amato anche dai suoi ascendenti: da Bernabò, che fece copiare e commentare un esemplare della *Commedia* tenuto in conto di cosa preziosa, al Conte di Virtù, di cui era nota la predilezione per la poesia volgare), risale indirettamente a lui il merito dei successivi sviluppi del culto di Dante e, in generale, dei poeti toscani alla corte milanese: chi incaricò Guiniforte Barzizza di leggere e commentare la *Commedia* e il Filelfo d'interpretare il Petrarca fu appunto l'antico alunno del tortonese, l'ultimo duca visconteo. Marziano, con i suoi interessi danteschi, va così inserito nell'interessante e suggestivo sfondo costituito dalla varia operosità letteraria in atto presso la corte viscontea e di poi sforzesca, nella quale si delinea e si afferma sempre più una predilezione per il volgare, che pur non disattendendo l'ufficialità del latino, si manifesta come tratto caratterizzante e sintomatico, e trova un corrispettivo nel progressivo uso del volgare nell'uso pratico della cancelleria ducale.”⁷⁶⁸⁸

Giovanni Bertoldo da Serravalle havia redactat un *commento* en llatí, pels anys 1414-1418, per tal que servira de guia als lectors i estudiosos de Milà. Però, com explica Giorgio Varanini, tant el duc com els seus nobles cortesans, amb escassos coneixements de gramàtica llatina, preferien les lectures i les exposicions literàries en romanç toscà. En un inventari de la Biblioteca Visconti de Pavia de mitjan segle XV,

---

⁷⁶⁸⁸ VARANINI, Giorgio, Marziano da Tortona, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/marziano-da-tortona_Enciclopedia-Dantesca/>

figuren cinc exemplars de la *Divina Comèdia*, un comentari dantesc sense títol, dues còpies del *De Monarchia*, i el comentari de Guiniforte Barzizza.⁷⁶⁸⁹

A la veïna cort dels marquesos de Montferrat, l'interès per l'*opus maior* de Dante Alighieri era més antic encara. S'ha conservat un fragment de la *Divina Comèdia* conegut com el còdex dantesc de Verzuolo (ca. 1350), relacionat amb un marquesat de Saluzzo dominat per una culta família.⁷⁶⁹⁰ A partir del 1435, amb la instal·lació al palau de Casale Monferrato dels governadors savoians d'aquesta casa de Saluzzo, augmentaria sens dubte l'interès pel gran poeta. Pel 1474, un escrivà vinculat als Saluzzo, Talice da Ricaldone, transcrivé un *commento* dantesc de Da Imola. No és estrany així que la primera edició milanesa de la *Commedia* que eixí de impremta, l'any 1478, portara una lletra d'endreuça al marques de Montferrat.⁷⁶⁹¹

A la cort del referit duc Visconti continuaren les lliçons de Dante amb assiduitat durant les dècades del 1430 i 1440. En els inventaris de la biblioteca de Pavia, apareixen relacionats cinc exemplars complets de la *Divina Comèdia*; dos del *De monarchia* (una altra de les obres de referència de l'anònim, de la qual no tenim notícia a Nàpols; sí, en canvi, de la *Vita Nuova*); un *commento* no especificat, que podria ser el de Da Imola, i el *commento* que realitzà l'humanista proaragonés Guiniforte Barzizza (1438-1440) per encàrrec de Filippo. Barzizza treballà tenint a disposició els *commenti* de Da Buti, Da Imola (particularment seguit per l'autor de *Curial e Güelfa*, que devia tenir-ne una còpia) i Boccaccio.⁷⁶⁹² Però es basà fonamentalment en Francesco da Buti, exegeta que plagià sistemàticament.⁷⁶⁹³ El darrer duc Visconti feia llegir i exposar a la seua cambra, quotidianament, les obres de Dante i Petrarca. Del comentari raonat de Barzizza sols es conserven –i no complets del tot– dos exemplars manuscrits de l'*Inferno* (BNF, ms. Ital. 2017, i un a la Biblioteca d'Imola).⁷⁶⁹⁴ D'aquesta tasca d'explicació de la *Commedia*

---

⁷⁶⁸⁹ PIANO, Pierluigi, "Il buon Marches di Monferrato..." Dante Alighieri e il Monferrato, dins *Bollettino del Marquesato – Circolo Culturale "I Marchesi del Monferrato"*, Casale di Monferrato, any 8, núm. 48, novembre 2012, ps. 3-8 (p. 7).

⁷⁶⁹⁰ MUNCINELLI, Adriana – PEZZANO, Paolo, I frammenti di Verzuolo. Studio di un codice trecentesco della *Divina Commedia*, separata del *Bollettino della Società per gli studi storici, archeologici ed artistici nella provincia di Cuneo*, 106, Cuneo, gener-juny 1992.

⁷⁶⁹¹ *Ibidem*.

⁷⁶⁹² PELLEGRIN, Elisabeth, *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan*, L. S. Olschki – Librairie F. de Nobele, Florència – París, 1969, ps. 111, 123 i 392. Vegeu també ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Coluccio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 107).

⁷⁶⁹³ LANSING, Richard (ed.), *The Dante Encyclopedia*, Routledge, Nova York, 2010 (2a; 1a, 2000), p. 7.

⁷⁶⁹⁴ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di*

efectuada –a desgana, val a dir– per Barzizza, en fou testimoni directe l’expatge de la cort de València i cambrer resident al palau del Visconti (1435-1440) Enyego d’Àvalos, que aleshores participaria en la guerra del Salonés i Verona contra Venècia. De segur que, sent com era un home molt interessat per la literatura, podria haver après alguna cosa sobre Dante i la *Comèdia* aprofitant aquella estada a Milà.

Que foren habituals aquestes lectures entre el duc i els seus cortesans, no lleva que no foren evitades i mal vistes pels elitistes humanistes del cercle llombard. Així, per exemple, Pier Candido Decembrio considerava el *Dante* una obra inadequada per a prínceps i magnats, i menyspreava despectivament les lectures habituals que el seu senyor celebrava de la *Divina Comèdia*: “*audivit et Martianum Dertonensem [Marziano da Tortona], summa attentione, vulgares libros quos Dantis appellant.*”⁷⁶⁹⁵ Recordem que el refinat bibliòfil florentí Niccolò de’ Niccoli considerava Dante un poeta apropiat per a sabaters i fornars (“poeta da ciabattini e da fornai”), atesa la seua gran acceptació entre les classes populars; una obra *vulgar* en tant que escrita en llengua vulgar. La frase fou pronunciada el 1401 en una de les tertúlies que tenien lloc a ca Coluccio Salutati i als jardins de Roberto de’ Rossi.⁷⁶⁹⁶ El mateix Leonardo de Bruni hagué d’intervenir – amb la seua ascendència intel·lectual sobre el col·lectiu i autoritat al si del “moviment” humanista– en defensa de la qualitat del gran escriptor toscà. Així, en el *Dialogum ad Petrum Paulum Histrum* (ca. 1405-1407), Bruni defén que la qualitat de l’obra d’un escriptor no s’ha de jutjar en funció de si escriu en llatí o en romanç, sinó avaluant els mèrits literaris o intel·lectuals que manifeste l’escriptor en qüestió. Molt més criticada encara era, en els cenacles humanistes, la “vulgaritat” de Giovanni Boccaccio; malgrat que tothom el llegia a casa i es divertia amb les seues *novelle*. Potser per això l’autor del *Curial*, ajustant-se al criteri de Bruni i altres humanistes de discurs raonable, cita explícitament Dante i “calla”, tanmateix, el nom de Boccaccio, alhora que “reescriu”

Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library), Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (ps. 20 i 56, n. 46).

⁷⁶⁹⁵ DECEMBRIO, Pier Candido, *Petri Candidi Decembrii opuscula historica, I. Vita Philippi Mariae III Ligurum ducis*, ed. a cura de Giuseppe FOSATI i Attilio BUTTI, ‘*Rerum Italicarum Scriptores*’, vol. 20, part 1, Nichola Zanichelli, Bolonya, 1935, p. 330. Citat per COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall’Oglio editore, Milà, 1966, p. 473. Vegeu també VARANINI, Giorgio, Marziano da Tortona, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/marziano-da-tortona_Enciclopedia-Dantesca/>

⁷⁶⁹⁶ GENNARINI, Edoardo, *La società letteraria italiana. Dalla Magna Curia al primo Novecento*, R. Sandron (“Collana di cultura storica e letteraria”, 8), Florència, 1971, p. 157.

sense plagiar-los literalment⁷⁶⁹⁷ els múltiples recursos estilístics que obté d'aquest autor; extrets particularment del *Decameró*, el *Filocolo* i la *Fiammetta*.

Petrarca i “aquella dolçor amarga” d'amor

Entre els italians del segle XV, la imatge pictòrica de Francesco Petrarca amb la corona de llorer cenyida al cap, reproduïda en múltiples frescos, taules i miniatures codicològiques, havia esdevingut ja una icona ben representativa del *poeta laureatus*. Quan Petrarca fou coronat al Campidoglio (8 abril del 1341) pel Senat de Roma, no sols s'estava evocant l'esplendor d'un antic Imperi, sinó inaugurant també a Itàlia una època en què els *poetae et oratores*, els literats i els homes excel·lents en *studia humanitatis*, gaudirien d'un extraordinari reconeixement social. Abans d'acudir a Roma, però, el poeta visità la cort de Nàpols per a ser llaurejat per l'únic rei que regnava sobre part d'Itàlia, a falta d'emperador: el lletraferit Robert d'Anjou. En realitat, eren el poder i la poesia els que es coronaven mútuament. Com quan, en la fantasia literària del *Curial*, Homer corona de llorer Aquil·les, “com emperador” –*sic*–, i aquest corona recíprocament el poeta grec (*CeG* III.31).

Amb motiu de la cerimònia romana, Francesco Petrarca preparà un discurs d'agraïment on defenia l'art poètica –el que hui diem, en termes més generals, *literatura*– com la manifestació exterior d'una “inspiració”, entesa aquesta com l'energia sapiencial infusa per la divinitat (qualsevol que fóra aquesta: l'Apol·lo d'abans de la revelació o el Crist) en la ment de l'artista: “*in arte poeta secus est, in qua nil agitur sine interna quadam et divinitus in animum vatis infusa vi*” (*Collatio coronationis*, 31).⁷⁶⁹⁸ Producte d'aquesta inspiració eren les *visiones*, les al·legories imaginatives, els somnis dels quals podia fer participar el poeta, quasi un visionari o teòleg (com l'aonomenat *poeta-theologus*, Dante) a la resta dels mortals. Es consolidava així, amb Petrarca, una idea de reivindicació de la sublimitat de la poesia que ja venia gestant-se al nord d'Itàlia des de la fi del segle XIII, com a resposta als atacs de religiosos i moralistes contra la ficció poètica. Amb Coluccio Salutati, aquesta “divinització” social de la poesia esdevingué un dels preceptes bàsics de la ideologia del

---

⁷⁶⁹⁷ Vegeu CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

⁷⁶⁹⁸ Citat per WITT, Ronald G., *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Koninklijke Brill, Leiden, 2000, p. 252, n. 53.

moviment humanístic, moviment hegemònic a Itàlia en el segle XV.⁷⁶⁹⁹ En contrast amb això, a la Península Ibèrica, els frares continuaren promentent penes d'infern per als amants de la poesia o literatura de ficció: “És vedat e a crestià de no legir en los libres dels poetes” (el franciscà Francesc Eiximenis, *Primer del Crestià*, 1379). O també, segons alguns sermons del dominicà sant Vicent Ferrer (+1419), els cristians han de llegir l'*Evangelí* i llançar al foc Dante i Virgili; si no volen obtenir, com ja la tenen reservada els mateixos poetes, una cadira “enmig d'Infern”.⁷⁷⁰⁰

Pel que documenta Ronald G. Witt, és sabut que els italians dels segles XIV i XV consideraven que l'art poètica funcionava “not without a certain internal and divinely infused power in the mind of the poet-seer.”⁷⁷⁰¹ Els estudiosos i admiradors de les excel·lències literàries de l'Antiguitat clàssica justificaven llur interès al·legant que, amb anterioritat a la revelació cristiana i al temps de gràcia, els poetes exercien el paper de “teòlegs”, per la seua íntima i interna connexió amb una força divina que ells anomenaven Apol·lo i identificaven amb el Sol. Amb la qual cosa, eren objecte d'una mena de “revelació” de caràcter precristià, aliena al Vell i al Nou Testament.

Si no som capaços d'entendre aquest plantejament –a la defensiva contra els guardians de la fe– dels italians dels segles XIV-XV aficionats a la literatura, difícilment comprendrem una obra tan italiana –malgrat estar redactada en català– com és *Curial e Güelfa*. Si no tenim en compte precedents com els de Petrarca, ens constarà interpretar episodis com el somni del Parnàs i frases del tipus: “axí, ells apartats, Apol·lo, presos alguns rams dels arbres a ell consagrats [llorers], lo cap del dit Curial cenyí, dient: –Millor e pus valent entre los cavallers, e major de tots los poetes e oradors qui vuy són.– E comunicà-li tota la sapiència de la sua deïtat, en manera que Curial fonch informat axí de les virtuts e estrenuïtats dels cavallers, com de la composició e ordinació dels libres” (*CeG* III.34). Les efigies sacralitzades d'un Dante o un Petrarca coronats de llorer expliquen perquè, pel 1450, el gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos, volgué atraure cap a Nàpols el seu amic Francesco Filelfo –el *poeta* insigne del'humanisme llombard– perquè fóra coronat pel rei d'Aragó. Tenia en compte, és clar, el precedent de feia un segle, protagonitzat per Petrarca i el rei Robert. Però amb una originalitat: en aquesta ocasió (Nàpols, 1453), l'organitzador de la

---

⁷⁶⁹⁹ WITT, Roland G., Coluccio Salutati and the Conception of the *Poeta Theologus* in the Fourteenth Century, dins *Renaissance Quarterly*, vol. 30, núm. 4 (“Studies in the Renaissance Issue”), Chicago, hivern 1977, ps. 538-563.

⁷⁷⁰⁰ Citats per GÓMEZ MARTÍN, Francesc-Josep, De l'*Inferno* de Dante a l'infern teològic del framenor castelloní Joan Pasqual, dins *Mot so razo*, 4, Girona, 2005, ps. 21-33 (p. 28).

⁷⁷⁰¹ WITT, R. G., Coluccio Salutati and the Conception..., p. 252.

cerimònia prevéu que el poeta fóra adobat cavaller, *equus auratus*.⁷⁷⁰² Filelfo no portava arnés ni destrer, ni mai havia après a brandar l'espasa... I, tanmateix, algú considerarà que les lletres i les armes s'havien de glorificar ensems.

No se'ns escapa que aquesta el mateix ideal de D'Ávalos, dut a la inversa, es trobava present en la ment del desconegut escriptor de *Curial e Güelfa*, quan reivindicava per al seu cavaller estrenu (tot un *equus auratus*, en la terminologia humanística) la condició –en aquest cas, onírica i utòpica, somniada– de *poeta laureatus* que segueix les passes de Petrarca i altres poetes i oradors, “hòmens de molta sciència”. El que fa realment en la novel·la és reivindicar, d'una manera entre satírica i al·legòrica, el dret de la noblesa amant de les lletres a somniar: a participar de les excel·lències i del reconeixement social reservat als poetes. Si algú aconseguira reunir en la seua persona, com fa Curial en la ficció, la sapiència infusa d'Apol·lo (l'excel·lència en les lletres) i l'heroïcitat bèl·lica de què fa gala el cavaller llombard protagonista (l'exemplaritat en les armes), ¿no seria, doncs, l'home més perfecte i més digne d'imitar del món, el més excel·lent dels *curials* o cortesans? És obvi que sí, i és evident que l'escriptor *somnia* amb aquest ideal de *cortigiano* del Renaixement, un ideal que sublimaran les belles arts i la literatura del *Quattrocento* i exportaran a la resta d'Europa.

Efectuada aquesta constatació, de caràcter contextual i introductori, advertirem d'entrada que la presència o l'ombra de l'obra de Petrarca en *Curial e Güelfa* és més discreta i, de vegades, subliminal, que les de Dante i Boccaccio. Això no lleva que l'esperit ètic i filosòfic del pare fundador de l'humanisme planege intensament sobre una obra que forma part de la literatura catalana, idiomàticament parlant, però que és molt italiana d'esperit i de fonts. Francesco Petrarca (Arezzo, 1304-Arquà, 1374), a l'hegemonia de l'aristotelisme com a paradigma de saber europeu, oposà un platonisme cristià, d'arrel augustiniana, i una moral fonamentada en la lectura crítica dels clàssics,⁷⁷⁰³ de la qual participa l'escriptor. Quan l'autor del *Curial* insisteix perquè el seu jove cavaller –i se suposa que el dedicatari de l'obra també– es proveísca de llibres *d'ogni facultà*, com se solia dir en la Itàlia dels humanistes, ho fa perquè s'alimente del

---

⁷⁷⁰² Vegeu SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 138-140; ADAM, Rudolf Georg, *Francesco Filelfo at the Court of Milan (1439-1481). A Contribution to the Study of Humanism in Northern Italy*, Tesi doctoral, University of Oxford, Oxford, 1974, ps. 24-25, 212 i 218; GOLDBRUNNER, Hermann M., *Francesco Filelfo a Milano*. A propòsit d'un libro di imminente pubblicazione, dins *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII Congresso di studi maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, “Medioevo e Umanesimo”, 58 – “Studi maceratesi”, 17, Pàdua, 1986, ps. 597-608 (p. 603).

⁷⁷⁰³ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, p. 26.

saber de les arts liberals i puga accedir, a través de l'objecte totèmic del moment –el llibre–, a la filosofia moral de l'Antiguitat grecolatina. Sols així, deixant-se aconsellar pel madur Melchior de Pando i seguint les petges de Petrarca, aconseguirà alliberar-se dels seus vicis juvenils i esdevindrà un adult honest i virtuós. Tant s'hi val que el protagonista del relat siga cavaller o príncep. O que el dedicatari oficial de l'obra, el personatge important que justificava un pròleg que no ha arribat als nostres dies, fóra també cavaller o príncep de *Partènope*. El missatge moral i filosòfic que transmet entre línies la novel·la cavalleresca és universal: adreçat a qualsevol home.

Com explica Jaume de Puig i Oliver, allò que fa de Francesco Petrarca el *primus homo modernus* és el canvi de perspectiva en l'aproximació als clàssics. Ell s'absté d'endinsar-se en el laberint escolàstic de la metafísica, la filosofia natural aristotèlica i el racionalisme de la lògica, i aposta pels estudis d'humanitats: aquells que milloren la vida dels homes. “En comptes de dispersar-se en el coneixement exterior de la natura, cal retornar a si mateix i buscar el coneixement de la pròpia ànima; en comptes de lliurar-se als exercicis d'una dialèctica buida, cal treballar amb les *litterae humanae*, l'eloqüència i la retòrica clàssiques.”⁷⁷⁰⁴ Quan Melchior de Pando indica a Curial el camí que cal recórrer –“yo ·t prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé” (CeG II.144)– està reconduint la seua vida sota el mestratge de Petrarca.

Amb Petrarca s'obrien les portes perquè qualsevol home –fins i tot un cavaller adolescent i feble de seny com el de la novel·la anònima catalana– prenguera consciència de les seues possibilitats intel·lectuals, al marge de les institucions escolàstiques, i perseverara per compte propi –o, millor, guiat per algun preceptor– en l'aprenentatge dels clàssics i el perfeccionament en la *virtù*. És exactament això el que aconsella Bacus a Curial en el moment culminant de la novel·la: que persevere en l'estudi, com Petrarca havia ensenyat a fer als qui seguien el seu camí, i com havia fet el virtuós prohoms Melchior de Pando. Per això Curial s'afanya a proveir-se d'una biblioteca pròpia, de llibres que l'ajuden a esdevenir estudiós i virtuós.

L'aspiració –més ideal, que real i fonamentada– de l'autor del *Curial* de coronar el seu cavaller o *speculum* de ficció com el “major de tots los poetes e oradors qui vuy són” (CeG III.34) remet a l'horitzó que l'optimisme humanista de la Florència del 1400-1440 prometia al aquells qui s'endinsaren per la treballosa senda dels *studia humanitatis*, traçada per homes com Petrarca, Salutati i Bruni. Fins i tot els cavallers i

---

⁷⁷⁰⁴ PUIG OLIVER, Jaume de, Humanisme català?, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 10, Barcelona, 1991, ps. 292-297 (p. 294).

els prínceps, si s'esforçaven, aconseguirien el guardó d'esdevenir uns homes virtuosos i *humanissimi*, sense haver d'abandonar per això la vida activa. La glòria eterna que prometien als diguem-ne “cavallers humanistes” l'autor de *Curial e Güelfa*, i els poetes i oradors de les corts d'Alfons “el Magnànim” o a Lorenzo “il Magnifico” –per citar dos *militēs* ben coneguts–, tenia en el *Quattrocento* dos vessants: armes i lletres.

Ara bé, ni el Magnànim, ni el Magnifico, ni Curial, caminaven en solitud petrarquesca per l'àrdua senda dels estudis de lletres. Recordem que el rei de França observa com Curial “és molt abte e virtuós, savi e de gran e notable consell; però no me'n meravell, car entre los grans philòsofs, poetes e oradors, veig que és tengut en gran stima, e veig que son fet irà de bé en millor” (*CeG* II.116). El *curial* perfecte que presagia el Renaixement és aquell que freqüenta la companyia d'erudits formats en filosofia moral, poesia i eloqüència. El nou prototipus de noble cortesà que l'autor del *Curial* propugna és el que fa de mecenes i promotor del moviment humanista; amb el benentés que amb anterioritat a la fi del segle XV els *humanistes* no s'anomenaven amb aquest tecnicisme modern. Eren coneguts amb l'apel·latiu de “philòsofs, poetes e oradors”, exactament el mateix que els aplica l'autor del *Curial*.

El bon cavaller no serà aquell que renunciï al que el rei denomina “son fet”: aconseguir glòria i honor en les armes, i un matrimoni honest i avantatjós, seguint d'estela de qualsevol cavaller heroic de l'edat mitjana. Per això Curial no deixa de ser, també, el “millor e pus valent entre los cavallers” (*CeG* III.34), com podia ser Tristany, Perceval, Orlando o Tirant lo Blanc. El perfecte cortesà que és Curial, abans d'esdevenir un príncep virtuós (llibre III), ha provat ser un enamorat de la seua dama i futura muller (llibre I) i un home que ret honor a l'art de cavalleria (llibre II). Ell no serà mai un gran filòsof, ni un gran poeta i orador. Això només ho podrà aconseguir en somnis. Tant el cavaller de la ficció com l'autor, que s'identifica amb ell, gosen participar de la utopia humanística en un terreny oníric i satíric –literari i metaliterari–, com és el somni al·legòric del Parnàs. En realitat, l'escriptor no és home de “letradura”, ni mereix ser coronat per Apol·lo i les Muses com els vertaders poetes excelsos. Ell és simplement un aficionat a les lletres, com el mateix Curial. Demostra a “mos pars” (i ho justifica en el pròleg III.0) que és un lector autodidacta, un bibliòfil tan amateur com la seua criatura de ficció. Això no obstant, troba que també té dret a “dir-ne la seua” en forma de novel·la, i demana el reconeixement pel seu esforç i virtut.

Els ideals que l'autor del *Curial* compartia, a la seua manera, amb els humanistes italians de la dècada del 1440, eren impensables encara pels anys 1386-1410, quan el

nom de Petrarca feia aparició esporàdica en les lletres catalanes. Se'l mencionava com una autoritat nominal, en obres de literatura sapiencial de dubtosa qualitat, on se citaven frases seues aïllades i, fins i tot, tergiversades.⁷⁷⁰⁵ En l'anònim florilegi català *Les flors de Petrarca de remey de cascuna fortuna* (de primeries del segle XV), es reproduïxen 165 sentències procedents del *De remediis utriusque fortune*. La selecció s'extragué d'un repertori més ampli: el de les 800 màximes llatines del *Flores Petrarche de remediis utriusque fortune* (BNE, ms. 19358), un còdex produït en l'entorn de la cancelleria de la Corona d'Aragó.⁷⁷⁰⁶ Petrarca no sols "sonava" com a autoritat sapiencial en aquest àmbit cancelleresc, sinó també entre nobles lletraferits com Enric de Villena, que el cita en *Los dotze treballs d'Hèrcules*, obra catalana dedicada al baró d'Albaida, conclosa a la cort de València el 1417.⁷⁷⁰⁷ No obstant això, era més que res un nom prestigiós; l'obra de Petrarca era llavors poc coneguda a la Península Ibèrica.

Ara bé, el fet que els homes de lletra s'interessaren a la Corona d'Aragó per la literatura de prestigi italiana (fins aleshores, sols havia importat allò que venia de França) resultà fonamental per al "naixement de la prosa artística catalana". En aquest procés d'eclosió literària, segons Lola Badia, intervingueren dos factors primordials: "la fascinació per la rica escriptura italiana de Giovanni Boccaccio i l'èxit esclatant de la revolució intel·lectual de Petrarca."⁷⁷⁰⁸ Això, pel que fa a la fi del segle XIV i el primer terç del segle XV, quan hom assisteix a traduccions d'obres italianes de gran interès, com la *Divina Comèdia* o el *Decameró*. Arribats ja a mitjan segle XV, i en contacte directe amb l'atmosfera intel·lectual itàlica (la cort de Nàpols), ens trobem amb un *Curial e Güelfa* que participa plenament ja d'ambdós vectors creatius enunciats per Badia: la fascinació per Boccaccio i l'influx del moviment humanista.

Sorprenia a Francisco Rico que l'autor del que se suposa que era una novel·la cavalleresca –un llibre de cavalleria *actualitzat*, al cap i a la fi– introduïra la lectura citant precisament Petrarca.⁷⁷⁰⁹ Quan el mateix patriarca o degà de l'humanisme

---

⁷⁷⁰⁵ RICO, Francisco, Petrarca y el "humanismo catalán", dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (eds.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 257-292.

⁷⁷⁰⁶ Vegeu MUÑOZ JIMÉNEZ, María José, El modelo latino de "Les flors de Petrarcha de remey de cascuna fortuna", dins *Revista de literatura medieval*, 25, Alcalá de Henares, 2013, ps. 195-207.

⁷⁷⁰⁷ CÀTEDRA, Pedro Manuel, "Dictadores" y humanistas en Enrique de Villena, dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 342-348.

⁷⁷⁰⁸ BADIA, Lola, Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària, dins *Estudi General*, 11 ('Llengua i literatura de l'edat mitjana al Renaixement'), Girona, 1991, ps. 32-50 (p. 36).

⁷⁷⁰⁹ RICO, Francisco, Para el 'Curial' (*Sylva XXII*), dins *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, El Festín de Esopo, Barcelona, 1982, ps. 89-90. ESPADALER, Anton-M., *Història de la*

arremetia en les seues obres contra els aficionats a les fantasies cavalleresques i a les obres franceses de ficció del tipus *Roman de la Rose*: “*vulgo recitat sua somnia Gallus*” (*Epistole metriche*, III,30; A Guido di Gonzaga, senyor de Màntua). Per a ell, transmetien *vacus somnis* de caràcter popular, sense cap ensenyament útil: “Ecco quei che le carte empion di sogni / Lancilotto, Tristano e gli altri erranti, / ove convien che ’l vulgo errante agogni” (*I Trionfi, Triumphus Cupidinis*, III, 79-81). Com a molt, allò que aconseguien aquestes lectures a que l’estament popular “errara” per mal camí.⁷⁷¹⁰ Res d’això era tingut en compte, ni per l’autor del *Curial*, ni per altres escriptors de temàtica cavalleresca del *Quattrocento* italià, com per exemple Luigi Pulci, autor del *Morgante* (Florència, dècada del 1460), que utilitzaven idees, recursos i frases de Francesco Petrarca per a enriquir i atorgar substància a les seues obres literàries.⁷⁷¹¹

L’autor del *Curial* i Pulci participaven activament de dos móns: el de la mítica cavalleria errant i els seus ideals trobadorescos, i el de les noves idees de l’humanisme, i no es mostraven disposats a renunciar a cap dels dos. L’anònim escriu el *Curial* per a demostrar que ambdós paradigmes culturals són compatibles. Així les coses, com a escriptor bascula entre el simbolisme medieval i el que serà la novel·la moderna, com adverteix Jordi Galves. De manera que porta *Curial* a “adonar-se de la gran lliçó que s’ha d’aprendre: la irreparable solitud humana”, una lliçó que deu molt al mestratge de Petrarca, i que té ben poc de medieval. A la manera de Petrarca, també, l’amor s’interioritza com un sentiment plaent, però també com un dolorós camí.⁷⁷¹² Com adverteix Júlia Butinyà, no hem d’entendre la influència de Petrarca sobre el *Curial* com el corrent estètic de la lírica que triomfarà en el segle XVI. Aquesta mena d’influx era impensable a mitjan segle XV,⁷⁷¹³ però sí que apareix l’anònim com algú que ha tingut accés a diferents obres del mestre i n’ha interioritzat l’esperit filosòfic, en la mesura que ho podia fer algú que no respon a un perfil estrictament intel·lectual.

---

literatura catalana, Barcanova, Barcelona, 1993, p. 62, qualifica l’anònim d’“agosarat fins al punt de començar una novel·la cavalleresca citant Petrarca.” Si la gosadia la cometia un cavaller, doncs no seria tal gosadia.

⁷⁷¹⁰ Citat per RUGGIERI, Ruggero M., *L’umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell’Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a), p. 91. Vegeu també PICONE, Michelangelo, “*Ecco quei che le carte empion di sogni.*” *Petrarca e la civiltà cavalleresca*, Franco Cesati Editore – Fabrizio Serra, Pisa, 2008.

⁷⁷¹¹ Vegeu CABANI, Maria Cristina, Petrarca nel “*Morgante*”, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 59-78.

⁷⁷¹² GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l’edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 56).

⁷⁷¹³ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 83.

En efecte, com adverteix José Antonio Maravall, Francesco Petrarca, en el segle XV “no es el autor ejemplar del petrarquismo poético del Quinientos, ni es un esteticista de lengua. Por mucho que pudiera sorprender, Petrarca es el filósofo. Y un filósofo que ofrece una nueva vía”: la de l’afany de coneixement.⁷⁷¹⁴ L’estoïcisme de Ciceró i Sèneca, i el neoplatonisme d’Agustí d’Hipona flueixen per boca de Melchior de Pando en el *Curial*, i orienten l’aposta regeneradora i introspectiva del cavaller protagonista, fonamentada en el precepte dèlfic del *nosce te ipsum*.⁷⁷¹⁵ Però l’autor no és petrarquista del tot: l’amor no és per a ell un obstacle, sinó la solució; no és l’element que fa bascular el cor del poeta entre els llaços terrenals i el perfeccionament espiritual,⁷⁷¹⁶ sinó el motor i el mitjà primordial a la realització d’una vida feliç i virtuosa. Així, seguint les orientacions en matèria de *re uxoria* de Guiniforte Barzizza (l’epístola de l’amor honest, adreçada a Francesc de Centelles; Milà, 1439),⁷⁷¹⁷ l’anònim escriptor de *Curial e Güelfa* planteja el matrimoni amb la noble matrona com a culminació feliç – humanísticament aconsellable– de la procel·losa navegació per la mar dels amors juvenils.⁷⁷¹⁸ El mateix Barzizza utilitza fragments de poemes del *Canzoniere* de Petrarca per a fonamentar ideològicament el concepte sublim d’amor que pretén comunicar al destinatari teòric: un cavaller valencià heroic, però inconstant en matèria d’amors.

⁷⁷¹⁴ MARAVALL, José Antonio, El prerrenacimiento del siglo XV, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 2, ps. 11-33 (p. 17); ÍDEM, El pre-Renacimiento del siglo XV, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 17-51 (p. 21).

⁷⁷¹⁵ BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes del humanismo...*, ps. 25-26.

⁷⁷¹⁶ Al nostre parer, BOEHNE, Patricia, The presence of Petrarch in *Curial e Güelfa*, *Catalan Review*, 5-2, 1991, ps. 35-56, no encerta gaire quan compara la relació de Francesco Petrarca amb el seu germà el cartoixà Gherardo, de qui envejava la seua plena dedicació a la vida contemplativa, amb la relació que mantenen Curial i el Sanglier eremita. Cert és que Gherardo pateix una crisi espiritual per la mort de la seua estimada (1343), que el fa abandonar els plaers mundans i juvenils per a ingressar en la cartoixa. Sanglier pateix també una crisi d’identitat que el fa passar d’extrem a extrem: de cavaller bel·lícic a frare anacoreta. Però, si Gherardo representa per a Francesco un ideal de perfecció i de pau interior que ell es veu incapaç d’assolir, Sanglier representa per a Curial –i per a l’autor del *Curial*, doncs– un model de renúncia al món (a la *dignitas hominis* teoritzada per Giannozzo Manetti) i a l’estament cavalleresc (a l’*ordo militum* al qual pertanyen, segurament, ell mateix, el dedicatari i la majoria dels previstos lectors) digne de satiritzar; com, de fet, el satiritza en la novel·la.

⁷⁷¹⁷ BARZIZZA, Guiniforte, *Guinifortus Barzizzius Equiti Francisco Sci[n]tigles [1439]*, dins BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 122-131

⁷⁷¹⁸ Sobre la lletra de Barzizza i sobre l’avançament dels humanistes a l’Església en la reivindicació de les bondats d’un matrimoni estable, vegeu CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici (“Quaderni di filologia medioevale e umanistica”, 10), Messina, 2008.

Petrarca no sols era una *rara avis* en les biblioteques de la Península Ibèrica, al contrari que Boccaccio i Dante, sinó també al Nàpols d'Alfons el Magnànim. I, tanmateix, com tot seguit comentarem, hi ha indicis que l'autor del *Curial* tenia notícia o estava més o menys familiaritzat –segons el cas– amb obres com el *Canzoniere*, *De remediis utriusque fortune*, el *Secretum*, les *Epistolae Familiares*, les *Epistolae Seniles* i els *Trionfi*. Per no parlar de l'“eco llunyà” de l'*Africa* que Lola Badia i Jaume Torró creuen detectar en l'entrevista que manté Curial amb el cabdill de l'exèrcit otomà (*CeG* III.91).⁷⁷¹⁹ ¿Com explicar satisfactòriament aquest contacte o aquesta familiaritat, segons el cas, amb l'obra i l'esperit de Petrarca? Doncs, tractant de discernir per quines parts d'Itàlia i per quines corts circulava l'obra d'aquest autor.

Gabriella Albanese documenta així l'abast de la recepció de Francesc Petrarca en la primera meitat del segle XV: se'l llegia i estudiava a les “corti signorili dei Carraresi [Pàdua] e dei Visconti [Milà], da Giovanni Conversini da Ravenna [+Venècia, 1408] ad Antonio Loschi [Milà, Venècia, cùria romana de Florència, +1441], e poi nell'ambito del primo umanesimo fiorentino repubblicano [1390-1450].”⁷⁷²⁰ Ara bé, a Florència, en comparació amb les corts i principats septentrional, es tractava d'un autor ben poc llegit i divulgat. Després d'analitzar les biblioteques particulars de la primera meitat del segle XV, Christian Bec troba 36 llibres de Dante, 25 de Boccaccio, 19 d'Ovidi, 18 Boeci, 17 de Virgili, 10 de Sal·lusti, 10 d'Agustí, 9 d'Aristòtil, etcètera; però només 2 obres de Petrarca. Amb la qual cosa conclou: “Pétrarque, en fin, est peu lu au début du XVe siècle, siècle ‘sans poésie’!”⁷⁷²¹ El triangle Milà-Florència-Venècia fou, doncs, el lloc on s'aprecià de primera hora l'obra de Petrarca, tant la llatina com la poètica en llengua vulgar. Segons Pier Candido Decembrio, durant els anys en què Marziano da Tortona fou preceptor de Filippo Maria Visconti (ca. 1409-1425), aquest havia rebut lliçons de poètica llegint i comentant el cançoner vulgar de Petrarca. Així consta en la biografia del duc realitzada el 1447 per Pier Candido Decembrio: “*eruditus est praecipue ex*

⁷⁷¹⁹ Es refereixen, concretament, a l'entrevista entre Escipió i Anníbal la vespra de la batalla de Zama, segons com la relata Titus Livi i la poetitza Petrarca. Vegeu ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 693; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 88).

⁷⁷²⁰ ALBANESE, Gabriella, Da Petrarca a Piccolomini: codificazione de la novella umanistica, dins BATTAGLIA RICCI, Lucia – BESSI, Rosella – ALBANESE, Gabriella (eds.), *Favole, parabole, istorie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa, 26-28 ottobre 1998*, Pubblicazioni del Centro Pio Rajna, 1/8, Roma, 2000, ps. 257-308 (p. 259).

⁷⁷²¹ BEC, Christian, *Les livres des florentins (1413-1608)*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca di ‘Lettere Italiane’. Studi e testi”, 29), Florència, 1984, p. 33.

Petrarcae sonittis confectis materno carmine.”⁷⁷²² Les dades contextuals sobre la recepció nordi-taliana de Petrarca redunden en benefici de la identificació d’un autor que haja viscut durant anys allí i, més concretament, a la cort de Milà, abans de posar-se mans a l’obra i redactar el *Curial* avançada la dècada del 1440.

Els humanistes llombards de la cort de Filippo Maria Visconti, grans amics del lletraferit camarlenc Enyego d’Àvalos (resident a Milà, 1435-1440, i entre Nàpols i Milà, 1441-1447), foren grans estudiosos i admiradors de Francesco Petrarca, com no podia ser altrament. A la cort del Visconti, Pietro Lapinida Montalcino,⁷⁷²³ Pier Candido Decembrio i Guiniforte Barzizza s’interessaren per fer exegesi del *Rerum vulgarium fragmenta* o *Cançoner* de Petrarca. Els seus *commenti* en toscà eren destinats a orientar la comprensió de l’obra petrarquesca pel duc Filippo i els seus cortesans (Enyego era un dels seus cambrers més afavorits), que participaven en sessions de lectura del referit *Canzoniere*.⁷⁷²⁴ Els mateixos versos, com hem avançat, eren incorporats per Barzizza, fidel servidor del rei d’Aragó durant anys, a l’epístola a Centelles que l’humanista envià a la cort de Gaeta; no amb l’esperança que fóra llegida i entesa pel dedicatari oficial, sinó amb la idea que fóra comentada per homes lletrats i curials.

Un altre important humanista d’aquesta cort, Francesco Filelfo, en les seues lletres al mecenes i amic Enyego d’Àvalos, reflecteix que ambdós compartien com a referent literari *I Trionfi* de Petrarca.⁷⁷²⁵ El mateix Filelfo, a petició del duc Filippo, comentava i explicava a la cort l’obra poètica de Petrarca. El seu *commento* del *Canzoniere*, realitzat pels anys 1444-1447 (quan Enyego d’Àvalos residia a la cort de Milà com a ambaixador d’Alfons el Magnànim) és l’únic comentari complet d’un text en romanç que es conserva i, segons Guido Cappelli va “en la línia de la dignificació de la lengua vernácula”,⁷⁷²⁶ una línia de què participava l’anònim autor del *Curial*. Precisament una còpia d’aquest *Canzoniere* comentat per Francesco Filelfo, en manuscrit decorat pel mestre milanés de les *Vitae Imperatorum* (el mateix que solia decorar els còdexs

---

⁷⁷²² DECEMBRIO, Pier Candido, *Petri Candidi Decembrii opuscula historica, I. Vita Philippi Mariae III Ligurum ducis*, ed. a cura de Giuseppe FOSATI i Attilio BUTTI, ‘Rerum Italicarum Scriptores’, vol. 20, part 1, Nichola Zanichelli, Bolonya, 1935, p. 330. Vegeu també VARANINI, Giorgio, Marziano da Tortona, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/marziano-da-tortona_Enciclopedia-Dantesca/>

⁷⁷²³ Metge i astròleg personal de Filippo, i professor a l’Estudi de Pavia.

⁷⁷²⁴ Vegeu MARCOZZI, Luca, Tra Da Tempo, Filelfo e Barzizza: biografia sentimentale e allegoria morale nei commenti quattrocenteschi al *Canzoniere* di Petrarca, dins *Italianistica*, 33/4 (“Petrarca volgare e la sua fortuna sino al Cinquecento”, ed. a cura de B. PORCELLI), 2004, ps. 163-177.

⁷⁷²⁵ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 144.

⁷⁷²⁶ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, p. 183.

llombards de D'Ávalos) fou portat de Milà a Nàpols, deduïm que pel mateix Enyego, per a incorporar-lo als fons de la biblioteca reial del Magnànim. Caldria investigar, doncs, el paper del gran camarlenc com a introductor de l'obra poètica de Petrarca en la cort de Nàpols, on tan ben acollida seria pels poetes napolitans durant el regnat – poèticament fructífer– de Ferran I (segona meitat del segle XV).

* * *

El *De remedium utriusque Fortune* de Petrarca influeix en la reflexió que l'autor fa sobre la relació dialògica entre la Fortuna i la virtut exercida per l'home, un tema que s'ajusta molt als gustos de la literatura trescentesca italiana. L'origen d'aquesta dicotomia es troba en el *fatum* dels romans: el destí personal, allò que necessàriament ha d'ocórrer a cada home per designi dels déus. Els estoics proposaven la resignació, però Plató (el mite d'Er, *La república*) insinuava que cadascú era lliure d'elegir el seu propi destí. Boeci (segle VI) magnifica al·legòricament el poder de la Fortuna –la dama que mou la “roda” del destí–, però afirma que aquesta al·legòrica deessa està al servei de la divina providència, de la qual depenen tant els influxos astrals com els esdeveniments atzarosos que l'home no pot defugir. No obstant això, tant la bona com la mala sort alligonen l'home per a reconduir-lo pel bon camí, d'acord amb els designis de Déu, que són bons per definició. Petrarca i Boccaccio es revolten contra la filosofia consolatòria boeciana, tan exitosa en l'edat mitjana, i recuperen la relació entre el *fatum* dels antics i la *virtù* humana com a element moderador dels infortunis i harmonitzador entre la vida i els avatars del destí; com un recurs per a posar *remeiar* les desgràcies.

Petrarca, en concret, tracta de conciliar la tradició antiga (*fatum, fortuna, casus*) de “la crudel fortuna” (dama poderosa encara; no com la caricatura del *Curial*) amb la doctrina cristiana (*Deus i providentia*, en Boeci). La fortuna, a les mans de Déu, és voluble, imprevisible i inexorable. Cal, en conseqüència, harmonitzar la vida amb els favors i desfavoros d'aquesta, és a dir, “remediar” els desequilibris que causen els seus avatars amb les virtuts de la moderació, la constància, la prudència, la temperància i la paciència. No es tracta de ser un home passiu davant la fortuna, amb una actitud defensiva, sinó un home actiu, un *homo faber* del propi destí. L'eficiència d'aquesta acció virtuosa per a remeiar la fortuna depén en part de la voluntat de Déu i en part de la voluntat de l'home. Si la fortuna és inescrutable, doncs, l'home savi sols hi pot contraposar estoicament una pràctica eficaç de la virtut, com un temptatiu de frenar-ne

els efectes per recuperar autonomia personal; regenerar-se moralment, introspectivament, i confiar després en el favor de la divina providència.⁷⁷²⁷

Segons Júlia Butinyà, el plantejament filosòfic de Petrarca influeix sobre el concepte de fortuna que elabora l'autor, ja que la Fortuna només afavoreix Curial quan aquest es regenera moralment, es “retroba” a si mateix i demostra haver assumit el comportament d'un home virtuós. A partir d'aquest moment és ell l'amo del seu destí, però és la Fortuna la que l'administra.⁷⁷²⁸ La idea principal de la novel·la, enunciada en el proemi del llibre primer, segons Butinyà “parte de la reflexión petrarquesca acerca del dominio de la Fortuna por la virtud.”⁷⁷²⁹ La primera línia que conservem del *Curial* (“[O,] quant és gran lo perill, quantes són les sol·licituts e les congoxes a aquells qui ·s treballen en amor!”, *CeG* I.0) ja sona molt al lament pessimista del llibre II del *De remediis*. Tanmateix, l'escriptor de la novel·la catalana es planteja recitar “un cas” excepcional, un exemple literari que defuig aquest pessimisme general sobre l'amor mundà o terrenal que impregna l'obra de Petrarca. El *navigium amoris* de la metàfora petrarquesca, en el cas de Curial i Güelfa, arribarà a bon port: els perills de la navegació amorosa seran superats, i tot acabarà en un honest matrimoni.⁷⁷³⁰

Ara bé, l'autor coneix, però no segueix, Petrarca. Pensem que el fet d'elegir “un cas” excepcional i convertir-lo en modèlic contradiu el pessimisme existencial, estoic i boecià del *De remediis*. La Fortuna del *Curial* no és la majestàtica dama de Boeci, que maneja impertèrrita la seua roda durant tota l'edat mitjana i que impera encara en els poetes ibèrics contemporanis de la novel·la cavalleresca. La Fortuna del *Curial* ha sigut còmicament desposseïda del poder omnímode. La Providència no apareix en el – diguem-ne– discurs oficial o lliçó general de l'autor. Sí, en canvi, i de manera excepcional, en boca de personatges com Melchior de Pando o el Sanglier. El primer bonega Curial per queixar-se de la seua dissort: “no has rahó de plànyer, ans deus grayr a nostre senyor Déus, lo qual és pròspera fortuna, o almenys està en la sua potestat”

---

⁷⁷²⁷ KAPOSÍ, Márton, La concezione della Fortuna in Petrarca, dins *Verbum*, 7/1, Budapest, maig 2005, ps. 247-261.

⁷⁷²⁸ BUTINYÀ, Júlia, El paso de “Fortuna” por la península durante la Baja Edad Media, dins *Medievalismo*, 3 Madrid, 1993, ps. 209-229 (ps. 221-224); EADEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 32-37.

⁷⁷²⁹ BUTINYÀ, Júlia, Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el *Curial e Güelfa*, dins *Revista de poética medieval*, 12, 2004, ps. 11-52 (p. 38).

⁷⁷³⁰ BUTINYÀ, Júlia, Sobre l'autoria del *Curial e Güelfa*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 41, Barcelona, 1987-1988, ps. 63-119 (p. 76); EADEM, Dues esmenes al *De Remediis* i dues adhesions al *Somnium Scipionis* en el prehumanisme català, dins *Revista de l'Alguer*, 5, l'Alguer, 1994, ps. 195-207; EADEM, El *Decamerón* tras el *Curial e Güelfa*, dins *Estudios humanísticos: filología*, 19, Madrid, 1997, ps. 11-31.

(*CeG* III.2). Curial ha d'agrair el que li dispensa la Fortuna –tutelada, en aquest cas, per Déu– tant per haver-lo afavorit com per haver-lo desafavorit. Els infortunis alligonen l'home. Aquest discurs concorda amb el del llibre III del *Consolatio Philosophiae* de Boeci. Lola Badia i Jaume Torró veuen en el *Comentum* de Benvenuto da Imola (*Inf.* VII, vv. 91-93) la font d'on l'anònim hauria pogut aprendre sobre el concepte boecià d'utilitat moral de la fortuna adversa per a redreçar la vida dels homes.⁷⁷³¹ Per la seua banda, Sanglier tracta infructuosament de convèncer Curial perquè s'obsessiona com ell a salvar l'ànima, amb arguments de clara filiació boeciana: la Fortuna, segons ell és “l'lenegable, sorda e orba, e no sab què ·s fa”, però “de ço que la devem loar no la maldigam”. La Fortuna ha afavorit Curial i l'ha fet el millor cavaller del món, “e encara dius mal d'ella...?” I ara que li mostra “les feres e brutes espatles” és perquè “Déus te vol bé!” Vol procurar-li un altre tipus d'honor, com és l'espirtual. Déu mou els fils de la Fortuna –segons el discurs fralesc, parodiat dels predicadors populars i portat a l'extrem en alguns aspectes– perquè perjudique Curial, ja que pretén que abandone “les vanitats passades” i se salve de les penes infernals (*CeG* III.9). Òbviament, aquest discurs no és compartit en absolut per l'autor de la novel·la cavalleresca, que, com el seu protagonista, ha estudiat filosofia moral i no té res de “beguí”.

L'anònim escriptor, no obstant això, contribueix a destronar aquella Fortuna de Boeci –la totpoderosa, la medieval, la tutelada directament per la mà de Déu– en profit d'un nou concepte de virtus vs. fortuna de tall sensiblement més antropocèntric o més laic, fonamentat sobre lectures assimilades de clàssics pagans: la literatura i la filosofia dels “gentils”. Ell caricaturitza els déus de l'Olimp –els únics *déus* que semblen interferir eficaçment en “lo procés de la vida” de Curial– i la mateixa Fortuna seguint el mestratge satíric de Llucià de Samòsata, un autor de moda en el *Quattrocento* italià. La visió del *Curial* és més pròpia de l'humanisme paganitzant del segle XV que del plantejament de Petrarca, més conciliador aquest amb la tradició cristiana. L'optimisme filosòfic i la confiança en les virtuts humanes de l'autor del *Curial* l'acosten a la consigna contundent d'una de les medalles d'Alfons el Magnànim realitzades el 1449, quan Enyego d'Àvalos acollí a Nàpols el Pisanello: *Vir sapiens dominabitur astris*. L'home que esdevé virtuós a través de l'estudi dels llibres, dominarà el seu destí. Ni els astres (l'influx de Mart del llibre II), ni la providència divina (l'amenaça de Sanglier), ni

---

⁷⁷³¹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 643.

els déus de l'Olimp, ni la Fortuna. Ell mateix, Curial, “per sos mèrits”, serà qui obtinga el “guardó” que en principi s’havia promés a la parella d’amants.

No sols el procés de regeneració i d’obtenció de la glòria i el triomf per Curial desdiiuen de la teoria de Petrarca. També el final epitalàmic preparat per l’escriptor per a demostrar que l’amor honest i fidel mereix recompensa, i que el gaudi d’aquest amor i del sexe conjugal –l’escena de llit del final– formen part de les inclinacions naturals de l’home, d’acord amb l’epicureisme dels humanistes del Quatre-cents. Els “llaços” i els “ulls” de la poesia petrarquesca es reserven per a l’amor desaconsellable i luxuriós oferit per Làquesis a Curial. Segons Claudia Corfiati, i a diferència manifesta del que postula l’autor del *Curial*, el *De remediis utriusque fortuna* és un llibre que no es mostra gens favorable a les solucions matrimonials. Fins i tot, alguns lectors de la fi del segle XIV, acusaven Petrarca explícitament de ser “*coniugii nimis improbus oppugnator*.”⁷⁷³² De la mà del seu *magister*, Agustí d’Hipona, i dels filòsofs estoics, Petrarca busca un *remedium* per al naufragi d’amor. El seu concepte d’amor, del que beu també el *Curial*, és el sentiment sublimat del *dolce stil nuovo*: el de la dama idealitzada i sentida quasi com una presència espiritual altament seductora. Tanmateix, Petrarca se sent presoner de l’oxímoron anímic de l’*amara dolcezza*: “aquella dolçor amarga”, “aquest amorós ans dolorós camí” del proemi I.0 de *Curial e Güelfa*.⁷⁷³³

L’anònim de la novel·la cavalleresca no es conforma a citar tan sols aquest oxímoron petrarquesc. De vegades n’incorpora d’altres buscant un efecte líric. Per exemple el de “molt dolça, ans dolcíssima pena” que patien “aquelles persones qui eren tocades” per la flama de l’amor celestial de Venus, com serà la Güelfa en el moment culminant de l’obra (*CeG* III.95). Es tracta, de nou, d’una contradictòria definició petrarquesca (la *dolce pena*), procedent en aquest cas de les *Rime*.⁷⁷³⁴ En Petrarca i aquells que l’han llegit, la solitud pot ser també dolça: “Pens cascú qui enamorat és estat, com són plasents aquells pensaments e comés dolça aquella solitud” (*CeG* III.60), paraules que recorden el “*dulce silentium ac solitudo iocundissima*” de l’epístola a

---

⁷⁷³² CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici (“Quaderni di filologia medioevale e umanistica”, 10), Messina, 2008, ps. 22-23.

⁷⁷³³ *Ibidem*, ps. 28-29.

⁷⁷³⁴ PETRARCA, Francesco, *Le rime di Francesco Petrarca*, ed. a cura de Giacomo LEOPARDI, David Passigli, Florència, 1839, p. 802, sonet 113: “Sempre m’è inanzi per mia dolce pena.”

Giacomo Fiorentino (*Epistole Familiare*s, XII,8).⁷⁷³⁵ Ara bé, és en aquesta solitud reflexiva de l' enamorat on afloren les contradiccions anímiques.

Tot en Petrarca, de fet, esdevé tensió amorosa candent i irresolta: “*Est enim amor latens ignis, gratum vulnus, sapidum venenum, dulcis amaritudo, delectabilis morbo, iucundum suplicium, blanda mors*” (*De remediis utriusque Fortune*, I,69).⁷⁷³⁶ Aquesta insana escissió de la psique petrarquesca entre l'amor a la criatura –la passió– i l'amor al Creador –la fe–, basada en la lectura del *De vera religione* (x,19; xxxvii,68) i de les *Confessiones* (V,iii,5) de sant Agustí, no té cap operativitat, emperò, en *Curial e Güelfa*. L'anònim de la novel·la cavalleresca es distancia del turmentat Petrarca i aporta una solució definitiva, que resol la contradicció: l'ideal d'una monogàmia sublimada (amor conjugal, honest i fidel), d'acord amb les propostes de l'humanisme llobard de l'època; les de Guiniforte Barzizza, més concretament. Tant l'humanista milanés com l'autor del *Curial* –que intuïm que el devia conèixer molt bé– han llegit i admiren l'obra lírica del Petrarca, però es proposen superar-la en positiu. Per a l'autor del *Curial*, a diferència de Petrarca, l'amor –matrimonial, honest, beneït per una Venus matronal i humanística– és una *dolcezza* epicúria compatible amb tota *virtù*.

* * *

El *Secretum* (*De secreto conflictu curarum mearum*: ‘Sobre el conflicte secret de les meues angoixes’, 1347-1353) era una obra molt coneguda de Petrarca, a la qual ha tingut accés l'escriptor del *Curial*; com sembla que també l'havia consultada dècades arrere Bernat Metge quan preparava *Lo somni*.⁷⁷³⁷ En un principi, sols hi tingueren accés Giovanni Boccaccio i altres amics o coneguts del mestre, que no tenia previst publicar-lo: d'ací el títol de *Secretum*. Devia ser una cosa com el *Curial*: un llibre reservat a un cercle restringit de lectors. Tanmateix, el prestigi de Petrarca i l'interès de l'obra feren que començara a divulgar-se pels anys 1378-1379 per Florència. Es tracta d'un diàleg entre dos personatges, Francesco i Agustí, on el “conflicte” el representen els dubtes existencials del primer, que vacil·la entre la glòria mundana i l'amor de Laura, d'una banda, i la radical renúncia al món en profit de la salvació de l'ànima.

---

⁷⁷³⁵ PETRARCA, Francesco, *Epistole Familiare*s, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁷³⁶ PETRARCA, Francesco, *De remediis utriusque fortuna*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁷³⁷ GROS LLADÓS, Sònia Sobre el passatge final de *Lo somni* i la presència del *Secretum*, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 73-96 (p. 91 i ss.).

Encara que Agustí duu el nom del pare de l'Església i autor de les *Confessiones*, un llibre llegit amb devoció per Petrarca, en realitat l'autor es basa sobretot en la *Consolació* de Boeci i en el *De tranquillitate animi* de Sèneca. En el llibre III del *Secretum*, particularment, és on més s'aborda el dilema de les dues passions de l'escriptor: Laura i la glòria terrenal. El poeta dóna la raó a Sant Agustí, però reconeix no saber –o no voler– renunciar a aquestes passions. L'amor allunya Petrarca de Déu, oposició que no resulta operativa en el cas de *Curial e Güelfa*, on no el sentiment amorós és connotat ben positivament, i no deriva en cap sentiment de *culpa* o desequilibri espiritual; si més no, l'amor honest, fidel i virtuós que mantindrà Curial per la Güelfa. L'autor del *Curial* coneix i utilitza l'obra, però es desinteressa palesament pel missatge religiós i anagògic.

Júlia Butinyà ha prestat atenció als passatges on l'anònim escriptor prescindeix dels *verba dicendi* per a adoptar un estil directe en els diàlegs (entre Melchior de Pando i Curial, *CeG* II.145, o entre Camar i sa mare, *CeG* III.55). Podrien ser cosa d'un escriptor que coneix també els diàlegs clàssics de Plató i Ciceró, i li semblen un model digne d'emular. O d'algú que té en ment els diàlegs de personatges al·legòrics (Prudència, Virtut, Raó, etc.) que eren tan característics de la literatura moralitzada francesa del segle XIV. O, fins i tot, d'un lector de tractats florentins del primer *Quattrocento*, com els de Bruni o Poggio,⁷⁷³⁸ que pretenguera dotar de major dinamisme didàctic els diàlegs en moments crucials de la novel·la. En fi, són molts els referents literaris disponibles en temps del *Curial*. Ara bé, pel que ha pogut discernir Júlia Butinyà, el diàleg directe de la novel·la catalana sembla estar molt relacionat (sobretot el de Melchior i Curial, pel contingut i les circumstàncies) amb l'establert entre Agustí i Francesco en les pàgines del *Secretum* de Francesco Petrarca.⁷⁷³⁹

La relació entre el *Curial* i el *Secretum*, en aquest punt concret, ha sigut també notada per altres estudiosos de l'obra literària.⁷⁷⁴⁰ Anton Espadaler troba que aquests diàlegs en absència de *verba dicendi*, emulant Petrarca, confereixen al text un “aspecto

---

⁷⁷³⁸ Que Enyego d'Àvalos col·leccionava i manava copiar i enquadernar ensems, pels anys 1443-1444. Vegeu el capítol I.3.4.

⁷⁷³⁹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 66; MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60 (p. 41). BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 88) troben ressò, en aquests diàlegs dramàtics, del *De remediis utriusque Fortuna*.

⁷⁷⁴⁰ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La coherència iconogràfica de la segona visió mitològica de Curial, dins *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 5, Madrid, 1996-1997, ps. 41-57.

levemente teatral.”⁷⁷⁴¹ Això, pel que fa a la forma. Quant als continguts, sols cal veure com Melchior adopta el mateix paper de *magister* (il·luminat per la filosofia moral de sant Agustí i dels estoics) i Curial el d’alumne compungit que busca la consolació d’un mestre de vida madur i sapient. Ajustant-se de memòria al que recordava haver llegit del *Secretum*, l’escriptor presenta la imatge llagrimosa d’un cavaller abatut, afligit pel mal d’amor, que necessita retrobar la serenitat anímica, si vol afrontar la solució al seu problema vital des d’una perspectiva racional i filosòfica:⁷⁷⁴²

PETRARCA, *Secretum*, llibre I

Augustinus.– *Conventa sunt, ut fallaciarum laqueis reiectis, circa veritatis studium pure cum simplicitate versemur. Verba vero, quibus uti te velim, hec sunt: ut ubi “ultra te non posse” dixisti “ultra te nolle” fatearis.*

Franciscus.– *Nunquam erit finis; nunquam enim hoc fatebor. Scio quidem, et tu testis es michi, quotiens volui nec potui; quot lacrimas fudi, nec profuerint.*

Augustinus.– *Lacrimarum tibi testis sum multarum, voluntatis vero minime.*

Franciscus.– *Proh superum fidem! hominem enim scire neminem puto, quid ego passus sim, quantumque voluerim, si licuisset, assurgere.*

Augustinus.– *Sile! (...) Lacrimas tibi sepe conscientiam extorsisse, sed propositum non mutasse.*

PETRARCA, *Secretum*, llibre I (traducció)

Agustí.– Havíem acordat que, així com rebutjàvem els “llaços” de les falsedats, ens centràriem purament en l’estudi de la veritat amb tota simplicitat. Aquestes són, doncs, les paraules que vull que tu uses: quan digueres que “no podies fer res més”, allò que hauries d’haver dit és “noestic dispost” a fer res més.

Francesco.– Llavors no acabarem mai; això no ho confessaré mai. Sé, i tu n’ets testimoni, quantes voltes he volgut reaccionar i no he pogut, i molt que ho he plorat, qui sap si vanament.

Agustí.– Jo he sigut testimoni de moltes llàgrimes teues, però de molt poca voluntat.

Francesco.– Déu sap quant he patit (encara que cap home no ho sàpia) i quant he desitjat seriosament alçar-me, si tan sols m’haguera estat possible.

Agustí.– Ja n’hi ha prou! (...) El teu plor ha ferit la teua consciència reiteradament, però no ha canviat pas la teua voluntat.

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, llibre III, cap. 145

Melchior: —Donchs, ¿per què plores?

⁷⁷⁴¹ ESPADALER, Anton-M., *Novelas cavallerescas del siglo XV*, Espasa-Calpe, Madrid, 1989, p. XXXVI.

⁷⁷⁴² Seguim l’edició de PETRARCA, Francesco, *Secretum [De contemptu mundi]*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

Curial: —No plor per injúria, mas perquè ·m condampna a tort [la Güelfa], e, cas que alguna errada li haja feta, no mereix tan gran punició.

Melchior: —Certes, tu has errat, e no ·s pot dir lo contrari; e les punicions no ·s deuen donar a voluntat dels punits. E, donchs, calla e faràs bé, car lo plorar no procura remey.

Curial: —Ans és lo contrari, car lo plorar aleuja la dolor.

Melchior: —Ja va bé lo fet; e plau-me que cerques via per aleujar la dolor.

Curial: —Dich-te, Melchior, que moltes vegades avé los hòmens morir, esclatant-los la fel plorant.

Melchior: —Hoc, mas tu per remey plores, e no per esclatar.

Curial: —A Melchior, pare meu! Prech-te, si ésser pot, que cerchs altra via a ma consolació (...).

Melchior de Pando, que no l'autor de l'obra (cal diferenciar el personatge del seu creador, necessitat que no tots els crítics comprenen), és un prohòmic influït pel pensament boecià i senequià, a l'estil de Petrarca. El mal de Curial és causat per la seua mancança de voluntat per a redreçar la seua vida cap al bé que és Déu (neoplatonisme augustinian) després d'haver elegit un camí errat de vida: “certes, tu has errat.” Pando tracta que el seu pupil retrobe la serenitat per tal que puga afrontar amb ferma voluntat el redreç de la seua vida i el *remedium* de la seua fortuna, “car lo plorar no porta remey”. Els sentiments impedeixen que Curial puga pensar racionalment i el tutor vol “que cerques via per aleujar la dolor”. Ens trobem en el capítol final del llibre II, el de la “cayguda” de Curial. La “via” de redempció que trobarà el cavaller forma part ja del llibre III i consisteix en un viatge on els *mirabilia* geogràfics no tenen cap rellevància. Ni tan sols ens impressionarà la visita a Jerusalem, closa per l'autor en dos renglons... El que interessa és el viatge interior, simultani, cap al retrobament de si mateix, cap al *nosce te ipsum* del precepte dèlfic, aconsellat pels filòsofs antics (Plató, Aristòtil, Sèneca...) per a transformar el viciós adolescent en un adult virtuós.

En el diàleg del *Secretum*, Francesco (Petrarca) se sent seduït per l'erràtic camí de l'esquerra davant la “Y” pitagòrica, el de l'amor per la seua Laura i per les coses mundanes en general. (Sant) Agustí pretén que torne a la recta senda de la virtut, que faça autocrítica i que es reconega a si mateix, ja que les culpes i els mèrits de cadascú depenen de l'actitud d'u mateix, de la voluntat de salvar-se que hi posa. En el *Secretum*, la Veritat delega la seua tasca moralitzant sobre Petrarca en Agustí, de la mateixa manera que la Güelfa deposita la seua confiança en Melchior (el personatge al que confiava “tots los seus *secrets*”) perquè ensolque per la recta via el cavaller.

Tanmateix, la diferència és òbvia per a qui ha llegit ambdues obres: mentre l'horitzó filosòfic de Petrarca és espiritual i transcendent, el de l'anònim del *Curial* és

laic i immanent. Francesco aspira a la salvació de l'ànima amb l'ajuda doctrinal i el consell espiritual que ofereixen els estoics romans i l'obra de sant Agustí. Hi domina la voluntat de conciliació entre la filosofia clàssica i el neoplatonisme augustiniana. Per contra, Curial aspira a recuperar l'amor de la Güelfa i obtenir una glòria mundana, plena d'honors i satisfaccions terrenals que no tenen res de transcendental. Com no siga per la immortalitat de fama a què aspira tot príncep virtuós; una fama que, contada per historiadors i cantada per poetes, esdevé eterna, d'acord amb els paràmetres mentals de l'Antiguitat grecolatina, ressuscitats en l'albada del Renaixement. De fet, aquest de la fama immortal dels prínceps i dels poetes, a l'estil dels "antics", és un dels temes recurrents en la literatura de l'humanisme italià del Quatre-cents. Entraria en joc ací el paral·lelisme de la fi del llibre amb el *Somni d'Escipió* detectat per Júlia Butinyà.⁷⁷⁴³ L'escriptor del *Curial* ha llegit i utilitza Petrarca, certament, però no és en absolut un convençut *petrarquista*, entenent aquest qualificatiu des d'una perspectiva filosòfica o ideològica, és clar. En conseqüència, resulta complicat buscar la identificació de l'autor –com ha fet alegrement, i inexplicablement, una part de la crítica literària– al darrere de l'aspecte, l'edat i el caràcter d'un dels seus personatges, Melchior.

En el llibre III del *Secretum*, Petrarca, lector de sant Agustí, adverteix dels perills de l'amor mundà per a aquells qui aspiren a salvar l'ànima. La glòria que Agustí promet al cristià, citant sant Pau, i a la qual aspira Petrarca, no és la glòria dels autors pagans: la recompensa a la virtut i la fama perdurable. La d'Agustí és la glòria celestial promesa a cada individu que sotmeta a examen la seua consciència ("regoneix-te bé") per a respondre positivament a la crida de la "gràcia prevenint", com en diria el neoplatònic augustiniana Melchior de Pando, el Petrarca del *Curial* (Agustí d'Hipona, *De Civitate Dei*, V,xii,13): "*Melior est virtus, quae humano testimonio contenta non est nisi conscientiae suae. Unde dicit apostolus [sant Pau]: 'Nam gloria nostra haec est: testimonium conscientiae nostrae'; et alio loco: 'Opus autem suum probet unusquisque, et tunc in senet ipso tantum gloriam habebit et non in altero'.*" En les *Confessions* (X,iii,4), el mateix Agustí insisteix perquè el pecador medite sobre les seues misèries i es dispose a emprendre el camí de la virtut, que el portarà a la salvació eterna de l'ànima. L'home és feble, però ha d'armar-se de voluntat per a defugir els "*falaciarum laqueis*" (els "llaços" fal·laços de Làquesis, en la novel·la; la luxúria, la mundanitat) i enfortir l'esperit a través de la "*veritatis studium*", l'estudi de la veritat, que Petrarca assimila a

⁷⁷⁴³ BUTINYÀ, Júlia, Dues esmenes al *De Remediis* i dues adhesions al *Somnium Scipionis* en el prehumanisme català, dins *Revista de l'Alguer*, 5, l'Alguer, 1994, ps. 195-207.

l'estudi individual i combinat de la patrística i els filòsofs clàssics. Tot aquest plantejament petrarquesc, com destaca Jeroni Miguel, influeix en la concepció del projecte literari del *Curial*; en la “proposta” que se’ns fa d’un nou ideal de cavaller o noble cortesà d’armes i lletres, ideal que esdevindrà paradigmàtic en el Renaixement.⁷⁷⁴⁴ Tanmateix, l’horitzó intel·lectual de Petrarca i de l’anònim difereixen.

La proposta d’introspecció cristiana de Francesco Petrarca, tot i fonamentar-se en els ideals clàssics d’Aristòtil i Plató, s’oposa *augustinianament* al concepte pagà (el mateix Aristòtil i Sal·lusti) de la glòria com a just guardó per a la virtut exhibida per l’home. En aquesta idea profana i antiga, incideixen positivament els tractats *de nobilitate* florentins de les dècades del 1420-1440, que eren coneguts per alguns lectors de la cort de Nàpols: Enyego d’Àvalos els ordenava compilar en format de luxe en gener del 1444, bo i aprofitant una de les seues estades diplomàtiques a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti.⁷⁷⁴⁵ Aquests diàlegs sí que concorden bé amb l’esperit ideològic que es manifesta entre línies en el *Curial*. Fins i tot, hi coincideixen les temàtiques elegides, com ara el debat humanístic *de nobilitate* que sostenen dues dones, Làquesis i sa mare (a partir de la història de Guiscardo i Ghismonda, *Decameró* IV.10), i que tant interessava el gran camarlenc d’Alfons el Magnànim.⁷⁷⁴⁶

L’escriptor del *Curial*, tot i ser cristià i home de fe –com també ho eren Valla, Bruni o Poggio, òbviament–, participa d’un ideal humanístic laic, paganitzant; alliberat, al contrari que el Petrarca del *Secretum*, de tota càrrega metafísica, mística, teològica, moralista o fraesca (medieval, al cap i a la fi). La novel·la *Curial e Güelfa* és un artefacte literari medievalitzant en alguns aspectes, com adverteix –potser un tant exacerbadament– Giuseppe Sansone.⁷⁷⁴⁷ I això és producte de la formació ibèrica (lírica trobadoresca, llibres de cavalleria, Enric de Villena, etc.) i de les velles lectures d’un autor diletant. Tanmateix, moltes de les idees que la novel·la ens transmet, ja no són medievals, sinó que connecten perfectament amb l’esperit cultural humanístic del país i del temps en què fou redactada l’obra. Aquesta circumstància, que el “context” italià

---

⁷⁷⁴⁴ MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60 (p. 41).

⁷⁷⁴⁵ Capítol I.3.4.

⁷⁷⁴⁶ Com ho demostra la seua constància en la biblioteca davaliana. Us remetem al capítol I.3.5.

⁷⁷⁴⁷ SANSONE, Giuseppe-E., *Medievalismo del Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari*, Bari, 1961-1962 (*Discorso inaugurale dell’anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961*), Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242; resumit en espanyol com: SANSONE, Giuseppe-E., *Introducción*, dins ANÓNIMO, *Curial y Güelfa*, trad. i ed. a cura de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982, ps. LX-LXIII.

inflüisca en el missatge d'una obra escrita a Itàlia, amb independència de la llengua elegida per l'autor, no ens hauria pas de sorprendre. La glòria, l'honor i el gaudi dels plaers que promet al protagonista i als lectors de la novel·la cavalleresca, són uns béns i uns "guardons" terrenals. Constitueixen la recompensa mundana promesa pels clàssics: un reconeixement per a l'*individu* que triomfa pel seus "mèrits" en una *vita activa* (les armes, car es tracta d'un cavaller) compatible amb l'*studium* dels llibres (arts liberals i filosofia moral), i amb el seguiment admiratiu dels grans oradors i poetes antics i moderns, manifestat al·legòricament en el somni del Parnàs. Totes aquestes actituds eren resumides pels humanistes del segle XV en una sola paraula màgica: la *virtù*. La benhumorada novel·la cavalleresca celebra, doncs, el redreç virtuós de la vida de Curial cap a un amor sublimat, que ja no és el conflictiu de Petrarca. Ara és la causa i el motor del redreç de l'ànima assolit pel cavaller, d'acord amb els nous plantejaments filosòfics de moda: els del neoplatonisme paganitzant.

Les constatacions sobre la relativa "modernitat" humanística de la novel·la, adquireixen major valor quan considerem que, per a l'anònim, les idees filosòfiques de fons o els debats morals (sobre el suïcidi de Cató, per exemple), no són simples elements decoratius; no obstant que puguen ser afrontats amb sentit de l'humor, com fa ell. Aquestes idees i la voluntat de donar-les a conèixer als previstos destinataris, formen part plenament del projecte literari que és una novel·la amb diferents nivells de lectura, segons la formació intel·lectual del lector que s'hi acoste. Altra cosa és que, al remat, el projecte literari circulara només a títol confidencial i, segurament, no fóra mai publicat ni donat a conèixer; com es manifesta per la mancança absoluta de mencions literàries i la no aparició del *Curial* en inventaris de biblioteques.

A banda d'aquestes consideracions generals sobre el "recolzament" de l'autor en Petrarca, però sense seguir estrictament les seues idees, es podrien indicar altres punts de contacte. Per exemple, quan Bacus aconsegueix que torne Curial a perseverar en l'estudi dels llibres, el cavaller obeeix, "tenit per perdut aquell temps que sens estudi havia viscut" (*CeG* III.79). La frase recorda molt al retret que fa Agustí a Francesco en el llibre II del *Secretum*: "*universam enim aetatem tuam honestis olim curis destinaveras; sic, quid in aliis coactis expenderes, id tempus perditus iudicavas.*" Per a qui persevera en la virtut i en el perfeccionament a través de l'estudi dels clàssics, les distraccions mundanes són considerades una pèrdua de temps.⁷⁷⁴⁸

---

⁷⁷⁴⁸ PETRARCA, F., *Secretum...*, *op. cit.*, <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p.

En el llibre II, Francesco recorda el doble fonament del coneixement humà basant-se en què els poetes antics al·legoritzaren l'existència de dos cims del Parnàs, associats respectivament a Apol·lo (*deus ingenii* o déu d'enginy, de la introspecció) i Bacus (déu de les percepcions del món exterior, *rerum externarum*): “*Nec enim sine causa veteres poetas geminum Parnassi collem duobus diis dedicasse suspicor, sed ut ab Apolline, que deum ingenii vocabant, internum animi presidium, a Bacco autem rerum externarum sufficientiam implorarent.*” Matilde Cortés reporta aquesta referència petrarquesca, i és seguida per Júlia Butinyà, a l'hora de relacionar la presència de Bacus com a déu de ciència i Apol·lo com a déu de sapiència en el *Curial*.⁷⁷⁴⁹ En canvi, Lola Badia i Jaume Torró relacionen la doble tutela olímpica sobre els coneixements humans, no directament amb Petrarca, que seria un referent inicial, sinó amb una font intermediària com és el *Comentum* de Benvenuto da Imola, consultada a sovint per l'anònim.⁷⁷⁵⁰ El doble cim del Parnàs, en fi, era una imatge familiar als cortesans lletrats del Nàpols d'Alfons d'Aragó; sobretot a partir del 1449, quan el gran camarlenc i humanista aficionat Enyego d'Àvalos repartí les seues medalles, obra del Pisanello. Hi feia constar al revers els cims d'Apol·lo i Bacus; Tebes i el temple d'Apol·lo; els llores i les vinyes, i una dedicatòria a les Muses (“per vui se fa”) de les quals es declarava fervent servidor en els seus escrits (tractat de falconeria).⁷⁷⁵¹

* * *

De les *Epistolae Familiares* o *Rerum familiarium libri* de Petrarca, obté l'autor del *Curial* impressions literàries i algunes idees que l'ajuden a enriquir el seu text. Francisco Rico cridà l'atenció sobre un fragment d'aquesta compilació epistolar

---

⁷⁷⁴⁹ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La coherència iconogràfica de la segona visió mitològica de Curial, dins *Revista de llengües y literatures catalana, gallega y vasca*, 5, Madrid, 1996-1997, ps. 41-57 (p. 42); BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, p. 182.

⁷⁷⁵⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 682-683.

⁷⁷⁵¹ Més detalls, en el capítol I.3.4.

(IV,xii,30)⁷⁷⁵² que podria haver influït en la composició d'un proemi del llibre primer del *Curial* que és succint, però molt dens en idees i suggeriments:⁷⁷⁵³

PETRARCA, <i>Epistolae Familiares</i> , IV,xii,30	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> , I.0
...adversis flatibus et procellosum pelagus; rari et vix hominibus accessibiles portus; scopuli undique innumerabiles, inter quos difficilis et prorsus ambigua navigatio est. Iam vix uni contigit ex milibus ut integer enataret; sic nos fortune imperium exercet.	Car, posat que alguns amats de la Fortuna, après de infinits infortunis, sien arribats al port per ells desijat, tants emperò són aquells qui rahunablement se'n dolen, que anvides pusch creure que entre mil desaventurats se'n tròpia un que hage amenada la sua causa a gloriosa fi.

Rar és aquell entre els homes, els projectes del qual arriben a bon port. Amb prou feines se'n troba un entre mil que aconseguen escapar indemne del “quasi” inexorable imperi de la Fortuna. La metàfora ovidiana del *navigium amoris*⁷⁷⁵⁴ serveix, doncs, a l'autor del *Curial*, per a anunciar al lector que, amb el llibre I s'enceta una història d'amor que no serà fàcil de dur endavant, a causa del “*fortune perpetuo turbine*” (IV,xii,29), però que rebrà la merescuda recompensa a la fidelitat mantinguda per ambdós amants. La dificultat justifica que hom escriga i “recite” la història, per a “plaer e consolació” d'algú que se suposa que pot mirar-se en l'espill de Curial.

⁷⁷⁵² RICO, Francisco, Para el *Curial* (*Sylva XXII*), dins *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, El Festín de Esopo, Barcelona, 1982, ps. 89-90. La relació de dependència descoberta és generalment admesa per la crítica. Vegeu, per exemple, BUTINYÀ, Júlia, *Curial e Güelfa*, novela humanista del siglo XV, dins MATAS CABALLERO, Juan i al. (coords.), *Actas del Congreso Internacional sobre humanismo y Renacimiento*, Universitat de Lleó, Lleó, 1998, vol. 2, ps. 223-233 (p. 228); BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (ps. 52-54); IIDEM (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 74).

⁷⁷⁵³ Seguim, en aquesta i altres citacions, l'edició de PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiares*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁷⁵⁴ LAGUNA MARISCAL, Gabriel, El texto de Ovidio, *Amores* II 10, 9 y el tópic del *navigium amoris*, dins *Emerita*, 57, Madrid, 1989, ps. 309-315. BADIA, L. – TORRÓ, J., Curial, entre Tristán y Orlando..., p. 52, recorden que la metàfora nàutica apareix en múltiples textos antics, entre els quals els *Amores*, *el Remedia Amoris* i les *Heroides* d'Ovidi; en el Boccaccio menor, i en el *Canzoniere* de Petrarca. La contradicció amorosa (dolçor amarga, amor / dolor, *disiato porto*) també és petrarquesca (p. 54). El pròleg I del *Curial* seria, doncs, el producte d'una original combinació de conceptes petrarquescos amb un estil que recorda la prosa de Boccaccio. És digna d'admirar, com ja ho advertí BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 8), la suma de conceptes i idees encabuts en un fragment inicial (el proemi I.0) que, “tot i mantenir un to sostingut de construcció retòrica, és d'una economia extrema.” Es tracta d'un *exemplum* reduït a la mínima expressió, com indiquen l'expressions del tipus “si ab dret juyhí serà esguardat lo cas.” L'expressió, per cert, és un calc literà del toscà: *se con d(i)ritto giudizio sarà guardato il caso*.

Un fragment més extens de la mateixa lletra familiar (consolatori; a Giovanni Colonna, per la mort del seu germà Giacomo, bisbe de Lombés),⁷⁷⁵⁵ ajuda a capir millor la idea de Petrarca assimilada per l'anònim (la cursiva és nostra, d'acord amb la correlació que mantenen aquestes frases amb altres del *Curial*, I.0):

“[29] ...*quasi ad nichil aliud nati simus, quam ut, inter mundi fluctus et ludibria fortune perpetuo turbine iactandi, carnis nostre tenacissimo limo ac sordibus hereamus.* [30] *Quod profecto non accideret cogitantibus* votorum nostrorum multiforme periculum. *Brevis est equidem in primis vita et fugacissimum vite tempus; rerum humanarum inquietum adversis flatibus et procellosum pelagus; rari et vix hominibus accessibiles portus; scopuli undique innumerabiles, inter quos difficilis et prorsus ambigua navigatio est. Iam vix uni contigit ex milibus ut integer enataret; sic nos fortune imperium exercet...*”

És a dir:

“[29] ...com si no haguérem nascut per a cap altra cosa que no fóra estacarnos en el fang tenacíssim i en les sordideses de la nostra carn, *mentre ens sotraguen les onades del món i l'escarn de la fortuna, en un temporal incessant.* [30] I tot això, certament, no passaria si meditàrem sobre *els diferents perills que comporten els nostres anhels.* Perquè breu i fugacíssim és el temps de la nostra vida, agitat per vents contraris, i tempestuosa és la mar dels afers humans; els ports són escassos i quasi mai assequibles als homes; incomptables són, per tot arreu, els esculls, i la navegació esdevé incerta, per no dir irrealitzable. *Amb prou esforç solament un entre mil pot escapar-se'n idemne: així és com exerceix el seu poder la fortuna sobre nosaltres...*”

---

⁷⁷⁵⁵ Fonamentat, sobretot, en ecos d'una epístola consolatori de Sèneca (*Cons. ad Polybium*, IX,6): “*Omnia ista bona, quae nos speciosa sed fallaci voluptate delectant, pecunia, dignitas, potentia aliaque complura, ad quae generis humani caeca cupiditas obstupescit, cum labore possidentur, cum invidia conspiciuntur, eos denique ipsos, quos exornant, et premunt; plus minantur quam prosunt; lubrica et incerta sunt, numquam bene tenentur; nam ut nihil de tempore futuro timeatur, ipsa tamen magnae felicitatis tutela sollicita est. Si velis credere altius veritatem intuentibus, omnis vita supplicium est: in hoc profundum inquietumque proiecti mare, alternis aestibus reciprocum et modo allevans nos subitis incrementis, modo maioribus damnis deferens adsidueque iactans, numquam stabili consistimus loco, pendemus et fluctuamur et alter in alterum illidimur et aliquando naufragium facimus, semper timemus; in hoc tam procelloso et ad omnes tempestates exposito mari navigantibus nullus portus nisi mortis est.*”

La idea de l'esforç personal com a garantia del triomf de l'amor es plasma també molt esclaridorament en *Familiars* XII,ii,38, en la cloenda d'una lletra remesa per Petrarca a Niccolò Acciaiuoli, el gran senescal de la cort de Nàpols.⁷⁷⁵⁶ El remitent de l'epístola recorre al tòpic virgilià⁷⁷⁵⁷ de la força motriu de l'amor virtuós, que ajuda l'home a vèncer la Fortuna: "*Omnia uincit Amor*" ("Amor, qui és pus poderosa dea que la Fortuna...", *CeG* III.100). Segons Petrarca, l'amor alimenta la virtut en l'home i l'ajuda a obtenir una gloriosa recompensa. No sols fa que vença els infortunis i l'enveja, sinó que el porta pel camí de la pròspera sort, una vegada deixats arrere els vicis. La conclusió de la lletra, que no pretenia en principi donar orientacions sentimentals a l'estadista, sinó polítiques, és: "*Non est quesitu facilis preciosissima rerum virtus; auro splendidior fama est; labore queritur, studio detergitur, diligentia custoditur. Rosa inter spinas habitat, inter difficultates virtus, inter curas gloria.*" El paper redemptor de l'amor de la Güelfa com a força motriu o "gràcia prevenint" que rescata Curial de la pobresa i l'orienta cap a una vida virtuosa, recompensada amb la glòria d'un principat i d'un nobilíssim matrimoni, deu molt a Petrarca. El *poeta laureatus* aconsella a un magnat napolità del segle XIV que es deixi dur per la força de l'amor cap a la virtut, si vol superar amb èxit els perills de la voluble fortuna. L'autor de la novel·la cavalleresca adverteix a algun altre magnat –presumiblement napolità, i de parla catalana, familiaritzat amb el lèxic valencià– que vaja pel mateix camí. Perquè, finalment, veurà com l'amor és més fort que la Fortuna. Amor fa l'home virtuós.

Júlia Butinyà veu en aquest pròleg, amb raó, "una rectificació al propio Petrarca con sus mismos textos." Seguint les passes de Guiniforte Barzizza en la seua epístola *de amore*, enviada el 1439 a la cort napolitana del rei d'Aragó,⁷⁷⁵⁸ l'anònim del *Curial* utilitza l'admirat Petrarca, però sense ratificar els seus postul·lats contradictoris o conflictius sobre l'amor profà. La filosofia amorosa de Petrarca incideix en la condemnaió de l'amor per les dones, en general, com un conjunt de "llaços" que mantenen lligada l'ànima a les coses efímeres i terrenals; "una pasión distorsionadora y muy arriesgada desde un punto de vista moral" (com la defineix Agustí en el llibre III

⁷⁷⁵⁶ Recordem, a tot això, que el gran senescal de la cort de Nàpols quan s'escriu el *Curial* és Enyego de Guevara, comte d'Ariano i germà inseparable del gran camarlenc Enyego d'Àvalos.

⁷⁷⁵⁷ "*Omnia vincit Amor: et nos cedamus Amoris*", és a dir: '*L'Amor ho venç tot: obrim pas a l'Amor*' (Virgili, *Bucòliques*, ègloga X, v. 69). Sobre la presència d'aquest leit motiv elegíac, filtrat per Petrarca i Boccaccio, en el *Curial*, vegeu GROS LLADÓS, Sònia, '*Amor omnia uincit*': la força de l'amor en el *Curial* e Güelfa, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239; EADEM, '*Aquella dolçor amarga*'. *La tradició amatòria clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, p. 91 i ss.

⁷⁷⁵⁸ De qual tractarem extensament més en el capítol següent, II.1.6.

del *Secretum*).⁷⁷⁵⁹ En canvi, per a Barzizza i per a l'anònim cortesà napolità del rei d'Aragó, existeix un amor conjugal perfecte i excels, pel qual paga la pena arriscar la vida; un amor del qual participaran la Güelfa i Curial, immersos en una procel·losa navegació. La constància, la fidelitat i la lleialtat els faran obtenir un "guardó" que no té res de *laqueus*. Butinyà observa que l'escriptor pretén mostrar el camí de la virtut que han de recórrer els cavallers i les dames si volen triomfar en l'amor, que és com triomfar en la vida, "pero no escribe un tratado teórico, sino un ejemplo práctico."⁷⁷⁶⁰ Si els tractats teòrics de filosofia moral contenen abundants *exempla* a manera d'il·lustració, el *Curial* serà tot el contrari: un "cas" exemplar literàriament desplegat, que contindrà postil·les i lliçons de filosofia moral intercalades.

El fragment en què crida l'atenció, a partir de Francisco Rico, a la crítica literària ve precedit, unes línies més amunt per un vers llatí (extret de Ciceró, *Tusculanae disputationes*, I,xlviii,115, o 503) que ha passat molt més desapercbut, i que també podria relacionar-se així mateix amb el *Curial*: "*Ignaris homines in vita mentibus errant.*" La citació ve a correlació de la idea de la procel·losa navegació que desenvoluparà Petrarca. Els homes *erren* per la vida, incapaços de comprendre'n el sentit, i pensen que els béns de la Fortuna són els més desitjables. En el capítol 2.135 del *Curial*, el narrador, que juga de manera constant amb el verb *errar* i la noció de cavaller errant, diu: "Curial... ajustà una error a altra. Car axí és dels hòmens quan són desfavorits per la Fortuna e seguits dels Infortunis, que, cuydant esmenar o adobar lurs fets, erren e treballen en cercar son dan." El cavaller, desafortunat per la Fortuna, acabava de naufragar doblement en amors, perquè Làquesis s'havia casat amb el duc d'Orleans i la Güelfa li havia girat l'esquena. Ciceró i Petrarca, per veu del narrador, sancionen la lliçó moral, administrada en forma de consells per Melchior de Pando.

* * *

Una altre fragment de l'epistolari de Petrarca que informa de contingut doctrinari i de sentit *Curial e Güelfa* és, sens dubte, el d'*Epistolae Familiares* VI,ix,2-5. Forma part d'una resposta de l'impulsor de l'humanisme a una epístola que prèviament havia rebut de Giacomo Colonna, bisbe de Lombez i amic seu:

---

⁷⁷⁵⁹ Vegeu BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 32.

⁷⁷⁶⁰ *Ibíd.*, p. 208.

“[2] *Mirari solitum te ais, quod mundum in etate adhuc tenera sic artificiose decipiam, ut scilicet ars hec sit non tam experientie quam nature. Pangericum plurium certe verborum, sed minime ampliris glorie cecinisse michi poteras. Mundus, deceptor generis humani, quot vitam laqueis implicitam quam amare dulcedinis aspersione commendet, novit quisquis apertis oculis iter hoc agit; cuius et nos fraudibus de industria favemus studioseque, ut ipsi nobis ignoti simus, adversus Apollinis consilium laboramus.* [3] *Hunc superbia inflat sub specie magni et excelsi animi; illum malitia et fraus, et quicquid prudentie proximum videtur, sub amictu finitime virtutis infatuat. Ille se fortem putat, inhumanus et ferox; hic se humilem vocat, timidus et imbellis. Est et quem titulo frugalitatis avaritia sollicitet, et quem prodigalitatis specie largitatis exhauriat.* [4] *Personata sunt vitia, et immania monstra formosis sub pellibus delitescunt. Accedit delectabilium sed transiturarum, imo vero transeuntium ac fugientium rerum turba: ambitio honorem nobis et plausum aurasque vulgares, sufficientiam ostentat; nullus hamus sine esca, nullus sine visco ceps inopsque consilii, et falli facilis et insidiis oportuna.* [5] *In hoc igitur ancipiti et lubrico et suspecto itinere, siquem forte tam cautum vel natura vel studium fecisset, ut mundi fraudibus elusis, mundum ipse deciperet, frontem scilicet ostendens populo similem, tota intus mente dissimilis; quem tu hunc virum diceres? Hunc tamen ubi querimus? et natura et etate solida simul ac sobria opus est, et alienorum casuum observatione sollicita. Tu tamen hoc michi nomen hodie verum non est, Deum oro, qui potens est etiam ab inferis excitare, ut verum fiat antequam moriar.”*

La traducció del fragment a l'espanyol per Francisco Rico és la següent:⁷⁷⁶¹

“Dices que estás admirado de que, siendo todavía joven, embauque al mundo con tanto arte que este talento parezca fruto de la naturaleza más que de la experiencia. Podías, ciertamente, haber entonado en mi honor un panegírico más extenso, pero no más elogioso. La amarga dulzura del rocío con el que el mundo, embaucador del género humano, adorna esta vida inserta en tantas trampas [*laqueis*, ‘llaços’, en l’original], la conoce cualquiera que haga este camino con los ojos abiertos; nosotros alimentamos también, a propósito, sus engaños y, contra el precepto de Apolo, nos esforzamos con afán en desconocernos a nosotros mismos. Bajo la apariencia de un espíritu noble y

⁷⁷⁶¹ PETRARCA, Francesco, *Obras, I. Prosa*, ed. a cura de Francisco RICO, Alfaguara, Madrid, 1978, ps. 248-249.

elevado le invade a éste la soberbia; a aquél, con el ropaje de la prudencia, le dominan la malicia, el engaño y todo lo que a aquella virtud parece próximo. Aquél que se cree valiente: es inhumano y feroz; éste se llama humilde: es tímido y cobarde. También hay quienes son movidos por la avaricia y le dan el título de parsimonia y quienes son arruinados por su prodigalidad so pretexto de largueza. Los vicios están enmascarados y en hermosas pieles se ocultan monstruos terribles.

“Añádase a esto una plétora de deleites que han de perecer, o, mejor dicho que perecen y escapan ya: la ambición nos muestra honores, aplausos y el favor popular; la lujuria, placeres atractivos y diversos; el dinero, la abundancia de muchas cosas; no hay anzuelo sin cebo, ni rama sin liga, ni trampa si esperanza. Añádese el apetito humano, impetuoso y carente de reflexión, defraudado con facilidad y expuesto a los engaños. Si en este camino incierto, resbaladizo y peligroso a alguien, por azar, la naturaleza o el estudio le hubieran hecho tan precavido que, eludiendo los engaños del mundo, embaucara él al mundo y, mostrando un semblante en apariencia vulgar, poseyera una mente del todo diferente a los demás, ¿cómo llamarías tú a ese hombre? Pero ¿dónde buscar a un tal individuo? Debe ser de excelente naturaleza, maduro al tiempo que mesurado por su edad y capaz de observar atentamente las vicisitudes ajenas. Y, sin embargo, tú me otorgar esa fama (ciertamente desmedida, si no te estás burlando de mí). Y si ahora no es verdadera, ruego a Dios, que incluso puede resucitar de entre los muertos, que lo sea antes de que yo muera.”

La vida conscient és una navegació incerta; un viatge (*iter*) que cal fer amb els ulls ben oberts (*occulis apertis*). Les coses mundanes, inclòs l'amor, proporcionen una efímera i amarga dolçor (*amare dulcedinis*), “sabent la certenitat de les penes de les quals aquella dolçor amarga és tota plena” (*CeG* I.0). El món, amb les seues apariences, perceptibles a través dels sentits, dels ulls, és un recinte enganyós i ple de “llaços” de caçador, de trampes on pot caure l'home (*vitam laqueis implicitam*): “E, jatsia los llaços [de Làquesis] fossen buyts, certes molts hi eren cayguts, e entre ·ls altres Curial, al qual lo llaç strenyia tant que ja no era a ell lo fugir. Axí Làquesis (...) anà per la copa e, venint, la presentà a Curial” (*CeG* I.23).⁷⁷⁶² Malgrat les nostres prevencions, però, la

---

⁷⁷⁶² Sobre el simbolisme dels llaços i els ulls de Laquesis, vegeu especialment HAUF, Albert G., Laquesis: la personificació de la seducció en el *Curial e Güelfa*, dins *Letteratura cavalleresca tra Italia e Spagna (da 'Orlando' al 'Quijote') – Literatura caballeresca entre España e Italia (del 'Orlando' al 'Quijote')*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentista – CERES de la Universidad de Kiel, Salamanca, 2004, ps. 261-284; ÍDEM, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El

condició humana fa que caiguem en els llaços fal·laços del món i que visquem contra la recomanació filosòfica i moral del precepte dèlfic (*ut ipsi nobis ignoti simus, adversus Apollinis consilium laboramus*), d'aquella invitació gravada a les portes del temple d'Apol·lo que ens incita a conèixer-nos a nosaltres mateixos: “Yo t'prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps” (*CeG II.144*).

En evocar l'*Apollinis consilium*, Petrarca remet, concretament, a un text de Ciceró (*Tusculanae disputationes*, I,xxii,52), que podria haver sigut tingut en compte també per l'autor del *Curial*: “*Est illud quidem vel maximum animo ipso animum videre, et nimirum hanc habet vim praeceptum Apollinis, quo monet ut se quisque noscat. Non enim credo id praecipit, ut membra nostra aut staturam figuramve noscamus; neque nos corpora sumus, nec ego tibi haec dicens corpori tuo dico. Cum igitur ‘nosce te’ dicit, hoc dicit: ‘nosce animum tuum.’ Nam corpus quidem quasi vas est aut aliquod animi receptaculum; ab animo tuo quicquid agitur, id agitur a te.*” És a dir: ‘Allò més important, sens dubte, consisteix a mirar-se l'ànima des de la mateixa ànima. I, realment, aquest és el sentit del precepte d'Apol·lo on aconsella a cadascú que es conega a si mateix. En efecte, pense jo que no preceptua que coneguem els nostres membres, o la nostra estatura, o el nostre aspecte, ja que nosaltres no som únicament cossos, ni jo, quan t'estic dient açò, li ho dic al teu cos. Per tant, quan diu ‘coneix-te a tu mateix’, el que està dient és ‘coneix la teua pròpia ànima’. Atés que el cos, en veritat, és com una mena de vas o receptacle de l'ànima. I tot el que fa la teua ànima ets tu qui ho fas.’” L'admonició a l'estil dels filòsofs peripatètics antics, i de Petrarca, que planteja Melchior de Pando a un cavaller medieval necessitat de consolació ètica –atenció: laica, profana, no espiritual ni mística– va més en la línia de Ciceró que en la d'Agustí d'Hipona. O per dir-ho d'altra manera: és parla més d'*animus* que d'*anima*.

La supèrbia infla el cor de qui aparenta tenir ànim noble i gran (*hunc, superbia inflat sub specie magni et excelsi animi*): “Moltes vegades... avé los hòmens de molta sciència ésser superbiosos... e tenen lo pits inflat” (*CeG III.0*). El que es creu fort com a ésser humà, és en realitat pot ser superficialment inhumà i ferotge (*ille, se forte putat, inhumanus et ferox*): “lo Sanglier..., ab tanta ferocitat parlava... que tots los cuydava aterrar” (*CeG II.89*). I, quan algú descobreix les seues febleses humanes, sol presentar-se com humil, quan en realitat està ocultant la seua covardia (*hic se humile vocat,*

---

dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362.

timidus et imbellis). Quan Curial dubta de la conversió de Sanglier, el recrimina pel seu abandonament covard: “he gran dubte que més vos haja mogut desesperança que amor” (*CeG* II.111). El que proporciona la luxúria (*luxuria blanda et varias voluptates*) és per a Petrarca un amor fals, un “llaç” sense esperança (*laqueus sine spe*). Convé doncs, a l’home jove, que cultive un caràcter òptim i virtuós, fortificat amb l’assoliment d’una edat adulta, després d’haver vençut les temptacions de l’adolescència.

Sens dubte que aquesta lliçó de Petrarca pogué haver influït en la concepció de *Curial e Güelfa* com el viatge formatiu d’un adolescent que aspira a esdevenir home virtuós, seguint les orientacions de la filosofia moral (Melchior de Pando, Bacus). En el camí, s’ajuda de la força de l’amor per a superar i vèncer els infortunis, seguint el mateix Petrarca, i aconsegueix esquivar els “llaços” mundans, però no per a salvar l’ànima, sinó per a obtenir un guardó i una glòria terrenals. La relació que, durant aquesta navegació procel·losa, manté Curial amb Làquesis (personificació del vici de la luxúria), el Sanglier cavaller (la supèrbia) i el mateix Sanglier quan renuncia a la seua dignitat d’home. L’actitud del Sanglier anacoreta no té res a veure amb l’aposta per la vida activa de Curial, que segueix Leonardo Bruni o Poggio Bracciolini. Però tampoc no té res a veure, és clar, amb l’humanisme radical de Petrarca, que abandona les coses mundanes per una vida contemplativa, d’estudi i perfeccionament individual, amb una finalitat transcendent: ser acollit a la Jerusalem celestial. En qualsevol cas, i malgrat la el distanciament filosòfic de signe laïcista que emprén l’escriptor del *Curial* respecte del mestre Petrarca, en la seua voluntat de personificar els vicis, d’engendrar personatges al·legòrics que dificulten el camí o *iter* de Curial cap a una vida virtuosa, sembla ressonar la frase “*personata sunt vitia, et immania monstra formosis sub pellibus delitescunt.*” Els vicis s’emascaren davall de belles i grates apariències. Són com personatges vestits amb precioses vestidures, davall les quals s’oculten monstres, com l’“espaventable monstuo” de Sanglier el superb (*CeG* II.75). Ja ho averteix a Curial el Petrarca de la novel·la, que no es refie de les apariències, dels enganys del món que penetren pels ulls: “Curial, aquesta donzella pot haver nom Làquesis, mas ella és Àntropos, certament, e axí ho provarets per temps” (*CeG* I.25). El tema simbòlic dels ulls i els llaços,⁷⁷⁶³ com explica Sònia Gros, s’origina en l’elegia llatina (el motiu amatori clàssic *oculi sunt in amore duces* i els *laquei amoris*),⁷⁷⁶⁴ però l’autor del *Curial*

---

⁷⁷⁶³ Sobre el qual tornarem en el capítol II.2.3, com a material emblemàtic que és.

⁷⁷⁶⁴ Vegeu GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 103-109 (ulls) i 106-108 (llaços).

els ha apresos llegint les *Familiars* i el *Canzoniere* de Petrarca; amb independència que estiguera més o menys familiaritzat amb la poesia dels elegíacs llatins.

* * *

En les *Familiars*, com adverteix Montserrat Piera,⁷⁷⁶⁵ l'autor del *Curial* hauria pogut trobar justificació, fins i tot, per a la seua original manera de tractar les fonts. Perquè l'escriptor anònim no sol plagia literalment textos d'altri, sinó que practica una *imitatio* més elaborada, eclèctica. Actua com recomanava Sèneca, emulant les abelles que extrauen la mel a partir de diverses flors (*Epistolae morales ad Lucilium*, XI,lxxxiv,3-10) i com aconsellava, teoritzant sobre l'exemple de Sèneca, el mateix Petrarca.⁷⁷⁶⁶ Deia que el text d'on s'extrau fragments o recursos i el resultant s'havien d'assemblar com si foren "pare i fill", sense ser ni dir exactament el mateix. L'autor de les *Familiars* justifica aquest procediment imitatiu de fonts en les lletres I,8, XXII,2 i XXIII,19; sobretot en aquesta última (XXIII, 19, 11-12):

"[11] (...) *Curandum imitatori ut quod scribit simile non idem sit, eamque similitudinem talem esse oportere, non qualis est imaginis ad eum cuius imago est, que quo similior eo maior laus artificis, sed qualis filii ad patrem. [12] In quibus cum magna sepe diversitas sit membrorum, umbra quedam et quem pictores nostri 'aerem' vocant, qui in vultu inque oculis maxime cernitur, similitudinem illam facit, que statim viso filio, patris in memoriam nos reducat, cum tamen si res ad mensuram redeat, omnia sint diversa.*"

Així les coses, s'explicaria el seu afany en reintroduir, de manera estilísticament reinterpretada, frases senceres i recursos retòrics del *Decameró* de Boccaccio, que no sonaven igual que la prosa original, però que s'hi assemblaven "*qualis filii ad patrem.*" Podem dir que, en certs moments, el *Curial* té "un aire" a Boccaccio, d'acord amb allò "*quem pictores nostri 'aerem' vocant*" o el que comunament sol dir algú quan, en observar les faccions del rostre d'un infant, descobreix que té "un aire" al seu progenitor: "*que statim viso filio, patris in memoriam nos reducat.*"⁷⁷⁶⁷

* * *

---

⁷⁷⁶⁵ PIERA, Montserrat, "*Curial e Güelfa*" y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 85; EADEM, Lectores y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97 (p. 87).

⁷⁷⁶⁶ GARCÍA GALIANO, Ángel, *La imitación poética en el Renacimiento*, Reichenberger – Publicaciones de la Universidad de Deusto, Kassel, 1992, ps. 75-84.

⁷⁷⁶⁷ Insistirem en els procediments d'imitatio de l'anònim en la introducció al apartat II.1.

Patrice Boehne troba que les dues lletres escrites l'any 1345 per Petrarca a Ciceró –figuradament, és clar– i que consten en *Familiares* XXIV, 3 i 4, poden haver influït en l'estil d'algun fragment del *Curial*. Petrarca hi imita l'estil de les lletres de Ciceró a Aticus, amb un to emocional i declamatori que, segons Boehne, repercuteix en la dramatització d'alguns passatges del llibre III de la novel·la catalana.⁷⁷⁶⁸ És quan el narrador s'hi introdueix en primera persona, i empra vocatius i exclamacions que recordarien l'exercici d'imitació que fa Petrarca de Ciceró. Més qüestionable és la proposta d'aquesta autora d'establir un vincle significatiu entre l'ascens de Petrarca i el seu germà Gherardo al Mont Ventoux (evocat en la lletra IV,1), i el pas de Curial pel Mont Sinaí, el Mont Parnàs i el Puig de Santa Maria. El primer mont és decebedor per a ell; el segon, ple de significat, i el tercer no és realment una muntanya, sinó un torneig en un lloc emblemàtic i relacionat argumentalment amb la *Cançó de l'orifany*. Les situacions són molt diferents, i no creiem que tinguin res a veure.

Sí que semblen suggerents, en canvi, els paral·lelismes que es poden establir entre alguns recursos retòrics o lírics del Petrarca de les epístoles familiars, i el dolç record que subsisteix en els llavis de Camar instants després d'haver besat Curial/Joan: “E com axí per un gran spay estats fossen, apartaren-se lo un de l'altre. E Johan, prè comiat, exint de la cambra, a l'ort se'n tornà. E Càmar romàs en lo lit, lavant ab la lengua los seus labis, per pendre lo çucre d'aquella poca saliva que dels labis de Johan en los seus ere romasa” (*CeG* III.59). En les *Familiares* (V,xvii,11) llegim la següent comparació, sobre la pervivència de la sensació de dolçor en els llavis:

“*Nulle eius apud me reliquie remanserunt; preter morem enim meum, totam charte credideram, memorie nichil; idcirco nunc eam in memoria requirens non invenio, nec ullum vestigium abeuntis agnosco. Tantum illud teneo, dulcem michi fuisse dum scriberem, dulciorem dum legerem, amarissimam dum recordor; nec aliter evenisse quam sicui saporiferi favus mellis labiis admotus repente subtraheretur, amotaque dulcedine, sola quidem amara dulcedinis recordatio superesset.*”

En una altra lletra de la mateixa compilació (XXIV,vi,8), Francesco Petrarca escriu: “*et recordatione torqueor summis, ut aiunt, labiis gustate dulcedinis.*” En

---

⁷⁷⁶⁸ BOEHNE, Patricia, The presence of Petrarch in *Curial e Güelfa*, *Catalan Review*, 5-2, 1991, ps. 35-56 (p. 36 i 39-40).

ambdós casos, la font d'inspiració original és la Bíblia, i, més concretament, el *Càntic dels Càntics* o *Càntic de Salomó* (4:11): “*Favus distillans labia tua, sponsa; mel et lac sub lingua tua.*” És a dir: ‘Els teus llavis destil·len nèctar, mel i llet sota la teua llengua.’ Similituds a banda, observem com Petrarca actua de pont literari entre la imatge eròtica de la sagrada escriptura i la memòria gustativa de la mora Camar:

<i>Càntic dels Càntics</i> 4:11	<i>Familiars</i> V, xvii, 11	<i>Familiars</i> XXIV, vi, 8	<i>Curial e Güelfa</i> III.59
<i>Favus distillans labia tua, sponsa; mel et lac sub lingua tua...</i>	<i>...favus mellis labiis admotus repente subtraheretur, amotaque dulcedine, sola quidem amara dulcedinis recordatio superesset.</i>	<i>...et recordatione torqueor summis, ut aiunt, labiis gustate dulcedinis.</i>	...lavant ab la lengua los seus labis, per pendre lo çucre d'aquella poca saliva que dels labis de Johan en los seus ere romasa.

No existeix en cap cas una connexió intertextual nítida, entre els textos citats, però sí un record en Petrarca (*favus mellis labiis*) de la metàfora bíblica (*favus distillans labia*), i una associació de caràcter sensual entre memòria (*recordatio*), dolçor i degustació mel·líflua dels llavis (*labiis gustate dulcedinis*). Tot això podria haver influït en la imatge de la perduració mental del regust de saliva dolça de l'amant en els llavis de l'enamorada, tenint en compte la familiaritat que tenia l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa* amb el contingut de les epístoles del *Rerum familiarum libri*.

Finalment, com indicàvem en altre lloc, de *Familiars XXI,ii,7-8* podria haver obtingut la idea, l'autor del *Curial*, de la simbiosi de divises al·legòriques que decora a manera de cimera l'elm del protagonista. Es tracta del lleó que subjecta l'àguila (o el falcó que, tot i córrer el risc de degradar-se en milà, esdevé finalment àguila). Recorda molt a un “*secretum imperii signum*”, on l'emperador apareix coronat de diadema imperial, proveït de ceptre, i acompanyat per dues insígnies: “*hinc romana aquila, hinc leone patrio circumfultus.*” L'àguila de l'Imperi o del poder polític hegemònic a Itàlia (Curial-Aragó, en el plànol al·legoricopolític de la novel·la) hi comparteix protagonisme amb el lleó d'Itàlia (intepretable en la novel·la com la Güelfa-Roma).⁷⁷⁶⁹

* * *

No era un llibre molt accessible, aquest de les *Epistole Familiars* de Petrarca, a la Itàlia del 1440. I, tanmateix, explica algunes coses de *Curial e Güelfa*. ¿On l'hauria

⁷⁷⁶⁹ Més detalls sobre aquest simbolisme, en el capítol II.2.3.

pogut consultar i llegir amb tant de deteniment, doncs, l'anònim escriptor? Cap la possibilitat que fóra a la cort de Nàpols, ja que es conserva a París (BNF, lat. 8569)⁷⁷⁷⁰ un exemplar de les *Familiars*, anotat i glossat pel gramàtic i humanista valencià Joan Serra, un home vinculat a la biblioteca d'Alfons el Magnànim pels anys 1436-1443, per a fer-lo servir en l'ensenyament universitari.⁷⁷⁷¹ Ignorem si l'exemplar seria ja propietat de Serra estant a Nàpols o l'adquiriria anys després. En qualsevol cas, sembla l'única notícia sobre l'interés per aquesta obra de Petrarca relacionable amb la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. En canvi, sí que existeix una abundant bibliografia sobre l'interés que despertava Francesco Petrarca (fundador de la biblioteca de Pavia) a Milà; no sols entre un lector quotidià de la seua obra, com era el duc Filippo Maria Visconti, sinó també entre la cort d'humanistes que estaven al seu servei.

L'humanista cremonés Pasquino Capelli (+1398) aconseguí copiar a Pàdua un exemplar molt fidel, que guardava com un tresor. Quan el duc de Milà Gian Galeazzo Visconti obtingué sengles victòries militars sobre Pàdua (1388, 1392), Pasquino passà a servir-lo al castell de Porta Giove i s'emportà allí el còdex. A la seua mort, les *Epistolae Familiars* passaren a poder de l'humanista Gasparino Barzizza, un dels referents de l'humanisme llombard. Mort aquest, el 1431, heretà la biblioteca el seu fill i també humanista Guiniforte Barzizza, vinculat a la cort d'Alfons el Magnànim pels anys 1432-1434.⁷⁷⁷² Establit Guiniforte a Milà, destacà en l'estudi i la promoció de l'obra de Petrarca, especialment del *Canzoniere*, els versos del qual citava en les seues lletres. Guiniforte, que treballava a Milà a favor de la causa aragonesa, convisqué al palau Visconti durant els anys 1435 al 1447, amb algunes interrupcions, amb el seu amic Enyego d'Àvalos, expatge de la cort d'Aragó, cambrer de Filippo Maria Visconti, senyor de feus llombards i ambaixador del Magnànim a la Llombardia. El mateix Guiniforte, que s'ocupava de rebre a Milà els diplomàtics que puntualment hi arribaven de Nàpols, succeí en novembre del 1447 D'Àvalos —encara que per poc temps— com a ambaixador davant la República Ambrosiana.⁷⁷⁷³ En la primavera del 1439 residien ambdós a Milà quan hi arribà, amb títol d'emissari d'Alfons d'Aragó, el fill del batle

---

⁷⁷⁷⁰ TORRÓ TORRENT, Jaume, Il Giovanni Serra dell'*Epistola Apologetica*, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005)*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 61-71 (p. 71).

⁷⁷⁷¹ Vegeu la seua ressenya biogràfica en el capítol I.2.3.

⁷⁷⁷² Sobre els avatars d'aquest preciós manuscrit, vegeu MERCER, R. G. G., *The Teaching of Gasparino Barzizza. With Special Reference to his Place in Paduan Humanism*, The Modern Humanistics Research Association, Londres, 1979, ps. 33-34.

⁷⁷⁷³ Més detalls de tot açò, respectivament, en les biografies de Barzizza (capítol I.2.2) i d'Àvalos (I.3.2).

general de València, el cavaller Berenguer Mercader. L'humanista aprofità la visita d'aquest prohoms, interessat en les lletres –no tant, però, com D'Ávalos– per a redactar una epístola literària molt relacionada amb el *Curial*: la lletra *de amore* adreçada al futur comte d'Oliva, valencià també, Francesc de Centelles.

La *Lletra a Francesc de Centelles* (febrer-març del 1439)⁷⁷⁴ de Guiniforte Barzizza conté una lliçó moral, en clau humanista i rerefons petrarquesc, perfectament apresada per l'autor del *Curial*. L'humanista llombard fa ús de les poderoses imatges líriques i metàfores de Petrarca, del qual reproduïx estrofes senceres, per a convèncer l'heroic cavaller valencià de la necessitat de girar l'esquena a la luxúria per a trobar el vertader amor, tan si val que fóra amb una viuda, amb tal que fóra dona de seny i honesta. El savi l'advertia que el seu comportament virtuós en les armes li atorgava bona fama, però que aquesta fama era desmerescuda pel seu comportament inestable i superficial en matèria d'amors. L'advertia de la importància d'emprendre el camí del vertader amor, per la senda matrimonial, perquè encara que fóra una via plena de perills, la recompensa que proporcionava la lleialtat amorosa i l'amor honest i sublimat, era molt superior a les efímeres i vàcues recompenses d'un amor purament carnal i deshonest. El discurs de Barzizza el retrata com un conspicu lector de Petrarca, autor que vol donar a conèixer –citant-lo reiteradament en el text com a font d'autoritat “poètica” i moral– a la cort de Nàpols. Tanmateix, l'amor que planteja l'humanista –com en el *Curial*– escapa a la paradoxa petrarquesca i troba una solució satisfactòria en l'horitzó matrimonial. El matrimoni com a institució clau per a la felicitat humana era aconsellat pels humanistes italians de l'època (en diferents tractats de *re uxoria*), molt abans que fóra santificat per l'Església a Trento (segle XVI).

Observem simplement un fragment filosòficament petrarquesc de Barzizza, sobre la tèrbola navegació de l'home enamorat, que ressona en el proemi del llibre primer del *Curial*: “*In armis te acerrimum, in victoria clementissimum praestabis. Haec tametsi dum Amori obsequeris, egregie, te assecuturum agnoscis; nolo tamen credas hanc satis esse tutam viam aut planam quae ad ea pateat. Plerisque enim locis est ardua (...), undique substrata laqueis (...), tota sollicitudinibus, anxiiis, tota laboribus, suspiriis, cruciatibus ac periculis circumspecta; incertam spe...*” És a dir: ‘Tu [el díscol i promiscu cavaller solter, Francesc-Gilabert de Centelles] excel·liràs com a home

---

⁷⁷⁴ BARZIZZA, Guiniforte, *Guinifortus Barzizius Equiti Francisco Sci[n]tigles* [1439], dins BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 122-131.

acèrrim en les armes i clementíssim en la victòria. Però mentre tu, egregi senyor, serviràs aquest Amor, aconseguiràs reconèixer-te. No vull que cregues, tanmateix, que tot aquest camí serà completament tan pla com n'és l'accés. En la majoria de llocs, serà ardu (...), per tot arreu sotmés a llaços ocults (...), preveient-hi tota mena de sol·licituds, congòixes, treballs, sospirs, patiments i perills; amb incerta esperança...'

En la lletra de l'humanista italià, escrita entre valencians per a un valencià de la cort de Nàpols, retrobem tots els tòpics que hem vist que contenia el Petrarca de les *Familiars*: L'Amor honest i poderós amb majúscules, que venç i remeia els mals de la Fortuna; l'Amor que ajuda a practicar la introspecció aconsellada pel precepte dèlfic (*te assecurum agnoscis*) i a esdevenir virtuosos; la navegació difícil i perillosa que cal emprendre (*sollicitudinibus, anxiiis, laboribus, periculis...*) per a arribar a bon port amorós (la luxúria és la via fàcil), i la incertesa d'un destí segur (*incertam spe*). Per expressar-ho amb paraules del *Curial*: l'aventura de l'amor fidel i digne vindrà condicionada per “la certenitat de les penes de les quals aquella dolçor amarga és tota plena, e no havent certenitat de si la fi serà pròspera o adversa” (*CeG I.0*). No és difícil pensar, doncs, en l'autor de *Curial e Güelfa* com algú que, després de llegir la lletra de Barzizza el 1439, començà a concebre la idea d'escriure una novel·la d'armes i d'amors que servira per al mateix propòsit que l'adreçada a Francesc de Centelles: alliçonar els cavallers de llengua catalana sobre el que significava a Itàlia l'Amor.

* * *

Pel que fa a les *Epistolae Seniles*, el coneixement que en tenia l'autor del *Curial* devia ser més indirecte que el de les *Familiars*. Potser sols coneixia el contingut d'algunes lletres concretes extretes d'aquesta compilació. Jaume Torró observa que en *Seniles IV,5* es conté una al·lusió de Petrarca (basada en els *Comentaris* de Servi, *Aen. I,267*) sobre els més de tres-cents anys que separen, històricament parlant, les vides d'Enees i Dido; observació crítica ben coneguda per l'autor del *Curial* “...neque vero Eneam ac Didonem coetaneos fuisse aut se videre potuisse, cum trecentis annis aut circiter hec post illius obitum nata sit.”⁷⁷⁷⁵ Aquest argument cronològic aplicat a demostrar la “falsedat” de la poesia virgiliana apareix amb una redacció molt similar en la paradoxal reprovació que Apol·lo fa de Virgili: “car Eneas nulls temps viu Dido, ne Dido Eneas, car de l'un a l'altre hach prop de trecentis anys” (*CeG III.34*).

---

⁷⁷⁷⁵ TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (p. 152-162).

Amb tot, Petrarca, com l'anònim de la novel·la catalana, és un autor que defén les llicències de la ficció *poètica* –llegiu *literària*–, per exemple, en les mateixes epístoles senils (XII,2). La literatura és una disciplina artística que presentar ensenyaments morals i *veritats* encobertes per una bellesa artificial, i en algun cas contraria a la “veritat”, però estèticament reconfortant. Per això és divertit veure com actua el sàtir Apol·lo en el somni del Parnàs, convertit en flagell dels poetes als quals ha inspirat. La novel·la cavalleresca el presenta de fiscal acusador contra els *vates* més venerables, Homer i Virgili. Els acusa, el déu olímpic de la sapiència (el que infon la poesia i l'enginy en la ment dels escriptors!), paradoxalment, de mentir descaradament en les seues obres, quan afirmen –cas de Virgili– que “Dido, reyna de Cartago, ésser-se morta per Eneas; la qual cosa no fonch ne és veritat.” (*CeG* III.34).

Segurament, l'escriptor extragué la formulació de l'anacronisme històric de la lletra senil. La inexactitud històrica, naturalment, no detrau cap mèrit a l'obra literària segons Petrarca, Boccaccio o altres trescentistes italians; malgrat l'acusació que, amb clara intenció satírica, posa l'escriptor de la novel·la en boca del déu dels literats antics. No hem de descartar, això no obstant, que haguera conegut també l'esmentada glossa de Servi a l'*Eneida*, airejada per algun humanista de la cort del Magnànim en una de les famoses “hores del llibre”. Recordem que, en les tertúlies literàries de l'entorn palatí del Magnànim, l'*Eneida* de Virgili era una obra de lectura i comentari obligats, almenys des que el Panormita s'ocupava d'explicar-la a Messina, pel 1435.⁷⁷⁶ D'altra banda, afegirem que el comentarista dantesc Benvenuto da Imola, un rebost d'erudició divulgativa per a l'anònim, com veurem més avall,⁷⁷⁷ justificava la Dido luxuriosa per Virgili, preferida per Dante (*Inferno* V, 61-63) i recordava l'existència d'un Eneas “històric” que “*venit in Italiam per trecentos annos ante Didonem.*”⁷⁷⁸

La lletra de les *Epistolae Seniles* per la qual mostrà major interès l'anònim escriptor del *Curial* és la famosa I,5, l'epístola consolatòria (Pàdua, 28 de maig del 1362) que Francesco Petrarca adreçà al seu amic Giovanni Boccaccio, en un moment de desesperació personal i desmotivació literària d'aquest. Hi ha detalls del contingut d'aquesta lletra que delaten l'interès que hi posà en la lectura el futur escriptor de la novel·la cavalleresca. Petrarca s'hi adreça fraternalment l'autor del *Decameró*, just quan

---

⁷⁷⁶ Vegeu el capítol I.2.

⁷⁷⁷ En el capítol II.1.6.

⁷⁷⁸ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

aquest (com el Curial transformat en efímer *beguí* després del contundent sermó del Sanglier) tem profundament i dolorosament per la condemnaió infernal de la seua ànima. La *devota rusticitas*, com la qualificava Petrarca,⁷⁷⁷⁹ d'un predicador famós ha aconseguit desmoralitzar Boccaccio amb l'amenaça dels terrors infernals que l'esperen si no es "converteix" i es dedica a engrandir l'obra de Déu. El moralista ha convençut el genial escriptor d'abandonar la literatura de ficció (*poesia*) i de vendre tots els llibres indignes que posseeix, alhora que li ha vaticinat que prompte morirà.

Petrarca consola el compungit certaldés, ofegat per una mar de llàgrimes ("tuarum lacrimarum", I,v,1; com Curial qual s'acosta a buscar el consol de Melchior de Pando), i s'ofereix a ell per a exercir de mentor o preceptor seu. Recorda que en la lletra precedent, Boccaccio l'ha saludat humilment com 'el seu ínclit preceptor', "*preceptoris tui incliti.*" Francesco accepta l'encàrrec de la tutela amical i paternalista, i afig: "*Tibi vero, amice, cui meorum consiliorum nichil occultum velim, totum lese mentis archanum pando*" (I,v,3). És a dir: 'A tu, amic meu, a qui no vull deixar ocult res dels meus pensaments, t'expose tot allò de secret que conté la meua nafrada ment.' La relació consolatòria entre Francesco i Giovanni, doncs, té molt a veure ací amb la que s'estableix entre Agustí i Francesco en el *Secretum*, els diàlegs de la qual determinen –com més amunt véiem– els que establia Melchior de Pando amb el seu pupil, Curial. El verb elegit per a definir la relació de tutela moral i filosòfica exercida per Francesco Petrarca sobre Giovanni Boccaccio, PANDO (t'expose, t'explique, et propose, t'òbric la meua ment, t'ensenye el camí...') podria haver cridat, sens cap dubte, l'atenció de l'anònim escriptor. És ben probable, fins i tot, que es trobe ací l'explicació de la segona part del nom de Melchior de PANDO,⁷⁷⁸⁰ o *de Pandó*.⁷⁷⁸¹

Ara bé, la influència d'aquesta epístola sobre el *Curial* no es tanca ací. L'escriptor assumeix la lliçó que Petrarca dóna a Boccaccio sobre la superioritat del saber elevat que ells cultiven, respecte dels coneixements homilètics d'uns predicadors tan populars

---

⁷⁷⁷⁹ El promotor de l'humanisme oposava a aquesta rústica devoció la seua elitista, refinada i individualitzant *docta religio*, basada en l'estudi intel·lectual de la patristica i no en les amenaces apocalíptiques.

⁷⁷⁸⁰ La primera, *Melchior*, està relacionada amb la seua condició de tutor de joves (com el Melchior Miralles de la biblioteca napolitana d'Alfons el Magnànim, que acompanyava els estudiants a París) i de tresorer i custodi de la caixa de l'or de la Güelfa (com el rei Melchior de les representacions artístiques medievals, que duu una caixa d'or per a ofrenar-la al Messies). Vegeu el capítol II.3.3.

⁷⁷⁸¹ Com tendria a pronunciar-ho qualsevol "recitador" català de la novel·la. Amb la qual cosa provocaria la rialla entre un auditori familiaritzat amb la figura del pedant pseudohumanista Porcellio Pandone: *Pandó, segurament, per a la colònia catalanòfona, habituada a catalanitzar els cognoms italiana. Aquesta calculada ambigüitat *Pando/Pandó* és l'única explicació raonable per a l'antropònim de ficció, obra d'un autor molt aficionat a *jugar* amb l'onomàstica. Us remetem de nou al capítol II.3.3.

com fanàtics i maniqueistes. Diu Petrarca que feliç és el viatge d'aquells que caminen cap a la santedat fent-se religiosos, però que “la devota pietat de l'home literat posa en evidència la baixesa de la pietat, encara que devota, d'un ignorant”, en al·lusió al frare profeta que tant preocupava Boccaccio. L'afirmació cal emmarcar-la en un corrent d'anticlericalisme italià del qual participa, en certa manera, el *Curial*. Petrarca apostava per un humanisme cristià basat en el neoplatonisme d'Agustí i en una lectura moderna de Plató, Ciceró i Sèneca; en la convergència del platonisme i de l'estoïcisme; molt en la línia de Pando. Els seus deixebles, els humanistes del *Quattrocento*, apostarien clarament pels *studia humanitatis*, en detriment dels *studia divinitatis*, però continuarien blasmant l'actitud de framenors, ascetes radicals i predicadors apocalíptics, que es guanyaven la vida amb homilies com el sermó paròdic de Sanglier.

Petrarca pretén, fent ús de múltiples exemples i cites d'autoritat, que Boccaccio compregui l'error que cometrà si ven al millor postor tots els seus llibres i renuncia dràsticament als seus *estudis* de lletres i poesia, en els quals destaca com cap altre. Diu també Francesco (I,v,45) que sant Jeroni, si haguera abandonat de jove les seues lectures de poesia, oratòria, historiografia, etc., no hauria sigut capaç de persuadir el lector amb suficient eficàcia, en la seua epístola *Ad Iovinianum* (citada també en el *Curial*). Petrarca lamenta que Boccaccio haja fet seu el propòsit d'abandonar els estudis de lletres i de vendre tots els seus llibres. Giovanni els ofereix primerament que a ningú a Francesco, perquè sap que és un home àvid de llibres; per la qual cosa Petrarca se sent, d'entrada, agraït: “*Qui si cepto heres, ut studia hec, que pridem post tergum liquimus literasque omnes –quantum innuis– ac, distractis libris, ipsa etiam velis literarum instrumenta proicere atque ita undique persuasum tibi est, gratum, hercle, habeo me librorum avidum, ut tu ais...*” (I,v,63). No obstant això, el mentor aconseguirà que Boccaccio recupere l'autoestima i torne a l'estudi i als llibres. L'efecte obtingut per Petrarca sobre Giovanni Boccaccio és el mateix que, en *Curial e Güelfa* (III.79), obté Bacus sobre el cavaller “caygut” quan el convenç perquè torne a l'estudi: Curial “féu juyhí que Baco li havia dit veritat; per què tantost lo jorn següent féu cercar llibres en totes les facultats, e tornà al studi, segons havia acostumat.”

Curiosa és la referència que conté l'epístola de Petrarca a Boccaccio (I,v,59-60) al pare de l'Església sant Gregori el Gran com a detractor dels estudis poètics i literaris que emprenien els joves: “*Nec me fallit laudatum a Gregorio Benedictum, quod inceptum studium, solitudinis et propositi rigidioris amore, deseruit. At non ille poeticas, sed omnino literas neglexerat. An vero laudator suus, idem di tunc faceret,*

laudaretur? Minime arbitror. Aliud est didicisse discere aliterque puer spem quam senior rem.” És a dir: ‘Certament, conec que Gregori lloà Benet [de Núrsia] perquè els estudis, que havia començat, els abandonà per l’amor d’una vida més rígida i solitària. No sols descurà Benet l’art poètica, sinó també tota mena d’estudis literaris. ¿Creus tu que hauria sigut elogiat aquell que fa l’elogi, si haguera fet el mateix? Tingues per cert que no. Una cosa és haver après ja, i d’altra el fet d’estudiar per a aprendre.’ Petrarca troba justificable que un pròcer vell com sant Gregori, que havia culminat amb èxit els seus estudis i havia protagonitzat una fulgurant carrera política, decidira abandonar-ho tot i fer-se monjo, perquè renunciava a uns estudis ja consolidats en considerar-los un impediment per a la vida santa. Per contra, blasma la mística elecció la de qualsevol jove que, aspirant a la mateixa santedat, interrompa la seua formació intel·lectual, abandone els estudis i renunciï dràsticament als llibres i a la lletra.

El de Petrarca és un Gregori el Gran ben ajustat a la imatge que hom propagava d’ell en l’edat mitjana: el Gregori místic del *Morialia in Iob* i la *miseria hominis*, el de l’abandonament del segle i la vida penitencial en pro de la salvació de l’ànima. Aquest papa Gregori que animava els seus joves amics a abandonar els estudis i desfer-se dels llibres fa una aparició estel·lar en *Curial e Güelfa* (*CeG* III.79) per a justificar que a Curial faça justament tot el contrari... La citació de Gregori –que tant ha sorprès la crítica literària pel context on es troba– la fa el mateix déu Bacus, quan aconsella el jove cavaller llombard que torne a aprofundir en els *studia*: “Yo t prech, requir, e amonest que torns al studi e vulles honrar aquestes dees [les Arts Liberals] que t’an honrat e favorit (...); e la sciència, que és don divinal e eternal, no la vulles cambiar per la brutura e sutzura, terrenal e temporal. Car, si ho has legit, sant Gregori t’a dit: ‘*Vilescent temporalia cum considerantur eterna*’.” La màxima gregoriana és del llibre III de l’*Index sententiarum memorabilium*, però filtrada i alterada per una font enciclopèdica intermèdia, com és el *commentum* dantesco de Pietro Alighieri.⁷⁷⁸²

Evidentment, reclamar l’*auctoritas* de Gregori per a justificar, per boca del déu olímpic de la *scientia rerum naturalium* (seguint també Da Imola), que el jove cavaller reprenga els seus estudis i reconstruïska la seua biblioteca, és una evident provocació satírica; com tantes altres que conté *Curial e Güelfa*. Se suposa que, entre els receptors de l’obra, se’n trobarien alguns d’un cert nivell intel·lectual, que compartirien amb

---

⁷⁷⁸² Vegeu MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 405).

l'escriptor les directrius de la famosa carta consolatòria de Petrarca a Boccaccio. Amb la qual cosa, augmentaria l'efecte còmic i hilarant de la sentència gregoriana, improvisada per Bacus. ¿A qui se li podia acudir citar sant Gregori –i no sant Basili el Gran, com hauria pertocat– per animar un jove cavaller i fer que torne als llibres i persevere en l'estudi dels clàssics pagans(!), com l'*Eneida* que el mateix Curial ensenyava a Camar? Per si fóra poca la provocació, resulta que un déu dels gentils anuncia a Curial que “la sciència” –i no la sacra escriptura, atenció– “és don divinal e eternal”.

Les *Epistolae Seniles* eren una obra, potser inaccessible a Nàpols, però ben coneguda en l'àmbit de l'humanisme llombard. Uberto Decembrio (1350-1427) posseïa un còdex amb els set llibres de lletres senils, que a la seua mort passà a mans del seu fill Pier Candido. Aquest, humanista també, relligà les *Seniles* en un sol volum (Milà, Ambr. B. 123sup.) amb les obres completes del seu progenitor.⁷⁷⁸³ Tant Pier Candido com Angelo Decembrio foren molt amics de l'expatge de València, senyor de senyories llombardes, cortesà del palau Visconti i gran camarlenc del rei d'Aragó, Enyego d'Ávalos. Convisqué amb ells a Milà entre els anys 1435 i 1447, i a partir del 1447 el referit Angelo es posà al seu servei com a preceptor i bibliotecari.⁷⁷⁸⁴ De manera que una persona com D'Ávalos podria haver-se interessat –com s'interessà, de fet, l'autor del *Curial*– per la cèlebre lletra consolatòria de Petrarca. És una hipòtesi a tenir en compte; entre tantes d'altres que relacionen D'Ávalos amb el *Curial*.

* * *

Quan Francesco Petrarca s'assabentà (19 de maig del 1348) de la mort de la seua estimada Laura de Noves (esdevinguda el 6 d'abril), anotà la data al marge d'un manuscrit seu de les obres de Virgili: “*Hec autem ad acerbam rei memoriam amara quadam dulcedine scribere visum est (...), et, effractus maiore laqueo, tempus esse de Babilonie fugiendi.*”⁷⁷⁸⁵ L'oxímoron clàssic de l'*amarga dolçor* de l'amor, que ací ve acompanyat de la metàfora de l'amor terrenal i carnal com un “llaç” (*laqueus*) que

---

⁷⁷⁸³ VITI, Paolo, Uberto Decembrio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/uberto-decembrio_Dizionario-Biografico/>

⁷⁷⁸⁴ Vegeu els capítols I.2.1 i I.3.4.

⁷⁷⁸⁵ “He trobat adient escriure amb una amarga dolçor aquesta nota, d'acerb record de tal pèrdua (...) i, trencat ja aquest ‘llaç’ principal [que el mantenia presoner de la vida mundana], és ja temps de fugir de Babilònia.” Citat per WILKINS, Ernest Hatch, *Life of Petrarch*, University of Chicago, Chicago, 1961; trad. a l'italià com *Vita del Petrarca*, per Remo CESERANI, Giangiacomo Feltrinelli (“Campi del sapere”), Milà, 2003 (3a; 1a, 1964), p. 95.

atrapa l'home, era un dels predilectes del poeta.⁷⁷⁸⁶ El reitera al llarg de les seues obres; especialment en el *Canzoniere* o *Rerum vulgaria fragmenta*.⁷⁷⁸⁷ Al documentat escriptor de *Curial e Güelfa* no li era estrany aquest recurs líric petrarquesc, que s'afanya a exhibir en el mateix preàmbul de l'obra: “jatsia que seran molts aquells qui diran que ells voldrien que axí ·ls prengué de les sues amors, emperò, sabent la certenitat de les penes de les quals aquella *dolçor amarga* és tota plena...” (CeG I.0).⁷⁷⁸⁸

Si desmuntem com una obra de marqueteria aquest proemi del llibre primer del *Curial*, el llibre d'Amor, trobarem encara altres ressons retòrics manllevats del referit cançoner: “[els enamorats] se deurien molt guardar de metre's en aquest amorós ans *dolorós camí*”, ja que són ben pocs els qui arriben finalment “al port per ells *desitjat*”. Se'ns estan evocant versos de Francesco Petrarca com ara els següents: “Morte pò chiuder sola a' miei pensieri / l'*amoroso camin* che gli conduce / al *dolce porto* de la lor salute” (*Canzoniere*, I, 14, vv. 5-8). I també: “per suo amor m' er'io messo / a faticosa impresa assai per tempo: / tal che, s' i' arrivo al *disiàto porto*, / spero per lei gran tempo / viver, quand'altri mi terrà per morto ” (*ibidem*, I, 119, vv. 11-14).⁷⁷⁸⁹

---

⁷⁷⁸⁶ El tòpic del *laqueus amoris* prové de l'elegia llatina, i reapareix en totes les obres de Petrarca. Per exemple, en el *Secretum* (III,27), on Francesco es declara “*incautus in laqueum offendi*”, captivat per l'amor de Laura, com ho recorda GROS LLADÓS, Sònia, ‘*Amor omnia uincit*’: la força de l'amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239; EADEM, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 106-108.

⁷⁷⁸⁷ Seguim l'edició de PETRARCA, Francesco, *Canzoniere*, ed. a cura de Daniele PONCHIROLI, Einaudi, Torí, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁷⁸⁸ Vegeu GROS LLADÓS, Sònia, *La temàtica amorosa en el “Curial e Güelfa”*: una aproximació desde la tradició clàssica, Tesi doctoral inèdita, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2011, vol. 2, p. 691, on identifica aquesta “concepció ambivalente del sentimiento amoroso, fuente al tiempo de dolor y placer para los enamorados” com un motiu amatori de la tradició elegíaca clàssica, que reapareix en *Curial e Güelfa*, gràcies a la font transmissora que és Francesco Petrarca.

⁷⁷⁸⁹ L'horitzó vital de l'arribada “al port desitjat” com a recompensa a la perseverància en la virtut, formava part també del llenguatge homilètic o religiós de la Itàlia medieval. Per exemple, en els ANÒNIM, *Fioretti di San Francesco. Edizione fatta sopra la fiorentina del M DCC XVIII, corretta e migliorata con vari manoscritti e stampe antiche*, Tipogr. de Paolo Libanti, Verona, 1822, p. 188: “Capitolo della buona perseverazione.- Che giova all' uomo molto digiunare ed orare e fere limosine, e affligere se medesimo con grande sentimento delle cose celestiali, s' egli non perviene *al beato porto desiderato di salute*, cioè della buona e ferma perseveranza? Alcuna volta avviene questo; che appare pel alcuna nave (...), perisce e sommerge (...) ed annegasi miserabilmente, e non perviene *al desiderato porto* (...). E anche alcuna volta appare nel mare alcuna navetta piccola (...), passa la fortuna e campa dal profondo pelago del mare, e perviene *al porto desiderato*, e cosù avviene agli uomini, in questo tempestoso mare di questo mondo...” En Andreas Capellanus (*De Amore*, I,vi,15), un amant plebeu dialoga amb la seua estimada noble, i, sense trobar cap possibilitat d'èxit en la relació, s'acomia amb aquestes paraules: “*Mulier ait: ‘Tuo Deo labori digna praemia ferat.’ Homo ait: ‘Hoc solum verbum mihi spem indicat fructuosam, sed et ego Deum rogo ut tibi sit meae cura salutis, et mea vela quietis portum inveniant.’*” Aquesta metàfora navegatòria inspirà els trobadors sicilians del segle XIII, com Guillem Ademar: “mas eras ai a bon port de salut, / fe qe vos dei, mon navei aribat / et ai lo plom e l'estaing recrezut / e per fin aur mo argen cambiat” (*Non pot esser sofert ni atendut*, BdT 202, 9), citat per CROCE, Orazio, *Influssi del “De Amore” di Andrea Capellano nella Scuola poetica siciliana. Una revisione critica*, Tesi doctoral, Dipartimento di Filologia Moderna, Università degli Studi di Catania,

Lola Badia i Jaume Torró documenten oportunament aquests manlleus petrarquescs, així com l'evident relació que hi ha entre la metàfora dels “ulls” i dels “llaços” de Làquesis –la temptació d'un amor superficial i libidinós– i l'ús que en fa reiteradament Francesco Petrarca en diferents poemes del seu *Canzoniere*.⁷⁷⁹⁰ Per bé que aquesta imatge dels ulls com a porta del plaer sensual i del llaç del caçador com a signe de seducció femenina, ja són presents en la poesia elegíaca llatina, la patrística antiga i els moralistes medievals. No se'ns explica satisfactòriament, emperò, com i de quina manera pogué familiaritzar-se l'autor del *Curial* amb el Petrarca del cançoner poètic.⁷⁷⁹¹ Com no fóra que haguera viscut en una cort, com la de Filippo Maria Visconti, on, segons el que es coneix per Barzizza, Decembrio i altres, es recitaven els poemes; s'estudiaven en general les obres, i, a petició del duc, els humanistes de palau elaboraven *commenti* en llengua toscana sobre de Petrarca.

* * *

Del repertori d'obres d'aquest autor, una de les que millor acceptació tingué en àmbit cortesà i, particularment, entre els humanistes del Quatre-cents, fou el conjunt de poemes coneguts com *I Trionfi*. No obstant això, si existeix alguna connexió intertextual aquest poemari i el *Curial*, deu ser més aviat anecdòtica. Per exemple, quan les forces infernals acompanyen la tempestuosa aparició de Juno (*CeG* II.123) i l'escriptor recorre a un fragment del *Triumphus Cupidinis*. En tot cas, sembla que Petrarca extrau la toponímia meridional de la *Teseida* de Boccaccio:

BOCCACCIO, <i>Teseida delle nozze d'Emilia</i>, ll. VIII, estr. 4, vv. 3-5 (anys 1339-1341)	PETRARCA, <i>Triumphus Cupidinis</i> IV, vv. 154-156 (anys 1351-1374)	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>, II.123 (ca. 1444-1448)
(...) / né saria stato s'agiunto vi fosse / quel che <i>Lipari</i> fé, o <i>Mongibello</i> , / o Strongolo, o <i>Vulcan</i> quando più cose.	Non bollì mai <i>Vulcan</i> , <i>Lipari</i> od <i>Ischia</i> / <i>Stromboli</i> o <i>Mongibello</i> in tanta rabbia: / poco ama sé chi 'n tal gioco s'arrischia.	Eolo esquexa e romp les cavernes de <i>Lípar</i> (...); Plutó obre la gola: lançant flames e pedres per la boca de

2010. Dels poetes sicilians, la metàfora passa a Petrarca i Boccaccio (*Filocolo* I,2: “disiosi di pervenire a porto di salute”), i d'aquests al *Curial*.

⁷⁷⁹⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 76); IIDEM, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (ps. 56-57). Vegeu també, més avall, el nostre capítol II.2.3, on tractem de l'emblemàtica del *Curial*.

⁷⁷⁹¹ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, documenta un manuscrit de *Sonetti e canzoni* en la biblioteca de Nàpols, però ja del temps de Ferran I, quan la poesia de Petrarca començà a influir sobre l'obra dels primers poetes napolitans en toscà.

El context d'una tempesta i el fet que aparega *Volcan* en lloc de *Vulcan* en algunes edicions dels *Trionfi*,⁷⁷⁹² semblen inclinar la balança de la dependència cap a Petrarca.⁷⁷⁹³ De fet l'escriptor del *Curial* catalanitza sistemàticament la toponímia tirrènica (*Volcan* > *Volcam*; *Lipari* > *Lípar*; *Mongibello* > *Mongibell*),⁷⁷⁹⁴ com fa també amb noms propis del tipus *Pietro Bernardone* > *Pere Bernadó*.⁷⁷⁹⁵

Segons Roxana Recio, l'anònim del *Curial* s'hauria inspirat en *I Trionfi* per a presentar les Arts Liberals i Bacus com a personificacions al·legòriques que desfilen en un ambientació onírica, en presència de *Curial*. També podria haver influït en el passatge on “la Fortuna s'apareix en somnis a la Güelfa i li descobreix la enveja, que guiava les perverses intencions dels dos cavallers ancians”. El plantejament de somnis de la novel·la, el *locus amoenus* que acompanya una visió de la Güelfa, el personatge que fa de guia, la presència de Cupido i la invitació a la introspecció amorosa, segons Recio, podrien reflectir en la novel·la l'esperit dels *Trionfi*.⁷⁷⁹⁶

La idea no manca de fonament, atesa la presència a la cort de Nàpols d'un còdex específic que contenia dita obra (BNF, ms. Ital. 553),⁷⁷⁹⁷ transposició en format de luxe (1475) d'un manuscrit on el poemari era comentat per l'humanista llombard Francesco Filelfo, íntim amic –preceptor, corresponsal, protegit i hoste– del gran camarlenc del rei d'Aragó, Enyego d'Ávalos. Ens consta, a més, que Filelfo i D'Ávalos es referien a *I Trionfi* com una lectura compartida en la correspondència que intercanviaven entre Milà

⁷⁷⁹² PETRARCA, Francesco, *Opera quae extant omnia, vol. III. Carmina Latina*, ed. a cura d'Enrico PETRI, Basilea, 1554, p. 1.443.

⁷⁷⁹³ No obstant la probable connexió petrarquesca, les tempestes del *Curial* tenen per referent últim la que pateix Enees en l'*Eneida* (llibre I,50 i s.) i a la fúria de l'Etna (III,568-582) cantades per Virgili.

⁷⁷⁹⁴ Ho comprova BARBATO, Marcello, *Catalanismi nel napoletano quattrocentesco*, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18; ampliat en *Medioevo romanzo*, 24-3, 2000, ps. 385-417. Més detalls sobre aquesta toponímia, en relació a la cultura catalana i la cort napolitana, en el capítol II.2.1.

⁷⁷⁹⁵ Vegeu FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 16).

⁷⁷⁹⁶ RECIO, Roxana, *Curial e Güelfa* y la prosa corta alegórica: los *Triunfos* de Petrarca en la narrativa en catalán del XV, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 13-33 (ps. 16-18); RECIO, Roxana, *Siervo libre de amor y Curial e Güelfa: los andamiajes de un género*, dins *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 19, Madrid, 2014, ps. 65-86 (p. 77).

⁷⁷⁹⁷ DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 2, p. 126. Una còpia d'aquests *Canzone e soneti* de Petrarca, “cum la expositione de Filelfo” es conservava en la biblioteca ducal de Pavia. Vegeu ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, *La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490*, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (p. 29, inventari del 1486).

i Nàpols.⁷⁷⁹⁸ La portada del còdex napolità es troba decorada amb un *motto* en majúscula romana miniada, que proclama l'esperit general de l'obra: "AMOR VINCIT MUNDUS"; "Amor, qui és pus poderosa dea que la Fortuna": així ho expressava l'autor del *Curial* (III.100). També troba fonament el paral·lelisme suggerit per Recio quan observem que ja pels anys 1448-1449, els triomfs poètics i mitològics de Petrarca influïen en la iconografia de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Pensem ara en el carro dels quatre cavalls del triomf, presidit pel mateix Cupido (en clara imitació de la imatge més reproduïda dels *Trionfi*) que figura en el revers d'una de les medalles d'Alfons el Magnànim. Es tracta de les peces de bronze que dissenyà el Pisanello, sota mecenatge i orientació del gran camarlenc, el referit D'Ávalos.⁷⁷⁹⁹

* * *

Un apunt final mereix la consulta per part de l'anònim del *De viris illustribus* de Petrarca; concretament en relació amb un tema del qual ja tenia plena notícia per l'obra d'Enric de Villena: la figura mitològica d'Hèrcules. El segon llibre de biografies petrarquesques es tanca amb aquest heroi mític, que té molta rellevància en el *Curial* com a figura al·legòrica que ensenya al cavaller el camí a seguir.

L'Hèrcules dels grecs apareix per primera vegada, estratègicament posicionat entre els dos grans herois de la matèria de Troia, quan el narrador explica que molts homes temien el Sanglier de Vilahir: "fugien e li havien pahor, e [deia] que si ara fossen vius e ab ells encara Hèctor, Hèrcules e Achilles, dels quals los actors tantes coses havien scrites, trobarien, sens cercar, molts cavallers qui ·ls far[i]en atentar" (*CeG* II.74). La menció següent ja és en el llibre II, en el parlament que la Fortuna adreça a Neptú, farcit de referències mitològiques: "ne Megera pregarà Hèrcules que ·t fira ab la sua maça" (*CeG* III.12). En el capítol III.15, en un context similar, ens recorda que fou fill de Júpiter i d'Alcmena: "¡E tu, Alcimena, filla de Amfitrion, qui, enganada per lo dit Jovis, parist Hèrcules, lo fort, e ·s doblà aquella nit en dues nits!" (*CeG* III.15). En el capítol III.55, en un context de sàtira burlesca (l'autor es riu de la literatura sapiencial medieval, misògina, i de les cròniques castellanques, que inventen falses històries i personatges mitològics espuris) s'atribueix a Hèrcules una frase sobre el poc seny de les dones, que digué a Filoctetes "com lo féu cavaller en Espanya". De les fonts d'aquest

---

⁷⁷⁹⁸ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 144.

⁷⁷⁹⁹ Sobre la simbologia d'aquestes al·legories del Pisanello i la relació que mantenen amb el contingut del *Curial*, vegeu el capítol I.3.4.

disbarat ja hem tractat en altre lloc.⁷⁸⁰⁰ En el proemi al llibre III, hi ha una referència als mítics treballs de l'heroi antic; probable al·lusió a *Los treballs d'Hèrcules* (València, 1417) de Villena: “Oyts he moltes vegades, e encara legits, los treballs d'aquell qui, en son temps, fonch pus forts dels cavallers, ço és lo fill de Júpiter e de Almena, qui matà jagants, leons, serps e destruí los mònstruos seguint-los per moltes partides del món”. Finalment, és el mateix Hèrcules el que s'apareix en presència de Curial, fent costat a Bacus, el déu de la Filosofia. Ambdós el convencen de la necessitat que abandone el camí de perdició viciosa i retorne a la treballosa senda de virtut.

L'aparició té lloc en el capítol III.79, el capítol crucial de la novel·la, pel que fa a la lliçó moralitzant que l'autor pretén transmetre. El cavaller somnia que desfila per davant les set Ciències Liberals al·legoritzades en forma de personatges femenins i, de moment roman tan encuriolit com tranquil. Fins que entra en escena Hèrcules, situat entre l'Astronomia –la degana i més excelsa de les arts liberals– i la Filosofia de Bacus. “Però com Curial veés prop la derrera dea [l'Astronomia] Hèrcules, fill de Júpiter e de Almena, lo qual mentre visqué fonch lo pus fort e pus savi del món, e ·l veés vestit de la pell del leó, ab aquella espaventable cara, hach molt gran por; e mullts temps havia haüda pahor, sinó de Hèctor, fill de Príam, e ara la hach d'aquest. Emperò ell s'acostà a Baco, lo qual lo assegurà; e tantost Curial, ficant los genolls, li féu molt gran reverència, oferint-se ell per servidor.” Hèrcules és presentat d'exemple d'home savi i amant de la filosofia (tal com el proposava ja pel 1406 Coluccio Salutati, decidit a convertir-lo en patró pagà de l'Humanisme); de persona que, davant el dilema de la “Y” pitagòrica, escollí el camí de la dreta, el més estret i costós, el de la virtut.

En aquest punt de la narració, Curial ha deixat de banda els estudis i la disciplina cavalleresca, i “se donà a viure mollament e laciva” (CeG III.78). La comesa de Bacus, recolzada per la presència al·legòrica d'Hèrcules, és reconduir-lo cap a l'honestedat i la virtut. El déu olímpic li recorda que, “donant la tua vida a coses lascives e no pertinents a tu, e, vivint viciosament, te est fet sepulcre podrit e plen de corrupció” (CeG III.79).⁷⁸⁰¹ El cavaller interpel·lat reacciona aleshores i torna a ser l'home digne que havia sigut. Petrarca, en la seua ressenya mitogràfica d'Hèrcules, el presenta com un “gran philòsof e astròlech”, expressió que l'anònim aplica també a Aquil·les en el capítol III.31. Amb la qual cosa, fa bé l'autor de la novel·la de situar-lo, en el passatge

---

⁷⁸⁰⁰ En el capítol de les fonts catalanes, castellanes i provençals, concretament, el II.1.3.

⁷⁸⁰¹ Aquesta metàfora contundent del sepulcre podrit procedeix del *De casibus* de Boccaccio (II I, cap. 4), com ho veurem més avall, en el lloc corresponent.

oníric, entre l’Astrologia-Astronomia i la Filosofia. Hèrcules fou el més fort i el més savi del món i, com recorda l’escriptor, destruï “monstres” per tot el món. El Sanglier vençut per Curial és assimilable a un d’aquests que feren front a Hèrcules, per tal com se’l presentarà com un “tan terrible e spaventable mònstruo” (*CeG* II.74). Heus ací la lectura que Petrarca fa de l’heroi mitològic (*De viris illustribus*, II. *Hercules*, 2):

“Igitur Hercules ille famosior philosophus, ut quidam putant, ut alii vir bello incomparabilis et plus quam humanarum virium, quamvis utrumque simul in uno homine reperiri potuisse aliorum exempla testentur, qui excellentem rei bellice pariter et ingenii gloriam meruerunt, Sane huic viro ingenii felicitas tribuit ut humero celum sustinuisse fingatur, singulari peritia celestium in illum incumbente, cui sarcine post Athlantem, huius quoque rei peritissimum, successisse dicitur; vires vero corporee monstrorum omnium domitorem, sospitatorem gentium multarum ac velut commune orbis auxilium, usque ad opinionem divinitatis per cuiusdam singularis fame preconium extulerunt.”⁷⁸⁰²

Després de contar-nos les seues proeses, Petrarca es preocupa de recordar, de la mà de Ciceró, que, com a ésser humà que fou abans de la seua quasi divinització, Hèrcules mostrà febleses humanes. Fou vulnerable, doncs, als mateixos vicis que havien afectat el Curial que vivia “mollament e laciva”: “*ut Ciceroni visum est, ille tantus et tam presens deus, muliercule serviens captive et amantis imperio mollia pensa duris digitis trahens colloque prevalido, quo celum sustinuisse dicitur, lasciva monilia circumponens, ut non immerito dicerat victor omnium Hercules, victrix Herculis Yole.*” S’explica així que aquell vencedor de tothom, al remat, fóra vençut per una dona. La qual cosa, atesa l’evident connexió intertextual entre Petrarca i el *Curial*, fa pensar que la principal recomanació que l’autor de la novel·la feia al seu dedicatari –en l’*speculum* del personatge degenerat i regenerat que és Curial– és que s’apartara de les Íole temptadores que li pogueren eixir al pas, sinó volia sucumbir com Hèrcules. Si havia s’agenollar-se davant l’heroi era, no per a dedicar-se a la mol·lície i a la lascívia, sinó per a seguir-li les passes en l’elecció del recte camí de la virtut.

---

⁷⁸⁰² PETRARCA, Francesco, *De viris illustribus*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

I fa tot l'efecte que aquest dedicatari ha de ser algun sobirà (difícilment Alfons el Magnànim) o futur sobirà (més fàcilment, el príncep Ferran), si tenim en compte l'estreta associació que, a partir de Petrarca i Salutati, tracen els humanistes entre Hèrcules –un mite de doble identitat: heroi i “filòsof”– i la figura idealitzada del “buon principe”. Es traca d'un vincle simbòlic molt treballat en els camps de la política, la cultura i les arts del Renaixement italià. Ho ha estudiat amb deteniment Amedeo Quondam, en un interessant assaig on dedica un extens capítol (III) al tema d'*Ercole e il Principe: del mito alla politica*.⁷⁸⁰³ No tractarem ací de desgranar l'erudició que conté, però sí d'aconsellar-lo als qui vullen aprofundir en la concepció emblemàtica que l'autor del *Curial* imprimeix a la novel·la per a caracteritzar-la –sobre fonaments ideològics humanístics o renaixentistes– com un mirall de prínceps.

El mateix Petrarca, en el primer paràgraf del prefaci al llibre II del *De viris illustribus*, el que es clou amb la figura emblemàtica d'Hèrcules, adverteix: “*Duplex precepsque utraque hominum via est, cupiditas scilicet et voluptas; ab his pedem movisse vel modicum aut odiosus error, aut ridiculus habeatur (...). Ardua illa, sed nobilis ad gloriam ac virtutem semita paucis semper, nunc iam nullo fere vestigio signata est.*” Existeix, en la vida dels homes, una via fàcil de recórrer, l'erràtica i condemnable *via cupiditatis et voluptatis*, i una senda més àrdua de seguir, com és la *semita virtutis* o senda de la virtut, digna de tot encomi. La figura mítica d'Hèrcules al·legoritza en la literatura clàssica l'elecció d'aquesta segona opció; d'ací, l'atenció que li presta en les seues obres Petrarca, primer ideòleg de l'humanisme.

En el *De vita solitaria* (ll. 2, cap. 13), Francesco Petrarca insisteix en aquest assumpte i el relaciona de nou amb el fill de Júpiter i Alcmena: “*Ipsè Hercules in solitudine sanum illud consilium vite cepit, cuius libro priore mentionem feci, quando velut in bivio diu multumque hesitans, ad postremum sprete voluptatis via semitam virtutis arripuit, quam indefesse gradiens, non ad humane modo glorie verticem sed ad opinionem divinitatis evectus est. Quamlibet alte lateque ramos porrigat viri fama, si radicem queras, ad solitudinem erit animo recurrendum.*”⁷⁸⁰⁴ Hèrcules seguí un consell diví (“*opinionem divinitatis*”) similar al que Bacus fa a Curial, de rebutjar el vici i la perdició moral, i endreçar la seua vida cap a un comportament virtuós: “*sprete*

⁷⁸⁰³ QUONDAM, Amedeo, *Cavallo e cavaliere. L'armatura come seconda pelle del gentiluomo moderno*, Donzelli, Roma, 2003.

⁷⁸⁰⁴ PETRARCA, Francesco, *De vita solitaria*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

voluptatis via semitam virtutis arripuit.” La solitud, a partir de Petrarca, no sols serà apreciada pels religiosos, sinó també pels filòsofs humanistes i aquells que estudien els clàssics, els quals pretenen aprofundir en una vida de perfecció virtuosa gràcies a la *vita contemplativa*. Els humanistes de la primera meitat del segle XV, amb Leonardo Bruni al capdavant, sense negar els beneficis que proporciona aquest estudi en el retir d’una biblioteca, modificaran en sentit cívic la proposta del mestre. La vida contemplativa – diran– és important per a edificar un home virtuós, i Curial ho demostra amb la “vigília del estudi” (*CeG* III.78). Tanmateix, aquest estudi solament representa un aspecte o una faceta a conrear per l’home nou del Renaixement. També cal que el cavaller o el ciutadà virtuosos participen d’una intensa vida activa i dels afers de govern, en favor de la *civitas* (en el cas dels humanistes florentins) o de la *militia* (en el cas del cavaller de la novel·la). És això el que diferencia el Sanglier contemplatiu, un home de mentalitat obsoletament medieval, que renuncia al món per a salvar l’ànima, del Curial *actiu*, que aspira a la fama i la glòria de fonament neoplatònic promeses als herois virtuosos en el *Somni d’Escipió*: la glòria dels antics, en les armes i en les lletres. Aquest últim és l’estudiós que, seguint les passes d’Hèrcules i de Petrarca, s’envolta de llibres i freqüenta les lletres amb una curiositat omnímoda i *científica*: “lo jorn següent féu cercar llibres en totes les facultats, e tornà al estudi, segons havia acostumat” (*CeG* III.79). Tot i aquest interès per les lletres com a complement de les armes, l’actitud vital de Curial connecta més amb els tractats de Bruni que no amb Petrarca. Però també és cert que, sense l’aposta de Petrarca per una cultura de l’esforç individual en els *studia humanitatis*, no s’entendria l’admonició de Bacus a Curial, el cavaller que s’agenolla reverencialment davant l’efígie al·legòrica de l’Hèrcules virtuós.

En el pròleg del llibre III, l’autor de la novel·la ja ens havia proposat Hèrcules i Jàson com a herois mitològics les històries dels quals calia llegir i commemorar. I aquest dos són precisament els que Petrarca selecciona en *De viris illustribus* per a afegir-los a una relació d’herois virtuosos, quasi tots de procedència bíblica. Als humanistes, i a l’autor del *Curial*, els interessen sobretot els models pagans: és la “moda” i és el signe del temps. Hèrcules ha reemplaçat Jesucrist com a icona davant la qual s’agenollen els cavallers lletraferits, els curials renaixentistes. El sant Graal ha sigut substituït per una biblioteca de filòsofs antics, tutelats per la gràcia de Bacus. La Jerusalem terrenal, catapulta de l’ànima redimida cap a la glòria celestial, ha cedit interès davant Atenes: l’etapa preliminar per a l’ascens al Parnàs. Aquestes novetats fan

de *Curial e Güelfa* un llibre de cavalleria peculiar i atípic, perquè ja no és un producte de la cavalleria medieval, sinó de la cavalleria humanística.

Boccaccio: “Cimone, amando, divien savio”

Giovanni Boccaccio (1313-1375) –el mestre en l’art narrativa de l’autor de *Curial e Güelfa*– era un autor poc conegut encara a la Península Ibèrica a les acaballes del segle XIV.⁷⁸⁰⁵ Catalunya, per raons geogràfiques i sociològiques, fou porta d’entrada per a la literatura boccacesca, i per a la italiana en general. Ho demostra el fet que, el 1387, el mercader barceloní Narcís Franc traduï el *Corbaccio* al català. O que Bernat Metge, a l’hora de redactar *Lo somni* (1399), tenia a mà el *Corbaccio*, el *De claris mulieribus* i el *Decameron*.⁷⁸⁰⁶ Ja durant les dècades del 1400-1420, això sí, Boccaccio esdevingué l’autor en llengua toscana de major èxit en terres de parla catalana. Sembla que era ja molt llegit el *Decameron* abans que fóra traduït al català l’any 1429.⁷⁸⁰⁷ L’obra llatina i vulgar del certaldés penetrà també a la Corona de Castella a partir de la dècada del 1420, gràcies a clergues que viatjaven a Itàlia i a un cercle de lletraferits com el de Santillana, ben connectat amb la cort del rei d’Aragó i amb Itàlia. Amb Boccaccio, la narrativa italiana començà a guanyar terreny, a la Corona d’Aragó, a la literatura de procedència francesa (i occitana), hegemònica fins aleshores.

L’àgil narrativa toscana de Boccaccio, popularitzada des de feia dècades a Itàlia, però considerada excessivament vulgar pels humanistes més radicals, era a la resta d’Europa una literatura de recepció sociològica “transversal”: compartida per diferents classes socials, des de reis i prínceps, fins a mercaders i artesans. Contra el mite de certa crítica literària sobre un *Decameró* o unes *Genealogie deorum gentilium* apreciats sobretot per l’estament burgés i mercantil, s’alça la veu de Vittore Branca, que documenta la recepció dels llibres de Boccaccio per una classe “prevalentemente borghese e mercantesca in Italia; aristocratica, principesca, regale, seppure in traduzioni

---

⁷⁸⁰⁵ Tret de col·leccions bibliogràfiques excepcionals, com la del papa Benet XIII, on sols es trobaven obres de l’autor toscà en llatí.

⁷⁸⁰⁶ Vegeu RIBERA LLOPIS, Juan Miguel, Narradores y receptores boccaccianos en el medioevo catalán, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 559-571.

⁷⁸⁰⁷ RENESTO, Barbara, Note sulla traduzione catalana del *Decameron* de 1429, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 295-314 (p. 297).

invece in Francia e Borgogna e in generale in Europa.”⁷⁸⁰⁸ Confirma la impressió general el cas particular d’Alfons el Magnànim, que l’any 1427 encarregà que li copiaren a Florència un exemplar fidedigne del *Decameró*. El còdex de la biblioteca reial, executat per Ludovico di Salvestro Ceffini, passà per València, Palerm, Messina, Gaeta i Nàpols, abans que Carles VIII de França se l’emportara com a botí de guerra. En l’actualitat, es troba a la Biblioteca Nacional de França (ms. Ital. 63).⁷⁸⁰⁹

Si les *novelle* de Giovanni Boccaccio no hagueren sigut una lectura corrent a la cort valenciana i barcelonina d’Alfons el Magnànim (ca. 1416-1432), difícilment es justificaria la comanda florentina del 1427. O el fet que, a sant Cugat del Vallés, el 5 d’abril del 1429, un anònim traductor –segurament, ben relacionat amb la cort– signara la primera versió catalana del *Decameró*. L’escriptor que s’hi aventurà, segons Carles Riba, és un “traductor que no es limita a traslladar: intervé en l’economia i l’ordre dels detalls, retoca les situacions psicològiques, adés per simplificació, adés per afegiments.”⁷⁸¹⁰ Els seus criteris creatius, els aplica per tal d’adaptar l’obra als gustos estilístics dels lectors de la terra. La traducció coincideix cronològicament amb la que efectuà de la *Divina Comèdia* el cavaller i alguatzil reial Andreu Febrer, cosa que diu molt de la penetració de la literatura italiana en terres de parla catalana, sobretot en àmbit cortesà, durant l’estada d’Alfons el Magnànim a València.

Un testimoni d’aquesta familiaritat amb Boccaccio dels cortesans de València traslladats el 1432 a Itàlia, és la naturalitat amb què l’autor de *Curial e Güelfa* utilitza el *Decameró* i el *Filocolo* com a rebosts de situacions argumentals, recursos estilístics i ornaments retòrics. També li servia l’autor toscà per a aprendre cultismes: vocables

---

⁷⁸⁰⁸ BRANCA, Vittore, *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio, II. Un secondo elenco di manoscritti e cinque studi sul testo del “Decamerone”, con due appendici*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1991; ÍDEM, BRANCA, Vittore, *Boccaccio visualizzato. Narrare per parole e per immagini fra Medioevo e Rinascimento*, Einaudi (“Biblioteca di Storia dell’Arte”), Torí, 1999, p. 27.

⁷⁸⁰⁹ BAURMEISTER, Ursula – LAFITTE, Marie-Pierre, *Des livres et des rois. La bibliothèque de Blois*, Bibliothèque Nationale – Quai Voltaire, París, 1992, ps. 154-155, n. 36; TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 25).

⁷⁸¹⁰ RIBA, Carles, Introducció, dins BOCCACCIO, Giovanni, *Decameró (versió catalana de 1429)*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 8), Barcelona, 1926-1928, ps. 7-24 (ps. 18-19). Vegeu també les següents edicions i estudis: BOCCACI, Johan [Giovanni Boccaccio], *Decameron; traducció catalana publicada segons l’únic manuscrit conegut (1429)*, ed. a cura de Jaume MASSÓ TORRENTS, The Hispanic Society of America, Nova York, 1910; BADIA, Lola, Sobre la traducció catalana del *Decameron*, de 1429, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 35, Barcelona, 1973-1974, ps. 69-101; RIQUER, Martí de, Boccaccio en la literatura catalana medieval (El *Corbaccio* y Bernat Metge, y la traducció catalana del *Decameron* de 1429), dins *Filologia Moderna*, vol 15, núm. 55, Madrid, 1975, ps. 451-471; RENESTO, B., Note sulla traduzione catalan..., *op. cit.*; EADEM, *Decameron: traduzione catalana del 1429. Edizione critica e commento*, Tesi doctoral inèdita, Università Ca’ Foscari, Venècia, 2004.

llatins dels que solia adaptar Boccaccio a la llengua toscana, incorporats per l'anònim al seu innovador romanç.⁷⁸¹¹ Els previsibles lectors, habituats a l'elaborada prosa de Boccaccio, de segur que ho agraïen. Entre el trasllat de la cort a Itàlia i el moment d'escriptura del *Curial* ha transcorregut més d'una dècada, i sembla que l'autor – plenament immers durant anys en un ambient monolingüe italià⁷⁸¹² – ha llegit, no sols les obres del Boccaccio *volgare*, sinó també molts altres *volgarizzamenti* i relats italians.⁷⁸¹³ Es comprén, en conseqüència, que no seguisca la traducció catalana del 1429, sinó algun manuscrit original en italià dels diversos que podrien circular per la ciutat i per la cort de Nàpols.⁷⁸¹⁴ Per exemple, el *Decameró* que posseïa el gran senescal del rei d'Aragó, Enyego de Guevara (BNF, ms. Ital. 484),⁷⁸¹⁵ germà inseparable del lletraferit i bibliòfil Enyego d'Àvalos, “il Conte Camerlengo”. Aquest últim, segons el testimoni del llibrer florentí Da Bisticci, gaudia dels llibres “de’ piú belli iscrittori d’Italia.”⁷⁸¹⁶ Òbviament, les obres de Dante, Petrarca i Boccaccio no hi podien manca.

El personatge que en la versió catalana del 1429 apareix citat com *Arigueto Capasse*, *Capace* o *Capaçà*, en *Curial e Güelfa* és *Arrigueto Capece*, seguint la versió toscana.⁷⁸¹⁷ El detall obligava a una recerca comparativa entre els manuscrits italians, la versió catalana i l'adaptació de textos boccaccians del *Curial*, per a determinar si

---

⁷⁸¹¹ CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940. L'influx de la llengua culta, el llatí, com en Boccaccio, afecta també a la gramàtica o la sintaxi d'alguna oració. Vegeu BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 101).

⁷⁸¹² CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

⁷⁸¹³ Com admet Cesáreo Calvo (ibídem, p. 312, n. 4), les existència bibliogràfiques de la col·lecció reial d'Alfons el Magnànim, una biblioteca d'estat molt més orientada a la propaganda humanística que a la literatura romanç, no justifiquen suficientment la familiaritat de l'autor del *Curial* amb determinades fonts italianes. Al nostre parer, cal mirar inevitablement cap al nord de la Península Itàlica, i no tant al Nàpols literàriament depauperat de la primera meitat del segle XV, com l'àrea cultural d'on l'escriptor obtingué majors recursos bibliogràfics, i rebé majors influxos literaris i ideològics.

⁷⁸¹⁴ Vegeu GROS LLADÓS, Sònia, *La temàtica amorosa en el "Curial e Güelfa": una aproximació desde la tradició clàssica*, Tesi doctoral inèdita, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2011, vol. 2, ps. 698-699 i 711-712. El maneig de “manuscritos originales italianos” per l'anònim escriptor ajuda a vincular “la obra con un entorno italiano más que hispánico.” EADEM, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, p. 316.

⁷⁸¹⁵ Vegeu el capítol I.3.5, sobre la biblioteca de D'Àvalos i els llibres dels seu germà.

⁷⁸¹⁶ DA BISTICCI, V., *Vite di uomini illustri...*, ps. 378-380.

⁷⁸¹⁷ BUTINYÀ, Júlia, Boccaccio y Dante en el *Curial y Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 7, UNED, Madrid, 1991, ps. 259-273 (ps. 264-265); GROS LLADÓS, S-, *La temàtica amorosa...*, p. 512. Encara que alguns editors del *Curial* ho transcriuen per Capete, en interpretar una possible confusió de les grafies *c* i *t* gòtiques, que presenten pràcticament un traçat idèntic. Caldria editar-ho amb *-c-*.

l'escriptor hauria pogut llegir i seguir alguna còpia de la traducció del 1429. Aquesta tasca l'ha duta a terme minuciosament Sònia Gros Lladós, que descarta rotundament els suggeriments que una part de la crítica literària havia fet sobre la possible lectura per l'escriptor del *Curial del Decameró* català signat a Sant Cugat.⁷⁸¹⁸

A les diferències de rang ortogràfic i estilístic s'afegen altres sobre el diferent grau de comprensió de l'obra que podien lluir un receptor ibèric de la dècada del 1420 –el traductor català– i un altre receptor ibèric de la fi de la dècada del 1440, l'autor del *Curial*, excepcionalment *'talianato*. Aquest últim, a diferència de l'escrivà de Sant Cugat del Vallés, s'ha trobat immers en les dècades del 1430-1440 en un medi monolingüe italià i en un ambient cultural on la recepció i comprensió de Boccaccio era molt més fresca i directa; on les *novelle* es llegien i recitaven en llengua toscana. Val a dir, en qualsevol cas, que la versió anònima catalana –interessant com a fita cultural– no tingué gaire difusió, circumstància que contribueix a explicar que no fóra coneguda o tinguda en compte, com demostra Gros, per l'autor de la novel·la cavalleresca. Ni el desconegut redactor de *Curial e Güelfa*, ni Joanot Martorell, autor de *Tirant lo Blanc*, la usaren com a referència per a les seues respectives creacions literàries.⁷⁸¹⁹ Però, a diferència de Martorell, que es limita a plagiar alguns textos i arguments, per a l'autor del *Curial*, el *Decameró* ha esdevingut un manual d'aprenentatge de la llengua italiana i una porta d'entrada de *toscanismes* en el seu “peculiar” català.⁷⁸²⁰

Quan Simone Ventura compara aquell primer *Decameró* en català amb les idees i materials que l'autor del *Curial* extrau de les *novelle* per a enriquir el seu text, dedueix que l'anònim de mitjan segle XV “comprén molt millor la Ghismonda: la seva naturalesa provocadora, potencialment subversiva.” En la figura d'una Làquesis que assumeix el discurs de Ghismonda, per davall de la caricatura medieval basada en els moralistes (els llaços i els ulls, instruments de seducció pecaminosa), emergeix una dona real i amb personalitat pròpia, com les figurades per Boccaccio.⁷⁸²¹ Deu ser algú com el referit camarlenc D'Ávalos, que considera que cal educar igual els fills que les

---

⁷⁸¹⁸ GROS LLADÓS, Sònia, “Aquella dolçor amarga”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 316 et passim.

⁷⁸¹⁹ BADIA, L., *Sobre la traducció catalana...*, ps. 86-87.

⁷⁸²⁰ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

⁷⁸²¹ VENTURA, Simone, Dues dones exemplars i la literatura catalana: Griselda i Ghismonda, dins *Sapiens.cat*, Barcelona, ed. electrònica <<http://blogs.sapiens.cat/medievalistesenbloc/>>, consultada en juny-juliol 2013, part 2, p. 2.

filles⁷⁸²² i que, a l'hora de triar, prefereix deixar el bo i el millor de la seua biblioteca humanística a la filla Costanza, una dona íntegra i intel·ligent.⁷⁸²³

El trasllat de la cort de la Corona d'Aragó de València a Nàpols ajuda a consolidar l'ascendència de la narrativa de Boccaccio sobre una literatura catalana consolidada en el segle XV, com es demostra en *Curial e Güelfa*. La ciutat de Nàpols ocupa un lloc fonamental en la biografia i en l'obra de l'escriptor toscà, que hi arribà pels anys 1325-1328, sent encara un adolescent (vetlava dels interessos paterns en una companyia mercantil), i que hi romangué fins desembre del 1339. Els seus vincles amb la cort literària del rei Robert d'Anjou i amb la bella Maria d'Aquino,⁷⁸²⁴ així com l'aparició d'escenaris i personatges napolitans en les seues obres, són ben coneguts.⁷⁸²⁵ Pel que fa al temps d'Alfons el Magnànim, Boccaccio era –com ara veurem– un autor apreciat i una lectura compartida entre cavallers hispànics i barons napolitans.

A València, amb el rei absent, Cerverí de Girona (segle XIII) i Giovanni Boccaccio –conegut, més que res, pel seu *Corbaccio*– són citats ensems en *Lo conhort* del cavaller xativí Francesc Ferrer (ca. 1448-1449), com dos “trobadors / e dels antichs e ben dressats” (vv. 685-686).⁷⁸²⁶ La barreja de noms d'aquest autor és equiparable a la que feia a Mallorca Ferran Valentí amb *auctoritates* com Arnaut Daniel (segle XII) i Leonardo Bruni, col·locades en un mateix prestatge; potser sense haver llegit ni conegut la segona, sinó per referències. A Catalunya i a Castella, el coneixement que hom tenia de l'iniciador de la narrativa moderna no era molt més profund, tampoc.

Segons José Manuel Lucía, “el primer Boccaccio que se difunde en el suelo peninsular [llegiu a *Castella*] es el Boccaccio de los casos de príncipes, de historias de ‘claras’ mujeres y de genealogía de dioses.” D'aquestes obres llatines i erudites,

---

⁷⁸²² COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 46 i 61-62; SCARCIA PIACENTINI, Paola, Lettere di un ignoto umanista (Vat. lat. 2.906: personaggi e cultura d'area salernitana), dins *Humanistica lovaniensia*, 29, Universitat de Lovaina, 1980, ps. 100-160 (ps. 124-125).

⁷⁸²³ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302.

⁷⁸²⁴ Filla natural del rei Robert, casada amb un noble de la seua cort. El poeta s'enamorà d'ella quan tenia 23 anys, el 1336, i la presentà en les seues obres amb el sobrenom literari de *Fiammetta*.

⁷⁸²⁵ GASPARINI, Leone, *La Napoli de Boccaccio. Echi e reminiscenze di vita e storia napoletana nel “Decamerone”*, Tipogr. del Valentino, Nàpols, 2013.

⁷⁸²⁶ Vegeu FERRER, Francesc, *Obra completa*, ed. a cura de Jaume AUFERIL BEA, Col·l. ‘Els nostres clàssics’, Barcino, Barcelona, 1989, ps. 92-93; GRIFOLL, Isabel, Pervivències i innovacions poètiques en temps d'Alfons el Magnànim: *Lo Conhort* de Francesc Ferrer, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.463-1.488 (p. 1.464).

abunden els manuscrits castellans del segle XV; el *Decameron*, en canvi, resulta molt rar de trobar en inventaris.⁷⁸²⁷ En àmbit de recepció excepcional, com era la cort literària del marquès de Santillana, es parlava elogiosament d'un tal "Iohán Bogaçio, poeta excelente e orador insigne".⁷⁸²⁸ Mendoza el fa emergir com una icona – personatge i testimoni– en la *Comedieta de Ponça* (1435-1436) i l'interroga retòricament: "¿Eres tú, Bogaçio, aquél que compiló / los casos perversos del curso mundano?"⁷⁸²⁹, en referència al *De casibus virorum illustrium*, una obra que interessava els lectors castellans medievals, líricament fascinats per tot allò dels avatars de la Fortuna. Fernán Pérez de Guzmán (ca. 1376-Batres, 1460), l'autor de *Generaciones y semblanzas*, coneixia aquesta obra com *Las caídas de los príncipes*.⁷⁸³⁰ La presència de Boccaccio en Santillana, i en la literatura castellana del seu temps, fou més erudita que transformadora; al contrari del que succeeix en la literatura catalana. Segons Miguel Ángel Pérez Priego, "es obligado reconocer que la imitación no fue profunda. Boccaccio es, para Santillana, un repertorio, una fuente de erudición, de la que tomar ejemplos históricos (...). No hay nada decisivo de Boccaccio, ninguna de sus muchas innovaciones artísticas, que fuera captada o seguida por Santillana."⁷⁸³¹

Amb tot, Íñigo López fou una figura clau a Castella per a donar a conèixer l'autor italià. Ell posseïa la *Fiammetta*, el *Filocolo*, el *Filostrato*, la *Teseida*, el *Corbaccio*, la *Vita di Dante*, i encarregà traduccions castellanques del *Ninfale d'Ameto*, la *Genealogia deorum gentium* i el *De montibus*. Per la seua banda, un altre magnat castellà aficionat a les lletres, el comte de Benavente, encarregà una traducció del *Decameró* al castellà. La recepció castellana es creixent a mitjan segle XV,⁷⁸³² però l'estil renovador de

⁷⁸²⁷ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel, Imágenes de recepción de Boccaccio a través de sus códices: primeras notas, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 415-478 (p. 421).

⁷⁸²⁸ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Boccaccio en la obra literaria de Santillana, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 479-495 (p. 481).

⁷⁸²⁹ Citat ibídem, p. 483.

⁷⁸³⁰ RODRÍGUEZ-PANTOJA, Miguel, Traductores y traducciones, dins *Los humanistas españoles y el humanismo europeo (IV Simposio de Filología Clásica, Murcia, 1987)*, Universidad de Murcia, Murcia, 1990, ps. 92-124 (p. 92).

⁷⁸³¹ Ibídem, p. 494.

⁷⁸³² ALVAR, Carlos, Boccaccio en Castilla: entre recepción y traducción, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 333-350

Boccaccio no influeix gens, ni en la poesia de Santillana, ni en les obres en prosa i en metre castellà; a diferència del que ocorre a la Corona d'Aragó.

A la cort d'Alfons el Magnànim, napolitana, italiana, sotmesa a l'influx cultural i lingüístic de la prestigiada prosa toscana, les coses eren ben diferents. Allí hi havia cavallers i diplomàtics del rei d'Aragó, com el valencià Lluís Despuig, que eren molt apreciats en les corts que visitaven per la seua "immersió" en els costums, la llengua i la cultura del país.⁷⁸³³ Els italians el coneixien simpàticament amb el sobrenom de "Puccio". L'humanista Bartolomeo Facio sabia que Despuig, claver de l'orde de Sant Jordi i Santa Maria de Montesa, gaudia de la màxima confiança del rei i que podia intercedir per ell davant sa majestat. Amb aquesta intenció, la de reforçar els llaços d'interessada amistat amb un capriciós obsequi literari, Facio traduí del toscà al llatí la novel·la X,1 del *Decameró* per a regalar-la al seu mecenes (1446).⁷⁸³⁴

De les paraules dedicatòries de l'autor de la versió humanística de Boccaccio, dedueix Claudia Corfiati que Despuig "avesse letto il *Decameron*".⁷⁸³⁵ Ara bé, el caprici no lleva que Facio –com farà en català l'autor del *Curial*– evite esmentar el nom de l'autor de la novel·la, estigmatitzat entre els humanistes més refinats, que no el consideraven un intel·lectual. Sí que recorda, en canvi, per a justificar davant els altres savis la seua tasca, que abans que ell Leonardo Bruni havia traduït al llatí humanístic (17 de gener del 1437) la *Fabula Tancredi* (*Decameron* IV,1), és a dir, la història dels amors de Guiscardo i Ghismonda. També és ben conegut que, molt abans que Bruni, Francesco Petrarca havia reescrit en llatí la novel·la X,10 de la compilació boccacesca, la de Griselda, per a transformar-la –per obra i virtut de la gramàtica llatina més depurada– en un "*exemplum pium et grave*". Fer com fan no és pecat. Així s'autojustifica Facio, quan procedeix a la "dignificació" humanística d'un relat del *Decameró* per a transformar-lo en faula exemplar llatina: "*decrevi latinam facere fabulam*". Ho fa seguint l'exemple del prestigiós humanista Bruni, i sembla que elegeix la *novella* de "Ruggieri e re Alfonso", perquè hi apareix el rei Alfons VIII de Castella, avantpassat de l'homònim Alfons I de Nàpols, i un fidel cavaller servidor seu, en situació anàloga a la del cavaller valencià servidor del Magnànim.⁷⁸³⁶

---

⁷⁸³³ Vegeu la biografia d'aquest interessant personatge històric del segle XV, a cavall entre dues penínsules, en el capítol I.2.5.

⁷⁸³⁴ CORFIATI, Claudia, "*Decrevi latinam facere fabulam hanc*": Boccaccio, Facio e re Alfonso, dins TATEO, Francesco (ed.), *Sul latino degli umanisti*, Cacucci Editore, Bari, 2006, ps. 103-140.

⁷⁸³⁵ *Ibidem*, p. 128.

⁷⁸³⁶ *Ibidem*, ps. 126-131.

Amb independència dels manuscrits en italià i dels capricis llatins que circularen per les mans dels cortesans catalanòfons del rei d'Aragó, la biblioteca reial del Castell Nou de Nàpols comptava amb exemplars del *Decameró*, la *Fiammetta*, el *Filocolo*, la *Genealogia deorum gentilium* i el *De mulieribus claris*;⁷⁸³⁷ obres, totes aquestes, que, en major o menor mesura, captaren l'interés de l'anònim escriptor del *Curial*. El bibliotecari personal del príncep adolescent Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, és a dir, el valencià d'ascendència aragonesa Pasqual Dias Garlon, posseïa un còdex italià de la *Teseida delle nozze d'Emilia* que es conserva a París (BNF, ms. Ital. 580).⁷⁸³⁸ Boccaccio apareix, fins i tot, citat com un *auctor* de referència per a tothom en la historiografia proaragonesa: la sorgida de la cort de Nàpols per a legitimar els Trastàmara en el tron d'Ambdues Sicílies (*Utriusque Sicilie*). Així, per exemple, el jurista valencià Llop d'Espejo, en la *Summa dei re* que redactà en napolità, escrivia: “De quisto re em Pere [III d'Aragó, tan elogiat en el *Curial*] fa mensione Juhan Boccacio en una novella: quanto illo era onesto, et massime alle donne soe vassalle, et como s' enamorò del dicto re una bella donna...”⁷⁸³⁹ Se'ns està glossant la sinopsi de la novel·la X,7 del *Decameró*, és a dir, la mateixa on Júlia Butinyà troba un paral·lelisme entre el moment en què la jove Lisa s'enamora del rei Pere (mirant-lo des d'una finestra, quan aquest està justant o fent armes) i el punt on la Güelfa reforça el seu amor per Curial, mirant-lo des d'una finestra com justa també, o com juga a pilota.⁷⁸⁴⁰ La literatura de Boccaccio era, com es veu, molt present a la cort del Magnànim, a la qual cal adscriure el *Curial*. El que a Florència era literatura *popular*, considerada per primmirats humanistes apta per a sabaters i forners, a Nàpols era aconsellada a prínceps, curials i barons. El que demostra que Nàpols, malgrat la congregació d'humanistes atrets al *Mezzogiorno* pel rei d'Aragó, formava part de la mateixa perifèria cultural europea –a efectes de recepció d'innovacions literàries– que Castella, Aragó, França o Borgonya.

Els lectors més preparats del reialme partenopeu, com Tommaso Guardati, més conegut com “Masuccio Salernitano” (+1475), compartien els gustos literaris dels curials i de l'aristocràcia ibèrica nouvinguda; singularment, l'afició a llegir Boccaccio.

⁷⁸³⁷ CHERCHI, Paolo – DE ROBERTIS, Teresa, Un inventario della Biblioteca Aragonesa, dins *Italia medioevale e umanistica*, 33, Pàdua, 1990, ps. 109-347.

⁷⁸³⁸ MAZZATINTI, Giuseppe, *Inventario dei manoscritti italiani delle biblioteche di Francia: Manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale di Parigi*, Roma, 1886, p. 113; DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, ps. 27-28.

⁷⁸³⁹ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 459.

⁷⁸⁴⁰ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 58.

Masuccio, autor del *Novellino* napolità (cinquanta *novelle* escrites en les dècades del 1450-1460, publicades *post mortem*, el 1476), tingué accés regular a la cort de Ferran I de Nàpols des del 1463.⁷⁸⁴¹ Entre els dedicataris de les seues contalles boccacesques es trobem l'inefable Enyego d'Àvalos; la seua muller, Antonella d'Aquino; el seu germà uterí, el cavaller i poeta Fernando de Guevara, i altres nobles de la cort reial.⁷⁸⁴² L'escriptor declara en el preàmbul de l'obra la intenció d'imitar l'arquitectura i l'estil *Decameró* de Boccaccio. Dedicava el llibre sencer a "Ippolita d'Aragona e de' Visconti", duquesa de Calàbria, filla del duc de Milà (Francesco Sforza), perquè la incloga en la seua "sublime e gloriosa biblioteca". L'ofertament –com la mateixa adscripció napolitana i cortesana de *Curial e Güelfa*– indica que la noblesa lectora de Castel Nuovo, amb independència de la procedència cultural o la filiació idiomàtica (catalana o castellana, napolitana o llombarda), era receptiva a la literatura d'evasió de Giovanni Boccaccio: així com també a la d'un imitador com Masuccio, que accentuà agosaradament els components eròtics i anticlericals dels seus relats boccaccescos.⁷⁸⁴³

Guardati vol escriure, de fet, com l'autor toscà de moda i, com afirma Nicola de Blasi, "se non sempre ci riesce, non è per incapacità (poiché il livello culturale di Masuccio non è basso), ma solo per una volontaria scelta di stile che lo spinge a usare in modo espressivo termini locali."⁷⁸⁴⁴ Ell no se sent acomplexat com els estirats humanistes o com l'autor del *Curial* –cortesà d'alt rang?– a l'hora d'explicitar obertament la seua admiració per l'autor del *Decameró*: el "famoso commendato poeta Boccaccio, l'ornatissimo idioma e stile del quale" confessa que sempre s'ha

⁷⁸⁴¹ Se sap que era casat, des del 1440, amb Cristina de Pandis, i que tingué cinc fills. Vegeu PASQUINI, Emilio, Letteratura popolareggiante, comica e giocosa, lirica minore e narrativa in volgare del Quattrocento, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 803-911 (ps. 884-887).

⁷⁸⁴² Els amics i lectors de Masuccio són 9 membres de la família reial; 4 del clan nobiliari dels Caracciolo (per al qual havia treballat l'escriptor); 6 dels Sanseverino (emparentats amb els Guevara-D'Àvalos); el gran camarlenc D'Àvalos; la seua muller (única dama dedicatària que no pertany a la família reial); el noble Giulio d'Acquaviva (destinatari també de la novel·leta anònima *Ottinello e Giulia*, pel seu matrimoni, 1456); dos amics florentins i un venecià, i alguns intel·lectuals o buròcrates de la cort: Giovanni Pontano, Antonello de Petrucciis, Iacobo Solimena, Antonio Beccadelli "el Panormita", Francesco Galioto i Nicolau Olzina (un nebot del secretari reial homònim).

⁷⁸⁴³ Segons PASQUINI, E., Letteratura popolareggiante..., ps. 884-887, les actituds vicioses dels religiosos, la perversitat de les dones (de vegades, jutjades des de la perspectiva d'una misogínia simplista), els elements luxuriosos i grollers del *Novellino*, fan de l'obra una "parodia quasi surreale" i contradiuen satíricament intencions com les que manifesta l'autor, en el pròleg de la V jornada, "ne la quale, materie notivole e di gran magnificenzie, da gran principi usate, e d'altre a lieto fine terminate" es trobaran.

⁷⁸⁴⁴ DE BLASI, Nicola, Due riflessioni storico-linguistiche su Masuccio Salernitano e Loise De Rosa, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.371-1.392 (p. 1.373).

“ingegnato di imitare”. Les contínues intrusions de *dialettalismis* napolitans, tant a nivell lèxic com fonètic, deslluïran aquest intent segons la crítica.⁷⁸⁴⁵

No fou Masuccio l'únic autor napolità de la segona meitat del segle XV que es manifestà fervent lector i admirador de l'obra literària de Boccaccio. La *nobildonna* Ceccarella Minutolo escrivé epístoles amatòries (ca. 1460-1470) on es reclama deixeblla de l'“ornato et eloquente Boccaccio”. El noble Angelo Caracciolo (dedicatari de la cinquena novel·la de Masuccio) assaja una reescriptura del *Deifira* de Leon Battista Alberti, el *Dialogo de Palimaco et de Philiarco*, en un vulgar napolità molt influït per la prosa boccacesca. De Jennaro, poeta de la cort napolitana de Ferran d'Aragó, es manifesta alumne del “limato dire del fiorentin Voccaccio”. En conjunt, els historiadors de la literatura meridional detecten un avanç significatiu dels gustos literaris napolitans, a partir de mitjan segle XV, cap a una literatura de ficció de matriu toscana i de càrrega sentimental, molt dependent de Boccaccio.⁷⁸⁴⁶

* * *

En aquest context de recepció napolitana de Boccaccio, no resulta difícil d'explicar com una escriptor vinculat –segons tots els indicis– a la cort de Nàpols, el del *Curial*, pogué deixar-se seduir per la prosa literària de l'autor toscà. L'anònim de la novel·la cavalleresca “imita l'experimentalisme lingüístic i estilístic de Boccaccio.”⁷⁸⁴⁷ El gran escriptor toscà és “el seu nord i guia”.⁷⁸⁴⁸ Se sent “fascinat per l'escriptura de Boccaccio”.⁷⁸⁴⁹ Ja els editors i estudiosos del *Curial* del primer terç del segle XX havien evidenciat que aquest era l'autor de capçalera de l'anònim escriptor.⁷⁸⁵⁰ “La straordinaria avventura” difusora dels manuscrits de Boccaccio des de la Toscana a la

---

⁷⁸⁴⁵ Ibídem, p. 1.374.

⁷⁸⁴⁶ DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l'Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L'età moderna, 1*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (ps. 266-267).

⁷⁸⁴⁷ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 59).

⁷⁸⁴⁸ BUTINYÀ, Júlia, El *Curial*, ruta i literatura: el mirall d'Europa, dins “*La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*”. *Associazione italiana di studi catalani. Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*, ed. electrònica <<http://www.filmmod.unina.it/aisc/attive/Butinya.pdf>>, 2009.

⁷⁸⁴⁹ GROS LLADÓS, Sònia, Sobre la presència de Boccaccio en el *Curial e Güelfa*: la novella X.8, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 192-212 (p. 196).

⁷⁸⁵⁰ FARINELLI, Arturo, Dante in Ispagna nell'Età Media (Vi è compreso lo studio di Dante nella Catalogna), dins *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania (Dante e Goethe)*, Fratelli Bocca, Torí, 1922, vol. 1, ps. 29-196; ANÓNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, p. 11.

resta d'Itàlia i d'Europa, com la qualifica Vittore Branca, així ho feia possible.⁷⁸⁵¹ Fins al punt que, de resultes d'aquesta extraordinària divulgació manuscrita d'obres com el *Decameró*, Giovanni Boccaccio esdevingué l'autor més renovador del panorama narratiu del segle XV, i el fundador –com demostren el *Curial* o el *Tirant*, en àmbit català– de les tradicions literàries que confluïran en la gènesi de la novel·la moderna.⁷⁸⁵²

Jordi Galves es fa ressò d'una impressió lectora que contradiu l'evidència del català occidental, amb lèxic preferentment valencià, que fa servir l'autor del *Curial*, segons els dialectòlegs. La novel·la, en efecte, s'aparta de “la pomposa retòrica de la valenciana prosa”, és a dir, de l'estil artitzat d'un Corella o d'un Martorell influït per aquest, perquè és “l'herència de l'estil precís i amesurat de Boccaccio”.⁷⁸⁵³ ¿Pot haver influït en això que l'autor, catalanoparlant influït per la modalitat valenciana de la llengua, haja viscut durant anys a Itàlia? ¿Pot haver-hi influït, així mateix, el fet que la novel·la siga escrita a Itàlia, en un lloc apartat de l'afectació sintàctica i l'estilització de la llengua que s'estava gestant a València i difonent a Barcelona? És clar i evident que sí. En qualsevol cas, Boccaccio és reconegut simultàniament, als regnes de la Corona d'Aragó *deçà e dellà mar*, com “un dels models més dinàmics i eficaços de l'art de contar històries”. Hi ha un abans i un després d'ell en les lletres catalanes.⁷⁸⁵⁴

Autor popular i model narratiu alhora, a la Península Ibèrica de mitjan segle XV, Boccaccio i els trescentistes italians en general eren apreciats perquè “las sus obras se muestran de más altos ingenios”, segons el criteri de Santillana, que les dels escriptors francesos. No obstant això, aquests últims, sobretot els trobadors provençals, conserven entre els *poetas de cancionero* el prestigi de ser mesurats en les formes: “en el guardar el arte”. Així consta en l'epístola dedicatòria al conestable de Portugal, datada pels anys 1448-1449, que acompanya uns “decires e canciones” del marquès.⁷⁸⁵⁵

---

⁷⁸⁵¹ BRANCA, Vittore, Boccaccio, protagonista nell'Europa letteraria fra tardo Medioevo e Rinascimento, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 21-37 (p. 22).

⁷⁸⁵² BRANCA, Vittore, Boccaccio e le tradizioni letterarie, dins MAZZONI, Francesco (ed.), *Il Boccaccio nelle culture e letterature nazionali. Atti del Convegno internazionale (Firenze-Certaldo, 22-25 maggio 1975)*, Leo S. Olschki, Florència, 1978, ps. 473-496.

⁷⁸⁵³ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l'edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 63).

⁷⁸⁵⁴ HAUF, Albert, La dama de Rodes. Tècnica i energia boccacciana en un novellino del *Tirant lo Blanc*, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània 'Joan Fuster'. Estudis de llengua i literatura*, 8, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València – Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 79-118 (p. 80).

⁷⁸⁵⁵ GÓMEZ MORENO, Ángel (ed.), *El Prohemio e carta del marquès de Santillana y la teoría literaria del siglo XV*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1990, p. 58.

A Catalunya, la versió del *Decameró* del 1429 sintetitza, en mots de Giuseppe Tavani, la influència consolidada de la literatura italiana sobre la catalana del segle XV, amb “la funció maièutica” exercida per Giovanni Boccaccio com a factor primordial. La emulació i imitació d’aquest pels escriptors de la riba oest de la Mediterrània afavorirà “la formació d’una llengua catalana moderna, àgil, capaç de retratar la multiplicitat d’actituds en les quals es manifesta quotidianament la comèdia humana de Boccaccio.”⁷⁸⁵⁶ El *Curial*, molt més que el *Tirant* i altres obres posteriors, és la mostra més paradigmàtica d’aquesta ascendència boccacesca sobre la prosa literària en llengua catalana. Perquè, com constata Júlia Butinyà, tota la narrativa de l’anònim autor “está construïda sobre el *Decamerón*, pues aplica todas sus consignas, como la construcción rica de un conjunto articulado, la prosa que refleja el mundo real o el gusto por la erudición decorativa”,⁷⁸⁵⁷ o no tan decorativa com es pensava. El les cent novel·letes de Boccaccio, l’anònim del *Curial* descobreix, i imita en alguns casos, una fórmula perfecta per a transmetre lliçons de vida virtuosa amenitzant-los. Per tal com el *Decameró* és “una obra placentera y no un agrio tratado; es un relato fresco de ficción, agradable y divertido, con puntos de humor y erotismo.”⁷⁸⁵⁸

De l’autor italià, l’anònim catalanòfon aprén el criteri de reflectir literàriament la “veritat”, a ser realista; a cercar la versemblança dels relats, i a evitar les fantasies màgiques de la tradició cavalleresca i les faules inversemblants.⁷⁸⁵⁹ Aprén a presentar personatges individualitzats i creïbles, dotats de vida pròpia i d’alguna profunditat psicològica. I, si no aconsegueix caracteritzar-los hàbilment del tot, almenys sí que avança algunes passes, partint de la tradició medieval, cap al que serà segles després la novel·la moderna europea. Giovanni Boccaccio és aficionat a introduir noms i anècdotes de caràcter autobiogràfic;⁷⁸⁶⁰ l’autor de *Curial e Güelfa* s’exercita també en aquest art, i sembla que ho fa de manera molt més sistemàtica i evidenciada. El toscà aposta per una lliçó més o menys subliminal de les seues ficcions que Francesco Brunì condensa en

---

⁷⁸⁵⁶ TAVANI, Giuseppe, Història de la llengua, dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Llibre blanc sobre la unitat de la llengua catalana*, Fundació Jaume I – Editorial Barcino, Barcelona, 1989, ps. 9-85 (p. 62).

⁷⁸⁵⁷ BUTINYÀ, Júlia, La proyección de Boccaccio en las letras catalanas de la Edad Media, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 499-533 (ps. 521).

⁷⁸⁵⁸ BUTINYÀ, Júlia, Barcelona, Nápoles y Valencia: tres momentos del humanismo en la Corona de Aragón, dins *Revista de filología románica*, extra 3, Madrid, 2002, ps. 91-107 (p. 100).

⁷⁸⁵⁹ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa* e il *Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (p. 314).

⁷⁸⁶⁰ BATTAGLIA, Salvatore, Elementi autobiografici nell’arte del Boccaccio, dins BATTAGLIA, S., *La coscienza letteraria del medioevo*, Liguori, Nàpols, 1965, ps. 609-644.

tres adjectius: “laica, erotica, filogina”.⁷⁸⁶¹ Lector entusiasta i assidu d’aquestes creacions, representatives del que Bruni qualifica de “letteratura mezzana”, l’escriptor del *Curial* s’impregna d’aquest esperit innovador, i el reforça per contacte amb els diàlegs d’humanistes florentins com Leonardo Bruni o Poggio Bracciolini.

En general, l’anònim redactor de *Curial e Güelfa* adopta el posat desimbolt de Boccaccio pel que fa a “l’alegria que humanitza tots els seus personatges”.⁷⁸⁶² Aprofita idees seues, com les converses farcides d’indirectes eròtiques de l’episodi de les monges que allotgen Curial i Festa, per a dotar-les d’un contingut palesament més satíric: en aquest cas concret, per al·lusió a les grans duquesses o *belles cousines* de la cort de París. Certament, l’“estilo sensual y desenfadado”⁷⁸⁶³ d’alguns episodis del *Curial* i del *Tirant* és de clara filiació boccacesca, però la recepció és molt més intensa en el *Curial*, ja que l’escriptor assimila passatges sencers, recorre a trames argumentals del certaldés, etc. El seu grau d’originalitat creativa és més curt que el del cavaller valencià, i més directament dependent de l’*opus maior* del Boccaccio vulgar.

Boccaccio actua de filtre, en el *Curial*, de motius amoris provinents de l’elegia llatina, com ara les flames del sentiment amorós, la preponderància de la mirada o “el poder omnímode de l’amor”.⁷⁸⁶⁴ D’altra banda s’hi transmeten d’un autor a l’altre exemples mitològics apresos dels clàssics grecollatins i continguts protohumanístics: l’ombra de Petrarca. Així mateix, el *Decameró* (II,7) funciona com a text pont entre alguns motius de la novel·la grega i bizantina, de caràcter sentimental, i la novel·la cavalleresca catalana. Segons Sònia Gros, el relat bizantí de *La bella Alatiel* presenta alguna coincidència amb el *Decameró* i el *Curial* que no caldria atribuir a l’*Eneida*, en relació amb la tempesta que fa naufragar el cavaller.⁷⁸⁶⁵ Lola Badia i Jaume Torró observen que la combinació de conceptes petrarquescos i un estil de redacció boccacesc determinen el succint, però dens, proemi del llibre I. És cert que “Boccaccio

---

⁷⁸⁶¹ BRUNI, Francesco, *Boccaccio: l’invenzione della letteratura mezzana*, Il Mulino, Bolonya, 1990, p. 119.

⁷⁸⁶² ARAMON SERRA, Ramon, L’humorisme en el *Curial e Güelfa*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723 (ps. 715-716).

⁷⁸⁶³ BUTINYÀ, Júlia, El *Decamerón* tras el *Curial e Güelfa*, dins *Estudios humanísticos: filología*, 19, Madrid, 1997, ps. 11-31 (p. 11).

⁷⁸⁶⁴ GROS LLADÓS, Sònia, ‘*Amor omnia vincit*’: la força de l’amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239. Vegeu també BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 76-82).

⁷⁸⁶⁵ GROS LLADÓS, Sònia, Boccaccio i la novel·la sentimental grega al *Curial*, dins *Studia Iberica et Americana*, 1, Fullerton (Califòrnia), desembre 2014, ps. 94-126 (ps. 106-107). Vegeu també POMER MONFERRER, Juan José, Les cartes d’amor a la novel·la grega antiga i al *Curial e Güelfa*, dins *Scripta. Revista de literatura i cultura medieval i moderna*, 4, València, desembre 2014, ps. 1-10.

enseñó al Anónimo a derivar narrativamente Dante, Petrarca y los clásicos.” Quan l'autor del *Curial* parla de la “flama foguejant” de l'amor, no és perquè recorde les *Heroïdes* d'Ovidi, sinó perquè ho ha pres del certaldés.⁷⁸⁶⁶ La desarticulació caricaturesca de l'olímpic poder de convicció de Fortuna, poderosa i capriciosa “dea”, deu molt a les lectures de Boccaccio, on el poder de la amor i la virtut dels personatges permeten superar amb èxit els infortunis i obtenir el desitjat guardó.⁷⁸⁶⁷

El paper atribuït per Vittore Branca a Boccaccio com a “ardito fondatore di nuove tradizioni”, determina nítidament la concepció *original* o agosarada del projecte literari *Curial e Güelfa*. L'ardiment a què es refereix Branca és el de les obres vulgars i juvenils –napolitanes– del novel·lista toscà: “col *Filostrato*, il *Filocolo*, il *Teseida* il Boccaccio introduce nella letteratura europea la feconda simbiosi delle armi e degli amori, un secolo e mezzo avanti il Boiardo e l'Ariosto e tutti i poemi orlandiani e cavallereschi del Rinascimento.”⁷⁸⁶⁸ En el *Filocolo* –que Jaume Torró relaciona de manera molt suggerent amb el *Curial*⁷⁸⁶⁹–, sobre un rerefons de guerra troiana i ressons clàssics (la batalla de Farsàlia, Virgili, Lucà, Estaci), el poeta prosifica els amors de Florio i Biancifiore per a rescatar-los dels “fabulosi parlari degli ignoranti” (el *roman* francès d'aquesta parella, adaptat a l'italià per *cantatori di panca* per a recitar en places i mercats) i dignificar-los literàriament. La idea, així formulada, respon a una voluntat d'escriptura conscient, a una creativitat “programmatica” que comparteix amb ell l'anònim del *Curial*.

La idea original de Boccaccio –que, en certa manera, inspira la del *Curial*– és la de “comporre un picciolo libretto volgarmente parlando, nel quale il nascimento, lo 'nnamoramento e gli accidenti de' detti due [giovani] infino alla loro fine interamente si contega” (*Filocolo* I,i,26). Pel que sembla, l'argument literari, el prengué Boccaccio directament d'un *romanzo* francovènet, obra d'un trobador anònim.⁷⁸⁷⁰ El que fins aleshores havia sigut contat com un conte en francès italianitzat, de caire medieval i

---

⁷⁸⁶⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (ps. 53-54).

⁷⁸⁶⁷ GROS LLADÓS, S., ‘*Amor omnia vincit*’..., p. 225.

⁷⁸⁶⁸ BRANCA, V., Boccaccio, protagonista nell'Europa letteraria..., p. 30.

⁷⁸⁶⁹ TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281.

⁷⁸⁷⁰ RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a), p. 24.

cavalleresc, i de disseny narratiu anacrònic, en les mans de Boccaccio i del seu estil potenciador, esdevindrà un artefacte literari molt més complex.

I l'autor de *Curial e Güelfa*? Quin tipus d'obra pretén plantejar o *programar*, segons el que ell mateix ens anuncia en el proemi del llibre primer? Doncs, si fa no fa, la història d'un enamorament, entrebanat per "infortunis" (els "accidenti" de Boccaccio), però feliçment culminat. Les diferències són moltes entre ambdues obres, però la "feconda simbiosi delle armi e degli amori" és un repte literari compartit per ambdós creadors. Si en el *Filocolo* –com en el *Curial*– la fusió dels gèneres cavalleresc i sentimental roman una mica artificiosa, en la *Teseida* es produeix una més "armoniosa fusione fra armi et amori" que anticipa l'esperit creatiu i sincrètic de la cavalleria humanística: Poliziano, Boiardo i Ariosto.⁷⁸⁷¹ En la *Fiammetta*, finalment, Boccaccio aconsegueix crear "il primo modello di romanzo tutto femminile puramente psicologico e allo stesso romanzo borghese moderno."⁷⁸⁷² Serà, en qualsevol cas, el magnífic rebost del *Decameró* el que fornisca de moltes situacions argumentals, idees narratives i recursos retòrics el *Curial*. Però és el *Filocolo*, no obstant això, l'obra que inspira l'argument aventurer i amorós del *Curial*: la història amb final feliç i nupcial dels dos amants. En la mateixa mesura que ho havia fet Boccaccio en el Nàpols del rei Robert, l'anònim del *Curial*, operant des del Nàpols del rei Alfons, pretén contribuir amb la seua obra a allò que Umberto Bosco anomenava "la restaurazione del mondo cavalleresco in clima di alta letteratura" (el *Decameró* era més d'orientació burgesa).⁷⁸⁷³ Ambdós escriptors escriuen des de la cort i per a la cort, i no casualment és tracta de la mateixa cort napolitana, però amb un segle de separació cronològica.

Ironitza lleugerament l'escriptor del *Curial*, i els seus amics destinataris del llibre ho saben bé, quan anuncia pomposament: "yo vull seguir la manera d'aquells cathalans qui trasladaren los libres de *Tristany* e de *Lançalot*, e tornaren-los de lengua francesa en lengua cathalana" (*CeG* II.0). En realitat, ell i els seus lectors o oients cortesans saben que les històries de la matèria de Bretanya són clàssiques i perdurables, però el model literari que les donava suport ha esdevingut antic i obsolet. "Aquells catalans" i

---

⁷⁸⁷¹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 26, parla de *Curial* com un "caballero humanista". Potser el seu creador també ho fóra, i en molta major mesura.

⁷⁸⁷² BRANCA, V., Boccaccio, protagonista nell'Europa letteraria..., ps. 31-32.

⁷⁸⁷³ BOSCO, Umberto, La letteratura, dins "*Il Rinascimento: significato e limiti.*" 3 *Convegno internazionale di studi sul Rinascimento (Firenze, 25-28 settembre 1952)*, Sansoni, Florència, 1952, ps. 49-76 (p. 66); citat per RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a), p. 16.

francesos del cicle artúric, que encara eren lectures de primera fila a la cort valenciana del rei d'Aragó (dècada del 1420), ja no són el model a seguir, a imitar, a elogiar. Sí que ho són, en canvi, “aquests italians” com Giovanni Boccaccio, que fan les delícies dels aficionats a la literatura d'evasió a la cort del Magnànim. Assajar una síntesi entre aquells (França) i aquests (Itàlia) és el que vol l'escriptor.

En aquest sentit, no s'entén el *Curial* en absolut si se'l vol catalogar –com feia una part de la crítica del segle passat– entre les obres literàries produïdes a la Barcelona de *Lo somni* o la València del *Tirant lo Blanc*. El vehicle idiomàtic d'aquestes obres i del *Curial* és idèntic, sí, però la tradició literària en la qual s'inscriuen, no. *Curial e Güelfa* és una novel·la italiana escrita en llengua catalana, una de les diferents llengües literàries d'Itàlia segles abans del *Risorgimento*. Per criteri idiomàtic s'inclou en els manuals d'història de la literatura catalana, però, seguint un criteri més ampli, s'hauria de catalogar també en els manuals d'història de la literatura, sinó italiana, sí d'Itàlia. Perquè, al cap i a la fi, *Curial e Güelfa* (Nàpols-Milà?, ca. 1444-1448) és una “baula perduda”, interruptora del *secolo senza poesia*, que cal col·locar a mitjan camí entre la narrativa vulgar i juvenil de Boccaccio (el *Filocolo*; Nàpols, 1341-1345) i els que Branca cataloga com a “poemi orlandiani e cavallereschi del Rinascimento” (Florència, etc., 1465...). L'elecció que fa l'escriptor del *Curial* de la prosa narrativa en llengua vulgar, i l'estil imitatiu de què fa gala, el situen molt més prop del narrador del *Trecento* que no dels poetes del darrer *Quattrocento*. Això no obstant, l'experimental sincretisme que s'opera en el *Curial* entre les gestes cavalleresques de tradició artúrica i les visions mitològiques de déus i éssers pagans, anuncia el que serà pocs anys després l'eclosió literària, plenament renaixentista, de la Florència dels Medici.⁷⁸⁷⁴

La dependència ideològica, creativa, estilística, etc., de l'autor del *Curial* respecte de Boccaccio és molt elevada, doncs. I, tanmateix, a diferència de l'autor valencià del *Tirant*, que el plagia sistemàticament, el del *Curial* practica l'art de la dissimulació imitativa. És a dir, que adapta lingüísticament frases del *Decameró* al geni de la llengua catalana; altera el lèxic a pler, per a introduint sinònims que diferisquen de les veus usades per Boccaccio; capgira l'ordenació sintàctica d'alguns vocables; evita, en definitiva, que siguin identificables els préstecs intertextuals *de verbo ad verbum*. Per

---

⁷⁸⁷⁴ Sobre el fenomen de “recepció cavalleresca” i integració sincrètica de les novetats humanístiques al nord d'Itàlia, en la segona meitat del segle XV, vegeu RUGGIERI, R. M., *L'umanesimo cavalleresco...*, *op.cit.*; FOLENA, Gianfranco, La cultura volgare e l'umanesimo cavalleresco nel Veneto, dins BRANCA, Vittore (ed.), *Umanesimo europeo e umanesimo veneziano*, Sansoni, Florència, 1964, ps. 141-158; VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006.

posar un botó de mostra, dels molts que se'n poden extraure: on Boccaccio escriu “agli stimoli de la carne”, l'anònim del *Curial* ho transforma en “als naturals apetits de la carn”.⁷⁸⁷⁵ Seguint el criteri de Francesco Petrarca (*Familiars* XXIII, 19, 11-12), més amunt comentat,⁷⁸⁷⁶ l'anònim escriptor tracta que els seus manlleus de Boccaccio s'assemblen com un fill al seu progenitor, “*qualis filii ad patrem*”.

És probable que les crítiques despectives que els humanistes florentins del primer Quatre-cents fan de Boccaccio, hagen influït en la no aparició del nom d'aquest en tot el *Curial*. Certament, l'anònim del *Curial* prescindeix de nomenar-lo i, quan el plagia, ho dissimula discretament. Així com el marquès de Santillana, que escriu des de la remota Castella, tracta d'introduir *Bocaçio* en les seues composicions, com una autoritat itàlica adornada de prestigi, l'autor del *Curial*, resident a la mateix Itàlia, procura ocultar la seua admiració per ell i el seu seguiment del *Decameró*. Hem de comprendre que ja en una epístola del 1359 adreçada per Petrarca a Boccaccio, el pare de l'humanisme es referia ni més ni menys que a Dante com un poeta llegit “*inter ydiotas in tabernis et in foro*” (*Familiars* XXI,xv,22).⁷⁸⁷⁷ Assenyalava l'humanista l'ínfima qualitat literària del Dante en comparació amb els clàssics antics (Ciceró, Homer, Virgili) que no eren a l'abast de les classes populars. Solament eren accessibles a unes elits: “*inter litteratos homines et in scholis*”. S'estava generant entre els prehumanistes un clima intel·lectual advers a la literatura de ficció en llengua romanç que provocaria en el mateix Boccaccio una mena de crisi entre psicològica i *diglòssica* pel 1351, quan abandonà la poesia i la prosa *volgare* per a posar-se a escriure en llatí i sobre assumptes de l'Antiguitat. Sent ja ancià, considerà Giovanni Boccaccio que Apol·lo l'havia castigat amb una greu malaltia per haver recaigut en la llengua vulgar i haver “prostituí les Muses” en el seu *commento* (llicó del 1373-1374) en romanç de la *Commedia* dantesca. Són anècdotes il·lustratives, segons Martin McLaughlin, “de la esquizofrenia cultural que afectó a bastantes intellectuals italians de la segunda mitad del Trescientos a resultas de la separación entre las letras latinas y las italianas impuesta por Petrarca: una dicotomía que no fue superada hasta el último cuarto del siglo XV.”⁷⁸⁷⁸

---

⁷⁸⁷⁵ Citat per STOCCHI, M., *Curial e Güelfa e il Decamerone...*, *op. cit.*

⁷⁸⁷⁶ Seguint l'orientació crítica de PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 85; EADEM, Lectores y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97 (p. 87).

⁷⁸⁷⁷ Seguim l'edició de PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiars*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁸⁷⁸ McLAUGHLIN, Martin, Humanism and Italian Literature, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 224-245 (trad.

Els escriptors del *Trecento*, inclosos Dante i Boccaccio, foren desprestigiats amb el canvi de segle, sobretot entre alguns humanistes puristes que formaven part del cenacle literari de Coluccio Salutati, la influència del qual irradiava sobre la resta d'Itàlia. Niccolò de' Niccoli (Florència, 1365-1437), admirador intransigent dels clàssics fins a ratllar en l'esnobisme, exaltava Virgili i Ciceró per a desqualificar, simultàniament, Boccaccio i –fins i tot– Petrarca, per llur ignorància literària al costat dels savis romans de la mitificada Antiguitat. Era també detractor de Dante, pel seu elogi de la llengua vulgar i per la seua ignorància del llatí ciceronià i del grec. La posició extremista de Niccoli obligà Leonardo Bruni, l'any 1424, a redactar contra aquestes opinions exacerbades una invectiva on defenia el mèrit literari de la *Comèdia* de Dante, per tractar-se d'un "*optimus nobilissimusque poeta*". De Boccaccio, no deia res.⁷⁸⁷⁹ Uns anys després, el mateix Bruni redactà un opuscle titulat *Vite di Dante e di Petrarca* (1436), en toscà, on comparava les biografies d'ambdós escriptors, seguint l'estela de les *Vides paral·leles* de Plutarc, i els caracteritzava amb termes elogiosos. A partir d'aleshores, i gràcies a la capacitat d'influència del canceller florentí, es generà un consens en el "moviment humanístic" sobre l'excel·lència de Petrarca i Dante entre els moderns. Eren *auctores*, ja, de saludable i canònica consulta.

Giovanni Boccaccio, mentrestant, romangué en una mena de limbe autorial entre el 1436 i la *Vita trium poetarum o Vita Dantis, Petrarce et Boccacci* de Giannozzo Manetti (ca. 1445), quan obtingué el reconeixement que li pertocava com a part integrant, també, de *le Tre Corone*: les tres glòries literàries italianes del segle d'or que fou el *Trecento*. De l'opuscle del biogràfic de Manetti, polígraf protegit d'Enyego d'Àvalos durant la seua estada napolitana (dècada del 1450), s'extragué una còpia per a la biblioteca reial de Castel Nuovo.⁷⁸⁸⁰ Tanmateix, quan l'anònim escriptor emprengué la redacció del *Curial* en romanç català (ca. 1444-1448), no devia conèixer l'existència de les *Vides* de Manetti, i potser ni tan sols coneixia encara l'humanista toscà. Així que, per a ell, no podria haver tingut efecte el rescabament canònic de Giovanni Boccaccio i la seua reubicació entre els *poetae illustres florentini*; un "rescat" intel·lectual agosarat per part de Manetti, ja que no era acceptat per tots els humanistes de l'època. Comptat i

---

a l'espanyol: El Humanismo y la literatura italiana, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 169-294), p. 277.

⁷⁸⁷⁹ HANKINS, James, Humanism in the vernacular: the case of Leonardo Bruni, dins CELENZA, Christopher S. – GOUWENS, Kenneth (ed.), *Humanism and Creativity in the Renaissance. Essays in Honor of Roland G. Witt*, E. J. Brill, Leiden, 2006, ps. 11-29 (p. 13).

⁷⁸⁸⁰ LÓPEZ-RÍOS MORENO, Santiago, A new inventory of the Royal Aragonese Library of Naples, dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 65, Londres, 2002, ps. 201-243 (p. 227).

debatut, és fàcil deduir per què l'anònim del *Curial*, familiaritzat amb les obres de Brunni, es referia a Dante com un “venerable e gran poeta e actor” i evitava esmentar, en canvi, el nom del seu principal preceptor en l'art de la narració.

* * *

Entre les obres de joventut de Giovanni Boccaccio, com adés hem avançat, el *Filocolo* (Nàpols-Florència, 1327-1345) fou la que més ajudà l'autor del *Curial* a “pensar” i definir les línies argumentals bàsiques del seu projecte literari. El *Filocolo* és l'adaptació narrativa d'un *roman* francès en vers, protagonitzat pel cavaller Floire i la donzella Blanchefleur (segle XII), però és també la primera novel·la d'aventures de la literatura italiana escrita en prosa *volgare* toscana, i no en vers. La novetat és interessant, ja que el país, sobretot el nord d'Itàlia, s'havia habituat en els segles XIII i XIV a escoltar per places i carrers *romans* versificats a la francesa, que alguns trobadors reescriuien en toscà o en francoladí, per tal d'acostar-los al públic oient. Boccaccio rescata la història de *Floire/Florio* i *Blanchefleur/Biancifiore* de les places i mercats, dels “fabulosi parlari degli ignoranti”, per a dignificar-la i portar-la a la cort. Reescriu el relat vulgar amb gran qualitat narrativa i estilística, i conta els amors de la parella, amb les aventures i dificultats que hagueren de patir fins a veure'ls consumats en un final feliç. Aquest argument, de traça narrativa dual –armes i amors entrelaçats–, determina en bona mesura el que se'ns anuncia en el proemi del llibre I del *Curial*.

Mario Martelli destaca que els estudiosos, per norma general, ha posat molt d'èmfasi en l'èxit de públic del *Decameró*, i han oblidat sovint que el *Filocolo* fou “un libro (...) piú profondamente segnato dai motivi elegiaci e lagrimosi graditi dal pubblico primo quattrocentesco e, quindi, piú popolare e piú consumato che non fosse il *Decameron*.”⁷⁸⁸¹ La intenció de l'autor del *Curial* coincideix amb el desig que un segle abans havia tingut Boccaccio: elaborar una obra acordada amb els gustos cortesans, tant dels oients de gènere masculí, per la matèria d'armes que conté, com de gènere femení, per la matèria sentimental que justifica i completa les aventures.

La presència del *Filocolo* en l'elitista biblioteca napolitana d'Alfons el Magnànim fa pensar en la seua lectura com una “consolació” recomanable aleshores en àmbit cortesà. Es justificava així, i per la qualitat literària de l'obra, la inclusió de Florio i Biancifiore (amb els noms catalanitzats), entre els protagonistes del relat boccaccià,

---

⁷⁸⁸¹ MARTELLI, Mario, *Il Seleuco*, attribuito a Leonardo Bruni, fra storia e leggenda, dins BATTAGLIA RICCI, Lucia – BESSI, Rosella – ALBANESE, Gabriella (eds.), *Favole, parabole, istorie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa, 26-28 ottobre 1998*, Pubblicazioni del Centro Pio Rajna, 1/8, Roma, 2000, ps. 231-255 (p. 234).

entre les parelles memorables i exemplars d' enamorats que precediren Güelfa i Curial. Encara que, pel plural del nom masculí, Flores, podrien remetre al *roman* de *Flores e Blancaflor*, en una versió castellana de l' original francès que fou molt divulgada:⁷⁸⁸² “Aquí vírats Tisbes e Píramus fer-se maravellosa festa, Flors e Blancaflor, Tristany e Ysolda, Lançalot e Genebra, Frondino e Brisona, Amadís e Uriana, Phedra ab Ypòlit, Achil·les tot sol, menaçant son fill Pirro, Tròyol e Briseyda, París e Viana, e molts altres, dels quals, per no ésser lonch, me callaré” (*CeG* III.95).

La relació de noms mítics revela el caràcter integrador i conciliador de l' escriptor, que pretén reunir en un sol paràgraf evocacions clàssiques grecolatines; enyorances artúriques de França; lectures catalanes, italianes i castellanques familiars a la cort (*París de Viana, Filocolo, Amadís de Gaula...*), i una nota estrident i satírica: Aquil·les sense amant ni muller, com un pobre solitari (“tot sol”), acompanyat pel seu fill Pirrus o Neoptòlem, ‘el jove guerrer’. D'aquest es profetitzà que, si no el portaven travessant la mar des de Grècia a l' Àsia Menor, la ciutat de Troia mai no cauria a mans dels grecs. Podria relacionar-se l' estranya parella –Aquil·les i Pirrus, pare i fill– amb una dedicatòria del llibre a Ferran d' Aragó, duc de Calàbria. Ell era el ‘jove guerrer’ portat d'enllà la mar per a concloure i celebrar el setge i caiguda d' una nova Troia: el Nàpols de Renat d' Anjou. Però aquesta darrer intent d' explicació, és clar, cau en el terreny de les hipòtesis traçades al voltant d' aquesta i altres “rarses” del *Curial*.

El primer a relacionar *Curial e Güelfa* amb el *Filocolo* fou Miquel Aramon i Serra, en la seua edició del 1930-1933.⁷⁸⁸³ Manuela Stocchi cridà l' atenció sobre el fet que la parella d' amants de la novel·la cavalleresca, Curial i Güelfa, “rappresentano i paladini di quel ‘Amore onesto’ morale e virtuoso di cui lo stesso Boccaccio si è fatto portavoce nel *Filocolo*.” Es tracta d' un amor profund i pur, guiat per la virtut, sentimentalment idealitzat, i destinat a atorgar als amants una felicitat perdurable. Boccaccio distingeix, ja en les seues obres juvenils i napolitanes, entre l' *amor per diletto*, libidinós i superficial, fundat sobre el plaer i destinat sovint al naufragi, i l' *amore onesto*, idíl·lic i sublimat, perdurable i profund, destinat a forjar parelles estables i monògames.⁷⁸⁸⁴ També pren en consideració l' escriptor italià una tercera

---

⁷⁸⁸² Vegeu el capítol II.1.6.

⁷⁸⁸³ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933. Com ho observa BUTINYÀ, Júlia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa* (2011): a cura de Lola BADIA / Jaume TORRÓ, Barcelona: Quaderns Crema, 755 p. (Sèrie Gran, 26), dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 522-527 (p. 524).

⁷⁸⁸⁴ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (ps. 312 i 313, i n. 30).

varietat, l'amor *utilitaristico*, però ni aquest ni el fundat sobre el plaer concerneixen a l'argument del *Filocolo*. En aquesta obra, l'autor explica que s'adreça als joves per a advertir-los moralment de la conveniència d'elegir un amor honest i mantenir la fidelitat per damunt de tots aquells obstacles que afecten la navegació amorosa.

Ara bé, cal tenir en compte que l'autor del *Decameró* no és cap moralista, i que aquest amor honest, per a ell, és perfectament conciliable amb el *diletto*, amb el gaudi sensual i els plaers que comporta tota relació amorosa. D'ací que, en el seu estudi monogràfic sobre Boccaccio, Francesco Bruni titule un capítol com *Il 'Filocolo', o dell'amore "onesto" conciliato con il diletto*.⁷⁸⁸⁵ És exactament això el que ofereix també *Curial e Güelfa*, la fidelitat mantinguda per damunt de qualsevol infortuni, entre una dama honesta i un cavaller virtuós; un amor *onesto* i conclòs en matrimoni, però conciliat amb els luxes cortesans, el gaudi dels sentits i el *diletto* conjugal en una parella que se'ns promet com a feliçment reunida a la fi de la novel·la. La lliçó moral que transmeten ambdues obres, el *Filocolo* i el *Curial*, incideix en la qüestió que qualsevol sentiment nascut de la virtut és destinat a proporcionar felicitat; en canvi, qualsevol sentiment on el pes recaiga sobre la voluntat de plaer, el més segur és que acabe proporcionant infelicitat i, fins i tot, conduint al desastre. Per això, com bé diu Sònia Gros sobre el *Curial*, "si al llarg de l'obra trobem, en diferents personatges, una visió de l'amor com una passió irrefrenable vinculada als sentits, en el desenllaç final s'imposa l'amor modèlic, virtuós, de Curial i Güelfa, que no exclou, tanmateix, la reivindicació dels apetits de la carn",⁷⁸⁸⁶ d'acord amb l'esperit epicuri de *Quattrocento*; ja preparat, val a dir, per la desimboltura eròtica de literats com Boccaccio.

Els professors Jaume Torró i Lola Badia han aprofundit en l'estudi del *Filocolo* en relació amb el *Curial*, amb resultats que semblen confirmar l'interès de l'anònim autor per aquesta obra napolitana de Giovanni Boccaccio.⁷⁸⁸⁷ En efecte, en l'advertència proemial de *Filocolo* I,2, l'escriptor recorre a la metàfora de la navegació amorosa, com l'anònim del *Curial* per a introduir la seua obra (I.0). Però no sols això, sinó que

---

⁷⁸⁸⁵ BRUNI, Francesco, *Boccaccio: l'invenzione della letteratura mezzana*, Il Mulino, Bolonya, 1990, p. 174.

⁷⁸⁸⁶ GROS LLADÓS, Sònia, 'Amor omnia vincit': la força de l'amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239 (ps. 225-226).

⁷⁸⁸⁷ Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (ps. 51-52); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 72-75 *et passim*.

s'adverteixen coincidències intertextuals (subratllades) oportunament subratllades i comentades per Jaume Torró Torrent:⁷⁸⁸⁸

“Adunque, o giovani, i quali avete la vela della barca della vaga [= piena de desig] mente drizzata a’ venti che muovono dalle dorate penne ventilanti del giovane figliuolo di Citerea [= Cupido], negli amorosi pelaghi dimoranti disiosi di pervenire a porto di salute⁷⁸⁸⁹ con istudioso passo, io per la sua inestimabile potenza, vi priego che divotamente prestate alquanto alla presente opera lo ’nteletto, però che voi in essa troverete quanto la mobile fortuna abbia negli antichi amori date varie permutazioni e tempestose, alle quali poi con tranquillo mare s’è lieta rivolta a’ sostenitori; onde per questo potrete vedere voi soli non essere sostenitori primi delle avverse cose, e fermamente credere di non dovere essere gli ultimi. Di che prendere potrete consolazione, se quello è vero, che a’ miseri sia sollazzo d’aver compagni nelle pene; e similmente ve ne seguirà speranza de guiderdone, la quale no verrà senza alleggiamento delle vostre pene. E voi, giovinette amorse, le qual ne’ vostri delicati petti portate l’ardenti fiamme d’amore più occulte, porgete le vostre orecchi con non mutabile intendimento a’ nuovi versi: li quali non vi porgerano i crudeli incendimenti dell’antica Troia, né le sanguinose battaglie di Farsalia, le quali nell’animo alcuna durezza vi rechino; ma udirete i pietosi avvenimenti dello innamorato Florio e della sua Biancifiore, li quali vi fieno graziosi molto. E, udendoli, potrete sapere quanto ad Amore sia in piacere il fare un giovane solo signore dela sua mente, senza porgere a molti vano intendimento, però che molte volte si perde l’un per l’altro, e suolsi dire che chi due lepri caccia, talvolta piglia l’una e spesso non niuna. Dunque apprendete d’amare uno solo, il quale ami voi perfettamente, si come fece la savia giovane, la quale per lunga sofferenza Amore recò al disiato fine.”

En efecte, sembla que l’escriptor del *Curial* prengué per orientació aquest pròleg per a redactar el seu proemi del llibre I de la novel·la, on ressonen les frases subratllades en expressions del tipus “amats de la Fortuna”, “infinitis infortunis”, “arribats al port per

---

⁷⁸⁸⁸ Citem a partir de l’edició de BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁸⁸⁹ Aquesta metàfora del “port de salut”, com s’ha explicat quant citaven la lletra de Petrarca relacionada per Francisco Rico amb el *Curial*, prové d’Andreu el Capellà, i passa a Petrarca i Boccaccio a través del trobador Guillem Ademar, de l’escola siciliana (segle XIII).

ells desitjat”, “amenada la sua causa a gloriosa fi”, “aconseguien lo guardó de lurs treballs”. Sent com és que l’escriptor sol seguir Boccaccio, en aquest i en altres textos de la seua novel·la, notem ja com tracta de distanciar-se lleugerament de l’original: s’inspira en el literat italià, però si el plagia, ho fa camufladament. Raó per la qual, com ha constatat en general la crítica literària, resulta de vegades complicat detectar connexions intertextuals i, en altres ocasions, certificar-les del tot.

L’“amorós ans dolorós camí” al·ludit en el referit pròleg, per exemple, sona molt a paradoxa sentimental petrarquesca, però podria remetre també a records intermediaris de lectura com ara el del *Filocolo* IV,11: “ma *amoroso* pensiero non la turbava, anzi *doloroso*”. Seguint la petja dels amors de Florio com a antecedent dels amors de Curial, Badia i Torró han detectat altres relacions entre els dos escriptors distanciat per un segle. En els afers de Florio i Biancifiore intervenen personatges mitològics antics (Juno, Mart, Venus, Diana i Fortuna), d’una manera similar a com s’esdevé en el *Curial*.⁷⁸⁹⁰ Existeix en ambdues obres un lloc reservat per a intercalar-hi somnis admonitoris i visions oníriques; per a emular els poetes clàssics com Homer o Virgili. Així les coses, es constata que Boccaccio és “un model de tècnica narrativa” per a l’anònim de la novel·la cavalleresca. L’autor italià li facilita orientació per a reemplaçar l’esfera d’allò sobrenatural, tradicional en llibres de cavalleria, i reemplaçar-la per excursions al·legòriques i personatges mitològics. Hi apareixen déus de gentils, com Mart o Cupido, però són reconduïts literàriament cap al plànol de la versemblança.⁷⁸⁹¹ El lector comprén que són “poètiques ficcions” al servei de la trama narrativa; embolcalls de les lliçons morals o “veritats” que l’escriptor vol transmetre. Com expliquen Lola Badia i Jaume Torró, l’*aemulatio* que fa l’anònim de Boccaccio es veu condicionada per la necessitat de trobar una “mezzana via” o via intermèdia per a literatura romanç: una narrativa de ficció adornada per ficcions poètiques a l’estil dels antics.⁷⁸⁹² Justifica Boccaccio en l’epíleg del’obra l’opció per aquesta via mitjana que

---

⁷⁸⁹⁰ *Curial e Güelfa*, ed. a cura de L. BADIA i J. TORRÓ..., p. 638. Vegeu també IIDEM, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 89): “Un repàs dels somnis del *Filocolo* mostra amb quina desimboltura Venus i Mart intervenen en els afers dels protagonistes, precisament valent-se dels somnis: els avisen de perills, els donen objectes importables a la vida de vigília, els consolen abans d’un combat singular.” L’anònim s’inspira en aquests aspectes de l’obra, “però també és cert que va reconduir el relat cap a la versemblança, esquivant del tot la interferència directa entre els somnis i l’acció de la novel·la.”

⁷⁸⁹¹ TORRÓ TORRENT, J., El manuscrit del *Curial e Güelfa*..., ps. 274-279.

⁷⁸⁹² Segons el concepte treballat i exposat per BRUNI, Francesco, *Boccaccio: l’invenzione della letteratura mezzana*, Il Mulino, Bolonya, 1990.

discorre “entre el text primitiu francès del *Floire et Blanchefleur*, en aplegats de vuit síl·labes, i l’alta poesia de Virgili, Dante, Lucà, Estaci i Ovidi.”⁷⁸⁹³

L’anònim del *Curial* trobà factible i dignificant aquesta *autoritzada* associació entre cavalleria i mitologia que fa Boccaccio, com demostren alguns records de lectura. El Cupido de la novel·la anònima catalana (“Curial collà lo seu arch e llança dues tretes: una de plom, altra d’or...”, I.24), per posar un cas, deu molt al del llibre III,19 del *Filocolo*.⁷⁸⁹⁴ S’apareix a Florio en una visió i porta “nella mano sinistra uno arco bellissimo e forte, e nella destra due saette, la una d’oro, e quella era agutissima e pungente, l’altra gli para di piombo, senza alcuna punta.” En el capítol IV,35, Boccaccio reprén aquest assumpte de les saetes d’or i de plom del petit déu. Per bé que el tema del valor diferent de les saetes reapareix en altres obres, com les *Genealogie* del mateix Boccaccio (IX,4), com un detall enciclopèdic més, o en el *Tratado de amor* de Juan de Mena, conegut per l’anònim.⁷⁸⁹⁵ En qualsevol cas, un acarament de les tres ocasions en què apareix l’al·legoria al *Curial* convida a pensar en *Les Metamorfosis* d’Ovidi (I, vv. 468-471) com la font directa d’inspiració.⁷⁸⁹⁶

La tempesta que fa naufragar Curial (III.37), segons Jean-Marie Barberà, pot contenir un record de la del *Filocolo* IV,6-7, en la qual destaca el protagonisme de Neptú.⁷⁸⁹⁷ Per a Xavier Gómez Font, la menció del riu mitològic de l’oblit (“...axí com si ell hagués begut tot lo riu de Lethe, li feren oblidar...”, I.26) podria relacionar-se amb el *Filocolo* II,19: “E certo impossibile sarebbe che io mai ti dimenticassi, ancor che tutto Letè per la boca mi passasse.”⁷⁸⁹⁸ Aquest curiós riu de la mitologia antiga ja havia cridat l’atenció de Bernat Metge (*Lo somni*, III,iv,9): “Dins una concavitat ha un riu, appellat Lethes, del qual les ànimes que aquí entren beuen necessàriament e,

---

⁷⁸⁹³ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 89).

⁷⁸⁹⁴ Ibídem, p. 278; COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *Curial e Güelfa: texto catalán, contexto italiano*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 235-242 (p. 239).

⁷⁸⁹⁵ Vegeu el capítol II.1.3.

⁷⁸⁹⁶ Vegeu el capítol II.1.7.

⁷⁸⁹⁷ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 335, n. 184.

⁷⁸⁹⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 262; GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 105; ÍDEM, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 53).

encontinent que n'han begut, obliden totes coses.”⁷⁸⁹⁹ Boccaccio torna a fer-ne esment en el llibre III,4: “egli imaginò che, lontanandomi da lei, della mia memoria la caccerebbe: la quale, se per la mia bocca tutto Letè entrassem non la poria di quella spegnere.” Dante en parla també el *Purgatorio* XXXIII, v. 96, i apareix la deessa de l'Oblit i el seu riu en altres fonts conegudes per l'escriptor, com per exemple el mite d'Er de *La República* de Plató (621a), l'*Eneida* de Virgili (VI, vv. 749-750) o l'epístola elegíaca de Tròiol a Briseida que l'escriptor castellà Rodríguez del Padrón incorporà al seu *Bursario*.⁷⁹⁰⁰ Quan tractem de l'*Eneida* en relació amb el *Curial*, comprovarem com aquesta font i *La República* són les que influïren més a l'hora de recordar el flum de Lete.

Un motiu molt present en el *Filocolo* són les parques, *Antropos* (*sic*, com en el *Curial*), *Lachesis* i *Cloto*; la qual cosa podria haver influït en l'interès de l'anònim del *Curial* per aquest tema mitològic.⁷⁹⁰¹ Racheio, el mestre de la cort, descobreix Florio i Biancifiore abraçant-se i besant-se furtivament. Ho comunica a Ascalion, cavaller preceptor dels joves, i ambdós decideixen informar el rei de la novetat, en evitació de mals majors. L'episodi (II,4-7) podria haver influït en el paper que els cortesans vells i envejosos assumeixen en *Curial e Güelfa*. El rescat de Biancifiore, falsament acusada de traïció per Massamutino (II,29-75) podria haver influït, així mateix, en l'elecció del tema de l'emperadriu d'Alemanya i en algunes innovacions que presenta la recreació curialesca. La donzella és condemnada a morir en la foguera, però la salva Florio, que porta per cimera una àguila amb les ales esteses (II,45), i l'acusat pereix entre les flames.⁷⁹⁰² Siga com siga, no s'observa ací cap “seguiment” del fil argumentat traçat per Boccaccio per part de l'anònim del *Curial*. És una història, la de la falsa acusada, que no sols apareix en el cicle artúric (*Tristany*), sinó en altres versions molt més conegudes pels lectors del *Curial*,⁷⁹⁰³ i més relacionades amb el casal reial d'Aragó, que l'escriptor del relat català procura exaltar davant el seu auditori.

---

⁷⁸⁹⁹ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 192.

⁷⁹⁰⁰ Us remetem als diferents capítols i apartats, on tractem d'aquests autors.

⁷⁹⁰¹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 45).

⁷⁹⁰² TORRÓ TORRENT, J., El manuscrit del *Curial e Güelfa...*, p. 275; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (ps. 210 i 214-215); IIDEM, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 84).

⁷⁹⁰³ Vegeu FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d'una llegenda germànica: el tema de l'emperadriu d'Alemanya falsament acusada d'adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac

Es podrien rastrejar encara altres possibles coincidències temàtiques o fraseològiques. Com ara, “la Güelfa, veent lo seu Curial créxer en bellesa e en virtut” (I.1), que recorda Dante (“e bellezza e virtù cresciuta m’era”, *Purg.* XXX, 128), però també Boccaccio: “crescendo procedea, così di mirabile virtù e bellezza s’adornava” (*Filocolo* I,1), o també “il mio Florio il quale di bellezza, di virtù e di gentilezza ciascuno altro giovane avanza” (*ibidem*, III,54). I, sobretot, les constants referències metonímiques de l’autor del *Curial* a la ploma amb la qual escriu ell o escriuen altres: “governar la ploma” (*CeG* II.68), “cau la ploma en mig del paper blanch” (*CeG* II.144), “la mia ploma vergonyosa que torna ja roja en la mia mà” (*CeG* III.25), “la mia ploma no podia explicar” (*CeG* III.30), “ab la ploma has fet meravellar tots los poetes” (*CeG* III.34), i “hòmens a recordar-ho ne ploma a scriure” (*CeG* III.35). En Giovanni Boccaccio (*Filocolo* III,20), llegim: “e la tremante mano (...) non sostiene di potere più avanti muovere volenterosa la penna”.⁷⁹⁰⁴ A banda d’aquestes coincidències, trobem que Curial efectua una visita de turisme cultural o de verificació arqueològica a l’escenari de la Tebaida, just abans de pujar al Mont Parnàs. Visità Atenes i Tebes, i véu allí “los sepulcres de Etiocles e Pol·linices, cruels germans” (*GeC* III.24), monuments que evocaven en autor i lectors lectures clàssiques. En el *Filocolo*, així mateix, Florio manifesta el seu interès reverencial per visitar la tomba del gran poeta Virgili, a Nàpols, i altres indrets relacionats amb fets de l’Antiguitat clàssica.

En el *Curial*, Fortuna evoca “el violador de la boca” (*CeG* III.81), en al·lusió a una coneguda anècdota exemplar de Valeri Màxim: la de la muller del tirà Pisístrat, que volia que fóra condemnat a mort un jove per havia besat agosaradament la seua filla. El pare de l’afectada, que era el mateix tirà Pisístrat, sentencià, tanmateix, a favor del jove, i ho justificà amb aquesta màxima que apel·la a la raó: “Si als que ·ns amen matam, ¿què farem a aquells als quals som en oy capital?” (*ibidem*). En Valeri Màxim, una obra de literatura sapiencial molt consultada en l’edat mitjana, consta així: “*Si nos qui nos amant interfecimus, quis his faciemus quibus odi sumus?*” (*Factorum et dictorum memorabilium*, VI,1). Dante en fa menció en la *Commedia* (*Purg.* XV, vv. 97-104), però Lola Badia i Jaume Torró troben que podria haver influït en l’anònim del *Curial* el fet que Boccaccio recorde la contalla en tres ocasions en el *Filocolo* (II,53; III,34 i

---

(eds.), *Actes del desè Col·loqui de Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216.

⁷⁹⁰⁴ Algunes d’aquestes expressions recorden formulismes epistologràfics toscans, com “reggere la penna in mano” o “la penna si vergogna di scrivere”, que podrien revelar la identitat d’un autor habituat a cartejar-se en *volgare* amb corresponents italians.

IV,50).⁷⁹⁰⁵ Ambdós autors consideren aquesta obra, comtat i debatut, com una “pedrera d’elements estructurals, motius narratius, matèria poètica, apunts erudits i teoria literària”.⁷⁹⁰⁶ L’obra napolitana de Boccaccio ajuda, doncs, a explicar algunes presumptes “singularitats” que la crítica del segle passat no havia comprés i que, pel que s’observa en alguns casos, no són ni tan singulars ni tan originals.

No és un cas únic ni rar, el de *Curial e Güelfa*, entre els autors de la Península Ibèrica que visqueren llargues temporades i escrigueren a Itàlia. Com per exemple, el castellà Juan Rodríguez del Padrón, que en el seu *Triunfo de las donas* manifesta una interessant dependència, pel que fa als continguts i al lèxic, del *Filocolo*.⁷⁹⁰⁷ La seua *Carta de Madreselva a Mauseol*, com observa Antoni Ferrando, era coneguda per l’autor del *Curial* (mencions de *Mareselva* i *Artemísia*, III.66).⁷⁹⁰⁸ Padrón visqué a Itàlia pels anys 1434-1441, just abans que hom escriguera la novel·la cavalleresca catalana.⁷⁹⁰⁹ Pogué haver conegut l’autor del *Curial* arran dels seus desplaçaments de Florència a Basilea i viceversa, a través de Milà, on, durant els anys 1435-1440, Enyego d’Ávalos ocupava una posició d’alt rang a la cort de Filippo Maria Visconti. Padrón acompanyava el seu senyor, el cardenal Juan de Cervantes, i aquest estava emparentat amb D’Ávalos. Així que hi trobaria bona acollida i allotjament.⁷⁹¹⁰ Alguna composició poètica de Rodríguez del Padrón s’incorporà anys després al *Cancionero* napolità de *Estúñiga*, on es recullen obres dels anys 1435-1460 aproximadament.⁷⁹¹¹ El cançoner fou manat a compilar pel gran camarlenc de Ferran I de Nàpols, que era el mencionat Enyego,⁷⁹¹² cosa que sembla confirmar que D’Ávalos, l’autor del *Curial* i Padrón

---

⁷⁹⁰⁵ BADIA, L. – TORRÓ, J. (eds.), Introducció..., p. 71.

⁷⁹⁰⁶ Ibídem, ps. 80-81.

⁷⁹⁰⁷ IMPEY, Olga Tudorica, Boccaccio y Rodríguez del Padrón: la espuela de la emulación en el *Triunfo de las donas*, dins MILETICH, John S. (ed.), *Hispanic Studies in Honor of Alan D. Deyermond. A North American Tribute*, Madison, 1986, ps. 135-150.

⁷⁹⁰⁸ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 17).

⁷⁹⁰⁹ Més detalls en: LIDA DE MALKIEL, María Rosa, Juan Rodríguez del Padrón. Vida y obras, dins *Nueva revista de filología hispánica*, any 4, núm. 4, Ciutat de Mèxic, 1969, ps. 315-351; LIDA DE MALKIEL, María Rosa, Juan Rodríguez del Padrón. Vida y obras, dins *Nueva revista de filología hispánica*, any 4, núm. 4, Ciutat de Mèxic, 1969, ps. 315-351 DOLZ FERRER, Enric, Juan Rodríguez del Padrón, Juan de Cervantes y Gonzalo de Medina. Apuntes biográficos, dins *Lemir*, 9, València, 2005, ed. electrònica <<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista9/Dolz/Dolz.htm>>; PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Encuentro del viajero Pero Tafur con el humanismo florentino del primer Cuatrocientos, dins *Revista de literatura*, vol. 73, núm. 145, Madrid, 2011, ps. 131-142.

⁷⁹¹⁰ Aspecte del qual hem tractat en el capítol I.3.2.

⁷⁹¹¹ SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977, ps. 33-34.

⁷⁹¹² Ibídem, p. 37. També en: MORENO, Manuel, Descripción codicológica MN54: CsXV II: 298-365. Ms. Vitrina 17-7, Biblioteca Nacional de Madrid, dins SEVERIN, D. S., *An Electronic Corpus of 15th Century Castilian Cancionero Manuscripts*, University of Liverpool, ed. electrònica

compartien interessos literaris i –tal vegada– es coneixien. Si no és que l’anònim del *Curial* i D’Ávalos són, en realitat, una mateixa persona; interessada, tant per les obres clàssiques, com per les lletres italianes i castellanés.

* * *

Si el *Filocolo* influí en la concepció general del *Curial* com la història de dos amants que desafien virtuosament els avatars de la fortuna, el *Decameró* funcionà en la ment de l’escriptor del *Curial* com un calaix d’on extraure idees argumentals, anècdotes gracioses i, sobretot, recursos retòrics. També per a caracteritzar, des d’un plànol sentimental, personatges com la Güelfa.⁷⁹¹³ Com afirma Júlia Butinyà, l’autor busca en Petrarca materials de caràcter moral i obté del *Decameró* recursos per a dotar la seua obra de complexió artística. L’anònim admira l’alegre estil narratiu del novel·lista toscà i procura seguir la seua manera d’escriure, “pero rebatiendo sus contenidos, ya que de hecho está afirmando el amor honesto con textos decameronianos.”⁷⁹¹⁴ Insisteix Júlia Butinyà en què l’autor del *Curial* “contradiu” o corregeix moralment Boccaccio, malgrat que el té com un referent estilístic de primer ordre. Potser modere el discurs sobre aspectes populars, burlescos i eròtics (burgesos i, en algun cas, grotescos), perquè pretén escriure una novel·la de rerefons moral humanístic i rang aristocràtic, d’acord amb l’ambient on ell viu. Això no significa, com afirma aquesta autora que l’escriptor siga un “moralista de una pieza”.⁷⁹¹⁵ En qualsevol cas, escrivint com escriu a la Itàlia de la dècada del 1440, resulta difícil no deixar-se seduir per la gràcil prosa boccacesca d’aquest incomparable recull de *novelle*. Del Boccaccio en general, i del *Decameró* en particular, l’anònim del *Curial* aprén, en mots de María Hernández, “que la literatura de evasión, inteligentemente valorada, puede ser un medio de regeneración para el hombre.”⁷⁹¹⁶ Com deia Horaci –l’Oràcio a la italiana del *Curial*– “*aut prodesse volunt aut delectare poetae*” (*Ars poetica*, v. 333). Però, tal com enfocava la qüestió Enea Silvio Piccolomini, humanista amic del Magnànim i els seus cortesans, “dilettare e

---

<<http://cancionerovirtual.liv.ac.uk/AnaAdditional/dutton/msdesc/MN54.pdf>>, consultat en octubre 2012, p. 3. Algun autor el confon amb el seu germà Enyego de Guevara, que ja havia mort quan es compilà el còdex.

⁷⁹¹³ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (p. 297).

⁷⁹¹⁴ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 38 i 43.

⁷⁹¹⁵ *Ibidem*, ps. 167-168.

⁷⁹¹⁶ HERNÁNDEZ ESTEBAN, María, *El Decamerón como viaje de regeneración. Notas sobre su modernidad*, dins *Revista de filología románica*, 22, Madrid, 2005, ps. 183-192 (p. 192).

dilettando finalmente giovare alla vita humana.” La literatura, abans que res, ha de ser entretinguda; la utilitat moral és, doncs, una seqüela del gaudi.⁷⁹¹⁷

Manuela Stocchi, en un excel·lent article,⁷⁹¹⁸ identificà tot un conjunt de relacions temàtiques i intertextuals entre el *Decameró* i el *Curial*, que ajuden a comprendre millor què buscava l’anònim escriptor en Boccaccio. En principi, es dedueix claríssimament que no tractava de plagiar fragments de l’autor italià, sinó reescriure’ls per a –diguem-ne– reintroduir-los dissimuladament en català. Així, la “intollerabile noia” de l’italià, esdevé “insoferible pena”, i “gli occhi adosso” es transforma en “los ulls ficats”. Les traduccions lliures *ad sententiam* del toscà al català i la variació sinonímica són, per a ell, una norma i un criteri d’aplicació general. Així, quan llegim unitats fraseològiques del *Curial* del tipus “parer-li bella”, “encendre’s d’amor”, “jove e fresca”, rica e ociosa”, “vermella e tremolosa” i un llarg etcètera, valorarem els molts préstecs de les cent *novelle* que l’anònim posava a l’abast dels seus lectors; encara que aquestes no respongueren a una exacta translació idiomàtica dels mots italians. Tant l’anònim traductor català del 1429 com l’anònim del *Curial*, es diferencien de Joanot Martorell en el tractament lliure, *ad sententiam*, que fan de la font original. L’autor del *Tirant* es limita a plagiar l’escriptor italià, mentre que els altres sotmeten l’obra, coneguda pels seus lectors, a una mena d’“apropiació” i intenten recrear-la de manera més original.⁷⁹¹⁹ Per exemple, on Boccaccio escriu “non potendo io agli stimoli della carne né alla forza d’amor contrastare” (jornada II, novel·la 8), l’autor de *Curial e Güelfa* reescriu: “no podent resistir als naturals apetits de la carn” (*CeG* I.4). A banda d’aquestes repeses textuais, s’observen paral·lelismes argumentals, com ara un viatge de Giannotto en galera des de Gènova fins a Alexandria (*Dec.* II,6) que Stocchi relaciona amb el que emprén *Curial* seguint la mateixa ruta (*CeG* III.3-8). En l’episodi de les monges que acullen el cavaller camí de París (*CeG* II.12), l’anònim aconsegueix “un’atmosfera di burla e canzonatura così familiare all’opera del certaldese.”⁷⁹²⁰ De la mateixa novel·la

---

⁷⁹¹⁷ Citat per PLAZAOLA, Juan, *Introducció a la estètica. Historia, teoria, textos*, Universidad de Deusto (“Serie filológica”, 19), Bilbao, 2012 (4a. ed.; 1a., 1973), p. 79.

⁷⁹¹⁸ STOCCHI, M., *Curial e Güelfa e il Decamerone*, op. cit. Seguim aquesta autora en els paràgrafs següents. Ja havia advertit FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88., p. 63, que Manuela Stocchi havia donat “unes mostres molt eloqüents de com l’autor del *Curial* adapta mestriolament fragments del *Decameró*.”

⁷⁹¹⁹ Vegeu RECIO, Roxana, Autor y lector en la traducción catalana del *Decamerón* de Boccaccio: análisis de una asimilación, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 283-309.

⁷⁹²⁰ STOCCHI, M., *Curial e Güelfa e il Decamerone...*, p. 308.

de Giannotto, diuen Lola Badia i Jaume Torró que l'anònim podria haver extret “el motiu de l'oci com a estímul de l'enamorament” que és un dels diversos temes típicament boccacciosos que l'autor de la novel·la cavalleresca adopta i fa seus.⁷⁹²¹

Sònia Gros, després de comparar els textos del *Decameron* italià, el *Curial* i el *Decameró* català del 1429, té molt clar que l'autor de la novel·la cavalleresca partia d'un original en toscà. El traductor del 1429 comet errors de comprensió del text que el distancien, no sols de l'original de Boccaccio, sinó també de l'autor del *Curial*, molt més familiaritzat amb l'idioma i amb les intencions literàries del certaldés. Aquest, a diferència de l'anònim català del 1429, “comprén correctament” allò que llig “i manté amb coherència en la seva narració el sentit de l'original italià.” Es reforça, doncs, la idea ja apuntada per altres crítics, sobre la “major proximitat del text de l'autor anònim català [del *Curial*] a la versió italiana”, així com “la hipòtesi d'un entorn italià en la gestació del *Curial*”,⁷⁹²² en correspondència amb el criteri dels lingüistes.⁷⁹²³ Gros reforça les seues contrastades impressions en la publicació monogràfica “*Aquella dolçor amarga*” (2015), la segona part de la qual està dedicada a comprovar les relacions textuais de *Curial e Güelfa* amb el *Decameró*:

“Quant al deute amb el text boccaccià, el *Curial* es mostra clarament més proper a la versió original del *Decameron* que a la traducció catalana del 1429, tal com suggereixen els passatges divergents, alguns dels quals aprofita l'Anònim en la seva novel·la, en una lúcida comprensió de l'obra italiana, recuperant habitualment el sentit de l'original, com succeeix en l'enamorament de Cimone o en la novella de Tit. Aquesta dada constitueix un element rellevant que reforça la connexió de la novel·la catalana amb l'entorn italià on probablement es gestà, aspecte que concorda amb les darreres recerques sobre la novel·la realitzades per [Antoni] Ferrando, que mantenen aquesta hipòtesi, la mateixa que ja van defensar els primers estudiosos de la novel·la, a partir de dades lingüístiques (...). A propòsit de relats com el V.1 o el X.8, hi trobem errors de comprensió respecte a

---

⁷⁹²¹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 88).

⁷⁹²² GROS LLADÓS, Sònia, Sobre la presència de Boccaccio en el *Curial e Güelfa*: la novella X.8, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 192-212 (ps. 201-202).

⁷⁹²³ FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012.

l'original [en la traducció catalana del 1429] que, en canvi, no tenen cap reflex en el *Curial* (...). L'anàlisi dels textos suggereix una relació directa amb algun dels manuscrits italians.⁷⁹²⁴

Gros demostra com i de quina manera “la presència de l’obra mestra de Boccaccio inunda la novel·la catalana des de bon principi fins al final.”⁷⁹²⁵ Són tants els punts de connexió, que, per a una millor i detallada comprensió, recomanem acudir conjuntament a l’obra de dita recercadora i d’altres autors que s’hi han aproximat. No obstant això, advertim que la influència de Boccaccio, significativament, es concentra en el llibre I del *Curial*, el dedicat sobretot a l’Amor. Les *novelle* que més interessin a l’anònim són les següents: I,5 (la marquesa de Montferrat i el rei de França);⁷⁹²⁶ II,6 (madona Berítola, viuda d’Arrighetto Capete); II,7 (la filla del sultà de Babilònia); II,8 (el comte d’Anvers, falsament acusat) IV,1 (Tandred, príncep de Salern, i els amors de Ghismonda i Guiscard), VI,2 (el forner Cisti i mossén Geri Spina), VII,9 (Lídia, Nicòstrat i Pirros) i VIII,10 (la siciliana i el mercader de Palerm). Però sobretot concentra l’atenció en els relats II,8 i IV,1. Observem-ho sinòpticament, seguint Stocchi:

BOCCACCIO, <i>Decameron</i>		ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>	
VI,2	...si pecchi, o <u>la natura apparecchiando a una nobile anima un vil corpo</u> , o la fortuna apparecchiando a un corpo dotato d’anima nobile vil mestiero...	I,1	... <u>Noble cor, emperò, que en molts pobres hòmens se met, se més en aquest...</u>
I,5	...e dalla donna <u>fu ricevuto</u> . Il quale... gli <u>parve bella</u> e valorosa e costumata, e... commendolla forte, tanto nel suo disio <u>più accendendosi...</u>	I,2	... <u>reebé</u> la Güelfa ab molt gran plaer, e <u>parech-li</u> molt pus <u>bella</u> que dit no li havien... Per què <u>axí fort</u> d’ella se enamorà e <u>s’encès...</u>
II,8	... <u>non potendo io agli stimoli della carne né alla forza d’amor contrastare</u> , le quali sono di tanta potenza, che i fortissimi uomini non che le tenere donne hanno già molte volte vinti...	I,4	... <u>no podent resistir als naturals apetits de la carn</u> , qui ab contínus punyiments incessantment la combatien...
IV,1	... <u>veggendo che il padre... poca cura si dava di piú maritarla né a lei cosa onesta pareva il</u>	I,4	... <u>veent que son frare no ·s curava de donar-li marit, ne a ella paria cosa onesta demanar-lo...</u> pensà que si per

⁷⁹²⁴ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 316-317.

⁷⁹²⁵ *Ibidem*, p. 317.

⁷⁹²⁶ Novel·la inspirada en una llegenda montferratesa, del temps de Guglielmo “il Vecchio” i Giulia d’Àustria, segons MUSSO, Olimpio, *Il romanzo cavalleresco Curial e Güelfa e il Monferrato: note storiche*, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (p. 43 i p. 49, n. 18).

	<u>richiedernelo...</u> , si pensó di volere avere occultamente un valoroso amante...		ventura ella amàs <u>segretament</u> algun valorós jove...
IV,1	...e veggendo molti uomini <u>nella corte del padre usare, gentili,...., tra gli altri un giovane valletto del padre, il cui nome era Guiscardo..., le piacque...</u>	I.4	...donà llicència als hulls que <u>mirassen</u> bé tots aquells qui eren en <u>casa de son frare</u> . E... <u>entre ·ls altres li plagué</u> molt Curial, car <u>veent-lo</u> molt gentil de la persona...
IV,1	... <u>sono di carne...</u> , piena di concupiscibile <u>desiderio...</u> alle quali forze <u>non potendo io resistere...</u>	I.4	... <u>no podent resistir</u> als naturals <u>apetits de la carn...</u>
II,8	... <u>del quale amore</u> o che Pirro non s'avvedesse o non volesse <u>niente mostrava... di che la donna intollerabile noia portava...</u>	I.8	Mas <u>que ell la amàs nunca lo y donava entendre</u> , ne mostrava senyal que entenés que ella amava ell, <u>de què la enamorada portava insoferible pena...</u>
IV,1	... <u>nella nostra corte</u> come per Dio <u>da piccolo fanciullo</u> infino a questo <u>di allevato...</u>	I.12	... <u>en ma casa de petit infant fins en aquesta edat te est nodrit...</u>
Proemi	...porsero i <u>piacevoli ragionamenti...</u> e le laudevoli <u>consolazioni...</u>	I.14	...volent scriure a vostra <u>consolació e plaer</u> recitaré...
II,8	... <u>gli posse gli occhi addoso</u> e con gransissima affezione <u>la persona di lui</u> e' suoi costumi considerando, l'occulto amore... di lui s'accese; <u>e sé giovane e fresca</u> sentendo... <u>si pensò...</u> dovere il suo <u>desiderio venir fatto</u> , e pensando niuna cosa a ciò <u>contrastare se non vergogna</u> , di manifestargliele dispose del tutto e quella cacciar via. E essendo un giorno sola... per lui mandò. I conte, <u>il cui pensiero era molto lontano da quel della donna</u> , senza alcun indugio a lei andò e postosi... a sedere... <u>tutta di vergogna divenuta vermiglia, quasi piangendo tutta tremante...</u>	I.23	...Lachesis, <u>la qual tenia los hulls ficats...</u>
		I.4	...veent-lo molt gentil <u>de la persona...</u>
		I.3	...la Güelfa, <u>la qual jove e fresca era...</u> e trobant-se molt bella...
		I.8	... <u>e si pensà un jorn que sola vergonya li tolia sos plaers</u> , e que puy altre impediment no y havia, ella cuidava vençre e venir a fi de son <u>desig...</u>
		I.8	...Curial... tenia l' <u>enteniment molt apartat d'aquell de la Güelfa...</u>
		I.26	...Làquesis tornà <u>tota vermella e tremolosa...</u>
II,8	...signor mio... io estimo <u>che grandissima parte di scusa debbian fare</u> le dette cose... e <u>il rimanente debbia fare l'aver eletto savio e valoroso amadore</u> , se quella l'ha fatto che ama... egli è vero che... <u>perché io vi priego...</u>	I.27	...Curial... <u>pensant que alguna excusació sia a la dona o donzella que ama o vol ama haver elegit home noble o valorós...</u> açò és ver que... per què us suplic...
II,6	...Giannotto..., <u>trattandoti io bene e amichevolmente</u> , secondo che servidor si dee fare, <u>tu dovevi il mio onore e delle mie cose come sempre e cercare e operare</u> ; e molti sarebbero stati <u>quegli a' quali se tu quello avessi fatto che a me facesti, che vituperosamente t'avrebbero fatto morire...</u>	I.43	...Curial, <u>fins ací t'é amat molt e t'é avançat...</u> pensant <u>yo que ma honor fos a tu recomanada e per aquella te sotmetesses a tot perill...</u> E pensar deus que la Güelfa és ma sor, e yo he a haver sentiment de tot ço que <u>contra ma honor</u> , en la persona d'aquella, és fet. <u>E si yo com a home en açò obrar volgués...</u> , te faria pudir la

			sua boca..., tant més en aquest cas me deuria <u>envers tu encruelir...</u>
II,7	...mi menarono a uno <u>monastero di donne...</u> e quivi... <u>fui da tutte ricevuta benignissimamente...</u>	II.12	...arribaren a un <u>monastir de dones, on foren rebuts molt alegrement...</u>
I,10	...e al fine con assai belle e leggiarde parole come questo potesse essere (...) il <u>domandarono,</u> <u>sentendosi (...) pugnere,</u> fecte lieto viso e rispose...	II.12	E, après que ·ls hagueren donat a menjar, <u>demanaren</u> (...) axí (...) començren a mordre a Festa, la qual com <u>se trobàs picada</u> de cada part, dix...
VIII,10	... <u>avvedendosi...</u> dell'arte... <u>ma volendo</u> col suo inganno punire lo inganno di lei...	II.43	...mas con Festa <u>s'apercebés de la trufa volent</u> axí mateix trufar...
II,6	... Giannotto... <u>salito sopra galee che in Alessandria andavano...</u>	III.23	...E ell... dins poch dies <u>en un galera de mercaderia,</u> qui en Alexandria anava... muntà...
II,8	... <u>madama...</u> , in questo io non vi piacerò già, ...per ciò che <u>niuna cosa rimasa m'è se non l'onestà,</u> quella intendo io guardare quanto la vita mi durerà. <u>Questa parola parve... contraria alla donna...</u>	III.45	...senyora, yo vull ésser muller... <u>car yo he votada virginitat</u> e aquella guardaré... e qui toldre la'm voldrà, <u>...me toldrà la vida... la mare fonch torbada...</u>

Molt més minuciós i profund que el de Stocchi ha estat el treball recent de comparació dut a terme per Sònia Gros. Valga d'exemple o de mostra l'acarament entre el *Curial* i la novel·la d'Alatiel la setena de la jornada segona:⁷⁹²⁷

BOCCACCIO, <i>Decameron</i> (II,7)	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>
...una figliuola chiamata Alatiel, la qual, per <u>quello che ciascun che la vedeva dicesse,</u> era <u>la più bella femina</u> che si vedesse <u>in que' tempi nel mondo.</u>	E <u>oynt la fama de la bellesa</u> de la Güelfa, la qual <u>sens alguna comparació</u> traspassava en <u>aquell temps</u> la bellesa de totes <u>les donzelles de Ytàlia...</u> (I.2)
	...havent una molt bella filla donzella, de edat per ventura de quinze anys, –e era <u>la pus bella</u> <u>per fama e per fet</u> que <u>en aquell temps en l'imperi d'Alamanya</u> se trobàs... (I.22)
	E era tan bella, que, <u>segons la fama que aquells qui la havien vista li feyen,</u> no havia par en tot lo regne de Túnic. (III.42)
...essendo da infinito mare combattuti, due di si sostennero; e <u>surgendo già dalla tempesta</u> cominciata la terza notte e quella non cessando ma crescendo tuttafiata, non sappiendo essi dove si fossero né potendolo nper estimazion marineresca comprendere né per vista, per ciò che <u>obscurissimo di nuvoli e</u>	E la nit, si bé era en agost, paria molt longa (...). Emperò les ones crexien, e <u>la mar bramava molt espaventablement e tempestejava</u> aquella mesquina galera, la qual feya molta aygua e era en punt de perdre's; e axí anà tot aquell jorn e la nit següent, fins <u>al terç jorn,</u> que <u>ferí en terra</u> davant Trípol de

⁷⁹²⁷ GROS LLADÓS, Sònia, Una muestra de la recepción de los personajes femeninos del *Decamerón* en la novela caballeresca *Curial e Güelfa*. El caso de Alatiel, dins GONZÁLEZ DE SANDE, Estela – GONZÁLEZ DE SANDE, Mercedes (eds.), *Boccaccio e le donne*, (“Oggetti e soggetti”, 18), Aracne, Roma, 2014, ps. 109-132.

di buia notte era il cielo, essendo essi non guari sopra Maiolica, sentirono la nave sdruscire.	Barberia. (III.37).
... <u>acceso</u> nondimeno della sua bellezza...	...Curial, qui <u>no era menys encès de la bellesa de Làquesis...</u> (I.26)
Ma ciò era niente: ella rifiutava del tutto la sua dimestichezza, e <u>intanto più s'accendeva l'ardore</u> di Perdicone.	E com més de veure'l la oportunitat li ere toltà, <u>tant més</u> en la su· amor s'encenia e s'escalfava (I.8)
Perdicone, <u>più</u> di giorno in giorno <u>accendendosi</u> e <u>tanto più quanto più</u> vicina si vedeva la desiderata cosa e più negata...	E quant lo comunicava, <u>tant més en la sua amor s'escalfava e s'encenia...</u> (I.8).
...subitamente corse <u>la fama della sua gran bellezza</u> per la città, e agli orecchi del prenze della Morea, il quale allora era in Chiarenza, <u>pervenne</u> . Laonde <u>egli veder la volle</u> , e vedutala e <u>oltre a quello che la fama portava bella parengogli</u> , sì forte di lei <u>subitamente s'innamorò</u> , che altro non poteva pensare; e avendo udito in che guisa quivi pervenuta fosse, s'avvisò di doverla potere avere.	<u>La fama de la bellesa</u> de Càmar <u>pervench a les orelles del rey</u> , e tramés per Fàraig, e demanà-li de la bellesa de la sua filla (...). Lo rey li manà que la fes venir, que <u>ell la volia veure</u> (III.39) ...e <u>parech-li molt pus bella</u> que dit no li havien. Per què <u>axí fort d'ella se enamorà</u> e s'encés, <u>que altra cosa</u> no ohia ne veyà... (I.2)
...chetamente n'andò per la camera infino alla finestra, e quivi <u>con un coltello ferito</u> il prenze per le reni infino dall'altra parte il passò.	<u>E ferí's ab lo coltell pels pits</u> (III.48) ... <u>ferí'm ab un coltell en los pits</u> , e fiu-me gran nafra... (III.51)
...avendeo me contrastante due giovani <u>presa e per le trecce tirandomi</u> , piangendo io sempre forte, avvene che, passando costoro che mi tiravano una strada per entrare in un grandissimo bosco.	Vilan cavaller, ¿les donzelles <u>prenets vós per les treces?</u> (II.10) ... <u>usança de cavallers</u> ; e, si yo <u>la pris de les treces</u> , fonch colpa sua... (II.10) Ara via –dix Matta–, almenys estant ací sóts segura que no <u>us pendran per les treces</u> . (II.13) ...altres voltes reyen, axí com del fet del monestir e <u>del pendre les treces</u> . (II.71)
...mi menarono a <u>uno monastero di donne</u> secondo la lor legge religiose...	E tant anaren, que arribaren a <u>un monastir de dones</u> , on <u>foren reebuts molt alegrament</u> . (II.12)
Quanto quasi gentili uomini m'onorassono e <u>lietamente mi riceversero</u> indieme con le lor donne...	

Encara podríem completar l'acarament entre ambdues obres, de la mà de la mateixa Gros, amb alguns exemples més. Els desproveim ací, per mor de brevetat, de la contextualització i de les reflexions de dita recercadora, a la qual remetem per a comprendre millor com llegia i assimilava l'anònim l'obra de Boccaccio:

BOCCACCIO, <i>Decameron</i>		ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>	
IV,4	...veduta la donna <u>troppo più bella assai che</u> egli seco non estimava...	I.2	...e parech-li <u>molt pus</u> bella que dit no li havien.
X,8	...niun di loro <u>aveva né ben né riposo se non tanto quanto erano insieme.</u>	I.2	...altra cosa no ohia ne veyà, <u>ne havia bé ne repòs sinó tant com ab la Güelfa stava.</u> ⁷⁹²⁸
X,9	<u>La qual cosa saputa dalla donna e da' parenti di lui fu di grandissima e inestimabile doglia</u> cagione (...); la quale dopo alquanti mesi che con tribulazioni doluta s'era <u>a men dolersi avea cominciato.</u>	I.2	<u>De la qual cosa la Güelfa dolor inextimable sentí.</u> Emperò, les làgremes donant loch a la longuesa del temps, <u>a menys plànyer començà.</u>
VII, 9	...il quale Nicostrato oltre a ogn' altro <u>amava</u> e più <u>di lui si fidava.</u>	I.5	La Güelfa <u>amava</u> molt aquest Melchior <u>e fiava d'ell</u> no solament les riqueses, ans encara tots los seus secrets.
V,1	... <u>ma di canto divenne maestro e di suono, e nel cavalcare e nelle cose belliche,</u> cosí marine come di terra, <u>espertissimo</u> e feroce <u>divenne.</u>	I.7	...car tantost fonch <u>molt bell cantador, e après sonar esturments</u> –de què <u>devench</u> molt famós–, axí mateix <u>cavalcar, trobar, dançar, júnyer</u> e totes altres <u>abteses</u> que a noble jove e valerós se pertanyían.
V,1	<u>E nel rozzo petto, nel quale per mille ammaestramenti non era alcuna impressione di cittadinesco piacere potuta entrare,</u> sentí destarsi un pensiero <u>il quale</u> nella materiale e grossa mente gli ragionava costei essere la più bella cosa che già mai per alcun vivente veduta fosse.	I.8	<u>E en lo pits gentil, en lo qual alguna impressió de amorós plaer encara no era entrat,</u> súbitament s'encès una flama foguejant, <u>la qual</u> fins que mort lo ocupà no s pogué apagar.
VII, 9	...del quale amore o che Pirro non s'avvedesse o non volesse niente mostrava se ne curasse; <u>di che la donna intollerabile noia portava all'animo.</u>	I.8	Mas que ell la amàs nunca lo y donava entendre, ne mostrava senyal que entenés que ella amava ell, <u>de què la enamorada dona portava insoferible pena.</u>
X,8	Oltre a questo io son giovane, e <u>la giovinezza è tutta sottoposto all'amorose leggi:</u> quello adunque che a amor piace a me convien che piaccia. L'oneste cose s'appartengono a' più maturi: io non posso volere se non quello che amor vuole.	I.11	Has obrat com a jove. E si <u>aquells jóvens sotsmesos a les forces d'amor</u> ans follia han fet o fan ço que no deuen...
X,9	...fece Saldino fare in una gran sala <u>un bellissimo e ricco letto</u> di materassi tutti (...), e fecevi por suso <u>una coltre lavorata a certi compassi di perle grossissime e di carissime pietre preziose,</u> la qual fu poi stimata infinito tesoro (...); e oltre a questo <u>un fermaglio</u> gli fé davanti appiccare nel quale erano <u>perle mai non vedute con altre care pietre assai,</u> e poi da ciascun de' lati di lui due grandissimi bacin d'oro pieni di dobre fé porre,	I.23	...en la qual havia <u>un altre llit molt bell e ricós,</u> sobre ·l qual trobà totes les joyes de Làquesis, ço és, <u>frontals de perles, arracades, collars, pitrals, esquerpes, cadenes, cintures, manilles, fermalls, anells</u> e molts altres joyells d'or <u>ab pedres e perles de inextimable preu.</u> E, entre les altres coses, plagué-li molt <u>un fermall</u> assats gran, en lo qual havia <u>perles molt grosses</u> e diamants molt richs.

⁷⁹²⁸ Un altre reaprofitament de la frase el detecta Sònia Gros en els capítols I.41 (“ella no hach bé ne repòs”) i III.98 (“e no havia bé ne repòs sinó tant com de Curial parlava”).

	e molte reti <u>di perle e anella e cinture...</u>		
X,9	...in segno d'aver caro che egli venuto vi sia a mangiare ella la coppa con la qual bee gli manda piena di vino; con la qual poi che i l forestiere ha bevuto quello che gli piace, ricoperchiata la coppa, la sposa <u>bee il rimanente</u> .	I.23	...per què, alargant la mà, pres la copa e begué. E com Làquesis cobràs la copa, la duquessa, sa mare, li dix: –Làquesis, <u>beu lo romanent</u> per amor de Curial.– E axí ho féu.
X,8	...in tanto che, <u>il cibo e 'l sonno perduto</u> per debolezza fu costretto a gicere.	I.29	...e, <u>perdent lo menjar e 'l dormir</u> , tornà groga e molt descolorida.
II,8	...e <u>non potendo la sua infermità tanto conoscere</u> (...), <u>il polso più forte cominciò a battergli</u> (...), <u>figliuol mio...</u> , <u>dimmi se io posso intorno al tuo amore adoperare alcuna cosa</u> .	I.29- III.55	...per cobrir <u>la sua malaltia, de la qual ells no havían conexença alguna</u> (...), <u>li trobà lo pols tot batent</u> (...), <u>digues-m'o, filla mia, que yo tindré manera que de tot t'alegraràs</u> .
V,1	... <u>il quale di grandezza e di bellezza di corpo tutti gli altri giovani trapassava</u> .	I.45	... <u>la qual sens alguna comparació trapassava</u> en aquell temps <u>la bellesa de totes les donzelles de Ytàlia</u> .
V,1	...non solamente le prime lettere apparò ma <u>valorosissimo tra' filosofanti divenne</u>	II.116	...no me'n marvell, car <u>entre los grans philòsofs, poetes e oradors, veig que és tengut en gran stima</u> . ⁷⁹²⁹
X,8	<u>Apri gli occhi dello 'ntelletto e te medesimo</u> , o misero, <u>riconosci</u> ; dà luogo alla ragione, raffrena il concupiscibile appetito, tempera i desideri non sani e a altro dirizza i tuoi pensieri; contrasta in questo cominciamento alla tua libidine <u>e vinci te medesimo mentre che tu hai tempo</u> .	II.136	<u>Obríts los ulls de l'enteniment</u> , e, si havets errat, esmenats-vos.
		II.144	<u>e regoneix-te bé mentre has temps</u>
		II.145	<u>Regoneix-te bé, e venç a tu mateix mentre has temps</u> .
X,6	<u>Io vi ricordo, re</u> , che grandissima gloria v'è aver vinto Manfredi, ma molto maggiore è <u>se medesimo vincere</u> (...); <u>vincete voi medesimo</u> e questo appetito raffrenate (...). Così adunque il magnifico re operò (...) e <u>se medesimo</u> fortemente <u>vincendo</u> ...	II.144 -145	<u>Yo 't prech, Curial</u> , que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps (...). Regoneix-te bé, e <u>venç a tu mateix</u> mentre has temps.
III.7	... <u>voi l'uccideste</u> per ciò che per voi non rimase, <u>mostrandovi ognora più crudele...</u> <u>E che voi del suo essilio e dell'essere andato tapin per lo mondo sette anni non siate cagione...</u>	III.30- 40	E <u>vós</u> , senyora, cercats altre servidor, que aquell... <u>en l'exili, al qual a gran tort lo havíets dampnat</u> . (...). 'O, falsa e cruel! <u>Yo he mort</u> aquell que los cavallers no podien matar... <u>donant a exili</u> lo pus virtuós...

⁷⁹²⁹ En aquest cas, Sònia Gros proposa –en lloc de la nostra proposta– un paral·lelisme alternatiu amb “après gramàtica, lògica, retòrica e philosophia e fonch valent home en aquestes ciències” (CeG I.3).

X,7	Voi siete giovane e dovrete l'altre <u>confortare</u> , e vol vi <u>lasciate</u> aver male? Noi vi vogliam <u>pregare</u> che vi piaccia per amor di noi <u>di confortarvi in maniera che voi siate tosto guerita</u> .	III.53-54	Emperò, sos oncles, qui notables cavallers eren, <u>la confortaven</u> e <u>la pregaven</u> que prenguéis ço que lo rey li enviava (...). Senyors oncles, yo no he altre mal sinó aquell que ·l rey me dóna. E <u>si ell me lexava</u> , yo <u>seria tantost guarida</u> .
II,8	...se monsignor lo re... volesse del tuo amore alcun piacere, <u>negherestigliete tu?</u> ...'Forza mi potrebbe fare <u>il re, ma di mio consentimento mai da me... aver non potrebbe.</u> '	III.55	¿E vol-te per muller lo rey, <u>e tu menysprees-lo?</u> / <u>E la mort me pot donar, mas yo nulls temps en tal matrimoni consentiré.</u>
IV,9	...per una finestra... si lasciò cadere. La finestra era molto alta da terra...	III.66	E, <u>lexant-se caure de la alta finestra en la baxa terra...</u>
III,7	La donna, udendo questo, gittò un gran sospiro e <u>maravigliossi forte...</u>	III.74	La Güelfa, que oyhí aquella cançó, <u>maravellà's molt...</u>
II,8	...comandò a uno de' suoi familgliari <u>che nella sua casa il menasse e fli facesse dare da mangiar...</u>	III.74	E manà a Melchior <u>que se'n menàs a casa sua aquells catius e ·ls donàs a menjar...</u>
III,7	<u>E fiorentin parlando</u> , disse: "E me conoscete voi?" Quando <u>la donna il vide, conoscendo lui</u> esser Tebaldo...	III.74	<u>E començà a parlar lengua lombarda</u> . Ladonchs <u>ella ·l mirà</u> , e en los lineaments de la cara <u>conegué'l...</u>
II,8	...e quasi <u>con le lagrime in su gli occhi...</u> e il basciò e <u>abbracciò</u> .	III.75	...e, trobant Curial, <u>abraçà'l e besà'l</u> , e <u>plorà</u> de goig ab ell...

Com s'observa, l'anònim s'ocupa sobretot de reelaborar expressions elegíiques per a reintroduir-les en el seu text; *modi di dire* italians que li sonen eufònics i que adapta al català, no sempre respectant el geni de la llengua; neologismes comuns en la literatura toscana però inèdits en la catalana; objectes decoratius i d'ambientació que troba reproduïbles en el seu escenari de ficció, etc. Però, com observa Sònia Gros al llarg del seu treball, Boccaccio també aporta materials d'escriptura per a la part de la novel·la catalana relacionada amb els continguts i missatges ètics. En relació amb això, i d'acord amb la *dinamica ascensionale* de la compilació del certaldés, l'anònim es fixa en els relats de la jornada X per a relacionar-los amb "lo procés de la vida" de Curial (així l'anomena l'escriptor), de resultes del qual l'Amor i la virtut triomfen sobre la mala fortuna. Recordem amb Vittore Branca, que "la decima giornata rappresenta sotto una nuova luce la Fortuna (nov. 1,2,3), l'Amore (nov. 4,5,6,7), l'Ingegno (nov. 8,9) come pietre di paragone della nobiltà dell'uomo, ma soverchiate e superate ogni volta dalla Virtù che sublima sentimenti e doti puramente naturali."⁷⁹³⁰

⁷⁹³⁰ BRANCA, Vittore, *Boccaccio medievale, e nuovi studi sul 'Decameron'*, Sansoni, Florència, 1998, p. 17. Citat per GROS LLADÓS, S., "A quella dolçor amarga"..., p. 328.

D'ací que siga tan interessant per a la comprensió de les intencions literàries de l'autor del *Curial* la crida d'atenció de Gros sobre els *exempla* de les *novelle* X,6, X,7 i X,8.⁷⁹³¹ El relat número 6 és la de l'enamorament irreflexiu del rei Carles d'Anjou (predecessor en el tron d'Alfons el Magnànim i Ferran I: dos Anjou adoptius),⁷⁹³² que, amonestat pel comte Guido (hi havia també alguns comtes interessants a la cort de Nàpols, com Enyego d'Àvalos, conegut com *il Conte Camerlengo*), reacciona assumint les regnes del seu comportament moral i, en conseqüència, refermant-se com a rei que actua virtuosament després d'haver vençut les seues passions. En el conte número 7 Boccaccio sanciona literàriament l'elogi que Dante havia fet de Pere el Gran d'Aragó, el qual “d'ogne valor [el valor militar i el moral] portò cinta la corda” (*Purg.* VII, 114). El relat número 8, en fi, és el de la història de Tito i Sofronia, on es manifesta clarament el dilema entre honestetat/amistat i passió amorosa, en unes reflexions de Tito que l'autor de *Curial e Güelfa* col·locarà oportunament en boca de Melchior.

En cas del comte Guido i el rei de Nàpols, l'advertiment del savi conseller al rei (“Io vi ricordo, re, che grandissima gloria v'è... se medesimo vincere... Vincete voi medesimo e questo appetito raffrenate”) connecta amb el de Melchior de Pando a Curial: “Yo ·t prech, Curial..., venç a tu mateix” (*CeG* II.144-145). A aquest paral·lelisme s'afeg la lectura atenta del relat següent, on un mític rei d'Aragó, molt present per cert en *Curial e Güelfa*, “manté de principi a fi una conducta absolutament exemplar, sense dubtes ni titubejos davant la passió de la jove Lisa.”⁷⁹³³ El Boccaccio d'aquests relats d'insignes monarques proporciona idees i materials intertextuals a l'anònim, reconeixibles pels lectors cortesans del *Decameron*, per a donar forma a allò que en teoria desitja comunicar –per boca de Melchior de Pando– al seu insigne destinatari. Aquest destinatari oficial, per al “plaer e consolació” del qual es “recita” la novel·la, s'haurà de mirar en l'*speculum* de vida adolescent que representa el cavaller llombard protagonista. És per això que hauríem de pensar en aquest insigne “oient” com algun *altre* cavaller adolescent, una mica superb i bastant luxuriós, a imatge del llombard. I millor candidat serà si trobem que té vincles successoris amb Pere el Gran i amb Carles d'Anjou, condicions que reuneix el príncep Ferran, duc de Calàbria. Aquest

⁷⁹³¹ Les novel·les d'aquesta jornada X ja cridaren especialment l'atenció de BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 58-60. Sònia Gros ha aprofundit en l'anàlisi d'una manera fructífera i determinant per a contribuir a una més avançada interpretació del *Curial*.

⁷⁹³² Sobre les circumstàncies de l'adopció i sobre l'exhibició de les armes d'Anjou que feien ambdós sobirans i els seus successors, vegeu el capítol I.1.

⁷⁹³³ GROS LLADÓS, S., “*Aquella dolçor amarga*”..., p. 285.

podria ser, doncs, el receptor idoni del missatge autoreflexiu de Tito en la novel·la X,8 (“Apri gli occhi dello ’ntelletto e te medesimo..., riconosci... e vinci te medesimo mentre che tu hai tempo”), que es reedita en el *Curial* en forma d’alliçonament moral al cavaller “caigut” i prest a redimir-se: “Obri los ulls de l’enteniment..., regoneix-te bé mentre has temps... e venç a tu mateix” (*CeG* II.136, 144 i 145).

A la intensa relació literària de *Curial e Güelfa* amb el *Decameron*, Antoni Ferrando⁷⁹³⁴ hi afegí algun detall d’*atrezzo*, que no passa desapercebut: el duc d’Ostalriche, en agraïment i comiat, ofereix a Curial “dons molt preciosos (...); e encara li donà una spasa, lo guarniment de la qual no ·s fóra apreciat laugerament” (*CeG* I.27). Més avant, Curial cedirà aquesta joia a Dalmau d’Oluge: “tramés per una spasa sua, la qual li havia donada lo duch d’Ostalriche, lo guarniment de la qual no ·s fóra stimat leugerament, e, donant-la al cavaller cathalà, li dix: –Tenits aquesta spasa, axí com aquell mills e pus fort n’avets ferit que cavaller que yo hage vist vuy en lo torneig” (*CeG* I.32). Com s’observa, no sols es repeteix la frase, sinó que aquesta és un calc del text de la novel·la X,9 del *Decameró*, on Saladí ofereix a Torello, en símbol d’amistat, una espasa “il cui guarnimento no si saria de leggeri apprezzato.”

Podríem, vist això, compendiar la correlació amb un esquema sobre les situacions argumentals on l’autor del *Curial* recorre al *Decameró* per a adornar la seua narrativa, en imitar l’estil i la riquesa expressiva de l’escriptor toscà. Per a ell, les cent novel·les són “un serbatoio inesauribile di circostanze diverse a cui attingere, ma mostra anche la realizzazione di un importante modello stilistico”.⁷⁹³⁵

Decameró	Situacions de <i>Curial e Güelfa</i>
I,5	Reacció del senyor de Milà quan veu per primera vegada la Güelfa.
I,5	Raonament del marquès de Montferrat a Curial.
I,5	Atributs d’Andrea i de la Güelfa.
IV,1	El marquès es mostra negligent en el deure de casar la Güelfa.
IV,1	La Güelfa es fixa en Curial i s’enamora d’ell.
IV,1	Els apetits carnals de la Güelfa.
IV,1	Record d’haver-se criat Curial a cal marquès, com Guiscardo.

⁷⁹³⁴ FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d’una llegenda germànica: el tema de l’emperadriu d’Alemanya falsament acusada d’adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.), *Actes del desè Col·loqui de Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216 (p. 210). Vegeu també ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 562.

⁷⁹³⁵ STOCCHI, M., *Curial e Güelfa e il Decamerone...*, p. 314.

II,8	Símtomes i raons de l' enamorament de la Güelfa.
III,4	Ídem.
II,8	Actitud i gestos de Làquesis i la Güelfa, inspirats en dones de Boccaccio.
X,9	L' espasa del duc d' Ostalriche, regalada per Curial a Dalmau d' Oluge.
II,6	Curial, com Giannotto, embarca a Gènova cap a Alexandria.
II,7	Bromes i indirectes eròtiques en un monestir de monges.
I,10	Ídem.
VIII,10	Ídem.
IV,1	L' amor de Làquesis per Curial, confrontat al de Ghismonda per Guiscardo.
III,9	El tema de l' exiliat que torna d' incògnit i es dona a conèixer.
II,6	Arrighetto Capece, en el <i>Decameró</i> i en el <i>Curial</i> .
II,8	Camar rebutja perdre la virginitat amb un marit imposat pel pare.

S'observen dues coses en l'elecció de *novelles* de Boccaccio: la tria preferent d'aquelles que tenen relació amb l'escenari fictici del *Curial* (el Montferrat) i amb el "medi" des d'on opera l'observador: temes napolitans i sicilians, ancestres angevins dels reis Trastàmara de Nàpols. En aquesta predilecció s'inclouria l'interès per la novel·la IV,1 (la del príncep de Salern, mític fundador del *Regnum Neapolitanum*), compartit amb Leonardo Bruni i altres humanistes, ja que els servia per a il·lustrar un debat ideològic, el *de nobilitate*, molt d'actualitat al *Quattrocento* italià. Als manlleus detectats per Stocchi, Júlia Butinyà afeg possibles contactes argumentals o records de lectura de les històries I,4, VI,2 i VII,10.⁷⁹³⁶ Per la seua banda, Sònia Gros Lladós documenta la transmissió de motius de l'elegia llatina (el foc, les flames, l'ardiment i l'enceniment d'amor...) a través de les novel·les II,8, V,2 i VIII,1 del *Decameró*, entre d'altres.⁷⁹³⁷ La mateixa recercadora, a partir d'una exhaustiva recerca comparativa ha incrementat considerablement el registre d'intertextualitats entre Boccaccio i la novel·la cavalleresca. En conseqüència, es troba autoritzada a parlar d'una...

"...presència massiva, i fins a cer punt declarada, almenys pel que fa a la *novella* IV.1, del *Decameron* en la novel·la catalana, és a dir, d'una autèntica intertextualitat, en terminologia de Genette (...). L'autor anònim del *Curial* coneixia tot el text del *Decameron* i que, d'una banda, reaprofitava en la seua

⁷⁹³⁶ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 39.

⁷⁹³⁷ GROS LLADÓS, Sònia, 'Amor omnia vincit': la força de l'amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239 (ps. 205-207).

novel·la, de manera més concreta, almenys les *novelle* analitzades en aquest treball –és a dir, I.5, I.10, II.6, II.7, II.8, III.1, III.7, IV.1, IV.4, IV.9, V.1, V.2, VII.9, X.6, X.7, X.8 i X.9–; i d’una altra, que el *Decameron* constitueix per a ell un model literari, retòric i narratiu, que imita conscientment, i la seva presència en la novel·la catalana és massiva i, d’alguna manera, explícita. Quant a la dimensió retòrica, l’Anònim reproduïx en la seva obra, en l’expressió del sentiment amorós, lèxic, fórmules, construccions, metàfores, en definitiva, nombrosos manlleus literals que remetien al *Decameron*. A més, recupera situacions i motius narratius de l’obra italiana, que recrea en la seva pròpia novel·la.”⁷⁹³⁸

En general, pot afirmar-se que l’autor de *Curial e Güelfa* llegia amb fruïció tota l’obra de Giovanni Boccaccio; recordava detalls concrets d’alguns relats i admirava l’estil del novel·lista toscà. Per la nostra banda, encara podríem afegir algun altre paral·lelisme que hem detectat a partir d’una lectura comparada d’algunes obres del certaldés i el text de l’anònim català. Són els següents:

BOCCACCIO, <i>Decameron</i>		ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>	
III,3	<u>per la lunghezza del tempo avesse le sue tritzizie e dionestà dimenticate</u>	I.2	Emperò, les làgremes donant loch a la <u>longuesa del temps, a menys plànyer començà</u>
		II.67	Emperò, <u>les làgremes són de tal condició que fan loch a la longuesa del temps</u>
		II.86	demanant e requerint-ho <u>la longuesa del temps</u> e la multitud dels dies
		III.40	Emperò, <u>com la longuesa del temps fes fugir les làgremes</u>
		III.62	Emperò, Déu volent, la longuesa del temps secarà les làgremes
I,8	Arrivò a Genova un valente uomo di corte, e <u>costumato</u>	I.7	no obstant que ell fos <u>molt ben acostumat</u>
IV,1	Egli riuscì il più leggiardo, e <u>l meglio costumato</u> , e con più particolare virtù che altro giovane alcuno		

⁷⁹³⁸ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatorià clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 315.

X,3	<u>in rabbiosa ira acceso</u>	I.31	<u>encès de rabiosa ira</u>
		I.34	<u>encès de rabiosa ira</u>
		I.43	<u>encesos de rabiosa ira</u>
		II.1	<u>encès-se tota de rabiosa ira</u>
		II.8	<u>encès de rabiosa ira</u>
		II.22	tot furiós e <u>encès de rabiosa ira</u>
		II.48	<u>de rabiosa ira fonch encès</u>
		II.49	<u>encès de rabiosa ira</u>
VII, cançó final v. 7	O caro <u>bene</u> , o solo <u>mio riposo</u>	II.68	Recomta'm, festa e alegria mia, <u>bé meu</u> e <u>repòs meu</u> ...
VIII,7	<u>tu se' il mio bene, il mio riposo</u>		
II,2	Egli era <u>grande della persona</u> , e bello e piacevole <u>nel viso</u> ...	II.74	Era aquest cavaller molt <u>gran de la persona</u> , terrible <u>en son esguart</u> ...
VIII,7	... <u>vedere per opera ciò che la donna con parole gli dava a intendere</u> ...	II.87	... <u>vejats per obra ço que per fama havets oït</u> ...
X,8	<u>Apri gli occhi dello 'ntelletto</u>	II.136	<u>Obrits los ulls de l'enteniment</u>
Introd.	Lasciamo stare l'aver conosciuti gli <u>amorosi baciari e i piacevoli abbracciari</u> (...) che di voi, <u>dolcissime donne</u> , sovente si prendono.	III.61	...aquells abraçars e besars tan saborosos..
		III.95	...e despuys, amb <u>amorosos besars</u> , fer-se placent e molt bella festa...
II,6	Al quale madama Beritola, per le parole da Currado udite, cominciò a riguardare, e da occulta virtù desta in lei alcuna ramemorazione de' puerili <u>lineamenti del viso</u> del suo figliuolo, senza aspettare altro dimostramento con le braccia aperte gli corse al collo; né la soprabbondante pietà e allegrezza materna le permisero di potere alcuna parola dire, anzi sì ogni virtù sensitiva le chiusero, che quasi morta nelle braccia del figliuolo ricadde.	III,74	E començà a parlar lengua lombarda. Ladonchs ella ·l mirà, e <u>en los lineaments de la cara</u> conegué'l.

BOCCACCIO, <i>Fiammetta</i>,⁷⁹³⁹ <i>Filocolo</i>⁷⁹⁴⁰	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>	
<p><i>Fiammetta</i>: “<u>perdendo il suo colore, coral semiviva caddi</u> nelle braccia della mia serva” (cap. 2); “e me veggendo per l’angoscia della notte preterita <u>quasi semiviva ancora giacere</u>” (cap. 6)</p> <p><i>Filocolo</i>: “temendo di morire, chiamate a sè tutte l’esteriori forze, lasciò costei in braccio a Lelio <u>semiviva</u>, quasi tutta fredda.” (ll. I)</p>	I.14	lo cor li fugí e caygué mig viva en terra
	II.22	tota la sanch li fugí
	III.48	vista la sanch, fugí lo cor, e caygué mig viva

BOCCACCIO, <i>Filostrato</i>⁷⁹⁴¹	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>	
proemi ...che Troiolo prendesse <u>dall’amoroso frutto</u> che di Griseida gli concedea la Fortuna... ⁷⁹⁴²	II,60	... <u>les flors del teu amorós fruyt...</u>

BOCCACCIO, <i>Filocolo</i>⁷⁹⁴³	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>	
II. III	... <u>furono i suoi spiriti</u>	I.22 ...los seus <u>spirits</u> se éran molt lunyats d’ell...
	<u>rivocati e tornati in se...</u>	I.26 ...tots los <u>spirits</u> li fugiren...
		I.29 ...se esforçaven (...) <u>revocar los seus spirits</u> qui se n’avenen.
III,16	<u>Marte, iddio delle battaglie</u>	II.0 <u>Mars... déu de batalles</u>
IV,99	e con gran festa <u>mangiano splendidamente serviti</u>	I.22 <u>foren servits splèndidament</u>
		I.23 <u>foren servits esplèndidament e copiosa</u>
		II.31 <u>foren splèndidament, a gran maravella, servits</u>
		II.95 <u>foren servits esplèndidament</u>
		II.108 <u>menjaren splèndidament</u>
		III.89 Curial <u>lo féu servir esplèndidament</u>
		III.101 tothom <u>fonch servit esplèndidament</u>

BOCCACCIO, <i>Amorosa visione</i>⁷⁹⁴⁴	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>

⁷⁹³⁹ BOCCACCIO, Giovanni, *Elegia di Madonna Fiammetta*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Carlo DELCORNO, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁹⁴⁰ BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁹⁴¹ BOCCACCIO, Giovanni, *Filostrato*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁹⁴² La imatge de l’*amoroso frutto* prové dels poetes stilnovisti i es documenta almenys des del segle XIII.

⁷⁹⁴³ BOCCACCIO, G., *Filocolo...*, *op. cit.*

cant 26, v. 13	<u>Il gentil petto acceso in fuoco</u> d'ira.	I.8	E en <u>lo pits gentil</u> , en lo qual alguna impressió de amorós plaer encara no era entrat, súbitament <u>s'encès una flama foguejant</u> .
----------------	--	-----	--

De particular interés literari és la presa en consideració d'aquest vers de l'*Amorosa visione* com a punt d'inspiració per a expressar líricament com culmina, amb una metàfora ígnia, el procés d'enamorament de Curial respecte de la Güelfa. Segons Lola Badia, la desfilada de filòsofs, poetes i savis en general de la mateixa obra (cant IV, vv. 40-88 i cant V) podria haver inspirat la congregació de savis que acompanyen a les Arts Liberals en el somni on Bacus s'apareix a *Curial* (CeG III.79).⁷⁹⁴⁵ A la vista de les novetats i suggeriments recents de diferents estudis, cal no descartar, doncs, que l'aprofundiment en l'estudi comparat del *Curial* i de les obres de Boccaccio aporte encara més punts d'inspiració argumental i de connexió intertextual.

Sònia Gros, a més, detecta un aspecte referit al que ella qualifica com “rerefons ideològic” de l'obra de Boccaccio que hauria influït en el planejament argumental i en el contingut moralitzant que transmet *Curial e Güelfa*:

“Apreciem en el conjunt de narracions que conformen el *Decameron* un itinerari moral, que, com subratlla [Vittore] Branca, s'inicia amb la reprensió dels vicis en la primera Jornada, que mostra les proves que l'ésser humà suporta en la seva lluita amb ell mateix i enfront de les grans forces dominadores del món – l'Amor, la Fortuna i l'Enginy–, i culmina amb la lloança de la magnanimitat i el triomf de la virtut de la darrera Jornada. Un itinerari moral segueix també el protagonista de la novel·la catalana, especialment en l'aspecte sentimental. Curial serà reprovat per ingràt i superbiós, i afrontarà un llarg camí de purgació fins aconseguir el triomf final en la virtut amorosa, i esdevenir un cavaller i enamorat exemplar. En aquest sentit, Boccaccio és quelcom més que un model narratiu per

⁷⁹⁴⁴ BOCCACCIO, Giovanni, *Amorosa visione*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1974; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁹⁴⁵ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176 (p. 168).

a l'Anònim, el qual en la seva novel·la manifesta una marcada preocupació ètica, característicament humanista, que reforça la intenció didàctica del relat.”⁷⁹⁴⁶

Ara bé, hi ha una cosa de fonamental, en l'enfocament moral de l'obra, que diferencia Boccaccio de l'anònim. I és que l'autor del *Curial* “intensifica, generalment, l'aspecte moral dels motius decameronians i neutralitza en alguns moments la comicitat descarada de l'italià.”⁷⁹⁴⁷ La diferència s'explica per diverses raons. La més important, el segle que separa una obra d'altra, en el transcurs del qual s'ha consolidat el moviment humanista. Les lectures que realitza l'anònim de diàlegs humanístics⁷⁹⁴⁸ i, en general, l'ambient de represa de la filosofia moral antiga que es respira a la Itàlia on s'escriu el *Curial*, contribueix a modelar el “missatge” llançat a un dedicatari que s'endevina de rang aristocràtic, i la intenció parenètica, d'*institutio principis*. El sotmetiment d'un relat que és de cavalleria, cortés, a l'influx ideològic de l'humanisme, fa que hom perceba una simptomàtica “intensificació” del discurs ètic en el *Curial*.

Boccaccio és un literat nat; el del *Curial* és un *aventurer* –segurament no ha escrit cap novel·la ni cap ficció més– que parteix d'una tradició diversa: ell s'ha criat llegint novel·les cavalleresques i poemes de trobadors, abans de descobrir la “nova” *letteratura mezzana* de Boccaccio. Però, una vegada consumat el descobriment, l'autor de la novel·la es recolza tècnicament en el text del *Decameron*. Es deixa guiar pel mestre toscà que tant l'ha fet fruir de la lectura, per a fer gaudir ell, també, els seus oients o lectors. Ara bé, el mestre toscà que escriu les cent *novelle*, recordem-ho, era encara un home de l'edat mitjana. L'atmosfera popular i burgesa de les *novelle*, el llenguatge impregnat de connotacions eròtiques, la comicitat quasi goliàrdica d'algunes escenes, etc., són elements marcadament medievals, que no combreguen amb l'esperit refinat i aristocràtic que l'anònim pretén imprimir a *Curial e Güelfa*. Solament cal veure un botó de mostra per a entendre-ho. En el conte primer de la jornada III, el de la visita d'un home robust i temptador al monestir de monges, Boccaccio fa parlar així a una de les anònimes religioses: “...e io ho più volte a più donne che a noi son venute udito dire che tutte l'altre dolcezze del mondo sono una beffa a rispetto di quella quando la femina usa con l'uomo.” Com bé observa Sònia Gros, en l'emulació de l'episodi del monestir que redacta l'anònim, on les monges porten satíricament els cognoms de les *belles cousines*

---

⁷⁹⁴⁶ GROS LLADÓS, S., “*Aquella dolçor amarga*”..., p. 317.

⁷⁹⁴⁷ *Ibidem*, p. 318.

⁷⁹⁴⁸ Aspecte del qual tractem en el capítol següent II.1.6.

i duquesses de la cort de França,⁷⁹⁴⁹ el llenguatge és menys explícit, menys col·loquial, menys vulgar: “Bé ·ns trufa –dix Johanina– aquesta donzella que va per lo món mirant totes les belles coses, e a nós basta saber-les per relació.”⁷⁹⁵⁰

Si el *Decameron*, amb la seua vitalitat burgesa i urbana, ens diu molt del món quotidià i del llenguatge col·loquial que *inspirava* Boccaccio; el *Curial* ens comunica molt de cavalleria humanística i cortesana a la qual *aspirava* l’anònim: la proposta un nou model de cortesa renaixentista, d’armes i lletres, cantada per una literatura cavalleresca de signe ideològic i solució sentimental concordants amb el nou temps. No resulta gens estrany, en conseqüència, i així ho remarca Gros, que l’autor de *Curial* mostre “predilecció pels relats boccaccians de rerefons noble i grandiosos.”⁷⁹⁵¹

A la imitació estilística i al seguiment literari de Giovanni Boccaccio, s’afegia la influència d’expressions lingüístiques de l’escriptor toscà sobre l’anònim de la novel·la cavalleresca. Per exemple, en modismes com “traure lo cotó del jupó” (*CeG* II.12), traducció del toscà “trarre la bambagia del farsetto”, expressió metafòrica de contingut sexual que apareix en *Decameró* III,10, “la bambagia del farsetto tutta gli avea”.⁷⁹⁵² Les influències lingüístiques de Boccaccio en *Curial e Güelfa* han sigut estudiades amb deteniment per Cesáreo Calvo; cosa que li ha permès detectar múltiples substantius italians, adverbis, unitats proverbials i fraseològiques, usos sintàctics, etc., que expliquen a la perfecció la familiaritat de l’anònim escriptor amb la prosa i l’estil narratiu del certaldés. Amb una particularitat, emperò: que si l’autor del *Curial* no haguera viscut durant alguns anys en ambient monolingüe italià, difícilment s’explicaria

---

⁷⁹⁴⁹ Vegeu el capítol II.3. 8.

⁷⁹⁵⁰ Citat i comparat per GROS LLADÓS, S., “*Aquella dolçor amarga*”..., p. 229, a la qual remetem per a majors detalls sobre el diferent tractament d’ambdós episodis.

⁷⁹⁵¹ *Ibídem*, p. 318. Ens sembla una mica forçada la consideració de BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 43, sobre la “correcció” moral presumptament aplicada per l’autor del *Curial* a Boccaccio, del qual usaria formalment els seus textos, però no compartiria amb ell la frivolitat en matèria d’erotisme, o rebutjaria l’hedonisme franc i manifest en matèria d’amor. En realitat, no es tracta d’una actitud o plantejament *de fons* –moral, ètic–, sinó d’un plantejament formal i estilístic: d’elegància en el discurs, d’elitisme aristocràtic. L’anònim sols es permet la llibertat de ser vulgar i procaç en els diàlegs llucianescos entre déus, per tal com pertanyen a un plànol narratiu independent de l’acció cavalleresca i cortesana. Tracta d’adaptar la *letteratura mezzana* de Boccaccio, eminentment burgesa i d’accent popular, a un ambient cortés, *curial*; com ho havia fet el mateix certaldés en plantejar-se els continguts i l’estil del *Filocolo*, una obra que també serveix d’inspiració a l’autor que ens ocupa. Ambdós, a més a més, escriuen amb un segle de separació per a una mateixa cort italiana: la de Nàpols.

⁷⁹⁵² MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 969-971).

la seua comoditat amb la llengua de Dante, i la permeabilitat que manifesta a l'hora d'assimilar i fer seus elements patrimonials del toscà literari.⁷⁹⁵³

Altres crítics han trobat en la novel·la novena 9 de la quarta jornada del Decameró un precedent, entre d'altres, confluent en el somni del cor menjat del *Curial* (*CeG* I.24), que comentàvem en tractar de la *Vita Nuova* de Dante: principal font d'inspiració.⁷⁹⁵⁴ Pensem també que l'hort de Tunis i el presseguer que assenyalava la localització del tresor ens porten a la ment l'hort i el presseguer del *Decameró* (VII,1), on el protagonista de la història no és *Joan* (nom que adopta *Curial* a Tunis), però sí *Gianni* ('Joanet'). Observem els textos comparats de Boccaccio i el *Curial*:

BOCCACCIO, <i>Decameron</i> , VII,1	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> , III.57
<p>...per la casa e dove ella era usa di cenare con Federigo alcuna volta, e dissele <u>che a piè d'un pesco che era allato a un pratello quelle cose ponesse (...)</u>. E la donna cominciò l'orazione e disse: 'Fantasima, fantasima che di notte vai, a coda ritta ci venisti, a coda ritta te n'andrai: va <u>nell'orto, a piè del pesco grosso troverai unto bisunto</u> e cento cacherelli della gallina mia: pon bocca al fiasco e vatti via, e non far mal né a me né a <u>Gianni</u> mio', e così detto, disse al marito: 'Sputa, <u>Gianni</u>' e <u>Gianni</u> sputò (...). Federigo, che con lei di cenar s'aspettava, non avendo cenato e avendo bene le parole della orazione intese <u>se n'andò nell'orto e a piè del pesco grosso trovati i due capponi e 'l vino e l'uova a casa se ne gli portò e cenò a grande agio (...)</u>.</p>	<p>[Cámar] lo dit <u>Johan</u> cridà, e, vengut, en la següent manera li parlà: '<u>Johan</u>, en l'angle <u>de l'ort, davant lo presseguer major</u>, mon pare, qui per tu ha perduda la vida, en algunes gerres tenia soterrat tot lo seu thesor; e <u>trobaràs</u> en la paret tres ralles de <u>almàguena</u>; tantost al peu estan les gerres.'</p>

La coincidència del "pesco grosso" i el "besunto" amb els corresponents "almàguena" i "presseguer major" evidencien que els lectors del *Curial* estarien familiaritzats, com l'autor, amb la *novella* on es conta la història de Gianni Lotteringhi, venedor d'estam. Aquesta es relaciona amb un hort tancat, com el de Tunis, i amb una relació amorosa il·lícita o transgressora. El presseguer –ho veurem quan tractem dels

⁷⁹⁵³ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

⁷⁹⁵⁴ BABBI, Anna Maria, *Il Curial e Güelfa* e i romanzi francesi del XV secolo, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüistics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamin Publishing Company, Londres, 2012, ps. 139-156 (ps. 151-152).

personatges Càmar i Joan— suggereix una metàfora sexual.⁷⁹⁵⁵ No és l'única coincidència amb d'aquest relat decameronià amb els episodis africans. També es troben altres ressons de lectura del tipus “con le orecchie levate” (volent dir que Gianni ‘estava alerta’ pel que poguera succeir, pendent de la situació), que l'anònim tradueix per mediació del castellà:⁷⁹⁵⁶ “ab les orelles alçades” (*CeG* III.37).

Júlia Butinyà es fixa en la reiteració en ambdues obres, la del segle XIV i la del XV, d'un personatge com Arrighetto Capece, tan relacionat amb la història del regne de les Dues Sicílies (el posseït des del 1443 per Alfons el Magnànim) i amb una gran família de Nàpols (la ciutat on se suposa que es gestà la novel·la catalana). Considera, a més, que la malaltia d'amor de la donzella Lisa de la novel·la X,7 de Boccaccio, enamorada del rei Pere d'Aragó, podria haver influït en les congoixes d'amor de la Güelfa; encara que la història —al nostre parer— tindria més punts de contacte amb la que mantenen Joan/Curial i Camar. Lisa observa el rei Pere des d'una finestra, com fa la Güelfa amb Curial, mentre aquest s'exercita en les armes.⁷⁹⁵⁷ El relat X,6 crida l'atenció de Butinyà, com s'ha vist, perquè Carles d'Anjou s'enamora d'una jove napolitana i és corregit moralment per un conseller, que el convida a fer esmena del seu comportament luxuriós i a “retrobar-se”; una mica com en el *Curial*.⁷⁹⁵⁸ Sònia Gros estudia en un article específic les relacions de la novel·la cavalleresca anònima amb el relat II,8 del *Decameró*, el d'ambientació específicament montferratesa.⁷⁹⁵⁹ D'altra banda, Antoni Ferrando troba que la lectura de Boccaccio —o d'alguna altra font italiana— pogué haver induït a pensar a l'autor, erròniament, que Conradí de Sicília era fill (i no nét) de l'emperador Frederic II.⁷⁹⁶⁰ Certament, l'autor no pareix ser cap historiògraf ni buròcrata de cancelleria. Així ho demostren les seues equivocacions genealògiques. Fins i tot, les relatives als reis d'Aragó, que haurien sigut imperdonables per a qualsevol

---

⁷⁹⁵⁵ Vegeu els capítols II.1.2 (interferències lingüístiques del castellà) i II.3.12 (Joan i Berenguer).

⁷⁹⁵⁶ Com s'ha advertit en el capítol II.1.2, quan es parla de l'influx lingüístic del castellà en la novel·la.

⁷⁹⁵⁷ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 58.

⁷⁹⁵⁸ Més detalls, en BUTINYÀ, Júlia, *El Decamerón tras el Curial e Güelfa*, dins *Estudios humanísticos: filología*, 19, Madrid, 1997, ps. 11-31.

⁷⁹⁵⁹ GROS LLADÓS, Sònia, Sobre la presència de Boccaccio en el *Curial e Güelfa*: la novella X.8, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 192-212.

⁷⁹⁶⁰ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 330-332); ÍDEM, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 13).

secretari reial o escrivà de registre de la cancelleria napolitana del Magnànim. Ell estava molt més interessat, és clar, en la literatura d'evasió, que no en les cròniques.

Insistim, doncs, en la qüestió: existeix una mena de “fixació” en l'escriptor del *Curial* a elegir les novel·les del *Decameró* on apareixen personatges d'Aragó, Sicília o Nàpols; singularment, aquelles on figuren ancestres o predecessors (Pere el Gran, Carles d'Anjou, Conradí...) dels Trastàmara entronitzats el 1443: Alfons el Magnànim, rei, i Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i hereu del tron. Ambdós prínceps ibèrics eren portadors del llegat legitimador de Pere el Gran i el casal d'Aragó, però també ho eren, des del 1421, del llegat de Carles d'Anjou, per l'adopció que Joana II de Nàpols havia fet d'Alfons com a “fill” seu i successor. No debades, pare i fill es consideraven membres de la casa reial de França; el pare pretenia haver casat el fill amb una princesa de París el 1444, i ambdós lluien en les seues banderes i escuts el camper d'atzur sembrat de flors de llis. És interessant retenir aquesta idea, no sols per a comprendre la titulació de “magnànim” que rep el rei Carles de Partènope en *Curial e Güelfa*, sinó també l'interès que mostrà l'escriptor per la novel·la X,6 del *Decameró*.

Segons el que constata Sònia Gros,⁷⁹⁶¹ a l'anònim interessa molt el conflicte moral que viu Carles d'Anjou en dit relat, perquè té molt a veure amb el del protagonista i, de retruc, segurament, amb el del magnat dedicatari de l'obra. El monarca napolità s'enamora perdudament de la jove Ginevra i és amonestat per un conseller seu de la màxima confiança, el comte Guido. Aquest li recrimina que “questo non è atto di re magnanimo, anzi d'un pusillanimo giovinetto”. De la mateixa manera, Melchior de Laques adverteix Curial sovint que el seu comportament “no és obra de cavaller” (*CeG* I.23 i II.67), quan ho troba necessari. El comte Guido di Monforte recorda al rei la importància de “se medesimo vincere” per a poder governar virtuosament i per a poder véncer els altres; *regir-se* a si mateix per a poder *regir* correctament (*rex* < *regere* < *recte agere*, ‘obrar correctament’, d'acord amb les *Etimologies* de sant Isidor de Sevilla). “Vincete voi medesimo”, prega i recomana Guido a Carles, com fa Melchior amb Curial, i com sembla que ho fa l'autor (a través de Melchior) amb el dedicatari de la novel·la (que s'ha de mirar en l'espill del jove, però immadur, cavaller). Conclou Boccaccio: “Queste parole amaramente punsero l'animo

---

⁷⁹⁶¹ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 274-284.

del re...⁷⁹⁶² I qui pensa en un rei (Júlia Butinyà havia pensat en Alfons el Magnànim com el dedicatari del *Curial*), també pot pensar en un futur rei, com el duc de Calàbria.

La intenció del literat, com molt bé ho documenta Gros, és la d'aconseguir un domini racional de les passions per part de l'heroi cavalleresc;⁷⁹⁶³ se suposa que amb vistes a oferir una lliçó moral, no sols al dedicatari, sinó al públic lector en general. En aquest sentit, el Carles d'Anjou –rei de Nàpols, no ho oblidem– que s'esmena “se medesimo fortemente vincendo” esdevé un referent moral per al lector. I, entremig, aquest lector, coneixedor del *Decameró*, s'adona de la coincidència d'ambdues obres a exhortar cavallers i prínceps a la pràctica d'un autoconeixement personal.⁷⁹⁶⁴ Podria pensar-se fins i tot en un autor que escriu el *Curial* amb to blasfemador per a adreçar la lliçó moral, primordialment, al dedicatari. L'autor seria una mena de comte Guido o comte Camerlengo, magnat de la màxima confiança dels nous governants de Nàpols, hereus de Carles d'Anjou. El dedicatari podria haver sigut perfectament el príncep de Nàpols i hereu del tron de Carles d'Anjou, Ferran d'Aragó, que s'havia casat amb una descendent dels prínceps *d'Orenges* pel 1444-1445, però que preferia compartir el llit amb altres dones de dubtosa reputació, de manera immadura i irreflexiva.

Podríem afegir encara una altra observació que ens fa surar per damunt de totes aquestes coincidències argumentals, fraseològiques, onomàstiques, etc. (recopilables i ampliables minuciosament per algun estudiós en una monografia). Ens referim a la idea motriu, al *leit motiv* que parteix del proemi I.0, es demostra durant el relat i es reafirma a la fi de l'obra: *Amor Fortunam vincit*, si se'ns permet enunciar-ho així, com una variant boccacesca i curialesca del clàssic *Amor omnia vincit*.⁷⁹⁶⁵ Sols cal comparar l'advertència preliminar del *Curial* amb el paràgraf que recull la conclusió i la recapitulació argumental de tot el llibre, per a comprendre'n el sentit:

<i>Curial e Güelfa</i> , I.0	<i>Curial e Güelfa</i> , III.100
------------------------------	----------------------------------

⁷⁹⁶² Citem d'acord amb l'edició de BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁷⁹⁶³ GROS LLADÓS, Sònia, Sobre la presència de Boccaccio..., ps. 204-205.

⁷⁹⁶⁴ També en *Tirant lo Blanc* (cap. 368), com ho recorda PUJOL, Josep, “Micer Johan Bocaci” i mossén Joanot Martorell: presències del *Decameron* i de la Fiammetta al *Tirant lo Blanc*, dins *Llengua i literatura*, 9, Barcelona, 1998, ps. 49-100 (p. 62); ÍDEM, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el “Tirant lo Blanc”*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, p. 137, hi ha un passatge on s'exhorta al protagonista en termes similars basant-se en *Decameró* X,8: “regonex-te, dóna loch a la rahó, desvia i refrena lo desijós apetit...”

⁷⁹⁶⁵ Virgili, *Bucòliques*, ègloga X, v. 69: “*Omnia uincit Amor: et nos cedamus Amori*”, ‘L'Amor, tot ho venç: obrim-li, doncs, el pas’.

<p>Car, posat que alguns amats de la Fortuna, après de infinits infortunis, sien arribats al port per ells desijat, tants emperò són aquells qui rahonablement se'n dolen, que anvides pusch creure que entre mil desaventurats se'n tròpia un que hage amenada la sua causa a gloriosa fi (...). E per ço us vull recitar quant costà a un gentil cavaller e a una noble dona lo amar-se l'un a l'altre, e com ab gra treball e pena, e seguits de molts infortunis, après lonch temps aconseguiren lo guardó de lurs treballs.</p>	<p>E aquell qui era cavaller nat en pobre casa, favorit de la Fortuna après de infinits infortunis, per les sues virtuts, a les quals nulls temps defall loch, e axí mateix per <u>Amor, qui és molt pus poderosa dea que la Fortuna</u>, e nulls temps se era partida d'ell ne l'havia desemparat, ans contínuament contra la Fortuna e infortunis guerrejant, vencent aquells, l'avia sostengut, no obstant los assalts secrets de la iniqua e porfidiosa Enveja, fonch remuntat en tal manera, que lo valent e virtuós cavaller, en un jorn, per sos mèrits, obtengué principat e muller.</p>
--	--

La font d'inspiració d'aquesta "idea força" que domina tot el *Curial e Güelfa* és també el *Decameró*, concretament en la rúbrica inicial de la jornada V i en la novel·la V,1. La idea proemial d'aquesta jornada cinquena connecta molt bé amb el proemi del *Curial*, ja que se'ns adverteix que "sotto il reggimento di Fiammetta, si ragiona di ciò che a alcuno amante, dopo alcuni fieri o sventurati accidenti, felicemente avvenisse." Després ja comprovarem que els "accidenti" o infortunis que pateixen les parelles d'amants són superats gràcies a la força poèticament virgiliana d'un amor victoriós. Sònia Gros, molt oportunament, ha cridat l'atenció de la crítica sobre l'oblit en què ha caigut, per exemple, una novel·la com la de Cimone, que resulta de gran interès per a ajudar a la comprensió de les intencions literàries de l'autor del *Curial*.⁷⁹⁶⁶

En efecte, el primer exemple que presenta Boccaccio sobre el poder "redemptor" de l'amor és el de la novel·la V,1. Un jove de nobilíssima família, excel·lent "di grandezza e di bellezza", però de rústec comportament i nul·la afició a les lletres, malgrat els esforços que hi posaven el pare, i uns esforços preceptors. Aquell jove, Galeo, sobrenomenat despectivament *Cimone* (Quimó), gràcies a l'amor esdevindrà un home virtuós, estudiós i, fins i tot, savi. "Cimone, amando, divien savio...", sentència l'escriptor toscà. Qualsevol ésser humà, per innoble que siga el cor amb què la naturalesa l'haja dotat, podrà ser dignament redimit per l'amor i les lletres:

"Adunque (...)” —escriu Boccaccio— "nell'isola di Cipri fu un nobilissimo uomo il quale per nome fu chiamato Aristippo, oltre a ogni altro paesano di tutte le temporali cose ricchissimo: e se d'una cosa sola non l'avesse la fortuna fatto

⁷⁹⁶⁶ GROS LLADÓS, Sònia, "Aquella dolçor amarga". *La tradició amatorià clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, p. 256.

dolente, più che altro si potea contentare. E questo era che egli, tra gli altri suoi figliuoli, n'aveva uno il quale di grandezza e di bellezza di corpo tutti gli altri giovani trapassava, ma quasi matto era e di perdita speranza, il cui vero nome era Galeso; ma, per ciò che mai né per fatica di maestro né per lusinga o battitura del padre o ingegno d'alcuno altro gli s'era potuto metter nel capo né lettera né costume alcuno, anzi con la voce grossa e deforme e con modi più convenienti a bestia che a uomo, quasi per ischernò da tutti era chiamato Cimone, il che nella lor lingua sonava quanto nella nostra 'bestione'. La cui perdita vita il padre con gravissima noia portava; e già essendosi ogni speranza a lui di lui fuggita (...).”

Envien el jove al camp, on s'enamora d'Efigènia i, gràcies a la força transformadora de l'amor, canvia per complet la seua actitud. De manera que comença a estudiar i a formar-se intel·lectualment, i esdevé un home savi. De manera que “fece maravigliare il padre e tutti i suoi e ciascuno altro che il conoscea.” Causava gran admiració que “in assai breve spazio di tempo non solamente le prime lettere apparò ma valorosissimo tra' filosofanti divenne.” Simultàniament per causa de “l'amore il quale a Efigenia portava (...) di canto divenne maestro e di suono, e nel cavalcare e nelle cose belliche, cosí marine come di terra, espertissimo e feroce divenne (...); il più leggiardo e il meglio costumato e con più particolari virtù che altro giovane alcuno che nell'isola fosse di Cipri.” La localització en l'illa de Xipre està pensada per ser aquest el país consagrat pels antics a Venus, deessa de l'amor. Però, ¿com explica Giovanni Boccaccio aquesta meravellosa transformació i regeneració personal de Cimone? Doncs afirmant que era home dotat d'elevades virtuts, però que l'envejosa Fortuna (Fortuna amaga l'Enveja davall la falda, com en el *Curial*) havia reclòs i contingut aquestes virtuts. Tanmateix, l'increïble poder de l'Amor el redimí. El motiu ovidià de l'*Amor omnia vincit* o *–Amor Fortunam vincit–* inspira també el *Curial*. Boccaccio presenta l'Amor pur i sublimat com una força potenciadora de les virtuts connaturals a l'home, i la Fortuna i Enveja com a aliats, però inferiors en força a l'Amor:

BOCCACCIO, <i>Decameró</i>, V,1	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>, III.100
Che dunque, piacevoli donne, diremo di Cimone? Certo niuna altra cosa se non che <u>l'alte virtù</u> dal cielo infuse nella valorosa anima fossano <u>da invidiosa Fortuna</u> in piccolissima	E aquell qui era cavaller nat en pobre casa, favorit de la Fortuna après de infinits infortunis, per <u>les sues virtuts</u> , a les quals nulls temps defall loch, e axí mateix per <u>Amor. qui és molt pus poderosa</u>

parte del suo cuoer con legame fortissimi legate e racchiuse, li quali tutti <u>Amor ruppe e spezzò</u> , <u>sì come molto più potente di lei</u> ; e come eccitatore degli adormentati ingegni, quelle da crudele obumbratione offuscate con la sua forza sospinse in chiara luce, apertamente mostrando di che luogo tragga gli spiriti a lui subgetti e in quale gli conduca co' raggi suoi.	<u>dea que la Fortuna</u> , e nulls temps se era partida d'ell ne l'havia deseparat, ans <u>contínuament contra la Fortuna e infortunis guerrejant, vencent aquells</u> , l'avia sostengut, no obstant los assalts secrets de <u>la iniqua e porfidiosa Enveja</u> , fonch remuntat en tal manera, que lo valent e virtuos cavaller, en un jorn, per sos mèrits, obtengué principat e muller.
---	---

Vertaderament, els punts de partida de Cimone i de Curial no són els mateixos. Així ho adverteix Sònia Gros, just abans de reconèixer que “el procés que s’opera en Cimone guarda certament semblança amb el que experimenta Curial gràcies a l’ajuda que li preseta Güelfa mitjançant Melchior.” Efectivament, “en els dos percebem, encara que de manera difusa, un nou ideal d’home, el cavaller lletrat (...). En tots dos protagonistes masculins es produeix un canvi de conducta, motivada en última instància per l’amor, que els converteix en homes nous.”⁷⁹⁶⁷ Curial el llombard, el cavaller virtuos que esdevindrà príncep modèlic, és ja un infant providencial d’entrada; a diferència del noble de bressol Cimone, que assumeix la necessitat de comportar-se virtuosament impel·lit per la força de l’amor. En el Curial adolescent no es produeix l’escissió entre noblesa d’aspecte i bestiesa de cor que afecta, *a priori*, el jove i “bestione” Cimone. A Curial, li manca noblesa de sang, però cobreix la falta amb la seua bellesa i virtut; a Cimone, no li manca bellesa ni noblesa de sang, però de res li aprofiten aquestes –com a qualsevol noble que es comporte de manera indecent– si no es capaç de presentar-se als seus com un curial virtuos. Tots dos aspiren a una mateixa perfecció, vehiculada per la força de l’amor, i l’assoleixen partint de diferents posicions socials.

Resulta eloqüent comprovar que, en la cloenda de la novel·la anònima, el paràgraf que resumeix i sintetitza tot el sentit i tot l’argument del *Curial*, està inspirat en el paràgraf conclusiu de la novel·la V,1. Els oients / lectors de la cort de Nàpols coneixien i podien recordar el relat de Cimone, on Venus impera sobre Fortuna; en tant en quant –com s’ha comprovat més amunt– eren assidus oients del *Decameró*. D’ací el caprici de recordar als seus oients la novel·la de Cimone potser tenia més importància per a l’autor de *Curial e Güelfa* del que podria haver sospitat Sònia Gros.

⁷⁹⁶⁷ *Ibidem*, ps. 261-262.

La pregunta a respondre, en conseqüència, és les següent: ¿en quin “bestione” podria estar pensant l’anònim escriptor del *Curial*, quan decidí que coincidiren satíricament –l’obra està plena de facècies i bromes– Cimone i el cavaller que en un dia obté “principat e muller”? Si l’obra, com sospitem, està dedicada a commemorar el matrimoni de Ferran d’Aragó amb la neboda del príncep de Tàrent (1444-1445), no podria evitar-se, doncs, que els lectors assidus de Giovanni Boccaccio advertiren el paral·lelisme satíric entre Cimone, home gran però gens estudiós, i el duc de Calàbria, que també tenia un pare i uns instructors profundament preocupats pels seus dèficits intel·lectuals. L’hereu bastard, que en un dia obtindria muller i drets successoris al principat de Tàrent (el dels hereus dels prínceps *d’Orenge*), tenia tot l’aspecte del Cimone de Boccaccio (gran, corpulent, bon cavalcador...), però no aconseguiria mai dominar la gramàtica llatina, ni seguir les passes del seu virtuós i cavil·lós progenitor, Alfons el Magnànim.⁷⁹⁶⁸ Sembla evident que, si *Ferrante* és el dedicatari de l’obra, el benhumorat autor del *Curial* –una obra a penes divulgada; per què?– fonamenta la cloenda del llibre augurant entre línies que l’Amor matrimonial per una donzella virtuosa, com era Isabella, desencadenarà el miracle que tots desitgen: que Ferran I de Nàpols esdevinga príncep de llibres i de virtut; com el Curial amonestat per Bacus citant irònicament sant Gregori; com el Cimone de la *novella* V,1.

Aquesta novel·leta de Cimone, per òbvies raons, roman velada per l’autor, com la lletra subjacent en un palimpsest. No, en canvi, la que relata els amors desiguals de Ghismonda i Guiscardo (*Decameró* IV,1), que és la preferida per l’escriptor, d’entre totes les que “utilitza” per a enfortir i consolidar el seu discurs literari. Giovanni Boccaccio relata ací la història d’amor de Ghismonda, viuda jove d’un fill del duc de Càpua. A la mort d’aquest, se’n torna a casa del pare. Aquest és Tancredi, príncep de Salern, que professa un profund amor per la filla, però que es mostra negligent a l’hora de remaridar-la. La jove viuda, desitjosa de calmar l’ànima de ser estimada, es fixa en un

---

⁷⁹⁶⁸ Segons MONTALTO, Lina, *Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (II, p. 127) : “È noto il delirio del secolo per i cavalli; in Ferrante tale passione somigliava a mania. Visitava di notte le sue cavallerizze che poi, da re, accrebbe a dodici e, spesso, dalle finestre della reggia restava lunghe ore a contemplare i suoi cavalli.” Això podria explicar la correlació amb el cèlebre atleta *Cimone* o Quimó dels grecs, que manà ser soterrat amb les seues egües en un mateix sepulcre. Fou aquest personatge antic el que inspirà el nom adoptat per Boccaccio. Beccadelli explica que l’infant aprenqué a cavalcar ja als 8 o 9 anys d’edat (*ca.* 1439-1440), i que era molt hàbil genet. Vegeu BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, ps. 78-79.

vaiet de la cort, Guiscardo, del qual s'enamora. Ambdós mantenen la relació en secret, però la Fortuna envejosa descobreix l'afer amorós de la filla. Ghismonda defén Guiscardo davant el pare, enardidament, per la seua noblesa de cor i virtut, encara que siga de menor condició social. Tanmateix, el cruel i venjatiu Tancredi executa Guiscardo i envia el cor d'aquest a la filla, servit en una copa d'or. Ella ompli la copa amb aigua enverinada, mesclada amb les seues llàgrimes, i se la beu immediatament i mor enverinada. Les seues darreres paraules són adreçades al pare: li demana que la soterre amb el seu amant, en un mateix “sepulcre”, sobre el qual ironitza l'anònim. En *Curial e Güelfa*, es repeteix la història de l'amor secret a la cort descobert pel senyor traït. Ara bé, l'autor no ho resol de manera cruel i venjativa, com fa Boccaccio. El marquès de Montferrat conserva el seny. Observa Giuseppe Sansone, d'altra banda, que el procés d' enamorament de la Güelfa i Curial és relativament més simple en aquesta obra que el de Ghismonda i Guiscardo en el del *Decameró*, “senza impegnare l'autore [del Curial] a qualcosa di più della pura esposizione dei fatti”; el que revela la seua imperícia, al costa de Boccaccio, per a plantejar i resoldre conflictes psicològics entre personatges amb la mateixa efectivitat que el seu mestre.⁷⁹⁶⁹

Arturo Farinelli, en la dècada del 1920, ja cridà l'atenció sobre la menció explícita de “Guiscart” que fa Làquesis en el *Curial*, i el discurs sobre la noblesa que articula (CeG II.86) basant-se en la *novella* decameroniana IV,1.⁷⁹⁷⁰ Giuseppe Sansone, enfront de l'advertència de la crítica de primeries del segle passat, que privilegiava la *Fiammetta* com a font d'inspiració de l'autor a l'hora de caracteritzar la Güelfa, destacà que el personatge de Ghismonda no sols inspirava els amors irregulars de la Güelfa amb el jove cortesà, sinó que també s'hi detectaven frases del text decameroniana reinserides en el *Curial*.⁷⁹⁷¹ Les intertextualitats no són exactes, com adverteix Montserrat Piera, sinó sotmeses a la característica “reelaboració” que sol fer-ne l'escriptor.⁷⁹⁷² Sí que són, emperò, les més extenses i les que millor manifesten la connexió entre ambdues obres. Manuela Stocchi remarca l'“estretissima vicinanza testuale e concettuale” entre els dos amors desiguals i secrets –el de la noble Ghismonda i el valerós Guiscard, i el de la

⁷⁹⁶⁹ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (p. 238).

⁷⁹⁷⁰ FARINELLI, Arturo, Petrarca in Spagna, dins *Italia e Spagna*, Bocca, Torino, 1929, 2 vols., vol. 1, ps. 89-386 (p. 360).

⁷⁹⁷¹ SANSONE, G.-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*..., ps. 211-212, n. 8.

⁷⁹⁷² PIERA, Montserrat, Lectores y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97 (ps. 87-88).

Güelfa i Curial– i troba que l’anònim escriptor “fa uso particulre di questa novella poiché la ripropone in diversi momenti del romanzo, con una abilità di frazionamento della stessa, e di successivo inserimento nel contesto desiderato.” De fet, selecciona la situació argumental dels amors secrets del cortesà amb la filla del senyor per a reproduir-la en el llibre I; després, fa protagonistes Làquesis i sa mare del debat sobre la conveniència de casar-se la donzella amb algú de rang inferior.⁷⁹⁷³

Júlia Butinyà evidencia, així mateix, els interessants punts de connexió del relat IV,1 amb el *Curial*.⁷⁹⁷⁴ Sònia Gros documenta “una presència masiva, y hasta cierto punto declarada, al menos en lo referente a la novela IV,1 del *Decamerón* en la novela catalana, es decir, de una auténtica *hipertextualidad*, en terminología de Genette.”⁷⁹⁷⁵ Més enllà de les coincidències fàcilment detectables, caldrà explicar el per què de l’especial interès de l’anònim per aquesta història en concret. Anton M. Espadaler, en aquest sentit, explica: “La parte sentimental [del *Curial*] se desarrolla por medio del prisma de la historia de Guiscardo y Ghismonda (*Dec.*, IV.1), o sea, las vicisitudes trágicas de dos amantes a los que la desigualdad social impide llegar a buen fin. Así se enfoca la historia con Güelfa y así la plantea Láquesis a su madre. Con todo, no se debe pasar por alto que la relación con Güelfa está determinada por una matriz francesa.”⁷⁹⁷⁶ I també que l’autor la resol en positiu, gràcies a la intervenció d’una “matriu italiana” de signe humanista, com és el *de re uxoria* de Guiniforte Barzizza.

Com és ben conegut, aquesta novel·la del *Decameró* tingué un èxit extraordinari a la Itàlia del segle XV i a l’Europa del Renaixement, gràcies en bona mesura a la versió llatina que, per separat, publicà el cèlebre humanista Leonardo Bruni: la *Fabula Tancredi* (1436).⁷⁹⁷⁷ La cort napolitana d’Alfons el Magnànim, on es gestà el projecte literari del *Curial*, fou de fet un dels primers i principals punts de recepció i divulgació

---

⁷⁹⁷³ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (ps. 299 i 305). Vegeu també VENTURA, Simone, Dues dones exemplars i la literatura catalana: Griselda i Ghismonda, dins *Sapiens.cat*, Barcelona, ed. electrònica <<http://blogs.sapiens.cat/medievalistesenbloc/>>, consultada en juny-juliol 2013.

⁷⁹⁷⁴ BUTINYÀ, Júlia, Cicerón, Ovidio, Agustín y Petrarca en *Lo somni* de Bernat Metge, dins *Epos. Revista de filología*, 10, Madrid, 1994, ps. 173-201; BUTINYÀ, Júlia, *El Decamerón tras el Curial e Güelfa*, dins *Estudios humanísticos: filología*, 19, Madrid, 1997, ps. 11-31.

⁷⁹⁷⁵ GROS LLADÓS, Sònia, *La temática amorosa en el “Curial e Güelfa”: una aproximación desde la tradición clásica*, Tesi doctoral inèdita, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2011, vol. 2, p. 697.

⁷⁹⁷⁶ ESPADALER, Anton-M., Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: “Historia de Jacob Xalabín”; “Curial y Güelfa”; “Tirante el Blanco”* (reed. de la trad. a l’espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003, ps. XXII-XXXIII.

⁷⁹⁷⁷ BACCHI DELLA LEGA, Alberto, *Serie delle edizioni delle opere di Giovanni Boccacci, latine, volgari, tradotte e trasformate*, Oretano Romagnolo, Bolonya, 1875, ps. 86-91.

de la “fàbula”. L’humanista Bartolomeo Facio, quan volgué honorar el claver de Montesa Lluís Despuig amb una versió llatina de la novel·la X,1 del *Decameró*, justificà el seu experimentalisme literari fonamentant-lo en el precedent del seu admirat Leonardo Bruni: “*Leonardum Aretinum, gravissimum virum (...), auctoris fabulam de Salernitano principe latinam.*”⁷⁹⁷⁸ Un secretari reial de dita cort, Ferran Valentí, que es declarava deixeble de Bruni, fa menció específica i expressa de la història de Ghismonda i Guiscardo versionada pel canceller florentí en el pròleg a la seua traducció de les *Paradoxa* de Ciceró (Ciutat de Mallorca, 1450). Valentí la situa al mateix nivell, curiosament, que les traduccions llatines que Bruni havia realitzat de clàssics com ara l’*Ètica* d’Aristòtil.⁷⁹⁷⁹ El que demostra que aquesta història d’amors “ennoblida” en llatí humanístic devia ser llegida i comentada a Nàpols, on havia viscut fins aleshores el lletraferit mallorquí. És lògic pensar-ho així, perquè es tractava d’una novel·la protagonitzada per personatges que remetien a mites napolitans.

Observem que Tancred (*Tancredi*, en el text italià) fou, històricament parlant, el primer príncep normand de Salern (1132-1138). Era fill de Roger II, l’unificador de les Dues Sicílies, com a producte de la unió del ducat de la Pulla (el futur regne peninsular de Nàpols) i el regne insular de Sicília. Aquest Roger II apareix com a personatge fundador del regne conquerit el 1443 per Alfons el Magnànim. Roger II i Alfons I apareixen junts i connectats genealògicament, com el primer i el darrer rei de Nàpols en el *Libre de les successions del reyalme de Nàpols* (València, 1438, enviada a Nàpols el 1440).⁷⁹⁸⁰ Tancred (ca. 1120-1138) era el secundogènit de Roger i obtingué el principat el 1132. El succeí Tancred II d’Altavilla o di Lecce (1138-1194), que fou príncep de

⁷⁹⁷⁸ CORFIATI, Claudia, “*Decrevi latinam facere fabulam hanc*”: Boccaccio, Facio e re Alfonso, dins TATEO, Francesco (ed.), *Sul latino degli umanisti*, Cacucci Editore, Bari, 2006, ps. 103-140 (p. 120).

⁷⁹⁷⁹ RIQUER, Martí de, Elements comuns en la cultura i l’espiritualitat del món aragonès, dins *IX Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema ‘La Corona d’Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)’*, vol. 1. *Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232 (p. 227).

⁷⁹⁸⁰ Vegeu ROSSELL, Pau, *Descendentia dominorum regum Siciliae, o Libre de les successions del reyalme de Nàpols* [1436-1438], Manuscrit de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València – Estudi General–, sign. Mss. 394, f. 8v; ALMARCHE VÁZQUEZ, Francisco, Leonart y Domingo Crespí, miniaturistas valencianos del siglo XV, dins *Archivo de arte valenciano*, 6, València, 1920, ps. 14-22; VILLALBA DÁVALOS, Amparo, *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, Institución ‘Alfonso el Magnánimo’, València, 1964; PISPISA, Enrico, La “*Descendentia dominorum regum Siciliae*” di Paolo Rosselli, dins *Studi medievali*, sèrie 3, any 17, fasc. 2, Spoleto, 1976, ps. 833-862; GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonese nel Basso Medioevo, dins *Rivista Storica Italiana*, 112-2, 2000, ps. 569-602 (p. 583); SERRA DESFILIS, Amadeu, “*Descendentia regum Siciliae*”, dins MIRA, Eduard – ZARAGOZÁ, Arturo (coords.), *Una arquitectura gótica mediterránea*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, València, 2003, vol. 2, ps. 185-188.

Tàrent (1189-1194) i rei de Sicília. Hem de tenir en compte, per a entendre millor les raons de l'elecció del relat, que Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i hereu del regne de Nàpols –i presumpte dedicatari de *Curial e Güelfa*, segons tots els indicis– contragué noces el 1445 amb l'hereva del principat de Tàrent, fundat per Tancred.

Roberto d'Altavilla “il Guiscardo” (‘l’Astut’), visqué del 1025 al 1085, i fou un gran capitost normand. Sisé fill de Tancredi I, esdevingué comte de la Pulla (sud de la Península Itàlica) i de Calàbria el 1057, i fou investit pel papa Nicolau II amb el títol de duc de la Pulla, Calàbria i Sicília el 1059.⁷⁹⁸¹ Se'l considera, doncs, el fundador del regne normand de les Dues Sicílies i del ducat de Calàbria. Quan s'escriu el *Curial*, els seus successors són Alfons el Magnànim, reunificador l'any 1443 de les Dues Sicílies (separades des del 1282), i el seu fill i successor, Ferran de Trastàmara o d'Aragó, duc de Calàbria, cosa que redunda en la presumpció, ja tantes vegades apuntada, d'una dedicatòria de la novel·la catalana a un catalanoparlant de València com ell.

En l'anònima *Cronaca di Partenope*, es basteix una mitologia fundacional de Nàpols, anomenat poèticament *Partenope* (com en *Curial e Güelfa*) fonamentada sobre dos personatges: el clàssic poeta Virgili i el príncep normand Roberto Guiscardo.⁷⁹⁸² El cronista i ancià cortesà Loise de Rosa considera Tancredi i *Robberto Viscardo* (< del llatí *Viscardus*) com a llegendaris fundadors del reialme napolità, i dignes predecessors del “nou fundador” del regne que serà, a la mort del Magnànim (1458), *Ferrante d'Aragona*, durant el regnat del qual s'escriuen aquests mots:

“Hora parlerrimo dello re Ferrante et de ly singniure dello Riame. Per vostro avviso, ly singniure passate, ly antiche, da che non era Riame, era lo duca de Puglia e lo prencepe de Salierno (...). Po' venne Robberto Viscardo, lo quale fo assodato de lo prencepe de Salierno, che faceva guerra con lo prencepe de Capua. Lo qual Robberto Visscardo pigliò per mogliere la figlia de lo prencepe de Salierno, et faceva la guerra realemente (...) Venne lo Riame et in breve dý fo singniore de

---

⁷⁹⁸¹ Vegeu MALATERRA, Gaufredus [Goffedo], *De rebus gestis Rogerii, Calabriae et Siciliae Comitis, et Roberti Guiscardi, Ducis, fratris eius*, ed. a cura d'Ernesto PONTIERI, Col·l. “Rerum Italicarum Scriptores”, Bolonya, 1927-1928; reed. per Zanichelli, Bolonya, 1972; ÍDEM, *Ruggero I e Roberto il Guiscardo*, trad. i ed. a cura de Vito LO CURTO, Cassino, 2002; FONSECA, Cosimo Damiano (ed.), *Roberto il Guiscardo tra Europa, Oriente e Mezzogiorno. Atti del Convegno internazionale di studio promosso dall'Università degli studi della Basilicata, in occasione del 9. Centenario della morte di Roberto il Guiscardo (Potenza-Melfi-Venosa, 19-23 ottobre 1985)*, Congedo, Galatina, 1990; DI PUGLIA, Guglielmo, *La gesta di Roberto il Guiscardo*, ed. i trad. a cura de Francesco DE ROSA, Cassino, 2003.

⁷⁹⁸² ALTAMURA, Antonio (ed.), *Cronaca di Partenope*, Società Editrice Napoletana (“Studi e testi di letteratura italiana”, 2), Nàpols, 1974, ps. 117-121.

tutto, autro che de Napole: non potte may avere, innante se murio. Et intitolaose re, et da Robberto Visscardo, fo Riamo.”⁷⁹⁸³

Segons el que explica Loise de Rosa al seu amic i protector Alfons d'Àvalos, el primer a titular-se rei i a declarar que Nàpols era un regne, segons les cròniques manejades des de temps dels Anjou –i ben conegudes per de Rosa–, havia sigut Guiscardo. D'aquest mateix relat, evocat oralment pel vell cronista, és d'on Giovanni Boccaccio, hoste privilegiat de la cort napolitana de Robert d'Anjou, havia extret l'ambientació onomàstica i històrica del relat IV,1. Tot plegat fa pensar que l'autor de *Curial e Güelfa* considerava interessant aquesta novel·leta decameroniana perquè se la podia relacionar amb la història de Nàpols i amb el duc Ferran d'Aragó, digne successor d'aquests *Tancreds* i *Guiscardos* normands, gairebé mitològics.

No eren De Rosa i D'Àvalos els únics cortesans de Nàpols interessats en aquestes figures històriques i fundacionals. El valencià Llop d'Espejo, autor d'una crònica napolitana escrita en la llengua del país, destinada a justificar la legítima successió en el tron del referit Ferran I, els esmenta també i els té en compte: “E lo dito Roberto Biscardo [sic] fo capo et grande capitano de tutti li normandini che in quello tempo vennero in questo reame, tanto che per questo se fe uno grande senyore, che cacgió tutti li senyuri de quisto reame e se intitulò duca di Puglia e duca de Calabria.”⁷⁹⁸⁴ Aquest títol de *duc de Calàbria* el detingué el príncep hereu, Ferran de Trastàmara, des del 1443 fins el 1458, és a dir, en temps d'escriptura de la novel·la cavalleresca.

Coincidim, doncs, amb la crítica Françoise Vigier en el fet d'assenyalar que l'elecció de la novel·la IV,1 per al *Curial* no té res de casual o atzarós, sinó que forma part –com quasi tot el que conté la novel·la– d'una premeditada i minuciosa planificació. Ara bé, Vigier ho diu, no perquè intuísca cap relació entre els protagonistes del relat i el més que probable dedicatari de l'obra, sinó perquè troba que l'autor té gran interès pel debat *de nobilitate*, un dels preferits de la Itàlia dels humanistes on s'escriu la novel·la. En aquest debat, l'anònim escriptor es posiciona del costat dels qui defensen

---

⁷⁹⁸³ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 595-596.

⁷⁹⁸⁴ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, ps. 69-70.

la noblesa com a conseqüència d'un comportament virtuós⁷⁹⁸⁵ (Leonardo Bruni i els humanistes florentins) i en contra d'aquells que sols entenen per noblesa com una condició adquirida per sang i per naixença (el *baronaggio* napolità i quasi tota la cavalleria de la Península Ibèrica). Vista la cosa des de la perspectiva d'un medievalista, s'observa que la mentalitat de l'anònim autor és excepcionalment moderna i agosarada; àdhuc provocadora, per als oients més conservadors de la cort napolitana.

Recordem que, emulant el Leonardo Bruni del 1436, l'escriptor del *Curial* aprofita la novel·la IV,1, extreta del *Decameron*, per a reflexionar sobre el vertader sentit de la noblesa. Ho fa en els capítol II.85-87, quan la duquessa de Baviera discuteix amb la seua filla Làquesis sobre la inconveniència d'haver-se enamorat de Curial. Enceta el debat la mare, amb tres proposicions. No a la manera de Boccaccio –atenció!– sinó a la manera dels diàlegs humanístics *de nobilitate* de Buonaccorso di Montemagno, Poggio Bracciolini i altres tractadistes, que tanta difusió tingueren en les dècades del 1420-1440.⁷⁹⁸⁶ Diu la duquessa que Làquesis hauria de renunciar a la seua intenció de casar-se amb Curial per tres raons: “la primera, que tu ames home qui no és covinent a la tua noblesa; la segona, que Curial ama altra (...); terçament, que perts per ell un dels pus nobles matrimonis del món” (*CeG* II.85). Afirmar que Curial és cavaller excel·lent, però sosté les seues objeccions. A aquestes respon la filla, Làquesis, amb la mateixa actitud de rebel·lió contra les convencions que havia adoptat la Ghismonda de Boccaccio (*CeG* II.86), “car la necessitat en què yo m veig romp e trenca le leys, no

---

⁷⁹⁸⁵ Vegeu VIGIER, Françoise, Difusión y proyección literaria de la novela IV.1 del *Decamerón* de Bocacio en la España bajomedieval y renacentista, dins *Formas breves del relato (Coloquio, febrero de 1985)*, Casa de Velázquez – Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1986, ps. 87-104 (ps. 97-99).

⁷⁹⁸⁶ Sobre aquesta qüestió humanística *de nobilitate*, existeix bibliografia abundant. Vegeu, si de cas, DA MONTEMAGNO, Buonaccorso i al., *De nobilitate [1429]*, dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi (“La letteratura italiana. Storia e testi”, 13), Milà-Nàpols, 1952, ps. 141-160; VANDERJAGT, A. J., *Between Court Literature and Civic Rhetoric. Buonaccorso da Montemagno's « Controversia de nobilitate »*, dins BUSBY, Keith – KOOPER, Erik (eds.), *Courtly literature, Culture and Context*, John Benjamins Publishing Company (« Utrecht Publications in General and Comparative Literature », 25), London, 1986, ps. 561-572; ARAGÓ, Carles d', príncep de Viana, *De toda condición de nobleza [1460]*; trad. al castellà de la versió toscana d'Angelo DECEMBRIO, de Buonaccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate [1422]*; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d'Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Université Paul Valéry, Montpellier, 2000, ps. 175-191; BAYLEY, Charles Calvert, *War and Society in Renaissance Florence: The “De militia” of Leonardo Bruni*, Toronto University Press, Toronto, 1961; PIERINI, Ilaria, *Carlo Marsuppini. Carmi latini. Edizione critica, traduzione e commento*, Firenze University Press (Premio di ricerca “Città di Firenze”, 38), Florència, 2014; BRACCIOLINI, Poggio, *Poggi Opera*, Estrasburg, 1513; FINZI, Claudio, *La polemica sulla nobiltà nell'Italia del Quattrocento*, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, vol. 30, núm. 2, Madrid, 2010, ps. 341-380. El tractat de Buonaccorso fou traduït al toscà, l'any 1450, per Angelo Decembrio, bibliotecari d'Àvalos, a prescs del marquès de Santillana. En la dedicatòria, l'humanista reforçà la idea de la preeminència de la noblesa per virtut per damunt de la noblesa de sang. Vegeu GUALDONI, Franco, *Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462*, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156 (ps. 140-142).

solament de la vergonya, ans de tota la rahó.” El seu amor per Curial és forassenyat i passional. Feta la proclama amatòria, respon a la qüestió “que Curial no és pertinent a la mia noblesa”, i defén les virtuts de l’estimat i la noblesa “real” que se’n deriva. Ho fa evocant el cas del *Decameró*: “¿recordats-vos, senyora, de les paraules que dix Guismunda a Tancredi, son pare, sobre lo fet de Guiscart, e de la descripció de noblesa?” L’autor no pretén reproduir literalment en la seua novel·la les paraules exactes de Ghismonda, però sí que recondueix l’atenció dels oients / lectors cap a un relat literari se suposa que conegut, on les trobaran, si no és que les recorden de memòria com ell. Això només s’entén si els destinataris primers del *Curial* coneixen perfectament el relat i saben de quin debat s’està tractant. I ja s’ha vist que coneixien i el tenien per cèlebre aquesta història, d’amors secrets i qüestionament del concepte tradicional de noblesa, el secretari reial mallorquí Ferran Valentí, l’humanista lígur Bartolomeo Facio o el diplomàtic valencià Lluís Despuig. És interessant, així mateix, que l’autor es referisca als mots de la donzella del *Decameró*, literalment, com una “descripció de noblesa”. D’una banda, l’assumpte del públic informat redunda en la vinculació del *Curial* amb la cort de Nàpols; d’altra banda, la lectura de la novel·la IV,1 posant l’accent en el debat *de nobilitate* porta a relacionar de nou el *Curial* amb Enyego d’Àvalos, que a la fi del 1443 manà enquadrar la novel·la IV,1 amb alguns opuscles humanístics en un volum miscel·lani titulat “Llibre de cavalleria i noblesa”. Al cap d’unes setmanes se l’emportà de Milà a Nàpols, se suposa que per a llegir-lo en companyia dels seus amics Facio, Despuig, Valentí *e tutti quanti*.

Establert aquest paral·lelisme literari (o ideològic: se’ns està instruint sobre la noblesa), afirma Làquesis que la duquessa de Baviera, lectora habitual de Boccaccio, havia lloat l’actitud desafiant de Ghismonda amb Tancredi com a pròpia de “dona de seny e de virtut”. “Guiscart” era cavaller i com a tal vivia. No havia obrat mai fent ús de les mans i, en conseqüència, havia fet honor al seu estatus de generós, encara que fóra de la classe més baixa; “ans en solaços, burles e plaers se solaçava assats curialment.” Si “Guismunda” s’enamora d’ell és perquè “lo jove havia bon principi”, tant de naixement com de comportament virtuós. El seu amor, de fet, era per a fer que el jove arribara a “millor fi”, i per això “volgué’l amar, e, amant-lo, donà-li la sua amor, no valent Guiscart de mil parts la una de ço que Curial val” en termes de virtut. “Filla era” Ghismonda “del príncep de Salern, haüt havia marit del linage dels reys de Sicília, fill major del duc de Càpoa”. Notem la insistència a relacionat els personatges literaris de Boccaccio amb un nou projecte literari destinat, també, a l’entorn cortesà dels nous

“reys de Sicília” (el títol de *Rex Siciliae* d’Alfons d’Aragó i el de *roy de Sicile* de Renat d’Anjou feien al·lusió a les Dues Sicílies, és a dir, que incloïen Nàpols). El concepte feudal i medieval d’honor, així les coses, l’empenyia a casar-se amb un príncep o personatge de casa reial. Tanmateix, “Amor, qui és piadosa, e benigna Fortuna, los ajustà” (préstec intertextual de Boccaccio)... Sembla que el discurs s’adreça a demostrar la força de l’Amor, a l’estil del *Decameró*. Però l’anònim decideix efectuar un viratge irònic sobtat: el poderós Amor, “per ço que lo un no plangués l’altre longament, los procurà simultànea o momental mort; e de açò hagueren la Fortuna favorable, que abdosos hagueren un mateix sepulcre...” Hi ressonen els mots de Boccaccio: “...onorevole ammenduni in un medesimo sepulcro gli fê sepellire.”⁷⁹⁸⁷

La ironia manifesta, fregant el sarcasme, del sepulcre compartit com a premi a uns amors de nissaga poc racional, beu de la consideració amb què Leonardo Bruni, el 1436, havia tractat aquesta tràgica història d’amor decameronià. Aquesta tragèdia passional era susceptible, en efecte, d’una doble lectura o interpretació filosoficomoral: a) en positiu, com una mostra de l’amor perfecte i lleial, portat a les últimes i heroïques conseqüències, o b) en negatiu, com es considera per part del mateix Bruni i de l’autor del *Curial*, com una mostra dels efectes devastadors de la passió amorosa de caràcter irracional. Alguns lectors contemporanis i molts editors del segle XVI entengueren que Bruni havia elegit la *novella* i l’havia traduïda al llatí més acurat com un homenatge a Boccaccio. Fins al punt de subtítular el relat, en algunes versions franceses del Cinc-cents com una “traité des loyaux amants” o de “l’amour parfaite.”⁷⁹⁸⁸ El sentit de l’elecció, tanmateix, era tot un altre per part de Bruni.

Segons el que manifesta el mateix humanista, havia elegit la *Fabula Tancredi* (*Dec.* IV,1 versionada en llatí) i l’havia reunida amb la història clàssica de Seleuc i Antíoc (*Novella di Seleuco* o *d’Antioco*, versió en toscà, a partir de Plutarc i altres relats grecs) com una mena d’experiment: pretenia demostrar que la més elaborada de les *novelle* d’un autor italià medieval, fins i tot presentant-la en llatí humanístic, restava per davall en dignitat i en moralitat que qualsevol història de la mitificada Antiguitat grecolatina, encara que aquesta història fóra presentada en la *lingua volgare*. Els clàssics eren clàssics amb independència de la llengua en què hagueren sigut escrits, per la noblesa de les lliçons morals que transmetien a lector. Eren molt més útils per als

---

⁷⁹⁸⁷ Citat per GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 256.

⁷⁹⁸⁸ VIGIER, F., *Difusión y proyección literaria...*, ps. 90-91.

studia humanitatis i per l'assoliment de la *virtù* que qualsevol de les historietes eròtiques i tràgiques, o cruels i desassenyades, de la literatura medieval.

La de Giovanni Boccaccio és la història d'uns amors poc recomanables solucionada amb una escena de crueltat incomparable, fregant el canibalisme, i amb un sepulcre on es podriren ensems els amants, com ironitza l'anònim del *Curial*. Per a Bruni, i per a l'escriptor de la novel·la cavalleresca, que seguia el criteri de l'humanista, de Boccaccio sols podíem aprendre la qualitat d'"il crudele et duro core di Tancredi, principe di Salerno, il quale per mal consiglio se medesimo d'ogni consolatione et la figliuola dua di vita privò." I no sols per a ell: també Giannozzo Manetti emeté un judici similar sobre la *faula* boccacciana adaptada pel seu amic Bruni, en el seu *Dialogus in symposio* (Venècia, octubre del 1448).⁷⁹⁸⁹ En canvi, la *novella* de Seleuco i Antíoc és una història de problemàtica similar a l'altra, però conclosa i resolta de manera filosòficament molt més raonable i mesuradament més aristotèlica; és a dir, d'acord amb una filosofia agradable a Bruni i a Manetti. Leonardo la presenta com "una novella overo historia d'un signor greco, piú humano e savio che no fu Tancredi."⁷⁹⁹⁰ Es parla d'Estratonice, jove casada pel seu pare amb el vell rei Seleuc de Síria. Aquest rei té un jove fill, Antíoc, que s'enamora perdudament de la bellíssima madrastra. Seleuc descobreix per atzar la relació que mantenen, però, en lloc de castigar la parella, reflexiona; es divorcia d'Estratonice per a casar-la amb Antíoc i dota generosament els novençans dels territoris orientals del seu regne. Tot acaba amb una solució intel·ligent i sàvia. El relat antic esdevé així, per contrast amb el de Boccaccio, moralment exemplar, en tant en quant ofereix bon "consiglio" i "consolatione". Es demostrava així, segons l'humanista, la superioritat de la "gentilesa de cor" dels antics.⁷⁹⁹¹

Feta aquesta observació sobre la ironia del "sepulcre", prosseguim. Làquesis afirma que Curial "cert és a tots, e si les pedres parlassen [ho] dirían, ésser fill de gentil home e de gentil linage, e com vós e yo." L'enigmàtic modisme de les pedres que parlen

---

⁷⁹⁸⁹ ALBANESE, Gabriella, Manetti tra politica, novellistica e filosofia: il *Dialogus in symposio*, dins BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), "*Dignitas et excellentia hominis*". *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti* (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007), Le Lettere, Florència, 2008, ps. 15-83 (p. 16)

⁷⁹⁹⁰ Les cites del text de Bruni procedeixen de MARCELLI, Nicoletta, *La Novella di Seleuco e Antioco*. Introduzione, testo e commento, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 22, Roma, 2003, ps. 7-183 (p. 7).

⁷⁹⁹¹ Vegeu MARTELLI, Mario, *Il Seleuco*, attribuito a Leonardo Bruni, fra storia e leggenda, dins BATTAGLIA RICCI, Lucia – BESSI, Rosella – ALBANESE, Gabriella (eds.), *Favole, parabole, storie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa, 26-28 ottobre 1998*, Pubblicazioni del Centro Pio Rajna, 1/8, Roma, 2000, ps. 231-255; MARSH, David, Boccaccio in the Quattrocento. Manetti's *Dialogus in symposio*, dins *Renaissance Quarterly*, 33, Nova York, tardor 1980, ps. 337-350 (ps. 337-339).

ens retrotrau al buit que en l'esborrany del manuscrit estava previst per al nom del pare de *Curial*: un altre aparent "enigma". Potser hi havia alguna confidència reveladora pel mig, adreçada als lectors de la novel·la, que recordarien un possible nom à *clef* del pare de Curial presentat al lector en el capítol I,1; un nom al qual no tenim accés perquè ha romàs pendent d'escriure en l'únic manuscrit de la novel·la. O qui sap si s'al·ludia a alguna altra enigmàtica paternitat o maternitat, com ara la del bastard hereu de les Dues Sicílies, Ferran d'Aragó, que alguns catalans deien que era fill en realitat d'un moro de l'Horta de València, pel seu aspecte morú...⁷⁹⁹² En qualsevol cas, el que vol destacar Làquesis, seguint el criteri "corrector" que Carlo Marsuppini introduïa en el tractat *De vera nobilitate* de Poggio Bracciolini, és que el millor partit és aquell que reuneix gentilesa de sang (per haver nascut d'algun generós o cavaller, encara que fóra de classe baixa) i noblesa derivada del seu virtuós comportament.

Ambdues qualitats naturals –*generositat* de sang i noblesa *ex virtute*– es combinen i s'harmonitzem per tal que el cavaller prospere materialment i *s'avance* socialment: "Primerament, lo veem en gentil e fort noble estat; lo coneguem favorit per l'emperador, e per los reys e duchs tengut en gran stima." No sols és cavaller i fill de *generós*, Curial, sinó que ha fet proeses dignes d'encomi, "si us recordats quanta honor nos ha feta la sua cavalleria." S'explica així que el duc de Baviera l'elegira per a succeir-lo en el ducat, en atorgar-li la mà de la filla. Aquesta justifica davant la mare que, "ab tota la fervor d'amor qui m'encén, yo no ·m só haüda desonestament, ans he guardada vostra honor e la mia, e guardaré mentre sia viva." En aquesta qualitat, la honestadat, Làquesis es distancia de la Ghismonda de Boccaccio i possibilita una fi honorable per al seu cas; tampoc seria propi d'un jove com Curial demanar-li que comprometera el seu honor virginal. A continuació aborda l'amor de Curial per la Güelfa com a obstacle major que impedeix la realització dels seus anhels amorosos. Justifica l'actitud de la Güelfa envers Curial i la gratitud amb què aquest li havia de correspondre; "majorment que sé la Güelfa ésser una de les pus honestes dones del món; humanitat e virtut la han moguda a avançar aquest per sos mèrits." Comprén, a més, que l'amor entre la Güelfa i Curial no els ha dut a actuar "desonestament", però afig: "encara que fos, no és interès meu ni he tan poch seny que ·n faça enquesta. Almenys, no és son marit" i això evita que perda l'esperança, perquè, els matrimonis estan "en la mà de Déu", i el de la Güelfa i Curial és d'incerta solució.

---

⁷⁹⁹² Vegeu el capítol I.1.4.

Aclarida la situació de Làquesis en el triangle amorós, aquesta reprén el tema de la noblesa per a rebatre l'argument de la mare sobre que Curial és tan sols un “gentil home pobre” i ella la filla d'un duc. La pobresa no serveix com a argument, segons la donzella, car “yo nulls temps lo viu pobre, ans fort rich e tots temps en real estat”, gràcies als favors que ha obtingut com a virtuós cavaller. “E cas que fos ver, no me'n cur; la gentilesa ja la té; fall-li, donchs, la heretat.” En aquesta frase ressona una frase molt moderna on Boccaccio, per boca de Ghismonda, defén un concepte de noblesa per virtut: “ma la povertà non toglie la gentilezza a alcuno ma sì avere.”⁷⁹⁹³ L'editor Vittore Branca reconeix en aquesta argumentació boccacciana “l'affermazione della assoluta dipendenza della nobilità dalla gentilezza del cuore e dalle virtù personale.”⁷⁹⁹⁴ Per bé que, en temps de Boccaccio, un postulat tan agosarat només era tolerable –com és el cas– si formava part de l'argumentari d'un debat de ficció literària. L'anònim del *Curial* recorre al mateix canal de comunicació ideològica, però ho fa ja en un temps en què la *nobilitas ex virtute* forma part d'un programa d'avantguarda cultural: el del moviment humanístic que propiciarà el Renaixement. Proliferen a Itàlia llavors els tractats humanístics, on se la defensa obertament i amb arguments filosòfics.

Curial és fill d'un pobre donzell, però ja és de *gentil* de naixement (i *gentil* de cor) i, a més, el duc de Baviera li ha promés en dot el ducat, amb la qual cosa ja no serà un senyor sense vassalls ni senyories pròpies. De manera que, si es casa amb ella, reunirà tots els valors que pot posseir un home: *nobilitas ex sanguine*, *nobilitas ex virtute* i un gran estat feudal: “e com [el pare] la y hage donada [l'heretat], tant valdrà e més que ell. E si mon pare no havia heretat, ¿valdria tant com Curial? Certes no, car Curial, sens heretat, val molt; donchs, com haurà heretat, més valdrà que altre, que en ma fe ja ho val.” En conclusió: la primera font de noblesa (no l'única, com sosté Poggio) és la noblesa d'ànim o de cor de l'home virtuós, però aquesta noblesa (com esmena Marsuppini) pot assolir el seu màxim grau, com l'assolirà de fet Curial, si va acompanyada d'un origen generós, de riqueses materials i d'un patrimoni important. Marsuppini, comentant el *De nobilitate* de Poggio, posa d'exemple els seus amics i protectors, els Medici de Florència. La Làquesis de la ficció curialesca, i l'autor del *Curial* en conseqüència, participen a la seua manera d'aquest debat humanístic que

---

⁷⁹⁹³ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Einaudi, Torí, 1991 (2a; 1a, 1980), p. 482.

⁷⁹⁹⁴ *Ibidem*, p. 480, n. 7.

rompia amb els esquemes mentals predominants, no solament a la vella Corona d'Aragó, sinó també a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.

La duquessa de Baviera, després d'escoltar l'al·legat humanístic de la filla, també sent que s'han alterat els paradigmes de saber i comportament moral que havia après des de la infantesa: "Aquesta resposta torbà molt la duquessa". L'autor és conscient que els seus oients / lectors, si més no alguns, també es *torbaran* escoltant la proposta de Làquesis. La mare respon a la filla: "en moltes coses de les que m'as dites has rahó. Emperò que ab Guismunda te vulles fer fort, en aquest cas erres molt." És a dir, que per a la duquessa resultaven raonables –com per a qualsevol italià de l'època sense prejudicis– els arguments dels humanistes sobre la *nobilitas ex virtute*. Tanmateix, l'exemple d'amors secrets i malaurats del *Decameró*, exposat per Boccaccio, no contenia cap moralitat raonablement admissible, com denunciava el traductor Bruni. "No negaré que Guismunda no fos tal com tu dius: molt valerosa, sàvia e de molta virtut, e les paraules que ella dix conech ésser dites molt sàviament."

La defensa que fa tan noble dama, una duquessa, de l'actitud rebel de Ghismonda, ajustant-se al relat del filogin Boccaccio i el posat indulgent de l'anònim del *Curial*, lector de diàlegs humanístics, podria entendre's llegida des d'Itàlia i segons qui ho llegira. Per contra, aquesta actitud resultaria inconcebible a la Península Ibèrica, on el pes d'una mentalitat feudal i misògina era molt fort. De fet, els arguments de Làquesis admesos com a cosa de "rahó" per la duquessa xocaven frontalment amb la submissió que els pares de la noblesa de la Corona d'Aragó exigien i esperaven de les filles a maridar. L'any 1454, un jove i pobre cavaller de Xàtiva, Ausiàs Ferrer, enamorat de la noble Beatriu Pèrez, de rang social superior, la "furtà". És a dir, se'n fugí furtivament amb ella, notícia que causà gran escàndol en l'estament nobiliari del regne de València. Immediatament es reuní el Consell Reial (els nobles Jaume Romeu, Roderic Díez, Pere d'Òdena, Jaume d'Aragó i Joan Roís de Corella) i acordaren la necessitat de punir exemplarment aquell atreviment, d'amor impulsiu entre joves de diferent extracció social. Els preocupava l'assumpte com a nobles, que no podien consentir de cap de les maneres que les seues filles donzelles elegiren marit; "en special si una donzella de stat ni la de hun baró o noble, per enamorament o inducció de males persones, delliberava de exir de casa de son pare o mare per finir matrimoni ab qualque vilà o persona de poqua condició, d'on seria avilada la honor de aquell tal pare o mare."⁷⁹⁹⁵ La pena

---

⁷⁹⁹⁵ ARV, Governació, 4.556, f. 21v; citat per LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 189.

prevista per al raptor i violador d'una donzella variava, segons els *Furs* de València: si ella no havia consentit, pena de mort per al violador; si ella estava enamorada del raptor i consentia les relacions, o el raptor es casava amb ella (la família pactava les noces i suportava estoicament la vergonya), o havia de patir deu anys d'exili.⁷⁹⁹⁶ Concorda això amb la pena moderada que pretén aplicar el marquès a Curial en sospitar que manté relacions amb la germana, però consentides per aquesta: “te dich que en aquest punt de tota la mia terra, jamás no retornador, te hages absentar” (*CeG* I.12).

En *Curial e Güelfa*, l'autor modera el discurs. La doble transgressió moral i consuetudinària de la jove Ghismonda, mantenir una unió il·legítima i fer-ho amb un home de rang social inferior, esdevé solament una única transgressió, la de deixar-se dur per la luxúria, ja que l'altre desafiament ja no era: la inferioritat d'estatus de Guiscardo no era cap inconvenient, com demostrarà el mateix autor presentant el cas de Curial. La noblesa del virtuós i generós de sang Guiscardo, augmentada com la de Curial per la sàvia tutela d'una dama honesta, hauria pogut conduir la relació a bon port. L'escriptor de la novel·la cavalleresca, seguint el mestratge de Bruní, ataca el missatge moralment equivocat que transmeten algunes històries de ficció, com ara la novel·la de Tancredi que ens ocupa: “emperò, cert és a tots” –esmena la duquesa– “que ella ab Guiscart usà menys honestament e indiscreta, e per ço vench a la fi que sabs.” L'aposta que havia fet Ghismonda per un amor impulsiu, libidinós, determinat irreflexivament per desitjos carnals, i que després pretengué cobrir amb bones paraules sobre les virtuts del cavaller amb el qual jeia furtivament, l'havien conduïda al desastre. El seu deshonest i erràtic comportament no podia cobrir-se amb “paraules”. En canvi, les aspiracions de Làquesis eren honestes, perquè estimava un cavaller modèlic que havia afavorit la família salvant Cloto de la foguera; cosa que justifica més avant que Làquesis no acabe malament, sinó casada amb un noble del seu mateix rang, com és el duc d'Orleans.

Com diu Montserrat Piera, l'escriptor del *Curial* troba una solució de compromís per a superar el conflicte de Ghismonda/Làquesis des d'una nova perspectiva més optimista. L'enfocament acosta el *Curial* a la racionalitat que transmetien els *exempla* de l'Antiguitat, com ara la més amunt mencionada història de Seleuc i Antíoc elegida per Bruní per ser “humaníssima” en comparança amb la inhumana *Fabula Tancredi*. Així, “la lectura de la novela de Boccaccio hecha por los personajes se convierte en

---

⁷⁹⁹⁶ COLON, Germà – GARCIA, Arcadi – GARCIA, Vicent (eds.), *Furs de València*, col·l. ‘Els nostres clàssics’, Barcino, Barcelona, 1974-2002, llibre 9, rúbrica 2, furs 12-14.

‘ejemplar’.”⁷⁹⁹⁷ En realitat, la partida es juga en un terreny metaliterari, ja que són dos personatges femenins del *Curial* els que lligen el relat del *Decameró* i els que fan judici sobre l’actitud rebel, el comportament deshonest i la trista fi d’un altre personatge de ficció, com és Ghismonda, sense que hi intervinga per a res el narrador. L’autor-narrador és, simplement, un assistent a la conversa, al diàleg, argumentat a la manera dels tractadistes florentins del primer *Quattrocento*. L’actitud amorosa de la Güelfa supera moralment la de Ghismonda, el “cas” on corre el perill d’incórrer l’honesta però impulsiva Làquesis, per diverses raons. La Güelfa és una viuda i no ha de vetlar tant com una donzella pel seu honor, sempre que s’evite l’escàndol. Protegeix el jove cavaller i el guia per a fer d’ell un home virtuós: el seu amor actua en positiu sobre l’elegit. Planteja una estratègia, perquè té previst contraure noces amb ell: “a fin que éste se convierta en compañero y marido ante la sociedad.”⁷⁹⁹⁸ La fidelitat monògama i la honesta fi de la parella justifica els mitjans de què fan ús i el favor final de la Fortuna, que acabarà sent vençuda i convençuda per la força de l’Amor.

La peculiar recepció de la novella IV,1 que fa l’anònim del *Curial*, filtrada pel judici emés sobre ella pel seu traductor llatí, Leonardo Bruni, no serà la més habitual dècades i segles després. En la segona meitat del segle XV i, sobretot, en el segle XVI, la *Fabula Tancredi* es féu popular a Europa, però no com pretenia el traductor humanista, com un exemple nefast en comparança amb les lliçons morals de les faules clàssiques, sinó com un exemple en positiu: la història d’un amor tan poderós i noble, que acabà conduint els enamorats a tràgica fi a mans d’un pare tirà. Se la solia titular asèpticament com *Novella di Tancredi, principe di Salerno*, però prompte esdevindrà la *Historia compassionevole di doi amanti, Guiscardo e Ghismonda*, connotada així de l’heroïcitat amorosa pròpia d’una tragèdia exemplar.⁷⁹⁹⁹ Com afirma David Marsh, la popularitat de la versió bruniana, molt divulgada per la impremta, derivà en una oda a “the ennobling power of love”, versificada fins i tot, a partir de la versió llatina de Bruni, per Filippo Beroaldo.⁸⁰⁰⁰ Per a alguns lectors contemporanis del *Curial*, de fet, els de Guiscardo i Ghismunda eren “un ejemplo de amor perfecto y leal llevado hasta el sacrificio de la propia vida.”⁸⁰⁰¹ El poeta Fernando de la Torre, un dels iniciadors de la

⁷⁹⁹⁷ PIERA, Montserrat, Lectores y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97 (p. 89).

⁷⁹⁹⁸ *Ibidem*, ps. 89-90.

⁷⁹⁹⁹ BACCHI DELLA LEGA, Alberto, *Serie delle edizioni delle opere di Giovanni Boccacci, latine, volgari, tradotte e trasformate*, Oretano Romagnolo, Bolonya, 1875, ps. 86-91.

⁸⁰⁰⁰ MARSH, D., Boccaccio in the Quattrocento..., ps. 338-339.

⁸⁰⁰¹ VIGIER, F., Difusión y proyección literaria..., p. 91.

novel·la sentimental castellana, en el seu *Libro de las veynte cartas e quistiones* (epistolari adreçat a personatges il·lustres; conclòs el 1456), situa el nom de *Riscardo* (sic) al costat d'amants de llegenda cavalleresca, com ara Tristany o Amadís. El mateix Fernando, en els poemes dels seus *Naypes de amor*, torna a nomenar en dues ocasions *Riscardo* i, en un altra, evoca l'exemplaritat sentimental de "la ystoria de Guismonda", segurament, en referència a la versió original de Boccaccio, que devia circular per separat en ambients cortesans de la Castella de les dècades del 1450-1470.⁸⁰⁰²

L'autor del *Curial*, òbviament, no ho col·loca Guiscardo i Ghismonda entre els amants exemplars citats en el capítol III.95, perquè discrepa d'aquesta presumpta i idíl·lica exemplaritat, desacreditada pel bon juí d'un humanista que admira. En canvi, els poetes de la Corona d'Aragó occidental fra Rocabertí (català) i Joan Rocafort (valencià) sí que situen Guiscard i Guismonda al costat de Tristany i Iseu, Lançalot i Ginebra, i París i Viana, en les seues composicions poètiques de les dècades del 1460-1470.⁸⁰⁰³ Es demostra així la recepció, contrària al criteri humanístic i al de l'anònim del *Curial*— que tingué el relat de Boccaccio a Catalunya i València. És ben probable que arribara ací en la versió exempta de Bruni, molt divulgada per Europa, i que s'imprimí a València molt prompte (ca. 1480), cosa que indica que era ja ben coneguda.⁸⁰⁰⁴

Hem tractat de verificar si a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (1436-1458), coincident amb el temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*, podria haver existit un ambient de recepció de la tractadística *de nobilitate* florentina o de la història de Ghismonda i Guiscardo versionada per Leonardo Bruni. Sobretot, amb vistes a relacionar aquest ambient amb el de l'autor i lectors de la novel·la cavalleresca. La comprovació s'acaba ben prompte, ja que l'única notícia interessant, sobre la *Fabula Tancredi* en concret, és la que ofereix Ferran Valentí el 1450, quan ja havia tornat a la seua Mallorca natal després de servir el rei de Nàpols. El traductor de Ciceró que fou Valentí es declara deixeble i seguidor de les obres i les idees de Bruni, malgrat que no ho demostra en absolut en els seus escrits: és una pura pàtina de prestigi. No obstant això, ell ha llegit la *Fabula Tancredi* i concorda en la seua interpretació, no amb els literats castellans o catalans que més amunt referíem, sinó amb l'autor del *Curial*. Recorda Valentí, en el pròleg a les *Paradoxa* en versió catalana (1450), que Bruni

---

⁸⁰⁰² *Ibidem*, ps. 94-95. L'autora roba analogies de la novel·la IV,1 amb l'*Estoria de dos amadores*, novel·la sentimental inserida en la segona part del *Siervo libre de amor* de Rodríguez del Padrón, i també en la *Cárcel de amor* de Diego de San Pedro.

⁸⁰⁰³ *Ibidem*, ps. 95-96.

⁸⁰⁰⁴ *Ibidem*, p. 92.

seleccionà la “Història de Guiscart e de Gismunda, los quals, ab quants duptosos passos foren deduïts e portats a tal mort cruel e piadosa.”⁸⁰⁰⁵ Els “passos duptosos” són, doncs, moralment blasmables, i, en conseqüència, porten a un final tràgic i desastrós. És probable que l’anònim del *Curial* haguera compartit amb el mateix Valentí la lectura de l’obra de Boccaccio, a la cort de Nàpols, pocs anys abans. Explicaria això, la diferència de criteri d’ambdós respecte d’altres corts i d’altres àmbits de recepció, on les idees de Bruni i la valoració humanística de la faula eren del tot desconegudes.

Pel que fa als tractats sobre noblesa de l’humanisme contemporani, advertim que són obres absents de la biblioteca reial del Castell Nou. No hi ha notícies concretes d’un públic receptiu, tret d’una significativa excepció: la d’un home d’armes i lletres que s’interessava molt per l’obra de Bruni i per la tractadística *de nobilitate*. Es tracta del *comte Camarlenc o conte Camerlengo* del rei d’Aragó, l’expatge de la cort de València Enyego d’Àvalos, que, durant la seua estada a Milà (1435-1440), s’havia amerat de les idees de l’humanisme llombard i florentí. Aprofitant una de les seues ambaixades a la capital de la Llombardia (1443-1444), el magnat es posà en contacte amb un cal·lígraf amic seu, que treballava per a un noble molt distingit de la cort de Montferrat, i li encarregà la compilació d’un volum titulat *Liber militie et nobilitate* o ‘Llibre sobre cavalleria i noblesa’ (data el 10 de gener del 1444), que actualment es conserva a Siena (Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29).⁸⁰⁰⁶

L’encàrrec bibliogràfic comprenia la compilació en un sol còdex (adornat en el full primer amb el nom “IN[N]IGO” i les armes heràldiques del comitent) de diferents opuscles que abordaven allò que preocuparia després a l’autor del *Curial*: com compaginar i conciliar la *militia* o tradició cavalleresca medieval (noblesa de sang, trobadors, art de cavalleria, torneigs...) amb les modernes idees sobre la *nobilitas* (noblesa per virtut, vida activa, *studia humanitatis*...) que els humanistes d’Itàlia estaven convertint en hegemòniques, fonamentant-se en l’*auctoritas* emanada dels clàssics de l’Antiguitat. Destaquen en el contingut del volum el *De vera nobilitate* (1440) de Poggio Bracciolini; el *Carme IX, De nobilitate liber ad Poggium* (1440), de Carlo Marsuppini; l’*Epistola ad Bindaccio Ricasoli*, de Leonardo Bruni (1437), noble florentí dedicatari de la novel·la IV,1 del *Decameró* reinterpretada per l’humanista, i la referida versió de l’obra de Boccaccio, és a dir, la *Fabula Tancredi* (1438), amb la història de

---

⁸⁰⁰⁵ VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959, p. 38.

⁸⁰⁰⁶ Més detalls sobre aquest escrivà, Ambrogio Scarile, en el capítol I.3.2. Sobre el contingut del manuscrit sienés, vegeu el capítol I.3.5.

Guiscardo i Ghismonda, que tant influí en el projecte literari del *Curial*. Li serviren, si més no, per a reflexionar sobre la referida “descripció de noblesa”.

Que un home com D'Ávalos, catalanòfon per haver-se criat a València poc després de nàixer; cavaller d'armes i lletres com *Curial* el llombard; resident tants anys a la Llombardia i amb contactes a la cort del Montferrat, es preocupara pels mateixos assumptes que l'autor de la novel·la cavalleresca, resulta ben interessant. Interessant, si més no, a l'hora de documentar “l'ambient cultural” on es gestà la novel·la. Pel que s'observa, D'Ávalos portà de Milà a Nàpols aquesta col·lecció d'opuscles humanístics, perquè eren obres de divulgació recentíssima, impossibles de localitzar aleshores al sud. Si revisem la biblioteca de D'Ávalos, comprovarem el seu gran interès per seguir l'obra i el mestratge de Bruni. Posseïa, a banda de la *Fabula Tancredi* i l'*Epistola a Ricasoli*, el *De militia*, que versa sobre la cavalleria antiga i moderna; el *De primo Bello Punico* de Polibi en versió toscana de Pier Candido Decembrio, a partir de la llatina de Bruni; el *Phaedo* de Plató, traduït del grec al llatí pel mateix Bruni; un bellíssim còdex de l'*Ètica nicomaquea* d'Aristòtil, en versió llatina de Bruni, que influeix en l'obsessió de l'autor del *Curial* per “les vies mijanes” (es conserva a la British Library); l'*Oratio in hypocritas*, tractat antifraesc que influeix en el tractament del Sanglier eremita que fa l'escriptor en el *Curial*; dos exemplars del *De legendis gentilium libros* de sant Basili, en versió llatina de Bruni, on s'anima els joves a l'estudi els clàssics, una de les idees clau del *Curial*; dos exemplars de la *Vita Marci Antonii* de Plutarc en versió llatina de Bruni; el *Hieró* o *De tyranno* de Xenofont, traduït pel mateix humanista, i la *Praefatio in Cicerone novo, ad Nicolaum*.⁸⁰⁰⁷ Com s'observa, les obres de Leonardo Bruni col·leccionades per D'Ávalos –i, en particular, per al cas que ens ocupa, la relectura que fa aquest de Boccaccio– són essencials per a comprendre millor el projecte literari del *Curial*, i per a llegir-lo de manera no tan superficial com sovint s'ha fet.

Ara bé, el fet que un cortesà i diplomàtic del rei d'Aragó aprofitara l'estada a Milà per a fer-se amb opuscles humanístics de tinta encara fresca, explica els contactes excel·lents que el cavaller mantenia en la dècada del 1440 amb el moviment humanista i els seus més insignes representants. Ara bé, per a què necessitava D'Ávalos endur-se aquells tractats de Milà a Nàpols? ¿Era per a divulgar-los i comentar-los amb els seus amics humanistes, com Facio o el Panormita, o amb els secretaris de la cancelleria reial? ¿O per a fonamentar amb la doctrina humanística que havia après entre els filòsofs

---

⁸⁰⁰⁷ Més detalls sobre l'encaix d'aquestes obres en la biblioteca davaliana, en el capítol I.3.5.

llombards les bases ideològiques d'una cort on els cavallers o *milites* ocupaven un rang elevat? ¿O per a reflexionar, com feia l'autor de *Curial e Güelfa* –aquest, en l'àmbit informal d'una novel·la en romanç– sobre l'encaix de l'estament cavalleresc en una Itàlia dels humanistes ideològicament revolucionària? ¿Tindria previst, el gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, idear un nou concepte literari de “cavaller curial”, ornat de les virtuts militars i dels *studia litterarum* (com ell mateix)?

Les respostes, per òbvies raons, continuen sent tan hipotètiques i provisionals com els interrogants. En qualsevol cas, cal tenir en compte un detall: la data del 1444. Mentre D'Ávalos recopilava materials a la Llombardia –per a escriure el *Curial?*–, a París, Guillem-Ramon de Montcada negociava el casament del príncep Ferran amb una filla del rei de França (finalment, no realitzat, per la crisi napolitana de la primavera del 1444). I, si hi havia algú a la cort de Nàpols que estiguera necessitat de seguir el procés de maduració de *Curial* el llombard (esmenar supèrbia i luxúria; tornar a l'estudi; esdevenir príncep virtuós; mantenir la fidelitat conjugal), aquest era l'adolescent Ferran d'Aragó. D'ací que sembla raonable, com a hipòtesi a tenir en consideració, la possibilitat que Enyego d'Ávalos estiguera preparant materials per a redactar una obra de caràcter informal i adreçada a un duc criat a València, per a introduir-lo en les obligacions morals que la Itàlia dels humanistes exigien d'ell (virtut personal i estudi), si pretenia esdevenir un governant i marit virtuós. Ferran s'havia de véncer i governar a si mateix, com Carles d'Anjou en la *novella* de Boccaccio, per a poder regir els altres. ¿Pretendria erigir-se el comte Camarlenc, doncs, en el comte Guido del *Decameró*: el savi conseller que amonesta, per immadur, el seu rei i senyor?

Més qüestions sobrevenen quan observem que no sols les novel·les del *Decameró*, sinó també els pròlegs i els epílegs eren llegits amb atenció i fruïció per aquest anònim escriptor de la novel·la catalana. La qüestió no ha passat desapercibuda a la crítica. Sols cal observar la introducció a la jornada IV del llibre⁸⁰⁰⁸ per a trobar un interessant paral·lelisme amb la introducció al llibre III de *Curial e Güelfa*, pel que fa a la invocació que fan ambdós autors –com sol se habitual en la literatura italiana de l'època, i com havia fet Dante– a les Muses del Parnàs. Escriu el certaldés:

---

⁸⁰⁰⁸ Seguint les orientacions de CINGOLANI, Stefano M., *Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (ps. 150-153), i de BUTINYÀ, Júlia, *Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (p. 231).

“Che io con le Muse in Parnaso mi debbia stare, affermo che è buon consiglio, ma tuttavia né noi possiamo dimorar con le Muse né esse con essonoi (...). Aiutaronmi elle bene e mostraronmi comporre que’ mille; e forse a queste cose scrivere, quantunque sieno umilissime, si sono elle venute parecchie volte a starsi meco, in servizio forse e in onore della simiglianza che le donne hanno a esse; per che, queste cose tessendo, né dal monte Parnaso né dalle Muse non mi allontanano quanto molti per avventura s’avisano.”

La traducció catalana de Francesc Vallverdú pot ajudar-nos a comprendre millor la calculada ambigüitat de Boccaccio, que reconeix haver-se deixat ajudar per les Muses per a versos i coses elevades. No obstant això, no renuncia a llur tutela com a escriptor en aquesta obra, encara que siga d’estil i matèria més “humil”:

“Que m’hagi d’estar ab les Muses del Parnàs, afirmo que és un bon consell; tanmateix, ni nosaltres podem sojornar amb les Muses ni elles amb nosaltres (...). Bé m’han ajudat i mostrat com compondre aquells mil versos; i potser han vingut diverses vegades a acompanyar-me per escriure aquestes coses, ni que siguin tan modestes, potser en servei i honor de la semblança que tenen amb les dones; al capdavall, teixint tot això no m’allunyo tant del Parnàs ni de les Muses com per ventura creuen molts.”⁸⁰⁰⁹

I, seguidament, la *captatio benevolentiae* de l’autor del *Curial* (CeG III.0):

“E si serà lícit a mi usar de ço que los altres qui scriviren usaren o han usat, ço és, invocar les Muses, certes yo crech que no; abans entench que seria cosa supèrflua, car elles no apareixerien ne ·s mostrarien a mi per molt que yo les apellàs en subsidi e favor mia (...); per ço que (...) elles se tenen per menyspredes si són meses en obres ínfimes e baxes (...). Per què, no podent-me yo ajudar dels dons de lur gràcia, ab humil e baix parlament proceyré...”

---

⁸⁰⁰⁹ BOCCACCIO, Giovanni, *El Decameró*, trad. al català i notes de Francesc VALLVERDÚ [1984], Edicions 62 (“La butxaca”), Barcelona, 2008, ps. 301-302.

En realitat, l'autor del *Curial* és conscient d'estar escrivint una *comèdia humana*, a l'estil del *Decameró*, que no participa de la solemnitat de les obres literàries tutelades per les Muses i escrites per “altres qui scriviren” millor. Tanmateix, el que fa, malgrat el seu discurs, és invocar-les, com havien fet Dante i Boccaccio, però mostrant una ambigüitat que l'acosta al certaldés. L'anònim nega conèixer-les, en una humil captació de benevolència, destinada, com és habitual en aquests preàmbuls, a justificar el seu esforç literari. Les Muses segueixen els grans poetes “encara que no sien demanades”, però ell diu considerar-se'n indigne. Ara bé, arribats al capítol III.28, veurem que les Muses sí que presten auxili a Curial –transposició literària de l'autor en el somni del Parnàs– per a tractar de coses *intricades* i de “reverenda letradura.”

On s'ha vist que un cavaller siga ben rebut i auxiliat per les Muses? “Yo no són home de sciència”, s'estranya Curial, “ne meresquí ne meresch per donzelles de tanta excel·lència ésser visitat.” La portaveu de les germanes, Calíope, musa de l'eloqüència i de l'èpica, justifica així la deferència que han tingut amb el laic: “No ·t meravells d'açò (...), car nosaltres tots temps seguim aquells que ·ns volen (...), e per virtut de Déu som fetes tals, que en tot loch que ·ns volen som. E per ventura a vegades acompanyam, totes o alguna de nós, alguns hòmens que ells no s'o cuyden, e ·ls ajudam a fer e dir ço que fan e dien, a uns més, a altres menys, segons la disposició que en ells trobam.” Les Muses acompanyen finalment el cavaller estudiós que és Curial, però també el narrador ventríloc que l'ha creat i que li ha infòs moltes de les seues actituds i aspiracions; actituds i aspiracions que no són les pròpies d'un cavaller de ficció del segle XIII, sinó d'un curial o cortesà real del segle XV, de l'alba del Renaixement.

Les Muses van amb aquells “que ·ns volen”, amb independència de la formació juvenil (“si yo les hagués en la mia tendra edat servides...”) o de la trajectòria intel·lectual en les lletres dels “servidors seus”, que solen ser “hòmens de sciència” (*CeG* III.0). El que importa realment és l'estima que tinguen per elles “aquells que ·ns volen” i “la disposició que en ells trobam.” No sembla que estiga parlant Calíope en realitat de Curial, sinó –segons que ho entendrien els lectors– d'algun cavaller de la cort del rei d'Aragó; singularment, d'Enyego d'Àvalos, que mostra un quasi obsessiva disposició a col·leccionar clàssics, a conversar amb les muses i a adornar-se en els seus escrits, satíricament, com un “amatore delle Sacre Muse e fortissimo cacciatore.”⁸⁰¹⁰ El

---

⁸⁰¹⁰ En el preàmbul d'una autotraducció italiana, a partir de text original en català, publicada per LUPIS, Antonio, *La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico*

venator intrepidus de la faula d'Isop i de la medalla del Pisanello (1449), elaborada sota supervisió del mateix camarlenc,⁸⁰¹¹ estava autoritzat, com Curial, a ser amateur de les Muses, per la seua disposició a gaudir de les bondats de l'art literari. El que no sabem ja, però podríem plantejar-ho a tall d'hipòtesi, és si el gran camarlenc podria haver-se atrevit a deixar-se dur per Calíope en la realització d'una obra tan èpica i ambiciosa com és el *Curial e Güelfa*. Plantejar aquesta hipòtesi, a títol d'interrogant obert, ja és un gran avanç, en qualsevol cas, i no mancat en absolut de fonament indiciari.

* * *

Fins ací, tot allò del *Decameró* que afecta el *Curial*. Respecte d'altres obres de l'escriptor toscà que pogueren haver interessat l'anònim de la novel·la catalana, tenim el cas de la *Fiammetta*. La crítica del primer terç del segle XX⁸⁰¹² havia insistit en la influència d'aquesta obra en la caracterització psicològica de la Güelfa i els diàlegs i monòlegs on la dama expressa, de manera molt boccacesca en algun cas, els seus sentiments de foc amorós i les seues congoixes d'amor. Tanmateix, la influx d'aquesta obra és en realitat molt tangencial i excepcional, en comparació amb la del *Decameró* o el *Filocolo*.⁸⁰¹³ No obstant això, observem que l'escriptor la té en compte i en record de lectura. Com sembla manifestar-se, per exemple, en el proemi del llibre I, influït ideològicament per Petrarca i estilísticament per Boccaccio:

BOCCACCIO, <i>Fiammetta</i>, V, 30	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>, I,0
“io sarei lontana da queste insanabili <i>sollecitudini</i> , ch'io sostengo, et l'anima insieme con la mia fama santissime non curerebbono di vedere le mondane feste, simili al vento, che vola, né da quelle vedute avrebbe <i>angoscia</i> ...”	[O,] quant és gran lo perill, quantes són les <i>sollicituts</i> e les <i>congoxes</i> a aquells qui <i>s treballen</i> en amor!

Pel que fa a la Güelfa, Giuseppe Sansone evidencià que el model de referència per a caracteritzar-la no era tant Fiammetta com la Ghismonda de la novel·la IV,1 del *Decameró* més amunt comentada. Ho deixen veure les intertextualitats del *Curial* amb aquest relat tràgic. Si de cas, Fiammetta “è rimasto un modello nell'intimo intangibile”

d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

⁸⁰¹¹ Per a la relació d'aquestes medalles amb els continguts i al·legories del Curia, vegeu el capítol I.3.4.

⁸⁰¹² MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Libros de caballerías catalanes*, dins *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915, ps. 248-251; reed. 1925; reed. Gredos, Madrid, 2008; ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 261.

⁸⁰¹³ Vegeu ESCUDERO MARTÍNEZ, Carmen, *Las formas literarias de Curial e Güelfa*, dins *Estudios románicos*, 4, Múrcia, 1989, ps. 319-324 (p. 321); BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 82.

de l'escriptor, però no en el moment d'execució tècnica de l'obra.⁸⁰¹⁴ A més a més, Fiammetta com a model de personatge reflecteix sobretot els mals d'amor, mentre que la Güelfa camina decididament cap a un amor feliç i afortunat.⁸⁰¹⁵

* * *

No es detecta una relació clara del *Curial* amb el *Filostrato*, la *Teseida* o altres obres menors de Giovanni Boccaccio. Excepcionalment, cal cridar l'atenció sobre l'evident connexió entre el sonet proemial del darrer llibre de la *Teseida delle nozze d'Emilia* (1339-1341), obra ben coneguda a Nàpols (se'n conserva un còdex luxós, del bibliotecari valencià del duc de Calàbria, Pasqual Dias Carlon, a París: BNF, ms. Ital. 580)⁸⁰¹⁶ i el proemi del llibre primer de *Curial e Güelfa*:

BOCCACCIO, <i>Teseida delle nozze d'Emilia</i>, XII,0⁸⁰¹⁷	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>, I.0
In questo duodecimo libello / disegna primamente l'autore / come e perché si lasciasse il dolore / ... / Poi le sue nozze magnifiche pone, / ... / dicendo sé nel porto disiato / esser con venti diversi arrivato.	Car, posat que alguns amats de la Fortuna, <i>après de infinits infortunis</i> , sien arribats al port per ells desijat...

Pensem que, en l'obra de Boccaccio, se'ns estan anunciant unes *nozze* consolatòries que justifiquen el títol i el conjunt de l'obra. El matrimoni posa fi a als diversos vents contraris o infortunis que han propiciat un conflictiu triangle amorós. Els contraients hi sobreviuen i arriben al port desitjat. El fet de prologar la història amorosa del *Curial* amb l'anunci d'un desenllaç feliç que recorda el de la *Teseida*, fa pensar de nou el caràcter epitalàmic de la novel·la catalana i en el fet que s'haguera concebut per a la celebració o a la congratulació pel matrimoni del príncep Ferran (1445).

* * *

Pel que fa al Boccaccio llatí i enciclopèdic, es constata que l'autor del *Curial* coneixia bé la *Genealogia deorum gentilium* i el *De casis virorum illustrium*.

⁸⁰¹⁴ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari ("Biblioteca di filologia romanza", 7), 1963, ps. 205-242 (ps. 211-212, n. 9).

⁸⁰¹⁵ Com adverteix MONTOLIU, Manuel de, 'Curial e Güelfa', dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70 (p. 61).

⁸⁰¹⁶ MAZZATINTI, Giuseppe, *Inventario dei manoscritti italiani delle biblioteche di Francia: Manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale di Parigi*, Roma, 1886, p. 113; DE MARINIS, Tammara, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, ps. 27-28.

⁸⁰¹⁷ Citem a partir de l'edició de BOCCACCIO, Giovanni, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

Les *Genealogie* o enciclopèdia mitogràfica de Boccaccio era un dels llibres més consultats de la biblioteca reial d'Alfons el Magnànim, ja des que la cort es trobava a Gaeta. L'any 1437, l'humanista Antonio Beccadelli "el Panormita" l'hagué de rescatar personalment de mans d'un frare i teòleg augustinian que la tenia retinguda; ignorem si per a consulta pròpia, o per considerar perniciosos per a la moral dels cortesans les històries de déus pagans que contenia.⁸⁰¹⁸ A Castella, l'obra tingué bona recepció entre aquells que s'interessaven per la cultura italiana i la "moda literària" d'enriquir artificiosament els poemes amb elements de temàtica mitològica. Juan de Mena recorria sovint a les *Genealogie* de Boccaccio i a les *Metamorfosis* d'Ovidi com a rebost de materials mitològics.⁸⁰¹⁹ El marquès de Santillana fullejava també a l'enciclopèdia de Boccaccio. I, tanmateix, segons Ottavio di Camillo "nunca se molestó en leer los últimos capítulos",⁸⁰²⁰ on el literat toscà desenvolupava una argumentada defensa de l'art de poesia i de les poètiques ficcions, enfront d'aquells que censuraven els autors de literatura de ficció per ser uns *mentiders* i atemptar contra la *veritat*. En realitat, els inventaris revelen que Santillana posseïa una còpia incompleta de l'obra.

Sí que els llegí, i n'assimilà el contingut, l'anònim autor de *Curial e Güelfa*, pel que demostra en el pròleg del llibre III de la novel·la; en la irònica o satírica intervenció d'Apol·lo, el fiscal en el juí del Parnàs, que ataca Homer i Virgili per haver escrit "contra veritat", o la sentència equànime del mateix Curial. En realitat, tot el projecte literari de l'anònim és una reivindicació, en la línia de les *Genealogie* de Boccaccio, del dret a "poetar" amb llibertat, com fa ell amb la intervenció de personatges mitològics; el recurs a la sàtira i la paròdia; la simultaneïtat literària de personatges històrics no coetanis del tot (com fa Virgili amb Dido i Enees), etcètera. Tot aquest desplegament de recursos literaris, tal com els entén l'autor –seguint Boccaccio– i ho demostra en la seua obra, no altera per a res la coherència del relat ni la versemblança. El seu és un realisme exempt de les fantasies infantils, elements màgics i faules inconsistents que introduïen els autors de llibres de cavalleria clàssics. Totes les digressions erudites i les "poètiques ficcions" mitològiques que hi introdueix, seguint les petges de Boccaccio (en el

---

⁸⁰¹⁸ RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (p. 327).

⁸⁰¹⁹ MARTÍN FERNÁNDEZ, María del Amor, *Juan de Mena y el Renacimiento. Estudio de la mitología en su obra menor*, Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, Còrdova, 1985.

⁸⁰²⁰ DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, p. 89-90.

Filocolo, per exemple), tenen un significat i una *funció*, i per davall de l’“integument” artístic, hi afloren lliçons morals i “veritats” inqüestionables.

Ara bé, pel que fa a l’obtenció d’exemples i d’enumeracions erudites de mites clàssics, l’autor no recorre simplement a les *Genealogie* o als mitògrafs a l’ús, sinó també les *Metamorfosis* d’Ovidi, altres clàssics i el *commento* dantesc de Da Imola. En qualsevol cas, hi ha algunes anotacions erudites que semblen extretes del manual de Boccaccio. Per exemple, en la descripció de les Muses del proemi del llibre III, l’anònim recorre al mitògraf Fabi Planciades Fulgenci (*Mythologiarum libri tres*, I,15),⁸⁰²¹ però filtrat per fonts enciclopèdiques o erudites secundàries, com són: Giovanni Boccaccio (*Genealogie*) i Pietro Alighieri (*commento* de Dante), amb alguna frase solta de Da Imola (*commento* de Dante) i Giovanni del Virgilio (*expositio* sobre Ovidi). La part que correspon a Fulgenci a través de Boccaccio és:

FULGENCI, <i>Mythografiarum libri I,5</i>	BOCCACCIO, <i>Genealogie deorum gentilium, XI,2</i>	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa, III,0</i>
<p><u>Nos uero nouem Musas doctrinae atque scientiae dicimus modos, hoc est: prima Clio, quasi cogitatio prima discendi –cleos enim Grece fam dicitur- (...), et quoniam nullus scientiam quaerit nisi in qua fama suae protelet dignitatem, ob hanc rem prima Clio appellata est, id est cogitatio quaerendae scientiae.</u></p> <p><u>Secunda, Euterpe, quod nos Grece bene delectans dicimus, quod primum sit scientiam quaerere, secundum sit delectari quod quaeras. Tertia, Melpomene, quasi</u></p>	<p>Porro idem Fulgentius (...) quod de Musis intendit (...), dicit sic: <u>Nos uero nouem Musas doctrine atque scientie dicimus modos, hoc est, prima Clio quasi prima cogitatio discendi; Clios enim Grece fama dicitur, et quoniam nullus scientiam querit, nisi in qua fame sue protelet dignitatem, ob hanc rem prima Clio appellata est, id est cogitatio querende scientie.</u> Secunda Euterpe Grece, quod nos bene delectans dicimus, <u>quod primum sit scientiam querere, secundum sit delectari quod</u></p>	<p>Item, les dites Muses en altra manera són al·legoritzades: que la primera Musa sí ·s appellada Clio, que és interpretada gloriosa dea, o <u>cogitació gloriosa de cercar o cogitar sciència; cleos en grech, en latí fama</u>, la qual segueix la sciència. La segona, Euterpe, que és interpretada bé delectant, <u>car primerament se deu</u></p>

⁸⁰²¹ FULGENCI, Fabi Planciades, *Mitologiarum libri tres*, dins *Opera*, ed. a cura de Rudolfus HELM, B. G. Teubner, Leipzig, 1898, ps. 1-80 (ps. 25-27). Tal com ho explica LOZANO, Carmen, La historia y su leyenda antiguas en las artes poéticas y gramaticales del Renacimiento, dins *Estudi General*, 23-24, Girona, 2004, ps. 447-461 (ps. 450-452), l’ordenació de les 9 Muses per Fulgenci respon a la voluntat pedagògica d’establir una jerarquia entre elles. Calíope, musa de l’eloqüència, de la retòrica, de la bona expressió, seria la última. Totes nou germanes acompanyen l’home estudiós en el seu procés d’*inquisitio* o d’adquisició e instrucció en les diferents ciències, i a cadascuna se li assigna un paper en el procés de percepció i de transmissió d’aquestes ciències. L’autor del *Curial*, malgrat el seu esforç de síntesi i concisió màxima, mantindrà la vigència d’aquest plantejament del mitògraf antic. La transmissió de la falla de les Muses de Fulgenci per les *Genealogie* de Boccaccio contribuí, sens dubte, a divulgar-la i popularitzar-la en temps del Renaixement.

<p><i>melenpieomene, id est meditationem faciens permanere, ut sit primum uelle, secundum desiderare quod uelis, tertium instare meditando ad id quod desideras. Quarta, Talia, id est capacitas uelut si dicatur tithonlia, id est ponens germina (...). Quinta, Polymnia, quasi polynnemen, id est multam memoriam faciens dicimus, quia post capacitatem est memoria necessaria. Sexta, Erato, id est euronchomoeon, quod nos Latine inueniens simile dicimus, quia post scientiam et memoriam iustum est <u>ut aliquid simile et de suo inueniat</u>. Septima, Terpsicore, id est, delectans instructionem (...), id est, absque instructione escae et uacuo corpore, ergo post inuentionem oportet te etiam discernere ac diiudicare quod inuenies. Urania octava, id est caelestis –post enim diiudicationem eligis quid dicas, quid despuas; eligere enim utile caducumque despuere <u>caeleste ingenium est</u>-. Nona, Calliope, id est optimae uocis (...). <u>Ergo hic erit ordo...</u></i></p>	<p><u>queras</u>. Tercia Melpomene, quasi melempieomene, id est meditationem faciens permanere. Ut sit primum uelle, secundum delectare quod uelis, tertium instare meditando ad id quod desideras. Quarta Thalya, id est capacitas, quasi si dicatur tythonlia, id est ponens germina. Quinta Polymina, quasi polium neemen, id est multam memoriam faciens, dicimus, quia post capacitatem est memoria necessaria. Sexta Eratho, id est euruncomenon, quod nos Latine inueniens similem dicimus, quia, post scientiam et memoriam, iustum est, <u>ut aliquid simile et de suo inueniat</u>. Septima Therpsicore, id est delectans instructionem. Ergo post inuentionem oportet te iam discernere ac iudicare quod inuenias. Urania octava est, id est celestis. Post enim diiudicationem eligis quid dicas, quid despuas; eligere enim utile, et caducum despuere <u>caeleste ingenium</u> est. Nona Caliope, id est optime uocis. <u>Ergo hic erit ordo.</u></p>	<p><u>cercar la sciència e despuys delectar-se en ço que ha cercat</u>. La terça, Melipòmene, que -ns fa perseverar en aquell bon propòsit. La quarta, Talia, que és interpretada capacitat. La quinta, Pol·límia, que vol dir faent molta memòria. La sisena, Èrato, que vol dir invenció, ço és, que l'home deu fer <u>de si alguna cosa nova</u>. La setena, Tersicòre, quasi instrucció o juyhí, car après de la invenció cové discernir e judgar. La octava, Urània, quasi <u>celestial enginy</u>. La novena e última, Calíope, que és eloquència. <u>E sí, tot és ordenada en la fi</u>. De aquesta prenen les altres il·luminació, creximent e fama; e ella de totes. <u>E açò, quant a la sciència, són(en) les Muses.</u></p>
--	---	---

Boccaccio no sols té en compte la caracterització de les Muses per Fulgenci, sinó també (llibre XI, cap. 2) la faula al·legòrica de les Pièrdies convertides en garses amb la qual s'enceta el llibre III del *Curial*. El desenvolupa concisament:

“Musis cum Pieriis fuisse de cantu certamen, hoc arbitror sensu summendum. Sunt non nulli tam inepte audacie, ut, cum nullam noverint disciplinam, suo tamen innitentes ingenio, audeant se disciplinatis preferre, nec dubitent disputationis inire certamen, quod dum in conspectu doctorum faciunt,

non scientifici doctis apparent, sed potius stolidi quadam presumptione loquaces; et cum multa dicere ignaris videantur, nec aliquid tamen dicant rationi consonum, nec sese loquentes intelligant, lusi a prudentibus pice existimantur. Que quidem voces potius humanas, quam intellectum garriendo imitantur, et ob hoc tales a scientificis transformari in picas rite a poetis confictum est. Has autem voluisse Pyreneum includere, nil aliud puto, quam quosdam ad ostentationem sui impetuosos et avidos, qui, neglectis studiorum laboribus, postquam scrinea libris compleverint, et eorum fere tegmina viderint, tanquam omnia que in eis continentur cognoverint, sese audent extimare poetas, aut a circumspectantibus arbitrari. Verum cum evolaverint Muse, quas putaverant claustris clausisse, si in publicum sequi velint, id est ostendere se scire quod nesciunt, in precipitium confestim ruunt.”

L'al·legoria clàssica serveix a Boccaccio, com a l'autor del *Curial*, per a assimilar les Muses als homes “científichs” (*scientifici*, en el mitògraf), capaços de transformar el garses garruladores aquells que no pensen a estudiar el contingut dels llibres, sinó a exhibir amb gran afany un saber que no tenen. Garrulen impetuosament, doncs, i són posades en evidència pels vertaders homes de lletres i de ciència. La reflexió de Boccaccio sobre la metàfora de les *picae* apareix parafrasejada en el pròleg del llibre III del *Curial*, poc després d'haver explotat la falla ovidiana: “E si per ventura les filles de Píreus foren, poetant, per los déus convertides en piques, no se'n maravell persona alguna, car, com los hòmens pobres de sciència, qui presumen saber molt, volen disputar ab los hòmens científichs e de reverenda letradura, dels quals deurían oyr e apendre, volents se parificar e egualar ab ells, són judgats despuys folls e de poch saber, e comparats a les piques, qui garrulen e rallen e no saben ço que dien, e lur porfídia los aporta vergonya. Callem, donchs, los qui sabem poch, davant aquells qui saben molt.” L'autor assumeix la seua incapacitat per “parificar-se” amb els *oratores et poetae* italians, coneguts després pels historiadors de la cultura com *humanistes*, però es mostra disposat a escoltar-los i a apendre. Perquè si és veritat que hi ha homes “de molta sciència”, també és cert que hi ha homes “científichs” disposats a saber, i altres “pobres de sciència” que presumeixen de saber (teòlegs, escolàstics, etc.), però que en realitat fan el ridícul quan tracten de “disputar” amb els humanistes. Millor seria que callaren i que no exhibiren inoportunament la seua condició de “piques.”

Continuant amb altres analogies o *loci comuni* de menor rellevància entre la novel·la cavalleresca catalana i la mitogràfica de Boccaccio, observem que la frase “Europa... la terça part del món!” (*CeG* III.15) és deutora de la *Història natural* de Plini el Vell (III,1), però filtrada per les *Genealogie* (II,62): “*in eius sempiternam memoriam [de la filla d’Agènor], terciam orbis partem Europam ex eius nomine nuncupavit*”.⁸⁰²² Xavier Gómez Font recorda que Venus i la imatge del seu fill Cupido, armat amb sagetes d’or i de plom, es descriu en les *Genealogie* (IX,4):⁸⁰²³ “*Arcum atque sagittas ideo ferre fingitur, ut insipientium repentina captivitas ostendatur; nam in ictu fere oculi capiuntur. Has aureas esse dicunt et plumbeas, et aureis amorem, plumbeis autem odium inferri, ut amantium ostendatur opinio.*” No obstant això, la Venus i el Cupido que –evocant l’*Eneida*– s’apareixen en el *Filocolo* amb fletxes d’or i de plom,⁸⁰²⁴ i també en el *Tratado de amor* de Juan de Mena, conegut per l’anònim.⁸⁰²⁵ En qualsevol cas, quan tractem més avant de *Les Metamorfosis* d’Ovidi (I, vv. 468-471), comprovarem que aquest text clàssic s’ajusta millor en la seua redacció a les tres ocasions en què el motiu de les fletxes apareix en el *Curial*.⁸⁰²⁶

Recordarem, seguint les indicacions del mateix Gómez,⁸⁰²⁷ algunes referències mitològiques que depenen de consultes de les *Genealogie*, quan la majoria de les que maneja l’autor, en canvi, procedeixen d’algun *Metamorphoseon* moralitzat d’Ovidi. La primera és quan la Fortuna diu a Neptú: “ne Megera pregarà Hèrcules que t’fira ab la sua maça, car massa gran honor te seria que ànimes nades de tan clara sanch ministrassen torments a tu; mes altres qui per crims sútzeus, vils e pudents sien damnades, t’estimularan contínuament” (*CeG* III.12). Boccaccio parla de Megera com la muller d’Hèrcules i mare dels seus fills (XIII,3); amb la qual cosa s’entén que pugua pregar al cònjuge, com afirma l’escriptor, que faça ús de la maça.

⁸⁰²² BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Vegeu BRANCA, Vittore, Boccaccio, protagonista nell’Europa letteraria fra tardo Medioevo e Rinascimento, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 21-37 (p. 26).

⁸⁰²³ GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 53).

⁸⁰²⁴ Com ho proposa Jaume Torró. Vegeu directament l’apartat que dediquem ací al *Filocolo*.

⁸⁰²⁵ Us remetem ara al capítol II.1.3, on es tracta de les fonts castellanés.

⁸⁰²⁶ Vegeu el capítol II.1.7.

⁸⁰²⁷ GÓMEZ FONT, X., *Curial e Güelfa...*, ps. 58-63.

Existeix, emperò, una altra Megera, la més virulenta de les tres fúries, la ira de la qual pogué comprovar Hèrcules, com recorda l'*Hercules furens* de Sèneca⁸⁰²⁸ i el mateix Boccaccio genealogista ("*hec terruit Hercules ora*", XIII,9). Aquesta Megera era la tercera de les tres Fúries o Dires dels romans (les Erínnies o Eumènides dels grecs), i també la més irada i violenta. En el *Curial*, la indignada Fortuna invocarà les esmentades Erínnies perquè actuen contra Juno. L'escriptor manifesta conèixer-les pels seus noms en grec i en llatí (*Genealogie*, III,7-9): "E ja són ací les Eumènides o Erines, ço és, Thesífone, Megera e Alecto, que són Fúries infernals" (*CeG* III.19). La forna *Erines* per *Erínies* delata la font consultada: "*dicit castigare verberibus Erinem pro Erinas, id est Furias*" (*Genealogie, Prohemium*). Igualment, es recorden aquests éssers mitològics quan Melchior de Pando lamenta així l'atracció libidinosa exercida per la bellíssima Làquesis sobre el seu pupil: "Pensa, Curial, que Làquesis fonch fúria infernal que t'aparegué per destruir-te, e cuydà ho aportar a efecte, e fet ho haguera, si aquest vell que tens davant no s'i fos oposat" (*CeG* III.2).⁸⁰²⁹ En el capítol III.19, a continuació mateix de les Fúries, vénen "les cruels Arpies, ço és, Ael·lo, Accípito e Celeno", que guarden correspondència amb el manual boccaccesc (*Genealogie*, X,61): "*De Celeno, Aello et Occipite, arpiis, filiabus Neptunni.*" La transcripció errònia d'*Occipite* per *Accípito* podria haver estat influïda pel llatí *accipiter*, 'ocell rapinyaire', tal com proposen Albert Turull i Esperança Ramírez.⁸⁰³⁰

En les imprecacions de la Fortuna contra Juno (*CeG* III.15), farcides d'errors mitològics abocats a propòsit, hi compareix Alcmena, la mare d'Hèrcules: "¡E tu, Alcimena, filla [sic] de Amfitrion, qui, enganada per lo dit Jovis, parist Hèrcules, lo fort, e ·s doblà aquella nit en dues nits!" Boccaccio diu (XII,28): "*Alcmena, ut dicit Lactantius, filia fuit Electrionis. Quod et Plautus in Amphytrione testatur dicens: Qui cum Alcumena est nupta, Electri filia, etc. Hec quidem, ut ibidem dicit Plautus, nupsit Amphytrioni Thebano, et a Iove dilecta est, et in specie Amphytrionis viri sui ab eo oppressa, Herculem peperit.*" Alcmena no era filla, sinó muller d'Amfitrió, però no li ho hem de comptar com a *lapsus* al benhumorat autor-narrador, com solen fer els seus

⁸⁰²⁸ SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino ("Els nostres clàssics", B, 14-15), Barcelona, 1995, vol. 1, ps. 119-121.

⁸⁰²⁹ És improbable que l'escriptor coneguera *Les Eumènides* d'Èsqui, on Orestes es perseguit per les Fúries fins al temple d'Apol·lo, a Delfos, i Atenes, on se celebra un judici contra ell.

⁸⁰³⁰ TURULL, Albert – RAMÍREZ, Esperanza, Tipologia dels noms propis en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.027-1.088 (p. 1060 i ss.).

editors, sinó a la Fortuna, que és la qui tergiversa una retafila de referents mitològics, a fi d'aconseguir un efecte còmic o hilarant. I cal tenir en compte que aquest efecte sols es podia aconseguir davant un auditori coneixedor de la mitologia antiga; el que serveix, doncs, per a caracteritzar una part dels lectors/oients de l'obra: aquells als quals, en principi, anava destinat el *divertimento* erudit de l'escriptor.

En el mateix capítol III.15, s'evoca la deessa romana de la fertilitat agrícola: “¡E tu, Ceres, deessa de la terra, qui fuist strupada per lo dit Jovis, de què nasqué Prosèrpina, la qual en Sicília, arrapada per Plutó, fonch feta dea dels inferns!” En Boccaccio (VIII,4): *“Hanc aiunt Jovi fratri suo placuisse, et ex eo concepisse Proserpinam. Quam cum rapuisset Pluto, nec reperiretur a Cerere (...), quoniam illam apud Inferos vidisset (...). Cererem Saturni filiam Sycani regis fuisse coniugem, et Sycilie reginam.”*

A continuació, hi trobem un altre mite: “¡E tu, poble de Thebas, qui per Juno fuist destruït, per ço com Jovis jagué ab Sèmel, donzella thebana, de la qual nasqué Baco, déu del vi, e per aquesta rahó per la dita Juno fuist⁸⁰³¹ convertida en cendra!” Deriva en part de Boccaccio (II,64): *“Semeles (...), ex Jove pregnantem cum egre ferret Juno. (...); petiit ut secum prout cum Junone iaceret. Juppiter (...), sumpto minore fulmine, eam percussit et mortua est, eique ex utero nondum perfectus infans eductus est, qui Bacchus postea fuit (...).”* La princesa tebana Sèmele, embarassada de Bacus per Zeus, caigué en la trampa de la venjativa Juno. Aquesta adoptà l'aparença de la seua nodrissa Bèroe i la convencé perquè demanara al seu olímpic amant mostrar-se-li en tota la seua esplendor. El déu acomplí el desig de la mortal estimada, a la qual havia jurat que faria tot allò que li demanara. Així que es presentà amb tot el seu fulgor majestàtic i fulminà d'un llamp Sèmele, de manera que la transformà en “cendra”. Tanmateix, aconseguí Júpiter extraure-li el fetus de Bacus del ventre i cosir-se'l a la cuixa perquè s'acabara de formar. El fet que Bacus siga “déu del vi”, és de domini general, però la destrucció de Tebes per Juno respon a un suggeriment de la *Teseida* del mateix Boccaccio (IV,14): “(...) Dove sono, / o Semelè, le camere piacenti / per te a quel che del più alto trono / governa il cielo, e per le qua' le genti / tebane mai non meritano perdono de Juno?”⁸⁰³² Tanmateix, és cert que, quan Hera/Juno envià l'Esfinx per a destruir la ciutat, aquesta fou vençuda per Edip, salvador de la ciutat, com també era ben conegut. Amb la qual cosa, possiblement estem d'una altra de les errades premeditades d'aquest fragment.

⁸⁰³¹ El verb fa referència a Sèmele.

⁸⁰³² BOCCACCIO, Giovanni, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

De l'enciclopèdia de Boccaccio, podrien dependre el mite de Jàson i Medea; alguns elements de la caracterització del planeta Mart (*Geneal.* IX,3) en el proemi II.0, i la relació etimològica entre les Muses i la música (*Geneal.* XI,2) del pròleg III.0, tot i no ser l'única font clàssica que aborda aquest assumpte.⁸⁰³³ Com que els mites clàssics són temes molt recurrents en compilacions mitogràfiques, diccionaris medievals, etc., resulta difícil saber fins a quin punt l'anònim del *Curial* confià en Giovanni Boccaccio per a documentar-se. Ja observarem més avall, quan tractem de *Les Metamorfosis* d'Ovidi –un gran rebost de recursos mitològics– que l'autor llegí directament aquesta obra en llatí; que consultà glosses i comentaris per a comprendre-la millor, i que s'ajudà de les *Genealogie* de Boccaccio especialment en aquesta tasca. I és que, com afirma Vittore Branca, aquesta enciclopèdia mitogràfica esdevingué, per als europeus dels segles XIV-XVI especialment, un útil instrument per a la reconstrucció i la interpretació de les bellíssimes faules del món antic. La seua extraordinària difusió en manuscrits i en incunables esdevingué un element fonamental en “quella mitizzazione civile ed eroica della poesia e del letterato che diverrà uno dei temi dominanti dell'Umanesimo europeo, a cominciare dal Salutati e dal Bruni fino al Barbaro e a Erasmo.”⁸⁰³⁴

Se sap que ja usava molt les *Genealogie* el seu “mestre” i predecessor en l'encomi d'una cavalleria “científica”, Enric de Villena. Tanmateix, l'anònim sembla tenir molts més recursos i fonts d'informació a l'abast. Moltes de les seues genealogies o exposicions de mites no tenen res a veure amb les de Boccaccio; amb la qual cosa cal cercar explicacions i fonts alternatives. Vet, per exemple, els noms que reben en la novel·la cavalleresca els quatre cavalls mitològics del carro de Febus:⁸⁰³⁵

---

⁸⁰³³ GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de Llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, ps. 95 i ss., 109, 111-112 i 132 i ss., respectivament. Del tema de les Muses havia tractat prèviament BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 9).

⁸⁰³⁴ BRANCA, Vittore, Boccaccio, protagonista nell'Europa letteraria fra tardo Medioevo e Rinascimento, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 21-37 (p. 35). Citat per GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 322, que fa interessants observacions sobre l'influx de les *Genealogie* en el *Curial*.

⁸⁰³⁵ Seguim, en aquest punt, les observacions d'ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 659. Tornarem sobre la filiació dels noms d'aquests cavalls mítics en el capítol II.1.7, quan tractem de Fulgenci.

BOCCACCIO ⁸⁰³⁶	VILLENA ⁸⁰³⁷	ANÒNIM
<i>Genealogie deorum, IV,3</i>	<i>Glosses a l'Eneida, núm. 32</i>	<i>Curial e Güelfa, III.29 i 101</i>
Pyrour	Pirois	Titan
Eous	Eous	Etheus
Ethon	Econ	Lampaus
Phegon	Phegon	Filogeus

A banda de servir de rebost de referències mitològiques diverses, les *Genealogie* semblen haver influït en altres aspectes del contingut del *Curial*. Com ara la presidència que obté Bacus, “déu de ciència”, de les Arts Liberals, cosa que el converteix, seguint el criteri dels humanistes del primer Quatre-cents, en el déu de la Filosofia. La font que proporciona el model per a l'al·legorització de les Ciències com a reines és la *Canzone delle Virtù de dell Scienze* de Bartolomeo de' Bartoli (segle XIV),⁸⁰³⁸ però és probablement –com suggereix Júlia Butinyà– Boccaccio el que ajuda a completar la desfílada onírica. En les *Genealogie* (XIV,5), el certaldés imagina un escenari grandios: un palau del saber, on compareixen, enmig d'una visió de caràcter oníric, les Arts Liberals. Són representades aquestes com a reines coronades, de la mateixa manera que en el *Curial* i a diferència del *Bartoli*, i presidides per l'emperadriu Filosofia. L'autor de *Curial e Güelfa* reemplaça, doncs, aquesta figura femenina preponderant, pel déu que, seguint, com ell fa, el *commento* dantesc de Benvenuto da Imola, exerciria –al·legòricament parlant, és clar– la tutela sobre totes les ciències humanes. Amb el benentés que aquestes es troben presidides per un saber eminent: la filosofia natural i moral. Butinyà comprén molt bé aquesta correlació i constata que, “en ambas visiones, la filosofia domina lògicament a las otras ciencias.”⁸⁰³⁹ En efecte, en les *Genealogie* (XIV,5), Boccaccio representa la imatge d'una casa a la terra, a imitació de l'assemblea celestial, consagrada als estudis i presidida per la Filosofia:

⁸⁰³⁶ Seguim l'edició de BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸⁰³⁷ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vols. 2-3 (2000), vol. 2, p. 37.

⁸⁰³⁸ Com hem exposat en tractar de les fonts llombardes o milaneses del *Curial*. Vegeu també SOLER, Abel, Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*, dins *IX Congreso internacional de l'Associazione italiana di studi catalani. “Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, folclore, letteratura, storia” (Torino, 15-18 settembre 2015)*, en premsa.

⁸⁰³⁹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 181-182.

“Est (...) divino munere domus in terris, composita ad instar celestis concilii, sacris tantum studiis dedicata. In hac sublimi in solio ex dei missa gremio Philosophia, rerum magistra, presidet augusta facie et divino splendore conspicua, regiis induta vestibus et aurea insignita corona, nec aliter quam mortalium imperatrix, cum premat sinistra libellos, dextra regale baiulat sceptrum, et diserto sermone audire volentes, qui sint laudabiles hominum, mores, que nature parentis vires quid verum bonum et celestia docet arcana. Quam si intres, non est dubium, quin sacrarium omni reverentia dignissimum videas, et, si circumspexeris, quicquid humana possunt agere studia, quicquid ingenia speculari, quicquid comprehendere intellectus, videbis liquido, et adeo miraberis, ut tecum dicas unum totum continens domum esse, imo ipsam fere divine mentis effigiem. Et inter alia, summa veneratione dignissima, sunt ibi post dominam celsiore in sede locati homines, non multi tamen, mites aspectu atque eloquio et morum etiam gravitate, tanta honestate atque vera humilitate spectabiles, ut credas deos potius quam mortales. Hi iam presidentis dogmatibus pleni, abunde aliis ingerunt, que noverunt. Est et alia multitudo perstrepens variarum quidem hominum spetierum, ex qua non nulli, omni abiecta superbia, vigiles mandatis insistunt, si forte studio queant in altiore devenire gradum.”

És a dir:

“Hi ha (...) un palau construït per do diví, a imitació del consell celestial, dedicat solament als sagrats estudis. En aquest, seient en un tron sublim, enviada pels mateixos déus, té la seua seu Filosofia, mestra de les coses, de rostre august, notable per l'esplendor diví que manifesta, ornada d'indumentària reial i amb una corona d'or al cap. No altrament que com una emperadriu dels mortals, sosté en la mà esquerra els llibres i amb la dreta regeix un ceptre reial. Des d'allí, amb adornada eloqüència ensenya a aquells que volen oir quins són els costums més lloables dels homes, que és com dir les forces de la mare natura, el veritable bé, i quins són els secrets celestials. Si hi entres, no dubte que deixes de veure un sagrari digníssim de tota reverència, i, si observes al voltant, veuràs allò que poder fer els *studia humana*, prendràs en consideració els enginys i comprendràs els intel·lectes: tot ho veuràs allí més clarament, de manera que et meravellaràs. En conseqüència, et diràs a tu mateix que aquella és una casa que conté de tot, com si fóra l'al·legoria d'una ment divina. I, entre altres coses de summa i digníssima reverència, observaràs allí, darrere d'aquella senyora excelsa,

col·locats en una llotja elevada, uns homes, no molts, benignes d'aspecte i de conversa, i així mateix, per llur gravetat de costums i honesta i vertadera humilitat tan respectables, que et semblaran més aïnes déus que mortals. Aquests, plens ja de ciència, infonen abundantment allò que han après als altres. Hi ha encara una altra multitud estrepitosa de diverses classes d'homes; darrere de la qual, alguns, havent abandonat tota supèrbia, atenen amb dedicació a les seues instruccions, per veure si tal vegada per mitjà de l'estudi podran ascendir al grau suprem.”

La multitud de savis que acompanyen, a manera de cort, la coronada Filosofia, també s'incorporen al projecte oníric del *Curial*. L'anònim els transforma en seguici de Bacus, en una nota que clou la desfilada al·legòrica (*CeG* III.): “Detrás d'aquell déu [Bacus] havia tanta gent e de tan diverses partides e de tan estranyes terres, que, si no fos que tots parlaven llatí, nulls temps se fóran entesos.” A continuació, esmenta alguns d'aquells savis entre els que es posicionen “als peus de la primera reyna”, és a dir, la Gramàtica. És lògic que aquests porten, doncs, el nom de lexicògrafs o autors de diccionaris; inclòs entre aquests un tal *Catholicon*, que en realitat no és l'autor sinó el títol de l'obra; circumstància que l'escriptor desconeix, segurament perquè no és cap intel·lectual ni cap especialista en aquesta mena d'obres de consulta. Enumerats els lexicògrafs, els criteris d'economia narrativa s'hi imposen: “...e molts altres. Semblantment totes les altres dees tenien molts imitadors e servidors en multitud copiosa, los quals, per gràcia de brevidat, lexaré de nomenar” El que li interessa ressaltar seguidament és que, entre la multitud dels que s'han aplicat abans als estudis, destaca la figura heroica i míticament exemplar d'Hèrcules.

La visió al·legòrica de Giovanni Boccaccio forma part del seu projecte de defensa, del caràcter sublim i utilíssim de la literatura o *poesia*.⁸⁰⁴⁰ L'apologia inclou un atac irònic contra aquells doctes “*magistri*” que la menyspreaven (els escolàstics) o la censuraven (els frares predicadors i moralistes), i que titlaven de fabulistes i mentiders tots els qui cultivaven la les lletres profanes: els “poetes”. Es tracta d'un debat italià característic del *Trecento*. En el *Quattrocento*, els *oratores et poetae* humanistes han obtingut ja un incontestable reconeixement social. Formen part de les corts dels prínceps més poderosos. Tanmateix, l'escriptor del *Curial* entén que, en l'ambient on ell desenvolupa la seua tasca, aquest conflicte encara no s'ha superat. De fet, ell mateix

---

⁸⁰⁴⁰ CAZALÉ BÉRARD, Claude, Boccaccio e la *Poetica*, ovvero L'Apologia della finzione (parte prima), dins *Testo e senso*, 1, 1998, ps. 27-53, i (seconda parte), 2, Roma, 1999, ps. 15-43.

tracta d'exercir d'advocat defensor dels amants de les "veritats" contingudes en la mitologia, en els clàssics, en la poesia..., enfront d'aquells que s'inclinen per lectures tan pobres en contingut moralitzant i tan artísticament anodines, com les *Històries troianes* o el *Morale somnium Pharaonis* de Jean de Limoges. La sentència de Curial al respecte és intel·ligent: cada llibre s'adreça a un tipus de públic concret, segons el nivell intel·lectual o la sensibilitat literària que cadascú aconseguisca.

En la visió de Boccaccio irrompen els calumniadors del poetes, l'ombra dels quals sembla també precipitar-se sobre les bones intencions literàries de l'autor del *Curial*, tal i com ell les expressa o manifesta en el proemi III.0. Diu Boccaccio:

“Alii vero sunt, qui, fere rerum principiis auditis, elato animo in vestes imperatricis uncas iniciunt manus, et, acri violentia quibusdam surreptis particulis, et variis insigniti titulis, quos non nunquam venales comperiunt, non aliter quam si mentem omnem divinitatis perceperint, fastu quodam inflati, ex sacra se proripiunt ede, quanto tamen cum detrimento insipientum, prudentes advertunt. Hi autem, adversus quascunque bonas artes coniuratione unanimi facta (...); ex quo fit, dum cetera preter sua ignominiose deturpare conantur, interveniat aliquando de poesi et poetis colloquium, quorum audito nomine, tanto repente accedunt furore, ut igneos oculos illos habere diceres, non aliter quam in letales hostes coniuratum sit, nunc in scolis, nunc in plateis, nunc in pulpitis, auscultante non numquam vulgor inertis, in eos insano clamore prorumpunt, ut non innocuis tantum, sed et de se timeant circumstantes, et aiunt, poiesim omnino nullam aut futilem facultatem atque ridiculam, poetas esse fabulosos, imo illos, ut despectiore utantur vocabulo, non nunquam fabulones appellant, rura, silvas et montana colentes, eo quod moribus nec urbanitate valeant. Preterea eorum poemata esse dicunt obscura nimis atque mendacia lasciviis plena et deorum gentilium nugis atque inepcits referta...”

Els ignorants, les Pièrides garruladores de l'al·legoria boccacciana, se situen enfront dels amants de les Arts Liberals i la Filosofia, que són els més insignes homes, admirats tant per Boccaccio com per l'autor del *Curial*. La traducció que oferim és la italiana de Giuseppe Betussi di Bassano, publicada l'any 1547, a efectes de connectar millor amb el país i l'època on cal contextualitzar el text.⁸⁰⁴¹

---

⁸⁰⁴¹ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], trad. de Giuseppe BETUSSI DI BASSANO, Segno del Pozzo, Venècia, 1547; ed. digital dins BIVIO (Biblioteca Virtuale On-Line),

“Altri vi sono poi che, a pena uditi i principii delle cose, con animo superbo stendono le acute mani nelle vesti della imperatrice [la Filosofia], et con acre violenza toltone alcune fila et ornati di varii titoli, i quali bene et spesso fuori di casa trovano [al·lusió als escolàstics titulats a París], che si vendono, *non altrimenti che se havessero tutta la mente piena di divinità con una certa superbia gonfiati* si levano dalla sacra stanza; ma nondimeno con quanto danno degli ignoranti, i prudenti se’l veggono. Questi tali adunque, fatta insieme una coniura contra tutte le buone arti (...). Di che avviene che mentre s’ingegnano biasimare le altrui cose aliene dalle sue, alle volte occorre parlare della poesia et dei poeti; de’ quali sentendo il nome, subito s’infianno di tanto furore che diresti quelli haver gli occhi di fuoco. Né si ponno fermare, fremono, et sono dall’empito crucciati. Poi quasi contra di loro, non altrimenti che contra mortali nemici fosse congiurato, hora nelle scole, hora nelle piazze, hora sopra i pulpiti, ascoltandoli talhora il volgo inerte, incominciano con pazzi gridi biasmarli, di maniera che i circostanti non pur temino degli innocenti, ma di sé stessi, et dicono la Poesia in tutto non esser niente, et una vana facultà et ridicola; i poeti essere huomini favolosi, et per chiamarli con più dispettoso vocabolo gli dicono *fiaboni*, i quali habitano le selve e i monti perché non sono dottati di costumi né di civiltà. Oltre ciò, dicono i loro poemi essere troppo oscuri, bugiardi, pieni di lascivie, cavati da ciancie et pazzie delli dei gentili...”

Hem subratllat expressions com “*fastu quodam inflati*” o “non altrimenti che se havessero tutta la mente piena di divinità con una certa superbia gonfiati”, perquè connecten amb la invectiva contra els mateixos escolàstics i clergues censors insinuada per l’anònim de la novel·la catalana: “Moltes vegades, emperò, avé los hòmens de molta sciència ésser superbiosos, e menyspreen los altres hòmens qui no aconsegüen tant, e tenen lo pits inflat, axí com si aquella sciència ocupàs loch molt gran e que als pits no ·ls cabés...”⁸⁰⁴² Seguint Boccaccio, l’anònim desqualifica aquells homes de molta

---

Signum (Centro di ricerche informatiche per le discipline umanistiche) – Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento (INSR), Pisa-Florència, 1829 (/biblio.filosofia.sns.it/), 2006, fs. 248v-249r.

⁸⁰⁴² En realitat, Boccaccio pren la idea d’Isidor de Sevilla (*Sententiae* III,xiii,8-9; ML 83, 687B-688A), en el capítol titulat *De libris gentilium*, on diu: “*In lectione non uerba sed ueritas est amanda. Saepe autem reperitur simplicitas ueridica, et composita falsitas quae hominem sui erroribus inlicit et per linguae ornamenta laqueos dulces adspargit. Nichil aliud agit amor mundanae scientiae, nisi extollere laudibus hominem. Nam quanto maiora fuerint litteraturae studia, tanto animus arrogantiae fastu inflatus, maior intumescit iactantia.*” Vegeu SANT ISIDOR DE SEVILLA, *Sententiae*, ed. a cura de Pierre CAZIER, Brepols, Turnholt, 1998, ps. 237-238). El savi prelat justifica amb aquest fragment la seua aposta per un

ciència, tractats reverencialment de *magistri*, que, sent ignorants de moltes coses, es conjuren contra les bones arts i la poesia, i actuen de manera superba.

Per a l'autor del *Curial*, com per a Boccaccio, *fingir* no significa 'mentir', sinó 'crear': imaginar personatges, històries o fets al·legòrics, per davall de l'*integument* dels quals, es poden adquirir coneixements, arguments morals i veritats útils. Aquesta teoria literària de la *ficció* recomanable i encomiable, que enarboren els trescentistes italians amb vehemència, començava a circular per la Península Ibèrica des de la fi del mateix segle XIV. De la mà de Francesco Petrarca (*Secretum*, II: "*Preclare lucem sub nubibus invenisti. Sic semper poeticis inest veritas figmentis, tenuissims rimulis adeunda.*") És a dir, 'Certament, en les ficcions poètiques resideix una veritat a la qual deu accedir hom a través d'indicis subtilíssims'⁸⁰⁴³) i Giovanni Boccaccio, Bernat Metge proclamava així aquesta justificació exegetica als conterrànies (*Lo somni*, Barcelona, any 1399, III,iv,18): "Car los poetes han parlat per integuments e figures, dins l'escorça de les quals s'amague als que no dien expressament."⁸⁰⁴⁴ Les ficcions literàries no comprenien de cap manera disbarats ni falsedats, sinó narracions "útils" des d'una perspectiva ètica o filosòfica, que aportaren alguna lliçó. Així ho entenia també el marquès de Santillana, quan definia la poesia en el seu *Prohemio e carta* (ca. 1448-1449) com el "fingimiento de cosas útiles, cubiertas o veladas con muy fermosa cobertura, compuestas, distinguidas e escandidas por cierto cuento, peso e medida."⁸⁰⁴⁵ *Fingir* no significava per als autors d'aquesta època 'recrear mitjan la fantasia, fantasiejar o imaginar', com podia fer un faulista o un contacontes; sinó 'compondre, representar, donar forma o figura, expressar amb imatges el pensament o les coses imaginades.'⁸⁰⁴⁶

En el segle XV, l'assumpte de les "veritats" que ensenya la poesia per mitjà de cobertures al·legòriques era ja reduït a categoria de tòpic entre els amants de les lletres. Malgrat tot, subsistien les mateixes inèrcies medievals de les quals es riu l'autor del *Curial* posant-les en boca d'Apol·lo. El mercader i lletraferit català Francesc Alegre, en

---

neoclassicisme cristià, per una senzillesa del discurs, a l'estil de Quintilià. A la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, documentem les *Sententiae* d'Isidor a la biblioteca dels Del Balzo, família emparentada amb Enyego d'Àvalos. Es tracta del còdex parisi de la BNF, ms. Latin 2542, del segle XII, fs. 39-149.

⁸⁰⁴³ PETRARCA, Francesco, *Secretum [De contemptu mundi]*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸⁰⁴⁴ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 201.

⁸⁰⁴⁵ GÓMEZ MORENO, Àngel (ed.), *El Prohemio e carta del marquès de Santillana y la teoría literaria del siglo XV*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1990, p. 52.

⁸⁰⁴⁶ Vegeu SERÉS, Guillermo, La ficción y la "verdad del entendimiento": algunas consideraciones de poética medieval, dins *Revista de poética medieval*, 4, Alcalá de Henares, 2000, ps. 153-186 (p. 171).

els *Quinze llibres de Transformacions del poeta Ovidi e los quinze de allegories e morals exposicions sobre ells* (Barcelona, 1494), es veia amb la necessitat de disputar amb “lo maliciós rependre dels ignorants, qui, sol mirant la escorça [l’*integument*, en el *Curial*], iudican los poetes per hòmens mentirosos, e, reprovant les faules los tanque les orelles.” Aquests no entenen l’esforç que ha fet ell a traduir les *Metamorfosis* d’Ovidi. Alegre el justifica dient que ha traduït les faules “en cerca de veritat, que sots elles se cobra.”⁸⁰⁴⁷ En la seua defensa de la poesia s’ajusta als arguments esgrimits per Boccaccio, que ja eren coneguts i havien sigut assimilats mig segle abans per l’autor de *Curial e Güelfa*. L’anònim ironitza i fa sàtira d’aquells que, fugint de les *mentides* sublimes d’Homer i troben refugi en l’obtusa *veritat* de *Lo Troià*.

Fixem-nos en el capítol 13 del llibre XIV de les mateixes *Genealogie*, on Boccaccio fa una defensa acèrrima de la “veritat” que els poetes adornen amb “poètiques ficcions”, enfront d’aquells que els ataquen i els acusen de ser mentiders, com farà –en la ficció satírica del *Curial*– el mateix Apol·lo en persona: “*Cuius diffinitionis intentum si equo animo prospectent poetici nominis hostes, redargutionem hanc, qua mendaces asserunt esse poetas, viribus carere cognoscent, cum poetarum fictiones nulli adhereant specierum mendacii, eo quod non sit mentis eorum quenquam fingendo fallere; nec, uti mendacium est, fictiones poetice, ut plurimum, non sunt nedum simillime, sed nec similes veritati, imo valde dissonae et adverse.*” Aquestes idees són les que rondan la ment de l’autor, quan fa presenta, en la sàtira onírica i metaliterària del Parnàs, els historiadors Dictis i Dares com “acusadors” (*CeG* III.26) dels poetes com Homer, a qui blasmen i menyspreen per mentider. Els acusadors són “hòmens de molta sciència”, com els “*magistri*” i “*doctores*” de qui es queixa Boccaccio en el seu al·legat el pro de l’art poètica. “De molta sciència” sí, però l’autor procura indicar-nos expressament que “no emperò pars ne equals a aquest” Homer, el major dels poetes grecs, al qual protegiren i ajudaren les Muses. Els acusadors no el tenen en tal consideració, ans són “afermants en moltes coses haver dit [Homer] ço que no era ne fonch”. El seu estil poètic “amulceix los coratges dels hòmens letrats” i els enganya, ja que els fa “creure moltes coses” que no “passaren com ell escriu.”

---

⁸⁰⁴⁷ Citat per ESTEVE, Cesc – MOLL, Antoni-Lluís, *La poètica catalana del Renaixement: conceptes clau*, dins SOLERVICENS, Josep (dir.), *La poètica renaixentista a Europa. La recreació del llegat clàssic*, Punctum & Mimesi (“Poètiques”, 3) – Universitat de Barcelona, Barcelona, 2011, ps. 199-241 (ps. 202-203). Vegeu també GÓMEZ MORENO, Àngel, *Espanya y la Italia de los humanistas: primeros ecos*, Gredos, Madrid, 1994, ps. 158-159.

Curial se sent interpel·lat (*CeG* III.29) sobre aquesta qüestió relativa a la veritat i la poesia: “E com sabré yo Homero si dix ver o no...?” Homer crida per testimoni seu Aquil·les (“tu, qui sabs la veritat, sies testimoni meu”, *CeG* III.30). Li explica que Dictis i Dares diuen que els mèrits que atribuï al grec en la *Ilíada* “no foren del tot vertaderes” i que el millor dels poetes llatins, Virgili, “altant-se de la veritat”, el seguí i propagà entre els llatins la seua versió. Apol·lo, fiscal prepotent, no deixa parlar Aquil·les. Entren en escena Dictis i Dares i porten els seus llibres, d’on Guido delle Colonne pogué extraure la veritat històrica dels fets en *ordo naturalis*, raó per la qual se’l té per “feel relator” de la veritat històrica de la guerra de Troia (*CeG* III.32). Apol·lo, en presència d’Hèctor, recorda la “qüestió” entre els “vivents” (se suposa que entre els expectants lectors de la novel·la) sobre “quan scriptura és pus vertadera”, la *Ilíada* o *Lo Troià* (*CeG* III.33). Apol·lo acusa Homer d’ajudar-se de les Muses del Parnàs i d’ell mateix com a “deïtat” per a “cercar poètiques ficcions... fingint moltes coses que no foren”, com solen fer els poetes. I afig: “Axò mateix ha fet Virgili..., qui axí com tu, ha cercades, e poetant escrites, coses tenyides de color de mentira (...) Bo és poetar, però contra veritat escriure, no ·m par sie loor.” (*CeG* III.34).

La presentació de Virgili com a poeta mentider està inspirada també en el referit capítol 13 del llibre XIV de Boccaccio: “*Et sic non mendax fuit Virgilius, ut minime intelligentes existimant, nec alii etiam, si qui sint, eo modo fingentes.*” L’escriptor del *Trecento*, convertit ací en tractadista polèmic, defensa l’honor i la glòria literària del gran Virgili. Tracta de “*minime intelligentes*” aquells que, basant-se en sant Jeroni o altres autoritats patristiques, l’acusen de mentir. L’autor del *Curial* caricaturitza, doncs, el déu Apol·lo per a fer-lo representar grotescament el paper de fiscal que cita pares de l’Església –ell, un déu pagà!– com a autoritats convenients per a atacar els poetes –ell mateix, que és el que els inspira “sapiència”! El propòsit còmic és evident, així com la remissió de l’escriptor a una polèmica molt viva entre els trescentistes italians, que va més enllà del discurs apologètic de les *Genealogie deorum*. La sentència de *Curial*, salomònica, posa cadascú en son lloc: Guido delle Colonne és apte per a aquells lectors “*minime intelligentes*”, que busquen la simple “veritat”; Homer és un poeta excel·lent i digne de tot encomi, raó per la qual sols arriben a gaudir del seu art literari els “hòmens de sciència”, els fornits d’una mínima preparació intel·lectual.

Comptat i debatut, pot afirmar-se que les *Genealogie* de Boccaccio, a diferència del marquès de Santillana o a Juan de Mena, interessaven el *talianato* autor del *Curial* per a elaborar el seu discurs metaliterari sobre la legitimitat de “poetar” i contra els

lletrats o escolàstics superbs. L'escriptor el camufla amb afirmacions ambigües, sovint satíriques i iròniques, i l'organitza per a la defensa preventiva de la seua tasca com a escriptor; en un ambient que s'endevina hostil. Aquest ambient podia ser el d'una cort napolitana freqüentada per teòlegs i confessors “de pits unflat”, com el que ordenà el processament inquisitorial de Leonardo Valla per una exegesi errònia i perillosa – interpretació crítica i racional, en realitat– de la sagrada escriptura.

* * *

El *De casibus virorum illustrium* és tingut en compte inexcusablement, per l'autor del *Curial*, pel que fa al concepte i a la naturalesa de la Fortuna: la protagonista de tantes obres literàries de l'edat mitjana. Això explica, per exemple, que fóra la primera obra de Boccaccio traduïda al castellà –tota, no: 8 de 10 llibres– pel canceller Pero López de Ayala (ca. 1406), però a partir de la versió francesa de Laurent de Premierfait.⁸⁰⁴⁸ En realitat, l'obra de Boccaccio és una *caiguda de prínceps*, i com a tal fou titulada per alguns editors i impressors: una col·lecció d'intervencions de la Fortuna contra els poderosos.⁸⁰⁴⁹ I, en canvi, el *Curial* és una *institutio principis*, és a dir, tot el contrari: l'explicació del cas d'un home afavorit i fet poderós per la Fortuna, però – atenció– com a conseqüència del seu comportament virtuós. Carles Miralles adverteix bé la diferència, l'oposició de plantejament entre ambdues obres.⁸⁰⁵⁰ Els casos de Boccaccio són *tràgics*, en el sentit medieval que atorgaven a l'expressió *tragèdia* els *dictatores*: històries amb final trist i calamitós, que demostren el poder de Fortuna. Per contra, la “cayguda” de *Curial* culmina a manera de *comèdia*, en sentit medieval també: una obra rematada en final gojós. La força de l'Amor eleva *Curial*, però ell mateix coopera quan es reconeix, i esdevé un príncep madur, estudiós i virtuós. La seua comèdia, però, a diferència de la de Dante, no mereix cap qualificatiu de *divina*, perquè l'autor no pretén transmetre cap missatge anagògic, sinó una lliçó molt *humana*.

---

⁸⁰⁴⁸ ALVAR, Carlos, Boccaccio en Castilla: entre recepción y traducción, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 333-350 (ps. 341-344).

⁸⁰⁴⁹ Per exemple, BOCCACCIO, Giovanni, *Libro llamado “Caída de príncipes”. Compuesto por el famoso varón Juan Bocacio de Certaldo, florentino. Con el que se cuentan las caídas y los abaxamientos que ovieron de sus estados en este mundo muchos nobles y cavalleros, para exemplo que los hombres no se ensobrevézcan con las prosperidades de la fortuna*, Tipogr. de Juan de Brocar, Alcalá de Henares, 1552.

⁸⁰⁵⁰ MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, Aracne. *Traslats i ordits d'alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72 (ps. 53-54).

Lola Badia crida l'atenció de la crítica sobre el sentit de l'apel·lació de Fortuna als seus *criats* o agents subordinats, els Infortunis, idea que deu molt al *De casibus* de Boccaccio: “Per què, appellats los Infortunis, en la següent forma los parlà [Fortuna]: – Yo no pusch ne vull negar que vosaltres no siats segregats de mi, car aquell jorn que luytí ab la Pobretat perdí de tot la senyoria que havia sobre vosaltres, en manera que yo no us pusch manar ne forçar, per la sentència que contra mi fonch donada. Emperò, pregàries no són vedades...” (*CeG* II.122). La pèrdua de poder de la Fortuna –la omnipotent dama boeciana de la roda medieval– sobre els homes savis i virtuosos, artífexs del propi destí, és anunciada per Boccaccio en el segle XIV i subratllada per l'anònim del *Curial* en el XV, quan fa de Fortuna una caricatura tan impotent com irrisòria, abandonada i menyspreada pels altres déus dels gentils. Per al cas que ens ocupa, la victòria de Pobresa sobre Fortuna, que perdé llavors la seua potestat sobre els infortunis, Badia identificà com a font la història del genovés Andalò di Nigro (de fàcil associació fonètica amb el genovés Andrea di Nigro del *Curial*), on Boccaccio planteja de fet la fàula moralitzant d'aquest curiós certamen al·legòric.⁸⁰⁵¹

Conta l'autor italià (*De casibus*, III,1, *Pauperitatis et Fortune certamen*)⁸⁰⁵² que, sent ell jove i estant a Nàpols, un genovés anomenat Andalò di Nigro (“*Andalum de Nigro*”), interessat en astrologia, un dia afirmà: “*Non incussanda sydera sunt, cum sibi infortunium quesierit oppressus*”, és a dir, que ‘No deu culpar els astres l’oprés per un infortuni, quan ell mateix se l’ha buscat’. Per a explicar la propietat proverbial d’aquesta afirmació, l'autor desplega la fàula: Trobant-se Pobresa en la cruïlla de tres camins, passà per davant la Fortuna amb un gest molt superb i tota inflada d’orgull (“*superbo faustu et numine plena suo*”), en presència d’una Pobresa nua, afectada de tristesa i amargura. La Fortuna es rigué d’ella, i la Pobresa li digué: “Oh, boja i desassenyada dona, voldria jo saber de què et rius”. Fortuna respongué: “Em ric de veure’t així com estàs, magra del tot i derringlada, sarnosa i engroguida; coberta per robes vils i esgarrades del tot...”,⁸⁰⁵³ i un seguit d’improperis més que recorden el llenguatge i les

⁸⁰⁵¹ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (ps. 12-13). Vegeu també MANZANARO BLASCO, Josep-Miquel, *Fortuna en ‘Tirant lo Blanch’ i en ‘Curial e Güelfa’*, Publicacions de la Universitat d’Alacant, Alacant, 1998, p. 98; ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 627-628.

⁸⁰⁵² Citem a partir de BOCCACCIO, Giovanni, *De casibus virorum illustrium*, ed. a cura de Pier Giorgio RICCI i Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸⁰⁵³ “*Te ipsam, macie obsitam, scabrosam, scabiosam, pallentem, palliastro tenui semesisque vestibus semitectam, amicitias fugantem, ac canes quocunque iveris exceitantem.*”

descripcions d'alguns diàlegs del *Curial* entre personatges mitològics. Per exemple, la descripció d'Enveja "...e la pell del seu cors a pedaços li caye (...); ni a bugies velles, sarnoses, ne altra cosa, per vil e menyspreable que fos, comparar-se podia" (*CeG* III.94). Fortuna demana a Pobresa que li explique la causa del seu aspecte mesquí i deplorable. Pobresa reprén aleshores Fortuna per anar tan orgullosa, pensant-se ser una gran deessa, i tracta d'estúpids aquells que li ho fan creure; aquells que opinen que el seu poder és omnímode i que tot s'esdevé perquè ella ho ordena: "les coses que tu presumeixes d'obrar, segons el que creuen alguns necis, no són per causa del teu poder, sinó per culpa de l'afectat i perquè jo vull", "*ut stolidi credidere, quidam te agente sic sim; non equidem, quin imo me volente.*" Pobresa elogia l'elegància de Fortuna i, acte seguit, la desafia a una justa en camp clos: "*visne mecum in palestra certare viribus?*" Continua el debat verbal, on Fortuna menysprea Pobresa, per ser la cosa més vil i avorrida del món, alhora que es devaneix se ser ella la que fabrica prínceps i grans senyors, i la que els enderroca quan li plau. Pobresa insisteix i Fortuna accepta el desafiament, amb la condició –exigida per Pobresa– que la vencedora impose a la vençuda una llei a complir. Ambdues s'enfronten i la Pobresa, més lleugera, obliga Fortuna a donar-se per vençuda. Aleshores la Pobresa dictà la llei:

"Hanc tantum legem serves volo: tuo quippe in arbitrio, postquam sic errori veterum visum est, posuere superi fortunium infortuniumque, ego medium volo tanti imperii subtrahere, et iubeo ut in publico infortunium palo alliges firmesque catenis, ut non solum nequeat cuiusquam intrare limen, sed nec inde discedere, nisi cum eo qui nexus soluerit. Fortunium quovis micte, tuque a iure meo, dum id feceris, libera esto—. Mirabile dictu: quod nunquam ante fecerat nec erat factura in posterum, aiunt Paupertati hac vice Fortunam servasse fidem, et infortunium palo alligatum solis solventibus liquisse. Ex quo satis, optimi iuvenes, potestis advertere veteri fabella probatum quod ante non insipide dicebatis—. Letitia ab assistentibus celebrata fabella est; quam ego forsitan acceptabilem arbitror, si velimus mentis scie mores hominum et Dei iudicia intueri. Sed ecce qui solverunt a palo infortunium suis me revocant clamoribus in laborem."

És a dir:

“Vull que serves aquesta llei per a sempre: ‘Has de conèixer l’error en què incorregueren els antics, de col·locar sota el teu arbitri la bona fortuna i els infortunis. Jo vull ara esmenar-ho sostraint-te la meitat de dit poder, i mane que els infortunis siguen penjats públicament en un pal i subjectes allà amunt per fortes cadenes, de manera que no puguem entrar a casa de ningú, ni puguem partir del lloc on són encadenats, tret que algú se’n vinga a buscar-los i els desencadene. Si no és així, que la bona ventura t’acompanye, i que sigues lliure del dret que he adquirit sobre tu.’ Un acte molt digne d’admiració fou aquest, perquè d’aleshores ençà la Fortuna ha respectat sempre la seua promesa i la sentència donada per la Pobresa. Així, els infortunis han romàs encadenats en un pal i sense perjudicar ningú, tret d’aquells que han vingut expressament a deslliurar-los. De la qual cosa, joves excel·lents, podeu deduir allò que per la vella faula és dit i aprovat. Els oients celebraren amb goig la faula, que jo considere lloable, si volem acatar els judicis de Déu i els costums dels homes. Convé saber, això no obstant, com alguns que han desencadenat els infortunis del pal on estaven amarrats, després se m’han queixat clamorosament del que han patit.”

La faula de Boccaccio no és cap anècdota tangencial. És una lliçó de desmuntatge profà de la poderosa Fortuna medieval de Boeci, tot i que Giovanni Boccaccio té la precaució d’al·ludir discretament, a la fi de la faula, als “judicis de Déu”. L’autor del *Curial* porta ja a l’extrem la refutació de Boeci i de la totpoderosa Fortuna *crislianitzada*, en transformar-la en una caricatura llucianesca. Això, ja no ho fa d’acord amb el *De casibus* del segle XIV, sinó amb la moda del segle XV italià de llegir Samòsata. Ni les *Genealogie* ni els satírics diàlegs dels déus de Llucià de Samòsata – que ajuden a ridiculitzar, per imitació, alguns personatges olímpics del *Curial* –, mancaven en la biblioteca del gran camarlenc d’Alfons el Magnànim; un home, com venim observant, molt relacionat amb la novel·la anònima.⁸⁰⁵⁴

Curial intenta i aconsegueix ser, finalment, el *Vir sapiens dominabitur astris* de la medalla d’Alfons el Magnànim elaborada pel Pisanello sota mecenatge de D’Ávalos. Curial és l’home que “cau” i recau en el vici perquè allibera ell mateix els infortunis. Els desencadena del pal on els havia manat fixar la Pobresa vencedora de la Fortuna. Aleshores i sols aleshores, la Fortuna, que ha perdut l’imperi sobre aquests infortunis, es

---

⁸⁰⁵⁴ Per a ell, les *Genealogie deorum gentilium* de Boccaccio eren un llibre, per expressar-ho en paraules curialesques, “de reverenda lettradura”, raó per la qual el manà copiar en pergami i enquadrar en cuir tenyit de roig. Us remetem al capítol sobre la biblioteca de D’Ávalos, I.3.5.

veu amb cor d'invocar-los contra el cavaller caigut. I els Infortunis, personificats per l'anònim escriptor per a destacar-ne el paper, actuen contra aquell que els ha vingut a buscar. Solament quan Curial redreça moralment el seu comportament i esdevindrà un cavaller estudiós i virtuós, la Fortuna torna a afavorir-lo, perquè els Infortunis han tornat a ser encadenats, i ja no tenen potestat sobre ell. Fortuna deixa finalment de valdre's de la seua inseparable companya l'Enveja per a cooperar amb Venus i Cupido, els déus de l'amor, i afavorir així el gloriós final de la novel·la. Com ensenya la faula del *De casibus*: quan els *Infortunia* romanen encadenats, aleshores la Fortuna és veu obligada a fer-se acompanyar pel *Fortunium*, pel seu vessant afavoridor.

Aquest passatge de la batalla entre Fortuna i Pobresa resulta primordial per a comprendre amb propietat el missatge moral i l'estructura narrativa de *Curial e Güelfa*, sobretot pel que fa a l'encaix harmònic de la trama mitològica, la que discorre paral·lelament al relat cavalleresc, amb la resta de l'obra. Igualment, resulta imprescindible la faula del *De casibus* per a donar sentit a la presència d'uns originals éssers mitològics, els Infortunis, que no figuren ni en textos clàssics ni en repertoris medievals, i que tan determinants esdevenen per a la trama mitològica del *Curial*. Pensem que el mot *infortunia* sols apareix en una citació, i de caràcter intranscendent, en el *De laboribus Herculis* de Coluccio Salutati (ll. II, cap. 24): "*fortunas et infortunia*".⁸⁰⁵⁵ Una sola citació, també, en el *commento* de la *Commedia* de Dante de Pietro Alighieri, que l'autor del *Curial* solia consultar.⁸⁰⁵⁶ En el més voluminós i erudit de Benvenuto da Imola, l'altre *commento* predilecte de l'escriptor anònim, apareix en cinc ocasions; de les quals, solament una podria relacionar-se amb el sentit atorgat a l'expressió en el *Curial*: "*omnia infortunia et pericula*" (*Inf.* XIII, vv. 1-15).⁸⁰⁵⁷ El mateix sentit d'obstacle o 'escull' l'aplica Enric de Villena al pròleg de les gloses a l'*Eneida*. S'excusa del retard en finir l'obra per les "anxiedades penosas e adversidades de *infortunios* desviavan mi cuidado en tancta operación."⁸⁰⁵⁸ I és seguit pel seu deixeble el marquès de Santillana (*Comedieta de Ponça*, 1436, I, v. 2: "los infortunios

---

⁸⁰⁵⁵ SALUTATI, Coluccio, *De laboribus Herculis* [1406], ed. a cura de Berthold Louis ULLMAN, *Thesaurus Mundi* ("Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis"), Zúric, 1951-1952; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸⁰⁵⁶ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁸⁰⁵⁷ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁸⁰⁵⁸ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vols. 2-3 (2000), vol. 2, p. 5.

de los humanales”). Potser caldria tenir en compte tots aquests precedents erudits o literaris a l’hora de discernir el per què de la personificació mitològica en el *Curial* d’aquests Infortunis majúsculs, servents de Fortuna.⁸⁰⁵⁹ Encara que, pel que veurem a continuació, l’inspirador d’aquesta interessant novetat sembla que fou Boccaccio.

En franc contrast amb els comentaristes dantescos, en el Boccaccio llatí, el plural *infortunia* és una forma d’ús més regular per a referir-se als entrebancs propiciats per la Fortuna, de manera concorde amb el significat que reporta el text català. Per exemple, en el *De casibus virorum illustrium* (ll. II, cap. 9, *In Hebreos*), on parla del poble elegit i del favor i desfavor que ha patit per part de l’Altíssim: “*Deo adversante, e manibus Fortune, Infortunia extorquebant, si infortunia dies possunt.*” És a dir: “Tenint Déu en contra, els Infortunis, eixits de mans de la Fortuna, els extorquien, si poden dir-se infortunis”. En aquest cas, la Fortuna conserva la seua integritat i omnipotència boecianes, derivades de la seua subordinació a l’acció de la Providència divina. Però fixem-nos que en la faula adés referida l’enfocament és laic i pagà. Déu no està darrera de la Fortuna, ni en el *De casibus* (malgrat la menció “preventiva” que en fa Boccaccio), ni en *Curial e Güelfa*. El que li succeeix al cavaller Curial és quelcom entre ell –o entre la seua actitud enfront el vici i la virtut– i la Fortuna; la Providència divina no hi intervé per a res. En el llibre VI, cap. 8 (*Adversus flentium*) del mateix *De casibus*, es parla de com després d’una prolongada fase de bona sort, és precís que sobrevinguen de nou alguns infortunis: “*ut post longas fortunas infortunia recitem necesse est*”. La familiaritat de l’escriptor italià amb el terme, fa que aquest aflore també en la seua prosa toscana. Com, per exemple, en aquest plany del *Filocolo* (IV,35): “io sovente piango e dolgomi di tanto infortunio, né in maniera niuna posso d’amarla tirar mi indietro.” Els infortunis del *Filocolo* i de Boccaccio en general són els obstacles que separen l’enamorat d’abastar el seu feliç i gojós destí, com en el *Curial*.

Finalment, en les *Genealogie deorum gentilium* (ll. V, cap. 22. *De Psyce*, xv, *Apollinis filia*), llegim “*que, post longas infortuniorum suorum querelas, felicitati Psycis invidentes...*” Després d’haver patit molts infortunis, per causa de l’Enveja, Psique tornarà a ser feliç, com *Curial* el llombard. Heus ací un altre paral·lel clàssic que justifica els lligams entre l’estructura narrativa de la caiguda i redempció de Curial, d’una banda, i la trama mitològica que es configura al voltant del “procés de la vida” del cavaller, com el qualifica l’autor. Aquest mite clàssic d’Amor i Psique s’integra –com

---

⁸⁰⁵⁹ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponça*, ed. a cura de Maxim P. A. KERKHOFF, Espasa-Calpe (“Clásicos castellanos”), Madrid, 1987.

és sabut– en *L'ase d'or* d'Apuleu (*Asinus aureus*, V, 4-21; concretament, en 9-1), un altre còdex imprescindible en la col·lecció particular de D'Ávalos.⁸⁰⁶⁰ Tracta de l'enveja que projectaren contra Psique les seues dues germanes o “*egregiae sorores*”, expressió de caràcter irònic que coneixia ben bé l'escriptor de *Curial e Güelfa*. No debades, quan ens parla de l'actitud de les Pièrides envers les seues “egrègies sorel·les” les Muses, ens està connotant, amb un marcador intertextual, que l'enveja que les “piques” sentien per les Muses era comparable a la generada en les germanes de Psique per la bellesa d'aquesta i per la seua relació amorosa amb Cupido. L'Enveja, com h sigut estudiat per Ricardo da Costa i Armando dos Santos, és un dels elements clau de la trama al·legòrica: ens ajuda a explicar, no sols la *relligadura* dels capítols erudits amb la resta, sinó també la intenció moralitzant de l'autor, el sentit de l'obra.⁸⁰⁶¹

* * *

Del mateix *De casibus virorum illustrium*, l'autor del *Curial* consultà un epígraf que li interessava en particular (llibre I, capítol iv, 6), el dedicat *In luxuriosos principes*, segurament perquè la seua obra estava dedicada a un jove príncep luxuriós a esmenar, com era Ferran d'Aragó, duc de Calàbria. D'aquest epígraf obtingué una metàfora potent, com és la del sepulcre podrit, que usaria en la novel·la per a reforçar la repreensió que Bacus fa a Curial per a redreçar-lo per la senda de la virtut:

Giovanni BOCCACCIO, <i>De casibus virorum illustrium</i> (I,iv,6). <i>In luxuriosos principes</i>	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> llibre III, capítol 79
<i>Quid illos <u>in lasciviam</u> tantum, cum cetera horreant, sequuntur? Milvi ritu faciunt, qui die tensis alis rotatur tota, et si eligibilia multa viderit, tandem <u>ad putrida labitur</u>.</i>	<i>...donant la tua vida a coses lascives e no pertinents a tu, e, vivint viciosament, <u>te est fet sepulcre podrit</u> e plen de corrupció.</i>

* * *

Un eco del *Corbaccio*, finalment, podria veure's en la paròdia que fa l'escriptor (en la linia de caricaturitzar Làquesis com una seductora “peril·losa” per a l'home feble i pecador, com les que blasraven els predicadors medievals): “Làquesis (...) fonch molt loada de inextimable bellesa, car tot lo seu estudi era créixer la bellesa sua a tot son saber, car no era mestre de medicina, que abte fos, que ella no ·l tengués ocupat en ordonar e fer materials per mudar la pell, aprimar-la, e esclarir la cara, pits e mans”

⁸⁰⁶⁰ Us remetem de bell nou al capítol I.3.5.

⁸⁰⁶¹ Vegeu COSTA, Ricardo da – SANTOS, Armando Alexandro dos, *A Inveja em Curial e Güelfa* e sua representação na Arte do outono da Idade Média, dins *Mirabilia*, 20, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 159-179, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

(CeG II.41). Com observa Rosanna Cantavella, el text recorda un fragment de l'obra de Boccaccio: “io non avea in Firenze speciale alcuno vicino, né in contado alcuno ortolano, che infaccendato non fosse, quali a fare ariento solimato, a purgar verderame, a far mille lavature, e quali ad andare cavando e cercando radici salvatiche et erbe mai più non udite ricordare, se non a lei; e senza che, insino a' fornaciai a cuocere guscia d'uova, gromma di vino, marzacotto, e altre mille cose nuove n'erano impacciati. Delle quali confezioni essa ugnendosi e dipignendosi, come sé a vendere dovesse andare...”⁸⁰⁶² D'acord amb l'ambientació aristocràtica de la novel·la, l'anònim hauria mantingut l'afany dels col·laboradors amb la dèria cosmètica de la donzella alemanya, però reemplaçant els hortolans per doctors en medicina. No obstant això, com reconeix la mateixa Cantavella, el grau de dependència intertextual respecte del certaldés és molt més evident en el *Somni* de Bernat Metge: “...que ab gran studi [les dones] auran apparallades a lur pintar ab ajuda de molts. Car no hauran alcun special vehí o ortolà qui per elles no sia terriblament ocupat: alguns per fer argent sublimat, argentada, pomada liriada e mill lavadures e untaments; altres cavant e çercant rael...”⁸⁰⁶³ Una mica més avant (III,viii,36), insisteix Metge a dir que “elles”, les dones, “meten tot lur estudi en trobar guisa novella e pomposa, axí de arreaments com de comportaments.”⁸⁰⁶⁴ El llenguatge connecta molt bé amb el de l'anònim, quan afirma de Làquesis, en la citació adés reproduïda, que “tot lo seu estudi era créxer la bellesa sua.”

“Qui ho voldrà saber, lija Guido de Columpnis”

En l'ambient cultural on s'escriu i on –teòricament– s'havia de llegir *Curial e Güelfa*, les *Histories troianes* del sicilià Guido di Colonne (segle XIII), constitueixen una font d'entreteniment quotidià; una obra de referència, coneguda quasi de memòria per tots aquells aficionats als relats d'armes i aventures. Així es posa de manifest per les tres al·lusions explícites que consten al llarg de la novel·la cavalleresca, i per altres indicis indirectes o, fins i tot, intertextuals. La primera menció de Guido apareix en el punt on l'escriptor es disposa a descriure la bellesa de Làquesis (CeG I.23): “No vull musar en escriure per menut totes les circumstàncies de la sua bellesa, mas aquell qui ho

⁸⁰⁶² BOCCACCIO, Giovanni, *Corbaccio*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Giorgio PADOAN i Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p.

⁸⁰⁶³ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 210.

⁸⁰⁶⁴ *Ibidem*, p. 211.

voldrà saber lija Guido de Columpnis, allà on descriu la bellesa de Elena, e sie content ab allò; e pense a Làquesis no li fallia bellesa.” Lògicament, ironitza. I, per si no tenim clar que ironitza, procura remarcar-ho amb el “sie content amb allò”.⁸⁰⁶⁵

“Allò” al qual ens remet l’escriptor és el que Mary Elizabeth Meek, editora del Guido Ilatí i especialista en l’obra, qualifica despectivament com la recitació anodina d’un excessivament llarg catàleg de belleses copiat d’algun manual de retòrica: “His attempts at a high style usually fail, as in his long catalogue of the beauties of Helen of Troy (...), wich sound as if they have been lifted from a handbook of rhetoric”.⁸⁰⁶⁶ Guido delle Colonne no és cap exemple precisament de creativitat ni d’originalitat. Ni exerceix, per descomptat, cap mena mestratge literari sobre l’autor del *Curial*. Aquest es burla de les preferències literàries del sector més ignorant del públic cortesà, però es burla *entre línies*, de manera que sols aquells lectors més crítics o més interessats per l’esperit de l’humanisme seran capaços de riure’s amb ell. Montserrat Piera,⁸⁰⁶⁷ seguint el criteri de Meek, se n’adona oportunament d’aquesta voluntat d’ironia, pròpia d’un autor influït ja per l’esperit crític i el llenguatge de doble sentit del *Quattrocento* italià.⁸⁰⁶⁸ És com quan, en temps d’escriptura del *Curial*, al campament reial d’Alfons el Magnànim, arribava una epístola irònica o satírica del Panormita, amb déus caricaturitzats com en el *Curial* o amb al·lusions a temes eròtics, i el secretari Francesc Martorell es posava en contacte de seguida amb el seu amic camarlenc D’Ávalos per a llegir-la junts i riure-se’n ensems. Ambdós dominaven mínimament el Ilatí humanístic i, segons el secretari valencià, Enyego d’Ávalos era un cavaller d’armes i lletres, una ment excepcional. S’hi refereix com “*Innichio tuo vel pocius nostro... nobilissimo... doctissimo*”, en la corresponent resposta a Beccadelli on afirma que “*interlegendum*” els sobreentesos que contenia la carta, s’han rist molt i han gaudit de la “*iocunditatem*”

---

⁸⁰⁶⁵ L’editor d’ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 487, interpretà que es tractava de la versió catalana de l’obra. És a dir, de DELLE COLONNE, Guido, *Les ‘Històries troyanes’ de Guiu de Columpnis*; traduïdes al català en el XIVè segle per en Jacme CONESA; y ara per primera volta publicades per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916, VII, ls. 3.076-3.145. Joanot Martorell sí que plagia aquesta font catalana a l’hora de descriure Carmesina en *Tirant lo Blanc*.

⁸⁰⁶⁶ MEEK, Mary Elizabeth (ed.), Introducció, dins DELLE COLONNE, Guido, *Historia destructionis Troiae*, ed. i trad. a cura de M. A. MEEK, Indiana University Press, Bloomington, 1974, ps. I-XXXIV (p. XV).

⁸⁰⁶⁷ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, ps. 102-108.

⁸⁰⁶⁸ KNOX, Dilwyn, *Ironia: Medieval and Renaissance Ideas on Irony*, The Trustes of Columbia University in the City of New York (“Columbia Studies in the Classical Tradition”, 16), Nova York, 1989.

del text.⁸⁰⁶⁹ El mateix afany d'*interlegere* per *intellegere* és el que exigeix dels lectors millor formats l'autor del *Curial*. Per als amics i oients confidents –potser els únics que tingueren finalment accés a la novel·la cavalleresca–, reserva l'escriptor les segones intencions erudites, la ironia i la sàtira. Per a la resta de mortals, ja anirà bé amb què lligem *Lo Troià*, crònica d'indiscutible *veritat*, que evidencia i confuta les *mentides* d'Homer i Virgili... I, si no, que gaudisquem alternativament amb les facècies boccacesques del monestir de monges, les aventures d'armes del jove heroi, l'exhibició de combats a cavall o l'hàbil recreació d'un ambient trobadoresc.

En el capítol 62 del llibre II, en el transcurs d'un torneig a la cort de França, es genera entre cavallers i cortesans un debat sobre Aquil·les i Hèctor, on l'escriptor aprofita per a efectuar una primera defensa velada de l'heroi homèric: “Molts han dit que Achil·les ocís Hèctor malament, e no com a cavaller, emperò pot ésser que erren...” Els qui erren són, òbviament, els lectors de Guido, erigit en portaveu medieval de la causa antihomèrica. Per a compensar aquesta crítica, l'escriptor admet, emperò, que la mort de Tròiol per Aquil·les sí que fou in acte de covardia per part d'aquest, si ho mirem amb ulls de cavaller medieval. Però, atenció, no ens enganyem: la tradicional acusació de covardia, basada en el relat de les *Històries troianes*, és compensada per l'anònim immediatament; però ja no des del punt de vista de l'art de cavalleria medieval, sinó des de la perspectiva dels manuals d'autors clàssics experimentats en “disciplina militar” (així denominada en el capítol III.78). En aquesta es formaven els *condottieri* italians del moment, el Curial que protagonitza el relat i el mateix narrador-escriptor.⁸⁰⁷⁰ Segons aquesta literatura sobre estratègia i virtuts militars, Aquil·les havia obrat meritòriament: “Altres dien que Achil·les usà bé en matar Tròyol a qualsevol partit, car les victòries se cerquen en moltes maneres, e aquell és tengut per savi cavaller o capità qui pus sàviament e ab pus cautelosa manera, ab menys dan e menys perill, e ab major segureta, sab cercar e haver la cobejada e dubtosa victòria.”⁸⁰⁷¹

La temàtica troiana reapareix en el sermó que el Sanglier anacoreta adreça al cavaller Curial, en el qual es condemnen els luxes de la cort, l'amor a les coses mundanes i, en fi, els gustos literaris de l'estament cavalleresc. L'escriptor anònim, per

---

⁸⁰⁶⁹ Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 277-279.

⁸⁰⁷⁰ Mostres d'aquesta literatura aplicada a la milícia es trobaven en la biblioteca d'Enyego d'Àvalos (capítol I.3.5). Sobre la caracterització de Curial el llombard com un expert en la moderna i humanística “disciplina militar”, superadora de “l'art de cavalleria”, vegeu el capítol II.3.1.

⁸⁰⁷¹ La situació paral·lela de la novel·la, que serveix per a establir la correlació és l'emboscada que paren els cavallers anglesos, Salisberi i Claucestre, a Curial.

boca de Sanglier, fa paròdia de l'oratória fraesca, la dels predicadors moralistes que condemnen tota mena de ficció. I ho fa recurrent al tòpic de l'*ubi sunt*: “Digues-me: ¿on són aquells grans reys qui senyorejaven lo món? ¿On és Eletra, de la qual vengueren tots los reys de Troya? ¿On és Príam? ¿On són Hèctor, Paris, Tròyol, Deyfebus (...)? ¿Què ·ls sobra de la victòria que hagueren [els grecs] dels troyans, e de la cautelosa e falsa astúcia e trayció del cavall, e de la destrucció d'aquella gran ciutat? ¿Vols que t'o diga? Tots són en infern e sots la potestat del diable...” (CeG III.10).

Més explícitament, hi ha un reenviament a Guido quan Curial es prepara per a pronunciar la seua metaliterària sentència en un oníric Parnàs. Apol·lo, que acusa irònicament Homer i Virgili de contar “mentires” en els seus poemes, defén la fidelitat cronística de Dictis i Dares: els falsaris que feren creure a Guido delle Colonne i a la posteritat medieval que havien sigut testimonis directes de la guerra de Troia. En el moment i el lloc on es genera i s'escriu el *Curial* (Nàpols-Milà, dècada del 1440), humanistes com Decembrio i Valla tradueixen del grec al llatí i promouen l'obra d'Homer. Un amic d'ambdós humanistes, Enyego d'Àvalos, contribueix a difondre la glòria literària d'Homer per la Península Ibèrica (1446);⁸⁰⁷² amb la qual cosa s'està generant entre els interessats per aquella contesa, sobretot els cavallers, una polèmica sobre qui diu la “veritat” sobre Aquil·les i Hèctor. En aquest context, l'autor tracta de conciliar la consolidada veneració que senten per Hèctor i Guido els lectors –i, segurament també, el dedicatari de l'obra– amb la predilecció que insinua professar al llarg de l'obra, sense fer-la excessivament explícita, per Aquil·les i Homer.

Quan l'anònim escriu, encara no hi ha ningú que qüestione la veracitat historiogràfica de Dictis i Dares,⁸⁰⁷³ però se la creu compatible, com així ho judicarà Curial, amb les sublimes i poètiques ficcions que autors de gran renom com Homer i Virgili havien creat. En Dictis i Dares, es podien conèixer “les victòries e fets grans d'armes” d'Hèctor el troià; “après, per orde seriat, la edificació e construcció de la gran

---

⁸⁰⁷² Qüestió de la qual hem tractat amb detall en el capítol I.3.4.

⁸⁰⁷³ L'any 1427, un íntim ami d'Enyego d'Àvalos, l'humanista llombard Pier Candido Decembrio, transcrigué la lletra del pseudo-Corneli Nepot a Sal·lusti on tracta de la traducció llatina del *De excidio Troiae historia*. Aquesta lletra proemial, tinguda encara per fidedigna, donava fe de la historicitat de l'obra de Dares el Frigi. En realitat, era una lletra apòcrifa, obra del mateix falsari que escrigué la novel·leta troiana, per a revestir aquesta amb una aura de crònica. Vegeu SABBADINI, Remigio, Come il Panormita diventò poeta aulico, dins *Archivio storico lombardo*, 43, Milà, 1916, ps. 5-28 (p. 7); PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuveniliu libri octo*, Firenze University Press (“Premio tesi dottorato”, 33), Florència 2013, p. 189, n. 12. Aquesta preocupació de Decembrio indica que, a la cort de Filippo Maria Visconti, preocupava també el debat al voltant de dues versions de la guerra de Troia oposades, com eren les del redescobert i reivindicat Homer (traduït i biografat pel mateix Decembrio), i les de Dictis i Dares com a fonts explícites de la *Historia* de Guido.

Troya, e finalment totes les coses ordonadament que esdevengueren fins a la sua destrucció, e encara la fi que après feren tots los prínceps dels grechs, segons que ho ha tret d'ells mestre Guido de Columpnis, feel relator de tots aquells fets” (*CeG* III.32). En aquest cas, hom considera Guido i la seua *Historia destructionis Troiae* com una compilació de fets històrics, reelaborada a partir de testimonis directes i “ordenats” cronològicament. La sentència equànime del cavaller lletraferit Curial (*alter ego* d'un autor que es troba entre dos focs per la seua afició als clàssics i –segurament– pel fet de pertànyer a l'estament cavalleresc) pretén conciliar salomònicament dues postures enfrontades que l'autor reconeix anticipadament en els lectors: “Homero ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima; Dites e Dares scriviren la veritat, e axí ho pronuncie” (*CeG* III.34).

La tercera remissió del lector a la *Historia destructionis Troiae*, un autèntic *best seller* de l'edat mitjana europea, traduït del llatí a diversos idiomes, es conté en el capítol III.103, el darrer del *Curial*, on escriu: “...ne parlaré del desig que los nuvis havien de anar al lit. Aquells qui ho voldran saber, ligen mestre Guido de Columpnis allà on tracta del dormir de Jàson e de Medea, si bé tota comparació és desigual, car allò vench en un punt e açò fonch desijat per molts anys; mas, perquè mestre Guido se és treballat molt en fer tals descripcions, a ell ho recoman”. En efecte, el desig de Jàson i Medea era passional i carnal, sobrevingut “en un punt”, mentre que el desig sexual compartit pels fidelíssims Güelfa i Curial es mantindrà “per molts anys”, per tal com és l'expressió d'una profunda volença sentimental: un amor pur i sublimat, sancionat honestament pel vincle conjugal. “Tota comparació és desigual”, doncs. Ara bé, que l'autor de la novel·la, arribat en aquest punt culminant –on, per circumstàncies adverses, sembla que escriu amb ganes d'acabar el relat– remeta a *Lo Troià*, fa somriure el lector actual informat, i faria esclatar de riure el lector coteani mínimament amant de la literatura d'evasió o de la “poesia”. En aquest punt, com quan cita sense venir al cas el *Limovicensis*, l'escriptor ens està convidat a riure'ns amb ell de la indigència retòrica i la mancança de sensibilitat estètica de la literatura medieval.

En el cas concret que ens ocupa, “maestre” Guido (el títol recorda el menyspreu que el Boccaccio de les *Genealogie* XIV,5 pels *magistri* escolàstics que atacaven els poetes⁸⁰⁷⁴) converteix el coit per molt de temps desijat d'una parella mitològica en una

---

⁸⁰⁷⁴ Els personatges representants del saber en l'alta edat mitjana eren els *clerici* dels escriptors monacals; els de la plena edat mitjana (segles XIII-XIV), els *magistri* universitaris, titulats en saber escolàstic, producte d'una institucionalització de la cultura; els de l'humanisme italià del segle XV,

operació tècnica de rústega execució. Seguint la versió catalana de les *Troianes*, obra de Conesa, trobarem com Jàson fa “sagrament perdurable” a Medea abans de sotmetre-la a successius “abraçaments”. Amb un desplegament d’insuperable sensibilitat poètica, com bé ens adverteix l’autor del *Curial*, el *mestre* sicilià ens relata amb profusió de recursos lírics com “abdós se n’entren en la cambra” i “foragitades les vestedures e abdós estant nuus en lo lit, Jàson obri en Medea les claustres de virginitat; e axí tota la nit passaren en alegries e en solaçes.”⁸⁰⁷⁵ Amb raó s’estranyà Montserrat Piera d’aquestes paradoxals recomanacions literàries de l’anònim, ja que les celebrades “descripcions” de Guido són soporíferament escolàstiques i poèticament insípides: “Según los críticos modernos, precisamente en estas ocasiones es cuando Guido muestra sus limitaciones.”⁸⁰⁷⁶ L’al·ludida *descriptio puellae* d’Helena, a la qual remet l’escriptor, no és sinó una elaboració de la del clergue Benoît de Saint-Maure, tan esquemàtica com medieval.⁸⁰⁷⁷ Qualsevol especialista en literatura comparada és capaç de veure que Guido “se és treballat molt en fer tals descripcions.” Aquesta deu ser, sens dubte, la més elaborada des d’una perspectiva retòrica. “A ell ho recoman”, conclou l’anònim del *Curial*, per a reblar així el clau de la ironia. En la mateixa línia caldria interpretar, doncs, les paraules de Lola Badia quan argumenta que “les *Històries troianes* són un dels fars literaris de l’anònim” del *Curial*,⁸⁰⁷⁸ una obra imprescindible, sens dubte, i que il·lumina el seu camí com a aficionat a les lletres. Fem ironia, com l’anònim, és clar.

No podem interpretar de cap de les maneres, com fa Joan-M. Perujo, llegint forçadament la sentència del Parnàs, que *Curial*, i menys encara l’autor del llibre, es

---

ambient on s’escriu el *Curial*, eren els *praeceptores de studia humanitatis*. Vegeu CAPPELLI, Guido M., Sapere e potere. L’umanista e il principe nell’Italia del Quattrocento, dins *Cuadernos de filología italiana*, 15, Madrid, 2008, ps. 73-91 (sp. 74-75). El mateix cavaller *Curial* exerceix excepcionalment de preceptor de la *docta puella* Camar quan l’ensenya a interpretar l’*Eneida* de Virgili i altres clàssics.

⁸⁰⁷⁵ DELLE COLONNE, Guido, *Les ‘Històries troyanes’ de Guiu de Columpnes*; traduïdes al català en el XIVè segle per en Jacme CONESA; y ara per primera volta publicades per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916, llibre 3, cap. 35, línies 957-968.

⁸⁰⁷⁶ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 102.

⁸⁰⁷⁷ Vegeu DELLE COLONNE, Guido, *Historia de la Guerra de Troya (Historia destructionis Troiae)*, ed. a cura de Manuel A. MARCOS CASQUERO, Akal (“Clásicos latinos medievales”), Madrid, 1996, p. 150, n. 12. Guido bevia de Benoît, però aquest no féu sinó reproduir els cànons medievals que venien dels elegíacs llatins, com Propèrci i Ovidi: cabells d’or, ulls lluents, faç blanca, llavis sensuals, mans llargues i fines, pits esplèndids i pardísiacs, etc. Vegeu GROS LLADÓS, Sònia, “Legia l’*Eneydos* e molts altres llibres”. *Doctae puellae* en el *Curial e Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 28, Alcalá de Henares, 2012, ps. 107-123 (p. 111).

⁸⁰⁷⁸ BADIA, Lola, La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals, dins *Mot so raso*, 6, Girona, 2007, ps. 32-46 (p. 42); BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 94), sostenen encara que “l’Anònim segueix Guido” i que *Curial* aprén llegint els fets d’armes d’Hèctor.

manifestaren “a favor dels pseudohistoriadors Dictis i Dares, herència de Guido delle Colonne rebuda a partir de la traducció de Conesa”. En primer lloc, perquè Curial (*alter ego* de l'autor, relator del somni a aquest), segons el que manifesten les Muses, admira Homer i altres autors “reverends”. En segon lloc, perquè no és pas ell, sinó el déu Apol·lo, qui –irònicament presentat en la novel·la– argumenta com a fiscal contra els “excessos” de fantasia d'Homer. No hem de confondre, però, el que afirma un personatge amb el que manifesta pensar l'autor d'un relat. I, en tercer lloc, perquè el redactor del *Curial* està provat que no conegué pas la traducció catalana de Conesa. Tenia a la seua disposició la versió llatina original, més fidedigna i completa. També resulta absurd afirmar que l'opinió que té l'autor sobre la *Ilíada* “s'insereix plenament en el corrent d'antihomerisme present en altres autors”.⁸⁰⁷⁹ Aprofundir una mica més en el text i en el context de *Curial e Güelfa*, en relació amb el gènere troià i amb la polèmica homèrica, ens ajudarà sens dubte a comprendre-ho millor.

* * *

La genealogia de la matèria de Troia, un gènere tan popular en l'edat mitjana europea, ens mostra que l'origen de *Lo Troià* de Guido es remunta a dues novel·les gregues dels segles II-III dC que s'han perdut. En època tardoromana foren versionades en llatí. Es tracta de l'*Ephemeris Belli Troiani* (segle IV), atribuïda a un tal Dictis *Cretensis* (presumpte soldat grec de Creta, servidor d'Idomeneu), i el *De excidio Troiae historia* (segle VI), atribuït a un tal Dares *Phrygius* ('el Frigi', soldat troià). Els autors sostenien que els seus relats eren fidedignes, per tal com ambdós relators havien sigut testimonis directes de la guerra de Troia (el recurs a l'*adtestatio rei visae* com a garantia de fe⁸⁰⁸⁰); al contrari que el poeta Homer, que no era ni tan sols contemporani dels fets. La *Ilíada*, doncs, faltava a la veritat. Tal com comenta Joan M. Perujo, els dos autors antics prepararen molt bé les seues coartades de veracitat (traducció fingida, cartes proemials explicatives, suplantacions onomàstiques, etc.):

“Així, l'obra de Dictis és precedida d'una carta preliminar en la qual el traductor llatí, Luci Septimi, que dedica el text a Quint Aradi Rufí, explica que ha fet una traducció lliure del grec a partir de la història escrita de Dictis, soldat de

---

⁸⁰⁷⁹ PERUJO MELGAR, Joan-M., Difusió de motius de la llegenda de Troia: traducció i reinterpretació, dins FRIEDLEIN, Roger – NEUMEISTER, Sebastian (ed.), *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la modernitat*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 13-29 (p. 24).

⁸⁰⁸⁰ CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, p. 252.

l'exèrcit que Idomeneu de Creta envià a Troia, el qual escriví el relat de la història en forma de diari o annals, en grec, però usant caràcters fenicis. Segons diu Septimi, el text, escrit sobre tauletes d'escorça d'arbre, fou trobat per uns pastors en la tomba de Dictis i transcrit en escriptura àtica per Praxis, senyor d'aquell lloc, que l'envià a l'emperador Neró, el qual ordenà traduir-lo al grec. Semblantment, l'obra de Dares és presentada també amb el recurs de la traducció fingida i el manuscrit trobat: el text és introduït amb una pretesa carta pròleg de Corneli Nepos a l'historiador Sal·lusti Crisp. Corneli diu que ha descobert el text de Dares a Atenes i que l'ha traduït al llatí (...). D'aquesta manera, Dictis i Dares seran considerats com a historiadors i no pas com a autors d'obres de ficció.»⁸⁰⁸¹

Els detalls que “demostraven”, amb anterioritat a la purga crítica del segle XVI, la presumpta autenticitat de les obres de Dictis i Dares, interessaven al Nàpols on s'escrigué el *Curial*. Prova d'això és la presència en llatí –i, a continuació, en romanç italià– del proemi del Dares (l'epistola de Nepos a Sal·lusti) en un manuscrit miscel·lani de la Biblioteca Nazionale napolitana (XIII G 33, fs. 126r-v) que, amb tota probabilitat, fou portat de Milà a Nàpols pel 1441 (datació interna). El còdex conté les *Sàtires* de Persi, algun opuscle de Bruni, l'*Ars dictaminis* de Giovanni del Virgilio, *orationes* llombardes on es parla de l'ofici de “pretor” (que apareix, en el *Curial*, associat sense fonament a Hongria) i altres materials literaris que interessaven a l'autor de la novel·la catalana. El compilador del volum, pel que s'observa, considerava tan autèntica la lletra adreçada a l'historiador romà com el contingut de la història que prologava.⁸⁰⁸²

En realitat, darrere de Dictis i Dares, presumptes assistents al setge de Troia, s'amagaven els noms de sengles mitògrafs romans, autors de narracions d'escàs valor literari. La de Dares el Frigi gaudí de major acceptació que l'altra a l'Occident europeu i feudal. Totes dues novel·les, en qualsevol cas, divulgaren per l'Europa medieval la fama de falsari d'Homer, i propagaren una opinió antihomèrica que els humanistes italians del segle XV s'ocuparien de refutar críticament, de capgirar en benefici del poeta grec.

---

⁸⁰⁸¹ PERUJO MELGAR, Joan-M., Difusió de motius de la llegenda de Troia: traducció i reinterpretació, dins FRIEDLEIN, Roger – NEUMEISTER, Sebastian (ed.), *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la modernitat*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 13-29 (ps. 16-17).

⁸⁰⁸² Per a la descripció detallada d'aquest manuscrit, vegeu KRISTELLER, Paul Oskar, Un “Ars dictaminis” di Giovanni del Virgilio, dins *Italia Medioevale e Umanistica*, 4, Roma, 1961, ps. 181-200; reed. dins KRISTELLER, P. O., *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi”, 178), Roma, 2006 (2a ed.; 1a, 1993), vol. 3, ps. 487-508.

Com explica Nathaniel E. Griffin, l'única cosa que tenien en comú Dictis i Dares era llur preocupació per suprimir qualsevol element miraculós o sobrenatural que interferiria en la història, i per organitzar el relat novel·lesc dels fets de Troia com si es tractara d'un relat cronístic. Escrivien en prosa i ho feien en franca oposició al relat poètic d'Homer. El gran poeta grec se centrava en aspectes concrets; començava el relat *in medias res*, i feia participar els déus de l'Olimp en els combats entre herois. Dictis i Dares, per contra, coincidien en la idea de racionalitzar l'obra poètica d'Homer i d'altres clàssics que l'havien seguida i amplificada, per a transformar-la en un anodina, però teòricament fidedigna, crònica historiogràfica i èpica. Ambdues novel·les circularen sovint associades enb una sol volum, ja que permetien el lector medieval accedir al presumpte relat històric des de dues perspectives oposades i, en certa manera, contrastables o complementàries: la d'un grec i la d'un troià.⁸⁰⁸³

Notem una cosa: l'escriptor de *Curial e Güelfa* pretén exactament el contrari que Dictis i Dares. Ell relata, en efecte, el que sembla d'entrada la biografia fidel d'un cavaller, la narració de la vida d'un heroi versemblant, una d'aquelles "biografies cavalleresques" que proliferaven per l'Europa del segle XV. Ara bé, l'autor recorre el camí de Dictis i Dares a la inversa: se centra en aquells passatges amorosos o al·legòrics que mereixen un major interès, prescindint de la cronologia; conclou el relat *in medias res*, quan Curial esdevé un adult virtuós i contrau matrimoni, i introdueix els déus olímpics per a "poetar" la crònica i acostar-la, doncs, a les obres d'Homer, Virgili, Dante, Boccaccio i altres autors "de reverenda letradura." No obstant això, i seguint l'estela dels trescentistes italians, té la precaució narratològica d'explicitar que les interferències sobrenaturals s'esdevenen a manera de visions o de somnis.

Com explica María Dolores Peláez, els autors del *Dictis* i el *Dares* efectuen un "doble desplazamiento que va de la poesía a la prosa y de la reconocida ficción a la pretendida historia."⁸⁰⁸⁴ La màxima difusió d'aquests relats llatins els arribà gràcies al francès Benoît de Saint-Maure, que, pels anys 1155-1165, compongué una relaboració versificada de les històries de Dictis i Dares: un extens poema, de 30.316 versos, que titulà *Roman de Troie*. En aquesta obra, on es conten els fets cronològicament ordenats, es desqualifica la *Iliada* com una 'folia meravellosa': "E a merveilleuse folie / Que les

---

⁸⁰⁸³ GRIFFIN, Nathaniel Edward, Un-Homeric Elements in the Medieval Story of Troy, dins *The Journal of English and Germanic Philology*, vol. 7, núm. 1, gener 1908, ps. 32-52 (p. 42).

⁸⁰⁸⁴ CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, ps. 11-58, d'on adquirim algunes informacions subsegüents, de les múltiples i erudites dades que ofereix la introducció de l'editora.

deus come homes humans / Faisent combatre as Troïains / Et les deusses ensemment / Faisen combatre avec la gent.” L’obra d’Homer sols es coneixia a l’Occident llatí a través d’alguns compendis escolars, el més divulgat dels quals, amb diferència, fou la *Ilias latina* (segle I dC). Aquesta era l’única versió homèrica coneguda a la Península Ibèrica quan Juan de Mena la traduï al castellà (1442-1444).⁸⁰⁸⁵

De la *Iliada* original en grec, existia un còdex al nord d’Itàlia que emprà Leonzio Pilato per a efectuar tres traduccions: els llibres I-V per encàrrec de Petrarca (1358-1359); l’obra completa, per iniciativa de Boccaccio (1360-1362), i una altra versió posterior. Leonardo Bruni traduï part del llibre IX (1405); Pier Candido Decembrio, els llibres I-V i X (1441-1446), que serien lliurats al marquès de Santillana per mans de Fernando de Guevara i per iniciativa d’Enyego d’Àvalos (1446),⁸⁰⁸⁶ i Lorenzo Valla traduï els cants I-XVI a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim (1442-1444). Com s’observa, la difusió de l’original homèric era encara força restringida a mitjan segle XV, el temps en què s’escrigué el *Curial*, però no al lloc on s’escrigué la novel·la: l’eix cultural humanístic Milà-Nàpols, que tenia per interlocutor privilegiat Enyego d’Àvalos. La reivindicació de la fama i prestigi d’Homer, i la polèmica defensa del poeta (i de l’heroi de la *Iliada*, Aquil·les) enfront del clàssic de “maestre” Guido (i d’Hèctor), abanderat europeu d’una consolidada tradició antihomèrica, tenen un claríssim ressò en *Curial e Güelfa*, i interessaven molt l’autor i els lectors. Potser alguns lectors poc amants de les lletres, en realitat, estaven més interessats a discernir la preeminència heroica d’un personatge sobre l’altre, per damunt de saber si l’obra d’Homer era de major o menor qualitat poètica que la que tradicionalment havien escoltat.

Del *Roman de Troie* (segle XIII), s’efectuaren algunes prosificacions. Per exemple, una que apareix integrada en la crònica universal *Histoire ancienne jusqu’à César*.⁸⁰⁸⁷ D’una d’aquestes versions deriva la novel·la històrica, en llatí medieval i amb pretensions de crònica verídica, de Guido delle Colonne. Aquest era jutge de Messina (Sicília) quan redactà en prosa la *Historia destructionis Troiae* (1272-1287) per encàrrec de l’arquebisbe de Salern. L’obra trobà una gran i immediata difusió. Així ho demostren les diverses còpies de la versió original llatina; les distintes traduccions al toscà (1329), a l’alemany (1392), i, fins i tot, una versió del segle XIV en llengua

---

⁸⁰⁸⁵ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – BARRIO, María Felisa del, Juan de Mena y su versión de la *Ilias latina*, dins *Cuadernos de filología Clásica*, 19, Madrid, 1985, ps. 47-84 (ps. 47-50).

⁸⁰⁸⁶ Sobre Decembrio i Valla, vegeu el capítol I.2.2; sobre l’arribada d’Homer a Castella el 1446, el capítol I.3.4

⁸⁰⁸⁷ PERUJO MELGAR, J.-M., Difusió de motius de la llegenda..., ps. 18-19.

napolitana. Jaume Conesa la traduí al català amb el nom d'*Istòries troyanes* (1367-1374).⁸⁰⁸⁸ Circulà també per la Corona d'Aragó una versió parcial en aragonés, encarregada per Juan Fernández de Heredia (ca. 1385-1396).⁸⁰⁸⁹ El de Guido fou en el segle XV un dels llibres més populars i divulgats a la Península Ibèrica. La versió de Conesa, concretament, fou la més llegida; encara que només s'han conservat huit còdexs manuscrits amb la versió catalana. Un d'aquests manuscrits pertangué a la biblioteca del marquès de Santillana, excortesà de València.⁸⁰⁹⁰ Era un llibre de lectura molt habitual a la cort dels reis d'Aragó, com es demostra per l'inventari de diversos exemplars de l'obra en la biblioteca de Martí l'Humà (1410).⁸⁰⁹¹

A la Corona de Castella, se'n feren dues traduccions: una versió anònima –i incompleta, com la catalana– del voltant del 1400 (El Escorial, ms. L. II. 16) i la traducció completa del 1443, obra de l'escrivà Pedro de Chinchilla, a petició del seu senyor, Alfonso de Pimentel,⁸⁰⁹² tercer comte de Benavente (Madrid, BNE, ms.

---

⁸⁰⁸⁸ RUBIÓ LLUCH, Antoni (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, 1908-1921, vol. 1, ps. 256-258; PERUJO MELGAR, Joan-M., Jaume Conesa: afanys i paranyes d'un traductor, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 389-405.

⁸⁰⁸⁹ PERUJO MELGAR, J.-M., Difusió de motius de la llegenda..., p. 20.

⁸⁰⁹⁰ CINOTTI, Riccardo – CODONYER SÒRIA, Pilar, I manoscritti catalani delle *Histories troianes*: saggio codicologico per la creazione di un catalogo unico delle testimonianze medievali della fortuna troiana in Iberia, dins CANTAVELLA, Rosanna – HARO, Marta – REAL, Helena (eds.), *Traducción y práctica literaria en la edad media románica / Traducció i pràctica literària en l'edat mitjana romànica*, Universitat de València, València, 2003, ps. 151-170.

⁸⁰⁹¹ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (ps. 414, ítem 2).

⁸⁰⁹² Ben relacionat amb la cort de Nàpols. El 2 de juny del 1446, Alfons V d'Aragó li escrigué per demanar que li llicenciara un Daniel Florentino especialista en "geometria e otras ciencias demostrativas", que havia servit de mestre d'obres per al rei Joan II de Castella, i que aleshores servia el mateix Pimentel. El Magnànim, aprofitant la visita del tècnic a Nàpols, volia "aquí retenir con nos e adoperarlo." Vegeu RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, ps. 256-257. Sobre el III comte de Benavente (1440-1461), partidari de l'infant Enric d'Aragó i molt amic dels Guevara-D'Ávalos napolitans, vegeu també PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros preladados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, p. 413; VILLARROEL GONZÁLEZ, Óscar, Servir al rey en las ligas nobiliarias: los eclesiásticos en las confederaciones políticas, dins *Anuario de estudios medievales*, 36/2, juliol-desembre 2006, ps. 751-781 (p. 755); HERRERO GARCÍA, Miguel, La biblioteca del conde de Benavente, dins *Bibliografía hispánica*, 2, Madrid, 1942, ps. 18-33 (p. 19); BECEIRO PITA, Isabel, La Biblioteca del conde de Benavente a mediados del siglo XV y su relación con las mentalidades y usos nobiliarios de la época, dins *En la España medieval (Estudios en memoria de Salvador de Moxó)*, 2, Madrid, 1982, vol. 1, ps. 135-146 (ps. 139-141).

326).⁸⁰⁹³ El marquès de Santillana, en els seus versos, presenta la mare d'Alfons el Magnànim, Elionor d'Alburquerque, llegint amb dames de companyia “antiguas gestas (...) de Troya e de Tebas.”⁸⁰⁹⁴ Seria en algun llibre com el que posseïa Carles d'Aragó, príncep de Viana, i que en inventari consta com *Istòries thebanes e troyanes*.⁸⁰⁹⁵ El mateix marquès, Íñigo López de Mendoza, gaudia de sis cròniques sobre la matèria de Troia: dos exemplars del *Roman de Saint-Maure*, en francès; les *Històries de Conesa*, en català, i dues versions castellanques del Guido, dependents de fonts intermèdies franceses, incompletes. No posseïa, emperò, cap text de l'original llatí.⁸⁰⁹⁶ Atés aquest afany per col·leccionar testimonis de la guerra més mítica de l'Antiguitat, no és estrany que Santillana mostrara interès, l'any 1446, per rebre la versió llatina de la *Iliada* d'Homer de Pier Candido Decembrio, que el seu fill havia de traduir al castellà.

En les titulacions iròniques de “maestre” (títol bàsic en l'àmbit escolàstic) i “feel relator” (epítet aplicat sovint als notaris) que atorga a Guido delle Colonne l'anònim del *Curial*, influí sens dubte l'accés directe de l'escriptor al alguna de les còpies italianes de la *Historia destructionis Troiae* on el popular jutge de Messina (“*Judex, de Columpnis, de Messana*”, en Dante Alighieri⁸⁰⁹⁷) figurava sovint com a “*magister Guido de Columpnis, iudex Messanae, notarius*.” Segons Andrea Romano, el sicilià havia estudiat dret a l'Estudi de Nàpols, però “senza conseguire i gradi accademici”. No era *doctor* en ambdós drets, doncs, sinó tan solament *magister*.⁸⁰⁹⁸ Segons Giovanni

---

⁸⁰⁹³ CHINCHILLA, P. de, *Libro de la Historia Troyana...*, ps. 50-58; MARÍN PINA, M^a. Carmen, Las “historias” caballerescas en la imprenta toledana (III). La prosa caballeresca y los primeros años de la imprenta en Toledo, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 317-330 (p. 320). En la Castella prehomèrica de mitjan segle XV, Guido conservava la seua autoritat, per a autors com ara PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas* [1450-1455], ed. a cura de R. B. TATE, Támesis, Londres, 1965, p. 4: “Yo tomé esta invención de Guido de Colupna, aquel que trasladó la *Estoria Troyana* de griego en latín, el qual, en la primera parte della escribió los gestos e obras de los griegos e troyanos, que en la conquista e defensión della se acaescieron.”

⁸⁰⁹⁴ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROHLAND DE LANGBEHN, amb estudi preliminar de Vicente BELTRÁN, Crítica, Barcelona, 1997, p. 152.

⁸⁰⁹⁵ BROCATO, Linde, Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92 (p. 85, n. 59).

⁸⁰⁹⁶ CROSAS LÓPEZ, Francisco, *De enanos y gigantes. Tradición clásica en la cultura medieval hispánica*, Dykinson, Madrid, 2010, p. 54.

⁸⁰⁹⁷ FOLENA, Gianfranco, “*Textus testis*”: *lingua e cultura poetica delle origini*, Bollati Boringhieri (“Nuova cultura”, 86), Torí, 2002, p. 104.

⁸⁰⁹⁸ ROMANO, Andrea, “*Legum doctores*” e cultura giuridica nella Sicilia aragonesa: tendenze, opere, ruoli, A. Giuffrè (“Studi giuridici”, 4), Milà, 1984, p. 27, n. 21.

Alfredo Cesareo, Guido “voleva esser notario, giudice e maestro di diritto in Messina” sense haver obtingut la titulació doctoral en jurisprudència.⁸⁰⁹⁹

Tant Pedro de Chinchilla, traductor de les *Històries troianes* al castellà (1443), com l'autor del *Curial*, que escrivia a Itàlia, disposaven de versions completes de l'obra original de Guido delle Colonne. Per això, en Chinchilla apareix la caracterització d'Aquil·les per Guido, que l'autor del *Curial* també coneix i utilitza per a configurar la seua peculiar descripció de l'heroi homèric (*CeG* III.31). Observem, si de cas, alguns paral·lelismes entre el *Guido* llatí, la versió espanyola de Chinchilla i l'aprofitament intertextual d'algunes frases de l'original que fa l'autor del *Curial*:

DARES el Frigi, <i>Excidio Troiae</i> <i>Historia</i> , cap XIII, 9-12 ⁸¹⁰⁰	Guido DELLE COLONNE, Historia <i>destructionis Troiae</i> (1272-1287), ll. VIII ⁸¹⁰¹	Pedro de CHINCHILLA, <i>Libro de la Historia</i> <i>Troyana</i> (1443) ⁸¹⁰²	ANÒNIM, Curial e <i>Güelfa</i> (ca. 1444- 1448), III.31
<i>Achillem pectorum ore venusto, membris valentibus et magnis iubatum, bene crispatum, clementem in armis, acerrimum, vultu hilari, largum dapsilem, capylo myrteo.</i>	<i>Achilles uero mira pulchritudine fuit decorus, flauis crinibus sed crispatis, oculis glaucis et grossis sed amorosi aspectus, amplum habuit pectus et scapulas, brachia grossa, renes largos, et in statura longitudinis competentis. Hic in fortitudine multa preualuit. Nullus Grecorum tunc fortior ipso fuit, bellandi cupidus, largus in donis, et prodigus in expensis.</i>	Archiles fue conpuesto de maravillosa fermosura, los cabellos ruvios e crespos, los ojos garços e gruesos e de temeroso acatamiento, ancho de pechos, las espaldas e braços gruesos, renes largas e la longura de su cuerpo conveniente; éste en muncha fortaleza preualeció, ninguno de los griegos igual en fortaleza a él fue; cobdicioso de batallar, largo en dar, pródigo en el gastar.	Era aquest Achil·les covinentment gran de la persona, molt ben proporcionat e de gentil fayçó, blanch, los cabells rossos (...), forts de la persona (...) e no dubtava cosa alguna que davant li vengués; (...) larch en donar e pròdich en despendre, en tant que, en tots los grechs, mentre visqué, no hach par ne equal.

Aquesta caracterització d'Aquil·les en el *Guido* llatí, així com altres elements de la versió original completa, manquen en la versió catalana de Jaume Conesa (segle XIV), àmpliament divulgada per la Corona d'Aragó durant el segle XV. Això és perquè Conesa traduï el text a partir d'una versió francesa incompleta, obra del conegut polígraf Pierre Bersuire. D'aquesta mateixa versió incompleta, procedeix un compendi de la

⁸⁰⁹⁹ CESAREO, Giovanni Alfredo, *Le origini della poesia lirica e la poesia siciliana sotto gli svevi*, R. Sandron, Milà, 1924, p. 155.

⁸¹⁰⁰ DARES FRIGI, *Daretis Phrygii Excidio Troiae Historia*, ed. a cura de Ferdinand Otto MEISTER, Tipogr. B. G. Teubner (“Biblioteca Teubneriana”), Leipzig, 1873, p. 16.

⁸¹⁰¹ DELLE COLONNE, Guido, *Historia destructionis Troiae*, ed. a cura de Nathaniel Edward GRIFFIN, Medieval Academy of America (“Medieval Academy Books”, 26), Cambridge, 1936; reedició electrònica <www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/griffin_0026.htm>, p. 83.

⁸¹⁰² CHINCHILLA, P. de, *Libro de la Historia Troyana...*, p. 194.

guerra troiana efectuat sota comanda i mecenatge de Juan Fernández de Heredia.⁸¹⁰³ Observem, d'altra banda, com l'autor del *Curial* juga de nou al "plagi dissimulat": aprofita elements descriptius del text de Guido per a la descripció de l'heroi grec, però altera l'ordre original de les frases. A més a més, les barreja amb altres epítets, que hem elidit i reemplaçat per punts suspensius, perquè no pertanyen a aquesta font, sinó al *commento* de la *Comèdia* de Dante de Benvenuto da Imola.⁸¹⁰⁴

La traducció catalana de l'escrivà de cancelleria reial Jaume Conesa, àmpliament divulgada, figura en nombrosos inventaris de cases de mercaders, cavallers, notaris, preveres, etc. del segle XV, amb títols com *Istòries troyanes* o *Lo Troyà*.⁸¹⁰⁵ Se'n conserven una desena de manuscrits. La prosa de Conesa es considera "un dels models fonamentals de la nova narrativa autòctona", consolidada en el Quatre-cents.⁸¹⁰⁶ Prova de l'èxit de lectura d'aquesta obra a València és el testimoni d'uns versos d'Ausiàs Marc, on satiritza els religiosos que s'interessen més per la literatura de ficció que per la sacra escriptura: "e com lo clerg faent de festes cerca / en lo *Troià*, lleixant lo *Breviari*. / Qui en aquest món d'ésser hom se conteta, / cerque delits que sa natura vulla."⁸¹⁰⁷ Això no lleva que circularen simultàniament per la Corona d'Aragó algunes còpies llatines de l'obra original, com les documentades en les biblioteques del rei Martí I l'Humà (1410), el batle general de Catalunya (1430) o el príncep de Viana (1461).⁸¹⁰⁸ Com s'observa, en ambients de prestigi i amb presència de *litterati*, gent formada en la gramàtica llatina, es volia disposar de l'exemplar llatí, potser per raons de prestigi.

A la València del 1460, se certifica que Joanot Martorell plagiava sistemàticament fragments literals de la popular versió catalana de Conesa per a enriquir el *Tirant lo Blanc*.⁸¹⁰⁹ En canvi, l'anònim de *Curial e Güelfa*, tot i que podria tenir accés a la versió

---

⁸¹⁰³ Vegeu SERÉS, Guillermo, Pedro González de Mendoza y la "Grande Illiada de Homero", dins *Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo*, 65, Santander, 1989, ps. 5-54 (ps. 5-9).

⁸¹⁰⁴ Com observarem quan tractem d'aquesta obra, en el capítol subsegüent.

⁸¹⁰⁵ CINGOLANI, Stefano M., "Nos, en leyr tales libros, trobemos plazer e recreation". L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127 (ps. 99-105).

⁸¹⁰⁶ BADIA, L., La guerra de Troia i les lletres catalanes..., ps. 32-46.

⁸¹⁰⁷ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, ps. 265.

⁸¹⁰⁸ MIQUEL PLANAS, Ramon, Nota preliminar, dins DELLE COLONNE, Guido, *Les 'Històries troyanes' de Guiu de Columpnes*; traduïdes al català en el XIVè segle per en Jacme CONESA; y ara per primera volta publicades per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916, ps. IX-XXV (ps. XV-XVI).

⁸¹⁰⁹ PERUJO MELGAR, Joan-M., De Troia a Constantinoble: Aquil·les i Tirant en l'amor i en la guerra, dins *Caplletra*, 23, València, tardor del 1997, ps. 41-56; ÍDEM, *Les 'Històries Troianes' que sedujeron a Joanot Martorell*, dins MIRA, Eduard (dir.), *Joanot Martorell y el otoño de la caballería (Centro del Carmen, Valencia, diciembre 2010 – marzo 2011)*, Generalitat Valenciana – Consorci de Museus de la

incompleta catalana, preferia guiar-se per alguna versió original en llatí, o qui sap si per algun *volgarizzamento* en romanç italià, dels diversos que circulaven per la Península Itàlica. Regula Langbehn-Rohland ja prengué nota, el 1973, d'aquesta peculiaritat del *Curial*, entre tantes que situen l'escriptura de la novel·la fora de l'àmbit ibèric: "La versión [de les *Històries troianes*] usada por el autor de *Curial e Güelfa* debe de haber sido otra que la de Conesa. Ésta no contiene el capítulo en que se describen los héroes griegos y troyanos, que también falta en Leomarte [*Sumas de la historia troyana*], que corresponde a los capítulos XII y XIII de Dares" i "a los versos 5093-5445 del *Roman de Troie* del clergue gal Benoît de Saint-Maure".⁸¹¹⁰

Insisteix sobre aquesta qüestió, des d'una perspectiva de comparació lingüística, Josep Martines: "Convé remarcar que l'autor del *Curial e Güelfa* no degué poar de la versió catalana de la *Historia destructionis Troiae*."⁸¹¹¹ I també Antoni Ferrando, quan constata que l'ús que fa l'anònim del *Curial* del verb *menaçar* ("Achil·les, tot sol, menaçant son fill Pirro", *CeG* III.95) prové d'una versió que no és la de Conesa.⁸¹¹² Es podrien afegir, en aquest sentit, alguns influxos intertextuals entre el *Troià* llatí original i el *Curial*, com ara l'expressió "*fuge subsidium*", molt usada per Delle Colonne, i que l'autor del text català adapta com (*donar-se a*) *subsidi de fuyta*: els turcs "donen-se a subsidi vergonyós de fuyta" (*CeG* III.91). O "la fama parlera pervench a les orelles de la Güelfa" (*CeG* III.39), on l'epítet *parlera* remet, segons Martines, a la "*loquax fama*" del text de Guido. Finalment, "*in glomerosa multitudine pugnatorum*", que explica frases com ara: "desquaernen aquella multitud glomerosa dels turchs" (*CeG* III.91), o "en multitud glomerosa comence lo torneig" (*CeG* III.100). Aquest adjectiu *glomerosus*

Comunitat Valenciana – Fundació 'Jaume II el Just', València, 2011, ps. 161-176; PUJOL, Josep, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el "Tirant lo Blanc"*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, ps. 63-86; CINOTTI, Riccardo – CODONYER SÒRIA, Pilar, *Manoscritti catalani delle Històries troianes: saggio codicologico per la creazione di un catalogo unico delle testimonianze medievali della fortuna troiana in Iberia*, dins CANTAVELLA, Rosanna – HARO, Marta – REAL, Helena (eds.), *Traducción y práctica literaria en la edad media románica / Traducció i pràctica literària en l'edat mitjana romànica*, Universitat de València, València, 2003, ps. 151-170.

⁸¹¹⁰ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 161, n. 35).

⁸¹¹¹ MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (p. 990, n. 81).

⁸¹¹² FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 36).

es troba ben poc documentat en textos medievals. Solament apareix, pel que sembla, en el llatí medieval de la *Historia destructionis Troiae*; en una crònica britànica inspirada en la prosa narrativa de les mateixes *Troianes*, i en les adaptacions al romanç de l'autor del *Curial*.⁸¹¹³ L'opció d'introduir el neologisme i quasi hàpax llatí *glomerosus* en un text romanç, resulta un tant agosarada. Els traductors, normalment, preferien reemplaçar-lo per “gran” o obviar-lo per desconèixer-ne el significat:

Guido DELLE COLONNE, <i>Historia destructionis Troiae</i> (1272-1287), ll. XX⁸¹¹⁴	Pedro de CHINCHILLA, <i>Libro de la Historia Troyana</i> (1443)⁸¹¹⁵	Jaume CONESA, <i>Històries troianes</i> (1367-1372)⁸¹¹⁶
<i>Sed Pollidamas tunc occurrit cum pugnatorum multitudine glomerosa succurrens in magna virtute Troyanis.</i>	Pero aquel (...) cavallero Polidamas sobrevino entonces en socorro de los troyanos con muy grand compañía de gente de armas.	Mas no trigà que de part dels troyans sobrevench Polidames, fill d'Anthenor, ab gran multitud de combatents.

Fixem-nos, a més, que l'autor concentra les intertextualitats durant l'enfrontament dels homes comandats per Curial contra els turcs, com si estiguera indicant al lector que la nova pugna entre la Cristiandat (hereva dels antics grecs, per la *translatio studii*) i els otomans (senyors d'Anatòlia: el solar de l'antiga Troia) és un reedició medieval de la que sostingueren el l'Antiguitat homèrica els grecs i els troians. Els vencedors, en ambdós casos, els del relat homèric i els de la novel·la cavalleresca, són els europeus. És una manera de convertir Curial en heroi de la Cristiandat occidental, auxiliat per sant Jordi. Però és també una manera de transformar-lo, més subliminalment, per mitjà de la connexió matèria de Troia-croada de Curial, en un *alter Achilles*.

Malgrat la voluntat d'equanimitat que manifesta l'anònim en la polèmica cortesana entre Hèctor i Aquil·les,⁸¹¹⁷ és evident que s'inclina per les virtuts del segon (tot un “cavaller científich”, segons el retrat que ofereix en el capítol III.31), sense llevar mèrit a les del noble i cortés guerrer troià. Ara bé, l'escriptor és un fervent seguidor de les novetats de l'humanisme i un devot d'Aquil·les. I, en el fons, no pot

⁸¹¹³ Vegeu MARTINES, J., Aproximació a les novetats lèxiques..., ps. 975-980. DU FRESNE, Charles, seigneur du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Firmin Didot Frères, París, 1844, vol. 3, p. 533, documenta només el verb *glomerare* en el glossari de Pàpias, que serviria d'orientació al jutge sicilià.

⁸¹¹⁴ DELLE COLONNE, G., *Historia destructionis Troiae*..., p. 169.

⁸¹¹⁵ CHINCHILLA, P. de, *Libro de la Historia Troyana*..., p. 229.

⁸¹¹⁶ DELLE COLONNE, Guido, *Les 'Històries troianes' de Guiu*..., p. 182.

⁸¹¹⁷ Vegeu el capítol II.1.7, on tractem de la Ilíada i de la seua recepció a la cort del Magnànim.

evitar lectures iròniques de Guido, el discurs del qual capgira en el proemi al llibre III, com s'observa en el quadre comparatiu següent:

Guido DELLE COLONNE, <i>Historia destructionis Troiae</i> (1272-1287), ll. XVII⁸¹¹⁸	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> (ca. 1444-1448), III.0
<i>Quod Achilles suscepit sollicito animo exequendum, cum potius eius intersit ex eo videlicet quod Hector multum affectat mortem Achillis, et nisi Achilles sibi preuideat, de facili poterit per manus Hectoris, fortuna sinistrante, perire.</i>	Dirà's per ventura <u>Hèctor</u> ocís en batalles molts reys e grans cavallers forts e molt valents, e nulls temps fonch sobrat per cavaller qui ab ell combatés, no obstant que, en batalla, <u>no forçat ne sobrat, mas sinistrant la Fortuna, per desventura morís.</u>

L'escriptor del *Curial*, com s'ha vist, pot prescindir de la versió catalana de les *Històries troianes*, perquè disposa d'altres versions a l'abast. Altra cosa és el cas del *Tirant*. Com bé documenta Curt J. Wittlin, “les coincidències entre el *Tirant* i les *Històries troianes* són tan literals, que no pot haver dubtes sobre la font immediata de Martorell.”⁸¹¹⁹ El plagi és tan literal que “ens obliga a imaginar-nos que Martorell tenia davant seu al moment d'escriure el *Tirant* la traducció catalana completa de les *Històries troianes*.” El seu text depén d'algun manuscrit que circulava per València des de la fi del segle XIV i que interessa Martorell –entre altres coses, i a diferència de l'anònim del *Curial*– com a “model lingüístic i estilístic.”⁸¹²⁰ Com Martorell, l'autor del *Curial* ha degut llegir o escoltar mantes vegades el *Troià*, però ell s'interessa per Guido i per les seues fonts (Dictis i Dares) d'una manera distinta a com fa Joanot Martorell. D'altra banda, pot prescindir de la versió catalana, tan coneguda a València; entre altres coses perquè a la Itàlia on escriu hi ha versions molt més completes i fidedignes de la *Historia destructionis Troiae*, tant en llatí, com en toscà i napolità.

Wittlin, això no obstant, considera útil i legítim demanar-se “si hi ha alguna connexió” entre ambdós autors⁸¹²¹ de novel·les cavalleresques tan diferents, però de llengua catalana amb un lèxic que sona molt a valencià. L'única resposta per a resoldre l'aparent contradicció és la de dos cavallers que, després d'haver gaudit durant anys de

⁸¹¹⁸ DELLE COLONNE, G., *Historia destructionis...*, p. 151.

⁸¹¹⁹ WITTLIN, Curt J., La influència lingüística de la traducció catalana de les *Històries Troianes* sobre el *Tirant lo Blanc*, dins Antoni FERRANDO (ed.), *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (VIII àrea. 7 Història de la Llengua)*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1989, ps. 751-757 (p. 751).

⁸¹²⁰ *Ibidem*, p. 754.

⁸¹²¹ *Ibidem*, p. 757.

les aventures troianes a la cort de València, han separat les seues biografies i els seus destins formatius. De manera que, mentre l'anònim s'ha imbuït de la cultura d'Itàlia, on Homer comença a desplaçar Guido com a obra canònica de matèria troiana, l'autor del *Tirant lo Blanc* ha continuat vinculat a un espai culturalment perifèric, com és el regne de València, on encara imperen els vells referents literaris.

Lola Badia i Jaume Torró, en la seua edició del *Curial* (2011),⁸¹²² recorren a la *Gesta Ferdinandis regis Aragonum* (1445-1446)⁸¹²³ per a documentar la polèmica entre la preeminència heroica d'Aquil·les i Hèctor persistent en aquests anys –els de l'escriptura del *Curial*– a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.⁸¹²⁴ La polèmica era també entre l'elecció d'Homer com a gran referent literari, pel qual s'inclinaven Valla, els humanistes i altres homes “de molta sciència” (com els qualifica l'autor del *Curial*), o la predilecció pel relat *vertader* de Guido delle Colonne, l'autoritat del qual defenien aferrissadament alguns cavallers lletraferits. El mateix Valla aprofita la biografia de Ferran I d'Aragó per a arremetre contra la ignorància supina del noble aragonés Juan Fernández de Híjar (o Joan Ferrandis d'Íxer; sembla que era catalanoparlant o bilingüe), que s'enfrontava obertament al criteri renovador i crític dels humanistes italians. L'escriptor de *Curial e Güelfa* navega entre dues aigües. Havia de ser algú com el comte Enyego d'Àvalos, mecenes i seguidor dels humanistes, però amic i company d'armes d'Íxer i d'altres nobles lectors de llibres de cavalleria.

Sols així s'explica amb propietat la manera segons la qual s'ha generat la controvèrsia entre Homer/Guido i Aquil·les/Hèctor. Resulta que, contra la tradicional hegemonia del discurs de Dares i Dictis perpetuat per autors medievals, s'alça ara, conflictivament, la nova auctoritas redescoberta d'Homer: “que ab l'altesa d'aquell sublime e meravellós estil amulceix los coratges dels hòmens letrats, e despuis, per consegüent, dels oydors” (*CeG* III.26). Notem com la transmissió d'un relat que exalta la figura d'Aquil·les (fins al punt que l'autor l'anomena satíricament *Achyleidos* en lloc d'*Ilíada*) es produeix en dues fases i de dalt a baix: en primer lloc els homes lletrats, els humanistes, descobreixen l'estil meravellós i sublim d'aquesta obra, i la donen a conèixer. A qui? A altres lectors o homes de lletra? Doncs, no: als “oydors”,

---

⁸¹²² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 90-98).

⁸¹²³ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinandis regis Aragonum*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸¹²⁴ També es fan ressò Badia i Torró d'esments de Gómez Manrique i el marquès de Santillana sobre l'existència d'un debat paral·lel a Castella (la cort de l'infant Enric i la del rei Joan II); no a “les corts aragoneses”, com suggereixen estranyament els editors del *Curial*.

identificables amb aquells cavallers interessats per les novetats culturals de l'humanisme, com ara els germans Alfons o Enyego d'Àvalos, que solien assistir a les lliçons sobre clàssics de “l'hora del llibre”, a la cort napolitana. Ells i altres “oydors”, d'entrada, se sorprenden. I fins i tot hi ha alguns, dels quals Apol·lo s'erigeix en portaveu, que pensen que Homer menteix i que “fa creure moltes coses que no les hach Achil·les, ne passaren com ell escriu, d'on la excel·lència d'aquell incomparable Hèctor perdia fama e renom.” Estem assistint a un canvi de paradigma cultural, no sols literari (l'imperi canònic d'Homer i l'oblit progressiu de Guido), sinó també artístic: el protagonisme d'Aquil·les en les arts visuals (per exemple, el revers de la medalla d'Enyego d'Àvalos, obra napolitana del Pisanello, 1449)⁸¹²⁵ i el desplaçament progressiu d'Hèctor, l'heroi privilegiat pels artistes medievals, a un segon plànol. El debat està servit, i el savi cavaller Curial ha d'exercir de jutge: “oyràs les rahons, e, per la tua sentència, todràs la qüestió que és entre los vivents sobre aquest cas.” Els “vivents” són, òbviament, els “oyents” als quals té previst “recitar” directament i en primera instància l'anònim de la novel·la catalana. Ara bé, assistim a molt més que un debat trivial i cortesà, a una controvèrsia de poca substància. En realitat, s'estan jugat les cartes del trànsit entre l'edat mitjana i el Renaixement. Està en joc la victòria de les *litteraræ humaniores* sobre la mediocritat, i Curial es troba en la cruïlla. Sí, en efecte: Curial és un personatge de ficció, però l'autor ja s'ha posat en la seua pell.

Quan Curial dicta sentència en una matèria tan delicada, l'anònim està donant a entendre als lectors intel·ligents el seu posicionament del costat d'Homer i d'Aquil·les, amb el recurs a la sàtira i la ironia. I, tanmateix, no deixa de defensar simultàniament, per boca del déu Apol·lo, els mèrits historiogràfics de Dictis, Dares i Guido, i l'heroïcitat indiscutible d'Hèctor: “Yo trobe Hèctor ésser lo millor cavaller que fos entre los troyans, e Achil·les lo millor que fonch en los grechs; e que Hèctor féu més, pus solemnes e majors coses, hach més virtuts e fonch menys viciós; Achil·les ferí bé a Hèctor, car en batalla cascú deu cercar son advantage. Homero ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima; Dites e Dares scriviren la veritat, e axí ho pronuncie” (*CeG* III.34). La polèmica resulta estèril, perquè cada obra respon a l'interés i a la prestància intel·lectual d'un lector determinat, amb la qual cosa la sentència equànime i conciliadora posa fi al debat metaliterari.

---

⁸¹²⁵ Sobre els germans D'Àvalos i els seus gustos literaris i artístics, vegeu el capítol I.3.4.

Els oients o lectors que accedeixen al contingut literal o superficial del *Curial*, dames i cavallers d'una cort de mentalitat medieval, potser arriben a pensar que l'escriptor és antihomèric i que realment està invitant-los a continuar llegint “maestre” Guido: aquell autor que tan magistralment descriu la bellesa femenina i que tan bé sap plasmar l'erotisme de la relació entre Jàson i Medea. El discurs de l'anònim, però, és un producte de disseny ambivalent. D'una banda, l'autor afalaga les oïdes d'alguns, com el secretari Francesc Martorell, que són seguidors autodidactes dels clàssics i s'han habituat a *interlegere* textos irònics, a captar subtileses i dobles sentits. D'altra banda, l'escriptor se sent obligat a evitar la susceptibilitat dels oients més crítics i conservadors de la cort napolitana, del tipus Ferrandis d'Íxer, que no tolerarien situar Hèctor per davall d'Aquil·les o que fóra elogiat Homer en detriment de Guido. Al cap i a la fi, *Curial e Güelfa* no és una peça literària “estranya” o aïllada en l'espai i en el temps, com de vegades s'ha insinuat. És el producte lògic i natural d'un determinat moment cultural, tan efímer com fructífer, de la història de la literatura catalana: el de la presència d'una nodrida i elitista colònia de lletraferits catalanoparlants a Nàpols, en contacte dialògic amb el moviment humanista d'Itàlia. El *Curial e Güelfa*, de fet, és la síntesi literària d'aquest diàleg cultural italo-català; una síntesi assajada –i molt ben aconseguida– per un autor que viu i que escriu entre dos móns.

El Novellino toscà i altres referències italianes

L'autor de *Curial e Güelfa*, a conseqüència d'haver viscut alguns anys a Itàlia, dominava la llengua de Dante i llegia obres de literatura popular en toscà del tipus *Le ciento novelle antiche* o *Novellino*, compilació anònima de relats en llengua toscana, que data del segle XII. Des del moment de la publicació del *Curial*, la crítica literària del segle passat coincidí a identificar el relat 64 d'aquesta compilació de contes com la font principal que explicava la interrelació de trama entre l'obra cavalleresca i la vida de Rigaut de Berbezhil, el trobador de la famosa *Cançó de l'orifany*.⁸¹²⁶ Residint l'autor, com se suposa que residia, a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, aquesta obra li

---

⁸¹²⁶ Vegeu RUBIÓ LLUCH, Antoni, Observacions preliminars, dins ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzè segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. V-XV (ps. X-XI); ARAMON SERRA, Ramon, Notícia preliminar, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de R. ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, ps. 6-18 (p. 11); MIQUEL, Ramon – PAR, Anfós, Comentaris y notes literàries, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. 481-544 (p. 544); MONTOLIU, Manuel de, 'Curial e Güelfa', dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70 (p. 61).

seria fàcil de trobar, ja que formava part de la biblioteca reial, catalogada amb el títol *Le cento novelle*.⁸¹²⁷ I és possible, també, que en posseïra algun exemplar algun dels cortesans aficionats a la literatura d'evasió, com el mateix escriptor.

El relat LXIV del *Novellino*⁸¹²⁸ es titula *Qui conta d'una novella che avvenne in Proenza alla Corte del Po*, i comença així: “Alla corte del Po di Nostra Dama in Proenza, s'ordineo una nobile corte quando il conte Ramondo fece il figliuolo cavaliere...” La convocatòria recorda a la del *Curial* (III.84): “Lo rey de França desijà celebrar la sua general cort en lo Puig de Nostra Dona...” A la festa concorren “nobili cavalieri e ben costumati”, expressió que recorda a l'italianisme en què incorre l'autor del *Curial* quan comenta del protagonista que era un cavaller “molt ben acostumat” (*CeG* I.7). L'autor del relat italià, que beu de la *Vida* en provençal del trobador Rigaut, eludeix nomenar-lo i fa el protagonista anònim: “pongamli nome messer Alamanno...” L'autor de la novel·la cavalleresca tampoc no té en compte per a res Rigaut i atribueix la composició de la seua coneguda cançó al mateix *Curial*.

Com en la història original, la dama que ha retirat el seu favor al cavaller, com la Güelfa a *Curial*, posa una condició perquè l'aspirant a obtenir la seua “merzé” l'obtinga: “Diteli cosí: ch'io non li perdonerò gimai se non mi fae gridare merzé a cento baroni et a cento cavalieri et a cento donne et a cento donzelle, che tutti gridino a una boce merzé e non sappiamo a cui la si chiedere.” En el *Curial*, la Güelfa jura que “nulls temps vos perdonaria, si no era que la cort del Puig de Nostra Dona, tota justada, ab lo rey e reyna de França la pregassen –la qual cosa era e és impossible–, e, encara que tots los enamorats que allí serien, demanassen a crits mercè per vós” (*CeG* II.141). L'esment dels enamorats remet a la font original occitana, que l'autor devia conèixer també. Aquests lleials amadors reapareixen en el capítol III.74: mentre “los leals amadors no la pregassen, nulls temps li perdonaria” la falta la Güelfa a *Curial*. Arribada l'hora de la veritat, l'enamorat del relat italià compon i canta la cançó *Altressì come il leofante*, que és una versió toscana de l'original provençal. L'autor del *Curial* deixa un espai en blanc per a introduir-la sencera, però el primer vers –que sí que escriu– delata que tenia pensat

---

⁸¹²⁷ LÓPEZ-RÍOS MORENO, Santiago, A new inventory of the Royal Aragonese Library of Naples, dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 65, Londres, 2002, ps. 201-243 (ps. 236). El comte de Benavente, pel 1447, posseïa un “libro de las Çient Novelas” acompanyat pel *Decameró* o cent novel·les també, de Boccaccio, segons BECEIRO PITA, Isabel, Los libros que pertenecieron a los condes de Benavente entre 1434 y 1530, dins *Hispania. Revista española de historia*, vol. 43, núm. 154, Madrid, 1983, ps. 237-280 (p. 262).

⁸¹²⁸ Seguim l'edició de ANONIMO, *Novellino*, Bozzi, Roma, 1970; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

adaptar-la al català o, si més no, a un català provençalat, a l'estil dels trobadors catalans de la primera del segle XV: "Atressí com l'aurifany" (*CeG* III.64). La cloenda de la *novella* italiana és: "Allora tutta la gente della chiesa gridaron mercé, e perdonolli la donna e ritornoe in sua grazia, com'era di prima." En el *Curial*, tota la gent de la cort, unànimement crida mercé i la Güelfa l'atorga (*CeG* III.99), de manera que l'autor pot preparar ja el final feliç, matrimonial i apoteòsic de la novel·la.

Potser no siga la novel·la LXIV l'única que influí sobre el contingut de *Curial e Güelfa*. El fet que el cavaller de Boca de Far, contrincant napolità de *Curial*, s'anomena *Saladí* ("Boca de Far, ab lo seu cavall apellat Saladí, lo qual era lo pus sobrer, pus fort e millor que altre algú que fos en lo torneig", *CeG* I.31), pot relacionar-se fàcilment amb el relat LXXVI, *Qui conta della grande uccisione che fece il re Riccardo*. L'anònim del *Novellino* ens conta que Ricard "Cor de Lleó", rei d'Anglaterra, es trobava amb els seus nobles a la croada contra el poderó i mític sultà Saladí. Després d'efectuar una gran matança de sarraïns, Saladí preguntà per què fugien els seus homes i quants n'eren els enemics. Li respongueren que "il re Ricciardo con sua gente, e sono tutti a piede." Aleshores el sultà digué: "Non voglia il mio Iddio che così valente uomo sia a piede, come il re Ricciardo d'Inghilterra." Ordenà portar un excel·lent "distriere" ('destrer', cavall de combat) i li l'envià amb un missatger, que digué: "Messere, il Soldano vi manda questo acciò che voi non siate a piede." El rei anglés, descofiat de l'oferta, "fecevi montare sù uno suo scudiere acciò che 'l provasse. Il fante così fece. Il cavallo era nodrito: il fante non potendolo tenere neente, s'issi adirizzò verso il padiglione del Soldano a sua gran forza. Il Soldano aspettava il re Ricciardo, ma non li venne fatto.— E così nelle amichevoli modi de' nemici non si dee l'uomo fidare."

El cavall de Saladí estava ensinistrat ("nodrito") per a tornar-se'n ràpidament al campament enemic amb el rei cristià com a genet captiu, però l'estratagema fracassà perquè Ricard demostrà ser un rei "savi" i prudent. El fet de denominar *Saladí* el cavall de Boca de Far era una manera de connotar-lo com un home poc de fiar. Curiosament, és l'únic representant del *baronaggio* napolità en la novel·la catalana. Els *catalani* de Nàpols, precisament, descofiaven molt de caràcter voluble i traïdor de la noblesa local. No foren pocs els casos de rivalitat entre ambdós col·lectius a la cort; de traïció i de complot d'Antonio di Centelles per a assassinar Enyego d'Àvalos;⁸¹²⁹ de desafeccions durant la guerra de conquesta de Nàpols; de desconfiança envers el príncep de Tàrent i

---

⁸¹²⁹ Us remetem al capítol I.3.3.

perill d'alçament, cosa que obligà a casar el príncep Ferran amb la seua hereva; de rebel·lió oberta d'una majoria de barons a la mort del Magnànim, etc. En efecte, sembla que l'escriptor anònim, en al·ludir a un relat italià exemplaritzant ben conegut per la colònia catalanòfona, volia cridar l'atenció sobre la el rezel que despertava el comportament d'alguns *Boca de Far* de la cort napolitana. En veritat, com explicarem en altre lloc, els nobles napolitans *Boc(c)a de Far(o)* eren una família privilegiada de la cort. Rivalitzaven amb *Gabrielet(to) Curial(e)* i amb els germans Guevara-D'Ávalos (ca. 1445-1447) per guanyar-se el favor del rei, en el primer cas, i per l'obtenció de feus vacants de gran rellevància, en el segon.⁸¹³⁰

* * *

Una obra de contingut similar al *Novellino* són la compilació de relats de Franco Sacchetti (Ragusa, Dalmàcia, ca. 1330-ca. 1400) titulada il *Trecentonovelle*, que es conserva parcialment. Mercader de família florentina, viatjà molt i s'ocupà d'affers de govern. En l'obra recull i narra en prosa anècdotes gracioses, facècies cortesanes, contalles moralitzants, etc.⁸¹³¹ L'autor de *Curial e Güelfa* estava familiaritzat amb algunes d'aquestes *novelle*. Per exemple, la número CXLIX, l'argument de la qual és el següent: “Uno abate di Tolosa con una falsa ipocrisia, facendo vita che da tutti era tenuto santo, fu eletto vescovo di Parigi, là dove essendo a quello che sempre avea desiderato, facendo una vita pomposa e magnifica, si dimostrò tutto il contrario, recando molto bene a termine li beni del vescovado.” Es tracta d'un conte anticlerical, dels molts que es contaven a la Itàlia de la baixa edat mitjana, per a fer blasme de la hipocresia dels grans eclesiàstics, que queien sovint en els vicis mundans i els pecats capitals; singularment, els de gola i luxúria. En el cas que ens ocupa, el religiós del relat fingia dejunis, privacions i penitències, per a ascendir en la jerarquia eclesiàstica. Tot era un desplegament de falsedat i hipocresia, per part d'un home que “avea grandissimo desiderio di venire o gran vescovo, o altro grandissimo prelato.” Ara bé, quan

---

⁸¹³⁰ Vegeu el capítol II.3.7, i, una versió resumida del mateix, en: SOLER, Abel, *Italians contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d'un episodi de Curial e Güelfa*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

⁸¹³¹ Vegeu SAPEGNO, Natalino, Franco Sacchetti, dins *Enciclopedia italiana*, dins *Enciclopedia Italiana*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1936, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/franco-sacchetti_\(Enciclopedia_Italiana\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/franco-sacchetti_(Enciclopedia_Italiana)/>); LANZA, Antonio, Considerazioni sul testo del *Trecentonovelle* e delle opere minori di Franco Sacchetti, dins TERZOLI, Maria Antonietta – ASOR ROSA, Alberto – INGLESE, Giorgio (eds.), *Letteratura e Filologia tra Svizzera e Italia. Studi in onore di Guglielmo Gorni, 2. La tradizione letteraria dal Duecento al Settecento*, Edizioni di storia e letteratura (“Storia e letteratura”, 258), Roma, 2010, vol 2, ps. 111-136.

l'eclesiàstic assolí el seu objectiu, es dedicà a optà per una vida “pomposa”, plena de luxes, plaers pecaminosos i “le migliore vivande” a taula.⁸¹³²

Aquesta transformació de pobre abat en ric arquebisbe de París és recordada per l'escriptor quan ens explica la transformació similar que patí Curial quan se'n tornà a Europa amb el tresor de Tunis i “pensant en la sua riquesa (...) se donà a viure mollament e laciva, com si fos arquebisbe o gran prelat, no recordant-se ésser ne home de sciència...” La frase subratllada representa una connexió intertextual amb el *Trecentonovelle* (“o gran vescovo, o altro grandissimo prelat”) que reforça el paral·lelisme entre ambdues situacions i que explica el perquè del sobtat al·legat anticlerical de l'anònim. Tampoc és que siga una connexió intertextual única. Per exemple, el binomi sinonímic *ingrato e sconoscente* (novel·la 3: “son venuto a vedere un re ingrato e sconoscente”), reapareix en la novel·la cavalleresca catalana quan la deessa Venus reprén la Güelfa per haver deixat Curial en desfavor: “O, ingrata e desconexent!” (*CeG* III.95), li diu. *Sconoscente* o *mal conoscente* (amb aquesta forma, en Boccaccio) significava igualment ‘ingrat’ o ‘desagraït’.⁸¹³³

De les 300 novel·les de la compilació inicial, sols n'han perviscut 258. El còdex més complet és el de Milà (Biblioteca Trivulziana, ms. 192). Moltes de les *novelle* reflecteixen l'excel·lent relació que mantenia Sacchetti amb la cort ducal de Milà, sobretot amb Bernabò Visconti, Gian Galeazzo Visconti i Marco Visconti di Bernabò. Això explica que aquesta obra, desconeguda al Nàpols del segle XV, fóra molt coneguda al Milà de Filippo Maria Visconti: el duc que acollí com a cambrer seu, senyor feudal i ambaixador del rei d'Aragó (1435-1447) un expatge de la cort de València anomenat Enyego d'Àvalos, molt relacionat amb el *Curial*.

Quan Ramon Aramon i Serra tractava d'explicar-se el sentit o la coherència de les notes d'humor del *Curial* (1936), pensava en un autor català i un llibre escrit al principat de Catalunya. Amb la qual cosa “l'al·lusió tan crua, als grans prelats, és desconcertant.”⁸¹³⁴ Que un català de mitjan segle XV atacara descaradament l'estament eclesiàstic, com feien els italians de l'època, li resultava lògicament inexplicable. El desconcert de la crítica, com és sabut, ha afectat a la lectura i interpretació de molts altres passatges i citacions de l'obra. I no és culpa de les “rarestes” que sovint se li

---

⁸¹³² Citem a partir de l'edició de SACCHETTI, Franco, *Il Trecentonovelle*, ed. a cura d'Emilio FACCIOLI, G. Einaudi, Torí, 1970; reed. digital dins *Biblioteca Italiana*, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸¹³³ Com advertíem ja en el capítol II.1.1.

⁸¹³⁴ ARAMON SERRA, Ramon, L'humorisme en el *Curial e Güelfa*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723 (ps. 717-718).

atribueixen injustament a l'autor, sinó de la manca d'encert de la crítica del segle passat a l'hora de situar a Itàlia, on pertoca, el "context" històric i cultural de l'obra. Ja ho havia deduït Antoni Ferrando, quan considerà que el singagma "com si fos arquebisbe o gran prelat", emprat amb naturalitat per l'autor de la novel·la catalana "difícilment suggereix la situació i l'estructura eclesiàstica de la Corona d'Aragó i sí, en canvi la d'Itàlia."⁸¹³⁵ La nota que oferim ací sobre el *Trecentonovelle*, tan divulgat a la Llombardia, la pàtria del cavaller Curial, pot ajudar a lliurar-nos definitivament del "desconcert" i a concertar geogràficament la novel·la amb l'entorn que la féu possible.

* * *

També ha desconcertat molts crítics que l'autor del *Curial* cite la *Fiorita d'Italia* d'Armannino da Bologna, escrita a Fabriano (Ancona) pels anys 1325-1329, com una font d'autoritat en matèria clàssica. És clar que ho fa per convidar-nos a riure. Com quan presenta Plató com un moralista misogin, o quan elogia les qualitats de Guido delle Colonne com a mestre de la poètica. I és que, després de confeccionar l'escriptor una elogiosa caracterització d'Aquil·les, combinant epítets de les *Històries troianes* en llatí i del *commento* dantesc de Da Imola (referits al centaure Quiró, mestre de l'heroi), completa en sentit contradictori el que sembla una descripció caricaturesca: "Era [Aquil·les], emperò, luxuriós, cóbeu, e volia haver glòria dels fets que feya, dels quals li playava vantar-se, e menaçava molt, e, segons la *Fiorita* diu, era mentidor e fals, emperò yo no ho dich, car no ho he legit en altre loch" (*CeG* III.84). Ramon Aramon, en la seua edició del *Curial*, identifica aquesta *Fiorita* amb la d'Armannino Giudice da Bologna, i assenyala l'existència d'un còdex de l'obra conservat a Madrid (BNE, ms. 10414, *Istoria fiorita*).⁸¹³⁶ Aquest manuscrit procedeix de la biblioteca d'Íñigo López de Mendonza, marquès de Santillana,⁸¹³⁷ i sembla un dels llibres italians d'Enric de Villena

---

⁸¹³⁵ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 79).

⁸¹³⁶ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 273. Sobre el manuscrit, vegeu també KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries, Volume IV. Alia itinera, II. Great Britain to Spain*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997 (1989), p. 539; AGUADÉ NIETO, Santiago, *Libro y cultura italianos en la Corona de Castilla durante la Edad Media*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1992, p. 317; CROSAS LÓPEZ, Francisco, *La materia clásica en la poesía de cancionero*, Reichenberger, Kassel, 1995, p. 212.

⁸¹³⁷ SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 352-354.

que el seu noble deixeble i poeta aconseguí salvar de la foguera. De fet, Villena el cita reiteradament en les seues glosses a l'*Eneida* de Virgili (1427-1428).⁸¹³⁸

Lola Badia⁸¹³⁹ consultà aquesta font i trobà que podia haver una relació entre el que es diu a la *Fiorita* d'Aquil·les i el que expressa el *Curial*, però potser amb alguna font intermèdia. En l'obra italiana es llig (la cursiva és nostra): “O crudeltà avara e sconoscente di tale mercato fare! Li greci medesimi l'aveano per grande male, ma sostenere lo voleano come sostiene el povero vassallo la crudeltà dell'avaro signore. *Tre vitii avea Achille in se: luxuria, avaritia e superbia*. Ma il vulgare s'usava per la gente d'Achille et di Patroclo, cui tanto amava, per moneta ogni male facea e con subito orgoglio. E per questo inaçi tempo finie la sua vita” (f. 53r). L'autor del *Curial*, en efecte, parla de la luxúria, la cobejança i la supèrbia d'Aquil·les quan cita la *Fiorita*, amb la qual cosa sembla que ha llegit aquest text i el recorda, o que n'ha tingut notícia per tercers. En qualsevol cas, es tracta d'una nota d'humor que completa la caricatura de l'heroi (segurament, un autoretrat satíric del mateix escriptor i dels seus gustos intel·lectuals: música, medicina, astronomia, oratòria...)⁸¹⁴⁰ i que serveix per a riure en companyia; vol dir-se en companyia d'alguns lectors informats sobre l'obra en qüestió, que qualsevol humanista haguera llançat sense problemes al foc.

Existí una altra *Fiorita*, l'enciclopèdia de Guido da Pisa (1321-1337), que també era coneguda per Enric de Villena: la utilitzà de “superfuente”, en mots de Paolo Cherchi, per a documentar *Los dotze treballs d'Hèrcules* (1417).⁸¹⁴¹ Tanmateix, sembla que l'autor del *Curial* es refereix al frívol *novellino* del bolonyés, en el conte XIV del qual entra en escena “Achiletta”, és a dir, Aquil·les disfressat de donzella entre les filles de Licomedes. Tanmateix, a l'hora del convit, quan totes es posen a ballar, la manca de coordinació de l'adolescent el posa en evidència. Aleshores, Ulisses, que havia vingut a buscar-lo, el descobreix i s'adona “ch'egli era diritto maschio”.⁸¹⁴² La narració forma part d'una col·lecció de contes moralitzats a la manera fraesca. En el cas que ens ocupa,

---

⁸¹³⁸ VALERO MORENO, Juan Miguel, *Textual texedura: tradiciones exegéticas y “modelo cultural”*. Hacia la glosa de Villena (I), dins *Revista de poética medieval*, 17, Alcalá de Henares, 2006, ps. 143-193.

⁸¹³⁹ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 18, n. 57).

⁸¹⁴⁰ Que coincideixen exactament, per cert, amb els d'Enyego d'Àvalos, com es dedueix de la seua biografia i de la seua biblioteca. Us remetem a l'apartat I.3.

⁸¹⁴¹ CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules* de Villena y la *Fiorita* de Guido da Pisa, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396. Es tracta d'una col·lecció d'històries antigues i una mena de guia històrica, també, per a llegir Dante.

⁸¹⁴² ARMANNINO GIUDICE DA BOLOGNA [Armannino Armanni], *La Fiorita (conti XI-XVI)*, dins GORRA, Egidio (ed.), *Testi inediti di storia trojana, preceduti da uno studio sulla leggenda trojana in Italia*, C. Triverio, Torí, 1887, vol. 1, ps. 532-562 (ps. 544-546).

la Poesia, al·legoritzada i sobrenomenada “la Maestra” conclou el conte d’Aquil·les com un “bello esempio” per als pecadors i febles d’esperit.⁸¹⁴³

Armannino barreja la matèria de Troia amb elements màgics i fantasies, que inclouen anacronismes com ara fer del pare de la troiana Criseida “uno grande prete”. També s’afirma, entre altres despropòsits, que Juli Cèsar conquerí l’Índia i lluità contra les sirenes. Altera capriciosament les seqüències d’esdeveniments presos de Guido delle Colonne i del *Roman de Troie*: desfigura la història i els personatges.⁸¹⁴⁴ De manera que, com constata l’autor del *Curial*, tot allò que afirmava el jutge de Bolonya era difícil de trobar “en altre loch”. Raó per la qual no se’l podia tenir en compte en les seues crítiques exacerbades a l’heroi homèric: “emperò yo no ho dich, car no ho he legit en altre loch.” Així entén Júlia Butinyà la censura que fa l’autor de l’obra,⁸¹⁴⁵ i així ho considera també l’editor de la novel·la en portugués, Riccardo da Costa. La citació de la *Fiorita*, cal llegir-la, doncs, com “una zombaria, algo para um leitor erudito sorrir, já que a obra estava recheada de lendas fantasiosas.”⁸¹⁴⁶

Quin tipus de lector llegia aleshores la *Fiorita* a Nàpols? Doncs, alguns nobles amb aficions literàries, com el senyor de Montagnano, a qui se li comissà la biblioteca el 1464. A banda d’aquesta obra, llegia les *Tragèdies* de Sèneca, les obres de Sant Jeroni, un comentari d’Aristòtil, el *De avibus* d’Albert de Colònia, el *Milione* de Marco Polo en romanç i la relació d’un viatge a l’Orient.⁸¹⁴⁷ Segur que, tant a la cort de València –per influx d’Enric de Villena– com a la cort de Castel Nuovo –per ser una obra popular a Itàlia–, les faules del jutge de Bolonya circularen i els seria atribuïda fe per algun lector crèdul. És fàcil, en conseqüència, que en la polèmica sostinguda a les corts ibèriques i a la cort de Nàpols sobre la preeminència d’Aquil·les o d’Hèctor (de la qual hem tractat més amunt), algun incaut traguera a relluir els vicis d’Aquil·les fonamentant-los en la suposada *auctoritas* de la *Fiorita*. Això explicaria la necessitat de l’escriptor de restaurar la imatge damnada d’Aquil·les refutant explícitament el tal Armannino. Caldria entendre la presumpta referència erudita, doncs, com una nota

---

⁸¹⁴³ Ibídem, ps. 550-551.

⁸¹⁴⁴ Ibídem, ps. 214-240.

⁸¹⁴⁵ Així entén també BUTINYÀ, Júlia, Construir l’humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (p. 208).

⁸¹⁴⁶ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 492, n. 428.

⁸¹⁴⁷ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d’Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. XXX.

d'humor literari per als lectors més informats sobre la *Ilíada* i altres clàssics, i com un apunt pedagògic per als admiradors a tota costa d'Hèctor.

* * *

Els actuals manuals d'ensenyament italians en l'àrea de literatura contenen una lliçó ineludible sobre la *tenzone* o *disputatio* poètica que, a la cort de les Dues Sicílies, en temps de Frederic II, sostingueren tres trobadors (Roma, *Vat. Lat.* 3953). Tots tres, Jacopo Mostacci, Piero della Vigna i Giacomo da Lentini, disputaven sobre la naturalesa de l'amor.⁸¹⁴⁸ L'autor de *Curial e Güelfa* tenia notícia d'aquesta *quaestio* lírica amb rerefons escolàstic, que troba ressò en el breu diàleg que mantenen la Güelfa i l'abadessa sobre la naturalesa i propietats de l'amor (*CeG* I.29):

“E d'aquí avant vos responch que yo [la Güelfa] no sé què és amor, ne may no ·l viú, que ·m recort ne sé qui és; bé he oyt dir que amor és alguna cosa, emperò yo no veig que sia res, sinó furor encesa e passió agradable. És ver que yo vull bé Curial, e si açò vol dir amor, amor sia, car yo no ho sé, sinó tant que he plaer d'oyr d'ell, e desig que fos lo millor e major del món, e voldria que estigués prop mi e de mi nulls temps se partís. Ara sabets tot mon fet.

“L'abadessa replicà: –Senyora (...): és cert que amor no és sinó una gran e ampla affecció que hom ha a la cosa que li plau, la qual engendra desig de complaure'l en totes coses, e aquesta amor dura mentre la persona o la cosa li plau, car despuys no y ha gens d'amor.”

En la *quaestio* trobadoresca del segle XIII, sostinguda a la cort d'un rei de Nàpols, com era Frederic II, es debat sobre com naix l'amor i com es manifesta: ¿Existeix l'amor com a substància *per se* fora de l'home, o solament és un sentiment accidental d'aquell que ama? És el falconer Mostacci qui proposa als amics disputar líricament sobre si l'amor és una *substantia* per ella mateixa, que s'ensenyoreix de la voluntat humana, o bé un *accidens*, és a dir, un sentiment transitori que afecta l'individu enamorat (vv. 5-12): “Un'omo dize ch'Amor à podere / e gli corazi distrenze ad amare; / ma ò no lo voglio consentire, / però ch'Amore no pase ni pare. / Ben trova l'om una amorositate / la quale par che nascia de plazere / e per zo vol dire om che s'a Amore. / E

---

⁸¹⁴⁸ Vegeu SPAGNOLO, Luigi, *La quaestio de amore* in una *tenzone* siciliana, dins TRIFONE, Maurizio (dir.), *Letterature straniere e viaggi nel testo. Quaderni della Facoltà di Lingue e Letteratura Straniere dell'Università degli Studi di Cagliari*, 2, Càller, 2009, ps. 181-191.

no li sazzo altra qualitate.” És a dir: ‘Hom diu que Amor té poder i constreny els cors a amar; però jo no ho vull admetre, perquè Amor mai no s’ha vist ni s’apareix. El que troba l’home és una disposició a amar que naix del plaer, i és el que es coneix per Amor, car no li trobe altra qualitat.’ Per a Moscati, l’amor és un *accidens*, un sentiment que s’engendra per una percepció sensual. La inconsistència de l’amor apareix també en l’expressió de sentiments que fa la Güelfa: “ne may no ·l viu, que ·m recort ne sé qui és; bé he oyt dir que amor és alguna cosa, emperò yo no veig que sia res.”

El conseller reial Piero della Vigna replica (vv. 1-4): “Però ch’Amore no se pò vedere e no si trata corporale-mente, / manti ne son de sì fole sapere / che credono ch’Amore sia nïente” (com s’observa, el darrer vers coincideix exactament amb l’expressió usada per la Güelfa) I, tanmateix, la força d’Amor és tal, que es fa sentir en el cos de tothom i senyoreja les gents. Per la qual cosa és pot deduir que es tracta d’una *substancia*, intangible i invisible, però real i concreta, que posseeix els homes i els despulla del lliure albir. És la “furore encesa e passió agradable” que ha posseït la Güelfa i que ella es veu incapaç d’explicar: “e si açò vol dir amor, amor sia.”

El notari Jacopo da Lentini, per la seua banda, troba que l’amor no és cap substància, ans un sentiment del cor alimentat per l’experiència sensible (vv. 1-4): “Amor e un desio che ven da core / per abundanza de grand plazimento; / e gl’ogli en prima genera l’amore, / e lo core li da nutrigamento.” L’amor és un desig que surt del cor per un excés de plaer que genera la vista, però el mateix cor l’enforteix i l’alimenta. El trobador remet, a més, a la teoria fantasmagòrica del *De amore* d’Andreas Capellanus, segons la qual l’*accidens* o sentiment amorós s’engrandeix en la imaginació de l’enamorat quan imagina la figura absent de la persona estimada.

L’abadessa sembla alinear-se amb Moscati i Da Lentini en la seua definició de l’amor com una “gran e ampla affecció” derivada del plaer sensual que general “la cosa que li plau”, a l’enamorat. I, a més a més, aquesta afecció és transitòria: “e aquesta amor dura mentra la persona o la cosa li plau, car despuys no y ha gens d’amor.”

Sent un home vinculat a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim i interessat per la lírica, com sembla que ho era l’autor del *Curial*, potser volia recordar en aquest brevíssim diàleg *de amore* entre la Güelfa i l’abadessa, la disputa dels tres trobadors. Encara que, per la fraseologia específica que desplega l’anònim de la novel·la cavalleresca, podria estar també influït per la definició ovidiana de l’amor (*Remedium amoris*) com una malaltissa libido o “furore encesa”; pel concepte de “passió agradable” del *Tratado de amor* (ca. 1440) atribuït a Juan de Mena, i per les *Sententiae* de

l'escolàstic Auriol, on s'insisteix en què l'amor concupiscent és un sentiment efímer. També resulta interessant veure com la resposta de l'abadessa s'ajusta al concepte d'*amor concupiscentiae* de l'escolàstic tomista Jean Capréol. "Engendra desig", però aquest no és sinó un "desig de complaure'l", a l'amat, i resluta tan primari com passatger: "aquesta amor dura mentre la persona o la cosa li plau, car depuys no y ha gens d'amor." En canvi, l'amor com a acte de *voluntat*, segons el mateix Capréol, és molt més ferm i durador.⁸¹⁴⁹ El lligam entre la Güelfa i Curial, si vol arribar a bon port, ha de fonamentar-se sobre una lleialtat virtuosa. Ara bé, la virtut, en la novel·la, ja no descansa sobre un llibre únic com el que proposarien els escolàstics, la Sagrada Escriptura, sinó sobre la perfecció i equilibri anímic que obté l'home de la lectura i assimilació de les doctrines dels filòsofs antics. Comptat i debatut, en aquest diàleg tan concís, l'escriptor tracta de fer-nos comprendre, per boca d'una abadessa amb formació escolàstica sobre l'amor, que la *furor ignia* de l'enamorament de la Güelfa, de naturalesa sensual, és accident i afecció transitòria. Pel contrari, l'amor de la Venus "estel·lificada", un amor de signe *neoplatònic* –en el sentit propi del terme, no en el popular–, és un sentiment sublim i cordial més profund, més pur, producte de la fidelitat entre els amants. Així ho demostraran a la fi del relat la Güelfa i Curial.

* * *

A banda d'aquests trobadors, que eren patrimoni literari de les Dues Sicílies, podria haver tingut accés, l'autor del *Curial*, a algun dels poemes més coneguts dels *stilnovisti* italians dels segles XIII-XIV. Al llarg de la novel·la semblen ressonar alguns recursos lírics, no se sap exactament si directes o filtrats per Petrarca, Dante i Boccaccio. D'altra banda, quan l'anònim fa referència a "aquella stela Diana, que, denunciant lo adveniment del dia, preceeix lo Sol", sembla estar recordant una coneguda composició de Guido Guinizzelli (1240-1276), l'iniciador del *Dolce stil nuovo*, que comença així: "Vedut' ho la lucente stella Diana, / ch'appare anzi ch'el giorno renda albore (...)." Aquest poema serví d'inspiració a l'aragonés Juan de Tapia, estant a Milà el 1435, en companyia d'Enyego d'Àvalos i altres cortesans del rei d'Aragó, per a dedicar un poema a Bianca Maria Visconti. Es tracta de la *Cançión a la*

---

⁸¹⁴⁹ CAPRÉOL, Jean [Iohannes Capreoli], *Libri sententiarum*, ed. a cura de Mattia ACUARIO, Tipogr. dels hereus de Girolamo Scoto, Venècia, 1589, vol. 1, ll. 1, *distinctio* 1, *quaestio* 1, fs. 40v-41r.

fija del duque de Milán, on la comparava la donzella amb dit astre: “...más gentil e más hermosa / que no el sol cuando es luciente / ...e la Diana.”⁸¹⁵⁰

* * *

Just abans que Curial pronuncie la seua sentència exemplar sobre literatura medieval i clàssica en matèria de Troia, Apol·lo el corona de llorer i, atenció, li comunica “tota la sapiència de la sua deïtat, en manera que Curial fonch informat axí de les virtuts e estrenuïtats dels cavallers, com de la composició e ordinació dels llibres” (*CeG* III.34). Amb els termes “composició e ordinació”, l’escriptor es refereix a tots els materials i mètodes, recursos i procediments, per mitjà dels quals Dictis i Dares, d’una banda, i Homer d’altra, realitzaren les seues respectives obres literàries.

Ara bé l’expressió “composició e ordinació” no és pròpia del lèxic literari, sinó que prové del camp de la jurisprudència, on s’aplicava en època medieval. Els termes pròpiament literaris, els manejats pels rètors antics i els *dictatores* medievals eren els de Ciceró: *compositio*, *inventio*, *dispositio* i *elocutio*; però no pas *ordinatio*.⁸¹⁵¹ Tanmateix, en l’*Ars dictaminis* (ca. 1321) o manual d’escriptura literària Giovanni “del Virgilio” es parla de manera coincident de la “*compositio et ordinatio*” (línia 174), per una transposició de conceptes de l’àmbit jurídic al de la creació poètica.⁸¹⁵² Es tracta d’un text molt breu i molt poc divulgat (sols se’n conserva una còpia) que paga la pena llegir amb atenció perquè hom detecta, no sols aquesta, sinó altres intertextualitats amb *Curial e Güelfa*. Per exemple, quan l’anònim escriptor afirma que el gran poeta Homer, “ab l’altesa d’aquell sublime e marvellós estil *amulceix* los coratges dels hòmens letrats, e después, per consegüent dels *oydors*”, sembla que recorde una frase de l’*Ars dictaminis* on s’observa que l’escriptura ben treballada “*mulcet aures auditores*” (línies 26-27). Del Virgilio presta molta atenció als signes de puntuació o “*virgulae*” en forma de tènues ratlletes inclinades (inventades per Buoncompagno da Signa en el segle XII) que ajuden el lector de l’obra a recitar-la rítmicament i a respectar les pauses i les pautes oratòries marcades per l’autor. L’escriptor posa molta cura en presentar tot el seu text

---

⁸¹⁵⁰ Vegeu TAPIA, Juan de, *Poemas*, ed. a cura de Luigi GIULIANI, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2004, ps. 70-72 (poema IX, vv. 3-6). Sobre el precedent de Guinizzelli, en concret, vegeu PAOLAZZI, Carlo, *La maniera mutata. Il “dolce stil nuovo” tra Scrittura e “Ars poetica”*, Università Cattolica del Sacro Cuore (“Vita e pensiero”), Milà, 1998, ps. 70-72.

⁸¹⁵¹ GARCÍA GALIANO, Ángel, *La imitación poética en el Renacimiento*, Reichenberger – Publicaciones de la Universidad de Deusto, Kassel, 1992, p. 34.

⁸¹⁵² Vegeu KRISTELLER, Paul Oskar, Un *Ars dictaminis* di Giovanni del Virgilio, dins *Italia Medioevale e Umanistica*, 4, Roma, 1961, ps. 181-200; reed. dins KRISTELLER, P. O., *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi”, 178), Roma, 2006 (2a ed.; 1a, 1993), vol. 3, ps. 487-508.

fragmentat harmònicament per signes discrets de puntuació, com s'observa en el còdex únic, *minuta* o esborrany de Madrid (BNE, ms. 9750). Com que és un relat de literatura cavalleresca i d'evasió, està pensat sobretot per a ser recitat en veu alta a un dedicatari i a un auditori cortés (“E per ço us vull recitar...”, *CeG* I.0). Els signes de puntuació responen, doncs, a l'aspecte de la “*virgulam sursum dictam ad dexteram*” que descriu el del Virgilio: una ratlleta a penes marcada i inclinada a la dreta. Aquesta és l'explicació de per què *Curial e Güelfa* presenta un signes de puntuació que no són pas “moderns”, com insinuava Riera i Sans quan pretenia –amb arguments suggerents, però amb alguna observació poc contrastada– la falsedat de l'obra.⁸¹⁵³

L'autor de la composició i ordinació del *Curial* ha tingut en compte, doncs, no sols la qualitat literària de l'obra, i la minuciosa col·locació de cada recurs retòric o manlleu intertextual, sinó també una cosa que importava molt a Itàlia: el ritme. Ell mateix alterarà l'al·legoria de la Retòrica (*CeG* III,78) copiada del *Bartoli*⁸¹⁵⁴ per a dotar-la d'una partitura musical, d'acord amb el concepte que els italians tenien de la musicalitat del llenguatge literari i de l'eloqüència en general. Segons Giovanni del Virgilio, era interessant l'efecte rítmic que s'obtenia seccionant el text a cada tantes síl·labes i tenint en compte els accents, a fi d'obtenir un ritme discursiu elegant. El discurs així treballat podia ser “*ritimicum, a ritimos, quod est numerus, quia in ritimicis sillabarum tantum numerus et consonantia finalis attenditur*” (línies 37-39). Paga la pena recitar algun fragment del *Curial* llegint el manuscrit per a comprovar el ritme que l'escriptor pretengué imprimir al seu text (“e per ço us vull recitar”, deia, adreçant-se al dedicatari de l'obra, *CeG* I.0); un ritme que convindria que plasmaren els editors, en cas d'efectuar-se algun dia una edició paleogràfica, primmirada. Observem, a tall de mostra, la disposició de les *virgulae* en el preàmbul del llibre I:

“[O,] quant és gran lo perill, / quantes són les sol·licituts e les congoxes a
aquells qui ·s treballen en amor! / Car, posat que alguns amats de la fortuna, /
après de infinits infortunis, sien arribats al port per ells desijat, / tants emperò són
aquells qui rahanablement se'n dolen, / que anvides pusch creure que entre mil
desaventurats se'n tròpia un que haze amenada la sua causa a gloriosa fi. / E si ab

---

⁸¹⁵³ RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491

⁸¹⁵⁴ Vegeu el capítol II.1.4, on tractem de les fonts llombardes del *Curial*.

dret juyhí serà esguardat lo cas següent, jatsia que seran molts aquells qui diran que ells voldrien que axí ·ls prengüés de les sues amors, / emperò, sabent la certenitat de les penes de les quals aquella dolçor amarga és tota plena, / e no havent certenitat de la fi si serà pròspera o adversa, / se deurien molt guardar de metre's en aquest amorós ans dolorós camí. / E per ço us vull recitar / quant costà a un gentil cavaller e a una noble dona lo amar-se l'un a l'altre, / e com ab gran treball e pena, e seguits de molts infortunis, / après lonch temps / aconseguiren lo guardó de lurs treballs.”

Com s'observa, la voluntat de pausar la lectura en veu alta del text, per part d'un escriptor tan minuciós com conscient del valor de la seua obra, té una correspondència aproximada amb el ritme introduït pels moderns signes de puntuació. Encara més: les *virgulae* del *Curial* haurien ajudar els editors a puntuar d'acord amb els criteris de l'autor de la novel·la. Tanmateix, com s'observa en la frase final del breu capítol que posem d'exemple, l'editor –Antoni Ferrando (2007)– punctua “...infortunis, après lonch temps aconseguiren...” L'anònim hauria escrit, en canvi, “infortunis, après lonch temps, aconseguiren...” Són matisos a considerar en futures edicions crítiques i paleogràfiques. Ho diem, també, perquè en les línies següents s'ha debatut entre editar “Fonch ja ha lonch temps, segons yo he legit >en Cathalunya< / un gentil hom [--blanc--] apellat / lo qual...”, o bé “Fonch ja ha lonch temps, segons yo ho he hegit, >en Cathalunya< un gentil hom [--blanc--] apellat / lo qual...” La segona opció, esdevé incoherent amb la resta d'afirmacions que fa l'escriptor: Curial no naix pas a Catalunya, sinó a la Llombardia; el pare, lògicament, és un *gentiluomo* llombard.⁸¹⁵⁵ A més a més, resulta contradictòria amb les pautes d'elocució traçades pel mateix autor, que aconsellen situar entre comes el sintagma “, segons yo he legit en Cathalunya, /”. Si es comprova que la lletra del corònim –introduït a posteriori– és de la mateixa mà que la resta del text, vol dir-se que l'autor recordava o simulava recordar haver llegit la història del cavaller llombard en la llunyana Catalunya, abans de passar a residir a un altre lloc –lògicament, la cort napolitana del rei d'Aragó– apartat del lloc de “lectura”.

L'humanista Leonardo Bruni, en una carta remesa a Alfons el Magnànim, criticava com de descurats eren aquells copistes –en velada al·lusió als de la cancelleria napolitana– que no prestaven atenció a l'ortografia ni als diftongs, i que descuraven els

---

⁸¹⁵⁵ Ja s'ha abordat aquesta qüestió d'edició en el capítol I.2.7.

signes de puntuació; fins al punt que eren capaços de deteriorar un discurs elegant amb les seues pràctiques. Un altre humanista insigne, encomiava l'esforç que havien fet alguns hispans, segons que ho recullen les paleògrafes Josefina i Dolores Mateu, per a adaptar-se als hàbits de puntuació italians: Filelfo “se hace eco de la fama secular del arte de escribir como práctica habitual del mundo hispano, representado en sus cartas por el *cavaller* Aenicus Davalus.”⁸¹⁵⁶ És una llàstima que no s'haja conservat l'epistolari d'aquest cavaller, Enyego d'Àvalos, tan aplicat a les lletres, per a haver-ho pogut comprovar. Sols es conserven algunes epístoles que li remetien els amics humanistes, moltes de les quals foren editades i impreses ja en segles passats.

Giovanni del Virgilio fou un poeta del primer terç del segle XIV, amic de Dante, relacionat amb Mussato, i elogiat per Giovanni Villani i per Boccaccio; una figura de primera línia del prehumanisme italià. Compongué poemes llatins i comentaris d'Ovidi, i fou professor a Bolonya en la dècada del 1320. Se'l documenta en actiu pels anys 1325-1327. Fou l'autor de l'epitafi de la tomba de Dante que cita Boccaccio en la seua *Vita di Dante*. L'única còpia que es conserva del seu *Ars dictaminis* es troba a la Biblioteca Nacional de Nàpols (Ms. XIII G 33, fs. 61r-67r),⁸¹⁵⁷ dins d'un volum miscel·lani que conté textos de Ciceró, Plutarc i Bruni (*Dialoghi ad Petrum Paulum Histrum*), i alguns exercicis retòrics on apareixen esmentats *pretors*. Aquest darrer detall obliga a relacionar el manuscrit amb alguna compilació portada de Milà, ja que allí és on existia aquest ofici de pretor (esmentat en el *Curial*, per cert).⁸¹⁵⁸

És probable, doncs, que el còdex napolità haguera pertangut a algú que, després d'haver passat algun temps a la Llombardia, hauria recopilat aquests textos per endur-se'ls a Nàpols. Aquest “algú” no dominava molt bé la gramàtica llatina, ja que molts dels textos estan en versió original llatina i en traducció toscana a continuació, a manera d'exercicis. Potser una casualitat, però elements interns del manuscrit indiquen una datació pròxima al 1441, poc després que Enyego d'Àvalos, després d'haver passat uns anys a Milà (1435-1440), se'n tornara a la cort de Nàpols proveït d'una nodrida biblioteca. D'altra banda, si admitem les intertextualitats que presenta el *Curial* amb aquest breu tractat de teoria literària, podem deduir que l'autor de la novel·la conegué

---

⁸¹⁵⁶ MATEU IBARS, Josefina i M^a. Dolores, *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón (siglos IX-XVIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1980, vol. 1, p. 128.

⁸¹⁵⁷ KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. I. Italy: Agrigento to Novara*, E. J. Brill, Leiden, 1977, p. 432.

⁸¹⁵⁸ Sobre aquest ofici públic, vegeu SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

l'obra i que potser tenia a l'abast aquesta còpia napolitana, ja que –a hores d'ara– no se'n coneix cap d'altra. I si ha arribat a la posteritat és perquè cridà l'atenció, juntament amb altres opuscles, del compilador de la referida miscel·lània.

* * *

No fou, però, aquest *Art dictaminis* l'única obra de Giovanni del Virgilio que l'anònim conegué. També tingué notícia de la seua *expositio* de les *Metamorfosis* d'Ovidi, titulada *Allegorie Librorum Ovidii Metamorphoseos* (1322-1323).⁸¹⁵⁹ D'ací extragué algunes idees per a la descripció de les Muses del proemi III.0. Aquest proemi és una obra de marqueteria textual, per combinació del text del mitògraf Fulgenci reinterpretat per Boccaccio (*Genealogie*) i per Pietro Alighieri (*Comentum* de Dante, III red.). Això no obstant, de la descripció que fa el del Virgilio de les Muses, i també de Benvenuto da Imola, l'anònim incorpora frases concretes, que li ajuden a introduir precisions no contemplades per Boccaccio o Alighieri:

Giovanni DEL VIRGILIO, <i>Allegorie sobre Ovidi</i> ⁸¹⁶⁰	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa III.0</i>
<p>(...) <u>Sexta vocatur Erato, que interpretatur similitum inventio eo quod est necessarium homini</u> qui multa apprendit et longa memoria tenuit <u>aliquid invenire</u> his que didicit, aliter enim numquam efficeretur perfectus. <u>Septima vocatur Tersicore, que interpretatur dijudicans eo quod homini est necessarium scire dijudicare inter ea que adinvenit.</u> Aliter enim non diceretur invenisse. Octava est Urania, que interpretatur celestis eo quod homini est necessarium octavo inter diudicata invenire quod probabilis est. Ille enim qui scit hoc facere dicitur habere Uraniam i. esse celestis ingenii. Nona vocatur Caliope, que interpretatur optimus sonus, a calon quod est bonum et phonos sonum. <u>Et ista est regina aliarum.</u></p>	<p><u>La sisena, Èrato, que vol dir invenció, ço és, que l'hom deu fer de si alguna cosa nova. La setena, Tersicore, quasi instrucció o juyhí, car après de la invenció cové discernir e judgar.</u> La octava, Urània, quasi celestial enginy. La novena e última, Calíope, que és eloqüència. E sí, tot és ordenada en la fi. De aquesta prenen les altres il·luminació, creximent e fama; <u>e ella de totes.</u> E açò, quant a la sciència, són(en) les Muses.</p>

Giovanni del Virgilio reintrodueix en la literatura italiana l'apel·latiu clàssic *Pièrides* (*Pieris, -dis*), enregistrat en autors antics com Ciceró (*De natura deorum*, III,xxi,54: “*Musae... quas Pieridas e Pieria solent poetae appellare*”) o Juvenal (*Satyræ*, IV,35-36: “*puellae / Pierides*”).⁸¹⁶¹ Ara bé, si en els clàssics aquest apel·latiu

⁸¹⁵⁹ GHISALBERTI, Fausto, *Giovanni del Virgilio, espositore delle “Metamorfosi”*, G. Olscki, Florència, 1933 (separata de *Giornale dantesco*, 34, Florència, 1931, ps. 1-110). No hem pogut consultar directament l'obra, on possiblement es trobe explicació a alguna de les peculiaritats que afecten a les faules ovidianes incorporades al material mitogràfic que conté el *Curial*.

⁸¹⁶⁰ Citem a partir de LORENZINI, Simona, *Con le Muse in Parnaso: Classical and Medieval Mythography on the “Pierides” and a Possible Source of Giovanni Boccaccio*, dins *Medievalia et Humanistica. Studies in Medieval Renaissance Culture (New Series)*, 39, Lahman (Maryland), 2013, ps. 63-86.

⁸¹⁶¹ MARTINA, Antonio, *Pieridi*, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/pieridi_Enciclopedia-Dantesca/>

recau sobre les Muses, Del Virgilio el farà recaure indistintament sobre aquestes i sobre les filles de Pireu i Evipta, convertides en *picae* segons les *Metamorfosis* d'Ovidi. Amb això, influeix en Dante, Petrarca i Boccaccio, que popularitzen el sobrenom de Pièrides aplicat a les contrincants de les Muses. I així les anomena també l'anònim del *Curial*. La "*garrulitas*" d'aquestes cantada per Ovidi (*Metam.* V, vv. 678) també fa gràcia al comentarista trescentesc, que compara les Muses amb els homes "*sapientes et discretos loquentes*", alhora que titla de "*garruli*" deixebles de les Pièrides els escriptors indoctes, fal·laços i injuriosos.⁸¹⁶² D'aquesta comparació prengueren bona nota, no sols Giovanni Boccaccio i altres defensors de l'art poètica en el *Trecento*, sinó també l'autor del *Curial*. Caldria explorar, doncs, amb atenció les *Allegorie*, ateses algunes connexions intertextuals fàcilment detectables. Com ara quan Giovanni del Virgilio, parla de les filles de Pireu i de les Muses en aquests termes (el subratllat és nostre): "*Quarta transmutatio est de Pireneo per quam intelligimus doctorem vilem, tamen se exaltare contantem vocando Musas ad se. Et cum ipse vocaverit eas, Muse non possunt secum stare, quia ignorat eas.*"⁸¹⁶³ Comparem-ho amb un fragment del pròleg del llibre III del *Curial*, de la *captatio benevolentiae*: "E si serà lícit a mi... invocar les Muses, certes yo crech que no..., car no han cura sinó de hòmens de gran sciència... e mi e mos pars, axí com ignorants, han en estrany avorrimet." En aquests paràgrafs proemials, l'autor aporta dades i materials per a caracteritzar-lo. I si es compara amb el Píreu ignorant de les Muses, és possiblement perquè se sentia com ell, segons el descriu Da Imola: "*qui videtur interdum admitere, colere et honorare Musas intra domum suam simulate, habendo et legendo libros multos et pulcros poetarum, non ad usum virtutum, sed voluptatum suarum*" (*Purg.* I, 7-12).⁸¹⁶⁴ L'autor té tot l'aspecte de ser –com confessa ací: "mi e mos pars"–, no un poeta il·luminat per les Muses, que desconeix per dèficit formatiu, sinó un diletant que compra i llig "*libros multos et pulcros poetarum*", però no per a edevenir ell mateix un poeta, sinó per la fruïció que acompanya l'activitat del lector diletant: "*voluptatum suarum.*" Si trobarem a la cort de Nàpols algú que fera gala d'aquesta manera de ser –comprador de manuscrits, amic de poetes, lector aficionat

⁸¹⁶² LORENZINI, S., Con le Muse in Parnaso..., p. 67.

⁸¹⁶³ GHISALBERTI, Fausto, *Giovanni del Virgilio, espositore delle "Metamorfosi"*, G. Olscki, Florència, 1933 (separata de *Giornale dantesco*, 34, Florència, 1931, ps. 1-110), p. 62. Citat per FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L'elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche*, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma "Sapienza", Roma, 2011, p. 605.

⁸¹⁶⁴ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

a la lletra, però sense la formació suficient—, potser seríem capaços d'identificar l'escriptor que es confessa en el pròleg III.0.

No hem de descartar que el comentari de l'obra d'Ovidi pel del Virgilio, farcit d'erudició clàssica, influïra també en l'autor del *Curial* a l'hora de situar “Hèrcules..., lo qual mentre visqué fonch lo pus fort e pus savi del món” (*CeG* III.78), com a paradigma heroic, mitològic o al·legòric del cavaller virtuós. Com a tal apareix representat al costat de Bacus, el deu tutelar de la filosofia. En les *Allegoriae*, es presenta Hèrcules de manera reiterada com una representació icònica de l’*“homo virtuosus qui tendit ad superiora”* Es diu, així mateix, (IX,16) que *“Hercules fuit quidam maximus philosophus qui multum instabat superioribus, unde dicabatur sustinere celum”*; que *“per Herculem intellige hominem virtuosum”* (IX,1), i que *“per Herculem intelligimus philosophantem in altioribus”* (IX,2).⁸¹⁶⁵ Ara, que també autors coneguts per l'escriptor del *Curial*, com Benvenuto da Imola, Coluccio Salutati, Guido da Pisa o Enric de Villena (admirador dels trescentistes italians, i cortesà de València)⁸¹⁶⁶ insisteixen en aquesta exemplaritat al·legòrica d'Hèrcules i els seus treballs.

És difícil pensar, de qualsevol manera, que l'escriptor de la novel·la catalana haguera tingut accés a les glosses ovidianes de Giovanni del Virgilio a la cort de Nàpols, on no es té notícia que arribaren mai. El més probable és que les poguera haver consultades en algun lloc del nord d'Itàlia, on eren més divulgades. Per exemple a Milà, on els números 306, 307 i 308 d'un inventari de la Biblioteca Visconti de Pavia es corresponen, respectivament amb el llibre de *Fabule super Ovidio* de Giovanni del Virgilio, *Les metamorfosis* del mateix Ovidi i un *Comentum* d'aquestes.⁸¹⁶⁷

* * *

Antoni Ferrando crida l'atenció sobre algunes errades genealògiques de l'autor del *Curial* que han de ser atribuïdes per força a fonts italianes. Destaca el fet que l'escriptor

---

⁸¹⁶⁵ GHISALBERTI, F., *Giovanni del Virgilio...*, op. cit. Citat per FIORENTINI, L., *Il commentario dantesco di Benvenuto da Imola...*, p. 412, n. 1.220.

⁸¹⁶⁶ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>; SALUTATI, Coluccio, *De laboribus Herculis* [1406], ed. a cura de Berthold Louis ULLMAN, *Thesaurus Mundi* (“Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis”), Zúric, 1951-1952; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>; VILLENA, Enrique de, *Los doce trabajos de Hércules*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994); CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules* de Villena y la *Fiorita* de Guido da Pisa, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396.

⁸¹⁶⁷ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (p. 71).

considere que Alfons III el Franc (rei d'Aragó, 1285-1291) premorí a son pare, Pere III el Gran d'Aragó (1276-1285), quan en realitat el succeí en el tron. Així consta en el capítol I.46: Pere el Gran tingué “tres fills, lo major dels quals ere apellat don Alfonso – e aquest morí abans que son pare–, l'altre havia nom don Jayme, l'altre don Frederich.” La causa d'aquesta equivocació (que hauria resultat imperdonable a un canceller o un secretari de cancelleria) rau en l'escassa erudició historiogràfica de l'autor –ell preferia la literatura a la historiografia– i en uns versos de Dante (*Purg.* VII,16-17), d'ambigua lectura, que foren malinterpretats per la majoria dels seus exegetes dels segles XIV-XV. Ferrando apunta a dues obres en concret, com a fonts d'on podria procedir l'error: l'*Ottimo commento* atribuït al florentí Andrea Lancia (ca. 1333), on diu que “donno Anfriso (...) morì giovanetto”, i el *Commento* de la *Comèdia* (ca. 1385) del pisà Francesco da Buti. Ací diu: “*lo giovanetto che retro a lui siede, cioè don Alfonso, suo filliuolo, lo quale morite giovane inanti che fusse re.*”⁸¹⁶⁸

L'obra de Da Buti fou plagiada sistemàticament per Guiniforte Barzizza (1438-1440), per a complir amb l'encàrrec del duc Filippo Maria Visconti de realitzar per a ell un *commento* en romanç de l'obra major de Dante.⁸¹⁶⁹ Si l'autor convisqué a Milà amb ell per aquests anys, com denoten múltiples indicis, podia haver après, o de Da Buti o del mateix Barzizza, la data equivocada. Tanmateix, resulta impossible saber si Barzizza reiterà o reincidí en l'error, perquè sols es conserva la part de l'*Inferno* (BNF, ms. Ital. 2017); manca el *Purgatori*, que és on es troba l'equivocació.⁸¹⁷⁰

* * *

Finalment, caldria prendre en consideració alguna petja de la cultura popular italiana, a la qual difícilment podia sostraure's l'anònim del *Curial*. Zoé Jiménez troba que algunes expressions líriques de sentiments, singularment els de la Güelfa, sonen a “canciones de mujer puestas en prosa”, i crida l'atenció de la crítica per si poguera

⁸¹⁶⁸ Vegeu FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 345-349).

⁸¹⁶⁹ MAZZUCCHI, Andrea, *Tra Convivio e Commento: sondaggi di filologia e critica dantesca*, Salerno editrice, Roma, 2004, p. 100, constata la “consueta dipendenza” del text de Barzizza respecte del de Da Buti, redactat “in lingua pisana”. Per la seua banda, LANSING, Richard (ed.), *The Dante Encyclopedia*, Routledge, Nova York, 2010 (2a; 1a, 2000), observa que el de Barzizza està “copied in great part from those of Francesco da Buti”, encara que incorpora també alguns detalls dels comentaris de Boccaccio i de Benvenuto da Imola.

⁸¹⁷⁰ Vegeu AVRIL, François – ZALUSKA, Yolanta, *Dix siècles d'enluminure italienne, VIe-XVIe siècles* [catàleg de l'exposició], Bibliothèque Nationale, París, 1984, ps. 149-151.

existir algun indici de diàleg entre literatura popular i literatura culta.⁸¹⁷¹ Recordem, a tot això, que l'ambient cultural del Nàpols d'Alfons el Magnànim era propici a l'osmosi entre comunitats lingüístiques, com es posa de manifest en els poemes plurilingües (en castellà, català i napolità) dels poetes de *cancionero*. L'única relació en aquest sentit que hem detectat en la novel·la són les paraules que Festa transmet a la Güelfa en nom de Curial quan torna de París: “[Jo, Festa] viu aquell dolorós Curial, qui, venint cuytadament, se aplegà a mi e, no podent-me res dir, posà’s davant los ulls un drap, ja mig banyat de làgremes, e, com ja un poch fos stat sens parlar e la congoxa li donàs licència que parlàs, dix: ‘Dolça vida mia, recomana’m a l’abadessa, anima mia molt cara’” (CeG II.69). El text evoca la lletra d’una *villanella* o cançó popular napolitana, *O dolce vita mia (che t’haggio fatto?)*, que Adrian Willaert (1490-1562) convertí en celebèrrima en el Renaixement quan l’elegí per a musicar-la.⁸¹⁷²

Retrobem un apel·latiu líric relacionable amb títol de dita cançó en un vers del *Filostrato* de Boccaccio (part III, estr. 43, v. 8), que diu: “deh, abbracia tu me, dolce mia vita.”⁸¹⁷³ Ambdós escriptors, relacionats amb la cort de Nàpols, semblen manifestar un record líric de la que fou la més popular cançó napolitana de l’època. Però en el cas de l’autor del *Curial* la relació intertextual es fa més evident i literal. A més a més, en el context on es troba, aporta efectes premonitoris sobre la pèrdua del favor amorós de la Güelfa per part d’un Curial afectat de mal d’amor: “O dolce vita mia! Che t’haggio fatto? / Che mi minacci ogn’hor con tue parole / Et io mi struggo come nebbia al sole. / O dolce anima mia! Per qual caggione / M’hai privo, e con gl’effetti, e con parole / Dal tuo bel viso, e dal tuo chiaro sole. / Se cara anima mia mi porgi aita, / Acciò possi veder il tuo bel viso / Vedrò contento in terra il paradiso.”

⁸¹⁷¹ JIMÉNEZ CORRETJER, Zoé, *Curial y Güelfa: arquitectura narrativa árabe y estructura poética de las Cántigas de Amigo*, dins *Alpha. Revista de artes, letras y ciencias*, 17, Universidad de Los Lagos, Xile, 2001, ps. 75-83 (p. 80).

⁸¹⁷² Vegeu WILLAERT, Adrian and His Circle, *Canzone villanesche alla napolitana and villotte*, ed. a cura de Donna. G. CARDAMONE, A-R Editions, Inc., Madison (Wisconsin), 1978, p. 15 (text i partitura); ONGARO, Giulio, Italy, I (1520-1560), dins HAAR, James (ed.), *European Music (1520-1640)*, The Boydell Press, Woodbridge, 2006, ps. 58-74 (ps. 59-60). La *villanella* era una forma musical lleugera de la música vocal italiana del Renaixement, que fou molt popular a Nàpols en la primera meitat del segle XVI, i que reinterpretava musicalment cançons populars del país, com és la referida. *O dolce vita mia*, recollida entre d’altres pel compositor napolità Giovanni Domenico da Nola en la seua compilació, *Canzone villanelle* (1541), serví de base per a la famosa composició de Willaert.

⁸¹⁷³ BOCCACCIO, Giovanni, *Filostrato*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

1.6. *Commenti de la Commedia i diàlegs humanístics*

Els exegetes de Dante i la teoria literària

Entre els lectors europeus de l'alta edat mitjana, predominaven els *clerici* formats en gramàtica llatina; entre els lectors de la baixa edat mitjana, proliferaven de manera creixent els *laici* interessants pel saber. Prínceps, nobles i cavallers encarregaven els homes de lletra que tenien al seu servei que els aclariren amb glosses marginals o amb exposicions exegetiques el contingut d'obres clàssiques o textos sagrats. En la Castella de la primeria del segle XV, el conestable Ruy López Dávalos encarregà unes glosses per a accedir millor al contingut de la traducció castellana del *De consolatione Philosophiae* de Boeci. El comitent indicà a l'autor de dites glosses que aquestes no havien de ser excessives ni feixugues d'aprendre. "Donde se tocare ficti6n o ystoria que no sea muy usada, reducirse há brevemente (...). E, fallando alguna raz6n que parezca dubtosa en sentencia, serále puesta adici6n de la que el nombrado maestro en su letura ha declarado solo tocante a la letra."⁸¹⁷⁴ Els magnats aficionats a les lletres encomanaven la redacci6n de versions arromançades de clàssics llatins i literatura sagrada; explicacions "morals" sobre mitologia antiga que foren concises, i exposicions o paràfrasis esclaridores dels passatges intel·lectualment més complexos.

Els glossadors feien així una exhibici6n de l'*auctoritas* de l'obra de referència, "cultivando el papel de un pedagogo, que ponía su sabiduría al servicio de los que tenían una formaci6n literaria menos amplia."⁸¹⁷⁵ El nou públic lector, d'altra banda, adquiria consciència gràcies als glossadors de que "debaxo destes poéticos integumentos, luengos sesos, se encierran ystorias naturales", explicacions útils i lliçons morals velades per l'artifici literari. Així ho entenia el marqués de Santillana, en el *Prohemio e carta* adreçat al contestable Pedro de Portugal (ca. 1448), i insistia que, a més d'aclarir significats i conceptes, "la glosa alegra, satisfaziendo a lo obscuro, e declarando lo occulto."⁸¹⁷⁶ Quan Mendoza escriu el proemi, l'autor del *Curial* mostra

---

⁸¹⁷⁴ SCHIFF, Mario, *La bibliothéque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, p. 179. Citat per WEISS, Julian, Las 'fermosas e peregrinas ystorias': sobre la glosa ornamental quattrocentista, dins *Revista de historia medieval*, 2, Alcalá de Henares, 1990, ps. 103-112 (ps. 103-104).

⁸¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 104.

⁸¹⁷⁶ Citat *ibidem*, p. 105.

fins a quin punt, per als lectors als quals adreça el discurs, que un text literari vaja acompanyat de les corresponents glosses és un fet natural i quotidià.

Així ho llegim quan el duc d'Orleans enganya el rei Pere el Gran (*CeG* II.45). El monarca li exigeix, per a alliberar-lo, que jure que la donzella de l'escut negre –Festa, per qui combaten els del rei d'Aragó– és la més bella del torneig. El duc pren un escut negre, el posa a mans de Làquesis –que rivalitza en bellesa amb Festa– i jura que la donzella de l'escut negre, en efecte, és la més bella. El rei “no sentí l'engan; sinó poguera ésser que, abans que el torneig se fos acabat, lo qui havia legit lo test haguera feta la glosa, e l'haguera declarat.” En efecte, en les lectures compartides o col·lectives que se celebraven sovint a les corts, hi havia un *lector* preparat, que solia fer la *lectio* (*lectura* literal, però també *llició* expositiva) del passatge o dels capítols determinats d'una obra. Aquest lector llegia primerament el “test”, la versió literal de l'*auctor* elegit, i, en acabant, “feia la glosa”, és a dir, explicava aquells mots o aquells fragments que podien suscitar major dubte en els lectors. Finalment, “declarava” el sentit o sentits del text, és a dir, desvelava el significat de metàfores, al·legories, etc., i aquells continguts de caràcter sapiencial o moral que aportava l'obra al lector.

A Itàlia, un país on proliferaren en els segles XIV-XV els lectors de nou encuny (humanistes, notaris, buròcrates, cortesans, burgesos, classes populars...), la febre exegetica es traduí en l'aparició de glossaris enciclopèdics de caràcter general, a més d'*expositiones* i *commenti* monogràfics de les més diverses obres de l'Antiguitat: Ovidi, Virgili, etc. Tanmateix, l'obra que captà l'atenció dels més insignes glossadors i exegetes no fou un clàssic antic, sinó la *Divina Comèdia* de Dante Alighieri. El poema toscà era considerat un gran rebost de saber, una enciclopèdia universal de coneixements posada a l'abast de tothom pel fet d'estar escrita en *volgare*. Això no obstant, considerant la complexitat al·legòrica i teològica de l'obra, la gran quantitat de referències clàssiques i de personatges històrics que contenia, i altres complicacions derivades del llenguatge poètic, els *commenti* en llatí escolàstic o en toscà eren uns ponts imprescindibles per mitjà dels quals el lector –amb independència del seu nivell cultural– podia interpretar més còmodament la intenció de Dante.

Grans exegetes italians del *Trecento*, com Guido da Pisa o Jacopo della Lana, influïren molt en el concepte de poètica interpretativa que assumí com a propi Enric de Villena. Aquest autor del primer terç del segle XV, castellà, però criat a Gandia i vinculat a la cort de València en la dècada del 1420, influí després en l'actitud amb què afrontaren la seua tasca creativa escriptors com el marquès de Santillana i l'anònim

autor del *Curial*. Villena introduïa en les seues obres *poetarum figmenta* mitològics, però procurava acompanyar-les de les corresponents “declaraciones”. De manera que “el diligente lector sabrá los secretos de las istorias, que són los integumentos ho pasos obscuros, avezando su entendimiento por continuo leer.” La lectura recurrent de llibres, aconsellada com a via de redreç moral per l’autor del *Curial* al cavaller protagonista, ajudava a adquirir les eines intel·lectuals per a comprendre cada vegada millor els textos, fins al punt d’esdevenir el lector cortesà un “cavallero científico”. En qualsevol cas, un lector empedreït com és Villena, que sap de l’excelsitud del seu interès per les lletres, procura alligonar els seus contemporanis desvelant en les seues obres allò que s’oculta davall “la cortesa literal” o “integumento” de cada text literari.⁸¹⁷⁷ El terme “cortesa” o *escorça* prové de les *Genealogie* de Boccaccio, on el certaldés defén les legítimes aspiracions dels poetes, enfront de moralistes i detractors.

Enric de Villena coneix els secrets que oculta cada ficció literària –o, si no, els plagia directament de Guido da Pisa, com fa en *Los dotze treballs d’Hèrcules* (1417)⁸¹⁷⁸– i es mostra disposat a revelar-los als cavallers que segueixen el seu exemple. Així les coses, en les seues glosses i comentaris morals a l’*Eneida* de Virgili (sens dubte, el mateix “*Eneydos* de Virgili... en lengua materna... ben glosat e moralizat” a què s’al·ludeix en *Curial e Güelfa*, III.43), el noble lletraferit tracta de discernir l’ordim i la trama d’allò que ell denomina la “textual texedura”: el caràcter complex i en certa manera *estratificat* dels textos literaris. Així les coses, Villena assumeix la tasca de guiar el lector “poniendo primero la exposición literal de las ystorias [paràfrasi explicativa] e secretos naturales [exègesi al·legòrica] (...); en la fyn, declararé el integumento poéthico e intento moral [llició ètica, intenció final de l’autor] por que se introduxeron estos dilatados dezires” (glossa 369).

El resultat és la revelació i exposició ordenada al lector dels diferents nivells de significat que s’oculten davall l’*exornatio* literària de “poètiques ficcions e rectòriques colors” com les denomina, d’acord amb els *dictatores* medievals, els trescentistes italians i Villena, l’autor del *Curial* (*CeG* II.0, III.0 i III.34).⁸¹⁷⁹ Les ficcions poètiques

---

⁸¹⁷⁷ Vegeu VALERO MORENO, Juan Miguel, *Textual texedura: tradiciones exegéticas y “modelo cultural”*. Hacia la glosa de Villena (I), dins *Revista de poética medieval*, 17, Alcalá de Henares, 2006, ps. 143-193.

⁸¹⁷⁸ CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules* de Villena y la *Fiorita* de Guido da Pisa, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396.

⁸¹⁷⁹ El concepte de *rethorici colores* apareix en el segle XI, per a traduir allò que són les *exornationes* en la *Rhetorica ad Herennium*, i té ampla difusió entre els dictatores de l’edat mitjana. Vegeu MARTÍN BAÑOS, Pedro, *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*, Universidad de Deusto, Bilbao, 2009, p. 176 i ss.

són les faules morals, històries mitològiques, al·legories, etc., que mereixen ser explicades; la coloració retòrica la proporcionen les metàfores i figures literàries que embelleixen el discurs, però que el fan artificios i en dificulten la fàcil comprensió als lectors d'escassa formació. La principal comesa del comentarista és, doncs, fer aflorar i desentranyar els significats que subjauen “sob toda la textual texedura” (glossa 415).

Es comprén, així, que els exegetes de l'edat mitjana aspiraren a efectuar fins a quatre lectures d'un mateix document o fragment literari: 1) la lectura literal; 2) la lectura al·legòrica; 3) la intenció o lliçó moral, i 4) la orientació anagògica. I és comprén, també, que l'autor de *Curial e Güelfa*, educat en aquest ideari crític medieval, pretenguera realitzar una obra literària susceptible de ser interpretada amb diferents graus de profunditat o de comprensió lectora. Per exemple, qualsevol oient podia entendre (lectura literal) que per davant de Curial desfilen set reines o deesses anònimes precedint el déu Bacus dels gentils (*CeG* III.78). La majoria dels lectors s'adonarien fàcilment, pels cartells que acompanyen la desfilada i altres indicis, que aquelles dones personificaven les Arts Liberals i la Filosofia (lectura al·legòrica). Encara que vindria bé que algú dirigira la *lectio* i glossara als oients els noms de cada reina, de les donzelles acompanyants, dels símbols, etc. Arribats a la comprensió de l'al·legoria, sols els lectors amb una mitjana formació podrien “declarar” amb propietat la lliçó de l'autor, que és la d'explicar que les arts liberals són el camí d'accés a un saber superior, la filosofia moral clàssica, que condueix Curial –o l'ésser humà en general– cap a una vida virtuosa (interpretació moral). Finalment, en altres textos literaris més elevats i “sublims”, com ara la *Comèdia* de Dante (*divina* “comèdia”, en el sentit medieval del terme), el *poeta-theologus* podia introduir una significació anagògica: que orientara el lector cap a l'adquisició de coneixements i beneficis espirituals. No és el cas, però, de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, que és una obra d'entreteniment: una *comèdia humana*, sense subtiletes místiques, ni cap pretensió transcendental.

En l'*Accessus* de Giovanni Boccaccio a les seues *Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante*, justifica el títol elegit per l'autor abordant la definició del *genus*, concepte que en la seua accepció clàssica al·ludia a l'estil: “lo stilo comico è umile e rimesso [recordem la declaració d'intencions de l'autor del *Curial* en el preàmbul al llibre III: “ab humil e baix parlament proceyré axí com sabré...”],⁸¹⁸⁰ acciò

---

⁸¹⁸⁰ Relaciona aquesta frase de Boccaccio amb el *Curial* en BUTINYÀ, Júlia, Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis*

che alla materia sia conforme.” Les distincions estilístiques entre *tenuis* (‘humil’), *mediocris* (‘mitjà’), alt i sublim, es remunten a Ciceró (*De oratore*) i es transmeten al llarg dels segles gràcies als *artes dictaminis* i manuals de retòrica medievals.⁸¹⁸¹ En la *Rhetorica ad Herennium* (IV,viii,11), hom diferencia entre tres *genera*, que en realitat són estils de l’elocució segons el personatge: *gravis*, amb mots greus i ornaments retòrics, *mediocris*, amb un llenguatge més “humil”, natural o col·loquial, i *extenuatus*, amb profusió de vocables comuns, vulgars o populars.⁸¹⁸² John of Garland (ca. 1240) distingeix “*tria generum personarum*” associats, respectivament, a cada estil elocutiú: *curiales*, *civiles* i *rurales*. Es recolza en l’obra de Virgili per a exemplificar-ho dient: “Secundum has tres personas, tria composuit opera: *Bucolica, Georgica, Eneyda*.” Segons la categoria social dels personatges, convindria sostenir un discurs més retoricat, intermedi o palesament vulgar.⁸¹⁸³ El fet que l’autor del *Curial* faça parlar la Fortuna – dama al·legòrica i excelsa, coronada com a reina per pintors i gravadors– com una vulgar ravalera, diu molt del caràcter satíric que, quan ho veu oportú, adopta l’escriptor en determinats passatges o episodis. La seua actitud discursiva contradiu les recomanacions dels estrictes rêtors medievals, però això es justifica per la finalitat de cada capítol: gaudir d’un combat a cavall en estil col·loquial; compadir-se dels sentiments de la Güelfa expressats en to tràgic i elegíac; riure’s amb els insults que Fortuna llança contra Juno; somriure irònicament quan predica Sanglier, o quan Apol·lo s’indigna perquè Homer s’ha aprofitat d’ell per a contar mentides.

Dante, en l’*Epistola a Can Grande di Verona*, tractant dels primers versos del *Paradís*, preveu reforçar el seu estil per a tractat d’una matèria més sapiencial que la de l’*Infern* i el *Purgatori*: “*tam ardua, tamb sublimia dicere*.”⁸¹⁸⁴ L’autor del *Curial*, quan

---

lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (p. 231).

⁸¹⁸¹ En alguns manuals de retòrica medieval, hom dibuixava per a exemplificar-ho una “roda de Virgili” tripartida: *Èglogues* = pastors ociosos vigilant pècores = *humilis stylus*; *Geòrgiques* = camperols llaurant els camps = *mediocris stylus*; *Eneida* = guerrers armats a cavall en ciutats o campaments = *gravis stylus*.

⁸¹⁸² “*Sunt igitur tria genera, quae genera nos figuras appellamus, in quibus omnis oratio non vitiosa consumitur: unam gravem, alteram mediocrem, tertiam extenuatam vocamus. Gravis est, quae constat ex verborum gravium et levi et ornata constructione; mediocris, quae constat ex humiliore, neque tamen ex infima et pervulgatissima verborum dignitate; attenuata est, quae demissa est usque ad usitatissimum puri consuetudinem sermonis.*” Citat per TRIGUEROS CANO, José Antonio, *Conceptos fundamentales de la poética teórica de Dante Alighieri*, Departamento de Filología Francesa, Románica, Italiana y Árabe, Universidad de Murcia, Murcia, 1992, p. 164.

⁸¹⁸³ Vegeu ibídem, ps. 165-167.

⁸¹⁸⁴ Sobre la teoria literària continguda en aquesta lletra, vegeu HOLLANDER, Robert, *Dante’s Epistle to Cangrande*, Michigan University Press, Ann Arbor, 1993; PAOLAZZI, Carlo, Nozione di “comedia” e tradizione retorica nella dantesca “Epistola a Cangrande”, dins *Studi danteschi*, 58 (“Dante e la “Comedia” nel Trecento. Dall’epistola a Cangrande all’età di Petrarca. Vita e pensiero”), Milà, 1989, ps. 87-186 (p. 89).

aborda el llibre III, té previst tractar regularment de “transformacions” a l’estil d’Ovidi, de mitologia antiga, i per això troba convenient disculpar-se per no aconseguir un registre poètic suficientment elevat. Fins aleshores, els temes abordats en els llibres I i II constituïen per norma general una matèria “baixa” i cavalleresca, conforme a l’estil modest. Ara, troba ell que les “poètiques ficcions” vindran escrites –atés que l’autor no és cap poeta– “no en la manera que a la matèria se pertany.” Els manuals de retòrica medieval seguien les recomanacions del clàssic Horaci, sobre la necessitat d’elegir en primer lloc una *matèria* o tema a desenvolupar i, en acabant, adequar l’estil literari a la matèria elegida, atenent a un principi de discreció (*decorum*).

L’estil i la matèria de *Curial e Güelfa*, en general, responen a la idea que es tenia en l’edat mitjana de comèdia i, en correspondència, a l’estil còmic, tal com s’entenia aquest entre els *dictatores*, i entre els autors italians com Dante i Boccaccio. El certaldés explicant així el seu concepte de comèdia: “Sono ancora le cose che nelle comedie si raccontano cose che per avventura mai non furono, quantunque non sieno sì strane da’ costumi degli uomini che essere state non possano.” El seu *Decameró*, com el *Curial e Güelfa*, és una *comèdia*: una transposició literària de la realitat no en to sublim ni solemne, com la de tràgics i poetes llatins, sinó humil i “baix”. D’ací que trobe justificació també la comunicació amb el lector en “parlare materno.” Tant Boccaccio com l’anònim –i, en molts aspectes, Dante– reflecteixen fets històrics, successos comuns i qüestions quotidianes. I ho fan en un ambient de versemblança, privat de “mentides” i meravelles, i fidel a la “veritat.” D’ací que Boccaccio es veja obligat a justificar seguidament que la *Comèdia* de Dante és una obra “secondo la catolica fede, vera”, sense discussió ni condema possible.⁸¹⁸⁵ Coneixedor d’aquest debat i de les prevencions dels trescentistes italians enfront de la censura eclesiàstica, l’anònim del *Curial* declara el mateix que Boccaccio, però adoptant un posat desfiat, quan afirma dels somnis i ficcions de la seua novel·la que “no es forçat que les gents ho creeguen: que no és article de fe!” (*CeG* III.25). El lector és tan lliure com l’escriptor.

Per a comprendre el concepte de comèdia tal com era entès per l’autor de *Curial e Güelfa* resulta bàsic i fonamental un article de Miguel A. Pérez Priego titulat *De Dante*

---

⁸¹⁸⁵ BOCCACCIO, Giovanni, *Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante*, dins *I Commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

a Juan de Mena: sobre el género literario de “Comedia”.⁸¹⁸⁶ El crític literari comprova que, en la *Coronación* i el *Laberinto*, a penes es poden detectar uns versos influïts per Dante, i un parell de citacions directes de la *Commedia*. I, tanmateix, la lectura que fa Mena de Da Imola, comentador dantesc, resulta fonamental per a determinar la seua teoria literària, molt pròxima a la de l’anònim del *Curial*; en particular, per allò que afecta a “su concepción y realización poética del género *comedia*.”

El gènere *comoedia*, segons el concebien els dictadors medievals i els trescentistes italians que els seguien, es caracteritzava “por estos tres rasgos: el empleo del estilo humilde, la introducción de personajes privados y un desarrollo argumental que iba de unos comienzos luctuosos a un final feliz.” Dita definició medieval de *comèdia* és introduïda pel *De arte grammatica* de Diomedes (segle IV), que distingia quatre gèneres poètics: *tragicus*, *comicus*, *satyricus* i *mimicus*. Explica que “*comoedia a tragoedia differt, quod in tragoedia introducuntur heroes, duces, reges; in comoedia, humiles atque privatae personae. In illa, luctus, exilia, caedes; in hac, amores, virginum raptus...*” La distinció es basava en el tipus de personatges i d’accions, i es recolzava en les *Etimologies* de sant Isidor de Sevilla. A banda de Diomedes, apareix després en Pàpias (segle XI), Ugucione da Pisa (segle XII) i el *Catholicon* de Giovanni Balbi (segle XIII), és a dir, en els diccionaris i manuals de referència que cita l’autor del *Curial* (*CeG* III.79: “Priscian, Uguci, Pàpias, Catholicon, Ysidoro, Alexandre e molts altres”); els quals, segons Pérez Priego, “contribuirán también decisivamente a la expansión de las ideas literarias” entre els autors italians dels segles XIII i XIV, inclosos Dante i Da Imola. Així les coses, “comedia y tragedia quedan rigurosamente marcadas como géneros normativos, estableciéndose sus diferencias en cuanto al tema y los personajes (*comedia privatorum hominum continet acta, tragedia regum et magnatum*), en cuanto a estilo (*comedia humili stilo scribitur, tragedia alto*) y en cuanto a narrativa (*comedia a tristibus incipit sed in letis definit, tragedia a contrario*).”⁸¹⁸⁷

Les arts poètiques reemplaçaren després la *mímica* de Diomedes per l’*elegia*, però respectaren els conceptes de *comèdia* i *tragèdia*. Per exemple, en la *Poetria* de John of Garland (ca. 1240), la *tragèdia* és d’estil greu i la *comèdia* d’estil simple. Pel que fa a la forma narrativa, “*tragoedia, scilicet carmen quod incipit a gaudio et terminat in luctu; comoedia, scilicet carmen iocosum incipiens a tristitia et terminans in gaudium.*” El

---

⁸¹⁸⁶ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, De Dante a Juan de Mena: sobre el género literario de “comedia”, dins *1616. Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, Madrid, 1978, ps. 151-158. Remetem a l’aparat crític d’aquest autor per a les citacions erudites que exposarem seguidament.

⁸¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 153.

caràcter *iocosum* i la voluntat de culminar la història *in gaudium* determinen una voluntat d'adhesió de l'autor de *Curial e Güelfa* –seguint aquest criteri– al gènere de la comèdia. Tant l'anònim com Mena i altres autors, s'interessaren per aquest quadre classificatori gràcies a l'exemple donat per Dante en titular *Commedia* la seua obra.⁸¹⁸⁸ En *De vulgari eloquio* (II, iv, 5-6) el mateix Alighieri reserva el vulgar il·lustre per a la tragèdia, l'estil *mediocre* ('mitjà') i el vulgar humil per a la comèdia:

“[5.] *Deinde in hiis que dicenda occurrunt debemus discretione potiri, utrum tragice, sive comice, sive elegiace sint canenda. Per tragediam superiorem stilum inducimus; per comediam inferiorem; per elegiam stilum intelligimus miserorum.* [6.] *Si tragice canenda videntur, tunc adsumendum est vulgare illustre, et per consequens cantionem oportet ligare. Si vero comice, tunc quandoque mediocre, quandoque humile vulgare sumatur; et huius discretionem in quarto huius reservamus ostendere. Si autem elegiace, solum humile nos oportet sumere.*”

És a dir:

“[6.] En l'àmbit dels arguments que es presenten com una matèria de poesia, hem de ser capaços de distingir si es tracta de cantar-los en forma tràgica, o còmica, o elegíaca. Per *tragèdia* entenem l'estil superior, per *comèdia* l'inferior, per *elegia* entenem l'estil propi dels infeliços. [7.] Si els arguments elegits convé cantar-los en forma tràgica, aleshores cal assumir el vulgar il·lustre, a fi d'arredonar la cançó. Si, en canvi, ens situem en un nivell còmic, llavors apostarem adés pel vulgar col·loquial o mitjà [*mediocris*], adés pel vulgar humil, i els criteris de distinció sobre açò ens reservem d'exhibir-los en el marc d'aquesta obra. Si, en fi, ens emplaçem en un plànol elegíac, ens convindrà treballar solament el vulgar humil.”

---

⁸¹⁸⁸ En Dante, a banda de Garland, haurien influït també les *Derivationes* d'Uguccione da Pisa: “*Comedia humili stilo describitur; tragedia, alto. Item, comedia a tristibus incipit, sed cum letis desinit, tragedia a contrario. Unde in salutatione solemus mictere et optare tragicum principium et comicum finem...*” Citat per TRIGUEROS CANO, J. A., *Conceptos fundamentales de la poética...*, p. 173.

En l'*Inferno* (XX, 113), Alighieri defineix l'*Eneida* del Virgili com una “alta tragèdia”,⁸¹⁸⁹ però es conforma per a la seua obra amb el nom humil de comèdia (*Inf.* XVI, 128: “per le note / di questa comedia, lettor, ti giuro”, i XXI, 2: “Così di ponte in ponte, altro parlando / che la mia comedia non cura, / venimmo...”), per a estranyesa de la crítica del segle XVI, que ja havia restaurat els conceptes clàssics i teatrals de tragèdia i comèdia. En l'*Epistola a Can Grande*, el mateix Dante teoritza sobre la matèria literària seguint el dictat de les esmentades *artes poeticae* medievals: “*Tragedia in principio est admirabilis et quieta, in fine seu exitu est fetida et horribilis (...), ut patet per Senecam in suis tragediis. Comedia vero inchoat asperitatem alicuius rei, sed eius materia prospere terminatur, ut patet per Terentium in suis comediis.*” Per l'estil o modalitat d'elocució que correspon a cada gènere, “*elate et sublime tragedia, comedia vero remisse et humiliter.*” Partint d'aquests pressupòsits, troba fonament la idea de designar *Comèdia*, modestament, el seu poema sublim però romanç: “*Et per hoc patet quod Comedia dicitur presens opus. Nam si ad materiam respiciamus, a principio horribilis et fetida est, quia Infernus, in fine prospera, desiderabilis et grata, quia Paradisus; ad modum loquendi, remissus est modus et humilis, quia locutio vulgaris in qua et muliercule communicant.*”⁸¹⁹⁰ El llenguatge d'una comèdia ha de ser col·loquial i fins i tot (com quan la Fortuna insulta els déus de l'Olimp en el *Curial*) tan col·loquial, tan vulgar i tan baix, que qualsevol *muliercula* podria entendre'l.

Enfront de la *prosa d'art* aconsellada pels dictadors medievals per al *genus prosaicum*⁸¹⁹¹ i conreada a València amb molt d'estil per Roís de Corella,⁸¹⁹² l'anònim preferia acostar de vegades el seu discurs al *sermo simplex*, cosa que dota *Curial e Güelfa* d'una gran varietat de registres i modalitats d'elocució: des de l'elegia amorosa fins al diàleg ravaler. Encara que, per norma general, la narració i els diàlegs són

⁸¹⁸⁹ DA BUTI, Francesco, *Comento sopra la Divina Comedia di Dante Alighieri*, ed. a cura de Crescentino GIANNINI, Tipogr. Patelli Nistri, Pisa, 1858, vol. 1, p. 531 (*Inf.* XX, 100-114): “*L'alta mia Tragedia.- Parla Virgilio della sua Eneide. Dice Virgilio che la sua Eneide è alta tragedia. Questo finge Dante per dimostrare che in alto stile.*”

⁸¹⁹⁰ ALIGHIERI, Dante, *Tutte le opere*, ed. a cura de Luigi BLASUCCI, Sansoni, Florència, 1965, p. 345; citat per PÉREZ PRIEGO, M. Á., *De Dante a Juan de Mena...*, p. 154.

⁸¹⁹¹ TATEO, Francesco, *Prosa*, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/prosa_Enciclopedia-Dantesca/>

⁸¹⁹² Vegeu FERRANDO FRANCÉS, Antoni, Sobre una etiqueta historiogràfica de la literatura catalana: la ‘valenciana prosa’, dins *Caplletra. Revista internacional de filologia*, 15, València, 1993, ps. 11-30; reed. dins PAREDES, Juan, (ed.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1997, vol. 2, p. 134-136; MARTOS, Josep-Lluís, El “dolç, vulgar e gentil stil” de Roís de Corella: la prosa d'art, dins ROÍS DE CORELLA, Joan, *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella*, ed. a cura de Josep-Lluís MARTOS, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Sanchis Guarner”, 55), Alacant – Barcelona, 2001, p. 36-71.

redactats en els dos estils que Dante aconsella: “*quandoque mediocre, quandoque humile vulgare.*” Això no lleva que el narrador o un personatge puguen elevar el to tràgic de l’obra amb un exercici elocutiú en *vulgare illustre* català, o que la Güelfa pugui plànyer per amor en un “*stilum miserorum.*” Ara bé, a aquesta, per la seua dignitat de personatge típic del que en l’edat mitjana s’entenia per *tragoedia* –tota una senyora de Milà–, caldrà dotar-la d’una elocució elevada a la categoria de *tràgica*, sublim. Amb la qual cosa el seu to s’acostarà molt al *vulgare illustre* que el narrador adopta en la seua literatura prologal, o quan considera adequat ornar el discurs. Aquest gust per la *variatio* estilística l’autoritzava ja la retòrica clàssica; concretament, Quintilià: un referent entre els humanistes del Quatre-cents, que desplaçarà Ciceró de les cancelleries italianes. Observem una mostra d’aquesta diversitat d’estils en la prosa de l’autor del *Curial*, una prosa que tracta sempre de ser natural; que evita les afectacions excessives o els influxos del llatí ciceronià, típics dels preàmbuls de cancelleria, que atemptaven contra el geni de la llengua i dificultaven la comprensió lectora:

Variacions d'estil o d'elocució en *Curial e Güelfa*

Seguint Quintilià (*Institutiones oratoriae*, XII, x, 67-69): "... ac sic prope innumerabiles species repierentur utique aliquo momento inter se diferant (...). Utentur enim, ut res exiget, omnibus: nec pro causa modo, sed, et pro partibus causae." ["...es troben així incomptables tipus d'estils que mostren entre ells alguna diferència (...). Siguen usats, doncs, tots els estils: no sols en benefici de la causa, sinó també pensant en aquells que hi tenen posat tot el seu interès."]

La comèdia humana del *Curial*, seguint el consell de Quintilià (*Institutiones*, XII, x, 73), sobre la naturalitat del discurs, i la teoria literària de Dante (*Epistola a Can Grande*), on justifica el títol de *Commedia* i la variació amb estils no còmics basant-se en Horaci

<p>Tragoedia en vulgar illustris Elocució elevada o <i>gravis</i>, per a tractar dels tres <i>magnalia</i> (<i>amor, salus, virtus</i>), com recomana Dante (<i>De vulgari eloquentia</i>), però no retòric en excés (Quintilià).</p>	<p>Comoedia en vulgar mediocris (‘mitjà’) El col·loquial, predominant en <i>Curial</i>. Seguint Quintilià, l'autor evita el llenguatge viciat i vulgar, però també l'immoderadament artitzat de Corella, que "<i>aut inmodico tumore turgescit</i>".</p>	<p>Comoedia en vulgar humilis El discurs col·loquial més baix i grotesc: <i>locutio vulgaris in quae muliercule comunicant</i> (Dante), basat en la llicència d'Horaci, que permet introduir un <i>sermo pedestris</i> quan convinga a la situació i a les <i>figurae</i>.</p>	<p>Elegia en estil miserorum (Dante). Lamentació ‘que mou a la commiseració’. Com en l'<i>Elegia di madonna Fiammetta</i> i el <i>Decameró</i> de Boccaccio, per a les expansions sentimentals.</p>	<p>Paròdia satírica Per exemple, parodiant un discurs homilètic per a ridiculitzar-lo ideològicament.</p>	<p>Espisodi bucòlic Descripció de la natura i dels sentiments que evoca la seua contemplació.</p>
<p>...jatsia que seran molts aquells qui diran que ells voldrien que axí ·ls prengué de les sues amors, emperò, sabent la certenitat de les penes de les quals aquella dolçor amarga és tota plena, e no havent certenitat de la fi si serà pròspera o adversa, se deurién molt guardar de metre's en aquest amorós ans dolorós camí (I.0)</p>	<p>Noble cor, emperò, que en molts pobres hòmens se met, se més en aquest, e tantost en la sua infantesa li féu avorrir aquella vida; car, veent que la sua mare no li donava alguna desexida, pobrement e a peu li fugí. E anà-s-se'n a casa del marquès de Monferrat, lo qual en aquell temps era jove fadrí e poch temps havia que per mort de son pare li ere pervengut lo regiment e senyoria de la sua terra, e havia una germana, minyona de poca edat, appellada Güelfa (I.1)</p>	<p>Dione, Dione, si yo t'apellàs a fer altre adulteri, com fist ab Jovis, bé ·m pens que series presta (...); car ta filla fonch muller de Vulcano, déu dels lamps, e adúltera ab Mars, e, vista per lo sol per una streta finestra, fonch envergonyida –si dir se pot la puta poder haver vergonya–, e fonch mostrada a tots los déus, los quals se tragueren escarn d'ella; axí que ta filla no és dea d'amor, de pau, ne de concòrdia, mas dea de luxúria e de puteria –e per ço que fonch molt pus luxuriosa que totes les dones del món, axí com a pus ensutzada e envileyda, l'apellen dea d'aquell pecat e d'aquella sutzura–... (III.23)</p>	<p>Ay, lassa, que molt ha fet per mi, car aquell matrimoni menyspreà membrant-li lo meu nom, car veent la mia letra tornà mut en la taula on li presentaven Làquesis, verge alamanya, nada de clara sanch e rutilant per inextimable bellesa, e, veent-la's davant, un poch de paper meu no li lexà alargar la mà per pendre-la! Ay, e quina dolor serà aquella, quant ell veurà en lo camp les joyes que Làquesis li donà, e pensarà que yo ho hage fet per venjar-me d'ell! Certes no; ans creurà, e pus rahanablement, que yo l'he amat e festejat, e, desijant qu' ell hagués honor, lo he favorit axí com s'és vist. (I.40)</p>	<p>Lexa, lexa, donchs, les vanitats passades, que no són res! Vet que s'acosta lo regne de Déu! Penit-te de ço que has fet; confessa 't, frare meu; plora tos pecats; mira e contempla lo cel nou e la glòria de libertat, e, axí com infant quaix ara engendrat, fes lo camí de parays. No t'afalaguen les terrenals follies; tasta lo pa celestial e mira la glòria dels àngels; delecta't en lo servey de Déu, e, si dius mal de Fortuna, fes-ho solament perquè t féu tant dormir en les vanitats del món e no perquè t'ha despertat e t'a presentades les riqueses e honors celestials e eternal. (III.9)</p>	<p>Trobaren-se en una molt delectable praderia, circuïda de infinits arbres, plens uns de flors, altres de fruyts de diverses natures molt odorants, e la verdor del prat molt fresca, en tant que ·ls fonch vijares que nulls temps tan delectable loch vist haguessen; e, desenvolupades de totes les passions passades, les sues ànimes sentien un refrigeri e un plaer tan gran que, a vijares lurs, major ne tan gran no ·s podia haver enloch del món. (III.94)</p>

Fonamentant-se en la *Parisiana poetria* de John of Garland,⁸¹⁹³ Dante insisteix en la mencionada lletra a Can Grande (*Epistulae*, XIII, 28-31) en els fonaments de la seua teoria literària, que seran tinguts en compte –com tot seguit veurem– per Benvenuto da Imola i, a través d’aquest, per l’autor de *Curial e Güelfa*. Diu Dante:

“[28.] *Libri titulus est: ‘Incipit Comedia Dantis Alagherii, Florentini natione, non moribus’. Ad cuius notitiam sciendum est, quod comedia dicitur a ‘comos’, villa, et ‘oda’, quod est cantus, unde comedia quasi ‘villanus cantus’.* [29.] *Et est comedia genus quoddam poetice narrationis, ab omnibus aliis differens. Differt ergo a tragedia, in materia per hoc, quod tragedia in principio est admirabilis et quieta, in fine seu exitu est fetida et horribilis; et dicitur propter hoc a ‘tragos’, quod est hircus, et oda, quasi ‘cantus hircinus’, idest fetidus ad modum hirci, ut patet per Senecam in suis tragediis. Comedia vero inchoat asperitatem alicuius rei, sed eius materia prospere terminatur, ut patet per Terentium in suis comediis. Et hinc consueverunt dictatores quidam in suis salutationibus dicere loco salutis, ‘tragicum principium, et comicum finem’. [30.] Similiter differunt in modo loquendi: elate et sublime tragedia; comedia vero remisse et humiliter; sicut vult Oratius in sua Poetria, ubi licentiat aliquando comicos ut tragedos loqui, et sic e converso: ‘Interdum tamen et vocem comedia tollit, / Iratusque Chremes tumido delitigat ore; / Et tragicus plerunque dolet sermone pedestri / Telephus et Peleus etc.’ [31.] *Et per hoc patet, quod comedia dicitur presens opus. Nam si ad materiam respiciamus, a principio horribilis et fetida est, quia Infernus; in fine prospera, desiderabilis et grata, quia Paradisus; ad modum loquendi, remissus est modus et humilis, quia locutio vulgaris, in qua et muliercule communicant. [32.] *Et sic patet quare Comedia dicitur. Sunt et alia genera narrationum poeticarum, scilicet carmen bucolicum, elegia, satira, et***

---

⁸¹⁹³ “Item, hystoricum aliud tragedicon, scilicet carmen quod incipit a gaudio et terminatur in luctum. Aliud elegiacum, idest miserable carmen quod continet uel recitat dolores amantium, ut in Teodolo et in Bucolica aliquando. Item notandum quod illa species narrationis que dicitur argumentum est comedia, et omnis comedia est elegia, sed non conuertitur.” En LAWLER, Traugott (ed.), *The “Parisiana poetria” of John Garland*, Yale University Press, New Haven – Londres, 1974, p. 102 (cap. V, 365-372). El mateix teòric defineix així la comèdia: “Comedia est carmen iocosum incipiens a tristitia et terminans in gaudium. Tragedia est carmen gravi stilo compositum, incipiens a gaudio et terminans in luctum.” Vegeu KELLY, Henry Ansgar, *Ideas and Forms of Tragedy from Aristotle in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, ps. 100-101.

sententia votiva, ut etiam per Oratium patere potest in sua Poetria; sed de istis ad presens nihil dicendum est.”

Basant-se en l'autoritat d'Horaci, Dante troba admissible la llicència atorgada als autors “còmics”, aquells disposats a “rebaixar” la seua elocució cap a un discurs natural o de to col·loquial, perquè hi puguen introduir ocasionalment una elocució tràgica, si la situació ho requereix. En *Curial e Güelfa*, com s'ha vist, es duu a la pràctica aquest principi teòric de la naturalitat discursiva que requereix la *comèdia humana*, però sense renunciar a tractar temes “*tam ardua, tan sublimia*” que requereixen un canvi de registre en l'elocució.⁸¹⁹⁴ Així les coses, l'escriptor troba legítima la seua versatilitat que, en algun cas, frega l'experimentalisme; sobretot quan introdueix insults barroers en els diàlegs entre déus i personatges al·legòrics, a l'estil de Llucià. L'*aemulatio* d'aquest *auctor* o sàtir antic –de moda entre els humanistes italians ja des de la primera meitat del Quatre-cents– justificava, en qualsevol cas, l'esforç innovador. Pensem, en qualsevol cas, que la *Commedia* dantesca, amb la seua complexitat, ja havia superat els mateixos esquemes teòrics en què Dante deia basar-se, seguint els teòrics medievals. Així ho explica José Antonio Trigueros Cano:

“El estilo cómico (en general) de la *Comedia* ha sido llamado por algunos dantistas el “estilo pleno.” Superado el estrecho esquema del tratado latino [*De vulgari eloquentia*], que también por esto queda incompleto, Dante desarrolla con maestría, profundidad y belleza un contenido, que es humano y moral, religioso y político, tradicional y nuevo, en forma de canción y con fuerza de sirventés, y por eso en este *sacratio poema* tienen ordenada cabida y oportuna expresión las situaciones más diversas de la vida humana. Si observamos el *verso* en la *Comedia*, se usa el endecasílabo; si analizamos el *estilo* expresivo, reviste caracteres más variados, a veces solemne y majestuoso, otras ligero y apasionado, otras reprensivo e irónico...; si consideramos el *vocabulario*, tenemos un léxico tan variado que va desde la palabra que se expresa con la suavidad del sonido musicalizado; las *figuras retóricas*, y en especial la alegoría y la metàfora, se

---

⁸¹⁹⁴ Vegeu PAOLAZZI, C., *Nozione di “comedia”...*, p. 89.

desarrollan en una armonía expresiva, en la que parece que cada cosa tiene su lugar y su momento.”⁸¹⁹⁵

Benvenuto Rambaldi da Imola (segle XIV), com veurem més avall en tractar del seu *Comentum super Comoediam*, distingeix entre tragèdia, sàtira i comèdia: la primera és d’alt estil i superb, de gestes memorables i dramàtiques; la segona, d’estil mitjà i d’orientació sobretot moralitzant; la tercera, d’estil humil i vulgar, i de temàtica quotidiana. Dit això, obté la conclusió que l’obra de Dante és una síntesi o un compendi genial de tots tres estils. Aquesta idea, llegida per l’autor del *Curial*, degué orientar-lo en la seua novel·la, que també és una mena de síntesi entre moments de tragèdia (expansions sentimentals, actes protagonitzats per prínceps i cavallers), episodis de comèdia (escenes versemblants, bromes i facècies, debats llucianescos entre personatges al·legòrics) i esperit de “sàtira” moral (contínues apel·lacions a Curial, i al lector, a estudiar i a esdevenir un home temperat i virtuós). El que vol significar Da Imola –i potser l’anònim ho entén perfectament– és, com adverteix Pérez Priego, que la *Commedia* de Dante “podía medirse perfectamente con los modelos clásicos.”⁸¹⁹⁶

Per la seua banda, Santillana i Mena, coetanis de l’autor del *Curial* i lectors com ell de Da Imola, tingueren en compte aquesta distinció de gèneres en les seues obres. I no sols això, sinó que intentaren portar a la pràctica literària aquesta teoria dantesca. Que la *Comedieta de Ponça* (1435-1436) s’anomene així no és, doncs, casual. Juan de Mena, en el preàmbul de la *Coronación* (1438), situa el seu poema en les coordenades genèriques definides per Da Imola: “Comedia porque comienza por omill e baxo estilo por tristes principios e fenescçe en gozosos e alegres fines, segunt que en el proçeso se demostrará; e sàtira se puede dezir porque reprehende los viçios de los malos e glorefica la gloria de los buenos.”⁸¹⁹⁷ En *Laberinto de Fortuna* (1443) fou encara més agosarat, quan intentà “emular” la síntesi de gèneres que segons Da Imola representava la comèdia dantesca. Així ho explica Miguel Ángel Pérez Priego:

“El *Laberinto* resultará, así, una artificiosa mezcla de tragedia, por cuanto que lo que celebra son hechos de personajes ilustres, ‘potentes’; de sàtira, puesto que su objetivo más inmediato es la exposición de un orden moral de virtudes y

---

⁸¹⁹⁵ TRIGUEROS CANO, J. A., *Conceptos fundamentales de la poética...*, p. 176.

⁸¹⁹⁶ PÉREZ PRIEGO, M. Á., *De Dante a Juan de Mena...*, p. 155.

⁸¹⁹⁷ Citat ibídem, p. 157.

pecados, además de los poderes antagónicos de Fortuna y Providencia, orden que, como estudió R. Lapesa, determinará la composición externa del poema; y de comedia, ya que tras el recorrido en el pasado y el presente por los dominios de Fortuna, el poema se abre a una visión esperanzada del futuro con la profecía de Providencia sobre Juan II.”⁸¹⁹⁸

La mateixa idea de combinar gèneres passaria llavors per la ment de l'autor del *Curial* (ca. 1446-1448). La novel·la cavalleresca –en prosa, a diferència de les obres castellanes i del mateix Dante– pretén servir d'excusa literària per a assajar una obra protagonitzada per personatges il·lustres, en to de *tragèdia*. Però és que també té un component de *sàtira*, per tal com s'exposa el comportament moral modèlic que convé que serve el perfecte i culte curial, per als nous temps del Renaixement, en evitació dels tradicionals vicis de la cavalleria: la supèrbia i la luxúria. Finalment, tot això s'esdevé en un ambient de versemblança quotidiana; de discurs pla i col·loquial, natural, característic d'una *còmedia*. A més a més, noteu la coincidència entre Juan de Mena i l'anònim del *Curial* en la presentació d'un antagonisme al·legòric de fons. El castellà elegeix una dicotomia de signe medieval i boecià: l'oposició entre la totpoderosa i voluble Fortuna contra la Providència divina que la sotmet als seus designis, tostemps benèfics. El segon escriptor s'inclina per una pugna que el situa ja en l'horitzó de l'humanisme i el Renaixement: la d'una Fortuna caricaturitzada i impotent (antítesi de la presentada per Mena) que té perdut el combat contra l'Amor, al·legoritzat per la *santíssima trinitat* pagana de Diona, Venus i Cupido. La conclusió del *Curial*, com és ben sabut, és la victòria de l'“Amor, qui és molt pus poderosa dea que la Fortuna” (*CeG* III.100). La Providència interessa ben poc a l'anònim: és Curial, l'home que estudia i esdevé virtuós, el que supera “per sos mèrits” els infortunis.

Una última qüestió que caldria respondre és: ¿Per què, si tots tres escriptors, Santillana, Mena i l'anònim, seguien les petges de Dante basant-se en l'atenta exposició de Da Imola, el del *Curial* s'inclinà per la prosa, i els altres per la poesia? La resposta ja no es troba en Da Imola, sinó en el mateix Dante, que en el *Purgatori* (XXVI, 117-118) equipara el valor de la poesia i de la prosa en vulgar quan fa que Guinizzelli li presente Arnau Daniel així: ““fu miglior fabbro del parlar materno. / Versi d'amore e prose di romanzi / soverchiò tutti..” És a dir: ““millor ferrer del parlar matern. / En vers d'amor i

---

⁸¹⁹⁸ Citat ibídem, p. 158.

en prosa de novel·la / va ser més gran que tots...”⁸¹⁹⁹ L’autor de *Curial e Güelfa* és plenament conscient de la seua tasca artesana: elabora cadascuna de les seues frases, en efecte com si fóra un “ferrer” de la llengua romanç. Recodem una encertada observació de Rubió i Balaguer que ja hem reproduït en altres llocs: “El autor diríase que se esfuerza en crearse un lenguaje literario.”⁸²⁰⁰ La seua prosa no depén de l’artitzada dels notaris valencians, que serà sublimada literàriament per Corella i plagiada per Martorell. No és deu a l’*imitatio* de cap autor català, sinó a la d’un gran mestre italià, com és Boccaccio. Amb tot, el segueix només quan li convé. Perquè, en en el fons, la seua prosa té molt d’original i de natural: és una peça metàl·lica temprada per un ferrer amb estil i geni propis. I si ell és conscient del valor de la prosa i de la necessitat de revitalitzar-la en la literatura catalana, és perquè Dante així ho autoritza el *De vulgari eloquio*, com explica Francesco Tateo. La prosa és per a Dante...

“...la più genuina espressione della lingua, comprensiva di tutta sua intrinseca bontà, la sua sostanza, capace di rispondere pienamente al compito di una lingua che è quello di manifestare i concetti con proprietà ed eleganza; mentre la poesia viene caratterizzata dall’aggiunta di *adornezze*, quali la rima, il ritmo e il numero regolato, considerati come *accidenti*, donde il significativo paragone naturale della bellezza della donna corrisponde alla prosa e le vestimenta che suscitano l’ammirazione, corrispondenti alle cose rimate. All’ammirazione che suscitano gli artifici propri della poesia, si contrappone dunque la *dolcissima bellezza* della prosa, ossia il suo pregio retorico che è quello di persuadere; infatti le sue qualità risiedono *nell’agevolezza de le sue sillabe, nelle proprietadi de le sue co[stru]zioni e nelle soavi orazioni* [*Convivio*, I, x, 12-13] (che corrispondono a tre gradi dell’elaborazione stilistica, il lessico, la sintassi, la disposizione dei periodi nel complesso del discorso).”⁸²⁰¹

Vistes aquestes consideracions sobre “recepció” simultània, a Castella i a la colònia catalanòfona de Nàpols, de la teoria literària imolesca, i sobre les recomanacions del mateix Alighieri per al dignificar de la prosa vulgar, no és casual que

---

⁸¹⁹⁹ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 766-777.

⁸²⁰⁰ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 859.

⁸²⁰¹ TATEO, F., *Prosa...*, *op. cit.*

Dante siga l'autoritat més admirada per l'autor del *Curial*. Tampoc no és gens casual, atesa la voluntat de transformar un llibre de cavalleria en “moderna” *comèdia*, que el *Decameró* de Boccaccio fóra la lectura predilecta de l'anònim. Per a ell, era un autor instrumental: model ineludible per a l'adopció d'un estil *humilis* o de comèdia *iocosa*, narrativament graciosa i dinàmica. Ja advertia Francesco de Sanctis, en la seua clàssica *Storia della letteratura italiana* (1870) que la narrativa de signe alegre i profà del certaldés constituïa una mena de *commedia umana*, per oposició a la *divina*⁸²⁰² o *oltramondana* de Dante; una rebel·lió creativa contra els condicionants morals i religiosos que matenien apresonada la narrativa: “Ecco, a così breve distanza, la commedia de l'anti-commedia, la *Divina Commedia* e la sua parodia, la commedia umana! e sullo stesso suolo e nello stesso tempo (...) voci dell'altro mondo, soverchiate dall'alto e profano riso di Giovanni Boccaccio.”⁸²⁰³ Aquest somriure alt i profà el fa seu l'escriptor del *Curial*, però elevant-lo de l'atmosfera burgesa i popular que domina el *Decameró* a un rang aristocràtic i refinat: el d'un relat cavalleresc.

Tal vegada la influència de Villena, en primer lloc, i l'accés a Dante a través dos dels seus més reeixits comentaristes del Tres-cents (Da Imola i Pietro Alighieri), influïren en la voluntat de l'autor del *Curial* de dotar la seua obra de “textual texedura”, de complexitat, de lectures superposades; però prescindint, com s'ha dit de tota dimensió *divina* o de caràcter anagògic. El resultat és una novel·la que no pot ser llegida ni interpretada amb la mateixa literalitat, per exemple, que el *Tirant lo Blanc*. Cert és que el *Curial*, com el *Tirant*, conté aventures i torneigs, i una orientació temàtica que justifica la seua catalogació com a novel·la cavalleresca. Però cert és, també, que el *Curial* desplega múltiples al·legories amb contingut moral més o menys discernible (de vegades, recurrent a Dante a través de Da Imola); topònims i antropònims carregats de significat simbòlic; al·lusions a fets autobiogràfics i a personatges històrics, que, en conseqüència, necessitarien d'alguna una glossa “declaratòria”; ironies i dobles sentits; molta mitologia antiga i interessants excursos metaliteraris. *Curial e Güelfa*, doncs, reflecteix la personalitat d'un escriptor en certa manera autodidacta, com havia sigut dècades arrere el cavaller Enric de Villena. El de la novel·la cavalleresca sembla també un literat diletant, però domina la gramàtica llatina i és un home mínimament erudit i minuciós; instruït en la lectura assídua dels exegetes de Dante.

---

⁸²⁰² Fou Giovanni Boccaccio el que suggerí un títol de *Divina Comèdia* per al poema sacre dantesc, que acabaria imposant-se entre els editors del segle XVI endavant.

⁸²⁰³ DE SANCTIS, Francesco, *Storia della letteratura italiana*, Domenico Morano – Antonio Morano, Nàpols, 1870-1871, vol. 1, p. 331.

Les aproximacions al *Curial* de Juan Francisco Mesa Sanz demostren fins a quin punt l'autor del *Curial*, a diferència de Joanot Martorell i d'altres escriptors contemporanis, és un lector crític i un reelaborador dels materials erudits dels quals es proveeix per a dotar la seua obra d'al·legories i ficcions poètiques. Quan l'anònim del *Curial* cita Macrobi o parla de les Muses segons Ovidi i Fulgengi, en realitat no recorre directament a aquestes fonts d'autoritat, sinó als *commenti* escolàstics de la *Commedia* de Dante de Benvenuto Rambaldi da Imola i Pietro Alighieri (potser la 2a redacció, perduda). Això no obstant, no s'accontenta amb plagiar aquests comentaristes, sinó que selecciona textos o fragments molt concrets, d'acord amb el missatge que pretén transmetre en cada moment, i els retalla, combina i reelabora reflexivament. De manera que un fragment erudit com ara el de l'enumeració de les Muses pot procedir de la combinació de textos d'aquests comentaristes amb alguna aportació suplementària, procedent d'algun glossari com ara el *Pàpias* o el *Catholicon*.⁸²⁰⁴ Així les coses, el nombre de fonts llatines i clàssiques, i la “pretesa” erudició que fa algunes dècades se li atribuïa a l'autor, és en realitat una erudició normalment manllevada, derivada de la consulta freqüent, la combinació premeditada i el plagi més o menys dissimulat, de fonts enciclopèdiques com eren els *commenti* del *Trecento*.

Aquesta familiaritat amb Da Imola o Alighieri no ens ha de dur necessàriament a connectar l'autor amb els ambients humanístics florentins de la primera meitat del segle XV.⁸²⁰⁵ No obstant això, els estudiosos consideren que, entre el protohumanista Benvenuto Rambaldi (1338-1388) i Cristoforo Landino (1424-1498), autor d'un comentari ja més humanista i neoplatònic, existí a la Itàlia septentrional un gran interès per aquestes aproximacions erudites al poema de Dante.⁸²⁰⁶ Aleshores, a més, s'apreciava la *Comèdia*, sobretot, com una gran obra sapiencial o de poesia gairebé *teològica*. Del *commento* més extens i complet, el de Da Imola, es conserven molts manuscrits distribuïts per Milà, Florència, Mòdena, Ímola, París (BNF), Roma, Ravenna, Venècia i Madrid (BNE, marquès de Santillana). Sols a la Biblioteca

---

⁸²⁰⁴ Vegeu MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín del Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (ps. 412-422).

⁸²⁰⁵ MESA SANZ, Juan Francisco, *Algunas claves florentinas del Curial e Güelfa. Comentarios a la Divina Comedia de Dante y la presencia de Macrobio*, dins DE COURCELLES, Dominique – MARTINES, Vicent (eds.), *Humanisme et réinterprétations. Les traductions anciennes. La traduction des classiques valenciens et la tradition française*, École Nationale des Chartes, París, 2009.

⁸²⁰⁶ SPILA, Cristiano, *Temi e letture*, Balzoni (“Collana del Dipartimento di italianistica e spettacolo dell'Università di Roma La Sapienza”, 18), Roma, 2006, p. 130.

Ambrosiana de Milà se'n conserven cinc exemplars manuscrits (A 196 inf; A 150 inf; S 94 sup; P 141 sup, i D 47 inf).⁸²⁰⁷ Si ens fixem en la distribució geogràfica dels còdexs, observarem com el triangle Florència-Milà-Venècia fou la regió d'Itàlia més interessada per l'obra; amb una excepcional "connexió castellana" representada per Íñigo López de Mendoza, i les traduccions de l'obra de Da Imola del seu cercle literari italòfil.

Una segona connexió fora del nord d'Itàlia es podria establir amb la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Enyego d'Àvalos, sembla que posseïa almenys una còpia de l'exemplar del *Paradiso* que Sebastiano di Martino (o *de' Martini*) havia transcrit per encàrrec del bisbe de Santa Sabina i cardenal de Santa Creu, Giordano Orsini (+1438), arquebisbe de Nàpols.⁸²⁰⁸ Els humanistes al servei del rei d'Aragó mostraven poc d'interès pel *commento*, per estar redactada en "latino grosso", en llenguatge escolàstic. No obstant això, en atenció a la gran tasca erudita de Benvenuto, el mateix Lorenzo Valla recomanava l'obra i es referia a l'imolés en termes elogiosos. Per a ell, era un autor de llatí poc elegant, però diligent en el seu ofici i molt erudit: "*Benvenutus quidam (...), qui multam operam in commentandis auctoribus posuit, non ille quidem excultus et elegans, sed sedulus atque studiosus*" (*Antidotum primum contra Poggio Bracciolini*, 1452).⁸²⁰⁹ Se suposa que entre els estudiosos de Nàpols seria coneguda aleshores aquesta obra, compilada entre el 1379 i el 1383.

Tot indica, doncs, que l'autor del *Curial* s'hauria d'identificar com un home que ha viscut en contacte amb cercles lletraferits del triangle Milà-Florència-Venècia (no necessàriament toscans, ni precisament humanistes) interessats per Da Imola. És probable, així mateix, que haguera tingut coneixement o relació personal amb Valla, Santillana i D'Àvalos. Pensem que D'Àvalos portà llibres d'Itàlia que després apareixen en la biblioteca que fou d'Íñigo López: ambdós havien conviscut, anys arrere, a Castella (quan D'Àvalos acabava de nàixer) i a la cort de València (on D'Àvalos es crià, sent patge del rei Alfons). I pensem també que Enyego d'Àvalos havia viscut a la cort ducal de Milà pels anys 1438-1449, just quan Guiniforte Barzizza realitzava el seu *commento* de Dante, per encàrrec de Filippo M. Visconti. A tal efecte emprava materials extrets,

---

⁸²⁰⁷ FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L'elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche*, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma "Sapienza", Roma, 2011, ps. V-VI.

⁸²⁰⁸ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸²⁰⁹ VALLA, Lorenzo, *Antidotum primum. La prima apologia contro Poggio Bracciolini* [1452], ed. a cura d'Air WESSELING, Van Gorcum, Leiden, 1978.

entre d'altres, del comentari de Benvenuto Rambaldi.⁸²¹⁰ I encara que el mateix Barzizza, Filelfo, Decembrio i altres humanistes de la cort no mostraven gaire interès per l'obra de Dante, l'autor era molt apreciat pel duc Filippo Maria i pels seus cortesans, que rebien lliçons quotidianes sobre diferents cants de la *Comèdia*.

El marquès de Santillana, com el coetani escriptor del *Curial*, malgrat la distància geogràfica i idiomàtica que els separava, compartien una neòfita admiració per Dante Alighieri. D'altra banda, ambdós consideraven els *commenti* de Benvenuto i de Pietro com sengles portes d'accés a la *Divina Comèdia* i a una impressionant quantitat de materials erudits sobre mitologia clàssica, història i filosofia. Ara bé, així com l'autor del *Curial* era *litteratus* (sabia de "gramàtica", de llatí), el cavaller i poeta castellà dominava molt malament la llengua de cultura per antonomàsia. Raó per la qual recorria a escriptors i lletrats del seu entorn per a fer-se arromançar aquestes i altres obres. El convers de jueu Martín González de Lucena, "maestro en artes e doctor en medicina, físico e siervo del muy estrenuo e magnífico Yñigo Lopes, señor de Mendoça", traduí per al noble el comentari imolesc del *Purgatori* i, possiblement també, el *commento* de Pietro Alighieri, que també es conservava en romanç a la mateixa biblioteca. En la Biblioteca Nacional de Madrid, procedents del fons bibliogràfic de l'Infantado (herència de Santillana), es custodien el comentari de Pietro Alighieri (ms. 10207), el *Purgatori* de Da Imola (ms. 10196) i l'*Infern* del mateix (ms. 10208).⁸²¹¹

En la Corona d'Aragó, la introducció de Dante i dels comentaris exegetics italians havia sigut més primerenca que a la Corona de Castella.⁸²¹² De fet, si Santillana coneixia el gran poeta toscà i els seus intèrprets, era per haver estat vinculat en les dècades del 1410-1420 a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim. A Catalunya, les primeres referències literàries a la *Comèdia* són de Bernat Metge, en el *Llibre de Fortuna e Prudència* (1381) i en el llibre tercer de *Lo somni* (1399). El papa Luna de Peníscola, Benet XIII, segons un inventari del 1423, posseïa la *Divina Comèdia* traduïda al llatí i acompanyada del *commento* de Benvenuto da Imola. Aquesta és, de fet, la

---

⁸²¹⁰ PELLEGRIN, Elisabeth, *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan*, L. S. Olschki – Librairie F. de Nobele, Florència – París, 1969, ps. 111, 123 i 392.

⁸²¹¹ RUBIO TOVAR, Joaquín, Traductores y traducciones en la Biblioteca del Marqués de Santillana, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan Salvador (coord.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 4, ps. 243-252 (p. 245). Vegeu també SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 303-307.

⁸²¹² Seguim ací, de manera compendiada, el documentat treball de recerca de GÓMEZ MARTÍN, Francesc-Josep, *El "Tractat de les penes particulars d'infern" de Joan Pasqual. Estudi i edició crítica*, Tesi doctoral, Universitat de Girona, Girona, 2013, ps. 30 i ss., al qual us remetem.

primera menció de la presència d'una obra d'exegesi dantesca a la Península Ibèrica.⁸²¹³ D'altra banda, eclesiàstics i pensadors ben relacionats amb la cort del rei Martí l'Humà, com Felip de Malla, tenien accés a manuscrits de la *Comèdia*. Pels anys 1411-1413, el sermonador popular fra Vicent Ferrer criticava que alguns predicadors, bé foren autòctons o italians, al·legaren filòsofs i poetes pagans, o el mateix Dante, com a fonts d'autoritat en els seus sermons. A Catalunya, en el *commento* de Pietro Alighieri resultà fonamental perquè el teòleg català fra Joan Pasqual redactara (1436-1440) un *Tractat de les penes particulars d'infern* fonamentat en l'*Inferno*.⁸²¹⁴ Pel que fa a la relació de Dante amb el món de la cort, Francesc-J. Gómez Martín troba que l'interés de Santillana la *Commedia* i els comentaristes trescentescos, la caldria...

“...remuntar als anys en què Íñigo López de Mendoza servia a la cort [de la Corona] d'Aragó com a coper d'Alfons [V] (1416-1422) i en què Enric de Villena componia a València *Los dotze treballs d'Hèrcules* (1417) a instàncies de mossèn Pere Pardo. La *Commedia* formava part de les lectures que hom feia a la cort, per més vagues que siguin els ressons literals que se'n perceben en els primers poetes vinculats al Magnànim, especialment en el reduït cançoner de Jordi de Sant Jordi, relacionat amb Alfons des d'abans del 1416, i en les cançons amoroses d'Ausiàs March, falconer reial des de 1426 i en contacte amb la cort des de l'adolescència. La seva referència explícita a “lo Dant” en “Los ignorants Amor e sos exemples” (XLV, 90) és la primera en un text poètic català i una mostra significativa de la influència que el cant cinqué de l'*Inferno*, amb la seva galeria d'exemples d'amor presidida per Paolo i Francesca, exerciria com a referent de la literatura amorosa del segle XV. No sabem pas si és en aquest gresol cortesà del primer terç del segle XV que cal cercar les bases culturals de la novel·la anònima *Curial e Güelfa*, on el text de la *Commedia* forneix fórmules expressives i és citat, amb assistència de comentaris, com a autoritat històrica i mitogràfica al servei de la ideologia política i literària de l'autor.”⁸²¹⁵

---

⁸²¹³ LA FAVIA, Louis M., *Il primo commento alla Divina Commedia in Spagna*, dins *Hispano-Italica Studies*, 1, Washington, 1976, ps. 1-8.

⁸²¹⁴ GÓMEZ MARTÍN, Francesc Josep, *De l'Inferno de Dante a l'infern teològic del framenor castelloní Joan Pasqual*, dins *Mot so razo*, 4, Girona, 2005, ps. 21-33.

⁸²¹⁵ GÓMEZ MARTÍN, F.-J., *El “Tractat de les penes...”*, ps. 36-37.

Curiosament, el cant V de l'*Inferno* és també un terreny literari compartit per Alfons d'Àvalos (germà d'Enyego), educat des del seu naixement a la cort de València, i el cronista napolità Loise de Rosa.⁸²¹⁶ El que significa que alguns aspectes de Dante que ja interessaven a la València del jove Ausiàs Marc continuaren interessant al Nàpols on previsiblement s'escrigué *Curial e Güelfa*. Coincidències temàtiques a banda, el que planteja Gómez pot ajudar-nos a identificar la cort valenciana d'Alfons el Magnànim (1416-1430, amb alguns desplaçaments bèl·lics entremig) com el nucli o focus principal de difusió de la cultura dantesca entre els literats ibèrics. Aquesta difusió s'hauria desplegat en les dècades del 1430-1450, fonamentalment, en dues direccions: cap a la Castella del marquès de Santillana i cap al Nàpols de l'anònim del *Curial*. Potser ambdós escriptors havien coincidit de joves a València i havien adquirit notícia, qui sap si per interès d'Enric de Villena, de Dante i la *Comèdia*. Recordem, que en la famosa epístola de Santillana al seu fill Pedro, pel 1446, el marquès es vantava d'haver animat personalment Villena en les seues traduccions. És també probable que, ja en la dècada del 1420 i en les corts ibèriques dels Trastàmara (les del rei Alfons i les dels infants d'Aragó), circularen alguns exemplars dels *commenti* de Da Imola i Pietro Alighieri, com els que posseïa Santillana i que, de manera coincident, també són els que solia consultar regularment l'autor de la novel·la catalana. Amb la qual cosa, cap la possibilitat que l'anònim de *Curial e Güelfa* tinguera ja notícia aquestes obres d'accés indirecte i d'exploració de l'obra de Dante per haver residit a la cort de València amb anterioritat al seu procés d'immersió directa en la cultura d'Itàlia.

Benvenuto da Imola: el *Comentum* i la *lectio* bolonyesa

Benvenuto Rambaldi da Imola (Imola, 1338-Ferrara, 1388),⁸²¹⁷ estudià i ensenyà a Bolonya, on escrigué un compendi d'història romana titulat *Romuleon* (1361-1365). Després d'haver assistit a les lectures dantesques de Giovanni Boccaccio (1373-1374), es transferí de Bolonya a Ferrara (1375), on fou protegit pel marquès Niccolò d'Este. Allí redactà les glosses a algunes obres de Virgili, Lucà, Valeri Màxim i Sèneca, i al *Bucolicum carmen* de Petrarca. A continuació, compongué els seus apunts de les seues

⁸²¹⁶ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 76-77.

⁸²¹⁷ PAOLETTI, Lao, Benvenuto da Imola, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 8, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1966, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/benvenuto-da-imola_Dizionario-Biografico/>; MAZZONI, Francesco, Benvenuto da Imola, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/benvenuto-da-imola_Enciclopedia-Dantesca/>

lliçons particulars sobre la *Divina Comèdia* per a redactar el *Comentum super Dantem* (1379-1383),⁸²¹⁸ molt consultat per tots els comentaristes posteriors. Si el del *magister grammaticae* Francesco da Buti (Pisa, 1394-1396) privilegiava els aspectes gramaticals, l'exposició imolesca incidia molt més en aspectes històrics, mitològics i erudits en general. En realitat, el projecte d'organitzar l'enorme volum de materials que componen el *Comentum* venia de vespres d'establir-se a Ferrara.

Estant encara Benvenuto Rambaldi a Bolonya, pel 1375, redactà un esborrany del que seria després l'obra definitiva, a partir d'una *recollectio* d'apunts poc divulgada. Quan es redescobrí aquesta primera redacció a Torí, a mitjan segle XIX, s'atribuí a un tal Talice da Ricaldone i es publicà amb aquesta atribució, encara que després es comprovà que l'autor era Da Imola. Talice era tan sols el nom d'un escrivà i gramàtic montferratés del segle XV. Aquest apunt final és necessari perquè, com més avant anotarem, els indicis intertextuals donen a entendre que l'autor de *Curial e Güelfa* no sols coneixia la divulgada versió definitiva del *Comentum* imolesc, sinó que també havia pogut consultar aquesta versió equivocadament atribuïda a Talice.

* * *

Una de les consideracions fonamentals sobre les quals descansa l'obra de Da Imola és la de justificar que tota obra poètica, com la mateixa *Comèdia*, és una gran *fictio*: el poeta fingeix coses que no són reals. La reflexió constant sobre aquest tema, certament, influirà sobre el concepte de poesia, i sobre la defensa –irònicament encoberta– que fa d'aquesta l'autor del *Curial*. Segons Francesco Mazzoni:

“Dal punto di vista dell'inquadramento concettuale e storico culturale, il poema è per Benvenuto una ‘visione’ la quale, si badi, per nulla esclude (e anzi nella fattispecie presuppone, in rapporto all’idea di poesia ch’ebbe il Medioevo) la nozione di una *fictio* globale, che consiste, appunto, nel narrare chiò che non è realmente avvenuto, sibbene postulato (sul piano letterale) come se lo fosse.”⁸²¹⁹

---

⁸²¹⁸ Editat com RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherii Comoediam*, ed. a cura de G. F. LACAITA, Barbera, Florència, 1887. Vegeu també BELLOMO, Saverio, *Dizionario dei commentatori danteschi. L'esegesi della “Commedia” da Iacopo Alighieri a Nidoverato*, Olschki (“Biblioteca di Lettere Italiane. Studi e testi”, 62), Florència, 2004, ps. 142-162; FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L'elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche*, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma “Sapienza”, Roma, 2011.

⁸²¹⁹ MAZZONI, F., Benvenuto da Imola..., *op. cit.*

Segons la teoria literària desplegada per Da Imola, els filòsofs i els poetes són com els arquitectes i els pintors, respectivament. L'arquitecte fonamenta i alça l'edifici, mentre que el pintor el decora: “*Et ita a simili, philosophus tractat de naturalibus et moralibus, sed poeta [postea] addit decorem et ornatum huic philosophiae vel naturali vel morali*”.⁸²²⁰ El significat filosòfic roman així velat davall un “*integumentum*”; tot això, d'acord amb la tradició teòrica dels exegetes de textos sagrats de l'edat mitjana, portada a l'Europa del segle XIV al terreny de la creació literària. Així les coses, és lícit que els poetes configuren una realitat paral·lela, però no falsa, perquè en el seu ofici no cap la mentida. Expressat en una màxima de l'autor de *Curial*: “Bo és lo poetar, mas, contra veritat escriure, no ·m par sie loor” (*CeG* III.34). Da Imola insisteix i s'explica en el *Comentum super Dantem (Inferno, XXIX, vv. 58-66)*: “*Poetae (...) licet fingant, non mentiuntur. Poeta enim quantum est ex officio suo dicit verum, nam ‘mendacium’ est falsa vocis significatio cum intentione fallendi: poeta autem non intendit fallere, sed potius instruere.*” S'equivoquen els que desqualifiquen de ‘mentiders’ els poetes, perquè no ho són pas. La veu *mentider* indica que hom té la intenció d'enganyar, i el poeta no pretén de cap de les maneres mentir, sinó instruir.

Benvenuto da Imola efectua una lectura de Dante en clau literària com un viatge artístic, on el poeta segueix les passes d'altres insignes *viatores* de la literatura clàssica per ell evocats. Encapçalen la llista, segons l'exegeta italià, els mateixos que recorda en el somni del Parnàs l'anònim del *Curial*, Homer e Virgili: “*nisi Homerus in graeco et Virgilius in latino*” (*Inferno* I, vv. 73-75).⁸²²¹ Pel que documenten Lola Badia i Jaume Torró,⁸²²² coincideix significativament l'anònim autor del *Curial* en l'elecció que fa d'aquests dos autors per a tractar de poesia: Homer, “axí com major dels poetes grechs, per la boca del qual se dix tot ço que dir se podia per la lengua grega” (*CeG* III.26) o “dix tot ço que per la lengua grega se podia dir” (*CeG* III.28), i Virgili, “major de tots los altres poetes”, que “m'a seguit e ajudat [a Homer] entre ·ls latins” (*CeG* III.30). Segons Rambaldi, Dante elabora en la *Comèdia* “*visiones*” al·legòriques de coses que no existeixen, però que ell percep a través dels ‘ulls de la ment’ (“*oculi intellectuales*”) i transforma les fantasies imaginades en *fictiones* poètiques.⁸²²³ L'expressió reiterada sobre Homer, “dix tot ço que per la lengua grega se podia dir”, és un calc literal dels

⁸²²⁰ *Comentum a les Geòrgiques* de Virgili (II,475), citat ibídem.

⁸²²¹ PASQUINO, Paolo, Benvenuto da Imola: una lettura del viaggio dantesco in chiave ‘letteraria’, dins *Studi (e testi) italiani*, 4, Roma, 1999, ps. 135-143 (p. 136).

⁸²²² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (ps. 220-221).

⁸²²³ Ibídem, ps. 140-142.

versos encomiàstics que Sordello (poeta llombard del segle XIII, que passà de la cort d'Aragó a Nàpols; com féu l'autor del *Curial*?) dedica a Virgili en *Purgatorio* VII, 16-17: “O gloria di Latin’, disse, / ‘per cui mostrò ciò che potea la lingua nostra’.”

Quan en *Curial e Güelfa* s'empra amb naturalitat el verb *fingir* com a sinònim de *poetar*, que també s'utilitza, es fa segurament influït per les glosses de Benvenuto, iniciades en moltes ocasions amb un “*Fingunt poetae...*” Els poetes, segons ell, tenen per ofici *fingere*: utilitzar tots els recursos lingüístics i literaris al seu abast per a crear una realitat paral·lela i estèticament elegant, però sense descurar la comunicació de moralitats i missatges útils. En el *Curial*, se'ns adverteix que l'autor comença a introduir elements mitològics *fingits* o ficticis, que no són reals, que responen a un legítim propòsit de comunicació literària, de tipus poètic. No són, doncs, fantasies i esdeveniments fabulosos, sinó embolcalls literaris i al·legories clàssiques, que transmeten *veritats* filosòfiques o ètiques de gran consistència. “Fingen (...) los poetes...” és un recurs expositiu manllevat de Da Imola (*CeG* III.14).⁸²²⁴ Aquesta consciència de la ficció poètica crida l'atenció d'Stefano Cingolani,⁸²²⁵ ja que obliga a connectar el *Curial* amb una defensa de l'art poètica, de la literatura de ficció, que venia del *Trecento* italià, i que passava per Boccaccio i Da Imola; però també per Enric de Villena, introductor d'idees i conceptes italians a la cort de València.

Lola Badia i Jaume Torró han prestat particular atenció a aquesta justificació –tan italiana, com s'ha vist– que fa l'anònim del *Curial* del dret a “poetar”, seguint la lliçó de Da Imola.⁸²²⁶ Tanmateix, entenen que l'escriptor blasma les ficcions que falsegen la “veritat” històrica, com ara quan Virgili introdueix personatges no contemporanis, com Enees i Dido, en l'*Eneida*. Segons ells, l'autor de la novel·la cavalleresca diferencia entre dues veritats, la literària (Homer, Virgili) i la històrica (Dictis i Dares, Guido), d'acord amb l'equilibrada sentència de Curial al Parnàs, i troba legítima el dret “a

---

⁸²²⁴ També el reproduïxen altres comentaristes posteriors. En vulgar italià, Guinoforte Barzizza (Pavia, 1406-Milà, 1460) empra l'expressió “fingono i poeti”. Vegeu BARZIZZA, Guinoforte, *Lo Inferno della 'Commedia' di Dante Aligheri, col commento di Guiniforto delli Bargigi; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell'avv. G. ZACHERONI*, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838; ed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, cant IX, vv. 43-45.

⁸²²⁵ CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 154).

⁸²²⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 90-98).

inventar legítimament, amb respecte per la història.”⁸²²⁷ I conclouen, en fi, que el *Curial* pretenia ser “una ficció versemblant amb el model de la crònica veritable, i alhora un relat que s’ha d’interpretar amb el coneixement de la poesia antiga.”⁸²²⁸

Aquesta conclusió es deriva d’una lectura literal del discurs d’Apol·lo, transformat satíricament en fiscal que acusa els poetes de “mentir”; quan ell mateix és, segons poètiques ficcions, el director del cor de les Muses i el que infon en els poetes la creativitat literària, l’*ingenium* poètic (en mots de Petrarca) o *sapientia* (en Da Imola). Ironies de la creativitat de l’anònim: el déu que inspira en els poetes magnífiques ficcions, ara es dedica a atacar-los usant autoritats (sant Jeroni) i discursos propis d’un moralista dels que atacaven Boccaccio cent anys abans. Si som conscients que el paper d’Apol·lo és satíric, comprendrem que l’acusació que llança contra Homer i Virgili és “fingida” per part de l’autor amb pretensions humorístiques. La intervenció del personatge olímpic participa d’una dimensió retòrica *Ilucianesca* (és a dir, inspirada en l’estil de Lluçà de Samòsata⁸²²⁹) que reapareix en altres passatges de l’obra; especialment aquells on els déus, i sobretot les deesses, discuteixen amb un llenguatge propi de pescateres: d’aquelles que s’expressen en “*locutio vulgaris in qua et muliercule communicant*”. Així ho definia Dante Alighieri en la seua *Epistola* a Can Grande.⁸²³⁰ Comprendrem, a més, que l’escriptor de la “faula” versemblant de *Curial* no té cap interès a reflectir una veritat històrica, cronística o biogràfica. Una cosa és el que diu *literalment* Apol·lo i altra el que transmet *irònicament* l’escriptor.

Ell no és cap historiador, ni li interessien gaire les cròniques, com pretenen demostrar Torró i Badia. Si li hagueren interessat realment, hauria escrit una biografia cavalleresca, una vida d’Alfons el Magnànim o una narració de la guerra napolitana; com la que feren altres companys lletraferits de la cort partenopea del rei d’Aragó. Ell es creu amb tota llibertat, com el Virgili acusat per Apol·lo, per a barrejar simultàniament Conradí i Carles (I o II?) d’Anjou; per a simular l’existència d’una biblioteca de clàssics grecoromans al palau del rei de Tunis, traduïts i glossats en àrab; per a fer que uns gegants com Aquil·les i Homer convisquen amb Curial en ambient oníric. I per a fer que Cupido, seguint les passes del *Filocolo* de Boccaccio, renove en la Güelfa l’amor per Curial. Tant les “ficcions poètiques” dels antics com les que ell

---

⁸²²⁷ Ibídem, p. 97.

⁸²²⁸ Ibídem, p. 98.

⁸²²⁹ Sobre la familiaritat de l’escriptor amb el sàtir grec, ja ens havia advertit, però sense arribar a comprendre-la ni a explicar-se-la contextualment, ARAMON SERRA, Ramon, L’humorisme en el *Curial e Güelfa*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723.

⁸²³⁰ ALIGHIERI, Dante, *Tutte le opere*, ed. a cura de Luigi BLASUCCI, Sansoni, Florència, 1965, p. 345.

mateix elabora amb total llibertat, i prescindint lògicament de la versemblança, estan al servei d'un projecte *poètic* –llegiu ‘de literatura de ficció’– que no ha de ser examinat per ningú com si es tractara d'una crònica o d'una biografia, perquè no ho és.

Comsevulla que siga, ell és conscient que escriu per a un públic divers, i que l'obra pot caure a mans d'aquells que continuen tractant de mentiders i falsaris els creadors de ficcions literàries. Raó per la qual, i imitant en aquest cas Dante, l'escriptor efectua un exercici de contorsió narrativa en defensa explícita i preventiva de la seua llibertat creativa. Atribueix a Curial, és a dir, a un personatge “fingit”, allò que pensa sobre la literatura de ficció o d'evasió: “que és possible sompnar l'ome ço que nulls temps ha vist ne pensat; e açò cascú ho sap, e no és forçat que les gents ho creeguen, que no és article de fe, ans sompni sompniat en la forma que cascú somia” (*CeG* III,25). Els somnis i la llibertat creativa individual no poden sotmetre's a censura eclesiàstica, com si foren escrits teològics: la literatura “no és article de fe”. I encara que alguns –sobretot, en l'estament clerical– consideren perniciosos aquestes lectures, el “antics” i els moderns italians ensenyen que cadascú és lliure de somniar en allò que li plaga “en la forma que cascú somnia”, i de plasmar-ho en forma de llibre. Virgili i Homer no escrivien veritats perfectament historiogràfiques, com les dels mediocres Dares i Dictis (i el seu “feel relator”, però igualment mediocre, Guido), però són i seran autors de “reverenda letradura” pel seu “sublime e marvellós stil”.

Per a l'autor del *Curial*, *fingir* ha esdevingut un sinònim tan exacte de *poetar*, que, quan el cavaller llombard dissimula davant els catalans el seu mal d'amor, l'escriptor anota: “E tramés per los seus cathalans, e, *poetant* ab lo gest, mostrà alegria, *fingint*, si bé se n'havia poca.” (*CeG* I.36). Només començar el proemi del llibre II, l'escriptor es preocupa d'advertir el lector que Mart, “segons la opinió antiga e poètiques ficcions, fonch déu de batalles” (*CeG* II.0). No és perquè fantasiege ell sobre la qüestió o manege a pler els déus dels gentils, sinó perquè existeix una tradició literària clàssica i aconsellable (“la opinió antiga”) i un repertori de “ficcions” de poetes sublims que així ho justifiquen. Notem, a més, que l'adjectiu *antic*, en aquest context particular, ja no és sinònim de *vell*, sinó que ens remet a l'Antiguitat clàssica, dellà l'edat mitjana, com a referent per a la construcció d'una nova cultura “moderna”; la qual cosa diu molt de la influència de l'humanisme italià sobre l'anònim escriptor.

Arribats per fi al pròleg del llibre III, on es farà un major desplegament de materials mitogràfics, l'autor es preocupa de recordar-nos, com havia fet en el proemi II.0, que allò que es disposa a contar i que escapa a una aparent versemblança, no té res

de màgic ni d'irreal, sinó que són figuracions de poetes antics, que adornen literàriament la novel·la, però que aporten també coneixements instructius en format metafòric o al·legòric. *Fingir* és útil, així mateix, per a ennoblir literàriament els fets històrics i les proeses heroiques. Com quan afirma l'autor que, si en comptes d'haver escrit ell els fets de Curial els haguera escrits algun gran poeta de l'Antiguitat, els hauria elevats en bellesa, com si transformara l'argent en or: “Car los scriptors, segons és dit, hagueren daurant –fingint– los actes d'argent, o, si per ventura foren d'or, ab la ajuda de aquelles nou Apol·lines [les Muses] nomenades, los muntàran en major nombre de quirats, ab altesa d'aquell sublime e marvellós estil” (*CeG* III.0). L'epítet de “nou Apol·lines” és probable que provinga de la lectura del mateix Benvenuto da Imola (*Purg.* I, 1-12): “*novem sorores irent ad templum Apollinis*”.

En el proemi literari al llibre tercer de *Curial e Güelfa*, l'anònim escriptor s'adreça directament al dedicatari de l'obra. L'adverteix perquè es predispose a escoltar realitats paral·leles *fingides*: “En aquest tercer libre, per ço com fa menció de les Muses, deus pressupondre que los poetes han fingit nou Muses...” (*CeG* III.0). El lector, cal que *pressupose* l'existència de la Fortuna, de Venus, de Cupido i de tot un seguit de personatges mitològics, si vol participar plenament del joc literari –de caràcter pedagògic en múltiples aspectes– que proposa l'autor. Per si de cas, el mateix escriptor remarca en el pròleg referit que tot allò que relata és perquè està “poetant”: “E si per ventura les filles de Píreus foren –poetant– per los déus convertides en piques...” (*ibidem*). Insisteix de nou quan tracta de Jàson, qui..., segons les ficcions poètiques, domà toros, matà serps, sembrà dents de què nasqueren cavallers, e en batalles matà molts hòmens” (*ibidem*). Aquest repertori de proeses sobrenaturals, interessa remarcar a l'escriptor que no són rondalles d'ancianes assegudes a la vora del foc (com les qualifica Boccaccio en les *Genealogie*, quan defén l'art poètica), sinó el producte d'una tasca de creació en “alts i sublimes stils” característica dels “solemnes e molt grans poetes e oradors” de l'Antiguitat grecolatina. La intenció manifesta i reiterada de l'escriptor és la de distanciar-se de les faules populars i les meravelles monstruoses dels llibres de cavalleria, per a poder acostar-se així al catàleg de “poètiques ficcions” de caràcter canònic que ens reporten els clàssics antics.

Ell és conscient de les seues limitacions com a escriptor, per tal com no és ni desitja ser reconegut per “poeta”. La *recusatio* del proemi tercer no és un simple tòpic obligat. Ans al contrari, en el cas que ens ocupa, retrata molt bé algunes facetes personals i intel·lectuals de l'escriptor, malgrat la impostura com a punt de partida que

caracteritza tota obra literària. L'hem de creure, doncs –com el creurien els lectors que el coneixien personalment, i als quals s'adreça l'obra– quan ens avisa que “proceyré axí com sabré a aquest tercer e derrer libre, lo qual és algun poquet pus intricat que ·ls altres primers, per ço com en aquest haurà algunes transformacions e poètiques ficcions, scrites no en la manera que a la matèria se pertany, mas axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer” (CeG III.0). La veu *transformacions* tradueix ací el grec *Metamorfosis*, amb què Ovidi titula la seua compilació i exposició poètica de temes mitològics. En l'edat mitjana se la solia titular en llatí *Transformationes*, i és una de les fonts que coneix tan bé l'autor com els lletraferits del seu temps. Aquestes històries o “faules” exemplars de l'Antiguitat amaguen, per davall de bonics “integuments” o vels literaris, alguns coneixements molt útils des d'un punt de vista filosòfic o moral. Així ho vol donar a entendre el mateix escriptor, sense abandonar el pròleg tercer, quan recorda la disputa entre les Muses i les Pièrides: “E, quant a l'integument d'aquesta faula, diu Fulgenci que nou Muses són dites nou consonàncies de la veu humana, e les nou Pièrides, nou dissonàncies.” L'escriptor esmenta el mitògraf Fulgenci com a un *auctor* que ens ajuda a desvelar els integuments de les faules antigues. I, tanmateix, ell no ha llegit Fulgenci ni ha tingut accés directe a la seua obra, sinó que ha poat aquesta explicació de *commenti* com el de Benvenuto da Imola, al qual no esmenta per a res. La seua erudició mitològica i clàssica és, així mateix, “fingida”, però la sap usar hàbilment per a dur a terme el seu ambiciós projecte literari, *Curial e Güelfa*.

* * *

En el quart preàmbul dela *Introductio* al *Comentum super Dantis*, Da Imola teoritza sobre els tres diferents gèneres de la literatura, basant-se en la tradició de les *artes poeticae* o manuals medievals: tragèdia, comèdia i elegia (reemplaçada aquesta última modalitat, en el cas de l'exegega italià, per la sàtira). Com ja ha sigut exposat més detalladament, la seua teoria literària de l'italià influí sobre el *Curial*, de la mateixa manera que, a Castella, serví d'orientació a Juan de Mena.⁸²³¹ Aquest, en *Laberinto de Fortuna* (1443), afirma que la seua *Coronación del marqués de Santillana* (1438) era una *comèdia*, “porque comienza por omil e baxo estilo, por tristes principios, e fenescçe en gozosos fines”, alhora que era també una sàtira, “porque reprehende los viçios de los malos e glorifica la gloria de los buenos.” Justifica així, com feia el mateix Dante, que

---

⁸²³¹ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, De Dante a Juan de Mena: sobre el género literario de “comedia”, dins *1616. Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, Madrid, 1978, ps. 151-158.

l'obra d'aquest es titule *Comèdia*: “El tercer estile es *comedia*, la qual tracta de cosas baxas e pequeñas, e por baxo e omilde estile, e comença en tristes principios e fenesçe en alegres fines, del qual usó Terençio.”⁸²³² Tots aquests conceptes de teoria literària giren al voltant del que els dantistes italians anomenen la *dottrina degli stili*,⁸²³³ apresada per Dante Alighieri (*De vulgari eloquio; Epistola a Cangrande*) del *dictator* medieval John of Garland,⁸²³⁴ i transmesa per Benvenuto da Imola a Juan de Mena i a l'anònim del *Curial*. Així, en el *De vulgari eloquio* de Dante (II,iv,5-6), s'observa una distinció entre tragèdia i comèdia, segons la qual aquest segon gènere pot combinar diferents graus d'elocució. S'hi pot alternar el discurs mitjà (*mediocre*) amb l'*humil vulgar*.⁸²³⁵

Els termes *comedia* i *tragedia* (amb accentuació medieval sobre la *-i-*) no tenen res a veure amb el gènere teatral, sinó que tenen un ús més general. A més, els tres gèneres poètics són sotmesos a una gradació qualitativa, segons l'estil i la temàtica de cada u: la tragèdia és obra de “*superiorem stilum*”; la comèdia, d’ “*inferiorem*” o mitjà, i l'elegia, de “*miserorum*”. Ara bé, aquest darrer adjectiu no s'ha d'interpretar en termes qualitius, sinó en el sentit d'incitar el lector o l'oient a la *commiseració* amb els sentiments dels personatges expressats per l'autor. Benvenuto da Imola té en compte aquests conceptes quan explica al lector en la seua *Introductio* el títol i el contingut d'una comèdia, la de Dante, que s'estructura en tres parts i tres matèries:

“*Materia, sive subiectum huius libri, est status animae humanae tam iunctae corpori, quam a corpore separatae: qui status universaliter est triplex, sicut autor tres facit partes de toto opere. Quaedam enim anima est posita in peccatis, et ista dum vivit cum corpore, est mortua moraliter, et sic est in Inferno morali: dum est separata a corpore, est in Inferno essentiali, si obstinata insanabiliter moritur. Alia anima est quae recedit a viciis, et ista dum est in corpore, est in Purgatorio morali, scilicet in actu poenitentiae, in quo purgat sua peccata: separata vero a corpore, est in Purgatorio essentiali. Tertio est alia anima in perfecto habitu virtutis, et ista vivens in corpore est quodam modo in Paradiso, quia in quadam felicitate, quantum est possibile homini in hac vita*

⁸²³² Citat en la introducció de l'editor a MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna*, ed. a cura de Maximiliaan M. A. P. KERKHOF, Castalia, Madrid, 1995, p. 23 i 32-33, respectivament.

⁸²³³ MENGALDO, Pier Vincenzo, *Dottrina degli stili*, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/dottrina-degli-stili_Enciclopedia-Dantesca/>

⁸²³⁴ KELLY, Henry Ansgar, *Ideas and Forms of Tragedy from Aristotle in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, ps. 99-101.

⁸²³⁵ Us remetem a la citació de l'apartat anterior, on es tracta més extensament dels gèneres literaris.

miseriae: separata post mortem, est in Paradiso coelesti, ubi fruitur visione Dei, in quo est vera et perfecta felicitas.”⁸²³⁶

La matèria de la *Divina Comèdia* es correspon, doncs, amb els tres estats de l'ànima humana, tant quan està unida al cos com separada. Pel que fa a les ànimes unides al cos, o bé es troben immerses en el pecat (moralment “mortes”, posades en *Infern* moral); o bé estan redimint-se dels vicis (posades en penitència, en *Purgatori* moral), o bé es trobem “*in perfecto habitu virtutis*”, en el *Paradís*, és a dir, “en tota aquella felicitat que es capaç d'assumir l'home en aquesta vida miserable”. L'obra culmina amb la visió de Déu, que és la vertadera i perfecta felicitat. Aquest esquema determina en certa manera el programa de “cayguda”, purgatori moral i redempció que l'anònim de *Curial e Güelfa* té previst per al seu heroi de ficció. Ara bé, l'autor de la novel·la cavalleresca no incideix per a res –sinó superficialment, o metafòricament– en la càrrega espiritual d'aquest recorregut: pecat, purgatori, penitència, salvació de l'ànima, visió de Déu, etc. Aquest repertori de mots el reserva per al discurs paròdic del frare Sanglier. El cavaller Curial no es redimeix per acció directa de la providència divina, sinó “per sos mèrits” i no aspira a una felicitat eterna “*in Paradiso coelesti*”, atenent a l'horitzó dels paladins de la cavalleria medieval. El no cortesà que representa aspira al gaudi d'una glòria laica, fonamentada en les armes, la cavalleria, els llibres i l'amor. La perspectiva de la novel·la, conclosa quan l'heroi assoleix la plenitud de la seua vida, als 28 anys d'edat, ja no és teocèntrica, sinó clarament antropocèntrica. No obstant això, el concepte medieval de *comèdia* que Dante aplica a la seua obra, és a dir, una obra de començament trist que deriva en final gojós es podria aplicar a *Curial e Güelfa*; si més no, al llibre III, el més relacionable amb Dante. El seguiment de tècniques i conceptes medievals no lleva mèrit a la voluntat d'innovar ideològicament: de dotar de sentit el relat des d'una perspectiva humanista.

Seguidament, Benvenuto desenvolupa la seua teoria sobre els estils, que, com tot seguit veurem, és evocada per l'autor del *Curial* en el proemi al llibre III. En primer lloc explica que la veu *comèdia*, aplicada al títol de l'*opus maior* de Dante Alighieri, es refereix a la intenció de l'autor i a l'evolució de l'argument, no a la matèria. La *intenció* és conduir l'home cap a la bondat; que tema les penes i que abandone el vici per la

---

⁸²³⁶ *Introductio*. Citem a partir de RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

virtut. Per això es mostra mordaç amb els viciosos i honora els virtuosos. L'evolució de l'argument va de les penes al goig, ascendeix de l'Infern al Paradís. La utilitat de l'obra és la d'accedir al coneixement de la felicitat humana:

“Comoedia est stylus, non materia (...). Intentio auctoris est (...) facere hominem bonum, quia intendit tum metu poenarum, tum exhortatione praemiorum homines revocare ad cultum virtutis, proponens supplicia debita viciis et praemia debita virtutibus; (...) gravissimis poenis mordere viciosos, et altissimis praemiis honorare virtuosos (...). Utilitas (...), scilicet cognitio humanae felicitatis (...).”

Els tres estils poètics considerats per Benvenuto da Imola són tragèdia, sàtira (en lloc de l'elegia dels clàssics i dels *dictatores* medievals) i comèdia. La tragèdia és un estil “*altus e superbus*”, que tracta de conflictes i afers de gran transcendència, com els que canten Homer o Virgili. La sàtira és un estil “*medius et temperatus*”, on l'autor reprén els vicis i anima a practicar la virtut. Teòricament parlant, una comèdia és redacta en “*stylus bassus et humilis*”, perquè sol tracta d'afers vulgars i quotidians, o de personatges plebeus; de fets que no tenen per a res la transcendència dels assumptes tràgics propis de la tragèdia, en el sentit medieval del terme:

“Libri titulus est talis: Incipit prima Cantica Comoediae Dantis Aldigherii poetae Florentini, in qua tractatur de Inferno (...). Deinde tangitur in titulo stylus poeticus. Ad quod notandum est quod est triplex stylus, scilicet: tragoedia, satyra et comoedia. Tragoedia est stylus altus et superbus; tractat enim de memorabilibus et horrendis gestis, qualia sunt mutationes regnorum, eversiones urbium, conflictus bellorum, interitus regum, strages et caedes virorum, et aliae maximae clades; et talia describentes vocati sunt tragaedi, sive tragici, sicut Homerus, Virgilius, Euripides, Staius, Simonides, Ennius, et alii plures. Satyra est stylus medius et temperatus, tractat enim de virtutibus et viciis; et talia describentes vocantur Satyri, sive Satyrici; sunt enim satyri vitia reprehendentes, sicut Horatius, Iuvenalis, et Persius. Comoedia est stylus bassus et humilis, tractat enim vulgaria et vilia facta ruralium, plebeiorum, et humilium personarum; et talia describentes vocantur comoedi, sive comici, sicut Plautus, Terentius, Ovidius.”

Efectuada aquesta classificació, Da Imola adverteix que, malgrat el títol restrictiu de comèdia elegit humilment per l'autor, el tríptic poètic de Dante Alighieri és un llibre complex i completíssim, on es combinen filosofia i poesia. De manera que conté de tot una mica: és alhora tragèdia, sàtira i comèdia. Conté tragèdia perquè es parla de personatges importants, com ara prínceps, nobles i magnats. Es pot considerar sàtira –en el sentit medieval de l'expressió– per tal com reprén i blasma els comportaments viciosos, i encomia les accions i les persones virtuoses. De manera que li convé qualsevol dels tres títols genèrics: *“Ideo convenientius posset intitulari satyra, quam tragoedia, vel comoedia.”* Interpreta, finalment, el comentarista, que Dante elegí el de *Comèdia* per tal com comença amb la tristor de l'Infern i culmina amb l'alegria del Paradís. I conclou que aquesta elecció d'un títol que remet a l'estil *“infimo et vulgari”* no es correspon, en veritat, amb *“sublimis et excellens”* art poètic de què fa gala el toscà, quan se'l compara amb obres contemporànies (el subratllat és nostre):

“Modo est hic attente notandum quod, sicut in isto libro est omnis pars philosophiae, ut dictum est, ita est omnis pars poetriaae. Unde si quis velit subtiliter investigare, hic est tragoedia, satyra, et comoedia. Tragoedia quidem, quia describit gesta Pontificum, Principum, Regum, Baronum, et aliorum magnatum et nobilium, sicut patet in toto libro. Satyra, idest reprehensoria; reprehendit enim mirabiliter et audacter omnia genera viciorum, nec parcit dignitati, potestati, vel nobilitati alicuius. Ideo convenientius posset intitulari satyra, quam tragoedia, vel comoedia. Potest etiam dici quod sit comoedia, nam secundum Isidorum comoedia incipit a tristibus et terminatur ad laeta. Et ita liber iste incipit a tristi materia, scilicet ab Inferno, et terminatur ad laetam, scilicet ad Paradisum, sive ad divinam essentiam. Sed dices forsan, lector: cur vis mihi baptizare librum de novo, cum autor nominaverit ipsum Comoediam? Dico quod autor potius voluit vocare librum Comoediam a stylo infimo et vulgari, quia de rei veritate est humilis respectu litteralis, quamvis in genere suo sit sublimis et excellens (...).”⁸²³⁷

La justificació estilística que fa l'autor del *Curial* en el pròleg III té en compte els conceptes de teoria literària, d'ascendència medieval, manejats pels trescentistes

---

⁸²³⁷ *Ibidem.*

italians. Sobretot, té en compte el concepte de poesia teoritzat per Dante i desplegat, en forma més clara i expositiva per Da Imola en la *Introductio del Comentum*. Heus ací el paràgraf del mencionat pròleg tercer de *Curial e Güelfa* on s'aborda la qüestió de l'estil adequat a la matèria a tractar (el subratllat és nostre):

“...que yo, axí en aquesta obra com en totes les coses que parle, són imitador de les míseres e garrules filles de Pièrides, enemigues capitals de aquelles nou egrègies sorel·les habitadores de Monte Parnaso [les Muses]. D'altra part, que elles se tenen per menyspreades si són meses en obres ímfimes e baxes, car no solen seguir sinó los molts alts e sublimes estils, scrits per solemnes e molt grans poetes e oradors (...). Per què, no podent-me yo ajudar dels dons de lur gràcia, ab humil e baix parlament proceyré axí com sabré a aquest tercer e derrer libre, lo qual és algun poquet pus intricat que ·ls altres primers, per ço com en aquest haurà algunes transformacions e poètiques ficcions, scrites no en la manera que a la matèria se pertany, mas axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer.”

Seguint l'exposició de Da Imola estableix una dicotomia entre els “alts e sublimes estils” (“*stylus altus et superbus*”) de les *tragèdies* –en sentit medieval de l'expressió⁸²³⁸– dels “grans poetes e oradors” (“*sicut Homerus, Virgilius, Euripides, Statius, Simonides, Ennius, et alii plures*”) i l’“humil e baix parlament” (“*stylus bassus et humilis*”) que Dante Alighieri atribueix a la seua *Comèdia* per a justificar-ne el títol. La “intricada matèria” clàssica de les “transformacions” mitològiques, segons l'autor del *Curial*, exigiria la cooperació de les Muses, a fi d'aconseguir un estil literàriament més elevat (en versos llatins, a l'estil d'Ovidi), i no el de les “obres ímfimes e baxes” (“*stylo infimo et vulgari..., humilis respectu litteralis*”) com poden ser les novel·les cavalleresques. Però ell és conscient de les seues limitacions: manifesta escriure “axí rudament e grossera”, perquè no es considera cap intel·lectual. L'afirmació va més enllà del *recusatio* protocol·lària característica d'una *captatio benevolentiae*. Al llarg de l'obra, es manifesten algunes carències en matèria d'erudició o en coneixement de llatí, que delaten l'escriptor com un *aficionat* a les lletres i no com un professional de la lletra. No obstant això, ell considera que pot seguir les passes de Dante en la mesura de

---

⁸²³⁸ El que enarbora, per exemple, Corella en *Tragèdia de Caldesa*. Vegeu SOLER, Abel, Les dones, l'amor i una elegia eròtica d'Ovidi en la vida i en l'obra poètica de Roís de Corella, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 3 (“*Erotisme i obscenitat en la literatura catalana antiga*”), València, 2014, ps. 178-207.

les seues habilitats i possibilitats expressives: “com yo hauré sabut fer”, i escriure amb llibertat i plena consciència creativa. I que, si cal catalogar la seua obra d’acord amb l’esquema tripartit manejat per Da Imola, el *Curial* també seria una *comèdia*.

Posats a precisar terminològicament, i emprant el vocabulari teòric imolesc (l’accessible a l’anònim escriptor) trobem que, si ell haguera d’haver catalogat la seua composició literària, l’hauria qualificada de *comèdia satírica*; sent com és una obra tan complexa com la de Dante, inspirada en moltíssims aspectes en el viatge al·legòric de l’admirat poeta toscà, però en registre més *baix* i vulgar. És a dir, que ens hauria advertit –en un pròleg al qual potser mai no accedirem– d’un llibre que comença sent una *tragèdia* (ens introdueix en fets heroics, protagonitzats personatges aristocràtics), però que no ho acaba de ser-ho en realitat, perquè aquestes *figurae* no culminen el relat desgraciadament. Conté alguns elements elegíacs (els planys d’amor de la Güelfa, a l’estil de l’*Elegia di madonna Fiammetta*) i bucòlics (trobada de Curial amb els aragonesos, somnis de praderies amb déus pagans). Tanmateix, *Curial e Güelfa* acaba sent al remat una *comèdia* (composició conclosa amb final gojós), però sense deixar de ser en tot moment una *sàtira* (obra moralitzada: dedicada a esmenar els vicis i reconduir l’home cap a la virtut). El fet que l’estil reconegut per l’escriptor siga el de l’“humil e baix parlament” (l’“*stylus bassus et humilis*” del Dante interpretat per Da Imola) reforçar la idea que sura per damunt dels matisos argumentals i de la diversitat de registres (compareu l’alta i sublim elocució de de la Güelfa compungida, amb l’estil *infimo et vulgari* de la Fortuna insultant Juno): la d’una novel·la cavalleresca pensada, concebuda i “recitada” als amics en clau de *comèdia satírica*.

* * *

Al voltant de la correlació anterior entre els estils definits per Da Imola i per l’anònim, és necessari introduir un incís terminològic. Es tracta de cridar la traducció toscana quan el llatí de Da Imola *infimo et vulgare* passa a ser *ímfimes e baxes*. Aquesta expressió apareix així en l’*Ottimo Commento* de la Comèdia (*Inf. I, 13-18*):

“Ma poi ch’i’ fui al piè d’un colle giunto, / là dove terminava quella valle / che m’avea di paura il cor compunto, / guardai in alto e vidi le sue spalle / vestite già de’ raggi del pianeta / che mena dritto altrui per ogni calle. –Infino a qui narrato è il suo errare per li vizj. Pone qui uno termine, come fa l’uomo che si raccorge del fallato cammino, che si guata da torno per ritornare alla perduta strada. Così l’Autore, essendosi avveduto d’essere stato nella bassezza della

ignoranza, la quale chiama ‘valle’, dice se essere pervenuto a piè d’uno colle, cioè a piè delle virtù. Il colle tende alle parti infime e basse, cioè a piè della cognizione della vera felicità. Lo quale colle era già vestito da raggi dal Sole (cioè illuminato della sapienza), il quale mena gli uomini per li diritti sentieri. Pone che già era passata la notte della ignoranza, ed appariva il dì, cioè la verità dello intelletto.”⁸²³⁹

També l'utilitza el llibreter florentí, amic i biògraf d'Enyego d'Àvalos, Vespasiano da Bisticci, en la seua vida de Donato Acciaiuoli: “Fu di poi fatto Gonfaloniere di giustizia circa a questo tempo ; la quale dignità tenne con grandissima autorità, e fu molto istimato da tutta la città. Parve che fussi nato a cose grandi, e non a infime e basse; ed ebbe co' sua compagni tanta grazia e autorità, che mai si diviorono dalla via sua, benché' sempre in ogni sua cosa usava una istrema umanità...”

Reapareix l'expressió en el Piovano Arlotto (Arlotto Mainardi, Florència, 1396-1484), en la seua compilació de *Motti e facecie*, escrits a partir del 1450, però publicats a la seua mort.⁸²⁴⁰ Com s'observa, la situació que planteja l'autor marca les distàncies entre les coses elevades i espirituals (la teologia) i les coses mundanes, terrenals i quotidianes (ínfimes i baixes), cosa que ens permet conéixer amb major propietat el concepte que l'autor del *Curial* tenia del contingut de la seua obra:

“Ragionando uno dì el Piovano Arlotto con certe persone, tra le quali uno che gli pareva essere savio, el quale cominciò a dimandare di cose senza sostanza e senza ragione, e dire: - Per quale cagione non ha fatto Iddio così? E' doveva fare in tal modo. E perché non fece che noi fussimo tutti cristiani? E perché ha fatto giudei e mori?.- Quando assai ebbe ciarlato, dice 'l Piovano: - Io non voglio dimandarti né di casi né di punti teologici, ma io vorrei sapere da te di cose infime e basse. Per qual cagione al granello dell'uva è dato tanta poca difesa che ogni piccola rugiada lo offende e guastala, e è tanto nobile frutto che vedi nobile licore ch'ella produce, e di quanto valore e di quanto nutrimento dà; e il pinocchio, che non è di tanta nobilità, vedi quanti armamenti ha per la sua difesa (...)? Vorreo me le dichiarassi. -Non sappiendolo, disse il Piovano: - A questo puoi cognoscere che

---

⁸²³⁹ En ANÒNIM, *L'Ottimo Commento della Divina Commedia; testo inedito d'un contemporaneo di Dante*, citato dagli Accademici della Crusca, Tipogr. de Niccolò Cpurro, Pisa, 1827, vol. 1, p. 45.

⁸²⁴⁰ CRIMI, Giuseppe, Arlotto Mainardi, dins *Dizionario biografico degli italiani*, 67, Roma, 2007; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/arlotto-mainardi_Dizionario-Biografico/>

se' uomo senza intelletto a volere disputare e sostenere le quistioni di teologia e non sai dichiarare questi piccoli dubbi.”⁸²⁴¹

Aquestes tres citacions no serveixen tal vegada per a identificar fonts directes de l'autor, però sí per a constatar –una entre moltes vegades– la seua familiaritat amb els *modi di dire* italians, i amb la llengua toscana o italià literari de l'època.

* * *

L'influx intel·lectual de Da Imola sobre l'anònim es percep ja des del I cant de la *Commedia* que analitza l'exegeata. Així, en el cant I de l'*Inferno* de Dante es parla –segons l'imolés, que no la resta de comentaristes– de la porta d'accés al Paradís celestial custodiada per sant Pere. La menció de sant Pere i el comentari imolesc serien recordats segurament l'autor del *Curial* en el capítol II.143, quan el cavaller protagonista es troba en el seu particular infern: el del desfavor amorós de la Güelfa. Aconsellat per Melchior de Pando, el cavaller es disposa a passar al llibre III, és a dir, a efectuar el seu viatge dantesc pel purgatori mediterrani, a través del qual es retrobarà a si mateix, es regenerarà moralment, i assolirà el paradís desitjat: l'amor virtuós i pur de la Güelfa, el principat d'Aurenja, la riquesa, la fama, l'honor i la glòria mundana.

De, moment, el jove adolescent es troba “torbat ultra manera, mut e sens paraula”, quan “invocà sant Pere” perquè el deixara entrar en el paradís dels seus somnis, el de l'amor fidel de la Güelfa, que ell mateix havia traït. Melchior el fa callar, perquè “no és aquest aquell parays del qual té les claus sant Pere; l'uny és lo un de l'altre, e les leys fort diverses.” Frivolitza i banalitza, doncs, l'autor, sobre els conceptes teològics d'*infern* i *paradís*, però el seu projecte literari té com a paisatge de fons aquests conceptes, precisament, perquè són bàsics en el seu referent literari fonamental, que és la *Divina Comèdia* de Dante Alighieri. *Curial e Güelfa* és comèdia en romanç també, com s'ha vist, però de caràcter humà: sense derivacions teològiques, anagògiques, místiques o transcendents. Recordem que, malgrat l'adopció humil del títol de *Commedia* per part del *poeta-theologus*, aquest es preocupa de recordar en el *Paradiso* (XXV, 1) que l'obra també té un vessant de “poema sacro” que s'accentua en aquest tercer llibre.⁸²⁴² L'obra de l'anònim, per descomptat, és molt més prosaica, no sols per estar escrita en prosa romanç, sinó també perquè l'autor no té cap pretensió d'explorar territoris que l'aparten

---

⁸²⁴¹ MAINARDI, Arlotto [Piovano Arlotto], *Motti e faccie del Piovano Arlotto*, ed. a cura de Gianfranco FOLENA, Rucciardi, Milà – Nàpols, 1953, p. 95, núm. 60.

⁸²⁴² Vegeu HOLLANDER, Robert, *Dante's Epistle to Cangrande*, Michigan University Press, Ann Arbor, 1993, p. 14.

d'una realitat mundanal i profana. El cavaller Curial travessa per un “procés” de regeneració moral com a ésser humà (“seguescam lo procés començat de la vida de nostre cavaller”, *CeG* III.0), però es “reconeix” d'acord ara amb els filòsofs antics i els humanistes del primer *Quattrocento*. Passarà, això sí, per un infern, un purgatori i paradís d'amor i d'honor. “Emperò, cas que vullats que aquest sia parays, siats cert que en aquest, ni en aquell, no s pot entrar sinó passant primer per purgatori”, com adverteix al jove enamorat el savi Melchior de Pando (*CeG* II.143).

L'escriptor emula Dante quan suplica a Virgili que li permeta veure la porta (del Paradís, segons Da Imola) custodiada per sant Pere (*Inferno*, cant I, vv. 130-135): “E io a lui: ‘Poeta, io ti richeggio / per quello Dio che tu non conoscesti. / acciò ch'io fugga questo male e peggio, / che tu mi meni là dov' or dicesti, / sì ch'io veggia la porta di san Pietro / e color cui tu fai cotanto mesti’.” És a dir: “Jo li vaig dir: ‘Poeta, jo et demane, / per aquell Déu que tu no vas conèixer, / si he d'escapar d'aquest mal o pitjor, / que em portes en aquell lloc que m'has dit, / que jo veja la porta de sant Pere / i aquells que expliques que viuen tan trists’.”⁸²⁴³ En principi, tot fa pensar que no siga aquesta una porta del Paradís, on tothom viu en felicitat, sinó del Purgatori, on tots els qui esperen destinació eterna “viuen tan trists”. I, tanmateix, Rambaldi ho interpreta que és la porta del Paradís, de manera discordant amb la resta de comentadors antics. Així ho explica Domenico Consoli: “Controversa è l'interpretazione di *Inferno* I 134: Dante si augura di poter vedere la porta di san Pietro. Unico fra gli antichi commentatori, Benvenuto sostiene che si tratti della porta del Paradiso: ‘*idest portam Paradisii, cuius custos ponitur Petrus*’. Gli altri interpreti trecenteschi proponendo però a individuare in tale espressione la porta del Purgatorio, basandosi sul fatto che Dante mette ad essa per custode un angelo con le chiavi di san Pietro.”⁸²⁴⁴ L'escriptor del *Curial*, que té per guia primordial Da Imola en la lectura i estudi de la *Comèdia*, evoca la súplica de Dante a Virgili en la de Curial a Pando, i parla també del Paradís.

* * *

A l'hora de redactar els darrers capítols del llibre II i els primers del III del *Curial*, on el cavaller “caygut” i abatut descobreix el dolor i les penes de les ànimes infernades, l'escriptor rellegeix alguns cants de l'*Inferno* dantesc seguint l'exposició de Da Imola.

---

⁸²⁴³ Seguim en aquest apartat l'edició bilingüe d'ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 26-27, que en la versió italiana s'ajusta a la d'ALIGHIERI, Dante, *La Commedia*, dins *Le opere*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Mondadori – Società Dantesca Italiana, Florència, 1994.

⁸²⁴⁴ CONSOLI, Domenico, Porta, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/porta_Enciclopedia-Dantesca/>

Fixem-nos, per exemple, en el concepte teològic de la *gratia praeveniens* que maneja Melchior de Pando i que crida l'atenció d'Albert Hauf:⁸²⁴⁵ “direm ab veritat que aquesta senyora fonch gràcia prevenint,⁸²⁴⁶ en la qual, alegrant lo seu cor, profità a tu e ·t més en orde de bé haver, e a pròpies despeses t'a aportat a l'estat en què est.” (CeG III.2). L'escriptor participa de la irreverència usual en els poetes de cançoner compilats al Nàpols d'Alfons el Magnànim; irreverència venial, consistent a manllevar metàfores eucarístiques i expressions sagrades (“paraís”, “gràcia prevenint”, “*Benedicta tu...*”, etc.) per a emfatitzar el *servei* amorós. En aquest cas, per boca de Melchior, l'autor banalitzava un concepte teològic d'arrel augustiniana. I no és perquè tinga interès o un coneixement pregó del que aquest concepte significa, sinó més segurament perquè està recordant la lliçó de Da Imola sobre el cant II de l'*Inferno* (vv. 94-96):

“Donna. *Hic Beatrix post digressionem factam a Virgilio revertitur ad primam materiam et continuans se ad primum dictum dicit qui fuerunt motores sui qui miserunt eam. Et sententialiter et breviter dicit quod quaedam nobilis domina, cui non imponit certum nomen, condolens errori Dantis, vocavit aliam dominam, quam vocat Luciam; quae Lucia misit Beatricem ad Virgilium, ut ipse Virgilius succurreret Danti. Ad intelligentiam autem narrationis huius est notandum, quod secundum theologos duplex dicitur esse gratia, quarum prima vocatur gratia operans, quae praevenit hominem, et ipsum promovet ad virtutem. Alia vocatur gratia cooperans, scilicet illa, quae conservat hominem in ipsa virtute. Unde Augustinus libro De gratia et libero arbitrio dicit: ‘Cooperando in nobis Deus perficit quod operando incipit.’ Modo ad propositum, autor subtiliter fingit Beatricem, quae habet tractare de talibus, dicere hoc Virgilio: hoc enim figurat quod prima gratia movet secundam, secunda movet Beatricem, Beatrix movet Virgilium, Virgilius movet Dantem. Nunc ergo ad literam dicit Beatrix Virgilio: donna è gentil, idest nobilis per excellentiam, scilicet gratia praeveniens. Et hic nota quod autor non nominat expresse istam dominam primam, quia ista gratia*

⁸²⁴⁵ HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (p. 355).

⁸²⁴⁶ Al contrari del que fa Antoni Ferrando, que esmena la lliçó errònia *pervenint* (f. 149v del manuscrit), adoptada pels primers transcriptors de la novel·la, en la correcta i coherent, *prevenint*. Els editors d'ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, en canvi, perpetuen una lliçó inapropiada per al sentit de la frase.

advenit homini occulte, quod non perpendit. Vel dicas quod ista prima domina est prae destinatio...”

La Beatrice de Dante representa la gràcia divina que “prevé” o que s’avança per part de Déu (Agustí, *De gratia et libero arbitrio*) per tal d’afavorir que l’home responga favorablement al propòsit de l’obra divina i treballe, doncs, per la salvació de la seua ànima.⁸²⁴⁷ En realitat, el desplegament teològic de Dante és una mica més complex, ja que desdobra Beatrice en “tre donne celesti”, com les denominen Domenico Consoli i Andrea Ciotti: la Mare de Déu, o la gràcia *prevenint* pròpiament dita; santa Llúcia, o la gràcia *il·luminant* de la fe, i Beatrice, o la gràcia *operant*, que ajuda la voluntat en l’acte l’elecció del bé sobre el mal. Virgili hi figura l’intel·lecte humà, la capacitat de raciocini, augmentable per adquisició de “ciència”; la qual guia l’ànima el mortal per aquest difícil camí de salvació. D’ací que Da Imola ho interprete com una cadena: “Beatriu mou Virgili, Virgili mou Dante.” La lectura d’aquest cant té una repercussió en el disseny estructural de *Curial e Güelfa*, si bé ho mirem: La Güelfa mou Melchior de Pando, Melchior de Pando mou Curial. És a dir: la noble dama Güelfa assumeix el paper i la funció al·legòrica de gràcia *prevenint* que actua en positiu sobre Curial, el cavaller elegit, predestinat a esdevenir príncep sobirà: “*quod ista prima domina est prae destinatio.*” Ara bé, la Güelfa delega el Melchior de Pando aquesta tasca de docència intel·lectual, de veu de la consciència, de conseller filosòfic íntim –gairebé producte d’un diàleg interior de l’ànima– que exerceix Melchior de Pando; convertit en aquests capítols en una combinació del Virgili de Dante i l’Agustí del *Secretum* de Petrarca, o el mateix Petrarca tutor del compungit Boccaccio.⁸²⁴⁸

Curial el llombard, al contrari del que caldria haver esperat –segons els criteris de judici racional aplicats per Melchior (intel·lecte, veu de la filosofia moral)–, es mostra ingrati amb la Güelfa, incorre en els vicis de supèrbia i luxúria, i cau en la degradació moral. Ha de passar, en conseqüència, pel seu particular purgatori anímic, seguint un

---

⁸²⁴⁷ D’aquesta concepció generada pels pares de l’Església i incorporada al saber escolàstic medieval, participa Dante, segons CONSOLI, Domenico – CIOTTI, Andrea, Grazia, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/porta_Enciclopedia-Dantesca/>: “La presenza della grazia, che è un dono partecipato da Dio alla creatura per la sua salvezza e la sua gloria. La responsabilità individuale, cioè l’esercizio del libero arbitrio, chiama in causa ciascuno per un’accezione o un rifiuto della grazia divina che poi si traduce, rispettivamente, in salvezza o perdizione.”

⁸²⁴⁸ Vegeu el capítol II.1.5, on tractem de Petrarca en el *Curial*.

camí literari que segueix les petges de la *Divina Comèdia* de Dante.⁸²⁴⁹ La *predestinació*, associada a la gràcia prevenint per Da Imola, ens remet de nou al misteri del nom i la identitat a *clef* del pare de Curial, que no apareix reflectit en la primera pàgina de l'esborrany de l'obra, com estava previst que figurara. Les referències intrigants al pare en altres capítols donen també què pensar. Entre altres coses, podrien relacionar-se amb el dedicatari oficial de l'obra, que també ignorem qui pugui ser, per haver-se perdut o no haver-se escrit encara el pròleg de l'obra. Això no obstant, intuïm per diferents indicis que podria ser l'adolescent cavaller Ferran d'Aragó, hereu del tron napolità: un infant també *predestinat* des del seu naixement a esdevenir príncep sobirà, però que pot arruïnar aquesta gràcia prevenint si no és capaç de regenerar-se moralment, seguint l'exemple de Curial, i esdevenir un home estudiós i virtuós.

Tots aquests aspectes, que conjuguem molt bé amb la lliçó moral i la intenció general de *Curial e Güelfa*, i es reiteren en el comentari que fa Da Imola dels versos 121-126 del mateix cant II de l'*Inferno* dantesco (el subratllat és nostre):

“[121-123] Dunque. *Hic Virgilius concludens inducit autorem per causas praedictas utiles et honestas ad procedendum in suo itinere incoepto, scilicet descriptione viciorum, virtutum, et summi boni (...).* [124-126] *Et subdit per brevem epilogum suffragia maxima quae habet, dicens: poscia che tai tre donne benedette, idest beatae, scilicet gratia praeveniens sive praedestinatio, gratia illuminans, scientia divina, curan di te, idest procurant et intercedunt pro te, nella corte del ciel, ubi multum possunt, et ultra praedictas scientia et eloquentia humana. Unde dicit: e 'l mio parlar tanto ben ti promette, quasi dicat conclusive Virgilius: tu habes primo scientiam humanam, quia es magnus philosophus et poeta, sicut et ego fui: deinde habes sacram theologiam, quam ego ignoravi:*

---

⁸²⁴⁹ Segons CONSOLI, D. – CIOTTI, A., *Grazia...*, op. cit.: “L’umanesimo dantesco, se così si vuole chiamarlo, è naturalmente fondato sulla grazia e celebra attraverso il mito reale e tutto interiore di Beatrice, dalla *Vita Nuova* alla *Commedia*, il rito della riconquista del bene perduto, in un processo di ascesi che è intellettuale e spirituale insieme. Così la grazia presiede alla poetica del cammino (...): dall’esperienza negativa dell’*Inferno*, che evidenzia gli effetti deformanti e perversi nella dannazione eterna delle anime che l’ostinato rifiuto della grazia ha prodotto, per proseguire nel Purgatorio con un’esperienza di un recupero sostenuto dalla speranza e illuminato dalla certezza dell’attesa, e concludersi nel Paradiso con il glorioso trionfo delle anime beate, che è il trionfo stesso della grazia divina promotrice della sublime ascesa all’eterno frui di Dio.” En *Curial e Güelfa*, el protagonista és sotmés també a un *iter* literari regenerador, però des d’una perspectiva profana, pròpia de l’òptica pensament humanista dels tractadistes florentins del primer *Quattrocento*; sense les connotacions teològiques o d’ultratomba de l’obra de Dante.

tertio habes gratiam Dei, quia venisti tempore gratiae; ego vero paganus sum; et ultimo videris electus et praedestinatus, quia paratus es recedere a vicis.”

Virgili actua amb Dante com Melchior de Pando amb Curial, quan li indica quin és el camí que cal elegir per a evitar el vici i adreçar la vida cap a coses honestes i virtuoses, i és el que l’incita a començar la marxa des de l’Infern al Paradís passant pel Purgatori. El concepte de gràcia prevenint, que reapareix ací és deutor de la teologia agustiniana (Da Imola cita explícitament Agustí), però també de la lectura d’aquesta teologia que fa l’escolàstic Pietro Lombardo, autor recordant oportunament en diferents passatges del *Comentum* pel mateix exegeta. Segons Consoli Ciotti, “Pietro Lombardo, sulla traccia agostiniana, sottolinea il rapporto tra grazia divina e volontà umana, che è chiamata in causa per le opere buone da compiere e da realizzare mediante un impegno responsabile della persona che s’inserisce nel piano della Provvidenza.”⁸²⁵⁰ La gràcia prevenint, però, no anul·la ni condiciona per a res el lliure albir de l’home, que és, al cap i a la fi, el que determinarà si es regenera moralment i es retroba seguint el precepte dèlfic (en un sentit filosòfic, com el de l’autor de *Curial e Güelfa*), o si salva l’ànima de la condemnaió eterna (en una lectura cristiana, com la del *poeta-theologus* Dante).⁸²⁵¹ La gràcia prevenint de Beatrice és la que guia Dante, però és també la que li dóna esperança i el fa superar tots els perills fins a assolir el bé tan desitjat (Da Imola, *Purgatorio*, cant VII, versos 22-24): “vertù del ciel, *scilicet, gratia praeveniens et subsequens et Beatrix*, mi mosse (*ut ostensum est clare II capitulo Inferni*), e con lei vegno; *illa semper iuvante et custodiente me per loca tam aspera et pericula tanta.*” La fidelitat amorosa per la Güelfa és la que guia Curial, li proporciona esperança durant la

---

⁸²⁵⁰ I citen, per a justificar la dependència conceptual, les *Sententiae* (II,26) del mateix Lombardo: “*Unde Augustinus in Libro De gratia et libero arbitrio: ‘Cooperando Deus nobis perficit quod operando incipit, quia ipse, ut velimus, operatur incipiens, qui volentibus cooperatur perficiens. Ut ergo velimus operatur; cum autem volumus, et sic volumus ut perficiamus, nobis cooperatur; tamen sine illo vel operante ut velimus, vel cooperante cum volumus bona pietatis opera, nihil valemus.’ Ecce his verbis satis aperitur, quae sit operans gratia, et quae cooperans: operans enim est quae praevenit voluntatem bonam, ea enim liberatur et praeparatur hominis voluntas ut sit bona, bonumque efficaciter velit; cooperans vero gratia voluntatem iam bonam sequitur adiuvando.*”

⁸²⁵¹ Pietro Lombardo (*Sententiae*, II,27): “*Cum ergo ex gratia dicuntur esse bona merita et incipere, aut intelligitur gratia gratis dans, id est Deus vel potius gratia gratis data, quae voluntatem hominis praevenit: non enim magnum esset si haec a Deo dicerentur esse, a quo sunt omnia. Sed potius eius gratia gratis data intelligitur, ex qua incipiunt bona merita, quae cum ex sola gratia esse dicantur, non excluditur liberum arbitrium, quia nullum est in homine, quod non sit per liberum arbitrium. Sed in bonis merendis causae principalitas gratiae attribuitur; quia principalis causa bonorum meritorum est ipsa gratia, qua excitatur liberum arbitrium et sanatur, atque adiuvatur voluntas hominis, ut sit bona.*” Citat *ibidem.*”

seua captivitat a Tunis, i el fa superar els perills i els infortunis per a assolir també la “gloriosa fi” que se’ns ha promés en el proemi de llibre primer.

Tot i l’evidència que Benvenuto da Imola és la font d’on l’anònim del *Curial* aprén conceptes teològics de tipus “gràcia prevenint”, cal advertir que aquest i altres indicadors manifesten la influència del neoplatonisme augustinianà. Aquest corrent filosòfic, oposat a l’aristotelisme dels escolàstics, el reanimà Petrarca en el segle XIV i esdevingué fonamental per a dotar de bases doctrinals el “moviment humanista” florentí del primer Quatre-cents. Les idees d’Agustí permetien compatibilitzar el cristianisme amb la filosofia de l’Acadèmia platònica: “aquell Studi famós [d’Atenes] en lo qual la sciència de conèixer Déu se aprenia” (*CeG* III.24). Però, a tot això, ¿què tenen a veure l’augustinisme o el neoplatonisme incipient, amb l’estil dels humanistes nord-italians, en una novel·la cavalleresca molt probablement redactada a Nàpols? Doncs, potser si revisem la biblioteca d’Enyego d’Àvalos obtinguem una explicació raonable, que torna a posar en relació el *Curial* amb aquest singular aficionat a les lletres. En la seua casa, no sols constaven múltiples obres de sant Agustí, el que demostra un interès directe per aquest pare de l’Església, sinó també les *Sententiae* de Petro Lombardo citades reiteradament com a font per Benvenuto da Imola, i altres textos relacionats amb el neoplatonisme, com ara els del pseudo-Dionís Areopagita.⁸²⁵² També és coneguda la seua amistat i correspondència epistolar amb els humanistes que aprofundiren a mitjan segle XV en el neoplatonisme⁸²⁵³ i propiciaren la –diguem-ne– deriva mística de l’humanisme neoplatònic a la Florència dels Medici, en el segon *Quattrocento*.

* * *

No cal abandonar el cant II de l’*Inferno* per a trobar un altre comentari exegetíc de Da Imola que podria haver influït en la concreció de la parella d’enamorats, la Güelfa i Curial, i en la seua connotació al·legòrica, marcada per la mateixa onomàstica. Una Güelfa assimilable en alguns aspectes a la Beatrice de Dante, ajudaria a un Curial assimilable al Virgili de Dante, a guiar el narrador –i els seus lectors– a través de l’infern, el purgatori i el paradís d’una vida humana plenament realitzada. I és que, en termes generals, pot afirmar-se que l’anònim ha interioritzat i ha fet seu l’esquema argumental bàsic sobre el qual opera el poeta toscà: el del viatge d’autoreconeixement de l’intel·lecte del mateix escriptor, el Virgili “cortese” del cant II de l’*Inferno* (i *cortés* és sinònim de *curial*), que es posa al servei de la gràcia *praeveniens* dels teòlegs, que en

---

⁸²⁵² Vegeu el capítol I.3.5.

⁸²⁵³ Us remetem al quadre final del capítol I.2.2.

el *Curial* esdevéé predisposició a l'estudi, la virtut i la fidelitat amorosa. Aquesta gràcia prevenint augustiniana, en la novel·la cavalleresca, la representa una Güelfa protectora i assimilable a la Beatrice "pietosa" del mateix cant. Pietat i Curialitat, Beatrice *pietosa* i Virgili *cortese*, Güelfa i Curial, conformen una digna parella al·legòrica i moralitzant, per damunt de tota la trama argumental i de l'anecdota cavalleresca de l'obra catalana.⁸²⁵⁴ Els versos als quals al·ludim, són (vv. 123-135): "Oh pietosa colei che mi soccorse! / e te cortese ch'ubbidisti tosto / a le vere parole che ti porse!" És a dir: "Quina pietat té la que em va socórrer!, / i tu, que generós ets obeint / tan prompte les paraules que t'ha dit!" El text de Dante, en si mateix, no diu molt al respecte, però sí la interpretació al·legòrica que en fa després Benvenuto Rambaldi da Imola:

“[127-135] Quali i fioretti. *Quarta et ultima pars generalis, in qua autor ponit effectum longae persuasionis factae a Virgilio, scilicet reversionem suam ad primam intentionem bonam (...), idest gratia Dei illuminante, medietate persuasione Virgilii, erigitur, et aperitur ad primum bonum propositum (...). Unde subdit: e tanto bon ardir al cor mi corse, quasi dicat, et factus sum ita animatus et bene cordatus, ch'io cominciai come persona franca, idest libera a tanto timore, et incoepi, supple, dicere hoc: O pietosa. Hic autor facit regratiationem Beatrici et Virgilio de tanto beneficio sibi collato liberaliter et gratis, et comendat primo personam mittentem, dicens: o pietosa colei; o, idest, dico illam piam, che mi soccorse, scilicet Beatricem. Deinde commendat personam missam, dicens: e te cortese, idest, et dico te liberalem, ch'ubbidisti tosto scilicet requisitioni Beatricis, succurrendo mihi, a le vere parole che ti porse, scilicet quando dixit tibi quod eram in periculo mortis. [136-142] Et subdit effectum persuasionis Virgilii dicens: tu m'hai con disiderio il cor disposto sì al venire, scilicet ad sequendum te, con le parole tue, idest argumentis tuis, reddendo mihi bonam spem, ch'io son tornato nel primo proposto, quod ego dimiseram urgente timore. Or va'.*”

Quan la Güelfa declara el seu amor a Curial (*CeG* I.8) es presenta ella i l'Amor que l'ha inflamada com a *piadosa*: "A, cativa yo! ¡E com és mal esmerçada la mi· amor en tu! Yo (...) t'e fet senyor de mi e de mos béns, e tu (...) menysprees los dons que Amor, pus piadosa [deessa] de tu que tu mateix, t'a ofert." I quan Venus retrau a la

⁸²⁵⁴ D'aquesta qüestió tractarem també en el capítol II.3.2, quan abordem el personatge de la Güelfa.

Güelfa que haja girat l'esquena a Curial, li diu: “E tu, menyspreant los dons que yo, molt pus piadosa de tu que tu mateixa, graciosament t’avia donats (...) has fets vots e promissions contra tota consciència...” (CeG III.95). Si, en Dante, Beatrice és la *gratia Dei illuminante* que fa de *deus ex machina* del viatge al·legòric, en la comèdia humana i profana de regust paganitzant que és el *Curial*, la força impulsora no és la Güelfa pròpiament dita, sinó l’amor de Venus que la posseeix. *Cortese* i *Pietosa* serien, en aquest cas, Curial i l’Amor de la Güelfa, que actua sobre ell.

* * *

Analitzant les concomitàncies entre la *Comèdia* i el *Curial*, ja hem tractat del cant IV d’*Inferno*, versos 72-96, on Alighieri fa relació dels grans poetes antics que, juntament amb Virgili, mereixen rebre honor i ser honorats per la posteritat. L’autor de la novel·la els repeteix exactament (Homer, Horaci, Ovidi, Lucà), per considerar-los autors “de reverenda letradura”, dignes de ser reverenciats (CeG III.28). Benvenuto Rambadi explica així la intenció de Dante quan els recorda i honora:

“[70-72] – (...) ch’orrevol gente, *idest, quod honorabile genus hominum, possedeat quel loco. Et sic nota quod per hoc autor innuit tacite quod virtus et scientia reddit hominem honorabilem vel amabilem a longe etiam apud illos, qui non noverunt ipsum.* - [73-75] O tu. *Hic autor petit a Virgilio qui sunt isti et quia sic honorati, dicens: o tu, scilicet, Virgili, ch’onori e scientia et arte. Ars et scientia, large loquendo idem sunt: potest tamen exponi scientia, scilicet liberalem: et arte, scilicet poeticam, quae non comprehenditur inter liberales ratione excellentiae suae (...).* Questi chi son ch’hanno cotanta orranza, idest, honorabilitatem, quia scilicet sunt ita separati ab aliis in loco tam luminoso. Unde dicit: che, idest, quae honoratio, li diparte dal modo de gli altri, quia scilicet non sunt in tenebra sicut ceteri. - [76-78] E quelli. *Hic autor ponit responsionem Virgilio dicens: e quelli a me, supple, Virgilius respondit, l’onrata nominanza, idest honorata fama (...), quia potissime fecerunt opera scientiae et virtutis propter famam et gloriam (...).*”

L’exegeta incideix en la doble condició de la literatura, fonamentada sobre la ciència dels oradors (arts liberals i filosofia) i l’art poètica o sapiència. Ambdues categories s’assimilen, respectivament a ciència i virtut (“*scientiae et virtutis*”), perquè l’art dels poetes, per a ell, és superior i eminentment virtuosa.

Benvenuto Rambaldi sembla que influeix en algunes expressions que l'autor del *Curial* dedica a Homer i Aquil·les. Dante tracta Homer com el poeta suprem: “Omero, poeta sovrano” (*Inf.* IV, 88). I el d'Ímola el segueix quan qualifica Homer de “*poeta graecus excellentissimus*” en *Inf.* V, 85-87, i de “*gloria graecorum*” en altres glosses. Relaciona el poeta amb l'heroi que li deu la fama, com fa l'anònim escriptor, en *Purg.* VIII, 43-45: “*Achillem, cuius gloriam Homerus fecerat aeternam.*” I també ens recorda la tutela especial que sobre Homer exerciren les Muses, o el seguiment que fa Virgili del poeta grec, en *Purg.* XXII, 100-102: “siam con quel greco, *scilicet, Homero*, che le Muse lattaro, *idest nuriverunt dulci doctrina: fuit enim Homerus fers ingeniorum, ut ait Plinius*; più che altri mai, *quasi dicat, qui nunquam habuit panem in poetria (...), qua tantum debet Virgilius Homero quam Staius Virgilio.*” Aquest repertori d'idees i qualificatius recorda els del *Curial*: “aquest reverent poeta grech Homero (...), que mentre visqué nos amà, e per aquella rahó li ajudam a fer aquell libre (...); maestre major dels poetes grechs, ab la ajuda de nosaltres, poetant, scrivi lo dessus dit libre, e parlà en favor de Achil·les, qui fonch grec axí com ell, molt grans coses” (*CeG* III.25). Homer eternitza la glòria d'Aquil·les, però també viceversa. Per això, ambdós es coronen mútuament: “Achil·les, com emperador,⁸²⁵⁵ e Homero, com a poeta, se coronaren dels rams d'aquells arbres a aquell déu [Apol·lo] consagrats” (*CeG* III.31). Pel que fa al seguiment que fa Virgili d'Homer, escriu: “e fins que aquell altíssim poeta Virgili, major de tots altres poetes, crech que per reverència tua, altant-se de la veritat, m'a seguit [s'adreça Homer a Aquil·les] entre ·ls latins” (*CeG* III.30).

Per a la caracterització d'Aquil·les en el *Curial*, completa i molt minuciosament elaborada (la d'Hèctor no la coneixem, però es preveia que fóra més breu i sintètica), l'escriptor recorre a diferents fonts. La fonamental és la descripció que duen les *Històries troianes* de Guido delle Colonne en versió original o llatina.⁸²⁵⁶ Tanmateix, a l'autor li degué semblar insuficient, ja que Guido –basant-se en Dares– privilegia els aspectes relatius a la fortalesa de cos i d'ànim, i a l'ardor guerrer de l'heroi, però no aporta cap element que convertisca Aquil·les en “model” de cavaller d'armes i lletres. Per a documentar-se sobre els trets psicològics i qualitats intel·lectuals del guerrer grec, l'anònim recorre a l'enciclopèdia imolesca. Observem ara un fragment de la

⁸²⁵⁵ En virtut de la *translatio Imperii*, d'Atenes a Roma i de Roma a Alemanya, se'l considera predecessor dels moderns emperadors, que coronaven de llorer els poetes excel·lents.

⁸²⁵⁶ Com s'ha comentat en el capítol anterior, II.1.5.

caracterització d'Aquil·les, prescindint ara de l'aportació bàsica de Delle Colonne, i a continuació comprovarem la relació amb el *Comentum* de Da Imola: “Era aquest Achil·les (...) gran philòsof e astròlech, gran sonador de esturments, gran cantador, e portava's molt ornat; home molt enamorat e algre, conexedor de erbes e molt entès en tota art de medecina (...), gran caçador de leons (...). Era, emperò, luxuriós...” (*CeG* III.31). Dante, en la *Comèdia*, parla en termes elogiosos del “grande Achille” (*Inf.* V,65 i *Purg.* XXI,92), nodrit i educat en la infantesa per l'únic centaure savi, “il gran Chiron” (*Inf.* XII,71). Per la seua banda, Rambaldi justifica aquests elogis i constata la predilecció d'Homer i Virgili per Aquil·les enfront d'Hèctor, en el marc d'un debat que interessa molt l'escriptor i els lectors als quals s'adreça, i que està d'actualitat a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. El comentarista justifica l'apel·latiu de “caçador de leons” que dedica l'autor del *Curial* a Aquil·les recordant-nos que el centaure Quiró ensenyà l'heroi dels grecs a excel·lir en la cinegètica (*Purg.* IX, 34-42):

“...quod hanc materiam hic tactam eleganter scribit Statius in suo minori, quod dicitur Achilleida; cuius summam breviter dicere conabor. Thetis mater Achillis tradidit illum infantulum alendum et instruendum bonis artibus Chironi centauro (...). Chiro (...), ducens eum per cavernas sylvarum, assuefecit eum venationi ferarum (...). Nec unquam permittebat ipsum persequi damas vel cervos, sed ursos, apros et leones, et exercebat eum in omni genere pugnae.”

El comentarista remet com a font clàssica a l'*Aquil·leida* d'Estaci, el títol de la qual aplica l'autor del *Curial*, amb voluntat de facècia o d'ironia a l'obra d'Homer, per a remarcar el favor que s'hi atorga a l'heroi grec enfront del troià: “e per aquella rahó [les Muses] li ajudam a fer aquell libre tan noble apellat *Achileydos* e altres obres moltes, de recordança dignes” (*CeG* III.26). En el mateix passatge on es parla de la caça de lleons, es recorda la rivalitat entre Aquil·les i Hèctor que justifica en part el passatge oníric del Parnàs en el *Curial*, i s'aporten altres virtuts apreses per Aquil·les de Quiró, que l'anònim escriptor aprofita per a enriquir la descripció (*ibidem*):

“(...) ut scribit Homerus XXIII Iliados. Ex dictis etiam removetur aliud dubium, videlicet, quis fuerit laudabilior an Hector, an Achilles? Certe non solum Homerus graecus, sed Virgilius, Statius et caeteri poetae latini videntur praeferre Achillem, qui in strenuitate armorum fuit superior; et alia multa

adscribuntur sibi, quae Chiron magister suus docuit illum, qui novit pulsare, cantare, et medicamina herbarum, nobiles mores, iustitiam et modum regendi, ut scribit Statius (...) Dantes didicit nobiles mores, sicut Achilles sub Chirone (...). Et sicut fortissimus Achilles evigilans stupefactus est totus videns omnia nova, et factus est novus; ita valentissimus poeta Dantes totus est attonitus.”

La qüestió a discernir, si fou millor heroi més lloable i excel·lent Hèctor o Aquil·les era ja molt clara per als protohumanistes italians de la segona meitat del segle XIV, dels quals aprén erudició l'autor del *Curial*. Benvenuto ho tenia clar: llegim els grans clàssics de l'Antiguitat grecoromana, trobarem que Homer entre els grecs, però també Virgili, Estaci i altres poetes entre els llatins, preferiren presentar Aquil·les com a heroi i personatge modèlic. No sols per ser superior a Hèctor en el maneig de les armes, sinó també per “*alia multa*” virtuts, aquestes de caràcter cultural (“científich”, en el vocabulari de l'anònim del *Curial*) que adornaren la seua persona. Aquests coneixements, que convertiren l'Aquil·les en *cavaller* d'armes i lletres, en precursor de personatges ficticis com Curial i reals com Enyego d'Àvalos, els adquirí el guerrer grec del seu preceptor, el centaure Quiró. D'ell aprengué, no solament a ser “gran caçador de leons”, sinó també “sonador de esturments” (“*pulsare*”), “gran cantador” (“*cantare*”), “conexedor de erbes” (“*herbarum*”), “molt entès en tota art de medecina” (“*medicamina*”); “portava's molt ornat; home molt enamorat e alegre” (“*nobiles mores*”) i era expert “en tot exercici d'armes” (“*in strenuitate armorum*”).

Els qualificatius provenen de l'*Aquil·leida* d'Estaci, però no a partir de la font original, sinó del text enciclopèdic i intermediari del *Comentum super Dantem* de Da Imola. Ara bé, l'autor n'afeg un que no consta en aquest passatge, com és el de “gran philòsof e astròlech”. L'autoritat d'aquesta atribució de coneixements astrològics d'Aquil·les es fonamenta en Boccaccio i en el mateix Da Imola. El primer, en les *Genealogie deorum gentilium* (ll. XII, cap. 52), recorda que un dels ensenyaments que rebé Aquil·les del centaure Quiró fou el de l'estudi dels astres: “*Hunc Chyron astrologiam docuit.*”⁸²⁵⁷ Aquesta combinació de fonts demostra que l'escriptor investigava sobre fets i personatges concrets per a documentar-se en distintes notes manuscrites, abans de “compondre” el seu text o muntar-lo. A l'hora d'incorporar

---

⁸²⁵⁷ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

l'astrologia, tanmateix, té en compte un altre comentari de Da Imola (*Parad.* XIII, vv. 121-123) sobre els versos on Dante blasma el comportament d'aquells aficionats que, sense aprofundir en cap ciència, volen presentar-se com a savis. L'atreviment d'aquests, parangonable en certa mesura al de l'autor del *Curial*, no resulta gaire productiu segons Dante, sinó nociu. En conclusió, això reforça la ieda de la representació caricaturitzada d'Aquil·les com a heroi o cavaller mític a seguir, però també com a estudiós de totes aquelles disciplines que interessarien a l'autor, incloses la música o l'astrologia. Vegem la valoració que fa Da Imola del cant XIII del *Paradís*, vv. 121-123:

“Vie più. *Hic Thomas arguit temerariam dementiam multorum ignorantium qui conantur inquirere veritatem in rebus sine arte. Unde dicit: Chi pesca per lo vero, idest, qui rimatur veritatem quae latet sicut piscis sub aqua, immo ut volebant stoici, veritas latet tanquam in profundissimo puteo, si parte da riva, idest, elongatur et variatur a proposito, via più che 'ndarno, quia multo plusquam nave, perchè non torna tal qual ei si move, quasi dicat: immo peior quia plenus multis erroribus et falsitatibus. Et hic nota quod ista sententia auctoris est aurea, et tota die verificatur in multis, qui licet sint excellentes in una, duabus, vel pluribus scientiis, ut de penitus ignorantibus nihil dicam, praesumunt temere immittere falcem in messem alienam, scribentes et glossantes in aliis scientiis, de quibus parum noverunt; sicut quidam magnus philosophus et astrologus voluit commentare Valerium Maximum, et in mille locis quid dicat ignorat; et ita de multis magnis magistris, qui multos libros auctorum imbrataverunt.*”

Recordem la *recusatio* o professió d'humilitat que es veu obligat a fer en el pròleg III l'anònim, quan afirma que les Muses “non han cura sinó de grans hòmens de sicència”, i ell i els seus companys (cavallers *científics*?) no ho són: “e mi e mos pars, axí com ignorants, han en estrany avirrimet; per ço que yo, axí en aquesta obra com en totes les coses que parle, són imitador de les míseres garrules filles de Pièrides.” Dir que Aquil·les –cavaller i no doctor, “ignorant” per tant– fou un gran filòsof i astròleg, en definitiva, admetria alguna dosi d'ironia, o d'autocrítica reivindicativa.

En el cant XII de l'*Inferno*, versos 70-72, apareix esmentat l'estudiós i científic centaure Quiró, que oficià de mestre d'Aquil·les en múltiples habilitats i disciplines del coneixement, des de la caça fins a la música. Benvenuto da Imola dóna a entendre que Quiró féu del futur heroi grec, quan aquest encara era un infant, un “fortissimus

venator” i un amant de les Muses. La idea degué d’agradar molt al gran camarlenc Enyego d’Àvalos, que, en el pròleg d’un tractat seu de medicina de falcons (la versió catalana s’ha perdut; traduït al toscà el 1472), s’autoqualifica d’“*amatore delle Sacre Muse e fortissimo cacciatore*”. Ho fa en la lletra d’endreça del document, que està dedicat a Ferran d’Aragó, rei de Nàpols (com segurament ho estava també Curial e Güelfa, quan aquest encara era príncep).⁸²⁵⁸ De manera que el seu paper de mentor o preceptor del futur guerrer, a l’estil dels preceptors humanistes que educaven els futurs prínceps i *condottieri* italians, resultà fonamental per a fer d’ell un model per als curials del Renaixement, un home d’armes, però també de ciència:

“[70-72] *Deinde tangit secundum, scilicet Chironem. Ad cuius notitiam volo te hic bene considerare, quam artificialiter autor procedit cum ordine debito. Describit enim secundario Chironem, sed cum laude: sicut enim erat expediens, quia dixisset aliquis quot fuerunt stipendiarii viri boni et virtuosi, ideo autor vult ostendere quod inter tales interdum reperitur aliquis nobilis bonus et prudens, qui cavet sibi a violentiis et rapinis, et utitur viribus suis bene in iusto bello. Iste namque Chiron centaurus fuit vir sapiens magnus magister equorum, amator sonorum musicorum, cognitor herbarum, patientissimus laborum, fortissimus venator; unde utebatur suis sagittis contra leones et alias feras, temperatus multum; quae omnia docuit Achillem, cuius ipse fuit nutritor et preceptor a teneris annis; ideo bene autor describit ipsum hic ab ista singulari nutritura et doctrina, dicens: e quel di mezzo, ponit ipsum in medio gratia honoris, ratione nobilitatis, aetatis, virtutis, et ut temperaret iram, et furorem sociorum; ideo dicit: ch’al petto si mira, in hoc notat gravitatem et maturitatem hominis, è il gran Chiron, magnus corpore et animo, el qual nutrì Achille, idest qui nutrit magnum Achillem; et hoc cedit ad singularem laudem Chironi habuisse tam fortem alumnum et discipulum, de quo dicitur plene Purgatorii capitolo IX.*”

Les virtus i qualitats que el més savi centaure Quiró transmet al seu insigne deixeble serveixen literalment per a enriquir la caracterització que l’anònim del *Curial* fa de l’heroi grec en el capítol III.31, en el marc del somni del Parnàs:

⁸²⁵⁸ Els opuscles, que tracten de cura de falcons, els publicà LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d’Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

“Era aquest Achil·les covinentment gran de la persona [*< magnus corpore*], molt ben proporcionat e de gentil fayçó, blanch, los cabells rossos, molt ben parlant, molt prompte a respondre, home fort cuytat en totes les coses [*< patientissimus laborum*], forts de la persona, gran feridor de lança, ardit e gran emprenedor, e no dubtava cosa alguna que davant li vengués; gran philòsof e astròlech, gran sonador de esturments [*< amator sonorum musicorum*], gran cantador, e portava’s molt ornat; home molt enamorat e alegre, conexedor de erbes [*< cognitor erbarum*] e molt entès en tota art de medecina, amich de son amiche enemich de son enemich, abte, expert e molt industriós en tot exercici d’armes, gran caçador de leons [*< utebatur de sagitis contra leones*], larch en donar e pròdich en despendre, en tant que, en tots los grechs, mentre visqué, no hach par ne equal.”

L’escriptor afig aquests apel·latius i epítets procedents de Quiró segons Da Imola, i els combina camufladament amb d’altres. Tot això diu molt de la primmirada contrastació de fonts, i de la tècnica de fragmentació i combinació intercalada de textos manlevats que practicava el redactor de *Curial e Güelfa*.

En un altre apunt final, que segurament influí també a l’hora de completar els clarobscurs i febleses d’aquest retrat *humà* d’Aquil·les, Benvenuto aborda el tema de la luxúria atribuïda per algunes fonts a l’heroi grec (*Inf. V, 54-66*):

“E vidi. *Hic autor, nominatis primo mulieribus, in quibus magis viget luxuria, nunc nominat aliquot viros, et primo virum fortissimum Grecorum, scilicet Achillem, quem autor describit ab interitu suo, quia mortuus est propter amorem. Iste enim stupravit Deydamiam, rapuit Briseidem, et ultimo captus amore Polissenae filiae Priami, fuit sagittatus a Paride furtive; et sic vide qualiter vir invictissimus Achilles periit percussus telis amoris, quia Paris fuit summe amorusus, ut statim dicetur. Ideo bene fingit Homerus, quod Achilles erat totus invulnerabilis praeter plantas pedum, quia scilicet non poterat superari nisi per viam amoris; nam pes hominis est amor eius, et sic cessat obiectio quare autor non nominaverit supra Achillem inter viros illustres, quia Achilles viscatus vicio luxuriae mortuus est turpiter; Hector vero pugnans pro patria mortuus est laudabiliter in praelio. De Achille dicetur alibi sepe, et specialiter Purgatorii*

capitolo IX. Dicunt etiam aliqui quod Achilles amavit Patroclum inhoneste, quod est falsum, quia tunc poneretur alibi, ubi punitur luxuria innaturalis inter flammis. Ergo bene dicit autor: e vidi il grande Achille che con Amor al fine combatteo, quia usque ad mortem pugnavit amatoratus, et etiam aliquando cessavit bellare amore Briseidis iratus contra Agamemnonem, qui eripuerat eam sibi.”

Tot aquest esforç de documentació sobre Aquil·les s'adreça a superar, amb l'ajuda del clàssic citat per Da Imola, Estaci, el defectuós i simplista retrat de l'heroi grec elaborat per Delle Colonne en les *Històries troianes*. En aquesta obra novel·lesca, de pretesa historicitat, Aquil·les sols és un heroi robust, estrenu i valent: un home d'armes i proud. En el *Curial* esdevé, en canvi, molt més que això: Aquil·les és un home de nobles i curials costums; amb sensibilitat per la música i el cant, i interès per les ciències liberals i la filosofia, i amb algunes febleses humanes, com les que podria tenir qualsevol home. Per bé que les atribuïdes per la *Fiorita*, se suposa que conegudes per alguns lectors, l'autor no les sosté: són despropòsits que no apareixen “en [cap] altre loch”, i que no poden constituir cap fonament d'*auctoritas*. Comptat i debatut, l'escriptor realça la personalitat d'Aquil·les (amb ajuda del text de Da Imola) perquè sent admiració per ell com a heroi modèlic a emular. I com a tal model a seguir es presenta (malgrat el grau d'ironia del discurs d'Apol·lo o l'intent d'equilibrar les coses en la sentència de Curial) davant un cavaller que, poc després, tornarà a estudiar les arts liberals i la filosofia de Bacus, igual que ho havia fet Aquil·les.

La lliçó que se'ns està donant és que Hèctor fou admirable guerrer i persona d'íntegra moral, però Aquil·les, malgrat les seues febleses morals, fou superior a Hèctor. No sols ho fou en el combat, com recorda Da Imola en el passatge treballat per l'anònim, sinó també en altres virtuts que a la Itàlia del Renaixement serien molt apreciades: els nobles costums cortesans, una sensibilitat especial per la música i el cant, i els coneixements “científichs” en diverses matèries adquirits dels llibres, amb ajuda de preceptors humanistes. La imatge del nou model de cavaller que s'està traçant amb aquesta descripció completa, i en alguns aspectes curiosa, d'Aquil·les, s'ajusta molt bé amb les preferències d'algun cavallers de la cort d'Alfons el Magnànim. O, per a ser més exactes, d'un concretament: Enyego d'Àvalos. El Comte Camarlenc destacava com a guerrer i justador, i com a gran caçador; però també cantava i feia sonar virtuosament diversos instruments. Es portava “molt ornat” i excel·lia per les seues apteses com a cortesà i diplomàtic. Tenia afició per la filosofia, l'astrologia, les herbes i la medicina

(ho demostren els seus tractats de veterinària i receptes de guarir falcons). Estarem, doncs, davant un intent caricaturesc d'autoretrat...? És difícil saber-ho amb certesa. Però la cosa certa és que D'Àvalos, a diferència dels seus companys d'armes de procedència ibèrica, era amic d'humanistes, divulgador d'Homer per la Península Ibèrica i Itàlia, i s'autoproclamava –satíricament– servidor de les Sacres Muses. Per si fóra poc, a l'hora d'elegir un artista per a la medalla que dissenyà per a ell el Pisanello (1449), ideà la representació del doble cim del Mont Parnàs, amb la ciutat de Tebes i el temple d'Apol·lo. El conjunt presenta la forma d'"escut d'Aquil·les" i s'acompanya d'un mot de dedicatòria a les Muses.⁸²⁵⁹ La seua admiració per Aquil·les i el seu coneixement dels mites clàssics eren, doncs, tan excepcionals a la cort del rei d'Aragó com podien ser les que manifestava –o pretenia manifestar, plagiant Da Imola– l'anònim cavaller que escrigué la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*. Si no és que aquest anònim i l'expatge de la cort de València són la mateixa persona, com sospitem.

Llançada de nou, inevitablement, la hipòtesi que relaciona tan estretament D'Àvalos amb el *Curial*, afegirem respecte d'aquest passatge que l'actitud de temor de Curial davant Hèctor, Hèrcules o altres herois, sembla deutora de Dante i Da Imola. En presència d'Aquil·les, Dante "(...) diventa' ismorto, / come fa l'uom che, spaventato, agghiaccia" (*Purg.* IX, 41-42). Benvenuto Rambaldi interpreta que Dante esdevé "*stupefactus (...); ita valentissimus poeta Dantes totus est attonitus.*" Per la seua banda, l'heroi de la novel·la catalana s'ompli de "pavor" quan se li apareix un gegant Hèctor (*CeG* III.24) i torna a experimentar la mateixa sensació de terror quan se li presenta al davant Hèrcules, "ab aquella espaventable cara" (*CeG* III.79).

* * *

En el cant V de l'*Inferno*, Dante presta especial atenció al cas de Semíramis, identificada per molts autors com una sobirana luxuriosa, digna de regnar a Babilònia. Quan l'autor del *Curial* la recorda per boca de Camar, escriu: "ne havets fet axí com féu Semíremis, reyna de Babilònia, qui pres Nino, fill seu, per marit, e féu ley que cascuna dona pogués casar ab son fill" (*CeG* III.55). Contrastades altres fonts, resulta evident que la citació procedeix de la consulta del comentari imolesc de dit cant (vv. 52-57): "*sicut scribit Iustinus, brevior Trogi, libro primo, Ninus secundus rex Assiriorum, filius Beli, primus movit bella vicinis, et domuit populos vi armorum usque ad terminos Libiae et decessit, relicto filio Nino puero cum uxore Semiramide, postquam regnaverat*

---

⁸²⁵⁹ Més detalls de tot açò, en l'apartat I.3., on tractem amb detall de la vida i les "virtuts" del gran camarlenc.

annis LIV. Semiramis (...), cum petisset concubitus filii sui, ab eo interfecta fuit (...). Habuit imperium in Babilonia (...). De qua dicit Orosius: 'Semiramis sanguine sitiens, libidine ardens, secum concumbentes interfecit, quia scilicet faciebat occidi.' Unde assignat causam, dicens: per torrem ille biasmo in que era condutta, idest, ad tollendam infamiam, quam incurrerat, fecit enim legem ut quisque posset licenter et impune, calcato pudore naturae, contrahere matrimonia inter propinquos, ita quod patres coniungerentur filiabus et matres filiis et fratres sororibus."

* * *

Acompanya Semíramis, en el cercle dels luxuriosos, la Dido enamorada d'Enees sobre la qual poetitza Virgili en l'*Eneida*. És aquesta de la que parla Dante, malgrat que els pares de l'Església i els moralistes adverteixen que Enees mai no pogué conèixer Dido, perquè els separaven cronològicament tres segles.⁸²⁶⁰ La patrística i la tradició medieval havien privilegiat la Dido històrica i "vertadera" de Justí, elogiada per sant Jeroni per ser una viuda casa que preferí morir, mantenint així la seua fidelitat pòstuma al marit, abans de veure's obligada a contraure segones noces. De tots aquests assumptes s'ocupa Da Imola en *Inferno* V, 61-63, seguint els criteris marcats per Francesco Petrarca en les *Epistolae Seniles* (IV,5):⁸²⁶¹

"L'altra.— *Hic autor nominat aliam famosam reginam, quam describit ab amore et genere mortis. Quomodo autem Didofuerit amorata de Enea, et quomodo se occiderit propter eius recessum, patet eleganter apud Virgilium, et quotidie vulgi ore celebratur. Sed hic est attente notandum quod istud, quod fingit Virgilius, nunquam fuit factum, neque possibile fieri, quin Eneas, teste Augustino in lib. De Civitate Dei, venit in Italiam per trecentos annos ante Didonem. Ipsa etiam Dido non se interfecit ob amorem laxivum, imo propter amorem honestum, quoniam Iarbas rex Affricae petebat eius coniugium, et ipsa non volens nubere alteri, et non valens contradicere potentiae eius, in cuius regno fundaverat Carthaginem, praelegit mori, et seipsam interfecit; fuit enim pudicissima femina, sicut scribit Ieronimus Contra Iovinianum hereticum. Sed statim obiicies, lector: cur ergo Virgilius finxit hoc? Dicendum (...) quia moraliter loquendo Eneas est iuvenis amans, unde dicitur filius Veneris, qui dum navigat in Italiam, idest tendit ad virtutem, ubi tamquam in portu requiescat, subito rapitur per tempestatem amari amoris a via recta et defertur in Libiam, idest libidinem; unde Affrica regio*

⁸²⁶⁰ Sobre aquest assumpte tractarem més extensament en el capítol II.1.7, on parlem de Virgili.

⁸²⁶¹ Vegeu el capítol II.1.5, on tractem de les obres de Petrarca.

calidissima bene figurat ardorem luxuriae, et ibi captus voluptatibus obliviscitur sui honorabilis propositi, nec scit inde recedere nisi tandem miseratione. Ideo bene Virgilius inducit Mercurium nuncium Iovis, qui retrahit eum inde, et dirigit in ipsam viam suam a qua incaute recesserat. Et tu dices: non debuit Virgilius ex hoc facere viduam honestissimam, meretricem. Dico quod excusatur pro tanto, quia non inveniebat aliam reginam in Affrica, quam posset accipere; licet, quicquid dicatur, mihi satis displicet quod ista clarissima domina tam indigne fuerit infamata. Sicut enim Semiramis luxuriosa fundavit imperium Assiriorum, ita Dido pudica imperium Penorum semper emulum Romanorum. Nunc ad propositum autor ponit Didonem amorosam, quia sequitur Virgilium, et fingit Virgilium hoc dicere. Ad literam ergo dicit: L'altra è colei che s'uccise amorosa, idest Dido, quae interfecit se ob amorem Eneae cum desereret ipsam. Tamen veritas aliter se habet, ut dictum est, quia Eneas nunquam fuit in Affrica, nec unquam vidit Didonem (...). Et dicit: e roppe fede al cener di Sicheo. Sicheus enim fuit maritus Didonis, qui fuit mactatus a Pigmaliione fratre ipsius Didonis, ut habebis Purgatorii capitulo XX ubi autor dicit: Noi repetiam Pigmaliione allotta. Post mortem vero Sichei Dido voverat non transire ad secundas nuptias, sed secundum fictionem Virgilii violavit fidem voti. Et dicit: al cener, idest memoriae, quia antiquitus corpora mortuorum cremabantur, et cineres servabantur. Sed contra videtur quod Dido debeat reponi inter desperantes, quia se occidit gratia amoris, ideo tamquam amorosa numeratur inter luxuriosos. Poi (...), idest post Semiramim et Didonem, è Cleopatra luxuriosa.”

A l'hora de documentar-se sobre la controvèrsia generada en la tradició medieval entre la Dido honesta de la patrística i la impúdica dels poetes, podria haver-se documentat en el fragment de Da Imola que acabem de citar. Encara que, com observarem en altre lloc,⁸²⁶² tingué en compte altres fonts d'informació. Jaume Torró proposa encertadament que l'epístola senil IV,5 de Petrarca és la font directa per a l'argument dels 300 anys d'anacronisme.⁸²⁶³ De fet, s'ajusta més exactament a la redacció del *Curial* que no la manera com s'expressa Da Imola. En qualsevol cas, és comprensible que l'escriptor consultara també la versió de Benvenuto:

⁸²⁶² Capítol II.1.7, on tractem de Virgili.

⁸²⁶³ TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (p. 152-162).

“Axò mateix ha fet Virgili, gran ans molt major de tots los poetes latins, qui, axí com tu, ha cercades, e poetant escrites, coses tenyides de color de mentira, dient, entre les altres, Dido, reyna de Cartago, ésser-se morta per Eneas; la qual cosa no fonch ni és veritat, car Eneas nulls temps viu Dido, ne Dido Eneas, car de l’un a l’altre hach prop de trecents anys. E aquella viuda púdica, continent e honesta, no rompé la fe a les cendres de Siqueo, son marit, ans, com Jarba, rey dels musicans, a força la volgués per muller, e per aquesta rahó molt la guerrejàs e quasi la terra li destruís, veent la noble reyna que en altra manera libertat no podia aconseguir, voluntàriament se matà ans que no consentí les sues carns contra la sua voluntat ésser per mans de hom estrany tractades. Aquesta no ·m par trencàs la fe a son marit, ja molts dies havia mort, ans, per servir-la, morí; e axí ho scrivi sant Jerònim, qui no erra, en una sua *Epistola ad Iouinianum*. Bo és lo poetar, mas, contra veritat escriure, no ·m par sie loor” (*CeG* III.34).

* * *

Lola Badia i Jaume Torró⁸²⁶⁴ comenten que el discurs boecià de Melchior de Pando en el capítol III.2 sobre la utilitat moral de la fortuna adversa (“no has rahó de plànyer, ans deus grayr a nostre senyor Déus, lo qual és pròspera fortuna, o almenys està en la sua potestat”, *CeG* III.2) es basa en el llibre III de la *Consolatio Philosophiae* de Boeci, però a través d’una glossa dantesca de Da Imola (*Inf.* VII, 91-93):

“Illi enim damnant et blasphemant fortunam quibus ipsa est mutata de prosperitate in adversitatem, et tamen fortuna adversa est utilior prospera et melior, et per consequens laudabilior, sicut tradunt omnes autores, et Boetius in III. Adversa enim facit hominem prudentem, sobrium, temperatum; prospera vero infatuat sensum hominis et reddit ipsum intemperatum, mollem, effoeminatum, et vere difficillimum est scire regere prosperam fortunam, quae non patitur froenum. Unde Alexander Macedo dicebat militibus suis: facilius est vobis adversam quam secundam regere fortunam, ut refert Quintus Curtius...”

La traducció de Torró i Badia és:

---

⁸²⁶⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 643 (i, en la *Introducció*, ps. 71-72).

“Condemnen i blasmen la fortuna aquells a qui se’ls ha canviat de pròspera en adversa, i tanmateix la fortuna adversa és més útil i millor que la pròspera, i per tant més lloable, com ho han dit els autors, i Boeci al [llibre] III. La fortuna adversa, en efecte, fa que l’home sigui prudent, sobri, temperat; la pròspera, en canvi, infla els sentits dels homes i els fa incontinentes, tous, efeminats, i és realment molt difícil regir la bona fortuna quan no té cap fre. Per això Alexandre del Macedoni deia als seus soldats: ‘és més fàcil regir la fortuna adversa que la favorable’, [com recull Quint Curci]...”

La lliçó boeciana sobre la fortuna parteix d’un cant de la *Comèdia* (*Inf.* VII, vv. 67-96) on Virgili explica a Dante que la poderosa dama és una força natural, capaç d’alterar tot allò que són béns efimers. Tanmateix, com expressa Sanglier en el seu sermó a Curial, “les riqueses e honors celestials” són “aquelles que la Fortuna no les pot toldre a aquell qui les ha” (*CeG* III.9). Torró i Badia veuen d’aquestes paraules una lectura del comentari de Da Imola,⁸²⁶⁵ quan explica que la Fortuna “*habet tam amplam potestatem super bona temporalia*” (*Inf.* VII, vv. 67-69), “*providentia mediante*” (vv. 85-87) però no sobre els béns espirituals, que depenen de la resposta de cada individu als projectes de la divinitat. Aquesta interpretació s’ajusta al plantejament filosòfic que despleguen alguns personatges (Pando i Sanglier, concretament), que és el tradicional i medieval dicurs boecià. Tanmateix, l’escriptor dona a entendre perfectament al llarg de la novel·la que no combrega amb dit plantejament medieval, ja que la Fortuna que ell dibuixa –o, més aviat, desdibuixa– és un espectre ben poc boecià.

La Fortuna, derrotada per la Pobresa (Boccaccio, *De casibus*, III,1, *Pauperitatis et Fortune certamen*),⁸²⁶⁶ ha perdut el seu control sobre els infortunis (*ergo*, també la Providència divina, si atenem a Boeci). Da Imola aporta una citació satírica de Juvenal per a demostrar que la Fortuna no representa res ni té cap poder (vv. 85-87): “*sed te non facimus, Fortuna, deam celoque locamus, quasi dicat: cum nihil scis.*” Ara bé, Da Imola empra la frase del sàtir per a reforçar la seua perspectiva boeciana: la Fortuna no és cap deessa celestial; no és res, en realitat, ni té poder, perquè està subordinada al

---

⁸²⁶⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 213).

⁸²⁶⁶ Vegeu BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (ps. 12-13). Vegeu també MANZANARO BLASCO, Josep-Miquel, *Fortuna en ‘Tirant lo Blanch’ i en ‘Curial e Güelfa’*, Publicacions de la Universitat d’Alacant, Alacant, 1998, p. 98; ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 627-628. I el capítol II.1.5, on parlem de la influència de Boccaccio en el *Curial*.

poder de Déu i a la seu divina providència. Per a l'autor del *Curial*, en canvi, Fortuna no és res perquè l'home –i no la providència divina– és capaç de vèncer-la “per sos mèrits” (*studia humanitatis*, pràctica de la *virtù* segons els antics filòsofs, Amor honest i pur) a fi d'obtenir la glòria mundana, que és la que interessa directament al cavaller Curial i a l'autor de l'obra (molt probablement, un cavaller identificat amb alguns aspectes, o, sobretot, amb algunes aspiracions *literàries* del seu personatge).

Sense abandonar encara el llibre de l'*Inferno*, en el cant IX, vv. 43-45, Benvenuto explica: “me disse: ‘guarda le feroce Erine’, *idest furias infernales quae appellantur Erines.*” Aquesta menció influeix segurament sobre l'autor del *Curial*, quan escriu: “Pensa, Curial, que Làquesis fonch fúria infernal que t'aparegué per destruir-te” (*CeG* III.2). En les *Genealogie deorum* de Boccaccio (ll. III, cap. 6, *De Furiis*), les Erínies són mencionades com a *Fúries* o *Eumènides*, noms que també coneix l'escriptor: “E ja són ací les Eumènides o Erines, ço és, Thesífonte, Megera e Alecto, que són fúries infernals” (*CeG* III.19).⁸²⁶⁷ Com s'observa, l'autor té per costum consultar diferents fonts mitogràfiques (la de Da Imola no ho és pròpiament, però sol servir-li amb aquest propòsit erudit) per a documentar-se i enriquir la part erudita del discurs: l'exhibició de coneixements mitològics, tan característica del país i del moment on escriu.

Si la imatge de les Fúries se sol associar en la mitologia a Orfeu, la de l'home que supera els infortunis i es regenera moralment gràcies a l'esforç virtuós, era molt unida en els trescentistes italians –i, per emulació, en Enric de Villena– a la figura d'Hèrcules. Per exemple, en Giovanni del Virgilio,⁸²⁶⁸ però també en Benvenuto da Imola (*Inf.* XXXI, 123), on representa la viva imatge de la perseverança en la virtut (qüestió que concorda amb el missatge que Bacus transmet a Curial, *CeG* III.78):

“Fuit enim Hercules gigas bonus, magnus statura, magnus viribus, magnus virtute, qui reponitur in numero deorum, non istorum, quia non solum vicit Antheum fortissimum in Africa, sed Gerionem potentissimum in Hispania et Busiridem crudelissimum in AEgypto, qui domuit omnia monstra ferarum et hominum ubique, et per omnes gradus virtutum ambulavit usque in finem; ideo merito poetae finxerunt quod descenderit ad infernum ad conculcanda vitia, et supportaverit coelum, quia restitit influentiae coeli.”

⁸²⁶⁷ En MENA, Juan de, *La Coronación*, ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009, p. 270, es repeteix també l'apel·latiu en “Tesífone, furia infernal”.

⁸²⁶⁸ Sobre aquest autor, vegeu el capítol II.1.5.

En altre lloc (*Inf.* XXXI, 100-102), Da Imola planteja així l’etimologia d’Hèrcules: “*Ideo bene dictus est Hercules, quasi ‘heroum cleos’, idest virorum fortium gloria.*” És a dir, que el mateix nom del personatge significaria ‘la glòria reservada als herois’, als homes forts i virtuoses. En el comentari d’*Inferno* XVII, 76-78, s’insisteix en la idea al·legòrica de la *psychomachia*: “*Hercules vicit eum [el monstre Gerió] et privavit omni potentia sua, quia virtus et sapientia vincit et prosternit fraudem.*” Finalment, en *Inferno* XI, 79-84, es parla de la necessitat de dominar les passions per mitjà de la raó, i es recorda que la virtut és una manera de perfeccionar l’ànima, d’apartar-la de la naturalesa de les bèsties per a acostar-la a la naturalesa dels àngels. És allò que els antics denominaven “*virtus divina, secundum quam antiqui poetae et populi dicebant quod viri excellentes convertebantur in deos, sicut Hercules et Romulus.*” La virtut, segons els poetes antics, convertia els homes excel·lents en figures divines, dignes de rebre culte i de servir d’exemple a la resta dels mortals.

Segons Luca Fiorentini, en Benvenuto degué influir la lectura de les *Allegorie* sobre les *Metamorfosis* d’Ovidi, de Giovanni del Virgilio, on aquest prehumanista aclareix que “*Hercules disputans cum Antheo in istis terrenis nec vincens cum significat contemplativum non posse superare homines in calliditate terrenorum, sed per Herculem vincere Antheum in altum levatum significat supernis deditum terrenum in sapientia virtutum.*”⁸²⁶⁹ La imatge exemplar d’Hèrcules que transmet Da Imola, com analitza fonamentadament Fiorentini, és la del savi que ha de travessar per l’experiència del vici per a assolir la virtut: el “sapiente che attraversa il vizio per giungere alla virtù, connotando il proprio percorso in senso prettamente pedagogico”. En *Curial e Güelfa*, un llibre que té molt d’*institutio principis*, encaixa molt bé la pedagogia al·legòrica de l’Hèrcules perseverant: l’heroi que s’encamina decididament cap a la virtut, però havent de passar abans per l’experiència o “cayguda” del vici. Giovanni del Virgilio explica que, “*per Antheum terra natum intelligimus deditum libidini que ex carne de terra facta consurgit. Quem in alta in considerationem supernorum levatum Hercules idest virtuosus emendat et corrigit.*” Hèrcules esdevé model a seguir –per al Curial de la novel·la catalana, en el cas que ens ocupa–, perquè ha vençut el vici i s’ha esmenat, com ho farà el mateix cavaller llombard. Curial s’agenolla reverencialment davant l’heroi

---

⁸²⁶⁹ FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L’elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche*, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma “Sapienza”, Roma, 2011, p. 412.

antic, que li ha mostrat el camí de l'estudi, i de la regeneració moral i personal: "tantost Curial, ficant los genolls, li féu molt gran reverència, oferint-se a ell per servidor" (*CeG* III.79). Segons Fiorentini, Benvenuto deu aquesta idea a Giovanni del Virgilio, quan escriu –en el paràgraf adés citat– que Hèrcules "*descenderit ad infernum ad conculcanda vitia, et supportaverit coelum, quia restitit influentiae coeli.*"⁸²⁷⁰

* * *

Del comentari d'*Inferno* XIII, vv. 124-127,⁸²⁷¹ prové la divisa del llebrer que acompanya la figura femenina i seductora de Làquesis: la dama que indueix Curial a pecar de luxúria i a traïr la Güelfa. Dante presenta l'escena amenaçadora d'un bosc on unes gosses negres correm com llebrers –"come veltri"– darrere de les seues preses. El poeta es troba al cercle de les persones que es fan dany a si mateixes. Parla de gosses negres, i el llebrer de Làquesis es blanc; el poeta parla d'una cadena on estaven lligades, i l'autor de la novel·la la transforma en "collar fet de perles e de safirs". Però les aparences enganyen. L'autor entén, de la mà de Benvenuto, que Dante demonitza en el llebrer, emblemàticament, la dona seductora. Per això no són gossos, sinó gosses: "cagne nere, et notanter dicit cagne, quia canes foeminae sunt rabiosiores et crudeliores masculis, et nigrae propter famem". On el poema les qualifica de "bramose", l'exegega interpreta que són àvides d'obtenir una presa: "*avidae praedae...*, come veltri, *idest leporarii.*"⁸²⁷² L'escriptor sofistica la imatge infernal del llebrer, per a traslladar-la al codi heràldic i al món refinat de la cort. Tanmateix, els entesos en Dante i lectors de Da Imola, entendrien bé la simbologia del llebrer.

* * *

En l'*Inferno* de Dante, el lleó com a animal (cant I) i Capaneo com a personatge històric (cant XIV) personifiquen el vici de la supèrbia, com recorda l'autor del *Curial* en el pròleg del llibre de cavalleria (*CeG* II.0): "E axí Curial, en aquest segon libre (...) fonch un poch superbiós (...), com anvides pusca ésser (...) que, usant la guerra e batalles, lo leó qui a Dante se mostrà en l'infern, en lo primer capítol de son libre, ab la testa alta no li aparega, e Campaneo no li tenga companyia." Campaneo, en la glossa de

---

⁸²⁷⁰ *Ibidem*, p. 413.

⁸²⁷¹ "Di rietro a loro era la selva piena / di nere cagne, bramose e correnti / come veltri ch'uscisser di catena", és a dir, 'darrere d'ells, la selva estava plena / de gosses negres, àvides, corrent / com llebrers deslligats de la cadena.' En ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 172-173.

⁸²⁷² RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Inf.* XIII, vv. 124-127.

Da Imola a *Inf.* XIV, 43-48, és retratat a partir de la *Tebaida* d'Estaci: “*Capaneus, rex nobilis sanguine, sed superbissimus contemptor deorum*”, raó per la qual “*fuit fulminatus cum tota domo sua dum vacaret falsae religioni deorum, ut scribit Livius, quanto fortius iste qui tam impie blasphemabat deos?*” La seua excessiva supèrbia el portà a blasfemar contra els mateixos déus de l'Olimp, que el fulminaren de manera immediata. El fet que aquest Capaneu fóra “*rex nobilis sanguine*”, com altres diversos exemples de reis i prínceps al·ludits en el *Curial*, fa pensar de nou en una obra dirigida amb tota probabilitat al príncep Ferran d'Aragó, bastard, luxuriós i una mica superb, però al cap i a la fi “*nobilis sanguine*” i destinat a ser “*rex*”

* * *

En *Inferno* XVI, vv. 124-136, apareix una de les citacions literals que l'autor del *Curial* fa de Dante. L'escriptor es troba amb el mateix dilema que el seu admirat poeta: “Vet que la mà me denega l'escriure, e no consent que 's faça. D'altra part, que Dante m'a avisat ab aquell metre qui diu que *'Tuto aquel vero que ha faccia de monçonja, etc.'*” (CeG III.25). En el plànol del sacre poema, Dante expressa dubtes a l'hora de descriure un ésser sobrenatural, un monstre, perquè els oients poden pensar que està mentint fantasiosament. L'anònim tem que si narra el somni que Curial al Parnàs, tal com preveu contar-lo, serà també tingut per mentider. I aprofita l'avinentesa, com fa Dante també segons els seus exegetes, per a defensar la veritat dels poetes, oculta davall al·legories (un rostre “de mentida”), però accessible als intel·ligents. Per això, si la primera idea d'ambdós escriptors és la de callar, després la descarten i aposten per la llibertat de poetar, malgrat les crítiques que els hi puguen sobrevenir en acabant. Giovanni Boccaccio, en les seues *Esposizioni sopra la 'Commedia' di Dante*, atribueix la sensació de “vergogna” del poeta “in quanto color che l'odono si fanno beffe de lui e dicono essere un grandissimo bugiardo.”⁸²⁷³ Alighieri, emperò, fa una passa endavant i jura que el que es disposa a contar és la pura veritat. Ho jura “per le note di questa comedia”, amb la qual cosa revela el títol i el gènere de l'obra que escriu. Benvenuto, el comentarista predilecte de l'anònim, ho explica així:

“[124-126] - Sempre. *Nunc autor descripturus bestiam mirabilem monstruosam, cui similem numquam rerum natura produxit, quam vidit secundum*

---

⁸²⁷³ BOCCACCIO, Giovanni, *Esposizioni sopra la "Commedia" di Dante*, dins *I Commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>, *Inf.* XVI, 124 i ss.

quod praedixerat sibi Virgilius, facit aliam persuasionem valde notabilem antequam dicat se vidisse; unde dicit: l'uom dee sempre chiuder le labbra, idest debet semper tacere, non narrare, finchè 'l puote, donec casus necessitatis cogat eum, quia homo saepe compellitur dicere multa quae non sibi creduntur, a quel ver ch'è faccia di menzogna, idest faciem et colorem mendacii; et assignat causam: però che senza colpa fa vergogna, quia scilicet homo reputatur mendax et vanus, dicendo meram veritatem. [127-136] Hac persuasione facta, autor se excusat si non servat hic nunc in se illud quod persuadet in alium, dicens: ma qui nol posso tacer, scilicet illud verum quod habet faciem mendacii; et confirmat hoc sacramento, unde apostrophans ad lectorem dicit: e o lettor, io te giuro per le note, idest per literas, di questa comedia, idest istius operis, quod autor vocavit comoediam, non tam ratione materiae, quam ratione styli vulgaris humilis, s'elle non sian vote di lunga grazia, idest favore hominum; bene cognoscebat autor quod ista comoedia debebat esse diu in magna gratia hominum."

Com s'observa, en la segona frase que subratllem se'ns remet a la consideració dantesca del gènere *comèdia* al qual ajusta el seu estil i la seua obra l'autor de *Curial e Güelfa*: "Per què, no podent-me yo ajudar dels dons de lur gràcia [de les Muses], ab humil e baix parlament proceyré axí com sabré..." (*CeG* III.0).

* * *

En *Inferno* XVIII, vv. 46-51, Dante Alighieri reconeix i identifica un dels rufians damnats en l'antra infernal fixant-se en les seues faccions: "se le fazion che porti non son false, / Venedico se' tu Caccainemico" (vv. 49-50). Benvenuto explica aquest reconeixement així: "se le fazion, idest lienamenta faciei, quale aliter dicuntur fattezze." Quan Curial torna d'incògnit de Tunis a Montferrat, hi ha un moment en què decideix que ha arribat l'hora de donar-se a conèixer a la Güelfa. "E començà [Curial] a parlar lengua lombarda. Ladonchs ella ·l mirà, e en los lineaments de la cara conegué'l" (*CeG* III.74). El tecnicisme llatí, sembla tret del *Comentum* imolesc.

En *Curial e Güelfa*, Bacus és déu del vi, però també déu de la ciència (arts liberals, filosofia natural i moral), com a coses perfectament compatibles, ja que l'autor segueix el criteri i l'autoritat de Da Imola. Així, quan Curial visita Tebes i els seus voltants, abans de pujar al Mont Parnàs, pot contemplar allí "les vinyes consagrades a Baco, déu llur de sicència" (*CeG* III.24). D'aquestes vinyes parla també Rambaldi da Imola en el comentari a *Inf.* XX, 58-60: "e poscia che la città di Bacco, idest civitas

Thebarum quam denominat a Baccho, quia Bacchus fuit thebanus natus ex Semele de sanguine Cadmi, qui primus reperit usum vitis in regione sua; ideo propter illud beneficium habitus est pro deo post mortem, et dictus est Deus vini.” El mite de Bacus i de les vinyes de Tebes és una història de caràcter evemerístic: que sosté la divinitat del déu per mitificació d’un personatge històric i ancestral. Boccaccio tracta l’assumpte en les *Genealogie* (ll. V, cap. 25), obra coneguda també per l’anònim.

* * *

El cant I del *Purgatorio* dantesc crida l’atenció de l’autor del *Curial*, que recorre a Da Imola per a documentar-se i per a emular Dante en el pròleg III.0 de la novel·la. El comentarista segueix el llibre V de les *Metamorfosis* d’Ovidi en la descripció de la rivalitat que sostingueren les Muses i les Pièrides. Alighieri invoca les Muses i, en particular, Cal·líope, titular de la poesia èpica i de l’eloquència retòrica (vv. 7-12): “Ma qui la morta poesì resurga, / o sante Muse, poi che vostro sono; / e qui Caliope alquanto surga, / seguitando il mio canto con quel suono / di cui le Piche misere sentiro / lo colpo tal, che disperar perdono.” L’escriptor es declara “imitador de les míseres garrules filles de Pièrides [les *Piche*], enemigues capitals de aquelles nou egrègies sorel·les habitadores de Monte Parnaso [les Muses]” (CeG III.0).

El llibre III de *Curial e Güelfa* comença precisament quan el cavaller protagonista, que viu les penes de l’infern en vida pel desamor de la seua dama, es disposa a passar pel seu particular viatge purgatori. La situació invita l’autor, doncs, a repassar el cant proemial del *Purgatorio* dantesc i a tractar de les Muses i Cal·líope. Segueix així les passes del gran poeta toscà. El mite de les Muses i les *Piques*/Pièrides forma també part dels materials a introduir en dit pròleg, sota la influència de nou de Rambaldi, que s’estén sobre la qüestió (*Purg.* I, 11-12):

“quod quidam nomine Pierius de Pelle civitate Alexandri Magni genuit novem filias tantae superbiae et elationis, quod temere transcurso longo spatio multarum terrarum, venerunt ad montem Parnasum, et coeperunt prorumpere contra Musas, dicentes, quod amplius non fallerent vulgus indoctum vana dulcedine cantus (...). Calliope, percussit eas et maledixit in ira sua; et subito conversae sunt in picas, et antiqua loquacitas et rauca garrulitas et vanum studium loquendi remansit in eis. Musae vero victrices assumpserunt sibi nomen victarum, quia vocatae sunt Pierides, sicut filiae Pieri (...). Fabula breviter

transcursa, nunc breviter videamus circa ipsam aliquid allegoricum, quoniam ista est fictio jocunda valde.”

En *Curial e Güelfa*, a l’inici del proemi del llibre III, llegim el següent:

“...deus pressupondre que los poetes han fingit nou Muses, en forma de nou dones o donzelles, habitants en Monte Parnaso e colents Elicona (...). E sobre aquestes fabuliza Ovidi, en lo quint libre, que altres nou germanes, nades en Grècia, de Píreus, pare seu, e de mare Evipta –e per ço son dites Pièrides–, aprengueren sonar e cantar (...); devengueren molt superbes e vanaglorioses, en tant que (...) se volgueren no solament parificar ab les Muses, ans encara subpeditar-les (...): fonch judgat Calíope haver cantat e sonat mills que la altra que les Pièrides havien elegida. Tantost, les dites Pièrides foren per los déus convertides en piques (...), e són ocells garruladors (...).”

Hem subratllat la mateixa frase que destaca Xavier Gómez perquè no coincideix amb el relat d’Ovidi. Segons aquest, les perdedores del certamen no foren convertides en “piques” pels déus, sinó per les nimfes (*Met.* V, 300-317).⁸²⁷⁴ Potser això és un detall, entre d’altres, que delata la voluntat de l’autor de resumir aquesta extensa transformació recurrent a fonts intermèdies. S’observarà, a banda d’això, que Dante Alighieri i el mateix anònim són tutelats per la musa Cal·líope, la musa principal de totes. És tracta d’una manera de protegir-se dels crítics indesitjables, que senten enveja dels literats i de tots aquells que s’aventuren en la creativitat literària.

En realitat, una part important del pròleg III del *Curial* es basa en el comentari que fa de la *Divina Commedia* Benvenuto da Imola, on s’estén sobre el tema de les Muses aprofitant la invocació que fa Dante a aquestes en el cant I del Purgatori. Realment, i com havia fet en altres episodis dantescos de la novel·la, l’imolés fa de pont entre Dante i la seua invocació a les Muses, i l’anònim, que les invoca així mateix. En el *Curial*, es pretén així emular el viatge al·legòric del gran poeta toscà: amb un *purgatori* per on passarà el cavaller per a retrobar-se moralment. Benvenuto facilita una mena de guió o esquema a l’escriptor, encara que aquest –com s’ha constatat en altres apartats– combina distintes fonts d’informació erudita, a partir de glossaris com el *Pàpias*; els

---

⁸²⁷⁴ GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 55).

repertoris mitogràfics de Giovanni del Virgilio i Boccaccio, o els *commenti* de Pietro Alighieri (sobretot, en la 2a redacció⁸²⁷⁵). En realitat, el proemi III del *Curial* no s'ajusta literalment al text definitiu de Benvenuto. En primer lloc, perquè és el resultat d'una combinació de “retalls” de distintes fonts, encara que sí que presenta algunes coincidències temàtiques i intertextuals. En segon lloc, perquè, en realitat, com es veurà més avall, els primers paràgrafs mitogràfics sobre les Muses depenen intertextualment d'un plagi de Benvenuto, però no d'aquesta redacció, sinó dels apunts preliminars del 1375, copiats en el segle XV per Talice da Ricaldone. Observem ara, sinòpticament, les coincidències del text amb el *comentum* imolesc definitiu:

Benvenuto DA IMOLA, Purg. I, 7-9	Curial e Güelfa, llibre III, proemi
<i>Est ergo sciendum, quod istae novem Musae finguntur novem virgines, quae dicuntur deae poetarum, et figuraliter repraesentant novem quae sunt necessaria poetanti.</i>	En aquest tercer llibre, per ço com fa menció de les Muses, deus pressupondre que los poetes han fi ngit nou Muses, en forma de nou dones o donzelles, habitants en Monte Parnaso e colents Elicona...
<i>Nomina itaque Musarum sunt novem, scilicet Clio, Euterpe, Melpomene, Thalia, Polymnia, Erato, Terpsichore, Urania, Calliope.</i>	...e foren per ells appellades Calíope, Clio, Euterpe, Talia, Melipòmene, Pol·límia, Èrato, Tersícore e Urània. ⁸²⁷⁶
<i>Pierius de Pelle civitate Alexandri Magni genuit novem filias tantae superbiae et elationis, quod temere transcurso longo spatio multarum terrarum, venerunt ad montem Parnasum, et coeperunt prorumpere contra Musas (...). Post longum cantum nympphae dederunt sententiam, nemine discrepante, quod Musae vicerant; sed illae protervae contradicebant, reclamabant et improperebant. Ex quo Calliope irata dixit: postquam non sufficit vobis esse victas, dabimus vobis peiores poenas: et continuo, illis ridentibus et spernentibus comminationes Calliope, percussit eas et maledixit in ira sua; et subito conversae sunt in picas, et antiqua loquacitas et rauca garrulitas et vanum studium loquendi remansit in eis.</i>	E sobre aquestes fabuliza Ovidi, en lo quint llibre, que altres nou germanes, nades en Grècia, de Píreus, pare seu, e de mare Evipta –e per ço són dites Pièrides–, aprengueren sonar e cantar maravellosament, e per rahó de aquella delectable sciència que és appellada música, de la qual per ventura elles no eren tan grans maestres com pensàvan, devengueren molt superbes e vanaglorioses, en tant que, menyspreant totes les altres persones expertes en aquella art, se volguren no solament parificar ab les Muses, ans encara subpeditar-les. E axí, oydores per los déus, a batalla o disputa vengueren en aquesta manera: que les dites Muses diputaren una d'elles, e les Pièrides, semblantment, altra de lurs germanes, les quals disputassen, e aquella que mills ho faria guanyàs per a la sua part la victòria. Per què, oydes les parts, fonch judgat Calíope haver cantat e sonat mills que la altra que les Pièrides havien elegida. Tantost, les dites Pièrides foren per los déus convertides en piques, que en comun lenguatge cathalà són dites garces, e són ocells garruladors, e aprenen parlar en totes lengües ço que -ls mostren, emperò no saben ni entenen ço que dien.
<i>In medio autem istarum nobilium puellarum stat Apollo deus sapientiae et poetarum, et puellae in circuitu respiciunt illum allectae amore eius.</i>	Axí mateix Appol·lo se pinta ab decacordi, que vol dir instrument ab deu cordes concordants o deu veus consonants, e, fi nalment, cítara. E axí saltiri és dit decacordi, quasi deu cordes consonants, segons és dit; e per ço lo Psalmista: “En decacordi, psaltiri, ab cants e cítara”, etc. E açò, quant al sonar e cantar, són les Muses.
<i>Prima quarum ponitur Clio. Clio enim est dea gloriae, unde dicitur a Cleos quod est gloria, quasi gloriosa dea, quia appetitus gloriae principaliter incitat poetas ad scribendum (...). Secunda vocatur Euterpe, quae est dea delectationis; Euterpe enim graece, latine dicitur bene delectans, quia summa delectatio est in</i>	Item, les dites Muses en altra manera són al·legorizadas: que la primera Musa sí ·s appellada <u>Clio</u> , que és interpretada <u>gloriosa dea</u> , o cogitació gloriosa de cercar o cogitar sciència; <u>cleos</u> en grech, en latí <i>fama</i> , la qual segueix la sciència. La segona, <u>Euterpe</u> , que és interpretada <u>bé delectant</u> , car primerament se

⁸²⁷⁵ Perduda, però accessible en bona mesura gràcies a la conservació de la 1a i la 3a o definitiva.

⁸²⁷⁶ L'escriptor altera l'orde i fa que Cal·líope encapçale la seua llista.

<p>poeticis (...). Tertia vocatur <u>Melpomene</u>, quae est dea meditationis; Melpomene enim interpretatur meditationem faciens, quia post cognitionem et delectationem debet homo instare scientiae meditando (...). Quarta dicitur <u>Thalia</u> quae est dea <u>capacitatis</u>, idest apprehensionis (...). Quinta <u>Polymnia</u>, quae est dea <u>memoriae</u>, et convenienter ponitur post praedictam. Dicitur enim Polymnia, multam memoriam faciens (...). Sexta quae succedit in ordine nominatur <u>Erato</u>, quae est dea <u>inventionis</u> (...). Septima est <u>Terpsichore</u>, quae est dea <u>iudicii</u>; unde Terpsichore idest, diiudicatio, de qua dictum est: Terpsichore super inventis diiudicat ipsa. Octava meretur nomen <u>Urania</u>, quae est dea electionis, et exponitur Urania, idest <u>coelestis</u> (...). Nona ultimo complet numerum <u>Calliope</u>, quae merito ponitur in fine, quia est dea <u>elocutionis</u>; nam <u>eloquentia</u> finaliter accedit post omnia praedicta; nam, opere perfecto, fit recitatio, et traditur doctrina aliis publice cum debita pronuntiatione et eloquii venustate (...). Calliope regina sonat decreta sororum. (7-9)</p>	<p>deu cercar la ciència e despuys delectar-se en ço que ha cercat. La terça, <u>Melipòmene</u>, que ns fa perseverar en aquell bon propòsit. La quarta, <u>Talia</u>, que és interpretada <u>capacitat</u>. La quinta, <u>Pol·límia</u>, que vol dir faent molta memòria. La sisena, <u>Èrato</u>, que vol dir invenció, ço és, que l'hom deu fer de si alguna cosa nova. La setena, <u>Tersícore</u>, quasi instrucció o <u>juyhí</u>, car <u>après de la invenció cové discernir e judgar</u>. La octava, <u>Urània</u>, quasi <u>celestial</u> enginy. La novena e última, <u>Calíope</u>, que és <u>eloquència</u>, e, si <u>tot és ordenada en la fi</u>, de aquesta prenen les altres il·luminació, creximent e fama; e ella de totes. E açò, quant a la ciència, són(en) les Muses.</p>
---	---

L'associació de la musa Calíope amb l'eloquència (l'art dels oradors) és una novetat de Da Imola que assumeix com a pròpia també l'autor del *Curial*. En Fulgenci, apareix com “*Calliope, id est optimae vocis*”; en Boccaccio (*Genealogie deorum*), “*Caliope, id est optima vocis*”; en Giovanni del Virgilio (*Ovidi glossat*), “*Caliope, que interpretatur optimus sonus*”, i en Pietro Alighieri (3a red.), “*Caliope quasi optima vox*”. En canvi, en Da Imola és “*Calliope... est dea elocutionis*”, d'on resulta que en *Curial e Güelfa* esdevé també “*Calíope, que és eloquència.*”⁸²⁷⁷ Notem que la mateixa musa és privilegiada per l'escriptor posicionant-la en primer lloc en la relació que fa de les nou germanes. Observem els paral·lelismes amb altres llistes:

HESÍODE, <i>Teogonia</i> (1-103)	Pseudo- APOL·LADOR, <i>Biblioteca</i> <i>mitològica</i> (I,iii,1-6)	DIODOR SÍCUL (IV,vii,1)	ANÒNIM, <i>Himnes</i> <i>òrfics</i> (75)	BOCCACCIO, <i>Genealogia</i> <i>deorum</i> <i>gentilium</i> (XI,ii,1-2)	DEL VIRGILIO, <i>Expos.</i> <i>Metamorfosis</i> (66-68)	ANÒNIM, <i>Curial e</i> <i>Güelfa</i> (III.0a)	ANÒNIM, <i>Curial e</i> <i>Güelfa</i> (III.0b)
Clio	Cal·líope	Clio	Clio	Clio	Clio	Cal·líope	Clio
Euterpe	Clio	Euterpe	Erató	Euterpe	Euterpe	Clio	Euterpe
Talia	Melpòmene	Talia	Euterpe	Melpòmene	Melpòmene	Euterpe	Melpòmene

⁸²⁷⁷ Aquesta associació italiana de la musa de l'èpica amb l'eloquència és present en el Pseudo-Silvestre (ca. 1065-1100), *Commentum quod dicitur Bernardi Silvestris super sex libros Eneidos Virgiliti*, V,iii,27-28: “*Orpheus, filius fuit Apollinis et Calliope, id est sapientie et eloquentie; Apollo enim deus sapientie, Calliope dea eloquentie (...). Calliope autem, id est, 'optima vox' est 'eloquentia', quia vocem disertam efficit.*” Hilaire d'Orléans (ca. 1075-ca. 1140) escriu “*Calliope... ponitur pro eloquentia*” i remet a Silvestre i a les gloses de Guglielmo a Boeci, *Consolatione* III, metr. 12. Els mitògrafs vaticans (el segon, Remigius, i el tercer, Albericus), en els segles XIII-XIV, segueixen també el dictat de Silvestre, i se suposa que podrien haver influït en Da Imola. Vegeu FRIEDMAN, John Block, *Orpheus in the Middle Ages*, Cambridge University Pres, Cambridge, 1970, ps. 144-145.

Melpòmene	Euterpe	Melpòmene	Talia	Talia	Talia	Talia	Talia
Terpsícore	Erató	Terpsícore	Polímnia	Polímnia	Polímnia	Melpòmene ⁸²⁷⁸	Polímnia
Erató	Terpsícore	Erató	Melpòmene	Erató	Erató	Polímnia	Erató
Polímnia	Urània	Polímnia	Terpsícore	Terpsícore	Terpsícore	Erató	Terpsícore
Urània	Talia	Urània	Urània	Urània	Urània	Terpsícore	Urània
Cal·líope	Polímnia	Cal·líope	Cal·líope	Cal·líope	Cal·líope	Urània	Cal·líope

L'escriptor segueix les relacions mitogràfiques de Fulgenci que reproduïxen Giovanni Boccaccio i Giovanni del Virgilio (segurament, la font del primer), però en la primera relació que fa de les Muses, avantposa la de l'eloqüència. Ho fa d'acord amb un criteri interpretatiu humanístic, que privilegiava l'art de la retòrica. La mateixa manera de procedir s'observa amb la Retòrica “musicada” i altres al·legories de la visió de Bacus i les Ciències Liberals, que es basaven en fonts iconogràfiques obsoletes –un còdex didascàlic del *Trecento*–, però eren modificades en clau humanística.⁸²⁷⁹

* * *

A través del mateix cant del *Purgatorio* I, vv. 70-72 interpretat per Da Imola, com adverteixen Lola Badia i Jaume Torró,⁸²⁸⁰ l'autor del *Curial e Güelfa* pogué haver-se interessat sobre el debat moral al voltant del suïcidi de Cató. La discussió interessava molt els trescentistes italians estudiosos dels clàssics, i obligava a confrontar la moral pagana amb el cristianisme. Quan la jove Camar amenaça amb suïcidar-se per tal d'alliberar-se de la tirania a la qual vol sotmetre-la el seu progenitor casant-la amb el pèrfid rei de Tunis, justifica l'heroisme del gest que pretén cometre fonamentant-lo en la doctrina dels antics estoics: “Virtut és la fortalesa del meu cor; e Cató, honor de tots los romans, me mostrà en Útica lo camí de la libertat; e per aquell caminaré, e a tal maestre tal dexebra” (*CeG* III.55). Benvenuto explica el concepte estoic de *libertas animi* associat a la idea d'alliberament de tot vici en la recerca de la virtut, i vincula –seguint la *Comèdia* de Dante– el suïcidi de Cató amb la “virtut” i “lo camí de la libertat”, com fa, segurament basant-se en ell, l'autor de la novel·la cavalleresca:

⁸²⁷⁸ L'escrivà té un *lapsus* i oblida aquesta musa. L'autor, en la revisió del manuscrit, l'anota i la col·loca entre Talia i Polímnia; encara que és ben probable que, seguint l'orientació de Boccaccio i Del Virgilio, textos que coneix i ha llegit, l'haguera col·locada després d'Euterpe en l'antígraf.

⁸²⁷⁹ Vegeu el capítol II.1.4, o l'avançament que en fèiem en SOLER, Abel, Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*, dins *IX Congresso internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani. “Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, flocllore, letteratura, storia”* (Torino, 15-18 setembre 2015), en premsa.

⁸²⁸⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 672.

“Notandum etiam, quod vera libertas nunquam inventa est, et nusquam nec apud romanos, nec apud graecos, et multo minus apud alios populos, tamen romanus fuit liberior cunctis et diutius; et omnis populus, quando habet abutitur libertate. Unde Titus Livius: ‘Haec natura multitudinis est, aut humiliter servit, aut superbe dominatur; libertatem autem quae media est, neque spernere temperate, nec habere sciunt.’ Vera tamen libertas est libertas animi, qui est liber a vitiis, et hanc sibi quisque potest dare quantumcumque sit in servitute vel captivitate alterius positus, et hanc nullus potest eripere habenti (...). Hanc non eripuit Dionysius tyrannus sapienti Platoni. Hanc libertatem quaerebat hic nobilis poeta Dantes. Si Cato philosophus paganus toleravit omnia incommoda discrimina adversa, et etiam sponte se occidit pro libertate temporali defendenda, quia, ut ait Valerius, neque libertas vixit post Catonem, quanto melius poeta christianus pro acquirenda libertate aeterna, debet alto animo tolerare omnes labores, et aspera, et si expediat mortem, ut liber evadat a servitute hostium, scilicet vitiorum, quae tam diu obsederant illam nobilem animam in carcere corporis? Nunc ad literam: dicit Virgilius Catoni de Dante: Libertà va cercando ch’è sì cara, quam quidam gloriosae mortis praetio emerunt, sicut scribit Augustinus, De Civitate Dei, de Theobrotto philosopho, qui lecto libro Platonis de immortalitate animae praecipitavit se de alto muro, ut ad vitam aeternam ex hac vita mortali miseriae transmigraret. Simile fecit Cato; unde adducit ipsum in exemplum, dicens: come fa chi per lei vita rifiuta, sicut tu Cato fecisti.”

Com s’observa, i així ho documenten Torrò i Badia, Plató caigué presoner del tirà Dionís de Siracusa, però aquest no pogué arravatar al filòsof la llibertat d’ànim; anècdota que també al·lega Camar en favor de la seua presa de decisió: “Car legim que Plató, gran filòsof, fonch presoner de un tiran, e venut per preu; e dix al que l’havia comprat: ‘Yo són major que tu’; e no dix sinó perquè era pus virtuós” (CeG III.55). És cert que la lectura de Da Imola pot haver ajudat l’anònim a articular el debat sobre aquesta qüestió entre Camar i Fàtima. No obstant això, la referència a l’anècdota de Plató està presa directament d’una altra font: la compilació de vides de filòsofs de Walter Burley, de la qual es conserva un exemplar a Catània que pertangué a la biblioteca d’Enyego d’Àvalos: l’havia dut de Milà a Nàpols.⁸²⁸¹

⁸²⁸¹ Com ho veurem en el capítol següent, II.1.7.

* * *

En el cant II del *Purgatorio* dantesco, vv. 115-123, el vell i digne Cató, en defensa de l'honestedat dels estoics, aremet contra les ànimes negligents: “Il mio maestro [Virgili] e io [Dante] e quella gente / ch'eran con lui parevan sì contenti, / come a nessun toccasse altro la mente. / Noi eravam tutti fissi e attenti / a le sue note; ed ecco il veglio onesto / gridando: ‘Che è ciò, spiriti lenti? / qual negligenza, quale stare e questo? / Correte al monte a spogliarvi lo scoglio / ch'esser non lascia a voi Dio manifesto’.”⁸²⁸² Benvenuto explica així l'actitud de Cató d'Útica:

“[118-123] - *Noi. Nunc poeta ostendit qualiter Cato superveniens turbaverit immensam delectationem eorum, arguens omnes negligentiae. Dicit ergo continuans partem parti: Noi eravam tutti fissi ed attenti alle sue note, scilicet cantus illius Casellae, et ecco il veglio onesto, scilicet, Cato Uticensis, licet uterque Cato fuerit rigidus et honestus et hostis omnis lascivae vanitatis. (...). Ad quod notandum quod sicut musica bene morata et temperata parit optimos effectus, ita si sit mollis et lasciva, pessimos, quia nullum vestigium sequitur honestatis.*”

L'exposició imolesca podria haver sigut recordada per l'anònim del *Curial* en l'admonició de Bacus a un Curial que s'havia tornat mandrós i negligent amb els estudis i amb la seua condició de digne cavaller. El jove travessa aleshores pel seu particular purgatori moral, però ha arribat a un punt on, com les ànimes negligents del *Purgatorio* dantesco, s'ha deixat dur –literalment– per la mol·licie i la lascívia: “Curial... se donà a viure mollament e laciva, com si fos arquebisbe o gran prelat, no recordant-se ésser cavaller ne home de sciència; ans axí la disciplina militar, com la vigília del estudi, més totalment en oblit; e en menjars, convits e festes, vestirs e altres vanitats, e ·n los actes de Venus despenia totalmen lo temps” (*CeG* III.78).

* * *

---

⁸²⁸² És a dir: “El meu mestre i jo i tota la gent / que era allí amb ell, es veien tan feliços / com si res més els ocupés la ment. / Estàvem tots atents i embadalits / amb el seu cant; i ve el vell venerable / cridant: ‘Què és això, esperits mandrosos? com sou tan negligents?, per què us pareu? / Correu amunt, a llevar-vos les costres / que no deixen que Déu se us manifeste’.” En traducció extrteta d'ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 458-459.

El cant X del *Purgatorio*, vv. 70-93, adverteix Júlia Butinyà,⁸²⁸³ podria haver influït en l'elecció de sant Gregori com a autoritat moral –citada, això sí, en clau irònica– que acompanya el déu de la filosofia, Bacus, a l'hora de rescatar Curial del purgatori moral on es troba i adreçar-lo per la senda de la glòria (*CeG* III.79). Recordem, a tot això, que el principal pecat capital que té sotmés el cavaller és la supèrbia, de la qual deriven també la luxúria i altres vicis.⁸²⁸⁴ Benvenuto da Imola, en el comentari d'aquests versos, s'estén sobre la figura de Trajà com a exemple elegit per Dante de “*maximae humilitatis in imperatore romano potentissimo.*” Sant Gregori el Gran (papa de Roma, 590-604), citat també per a exaltar la humilitat en el proemi al llibre III del *Curial*, segons una llegenda piadosa que recull Dante, havia alliberat l'ànima de Trajà de les penes de l'Infern. Ho havia fet considerant l'acte d'humilitat i generositat que tot un emperador com ell havia tingut amb una pobre viuda, a la qual atengué enmig del tumult d'un exèrcit a punt de partir a la guerra. Amb això, el Trajà salvat per Gregori demostrà, segons Da Imola, que la seua *virtus* era superior a la d'August, i el féu creditor dels apel·latius de *just* i *clement*; bo i considerant que “*iustitia et clementia, quae sunt duae virtutes principales principum, sed maxima humilitas fuit fundamentum huius virtutis.*” Si el dedicatari de *Curial e Güelfa* era un *princeps* també (sospitem que podria ser el mateix Ferran d'Aragó, hereu del tron napolità), segur que podria aprendre molt de la virtuosa senda de Trajà seguida pel cavaller Curial, després de dues oportunes intervencions de Gregori, pare de l'Església.

* * *

En el cant XVI del *Purgatori*, versos 52-99, Da Imola comenta l'episodi protagonitzat per un mític personatge històric, Marco Lombardo, amb el qual se sentia molt identificat l'autor, perquè fou un gibel·lí laic que tractà de posar fi als enfrontaments irracionals entre güelfa i gibel·lins. Aquest Marco, cortesà modèlic i intel·ligent com Curial, es deixava dur, tanmateix, d'algun influx astral de Mart que el

---

⁸²⁸³ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 140-141 i 267.

⁸²⁸⁴ Tal com observa Dionís el Cartoixà (1402-1471), els moralistes medievals eren unànimes a l'hora de relacionar el pecat de supèrbia com l'origen i el principi de tota perdició humana: “*In ipsa enim sumpsit initium omnis perditio.*” Vegeu CARTUSIANI, Dionysius, *Opera omnia. Sermones de tempore (parte secunda)*, vol. 30, Tipogr. de la Cartoixa de S. M. de Pratis, Tournai, 1905, p. 364. Vegeu també BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes...*, p. 143, que recorda com sant Gregori el Gran (*Moralia in Iob*, XXVI,28-29) contempla la supèrbia i la luxúria com els principals pecats capitals. L'orgull, contrari a la humilitat, és una insubordinació espiritual de la criatura contra el Creador; la luxúria contrària a l'honestetat, és una rebel·lió de la carn contra l'esperit.

feia entrar en ira o en còlera. Aquest paral·lelisme, com hem vist en altre lloc,⁸²⁸⁵ serví d'inspiració a l'anònim per a relacionar Curial amb Mart i sant Marc, i per a projectar sobre ell uns influxos astrals negatius similars als que hagué de superar, racionalment i virtuosament, Marco Lombardo. El cavaller de la *Comèdia*, de fet, serà l'encarregat de resoldre a Dante la qüestió entre els qui creuen que els astres tot ho determinen per necessitat del destí, i aquells que saben dels seus condicionaments, però que defensen cristianament (seguint Boeci i Tomàs d'Aquino) el paper del lliure albir com a instrument proporcionat per Déu a l'home per a superar els influxos astrals perturbadors i perserverar en la fe i la virtut. La lectura que fa l'anònim del segle XV és més laica i profana, però permet connectar el proemi del llibre II –on es planteja aquest influx astral perturbador– amb l'exposició del cant que fa Rambaldi da Imola:

“[52-54] Et io. *Ista est tertia pars generalis, in qua poeta ostendit qualiter ipse audiens Marcum magnifice dolentem de virtute, cui omnes moderni hostiliter inimicantur, movet sibi arduam quaestionem petens quae sit causa tantae infelicitatis (...). Dicit ergo: Et io a lui, scilicet, dixi, per fede mi ti lego, idest, obligo me tibi per fidem qua nullum est fortius vinculum in homine virtuoso, di far ciò che mi chiedi (...).* [58-60] - Lo mondo. *Hic poeta explicat ipsum dubium repetens et confirmans illud quod dixerat Marcus de virtute ubique deserta, dicens: Lo mondo è ben tutto così deserto, idest, spoliatus et privatus, d'ogni virtute, tam morali quam divina (...).* [61-63] *Et petit de ratione tanti mali (...)* *Et tangit duplicem opinionem de hoc: aliqui enim dicunt quod omnia proveniunt ab astris et de necessitate; alii vero, quod ab hominibus ex libertate liberi arbitrii. Unde dicit: chè nel ciel uno, quia aliquis ponit causam ipsam in coelo, sed isti quaerunt occasionem peccandi; nam ista opinio est omnino falsa et erronea, et contra mentem Aristotelis, Platonis et omnium nobilium philosophorum; et un quaggiù la pone, idest, et alius ponit ipsam causam in ipsis hominibus; et haec est opinio sana, vera et ab omnibus colenda (...).* [70-72] *Et damnat Marcus istum errorem pravum propter magna inconvenientia quae sequerentur ex illo, dicens: se così fosse, ut quidam male opinantur, in voi fora distrutto libero arbitrio, et per consequens non esset dare virtutem, quae est habitus electivus, similiter nec vitium; et sic frustra poneremus infernum, purgatorium, et paradisum: et eodem modo, non fora giustizia, nec in mundo isto, nec in alio, per ben, letizia, idest, pro virtute habere praemium, e per male, aver*

⁸²⁸⁵ En el capítol II.1.3, on tractem del *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud i l'astrologia.

lutto, idest, et pro malitia habere poenam, ad quam sequitur planctus: et tunc frustra essent consilia, preces, et alia multa inconvenientia destructiva mundi sequerentur exinde, ut ostendit Boetius in V. [73-78] – (...) potest liber homo obstare antequam transeat in habitum. Exemplum huius habes, ne exeam materiam de qua hic agitur, quia aliquis colericus qualis fuit hic Marcus, incitatur aliquando ad iram et furorem ex influenza Martis. Licet ergo sit difficillimum a principio impedire hunc motum, tamen vir prudens temperabit coleram istam cum bono regimine, utendo cibis frigidis, quibus extinguat calorem istum: immo tanta est potentia liberi arbitrii, quod vincit et superat concupiscibile quod est naturalius in omnibus, sicut bene dicit Boetius, quod illud gignendi opus, quod natura semper appetit, interdum coercet voluntas. Sic ergo patet, quod a constellatione aliquis contrahit aptitudinem, non coactionem. Unde dicit Marcus; e libero voler, scilicet, arbitrium est datum vobis cum praedicto lumine rationis, che se fatica, scilicet, cum difficultate pugnat contra actionem coeli, nelle prime battaglie, scilicet, in principio resistentiae, col ciel dura, idest, pugnat, et dicit: poi, illud liberum arbitrium, vince tutto, quia vincit quicquid coelum agit contra eum, et sic quicquid primo erat durum efficitur leve, se ben si nutrica, idest, regitur per bonam consuetudinem. Isto modo Hercules bene pugnando substituit coelum (...). [91-93] – (...) et vere magno labore est opus, quia non sufficit pater, non magister, non pedagogus, non rector.”

El discurs de Dante i del seu intèrpret, des d’una perspectiva teològica, justifica la preeminència del lliure albir de cada home sobre l’acció dels astres, que influeixen en el comportament humà, però sense condicionar-lo. Els contemporanis del poeta estan dividits sobre els mals que afecten al món, i els qui pensen que és cosa dels planetes, erren i atempten contra la doctrina cristiana de la salvació. Marco Lombardo és un cavaller virtuós i intel·ligent, però també manifesta una feblesa induïda per l’influx marcià. De manera que esdevé “*aliquis colericus*” (“un poch superbiós”, proemi del llibre II del *Curial*), perquè “*incitatur aliquando ad iram et furorem ex influenza Martis*” (“car a aquest vici lo convidà Mars”, *ibidem*). Curial es troba en la mateixa situació que el personatge dantesc, però com ambdós són cavallers de comportament moderat i virtuós, aconseguiran superar aquesta pertorbació planetària: el primer, un home de l’edat mitjana, recurrent al lliure albir dels tèlegs; el segon, un nou model per al Renaixement, recurrent a l’estudi de les arts liberals i la filosofia moral de Bacus, d’acord amb el consell dels humanistes. Curial, per “la sua pròpria calitat”, regularment

“serva honesta temperància” i aconsegueix reconduir virtuosament la seua vida, malgrat els influxos astrals perjudicials. Marco, és exemple també del “*vir prudens*” que “*temperabit coleram istam*” gràcies al seu esforç racional. A més a més, ambdós cavallers, del de Dante i el de l’anònim, tenen Hèrcules com a heroi al·legòric ade referència, en aquesta lluita per caminar per la senda de la virtut.

En conseqüència, la lectura d’aquest fragment no sols ens ajuda a comprendre algunes capricioses associacions simbòliques de la novel·la catalana (sant Marc, Mart), sinó també a identificar Curial el llombard com un nom Marco Lombardo que, recurrent al lliure albir cristià, la temperància i la virtut (la de Curial, de caràcter ja humanístic), “*pugnat contra actionem coeli*”, lluita contra l’acció del cel astronòmic. Perquè, com afirma Dante Alighieri, en el vers 90, el lliure albir “*vince tutto*”: és capaç de superar allò que els astres disposen contra u: “*quia vincit quicquid coelum agit contra eum*”. Aquesta victòria, però, cal que cadascú l’obtinga sobre si mateix, ja que es tracta d’un esforç o un treball molt dur (“*vere magno labore est opus*”), per al qual no és suficient comptar amb l’auxili moral o filosòfic d’un pare, d’un mestre, d’un pedagog o d’un mentor com Melchior de Pando: “*quia non sufficit pater, non magister, non pedagogus, non rector.*” L’obediència al “*nosce te ipsum*” dels filòsofs és cosa de cadascú, com li ho recorda el mateix Pando al seu pupil Curial: “Yo t prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps” (*CeG* II.144). Sols per mitjà d’aquest esforç individual, l’ésser huma pot esdevenir savi i magnànim, i exhibir –com l’exhibí Alfons el Magnànim, gràcies a un disseny del Pisanello supervisat per Enyego d’Àvalos– una medalla amb el lema pseudo-ptolemaic *Vir sapiens dominabitur astris* (1449).⁸²⁸⁶

* * *

Continuant amb el *Purgatori*, podríem fixar-nos en el tractament que reben els “barbres sens ley” (*CeG* III.91), que és com anomena l’autor del *Curial* els turcs, els nòmades otomans de la dècada del 1440, d’abans de la caiguda de Constantinoble. En el comentari al cant XXIII, vv. 94-96, es llig: “che la Barbagia di Sardigna- *Montanea est altissima in insula illa, in qua habitat gens silvestris sine lege, sine religione vera: quae dicitur remansisse ibi, quando insula fuit recuperata de manibus barbarorum de Africa, quorum mulieres sunt nimis lubricae et impudicae, permittentibus viris.*” I en *Purgatorio* XXVIII, 139-141, insisteix en la definició: “...non invenio si discuro per

---

⁸²⁸⁶ De la descripció d’aquest objecte d’art, en relació amb el *Curial*, ens ocupem en el capítol I.3.4.

omnes aetates et nationes mundi. Et ut omittam barbaros sine more, sine lege, numquam apud graecos sapientissimos, numquam apud romanos optimos.”

* * *

En el proemi del llibre III del *Curial*, el cavaller protagonista, que havia llegit molts llibres sobre l'Antiguitat grecoromana –com el mateix escriptor–, entre altres coses, “sabia, més, que com los emperadors triumfaven en Roma e anassen en un carro, lo pus vil esclau qui haver se podia ere prop d’ell, lo qual, donant-li chollades, li deya: ‘*Recognosce te ipsum.*’ ‘*Ne te extollas...*’”⁸²⁸⁷ La imatge d’aquest *memento mori* dels triomfs de la Roma antiga procedeix de l’*Apologeticum* (XXXIII,4) de Tertulià.⁸²⁸⁸ Tanmateix, allí no apareix cap esclau proporcionant *chollades* a l'emperador (llegiu *collades*, amb una interferència ortogràfica del toscà de l'època: de vegades s’escrivía *chollo* per *collo*). La frase que pronunciava en el clàssic era: “*respice post te, hominem te esse memento*”: ‘Mira al teu voltant i recorda que ets un simple mortal.’ És a dir, és tracta d’un recordatori de la seua condició d’èsser humà i, en conseqüència, de mortal. ‘No et cregues que ets un déu’.⁸²⁸⁹ La lectura de l’autor del *Curial* no prové directament de Tertulià, sinó del plagi –novament– d’una font intermèdia i enciclopèdica com és el Benvenuto Rambaldi da Imola (*Purgatorio* XXVI, 76-81):

“Triumphus enim fiebat hoc modo, quod appropinquante duce victorioso armato, procedente ad urbem romanam super quodam curru, coronato lauro, ducto ab equis elegantibus phaleratis, captivi et spolia et equites eum sequebantur, inde matronae Romanae et virgines hinc inde, clangoribus et

---

⁸²⁸⁷ Hem partit en dues la citació llatina, editada com una sola per Antoni Ferrando (2007), per entendre que es tracta de dues referències a màximes sapiencials diferenciades, com ho explica MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín del Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (ps. 403-404).

⁸²⁸⁸ Tertulià s’inspira en la descripció dels triomfs de Cèsar de la *Història romana* de Dió Càssius (LI,21), segons BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 220. Enciclopèdies medievals, com la de Gil de Zamora (segle XIV), recullen també l’anècdota del carro i de l’esclau.

⁸²⁸⁹ Citat per MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín...*, p. 404. El context és el següent (XXXIII,3-4): “*Non enim deum imperatorem dicam, vel quia mentiri nescio, vel quia illum deridere non audeo, vel quia nec ipse se deum volet dici. Si homo sit, interest homini deo cedere. Satis habeat appellari imperator. Grande et hoc nomen est, quod a deo traditur. Negat illum imperatorem qui deum dicit; nisi homo sit non est imperator. / Hominem se sesse etiam triumphans in illo submissimo curru admonetur. Suggestur enim ei a tergo: Respice post te! Hominem te esse memento! Et utique hoc magis gaudet tanta se gloria coruscare, ut illi admonitio conditionis suae sit necessaria. Minor erat, si tunc deus diceretur quia non vere diceretur. Maior est qui revocatur, ne se deum existimet.*” L’anècdota reapareix en el *Breviloquium* de sant Bonaventura (1253-1257), el *Breviloquium de virtutibus* de John of Wales, sant Tomàs d’Aquino, etc.

cantibus undique insonantibus. In curru vero cum duce erat vilis servus solus, qui ducem saepe colaphizabat, dicens: ‘Cognosce te ipsum.’ ‘Nec te extollas...’”

Benvenuto no és original, tampoc. Beu dels *Gesta romanorum*, un anecdotari llatí molt divulgat per l'Europa baixmedieval,⁸²⁹⁰ i més concretament d'una compilació bolonyesa del 1326 extreta d'aquestes gestes, on s'introdueix la figura de l'esclau (“*quidam servilis condicionis*”) que castiga físicament el bescoll de l'emperador (“*colaphizabat*”) alhora que administra el càstig intel·lectual del “*Nosce te ipsum*”.⁸²⁹¹ Es tracta d'una anècdota ben coneguda per Alfons I de Nàpols, que la solia recordar als seus cortesans. Així consta en el *De dictis et factis Alphonsi regis* (1456), de l'humanista Antonio Beccadelli “il Panormita”. En la versió catalana de Jordi de Centelles (ca. 1481-1496), llegim que, per al Magnànim, era important que els reis “no s'en superbexen, mas quan los lagotés los deïfiquen se recorden ésser hòmens.”⁸²⁹² No anava malament, doncs, que l'escriptor ho recordara també a un príncep dedicatari, si és que la *institutio principis* que és el *Curial* estava dedicada a Ferran d'Aragó, com sospitem. Un futur rei com ell s'havia de “reconèixer” moralment i abdicar de tota supèrbia, si aspirava a governar dignament els seus vassalls algun dia.

Recordem, a tot això, que a Nàpols, el 26 de febrer del 1443, Alfons el Magnànim celebrà una mítica –i molt representada per artistes– entrada triumpfal, concebuda i dissenyada “*veteri romanorum more*” pels seus consellers humanistes. Basant-se en una descripció d'Apià (*Punica*, 66), es dissenyà l'element més important de la desfilada: un carro digne d'un emperador romà, tirat per quatre cavalls blanc, i precedit per trompeters. El jove Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i hereu de la refundada monarquia napolitana des del 17 de febrer del 1440 (però no de la Corona d'Aragó), obria la comitiva.⁸²⁹³ Per a uns lectors del *Curial* se suposa que localitzats a la cort napolitana del mateix Magnànim, resultaria difícil no relacionar mentalment la imatge oferida per l'anònim amb l'espectacular cavalcada *alla romana* del 1443.

⁸²⁹⁰ Vegeu, per exemple, la versió de l'anècdota que apareix en KELLER, Adelbert (ed.), *Gesta romanorum*, J. G. Cotta'scher, Stuttgart-Tübingen, 1842, p. 55 (cap. 30, ls. 30-37).

⁸²⁹¹ HERZSTEIN, Salomon (ed.), “*Tractatus de diversis historiis romanorum et quibusdam aliis*”, *verfasst in Bologna i. J. 1326*, Fr. Junge, Erlangen, 1893, p. 5.

⁸²⁹² BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reproduït en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>, ps. 170-171.

⁸²⁹³ IACONO, Antonietta, Il trionfo di Alfonso d'Aragona tra memoria classica e propaganda di corte, dins *Rassegna storica salernitana*, 26-1, Salern, juny 2009, ps. 11-58 (ps. 24 i 45).

Si ens fixem ara en la versió llatina del Panormita, del text que acabem de citar de Jordi de Centelles, veurem que allò que Alfons el Magnànim solia dir, citant sant Agustí d'Hipona –la conveniència que un rei s'humilie– encaixa a la perfecció amb el que vol significar l'autor de *Curial e Güelfa*. Ambdós admonicions s'adrecen a algú amb possibilitats d'ensuperbir-se pel seu rang elevat, sense tenir en compte que és un simple mortal. S'hi utilitzen els mateixos verbs: *ne te extollas / non extollunt*, i es recorda l'anècdota de Tertulià (*se homines esse meminerint*): “*Reges utique felices Augustinus existimat, si iuste imperant, si inter linguas sublimiter honorantium et obsequia nimis humiliter salutantium non extolluntur. Sed se homines esse meminerint, si suam potestatem ad Dei cultum maxime dilatandum maiestati eius famulam faciunt. Si Deum timent, diligunt, colunt, si plus amant illud regnum...*”⁸²⁹⁴

És com si Beccadelli, o el mateix Alfons –si la frase erudita és realment seua– s'hagueren fonamentat en la mateixa citació imolesca que l'autor del *Curial*. En qualsevol cas, és ben probable que el Panormita coneguera les fonts originals, Tertulià i sant Agustí respectivament, del *mememto mori* i la invitació a romandre humils. Benvenuto, com el Panormita, completa l'anècdota de Tertulià amb un “*Ne te extollas...*” de ressò bíblic per adaptar-ho a les necessitats del seu discurs exegetíc. Ressò bíblic, és cert, però també coincidència amb el “*humiliter... non extolluntur*” de l'humanista de la cort de Nàpols. La primera part de la doble advertència moral (*nosce te ipsum*) es correspon amb el precepte dèlfic en la versió llatina de les *Saturnals* de Macrobi (I,vi,5).⁸²⁹⁵ Reapareix la màxima clàssica en distintes obres de Petrarca, Facio i altres humanistes. En aquest cas, Rambaldi da Imola escriu *cognosce* i en el *Curial* apareix amb una forma verbal reforçada: *recognosce*.

En el canvi de *cognosce* per *recognosce*, l'anònim escriptor podria estar influït per la lectura recent –quan escriu el *Curial*– de les *Invective in Laurentium Vallam* (Nàpols, 1446) de Bartolomeo Facio (*Inv. I*): “*Non legisti Delphicum illud, ut opinor celitus demissum, quod latine interpretatum 'Nosce te ipsum' designat, vel, si legisti, utique*

⁸²⁹⁴ BECCADELLI, A., *De dictis et factis...*, versió digital, llibre II, capítol 41 (*Graviter*).

⁸²⁹⁵ També se'n parla amb deteniment en MACROBIO, Ambrosio Teodosio, *Comentario al 'Sueño de Escipión' de Cicerón*, trad. i ed. a cura de Fernando NAVARRO ANTOLÍN, Gredos (“Biblioteca clásica Gredos”, 351), Madrid, 2006, ps. 203-204 (I,ix,2-3): “‘Del cielo descendió el ‘gnôthi seautón’. Se dice, además que éstas son palabras del oráculo de Delfos. A uno que preguntaba por la senda que conduce a la felicidad, el oráculo le respondió: ‘Conócete a ti mismo’. Pero, además, esta máxima fue grabada en el frontispicio del propio templo. Ahora bien, el hombre sólo tiene una forma de conocerse, como ya hemos explicado: si echa la mirada hacia atrás hacia los comienzos primeros de su origen y de su nacimiento, y ‘no se busca fuera’. Pues es así como el alma, consciente de su nobleza, asume aquellas virtudes que, una vez abandonado el cuerpo, la elevan y la devuelven al lugar de donde había descendido. Pues el alma está empapada con la materia pura y sutil de las virtudes...”

negligendum putasti.” Més a avant torna sobre aquesta idea i escriu: “*Recognosce igitur aliquando te ipsum, ut, te ipso cognito, alios non negligas.*” Seria, doncs, un element més per a vincular la novel·la i el seu creador a l’ambient intel·lectual napolità.

Sense abandonar la cort del Magnànim, és possible que fóra conegut allí el *Breviloqui de virtuts* o *Breviloquium de virtutibus antiquorum philosophorum et principum* del teòleg franciscà John Waleys o *Johannes Guallensis* (ca. 1225-París, 1285). Aquest autor també conta l’anècdota de Tertulià sobre l’emperador sotmés a “collades”, però amb algunes diferències respecte de la versió de Da Imola/Curial.⁸²⁹⁶ Per exemple, no s’hi fa constar cap esclau, sinó una persona de classe baixa. Joan de Gal·les és un autor medieval conegut, present a la biblioteca ibèrica d’Alfons el Magnànim (1417), i el seu *Breviloqui* fou una obra molt divulgada a la Itàlia baixmedieval.⁸²⁹⁷ Amb la qual cosa, l’anònim podria haver-la consultada en versió llatina o en romanç. Recordem que existia una traducció catalana anònima, de les primeres dècades del segle XV, on es pot llegir la versió següent:

“Mas per tant que·ll hom victoriós en aquesta tan gran honor no oblidàs si mateix, convenia-li que en aquell die sostingués tres menyspreus de gran anug. Lo primer ere que en lo seu carro ere posat un home de fort minve condició, per tal que fos donade certe speranza a tots que, per minve que fos l’home, podie aconseguir la dite honor si l sue promenie e la sue virtut ho merexia. Lo seguon menyspreu ere que aquell minve home li donave bufetes e colades per ço que no·s superbejàs massa de la molta honor e triumphe que fet li ere, e deya-li: ‘Coneix tu matex e mebre’t que est home e només que home.’”⁸²⁹⁸

Com s’observa, el text del *Curial* no guarda cap relació de dependència intertextual amb el *Breviloqui*, i sí en canvi amb la redacció o interpretació de Joan de Gal·les que llegim en Da Imola. Les alteracions són d’escassa rellevància, i àdhuc

---

⁸²⁹⁶ Per desconeixement de Da Imola, es proposa aquesta font en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 270; ANÒNIM, *Curial & Güelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 287, n. 102;

⁸²⁹⁷ LESLIE, Ruth, La obra de Juan de Gales en España, dins BUSTOS, Eugenio de (ed.), *Actas del IV Congreso Internacional de Hispanistas (Salamanca, 1971)*, Asociación Internacional de Hispanistas, Salamanca, 1982, ps. 109-116; MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín...*, p. 404 (en aquest darrer cas, amb possibles interferències d’altres fonts).

⁸²⁹⁸ GAL·LES, Joan de [John Waleys, Johannes Guallensis], *Breviloqui* [versió catalana anònima, del segle XV, del *Breviloquium de virtutibus antiquorum philosophorum et principum*, ca. 1280], ed. a cura de Norbert de L’ORDAL, Barcino (“Els nostres clàssics”, B/28), Barcelona, 1930, ps. 73-74.

podrien ser cosa d'algun manuscrit de l'autor italià que presentara aquestes variants, a saber: *recognosce* en lloc de *cognosce* i *ne* en comptes de *nec*.

L'imperatiu moral, comsevulla que siga, remet a dues possibles fonts originals o primigènies, que ajuden a entendre millor el sentit del missatge. La primera és la Bíblia (*Eclesiàstic* o *Siràcida*, 6:2; versió usada per a la *Vulgata Sixtina*): "*Nec te extollas in cogitatione animae tuae, ne diripiatur, velut taurus, anima tua.*" Ho solen interpretar els exegetes com: "No capitules davant les passions de la teua ànima; no siga cas que arremeten contra tu com un bou."⁸²⁹⁹ La segona opció (menys probable, pels punts suspensius en què deixa la frase, sabedor que els lectors pensaran el la sacra escriptura) podria ser la proposada per Juan F. Mesa, i coneguda –com s'ha vist– per Alfons el Magnànim i Antonio Beccadelli: sant Agustí, *Sermo* 16/B, *De responsorio psalmi XL*, 3: "*In bonis quae facis ne te extollas supra eos qui bona non faciunt.*" És a dir: "En les coses bones que fas, no t'exaltes sobre aquells que no obren bé." Vist el *De factis et dictis*, i que el context on es troba la citació en el *Curial* fa referència a la necessitat que els homes savis i els poderosos siguen més humils, cap la possibilitat que l'escriptor associara la citació a dit sermó, com el rei, a Agustí d'Hipona.

No obstant això, hi ha quelcom que ens obliga a inclinar-nos per la primera opció: el comentari dantesc no va tant per la senda de condemnar la vanaglòria, sinó que tracta de les baixes passions derivades d'una excessiva supèrbia, com la frase bíblica. Aquesta admonició del *Siràcida* es deixa incompleta i en punts suspensius, perquè devia ser coneguda pels lectors escolàstics, als quals s'adreça l'ímolés. Ell mateix, en un altre lloc del comentari dantesc reproduïx la citació sencera del versicle bíblic, però encapçalat ara per un "*Non extollas te...*", se suposa que pel fet de referir-lo de memòria o de cor, per ser-li del tot familiar.⁸³⁰⁰ D'altra banda, la mateixa admonició bíblica la solien al·legar els predicadors de l'època per a exemplificar caigudes com la de Nabucodonosor,⁸³⁰¹ personatge que cita precisament l'anònim (CeG III.0):

---

⁸²⁹⁹ SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *Sermones*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

⁸³⁰⁰ *Inferno*, cant XIII, vv. 1-108: "*Non extollas te in cogitationibus animae tuae velut tauros, ne forte elidatur virtus tua per stultitiam, et relinquareis velut lignum aridum in eremo.*" L'autor atribueix la frase directament al rei Salomó, d'acord amb la tradició medieval.

⁸³⁰¹ Els moralistes i els frares solien consultar manuals on es proposava Nabucodonosor com a faula de càstig i redempció. Vegeu, per exemple, LAPIDE, Cornelius Cornelii, *Commentaria in Ecclesiasticum*, Tipogr. Balleoniana, Venècia, 1740, vol. 5, p. 121: "*Alludit historiam Nabuchodonosoris, qui suo imperio et robore fretus, sese extollens ut taurus, hac sua stulta superbia elisus, et mutatus est in bovem, et taurum, ut quasi amens et brutus regno pelleretur, et ablegaretur in silvas ad bestias.*"

“(…) *‘Recognosce te ipsum. Ne te extollas...’* E per ço, com Curial, per la excel·lència de la sua strènua cavalleria, devench superbiós, e per la dignitat de la ciència algun poch vanagloriós, fonch prostrat del carro del triumphe de la sua honor e tornat en esclau set anys, a fi que conegués que altre és lo donador, altre és lo rebedor. Emperò, a cap de set anys, regonexent-se, restituït en sa libertat, fonch per nostre senyor Déu tornat al primer punt, com Nabuchadonosor, qui per pecat de supèrbia e de vanaglòria fonch mudat set anys en spècie de bèstia fera”

No era tan citada ni coneguda, en canvi, la frase de sant Agustí que conté el manament “*ne te extollas*”, reservada als experts en la seua obra i segurament difícil de reconèixer, tant en la citació de Da Imola com en la represa d’aquesta per l’anònim per als seus lectors. A més a més, si es tractara de recordar una citació del pare de l’Església, l’escriptor hauria reproduït l’*incipit* com pertoca, bo i suposant un oient capaç de reconèixer-lo: “*In bonis quae facis ne te extollas...*” Benvenuto, de fet, reporta l’anècdota del carro imperial per a exemplificar com les febleses morals d’un governant poderós –com el rei Nabucodonosor de l’Antic Testament– podien arruïnar tota la glòria i tot el prestigi guanyats en les armes, per grans que foren. Eren grans la glòria i l’honor militars obtinguts per Juli Cèsar en camp de batalla. Tanmateix, la seua luxúria (Dante el presenta el 7é cercle: el dels luxuriosos) el portà a deixar-se sodomitzar pel rei Nicomedes de Bitínia. I, per aquesta raó, segons Ugucione da Pisa, els seus enemics l’insultaven dient-li *regina* i altres impropis.⁸³⁰² La lliçó parenètica que hom pretén transmetre (al dedicatari?) a través de de l’anècdota de l’esclau del carro, és que tot príncep sobirà, per gran que siga la seua fama i la seua glòria com a cavaller o guerrer, ha de tenir cura de no llançar-la a perdre per culpa dels seus vicis.

Les febleses humanes, segons l’amenaça bíblica, poden envestir després contra u com si fóren un bou. Aquest reenviament homilètic encaixa molt bé en el missatge general d’un llibre com *Curial e Güelfa* que té molt d’*institutio principis*: d’admonició a a un futur governant sobre les conseqüències deplorables que una vida enfangada en el vici pot tenir per a la legitimitat moral i la projecció pública –i per en la fama literària, *id est*, eterna– d’un *princeps* renaixentista. L’autor sembla que es documentà buscant exemples de reis sobirans i cèsars per a il·lustrar algú –el dedicatari del llibre– sobre la

---

⁸³⁰² En les *Derivationes* (veu *‘triumphus’*), tergiversant en certa manera un relat de Suetoni. Vegeu PASTORE STOCCHI, Manlio, Gaio Giulio Cesare, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gaio-giulio-cesare_Enciclopedia-Dantesca/>

importància de llegir i formar-se; estudiar filosofia moral; comportar-se virtuosament en l'esfera privada; evitar caure en la supèrbia i la luxúria, etc. Perquè sembla que el destinatari oficial i primer de l'obra podria comparar-se amb aquell que s'exposava damunt un carro de triomf a la vista de tothom. Amb la qual cosa, tornem a reforçar per enèsima ocasió la impressió que el *Curial* estava dedicat al príncep Ferran de Nàpols: aquell infant que feia pocs anys havia desfilat davant del carro de triomf de son pare, el rei Alfons el Magnànim, en l'entrada d'aquest a la capital (1443).

* * *

En *Purgatorio* XXVIII, 16-21, llegim: “*Et est notandum quod poetae fingunt quod Eolus habet ventos in potestate sua, quos in spelunca tenet inculsos et illos emittit et revocat ad arbitrium suum (...). Virgilius, qui multum imitatur Homerum, fingit primo Eneidos quod Eolus relaxavit ventos ex carcere ad excitandam tempestatem contra Eneam.*⁸³⁰³ *Veritas autem est, quod Eolus fuit rex insularum, quae sunt in mari siculo, quarum una, ut scribit Plinius in naturali historia, vocata est Liparis a Liparo, rege qui successit Eolo.*” Tot i que l'autor del *Curial* coneixia bé la tempesta de l'*Eneida* de Virgili, on Èol allibera els vents que té presos en cavernes (I, vv. 50-64),⁸³⁰⁴ els topònims que relaciona amb les tempestes de la Mar Tirrena (*Lípar, Volcam, Mongibell*) es reiteren de manera coincident en el *Triumphus Cupidinis* de Petrarca, com s'ha dit en altre lloc.⁸³⁰⁵ Ara bé, la imatge del mític Èol alliberant els vents de cada cova, caverna o *spelunca*, i la seua associació a l'arxipèlag de Lípari, podria dependre de la lectura per part d'aquest de Da Imola: “Eolo esquexa e romp totes les cavernes de Lípar, e per cada forat ixen vents tempestuosos...” (*CeG* II.123); “Eolo romp e trenca totes les coves de Lípar, de Ponça e de Sicília; ixen vents tempestuosos...” (*CeG* III.37). Segurament, Rambaldi coneixia la *Naturalis historia* de Plini el Vell (III,14), on es tracta de reconstruir la identitat històrica d'un Èol “*rex insularum*”, que, segons l'autor, hauria tingut el seu palau a Stromboli: “*Tertia Strongyle (...), in qua regnavit Aeolus; quae a Lipara liquidiore tantim flamma differt, e cuius fumo, quinam flaturi sint venti in triduo, praedicere incolae traduntur; unde ventos Aeolo paruisse extimatum.*” En les *Genealogie deorum gentilium* de Giovanni Boccaccio (XIII,20), s'incideix en la relació onomàstica de les illes Eòlies, presidides per l'illa de Lípari, amb l'antic reialme del

⁸³⁰³ *Eneida*, I, vv. 50-91.

⁸³⁰⁴ GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 54), a banda de recordar aquesta font, remet a les *Metamorfosis* d'Ovidi (XIV,223-232), on es tracta d'Èol en relació amb el viatge d'Ulisses. Tanmateix, aquesta darrera font no incideix com les altres en aspectes talassonímics.

⁸³⁰⁵ Vegeu el capítol II.1.5.

mític Èol: “*Quas quidem Eolias ab hoc Eolo, non nulli Vulcanias a Vulcano olim eorundem rege nuncupant. Quarum potior Liparis est.*”⁸³⁰⁶

* * *

El cant següent, concretament la glossa a *Purgatorio* XXIX, 37-39, l’aprofita l’anònim del *Curial*, en la *captatio benevolentiae* del pròleg III.0, per a justificar – seguint les petges de Dante– la seua invocació a les Muses:

“O. *Hic poeta descripturus altam materiam facit invocationem suam ad musas implorans subsidium et favorem earum, quia semper studuit ipsas honorare; ideo debent dignari adiuvere ipsum.* Dicit ergo: O sacre sante vergini, idest, o divinae musae quae facitis homines sacros et sanctos, sicut bene ostendit Tullius in Oratione pro Archia, praeceptore suo; cagion mi sprona, idest, urget et stimulat me, quia sum in articulo forti, ch’io mercè ne chiami, idest, implorem benignam gratiam vestram, se mai sofferesi, si pro quia, fami, freddi o vigilie; nam haec incommoda et alia multa tuli, per voi, *pro scientia poetica acquirenda et suscitanda, quae mortua erat tempore meo.*”

En la novel·la catalana, al contrari del que expressa Dante, el *poeta* –sinònim de literat, on i quan s’escriu el *Curial*– no se sent amb suficients capacitats per a fer front al seu projecte literari. Ell, de fet, no és cap literat i manifesta protocolàriament als seus lectors l’atreviment que ha tingut en seguir els passos del gran poeta toscà i “los altres” que l’han precedit, amb majors mèrits, en la ciència poètica. L’expressió “subsidi e favor” està calçada literalment del comentari dantesco:

“E si serà lícit a mi usar de ço que los altres qui scriviren usaren o han usat, ço és, invocar les Muses, certes yo crech que no; abans entench que seria cosa supèrflua, car elles no aparexerien ne ·s mostrarien a mi per molt que yo les apellàs en subsidi e favor mia, car no han cura sinó de hòmens de gran sciència, e aquells seguexen, encara que no sien demanades, e mi e mos pars, axí com ignorants, han en estrany avorrimet.”

---

⁸³⁰⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Aquesta font és proposada per GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 54).

El comentari que efectua Da Imola del cant primer del *Paradiso*, el que serveix de pròleg al “tercer llibre” de la *Commedia* de Dante Alighieri, resulta determinant a l’hora d’elegir la temàtica i alguns aspectes argumentals i al·legòrics del “llibre tercer” de *Curial e Güelfa*. Dante, a l’hora d’afrontar la complicada tasca poètica del *Paradiso*, invoca el déu Apol·lo perquè l’il·lumine amb la seua sapiència (vv. 13-15):⁸³⁰⁷

“O buono Apollo. *Haec est secunda pars generalis in qua poeta Dantes facit suam invocationem, et invocat de more poetico Apollinem deum poetarum, deum sapientiae, quem bene vocat bonum. Apollo enim est ipse sol, de quo bene Tullius in libro de republica dicit; sol dux, princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio tota. Unde Orpheus, ut dicit Macrobius, vocat ipsum boni consilii Deum, quia ab eo manat principium intelligendi (...). Ad literam ergo; poeta petit gratiam et favorem Apollinis, dicens: fac me ita valentem, ut digne possim coronam lauream promereri (...). Apollo quasi exterminans omne malum, omne superfluum et nocivum, fammi sì fatto vaso, idest, fac me ita capacem more vasis continentis liquorem optimum balsami, vini vel olei, del tuo valore, idest, virtutis et sapientiae, all'ultimo lavoro, idest, huic tertio operi laborioso et artificioso valde, come dimandi, idest, sicut exigis et requiris hominem sufficientem, a dar l'amato alloro, idest, laurum arborem dilectam Apollini. Ad quod sciendum quod laurus dicta est a laude per quam intellige lauream coronam, qua ornabantur poetae, ut patebit paulo post; quam vocat amatam, quia respicit ad fictionem quam tangit paulo post. Nam Apollo dicitur adamasse Daphnem filiam Penei fluminis, quae conversa dicitur in laurum, cuius frondibus adornavit citharam et pharetram suam. Poetae enim attribuunt Apollini lyram septem chordarum, quia sol tot sperarum coelestium motus moderatur. Pharetra vero est vis et virtus radiorum solis, quos tanquam iacula mittit et omnia penetrat; unde ad habendam sapientiam rex Pyrrhus, ut scribit Plinius, gestabat in digito achatem lapidem in quo mirabiliter erant sculptae novem musae et Apollo deus sapientiae in manu tenens citharam.*”

⁸³⁰⁷ Aquest cant ha sigut relacionat per TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (p. 280) amb la dualitat Apol·lo-Bacus del *Curial*. L’interés, però, va més enllà d’aquesta i altres anecdòtiques coincidències intertextuals, ja que la interpretació de Dante per Da Imola resulta fonamental per a entendre la novel·la catalana com a projecte literari.

En *Curial e Güelfa*, seguint estretament Da Imola, Apol·lo representa la *sapiència* o enginy intel·lectual sublim del que sols gaudeixen –entre els literats– els poetes “de reverenda letradura”: aquells que reben la inspiració de les Muses, i no els imitadors d’aquests, els poetes mediocres i garruladors, seguidors de les Pièrides. Per a l’autor del *Curial*, Homer, Virgili o Dante són exemples d’aquesta sapiència insuflada pel déu olímpic. El fet que Apol·lo siga el “*deum poetarum*”, el déu que inspira en els poetes les ficcions, converteix en un assumpte còmic –irònic, satíric– l’argumentari que aquest desplega en el *Curial*, durant el somni del Parnàs, contra aquells que en l’Antiguitat havia afavorit, com ara Homer i Virgili, per tal que fantasiejaren i *mentiren* descaradament sobre fets històrics, amors entre personatges no coetanis i mèrits de nobles guerrers, d’una manera tan elegant i poèticament sublim. Evidentment, l’autor, que comparteix l’admiració de Da Imola, Boccaccio i els humanistes del segle XV per Homer i Virgili, està jugant a desacreditar els arguments dels moralistes que ataquen els poetes i els blasmen de mentiders. Ho fa recorrent a la sàtira. Ell mateix, amb la seua obra (manejant els fils de déus olímpics, reis sicilians i cavallers de ficció, i intervenint quan li convé com a narrador o com a interlocutor dels mateixos personatges) atempta contra la sagrada “veritat” dels cronistes defesa pel fiscal Apol·lo. Perquè, en el fons, *Curial e Güelfa* és un exercici de defensa de la lliure creativitat, del “poetar sense mentir” en forma de literatura moralitzada de ficció o evasió. Perquè els poetes no menteixen, sinó que instrueixen (Da Imola, *Inf.*, XXIX, vv. 58-66).

El fet que Apol·lo s’associe a Febus, al déu Sol, interessa també l’anònim del *Curial*, que obté en el llibre tercer el favor d’Apol·lo per al seu cavaller de ficció. D’ací que, en la visió que aquest té al Mont Parnàs, “Febus començà obrir lo carcaix e, tramentent sagetes per tot lo món, il·luminant la faç de la terra, daurà lo loch on Curial stava” (*CeG* III.29). Dante demana a Apol·lo que li atorgue el seu favor i la seua gràcia per tal que pugua realitzar el projecte poètic del *Paradís* i siga digne de portar la corona de llorer, com a poeta. Demana al déu que li comuniqui tota la seua “*virtus et sapientiae*” i el corone de llorer, “*idest, laurum arborem dilectam Apollini*”. Inspirat en aquesta invocació dantesca, l’anònim del *Curial* fa que el seu cavaller –excel·lent home d’armes, però no poeta; format solament en arts liberals, música i filosofia moral– adquireisca providencialment la mateixa sapiència dels grans poetes: “Apol·lo, presos alguns rams dels arbres a ell consagrats, lo cap del dit Curial cenyí, dient: –Millor e pus valent entre los cavallers, e major de tots los poetes e oradors que vuy són.– E comunicà-li [Apol·lo] tota la sapiència de la sua deïtat, en manera que Curial fonch

informat axí de les virtuts e strenuïtats dels cavallers, com de la composició e ordinació dels llibres” clàssics d’Homer, de Dares i de Dictis (*CeG* III.35).

Quan Curial accedeix al Parnàs, ja havia vist “los llorers consagrats a Apol·lo, déu de sapiència” (*CeG* III.24). Havia observat com els arbres sagrats s’inclinaven davant l’aparició del carro de Febus-Sol (*CeG* III.), i com Aquil·les com a emperador i Homer com a gran poeta es coronaven mútuament amb corones de llorer (*CeG* III.). Ara és ell, però, el que ha rebut la corona de llorer que el completa com al *cortigiano* perfecte d’un Renaixement en estat encara incipient: Curial és –segons la proclama apol·línica– un gran home d’armes, però també el millor orador (ciència de Bacus) i poeta (sapiència d’Apol·lo). No hi ha ningú que el supere Curial en virtut cavalleresca, segons el vell concepte medieval d’excel·lència. El protagonista participa d’un amor cortés en el llibre I, corregit humanísticament i amb perspectives matrimonials. Com s’ha demostrat en el llibre II, el seu comportament és modèlic en un art de cavalleria també redimit moralment, gràcies a les virtuts de temperància i justícia de què fa gala el jove llombard. En el llibre III, finalment, no hi haurà ningú que el supere en *virtù* humana, segons el nou paradigma de saber elaborat pels humanistes de la primera meitat del segle XV: el dels *studia humanitatis*, els *poetae et oratores*. El Curial del llibre III pretén demostrar, utòpicament, en el terreny literari i al·legòric del Parnàs, el “somni” d’una perfecta compatibilitat entre l’exercici de les armes i l’estudi dels llibres. Si hi ha a la Itàlia del 1450 un cavaller literari que represente la recepció⁸³⁰⁸ dels ideals humanístics en àmbit cortés i principesc –i el concepte de *cavalleria umanistica* que se’n deriva⁸³⁰⁹– aquest és el protagonista d’una novel·la escrita a cavall entre Nàpols i Milà.

El viatge de l’anònim autor del *Curial* per aquest cant de la *Commedia*, és determinant per a entendre la novel·la, i no acaba ací. A continuació, hem comprovat com Benvenuto parla del paper d’Apol·lo i de la seua lira de set cordes com a al·legoria de la força motriu que harmonitza el moviment de les esferes del cel: “*Poetae enim attribuunt Apollini lyram septem chordarum, quia sol tot sperarum coelestium motus moderatur.*” El redactor del *Curial* transforma la lira clàssica en la viola de set cordes, molt més familiar als seus lectors, però repeteix aquesta imatge relacionant-la amb les Muses, en el mateix passatge oníric del Parnàs: “Nós (...) estam entorn al déu Apol·lo, e

---

⁸³⁰⁸ Recepció híbrida, sotmesa al filtre del marc cultural receptor, d’acord amb BURKE, Peter, *Hibridismo cultural*, Akal, Madrid, 2010.

⁸³⁰⁹ La novel·la italo-catalana s’avança dues dècades a un fenomen ben representatiu de la Florència de Lorenzo “il Magnifico”. Vegeu VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006.

ell per amor temprà la viola de set cordes, e, enamorant, canta molt suaument e dolça, temprant l'armonia de les set planetes" (*CeG* III.27).⁸³¹⁰

Finalment, el paràgraf que estem desgranant, dens en informació, ens aporta una darrera curiositat: la d'un rei Pirrus, recordat en altres llocs del *Curial* com a model històric a seguir (juntament amb Cèsar, Alexandre, Anníbal i Escipió), que es posava en el dit una pedra d'àngata on, meravellosament, la natura –no l'art– havia esculpit les nou Muses i Apol·lo, "*deus sapientiae*", tenint en mà la seua cítara. El seu desig era ser il·luminat per l'energia i la virtut dels rajos del sol ("*vis et virtus radiorum solis*"), que al·legoritzen la sapiència d'Apol·lo il·luminant els homes. Com en el casc d'Apol·lo solar que decora una de les medalles napolitanes del Pisanello, executades el 1449 sota mecenatge del gran camarlenc Enyego d'Àvalos.⁸³¹¹ La mencionada faceta de Pirrus, per cert, no apareix reflectida en *Curial e Güelfa*, però sí en l'empresa al·legòrica (divisa i mot) que elegí com a pròpia –juntament amb les heretades del pare– Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i hereu de la corona napolitana. La divisa era un munt de roques d'àngata (no de diamants, com suposà en el segle XVI Paolo Giovio) acompanyades de la divina: *Naturae, non artis opus*,⁸³¹² al·lusiva a l'anècdota de la *Naturalis historia* de Plini el Vell⁸³¹³ contada per Da Imola en un context erudit i mitogràfic que interessava molt l'autor de *Curial e Güelfa*. En conseqüència, es reforça per enèsima vegada la impressió que el *Curial* és una obra dedicada al príncep adolescent Ferran de Trastàmara, per part d'un autor que desitja que les Muses i Apol·lo es dignen il·luminar-lo. I si *l'art* de l'estudi dels llibres no podrà fer mai de Ferran un home culte i literat com el pare, almenys es pot desitjar que *la natura* obre en ell el miracle de l'àngata Pirrus.

Continuar amb la lliçó de Rambaldi da Imola sobre aquest cant I del *Paradiso* dantesco (vv. 16-18), ens ajuda a comprendre altres aspectes del *Curial*:

"Insino a qui. *Hic poeta assignat causam petitionis factae per eum, et vult sententialiter dicere, quod ex duobus diis poetarum unus suffecit sibi in duobus primis*

---

⁸³¹⁰ Da Imola segueix Macrobi, *Saturnals*, I,xix,15: "...lyra Apollini chordarum septem tot caelestium sphaerarum motus praestat intelligi, quibus solem moderatorem natura constituit." I Fulgenci, *Mythologiarum libri tres*, I,15, *Fabula de novem Musis*: "*cum decacorda Apollo pingitur cithara*".

⁸³¹¹ Sobre la iconografia d'aquestes medalles, molt relacionada amb el *Curial*, vegeu el capítol I.3.4.

⁸³¹² D'aquesta empresa, ja hem tractat en el capítol II.2.3.

⁸³¹³ *Naturalis Historia*, XXXVII,3: "*Namque [Pyrrhus] habuisse dicitur achaten, in quan novem Musae et Apollo citharam tenens spectarentur, non arte, sed naturae sponte ita discurrentibus maculis, ut Musis quoque singulis sua redderentur insignia.*"

voluminibus facilioribus; nunc vero in isto tertio difficillimo indiget favore amborum. Ad cuius literae intelligentiam oportet praescire, quod Parnasus est mons Graeciae in regione Beotiae, olim famosissimus, toto orbe terrarum celebratus carminibus omnium poetarum, etiam historicorum testimonio notissimus; qui altissimus ad coelum habet duo cornua, in altero quorum colebatur Apollo, in altero Bacchus (...); quod unum iugum Parnasi deputatum Baccho suffecit sibi hucusque; nunc vero et illud et aliud consecratum Apollini est sibi necessarium: per Bacchum autem figuratur scientia naturalis, quae haberi potest per acquisitionem humanam, sicut physica et ethica, idest, philosophia naturalis et moralis: per Apollinem vero scientia supernaturalis et divina, sicut metaphysica, idest, sacra scientia. Sol enim est qui virtute sua facit viros sapientes et excellentes doctores, sicut autor ponit infra ubi tractat de sphaera solis; ideo scientia naturalis suffecit sibi in duobus praecedentibus libris; nunc in isto tertio indiget scientia divina. Ad literam ergo dicit poeta: l'un giogo, istud iugum vocatur Nyssa, et est Bacchi, di Parnaso, bene convenit nomen; dicitur enim Parnasus quasi parans noy sensum, idest menti sapientiam, assai mi fu, idest, suffecit mihi, insino a qui, scilicet, in primo libro Inferni et secundo Purgatorii, ma or, idest, nuper de praesenti, m'è uopo, idest, expedit mihi, entrare nell'arringo rimaso, idest, cursum et tractatum tertii libri, qui dicitur Paradisus, qui restat describendus, con ambedue, idest, utroque iugo, quasi dicat, nunc in ista ardua materia egeo auxilio duorum deorum, scilicet Apollinis et Bacchi. Sed hic est opus magna speculatione: quare autor dicat se egere utroque Deo; quia, dicunt communiter exponentes, quod per Bacchum poeta intelligit eloquentiam, quae hucusque suffecit sibi; nunc autem indiget sapientia quae per Apollinem figuratur. Sed parcat mihi reverentia talium sapientum qui vanam ratiunculam adducunt, dicentes, quod vinum facit linguam disertam; nam talis eloquentia non est artificialis, nec meretur laudem. Dico ergo quod per Apollinem et Bacchum autor intelligit unum et eundem deum sub diversis nominibus, sicut curiose et copiose demonstrat Macrobius libro Saturnalium, ubi dicit inter alia multa, quod sol cursus stellarum et ordinem rerum humanarum vel disponit vel significat; ideo poetae effectus solis varios sub nomine diversorum deorum notaverunt. Potissime autem duo nomina attribuunt soli, scilicet, Apollinem et liberum Bacchum: solem quidem vocant Apollinem, in quantum infundit intellectum sapientiae mentibus hominum; Bacchum vero, in quantum producit effectus rerum naturalium.”

Com s'observa, Dante es posa sota tutela dels dos déus dels poetes (“*duobus diis poetarum*”), Bacus i Apol·lo que en realitat l’afavoreixen com si foren una sola divinitat, i que l’han d’ajudar especialment en aquest darrer llibre de la *Comèdia*, el *Purgatori*, per ser una mica més complex i ambiciós (o “intricat”, com diu del seu III llibre del *Curial* l’anònim). Recorda, a tal efecte, el poeta l’existència al Mont Parnàs de dos puigs dedicats, respectivament, als referits Bacus i Apol·lo.⁸³¹⁴

Bacus representa la ciència natural (“*scientia naturalis*”), és a dir, tot coneixement que l’èsser humà pot adquirir a partir de l’experiència sensible, i que té relació amb la física o l’ètica, és a dir, les disciplines agrupades sota la filosofia natural i moral (les arts liberals i la filosofia pròpiament dita). Així és com ho entén, partint de Da Imola, l’autor del *Curial*, quan presenta Bacus com a “déu de ciència” i el converteix en president de la desfilada de deesses o reines al·legoritzades en forma de les set arts o ciències liberals. En aquest somni o visió de Curial, el mateix Bacus representa la filosofia moral: la que requereix una formació propedèutica en arts liberals i la fa l’home virtuós, segons les noves doctrines de l’humanisme florentí i llombard. Aquestes disciplines “naturals” de Bacus són les que més interessen per a la formació del perfecte cavaller que és Curial; la sapiència d’Apol·lo és inabastable en realitat per a ell, però l’aconsegueix també, simbòlicament i oníricament, gràcies al somni del Parnàs, on Apol·lo el corona com a gran *orador i poeta*, doble titulació que, a la Itàlia del 1440, equival al neologisme *humanista*, ideat en el segle XIX.

En efecte, Da Imola insisteix en el fet que Apol·lo és el custodi de la “*scientia supernaturalis et divina*” que en l’escolàstica medieval rebia també el nom de *sapiència* que li aplica l’autor del *Curial*. En aquest passatge, el comentarista la identifica amb la metafísica o “*sacra scientia*”, qualificatiu general que engloba no sols la filosofia metafísica dels antics, sinó també la teologia de l’era cristiana i la *poesia* o literatura sublim dels *poetae-theologi*. Aquest darrer concepte, el manejaven els trescentistes italians per a titular els literats més excelsos, com ara el mateix Dante. Elevaven així la

---

⁸³¹⁴ La duplicitat del Parnàs, segons FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L’elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche*, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma “Sapienza”, Roma, 2011, ps. 783-784, es basa en Isidor, *Etymologiae*, XIV,viii,11: “*Parnassus mons est Thessaliae iuxta Beothiam, qui gemino vertice est erectus in coelum. Hic in duo finditur iuga, Cyrrham et Nissam, unde et nuncupatus, eo quod in singulis iugis colebantur Apollo, et Liber. Haec iuga a duobus fratribus Citheron, et Helicon appelluntur. Nam Helicon dictus ab Heliconi fratris Citherone.*” El Pseudo-Probos, en el comentari de les *Geòrgiques* (III,43) situa Bacus i les Muses a l’Helicó. La complementarietat entre Bacus i Apol·lo es troba a Macrobi (*Saturnals*, I,xviii,8): “*in sacris enim hace religiosi arcani observatio tenetur, ut sol, cum in supero id est in diurno hemisphaerio est, Apollo vocitetur, cum in infero id est nocturno, Dionysius qui est Liber pater habetatur.*”

poesia a la categoria més digna del saber humà. I, com els antics associaven Apol·lo al déu Febus, és a dir, al Sol, Benvenuto afeg que el sol és el que, per la seua virtut, transforma els homes –al·legòricament parlant– en “*viros sapientes et excellentes doctores*”. Ho fa per a justificar que, si en els dos llibres primers de la *Comèdia*, l’*Infern* i el *Purgatori*, la ciència natural de Bacus ha sigut suficient per a proporcionar materials Dante, en aquest tercer llibre, el del *Paradís*, el poeta confia a rebre la sapiència o ciència infusa d’Apol·lo per a poder-lo completar. Ja que, “*in isto tertio indiget scientia divina.*” Així com en els dos primers llibres ha predominat la poesia terrena, fonamentada sobre una filosofia *humana*, relacionada amb l’ètica o la moral, en el llibre tercer, el poeta té previst donar un salt cap a matèries de major profunditat sapiencial o teològica, que requereixen de l’auxili d’Apol·lo. En el *Curial*, paral·lelament, els llibres I i II afecten a matèries i temes menys “intrincats” que els del llibre III, on els elements *poètics* adquireixen major presència.

Segur que l’anònim de *Curial e Güelfa* tingué en compte aquest programa *ascendent* entre els llibres I i II de la *Comèdia* i el llibre III alhora de planificar la seua novel·la cavalleresca. De manera que els seus llibres I i II també tracten generalment d’afers mundans i sense gran càrrega mitològica o poètica. En canvi, el llibre III, com ell mateix adverteix en el proemi, està farcit de “poètiques ficcions” i conté una major càrrega d’elements al·legòrics. És en aquest llibre III del *Curial* on l’autor invoca les Muses i Apol·lo, encara que se sent indigne de rebre’n l’ajut. Ací, seguint amb l’*emulatio* de Dante, el cavaller –i, en certa manera també, l’autor– són participats de la sapiència d’Apol·lo i reben la corona de llorer. El to paròdic i, fins i tot, satíric que adopta l’anònim del *Curial*, emperò, el distancia de les pretensions anagògiques i de la “reverenda letradura” del *poema sacro* de Dante. No obstant això, l’escriptor de la novel·la catalana té en ment aquestes idees sobre el Parnàs i la sapiència d’Apol·lo comunicada als poetes com a elements bàsics del seu llibre tercer.

Segons Rambaldi da Imola, per al “*tertiu libri, qui dicitur Paradisus*”, Dante Alighieri necessitava fer ús de la ciència de Bacus, que ell tradueix ara per *eloquentia*, és a dir, la retòrica dels *oratores* (tan valorada en la Itàlia del segle XV i tan útil en l’art de la diplomàcia; fonamentada sobre els coneixements adquirits en ciències liberals i filosofia moral) i la *sapientia* d’Apol·lo, que és la que reben d’ell els *poetae-theologi*. Amb la qual cosa, Da Imola sosté que Dante completà la *Comèdia* fent gala de la seua condició de gran orador i poeta excels, condició que l’autor del *Curial* atribueix també, oníricament i a manera d’horitzó utòpic, al seu heroi cavalleresc.

En realitat, Curial el llombard devia ser imaginat pel lector, a banda com un bon cavaller i bon músic, com un excel·lent orador i un home virtuós en “sciència”. Considere’s que, a la fi del llibre, el déu Bacus és qui l’anima a aprofundir en les disciplines per ell tutelades. Aprenent arts liberals, podia esdevenir un gran orador (“tot era molt eloqüent e gran orador”, se’ns adverteix en el capítol II.142) o un diplomàtic d’armes i lletres, a l’ús de la política italiana del *Quattrocento*. Alfons el Magnànim recorria a cavallers amb acreditada formació i habilitat oratòria, com ara Lluís Despuig, Mateu Malferit o Enyego d’Àvalos, per a les seues ambaixades més especials i solemnes; acompanyats, això sí, de brillants humanistes i secretaris, per als aspectes tècnics de la negociació. Amb aquesta base intel·lectual de les disciplines liberals, un cavaller com Curial, aficionat a les lletres, podia aprofundir en la filosofia moral (els estoics, Aristòtil, Plató, etc.) a fi d’esdevenir un cavaller virtuós i “temperat”, com ens el vol presentar reiteradament l’autor al llarg de la novel·la.

En contrast amb l’obra de Bacus sobre Curial, el favor que el cavaller modèlic rep del déu Apol·lo no resulta determinant per al seu triomf epitalàmic. L’adquisició providencial i molt concreta de la sapiència del déu Sol forma part d’un somni satíric, reconduït per l’autor-narrador a un objectiu molt concret: posar fi a un debat literari estèril sobre la preeminència dels clàssics antics (Homer, Aquil·les) sobre les cròniques medievals (Guido, Hèctor); estèril, perquè cada tipus de literatura té un públic diferent, i tots dos són viables i compatibles. És evident que, partint d’un problema molt concret i d’un debat molt específic (Aquil·les o Hèctor?, Homer o Delle Colonne?) s’obri el ventall cap a una sentència conclusiva d’abast més ampli i universal: el dictamen afecta a la història i la poesia èpica com a gèneres literaris. Una vegada ha estat aclarida salomònicament la controvèrsia metaliterària, el cortesà estudiós desperta del somni. Continua sent el millor cavaller del món, però ja no se’ns recorda per a res que siga un home dotat de la sapiència d’Apol·lo, o que se’l considere poeta. De fet, torna a ser el mateix trobador d’antany (un *antany* traduïble com el temps històric de la novel·la, molt influït pel temps d’escriptura) i es dedica a cantar la *Cançó de l’orifany*. Com a molt, se’l podria admetre en una cort com a “gran orador” o ambaixador.

Benvenuto da Imola tracta de cristianitzar l’al·legoria dels dos déus, Apol·lo i Bacus, que tutelien el saber humà recurrent a les neoplatòniques *Saturnals* de Macrobi, on s’afirma que els poetes antics presentaren l’efecte del Sol (“*effectus Solis*”), procedent d’un únic déu, sota el nom de distintes deïtats. La insistència en el protagonisme del Sol i en Apol·lo com a déu solar explica, per cert, l’escenografia del

carro de Febus i els quatre cavalls en el somni del Parnàs del *Curial*. Afirmar Benvenuto que, en realitat Apol·lo i el “*liberum*” o “*pater liberum*” Bacus (*Liber* és un sobrenom de Bacus que ajuda a associar-lo a les ciències *liberals*), seguint Macrobi, representarien una única divinitat tutelar dels literats: Apol·lo, en tant en quant “*infundit intellectum sapientiae mentibus hominum*” i Bacus, en tant en quant “*producit effectus rerum naturalium*”. I aquesta divinitat, segons Virgili i altres molts poetes antics, tindria per residència al·legòrica i lloc de veneració el Mont Parnàs de Beòcia. Allí és on Dante, seguint les passes dels antics, podria invocar el favor d’Apol·lo, qüestió que aborda Benvenuto en el comentari als versos 19-21 del cant I del *Paradís*:

[19-21] Entra. *Hic Dantes implorat singulariter supremum favorem Apollinis, et petit ut infundat spiritum sapientiae in eum perfectissimo modo, sicut olim ostendit virtutem sapientiae suae contra quemdam vanum superbum (...). Ideo bene bonus et sapiens poeta Dantes optat et petit fieri vas plenum optimo et dulci liquore sapientiae, ut more Apollinis possit confundere aemulos ignorantes in cantu poetico in ista tertia Cantica, sicut et musae converterunt Pierides in picas, ut pulcre exposui primo cantu Purgatorii (...). O Apollo entra nel petto mio, idest, cor, et ipsum fac audax, e spira tue, pro tu, quia spiritus ubi vult spirat; unde multi volunt quod poeta intelligat hic de Christo, qui est vera sapientia Patris (...).*”

Dante implora al déu Apol·lo que infonga en el seu intel·lecte la seua sapiència, per tal que pugua concloure la seua empresa literària com un virtuosíssim poeta. L’anònim del *Curial* no se sent amb cor d’invocar Apol·lo, perquè ell no té res de poeta, sinó d’aficionat a les lletres: la *captatio benevolentiae* del llibre III és una justificació perfectament creïble. I, tanmateix, sense que ell ni Curial ho meresquen, Apol·lo apareix en escena a mitjan llibre III per a infondre la seua sapiència al personatge de ficció i que aquest –o, més aviat, l’autor per boca d’aquest– puguin opinar, sense ser poetes, sobre la poesia d’Homer i de Virgili: “E comunicà-li [Apol·lo] tota la sapiència de la sua deïtat, en manera que Curial fonch informat axí de les virtuts e strenuïtats dels cavallers, com de la composició e ordinació dels llibres” (*CeG* III.35). De la mateixa manera que Curial, ja Dante havia sigut abans el vas ple del licor de la sapiència d’Apol·lo, segons Rambaldi, a fi que poguera confondre els èmuls ignorants de la poesia en aquesta tercera *cantica*, la del Paradís, “*sicut et Musae converterunt Pierides in picas*”. Se’ns

recorda, doncs, la dicotomia entre els autors de poesia (literatura de ficció i de rang elevat) i els imitadors i detractors: la lluita entre Muses i Pièrides, que és l'element central del pròleg III del *Curial*. Al nostre parer, l'anònim del *Curial*, que es deixa dur en tot el seu discurs erudit per Da Imola, pretén saldar la pugna metaliterària, en el somni i la sentència del Parnàs, a favor de la poesia. Per tal com el cavaller dotat de la sapiència dels poetes dictamina posant cadascú en son lloc: per als “hòmens de molta sciència”, la poesia, l'alta literatura, Homer i Virgili, els servidors de les Muses; per al comú dels lectors, inclosos els ignorants de la poesia i els crítics amb aquesta (les envejoses Pièrides), existeixen alternatives, com ara les *Històries troianes*, on “maestre” Guido s'ajusta a la *veritat* dels fets, però en un format literari mediocre.

Seguint amb aquest discurs sobre Apol·lo i Dante en la *Comèdia*, Benvenuto interpreta en clau cristiana les ficcions paganes dels gentils. De manera que, quan el *poeta-theologus* demana al déu solar “O Apollo, entra nel petto mio”, en realitat està demanant que Crist, “*qui est vera sapientia Patris*”, l'il·lumine en la seua tasca poètica. L'autor del *Curial* no necessita cristianitzar el seu discurs, com els professors del *Trecento*, per a justificar l'aparició poètica de déus adorats pels gentils. En *Curial e Güelfa*, la Santíssima Trinitat no té cap paper de *deus ex machina* reservat, perquè la literatura de ficció, com ensenyen els clàssics, “no és article de fe, ans sompni sompniat en la forma que cascu somia” (*CeG* III.25). L'escriptor de la cort de Nàpols ja participa d'un altre esperit: el de l'humanisme paganitzant del *Quattrocento*.

Continuant amb la lectura imolesca dels versos 22-27 consecutius, trobarem al·lusions als llorers sagrats d'Apol·lo i a la corona de llorer que, de ben segur, degueren interessar l'autor de *Curial e Güelfa* a l'hora de redactar la visió del Parnàs:

“[22-27] O divina virtù. *Nunc poeta Dantes ut reddat Apollinem propitium et favorabilem sibi circa petitionem suam, promittit illi remunerationem, scilicet laureationem sui. Ad cuius rei declarationem est alacri animo considerandum, quod laurus habet de sui natura plures laudabiles proprietates: primo, quia eius natura est calida et sicca, ideo bene competit poetis et principibus, qui calore ingenii et animi avidissime petierunt laudem, honorem et gloriam: secundo, quia semper viret, et ita fama principum et poetarum semper viget; imo si tantum dimidia bacca lauri plantetur germinat: tertio, quia nunquam fulminatur, ita nulla vis, potestas, vel vetustas potest delere famam istorum. Et nota, lector, quod solum duo genera hominum coronam lauream promerebantur, scilicet, principes triumphantis et poetae scribentes: ex quo*

colligere potes quod nulla artium fuit unquam tantum honorata ut poesis. Nam antiqui sapientissimi primo graeci, deinde romani cultores virtutum, scientiarum, legum, morum et omnium laudabilium bonorum voluerunt ut poetae pari praemio honorarentur cum principibus victoribus. (...). Ulterius volo te scire quod sicut laurus arbor Phoebi dabatur poetis in praemium studiorum, ita hedera arbor Bacchi aliquando dabatur eisdem poetis, quae est calida valde et firmissime adhaeret arboribus et muris quos rectos tenet (...). Dantes ex magna fiducia sui ingenii tamquam poeta magnus promittit Apollini praemium magnum, scilicet, propagationem gloriae suae, dicens: O divina virtù; idest, o Apollo, cuius virtus est multa et multiplex, ut iam dictum est et dicitur; se mi ti presti, scilicet, tam favorabilem ut possim perficere istud sacrum opus, tanto ch'io manifesti, idest, explicem scriptura, l'ombra del tuo regno, scilicet, coelestis; et notanter dicit umbram, quia veram essentiam nec scit nec potest referre, segnata nel mio capo, idest, descriptam in mea memoriali cellula, vedra'mi venire al piè del tuo diletto legno, idest, apud arborem laurum, quam paulo supra vocavit amatam: et paulo post dicet quomodo haec arbor fuerit dilecta Apollini, e coronarmi delle foglie, sicut tu te coronasti et ornasti frondibus lauri. Hoc autem optabat poeta facere in Florentia sicut ipse tangit uno capitulo libri huius tertii, che, idest, quibus, la materia e tu mi farà degno, quasi dicat, opera mea qui assumpsi tam nobilem materiam et gratia tua faciet me meritum; quasi dicat, si feceris mihi istam gratiam, ego reddam tibi hanc gloriam, quod assumam statim lauream coronam quam nullus iam per tot saecula annorum consecutus est. (...).”

En aquests versos, Dante promet respondre a la virtut infusa d'Apol·lo amb una obra tan excel·lent, que meresca ser coronat de llorer, com foren ja coronats els grans poetes de l'Antiguitat clàssica. Da Imola aprofita l'ocasió per a tractar de la simbologia de la corona de llorer, que atorga “llaor, honor i glòria” tant a “*principes triumphantes*” com a “*poetae scribientes*”. Es tracta, doncs, d'un signe de distinció en dos terrenys ben diferents: el poder i l'enginy literari. Dedueix el comentarista, en conseqüència, que la poesia devia ser aleshores l'art més excel·lent, per tal com era el més honorat. L'escriptor de *Curial e Güelfa* comprén perfectament aquesta simbiosi entre la fama eterna que atorgaven els poetes als prínceps i la fama també eterna que, en correspondència, atorgaven els prínceps als poetes honorant-los amb el llorer. I ho

representa fent que Aquil·les, emulant els emperadors germànics medievals,⁸³¹⁵ corone Homer com a poeta, alhora que el mateix Homer corona Aquil·les amb una glòria i fama eternes, que encara perduren i es renoven en el segle XV. La coronació és, doncs, recíproca: “Achil·les, com emperador, e Homero, com a poeta, se coronaren dels rams d’aquells arbres a aquell déu [Apol·lo] consagrats” (CeG III.31). Posats a recrear cerimònies clàssiques, serà seguidament Curial el qui rebrà de mans del mateix Apol·lo la *laurea* de poeta excel·lent. Així, quan els companys del cavaller el descobreixen a la fi de l’episodi oníric, “veren-lo coronat de lor” (CeG III.35).

* * *

Si aquest cant I del *Paradís* fou llegit amb molta atenció per l’autor del *Curial*, també ho degué ser el cant II (vv. 16-18), on tracta de les gestes d’Hèrcules i Jàson, i de la interpretació al·legòrica d’aquestes. En aquests versos, segons Da Imola, Dante vol animar els homes “*scientificos*” a emular la seua aventura literària (“*ad sequendum suum opus*”), i ho fa recurrent a la faula poètica de Jàson, que sembrà dents de serp de les quals nasqueren homes d’armes. Segons l’imolés, la lliçó moral d’aquesta ficció és que, si de les coses més vils poden nàixer cavallers armats, també de les paraules vulgars –és a dir, del romanç o *volgare*– poden derivar-se sentències contundents. A tal efecte, el comentarista ofereix la imatge d’Hèrcules com a predecessor de Jàson en heroïcitat. Afirmar que, igual com Hèrcules portava Jàson en el seu vaixell i fou succeït per aquest en mèrits, també Virgili portava Dante al·legòricament en el seu vaixell, juntament amb altres nobles autors que l’imitaven dignament:

“Quei. *Hic poeta volens animare ipsos scientificos ad sequendum suum opus, ostendit mirabilem effectum eius per unam comparationem pulcerrimam. Ad cuius intelligentiam nota quod socii Iasonis habuerunt duplicem admirationem; primo, quando viderunt primam magnam navim, cum Iason navigavit mare, quod nunquam in antea fuerat; secundo, quando viderunt ipsum dum pervenisset ad terram Colchorum seminare dentes serpentis, ex quibus continuo nati sunt homines armati.*⁸³¹⁶ Ita ad propositum vult dicere autor: vos primo videbitis

⁸³¹⁵ Vegeu FLOOD, John L., *Poets laureate in the Holy Roman Empire: a bio-biographical handbook*, Walter Gruyter, Berlín, 2006.

⁸³¹⁶ El mateix mite és associat a Cadme, fundador de Tebes. Vegeu BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, llibre II, cap. 63: “*Eo tandem occiso, monito sumpto dentes illi evulsit ac seruit, et repente homines in armis exorti sunt, et prelium*

magnam novam navim, idest, magnum opus novum, quod antea non vidistis; secundo, videbitis, quod ex re vili nascentur milites armati, idest, ex verbis vulgaribus nascentur fortes sententiae. (...) quod Iason primus cum prima magna navi intravit mare magnum; ita Dantes primus poeta cum magno ingenio intravit mare magnum, idest, altam materiam paradisi: Iason acquisivit magnum thesaurum, et Dantes summum bonum: Iason gloriosissimus fuit post Herculem, imo Herculem duxit secum in magna navi et Orpheum poetam et alios nobiles, et triumphavit de dracone, bobus vomentibus ignem, et terrigenis qui inter se fecerunt civile bellum se perimentes mutuo usque ad unum; et ita Dantes gloriosissimus poeta post Virgilium, imo Virgilium traxit secum in sua navi et Statium et alios nobiles autores, et triumphavit de dracone, idest, daemone, et bobus, idest, voluptatibus emittentibus flammam et incentiva libidinum, et gigantibus, idest vitiis, quae nascuntur ex terra, et inter se habent fraternam discordiam et impugnant se simul.”

En *Curial e Güelfa*, proemi del llibre III, llegim:

“Oyts he moltes vegades, e encara legits, *Los treballs* d’aquell qui, en son temps, fonch pus fort dels cavallers [Hèrcules], ço és, lo fill de Júpter e de Almèna, qui matà jagants, leons, serps e destruí los mònstruos seguint-los per moltes partides del món; e encara de Jàson, qui axí com aquest, segons les ficcions poètiques, domà toros, matà serps, sembrà dents de què nasqueren cavallers, e en batalles matà molts hòmens.”

El fet que aquest record d’Hèrcules i Jàson⁸³¹⁷ es localitze just després que l’autor es demane “si serà lícit a mi usar de ço que los altres qui scriviren usaren o han usat”, obliga a pensar en el concepte de tradició literària que tenia l’autor. Ambdós herois són models al·legòrics relacionables amb l’esforç que posen “*ipsos scientificos*” escriptors, com l’anònim de la novel·la, que pretenen seguir –admetent les seues pròpies condicions i limitacions– les passes del Dante *volgare* de la *Comèdia*. Segurament, era conscient que, si Dante havia gosat navegar en el vaixell de Virgili en mètrica toscana,

---

invicem habuere spectante Cadmo, nec ante cessavit prelium, quam quinque tantum superstites remanerent.”

⁸³¹⁷ Herois rescatats per a l’humanisme per Petrarca, en *De viris illustribus*.

ell estava també autoritzat a seguir les petges de Dante en prosa romanç. Perquè, al cap i a la fi, si de les dents de serp naixen cavallers, també de les seues paraules en “comun lenguatge cathalà” podria resultar una obra literària bella i útil.

* * *

Seguint amb la lectura que Da Imola fa de la *Divina Commedia*, arribem al cant VIII del *Paradiso*, versos 1-12, on es tracta de Diona (*Dione*); la seua filla Afrodita o Venus, de doble personalitat, i el seu nét Cupido:

“[1-3] *Ad primum dico quod autor describit suum ascensum ad tertiam speram* (...). *Venus fuit foemina cypriana* (...); che la bella Cipriгна, *idest Venus, cui Claudianus in maiori describit pulcerrimum viridarium*; il folle amore, *bene dicit; nam duplex est amor, scilicet amor amicitiae, qui est amor virtutis propter honestum, et amor concupiscentiae lascivus, qui est propter delectabile* (...); volta nel terzo epiciclo, *idest, in tertio coelo sive orbe* (...). [4-9] (...) *Dicens: perchè le genti antiche, idest, antiqui gentiles, et primo et principaliter cypriani, qui etiam hodierna die satis colunt Venerem ex influentia coeli, ex veteri consuetudine, et colluvione advenarum confluentium ibi, nell’antico errore, scilicet paganismi, qui longus error duravit in mundo usque ad Christum: caeterae enim gentes praeter solam hebraeam colebant plures deos, faceano onore, idest, divinos honores, di sacrifici e di votivo grido, idest, orationibus et supplicationibus, non pur a lei, scilicet, Veneri soli, ma onoravano, tanquam deos eisdem divinis honoribus, Dione e Cupido, gratias agentes matri quae genuit talem filiam matrem generationis humanae, et tali filio impellenti homines ad hoc opus; et exponit et glosat dictum suum, dicens: quella per madre sua, scilicet Dionem; et bene; dicitur enim Dion, ‘quasi duo nectens’, per hoc intelligentes coniunctionem maris et foeminae esse causam libidinis; questo per figlio, scilicet, Cupidinem quem iam vocavit follem amorem, (...) et specificat ipsum Cupidinem ab officio suo, quia habet incitare homines ad libidinem, sicut fingit Virgilius, quod Venus mater Eneae misit filium suum Cupidinem in forma Ascanii ad incendendam Didonem in amorem ipsius Eneae* (...). [10-12] - E da costei. *Hic poeta adducit ad propositum id quod dixit de Venere, dicens: E pigliavano, illi antiqui, da costei, scilicet Venere, ond’io principio piglio, idest, a qua incipio nunc novum tractatum, il vocabol, idest, nomen, della stella, idest, planeta Veneris, quam autor specificat a cursu suo. Nam Venus aliquando praecedat solem in ortu suo, et tunc vocatur Lucifer, quasi lucidissima*

stellarum; aliquando vero oritur post occasum solis, et tunc est retrograda et vocatur Hesperus.”

L'autor del *Curial* sol aplicar el sobrenom de *Cipriana* a Venus, d'acord amb Dante i amb aquest *commento*. Per exemple, en el capítol II.124: “E la bella Cipriana e Cupido, son fill...” I també en el capítol III.17: “en la sua nativitat hach nom Venus (...). És apellada Ciprinya per ço com nasqué en Cipse.” Es tracta de dues adaptacions del renom segons com l'escriuen Da Imola en llatí (*Cypriana* > *Cipriana*) i Dante en toscà (*Ciprigna* > *Ciprinya*). El marquès de Santillana parla així mateix de “la Çipriana” per a referir-se a Venus.⁸³¹⁸ Si Da Imola, seguint Claudià, presenta la deessa de l'amor en un “*pulcerrimum viridarium*”, l'autor del *Curial*, seguint l'exegega dantesc, la presentarà en una “delectable praderia” (*CeG* III.94). La dicotomia entre els dos tipus d'amor que fa Da Imola, “*amor virtutis propter honestum*” (la Güelfa) contra “*amor concupiscentiae lascivus*” (Làquesis) està molt present en la novel·la catalana. La deessa Venus de l'amor honest té lloc reservat “nel terzo epicio” (Dante) o “*in tertio coelo*” (Da Imola), expressió que no es cansa de recrear l'escriptor anònim: “col·locada en lo cel tercer (...) estel·lificada e col·locada en lo cel tercer” (*CeG* III.16); “deïficada en lo cel tercer” (*CeG* III.17), i “corrent per lo arch del tercer cel” (*CeG* III.95). La referència que ve a continuació al paganisme i a l'adoració que feien els gentils a la deessa, qualificat d’“errore” per Dante, té correlació amb una frade del capítol III.12, on la Fortuna recorda a Neptú: “Vet que Venus ja ha perdut lo nom de deessa, los christians afermen no ésser col·locada en lo cel tercer, e Cupido, fill seu, no ésser res.” Da Imola recorda amb Dante Alighieri que els gentils de l'Antiguitat no sols havien adorat Venus, sinó també sa mare, Diona, i son fill, Cupido.

Segons la lliçó del comentarista, Diona representaria els valors idealitzats o positius de l'amor, sostenidors per exemple del matrimoni (en base a la pseudoetimologia que proposa); mentre que Cupido incitaria els homes a la folla amor, a la concupiscència: “*follem amorem*”. Recorda també com Venus i Cupido visitaren Dido, segons Virgili, i encengueren en la reina de Cartago l'amor per Enees, episodi que recrea l'autor de la novel·la en la visita de Venus i Cupido a la Güelfa. Da Imola s'ocupa després del planeta Venus i fa un apunt que té en compte l'escriptor del *Curial* quan escriu: “E com [Venus] apareix en l'alba ha nom Lucífer, e com ve lo vespre e

---

⁸³¹⁸ Vegeu CRISTÓBAL LÓPEZ, Vicente, La *Eneida* del marquès de Santillana, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, vol. 22, núm. 1, Madrid, 2002, ps. 177-192 (p. 182).

apareix en ponent ha nom Èsperus” (CeG III.16). L’expressió reapareix en el capítol següent: El planeta o astre que al·legoritza la deessa Venus “va alguna volta davant lo sol, e alguna volta lo segueix” (CeG III.17).

En aquesta tutela de Diona sobre l’amor honest, per cert, l’autor del *Curial* coincideix en originalitat amb el programa iconogràfic que Guarino Veronese elaborà per a la decoració de l’Studiolo di Belfiore dels Este, marquesos de Ferrara. Es tractava d’un espai presidit per Apol·lo Musagetes i les Muses, a partir d’una idea concebuda el 1441, planejada en l’estiu del 1447 i executada artísticament pels anys 1447-1463.⁸³¹⁹ Lamentablement, aquest gabinet humanístic fou destruït quasi del tot per un incendi, l’any 1482. Leonello d’Este, “principe sapientissimo” segons els seus contemporanis, encarregà a Guarino un programa decoratiu fonamentat en Apol·lo i les Muses, però amb l’originalitat que la musa Erató (‘Amable’, ‘Amorosa’, en grec), tradicionalment associada a la poesia amorosa, era representada amb els atributs de Venus i se la considerava protectora de l’amor honest i matrimonial.⁸³²⁰ Recordem, a tot això, que la Ferrara de Guarino i Leonello –fidel aliada dels interessos del rei d’Aragó– era visitada sovint pels diplomàtics de Nàpols, com ara Enyego d’Àvalos (1446) o Lluís Despuig (a partir del 1447), tot coincidint amb un projecte decoratiu de caràcter totalment pagà o profà, que pretenia ajuntar saviesa i harmonia.⁸³²¹

* * *

En el mateix cant VIII del *Paradiso* de la *Commedia* (vv. 76-78), finalment, s’analitza i s’esmena en positiu l’apel·latiu despectiu de “pobres avars” que Dante Alighieri llança contra els homes que acompanyaren de Catalunya a Nàpols el rei Robert. Com és sabut, aquesta *avara povertà* dels catalans esdevingué proverbial entre els italians de la baixa edat mitjana. L’autor de *Curial e Güelfa* combat i confuta aquest tòpic en l’episodi del torneig de Montferrat.⁸³²² A diferència de l’anònim, Da Imola no

---

⁸³¹⁹ CAVICCHI, Camilla, La musica nello Studiolo di Leonello d’Este, dins GUIDOBALDI, Nicoletta (ed.), *Prospettive di iconografia musicale*, Associazione Culturale Mimesis, Milà, 2007, ps. 129-152. Belfiore era una vil·la periurbana pensada per al lleure de la família marquesal ferraresa. En una lletra del 5 de novembre del 1447, Guarino parla d’aquesta idea de representar les Muses i reflexiona sobre la relació d’aquestes amb l’estudi de les lletres. El tema d’Apol·lo i les Muses (1447-1450) ocupaven el cel o sostre de l’estudi, a manera de fresc, a càrrec del pintor Angelo Maccagnino da Siena. De l’incendi del 1482, sols se’n salvaren huit obres pictòriques.

⁸³²⁰ Vegeu EÖRSI, Anna K., Lo Studiolo di Lionello d’Este e il programma di Guarino da Verona, dins *Acta Historicae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1-2), Budapest, 1975, ps. 15-52.

⁸³²¹ Ampliem les consideracions sobre aquest projecte de Ferrara en els capítols I.2.7 (Fulgenci) i II.2.2 (música), als quals us remetem.

⁸³²² Us remetem al capítol II.3.7, i a SOLER, Abel, Italians contra catalans? Rerefons dantesca i circumstàncies històriques d’un episodi de *Curial e Güelfa*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

desmenteix que foren avars els catalans, cosa que li serveix per a justificar com l'avidesa de béns mou els homes a esdevenir enginyosos i coratjosos: “*Et, vere, catalani reputantur homines cordati et sagaces inter hispanos.*”

* * *

Dante, en el cant XIX, vv. 34-39 del *Paradiso*, desplega la metàfora gloriosa del “falcone ch'esce del cappello”, és a dir, del mateix “falcó desencapellat” que exhibeix com a divisa heràldica Curial, apoteòsica, a la fi de la novel·la. Com explicarem més extensament quan tractem de l'emblemàtica de l'obra,⁸³²³ l'àguila de Dante que vola lliurement com un falcó alliberat de la foscor, al·legoritza per a Rambaldi l'alliberament del “*velamine dubitationis*” en l'ésser humà. En *Curial e Güelfa*, s'emblematitza d'alliberament del vici i del dubte, per a assolir fermament la senda d'una vida virtuosa, sancionada pel “guardó” d'un matrimoni feliç i un principat. En Dante, segons Da Imola, és Déu el que opera aquest alliberament (“*velamine dubitationis, detracto sibi a domino Deo suo*”); en el *Curial*, el cavaller és qui l'obté “per sos mèrits”. El canvi de paradigma mental, de l'edat mitjana al Renaixement, és clar, així com la voluntat de l'anònim d'evitar qualsevol derivació anagògica o mística.

* * *

La consideració que per la gramàtica com a ciència liberal fonamental i bàsica que té l'autor del *Curial*, és deutora també de Da Imola. En la representació al·legòrica de les set Arts Liberals i Bacus del capítol III.78, la Gramàtica duu en la mà “un cantell de pa.” Aquest atribut no forma part del repertori iconogràfic del còdex milanés dels germans de Bartoli que inspira la resta de imatges.⁸³²⁴ A més a més, desdiu d'altres representacions iconogràfiques medievals i provoca estranyesa en la crítica literària.⁸³²⁵ Caldrà buscar l'explicació, al nostre parer, en el comentari de Benvenuto als versos 1-3 del cant XXII del *Paradiso*, on se'ns diu que Dante recorre a Beatriu, al·legoria de la gràcia divina, així com un infant ho fa a la mare per tal que l'alimente amb aliment espiritual. Hàbilment, l'anònim de *Curial e Güelfa* reemplaça el concepte místic (medieval) per l'aliment de les lletres i els estudis d'humanitat, que es fonamenta sobre una sòlida base formativa en gramàtica llatina. Da Imola presenta Dante com un alumne de la mestra Beatriu: “*autor alumnus Beatricis*”; una mestra que és mare i mestra seua alhora, que l'alimenta amb llet (“*minoribus doctrinis*”) abans de donar-li de menjar el

---

⁸³²³ Vegeu el capítol II.2.3.

⁸³²⁴ Com ho hem pogut comprovar en el capítol II.1.4.

⁸³²⁵ Vegeu BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18.

pa de “*grammatica et rhetorica (...); deinde civaberat ipsum robustum pane et cibis fortibus*”. El pa consistent de les lletres és el que rep Curial, al·legòricament parlant, de la reina o dama al·legòrica que representa la Gramàtica.

El reforç al·legòric de la Gramàtica, acompanyada de molts savis que parlen llatí entre ells, d'autors de diccionaris, etc., podríem posar-lo en relació amb la crítica que adreça l'elitista Alonso de Cartagena a aquells que, sabent gramàtica llatina, es creuen amb dret a accedir a tota mena de sabers en aquesta llengua morta codificats. El prelat castellà, en *La Rethorica de M. Tullio Cicero*, lloa els “buenos gramáticos” i ataca els aficionats o diletants de la literatura llatina –n’hauria conegut uns quants a la Itàlia dels humanistes– que s’atreveixen a estudiar de tot i a pontificar sobre coses que desconeixen, i que haurien d’estar reservades en exclusiva a doctors escolàstics: “Ca muchos, bien fundados en el arte de gramática, entienden muy poco de los libros de theología e de derecho e de otras ciencias e artes, aunque son escriptas en latín, si no habieron doctores que los enseñasen.” Es tracta d’un plantejament, no compartit en absolut per l’autor *filohumanista* de *Curial e Güelfa* que atempta contra la línia de flotació del moviment humanista: la promoció dels *studia humanitatis* com a camí per mitjà dels quals l’home, amb el seu esforç personal, esdevé virtuós. La del castellà és una concepció restrictiva i patrimonialista de l’accés al saber.⁸³²⁶

* * *

El comentari al cant XXX del *Paradiso*, versos 133-141, pot haver inspirat el “minyó” que, “com strangolís e fos ja en punt de morir” que és nodrit per la Güelfa, en el somni on es posa de manifest la ingratitud de Curial amb aquesta (*CeG* I.24). El “fantolino che muor per fame e caccia via la balia” o ‘minyó que mor de fam i rebutja la dida’ dels versos 140-141 de Dante, és interpretat per Da Imola com una Itàlia dividida i ingrata amb els béns que li ofereixen l’Imperi i l’Església. En ambdós casos, es tracta d’ingratitud i es presenta la imatge d’un petit infant famolenc.⁸³²⁷

Potser hi haja algun altre punt de contacte entre la redacció definitiva de Da Imola i *Curial e Güelfa*, relatiu a algun element mitogràfic, astronòmic o erudit, però no deuen ser ja de la importància o rellevància temàtica de les apuntades fins ací.

* * *

---

⁸³²⁶ Citat per GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Actitudes renacentistas durante el siglo XV: La correspondencia entre Alonso de Cartagena y P. Cándido Decembrio, dins *Cuadernos de Filología Clásica (Estudios Latinos)*, 1, Madrid, 1991, ps. 195-232 (ps. 200-201).

⁸³²⁷ Per a una possible relació al·legòrica d’aquest cant amb el *Curial*, vegeu el capítol II.2.3.

Sí que podia haver influït en el proemi III de *Curial e Güelfa* la lectura bolonyesa de Da Imola (1375), anterior al *Comentum* acabat i compilada a manera d'apunts per un alumne de l'exegega. Aquesta versió es coneix com el *Talice da Ricaldone*, pel nom de l'escrivà del segle XV de l'únic còdex conservat. Comparem, per a veure-ho millor, un fragment del comentari del cant I del *Purgatorio* (v. 10) amb el *Curial* (III.0):

DA IMOLA (versió de Talice), <i>Purg. I,10</i> ⁸³²⁸	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> , III.0
<u>Unde Ovidius, in quinto Methamorphoseos dicit, quod in Grecia fuit quadam dominus Pireus de civitate Felie, unde fuit Alexander Magnus. Iste habuit novem filias litteratas, et ita superbas quod presumebant se parificare Musis. Pro Musis electa est Calliope, que vicit illas novem filias Pirei. Sed ille erant ita pertinaces, quod nolebant se vocari victas. Tunc Calliope convertit eas in picas, etc. Sed notandum quod omnes artes habent suas picas; omnes sunt plene de istis picis, quia sunt multi ignorantes, qui volunt se ostendere valentes per garrulitatem et loquacitatem; sed non intelligunt nec se nec alios.</u>	<u>E sobre aquestes fabuliza Ovidi, en lo quint libre, que altres nou germanes, nades en Grècia, de Píreus, pare seu (...), devengueren molt superbes e vanaglorioses, en tant que (...) se volgueren no solament parificar ab les Muses, ans encara subpeditar-les. E axí (...), les dites Muses disputaren una d'elles, e les Pièrides, semblantment, altra de lurs germanes (...). Per què, oydes les parts fonch jutjat Calíope haver cantat e sonats mills (...). Tantost, les dites Pièrides foren per los déus convertides en piques (...), ocells garruladors, e aprenen parlar en totes lengües ço que ·ls mostren, emperò no saben ni entenen ço que dien.</u>

Tal com té per costum, l'anònim del *Curial* combina diverses fonts erudites, poades sovint en manuals enciclopèdics, entre les quals destaca sovint una. En aquest cas, sembla evident la relació intertextual entre la faula de les Pièrides contada per Da Imola (versió de Talice) i el proemi de la novel·la catalana. Fins i tot, sembla que l'autor manlleve del text llatí vocables com ara el neologisme *parificar*, o el nom de *Píreus*, o l'adjectiu *ignorants*, que utilitza algunes ratlles més avall, en la *captatio benevolentiae*, per a qualificar la tasca d'aquells que aspiren a deixar-se guiar per les Muses, sense reunir ni el talent, ni la formació ni la capacitat intel·lectual suficients.

Ramon Miquel i Planas acceptà com a font directa del certamen de les Muses i les Pièrides el llibre V de les *Metamorfosis* (vv. 294-678), que és explícitament citat per

⁸³²⁸ ALIGHIERI, Dante, *La Commedia, col commento inedito di Stefano TALICE DA RICARDONE* [transcr. ca. 1474 de la lliçó bolonyesa de Benvenuto RAMBALDI DA IMOLA, ca. 1367-1376], ed. a cura de Vincenzo PROMIS i Carlo NEGRONI, Ulrico Hoepli, Milà, 1888, vol 2 (*Purgatorio*), p. 5.

l'anònim.⁸³²⁹ Ramon Aramon i Serra hi afegia, com a possible font intermediària, la mitografia de Fulgenci (I,15).⁸³³⁰ Xavier Gómez Font documentava algunes frases del proemi que presentaven coincidències amb el *Vocabularius latinus* de Pàpias o les *Genealogie deorum gentilium* (XI,2) de Boccaccio. Tanmateix, no hi ha cap font entre les al·ludides, ni tampoc cap *commento* dantesc –ni el Da Imola definitiu– que presente la coincidència manifesta que observem en el *Talice da Ricaldone*, pel que fa –com s’ha vist– al paràgraf inicial del proemi, el que tracta de les “piques”. Explicar que l’autor del *Curial* obtingué d’aquest text el relat que necessitava per a obrir i justificar el llibre III és fàcil. Però no resulta ja tan fàcil saber on i com un escriptor en llengua catalana pogué tenir accés a aquesta orba de difusió tan local i restringida.

El *Talice da Ricaldone*, manuscrit únic de Torí, publicat com la descoberta d’un nou *commento* inèdit de Dante en el segle XIX, es demostrà poc després que es tractava d’unes lliçons de Benvenuto da Imola, recopilades a Bolonya cap al 1375 per algun alumne o deixeble seu, i portades al Piemont. Es coneixen tres versions dels comentaris de Da Imola: 1) la *lectura bolonyesa* (1375), en manuscrit únic (Biblioteca ex-Reial de Torí, ms. Varia 22), desconeguda fins el 1866, producte dels apunts d’un anònim alumne, copiada pel gramàtic montferratés Stefano Talice d’Acqui (cognom familiar) o da Ricaldone (lloc d’origen); 2) la *lectio ferraresa* (1375-1376) conservada, també en còdex únic (Biblioteca Laurenziana de Florència, ms. Ashburnian 839), i 3) la redacció definitiva (1386-1387), publicada i divulgada poc després de la seua mort, que és la que hem pres per referència al llarg dels paràgrafs anteriors.⁸³³¹

A mitjan segle XV, el còdex de la primera versió de Benvenuto da Imola, ignorat fins a ben avançat el segle XIX, es trobaria a la biblioteca de Casale Monferrato. Allí residia Ludovico di Saluzzo, marquès de Saluzzo, home culte i governador savoia, des del 1435, del marquesat de Montferrat (senyoria on, no per casualitat ni per caprici, transcorre bona part de l’acció del *Curial*). Ho deduïm perquè Stefano Talice da Ricaldone fou, a més d’un bon gramàtic,⁸³³² el preceptor humanista dels fills de dit marquès de Saluzzo i d’altres nobles adolescents relacionats amb la família dels

---

⁸³²⁹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 515.

⁸³³⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 269.

⁸³³¹ PAOLAZZI, Carlo, Le letture dantesche di Benvenuto da Imola a Bologna e a Ferrara e le redazioni del suo *Commentum*, dins *Italia medioevale e umanistica*, 22, Pàdua, 1979, ps. 319-366 (p. 323).

⁸³³² Un alumne seu publicà *In Orthographiam magistri Stephani interpretationes*, a Torí, l’any 1513.

Saluzzo. L'any 1474, aquest “*egregius grammaticae professor*”, com se'l qualificava en la documentació coetània, trobant-se al poble de Lagnasco (el Piemont), transcrigué un vell exemplar dels apunts bolonyesos de Da Imola, però sense fer-hi constar – segurament, per desconeixement – el nom de l'autor. La *recollectio* escolar anònima passà així, de la biblioteca dels Saluzzo a la dels Savoia i, d'aquesta, a la Biblioteca Reial de Torí (ms. *Varia*, 22). Fou descoberta per Vincenzo Promis i Carlo Negrone, que l'editaren creient que Talice era el nom de l'autor (Torí, 1886; Milà, 1888). Tanmateix, el 1887, el dantista Lacaita ja havia advertit que es tractava d'una versió del comentari de Da Imola preliminar o prèvia a la definitiva; comparable a la que existia a la Biblioteca Laurenziana de Florència. No fou, però, fins el 1908 que s'admeté definitivament que Talice era el nom d'un simple gramàtic i copista montferratés del segle XV, vinculat a l'entorn cultural dels Saluzzo, i no el de l'autor d'un text que ja tenia cent anys d'antiguitat quan fou copiat de nou per ell. El mateix Da Ricaldone copià un còdex que conté els *Trionfi* i el *Canzoniere* de Petrarca,⁸³³³ cosa que mostra l'interés conjunt per Dante i per Petrarca existent a la Llombardia *latu senso* de mitjan segle XV, un territori ben conegut per l'autor de *Curial e Güelfa*.

Arribats en aquest punt de la recerca, no resulta difícil d'endevinar quin personatge interessat en les lletres i en Dante pogué haver consultat els apunts que, alguns anys després, el 1474, Talice passaria a net en un nou manuscrit. Ben mirat, no podia ser altre que Enyego d'Àvalos, cortesà catalanòfon d'Alfons el Magnànim, criat a València; cambrer, senyor feudal i diplomàtic al ducat de Milà; ben relacionat amb els humanistes llombards que redactaven comentaris de Dante, i amb Saluzzo i amb la cort montferratesa; client recurrent del cal·lígraf d'uns nobles montferratesos d'alt rang, etc. Sols una persona com ell, raonablement, pogué tenir accés al text de Benvenuto da Imola en la seua inèdita i anònima *lectio* bolonyesa, que serví de base a l'autor del *Curial* per a començar a redactar el llibre III de l'obra. I si aquesta deducció lògica sembla viable com a hipòtesi explicativa de la relació entre ambdues obres –els apunts

---

⁸³³³ Més detalls, en: MALACARNE, Vincenzo, *Dalle opere de' medici e de' cerusici che nacquero o fiorirono prima del secolo XVI negli stati della Real Casa di Savoia. Monumenti*, Stamperia Reale, Torí, 1796, ps. 133-134; KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. II. Italy: Orvieto to Volterra. Vatican City*, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967), p. 185; GUGLIELMINETTI, Marziano, Piemonte, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/piemonte_Enciclopedia-Dantesca/>; PAOLETTI, Lao, Benvenuto da Imola, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 8, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1966, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/benvenuto-da-imola_Dizionario-Biografico/>; PAOLAZZI, C., *Le letture dantesche di Benvenuto, op. cit.*; PANTONE, Domenico, *Benvenuto Rambaldi da Imola: dantista “in progress”*, Tesi doctoral inèdita, Università di Bologna, Bolonya, 2013.

montferratesos i la novel·la catalana—, també resulta com més va més suggerent la possibilitat d'atribuir l'autoria del *Curial* a una lector diletant com D'Àvalos, del qual no es conserva cap obra escrita en versió original, però sí una abundant bibliografia que el retrata com un cavaller molt apte per a les lletres i ben culte.

Pietro Alighieri: la 2a redacció del *Comentum*?

Com Benvenuto da Imola, Pietro Alighieri serveix a l'autor del *Curial*, no sols per a adquirir una erudició immediata, *ad hoc*, aplicada al seu projecte literari (erudició italiana de la qual mancava, per la seua procedència i formació ibèriques), sinó també per a parodiar els escolàstics citant en llatí màximes carregades d'*auctoritas*. Ell no és cap escolàstic, ni un intel·lectual a l'ús, però li fa gràcia, com ara veurem, emprar aquest material erudit per a reforçar les seues conviccions, de la mateixa manera que ho faria un sermonador moralista, o un “home de molta ciència”, que és com ell anomena als *litterati*: els professionals de la lletra, als que hi consagren la vida.

Estant a Verona pels anys 1339-1341, Pietro Alighieri (1300-1374), jurisperit i fill de Dante, redactà el primer comentari en llatí que es coneix de la *Divina Comèdia*, que sintetitza més de dues dècades de crítica dantesca. A aquest primer *Comoediam commentarium* (1a redacció), seguiren altres dues redaccions de l'obra, de les quals sols han arribat fins als nostres dies la 1a. i la 3a.⁸³³⁴ La redacció definitiva, la més divulgada (1358), fou seguida en arguments i ampliada per diferents crítics dantescos, entre els quals destaquen Boccaccio (Florència, 1373-1375) i el referit Benvenuto (Ferrara, redacció definitiva, 1379-1383). D'ací que trobem alguns elements de Pietro que es reiteren de manera molt similar en Benvenuto i que serveixen d'orientació a l'autor del *Curial*. La majoria d'ocasions, pel que hem pogut verificar, l'anònim consultava i prenia per base el text de Da Imola. No obstant això, algunes vegades consultava alternativament el comentari de Pietro Alighieri, d'on procedeixen algunes cites copiades literalment o quasi literalment. Així ho han posat en evidència les recerques de Juan Francisco Mesa Sanz,⁸³³⁵ al qual seguim en aquest apartat, encara que també aportem alguna nova connexió intertextual fins ara inadvertida.

---

⁸³³⁴ Vegeu BELLOMO, Saverio, *Dizionario dei commentatori danteschi. L'esegesi della “Commedia” da Iacopo Alighieri a Nidoberto*, Olschki (“Biblioteca di Lettere Italiane. Studi e testi”, 62), Florència, 2004, ps. 17-19.

⁸³³⁵ MESA SANZ, Juan Francisco, *Algunas claves florentinas del Curial e Güelfa. Comentarios a la Divina Comedia de Dante y la presencia de Macrobio*, dins DE COURCELLES, Dominique – MARTINES, Vicent (eds.), *Humanisme et reinterpretations. Les traductions anciennes. La traduction*

La lectura recurrent dels textos de Pietro explica, segons Josep Martines, la familiaritat de l'autor del *Curial* amb el neologisme llatí *fabulizar(e)*. El verb és molt usat pel comentarista en frases del tipus “*fabuilzat Ovidius*” (1a red., *Inf.* V, 52-142) o “*Ovidius fabulizat*” (1a red., *Inf.* XIII, 109-151), i és conegut també per l'anònim del *Curial*: “E sobre aquestes [Muses] fabuliza Ovidi, en lo quint libre...” (*CeG* III.0).⁸³³⁶ Curiosament, aquesta expressió desapareix de la 3a redacció de l'obra, la definitiva, però podria haver-se mantingut en la 2a (perduda), que és la que –com més avall justificarem– sospitem que tenia a mà l'autor de *Curial e Güelfa*.

L'autoritat atorgada per l'escriptor anònim a les obres de Macrobi, molt estimades pels trescentistes per la seua erudició i pels quatrecentistes florentins per la component neoplatònica, és atribuïda per Mesa al filtre textual dels *commenti* de Pietro.⁸³³⁷ En relació amb això, cal tenir en compte que Benvenuto, en igual o major mesura que Pietro, trobà en les *Saturnals* una obra de consulta bàsica i reiterada. Macrobi apareix tres vegades en el *Curial* i se la menciona explícitament com a font d'*auctoritas* en dues: quan es comenten les propietats del planeta Mart (*CeG* II.0), i quan, en el sermó de Sanglier, s'enumeren les virtuts cardinals (*CeG* III.10). En el capítol III.25, no se l'esmenta, però se l'invoca en tant que autor del comentari al *Somni d'Escipió* per a justificar la visió al·legòrica del Parnàs. Segons Juan F. Mesa, l'autor de la novel·la compartiria amb els humanistes florentins de mitjan segle XV l'interés per Macrobi i per l'influx que exerceixen els déus-planeta o forces celestials, associats amb caràcter al·legòric als antics déus de l'Olimp, sobre els éssers humans.⁸³³⁸ La veritat és que el conjunt de referències sobre les qualitats i efectes dels planetes que conté el *Curial* procedeixen de la combinació de distintes fonts d'informació astronòmica / astrològica, entre les quals es troba Macrobi, qui sap si a partir d'algun fragment d'Alighieri. Comsevulla que siga, es demostra que darrere de la novel·la cavalleresca s'amaga algú interessat, mal que fóra superficialment, en els astres i l'astrologia. A la cort de Nàpols, sols dos personatges destacaren en aquest interés científic: l'humanista Giovanni

---

des classiques valenciens et la tradition française, École Nationale des Chartes, París, 2009; ÍDEM, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428; ÍDEM, Pietro Alighieri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.

⁸³³⁶ MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (p. 960).

⁸³³⁷ MESA SANZ, J. F., Las fuentes del latín..., p. 408.

⁸³³⁸ *Ibidem* ps. 411-422.

Pontano i el cavaller lletraferit Enyego d'Àvalos, que posseïa diferents manuals de ciència astronòmica o astrològica (aleshores, tot es considerava una mateixa art: la més excelsa del quadrivi).⁸³³⁹ Aquest últim solia vistar també la Toscana i col·leccionava pel 1443 els opuscles d'autors florentins com Brunni, Marsuppini o Poggio. Quant a les virtuts cardinals, la llista procedeix del *Tractat de les virtuts* de Plotí, filòsof neoplatònic que interessà molt als literats de la Florència del segon *Quattrocento*, però que en temps del *Curial* era encara poc conegut. És Macrobi (*Comentari al 'Somni d'Escipiò'*, I,viii,7-8) el que contribueix a divulgar-les i Pietro Alighieri el que podria haver-les donat a conèixer, a manera d'intermediari enciclopèdic o didascàlic, a l'escriptor.⁸³⁴⁰

Quan l'anònim s'informa de diferents llibres sobre l'associació entre les Muses i la música vocal, fonamentada en un text del mitògraf Fulgenci (segles V-VI), prefereix ajustar-se principalment al disseny textual elaborat per Pietro. Ens referim a l'exposició que fa del cant I del *Purgatori*, versos 1-12 (3a redacció):

FULGENCI <i>Mitologiarum libri tres, I,15</i> ⁸³⁴¹	ANÒNIM, Curial e Güelfa llibre III, proemi	Pietro ALIGHIERI, Comentum super poema Comedie Dantis (3a red.), Purgatorio XI, 67-69 ⁸³⁴²
<p><i>Huic etiam Apollini nouem deputant Musas, ipsumque decimum Musis adiciunt illa uidelicet causa, quod humanae uocis decem sint modulamina; unde est cumdecacorda Apollo pingitur cithara. Sed et lex diuina decacordum dicit psalterium. Fit ergo uox quattuor dentibus, id est e contra positis, ad quos lingua percutit et quibus si unos minus fuerit sibilum potius quam uocem reddat necesse est. Duo labia uelut cimbala uerborum commoda modulantia, lingua ut plectrum quae caruamine quodam uocalem format spiritum, palatum cuius concauitas profert sonum, gutturis fistula quae tereti meatum spiritalem praebet excursu et</i></p>	<p><u>E</u>, quant a l'integument d'aquesta faula, <u>diu Fulgenci que nou Muses són dites nou consonàncies de la veu humana, e les nou Pièrides, nou dissonàncies (...)</u>. <u>Fa's, donques, la veu, per quatre dents contraposades, les quals la lengua fèr, de les quals si alguna defall ha defalliment en la veu; dos labis, dues cathacimbales, als quals la lengua plega, e com se encorba forma un vocal spirit en la concavidat del paladar o de la boca, qui, per lo camí de gola, corre com per flauta; los leus o polmons, axí con manxes, envien lo vent, e, despuys que és enviat, lo revoquen e cobren. E aquests nou instruments són dits nou Muses, a les quals és ajustat Apol·lo, per ço com deu són les veus de tota melodia, e poch valdrien los instruments si no fos instrumentador. E açò</u></p>	<p><u>Circa cuius fictionis integumentum, dicit Fulgentius poetas voluisse sentire et accipere allegorice pro dictis nouem Musis nouem consonantias uocum, et pro dictis nouem Pyridibus, nouem dissonantias. Cum quelibet consonantia habeat sibi suam connexam dissonantiam in musicali arte seu scientia, et ideo in dictas garrulas aues dicunt esse mutatas dictas Pyrides. Et moti sunt ex eo quod humane uocis nouem sunt consonantie seu modulamina. Fit enim uox quattuor dentibus e contra positis ad quos lingua percutit, et si unus deficit facit sibilum. Duo labia uelut cimbala uerborum comoda modulantia, lingua, ut plectrum, palatum proferens sonum; pulmo, ut follis. Aliqui addunt Apollinem dictis Musis, dicentes decem</u></p>

⁸³³⁹ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸³⁴⁰ MESA SANZ, J. F., Las fuentes del latín..., ps. 409-411.

⁸³⁴¹ FULGENCI, Fabi Planciades, *Mitologiarum libri tres*, dins *Opera*, ed. a cura de Rudolfus HELM, B. G. Teubner, Leipzig, 1898, ps. 1-80. GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 55), que desconeixia el text de Pietro, considerà que la citació de Fulgenci era directa.

⁸³⁴² Citem a partir de l'edició d' ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (I red.)*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>; ÍDEM, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

<p><i>pulmo qui uelut aerius follis concepta redit ac reuocat. Habes ergo nouem Musarum uel Apollinis ipsius redditam rationem (...).</i></p>	<p>quant al cantar. <u>Axí mateix Appol·lo se pinta ab decacordi, que vol dir instrument ab deu cordes concordants o deu veus consonants, e, finalment, cítara. E axí saltiri és dit decacordi, quasi deu cordes consonants, segons és dit: e per ço lo Psalmista: “En decacordi, psaltiri, ab cants e cítara”, etc.</u></p>	<p><u>esse modulamina nostre vocis. Ideo, pingitur ipse Apollo cum decacorde cithera. Item et psalterium, inde dicitur decacordum. Unde Psalmista ait: “In decacordo, psalterio, cum cantico in cithera.”</u>⁸³⁴³</p>
---	--	--

Com s’observa, la font original és Fulgenci, però mediatitzada per la reelaboració en llatí medieval que fa Pietro Alighieri. Ja ho posava en evidència Xavier Gómez Font, quan observava que l’autor del *Curial* “corregia” Fulgenci, i ho atribuïa a una lectura de les Genealogie de Boccaccio. El mitògraf antic parla de 10 consonàncies: “*quod humanae uocis decem sint modulamina*”, i en la novel·la se’ns parla de “nou consonàncies de la veu humana” (9 Muses + 1 Apol·lo = les 10 de Fulgenci).⁸³⁴⁴ El responsable d’aquesta variació del mite no és Boccaccio, sinó Pietro Alighieri, un autor plagiat o seguit pràcticament *de verbo ad verbum*, en aquesta explicació del cant vocal, per l’autor del *Curial*. Ambdós fan referència a la necessitat d’extraure el sentit de la *factio* –l’anònim ho tradueix per *faula*– que s’oculta davall l’*integument*. L’escriptor en romanç és molt més concís, com sol ser habitual, en la seua sintaxi i en l’exposició de continguts erudits que podrien cansar el lector si els abordara amb la profusió habituan entre els exegetes italians. Se suprimeix, doncs, un fragment del text de Pietro que resulta prescindible. Ara bé, quan hi apareix algun terme llatí o grec que puga ser desconegut pel lector i pel dedicatari de l’obra, com ara *decacordi*, l’escriptor no dubta a definir-lo pedagògicament: “*decacordi, que vol dir ‘instrument ab deu cordes concordants’.*” El seu tipus de receptor no és tan culte com el que solia accedir als materials mitogràfics i escolàstics que maneja Pietro Alighieri.

Continuant amb la paràfrasi de Pietro, l’anònim explica el mecanisme orgànic per mitjà del qual es generen la veu humana i el cant, però transforma “*velut cymbala*” en “*cathacímables*”, parodiant la mala lectura que transmetia Enric de Villena en les glosses a l’*Eneida* dels “*cava cymbala*” d’un poema de Catul. Però d’aquest curiós hàpax villenesc (*cathacímabas*), ja tractarem amb major deteniment quan abordem el

⁸³⁴³ La font original de la citació bíblica és el salm 92 de la *Vulgata*, versicle 4: “*in decacordo et in psalterio / in cantico in cithara*”. És a dir: “amb l’arpa de deu cordes i la lira, / als acords d’interludis de cítara.” La traducció és de *La Bíblia valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, Antic Testament, p. 997.

⁸³⁴⁴ GÓMEZ FONT, Xavier, “Decem musae, ut vocis modulamina?” (*Curial e Güelfa*, III, 6-7), dins *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 1987)*, Madrid, 1989, vol. 3, ps. 493-500 (ps. 494-496).

poeta romà.⁸³⁴⁵ Pel que fa a la resta, l'exposició de l'anònim s'ajusta al sentit de l'original llatí de Fulgenci, filtrat per Pietro Alighieri; tot, tret d'un punt en concret on l'autor de la novel·la la interromp el discurs plagiat per a introduir-hi una postil·la personal: “e poch valdrien los instruments si no fos instrumentador.” En què estaria pensant...? Doncs ho podem deduir pel context. Se'ns està parlant de literatura, en realitat; no de música, ni de cant. La faula de Fulgenci serveix *ad hoc* per a exemplificar que el discurs escrit (“los instruments”), assimilat comparativament a la veu humana en el cant, serà literatura excel·lent o mediocre segons quina siga l'habilitat i la inspiració poètica de l'escriptor (“l'instrumentador”). Si aquest és “pica” o deixeble de les Pièrides, inevitablement “garrularà”; però si el poeta és un home d'esperit “sublim”, inspirat per les Muses, la seua obra serà digna d'admiració. El mateix ocorre amb el llenguatge literari, si hi apliquem la lliçó d'Ovidi sobre les Muses i les Pièrides (*Metam.* V, 677-678): “*nunc quoque in alitibus facundia prisca remansit / raucaque garrulitas studiumque inmane loquendi*”. Les “piques” o garses (*Pica pica*), tot i ser apartades de l'altar poètic, han conservat llur loquacitat primitiva, i romanen allí incordiant amb la seua garrulitat ronca i el mateix afany desmesurat per xarrar.⁸³⁴⁶

Pel que fa a altres cites erudites plagiades de Pietro, Mesa Sanz demostra, per clars indicis intertextuals –gramaticals i ortogràfics– que les citacions en llatí que fa l'anònim del *Curial* d'autoritats com Sal·lusti, Gregori, Malaquies i Ciceró, procedeixen d'una font de segona mà com és el *Commentum* que ens ocupa. Igualment, quan cita altres clàssics o, fins i tot, una màxima extreta de l'*Evangelii* de Sant Lluç, el que fa realment és plagiar Da Imola. En conseqüència, l'estudi dels comentaris dantescos coneguts per l'anònim, el que fa és ajudar-nos a retratar l'anònim, no pas com un humanista, poeta, eclesiàstic, escolàstic o “home de ciència” en general –per emprar la seua mateixa terminologia–, sinó com algú que no es dedica professionalment a la lletra ni als estudis. És tracta, doncs, d'algú que s'identificaria molt bé amb el personatge de *Curial*: un cavaller que és home d'armes, però que s'aventura en els llibres per tal d'obtenir l'ornament de la “ciència”. Té molt clar que aquesta ciència o coneixement no té per què esdevenir un patrimoni exclusiu dels zelosos lletrats.

Ell encaixa molt bé en la categoria de cavaller o “home científich” (noteu la diferència de concepte respecte d'home “de molta sciència”): de lector obert a aprendre

---

⁸³⁴⁵ Vers la fi del capítol II.1.7, al qual us remetem.

⁸³⁴⁶ Vegeu MARTINA, Antonio, Pieridi, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/pieridi_Enciclopedia-Dantesca/>

coses noves sobre arts liberals i a estudiar la filosofia moral per a créixer en virtut. No sembla tenir un interès excessiu en literatura sagrada, teologia o metafísica. Participa, això sí, de l'actitud diletant que els humanistes de mitjan segle XV recomanen als nobles lletraferits que tutelien a manera de preceptors. A aquest experimentalista escriptor del *Curial*, si li cal citar alguna font grecoromana o patristica d'autoritat, no cal que les haja estudiades o memoritzades. Existeixen enciclopèdies dantesques ben interessants (Da Imola, Pietro) i diccionaris (*Uguccione, Papias, Catholicon et alii*) fàcils de localitzar a la Itàlia on escriu; molt rics en referències de caràcter sapiencial, històric, mitològic, astrològic... Tant s'hi val que hom incórrega en alguna tergiversació de la font original per desconeixement profund de la gramàtica llatina. O que el material erudit pugui ser sotmés a la inspecció d'unes *Pièrides* vigilants, que s'intueixen pròximes. Allò que val és la llibertat creativa i la voluntat de renovar el llenguatge literari català en forma de narració divertida i moralment útil.

La contrastació entre les fonts originals a què remet l'escriptor, l'autor-pont que és Pietro Alighieri, i el text de *Curial e Güelfa*, evidencia, segons Mesa, quina era la manera de procedir de l'escriptor per a enriquir amb *auctores* el text:

Pietro ALIGHIERI, <i>Comentum super poema Comedie Dantis (3a red.), Purgatorio XI, 67-69</i>	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> llibre III, proemi
<p><i>Post hec auctor, volens ostendere quomodo vitium superbie, ut genus, in tres species partitur, scilicet in arrogantiam, in appetitum excellentie, et in presumptionem, fingit inter alios spiritus hic se reperisse hos tres spiritus de quibus hic specialiter facit mentionem; primo scilicet umbram domini Umberti comitis de Sancta Flore de Marictima, quam inducit sibi dicere quomodo fuit in dicta prima specie superbie, scilicet in arrogantia, maculatus propter antiquum eius sanguinem et nobilem prosapiam, et propter egregia facta suorum maiorum, ut dicit textus. Dicitur enim superbum proprie ille qui appetit esse super alios, sed dum hoc facit attribuendo sibi aliquid falso, ut iste comes fecit in hoc mundo de sua putativa nobilitate non considerando comunem nostram matrem, ut idem spiritus hic testatur, scilicet Evam, a qua omnes pares descendimus - iuxta Malachiam⁸³⁴⁷ prophetam dicentem II° capitulo: 'Nunquid non Pater unus omnium nostrum, nunquid non Deus unus creavit nos? Quare despicit fratrem suum uniusquisque nostrum?' - sive terram, ut nostram quasi comunem matrem, unde Gregorius⁸³⁴⁸ in hoc ait: 'Omnes</i></p>	<p>Moltes vegades, emperò, avé los hòmens de molta sciència ésser <u>superbiosos</u>, e menyspreen los altres hòmens qui no aconsegüen tant, e tenen lo pits unflat, axí com si aquella sciència ocupàs loch molt gran e que als pits no -ls cabés, <u>senyaladament si són algun poch de noble linatge</u>. Contra los quals Salusti: '<i>Comune malum nobilitas est superbia</i>.' E sent Gregori: '<i>Omnes secundum</i>⁸³⁵⁰ <i>rationem humilitatis equales sumus et studium primos parentes qui de humo facti sunt.</i>' Et Malachias propheta (secundo capitulo): '<i>Numquid non pater unus omnium nostrum? Numquid non Deus unus creavit nos? Quare despicit unusquisque nostrum fratrem suum?</i>' Foragiten, donchs, supèrbia, que és causa de tot mal, e lo fum de vanaglòria se partescia d'ells; car si la sciència és virtut e habita en ells, lo vici de vanaglòria deu fugir, qui és contrari seu, e dos contraris no poden estar ensems.</p>

⁸³⁴⁷ La font original és el llibre de *Malaquies*, II,10.

⁸³⁴⁸ La citació del pare de l'Església combina, segons Mesa, dues frases de les seues obres: *Moralia in Job*, XXI,22 i *Epistolae*, IX,59.

<p><u>secundum rationem humilitatis equales sumus, idest secundum primos parentes qui de humo facti sunt.</u> <i>Dici debet arrogans item et dum attribuit sibi gloriam de factis egregiis suorum maiorum dictus comes in hoc mundo, ut dicit hic textus, et falso iuxta Ovidium dicentem in XIII° in persona Ulixis arguentis contra Aiace[m] iactantem se de factis egregiis etiam suorum maiorum: 'Nam genus et proavos et, que non fecimus ipsi, / vix ea nostra voco' - dicendo dictus spiritus quomodo ex tali vitio mortuus fuit in terra Campagnatici districtus Senarum, ut dicit textus, dicendo quomodo etiam omnes de domo sua superbire facit eorum predicta opinata nobilitas, iuxta Sallustium⁸³⁴⁹ dicentem: 'Comune malum nobilitatis est superbia, inde ut tangat de dicta secunda specie superbie, scilicet de appetitu proprie excellentie.'</i></p>	<p>Contra los quals Tul·li, o per ventura volent-los scusar: <i>'Magni dicti uel magni facti frequens fama cum laude nedum superbos sed etiam humiles excellentes, in suis operibus et scienciis.'</i> Item Valerius, in titulo <i>'De cupiditate glorie'</i>: <i>'Nulla est tanta humilitas que dulcedo glorie non tangatur.'</i> Prosper eciam in suo libro: <i>'Cum omnia uicia superauit homo manet periculum uehemens cum conscientia pocius in se quam in Deo gloriatur.'</i> Abaxen-se e humilien-se los nobles e grans letrats, e crégan aquell qui ·ls diu: <i>'Qui se exaltat humiliabitur, etc.'</i></p>
---	---

La citació de Ciceró en aquest fragment i la de sant Gregori el Gran en el somni on s'apareix Bacus (CeG III.78) procedeixen també d'Alighieri (1a red.), concretament del comentari del cant XI del *Purgatori*. La de Ciceró compta, curiosament, amb un afegit original del mateix autor, que té per objecte completar-ne el sentit:

<p>Pietro ALIGHIERI, <i>Comentum super poema Comedie Dantis (1a red.), Purgatorio XI, 79-83</i></p>	<p>ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> llibre III, proemi</p>
<p><u>Tullius vero dicit: 'Vana gloria est magni dicti et magni facti frequens fama cum laude.'</u>⁸³⁵¹</p>	<p>Contra los quals Tul·li, o per ventura volent-los scusar: <i>'Magni dicti uel magni facti frequens fama cum laude.'</i> Nedum superbos sed etiam humiles excellentes, in suis operibus et scienciis.</p>

⁸³⁵⁰ Esmenem l'*studium* de l'edició de Ferrando (2007) per *secundum*, segons la proposta crítica de Mesa Sanz, avançada ja pel traductor francès en ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 95.

⁸³⁴⁹ La font original prové del *Bellum Iugurtinum* (LXIV,10), com ho documenta GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 56).

⁸³⁵¹ La font original, com ho documenten ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 286, n. 97, i MESA SANZ, J. F., Las fuentes del latín..., ps. 398-399, és l'enciclopedista PEYRAUT, Guillaume [Guilelmus PERALDUS], *Summae virtutum ac vitiorum* [ca. 1236], Tipogr. de Francesco Ziletti, Venècia, 1571, llibre VI (*De superbia*), cap. 39 (*De peccato vanae gloriae*): "Tullius vero dicit: 'Vana gloria est magni dicti et magni tracti frequens firma cum laude'." Ciceró (*De inventione*, II,166) escriu realment: "Gloria est frequens de aliquo fama cum laude." Reflexiona sobre la veritable i la falsa glòria, prenent com a punt de partida la definició de Ciceró, SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *In Evangelium Ioannis tractatus centum viginti quatuor*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>, tractat 100 (*Joan 16, 13-15*): "Gloria namque fit quisque clarus, et claritate gloriosus; ac per hoc quod utroque verbo significatur, idipsum est. Sicut autem definerunt antiqui latinae linguae clarissimi auctores, 'gloria est frequens de aliquo fama cum laude.' Quae cum est in hoc mundo facta de Christo, non Christo credenda est magnum aliquid contulisse, sed mundo. Bonum enim laudare, non laudato, sed laudantibus prodest." És a dir: "La glòria fa famós i la fama et fa gloriós, de manera que ambdós termes hi coincideixen. Segons la definició dels antics i il·lustres autors llatins, 'la glòria és la fama acompanyada de llaors que u gaudeix universalment'. Ara, el fet que Crist haja aconseguit en el món una glòriatal, no s'ha de considerar un gran avantatge per a Crist, sinó per al món, perquè lloar qui s'ho mereix no aprofita a qui és lloat, sinó a qui lloa."

<u>Unde Gregorius: 'Vilesunt temporalia, cum consideratur aeterna.'</u> ⁸³⁵²	llibre III, capítol 78
	Car, si ho has legit, <u>Gregori t'ha dit: 'Vilesunt temporalia cum consideratur aeterna.'</u>

Notem que la citació de Tul·li Ciceró, extreta del *Peraldus*, és completada per una segona frase, en llatí escolàstic –no gaire humanístic–, que l'autor mateix improvisa. L'aposió no forma part, aparentment, de cap repertori erudit; ni, per descomptat, de l'obra de Ciceró: "...*nedum superbos sed etiam humiles excellentes, in suis operibus et scienciis.*" El resultat és el següent: '[La vanaglòria és] la fama reforçada per la lloança de grans coses dites i fetes, [i ara va l'afegit de l'autor:] i per descomptat que cega els superbs, però també els humils que excel·leixen en les seues obres de ciències.' Interpretem que l'oració annexa pretén ampliar el risc de caure en la vana glòria, que no es limita als superbs de què parla Ciceró, sinó a tothom en general. S'hi inclou, doncs, l'autor del *Curial*, que es presenta poc després com un "humil" escriptor i estudiós de llibres. L'escriptor és conscient de l'excel·lència que l'adorna "*in suis operibus et scienciis*", però procura ser discret. No es deixa cegar per la vanaglòria. Sembla, en qualsevol cas, una reflexió inspirada en el *Trattado della superbia* (ca. 1354) del moralista toscà Jacopo Passavanti, on diu: "Un altro nocimento e danno fa la superbia all'uomo, ch'ella gli toglie il lume dello 'ntelletto e fallo oscuro e tenebroso. Così dice la Chiosa sopra quella parola del Vangelo: *Qui vident, coeci fient*: I superbi a' quali pare essere e tengonsi savi, diventano ciechi."⁸³⁵³ Com més avant observarem, l'escriptor consultà aquest text per a estructurar la seua reflexió sobre la supèrbia en el pròleg III.0.⁸³⁵⁴ De tota manera, no cal excloure altres possibles consultes de "manuals" escolàstics o obres de devoció on s'aborden els pecats capitals.

El franciscà Giovanni da Fidanza, "Sant Buonaventura" (1218-1274), en la seua *Dieta salutis* (títol 7. *De beatitudinis*, cap. 1. *De humilitate*) diferencia el comportament humà, en relació amb la humilitat, en tres graus: el primer, considerar-se major que el proïsme; el segon, veure's igual al congènere; el tercer, tenir-se per inferior a altri.

⁸³⁵² La font original és l'*Index sententiarum memorabilium* de Gregori, III (PL 220, col. 745): "*Transeuntia vilesunt menti aeterna sapienti.*" Així es documenta en ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 381, n. 226. Encara que Pietro no recorre directament a Gregori, sinó a la lectura que en fa Guillaume Peyraut o *Peraldus* (ca. 1236; *Summa de virtutibus et vitiis VI. De superbia, 39. De peccato vanae gloriae*) apareix així: "*Quantum remedium est consideratio gloriae aeternae; quia secundum Gregorium: 'Vilesunt temporalia dum considerantur aeterna.'*" Així ho ha comprovat MESA SANZ, J. F., *Las fuentes del latín...*, p. 404.

⁸³⁵³ PASSAVANTI, Jacopo, *Trattato della Superbia* [ca. 1354], dins *Lo specchio della vera penitenza*, ed. a cura de F. L. POLIDORI, Felice Le Monnier, Florència, 1863, ps. 188-236 (caps. 5-6, ps. 216-221).

⁸³⁵⁴ Vegeu el capítol II.1.7, on tractem de les fonts de caràcter religiós.

Aquesta última és la forma d'humilitat cristiana, la més excel·lent i perfecta: “*haec est humilitas excellens et perfecta.*”⁸³⁵⁵ L'escriptor, doncs, pretén situar-se en la seua *captatio benevolentiae* entre els “*humiles excellentes*”, en el marc de l'operació de falsa modèstia intel·lectual que requereix tot exordi. I, de fet, ho fa molt bé en els paràgrafs següents, on reconeix les seues mancances intel·lectuals, però aprofita per a propugnar les bondats i la utilitat d'una obra que acabarà “com yo hauré sabut fer.” Podríem pensar, encara, en alguna font alternativa, com el *Liber ecclesiastici* d'Hugues de Saint-Cher (*Hugonis de Sancto Caro*, +1263), que fa elogi dels homes “*excellentes et humiles: excellentes in conversatione, sed humiles reputatione.*”⁸³⁵⁶ ¿No és això al que deia aspirar protocol·làriament l'autor del proemi III de *Curial e Güelfa*? També ho pretenia Carles d'Aragó, príncep de Viana, quan elegí per als seus estendards un mot heràldic evangèlic (*Lluc* 14:11, 14:18), molt apreciat així mateix per l'autor de la novel·la: *Qui se humiliat, exaltabitur!* ‘El que s'humilia, serà exaltat’.⁸³⁵⁷ Així ho recordarà en versos el poeta català Joan Fogassot a Brussel·les, el 1461: “Pres és aquell qui feia per empresa / llebrers humils, apartats d'altivesa, / ab lo sant mot qui tant és divulgat: / *Qui se humiliat exaltabitur.*”⁸³⁵⁸ ¿És coneixerien, per ventura, mútuament, i intercanviarien llibres Carles, i l'anònim del *Curial*; com, de fet es coneixien i intercanviaven llibres Enyego d'Àvalos i el mateix Carles?

No obstant que ambdós textos medievals, els de Bonaventura i el de Saint-Cher, contribueixen a aclarir en què estava pensant l'anònim quan improvisà aquella frase per a completar apòcrifament la frase de Ciceró, no hem aconseguit relacionar el *Liber ecclesiastici* amb el Nàpols d'Alfons el Magnànim. Sí, en canvi, les obres de sant Bonaventura. Concretament, el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, que per moltes raons es pot relacionar amb el *Curial*, posseïa un llibre de *Sentències* cèlebres de Bonaventura en format de luxe: en pergamí, en quart, amb cobertes roges i reforços d'or.⁸³⁵⁹ Fa l'efecte que es tractava d'un llibret de consulta i meditació cristiana, d'aquells que posseïen, luxosament enquadrats, els cavallers i les dames de qualsevol cort. Els

⁸³⁵⁵ SANT BONAVENTURA, *Dieta salutis*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Francisco ZAMORA, Tipogr. de Girolamo Scoto, Venècia, 1582, vol. 2, ps. 193-247 (p. 231).

⁸³⁵⁶ SAINT-CHER, Hugues de [Hugo de S. Charo], *Opera omnia in universum vetus et novum*, Societas Bibliopolarum, Lleó de França, 1645, vol. 3, f. 216v.

⁸³⁵⁷ BROCATO, Linde, Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92.

⁸³⁵⁸ Vegeu RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 495.

⁸³⁵⁹ Vegeu el capítol I.3.5.

mateixos que gaudien del tacte del pergamí i del luxe bibliogràfic de ferratges d'or, ¿és possible que es reclamaren humils? Depèn de les circumstàncies, és clar. I un altra qüestió: ¿Podria ser, per ventura, que tan excel·lent home de govern, aficionat a les lletres, fóra també l'autor d'un exordi on es presenta "humilment"...?

Com que no tenim resposta vàlida i definitiva per a la pregunta, haurem de passar, de moment, a fixar-nos en l'altra citació, la que Pietro extrau de sant Gregori i es transmet a la novel·la catalana. L'original gregorià diu "*dum consideratur eterna*". L'autor del *Curial* ignora la versió errònia d'Alighieri, "*cum consideratur eterna*", i la plagia literalment: la reproduïx tal qual en el seu text. La comprovació que fa Juan Francisco Mesa de la similitud –quasi exacta i literal– de citacions de Pietro Alighieri preses alternativament de la 1a i de la 3a redacció del seu *Comentum*, el porten a deduir que podia conèixer "també" la versió o redacció 2a. Al nostre parer, tant les concomitàncies fraseològiques i erudites del *Curial* amb la 3a redacció (sobretot) i amb la 1a redacció, de manera alternativa, indiquen que l'escriptor, amb tota probabilitat, coneixia i tenia a disposició la 2a versió de l'obra de Pietro. Les dues versions ara com ara consultables són la 1a i la 3a. I, en efecte, ens porten sobre la pista de Pietro Alighieri com a font enciclopèdica a l'abast de l'autor de la novel·la. Tanmateix, les variants en alguns mots que presenta el *Curial* respecte de les redaccions 1a i 3a podrien explicar-se per la consulta del manuscrit intermedi: la 2a versió. Ara bé, com aquesta segona redacció s'ha perdut, resulta impossible certificar-ho. L'explicació alternativa – que l'anònim disposara de dos còdexs del *Comentum*, amb dues versions distintes i que consultara alternativament l'una i l'altra– resulta difícil de justificar. Si l'escriptor reporta alguna frase de la 1a redacció que ja no consta en la 3a (per haver sigut suprimida per Alighieri) és perquè es conservava en la 2a versió.

En qualsevol cas, quasi tots els continguts que utilitza l'anònim de la novel·la cavalleresca tenen correspondència amb la 3a redacció. Al contrari que els del *Tractat de les penes particulars d'infern* del framenor català Joan Pasqual. Aquesta és una lectura teològica de Dante, dedicada el 1436 al conseller en cap de Barcelona Joan Llull i Gualbes (1385-1447), que s'edificà sobre la versió 1a del comentari dantesca de Pietro Alighieri, potser l'única que es podia localitzar aleshores a Catalunya.⁸³⁶⁰

---

⁸³⁶⁰ Vegeu GONZÁLEZ, Francesc J., "Ut poetam... vel quasi ut profeta". Apologia dantesca i exègesi del "Veltro" en Pietro Alighieri, dins *Tenzone. Revista de la Asociación Complutense de Dantología*, 10, Madrid, 2009, ps. 215-247; GÓMEZ MARTÍN, Francesc-Josep, *El "Tractat de les penes particulars d'infern" de Joan Pasqual. Estudi i edició crítica*, Tesi doctoral, Universitat de Girona, Girona, 2013.

Els fragments comparats per Mesa ens alligonen, en primera instància, sobre la manera que té el redactor del *Curial* d'emprar de manera crítica i reelaborada les fonts. L'anònim altera l'orde d'exposició i adapta les frases, segons la disposició que millor s'ajusta al propòsit del seu discurs. Dissimula, a més, els fragments o citacions plagiades: n'altera sistemàticament –ja ho feia sistemàticament amb el *Decameró*– la ubicació d'alguns elements gramaticals i reemplaça mots originals per sinònims. Conserva, això no obstant, el sentit de la frase. En alguns casos, fa perífrasi d'alguna veu llatina o acosta la dicció al geni de la llengua romanç. Impera, també, en la novel·la cavalleresca, un criteri d'economia discursiva que obliga, com és lògic, a seleccionar, reduir i condensar l'extensió del material erudit manllevat d'Alighieri.

En segona instància, interessen aquests quadres de correlació intertextual, perquè ens porten a localitzar quins cants i quins versos de la *Comèdia* del seu admirat Dante ajudaven l'autor del *Curial* a reflexionar en veu alta i a preparar un text tan personal com és el proemi del llibre III. El cant XI del *Purgatori*, concretament, és dedicat a blasmar els orgullosos en excés, els qui pequen de supèrbia. En els versos 67-69, concretament, es difama un noble toscà que ha portat els seus a una situació desgraciada per enorgullir-se excessivament de la seua condició de noble: “Io sono Omberto; e non pur a me danno / superbia fa, ché tutti miei consorti / ha ella tratti seco nel malanno.” És a dir: “Jo sóc Omberto, i no és a mi només / que em fa mal la supèrbia, que els parents / meus per ella han anat a l'infortuni.”⁸³⁶¹ En efecte, Omberto Aldobrandesco, senyor de Campagnatico, morí l'any 1259, en el curs d'uns enfrontaments amb els sienesos. El missatge moral que transmet *Curial e Güelfa*, quan elegeix aquest passatge dantesc, és el de l'aposta per la humilitat i la temperància com a virtuts que eleven l'home d'estament noble –el cavaller i futur príncep sobirà que és Curial. L'alliberen, a més, d'un defecte pernicios: la idea de creure, contra el consell dels antics i de l'humanisme, que la vertadera noblesa procedeix del llinatge i no de la virtut.

Els versos del mateix cant que justifiquen la citació autorial de Ciceró (vv. 79 i ss.) són aquells on Dante critica l'excés d'orgull artístic del gran miniaturista Oderisi da Gubbio. Perquè sempre que un artista destaca i es creu el millor, apareix un altre que el supera i que posa en evidència la seua falta de cortesia o curialitat: “Ben non sare' io stato sì cortese” (v. 85), confessa penedit Da Gubbio, quan es veu reclòs al *Purgatori*, pel seu comportament vanagloriós, impropï d'un home que hauria de ser virtuós. “Car si

---

⁸³⁶¹ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 570-571.

la sciència és virtut e habita en ells, lo vici de vanaglòria deu fugir” (*CeG* III.0). Notem que l’autor es refereix als homes que destaquen en saber com “ells”. En realitat, ell sap que no forma part d’aquest col·lectiu, al qual censura pel fet d’interessar-se més per la vanaglòria que els proporciona el saber que per la *ciència* en si.

Pel que fa a la màxima *Vilescent temporalia dum consideratur aeterna* de Gregori el Gran, resulta important destacar el següent: l’autor l’extrau del context exegetíc on es troba per a traslladar-lo al capítol on es consagra Curial com a home virtuós; on el cavaller deixa de perdre el temps en vanitats i es dedica a formar-se en els llibres, tal com aconsellaven els filòsofs antics i els preceptors humanistes als prínceps de la Itàlia del segle XV, on s’escriu *Curial e Güelfa*. L’escriptor posa la màxima en boca de Bacus, un déu pagà que al·legoritza la filosofia, perquè en aquest context –i coincidint amb el comentari de Pietro– *aeterna* no significa ‘béns espirituals’ ni ‘glòria celestial’. El que expressa la frase és que ni els beneficis efímers que proporcionen els plaers mundanals i el vici a l’heroi caigut, ni la vida mateixa dels éssers humans (*temporalia*), són no res comparats amb el moviment de les esferes astrals (*aeterna*). La frase de sant Gregori, i així ho interpreta Pietro, no té ací matisos religiosos, sinó de comparació cronològica: la vida de l’home és molt curta i finita, en contrast amb el moviment infinit i perpetu de l’univers. Tanmateix, la fama i la glòria de l’home virtuós, tal com s’entén en el comentari neoplatònic de Macrobi al *Somni d’Escipió* de Ciceró (obra citada explícitament, i tinguda en compte a la fi del llibre per l’autor del *Curial*⁸³⁶²), es projecta en els astres i en la infinitud de l’univers: en aquelles coses considerades *aeterna*. Els beneficis d’una vida virtuosa, com la que Bacus recomana a Curial citant Gregori, són infinitament més desitjables, doncs, que els *temporalia* terrenals. Observem la frase en el seu context, en Pietro Alighieri, *Purgatorio* XI, 79-83:

“...*iste ipsi auctori, subdendo quomodo fama nostra talis modicum durat si non iungatur etatibus grossis, que etates temporum habent gentem facere ex dispositione superiori subtilem et non subtilem, cum dicat Albumasar in suo libro: ‘Continuum hunc mundum regi per etates naturaliter, in quibus singulares planete singulariter regit.’ Item in reprimitionem dicti appetitus fame etiam infert ipse auctor sic arguendo et dicendo: ‘Quam famam habebis tu homo? Licet*

---

⁸³⁶² Vegeu BUTINYÀ, Júlia, Dues esmenes al *De Remediis* i dues adhesions al *Somnium Scipionis* en el prehumanisme català, dins *Revista de l’Alguer*, 5, l’Alguer, 1994, ps. 195-207; ÍDEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.).

moriaris senex in aliqua fama et non infans, ante transitum mille annorum, quod tempus minus spatium est respectu eterni quam unus motus ciliorum respectu motus octave spere tardioris omnibus aliis motibus celestibus? (nam movetur in XXXVI milibus annis). Ad quod ait Psalmista: 'Mille anni ante oculos tuos tanquam dies externa que preterit'. Et Boetius, in IIº: 'Quid, o superbi, mortalis aura nominis est? Vos vero immortalitatem vobis propagare videmini, cum futuri temporis famam cogitatis. Quod, si ad eternitatis infinita spatia pertractes, quid habes, quod nomine tui diuturnitate leteris?' Et sic, ut ait Gregorius concludendo: 'Vilescunt temporalia cum considerantur eterna'."

L'horitzó de glòria i de fama que Bacus promet a Curial citant sant Gregori, doncs, és el de la fama i la glòria eterna promesa pels filòsofs antics (Ciceró comentat per Macrobi), una fama que s'aconsegueix per mitjà de la pràctica de la *virtù*. Els nous filòsofs humanistes de la Itàlia on s'escriu el *Curial* aconsellen els cavallers i els prínceps estudiar arts liberals i filosofia moral per a perfeccionar-se com a éssers humans, per a esdevenir *humaniores*. El consell va bé per al personatge de ficció, Curial el llombard, que –si fem cas del també fictici rei de França– era molt apreciat entre els filòsofs. Però segurament anava millor si l'escriptor l'adreçava a algun futur governant, com podia ser Ferran d'Aragó, duc de Calàbria. Si aquest príncep o qualsevol curial que llegira l'obra desitjaven assolir una eterna glòria literària, que superara infinitament els límits de la vida terrenal, havien de seguir el consell dels filòsofs antics: estudiar llibres de totes les matèries per a ser homes complets, d'armes i de lletres. Com intentava ser, de fet –i amb un considerable esforç propagandístic–, Alfons el Magnànim. No debades, el *Curial* és un producte del seu regnat i de l'ambient intel·lectual, de marca biaix humanista que es vivia ja a Nàpols en la dècada del 1440.

* * *

Juan Francisco Mesa es fixa en el comentari que fa Pietro Alighieri (3a. red.) del cant I del *Purgatorio*, vv. 28-69, on tracta de les virtuts cardinals segons Macrobi,⁸³⁶³ i comprova que el *Comentum* és la font òbvia de l'autor del *Curial*:

---

⁸³⁶³ Font identificada per GÓMEZ FONT, Xavier, "*Curial e Güelfa*", *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 154, però desconeixent que passava al Curial a través d'un intermediari, com és Alighieri.

“Post hec auctor, ut ostendat quid adhuc etiam agere habeat talis bene dispositus homo cupiens ascendere hunc montem, hoc est devenire ad dictum statum virtutum, fingit se tertio reperire umbram Catonis Uticensis, ipsam umbram accipiendo hic sub typo honestatis, et ab ipsa dirigi cum Virgilio –idest cum ratione–, que sit eius sequela. Unde, Anticlaudianus: ‘Et ratio mensura boni quam semper adherens / felici gressu felix comitatur honestas.’ Ac etiam instrui, ut dicit textus: ‘Nam sine previa et precedente honestate non possumus dirigi ad dictas virtutes, cum sit rarum quasi quidam introitus, nec tamen valemus ad visionem et cognitionem ipsius honestatis venire nisi mediante lumine radiorum descendente a dictis quattuor virtutibus ut a stellis.’ (...) Sunt autem dicti radii, moraliter loquendo, vibrati a dictis quattuor virtutibus ut a stellis ita illuminantes nobis dictam honestatem, alie particulares virtutes earum virtutum cardinalium et dependentes ab eis, ut ecce a prudentia descendit ratio, intellectus, circumspectio, providentia, docilitas et cautio; a iustitia innocentia, amicitia, concordia, pietas, religio, affectus et humanitas; a temperantia modestia, verecundia, abstinentia, castitas, honestas, moderatio, parcitas, sobrietas et pudicitia; a fortitudine magnanimitas, fiducia, constantia, securitas, magnificentia, tollerantia et firmitas secundum Macrobius.”

L’orde de citació de Macrobi és seguit per l’humanista llombard Pier Candido Decembrio, que, pel 1437 (quan convivia a la cort de Milà amb Enyego d’Àvalos) s’interessà per aquestes virtuts profanes com a garantia d’una vida honesta i virtuosa a la manera dels “antics”; deixant de marge les tradicionals virtuts teològals.⁸³⁶⁴ Decembrio no altera, doncs, l’orde d’aquestes virtuts en la font original. Però sí que ho fa Alighieri. I, pel que comprova Mesa, l’anònim del *Curial* segueix estrictament l’enumeració o ordinació proposada per aquest últim; encara que, selectivament, elideix algunes virtuts que no li interessin per al seu discurs, i només cita les que considera més importants. Ho fa també de manera més concisa i unifica totes les virtuts derivades de les quatre cardinals o principals, en una sola relació. Ho podem observar de manera més evident si acarem els textos de Macrobi, Decembrio, Pietro i el *Curial*:

MACROBI,	DECEMBRIO,	Pietro ALIGHIERI,	ANÒNIM,
----------	------------	-------------------	---------

⁸³⁶⁴ Vegeu FERRARI, Mirella, Fra i “Latini scriptores” di Pier Candido Decembrio e le biblioteche umanistiche milanesi: codici di Vitruvio e Quintiliano, dins AVESANI, Rino i al. (eds.), *Storia e letteratura (Vestigia. Studi in onore di Giuseppe Billanovich)*, 162-163, Roma, 1984, vol. 1, ps. 247-296.

Comentari al Somni d'Escipió, I, viii, 7-8	Collectanea rerum diversarum , f. 170r	Comentum, Purg., I, vv. 28-69	Curial e Güelfa, ll. III, cap. 10
<p><i>Et est politici prudentiae ad rationis normam quae cogitat quaeque agit universa dirigere ac nihil praeter rectum velle vel facere, humanisque actibus tamquam divinis arbitris providere. Prudentiae insunt ratio, intellectus, circumspectio, providentia, doctilitas, cautio. Fortitudinis animum supra periculi metum agere nihilque nisi turpia timere, tolerare fortiter vel adversa vel prospera. Fortitudo praestat magnanimitatem, fiduciam, securitatem, magnificentiam, constantiam, tolerantiam, firmitatem. Temperantiae nihil adpetere paenitendum, in nullo legem moderationis excedere, sub iugum rationis cupiditatem domare. Temperantiam sequuntur modestia, verecundia, abstinencia, castitas, honestas, moderatio, parcitas, sobrietas, pudicitia. Iustitiae servare uni cuique quod suum est. De iustitia veniunt innocentia, amicitia, concordia, pietas, religio, affectus, humanitas. His virtutibus vir bonus primum sui atque inde rei publicae rector efficitur, iuste ac provide gubernans, humana non deserens.</i></p>	<p><i>Distinctiones virtutum moralium, secundum Plotinum philosophum: Prudentie insunt ratio, intellectus, circumspectio, providentia, doctilitas, cautio (virtutes VI). Fortitudini, magnanimitas, fiducia, constantia, securitatis, magnificentia, tolerantia, firmitas (VII). Temperantie, modestia, verecundia, abstinencia, castitas, honestas, moderatio, parcitas, sobrietas, pudicitia (VIII). Iusticie, innocentia, amicitia, concordia, pietas, religio, affectus, humanitas (VII).</i></p>	<p><i>Sunt autem dicti radii, moraliter loquendo, vibrati a dictis quattuor virtutibus ut a stellis ita illuminantes nobis dictam honestatem, alie particulares virtutes earum virtutum cardinalium et dependentes ab eis, ut ecce a prudentia descendit ratio, intellectus, circumspectio, providentia, doctilitas et cautio; a iustitia innocentia, amicitia, concordia, pietas, religio, affectus et humanitas; a temperantia modestia, verecundia, abstinencia, castitas, honestas, moderatio, parcitas, sobrietas et pudicitia; a fortitudine magnanimitas, fiducia, constantia, securitas, magnificentia, tollerantia et firmitas secundum Macrobius.</i></p>	<p>E si altres virtuts aconseguir no pots, almenys aconseguix a present las <i>cardinals</i>, ço és, <u>prudència</u>, <u>justícia</u>, <u>temperància e fortaleza</u>, de les quals, axí com <u>raigs radiants</u>, segons Macrobi, emanen <u>rahó</u>, <u>enteniment</u>, <u>circumspecció</u>, <u>providència</u>, <u>doctilidat</u>, <u>caució</u>, <u>amicícia</u>, <u>ignocència</u>, <u>concòrdia</u>, <u>piatat</u>, <u>religió</u>, <u>affecció</u>, <u>humanitat</u>, <u>modèstia</u>, <u>vergonya</u>, <u>abstinència</u>, <u>castedat</u>, <u>honestat</u>, <u>moderància</u>, <u>pa[r]ci(er)tat</u>, <u>sobrietat</u>, <u>pudicícia e fermetat</u>.</p>

Observada, doncs, la coincidència intertextual entre tots quatre autors, convé fixar-nos ara en l'orde d'exposició de les virtuts seleccionades per l'anònim (prescindirem de la resta a fi de facilitar la comparació):

	MACROBI	DECEMBRIO		ALIGHIERI	CURIAL
I	PRUDENTIA	PRUDÈNTIA	I	PRUDENTIA	PRUDÈNCIA
1	ratio	ratio	1	ratio	rahó
2	intellectus	intellectus	2	intellectus	enteniment
3	circumspectio	circumspectio	3	circumspectio	circumspecció
4	providentia	providentia	4	providentia	providència
5	doctilitas	doctilitas	5	doctilitas	doctilidat
6	cautio	cautio	6	cautio	caució
II	FORTITVDO	FORTITVDO	II	IVSTITIA	JUSTÍCIA
7	firmitas	firmitas	7	innocentia	amicícia
III	TEMPERANTIA	TEMPERANTIA	8	amicitia	ignocència
8	modestia	modestia	9	concordia	concòrdia
9	verecundia	verecundia	10	pietas	piatat
10	abstinencia	abstinencia	11	religio	religió

11	castitas	castitas	12	affectus	affecció
12	honestas	honestas	13	humanitas	humanitat
13	moderatio	moderatio	III	TEMPERANTIA	TEMPERÀNCIA
14	parcitas	parcitas	14	modestia	modèstia
15	sobrietas	sobrietas	15	verecundia	vergonya
16	pudicitia	pudicitia	16	abstinentia	abstinència
IV	IVSTITIA	IVSTITIA	17	castitas	castedat
17	innocentia	innocentia	18	honestas	honestat
18	amicitia	amicitia	19	moderatio	moderància
19	concordia	concordia	20	parcitas	paciertat (sic)
20	pietas	pietas	21	sobrietas	sobrietat
21	religio	religio	22	pudicitia	pudicícia
22	affectus	affectus	IV	FORTITVDO	FORTALESA
23	humanitas	humanitas	23	firmitas	fermetat

El catàleg de virtuts cardinals prové del filòsof neoplatònic grec Plotí, concretament, del *Llibre de les virtuts*. A diferència de les cristianes o tradicionals, es tracta de virtuts eminentment intel·lectuals i polítiques, que eleven l'home per damunt de la seua naturalesa (compartida amb els animals) i l'acosten a la perfecció de la divinitat. El mateix Macrobi insisteix a presentar-les com a òptimes per a qualsevol príncep o estadista, ja que les primeres milloren les relacions polítiques; les segones porguen l'ànim; les terceres milloren l'ànim ja porgat, i les quartes són dites "exemplars". Tot aquest desplegament de teoria profana sobre la virtut interessava als humanistes italians del segle XV, neoplatònics, i a l'autor de *Curial e Güelfa*, que es relacionava sovint amb ells. D'acord amb la doctrina de Plató, aquestes són les virtuts que perfeccionen l'ànima humana i l'equilibren. Són també unes virtuts intel·lectuals o "superiors", que regeixen una activitat enfocada a la intel·ligència.

L'home està sotmés, per causa de les passions naturals, a un desequilibri entre la "desmesura" (*hýbris*) de la matèria corporal i la perfecció de l'ànima. I aquestes virtuts són un instrument de purificació o purgació de l'ànima, ja que inclinen l'home a fer bondat i, en conseqüència, l'acosten al Bé suprem. Així ho explica el filòsof Gonzalo Hernández: "El mal del alma significa mantener el alma humana ligada a las pasiones, a lo que hay de animal en el ser humano."⁸³⁶⁵ L'exemple d'aquest comportament

⁸³⁶⁵ HERNÁNDEZ SANJORGE, Gonzalo, Análisis de las "Enneadas" de Plotino. Tratado segundo de la "Enneada Primera. Acerca de las virtudes", dins *A parte rei. Revista de Filosofía*, 17, Madrid, setembre 2001, ps. 1-19; ed. electrònica </serbal.pntic.mec.es/>

desmesurat, d'aquesta mostra d'immanitas o desequilibri entre els "extrems" el representa, en *Curial e Güelfa*, el Sanglier: de cavaller monstruós a fare anacoreta. El fet que siga ell mateix el qui recomane seguir el "mètode" de Plotí, recollit per Macrobi, per perfeccionar neoplatòniament l'ànima del cavaller Curial, és una brillant ironia per part de l'escriptor. Justament, si per alguna cosa destaca Curial és pel seu esforç constant per ser moderat, mesurat, prudent, "temperat", etc. És a dir, que ell sí que segueix el programa de "purificació" anímica aconsellat pels seus amics els "oradors e poetes" o humanistes neoplatònics. Per això estudia les arts liberals i la filosofia moral, i no perd el temps com Sanglier, passant de la vanaglòria vàcua al *contemptus mundi*. És a dir, d'un extrem a d'altre: "Per cert", diu el rei de França quan veu Sanglier amb hàbit de framenor, "lo Sanglier tots temps ha usat dels extrems" (*CeG* II.111).

La relació de virtuts del filòsof platònic Plotí (204-270), el principal filòsof neoplatònic grec (*Tractat I de l'Enèada I*, cap. vi, 23-27), fou recollida en aquesta forma per Macrobi (*Comentari al 'Somni d'Escipió'*, I,viii,7-8) i citades per Pietro Alighieri en la seua 3a redacció, d'una manera que permet relacionar-les amb el text de *Curial e Güelfa*. Aquesta és, doncs, la seua font: on el fill de Dante parla de "*lumine radiorum descendentem*", l'anònim parla tanné de les virtuts menors com a "raig radiants" que "emanen" de les quatre virtuts cardinals (*CeG* III.10). El context on apareixen aquestes, el sermó fralesc de Sanglier a Curial al Mont Sinaí, converteix la citació en una de les moltes excentricitats humorístiques que alberga la novel·la, destinades a provocar un somriure irònic entre els lectors intel·ligents i formats. ¿On s'ha vist que un cavaller, convertit en predicador apocalíptic del desert, al·legue les virtuts del neoplatònic Plotí com a fonament doctrinal per a aconsellar la renúncia al món?

* * *

En el cant VII del *Purgatorio*, vv. 112-120, Sordello da Goito (Goito, ca. 1200/10-Nàpols, 1269), trobador güelf del seguici de Carles d'Anjou, fa vituperi de Jaume II d'Aragó i Frederic III de Sicília –antagonistes dels Anjou– i elogia, en canvi, les virtuts d'Alfons III, rei d'Aragó del 1285 al 1291, i germà dels anteriors. Tanmateix, de l'ambigua manera com s'expressa pel metre de Dante, podria deduir-se que Alfons premorí a son pare Pere III el Gran (rei d'Aragó, 1276-1285) i no el succeí en el tron. Els versos on es troba aquest aspecte que indueix a error són recordats i citats parcialment per l'escriptor de *Curial e Güelfa* (II.113). Es tracta de: "Quel che par sì membruto e che s'accorda, / cantando, con lui dal maschio naso, / d'ogne valor portò cinta la corda; / e se re dopo lui fosse rimaso / lo giovanetto che retro a lui si diede, /

ben andava il valor di vaso in vaso, / che non si puote dir de l'altre rede; / Iacomo e Federigo hanno i reami; / del retaggio miglïor nessun possiede.” És a dir: ‘Aquell que sembla tan robust, i canta / acompassat amb el del nas viril, / portà cenyit el cordó del valor; / i si haguera estat rei més temps després / el jovenet que seu al seu darrere, / el seu valor s’hauria transvassat, / cosa que no es pot dir d’un altre hereu: / els regnes són de Jaume i Frederic, / però no la millor part de l’herència.’⁸³⁶⁶

La traducció de Joan-Francesc Mira porta la següent anotació: “El rei de cos robust, ple de virtuts i de valor, és Pere el Gran (III d’Aragó, II de Catalunya, I de València), que ací canta a cor amb Carles I d’Anjou, el del gran nas. Si el seu fill Alfons el Liberal –rei del 1285 al 1291 i mort sense descendència– hagués regnat més temps, s’haurien perpetuat les qualitats del pare. Qualitats que no han passat als altres dos fills, Frederic, rei de Sicília, i Jaume, rei d’Aragó: han heretat els regnes, però no les virtuts del pare, que eren la part més important de l’herència.”⁸³⁶⁷ El modern traductor s’ajusta, doncs, a la realitat històrica i a la intenció de Dante, que era contemporani d’aquests personatges i sabia perfectament que Alfons III d’Aragó “el Liberal” havia regnat feia pocs anys després de Pere. El que volia dir el poeta és que, si Alfons ‘haguera continuat’ (“fosse rimaso”) sent rei d’Aragó fins al temps en què ell escriu (per març-abril del 1300), haguera demostrat millor la virtut heretada del pare que Jaume i Frederic. En aquesta data, l’enfrontament d’Aragó i Sicília amb els Anjou, perjudicial per a tota Itàlia, preocupa a Dante i als seus contemporanis, cosa que justifica el blasme contra els germans d’Alfons i la comparació desigual que fa el poeta.

S’evita així un possible equívoc que té reflex en *Curial e Güelfa*, i que ja detectà Riquer: “El fill gran del rei Pere, Alfons, no li premorí, ans regnà com a Alfons III d’Aragó i II de Barcelona (dit el Liberal o el Franc).”⁸³⁶⁸ Per això, no té sentit que l’anònim de la novel·la cavalleresca –si no és algú amb escassa formació cronística i desvincualt de la gestió de la cancelleria– escriga que el Pere el gran tenia “tres fills, lo major dels quals ere apellat don Alfonso –e aquest morí abans que son pare–, l’altre havia nom don Jayme, l’altre don Frederich” (*CeG* I.46). Com explica Antoni Ferrando, l’anònim confia sobretot en la documentació que li aporten fonts italianes, no pas catalanes, i, en conseqüència, incorre en els mateixos errors que els erudits del país on

---

⁸³⁶⁶ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 522-523.

⁸³⁶⁷ *Ibíd.*, ps. 523 i 525.

⁸³⁶⁸ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), vol. 3, p. 287.

es documenta i escriu.⁸³⁶⁹ En efecte, els comentaristes de mitjan segle XIV, desconexadors de la genealogia de la casa regnant a la Corona d'Aragó, entengueren per norma general "fose rimaso" com 'haguera sobreviscut'. L'errada històrica es transferí a les planes del *Curial*, segurament, per via de Pietro Alighieri, per ser un dels exegetes que solia consultar per a llegir Dante (*Purg.* VII, 70-136):

"Item umbram domini Petri, olim regis Aragone, item virtute et probitate clarissimi, quem auctor vocat hic membrutum, et quem fingit canere simul cum umbra Karuli, olim regis Apulie, quem denominat a masculino naso, idest a magno; qui dominus Petrus tres habuit filios, scilicet Anfusium, in virtute similem sibi si vixisset, nam in iuvenili etate mortuus est, et iste est ille iuenculus quem auctor fingit hic sedere post dictum eius patrem, dicendo quomodo si successisset in regno dicto eius patri, valor ibat de vase in vas, iuxta Phylosophum dicentem in quinto Ethicorum quod Principatus virum ostendit. Item dicit quomodo alii duo filii dicti domini Petri, scilicet Iacobus et Federicus, successerunt sibi in regnis Aragone et Sicilie, non tamen in probitate."

Com s'observa, el text de Pietro podria haver induït a l'autor del *Curial* a pensar que Alfons havia mort sent jove i no havia succeït el pre. No, en canvi, la lectura amb major propietat històrica i desproveïda d'ambigüitat que fa l'altre comentarista habitual de l'anònim, Benvenuto da Imola (*Purg.* VII, 115-120):

"E se re dopo lui. Hic Sordellus nominat post Petrum filium eius primogenitum, commendans eum, et vituperans fratres eius. Unde dicit: ben andava il valor di vaso in vaso, idest, et bene transfundebatur virtus de patre in filium, se lo giovinetto, che dietro a lui siede, scilicet, Alphonsus fosse rimaso re dopo lui, idest, supervixisset diutius in regno. Unde nota, quod tempore mortis, Petrus reliquit in testamento Alphonsum primogenitum regem Aragoniae, et Iacobum II regem Siciliae. Sed Alphonsus parum vixit post mortem patris; ex quo Iacobus II frater successit in regno Aragoniae, et Fridericus III frater habuit regnum Siciliae; ideo poeta dicit in improprium istorum duorum; che non si puote dir de l'altro erede, quod probat, quia Iacopo e Federico hanno i reami,

---

⁸³⁶⁹ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 12-13).

quod hereditagium est fortuitum; sed del retaggio miglior nessun possiede, quia neuter istorum duorum possidet de virtute paterna; sed Alphonsus virtuosus fuit patri similis et nobilis.”

Antoni Ferrando documenta la mateixa errada que comet Pietro en l’*Ottimo commento* (ca. 1333), atribuït al florentí Andrea Lancia: “donno Anfriso (...) morì giovanetto”. Així que “la morte il tolse di mezzo, sì che non succedette nel regno”. En el comentari de Francesco da Buti (ca. 1383-1385), explicita també que “lo giovanetto che retro a lui siede, cio è don Alfonso, suo figliuolo, lo quale morì giovane innanzi che fusse re.”⁸³⁷⁰ Hem de veure que aquest exegeta dantesc, que parla de *don Alfonso*, com en el *Curial*, era considerat a la cort de Milà el més autoritzat intèrpret de la *Comèdia*. Fins al punt que, quan Filippo Maria Visconti demanà al secretari –i antic servidor del rei d’Aragó– Guiniforte Barzizza que li comentara Dante en vulgar, l’humanista es dedicà a plagiar quasi literalment Da Buti.⁸³⁷¹ Si l’anònim de *Curial e Güelfa* visqué a Milà per aquells anys i estigué ben a prop de Barzizza –com sospitem per múltiples indicis–, podria haver après la lliçó errònia de Da Buti o del mateix Barzizza en les lliçons de la *Comèdia* que es tenien lloc quotidianament a la cort milanesa. Siga per aquesta o per altra via, la cosa certa és que la confiança depositada per l’anònim en fonts d’informació italianes –literàries i exegetiques, no cronístiques– és la causa de la grossa errada genealògica.⁸³⁷² Potser l’escriptor consultà directament Pietro Alighieri, que es mostra contundent en l’afer de la mort del jove Alfons, i traslladà el contundent equívoc al món de ficció literària –no historiogràfica– que estava bastint.

* * *

Del cant XXIX, vv. 37-42 del *Purgatorio*, comentat per Pietro (1a. red.) deu procedir la definició ovidiana de les Muses en el pròleg del llibre III del *Curial* (“nou dones o donzelles, habitants en Monte Parnaso e colents Elicona”), que recorda el vers 665 del llibre V de Les metamorfosis, citat oportunament pel mateix Alighieri: “*Ideo*

---

⁸³⁷⁰ Citats per FERRANDO, A., Introducció..., p. 13.

⁸³⁷¹ LANSING, Richard (ed.), *The Dante Encyclopedia*, Routledge, Nova York, 2010 (2a; 1a, 2000), p. 7.

⁸³⁷² De temps una mica posterior al *Curial* és l’obra de LANDINO, Cristoforo, *Commento di Cristophoro Landini Fiorentino sopra la Comedia di Dante Alighieri, poeta fiorentino*, dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>, que contribueix encara a embolicar més la troca genealògica. En *Parad.* VIII, 112-114: “El membruto chiama don Piero re d’Aragona, el quale fu huomo di bello, et robusto corpo, hebbe tre figliuoli. Iacopo, el quale succedette nel reame d’Aragona, et Federigo nel reame di Sicilia; el terzo fu don Alfonso, el quale seguitò le virtù paterne. Ma perchè era minore de’ frategli, rimase sanza reame”.

invocat [Dante] Musas (...). Item virtutem Heliconis fontis, rigantis montaneam, quae dicitur Helicon, consecratam Musis, idest scientiis, et existentem iuxta Parnassum; de quo Ovidius: 'At Nymphae vicisse deas Helicon colentes.'

* * *

Un altre comentari exegetic de Pietro Alighieri que interessa llegir en realació amb el *Curial* és el del *Paradiso* I, vv. 1-36 (1a red.). Tracta de la descripció del Parnàs i l'associació del lloc sagrat a Bacus i Apol·lo, afer que interessà molt l'anònim escriptor. És probable, com més amunt apuntàvem, que l'escriptor es basara en el comentari del mateix text per Benvenuto da Imola, autor que redactà una *amplificatio* erudita partint de la que escriu Alighieri. No obstant això, interessa remarcar les coincidències també existents entre Pietro i el *Curial*, per si l'autor de la novel·la haguera pogut consultar simultàniament Da Imola i Alighieri:

"Revera in Graecia est Parnassus mons altissimus (...), astra petens duobus verticibus (...). Dextrum iugum dicitur Helicon: sinistrum Cithaeron. In Helicone erat Cirrha civitas, in qua Apollo colebatur: in Cithaerone erat alia civitas dicta Nysa, ubi Bacchus colebatur, et ideo Bacchus vocatur Niseus; unde et Lucanus: 'Mons Phoebus Bromioque sacer: cui numine mixto / Delphica Thebaeae, etc.' Et in primo: 'Sollicitare Deum, Bacchumque avertere Nysa.' (...) Tropologice vero, idest moraliter, iste mons Parnassi figurat universalem doctrinam, quae secundum Isidorum dicitur a discendo. Eius duo iuga figurant sapientiam et scientiam, quae insurgunt ex doctrina; ut Ecclesiastici 6º: 'Sapientia doctrinae secundum nomen eius habet scientiam sapidam.' Unde Augustinus in libro De doctrina christiana ait: 'Haec est sapientiae et scientiae recta distinctio, ut ad sapientiam pertinet aeternarum rerum intellectualis cognitio: ad scientiam vero temporalium cognitio rationalis.' Ad hoc etiam concordat Apostolus dicens: alii datur sermo sapientiae, alii sermo scientiae. Ad propositum igitur hucusque auctor tractando de his, quae inferius sunt, habuit satis de iugo Cithaeronis et de Baccho, idest de scientia rerum mundanarum. Nam ut dicit Magister Sententiarum: 'Scientia valet ad rectam administrationem rerum temporalium'; ad quod respicit figuratiter eius tractatus Inferni et Purgatorii. At nunc oportet eum tractare mathematice, metaphysice et theologice, ubi requiritur sapientia, et intellectus eget de novo hoc alio iugo Heliconio, idest sapientia; hoc est sapida scientia, quae respicit contemplationem aeternae veritatis. Item eget Apolline, idest intellectuali

contemplatione, quae non solum de aeternis est, sed etiam de rebus universalibus et spiritualibus, temporalibus exortis.”

La muntanya està bifurcada en dos cims, presidits respectivament per Bacus, déu de “sciència” i Apol·lo, déu de “sapiència”. També ens ajuda Pietro a saber què entenia l’escriptor per ciència (del món perceptible pels sentits: arts liberals i filosofia) i sapiència (ciència infusa de les coses sobrenaturals: metafísica i poesia). Recordem: “Anà més, e viu aquells monts apellats Nissa e Cirra, e viu los llorers consagrats a Apol·lo, déu de sapiència, e les vinyes consagrades a Baco, déu llur de sciència, e moltes coses antigues, les quals de paraula havia oydes” (*CeG* III.24). La tutela de Bacus (no de Mercuri, com sol ser habitual en la majoria de fonts clàssiques i medievals) sobre la ciència, fent parella amb Apol·lo al Parnàs, deriva d’uns versos de Lucà recordats per Alighieri i coneguts també per Petrarca. El text del *commento* de Pietro Alighieri, o la reelaboració amplificada d’aquest per Da Imola, són els que proporcionen a l’autor de *Curial e Güelfa* l’escenari perfecte on representar el judici metaliterari del Parnàs,⁸³⁷³ i la coronació –onírica; somniada, que no real– del cavaller com a orador i poeta pel déu director del cor de les Muses.

Pietro, basant-se en una citació de sant Agustí i en l’escolàstica medieval, explica la dicotomia del saber entre ciència i sapiència, i és seguit per Da Imola. La ciència és el coneixement que hom adquireix a través dels sentits, el saber sobre les coses mundanals, terrenals, naturals, sensorials, immanents. S’estructura en forma d’arts o ciències liberals, presidies per un saber superior que les agrupa, com és la filosofia natural i moral. La filosofia moral és, concretament, la que estudia els afers i comportaments de l’ésser humà, i és la que interessava sobretot els humanistes o amics dels *studia humanitatis*. La sapiència és una ciència infusa per l’Esperit Sant –o per Apol·lo, en el terreny al·legòric dels poetes–, que permet accedir a coneixements més interiors i superiors: espirituals i sobrenaturals, metafísics i teològics, però també poètics, tenint en compte el concepte del sublim *poeta-theologus* que manejaven els trescentistes italians, a partir de la figura eminent de Dante Alighieri. Aquesta dicotomia escolàstica del saber serveix de base a Pietro per a relacionar-la al·legòricament amb el doble cim del Parnàs descrit per Lucà i altres clàssics. Lucà, de manera original, vincula cada cim, respectivament, als déus Bacus i Apol·lo. Cadascú s’ocupa d’una tutela

---

⁸³⁷³ Vegeu ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 655-656 i 682-683.

específica, doctrina que seguirà l'autor del *Curial* a al peu de la lletra: Bacus és el déu de la ciència, i Apol·lo, el déu de la sapiència. Encara que l'anònim cita primer Nissa i després Cirra, i després Apol·lo i Baccus, en orde invers al que correspondria, ja que Bacus s'associa a Nissa i Apol·lo a Cirra, segons Lucà i Alighieri.

En la versió 3a i definitiva del *Comentum* (*Parad.* I, 1-36, també), l'autor amplia la informació sobre el Parnàs i els déus que el presideixen. Potser ja ho havia fet en la perduda versió 2a, que intuïm que fou la que conegué l'autor del *Curial*:

“Ratione, dicit hic auctor, quod intellectus, vicinando se Deo contemplative, ita profundatur quod eum memoria sequi non potest, ut spirituales cognitionem, cum ipsa memoria, tamquam organum, fundata sit in cerebro ut organo corporali, ut plene de hoc ait Thomas in suo Contra Gentiles, LXXIII° capitulo. Inde invocatur auctor ad hoc ultimum eius presens opus exequendum Appollinem ut faciat eum vas tale, idest tante capacitatis, ut requirit ad dandum eius dilectam laurum in coronam poesie. Scribit enim Ovidius in I^o, sub fabulositate mistica quadam, quod Appollo, idest sol, vehementer iam exarsit in amorem cuiusdam nimphe nomine Daphnis, filie Penei fluminis, in tantum servantis virginitatem et colentis quod numquam assentire voluit ei vel alicui alteri se; ymo ultimo fugiendo supradictum Appollinem, conversa est in arborem lauream, ex quo ipse Appollo, non oblitus eius amore, contulit ei perpetuam viriditatem et ut inde duces triumphantis et poete in eorum approbato examine coronarentur. (...).

“Allegando auctor pro causa dicte eius talis invocationis, scilicet quod hucusque sibi suffecit unum iugum de duobus montis Parnasi (...). Ideo Persius vocat ipsum bicipitem, idest cum duobus capitibus, unde et Lucanus: ‘Experio tantum quantum summotus Eoo, / cardine Parnasis gemino petit ethera colle’. De quo etiam Ysiderus, scribens in suis Ethymologiis, dicit quod iste mons Parnasi est in Thessaliam, iuxta Beotiam, partitus in duo iuga quorum unum vocatur Citeron, alterum Elicon a duobus fratribus olim sic nominatis, super uno quorum scribitur fuisse civitas dicta Cirra olim, scilicet super dicto Elicon in cuius templo Appollo predictus sua oracula et responsa dabat, super Citero civitas vocata Nisa dicitur tunc etiam fuisse ubi Baccus sua talia oracula etiam proferebat, de quibus antiqui poete multa sub mistico et allegorico sensu olim cecinerunt (...). Quare utique erit, dicit ibi Phylosophus, sapientia, scientia et intellectus, et tunc dicitur ‘sofia’ ipsa sapientia, sive sapida scientia (...). Scientia est (...) ad rectam administrationem rerum temporalium et ad bonam inter malos conversationem secundum Magistrum in III° Sententiarum libro predicto (...). Ad

propositum igitur dicti prisca vates dictum montem in suo esse toto allegorice pro dicta prudentia ut scientia finxerunt, et dictum eius collem dexterum Eliconis pro dicta sapientia et alterum Citeron pro dicta scientia et dictum Appollinem pro dicto intellectu et dictum Baccum pro dicta arte. Quos vates volens modo auctor hic imitari circa dictum mysticum sensum, dicit quod satis fuit sibi hucusque dictus collis Citeron, idest dicta scientia et ars, poetice tractando de mystico Inferno et Purgatorio ut de rebus mundanis inferioribus ut fecit, at nunc, cum tractare debeat de rebus superioribus celestialibus non sufficiunt hec sibi tantum, sed opus est ut habeat etiam amminiculum dicti collis Eliconis, idest dicte sapientie et intellectus, cum dicat Ysidorus in libro Differentiarum: ‘Sapientia tantummodo eterna contemplatur, et per ea non solum capimus superiora sed etiam incognitis delectamur et intellectu eterna spiritualia universaliter’. Addendo inde auctor huic sue invocationi quod ipse Appollo ita acute intret eius pectus (...), cuius integumentum est quod Appollo, idest intellectualis et speculativa scientia, habet nos a ruditate et grossitia exuere et vestire subtilitatem, interponendo inde auctor quod divina gratia tantum sibi prestat dictum Appollinem, quod umbram, idest formam ymaginatam Paradisi in eius capite, idest in eius fantasia, possit, poetice cantando, manifestare. Quo quidem obtento, dicit loquendo auctor adhuc dicto Appollini quomodo coronabit se de dicta lauro eius dilecta arbore, et, ut hiis annuat ipse Appollo adhuc auctor sic infert continuato sermone, si raro hodie in hac etate de foliis dicti lauri colligitur causa coronandi aliquem triumphantem in militari arte et probitate vel aliquem poetam in signum perpetue laudis glorie fame et scientie – ad quam impressio et infusio solis habet hominem inclinare–, totum redundat in culpam et dedecus voluntatum hominum modernorum.”

En primer lloc, Pietro ens assabenta del propòsit de Dante, que és accedir a una coneixença de tipus espiritual (“*ut spiritualem cognitionem*”) com és la sapiència d’Apol·lo que, al·legòricament parlant, és insuflada en el cervell dels poetes per a inspirar-los: “*fundata sit in cerebro*”. Demana el poeta que Apol·lo el faça vas digne de contenir la seua sapiència poètica, de manera que siga mereixedor de rebre la corona de llorer reservada als *vates* o poetes sublims. Aquesta corona, com s’observa en *Curial e Güelfa*, la rep el cavaller llombard de mans del mateix déu Apol·lo de manera simultània a la transferència de sapiència que fa aquest al mortal, a fi que sàpia discernir –com sabia fer un gran humanista (“orador e poeta”, en llenguatge del segle XV)– quina obra mereix major honor, la *Iliada* o les *Històries troianes*. Pietro qualifica la

laurea de Dante com una “*coronam poesie*”. Com fa l’*autor del Curial*, associa seguidament Apol·lo amb la seua faceta de déu solar, Febus, identificat amb l’astre rei que il·lumina amb els rajos de la seua inspiració els literats. Ens recorda que l’ “*arborem lauream*”, d’acord amb la història de Dafne (Ovidi, *Metamorfosis*), està consagrada a ell. Apol·lo beneí el llorer i en reservà les fulles, sempre verdes, perquè en foren coronats els generals triumpfants com els poetes eximis.

Dante, segons Pietro, justifica la seua qualificació per a emprendre la difícil tasca d’imaginar i poetitzar el Paradís, simulant haver visitat el Mont Parnàs. Aquest, ens recorda l’exegeta, és un jou conformat per dues muntanyes bessones, com el descriuen Persi, Lucà i Isidor de Sevilla. En una muntanya, Cirra, estava el temple d’Apol·lo; en l’altra, la ciutat de Nissa i l’oracle de Bacus. Tot això no es correspon amb una realitat geogràfica concreta, sinó amb allò que els poetes antics imaginaren “*sub mistico et allegorico sensu*”. Dante tenia prou amb la “*scientia*” de Bacus, que versa “*de rebus mundanis et inferioris*” per a tractar de l’Infern i el Paradís en els dos llibres primers de la seua obra, però ara necessita també de la *sofia* dels grecs o *sapientia* dels llatins, administrada per Apol·lo-Febus. La ciència és útil pera a la correcta administració dels assumptes temporals (“*ad rectam administrationem rerum temporalium*”), com es demostra per les arts o ciències liberals (gramàtica, geometria, etc.), i per a aprendre filosofia moral “*ad bonam inter malos conversationem.*” Tanmateix, en plantejar-se la *cantica* tercera, la del *Paradiso*, el *poeta-theologus* necessita visitar el mont de la dreta, l’Helicó, on habiten les Muses i Apol·lo (com explica l’*autor del Curial* en el proemi III.0). El mateix puig ha rebut ja la visita dels grans poetes antics, “*pro dicta sapientia*” o “*intellectu*” poètic, que supera l’ “*ars*” mundà de Bacus.

Així que Dante vol imitar els grans literats de l’Antiguitat, “*quos vates volens modo auctor hic imitari.*” La mateixa pretensió té l’anònim del *Curial*. Farà que el seu protagonista, el cavaller format en la ciència de Bacus, adquirisca oníricament –i circumstancialment: *ad opus iudicandi*– la mateixa sapiència d’Apol·lo, representada al·legòricament per la corona de llorer i un filacteri-diploma: “major de tots los poetes e oradors que vuy són” (*CeG* III.35). Si ell mateix, l’*autor-narrador*, era incapaç d’assolir l’alçada intel·lectual dels autors “de reverenda letradura” (hui en diríem ‘els clàssics’) i dels humanistes “de molta sciència” (els *oratores et poetae* “que vuy són”), el seu *alter ego* de ficció ho realitzaria per ell, i amb un èxit satíricament apoteòsic. El somni de ser coronat un autor indigne al Parnàs no és que siga orginal. Com més avall veurem,

procedeix de les *Coliambes* del sàtir Persi, que passa una nit al Parnàs i s'alça convertit en tot un poeta. O, si més no, ell justifica així el seu dret a ser escriptor.⁸³⁷⁴

En acabant, el mateix Curial en persona –i el joc diegètic ja és atrevit– contarà de viva veu a l'autor-narrador què ha vist i què li ha passat durant la seua visita en somnis al Parnàs. Amb la qual cosa, l'anònim autor, seguint l'estela de Dante, ho podria relatar fidelment als lectors sense ser acusat impròpiament de mentider: “E axí, tu [Curial] dir ço que has somiat, e yo scriuré ço que tu a molts publiquist, segons la informació que he haüda, no m par que sie errada gran” (*CeG* III.25). L'escriptor sap que escriu en un medi procliu a les Pièrides (confessors reials, inquisidors, nobles prelats arrogants, etc., als quals al·ludeix en el pròleg III.0), raó per la qual sent que no se li permet ni tolera somniar fantasies al·legòriques de déus pagans, seguint les passes d'Homer, Virgili i Dante; encara que sense arribar –és clar– a assolir el nivell de perfecció i subtileza d'aquests. Descontent amb la situació sociològica que li ha tocat patir, l'escriptor fa una defensa de la legitimitat de la literatura i de les ficcions poètiques, amb sentit de l'humor. Diu que cadascú és lliure de somniar com li plaga: “sompni sompniat en la forma que cascú somia”, i de referir amb llibertat què ha somniat. La seua actitud connecta amb el desig d'expressar-se que manifesten autors laics i italòfils com Villena, Santillana i Mena, i s'oposa diametralment a la d'eclesiàstics lletrats com Alonso de Cartagena, que abominava dels “*amatoria, bucolica aliaque poetarum figmenta*”, i els desaconsellava als nobles i cortesans castellans del seu temps.⁸³⁷⁵

Els relats basats en aquests somnis o fantasies literàries, no són cap “errada gran”, com pretenien Cartagena i altres moralistes del segle XV, continuadors dels atacs verbals de què foren objecte els poetes del *Trecento* per part de predicadors exaltats. Les ficcions poètiques no han de ser jutjades ni revisades per censors eclesiàstics o historiadors, ja que no són textos sagrats, ni cròniques fidedignes. Són al·legories que encobreixen veritats morals davall d'integuments. De manera que el somni del Parnàs que es disposa a contar és tan digne de ser referit com qualsevol de les imatges que imaginà Dante: “e açò cascú ho sap, e no és forçat que les gents ho creeguen. Que no és article de fe!”⁸³⁷⁶ L'autor ironitza en aquest paràgraf introductori: al·lega com a irrisòria font d'autoritat el *Somni del Faraó* del Limovicencis, text medieval i obsolet, al costat

---

⁸³⁷⁴ Més detalls, en el capítol II.2.6, on tractem dels referents clàssics de la novel·la.

⁸³⁷⁵ *Epistula* sobre l'educació dels nobles adreçada a Pedro Fernández de Velasco, comte d'Haro (ca. 1440), citada per GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Actitudes renacentistas durante el siglo XV: La correspondencia entre Alonso de Cartagena y P. Cándido Decembrio, dins *Cuadernos de Filología Clásica (Estudios Latinos)*, 1, Madrid, 1991, ps. 195-232 (p. 201).

⁸³⁷⁶ Alterem ací els signes de puntuació de l'edició d'Antoni Ferrando (2007), que és la que seguim.

del *Somni d'Escipió* comentat per Macrobi, que tant interessava els humanistes. A la xocant associació de fonts incompatibles, segueix el blasme jocund als que críquen els literats. Per si fóra poc, l'autor conversa directament amb el seu cavaller de ficció i delega en ell la narració del somni del Parnàs. La criatura somnia, relata al seu creador el somni (convertit, no en informació imaginada pel mateix autor, sinó en "informació haüda" de segona mà) i aquest el plasma per escrit sense por a ser acusat de falsari, heretge o propagador del culte dels déus pagans dels gentils. Ja poc abans, alguna "pica" de la cort, home de ciència, havia portat Valla davant la Inquisició. Sens dubte, l'autor no es considera sotmés a aquesta amenaça clerical. Ell no critica textos sagrats, ni tracta d'assumptes excessivament compromesos. Tanmateix, aprofita l'avinentesa per a ironitzar sobre els moralistes que ataquen la literatura d'evasió. A tal efecte, fa que siga el personatge el que somnie i assumisca el pes moral de la "mentira".

La categoria de sapiència com a coneixement sobrenatural o extrasensorial, ve avalada en Pietro Alighieri per l'autoritat d'Isidor de Sevilla en el *Differentiarum*, on diu que serveix per a contemplar coses eternes, superiors, espirituals. L'"integument" (paraula grata a l'autor del *Curial*, també) que segons l'exegega explica la invocació de Dante al déu solar és que Apol·lo al·legoritza la "*intellectualis et speculativa scientia*" capaç de redimir l'ésser humà –per mitjà de la inspiració poètica– de la 'rudesia' de la seua naturalesa animal i mundana ("*habet nos a ruditate et grossitia exuere*"), per a elevar el seu intel·lecte i vestir-lo de subtileza ("*et vestire subtilitatem*"), com si es tractara de la gràcia divina.⁸³⁷⁷ Amb això, el poeta serà capaç d'imaginar el Paradís celestial del llibre III de la *Comèdia*. De la mateixa manera, Curial el llombard, en la novel·la cavalleresca, serà capaç de comprendre totes les subtileteses que contenen la *Ilíada* d'Homer i les cròniques de Dictis i Dares seguides per Guido delle Colonne, a fi de discernir quina de les dues versions de la guerra de Troia té major credibilitat, i quina té major mèrit literari. Perquè la credibilitat o *veritas* de la història i la sublimitat poètica de la *fictio* són dues coses diferents i compatibles. Així ho dona a entendre la diplomàtica i mesurada sentència del mateix cavaller.

Conclou Pietro reconeixent el mèrit que Dante s'atribueix en aquest cant introductori al *Paradís* de rebre d'Apol·lo la corona de llorer, reservada als triomfadors en les armes i en les lletres. Noteu que, en *Curial e Güelfa*, Dictis, Dares i Guido, malgrat l'equilibrada sentència del cavaller, no reben ni cap corona ni cap atenció

---

⁸³⁷⁷ En àmbit literari catalanòfon, hom diferenciava també, com ho fa Ausiàs March en els seus versos, entre el "grosser enginy" i la "pensa subtil."

especial. Els vertaders protagonistes del passatge oníric del Parnàs són altres tres: Aquil·les, coronat amb el llorer per Homer com el millor guerrer de l'Antiguitat; Homer, coronat per Aquil·les com el millor poeta entre els grecs (Virgili ho serà entre els llatins), i Curial, coronat simbòlicament per Apol·lo pel seu doble mèrit en el seguiment d'Aquil·les i Homer. Ell és el millor en les armes i el millor en les lletres. Perquè, com explica Alighieri, de les fulles del llorer es coronen aquell "*triumphantem in militari arte et probitate*", però també "*aliquem poeta*", en senyal de lloança perpètua de la glòria, la fama i la ciència del que cenyeix la *laurea*.

Reuneix Curial, doncs, les dues grans perfeccions a què aspiraven els homes de l'antiga Grècia i l'antiga Roma, i que ara reivindiquen per a ells els homes del Renaixement italià. En el camp de la literatura, que –l'autor ja ho ha deixat ben clar– no és el de les veritats cronístiques, sinó el dels "somnia somniats", tot és possible. Fins i tot, que un cavaller del segle XIII esdevinga un gran home de lletres, o que un cavaller del segle XV siga capaç d'estudiar els clàssics i escriure *Curial e Güelfa*; si és que l'autor és un reflex especular del cavaller idealitzat de la novel·la, com sospitem. Arribats al capítol III.34 del *Curial*, on el cavaller de ficció és coronat per Apol·lo, és l'hora de retrocedir fins al punt del proemi del llibre III on anuncia que es disposa a exposar "transformacions e poètiques ficcions, scrites no en la manera que a la matèria se pertany, mas axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer." Ell, l'autor-narrador, és veu i se sap incapaç de jutjar sobre la qualitat literària d'una obra tan poèticament sublim com la d'Homer, reservada –segons la sentència de *Curial*– per als humanistes: "Homero ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima" (*CeG* III.34). Això no obstant, el seu *alter ego* de ficció, que "entre los grans philòsofs, poetes e oradors... és tengut en gran stima" (ho diu el rei de França, *CeG* II.116, com si estiguera parlant, no de Curial, sinó d'un Mateu Malferit o d'un Ényego d'Àvalos del segle XV) sí que coneix l'obra Homer: "aquest reverent poeta grech, Homero –lo qual per fama tu coneix molt bé–" (ho diu la musa Cal·líope, *CeG* II, com si estiguera parlant, no de Curial, sinó del mateix D'Àvalos, que envià l'obra d'Homer en versió llatina a Castella el 1446). Però el seu coneixement, pel seu escàs nivell de llatí i desconexença del grec, és molt limitat. Solament el pot arribar a saber de l'autor "per fama". L'única manera d'accedir al ple coneixement exegetíc de la *Iliada* que troben l'autor i el seu corresponsal Curial, és la de fer-se rebre al Parnàs per Apol·lo. Una vegada il·luminat el cavaller per la sapiència de l'Helicó, pot reconèixer el

mèrit literari del gran poeta grec. I ho fa enfront d'aquells que s'escuden en la pretesa veritat –mediocrement relatada– de *Lo Troià* de Guido delle Colonne.

Ara bé, és Curial, el trobador del segle XIII, el que ha sigut redimit “*a ruditare et grossitia*” per Apol·lo. ¿O és realment l'autor-narrador el qui desitja ser redimit de la tasca que ha emprés “*rudament e grossera*” en el pròleg III, per tal que siga reconeguda la seua dedicació a les lletres i el seu esforç per seguir les passes dels clàssics antics...?⁸³⁷⁸ ¿Somnia l'anònim escriptor amb una corona d'armes i lletres per al seu cavaller “fingit”, irreal, no verídic? ¿O, utòpicament parlant, l'hauria desitjada també per a ell, com a digne representant d'una nova generació de *cortigiani* renaixentistes, d'armes i lletres? La resposta a aquestes qüestions és certament complicada, per tres raons: 1) l'anonimat en què ens ha arribat l'esborrany i manuscrit únic de l'obra; 2) l'ambigua relació d'autor i protagonista, en una obra de ficció cavalleresca, però plena de matisos i al·lusions autobiogràfiques, i 3) la pràcticament nul·la recepció i difusió que tingué l'obra, si atenem al silenci total sobre ella en l'edat moderna.

* * *

En la 3a. edició, comentari del cant VIII del *Paradís*, versos 1-12, s'aborda el tema mitològic de Venus, Diona i Cupido, personatges responsables del retrobament amorós de la parella de protagonistes a la fi de la història:

“Amor che nullo amato amar perdona. *Ideo dixerunt hanc Ciprignam Venerem Dioneam, olim reginam insule Cipri, fore translata in hunc tertium planetam tanquam ut verissime a dicta stella descendisset eius anima. Nam pulcherrima et placibilis fuit ultra alias ac exarsit et exardescere fecit alios in dicto amore de se plus quam alia aliqua mulier suo tempore, et quia opinabantur dicti antiqui quod dicta Venus radiaret follem, idest vesanum, amorem, libidinosum et nepharium, moventem olim et incendientem Pasiphem ad habendum rem cum thauo et Mirram ad iacendum*

---

⁸³⁷⁸ L'adaptació del llatí al català es fa a través d'un calc sintàctic de l'aragonés o el castellà, on el tàndem nominal *rudo e grossero* estava consolidat. Vegeu En Juan Fernández de Heredia (Munébrega, 1310-1396), *Grant Crónica de los Conquistadores* (mss. 12367 i 10190 de la BNE, VI, 844), es llig: “en Viseo, ciutat de Portugal, una sepultura de piedra ruda et grossera, et dizían las letras sobre ella...” En Teresa de Cartagena (1425-ca. 1470): “E yo, inclinada quanto puedo la oreja de mi entendimiento, segunt mi rudo e grosero juyzio me ayuda”, en CARTAGENA, Teresa de, *Arboleda de los enfermos. Admiración operum Dey*, ed. a cura de Lewis Joseph HUTTON, Aguirre, Madrid, 1967, p. 45. En Fernando de la Torre (Burgos, 1416-1475): “E sy por aventura en algo mi pluma erró, e buelta con el rudo e grosero entender...”, en DÍEZ GARRETAS, M^a. Jesús (ed.), *La obra literaria de Fernando de la Torre*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1983, p. 183. En Diego de Valera (1412-1488): “E al pueblo rudo e grosero conviene pensar que en esta máchina o redondeza del mundo aya alguna cosa agena del onbre por pobre que sea.”, en VALERA, Diego de, *Epístolas de mosén Diego de Valera, enbiadas en diversos tiempos e a diversas personas*, Sociedad de Bibliófiols Españoles, Madrid, 1878, p. 15.

carnaliter cum Cinera suo patre et Didonem ad occidendum se amore Enee; etiam ex hoc errore nedum dicte Veneri sacrificabant illi de Cipro in Idalio nemore et illi de insula Paphos et de insula Citheron timore talis periculosi amoris, ut dicitur hic, sed etiam honorabant cum sacrificio Dionem, matrem dicti Veneris, unde Virgilius: Sacra Dioneae matri ecc. et Cupidinem ut eius filium, recordantes quomodo in persona Ascanii, filii Enee, dicta Venus misit dictum Cupidinem ad incendendum dictam Didonem in amorem ipsius Enee, ut scribit Virgilius in fine I°, inter alia sic dicendo: ‘Ille ubi complexu Enee colloque pependit / et magnum falsi implevit genitoris amore, / reginam petit. Hec oculis, hec pectore toto / heret et interdum gremio fovet inscia Dido.’ Et ecce quod tangit hic auctor de gremio dicte Didonis et de dicto Cupidine. Et quia iste planeta coniunctus cum Iove habet infundere hunc dictum talem amorem carnalem modestum et rationabilem, ut patet in multis qui tali amore matrimonialiter copulantur, qui sine ipso hoc non fecissent aliter, et qui, lapsa iuventute sua, talem corporalem et carnalem amorem revolvunt et convertunt in amorem spirituales Dei, ut fecerunt isti beati venerei, de quibus statim dicam in capitulo sequenti (...). Ideo poete allegorizando, finxerunt hanc primam Venerem pulchram filiam Iovis, ponentes dictum Cupidinem in eius filium, quia dicta placibilitas, pro qua allegorice ponitur ipse Cupido, sapgitat corda amantium modo cum aurea sagipta, idest cum virtuoso motu, modo cum plumbea, idest cum vitioso. Item dixerunt eam matrem Enee ratione placibilitatis eius que habet talem amorem suadere, unde et iste auctor, de hac dicta pulchra Venere sentiendo, sic ait in I° capitulo Purgatorii: ‘Lo bel pianeta che d’amar conforta’, etc. Et aliam secundam Venerem turpem predictam ex testiculis Saturni falce exectis et in mare proiectis natam dixerunt et ex spuma marina et uxor fuisse Vulcani.

L’autor del *Curial*, com hem vist tractant el mateix aspecte en Da Imola, utilitza l’epítet dantesc de “*Ciprignam*” (ell ho adapta com *Ciprinya*) per a qualificar Venus. No aplica el sobrenom virgilià de *Dioneam* que usa Pietro, però sí que atorga molta importància al personatge de la mare de la deessa, Diona. El mateix Pietro ens recorda que Diona és mare de Venus, segons Virgili (*Eneida* III,19: “*sacra Dioneae matri*”),⁸³⁷⁹ i que la filla fou col·locada com a tercer planeta; però la manera d’expressar aquestes qüestions acosta més l’elocució de la novel·la a l’exposició de Da Imola. Sí que sembla coincidir l’anònim en l’assumpte de la “irradiació” amorosa de l’estrella de

⁸³⁷⁹ També en *Parad.* XXII, 100-154 (3a red.): “*Venerem filiam Dionis*”.

Venus sobre els enamorats, ja que, reiteradament, l'escriptor anònim parla dels "raigs" de Venus que comuniquen amor als mortals (*CeG* I.22, III.17 i III.99). Dante fa ús del verb *raggiare*, que Alighieri sol destacar en llatí com *irradiare*. Finalment, cal tenir en compte la consideració de "Dione, reyna de Xipre" (*CeG* III.16), que prové d'una lliure i equivocada interpretació d'aquest text: "*Dioneam, olim reginam insule Cipri.*" En realitat, la llegendària reina de Xipre transformada en deessa per una explicació de tipus evemerístic, hauria sigut la mateixa Venus, i no pas la mare.⁸³⁸⁰

L'escriptor obté altres lliçons d'aquest fragment que aplica a la seua obra. Li interessa en particular, i així ho demostra la citació específica dels versos de Dante on s'esmenta Dido, l'associació de Venus amb els amors d'Enees i la reina de Cartago cantats per Virgili. Aquest precedent literari trobarà continuació en el *Curial*, amb els amors corregits i "viables" –amb futur honest– del nou Enees que és Curial i la seua Güelfa. Pietro explica que el planeta Mart, el que regeix la vida del cavaller llombard, quan es troba sota l'influx complementari de Júpiter, afavoreix un "*amorem carnalem modestum et rationabilem, ut patet in multis qui tali amore matrimonialiter copulantur.*" És a dir, que aquesta conjunció astral és la que afavorirà el retrobament amorós i matrimonial (l'amor carnal modest i racional, no el voluptuós) de la parella de protagonistes. Perquè, com explica Diona a la Fortuna, la seua filla Venus és "convida las gents a amar-se e voler-se bé" perquè "ho heretà de Jovis, son pare, lo qual, com tu sabs, és planeta molt plasant [*< placibilis, en Pietro*]" (*CeG* III.22).

La reflexió sobre els diferents tipus d'amor a què inclinen els astres serveix de peu a Alighieri per a recordar l'existència d'una Venus bifront o de "dues Venus" distintes, segons els antics. La Venus jupiteriana ("*primam Venerem pulcram filiam Iovis*"), de què tracta Diona en el *Curial*, porta amb si Cupido, com s'observa en la novel·la, i afavoreix l'amor virtuós. El déu alat dispara sagetes d'or al cor d'aquell que vol enamorar ("*aurea sagipta... virtusoso amore*") i sagetes de plom quan vol inflamar-hi un amor concupiscent ("*plumbea [sagipta]... [amore] vitioso*"). Es tracta d'una lectura de Cupido que no es correspon amb la de l'autor de la novel·la cavalleresca, que es fonamenta sobre *Les Metamorfosis* d'Ovidi (I, vv. 468-471).⁸³⁸¹ Així, l'anònim associa la fletxa de plom, seguint també l'exemple del *Filocolo* de Boccaccio i del *Tratado de*

---

⁸³⁸⁰ En BOCCACCIO, Giovanni, *De mulieribus claris*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>, el capítol VII es titula precisament *De Venere, Cypriorum regina*. I presenta la deessa de l'amor com a filla "*Iovis et Dyonis*".

⁸³⁸¹ Us remetem al capítol II.1.7, on s'aborda l'obra d'Ovidi.

amor atribuït a Juan de Mena, a l'odi o l'avorriment, sentiments oposats a l'amor, i no a un amor lasciu, com proposa en la seua exposició Alighieri.⁸³⁸² Pietro relaciona les fletxes de plom amb l'influx d'una altra segona Venus (“*aliam secundam Venerem*”), nascuda de l'espema d'Urà i la bromera de les ones marines, que seria “*turpem*” i incitaria l'ésser humà a un gaudi superficial dels plaers de la carn.

* * *

Passem ara al cant XX del *Paradiso* (3 red.) per a comprovar el que diu Pietro Alighieri sobre el personatge d'Ezequies o *Ezechie* (versos 49-54), ja que l'autor del *Curial* també es fixa en ell: “E Curial, lo qual tenim entre mans, bé s devia recordar que al rey Ezechies, per pecats que comés, li foren toltos quinze anys de la vida humanal; emperò, com se regonegués, per nostre senyor Déu li foren restituïts e tornats” (*CeG* III.0). Dante (vers 51) diu que el monarca bíblic “morte indugiò per vera penitènzia.” El comentarista presenta “*Ezechie, olim regis Yerusalem*” i cita el profeta Isaïes, on recorda que Déu havia escoltat les pregàries del sobirà penedit: “*‘Dominus audivit orationem tuam et fletum, ecce adiecitur diebus tuis XV anni’, quod dicitur hic, quod mortem distulit propter veram penitentiam.*” Aquesta anècdota referida a un personatge reial deu correspondre's amb la dedicatòria de l'obra a algú de sang reial, o futur *regis Yerusalem*, com era Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, que lluía precisament la creu potèncada de Jerusalem (o creu de Calàbria) en el seu estendard negre i burell. Amb independència d'això, val a recordar que Ezequies i el seu cas apareixen en l'Antic Testament en *Isaïes* 38:9-20, *II Reis* 20:1-7 i *II Cròniques* 32:24-31. I que Benvenuto da Imola també s'ocupa d'ell en el seu *comentum* (vv. 49-51): “*Ezechiam, cuius lacrymis et precibus Deus prolongavit spatium quindecim annorum.*” O bé la Bíblia, o bé Pietro, o ambdós comentaristes dantescos alhora, podrien haver influït en el tractament de l'assumpte per l'autor de *Curial e Güelfa*, per al seu proemi tercer.

* * *

No podem descartar que, a banda d'aquests, hi haja altres punts de connexió argumental, temàtica o textual entre el *Curial* i els *commenti* de Pietro Alighieri. El comentari a *Inferno* XIII, vv. 1-108, per exemple, conté una citació de l'*Eclesiàstic* o *Siràcida* (6:2-4) que reapareix en el *Curial*: “*Ad quod ait Salomon Ecclesiaste 6º: ‘Non extollas te in cogitationibus animae tuae velut taurus, ne forte elidatur virtus tua per stultitiam, et relinquareis velut lignum aridum in eremo’.*” Tanmateix, ja hem comprovat

---

⁸³⁸² Vegeu amunt, el capítol II.1.3, on tractem del *Tratado de amor* en relació amb el *Curial*.

més amunt que la font evident de l'anònim (que escriu “*Ne(c) te extollas*”, *CeG* III.0) no és aquesta, sinó algun còdex de Da Imola (*Purgatorio* XXVI, 76-81), que pren la frase del manuscrit que serviria de referència a la *Vulgata Sixtina* (Alighieri prefereix una altra versió canònica, més divulgada, de la mateixa *Vulgata*).⁸³⁸³ Si no és que Rambaldi pensava en algun dels sermons d'Agustí d'Hipona, on apareix, i aquest advertiment bíblic de caràcter admonitori.⁸³⁸⁴ D'altra banda, en el comentarista imolesc de Dante (*vid. supra*) ambdues amonestacions apareixen correlativament citades (“*Cognosce te ipsum*”. “*Nec te extollas...*”) i vinculades a l'anècdota del carro triomfal de l'emperador i l'esclau, recreada també en el *Curial*.

Els germans Pier Candido i Angelo Decembrio

L'escriptor de *Curial e Güelfa* no pogué conèixer personalment els comentaristes de Dante més amunt referits, del segle XIV, però sí alguns humanistes del segle XV italià, que pogueren haver influït en la seua percepció del món, reflectida en alguns aspectes de la novel·la. Resulta interessant explorar la possibilitat que haguera conegut Pier Candido Decembrio (Pavia, 1399-Milà, 1477), secretari, biògraf i traductor d'obres clàssiques al toscà a la cort de Filippo Maria Visconti⁸³⁸⁵ pels anys en què hi residí, amb algunes interrupcions, Enyego d'Àvalos (1435-1447). Gràcies a aquest lletraferit ibèric, amb tota seguretat, arribaren d'Itàlia a Castella obres com ara la *Comparatio Alexandri et Caesaris* (ca. 1425-1438), realitzada per Decembrio a imitació de les *Vides paral·leles* de Plutarc. El marquès de Santillana la manà traduir al castellà a Martín de Àvila, perquè tenia curtes nocions de gramàtica llatina, però gran interès a conèixer la vida de dos cabdills de l'Antiguitat que reunien –com el cavaller *de lliça i de cambra* de l'anònim català– “la concurrencia de virtudes militares y civiles”.⁸³⁸⁶ El mateix

---

⁸³⁸³ *Vulgata Sixtina* (*Siràcida*, 6:2): “*Ne te extollas in cogitatione animae tuae, ne diripiatur, velut taurus, anima tua.*” *Vulgata canònica* (ibídem): “*Non te extollas in cogitatione animae tuae velut taurus, ne forte elidatur virtus tua per stultitiam.*”

⁸³⁸⁴ Com ho proposa MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín del Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 404).

⁸³⁸⁵ ZAGGIA, Massimo, *Appunti sulla cultura letteraria in volgare a Milano nell'età di Filippo Maria Visconti*, dins *Giornale storico della letteratura italiana*, 179, Torí, 1993, ps. 161-219.

⁸³⁸⁶ Així ho explica DURÁN BARCELÓ, Javier, *Introducción*, dins FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumpho / La perfección del triunfo*, ed. a cura de J. DURÁN, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 11-53 (p. 47). Vegeu també MATERNI, Marta, Pier Candido Decembrio: una 'biblioteca' ibèrica de historia clàssica, dins GUARNERI CALÒ CARDUCCI, Luigi (ed.), *XVII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (19-24 de julio 2010)*. vol. 7. *Historia*, Università della Sapienza – Bagatto Libri, Roma, 2012, ps. 35-41 (p. 38).

D'Àvalos, en el seu viatge cultural del 1440 a Castella, regalaria també al seu amic i parent Íñigo López de Mendoza un exemplar dels llibres 1-7 dels *Commentarii* arromançats en toscà per l'humanista llombard, que serviren de punt de partida per a una traducció castellana manada a fer pel marquès (BNE, ms. 10187).⁸³⁸⁷

Decembrio emprengué la seua tasca traductora en dues fases. L'any 1438, a Milà, i per encàrrec de Filippo Maria Visconti, Decembrio traduí i dedicà al mateix duc els llibres 1-7 del corpus cesarià. Conclougué la primera fase, seguidament, amb la traducció del llibre 8é, que dedicà al seu amic Enyego d'Àvalos, “ducale camerario”, per tal d'honorar-lo (ca. 1438-1440; segurament, el mateix any 1438). Anys després, sent acollit el mateix Decembrio per D'Àvalos al seu palau de Nàpols, l'any 1452, conclougué allí el *volgarizzamento* dels llibres restants del corpus cesarià. Fet això, redactà una dedicatòria al mateix D'Àvalos: la que encapçala el llibre de la *Guerra alexandrina*. La dedicatòria no s'adreçava ja, en aquesta ocasió, a un jove cambrer ducal del duc Visconti, sinó a tot un insigne mecenes, que acollia a casa l'humanista i que aleshores exercia l'ofici de “magno camerario” del rei d'Aragó.⁸³⁸⁸

Pier Candido Decembrio considerava Juli Cèsar superior en virtut a Alexandre, per la seua harmònica dedicació als mèrits militars i a la creació literària. Quan el mateix humanista començà –per manament del duc de Milà– el *volgarizzamento* toscà del *Corpus Caesarianum* (1438), dedicà una part de l'obra a l'expatge de València i camarlenc d'Alfons el Magnànim, el mencionat D'Àvalos, per animar-lo a estudiar com feia Cèsar i a esdevenir, com ell, un cavaller exemplar, d'armes i lletres.⁸³⁸⁹ Si obrava així, aconseguiria moderar virtuosament els efectes nocius que els infortunis pogueren causar en la seua agitada vida de curial: “Per molte varietate che nelle cose humane la Fortuna continuamente vediamo occorrere, Inicho mio preclarissimo, niuno studio agli eccellenti huomini de l'istoria piú utile e digno m'apare.”⁸³⁹⁰ En les dedicatòries prèvies al duc de Milà, Decembrio havia presentat Juli Cèsar com un model a seguir per als

---

⁸³⁸⁷ Versió de la qual don notícia contextualitzada AVENOZA VERA, Gemma, Traduciones, público y mecenazgo en Castilla (siglo XV), dins *Romania*, 128, París, 2010, ps. 452-500 (p. 480).

⁸³⁸⁸ Sobre la diferent cronologia d'ambdues dedicatòries, vegeu SCHADEE, Hester, *The First Vernacular Caesar...*, *op. cit.*

⁸³⁸⁹ Donaren a conèixer detalls d'aquestes traduccions MOREL-FATIO, Alfred, *La traduction des Commentaires de César par Pier Candido Decembrio*, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 55, París, 1894, ps. 343-348; FRATI, Carlo, *Il volgarizzamento dei Commentarii di G. Cesare fatto da Pier Candido Decembrio*, dins *Archivum romanicum*, 5/1, Ginebra, 1921, ps. 75-80.

⁸³⁹⁰ Citat per PONZÙ DONATO, Paolo, *Il Bellum Alexandrinum e Bellum Africum volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos*, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (p. 109). Ha publicat les dedicatòries de Decembrio a D'Àvalos SCHADEE, H., *The First Vernacular Caesar...*, *op. cit.*

governants del seu temps, “it is as a ruler who appreciated the liberal arts, as the humanist no doubt desired his own lord to do.” En la dedicatòria milanesa a D’Àvalos, el traductor recorda Cató d’Útica com a exemple de constància i integritat moral, com el recordarà Camar a sa mare, Fatima, en la ficció curialesca. A continuació, com interpreta Hester Schadee, “he juxtaposes arms and letters, noting approvingly that the Romans took care to instruct their offspring equally in both, and deemed no one worthy of rule who was not trained in literature as much as in military matters.”⁸³⁹¹

En la dedicatòria del 1438 a D’Àvalos, Decembrio crida l’atenció sobre el tema del filòsof-rei de Plató (*La república*), que troba reflex en el *Curial* en la caracterització del rei de França, i parafraseja, al voltant d’aquest assumpte un fragment del *Somnium Scipionis* de Ciceró comentat per Macrobi: un dels referents antics que també tenia en alta consideració l’autor del *Curial*. Hi posa èmfasi ideològic, l’humanista, en una sèrie de temes que ajuden a comprendre com el desconegut autor del *Curial* es plantejà la idea d’escriure una biografia cavalleresca fictícia, però d’aspecte versemblant, a manera d’*speculum curialium*. Es tracta d’idees com ara...

“...the importance of letters among which particularly history. The case he makes is a variant view that history is a *magister vitae*, offering exempla that instruct one how to live one’s life. The exempla, however, are not heroic actions, be they political or military; rather they promote a frame of mind. Human existence, so Decembrio opens the dedication, is afflicted by the vagaries of Fortune. History provides the only antidote, because it teaches constancy in the face of trials and tribulations. On the one hand, the example of past events shows that bad luck may still change itself for the better, and thus offers consolation. On the other, demonstrating the instability of the human condition, it cautions against attaching value to fleeting worldly vanities, when one should cultivate virtue instead. In this regard, history teaches resignation and care for the soul. As such Decembrio’s dedication of Caesar’s historical writings promotes the same stoic moral code advocated in contemporary philosophical discussions of virtue versus Fortune, such as those of Poggio Bracciolini [en *De infelicitate principum*, tractat humanístic del 1440].”⁸³⁹²

---

⁸³⁹¹ SCHADEE, H., *The First Vernacular Caesar...*, p. 289.

⁸³⁹² *Ibidem*.

Les biografies –en certa manera cavalleresques, als ulls d’un cavaller ibèric– dels grans personatges antics servien per a aprendre estratègia militar, filosofia moral i molt més, segons Decembrio. El context de la primera dedicatòria és interessant, de cara a una interpretació del *Curial* tenint en compte possibles claus autobiogràfiques, per la raó següent: D’Àvalos, mentre Decembrio traduïa Cèsar, s’estrenava en les armes en la guerra que sostenien Milà i Venècia pel control del “Salonés” (Salò) i de Verona (1438-1440). I per això Decembrio insistia a proposar-li el model de Cèsar –que també es reitera en el *Curial*– com a horitzó virtuós a emular: per tal com el gran general i dictador romà combinà hàbilment la vida activa (militar, polític, governant) amb l’activitat reflexiva (lector, estudiós, literat). Pel que fa a la relació de tot açò amb la novel·la anònima catalana, recordem que, en l’episodi del torneig de Montferrat, Curial i els seus amics catalans s’enfronten a uns combatents italians entre els quals es troba un enigmàtic “Salonés de Verona”.⁸³⁹³ A la llum d’aquesta relació d’un súbdit eminent del rei Alfons amb el Milà del 1438 i amb Decembrio, aquest antropònim –i alguns altres més de la novel·la d’autor desconegut– ja no resulten tan enigmàtics. Ho comprovem fàcilment llegint amb atenció un extracte de la dedicatòria de Pier Candido Decembrio a Enyego d’Àvalos del *De bello civili* (Milà, 1438):⁸³⁹⁴

“Per molte varietate che nele cose humane dala Fortuna continuamente vediamo occorrere, Ignigo mio preclarissimo, niuno studio agli eccellenti homeni de l’Istoria piu utile e digno m’apare, laquale le passate operatione antepoendo al’intellecto nostro, si come un spechio agli ochi corporali, cio che di cura e diligentia a mester ne fa vedere. In che di certo una gran consolatione neli casi felici, negli adversi una gran patientia per altrui exempli s’acquista, che degli altre virtute, a mio iuditio, e superiore, poi che senza quella longamente si puote avere. Per che quelli che soprano bene ano posto neli plazer mundani, ne altro ch’ala potencia e li honori popolari estimano, molto son distanti dala drita e vera voluptate, ne riposo de pensieri, ma più grave peso quelli agiongeno. Laquale opinione, o da pocca noticia deli veri studij, o da vana confidentia deli ben presenti suole evenire. Ma nel vero, quello a chi per intellecto o per continuo leggere l’inconstancia dele cose humane e nota et acconosciuta, non facilmente ad ogni impeto

⁸³⁹³ Vegeu el capítol II.3.7, i també SOLER, Abel, Italians contra catalans? Rerefons dantesca i circumstàncies històriques d’un episodi de *Curial e Güelfa*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (València, 7-10 de juliol del 2015), en premsa.

⁸³⁹⁴ Hem normalitzat alguns signes de puntuació de la transcripció paleogràfica d’SCHADEE, H., *The First Vernacular Caesar...*, p. 297, per a facilitar-ne la comprensió.

deffa si lasseno regere; ma, ponderando diligentemente le presente condicione con le passate, e l'una al'altra con ingenio adaptando, niente ano novo o immediato, e cio che molte volte è avvenuto poder di novo occorrere a loro intendono, e le dure fortune, sovente infelice, così transformasse. Laquale meditatione unsigulare piacere a l'animo degli homeni illustri sole addurre. Inde evene che la vita nostra, senza doctrina de molti, una imagine de morte è appellata. Ne altra cagione induxe gli eccellenti Romani antichi equalmente amagistrar li figli suoi nelle littere e neli arme. Se non che, sequendo l'opinione platonica, niuno libero è d'imperio digno estimaveno, che de questi studij, e de quelli altri exercicij fusse indocto, ma tuti dui aloro noti esser volevano, acio che l'ingegno non mancho del corpo adoperando venessero. La cura del quale, senza dubio, in le facende generose e primo duce, per tanto legendo loro li passati casi degli homeni eccellenti in arme, o vero in littere, e la vita loro aconoscendo, meno la Fortuna solevano stimare. E che colui cossì averso da ogi humanitate che la constantia de Cato Uticense non comendi? (...) Fu già consuetudine a Roma gli effigie de quelli che dela Republica ben meritato avevano con le statue in publico apponere, acio che la loro presentia una continua acordancia adducesse a tuti de ben fare, assay conoscendo la virtute per tal merito non potesse dignamente premiare, ma solo degli altri essere incitamento a la gloria. Per questo, lamentandose Lelio, come recita Tullio, niuna statua di Nasica impremio del tyranno uciso in publico esser posta. Responde Scipione in questa forma: 'Ben che la conscientia sola dele facende illustre excellentissimo premio sia ala virtute, nientedimeno quella virtù divina non statue al piumbo appogiate, ne fronde da rescente lauro, ma d'alcuni più stabili e verdigianti premij d'honor desidera, donde niun assai digno premio a quelli si puo rendere, che ala vera fama a nui son stati rettori e duci.'⁸³⁹⁵ (...) Niente in prima dala Fortuna poter essere sicuro, quando in uno Re si magnanimo, singulare e prudente [com Alfons V d'Aragó], ogni diligentia dal suo impeto oppressa fue, e non mancho intendere ne lice ogni adversitate ala grandezia del'animo sempre essere inferiore, quando esso neli adversi casi non mancho ch'ali prosperi ritene la dignità e la grandezia del'animo suo insuperabile. Ne altro remedio a nui resta, in questa vita, se li casi immediati et subiti continuamente vogliamo attendere, dali quali niente se non la grandezia d'animo e la notitia de fati eccellenti ne puo liberare (...). Legerai, adoncha, queste nostre traductione, Ignigo prestantissimo, si come un spechio a te preposto in cui adorni el tuo ingenio (...)."

---

⁸³⁹⁵ Aquesta referència erudita remet, com comprova Schadee, a Macrobi (*In Somm.* I,iv,2)

En la dedicatòria del 1452, segurament ja posterior a l'escriptura del *Curial*, Decembrio insistia en aquesta qüestió de l'exemplaritat de les vides i fets dels homes antics i moderns: els segons eren “quelli ch'a l'etate nostra hano fatto opra d'immortalitate digna”; els altres, eren i serien sempre “exempli digne de gloria et de fama”.⁸³⁹⁶ Sens dubte, l'alumne *Inicho*, castellà de llinatge, però catalanòfon de criança i de llengua habitual, seguí al peu de la lletra les indicacions del seu amic i preceptor llombard. Així ho demostra la important col·lecció de biografies de cèsars i herois antics que reuní en la seua biblioteca.⁸³⁹⁷ L'anònim autor del *Curial* no devia moure's molt lluny dels seus interessos i gustos, si tenim en compte les comparances que estableix entre els prínceps i generals antics, d'una banda, i Curial el llombard, d'altra:

“Veritat és que aquest noble e valerós cavaller, del qual s'escriu lo present libre, no fonch gran capità, ne gran guerrer o conquistador, axí com diríem Alexandre, Cèsar, Aníbal, Pirro o Cipió o altres molts, los quals, per lur indústria mesclada emperò ab cavalleria, conquistaren los uns quaix tot, los altres grans troços o partides del món. Emperò no he trobat, en allò poch que he legit, per bé que ho hage volgut encercar, que algun de aquests nomenats hage meses les mans cors per cors en tants e tan estrets juyhís e lices, e ab tants valents cavallers com Curial féu” (*CeG* III.0).

Si en el llibre segon o de cavalleria, el desconegut autor de *Curial e Güelfa* evoca oportunament la tradició artúrica (Tristany i Lançalot), en aquest “intricat” llibre tercer, on Curial esdevé per fi virtuós, els punts de comparació són ja els grans models a seguir de l'Antiguitat grecoromana. Aprofita l'escriptor, amb una falsa modèstia (“en allò poch que he legit”) per a indicar-nos que ha llegit molt sobre les vides i mèrits d'aquests personatges antics: tant o més com Enyego d'Àvalos, si no és que ell mateix és el que ho escriu, com podria sostenir-se hipotèticament. La seua lectura és a més la pròpia d'un cavaller o d'un home “científich”, que estudia les obres que llig de manera autodidacta; que investiga i aprén críticament, que cerca: “no he trobat..., per bé que ho hage volgut encercar”. Amb tot, ell no acaba de ser del tot un home del Renaixement ni un humanista, atés que valora –com fan els seus lectors– l'art de cavalleria, la noblesa de

---

⁸³⁹⁶ SCHADEE, H., *The First Vernacular Caesar...*, ps. 300 i 304, respectivament.

⁸³⁹⁷ Les trobareu enumerades en el capítol I.3.5.

l'estament cavalleresc i la vigència en el segle XV de la *militia* medieval: la parafernàlia propagandística dels “juyhís e lices” (com les organitzades al Nàpols del 1446, a l'estil de Borgonya, pel mateix D'Àvalos i Gabrielelet Curial).⁸³⁹⁸ El seu *estudi* consisteix, de fet, a harmonitzar la cavalleria amb l'humanisme.

Quan Pier Candido, en la dedicatòria cesariana, narra les gestes cavalleresques del gran conestable de Castella Ruy López Dávalos, segons li serien comunicades de paraula o per escrit pel seu fill, justifica el seu interès com humanista en aquestes coses tan medievals amb l'exposició següent: “Questi sono esempi degni di gloria e di fama, e non mancho de li antichi Romani memorabili, né de vertute e d'ingegno a quelli inferiori, benché de lo splendore del sole de li eccellenti scriptori e de eloquentia de quelli non siamo equalmente illustrati.”⁸³⁹⁹ La declaració comparativa recorda una mica a la del pròleg III.0 del *Curial*: “Concloent, donchs (...): no digam los seus actes [els de Curial] ésser dignes de recordació venerable; car, si per ventura fossen escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun altre gran poeta o orador, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura.” En cas de ser Curial un cavaller real, com era Ruy López Dávalos, mereixeria una biografia cavalleresca que en perpetuara la fama guerrera i les gestes memorables. Això és el que l'anònim declara que *intenta* fer, encara que no puga assolir l'estil dels grans autors antics, que són objecte d'imitació i d'admiració pels humanistes.

Com observa Lola Badia: “L'anònim ha fabricat un heroi homologable amb els que van fabricar els antics i, fins i tot, superior. L'únic motiu pel qual no és tan il·lustre com ells és que, qui ens parla, el seu creador, no forma part del clos dels elegits; perquè és un modern i perquè la seva formació cultural el fa sentir una garsa petulant al costat dels homes cultivats.”⁸⁴⁰⁰ És la mateixa confessió d'inferioritat resepcte dels clàssics, doncs, que feia Decembrio. Noteu l'aguda observació: l'escriptor “fabrica” el seu heroi com una excusa experimentalista per a escriure una biografia modèlica i èpica, però “fingida” al cap i a la fi. Com l'heroi no existeix, i ell considera ideal que la Corona d'Aragó i Nàpols dispose del seu particular Enees (fundador mític, heroi de “reverenda letradura”), doncs es proposa d'inventar-lo i de fer-lo protagonista d'una èpica prosaica. Segueix així, però modestament, les petges d'un Virgili que perpetua la fama del seu

---

⁸³⁹⁸ De tots aquests detalls biogràfics, hem tractat el la biografia del Comte Camarlenc (apartat I.3).

⁸³⁹⁹ Citat per COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 142.

⁸⁴⁰⁰ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 11).

heroi de ficció en llaor de la casa imperial d'August. La seua discreta *aemulatio* virgiliana (paradoxalment discreta: la novel·la no es divulga) consisteix a perpetuar la fama de la casa fundadora del nou *Regnum Neapolitanum* amb un altre heroi èpic o literari, dissenyat *ad hoc*. És una idea que, com més amunt exposàvem,⁸⁴⁰¹ connecta amb Enric de Villena i el naixement del *virgilianismo político*.⁸⁴⁰²

De Boeci, Petrarca i Pier Candido Decembrio, el gran camarlenc D'Àvalos havia après, entre altres coses que la Fortuna ensenya tant quan és favorable com quan és desfavorable. Així ho remarcava l'humanista llombard en la mateixa dedicatòria al "preclarissimo" Enyego: "In che di certo una gran consolatione negli casi felici, negli adversi una gran patientia per altrui exempli s'acquista." L'autor del *Curial* també tenia per costum recordar aquesta màxima sapiencial: "No has rahó de plànyer" perquè la Fortuna et siga adversa, explica Melchior de Pando a un compungit Curial, "ans deus grayr a nostre senyor Déus, lo qual és pròspera fortuna, o almenys està en la sua potestat" (*CeG* III.2). Insisteix en la idea Sanglier, en clau encara més marcadament religiosa: "Si la Fortuna no t'agués mostrades les feres e brunes espatles, no conexeries. Per què ·n dius, donchs, mal?" (*CeG* III.9).⁸⁴⁰³ L'experiència dels infortunis obliga l'home a obtenir un coneixement de si mateix que altrament no obtindria. Fins al punt que l'home virtuós, sotmés a les proves de la Fortuna adversa, engrandeix el seu ànim. Per a demostrar-ho, Decembrio posa d'exemple a D'Àvalos el cas mateix d'Alfons el Magnànim, que capgirà sàviament, l'any 1435, el colp tan dur que li havia donat la Fortuna: "E non manco intendere ne lice ogni adversitate a la grandecia de l'animo sempre essere inferiore quando esso, negli adversi casi, non manco ch'a li prosperi retene la dignitate e la grandecia de l'animo suo insuperabile."⁸⁴⁰⁴

Podria haver influït en la algunes idees del *Curial* un altra dedicatòria de Decembrio, en aquest cas adreçada al Giacomo d'Abiate, cambrer ducal de Filippo Maria Visconti i molt amic d'Enyego d'Àvalos. Es tracta de la lletra d'endreça d'un *volgarizzamento* de *Polibi*, del qual obtingué còpia el mateix D'Àvalos (BNE, Ms. 10301, *De primo bello Punico*) cap al 1440. Tot i que l'ex-libris original diu "*Iste liber*

---

⁸⁴⁰¹ Vegeu el capítol II.1.3, on tractem d'Enric de Villena i el *Curial*.

⁸⁴⁰² Tema del qual s'ocupa detalladament VILÀ, Lara, Fama y verdad en la épica quinientista española. El virgilianismo político y la tradición castellana del siglo XV, dins *Studia aurea*, 4, Barcelona-Girona, 2010, ps. 1-35.

⁸⁴⁰³ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 643-644, sobre la utilitat de la fortuna adversa, remetent a un fragment més amunt comentat de Da Imola (*Inf.* VII, vv. 91-93).

⁸⁴⁰⁴ Citat per PONZÙ DONATO, P., *Il Bellum Alexandrinum...*, p. 115.

est Polibus [sic], autor grecus, / et est mei, Ynici de Davalos”, aquest el degué regalar personalment al seu amic i parent el marquès de Santillana: en el viatge que emprengué a Castella el 1440 abans de tornar-se'n a Nàpols.⁸⁴⁰⁵ En la lletra de Decembrio, l'humanista es posa d'exemple d'home estudiós (*ibidem*, f. 1r):

“Non cessaro de la prima mia eruditione in che fin da piccolo fanciullo incominciando, nela etate piu matura mi son dato. Et nel vero come da Cicerone elegantemente e dicto, ‘l’honore alleva gli arte et ogni persona ali studii per la gloria si facende.’ E sempre quale cose che sono riprovate s’abandonano, donde segue che a la nostra etate piccolo numero di oratori e minore ancora di poetei, si ritrova. In loco de li quali, alcuni ioculatori e buxiardi son venuti, che cum varii et dorati suoi ricami e fronde, d’arido e sconosciuto lauro incoronati, d’ogni studio eruditissimi al vulgo semplice hano dato a intendere digni di certo. Et di tali laudatori et di tal fama, che da gente grossa, alias sciocha, si duole dare.”

Les idees manejades en aquest fragment proemial, les tenia ben interioritzades l'autor del *Curial*, com si haguera rebut lliçons directament del mateix Decembrio: 1) Cadascú, des de la mateixa infantesa a ser possible, ha de cercar el camí de la glòria esforçant-se en l'estudi, i això inclou el mecenes dedicatari del llibre i els curials en general. 2) Enfront dels humanistes que canten les glòries heroiques dels antics i dels moderns amb fonament retòric i art poètica, proliferen els escriptors que “daurant” els fets i proferint llagoteries es guanyen el favor de nobles de curt enteniment.

La primera idea, no cal insistir molt per a veure-la reflectida en les pàgines del *Curial*, a través d'un protagonista que s'inicia en les lletres des de la infantesa; esdevé excel·lent orador i somnia fins i tot amb ser un poeta. La segona idea podria haver tingut un reflex quan el vanitós Sanglier, que respon perfectament al prototipus de “gente grossa” i de poc de seny, entra en escena. L'escriptor critica que “de les seues victòries molts havien començat a scriure libres, daurant les letres, no obstant que, per ventura, los actes d'argent fossen, segons que és costuma dels scriptors” (*CeG* II.101). Era costum, sobretot, d'aquells escriptors “laudatori” que només busquen que la recompensa econòmica dels poderosos amb els seus “dorati ricami.”

---

⁸⁴⁰⁵ Vegeu AMADOR DE LOS RÍOS, José (ed.), *Obras de don Íñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1852, p. 602; SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 37-38.

Un altre punt d'interés compartit o de confluència entre l'autor del *Curial* i Decembrio és l'atenció que ambdós posaven a les virtuts cardinals i irradiades, segons que aquestes foren enumerades pel neoplatònic Plotí. Contribuí a divulgar-les Macrobi (*Comentari al 'Somni d'Escipió'*, I,viii,7-8) i interessaren el comentarista dantesc Pietro Alighieri, com hem comentat en l'epígraf anterior, però també els humanistes florentins i llombards del temps d'escriptura del *Curial*. Pier Candido Decembrio, concretament, les extragué en una nota a banda, datada el 1437, i les anotà en un manuscrit autògraf i miscel·lani seu, que es conserva a la Biblioteca Ambrosiana de Milà (ms. R 88).⁸⁴⁰⁶ L'anotació forma part d'una "*collectanea*" de coses "*diversarum et memorabilium*", que l'autor pretenia tenir a mà per ser del seu interés. En realitat, la relació de virtuts de l'Antiguitat clàssica interessava en els ambients humanístics, de neoplatonisme incipient (encara no místic), de la Itàlia septentrional, on s'observa que l'anònim redactor de *Curial e Güelfa* mantenia excel·lents contactes.

En Pietro Alighieri, quan tracta d'aquestes virtuts singulars com a requisits concurrents en una vida realment virtuosa, s'explica que l'home ha de ser *honest* prèviament, seguint un ideal estoic i cristià (augustiniana), si vol participar d'aquest ideal de vida virtuosa: "*nam sine previa et precedente honestate non possumus dirigi ad dictas virtutes (...). Honestus dicitur quis eo quod nichil habeat turpidinis.*" (3a red., *Purg.* I, 28-69). Per la seua banda, Decembrio, a continuació de la relació de virtuts segons Plotí, anota un altre apunt sobre la postura adoptada per diferents corrents filosòfics antics sobre el conflicte humà entre honestat i desig:

"Varie opiniones habentur a philosophis de summo bono: Stoici, honestum illud appellant. Epicuri, voluptatem. Hyeronimus, vacuitatem doloris. Carneades, nature primis bonis aut omnibus aut maximis frui. Peripatetici et veteres academici, tria genera bonorum esse dicunt: unum, animi; secundum, corporis; tertium, externorum bonorum. Dinomachus et Calipho voluptatem cum honestate copulavit, Diodorus peripateticus, honestatem cum indolentia. P. Candidus, unum et summum bonum putat ut aliquis fato nascatur bono."

---

⁸⁴⁰⁶ Les virtuts repetides en *CeG* III.10, es troben en DECEMBRIO, Pier Candido, *P. Candidi Collectanea rerum diversarum et memorabilium*, Manuscrit de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, ms. R 88 (autògraf de Decembrio, ca. 1437), fs. 164r-172r (f. 170r). Editat parcialment per FERRARI, Mirella, Fra i "Latini scriptores" di Pier Candido Decembrio e le biblioteche umanistiche milanesi: codici di Vitruvio e Quintiliano, dins AVESANI, Rino i al. (eds.), *Storia e letteratura (Vestigia. Studi in onore di Giuseppe Billanovich)*, 162-163, Roma, 1984, vol. 1, ps. 247-296 (p. 250).

La citació es basa en Ciceró (*Tusculanae Disputationes*, ll. V, xxx, 85): “*Haec igitur simplicia, illa mixta: tria genera bonorum, maxuma animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripatetici nec multo veteres Academici secus; voluptatem cum honestate Dinomachus et Callipho copulavit, indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit (...).*” Hem subratllat el concepte de ‘desig amb honestat’, entre les diferents opcions de vida proposades pels filòsofs antics –i presentades eclècticament pels preceptors humanistes als seus mecenes–, perquè entenem que és aquesta la fórmula que elegí l’autor del *Curial* per a solucionar de manera conciliatòria la passió amorosa que senten la Güelfa i Curial, i la vida virtuosa a la qual aspiren. La *voluptas* o “desig que los nuvis havien d’anar al llit” (*CeG* III.103), no és cap obstacle, sinó tot el contrari, per al gaudi d’una vida honesta i virtuosa; si més no, en la Itàlia dels humanistes defensors d’un epicureisme moderat. El mateix sentit de l’humor que posa l’anònim del *Curial* en la cloenda del seu llibre, el posa també Decembrio quan clou l’eclèctica citació de corrents i alternatives filosòfiques amb una frase atribuïda aleshores a Plaute: “...*unum sumum bonum putat ut aliquis fato nascatur bono.*” La frase és, en realitat, d’un imitador de Plaute, Rutilius Namazianus (ca. 400) i s’integra en la comèdia *Querolus sive Aulularia* (escena III, vv. 105-109): “*M.- Quia simpliciter me interrogatis, scitote inter omnia / melius esse nil, quam ut aliquis fato nascatur bono (...).*” Aquest es basà en el determinisme de Sèneca (*De Providentia*, cap. V, 7): “*Fata nos ducunt et quantum cuique temporis restat prima nascentium hora disposuit.*” És a dir: “Els fets ens guien, i la primera hora del nostre naixement disposà el que resta de la vida de cadascú.” O potser en Juvenal (*Sàtira* VII, 195-200): “*Sidera te excipiant modo primos incipientem...*”, és a dir, ‘El que importa és el destí que han previst per a tu els astres’. En *Curial e Güelfa* es mostra que la predestinació –un infant providencialment bell i intel·ligent, batejat amb el nom de *Curial*– és important per tal d’assolir el *sumum bonum* dels filòsofs. Tanmateix, qualsevol home, fins i tot els que han sigut predestinats al triomf i la glòria, ha de fer front als infortunis armat de virtut.

Decembrio s’escrigué moltes cartes amb l’arquebisbe de Milà, Pizzolpasso, resident durant anys a la cúria romana de Florència. I, segons Mirella Ferrari, llegint aquesta correspondència, “si ha spesso l’impressione che il presule [Pizzolpasso] si serva del Decembrio come consulente per un tipo di cultura –quella umanistica profana– che non è al centro dei suoi interessi, ma che ritiene di non poter ignorare se vuole

essere rispettato in ambiente d'avanguardia.»⁸⁴⁰⁷ És la mateixa impressió que ens emportem quan detectem en l'autor del *Curial*, un home de formació encara medieval, com el mateix Pizzolpasso, la incorporació d'idees, debats i motius d'avantguarda, característics de la cultura humanística profana: la cultura *à la mode*. Decembrio proporcionà a Pizzolpasso un còdex de les *Declamationes* de Quintilià (1432).⁸⁴⁰⁸ Per la seua banda, el prelat descobrí i cedí a l'humanista (després del 1435) un còdex complet que havia obtingut de les *Institutiones* del mateix autor.⁸⁴⁰⁹ D'Àvalos, per la seua banda, el manà copiar en format de luxe (ca. 1436-1440), per a endur-se'l a Nàpols i incorporar-lo ala seua biblioteca humanística.⁸⁴¹⁰ Decembrio cità aquesta obra en la seua *Vita Homeri* (ca. 1439), que D'Àvalos incorporà al lot d'opuscles —entre els quals la *Iliada*— enviats d'Itàlia a Castella aprofitant un viatge del seu germà Fernando de Guevara (1446), que els posà a disposició del marquès de Santillana.⁸⁴¹¹

És voler dir que, de la mateixa manera que les idees filosòfiques de Pier Candido Decembrio, insigne representant de l'humanisme llombard, influïren en D'Àvalos i foren accessibles —en algun aspecte— al marquès de Santillana, podrien haver influït també en l'autor de *Curial e Güelfa*. S'explicaria així el seu eclecticisme i la seua voluntat d'harmonitzar el bé suprem dels estoics (“*stoici, honestum illud appellant*”) amb el summe bé segons els epicuris (“*epicuri, voluptatem*”).

* * *

Més directament que Pier Candido, el seu germà Angelo Decembrio (Milà, 1415-ca. 1467), humanista vinculat a les corts de Ferrara i Milà, insistí a recordar la proposta d'aquells filòsofs grecs, Cal·lífon (un estoic quasi desconegut) i Dinòmac (del qual es tenen també comptades notícies), que creien compatibles la honestedat proposada pels estoics i la defensa dels plaers naturals animada per l'epicureisme. Inicialment, l'autor posa a disposició del lector les distintes postures; seguint un text de Ciceró, com hem vist que havia fet també el seu germà (*Politia litteraria*, I, vii, 3):⁸⁴¹²

---

⁸⁴⁰⁷ Ibídem, p. 254.

⁸⁴⁰⁸ Ibídem, p. 255.

⁸⁴⁰⁹ Ibídem, p. 264.

⁸⁴¹⁰ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁴¹¹ De la *Vita Homeri*, sols es conserven tres manuscrits. Sobre la traducció al castellà que el marquès encarregà al seu fill Pedro, vegeu GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Sobre la presencia en España de la versión latina de la ‘Iliada’ de Pier Candido Decembrio. Edición de la *Vita Homeri* y de su traducción castellana, dins *Cuadernos de filología clásica*, 21, Madrid, 1988, ps. 319-344 (ps. 329-330). Del viatge de Fernando Dávalos tractem en el capítol I.3.4.

⁸⁴¹² DECEMBRIO, Angelo Camillo, *De politia litteraria variisque poetae Virgilio laudibus*, ed. a cura de Norbert WITTEN, K. G. Saur, Munic-Leipzig, 2002, ps. 164-165.

“*Stoici quidem (...) bonorum fines in honesto, hoc est sola virtute constituunt (...). Aristippus et Epicurus in dola asserunt voluptate, quod horridus primo auditu est, at Hieronymus Rhodius in doloris carentia, Carnades clarissimus in naturae bonis quibusque maioribus. Peripatetici et antiquiores Academici (...) bonorum tria genera distinguentes: unum animi idemque sublimius, corporis aliud et id mediocre, tertium in externorum bonorum commoditate utique remotius et quasi alienum existimarunt. Dynomachus et Calliphon cum honesto voluptatem ligaverunt, Diodorus Peripateticus doloris carentiam cum honesto.*”

I després s'inclina per aquella opció que li sembla més raonable: la d'aquells que s'inclinen per la “*voluptatem cum honestate iungentium*” (*ibidem*, I, vii, 19). Metafòricament o al·legòricament parlant, en *Curial e Güelfa* es detecta també un conflicte entre la *voluptas* (que porta Curial a la perdició) i l'*honestas* (que porta la Güelfa a girar l'esquena a l'amor). El conflicte servit en termes de filosofia moral, com és ben sabut, se soluciona harmònicament “*iungentium*” ambdues forces en l'harmonia d'un matrimoni beneït per la glòria mundana i per la perspectiva d'una recompensa neoplatònica –de glòria eterna– al comportament virtuós de l'heroi.

Amb algunes interrupcions i viatges pel mig, Angelo estigué al servei de D'Àvalos i la seua biblioteca, a Nàpols, del 1447 al 1458, moment en què passà a servir de preceptor i bibliotecari el príncep de Viana.⁸⁴¹³ Les seues reflexions filosòfiques, plasmades en una *Politia litterària* miscel·lània, dedicada a Leonello d'Este, el porten a oferir una solució sincrètica a les alternatives que plantejaven els sistemes filosòfics antics: epicureisme, estoïcisme, peripatetisme...⁸⁴¹⁴ Els cortesans als quals assessorava necessitaven reemplaçar la moral caduca dels framenors i altres predicadors medievals, per una alternativa *all'antica*, una sola via, que fóra el més clara possible. El relativisme no entrava en la ment d'un home de l'època. Auxiliat pels peripatètics, Angelo reemplaça la idea genèrica de *voluptas* d'Epicuri per una *voluptas animi* relativa als plaers mundans que enriqueixen l'ànima: riquesa, luxe, sensualitat, etc. Així ho explica Norbert Witten: “Llavors mitiga les diferències” entre corrents filosòfics antics “davant Leonello, de manera que el resultat siga més o menys un punt de vista, perquè els antics

⁸⁴¹³ Us remetem als capítols I.2.2 i 1.3.4.

⁸⁴¹⁴ BUCK, August, *Die Rezeption de Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance*, Erich Schmidt (“Grundlagen der Romanistik”, 8), Berlín, 1976, p. 94; DECEMBRIO, A. C., *De politia litteraria...*, p. 110.

perdrien la seua autoritat si no oferien una resposta clara a la qüestió social del *summum bonum*. Per tant, fa que almenys allò que figuren Epicur i els epicuris per ells mateixos, la *voluptas*, siga interpretable com a *voluptas animi*, vinculable per tant a l'*honestas*.⁸⁴¹⁵ Així s'explica el mateix Decembrio en la *Politia* (I, vii, 4):

“Hae sunt philosophorum fere omnium sententiae de summi boni finibus (...). Quas si divisim colligas, prima specie longius dissentire videbuntur, invicem tamen hoc pacto concluduntur, di quidem a Peripateticis Stoici orationis stilo quam re magis dissentiunt bona animi, quae potiora sunt, in honesto statuentibus (...). At ii, qui bonum in voluptate constituunt, eam tamen voluptatem animi potius delectationem quam corporis esse voluerunt, cum Epicurus ipse (...) mortem et cruciatus pro nihilo ducat minimoque cibi et potus alimento corpus esse contentum. Cuius sententia a Stoicis nihil differre videtur, nec ab re Seneca multis eum locis aemulatur, quanquam voluptatem cum honestum iungentium. Diodorus Rhodiusque paulo magis amovetur boni finem in doloris carentia terminantes, quo humana fragilitas carere non possit. Carneades et Peripateticorum consensu non longe abest eandem fere boni diffinitionem examinans.”

Decembrio fa compatible el desig natural (que inclou “los naturals apetits de la carn”, *CeG* I.4), moderat per la temperància aristotèlica (Curial “serva honesta temperància”, *CeG* II.0), amb la virtut màxima dels estoics, l'honestedat senequiana (la *honestat* tantes vegades citada en el *Curial*). Amb la qual cosa, i basant-se en l'*auctoritas* dels filòsofs Cal·lífon i Dinòmac (citats per un eclèctic Ciceró), Angelo Decembrio dissenya un fonament filosòfic *ad hoc* per a justificar l'interés que han de posar en els llibres i en dur una vida virtuosa els cortesans de Ferrara i els prínceps italians en general. Si els humanistes florentins –ciutadans lliures, republicans– es preocupaven sobretot per exaltar les virtuts civils, els humanistes llombards, ferraresos i napolitans, com el mateix Angelo, assalariats de règims autàrquics, havien de crear una doctrina sobre la *virtù* compatible amb els usos aristocràtics de les corts on residien. *Curial e Güelfa*, producte literari, participa en certa manera d'aquesta justificació de la

⁸⁴¹⁵ DECEMBRIO, A. C., *De politia litteraria...*, p. 110: “Sodann mildert Leonello die Unterschiede so weit ab, dass in etwa eine einzige Auffassung übrig bleibt, denn das Altertum verlöre an Autorität, wenn es nicht eine eindeutige Antwort auf die entscheidende Frage nach dem summum bonum hätte. So wird, wie es immerhin Epikur und die Epikureer selbst vorzeichnen, die *voluptas* entweder als *voluptas animi* gedeutet oder aber mit dem *honestum* verknüpft.”

riquesa, el luxe, els diners i la glòria profana, com a coses compatibles amb l'honestetat i la virtut. Conèixer les línies de pensament d'Angelo Decembrio, doncs, contribueix a interpretar millor “ce singulier mélange de gothique et Renaissance” que és el *Curial*, tal com el presentava el seu “descobridor”, Milà i Fontanals, el 1876.⁸⁴¹⁶

Angelo Camillo Decembrio aborda també en la seua obra quina és la millor forma de govern, partint d'una discussió entre els ambaixadors milanesos i els florentins tinguda a la cort de Ferrara. Lògicament, els primers defensaven el règim autocràtic i aristocràtic del ducat, enfront de la *libertas* comunal i republicana dels toscans. Leonello, assessorat per l'humanista de capçalera, havia de dictaminar sobre aquesta disputa, i Angelo li aconsellà pronunciar una salomònica “defensa de la llibertat civil, però compatible amb la felicitat i suavitat d'un príncep sobirà.” El ferrarés havia accedit aleshores, a precs del papa Eugeni IV, a aconseguir la pau entre Milà i Florència (1442), i Decembrio l'assessorava en aquests afers polítics. Pel que fa a la possible relació amb *Curial e Güelfa*, novel·la conclosa probablement pels anys 1446-1448 (els de l'enfrontament de l'eix Milà-Ferrara-Nàpols amb el de Florència-Venècia), notem que l'autor té la precaució de no esmentar-hi per a res ni Florència ni Venècia, quan sí que apareixen Milà, Baviera, França, Hongria, Gènova, etc. De fet, la novel·la cavalleresca catalana, en la seua condició evident d'*institutio principis* (o *speculum principis* per a adolescents), és una obra d'exaltació cortesana del règim autocràtic a l'estil de Nàpols, Ferrara i Milà. Hi tenen cabuda els mercaders honrats –cosa que no tolera el conservador Martorell en el seu *Tirant*–, però no hi tenen cabuda, de cap de les maneres, les repúbliques comunals i les seues llibertats urbanes. El destí de *Curial* és esdevenir príncep i governar amb la Güelfa l'estat de Milà, amb la qual cosa tindrà ocasió de mostrar la virtut personal adquirida en els afers de govern; encara que aquesta part ja no forma part en absolut del projecte literari de l'anònim.

Un altre debat que ha d'afrontar l'humanista llombard és el que enfronta les noves idees de l'humanisme amb la religiositat tradicional. Angelo Camillo ressol la qüestió aconsellant el marquès el respecte distant a l'Església, l'exhibició pública d'una pietat personal i la reserva d'un lloc, a la biblioteca d'estat, per a les obres de la patristica millor avinguda amb l'humanisme: Agustí i Lactanci.⁸⁴¹⁷ Precisament aquests són els

---

⁸⁴¹⁶ MILÀ FONTANALS, Manuel, Notes sur trois manuscrits: I) un chansonnier provençal; II) un roman catalan; III) une traduction catalane de la *Disciplina clericalis* de Pierre Alphonse, dins *Revue des Langues Romanes*, 10/2, Montpellier, 1876, ps. 225-240 (II, ps. 233-238); reed. en *Ovres completes*, Barcelona, 1980, vol. 2, ps. 485-492.

⁸⁴¹⁷ DECEMBRIO, A. C., *De politia litteraria...*, p. 55.

dos autors cristians predilectes d'Enyego d'Àvalos, cal suposar que com a producte de l'assessorament del seu protegit Decembrio.⁸⁴¹⁸ No obstant això, tant Angelo com la resta d'humanistes del seu temps, tenien molt clara la divisòria existent entre el territori dels *studia humanitatis* i el de la teologia. Ambdós àmbits d'estudi, per a ells, convenia que estigueren separats. Afig Norbert Witten, que la teologia no era negoci dels humanistes; es reservava per als *doctors* escolàstics. Els nous savis, començant per Decembrio, estaven disposats a deixar la metafísica a mans exclusivament dels teòlegs: “Allerdings ist die Theologie nicht das Geschäft der Humanisten, genau so wenig, wie diese bereit sind, ihr Geschäft den Theologen zu überlassen.”⁸⁴¹⁹

Una altra estudiosa de l'obra i la vida d'Angelo Decembrio, Anita Della Guardia, sosté que l'ideal de vida d'aquest i d'altres humanistes “non è più nel cielo, ma sulla terra, e i libri religiosi sono considerati ormai lontani dall'uso de' letterati, e ammessi nella biblioteca solo per preparare a una degna vecchiaia, *'veluti sepulchralia monumenta'*.”⁸⁴²⁰ També l'autor de *Curial e Güelfa*, un atrevit escriptor de limitat perfil intel·lectual –humanista no, però sí amic d'humanistes– considerava que l'horitzó de felicitat del seu heroi de paper no es trobava ja al cel promés per Sanglier, sinó a la terra: quan Curial comença a triomfar, “anava-li de prop la glòria mundana” (*CeG* III.100). Conscient a la seua manera de la crisi que vivia el seu món (social, intel·lectual, espiritual), l'anònim es divertia parodiant els sermons dels framenors que pul·lulaven per la Itàlia del seu temps, amenaçant humanistes i cavallers. Es complaïa, així mateix, citant *veluti sepulchralia monumenta* (sant Jeroni, el *Limovicensis*, sant Gregori) al costat de llibres revalorats com el de Macrobi, per a provocar el somriure complaent dels seus companys de lectura més il·lustrats. Aquests *contrasts* no haurien de suscitar estupefacció en la crítica literària, com de vegades l'han suscitada durant el segle passat, ja que formen part del mateix projecte literari de l'escriptor; de la seua manera de veure el món i de respondre a la crisi del paradigma cultural tardomedieval. La seua actitud no és conservadora en absolut, com de vegades s'ha escrit; ni prudent i mesurada, com la d'un Decembrio conseller de magnats, sinó satírica i atrevida, a mitjan camí entre la ironia subtil i la provocació intel·lectual. Això només ho podia explicitar o escriure algú molt ben posicionat socialment.

---

⁸⁴¹⁸ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁴¹⁹ DECEMBRIO, A. C., *De politia litteraria...*, p. 55.

⁸⁴²⁰ DELLA GUARDIA, Anita, *La Politia litteraria di Angelo Decembrio e l'Umanesimo a Ferrara nella prima metà del secolo 15*, Tipogr. Blondi e Parmeggiani, Mòdena, 1910, p. 74.

Guiniforte Barzizza i la seua *Epistula de amore*

En la primera meitat del segle XV italià, es produí el reviscolament d'un gènere antic oblidat: l'oratòria nupcial o epitalàmica. Els humanistes del nord d'Itàlia dedicaren una part del seu esforç innovador a defensar retòricament les bondats del matrimoni. Amb ocasió d'algun enllaç conjugal cèlebre, o sense necessitat d'aquest, diferents autors teoritzaren sobre les virtuts del "*connubii fructus: honestas et delectatio*". Destacaren en aquest aspecte autors com Guarino Veronese, humanista preceptor dels marquesos de Ferrara, íntimament emparentats amb Alfons el Magnànim; però també Poggio Bracciolini o Giovanni Brancati. El matrimoni (la defensa decidida del qual ajornà l'Església Catòlica fins al Concili de Trento) era una institució social ben vista pels humanistes, perquè permetia conjugar, a l'estil del que més amunt comentàvem sobre Angelo Decembrio, l'*honestas* de la moral estoica, de base socràtica o peripatètica (Ciceró, Sèneca) i amb la *voluptas* epicúria. D'ací que trobaren justificació tractar en positiu de l'assumpte conjugal en el *De re uxoria* de Francesco Barbaro (1416), el *De familia* de Leon Battista Alberti (1437), l'*Epístola a Francesc de Centelles* de Barzizza (1439) o la *Oratio in laudem matrimonii* de Poggio (1457).⁸⁴²¹ La novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* participa d'aquesta filosofia de conjunció d'honestat i delectació: el final feliç i nupcial. Això fa pensar en l'obra com un escrit literari ideat amb intencions epitalàmiques. És ben probable que la idea d'escriure la novel·la coincidira amb el matrimoni de Ferran d'Aragó i Isabella de Tàrent, estipulat el 1444 i celebrat el 1445, encara que fa l'efecte que l'obra s'acabà alguns anys després.

Amb el *de re uxoria* de Barbaro, s'inaugurà, doncs, un gènere literari que tindria continuïtat durant tot el segle XV i que influiria en la ideologia i els hàbits familiars de l'aristocràcia europea del Renaixement. Segons Barbaro, el vincle conjugal era una institució custòdia de les virtuts i conservadora de la societat humana.⁸⁴²² A partir de l'humanisme, doncs, la família seria valorada més emfàticament com la unitat bàsica de

---

⁸⁴²¹ Vegeu DE NICHILLO, Mauro, L'oratoria nuziale umanistica tra retorica del matrimonio ed elogio cortigiano, dins *Euphrosyne*, 23, Lisboa, 1995, ps. 123-139; VALERIO, Sebastiano, L'epistola "de amore" di Guiniforte Barzizza, dins *Acta Contentus Neo-latini Abulensis (Ávila, 4-9 August 1997)*, Arizona Center of Medieval and Renaissance Studies, Tempe (Arizona), 2000, ps. 623-630; CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici ("Quaderni di filologia medioevale e umanistica", 10), Messina, 2008.

⁸⁴²² DE' ROSMINI, Carlo, *Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli libri quattro*, Tipogr. de Nicolò Bettoni, Brèscia, 1805-1806, vol. 2, p. 57.

l'estat i de la societat.⁸⁴²³ En *Curial e Güela*, el matrimoni és el “guardó” o recompensa a la fidelitat d'uns amants honestos. Els contraients participen d'un vincle amorós sòlid i profund, líricament sublimat (a la manera dels *stilnovisti* i de Petrarca) i consolidat per damunt de tants infortunis. Aquest amor és ben diferent a la libidinosa i superficial atracció que el cavaller protagonista havia sentit per Làquesis.

Ja en la tradició literària cavalleresca hi havia exemples (singularment, l'*Erec et Enide* de Chrétien de Troyes, segle XII) proclius a idealitzar l'harmonia de les parelles d'honestos enamorats. També en la literatura italiana que servia de referent a l'anònim, com és el cas del final feliç i conjugal de Florio i Biancifiore en el *Filocolo* de Giovanni Boccaccio. El certaldés presenta aquest amor honest com a desitjable, enfront de l'*amore per diletto*, que sol conduir al desastre.⁸⁴²⁴ Lola Badia i Jaume Torró el consideren l'amor honest que presenten com a modèlic moltes novel·les del segle XV, entre les quals el *Curial*, com l'antitesi “de la fina amor secreta de la tradició lírica, que en la narrativa dóna lloc a les grans passions adúlteres de Tristany i Isolda, i de Lancelot i Ginebra, destinades a un final tràgic.”⁸⁴²⁵ L'argument de *Curial e Güelfa*, tot i tenir en compte els precedents de la literatura cavalleresca i el *Filocolo* de Boccaccio, sembla influït ja, directament, per les modernes idees de la tractadística humanística *de amore*. En aquesta línia, destaca una lletra de Barzizza adreçada a un noble valencià de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el futur primer comte d'Oliva.⁸⁴²⁶

Guiniforte Barzizza (Pavia, 1405-Milà, 1463), sent encara jove, es posà al servei del rei d'Aragó (Barcelona i la campanya de Gerba, 1432; Sicília, 1432-1433; Milà, 1434...) i fou un ferm defensor, fins el 1448, dels interessos d'Alfons el Magnànim a la Llombardia i a Itàlia en general.⁸⁴²⁷ El motiu de l'escriptura de l'*Epistula de amore equiti Francisco Scintigles*, signada a Milà el 4 de març del 1439,⁸⁴²⁸ fou la visita a la cort ducal de Filippo Maria Visconti del cavaller i diplomàtic valencià Berenguer Mercader, en qualitat d'ambaixador del referit Magnànim. Es trobava aleshores a Milà

⁸⁴²³ KOHL, Benjamin G., Introduction to Francesco Barbaro “On Wifely Duties”, dins KOHL, Benjamin J. – WITT, Ronald G. (eds.), *The Early Republic. Italian Humanists on Government and Society*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1978, ps. 179-188 (ps. 186-187).

⁸⁴²⁴ Com ho adverteix CORFIATI, C., *Una disputa umanistica...*, p. 55.

⁸⁴²⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 69).

⁸⁴²⁶ Sobre la vida del dedicatari, vegeu la ressenya biogràfica en el capítol I.2.5.

⁸⁴²⁷ Us remetem a la ressenya biogràfica de l'humanista, en el capítol I.2.2.

⁸⁴²⁸ BARZIZZA, Guiniforte, *Guinifortus Barzizzius Equiti Francisco Sci[n]tigles [1439]*, dins BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 122-131.

el també *valencià* –o criat a València des de la més tendra infantesa– Enyego d’Àvalos, interessat com Mercader per les lletres i les idees de l’humanisme. Se suposa que comentaren entre ells la possible via de perdició d’uns parents de Mercader que estaven al servei de l’estrenu capità Francesc de Centelles, el qual destacava tant en les armes com en els canvis constants d’amistançada i les visites al bordell. Fins i tot, la reina Maria procurava, sense gaire èxit, concertar-li un matrimoni. Elegit, doncs, el dedicatari, l’humanista –se suposa que a precés dels seus amics valencians– redactà un tractat sobre les bondats del matrimoni, adreçat al díscol cavaller, on tractava de convèncer-lo (de la mà de Petrarca, i en un to paral·lel al del proemi I.0 del *Curial*) dels beneficis d’un amor honest i conjugal, enfront de l’*amore per diletto*.⁸⁴²⁹

El nou sistema de valors pregonat pels humanistes, segons Claudia Corfiati, pren forma en la carta de Barzizza, que, segons una altra missiva annexa (del 26 de febrer del 1439, adreçada al secretari reial Jordi Català) pretenia que fóra divulgada, llegida i comentada entre els humanistes i curials de la cort de Gaeta. L’humanista llombard emprén “la difesa del matrimonio nella sua valenza sociale e morale contro i sostenitori del celibato come unico *status* capace di garantire la serenità intellettuale, e ancor più contro i propugnatori dell’amor libero, o, per dirla con parole di Boccaccio, dell’*amor per diletto*.”⁸⁴³⁰ El raonament de l’autor parteix d’un presumpte interrogant del cavaller al savi sobre què opina de l’amor tal com el practiquen els cavallers: “*eo que generosos animos plerumque agitat*”. Barzizza reconeix en Centelles la seua fama d’expert en “*amor in mulieres*” o en el “*voluptuosus amor*”, és a dir, en una orientació sentimental desordenada. El llombard tracta de corregir el noble destinatari amb preceptes innovadors, que justifiquen com hauria de ser el comportament d’un cavaller en matèria d’amor. Li recomana que procure buscar una dona digna i no superficial com a companya, i es plantege l’horitzó d’un matrimoni honest. S’haurà de guiar, a tal efecte, no per la passió amorosa, que no permet elegir correctament, sinó per uns sentiments més profunds. Tant s’hi val que l’elegida siga donzella o viuda, amb tal que siga una dona madura i de seny, de “*matronalem animum in tenera fronte insignitum*”, com és el cas de la Güelfa de la ficció curialesca. L’humanista insisteix en la idea que les “innobles” conquestes d’un cavaller tan estrenu com el capità del rei d’Aragó desmereixen i contradiuen la seua noblesa i el seu honor obtingut per mitjà de les armes.

---

⁸⁴²⁹ D’aquest assumpte, ja hem tractat en els capítols I.2.2 (ressenya biogràfica de Barzizza), I.2.5 (ressenyes biogràfiques de Centelles i Mercader) i I.3.2 (biografia de D’Àvalos).

⁸⁴³⁰ CORFIATI, C., *Una disputa umanistica...*, p. 55.

El cavaller necessita harmonitzar virtuosament el seu comportament amorós d'acord amb el seu rang i posició militar. Conclou Barzizza que l'únic amor lícit, aconsellable i noble, el que hauria de buscar el cavaller valencià, és l'honest i conjugal (és a dir, el que obtenen com a "guardó" la Güelfa i Curial a la fi del relat cavalleresc).⁸⁴³¹

En la seua defensa de la causa *de re uxoria*, Barzizza s'alinea amb Coluccio Salutati, Guarino Veronese i Francesco Barbaro en les seues consideracions sobre l'amor honest del vincle matrimonial, en oposició a l'amor "*voluptuosus*", tan recurrent en la tradició literària medieval: lírica trobadoresca, llibres de cavalleria, etc. Algunes obres del segle XV, com el *Curial*, no combreguen ja amb la tradició de l'amor cortés, sinó que aposten per solucions amoroses convencionals i socialment estabilitzadores; d'acord també als els gustos cortesans de l'època. Segons Corfiati, Guiniforte "si trova a dover negare legittimità all'amore *iuvenilis*, oggetto dell'interesse del suo interlocutore, a vantaggio di quello *uxoris*." El cavaller, segons ell, ha de ser suficientment virtuós per a oferir-se, com a tal marit fidel i digne, a la dama amb la qual pretén casar-se. D'ací que Barzizza recomane a Centelles cultivar una vida virtuosa:

"Il Centelles praticherà prima di tutte la virtù della magnificenza, non badando a spese pur di apparire agli occhi della sua amata più bello, più ricco, più ospitale e liberale, e quindi coltiverà la sua cultura, desidererà conoscere la storia degli antichi e i costumi dei popoli, e parlar bene, così ne imparerà a cantare suonare ballare. Subito dopo vengono le virtù propriamente militari e quindi l'abilità nell'uso delle armi, nel combattimento in generale e nell'arte equestre (...). Il Barzizza si è spinto nuovamente fuori della tematica amorosa, anche se 'cortese' (...) e ha proposto un modello di comportamento per il nobile magnanimo, per il *regulus* più che per il *princeps*, transportandoci all'interno del quartier generale dell'Aragonese, in quella piccola corte catalana che si muoveva alla conquista del Regno di Napoli."⁸⁴³²

Es podria objectar a aquesta lectura que la cort-campament napolitana d'Alfons el Magnànim, abans del triomf del 1443, no era tan "piccola" com sosté Corfiati. La configuraven centenars de cavallers, milers de persones. D'altra banda, la de *regulus* no sembla la veu més apropiada per a definir el nou model de cavaller virtuós, estrenu i

---

⁸⁴³¹ Seguim ací, en part, el discurs desenvolupat sobre el particular ibídem, ps. 57 i ss.

⁸⁴³² Ibídem, p. 65.

amorosament honest, de Barzizza. Hi convindria més alguna veu del tipus *cortigiano* o *curial* exemplar: una figura idealitzada com la que poc després emergiria de les pàgines quasi secretes –o escassament divulgades– de *Curial e Güelfa*; molt relacionades també amb aquell ambient *catalano* de la cort del Magnànim.

Guiniforte Barzizza és innovador, perquè condemna l'amor viciós sense haver de recórrer a la noció de pecat, ni al tradicional repertori de recursos misògins dels moralistes medievals. Alhora que elogia el matrimoni, “suggerisce un percorso di rilettura della poesia d'amore e di riscrittura del canone cortese come luogo di educazione e di pratica morale”, com una difícil navegació amorosa (hom recorre a Petrarca, com en el *Curial*) que troba per fi la merescuda recompensa. La virtut que sol·licita del seu interlocutor, a més, és de caràcter laic, “alla base del proprio comportamento e delle proprie scelte.”⁸⁴³³ Quan Barzizza escriu, són vigents a Itàlia, segons Corfiati, tres concepcions distintes de l'amor: 1) la *reprobatio amoris* de la tradició misògina i teològica, la dels moralistes i predicadors, la del paròdic Sanglier del *Curial*; 2) la ideologia cortés, que valorava des del segle XII, en el camp de la literatura si més no, les aventures amoroses extramatrimonials, i 3) la nova postura humanística, representada per Barzizza, que exaltava la fidelitat amorosa, per damunt dels infortunis, i les virtuts de la institució nupcial.⁸⁴³⁴ L'aposta de *Curial e Güelfa*, sens dubte, és per aquesta nova teoria humanística de l'amor, fonamentada sobre la lírica de Petrarca i sobre les excel·lències del matrimoni argumentades per Barbaro. La proposta de Guiniforte es concreta, segons Corfiati, de la manera següent:

“Se è vero che il Barzizza alla fine per accontentare il Centelles sembrava proporre, dopo la *reprobatio omnium amorum* e la lode dell'istituzione matrimoniale (l'*amor coelestis*), l'amore cortese, anche se non più *voluptuosus*, quell'amore che fa nascere nell'animo dell'amante gentile il desiderio di compiere azioni deghe di lode, è anche vero (...) che immediatamente dopo lo stesso Guiniforte ricordava le pene e le sofferenze degli innamorati, servendosi delle parole di Petrarca, e quindi nuovamente condannava quel sentimento, non più però secondo le ragioni morali e sociali, ma più semplicemente guardando alla sua condizione dell'uomo, e, prendendo a modello il *sapiens* senecano, indicava nell'amore per la virtù l'unica strada percorribile.”

---

⁸⁴³³ *Ibidem*, p. 67.

⁸⁴³⁴ *Ibidem*, p. 68.

L'evident relació entre l'opuscle de Barzizza i les intencions literàries de l'autor de *Curial e Güelfa*, manifestades en un mateix sentit en el proemi del llibre I (o llibre d'Amor) de la novel·la, ens obliga a revisar més detalladament el text de l'epístola. Ho farem a partir de l'edició crítica de Claudia Corfiati, del 2008.⁸⁴³⁵

Guiniforte Barzizza encapçala o titula així el document: "*Francisco Gilaberto Scintilles, equite strenuo atque magnifico Guinifortus Barzizius iuriscivilis et artium doctor salutem plurimam dicit.*" És indubtable que el dedicatari oficial –i interlocutor figurat– de l'obra literària és el noble valencià Francesc-Gilbert de Centelles, molt implicat en les guerres italianes del rei d'Aragó, al qual havia conegut personalment l'autor durant els anys 1432-1433, per estar vinculats ambdós a la cort itinerant d'Alfons el Magnànim. L'humanista demana al cavaller que es preste a escoltar la sentència que li té preparada, a manera de jutge o perit intel·lectual ("*iudicem*") sobre l'Amor amb majúscules: "*certissimam amorem sententiam*". Simula haver sigut interrogat sobre la qüestió, no sobre de qualsevol tipus d'amor, sinó sobre quin amor correspon seguir als cavallers: "*...sed eo, qui generosos animos plerunque agitat.*" El noble rang de l'interlocutor justifica l'acotament de la matèria, segons ell, que evitarà així que el savi s'haja de perdre en una casuística més extensa, navegant per l'extensa mar de la filosofia: "*in immensum nos philosophiae pelagus immisura.*"

Per tal d'aclarir, amb l'ajuda de la filosofia moral, de quina mena d'amor vol tractar, Barzizza precisa que no tractarà per a res de l'amor juvenil ("*iuvenilem illum*"), el que en principi interessa al seu díscol i entremaliat interlocutor, perquè s'ha d'admetre d'entrada que aquest s'equivoca de perspectiva: l'Amor vertader no és el gaudi de "*flosculis*" o 'floretes' efímeres en el qual es perden molts, sinó la degustació saborosa d'un fruit que vertaderament sadolla: "*quam sapido fructo satiare curabo.*" Es figura que l'home d'armes del rei d'Aragó ha preguntat directament per l'amor luxuriós o libidinós, purament carnal: "*de voluptuoso illo quaeris, cuius formitem natura nobis ingenuit, amorem dico in mulieres, nec de asinino intelligo.*" Ironitza, doncs, l'autor dient que aquest amor voluptuós, l'atracció per les dones, és un esquer que ha posat la natura en els homes, però que és més propi dels ases o de les bèsties, que d'una naturalesa humana noble, com la del destinatari del tractadet.

---

⁸⁴³⁵ *Ibidem*, ps. 111-131.

No té res de noble, argumenta Barzizza, estimar una dona amb indolència i sense gaire constància: *“non esse generosi animi, quam tu ames, eam segniter aut parum constanter amare.”* No sols és innoble, sinó també molt vergonyós, el comportament d’aquells que es gloriegen d’estimar diferents dones alhora, a les quals abandonen per a ‘caçar-ne’ d’altres: *“illos ignobilitatem suam turpiter fateri censeo, qui et multarum se mulierum amori uno tempore vacare et, prioribus derelictis, novas in dies aucupari consuetudines gloriantur.”* Al cap i a la fi, enamorar-se superficialment de la bellesa d’una dona admirada és una cosa indigna i reprobable, ja que l’aspecte exterior actua sobre els sentits, però no aporta res a l’intel·lecte: *“In amorem autem sola spectatae mulieris pulchritudine allici minime dignum puto. Nam cum forma sensum moveat nec intellectu quicquam offerat.”* És aquest un sentiment irracional i, en conseqüència, l’amant que elegisca aquesta modalitat de relació amorosa no es deixarà guiar per la raó (*“non iste amans ratione ducetur”*) com a directora de l’orquestra dels sentits, per a un gaudi més profund de la relació: *“que sensum deinde secum ad amandum trahat.”* Aquell amor irracional i foll, de fet, és la pitjor pesta que pot afectar un home, la més detestable: *“qua peste nulla in homine foedior, nulla detestabilior.”*

En conseqüència, l’humanista aconsella el noble curial que busque, “en la dona que meresca ser digna del teu amor, abans que res un caràcter excel·lent, revelador de la seua virtut; uns costums elegants; amb un rostre que mostre alegria púdica [*pudicam oris festivitatem*] i que siga eloqüent en la conversa; una dignitat en la indumentària i en els gestos corporals; coses, en fi, que s’insinuen en el cor i nodreixen l’ànim, de manera que la raó aprovarà totes aquestes coses i, no sense motiu, llançarà flames d’amor als sentits.” Dit això, s’adverteix sobre la conveniència de no rebaixar-se l’home noble a amar una dona de vil condició que puga estimar altres homes, ja que un amor vertaderament noble és exclusiu; no pot ser compartit: *“nobilis namque amor consortem non admittit.”* Continuen les advertències i prevencions sobre aquesta matèria dels amors irregulars i les complicacions que comporten, i hom conclou que “un ànim noble venera un amor que siga perenne, únic i immaculat; els altres amors, com a vulgars i corruptes, els menysprea”: *“Generosus vero animus perennem, singularem atque immaculatum amorem colit, ceteros quasi vulgares aut corruptos spernit.”*

Acte seguit, i després d’observar els diferents estats on cal o no cal elegir esposa (donzelles, viudes, casades i monges), l’humanista aconsella el seu tipus de candidata ideal amb la qual establir una relació amorosa profunda i benèfica, i matrimonial: *“Uxorem ibeo tibi propriam desumas, virginem laudo, nec damno viduam (...). Elige,*

quae non se ad puerilem compta modum visendam ambitiose ostendet populo, sed ea despiciens, quibus muliebre vulgus insudat, cultu ipsa magnifico in publicum prodeat matronalemque animum in tenera fronte insignitum gerat.” És a dir: “T’aconselle que prengues per a tu una muller, que pot ser verge, però sense menystenir la idea que puga ser una viuda (...). Escull-ne una que no es mostre als ulls de la gent adornada per una afectació pueril, sinó que, rebutjant allò que agrada a les donetes vulgars, destaque entre els presents pel seu comportament elegant, i que porte imprés en el seu front juvenil l’indole d’una dona madura.” Continua Barzizza enumerant les virtuts ideals d’una dona com aquesta, jove donzella o viuda, però dona de seny “*matronalem*”, que acomplisca amb el marit l’ideal filosòfic i humanista d’un Amor excel·lent, d’un ‘foc celestial’: “*coelicus ignis*”. Aquest concepte connecta amb la teoria platònica de les dues Venus, i troba ressò en *Curial e Güelfa*, quan l’anònim escriptor situa els amors del cavaller i la *matrona* de Milà sota tutela de la Venus *coelestis*: “estel·licada e col·locada en lo cel tercer (...); col·locada en lo cel, e quant és gran la festa e menció que ·s fa d’ella universalment” (*CeG* III.16), per intercessió de sa mare, Diona.

“*Noster iste coelicus ignis*”, explica Barzizza, “*nulla permixtus fuscedine, purus atque illustris, irreprehensibilem, incorruptum, aureum, perennem, foecundum salubrumque amorem gignit.*” És a dir: “Aquest foc celestial nostre, no està contaminat de cap taca. És il·lustre i pur, irrepreensible, incorrupte, auri, perenne, fecund i salubre.” Els amants que s’encenen en ell –continua la lliçó neoplatònica⁸⁴³⁶– deixen de ser dues ànimes per a fondre’s en una sola ànima: “*ex duobus animis unum conflatur corpus, unus animus invelescit.*” La proposta de l’autor, arribada a una conclusió de base filosòfica, és interrompuda ara per les al·legacions o “centelles” (“*scintillas*”) llançades per un alumne que discrepa del mestre. Francesc-Gilabert troba dificultat a veure’s transformat en un marit fidel, ja que passa molt de temps en expedicions militars, i li resulta difícil d’assolir aquest ideal de l’amor conjugal.

El preceptor amorós admet que resulta difícil de contenir l’ànim enamoradís dels joves, inclinat a les coses prohibides i a les novetats. Però adverteix l’interlocutor que, una vegada trobe en una dona la vertadera “*virtus*”, comprendrà els avantatges de la seua proposta –complicada i àrdua, és cert– d’amor honest i conjugal. Per tal que ho compregui, i que comence a assaborir els plaers que proporciona un amor sublimat,

---

⁸⁴³⁶ Adjectius del tipus *coelicus*, *coelestis*, etc., s’usaven en l’humanisme llongobard per a remetre al món platònic de les idees i del summe bé. Per exemple, quan Pier Candido Decembrio traduí del grec al llatí *La República* de Plató, en la dècada del 1430, la titulà *Celestis Politia*.

honest i pur, crida en el seu auxili Petrarca, i reproduïx una cançó del *Canzoniere* (*Rerum vulgarium fragmenta*, I, 132) on l'Amor és descrit com un "dolce tormento" (v. 4): la mateixa "dolçor amarga" que presideix l'advertència proemial de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*. En els versos 10-11, el poeta desplega la metàfora de la navegació amorosa, on l'amant fidel i constant navega per una mar procel·losa: "Fra si contrari venti in frale barca / mi trovo in alto mar senza governo."

L'humanista completa l'estampa lírica de Francesco Petrarca afegint que la força d'aquest amor honest i pur, sens dubte, enfortirà l'ànim del cavaller i l'estimularà per a prosperar en tots els àmbits de la vida: "Aquell [amor], de fet, t'elevà cap a coses excelses, tant que no suportarà la teua vista les minúcies; aquell et transformarà en un home gentil i plàcid, liberal, benèfic, respectuós amb els ancians, jovial amb els de la teua edat i agradable amb els més joves; aquell t'infamarà el desig d'honor i de glòria" ("*...ille te laudis et gloriae cupiditate inflamabit*"). A fi d'aconseguir-lo, hauràs de tenir cura del teu aspecte exterior i adquirir també coneixements sobre els estudis de les Muses i les biografies d'herois antics, etc. "*Tu a Musarum studiis non abhorrebis, historias nosse pulchrum duces, non posse de rebus variis et modernis et priscis ornate cum circumstantium attentione loqui existimabis.*" Guiniforte enumera totes les virtuts (eloqüència, música, cant, dansa, etc.) que convenen a un jove cavaller curial, inclosa l'habilitat en el maneig de les armes i altres quefers del seu estament social, com són les justes ("*hastiiludiis*") i tornejos ("*torneamentis*"). Ara bé, encara que el nou i modèlic curial, adornat de perfeccions, trobe l'amor honest i excels que desitja i anhela –o que li aconsella, en aquest cas, l'espontani preceptor–, no es pense que la seua trajectòria de servei amorós serà fàcil. Ans al contrari, serà un camí perillós:

*"Haec tametsi, dum amori obsequeris, egregie te assecutum agnoscis, nolo tamen credas hanc satis esse tutam viam aut planam, quae ad ipsa pateat. Et enim plerisque locis est ardua, scrupulosa, aspera, locis plerisque nimium praecepta ac lubrica, undique substrata laqueis, tota variis curis ac suspicionibus, tota sollicitudinis anxiiis, tota laboribus, suspiriis, cruciatibus ac periculis circumsepta, incerta spe ac saepissime vana desuper tecta. Ita ut vere dicit possit: 'Poco ama sé chi en tal camin s'arischia' [Francesco Petrarca, *Triumphus Cupidinis*, IV, v. 156]. Sed qui hoc iter ingressus fueris, quoniam caecum est, errorem ipse tuum non facile intueri vales. Quare alium audias oportet, cui neque prudentia desit, neque experientia."*

És a dir:

“Encara que penses que assoliràs egrègiament aquests objectius [la perfecció cavalleresca] servint Amor, no vull que cregues, tanmateix, que el camí que t’hi condueix és segur del tot o planer. En molts indrets és, de fet, difícil, escabrós, aspre, i en diferents llocs insegur i relliscadís; onsevulla, ple de trampes [*laqueis* o ‘llaços’ petrarquescos]; tot jalonat per pensaments i sospites, tot ple de sol·licituds i congoixes, tot ple de fatigues, sospirs, patiments i perills; cobert per una esperança incerta i moltes vegades vana. De manera que pot dir-se vertaderament: ‘Poc s’ama qui per tal camí s’arrisca’. Però tu, que has iniciat aquest viatge, per tal com hi manca la llum, no és fàcil que sigues capaç de veure el teu error. Raó per la qual és just que escoltes a un altre home al qual no manque la saviesa per la seua experiència.”

L’esperit i la lletra d’aquest fragment, sens dubte, pogué haver influït, no sols en el concepte general de *Curial e Güelfa*, com a projecte literari de matriu petrarquesca, sinó també en la redacció del proemi del llibre I: “[O,] quant és gran lo perill, quantes són les sol·licituds e les congoxes [*sollicitudinis, anxiiis*”, en Barzizza] a aquells qui treballen [*laboribus*] en amor! (...). Emperò, sabent la certenitat de les penes (...), e no havent certenitat de la fi si serà pròspera o adversa [*“incerta spe ac saepissime vana”*], etc. Pensem que la lletra de Barzizza, en teoria i literàriament parlant, estava adreçada a un cavaller concret que servia d’excusa, però en realitat –i segons la cèdula adjunta remesa al secretari Jordi Català– l’autor confiava que l’obra fóra recitada a la cort, se suposa que en presència del rei, els cortesans interessats en les lletres, els buròcrates lletraferits i els humanistes protegits pel Magnànim. Barzizza manifesta a Català que ha fet l’esforç d’extraure veritats procedents del camp de la filosofia, literalment ‘exclaustrades del recinte clos de la filosofia’ (*“ex mediis philosophiae claustris eduxi”*), per a posar-les a disposició d’uns cortesans amb els quals havia conviscut feia pocs anys. Guiniforte confia en Jordi, home docte i acostumat a llegir els seus escrits (*“et doctissimus est, et mea studiose et amanter legere soles scripta”*), oficie de mestre de cerimònies en la divulgació d’aquesta epístola a la cort de Gaeta. El llombard s’interessa així mateix per conèixer, per lletra del mateix Català, quina impressió ha causat el seu opuscle entre un públic diversificat, que inclou homes doctes

(“*praetextatos*”), secretaris i cancellers (“*togatos*”), cortesans desconeguts de la gramàtica llatina (“*laicos*”) i, fins i tot, teòlegs (“*theologos*”).⁸⁴³⁷

A una part d'aquest públic de la cort d'Alfons el Magnànim (els buròcrates i els cavallers il·letrats) anava adreçat l'esforç literari de l'anònim redactor del *Curial*. Del que ens informa indirectament Barzizza, és de l'existència en dita cort d'uns lectors receptius a les noves idees que els filòsofs antics –i els seus portaveus, els humanistes italians– podien aportar sobre matèries tan típicament cortesanes com era el debat sobre la naturalesa i característiques de l'amor. Amb la qual cosa, es justifica que l'anònim de la novel·la cavalleresca considerara oportú introduir en l'obra alguna d'aquestes aportacions de l'humanisme, tendents a “corregir” l'amor cortés dels trobadors en clau neoplatònica. Ho faria seguint les petges magistrals del savi Barzizza, però en llengua romanç i sense tants recursos: “axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer”, com confessa el diletant escriptor en el proemi III.0. També es justifica, doncs, que les primeres paraules de *Curial e Güelfa*, escrites amb tota seguretat en la dècada del 1440, recorden expressament el to i el discurs d'un opuscle, l'*Epistula de amore* de Guiniforte Barzizza, que s'havia posat en circulació a partir del 1439 pels cenacles cultes i lletraferits de la cort del rei d'Aragó i Nàpols. El de l'anònim del *Curial* és intent de participar del debat literari sobre l'amor, però d'una manera molt més extensa, creativa i entretinguda; sobretot, pensant en un públic no gaire familiaritzat amb el llenguatge humanístic manejat per Barzizza *e tutti quanti*.

Després d'advertir l'humanista llombard al cavaller sobre la perillosa navegació del servei amorós, reproduïx dos fragments del *Triumphus Cupidinis* de Petrarca (III, vv. 151-190, i IV, vv. 136-153), on es contraposa el “dolce” amb l’“amaro” sabor de l'amor (III, 186). Les bondats d'aquest amor virtuós són la recompensa a una ruta “dentro confusion turbida e mischia / di certo duolo e d'allegrezze incerte” (IV, 152-153). Aquests versos, impresos en la ment d'algun lector de l'*Epístola*, passaren després a enriquir el dens contingut literari del proemi del llibre d'Amor del *Curial* (CeG I.0): “sabent la certenitat de les penes (...), e no havent certenitat de la fi si serà pròspera.” Completa la lliçó filosòfica de Guiniforte una reflexió final sobre la conveniència, malgrat tot, de seguir la via de l'amor honest i virtuós:

---

⁸⁴³⁷ *Ibidem*, ps. 132-133.

“Considera, obsecro, singula, quibus non stoicus Seneca, sed amativus Petrarcha nos ab eo, de quo quaesisti amore maximum in modum revocare videtur ac tuam ita mentem compone, ut mulieri, quam natura imbecillem genuit, virum strenuum amando servire turpissimum putes, ad superiora vero illa praeclara opera et laudabilia quaeque alia non mulieris, sed virtutis amore invitari manganimum atque incendi oportere censeas.”

És a dir:

“Reflexiona –et pregue– sobre els arguments amb els quals, no l’estoic Sèneca, sinó l’eròtic Petrarca, pretén mantenir-nos allunyats de manera absoluta d’aquell amor sobre el qual em consultaves. Disposa la teua ment pensant com és de vergonyós que un home valerós servisca en amors una dona que la natura ha fet nàixer feble de seny. Aspira a totes les coses dignes de llaor a les quals està invitat un home magnànim i encén-te en amor, però no en l’amor a una dona, sinó en l’amor a la virtut.”

La indicació final va adreçada, tant a aquells que han tingut experiència de l’amor juvenil i desordenat, *“his, qui iuvenilis amoris... tyrannide substraxerunt”* (com podria ser el cas del Curial de la novel·la cavalleresca caigut en els *laqueis* petrarquescos de *Làquesis*), com a aquells que, reconegut el perill d’entrada, l’evitaren ja des d’un principi. L’humanista s’acomia del *“magnifice vir”* i li prega que salude de part seua el rei Alfons el Magnànim, *“sacrae maiestati regiae... accurate commenda.”*

Amb posterioritat a la remissió d’aquesta obra, l’humanista llombard continuà mantenint una cordial relació amb la cort napolitana. L’any 1440, quan Enyego d’Àvalos es reincorporà al servei del rei d’Aragó, Barzizza li confià un còdex amb les *Epistolae* de Sèneca i altres llibres de literatura i filosofia clàssiques, que interessaven aleshores a Alfons el Magnànim, per a incorporar-les a la seua biblioteca d’estat.⁸⁴³⁸ Guiniforte i Enyego tornarien a conviure en diferents ocasions a Milà, entre el 1441 i el 1447. En la tardor d’aquest darrer any, D’Àvalos, ambaixador de Nàpols davant el difunt Filippo Maria Visconti, hagué d’abandonar Milà, i fou reemplaçat en les seues tasques diplomàtiques pel mateix Barzizza. Ara bé, la decebedora retirada del rei

---

⁸⁴³⁸ *Ibíd.*, ps. 56-57.

d'Aragó del nord d'Itàlia, el 1448, féu que Guiniforte –desencisat– deixara de servir-lo després de molts anys i es distanciara, definitivament, de la Corona d'Aragó.⁸⁴³⁹

Els humanistes florentins

Júlia Buntinyà, que ha insistit en múltiples articles sobre l'empremta de l'humanisme en *Curial e Güelfa*, dedueix que l'autor participava d'una ètica i d'unes idees molt pròximes als tractadistes italians del primer Quatre-cents.⁸⁴⁴⁰ Si explorem el territori intel·lectual d'aquests, sobretot el dels florentins, que foren l'avantguarda del moviment humanístic, potser n'obtinguem alguna pista resseguible. Començarem de la mà de Leonardo Bruni, canceller de la senyoria florentina molt ben relacionat, malgrat l'antagonisme polític Aragó-Florència, amb Alfons el Magnànim. Perquè, com afirma Montserrat Jiménez, les relacions personals i epistolars amb servidors dels reis de Castella i Aragó eren habituals: "Numerosos intelectuales al servicio de la Corona de Aragón y de la corte castellana recibieron el influjo directo de Bruni en sus distintas estancias en Italia, y así, por ejemplo, Nuño de Guzmán e Íñigo Dávalos, testigos directos del magisterio del Aretino, que en sus idas y venidas de Italia traían manuscritos y novedades."⁸⁴⁴¹ Tant D'Àvalos com Bruni seran biografiats per primera vegada per un insigne llibreter florentí, com era Vespasiano da Bisticci.

Ja en la primeria del segle, ca. 1405-1407, Bruni redactà un *Dialogum ad Petrum Paulum Histrum*, on atacava la buidor filosòfica de l'escolàstica medieval, involucrada en disputes nominals i controvèrsies estèrils.⁸⁴⁴² Ell apostava, en canvi, per la necessitat de recuperar els diàlegs filosòfics a l'estil dels antics, sobretot de Tul·li Ciceró, on s'expressaren amb naturalitat diferents posicions. Concedia també un elevat valor pedagògic a la poesia clàssica, en oposició a la cultura escolàstica. Si ens fixem en la calculada ambigüïtat que adopta l'autor del *Curial* en els seus debats sobre la noblesa de Curial, el suïcidi de Càmar, la veritat de Guido i la poesia d'Homer, etc., notarem com

---

⁸⁴³⁹ Us remetem a la ressenya biogràfica d'aquest humanista, en el capítol I.2.2.

⁸⁴⁴⁰ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 205.

⁸⁴⁴¹ JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El 'Isagogicon moralis disciplinae', de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesis doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>, p. 118.

⁸⁴⁴² En la Biblioteca Nacional de Nàpols, es conserva un còdex miscel·lani datat pel 1441 (ms. XIII G 33), que presenta algunes obres i temes que eren familiars a l'autor del *Curial*. Conté també una còpia del prefaci al tractat de Bruni. Vegeu KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. I. Italy: Agrigento to Novara*, E. J. Brill, Leiden, 1977, p. 432.

s'esforçava ell mateix a reflectir en la novel·la el nou tarannà humanístic d'arrel ciceroniana: un esperit ideològic obert i conciliador, sincrètic.⁸⁴⁴³

Contrastava Bruni el laberint universitari tardomedieval amb la filosofia moral de l'Antiguitat grecoromana, fornida d'exemples de savis eloqüents, que proporcionaven coneixements útils per a la vida humana i civil. Seguint l'actitud didàctica dels antics, ell solia recórrer al format de diàleg o debat entre diferents opinions per a posar de manifest –pel que al cas– la ignorància i l'arrogància dels escolàstics: “*nunc vero cum ignorantie eorum tanta arrogantia iuncta sit, ut se sapientes et appellent et existiment.*”⁸⁴⁴⁴ En aquest sentit, quan l'anònim del *Curial* troba “los hòmens de molta sciència ésser superbiosos, e menyspreen los altres hòmens qui no aconsegueixen tant, e tenen lo pits inflat, axí com si aquella sciència ocupàs loch molt gran e que als pits no ·ls cabés” (*CeG* III.0), ho fa participant d'aquesta polèmica entre uns *studia humanitatis* que Bruni i els humanistes volen accessibles i oberts a tothom, i el monopoli del saber escolàstic a què aspiren alguns doctors i teòlegs, que menyspreen tant els autors del moviment humanista, com els poetes literats, com els mateixos aficionats a la literatura (on es podria catalogar el mateix escriptor). Alguns escolàstics, “hòmens pobres de sciència” en realitat, com denuncia Bruni, però que “presumen de saber molt, volen disputar o disputen [redundant al·lusió a la *disputatio*: la base de l'escolàstica] ab los hòmens científichs e de reverenda letradura [els humanistes], dels quals deurían oyr e aprendre, volents-se parificar e egualar ab ells...” (*ibidem*).

En el mateix *Dialogum*, insisteix sobre la importància dels mestres o preceptors, i de la possessió de llibres, per a poder accedir al saber dels antics i ajudar a difondre'l: “*Non enim potest quisquam sine doctrina, sine magistris, sine libris aliquid excellens in studiis suis ostendere.*” Els llibres de què parla no són els tractats de lògica d'Òxford, sinó aquells de l'Antiguitat grecolatina que transmeten “*sapientia atque eloquentia veteres illos, quos tanto tempore admirari solemus.*”⁸⁴⁴⁵ Recordem l'escena – l'ocurrència, en realitat– d'un Curial convertit per la màgia de la ficció en un excel·lent “maestre” (preceptor humanista de formació autodidacta), disposat a ensenyar el *Virgili* i altres clàssics a la mora Camar de Tunis (*CeG* III.43). Ja algunes planes més amunt, Bruni havia aconsellat als qui buscaven esdevenir homes virtuosos per mitjà dels *studia humanitatis* que feren com fa el protagonista de *Curial e Güelfa*: “féu cercar llibres en

⁸⁴⁴³ Vegeu el capítol II.1.7, quan tractem de Ciceró.

⁸⁴⁴⁴ BRUNI ARETINO, Leonardo, *Opere letterarie e politiche*, ed. a cura de Paolo VITI, Utet, Torí, 1996, ps. 17 i 94.

⁸⁴⁴⁵ *Ibidem*, p. 98.

totes les facultats, e tornà al estudi, segons havia acostumat” (III.79). L’expressió italiana “libri di ogni facultà”, molt usada pel llibrer Da Bisticci i pels humanistes florentins del seu temps, és calcada a la lletra i adaptada al català per l’anònim. Leonardo Bruni, en el seu llatí humanístic exalta el valor d’aquest objecte totèmic que era el còdex manuscrit per als italians del segle XV, i aconsella llegir clàssics que versen sobre ‘tota mena de disciplines’, “*disciplinarum omnium*”, expressió equivalent al “totes les facultats” del *Curial*. La *desideratio librorum*, tan ben reflectida en les pàgines de l’obra anònima catalana, era, de fet, una de les forces motrius del moviment humanista.⁸⁴⁴⁶

Els llibres dels antics, no sols calia recuperar-los i reescriure’ls críticament, sinó també revisar traduccions medievals de dubtosa qualitat, com ara els manuals escolàstics de l’*Ètica* d’Aristòtil que circulaven per Europa. Bruni la traduï directament del grec original a un llatí humanístic i gramaticalment correcte, l’any 1417, a fi de posar-la a disposició, no sols dels universitaris, sinó també d’aquells que buscaren perfeccionar-se en la filosofia moral aristotèlica. Un dels primers súbdits del rei d’Aragó que es proveí de la traducció bruniana, en forma de còdex humanístic sumptuosament decorat, fou l’il·lustrat cavaller Enyego d’Avalos, que el 1440 se l’emportà de Milà a Nàpols.⁸⁴⁴⁷ També devia ser un llibre familiar a l’anònim autor de *Curial e Güelfa*, per tal com aquest insisteix al llarg de l’obra en el precepte aristotèlic de la *virtus in medio*. Per a l’autor de la novel·la, seguint la tradició nominal de l’edat mitjana, Aristòtil és *el Filòsof* per antonomàsia: “E aquesta és vera e no popular amicícia; e axí ho diu lo Philòsof en lo quart de les *Ètiques*” (*CeG* III.22).⁸⁴⁴⁸ *Curial* és – o intenta ser: no sempre ho aconsegueix– la viva representació de l’ètica aristotèlica reeditada per l’humanisme. El cavaller modèlic no té res a veure amb la *immanitas* d’un Sanglier, que sempre busca els extrems, i sí amb la *humanitas* de *Curial*, que puja ni baixa mai més del necessari; que es mou i es comporta amb total moderació; que destaca pel seu caràcter sempre temperat: “en moltes coses e en les més serva honesta temperància” (*CeG* II.0). Fins i tot, el mesurat rei de França o la Güelfa es permeten llançar de tant en tant al·legats filosòfics en clau aristotèlica: “O, com és segura cosa tenir les vies mijanes, car los extrems no procuren repòs!” (*CeG* II.88).

---

⁸⁴⁴⁶ *Ibidem*, p. 90. Vegeu també VITI, Paolo, La rovina di Roma come coscienza della rinascita umanistica, dins FABRIZIO-COSTA, Silvia (ed.), *Entre trace(s) et signe(s). Quelques approches herméneutiques de la ruine*, Peter Lang, Berna, 2005, ps. 121-158 (p. 131).

⁸⁴⁴⁷ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁴⁴⁸ Encara que aquesta controvertida citació, cal llegir-la –com ho farem quan abordem més avall Aristòtil com a font– en clau irònica.

La versió de Bruni i les idees d'Aristòtil, un autor apreciat pel mateix Alfons el Magnànim, devien ser ben conegudes, doncs, a la cort de Nàpols. Com també les crítiques que adreçà a la traducció de Bruni l'escolàstic castellà Alonso de Cartagena. El prelat, disputant o volent disputar amb l'humanista, posava en dubte la validesa filosòfica del nou text, on es posava l'accent en l'eloqüència, la retòrica, l'estil... Ell preferia el presumpte rigor de la versió escolàstica tradicional, i tractava d'argumentar-lo, enfront dels italians, sense saber grec ni tenir preparació lingüística o filològica suficient. No cal ni dir que l'arrogància de l'espanyol feia riure els humanistes i el mateix Bruni li aconsellava, irònicament però amb tots els respectes, que es dedicara als estudis teològics i jurídics, i no a donar-los lliçons a ells.⁸⁴⁴⁹ El de Cartagena, del qual no tenim cap notícia que es relacionara amb D'Àvalos (per raons polítiques, segurament⁸⁴⁵⁰), responia a la imatge d'aquells doctes escolàstics parangonables a les Pièrides, que pretenien igualar-se amb els humanistes i que “són judgats depuys folls e de poch saber, e comparats a les piques, qui garrulen e rallen e no saben ço que dien, e lur porfidia los aporta vergonya” (*CeG* III.0). Cartagena, per cert, era també d'aquells que tractaven d'evitar que els cavallers foren “scientífichs” i tingueren interès per matèries reservades als homes de lletra, o per obres literàries com el mateix *Curial*.

Gràcies a Bruni, l'aristotelisme humanístic tingué una entrada excel·lent en les corts principesques de la Itàlia del segle XV. A més, des del 1422 i per iniciativa del papa Martí V, la Santa Seu recomanava a les universitats que reemplaçaren la vella versió per la nova del toscà. Quan Carles d'Aragó, príncep de Viana, residí a la cort napolitana (1457-1458), aprofità l'avinentesa per a proveir-se d'una versió de l'*Ètica* llatina de Bruni; traduir-la al castellà, i dedicar-la al seu oncle Alfons el Magnànim. En la mateixa dedicatòria, s'observa la consideració que, en la cort de Nàpols, es tenia de l'obra d'Aristòtil com un manual per a orientar les accions humanes cap a la virtut: “Yo, señor muy excelente, stimando pues *éthica* en griego se llama la scientia de la

---

⁸⁴⁴⁹ RUSSELL, Peter, Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (ps. 217-218); LAWRENCE, Jeremy N. H., *Un tratado de Alonso de Cartagena sobre la educación y los estudios literarios*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1979.

⁸⁴⁵⁰ El pare d'Enyego havia sigut represaliat, expulsat de Castella i desposseït dels seus béns pel rei i pel conestable Luna als quals servia Cartagena.

virtud, y que no la pertenesce saber sino al que ha hovido plática de aquella (...), porque a otro, a vos señor, se deve endreçar el presente tractado.”⁸⁴⁵¹

L’any 1418, Leonardo Bruni publicà l’*Oratio in hypocritas*, on atacava l’ideal de *contemptus mundi*, de “*vita solitaria et contemplativa*”, exaltada per alguns pares de l’Església, i pels moralistes i framenors medievals. La crítica està en consonància amb la sàtira paròdica –de subtil ironia, i algunes ocurrències– que fa del Sanglier eremita l’autor de *Curial e Güelfa*. L’humanista florentí afirmava en la seua oració que l’home virtuós –el cavaller que estigué a punt d’esdevenir beguí, en el cas de l’obra literària que ens ocupa– no havia de renunciar a la seua condició ni a la seua dignitat, sinó que havia de participar en la vida civil i en els assumptes comunitaris. Bruni recomanava als seus contemporanis la pràctica d’una vida “*activa, negotiosa, politica*”, per ser aquesta molt millor per a l’esperit humà que no l’“*otiosa*” dels clergues regulars.⁸⁴⁵²

Aquest opuscle arribà a mans del marquès de Santillana, potser per iniciativa d’Enyego d’Àvalos (que en posseïa còpia des d’abans del 1444) i aprofitant la visita a Castella del seu germà uterí, Fernando de Guevara (1446). Mendoza el manà traduir seguidament al romanç. En la versió castellana de l’obra, llegim una invectiva de Bruni contra cert religiós florentí molt crític amb ell: “¡Dexa aquestas cosas enfengidas en que fasta aquí con entención de engañar has estudiado e llégate a las verdaderas virtudes e no a las contrafechas! ¡Usa de gesto y vestido común (...). Cura de tus pecados e dexa de los agenos!”⁸⁴⁵³ Les veritables virtuts, per a Bruni, no sols eren les teologals de la tradició medieval, sinó també les cardinals segons Macrobi, rescatades pels humanistes del seu temps. És a dir, les mateixes virtuts que l’autor del *Curial* posava –irònicament– en boca de Sanglier; en un sermó maniqueista que s’ha de llegir, des de la perspectiva d’un lector del segle XV, en clau de paròdia: “E si altres virtuts aconseguir no pots, almenys aconseguix a present las cardinals, ço és, prudència, justícia, temperància e fortaleza, de les quals, axí com raigs radiants, segons Macrobi, emanen rahó, enteniment, circumspecció...” (*CeG III.0*).

---

⁸⁴⁵¹ Citat per HEUSCH, Carlos, El Renacimiento del aristotelismo dentro del humanismo español, siglos XV y XVI, dins *Atalaya*. *Revue Française d’Études Médiévales Hispaniques*, 7, París, 1996, ps. 11-40 (p. 27, n. 65).

⁸⁴⁵² GUALDO ROSA, Lucia, L’elogio delle lettere e delle armi nell’opera di Leonardo Bruni, dins *Saper e/è potere. Discipline e professioni nell’università medievale e moderna. Il caso bolognese a confronto*, Bolonya, 1990, vol. 1, ps. 103-115 (p. 109).

⁸⁴⁵³ CAMPO, Victoria, Una traducción castellana cuatrocentista de la *Oratio in hypocritas* de Leonardo Bruni, dins *Revista de Literatura Medieval*, 10, Alcalá de Henares, 1998, ps. 9-46 (p. 24).

En *De militia* (1421), Bruni descobreix als seus contemporanis que l'*equus* o cavaller de l'època romana era un soldat armat a la lleugera i no tenia res a veure, des del punt de vista tècnic, amb la cavalleria armada del segle XV.⁸⁴⁵⁴ L'humanista aposta per crear una milícia urbana com les de l'Antiguitat, creada per a la defensa comunal o republicana, de ciutadans armats, entre els quals siguen investits cavallers o *equites* els més preparats, com es feia en temps de Roma.⁸⁴⁵⁵ Santillana tenia dues còpies en castellà de l'obra (potser per haver-la enviada D'Àvalos, que també la posseïa,⁸⁴⁵⁶ des d'Itàlia): la citació en la *Qüestión* que adreça el 1444 a Alfonso de Cartagena, on s'interessa per conèixer quina mena de cerimònia feien els antics per a convertir plebeus en nobles o cavallers. Cartagena respon que ho desconeix, però remet l'interlocutor al jurament que feien els *equites* en Vegeci (II,5).⁸⁴⁵⁷ Lola Badia i Jaume Torró comenten que, en *Curial e Güelfa*, “en una ocasió se insinúa la deficiencia técnica del armamento de los tiempos de Tristán y Lanzarote y se critica la valoración hiperbólica que dieron los autores clásicos de sus mejores campenoes: Hércules, Héctor y Aquiles. En el prólogo del libro tercero se afirma que las batallas a toda ultranza que emprenden Curial y sus colegas del siglo XV superan técnicamente el combate singular antiguo.”⁸⁴⁵⁸ Potser ho havia llegit en l'opuscle de Bruni. També cal destacar la importància assignada per Bruni a l'estudi de la “disciplina militar”, especialitat que l'anònim del *Curial* atribueix al seu heroi de paper (*CeG* III.78) i que demostra en la batalla contra els turcs. En el full 93v de l'exemplar que posseïa d'aquest tractat, D'Àvalos anotà al marge “*Insignia tibi*” per a destacar un fragment que li agradà: “*Quid insignia tibi a me data coinquinas?. Ego, fortitudinem militibus meis propositam esse volui; non ignaviam, studium glorie, non pecuinie cumulande. Si fortis et generosus es, alta spectat.*”⁸⁴⁵⁹ És part de la reflexió que fa un cavaller sobre el sentit que té per a ell ser *miles*.

⁸⁴⁵⁴ WILSON, Guy, *Military Science, History and Art*, dins CUNEO, Pia (ed.), *Artful Armies, Beautiful Battles. Art and Warfare in Early Modern Europe*, Brill, Leiden – Boston – Köln, 2001, ps. 13-34 (ps. 14-15).

⁸⁴⁵⁵ BAYLEY, Charles Calvert, *War and Society in Renaissance Florence: The “De militia” of Leonardo Bruni*, Toronto University Press, Toronto, 1961.

⁸⁴⁵⁶ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁴⁵⁷ DURÁN BARCELÓ, Javier, Introducció, dins FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumpho / La perfección del triunfo*, ed. a cura de J. DURÁN, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 11-53 (ps. 45-46).

⁸⁴⁵⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 44).

⁸⁴⁵⁹ Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29, f. 93v.

En l'*Isagogicon moralis disciplina* (1424-1426), el canceller florentí insisteix en la defensa dels individus i estaments, com el cavalleresc, que aposten per la vida activa, enfront de la vella proposta medieval de la superioritat moral de la vida contemplativa i ociosa.⁸⁴⁶⁰ L'opuscle és un comentari al marge de l'*Ètica a Nicòmac* d'Aristòtil, on l'humanista busca el "consenso entra las principales doctrinas éticas clásicas –estoica, epicúrea y peripatética– con el fin de ilustrar el concepto de 'felicidad' capaz de armonizar la *virtus* y la *voluptas*".⁸⁴⁶¹ És a dir, que sosté un plantejament conciliador paragonable al més amunt comentat d'Angelo Decembrio. I amb el que propugna l'anònim del *Curial*, quan desitja alegrement, a la fi del llibre, que el matrimoni de la senyora de Milà i el cavaller siga pròsper per molts anys en honestat i voluptuositat. Joan II de Castella rebé un exemplar d'aquesta obra pels anys 1435-1436, i és probable que també circulara en diversos manuscrits per la cort de Nàpols. Com es comentarà en abordar el personatge literari de Camar,⁸⁴⁶² el discurs estoic que aquesta sosté enfront de les al·legacions que li fa sa mare, Fàtima, està elaborat a partir de la succinta descripció de l'estoïcisme que conté l'*Isagogicon*. És verifica, a més, una connexió intertextual del *Curial* amb una postil·la de la versió castellana, absent en l'original llatí de Bruni. És ben probable, doncs, que l'anònim tinguera a disposició seua l'arromançament castellà d'aquest opuscle, realitzada cap al 1440 en l'entorn del marquès de Santillana. La sintonia intel·lectual d'aquest l'anònim podria explicar aquests contactes, que manifesten la fluïdesa d'idees i de textos entre Itàlia i Castella.

Connecta també amb l'esperit i alguns elements argumentals del *Curial*, el *De studiis et litteris* del mateix Bruni (1424), dedicat a una donzella estudiosa dels clàssics: la *docta puella* Battista Malatesta. En aquest opuscle, el florentí ofereix, en paraules de Carlo Cappa, "una valutazione altíssima dello *studium* come movimento principe per riuscire a non farsi trascinare dagli eventi e della fortuna, aspetto riasunto felicemente da Leonardo Bruni nella descrizione della vera cultura come quella '*legitimam et ingenuam, que litterarum peritiam cum rerum scientia coniungit*'."⁸⁴⁶³ No cal insistir en

---

⁸⁴⁶⁰ Vegeu JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El 'Isagogicon moralis disciplinae', de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>, p. 76. Vegeu també VITI, Paolo, *Vita otiosa e vita negotiosa nell'epistolario privato*, dins VITI, P., *Leonardo Bruni a Firenze. Studi sulle lettere pubbliche e private*, Bulzoni, Florència, 1992.

⁸⁴⁶¹ Segons JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, M., *El 'Isagogicon moralis disciplinae'...*, ps. 7-8.

⁸⁴⁶² Vegeu més avall el capítol II.3.12.

⁸⁴⁶³ CAPPÀ, Carlo, *Creatività e mellificazione. L'Anno europeo della creatività, tra avvenire e memoria*, dins DURST, Margarete – POZNANSKI, M. Caterina (eds.), *La creatività: percorsi di genere*, Franco

la importància que té aquest argument, l'aposta per l'*studi* com un camí cap a la virtut i cap a l'alliberament dels infortunis, en la composició i en el projecte literari en general que convenim a titular *Curial e Güelfa*. La sapiència poètica d'Apol·lo (*litterarum peritia*) i la ciència eloqüent de Bacus (*rerum scientia*) són els fonaments d'una nova civilització renaixentista, per a la qual prepara l'anònim escriptor el seu cavaller de ficció; mal que siga des d'una perspectiva tan utòpica com és la dels somnis imaginats, les proclames al·legòriques i les ficcions literàries. L'anònim redactor del *Curial* tracta de traduir el *peritia litterarum* de Bruni com *entesa en lletres* quan aborda el personatge de Camar, que reflecteix en la ficció els ideals pedagògics brunians.⁸⁴⁶⁴

Quan l'autor del *Curial* descriu un cavaller trobador del segle XIII que es comporta ens certs aspectes com un *cortigiano* del XV, el que està fent és mostrar-nos la seua adhesió al pensament expressat per Bruni en el *De studiis*, considerat una obra simbòlica del primer humanisme. El redactor de la novel·la cavalleresca es preocupa que entenguem que Curial “no lexa l'estudi, ans tracta reverencialment los libres” (*CeG* II.116); que és “home científich e qui nulls temps lexava l'estudi” (*CeG* III.24); que consagrava moltes hores a “la vigília del estudi” (*CeG* III.78); que, quan cau en el vici, abandona l'estudi. Bacus se li apareix recordant haver-lo ajudat “en lo teu estudi” (*CeG* III.79). L'amonesta i li prega “que torns al estudi” i, en efecte, Curial “tornà al estudi, segons havia acostumat, tenint per perdut aquell temps que sens estudi havia viscut” (*CeG* III.79). Òbviament, resultaria absurd interpretar aquestes paraules des d'una perspectiva medieval. No es tracta de cap estudiant d'una universitat escolàstica, que aspire al títol de doctor.⁸⁴⁶⁵ Es tracta d'un cavaller que –per art de ficció literària– adquireix la *ciència* de les arts liberals i la filosofia, sota tutela de Bacus, i que somnia amb obtenir la *sapiència* poètica i una corona de llorer de mans d'Apol·lo. El somni es veu realitzat per un moment, gràcies a la fantasiosa representació del judici oníric del Parnàs. L'estudi de què parla l'anònim és l'*studium* dels llibres de totes les matèries i de

---

Angeli, Milà, 2011, ps. 11-38 (p. 24). La citació llatina a què remet l'autor es localitza en BRUNI ARETINO, L., *Opere letterarie e politiche...*, p. 250.

⁸⁴⁶⁴ Més detalls en el capítol II.3.12, on es tracta del personatge de Camar.

⁸⁴⁶⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 55), identifiquen les “falcultats” on Curial busca llibres amb les facultats universitàries de l'Estudi General d'Angers (França), un dels centres més importants del país en estudis de lògica, metafísica i teologia. Potser no han advertit la possibilitat que es tracte d'un calc idiomàtic de la llengua toscana, amb la qual l'autor s'ha familiaritzat; entre altres coses, perquè es pot deduir fàcilment que viu i escriu a Itàlia, i dubtem molt que coneguera Angers.

filosofia moral que recomana Lorenzo Bruni en *De studiis et litteris* com una via de perfecció moral, de realització d'una existència humana virtuosa. Ara bé, la pregunta és: ¿qui somnia realment amb aquest perfeccionament en les armes i l'estudi autodidacta de llibres de "totes les facultats": l'heroi de paper o l'escriptor...?

Es considera el *De studiis* com una mena de manifest del moviment intel·lectual humanista. El fet que estiga dedicat a una dona –recordem ara aquelles dones que tenen accés al saber en el *Curial*; que debaten sobre temes profunds– representa la voluntat d'universalitat a què aspirava la nova cultura. La "*femina erudita*" de Bruni, com la Làquesis o la Camar del *Curial*, són dones que pensen per elles mateixes amb ajuda dels llibres.⁸⁴⁶⁶ I responen a la voluntat dels humanistes de superar els antics que tant admiraven apostat per una igualtat entre homes i dones en els *studia humanitatis*.⁸⁴⁶⁷ El mateix Enyego d'Àvalos –una *rara avis* al Nàpols aristocràtic del segle XV– educà fills i filles ensems. Els ensenyava a interpretar l'*Eneida* i altres clàssics, i deixà la seua col·lecció de còdexs humanístics a la seua filla predilecta, Costanza. Aquesta dama, segons el testimoni de l'humanista Paolo Giovio, feia sonar l'arpa mentre cantava els amors d'Enees i Dido (tal volta recitant algun fragment de l'*Eneida*).⁸⁴⁶⁸

El mateix Bruni, quan traduï del grec al llatí la *Oratio ad adolescentes (sermo XXII)* o *De legendis gentilium libris* de sant Basili de Cesària (1403), ho féu per a justificar, amb l'*autoritas* d'un pare de l'Església, la conveniència d'accedir lliurement als coneixements filosòfics i de tota mena que aportaven els clàssics d'autors pagans de l'Antiguitat. El context en què fou traduïda l'homilia és el d'un vell enfrontament entre poetes i religiosos detractors de la poesia en el *Trecento*,⁸⁴⁶⁹ que continuava vigent pel 1400 a Florència. S'enfrontaven ací els *schierati*, seguidors de Coluccio Salutati i amants dels *studia humanitatis* i les lletres clàssiques, als *contrapposti* de Giovanni

---

⁸⁴⁶⁶ BUTINYÀ, Júlia, Dues dones del *Curial* (Càmar, la Güelfa) i els seus models, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 1, ps. 261-282 (p. 265) destaca com a "quelcom d'insòlit" el fet que Camar s'interessara per estudiar l'*Eneida*. Des d'una perspectiva estrictament medieval, evidentment que és insòlit, però no ho és en el context cultural efervescent de l'humanisme italià on s'escrigué la novel·la; un context *crític* i ideològicament revolucionari al qual resultava permeable l'autor.

⁸⁴⁶⁷ Vegeu VITI, P., La rovina di Roma come coscienza..., p. 130.

⁸⁴⁶⁸ Sobre l'*Eneida* i el *Curial*, vegeu el capítol II.3.12.

⁸⁴⁶⁹ RONCONI, Giorgio, *Le origini delle dispute umanistiche sulla poesia (Mussato e Petrarca)*, Buzoni, Roma, 1976.

Dominici (1356-1420), autor d'una *Regola del governo di cura familiare* (1401-1403) on desaconsellava la literatura profana i exhortava a llegir textos religiosos.⁸⁴⁷⁰

Enmig d'aquesta polèmica, l'opuscle versionat per Bruni es publicava amb dedicatòria al seu mestre, Salutati, i es presentava com a relativament curt ("*brevis*"), però duia una *coartada* de molt de pes ("*tantum ponderis*"), perquè legitimava les aspiracions del moviment humanista a rellegir i reeditar el saber dels clàssics grecollatins. El "*nomen auctoritatis*" de tot un sant Basili els donava cobertura davant els possibles atacs de moralistes o eclesiàstics reaccionaris. La postura de Bruni, no obstant això, era la d'afavorir la trobada o la conciliació, i no la ruptura, en el camí que duu, humanísticament, a la perfecció de l'home, entre allò que aporten la fe i la religió, i la innovació de caire intel·lectual i civil que aportaven els humanistes.⁸⁴⁷¹

La intenció de Basili de Cesària, en aquesta homilia per a adolescents estudiosos, és pedagògica: incita els lectors adolescents a llegir els clàssics d'autors pagans com a propedèutica per a passar després a l'exegesi de la sacra escriptura. Es genera també la consciència d'un lector autònom, com serà el Curial de la novel·la cavalleresca, que busca i elegeix els llibres; que els selecciona de manera crítica. En el cas del cavaller de ficció, cal pensar que ho fa amb ajuda dels filòsofs, oradors i poetes que, segons el rei de França, solien tenir-lo en gran consideració i estima (*CeG* II.116).⁸⁴⁷²

Aquest opuscle patristic, on es defén la poesia d'Homer i es fa encomi dels estudis literaris com una via de purgació moral de l'ànima i ascens cap a la virtut,⁸⁴⁷³ fou molt divulgat: ens han arribat 390 manuscrits de l'obra i se'n realitzaren unes 50 edicions entre el 1470 i el 1500.⁸⁴⁷⁴ Un d'aquests manuscrits es conservava en la biblioteca napolitana del gran camarlenc Enyego d'Àvalos (actualment, a la universitat de Harvard).⁸⁴⁷⁵ Íñigo López de Mendoza s'interessà també per posseir i fer traduir aquesta

---

⁸⁴⁷⁰ VITI, Paolo, Leonardo Bruni e le polemiche antiumanistiche, dins LEONARDI, C. (ed.), *Gli umanesimi medievali. Atti del II Congresso dell' "Internationale Mittellateinerkomitee"* (Firenze, Certosa del Galluzzo, 11-15 settembre 1993), Florència, 1998, ps. 795-805 (p. 799).

⁸⁴⁷¹ Ibídem; ROSSI, Vittorio (coord.), *Il Quattrocento. Storia letteraria d'Italia*, Vallardi, Milà, 1938, 9a ed. revisada per Aldo VALLONE, Vallardi, Milà, 1973, p. 130.

⁸⁴⁷² D'AGOSTINO, Marco, I corpora patristici: aspetti grafici e tecnico-librari, dins CORTESI, Mariarosa (ed.), *Leggere i padri. Tra passato e presente*, Sismel – Edizioni del Galluzzo ("Milennio Medievale", 88), Florència, 2010, ps. 145-156 (p. 150).

⁸⁴⁷³ "*Et quoniam ad hanc nostram vitam per virtutem ascenditur, virtus autem ipsa multum a poetis, multum ab historicis, multo etiam magis a philosophis laudatur, eorum verbis maxime est inhaerendum. Neque enim parum habet utilitatis consuetudo quaedam et familiaritatis virtutum, mentibus iuvenum animisque infusa, cum maxime inhaere soleant et paene indelebila esse, quae in tenera aetate discuntur, propter animorum molliem profunde inusta.*" Citat per JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, M., *El 'Isagogicon moralis disciplinae'...*, p. 73.

⁸⁴⁷⁴ D'AGOSTINO, M., I corpora patristici..., p. 150.

⁸⁴⁷⁵ Vegeu el capítol I.3.5.

obra.⁸⁴⁷⁶ El traductor del marqués, Pedro Díaz de Toledo, aprofita la dedicatòria per a fer elogi del seu patró com un home *científic* i dedicat a la vigília de l'estudi, com el Curial de la ficció catalana; aplicat a allò que ell denomina –primera menció en les lletres espanyoles– com els “estudios de humanitat”.⁸⁴⁷⁷ Uns anys abans, a Itàlia, el cardenal Bessarió (1403-1439) havia realitzat pel seu compte una versió llatina com la de Bruni, que regalà a Joan II de Castella. Fou traduïda també al castellà (BNE, ms. 10445) amb el títol *Obsérvate a ti mismo*, per ser aquest precepte dèlfic el que encapçala l'homília de Basili. Aquesta, com és sabut, és d'una de les consignes morals que fonamenten la lliçó ètica transmesa per l'autor de *Curial e Güelfa*.

Fixem-nos en una cosa interessant: Quan Pedro Díaz de Toledo tradueix el sant Basili en versió de Bruni per a l'estrenu cavaller científic Santillana, el retrata com un home plenament capficat en els referits “estudios de humanitat”. Com és lògic, Peter Russell observa que això no és sinó una exageració evident, un somni, una utopia irrealitzable. Entre altres coses, perquè el marqués, a diferència de l'autor del *Curial*, no sabia llatí. Com Curial el llombard, cavaller fictici del segle XIII, Santillana no estava capacitada intel·lectualment, a diferència dels humanistes italians, per a aprofundir en aquests *studia humanitatis*.⁸⁴⁷⁸ No obstant això, tant Santillana com l'autor del *Curial* es permetien el luxe aristocràtic de somniar amb un model de *curial* perfecte, d'home d'armes i lletres, capaç d'emular els humanistes i de ser coronat –més o menys al·legòricament– a l'estil dels grans senyors i poetes del temps antic. No debades, tots dos havien sigut deixebles del també cavaller *científic* Enric de Villena, que utilitzà i cità el *De legendis libris* com una font de “*novissima*” autoritat per a justificar la seua reivindicació dels clàssics.⁸⁴⁷⁹ Pel 1426, Alonso de Cartagena també citava l'obra, que influí a partir del 1430 en la seua defensa de la *paideia* clàssica.⁸⁴⁸⁰

Un altre opuscle de Bruni que manté connexió amb el *Curial* és la seua versió llatina del relat IV,1 del *Decameró* de Boccaccio, que tanta importància té –segons la

---

⁸⁴⁷⁶ BASILIO DE CESÁREA, *A los jóvenes*; trad. del llatí al castellà de Pedro DÍAZ DE TOLEDO, basada en la trad. del grec al llatí de Leonardo BRUNI, ed. de Rafael HERRERA GUILLÉN basada en el ms. BNF Esp. 458, Biblioteca Saavedra Fajardo, Múrcia, 2004; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/LIBROS/Libro0159.pdf>>.

⁸⁴⁷⁷ RUSSELL, Peter, Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (ps. 215-216).

⁸⁴⁷⁸ *Ibidem*.

⁸⁴⁷⁹ CÁTEDRA, Pedro Manuel, Enrique de Villena y algunos humanistas, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 187-203 (ps. 198-199).

⁸⁴⁸⁰ *Ibidem*, p. 199, n. 48.

crítica– per a fixar alguns elements argumentals i algun capítol concret de la novel·la. En l'apartat dedicat a Boccaccio, hem tractat ja d'aquesta *Fabula Tancredi* (15 de febrer del 1437), que Enyego d'Àvalos manà copiar a un escrivà llombard –servidor d'un magnat montferratés– en la primeria del 1444 (en un volum miscel·lani titulat “Llibre de cavalleria i noblesa”). En aquest relat boccaccià s'aborden els amors de Guiscardo i Ghismonda, que l'autor del *Curial* situa enmig de la “descripció de noblesa” o diàleg humanístic que sostenen Làquesis i sa mare. No entrarem en detalls que ja han sigut abordats. Però observarem l'interès de la defensa que fa Leonardo Bruni en aquest opuscle de la noblesa per virtut dels antics i dels humanistes, enfront de la medieval noblesa de sang. L'humanista elegeix precisament aquest relat per a dignificar en llatí humanístic el discurs de Boccaccio i dotar-lo així d'autoritat: “*Verum ut omictamus hoc et principia rerum contemplemur; certum est nos omnes homines ab uno nomine originem habuisse. Virtus sola nos equaliter natos distinguit et quorum opera excellent eos nobiles et claros reddit et quamvis vulgi opinio ignara quidem atque indocta aliter sentiat veritas, tamen suo dimoveri loco haudquaquam potest.*”⁸⁴⁸¹

Resulta sorprenent que la crítica catalana haja prestat tan poca atenció a un debat sobre la noblesa, present al llarg de tot el *Curial* però particularment incident en el diàleg entre Làquesis i sa mare, que sí que ha cridat l'atenció d'estudiosos estrangers. Entre altres coses, perquè ajuda a despullar la novel·la de la indeguda etiqueta de *medievalitzant* que se li ha aplicat en alguna ocasió impròpiament. En aquest sentit, Françoise Vigier observa els contrastos que presenta la recepció ibèrica de la novel·la versionada per Bruni respecte del tractament que rep aquesta en *Curial e Güelfa*. Segons ella, l'anònim escriptor “aboga por la primacía de la virtud individual sobre la nobleza de linaje, idea predilecta de los humanistas del Renacimiento (...). Su aparición en el argumento novelesco de *Curial y Güelfa* y en el debate entre Láquesis y su madre nos parece por lo tanto muy significativa” de la modernitat de l'obra.⁸⁴⁸²

A tot això, cal afegir la importància de Bruni com a traductor i divulgador de l'obra filosòfica d'Aristòtil: tant l'*Ètica a Nicòmac* (1417) com la *Política* (1435-1438). La primera interessava particularment el camarlenc Enyego d'Àvalos, que la incorporà a

---

⁸⁴⁸¹ Citat per POLETTI, Federico, Fortuna letteraria e figurativa della Ghismonda (*Decameron* IV,1) fra Umanesimo e Rinascimento, dins *Studi sul Boccaccio*, 32, Florència, 2004, ps. 101-143, i 37, 2007, ps. 239-302 (p. 108).

⁸⁴⁸² VIGIER, Françoise, Difusión y proyección literaria de la novela IV.1 del *Decamerón* de Bocacio en la España bajomedieval y renacentista, dins *Formas breves del relato (Coloquio, febrero de 1985)*, Casa de Velázquez – Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1986, ps. 87-104 (p. 99).

la seua biblioteca el 1440,⁸⁴⁸³ i al príncep de Viana, que la traduï al castellà pels anys 1457-1460, després de la seua estada napolitana.⁸⁴⁸⁴ Per la *Política* s'interessà directament Alfons el Magnànim. En agost del 1440, el secretari reial Arnau Fonolleda en demanà còpia al canceller florentí.⁸⁴⁸⁵ En març del 1441, un altre secretari, Joan Olzina, li agrai encaridament l'enviament.⁸⁴⁸⁶ Aquesta obra resultava fonamental per a defensar els postul·lats d'una vida activa, enfront d'aquells –els religiosos regulars, sobretot– que insitien en el vell ideal medieval de la vida contemplativa com a més excel·lent. En el debat s'havien posicionat abans Francesco Petrarca, Coluccio Salutati (*De saeculo et religione*, 1381), en defensa de la serenitat que proporciona a l'estudiós la vida contemplativa, no sols als religiosos. Leonardo Bruni, en canvi, com s'ha vist, apostarà per les bondats de la vida activa i civil, recolzant-se en la *Política* aristotèlica i altres fonts d'autoritat. El debat sobre aquesta qüestió no estava absent, doncs, de la literatura medieval europea i del prehumanisme, però adquirirà una importància de primer ordre el el Renaixement italià.⁸⁴⁸⁷ En *Curial e Güelfa*, les posicions de l'autor són modernes i actualitzades, per tal com l'anònim autor de la novel·la s'inclina

---

⁸⁴⁸³ En el capítol I.3.5, en trobareu més detalls.

⁸⁴⁸⁴ Vegeu ARISTÓTELES, *La philosophia moral de Aristótel, es a saber: Éthicas, Políthicas & Económicas, en romance*; les *Étiques*, en versió castellana de Carles d'ARAGÓ i ÉVREUX, príncep de Viana, Tipogr. de Jorge Coci, Saragossa, 1509; BOHIGAS, Pere, El manuscrit de Lisboa de la traducció de l'Ética d'Aristòtil del príncep de Viana: contribució a la bibliografia de Carles d'Aragó, dins *Miscellanea de Estudos em honra de D. Carolina Michaëlis de Vaconcelos*; separata, Imprensa da Universidade, Coïmbra, 1930; ARENAS-DOLZ, Francisco, Hacia el margen ético. Gabriel Altadell y un manuscrito ¿medieval? británico de la *Ética Nicomáquea* de Aristóteles, dins *Estudios clásicos*, 121, Madrid, 2002, ps. 73-85; JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El 'Isagogicon moralis disciplinae', de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>, p. 125, n. 19.

⁸⁴⁸⁵ Conservada en l'ACA, Cancelleria, reg. 2.716, epist. X.42, segons VILLAR RUBIO, Milagros, Códices en España com epístolas familiares de Leonardo Bruni, dins *Nuovi studi storici*, 10, Roma, 1991, ps. 163-167, i BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007, ps. 76-86. Vegeu també FIGLIUOLO, Bruno, Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivio de la Corona de Aragón, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374 (ps. 361-362).

⁸⁴⁸⁶ Referida per GUALDO ROSA, Lucia (ed.), *Censimento dei codici dell'epistolario di Leonardo Bruni*, Istituto Storico Italiano per il Medioevo, Roma, 2004, i BENAVENT, J., *Biblioteca dispersa...*, ps. 76-86. A Ferrara, a més, a la Biblioteca Comunale Ariostea di Ferrara, ms. Cl. II 135, f. 194, es conserva una altra lletra del Magnànim al canceller florentí, citada també per Benavent. Vegeu també FIGLIUOLO, B., Notizie su traduzioni..., ps. 362-363; BENTLEY, J. H., *Politica e cultura...*, p. 71, i GARRIDO VALLS, Josep-David, Correspondència entre Alfons el Magnànim i Leonardo Bruni al voltant de la traducció dels llibres de *La Política* d'Aristòtil: el ms. 388 de la biblioteca general i històrica de la Universitat de València, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.453-1.462.

⁸⁴⁸⁷ Vegeu VALERO MORENO, Juan Miguel, Antecedentes y encrucijadas de la vida activa y contemplativa en la Castilla del Cuatrocientos, dins *eHumanista*, 29, Santa Barbara (EUA), 2015, ps. 32-71.

obertament per les posicions de Bruni i condemna satíricament l'abandonament del món que propugna Sanglier. Un cavaller degradat a monjo és, per a ell, un foll.

Buonaccorso, Poggio i la “descripció de noblesa”

L'autor de *Curial e Güelfa* es manifesta interessat per un debat molt actual a la Itàlia del 1440 com era la qüestió *de nobilitate*, que ell anomena en català “descripció de noblesa” (*CeG* II.86), potser influït per l'expressió llatina *descriptio nobilitatis* que fa servir Orosi.⁸⁴⁸⁸ El debat filosòfic sobre la vetadera naturalesa de la noblesa venia ja de l'antiguitat, però es reactivà considerablement arran de la revolució ideològica de l'humanisme, bo i començant per la Itàlia del *Quattrocento*.

No manquen els precedents medievals i escolàstics que es pronuncien a favor de la noblesa entesa com un valor individual i meritocràtic, però les seues afirmacions xoquen contra una realitat social europea dominada per l'aristocràcia de sang. És el cas d'Andreas Capellanus (segle XII), que en el seu divulgadíssim tractat sobre l'amor cortés, *De amore*, escriu (I,vi,13): “*morum atque probitas sola est que vera facit hominum nobilitate beari et rutilanti forma pollere.*”⁸⁴⁸⁹ O també del bavarés Konrad von Megenberg (1309-1374), que en la seua *Yconomica* (II,iv,12), escrita pels anys 1353-1363, defineix així la cortesia: “*Curialitas est bonorum morum nobilitas (...), quia nobilitas est cordis generosum animus.*”⁸⁴⁹⁰ La *curialitat* –condició natural, per derivació onomàstica, de l'heroi de *Curial e Güelfa*– és la noblesa adquirida pels bons costums, per tal com aquesta és el producte d'un ànim generós infús en el cor: “Noble cor, emperò, que en molts pobres hòmens se met, se més en aquest...” (*CeG* I.1). Bon principi el de Curial, considerant que, segons el mateix Capellanus (I,vi,H-513), “*Amor enim res est gratiosa et ex sola cordis nobilitate procedens.*” La sublim gratuïtat de l'amor, producte d'un noble cor i un ànim generós, serà un concepte molt grat als poetes *stilnovisti* italians del segle XIII. Dante Alighieri, en la *Vita Nova* (ca. 1285-1289; sonet 29, v. 1) afirmarà: “Amore e'l cor gentil sono una cosa.”⁸⁴⁹¹ Sent Itàlia com era un país més de mercaders que de cavallers, no cal ni dir que els literats italians de la burgesia

---

⁸⁴⁸⁸ Autor que figura en la biblioteca de D'Àvalos (capítol I.3.5) i que té un tractat sobre aquesta qüestió.

⁸⁴⁸⁹ CAPELLANUS, Andreas, *De amore libri tres* [1186-1190], ed. electrònica dins *The Latin Library* <www.thelatinlibrary.com/Capellanus.html> consultada en març del 2015.

⁸⁴⁹⁰ MEGENBERG, Konrad von, *Die Werke des Konrad von Megenberg (Forsetzung): Ökonomik (Yconomica)*, ed. a cura de Sabine KRÜGER, Staatsschriften des späteren Mittelalters, 3, Hiersemann, Stuttgart, 1973-1984, vol. 2 (1977), ps. 199-200.

⁸⁴⁹¹ ALIGHIERI, Dante, *Vita Nova*, ed. a cura de Guglielmo GORNI, G. Einaudi, Torí, 1996; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

del *Trecento*, començant pel referit Dante i per Boccaccio, insistiran en les seues obres en aquestes valoració dels mèrits personals i de la *virtù*.

No han passat desapercebudes a la crítica literària les idees que sobre aquesta qüestió, debatuda en forma de múltiples diàlegs i tractats pels humanistes italians del *Quattrocento*, va abocant al text l'escriptor al llarg de la novel·la. Devia ser algú, aquest escriptor, d'interessos intel·lectuals molt pròxims al camarlenc Enyego d'Àvalos, que el 1444 manà enquadrar un conjunt d'opuscles sobre aquesta descripció de noblesa (Bruni, Poggio, Marsuppini, etc.) per a reflexionar –tal com consta en el títol del volum– “*de militia et nobilitate*”, sobre cavalleria i noblesa. Entre els opuscles no podia faltar la història dels amors desiguals entre Ghismonda i Guiscard, que l'escriptor de la novel·la anònima reproduirà i reescriurà en el llibre I del *Curial*.⁸⁴⁹²

Stefano Cingolani detecta que l'autor d'una obra en principi literària com és el *Curial* manifesta tenir en ment continguts ideològics a debatre, reflexions morals i discursos metaliteraris que afloraran al llarg de l'obra. No pot evitar, de fet, que hi afloren, però evita –això sí– la temptació d'assumir un format de “trattato, preferendo una soluzione narrativa.”⁸⁴⁹³ És a dir, que al·ludeix a assumptes i debats que són del seu interès, i que no calia introduir en una obra literària se suposa que d'entreteniment com és un relat cavalleresc, però sense perjudicar l'economia o el ritme narratiu. Un dels temes que hi apareix a intervals és el de la definició de noblesa. I ho fa des de la perspectiva d'uns humanistes que subscriuen el proverbi clàssic de Juvenal (*Satyræ*, VIII,20): “*Nobilitas sola est atque unica virtus.*” Sols existeix una font de noblesa, i aquesta és la que proporciona la virtut. L'home virtuós és home noble.⁸⁴⁹⁴ Ja en el segle XIV, els prehumanistes italians, com Dante o Boccaccio, s'havien pronunciat d'alguna manera sobre la qüestió en les seues obres. En el *Decameró*, quan Ghismonda s'enamora de Guiscard (un personatge en qui es fixa l'anònim, en aspectes argumentals que afecten al seu *Curial*), ho fa d'un “uom di nazione assai umile, ma per virtù e per

---

⁸⁴⁹² D'aquesta compilació en tractat ja en diferents capítols anteriors. Per a la localització actual i característiques del volum miscel·lani, us tornem a remetre al cap. I.3.5.

⁸⁴⁹³ CINGOLANI, Stefano M., *Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 147).

⁸⁴⁹⁴ Analitza aquest aspecte de la novel·la MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60.

costumi nobile.” És inevitable, com troba Manuela Stocchi, veure un paral·lel ací en les circumstàncies i justificacions de l’ enamorament de la Güelfa.⁸⁴⁹⁵

Curial, fill d’una pobre família decadent –però de sang noble o *generosa*, atenció–, és un infant predestinat a esdevenir cortesà, com indica el seu nom; a comportar-se “curialment”, de manera modèlica i exemplar, fent ús d’un adverbi amb el qual sol jugar l’escriptor. Perquè es realitze aquest projecte de vida és prescindible del tot la qüestió de la sang i del llinatge de l’heroi, enfront de les biografies cavalleresques, on se sol insistir en la matèria, fins i tot inventant orígens remots i llegendaris per a la família en qüestió. Per al cas que ens ocupa, pareix que l’autor no tenia previst ni tan sols anotar el llinatge patern del seu heroi de ficció. Això sí, ja des del primer moment se’ns anuncia que la seua noblesa procedirà de la grandesa d’ànim i de la seua capacitat per a navegar per la vida i *pilotar-la* virtuosament: “Noble cor..., que en molts pobres hòmens se met, se més en aquest” (*CeG* I.1). La noblesa de cor, d’ànim o *nobilitas ex virtute*, per introduir la terminologia usual de la controvèrsia humanística, serà el que condicione l’ascens meteòric del cavaller estrenu, i no pas la *nobilitas ex sanguine*.

Jeremy Lawrance ja notà que l’actitud de l’anònim escriptor l’acostava molt a idees innovadores que no es consolidaran sinó amb el triomf de l’humanisme, és a dir, amb el Renaixement. Crida l’atenció “its unexpected emphasis (...) on the *Homo novus* or *De vera nobilitate* theme. Curial is not a man of noble birth, but the son of a poor gentleman, ‘master only of a lowly house’, who makes good through his own efforts and the financial support of his lover.”⁸⁴⁹⁶ L’èmfasi seria *unexpected* en una novel·la escrita a mitjan segle XV a la Península Ibèrica, però no té per què resultar sorprenent en una novel·la escrita a la Itàlia del *Quattrocento*, com és el *Curial*. La Güelfa, gran senyora italiana, presentada a uns lectors catalanòfons familiaritzats amb la realitat sociocultural del país on viuen, elegeix el seu amant “no havent esguart a la claredat de sanch ne a multitud de riqueses” (*CeG* I.4). La declaració d’intencions ja cridà l’atenció d’Antoni Comas,⁸⁴⁹⁷ i no passaria desapercebuda a un medievalista d’àmbit ibèric, que la podria considerar fins i tot una provocació. A Itàlia, en canvi, Dante Alighieri en el *Convivio* i Giovanni Boccaccio en el *Decameró* ja havien transportat al terreny de la

---

⁸⁴⁹⁵ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (ps. 299-300).

⁸⁴⁹⁶ LAWRENCE, Jeremy N. H., Nota-ressenya de WALEY, Pamela (trad.), *Curial and Güelfa*, George Allen & Unwin, Londres, 1982, dins *Medium Aevum*, 55/1, Londres, 1986, ps. 148-149 (p. 149).

⁸⁴⁹⁷ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 47).

creativitat literària⁸⁴⁹⁸ una convicció molt popular, sobretot al nord d'Itàlia en la baixa edat mitjana: que la vera noblesa era aquella que demostraven els ciutadans virtuosos i els homes que, sense haver nascut en casa noble, adquirien rendes, honors i una elevada posició social pels seus mèrits.⁸⁴⁹⁹ Si l'elitisme aristocràtic d'un Rodríguez del Padrón contrasta amb l'actitud ideològicament progressista de l'anònim de *Curial e Güelfa*, com afirma Lida de Malkiel,⁸⁵⁰⁰ és perquè el primer procedeix d'un ambient cortesà perifèric i retardatari, com és el castellà, mentre que el segon s'ha aclimatat durant els anys previs al moment d'escriptura a l'atmosfera cultural italiana.

La Güelfa és una viuda desimbolta i amb dots de comandament, que sap com planejar l'ascens social del seu vailet. S'adreça al seu tresorer Melchior i li manifesta que ha pensat afavorir Curial; primerament perquè s'ho mereix i, en segon lloc, per la següent raó: “E he pensat que y ha molts hòmens que totes les riqueses del món no ·ls farien bons, e sol· amor és bastant a rellevar-los en un jorn” (*CeG* I.8).⁸⁵⁰¹ Làquesis, rival amorosa de la Güelfa, reconeix, fent ús de la raó i no deixant-se dur per la passió, que la senyora de Milà ha obrat bé en afavorir Curial: “que sé la Güelfa ésser una de les pus honestes dones del món; humanitat i virtut la han moguda a avançar aquest per sos mèrits” (*CeG* II.86).⁸⁵⁰² Els mèrits del cavaller no són els d'haver nascut en una nobilíssima casa, sinó els d'haver mostrat amb la seua conducta ser home preclar i virtuós, mereixedor de l'amor honest i pur de la jove *matrona* (l'amor *celestial* dels neoplatònics i de l'epístola de Barzizza a Centelles, del 1439).⁸⁵⁰³

---

⁸⁴⁹⁸ Dante, intentant conciliar la idea socialment dominant de noblesa cavalleresca amb la que ell tenia per més raonable; Boccaccio, evidenciant sense posar-hi èmfasi la idea absurda que significa considerar noble algú que, a desgrat del seu llinatge, fera gala d'un comportament innoble.

⁸⁴⁹⁹ Vegeu NARDI, Bruno, *Saggi e note di critica dantesca*, ed. a cura de Riccardo RICCIARDI, Milà-Nàpols, 1996, p. 55.

⁸⁵⁰⁰ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, Juan Rodríguez del Padrón. Vida y obras, dins *Nueva revista de filología hispánica*, any 4, núm. 4, Ciutat de Mèxic, 1969, ps. 315-351 (ps. 318-319).

⁸⁵⁰¹ En aquesta i altres frases, sembla detectar quelcom d'esperit humanístic COSTA, Ricardo da, *Curial e Güelfa*, caballerías, cortesías y humanismo, dins *Simposi Internacional 'De Ramon Llull a 'Curial e Güelfa' i 'Tirant lo Blanch'.* Clàssics, història, traducció i cultura a la Corona d'Aragó (Universitat d'Alacant, novembre 2011), ed. electrònica <<http://www.ricardocosta.com/artigo/curial-e-guelfa-caballerias-cortesias-y-humanismo>>, ps. 11-12.

⁸⁵⁰² Seguint el criteri de Lawrance, Montserrat Piera relaciona aquesta frase amb la tractadística italiana *de vera nobilitate*. Vegeu PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 100. Vegeu també EADEM, Lectors y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97 (p. 89); BUTINYÀ, Júlia, Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l'Edat Mitjana a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312 (p. 302).

⁸⁵⁰³ Que acabem de comentar per extens més amunt. Per a merèixer aquest amor, segons Barzizza, cal tenir un comportament virtuós, lliçó que duu apresa l'autor del *Curial* i que el protagonista aprendrà al llarg de la novel·la.

Quan els envejosos de la cort montferratesa atempten contra l'honor de Curial en presència del rei de França, aquest fa defensa del cavaller. Opina el rei que la Güelfa fa molt bé a “avançar” socialment el seu protegit i donar-li béns, perquè “ell los mereix molt bé”, amb independència de qui siga fill. Un home noble, valeros, vàlid per a cambra i per a lliça, “abte e virtuós”, savi i bon conseller, fa pensar “que són fet irà de bé en millor.” El concepte de mobilitat social que subjau en l'argumentari del rei, com altres circumstàncies –els oradors, poetes i filòsofs, per exemple– ens traslladen de nou a un escenari creatiu italià i a un autor *'talianato*. Curial és pobre de recursos, però “copiosament” ric per “la sua valor e moltes virtuts”. Amb la qual cosa el rei li augura l'obtenció d'un matrimoni avantatjós, “car la costuma de la cavalleria e de la sciència és tal, que avancen los hòmens de pobre estat e ·ls fan grans senyors” (*CeG* II.116).⁸⁵⁰⁴ Ja en el moment en què l'havia elegit, la Güelfa havia previst formar el seu servidor amorós perquè imitara l'exemple dels *virii illustres* de l'Antiguitat que, gràcies als seus mèrits personals, havien obtingut glòria i honor: “E la Güelfa, veent lo seu Curial créixer en bellesa e en virtut (...), [e]l confortava a devenir millor e major, comtant-li per diverses novelles com los hòmens, per diverses accidents, moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans hòmens, e que açò los ha amenar lo viure virtuosament, la qual cosa és en mà de cascú, majorment de aquell a qui Déus fa gràcia que pobretat no ·l té sota ·l peu” (*CeG* I.7). L'ascens social i el triomf no depenen, doncs, de la voluble Fortuna medieval, sinó de l'exercici de la *virtù*, tal com propugnaven els filòsofs del temps d'escriptura de la novel·la. Subratllem, en conseqüència, una frase amb aires de sentència humanística: “lo viure virtuosament... és en mà de cascú”.⁸⁵⁰⁵

Els valors sobre els quals es fonamenta la sentència curialesca no eren en absolut desconeguts a la cort napolitana d'Alfons V el Magnànim. El contacte constant de secretaris i cancellers amb els humanistes, feia que el personal lletrat haguera assumit com a pròpia aquesta filosofia tan estesa entre els italians. Apareix, per exemple, en alguns preàmbuls de la cancelleria. El 28 de juliol del 1452, el rei d'Aragó demana al papa que atorgue un capel cardenalici a un confessor i teòleg criat seu. El presenta com a plebeu i pobre (“no obstant... no fos per nat o facultats de béns temporals de axí gran e

---

⁸⁵⁰⁴ Us remetem de nou als articles que acabem de citar de Lawrance i Piera. I també a PIERA, Montserrat, L'elaboració de conceptes humanistes a *Curial e Güelfa*, dins BOVER, A. – MARTÍ, J. – ANN, M. (eds.), *Actes del setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Berkeley, 1993)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 211-220 (p. 214).

⁸⁵⁰⁵ Presta especial atenció al significat renovador d'aquesta frase MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60 (ps. 54-57).

egual condició”), però troba que això no és cap impediment per a fer-lo cardenal, atès que “les obres de aquest seran axí nobles e virtuoses que, no solament se igualaran, mes *forse* sobrarian les de alguns altres e suplliran encare les condicions de natura que en la orígene sua fossen stades menys.” La virtut supera la natura.⁸⁵⁰⁶

L’episodi del *Curial* on més directament s’aborda la qüestió de la superioritat de la noblesa adquirida per virtuts i mèrits individuals, és el diàleg que mantenen Làquesis i sa mare, la duquessa de Baviera. Debaten sobre la conveniència o no que una donzella de rang aristocràtic tan elevat contraga noces amb el fill d’un pobre “gentil home pobre” com és Curial (*CeG* II.84-87). La filla del duc argumenta que Curial ja no és pobre. Ha esdevingut “fort rich” per mèrits personals i per la seua virtut cavalleresca, reconeguda fins i tot per l’emperador. A més, no és cap plebeu, ni per sang ni per comportament: “la gentilesa ja la té”. I, encara que no és senyor de cap senyoria ni de vassalls (“fall-li l’heretat”), per haver nascut pobre, la promesa que ha fet el duc de Baviera de dotar-lo amb el seu ducat afavorirà definitivament el seu ascens social: “tant valdrà e més que ell”, afirma Làquesis. Perquè la noblesa per virtut acompanyada per una gran heretat fan resplendir l’home absolutament, mentre que la possessió d’un gran estat no és garantia d’un comportament virtuós i d’un “valor” nobiliari segur.

“E si mon pare no havia heretat”, conclou Làquesis, “¿valdria tant com Curial? Certes no, car Curial, sens heretat, val molt.” Com tot seguit observarem, el discurs *de nobilitate* sintetitzat tan concisament en aquest diàleg –en profit de l’economia narrativa de la novel·la– combrega amb les idees de Buonaccorso da Montemagno (1422), humanista florentí que explicita la superioritat de la noblesa *ex virtute* dels antics sobre la noblesa de sang, característica de la societat feudal.⁸⁵⁰⁷ Amb ell s’obri un fructífer discurs filosòfic, característic de l’humanisme italià, que es prolongaria durant les dècades subsegüents.⁸⁵⁰⁸ Aquesta noblesa conscient i individual seria la *vera nobilitas*, d’acord amb el conegut tractat humanístic de Poggio Bracciolini (1440).⁸⁵⁰⁹ Ara bé, l’opuscle filosòficament optimista de Poggio fou esmenat immediatament pel canceller

---

⁸⁵⁰⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, f. 150v, Castell Nou de Nàpols, 28 de juliol del 1452. Citat per RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 104-105.

⁸⁵⁰⁷ DA MONTEMAGNO, Buonaccorso i al., *De nobilitate [1422]*, dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi (“La letteratura italiana. Storia e testi”, 13), Milà-Nàpols, 1952, ps. 141-160.

⁸⁵⁰⁸ FINZI, Claudio, La polemica sulla nobiltà nell’Italia del Quattrocento, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, vol. 30, núm. 2, Madrid, 2010, ps. 341-380.

⁸⁵⁰⁹ BRACCIOLINI, Poggio, *De vera nobilitate*, dins *Poggi Opera*, Estrasburg, 1513.

florentí Marsuppini (1440) en els termes següents: La virtut que ens fa nobles, com sostenen els filòsofs antics i proclama Poggio, està a l'abast de tothom.⁸⁵¹⁰ Ara bé, sols si procedim d'una bona família i disposem d'uns recursos econòmics o d'un patrimoni suficient (i posa l'exemple dels Medici), podrem assolir aquesta *nobilitas* en grau excel·lent o màxim. El *realisme* polític del plantejament de Marsuppini, que modera el plantejament filosòfic de Poggio és assumit per l'autor del *Curial*, que procura recordar-nos la gentilesa o generositat de sang del seu progenitor, i els recursos econòmics –el tresor de Camar– que fan possible la seua entronització com a príncep. Això no obstant, la “gloriosa fi” d'un ennoblement definitiu, l'obté “per sos mèrits.”

La influència d'aquest debat italià en la literatura cavalleresca, i més concretament en *Curial e Güelfa*, no és un fet excepcional. Per allò que ha documentat A. J. Vanderjagt, a la cort borgonyona, molt ben connectada amb la napolitana d'Alfons el Magnànim i amb Itàlia en general, s'interessaren també per aquesta controvèrsia. L'any 1450, el duc Felip III el Bo –al qual s'atribueix la sentència *Vray honneur doit estre acquis par vertueux fais*– manà traduir al francès i distribuir distintes còpies del tractat de Da Montemagno, que circulava aleshores amb una falsa atribució a Plutarc, que li conferia una gran *auctoritas*. A partir del 1470, es realitzaren diferents edicions angleses i alemanyes, que influïren en la literatura de cort del nord d'Europa.⁸⁵¹¹ Aquesta influència, en el cas de la ficció catalana gestada a la cort de Nàpols, s'avança, doncs, a la dècada del 1440, per lògiques raons de localització geogràfica i de familiaritat de l'anònim escriptor amb l'ambient cultural humanístic.

* * *

El debat sobre la naturalesa de la noblesa es remunta a l'Antiguitat clàssica. Diògenes Laerci, en la seua vida de Plató –recordada oportunament pels humanistes– distingeix entre quatre tipus de noblesa: la rebuda d'uns avantpassats justs i honrats; l'heretada d'uns avantpassats prínceps o magistrats; la d'uns avantpassats guardonats amb honors militars o esportius, i la noblesa individual, “si u és generós d'esperit i magnànim. També aquest és noble. I aquesta és la forma més gran de noblesa. Per tant, una noblesa pot venir dels avantpassats distingits, altra dels poderosos, altra dels

---

⁸⁵¹⁰ PIERINI, Iliaria, *Carlo Marsuppini. Carmi latini. Edizione critica, traduzione e commento*, Firenze University Press (Premio di ricerca “Città di Firenze”, 38), Florència, 2014.

⁸⁵¹¹ VANDERJAGT, A. J., Between Court Literature and Civic Rhetoric. Buonaccorso da Montemagno's *Controversia de nobilitate*, dins BUSBY, Keith – KOOPER, Erik (eds.), *Courtly literature, Culture and Context*, John Benjamins Publishing Company (“Utrecht Publications in General and Comparative Literature”, 25), London, 1986, ps. 561-572 (p. 567-568).

famosos i altra de la pròpia excel·lència humana.”⁸⁵¹² Aquesta sentència autoritzada de Plató es posada en boca de Niccolò de’ Niccoli en el diàleg *De vera nobilitate* de Poggio Bracciolini, en la defensa que fa de la noblesa *ex virtute*.⁸⁵¹³

Giovanni Buonaccorso da Montemagno (+1429), jurista, diplomàtic i professor de l’Estudi florentí,⁸⁵¹⁴ havia fet reviscolar el tema clàssic amb el seu tractat *Controversia de nobilitate* (1422), que tingué ràpida i gran difusió, per haver-lo atribuït a l’historiador grec Plutarc, autor de les cèlebres *Vides paral·leles*. A petició de lectors no literats, s’efectuaren diferents *volgarizzamenti* del text en toscà, una de les quals a càrrec de Giovanni Aurispa. Fou traduït al francès (1449), al toscà de nou (per l’humanista Angelo Decembrio, a petició del marquès de Santillana, 1450), a l’anglès (1459/60), al castellà (pel príncep de Viana, el 1460, a partir de la versió italiana de Decembrio), etcètera. La versió original fou objecte, així mateix, d’impressions primerenques. És ben probable, doncs, que fóra conegut per l’autor del *Curial* i que haguera tingut una àmplia divulgació a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, on el príncep Carles d’Aragó degué obtenir la còpia que després traduí estant *in carcere*.⁸⁵¹⁵ Ho féu, segons declarav a en el preàmbul, per a “me procurar algun e necessario pasatiempo.”⁸⁵¹⁶

Buonaccorso estableix el diàleg com una rivalitat entre dos pretendents a casar-se amb Lucrezia una noble i erudita donzella romana, formada en “la doctrina de poéticos estudios e filosofía” (citem en la versió del príncep Carles de Viana).⁸⁵¹⁷ El primer aspirant a la mà de la sàvia adolescent és Publi Corneli Escipió, jove de família rica i d’insigne sang, però d’escasses virtuts i nul amor per les lletres. El segon és un jove relativament més pobre i no de tan clara sang, Gai Flamini, però honest i virtuós, i amant dels estudis i dels llibres: “de estudios liberales, vida honesta, en letras muy

---

⁸⁵¹² Traduïm al català, a partir de DIÓGENES LAERCIO, *Vidas y opiniones de los filósofos ilustres*, trad. a l’espanyol de Carlos GARCÍA GUAL, Alianza editorial, Madrid, 2013, llibre III, 92 (p. 206).

⁸⁵¹³ FINZI, C., *La polemica sulla nobiltà...*, ps. 345-346.

⁸⁵¹⁴ GENNARO, Clara, Giovanni di Buonaccorso da Montemagno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 76, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2012, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-di-buonaccorso-da-montemagno_Dizionario_Biografico/>

⁸⁵¹⁵ Sobre la difusió de l’obra, vegeu DACOSTA, Arsenio – MOTA, Carlos, *Un tratado inédito sobre la idea de nobleza atribuido a Francisco de Rades y Andrada*, dins *Studia Aurea*, 8, Barcelona-Girona, 2014, ps. 417-454 (ps. 436-437).

⁸⁵¹⁶ Citat per MARTÍNEZ ROMERO, Tomás, *Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica. Discurs de recepció de Tomàs Martínez Romero com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l’Institut d’Estudis Catalans, llegit el dia 21 de juny del 2007*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2007.

⁸⁵¹⁷ ARAGÓ, Carles d’, príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [1460]; trad. al castellà de la versió toscana d’Angelo DECEMBRIO, de Buonaccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d’Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Université Paul Valery, Montpellier, 2000. ps. 175-191 (p. 175).

diligente.” Lucrezia es demana qui dels dos pot considerar-se més noble: el que presenta noblesa de sang o el de noble ànim. Els arguments favorables a Flamini haurien sigut considerats una provocació insolent en qualsevol cort de l’Europa feudal del 1400, però no a la Toscana dels mercaders oligarques, socialment molt dinàmica:

*“Ego vero non [in] aliena gloria aut in falsis fortunae bonis, sed in propria nostra animi virtute hominis nobilitatem esse existimo. Nihil enim aliud est nobilitas, nisi excellentia quaedam qua digniora indignioribus praestant. Sicut igitur homo animi praestantia dignior est reliquiis animantibus, ita quidem claritudine anime homo hominem antecellit (...). Constat igitur ex sola animi virtute veram nobilitatem dfluere. Non ergo divitiarum cumulus aut amplitudo generis dare aut arripere nobilitatem potest. Est enim propria sedes nobilitatis animus, quem imperatrix illa rerum omnium natura, non ex maiorum peculiari hereditate, sed ex fastigio illo divinitatis ab origine ovidem aequae cunctis mortalibus infundit.”*⁸⁵¹⁸

És a dir:

“En canvi, jo considere que la noblesa de l’home resideix en la virtut del propi ànim, no en la glòria d’altri ni en els falsos béns de la fortuna. De tal manera que la noblesa no és ni una cosa ni l’altra, ans una certa excel·lència per la qual els fets més dignes van per davant dels menys dignes. Així com l’home, per la virtut de l’ànim és el més digne de tots els animals, així per la claredat de l’ànim l’home s’avança a l’home (...). Manifesta cosa és, doncs, que la vera noblesa resideix solament en la virtut de l’ànim. I l’abundància de riqueses o la prosàpia de les generacions no pot donar ni traure la noblesa, per tal com l’ànim és la seu pròpia de dita noblesa. La natura, que és emperadriu de totes les coses, posa dit ànim igualment en tots els mortals des del naixement, i no per donació hereditària dels ancestres, sinó per do de la gràcia divina.”⁸⁵¹⁹

---

⁸⁵¹⁸ DA MONTEMAGNO, B., *De nobilitate...*, ps. 142-143.

⁸⁵¹⁹ Carles de Viana (*op. cit.*, p. 181) ho tradueix així: “Mas yo, no en la agena gloria, ni en los fingidos bienes de la Fortuna, mas solamente en la propia e verdadera virtud del ánimo judgo que consiste la nobleza (...). Así como el hombre, porque es animal racional, se antepone a todos los animales; e así por semblante, la calidad e cantidad de la gentileza del ánimo se conosçe más valer una persona que otra.”

Posant exemples de l'antiga Roma, l'autor pretén demostrar que “quasevol pot adornar-se de noblesa amb l'esplendor de la virtut personal”: “*illum splendore virtutis atque ideo nobilitatis decorare possit.*”⁸⁵²⁰ I que, “en veritat, la virtut, i la noblesa que acompanya a la virtut, s'adquireix amb l'esforç individual i resulta incompatible amb el vici”: “*Virtus enim, ac virtutis socia nobilitas, proprio labore quaeritur, neque cum vitiis constare potest.*” “Jo, doncs, des de la meua infantesa, quan s'acostava la pubertat, consagré tots els meus anys a l'estudi de les dolces lletres. Després, havent crescut, gran part de l'adolescència he consumit estudiant filosofia, de la doctrina de la qual no hi ha cap cosa en la vida dels mortals que siga més lloable”: “*Ego igitur, ubi ex infantia primum adolescere coepi, aetatem meam omnem dulcium litterarum studiis accommodavi. Dein aliquanto pubescentior factus, magnam adolescentiae meae partem in philosophia consumpsi, cuius doctrina nescio quid in vita mortalium laudabilis intueri possis.*”⁸⁵²¹ El príncep de Viana ho traduïa d'aquesta manera:

“Porque yo, quando comencé a crescer en mi niñez, toda mi edad despendí en los muy dulces estudios de letras, aprendiendo gramática, e después (...) filosofía, de la doctrina de la qual no sé cuál otro oficio pueda ser en la vida humana más loable. En los quales estudios no solamente latinos presceptores, mas aún aquellos príncipes de eloqüencia quise oír en Athenas (...). Puedo dezir esto: que ningún día nin noche me pasó con continuo exercicio de estudios liberales.”⁸⁵²²

El programa educatiu de Curial s'ajusta a aquest itinerari formatiu bàsic dissenyat per l'humanisme: l'estudi propedèutic de les ciències liberals (els “estudios liberales” a què es refereix el de Viana), com a propedèutica per a aprofundir en la filosofia moral, al·legoritzada en la novel·la cavalleresca catalana per la figura de Bacus, “déu de sciència” i rector de les disciplines liberals. En la referida versió del príncep de Viana són seguits amb atenció els arguments d'aquell que exhibeix “gentileza de ánimo” i que adquireix una posició rellevant gràcies “a los estudios de sciencia”, terme coincident amb el que utilitza l'autor del *Curial*.⁸⁵²³ Per al culte Carles, Gai Flamini és un –

---

⁸⁵²⁰ DA MONTEMAGNO, B., *De nobilitate...*, ps. 144-145.

⁸⁵²¹ *Ibidem*, ps. 144-145, 150-151, 152-153 i 156-157, respectivament.

⁸⁵²² ARAGÓ, C., *De toda condición...*, p. 186.

⁸⁵²³ Ja ens hem ocupat en els capítols I.2.5 i I.3.4 de remarcar la relació d'amistat que tingueren a Nàpols el de Viana i Enyego d'Àvalos, i l'intercanvi de cartes i de llibres que feien.

diguem-ne– cavaller *científic* com ell, que prefereix ser elogiat per les seues aptituds intel·lectuals que per la seua condició de príncep. La seua postura és paradoxalment més radical que la de l'autor florentí de l'opuscle, que ell estava convençut que era obra de Plutarc. El “Gayo Flamíneo” de la seua versió castellana explica que el tresor de la noblesa “consiste en el sólo ánimo.”⁸⁵²⁴ Coincideix plenament, també, amb allò que l'anònim del *Curial* pretén demostrar amb el seu personatge modèlic: que la Fortuna no té cap poder contra l'home virtuós –és a dir, noble d'ànim–, el qual finalment obté la victòria. Heus ací l'extracte d'una de les oracions de Gai Flamini:

“E esta es syngular graçia y don otorgado por natura: que cualquier pueda, o pobre o rico, alcançar la virtud, la silla de la qual es en posesión solamente en los secretos del ánimo o firmeza verdaderamente. Ni en mudança de fortuna consisten, ni es ninguna tanto cruel ni áspera condición que pueda fazer de hombre viçioso e perezoso noble o diligente. Porque si la Fortuna tuviese poder sobre la virtud, no podría aver lugar aquélla para bien fazer, ni alguno su merescimiento, ny sería nuestra, mas de otro, la elección de bien y de mal.”⁸⁵²⁵

El text de Buonaccorso serveix també perquè Gai Flamini plantege la diferència entre les donzelles belles i seductores, però irreflexives, com la Làquesis del *Curial*, i aquelles que s'apliquen a estudiar els clàssics, com Camar. Diu Gai a Lucrezia:

“A tí nunca locuras de moçedades, no arreos lascivos ni ricas joyas ni ponposas vestiduras ni danças ni fiestas luxuriosas te ploguieron, porque son movimientos de viçios e infama. Mas tú syempre dada a los honestos estudios liberales como virtuosa muger en continençia e en limpieza, en vigilia e diligençia, fazes la vida más esclareçida que ninguna otra matrona romana. E por esta tu sola nobleza me plaziste e por esto mismo me pienso plazer a ti.”⁸⁵²⁶

El jove culte, lletraferit i bibliòfil –adopta, de fet, una actitud per la cultura molt pròxima a la de Curial– s'ofereix a compartir amb la *docta puella*, si vol ser la seua esposa, els estudis que ambdós consideren tan profitosos. És una cosa com quan Curial

---

⁸⁵²⁴ ARAGÓ, C., *De toda condición...*, p. 184.

⁸⁵²⁵ *Ibidem*, p. 185.

⁸⁵²⁶ *Ibidem*, p. 188.

s'ofereix a Camar, al Tunis de la ficció cavalleresca catalana, per a explicar-li l'*Eneida* glossada i molts altres llibres, després d'haver après d'ella l'àrab:

“Aý fallarás mi librería, en la qual syempre todo mi plazer y esperança e ymaginación he despendido. Que ende está todo mi gozo e mis matrimoniales plazer e grand sabor, donde en qualquier facultad te pluguiere, o libros latinos e griegos, o romançados leerás. E ende entramos, muchas vezes estando, disputaremos de la muy suave philosophía nuestra, e reduziremos alguna vez a memoria los presçeptores y estudios míos de Athenas, de la dulce recordación de los quales mucho me deleyto. E ninguna diligència de familiares aprovechamientos te apartará de aquellos virtuosos estudios.”⁸⁵²⁷

Tornant a l'afer de la noblesa, el personatge de Curial, des del seu naixement i “fugida” de la pobresa (la primera decisió conscient que pren), representa la ratificació literària de la revolucionària teoria filosòfica *de nobilitate*. És una teoria que exigeix un canvi de paradigma filosòfic i que resulta incompatible amb l'ideari feudal que sostenia la piràmide social de la Corona d'Aragó, i que es basava lògicament en la transmissió de la noblesa per herència paterna. Així mateix, l'*avançament* aristocràtic i meritocràtic de l'estrenu cavaller llombard és l'exemple que fan servir uns altres éssers de la mateixa ficció novel·lesca (el rei de França, Làquesis) per a posicionar-se –al costat de l'autor– a favor del nou concepte humanístic de *nobilitas*. Aquest és un dels diversos aspectes (secundaris o tangencials en certa manera respecte del disseny argumental i la trama narrativa) que confirmen la “modernitat” humanística del *Curial* en comparança amb altres obres literàries contemporànies, com pot ser el *Tirant*.

L'escriptor de l'altra gran novel·la cavalleresca de la literatura catalana, *Tirant lo Blanc* (València, 1460-1464), és catalogat pels medievalistes –des d'un punt de vista contextual o ideològic, és clar– com un element sociològicament *reaccionari*. L'anònim de *Curial e Güelfa* se sent atret, en franc contrast amb Joanot Martorell, per les noves idees difoses des de Florència i Milà, i les propugna. Segur que és algú amb una posició social reconeguda i eminent. Per contra, l'arruïnada i *desclassat* Martorell no pot ocultar la seua enveja malsana dels mercaders, metges, advocats i burgesos rics en general: els individus que prosperen, com Curial, pels seus mèrits. Els ridiculitza en les poques

---

⁸⁵²⁷ *Ibidem*.

ocasions en què apareixen al llarg del relat. No res a veure, doncs, amb el mercader català del *Curial* retratat com un “home bo e de gran veritat” (*CeG* III.63). L’aposta de Joanot –un lector que mor sense testament i sense llibres⁸⁵²⁸– és un enroc ideològic al voltant del cavaller Blanc, noble per quatre vies de llinatge, que triomfa per a demostrar la preeminència irrenunciable de l’estament militar. La cínica conclusió de la història, culminada amb l’accés al tron imperial d’un oportunista i una adúltera, no distorsiona el biaix cavalleresc d’una obra que exclou qualsevol idea de noblesa que no siga l’heretada: l’única legítima i reconeguda al país on escriu.⁸⁵²⁹

L’humanista llombard Angelo Decembrio (Milà, 1415-Ferrara?, ca. 1467), segurament aprofitant el seu viatge per la Península Ibèrica en qualitat d’“*orator italicus*” (1450), traduï del llatí al toscà el pseudo-Plutarc de Buonaccorso per a oferir-lo al marquès de Santillana. Pocs anys després, Carles d’Aragó, príncep de Viana, trobant-se privat de llibertat pel seu progenitor (1460), aprofità la versió “en toscano romançe transferida” d’Angelo (bibliotecari seu des del 1458) per a tralladar-la al castellà.⁸⁵³⁰ Aquest Decembrio, després de conviure a Milà amb els diplomàtics i servidors del rei d’Aragó pels anys 1446-1447, abandonà la ciutat en companyia de l’ambaixador Enyego d’Àvalos, al qual serví de bibliotecari i preceptor en el seu palau napolità (1447-1458). Després passà al servei del príncep Carles, quan aquest es trobava a Sicília. Com ja s’ha constatat en un altre lloc, Carles i Enyego, lletraferits ambdós, mantenien correspondència epistolar i intercanviaven llibres.⁸⁵³¹

Els florentins del *Quattrocento* buscaven legitimar el nou ideal filosòfic de noblesa amb textos antics. Ambrogio Traversari, traduï del grec al llatí i del llatí al toscà (1428) l’hagiografia de santa Eugènia, obra de Simone Metafraste (segle X), on es diu que el pare de la santa, Filippo, fou “più amicho dei fiolofì che mantenitore e

---

⁸⁵²⁸ SOLER, Abel, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els darrers anys de l’autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502.

⁸⁵²⁹ Vegeu BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l’Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

⁸⁵³⁰ Vegeu SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 114-118; ARAGÓ, Carles d’, príncep de Viana, *De toda condición...*, *op. cit.*; GUALDONI, Franco, Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156 (ps. 140-142); BROCATO, Linde, Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92 (p. 72); ALVAR, Carlos, *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Centro de Estudios Cervantinos (“Historia y literatura”, 2), Alcalá de Henares, 2010, p. 288.

⁸⁵³¹ Us remetem a les respectives ressenyes biogràfiques, dels capítols I.2.2 i I.3.4.

accrescitore d'idole, *quantumque* esso fosse pagano. Ed essendo molto scienziato, insegnò perfettissimamente la scienze liberali allà sua figliuola Eugenia, e insegnòlle il parlare greco, et alla perfine le fece imparare la filosofia. E era Eugenia di nobilissimo ingegno.” Noteu ací com l’itinerari formatiu *ascendent* de la jove coincideix amb el recomanat al cavaller llombard per l’anònim a *Curial*, en el somni de les Ciències Liberals: aquestes, en desfilada ascendent, precedeixen Bacus, al·legoria de la filosofia moral.⁸⁵³² El pare de la donzella de l’hagiografia, bella i sàvia, vol casar-la als 15 anys amb un jove ric, poderós i de noble nissaga. Però ella respon: “Marito si dèe tòrre che sia di costume nobile, non di sangue”, i renuncià a casar-se amb ell.⁸⁵³³

Arribats a la dècada del 1440, el prestigiós humanista Poggio Bracciolini decidí que havia arribat l’hora de pronunciar-se més explícitament sobre la qüestió, i redactà el *De vera nobilitate* o *De nobilitate* (Florència, 24 de febrer del 1440), un diàleg on s’argumentava que l’única noblesa acceptable, racionalment parlant, era la que deriva d’un comportament virtuós, i no pas la que prové de l’estirp o la riquesa acumulada. Acabat d’escriure el tractat, ja l’havia remés Poggio a diferents parts d’Itàlia: a Milà, per exemple, al seu amic l’arquebisbe Pizzolpasso. L’escrit, molt aplaudit a Florència i als cenacles d’humanistes, seria objecte de dures rèpliques i polèmiques contestacions en altres regions, i provocaria la indignació del *baronaggio* napolità, en defensa del qual s’erigí dècades després la veu de Tristano Caracciolo.⁸⁵³⁴

Poggio estableix un diàleg entre Niccolò de’ Niccoli, que representa la postura més idealista i filosòficament contundent, i Lorenzo de’ Medici, que porta la veu del pragmatisme polític i d’allò que socialment és acceptat: l’opinió general. La filosofia moral de Niccoli es fonamenta en citacions de l’*Ètica* d’Aristòtil, Plató, Diògenes Laerci, Sèneca (*Epistolae*, 44, 2-5: la glòria sols pertany als virtuosos). Lorenzo tracta de matisar i moderar el discurs al·legant que importa també la glòria dels avantpassats, i dient que la noblesa és més fàcil de conservar que de conquerir. La visió de Niccoli és

---

⁸⁵³² Vegeu SOLER, Abel, Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*, dins *IX Congresso internazionale dell’Associazione italiana di studi catalani. “Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, folclore, letteratura, storia”* (Torino, 15-18 setembre 2015), en premsa.

⁸⁵³³ METAFRASTE, Simone, *Vita di santa Eugenia* [trad. i vulg., Florència, 1428], dins STOFFI, Casimiro (ed.), *Leggende di alcuni santi venerati in Santa Maria degli Angeli di Firenze. Testi del buon secolo*, Tipogr. de Gaetano Romagnoli, Florència, 1864, ps. 75-76. El manuscrit grec original l’havia portat de Bizanci Giovanni Aurispa el 1423, inclòs en un còdex de *Vides de sants*, del qual es conserva còpia a Londres (British Library, ms. Add. 22733), en cal·ligrafia grega atribuïda a Manuel Crisolora.

⁸⁵³⁴ FINZI, C., La polemica sulla nobiltà..., p. 342: “Fuori di Firenze fu accolto quasi ovunque come uno sgradevole e menzognero libello, un insulto immotivato ed errato nella forma e nella sostanza ai nobili delle altre città italiane e alle città stesse.”

més individualista i concordant amb la dels estoics: la de l'home, com el Curial de la novel·la cavalleresca, que es proveeix d'una biblioteca i, com a producte d'un esforç en solitari, esdevé *científic* en arts i filosofia moral. I virtuós, en conseqüència, ja que se suposa que aplicarà els coneixement adquirits a l'experiència de vida. Lorenzo critica aquesta opció de vida contemplativa, que considera incompleta, perquè opina que un home reclòs no pot gaudir d'una bella noblesa, i al·lega la consuetud universal de considerar noble aquell que rep el reconeixement social per aquesta virtut. Els grans nobles napolitans són criticats en l'obra per la seua negligència absoluta en els afers econòmics i pel seu oci improductiu. En contrast amb això, els oligarques florentins són encomiats perquè participen del concepte de noblesa dels filòsofs antics, i per la seua vida activa: la dedicació a fer prosperar la comunitat política.⁸⁵³⁵

En *Curial e Güelfa*, el cavaller ideal participa de la doble faceta que ratifica la seua noblesa: la virtut cavalleresca i la glòria en els camps de batalla (una vida *activa* que troba el reconeixement de tothom) i la “vigília de l'estudi”, a la qual es consagra amb esforç, en solitari, en l'esfera privada (per tal d'esdevenir un home savi i virtuós). Aquesta segona part, la del cavaller estudiós (“científich”) i bibliòfil, enunciada un tant postissament per l'autor, sense demostrar-la en realitzacions intel·lectuals concretes de l'heroi, es considera tanmateix importantíssima per a explicar el triomf i la glòria final – amorosa, també – que Curial obté a la fi de la novel·la. Com observa Lola Badia, “la seua vida de disbauxa precedent a la segona visió mitològica (...) és vista pel déu [Bacus] com una declaració de guerra a les Arts: el retorn a la virtut implica el retorn a la ciència i només així, el tresor acumulat durant el purgatori nord-africà (en la trama de la novel·la, el tresor mateix que Camar cedeix a Curial) podrà ‘aprofitar’.”⁸⁵³⁶

Només publicar-se el text de Poggio, el seu amic Carlo Marsuppini redactà una resposta en forma de vers (*Carmen de nobilitate*, 1440), que no pretenia contradir les posicions de l'eminent humanista, sinó simplement matisar-les en algun aspecte. El canceller accepta que l'home noble és aquell proveït de la *virtus* que defén Niccolò i de *probitas* que hi contraposa Lorenzo, encara que visca una vida sense luxes i manque d'avantpassats insignes. Ara bé, si l'home és de sang preclara i té accés a riqueses, podrà proposar-se reptes i empreses virtuoses equiparables a les d'Hèrcules. En canvi, si

---

⁸⁵³⁵ Ibídem, ps. 342-347.

⁸⁵³⁶ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176 (ps. 169-170).

és pobre i humil, per molta virtut que manifestes, difícilment assolirà un gran nivell de noblesa; com per exemple el que exhibien els seus amics els Medici.⁸⁵³⁷ Curial no hauria arribat a príncep, és clar, per molt virtuós que fóra, si no s'haguera posat al servei d'una pròspera cort, haguera rebut el tresor de Camar (esmerçat en créixer en virtut militar) i s'haguera casat amb una de les dames més riques d'Europa.

És difícil precisar si l'autor de *Curial e Güelfa* tenia notícia precisa d'aquest debat de *nobilitate*, o si hauria pogut tenir accés a uns debats humanístics de publicació i divulgació tan recent quan redactà la novel·la. L'únic curial catalanòfon del rei d'Aragó que tenia un accés directe als cenacles humanistes del nord d'Itàlia, i que era amic de Poggio i Pizzolpasso, era Enyego d'Àvalos. Per Nadal del 1443, aprofitant una prolongada estada diplomàtica a Milà, recopilà el *De nobilitate* de Poggio, el *Carmen* de Marsuppini, la novel·la IV,1 del *Decameró* i altres textos relacionats amb un problema intel·lectual que el preocupava: la conciliació de la cavalleria (una institució medieval molt estimada per ell) amb el nou/antic concepte humanístic/clàssic de noblesa. Per això el volum miscel·lani portava el títol, afegit pel copista, de *Liber de militia et nobilitate*. El còdex, conservat actualment a Siena,⁸⁵³⁸ testimonia que el camarlenc *favorito del re d'Aragona* (Pontieri dixit⁸⁵³⁹), que sabia llatí, que estudiava llibres per compte propi, que era amic de poetes i filòsofs (ens referim ara a D'Àvalos, no a Curial), s'interessava molt per allò que en la novel·la es denomina “descripció de noblesa”. Que no podrien ser ambdós una mateixa persona? O dit d'altra manera: caldria la possibilitat de pensar que Enyego d'Àvalos, l'expatge de la cort de València, és l'autor del *Curial*? Ambdós aficionats a les lletres participaven d'identiques inquietuds intel·lectuals. De fet, ens ha resultat impossible trobar algun cortesà del rei d'Aragó que reunira aquestes inquietuds literàries i capacitats intel·lectuals al marge del gran camarlenc.

* * *

La influència filosòfica de Poggio sembla projectar-se també en el *Curial*, no sols quant al nou concepte de noblesa, sinó també pel que fa al biaix antifraesc – ambigüament anticlerical, a la italiana – de la novel·la. El 1417 s'havia publicat l'*Oratio in hypocritas* de Leonardo Bruni, i el 1441, el *De professione religiosorum* de Lorenzo

---

⁸⁵³⁷ TATEO, Francesco, *Tradizione storica e realtà nell'Umanesimo italiano*, Dedalo libri, Bari, 1974 (2a ed.; 1a, 1967), ps. 380-382.

⁸⁵³⁸ D'aquest manuscrit, hem oferit informació detallada, entre d'altres, en el capítol I.3.5.

⁸⁵³⁹ Basant-se lògicament en les cròniques napolitanes coetànies, que el retraten com un home “assai favorito dal re”. Vegeu, per exemple, PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone: nella primitiva lezione da un testo a penna*, ed. a cura de Nunzio Federico FARAGLIA, F. Gianni, Nàpols, 1895, cap. XXI, col. 1.129.

Valla. Pels anys 1447-1448, Bracciolini redactà un *Dialogus contra hypocritas* que completaven el conjunt d'opuscles llançats pels humanistes més competents contra el sector més reaccionari, medieval i antihumanista, de l'estament clerical. L'autor de *Curial e Güelfa* escriu molt probablement abans que es difonguera l'obra de Poggio. Això no obstant, és probable que l'anònim haguera tingut accés al seu tractat *De avaritia* (1428-1429), on Bracciolini atacava les bases intel·lectuals –sofístiques– dels moralistes i predicadors de carrer que proliferaven per tota Itàlia. L'autor defenia la legitimitat i utilitat cívica de l'ànim de lucre de ciutadans i mercaders, beneficiós per a les repúbliques italianes. Ho feia per a respondre als atacs que, des de les trones, proferien els frares menors, apòstols de la renúncia al món i a totes les seues riqueses efímeres, contra el pecat d'avarícia. Els diners, segons ell, constituïen el nervi de qualsevol estat o comunitat humana, i els “bons avars” eren del tot necessaris per a assegurar la prosperitat de tothom. Segons Guido Cappelli, el plantejament de Poggio en el *De avaritia* és la manifestació d'un debat latent:

“...una escenificación del conflicto entre las ideas de los humanistas curiales y las de los frailes mendicantes, cuyos planteamientos encontraban expresión en la predicación de san Bernardino de Siena. De hecho, el diálogo arrancaba precisamente con un debate sobre la predicación del santo, sometido por uno de los personajes, Cencio de' Rustici (en algunos casos, portavoz del autor), a duras críticas que remiten a la naturaleza ‘sofista’ de la predicación, que altera los sentimientos sin estimular la racionalidad.”⁸⁵⁴⁰

En realitat, el títol i la temàtica elegides eren una excusa per a evidenciar la inconsistència dels arguments usats pels predicadors, des d'un punt de vista racional, per a defensar les seues posicions. D'altra banda, com molt bé ho exposa Cappelli, hom acusava els predicadors populistes d'usar una retòrica vàcua, però estratègicament calculada per a commoure l'ànim d'un auditori predisposat, i no per a convèncer-lo amb veritats filosòfiques incontestables. Aquesta denúncia, en el *Curial*, la biografia –fictícia, això sí– d'un cavaller humanista, es transforma en paròdia i en sàtira en el sermó que Sanglier adreça a l'heroi. No era la primera vegada que l'autor s'havia burlat d' “un frare menor” que pretenia interrompre amb les seues prèdiques una cerimònia

---

⁸⁵⁴⁰ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 137-138.

cavalleresca. Els nobles l'expulsen sense contemplacions, “per lo destorb que donava” (*CeG* II.100). En el cas de Sanglier, Curial, que ja havia desconfiat de la sinceritat de la seua conversió, es veu obligat a escoltar-li tot un repertori d'amenaques infernals que pesen sobre la seua ànima, en el més pur estil de la retòrica fraresca tardomedieval. Al remat, quasi està a punt d'esdevenir ell frare també.

Jaume Torró ha posat en relació el *Curial* amb el *De avaritia*, on es verifica un “atac al discurs franciscà radical de la pobresa” i una “crítica als observants.” Malgrat que s'absté de manera prudent de situar la novel·la catalana en el seu àmbit geogràfic oportú, el crític literari sí que percep que l'anònim participa d'un esperit ideològic antifraresc característic de la Itàlia influïda per l'humanisme:

“Els humanistes argumenten que la proposta mendicant fa l'home salvatge i incivil, que és, de fet, el que el Sanglier no ha deixat d'ésser mai. Ningú no discuteix la figura de sant Francesc d'Assís ni la santedat de la seva opció de pobre, però no s'accepta de cap manera la validesa d'aquest discurs per a la societat i el goven dels homes ni s'accepta que constitueixi en si mateix una santedat major. El Sanglier, en fer-se franciscà, continua caminant pels extrems, per la descortesia, la incivilitat i la desmesura.”⁸⁵⁴¹

En principi, l'homilia del “cavaller senglar”, transformat en un nou sant Jeroni al Mont Sinaí, sembla agafar un to seriós i solemne, amb una lectura dels mals de la Fortuna d'estil purament boecià. De moment no hi ha lloc per a la ironia; en tot cas, per a una hipèrbole parodiada, quan es qualifica el cos humà de “carnaces vils i pudents”, per exemple. El cavaller no es considera concernit en absolut per la primera part del discurs moralitzant (*CeG* III.9). Considera, per contra, que Sanglier s'ha “abaxat e doblegat” moralment sense raó (*CeG* III.10), sent cavaller com havia sigut, en adoptar una vida d'anacoreta *indigna*; una vida –podríem afegir nosaltres ara– tan allunyada de la *dignitas hominis* que exaltaven Giannozzo Manetti i altres humanistes protegits pel rei Alfons el Magnànim i per Enyego d'Àvalos a Nàpols.⁸⁵⁴²

---

⁸⁵⁴¹ TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80 (ps. 73-74).

⁸⁵⁴² Recordem que D'Àvalos acollí durant anys en la seua mateixa casa el màxim exponent humanístic de la reivindicació de la dignitat de l'home, Giannozzo Manetti, quan s'hagué d'exiliar de Florència. Us remetem a les biografies que hem traçat d'ambdós personatges.

El predicador insisteix amb una segona oració homilètica (*CeG* III.10) en defensa de la vida *contemplativa* criticada per Bruni i companyia: “Ací s veu *contemplativament* lo regne de Déu.”⁸⁵⁴³ El vocabulari del minuciós escriptor no està elegit mai a l’atzar: cada frase respon a una intenció concreta. Quan el predicador adverteix a Curial que “avorriràs e menysprearàs aquesta *misèria* que cuydes”, s’està referint al concepte medieval de la *miseria hominis*, preponderant en la ideologia europea del segle XV, profundament teocèntrica, però amenaçada ja per la defensa que feien els humanistes, més amunt al·ludits, de la *dignitas* de l’èsser humà. L’eremita ataca el luxe cortesà, les cerimònies de l’art de cavalleria i les coses mundanals en general. Però després la paròdia deriva en sàtira i en burla. El predicador atempta contra els lectors de literatura d’evasió i matèria troiana; evoca, a manera de tòpic, la luxúria exòtica de Sardanàpal, i, a remat, fa seues les virtuts neoplatòniques de Macrobi, que semblen no encaixar excessivament amb la resta del discurs.

Dit això, el frare abandona l’escena per a “obeir”, no pas una campana, sinó una “esquelleta”, com si fóra pècora d’una rabera de bestiar. Ara li pertoca, per fi, parlar a l’autor, que observa com la seua criatura literària s’ha deixat arrossegar en els seus sentiments –com denunciava Poggio en *De avaritia*– i ha romàs “tot torbat. E si moltes liçons d’aquelles hagués haüdes, yo m pens que, menyspreant lo món, haguera seguides les pejades del Sangler.” Encara com “lo diable” –sí, atenció: el mateix Diable– fa que prosseguisca el peregrinatge, deixi arrere Jerusalem i s’encamine cap a Atenes, on trobarà millor resposta a les seues preocupacions vitals. Ara bé, el cavaller roman algunes hores “plen de pensament [preocupació, no raciocini] de ço que oyt havia e penedit de les coses mal fetes, ab ànima ansiosa.” Són els efectes narcòtics de la retòrica *fratesca* que denuncien els humanistes. Però prompte passen. Els companys del cavaller es burlen d’ell –“O, quiny beguí!” Al cap de pocs dies, oblidades les amonestacions de Sangler, el cavaller recupera el seny i la temperància aristotèlica que aconsella l’autor, i torna a ser un home *digne* i equilibrat (*CeG* III.12). Segons Riccardo Fubini,⁸⁵⁴⁴ en el mencionat tractat de Poggio Bracciolini...

---

⁸⁵⁴³ Sobre aquest debat humanístic, vegeu per exemple CAPPELLI, Guido M., “Ad actionem secundum virtutem tendit”. La passione, la sapienza e la prudenza: vita activa e contemplativa nel pensiero umanistico, dins LISI, Francisco Leonardo (ed.), *The Ways of Life in Classical Political Philosophy. Papers of the 3rd Meeting of the Collegium Politicum. Madrid*, Academia Verlag (“Studies in Ancient Philosophy”, 5), Sankt Augustin, 2004, ps. 203-230.

⁸⁵⁴⁴ FUBINI, Riccardo, Poggio e San Bernardino: temi e motivi di una polemica, dins FUBINI, R., *Umanesimo e secolarizzazione. Da Petrarca a Valla*, Bulzoni, Roma, 1990, p. 183-219; citat i comentat per CAPPELLI, G., *El humanismo italiano...*, p. 138.

“...se trata ante todo de denunciar la ‘inutilidad’ y los efectos perversos de la predicación eclesiástica, de la que san Bernardino [franciscà o framenor com Sanglier], con su obsesión por la avaricia, es un ejemplo paradigmático. Tales efectos tienen que ver esencialmente con la creación de una ‘doble moral’ que, mientras estigmatiza los vicios, evita en realidad el enfrentamiento real con los problemas. Pero también en el *De avaritia* se critica la rígida moral estoica defendida por muchos humanistas, en nombre de una flexibilidad ‘prudente’, más atenta a la realidad. En definitiva, se trata de una ‘denuncia de la inadecuación de los instrumentos de persuasión ético-religiosos’ a los que se contraponen ‘una exhortación de lejana raigambre senequiana y petrarquesca (...), a la cual el autor se esfuerza a adherirse (...) y un sincero reconocimiento de los motivos utilitaristas de la acción humana’.”

S'està avançant, doncs, cap a un antropocentrisme i cap a una moral laica; no enfrontada amb el cristianisme, però sí amb els ideals i els procediments dels ordes mendicants. En *Contra hypocritas* (1447-1448), Bracciolini arribarà a dir que els franciscans observants “s'assemblen més a mones que a predicadors” i que oculten una “voluntat de poder hipòcritament dissimulada”.⁸⁵⁴⁵ Seguint Eugenio Garin, podríem afegir que la intervenció de Poggio en favor de l'humanisme a la cúria romana fou decisiva per al triomf del moviment, i per a vèncer les tendències *pauperistes* i antiintel·lectuals característiques dels clergues regulars o dels ordes monàstics.⁸⁵⁴⁶ Diu Cappelli que l'humanista toscà “reivindica, más allá de esquemas preordenados, el valor de la libertad individual del sabio, del intelectual que adquiere una formación relativa de *virtus* a través de sus conocimientos y de su coloquio con los antiguos escritores.”⁸⁵⁴⁷ ¿No és això el que reivindica l'autor del *Curial* per al seu heroi de ficció, quan se l'enduu del Sinaí per a dur-lo a conèixer Homer al Parnàs? Siguen o no casuals les coincidències de criteri entre l'anònim i Poggio, la cosa certa és que no hi ha cap altra obra en la ficció catalana del segle XV –i tampoc en la italiana del *Quattrocento*– que reflectisca tan gràficament com *Curial e Güelfa* el que Capelli hem vist que defineix com “el conflicto entre las ideas de los humanistas curiales y las de los frailes

⁸⁵⁴⁵ FUBINI, R., Poggio e San Bernardino..., p. 186.

⁸⁵⁴⁶ GARIN, Eugenio, *La cultura filosofica del Rinascimento italiano*, Bompiani, Milà, 1994, ps. 170-175.

⁸⁵⁴⁷ CAPPELLI, G., *El humanismo italiano...*, p. 138.

mendicantes.” Hauríem de buscar, doncs, l'autor del *Curial* entre els amics de Poggio? Tenia amics i lectors catalanòfons el savi en la dècada del 1440? Només n'hem pogut detectar un que responga al perfil desitjable, i aquest és Enyego d'Àvalos. No tenim constància que es conegueren personalment, però sabem que el camarlenc manava copiar els seus tractats pel 1443 i adornar-los amb les seues armes heràldiques; no com si foren papers intrascendents, sinó obres “de reverenda letradura.”

Poggio escrigué el 1444 un tractadet *De infelicitate principum*, a manera de *speculum principis* un tant especial, on el *leit motiv* era la recerca de la virtut moral. Pels anys 1442-1448, redactà també un *De varietate fortune* on s'evidenciava la seua visió “más bien pesimista acerca de la relación, que tanto preocupaba al Humanismo, entre la *fortuna*, que es casualidad, y la *virtus*, que es la capacidad humana de sobreponerse a los eventos.”⁸⁵⁴⁸ On Cappelli escriu *eventos* de la fortuna, nosaltres ho podríem traduir per “infortunis”. I, amb això, tindriem localitzat un altre important punt d'interés en comú entre Poggio Bracciolini i l'autor de *Curial e Güelfa*. De fet, l'argument general de la novel·la cavalleresca descansa sobre la superació dels infortunis per un cavaller que esdevé virtuós i recull, a la fi del relat, el “guardó dels seus treballs.” Pel que fa l'enfocament filosòfic de fons sobre el qual descansen els escrits de Poggio, un home molt habituat a la facècia, a la trufa humorística, adverteix Cappelli que es tracta d’“una suerte de epicureismo (...) mezclado con dosis de ironía (...), que permite a pesar de todo, la búsqueda de la *virtus* a través no ya de un armazón de valores ontológicos y definidos sino de una constante y autoreflexiva ‘vigilancia ética’.”⁸⁵⁴⁹ No res, doncs, que fóra extrany al sistema de pensament de l'autor de *Curial e Güelfa*.

Savonarola i la pedagogia de Guarino Veronese

En el *Curial*, es pot resseguir també la influència de les idees pedagògiques de Pier-Paolo Vergerio “il Vecchio” i de l'escola ferraresa de Guarino Veronese. El tractat *De ingenuis moribus et liberalis studiis adolescentie* (Pàdua, 1400-1402) de Vergerio, fou molt apreciat pel Veronese, que en regalà un exemplar a Leonello d'Este, gendre d'Alfons el Magnànim. Gasparino Barzizza, pare de Guiniforte i un dels impulsors de l'humanisme llombard, el solia llegir en les seues lliçons universitàries. El gran camarlenc Enyego d'Àvalos conservava l'obra, encuadernada en format de luxe, en la

---

⁸⁵⁴⁸ CAPPELLI, G., *El humanismo italiano...*, ps. 139-140.

⁸⁵⁴⁹ *Ibidem*, p. 139.

seua biblioteca napolitana.⁸⁵⁵⁰ I l'aplicava en l'educació dels fills. A tal efecte, ell i la seua muller, Antonella d'Aquino contractaren un preceptor particular, "il Musefilo" ('l'amic de les Muses'), que estigué vint anys o més "*insenando et erudiendo filios eorundem*",⁸⁵⁵¹ d'acord amb els preceptes de l'humanisme italià.

L'obra de Vergerio fou un opuscle pedagògic molt divulgat en les escoles humanístiques del nord d'Itàlia, on s'apostava per la iniciació dels joves en les arts liberals i en l'exercici físic, abans de passar als clàssics i a la filosofia moral. Són passes "aconsellades" pel creador del *Curial* a la seua criatura modèlica i, en conseqüència, al dedicatari de l'obra i possibles lectors. Es conserven de *De ingenuis moribus* més de 300 exemplars i se'n feren més de 40 edicions en els segles XV-XVI.⁸⁵⁵² El títol es pot traduir com *Els nobles costums i els estudis liberals dels adolescents*. Hom posa l'accent "sul concetto di educazione liberale, attuantesi attraverso quegli studi (le lettere, la filosofia morale, le scienze della natura) che sono degni di un uomo libero, nel senso che non hanno carattere professionale, non addestrano in una particolare abilità, bensì tendono, affiancati dagli esercizi fisici e militari, alla formazione di una personalità armoniosamente sviluppata in senso fisico e spirituale."⁸⁵⁵³

A banda de ser el primer tractat de pedagogia humanística, es considerà també –en certa manera– el *De ingenuis moribus una institutio principis*, a partir de la qual els joves cortesans podien introduir-se, aconsellats per savis preceptors, en la *paideia* i la cultura clàssiques, que s'havien recuperat, seguint els ideals de l'humanisme, a la Itàlia del primer Renaixement. En l'endreaça al jove Ubertino di Carrara, fill del senyor de Pàdua, Vergerio explica que l'educació és capaç d'eleva socialment un jove per molt baixa que haja sigut la casa on era nat. La lliçó, la tenia ben apresada l'autor del *Curial*, capaç de transformar, per obra i gràcia de la ficció literària, el fill d'un senyor de "casa baixa" en tot un príncep virtuós. No sols tenia apresada la lliçó, doncs, sinó que pretenia exposar-la divertidament –i provocadorament?– als seus amics cortesans, educats en un àmbit cultural retrògrad i clerical, trobadoresc i d'històries troianes.

---

⁸⁵⁵⁰ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁵⁵¹ Així consta en un diploma del 1495. Vegeu MASTROJANNI, Oreste, Sommario degli atti della Cancelleria di Carlo VIII a Napoli, dins *Archivio storico per les provincie napoletane*, 20, Nàpols, 1895, p. 54.

⁸⁵⁵² ROBEY, David, Humanism and Education in the Early Quattrocento: The *De ingenuis moribus* of P. P. Vergerio, dins *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 42, Droz, 1980, ps. 27-58.

⁸⁵⁵³ Veu "Pier Paolo Vergerio il Vecchio", dins *Dizionario di Filosofia*, Treccani, Roma, 2009; ed. digital < http://www.treccani.it/enciclopedia/vergerio-pietro-paolo-il-vecchio_Dizionario_di_filosofia/>

La continuació d'aquesta línia pedagògica per Guarino, preceptor de la casa marquesal de Ferrara, íntimament aliada i emparentada amb la de Nàpols-Aragó, pogué haver influït en alguns conceptes recurrents en *Curial e Güelfa*. Quan analitzem detingudament el personatge de Curial i el seu procés formatiu, tindrem ocasió de comprovar que la terminologia de la *institutio principis* de Michele Savonarola (deixeble de Guarino, metge i preceptor de la cort ferraresa) conté una vocabulari que reproduïx simptomàticament el *Curial*. Michele (Pàdua, 1398-Ferrara, 1468) redactà un tractat pedagògic per al seu pupil Borso d'Este (germà del cunyat del rei Alfons: el marquès Leonello III d'Este) on proposa un pla d'estudis per al seu *princeps* com el que desplega l'autor de la novel·la catalana.⁸⁵⁵⁴ L'objectiu d'aquest pla, segons Giovanna Maria Bertin, és dotar el futur governant de la *scientia rerum* (la “sciència de Bacus”, en *CeG* I.3; II.116; II.142; III.0, 11, 24, 34, 78 i 79) i la *peritia litterarum* (la “sapiència d'Apol·lo”, en *CeG* III.11, 24 i 34), d'acord amb el programa pedagògic de l'escola de Guarino Veronese i, en general, els del moviment humanista italià,⁸⁵⁵⁵ del qual participa –“axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer” (*CeG* III.0)– el diletant i autodidacta autor del *Curial*: tot un *convers* a l'humanisme.

El propòsit dels *praeceptores* o mentors humanistes de cort, o d'aquells que –com l'autor del *Curial*– animaven cavallers, nobles i prínceps a col·leccionar llibres “en totes les facultats” (*CeG* III.79) i a perseverar en l'estudi de les arts liberals, era dotar-los d'una cultura bàsica, però d'abast universal. Sense aquesta base formativa o propedèutica, es considerava que l'adolescent estudiós no podia accedir a la comprensió d'una matèria més elevada, com era la filosofia moral: la que predisposava a l'home a progressar en la *virtù* i en la condició humana. Els clàssics, segons Vergerio i els qui seguien el seu consell, alliberen l'home del vici i l'encaminen cap a la virtut.⁸⁵⁵⁶

El jove Borso d'Este (nat en agost del 1413), com era costum entre els del seu rang aristocràtic, esdevingué capità de ventura o *condottiero* a sou. Amb 25 anys d'edat, pel 1438, combatia contra Milà al servei de Venècia, en la guerra recent iniciada per ambdós estats pel control del “Salonés” (llac de Garda) i Verona. El pare, el marquès Leonello de Ferrara, l'obligà a canviar de bàndol el 1439. De manera que passà a reforçar les files de l'exèrcit milanès de Filippo Maria Visconti i a residir al castell de

---

⁸⁵⁵⁴ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, cap. 7.

⁸⁵⁵⁵ BERTIN, Giovanna Maria, *La pedagogia umanistica europea nei secoli XV e XVI*, Marzorati, Milà, 1961.

⁸⁵⁵⁶ GARIN, Eugenio, *L'educazione in Europa, 1400-1600*, Laterza, Roma-Bari, 1957.

Porta Giove.⁸⁵⁵⁷ Durant més d'un any (1439-1440), Borso (i potser també, el seu preceptor de cambra, Savonarola) convisqué amb Enyego d'Àvalos a la cort i a l'exèrcit de Milà. Aquest també combatia, sota direcció del Niccolò Piccinino, en la mateixa guerra, recordada en *Curial e Güelfa* en la figura de "Salonés de Verona" (*CeG* I.42).⁸⁵⁵⁸ Ambdós joves, D'Àvalos i d'Este, tornarien a coincidir ocasionalment al palau ducal de Milà en els anys subsegüents (gener del 1442-agost del 1443), durant els quals Borso continuà sent cortesà del Visconti. El duc li havia promés que el faria senyor de Novara, ciutat de la Lomellina (on D'Àvalos posseïa les senyories de Borgofranco i Scaldasole), però al remat tot foren excuses i dilacions, i Borso tornà a Ferrara. Entre març del 1444 i abril del 1445, potser acompanyat durant alguns mesos pel seu preceptor, el ferrarés visqué a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim i, en conseqüència, tornà a conviure amb el seu excompany d'armes, el camarlenc Enyego d'Àvalos. Segons Luciano Chiappini, els propòsits del desplaçament al sud eren aquests:

“Nel marzo del 1444, [Borso d'Este] era inviato [da Ferrara] a Napoli a prendere la sposa promessa di Leonello, Maria figlia del re Alfonso. E a Napoli ritornò, sempre per incarico del fratello, pochi mesi più tardi con un incarico segreto: prospettare ad Alfonso l'idea di una successione dello stesso re nel ducato di Milano alla morte del Visconti e quindi indurlo ad approntare tutti i mezzi necessari alla realizzazione del progetto. Rientrò a Ferrara nell'aprile del 1445 e da allora non sembra essersi più mosso dalla città.”⁸⁵⁵⁹

A la cort de Ferrara s'apostaren totes les cartes pel rei de Nàpols, amb el casament del marquès amb una filla seua, Maria d'Aragó. Es treballava allí amb l'esperança que, a la mort de Filippo Maria Visconti, que s'endevinava pròxima, la Corona d'Aragó esdevinguera "senyora de Milà"; com la Güelfa de la novel·la, vaja. Tots aquests contactes amb Borso d'Este i el seu entorn, especialment interessants per a Enyego d'Àvalos, cavaller *scientífich*, podrien explicar les coincidències terminològiques detectables entre el *Curial* i l'opuscle pedagògic de Michele Savonarola. Tot això, si és

---

⁸⁵⁵⁷ Vegeu CHIAPPINI, Luciano, Borso d'Este, dua di Modena, Reggio e Ferrara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 13, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1971, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/borso-d-este-duca-di-modena-reggio-e-ferrara_Dizionario-Biografico/>

⁸⁵⁵⁸ Més detalls sobre aquesta *connexió* històrica de la novel·la en el capítol II.3.7.

⁸⁵⁵⁹ CHIAPPINI, L., Borso d'Este..., *op. cit.*

que resulta legítim relacionar la trajectòria biogràfica del Comte Camarlenc –en aquest, com en molts altres aspectes– amb l’obra literària anònima.

Savonarola, metge, preceptor i professor de l’Estudi ferrarés, recollí en forma de tractat la seua experiència formativa amb el senyor (1452). Després el traduï al toscà. L’humanista tracta de les “scientie” que han d’estudiar els fills dels prínceps o sobirans italians, si aspiren a esdevenir virtuosos governants. Aquests han de ser ben educats i reduïts “a’ buon costumi” (“molt ben acostumat”, en *CeG* I.7). Quan el rei de França de la novel·la catalana insisteix en les dues vies per les quals pot elevar-se un cavaller a la categoria de príncep, discrimina entre la tradicional o medieval –la cavalleria– i la complementària o imprescindible en el segle XV: la ciència: “Car tots los reys, en cavalleria, e encara en sciència, hagueren principi.” Raó per la qual, convenia als nobles i als prínceps tractar “reverencialment los libres” i deixar-se guiar per “grans philòsofs, poetes e oradors” (*CeG* II.116), circumstàncies que concorrien exemplarment en les corts humanístiques de Leonello de Ferrara i Alfons el Magnànim. Michele Savonarola teoritza en els mateixos termes que l’anònim del *Curial* sobre allò que ha d’aprendre un magnat adolescent si vol esdevenir algun dia governant virtuos: “non credo che ’l sia cosa alcuna che tanto l’uomo invite a buom costumi quanto fa la scientia, che pur nuy vidiamo sottosopra li homini scientifici esser de li altri più acustumati. Et imperò i principi debbono invitare i fioli suoy ad imparare scientia, che la scientia driza l’uomo a la virtù, e cussì, essendo virtuosi, saperano meglio drizare la gente a luor comessa nel vero fine di la vita politica.”⁸⁵⁶⁰ L’adquisició de la ciència, com en *Curial e Güelfa*, no és cosa exclusiva de savis, doctors i filòsofs. Segons l’escola ferraresa de Guarino Veronese, pot participar d’aquesta via de perfecció en la virtut qualsevol príncep adolescent.⁸⁵⁶¹ És més: li convé esforçar-se, assessorat per un preceptor humanista, per a d’esdevenir un “home científic e qui nulls temps lexava l’estudi” (*CeG* III.24), com el cavaller llombard i model a seguir de la ficció literària catalana.

L’*studium* d’humanistes com Savonarola i de l’autor del *Curial* és una activitat de perfeccionament moral a través dels llibres, una dedicació que no s’acaba mai, que té recompensa: el guardó de tot comportament virtuos, com deien els estoics, és la mateixa virtut. Es tracta, doncs, dels *studia humanitatis*, a través dels clàssics antics. Els

---

⁸⁵⁶⁰ SAVONAROLA, M., *Del felice progresso...*, op. cit., cap. 7.

⁸⁵⁶¹ Vegeu CAPPELLI, Guido M., La otra cara del poder. Virtud y legitimidad en el humanismo político, dins CAPPELLI, G. M. – GÓMEZ RAMOS, A. (ed.), *Tiranía. Aproximaciones a una figura del poder (Actas del Seminario Internacional “Los límites del poder: figuras del tirano”)*, Dykinson, Madrid, 2008, ps. 97-120.

prínceps, més que cap altre individu, estan cridats a exemplificar la virtut adquirida davant uns súbdits expectants.⁸⁵⁶² D'ací que pugua veure's en les admonicions a l'estudi de la novel·la anònima un esperit d'*institutio principis*, que fa pensar en dues coses: que l'autor del *Curial* ha mantingut més d'una conversa amb Savonarola o amb altres preceptors de l'escola ferraresa, tan ben relacionada amb la cort de Nàpols, i que la novel·la està dirigida al "plaer" cavalleresc "e consolació" moral o pedagògica d'un príncep adolescent. Aquest no pot ser altre que Ferran d'Aragó, valencià de naixement (d'ací, la tendència del *Curial* a utilitzar algunes preferències lèxiques del català col·loquial del regne de València) i duc de Calàbria. L'imminent governant del Renaixement italià es féu acompanyar en els seus estudis, des del 1444, de l'adolescent Ercole d'Este, germà de Borso, que havia sigut enviat de Ferrara a Nàpols pel marquès Leonello, a fi que es perfeccionara en les armes i les lletres.

No és difícil deduir, en conseqüència, que l'autor del *Curial* fóra algú preocupat per la següent problemàtica: si Borso, Ercole i altres fills del marquès eren educats per a ser "homini scientifici" (no estem citant el *Curial* en italià, encara que ho sembla, sinó el tractat pedagògic de Savonarola), també ho hauria de ser Ferran d'Aragó, si algun dia volia presidir d'una cort reial que rivalitzara en esplendor i en modernitat amb les del nord d'Itàlia. Escriure una novel·la cavalleresca amb reiterades al·lusions a la importància de l'estudi, i presentar al príncep l'exemple d'un cavaller modèlic, d'armes i lletres, no era, doncs, una mala idea, per a algú que volguera contribuir a la realització d'aquesta cort humanística. Potser el dedicatari no fóra un subjecte ideal sobre el qual projectar l'interès pels llibres –Ferrante no destacà, com el pare, pels seus hàbits intel·lectuals–, però l'esforç literari que suposava afrontar una obra tan ambiciosa es justificava per si mateix. Aquest "algú" de què parlàvem, preocupat per la formació intel·lectual del príncep, no devia de moure's molt lluny dels cercles intel·lectuals que freqüentava Francesco Filelfo. Coneguda és la lletra⁸⁵⁶³ on aquest, enyorant els bons temps del rei Alfons, lamentava que durant el regnat de Ferran I de Nàpols s'haguera perdut l'interès per les lletres i els clàssics, i que el nou príncep adolescent, Alfons, duc de Calàbria, mostrara un desinterès preocupant per l'estudi dels clàssics. Aquesta epístola nostàlgica estava adreçada al Comte Camarlenc, Enyego d'Àvalos.

---

⁸⁵⁶² CAPPELLI, Guido M., "Exemplar mundi." El príncipe renacentista como "espejo del mundo", dins *Despalabro. Ensayos de humanidades*, 5 ("Orígenes"), Madrid, 2011, ps. 129-137.

⁸⁵⁶³ Per haver-la publicada SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 151.

Valla, Manetti i altres influxos humanístics

Encara que el *Curial* és una obra, per diversos indicis, relacionable amb la cort catalànica de Nàpols, tot sembla indicar –com s’ha vist– que l’autor s’interessava molt més per les innovacions ideològiques de l’eix humanístic toscanollombard, que no pels panegírics laudatoris dels escriptors italians protegits pel rei d’Aragó. No obstant això, és fàcil que s’haguera interessat pel pensament de Lorenzo Valla i la seua legitimació racional de l’hedonisme honest, de l’epicureisme compatible amb la religió cristiana. S’explicaria així, perfectament, l’atmosfera d’alegria vital cavalleresca i de gaudi refinat dels plaers de la cort que es “respira” en el *Curial*.⁸⁵⁶⁴

Aquest refinament itàlic contrasta amb l’erotisme divertidament medieval del *Tirant*. En Martorell, el sexe és una activitat molt present, franca i desinhibida, proçaç i transgressora. I això, com coneixen els historiadors de la cultura, no ho hauríem de considerar “modern”.⁸⁵⁶⁵ Ja deia Sigfrid Bosch que el Tirant “no va saber mostrar-se als nous corrents eròtics europeus, ans degué quedar ressagat respecte al *Curial*.”⁸⁵⁶⁶ Aramon i Serra es fixa en els “sobreesos” i en “la finor” que caracteritza el *Curial*. Se suposa que també l’autor, un home ben posicionat a la cort, es diferenciaria bastant en esperit i en psicologia del *rebordonit* cavaller Martorell. Per això en el *Curial* “es jugarà ab al·lusions, contrasentits, equívocs. La rialla grassa donarà pas a un somriure, però el plaer de la lectura esdevindrà més intens.” El *Tirant* està “lligat encara a la tradició dels mots clars i de donar a cada cosa el seu nom, ple d’un erotisme desbordant, que no desdiu de les més atrevides composicions de l’escola satírica valenciana.” El *Curial* no sembla –si no fóra per alguns indicadors lèxics, que han cridat la unànime atenció dels lexicògrafs– gens valencià: és un text “d’un llenguatge més polit”.⁸⁵⁶⁷ És com el llenguatge pictòric, de gestos delicats i d’atmosfera daurada, d’un fresc cavalleresc del Pisanello, d’aquells que pintava a Verona pel 1440. En realitat, tot sembla més sofisticat i subtil en el *Curial*; sobretot quan analitzem el text al detall. José Carlos Rovira, tractant dels poemes eròtics de Pontano, incorporat el 1447 a la cort del Magnànim, veu en l’emulació que fa de Catul una “ruptura directa con el código del

⁸⁵⁶⁴ Com planteja BUTINYÀ, Júlia, “Lo çucre de la saliva que dels labis de Johan en los seus era romasa”, dins *Revista de filologia románica*, annex 5, Madrid, 2007, ps. 55-68 (p. 65).

⁸⁵⁶⁵ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 82, 86-87), destaca que l’anònim emula el “to de desimboltura” de Boccaccio en alguns capítols, però no es perd mai en la “procacitat” que afecta l’obra de Martorell.

⁸⁵⁶⁶ BOSCH, Siegfried, Les fonts orientals del “Tirant lo Blanch”, dins *Estudis romànics*, 2, Barcelona, 1949-1950, ps. 1-48 (p. 22).

⁸⁵⁶⁷ ARAMON SERRA, Ramon, L’humorisme en el *Curial e Güelfa*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723 (ps. 715-716).

amor cortés y la idealización continua que éste ha desarrollado a lo largo de los siglos.”⁸⁵⁶⁸ El *Curial*, novel·la cavalleresca on es recopensa la fidelitat amorosa culminada en matrimoni feliç, no s’assoleix encara aquest grau d’*imitatio* conscient dels elegíacs llatins,⁸⁵⁶⁹ però sí que s’hi aprecia un refinament del llenguatge eròtic. L’autor s’aparta de la vulgaritat del *Tirant*, i professa uns ideals neoplatònics.⁸⁵⁷⁰

En aquesta consideració “elevada” dels plaers dels sentits, mancada de connotacions vulgars i grolleres, degueren influir, sens dubte, els plantejaments teòrics de Valla i d’altres humanistes contemporanis de l’escriptor, que avalaven un hedonisme sà. Adverteix Marcelino Rodríguez Donís del risc de caure en una tòpica i mal entesa consideració de l’epicureisme, pel que fa als tractats de Valla. La seua proposta és la d’una vida en alegria compatible amb el cristianisme, però alternativa a la via fraesca – caricaturitzada en la novel·la en la figura de Sanglier– de renunciar als diners, als luxes, als plaers accessibles als sentits i a la glòria mundana, *in spe remunerationis* després de la mort. “No se trata de un hedonismo sensual, sino de valorar la solidaridad, la tranquilidad, la serenidad y los placeres legítimos de los sentidos (el vino, las mujeres y los hombres bellos, etc.). En los escritores de su entorno (Salutati, Bruni, Barbaro, Beccadelli) podía encontrar Valla ideas muy similares a las suyas.”⁸⁵⁷¹ Lorenzo buscava conciliar les idees de l’Antiguitat pagana sobre el gaudi dels plaers amb la doctrina cristiana, imperant a Occident, quan redactà *De voluptate* (Pavia, 1431), reescrit anys després a Nàpols amb el títol *De vero bono*. Es tracta d’un cant al cos i al gaudi dels sentits i del món, amb una gradació ascendent que pot portar l’home fins a la “*divina voluptas*”: la reunió celestial de cos i d’ànima amb Déu.⁸⁵⁷² Les intencions de Valla, doncs, pretenien ser conciliadores amb la tradició cristiana. S’allunyaven o s’apartaven del provocador *Hermafroditus* del jove Beccadelli (1425), considerada una obra obscena i transgressora per moralistes i clergues, però apreciada entre els humanistes perquè emulava amb esperit jocund les elegies eròtiques de l’antiga Roma.

---

⁸⁵⁶⁸ ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 87.

⁸⁵⁶⁹ Les intertextualitats que tracta de documentar GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, al nostre parer, no resulten del tot convincents o determinants. Influxes, tal volta, sí; *imitatio*, dubtosament.

⁸⁵⁷⁰ Sobre el neoplatonisme en el *Curial* tractarem en el capítol següent, II.1.7, en parlar de Plató i altres autors que el segueixen en els seus plantejaments filosòfics, i de Macrobi i Plotí, tant de moda en el *Quattrocento* italià.

⁸⁵⁷¹ RODRÍGUEZ DONÍS, Marcelino, El epicureísmo y su recepción histórica, dins *Thémata. Revista de Filosofía*, 13, Sevilla, 1995, ps. 175-198 (p. 194).

⁸⁵⁷² ROVIRA SOLER, J. C., *Humanistas y poetas...*, p. 43.

Júlia Butinyà adverteix que la culminació de la novel·la no significa només la comunió anímica de la Güelfa i Curial beneïda pel matrimoni. És també l'inici d'una vida d'alegries i de gaudi dels sentits (“viandes, vins, juntes, ne dances”), augmentada en el terreny de la sensualitat pel “desig que los nuvis havien d'anar al lit”, un desig que l'autor augura que es perpetuarà “per molts anys” (*CeG* III.103). Si exceptuem els dies en què Curial estigué a punt d'esdevenir un pobre “beguí”, hipnotitzat per l'homília de Sanglier, no trobarem en l'esperit de la novel·la cap promesa de *remuneratio* en el més enllà, a l'estil d'alguns llibres de cavalleria, on els herois obtenen el sant Graal o esdevenen anacoretas. Recordem que, en el temps d'escriptura del *Curial*, i des del segle XII, els llibres de cavalleria fictícia s'havien sotmés a allò que Juan Miguel Valero denomina una “impregnación religiosa”, una “mixtificación de la ficción caballeresca con el orden religioso”⁸⁵⁷³ de la qual fuig –malgrat la inèrcia temàtica que representa el seu cavaller, que no deixa de ser *homo viator*– l'anònim escriptor. Se'n fuig literalment: abandona precipitadament un Sinaí fralesc i medieval, per abraçar el mite humanístic del Mont Parnás. Normalment, la literatura cavalleresca clàssica estava pensada per a ser enquadernada –i encara ho era en el segle XV– en manuscrits miscel·lanis on s'acompanyava de vides sants i models de perfecció cristiana.⁸⁵⁷⁴ *Curial e Güelfa*, ja no. Deliberadament, l'autor s'aparta d'aquest horitzó místic per a reivindicar, en una novel·la influïda per lectures filosòfiques d'actualitat, la *dignitas* humana del seu cavaller, i la d'ell mateix, alliberats de doctrina clerical. L'horitzó ideològic de la novel·la anònima és, doncs, definitivament terrenal i mundà, antropocèntric. I, en conseqüència, renaixentista. Aquesta raó duu a Júlia Butinyà a suposar el “caràcter laic i culte del receptor” ideal d'aquesta novel·la. L'existència d'aquesta mentalitat, en autor i receptors, permet provar l'aparició d'una “nova aristocràcia” a mitjan segle XV, interessada en valors que superen uns ideals medievals caducs.⁸⁵⁷⁵

Aquesta nova noblesa cortesana i renaixentista que Butinyà associa a l'esperit del *Curial*, receptiva als ideals de l'humanisme, no existia encara a la Península Ibèrica, però sí a les corts d'Itàlia, habitades per centenars de preceptors humanistes, d'intel·lectuals de cambra amb idees d'avantguarda. Segons Kristeller, fou aquesta aristocràcia la que assumí com a coartada ideològica, per als seus luxes cortesans,

⁸⁵⁷³ VALERO MORENO, Juan Miguel, “La vida santa de los caballeros”, camino de perfección, flor de santidad. Reflexiones en torno al manuscrito 1877 de la Biblioteca Universitaria de Salamanca, dins *Revista de filología románica*, 27, Madrid, 2010, ps. 327-357 (p. 338).

⁸⁵⁷⁴ *Ibidem*.

⁸⁵⁷⁵ BUTINYÀ, Júlia, Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l'Edat Mitjana a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312.

l'innovador “epicureisme cristià” de Valla i altres idees de l'antiga Grècia i l'antiga Roma rescatades pels humanistes, que alteraven els esquemes ideològics teocèntrics de l'escolàstica medieval.⁸⁵⁷⁶ En el cas concret de la cort de Nàpols, la gran figura representativa d'aquesta “moda” aristocràtica d'interessar-se per les Muses, per l'epicureisme, pel neoplatonisme, etc., era el gran camarlenc Enyego d'Àvalos. En la seua biblioteca no podien mancar les obres de Valla, luxosament compilades; adornades amb les armes heràldiques del posseïdor i enquadernades en pergamí.⁸⁵⁷⁷

En les dècades centrals del segle XV, de fet, existeixen tres models de sensualitat que contrasten amb el paradigma filosoficomoral imperant, simplificat per predicadors integristes per a fer-lo arribar a les masses. D'un costat, hi ha l'exhibició de sensualitat desenfrenada, del pecat de gola, d'irreverència goliàrdica a la qual tendeixen les classes populars, afectades per successives onades de pesta negra, i conscients de l'efímer valor de la vida. Aquest és el públic generalment amenaçat per frares i moralistes amb les penes de l'infern. En segon lloc, perdura la inèrcia d'un obsolet concepte d'amor cortés, el dels trobadors, molt arrelat en la literatura baixmedieval encara. I, en tercer lloc, emergeix un nou model entre la burgesia i la cavalleria italianes –que s'irradiarà a la resta d'Europa– de sublimació *stilnovista* i neoplatònica de l'amor; de sensualitat elegant, refinada i inspirada en els clàssics grecoromans, i de defensa dels valors que la institució matrimonial i la família aporten a l'estabilitat social. Mentre el *Tirant* encara navega per les aigües de l'erotisme irreverent i medieval, el *Curial* ja s'ha endinsat en el nou univers de l'amor refinat i la sensualitat italiana. L'autor admira Boccaccio: un autor encara medieval, és cert. Però també és cert que corregeix o esmena moralment –seguint la petja de Bruni– els elements boccaccescos que desdiiuen del nou esquema d'hedonisme “temperat”, característic de l'humanisme.⁸⁵⁷⁸ L'autor del *Curial* és un lector de literatura *burgesa*, però és també un escriptor de literatura *aristocràtica*: destinada, en primera instància, a ser divulgada en un àmbit cortesà.

Un altre tractat de Valla que podria haver influït en l'autor del *Curial* és el *De libero arbitrio* (1439), on es confuta el concepte boecià de fortuna. Afirma l'humanista

---

⁸⁵⁷⁶ Sobre la recepció de Valla en aquests ambients elitistes, vegeu KRISTELLER, Paul Oskar, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, p. 52.

⁸⁵⁷⁷ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302 (p. 290).

⁸⁵⁷⁸ L'erotisme del *Curial* és *desactivat* en el seu vessant més divertit i provocador, en fer-lo passar per un filtre filosòfic. Vegeu BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 48.

romà que els esdeveniments de la providència divina que interfereixen sobre la vida i els projectes de l'home són superables mitjançant la força de voluntat. Es desposseeix, doncs, la Providència –i, en conseqüència, la voluble Fortuna– del seu poder omnímode (“*Providentiam non esse causam necessitatis*”), per a reforçar el paper del lliure albir sobre el destí de cada individu: “*ut id facias, nulla necessitas est, quia voluntate id facis.*” Déu pot preveure i proveir accidents sobre la vida de l'home, però això no lleva que l'ésser humà els pugui superar amb la seua voluntat i el lliure albir. La voluntat creadora de Déu no suprimeix per a res aquest lliure albir de les seues criatures racionals; la llibertat de l'home és patrimoni seu i el resultat d'allò que faça, en última instància, serà el producte de la seua *responsabilitat*.⁸⁵⁷⁹

A diferència de Boeci, on la divina providència condiona –quasi a manera del *fatum* indefugible dels antics– la vida dels homes (amb independència de la llibertat i la voluntat individuals), Valla ofereix una visió optimista de la naturalesa i de la condició humanes. Boeci “subordina ogni creatura e il suo agire a un piano razionale diretto al raggiungimento di uno scopo prefisso. Nel dialogo valliano appare l'uomo singolo, oggetto dell'azione libera di Dio, di cui s'ignorano i motivi, ma che non possono essere ingiusti nè togliere la libertà umana (...). L'unico disegno divino che appare è quello della salvezza universale.”⁸⁵⁸⁰ En *Curial e Güelfa*, de fet, la Fortuna –malgrat les advertències boecianes de Melchior de Pando i de Sanglier– ha sigut desposseïda i ridiculitzada. Té poc a veure ja amb Boeci. És la voluntat racional de Curial –les decisions que pren lliurement– la que determina la gloriosa fi del seu itinerari juvenil, i la justa recompensa a una virtut que ha vençut la dissort.

* * *

La dignitat humana de caràcter immanent del príncep Curial –no exempta, però si independent, de l'acció salvífica del Creador– converteix una novel·la de matriu estrictament medieval (cavalleria, amor cortés, aventures exòtiques, peregrinació a Terra Santa...) en un artefacte ideològic al servei de l'antropocentrisme característic de l'humanisme profà i del Renaixement italians. En la construcció d'aquest nou paradigma cultural participaren activament Alfons el Magnànim i els seus cortesans

---

⁸⁵⁷⁹ FOIS, Mario, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell'Università Gregoriana, Roma, 1969, ps. 187-191 (les cites llatines, de la p. 187, n. 89).

⁸⁵⁸⁰ Ibídem, p. 192. En Coluccio Salutati (*De fato, fortuna et casu*, 1396-1399), la Providència és encara boeciana i tot poderosa, i deixa poc de lloc al lliure albir. No obstant això, a l'home no li faltará la gràcia si procura “*voluntatem rectae rationis regula temperare.*” Valla afig, a aquest criteri, el propòsit d'humilitat (molt present en el *Curial*) i la pràctica de les virtuts teològiques (p. 194).

humanistes. No és estrany, doncs, que fóra el rei d'Aragó el qui encarregara a Giannozzo Manetti (Florència, 1396-Nàpols, 1459) la redacció d'una de les obres més emblemàtiques del moviment humanista: el *De dignitate et excellentia hominis* (1451). El més segur és que aquest tractat fóra immediatament posterior al moment d'escriptura de *Curial e Güelfa*. Això no obstant, l'anònim autor participava de les idees de Manetti sobre la dignitat de la condició humana; enfront d'aquells que, com el Sanglier predicador de la novel·la, recorden contundentment la *miseria hominis* tan arrelada en la tradició teològica medieval, és a dir, la carnal, impura, làbil i deplorable condició de l'ésser humà. “Menysprearàs aquesta misèria que cuydes que sia algun bé” (*CeG* III.10), adverteix *el Sanglier* (‘el porc senglar’) a un *Curial* (‘el cortesà modèlic’) plenament satisfet amb la seua condició d'home i de cavaller.

Tal com explica Alfonso de Petris, Manetti, com els florentins del seu medi cultural, comença a estudiar sent un incondicional d'Aristòtil. Tanmateix, s'aparta de l'aristotelisme escolàstic i conservador, que considera poc aplicat a la realitat de l'home. Ell “insiste su un'etica naturalistica, su un'indagine di modi di comportamento umano seguiti nella prassi quotidiana. Considera l'*Etica a Nicomano* e la *Politica* espressioni compiute della perfezione mundana raggiungibile dall'uomo.” És a aquesta mateixa perfecció mundana –sense projeccions anagògiques a la vista– la que desitja l'autor del *Curial* per al seu heroi de ficció. “Da Aristotele, [Manetti] deriva la definizione de virtù in termini di misura ed equilibrio.” Recordem que aquest heroi, precisament, és un home aristotèlicament prudent i equilibrat, que “serva honesta temperància” (*CeG* II.0). “Di contro al dogmatismo di una logica teologica e di un'ascetica negazione della vita, Manetti accentua una morale umana, un'esperienza in cui la ragione interviene e si verifica, una giustizia che diventa modo di vita, scaturita dalla realtà della vita civile e sociale.”⁸⁵⁸¹ Enfront dels “extrems” medievals i obsolets de Sanglier (de cavaller bestial a devot anacoreta), l'autor de la novel·la anònima, molt en la línia de Manetti, aposta per la “moderació” humanística de Curial. Enfront de l'ascetisme dels franciscans i la vida contemplativa, ell aposta per la vida activa i la raó.

Giannozzo accepta que les passions de l'home procedeixen de la natura i concep que, per tant, els filòsofs peripatètics (Sòcrates, Aristòtil, Plató), defensors –com l'autor del *Curial*– del precepte dèlfic *nosce te ipsum*, donaren exemple als homes de com esdevenir *humaniores* en tant que racionals i centrats. La seua proposta és la d'imitar-

---

⁸⁵⁸¹ DE PETRIS, Alfonso, Introduzione, dins MANETTI, Giannozzo, *Dialogus consolatorius*, a cura d'Alfonso DE PETRIS, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1983, ps. I-CVIII (p. XXXIX).

los en l'estudi de la condició humana, a fi que aquest aprofundiment intel·lectual contribuísca a potenciar la racionalitat inherent a l'home:

“Allorquando sostiene che le passioni costituiscono qualcosa d'intrinseco all'uomo, Giannozzo dà già la sua interpretazione dell'aristotelismo come base di un'etica naturalistica e norma di comportamento. Nell'esaltare la gioia di vita, rifiuta l'impassibilità stoica e ammette il valore positivo dell'emotività. Nella coscienza pienamente acquisita della centralità del concetto dell'uomo, si stacca dalla metafisica medioevale: il *Dialogus* [1438] anticipa e, per certi riguardi, inizia quel processo di celebrazione dell'uomo che si compirà con el *De dignitate* [1452] e s'estenderà alla letteratura quattocentesca sull'uomo.”⁸⁵⁸²

El *Dialogus* de què parla De Petris és el *Dialogus consolatorius*, una obra que no podia faltar en la biblioteca napolitana dels Àvalos,⁸⁵⁸³ considerant que Enyego d'Àvalos acollí Manetti a Nàpols; no a la cort del rei Alfons, sinó a la seua mateixa casa i biblioteca, durant els anys 1455-1459. L'amistat i la comunió d'idees entre mecenes i humanista devien ser, doncs, lògiques.⁸⁵⁸⁴ Les relacions amb la cort del rei d'Aragó, això no obstant, es remuntaven a la dècada del 1440. Des d'aleshores, els cortesans del Magnànim interessats en les lletres serien coneixedors de la seua proposta filosòfica de sincretisme entre la saviesa dels grecs (la professió socràtica de la ignorància, l'aplicació personal del precepte dèlfic, l'*enkrateia* o autocontrol de les passions), d'una banda, i la virtut cristiana de d'humilitat.⁸⁵⁸⁵ No cal ni dir com podia resultar d'interessant a l'autor del *Curial*, sincrètic també en molts dels seus plantejaments, la visió renovada de l'ésser humà que ofería el polígraf florentí.

La lliçó socràtica que Manetti ofería als seus contemporanis era, concisament, la següent: Si coneixem la virtut, podrem actuar virtuosament; sols hi ha una *virtus* que unifica la resta (univocitat del concepte) i aquesta s'adquireix a partir de

---

⁸⁵⁸² Ibídem, p. LII.

⁸⁵⁸³ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁵⁸⁴ FOÀ, Simona, Giannozzo Manetti, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 3, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 68, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giannozzo-manetti_Dizionario-Biografico/> I també BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 135-140.

⁸⁵⁸⁵ HANKINS, James, Manetti's Socrates and the Socrateses of Antiquity, dins BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), *"Dignitas et excellentia hominis". Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007)*, Le Lettere, Florència, 2008, ps. 203-220 (p. 212).

l'autoconeixement de l'individu. "That self-mastery" segons James Hankins, "is the foundation of virtue, and virtue is both necessary and sufficient condition for happiness." La virtut és per a l'ànima com la salut per al cos. El coneixement d'u mateix aprofita per esmenar els errors que han malmés l'ànima, com es demostra pel cas de Curial en la ficció literària. Només l'home estudiós i savi és vertaderament lliure. Una vida no regulada per la raó és una vida d'esclavitud, de submissió indecent a les passions i als apetits. Aquesta *esclavitud* és representa simbòlicament en el *Curial* en els anys de captivitat tunisenca. Un mètode ideal per a aprendre filosofia moral, seguint Sòcrates, és el d'examinar-se a través d'un procés de preguntes i respostes, similar al que és sotmés Curial a mans de Melchior de Pando (encara que aquest passatge sembla clarament inspirat en el diàleg consolatori del *Secretum* de Petrarca).

Giannozzo Manetti, de fet, insisteix –segons Hankins– en una idea en la qual han incidit tots els humanistes a partir de Francesco Petrarca: "that virtue could be learned by reading classical texts, and that ancient eloquence and oratory were vital instruments for the spread of virtue throughout the ruling classes [= les classes dominants] and down the social pyramid."⁸⁵⁸⁶ Com Petrarca, Manetti parteix de la filosofia patristica de sant Pau i sant Agustí per a ajudar l'home a superar les febleses naturals, adquirir virtut i –en última instància– salvar-se. Tanmateix, ell supera el neoplatonisme estrictament cristià, místic i teològic d'Agustí, per tal com "emphasize the power of natural human reason to educe virtue, wisdom and happiness."⁸⁵⁸⁷ La felicitat que acomiada en *Curial e Güelfa* Melchior de Pando, el preceptor filòsof del cavaller gloriós, no és una felicitat de caràcter místic. És la celebració de com la raó natural de l'home, en la línia del pensament antropocèntric de Manetti, ha acabat triomfant.

* * *

Un altre escriptor que podia haver influït en el *Curial* és Francesco Filelfo (Tolentino, 1398-Florència, 1481), personatge de primera fila en l'humanisme llombard i en l'italià en general. En el seus *Convivia Mediolanensia*, incideix en la importància, per als cortesans aficionats als clàssics, d'aprofundir en el coneixement de les arts liberals, aspecte en el qual insisteix també la novel·la catalana. No debades, l'anònim dedica un important capítol –el del somni de Bacus i les ciències liberals– a descriure al·legòricament aquestes disciplines. I, no per casualitat, ho fa plagiant imatges i textos

---

⁸⁵⁸⁶ *Ibidem*, ps. 215-216.

⁸⁵⁸⁷ *Ibidem*, p. 216.

d'un manuscrit milanés: la *Canzone delle Scienze* dels germans bolonyesos Bartoli, il·lustrada en el segle XIV per encàrrec de Luchino Visconti.⁸⁵⁸⁸

Així mateix, en els *Convivia* (obra que simula la discussió erudita, a l'estil de les *Saturnala* de Macrobi, entre cortesans de Milà interessants en les lletres) s'aborda la qüestió de la invenció de la música per Apol·lo Musagetes, director del cor de les Muses, un assumpte que precisament centra els paràgrafs introductoris del llibre III de *Curial e Güelfa*. Daniela Gionta explica que “la qüestione dell'invenzione esposta da Iñigo e discussa in modo articolato, viene affrontata da Filelfo quasi esclusivamente in base al *De musica* pseudo-plutarcho.”⁸⁵⁸⁹ Qui és aquest *Iñigo*, de què parla Gionta? Doncs el mateix *Inico*, *Enyego* o *Íñigo* d'Àvalos que apareix relacionat en tantes obres d'humanistes italians contemporanis del *Curial*. Ell i el seu germà adolescent Alfons són els únics contertulis estrangers⁸⁵⁹⁰ convidats a participar de la ficció humanística dialogada, en el llibre I dels *Convivia* (ca. 1442-1443). L'humanista llombard retrata l'expatge de València *Aenicus* d'Àvalos (*Aenicus*, per *Aeneas*) com un gran expert en l'*Eneida* de Virgili (hem de pensar que en l'*Eneida* de Villena, “glossada en llengua materna”, que recorden les pàgines del *Curial*). L'amistat i la correspondència epistolar entre ambdós es mantindria amb caràcter vitalici. I si Filelfo col·loca Enyego parlant de l'*opus maior* de Virgili, o de la música i les Muses, és perquè sabia que aquests eren temes que li interessaven particularment; exactament com a l'autor de *Curial e Güelfa*, si no és que estem parlant d'una mateixa persona.⁸⁵⁹¹

* * *

Un últim humanista que podria haver aportat indirectament idees al projecte literari de *Curial e Güelfa*, és l'historiador Flavio Biondo (Forlì, 1392-Roma, 1463). Autor molt ben relacionat amb la cort d'Alfons el Magnànim, és conegut sobretot per les seues *Dècades* (*Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii Decade III, libri*

---

⁸⁵⁸⁸ SOLER, Abel, Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*, dins *IX Congresso internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani. “Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, folclore, letteratura, storia”* (Torino, 15-18 setembre 2015), en premsa.

⁸⁵⁸⁹ GIONTA, Daniela, *Per i “Convivia Mediolanensia” di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici (“Quaderni di Filologia medievale e umanistica”, 11), Messina, 2005, p. 57.

⁸⁵⁹⁰ Estrangers, però molt vinculats a la senyoria de Milà, com ho demostren les mencions documentals del tipus “*spectabiles milites domini Ethnicus et Alphonsus, fratres de Davalos, qui camerarii nostri erant*” (1444). Vegeu BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-357 (p. 332, doc. 266).

⁸⁵⁹¹ Dels *Convivia* i de l'amistat entre Enyego i Filelfo, ja hem tractat més extensament en els capítols I.2.2, I.3.2 i II.2.2.

XXXI), on compendia la història d'Itàlia, amb una certa projecció universal, des del saqueig de Roma pels visigots (410) fins al 1442. L'estiu del 1443, per a felicitar-lo pel seu triomf napolità, l'autor envià al rei d'Aragó els primers huit llibres de l'obra, i li comunicà a través d'ells algunes descobertes que havia fet sobre el casal reial d'Aragó. La més interessant, apresada dels *Annals reials francs*, era la filiació de Bernat de Septimània, comte mític de Tolosa i de la Barcelona carolíngia (segons la crònica) respecte de Guillaume d'Orange, fundador del comtat –i futur principat– d'Aurenja.⁸⁵⁹² La notícia, coneguda per l'humanista català Jeroni Pau, fou transmesa al seu cosí, l'erudit polígraf Pere Miquel Carbonell, que la plasmà i ressaltà en la seua obra historiogràfica a la fi del segle XV. Es considerava aleshores que aquest Bernat havia sigut el primer comte de Barcelona, anterior al també llegendari Guifré d'Arrià i a l'històric Guifré el Pelós. I el personatge (el “Bernard, comte de Septimanie” o “le comte Bernard” de les cròniques franceses) venia adornat, a més, amb l'aurèola heroica d'haver salvat l'emperadriu d'Alemanya de morir en la foguera, acusada falsament d'adulteri.⁸⁵⁹³ L'aparició d'un Curial en la novel·la catalana que reedita la gesta del mític fundador d'una monarquia traslladada a Nàpols, podria haver estat incorporada al projecte literari per l'escriptor arran d'aquesta descoberta. Pensem també que el 1444, l'última descendent dels prínceps d'Aurenja de la branca napolitana, els Del Balzo, es comprometé en matrimoni amb el príncep Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i probable dedicatari del *Curial*. En la novel·la, el cavaller obté en un mateix dia una muller i el principat *d'Orenge* (*Aurenga* en occità; *Aurenja* en català; *Orange* en francès). En la realitat històrica a commemorar –celebrada amb grans festes i justes a Nàpols, els anys 1444-1445– es reunien en un tàlem conjugal els descendents, llunyaníssimament emparentats, del comte Guillaume *d'Orenge* i el seu fill Bernat de Barcelona.

S'ha debatut sobre quina versió d'aquesta història del bon comte i l'emperadriu (en circulaven diverses per Europa) podria haver influït més directament en la trama argumental d'aquest episodi desplegada per l'anònim del *Curial*.⁸⁵⁹⁴ Caldria pensar si

---

⁸⁵⁹² COLL ALENTORN, Miquel, Dos humanistes italians en la nostra historiografia [Discurs llegit el 7 de maig de 1971 en la Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans], dins *In memoriam Carles Riba (1959-1965)*, Institut d'Estudis Hel·lènics – Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, Barcelona, 1973, ps. 129-139; reed. dins COLL, M., *Historiografia*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Obres de M. Coll i Alentorn”, 1), Barcelona, 1991, ps. 417-427 (p. 419).

⁸⁵⁹³ *Ibidem*, ps. 423-426.

⁸⁵⁹⁴ Sobre aquest assumpte, vegeu RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Les versions catalanes de la llegenda del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya, dins *Estudis universitaris catalans*, V-17, Barcelona, 1932, ps. 250-287; reed. dins RUBIÓ, J., *Història i historiografia*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987; FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d'una llegenda germànica: el tema

un quadern de paper de la biblioteca napolitana d'Enyego d'Àvalos titulat “*Bernard, conte...*,” sense més detalls, escrit segons un notari del segle XVI en “spagnuolo” (català?, occità?),⁸⁵⁹⁵ podria haver inspirat la gesta commemorativa de Curial davant l'emperador d'Alemanya. També resulta probable que Enyego coneguera la novetat dinàstica que connectava genealògicament els nous reis d'Aragó i Nàpols, d'una banda, i els prínceps de Tàrent: el llinatge nobiliari més poderós del reialme. Si més no, ens consta que ambdós es coneixien personalment. L'any 1448, quan Biondo caigué en desgràcia i s'exilià de la cúria pontificia, D'Àvalos mogué els contactes que tenia de tipus diplomàtic i intel·lectual, per a ajudar-lo personalment.⁸⁵⁹⁶

1.7. Fonts de l'Antiguitat grecoromana i altres referents

Fins a fa pocs anys, l'aproximació que es feia a l'autor desconegut de *Curial e Güelfa* era l'apropiada per a un escriptor relacionat amb la professió de les lletres, que feia *translatio* literal d'un saber erudit heretat o patrimonial, procedent de la patrística o de grans autors antics. En l'edició del *Curial* del 2007, Antoni Ferrando afirmava que l'anònim “va extraure de lectures, no sempre ben païdes, d'obres i glosses de clàssics llatins, com Ciceró, Sal·lusti o Valeri Màxim, de pares de l'Església, com Gregori el Gran o Pròsper d'Aquitània, i de coneguts escriptors llatins d'època medieval, com Fulgenci o Pàpies.”⁸⁵⁹⁷ Encara pel 2011, Lola Badia i Jaume Torró afigen: “Pel que fa als materials patrístics i escolàstics, trobem esmentats el noms de sant Jeroni, Pròsper d'Aquitània i Joan de Llemotges, al costat de les citacions corresponents, però també hi ha materials presos de sant Agustí, sant Gregori i sant Isidor...”⁸⁵⁹⁸

---

de l'emperadriu d'Alemanya falsament acusada d'adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.), *Actes del desè Col·loqui de Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216; ÍDEM, Els desenvolupaments quattrocentistes de la llegenda de l'emperadriu d'Alemanya, amb atenció especial a *Philipertus et Eugenia* i al *Curial e Güelfa*, en COLÓN, Germà – MARTÍNEZ, Tomàs – PEREA, M. P. (eds.), *La cultura catalana en projecció de futur*, Fundació Germà Colon – Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2004, ps. 187-213; AGUILAR, Miquel, La llegenda del bon comte i l'emperadriu: entre l'amor cortès i la política d'estat, dins *Journal of Catalan Studies*, 8, Barcelona, 2005, ps. 63-76.

⁸⁵⁹⁵ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁵⁹⁶ FUBINI, Riccardo, Flavio Biondo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1968, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_Dizionario-Biografico/>

⁸⁵⁹⁷ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 10).

⁸⁵⁹⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 59).

Diferents articles dels *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'* coordinats per Antoni Ferrando (2012)⁸⁵⁹⁹ han posat en qüestió aquest acostament tradicional a la novel·la catalana. Moltes coses que semblaven sòlidament certificades i havien esdevingut un *topos* per a la crítica, han sigut revisades i rebatudes. Fixem-nos que, llevat d'una anecdòtica consulta del diccionari de Pàpies, sembla que les altres referències explícites que citen els editors procedeixen de fonts de segona mà obtingudes a Itàlia. Per exemple, al costat d'una citació explícita de sant Jeroni, veurem que “s’oculta” la consulta d’un passatge de Walter Burley: un biògraf de filòsofs molt fàcil de trobar a la Llombardia del segle XV. La “faula” de les Muses atribuïda a Fulgenci, depén en realitat d’exegetes italians del *Trecento*. Les màximes atribuïdes a Ciceró, Sal·lusti, Pròsper d’Aquitània, etcètera, tenen per intermediari certificat⁸⁶⁰⁰ els comentaristes dantescos Benvenuto da Imola i Pietro Alighieri. A més a més, quan l’autor cita el Filòsof (Aristòtil) i remet a l’*Ètica*, ho fa en clau irònica, ja que el passatge al·ludit en el text diu el contrari del que s’afirma. Quan remet solemnement a l’autoritat d’un Plató misogin(!), resulta que està usant el doctrinal de Pacs.⁸⁶⁰¹ Hi ha un capítol farcit de metamorfosis ovidianes, on l’escriptor pareix que no n’encerta ni una; per a sorpresa de l’especialista en fonts clàssiques Xavier Gómez,⁸⁶⁰² i per a estupefacció de l’erudit editor Jean-Marie Barberà, que rectifica totes i cadascuna de les “errades” erudites a peu de pàgina.⁸⁶⁰³ La qüestió a assimilar és que moltes d’aquestes presumptes equivocacions, disbarats i distorsions del saber patrimonial de l’època formen part del projecte literari de l’escriptor. Són producte del seu esperit crític.

Qualsevol *inquietud* analítica –resultant d’una incorrecta lectura i interpretació del *Curial*– se supera admetent, com és lògic, el posat paròdic, irònic i, en algun cas, satíric, de l’anònim escriptor enfront de la tradició literària. És probable que només se sincere amb nosaltres, els lectors contemporanis, que no el coneixem personalment –ni tan sols en sabem el nom–, quan es declara lector de les històries que Alfons el Magnànim solia

⁸⁵⁹⁹ FERRANDO, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012.

⁸⁶⁰⁰ Com ja indicava MESA SANZ, Juan Francisco, Algunas claves florentinas del *Curial e Güelfa*. Comentarios a la *Divina Comedia* de Dante y la presencia de Macrobio, dins DE COURCELLES, Dominique – MARTINES, Vicent (eds.), *Humanisme et reinterpretations. Les traductions anciennes. La traduction des classiques valenciens et la tradition française*, École Nationale des Chartes, París, 2009.

⁸⁶⁰¹ Com hem vist en el capítol II.1.3.

⁸⁶⁰² GÓMEZ FONT, Xavier, Les *Metamorfosis* (d’Ovidi?) en *Curial e Güelfa*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 5, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 71-83.

⁸⁶⁰³ Vegeu, en particular, les ps. 310-315 d’ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007.

fer llegir en tenda de campanya (Titus Livi, Cèsar) i de biografies d'Alexandre, Anníbal, Escipió, etc., documentades per Quint Curci Ruf, Plutarc i altres autors de l'Antiguitat. És evident, també, que coneixia l'*Eneida* de Virgili, Ovidi, Sèneca i altres clàssics ben accessibles. Els *auctores* eren poetes dignes d'emular, i filòsofs o mitògrafs sostenidors d'una "opinió antiga" (*CeG* II.0 i III.11) que es considerava el fonament de la cultura occidental, tant en l'edat mitjana com en el Renaixement. L'anònim se situa a cavall entre ambdues etapes de la història de la cultura. I, encara que la seua formació com a escriptor aficionat es fonamenta en els *dictatores* medievals, l'exegesi de Dante i la *imitatio* de Boccaccio, els seus contactes amb el món de l'humanisme italià l'han ajudat a acostar-se a la cultura escrita críticament, i a expressar els seus pensaments irònicament o satíricament, on cal, emulant els autors llatins.

Solament si som capaços de situar l'obra en el seu adequat context –el de la recepció dels clàssics per un autor diletant, de formació medieval, que s'entusiasma amb l'humanisme italià–, podrem arribar a entendre millor l'elecció de fonts que fa i el seu tractament: des de les hagiografies fins a Lluçà de Samòsata.

La Bíblia i altres obres de temàtica religiosa

La literatura europea del segle XV és el producte d'una nebulosa cultural, la de l'edat mitjana, impregnada de discursos religiosos; i d'un món de biblioteques farcides de lectures bíbliques i devocionals. En totes les cases de nobles i burgesos de l'època, no mancaven mai el saltiris, els llibres d'hores, els devocionaris, els comentaris de l'*Eclesiastés*, els Quatre Evangelis, alguns compendis teològics, etc.⁸⁶⁰⁴ La vida era plena de ritus religiosos quotidians, i el llenguatge litúrgic i religiós transferia múltiples imatges i metàfores, tant a la llengua col·loquial com al terreny de la literatura: des de la "profanació" del llenguatge sacre en els poemes de cançoner del Nàpols d'Alfons el Magnànim, fins al comiat evangèlic del mateix *Curial e Güelfa*.⁸⁶⁰⁵

El catàleg de composicions del segle XV de temàtica amorosa, lírica o prosaica, però guarnides amb títols o versos que recorden versicles devots, és extens. Des dels *Siete gozos de Amor* de Rodríguez del Padrón, fins al *Nunc dimittis* de Fernando de Yanguas, passant per les *Misas de Amor* de Suero de Ribera o el *De profundis* de Jaume

---

⁸⁶⁰⁴ Vegeu el cas català en AURELL CARDONA, Jaume, *Els mercaders catalans al quatre-cents: mutació de valors i procés d'aristocratització a Barcelona, 1370-1470*, Pagès, Barcelona, 1996, p. 151.

⁸⁶⁰⁵ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Estudios sobre la literatura española del siglo XV (Juan Rodríguez del Padrón. Una copla de J. Manrique y la tradición de Filón en la literatura española. La dama como obra maestra de Dios. La hipérbole*, José Porrúa Turanzas, Madrid, 1978, ps. 29-30.

Gassull.⁸⁶⁰⁶ La paràfrasi de textos evangèlics i oracions de llibres d'hores formava part de la cultura literària de l'època,⁸⁶⁰⁷ com formaven part aquestes obres de devoció de quasi totes les biblioteques, i eren llegides –adés col·lectivament, adés íntimament– per tota la gent alfabetitzada; especialment, en casos de cavallers i burgesos.

S'entén així que, qui sap si de manera conscient o inconscient, l'escriptor anònim trasllada a la novel·la la litúrgia de les hores: el *Te Deum laudamus* de maitines per al capítol I.29 (“vengan totes les monges, e façam processió e cantem *Te Deum laudamus*, que Curial tot és nostre e és stat vencedor”); l'*Ave Maria* de l'àngelus per al III.100 (“*Benedicta tu in mulieribus*”), i el Càntic de Simeó de *completes* per al completar precisament l'obra (“*Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum, in pace*” *CeG*, III.103).⁸⁶⁰⁸ Quan el lector ou com la Fortuna afalaga la deessa Venus i li aplica l'epítet d'“o, celestial margarita!” (*CeG* III.81), sap que es tracta d'una metàfora bíblica⁸⁶⁰⁹ que acompanya sovint el nom de Maria en oracions i lletanies medievals. La provocació literària –en la línia de sorprendre el lector, que caracteritza l'anònim– és més que evident: s'apliquen a Afrodita, la “prostituta” pagana de la patrística i dels predicadors, epítets reservats a la puríssima Verge Maria.

Tothom en temps del *Curial* ha oït predicar algun frare exaltat, de la manera en què ho parodia l'escriptor, per boca de Melchior, quan amonesta Curial: “oblidada aquesta mena d'or, tornist a Làquesis axí com los cans al vòmit” (*CeG* III.2). És un versicle del *Llibre dels Proverbis* (26:11), “sicut canis qui revertitur ad vomitum suum sic imprudens qui iterat stultitiam suam.”⁸⁶¹⁰ És a dir: ‘Com gos que retorna al seu

---

⁸⁶⁰⁶ PÉREZ BOSCH, Estela, La religión del amor a través del *Cancionero general*: Jaume Gassull y su versión profana del salmo *De profundis*, dins ARENAS, Verónica – BADÍA, Josefa (eds.), *Líneas actuales de investigación literaria. Estudios de literatura hispánica*, Universitat de València, València, 2004, ps. 93-104.

⁸⁶⁰⁷ GARGANO, Antonio, “*Con canto acordado.*” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012, ps. 130-131.

⁸⁶⁰⁸ Així ho adverteix MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (ps. 388-389 i 426).

⁸⁶⁰⁹ Margarita significa ‘perla’, en la *Paràbola de la perla* de Mateu 13:45-46: “*Inventa autem una pretiosa margarita abiit et vendidit omnia quae habuit et erit ea.*” És a dir: “També passa amb el Regne del cel com amb un mercader que busca perles fines: quan en troba una de gran valor, va a vendre tot allò que té i la compra.” La traducció és de *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, p. 41.

⁸⁶¹⁰ Com anoten GUIA MARÍN, Josep, *Principis teòrics i metodològics per a l'estudi de les unitats fràsiques en textos versificats. Anàlisi fraseològica de l'Espill*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana – Universitat de València, 2008, p. 300, i BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 104).

vòmit, / el neci repeteix la seua neciesa.⁸⁶¹¹ Reapareix en el Nou Testament (II Carta de Pere 2:21-22): “[21] *Melius enim erat illis non cognoscere viam justitiæ, quam post agnitionem, retrorsum converti ab eo, quod illis traditum est, sancto mandato. [22] Contigit enim eis illud veri proverbii: ‘Canis reversus ad suum vomitum’: et, ‘Sus lota in volutabro luti’.*” És a dir: ‘Els hauria valgut més no conèixer el camí de la justícia, que conèixer-lo i després fer-se arrere del manament sant que els havia estat transmés. Els ha succeït allò tan encertat del proverbi: *El gos retorna al seu vòmit*; i també: *La bacona, quan s’ha llavat, es rebolca en el fang.*⁸⁶¹² La contundent imatge del vòmit figura, a més, en els *Sermons* de sant Agustí (XLI,cclxxviii,2),⁸⁶¹³ en un dels cànons del *Decret de Gracià*, en la vida de sant Romuald dels *Acta Sanctorum*, en els bestiaris, etcètera. Esdevé en l’edat mitjana una dita proverbial *ad usum praedicatorum*. En el *Terç del Crestià* de Francesc Eiximenis (cap. 230), per posar un altre cas, es diu: “Axí com lo ca, que torna pendre ço que ha retut per la boca.”⁸⁶¹⁴

En la cultura literària medieval, especialment en els bestiaris, aquells catàlegs de qualitats animals comparades amb les humanes, es tenia molt en compte –a efectes moralitzants– l’insitit dels gossos malalts d’ingerir herbes amargues per a porgar-se d’una mala ingestió i vomitar allò que els causa dolor. S’interpretava que el pecador vomita els seus pecats en penitència i el pitjor que pot fer és “recaure-hi”: tornar després a cercar el vòmit. Aquesta actitud dels cans és exposada en el *Bestiaire d’amour* (un text didàctic en prosa, obra de mestre Richard de Fournival, ca. 1260), per a reprovar, com en el *Curial*, la recaiguda luxuriosa: “Car se jou puisse faire ausi comme li chiens, ki est de tel nature ke quant il a vomì, k’i repaire a son vomite et le remengüe, jou eüse volentieres me proiere rengloutie cent fois, puis l’ele me fu volee des des.”⁸⁶¹⁵ Es tracta

⁸⁶¹¹ La traducció és de *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Antic Testament*, p. 1.170.

⁸⁶¹² *Ibidem*, p. 442.

⁸⁶¹³ Aquest sermó tracta *De auguris*. En un punt determinat, el prelat africà escriu: “*Homines enim negligentes et faciles, languida desideria et fidem desiderantes habentes (et ideo etiamsi incipient, non diu perseverant in operibus Dei; sed ubi se in ante dictis sacrilegiis abstinerunt, et vel unam nequitiam diaboli pertulerunt, statim se poenitent ad Dominum conversos esse, et machinamenta diaboli reliquisse), iterum revertuntur ad observationes auguriorum, velut canes ad vomitum suum.*” Citem a partir de SANT AGUSTÍ D’HIPONA, *Sermones*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant’Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

⁸⁶¹⁴ Citat per GUIA MARÍN, Josep, *Principis teòrics i metodològics per a l’estudi de les unitats fràsiques en textos versificats. Anàlisi fraseològica de l’Espill*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana – Universitat de València, 2008, p. 300.

⁸⁶¹⁵ SEGRE, Cesare (ed.), *Li bestiaires d’amours di Maestre Richard de Fournival e li response du Bestiaire*, Milà – Nàpols, 1957, p. 15. Citat per MARTÍN PASCUAL, Lúcia, La tradición de los bestiarios franceses y su influencia en la Península Ibérica, dins *Estudios Humanísticos. Filología*, 36, Lleó, 2014, ps. 115-131 (ps. 127-128).

d'un llibre que l'autor del *Curial* hauria pogut consultar perfectament a la biblioteca d'estat de Filippo Maria Visconti, duc de Milà, on era disponible.⁸⁶¹⁶

Seguim ara amb el catàleg de ressonàncies evangèliques i teològiques. Quan la Güelfa adverteix Melchior que no pensa escoltar més Curial ni llegir les seues cartes, diu: “meta silenci en la sua boca e no ·m scriva ne ·s cur de mi” (*CeG* III.76). S'està referint a un dels tres graus de silenci contemplats en la teologia mística i en les regles d'ordes monàstics: el *silentium verborum, desiderio et cogitationum*, traduïts normalment al romanç com *silenci de boca, de cor i d'esperit*.⁸⁶¹⁷ No és que la noble dona tinguera nocions de teologia. És que formava part d'una cultura, la cristiana medieval, que ho impregnava tot de terminologia santa o devota.⁸⁶¹⁸

Així que, parlant amb propietat, seria difícil pensar en la *Bíblia* com una font on buscar aquestes frases per a enriquir el discurs. Perquè eren màximes impreses en la ment dels creients: un material fraseològic, de naturalesa teològica, però ja molt col·loquialitzat. Com quan la Fortuna es presenta al duc d'Orleans i li ofereix la mà de Làquesis “per socórrer e subvenir al teu aflligit spirit” (*CeG* II.132): l'*spirito afflitto* dels sermonadors italians, manllevat quasi de manera inconscient com un recurs retòric. O també com quan Curial, per a complaure els amics catalans, “cantà tan dolçament que no semblava sinó veu angelical e dolçor de parays” (*CeG* I.36). Quan el cavaller desperta del somni del Parnàs, coronat com el millor dels “poetes” i enmig d'un “olor celestial e dolçor de parays” (*CeG* III.35). El sintagma recorda aquelles prèdiques d'un exaltat sant Vicent Ferrer, on condemnava els poetes a l'Infern i criticava els predicadors que preparaven els sermons llegint filosofia profana i poesia gentil: “...sciència, Aristòtile, Plató, Dantes, que no valen res (...); bon Virgili, que jau enmig de infern, Ovidi, Dantes, poetes. Les doctrines dels poetes donen plaer a les orelles per les cadències que fan als sermons. Rimats preÿquen ara, mas no toquen al cor. Per què?. Car may isqueren de la dolçor de Paradís, la qual los philòsofs no pogueren entrar, sinó solament les coses que són dejús lo cel. E veus per què no convertexen ara.”⁸⁶¹⁹

---

⁸⁶¹⁶ PELLEGRIN, Elisabeth, *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan*, L. S. Olschki – Librairie F. de Nobele, Florència – París, 1969, vol. 1, p. 468.

⁸⁶¹⁷ Vegeu DA VICENZA, Serafino, *Orazioni sacre composte e recitate in varie occasioni dal padre Serafino da Vicenza*, Tipogr. de Giovanni Battista Regozza, Venècia, 1744 (3a. ed.), vol. 1, p. 226.

⁸⁶¹⁸ Ometem ací els versicles i altres referències o citacions religioses que ja hem tractat en el capítol II.1.1, quan abordàvem l'influx de la llengua col·loquial i de la paremiologia popular.

⁸⁶¹⁹ FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Gret SCHIB i Josep SANCHIS SIVERA, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1971-1988, vol. 6, p. 185. Ho citava ja MASSÓ TORRENTS, Jaume, La cançó provençal en la literatura catalana, dins *Miscel·lània Prat de la Riba*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1922, vol. 1, ps. 341-468 (p. 342).

La missa, la celebració de l'eucaristia –i no sols en *Curial e Güelfa*, sinó en moltes obres medievals– és el lloc més adequat per fer que els amants se sol·liciten i es besen. El llenguatge litúrgic reforça el sentit dels mots i els confereix solemnitat: “Mena aqueix pa...”, diu una senyora vestida de negre a un fadrí famolenc, enmig d’una atmosfera onírica, de visió al·legòrica (*CeG* II.24).⁸⁶²⁰ En altres passatges, si convé, la narrativa s’edulcora paròdicament, buscant un efecte de providencialisme, com si es tractara d’un relat evangèlic o una hagiografia beatífica: “...desenvolupats dels tràfecs mundanals, pobrement e honesta vivien; tots temps emperò treballaven en aquistar la gràcia del piadós Redemptor, de la qual cosa més que de alguna altra havien cura contínua. E jatsia en lo seu jovent no haguessen haüts fills, nostre senyor Déu los en volgué consolar en la sua vellesa, e sí ·ls donà un fill” (*CeG* I.1).

No ens enganyem, emperò. Ni l’escriptor és cap religiós, ni té vocació d’hagiògraf, ni la seua obra està destinada a “aquistar la gràcia del piadós Redemptor” per tal que Curial el llombard estalvie la seua ànima de les penes sempiternes de l’Infern. El que fa és preparar el terreny per a irrompre amb una provocació ètica: la de l’infant que abandona la pobra viuda i devota mare, contra tot precepte evangèlic, fugint de la pobresa. En aquesta ocasió, o quan predica l’autor per boca de Sanglier com si fóra un acreditat redactor d’homilies, ho fa amb funcions de paròdia i amb intenció satírica, més o menys dissimulada. Això no lleva que utilitze múltiples recursos del llenguatge religiós, manllevats de la llengua col·loquial, l’Escriptura, consolacions espirituals, etc., per a enriquir el seu idiolecte literari. Ja ho realitza en el mateix proemi del llibre I, quan preanuncia que la Güelfa i Curial, després de superar nombrosos infortunis, obtindran “lo guardó de lurs treballs.” És la primera frase bíblica que apareix, i remet al *Llibre de la Saviesa de Salomó* (11:7): “*Et [Sapientia] reddidit iustis mercedem laborum suorum.*” És a dir: ‘I aquesta [la Saviesa] atorgà als justos el guardó dels seus treballs.’ Certament, en el pròleg del *Filocolo* de Boccaccio, es parla d’uns amants que, posada l’esperança en obtenir un “guiderdone”, després de “lunga sofferenza Amore recò al disiato fine.”⁸⁶²¹ Tanmateix, l’elocució de l’anònim busca correspondre’s literalment

---

⁸⁶²⁰ Vegeu SALUDES AMAT, Anna-Maria, I sogni del *Curial e Güelfa*, dins *Sogno e scrittura nelle culture iberiche. Associazione Ispanisti Italiani. Atti del XVII Convegno (Milano, 24-25-26 ottobre 1996)*, Bulzoni, Roma, 1998, vol. 1, ps. 273-287 (p. 285).

⁸⁶²¹ Citem a partir de l’edició de BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it> Per a la relació d’aquest pròleg amb el Curial, vegeu *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239 (ps. 225-226).

⁸⁶²¹ Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281; BADIA, Lola – TORRÓ,

amb la coneguda citació bíblica i amb una típica expressió homilètica. Boccaccio, s'allibera en les seues obres dels clítxés fraseològics de la retòrica fraesca. L'anònim els empra quan convé per a reforçar l'ambiguitat *serio-faceta* del discurs narratiu.

Les expressions religioses del llenguatge hi són omnipresents, com no podia ser altrament, i no mereixen ser estudiades com a elements proveïdors d'una especial significació per a l'autor o per a l'obra, perquè formen part de l'ambient cultural on aquesta i aquell se submergeixen. En el *Kempis* català, traduït (ca. 1477-1482) pel ciutadà valencià Miquel Peres, gendre de Roís de Corella, ressona també l'expressió de la *Vulgata*: "...promeses que yo complidament te retribuïré lo guardó dels teus treballs e fatigues. No treballaràs molt en aquest treballós món, ni seràs tostemps agreuiat de dolors e misèries, spera un poch, e veuràs la presta fi d'aquelles."⁸⁶²² Com s'observa, la promesa subratllada, procedent d'un record de lectura bíblica, és la d'una redempció de l'ànima, la d'un accés a la glòria del Paradís celestial com a premi. En el *Curial*, en canvi, se *sacralitza* el discurs per a *dessacralitzar* la promesa. L'autor pronostica que els dos amants obtindran una recompensa d'amor conjugal i de glòria mundana. Com es comprovarà, finalment, quan acabem de llegir l'aristocràtica novel·la.

Les metàfores bíbliques, com és habitual en l'edat mitjana, resulten operatives en ocasions per a expressar sentiments o situacions determinades. El *Càntic dels càntics de Salomó* o el *Salimsta*, entre altres llibres de l'Antic Testament, eren un rebost de recursos lírics. Del primer prové la impressió sensual de Camar, "lavant ab la lengua los seus labis, per pendre lo çucro d'aquella poca de saliva que dels labis de Johan en los seus ere romasa" (*CeG* III.59). Tot i que el recurs bíblic (*Càntic dels Càntics*, 4:11: "*Favus distillans labia tua, sponsa; mel et lac sub lingua tua.*") està filtrat per les epístoles *Familiars* de Francesco Petrarca (V,xvii,11: "*sicui saporiferi favus mellis labiis admotus repente subtraheretur, amotaque dulcedine, sola quidem amara dulcedinis recordatio superesset*"; XXIV,vi,8: "*et recordatione torqueor summis, ut aiunt, labiis gustate dulcedinis.*"), com ja s'ha argumentat més amunt.⁸⁶²³

Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBÀ, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (ps. 51-52); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 72-75 *et passim*.

⁸⁶²² KEMPIS, Thomas de, *La 'Imitació de Jesucrist', del venerable Tomàs de Kempis. Traducció catalana de Miquel Pèrez; novament publicada per R. MIQUEL y PLANAS, segons la edició de l'any 1482*, Barcelona, 1911, ps. 156-157.

⁸⁶²³ Us remetem al capítol II.1.5.

Aquests suggerents fragments bíblics arribaven també als creients a través dels oficis, com el de Dimarts de Pasqua, on es llegia o cantava en hora de maitines (llicó segona): “*De ore prudentis procedit mel, alleluia. Dulcedo mellis est sub lingua eius, alleluia. Favus distillans labia eius, alleluia, alleluia. Sapientia requiescit in corde eius, et prudentia in sermone oris illius. Favus distillans labia eius, alleluia, alleluia. Gloria Patris. Favus distillans labia eius, alleluia, alleluia.*”⁸⁶²⁴ És a dir: ‘De la boca del prudent procedeix la mel, al·leluia. La dolçor de la mel està davall de la seua llengua, al·leluia. Els seus llavis són com una bresca destil·lant, al·leluia, al·leluia. La saviesa descansa en el seu cor, i la prudència en la paraula que surt de la seua boca. Els seus llavis són bresca que destil·la mel, al·leluia, al·leluia.’ És inevitable que uns fidels habituats a escoltar aquests càntics de Pasqua no els reportaren a la seua ment en oir o llegir com la Camar de *Curial e Güelfa* tastava la mel –o “lo çucre” refinat, el producte exòtic que reemplaçava la mel a les corts medievals d’Europa– que destil·laven els llavis de l’amat. I més encara si tenim en compte que es tractava d’un públic habituat a veure com els poetes introduïen el llenguatge sagrat en composicions amoroses.

Del llibre dels *Salms*, lectura devocional molt popular en el segle XV, és la metàfora dels llavis com a portes de la boca de la senyora de Milà, per les quals no havia sigut publicada a la cort cap frase que poguera perjudicar Curial. Ho entenem perfectament quan acarem la frase amb el corresponent versicle dels *Salms*. Vers la fi del relat cavalleresc, se’ns diu: “La Güelfa, que fins aquell jorn ere stada com a muda, certes ara hach cobrada la paraula, e deya coses d’ell [de Curial] tan agudes e tan subtils que en pochos pensaments cabien, e, si bé les portes de la boca havia fins aquell jorn tengudes tancades, ella tenia ubertes les de les orelles e de l’enteniment” (*CeG* III.102). I en el Salteri (*Vulgata*, 140:3) 141:3-4: “*Pone Domine custodiam ori meo et ostium circumstantiae labiis meis. Non declines cor meum in verba malitiae.*” És a dir: ‘Posa’m, Senyor, un guarda a la boca, posa sentinelles a la porta dels meus llavis. Evita que el meu cor proferisca vocables maliciosos.’ La honestat de la Güelfa havia evitat que la fama de Curial resultara perjudicada en temps de desfavor. Ara podia entonar el salm que conté dits versicles, on se celebra aquesta prudència verbal, a l’espera que el Senyor protegisca el fidel dels enemics i castigue els envejosos.

Una altra imatge molt davídica és la de utilitza la Güelfa quan s’interessa per notícies del seu estimat: “E, feta-li reverència, li demanà la Güelfa: ‘¿Què és de la lum

---

⁸⁶²⁴ RIGUAL, Josep (ed. i trad.), *Oficio de Semana Santa y semana de Pasqua en latín y castellano, con varias notas*, Tipogr. d’Antoni Brusí, Barcelona, 1821, ps. 624-625.

dels meus ulls? ‘En vostre llit ha dormit esta nit’, dix l’abadessa” (CeG I.41). Com a bona lectora dels *Salms*, la senyora de Milà recorda el versicle 11 del salm 37 [38]: “*Cor meum fluctuabat dereliquit me fortitudo mea / et lux oculorum meorum etiam ipsa non est mecum.*” És a dir: ‘El cor em palpita, les forces m’abandonen / i s’apaga la llum dels meus ulls.’⁸⁶²⁵ Del salm 73 [74] (*Alça’t, Déu nostre, a defensar la teua causa*), versicle 23, és la idea de la supèrbia com un pecat o sentiment negatiu que “creix” (ascendint): “*Ne obliviscaris voces inimicorum tuorum: superbia eorum qui te oderunt ascendit semper.*” Podríem traduir-ho com: ‘No t’oblides de la cridadissa dels teus enemics / ni de la supèrbia que creix en aquells que s’alcen contra tu.’ Com la supèrbia creixent que manifesta Sanglier de Vilahir quan s’enemista amb Curial: “molt ergullós e de gran arrogància; e de ço li crexia la supèrbia” (CeG II.74).⁸⁶²⁶

La familiaritat que l’escriptor i els seus lectors tenien amb aquestes lectures, càntics, salms i metàfores, era corrent a l’època. No és viable pensar, en base a aquests records de lectures bíbliques –relativament escassos, en qualsevol cas–, en un anònim escriptor que es capficara en textos sagrats. Ell no mantenia tan viva com Alfons el Magnànim la devoció infusa des de la infantesa. El rei, en canvi, sí que fou un home de fermes conviccions religioses i de tres eucaristies diàries; tant quan es trobava a Nàpols, com quan residia en campaments cinegètics o viatjava en campanya de guerra. El monarca procurava fer evident als súbdits la seua pietat, i tenia per costum distribuir almoïna a mendicants després de cada missa. Deien els humanistes que havia llegit tres vegades la Bíblia i que solia citar de cor versicles de l’*Eclesiastés*.⁸⁶²⁷

En contrast amb això, quan el nostre escriptor vol citar un versicle del profeta *Malaquies* (2:10), no es preocupa ni de consultar directament l’Escriptura, sinó que l’extrau del *Comentum* de la *Divina Comèdia* de Pietro Alighieri (3a red., *Purg.* XI, 67-69). Així ho demostra Juan Francisco Mesa, quan acara les versions de la *Vulgata* i de Pietro amb la del *Curial*, que es correspon exactament amb la de l’exegeta dantesc.⁸⁶²⁸

⁸⁶²⁵ *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Antic Testament*, p. 931.

⁸⁶²⁶ *Ibidem*, ps. 972-973. Aquí es tradueix *superbia* per *revolta*. Hem preferit conservar el substantiu original de la *Vulgata*.

⁸⁶²⁷ Vegeu DA BISTICCI, Vespasiano, *Vita di Alfonso I re de Aragona e di Napoli*, scritta da Vespasiano Bisticci, con documenti e note, dins POLIDORI, E. (ed.), *Vite di illustri italiani inedite, rare, con illustrazioni*, Giovanni Pietro Vieusseux, Florència, 1843, vol. 1, ps. 380-484; GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 174.

⁸⁶²⁸ MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín del Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüistics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 395).

Del mateix comentari, a més, provenen unes altres citacions erudites reproduïdes així mateix per l'anònim en el pròleg III.0. La versió de la novel·la cavalleresca és: “*Et Malachias propheta (secundo capitulo): ‘Numquid non pater unus omnium nostrum? Numquid non Deus unus creavit nos? Quare despicit unusquisque nostrum fratrem suum?’*” És tracta d’una coneguda reprensió bíblica als deslleials: ‘¿No tenim tots nosaltres un únic pare? ¿No és un únic Déu el qui ens ha creat? Doncs, per què n’hi ha que són deslleials al seu germà, profanant així l’aliança dels nostres pares?’⁸⁶²⁹

Que l’anònim es plantege parlar del rei Nabucodonosor o del rei Ezequies per a exemplificar com castiga Déu la supèrbia en l’Antic Testament, respon a exigències del guió i al dedicatari; amb tota probabilitat, de sang reial. La citació dels set anys en què el rei Nabucodonosor fou transformat en bèstia serveix d’excusa a l’escriptor per a tramari i anunciar (*CeG* III.0) el purgatori septennal pel qual haurà de passar el seu heroi: “Curial... fonch... tornat en esclau set anys... Emperò, a cap de set anys, regonexent-se, restituit en sa llibertat...” La condemna remet al *Llibre de Daniel* i, més concretament, al somni del monarca babiloni interpretat pel profeta, d’acord amb la sentència donada pels *vigilants* (4:13): “En lloc d’un enteniment humà / tindrà els instints de les bèsties, / fins que hauran passat set anys” (“*Cor eius ab humano commutetur / et cor ferae detur ei, / et septem tempora mutantur super eum*”).⁸⁶³⁰

En el mateix fragment del *Curial*, s’adverteix que el cavaller protagonista “bé s devia recordar que al rey Ezechies, per pecats que comés, li foren toltos quinze anys de la vida humanal; emperò, com se regonegués, per nostre senyor Déu li foren restituïts e tornats.” L’*exemplum* d’aquest rei apareix en diferents textos de l’Antic Testament (*Isaïes* 38:1-8; *2 Reis* 20:1-11; *2 Cròniques* 32:24-36). Lola Badia i Jaume Torró, en la seua edició comentada del *Curial* (2011), recullen 39 de referències erudites de la novel·la que remeten a citacions o passatges bíblics. No en són moltes, ben mirat, per a una obra tan extensa.⁸⁶³¹ A més a més, 11 (un 28,2%) pertanyen a l’*Evangeli segons sant Lluc*. En realitat la majoria són citacions evangèliques o dels *Salms*: lectures habituals entre les classes ocioses d’una cort. D’altra banda, si ens fixem en les connexions amb l’Antic Testament, observarem que depenen en molts casos de textos intermedis com els *commenti* dantescos de Da Imola i Pietro Alighieri. Comptat i debatut, la cultura bíblica de l’anònim no sembla assimilable per a res a la d’algun

---

⁸⁶²⁹ *La BÍBLIA valenciana...*, op. cit., *Antic Testament*, p. 880.

⁸⁶³⁰ *Ibidem*, p. 1.249.

⁸⁶³¹ BADIA, L. – TORRÓ, J. (eds.), *Introducció...*, p. 59, troben que “no són gaire abundants”.

teòleg, prelat o religiós profès; sinó a la d'algú familiaritzat amb els llibres sagrats *ad usum laicorum*.

Hi ha algunes citacions o fixacions en personatges bíblics determinats, a banda de les ja al·ludides, que donen què pensar. En la segona part del sermó on el *Senglar* de Vilahir arremet iradament contra Curial i contra l'esperit mundà de la cavalleria, ataca també les bases literàries d'aquest esperit cavalleresc. A l'estil d'un predicador típic, promet al cavaller que, si no abandona el segle, obtindrà "lo guardó del Diabre". Seguidament, desplega un *ubi sunt* dedicat fustigar els lectors d'obres on apareixen Electra, Príam, Hèctor, Agamèmnon, Paris, etc. Deixada arrere la matèria de Troia, continua l'exhortació: "Ve, ve, Curial, vulles ésser curial en lo cel, segueix les pejades del pobre pescador, car Jesuchrist a aquell, e no a Sardanàpolus ne a Artaxerses,⁸⁶³² ha comanades les claus de paraís. Mira los sants apòstols..." (*CeG* III.10). La pregunta que ens sobta, és: ¿Qui, a la cort de Nàpols, en temps del *Curial*, s'ocupava d'investigar les vides d'Assurbanipal i Artaxerxes, en lloc de els *Fets dels Apòstols*?

És fàcil deduir, en principi, que foren cavallers els lectors esgarriats, perquè ser l'estament blasmat pel franciscà radical. I perquè el receptor directe de l'homilia és precisament el millor representant de la *militia*. Quant a la lectura al·ludida –que devia interessar molt al cavaller de ficció, Curial, pel que es veu– sembla que s'està parlant del *Llibre d'Esdras*. Aquest era llegit en la pràctica, no com un text de devoció cristiana, sinó com una obra cavalleresca, per estar ple de conflictes i d'exemples morals protagonitzats per bel·licosos personatges antics. El dominicà rossellonés Jaume Domènec (+1384), en el pròleg al *Compendi historial del rei Pere* (1363-1364; Biblioteca de Catalunya, ms. 284) parla de *Lo rey Artaxerxes* com una de les lectures predilectes del monarca. En realitat, són dos llibres de la Bíblia que es reunien durant l'edat mitjana sota l'epígraf de *Primer i Segon d'Esdras*: el *Llibre d'Esdras* pròpiament dit i el consecutiu *Llibre de Nehemies*.⁸⁶³³ Tal com es llig en l'*Esdras* primer (7:11), "el

---

⁸⁶³² La forma ortogràfica *Artaxerses* no era estranya en obres llatines, i en romanç apareix, per exemple, en OROSIO, Paulo, *Historias contra los paganos (Versión aragonesa patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d'Ángeles ROMERO i Ignacio J. GARCÍA, Instituto de Estudios Alto-aragoneses – Instituto de Estudios Turolenses – Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2008, p. 165, o en SANTILLANA, marqués de (Íñigo López de Mendoza), *Antología poética*, ed. a cura de J. Carlos LÓPEZ NIETO, Akal, Madrid, 2000, p. 407, *Bías contra Fortuna* (LXXXIII, v. 661). I també en la *Grande e General Estoria* d'Alfons X, en Antoni Canals o en Felip de Malla. És a dir, que era la més habitual a la Península Ibèrica en la baixa edat mitjana.

⁸⁶³³ TOLDRÀ, Maria, Pròleg del *Compendi historial*, de Jaume Domènec, dins *Vademècum*, ed. electrònica <<http://mariatoldra.wordpress.com/2014/07/19/proleg-del-compendi-historial-de-jaume-domenech/>> consultada el 19 de juliol del 2014.

rei Artaxerxes [de Pèrsia⁸⁶³⁴] va promulgar un edicte i en donà còpia a Edres, sacerdot i mestre de la Llei...” per tal que redactara la crònica, cosa que féu pels anys 450-250 aC. En el mateix llibre primer (4:10) apareix esmentat Sardanàpal (Assurbanipal, el darrer gran rei d’Assíria; amb el nom hebreu d’*Osnapar*)⁸⁶³⁵ com a responsable de la deportació de pobles sencers. Ambdós es relacionaren amb el poble d’Israel.

Identificat, doncs, el llibre de la Bíblia que segons Sanglier interessava més *Curial* que els *Fets dels Apòstols* (a la biblioteca reial de Martí I, el 1410, s’enregistra un *Actus Apostolorum*⁸⁶³⁶), cal advertir que aquesta de l’*Esdres* era una de les lectures favorites, a la cort de Nàpols, del clan familiar dels Guevara-D’Àvalos. El gran senescal d’Alfons el Magnànim, Enyego de Guevara, inseparable germà del gran camarlenc Enyego d’Àvalos, tenia contractat a sou un traductor que vulgaritzà en toscà per a ell alguns llibres de l’Antic Testament. El *Llibre d’Esdres* o *Històries d’Artaxerxes* fou objecte d’una comanda específica.⁸⁶³⁷ A diferència del seu il·lustrat i bibliòfil germà menut, Guevara desconeixia la gramàtica llatina. D’ací que Ghinazzone da Siena, que així s’anomenava el traductor, arromançara per a ell diferents obres llatines: els cinc llibres de Moisès, el de Josué, els dos d’Esdres, les *Homilies de Sant Mateu* de sant Joan Crisòstom, les lletres de sant Paulí de Nola, la de sant Jeroni al mateix Paulí, etcètera. Algunes d’aquestes obres s’han conservat a París (BNF, ms. Ital. 82 i 85).⁸⁶³⁸ Aquestes versions italianes serien encarregades, segurament, per Enyego d’Àvalos, que solia visitar, no sols els palau dels Medici –en qualitat de diplomàtic del rei d’Aragó–, sinó també les botigues dels *cartolai* de Florència, dels quals era client habitual.⁸⁶³⁹ En aquests establiments, a banda de còdexs humanístics en llatí, es produïen també *volgarizzamenti* a la carta, a petició de grans prínceps, magnats i oligarques italians.

Un dels grans impulsors de les traduccions al toscà era, precisament, el duc de Milà, Filippo Maria Visconti, en la cort del qual residí regularment D’Àvalos del 1435

---

⁸⁶³⁴ Artaxerxes I regnà sobre l’Imperi Persa del 465 al 424 abans de Crist.

⁸⁶³⁵ *Sardanapalus* (darrer gran rei d’Assíria, que visqué del 669 al 627 aC) és un personatge molt citat en obres medievals, com a ésser depravat i efeminat. La forma en què l’escriptor el presenta, *Sardanàpolus* depén, o bé d’algun còdex d’Orosi (com el que posseïa Enyego d’Àvalos), o bé de la lectura d’una crònica aragonesa de Juan Fernández de Heredia (segle XIV), com s’ha vist en el capítol II.1.3.

⁸⁶³⁶ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d’Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l’étude des langues, des littératures et de l’histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 433, ítem 137).

⁸⁶³⁷ Més detalls, en CORNAGLIOTTI, Anna, Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281 (p. 266).

⁸⁶³⁸ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁶³⁹ Us remetem, ara, al capítol I.3.4.

al 1447. Seria testimoni, doncs, de la traducció al llatí de la *Vida d'Artaxerxes* de Xenofont, realitzada pels anys 1441-1447 pel secretari ducal Lampugnino Biraghi, a petició de dit duc.⁸⁶⁴⁰ El gran camarlenc, la seua biografia i els seus interessos literaris es relacionen per molts altres detalls amb l'obra anònima *Curial e Güelfa*. Cosa que podria dur-nos a veure l'al·lusió de Sanglier a Artaxerxes com una invectiva humorística relacionada amb l'interés d'Enyego d'Àvalos per aquests relats de la Bíblia, de Xenofont⁸⁶⁴¹ i dels clàssics en general, sobre sobirans antics i orientals. Aquesta curiositat històrica dels laics pels pagans, les seues guerres i aventures sentimentals, i les seues biografies estrafoles, era vista amb mals ulls pels religiosos.

* * *

De les lectures del Nou Testament, sembla que l'escriptor anònim del *Curial* preferia l'*Evangelí de Sant Lluc*. El providencial naixement de Curial –que adoptarà a Tunis el nom de *Joan*– recorda el de Joan el Baptista, regal de Déu anunciat per l'arcàngel Gabriel a uns madurs i devots Zacaries i Elisabet (*Lc* 1:5-7 i 12-14):

“En temps d'Herodes, rei de Judea, hi havia un sacerdot del torn d'Abià que es deia Zacaries. La seua muller, descendent d'Aaron, es deia Elisabet. Els dos eren justos davant Déu i irrepressibles en el compliment de tots els manaments i les observances del Senyor. Però no tenien fills, perquè Elisabet era estèril i els dos eren ja d'edat avançada (...). Però l'àngel digué: –No tingues por, Zacaries, la teua súplica ha estat escoltada. Elisabet, la teua muller, et donarà un fill, i lo posaràs el nom de Joan. En tindràs un gran goig i molts s'alegraran del seu naixement.”⁸⁶⁴²

Ronald G. Keightley veu, així mateix, en l'infant Curial que creix en bellesa i virtut, un record de *Lluc* 2:52, referit a l'infantesa de Jesús.⁸⁶⁴³ “Jesús es feia gran,

---

⁸⁶⁴⁰ Per bé que alguns n'hagen atribuït la versió vulgar a l'humanista, i també secretari ducal, Pier Candido Decembrio. Vegeu BRAVO GARCÍA, Antonio, Sobre las traducciones de Plutarco y de Quinto Curcio Rufo hechas por Pier Candido Decembrio y su fortuna en España, dins *Cuadernos de filología clásica*, 12, Madrid, 1977, ps. 143-185 (ps. 155-156).

⁸⁶⁴¹ Com s'observa en el capítol I.3.5, d'Àvalos posseïa obres de Xenofont en la seua biblioteca.

⁸⁶⁴² *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, p. 113.

⁸⁶⁴³ KEIGHTLEY, Ronald G., Moral(izing) aspects of love in *Curial e Güelfa*, dins *Antipodas*, 5, Sydney, desembre 1993, ps. 105-127 (p. 108). És seguit per ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 537.

avançava en enteniment i tenia el favor de Déu i dels hòmens.”⁸⁶⁴⁴ El mateix capítol evangèlic ressona quan la Fortuna diu a Dione que és “d’aquelles amigues ab les quals pot hom menaçar, mas no ferir” (CeG III.23). Se’ns remet als ganivets i espases bíbliques com les d’Abraham i Isaac, l’àngel que amenaçà Balaam, el coltell de Josué, o el rei Salomó amenaçant amb partir en dos un nadó. En Lc 2:35, el sacerdot Simeó, el mateix que entona el *Nunc dimittis*, profetitza a la Mare de Déu que el Messies nounat serà una espasa i aquesta sí que la ferirà enmig del cor: “*et tuam animam penetrabit gladium.*” Els exegetes medievals interpretaven que “il coltello di Giosuè minaccia e non ferisce, e quello del tuo Figliuolo ferisce, e non minaccia.”⁸⁶⁴⁵

L’evangelista Lluc és font de parèmies populars, del tipus “e tals canten, que ploraran en breu” (CeG I.36), és a dir, “ore vobis qui ridetis nunc quia lugebitis et flebitis”, ‘Ai de vosaltres, els qui ara rieu: vindrà dia que vos doldreu i plorareu!’ (Lluc, 6:25).⁸⁶⁴⁶ En el capítol II.67, se cita la sentència evangèlica “no és algun propheta acceptable en la sua pàtria”, que remet a “*nemo propheta in patria*” de Lluc 4:24. Làquesis diu: “Curial, cert és a tots, e si les pedres parlassen [ho] dirían, ésser fill de gentil home e de gentil linage, e com vós e yo.” De manera que remet a una locució popular derivada de Lluc 19:40, quan es narran l’entrada de Jesús a Jerusalem. La multitud l’aclama com un rei i messies. Els fariseus li pregunten que no es faça aclamar com a tal, i ell respon: “*Quibus ipse ait dico vobis si hii tacuerint lapides clamabunt.*” És a dir: ‘Vos ho assegure, si aquests callen, cridaran les pedres.’ D’altra banda, utilitza un record de lectura de Lluc, relatiu a l’oració de Jesús a Getsemaní (9:32: “*Petrus vero et qui cum illo gravati erant somno et evigilantes viderunt maiestatem eius...*” ‘A Pere i els seus companys, la son els vencia, però es van desvetlar i van veure la glòria de Jesús...’)⁸⁶⁴⁷ per a crear el clima adequat en el qual la Güelfa i l’abadessa, “carregades de son”, assistiran a la majestàtica vinguda de Venus (CeG III.95). En la Bíblia, el que d’apareix és Déu, en forma de núvol, per a assenyalar amb el dit el seu Fill i demanar que l’escolten. Els apòstols guardaran el secret de la visió. No deixa de ser un tant profanador aquesta reemplaçament del Messies per la deessa de l’Amor. Finalment, hi ha la màxima “*Qui se exaltat humiliabitur [et qui se humiliat exaltabitur]*” (CeG III.0), que prové de Lluc 14:11 i 18:14. El príncep Carles de Viana, que combregava en molts

⁸⁶⁴⁴ La BÍBLIA valenciana..., Nou Testament, p. 118.

⁸⁶⁴⁵ GUEVARA, Antonio de, *El Monte Calvario*, trad. italiana de Pietro LAURO, Tipogr. de Gabriel Giolito de’ Ferrari, Venècia, 1560, vol. 2, p. 238.

⁸⁶⁴⁶ La BÍBLIA valenciana..., Nou Testament, p. 126.

⁸⁶⁴⁷ La BÍBLIA valenciana..., Nou Testament, p. 134.

aspectes amb l'esperit literari de *Curial e Güelfa*, elegí aquesta frase evangèlica per a brodar-la en els seus estendards i fer-la servir de mot heràldic personal. Apareix citat, en àmbit literari, en el *Romanç* sobre la detenció de Carles, de Joan Fogassot (Brussel·les, 1461): “Pres és aquell qui feia per empresa / llebrers humils, apartats d'altivesa, / ab lo sant mot qui tant és divulgat: / *Qui se humiliat exaltabitur*.”⁸⁶⁴⁸

La Visitació de la Mare de Déu, embarassada, a la seua cosina santa Elisabet, que només apareix en *Lluc* (1:39-56), també troba ressò en el *Curial*, quan Làquesis reconeix a contracor la superioritat de la bellesa física i moral de la Güelfa, en un centre de devoció mariana tan concorregut com el Puig de Santa Maria: “La Güelfa fonch maravellosament vestida e ornada de tants e tan preciosos joyells, que tot lo món stava torbat. Resplandia la bellesa d'aquella senyora sobre quantes eren. Ay, e com cuydà morir Làquesis, ferida de tres enveges, ço és, del marit, de la bellesa, e de la festa! Mirau-la: mudava la color en mil maneres; e, per molt que ·s volgués cobrir, encara dix: *'Benedicta tu in mulieribus'*.” (CeG III.100). En l'Evangelí es llig (*Lc* 1:39-42): “Per aquells dies, Maria se n'anà de pressa a la Muntanya, a un poble de Judea, va entrar a casa de Zacaries i saludà Elisabet. Tan bon punt Elisabet va sentir la salutació de Maria, l'infant va saltar dins de les seues entranyes i Elisabet quedà plena de l'Esperit Sant. Llavors cridà amb totes les forces: ‘Ets beneïda entre totes les dones i és beneït el fruit de les teues entranyes!’.”⁸⁶⁴⁹ El versicle 42, en la *Vulgata* és: “*et exclamavit voce magna et dixit: 'Benedicta tu inter mulieres et benedictus fructus ventris tui!'*” La salutació de l'àngel Gabriel a Maria, en l'Anunciació de la concepció de l'esperat Messies, que es troba pocs versicles abans (*Lc* 1:28), té més correspondència literal amb el text de *Curial e Güelfa*: “*et ingressus angelus ad eam dixi: 'Ave, gratia plena, Dominus tecum. Benedicta tu in mulieribus.'*” Se'ns està preconitzant algun embaràs...?

La situació de la novel·la no sembla, en principi remetre a cap concepció, ja que es tracta de la salutació de Làquesis a la Güelfa, cosa que convida a establir un paral·lelisme amb l'escena de la *Visitació* a Elisabet, molt representada en retaules gòtics i present en la ment dels lectors. Si el propòsit d'aquesta citació bíblica és, com argumentarem en tractar de la Güelfa,⁸⁶⁵⁰ relacionar la senyora de Milà i imminent princesa *d'Orenge* amb Isabella de Tàrent (hereva dels drets que al·legaven els Del Balzo napolitans al principat d'Aurenja), la lectura tindria un sentit evident. Isabella

⁸⁶⁴⁸ Vegeu RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 495.

⁸⁶⁴⁹ *La BÍBLIA valenciana...*, *Nou Testament*, p. 115.

⁸⁶⁵⁰ Vegeu el capítol II.3.2.

s'havia casat el 1445 amb l'infant Ferran d'Aragó, probable dedicatari de l'obra. I en la primeria del 1448, després de quasi tres anys de matrimoni formal –però de pèssima relació– conceberen una criatura: el futur Alfons II de Nàpols. Si la lliçó moral de fons que conté el *Curial* està adreçada a redreçar la vida matrimonial d'un jove príncep superb i luxuriós, com es podria pensar perfectament, la revelació final d'una Güelfa/Isabella honesta i fidel, i embarassada per fi, explicaria la citació evangèlica. Fins i tot explicaria el rerefons històric del perdó que atorga la Güelfa a l'*orifany* Curial. En veritat, no és imprescindible que el *Benedicta* haguera de ser entés pels lectors vinculant-lo a algun personatge o esdeveniment proper. Però no deixa de ser interessant i curiós que les dades del casament i de l'embaràs quasi providencial d'Isabella (1445-1448) coincidisquen amb els indicadors cronològics que altres referències i passatges de la novel·la –i les marques de paper del còdex únic⁸⁶⁵¹– apunten com les del probable moment de redacció o enllestiment definitiu de l'obra literària.

La forma en què culmina la novel·la anònima, amb el comiat litúrgic de Melchior de Pando, també té a veure amb l'*Evangeli de Sant Lluc* (2:29-32): “E aquell Melchior, vell, cansat, qui viu lo príncep, abraçà'l, plorant de goig, dient: –*Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum, in pace.*” Es tracta del càntic del just sacerdot Simeó, evocat pel batxiller castellà Fernando de Yanguas, en una composició poètica titulada axí: *Nunc dimittis*.⁸⁶⁵² En el *Curial*, justifica el comiat de Melchior de Pando i del mateix autor de l'obra, personatges que no caldria solapar ni confondre, en absolut. El significat d'acomiadament que reporta la frase evangèlica era explicat d'aquesta manera en el devocionari que pel 1417 empraven els Centelles d'Oliva, al regne de València (segons el text de la còpia del llombard Guglielmo Pasini da Orta, director dels estudis infantils del primer comte d'Oliva, Francesc-Gilabert de Centelles, conservada a Bolonya): “Exposició del càntich de Simeon, qui comença: ‘*Nunc dimittis seruum tuum, Domine, secundum uerbum tuum in pace...*’: Senyor, ara laxaràs ton servidor en pau (ço és a dir, ara morré de mort corporal), com yo he vist ton Fill axí com tu m'havies promés, e és lum a il·luminar les gents, e glòria de Israel, ton poble.”⁸⁶⁵³

---

⁸⁶⁵¹ Per als aspectes codicològics, us remetem al capítol I.2.7.

⁸⁶⁵² LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Estudios sobre la literatura española del siglo XV* (Juan Rodríguez del Padrón. Una copla de J. Manrique y la tradición de Filón en la literatura española. La dama como obra maestra de Dios. La hipérbole, José Porrúa Turanzas, Madrid, 1978, ps. 29-30; GARGANO, Antonio, “Con canto acordado.” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012, ps. 130-131.

⁸⁶⁵³ BATLLORI, Miquel, Un devocionario catalano del '400 in Bologna, dins *Archivum Romanicum*, 22, Florència, 1938, ps. 490-509; reed. en català com: Un devocionari català del segle XV a Bolonya, dins

El càntic de Simeó acompanyava l'hora de completes en la litúrgia de les hores, és a dir, l'ofici del comiat del dia pels religiosos i sacerdots, la del descans nocturn. En el calendari litúrgic anual era un cant associat a la solemnitat de la Presentació de Jesús en el Temple (la Candelària, 2 de febrer). I com a tal figura musicat en manuals de cant com el *Responsorium graduale*.⁸⁶⁵⁴ A la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, aquest llibre no mancava entre els aficionats a la música vocal i instrumental. En la biblioteca de Costanza d'Avalos, filla del gran camarlenc, hi havia un exemplar d'aquest còdex litúrgic musicat amb el títol *Il Graduale*.⁸⁶⁵⁵ D'altra banda, es tracta d'un dels quatre càntics evangèlics i, com a tal, era ben conegut pels fidels. A qualsevol dels lectors de la novel·la cavalleresca, els era fàcil relacionar-lo amb el punt on el principal responsable del redreç moral del cavaller Curial, dóna per concloua la seua missió.

* * *

Per mor de brevetat, no entrem ara en detalls sobre altres referències bíbliques o evangèliques que no aporten especial significat al text o a la intenció literària de l'autor. Són referències fraseològiques del tipus “no vull axí en un punt desfer la factura de les mies mans” (CeG I.12), que el marquès de Montferrat adreça a Curial, i que remet a l'*Epístola* de sant Pau *als Efesis* (2:10): ‘Som obra seua [“*ipsius enim sumus factura*”, en la Vulgata]: Déu ens ha creat en Jesucrist, i ens ha destinat a realitzar les bones obres que ell mateix havia preparat perquè visquérem practicant-les’.⁸⁶⁵⁶ O també allò que al·lega Camar a sa mare, Fàtima, quan aquesta vol casar-la amb el tirànic rei de Tunis: “No és matrimoni aquell que s fa per força, car entre persones lliures se vol lliurement contractar; e com hi esdevé força, segons ara se tracta, pert lo nom e encara lo efecte de matrimoni” (CeG III.54). En aquest cas, la font és la primera carta de sant Pau als *Corintis* (7:37): “*non habens necessitatem, potestatem autem habens suae voluntatis*”, és a dir, ‘sense cap coacció, sinó amb ple domini de la seua voluntat’.⁸⁶⁵⁷

Tanmateix, és necessari cridar l'atenció sobre alguna singularitat més o menys curiosa, relacionada amb el *Llibre de l'Apocalipsi*. Com, per exemple, l'aparició d'un

---

ÍDEM, *De l'edat mitjana (Obra completa, vol. 1)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d'estudis i investigacions”, 18), València, 1994, ps. 199-216 (p. 211).

⁸⁶⁵⁴ II LIBRO della Preghiera Antica, dins *La civiltà cattolica*, any 52, sèrie 18, vol. 3, Roma, 1901, ps. 416-432 (p. 420).

⁸⁶⁵⁵ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁶⁵⁶ *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, p. 346.

⁸⁶⁵⁷ *Ibidem*, p. 301.

cavall blanc en una praderia, com a “enigmàtic” anunci de l’entrada en escena i la victòria en combat del rei d’Aragó, Pere III el Gran (CeG II.26):

“E axí anant, alargant los ulls, veren luny una gran arboreda e tiraren vers aquella part, e, com hi fossen, trobaren una gran céquia d’aygua, qui exia de una font molt bella e clara que aquí prop havia; e tantost descavalcaren, e a la frescor de la aygua e a la hombra dels arbres se començaren a reposar (...). E, mentre ells s’estenièn per aquella verdor, un cavall tot blanch, molt bell, fonch vengut al cavall de Curial, e començaren-se a mordre e a fer molt gran brogit; per què Curial e los seus se giraren vers aquella part, e, veent lo cavall, se meravellaren molt. E Curial dix: –Aquest cavall és scapat a algun cavaller; prenets-lo, e sie guardat per a son senyor. Per què los escuders corregeren al cavall; mas, com hi atenguessen, quatre scuders altres foren venguts, e prengueren lo cavall e ·l se’n menaren, e los de Curial se’n tornaren a son logís.”

En la ment d’un escriptor com el del *Curial*, tan atent a la simbologia, i d’uns lectors medievals, posats a interpretar quotidianament tota mena de signes, el cavall blanc era un “senyal” apocalíptic. I, si en la novel·la catalana anuncia l’arribada del rei d’Aragó i la seua victòria a Melun, en l’*Apocalipsi* anuncia l’arribada del monarca universal –mitificat per Dante en *De monarchia*⁸⁶⁵⁸– que regnarà sobre el món a la fi dels dies. El vincle entre l’anècdota literària i l’escriptura sagrada està ben portat ací, atesa la tradició profètica del casal d’Aragó segons la qual un membre de la dinastia recuperaria Jerusalem per a la Cristiandat, en vespres de la fi del món, i regnaria sobre la humanitat. El tradicional “dragó d’Aragó” de la cimera reial, o el títol acabat d’adquirir per Alfons el Magnànim reforçaven en temps del *Curial* l’interès per mantenir viva la memòria literària i heràldica d’aquesta tradició escatològica de la dinastia.⁸⁶⁵⁹

Pel que fa concretament a la figura del cavall blanc, llegim en *Apoc.* 6:1-2: “[I] Et vidi quod aperuisset Agnus unum de septem sigillis, et audivi unum de quatuor

---

⁸⁶⁵⁸ Un obra que interessa l’autor del *Curial*, com s’ha vist en els capítols II.1.5 i II.2.3.

⁸⁶⁵⁹ Sobre aquesta tradició, vegeu, entre d’altres, la síntesi que ofereix BARCA, Daniele, Alfonso il Magnanimo e la tradizione dell’immaginario profetico catalano, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.283-1.292.

animalibus, dicens tamquam vocem tonitruui: Veni, et vide. [2] Et vidi: et ecce equus albus, et qui sedebat super illum, habebat arcum, et data est ei corona, et exivit vincens ut vinceret.” És a dir: ‘[1] Després vaig veure com l’Anyell obria el primer dels set segells i vaig sentir el primer dels quatre vivents que deia amb veu de tro: –Vine! [2] I vaig veure que hi havia un cavall blanc, i el seu genet duia un arc. Li van donar una corona i va eixir com a vencedor camí de la victòria.’ En el cas de la novel·la, el cavaller que posseeix el cavall blanc mereix també dur una corona i eixirà al camí, a l’heroi del relat, d’un torneig on esdevindrà vencedor. En *Apoc.* 19:11-12, on Joan tracta de les set visions, reapareix el cavall blanc com un anunci messiànic: “[11] *Et vidi caelum apertum, et ecce equus albus, et qui sedebat super eum, vocabatur Fidelis, et Verax, et cum iustitia iudicat et pugnat. [12] Oculi autem ejus sicut flamma ignis, et in capite ejus diademata multa, habens nomen scriptum, quod nemo novit nisi ipse.*” És a dir: ‘[11] Després vaig veure que el cel s’havia obert i apareixia un cavall blanc. El seu cavaller s’anomena Fidel i Veraç, i judica i combat amb justícia. Els seus ulls eren com una flama; duia moltes diademes i un nom inscrit que ningú no coneix llevat d’ell.’⁸⁶⁶⁰ La simbologia apocalíptica i reial del cavall blanc es completarà pocs capítols després amb el desplegament pel rei d’Aragó d’un estendard amb les espases entrecreuades: al·legoria de l’assumpció del poder polític i el poder espiritual pel *rex Italiae* i monarca universal amb el qual havia somniat Dante en *De monarchia*.⁸⁶⁶¹

En relació amb aquest mite apocalíptic, val a recordar que, en l’entrada triomfal d’Alfons el Magnànim a Nàpols (26 de febrer del 1443), el carro triomfal del rei anava precedit per un emblemàtic cavall blanc, tot sol.⁸⁶⁶² Aquest detall –que podria relacionar-se també amb el cavall blanc de Galeàs, el cavaller pur predestinat a ocupar el Siti Perillós⁸⁶⁶³– contribuïa en qualsevol cas a fer que els oients del *Curial* relacionaren el fictici del rei d’Aragó “don Pedro” amb el rei Alfons d’Aragó.

Més curiós és encara l’ús del verb *mugir* aplicat, no a una vaca, com pertocaria, sinó a un lleó apocalíptic, enmig d’una tempesta marítima (*CeG* III.12): “e los mugits d’aquell lleó fer e brau qui habita entre les illes de Mallorca e de Cerdenya.” El

⁸⁶⁶⁰ *La BÍBLIA valenciana..., Nou Testament*, ps. 468 i 483, respectivament.

⁸⁶⁶¹ Us remetem, en aquest cas, al capítol II.2.3, on ens estenem sobre la qüestió.

⁸⁶⁶² MASSIP, Francesc, *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d’Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-124.

⁸⁶⁶³ Vegeu RAYNALD, Christiane, *Le chevalier sans monture. Conventions iconographiques et innovations dans le roman de “Tristan en prose”, Ms. 527, Bibliothèque municipale de Dijon, dans *Le chevalier dans le monde médiéval*, CUERMA (Centre Universitaire d’Études et Recherches Médiévales) – Presses Universitaires de Provence (“Senefiance”, 32), Aix-en-Provence, 1992, ps. 465-509.*

presumpte error torna a repetir-se més avant, amb el peix mular (*Tursiops truncatus*, un cretaci delfinid) cavalcant per Neptú: “lo peix mular en lo qual Neptumno cavalcava, començà a mugir, e les aygües bramaren e, comovent-les ab la coa, volgué’s cabuçar e entrar-se’n al fons” (*CeG* III.13). Amb independència que la imatge de Neptú cavalcant un mular connecte amb la llegenda de Tares i la fundació de Tàrent (Isabella de Tàrent es prometé el 1444 i es casà el 1445 amb el príncep Ferran),⁸⁶⁶⁴ és evident que resulta estranya –i apocalíptica, així mateix– l’elecció del verb *mugir*.

L’origen d’aquesta mala traducció del *Llibre de l’Apocalipsi* del grec al llatí, ens porta, com altres coses de la novel·la, a la cort de Nàpols. En principi, cal advertir que la frase s’inspira en *Apocalipsi* 10:2-3: “Va posar [l’àngel del full profètic] el peu dret damunt del mar i el peu esquerre a la terra, i va cridar amb veu forta, com un lleó que rugeix.”⁸⁶⁶⁵ Ényego Dávalos posseïa un ‘Apocalipsi de Sant Joan’, segurament vulgaritzat en italià,⁸⁶⁶⁶ on el verb grec *mykantai* hauria estat traduït literalment per *muggire*, i no per *ruggire*, com seria d’esperar. Tant l’autor del *Curial*, presumiblement vinculat a Nàpols, com Torquato Tasso (Sorrento, prop de Nàpols, 1544-1595) semblen haver llegit i consultat el mateix manuscrit erròniament traduït. Aquest últim també fa *muggire* curiosament el lleó en el seu famós poema èpic *La Gerusalemme liberata*, (any 1580; cant VIII, vv. 1-2): “Così leon, ch’anzi l’orribil coma / con muggito scotea superbo e fero.”⁸⁶⁶⁷ La confusió causà sorpresa en els comentaristes italians, que ho atribuïren normalment a una distracció del poeta.⁸⁶⁶⁸ En canvi, Robert H. Mounce, especialista en exegesi bíblica, constata que, en algunes versions –com la que compartien l’anònim i Tasso– s’ha “traducido oscuramente” *mykantai* per ‘mugir’.⁸⁶⁶⁹

⁸⁶⁶⁴ Una llegenda grega, present en fonts clàssiques, deïa que Tares, fill de Neptú, naufragà prop de la costa de Tàrent, fins on arribà cavalcant en un dofí que li havia enviat el pare, i fundà dita ciutat. Per això, l’epònim Tares cavalcant un dofí o “peix mular” és el símbol antic, heràldic i modern d’aquesta ciutat tan important de l’antic regne de Nàpols. Vegeu PROBE, Marc Valeri (Marcus Valerius Probus), *M. Valerii Probi, In Virgiliti “Bucolica” et “Georgica” commentarius. Accedunt “Scholarum Veronensium” et “Aspri quaestionum virgilianarum”*, ed. a cura d’Heinrich KEIL, Tipogr. d’Eduard Anton, Halle an der Saale (Alemanya), 1848, p. 50. També podria recordar HORACI FLAC, Q., *Sàtires i Epístoles*, ed. i trad. a cura d’Isidor RIBAS BASSA i Llorenç RIBER, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927, p. 28 (I,vi, v. 108) “ire licet mulo uel si libet usque Tarentum.” És a dir: ‘si em ve de gust, puc anar fins a Tàrent amb el meu mul.’

⁸⁶⁶⁵ *La BÍBLIA valenciana...*, Nou Testament, p. 472

⁸⁶⁶⁶ Us reenviem al capítol I.3.5.

⁸⁶⁶⁷ TASSO, Torquato, *La Gerusalemme liberata* [1580], ed. a cura de Gaspare ORELLI, Tipogr. de Friedrich Schutthess, Zúric, 1838, p. 245.

⁸⁶⁶⁸ TASSO, Torquato, *La Gerusalemme liberata*, Tipogr. de Giuseppe Molini, Florència, 1824, vol. 1, ps. 404-405; COLOMBO TREVIGIANO, Michele, *Lezioni e discorsi filologici*, Tipogr. d’Alvisopoli, Venècia, 1832, p. 215: “perchè il leone, filologicamente parlando, non *mugge*, ma *rugge*.”

⁸⁶⁶⁹ MOUNCE, Robert H., *The Book of Revelation*, W. M. B. Eerdmans, Amsterdam, 1977; trad. i reed. com: *Comentario al ‘Libro del Apocalipsis’*, Clie, Viladecavalls, 2007, p. 287.

És dubtós pensar que l'anònim autor del *Curial* fóra un home aficionat a llegir hagiografies i *flores sanctorum*. Tanmateix, com es tractava de llibres molt habituals en àmbit cortesà, estaria familiaritzat amb el llenguatge narratiu característic d'aquestes obres. Així ho demostra només començar la rondalla quasi evangèlica de la concepció de *Curial* (CeG I.1), que no resulta gens difícil relacionar amb textos hagiogràfics toscans, d'aquells que circulaven per la cort de Nàpols:

ANÒNIM,

Curial e Güelfa, llibre I, capítol 1

Fonch (...) un gentil hom, [en blanc] apellat, lo qual fonch dotat més de seny e de gràcia de les gents que no de aquells béns que als hòmens a ús comun la fortuna comana, car solament era senyor d'una casa baxa. E havent una molt bellíssima dona per muller, appellada Honorada (...) E jatsia en lo seu jovent no haguessen haüts fills, nostre senyor Déu los en volgué consolar en la sua vellesa, e sí ·ls donà un fill lo qual appellaren Curial, creatura segons la sua massa tendra edat pus bella que altre; e ab ell lo pare e la mare vivien tant contents, axí com aquells qui molt l'avien desijat, que de cosa altra en lo món pus contents no porien ésser.

Fra Domenico CAVALCA, *Vita di santa*

Eufrosina (Vita de' Santi Padri,

volgarizzamento del segle XIV)⁸⁶⁷⁰

Fu un conte molto ricco maravigliosamente, il quale era di gran legnaggio, ed era di schiatta de re, e avea città e castella, e ville e province sotto di se, ed era sì possente che sempremai teneva mille di cavalieri di battaglia in sua corte. E avea nome il conte Savillo di Babilonia, ed avea una molto bellissima donna di moglie, e non ne aveva figliuolo, nè maschio nè femmina. Avevano grande desiderio d'averne un figliuolo (...). E appresso a certo tempo la donna ebbe partorito (...) la più bella creatura che giamai fosse veduta. Il conte, quando l'udì dire, fu il più allegro uomo del mondo e il più contento.

L'hagiografia d'Eufrosina d'Alexandria, plasmada així pel franciscà Domenico Cavalca (Vicopisano, ca. 1270-Pisa, 1342) en la versió toscana de les *Vitae Patrum Aegiptorum* (obra falsament atribuïda a sant Jeroni) és la més boccacesca de les hagiografies que conté dit llibre. El pare, un home poderós –a diferència del pare de Curial– volia casar-la, però ella es tallà els cabells per a evitar-ho, es disfressà d'home i ingressà secretament en un cenobi, fugint del món. Aquesta és la justificació que el presumpte jove ofereix a l'abat perquè l'aculla: “Voglio salvare l'anima, e voglio fuggire il mondo, e perciocchè il mondo me va cacciando, e io lo vo pur fuggendo.” És

⁸⁶⁷⁰ CAVALCA, frate Domenico, *Volgarizzamento delle Vite de' Santi Padri*, Tipogr. de Raffaele de Stefano e socii, Nàpols, 1836, p. 531.

a dir, el contrari del que farà Curial: que haurà de fugir de la pobra de sa mare, de la pobresa i del Sinaí per buscar la glòria mundana. Quan imposen a Eufrosina les pells esgarrades d'animals que solien vestir els anacoretas d'aquell "desert", les seues cuixes d'atractiva donzella, manifestes als ulls dels germans de religió, revolucionen el cenobi. L'abat Ismiraldo intervé per a posar-hi remei: "le tue grandi bellezze danno grande battaglia e malvagia tentazione a questi miei monaci..."⁸⁶⁷¹ En fi, que, pel que sembla, la divertida història sagrada (*De sancta Eufrosina et, prima, de la sua nativitate, e come poy, siando maritata, fugite in un monistero in habito seculare e maschile e facisse monaco*)⁸⁶⁷² degué cridar l'atenció de l'anònim del *Curial*, el qual decidí plagiar-ne el principi per a recordar-la a uns lectors que també la coneixien.

Encara és possible, si rastregem el registre fraseològic del *Curial*, detectar detalls i històries de la mencionada *Vitae Patrum* que pogueren haver ajudat a inspirar passatges de la novel·la. Per exemple, la situació de depravació del cavaller llombard, de la qual és rescatat per un Bacus que cita sant Gregori, troba un paral·lel –amb coincidència intertextual anecdòtica– en la vida de sant Macari d'Alexandria. El narrador parla d'un monjo Marco, molt estudiós i de "grande ingegno" sent jove, que s'havia après de memòria l'Escriptura, i que de vell continuava lluitant contra les temptacions del vici. De manera que es clamava contra ell mateix estant a la cel·la: "Or ecco hai bevuto del vino e mangiato dell'olio; or che vuogli più altro in questa estremità della tua vita? Vecchio divoratore e goloso, che hai fatto del ventre Iddio?"⁸⁶⁷³ A Curial (*CeG* III.78), l'afectava també el pecat de gola. De manera que "hom qui ·l conegués no ·jugava sinó per gulós e devorador, e, finalment, freturós de tota virtut."

Segons Cinzia Piglione, a "Napoli, durante il regno aragonese" la *Vita dei Santi Padri* que conté el relat fou un llibre de cort molt apreciat i llegit, sobretot entre les dames. I també a la cort de Ferrara, emparentada amb la napolitana del rei d'Aragó.⁸⁶⁷⁴ No és estrany, així, que Mazzatinti documente a la biblioteca reial d'Alfons el Magnànim i a la seua cort diversos exemplars de *De vitis Patrum*, un dels quals "in volgare, miniato", que solia llegir la duquesa de Trèmoli. Altres pertanyien a dames de

---

⁸⁶⁷¹ Ibídem, p. 535.

⁸⁶⁷² Així apareix el títol en el manuscrit de París (BNF, ms. Ital. 559, fs. 115-120).

⁸⁶⁷³ CAVALCA, D., *Volgarizzamento delle Vite...*, p. 245.

⁸⁶⁷⁴ PIGLIONE, Cinzia, Centri di produzione in Italia tra Rinascimento e Manierismo, dins PIGLIONE, Cinzia – TASSO, Francesca (eds.), *Arti Minori*, Jaca Book ("Enciclopedia tematica aperta", 4), Milà, 2000, ps. 37-54.

les famílies Caracciolo, Del Balzo i Aragó.⁸⁶⁷⁵ Un dels exemplars més vistosos de l'obra de Cavalca (París, BNF, Ital. 1712) és un còdex luxós que pertangué a la duquesa de Calàbria, Ippolita Sforza, muller d'Alfons (II) d'Aragó, i que decorà primorosament el miniaturista Jacopo di San Lorenzo (*Iacopus Laurentianus*):⁸⁶⁷⁶ el mateix que, pel 1470, decorava manuscrits de Juli Cèsar per a Enyego d'Àvalos.⁸⁶⁷⁷ En aquesta cort de Nàpols i en aquest ambient, tan relacionat –com altres coses del *Curial*– amb el gran camarlenc i amb el ducat de Calàbria, caldria buscar les petges de l'autor de la novel·la anònima catalana: el mateix que gaudia parodiant divertides hagiografies.

Ara bé, advertim que la paròdia hagiogràfica del capítol I.1 del *Curial* no depén exclusivament d'aquesta font, sinó d'algunes altres de temàtica similar. En altre lloc observarem com en nom elegit per a la mare de Curial és el d'Honorada (Onorata), és a dir, el d'una santa llombarda de l'Antiguitat que plantà cara als bàrbars quan aquests es disposaven a barrejar Pavia. Aquesta santa tenia ermita rural i lloc de devoció al costat mateix de Borgofranco, la vila llombarda –límitrofa amb el Montferrat – que, durant els anys 1435-1444 pertangué a Enyego d'Àvalos. Si, en la ment de l'autor, el seu personatge havia nascut en algun lloc concret o imaginable, aquest lloc hauria pogut ser, perfectament, Borgofranco di Lomellina.⁸⁶⁷⁸ És probable que, en principi, l'escriptor haguera elegit el nom d'algun sant –no sabem si amb propòsit paròdic– per al nom del pare de l'heroi. Tanmateix, una vegada enllestit el darrer antígraf per a posar-lo a disposició del copista, aquesta elecció restà, de moment, en suspens.

Si Honorada era una santa típicament llombarda i venerada en la zona de Milà, Eufrosina era una santa molt venerada a Nàpols. Moltes dames del poble –i de la noblesa– de dita ciutat batejaven les seues filles amb aquest nom. Hi hagué també una beata Eufrosina vinculada a l'església i monestir del Carmine, per ser tenir-la l'orde del Carmel napolità en un altar especial. Els manuscrits de la seua vida, extrets de la compilació de fra Domenico Cavalca, és de suposar que circulaven separats de la resta de l'obra per la cort i la ciutat. En companyia d'aquests manuscrits, hom llegiria també

---

⁸⁶⁷⁵ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. LXVIII-LXXIX.

⁸⁶⁷⁶ *Ibidem*, ps. 108-109; DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 2, ps. 176-177; MONGERI, Giuseppe, *L'arte del minio nel ducato di Milano*, dins *Archivio storico lombardo*, 31, Milà, març 1885, ps. 354 i ss.; març 1886, ps. 215 i ss.

⁸⁶⁷⁷ Vegeu DEROLEZ, Albert, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, Brepols (“Bibliologia: elementa ad librorum studia pertinentia”, 5-6), Turnhout, 1984, vol. 1, ps. 140-141; vol. 2, p. 60, núm. 292; PONZÙ DONATO, Paolo, *Il Bellum Alexandrinum e Bellum Africum volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos*, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (ps. 136-137).

⁸⁶⁷⁸ Més detalls, en el capítol II.3.1.

el *Sommario dell'origine della religione Carmelitana*. Es tracta d'un manuscrit del Carmine de Nàpols pel qual tenia interès la família D'Àvalos, perquè se'n conservava una còpia a la biblioteca davaliana.⁸⁶⁷⁹ Per al desconegut escriptor de *Curial e Güelfa*, així mateix, devia ser un llibre familiar. S'explicaria així el paral·lelisme existent entre la novel·la i el relat que conté dita obra relatiu a Joan el Baptista:

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, llibre I, capítol 1   **DI AUSILIO, fra Camillo (ed.), *Sommario dell'antichissima origine della religione carmelitana*, cap. 3**⁸⁶⁸⁰

E havent una molt bellíssima dona per muller, appellada Honorada, desenvolupats dels tràfecs mundanals, pobrement e honesta vivien; tots temps emperò treballaven en aquistar la gràcia del piadós Redemptor, de la qual cosa més que de alguna altra havien cura contínua.

...poiché il nostro Christo, prima che si manifestasse e cominciasse a predicare e far miracoli, praticò e conversò con tutti incognitamente per trent'anni, come si legge nel cap. I del Vangelo del suo segretario San Giovanni: "*In medio vestrum stetit, quem vos nescistis.*" E se ben no si ritrova specialmente espresso nel Vangelo, che Christo personalmente andasse nel Monte Carmelo, non dimeno piamente è da credersi da veri contemplativi, per la vicinanza del Monte Carmelo alla sua diletissima patria Nazareth, che vi erano tre miglia, e per la santità della lor vita, affatto alienata da' trafichi mondani, e totalmente dedicata al servizio della sua Divina Maestà, essendo il nostro Christo l'istesso vero Dio, che più volte in quei trent'anni per suo diporto andasse a visitare e consolare quei santi padri...

Molt més interessant és l'aprofitament que féu l'autor del *Curial* dels textos existents sobre la passió de la màrtir Perpètua de Cartago (181-203) per a construir el personatge de Camar i el seu entorn familiar. Víbia Perpètua, que així s'anomena en el segle santa Perpètua (celebrada el 7 de març, coincidint la festa amb la del napolità sant Tomàs d'Aquino, protector de la casa napolitana D'Àvalos-D'Aquino⁸⁶⁸¹), és una dona

⁸⁶⁷⁹ Si és que es tracta de l'*Speculum Ordinis Fratrum Carmelitanorum* que consta en inventari notarial. Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁶⁸⁰ DI AUSILIO, Fra Camillo (ed.), *Sommario dell'antichissima origine della religione carmelitana*, Tipogr. de Giovanni Giacomo Carlino, Nàpols, 1601, ps. 18-19.

⁸⁶⁸¹ Recordem, a tot això, que Enyego d'Àvalos, en prometre's el 1443 a Antonella d'Aquino, assentà les bases per a heretar el patrimoni material (extensos estats feudals) i immaterial (el culte de sant Tomàs, i la capella familiar de Sant'Anna dei Lombardi, al Montolivetto de Nàpols). Les conseqüències les resumeix així l'humanista Paolo Giovio: "...onde poi caro a tutti [Enyego d'Àvalos], et al re massimamente, meritò d'havere una nobilissima et richissima moglie dell'antica famiglia de' signori d'Aquino, della quale nacque san Thomaso, fra professori christiani eccellentissimo per santità et per scienza delle sacre lettere. Don Ignico, adunque, con la dote di questa moglie, et poi con una grande heredità di molte castella, opportunamente stabili le facultà sue." En GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, p. 6v.

de noble llinatge romà (“*de nobili genere*”, “*nobilique quidem saeculo patre generata*”, segons els textos A i B, respectivament de l’acta de martiri). La seua família, com la del Faraig Avdilbar del *Curial*, resideix als afores de la gran ciutat, Cartago. El pare ha educat la jove en els estudis liberals, que inclouen –com tot seguit veurem– la lectura de textos clàssics, entre els quals ocupa un lloc privilegiat l’*Eneida*.

Casada honorablement (“*matronaliter nupta*”),⁸⁶⁸² Perpètua ha tingut un fill i està embarassada, als seus 22 anys d’edat, d’una filla que parirà a la presó, en vespres de morir. El diaca Satur fa que s’interesse per les sagrades escriptures i decidisca fer-se cristiana, amb la qual cosa s’integra en un petit grup de catecúmens, del qual formen part Revocat, Felicitat, Saturní i Secúndol. El marit de Perpètua és absent, se suposa que per negocis propis. Quan el pare de la jove –i responsable màxim del seu honor, segons la tradició romana– s’assabenta de la seua conversió, s’enfureix contra ella i tracta de convèncer-la iradament perquè es retracte i que no deshonor tan noble família. No pot aconseguir que apostate: “*Christiana sum!*”, repeteix ella amb fermesa. La preocupació del pare pel destí de la filla és lògica i justificable: l’emperador Septimi Sever promou des de fa mesos una furibunda persecució contra els cristians, que són lliurats als lleons als amfiteatres. El conflicte paternofilial és un element central de la tragèdia i apareix reflectit en els capítols III, V, VI i IX de la *Passio Perpetuae*.

Aprofitant una absència del seu progenitor, que solia desplaçar-se per negocis a la ciutat de Cartago, Perpètua es bateja. El grupuscle de cristians és descobert i són empresonats tots. Estant al calabós, Perpètua participa de diverses visions fabuloses: una escala que puja al cel i un drac, un hort celestial amb un pastor, un gladiador egipci contra el qual lluiten ella –convertida prodigiosament en home– i altres joves, un germà que se li havia mort, escenes d’àngels, etc. Els somnis o visions, i les tribulacions i pensaments d’ella i dels seus companys màrtirs, són relatats per Perpètua en primera persona, com si es tractada d’un diari. La relació inclou l’interrogatori a la qual la sotmet el procurador Hilarià i una altra forta discussió amb el pare.

Advenint després el natalici del cèsar Gela, fill de l’emperador, els obstinats reus són conduïts a l’amfiteatre per a ser devorats per les bèsties. Les actes del martiri, que marquen el guió de l’hagiografia popular, parlen de lleons; mentre que la *Passio* autobiogràfica, conclosa per un anònim redactor, hi fa intervenir un ós, un lleopard i una vaca enfurida, que ataca a la santa. Els altres màrtirs són nafrats i morts per les feres, o

---

⁸⁶⁸² HEFFERNAN, Thomas J. (ed.), *The Passion of Perpetua and Felicity*, Oxford University Press, Oxford, 2012, p. 105 (*Passio*, II,1)

degollats per un botxí. Però quan aquest arriba al pal on està lligada Perpètua, es deté temorós. A més a més, com era nou en l'ofici, provoca dolor a la santa perquè talla tocant os. La màrtir li agafa la mà i la redreça cap al tou del coll per a ajudar-lo a degollar-la de manera eficient. Les conviccions de la dona i l'anhel que tenia de rebre martiri posaren en evidència els dubtes d'aquell botxí inexpert.

El martiri de santa Perpètua i els seus companys (d'on els hagiògrafs fan destacar la jove esclava Felicitat) fou popular en l'edat mitjana per trobar-se inclòs en divulgadíssimes lectures devocionals: els florilegis de sants o *flores sanctorum*. La *Legenda aurea* o *Historia Lombardica* del dominicà i arquebisbe de Gènova Jacopo da Varazze o *della Voragine* (1230-1298), és la compilació més coneguda. De que l'autor del *Curial* i els seus lectors la coneixien i l'havien oïda recitar, com molts dels seus contemporanis, no hi ha dubte. Fins i tot, no resulta difícil trobar algunes connexions intertextuals. Per exemple, la frase de santa Cecília (en la *Vida* d'aquesta santa atribuïda a Simó Metafrast) sobre "*dare lutum et accipere aurum*" troba reflex en la paròdia homilètica del sermó de Sanglier. Comparem textos, doncs:

Giacomo DA VARAZZE,

Alonso de VILLEGAS (ed.)

Curial e Güelfa

***Legenda aurea* (santa Cecília)⁸⁶⁸³**

***Flos sanctorum* (versió castellana)⁸⁶⁸⁴**

III.10

Dixit ad eos: 'Hoc, boni iuvenes, non est iuventutem perdere, sed mutare, dare lutum et accipere aurum, dare vile habitaculum et accipere pretiosum, dare brevem angulum et accipere forum pellucidum. Si quis pro nummo solidos daret, nonne veolcis festinaremus? Deus autem, quod accepit simplum, reddet centuplum.

Respondió ella: 'No es perder la juventud, sino ganarla, dar barro por oro: dar una cosa con muchas faltas por otra edificada de perlas y piedras preciosas; una llena de trabajos y miserias, y que se acabará mañana, por otra llena de bienes y riquezas que durará para siempre.

E en lo món ¿què pot hom mirar sinó vanitats e follies e coses de poca durada e que sens gran treball no ·s poden haver e sens major treball no ·s poden posseyr, encara que sien vils, menyspreables e de poca durada? No és mal mercader aquell qui en la fira barata fanch a or, e baratar la terra per lo cel no ·m par sie grosseria.

Traduïda a les més diverses llengües, la *Llegenda daurada* dramatitzava alguns dels aspectes més morbosos dels martiris, a partir de les *acta martyrum*. Quant a la

⁸⁶⁸³ DA VARAZZE, Jacopo (Iacobus a Voragine), *Legenda Aurea, vulgo 'Historia Lombardica' dicta, ad optimum librorum fidem*, ed. a cura de Thomas GRAESSE, Impensis Librariae Arnoldianae, Leipzig, 1850 (2a ed.), p. 776 (cap. CLXIX).

⁸⁶⁸⁴ VILLEGAS, Alonso de (ed.), *Flos sanctorum nuevo*, Tipogr. de Felice Valgrísio i Angelo Tavan, Venècia, 1588, f. 206v.

hagiografia de Perpètua i Felicitat, de la qual veníem tractant Della Voragine aportava el detall següent: “*Extracti igitur de carcere, ligatis post ergum manibus et nudatis natibus, per plateas ducuntur et, dimissis bestiis, Satyrus et Perpetua, a leonibus devorantur.*”⁸⁶⁸⁵ Ho podem contrastar, també, amb la versió castellana de Ribadeneira: “Puestos que fueron en el anfiteatro, atadas las manos, soltaron leones y leopardos para que los despedazasen. Y assí, los leones despedazaron a santa Perpetua y a Sátiro, y los leopardos a Felicitas y Revocato...”⁸⁶⁸⁶ D’aquests materials obtingué imatges l’anònim pintor del frontal gòtic de Santa Perpètua de Mogoda (ca. 1325),⁸⁶⁸⁷ que representa Perpètua lliurada a la fúria dels lleons, en una espècie de corral (l’amfiteatre), per un monarca tirànic, que deu representar l’emperador Septimi Sever.⁸⁶⁸⁸

Les fonts que informaven el breu relat sobre Perpètua contingut en els florilegis eren les dues variants llatines (conegudes com text A i text B) de l’acta notarial del martiri. Ambdues versions es copiaven conjuntament en manuscrits, per no saber-se quina podia ser la més autèntica o fidedigna, i se les coneixia com *Acta (brevia) Sanctarum Perpetua et Felicitatis* (fi del segle IV). Se sabia que eren el resum d’una més extensa i detallada *Passio Sanctarum Perpetua et Felicitatis* atribuïda a l’apologeta Tertulià (en realitat, no és seua, però sí d’algú pròxim a ell), en la qual s’inclouien alguns capítols autobiogràfics: el diari adés referit. Entre altres coses, perquè el mateix Agustí d’Hipona comenta que la *Passio* es llegia en els segles IV-V a les esglésies de l’Àfrica romana (l’actual Tunísia islàmica) per a alimentar la fe dels creients. Tanmateix, aquesta *Passio* novel·lada gaudí d’una molt restringida difusió en l’edat mitjana. Sols estava a l’abast d’alguns lletraferits. Se n’han conservat un manuscrit grec trobat a Jerusalem i nou manuscrits llatins dels segles X-XII. Els dos més fidedignes es trobaven a Nàpols (*Casinensis* 204 MM, ss. X-XI) i a Milà (*Ambrosianus* C. 210 Inf, ss. XI-XII); els altres set, en diferents biblioteques d’Alemanya, França i Anglaterra.⁸⁶⁸⁹

⁸⁶⁸⁵ DA VARAZZE, J., *Legenda Aurea...*, ps. 797-798 (cap. CLXXIII).

⁸⁶⁸⁶ Versió castellana de RIBADENEYRA, Pedro de, *Flos sanctorum, Vidas de los santos*, Tipogr. de Joaquín Ibarra, Madrid, 1761, vol. 1, p. 440.

⁸⁶⁸⁷ Aquesta peça d’art, procedent del municipi de Santa Perpètua de Mogoda (el Vallès), es troba exposada en l’actualitat al Museu Diocesà de Barcelona.

⁸⁶⁸⁸ Vegeu MELERO-MONEO, Marisa, Frontal de Santa Perpètua de Mogoda, dins EADEM, *La pintura sobre tabla del gòtic lineal Frontales, laterales de altar y retablos en el reino de Mallorca y los condados catalanes*, Universitat de Barcelona, Autònoma de Barcelona i Lleida – Museu Nacional d’Art de Catalunya, Lleida, 2005, ps. 72-79 (p. 75); PLADEVALL, Antoni, *L’art gòtic a Catalunya, I. De l’inici a l’italianisme*, Enciclopèdia Catalana, 2005, p. 70.

⁸⁶⁸⁹ Pseudo-TERTULIÀ, *Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis. Textum graecum et latinum ad fidem codicum mss.*, ed. a cura de Cornelius VAN BEEK, vol. 1, Nijmegen, 1936, p. 17.

El *Casinensis* és el text més complet, emprat encara a hores d'ara per a edicions crítiques.⁸⁶⁹⁰ Passà a integrar-se en la biblioteca del famós monestir benedictí de Montecassino, potser amb altres manuscrits –com el mateix *cançoner de Montecassino*– procedents de la cort o la ciutat de Nàpols. En dita biblioteca fou “descobert” per Lucas Holstenius (1596-1661) que en preparà una edició en alemany (pòstuma, 1663). A partir d'aquesta exitosa impressió, s'efectuaren noves impressions i la *Passio* es popularitzà. Les *acta brevia* o versions abreujades del martiri foren publicades per Henri de Valois (1603-1676) el 1664 amb el títol conjunt *Passio SS. Perpetuae et Felicitatis*, que es presta a confusió amb el de la *Passio* extensa o pròpiament dita. La primera edició crítica conjunta dels tres textos (la *Passió*, més l'acta A i l'acta B) la realitzà Cornelius van Beek el 1936.⁸⁶⁹¹

L'anònim redactor de la *Passio* introdueix la història (capítols I-II), que ve seguida de la part autobiogràfica atribuïda a la santa (III-IX) i d'una visió contada personalment pel seu company i amic Satur (XI-XIII). El mateix redactor que havia encapçalat el text, relata el martiri i introdueix la cloenda (XIV-XXI). Així que es pot parlar d'una triple autoria per al text de la *Passio*, conclòs pels anys 203-209,⁸⁶⁹² immediatament posteriors al martiri; l'acta martiriològica és d'unes dècades després. La part autobiogràfica de la *Passio* comença *in medias res*, amb una forta discussió que mantenen el pare i la filla, quan aquesta ja ha decidit fer-se cristiana.

Des del punt de vista literari, la *Passió de santa Perpètua* es considera com una de les obres literàries més interessant del cristianisme primitiu o tardoromà.⁸⁶⁹³ Entre altres coses, perquè conté, com a cosa excepcional, l'autobiografia d'una jove culta del segle III. En el moment en què ella s'educa, s'estudia a les escoles africanes, amb molt de deteniment, l'*Eneida* de Virgili. I encara en temps de sant Agustí, com ell mateix ho recorda en les *Confessiones*. Això fa que la formació intel·lectual de la màrtir estiga molt mediatitzada o influïda per aquesta lectura, com ho constata Walter Ameling.⁸⁶⁹⁴

---

⁸⁶⁹⁰ HEFFERNAN, T. J. (ed.), *The Passion...*, p. XII.

⁸⁶⁹¹ Vegeu BREMMER, Jan N. – FORMISANO, Marco, *Perpetua's Passions: A Brief Introduction*, dins IIDEM (eds.), *Perpetua's Passions. Multidisciplinary Approaches to the "Passio Perpetuae et Felicitatis"*, amb text i trad. anglesa de Joseph FARRELL i Craig WILLIAMS, Oxford University Press, Oxford, 2012, ps. 1-13 (ps. 2-3).

⁸⁶⁹² HEFFERNAN, T. J. (ed.), *The Passion...*, p. 16.

⁸⁶⁹³ Vegeu SALVATORELLI, Luigi, *Storia della letteratura latina cristiana dalle origini alla metà del VI secolo*, Francesco Vallardi, Milà, 1936, p. 10-12,

⁸⁶⁹⁴ AMELING, Walter, “Femina Liberaliter Instituta”. Some Thoughts on a Martyr's Liberal Education, dins BREMMER, Jan N. – FORMISANO, Marco (eds.), *Perpetua's Passions. Multidisciplinary Approaches to the "Passio Perpetuae et Felicitatis"*, amb text i trad. anglesa de Joseph FARRELL i Craig WILLIAMS, Oxford University Press, Oxford, 2012, ps. 78-102.

Troba així mateix Peter Dronke que l'*Eneida* fou “*the most important literary stimulus to the images in her dreams* [els somnis de Perpètua] *may well be Virgil than the Bible.*” Els recursos literaris i les imatges que genera la santa en la part autobiogràfica de la *Passio* estan inspirats “in part by Perpetua’s reading of the *Aeneid.*”⁸⁶⁹⁵ Tant és així que alguns crítics, com és el cas de William Farina, es refereixen fins i tot a la *Passio* com “the Christian *Aeneid*”, l'*Eneida* cristiana.⁸⁶⁹⁶ Se sobreentenen en aquesta comparança dues coses: 1) que la lectura i estudi del suïcidi per amor de Dido relatada per Virgili pogué haver influït en la determinant actitud de la màrtir a l’hora de morir per la fe, i 2) que la mort de Perpètua, exemplar per al fidel cristià, superava en mèrits la trista mort de Dido, rebutjada en la patrística per ser “històricament falsa”.

Amb tot el que venim dient, és evident que els paral·lelismes entre la situació l’africana Camar del *Curial* i la Perpètua del segle III, són més que evidents: ambdues viuen als afores de Cartago/Tunis; són de noble família, ben instruïdes; es troben enfrontades amb els respectius pares, que solen desplaçar-se sovint a ciutat per a descans d’elles; mostren fortes conviccions, fins al punt de donar-se mort si cal; compten amb el suport d’un catequista (Satur) o d’un “maestre” (*Curial*), que les anima a aprofundir en aquestes conviccions, bé siguen religioses (Perpètua) o filosoficomorals (Camar), i són portades a un recinte (amfiteatre, corral) i exposades als lleons, encara que en molt diferents circumstàncies. Per si fóra poc, ambdues són estudioses o lectores del poema èpic de Virgili, una obra que influirà sens dubte en el seu ànim i determinació. De fet, tant Perpètua (*fides*) com Camar (*ratio*) es mostren disposades a superar en positiu l’exemple moralment inacceptable de Dido (*passio*).

Comptat i debatut, tot forma part d’un pla narratiu. Ja no cal veure com una ocurrència o idea d’inspiració sobrevinguda –com suggereix una part de la crítica– el fet que l’anònim escriga: “E, com Càmar dels catius se partia, legia l’*Eneydos* de Virgili (...) e molts altres llibres (...); e era tan entesa, segons la sua tendra edat, que açò era una gran maravella. E Johan, que sabia molt bé tot lo *Virgili* e los altres llibres, li declarava moltes coses que ella no sabia ne entenia” (*CeG* III.43). Com sol ser habitual en el redactor del *Curial*, tot està previst per a un final tràgic on Camar evoca la folla decisió de Dido, paròdia el martiri de Perpètua i consuma un suïcidi estoic.

⁸⁶⁹⁵ DRONKE, Peter, *Women Writers of the Middle Ages. A Critical Study of Texts from Perpetua (+203) to Marguerite Porete (+1310)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, ps. 7-8.

⁸⁶⁹⁶ FARINA, William, *The Christian Aeneid*, dins ÍDEM, *Perpetua of Carthage. Portrait of a Third-Century Martyr*, McFarlan & Inc., Jefferson (Carolina del Nord) – Londres, 2009, ps. 20-26.

El vincle entre lectura d'un comportament moral en la ficció i l'infus de les vides "fingides" en la vida real (és a dir: Camar coneix la mort de Dido i, en acabant, la imita) no és cap originalitat. Com observa Isabel Grifoll, l'escriptor recordaria segurament el cant V de l'*Inferno* de Dante, on la jove parella de Paolo i Francesca resten extasiats "davant l'escena de Galehot al *Lancelot en prose*. El fet que l'anònim insisteixi en l'enamorament de Camar per la bellesa de Curial, com la de Rímini per Francesco", d'altra banda, constitueix "un ingredient de fenomenologia amorosa absolutament reiterat en l'*ars amandi*, però insòlit aplicat a un subjecte femení. El bes de Camar a Curial, celebrat per la crítica, que recorda el de Francesca a Paolo, és tan dolç com amarg en la desgràcia."⁸⁶⁹⁷ El caràcter "insòlit" que Grifoll troba en la iniciativa amorosa de Camar, no té res tampoc d'improvisat. Com ja s'ha insistit en altres parts, la iniciativa de l'amor en *Curial e Güelfa* –sense comptar-hi ara altres iniciatives no estrictament amoroses– és cosa de dones: la Güelfa, Làquesis i Camar.⁸⁶⁹⁸

Un dels elements argumentals que connecten les *Acta* i la *Passio* amb el *Curial* és el de la conflictiva relació entre Camar i "lo mesquí de pare" (*CeG* III.48) que li havia tocat suportar, que l'escriptor descriu com un viciós: "Son pare ere tan gelós, no solament de la filla, ans encara de la muller, que bellíssima dona era, que nulls temps a la ciutat les lexava anar, ans les tenia en aquella casa, no solament apartades, ans amagades; e ell anava-sse'n a Túniç, on tenia altra casa e altres mullers, e ab aquelles, e altres encara que cercava, axí com aquell qui era molt luxuriós e viciós d'aquell pecat, e en ell molt enfangat e ensutzat, e axí vivia" (*CeG* III.42). El tòpic rebuig de la poligàmia i de la luxúria dels musulmans és un motiu recurrent en aquests capítols africans. Bernat Metge (*Lo somni*, I,vi,51) reflecteix aquesta apreciació com a proverbial entre els cristians. Observa que l'Alcorà promet un Paradís amb "moltes punçelles, ab les quals los moros de Déu jauran" i dedueix que, no sols els seus costums, sinó també "la sua doctrina és favorable e disposta a luxúria e altres delits carnals."⁸⁶⁹⁹

En emulació del pare de Perpètua, Faraig sol absentar-se de l'alqueria periurbana per a desplaçar-se algunes temporades a la ciutat, on disposa d'una segona residència i on es dedica als negocis (i a mantenir relacions "vicioses" amb algunes de les seues

---

⁸⁶⁹⁷ GRIFOLL, Isabel, Camar versus Dido, dins CLÚA, Antoni – SABATÉ, Flocel, *Usos i tradició de les literatures clàssiques a les literatures medievals*, Pagès ("Verum et pulchrum Medium Aevum", 4), Lleida, 2013, ps. 35-59 (p. 55).

⁸⁶⁹⁸ Vegeu també GROS LLADÓS, Sònia, "Aquella dolçor amarga". *La tradició amatòria clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, p. 75.

⁸⁶⁹⁹ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 158.

diverses mullers). Quan el pare de Perpètua torna de la capital al camp i es troba amb la resistència d'aquesta a abandonar la seua fe, es desencadena la violenta discussió entre pare i filla. La pugna familiar o paternofilial, en el cas de la novel·la del segle XV, es precipita també quan el pare torna de la ciutat per a demanar a la seua filla que es case amb el rei tirà de Tunis. L'exigència del monarca, que obliga la jove a renunciar al seu amor per Joan/Curial, és la que precipita la tragèdia (*CeG* III.44 i ss.).

Així, com una nova Perpètua, Camar es queixa a Curial de l'actitud de son pare: "Sàpies que yo, en mon cor havent a tu atorgada la mi amor, fuy per mon pare requirida que casàs ab lo rey, lo qual volia lo meu matrimoni. E per ço que mon pare a força me volia menar al rey, no sabent yo altra manera per la qual me'n pogués escusar, après de moltes rahons passades entre mon pare e mi, ferí'm ab un coltell en los pits, e fi u-me gran nafra, jatsia en los meus ulls, en sguart de ço que yo per tu faria, sia petita molt" (*CeG* III.51). Imitant paròdicament Perpètua, Camar es mostra determinada i disposada a passar-se el ganivet per la gola i llevar-se la vida, si no veu cap altra eixida. La seua personalitat i la determinació semblen tan fortes com les de la santa de la *Passio*. En les actes del martiri de Perpètua, en efecte, assistim a discussions familiars o disputes com les que protagonitzen Camar i els seus pares (*Acta* A, II,1-3). Però sobretot, es tracta d'un dramàtic estira i arronsa entre un pare i una filla rebel.⁸⁷⁰⁰

*"[1] Audiens vero pater Perpetuae eam esse comprehensam cucurrit ad carcerem, et videns eam dixit: 'Quid hoc fecisti, filia? Dehonestasti enim generationem tuam. Numquam enim de genere nostro aliquis missus est in carcerem.' [2] Perpetua vero dixit ad eum: 'Pater'. At ille respondit: 'Quid est filia?' Perpetua dixit: 'Ecce verbi gratia vides vas iacens aut facile aut cuiuslibet generis?' Et ille respondit: 'Video. Quid ad haec?' Perpetua dixit: 'Numquid ailud nomen potest habere quam quod est?' At ille respondit: 'Non'. Perpetua dixit: 'Sic nec ego ailud nomen accipere possum quam quod sum: Christiana'. [3] Tunc pater eius, audito hoc verbo inruit super eam, volens oculos eius eruere; et exclamans, confusus, egressus est foras.'*⁸⁷⁰¹

---

⁸⁷⁰⁰ Vegeu TERRANOVA, Chiara, "Christiana sum". Nuclei tematici nelle redazioni della *Passio Sanctae Perpetuae et Felicitatis*, dins *Bizantinistica. Rivista di studi bizantini e slavi*, serie 2, any 13, Spoleto, 2011, ps. 171-187 (ps. 179-85).

⁸⁷⁰¹ Pseudo-TERTULIÀ, *Passio Sanctarum Perpetuae...*, p. 60.

I encara més avant (*Acta A*, VI,3): “*Perpetua (...) dixit ad patrem suum: ‘Pater, noli vereri: Perpetuam enim filiam tuam, si non obstineris, perpetuam filiam possidebis.’*”⁸⁷⁰² En la *Passio* de la santa s’insisteix més extensament (III,1-3):

“[1] *‘Cum adhuc’ inquit ‘cum prosecutoribus essemus et me pater verbis evertere cupiret et deicere pro sua affectione perserveraret: ‘Pater’, inquam, ‘vides berbi gratia vas hoc iacens, urceolum sive aliud?’ Et dixit: ‘Video’. [2] Et ego dixi ei: ‘Numquid alio nomine vocari potest quam quod est’ Et ait: ‘Non’. ‘Sic et ego aliud me dicere non possum nisi quod sum, Christiana’. [3] Tunc pater motus hoc verbo mittit se in me ut oculos michi erueret, sed vexavit tantum et profectus est vincitus cum argumentis diaboli. [4] Tunc paucis diebus quod caruissem patre, Domino gratias egi et refrigeravi absentia illius.*”⁸⁷⁰³

Després vénen el baptisme de la jove, l’empresonament, les visions i una visita del pare al calabós (IV,1-2):

“[1] *Post paucos dies rumor cucurrit ut audiremur. Supervenit autem et de civitate pater meus, consumptus taedio, et ascendit ad me, ut me deiceret, dicens: [2] ‘Miserere, filia, canis meis; misereri patri, si dignus sum a te pater vocari; si his te manibus ad hunc florem aetatis provexi, si te praeposui omnibus fratribus tuis; ne me dederis in dedecus hominum (...).’ [5] Haec dicebat quasi pater pro sua pietate basians mihi manus, et se ad pedes meos iactans et lacrimas me iam non filiam nominabat sed dominam. [6] Et ego dolebam casum patris mei quod solus de passione mea gravisurus non esset de toto genere meo, et confortavi eum (...).*”⁸⁷⁰⁴

És evident, doncs, que l’oposició entre un pare tirànic i una filla amb fermes determinacions –una heroïna en potència– estimulà la creativitat de l’anònim a l’hora de “dissenyar” el personatge de Camar i el seu entorn. Com també li serví d’estímul creatiu

---

⁸⁷⁰² *Ibíd.*, p. 68.

⁸⁷⁰³ BREMMER, J. N. – FORMISANO, M. (eds.), *Perpetua’s Passions...*, p. 25.

⁸⁷⁰⁴ *Ibíd.*, p. 26.

la reproducció d'aquesta oposició paternofilial entre la resoluta donzella Ghismonda de la *novella* IV.1 del *Decameron*, i el seu cruel i venjatiu progenitor.⁸⁷⁰⁵

La neòfita Perpètua és interrogada al Fòrum de Cartago pel procurador Hilarià, que comprova la contumàcia de la rea (VI,4): "*Hilarius: 'Christiana es?' inquit. Et ego respondi: 'Christiana sum'.*"⁸⁷⁰⁶ Després d'altres noves visions, tingudes a presó, Perpètua rep una última visita d'un pare desesperat (IX,2-3): "[2] *Ut autem proximavit dies muneris, intrat ad me pater meus consumptus taedio, et coepit barbam suam evellere et in terram mittere, et prosternere se in faciem, et inproperare annis suis, et dicere tanta verba quae moverent universam creaturam [3] Ego dolebam pro infelici senecta eius.*"⁸⁷⁰⁷ Es compten nous somnis i el part de la presa, abans de finalitzar el relat en primera persona, i entra la veu del narrador per a contar el martiri.

A banda dels paral·lelismes ara comentats, també s'observen algunes connexions intertextuals entre els testimonis del martiri de Perpètua i el *Curial*:

1) ANÒNIM,

*ACTA brevia Sanctarum Perpetuae e Felicitatis (A, V,5 i 9)*⁸⁷⁰⁸

Curial e Güelfa, III.66

Per què, Johan, aparella a mi los teus braços e d'aquells fes lit en lo qual muyra. Reeb-me, Senyor, que a tu vaig: christiana són e he nom Johana! Recomana al Déu teu la mia ànima, e lo cors en la tua terra hage sepultura.

'Christiana sum, et ut mererari esse perpetua, in Christi nominis confessione permaneo.' (...) Proconsul ad Perpetuam dixit: *'Quid dicis, Perpetua? Sacrificas?'* Perpetua respondit: *'Christiana sum, et nominis mei sequor auctoritatem, ut sim perpetua.'*

*ACTA brevia Sanctarum Perpetuae e Felicitatis (B, V,5)*⁸⁷⁰⁹

Sancta Perpetua respondit: 'Christiana sum, et ut merear esse perpetua, in Christi nominis confessione permaneo.'

PERPÈTUA, SATUR i al.,

2) ANÒNIM, *Curial e Güelfa, III.67-68*

*Passio sanctae Perpetuae et Felicitatis, I, 1*⁸⁷¹⁰

⁸⁷⁰⁵ Com ho posa de manifest GROS LLADÓS, Sònia, "Aquesta dolçor amarga". *La tradició amatòria clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, ps. 244-247.

⁸⁷⁰⁶ BREMMER, J. N. – FORMISANO, M. (eds.), *Perpetua's Passions...*, p. 26.

⁸⁷⁰⁷ *Ibidem*, ps. 27-28.

⁸⁷⁰⁸ ANÒNIM, *Acta SS. Perpetuae et Felicitatis*, dins Pseudo-TERTULIÀ, *Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis. Textum graecum et latinum ad fidem codicum mss.*, ed. a cura de Cornelius VAN BEEK, vol. 1, Nijmegen, 1936, p. 66.

⁸⁷⁰⁹ *Ibidem*, p. 67.

[Víbia Perpetua], *femina liberaliter instituta*.

3) ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, III.59-60

...e ab aquells envessos dels labis lo besà (...). E Johan, prèrs comiat (...). E Càmar romàs en lo lit, lavant ab la lengua los seus labis, per pendre lo çucre d'aquella poca de saliva que dels labis de Johan en los seus ere romasa (...). Pens cascú qui enamorat és estat, com són plasents aquells pensaments e com és dolça aquella solitud.

4) ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, III.67-68

Lo rey rabiava de mal talent, e manà que en aquell punt lo catiu e Càmar fossen donats als leons (...). [Curial] despullat, en camisa fonch mès en lo corral.

Ja la desaventurada Càmar, tota nua, que no semblava persona, era en lo corral, ben ligada a un pal.

5) ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, III.68

Los dos cavallers corren e entren en lo corral. E En Ramon Folch despullà's un manto molt rich e més-lo damunt lo catiu. Curial en un punt lo's hach despullat e ·l més sobre Càmar, e ab aquell cobrí les sues carns nues; e, ficant lo genoll davant ella.

Càmar (...) legia l'Eneydos (...) e molts altres libres (...), e era tan entesa, segons la sua tendra edat, que açò era una gran maravella.

PERPÈTUA, SATUR i al.,

Passio sanctae Perpetuae et Felicitatis, IV, 9-10⁸⁷¹¹

[9] *Et clamavit me et de caseo quod mulgebat dedit mihi quasi buccellam; et ego accepi iunctis manibus et manducavi; et universi circumstantes dixerunt: 'Amen'. [10] Et ad sonum vocis experrecta sum, commanducans adhuc dulce nescio quid. Et (...) intelleximus passionem esse futuram, et coepimus nullam iam spem in saeculo habere.*

ACTA brevia Sanctarum Perpetuae e Felicitatis (A, IX,3-4)⁸⁷¹²

[El diaca Sàtur i santa Perpètua] positi sunt in medio amphitheatri nudi, ligatis post tergum manibus; et dimissis bestiis diuersis, Satyrus et Perpetua a leonibus sunt deuorati.

ACTA brevia Sanctarum Perpetuae e Felicitatis (B, IX,3)⁸⁷¹³

nudi et post tergum manibus conligati in medio amphitheatri statuuntur (...). Missi leones diuturna fame confecti et ad adcelerandam gloriam martyrum humana industria praeparati. Beatum Saturum et Perpetuam furentes leones invadunt.

PERPÈTUA, SATUR i al.,

Passio sanctae Perpetuae et Felicitatis, XX, 2-5⁸⁷¹⁴

Itaque dispoliata[e] (...), prior Perpetua iactata est, et concidit in lumbos. Et ubi sedit, tunicam a latere discissam ad velamentum femoris reduxit, pudoris potius memor quam doloris.

PERPÈTUA, SATUR i al.,

⁸⁷¹⁰ BREMMER, Jan N. – FORMISANO, Marco (eds.), *Perpetua's Passions. Multidisciplinary Approaches to the "Passio Perpetuae et Felicitatis"*, amb text i trad. anglesa de Joseph FARRELL i Craig WILLIAMS, Oxford University Press, Oxford, 2012, p. 105.

⁸⁷¹¹ BREMMER, J. N. – FORMISANO, M. (eds.), *Perpetua's Passions...*, p. 26.

⁸⁷¹² ANÒNIM, *Acta SS. Perpetuae et Felicitatis...*, p. 66.

⁸⁷¹³ *Ibidem*, p. 67.

⁸⁷¹⁴ BREMMER, J. N. – FORMISANO, M. (eds.), *Perpetua's Passions...*, p. 31.

6) ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, proemi al llibre III.48

...e viu un coltell qui estava sobre un banch, e, corrent, pres aquell, e dix: –Tu ·m defendràs del rey– E ferí's ab lo coltell pels pits. E com se ferís, sens manera dubtant ésser empatxada, no entrà dret lo coltell, ans biaxà per la mamella esquerra, e no li entrà en lo tou del cors.

7) ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, proemi al llibre III, etc.

Concloent, donchs: com lo pus estret juyhí, ans estrem dels estrems, en actes militars, sie la liça, la qual Curial més que algun altre, no ell cercant-la, mas ella seguint-lo, hage usada, no digam los seus valerosos actes ésser indignes de recordació venerable; car, si per ventura fossen estats escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun altre gran poeta o orador, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura (III.0)

don Pedro, cavaller molt rebust, forts e valent, lo qual mentre visqué féu de son cors en batalles moltes coses dignes de recordable veneració (I.46)

lo rey d'Aragó... havia fetes coses de son cors dignes de recordable veneració (II.37)

rey d'Aragó, los strènuus actes d'armes del qual, axí com dignes de recordable veneració (II.113)

Passio sanctae Perpetuae et Felicitatis, XXI, 9-10⁸⁷¹⁵

[ix] *Perpetuam autem, ut aliquid doloris gustaret, inter ossa conpuncta exululavit, et errantem dexteram tirunculi gladiatoris ipsa in ughum suum transtulit.* [x] *Fortasse tanta femina aliter non potuisset occidi, quae ab inmundo spiritu timebatur, nis ipsa voluisset.*

ACTA brevia Sanctarum Perpetuae et Felicitatis (B, IX,5)⁸⁷¹⁶

Horum ergo beatissimorum martyrum victorias (...) recolere debet Ecclesia, ut tantis exemplis et tanta utriusque sexus tolerantia inflammata, etsi pro tempore persecutionis necessitatem non habet, dum recordatione venerabili martyrum recenset triumphos, eorum patrociniis Domino commendetur, qui vivit et regnat in saecula saeculorum. Amen.

Sembla evidenciar-se que l'autor del *Curial*, un “investigador” apassionat de l'obra de Virgili, havia escoltat llegir la vida i martir de Perpètua –com altres cortesans –, però tenia a l'abast també les actes originals i, molt probablement, una còpia de la *Passio sanctarum Perpetuae et Felicitatis* atribuïda llavors a Tertulià. Si és així, és evident que l'escriptor s'hauria de moure –per precisió– per la cort de Milà, en cercles pròxims a l'humanisme, o per la de Nàpols, on hauria conegut el futur manuscrit *Casinensis* 204: el que contenia aquella “anti-Eneida” o *Eneida* cristiana.

⁸⁷¹⁵ *Ibidem*, p. 32.

⁸⁷¹⁶ ANÒNIM, *Acta SS. Perpetuae...*, p. 73.

Com s'explicarà més avall, en tractar del poema de Virgili, la proclama de Camar com a cristiana (“Christiana són...!”) és una provocació paròdica de l'autor, basada en la insistència de Perpètua a buscar el martiri amb la mateixa proclama (“*Christiana sum...!*”). És probable que, en l'ambient intel·lectual on es movia l'anònim, la *Passió* de Perpètua fóra objecte de controvèrsia entre els teòlegs, perquè Tomàs d'Aquino condemnava taxativament qualsevol tipus de suïcidi, fins i tot el produït en la situació més desesperada. I la *Passio* explica, pràcticament, que la mateixa santa s'hagué de donar mort en el darrer moment amb un ganivet, enmig de l'amfiteatre, atesa la inexperiència del botxí. Amb la qual cosa, estaria en dubte per als més primmirats teòlegs escolàstics si morí virtuosament o no com a cristiana. En les actes del martiri, Perpètua encomana directament l'ànima al “nom” de Crist; en el *Curial*, ho fa al nom del seu estimat Joan, i si es proclama cristiana és perquè aquell és el déu de Joan. En qualsevol cas, la blasfèmia està servida, perquè la primera cosa que fa la conversa és atemptar terroríficament contra Déu i la seua obra, per tal com se suïcida. El que justifica la seua mort en realitat és el discurs de base filosòfica estoica que prèviament ha sostingut contra sa mare, Fàtima, i no la desafortunada conversió.

El ressò de la frase de Perpètua en el suïcidi de Camar és el gest més cridaner que fa l'escriptor perquè els seus lectors –entre els quals és dubtós que es trobara algun religiós o teòleg– relacionen ambdós personatges i riguen amb ell la paròdia. Però no és l'únic, com s'ha vist. Particularment interessant és l'evocació d'una visió celestial amb possible lectura sensual, com és la de Perpètua, en una escena eròtica, que denota la voluntat de parodiar els detalls literàriament més “interessants” del relat del martiri. La jove Perpètua somnia que arriba a un hort celestial, on els habitants –ànimes pures– visten de blanc i fan cor al voltant del Bon Pastor. Aquest, el Pare Etern, dóna la benvinguda a la futura màrtir i li ofereix eucarísticament un trosset de formatge. Ella l'accepta i el degusta reverencialment, mentre la resta d'assistents diuen ‘*amen*’. Llavors es desperta del somni, però continua assaborint a la boca una dolçor de saliva impregnada de la vianda celestial: “*commanducans adhuc dulce nescio quid.*” Es troba amb el seu germà i ambdós interpreten el somni com un senyal que s'acosta l'hora en què seran martiritzats. D'una manera semblant, Camar acaba de besar Joan, del qual es troba enamorada. Quan aquest se'n torna a l'hort –pel que fa al cas, un hort ben terrenal–, la jove sembla no haver despertat encara del somni d'amor. Es queda també amb la dolçor de la saliva del bes, com un regust en la boca: “lo çucre d'aquella poca saliva que (...) en los seus [llavis] ere romasa.” Si parlant de Petrarca, comentàvem com

hi havia imatges de l'Antic Testament (*Càntic dels Càntics*, 4:11: “*Favus distillans labia tua, sponsa; mel et lac sub lingua tua.*”) que, filtrades per la poesia petrarquesca (*Familiars* V,xvii,11: “*sicui saporiferi favus mellis labiis admotus repente subtraheretur, amotaque dulcedine, sola quidem amara dulcedinis recordatio superesset*”; XXIV,vi,8: “*et recordatione torqueor summis, ut aiunt, labiis gustate dulcedinis.*”),⁸⁷¹⁷ reaprofitava ací l'escriptor. Però no sabíem encara, per no haver-se relacionat Camar i Perpètua, quin era el motiu d'inspiració –el text de l'hagiografia africana– i el sentit paròdic que aquest adquiria. Camar, a diferència de la santa, no preveu encara quina sera l'hora ni la forma del seu peculiar “martiri”.

El procurador romà Hilarià esdevé en la novel·la un rei de Tunis que prepara un corral, en lloc d'un amfiteatre, on lliurar Curial –transposició parcial del diaca Satur, company de Perpètua– i el cadàver de Camar –la nova Perpètua– als lleons. Amb aquesta excusa, hom ressuscita l'infant castellà Enric del segle XIII, protagonista d'una anècdota semblant amb lleons, segons les cròniques castellanès.⁸⁷¹⁸ L'escena gloriosa dels màrtirs lligats a pals esdevé en el *Curial* una grotesca presentació de les rígides despulles mortals de Camar lligades a un pal, com en el relat martiriològic. L'autor no intenta en absolut commoure cap auditori devot sobre aquesta situació, com feien els hagiògrafs, sinó ironitzar novament sobre un detall de la *Passio* que li fa gràcia. I és que la santa cartaginesa, a punt de morir, demana un mantell per a cobrir-se les cuixes, perquè encara tenia en ella més força el pudor que el dolor que li causaven les investides de la bèstia... Això explica la introducció d'un espontani gest caritatiu de l'ambaixador Ramon-Folc de Cardona, que “despulla's un manto” per a Curial, i l'ús que en fa aquest a continuació: el “més sobre Càmar, e ab aquell cobrí les sues carns nues.” També es pot considerar una paròdia grotesca del martiri –d'una santa que està molt present, però que l'autor no nomena explícitament per a res– el fet que Camar agafe un “coltell”, com havia fet Perpètua abans de morir, i s'autolesione.

El gest de ferir-se amb un ganivet domèstic com a “heroïcitat” femenina per a impedir l'acció indesitjable d'un home, apareix en Valeri Màxim. Es tracta del cas de Pòrcia, la filla de Cató, que s'autolesionà amb un procediment semblant al de Camar a fi d'evitar que el marit, Brutus, arriscara la vida en el complot ordit contra Cèsar. Tant una

---

⁸⁷¹⁷ Us remetem al capítol II.1.5.

⁸⁷¹⁸ Vegeu el capítol II.1.3, i també el capítol II.3.13.

font, l'hagiogràfica, com l'altra, l'exemple clàssic, podrien haver concorregut en la ment de l'escriptor a l'hora d'idear la dramàtica ocurrència de Camar.⁸⁷¹⁹

Tornant ara a Perpètua, val a dir que contrasta l'*explicit* o colofó de les *Acta* de les santes amb la cloenda del proemi III.0 del *Curial*. L'escriptor aprofita la reivindicació de la "*recordatione venerabili*" de les victòries dels màrtirs segons Tertulià (ell i els seus coetanis creuen que la *Passio* és obra de Tertulià) per a justificar paròdicament la "recordació venerable" de les victòries cavalleresques del seu heroi de paper, Curial. Les victòries i els triomfs dels màrtirs augmenten la glòria de l'Església, però també inunden les biblioteques europees de l'època. Les gestes del cavaller de ficció, en canvi, commemoren l'esperit de la historiografia profana dels antics, que honorava els grans emperadors i cèsars; sense deixar de ser una divertida manera d'omplir l'absència d'una epepeia que relate el triomf napolità d'Alfons el Magnànim.

Fa la impressió que l'anònim del *Curial* lamentava profundament que les nobles famílies de la cort on habitava perderen les hores amb aquesta literatura devocional, de ridícula o baixíssima qualitat, que ho envaïa tot. De fet, una de les seues intencions, en escriure la novel·la cavalleresca –i en dotar-la d'un aire jocund, profà i combatiu–, sembla la de respondre a la saturant hegemonia d'obres devotes amb una alternativa sobre l'amor i les armes que fóra pròpia del moment i digna del temps viscut. Segurament, seria algú desitjós d'assistir a la regeneració i actualització d'un gènere literari caduc, el de les velles cavalleries, a partir de patrons literaris (Boccaccio) i ideològics (l'humanisme) més concordes amb el temps i "desenvolupats" de rèmores fraresques. Com quan els cavallers expulsen el franciscà d'Angers (sant Lluís d'Anjou), pel "destorb" que donava a nobles i cavallers, tractant d'impedir-los el gaudi del seu lleure cortesà. La divertida pugna literària, ideològica, de la qual s'erigeix en paladí l'escriptor no podia fer-se pública sense que aquest córreguera riscos excessius. Convenia que fóra discretament "recitada". D'ací que el *Curial* no fóra publicat obertament, sinó divulgat confidencialment. I, ecarà que sospitem per múltiples indicis que el destinatari "simulat" o dedicatari previsible de l'obra era Ferran d'Aragó, el duc de Calàbria, dubtem que la novel·la aplegara mai a les seues mans.

Comptat i debatut, ens trobem amb alguns capítol de la novel·la –se suposa que cavalleresca– farcits de records de lectures devotes: l'*Evangelí segons sant Lluc*; les hagiografies d'Honorada de Pavia i Eufrosina d'Alexandria, i la vida de sant Joan

---

⁸⁷¹⁹ Més detalls sobre la relació del *Curial* amb el *Valeri Màxim*, algunes pàgines avall, dintre d'aquest mateix capítol.

Baptista que servia d'introducció a la crònica del Carmel. En altres llocs, emergeix el pseudo-Tertulià. Sant Lluç és una font d'abast general, però Honorada remet a la Llombardia; mentre que Eufrosina, el Carmel i Perpètua ens situen a la cort de Nàpols. Si aconseguíem identificar algú que haguera viscut entre Milà i Nàpols pels anys 1435-1447, com per exemple Enyego d'Àvalos, sens dubte hauríem adquirit pistes molt importants per a conèixer qui s'amaga darrere del text del *Curial*.

* * *

No es clou ací, però, el rastre d'una literatura religiosa –lectures devotes de cortesans i, sobretot, de nobles dames– resseguible a través de les pàgines del *Curial*. Una altra obra molt divulgada a la Itàlia del moment, com són les *Lletres de santa Caterina*, serveix d'exemple a l'autor per a expressar sentiments d'èxtasi:

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*,

llibre III, capítol 35

Havia durat aquest acte gran stona, dins la qual los companyons de Curial, qui de glay en terra eren cayguts, se llevaren, e oynt la dolçor de aquella melodia, alienats los sentiments, ignoraven lo loch on eren, car les angelicals veus e la dolçor de les cordes ferien axí suaument les orelles dels oydors que no sabien si era nuyt o jorn. Com la resplandor del loch defallís, quasi una tenebrosa escuredat los cobrí los ulls, axí que en aquell punt no veren cosa alguna; emperò trobaren-se lleus e descansats, axí com si no haguessen haüt treball. E après, començant a cobrar la visiva virtut, anaren vers Curial, lo qual dormia molt fort, e, mirant-lo, veren-lo coronat de lor, e, lo loch on ell era, plen de una olor tan suau e tan plasant, que paria bé loch on los déus havien habitat; car ells no podien compendre altra cosa sinó olor celestial e dolçor de parays. E lo celestial ros qui banyava

DA SIENA, *Caterina*,

***Opere*, cap. 108:**⁸⁷²⁰

Allora quell'anima, come ebbria veramente, pareva fuora di sè, et alienati i sentimenti del corpo suo.

BOCCACCIO, *Filocolo* (IV,14): E l'aere, di varii strumenti e di quasi angeliche voci ripercossa, risuonava tutta...⁸⁷²¹

OVIDI, *Ars amatoria* (III,325):

...conueniunt dulcibus illa iocis...⁸⁷²²

DA IMOLA, *Comentum* (Purg. XV, 16-24): “perchè a fuggir la mia vista fu ratta, quia virtus visiva oculi infirmi non valuit substinere tantum excessum

⁸⁷²⁰ DA SIENA, santa Caterina, *Il dialogo della serafica santa Caterina da Siena, composto in volgare dalla medesima, essendo lei, mentre dettava ai suoi scrittori, rapita in singolare eccesso ed astrazione di mente*, dins GIGLI, Girolamo (ed.), *L'opere della serafica santa Caterina da Siena*, Tipogr. del Pubblico, Siena, 1707, vol. 4, p. 171 (cap. 108).

⁸⁷²¹ BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸⁷²² OVIDIO (Publio Ovidio Nasón), *Ars Amatoria, I. Amores*, CSIC, ed. a cura d'Antonio RAMÍREZ DE VERGER i Francisco SOCA, Madrid, 1991.

aquella erba donava tan placent olor e de tanta suavitat, que no és bastant memòria de hòmens a recordar-ho, ne ploma a scriure. E pensa, legidor, que l'humana saber ve a menys quant vol comprendre e memorar los divinals actes, als quals seny ne memòria de hòmens no basta.

splendoris”⁸⁷²³

PETRARCA, *Rime disperse (Rime d'altri, VI, vv. 10-12)*: Per la strada de gli occhi al cor ardente / Dolcezza che si prova in paradiso. / Rinascere sento in me l'usato foco.⁸⁷²⁴

Pel que s'observa, si bé les fonts proposades no són segures del tot, sí que són conegudes per l'escriptor i revelen el seu intent de “poetar” la fi del passatge oníric del Parnàs recurrent a estímuls literaris que no exclouen la literatura mística. D'aquesta literatura, segurament de l'obra de santa Caterina de Siena, procedeix l'expressió lírica “alienats els sentiments.” Les obres d'aquesta famosa santa italiana interessaven a la cort de Nàpols i no mancaven, tampoc, en la biblioteca davaliana.⁸⁷²⁵

* * *

Quant als moralistes més llegits a la Itàlia del segle XV, l'autor del *Curial* coneixia el popular *Fiore di Virtù*, anònim del segle XIV, que constava en els inventaris de la biblioteca napolitana d'Alfons d'Aragó.⁸⁷²⁶ Aquest llibre tracta en el capítol I de *Che cosa è amore* des d'una perspectiva admonitòria i plenament medieval. Quan l'autor aborda l'assumpte de l'“amore di concupiscenza”, tracta de condemnar-lo citant presumptes sentències de filòsofs antics: “Socrate dice: ‘Nessuna servitute e maggiore ch'essere soggetto e servo d'amore.’ Plato ragiona: ‘Amore non ha occhi’: sicchè questi innamorati in tal modo si possono piuttosto appellare (...) servilmente ciechi.”⁸⁷²⁷ La reconvençió moral troba ressò en el *Curial* quan la Güelfa critica l'actitud seductora que Làquesis adopta envers el cavaller dels seus amors: “Finalment, tot aquell jorn e altres molts la Güelfa e la abadessa consumaren ab molta atenció en oyr les noves de Curial; e aquell jorn anvides pogueren menjar, ne la nit dormir, recordant aquests fets [de París,

⁸⁷²³ L'escena d'aquest cant de la *Commedia*, on Dante i els que l'acompanyen són enlluernats pot relacionar-se amb la que pretén representar l'anònim.

⁸⁷²⁴ PETRARCA, Francesco, *Rime disperse e attribuite*, ed. a cura d'Angelo SOLERTI, Sansoni, Florència, 1909; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸⁷²⁵ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁷²⁶ Com comprova CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324 (p. 312, n. 4), que atribueix a les lectures de textos en *volgare* italià una gran rellevància per a l'explicació dels nombrosos italianismes que conté la novel·la catalana.

⁸⁷²⁷ ANÒNIM, *Fiore di virtù. Ridotto alla sua vera lezione*, Tipogr. de Giuseppe Comino, Pàdua, 1751, p. 25.

que els havia relatat Festa]. Emperò la Güelfa tots temps se temia de Làquesis, e la judgava per molt freturosa de vergonya, e, per ço, la sua honestat valer menys; e dix que era propri lo déu d'amor no haver ulls. No ·s veyen emperò contentes de parlar de Curial; emperò la Güelfa tantost tornava a Làquesis, e no la podia oblidar: tanta havia la pahor gran que ab la poca vergonya lo y furtàs” (CeG II.71).

En la tradició clàssica grecolatina, Eros/Cupido no es presentava literàriament ni es representava iconogràficament amb la bena als ulls. Sols excepcionalment, es troba una referència a la ceguesa de l'amor i del seu déu titular, Eros, en un dels *Idil·lis* de Teòcrit (X,19-20: “De cec, no ho és tan sols Plutus, ho és també l'excel·lent Eros”)⁸⁷²⁸ o d'alguna expressió aïllada del tipus *amor caecus* o *caeca cupido*.⁸⁷²⁹ Els moralistes del segle XIII feren circular aquesta imatge o al·legoria de la ceguesa, popularitzada a Itàlia pel florilegi citat, des d'on passà al terreny de les belles arts. Els humanistes italians oposaren a aquest *Eros* medieval de la concupiscència un *Cupidinetto* “vident” i neoplatònic, que al qual dotaren després d'una balança⁸⁷³⁰ per a assenyalar que l'amor que comunica és el de la Venus Urània d'*El Convit* de Plató (“estel·lificada”, en diu l'anònim del *Curial*): una força que ajuda a temperar i a equilibrar l'ànima; a fer l'home virtuós, apartat de la *immanitas* i perfeccionat com a ésser humà.⁸⁷³¹

En la novel·la cavalleresca que ens ocupa, el fill de Venus ja no tornarà a ser presentat com a cec. El Cupido que fereix la Güelfa i Curial és un infant vident, com el que decora una de les medalles d'Alfons el Magnànim executades per Pisanello a Nàpols (1448-1449), sotat el mecenatge del gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Aquest és un Amor del Renaixement, presidint el seu carro triomfal.⁸⁷³²

* * *

L'anònim del *Curial* hauria consultat, així mateix, el capítol 5 del *Trattato della superbia* inclòs en l'*Specchio di vera penitenza* del moralista florentí Jacopo Passavanti (ca. 1300-1357). Es tracta d'un text meditatiu que ajudà l'escriptor de la novel·la

⁸⁷²⁸ TEÒCRIT, *Idil·lis*, vol. II, ed. i trad. a cura de Josep ALSINA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1963, p. 18.

⁸⁷²⁹ Així ho trobaren en GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 114-115 (n. 124), que es basa en MORENO SOLDEVILA, Rosario (ed.), *Diccionario de motivos amorios en la literatura latina (siglos III aC-II dC)*, Exemplaria Classica, Huelva, 2011, p. 126.

⁸⁷³⁰ Vegeu CORTESI BOSCO, Francesca, Amor sulla bilancia (“Amor sapientiae”), dins *Il coro intarsiato di Lotto e Capoferri per Santa Maria Maggiore in Bergamo*, Credito Bergamasco, Bèrgam, 1987, ps. 340-349.

⁸⁷³¹ Dels aspectes neoplatònics del Curial trobareu major informació en distints apartats d'aquest mateix capítol.

⁸⁷³² En el capítol I.3.4 fem una descripció d'aquestes medalles, relacionades en molts aspectes amb el contingut de *Curial e Güelfa*.

cavalleresca a abordar aquest assumpte del pecat d'orgull i vanaglòria, que és el principal defecte o feblesa humana que l'autor atribueix a Curial:

Jacopo PASSAVANTI, *Trattato della superbia*, caps. 5-6⁸⁷³³

Offende più che tutti gli altri vizi la superbia il propio soggetto, cioè l'uomo nel quale ella regna (...). Onde, come per l'umiltade si sale in cielo, così per la superbia si rovina nello 'nferno, secondo lo stanziamento della legge evangelica, la qual dice: Qui se humiliat exaltabitur, et qui se exaltat humiliabitur (...). Un altro nocimento e danno fa la superbia all'uomo, ch'ella gli toglie il lume dello 'ntelletto e fallo oscuro e tenebroso. Così dice la Chiosa sopra quella parola del Vangelo: Qui vident, coeci fiunt: I superbi a' quali pare essere e tengonsi savi, diventano ciechi (...). Come dicono le favole de' poeti di quella reina Pasife che partori il Minotauro, che era mezzo uomo e mezzo toro; o vero quando il parto, o uomo o bestia che fosse, avesse più capi o più membra, e non l'avesse nel luogo suo (...). La qual cosa vieta il savio Ecclesiastico, il quale dice: "Non te extollas in cogitatione tua velut taurus, ne forte elidatur virtus tua": 'Non ti levare in alto per superbia, come fa il toro, acciò che la tua virtù non sia abbattuta e gittata in terra' (...). Così dice santo Gregorio: "Quando l'uomo della buona opera cerca d'averne o desidera alcuna cosa temporale, allora per vile prezzo vende quella cosa ch'era degna dell'eterna retribuzione" (...). Onde il detto vizio gravemente punisce e dannà (...): Nabucodonosor [fu] gittato fuori della signoria e tra le bestie deputato. E così di molti altri re e principi si legge nella santa Scrittura, che per la loro superbia furono da dio abbattuti e giudicati.

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*

III.0: Abaxen e humilien-se los nobles e grans letrats, e crégan a aquell qui ·ls dix: Qui se exaltat humiliabitur, etc.

III.0: Nedum superbos sed eciam humiles excellentes, in suis operibus et scienciis cecat.

III.55: Car legim que Pasife, muller de Minos, rey de Cret, s' enamorà de un tor, e, per indústria de Dèdalo, jagué ab ell, e hach un fi ll mig home e mig bèstia, apellat Minotauro.

III.0: Recognosce te ipsum. Ne te extollas.

III.79: Car, si ho has legit, sant Gregori t'a dit: "Vilescent temporalia cum considerantur eterna."

III.0: ...com Nabuchadonosor, qui per pecat de supèrbia e de vanaglòria fonch mudat set anys en spècie de bèstia fera.

Encara que algunes citacions que trobem en Passavanti reapareixen en el comentari dantesc de Pietro Alighieri, d'on les copià l'escriptor, hi ha d'altres (l'afegit "Nedum superbos...", l'esment de Nabucodonosor, Pasife i el Minotaure...) que semblen dependre d'una lectura i utilització per part de l'autor del *Trattato della*

⁸⁷³³ PASSAVANTI, Jacopo, *Trattato della Superbia* [ca. 1354], dins *Lo specchio della vera penitenza*, ed. a cura de F. L. POLIDORI, Felice Le Monnier, Florència, 1863, ps. 188-236 (ps. 216-221).

superbia com a guió d'on extraure *exempla* morals. No és estrany això, si tenim en compte que era una obra molt divulgada a Itàlia, i a l'abast dels laics, per estar redactada en romanç toscà. A més a més, es trobava a disposició dels cortesans d'Alfons en Magnànim a la biblioteca reial de Castel Nuovo, segons inventaris.⁸⁷³⁴

La lectura d'aquest capítol serveix d'ajuda a l'hora d'interpretar la intenció de l'escriptor quan critica els superbs en general –inclosos alguns intel·lectuals vanitosos– en el proemi al seu llibre III, o quan planteja una lliçó moral pensant segurament en el caràcter o les necessitats específiques d'algun dedicatari. La reiteració d'exemples de reis i magnats superbs i castigats, més la insistència de Passavanti en “molti altri re e principi (...) che, per la loro superbia, furono da dio abbattuti e giudicati”, reforça la idea del *Curial e Güelfa* com una novel·la cavalleresca amb rerefons moral d'*institutio principis*. I, si no ens equivoquem molt, podria haver sigut perfectament adreçada, a manera d'*speculum*, al príncep adolescent i vanitos Ferran d'Aragó. És probable que algun preceptor religiós o confessor seu, com podia ser Arias Dávalos, capellà major de la seua cort ducal (i cosí i protegit d'Enyego d'Àvalos), emprara le manual de Passavanti per a catequitzar el jove príncep, circumstància que podria haver aprofitat l'escriptor recurrent a textos ja familiars per al dedicatari.

* * *

La teologia no era el fort de l'autor del *Curial*, i el to de l'obra tampoc no requeria cap aprofundiment en la matèria, ni cap deriva mística. Tanmateix, a un home com aquest escriptor, fidel servidor d'Alfons el Magnànim, congratulat de les glòries de la monarquia triomfal d'Aragó, no li passarien desapercibudes les teories que circulaven a Itàlia, en temps d'escriptura, sobre les relacions Església-Imperi. Recordem que, durant la dècada del 1430, l'Església Romana, per inèrcia de l'antiga controvèrsia medieval entre papat (poder religiós) i imperi (poder polític), estava dividida. Hi havia prelats i teòlegs, reunits a Basilea, que apostaven per la prelació del Concili universal sobre l'autoritat del papa de Roma. Buscaven aliar-se amb l'emperador i nomenaren papa el duc de Savoia. Per contra, el pontífex romà Eugeni IV defenia la tradicional idea de la prelació del poder espiritual de la Santa Seu sobre qualsevol poder terrenal. La preeminència del vicari de Crist en la terra fou reconeguda per Nicolau de Cusa, el més

---

⁸⁷³⁴ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324 (p. 312, n. 4), fa una relació d'aquestes obres en *volgare* de la cort de Nàpols per ajudar a explicar la important presència d'italianismes en la novel·la anònima. La que ens ocupa duu el títol d'*Specchio di confessione*.

cèlebre teòleg del seu temps, amb una expressió concreta, “*maioritas et principatus*” que ressona inequívocament i reiteradament en les pàgines del *Curial*

Per exemple, quan el Sanglier de Vilahir desafia Curial: “Curial, vós no trobats plaer que hom diga bé sinó de vós; e, puys vós sòts bon cavaller, no us deuria venir en enuig oyr bé d’altres bons cavallers, majorment d’aquest, qui, per ma fe, entre tots los bons obté majoria e principat” (*CeG* II.75). O quan Dione respon en to satíric a la Fortuna, a la qual qualifica de deessa “dels déus mortals” (quan tothom sap que, si una cosa caracteritza els déus mitològics, é la immortalitat): “O, deessa dels déus mortals, qui entre totes les altres obtenguist principat e majoria!” (*CeG* III.22). O també quan Venus s’apareix en somnis a la Güelfa i l’abadessa: “La deessa qui sobre totes les altres de resplendent bellesa obté principat e majoria, s’acostà a les dues dones...” (*CeG* III.95). Es tracta d’una manera adoptada per *Niccola Cusano*, pels anys 1433-1434, per a expressar jurídicament una situació d’hegemonia política del papa sobre la Cristiandat, en qualitat de *primus inter pares* de tots els prínceps sobirans. En una cort com la d’Alfons el Magnànim, que aspirava a la majoria i principat sobre tota Itàlia i que s’enfrontà a Eugeni IV obertament del 1436 al 1443, aquesta expressió seria analitzada i discutida políticament. Fins al punt d’obtenir, com s’observa, ressò literari.

Nicolau de Cusa (Cusa, Trèveris, 1401-Toli, l’Úmbria, 1464) fou un defensor del conciliarisme de Basilea durant els anys 1432 al 1436. Tanmateix, es reconcilià després amb Roma i Eugeni IV (viatge a Constantinoble i concili de Ferrara, 1437; a Florència, el 1439) amb la idea de matisar les agressives propostes del papat i dotar-les d’una moderada orientació conciliadora, d’inspiració augustiniana. D’ací que titulara el seu tractat teològic *De Concordantia Catholica* (fou presentat al concili de Basilea, davant l’emperador Segimon, el 1433), amb l’objecte de buscar una concordança harmònica i definitiva entre el Papat *Güelf* i la *Cúria* Imperial. Calia conjugar d’una vegada poder espiritual i poder temporal, güelfs i gibel·lins, etc. *Güelfa* (Roma) i *Curial* (Aragó) respondrien a una emblemàtica denominació dels personatges de la novel·la, afavoridora d’una lectura al·legòrica, que tindria molt a veure amb el clima de resolució del conflicte polític que auguraven els acords de Terracina (1443).⁸⁷³⁵ Cusa defensà les seues idees de reconciliació Església-Imperi en les dietes imperials alemanyes dels anys

---

⁸⁷³⁵ Segons la proposta interpretativa de FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional ‘Tirant lo Blanch: l’albor de la novel·la moderna’ (Ais de Provença, 21-22 d’octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369, que troba recolzament en distintes dades aportades en aquest treball de recerca.

1441-1447, i l'any 1448 –ahora que s'estava posant fi al cisma– Nicolau V li atorgà en recompensa el capel cardenalici. El seu llibre era aleshores molt llegit i divulgat, ja que tractava d'un assumpte polític de la màxima transcendència.

El teòleg afirmava que, malgrat la importància de l'Imperi, l'emperador i tots els poders temporals, al papa de Roma se li havia de reconèixer la "*maioritas et principatus*" –molt més teòrica que pràctica, és clar– sobre tota la Cristiandat.⁸⁷³⁶ Recolzava la seua argumentació en la *Carta de l'apòstol sant Pau als Colossencs* I:16-18: "[16] ...quia in ipso [el Crist] condita sunt universa in caelis et in terra visibilia et invisibilia, sive throni sive dominationes sive principatus sive potestates omnia per ipsum et in ipso creata sunt, [17] et ipse est ante omnes et omnia in ipso constant. [18] Et ipse est caput corporis Ecclesiae, qui est principium primogenitus ex mortuis. Ut sit in omnibus ipse primatum tenens, [19] quia in ipso conplacuit omnem plenitudinem habitare." És a dir: "...ja que Déu ha creat per ell totes les coses, tant les del cel com les de la terra, tant les visibles com les invisibles, trons i sobiranes, potències i autoritats. Tot ha estat creat per ell i destinat a ell. Ell existeix abans que tot i tot es manté unit gràcies a ell. Ell és també el cap del cos, que és l'Església. Ell és l'origen, el primogènit dels qui retornen d'entre els morts, perquè ell ha de ser en tot el primer."⁸⁷³⁷ La justificació de Cusa fou ràpidament i àmpliament divulgada per una Europa expectant. I els teòlegs italians, o bé reproduïren la frase en llatí,⁸⁷³⁸ o bé la traduïren al toscà com "maggioranza e principato", en oposició a "minorità e sudditanza".⁸⁷³⁹

El teòleg François Richardot (1507-1574), en l'explicació dels conceptes de Cusa, citava també l'*Evangelí de sant Mateu* (20:26): "*Non sic erit inter vos': Ordinatus in Ecclesia sua, definiendo et statuendo 'non sic erit inter vos', principatus vester non erit ad dominandum, cogentum, etc., sed quicumque, non aliquis sic, et aliquis non, voluerit inter vos maior, pro 'magno' fieri. Non dicit facere seipsum: quia nullus debet assumere sibi honorem.*" L'elegit per Jesucrist per a assumir la "majoria i principat" dictaminada pels teòlegs, ho farà tan sols per a exercir en grau

---

⁸⁷³⁶ CUSA, Nicolau de, *De Concordantia Catholica* [1433-1434], dins *De iurisdictione, auctoritate et praeminentia imperiali, ac potestate ecclesiastica, deque iuribus regni et imperii, variorum authorum, qui ante haec tempora vixerunt*, Basilea, 1566, p. 529.

⁸⁷³⁷ La *BÍBLIA* valenciana. *Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, p. 363.

⁸⁷³⁸ Com la trobem en DE VIO GAETANI, Tommaso, *Quattuor Evangelia et Acta Apostolorum commentarii*, Tipogr. de Jacques i Pierre Prost, Lleó de França, 1639, vol. 4, p. 91.

⁸⁷³⁹ RICHARDOT, François, *Prediche del reverendo monsignore Francesco Riccardotto, vescovo di Arasse*; trad. de m. Piero Spinelli, Tipogr. de Bartolomeo Sermatelli, Florència, 1576, p. 116.

superlatiu i per delegació aquesta potestat religiosa, la del ministeri de Crist en el món, però no per a servir-se'n en profit individual seu o rebre'n honors.⁸⁷⁴⁰

Tots aquests concèptes passen del camp de la teologia conciliar a altres àmbits d'ús més prosaics. Com per exemple la justificació que feia Giovanni di Giovanni en el segle XVIII de la “maggioranza e principato” de la ciutat de Palerm com a indiscutible cap i casal de tota la Sicília.⁸⁷⁴¹ A l'escriptor del *Curial*, contemporani de Nicolau de Cusa,⁸⁷⁴² com s'ha vist, no sols li degué agradar el formulisme jurídic, sinó que decidí utilitzar-lo reiteradament per a manifestar postures d'hegemonia.

Literatura patrística llatina i grega

Entre els pares de l'Església i autors cristians antics, caldrà incloure el nom de Luci Cecili Firmià **Lactanci** (ca. 245-ca. 345). Com apuntàvem en altre lloc,⁸⁷⁴³ aquest escriptor explorà materials mitogràfics pagans per a usar-los en contra el paganisme. Enyego d'Àvalos, personatge que per molts aspectes es relaciona amb el *Curial*, aconseguí un còdex seu estant a Milà (cap al 1440), que encara es conserva en l'actualitat a Viena. En les seues *Instituciones divines*, Lactanci llança unes invectives retòriques contra l'Afrodita dels grecs i la Venus dels romans, que recorden les que la Fortuna li adreça en el *Curial*; aquelles, amb un propòsit moralitzant, aquestes en un més aïnes satíric, a l'estil dels *Diàlegs dels déus* de Lluccià de Samòsata:

LACTANCI

Institutiones divinae (I,xvii,9-11)⁸⁷⁴⁴

Y, ¿qué decir de la obscenidad de Venus, prostituida al placer no sólo de todos los dioses, sino también de todos los hombres? Ella, en

ANÒNIM

Curial e Güelfa, III.23

Car ta filla fonch muller de Vulcano, déu dels lamps, e adúltera ab Mars, e, vista per lo sol per una finestra, fonch envergonyida –si dir se pot la

⁸⁷⁴⁰ *Ibidem*.

⁸⁷⁴¹ DI GIOVANNI, Giovanni, *L'ebraismo della Sicilia*, Tipogr. de Giuseppe Gramignani, Palerm, 1748, p. 253.

⁸⁷⁴² L'arquebisbe de Milà Pizzolpasso, amic d'Enyego d'Àvalos mentre aquest romangué a Milà, a partir del 1435, tenia amistat i mantenia correspondència (pel 1437) amb Nicolau de Cusa. Vegeu CUSA, Nicolás de, *Un ignorante discurre acerca de la mente (“Idiota. De mente”)*, ed. bilingüe a cura de Jorge M. MACHETTA, Biblos, Buenos Aires, 2005, p. 151, n. 3. Bé podria haver informat d'Àvalos del sentit i el significat de la proposta del teòleg.

⁸⁷⁴³ Vegeu el capítol II.1.3, on tractem d'astrologia.

⁸⁷⁴⁴ LACTANCIO, *Instituciones divinas. Libros I-III*, trad. a l'espanyol d'Eustaquio SÁNCHEZ SALOR, Gredos (“Biblioteca Clásica Gredos”, 136), Madrid, 1990, ps. 130-131. Aquesta font és ja proposada per GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 60).

efecto, a raíz de su famoso estupro con Marte, engendró a Harmonía; de Mercurio engendró a Hermafrodito, que nació andrógino; de Júpiter a Cupido (...). Ella fue la primera (...) que instituyó el arte de la prostitución y la que introdujo a las mujeres de Chipre en la profesión de conseguir dinero a cambio de entregar su cuerpo a todos; y esto lo hizo para que no pareciera que ella era la única impúdica y deseosa de hombres entre las otras mujeres. ¿Puede tener algo de divino una mujer cuyos adulterios son más numerosos que sus partos?

puta poder haver vergonya–, e fonch mostrada a tots los déus, los quals se tragueren escarn d’ella; axí que ta filla no és dea d’amor, de pau, ne de concòrdia, mas dea de luxúria e de puteria –e per ço que fonch molt pus luxuriosa que totes les dones del món, axí com a pus ensutzada e envileyda, l’apellen dea d’aquell pecat e d’aquella sutzura–, e no stela en lo cel, mas truja sutza, vil e pudent és; e habita no en los cels, ne és stela, car la stela ja era abans que ella nasqués, mas en fanchs e lochs vils e pudents, en los quals abans lo morro met que ·l peu.”

És obvi que l’anònim no pren el discurs de Lactanci com una font d’*auctoritas* moral i cristiana, per a confutar els errors dels pagans. Ho fa de manera paròdica i satírica. La que pronuncia aquestes frases és una Fortuna ridícula i impotent, que recorre als insults més barroers, perquè es veu impedita. El déus de l’Olimp se li han girat d’esquena. Fins i tot, es burlen d’ella. Així que ella contraataca insultant la Venus de l’amor carnal. No com faria un moralista o predicador de l’edat mitjana, sinó com faria una vulgar *fembra peccadriu* o una desvergonyida ravalera. Tanmateix, el lector intel·ligent i format en les mateixes lectures de l’autor sabrà trobar el paral·lel entre aquests discurs i els que proferien els pares de l’Església contra la mitologia pagana. Evidentment, l’autor és un cristià que ha superat aquesta dèria iconoclasta dels moralistes cristians, i que fa ús literari dels mites antics des d’una perspectiva humanística. La Venus del *Curial* és la que defén sa mare, Diona, i no té res a veure amb cap deessa de la luxúria, la depravació i la lascívia. És una Venus celestial, “estel·lificada”, neoplatònica, que il·lumina les ànimes dels enamorats honestos i fidels, i els fa partícips d’un *Amor* pur i majúscul, que purifica l’ànima.⁸⁷⁴⁵

També devia interessar a l’anònim, com interessà als humanistes del seu temps, la defensa que feia Lactanci de la *poiesis* com a contenidora i portadora de “veritats”, cosa inadmissible per a la teologia estricta i la cultura escolàstica. En les *Institutiones divinae* (I,11) justifica que la *factio* o, millor dit, la *figuratio* dels literats, malgrat tractar de coses inventades o imaginades, està pensada per a servir a la veritat, oculta aquesta davall formes elaborades del discurs: “*Nihil igitur a poetis in totum fictum est, aliquid*

⁸⁷⁴⁵ Us remetem al passatge al·ludit del capítol II.1.3, i pàgines més avall, quan tractem de Plató.

fortasse traductum et obliqua figuratione obscuratum, quo veritas involuta tegetur.”

Tal com interpreta Guillermo Serés, “la poesía transfigura la verdad, la traduce en imágenes simbólicas que la expresan y, a la vez, la esconden, cubriéndola con un velo.”⁸⁷⁴⁶ Així les coses, Lactanci escriu: “*Multa in hunc modum poetae transferunt, no ut in deos mentiantur quod colunt, sed ut figuris versicoloribus venustatem ac leporem carminibus suis addant. Qui autem non intellegunt quomodo aut quare quidque figuretur, poetas velut mendaces et sacrilegos insecuntur*” (*ibidem*).⁸⁷⁴⁷ És a dir: ‘Els poetes transformaren moltes coses amb aquest procediment [recorren a la ficció], però no per a mentir en detriment dels déus que veneraven, sinó per a embellir i amenitzar els seus cants, tot i recorrent a la vistositat de les figures. Els qui no comprenen el sentit i la causa de cada ficció, arremeten contra els poetes i els tracten de mentiders i sacrílegs.’ Lactanci, al contrari que l’Apol·lo del *Curial*, sí que comprenia Homer. Heus ací un extracte de la dissertació de Lactanci (en versió castellana d’Eustaquio Sánchez Salor), en aquest capítol I,11 que degué cridar l’atenció de l’anònim:

“Así pues, no fueron los poetas los que inventaron estas hazañas [les metamorfosis ovidianas, teogonies, etc.] –si lo hubieran hecho, serían muy falaces–, sino que añadieron cierto color a las hazañas ya transmitidas. Y es que narraban estas cosas, no para denigrar a los dioses, sino por deseo de presentarlas elegantemente. De ahí que los hombres sean engañados, ya que, al pensar que todo esto ha sido inventado por los poetas, no saben realmente lo que adoran. Desconocen, en efecto, cuál es la medida de la licencia poética y hasta dónde les está permitido llegar a los poetas en sus ficciones, cuando el oficio de poeta consiste precisamente en dar otra apariencia, mediante figuras indirectas y con cierta elegancia, a los hechos reales. Aunque fingir todo aquello que se dice es ya propio de ineptos y de falaces y no de poetas.

“Pero concedamos que son fingidas todas estas cosas maravillosas que se creen. ¿Lo es también todo eso que se dice sobre las diosas y sobre los matrimonios de los dioses? ¿Por qué entonces son así representados en estatuas y así adorados? ¿Acaso mienten no sólo los poetas, sino también los pintores y los escultores? Y es que, si el Júpiter que vosotros llamáis Dios es el Júpiter de los pintores y escultores y no el Júpiter que nació de Saturno y Ope, lo lógico sería que en todos los templos estuviese sólo la

---

⁸⁷⁴⁶ SERÉS, Guillermo, La ficción y la “verdad del entendimiento”: algunas consideraciones de poética medieval, dins *Revista de poética medieval*, 4, Alcalá de Henares, 2000, ps. 153-186 (p. 168). La citació de Lactanci, en la mateixa pàgina.

⁸⁷⁴⁷ *Ibidem*, p. 177.

estatua de él. ¿Qué significan las estatuas de sus mujeres? ¿Qué significa el sexo débil? Si es verdad que este Júpiter se mezcló con las mujeres, las propias piedras confesarán que es un hombre. Pero, dicen, son los poetas los que mienten; y creen, sin embargo, a pintores y escultores. Pero la verdad es que los poetas no mintieron; porque los pintores y escultores representan las efigies de los dioses de tal forma que quede claro que de la propia algama sexual que reproducen es verdad lo que dicen los poetas (...).

“Así pues, lo que nos dicen los poetas no es todo ello invención; quizás cambian algo o lo oscurecen con figuras indirectas, con el fin de ocultar la verdad (...). Así pues, es verdad lo que dicen los poetas, aunque esté velado por una especie de oscuridad y apariencia (...). De esta forma, los poetas nos presentan muchos hechos transformados, pero no con la idea de mentir en lo que se refiere a los dioses que adoran, sino para añadir a sus poemas cierta gracia y elegancia mediante figuras poéticas. Quienes no entienden de qué forma, por qué y en qué consisten las figuras, persiguen a los poetas como mentirosos y sacrílegos.”⁸⁷⁴⁸

Les observacions del clàssic cristià –en clau evemerística; molt apreciades pels humanistes, pel reconeixement que feia l'*auctor* de la literatura– eren inadmissibles per als predicadors medievals i resultaven incompatibles amb la doctrina dels escolàstics. Com tampoc no passaven per la ment de l'Apol·lo del *Curial*: un déu patrocinador de les belles lletres que l'anònim disfressa satíricament de flagell de poetes; un déu tot decidit a condemnar l'obra d'Homer per les seues “mentides”. Sí que combregaven, en canvi, amb la justificació de Lactanci (els poetes no menteixen, enconbreixen artísticament la veritat; no inventen mentides vanes, sinó que recorren a “llicències” poètiques per a educar), tant l'escriptor de la novel·la com el seu protagonista de ficció, Curial. Raó per la qual l'equànim cavaller llombard contradiu i rebutja l'acusació d'Apol·lo, quan reserva la poesia excelsa d'Homer per als “hòmens de ciència” (*CeG* III.34): aquells que són capaços de descobrir la “veritat” velada per un estil sublim.

* * *

Agustí d'Hipona (354-430) no és un autor citat directament en *Curial e Güelfa*, però el neoplatonisme augustinià (autoredeempció del cavaller, introspecció de l'ànima) influeix en la construcció del missatge moral de la novel·la. Luigi Marsili (1342-ca. 1394), teòleg augustinià del Sancto Spirito de Florència, fou amic de Petrarca i influí en

---

⁸⁷⁴⁸ LACTANCIO, *Instituciones divinas. Libros I-III*, trad. a l'espanyol d'Eustaquio SÁNCHEZ SALOR, Gredos (“Biblioteca Clásica Gredos”, 136), Madrid, 1990, ps. 103-107.

la recepció amable que feren els prehumanistes de les obres de sant Agustí.⁸⁷⁴⁹ Les *Confessiones* del prelat africà foren un dels llibres predilectes de Francesco Petrarca, el fundador del moviment humanista. Petrarca trobà en sant Agustí un autor cristià que dialogava harmònicament amb els clàssics grecoromans i que es reconeixia deutor de la filosofia platònica; un admirador de Plató, com ell: “...*Platonem, ut in sua doctrina tantam servet cum catholica veritate concordiam*” (*De rerum memorandarum libri*, I,xxv,22).⁸⁷⁵⁰ Les lectures de l’obra teològica augustiniana estimularen la recerca petrarquesca de la vida interior, a través de la meditació i la filosofia; no com una via d’ascetisme o d’evasió mística, sinó com un camí per a redescobrir la vertadera vàlua del món. Aquestes idees fonamentaren l’humanisme del Quatre-cents.

El Bé Suprem, que Plató concep fora del món sensible, és assimilat per Agustí a la divinitat. L’home posseeix una ànima immortal, però contaminada per la “caiguda” en el món sensible. La filosofia, el coneixement racional d’u mateix, condueix a la virtut i a la purificació de l’ànima. Purificant-la, l’home pot acostar-se més a l’estat ideal i al món suprasensible. La conciliació de la filosofia platònica amb el missatge evangèlic, a càrrec d’Agustí, engendrà un paradigma filosòfic hegemònic durant els segles V-XII i revitalitzat en el segle XIV de la mà del citat Petrarca. La inclinació cap al bé o cap al mal, per a Agustí, és responsabilitat de cada home, sense maniqueïsmes. El mal és producte de la voluntat de l’home, que fa ús indegut de la seua naturalesa i perverteix la bondat original de l’obra del Creador. Perquè tot bé creat és susceptible de patir una corrupció o alteració. D’altra banda, l’ànima damnada o “modificada” en sentit pejoratiu pot reparar-se amb la recerca de la veritat i la pràctica de la virtut. L’estudi i la saviesa, entre altres coses, són instruments posats al servei de l’home com a fonts de felicitat i de perfecció (intel·lectualisme). La fe i la raó són instruments complementaris. La il·luminació que la gràcia *prevenint* de Déu ofereix als homes que la cerquen, es troba en l’interior: en la introspecció, en el retorn a la puresa d’un mateix.⁸⁷⁵¹

La veritat habita l’interior de l’home i l’ajuda a elevar-se. L’home disposa de cos i d’ànima: substància dotada de raó, que regeix el cos. L’ànima, la part espiritual de

---

⁸⁷⁴⁹ CARDINI, Franco – VASOLI, Cesare, Rinascimento e Umanesimo, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 45-158 (p. 51).

⁸⁷⁵⁰ PETRARCA, Francesco, *Rerum memorandarum libri*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸⁷⁵¹ Conceptes com aquest de *gratia praeveniens*, com més avall ho veurem, foren desenvolupats pel teòleg italià Pietro Lombardo, que influeix en l’autor del *Curial*, segurament a través de Benvenuto da Imola.

l'èsser humà, controla la navegació terrenal del cos: la part material (dualisme augustiniana). En *De Civitate Dei*, la vida de l'home com a ésser individual està determinada per una alternativa fonamental: la de viure segons la carn o viure segons l'esperit. Cada home és subjecte d'una redempció particular, ja que posseeix en l'interior una realitat que es manifesta en forma de "raó" i que l'ajuda a acostar-se a la llum de Déu. Però també està l'home sotmés a l'imperi de la matèria, que l'arrossega cap a la foscor. L'ètica dels filòsofs grecs, que lliga el coneixement i la vida virtuosa amb la felicitat, no sols és recomanable, sinó també compatible amb el missatge evangèlic de la salvació. La moral augustiniana ressalta la noció de voluntat: el lliure albir o llibertat d'acceptar aquesta ètica com a camí de redempció. D'altra banda, la caiguda en el pecat se supera amb auxili de la gràcia divina, que és una invitació a redimir-se del mal i a transformar el lliure albir en autèntica llibertat.

Melchior de Pando pronuncia entre línies algunes frases que ajuden l'escriptor a situar-lo entre els lectors de sant Agustí. Per exemple, quan promet servir la Güelfa "mentre a vós serà plasant, e la ànima cansada voldrà a esta pesada e anciana carn tenir companyia" (*CeG* II.142). Sembla que estiga recordant les *Enarrationes in Psalmos* del bisbe d'Hipona (*In psalmo LXXXIII*, 9: vers. 6-7):

"Sed quomodo illuc veniemus? 'Beatus vir cuius est susceptio eius abs te, Domine.' Intellexit ubi esset, quia per fragilitatem carnis suae ad illam beatitudinem volare non posset: circumspexit pondera sua; quia dicitur alio loco: 'Corpus enim quod corrumpitur, aggravat animam; et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem.; Spiritus sursum vocat, pondus carnis deorsum revocat: inter duos conatus suspensionis et ponderis colluctatio quaedam est (...). Ergo et hic in psalmo isto vidit illa gaudia, cogitavit animo: 'Beati qui habitant in domo tua, Domine; in saecula saeculorum laudabunt te.' Sed quis illuc ascendet? quid facio de carnis pondere?"

És a dir:

"Però, com hi podrem arribar? 'Feliç és l'home que en tu, Senyor, troba la força.' El salmista bé sabia on es trobava i com per la fragilitat de la pròpia carn no podia volar fins a aquella beatitud. Es posà a considerar els pesos que l'ancoraven, i dels quals està escrit: 'El cos corruptible fa pesada l'ànima i un

embolcall d'argila grava l'esperit en els seus molts pensaments.' Vet aquí com l'esperit tendeix a pujar, però el pes de la carnalitat l'estira cap avall (...). Així doncs, també l'autor del nostre salm contemplava el gojos del cel i els meditava en la seua intimitat. 'Feliços aquells que habiten la teua casa, o Senyor! Ells et lloaran per sempre.' Però, qui podrà pujar fins aquella celsitud? I què fem ara del pes de la carn?"

Abans de comentar el fragment, fixem-nos com diu Agustí que l'esperit *vocat* cap amunt, mentre que la carn *revocat* cap avall, i comprendrem millor el pes que la lectura d'aquest comentari havia deixat en la ment de l'anònim del *Curial*. Ho diem perquè, quan la Güelfa es desmaia, escriu: "se esforçaven ab diverses maneres de arguments revocar los seus spirits qui se n'anaven." (*CeG* I.29). L'ànima de la Güelfa se n'anava (*vocavat*) cap al cel, havent perdut la consciència. Els qui l'assistien la *revocaven*, la tornaven a cridar cap avall perquè retornara en si la senyora... Tot i la manifesta connexió amb la teologia de sant Agustí, és cert que podria haver actuat de mediador o d'inspirador directe de l'anònim del *Curial* el seu mestre en la narrativa, Giovanni Boccaccio, que en el *Filocolo* (ll. 3) escriu: "Il vermiglio colore s'era fuggito del bel viso, e la vita appena in alcun polso si ritrovava; (...) con preziosi unguenti e acque, dopo molto spazio, con molta sollecitudine, furono i suoi spiriti rivocati. E, tornato in se, aperse gli occhi, e intorno a se vide il duca e Ascalione piangendo..."⁸⁷⁵²

El pes de la carn impedeix l'ànima, atrapada en un cos de carn, que es fa vell i es corromp, volar cap a la salvació. Agustí entén la mort com l'alliberament d'aquesta ànima volàtil, que ja pot emprendre lliurement el viatge cap al cel. El príncep Carles de Viana, que residí a la cort de Nàpols pels anys 1457-1458, quan intercanviava llibres amb Enyego d'Àvalos, degué compartir amb l'autor del *Curial* la lectura augustiniana. De fet, en la seua famosa epístola als *valientes letrados* de Castella, fa referència al fet que "nuestra terrenal e pesada carne spera en los cielos ser colocada."⁸⁷⁵³

La purgació moral a què l'autor del *Curial* sotmet el cavaller llombard estarà dirigida per aquest "prohom" vell, savi i lector d'Agustí. Melchior esdevé un mentor ideal per a l'adolescent. El "procés de la vida del nostre cavaller", com l'anomena

---

⁸⁷⁵² BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸⁷⁵³ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXVI. Apéndice al levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de Juan II. Documentos relativos al príncipe de Viana, tomo XIII*, Barcelona, 1864, ps. 13-14.

l'escriptor (en tres actes: caiguda en el vici, recerca de si mateix, purgació anímica) té molt a veure amb el plantejament teològic d'Agustí, però sotmés a una revisió en clau paganitzant o profana, seguint la tendència evolutiva del pensament neoplatònic de l'humanisme italià. Això no obstant, els consells que Pando adreça al seu pupil, no sols tenen a veure amb el *Secretum* de Petrarca (el diàleg entre Francesco i Agustí ressona en alguns fragments⁸⁷⁵⁴), sinó també amb la doctrina augustiniana directament assimilada. Així ho veiem en els mots del biògraf fingit del segle XIII quan, a manera de cloenda de la reprensió moral realitzada per Melchior, convida retòricament el cavaller caigut en el pecat i d'ànima deteriorada ("la cayguda de Curial", *CeG* III.0) a redimir-se explorant el Llevant mediterrani, però també a autoexplorar-se l'ànima: "Yo 't prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps, e, si tu vols jutjar sens voluntat, veuràs no haver rahó de plànyer" (*CeG* II.144). L'admonició podria interpretar-se com a cristiana, si bé Melchior no al·ludeix en cap moment ni a Crist, ni a la perdició ni a la salvació de cap ànima, ni a les penes de l'Infern... La seua actitud de "preceptor" de Curial és distància de l'homília fraresca i exaltada, maniqueista i medieval, retoricada amb conceptes apocalíptics, que manejarà Sanglier al Mont Sinaí.

El prec de Melchior al seu amic i pupil Curial té molt a veure, no obstant l'aparença de discurs filosòfic laic, amb la teologia continguda en el *De vera religione liber unus* (XXXIX,72) de sant Agustí:⁸⁷⁵⁵ "Recognosce igitur quae sit summa convenientia. Noli foras ire, in teipsum redi; in interiore homine habitat veritas; et si tuam naturam mutabilem inveneris, transcede et teipsum." És a dir: 'Reconeix-, doncs, en què consisteix la suprema harmonia. No isques fora, torna en tu mateix: és en l'interior de l'home on resideix la veritat. I si perceps que la teua naturalesa és mutable, transcedeix més enllà de tu mateix.' El producte d'aquesta introspecció és el retorn de l'ànima damnada a la *vera et prima pulchritudo* de l'ànima. Així, en la introducció al passatge que acabem de citar es parla d'abandonar els vicis que perjudiquen l'ànima, de manera que "*possit anima recordari primam pulchritudinem quam reliquit.*" L'ànima que torna a ser la que era abans d'enlletgir-se, es retroba, es *recorda* i es reconeix a si mateixa en la bellesa primigènia de la qual s'havia distanciat. La veritat que aconsella sant Agustí no es troba peregrinant pel món ("*non locorum spatium*"), sinó reconeixent-se i aconseguint que l'interior de l'home concorde amb l'ànima pura que alberga; que

⁸⁷⁵⁴ Vegeu el capítol II.1.5.

⁸⁷⁵⁵ Aquest tractat fou de gran importància per a fonamentar la filosofia de Petrarca. Vegeu RICO, Francisco, Petrarca y el "De vera religione", dins *Italia medioevale ed umanistica*, 17, Pàdua, 1974, ps. 313-364.

defuja la fruïció carnal i baixa, a fi d'assolir un gaudi elevat i espiritual: “*non infima et carnali, sed summa et spiritali voluptati conveniat*” (*ibidem*).

En el cas de Curial, aquesta primera puresa i perfecció estaria constituïda pel favor providencial que rep el personatge des del seu naixement, com a depositari d'una bellesa corporal, una fortalesa d'ànim i una intel·ligència superiors a la dels altres cavallers. De manera que la regeneració moral del personatges suposa, per a ell, un retorn a la puresa original i a les actituds que l'havien dut per la senda de la virtut. Així quan Bacus l'amonesta a abandonar la mol·lície i la lascívia en les que havia recaigut, Curial es regenera, desfà camí: “tornà al studi, segons que havia acostumat” (*CeG* III.79). Ara bé, el Curial dedicat a l'estudi dels llibres d'arts liberals i filosofia moral ja no participa dels objectius espirituals i místics d'Agustí. Ni tan sols del dilema anímic de Petrarca, atrapat entre els amors mundans i la urgència de retrobar-se per a salvar-se. La de l'anònim del *Curial* és, senzillament, l'acceptació i la proposició literària dels principis filosòfics que alimentaven l'humanisme florentí del primer *Quattrocento*. I aquest era ja un humanisme de caràcter laic i profà, cívic, pedagògic, etc.; com s'observa quan llegim els tractats de Leonardo Bruni (+1444).

Curial e Güelfa rep estímuls de l'humanisme cristià d'arrel augustiniana (neoplatònica) i petrarquesca (intel·lectualista), però participa, en canvi, d'un esperit laic i profà, pedagògicament optimista, i podria dir-se que renaixentista; de naturalesa antropocèntrica i antifraesca. A més a més, des d'un punt de vista sociològic, adapta els valors republicans i civils de Bruni a un context cortesà i aristocràtic, en fer-los aptes també per a l'estament cavalleresc.⁸⁷⁵⁶ Aquesta adaptació de la filosofia antiga a l'*ethos* cavalleresc no és original del *Curial*, sinó dels humanistes nord-italians protegits per ducs i marquesos el poder dels quals havien de legitimar. El Curial de la novel·la, de fet, no representa ja l'*homo viator*, el guerrer cristià que es retroba després de visitar Jerusalem i de fer-se anacoreta, sinó el *cortigiano* que, seguint un itinerari propi de l'augustinisme neoplatònic, retroba l'ànima perfecta i virtuosa que porta dins, amb l'auxili dels llibres i de l'Amor, i supera les seues febleses humanes. Aquest enfocament profà no lleva que el llenguatge religiós, amb els seus conceptes de “pecat” o de “gràcia” continue impregnant el discurs narratiu i els diàlegs. Però ho fa en un to desenfadat i de vegades alegre. Només s'adopta una actitud contrària a l'optimisme augustiniana i a l'humanisme per boca del Sanglier predicador del Mont Sinaí, el qual

---

⁸⁷⁵⁶ Vegeu el capítol II.1.6.

convida el cavaller a una penitència radical i una renúncia al món: “plora tos pecats..., castiga tos membres..., no desigs les grans coses” (CeG III.9).

Poc després d'aquests advertiments tan medievals, Camar farà esment de Galceran de Madona com un “home virtuós; car la captivitat no tol la virtut, e sí, per lo contrari, la virtut tol la captivitat.” En principi, sembla que ens trobem davant alguna sentència filosòfica estoica, inspirada en Sèneca, sobre la *vera libertas* d'aquells que s'alliberen del domini del vici i es comporten virtuosament.⁸⁷⁵⁷ Tanmateix, en realitat sembla estar al darrere el record de la cèlebre captivitat de Marc Atili Règul a l'Àfrica –al mateix lloc on discorrerà la de Curial– recordada, entre molts diversos autors, per Agustí, en *De Civitate Dei contra paganos* (I,xv,2) “*Si autem dicunt M. Regulum etiam in illa captivitate illisque cruciatibus corporis animi virtute beatum esse potuisse, virtus potius vera quaeratur, qua beata esse possit et civitas.*”⁸⁷⁵⁸ És a dir: ‘Si diuen que Marc Règul, fins i tot en la captivitat i en els patiments físics, pogué sentir-se feliç a causa d’una virtut espiritual, cerquem, doncs, aquesta virtut ideal per la qual la ciutadania puga sentir-se també feliç.’ Règul tindria una trista mort, com la que esperava a Camar, però fou fidel a la seua paraula i es mantingué lliure en la virtut fins a la fi.

La filosofia augustiniana era ben vista a la cort d'Alfons el Magnànim, protector d'humanistes. El 12 de desembre del 1446, el rei afavorí amb un privilegi l'estudi de teologia que posseïen a Nàpols els frares del monestir de Sant Agustí.⁸⁷⁵⁹ Entre els cortesans del rei d'Aragó interessats en les lletres, hi havia també afició i interès per llegir l'obra d'Agustí d'Hipona. Era un dels autors predilectes del gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Aquest posseïa un còdex luxós (de ca. 1445) del *De civitate Dei* que es conserva actualment a Londres (British Library, ms. Add. 15246), decorat amb les seues armes heràldiques. També tenia dues còpies més de la mateixa obra, entre altres manuscrits titulats *Opuscula*, *Epistolae*, *De Trinitate* i *De musica*. D'altra banda, el seu nebot i pupil Pietro di Guevara posseïa un manuscrit amb el *De dialectica*.⁸⁷⁶⁰ De manera que Agustí d'Hipona podria considerar-se el teòleg de capçalera del clan

---

⁸⁷⁵⁷ Com ho suggereix BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 79.

⁸⁷⁵⁸ SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *De Civitate Dei contra paganos libri XXII*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

⁸⁷⁵⁹ ACA, Cancelleria reial, re. 2.908, f. 134r/v, Campament pròxim al bosc de Cipranio, 12 de desembre del 1446.

⁸⁷⁶⁰ Més detalls en el capítol I.3.5.

aristocràtic dels Guevara-D'Àvalos napolitans, al voltant del qual –segons els més diversos indicadors– es gestà la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*.

* * *

Sant **Paulí de Nola** (355-431) és un altre dels autors que podrien haver influït en l'autor del *Curial*. La seua hagiografia conté un captiveri en un hort de Tunis que recorda el de l'esclau *Joan* de la novel·la cavalleresca.⁸⁷⁶¹ Nola era patrimoni dels Orsini-Del Balzo, la família política del duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, des que aquest es comprometé matrimonialment amb Isabella de Chiaromonte (àlies Orsini-Del Balzo), hereva del gran principat de Tàrent. Amb la qual cosa, la devoció per sant Paulí seria cosa corrent a la cort de Castell Nou. El mateix Ferran I ordenà transformar les *Lletres de Paulí de Nola* en un còdex luxosament il·luminat per Gioacchino di Giovanni,⁸⁷⁶² que es conserva en l'actualitat a València. Potser siga aquesta relació –suposant, com és de suposar, que un Ferran encara adolescent fóra el dedicatari del *Curial*– la que explique l'aparició d'un misteriós *Paulino* fent d'enllaç entre la Güelfa i Curial (*CeG* II.88). La Güelfa s'ha assabentat que Curial es prepara per a un dur combat i li dóna ànims per mitjà d'aquest criat o missatger: “E, segons que veig, lo dret és de Curial, que l'altre l'ha volgut combatre a tota sa requesta, e Curial cové que ·s defena. E axí, Paulino, torna-te'n tantost a Curial, e digues-li que, per amor de mi, s'esforce bé e ordene ço que li plau que ací ·s faça per ell, que tantost serà més en obra (...). Paulino se'n tornà en París e, donades les letres e les joyes de la Güelfa a son senyor. Curial fonch tan alegre, que no sabia on s'estava de goig.” També s'al·ludeix més avant a una anècdota continguda en la lletra de Sant Jeroni a Paulí (*CeG* III.55), epístola de la qual tractarem seguidament, en abordar la lectura que l'escriptor feia de Jeroni.

* * *

Sant **Jeroni** d'Estridó (*ca.* 340-420) és un dels pares de l'Església esmentat i citat en la novel·la anònima. Així, quan Apol·lo, “deu de sapiència”, infonedor d'aquesta saviesa o inspiració divina en els grans poetes adopta un posat paradoxal i satíric (és a dir, que es dedica a atacar els mateixos poetes, per mentiders, i a defensar la “veritat” de les *Històries troianes*), no té cap altra ocurrència que citar com a autoritat sant

---

⁸⁷⁶¹ Com ho veurem en el capítol II.3.12.

⁸⁷⁶² SANT PAULÍ DE NOLA, *Epistolae sanctissimi Paulini episcopi nolani ad diversos* [ca. 1471-1484], Mss. 842 de la Biblioteca de la Universitat de València, a cura de Gioacchino DI GIOVANNI, del Tedeschino o de' Giganti di Rottemburga.

Jeroni.⁸⁷⁶³ Bé, en realitat no és el déu olímpic, sinó l'escriptor que fa de titellaire en el somni del Parnàs. Critica Apol·lo que Virgili, el gran poeta llatí, escriguera “coses tenyides de color de la mentira” en l'*Eneida*. Com quan afirma, per exemple, que la reina Dido de Cartago fou contemporània i s'enamorà de l'heroi troià Enees. La veritat històrica, segons ell, ensenya que ambdós personatges visqueren amb “prop de trecents anys” de separació temporal. En conseqüència, no es pogueren conèixer ni relacionar-se, com inventa el *mentider* de Virgili. A més, Dido era una “viuda púdica, continent e honesta” i no se suïcidà per haver enfollit d'amor i desamor, com suggereixen els poetes, sinó per a evitar que el rei Iarbes l'obligara a casar-se amb ell. I afig: “Aquesta no m par trencàs la fe a son marit, ja molts dies havia mort, ans, per servir-la, morí; e axí ho scrivií sant Jerònim, qui no erra, en una sua *Epistola ad[versus] Iovinianum*. Bo és lo poetar, mas, contra veritat scriure, no m par sie loor” (*CeG* III.34).

En el tractat *Adversus Iovinianum* de sant Jeroni,⁸⁷⁶⁴ citat entre molts altres per Bernat Metge⁸⁷⁶⁵, Enric de Villena⁸⁷⁶⁶ i Alfonso de Cartagena –en el marc d'un debat amb l'humanista Leonardo Bruni⁸⁷⁶⁷–, era de les més consultades de l'autor de la *Vulgata*. I, en efecte, en dita lletra (I, 43; PL 23, 273B-C) es tracta de la casta Dido. Segons Jeroni, es llançà al foc per conservar una fidelitat *post mortem*, de viuda continent, al seu estimat i difunt marit, Siqueu. L'anotació erudita dels 300 anys de distanciament cronològic no procedeix, tanmateix, de Jeroni, sinó d'un apunt de les

⁸⁷⁶³ La paradoxa d'aquesta insòlita associació entre Apol·lo i Jeroni, ja la documenta BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 139.

⁸⁷⁶⁴ L'oportuna correcció del títol (que no és cap *Epistola ad Iovinianum*) és advertida per BUTINYÀ, Júlia, Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (p. 211).

⁸⁷⁶⁵ Vegeu METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, ps. 30-31.

⁸⁷⁶⁶ En l'*Arte cisoria* (Torralba, 1423). Vegeu COTARELO MORI, Emilio, *Don Enrique de Villena. Su vida y sus obras*, Tipogr. Sucesores de Rivadeneyra, Madrid, 1896, p. 68.

⁸⁷⁶⁷ Pel 1436, Cartagena recordava a Bruni que Jeroni, en aquesta epístola nomenava despectivament Epicur i el titlava de “*voluptatis praedicator*”, per pregonar els plaers de la carn (*voluptas*) i perquè preferia el plaer sexual dins el matrimoni a la puresa virginal, molt superior (“*voluptatem nuptiarum virginali praeferebat munditate*”). Aquesta exposició és per a provar que el vocable *voluptas* hauria de reservar-se per a les baixes passions i no hauria d'emprar-se per a definir els plaers intel·lectuals reservats a uns pocs. En lloc d'això, el castellà proposa “*virtutum delectationem*” per a designar els plaers més elevats, o “*spiritualis delectationis dulcedinem*”. Vegeu GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, ps. 248-251.

Seniles de Francesco Petrarca, com comprova Jaume Torró.⁸⁷⁶⁸ El fet d'amagar Petrarca, el pare de l'humanisme, i citar explícitament l'anacoreta reaccionari Jeroni (que criticava durament els poetes) és un recurs –dels molts que conté la novel·la– per a accentuar la comicitat de la situació. Tot un déu olímpic, protector de les arts poètiques, cita de sobte –per a sorpresa d'un auditori culte: una part dels lectors o oients del *Curial* ho serien– un pare de l'Església que abominava del Parnàs i de les Muses.

Només cal llegir la que era lectura preferida de l'anònim del *Curial* per a estudiar Dante, el comentari exegetí de Benvenuto da Imola, per observar (*Purg.* XXXI, 43-48) que el sant Jeroni cristià era precisament l'anti-Apol·lo clàssic per antonomàsia. Menyspreava els qui –com el mateix Curial de la novel·la i el seu creador– es deixaven seduir per les “*artes liberales, et poetica praecipue, quae dulciter cantant et sua delectatione abducunt homines a sacra scriptura. Unde Hieronymus hoc expertus dicit: 'Daemonum cibus sermo poeticus, saecularis scientia rhetoricorum pompa verborum'.*”⁸⁷⁶⁹ Segons sant Jeroni, les ciències liberals (tan encaridament aconsellades per Bacus, Hèrcules... i sant Gregori!, a Curial) eren una dedicació que impedia molts joves centrar-se en l'estudi de la Sacra Pàgina. Per a ell, el llenguatge poètic er a l'aliment del Dimoni i no podia suportar la pompa retòrica dels escriptors seculars, que posaven en evidència la prosaica elocució de la seua *Vulgata*. El mateix Giovanni Boccaccio, admirat per l'anònim, gaudia citant aquesta màxima de sant Jeroni, “*Carmina poetarum sunt cibus demoniorum*”. És a dir: ‘Els versos dels poetes són l'aliment dels dimonis’. La rebregada frase prové de l'epístola *De filio prodigo* (XXI) adreçada pel sant anacoreta al papa Damas (366-384). En els capítols de les *Genealogie deorum gentilium* on defén l'art poètica, el certaldés afirma que, als predicadors i detractors de la literatura de ficció (aquella que inspira Apol·lo, precisament; aquella que practica l'autor del *Curial*, lector del Boccaccio mitògraf), se'ls ompli la boca citant sant Jeroni per a atacar la literatura profana (XIV,18): “*Post hec, aucto clamore, Ieronimum in testem invocant, eumque dicentem aiunt in Epistula ad Damasum, De filio prodigo: 'Demonum cibus sunt carmina poetarum!'*”⁸⁷⁷⁰

⁸⁷⁶⁸ TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (p. 151).

⁸⁷⁶⁹ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁸⁷⁷⁰ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

Del que s'està debatent en el *Curial* és de l'*Eneida* (IV,1-299) i de la relació de Dido amb Enees, truncada per la continuació de la missió històrica d'aquest, que consistia a desembarcar a Itàlia i fundar un nou regne. La reina enamorada, abandonada a la seua sort, se suïcida impel·lida per la passió amorosa. Els pares de l'Església tendiren a corregir moralment aquesta història, bo i començant per Tertulià (*ca.* 160-*ca.* 225) que, en *De monogamia* (XVII,2), ja presenta una Dido honesta i casta. Per la seua banda, Jeroni, l'any 393, tracta de presentar la reina fundadora de Cartago com una matrona digna i representativa de les viudes gentils que es mantenien castes:

*“Viduae gentiles.– Haec de virginibus saeculi, currens per multiples historias, et properans sermo perstrinxerit. Veniam ad maritatas quae mortuis vel occisis viris supervivere noluerunt, ne cogentur secundos nosse concubitus, et quae mire unicos amaverunt maritos; ut sciamus digamiam apud Ethnicos etiam reprobare. Dido, soror Pygmalionis, multo auri et argenti pondere congregato, in Africam navigavit, ibique urbem Carthaginem condidit, et cum ab Iarba rege Libyae in coniugium peteretur, paulisper distulit nuptias, donec conderet civitatem. Nec multo post exstructa in memoriam mariti quondam Sichaei pyra, maluit ardere quam nubere. Casta mulier Carthaginem condidit... ”*⁸⁷⁷¹

Com s'observa, el teòleg es preocupa de presentar una Dido pagana i gentil, però exemplar per a les viudes cristianes, a les quals els pares de l'Església aconsellaven no contraure segones noces, sinó mantenir-se “castes” i honestes. A diferència del també cristià Tertulià o d'altres predecessors que abordaren el “cas”, Jeroni no esmenta per a res Enees ni l'escapada eròtica de la reina amb el príncep troià narrada per Virgili. La noble senyora no se suïcida, doncs, per desesperació, sinó per voler perseverar en la castedat i en la fidelitat i lleialtat jurada davant les cendres de Siqueu.⁸⁷⁷²

---

⁸⁷⁷¹ SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Adversus Iovinianum*, ed. electrònica dins *Corpus Corporum. Repositorium operum latinorum apud Universitatem Turicense*, Universitt Zrich, Zurich, s. d. <mlat.uzh.ch> consultada en novembre del 2014.

⁸⁷⁷² Vegeu GILDENHARD, Ingo, *Virgil, Aeneid 4.1-299. Latin text, study questions, commentary and interpretive essays*, Open Book Publishers, Cambridge, 2012; ed. digital <<http://www.openbookpublishers/product/162>>, ps. 248-249. Insistirem en aquesta qestió ms avall, quan tractem de Virgili i l'*Eneida*.

En l'Epistula ad Paulinum, De studio Scripturarum (o De omnibus divine historie libris) de Jeroni d'Estridó (núm. LIII),⁸⁷⁷³ trobem, en efecte, elements relacionats amb el contingut del Curial. Per exemple, la referència a Plató presoner d'un tirà:

SANT JERONI, Epistolae (III,líiii,1)⁸⁷⁷⁴

Sic Plato Egiptum et Architam Tharentinum eamque oram Italie que quondam magna Grecia dicebatur, laboriosissime peragravit; ut qui Athenis magister erat et potens, cuiusque doctrinam Achademie gymnasia personabant, fieret peregrinus atque discipulus, malens aliena verecunde discere, quam sua impudenter ingerere. Denique cum litteras quasi toto fugientes orbe persequitur, captus a piratis et venundatus, etiam tiranno crudelissimo paruit, captivus, vincetus, et servus. Tamen quia philosophus, maior emente se fuit.

ANÒNIM, Curial e Güelfa, III.55

Car la captivitat no tol la virtut, e sí, per lo contrari, la virtut tol la captivitat. Car legim que Plató, gran philòsof, fonch presoner de un tiran, e venut per preu; e dix al que l'havia comprat: "Yo són major que tu"; e no ho dix sinó perquè era pus virtuós. E per ço diu Jerònim, en una epístola a Paulino –segons del nostre Johan he après– *Sobre l'estudi de la Scriptura Santa*, en comendació de l'home virtuós, parlant de Plató: "Posat que Plató fos presoner e venut per esclau, puys era philòsof e savi, pus franch era que aquell qui ·l comprà."

El sentit del text de Jeroni és el següent:

“Així mateix, Plató visità Egipte i Arquitas el Tarentí, i amb molt de treball circumdà la costa d'Itàlia que deien antigament la Magna Grècia. De manera que, el que a Atenes era mestre i respectat, amb una doctrina hegemònica al gimnàs de l'Acadèmia, es transformà en peregrí i deixeble d'altres, perquè preferia aprendre amb alguna vergonya coses d'altri que ensenyar les seues de manera vanitosa. Al remat, anà perseguint les lletres per tot el món, com si se li'n fugiren, fins que el capturaren uns pirates i el vengueren a un crudelíssim tirà, que el tingué captiu, vençut i serf. Tanmateix, com era filòsof, fou superior al seu comprador.”

---

⁸⁷⁷³ Una font que ja fou identificada correctament en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barçino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 275.

⁸⁷⁷⁴ SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Epistola beati Hieronimi presbiteri ad Paulinum presbiterum, De omnibus divine historie libris*, ed. a cura de Martin MORARD, a partir de la *Biblia cum glossa ordinaria Walafridi Strabonis aliorumque et interlineari Anselmi Laudunensis* [Estrasburg, Adolf Rusch – Antonius Koberger, 1480/81], de l'exemplar de la Universitätsbibliothek, Inc 83 (1) GW 4282 de Erfurt-Gotha, vol. 1, fs. 1r-2v; ed. electrònica <<http://glossae.net/fr/content/glosa-ordinaria-epistola-hieronimi-ad-paulinum-frater-ambrosius>>, 18 de març del 2012.

El tirà Dionís de Sicília⁸⁷⁷⁵ pogué capturar el cos del savi filòsof, però no aconseguí retenir la seua ànima de filòsof, que era molt més lliure que la d'aquell que l'havia comprat per a esclavitzar-lo.⁸⁷⁷⁶ Com explica Júlia Butinyà, quan l'anònim del *Curial* expressa que “la captivitat no tol la virtut, e sí, per lo contrari, la virtut no tol la captivitat”, està glossant un precepte filosòfic clàssic. La *vera libertas* era la que els estoics prometien als que s'alliberaven del domini del vici i apostaven per una vida virtuosa. Així figura, entre d'altres, en els tractats de Sèneca i les sàtires de Persi.⁸⁷⁷⁷ Encara que, en realitat, com s'ha vist més amunt, la màxima improvisada per l'anònim sembla derivar de la cèlebre captivitat de Marc Atili Règul, comentada, entre d'altres, per sant Agustí. L'autoritat filosòfica és usada per Camar, en un debat que sosté amb sa mare, Fàtima, per a proclamar la condició d'home virtuos de Galceran de Madiona, l'amant de sa mare, per damunt del seu estat circumstancial de captiu. Fa ús de la patrística per a justificar, paradoxalment, un adulteri! Si continuem llegim la carta recomanada per l'anònim, veurem com continuen la paradoxa i la broma. Justament perquè unes línies més avall de la citació de Plató, sant Jeroni s'ataca el “*logos*” dels grecs com a fonament de cultura, en defensa de la Paraula de Déu (LIII,4):

“*Logos enim Grece multa significat. Nam et verbum est et ratio et supputatio et causa uniuscuiusque rei per quam sunt singula que subsistunt. Que universe intelligimus in Christo. Hoc doctus Plato nescivit. Hoc Demosthenes eloquens ignoravit. ‘Perdam, inquit sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium reprababo’[Cor. 1:19]. Vera sapientia perdet falsam sapientiam, et quanquam stultitiam predicationis in cruce sit, tamen Paulus sapientiam loquitur inter perfectos. Sapientiam autem non seculi huius, nec principum seculi istius. Dei sapientiam in mysterio absconditam, quam predestinavit Deus ante secula. Dei sapientia Christus est. Christus enim Dei virtus, et Dei sapientia.*”

⁸⁷⁷⁵ Es tracta de Dionís II el Jove (ca. 397-343 aC), tirà de Siracusa, esmentat en la VII carta dels diàlegs de Plató.

⁸⁷⁷⁶ L'exemple i la citació de Jeroni, però sense esmentar-lo, apareix en PETRARCA, Francesco, *De remediis utriusque fortuna*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, llibre II, cap. 7 (*De servitute*): “*Plato ipse, in servitium delatus, tamen ut scriptum est, quia Philosophus, maior emente se fuit. Generosa professio que maiorem domino servum facit. Et est haud dubie servus eruditus eo maior indocto domino, quo fortuna qualibet maior est animus.*”

⁸⁷⁷⁷ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 79.

És a dir:

“*Logos* significa moltes coses, com són la paraula, la raó, el càlcul i la causa de cada cosa per la qual hi ha tot allò que existeix. I tot el que s’ha dit s’entén que resideix en Crist. Això, no ho sabia el docte Plató. Ho ignorava també l’eloqüent Demòstenes. ‘Destruiré la saviesa dels savis i anul·laré la intel·ligència dels intel·ligents’ [Cor. 1:19].⁸⁷⁷⁸ La veritable saviesa destruirà la falsa saviesa, i encara que sembla que hi ha estultícia en la predicació, la cosa certa és que Pau s’expressava com el savi més perfecte. No parle de la saviesa que reposa en el segle ni en els prínceps del moment, sinó de la saviesa de Déu recòndita en el misteri, la que Déu predestinà abans dels segles. La saviesa de Déu és Crist, perquè Crist és la virtut de Déu, i Déu, la saviesa.”

Fora de la Sacra Escripura, era inútil buscar una saviesa com la de Plató, que és “falsa” en comparació amb la “vertadera” saviesa divina. Els filòsofs seran apartats per a deixar lloc als predicadors. Lògicament, l’autor de *Curial e Güelfa* no combregava d’aquest plantejament, recordat en el segle XV pels contraris a les idees de la pedagogia humanístic, a la predilecció per les ciències liberals i la filosofia moral dels antics. Més aviat al contrari. L’única “sapiència” que apareix en la novel·la és patrimoni d’un déu de gentils, Apol·lo, i apareix provocadorament depositada en l’intel·lecte d’un cavaller, d’un home d’armes, d’un perfecte curial. Que el mateix Apol·lo o la mora Camar citen sant Jeroni com a font d’autoritat, només s’admet una lectura còmica, si aspirem a gaudir –és clar– d’una interpretació coherent i apropiada del *Curial*.

La facècia erudita que amaga la remissió a la carta *Ad Paulinum* era molt fàcil de detectar i capir per qualsevol lector. No oblidem que, probablement, es tracta de l’epístola més coneguda i divulgada de Jeroni. De fet, se la solia incloure, a manera de pròleg o reflexió general sobre l’estudi recomanable de l’Escripura, en les bíblies manuscrites i incunables del segle XV. En la cort de Nàpols, segurament, es podia llegir en toscà, gràcies a la traducció de la *Bíblia* realitzada en la dècada del 1440 per Ghinazzone Azorri da Siena, àlies “Oriente Senese”, a petició del gran senescal Enyego de Guevara, l’inseparable germà major d’Enyego d’Àvalos. En una lletra d’endresa del mateix arromançador al senescal i mecenes seu, datada el 26 de març del 1447 (la de les

---

⁸⁷⁷⁸ Segons traducció de *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, p. 294.

Homilies a l'Evangelí de Sant Mateu de sant Joan Crisòstom), Oriente recorda la importància dels continguts de l'epístola *Ad Paulinum*, “la quale, di tutta la Bíblia e prologo.”⁸⁷⁷⁹ A París (BNF, ms. Ital. 85), es conserva còpia de la traducció de dita carta efectuada per l'escriptor toscà per al “gran senescarco”: marca que figura en un ex-libris del mateix còdex, de quan s'integrà a la biblioteca reial. En aquesta biblioteca palatina d'Alfons el Magnànim, no es documenta l'*Epistolari* de sant Jeroni, però sí en canvi en la biblioteca humanística d'Enyego d'Àvalos, en un volum específic, relligat amb cobertes de cuir marró i protegit per quatre reforços metàl·lics.⁸⁷⁸⁰

Així que, des de pocs anys abans del 1447, pareix que circulava per la cort de Nàpols almenys una versió en vulgar de l'epístola *Ad Paulinum* citada en *Curial e Güelfa* com un dels textos que l'esclau Joan ensenyà a llegir i interpretar a Camar. Pel que s'observa, tant aquesta carta com l'epistolari sencer de sant Jeroni, interessaven al cercle lector i bibliòfil dels Guevara-D'Àvalos, tan relacionat per múltiples aspectes amb el contingut de la novel·la. El mateix camarlenc Enyego d'Àvalos tingué interès de manar copiar, en un manuscrit en pergamí a banda, les *Epistolae* de sant Agustí acompanyades del tractat *Adversus Iovinianum*, que també apareix, com s'ha vist, en el *Curial* com un text ben conegut.⁸⁷⁸¹ El fàcil accés a textos de Jeroni explica que el desconegut escriptor consultara a alguna altra lletra seua mentre recopilava idees i materials per a dur a terme el projecte novel·lístic. Per exemple, l'adreçada pel mateix Jeroni a sant Paulí de Nola, també (*Ad Paulinum presbyterum: Epistolae* III, lviii), on tracta sobretot del sentit de la vida monàstica. Com és habitual en ell, ataca els literats i els prínceps que es deixen guiar per ells, en lloc de reconèixer la saviesa que porten els anacoretas, retirats del món. En el paràgraf 8, concretament, llegim:

“Felix Theodosius, qui a tali Christi oratore defenditur. Illustrasti purpuras ejus, et utilitatem legum futuris saeculis consecrasti. Macte virtute: qui talia habes rudimenta, qualis exercitatus miles eris? O si mihi liceret istiusmodi ingenium non per Aonios montes et Heliconis vertices [el Parnàs], ut poetae canunt, sed per Sion et Itabyrium [el Mont Tabor], et Sina [el Mont Sinaí] excelsa

---

⁸⁷⁷⁹ Citat per ORNAGLIOTTI, Anna, Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281 (ps. 270-271).

⁸⁷⁸⁰ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁷⁸¹ Ibídem, en el núm, 27 del catàleg de llibres de Costanza Davalos.

ducere! Si contingeret docere quae didici: et quasi per manus mysteria tradere prophetarum, nasceretur nobis aliquid quod docta Graecia non haberet.”⁸⁷⁸²

És a dir:

“Feliç és Teodosi, que té per defensor un orador tan propi de Crist. Has il·lustrat la seua porpra, i has demostrat als segles esdevenidors la utilitat de les seues lleis. Enhorabona per la teua virtut! Perquè, havent superat aquest assaig, què podràs aconseguir quan t’hages exercitat més? Oh! Si jo poguera guiar un enginy com el que tu has guiat, no el conduiria cap a la celsitud pels monts Aonis i els alts de l’Helicó, com canten els poetes, sinó pels monts de Sió, Tabor i Sinaí! Si jo poguera instruir-lo [a l’emperador Teodosi] de tot allò que he après, li lliuraria, com si li ho donara amb les mans, els misteris dels profetes. I aleshores veuríem nàixer entre nosaltres una cosa que els savis de Grècia mai no han produït.”

Com s’observa, l’actitud de l’anònim del *Curial* s’oposa diametralment a la de sant Jeroni d’Estridó, fins al punt de considerar-se una resposta o una confutació literària de la lletra *Ad Paulinum presbyterum* (III, Iviii). El cavaller de ficció visita Jerusalem, peregrinació de la qual tracten extensament els primers capítols de dita epístola, i després el Mont Sinaí. Ací escolta la proposta de renúncia al món o *contemptus mundi* de sant Jeroni, feta seua per un Sanglier de discurs obsolet i medieval. Tanmateix, no el convenç en absolut. Lluny de detenir-se plorant damunt els sepulcres dels màrtirs de Terra Santa, o de passar-se una temporada al Sinaí, fent companyia al Sanglier, Curial es restableix en la seua *dignitats hominis* humanística, que és també *dignitas militis* (per l’atac frontal que rep la cavalleria en l’homilia de Sanglier). Però no sols això, el mateix Curial, contradient el consell de Jeroni, adreça la proa de la nau vers Atenes, la docta Grècia i el Mont Helicó o del Parnàs, la pàtria literària dels oradors i poetes: “...oblidades les amonestacions del Sanglier [al Sinaí], tornà tal com era d’abans. E vench-li volentat de veure lo mont de Parnaso, on los poetes e philòsofs solien estar, e aprendre on eren los temples de Apol·lo e de Baco, déus, segons la opinió antiga, de sapiència e de sciència” (*CeG* III.11). Allí és també on

---

⁸⁷⁸² SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d’Estridó), *Epistula ad Paulinum*, Tipogr. de Singrenius, Viena, 1520; ed. electrònica de la Bayerische Staatsbibliothek <<http://www.mdz-nbn-resolving.de/>>

habiten les Muses, “donzelles habitants en Monte Parnaso e colents Elicona” (CeG III.0). El desig que té Jeroni de portar el seu sobirà, Teodosi, per la senda monacal del Sinaí, ens duu a pensar de nou en el probable dedicatari del *Curial*. ¿Seria per ventura algun altre sobirà necessitat d’un preceptor o d’una entretinguda *institutio principis*, que li mostrara la nova senda humanística de la virtut? Si és així, la lògica duu a pensar en un jove cavaller, com el mateix Curial: l’hereu del tron napolità.

La ciència i la sapiència que tant interessen a l’autor de la novel·la com al seu *alter ego* de paper són les ciències liberals, la filosofia moral i la poesia sublim. No es tracta de la “*vera sapientia*” recomanada per l’autor de la *Vulgata*, sinó de la “*falsa sapientia*” de Plató i altres gentils, que Déu havia promés destruir... L’anònim no té cap interès, en absolut, per la mística cristiana, la Sagrada Escripura, l’exegesi bíblica o la lectura devota de l’anacoreta Jeroni. Si cita aquest pare de l’Església, ho fa precisament amb intenció còmica i irònica; no explícitament ni escandalosament, és clar, però sí de manera implícita i accessible –intel·ligible– als lectors amics, familiaritzats amb l’ideari humanista i amants dels clàssics grecolatins. És possible que, en prevenció d’una mala difusió i lectura del seu discurs ambivalent, amb tendència a la facècia i la sàtira (*serio-faceto*, en diuen els italians), l’escriptor decidira no publicar el *Curial*, i fer-lo circular –com un confident Petrarca– a manera de *secretum* amical.

No hem trobat més punts de contacte entre l’*Epistolari* de Jeroni i el *Curial*, sinó de tipus anecdòtic. Per exemple, la dita proverbial “*Fac de necessitate virtutem*” (*Epistolae* III,liv,6), que apareix en el capítol II.6, on el cavaller errant Curial es nega a revelar la seua identitat: “Lo meu nom no podets saber vós ne altri (...), e fets de la necessitat virtut.” En realitat, es tracta d’una màxima llatina que anima a la resignació i que ja figura en els filòsofs estoics (“*necessitatem in virtutem commutare*”), però també en Quintilià (“*Faciamus potius de fine remedium, de necessitate solatium*”), i que s’adaptà a les més diverses llengües d’Europa.⁸⁷⁸³ Així que, no necessàriament podríem atribuir la frase a una voluntat de citar directament sant Jeroni. En textos catalans de l’època, apareix en Francesc Eiximenis o en la cancelleria reial (1439, 1464),⁸⁷⁸⁴ i reinterpretada d’alguna manera en el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (1460-1464, cap. 304): “l’home pobre, segons dien los passats, per fer o obrar alguna virtut han de

---

⁸⁷⁸³ Vegeu ARTHABER, Augusto, *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali italiani, latini, francesi, tedeschi, inglesi e greci antichi*, Ulrico Hoepli, Milà, 1989, p. 445; CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús, *Diccionario Akal del Refranero Latino*, Akal, Madrid, 2005, núm. 970.

⁸⁷⁸⁴ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 1.111.

necessitat mester algun tant abundància de béns.”⁸⁷⁸⁵ El diccionari Alcover-Moll el documenta a partir del *Gazophylacium* (1696) d’Antoni Lacavalleria: “Jo faré de la necessitat virtut, és a dir, jo faré de bona gana lo que jo seria obligat de fer per necessitat.”⁸⁷⁸⁶ La *necessitas* llatina al·ludeix al ‘fat’, al ‘destí’.

* * *

A banda de sant Jeroni, un altre dels puntals del paradigma filosòfic medieval – plenament teocèntric i cristià– era sant **Gregori** el Gran (ca. 540-604.). Com explica el medievalista Jacques Le Goff, a ell es deu en bona mesura el concepte medieval de l’home com a “criatura de Déu”, com a ésser eminentment dèbil, però “capaç de salvar-se”. La seua visió optimista sobre les possibilitats que l’home, després del trànsit pel segle, abastara la glòria del Paradís, es fonamentaven sobre la seua fascinació en el personatge de Job. Així, els seus *Moralia in Iob* (590-604) esdevingueren un *best seller* medieval, consultat amb reverència per clergues i predicadors.

L’ésser humà, segons Gregori, havia d’acceptar la voluntat de Déu i sotmetre’s a les proves que aquest li posara al camí, per dures que foren. El seu pensament reforçava, doncs, el concepte de l’*homo viator*: “el hombre en camino, siempre en viaje por esta tierra y por su vida, que son espacios/tiempo efímeros de su destino, donde él camina, según sus lecciones, hacia la vida o hacia la muerte para la eternidad.”⁸⁷⁸⁷ La imatge de l’ésser humà *in via* de sant Gregori i altres teòlegs medievals es projecta sobre les efígies del pelegrí i del croat, del cavaller errant i –per inèrcia literària– del mateix Curial. “Todo hombre del medioevo”, afig Le Goff, “era un peregrino potencial o simbólico”. Cadascú es posava com a meta un Jerusalem particular i, quan es desviava del recte camí, se’l considerava una criatura “errant”, extraviada pel camí de la perdició

---

⁸⁷⁸⁵ EIXIMENIS, Francesc, *Dotzè del Crestià I*, ed. a cura de Xavier RENEDO, Diputació de Girona – Universitat de Girona, Girona, 2006 (ll. I,379,9): “Doncs feu-ho alegrement, e prestament, e alegre e liberal, e faràs de la necessitat virtut.” En OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos Reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende las Cortes de Barcelona de 1436-1437 (apéndice). Parlamento de Barcelona de 1438. Cortes de Tortosa de 1439, y de Lérida de 1440*, vol. 20, Real Academia de la Historia, Madrid, 1914, p. 342 (any 1439): “...vos encarregam que, foragitada e squivada tota repulsa, liberalment e fahent de necessitat virtut, vos plàcie acceptar lo dit càrrech.” En BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXV. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo XII*, Barcelona, 1863, p. 158 (any 1464): “Vullau donchs en aquesta necessitat de temps aconseguir en vostra milícia aquesta part de glòria e feu de la necessitat virtut.”

⁸⁷⁸⁶ LACAVALLERIA, Antoni, *Gazophylacium catalano-latinum. Dictiones et phrasibus illustratas*, Barcelona, 1696. Citat per ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, s. v. *virtut*.

⁸⁷⁸⁷ LE GOFF, Jacques, Introducció, dins LE GOFF, J. i al., *El hombre medieval*, Alianza, Madrid, 1990, ps. 11-28 (p. 17).

de l'ànima; una mena d'ovella esgarriada o un fill pròdig. L'home dibuixat per sant Gregori és també una criatura penitent, “condicionado por la concepción del pecado que le ha sido inculcada, busca en la penitencia el medio para asegurar la propia salvación.” S'accepta la concepció dual de l'home, però es *castiga* el cos i la matèria. L'home “está constituido por la unión de dos elementos bien distintos: el alma y el cuerpo (...): ‘ese abominable revestimiento del alma’, según Gregorio Magno.”⁸⁷⁸⁸

Que l'anònim de *Curial e Güelfa* cite dues vegades sant Gregori, no vol dir que siga un lector devot de la seua obra –són citacions preses de segona mà–, ni que combregue amb el seu ideari teològic, és clar. El sant apareix per primera vegada en el proemi al llibre III, per a reforçar l'admonició contra els superbs i vanitosos: “E sent Gregori: ‘*Omnes secundum*⁸⁷⁸⁹ *rationem humilitatis equales sumus et secundum primos parentes qui de humo facti sunt*’.” És a dir: ‘Som tots iguals en raó de la nostra humil condició i per causa dels nostres primers ancestres, que foren creats de fang.’ Tal com explica Juan Francisco Mesa, la màxima no procedeix directament de les *Epistolae* de Gregori (IX,59): “*Si qua culpa in episcopis invenitur, nescio quis Petri successori subjectus non sit; cum vero culpa non exigit, omnes secundum rationem humilitatis aequalis.*”), ni de *Moralia in Iob* (XXI,22: “*Omnes namque homines natura aequales sumus; sed accessit dispensatorio ordine, ut quibusdam praelati videamur.*”). L'anònim del *Curial* l'ha plagiada, com altres citacions que acompanyen el text del papa Gregori en el proemi III.0, de l'exegeta dantesc Pietro Alighieri (*Purg.* XI, 67-69, 3a red.): “...unde Gregorius in hoc ait: ‘*Omnes secundum rationem humilitatis equales sumus.*’ *Idest, secundum primos parentes qui de humo facti sunt.*” S'explica així l'aparició de la postil·la afegida a la frase original (“*idest secundum...*”) i que l'escriptor transforma en part de la sentència gregoriana, en canviar *idest* per *et*.

Unes línies més avall, l'anònim evoca la figura bíblica de Job, que tant de joc teològic oferí a sant Gregori: “E qui bé vol tenir esment a la cayguda de Curial, la qual

---

⁸⁷⁸⁸ *Ibidem*, p. 18.

⁸⁷⁸⁹ Esmenem el *studium* de l'edició de Ferrando (2007) per el *secundum* que pertocaria haver introduït, d'acord amb el text original de Gregori i amb el mateix manuscrit, i a fi que tinga sentit la frase. Així s'esmena també en ANÓNIM, *Curial & Güelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 286, n. 95, i en MESA SANZ, Juan Francisco, Algunas claves florentinas del *Curial e Güelfa*. Comentarios a la *Divina Comedia* de Dante y la presencia de Macrobio, dins DE COURCELLES, Dominique – MARTINES, Vicent (eds.), *Humanisme et reinterprétations. Les traductions anciennes. La traduction des classiques valenciens et la tradition française*, École Nationale des Chartes, París, 2009; ÍDEM, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (ps. 393-394).

veurets en lo següent libre, pijor temps passà que Job; car Job, perdent los béns, encara li romàs un femer en lo qual jahia e ere seu propri, e axí jahia en ço del seu, e la sua persona era llibera, car nulls temps fonch venuda per preu; mas Curial, perdent los béns, perdé lo cors o la libertat d'aquell, car fonch venut per preu e fet esclau; emperò despuys, confessat e penedit, de molt majors béns que los passats fonch heretat e senyor” (CeG III.0). En realitat, noteu que això de “confessat e penedit” és una més de les moltes ironies irreverents que conté la novel·la. Cert és que Curial travessarà per una mena de purgatori moral que el farà madurar, però en cap cas es confessa, ni es penedeix, ni combrega amb cap religiós. L'única que el “confessa”, si pot expressar-se així, és la mora Camar de Tunis, que li ofereix el seu tresor secret: sols així, i no fent penitència cristiana com s'anuncia, Curial pot tornar-se'n a casa. La seua redempció, al cap i a la fi, acaba sent deguda a l'economia monetària: el tresor de dobles d'or oferit per Camar, i no cap èxtasi religiós, serà el fet “providencial” que el salve.

També cal tenir en compte que la figura bíblica de Job no sols era un patrimoni de sant Gregori, sinó un personatge molt conegut pels creients, per les constants referències que feien a ell els predicadors i autors de lectures devocionals. Així mateix, la seua presència solia ser habitual en els *specula principis* medievals. Com recorda Júlia Butinyà, en el gran tractadista polític del segle XII que fou John de Salisbury (*Policraticus*, o *De nugis curialium et vestigiis philosophorum*, datat ca. 1159, capítol V,6), es pot llegir: “*De principe, qui caput est rei publicae (...) et praemio virtutis et culpa, et quod beatum Iob debeat imitari, et de virtutibus beati Iob.*” És a dir: ‘Del príncep, que és el cap de la cosa pública (...) i del guardó de la virtut i de la culpa, i de com el príncep convé que imite el sant Job, i sobre les virtuts del sant Job.’ Els prínceps, com Ferran d'Aragó –a qui suposem per diversos indicis que estava dedicat “teòricament” el *Curial*– havien d'imitar l'exemple de Job: havien de donar exemple als súbdits de paciència, constància i comportament virtuós.⁸⁷⁹⁰

La segona aparició del papa Gregori és quan Bacus, “déu de ciència” (professor de les ciències liberals, personificació al·legòrica de la filosofia moral), amonesta Curial per haver oblidat els llibres i haver caigut en la mol·lície i la lascívia. Blasma el seu comportament viciós i depravat, i l'amonesta a retrobar-se en el cortès modèlic que havia sigut: “Yo ·t prech, requir, e amonest que torns al estudi e vulles honrar aquestes dees [les Arts Liberals] que t'an honrat e favorit, e lexa aquexa vida qui porta l'ome a

---

⁸⁷⁹⁰ La citació textual i altres detalls, en BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 219-227.

fretura, vituperi e desonor; e la sciència, que és don divinal e eternal, no la vulles canviar per la brutura e suzura, terrenal e temporal. Car, si ho has legit, sant Gregori t'a dit: '*Vilescent temporalia cum considerantur eterna*'.'' (CeG III.79).

La font original d'aquesta sentència, present en les enciclopèdies medievals amb diferents variants, és l'*Index sententiarum memorabilium* de Gregori, III (PL 220, col. 745): "*Transeuntia vilescent menti aeterna sapienti.*"⁸⁷⁹¹ És a dir: 'Les coses passatgeres tenen poc de valor per a un esperit que aspire als béns eterns.' En Guillaume Peyraut o *Peraldus* (ca. 1236; *Summa de virtutibus et vitiis VI. De superbia, 39. De peccato vanae gloriae*) apareix així: "*Quartum remedium est consideratio gloriae aeternae; quia secundum Gregorium: 'Vilescent temporalia dum considerantur aeterna'.*" Ara bé, la font d'on l'escriptor extrau aquesta frase erudita, i altres màximes d'*auctores* que adornen el proemi III.0, prové del *Comentum* de la Divina Comèdia per Pietro Alighieri. Apareix tant el seua primera versió o redacció (*Purg. XI, vv. 79-93*), com en la tercera o definitiva (*ibidem, vv. 79-142*): "*et sic, ut ait Gregorius, concludendo: 'Vilescent temporalia cum considerantur eterna'.*"⁸⁷⁹² L'exacta correspondència gramatical de la versió del *Curial* amb Pietro Alighieri (que canvia el *dum* per un *cum*) permeté a Juan Francisco Mesa descartar tant Gregori, com el *Peraldus* o altres possibles alternatives, per a confirmar la dependència respecte de l'exegeata dantesc.⁸⁷⁹³

Sí que pareix que Gregori fou font directa del *Curial* per a documentar la relació que l'autor pretén establir entre sant Paulí de Nola i el cavaller de la novel·la. Ara bé, per què precisament Paulí de Nola? Doncs per diverses raons. En primer lloc, per la simpatia que la noblesa d'aquest romà i el seu interès per les lletres despertaria en un autor com el del *Curial*, que alimenta el seu personatge de ficció d'ambdues coses: noblesa i lletres. En segon lloc, per ser un sant familiar a la Corona d'Aragó (passà per Barcelona), a la Llombardia (residí a Milà, amb sant Ambròs) i s'establí definitivament prop de Nàpols. És a dir, que el seu itinerari vital presenta una curiosa coincidència amb el d'Enyego d'Àvalos, que visqué a la cort de Barcelona pel 1430-1432, residí a Milà

---

⁸⁷⁹¹ Com es documenta en ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 381, n. 226.

⁸⁷⁹² La correcta identificació de la font es troba en MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 404).

⁸⁷⁹³ Us remetem, per a majors detalls, al capítol II.1.6, on tractem de Pietro Alighieri com una de les fonts primordials de l'autor.

pels anys 1435-1440, i es transferí a la cort de Nàpols el 1440. En tercer lloc, perquè Paulí de Nola –i les seues venerades despulles– protegien el clan nobiliari d’Isabella de Tàrent, els Orsini-Del Balzo; convertida en família política d’Alfons el Magnànim després de la promesa (1444) i el casament (1445) d’aquesta amb el duc de Calàbria i hereu del tron, Ferran d’Aragó. I, si aquest és –com es dedueix per altres múltiples aspectes– el dedicatari oficial de *Curial e Güelfa*, es comprenen millor la “misteriosa” aparició d’un tal *Paulino* al llarg del llibre:

“E, segons que veig, lo dret és de Curial, que l’altre l’ha volgut combatre a tota sa requesta, e Curial cové que ·s defena. E axí, Paulino, torna-te’n tantost a Curial, e digues-li que, per amor de mi, se esforce bé e ordene ço que li plau que ací ·s faça per ell, que tantost serà més en obra. E escriví letres a Curial, les millors e de major confort que pogué e sabé fer, e tramés-li dinés e joyes; emperò la dolor del cor ab ella romàs. E féu fer una image de sant Jordi, e cada dia hoya tres misses, totes dites a loor del dit sant. Paulino se’n tornà en París e, donades les letres e les joyes de la Güelfa a son senyor...” (*CeG* II.88)

Paulino és un fidel criat del cavaller Curial. Exerceix, a més, de missatger entre Curial i la Güelfa quan aquests estan separats, per l’estada d’ell a París, i perilla la relació. Molt separats estaven, per cert, Ferran i Isabella pels anys 1445-1448, fins que conceberen Alfons II, el desitjat hereu, i es “normalitzà” –dintre del que era possible– la relació entre ambdós novençans. En el capítol dedicat al personatge de la Güelfa observarem els múltiples aspectes que conviden a relacionar la figura i la personalitat de la figura literària femenina amb la flamant duquessa de Calàbria.⁸⁷⁹⁴

No ens hauria d’estranyar tampoc que Curial/Joan, estant presoner en un hort de l’Àfrica ensenyara Camar a llegir un text relacionat amb sant Paulí. En un moment determinat, recorda la musulmana: “E per ço diu Jerònim, en una epístola a Paulino –segons del nostre Johan he après– sobre l’estudi...” (*CeG* III.55). Es refereix ara a sant Paulí de Nola (353-431), nat a Bordeus (la Gàl·lia), fill d’un governador i d’una família molt rica. Rebé un ensenyament a càrrec de preceptors literats i fou un gran orador, segons els seus biògrafs: Jerònim, Ambròs i Agustí. Participà en accions de govern per distintes províncies de l’Imperi Roma, i féu amistat amb sant Ambròs i sant Agustí

---

⁸⁷⁹⁴ Es tracta del capítol II.3.2.

estant a Milà. Es casà, perdé un fill acabat de nàixer i decidí dedicar-se a la religió. Fou ordenat sacerdot a Barcelona (393) i s'establí a Nola (la Campània, prop de Nàpols, senyoria dels Orsini en temps del *Curial*), on afavorí el culte de la tomba de sant Fèlix de Nola. Bisbe de dita ciutat per aclamació el 409, escrigué cartes, compongué poemes i féu obres de caritat. Arribaren els vàndals del rei Genserik, que s'instal·là a Cartago (la futura Tunísia) i s'emportà allí captius de Nola. I és ací on ve la història que conta només sant Gregori, segons la qual Paulí s'oferí per reemplaçar personalment un d'aquells esclaus, que era fill únic d'una pobre viuda.

Conta Gregori (*Diàlegs*, I,1-8) que, saquejada la Campània pels vàndals, una pobra viuda comentà a Paulí que el gendre del rei dels vàndals s'havia endut captiu el seu fill únic i li demanà que l'ajudara a rescatar-lo [1]. Però com el bisbe ja ho havia donat tot per a rescatar altres captius, trobà que no li quedava res, com no fóra la pròpia persona. Així que proposà oferir-se ell en lloc de l'esclau. La viuda no cregué d'entrada que es tractava d'una broma, però sí després confià en la proposta d'un home com aquelol, tan eloqüent i tan erudit en estudis profans: "*ut erat uir eloquentissimus atque adprime exterioribus quoque studiis eruditus*" [2]. S'embarcaren tots dos cap a l'Àfrica. El rei bàbar accedí a escoltar la dona i ella li exposà el cas [3]...

"[3] Ell [el rei] esguardà aquell home de faç amable i li preguntà si tenia algun ofici. Paulí, l'home de Déu, li respongué: 'Certament que no en tinc cap, però sé conrear un hort.' I l'home pagà va rebre'l de bon grat perquè va oir d'ell que era hàbil a cultivar llegums. El prengué, doncs, per servent, i tornà el fill a la viuda, la qual, un cop hagué recobrat el fill, sortí de l'Àfrica. [4] Paulí, doncs, va rebre una horta per a conrear-la. El gendre del rei, que acudia sovint a l'hort, va fer algunes preguntes de l'hortolà i va adonar-se que era un home molt savi. Llavors començà a deixar els seus amics i familiars, parlava sovint amb el seu hortolà i es delectava amb els seus raonaments. Paulí acostumava a portar-li cada dia a taula fruits de l'hort, flairosos i frescos, i després de rebre el seu pa, retornava al conreu del jardí. [5] I això va durar molt de temps..."⁸⁷⁹⁵

Fins que un dia el sant profetitzà que era pròxima la mort del rei. El gendre del monarca li ho comentà i aquest volgué conèixer el profeta. Així que visità l'hort del

---

⁸⁷⁹⁵ Oferim la traducció de SANT GREGORI EL GRAN, *Diàlegs*, ed. a cura de Manuel BALASCH i Narcís XIFRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1991, vol. 2, ps. 13-14.

gendre i li confesà que havia somniat que el sotmetia a juí un consistori del qual formava part aquell esclau, i li llevaven el ceptre. Volia, doncs, saber qui era realment aquell home. El gendre li ho preguntà davant el sogre, i Paulí descobrí que era bisbe. El rei, atemorit, li digué que demanara el que volguera. I Paulí li demanà que alliberara tots els captius de Nola. El rei ho atorgà i foren embarcats en vaixells de forments. Mort al cap de pocs dies el rei, Paulí i els seus fidels se'n tornaren a casa. Heus ací el text llatí original del fragment que acabem de citar:

“[3] Cumque ille uenusti uultus hominem conspexisset, quam artem nosset inquisiuit. Cui uir Domini Paulinus respondit, dicens: ‘Artem quidem aliquam nescio, sed hortum bene excolere scio.’ Quod uir gentilis ualde libenter accepit, cum in nutriendis holeribus quia peritus esset audiuit. Suscepit itaque seruum, et roganti uidua ab Africana regione discessit. [4] Paulinus uero excolendi horti suscepit curam. Cumque isdem regis gener crebro ingrederetur hortum suumque hortolanum quaedam requireret, sapientem ualde esse hominem uideret, amicos coepit familiares deserere et saepius cum suo hortolano conloqui atque eius sermonibus delectari. Cui Paulinus cotidie ad mensam odoras uirentesque herbas deferre consueuerat, et accepto pane ad curam horti remeare. [5] Cumque hoc diutius ageretur...”

Fixem-nos ara en *Curial e Güelfa* (III.37-39):

“[37] E aquell moro, despuys, los vené [Curial/Joan i Galceran de Madiona/Berenguer] a un cavaller de Túniç molt rich e avar, jove emperò (...). [38] Tenia aquest cavaller en les ortes, luny de Túniz mija legua, una casa gentil e molt bella, nova, flamant e tan blanca com una coloma, ab un ort molt gran e bell e ben plantat de molts arbres; e moltes altres terres. E aquell cavaller delitava’s molt en aquella casa, e comprà aquells dos catius per a conrear aquell ort e aquelles terres; e, puys que ·ls tench en aquell loch, féu-los metre en possessió de sengles càvechs e ·ls féu mostrar ço que havien a fer (...). Lo cavaller los dix què era allò que ells sabrien fer. Respongueren que pensar bèsties. Dix lo moro: – Pensau a vosaltres mateix, donchs, que aquí no ha altres bèsties de pensar.– E ab mala cara los manà que cavassen e haguessen cura d’aquell ort. E axí Johan e Berenguer per aquell ort se començaren a deportar, cavant e conreant l’ort e totes

les terres; e, fi nalment, en poch temps foren molt bons lauradors. E com fossen molt forts de les persones e treballassen molt bé, lo senyor lur, qui Fàraig havia nom, amava'ls molt. Emperò, aquella amor no aprofita gens als catius, ans los carregava més de ferros...”

Com s'observa, no es detecta cap intent de reproduir la situació de Paulí segons Gregori, però sí d'evocar-la com a record de lectura, se suposa que compartit amb el dedicatari del *Curial* –Ferran d'Aragó, duc de Calàbria– i altres coneixedors napolitans de l'hagiografia d'un sant tan venerat al Reialme. No obstant això, l'escriptor, tostemp guarnit en la seua elocució d'un fi sentit de la ironia, aprofita el relat per a introduir motius còmics. La provocadora resposta dels esclaus sobre què sabien fer (“pensar bèsties” era com dir que no aprofitaven per a fer faena) o l'amor incondicional d'un amo esclavista que carregava els seus benamats esclaus de ferros, formen part d'una narració que pretén resultar simpàtica i graciosa, de cara als oients.

Deixant ara de banda Paulí, convé comentar, finalment, l'estranya ocurrència del *Curial* que suposa veure un déu olímpic i pagà com Bacus citant solemnement sant Gregori. Júlia Butinyà encerta quan la considera satíricament, com una provocació més de l'autor; després que Apol·lo citara sant Jeroni estant al Parnàs.⁸⁷⁹⁶ Concorda amb aquesta interpretació la lectura de Ricardo da Costa,⁸⁷⁹⁷ que també troba xocant la remissió a un autor tan medieval, al·legat pels detractors de l'humanisme, en boca d'un déu de l'Antiguitat clàssica. I més encara, si tenim en consideració que s'està reconduint el jove “caigut”, no pas cap al confessionari o la divina Escripura, sinó cap a una biblioteca de llibres “en totes facultats” –com solien dir-ne els humanistes–, on podrà formar-se en un ampli ventall d'arts liberals i estudiar els filòsofs pagans. O llegir l'*Eneida* de Virgili, com havia fet estant a Tunis, alternativament.

Si Bernat Metge ja es riu discretament de la doctrina gregoriana,⁸⁷⁹⁸ l'anònim del *Curial* utilitza la figura ortodoxa del pare de l'Església com una icona col·locada grotescament al costat de Bacus i d'Hèrcules. El sincretisme respon, doncs, a una

---

⁸⁷⁹⁶ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 139-144.

⁸⁷⁹⁷ COSTA, Ricardo da, Uma jóia medieval no alvorecer do humanismo: a novela de *cavalaria Curial e Güelfa* (século XV), dins MONGELLI, Lênia Márcia (coord.), *De cavaleiros e cavalarias. Por terras de Europa e Américas*, Humanitas, São Paulo, 2012, ps. 539-549 (p. 544).

⁸⁷⁹⁸ BADIA, Lola, Bernat Metge i els “auctores”: del material de construcció al producte elaborat, dins *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 43, Barcelona, 1993, ps. 25-40 (p. 34): “Llegir comparativament Metge i sant Gregori dona la mesura exacta de la malícia insinuant del català.”

comicitat recercada. A més a més, aquesta aparició sobtada de “llatinades” erudites en una obra d’entreteniment i evasió en romanç català, respon a una voluntat de parodiar els procediments de citació erudita dels tractats escolàstics i teològics, o dels compendis morals de l’edat mitjana. En aquests, s’acumulaven les sentències d’*auctores* en retafiles de munició intel·lectual, acumulades per a recolzar o defensar posicions pròpies, que no es volien presentar com a pròpies, sinó com a producte de la *translatio fidel* al lector d’un saber antic, acumulat i inqüestionable. El desconegut escriptor del *Curial*, una obra de cavalleria humanística benhumorada, reivindicativa del *militar estament*, no sols es permet el luxe d’accedir críticament al saber, sinó que té la gosadia de recórrer a la paròdia, la sàtira i la ironia com a recursos literaris i comunicatius. Aquesta actitud ambivalent condueix a lectures ambigües, sens dubte, i ha portat a confusió a molts crítics literaris; sobretot a aquells que prologuen el *Curial* qualificant-lo de novel·la “medievalitzant”. En alguns aspectes tecnicoliteraris i narratològics, potser sí, però no en allò que afecta i respon al rerefons ideològic.

En altre lloc hem vist com l’elecció de Bacus es déu a lectures de Da Imola i Boccaccio, que permeten identificar-lo com a personificació de la Filosofia.⁸⁷⁹⁹ Pel que fa a Hèrcules, Coluccio Salutati i Enric de Villena, entre d’altres, el presenten com el model heroic o al·legòric d’una nova categoria d’home característica de l’humanisme: l’individu esforçat i estudiós, l’*homo scientificus*, que llig per a aprofundir en la virtut.⁸⁸⁰⁰ El laic, el cavaller, el noble que s’aventura a llegir i a escriure, o que s’aficiona a la poesia, té tota la legitimitat moral per a fer-ho, a desgrat de les crítiques d’alguns religiosos. *Curial* pretén respondre –mal que siga en la projecció utòpica de la ficció i en el plànol oníric del somni del Parnàs– al paradigma d’home d’armes i de cort que aspira a ser reconegut com tot un “cavaller científich”. Si els *condottieri* italians del temps d’escriptura de *Curial e Güelfa* estudiaven grec i llatí per a llegir directament Plató i Xenofont, doncs l’heroi de ficció més representatiu de l’humanística cort d’Alfons el Magnànim no podia deixar d’exhibir un cert esnobisme cultural.

En aquest context, l’autoritat del papa Gregori aporta una nota estrident, que cal llegir en clau de sàtira i paradoxa. Ho hem posat ja en evidència en comentar la influència sobre el *Curial* d’una de les *Epistolae Seniles* de Francesco Petrarca.⁸⁸⁰¹ Es tracta, concretament, de la lletra de Petrarca a Boccaccio (I,v,59-60), on l’autor critica

---

⁸⁷⁹⁹ Vegeu els capítols II.1.5 i II.1.6.

⁸⁸⁰⁰ Us remetem ara al capítol II.1.3, on tractem d’Hèrcules en Villena, i al II.3.1, el referit al personatge de *Curial* i la seua formació educativa.

⁸⁸⁰¹ Capítol II.1.5.

sant Gregori perquè animava als joves dels seus temps a abandonar l'estudi de les ciències liberals i la filosofia, per a dedicar-se plenament a l'obra de Déu. ¿No és justament l'objectiu contrari al que demana Bacus a Curial? Gregori elogià la conversió de sant Benet de Núrsia a la vida monàstica després que “*non ille poeticas, sed omnino literas neglexerat*”. El jove que rebia les benediccions del papa Gregori, no sols descurà l'art poètica, sinó també tota mena d'estudis literaris. Es a dir, que havia abandonat els llibres i els estudis de “sciència” i literatura: els mateixos que havien convertit el Curial de la ficció cavalleresca –teòricament parlant, en somnis– en un “gran orador e poeta”, com el qualificarà el mateix Apol·lo just abans de coronar-lo.

De fet, la intenció de l'escriptor concorda amb el programa pedagògic que Michele Savonarola –preceptor humanista de l'escola de Guarino Veronese– preparà per al seu pupil Borso d'Este, insigne visitant de la cort de Nàpols pel 1444. Sostenia el mentor del futur príncep sobirà de Ferrara i els governants en general havien d'estudiar ciències liberals i filosofia, com recomana Bacus, “*adciò che le mente loro per longa ociosità non ebbano a discorrere in le lascività*”, tal com li havia esdevingut a Curial.⁸⁸⁰² Així les coses, convenia que foren cavallers científics, com el protagonista de la ficció novel·lesca que ens ocupa, segurament dedicada a Ferran d'Aragó:

“*Dicto habiamo quanto i fioli d'i principi suono da essere solicitati a' buom costumi (...); secundo il mio iuditio, non credo che 'l sia cosa alcuna che tanto l'uomo invite a buom costumi quanto fa la scientia, che pur nuy vidiamo sottosopra li homini scientifici esser de li altri più acustumati. Et imperò i principi debbono invitare i fioli suoy ad imparare scientia, che la scientia driza l'uomo a la virtù, e cussì, essendo virtuosi, saperano meglio drizare la gente a luor comessa nel vero fine di la vita politica.*”⁸⁸⁰³

Aquestes consideracions sobre “els fills dels prínceps” i la necessitat que siguin “homini scientifici” ens duen a pensar, és clar, en un dedicatari adolescent i molt amic de Borso d'Este, com era el duc de Calàbria. I en algú de la cort de Nàpols capacitat per a comunicar aquestes novetats pedagògiques al príncep catalanòfon –aquell infant criat a València– en un “comú lenguatge cathalà” que li fóra familiar. A més a més, les

⁸⁸⁰² Més detalls sobre la relació d'aquest autor amb el *Curial*, en el capítol II.1.6.

⁸⁸⁰³ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, cap. 7.

consideracions sobre la palesa orientació humanística del que en principi semblava un llibre de cavalleria, contextualitzen còmicament l'aparició de Gregori. En qualsevol cas, és cert que el príncep dedicatari o la majoria d'oients de la novel·la no percebrien les fineses i les ironies intel·lectuals. Aquests plaers literaris estaven reservats per l'autor a una part "confident" de l'auditori: aquella que, formada en gramàtica llatina, patristica, etc., compartia interessos i coneixements erudits amb ell.

No obstant això, hem d'advertir, amb Júlia Butinyà, que l'escriptor podria haver tingut també en compte el paper especial de Gregori com un sant capaç de traure dels Llimbs i portar al Cel un emperador pagà, però virtuós, com era Trajà.⁸⁸⁰⁴ La llegenda piadosa del rescat de Trajà per Gregori –una gràcia excepcional a ell atorgada per Déu– fou molt divulgada.⁸⁸⁰⁵ La història sobre la humilitat i els mèrits virtuosos de l'emperador que s'inclinà per a escoltar els precés d'una pobra anciana viuda, apareix en Dante Alighieri (*Divina Comèdia, Purg. X*, vv. 70-93) i és comentada extensament per Benvenuto da Imola, l'exegega dantesca preferit per l'anònim.⁸⁸⁰⁶ Escriu Dante (*ibidem*, vv. 70-76): "Quiv' era storiata l'alta gloria / del roman principato, il cui valore / mosse Gregorio a la sua gran vittoria; / i' dico di Traiano imperadore (...)." És a dir: "Allí es narra el fet més gloriós / d'aquell príncep romà, el valor del qual / portà Gregori a una victòria gran, / vull dir el de Trajà, l'emperador (...)." ⁸⁸⁰⁷ La popularitat d'aquesta llegenda es demostra per la seua aparició en el *Novellino* (LXIX), en forma d'un relat "qui conta della gran giustizia di Traiano imperadore." Hi apareix, com no pot ser altrament, la figura del "beato san Gregorio papa" i s'afirma que "per li preghi di questo santo papa, di questo imperadore fu liberata dalle pene dell'Inferno et andonne in vita

---

⁸⁸⁰⁴ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 140-141 i 267.

⁸⁸⁰⁵ Tal com ho llegim en ALIGHIERI, Dante, *La Divina Commedia*, ed. a cura de Natalino SAPEGNO, Ricciardi, Milà-Nàpols, 1957, p. 507: "La leggenda della giustizia dell'imperatore Traiano era diffusissima nel medioevo: prendendo spunto da un aneddoto di Dione Cassio (XIX,5), compare primamente nella *Vita di San Gregorio* compilata nel IX secolo dal diacono Giovanni. Di lì passa nelle varie raccolte di exempla ad uso dei predicatori, in Giovanni da Salisbury, in Elinando, Guglielmo Bellovacense, in Iacopo da Varazze, e infine nei volgarizzamenti e nelle raccolte più varie, come il *Fiore di filosofi* e il *Novellino*."

⁸⁸⁰⁶ La versió del comentarista conclou amb l'enunciat següent: "*Dicitur autem beatissimus papa Gregorius tam diu pro eo orasse, donec ei revelatum est Traianum a poenis inferni esse liberatum; unde Traianus merito praefertur aliis, cuius virtus ita placuit sanctis prae caeteris, ut eorum meritis solus sit liberatus.*" Vegeu RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Purg. X*, vv. 70-93.

⁸⁸⁰⁷ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 558-559.

eterna: et era stato pagano.”⁸⁸⁰⁸ Recordem, a tot això, que el *Novellino*, una compilació anònima de contalles breus en toscà (datable pels anys 1280-1300), era un llibre conegut i utilitzat per l'autor de *Curial e Güelfa*, com ja s'ha comentat.⁸⁸⁰⁹

La *Commedia* de Dante depén quasi literalment del *Policraticus*, però no és en el cant X del *Purgatori* l'únic lloc on apareix Trajà. Torna a ser un personatge rellevant en *Paradís XX*, 43-48, quan es forma una àguila en el cel de Júpiter i Trajà és un dels cinc esperits benèfics que en conformen l'arc de la cella. Afig a continuació que l'emperador gaudí de l'experiència “di questa dolce vita de l'opposta” (v. 48), ja que la seua ànima havia sigut rescatada per sant Gregori de l'Infern (on s'inclouen els llimbs reservats als pagans) i restituïda al cos i a la vida, abans de ser glorificada en el Cel, després d'una segona mort (*ibidem*, vv. 106-17).⁸⁸¹⁰ Pensem ara en un Curial que ha conegut també “questa dolce vita” i “l'opposta”, és a dir, que ha passat en la seua joventut per un autèntic infern de pecat, desamor, naufragi mariner i vital, captivitat en terra d'infidels, recaiguda en el vici i la depravació. Finalment, el que sembla ser ja una ànima gairebé *infernada*, com la de Trajà, és rescatada per un déu de gentils, l'olímpic i “científich” Bacus, que en la novel·la assumeix el paper de Gregori. Tot plegat, reforça la relació proposada entre el Trajà dantesca i el Curial de l'anònim.

Després de totes les victòries que l'emperador obtingué en vida, resultà que el mèrit més valuós per a obrir-li les portes del Cel dels cristians fou la seua generositat i humilitat. Aquestes són, en efecte, algunes de les virtuts que, al llarg de la novel·la catalana, l'anònim tracta d'inculcar en el seu personatge i, per *speculum*, en algun insigne dedicatari. De manera que ja va bé que Gregori, de la mà de Bacus, protagonitze un capítol on Curial serà tret definitivament del purgatori moral per a trobar un cel a la seua mida. Havent-se'n adonat de colp de la caducitat dels plaers efímers a què s'ha dedicat darrerament, s'inclina per fi pels *aeterna* o ‘béns eterns’ promesos per Gregori. Però, això sí, en el *Curial* aquesta glòria eterna no és precisament els de la glòria del Paradís dels pares de l'Església, sinó la glòria còsmica i eterna dels neoplatònics antics, a l'estil del *Somni d'Escipió*. A partir del somni on Bacus cita Gregori, Curial passarà a fruit del triomf definitiu en la disciplina militar (la croada), l'amor conjugal (el matrimoni amb la Güelfa) i la glòria mundana (el principat d'Orenga).

---

⁸⁸⁰⁸ ANONIMO, *Il Novellino. Testo critico*, ed. a cura de Guido FAVATI, Bozzi, Roma, 1970; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁸⁸⁰⁹ Concretament, en el capítol II.1.3.

⁸⁸¹⁰ Tal com ho explica PASTORE STOCCHI, Manlio, Marco Ulpio Traiano, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marco-ulpio-traiano_Enciclopedia-Dantesca/>

Tots aquests aconseguiments, emperò, no els hauria obtingut si no s'haguera vençut a si mateix, si no s'haguera reconegut com un humil i generós ésser humà: com Trajà, que serveix de model a John de Salisbury (segle XII) per a l'*speculum principis del Policraticus* (ll. V, cap. 8). Afirmar el polígraf britànic –i es seguit en això, al peu de la lletra, per Da Imola (segle XIV)– que aquest emperador era més virtuós i digne d'imitar que el gloriós August: “*Felicio sis Augusto, melior Traiano.*” Segons el mateix Rambaldi da Imola, si Dante s'havia fixat en la figura de Trajà, és perquè, seguint també el criteri de Salisbury podia presentar-lo com el paradigma de la “*maximae humilitatis in imperatore romano potentissimo.*”⁸⁸¹¹ De ben segur que, si hi havia algú amb possibilitats de regnar que tinguera accés a la lliçó parenètica de *Curial e Güelfa*, hauria de ponderar la sàvia advertència de Gregori el Gran.

Tot això, a desgrat de la utilització que feia l'autor del personatge medieval per a aconsellar un itinerari pedagògic humanista, que aquest no haguera mai aprovat, ja que s'estimava més –com Jeroni– un príncep estudiós de la Bíblia. L'anònim combregava més amb la pedagogia de Savonarola, el preceptor de la cort ferraresa, que apostava per fer estudiar als fills dels reis l'ètica dels filòsofs antics: “*Voriano farli imparare le scientie morale, il perché queste insegnano biem rezere se medesimo e i populi e le fameglie, che certo veruno saperà biem altruy rezere che non saperà lui biem governare (...). Ma forsi dirà alcuno: –Nui pur vidiamo i principi senza tante scientie biem governare le ciptà e populi e sé medesimi–. Dico che è vero, ma (...) come è sententia di Platone (...): *Morale negotium principibus plurimum attinere.*”*

Les obres de sant Gregori eren accessibles i estaven presents en moltes biblioteques. Encara que, com s'ha vist, l'anònim del *Curial* el citació amb un propòsit ben concret i partint de fonts enciclopèdiques, de segona mà. El gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos, posseïa un còdex amb les obres completes de sant Gregori, en pergamí, de gran format, amb cobertes de cuir, i un altre específic amb la *Regula pastoralis*, en pergamí i coberta de cuir marró clar. El seu nebot i pupil Pietro di Guevara tenia un exemplar de les *Epistolae numero quinquaginta quinque*, custodiat en l'actualitat a la Bibliothèque Nationale de France (ms. Lat. 6638).⁸⁸¹² Els cortesans del Nàpols *aragones*, doncs, estaven familiaritzats amb l'obra d'aquest pare de l'Església, com també ho estarien molts dels lectors de *Curial e Güelfa*.

* * *

---

⁸⁸¹¹ RAMBALDI DA IMOLA, B., *op. cit.*

⁸⁸¹² Més detalls en el capítol I.3.5.

Un altre pare de l'Església, en aquest cas de l'oriental, que podrien haver influït, però ja molt anecdòticament en el *Curial*, és sant **Basili** de Cesàrea (ca. 330-407). Era escriptor molt conegut entre els afins a l'humanisme, en la primera meitat del segle XV, per la seua cèlebre homilia adreçada als joves, on els animava a estudiar els clàssics pagans. Coincidint amb l'autor de *Curial e Güelfa*, afirmava el savi grec que (*Als joves, o Oratio ad adolescentes; Sermons, XXII,ix,105*)⁸⁸¹³ que l'estudi dels llibres evitava que els joves es deixaren dur pel desig i pel vici. Considerava que els filòsofs i poetes anteriors al cristianisme eren una font de saviesa irremplaçable; utilíssima, a més, com a propedèutica per a l'estudi de la Sagrada Escripura, que requeria una intensa formació prèvia. Al contrari que Jeroni, Gregori i altres pares de l'Església llatina, l'autoritat de Basili sancionava com a ortodoxes les aspiracions intel·lectuals de Francesco Petrarca, Leonardo Bruni i la resta d'impulsors del moviment humanístic.

El mateix Leonardo Bruni traduï del grec al llatí l'homilia, amb el títol *De legendis gentiliium libris* (1403), i contribuï a divulgar-la com una autoritat cristiana que aconsellava llegir els llibres dels "gentils", sense haver d'incórrer per això en cap activitat indigna d'un fidel, heterodoxa o pecaminosa. Com ja s'ha explicat en altre lloc,⁸⁸¹⁴ aquest opuscle fou usat pels humanistes com a coartada teològica per a dignificar davant els moralistes i els inquisidors una pedagogia fonamentada en l'estudi dels filòsofs i els poetes antics.⁸⁸¹⁵ Basili el Gran defenia la conveniència de llegir Homer i altres clàssics per a aprofundir en una vida i un comportament virtuosos. Un manuscrit de l'opuscle arribà a Castella en la dècada del 1440: potser en el viatge d'Enyego d'Àvalos (1440), o en el del seu germà Fernando de Guevara (1446), que en altre lloc relacionàvem amb l'arribada de la *Ilíada* a Castella.⁸⁸¹⁶ El gran camarlenc del Magnànim posseïa un exemplar del *Basili* en la seua biblioteca, inclòs en un còdex luxós que actualment es conserva a la Universitat d'Harvard.⁸⁸¹⁷

---

⁸⁸¹³ Vegeu BASILI EL GRAN, Sant, *Als joves, sobre la utilitat de la literatura grega*, ed. i trad. a cura de Josep O'CALLAGHAN, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1985, p. 60; BASILIO DE CESÀREA, *A los jóvenes. Sobre el provecho de la literatura clásica*, trad. i ed. a cura de Teresa MARTÍNEZ MANZANO, Gredos, Madrid, 1998.

⁸⁸¹⁴ Us remetem al capítol II.1.6, quan tractem de Bruni.

⁸⁸¹⁵ D'AGOSTINO, Marco, *I corpora patristici: aspetti grafici e tecnico-librari*, dins CORTESI, Mariarosa (ed.), *Leggere i padri. Tra passato e presente*, Sismel – Edizioni del Galluzzo ("Millennio Medievale", 88), Florència, 2010, ps. 145-156 (p. 150).

⁸⁸¹⁶ Vegeu el capítol I.3.4.

⁸⁸¹⁷ Per a majors detalls, us tornem a remetre al capítol I.3.5.

Per bé que l'homilia adreçada *Als joves* era coneguda per Enric de Villena (dècada del 1420) i Alonso de Cartagena (1426),⁸⁸¹⁸ el principal receptor i difusor castellà de l'opuscle fou Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana, i amic i parent dels D'Àvalos-Guevara. El magnat i poeta bibliòfil el féu traduir al castellà al seu capellà i secretari Pedro Díaz de Toledo (París, BNF, *Esp.* 458). Pocs anys abans, havia arribat també d'Itàlia a Castella la versió llatina de l'homilia realitzada pel cardenal Bessarió estant al Concili de Florència (1438-1439). El prelat la titulà *Nosce te ipsum*, i la dedicà al rei Joan II de Castella. D'aquesta versió de Bessarió, s'efectuà després una traducció castellana titulada *Observate a tí mismo* (Madrid, BNE, ms. 10445): una cosa com el “regoneix-te bé” aconsellat per Melchior de Pando al cavaller estudiós de la ficció novel·lesca (*CeG* II.144). En el pròleg adreçat a Santillana, Díaz de Toledo defengué la importància doctrinal d'un text que animava a aprofundir en els “estudios de humanitat” (*studia humanitatis*).⁸⁸¹⁹ Aquesta era la senda de virtut propugnada per Coluccio Salutati (a qui Bruni havia dedicat la seua versió) i per la qual se suposa que caminava –almenys, sobre el paper– el mecenes promotor de la versió espanyola. L'homilia de Basili servia de resposta contra “aquellos que quieren obtrectar los estudios de la humanitat, por qué nosotros nos damos a los a los poetas y oradores y otros que los han tractado.” Era una de les raons per les quals...

“Acordé de romançar y enbiar a vuestra nobleza este pequeño libro del gran Basilio, porque con la autoridad de este tan gran varón pueda vuestra nobleza confonder la ignorancia y perversidad de los que vituperan los estudios susodichos y que dizen que es de arredrarse dellos de todo punto. A los quales entiendo que esto viene por ser de tan vagaroso ingenio, que non pueden otear a ninguna cosa alta y egregia. E ellos, no pudiendo espirar a ninguna parte de humanitat, entienden que nin los otros que tienen abilidad y voluntad para ello lo deven fazer. Mas dexémolos con su ignorancia, ca non me paresçen dignos para que fagamos dellos mençion, y oyamos a Basilio...”⁸⁸²⁰

⁸⁸¹⁸ CÁTEDRA, Pedro Manuel, Enrique de Villena y algunos humanistas, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 187-203 (ps. 198-199, i n. 48).

⁸⁸¹⁹ És en aquesta traducció, datable pels anys 1445-1450, quan per primera vegada s'empra aquesta definició humanística a la Península Ibèrica. Vegeu RUSSELL, Peter, Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV, dins *Temas de “La Celestina” y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (ps. 215-216).

⁸⁸²⁰ BASILIO DE CESÁREA, *A los jóvenes*; trad. del llatí al castellà de Pedro DÍAZ DE TOLEDO, basada en la trad. del grec al llatí de Leonardo BRUNI, ed. de Rafael HERRERA GUILLÉN basada en el

L'actitud a la defensiva que manifesta el conseller del marquès literat concorda amb la que traspua dels primers paràgrafs del llibre III de *Curial e Güelfa*. Ens referim a la “faula” al·legòrica d'Ovidi⁸⁸²¹ amb què l'anònim obri el llibre –les Muses virtuoses, desafiades per les mesquines Pièrides–, com una excusa per a atacar els doctors escolàstics (s'entén que teòlegs, majoritàriament) que disputen amb els humanistes (“hòmens de molta sciència”) i que volen “parificar-se” inútilment amb ells. Les Pièrides “no eren tan grans maestres com pensàvan”. I, no obstant llur insuficiència, “devengueren molt superbes e vanaglorioses, en tant que, menyspreant totes les altres persones expertes en aquella art, se volgueren no solament parificar ab les Muses, ans encara subpeditar-les.” La interpretació al·legòrica, extreta de Da Imola, com ja s'ha comentat,⁸⁸²² no deixa lloc a dubtes: les “piques” representen aquells savis mediocres que critiquen els filòsofs i poetes sublims, o que pretenen superar-los sense mèrits suficients. O, per dir-ho amb mots del secretari de Santillana: aquells que són “de tan vagaroso ingenio, que non pueden otear a ninguna cosa alta y egregia.”

No mancaven a la Castella –i a la Itàlia– del segle XV, clergues i escolàstics intransigents, com Alonso Fernández de Madrigal “el Tostado” (1410-1455), que es mostraven hostils als cavallers aficionats a la literatura, als quals menyspreaven en públic i per escrit. Guillermo Serés constata com en aquest erudit “late el escolástico afán de marcar las diferencias entre los *poetas* y los *sabios*, o sea, entre la imprecisión y *fabulositas* de aquellos y el rigor de los filósofos y teólogos. Se le nota como un fastidio de ver a amateurs como Santillana –tal como le enseñara Villena– jugando al sentido involucrado de los mitos; también advierte del peligro de la paganización que puede comportar la exégesis mitológica en manos laicas e inexpertas.”⁸⁸²³

L'actitud a la defensiva del cercle cultural de Santillana i de l'anònim del *Curial* representa en certa manera una resposta davant la hostilitat antipoètica de vanitosos prelats con Cartagena, estirats escolàstics com el Tostado o predicadors exaltats. Vet

---

ms. BNF Esp. 458, Biblioteca Saavedra Fajardo, Múrcia, 2004; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/LIBROS/Libro0159.pdf>>, ps. 3-4. La modernització ortogràfica i l'accentuació gràfica del text original són nostres.

⁸⁸²¹ Correctament identificada com *Met.* V, 294-678 en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 269, i ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 515.

⁸⁸²² Us remetem al capítol II.1.6.

⁸⁸²³ SERÉS, Guillermo, La ficción y la “verdad del entendimiento”: algunas consideraciones de poética medieval, dins *Revista de poética medieval*, 4, Alcalá de Henares, 2000, ps. 153-186 (p. 176).

que les Pièrides foren confoses i castigades pels déus, que les convertiren en garses o blanques (*Pica pica*). És el mateix que desitgen el marquès i el seu cercle d'italòfils aficionats a les lletres: “confonder la ignorancia y perversidad de los que vituperan los estudios susodichos”, els *studia humanitatis*. Perquè si hi ha *ignorants* en àmbit cortesà, no són aquells que, com l'autor del *Curial* i els del seu estament, s'aventuren voluntariosament en la ciència: “mi e mos pars, axí com ignorants”. Els vertaders ignorants, “piques”, Pièrides, etc., són els qui, sense tenir coneixement dels grans clàssics de l'Antiguitat grecolatina (autors i llibres “de reverenda letradura”, inspirats per les Muses) gosen encara *disputar* amb els humanistes:

“E si per ventura les filles de Píreus foren –poetant– per los déus convertides en piques, no se'n marvell persona alguna, car, com los hòmens pobres de sciència [doctors escolàstics, teòlegs, etc.], qui presumen saber molt, volen disputar o disputen ab los hòmens científichs e de reverenda letradura [humanistes, promotors dels *studia humanitatis*], dels quals deurían oyr e apendre, volents se parificar e egualar ab ells, són judgats despuys folls e de poch saber, e comparats a les piques, qui garrulen e rallen e no saben ço que dien, e lur porfídia los aporta vergonya.”

El sentit de l'argumentació coincideix fil per agulla amb el de Pedro Díaz de Toledo: “E ellos [els detractors el moviment humanista], no pudiendo espirar a ninguna parte de humanitat, entienden que nin los otros que tienen abilidad y voluntad para ello lo deven fazer. Mas dexémoslos con su ignorancia...” La conclusió del *Curial* és cortés i protocol·lària, *ergo* sarcàstica: “Callem, donchs, los qui sabem poch, davant aquells qui saben molt.” Darrere dels dos discursos, el del palau de Guadalajara i el de la cort napolitana del Magnànim, es descobreix un mateix propòsit apologètic que troba recolzament en la filosofia de Basili el Gran: el de la defensa de l'accés dels joves, dels laics, dels cavallers, dels nobles “ignorants”, a una ciència liberal, una filosofia moral i una poesia clàssica que els humanistes posen a l'abast de tothom. Ells són els vertaders savis del segle XV, els devots de les Muses, els estudiosos de la “reverenda letradura” clàssica, i no les “piques garruladores” que reaccionen contra l'humanisme, quan en realitat haurien de callar, per a no posar en evidència les seues mancances.

Curiosament, l'irònic autor del *Curial*, en el mateix pròleg al llibre III, aprofita l'avinentsa de la *recusatio* –un text de cortesia prologal, on hauria de centrar-se en ell

mateix, i mostrar-se humil davant el lector– per transformar-la en una paròdia de la *disputatio*, de la metodologia escolàstica i medieval –per a ell, obsoleta. Ho fa quan acaba de mostrar-nos que hi ha obres (els clàssics de “reverenda letradura”) i estudiosos de molta “sciència” (els humanistes) inspirats per les Muses; però també uns “hòmens de sciència” superbs que són com les Piques: pretenen “parificar-se” amb els altres i gosen “disputar” amb ells. Plantejat així el conflicte, l’anònim arremet paròdicament contra les escolàstiques garses amb aquest repertori (CeG III.0):

“Moltes vegades, emperò, avé los hòmens de molta sciència ésser superbiosos (...). Contra los quals, Salusti: ‘*Comune malum nobilitatis est superbia.*’ E sent Gregori: ‘*Omnes studium rationem humilitatis equales sumus et studium primos parentes qui de humo facti sunt.*’ Et Malachias propheta (secundo capitulo): ‘*Numquid non pater unus omnium nostrum? Numquid non Deus unus creavit nos? Quare despicit unusquisque nostrum fratrem suum?*’ (...). Contra los quals diu Tul·li, o per ventura volent-los scusar: ‘*Magni dicti uel magni facti frequens fama cum laude nedum superbos sed eciam humiles excellentes, in suis operibus et scienciis cecat.*’ Item, Valerius, in titulo De cupiditate glorie: ‘*Nulla est tanta humilitas que dulcedo glorie non tangatur.*’ Prosper eciam, in suo libro: ‘*Cum omnia uicia superavit homo manet periculum uehemens cum consciencia pocius in se quam in Deo gloriatur.*’ Abaxen e humilien-se los nobles e grans letrats, e crégan a aquell qui ·ls dix: ‘*Qui se exaltat humiliabitur, etc.*’”

Hem de veure com l’autor interromp bruscament el que en teoria és una novel·la d’armes i d’amor, en un text proemial, per introduir dos paràgrafs de material medieval, sant Gregori inclòs, plagiat d’enciclopedistes (Pietro Alighieri, sobretot⁸⁸²⁴) i de manuals devocionals italians.⁸⁸²⁵ La forma que adopta el text és la d’una paròdia de discussió argumentativa típicament escolàstica. El procediment consistia a acumular sense gaire criteri màximes llatines d’*auctoritates* clàssiques, patrístiques i medievals (“*et...*, *eciam...*,”⁸⁸²⁶ *ítem...*, *et...*, *etc.*”) per a recolzar la posició propia “contra” la d’aquell amb el qual es disputa: “contra los quals..., contra los quals”. Per això no té molta cura l’escriptor a l’hora de copiar les sentències: segurament, perquè era cosa

---

⁸⁸²⁴ Vegeu el capítol II.1.6.

⁸⁸²⁵ Us remetem al principi d’aquest capítol.

⁸⁸²⁶ Escrit capriciosament a la manera medieval, és a dir, *eciam* en lloc d’*etiam*.

sabuda que la transmissió medieval d'aquest saber l'havia distorsionat. I el fet que ell distorsione la sintaxi llatina d'alguna frase, també ajuda a l'efecte paròdic. La lectura còmica del discurs està prevista per accentuar la diatriba contra els "savis" vanitosos que menyspreen els "hòmens científichs" (com el mateix autor: estudiosos de la "sciència" dels antics) i els sus amics i preceptors humanistes. Notem així mateix que, una vegada estesa suficientment la burla del mètode escolàstic, l'autor reprén la marxa sobre allò que interessa realment a ell i als seus lectors: les aventures del cavaller lector i modèlic: "E Curial, lo qual tenim entre mans..." Frase de represa, doncs.

En l'*Oratio ad adolescentes*, sant Basili aconsella als joves que perseveren en l'estudi dels llibres, de poetes, filòsofs, historiadors, etc., com una via, no sols per a aprendre coneixements, sinó també per a esdevenir homes virtuosos: "E por quanto a esta nuestra vida se sube por la virtud, y la virtud mucho por los poetas, mucho por los que escrivieron las istorias y mucho más por los philósophos es alabada, a las palabras dellos nos devemos mucho allegar. Nin es pequeña la utilitat que trahe la costumbre y familiaritat de las virtudes infusa en los ánimos y entendimientos de los omnes mançebos."⁸⁸²⁷ I, com faran després Coluccio Salutati, Enric de Villena i l'anònim de *Curial e Güelfa*, proposa la imatge al·legòrica i mitològica d'un Hèrcules estudiós i constant, com a l'heroi a imitar. A tal efecte, reporta l'anècdota mitològica de la "Y" pitagòrica d'Hèrcules, és a dir, del dilema vital que se li presentà –el mateix dilema davant el qual es troba el jove Curial, cavaller "errant"– sobre elegir el camí ample i fàcil de l'esquerra (el del vici, la supèrbia i la luxúria) o la senda estreta i difícil de la dreta (l'estudi dels llibres, la disciplina militar i l'amor honest):

"Hércules quando era mançebo, quasi desta vuestra hedat, mucho y luengamente aver pensado entre sí quál vía tomaría, por quanto veía dos caminos: uno a la deletación y otro a la virtud. Y, dubdando assí, que llegaron a él dos matronas, las cuales eran la virtud y la malicia. Y, como quier que ellas callavan, luego como las vido, le fue conosçida la diferencia dellas. Ca paresçióle la una dellas con gran cura ornada, abundante en deleytes y que de todos los viçios traía gran conpañia en pos de sí, y mostrándole todas aquellas cosas y offreciéndole otras muchas más, tentava de levar consigo a Hércules. La otra, enpero, aspera y dura, y oteando con gran rigor, dixo tales cosas: que ella non

---

⁸⁸²⁷ BASILIO DE CESÁREA, *A los jóvenes...*, p. 10.

offrescía deleyte ninguno nin folgura, mas trabajos, sudores y peligros infinitos que le cunplía passar en mar y en tierra, pero quel gualardon de aquello seria, según aquel dezia, que sería fecho dios. Y, finalmente, dize que ésta siguio Hércules.”⁸⁸²⁸

Pot comparar-se la terminologia amb la versió llatina de Leonardo Bruni:

“*Haec eadem a Prodicō sophista quodam in loco suorum librorum de uirtute ac uitiiis sapientissime scripta sunt (...), Herculem cum is adolescens esset, uestrae ferme aetatis, diu secum multumque dubitasse utram uiam caperet cum duas uideret: unam uoluptatis alteram uirtutis; inter ambigendum autem duas accessisse matronas, has uero esse ac uirtutem ac malitiam.*”

Com ja els havia passat a Ciceró i a altres autors antics, l’humanista vacil·la a l’hora de traduir el *Kakía* (‘la Malícia’) del grec original, i opta per utilitzar en el mateix pràgraf tres substantius abstractes convergents en la mateixa idea: *uitium*, *uoluptas* i *malitia*, és a dir, ‘vici’, ‘plaer’ i ‘malícia’.⁸⁸²⁹ Tot plegat duu a pensar al lector de Bruni que existeix una relació de complementarietat entre *uoluptas* i *malitia* que podria explicar molts detalls de la caracterització de la Làquesis del *Curial*.⁸⁸³⁰ El camí de la *virtus*, en canvi, seria assenyalat al cavaller llombard per la Güelfa, que tractarà de fer de l’adolescent un “home” virtuós, estudiós i moralment íntegre.

S’observa també que el plantejament del *Curial* en el proemi I.0, sobre els “sudores y peligros infinitos... en mar” que travessaven els enamorats honestos i fidels, per a obtenir el desitjat “gualardón”, troba –a banda de Petrarca– un paral·lel en Basili. Curial, de fet, no passa per treballs d’amor tan solament, sinó per un procés d’esforç constant per a millorar moralment com a persona madura i com a cavaller que conrea la seua virtut a través de l’estudi dels llibres. Per això, s’entén que, just abans de recuperar el favor de la seua estimada Güelfa, haja de ser rescatat per Bacus, de la mateixa manera que sant Gregori salvà Trajà. També en *Curial e Güelfa*, com en sant Basili, la figura al·legòrica d’Hèrcules representa el model a seguir en aquest esforç, en aquesta via

---

⁸⁸²⁸ *Ibídem*, ps. 11-12.

⁸⁸²⁹ Més detalls en ESPIGARES PINILLA, Antonio, *Voluptas, Vitium y Virtus* junto a Hércules: del texto a la imagen, dins *Revista de Estudios Latinos*, 14, Madrid, 2014, ps. 141-164 (p. 149), d’on extraem la citació llatina.

⁸⁸³⁰ Un tema que reprendrem en el capítol II.3.6.

d'auto-redempció personal. Per aquesta raó, quan el cavaller llombard veu la figura imponent d'Hèrcules, “ficant los genolls, li féu molt gran reverència, oferint-se a ell per servidor” (*CeG* III.79). A continuació, el cavaller i lector esgarriat, recogita: abandona la via de perdició i elegeix –finalment– la senda de la virtut.

Cal llegir, doncs, aquesta recuperació del mite d'*Hèrcules davant la cruïlla*, no sols per la difusió de Basili, sinó també per la de la font original de l'*exemplum* clàssic (la faula de Pròdic de Ceos –segles V-IV aC– recollida en els *Memorabilia* de Xenofont⁸⁸³¹) en el context de l'humanisme italià del segle XV. Tal com explica Guido M. Cappelli, l'exemple d'un Hèrcules enfrontat al dilema d'elegir un camí o l'altre es rescatat per Petrarca, Salutati i altres iniciadors del moviment humanístic. La gran difusió que tingué Basili a per Itàlia i en els cenacles italòfils de Castella –la traducció manada a fer pel marquès de Santillana, que venim de citar– explica la consolidació del tòpic en la literatura i en les arts del Renaixement. I si el tema clàssic no era desconegut, en absolut, per a lletraferits castellans com Enric de Villena, Cartagena, Mena o Santillana,⁸⁸³² menys encara ho devia de ser per a l'anònim del *Curial*.

* * *

Podríem tenir en consideració, així mateix, l'obra de sant **Joan Cristòstom** (347-407), un altre dels pares de l'Església oriental. Albert Hauf troba de fons una referència evangèlica en l'advertència de Pando a Curial sobre la incompatibilitat dels seus amors vacil·lants entre la Güelfa i Làquesis: “Axí li'n pren a aquell qui no ha sinó un cor e ·n vol fer moltes parts” (*CeG* I.36). O, com havia expressat dècades abans Bernat Metge (*Lo somni*, III,viii,43), amb un regust més popular: “Bé és ver l'eximpli que qui dues boques besa, la una cové que li puda.”⁸⁸³³ Se'ns està remetent a l'*Evangelí segons sant Mateu* (6:24): “Ningú no pot servir dos senyors, perquè si estima l'un, avorirà l'altre, i si fa cas de l'un, no en farà de l'altre.”⁸⁸³⁴ A aquest assumpte dedica Crisòstom la número XXII de les seues *Homilies de l'Evangelí de Sant Mateu*, un llibre apreciat a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. El gran senescal Enyego de Guevara demanà a Ghinazzone Azorri da Siena, àlies “Oriente Senese”, que li realitzara un

---

⁸⁸³¹ Vegeu més avall en aquest capítol, on tractem de Xenofont.

⁸⁸³² CAPPELLI, Guido M., Hércules en la encrucijada: entre Italia y España, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 503-513.

⁸⁸³³ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 219.

⁸⁸³⁴ *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, p. 26.

volgarizzamento del text en llengua toscana (1446-1447). Prèviament, l'obra havia sigut traduïda del grec al llatí per Giorgio da Trebisonda (ca. 1445), sobre la versió del qual treballà Oriente, per encàrrec d'un client que desconeixia el llatí.⁸⁸³⁵

Autors, enciclopedistes i diccionaris medievals

Els literats de la baixa edat mitjana, com l'anònim del *Curial*, disposaven al seu abast d'una àmplia gamma de doctrinals, enciclopèdies i diccionaris que els permetien accedir –de manera compendiosa, glossada i indexada– al cúmul de saber en circulació en el seu temps. Encara que, per al cas que ens ocupa, en algun punt concret resulta complicat identificar la font directa de què feia ús l'anònim. Així, per exemple, el concepte teològic de *gratia praeveniens* (“aquesta senyora [la Güelfa] fonch gràcia prevenint”, *CeG* III.2)⁸⁸³⁶ prové de sant Agustí, però fou àmpliament divulgat i difós per Pietro Lombardo, i trobà ressò en Benvenuto da Imola, que el redactor del *Curial* solia utilitzar per a estudiar exegetícament la *Commedia* de Dante.

Dels múltiples contactes intertextuals detectats entre Da Imola i el *Curial*, es podia deduir que l'obra del trescentista fou el lloc d'on l'escriptor manllevà el concepte. No obstant això, la manera en què s'expressa –sense correlació intertextual amb Da Imola– i algun altre indicatiu que seguidament comentarem, fa pensar en un probable coneixement directe de l'obra teològica, divulgativa, de **Pietro Lombardo** (ca. 1096-París, 1164). Era aquest un autor natural de Novara (senyoria de Milà) molt divulgat en l'Occident cristià. El seu llibre de *Sententiae* o *Libri IV sententiarum* (1142-1158) era molt conegut, sobretot a Itàlia, per tractar-se d'un corpus sistemàtic de sentències patristiques posat a l'abast dels profans. Pel que documenta Albert Hauf, la Güelfa es comporta com la *gratia praeveniens* o “preparatòria” que prové de Déu, segons afirma Agustí i explica Lombardo: la gràcia gratuïta i prèvia emanada de Déu, el qual elegeix cada home per a salvar-lo, li proporciona els mitjans i espera una resposta positiva per part d'aquest. “La Güelfa ficà en tu los seus ulls..., elegí tu” (*CeG* III.2), adverteix Melchior a Curial, recordant també l'*Evangelii segons sant Joan* (15:16-19): “*Non vos me elegisti, sed ego elegi vos*” (‘No m’heu elegit vosaltres a mi; sóc jo qui us he escollit

---

⁸⁸³⁵ Més detalls, en el capítol I.3.5.

⁸⁸³⁶ La correcció de “pervenint” en “prevenint”, introduïda per l'edició de Ferrando (2007), troba explicació i justificació en HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (ps. 355-356).

a vosaltres'). Dante Alighieri, lector també de Lombardo, utilitza aquest i altres conceptes teològics relatius a la gràcia divina per a dotar de continguts la seua al·legòrica Beatriu, que presenta concomitàncies amb la Güelfa.

En el manual de Lombardo (ll. II, distinció XXVI, cap. 1, 162), s'afirma que la gràcia de Déu precedeix o anticipa i prepara la voluntat de l'home perquè aspire el bé: "*quia voluntas hominis gratia Dei praevenitur atque praeparatur ut fiat bona.*" A més, observa Lombardo: "*Et si diligenter intendas, nihilominus tibi monstratur quae sit ipsa gratia voluntatem praeveniens et praeparans, scilicet fides cum dilectione.*" És a dir: 'Ben mirat, es demostra que aquesta gràcia que anticipa i prepara la voluntat, no és altra cosa que la fe combinada amb l'amor.'⁸⁸³⁷ Conclou Hauf que, basant-se en aquest fonamet teològic, "l'autor estableix un dilema vital del protagonista de la seva novel·la sobre una analogia amb la noció cristiana de l'home elegit i agombolat per la gràcia divina." De manera que les poètiques ficcions paganes sobre les quals s'interessa l'anònim "es demostren ben compaginables amb les fórmules i els plantejaments moralitzants més radicals" i amb una cultura teològica cristiana d'arrel medieval.⁸⁸³⁸ Cultura teològica? Sí: la que tenien els laics aficionats a les lletres, que combinaven la literatura d'evasió i altres activitats amb les lectures devotes.

Al nostre parer, caldria matisar convenientment la conclusió de Hauf observant que l'ús que fan dels conceptes sacres Melchior i Curial en els seus diàlegs consolatoris, és un ús dessacralitzat. És a dir, que funcionen com a recursos literaris, desactivats de qualsevol càrrega teològica o moralitzant, i com metàfores accessibles als lectors – familiaritzats amb aquest llenguatge religiós–, per mitjà de les quals es poden transmetre sensacions dramàtiques (el desamor del jove cavaller) i situacions còmiques: com quan Melchior adverteix que el paradís al qual aspira Curial, el de travessar la porta del dormitori de la Güelfa, no té res a veure amb el de sant Pere. Així les coses, és lògic que la Güelfa assumisca per boca de Melchior un paper metafòric de divinitat augustiniana (gràcia prevenint) que afavoreix gratuïtament el seu enamorat secret i espera que li siga fidel. Aquesta fidelitat, però, no té res a veure amb la salvació de l'ànima, ni amb qualsevol altra aspiració mística o transcendental.

---

⁸⁸³⁷ LOMBARDO, Pietro, *Magistri Petri Lombardi Parisiensis Episcopi, Sententiae in IV libris distinctae, tomus I, pars II, libri I et II*, ed. a cura dels PP. Editores Collegii S. Bonaventurae, Collegio S. Bonaventura Ad Claras Aquas ("Spicilegium Bonaventurianum", IV,5), Grottaferrata (Roma), 1971, vol. 1, ps. 470-476. Citat i traduït per HAUF, A., *Sedució (Làquesis)...*, p. 356, al qual us remetem, per a majors detalls.

⁸⁸³⁸ HAUF, A., *Sedució (Làquesis)...*, p. 361.

Seria interessant saber si hi havia algú a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim interessat particularment en les *Sententiae* de Lombardo, que poguera tenir relació amb la novel·la anònima. L'única notícia que hem pogut adquirir al respecte, ara com ara, és la possessió per Enyego d'Àvalos d'un còdex d'aquestes *Sentències* cobert de cuir lleonat, en la seua biblioteca humanística.⁸⁸³⁹ Segurament, l'hauria adquirit durant la seua estada a la cort de Milà: l'obra consta en un inventari del 1426, de la biblioteca Visconti de Pavia, realitzat per Giovanni Feruffini, un dels interlocutors dels *Convivia Mediolanensia* de Francesco Filelfo, en els quals participa també D'Àvalos. El mateix Filelfo, molt amic del Comte Camarlenc, consultà sovint Lombardo.⁸⁸⁴⁰

* * *

No ens haja d'estranyar que, en una novel·la com el *Curial*, que té molt d'*institutio principis* (per la seua més que probable dedicació a Ferran, duc de Calàbria) vinga citat un *Morale somnium Pharaonis* de **Joan de Llemotges**, que es considera també un *speculum principis* o mirall de prínceps. Necessàriament, la citació explícita del títol d'aquesta obra ha de ser recordada en el marc textual on es troba, que és –com veurem– el de la reivindicació, emulant Dante, del dret a escriure una literatura de ficció fonamentada en els clàssics i desproveïda de dependència religiosa:

“O, Curial! ¡E fesses tu aquesta relació, qui ho vist en sompnis, e la mia ploma vergonyosa, que torna roja en la mia mà, no hagués a escriure lo cas següent, car parla sens testimoni, e alguns no y donaran fe! E si yo pogués lexar en lo tinter aquest acte, certes no sulcaria lo paper, ne ·l tenyiria ab aquesta tinta. Vet que la mà me denega l'escriure, e no consent que ·s faça. D'altra part, que Dante m'a avisat ab aquell metre qui diu que '*Tuto aquel vero que ha faccia de monçonja, etc.*' [*Commedia, Inf. XVI*, vv. 24-36]. E tu forças-me que ho diga, al·legant-me lo libre de Macrobi, *Sobre lo sompni de Scipió*, e lo sompni de Pharaó expost per Josep, moralizat per *Johannem Limovicensem* en vint epístoles. E dius encara que és possible sompniar l'ome ço que nulls temps ha vist ne pensat; e açò cascú ho sap, e no és forçat que les gents ho creeguen, que no és article de fe, ans sompni sompniat en la forma que cascú somia. E per ço hauré ardiment de parlar, per no lexar tan alt e tan notable acte com és lo següent. E axí,

---

⁸⁸³⁹ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁸⁴⁰ Segons GIONTA, Daniela, *Per i "Convivia Mediolanensia" di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici ("Quaderni di Filologia medievale e umanistica", 11), Messina, 2005, ps. 67-70.

tu dir ço que has somiat, e yo scriure ço que tu a molts publiquist, segons la informació que he haüda, no ·m par sie errada gran” (*CeG* III.25).⁸⁸⁴¹

El *Limovicensis*, escolàstic parisenc i monjo cistercenc del segle XIII, escrigué un opuscle pedagògic, profundament medieval i clerical, per a dedicar-lo al rei Teobald II de Navarra. D’ací que se’l catalogara bibliogràficament com una obra d’ “*ethopoesiam sive ethicam dictionem (...) de regia disciplina*”,⁸⁸⁴² davall títols com *Johannes a Lau[er]nha, episcopus Limovicensis, Expositio moralis super somnium Pharaonis, a Theobaldum regem Navarre*. O també: *Joannis Lemovicensis Epistolae XX ad regem Navarrae, De sompnio Pharaonis*,⁸⁸⁴³ pel fet d’estructurar-se en forma de 20 epístoles en prosa poètica, inspirades en un conegut passatge del llibre del *Gènesi* (41:1-36): el de la interpretació del somni del faraó d’Egipte per l’hebreu Josep, fill de Jacob. L’autor pretén així erigir-se en un nou Josep: el servidor i conseller, que, amb la seua saviesa, tracta d’orientar el comportament polític i moral del sobirà.

Tant la identitat de l’autor, com la datació de l’obra i el dedicatari han sigut objecte de controvèrsia. Se l’identificava antigament amb l’abat homònim d’un monestir de Zirc (Hongria), que residí allí pels anys 1208-1218, i es datava l’obra pel 1216.⁸⁸⁴⁴ Amb la qual cosa estaria dedicada a un adolescent Teobald I “el Trobador” o “el Pòstim” (1201-1253), rei de Navarra (1234-1253), i comte palatí de Xampanya i de Brie (des del seu naixement, el 1201), amb l’ordinal IV darrere del nom. Tanmateix, modernes recerques han dut a identificar Joan de Lavernha o de Llemotges com un fou mestre a la Universitat de París, de mitjan segle XIII, retirat al monestir de Claravall. Amb la qual cosa, l’obra es data ara cap al 1265-1270.⁸⁸⁴⁵ El dedicatari no seria el pare,

---

⁸⁸⁴¹ Hem alterat alguns elements de l’edició de Ferrando (2007), per entendre, per exemple, que s’està fent referència al títol de llibres concrets (en cursiva).

⁸⁸⁴² FABRICII LIPSIENSIS, Johannes Alberti, *Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis; cum supplemento christiani schoettgenii jam a P. Joanne Dominicio MANSI*, Tipogr. de Tommaso Baracchi, Florència, 1858, ps. 376-387 (p. 376).

⁸⁸⁴³ Exemplar del segle XV, procedent d’Occitània, que pertangué al comte-duc d’Olivares, i que es conserva a la Reial Biblioteca del Monestir d’El Escorial (RBME o-II-12). Vegeu ANTOLÍN, Guillermo, *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, Imprenta Helénica, Madrid, 1916, vol. 3, ps. 212-213.

⁸⁸⁴⁴ Per exemple, en el ja referit FABRICII LIPSIENSIS, J. A., *Bibliotheca Latina...*, ps. 376-387, o en LLEMOTGES, Joan de, *Somnium delucidarium pharaonis*, dins *Joannis Lemovicenis. Opera omnia*, ed. a cura d’Horváth CONSTANTIN, Egyházmegyei Könyvny, Veszprém, 1932, vol. 1, ps. 69-126.

⁸⁸⁴⁵ Vegeu TALVIO, Leena, *Johannis Lemouivensis Morale Somnium Pharaonis: problemi di datazione*, dins *Arctos. Acta philologica fennica*, 22, Hèlsinki, 1988, ps. 163-177; EADEM, Sulla figura della Fortuna nel *Sogno del Faraone*, dins *Arctos. Acta philologica fennica*, 21, Hèlsinki, 1987, ps. 185-193; EADEM, Les citations bibliques dans le *Morale Somnium Pharaonis*, dins *Arctos. Acta philologica fennica*, 24, Hèlsinki, 1990, ps. 139-146.

sinó el fill, és a dir, Teobald (1238-1270) II de Navarra i V de Xampanya (1253-1270), que comptaria ja amb vora trenta anys quan li fou oferit l'opuscle.

Tal com explica Leena Talvio, aquesta obra pertany al gènere dels espills de príncep. Se'n conserven més de seixanta manuscrits a Europa, datats en els segles XIII al XVI. Tanmateix, fou una obra de rara i tardana difusió a la Península Ibèrica, a diferència de Centreeuropa: França, Borgonya, Alemanya i Itàlia.⁸⁸⁴⁶ Segons el pare Calmet, el *Limovicensis* apareixia en alguns casos relligat amb volums manuscrits de la *Bíblia*.⁸⁸⁴⁷ Està redactat ajustant-se a l'*ordo* característic d'una disputa escolàstica i a les regles de l'*ars dictaminis* medieval. De fet, més que pel valor del contingut, s'aprecià el text per l'estil literari i retoricat que presenta, i s'utilitzà en alguns àmbits com a manual d'on obtenir recursos retòrics i epistologràfics.⁸⁸⁴⁸

El clergue aconsella al magnat sobre la nociva curiositat literària d'alguns reis, que els feia perdre el temps llegint i escrivint, alhora que esdevenien negligents en impartir justícia i governar: les missions reservades a ells per Déu. El monjo devia pensar en el progenitor del dedicatari, Teobald I/IV el Trobador, home de vida amorosa dissoluta i amant dels llibres i la música, que compongué 541 textos poètics en *langue d'oïl* i fou autor de 410 melodies.⁸⁸⁴⁹ Es justifica Joan en la lletra I al·legant que “*virtuosam elegi materiam (...), videlicet famosum somnium Pharaonis moraliter expositum de regia disciplina*”, i avisa sobre el maneig al·legòric que es disposa a fer de tres “*typi*” o arquetipus: el Faraó transformat en “*rex curiosus*”, un Egipte tòpicament entès com un “*regnum studiosum*” i un Josep “*consiliarius virtuosus*” del faraó, que tractarà d'apartar-lo de la temptació d'estudiar a què l'arrosseguen els seus il·lustrats súbdits i paisans, especialment els “mags filòsofs” de la terra del Nil.

En la lletra II parla de les “*disciplinae liberales*”, molt estudiades a Egipte (trivi i quadrivi) i de la filosofia, en una epístola on el sobirà exalta el saber profà que conreen

---

⁸⁸⁴⁶ De la difusió de l'obra tracta, entre d'altres, POLAK, Emil J., *Medieval & Renaissance Letter Treatises & Form Letters. A Census of Manuscripts Found in Part of Western Europe, Japan & the United States of America*, E. J. Brill, Leiden, 1994, ps. 17-20. A la Península Ibèrica, a banda del manuscrit occità que en el segle XVII posseïa Olivares (vegeu unes notes més amunt), es documenta un altre exemplar del *Somnium*, del segle XIV, conservat a Sevilla. Vegeu SÁEZ GUILLÉN, José Francisco – JIMÉNEZ DE CISNEROS VENCELÁ, Pilar, *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Colombina de Sevilla*, Cabildo de S. M. y P. I. Catedral de Sevilla – Institución Colombia, Sevilla, 2002, vol. 1, núm. 442.

⁸⁸⁴⁷ CALMET, Augustin, *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs*, París, 1718; trad. a l'espanyol com *Historia del Antiguo y del Nuevo Testamento y de los Judíos*, Tipogr. de la Administración del Real Arbitrio, Madrid, 1806 (2a ed.), vol. 1, p. 167.

⁸⁸⁴⁸ El mateix monjo escrigué una *Libellus a dictamine et dictatorio syllogismorum*.

⁸⁸⁴⁹ S'ocupa d'aquest personatge BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 144-147, i el fa dedicatari de l'obra, seguint els antics editors.

els mags. En la III, els mags es congratulen de llur saber terrenal, ja que disposen de savis en totes les ciències i es feliciten per l'amor que els professa el monarca: tot un mecenes magnífic amb ells. En la IV, el faraó convida els seus cultes i savis ministres, formats en filosofia pagana, a interpretar un somni que ha tingut. En la V, un "pincerna" o coper del faraó informa a aquest sobre les virtuts de Josep en aquest camp. En la VI, el faraó confessa a Josep que els seus mags "filòsofs" són incapaçs de dilucidar el significat del somni enigmàtic. En fi: aquests "*consilarii literalibus studiis*" sabran molt de lletra i de ciència, però no deixen de ser sinó "*animales homines, spiritualem oculum non habentes*", segons l'autor, perquè desconeixen la sacra teologia. Continua el debat o controvèrsia i, en la lletra XIII s'aborda la necessitat de desterrar de la cort el que l'autor denomina "*curialium incuriales loquela*", és a dir, la curiositat per tota aquella literatura i ciència que no siga de caràcter honest i religiós. En la lletra XIV, s'argumenta que la "*curiositas*" que manifesta el faraó per l'estudi el fa aprendre coses falses, vanes i moralment perniciososes. El seu deure hauria de consistir a abstenir-se de llegir i de voler saber. El seu temps l'hauria d'invertir tan solament en allò a què Déu l'ha predestinat: a impartir justícia i a governar.⁸⁸⁵⁰ I així continua l'argumentari escolàstic, que parteix d'un enfocament plenament exclusivista i clerical de la cultura escrita, entesa com un patrimoni reservat als *clerici*.

En la lletra XIX, curiosament, apareix una exposició sobre els perills de la vida curial. L'autor parteix d'una metàfora navegatòria que recorda molt en el seu *incipit* a la del proemi del llibre I del *Curial*: "*Unde quemadmodum navigantes mare narrant eius pericula, ita nos curialem commeantes amaritudinem, periculosa ipsius naufragium, quae scimus, loquimur; quae vidimus, testamur (...). Nec solum exterioris famae ventositas nostrum implevit velum, nostram ampullam voluntatem; sed interioris indignationis spiritus ex indigna regis curiositate conceptus animam nostram examinat...*"⁸⁸⁵¹ Els curials detractors de la nociva curiositat intel·lectual del rei manifesten a Josep la seua indignació, i li pregunten que amb la seua saviesa espiritual contribuïska a reformar-lo i a apartar-lo de la dedicació a l'estudi.

Tal com observa Aldo Scaglione, el *Limovicencis* és una exhortació als prínceps perquè abandonen tota temptació de dedicar-se a la *vita contemplativa*, que, en la mentalitat de l'autor, comprén tot afany per llegir, escriure i pensar. Els reis tenen per

---

⁸⁸⁵⁰ Citem a partir de LLEMOTGES, Joan de, *Johannis Lemovicencis, Morale Somnium Pharaonis*, Altdorf, Heidelberg, 1690; reed. digital <<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/johannes1690>> consultada en març del 2014.

⁸⁸⁵¹ FABRICII LIPSIENSIS, J. A., *Bibliotheca Latina...*, ps. 377.

missió combatre en defensa de la justícia i administrar-la governant pacíficament, exercir una *vita activa*. No s'haurien d'entremetre per a res, com fan alguns, en l'estudi: una tasca estamental estrictament reservada als *clerici* de la cort, els mateixos que, quan cal, aconsellaran sàviament i cristianament el monarca, com feia Josep amb el faraó.⁸⁸⁵² Leena Talvio afeg que aquest tractat se situa en les antípodes polítiques de la filosofia clàssica grecoromana i, concretament, de *La República* de Plató, on el filòsof aconsella que tot rei o governant virtuós estudei filosofia. Joan de Llimotges ataca directament aquesta pretensió de regir-se per un "*rege philosophante*". Els aduladors que pretenen distraure al rei amb l'accés al saber seran reemplaçats pel savi conseller Josep, identificat amb el clergue cistercenc. De fet, l'*obiectio* escolàstica que plantegen els homes científics ("*insani doctores*", "*insensati doctores*") a la *responsio* de Josep és argumentada en clau platònica, com una aposta pel governant filòsof.

El monjo, disfressat de bíblic Josep, dirigeix una *disputatio* que és alhora una diatriba contra els filòsofs i literats. Aquests són blasmat com a fabricants de mentides i pervertidors dels dogmes de la fe: "*O fabricantes mendacii, o cultores dogmatum perversorum, utinam ut putaremini sapientes!*"⁸⁸⁵³ El debat es dirigit per un fidel deixeble de sant Bernat de Claravall, que, com ell, considera l'estudi de les ciències liberals com una "*turpis curiositas*". Si aquesta distracció ja és desaconsellable als clergues, encara ho és més per als laics, els *bellatores* o cavallers de la cort, la missió estamental dels quals és consagrar-se a la *militia*.⁸⁸⁵⁴ En el fons, s'hi reflecteix una controvèrsia existent a mitjan segle XIII a París entre els vells monjos cistercencs com Joan de Llemotges i els nous universitaris impulsors de l'escolàstica aristotèlica, que presten major atenció a la filosofia natural i a les ciències liberals.⁸⁸⁵⁵

Alejandro Rodríguez de la Peña, que s'interessa per la teoria política d'aquest *speculum principis* medieval, la resumeix en una frase: "El discurso sapiencial de Jean de Limoges gira en torno al papel de José, que hace las veces de un clérigo medieval, en la corte del Faraón. La misión de José es convertir al Faraón en un '*rex rationalis*', però alejándole de cualquier curiosidad intelectual o ánimo especulativo." La missió de Josep

---

⁸⁸⁵² SCAGLIONE, Aldo, *Knights at Court. Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1991, ps. 57-58 i 322, n. 31.

⁸⁸⁵³ TALVIO, L., *Johannis Lemouivensis...*, p. 175.

⁸⁸⁵⁴ Vegeu RODRÍGUEZ DE LA PEÑA, M. Alejandro, De la *schola* al *palatium*: las mutaciones del discurso sapiencial en los reinos de León y Castilla (siglos XI-XIII), dins *Cahiers d'études romanes*, 4, Aix-en-Provence, 2000, ps. 7-43; ÍDEM, Los espejos de príncipes y la transmisión del saber en el Occidente medieval, dins *Cuadernos de pensamiento*, 17, Madrid, 2005, ps. 127-170 (ps. 161-162).

⁸⁸⁵⁵ TALVIO, L., *Johannis Lemouivensis...*, p. 176.

és apartar el sobirà de les lletres i de qualsevol vel·leïtat intel·lectual que permeta retratar-lo pejorativament com un “*rex curiosus*”. L’exhorta, doncs, a concentrar-se en els afers d’estat, ja que, segons el consell de Josep, “un rey no debe concentrarse en ninguna ocupación intelectual, por elevada que esta sea.” És inevitable pensar, doncs, en el primer Teobald de Xampanya, que “dedicaba más tiempo a la poesía y a sus devaneos amorosos que a las tareas de gobierno.” El pensament que expressa el de Llemotges era ja obsolet i superat en el segle XIII. Per tota Europa, a partir del 1260, s’estengué una nova ètica principesca basada en la formació dels governants en la *ratio* i la *sapientia*, com a bases per a l’elaboració d’un nou arquetipus de monarca. Aquest, i no el del monjo del Cistell, serà el model sapiencial de príncep especular que s’impose en la tractadística de la baixa edat mitjana. Precisament, mentre el rei de Navarra era afalagat amb aquesta obra retrògrada, a Castella regnava un Alfons X el Savi elogiat pels seus contemporanis com a paradigma del *rex litteratus* i *sapiens*: receptor d’una saviesa d’inspiració divina, digne epígon del rei Salomó. El *Morale Somnium* era, ja en el segle XIII, la darrera mostra d’una retòrica del poder caduca.⁸⁸⁵⁶

El balanç crític és clar: “lo sompni de Pharaó expost per Josep, moralizat per *Johannem Limovicensem* en vint epístoles”, com el denomina l’anònim de *Curial e Güelfa*, és una obra literàriament anodina i culturalment obsoleta. Però és que, a més, se situa en les antípodes ideològiques de l’humanisme italià del *Quattrocento*. Per no afegir que és contrari a la sintonia manifesta de l’autor de la novel·la amb els postulats de Leonardo Bruni *e tutti quanti*. ¿Quin sentit té, doncs, que l’anònim escriptor la cite com una referència erudita? I, encara més: ¿Com s’entén que l’equipare o la posicione al costat del *Comentum in Somnium Scipionis* de Macrobi? D’entrada, i com a anècdota literària, o és una provocació més de l’autor, còmica, hilarant.

Fixem-nos en el context i ho comprendrem. El creador acaba de portar la seua criatura literària al Mont Parnàs, a les portes del temple d’Apol·lo, on començarà seguidament a somniar amb coses meravelloses, prodigioses i extraordinàries, gairebé increïbles. Per això, emulant Dante en la *Comèdia*, interromp la narració i es pren la llicència narratològica d’evocar el seu personatge, el cavaller Curial, de transformar-lo en interlocutor seu: “O, Curial!...” Es tracta d’una invocació retòrica, és clar, però li permet delegar en el cavaller la responsabilitat sobre la narració de fets que potser els lectors no creurien, o atribuirien a la fantasiosa imaginació de l’escriptor: “alguns no y

---

⁸⁸⁵⁶ RODRÍGUEZ DE LA PEÑA, M. A., De la *schola* al *palatium*..., *op. cit.*

donaran fe!” De la mateixa manera que Dante,⁸⁸⁵⁷ l’anònim dubta si li serà legítim prosseguir endavant, però és el mateix Alighieri, amb el seu exemple de fabricant d’al·legories extraordinàries, el qui justifica –com a sàvia i lloable font d’autoritat– l’atreviment literari i l’agosament ficcional. La citació de la *Comèdia* posa el lector coneixedor de Dante al corrent de la situació, que l’autor del *Curial* ressol igual com fa el *poeta-theologus*, és a dir, fent un salt endavant: “E per ço hauré ardiment de parlar, per no leixar tan alt e tan notable acte com és lo següent.”

Ara bé, com a nota original, l’escriptor confiarà en el testimoni fidedigne del seu personatge, transformat en relator del somni. Curial –l’*alter ego* dialògic en què es desdobra estratègicament el narrador– és precisament el que li aporta raons de pes per a tirar endavant amb la ficció meravellosa del somni del Parnàs: “E tu [Curial] forçes-me que ho diga...” Curial ha llegit dos llibres que justifiquen com a digna d’emprendre l’aventura literària del seu creador. El primer llibre és el comentari del *Somni d’Escipiò* de Ciceró per Macrobi, una obra revalorada per l’humanisme neoplatònic del temps en què s’escriu el *Curial*. El *Macrobi* promet la glòria celestial i sempiterna dels antics, de naturalesa platònica, per a aquells que siguen virtuoses en vida. I el camí de la virtut passa per l’estudi de les arts liberals i la filosofia moral, com bé sap Curial, i com bé li ho recordaran Bacus, Hèrcules i sant Gregori(!) en el capítol III.79. El *Limovicensis*, en franc contrast amb el primer, és un opuscle medieval i retrògrad, on s’argumenta que els prínceps –i en conseqüència, l’aspirant a príncep “d’Orenges” que és el cavaller protagonista– no haurien de llegir ni d’interessar-se en absolut per les lletres, i haurien d’expulsar els filòsofs i els poetes de la cort. La paradoxa còmica està servida; quan Bacus al·lega escolàsticament l’autoritat de sant Gregori per a animar Curial a reprendre els estudis. L’escriptor gaudeix amb els contrastos hilarants.

La justificació del duet paradoxal, és a dir, la reunió de dos estranys i contradictoris companys de viatge bibliogràfic com Llemotges i Macrobi, és que ambdós tracten de somnis: de material irreal, oníric, fantàstic, meravellós... És ara el cavaller Curial, la criatura literària, el que insinua a l’escriptor que disposa d’un dret irrenunciable a somniar, talment com somniaren el que inventà el somni bíblic del faraó (un text cristià i canònic) o el qui elaborà el somni filosòfic comentat per Macrobi (una *auctoritas* clàssica indiscutible): “E dius encara que és possible somniar l’ome ço que

---

⁸⁸⁵⁷ Més detalls, en el capítol I.3.4, quan tractem de la relació entre la *Divina Comèdia* i el *Curial*.

nulls temps ha vist ne pensat.” No es pot al·legar res, doncs, contra el que afirma el cavaller de ficció. És cosa de lògica el que diu: “e açò cascú ho sap”.

Però no oblidem, i el pròleg III.0 ens ho recorda l'autor, que lectors diletants dels clàssics, amics de la lliure creació poètica, compten en l'àmbit on s'escriu la novel·la amb notables detractors; se suposa que els teòlegs, confessors, inquisidors i religiosos intransigents en general. Julian Weiss destaca entre aquests detractors la figura intel·lectual i literària d'Alonso de Cartagena, “gran teólogo cuyos contactos literarios con la nobleza castellana le deparaban bastantes oportunidades de tratar la mitología y la historia clásica.” No obstant això, ja en la seua introducció a la traducció del *De providentia* de Sèneca (ca. 1430-1434), “Cartagena se esfuerza por eliminar cualquier sugerencia de que los comentarios suyos poseyeran una dimensión poética o lúdica (...). La poesía, dice (...), carece de ‘autoridad de doctrina’, porque no tiene nada que ver con la verdad.”⁸⁸⁵⁸ Les ficcions poètiques són incompatibles amb la *veritat*.

Els crítics del segle XV amb la nova “moda”, estesa entre la noblesa ibèrica, de jugar literàriament amb els mites clàssics reproduïxen a les corts de Castella i Aragó el mateix debat literari que un segle abans s'havia escenificat a Itàlia. Aleshores, Boccaccio s'havia vist obligat a efectuar una enardida defensa de l'art poètica enfront dels moralistes i predicadors, en els darrers llibres de les *Genealogie*; una defensa plena d'invectives intel·ligents i indirectes iròniques.⁸⁸⁵⁹ L'escriptor del *Curial* adopta contra els detractors de la poesia una actitud a la defensiva: “e no és forçat que les gents ho creeguen, que no és article de fe, ans sompni sompniat en la forma que cascú somia.” Què entenia un lector d'aleshores per “article de fe”? Doncs, allò que hom podia llegir en els devocionaris de la noblesa de la cort de Nàpols. Com per exemple el copiat l'any 1417 pel mentor de Francesc-Gilabert de Centelles, cavaller guardonat per Alfons el Magnànim amb el títol comtal d'Oliva, al remat de les guerres itàliques:

“Aquests són los ·XII· articles de la fe:

“Yo creu en Déu lo Pare tot poderós, creador del cel e de la terra; e en Jesu Christ, fill seu, senyor nostre, qui fo concebut per lo Sant Sperit e nasch de santa Maria verge, passionat sots Ponç Pilat, crucificat e mort e sebolit; devayllà als

---

⁸⁸⁵⁸ WEISS, Julian, Las “fermosas e peregrinas ystorias”: sobre la glosa ornamental quattrocentista, dins *Revista de literatura medieval*, 2, Alcalá de Henares, 1990, ps. 103-112 (ps. 110-111), que remet a CARTAGENA, Alonso de, *Cinco libros de Séneca*, Tipogr. de Miguel de Eguía, Alcalá de Henares, 1530, f. XLVr.

⁸⁸⁵⁹ Defensa que influí en el mateix autor del *Curial*, com s'ha vist en el capítol I.3.5.

infernus e lo terç jorn resuscità de mort; pujà-sse'n als cels e seu a la dreita de Déu lo pare tot poderós, d'on vendrà jutjar los vius e ls morts. Yo creu en lo Sant Spirit, en la santa Església cathòlica e en la comunió dels sants e perdó de peccates e lo resucitament de la carn e vida perdurable. Amén.”⁸⁸⁶⁰

La literatura o *poesia* no és matèria de fe ni de *doctrina*. Resulta superflu presentar-la com una alternativa *perjudicial* per als lectors, enfront de l'estudi teològic dels dogmes o de la Sacra Escripura. Raó per la qual resulten sobrerres i irrisòries per a l'autor del *Curial* les denúncies d'eclesiàstics lletrats com Cartagena, sobre els “perills” que corren als nobles amants de l'art poètica. Aquesta actitud, de fet, no té cap lloc ni sentit ja a la Itàlia del segle XV. D'altra banda, la mateixa Bíblia està plena de somnis i d'històries exemplars –on es barregen la història i la fantasia de pobles antics– que tenen ‘cara de mentida’ (*faccia di menzogna*), com diu Dante. Els somnis dels literats, vet per on, són legítimament reinterpretats per monjos medievals. Així ho al·lega també Boccaccio (*Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante, Inf. II, vv. 73-75*), quan defén la legitimitat de les poètiques ficcions, basant-se en què la teologia les autoritza pel valor didàctic i exemplificant que contenen. Ho fa citant expressament un text de John Duns Escotus referit al pseudo-Dionís Areopagita.⁸⁸⁶¹ De la mateixa manera, els filòsofs *gentils* de l'Antiguitat tingueren somnis, com el de Ciceró, que amaguen veritats i ensenyaments útils davall d'al·legories i poètiques ficcions, i que també foren legítimament interpretats per escriptors de l'Antiguitat, com Macrobi.

Així les coses, ¿qui pot reunir la raó i l'autoritat moral suficients per a impedir que el literat desenvolupe les seues visions al·legòriques, a l'estil de Dante i dels antics? “E axí, tu [Curial] dir ço que has somiat, e yo scriure ço que tu a molts publiquist, segons la informació que he haüda.” Si tot són somnis, és natural que siguen irrealis i

---

⁸⁸⁶⁰ BATLLORI, Miquel, Un devozionario catalano del '400 in Bologna, dins *Archivum Romanicum*, 22, Florència, 1938, ps. 490-509; reed. en català com: Un devocionari català del segle XV a Bolonya, dins ÍDEM, *De l'edat mitjana (Obra completa, vol. 1)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d'estudis i investigacions”, 18), València, 1994, ps. 199-216 (p. 213).

⁸⁸⁶¹ BOCCACCIO, Giovanni, *Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante*, dins *I Commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it> “Esso dice e proseguita e pruova la divina teologia usare le poetiche fizioni, dicendo intra l'altre cose così: ‘*Et enim valde artificialiter theologia poeticis sacris formationibus in non figuratis intellectibus usa est, nostrum, ut dictum est, animum revelans, et ipsi propria et coniecturali reductione providens, et ad ipsum reformans anagogicas sanctas Scripturas.*’” Sobre aquest text i, en general, sobre les bases d'aquesta polèmica medieval, que cuejava encara en el Renaixement, vegeu SERÉS, Guillermo, La ficción y la “verdad del entendimiento”: algunas consideraciones de poética medieval, dins *Revista de poética medieval*, 4, Alcalá de Henares, 2000, ps. 153-186.

meravellosos. Com irreal i fantàstica és, del tot, la conversa que mantenen ara el creador literari i la seua criatura. Però no per això representen els “sompnis” literaris cap *mentida* ni cap egany intencionat de cara al lector. Així ho sostenen i ho argumenten degudament Da Imola, Boccaccio o altres escriptors seguits per l’anònim. No poden tampoc ser sotmesos els somnis ni les visions al·legòriques a cap mena de censura inquisitorial, com si conculcaren algun “article de fe”. Els qui no vullen gaudir de la *poiesis* o literatura de ficció, “no és forçat” que la lligen; ni que se la creguen en el seu sentit estrictament literal. I els que busquen alguna “errada gran” en le *Curial* o en altres obres del gènere, no la trobaran. Perquè tot el que hi escapa a la realitat i la versemblança és deutor d’una acreditada tradició literària. És “sompni sompniat” i somniar poèticament, conclou l’anònim, “no ·m par sie errada gran”.

Al nostre parer, tot gira al voltant d’un debat metaliterari, encetat en el proemi III.0, amb la *captatio benevolentiae* on es reflexiona sobre la matèria i l’estil del que s’anuncia com un “intricat” llibre tercer, i culmina amb la sentència conciliadora de Curial, sobre la compatibilitat literària de la *Ilíada* i les *Històries troianes*. En el capítol prologal del somni del Parnàs, tot pivota sobre l’expressió dantesca “faccia di menzgonà” i la justificació de la ficció poètica. Aquesta façana o aparença de mentida, no està pensada per a mentir, en absolut. Està pensada per a instruir.

No obstant la via d’interpretació que proposem, cal tenir en compte altres possibles consideracions a l’hora de justificar l’aposió de dues fonts d’autoritat literària tan contrastades com són el *Limovicensis* i el *Macrobi*. Júlia Butinyà opina que, per mitjà d’aquesta disjuntiva bibliogràfica, podrien insinuar-se dos camins complementaris d’immortalitat i de glòria: el de la salvació de l’ànima i el de la glòria eterna dels filòsofs antics. De manera que l’aspiració última del monjo *Limovicensis*, el rescat moral de l’ànima del príncep, sotmés a vanes distraccions i en camí de perdició, seria un requisit *sine qua non* per a poder optar després a la recompensa neoplatònica promesa per Ciceró, en el *Somnium Scipionis* comentat per Macrobi, als qui excel·leixen en virtut. Amb la qual cosa, obtindríem una lectura –diguem-ne– sincrètica de l’associació entre les dues obres recomanades.⁸⁸⁶² Com bé observa Butinyà, a diferència del *Comentum* de Macrobi, el *Morale Somnium* de Llemotges és una obra d’escassa divulgació i de mínima transcendència literària, i conté una “enérgica reprensió a un

---

⁸⁸⁶² BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 223-224. Vegeu també BUTINYÀ, Júlia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*. Edició a cura d’Antoni Ferrando, Anacharsis, Toulouse, 2007, dins *Estudis romànics*, 31, Barcelona, 2009, ps. 508-516 (p. 511).

rey por su conducta responsable”. Així que sols troba justificable la seua aparició en aquest capítol del *Curial* perquè “para alcanzar la gloria futura prometida por los clásicos, como ha interpretado Macrobio, hay que ser digno de ello.”⁸⁸⁶³

Si tornem a llegir el capítol que ens ocupa, de mínima extensió, però de perfecta estructuració, observarem que l'autor no té cap pretensió de transmetre-hi missatges de tipus moral, o que permeten una lectura filosòficament tan complexa com la proposada per Butinyà. A més: quin lloc podria ocupar en aquesta lectura la *monzogna* de Dante? No cap. I tanmateix, tot gira al voltant de la citació dantesca. De fet, l'estudi que fa de la *Comèdia* l'anònim a través dels exegetes Benvenuto da Imola i Pietro Alighieri, és la que ens proporciona la clau interpretativa.⁸⁸⁶⁴ Tant s'hi val que el *Limovicensis* i el *Macrobi* siguin *specula principis*. Potser per això han interessat a l'autor, que pretén dotar la seua novel·la d'un discurs moral adreçat a algun príncep. En això sí que l'encerta plenament Júlia. Però insistim: en aquest preàmbul a un dels episodis més interessants del llibre, el somni del Parnàs, el que interessa és justificar el dret de l'escriptor a elevar poèticament i al·legòricament la història; a seguir les passes de tots aquells que han somniat abans amb propòsit moral. Tan s'hi val que siguin monjos medievals, exegetes de somnis bíblics i defensors acèrrims dels “preceptes de fe”; com poetes “moderns” a l'estil de Dante, que ensenyen una sapiència mística per mitjà d'al·legories amb “cara de mentida”; com filòsofs neoplatònics que gaudeixen de somniar amb una glòria pagana, contemplant les estrelles del cel.

Ara bé, un requisit és imprescindible perquè els lectors del *Curial*, si més no aquells que opten a una lectura completa de l'obra, compreguen el sentit del preàmbul: que coneguen ambdues obres, el *Limovicensis* i el *Macrobi*, o que en tinguen notícia del contingut. En el cas de Macrobi, no hi ha cap dubte: es tractava d'una font d'autoritat conegudíssima ja en l'edat mitjana, i revalorada en els àmbits humanístics d'Itàlia, entre els quals s'inclou la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. En la biblioteca humanística d'Enyego d'Àvalos, per posar un cas, no podia mancar un còdex de pergami, correctament il·luminat i relligat en cobertes de pell, de marró clar, que contenia dignament les obres de Macrobi.⁸⁸⁶⁵ En canvi, ni rastre ací d'un opuscle tan obsolet i tan rar com era el *Somnium Pharaonis*. Com tampoc no apareix en els inventaris de la biblioteca reial de Castel Nuovo. ¿En quin àmbit, doncs, podria haver sigut coneguda

---

⁸⁸⁶³ BUTINYÀ, Júlia, *La Comedieta de Ponça y el Curial e Güelfa* frente a frente, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311 (ps. 308-309).

⁸⁸⁶⁴ Com ja ho hem tractat en els capítols previs II.1.5 i II.1.6.

⁸⁸⁶⁵ Vegeu el capítol I.3.5.

aquesta col·lecció d'epístoles morals poetitzades per un monjo? Doncs, cap la possibilitat que en l'àmbit administratiu de la cancelleria napolitana. Ho deduïm perquè algun manuscrit del *Limovicensis* apareix copiat per a usos d'*ars dictaminis* en companyia de models de cartes redactades per Pier della Vigna (+1249),⁸⁸⁶⁶ el canceller i protonotari de Frederic II, predecessor del Magnànim en el tron napolità. Si aquesta hipòtesi de l'accés al manual epistolar es poguera verificar, seria de gran interès per a caracteritzar una part dels lectors del *Curial* –la més lletrada; informada sobre el *Limovicensis* i altres obres– com a buròcrates de la cort napolitana.

* * *

Pròsper d'Aquitània (ca. 390-ca. 465), deixeble de sant Agustí d'Hipona, és citat en el proemi al llibre III, com una de les autoritats que recomanen fugir de la vanaglòria i mostrar-se humil: "Pròsper eciam, in suo libro: 'Cum omnia vicia superaverit'⁸⁸⁶⁷ homo, manet periculum vehemens, cum consciencia potius in se quam in Deo gloriatur'." La citació, com es documenta per Gómez Font,⁸⁸⁶⁸ es correspon amb la sentència número 129 del capítol *De superbia*, del *Liber sententiarum ex operibus S. Augustini delibatarum*: "*Quo primum vitio superatus est homo, hoc ultimo vincit. Cum enim omnia peccata superavit, manet periculum ne bene sibi mens conscia, in se potius in Domino gloriatur*". Això no obstant, en el *Curial* es presenten algunes alteracions gramaticals i sintàctiques que obeeixen al fet que l'escriptor no ha consultat la font original, sinó un tractadista medieval, que José Francisco Mesa Sanz identifica fàcilment amb el *Peraldus*.⁸⁸⁶⁹ Concretament, la citació prové d'una obra escrita pel 1236, com és la *Summa de virtutibus et vitiis VI. De superbia, 39. Quomodo hoc peccatum sit contumeliosum Deo et nocivum proprio subiecto*, pel teòleg i moralista dominicà **Gulelmus Peraldus** (Guilhèm Peyralt en occità, ca. 1190-1271): "Unde in

---

⁸⁸⁶⁶ Vegeu DELLE DONNE, Fulvio, "*Per scientiarum haustum et seminarium doctrinarum*": edizione e studio dei documenti relativi allo *Studium* di Napoli in età sveva, dins *Bulletino dell'Istituto storico italiano per il medioevo*, 111, Roma, 2009, ps. 101-225 (p. 141).

⁸⁸⁶⁷ A la vista del manuscrit, la transcripció fidel sembla ser *superav[er]it*, com en la font original; no *superavit*.

⁸⁸⁶⁸ PRÒSPER D'AQUITÀNIA (Prosperus Aquitanus), *Expositio psalmodum 100-150 - Liber sententiarum ex operibus S. Augustini delibatarum*, ed. a cura de P. CALLENS i M. GASTALDO, Corpus Christianorum Serie Latina, 68A, Turnhout, 1972. Citat per GÓMEZ FONT, Xavier, "*Curial e Güelfa*", *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 151; ÍDEM, *Curial e Güelfa*, *petges mitològiques*, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 56).

⁸⁸⁶⁹ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (ps. 401-402). Vegeu també ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 286-287, i n. 99.

libro Prosperi: 'Cum omnia vitia superaverit homo, manet periculum, ne mens sibi conscia potius in se quam in Domino glorietur.'” Les alteracions del tipus *ne mens > vehemens*, *conscia > consciencia* i *Domino > Deo* podrien deure's a l'anotació apressada i molt abreujada de la màxima, i a una interpretació tergiversada d'aquesta per l'autor i/o pel copista. En qualsevol cas, no sols evidencien els limitats coneixements de gramàtica llatina per part de l'escriptor, sinó que donen a entendre l'ús paròdic d'aquest procediment típicament escolàstic, d'arreglar citacions llatines d'*auctores* per a recolzar un argument moral.

En efecte: ni l'autor és cap professional de la lletra, ni cap escolàstic, però es permet ací el luxe d'imitar-los paròdicament, amb el recurs a compendis de sentències, exegesis dantesques i fonts d'erudició enciclopèdiques en general. Pel que sembla, a l'anònim, li era fàcil espigolar màximes sapiencials en en el *Peraldus* i en Pietro Alighieri, i fer-se passar per docte, que dedicar-se a llegir tots i cadascun dels autors que cita, alguns dels quals de doctrina tan medieval i obsoleta com sant Gregori el Gran. De ben segur que els seus lectors confidents, que coneixien la personalitat i les bases intel·lectuals de que partia l'escriptor, acceptarien de grat la facècia eloqüent de fer-se passar per un eminent lector d'Ovidi, Fulgenci, Gregori, Sal·lusti, Ciceró, Valeri Màxim, Pròsper d'Aquitània, etc., referències concentrades en pocs paràgrafs. Pensar que l'escriptor ens està “enganyant”, a nosaltres, lectors contemporanis, en fer-se passar per erudit, és una idea absurda. Allò més sensat es pensar que l'anònim escriu per a uns lectors i receptors pròxims, i no té prevista cap publicació ni divulgació àmplia de la seua novel·la i del seu nom. Per aquesta raó, cap pensar que els veritables receptors en primera instància de l'obra captarien perfectament la intenció paròdica de la seua pseudoerudició. I potser també per aquesta raó el *Curial* circulà restringidament.

* * *

En el capítol I.29 de la novel·la cavalleresca s'estableix un breu diàleg *de amore* entre la Güelfa i l'abadessa, on semblen ressonar la “furor encesa” d'Ovidi (*Metam.* IX,541), una definició del *Tratado de amor* atribuït a Juan de Mena, i els arguments d'un debat trobadoresc de l'escola de Sicília.⁸⁸⁷⁰ Mentre que la senyora de Milà, enamorada i posseïda aleshores per la *passio amoris* tendeix a idealitzar un sentiment que la meravella, l'abadessa adopta curiosament la posició de doctora escolàstica. Confuta els ideals amorosos de la dama amb unes afirmacions que semblen extreïdes del

---

⁸⁸⁷⁰ D'aquestes referències, tractem en els apartats corresponents.

filòsof i teòleg franciscà **Pierre Auriol** (*Petrus Aureolus*, ca. 1280-1322), en la seua distinció entre l'amor honest i la simple concupiscència:

ANÒNIM,

Curial e Güelfa, I.29

...és cert que amor no és sinó una gran e ampla affecció que hom ha a la cosa que li plau, la qual engendra desig de complaure'l en totes coses, e aquesta amor dura mentre la persona o la cosa li plau, car despuys no y ha gens d'amor. Emperò, dich-vos que havets molt errat en tenir-m'o tant temps secret, car gran aleujament és de la pena haver a qui diga hom les sues passions.

Pierre AURIOL,

Sententiae I, dist. 1, sent. 7, art. 1

Amor ex quo oritur desiderium, non est aliud quam delectatio in obiecto apprehenso et complacere in actionibus eius (...). Idem enim est dictum "tale quid amo vel diligo" et "tale quid complacet mihi vel est delectabile" (...). Nam idem est dictum "delector in te" et "complacet mihi in te", placibilis est mihi et delectabilis est mihi; sed omnis amor est desiderium vel complacentia, desiderium quidem sicut gluto diligit porcellum et caupo vinum, cuius delectatio nihil aliud est quam desiderium vini et concupiscentia (...).

Segons la lectura d'Auriol, fonamentada sobre una interpretació de l'Ètica d'Aristòtil en la versió medieval o escolàstica, l'amor passional (*passio concupiscibilis*) és aquell que deriva del desig concupiscent. Consisteix en l'afecte per aquell que plau a u i en la voluntat de complaure'l. Quan aquest desig s'acaba, s'acaba també l'amor passional pròpiament dit. És com beure's una copa de vi, pel desig de beure, i obtenir-ne un plaer. Però, quan s'acaba el vi, s'acaba també el desig de beure'n.

* * *

De sant **Tomàs d'Aquino** (1225-1274), sols sembla haver interessat a l'autor del Curial el concepte de *processus vitae*. En la frase de cloenda del proemi al llibre III, l'escriptor ens recorda que –bàsicament– li interessa que ens fixem en el procés de la vida del cavaller Curial com a línia conductora de tot el relat: "E axí, seguescam lo procés començat de la vida de nostre cavaller." Segons la *Summa Theologica* (*quaestio LXXV*, art. vi. *Utrum anima humana sit incorruptibilis*), el procés de la vida és allò que fa diferents els homes dels animals. Tant el cos de l'home com el de la bèstia es deterioren i són anihilats després de la mort, però l'ànima de l'home, no. I aquesta ànima, que és producte de la creació divina, ha sigut sotmesa a un procés evolutiu al llarg de la vida, que, si tot va bé, la conduirà a la salvació. Sobre aquestes qüestions

reflexiona el doctor angèlic quan tracta de la composició de l'home per dues substàncies, la corporal i l'espiritual, i de l'essència divina de l'ànima:

*“Quod homo et animalia habent simili generationis principium, verum est quantum ad corpus; similiter enim de terra facta sunt omnia animalia. Non autem quantum ad animam. Nam anima brutorum producitur ex virtute aliqua corporea, anima vero humana a Deo (...). Similiter processus vitae est similis quantum ad corpus, ad quod pertinet (...), sed non est similis quantum ad animam, quia homo intellegit, non autem animalia bruta (...); ideo similis est interius quantum ad corpus, sed non quantum ad animam.”*⁸⁸⁷¹

El cos es corromp, però l'ànima no, perquè és incorruptible, per tal com Déu mateix li ha inspirat l'alé de la vida.⁸⁸⁷² El terme *processus vitae*, que apareix associat a descripcions d'història natural i de medicina en clàssics antics, de la mà de sant Tomàs –un sant molt napolità, per cert– s'incorpora al vocabulari teològic i místic, i fins i tot a la literatura amorosa. Recordem, per exemple, que, en *París e Viana*, quan París ha caigut en desgràcia i es troba exiliat a Gènova, les tribulacions que afecten la seua ànima el porten a reflexionar d'aquesta manera: “visitava e stava contínuament per les seglésies, pensant en lo procés de la sua vida.”⁸⁸⁷³ El jove fa examen retrospectiu de consciència i analitza des d'una perspectiva tomista –i devota– el seu itinerari vital, per saber si podrà redreçar-lo encara. Ho farà també Curial, però aquest des d'una perspectiva més laica i filosòfica: recorrent al consell de Melchior de Pando –estoic, petrarquista, augustinia– i invocant les Moires a la fi del llibre II.

Amb independència que l'esment del Curial poguera responde a una ressonància de *París e Viana*, el *processus vitae* dels teòlegs ressalta com a tal en el títol d'una hagiografia molt divulgada al Nàpols de la casa d'Anjou: l'anònim *Processus vitae sancti Ludovici episcopi Tolosani*, que serví de base per a la seua canonització, el

---

⁸⁸⁷¹ D'AQUINO, sant Tomàs, *Summa totius Theologiae Sancti Thome Aquinatis, doctoris angelici; cum appendicibus patri Seraphini CAPPONI, a porrecta Ordinis Praedicatorum. Primae partis*, Tipogr. del Seminario, Pàdua, 1781, vol. 3, ps. 114-115.

⁸⁸⁷² Vegeu AMOUSANOS, Rafael, *El principio vital del ser humano en Ireneo, Orígenes, Agustín, Tomás de Aquino y la antropología teológica española reciente*, Editrice Pontificia – Universitat Gregoriana (“Tesi gregoriana. Serie Theologia”, 148), Roma, 2007, p. 122.

⁸⁸⁷³ PELLISSA PRADES, Gemma, *Materials per a una edició crítica i comentada del Paris e Viana català*, Treball de recerca, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2009; ed. digital <<http://www.recercat.net/handle/2072/169744>>, paràgraf 42; EADEM, *La ficción sentimental catalana de la segona meitat del s. XV*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2013, p. 362 (paràgraf 55).

1317.⁸⁸⁷⁴ Sant Lluís de Nàpols (o de Tolosa, o d'Anjou, com també se'l coneix), és el patró de Renat d'Anjou i la seua família: els enemics capitals del casal d'Aragó. Representa la figura del jove cavaller de noble llinatge que, després d'haver renunciat al món i al seu estament, esdevé un pobre franciscà mendicant, un framenor com el que interromp, en *Curial e Güelfa*, el torneig de Melun (*CeG* II.100):

“...un frare menor, lo qual dien que era home de molt santa vida e de la casa real de França, com fos en Angers e oys parlar d'aquesta batalla, correch e vench a París e oys parlar d'aquesta batalla, correch e vench a París, en aquell cas que ja los cavallers devien exir dels tendellons per combatre; e, ab cor impacient, a grans crits, dix al rey: ‘¿Est infel o què és ço que fas? ¿Per què ·t constitueix enemich de Déu, venint contra la sua ley, la qual prohibeix aquestes follies? Digues, senyor: ¿aquests cavallers combaten contra moros, per mantenir la ley de Christ, o volen matar Erodes, son enemich, o què és açò?’ Los duchs e senyors digueren al frare que callàs, que aquest fet se pertanyia a cavallers e no a frares. E, no obstant que ·l frare tots temps cridàs pus fort e no volgués callar, tant fonch lo brogit que ·ls senyors feren, que ·l frare no fonch oyt, ans a empentes lo gitaren d'aquell loch per lo destorb que donava en ço que volien que ·s fes; car en altra manera li hagneren feta molta honor, axí com a aquell qui la merexia molt bé.”

Angers és la capital del ducat d'Anjou i dels estats de Renat d'Anjou; la seu i residència de la seua cort quan s'escrigué el *Curial*. El jove framenor que ve d'allí i que era “home de molt santa vida e de la casa real de França” era venerat especialment pels franciscans de Nàpols i per la població napolitana proangevina. No podia passar desaperebut al lector de la cort d'Alfons el Magnànim que es tractava del gran sant protector i intercessor del casal enemic dels Anjou. D'ací que l'autor de *Curial e Güelfa* ridiculitze d'aquesta manera el religiós anticavalleresc –sense esmentar-lo, és clar. El fa interrompre una cerimònia de cavallers, i els nobles l'expulsen del recinte: “a empentes lo gitaren”. El seu exemple de vida santa els dóna “destorb”. Afig sarcàsticament l'escriptor que “li hagneren feta molta honor, axí com a aquell qui la mereixia molt bé.”

---

⁸⁸⁷⁴ DELAURELLE, Étienne, Nota-ressenya de *Processus canonizationis et legendae variae sancti Ludovici OFM episcopi Tolosani*, dins *Revue d'Histoire de l'Église de France*, vol. 40, núm. 134, París, 1954, ps. 147-148.

L'anècdota era del tot innecessària: no fa cap paper en el procés narratiu de l'episodi. És un incís còmic, amb una càrrega irònica i *antiangevina* al darrere.

Aquesta ridiculització del sant patró de l'enemic hauria sigut problemàtica a València, on, després del saqueig de Marsella per Alfons V (1423), es conservaven les restes mortals del sant, venerades especialment per la família Borja. Tanmateix, al Nàpols on s'escriu el *Curial*, i on els *aragonesi* protegeixen els dominicans, els augustinians i altres ordes religiosos rivals dels franciscans (partidaris i amics dels Anjou), la cosa resulta més fàcil d'explicar. I més encara si tenim en compte que sant Lluís, el jove cavaller que renuncia al món i opta per evidenciar davant els fidels la *miseria hominis*, no era precisament un sant de la devoció dels humanistes, amb les idees dels quals combrega l'anònim. De manera que si el *processus vitae* de l'hagiografia de sant Lluís el portava de cavaller a mendicant –com un Sanglier–, el *processus vitae* de Curial era el d'un anti-Lluís: el d'un home d'origen humil, tot el contrari que l'altre, que esdevé cavaller i continua ascendint en noblesa i virtut, fins a transformar-se en un príncep i senyor morganàtic de Milà. Així que no és estrany que, quan l'autor tenia en ment narrar “lo procés... de la vida de nostre cavaller”, la vida d'un cavaller tan modèlic com laic, dedicada a exalçar el casal d'Aragó entronitzat a Nàpols, retinguera en ment, no tant el concepte tomista –del qual potser no tenia cap notícia–, sinó el títol de l'hagiografia del sant intercessor de la cort d'Angers.

* * *

Diògenes Laerci (segle III dC), historiador de la filosofia clàssica, fou autor d'una obra molt apreciada pels humanistes: els deu volums de *Vides, opinions i sentències dels filòsofs més il·lustres*. El 22 de juny del 1445, el secretari reial d'Alfons el Magnànim Joan Olzina agrai a Cosme de' Medici que li haguera fet arribar un exemplar de l'obra per a la biblioteca reial del Castell Nou.⁸⁸⁷⁵ Mentre es renovava la difusió d'aquesta obra grega en noves versions humanístiques –en circulava una en llatí medieval–, els erudits de l'època solien recórrer a un succedani escolàstic del **pseudo-Walter Burley** (*Gualterius Burlaeus*) titulat *De vita et moribus philosophorum* (ca. 1325-1337). D'aquesta vida i anecdotari de filòsofs antics, que barreja acríticament fonts clàssiques, patristiques i medievals, es conserven cent tres manuscrits, la gran majoria

---

⁸⁸⁷⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2652, f. 115r. Citat per TRENCHS, Josep – CANELLAS, Antoni-Maria, La cultura dels escribes i notaris de la Corona d'Aragó (1344-1479), dins *Caplletra*, 5, València, tardor 1988, ps. 5-38 (p. 31).

dels quals procedeixen de Centreeuropa: Baviera, Bohèmia i el nord d'Itàlia.⁸⁸⁷⁶ La seua difusió fou, en principi, geogràficament restringida, i s'especula sobre la possibilitat que el redactor fóra algú vinculat a la cort pontifícia d'Avinyó. Vet que, malgrat l'atribució a Burley, no es relaciona cap còdex de l'obra amb Anglaterra.

Com a cosa excepcional, arribaren a la Península Ibèrica almenys tres manuscrits de l'obra: els dos de Madrid (Biblioteca de Palacio 561; Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Fondo San Román 39) i el de València (Biblioteca Capitular de la Seu, cod. 286). Existeixen algunes còpies més de la segona meitat del segle XV a Madrid (BNE, ms. 7805 i ms. *Vit.* 18-7; Museo Cerralbo, ms. L III 8808) i Barcelona (Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 232, datat *ca.* 1487). El de la catedral de València, de les acaballes del segle XIV, és el més antic.⁸⁸⁷⁷

Cap al 1435, es realitzà una traducció en castellà (*Escorialensis* h III 1), que fou coneguda i usada per Juan de Mena en la *Pregunta que fizo Juan de Mena al señor marqués de Santillana*, i pel mateix marqués en els *Proverbios* o *Centiloquio* (*ca.* 1437) i en el *Bías contra Fortuna* (1448). Ara bé, Mendoza declara haver-se informat directament de Diògenes Laerci ("Laerçio") o de Valeri Màxim, però en realitat la seua font d'erudició és la compilació atribuïda al lògic i filòsof anglès.⁸⁸⁷⁸ És a dir, que fa servir la mateixa tècnica de dissimulació de fonts que l'autor de *Curial e Güelfa*, apresada en ambdós casos –amb tota seguretat– d'Enric de Villena.⁸⁸⁷⁹

Per al *Curial*, l'anònim consultà el capítol LI del *pseudo-Burlaeus* a fi de documentar-se sobre una anècdota molt concreta: la captura de Plató uns pirates. Aquests el vengueren a Dionís de Siracusa, però ell demostrà ser més lliure i superior que el tirà, sobre haver sigut esclavitzat, pel fet de ser filòsof:

---

⁸⁸⁷⁶ STIGALL, John O., The Manuscript Tradition of the *De vita et moribus philosophorum* of Walter Burley, dins *Medievalia et Humanistica*, 11, Cambridge, 1957, ps. 44-57.

⁸⁸⁷⁷ CROSAS LÓPEZ, Francisco (ed.), "*Vidas y costumbres de los viejos filósofos.*" *La traducción castellana cuatrocentista del "De vita et moribus philosophorum" atribuida a Walter Burley*, Iberoamericana – Vervuert ("Medievalia Hispanica", 7), Madrid – Frankfurt am Main, 2002, p. 7.

⁸⁸⁷⁸ CROSAS LÓPEZ, Francisco, *La materia clásica en la poesía de cancionero*, Reichenberger, Kassel, 1995, ps. 171-172, 183-184 i 205; ÍDEM, Notas para la edición de la versión castellana de Walter Burley, "De vita et moribus philosophorum", dins , dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 2, ps. 101-112 (ps. 109-111).

⁸⁸⁷⁹ Vegeu, al respecte d'açò, el capítol II.1.3, on tractem del mestratge de Villena sobre l'anònim.

SANT JERONI, *Epistolae*
(III,liiii,1)⁸⁸⁸⁰

*Sic Plato Egiptum et Architam
Tharentinum eamque oram Italie
que quondam magna Grecia
dicebatur, laboriosissime
peragravit; ut qui Athenis magister
erat et potens, cuiusque doctrinam
Achademie gymnasia personabant,
fieret peregrinus atque discipulus,
malens aliena verecunde discere,
quam sua impudenter ingerere.
Denique cum litteras quasi toto
fugientes orbe persequitur, captus a
piratis et venundatus, etiam tiranno
crudelissimo paruit, captivus,
vinctus, et servus. Tamen quia
philosophus, maior emente se fuit.*

Pseudo-BURLEY,
*De Vita et moribus
philosophorum, cap.
LI*⁸⁸⁸¹

*Cum utem [Plato] in
Egiptum
proficisceretur,
scienciam adepturus,
se a piratibus capi et
venundari previdit in
sommis, quod dum
iret, contigit. Nam,
captus est et
venundatus a piratis.
sed tamen quia
philosophus, ut sic
Hieronimus in
Epistola ad Paulinum,
maiore mente se erat,
cito manumisus fuit.*

ANÒNIM,
Curial e Güelfa,
llibre III, capítol 55

Car la captivitat no tol la virtut, e sí, per lo contrari, la virtut tol la captivitat. Car legim que Plató, gran philòsof, fonch presoner de un tiran, e venut per preu; e dix al que l'havia comprat: “Yo són major que tu”; e no ho dix sinó perquè era pus virtuós. E per ço diu Jerònim, en una epístola a Paulino –segons del nostre Johan he après– *Sobre l'estudi de la Scriptura Santa*, en comendació de l'home virtuós, parlant de Plató: “Posat que Plató fos presoner e venut per esclau, puy era philòsof e savi, **pus franch era que aquell qui ·l comprà.**”

Pseudo-BURLEY,
*Vidas y costumbres de
los viejos filósofos,
(Eskurial. h III 1),
cap. LI*⁸⁸⁸²

Commo se bolviese [Platón] en Egibto, por causa de continuar la çiençia, fuele revelado en sueños cómo avía de ser preso en la mar de corsarios et que avía de ser vendido, et así como le fue rrevelado, le aconteçió. Mas por quanto, segunt dize Gerónimo en la *Epístola a Paulino*, por Platón ser filósofo sienpre fue mayor que quien lo conpró.

Com més amunt avançàvem, la coneguda epístola de Jeroni és la font directa i explícita, tant del *pseudo-Burley* com del *Curial*. Tanmateix, l'anònim de la novel·la cavalleresca afig una nota final al text de Jeroni que no trobem en el text de l'*Epistula ad Paulinum*, perquè és un afegit extret del *pseudo-Burley*, on s'afirma que la condició de filòsof de Plató fou la que li permeté esdevenir *manumisus* o *franch*. No és estranya en l'anònim –com s'ha vist en altres llocs– la combinació de vocables procedents de dues o més fonts bibliogràfiques diferents en una mateixa frase.

En la Biblioteca Regionale Universitaria de Catània, Fons Ventimiglia, ms. 40, es conserva un exemplar del *pseudo-Burley* copiat a Milà en maig del 1440 per encàrrec d'Enyego d'Àvalos, camarlenc del duc Visconti, que tenia previst reincorporar-se aviat a la cort napolitana del rei d'Aragó. El còdex està luxosament il·lustrat i porta les armes

⁸⁸⁸⁰ SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Epistola beati Hieronimi presbiteri ad Paulinum presbiterum, De omnibus divine historie libris*, ed. a cura de Martin MORARD, a partir de la *Biblia cum glossa ordinaria Walafri di Strabonis aliorumque et interlineari Anselmi Laudunensis* [Estrasburg, Adolf Rusch – Antonius Koberger, 1480/81], de l'exemplar de la Universitätsbibliothek, Inc 83 (1) GW 4282 de Erfurt-Gotha, vol. 1, fs. 1r-2v; ed. electrònica <<http://glossae.net/fr/content/glosa-ordinaria-epistola-hieronimi-ad-paulinum-frater-ambrosius>>, 18 de març del 2012.

⁸⁸⁸¹ PSEUDO-BURLEY, Walter [Gualterius Burlaeus], *Vita et moribus philosophorum; mit einer Altspanischen Übersetzung der Eskurialbibliothek*, ed. a cura d'Hermann KNUST, Gedrückt für den Litterarischen Verein in Stuttgart, Tübingen, 1886, ps. 216-219.

⁸⁸⁸² CROSAS LÓPEZ, F. (ed.), “*Vidas y costumbres...*”, ps. 81-82.

heràldiques dels Dávalos/D'Àvalos i una gran inicial “D” (foli 2r) historiada amb les imatges de quatre reverents filòsofs. Com si el comitent, un expatge de la cort alfonsina de València, volguera demostrar l’amor que professa per la sapiència de Plató i altres savis. Aquesta passió humanística per la filosofia moral –de caràcter esnob i bibliòfil– era producte de la seua permanència d’anys a la Llombardia, la pàtria de Curial. Allí aprengué D'Àvalos –com el mateix Curial que conversava amb oradors, poetes i filòsofs, en mots del rei de França–, a comportar-se com un “home científich”. El mecenes encarregà la il·luminació del còdex al mestre miniaturista del senyor de Milà, el més prestigiós de la cort i del ducat, conegut pels actuals codicòlegs com el mestre del *Vitae imperatorum*.⁸⁸⁸³ Acabat el treball, el propietari hi posà en seu ex-libris: “*Hic liber Vite philosophorum est ad usum mei, Ynici Davalos.*”⁸⁸⁸⁴ El noble lletraferit, com s’observa, no sols es preocupava de col·leccionar llibres, sinó també d’usar-los, com explica el seu biògraf, el llibreter florentí Vespasiano da Bisticci.

A la vista d’aquest i d’altres indicis orientatius, no hauríem de descartar que l’anònim autor de *Curial e Güelfa* es moguera gaire lluny del gran camarlenc napolità d’Alfons el Magnànim. Si no és que era ell mateix l’autor de l’obra.

* * *

L’afició de Filippo Maria Visconti, duc de Milà (1412-1447), a conèixer les vides d’antics herois i generals està ben documentada pel seu secretari i biògraf Pier Candido Decembrio.⁸⁸⁸⁵ Es justifica així la confecció d’un llibre de les *Vitae imperatorum* en paral·lel al procés decoratiu del *De vita et moribus philosophorum* de D'Àvalos. Els filòsofs, ja no interessaven tant el duc com el seu camarlenc. És probable que entre la

---

⁸⁸⁸³ Vegeu DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, ps. 8 (n. 94) i 33-34; DANEU LATTANZI, Angela, *I manoscritti ed incunaboli miniati della Sicilia, Istituto poligrafico dello Stato*, Roma, Palerm, 1965-1984, vol. 2, ps. 27-28 i fig. III-8; BOLLATI, Milvia, *Nuove proposte per il Maestro del Libro d’ore di Modena*, Arte Cristiana, Milà, 1989, p. 42, n. 26; MELOGRANI, Anna, *Appunti di miniatura lombarda. Ricerche sul Maestro delle ‘Vitae Imperatorum’*, dins *Storia dell’Arte*, 70, Florència, 1990, ps. 273-324 (ps. 310-311, n. 135); TOSCANO, Gennaro, *In margine al Maestro delle ‘Vitae Imperatorum’ e al manoscritto di Ippolita Sforza. Codici lombardi nelle collezioni aragonesi*, dins *Rivista di storia della miniatura*, 1-2, Florència, 1996-1997, ps. 169-178 (p. 176); ÍDEM, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). *Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino*, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64p. 23; MELOGRANI, Anna, *Appunti di miniatura lombarda. Ricerche sul Maestro delle ‘Vitae Imperatorum’*, dins *Storia dell’Arte*, 70, Florència, 1990, ps. 273-324 (p. 207).

⁸⁸⁸⁴ TAMBURINI, Guio Maria, *I manoscritti della R. Biblioteca Ventimiliana di Catania (III)*, dins *Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, any 9, fasc. 1, Catània, 1912, ps. 245-276 (núm. 40); BOLLATI, Milvia, *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso re di Napoli. Commentario: manoscritto Yates Thompson 36*, Londra, British Library, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2007, vol. 1, p. 23.

⁸⁸⁸⁵ Vegeu AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 266.

matèria de Roma que circulava per aquella cort llombarda, hi haguera algun exemplar dels *Gesta romanorum*; però en vulgar toscà, ja que el duc desconeixia la gramàtica llatina i encarregà múltiples *volgarizzamenti* als seus secretaris. En àmbit francòfon foren molt populars aquests *Faits des Romains*, arromançats, entre un perfil de lectors cortesans i nobles.⁸⁸⁸⁶ I el mateix succeí amb els *Fatti de' Romani* que circulaven per les corts nord-italianes.⁸⁸⁸⁷ La qual cosa fa pensar de nou en l'autor del *Curial* com un home de perfil cavalleresc i nobiliari, laic i cortesà: un oient més dels *Gesta*.

Les *Gesta* són una compilació d'*exempla* i anècdotes protagonitzades per emperadors i altres personatges de l'època romana. És obra de controvertida atribució autorial. Datada pels segles XIII-XIV, alguns crítics admeten que siga obra d'un tal *Helinandus*, com figura en alguns còdexs; d'altres s'inclinen pel polígraf francès Pierre Bersuire. Durant la baixa edat mitjana es divulgà extraordinàriament per Anglaterra, França, l'Imperi Germànic i el nord d'Itàlia. El mateix Giovanni Boccaccio l'aprofità de pedrera ficcional, d'on poar alguns arguments i situacions. Potser el llibre de la biblioteca d'Enyego d'Àvalos documentat com les *Cronache de' romani* siga alguna d'aquestes recopilacions de gestes de romans transferides en romanç toscà.⁸⁸⁸⁸ Es pot pensar que el desconegut autor de *Curial e Güelfa* disposava d'alguna d'aquestes cròniques novel·lades de romans, tan populars a la Itàlia septentrional. S'explicarien així paral·lelismes intertextuals com el que plasmem seguidament:

ANÒNIM,

Extracte d'una versió germànica

Curial e Güelfa, I.1

dels *Gesta romanorum* (copiada ca. 1454-1483)⁸⁸⁸⁹

Entrat adonchs Curial en casa del marquès (...), lo marquès, exint de missa, trobant-se davant lo fadrí, dix-li:

Domicianus regnavit potens valde qui, cum semel per imperium equitabat, quidam pauper ei obviabat.

Ait ei imperator:

⁸⁸⁸⁶ GUENÉE, Bernard, La culture historique des nobles: le succès des *Faits des Romains* (XIII-XVe siècles), dins CONTAMINE, Philippe (ed.), *La noblesse au Moyen Âge (XI-XVe siècles). Essais à la mémoire de Robert Boutruche*, Presses Universitaires de France, París, 1976, ps. 261-288.

⁸⁸⁸⁷ BÉNÉTEAU, David P. (ed.), *Li Fatti de' Romani, edizione critica dei Ms. Hamilton 67 e Riccardiano 2418*, Edizioni dell'Orso ("Studi e ricerche"), Alessandria, 2012.

⁸⁸⁸⁸ Si no és que es tracta del *Chronicon pontificum et imperatorum* (ca. 1280) de Martí d'Opava (Martí "el Polonés"), com ho suggerim, provisionalment, en el capítol I.3.5.

⁸⁸⁸⁹ *Ex Gestis Romanorum*, fs. 49r/v, p. 135 de RIISING, Anne (ed.), *Liber Petri Mathie, curati ecclesie Sancti Petri Ripis (The Book of Peder Madsen, curate at St. Peter's church in Ribe, 1454-1483, Ms. Ny kgl. Samling 123 4°, The Royal Library, Conpenhagen)*, ed. electrònica <www.yumpu.com/la/document/view/6478820/liber-petri-mathie-curati-ecclesie-sancti-petri-ripis-the-book-of-peder-/135> consultada en maig del 2013.

–De qui est?

– Karissime, unde es et quid est nomen tuum?

Lo minyó respòs:

Ait ei:

–Senyor, vostre són.

– Domine, vester sum et in regno vestro nutritus sum. Educatus et Ingratus vocor.

Lo marquès se aturà e mirà'l, e, bé que fos en tendra edat constituït, no menys li viu los ulls molt resplandents e tanta bellesa en la sua cara que natura més no ·n podia donar; per què respòs tantost:

Ait imperator:

–Si scirem te bonum et fidelem, libenter te ad servicium susciperem.

Ait ei:

–Domine, firmiter promitto.

–E a mi plau que meu sies.

Imperator pietate motus ad servicium eum accepit, qui infra tempus breve tam prudenter se habuit quod rex eum ad miliciam promoveret. Post hoc eum cito in scenascallum totius regni constituit. Iste vero cum sic exaltatus fuisset, ultra quam credi posset, elevatum est cor ejus, in tantum quod omnes opprimebat, quia ad nutum ejus omnia fiebant.

La conversa que el marquès del Montferrat estableix amb un petit Curial que es presenta a la seua cort a manera d'epifania, recorda molt la de l'emperador Domicià (51-96) quan es troba amb un pobre desconegut que passarà aleshores a servir-lo. El nou criat prosperarà tant al seu servei que esdevindrà, pels seus mèrits, el seu gran senescal: "senescalcum". Recordem, a tot això, que el gran senescal d'Alfons el Magnànim era, precisament, Enyego de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos.

* * *

Entre les enciclopèdies *ad usum laicorum* que podrien trobar-se a l'abast del lletraferit i curiós escriptor, podria comptar-se el tractat *De regimine principum* (1292) de **Gilles de Rome**, arquebisbe de Bourges (*Aegidius Romanus*, 1243-1316). Existí un exemplar a la biblioteca napolitana d'Alfons el Magnànim,⁸⁸⁹⁰ que segurament és el que consultava Giovanni Pontano per al seu *De principe*, obra dedicada a Alfons d'Aragó, duc de Calàbria.⁸⁸⁹¹ Era una obra molt usada a la cancelleria reial, segons Ángel Canellas.⁸⁸⁹² I també devia ser accessible, com a obra de consulta eventual, a l'anònim del *Curial*. Tot això, si fem cas d'algunes expressions manllevades del tractat de Gil,

⁸⁸⁹⁰ ALCINA FRANCH, José, *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Catálogo descriptivo: fondos valencianos*, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, València, 2000, p. 240.

⁸⁸⁹¹ Segons FINZI, Claudio, Giovanni Pontano: politica e cultura in Napoli aragonese, dins *Anales de la Fundación Francisco Elías de Tejada*, 4, Madrid, 1998, ps. 161-188 (p. 166).

⁸⁸⁹² CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico ("Folia Stuttgartensia"), Saragossa, 1988, p. 81.

com ara *indomita superbia*, pecat d'orgull (*CeG* III.18): “E donchs, dolça amiga mia, prech-te que m’ojes. Sàpies que aquella fastijosa e menyspreyvol Juno, ab la sua supèrbia indòmita, m’a mostrades les crues e feres espatles...”

Existia una versió glossada de l’obra, en castellà, que fou molt popular a les corts ibèriques com a manual formatiu de futurs cavallers, nobles i prínceps.⁸⁸⁹³ Es tracta de la *Glosa al ‘Regimiento de príncipes’ de Egidio Romano* (ca. 1345), atribuïda al franciscà Juan García de Castrojeriz. No seria gens estrany que l’anònim escriptor haguera estudiat en la infantesa o en l’adolescència tenint aquesta glossa per vademècum. Ho podem deduir per la repetició exacta d’algunes frases de l’*Egidius* castellà en *Curial e Güelfa*. Per exemple, quan l’anònim ens parla dels “hòmens... folls e de poch saber”, assimilats a les pèrfides i molestes “piques” de la faula ovidiana, en el polèmic proemi al llibre III. Sembla estar recordant-los els “omnes locos e de poco saber” que el bon príncep havia d’evitar tenir per consellers, segons l’*speculum principis*.⁸⁸⁹⁴ Tal vegada alguns dels oients o lectors de la novel·la, si havien memoritzat el mateix manual, podrien recordar aquesta expressió i el context on es trobava.

* * *

Entre el tipus de literatura medieval que solia consultar l’anònim, de caràcter enciclopèdic generalment, eren molt populars els diccionaris o **glossaris** com els que cita l’escriptor en el capítol III.79. La referència bibliogràfica es localitza en l’episodi on s’al·legoritza la desfilada de les Ciències Liberals, presidides per Bacus, personificació de la Filosofia moral.⁸⁸⁹⁵ L’escriptor enumera els noms dels diferents autors dels diccionaris i manuals útils per aprenentatge de la gramàtica llatina, la porta del saber: “Sehian als peus de la primera reyna [la Gramàtica], Priscian, Uguci, Pàpias, Catholicon, Ysidoro, Alexandre e molts altres” (*CeG* III.79).

Seguint el costum de les representacions iconogràfiques medievals de les Arts Liberals, l’escriptor pretén que el lector imagine, seient als peus de cada art els *auctores* que més destacaren en el seu estudi. Encara que, per economia narrativa, només refereix

---

⁸⁸⁹³ BECEIRO PITA, Isabel, La educación: un derecho y un deber del cortesano, dins IGLESIA, José Ignacio de (coord.), *La enseñanza en la Edad Media. X Semana de Estudios Medievales (Nájera, 1999)*, Nájera, 2000, ps. 175-206. Vid. etiam ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana, La juventud de los hijos del rey en la Castilla del siglo XV, dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 34, Madrid, 2004, ps. 127-154.

⁸⁸⁹⁴ GARCÍA DE CASTROJERIZ, Juan, *Glosa castellana al ‘Regimiento de príncipes’, de Egidio Romano* [ca. 1345], ed. a cura de Juan BENEYTO PÉREZ, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1942, vol. 3, p. 187.

⁸⁸⁹⁵ Capítol que analitzem detalladament en el capítol II.1.4 i en SOLER, Abel, Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*, dins *IX Congreso internazionale dell’Associazione italiana di studi catalani. “Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, flocllore, letteratura, storia”* (Torino, 15-18 settembre 2015), en premsa.

els gramàtics i deixa de nomenar “molts altres... en multitud copiosa... per gràcia de brevidat.” Ell sap que no està redactant un tractat, sinó un relat novel·lesc, i que cal economitzar en detalls. Ara bé, en els pocs que nomena, comet l’errada de confondre una obra, el *Catholicon*, amb l’autor corresponent, que és Giovanni Balbi.⁸⁸⁹⁶ Sembla que no era un usuari habitual de dit glossari. I és provat que algunes de les obres que cita al llarg del *Curial*, solament les coneix “per fama”, expressió que utilitza per a la *Iliada* (*CeG* III.26), o per “paraules... oydes”, com el que sabia Curial del Parnàs (*CeG* III.24). És interessant constatar –com ja s’ha dit més amunt– que la relació de glossaris de *Curial e Güelfa* no coincideix amb els repertoris habituals a la Península Ibèrica o a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, sinó amb els de la Biblioteca de Pavia. Aquesta era llavors la més important d’Itàlia, i era propietat del duc de Milà, Filippo Maria Visconti, en la cort del qual residí durant anys Enyego d’Àvalos.⁸⁸⁹⁷ Segons inventaris, hi havia allí 10 exemplars del *Priscianus maiores* i 4 del *Priscianus minores*; 4 *Ugucione*, 2 *Papias*, 1 *Catholicon*, 2 *Isidori*, 1 *Grecismus*, etc.⁸⁸⁹⁸ La coincidència no deixaria de ser una casualitat si no fóra perquè el desplegament al·legòric de les Ciències que conté dit capítol III.79 està extret d’una altra font milanesa: *Canzone delle virtù e delle scienze*, un còdex únic i luxosament il·luminat pels germans De’ Bartoli, per encàrrec de l’ex-senyor de Milà Luchino Visconti (1349).

Lola Badia, en observa la relació de diccionaris i manuals de gramàtica típicament medievals, manifestà la seua “perplexitat”, ja que l’autor es proclamava seguidor d’autors “de reverenda letradura” i aquest repertoris lexicogràfics i gramaticals eren menystinguts pels humanistes del *Quattrocento*.⁸⁸⁹⁹ En atenuació de la perplexitat i en defensa del criteri d’elecció de l’autor, es podria argüir que, quan s’escriu el *Curial* (dècada del 1440), no hi havia altra cosa, ni a Itàlia, ni a la resta d’Europa. No fou fins a la segona meitat del Quatre-cents, amb la primera institucionalització universitària de les idees propugnades pel moviment humanista, quan començaren a proliferar manuals gramaticals de llatí humanístic, vademècums amb els *rudimenta* per l’àmbit escolar i

⁸⁸⁹⁶ Com ja s’anota en ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 535 (n. 13.902).

⁸⁸⁹⁷ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 15, n. 45).

⁸⁸⁹⁸ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (ps. 66-70).

⁸⁸⁹⁹ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 15, n. 45): “Són els mestres mes característics de l’edat mitjana més allunyada de les novetats de la ‘reverenda letradura’ del segle XV. Heus ací una nova perplexitat per a aclarir,”

moderns diccionaris. Així ho justifica Francisco Rico: “Cierto (...) que se necesitaban manuales y repertorios. Pero, iba a ponerse Valla a redactar un libro para principiantes?”⁸⁹⁰⁰ És clar que no. Ni el mateix Lorenzo Valla disposava de diccionaris grecs adequats quan Alfons el Magnànim li proposà el 1441 que traduïra la *Iliada*, i els hagué de buscar a Sicília.⁸⁹⁰¹ Les existències lexicogràfiques a la Itàlia dels primers humanistes no són altres que les que documenta el *Curial*: uns manuals que els filòlegs de l’humanisme començaven a *depurar* precisament aquells anys.

Així, per exemple, el referit Valla, en el prefaci al llibre II de l’*Elegantiae Linguae Latinae* (1441-1449), atacava Priscià, el darrer gramàtic de l’Antiguitat, perquè havia contribuït a “pervertir-ne” les regles i feia ús incorrecte de la llengua; a Donat i a Servi, i altres que, en lloc d’una correcta elocució “semblaven balbucejar” (“*balbutiare videntur*”). Continua després amb el blasme: “El primero es Isidoro, el más presuntuoso de estos iletrados, que aunque no sabía nada, todo lo quería enseñar. Tras él vienen Papias y algunos aún más incultos, como Eberardo, Ugucione, el autor del *Catholicon*, Aymo y otros que no merece la pena mencionar, que por un alto precio enseñaron a no saber nada, acrecentando la estulticia de sus discípulos.” La crítica demolidora contra aquests “bàrbars” es complementa amb una invitació a proscriure’ls de les biblioteques. Calia retornar a les fonts originals de la vertadera llatinitat romana.⁸⁹⁰²

Com explica Guido Cappelli,⁸⁹⁰³ els humanistes que exercien de preceptors a les corts havien començat a reemplaçar els manuals obsolets per lectures guiades i crítiques dels textos, producte d’un diàleg individual entre mestre i deixeble. Exactament com el que plasma l’anònim del *Curial* durant la captivitat tunisenca del seu cavaller de ficció: “Càmar (...) legia l’*Eneydos* de Virgili (...) e molts altres llibres (...). E Johan, que sabia molt bé tot lo *Virgili* e los altres llibres, li declarava moltes coses que ella no sabia ne entenia; e yo us dich que de ço que ella podia pagava bé lo mestre” (*CeG* III.43). La comprensió i imitació textual començava per textos bàsics, com els de Terenci, a partir dels quals es passava més avant a Ciceró, Virgili, Sèneca o Horaci.

---

⁸⁹⁰⁰ RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 76.

RUIZ CALONJA, Juan, Alfonso el Magnánimo y la traducción de la *Iliada* por Lorenzo Valla, dins *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23, Barcelona, 1950, ps. 109-115 (ps. 109-115).

⁸⁹⁰² PETRARCA, Francesco – BRUNI, Leonardo – PICO DELLA MIRANDOLA, Gipvanni – ALBERTI, Leon Battista, *Manifiestos del humanismo*, Selección, traducción, presentación y prólogo de María MORRÁS, Península, Barcelona, 2000, p. 82.

⁸⁹⁰³ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 100-101.

No obstant les crítiques dels pedagogs, aquest retorn a les fonts i la divulgació dels nous manuals no esdevindria una realitat –partit de la mateixa Itàlia– fins a les últimes dècades del segle XV. En biblioteques particulars de Florència, Christian Bec documenta, per a l’aprenentatge de la gramàtica, 30 *Donatus*, 11 exemplars del *Doctrinale* d’Alexandre de Villedieu, 8 de Pròsper d’Aquitània, 3 de la *Distica* de Cató, una de les *Faules* d’Isop i un glossari de Pàpias. El recercador justifica així l’obsolescència del material escolar en l’epicentre del moviment humanístic: “Si Leon Battista condame dans la *Famiglia*, avec des nouveaux pédagogues de son temps les vieux manuals scolaires médiévaux, son message ne semble guère suivi a Florence pendant la première moitié du *Quattrocento*.”⁸⁹⁰⁴ A l’illa de Sicília, del temps d’escriptura de *Curial e Güelfa* (primera meitat del segle XV), no cal ni dir que el panorama dels estudis gramaticals era profundament medieval. Henri Besc hi documenta en inventaris 13 manuscrits de les *Institutiones Grammaticae* de Priscià, 11 doctrinals d’Alexandre, 7 del *Graecismus* d’Évrard de Béthune, 6 de la *Regulae* de Franciscus de Pisi, 5 del *Donatus*, 4 del *Liber Aesopi*, 2 dels *Disticha Catonis* i 2 de les *Regulae* de Thebaldus. En la segona meitat del segle XV, s’hi resistien els manuals de Priscià i de Villedieu, amb versions manuscrites i impreses, reemplaçats a fi de segle pel manual humanístic de Perotti.⁸⁹⁰⁵ A la cancelleria napolitana, disposaven almenys d’un *Graecismus* d’Eberhard de Béthune, ja usat en el segle XIV⁸⁹⁰⁶ i d’un vell *Catholicon* de Balbi, adquirit el 1357.⁸⁹⁰⁷ Poden completar la revisió del panorama lexicogràfic i gramatical italià les dades treballades per Monica Pedralli a partir dels inventaris milanesos de biblioteques particulars del segle XV:

“La tenace resistenza del *Doctrinale* di Alexandre de Villedieu, il manuale in esametri di grammatica e sintassi scritto dal maestro parigino alla fine del XII secolo e da allora il principale libro di testo anche nelle università; esso è ancora affiancato dalle *Ethimologiae* di Isidoro, l’enciclopedia tardoantica che riasume

⁸⁹⁰⁴ BEC, Christian, *Les livres des florentins (1413-1608)*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca di ‘Lettere Italiane’. Studi e testi”, 29), Florència, 1984, p. 26.

⁸⁹⁰⁵ BRESC, Henri, *Livre et société en Sicile (1299-1499)*, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani (“Supplementi al Bollettino”, 3), Palerm, 1971, p. 46.

⁸⁹⁰⁶ Vegeu TRENCHS ODENA, José, *Libri, lecture, insegnamento e biblioteche nella Corona d’Aragona (secoli XIII-XV)*, dins *XIV Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*, sul tema ‘La Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)’, Istituto di Storia Medioevale (Università di Cagliari) – Dipartimento di Storia (Università di Sassari) – Istituto sui Rapporti Italo-iberici del CNR (Cagliari) – Carlo Delfino editore, Sassari, 1993, vol. 1 (relazioni), ps. 193-258 (p. 237).

⁸⁹⁰⁷ Segons GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 39.

tutto il sapere letterario scientifico e tecnico dell'Antichità, e, ancora in ambito lessicografico, dal *Catholicon* di Giovanni Balbi e dal *Lexicum* di Papia, le cui attestazioni sono per lo più posteriori alle rispettive edizioni a stampa; les *Derivationes* di Uguccione, disponibili soltanto in manoscritto, registrano invece un'unica presenza.”⁸⁹⁰⁸

Ens hem vist en la necessitat de subratllar un detall que ja observàvem en comparar el repertori del *Curial* amb el de la biblioteca d'estat del duc de Milà: l'exacta coincidència dels diccionaris coneguts per l'autor de la novel·la catalana amb aquells que es feien servir, no a Sicília ni a Florència ni a Nàpols, sinó a la Llombardia. Tot redunda, doncs, en la identificació de l'anònim com algú molt ben relacionat o resident durant anys a la cort de Filippo Maria Visconti en les dècades del 1430-1440. I aquest no pot ser altre que Enyego d'Àvalos, diplomàtic al servei del rei d'Aragó.

Els continguts del *Curial* ens obliguen, en qualsevol cas, a descartar qualsevol possibilitat hipotètica de pensar en una novel·la escrita a la Península Ibèrica. Sense abandonar l'àmbit lexicogràfic, observem que a la Castella del segle XV la gramàtica s'aprenia amb els manuals d'Alexandre de Villedieu, Galter i Eberhard, que són els més recurrents en els inventaris bibliogràfics.⁸⁹⁰⁹ Solament algú que haguera viscut i escrit a Itàlia, com Juan de Mena –resident durant uns anys a la cort pontifícia de Florència–, hauria pogut escriure les *Glosas a 'La Coronación'* recorrent a consultes eventuais d'Isidor, Pàpies, Uguccione i el *Catholicon*.⁸⁹¹⁰ No totes aquestes fonts, i en particular l'*Uguccione da Pisa*, estaven disponibles en totes les biblioteques.

Fixem-nos, a tot això, en un detall erudit del *Curial*, procedent del mateix Uguccione, però no de les enciclopèdiques *Derivationes*, sinó d'una opuscle anomenat *Agiographia*, on explicava –entre altres curiositats– l'origen dels noms dels dies de la setmana, els mesos de l'any, els sants, etc. En tractar del nom de la Venus llatina o Afrodita grega, diu que ve d' “*‘aphros’ enim Grece, Latine dicitur ‘spuma’, unde Venus dicta est Aphrodita, quia secundum fabulam de spuma maris et humore testicularum*

---

⁸⁹⁰⁸ PEDRALLI, Monica, 'Novo, grande, coverta e ferrato'. *Gli inventari di biblioteca e la cultura a Milano nel Quattrocento*, Vita e pensiero, Milà, 2002, p. 171.

⁸⁹⁰⁹ KOHUT, Karl, El humanismo castellano del siglo XV. Replanteamiento del problema, dins *Actas del VII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Venecia, 25-30 de agosto de 1980)*, Bulzoni, Roma, 1982, vol. 2, ps. 639-647 (p. 642).

⁸⁹¹⁰ Vegeu MENA, Juan de, *La Coronación*, ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009, p. XVII.

Saturni nata fuit Venus.”⁸⁹¹¹ Com s’observa, aquesta etimologia apareix en el capítol III.17 del *Curial*: “[Venus] és apel·lada Frondosa: *‘a frondos’, grech, que en latí vol dir ‘spuma’, perquè nasqué de la spuma dels genitius de Saturno, e fonch lançada en la mar de Xipre.*” L’escriptor ha alterat el mot que pertoca (*aphrós*) a propòsit. En lloc de derivar *Afrodita*, ha derivat un hàpax en principi estrany, que demana explicació: *Frondosa*. No sabem si l’anònim podria haver consultat, en paral·lel –o *a posteriori*–, l’enciclopèdia d’Isidor de Sevilla, de la qual parteix l’explicació del bisbe de Ferrara (*Etymologie*, V,xxxiii,7) “*Aprilis pro Venere dicitur, quasi Aphrodis; Graece enim Afrodite Venus dicitur; vel quia hoc mense omnia aperiuntur in florem, quasi Aperilis.*” El mes de Venus, abril, seria aquell en què la vegetació esdevé frondosa. Ugucione també se serveix d’un altre passatge del sevillà (VIII,xi,76-77):

“[76] *Venerem exinde dicunt nuncupatam, quod sine vi femina virgo esse non desinat. Hanc Graeci Afroditen vocant propter spumam sanguinis generantem. [77] Afros enim Graece spuma vocatur. Quod autem fingunt Saturnum Caelo patri genitalia abscidisse, et sanguinem fluxisse in mare, atque eo spuma maris concreta Venus nata est, illud aiunt quod per coitum salsi humoris substantia est; et inde Afroditen Venerem dici, quod coitus spuma est sanguinis, quae ex suco viscerum liquido salsoque constat.*”⁸⁹¹²

Ara, continuem sense explicació: ni *aphros* ni *aphrodis*, com seria lògic, sinó *frondos*. En els poetes llatins, *frons/frondis* és el terme que sol designar la corona de llorer amb què Apol·lo circumda la front dels literats. Vegem-ho per exemple, en Estaci: “*Phoebe, nouos ac fronde / secunda nocte comas*” (*Aquil·leida*, I, vv. 9-10: ‘Febus, només tu em pots donar una nova i segona corona’), o “*tempus nunc ponere frondes, / Phoebe*” (*Silves*, V,1, vv. 135-136: ‘ara és temps de depositar la teua corona, Febus’)⁸⁹¹³ Està clara, en conseqüència, la intenció satírica de l’alteració, bo i considerant que, per a explicar les coronacions de militars i poetes amb llorer, s’usava el verb *frondeo*, o

⁸⁹¹¹ UGUCCIONE DA PISA (*Huguccio Pisanus*), *De dubio accentu; Agiographia; Expositio de symbolo apostolorum*, ed. a cura de Giuseppe CREMASCOLI, Centro italiano di studi sull’alto Medioevo (“Biblioteca di studi medievali”, 10), Spoleto, 1978, p. 139.

⁸⁹¹² SANT ISIDOR DE SEVILLA (*Isidorus Hispalensis*), *Etymologiarum sive Originum libri XX*, ed. digital <<http://www.thelatinlibrary.com/isidore.html>>, consultada en gener del 2015.

⁸⁹¹³ Les citacions llatines, a partir d’ ESTACI, P. Papini, *Aquil·leida. Fragment de ‘La guerra de Germània’*, ed. i trad. a cura de Pere-Enric BARREDA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2010, p. 95, i ÍDEM, *Silves, vol. 3 (llibres IV i V)*, ed. i trad. a cura de Guillem COLOM i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1960, ps. 55-56.

formulacions perifràstiques del tipus *frondibus lauri ornare*.⁸⁹¹⁴ Si *frondos* té relació amb ‘coronar’, *Frondosa* seria –pseudoetimològicament improvisant– ‘la Coronada’. És sabut que a la Castella del segle XV les prostitutes “portaven corona” de flors per indicar que es dedicaven a l’ofici, i que “puta coronada” era un insult habitual. La broma etimològica, comptat i debatut, lliga molt bé amb la fama que els moralistes medievals havien depositat sobre la deessa Afrodita com a evemerística puta consumada de l’illa de Xipre, protectora de meretrius i elixir de tota luxúria. Recordarem, finalment, que, en la iconografia medieval, la deessa pagana Venus solia representar-se com una prostituta. La introducció cosmològica a *Las siete partidas* d’Alfons X el Savi (segle XIII), el *Setenario*, informa el lector que Venus “quería decir ‘amor cobdicioso’. Per aquesta raó, la Venus mitològica era pintada com una donzella vanitosa, que es pentina davant un espill, “e tenía en la cabeza corona de violetas.”⁸⁹¹⁵

Pensem també que escriptors italians de la baixa edat mitjana, de gran difusió, com Armannino da Bologna, autor d’una *Istoria fiorita* de la qual es riu l’anònim del *Curial* (quan tracta d’Aquil·les, *CeG* III.31), contribuïen a perpetuar la fama de la Venus meretriu. Afirmar, per exemple, l’italià, que Aquises concebé Enees d’una dona mundana i que Virgili vestí provocadorament la Venus caçadora del poema èpic a fi de “mostrare” –al·legòricament– “ch’Enea nacque non di moglie, ma di luxuria carnale, ciò fu di meretrice, la quale dimostrare vole in sembrança di cacciatrice (...): le pani corti e i touio levati mostra dionestamente, la quale meretrice sempre dimostra; e li capelli sciolti, mostrando quel medesimo.”⁸⁹¹⁶ Enric de Villena, alié del tot –per circumstàncies geogràfiques, cronològiques i culturals– al neoplatonisme redemptor de la Venus Urània que professava l’anònim del *Curial*, seguia fidelment el dictat prehumanístic, l’exegesi al·legoricomoralitzant i en clau evemerística del jutge de Bolonya: “En este comparativo e en el hábito que dize que Venus le apareció, descubre Virgilio que Eneas non fuese nascido de legítimo matrimonio, entendiendo por Venus la luxuria e por el caçar el

⁸⁹¹⁴ Així ho fa sovint un autor ben conegut de l’anònim com és RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, per exemple en *Parad.* I, 20-27.

⁸⁹¹⁵ FLORES ARROYUELO, Francisco J., El *Setenario*: una primera versión de los capítulos introductorios de *Las siete partidas*, dins ÍDEM, *Del caballero y otros mitos...*, Universidad de Murcia, Múrcia, 2009, ps. 331-342 (p. 335).

⁸⁹¹⁶ De la *Fiorita* que pertangue al marqués de Santillana i, potser abans, al mateix Villena (BNE, Ms. 10114, f. 66v). Citat per CÁTEDRA, Pedro Manuel, El sentido involucrado y la poesía del siglo XV. Lecturas virgilianas de Santillana, con Villena, dins MENÉNDEZ COLLERA, Ana, – RONCERO, Victoriano (eds.), “*Nunca fue pena mayor.*” *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, ps. 149-161 (p. 158).

ofició de la mala muger, que caça las voluntades de los omes e les tyra con saetas de sus gestos desonestos. E los cabellos tendidos e las faldas arremangadas muestra la desonestidad de aquella vida. E así es fallado en las antiguas ystorias de Frigia: que Anchises, señor de Ascania, andando a caza falló una mala muger pastora çerca del río Symeonta e durmió con ella, en quien engendró a Eneas. E porque salíe buen ome e virtuoso, encubrieron los poethas esta mengua en sus ficçiones.” El mateix marquès de Santillana seguirà l'exemple glossat de Villena, en recordar (*Coronación de mosén Jordi*, ca. 1430) que la Venus de l'*Eneida* s'arromagava la falda d'una manera “non cortesana”, sinó provocadorament.⁸⁹¹⁷ Per als castellans, sols hi havia la Venus *Froncosa*, la meretriu: la que maneja satíricament, en clau erudita i pseudoetimològica – reservada a lectors il·lustrats– l'anònim redactor del *Curial*.

L'humanista castellà Juan de Lucena (1430-1506/1507), format a Itàlia, lamenta en *De vita beata* (1463) que “los palacianos del tiempo loan el motejar y el gramatejar desloan.”⁸⁹¹⁸ Els instruments, com s'ha vist, tampoc no semblaven els més adients. El *Doctrinale* de Villedieu era un manual de preceptes confusos i mal expressats, en vers toscà, farcit d'incorreccions, i, després de les crítiques de Valla, “pronto se convirtió en el símbolo del mal latín enseñado en la Edad Media.”⁸⁹¹⁹ El retòric del Laci Giovanni Sulzicio da Veroli, en una gramàtica seua escrita pel 1475, denunciava encara la popularitat a Itàlia de l'*Alexandre*, que ell considerava un dels majors obstacles per a reformar humanísticament l'educació i fer del llatí depurat una *lingua franca*:⁸⁹²⁰ “De què ens aprofitarà tot” –deia– “si els pares insisteixen que els seus fills siguen educats amb l'*Alexandre*? Els nostres decrepits valors són la desgràcia dels nostres fills.”⁸⁹²¹

⁸⁹¹⁷ La cita és de VILLENNA, Enrique de, *Traducción y glosas de la “Eneida” de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989, vol. 1, ps. 150-151. Més detalls sobre el tractament de Venus per Villena i Santillana, en CÁTEDRA, Pedro Manuel, *El sentido involucrado...*, ps. 155-159.

⁸⁹¹⁸ LUCENA, Juan de, *Libro de vida beata. Diálogo moral entre don Alonso de Cartagena, obispo de Burgos; don Íñigo López de Mendoza, marqués de Santillana, y Juan de Mena, cordovés* [*De vita beata*, 1463], dins *Opusculos literarios de los siglos XIV a XVI*, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1892, ps. 105-205 (ps. 199-200, i n. 10). Citat per GIL, Luis, *Nebrija y el menester del gramático*, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 53-64 (p. 57).

⁸⁹¹⁹ JENSEN, Kristian, *The humanist reform of Lating and Latin teaching*, dins , dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 63-81; trad. a l'espanyol: *La reforma humanística de la lengua latina y su enseñanza*, dins *Introducción al Humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 93-114 (p. 98).

⁸⁹²⁰ *Ibíd.*, p. 103.

⁸⁹²¹ SULPIZIO DA VEROLI, Giovanni, *De arte grammatica opus compendiosum*, Perusa, ca. 1475, f. 31v. Citat *ibíd.*, p. 103.

Això, pel que fa Itàlia. Perquè, a la Corona d'Aragó occidental, partim del registre de l'Isidor i el *Graecismus* (*Lo gracismo*) en l'inventari de la biblioteca del rei Martí I l'Humà (1410).⁸⁹²² A a les escoles de gramàtica de Cervera, en temps del *Curial*, s'estudiava seguint exclusivament el *Cató*, l'*Alexandre* i el *Graecismus*.⁸⁹²³ Per la seua banda, el gramàtic Lluçà Colomines (Perpinyà, ca. 1400 – Mallorca, 1460) tenia per referent l'*Alexandre*, que completà amb unes addicions en vers conservades en manuscrit a l'Arxiu Capítular de Girona.⁸⁹²⁴ El lletraferit Pere el Conestable (rei dels catalans, 1464-1466) encarregà al prevere mossén Joan Olzina que copiara per a ell un exemplar del *Catholicon* de Giovanni Balbi da Genova. El manuscrit d'Olzina l'emprà després Bartomeu Mates per a redactar la seua *Grammatica proverbiali* o *Gramàtica de Mates* (impresa a Barcelona el 1488): un manual escolar d'esperit profundament medieval, que combina pedagògicament el llatí amb el romanç.⁸⁹²⁵

A la Península Ibèrica en general, les coses no començaren a canviar sinó a partir de la publicació de les *Introductiones latinae* (1481) d'Antonio de Nebrija. Per a l'autor de dit manual, “sin duda, el bárbaro por excelencia y el enemigo más peligroso” era l'*Alexandre*, encara que “tan acostumbradas estaban las escuelas al ‘*carmen Alexandrinum*’, que Nebrija, desde la ‘*secunda editio*’, se vio constreñido a redactar en hexámetros varios capítulos, para abolir con armas parejas (...) los hexámetros del *Doctrinale*.”⁸⁹²⁶ Aquesta observació pot servir per cloure un excurs sobre lexicografia del segle XV que ajuda, sens dubte, no sols a situar *Curial e Güelfa* en el panorama cultural de l'humanisme, sinó també per a situar una part de l'itinerari formatiu de l'autor en un indret molt concret del mapa: la ciutat i senyoria de Milà.

L'escriptor, a banda de conèixer els títols d'aquests repertoris lexicogràfics, és cosa de dubtar que n'haguera fet ús o consulta habitual. Tret d'alguna presa de notes excepcional, que seguidament referirem. De tota manera, convé repassar succintament els títols de cadascuna de les obres situades per l'anònim als peus de l'al·legoria de la

⁸⁹²² MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 421, ítems 52 i 49, respectivament).

⁸⁹²³ DURAN, Agustí – GÓMEZ, Frederic, Les escoles de gramàtica a Cervera, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 17, Barcelona, 1944, ps. 5-77 (p. 24 i ss.).

⁸⁹²⁴ VILALLONGA, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, p. 87.

⁸⁹²⁵ Vegeu CALVO FERNÁNDEZ, Vicente, “*Latinum cum romancio concordare*.” En torno a la *Grammatica prouerviandi*, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos*, 15, Barcelona, 1998, ps. 489-507.

⁸⁹²⁶ RICO, Francisco, *Nebrija frente a los bárbaros. El cánón de gramáticas nefastas de las polémicas del humanismo*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1978, ps. 45-46.

Gramàtica. La més antiga i voluminosa la constitueixen els 18 llibres de les *Institutione Grammaticae* de Priscià de Cesària (Constantinoble, ca. 500). Sant Isidor de Sevilla (ca. 556-636) és autor d'unes *Etymologiae* en 20 llibres (627-630) divulgadíssimes en l'edat mitjana, per tal com pretenien ser una enciclopèdia universal del saber. Després ve el *Glossarium* o *Elementarium doctrinae (e)rudimentum* de Pàpias (la Llombardia, ca. 1050), que es basa en Priscià, a manera d'extracte i compendi. El quart gramàtic recomanat per l'anònim, per ordre cronològic, és el bisbe de Ferrara Ugucione da Pisa (ca. 1130-1210), autor d'un diccionari de caràcter general i etimològic titulat *Liber derivationum* o *Magnae derivationes*, de la fi del segle XII. Es basà sobretot en el Pàpias. El d'Alexandre de Villedieu (o *Alexander de Villadei*, ca. 1175-1240) és un manual de gramàtica escolar en versos lleonins, titulat *Doctrinale puerorum*. Finalment, la *Summa grammaticalis que vocatur 'Catholicon'* (1286) és obra del dominicà genovès Giovanni Balbi (+1298). Fou el primer diccionari llatí organitzat per ordre alfabètic, i serví de model per als que es realitzaran en l'albada del Renaixement.

La menció d'una obra tan bàsica com les beceroles de Villedieu, al costat de glossaris de major interès, volum i prestigi intel·lectual en l'edat mitjana, demana explicació. Sobretot, perquè la trobem vinculada a una crida d'atenció al lector sobre la importància de formar-se en la llengua llatina: “Detrás d'aquell déu [Bacus, personificació de la Filosofia] havia tanta gent e de tan diverses partides e de tan stranyes terres, que, si no fos que tots parlaven llatí, nulls temps se fóran entesos” (*CeG* III.79). Tot plegat fa pensar en un noble però encara jove dedicatari, necessitat d'aquest manual de gramàtica, i de reconèixer la importància que conservava en el segle XV el llatí com a *lingua franca* i com a porta d'accés a Bacus, el guardià de la filosofia moral. El destinatari del consell pedagògic podria ser perfectament algú com el príncep adolescent Ferran d'Aragó, que mai no aconseguirà dominar la gramàtica llatina, malgrat els esforços que hi posaren diversos preceptors.

Perquè val a dir que no sols els alumnes de les escoles de gramàtica feien ús del *Doctrinale puerorum* d'Alexandre de Villedieu per a aprendre els rudiments del llatí. També l'empraven els fills de cavallers i de nobles d'alt rang, a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, desitjosos com eren d'esdevenir perfectes cortesans o *curials*: cavallers d'armes i de lletres, com el protagonista modèlic de la novel·la anònima. Vet el cas, per exemple, del gran senescal per títol hereditari Pietro di Guevara, que, sent orfe, fou tutelat pel seu oncle, l'il·lustrat Comte Camarlenc, Enyego d'Àvalos. Aquest li proporcionà manuals escolàstics amb ex-libris i datacions que permeten relacionar-los

amb la Llombardia de Filippo Maria Visconti, on el noble preceptor havia augmentat la seua biblioteca. Entre aquests opuscles i tractats pedagògics, es trobaven dues còpies de l'*Alexandre*, que estan inventariades amb la marca de provinença “gran senescarco” a la Bibliothèque Nationale de France (ms. *Lat.* 8152 i 8155). Un d’ells havia pertangut en la dècada del 1420 a un alumne de la Universitat de Pavia. És probable que l’haguera emprat el mateix D’Àvalos, durant la primera estada a Milà (1435-1440) per a millorar el seu nivell de gramàtica llatina. Acompanyen aquesta còpia llombarda, en el mateix volum, les *Institutiones Grammaticae* de Priscià.⁸⁹²⁷ És a dir, que aquestes obres eren familiars als nobles de la cort napolitana del rei Alfons d’Aragó.

* * *

A banda dels diccionaris ja comentats i citats per l’escriptor, hi ha una referència erudita que procedeix de **Varró**, gramàtic llatí del segle I aC,⁸⁹²⁸ i és continguda en el paràgraf següent: “[L’estrella Venus] és apel·lada *Èsperus* quant apareix al vespre, davant lo Sol. És apel·lada en grech *Júbar*, que en llatí vol dir ‘llum’, e hach nom axí per lo clar llum de sos raigs” (*CeG* III.17). Aquesta citació té per font original la gramàtica *De lingua latina* de Varró (VI,ii,6-7): “[*Stella Veneris*], cum stella prima *exorta* (...), dictum a Graecis *Èspera*, Latine *Vesper*. Ut ante solem ortum quod eadem stella vocatur *Iubar*, quod ‘iubata’ (...). Enni *Aiax*: ‘*Lumen* –iubarne?– in caelo cerno’.” És a dir: “Al punt que apareix la primera estrella (...), els grecs en diuen *Èspera*; els llatins, *Vespre*. Abans de l’eixida del sol, aquella mateixa estrella es denomina *Júbar*, perquè apareix *iubata* [amb cabellera] (...). Diu Enni en *Àiax*: ‘Veig al cel una llum: serà per ventura *Júbar*?’”⁸⁹²⁹ L’acotació final podria procedir de qualsevol vocabulari o de l’exposició del mateix autor. En un dels glossaris medievals del monestir català de Ripoll (ACA, ms. Ripoll 74, glossari I,14), llegim: “*Iubar*.- *Solis radius, ut stella que antem solem apparet*.”⁸⁹³⁰ És dubtós que l’escriptor coneguera directament la gramàtica de Varró, ja que ni l’esmenta ni es posa de manifest en *Curial e Güelfa* cap altra consulta. Caldria pensar en alguna font intermediària: algun clàssic moralitzat o algun

⁸⁹²⁷ Més detalls en el capítol I.3.5.

⁸⁹²⁸ Tal com ho indicava GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (ps. 60-61). És molt rara l’assimilació de la veu *iubar*, ‘llum esplendent’, al nom de Venus. S’hi refereixen l’exegeta Servi (*Aen.* IV,130) i l’enciclopedista Isidor (*Etym.* III,xxi,18), però sense cap relació intertextual amb el *Curial* com la que presenta Varró.

⁸⁹²⁹ VARRÓN, Marco Terencio, *De lingua latina (edición bilingüe)*, ed. a cura de Manuel-Antonio MARCOS-CASQUERO, Anthropos. Editorial del hombre – Ministerio de Educación y Ciencia, Barcelona – Madrid, 1990, ps. 142-145.

⁸⁹³⁰ PUIGVERT PLANAGUMÀ, Gemma (ed.), *Astronomia i astrologia al monestir de Ripoll. Edició i estudi dels manuscrits científics astronómicoastroològics del monestir de Santa Maria de Ripoll*, Universitat Autònoma de Barcelona (“Ciència i tècnica. Història”), Bellaterra, 2000, p. 104.

tractat d'astrologia. És ben probable que, en aquest cas concret, la font d'informació depenga d'algun text intermedi; segurament, d'algun Ovidi moralitzat italià de difícil identificació. D'aquest rar manuscrit provendrien ortografies i peculiaritats de què tractarem quan abordem les connexions del *Curial* amb les *Metamorfosis*; algunes de les quals compartides amb Enric de Villena. Provisionalment, ens conformem a sospitar que la informació de Varró i de Ciceró sobre *Júbar* podria procedir d'alguna glossa als versos 841-844 del llibre XV de l'obra d'Ovidi: “*fac iubar, ut semper Capitolia nostra forumque / divus ab excelsa prospectet Iulius aede! / Vix ea fatus erat, medi cum sede senatus / constitit alma Venus nulli cernenda suique (...).*”

* * *

L'única part de *Curial e Güelfa* on sembla tenir rellevància l'ús de glossaris per a documentar-se és en un punt determinat del proemi al llibre III: quan l'autor, una vegada exposada la “faula” ovidiana de les Muses contra les Piques, que li servirà per a blasmar els ignorants vanitosos, se serveix de Fulgenci (filtrat per trescentistes italians) i de Pàpias per a relacionar les Muses amb la música, i més concretament amb la música vocal. La pregunta que sobta és: ¿Era necessària aquesta improvisada dissertació sobre la música? En principi sembla que no, perquè no aporta cap significat rellevant a una *captatio benevolentiae* on s'aborda, fonamentalment, el tema de la humilitat personal i intel·lectual que haurien de tenir tots aquells que estudien. Xavier Gómez Font ho explicava per tractar-se d'un autor preocupat per la teoria musical, que es documenta a propòsit sobre aquest assumpte.⁸⁹³¹ Ara bé, per a quin propòsit i per a quin destinatari? ¿És aquell al qual tracta l'anònim amb respecte (“us vull recitar”, “a vostre plaer e consolació recitaré”), però també amb confiança amical (“deus pressupondre que los poetes han fingit...”) Hipotèticament, podríem deduir –i així ho desenvoluparem extensament més avant⁸⁹³²– que l'autor és algú com Enyego d'Àvalos, un bibliòfil que adquireix llibres de teoria musical; que toca l'arpa i altres instruments virtuosament, segons Francesco Filelfo i Vespasiano da Bisticci, i que ensenyarà la seua filla Costanza a cantar els amors d'Enees i Dido narrats per Virgili. També podríem pensar – hipotèticament, és clar– que el dedicatari és Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, que si destacà per algun interès artístic fou per buscar arreu d'Europa els millors compositors i cantors i portar-los a Nàpols. Era un apassionat de la música i del cant.

⁸⁹³¹ GÓMEZ FONT, Xavier, “Decem musae, ut vocis modulamina” (*Curial e Güelfa*, III, 6-7), dins *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 1987)*, Madrid, 1989, vol. 3, ps. 493-500 (p. 496).

⁸⁹³² En el capítol II.2.2.

Aquestes consideracions hipotètiques, emperò, no ens han de distraure del propòsit d'aquest capítol, que és el d'atendre a les fonts a què recorre l'autor; per al cas concret que ens ocupa, els diccionaris. Tal com observa Xavier Gómez, l'escriptor no es limita a emular Dante i altres literats en la invocació proemial de les Muses, sinó que investiga, recerca, teoritza i “declara” el mite.⁸⁹³³ I entenem que realitza aquest esforç, a manera de deferència mitogràfica, per a fer-lo accessible –abans que a ningú– a un insigne dedicatari o lector primer. A tal efecte, consulta el glossari del llombard Pàpias i el cita explícitament com a font d'informació. Per bé que, en acarar el text del *Curial* amb el del repertori lexicogràfic, observem que no plagia literalment la definició, sinó que la complementa amb frases extretes d'altres fonts, a manera de *collage*. Fixem-nos, primerament, en el text original en la seua “estructuració”:

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, III.0

Combinació de fonts, partint de Pàpias

E diu Pàpias que aquestes Muses són dites filles de Jovis e de Juno,

“Musae sunt dictae filiae Iovis et Iunonis” (Pàpias)

per rahó com tota veu de vent e de aygua se fa.

“quod ex resultatione venti et aque inventa fuit musica” (Anònim de Saint Emmeram, *De musica mensurata*, Munic, 1279)

E Musa és dita a moys, grech, que és aygua.

“Musa a moys, quod est ‘aqua’.” (*Catholicon*);
“Musica a moys, grece, quod est ‘aqua’” (Roger Caperon, ca. 1200; ms. Catània, 1473)

perquè tot so musical de ayre e de aygua s'engendra,

“Quia musicus sonus maxime ex aqua et aere fit.” (Pàpias)

car no pot alguna veu sonar sens vent e sens aygua e lurs moviments.

“quia nulla sonora vox potest esse sine aqua: nam aquae motus musicam facit” (Pàpias)

Com s'observa, la font explícita és el glossari de **Pàpias**, molt fàcil de trobar a la Llombardia, d'on era natural l'autor, i serveix a l'escriptor per a fonamentar amb una *auctoritas* la relació que pretén establir entre les Muses i la música. Seguidament, passarà a explicar, de la mà del mitògraf Fulgenci, però filtrat pel comentari dantesc de

⁸⁹³³ GÓMEZ FONT, X., “Decem musae...”, p. 494.

Pietro Alighieri (segle XIV),⁸⁹³⁴ com es realitza el cant o la música vocal. En aquest cas, sí que cita Fulgenci, però no Pietro. El que demostra que, d'una manera conscient i premeditada, el minuciós anònim es documentava amb diferents fonts d'informació, enciclopèdiques i, en segona instància, específiques. Però sols ho feia per a enriquir especialment alguns capítols més “intrincats” de l'obra –com ell els qualifica– que considerava fonamentals: el proemi del llibre III, el somni del Parnàs, la desfilada de les Ciències liberals, etc. De les fonts originals, obtenia frases concretes que conjuminava retallant i afegint, a manera d'un *collage* o *marqueteria* intertextual.

En el breu fragment que ens ocupa ara, Pàpias relaciona *música* amb *moys*, però Giovanni **Balbi**, que segurament és tingut en compte per l'escriptor, no ho relaciona etimològicament amb el vocable *música*, sinó amb la veu *musa*, cosa que justifica la proposta de l'anònim. La definició, exactament com s'enuncia en el *Curial*, es troba en un manual de cant vocal que circulava a mitjan segle XV pel reialme de les Dues Sicílies, i que, amb tota seguretat, fou conegut i emprat a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Ens referim al *Comentum super cantum*, el tractat de cant pla d'un desconegut i enigmàtic teòric anglés, **Roger Caperon** (segles XIII-XIV). De fet, l'únic manuscrit que es conserva d'aquest opuscle fou copiat l'any 1473 a Catània (Sicília), i està custodiat a les Biblioteche Riunite Civica e Ursino Recupero (D39, fs. 126r-155r).⁸⁹³⁵ Si l'autor del *Curial* és, com denoten múltiples indicadors, algú vinculat a la cort del rei Alfons V d'Aragó i del seu fill Ferran de Calàbria, un amant de la música vocal i polifònica, no seria gens estrany que tinguera accés al referit manual. I més encara si era parent del bisbe de Catània i persona de confiança del rei en dita ciutat a mitjan segle XV, el toledà Arias Dávalos.⁸⁹³⁶ L'esmentat Roger Caperon (*Introductio ad Comentum*, 7) redacta la frase amb una formulació coincident amb la del *Curial*: “Musica a moys grece, quod est aqua latine.”⁸⁹³⁷ El mateix tractat reproduceix la frase

---

⁸⁹³⁴ Com hem vist en el capítol II.1.6.

⁸⁹³⁵ La citació és del f. 126r. Vegeu BEVILACQUA, Gregorio, *Il “Comentum super cantum” di Roger Caperon. Introduzione ed edizione critica*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Bologna, Bolonya, 2008, ps. 11, n. 11 i ps. 66-68; ÍDEM, “Materia huius artis est aer et aqua”: The ‘Musical Rock’ in Roger Caperon’s “Comentum super cantum”, dins *Il saggiaiore musicale. Rivista semestrale di musicologia*, any 20, núm. 1, Bolonya, 2013; ed. electrònica <<http://www.saggiatoremusicale.it/home/riviste/il-saggiatore-musicale/indici/anno-xx-2013-n-1/>>

⁸⁹³⁶ Sobre com el rei afavorí aquest prelat i obtingué per a ell la mitra de Catània per mediació del seu cosí Enyego d'Ávalos, vegeu el capítol I.3.4.

⁸⁹³⁷ Aquesta frase es documenta exactament igual en altres tractats dels segles XIII al XV, que citem a continuació: SLEMON, Peter (ed.), *Anonymous: “Scholium de instrumentis medicis, qualiter debeant fieri organa”* [segle XIII, BNF, Lat. 7400 A, fs. 24v-25v], dins *Thesaurus Musicarum Latinarum*, University of Indiana, Bloomington, ed. electrònica <http://www.chmtl.indiana.edu/tml/13th/ANOQUAL_MPBN7400.html> consultada en gener del 2015:

“*Materia huius artis est aer et aqua*”, presa de Pàpias, i insisteix a continuació: “*Et [musica] dicitur a moys-, quod est ‘aqua’, et -icos, ‘scientia’.*” La similitud de conceptes amb la novel·la anònima catalana és bastant evident.

Pel que s’observa, Catània era una diòcesi amb gran interès per la música en el segle XV. El frare dominicà **Pietro Geremia** (Palerm, 1399-1452), que ensenyava a l’Estudi General de Catània fundat pel 1445, i era col·lega aleshores del futur bisbe Arias Dávalos, redactà un *De laude scientiarum* o elogi de les set ciències liberals, que potser haguera sigut consultat per l’anònim del *Curial*. Allí es llig: “*Quanto deservit Musica, que est scientia delectabilis...*”⁸⁹³⁸ La frase recorda molt, per la seua exacta correlació, a una altres de les que llegim en el proemi al llibre III de la novel·la: “per rahó de aquella delectable sciència que és appellada música”.

A banda d’aquestes referències, l’anònim intercala una altra frase espigolada (“per rahó com tota veu de vent e de aygua se fa”) que no és el Pàpias, ni del *Catholicon*, ni del *Roger Cameron*. Després de revisar una munió de manuals de teoria musical, en alguns dels quals es parla de la combinació d’“aire/aer” i “aigua/aqua”, hem comprovat que l’únic que presenta una exacta correspondència amb el *Curial*, on es parla de *ventus*, i no d’*aer*, és un manual de música bavarés, de l’any 1279: el *De musica mensurata* de l’**Anònim de Saint Emmeram**. Atés que s’interessa per la música, i que coneix i consulta fonts relacionades amb l’entorn cortesà de Milà, bé potser que l’autor tinguerà accés a una còpia d’aquest manual de teoria musical, per la bona relació

“*Musica est scientia uocum sibi inuicem consonantium, uel aliter, Musica est scientia uocum tam simplicium quam compositarum. Dicitur autem musica a moys grece quod est ‘aqua’ latine. Inde musica quasi moysica id est ‘aquata’, quia nulla uox sine humore perfecti [non] potest.*”; ANÒNIM, Tractat de música vocal del convent dels franciscans de Munic [ca. 1415-1439], Manuscrit de la Bayerische Staatsbibliothek (D-Mbs), Munic, Clm 8951, fs. 124v-125r, ed. electrònica a cura de Christian MEYER, 2003 <<http://www.lml.badw.de/info/clm8951b.htm>>, III,29: “*Musica est scientia veraciter canendi [per scientiam] et facilis via cantandi per scientiam. Et dicitur a moys grece, quod est ‘aqua’ latine, et ycos scientia, quia inventa est iuxta aquas.*”; ANÒNIM 11, *Tractatus de musica plana et mensurabili* [Londres, British Library, Additional 34200, fs. 1-41r; procedent de l’abadia benedictina de Sant Maximí de Trèveris, Renània-Palatinat, Alemanya, ca. 1450], dins COUSSEMAKER, Edmond de (ed.), *Scriptorum de Musica Medii Aevi nova series a Gerbertina altera*, Durand, París, 1864-1876, 4 vols.; reimpr. per Olms, Hildesheim, 1963, vol. 3, ps. 416-475 (p. 417): “*Et dicitur musica, ut quidam volunt, a mosa, quod est instrumentum musice. Sed secundum Hugovicionem dicitur a moys grece, quod est ‘aqua’ latine.*”; DA BRESCIA, Bonaventura, *Brevis collectio artis musicae, quae dicitur ‘Venturina’* [Bolonya, Civico Museo Bibliografico Musicale, ms. 105 (A57), f. 18v i ss., any 1489], ed. a cura d’Albert SEAY, Colorado College Music Press (“Texts”, 11), Colorado Springs, 1980: “*Musica dicitur a moys- grece, latine dicitur ‘aqua’, et -sicos, quod est ‘ventus’: ex aqua et vento fit musica.*”; ANÒNIM, *Tractatus de cantu figurativo et de contrapuncto* [Salzburg, Abadia de Sant Pere, ms. a VI 44, fs. 23 r-41r, ca. 1490-1520], ed. a cura de Christian MEYER, American Institute of Musicology (“Corpus Scriptorum de Musica”, 41), Middleton (Wisconsin), 1997, f. 24r: “*Hugucionem Musica dicitur a moys grece, quod est ‘aqua’ latine.*”

⁸⁹³⁸ DOLLO, Corrado, *Filosofia e medicina in Sicilia*, ed. a cura de Giuseppe BENTIVEGNA, Santo BURGIO i Giancarlo MAGNANO SAN LIO, Rubettino ed., Soveria Mannelli, 2004, p. 423. Forma part d’un apèndix (ps. 413-428) titulat *Petri Hieremiae sermo “De laude scientiarum presentim Theologiae.”*

existent entre els ducats de Baviera i de Milà. I és probable que compartira una mateixa font original amb el susdit manual, que continguera la frase intercalada. Caldria entrar en algun detall, en qualsevol cas, sobre els continguts concrets que tracta de transmetre l'autor de *Curial e Güelfa*, en aquest fragment erudit, als seus lectors.

Tal com explica Noel Swerdlow,⁸⁹³⁹ en la llengua de l'antic Egipte, el signe biliteral *mw* [mów] significa 'aigua' (en jeroglífics, el pictograma equivalent eren tres línies onejants superposades). D'ací que en el llibre de l'Èxode (2:10) associe el nom de *Moisés* a l'aigua (< *Moy-sés*, 'salvat de les aigües'). En el segle VI, sant Isidor de Sevilla associà el nom amb les Muses i la música, identificades aquelles amb uns mena de nimfes o divinitats aquàtiques (*Etymologiae* VIII,xi,96): “*Nymphas deas aquarum, quasi numina lympharum. Ipsas autem dicunt et Musas, quas et nymphas inmerito. Nam aquae motus musicen efficit.*” És a dir: ‘Les nimfes són deesses de les aigües, que és com dir protectores dels aqüífers. També en són dites les Muses, i no sense motiu, ja que el moviment de l'aigua produeix música.’ En el segle IX, el teòleg francès i monjo benedictí Remi d'Auxerre (ca. 850-908), que ensenyava arts liberals a París, es basà en Isidor per a proposar la deficiència següent (*Communia Parisiensis*, f. 78vb): “*Musica dicitur a moys-, quod est 'aqua', et -ycos, quod est 'scientia', quasi 'scientia reperta iuxta aquas'*.”⁸⁹⁴⁰ Aquesta pseudoetimologia es divulgà després a través dels més diversos tractats medievals de teoria musical i repertoris lexicogràfics. El text de Pàpias en el qual es basa l'anònim fou un dels que més contribuïren a divulgar per l'Europa medieval l'etimologia de *moysiké* proposada pel *Remigius*. És l'única font, a més, que identifica les Muses com a filles de Júpiter i Venus,⁸⁹⁴¹ la qual cosa reforça la idea d'una consulta directa del *Pàpias* per part de l'autor del *Curial*:

“Musas pagani ipsas dicunt quas et nymphas idem deus aquarum. Musa dicitur a mos. Mos egyptiaco, id est 'aqua' grece. Quia musicus sonus maxime ex aqua et aere fit. Quae ideo novem fingunt quae vox humana per novem fit officia: ex plectro lingua; pulsu quattuor dentium: repercussione duorum labiorum: cavo gutturis: adiutorio pulmonis sicut follis. Musae sunt dicte filie Iovis et Iunonis: qua omnis vos ex acre et aethere fit: secundum philosophos autem musa dicitur

⁸⁹³⁹ SWERDLOW, Noel, “Musica Dicitur a Moys, Quod Est Aqua”, dins *Journal of the American Musicological Society*, vol. 20, núm. 1, Los Angeles, primavera 1967, ps. 3-9.

⁸⁹⁴⁰ Citat per RICO, Gilles, *Music in the Arts Faculty of Paris in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Tesi doctoral, Christ Church College – University of Oxford, Oxford, 2005, p. 45.

⁸⁹⁴¹ Con ho adverteix GÓMEZ FONT, X., “Decem musae...”, p. 494.

quasi mosis. Mosis idem 'aquatica': quia nulla sonora vox potest esse sine aqua: nam aquae motus musicam facit."⁸⁹⁴²

Uguccione da Pisa (+1210), en les *Derivationes*, escriu: "Musica dicitur a moys, grece, latine dicitur 'aqua'."⁸⁹⁴³ John of Garland (+ca. 1255), en *Introductio musicae planae*, ho defineix també etimològicament: "*Dicitur etiam a moys-, quod est 'aqua', et -ycos, quod est 'scientia' iuxta aquas inventa, et loquitur de numero relato ad sonos.*"⁸⁹⁴⁴ El teòric de la música Hieronymus de Moràvia (+ post 1272), en el seu *Tractatus de musica* (XII,6-8) escriu: "*Alii musicam quasi moysicam a moys-, quod est 'aqua', quia olim primo inventa fuit in hydraulis, id est in aquaticis instrumentis.*"⁸⁹⁴⁵ En l'anònim *De musica mensurata* (1279) més amunt referit (Bayerischen Staatsbibliothek, ms. Clm 14523), es pot llegir: "*Et [musica] dicitur a moys-, quod est 'aqua', et -icos, 'scientia', quasi 'scientia inventa iuxta aquas'*."⁸⁹⁴⁶ Giovanni Balbi (+1298), en el *Catholicon*, explica així la veu "*Musa.- A moys, quod est 'aqua'. Dicitur hec musa/-se, et sunt, secundum phylosophos, novem muse, idest novem instrumenta loquendi, scilicet: duo labia, quatuor dentes principales, plectrum lingue, artirea gutturis, concavitas pulmonis. Et hec instrumenta dicitur muse a moys, quod est 'aqua', quia non sine humectatione istorum nasci potest vox.*" Es complementa la informació amb la veu "*Musica/-ce,- Est una de septem artibus liberalibus, et dicitur a moys, quod est 'aqua,' qui tracta de vocibus vel proportionibus vocum et sine humoris beneficio.*"⁸⁹⁴⁷ Giovanni Boccaccio (+1375), en les *Genealogie deorum gentilium* (ll. 1, cap. 2, *De IX Musis, filiabus Iovis*), escriu: "*Nec non arbitro Musas a moys, quod est 'aqua', dictas, causa in sequentibus ostendetur...*" El compositor flamenc Johannes

---

⁸⁹⁴² Citat per GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 56). Vegeu també ÍDEM, "*Curial e Güelfa*", *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, ps. 133-142.

⁸⁹⁴³ UGUCCIONE DA PISA, *Magnae derivationes*, Manuscrit de la Bibliothèque Nationale de France, Nouv. Acq. Lat. 2042, f. 146r-a. Citat per DAHAN, Gilbert (ed.), Une introduction à la philosophie du XIIe siècle, dins *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 49, París, 1982, ps. 155-193 (p. 170).

⁸⁹⁴⁴ Citat per BEVILACQUA, G., *Il "Comentum super cantum..."*, p. 63.

⁸⁹⁴⁵ MORAVIA, Hieronymus de, *Tractatus de musica*, ed. a cura de S. M. CSERBA, Pustet ("Freiburger Studien zur Musikwissenschaft"), Regensburg, 1935, vol. 2, ps. 3-179.

⁸⁹⁴⁶ ANONYMOUS OF ST. EMMERAM, *De musica mensurata*, ed. a cura de J. YUDKIN, Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis (Indiana), 1990, p. 66.

⁸⁹⁴⁷ BALBI DA GENOVA, Giovanni [Johannes Balbus Ianuensis], *Catholicon*, Tipogr. de Johann Gutenberg?, Mainz, 1460; ed. facsímil, Greg International, Westmead, 1971, veu *Musa*.

Ciconia (+1441), que féu carrera a Itàlia, teoritza sobre el mateix: “Musa dicitur a greco, quod est moys. Inde Moyses dictus, quasi ‘de aqua tultus’.”⁸⁹⁴⁸

Com es veu, la tractadística musical de la baixa edat mitjana era molt repetitiva. A l’hora de definir la música, molts autors, sobretot els del sud de l’Imperi Germànic i el nord d’Itàlia, recorrien a la deficiència del bisbe de Ferrara, Ugucione. No obstant això, les fonts d’aquest fragment del *Curial*, copiades al peu de la lletra i combinades de manera molt minuciosa, podrien ser perfectament les següents: 1) el vocabulista llombard Pàpias, explícitament i evidentment, com a recurs primordial; 2) el *Catholicon* del genovés Balbi, per l’associació etimològica entre *musa* i *moys*, que no gosa fer Pàpias, encara que tampoc no era necessari que l’haguera consultat; 3) el tractat de cant de Roger Caperon (Catània, Nàpols?), d’on surtiria literalment la frase “a *moys*, grech, que és ‘aygua’”, encara que no es pot dir amb seguretat que no provinga d’algun manual italià o germànic; 4) el tractat de cant conegut com l’Anònim de Saint Emmeram, de Baviera, amb possible divulgació a l’adjacent ducat de Milà, d’on prové que “tota veu de vent e de aygua se fa”, o, alternativament, algun altre manual llombard que compartira les fonts d’informació del bavarés, i 5) el tractat de Pietro Geremia (Catània), on la música és qualificada com la “delectable ciència”.⁸⁹⁴⁹

Plató, Aristòtil i altres filòsofs i tractadistes

Quan el cavaller Curial, enmig d’una atmosfera onírica, se sent interpel·lat per les Muses, s’estranya: “Cert és a mi que vosaltres fes companyia a Homero, Virgilio, Oràcio, Ovídio e a Lucano e a molts altres, los quals, per no ésser lonch, leixaré de recitar; mes a mi ¿quina rahó havets haüda de venir? Yo no són home de sciència, ne meresquí ne meresch per donzelles de tanta excel·lència ésser visitat. ¿Lexats Aristòtil e Plató, e venits a mi?” (*CeG* III.28). Si Homer, Virgili, Horaci, Ovidi i Lucà eren els grans poetes de l’Antiguitat clàssica, els dos grans filòsofs antics havien sigut Plató i Aristòtil. Aquest últim havia sigut, durant la plena edat mitjana, “lo Philòsof” per antonomàsia, tal com l’anomena l’autor en el capítol III.22. Tanmateix, **Plató** havia

⁸⁹⁴⁸ BEVILACQUA, 66-67.

⁸⁹⁴⁹ Es probable que coneguera també aquesta font el cèlebre Bartolomeo Ramos de Pareja (Baeza, ca. 1440-Roma, 1522), que s’educà en la música italiana i que es refereix, en estreta coincidència amb l’anònim a “questa delectabile scientia di musica.” Sembla que es tracta d’una lletra signada a Bolonya el 1471 per Giovanni Spataro (Bolonya, 1459-1541), autor de *Defensio musices*, que Ramos inclou en l’obra, entre moltes altres. Vegeu RAMOS DE PAREJA, Bartolomé, *Musica practica Bartolomei Rami de Pareja*, Tipogr. de Baltasar di Hiriberia, Bolonya, 1482; editat com RAMOS DE PAREJA, Bartolomé, *Musica practica*, ed. a cura de Clement A. MILLER, American Institute of Musicology (“Musicological Studies and Documents”, 44) – Hänssler Verlag, Middleton – Neuhausen-Stuttgart, 1993, p. 18.

guanyat molt de protagonisme a la Itàlia humanística de mitjan segle XV on s'escriu el *Curial*, i tal volta per això serà més mencionat en la novel·la. Tanmateix, quan l'escriptor menciona l'anècdota de la seua captivitat a mans del tirà Dionís (*CeG* III.55), recorre a fonts medievals, com més amunt véiem (sant Jeroni, Walter Burley), i considera Plató un “philòsof e savi” per antonomàsia. Encara que sembla tenir notícia del contingut de les seues obres –com més avall observarem–, no el cita mai seriosament. Segurament, perquè el to *serio-faceto* de l'obra no ho requeria.

En un altre esment d'“aquell gran philòsof apellat Plató”, d'acord amb el caràcter de facècia cortés que requereix el context (*CeG* II.42), se li atribueix un proverbi de caràcter misogin, sobre el poc seny de les dones: “lo seny de les dones tot està en la bellesa, e, per contrari, la bellesa dels hòmens en lo seny!” Darrere del despropòsit, com ha sigut analitzat més amunt,⁸⁹⁵⁰ s'amaga una crítica irònica del *Doctrinal* d'en Pacs: una compilació sapiencial de màximes, molt medieval, llegida a Mallorca, Barcelona i Nàpols quan s'escrigué el *Curial*. Vist des d'una perspectiva més general, l'escriptor transforma aquesta citació erudita, espúria i provocadora, en una crítica paròdica –reconeixible pels lectors més intel·ligents o “confidents” de l'autor– de la literatura sapiencial medieval, on solien aparèixer noms de grans filòsofs, entre ells el de Plató, vinculats a màximes de dubtosa atribució.

Òbviament, el plantejament sobre la mancança de “seny” de les dones s'oposa frontalment a la doctrina de Plató, favorable a la igualtat de dones i homes, tal com s'argumenta en el llibre cinqué de *La República*. Ricardo da Costa, traductor del *Curial* al portugués, no aconsegueix trobar res de semblant, lògicament, en tot el corpus platònic. I, en efecte, comprova que les propostes intel·lectuals del savi contradeien del tot aquesta sentència, producte d'una tradició misògina medieval: “Em *A República*, Platão afirma que as mulheres devem ter a mesma educação que os homes –inclusive na arte da guerra (451d-452a)– pois elas têm as mesmas qualidades para todas as atividades, apenas são mais débeis, isto é, mais fracas fisicamente (455a-e). Inclusive aquelas que forem mais capazes, podem ser filósofos-reis (540c).”⁸⁹⁵¹ Diu Plató: “Lliurem a les dones el mateix naixement i la mateixa criança, i examinem si ens resulta oportú o no” (451d). S'explora la possibilitat de formar matrimonis i “col·locar els homes i les dones en les mateixes funcions” com a “guardians” de la societat utòpica

---

⁸⁹⁵⁰ Us remetem al capítol II.1.3, on tractem de les fonts catalanes.

⁸⁹⁵¹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, ps. 462-463, n. 184.

que se'ns hi proposa (451e) i com a soldats o membres de l'exèrcit (452a). I si, finalment, la dona presenta capacitats suficients, podria erigir-se perfectament en rector o governant de la societat utòpica que planteja el filòsof (540c): “Però també les governants, Glaucó’ –vaig observar–. ‘Perquè em penso que, tot el que he dit, no ho he dit pas més per homes que per dones, ja que també entre elles n’hi ha moltes dotades de naturalesa suficient per a això’.”⁸⁹⁵² Plató afirma justament el contrari del que satíricament (i paròdicament també: hom parodia la misogínia i la tergiversació del saber antic dels vells manuals sapiencials, com el de Pacs) li atribueix l’anònim de *Curial*. Torna a escriure Plató sobre les dones en el diàleg titulat *Timeu* (18c). Per boca de Sòcrates, defensa la igualtat d’educació i d’opcions per a ambdós sexes: “Sòcrates.– Pel que fa a les dones, recordàrem que llur natura s’hauria d’adaptar fins a fer-la semblant a la dels homes: totes les ocupacions s’haurien d’assignar en comú als uns i als altres, tant en les coses de guerra com en el règim general de vida.”⁸⁹⁵³

El discurs igualitari de Plató era objecte de debat, pel 1440, en els cenacles humanístics italians, gràcies a la versió llatina realitzada per Pier Candido Decembrio de *La República*, que titulà *Celestis Politia*. En el llibre V (ii,3-6), Plató estableix un diàleg entre Sòcrates i Glaucó, on compara els homes i dones “guardians” de la seua república ideal amb els gossos d’atura. Si tant els gossos com les gosses dels pastors executen una mateixa funció, per estar igualment capacitats, el mateix ocorre amb el gènere humà: dones i homes, sempre que reben una mateixa educació, podran acomplir les mateixes funcions al si de la societat. Les dones haurien de tenir accés a totes les disciplines, incloses la música o la gimnàstica, en igualtat de condicions amb els homes. El filòsof introdueix llavors una broma sobre la presència de dones nues al gimnàs, per boca de Glaucó, i Sòcrates es demana aleshores si dones i homes podran realitzar les mateixes funcions tenint natures efectivament diverses. Ara bé, considerant que un metge i una metgessa són tals per tenir ambdós ànima de metge a desgrat de les diferències corporals, també tindran les mateixes capacitats per a exercir la medicina. I si els homes estan millor dotats per a algunes coses, ¿no és cert que les dones elaboren millors teixits i pastissos que els homes...? El que importa al filòsof de la dona són les seues aptituds naturals per a la gimnàstica, l’adquisició de saviesa, la guerra, etc., que –malgrat la

---

⁸⁹⁵² Més detalls, en PLATÓ, *Diàlegs, volum XI. La República (llibres V-VII)*, ed. i trad. a cura de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1990, ps. 11-16 (V,ii,3-6; 450a-452e). La citació de 451d-e, p. 14;

⁸⁹⁵³ PLATÓ, *Diàlegs, volum XVIII. Timeu, Crítias*, ed. i trad. a cura de Josep VIVES, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2000, p. 56.

inferioritat de força d'elles– estan igualment repartides entre homes i dones. Si de cas, caldria que les dones més febles s'ocuparen de tasques més lleugeres. En fi, tot aquest argumentari dialogat s'oposa diametralment al del *Curial*, però tenint en compte que l'autor està adreçant a alguns dels seus lectors una broma al respecte: “Ay, e com les conegué”, les dones, “aquell gran philòsoph apellat Plató...”

La República de Plató, com el mateix *Curial e Güelfa*, no fou en el segle XV un llibre llegit en lliçó pública i oberta. Es divulgà només entre cenacles intel·lectuals, cercles d'humanistes interessats en els clàssics, i –a manera d'ofrena codicològica– entre alguns monarques o magnats especialment sensibilitzats amb l'humanisme, o que disposaven dels contactes oportuns. A diferència de l'*Ètica a Nicòmac* d'Aristòtil, en la nova versió de Leonardo Bruni (1416-1417), la *Celestis Politia* traduïda del grec al llatí per Pier Candido Decembrio no es divulgà excessivament. La causa d'aquestes restriccions en la difusió es deu a les suspicàcies sobre la naturalesa heterodoxa, herètica i fins i tot subversiva, que acompanyaven l'obra platònica:

“*The Republic*” –explica James Hankins– “(...) was never, as far as is know, publicly lectured upon and was regarded with a certain suspicion. It was no simply that the outlandish social doctrines of book V –communism, free love, female equality, abortion, euthanasia– were incompatible with traditional Christian morality. Plato's whole theoretical approach was held to be useless and impractical. Even humanists who defended Plato, such as Decembrios, Bessarion and Ficino, admitted that the *Celestial polity* described in the Republic, while it might have some value as an ideal for saints or unfallen men, could certainly not be regarded as a blue print for human society, in its present state. It was simply too shocking, too experimental; it lacked the unreflective, sententious iteration of established bourgeois values that the humanists confused with wisdom. Bruni dismissed the Republic as inexplicably bizarre and useless, belonging to the same class as the writings of the despised scholastics, with their ‘useless’ preoccupations with natural science, metaphysics and other theoretical nonsense.”⁸⁹⁵⁴

---

⁸⁹⁵⁴ HANKINS, James, Humanism and the Origins of Modern Political Thought, dins KRAYE, Jill (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 118-141 (trad. a l'espanyol: El humanismo y los orígenes del pensamiento político moderno, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 159-188), p. 124.

Després de la mitificació a la qual havia sigut sotmés Plató en l'edat mitjana, els humanistes rescaten les seues obres originals i descobreixen en ell un filòsof revolucionari i experimentalista. Les doctrines extravagants sobre una mena de comunisme *avant la lettre*, l'amor llibre, la igualtat de les dones, etc., resultaven poc compatibles amb la moral cristiana instal·lada en la societat, i podrien escandalitzar els no iniciats en la filosofia clàssica. Era diferent a l'Aristòtil de les *Ètiques* o la *Política*, els plantejaments filosoficomorals del qual tenien una aplicació pràctica, i resultaven compatibles amb la moral i amb les organitzacions polítiques del temps. Raó per la qual Leonardo Bruni evità buscar-se problemes traduint *La República*, i Decembrio tractà de censurar i d'atenuar els temes més polèmics per a evitar-se'ls també. Per bé que el pensament de Plató resultava suggerent en múltiples aspectes, i donaria pas a l'emergència d'una "moda neoplatònica" a la Itàlia de les dècades del 1430-1490, algunes de les seues elucubracions resultaven tan poc pràctiques per a encaminar l'home cap a la virtut com els sil·logismes d'alguns escolàstics. Això explica que, de les quatre versions llatines de *La República* de Plató, solament es coneguen 36 manuscrits i 2 incunables del segle XV; mentre que de la *Política* d'Aristòtil en versió humanística de Bruni, es conserven 208 manuscrits i 14 incunables.⁸⁹⁵⁵ El realisme moral i el conservadorisme ideològic imperaven encara a mitjan segle XV en el moviment humanista, abans que esclatara a la Florència de Ficino el fenomen sociològic d'un neoplatonisme amb deriva mística, doctrinalment conflictiva.

La reintroducció de *La República* en la cultura occidental europea deu molt a la presència al ducat de Milà, des del 1400, del grec bizantí Emanuele Crisolora (*Manuel Chrysoloras*).⁸⁹⁵⁶ Aquest filòsof oriental ensenyà la llengua hel·lènica a l'humanista llombard Uberto Decembrio, autor d'una primera traducció en format provisional (1402). El mateix traductor s'ocupà de censurar aspectes com l'avortament o l'homosexualitat que no encaixaven amb la doctrina cristiana, però deixà al criteri del lector la polèmica sobre la igualtat d'homes i dones, que fou tema de debat en els cenacles humanistes de l'època.⁸⁹⁵⁷ Unes dècades després, Pier Candido Decembrio, humanista i fill d'Uberto, decidí completar i enllestir la traducció paterna de l'obra, que

---

⁸⁹⁵⁵ *Ibidem*, p. 124.

⁸⁹⁵⁶ ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Coluccio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 83).

⁸⁹⁵⁷ HANKINS, James, *Plato in the Italian Renaissance*, E. J. Brill, Leiden, 1990, vol. 1, ps. 136-138.

ell titulà *Celestis politia* (1437-1440).⁸⁹⁵⁸ Un cavaller del rei Alfons criat a la cort de València, Enyego d'Àvalos, fou testimoni d'excepció d'aquesta traducció, per tal com convivia amb el traductor a la cort de Filippo Maria Visconti per aquells anys, i tenia molta amistat amb ell. Fins al punt que algunes de les traduccions o *volgarizzamenti* del referit Decembrio (“indubbiamente, il personaggio di maggior spicco nell’umanesimo milanese della primera metà del Quattrocento”, en mots de Massimo Zaggia)⁸⁹⁵⁹ apareixen signats per l’escrivà de torn en la mateixa cambra del camarlenc ducal. Després vindria la versió de la mateixa obra platònica d’Antonio Cassarino (Gènova, ca. 1447), que morí deixant inacabada, i que D’Àvalos s’emportà de Gènova a Nàpols i posà després, al seu palau, a disposició del referit Decembrio. Pretenien acabar-la per a dedicar-la al rei Alfons el Magnànim, però no pogué ser.⁸⁹⁶⁰ Finalment, hi ha la traducció realitzada a Florència (1466-1469) per l’humanista Marsilio Ficino.

Els dedicataris de les primeres còpies de *La República* en versió decembriana foren personatges com el prelat castellà Alonso de Cartagena o l’estadista anglès Humphrey of Lancaster, duc de Gloucester (+1447), corresponsal de Decembrio i interessat en les novetats que venien d’Itàlia. En la primavera del 1440, conclosa la traducció, es posaren en circulació per Europa deu còpies, la majoria destinades a amics italians, però també al mencionat Gloucester (Anglaterra), l’arquebisbe bibliòfil Pizzolpasso (Milà), Cartagena (que es trobava al concili traslladat de Basilea a Florència),⁸⁹⁶¹ el rei Joan II de Castella (per mans del mateix bisbe de Burgos), el cavaller filohumanista Enyego d’Àvalos, i el rei d’Aragó-Nàpols, Alfons el Magnànim (per mans del mateix D’Àvalos).⁸⁹⁶² En el manuscrit I 104 sup. de la Biblioteca Ambrosiana de Milà (sobre la coberta posterior), Decembrio deixà nota autògrafa de la primera distribució: “*Ex his Politie Platonice libris, data copia: illustris domino duci Cloucestrie; domino Ignigo Davalo, militi Hispano; illustri Leonello, marchioni Estense; reverendo domino Alphonso, Burgensi episcopo; reverendo domino Zenoni Castellionco, episcopo Baionensi* [Zenone Castiglioni, bisbe de Bayeux, Normandia];

⁸⁹⁵⁸ ZAGGIA, M., *Linee per a una storia...*, p. 107.

⁸⁹⁵⁹ ZAGGIA, Massimo, *La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla Repubblica di Platone: per la storia della tradizione*, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 7).

⁸⁹⁶⁰ Afer que hem abordat ja en els capítols I.2.2 i I.3.4.

⁸⁹⁶¹ El núm. 66 de la Biblioteca de la Universitat de Salamanca podria haver pertangut al bisbe de Burgos. Vegeu OLIVETTO, Georgina – TURSI, Antonio, *La Propositio facta coram domino rege Romanorum*, de Alonso de Cartagena, y *La República* de Platón, dins CÁTEDRA, Pedro M. (ed.), *Modelos intelectuales, nuevos textos y nuevos lectores en el siglo XV. Contextos literarios, cortes y administraciones. Primera entrega*, Publicaciones del Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas (“Documenta”, 4), Salamanca, 2012, ps. 97-133 (ps. 114-115).

⁸⁹⁶² ZAGGIA, M., *La versione latina...*, ps. 11-13.

domino Antonio de Pensauro [Antonio da Pesaro]; *domino Ugolino Cantelo* [Cantelli], *Parmensi*; *Francesco Pizolpasso, Bononiensi*; *comiti Brocardo de Persico* [Broccardo Persico]; *domino Francesco Marescalco* [Francesco Marescalchi].⁸⁹⁶³ Els dos últims hi foren afegits amb posterioritat. Amb aquesta primera distribució, la controvertida obra filosòfica assolí una difusió internacional: de Castella a Nàpols, i de Milà a Londres.⁸⁹⁶⁴

A la Biblioteca Apostòlica Vaticana es conserva un manuscrit de *La República* (Vat. Lat. 10669) manat a copiar i decorar per Enyego d'Àvalos. Es tracta d'un còdex luxós i de prestigi, escrit en *littera antiqua*, il·luminat a Milà el mateix any 1440 i decorat amb les armes heràldiques del posseïdor. Conté també una dedicatòria del copista, amb salutació o mot en franco-italià, una barreja lingüística de francès i italià de moda en la literatura cavalleresca del ducat de Milà (i en els mots heràldics de *Curial e Güelfa*, així mateix: “Comant porà mon paubre cuer...”): “*P[etrus] Innigo*. ‘Suven a vus’.” (‘Records per a vós’).⁸⁹⁶⁵ És difícil pensar que Enyego fera ús d’aquest llibre com a obra lectura i consulta, per la complexitat del seu llatí humanístic. Caldria algun preceptor al costat, a fi de poder “declarar” les frases més intricades. No obstant això, l’obra platònica era presentada per l’humanista Decembrio als seus primers lectors – grans prelats, nobles, estadistes i prínceps– com una mena d’*speculum principis*. D’ací que el mateix Decembrio procurara marcar amb alguns “*Attende lector*” i glosses marginals (una cosa com el “*Legidor, atén bé*” del *Curial*, II.113) els passatges que pogueren resultar més útils a tan insigne clientela. Per exemple, en l’exemplar de D’Àvalos, foli 115v, Decembrio indica que el passatge pot ser interessant per a comprendre la proposta de rei-filòsof com a perfecte governant que fa Plató: “*Hic elegantissime explicantur virtutes philosopho et principi viro necessarie.*”

Un passatge molt assenyalat dels primers manuscrits distribuïts per Decembrio, marcat amb una corona reial i tinta roja, és el del llibre V, 473c-d, on es comprova la veracitat d’una vella màxima de Boeci (*De consolatione philosophiae*, I,iv,5) que circulà per obres sapiencials de l’edat mitjana: “*Atqui tu hanc sententiam Platonis ore sanxisti: ‘Beatas fore res publicas si eas uel studiosi sapientiae regerent uel earum*

---

⁸⁹⁶³ Citat ibídem, p. 13.

⁸⁹⁶⁴ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, p. 87.

⁸⁹⁶⁵ Aquestes dades i les que véne a continuació, les proporciona ZAGGIA, M., *La versione latina...*, ps. 38-47. Se’ns adverteix també que aquest manuscrit, ara identificat com a propi de d’Àvalos, s’havia atribuït erròniament al duc de Gloucester (p. 45).

rectores studere sapientiae contigisset.”⁸⁹⁶⁶ La nota marginal de Decembrio identifica d’on procedia la nota de Boeci: “*Hec est illa celestis et aurea sententia quam Boetius a Platone suppositam refert: ‘Beatas fore res publicas, etc.’*” En la seua dedicatòria a Joan II de Castella de la traducció de la *Iliada* d’Homer, el mateix Decembrio li recorda la famosa *sententia Platonis* sobre la necessitat que, ja que no governen els filòsofs, que almenys els reis, seguint el consell del “prncep dels filòsofs”, adquirisquen la ciència suficient per a poder regnar virtuosament –i legítimament, doncs: “*Rite igitur a Platone philosophorum principe scriptum extat: ‘Beatas fore respublicas cum aut sapientibus regnare aut regibus et principibus sapientie studere contigisse.*”⁸⁹⁶⁷

Al Nàpols d’Alfons el Magnànim, ornat per la presència de consellers humanistes, el missatge també havia arribat ben clar. Així, davall l’epígraf *Sapienter*, Antonio Beccadelli “el Panormita” presenta en *De dictis et factis Alphonsi regis* (ca. 1456) el rei d’Aragó com la realització terrenal de l’ideal platònic (II,14): “*Librum et eum quidem apertum pro insigni gestavit, quod bonarum artium cognitionem maxime regibus convenire intelligeret, quae videlicet ex librorum tractatione atque evolutione perdisceretur. Atque ideo Platonem in primis laudare solitus erat, quod reges diceret aut litteratos esse oportere, aut certe litteratorum hominum amatores.*” És a dir, en la versió catalana de Jordi de Centelles: “La divisa del rey era un libre ubert, per mostrar que lo saber e conexença de bones arts e de sciència als reys pertany, la qual no ·s pot atènyer sense legir e estudiar e amar los libres. E per ço Plató solia dir que tota cosa pública era benaventurada quant los prínceps eren doctes o sabuts, o almenys amadós de hòmens doctes.”⁸⁹⁶⁸ La sentència platònica, fonamental per a recolzar la imatge de

⁸⁹⁶⁶ BIELER, Ludwig (ed.), *Anicii Manlii Severini Boethii Philosophiae Consolatio*, Brepols (“Corpus Christianorum. Series Latina”, XCIV), Turnhout, 1984 (2a ed.), p. 7. Vegeu també GARFAGNINI, Gian Carlo, Platone politico, ovvero il sogno di uno stato “divino”, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 99-126 (p. 104).

⁸⁹⁶⁷ Vegeu ZAGGIA, M., *La versione latina...*, p. 41, n. 134; RUNDLE, David, *Of Republics and Tyrants. Aspects of the Quattrocento Humanist Writing and their Reception in England, c. 1400-c. 1460*, DPhil. thesis, University of Oxford, 1997, p. 391; OLIVETTO, Georgina – TURSI, Antonio, *La Propositio facta coram domino rege Romanorum*, de Alonso de Cartagena, y *La República* de Platón, dins CÁTEDRA, Pedro M. (ed.), *Modelos intelectuales, nuevos textos y nuevos lectores en el siglo XV. Contextos literarios, cortes y administraciones. Primera entrega*, Publicaciones del Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas (“Documenta”, 4), Salamanca, 2012, ps. 97-133 (p. 112, i ns. 33 i 34); GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, *Sobre la presencia en España de la versión latina de la Iliada de Pier Candido Decembrio*. Edición de la *Vita Homeri* y de su traducción castellana, dins *Cuadernos de filología clásica*, 21, Madrid, 1988, ps. 319-344 (p. 327).

⁸⁹⁶⁸ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA,

prínceps virtuoses que pretenien projectar els del Renaixement italià, és compartida per l'assenyat rei de ficció de *Curial e Güelfa* que és el rei de França.

El monarca de la novel·la pronostica l'excel·lent futur que espera a Curial, “car entre los grans philòsofs, poetes e oradors, veig que és tengut en gran stima (...), car la costuma de la cavalleria e de la sciència és tal, que avancen los hòmens de pobre estat e .ls fan grans senyors. Car tots los reys, en cavalleria, e encara en sciència, hagueren principi, car sens aquella [la sciència] no fóran majors que los altres” (*CeG* II.116). La frase recorda molt a la d'una inclosa per Pier Candido Decembrio en la dedicatòria III del *Corpus Caesarianum* adreçada a Enyego (*Inico*) d'Àvalos (Milà, 1438): “Né altra cagione induxe gli eccellenti romani antiqui equalmente a magistrar gli fligli suoi ne le littere e negli arme, se non che, sequendo l'opinione platonica, niuno libero e d'imperio digno estimaveno che de questi studii e de quelli altri exercitii fusse indocto.”⁸⁹⁶⁹ El rei de França del *Curial* assumeix aquesta doble naturalesa de l'origen del poder, segons els antics romans i el precepte platònic: cavalleria i sciència, estudis i armes. I troba que precisament el cavaller Curial, criticant pels envenjosos, reuneix ambdues condicions i tindrà un gran esdevenidor: fins al punt que ell mateix el farà “príncep d'Orenge”. Aquest ideal platònic del rei virtuós es feia ben explícit en els *specula principis* del *Quattrocento* italià. Per exemple, en el *De principe* (1470) de l'humanista Bartolomeo Sacchi “il Platina” (1421-1481), on la monarquia és el producte de la “*coniunctionem potestatis et sapientiae*” i on el governant ideal és aquell que “*in virtute et prudentia studium omen suum possisset.*” La virtut personal és allò que el legitima.⁸⁹⁷⁰

La versió de *La República* d'Uberto Decembrio, represa pel seu fill Pier Candido, era pensada per a legitimar –entre línies, subratllant alguns aspectes– el règim polític de les senyories autocràtiques del nord d'Itàlia, com era el mateix ducat de Milà. De tal manera que els “*custodes rei publicae*” proposats per Plató per a tenir cura de la *polis* ideal eren identificables en la traducció amb els prínceps, curials i cavallers de l'època. Aquests eren col·locats per Plató al càrrec de la *res publica* (*La República*, IV, f. 90 de la versió original d'Uberto), “*tamquam temperans medium collocavit*”, per a garantir l'equilibri entre la part racional de l'estat i les tensions que poguera provocar la part

---

Barcino, Barcelona, 1990, ps. 144-145; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>

⁸⁹⁶⁹ Citat per PONZÙ DONATO, Paolo, *Il Bellum Alexandrinum e Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (p. 110).

⁸⁹⁷⁰ Citat per TOGNON, Giuseppe, *Intelletuali ed educazione del principe nel Quattrocento italiano*, dins *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes*, 99/1, Roma, ps. 405-433 (p. 411).

passional.⁸⁹⁷¹ Això encaixa en la crítica que el temperat rei de França fa del Sanglier quan aquest abandona la mesurada milícia per a fer-se frare: “lo Sanglier tots temps ha usat dels estrems” (*CeG* II.111). O quan l’anònim autor insisteix a demostrar, seguint Aristòtil i Plató, que Curial és un cavaller que es mostra virtuosament equilibrat; que “en les més coses serva honesta temperància” (*CeG* II.0). A la *militia* o cavalleria reserva el traductor el control del cos social, fins al punt d’assimilar la figura del *princeps* humanista a la del *custodes* o ‘guardià’ platònic. Uberto ressalta l’esperit timocràtic (militarisme, exaltació de l’honor) que conté *La República* per a major elogi del príncep virtuós i honest, enfront del tirà inhumà i viciós.⁸⁹⁷²

L’aprofitament polític i propagandístic de les obres de Plató cal entendre’l en el marc d’un conflicte geopolític nord-italià: el que enfrontà durant dècades l’oligarquia de Florència amb la timocràcia de Milà. Els Decembrio critiquen en les seues obres els enganys dels florentins, que, amb l’excusa d’estendre la *Libertas* comunal a altres parts d’Itàlia, organitzaven guerres per interessos oligàrquics. Per contra, el ducat de Milà o el marquesat de Ferrara –amics del rei d’Aragó– representaven per a ells sistemes de poder dignes, legítims i gloriosos, fonamentats en l’honor marcial, que és ben vist per Plató. La timocràcia (el govern dels honorables) era per a ell la millor forma de govern. Així ho expressava Pier Candido en el *De laudibus Mediolanensium urbis in comparisonem Florentinae panegyricus* (1436), una obra de contestació a la *Laudatio Florentinae urbis* de Leonardo Bruni (1413), on s’atacava la tirania dels Visconti sobre Milà. Acusava el llombard als florentins d’ambicionar cobejosament territoris i riqueses, i de contractar mercenaris; mentre que el règim principesc de Milà sols aspirava a una glòria i una prosperitat ideals.⁸⁹⁷³ El protagonista de *Curial e Güelfa*, un novel·la cavalleresca amb tendències panegíriques envers la monarquia d’Aragó i Nàpols, participa d’aquest esperit d’exaltació timocràtica. L’heroi triomfa militarment, obté grans honors i esdevé príncep. Per a res es parla de llibertats comunals, esperit cívic, etc., i no s’hi esmenten per a res Florència ni Venècia: les dues grans repúbliques enemigues. Sí en canvi,

---

⁸⁹⁷¹ PISSAVINO, Paolo C., Sistemi di potere e dinamiche istituzionali nel primo e maturo Quattrocento. Il *De Repubblica* di Uberto Decembrio”, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 465-484 (p. 483).

⁸⁹⁷² *Ibidem*, ps. 484-484.

⁸⁹⁷³ KOMOROWSKY, Michael, The Diplomatic Genere before the Italian League. Civic Panegyrics of Bruni, Poggio, and Decembrio, dins MOUDARRES, Andrea – PURDY MOUDARRES, Christiana (eds.), *New Worlds and the Italian Renaissance. Contributions to the History of European Intellectual Culture*, Brill (“Brill’s Studies in Intellectual History”), Leiden, 2012, ps. 47-74 (ps. 54-55 i 60).

Gènova, aliada i “vassalla” teòrica del rei napolità pels anys 1444-1447, justament quan –segons els més diversos indicis– s’estava redactant el *Curial*.

Capítol a banda mereix el mite d’Er de Pamfília, l’episodi al·legòric que clou *La República*, i que era molt llegit i comentat en el *Quattrocento* italià. Influí en alguns aspectes fonamentals de l’estructuració de *Curial e Güelfa* per l’anònim escriptor. Encara més: sense el mite d’Er de Plató no s’entendria –entre altres coses– per què Làquesis o Laquesis s’anomena precisament i capriciosament així.

Recordem ara que aquest mite és una llegenda escatològica, on s’inclou una descripció del cosmos i de la vida en el més enllà segons que l’entenia Plató, però també els humanistes neoplatònics italians del segle XV. Er és un guerrer del fantàstic país de Pamfília, ideat per Plató, que mor en una batalla. Deu dies després, quan arrepleguen els cossos dels finats al camp de combat, el cos d’Er hi roman incorrupte. Dos dies després, estant a la pira funerària, recobra la vida i conta el seu viatge al més enllà, entre altres coses. Proclama el viatger que les persones virtuoses seran recompensades i les immorals castigades *post mortem*. Cada ànima havia de pagar per les injustícies comeses amb un nombre d’anys proporcional a les seues faltes. Al llarg del viatge s’esmenta el riu de Lethe o de l’Oblit (mencionat també en el *Curial*: quan Curial s’enamora de Làquesis oblida totalment la Güelfa: “com si ell hagués begut tot lo riu de Lethe”, *CeG* I.26).⁸⁹⁷⁴ La narració d’Er presenta una al·legoria dita “el fus de la Necessitat”, que és com un eix del cosmos, on seuen les tres filles de la deessa Necessitat, conegudes com les Moires o les Parques: Cloto, Làquesis i Àtrops. Al voltant del fus, giren huit òrbites associades als astres del sistema solar.

Pensem que, amb anterioritat al redescobriment i divulgació de *La República* de Plató, a primeries del segle XV, els repertoris mitogràfics usats a Itàlia no presentaven les Moires o Parques com a filles de cap Necessitat. Valga d’exemple la introducció que en fa Boccaccio en les seues divulgadíssimes *Genealogie deorum gentilium* (I,5). Per a ell, Cloto, Làquesis i Àtrops eren les filles de Demogorgó, déu de l’inframón natural, o de Nyx (la nit) i Èreb (la foscor): “*De Cloto, Lachesi et Atropu filiabus*

---

⁸⁹⁷⁴ En ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., *Publications of eHumanista – University of California*, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 451, n. 73, el traductor-editor relaciona aquest riu de Lethe mitològic del *Curial* amb el Mite d’Er (*La República* 621a), però sense aprofundir més en la qüestió. Del riu mitològic –però no del mite d’Er, és clar– ja en tenia notícia Bernat Metge (*Lo somni*, III), com altres erudits de l’edat mitjana: “Dins una concavitat ha un riu, appellat Lethes, del qual les ànimes que aquí entren beuen necessàriament e, encontinent que n’han begut, obliden totes coses.” Vegeu METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 192. Boccaccio recorda també el riu de l’Oblit en diverses obres.

Demogorgonis.– Cloto, Lachesis et Atropos, ut supra, ubi de Litigio, filie fuere Demogorgonis. Cicero autem has Parcas vocat, ubi De naturis deorum scribit, et filias Herebi Noctisque fuisse dicit. Verum ego ideo Theodontio potius adhaereo, qui illas cum rerum natura creatas dicit, quod longe magis veritati videtur conforme, eas scilicet nature rerum esse coevas.” L’anònim de *Curial e Güelfa* ja no depèn exclusivament del criteri mitogràfic de Boccaccio, perquè disposa de fonts clàssiques més actualitzades, o recomanades pels humanistes del seu temps als interessats, com el mite d’Er.

El mite pagà d’Er és una solemne professió de fe en la immortalitat de l’ànima i l’existència d’una justícia transcendent. Els justos pugen al cel pel camí de la dreta i els injustos davallen a l’Infern per l’esquerra (614c). Cadascú paga per “les seves injustícies i ofenses inferides als altres” en un nombre determinat d’anys de sofriment (615a-b).⁸⁹⁷⁵ El numeral 8 (7+1), per tradició pitagòrica –com en el *Curial*, on proliferen els “vuit” o “vuyt”–, adquireix un valor simbòlic especial de redempció i completesa: “quan els qui eren a la prada havien passat set dies, al vuitè s’havien d’alçar i posar-se en marxa” (616b). Recordem, a tot això, que el triomf de Curial té lloc després de 7 anys de captivitat i penitència erràtica, i es completa al huité any de la seua “cayguda”. El fus de l’Univers “girava a la falda de la Necessitat (617b-c),⁸⁹⁷⁶ i en el centre d’aquest cosmos de huit esferes planetàries, estaven les filles de Necessitat (617b-e):

“Encara hi havia tres dones assegudes en cercle, cadascuna en un tron, i a distàncies iguals: eren les Parques, filles de la Necessitat, vestides de blanc i amb ínfules a la testa: Làquesis, Cloto i Àtropos. Cantaven al so de les sirenes: Làquesis les coses pretèrites, Cloto les presents i Àtropos les futures (...). Er, doncs, digué que així que arribaren s’hagueren de presentar a Làquesis, filla de la Necessitat: ànimes efímeres, sou en principi d’un nou període caduc en condició mortal. No serà un geni el que us triï, sinó que vosaltres triareu el geni. Que el qui en el sorteig surti el primer es triï la vida, a la qual restarà inexorablement unit. La virtut no admet amo; cadascú en tindrà més o menys en el grau que l’honori o la menyspreï. La responsabilitat és del qui tria; el déu n’és innocent.”⁸⁹⁷⁷

⁸⁹⁷⁵ PLATÓ, *Diàlegs, volum XI. La República (llibres V-VII)*, ed. i trad. a cura de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1990, p. 129.

⁸⁹⁷⁶ *Ibidem*, ps. 132-133.

⁸⁹⁷⁷ *Ibidem*, ps. 133-134.

La màxima platònica que subratllem és la que dirigeix la lliçó filosoficomoral de *Curial e Güelfa*. El mateix narrador, a banda de demostrar-la per mitjà del seu heroi de ficció, procura ja enunciar-la des dels primers capítols: “Moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans hòmens, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament, la qual cosa és en mà de cascú” (*CeG* I.7). L’anotació del traductor de *La República* al català, Manuel Balasch, pot resultar interessant per a comprendre l’abast de la revolucionària proposta filosòfica del mite d’Er de Plató: “a) el destí no és imposat a l’home, és ell qui se’l tria; b) Per tant, l’home és radicalment lliure: convicció d’arrel socràtica llargament predicada pels estoics. c) Déu no és culpable dels mals dels hòmens.”⁸⁹⁷⁸ “I precisament aquí”, continua Plató, “pel que sembla, estimat Glaucó, hi ha tot el risc per a l’home, i concretament per això cal que cadascun de nosaltres s’esforci, fins i tot desatenent altres ensenyaments, en aquest, i en sigui aprenent i investigador, per si és capaç d’aprendre i descobrir totalment qui el farà poderós i savi per a discernir la vida útil i la dolenta, i a elegir sempre i a tot arreu la millor de totes les possibles” (618b-c).⁸⁹⁷⁹ L’aprenentatge, la investigació filosoficomoral de tot allò que pot fer l’home “poderós i savi”, virtuos i apartat dels vicis, esdevingué una de les consignes del moviment humanista, des de Petrarca a Bruni, passant per Salutati. I és el que explica l’afany de Curial per buscar llibres “en totes les facultats” i tornar a l’“studi”, amb l’objectiu de redreçar la seua vida per la senda de la virtut i obtenir una recompensa gloriosa (*CeG* III.79).

Sols assumint l’home que té el destí a les seues mans, i que aquest destí passa per l’estudi i la pràctica de la virtut, assolirà la temperància, que és l’estat de l’ànima més desitjable: “cal saber elegir sempre una vida al mig dels dos extrems i evitar tant com puguem els excessos en un sentit o en l’altre, tant en aquesta vida com en la futura, perquè així és com l’home arriba a la màxima felicitat” (619a-b). O, per expressar-ho amb paraules de la Güelfa: “O, com és segura cosa tenir les vies mijanes, car los extrems no procuren repòs!” (*CeG* II.88). En realitat, no és necessari que l’autor de *Curial* haguera llegit el mite d’Er per a expressar entre línies aquests pensaments, coincidents amb la *virtus in medio* aristotèlica. És fins i tot probable que estiguera pensant en aquest cas en l’*Ètica a Nicòmac*. Tanmateix, no deixa de ser revelador el fet que elegisca el nom de *Làquesis* per a representar “l’elecció” entre el bé i el mal, entre el vici i la virtut, l’alternativa similar a la del mite d’Er a què l’escriptor sotmet el seu adolescent protagonista. Si elegeix malament, com fa, serà castigat. Però si aprén que ell mateix –i

⁸⁹⁷⁸ *Ibidem*, p. 134, n. 68.

⁸⁹⁷⁹ *Ibidem*, p. 134.

no cap déu, ni fortuna— és responsable de la seua elecció, serà recompensat amb una glòria que no té res de místic o de cristià, i que consisteix en: un guardó timocràtic i un matrimoni de signe neoplatònic, beneït per la Venus *coelestis*: “principat e muller”, per expressar-ho tan sintèticament com arriba a fer-ho l’escriptor.

La Làquesis del mite de Plató és la que ix al camí a les ànimes mortals que busquen reencarnar-se i les adverteix sobre les condicions de la seua vida terrenal: ells seran els únics amos de la seua virtut i n’assumiran després les conseqüències. La Làquesis de la novel·la cavalleresca és la que ix al camí al cavaller dubitatiu i l’obliga a elegir, a inclinar-se —al·legòricament parlant— pel vici o per la virtut. El fet que la germana s’anomene Cloto o que s’esmente també “Antropos” (Àtropos), fa pensar en què l’autor tenia en ment aquest mite platònic de les Parques. I que, si tria precisament Làquesis entre les tres germanes, és perquè vol relacionar el “procés” de la vida de Curial amb el mite d’Er de *La República*. Sols quan Curial domina les seues passions, d’acord amb els preceptes de la filosofia moral antiga (peripatètics i estoics), camina per les vies mitjanes i triomfa. Explica Plató, per boca d’Er, que un dels que elegiren malament el seu camí per la vida “no es donava a si mateix la culpa dels seus mals, ans la donava a la Fortuna i als déus i a tot més que no pas a si mateix” (619c-d).⁸⁹⁸⁰ El filòsof continua el seu vol al·legòric imaginant les Parques en acció (620d-621d):

“I quan tots les ànimes ja havien triat les vides, per l’ordre en què havien estat sortejades, s’adreçaven a Làquesi, la qual donava a cadascú com a guardià de la seva vida i complidor de la seva elecció el geni que s’havien escollit. Aquest primer duia l’ànima fins a Cloto i la posava sota la seva mà i sota el gir del fus que ella movia, sancionant així el destí que s’havia triat quan li havia arribat el torn. Tocava, doncs, el destí, i aleshores el geni la menava al filat d’Àtropos, la qual feia irreversible el dispostat. Des d’allí, sense poder girar-se, anava a rampeu del tron de la Necessitat, el depassava, i quan tots els altres també l’havien depassat, s’encaminaven tots junts cap a la Planura de l’Oblit (...). Doncs al capvespre acampaven a la riba del riu Indiferent (...). I tots havien de beure per força una certa porció d’aigua (...). Passàrem bé el rei de l’Oblit [el riu de Lete] i no ens sollarem l’ànima. Si la cosa va tal com jo dic, en la convicció que l’ànima és immortal, i que és capaç de comportar tot el mal i tot el bé, ens mantindrem en

---

⁸⁹⁸⁰ *Ibidem*, ps. 135-136.

el camí de dalt, i exercitarem de tota manera la justícia conjuntament amb el seny per tal de ser amics de nosaltres mateixos i dels déus tant mentre som aquí com quan ens enduem els trofeus que, a tall deampions, recollim de tots cantons, per tal de trobar-nos bé tant aquí com en la marxa de mil anys de què hem parlat.”⁸⁹⁸¹

Notem com el riu de Lete consagrat a l’epònima deessa de l’oblit, Lete o Oblit, és un dels elements més curiosos del mite d’Er. És el corrent fluvial on s’abeuren les ànimes per a esborrar el record de les vides passades, just abans de migrar i de purificar-se, per a poder tornar al món dels mortals. No per casualitat, l’escriptor del *Curial* associa el nom de Làquesis al de Lete, tan relacionats ambdós amb el mite d’Er, per a començar el capítol on Curial s’enamora de la “verge” alemanya: “Les honors en les quals Curial se veyia, les quals de dia en dia crexían, axí com si ell hagués begut tot lo riu de Lethe, li feren oblidar no solament les coses de Monferrat, ans encara menysprear-les” (*CeG* I.26). El riu de Lete no sols apareix en Plató (*La República*, 621a). També el trobarem en altres fonts bibliogràfiques consultades per l’autor del *Curial*, com ara Virgili (*Aen.* VI, vv. 749-750), Dante (*Purg.* XXXIII, v. 96), Boccaccio (*Filocolo* II,19; III,4) o Rodríguez del Padrón (*Epístola de Troylo a Breçayda*).⁸⁹⁸² Tanmateix, l’associació Lete-Làquesis en el llibre I fa pensar en aquest text de Plató. De la mateixa manera que una menció de Fàtima a un vers de l’*Eneida* (VI, v. 734) en el llibre III de la novel·la, i en un context molt “virgilià”, obliga a pensar en el relat del difunt Anquises a Ennes, d’escenografia similar al mite d’Er.

En Plató, l’al·legat metafísic sobre la immortalitat de l’ànima, i sobre Làquesis com la parca que dóna a elegir entre la virtut i el vici, serveix de cloenda a *La República*. Els historiadors de la filosofia titlen de “revolucionari” el plantejament escatològic, que influí molt en la cultura del Renaixement europeu. Així ho expliquen Giovanni Reale i Dario Antiseri, en llur *Història del pensament filosòfic*:

“Una vez finalizado su viaje milenario, las almas se reúnen en una llanura, donde se determinará su destino futuro. A este respecto, Platón lleva a cabo una auténtica revolución de la creencia griega tradicional, según la cual los dioses y la Necesidad serían los encargados de decidir el destino del hombre. Platón afirma que, al contrario, los paradigmas de las vidas se encuentran en el regazo de la

---

⁸⁹⁸¹ *Ibidem*, ps. 137-138.

⁸⁹⁸² Trobareu les citacions relatives a aquests autors en els capítols i apartats corresponents.

moira Làquesis, hija de la Necesidad, pero que estos paradigmas no son impuestos, sino sólo propuestos a las almas. La elección queda atribuida por entero a la libertad de las almas. El hombre no es libre de vivir o no vivir, pero es libre de escoger cómo vivir desde un punto de vista moral, esto es, de vivir según la virtud o según el vicio (...). Hemos dicho que la elección depende de la libertad de las almas, pero sería más exacto afirmar que depende del conocimiento o de la ciencia de la vida buena y de la mala, esto es, de la filosofía [personificada, en el *Curial*, pel providencial Bacus del capítol III.79], que en Platón se convierte en la fuerza que salva en este mundo y en el más allá, para siempre. El intelectualismo ético llega aquí hasta sus últimas consecuencias. Platón afirma: ‘Siempre que uno, cuando llega a esta vida de aquí, se dedique a filosofar de forma saludable y no le toque elegir suerte entre los últimos, existe la posibilidad –según lo que Ere contaba de aquel mundo– no sólo de ser feliz en esta tierra, sino también de que el viaje desde aquí hasta allá, y el regreso hasta aquí, no se lleve a cabo de modo subterráneo, sino cómodamente y por el cielo.’”⁸⁹⁸³

La República era un llibre ben conegut des del 1440 a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, i molt llegit i comentat, a tota Itàlia, entre els cercles erudits del moviment humanista, amb els quals mantenia una certa afinitat el '*talianato* autor del *Curial*. L'anònim escriptor no és cap intel·lectual o home de lletres a l'ús, capaç d'aprofundir filosòficament en l'obra de Plató. No obstant això, sí que sembla haver après la lliçó del mite d'Er. S'explica així l'elecció del nom de *Làquesis* per a la donzella temptadora, la que obliga a elegir el cavaller entre el vici i la virtut, però també altres detalls. Per exemple, quan Melchior adverteix el seu pupil: “Curial, aquesta donzella pot haver nom Làquesis, mas ella és Àntropos, certament” (*CeG* I.25). Aquesta Àntropos no representa la mort, sinó més específicament “la qual feia irreversible el dispostat”, com en el mite de Plató. De moment, però, la inclinació de Curial per la via de perdició de l'ànima era encara reversible. El riu de Lethe també es familiar a l'escriptor, encara que aquest apareix en obres de molts altres autors antics i en Boccaccio. No en canvi la vinculació de les Parques amb Necessitat, com a “deesses” que “disposen de la vida dels homes” i que “trauen les ànimes del món” per a tornar-les a fer passar pel fus de la Necessitat: la deessa *Ananké* dels grecs, coneguda pels romans

---

⁸⁹⁸³ REALE, Giovanni – ANTISERI, Dario, *Historia del pensamiento filosófico y científico*; versió espanyola de Juan Andrés IGLESIAS, Herder, Barcelona, 1988, p. 147

com *Necessitas*. Així les coses, en el darrer paràgraf del llibre II, quan el cavaller se sent “caygut” i desesperat, no invoca Déu ni els sants de la cort celestial, sinó –poèticament o al·legòricament parlant, seguint la moda esnob d’un incipient Renaixement– la cort pagana de la *Necessitas* i les tres Moires (*CeG* II.144):

“Vet la mort que ·m menaça, cuydant-se que yo la tema; no sab ella bé ço que yo aparell per a seguir-la, sinó pus pereosament se mouria per venir a mi. O vosaltres, tres germanes, qui fatalment disponets la vida dels hòmens: trenque la una la sua filosa e no file pus; vague la altra e no debane ne cresca la sua tela; e l’altra talle la dita tela, tallant los fils de la mia vida; e totes tres, donats fi a mos mals! Vets que ab *Necessitat*⁸⁹⁸⁴ vos invoque, e vets-me de genolls davant vosaltres! No ·m girets la cara. Oyts-me almenys, e, si algun spirit de pietat havets, usats de aquell envers mi, traent-me d’aquest món, a mi molt dur e cruel.”

Aquesta visió neoplatònica i humanista se superposa sincrèticament a un llenguatge literari farcit de conceptes cristians i d’inèrcies medievals, de vegades fregant en la paròdia (la caricatura de Làquesis com la dona que indueix l’home a pecar), es completa amb la consideració de la filosofia que salva l’home. Com s’ha vist, Plató anuncia que l’estudi de la filosofia moral ajuda l’ànima de l’home, en el seu viatge terraquí, a caminar per la senda de la virtut. D’ací la insistència de l’autor del *Curial* a presentar-nos el seu protagonista com a amic dels filòsofs, estudiós de tota mena de llibres, amant de les arts liberals i cavaller tutelat per Bacus. Aquest, en qualitat de “déu de ciència”, no sols és el director del cor de les ciències liberals, que formen un recorregut ascendent cap a ell (*CeG* III.79), sinó que també és la personificació de la Filosofia que interessa als humanistes: la filosofia moral dels clàssics.

Després del que venim constatant, resulta procedent –però hauria de ser estudiada encara amb major deteniment– la catalogació del *Curial* que proposa Juan Francisco Mesa, com “un producto de la Corona de Aragón, pero insertado en plenitud en el Renacimiento italiano”; l’obra d’un escriptor ubicable “en los ambientes neoplatónicos de la Italia renacentista.”⁸⁹⁸⁵ Malgrat les ambigüitats del llenguatge o del to *serio-faceto*

---

⁸⁹⁸⁴ Vist el relat de Plató en el mite d’Er, on el filòsof, de manera inaudita, fa les Parques filles de la *Necessitas*, convindria editar el nom propi d’aquesta en majúscula.

⁸⁹⁸⁵ MESA SANZ, Juan Francisco, *Eneida en Curial e Güelfa*: comentarios latinos de Dante como intermediarios, MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, M^a. Teresa – CARRASCO REIJA, Leticia (eds.), *Miscellanea Latina*, Sociedad de Estudios Latinos, Madrid, 2015, ps. 137-144 (p. 137).

que sol adoptar l'escriptor, les seues idees són clares. El camí de redempció que dibuixa per al seu curial modèlic, d'armes i de lletres, és un camí laic i profà: poèticament presidit pels déus dels gentils i filosòficament inspirat en el mite d'Er, l'ideal del rei-filòsof, el *Somni d'Escipió* de Ciceró interpretat per Macrobi, les virtuts de Plotí glossades pel mateix Macrobi, el concepte d'amor platònic de la Venus celestial (del qual tractarem seguidament), la filosofia com a camí de virtut i via de redempció personal, etcètera. Tot això són elements de fons, resseguibles a través de la novel·la anònima catalana, que permeten identificar l'autor com un adepte als ideals neoplatònics que tant influïren en l'art, la literatura i la cultura italiana en general del *Quattrocento*. La seua obra seria, doncs, inconcebible fora d'Itàlia.

Sembla haver sigut escrita en vespres de la controvèrsia de signe teològic sobre Plató que sostingueren dos humanistes amics del rei d'Aragó i dels seus cortesans: el cardenal Bessarió i Giorgio da Trebisonda. El primer, grec d'origen, coneixedor de la "moda" neoplatònica que s'estenia per Itàlia i que era suspecta d'incórrer en crim d'heretgia, escrigué *In calumniatorem Platonis* (en grec, traduït al llatí, 1457-1458), on efectuava una lectura conciliadora de platonisme i cristianisme. Presentava els elements que mantenien en comú les filosofies d'Aristòtil (dominant en l'edat mitjana europea) i de Plató, i tractava de minimitzar-ne les diferències a fi de fer-les compatibles. Per la seua banda, el de Trebisonda, el 1455, eixí en defensa de l'aristotelisme tomista, és a dir, de la filosofia de sant Tomàs d'Aquino com a fonament de la doctrina cristiana, i atacà el platonisme com a font d'immoralitat i d'heretgia.⁸⁹⁸⁶ Sols a Florència, sota la protecció dels poderosos Medici, florí una brillant Acadèmia neoplatònica i es produí una eclosió cultural de signe platònic, amb tendències al misticisme herètic i a l'esoterisme, de la mà de figures com Ficino, Della Mirandola o el pintor Botticelli. El fenomen, revolucionari per a les formes d'expressió cultural, derivà –com és sabut– en un greu conflicte social i religiós, en temps del predicador Savonarola.

A la cort del Magnànim, on els teòlegs i confessors reials eren molt influents i la inquisició poderosa, Lorenzo Valla fou processat per una nimietat teològica espigolada dels seus tractats. Els humanistes de la cort napolitana del rei d'Aragó adoptaren un talant filosòficament conservador i moralment morigerat, sense estridències neoplatòniques o derives místiques a l'estil de Florència. El mateix Beccadelli, que sent

---

⁸⁹⁸⁶ LABOWSKY, Lotte, Bessarione, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 9, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1967; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bessarione_Dizionario-Biografico/>

jove havia publicat un escandalós llibre d'epigrames eròtics (l'*Hermaphroditus*, 1425), estant a Nàpols es limità a redactar cròniques encomiàstiques en llaor d'Alfons I i Ferran I, exemptes de qualsevol qüestionament inquisitorial. Si algú mostrava vel·leïtats ideològiques de signe neoplatònic, les hauria d'haver publicades en la més estricta privacitat: com el *Secretum* que, en vida, Francesco Petrarca havia confiat només als amics. Altrament, podria ser acusat d'heterodox, com a mínim, o d'heretge consumat. I si es tractava d'algú de rang elevat, com sospitem que ho podria ser l'autor del *Curial*, aquestes acusacions les haurien aprofitades els seus enemics per a apartar-lo del poder, o per a distanciar-lo interessadament del rei Alfons.

¿Fou per aquesta raó que l'autor de *Curial e Güelfa* decidí no divulgar la seua obra fora d'un cercle de lectors confidents? No hi ha cap notícia documental directa de l'existència de l'obra, ni en biblioteques ni inventaris notariais de segles passats. Tampoc no ens ha arribat cap notícia indirecta del *Curial*. Tan solament una còpia (en realitat, un esborrany final) que sembla haver passat per Toledo (segles XV-XIX) abans de ser catalogada a la Biblioteca Nacional de Madrid. ¿Fins a quin punt seria llegit i conegut el *Curial*? ¿És possible que en foren destruïdes les còpies, si és que se'n feu alguna més, per considerar-les "perilloses" o herètiques...? Potser no anava molt desencaminat Juan Francisco Mesa Sanz quan argumentava que les lectures habituals de l'anònim el situen "en los ambientes intelectuales de mediados del siglo XV, aquellos que conducirán a la fundación en 1472 de la Academia Neoplatónica de Florencia por parte de Marsilio Ficino y Pico della Mirandola."⁸⁹⁸⁷ L'anomenada "teologia neoplatònica" d'aquests autors, a diferència del primerenc *Curial*, acabarà derivant cap a aspectes místics, esotèrics, hermètics, cosmològics... Amb la qual cosa, els seus teòrics atrauran cap a ells les condemnes de religiosos i inquisidors. La discreció que mantingué l'autor del *Curial* li evità aquests inconvenients. Segurament, perquè ell no escrivia per a "fer-se notar" intel·lectualment (potser no ho devia necessitar), sinó per a plasmar per escrit les seues dèries i mostrar, de pas, el que havia après durant els anys d'"immersió" lingüística i cultural a la Itàlia dels humanistes.

Cal tenir en compte, això no obstant, que estem parlant d'una obra, no de filosofia moral, sinó de literatura cavalleresca "inflüida" per la revolució filosòfica impulsada pels humanistes italians. *Curial e Güelfa* és una història de literatura cortesa de ficció, i

---

⁸⁹⁸⁷ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 423).

és evident que l'autor no té res de filòsof. El retrat de l'anònim s'ajusta bé al d'"invitat especial", com el Curial de la novel·la, que conversa amb filòsofs, oradors i poetes; que s'impregna del seu saber. L'existència d'un "Studi famós" a Atenes (l'Acadèmia de Plató) on s'estudiava la ciència del Bé Suprem el fascinava; així com "moltes coses antigues, les quals de paraula havia oydes" (*CeG* III.24). Devia ser l'autor del *Curial* una persona de contactes amb humanistes preclars; una cosa com el cavaller *Aenicus* d'Àvalos, a qui Decembrio –impulsor del neoplatonisme llombard– dedicava les seues obres; a qui els Medici de Florència el acollien als seus palaus, i a qui Filelfo introduí en el seu primer *Convivium* de Milà: com si es tractara d'un nou Fedre o un nou Pausànies dels que prenen part en el *Symposion / Convivium* de Plató.

Òbviamment, la recepció i assimilació del neoplatonisme paganitzant per un autor, segurament laic, de formació ibèrica i medieval (sapiencial i de base escolàstica, trobadoresca, cavalleresca...) no pot ser la mateixa que la d'un humanista italià a l'ús. Com es comprova en el *Curial*, l'escriptor juga amb diferents discursos, segons s'expressi el narrador (humanisme neoplatònic), Melchior de Pando (molt influït pel neoplatonisme augustinian a l'estil de Petrarca) o el framenor Sanglier (boecià i maniqueista, lector devot de sant Gregori, plenament medieval). El gust pel debat, pel diàleg filosòfic –tan de moda entre els humanistes– aflora en les discussions que mantenen, significativament, quatre dones. La duquessa de Baviera i Làquesis, la seua filla, protagonitzen un debat *de nobilitate*. Més avant, Fàtima i la seua filla Camar sostenen una controvèrsia sobre la moral estoica, sobre si el suïcidi de Cató fou moralment acceptable, etc. En ambdós casos, l'autor-narrador opta per l'estil directe⁸⁹⁸⁸ i procura evadir-se per a esdevenir testimoni objectiu o neutral. Ara bé, per òbvies raons, només pel fet de plantejar aquests temes de debat, ja s'està inclinant per la solució humanística. L'anònim evita posicionar-se obertament per alguna de les propostes morals exposades, però és evident que té una opinió formada al respecte.

El gust per "integrar" opinions diferents partia precedents clàssics. Per exemple, era admirada la variació de discursos que exhibia Ciceró en *De natura deorum*, obra

---

⁸⁹⁸⁸ Alonso de Cartagena elogiava la manera en què Decembrio presentava els diàlegs platònics, perquè feia el mateix que l'autor del *Curial*: "Cuando Platón hace uso del diálogo, creo que es muy útil que con unas pequeñas letras se indique quién es el que habla, algo que cuidó muy bien tu padre, Uberto, y que siempre han cuidado en sus diálogos otros famosísimos escritores (...). Creo que es conveniente que, antes de que ojos extraños vean este tratado, indiques al comienzo de la frase quién es el que habla." Citat per SANTOYO, Julio César, La edad media, dins LAFARGA, Francisco – PEGENAUTE, Luis (eds.), *Historia de la traducción en España*, Ambos Mundos ("Biblioteca de traducción"), Salamanca, 2004, ps. 23-174 (p. 117).

coneguda a la cort de Nàpols.⁸⁹⁸⁹ Presentava objectivament discursos contraposats d'estoics i epicuris, per a juxtaposar-hi el seu escepticisme acadèmic. En el *Curial*, algunes paròdies, ironies i provocacions intel·lectuals; la sàtira Ilucianesca, o l'ambigüitat del discurs –per exemple, quan defensar la “veritat” dels historiadors enfront de les “mentides” dels poetes–, han fet que la crítica literària no encerte a veure de vegades de quin costat s'inclina la balança. En conseqüència, igual ens trobarem prologada l'obra com una novel·leta d'amor cortés i cavalleria, medieval i ideològicament retardatària (en la línia de Giuseppe Sansone), que com l'obra més representativa de l'humanisme a la Corona d'Aragó (en la línia de Júlia Butinyà).

Potser no arriba a ser del tot ni una cosa ni l'altra; simplement, pel fet que, d'una manera conscient i premeditada, l'escriptor escriu per a dues menes de públic oient o lector: els qui no captaran res del rerefons ideològic i es conformaran amb l'aventura d'armes i amors, i els homes *de ciència* –informatos de tot allò que interessa culturalment a l'autor–, que gaudiran de les seues provocacions, facècies i ironies intel·lectuals. És obvi que l'escriptor d'aquest estrany *mélange* d'edat mitjana i Renaixement carrega ahora els dos plats de balança. Participa de dos paradigmes culturals contrastats: el de la cavalleria cristiana medieval i el de l'humanisme paganitzant de signe neoplatònic. Pel que es veu, l'escriptor es trobava còmode enmig del camp de batalla. A qui prefereix: a Homer o a Guido?, a Hèctor o a Aquil·les?, veritats històriques o poètiques ficcions? Ell no vol deixar-ho clar del tot: tracta de no inclinar-se obertament per cap dels dos costats, encara que el seu cor bategue per Homer, Aquil·les, Plató i els grans poetes. El seu posat diplomàtic i conciliador –que diu molt de la seua personalitat, i de qui s'oculta darrere de l'obra– el duu a “jugar” amb continguts en principi controvertits o incompatibles, per a fer-los compatibles. Com demostra la sentència equànime de *Curial*, “Homero ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima; Dites e Dares scriviren la veritat” (*CeG* III.34). El sentit de l'humor amb què aborda les controvèrsies filosòfiques, fins i tot quan tracte d'un suïcidi que atempta contra la fe cristiana; les caricatures en què converteix alguns personatges, com la Fortuna o el mateix Aquil·les (una mena d'autoretrat), afavoreixen aquesta voluntat de distensió ideològica i de conciliació de contraris. La seua actitud, al cap i a la fi, li permet *aprendre* els elements positius de cada sistema de pensament. Tanmateix, al remat, no pot evitar que s'evidencien en el seu discurs idees plasmades en termes

---

⁸⁹⁸⁹ Si més no, la posseïa el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, en format de còdex luxós. Vegeu el capítol I.3.5.

positius i afirmatius: una defensa dels valors tradicionals de la cavalleria; un rebuig explícit del radicalisme franciscà; una afany de regeneració moral del noble cortesà, fonamentada en la combinació d'armes i lletres, i una filosofia moral de síntesi entre estoïcisme, epicureisme i neoplatonisme paganitzant. És a dir, que s'inclina per les línies de pensament predominants entre els humanistes del lloc –Itàlia– i de l'època –el *Quattrocento*– en què fou concebuda i escrita la novel·la. Res d'estrany o de peculiar, sempre que es “contextualitze” la novel·la adequadament.

Dit això, convé destacar que, tant els curials com els nobles amics d'humanistes de l'entorn cortesà d'Alfons el Magnànim, estaven familiaritzats amb l'obra reeditada i amb la personalitat filosòfica de Plató: el “diví Plató”, com l'anomena el secretari reial Joan Olzina en un dels seus preàmbuls cultistes.⁸⁹⁹⁰ Enyego d'Àvalos, a banda de *La República* que li regalà Decembrio (1440), posseïa des d'abans del 1440 el diàleg *Aixocus* atribuït aleshores a Plató, i el *Fedó* o *Sobre l'ànima*, en versió de Leonardo Bruni: un tractat on s'aborda la immortalitat de l'ànima en clau pagana. També es trobava en la seua biblioteca l'exposició que Hug de Sant Víctor havia fet de la filosofia neoplatònica del *pseudo-Dionís Areopagita*, una autor molt apreciat pels simpatitzants del neoplatonisme italià dels anys del primer Renaixement.⁸⁹⁹¹ De ben segur que si l'autor es movia a la cort de Nàpols i estava interessat en les idees de Plató, no circularia molt lluny de Joan Olzina ni del seu amic Enyego d'Àvalos.

Caldria preguntar-se també si l'autor del *Curial* tenia notícia d'una de les figures més interessants de l'onada de neoplatonisme bizantí que envaí Itàlia en temps dels concilis de Ferrara i Florència. Ens referim al místic Georgios Gemistos “**Pletó**” (Constantinoble, ca. 1355 – Mistra, ca. 1452), que impartí lliçons als cardenals i humanistes de la Florència pontificia d'Eugeni IV, el 1438, quan vingué en el seguici de l'emperador bizantí Joan VIII. Les lliçons del savi grec despertaren entre els humanistes italians l'interés pel filòsof grec Plotí (deixeble de Plató; neoplatònic místic, hermètic, quasi teològic), les virtuts neoplatòniques del qual són evocades paradoxalment –i satíricament, doncs– pel Sanglier de la novel·la catalana, al Mont Sinaí (*CeG* III.10).⁸⁹⁹² En el *Tractat de les lleis* de Pletó, redactat pel 1443, el déu Bacus (cap. XXXIV,

---

⁸⁹⁹⁰ RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234 (p. 223).

⁸⁹⁹¹ Vegeu el capítol I.3.5.

⁸⁹⁹² L'autor no les extrau directament de Plotí ni del seu transmissor a Occident, Macrobi, sinó del *Comentum* a Dante de Pietro Alighieri. Vegeu el capítol II.1.6, on tractem de l'obra de Pietro com a rebost d'idees per al *Curial*.

Caracterització dels déus de l'Olimp) representa o al·legoritza “el moviment voluntari, i l'impuls cap a la perfecció” de l'ànima.⁸⁹⁹³ En aquest sentit, quan algú particularment estudiós o virtuós, com n'és el Curial de la ficció cavalleresca, abandona l'estudi i, per tant, el camí de la virtut, és l'hora que hi intervinga Bacus. En l'obra de Pletó se l'invoca com “la causa del moviment produït per l'amor a la virtut i l'aspiració cap a allò millor. Si alguna vegada, per un desviament del nostre esperit, deixem de tenir una conducta digna dels déus, concedeix-nos ser reconduïts de nou cap al bé per la raó, i no ens deixes molt temps errar apartats de la virtut” (*Les lleis*, cap. XXXV. *Himnes als déus*, Himne XI).⁸⁹⁹⁴ I, en efecte, tal com s'observa en l'evolució argumental de *Curial e Güelfa*, el protagonista pateix un “desviament” del seu esperit. Deixa “de tenir una conducta digna dels déus”, els déus en sentit al·legòric, és clar. En conseqüència, i segons el que preveu aquell apòstol del neoplatonisme humanístic que era Pletó, Bacus li se li apareix per a “reconduir-lo de nou cap al bé per la raó”. No permet que “erre” més o que s'aparte de la virtut. El discurs de Pletó respon així, perfectament, a un dels aparents *enigmes* mitogràfics del *Curial*, d'aquells que tanta inquietud provocaven en la crítica literària del segle passat: la substitució que fa Bacus de Mercuri i la seua caracterització com a déu que redreça l'home cap a l'estudi.

Foren les lliçons de Pletó les que, segons Marsilio Ficino, contribuïren a l'interés pel platonisme a la ciutat dels Medici, fins a culminar en la fundació allí d'una nova Acadèmia platònica. El mateix Cosimo de' Medici s'interessà per les implicacions polítiques del seu pensament, que presentava l'ideal d'una societat i una espiritualitat nova, basades en els principis platònics i en la saviesa hel·lènica. Pocs anys després, tant Pletó com les seues obres foren perseguits pel patriarca de Constantinoble, que l'acusà d'ateisme i ordenà destruir-les. Eren pocs aleshores els qui tenien accés als seus treballs per escrit. Entre aquest grup selecte, es trobaven el cardenal Bessarió o l'humanista Giorgio da Trebisonda, més amunt mencionats. Ambdós estaven molt ben relacionats amb el cercle napolità dels Guevara-D'Àvalos. Les traduccions del grec al llatí de Da

---

⁸⁹⁹³ Traduïm a partir de la versió francesa de PLÉTHON, Georgios Gemistos, *Traité des lois, ou recueil des fragments, en partie inédits, de cet ouvrage*, ed. a cura de C. ALEXANDRE i trad. per A. PELLISSIER, Firmin Didot frères, París, 1858; reed. digital, a cura de Marc SZWAJECER, dins REMACLE, Philippe (ed.), *L'Antiquité grecque et latine du Moyen Âge*, en <<http://remacle.org/bloodwolf/philosophes/plethon/lois.htm>>, consultat en desembre del 2014: “Bacchus, le mouvement volontaire, et l'élan vers la perfection.”

⁸⁹⁹⁴ En l'edició francesa, sobre la qual treballem: “Bacchus (...), c'est toi qui es la cause du mouvement produit par l'amour de la vertu et l'aspiration vers le mieux. Si quelquefois, par un égarement de notre esprit, nous cessons de tenir une conduite digne des dieux, accorde-nous d'être aussitôt ramenés au bien par la raison, et ne nous laisse pas trop longtemps errer loin de la vertu.”

Trebisonda eren a disposició d'Enyego de Guevara, que solia passar-ne alguna a "Oriente Senese" (pel 1446) perquè li l'arromançara en toscà.⁸⁹⁹⁵ D'altra banda, Enyego d'Àvalos, era corresponsal i amic, pel 1448, del cardenal Bessarió: el gran defensor del neoplatonisme a la cúria pontificia.⁸⁹⁹⁶ Amb la qual cosa, si tenim en compte que l'autor del *Curial* (ca. 1446-1448) no es movia gaire lluny del cercle palatí i lletraferit dels Guevara-D'Àvalos, no és estrany que coneguera –i fera ús– de la nova concepció neoplatònica del Bacus pagà. A banda de déu de les vinyes i del vi (en la majoria de mitògrafs, i en una menció del mateix *Curial*: "Baco, déu del vi", *CeG* III.15) i "déu de sciència" (patró de les Arts Liberals i la Filosofia moral, en el comentari de Dante per Benvenuto da Imola)⁸⁹⁹⁷ seria també el que reconduïx cap a la virtut els estudiosos esgarriats, com el jove Curial de la novel·la (en *Les lleis* de Pletó).

No podem tancar l'apartat dedicat a Plató i el neoplatonisme humanístic sense abordar com pertoca el tema, compartit amb la poesia elegiaca llatina (*l'aegritudo amoris*)⁸⁹⁹⁸ de l'Amor totpoderós: "Amor, qui és molt pus poderosa dea que la Fortuna." L'amor és la força motriu de la novel·la: una potència que mai no desempara el protagonista ("nulls temps se era partida d'ell ne l'havia desemparat") i que l'eleva a la glòria reservada per a un príncep virtuós: "fonch remuntat en tal manera, que lo valent e virtuós cavaller, en un jorn, per sos mèrits, obtengué principat e muller" (*CeG* III.100). Els mèrits eren seus, ja que havia aconseguit elegir el camí de la virtut, que la parca Làquesis del mite d'Er posava en mans de cadascú, però sense la força d'un Amor pur i honest –com el que la Güelfa sentia per ell– actuant en positiu sobre la seua ànima, no ho haguera pas aconseguit. Aquest amor de la Venus Celestial i del *Triumphus Cupidinis* de Petrarca ("...e no és poble en lo món que no sie subjugat a la sua senyoria, ne que pusca estorçre de la sua amagable treta", *CeG* III.16; "...que no és persona en lo món que de la tua sentència pusca apellar, ans, vullen o no, s'a a fer ço que en tot lo món ordenes. E és tanta la tua potestat, que tot lo món per tu és en un moment circuit, e entres en tots los cors de les gents, e ·ls indueys forçadament a complir tos manaments", *CeG* III.81) és l'amor platònic; no el que s'entén popularment per *amor platònic*

⁸⁹⁹⁵ CORNAGLIOTTI, Anna, Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281.

⁸⁹⁹⁶ FUBINI, Riccardo, Flavio Biondo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1968, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_Dizionario-Biografico/>

⁸⁹⁹⁷ Vegeu el capítol II.1.6.

⁸⁹⁹⁸ GROS LLADÓS, Sònia, "Aquella dolçor amarga". *La tradició amatorià clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, ps. 91-100.

(contemplatiu, idealitzat o inabastable), sinó la força purificadora de l'ànima que definí filosòficament Plató en els seus diàlegs. S'associa, doncs, a un amor durador i virtuós, acompanyat d'una sexualitat equilibrada. Especial atenció dedicà Plató a la naturalesa dual de l'amor humà en *El convit*, un diàleg que es compta entre els més llegits i comentats pels humanistes italians del segle XV, i un dels que més influïren en l'art.

En un punt determinat d'*El convit*, Fedre afirma que “l'Amor és un gran déu admirat pels homes i pels déus” (178b).⁸⁹⁹⁹ Segons ell, “és també per a nosaltres causa dels més grans béns (...). Perquè el sentiment que, al llarg de tota la vida, ha de dirigir la conducta dels qui volen viure honestament, res, ni el parentiu ni els honors ni la riquesa ni cap altra cosa, no l'infon en l'ànima tan bellament com ho fa amor” (178c-d).⁹⁰⁰⁰ I conclou la seua oració dient: “l'Amor és el més antic, el més digne d'honor i el qui té més poder per a conduir els homes a l'adquisició de l'excel·lència i la felicitat, mentre viuen i després de la seua mort” (180b).⁹⁰⁰¹ Estableix aleshores amb ell un diàleg Pausànies per a introduir una distinció de dos tipus d'amor (180c-d):

“Si l'Amor fos només un, estaria bé, però no essent així, és millor que abans establim quin d'ells cal elogiar (...). Tots sabem que l'Amor i Afrodita no existeixen l'un sense l'altre. Per tant, si ella fos només una, un seria també l'Amor, però, atès que hi ha dues deesses, és necessari que també hi hagi dos Amors. ¿Podem negar que són dues les deesses? Una, sens dubte la més antiga, filla sense mare d'Úranos, la qual, precisament per això, anomenem Urània [‘Celest’ o ‘Celestial’]; una altra, més jove, filla de Zeus i de Dione, que anomenem Popular [*Pandemos*, en grec], cal, doncs que anomenem també Popular l'Amor que col·labora amb aquesta Afrodita, i l'altre Urani.”⁹⁰⁰²

Segons aquesta argumentació, en realitat caldria al·legoritzar l'existència de dues deesses de nom Afrodita (la Venus dels romans), una de les quals, filla d'Urà, déu del cel, seria la Venus Celestial, protectora de l'amor pur, honest i encomiable; l'altra seria la Venus Popular, la de l'amor carnal i voluptuós. Pausànies, partint d'aquesta dicotomia, aclareix que “no tot Amor és bell i digne d'elogi; només ho és aquell que ens

---

⁸⁹⁹⁹ PLATÓ, *Diàlegs, volum VI. El Convit*, ed. i trad. a cura d'Eulàlia PRESAS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1983, p. 40.

⁹⁰⁰⁰ *Ibidem*, p. 41.

⁹⁰⁰¹ *Ibidem*, ps. 43-44.

⁹⁰⁰² *Ibidem*, p. 44.

impulsa a estimar bellament. Així, doncs, l'Amor de l'Afrodita Popular ho és en el sentit més autèntic de la paraula i s'accontenta amb allò que troba. Aquest és l'amor dels homes de poca qualitat (...): estimen més llur cos que no pas llur ànima (...), mirant només al satisfacció del seu desig (...); fan l'amor amb el primer que troben" (181a-b).⁹⁰⁰³ Per contra, l'Amor celestial, el de la Venus Urània és el més perfecte i desitjable. A més a més, aquest amor consisteix en l'afavoriment d'un amant per l'altre, "quan un d'ells és capaç de contribuir a la intel·ligència i a la formació de l'altre, i aquest necessita adquirir educació i saber, és aleshores únicament aleshores (...) que l'acte de lliurar-se a un amant és un acte bell" (184 d-e).⁹⁰⁰⁴ L'amor és bell i d'origen celestial, benèfic per a l'ànima, si és causa de virtut, si és producte de sentiments honestos.

Si continuem llegint el diàleg platònic, veurem que es parla de l'harmonia de les esferes del cel, comparada a l'harmonia musical "de l'arc i de la lira" (187a) o a l'equilibri –tan interessant per a comprendre l'obra de Botticelli, però també la cloenda del *Curial*– entre l'amor pur de la Venus Urània i l'amor carnal de la Venus Pandemos. L'equilibri entre ambdues forces contràries, segons Plató, podia considerar-se com un amor harmoniós, connectat amb el moviment harmònic dels astres. Perquè "l'harmonia és consonància i la consonància una forma d'acord; però l'acord dels elements oposats, mentre continuïn oposats, és impossible, i d'altra banda, només és possible d'obtenir l'acord entre els components d'alguna cosa fent que cessi entre ells la discordança" (187b). L'harmonia engendra "amor i concòrdia" (187c), com la que la mare de Venus, Diona, atribueix a la seua filla enfront dels atacs de la Fortuna: "Venus, és dea de concòrdia e de pau, e convida las gents a amar-se e voler-se bé" (*CeG* III.22). L'incís "e de pau" del *Curial*, com proposa Sònia Gros, es deu a Properci.⁹⁰⁰⁵

El mateix Plató, a continuació recorda la imatge prèviament definida de la Venus Celest, que relaciona ara amb la musa Urània, protectora de l'astronomia: "Cal complaure els homes de bons costums per tal que els qui encara no ho són puguin esdevenir-ho; i conservar llur amor. Aquest és l'amor bell, l'amor celestial, el de la musa Urània. L'altre és el de Polímnia, el popular, que cal aplicar amb cautela a aquells a qui s'adreci per tal de recollir-ne el fruit, el plaer, sense que es produeixi

---

⁹⁰⁰³ *Ibidem*, p. 45.

⁹⁰⁰⁴ *Ibidem*, p. 50.

⁹⁰⁰⁵ GROS LLADÓS, Sònia, "Aquella dolçor amarga". *La tradició amatòria clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, p. 116.

desordre.”⁹⁰⁰⁶ En conseqüència, l’amor honest, pur i cordial de Curial i la Güelfa serà perfectament compatible amb el gaudi d’una sensualitat i d’una sexualitat activa, però matrimonial i platònica, que no cause “desordre” en l’ànima: els “apetits de la carn”, que l’escriptor troba “naturals”, no pas pecaminosos (*CeG* I.4); el “desig que los nuvis avien de anar al lit” (*CeG* III.103). Arran de la lectura de Plató, la iconografia de la musa Urània, coronada d’estels, servia d’orientació als pintors per a representar aquesta nova Venus celestial; però també a l’anònim de la novel·la (*CeG* III.95): “ere cenyit lo seu cap [el de Venus] dels ulls de Argus, plens de insoferible resplandor.”

La sublimació humanística i neoplatònica de l’amor de què participa l’autor del *Curial* (o de què pretén participar, “axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer”, *CeG* III.0), no ha sigut ben entesa per algun sector de la crítica literària. Així, Giuseppe Sansone, després d’advertir que l’Amor és el valor més determinant de la novel·la, s’adona que es tracta d’un amor “nocionístic, de dada absoluta, que es fa abstracte, s’extrapola, s’exalça i, a la fi, es deshumanitza. La qual cosa potser fa comprendre com l’amor tan cantat pels poetes medievals pot deixar admirat però sense emoció, pot colpir però sense participació, pot agradar però sense vibració per part de l’usuari.” Fins al punt que, en lloc de contar-nos una història d’amor com havia promés, l’anònim remet a “aquella misteriosa entitat que és l’amor en si, la qual –i ací es desprén l’aguda tensió d’un ‘saber’ tanmateix màgic i indesxifrabl– es fa encara un paper d’abstracció intel·lectual.” Es tracta d’un amor “declarat, però no demostrat”.⁹⁰⁰⁷ L’anàlisi no pot ser més esclaridor: amor idealitzat, intel·lectualista, abstracte, neoplatònic doncs. Però la conclusió a què arriba Sansone, sobre el caràcter medievalitzant de l’obra s’hauria de corregir. Per a amors medievalitzants, els que experimenten els personatges del *Tirant lo Blanc*, immersos en un univers eròtic procaç i desvergonyit. La posició que adopta l’autor del *Curial* és més filosòfica, més mesurada i distant; mancada de l’erotisme de l’obra de Martorell, però, al remat, humanística i “moderna”. Júlia Butinyà exemplifica la distància no sols geogràfica, sinó també ideològica que separava la Itàlia del *Curial* respecte de la València coetània de Martorell i Roís de Corella, citant *Lo johí de Paris*,

---

⁹⁰⁰⁶ Insisteix en la qüestió Plutarc (*Moralia. Eròtic, 752d-e*). Vegeu PLUTARCO, *Eròtic*, dins *Obras morales y de costumbres (“Moralia”)*, vol. X, ed. i trad. a cura de Mariano VALVERDE SÁNCHEZ, Helena RODRÍGUEZ SOMOLINOS i Carlos ALCALDE MARTÍN, Gredos (“Biblioteca Clásica”, 309), Madrid, 2003, p. 55: “Y ¡por Zeus! la desmesura de Pisas nos convierte en partidarios de Dafneo, al atribuir a los matrimonios una unión sin amor y carente de la amistad inspirada por un dios; esa unión, si falta la gracia y la complacencia amorosa, vemos que a duras penas puede mantenerse bajo el pudor y el miedo sólo con yugos y frenos.”

⁹⁰⁰⁷ SANSONE, Giuseppe-E., Pròleg, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i ‘la Caixa’, Barcelona, 1979, ps. 9-16 (p. 14).

obra d'aquest últim, que demostra “los dans, dolors e morts miserables que, als qui són amats, la desonesta deessa de Paris procura.”⁹⁰⁰⁸ La Venus valenciana del 1460 és encara la *fembra* libidinosa i lasciva de les invectives cristianes de Lactanci, adorada per un Martorell transgressor i blasmada per un Corella moralista. La Venus italiana del 1445, la del *Curial*, és ja la deessa celestial de l'Amor platònic. Fa bé Ricardo da Costa, doncs, quan relaciona amb *El Convit* de Plató el plantejament que porta a la Güelfa a elegir Curial per a afavorir-lo amorosament i, en conseqüència, participar de les bondats d'un amor poderós i honest, com el que descriu el diàleg platònic:

“Melchior, tornant a la senyora, li dix que Curial no era nat sinó per servir a ella (...). Per què la dona li dix: –Melchior yo m'he mès en lo cap de fer aquest home, per ço que ·m par que ho meresca. E he pensat que y ha molts hòmens que totes les riqueses del món no ·ls farien bons, e sol· amor és bastant a rellevar-los en un jorn. És ver que ma intenció és fer-lo home, emperò no li entench donar la mia amor, sinó treballar en fer-lo prous e valerós donant-li entendre que l'am. E per ço al vespre menarets-lo ací, car davant vós li vull parlar, metent-lo en via de ésser bo.” (CeG I.8).

L'Amor de la Venus Celestial és un recurs poderosíssim per elevar virtuosament un enamorat afavorit per altre.⁹⁰⁰⁹ L'elevació afecta a l'ànima, que es perfecciona en posar-se l'home “en via de ésser bo”, d'acostar-se al Bé Suprem platònic. L'amor que presideix *Curial e Güelfa* no és ja ni l'amor pecaminós condemnat pels moralistes medievals; ni l'amor cortés deshonest i adúlter; ni el luxuriós paganitzant inspirat pels elegíacs; ni la contradictòria *amara dolcezza* de Petrarca. Es tracta ja d'un ‘foc celestial’ neoplatònic: una amor a la bellesa, i un camí de bondat i de perfecció per a l'ànima. Es tracta d'un camí mitjà entre dos extrems: la promiscuïtat sexual i l'abstinència. L'amor platònic, per tant, no exclou en absolut la sexualitat, sinó que contempla una sensualitat honesta i temperada per la raó, equilibrant i enriquidora de l'ànima.⁹⁰¹⁰

En els cenacles humanístics de la Llombardia, molt influïts per les idees de Plató, és ben segur que ja es parlava d'aquestes teories. Com també a la Florència del 1433.

---

⁹⁰⁰⁸ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 133.

⁹⁰⁰⁹ Vegeu també GROS LLADÓS, Sònia, ‘Amor omnia vincit’: la força de l'amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239 (p. 234).

⁹⁰¹⁰ Vegeu KENNEDY, Jay, *The Musical Structure of Plato's Dialogues*, Acumen, Durham, 2011.

Així es demostra per una lletra de Carlo Marsuppini remesa a Lorenzo Valla, on li recorda la teoria platònica de les “*duas Veneres, Uraniam et Pandemon.*”⁹⁰¹¹ De ben segur que algú que enquadrava obres de Marsuppini a Milà (des del 1444) o decorava les de Valla amb les seues armes heràldiques, com Enyego d'Àvalos,⁹⁰¹² tindria puntual notícia d'aquestes novetats filosòfiques. No debades, és tractava d'aquell tipus d'informacions sobre l'Antiguitat que els preceptors humanistes comunicaven gustosos als seus mecenes cortesans, interessats tothora en la qüestió de l'amor.

L'Amor de Curial i la Güelfa és el “*coelicus ignis*” que Guiniforte Barzizza, en la seua *Epistula de amore* (Milà, 1439) remesa a la cort de Nàpols, aconsellava al cavaller valencià Francesc-Gilabert de Centelles,⁹⁰¹³ immers en una vida sentimentalment desbocada, d'aventures de bordell i desventures eròtiques. De fet, com ja hem observat en altre lloc, l'opuscle de Barzizza fou bàsic a l'hora d'inspirar la –diguem-ne– problemàtica amorosa del *Curial*, que es ressol amb un matrimoni honest. L'amor de la Güelfa i Curial està tutelat per l'Afrodita Urània, per la Venus Celestial, protagonista d'un catasterisme que l'escriptor subratlla: “estel·licada e col·locada en lo cel tercer (...); col·locada en lo cel, e quant és gran la festa e menció que ·s fa d'ella universalment” (*CeG* III.16). Al llarg de la novel·la, l'autor no cessa d'insistir en què la deessa de l'Amor que ell defén i propugna és la celestial, la del cel tercer, l'estel·lar, la que “convida las gents a amar-se e voler-se bé” (*CeG* III.22).

El fet que considere aquesta Venus filla de Diona i de Júpiter és una correcció en positiu d'*El Convit* de Plató, ja que l'escriptor advoca per una única Venus que faça compatible l'amor honest i matrimonial, amb les passions naturals sotmeses a la raó, amb un gaudi sensual i sexual ordenat. Per contra, una còmica Fortuna tractarà de torpedinar aquest intent de rescat dignificant de Venus en clau humanista i neoplatònica, en blasmar la Venus Pandemos com la deessa aberrant i “prostituta” atacada per Lactanci i pels moralistes i predicadors medievals: “no és dea d'amor, de pau, ne de concòrdia, mas dea de luxúria e de puteria –e per ço que fonch molt pus luxuriosa que totes les dones del món, axí com a pus ensutzada e envileyda, l'apellen dea d'aquell pecat e d'aquella sutzura–, e no stela en lo cel, mas truja sutza, vil e pudent” (*CeG* III.23). La Fortuna assoleix, doncs, un discurs que seria molt familiar als teòlegs de la

---

⁹⁰¹¹ Citat WIND, Edgar, *Pagan Mysteries in the Renaissance*, W. W. Norton, Nova York, 1968; trad. a l'espanyol com *Los misterios paganos del Renacimiento*, per Javier FERNÁNDEZ DE CASTRO i Julio BAYÓN, Barral (“Biblioteca de las Historias. Seria Iconológica”), Barcelona, 1972, ps. 142-144.

⁹⁰¹² Vegeu la seua biblioteca, en el capítol I.3.5.

⁹⁰¹³ Com ja ho hem tractat en el capítol II.1.6.

cort napolitana, als confessors d'Alfons el Magnànim, als framenors que freqüentaven Castell Nou pregant almoïna i predicaven pels carrers contra el pecat de la carn. Sembla que l'autor es divertisca amb aquesta polèmica, servida ja des de temps de Plató, sobre la doble naturalesa de Venus. O que assumisca satíricament, per veu d'una Fortuna reduïda a caricatura, la veu dels detractors de la moda neoplatònica que ell, tot un italià d'adopció, professa. No obstant això, la que triomfa finalment, gràcies a l'acció intercessora de sa mare, Diona –una de les originalitats mitològiques més vistoses de l'obra⁹⁰¹⁴–, la que desbanca Fortuna i Enveja, és l'Afrodita celestial i benèfica, la neoplatònica, la moderna. El triomf de la Venus Urània, aristocràtica i renaixentista, es verifica en el tàlem nupcial del cavaller Curial i la senyora de Milà.

Heus ací una descripció del naixement de la Venus *coelestis* i platònica en *Curial e Güelfa*: “Fingen, molt cara amiga mia, los poetes, que Cèlio [l'Urà dels grecs, Caelus dels romans] fonch sens pare (...), e foren-li tallats los genitius (...); los quals genitius foren lançats en les mars de Cipre, regne teu, e de la spuma de aquells nasqué Venus, filla tua, e per lo dit Júpiter fonch deïficada en lo cel tercer e convertida en planeta” (*CeG* III.17). Alguns anys després, pel 1483, Sandro Botticelli representarà l'arribada d'aquesta Venus a la platja de Xipre; amb gran atreviment, ja que es tractava de la primera vegada, des de la Roma clàssica, que un artista gosava representar aquesta deessa pagana, nua –com requeria el tema mitològic– i en gran format. No és estrany, doncs, que el traductor francès del *Curial*, Jean-Marie Barberà, considere que davall l'aspecte aparentment arturià d'una novel·la cavalleresca, es pot descobrir un assaig de literatura de ficció sotmés a “les lumières de la Renaissance italienne, au point que l'on pense parfois parcourir de l'intérieur un tableau fleuri de Botticelli.”⁹⁰¹⁵ En veritat, el *Curial* no respon a la sofisticació al·legòrica, la voluntat esotèrica i a l'aire enigmàtic que caracteritzarà l'art de la Florència dels Medici. Però és ja l'anunci d'una sincrètica recepció de l'Antiguitat pagana en un país, la Itàlia del segle XV, fascinat encara pel món de la cavalleria medieval i per les justes i tornejos. La sincrètica *cavalleria humanística* que proclama el *Curial* (Nàpols-Milà, ca. 1446-1448) trobarà ple desenvolupament a Florència a partir de la dècada del 1460.⁹⁰¹⁶

---

⁹⁰¹⁴ Inspirada en un comentari de la *Divina Comèdia* de Dante per Benvenuto da Imola, com ja s'ha vist en el capítol II.1.6.

⁹⁰¹⁵ Contraportada d' ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007.

⁹⁰¹⁶ Si el *Curial* és un relat tan cavalleresc com humanístic, la producció cultural de la Florència dels Medici és tan humanística com també cavalleresca. Vegeu VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006.

Així ho expressa Carlo Donisotti: “La rinascita del neoplatonismo a Firenze aveva ridato all’amore una legittimità e una funzione nella vita spirituale dell’uomo, e alla letteratura amorosa, al dibattito sull’amore, una serietat e importançza que la vecchia e inesausta tradizi6ne ovidiana, tropp6 trita e depressa, non poteva piú assicurare.”⁹⁰¹⁷ En *Il libro dell’amore* (1469-1470) de Marsilio Ficino (1433-1499), es recrea en forma de cenacle neoplat6nic florentí (el que tingué lloc el 7 de novembre del 1468) *El Convit* de Plat6: “volendo il platonico *Convivio* rinnovare.”⁹⁰¹⁸ S’aporta una exegesi de l’obra del mestre, amb derivacions teol6giques i cosmol6giques de dubtosa heterod6xia, per6 que condicionaran la poesia amorosa de generacions ulteriors. Es distingeix, seguint el fil6s6f inspirador, la Venus “celeste” (filla del Cel, sense mare) de la “vulgar” (filla de Júpiter i Diona), per6 es corregeix la doctrina del mestre quan s’afirma que ambd6s amors s6n honests, sempre que l’amor anímic precedisca el libidin6s:

“Adunque in amendua queste potentie è l’amore, el quale nella prima [Venus, la Celestial] è desiderio di contemplare, nella seconda [Venus, la Popular] è desiderio di generare bellezza. L’uno e l’altro amore è onesto, seguitando l’uno e l’altro divina imagine. Or che è quello che Pausania nello amore vitupera? Io ve’l dirò. Se alcuno per grande avidità di generare postpone el contemplare, o veramente attende alla generatione per modi indebiti, o veramente antepone la pulcritudine del corpo a quella dell’animo, costui non usa bene la dignità d’amore, e questo uso perverso è da Pausania vituperato. Certamente colui che usa rectamente l’amore loda la forma del corpo, ma per mezzo di quella cogita una piú eccellente spetie nell’anima.”⁹⁰¹⁹

Aquesta complementaritat entre el gaudi dels sentits i l’honestedat amorosa ja es troba enunciada en el *Curial*, encara que no tan poèticament: expressant el “desig que los nuvis havien de anar al lit” per a celebrar, beneïts ara per la Venus Pandemos, l’*ignis coelestis* de la Venus Urània, l’Amor que els havia mantingut units en temps difícils i els mantindria encara units “per molts anys” (*CeG* III.103).

* * *

⁹⁰¹⁷ DIONISOTTI, Carlo, Introduzione, dins BEMBO, Pietro, *Prose della volgar lingua. Asolani. Rime*, ed. a cura de C. DIONISOTTI, UTET, Torí, 1966 (2a ed.; 1a, 1960); reed. per Editori Associati, Milà, 1989, ps. 15-16.

⁹⁰¹⁸ FICINO, Marsilio, *Il Libro dell’Amore*, ed. a cura de Sandra NICCOLI, Olschki, Florència, 1987; reed. electr6nica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, llibre I, cap. 1.

⁹⁰¹⁹ *Ibidem*, llibre I, cp. 7.

Aristòtil, “el Filòsof” per antonomàsia de la plena i la baixa edat mitjana, però també un referent de primer ordre per als humanistes, es fa present al costat de Plató en *Curial e Güelfa*. “Aristòtil e Plató” són mencionats per Curial, en el capítol III.28, com els dos grans referents de la filosofia antiga; al costat d’altres noms de grans poetes grecs i llatins. Com a autor de les *Ètiques* (*Ètica a Nicòmac*), és invocat per Diona quan respon amb ironia filosòfica a les falses adulacions de la Fortuna, que pretén involucrar-la en un afer que atempta contra la seua pròpia natura (*CeG* III.22):

“E, donchs, si yo, de ma pròpia natura no desig ne vull discòrdies, ne sedicions, ne venjances, ¿com cuydes tu que ara pogués tornar cruel, e fer contra natura ço que per natura m’és vedat? Impossible seria a mi fer ço que tu vols. Emperò, si a tu plau, yo ·m treballaré en t(r)oldre ‘t aquest treball –e aquell és amich qui ·t guarda de qüestió e de mal–, e axí ho faré per tot mon poder e saber, tu emperò volent-hi donar loch. E aquesta és vera e no popular amicícia; e axí ho diu lo Philòsof en lo quart de les Ètiques. E, si açò no ·t plau, apella Mars en ta ajuda, lo qual és bataller, e lexa l’amor, la pau e la concòrdia que són yo, que a tals fets com són los que m’apelles no ·t porie profi tar, car qui guerra vol, no deu portar timbre d’oliva.”

Els primers editors de la novel·la, ja pogueren comprovar que el capítol que tracta de l’amistat no és el quart, sinó el huité i també el nové de l’*Ètica*.⁹⁰²⁰ Júlia Butinyà creu que s’ha produït un enviament al llibre IV, on no es tracta directament de l’amistat, sinó del tracte social, la sociabilitat i l’amabilitat (1126b-1127a). La Fortuna demana ajuda a Diona per a dur a terme els seus propòsits. Tanmateix, aquesta no cedeix ni hi transigeix. En lloc d’ajuda, li dóna un consell amable i una alternativa: que busque algú bel·licós, com Mart, disposat a fer-li costat. L’actitud “afable” de Diona respon, doncs, a un caràcter equilibrat pel que fa a l’esperit sociable, com recomana en el lloc assenyalat el filòsof; un esperit equidistant entre l’adulació i l’ofensa.⁹⁰²¹ Efectivament: si

---

⁹⁰²⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 272.

⁹⁰²¹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.). ps. 113-115. Vegeu també EADEM, El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa* (encara sobre el primer humanisme), dins *Mirabilia*, 10, Barcelona, 2010, ps. 235-257, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>, p. 240; EADEM, Construir l’humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e*

comparem l'actitud centrada i coherent de Diona amb el caràcter voluble de la Fortuna, veurem com aquesta última oscil·la entre dos extrems. Quan pretén obtenir el que desitja d'algun déu de l'Olimp, es manifesta adolorada i llagotera. Però quan veu que fins i tot els mateixos déus la menyspreen i fan oïdes sordes als seus precs, se'n passa a l'altre extrem i comença a insultar-los i a ofendre'ls escandalosament. El comportament d'aquests personatges mitològics serveix a l'escriptor –de cara al lector en general i al dedicatari de l'obra en particular– per a exemplificar didàcticament la màxima peripatètica –platònica i aristotèlica– pronunciada per la Güelfa: “Com és segura cosa tenir les vies mijanes, car los extrems no procuren repòs!” (CeG II.88).

Si acudim al Quart de les *Ètiques*, com aconsella l'autor, observarem que en el capítol 12 es tracta de l'afabilitat o amabilitat, que no equival exactament a l'amistat dels llibres VIII-IX; encara que és probable que l'escriptor haguera consultat una versió on la *philia* del text grec original es tradueix al llatí com *amicitia*. En traductor de la versió catalana de la Fundació Bernat Metge, Josep Batalla, és veu necessitat de clarificar-ho a peu de pàgina: La *philia* “significa ‘amabilitat’ o ‘afabilitat’”. Però pot significar també ‘amistat’, quan hi afegim el matis de ‘sentir afecte’.”⁹⁰²² Segons les modernes traduccions, aquesta *philia* no equival exactament ací a l'*amicitia* dels llatins, per les diverses raons que exposa Aristòtil: perquè el cor de l'home, en el tracte social, no se sent impressionat per l'interlocutor com seria impressionat per un amic; perquè no hi existeix un sentiment d'afecció mútua, i perquè la vertadera amistat és de caràcter cordial, i l'amabilitat és de caire social. Quan l'autor posa en boca de Diona l'expressió “vera *amicícia*”, en realitat està referint-se a la “vera *amabilitat*” del capítol 12 del Quart de les *Ètiques*. La sàvia mare de Venus està aconsellant a la seua interlocutora el que creu que serà millor per a ella. És un gest d'amabilitat o afabilitat que té amb ella, malgrat que sap de quin peu coixeja la “iniqua e vària” Fortuna. Ho comprendrem millor quan llegim directament la definició d'Aristòtil (*Ètica a Nicòmac*, llibre IV, capítol 12; o 1126b, 12-23 i 29-30, i 1127b, 8-10):

“Amabilitat.- En el tracte, en la convivència, en l'intercanvi de paraules i en la reciprocitat de les accions, hom diria que són falaguers els qui tot ho elogien per complaure, els qui no s'oposen a res i els qui creuen que s'han de mostrar

---

Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (p. 210).

⁹⁰²² ARISTÒTIL, *Ètica Nicomaquea*, volum I [llibres I-IV], ed. i trad. de Josep BATALLA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1995, p. 293, n. 187.

tremrats amb tothom que trobin. En canvi, diem que són malagradosos i buscarem els qui s'oposen a tot i tant se'ls en dona d'amoïnar. És clar que aquestes habituds que acabem de descriure són blasmables, mentre que és elogiuable aquella altra habitud que els és intermèdia, gràcies a la qual ens mostrarem d'acord amb allò que cal estar-hi i, semblantment, desaprovar allò que cal desaprovar.

“Aquesta habitud no ha rebut nom, però hom diria que el que més li escau és el d'amabilitat. Qui posseeix aquesta habitud mitjana és la persona que designem, només ens cal afegir-hi el matís de sentir afecte quan parlem d'un amic bonhomíós. Tanmateix, aquesta habitud es diferencia de l'amistat pel fet que no implica passió ni afecte vers els qui hom tracta. Car qui acull tothom tal com cal no obra per amor o per odi, sinó perquè posseeix l'habitud de què parlem (...).

“En general, el qui té aquesta habitud tractarà tothom com cal, d'acord amb el que hem dit. Intentarà d'amoïnar o de complaure, segons que convingui amb vista a allò que és noble i convenient (...).

“Aquest és el capteniment mitjà, que no rep nom. D'entre els qui volem complaure, el qui només pretén d'ocasionar plaer i no té cap altre fi és falaguer; el qui ho fa per treure'n algun profit, sia diners, sia allò que els diners permeten de fer, és adulador; el qui tot ho reprova és malagradós i buscarem, com ja hem dit.”⁹⁰²³

Diona es elogiuable per la seua habitud de desaprovar el que cal desaprovar, per no trobar-ho noble ni convenient. Ella mostra una vertadera amabilitat amb Fortuna. En canvi, l'amabilitat adolorada de la Fortuna és falsa, com es demostrarà després, quan oscil·le cap a l'altre cantó i mostre la seua cara més malagradosa.⁹⁰²⁴

El manual de filosofia moral que era l'*Ètica a Nicòmac* o *Liber Ethicorum*, com se'l coneixia en l'edat mitjana, circulà per Europa en centenars de manuscrits trets de la traducció llatina (ca. 1245) de l'anglès Robert de Grosseteste, bisbe de Lincoln,

---

⁹⁰²³ Ibídem ps. 292-294.

⁹⁰²⁴ Advertim que també podria haver-hi un ressó de Ciceró (*De natura deorum*, I,xliv,122): “*Carum ipsum uerbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum; quan si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda quem diligemus, non erit ista amicitia sed mercatura quaedam utilitatum suarum.*” És a dir: ‘El mateix nom d'*amor* és estimable i és d'ell que hom n'ha derivat el d'amistat; i si l'amistat l'entendem de cara a les nostres conveniències i no a les d'aquell que estimem, això no serà amistat, sinó una mena de comerç en benefici d'un mateix.’ Vegeu CICERÓ, M. Tul·li, *La naturalesa dels déus*, vol. 1 (*llibre I*), ed. i trad. a cura de Joan-Manuel del POZO, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1988, p. 106.

revisada pel dominicà flamenc Willem van Moerbeke.⁹⁰²⁵ L'escassa qualitat del resultat, una traducció *de verbo ad verbum* en llatí escolàstic, tergiversada en alguns aspectes per la introducció glosses d'autors àrabs i medievals, distorsionava el missatge filosòfic original d'Aristòtil. Raó per la qual, l'humanista Leonardo Bruni procurà obtenir un manuscrit grec fidedigne, a partir del qual realitzar una versió humanística –una traducció *ad sententiam*– que ajudara a depurar i divulgar l'obra, despullada per fi d'impropietats i males interpretacions.⁹⁰²⁶ En el proemi de les *Ètiques*, el traductor justificava la necessitat de traduir de nou Aristòtil i descartar les pèssimes versions que circulaven aleshores, “*ut Barbari magis quam Latini effecti videremur.*” Li semblaven més una obra de literats “bàrbars” que de llatins pròpiament considerats.⁹⁰²⁷

Emprenqué la tasca pels anys 1416-1417, amb aquesta tècnica de traducció literària,⁹⁰²⁸ i demostrà que el saber “científic” –monopolitzat fins aleshores pels escolàstics– podia ser sotmés a una bella eloqüència i posat a l'abast de tothom que tinguera una mínima formació en gramàtica llatina. El projecte de Bruni rebé el suport del papa Martí V (1422), i el text canònic del *vetus interpres* començà a ser reemplaçat en les anys subsegüents, en àmbit universitari, per la nova versió bruniana.⁹⁰²⁹ Tot i que no mancaren veus polèmiques –com la del prelat castellà Alonso de Cartagena– que criticaren les llicències lèxiques i literàries que s'havia pres l'eloqüent florentí.⁹⁰³⁰ Malgrat això, l'operació de desbancar el text de la Sorbona tingué un èxit espectacular a Itàlia: a la mateixa Florència i en altres ciutats del nord interessades en el moviment humanístic, els fills de nobles, burgesos i prínceps lletraferits eren educats amb preceptors que els ensenyaven els preceptes de l'*Aristòtil* segons Bruni.⁹⁰³¹ Tal com

---

⁹⁰²⁵ SANTOYO, Julio César, La edad media, dins LAFARGA, Francisco – PEGENAUTE, Luis (eds.), *Historia de la traducción en España*, Ambos Mundos (“Biblioteca de traducción”), Salamanca, 2004, ps. 23-174 (p. 119).

⁹⁰²⁶ BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; trad. com *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, ed. a cura de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000, p. 47.

⁹⁰²⁷ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembro)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, ps. 178-179.

⁹⁰²⁸ *Ibidem*, ps. 36 i ss.

⁹⁰²⁹ HEUSCH, Carlos, El Renacimiento del aristotelismo dentro del humanismo español, siglos XV y XVI, dins '*Atalaya*'. *Revue Française d'Études Médiévales Hispaniques*, 7, París, 1996, ps. 11-40 (ps. 14-15).

⁹⁰³⁰ FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, Alonso de Cartagena y el humanismo, dins *La Corónica, A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, vol. 37-1, Lawrence (Kansas), 2008, ps. 175-215 (ps. 189-190).

⁹⁰³¹ BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), p. 132. En vista de la demanda creixent, el també humanista florentí Giannozzo Manetti realitzà

exposava Jacob Burckhardt en el seu clàssic assaig sobre la cultura del Renaixement, “si consideri come le idee di Aristotele, principalmente quelle contenute nell’*Etica*, assai per tempo diffusa, e nella *Politica*, erano divenute un patrimonio comune di tutti i dotti d’Italia, e come tutta la speculazione filosofica fosse padroneggiata da lui.”⁹⁰³² Als humanistes, lògicament, no els interessava la filosofia metafísica d’Aristòtil, que tant havia cotitzat en àmbit escolàstic, o la teologia tomista –de base aristotèlica–, sinó la filosofia moral i la política, i més avant la retòrica; és a dir, les disciplines que ajudaven a l’home a trobar-se a si mateix i a relacionar-se civilment.

Al Milà de la dècada del 1430 era ja molt popular l’obra entre les elits que es relacionaven amb l’humanisme cortesà. Ho demostra l’*Ètica* que regalà a Enyego d’Àvalos, cortesà (1435-1440) i ambaixador del rei d’Aragó (1440-1447) a Milà, el cambrer ducal Giacomo d’Abiate (*Jacopo Ardizzone d’Abbate, Jacobo de Ardicis de Abiate, Iacobus de Arditiis*). Aquest lletraferit i estudiós de Dante⁹⁰³³ havia fet amistat aquells anys amb l’expatge de la cort de València, i com sabia que se’n tornava al costat del rei d’Aragó, decidí oferir-li un magnífic regal: un còdex humanístic, luxosament il·luminat, contenint les *Ètiques* d’Aristòtil en versió de Bruni. El manuscrit es conserva actualment a la British Library (ms. Harley 3305) i porta l’*ex-libris* següent: “*Iste librer [sic] datus fuit mihi, Ynico de Davalos per spectabilem Iacobum de Ardiciis, ducalem camerarium, die iovis XXVII aprilis anno M CCCC XXXX*” (f. 121v).⁹⁰³⁴ L’obsequi d’aquest cambrer ducal (fill del metge de Filippo Maria Visconti i, segurament, pare del bibliotecari homònim de Casale Monferrato) era com una recomanació perquè l’amic acomiadat es comportara virtuosament d’acord amb el precepte aristotèlic de seguir “les

---

una versió pròpia de l’*Ètica Nicomaquea*, segons DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 92.

⁹⁰³² BURCKHARDT, J., *La civiltà del Rinascimento...*, p. 226.

⁹⁰³³ Us remetem, per a majors detalls, al capítol I.3.2.

⁹⁰³⁴ A *CATALOGUE of the Harleian Manuscripts in the Bristish Museum*, 4 vols., Eyre & Strahan, Londres, 1808-1812, volum III (1808), núm. 3305; WRIGHT, Cyril Ernest – WRIGHT, Ruth C. (eds.), *The Diary of Humfrey Wanley (1715-1726)*, 2 vols., Bibliographical Society, Londres, 1966, volum 2 (1723-1726), ps. 53, 125, 162 i 273 (n. 2); ÍDEM, *Manuscripts of Italian Provenance in the Harleian Collection in the British Museum: Their Sources, Associations and Channels of Acquisition*, dins CLOUGH, C. H. (ed.), *Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*, Manchester University Press, Manchester, 1976, ps. 462-484 (p. 467); KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries, Volume IV. Alia itinera, II. Great Britain to Spain*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997 (1989), p. 168; BOLLATI, Milvia, *Dizionario biografico dei miniatori italiani, secoli IX-XVI*, Sylvestre Bonnard, Milà, 2004, ps. 587-589; TOSCANO, Alfonso, *Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliòfilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino*, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 23 i p. 56, n. 58).

vies mitjanes”; un criteri que l’anònim del *Curial* recomanava també al seu heroi de paper: un llombard nascut no gaire lluny de Casale Monferrato.

El volum portava inscrit en la portada el títol en plural, *Aristotelis Ethicorum libros*, cosa que coincideix amb la menció del *Curial* com “les Ètiques”. A banda d’aquest llibre emblemàtic, en les biblioteques dels D’Àvalos-Guevara es documenten diverses obres d’Aristòtil. Són més d’una dotzena d’exemplars manuscrits i de comentaris de tractats del filòsof i d’altres a ell atribuïts en l’edat mitjana: *Magna moralia*, *Secretum secretorum*, *Meteorum*, *De celo et de mundo*, *Aeconomia*, *De anima*, etc.⁹⁰³⁵ Tot plegat serveix de testimoni sobre l’interés existent a la cort de Nàpols, en temps d’escriptura del *Curial*, per aquest imprescindible autor clàssic.

Quan s’incorporà D’Àvalos a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, el 1440, l’*Ètica* en versió de Bruni ja era ben coneguda i estudiada. Pels anys 1440-1441, el conseller reial i humanista Lorenzo Valla insistia per via epistolar davant Leonardo Bruni perquè hi enviara també la seua nova versió llatina de la *Política*.⁹⁰³⁶ Els continguts d’aquesta altre tractat filosòfic d’Aristòtil serien ben rebuts en àmbit aristocràtic, ja que el filòsof defensava el ‘mèrit’ (*arétè*) com a trampolí perquè els ‘bons’ (*agathoi*) esdevingueren homes ‘respectats per la seua noblesa’ (*aristoi*) i tingueren accés a la ‘glòria’ (*kleós*) que mereixien.⁹⁰³⁷ Així es planteja l’assumpte en la *Política* (1293b). Aristòtil exposa els diferents règims polítics i fa una defensa explícita de l’aristocràcia (llegiu Nàpols o Milà) enfront de l’oligarquia (llegiu ara Florència): “El régimen formado a partir de los mejores en virtud, y no atendiendo a una mera reposición de hombres buenos, es justo que se llame aristocracia; ya que sólo en él la misma persona es, en términos absolutos, buena como hombre y como ciudadano, mientras que las de los demás son buenas para su propio régimen.”⁹⁰³⁸

Oskar Kristeller ha criticat el costum acadèmic de dècades passades de voler etiquetar “humanismes”. És a dir, l’hàbit de voler definir com a modèlic un *humanisme civil* a la florentina (urbà, burgés, paganitzant), o de contraposar-hi un *humanisme cristià*, que arrelaria fortament a Centreeuropa en temps de la Reforma. Aquestes

---

⁹⁰³⁵ Més detalls en el capítol I.3.5.

⁹⁰³⁶ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 5; VILLANI, Gianni, L’Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 714).

⁹⁰³⁷ Vegeu FOUCHARD, Alain, *Aristocratie et démocratie. Idéologies et sociétés en Grèce ancienne*, Université du Franche-Comté (“Annales littéraires de l’Université de Franche-Comté”), Besançon, 1997, p. 141.

⁹⁰³⁸ ARISTÓTELES, *Política*, trad. a l’espanyol de Carlos GARCÍA GUAL i Aurelio PÉREZ JIMÉNEZ, Tecnos, Madrid, 2004, ps. 270-271.

adjectivacions restringeixen el veritable abast de l'humanisme com a moviment filosòfic i cultural: “Porque una gran cantidad de literatura humanística no es cívica, sino despótica, o sin relación con el pensamiento político; y una gran cantidad no es que no sea cristiana, sino que no tiene relación con la materia de la religión.”⁹⁰³⁹ Per “despótica” cal entendre l'actitud intel·lectual i propagandística dels humanistes de Ferrara, Milà, Nàpols i altres estats autocràtics d'Itàlia, que proposaven com a modèliques i dignes del renaixament de l'Antiguitat les formes de govern principesques, incompatibles amb l'esperit de l'*umanesimo civile* que solen esquematitzar els manuals escolars. En aquest sentit, la ideologia de fons que transmet una obra literària com el *Curial* no concorda ni amb l'humanisme “civil”, ni amb el “cristià”, però no per això deixa de ser humanisme. De fet, la novel·la cavalleresca és una de els mostres més exemplars de la recepció de les idees humanístiques, no en àmbit cívic –burgés, oligàrquic, a la florentina–, sinó en àmbit aristocràtic i cavalleresc: cortés, monàrquic, a la napolitana.

Per a Aristòtil, l'oligarquia i l'aristocràcia com a règims de govern tenien en comú que la sobirania residia en uns pocs. Tanmateix, es diferenciaven perquè la fi del règim aristocràtic era el bé comú i la de l'oligàrquic, l'augment de la riquesa dels mateixos oligarques. Els aristòcrates eren elevats al poder “pels seus mèrits”, d'acord amb el criteri que el mateix savi defineix com justícia distribuïdora. Així les coses, per a un lector de la *Política*, Curial representaria el model ideal d'aristòcrata perfecte i aristotèlic. Primerament, perquè la Güelfa l'havia elegit per a “avançar-lo” socialment pels seus mèrits i virtuts: “humanitat e virtut la han moguda a avançar aquest per sos mèrits”, recordarà més avant Làquesis (*CeG* II.86). Així mateix, quan Curial esdevé comandant dels exèrcits de l'emperador contra els otomans, el vell sobirà s'assabentà de l'arribada del marquès de Montferrat i, si “per sos mèrits ja ·l· favorís molt [Curial], ladonchs lo favorí molt més” (*CeG* III.89). Finalment, “fonch remuntat en tal manera, que lo valent e virtuós cavaller, en un jorn, per sos mèrits, obtingué principat e muller” (*CeG* III.100). La seua condició d'aristòcrata, acabada d'assolir, i el seu ascens meritocràtic a la categoria de governant de la senyoria de Milà i el principat d'Aurenja, estaven plenament legitimats, doncs, per la filosofia política d'Aristòtil.

---

⁹⁰³⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, Los antecedentes medievales del humanismo renacentista, dins ÍDEM, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, ps. 191-212; reed. parcialment com: El territorio del humanista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 44).

Mentre açò succeïa a Itàlia, a la Península Ibèrica, Nuño de Guzman primerament i el príncep de Viana després, tractaren d'introduir en àmbit nobiliari l'Ètica o filosofia moral dels clàssics, que estudiaven amb fervor els humanistes, i que el mateix Carles d'Aragó denominava la "ciencia de virtud".⁹⁰⁴⁰ Aquesta denominació pertany a la lletra d'endreça que el mateix príncep redactà a Nàpols, pel 1458, per a dedicar al seu oncle Alfons el Magnànim, la traducció que havia iniciat del text de Bruni al castellà. Ell considerava que seria força interessant divulgar l'obra entre els nobles de les corones d'Aragó i Castella com a part "de un proyecto didáctico destinado a la educación de los nobles."⁹⁰⁴¹ Aquest interès elitista contrastava amb la realitat d'un país on s'ensenyava l'Ètica a les universitats des d'una perspectiva plenament medieval i sotmesa al pes absolut de la teologia. Així s'observa, per exemple, en les *Cuestiones de filosofía moral* (1453) d'Alfonso Fernández de Madrigal "el Tostado" (1410-1455). El teòleg i polígraf castellà, partint d'una lectura de l'Aristòtil escolàstic,⁹⁰⁴² defenia que les virtuts morals no son adquirides pels mèrits de l'home, sinó que són dons de Déu que es perden amb el pecat i es recobren amb la confessió, Déu mitjançant.⁹⁰⁴³ La seua postura, com s'observa, era antihumanística, perfectament assumible pel Sanglier predicador del *Curial*, però contraposada a la lliçó moral que hom podia extraure de la novel·la.

El príncep Carles de Viana, que no tenia res de "beguí", com no tenia tampoc el *Curial* de la mateixa novel·la cavalleresca, aprofità la seua estada italiana (1457-1459) per a començar la traducció de l'Ètica de Bruni,⁹⁰⁴⁴ que li degué facilitar el seu amic Enyego d'Àvalos, amb el qual intercanviava llibres i epístoles.⁹⁰⁴⁵ Ho dóna a entendre

---

⁹⁰⁴⁰ HEUSCH, C., *El Renacimiento del aristotelismo...*, p. 26.

⁹⁰⁴¹ *Ibíd.*, p. 29.

⁹⁰⁴² SÁNCHEZ ESPINOSA, Concepción, *Las Cuestiones de Filosofía Moral d'Alfonso Fernández de Madrigal*, dins NASCIMENTO, Aires A. – ALMEIDA RIBEIRO, Cristina (coords.), *Literatura medieval, volume II. Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval (Lisboa, 1-5 outubro 1991)*, Edições Cosmo, Lisboa, 1993, ps. 295-300.

⁹⁰⁴³ DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, p. 115.

⁹⁰⁴⁴ Vegeu BOHIGAS, Pere, *El manuscrit de Lisboa de la traducció de l'Ètica d'Aristòtil del príncep de Viana: contribució a la bibliografia de Carles d'Aragó*, dins *Miscellanea de Estudos em honra de D. Carolina Michaëlis de Vaconcelos*; separata, Imprensa da Universidade, Coïmbra, 1930; ARENAS-DOLZ, Francisco, *Hacia el margen ético. Gabriel Altadell y un manuscrito ¿medieval? británico de la Ética Nicomáquea de Aristóteles*, dins *Estudios clásicos*, 121, Madrid, 2002, ps. 73-85; ARISTÓTELES, *La philosophia moral de Aristótel, es a saber: Éticas, Políthicas & Económicas, en romance*; les *Étiques*, en versió castellana de Carles d'ARAGÓ i ÉVREUX, príncep de Viana, Tipogr. de Jorge Coci, Saragossa, 1509; JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El 'Isagogicon moralis disciplinae', de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>, p. 125, n. 19.

⁹⁰⁴⁵ Vegeu els capítols I.2.5 i I.3.4, on ja hem tractat d'aquest afer, i FIGLIUOLO, Bruno, *Il planimento di Carlo di Viana per la morte di Alfonso d'Aragona (1458)*, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE

també que el fet que l'humanista llombard Angelo Decembrio, protegit i acollit a casa fins aleshores pel mecenes D'Àvalos, passara a ser preceptor i bibliotecari del malaguanyat primogènit de la Corona d'Aragó.⁹⁰⁴⁶ El projecte de renovació pedagògica de Viana quedà avortat per la seua prematura mort, quan planejava enviar una lletra a les distintes corts d'Aragó, Castella i Portugal invitant els intel·lectuals a reconciliar la nova lectura italiana de l'Ètica d'Aristòtil amb la tradició filosòfica cristiana.⁹⁰⁴⁷

Pedro Díaz de Toledo, secretari i traductor habitual del marquès de Santillana, mostrà de seguida el seu interès per aquesta traducció en romanç de l'Ètica llatina de Bruni. Tots aquests magnats lletraferits, Santillana a Castella, D'Àvalos a Itàlia i Viana de península en península, aspiraven a regenerar èticament la cavalleria –una nova cavalleria d'armes i lletres, com la de Curial el llombard– i preparar-la per a la nova societat del Renaixement. Segons Carlos Heusch, “este aristotelismo de divulgación pasa a formar parte de un nuevo proyecto didáctico destinado a la educación de los nobles con un ánimo de comunicación y difusión con el que se justifica lo útil del romance y se afirma lo novedoso de la empresa.” D'aquesta utilitat del romanç, en aquest cas el “comú llenguatge català” i del mateix propòsit didàctic participa el projecte literari que convenim a denominar *Curial e Güelfa*.⁹⁰⁴⁸

La filosofia d'Aristòtil està present en el *Curial* en aspectes concrets que no hem comentat, com ara l'elogi de la vida activa enfront de la contemplativa, un tema que tant influí en Leonardo Bruni i altres tractadistes de l'humanisme. En la *Política* (1324a-1325b),⁹⁰⁴⁹ el filòsof s'inclina per una vida activa: “lo de la alabar más la actividad que la acción, tampoco se ajusta a la verdad, ya que la felicidad es actividad, y además de muchas y nobles obras, el toque final lo dan las acciones de los justos y sabios” (1325a). En la novel·la cavalleresca, el cavaller que guanya mèrits i busca la felicitat per l'acció obeeix al criteri aristotèlic, rescatat per Bruni i companyia. En canvi, aquell que seguint doctrines cristianes extremistes i obsoletes busca l'aïllament i la vida contemplativa, com el Sanglier de la novel·la, no serà mai virtuós ni feliç. En l'Ètica a Nicòmac (X,6-7, 1177a-1178b), el filòsof aposta per l'esforç personal que condueix a la felicitat per mitjà

BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 279-286.

⁹⁰⁴⁶ Detalls sobre els quals ja ens hem estés en els capítols citats en la nota anterior.

⁹⁰⁴⁷ BOASE, Roger, *The Troubadour Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l'espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trovadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981, p. 100.

⁹⁰⁴⁸ HEUSCH, C., *El Renacimiento del aristotelismo...*, p. 29.

⁹⁰⁴⁹ ARISTÓTELES, *Política...*, ps. 376-381.

de la virtut, i condemna la recerca fàcil del plaer, que porta a la infelicitat a través del vici. Justifica la vida activa com una part d'aquest esforç i qualifica d'insuficient i castrant la vida contemplativa. L'aspiració de l'home a la felicitat, al cap i a la fi, justifica l'esforç d'habituar-se a la virtut i el desig d'obtenir honors (1097b-1098a). Pel que fa a la consecució de la glòria, Aristòtil –seguit en època romana per Sal·lusti– recomana un desig moderat d'aquesta. Tant l'ambició immoderada i excessiva de glòria del *filòtimos* (el Sanglier superb i vanitos de la cort de França), com el rebuig de la glòria mundana de l'*afilòtimos* (el Sanglier anacoreta del Mont Sinaí) són desaconsellats pel filòsof (1107b). L'autor del *Curial* tenia notícia d'aquestes lliçons magistrals i tractà de transmetre-les didàcticament al cavaller de ficció i als seus lectors.

Quan l'escriptor afirma que “en los infortunis prova hom la virtut de los hòmens” (*CeG* II.122), potser està recordant una altra lliçó de l'*Ètica a Nicòmac* (llibre I, cap. 10. *Sobre la felicitat*; 1101a). L'home virtuós és aquell que s'esforça en la via que condueix a la felicitat, ajudat de virtuts intel·lectuals i morals que li ajuden a traure profit fins i tot dels infortunis. Les desventures que hi sobrevinguen, doncs, no seran cap obstacle seriós per a apartar l'home virtuós del camí cap a la felicitat, entesa aquesta com a guardó de l'esforç dut a terme durant un llarg període de penalitats. A ningú no se li escapa el paper important que aquests “infortunis” juguen en l'estructuració de la trama argumental de *Curial e Güelfa*, com se'ns anuncia ja des del proemi al llibre I: “E per ço us vull recitar quant costà a un gentil cavaller e a una noble dona lo amar-se l'un a l'altre, e com ab gran treball e pena, e seguits de molts infortunis, après lonch temps aconseguiren lo guardó de lurs treballs.” Des d'un punt de vista literari, en efecte, aquestes frases recorden la lectura per part de l'escriptor dels pròlegs del *Filocolo*, com adverteix Jaume Torró.⁹⁰⁵⁰ Així mateix, l'associació de Fortuna als infortunis –com ja s'ha estudiat en altre lloc– deu molt als trescentistes italians.⁹⁰⁵¹ Tanmateix, no hem de descartar que l'autor tinguera en ment la lliçó aristotèlica. Entre altres coses, perquè l'esforç i el guardó atribuïts a la parella d'enamorats en el proemi I.0, seguint el *Filocolo*, acaben transformant-se al llarg del relat en un epopeia, una virtut i una recompensa pràcticament individuals, protagonitzades pel jove cavaller.

El filòsof Luis Guerrero explica que Aristòtil es demana en quina mesura els infortunis poden ser un impediment perquè hom pugui assolir la felicitat en vida. I és

---

⁹⁰⁵⁰ Citem a partir de l'edició de BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁰⁵¹ Vegeu els capítols II.1.5 i II.1.6.

planteja com poder afrontar-los i superar-los per a ser feliços. A tal efecte introdueix el problema dual de la bona fortuna i no de la mala fortuna, sinó dels infortunis, com a creu de la moneda. Havent exposat que la felicitat és el resultat d'una vida completa consagrada a la raó i a l'exercici de les virtuts, reconeix que els infortunis poden ser, en efecte, un impediment seriós en el procés d'assoliment d'aquesta felicitat. Després de debatre la qüestió, conclou que, en qualsevol cas, és sempre millor ser feliços gràcies a la pràctica de les virtuts que per obra i gràcia de l'atzar:

“Ante los infortunios como impedimento de la felicidad, el estagirita plantea diversos contraargumentos para defender su concepto de felicidad como fruto de una vida racional y virtuosa. En primer lugar (...), es mejor ser feliz gracias a la virtud que por obra del azar. Por otro lado, la virtud, como un hábito estable o segunda naturaleza, es un buen anclaje contra los vaivenes de la fortuna. Una persona virtuosa es más estable que una que no lo es, y solamente se verá afectada en su felicidad cuando los infortunios sean muy grandes. La virtud, por tal motivo, es muy buen escudo respecto a los infortunios, que en otras personas podrían ser causa de desdicha.”⁹⁰⁵²

Les virtuts aristotèliques, com és ben sabut, giren al voltant de la idea, molt cara als renaixentistes, d'un equilibri racional de l'ésser humà, que el permeta dominar les passions naturals i apartar-se del vici. Tot troba fonament en el lema *virtus in medio*: la virtut, per norma general, evita els extrems i busca allò que l'autor del *Curial* denomina “vies mijanes”: un calc de l'italià *le vie mezzane*, ‘el termes mitjans’. Aquesta idea de l'honestat com a norma, la temperància en els moviments, la moderació expressiva, l'evitació dels extrems, la pugna contra els punyiments naturals de la carn, etc., domina de cap a cap la novel·la. Fins i tot quan *Curial* nomena herald un escuder seu, sembla estar bromejant sobre l'ètica aristotèlica, si no és que evoca directament el mite d'Ícar: “No puges tant que te n'endenys, ne 't baxes tant que 'n valles menys”, aconsella el cavaller al novell herald (*CeG* II.24).⁹⁰⁵³ El rei de França és conscient també de la moderació de Curial, les virtuts del qual encomia com a modèliques (*CeG* II.116), mentre que vitupera el temperament de Sanglier quan se'l veu convertit en frare

---

⁹⁰⁵² GUERRERO, Luis, Los infortunios de la vida como impedimento de la felicidad. Una mirada actual del planteamiento aristotélico, dins *Ars Brevis*, 13, Barcelona, 2007, ps. 93-103 (ps. 95-96).

⁹⁰⁵³ Sobre aquest mot heràldic tractarem amb major deteniment en el capítol II.2.3.

mendicant, perquè “tots temps ha usat dels estrems” (*CeG* II.111). En l’humanisme i en les expressions artístiques del Renaixement, com en el mateix *Curial*, és fa evident aquesta obsessió per l’equilibri de formes, l’equidistància compositiva, el repòs mesurat, la temperància, la simetria... És el signe dels temps.

Però també és el producte d’una lectura, divulgació i popularització dels plantejaments filosoficomorals del Segon de les *Ètiques*. Aquest era el manual escolar preferit a la Florència dels Medici; a més d’un referent per als humanistes italians, i per als prínceps i nobles mecenes que es deixaven guiar per ells:

“Excés i mancança.— Hi ha, doncs, tres disposicions: dues són vicis, l’una per excés i l’altra per mancança, mentre que la tercera és virtut, això és, el terme mitjà (...). Això val tant pel que fa a les passions com pel que fa a les accions. Així, el coratjós, contrastat amb el covard, sembla temerari; però covard, contrastant amb el temerari. Igualment, el temperat, contrastat amb l’insensible, sembla desenfrenat; però insensible, contrastat amb el desenfrenat. I el liberal, contrastat amb l’avar, sembla pròdig; però avar, contrastat amb el pròdig. Per això, cada extrem desplaça el mig cap a l’altre extrem, de manera que el covard diu al coratjós que és un temerari, mentre que el temerari li diu que és un covard, i així successivament” (*Ètica a Nicòmac*, II,8, 1108d).⁹⁰⁵⁴

Curial, “en moltes e en les més coses serva honesta temperància” (*CeG* II.0), i qual s’enfronta amb el temerari Sanglier, ho fa coratjosament, però sens perdre el domini de la raó sobre els seus actes. El primer representa tot el contrari del que demana Aristòtil en l’home virtuós. És “terrible en son esguart e sens temperància en sos moviments, molt ergullós e de gran arrogància” (*CeG* II.74). Quan entra en combat contra Curial és comporta com un animal, com un ésser irracional que l’escriptor caricaturitza atorgant-li fins i tot trets zoomòrfics de porc senglar. Així que “tot bavejant se lexà anar prodigalment e sens manera contra Curial.” Ell confiava amb espantar el contrincant llombard amb els seus “ahurts”, però no tingué en compte que el jove cavaller controlava les seues passions i no mostrà gens de por. Al contrari: “Curial se mogué contra lo Sanglier, ab passos fort suaus e molta temperància...” (*CeG* II.101). I al remat, li eixí bé la jugada. Filosofia moral aplicada al camp de lliça.

---

⁹⁰⁵⁴ ARISTÒTIL, *Ètica Nicomaquea*, volum I [llibres I-IV], ed. i trad. de Josep BATALLA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1995, ps. 207-208.

La temperància és, per a l'autor del *Curial*, un condició humana molt important: és l'autocontrol de les passions, el domini de la raó sobre les inclinacions naturals, la capacitat de mantenir-se virtuosament apartat dels extrems, dels vicis, de la *hýbris* o 'desmesura' dels clàssics antics. Aquesta centralitat emocional requereix de molta pràctica, de convertir-la en un hàbit. Així defineix Aristòtil la virtut:

“Pràctica de la virtut.– Que la virtut ètica és un terme mitjà i que ho és d’una manera peculiar; que és un terme mitjà entre dos vicis, l’un per excés i l’altre per mancança; i que ho és, de virtut, perquè apunta a erigir-se en punt mitjà de les passions i les accions; d’aquestes qüestions, n’hem parlat a bastament. Per això, ésser dreturer és una tasca. Trobar en tot el punt mitjà és, doncs, una tasca, com ho és, per exemple, trobar el punt mitjà d’una circumferència, cosa que no és pas a l’abast de tothom, sinó únicament de qui ho sap fer (...). Per aquesta raó el bé és rar, elogiuable i noble” (*Ètica a Nicòmac*, II,9, 1109a).⁹⁰⁵⁵

Esforçar-se per navegar pel camí de la virtut, ni molt amunt ni molt avall, requereix de constància i dedicació individual: “Cal que cadascú s’esforci a anar en sentit contrari, perquè, allunyant-nos molt de l’error, ens atansarem al mig, tan com fan els qui redrecen les bigues tortes” (*ibidem*, 1109b). És natural que, al llarg d’aquest procés vital, fins i tot l’home més virtuós es desvie una mica del camí de la temperància. D’aquest desviament venial ens informa l’autor del *Curial* en el pròleg del llibre II, on tractarà de la cavalleria i de l’ofici militar del protagonista, desestabilitzat pels influxos astals: “E axí, hom del món no ·s maravell si Curial, contra la sua pròpria calitat, devindrà un poch superbiós, car l’ofici que vol usar [la milícia o cavalleria] ho requer e demana. És ver que en moltes e en les més coses serva honesta temperància...” Amb la qual cosa, aquest “poch” que puga desviar-se del recte camí, no té cap rellevància. Aquest és un mal menor, previst i enunciat com a necessari en les *Ètiques*. El que no es pot consentir ja és que “caiga” en el vici extrem, la depravació, la mol·lície o la lascívia; circumstàncies que ja requeriran una teràpia de xoc a càrrec d’un estranya societat de personatges al·legòrics: les Arts Liberals, Bacus, Hèrcules i sant Gregori. Així justifica Aristòtil les inevitables desviacions venials o lleugeres:

---

⁹⁰⁵⁵ *Ibidem*, p. 210.

“No blasmem pas el qui es desvia una mica, sigui en més o en menys; sinó el qui es desvia molt. Una persona com aquesta no passa desapercebuda. Amb tot, no és gens fàcil de determinar racionalment fins a quin punt i en quina mesura es blasmable, dificultat que val per a tot el que és sensible. Les coses que ho són, són singulars i el criteri per a mesurar-les és d'ordre sensible.

“Després de tot el que hem dit, ha d'haver quedat prou clar que l'habitud que predispesa per al terme mitjà és sempre lloable, malgrat que de vegades calgui tendir a l'excés i de vegades a la mancança, car això ens permetrà d'assolir més fàcilment el punt mitjà i el bé” (*ibidem*).⁹⁰⁵⁶

En aquest sentit aristotèlic, les situacions per les quals travessarà Curial durant el seu viatge a manera de cavaller errant li aprofitaran de –diguem-ne– teràpia emocional. Perquè haurà de controlar els seus temors, la seua ira i les seues emocions en general, davant de situacions inesperades, de gestos de crueltat, etc. Això, com es llig en les *Ètiques*, li permetrà d'assolir “més fàcilment el punt mitjà i el bé.”

En els *specula principis* de la Itàlia humanística del *Quattrocento* (i el *Curial* té molt d'*institutio principis* en el seu contingut moral i al·legòric), es legitimava el poder exercit pels governants per mitjà de la virtut. La tractadística medieval havia posat l'accent en la el conflicte Papat-Imperi, la *gratia Dei* i la divina sanció del poder. La nova tractadística humanista insistirà en la figura individual de l'home, del príncep virtuós, i no en la institució mateixa. Si aquest home és capaç de governar-se a si mateix exemplarment, seguint els preceptes dels filòsofs antics (estudiant, entre altres coses, l'*Ètica* d'Aristòtil), es veurà moralment legitimat per a regir els súbdits. Haurà adquirit mesura i temperància en el seu comportament. Així ho explica Giuseppe Tognon: “È l'eticità personale della condotta del Principe, disegnata sulla base del modello aristotelico delle virtù, che si configura come quell'insieme di cause di giustificazione che possono rendere lecito un potere che non sarebbe stato riconosciuto dal diritto politico medievale.”⁹⁰⁵⁷ Sense eixir de Nàpols, Giovanni Pontano escriurà dos *specula principis*, *De principe* i *De obedientia*, i altres tractats de temàtica moral, social i

---

⁹⁰⁵⁶ *Ibidem*, p. 212.

⁹⁰⁵⁷ TOGNON, Giuseppe, *Intelletuali ed educazione del principe nel Quattrocento italiano*, dins *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes*, 99/1, Roma, ps. 405-433 (p. 411).

política, seguint atentament el discurs filosòfic d'Aristòtil “soprattutto l'Aristotele dell'*Etica Nicomachea*”, com es documenta per Claudio Finzi.⁹⁰⁵⁸

El seguiment de la filosofia moral aristotèlica –profana, clàssica, humanística– és el que transformarà Curial, de fet, en un home virtuós i, al remat, en un príncep legítim i aclamat. Amb ajuda de l'amor platònic de la Güelfa, aprofundirà en l'estudi dels llibres, que el faran *científic* i virtuós; vencerà els infortunis, i obtindrà finalment el merescut guardó d'una glòria mundana, un principat i una muller honesta.

* * *

De **Ciceró**, l'única citació directa que apareix en *Curial e Güelfa* és de tercera mà, filtrada i sintàcticament reelaborada pel *Peraldus* o *Summa de virtutibus et vitiis* (segle XIII) i pel *Comentum* de la *Divina Comèdia* de Pietro Alighieri (segle XIV; 1a red., *Purg.* XI, 79-93), com ha demostrat José Francisco Sanz.⁹⁰⁵⁹ Es tracta de la definició ciceroniana de vanaglòria (en el manual de retòrica *De inventione*, II,lv,166), “*Gloria est frequens de aliquo fama cum laude; [dignitas est alicuius honesta et cultu et honore et verecundia digna auctoritas].*”⁹⁰⁶⁰ L'estoic orador juxtaposa la vanaglòria, producte d'una fama superficial, a la dignitat, que relaciona amb l'autoritat moral de les persones honestes, i amb la consideració que reben aquestes en la societat. Amb la qual cosa el missatge moral de Ciceró és el següent: ‘La glòria [que no la vanaglòria] és el fet que es parle reiteradament d'algú elogiant-lo; la dignitat és l'autoritat que honestament exerceix algú pel seu comportament atent, honorable i modest.’

La definició original es transforma en clau cristiana pels moralistes medievals, per a condemnar el pecat de supèrbia o d'orgull: “*Vana gloria est magni dicti et magni facti frequens fama cum laude*”, en el *Peraldus* (VI. *De superbia*, 39. *De peccato vanae gloriae*). Pietro reproduceix la frase, com l'anònim de la novel·la, però aquest últim introdueix encara una modificació en la conjunció: “*magni dicti vel magni facti frequens fama cum laude...*” en el *Curial* (III.0). A més a més, l'anònim empra la citació ciceroniana de base per a completar el discurs: “*...Nedum superbos sed etiam humiles excellentes in suis operibus et scienciis cecat.*” És tracta d'un advertiment sobre

---

⁹⁰⁵⁸ FINZI, Claudio, Giovanni Pontano: politica e cultura in Napoli aragonese, dins *Anales de la Fundación Francisco Elías de Tejada*, 4, Madrid, 1998, ps. 161-188 (p. 163).

⁹⁰⁵⁹ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 398).

⁹⁰⁶⁰ A la qual remet en nota marginal ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publicacions of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 476, n. 292.

els efectes engegadors de la vanaglòria intel·lectual, que afecten, no sols els superbs per naturalesa, sinó també aquells que, essent humils, excel·leixen en coneixements (ciència). L'afegitó, com ja s'ha indicat més amunt,⁹⁰⁶¹ s'inspira en una reflexió del *Trattato della superbia* (ca. 1354) del moralista Jacopo Passavanti.

Ens trobem en plena *captatio benevolentiae* del llibre III, i de l'obra sencera, i l'escriptor s'ha documentat a la seua manera –en enciclopèdies i manuals de moralistes– per a plantejar al lector la *recusatio* de rigor: la declaració d'humilitat que aconsellen els *dictatores*. El resultat de la composició de l'anònim, traduït del llatí al català, seria: '[La vana glòria és] la fama dels grans dits i grans fets reiteradament lloada. I per descomptat que cega els superbs, però també els humils que excel·leixen en les seues obres i sabers.' Com s'observa, l'oració afegida per l'anònim li aprofita per a situar-se ell mateix, no entre els superbs a l'estil de Sanglier, sinó entre els humils que s'esforcen a excel·lir en les seues obres i en la "sciència". I ens adverteix que fins i tot aquests –és a dir, fins i tot ell mateix, que aspira a ser humil malgrat tot el que demostra saber– corren el risc de deixar-se cegar per la vanaglòria. Amb la qual cosa, li convé molt fer professió d'humilitat. I això mateix és el que fa en el proemi III.0. El tòpic de la literatura prologal medieval, la *recusatio* on s'insereix Ciceró, li permetrà de justificar-se èticament per les seues mancances intel·lectuals i pel seu atreviment poètic.

L'orador i filòsof Marc Tul·li Ciceró (106-43 aC) gaudí de gran renom i difusió entre les classes lletrades de l'edat mitjana europea.⁹⁰⁶² La seua elegant i caragolada elocució llatina servia de model a imitar per als escrivans de la cancelleria de la Corona d'Aragó, almenys des de mitjan segle XIV.⁹⁰⁶³ Cosa que explica el seu plagi en *Lo somni* de Bernat Metge⁹⁰⁶⁴ i en altres obres literàries de l'època. Estant Alfons el Magnànim a Sicília (1432-1435), el *De officiis* de Ciceró era un manual molt sol·licitat. També era un dels llibres de capçalera dels humanistes florentins. Un dia del 1434 desaparegué de la biblioteca reial. El bibliotecari Lluís Sescases acusà el secretari reial Jordi Català d'haver-se'l endut a Milà, i Guiniforte Barzizza hagué d'intervenir en

---

⁹⁰⁶¹ Vegeu el capítol II.1.6, on tractem del *Comentum* de Pietro Alighieri.

⁹⁰⁶² ARCOS PEREIRA, Trinidad, De Cicerón a Erasmo. La configuración de la epistolografía como género literario, dins *Boletín Millares Carlo*, 27, Las Palmas de Gran Canaria, 2008, ps. 347-400.

⁹⁰⁶³ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV, dins *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, Barcelona, 1955, vol. 2, ps. 357-364; reed. dins *Revista de Llengua i Dret*, 3, Barcelona, 1984, ps. 71-76.

⁹⁰⁶⁴ BUTINYÀ, Júlia, Cicerón, Ovidio, Agustín y Petrarca en *Lo somni* de Bernat Metge, dins *Epos. Revista de filología*, 10, Madrid, 1994, ps. 173-201.

defensa seua.⁹⁰⁶⁵ De la cort de Nàpols, se'n tornà a Mallorca un altre secretari reial, Ferran Valentí, amb la idea de traduir al català les *Paradoxa* de Ciceró (ca. 1450).⁹⁰⁶⁶ Mentrestant, a Castella, el marquès de Santillana –que no sabia llatí– es preocupava per adquirir *volgarizzamenti* toscans del *De officiis* i de les *Disputationes Tusculanae*.⁹⁰⁶⁷ D'aquesta última obra (I,x,20), com s'ha vist més amunt,⁹⁰⁶⁸ havia obtingut l'anònim del *Curial* la idea per a atribuir –satíricament, és clar– una sentència misògina del *Doctrinal* català de Pacs al filòsof Plató, relativa al seny i a la bellesa d'homes i dones.

En la biblioteca reial del Castell Nou, Alfons el Magnànim posseïa les més diverses obres del mestre llatí, que s'estudiarien en les sessions denominades “l'hora del llibre”.⁹⁰⁶⁹ Per exemple, del *Somnium Scipionis* de Ciceró comentat per Macrobi –i citat explícitament en el *Curial*– existien a la cort de Nàpols diferents còpies, el que testimonia que es tractava d'una obra molt popular, en particular entre els humanistes.⁹⁰⁷⁰ Per la seua banda, el lletraferit camarlenc Enyego d'Àvalos es procurà sengles exemplars de les *Epístoles*, *Contra Verrem*, les *Filípiques*, *De oratore*, *De amicitia* i *De natura deorum* de l'autor llatí. A banda d'això, posseïa un còdex de Macrobi, que segurament contindria els referits *Comentarii in 'Somnium Scipionum'*, bastits sobre el cèlebre passatge conclusiu del tractat *De republica* de Tul·li Ciceró.

Finalment, tenim el cas d'un desconegut autor de *Curial*, vinculat segons tots els indicis a la mateixa cort napolitana, i interessat –com no podia ser altrament– per l'obra del gran polígraf romà. Per alguns indicis que permet d'aprendre el text de la novel·la, però no per citacions explícites ni literals, se suposa que hauria llegit o oït el comentari de Macrobi. També és molt present en el *Curial* l'esperit dialògic del tractat sobre els déus pagans i la religió antiga titulat *De natura deorum*. D'aquest tractat, possiblement, prové alguna frase de contingut erudit, del tipus “[l'estrella Venus] és apel·lada en grech Júbar, que en llatí vol dir ‘llum’” (CeG III.17), car té perfecta correspondència amb *De nat. deor.* II,53: “quae Iubar Graece, Lucifer Latine dicitur.”

⁹⁰⁶⁵ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 163.

⁹⁰⁶⁶ VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959.

⁹⁰⁶⁷ SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 60-61.

⁹⁰⁶⁸ Us remetem al capítol II.1.3, on tractem del *Doctrinal* de Pacs com a font del *Curial*.

⁹⁰⁶⁹ Vegeu DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952.

⁹⁰⁷⁰ LÓPEZ-RÍOS MORENO, Santiago, A new inventory of the Royal Aragonese Library of Naples, dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 65, Londres, 2002, ps. 201-243 (ps. 219 i 221).

La sensibilitat pel Ciceró mitògraf i filòsof allunyarà l'autor de *Curial* dels interessos habituals dels secretaris del rei d'Aragó, capficats en el Ciceró orador, tan útil per als exercicis d'*imitatio* dels preàmbuls de cancelleria.⁹⁰⁷¹ L'acosta, per contra, a les lectures predilectes dels humanistes llombards, aquells que mantingueren una intensa relació d'amistat amb el mencionat Enyego d'Àvalos, resident a Milà –amb escasses interrupcions– pels anys 1435-1447. Tal com explica Arturo Calzona, “alla scuola di Gasparino Barzizza [pare i mentor de Guiniforte], e Cicerone il prediletto campione d'eloquenza e, come autore del *De natura deorum* e del *Somnium Scipionis*, anche la stessa chiave per aprire la porta segreta del pensiero ermetico.” Leon Battista Alberti a Florència, Guarino Veronese a Ferrara i els Barzizza a Milà ajudaren a que els humanistes apreciaren dites obres.⁹⁰⁷² Tal vegada no siga correcta del tot l'expressió “pensiero ermetico” manejada per Calzona, que caldria diferir als temps de Ficino i Della Mirandola. El que se'ns està volent comunicar, segurament, és que aquestes dues obres del Ciceró en concret ajudaven els *philosophi, oratores et poetae* nord-italians, i els aristòcrates afins al moviment –com el mateix D'Àvalos–, a documentar-se sobre el platonisme i sobre la filosofia mística de l'Antiguitat en general. Els humanistes del Quatre-cents italià, i també l'autor del *Curial*, preferien el Ciceró filòsof al Ciceró orador, desplaçat del centre d'atenció per Quintilià (temporalment, fins al triomf de la prosa humanística ciceroniana, fi del segle XV- primeria del XVI).

A la mateixa ciutat de Milà, l'humanista Uberto Decembrio, pare de Pier Candido i Angelo (humanistes així mateix i grans amics i protegits de D'Àvalos) prologà la seua versió llatina de *La República* o *Celestis Politia* de Plató (1402-1406) amb referències al *Somnium* d'Escipió, i a la recompensa que Plató i Ciceró prometien als virtuosos en aquesta vida, gràcies a la migració de l'ànima i a la projecció d'aquesta en les perfeccions de l'esfera celestial.⁹⁰⁷³ Recordem, a tot això, que, des del 1440, un dels còdexs humanístics més luxosos de la biblioteca napolitana d'Enyego d'Àvalos era,

---

⁹⁰⁷¹ RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234; ÍDEM, Tres privilegis d'Alfons IV a Barcelona, signats per Arnau Fonolleda, dins *Estudi General*, 11, Girona, 1991, ps. 65-71.

⁹⁰⁷² CALZONA, Arturo, Leon Battista Alberti, teorico delle arti, e gli impegni civili del *De re aedificatoria*, dins DEZZI BRDESCHI, Marco (ed.), *L'altro Alberti: le fonte ermetiche di Leon Battista*, L. S. Olschki, Florència, 2007, ps. 155-176 (p. 167).

⁹⁰⁷³ *Ibidem*; MUGNAI CARRARA, Daniela, La collaborazione fra Manuele Crisolora e Uberto Decembrio: ideologia signorile all'origine della prima versione della *Repubblica* di Platone e problemi di traduzione, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 177-235 (p. 221).

precisament, *La República*, en la versió d'Uberto, acabada de revisar i completat pel seu fill Pier Candido. Aquest estava preocupat per les qüestions paganes i heterodoxes que contenia l'obra de Plató, i tractà de censurar, matisar i edulcorar algunes estridències. El seu propòsit o voluntat era, en bona mesura, conciliar la filosofia platònica amb la moral cristiana, a través d'un esforç de sincretisme o d'integració.⁹⁰⁷⁴

Partint d'una formació més cultural més bàsica, en l'autor del *Curial* s'adverteix també una voluntat d'harmonitzar els preceptes de la tradició cristiana amb una redescoberta filosofia dels antics, de caràcter pagà i d'inclinacions neoplatòniques. És com si fóra un home curiós i molt ben informat de les tendències culturals dominants en l'humanisme llombard. Gasparino Barzizza havia anotat i glossat un *Commentarii in 'Somnium Scipionis'* de Macrobi (contingut en un manuscrit del segle XII), que heretà el seu fill Guiniforte (servidor i amic del rei d'Aragó pels anys 1432-1447) i que es localitza actualment a la Biblioteca Nazionale de Nàpols (ms. V A 11).⁹⁰⁷⁵ Per la seua banda, Pier Candido Decembrio, en una anotació que féu de llibres fonamentals de la seua biblioteca, inclogué el "*Macrobi, De Saturnalibus et De Somnio Scipionis, in uno volumine*".⁹⁰⁷⁶ Quan aquest humanista arromançà en toscà el *Corpus Caesarianum* per a dedicar-lo a Filippo Maria Visconti i al mateix Enyego d'Àvalos (1438), en el pròleg II recordà, de la mà del *Somnium Scipionis*, que la virtut és un premi en si mateix per al governant virtuós.⁹⁰⁷⁷ Ambdós humanistes llombards, Barzizza i Decembrio, convisqueren durant anys i foren molt amics del gran camarlenc d'Alfons el Magnànim. Amb la qual cosa cap pensar que D'Àvalos no estaria molt lluny de l'anònim del *Curial*. Si no és que, al cap i a la fi, estem parlant d'una mateixa persona, és clar.

Tant Júlia Butinyà⁹⁰⁷⁸ com Lola Badia i Jaume Torró,⁹⁰⁷⁹ han detectat possibles ressons del *Somnium Scipionis* en el *Curial*. No seria gens estrany, això, quan el mateix

---

⁹⁰⁷⁴ MARTINELLI TEMPESTA, Stefano (ed.), *Platonis "Euthyphron" Francesco Philelfo interprete; "Lysis" Petro Candido Decembrio interprete*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2009, p. 126 (n. 67).

⁹⁰⁷⁵ GUALDO ROSA, Lucia, "*Molto più preciosi dell'oro*". *Codici di casa Barzizza alla Biblioteca Nazionale di Napoli*, Luciano, Nàpols, 1996, ps. 38-40, i n. 20.

⁹⁰⁷⁶ MARTINELLI TEMPESTA, Stefano (ed.), *Platonis "Euthyphron" Francesco Philelfo interprete; "Lysis" Petro Candido Decembrio interprete*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2009, p. 126, n. 67.

⁹⁰⁷⁷ PONZÙ DONATO, Paolo, *Il Bellum Alexandrinum e Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (p. 110).

⁹⁰⁷⁸ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 120-127.

⁹⁰⁷⁹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 656-657.

narrador i el seu *alter ego* de ficció, mantenen una original conversa metaliterària, on el segon recorda al primer l'obra de Ciceró: “E tu forçes-me que ho diga, al·legant-me lo libre de Macrobi *Sobre lo ‘Sompni de Scipió’*, e *Lo sompni de Pharaó* exposat per Josep, moralizat per *Johannem Limovicensem* en vint epístoles. E dius encara que és possible sompnar l'ome ço que nulls temps ha vist ne pensat...” (CeG III.25). En tractar de Joan de Llemotges, ja hem comprovat com els plantejaments filosòfics d'ambdós *specula principis* s'oposen diametralment –i còmicament, també. El propòsit de l'autor, sens dubte, era convidar a riure's els lectors confidents, als que disposaven informació sobre aquestes obres. La segona era un fòssil bibliogràfic medieval, que encara circulava entre els escrivans napolitans com a manual d'*ars dictaminis*, i on es recomanava al *princeps* fugir dels estudis literaris com de la pesta. La primera tornava a ser una obra d'avantguarda humanística, i de moda a la cort del rei d'Aragó, on s'aconsellava al *princeps* que estudiara i fóra virtuós, si volia obtenir la fama eterna i la recompensa celestial promeses pels neoplatònics als governants excel·lents.

Tal com explica l'especialista en història de Roma Juan José Seguí,⁹⁰⁸⁰ el *Somnium Scipionum* (llibre VI del *De república* de Ciceró⁹⁰⁸¹) fou escrit en un moment de greu crisi política (53 aC), com un intent d'estimular els homes honestos a perseverar en la virtut i salvar l'estat. Se'ls prometia a canvi una recompensa gloriosa en el més enllà, de caràcter místic i de filiació platònica. L'acció se situa en el segle II aC. Publi Corneli Escipió “Emilià” o “el Jove” és rebut al seu palau africà pel rei Massinissa de Numídia. El general és encara jove i el “*senex*” monarca l'acull amicalment i amb actitud paternal. Després d'un convit fastuós, l'Emilià descansa i comença a somniar. Se li presenta llavors l'ànima d'un difunt: el també general Publi Corneli Escipió “l'Africà” o “el Vell”. Es tracta del seu avi adoptiu i mític vencedor d'Anníbal, que havia mort dècades abans. Visita el nét per anunciar-li que tornarà a Roma en carro triomfal, però que trobarà la pàtria pertorbada per maquinacions polítiques. Ell serà qui salve la República. Li aconsella que la virtut el porte al *decòrum* vertader i al servei honorable a

---

⁹⁰⁸⁰ SEGUÍ MARCO, Juan José, El sueño evanescente de Cicerón: el paraíso de los políticos, dins *Potestas. Religión, poder y monarquía. Revista del Grupo Europeo de Investigación Histórica*, 4, Castelló de la Plana, 2011, ps. 55-68.

⁹⁰⁸¹ L'única part d'aquesta obra coneguda en l'edat mitjana, per estar inclòs el text dins els *Comentarii* de Macrobi. Els llibres I-III foren descoberts l'any 1819 en un palimpsest. Els llibres IV-V no s'han conservat. El VI, que conté el *Somnium*, era el que tancava el tractat.

la pàtria, que és la font de la glòria celestial (eterna), superior a la glòria terrenal (caduca): “*suis te oportet inlecebris ipsa virtus trahat ad verum decus.*”⁹⁰⁸²

Els qui es perden en vicis i vanaglòries pagaran un preu car en el més enllà i eren exclosos de la Via Làctia: “*Namque eorum animi qui se corporis uoluptatibus dederunt, earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsuque libidinum uoluptatibus oboedientium deorum et hominum iura uiloauerunt, corporibus elapsi circum terram ipsam uolutantur, nec hunc in locum nisi multis exagitati saeculis reuertuntur.*” És a dir: ‘En veritat, les ànimes d’aquells que es lliuraren als plaers del cos, i es mostraren per dir-ho així com serfs seus, i impulsivament obeïren el desig de plaers, violaren les lleis divines i humanes. Les seues ànimes, escapades dels cossos, donen voltes al voltant de la mateixa Terra, i no tornen a aquest lloc sinó després de molts segles de turments’ (VI,9). El Vell li revela, doncs, el destí privilegiat que ha tingut la seua ànima en el cosmos (VI,11-12) com a recompensa als mèrits militars i polítics acumulats en vida. I ho fa per a exemplificar el guardó del més enllà que espera als homes excel·lents en la gestió de la cosa pública (VI,13-16). S’hi aborda seguidament una descripció de l’univers i del lloc ocupat per la Terra, i una reflexió sobre el destí i la naturalesa de l’ésser humà (VI,21-26).

El concepte d’una *migració* de l’ànima a una mena de paradís celestial –idea d’origen oriental, que influiria després en el cristianisme– està inspirada en Ciceró en el mite d’Er de *La República* de Plató. El tractadista romà imagina un lloc reservat al cel per a les ànimes dels governants benaurats, els virtuosos regidors dels pobles; promesa que els humanistes (precedits per Tomàs d’Aquino, que recorda la idea pagana en el *De regimine principum*, II,9),⁹⁰⁸³ estendran en el segle XV als *principes*, atesa la tendència

---

⁹⁰⁸² Citem a partir de CICERÓN, Marco Tulio, *Sueño de Escipión*, introd. de Juozas ZARANKA, ed. i trad. de Vilma CORREA M., Revista Ideas y Valores, Facultad de Filosofía y Letras, Universidad de Bogotá, 1963, p. 185 i ss.

⁹⁰⁸³ D’AQUINO, sant Tomàs, *El gobierno monárquico, o sea el libro “De regimine principum”*, ed. i trad. a cura de León CARBONERO SOL, Tipogr. de D. A. IZQUIERDO, Sevilla, 1861, ps. 56 i 63. “*Caput XI. – Hic declarat sanctus doctor quod praemium regum et principum tenet supremum gradum in beatitudine coelesti, et hoc multis rationibus ostenditur et exemplis. – Considerandum autem restat ulterius, quod et eminentem obtinebunt coelestis beatitudinis gradum, qui officium regum et laudabiliter exequentur. Si enim beatitudo virtutis est praemium, consequens est, ut majori virtuti majori gradus beatitudinis debeatur. Et autem praecipua virtus qua homo aliquis non solum seipsum, sed etiam alios dirigere potest (...). Hoc etiam fuit apud gentiles aequaliter somnium, dum civitatum rectores atque servatores in deo transformari putabant.*” És a dir: “Capítulo IX. – Dios recompensa a los reyes y príncipes con un lugar muy elevado en la bienaventuranza celestial. Razones y ejemplos. – Réstanos considerar, como los reyes que desempeñan su misión de un modo digno y laudable, alcanzan un grado eminente de gloria en la bienaventuranza celestial. Si la bienaventuranza es el premio a la virtud, la virtud más perfecta debe alcanzar un premio tanto mayor. La principal de las virtudes es la que hace que el hombre se conduzca bien y dirija a los demás por las sendas de la virtud (...). Los paganos vislumbraron

recurrent en el *Quattrocento* a adaptar alguns clàssics antics per a oferir-los a reis, marquesos i ducs com si es tractara d'*specula principis* d'on extraure savis consells per al regiment dels estats. Així, per exemple, quan Uberto Decembrio prologa la *Celestis Politia* per a dedicar-la al duc de Milà, Gian Galeazzo Visconti, el titula "príncep de sidèria pietat" i l'inclou en una metàfora sobre els perills de la navegació que recorda a la del pròleg I.0 del *Curial*: "...multosque iam veluti alto et procelloso pelago naufragium passos et paene submersos aliosque quotquot fuit possibile reperiri princeps humanissimus in portum salutis accepit sacratissimosque armario collocavit, ubi nunc vacat tantorum virorum ingenia siderei pietate principis contemplari."⁹⁰⁸⁴

A Florència, república comunal, les coses es veien d'altra manera, però el *Somnium Scipionis* també funcionava de mirall de governants. Matteo Palmieri, en un text de joventut, *Della Vita civile* (1438-1439), conclou el tractat de teoria política amb una reelaboració del somni, segons la qual Carlemany seria Escipió el Vell i Dante (l'heroi de la seua narrativa), Escipió el Jove. Ho fa per a celebrar la glòria obtinguda pels güelfs florentins sobre els gibel·lins de la Toscana en la batalla de Campaldino (1289), episodi que marcà l'hegemonia de Florència sobre tota la Toscana. Dante, que hi participà, manifesta a Carlemany la seua preocupació per la mort d'un amic en combat, i l'emperador li assegura que obtindrà en compensació una glòria en el més enllà, com la que havia obtingut Escipió el Vell en el *Somnium*.⁹⁰⁸⁵ En la biblioteca d'Enyego d'Àvalos, existia un còdex en pergami, relligat amb cobertes de cuir lleonat, que duia el títol *Matthei Palmerij Florentini*.⁹⁰⁸⁶ És probable que continguera aquesta obra, o altres que pogueren interessar algú com el gran camarlenc, reputat per Vespasiano da Bisticci com un dels millors clients de les llibreries florentines.

A Nàpols, no hi ha notícia d'un arrelament especial de l'esperit neoplatònic, si no fóra per l'autor de *Curial e Güelfa*, que mantindria bons contactes amb els humanistes del nord del país. El llibre II del *Curial* s'acaba amb una invocació a les filles de Necessitat, les Parques, que connecta amb l'esperit del mite d'Er de Plató, com més amunt s'ha vist. El cavaller, dessolat, demana que se l'emporten al més enllà "traent-me d'aquest món" (*CeG* II.144). Per la seua banda, la Camar que es reivindica davant sa mare com una estoica convençuda i una seguidora de l'honorable suïcida Cató, vol

---

en cierto modo esta verdad, supuesto que creían que los que gobernaban bien y defendían a los pueblos, eran transformados en dioses."

⁹⁰⁸⁴ MUGNAI CARRARA, D., La collaborazione fra Manuele..., ps. 223-224.

⁹⁰⁸⁵ VIROLI, Maurizio, *From Politics to Reason of State. The acquisition and transformation of the language of politics, 1250-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, ps. 84-85.

⁹⁰⁸⁶ Vegeu el capítol I.3.5.

deixar “d’estar en esta vida” (*CeG* III.55). Encara que a l’hora de la veritat, en virtut d’una broma provocadora de l’autor, es proclama cristiana i acaba morint com a màrtir: “christiana són”, diu, i demana ser soterrada en sòl sagrat.

L’escriptor rebla el clau més avant, quan anota que el cos de Càmar, “embalsamat e mirrat, ab totes les circumstàncies pertinents, en una molt rica caxa fonch mès, e, despuys, en terra de christians aportat e ab honor sepultat” (*CeG* III.68). Els preparatius recorden els de Josep d’Arimatea amb el cos de Jesucrist (*Joan* 19:39: “*Venit autem et Nicodemus..., ferens mixturam myrrhae et aloës...*”, ‘També hi va anar Nicodem (...) i portà una barreja de mirra i àloe...’).⁹⁰⁸⁷ Amb independència del destí de la relíquia –les despulles de Camar són tractades com les d’una màrtir–, el disbarat teològic resultant és tan genial com sarcàstic i provocador: la primera cosa que fa la neòfita és cometre un dels pecats més abominables als ulls de l’Església. A més, com és sabut, estava terminantment prohibit que un suïcida fóra soterrat en terra consagrada. L’escriptor es diverteix jugant amb els seus lectors “confidents”, i maneja al lliure albir conceptes religiosos i filosòfics. Ara parodia predicadors; ara es permet el luxe d’opinar sobre literatura i sobre la legitimitat de la ficció; ara manifesta una afició als nous conceptes pagans de l’humanisme neoplatònic, afició que no deixa de ser un tant esnob; ara qüestiona satíricament idees sancionades pels doctors de la fe. El divertiment literari i doctrinal, emperò, exigeix precaució i discreció en la divulgació de la novel·la, com és lògic; cosa que ajuda a explicar que només se’n conserve l’esborrany.

El paradís que se’ns promet en *Curial e Güelfa*, com bé adverteix Júlia Butinyà, ja no és el paradís teològic cristià, el de la *Commedia* de Dante. Es tracta d’un paradís profà i al·legòric, neoplatònic, inspirat en els clàssics antics.⁹⁰⁸⁸ La professora compara els capítols finals del *Curial* amb el *Somnium* i observa alguns interessants paral·lelismes.⁹⁰⁸⁹ En ambdós casos, s’entaula una conversa nocturna entre un vell gojós

---

⁹⁰⁸⁷ *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, p. 207.

⁹⁰⁸⁸ BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, p. 78.

⁹⁰⁸⁹ *Ibídem* ps. 120-127. Vegeu també BUTINYÀ, Júlia, *Curial e Güelfa: el pas a la novel·la moderna*, dins *Lectures de literatura catalana a Madrid. Quinze lliçons del seminari al Centre Cultural Blanquerna (1997-2002)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, ps. 79-104 (ps. 91-94); ÍDEM, *La Comedieta de Ponça y el Curial e Güelfa frente a frente*, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311 (ps. 308-309); ÍDEM, *Curial e Güelfa*, novela humanista del siglo XV, dins MATAS CABALLERO, Juan i al. (coords.), *Actas del Congreso Internacional sobre humanismo y Renacimiento*, Universitat de Lleó, Lleó, 1998, vol. 2, ps. 223-233 (ps. 231-232); ÍDEM, *Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l’Edat Mitjana a través de la novel·la catalana Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312 (p. 308, n. 23); MESA SANZ, Juan Francisco, Pietro Aligheri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196 (p. 190 i ss.).

(Massinissa i Melchor de Pando, segons el cas) i un jove guerrer de futur prometedor: Escipió l’Africà i Curial, respectivament. Després es produeix un abraçada efusiva, a manera de comiat, on els personatges ploren per l’emoció del moment.

Es preveu la migració platònica de l’ànima del númerida i la pròxima mort del “vell e cansat” Melchior, que s’acomia amb un càntic evangèlic: el *Nunc dimittis*. Això no lleva que aquest cant trobe un paral·lel en el comiat que fa Massinissa d’Escipió, que dóna gràcies al Sol. Per fi pot descansar i morir tranquil, després d’haver tornat a veure Escipió: “*Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, uobisque, reliqui Caelites, quod ante quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno his tectis P. Cornelium Scipionem*” (VI,9). És a dir: ‘Et done gràcies –digué–, altíssim Sol, a tu i a la resta de divinitats celestials, perquè abans de migrar d’aquesta vida en l’altra, he aconseguit veure al meu regne i a la meua casa P. Corneli Escipió.’ Segons Butinyà, el recercat paral·lelisme ajuda a entendre millor el sentit de la lliçó moral del *Curial* –que gravita sobre el control racional de les passions, en pro d’una vida virtuosa– i a situar-la en un ambient cultural influït pel neoplatonisme. Es tractaria, en el cas de la novel·la cavalleresca, d’una original manera de recepció sincrètica del clàssic, de “fusió” de les tradicions cristiana i pagana.⁹⁰⁹⁰ Seguint la tònica habitual en tot el relat, aquesta festa de comiat del *Curial* seria interpretable en dues direccions distintes: 1) en sentit literal, superficialment cristià i tan convencional com medieval, i 2) en sentit hermètic i neoplatònic, per a aquells oients o lectors que estigueren familiaritzats amb el *Somnium Scipionis* de Ciceró i amb els gustos lectors de l’anònim autor.

Jaume Torró i Lola Badia, més concretament, busquen un paral·lelisme entre el punt on Curial s’adorm a les portes del temple d’Apol·lo i comença a somniar, i el moment en què s’adorm Escipió en el *Somnium*. En la novel·la, es llig: “E com per longa sahó axí stiguessen, Curial, qui més era anat avant, se estancà e, no podent més avant anar, en una grasa de marbre segué, e, inclinant lo cap en una altra pedra, per lo gran treball que passat havia, s’adormí” (*CeG* III.24). En Ciceró llegim: “*Deinde, ut cubitum discessimus, me et de via fessum, et qui ad multam noctem vigilassem, artior quam solebat somnus complexus est*” (VI,10). És a dir: ‘Quan després ens retiràrem, vaig adormir-me més profundament del que solia, per la fatiga del viatge i per la nit

---

⁹⁰⁹⁰ BUTINYÀ, J., *Les noves aristocràcia...*, p. 309.

avançada.⁹⁰⁹¹ La semblança entre ambdós textos és evident, però tampoc no s’hi manifesta cap mena de dependència o de correlació intertextual.

Deixant de banda ara el *Somnium*, trobem que en el proemi del llibre II és detecta un record de lectura de l’*Oratio pro lege Manilia de impero Cn. Pompei* de Ciceró, coneguda abreviadament com *Pro lege Manilia* o *De imperio Cn. Pompei*. Es tracta d’una oració política pronunciada per Marc Tul·li Ciceró el 66 aC en defensa de la Llei Manília, que atorgava a Gneu Pompeu el comandament suprem de les tropes de la República romana contra l’amença d’uns monarques hel·lenístics. Recordem a tot això que el cavall de combat del Pere el Gran, el rei virtuós i comandant militar que serveix de model a seguir a Curial, s’anomena curiosament “Pompeu” (*CeG* II.38). Es com si el rei medieval cavalcara per damunt de l’exemple dels clàssics. Ciceró, en efecte, encomiava les virtuts personals i militars de l’*imperator* o comandant Pompeu, que servava “*in omnibus rebus temperantia*”, frase que trobem exactament repetida quan l’anònim prepara tot un llibre –el II– que serà sobretot de cavalleria i virtuts militars. Raó per la qual, adverteix d’entrada que, tot i els influxos pertorbadors dels astres, el seu cavaller de ficció conservarà “la sua pròpia calitat”, i es veurà que ell, “en moltes e en les més coses serva honesta temperància” (*CeG* II.0).

Ciceró desplega en dos breus paràgraf (*Pro lege Manilia*, X,28 i XIII,36) quines són les “*bellandi virtutes*” de l’heroi republicà que han fet d’ell un model de valor militar i de virtut moral: “*Ego enim sic existimo, in summo imperatore quattuor has res inesse et oportere: scientiam rei militaris, virtutem, auctoritatem, felicitatem.*” És a dir: ‘Jo trobe, en efecte, que un comandant excel·lent ha de reunir en ell quatre qualitats molt convenientes: coneixements militars, virtut, autoritat i felicitat’ (X,28). A continuació, l’autor recorda que el general s’havia format des de l’adolescència en “*in militiae disciplina*” (*ibidem*), és a dir, en “la disciplina militar”, una de les especialitats en què destacava també Curial (*CeG* III.78). Més avant, se’ns caracteritza el mateix Pompeu com un home i un militar ornat de tota virtut:

“*Non enim bellandi virtus solum in summo ac perfecto imperatore quaerenda est, sed multae sunt artes eximiae huius administrae comitesque virtutis. Ac primum, quanta innocentia debent esse imperatores! quanta deinde in omnibus rebus temperantia! quanta fide, quanta facilitate, quanto ingenio, quanta*

---

⁹⁰⁹¹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 657.

*humanitate! Quae breviter qualia sint in Cn. Pompeio consideremus: summa enim omnia sunt, Quirites, sed ea magis ex aliorum contentione quam ipsa per sese cognosci atque intellegi possunt.*⁹⁰⁹²

És a dir:

“No sols s’exigeix del comandant perfecte i consumat que manifeste una virtut guerrera, sinó que hi ha moltes altres exímies arts que actuen com a serventes i companyes d’aquesta. I, primerament, quanta innocència deu haver en els generals! Quanta temperància en totes les coses, a més! Quanta fe! Quanta benignitat! Quant d’enginy! Quanta humanitat! Considerem ara, breument, en quin grau les posseeix Gneu Pompeu: totes les atresora en grau superlatiu, cavallers romans, però es coneixeran i s’entendran millor quan les posem en contrast amb les d’altres.”

Allò que entenia Ciceró per *temperància* és el mateix que entenia l’autor del *Curial*. El gran orador romà la defineix així en *De inventione* (II,164): “*Temperantia est rationis in libidinem atque in alios non rectos impetus animi firma et moderata dominatio. Eius partes: continentia, clementia, modestia.*” És a dir: ‘La temperància és un ferm i moderador autodomini, exercit per la raó sobre la libido i altres ímpetus incorrectes de l’ànim. Les seues parts són: continència, clemència i modèstia.’ En el *Curial*, quan l’escriptor ens anuncia que el cavaller “serva honesta temperància, segons poretz veure dejús, seguint la ordinació del libre” (*CeG* II.0), se’ns està anunciant – d’acord amb Ciceró– que assistirem a uns actes de milícia, a càrrec del cavaller errant, temperats per demostracions de continència, clemència i modèstia. Tot canvia a la cort de París amb el desafiament de Sanglier, la presència seductora de Làquesis i altres esdeveniments inesperats pertorben la “calitat” temperada de Curial, i fan que esdevinga “un poch” superb i luxuriós; però, això sí, dintre d’uns límits moderats, compatibles amb el marge de maniobra consentit per Aristòtil. En *In Catilinam* (II,25) del mateix Ciceró, la temperància és l’antítesi de la luxúria: el pecat capital que farà “caure” el

---

⁹⁰⁹² Per a una major comprensió d’aquest passatge de l’obra de Ciceró, vegeu CICERÓ, Marc Tul·li, *On Pompey’s Command (De Imperio)*. Latin text, study aids with vocabulary, commenty, and translation, a cura d’Ingo GILDENHARD, Louise HODGSON *et al.*, Open Book, Cambridge, 2014, ps. 155-157.

cavaller i l'obligarà a sotmetre's a un purgatori moral. En el *De officiis*, del mateix polígraf romà, la *temperantia* és una de les quatre virtuts cardinals.⁹⁰⁹³

No cal ni dir que les virtuts amb què Ciceró caracteritzà Pompeu serviren a algun humanista per a fer elogi de prínceps i grans personalitats del seu temps. Pensem ara en Leonardo Bruni, canceller de Florència, que, en nom de Cosimo i Lorenzo de' Medici, envià una epístola humanística al *condottiero* Carlo Malatesta de Rímini (+1429), tractant-lo d' "*prestantissime atque optime princeps*", on es citava el referit fragment ciceronià. Era poc després del 20 de febrer del 1429. La lletra fou rebuda i exposada a al senyor de Rímini per un jove Pier Candido Decembrio, que es trobava aleshores al seu servei. Aquest tingué el gust de copiar la carta en el seu epistolari personal i respongué amb una altra elaborada també humanísticament per ell mateix. Era normal aleshores que els prínceps i estadistes italians recorregueren als més prestigiosos humanistes en les seues relacions epistolars i diplomàtiques. Doncs bé, en la lletra vinguda de Florència es desplegava el següent panegíric:

“Non obscurum est nobis, iustissime princeps, quanta noster genitor dum vixit necessitudine, benivolentia, amore tecum fuerit astrictus. Nam tuum nomen semper in ore habebat et tui recordatione miram capiebat voluptatem, nec tuis preclaris virtutibus narrandis satis animum explere poterat. Etenim quanta in subditos iusticia, quanta innocentia, quanta in omnibus rebus temperantia esses, eum sepe narrare audivimus, qui tam iustis legibus, tam preclaris institutis, tanta humanitate populos tuos te gubernare asserebat, ut ab his merito et optimus princeps et clarissimus pater appellari posses. Non te, ut idem dicebat, ad bona civium diripienda avaricia impellit, non libido ad voluptatem inflammat, non crudelitas ad cedere tuorum provocat, sed publice utilitati consulis, modestiam servas, patrio amore civitates tuas complecteris. Quod nobis profecto non mirum videtur. Didicisti enim a philosophia, cui te mirifice deditum semper esse cognovimus, honestatem rebus omnibus humanis esse anteponendam.”⁹⁰⁹⁴

Sembla evident que l'autor del *Curial*, una novel·la que té molt d'*institutio principis*, estava familiaritzat amb aquestes expressions elogioses. I és ben probable que

---

⁹⁰⁹³ *Ibíd.*, ps. 156-157.

⁹⁰⁹⁴ PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuvenilium libri octo*, Firenze University Press (“Premio tesi dottorato”, 33), Florència 2013, apèndix, doc. 42, p. 232, línies 27-39.

l'honesta temperància en totes les coses que s'atribueix en el proemi II.0 al futur príncep d'Orenge procedira d'un record de lectura d'aquesta carta. Això ens portaria de nou a buscar un escriptor que haguera estat en contacte directe amb Pier Candido Decembrio i que comptara de la suficient confiança d'aquest com per a deixar-li consultar aquesta i altres cèlebres lletres del seu epistolari. Si pensem que poc després del 1429 convisqué a Milà durant anys, amb Decembrio, Enyego d'Àvalos (1435-1447, amb algunes interrupcions), i que l'humanista s'escrigué amb ell durant tota la vida i li dedicà traduccions al toscà, potser estarem prop de saber qui escrigué una novel·la cavalleresca que, malauradament, ens ha arribat anònima.

El *De natura deorum* no interessava tant als humanistes pel contingut, com per l'habilitat de Ciceró per a plantejar una "*disputatio in utramque parte*" dialogada, és a dir, el debat eclèctic sobre un assumpte des de diferents punts de vista, però sense posicions tan contrapuntades com les de la *disputatio* escolàstica, que és la que imperava en les universitats quan sorgí el moviment humanista. Ciceró té interès a divulgar entre els seus compatriotes romans el saber filosòfic de les escoles gregues, i assumeix alternativament el paper d'un epicuri que fa gala d'un ateisme dissimulat (Velleius); un estoic que accepta la doctrina de la providència (Balbus) i un acadèmic (Cotta, més pròxim a Ciceró) que accepta l'existència al·legòrica dels déus (producte d'un consens de tots els pobles, manifestació plural d'un força divina única), la immortalitat de l'ànima en clau platònica i la utilitat sociopolítica de la religió.

Quan Ciceró redacta aquest i altres tractats filosòfics, s'oposa al dogmatisme o la toal univocitat d'aquells que només consideren vàlida una escola o un sistema filosòfic. Ell prefereix exposar postures contràries però solides, amb una suspensió de juí (*epoché*) que sol qualificar-se d'escepticisme o d'eclecticisme ciceronià. El savi, doncs, adopta una posició ideològica no conclusiva ni proselitista, sinó tolerant i expositiva, oberta al debat entre posicions, diplomàtica i conciliatòria; de manera que el lector pugui formar-se un juí particular i aprendre les millors coses d'uns i d'altres. La impressió resultant és la d'una combinació racional de diferents doctrines contrària a tot dogmatisme o la univocitat.⁹⁰⁹⁵ La *disputatio* medieval o escolàstica pretenia desmuntar lògicament els arguments del contrari; d'obtenir una resolució final, una victòria sobre l'oponent: una *determinatio* o convicció dogmàtica. Per contra, la *disputatio in utramque parte* ciceroniana, emulada per Leonardo Bruni (que la recomanava ja en el

---

⁹⁰⁹⁵ PIMENTEL ÁLVAREZ, Julio, Cicerón: la "*disputatio in utramque partem*", dins *Nova Tellus. Anales del Centro de Estudios Clásicos*, 8, Ciutat de Mèxic, 1990, ps. 187-196.

seu diàleg *Ad Petrum Paulum Histrum*, 1403-1406) i per altres tractadistes de l'humanisme, té un valor més conciliador i pedagògic. Evita concloure amb una postura ferma, excloent i dogmàtica, i deixa la oberta conclusió al lliure juí del lector.

L'anònim del *Curial*, amb independència que haguera llegit o no el *De natura deorum*, té notícia i idea del que significa l'escepticisme ciceronià. Entre altres coses, perquè aquesta actitud es troba a la base dels diàlegs humanístics que escriuen Bruni, Poggio, Valla i altres humanistes contemporanis de l'autor de la novel·la cavalleresca. L'eclecticisme o gust per la confluència d'opinions en els discursos morals era, de fet, un dels trets definitoris del moviment humanístic. Els tractadistes que s'ocupaven de filosofia moral, com escriu Kristeller, fonamentaven les seues opinions sobre màximes de grans autors clàssics, però sense decantar-se clarament per cap de les escoles antigues. Buscaven compatibilitzar el bo i el millor de cada escola:

“De conformidad con los intereses de los humanistas, la preocupación por la erudición y la elegancia literaria era por lo menos tan grande como la formulación de ideas precisas. Las opiniones personales y las observaciones de la vida contemporánea están entremezcladas con repeticiones o reafirmaciones de antiguas teorías filosóficas. Respecto al pensamiento antiguo, la tendencia era más bien ecléctica, y los humanistas tomaban ideas más o menos libremente de muchos autores y escuelas.”⁹⁰⁹⁶

És presumeix, doncs, que l'autor de *Curial e Güelfa* hauria après i assimilat les bondats d'aquesta postura *à la mode*, d'aquest gust per l'eclecticisme, l'escepticisme, l'expectació per les idees filosòfiques divergents, la neutralitat aparent i calculada del narrador enfront dels contertulians... Aquesta actitud s'observa, per exemple, en obres com el *De voluptate* (1431), de Leonardo Valla. Hom fingeix un diàleg entre Leonardo Bruni, que defén la doctrina estoica de la vida conforme a la naturalesa com a summe bé; Antonio Beccadelli, que argumenta en favor de l'epicureisme, perquè contenir el desig de plaer es contrari a natura, i Niccolò Niccoli, que aposta per una mena d'hedonisme cristià conciliador. Sembla imposar-se finalment la integració de valors d'aquest últim, la postura eclèctica, però, com conclou Carlos Moreno...

---

⁹⁰⁹⁶ KRISTELLER, Paul Oskar, El territorio del humanista dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (ps. 41-42).

“...no está claro cuál es la opinión de Valla. Más bien parecía no tenerla cuando redactó el diálogo en 1431, aunque Beccadelli es el más elocuente de los tres interlocutores. En la versión posterior, titulada *De vero falsoque bono* y reelaborada en Nápoles después de 1441, cambian los personajes y se incluye un epílogo de otro. En una *Apologia* que redactó con posterioridad, el autor mantiene una postura conciliadora, lo que parece indicar que no había tomado postura (...) Utiliza una forma de argumentación opuesta a la dialéctica, presentando a la retórica como superior a la filosofía, según el esquema ecléctico ciceroniano de la integración de ésta en aquella.”⁹⁰⁹⁷

L'autor del *Curial*, tot i que no treballa aspectes del saber tan elevats com els seus amics humanistes, està familiaritzat amb el procediment de *dialogus* a dues parts (o de debat a més parts), on el lector s'ha de posicionar per compte propi, sense veure's pressionat doctrinalment pel narrador-moderador. Per exemple, ho observem quan la Güelfa i l'abadessa estableixen un brevíssim diàleg *de amore* (“què és amor”, *CeG* I.29). L'escriptor es documenta pera a concentrar o condensar en dos paràgrafs un curiós *collage* de definicions de l'amor i d'expressions poètiques extretes d'Ovidi (un clàssic), l'escola trobadoresca de Sicília, Andreas Capellanus (amor cortés), Juan de Mena i la filosofia escolàstica (moral cristiana). Al remat, emperò, ni la Güelfa, ni l'abadessa ni el narrador deixen clar quin és el concepte d'amor vàlid o més recomanable. En principi, es posa en pràctica una mena d'eclecticisme, com a punt de partida i producte de la tradició. Després, el lector descobrirà que l'autor aposta per un amor fidel i cordial, honest i matrimonial, de signe neoplatònic: beneït al·legòricament per l'Afrodita “celestial” o “estel·lificada”: una Venus idealitzada, exaltada per les belles arts des del Renaixement, que desterrarà la Venus luxuriosa de l'edat mitjana. En *Curial e Güelfa* l'amor ja no és un amor cortés o problemàtic (com havia sigut quan començà tot, amb els “naturals apetits de la carn” i el secret de la Güelfa), però tampoc un perill que amenace la salvació de l'ànima (com creuria el framenor Sanglier o qualsevol “beguí” convertit per ell), sinó una força virtuosa que la purifica.

Quan s'estableix el diàleg *de nobilitatis* (“descripció de noblesa”, *CeG* II.84-87) entre dues dones, la duquesa de Baviera i Làquesis, l'autor aprofita per argumentar

---

⁹⁰⁹⁷ MORENO HERNÁNDEZ, Carlos, *Retórica y humanismo: el “Triunfo del Marqués de Santillana” (1458)*, Universitat de València, València, 2008, ps. 86-87.

moralment a favor i en contra dels amors boccaccescos de Guiscardo i Ghismonda, seguint l'estela de Leonardo Bruni. Es tracta d'una relació entre dos amants desiguals, pertanyents a dues classes socials diferents. L'escriptor se serveix d'aquesta història, ben coneguda pels seus lectors, per a debatre sobre si importa més el llinatge o la virtut a l'hora de definir la noblesa. S'aporten arguments a favor d'ambdues tesis, i es plantegen les dues lectures contraposades que existien aleshores sobre la *Fabula Tancredi*, que és com titulà Bruni la versió llatina del conte de Boccaccio extreta del *Decameró*, traduïda al llatí i divulgada separatament. Uns la consideraven, com Làquesis, que la tragèdia era exemplar i demostrava la força de l'amor; altres la consideraven una tragèdia inútil, com Bruni, ja que moralment s'haguera pogut solucionar d'una altra manera, sense morts ni crueldat. Així ho ensenyava una història clàssica, la de Seleuc i Antíoc, traduïda al toscà per canceller florentí per a acompanyar a la de Boccaccio i demostrar que els antics escrivien faules molt més útils des d'un punt de vista filosòficomoral.⁹⁰⁹⁸ L'autor no conclou tampoc el debat, però ajuda el lector a veure la inconsistència dels arguments de Làquesis, quan posa en boca d'aquesta un sarcasme: Guiscardo e Ghismona “hagueren la Fortuna favorable, que abdosos hagueren un mateix sepulcre” (*CeG* II.86). Després, ja veurà el lector que l'escriptor aposta per una solució feliç i moral per als amors secrets i desiguals de la Güelfa i Curial, perquè havien sigut honestos i dignes de celebrar.

En el capítol III.55, altra vegada dues dones, Fàtima i Camar, establiran un altre diàleg amb controvèrsia filosòfica de fons; una polèmica ja present en textos italians del *Trecento*. Es tracta de saber si la decisió presa per Camar de suïcidar-se estoïcament per a evitar casar-se a la força amb el rei tirà de Tunis és moralment exemplar, si fem cas de Sèneca, o cristianament reprobable, si seguim la doctrina dels teòlegs. La mare opina que serà “judgada per folla, e morries sens virtut.” Per contra, ella es declara deixeble de Cató d'Útica, l'heroi estoic que posà fi als seus dies per a conservar l'honor després d'una derrota en camp de batalla. Segons Camar, aquest li havia mostrat “lo camí de la llibertat” (*De providentia*, Sèneca), és a dir, la justificació moral del seu suïcidi, basada en textos de l'Antiguitat grecolatina com els que ella estudiava en companyia de Curial. De bell nou, s'aporten arguments a favor d'una i d'altra postura, en estil directe, de manera que el narrador puga participar del debat com un espectador més: com quan Ciceró escoltava atent una disputa entre contraris, tramat per ell mateix, sense prendre

---

⁹⁰⁹⁸ Més detalls, en els capítols II.1.5 (Boccaccio) i II.1.6 (Bruni).

partit en principi. Tampoc no pot ací el lector acudir a una conclusió clara sobre si és justificable o no, moralment parlant, segons l'escriptor, la decisió que pren Camar. És el mateix lector intel·ligent el que comprén o dedueix que Camar ha superat Dido perquè s'ha suïcidat per raons morals justificables –no segons criteris cristians, sinó segons la filosofia clàssica– i no per un arravatament passional.

Més casos o més exemples encara: sempre que l'escriptor polemitzava sobre Hèctor i Aquil·les a través dels seus personatges, s'esforça a mostrar-se neutral o equidistant. Aporta raons a favor del primer, molt encomiat pels cronistes medievals i admirat pels cavallers de la cort, però també pel segon, enaltit pels poetes antics i estimat pels "hòmens de reverenda letradura." Quan s'estableix un debat al Parnàs sobre si mereix més crèdit la *Ilíada* d'Homer o Guido delle Colonne (i, amb ell, les seues fonts: Dictis i Dares), les Muses semblen inclinar-se pel primer. Però el totpoderós Apol·lo assumeix el paper de fiscal, en defensa de la *veritat* dels historiadors contra les *mentides* dels poetes. El resultat és una sàtira metaliterària, que no arriba a assolir la categoria de diàleg o debat, com l'assoliran altres controvèrsies reflectides en la novel·la. La posició d'Apol·lo, paradoxalment (ja que és ell el que inspira la "sapiència" als poetes, com apareix en la *Comèdia* de Dante i els seus *commenti*), és la d'un atac dogmàtic contra les poètiques ficcions, que no s'ajusten a la "veritat" dels fets històrics. En contrast amb això, la posició de Curial és més escèptica o eclèctica, en un sentit ciceronià. Escoltades les parts, pronuncia una sentència tan ambigua i diplomàtica, equilibrada i conciliadora, que ni perjudica ningú ni deixa content tampoc algú (*CeG* III.34):

"Yo trobe Hèctor ésser lo millor cavaller que fos entre los troyans, e Achil·les lo millor que fonch en los grechs; e que Hèctor féu més, pus solemnes e majors coses, hach més virtuts e fonch menys viciós; >Achil·les ferí bé a Hèctor, car en batalla cascú deu cercar son avantage.< Homero ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima; Dites e Dares scriviren la veritat, e axí ho pronuncie. E baxants tots los caps, loants la sentència, d'aquell loch desparexent se partiren."

Notem que aquesta sentència té molta importància per a l'autor. En primer lloc, perquè era un debat obert a la cort de Nàpols, del qual participaven des de Joan Ferrandis d'Íxer, ferm defensor d'Hèctor, fins a Lorenzo Valla, que l'insultava per escrit

en defensa d'Aquil·les.⁹⁰⁹⁹ Quan l'escriptor ja té quasi enllestida l'obra, la rellig i s'adona que, en aquesta sentència, la balança sembla encara inclinar-se més pel costat d'Hèctor. Amb la qual cosa troba interessant interpolar-hi una frase (la subratllada, anotada al marge del foli 171v) per a absoldre Aquil·les de l'estigmatització que havia patit, no sols en Dictis i Dares, sinó també en moltes altres obres de la literatura medieval. Com bé observa Hèctor Gonzàlvez, en una encertada valoració de l'episodi, l'autor del *Curial* s'està rebel·lant contra la tradició medieval. Però es rebel·la d'una manera tan discreta i interlineada que crida l'atenció: "En un intent per allunyar-se del maniqueisme avorrit amb què els autors medievals s'acostaven a la disputa entre Hèctor i Aquil·les, l'autor és dispersa a redimir fins a cert punt la figura del grec (...). La mentalitat oberta del nostre anònim li permet defensar el valor de la ficció com a obra d'art més enllà dels judicis morals. Arran d'aquesta postura, s'imposa una recuperació parcial dels personatges d'Homer, sobretot d'Aquil·les."⁹¹⁰⁰

En efecte (parafrasegem sobre la citació de Gonzàlvez:) el "maniqueisme", el dogmatisme, és una opció "avorrida" i, de vegades, pedagògicament estèril. L'anònim, home de "mentalitat oberta", ho ha après, això, molt bé, de Ciceró i dels seus èmuls humanistes del *Quattrocento*. Els lectors de mentalitat medieval o d'esperit escolàstic esperarien que qualsevol de les "disputes" que conté l'obra culminara amb una sentència definitiva o *determinatio*; diguem-ne que un "petit dogma" sobre la qüestió. Però el geni filohumanista i provocador de l'autor, en canvi, aposta per la indeterminació calculada; per l'exposició equilibrada de raons amb suspensió de juí (sentència sense victòria), per la diplomàcia conciliadora, per no voler alçar més susceptibilitats de les imprescindibles, per la sentència salomònica, pel sincretisme de formes literàries i tradicions culturals, per l'eclecticisme ciceronià, en fi.

Aquesta actitud ambivalent –on cada lector extrau les pròpies conclusions– concorda amb les tendències intel·lectuals de la Itàlia on s'escriu el *Curial*. Tanmateix, ha generat alguns problemes d'intel·lecció crítica entre els estudiosos de la literatura catalana. O el que és pitjor: ha induït a interpretacions totalment contraposades d'un

---

⁹⁰⁹⁹ Més detalls, en els capítols I.2.2 i I.2.5, en les ressenyes biogràfiques d'aquests personatges.

⁹¹⁰⁰ GONZÀLVEZ ESCOLANO, Hèctor, Els models cavallerescos en el *Curial e Güelfa*, dins BRUMME, J. i al. (eds.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 42. *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Anglo-Catalan Society – Associazione Italiana di Studi Catalani – Deutsch-Katalanische Gesellschaft – North American Catalan Society – Fundació Congrés de Cultura Catalana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, vol. 1, ps. 37-60; reed. dins FRIEDLEIN, Roger – NEUMEISTER, Sebastian (ed.), *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la modernitat*, *Curial* – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 31-48 (p. 44).

mateix text de la novel·la, o de la novel·la sencera... *Estupefacció, raresa, perplexitat*, etc., són adjectius sovint aplicats a qualsevol obra literària per qui no la sap interpretar, per qui s'acosta a ella amb prejudicis o per qui desconeix el context historicocultural que l'emmarca. En el cas del *Curial*, cal estar alerta si volem percebre'n les ironies i les estratègies discursives: en aquest cas, l'estratègia dialèctica ciceroniana. Com molt bé afirma Gonzàlvez, l'escriptor munta tota una trama d'arguments favorables a una i altra part, simplement amb la intenció d'aconseguir que el lector participe amb ell d'una "petita redempció" d'Aquil·les. "Petita", com no podia ser altrament, ja que el punt de partida és la tradició medieval d'un Aquil·les perjudicat. S'afrenta també una dogmàtica recepció per part dels cavallers lectors d'*Històries troianes* i admiradors d'Hèctor. Valga de mostra que un dels cavallers més importants de Nàpols, el comte de Cocentaina, tutor del príncep hereu, batejà un fill amb el nom d'*Hèctor*; el nom d'*Aquil·les* per a un fill resultava inconcebible per als amants de la "veritat" de Dictis i Dares, no molt amics de "poètiques ficcions" ni dels humanistes.

Això no obstant, i de la mateixa manera que Ciceró, la voluntat de contrast i conciliació d'idees no implica que l'autor renunciï a les pròpies conviccions. I les de l'anònim autor, en el cas que ens ocupa, el porten en el fons a defensar Aquil·les com a model heroic de perfecte cavaller. El guerrer grec, com diu Gonzàlvez, "respon al nou desideratum de cavaller dominador de les armes i les lletres", i, com a tal, és el "patró" ideal i el model a seguir per Curial.⁹¹⁰¹ Això ens porta a pensar en un autor que, partint de lectures medievals (matèria de Troia), haguera descobert els clàssics (la *Ilíada*) i s'haguera entusiasmat amb la figura d'Aquil·les. Havia de ser algú com Enyego d'Àvalos, amic d'homes de "reverenda letradura"; que contribuï a divulgar la *Ilíada* de Decembrio per Castella i Nàpols, o que el 1449 manà al Pisanello que li dissenyara l'escut d'Aquil·les com a divisa per a la seua medalla personal. El gran camarlenc del rei d'Aragó, per cert, col·leccionava les obres de Ciceró i tenia el *De natura deorum* acuradament escrit en pergamí, i relligat amb cobertes de cuir lleonat.

* * *

Sèneca era un dels clàssics llatins preferits per Alfons el Magnànim, pels seus ensenyaments morals. Antonio Beccadelli "il Panormita", en el *De dictis et factis Alphonsi regis* (ca. 1456), recorda que el rei en persona s'exercità en la traducció de les epístoles de Sèneca al castellà per a fer que els seus familiars "*conterraneos*" pogueren

---

⁹¹⁰¹ *Ibidem*.

accedir al tresor filosoficomoral que contenien.⁹¹⁰² En les seues cartes, Alfons V solia citar sentències de Sèneca extretes de les lliçons que rebia, sota supervisió del mateix Panormita. Quan Carles de Viana, estant a Nàpols (1457-1458), emprengué la tasca de traduir les *Ètiques* d'Aristòtil al castellà, ho féu “tomando por exemplo el exercicio de vuestro real ingenio en las *Epístolas* de Séneca.”⁹¹⁰³ D'acord amb les preferències del monarca, el secretari reial Joan Olzina citava Sèneca en preàmbuls llatins de la cancelleria.⁹¹⁰⁴ Era, doncs, un referent clar per a la cultura de l'època.

De segur que tampoc no passà desapercbut Sèneca a l'autor del *Curial*. Sembla que havia llegit o escoltat les *Tragèdies* en la versió catalana de la fi del segle XIV atribuïda tradicionalment al noble valencià Antoni de Vilaragut (atribució qüestionada per la crítica recent).⁹¹⁰⁵ L'anònim invoca davant els oients o lectors Medea o Creüsa amb tota naturalitat: “A, Medea noble e valerosa! Ara ·t vull bé, que ·t sabist toldre davant la falsa Creüsa, sabent encendre lo foch que la cremà; mas yo, per apagar lo foch d'altre, e encès lo meu, en lo qual morré certament” (*CeG* I.29). Ho fa perquè és conscient que els seus lectors també les han llegides o oïdes, aquestes *Tragèdies*.⁹¹⁰⁶ L'al·lusió al mite, pel que fa al cas, sembla remetre a un record de lectura de la *Medea* arromançada pocs anys abans: “No és al món fflama de ffoch per fort que sia (...), tan ardent, tan flamejant com és lo oy de Medea (...). Mas tot foch infflmat per ira és

---

⁹¹⁰² BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>, proemi al llibre III: “*Ego praeterea ita explanantem difficillima pleraque regem scio, ut quae viderentur aut haberentur obscura luce, ut aiunt, meridiana clariora redderet. Adeoque Hispanos conterraneos suos amasse et respexisse, ut epistolas Senecae ex latino in sermonem hispanum verterit, quo divini illius libri cognitio etiam litterarum rudes non lateret.*”

⁹¹⁰³ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Intentant veure de prop Alfons el Magnànim*, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, Madrid, 1968; separata de Martínez Ferrando, archivero. *Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Madrid, 1968, ps. 439-450 (ps. 448-449).

⁹¹⁰⁴ RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234 (p. 223).

⁹¹⁰⁵ Vegeu MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, Sobre l'autoria de la traducció catalana de les *Tragèdies* de Sèneca, dins *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 3. *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 9, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985, ps. 111-149.

⁹¹⁰⁶ GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 54), relaciona aquesta citació amb la *Medea* senequiana (817-819). En ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 488, se'ns remetia a les *Genealogie* (IV,12) de Boccaccio.

sech.” I més avant, al començ de l’acte cinqué i darrer: “Caygut és lo estament del regne de Creon de sa filla Creusa: són cremats, que no appar sinó la cendra.”⁹¹⁰⁷

L’escriptor pensa que els lectors atents sabran relacionar la situació contada en el *Curial* amb aquella que protagonitzaren els personatges mítics i/o literaris evocats: que sabran establir un paral·lelisme entre la rivalitat amorosa de la Güelfa i Làquesis, d’una banda, i la de Medea i Creüsa. S’evoca, doncs, un precedent clàssic de la ira extrema que, per gelosia de la verge alemanya, sent ara la senyora de Milà. Ara bé, l’escriptor del *Curial*, més pròxim a la comèdia que no a la tragèdia, es permet la broma sarcàstica d’exaltar Medea com a “noble e valerosa” per boca d’una Güelfa indignadíssima. El resultat és còmic, hilarant, com molts altres moments on l’escriptor incorpora citacions clàssiques en clau d’humor. Evidentment, els oients mínimament informats sobre mites clàssics, sabem que el comportament moral de Medea és terroríficament deplorable. En conseqüència, que la Güelfa pense per un instant a interpretar el paper de la “noble” Medea i desitge exterminar la “falsa” Creüsa –com la qualifica, contra tot criteri, la senyora de Milà– es pot llegir solament de dues maneres: O bé se’ns vol demostrar la mancança de juí racional a què ens duu la indignació, la gelosia, la furor i l’odi extrems (l’exemple d’un Güelfa inusualment forassenyada). O, més probablement, s’està instrumentalitzant el mite clàssic per a provocar un efecte hilarant. La prova és que, en un altre passatge on tornarà a aparéixer Medea, serà recordada per Camar com la icona clàssica que és de la crueldat i l’ira cegadora: “E recordats-vos que Medea, filla del rey Oetes, solament per fer despit a Jàson, matà sos propis fills” (*CeG* III.55). En aquest cas, la musulmana adverteix sa mare, que lliurar-la al rei de Tunis equival a lliurar-la als braços de la mort. La tragèdia clàssica anuncia la tragèdia viscuda.

Jaume Torró i Lola Badia afigen que, en les interrogacions retòriques del primer paràgraf de l’imprecació a l’Enveja (*CeG* II.97), pot veure’s un ressò del text de la *Medea* de les *Tragèdies* senequianes.⁹¹⁰⁸ Vegem-ho comparadament:

SÈNECA, *Tragèdies*.

ANÒNIM,

***Medea* (versió catalana)**

***Curial e Güelfa*, II.97**

---

⁹¹⁰⁷ SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino (“Els nostres clàssics”, B, 14-15), Barcelona, 1995, vol. 2, ps. 428-429 i 442, respectivament.

⁹¹⁰⁸ Ibídem, vol. 2, ps. 444-445. Vegeu ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 618.

O yra!, com est axí cuytada? Per què has gidades les sagetes contra lo teu enemich Creon e sa filla? No-m sé quina crueltat concep lo meu coratge dins si mateix, la té e no gosa manifestar per la sua gran terribilitat. O mi ffolla, perquè matí axí tost Creusa. Ho, ja lo enemich meu Jèson agués haüts fills de Creusa, druda sua, car en aquells me ffora venjada! Bé saps tu, Medea, que Jàson no ha haguts ffills sinó de tu...

A, mesquina e desaventurada Enveja! A, vella, falsa e sens algun bé! ¿Com véns, ab la cara magra, tota rugada, los ulls lagrimosos e lo cap tremolós, a metre't dins los ossos d'aquests dos vells? ¿E què t'ha fet aquell valent cavaller, o quina rahó has de maltractar-lo? Vejam quiny profi t te ve d'aquesta tua dampnada e avorrible condició. ¿Com no penses que, encara que Curial caygués de l'estat en què és, tu no te'n milloraries de una agulla, car les virtuts sues no -s mudarien en tu, ne li series successora en los béns ne en les victòries?

Una invocació elegíaca, semblant a l'anterior, és la que es fa la Güelfa rememorant el moment àlgid de la tragèdia d'*Edip*, on el protagonista s'arranca els ulls violentament amb els seus mateixos dits: "O, Edipo! Prech-te que -m prests los teus dits amaestrats e ardots! Ay de mi!" (*CeG* III.40). A la fi de l'acte IV de dita tragèdia, intervé el cor en escena per a recordar-nos el mite d'Ícar. D'ací podria procedir la inspiració aquest mot sentenciós: "No puges tant que te n'endenys, ne -t baxes tant que -n valles menys" (*CeG* II.24). El lema elegit per Curial per als seus es completa amb una observació de la Güelfa: "O, com és segura cosa tenir les vies mijanes..." (*CeG* II.88). Ambdues sentències aconsellen temperància i connecten amb les moderades virtuts aristotèliques. Tanmateix, podrien llegir-se com a lliçons extraïbles del mite d'Ícar interpretat per Ovidi (*Metam.* VIII, vv. 203-208).⁹¹⁰⁹ Encara que tampoc es pot descartar la idea d'un aprenentatge de la faula antiga a partir de la traducció catalana de la tragèdia senequiana *Oedipus*, que ve acompanyada de la glossa de Trevet:

“Segons lo meu voler, yo tempraria les veles ab lauger vent, ço és, zèffir, occidental, a ffi que les entenes no fossen tremolants per ffort vent. E que tal vent no suflàs la nau e la voltàs, mas, suflant leugerament, sense paor la porte al port de salut’.” *E posa exemple de Dídaló e Ycaro, ffill seu, los quals eren retenguts en la ylla de Creta per lo rey: ‘No havent vent ne via per mar ne per terra, aparellà ell a son fill plomes, lançant e ffermant-les ab cera sobre sos corsos, e que en manera de ocells poguessen pervenir a llur [pàtria]. E lo vell Dídaló, tenint lo camí, mirà en alt e baix, pervengué sans e salvu a la pàtria; e Ycarys, ffill seu,*

⁹¹⁰⁹ Vegeu més avall, on tractem de l'obra d'Ovidi.

volent volar massa alt, regalà's la cera per la calor del sol e perdé les plomes e caygué en la mar, e per tal se nomena Ycaro. Enaxí que qui vol massa alta fortuna sovent cau e fall, e los mijans viuen segurs. Ycaro infant tement al rey [de] Cretes, volant per l'ayre confiant-se vençres ab lo alt volament tots los auzells verdaders qui han naturals plomes e mou en alt totes les seues falses plomes. E lo savi vell Dýdalo, considerant lo mijant camí, estigué enmig de la nuu esperant son ffill tot enplomat –axí com ocell ffuig a la ida del ffalluó e recull tots sos escampats ffills per paor–, tro fins a la mar Ycarera, [on lo] companyó de la alta via mogué totes les mans enbolcades de plomes encerades. Tota cosa que [passa] mesura penja tremolant en dubtós loch.⁹¹¹⁰

En el *Curial*, quan la Fortuna esclata contra Neptú en reprovacions, els mateixos Badia i Torró suggereixen la influència de l'*Hercules furens*, tenint per intermediari la versió atribuïda catalana, coneguda i consultada –entre d'altres– per Ausiàs Marc. Es tracta, concretament, del parlament de Juno que obri la tragèdia:⁹¹¹¹

SÈNECA,
Hercules furens,
vv. 63-68⁹¹¹²

SÈNECA,
Tragèdies
(versió catalana)⁹¹¹³

ANÒNIM
Curial e Güelfa
III.16

Leuia sed nimium queror; / caelo timendum est, regna ne summa occupet / qui uicit ima: sceptru praeripiet patri / nec in astra lenta ueniet ut Bacchus uia: / iter ruina

Mas aquelles coses de les quals yo-m clam e les plor són assats laugeres e poques a l'esguardament o en compració del cel, del qual yo he paor que Èrcules no'l s'ocupe e no prenga les coses celestials per força, per ço qui ell venç coses baixes e infernals; tem-me que no prenga ne tolga la senyoria del seu pare Júpiter. E que no vinga ab tarda via, saltant, a

–O, quina peresa o negligència és aquesta tua! ¿Com no t vols apercebre Curial ésser un dels millors e pus valents cavallers del món? ¿No pots pensar que delirà dels cels, dels vents, e de la terra, e dels inferns, e encara de la mar, los noms de Júpiter, de Juno, de Plutó e de tu, e s farà senyor de tot? Pensa, norresmenys, que aquest no permetrà que aquesta gent morisca impla la foguejant casa de Plutó, ans, ab lo sant

⁹¹¹⁰ SÈNECA, L. A., *Tragèdies...*, p. 330.

⁹¹¹¹ *Curial e Güelfa*, ed. BADIA i TORRÓ, op. cit., ps. 87-89. Vegeu també IIDEM, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (ps. 92-93).

⁹¹¹² La citació de Badia i Torró prové de SÈNECA, Luci Anneu, *Hercules furens*, dins *Tragediae*, ed. a cura d'Otto ZWIERLEIN, Clarendon Press, Oxford, 1986.

⁹¹¹³ SÈNECA, L. A., *Tragèdies...*, vol. 1, p. 118.

<u>quaeret et uacuo</u>	les esteles pacíficament, com vengué	nom d'aquell, los santuaris del qual ell ha
<u>uolet / regnare</u>	Baco, mas cercarà lo camí de la exida	visitats, dintre e fora los murs de
<u>mun-do</u>	ab dampnatge de altri e ab violenta	Jerusalem, los girarà a creure en aquell
	impetuositat: <u>per ço com no porà</u>	Anyell qui portà los pecats del món. <u>E tu,</u>
	<u>sostenir egual ni superior, ell tot sol</u>	<u>qui en aquestes terres ab tos germans est</u>
	<u>volrà regnar en lo cel, buyt dels altres</u>	<u>adorat, perdrà la senyoria de la mar, e ells</u>
	<u>déus.</u>	<u>los regnes que senyoregen.</u>

Una darrera imatge que es trasllada de les *Tragèdies* senequianes al *Curial* (*Hyppolitus*, o *Phaedra*, acte 1, v. 309: “*Arsit obscuri Dea clara mundi*”) és la metàfora de “deessa del món” aplicada a Afrodita/Venus, per tal com se la identifica amb l’estel que il·lumina i senyoreja la faç del món en absència del sol: “–A, Melchior, pare meu! ¿E què és de la deessa del món? ¿E sí li recorda de mi? A, Cupido, les armes del qual port ficades en lo meu cor! Yo mir sovén en los cels, e en lo terç contemple la tua mare, la qual, ab los raigs luminosos de la sua gran resplendor, sol il·luminar aquest sobres tenebrós cor...” (*CeG* I.22). En la versió catalana del text de Sèneca, es llig: “La deessa clara del món e tota canssada en la nit cremava per amor...”⁹¹¹⁴

La detecció de records de lectura de les *Tragèdies* en el *Curial* és molt interessant de cara a copsar els –diguem-ne– antecedents valencians d’un autor ja molt italianitzat quan escriu la seua novel·la. Pensem que algunes frases o fragments de la versió catalana de les *Troades*, *Thyestes*, *Medea*, *Agamemnon* i *Hippolytus* foren plagiats per l’escriptor valencià Joanot Martorell per a enriquir retòricament els diàlegs de la seua novel·la cavalleresca *Tirant lo Blanc* (1460-1464).⁹¹¹⁵ En realitat, potser siga aquesta una de les poques fonts d’informació bibliogràfica compartides entre el conegut autor del *Tirant* i el desconegut autor del *Curial*, que escrivien en un català occidental familiar a oïdes de valencians, però de molt diversa execució estilística.

⁹¹¹⁴ Ibídem, vol. 1, p. 256.

⁹¹¹⁵ Ibídem, vol. 1, p. 194, nota; PUJOL, Josep, El desenllaç tràgic del *Tirant lo Blanc*, les *Troianes* de Sèneca i les idees de tragèdia al segle XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45, Barcelona, 1995-1996, ps. 29-66; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, De la comtessa de Varoic a la princesa Carmesina: per la presència de Sèneca al *Tirant lo Blanc*, dins BARBERA, Jean-Marie (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional “Tirant lo Blanc”*: “L’albor de la novel·la europea moderna” (*Ais de Provença*, 21-22 d’octubre del 1994). *Estudis crítics sobre “Tirant lo Blanc” i el seu context*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 285-305.

Lola Badia i Jaume Torró criden l'atenció,⁹¹¹⁶ canviant ara d'obra, però no d'autor clàssic, sobre un text del *De providentia* (II,10) que resulta imprescindible relacionar amb l'elogi que fa Camar del suïcidi de Cató d'Útica (III.55):

SÈNECA,	Traducció	ANÒNIM,
<i>De providentia, II,10</i>		<i>Curial e Güelfa, III.55</i>
<i>Licet –inquit– omnia in unius dicionem concesserint, custodiantur legionibus terrae, classibus maria, Caesarianus portas miles obsideat, Cato qua exeat habet: <u>una manu latam libertati uiam faciet</u>. Ferrum istud, etiam ciuili bello purum in innoxium, bonas tandem ac nobiles edet operas: libertatem quam patriae non potuit Catoni dabit.</i>	Encara que tot caiga sota domini d'un sol home –diu–, encara que les legions ocupen tota la terra i els estols la mar, encara que Cèsar el guerrer li assetge les portes, Cató conserva una escapatòria: <u>obrirà amb una mà l'ample camí de la llibertat</u> ; aquest ferro pur, immaculat encara de guerra civil, servirà per fi per a obres nobles i notables: donarà a Cató la llibertat que no pogué oferir a la pàtria.	Virtut és la fortalesa del meu cor; e Cató, honor de tots los romans, me mostrà en Útica <u>lo camí de la llibertat</u> ; e per aquell caminaré, e a tal mestre tal dexebla.

De providentia Sèneca era un text molt conegut en l'ambient cultural on s'escriu rel Curial. Antoni Canals l'havia traduït al català (ca. 1396-1404),⁹¹¹⁷ i Alonso de Cartagena al castellà, pels anys 1430-1434.⁹¹¹⁸ El filòsof romà justifica el suïcidi estoic, per mitjà de l'exemple eminent de Cató d'Útica, com un alliberament de l'ànima enfront a diferents tiranies. Era per a ell una acció o decisió tan extrema com virtuosa i moralment encomiable. L'escriptor de *Curial e Güelfa*, fent gala del seu posat irònic i provocador, no s'està de seleccionar a propòsit aquesta polèmica citació de Sèneca, que deposita sense crítiques ni matisos per boca de Camar: la donzella lectora de filòsofs, que farà realitat la teoria del savi gentil. Ella es declara dexebla de Sèneca i justifica moralment –però escandalosament, des d'una perspectiva cristiana– el seu suïcidi. Augmenta de grau l'heterodòxia en proclamar-se *in extremis* “christiana”.

⁹¹¹⁶ *Curial e Güelfa*, ed. BADIA i TORRÓ, *op. cit.*, ps. 89 i 672; IIDEM, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, À. (dir.), *Història de la literatura...*, vol. 3, ps. 92-93.

⁹¹¹⁷ CANALS, Antoni, *Scipió e Aníbal. De providència (de Sèneca). De arra de ànima (d'Hug de Sant Víctor)*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Barcino (“Els nostres clàssics”, A.49), Barcelona, 1988.

⁹¹¹⁸ CARTAGENA, Alonso de, *Cinco libros de Séneca*, Tipogr. de Miguel de Eguía, Alcalá de Henares, 1530.

Val a recordar que el religiós Antoni Canals, en la seua traducció *Scipió e Aníbal*, de primeries del segle XV, prevenia als lectors sobre les lloances que alguns escriptors antics feren del suïcidi: “Per les quals cozes apar que Cathó, qui matà si matex, és indesrahonablement loat, en la sua mort, per Sèneca, en les sues *Epístoles* e en lo libra *De providència*”,⁹¹¹⁹ que ell mateix havia traduït feia poc. Ja en el pròleg de la traducció del *De providentia*, adreçada al governador del regne de València, Ramon Boil, el frare arromançador advertia el dedicatari sobre dos “errors” del filòsof gentil que atemptaven contra “nostra doctrina”. El segon era el de considerar el “fat” com una força autònoma i poderosa, independent de la voluntat de Déu, quan tothom sabia –per Boeci– que la Fortuna era poderosa, però al cap i a la fi un agent subordinat al Creador. El primer i principal error, emperò, de Sèneca, era el següent: “que·l dit Sèneca, segons nostra doctrina, ha errat en una cosa, la qual posa lo present libre e en altres obres sues: car loa e aprova la mort de aquells qui mataren si mateix; la qual cosa és mala.”⁹¹²⁰

En vespres d’escriure’s el *Curial*, l’altre eclesiàstic mencionat, Cartagena, traduï al castellà el capítol corresponent de dita obra, però advertint el lector: “Cerca de todo lo suso dicho es que mirar que, aunque Séneca esto habla hermosa mente, ello es gran horror, porque matar a ssí mismo no es de loar ni es acto de fortaleza ni de virtud, assí según la verdad cathólica como según la doctrina de los philósophos, ante es acto de flaqueza y reprovado.”⁹¹²¹ L’escriptor del *Curial* planta cara a les consideracions preventives dels clergues moralistes sobre els “errors” dels clàssics. Ho fa d’una manera sorprenent, en tant que satírica. Òbviament, una “novel·la cavalleresca” no és el marc idoni per a *disputar* sobre qüestions filosòfiques de fons com aquesta, però sí que representa una oportunitat per a l’escriptor per a “dir-ne la seua” de manera divertida, i inevitablement confidencial pel que fa a la difusió de l’obra. Tinguem per segur que la novel·la catalana no hauria sigut molt ben rebuda en cas d’haver arribat a mans d’algun primmirat teòleg o confessor de la cort del rei d’Aragó.

En tractar de les fonts religioses, hem observat com l’autor del *Curial* construïa el personatge de Camar sobre dues predecessores: la reina Dido virgiliana, que mor per amor, i la màrtir Perpètua de Cartago, que mor per la fe. Ampliarem les consideracions sobre aquest episodi africà quan tractem de l’*Eneida*. Camar morirà ferida d’amor per

---

⁹¹¹⁹ CANALS, A., *Scipió e Aníbal...*, p. 41. Citat i comentat per MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, “No·m direu que lo dit Sèneca sia propheta ne patriarcha, qui parlen figurativament”. Antoni Canals i el *De providentia*, dins *Caplletra*, 15, València, tardor 1993, ps. 181-210 (p. 186).

⁹¹²⁰ Citat ibídem, p. 196.

⁹¹²¹ Més detalls i comentaris al respecte, ibídem, ps. 198-199.

Curial, com Dido, i inflamada –paròdicament– per una fe adoptada *in extremis*. Tanmateix, l'autor fa que la tunisenca critique Dido, per deixar-se dur per la passió, cosa que determina la seua condemna i ubicació per Dante, *Inf.* V, 38-39, entre “i peccator carnali / che la ragion sommettono al talento”; entenent *talento* per *desig*.⁹¹²² Camar es reivindica, en canvi, lectora i “dexebla” de Sèneca, i evita que la seua *ratio* siga possada al servei, dramàticament, de la desmesurada *passio*. Amb la qual cosa, ella donarà testimoni de la *virtus* dels antics –prestigiada pels humanistes– i morirà estoicament: no per cap *passio amoris* o *passio fides*, sinó animada per una *ratio* que fa que supere les febleses morals de Dido, i supere l'heroïna antiga.

I no sols això, sinó que Camar supera el concepte de *claritas* de tradició cristiana i medieval, que reproduïen els catàlegs exemplars del tipus *De mulieribus claris* de Boccaccio. En aquestes obres, com adverteix Isabel Grifoll, “el model de dona deixava, certament, l'esfera domèstica per a entrar en camp civil, però ho feia traslladant al nou terreny les virtuts religioses de la tradició cristiana (vida contemplativa *versus* vida activa), que havien caracteritzat a les dones en la tradició cristianollatina occidental. Boccaccio, a més, hi sancionava el concepte aristotèlic de la feblesa moral i física femenina. Els valors paulins del silenci i la castedat (...) regulen la llei social (...). El concepte de virtut femenina és ara respecte i submissió al pare, al marit o al fill.”⁹¹²³

L'anònim del *Curial*, lector del llibre V de *La República* de Plató i dels opuscles de Leonardo Bruni,⁹¹²⁴ romp amb aquests esquemes rígids de la tradició medieval. Format en un criteri humanista bastit sobre filòsofs antics, com el mateix Sèneca, l'autor projecta les virtuts aconsellades per aquests en personatges femenins. Les dones, donzelles o viudes, desobeeixen sovint el criteri dels progenitors (Làquesis, Camar); governen els seus estats millor que els seus germans (la Güelfa); emprenen la iniciativa en matèria d'amors i de sexe (la Güelfa, Làquesis, Camar); defensen la seua honorabilitat (Làquesis), i executen accions, com el suïcidi estoic de Camar, reservades en la tradició literària a herois masculins. Es produeix, doncs, una satírica i calculada

---

⁹¹²² Com es tradueix, per exemple, en ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 70-71: “els pecadors carnals, / els que sotmeten la raó al desig.” Vegeu la reflexió que sobre aquest cant de la *Divina Comèdia* fa GRIFOLL, Isabel, Camar *versus* Dido, dins CLÚA, Antoni – SABATÉ, Flocel, *Usos i tradició de les literatures clàssiques a les literatures medievals*, Pagès (“Verum et pulcrum Medium Aevum”, 4), Lleida, 2013, ps. 35-59 (p. 56), en relació amb el *Curial*.

⁹¹²³ GRIFOLL, Isabel, Camar *versus* Dido, dins CLÚA, Antoni – SABATÉ, Flocel, *Usos i tradició de les literatures clàssiques a les literatures medievals*, Pagès (“Verum et pulcrum Medium Aevum”, 4), Lleida, 2013, ps. 35-59 (p. 57).

⁹¹²⁴ Vegeu la influència d'aquests autors sobre la novel·la, en els apartats corresponents.

contradicció entre les bromistes afirmacions sobre la “feblesa” i el “poc seny” de les dones que apareixen de manera informal en les converses de homes (i que són un reflex verbal de la mentalitat predominant en temps d’escriptura) i el comportament personal i argumental de les dones “fingides” pel literat. Aquestes es reivindiquen com a éssers humans, sense complexos d’inferioritat en els seus criteris morals i sense submissió al masclisme sociològic imperant. ¿Es pot demanar major provocació per a una època en que la igualtat social entre sexes era una idea inconcebible?

El Sèneca filòsof influeix en altres idees i pensaments de l’anònim del *Curial*, com s’observa en el capítol transcendental (*CeG* III.79), on Curial abandona el vici i el camí de la perdició, i torna a l’estudi “per què tantost lo jorn següent féu cercar llibres en totes les facultats, e tornà al estudi, segons havia acostumat, tenint per perdut aquell temps que sens estudi havia viscut.” Aquesta frase prové d’una de les lliçons senequianes de l’hora del llibre de Castell Nou; lliçó que, segons el Panormita, tenia molt ben apresada Alfons el Magnànim: “Solia dir lo savi príncep que aquell jorn tenia per perdut en lo qual res no havia llegit.” Aquesta citació és de la traducció catalana de Jordi de Centelles. L’original llatí de Beccadelli (*De dictis et factis Alphonsi regis, ca. 1456, XVI,5*), diu: “*Diem illam in qua nihil legeret se perdidisse dicebat.*”⁹¹²⁵

La frase s’inspira en una reflexió filosòfica de *De brevitae vitae* (I,3): “*Non exiguum temporis habemus, sed multum perdidimus. Satis longa uita et in maximarum rerum consummationem: large data est, si tota bene conlocaretur. Sed ubi per luxum ac negligentiam diffluit, ubi nullae bonae rei inpenditur, ultima demum necessitate cogente, quam ire non intelleximus, transisse sentimus.*” És a dir, poc més o menys: ‘El temps que tenim no és curt; però, en perdem molt. La vida és prou llarga per a executar coses grans mentre dura, si l’emprem ben emprada. Ara, a aquell que la dissol en ocis i en negligència, i no l’ocupa en exercicis lloables, quan li arriba l’últim moment, s’adona que se li havia fugit sense que haguera entès que caminava.’ Curial havia llegit aquest tractat de Sèneca. Per això comprén la urgència de respondre a la crida de Bacus, i “tantost lo jorn següent” al somni ja es troba buscant de nou els llibres.

En el mateix tractat se’ns completa així la reflexió (*De brevitae vitae ad Paulinum, VII,1*): “*In primis autem et illos numero, qui nulli rei nisi uino ac libidini uacant. Nulli enim turpius occupati sunt. Ceteri etiam si uana gloriae imagine teneantur, speciose tamen errant.*” És a dir: ‘En primer lloc, tanmateix, enumere aquells

---

⁹¹²⁵ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, ps. 144-145.

que no tenen temps per a cap altra cosa com no siga el vi i la lascívia, ja que no hi ha ningú que s'ocupe en res de més vergonyós. Els altres, encara que es deixen dominar per una imatge de vana glòria, erren tanmateix de manera evidentíssima.” Quan Curial és invitat per Hèrcules i Bacus a reconduir la seua vida, ha caigut en els plaers sensuals, en la depravació moral i en la vanaglòria. És obvi que no té temps per al que realment importava: l'estudi i la virtut. Es troba entre aquells que, segons el filòsof, “*errant*”. El verb *errare* apareix en el clàssic en un sentit que havia donat molt de joc al marquès de Saluzzo, per a *Le chevalier errant*: el llibre de cavalleria al·legòrica, de la biblioteca de Casale Monferrato, que influí en la inspiració del *Curial*.⁹¹²⁶

També l'anònim escriptor de la novel·la catalana jugarà amb el “cavaller errant” que “erra” en algunes de les seues eleccions i que en pateix en acabant les conseqüències. El marquès no pot creure's que Curial haja comés l'“errada” d'enamorar-se de la seua germana (I.12). Quan el cavaller torna de la seua aventura de cavaller errant, la Güelfa està informada del seu festeig amb Làquesis, i li gira l'esquena. Aleshores, Melchior de Pando el rep a casa amb l'exclamació següent: “Ay! E com me tem que errats lo camí! (...) Obrits los ulls de l'enteniment, e, si havets errat, esmenats-vos, e no errets altra vegada, car aquesta error seria pijor que la primera” (*CeG* II.136). El cavaller es desespera, “car ell no li havia errat en alguna cosa; e, si sospitava [la Güelfa] de Làquesis, errava molt” (*CeG* II.138). Melchior és veu amb l'obligació de consolar Curial i aconsellar-lo, en raó de la seua experiència vital: “que són stat jove e moltes vegades he errats los camins que tu ara erres” (*CeG* II.145). Curial es queixa de la ferma actitud de la Güelfa: “que alguna errada li haja feta, no mereix tan gran punició” (*ibidem*). Per al Sanglier del Mont Sinaí, aquestes errades són els pecats i justifiquen que els dimonis esperen el cavaller a l'Infern: “e tenen a tu loch aparellat condecet a les tues errades” (*CeG* III.9). Per la seua banda, la Güelfa es resistia a escoltar el seu enamorat, perquè sabia que, innocent o no, com a bon orador “sabria ell molt ben cobrir totes les seues errades” (*CeG* III.76).

Per a evitar “errar” sense rumb per la vida, en lloc de “caminar”, Sèneca aconsella estudiar les arts liberals (*Epistulae morales ad Lucilium*, III,51): “*Sic liberales artes no perducunt animum ad virtutem, sed expediunt.*” Les Ciències Liberals, aquelles dames que s'apareixen en somnis a Curial, no permeten d'aprofundir en la virtut que ensenya la filosofia moral, personificada per Bacus, de la qual era mestre Sèneca. I, tanmateix,

---

⁹¹²⁶ Vegeu el capítol II.1.4.

resultaven imprescindibles, segons l'autor Ilatí, seguit pels Salutati, Guarino Veronese i la resta d'humanistes, per a assolir uns coneixements previs o propedèutics. La referència clàssica la proporciona, en aquest cas, Júlia Butinyà.⁹¹²⁷ Aquesta autora apunta altres idees de les lletres a Lucili apreses del filòsof estoic per l'autor: la *honestas* o bé moral com a idea superior (III,23 i 51); l'exaltació del suïcidi de Cató (VIII,71); la virtut com un premi en si mateix a l'esforç de l'home virtuós (IX,78); el vincle entre aplicació a l'estudi i filosofia (VIII,72), i la superació dels entrebancs de la fortuna per l'home virtuós (VIII,71).⁹¹²⁸ Recordem, a tot això, que les *Epistolae* de Sèneca formaven part de la biblioteca dels reis d'Aragó des de feia dècades. Es documenten ja, traduïdes a romanç sicilià, en l'inventari de béns del rei Martí I, del 1410.⁹¹²⁹

Podríem afegir-hi encara una coneguda màxima de la lletra LXXXII,3 (“*Otium sine litteris mors est, et hominis vivi sepultura*”), difosa per Francesco Petrarca (*De vita solitaria* III,354) i molt present en el capítol ja referit del *Curial*, on el cavaller reacciona i torna a la senda de la virtut.⁹¹³⁰ Ho fa just després que Bacus el repte recordant-li Sèneca i Petrarca: “e donant la tua vida a coses lascives e no pertinents a tu, e, vivint viciosament, te est fet sepulcre podrit e plen de corrupció” (*CeG* III.79).⁹¹³¹ En realitat, darrere de la novel·la catalana, hi ha un escriptor que ha llegit les epístoles morals de Sèneca en més d'una ocasió; que les ha estudiades i que ha assimilat com a propis conceptes com els que desplega Sèneca en la lletra XXXVI,3-6:

“[3] (...) *Perseueret modo colere uirtutem, perbibere liberalia studia, non illa, quibus perfundi satis est, sed haec, quibus tingendus est animus. [4] (...) Turpis et ridicula res est elementarius senex: iuveni parandum, seni utendum est. Facies ergo rem utilissimam tibi, si illum quam optimum feceris: haec aiunt beneficia esse expetenda tribuendaque, non dubie primae sortis, quae tam dare*

⁹¹²⁷ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 176.

⁹¹²⁸ *Ibidem*, ps. 167-168.

⁹¹²⁹ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 440, ítem 187).

⁹¹³⁰ MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de *Curial*, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60 (p. 49).

⁹¹³¹ L'expressió, tal com la presenta l'escriptor, és un manlleu homilètic. L'empraven els moralistes i predicadors per a anunciar la consumpció eterna que esperava a aquells que es negaren a participar de la resurrecció dels morts, materialitzada per primera vegada en el seplucre buit i immaculat del Crist Salvador.

prodest quam accipere. (...) [6] In mores fortuna ius non habet. Hos disponat, ut quam tranquillissimus ille animus ad perfectum ueniat, qui nec ablatum sibi quicquam sentit nec adiectum, sed in eodem habitu est, quomocumque res cedunt: cui siue aggeruntur uulgaria bona, supra res suas eminent, siue aliquid ex istis uel omnia casus excussit, minor non fit.”

És a dir:

‘[3] (...) Perseveri conreant la virtut, amarant-se dels estudis liberals, no d’aquells que n’hi ha prou amb aspergir-se’n, sinó d’aquells de què l’esperit ha de penetrar-se. [4] (...) És cosa desdient i ridícula un vell aprenent de beceroles; cal adquirir de jove, per practicar de vell. Faràs, doncs, una cosa utilíssima per a tu mateix, si el tornes el millor possible. (...) [6] La Fortuna no té poder sobre la vida moral. Reguli ell mateix talment els seus costums, amb la més gran tranquil·litat, que arribi a la perfecció de la seva ànima, la qual, en qualsevol escaiença de les coses, no senti que res li ha estat llevat, ni res donat, ans tingui sempre el mateix capteny. Si hom li prodiga els béns vulgars, emergeix sobre tots ells; si el fat li’n lleva algun, o tots, no per això esdevé més petit.’⁹¹³²

El jove que vol perfeccionar l’ànima en la virtut, que aspira a emancipar-se del poder de la Fortuna –com, de fet, ho farà Curial– haurà d’aprofitar el temps per a estudiar les arts liberals, aquelles que acompanyen Bacus en la visió onírica del capítol III.79. Ho adverteix el déu pagà de la filosofia al jove cavaller: “Yo ·t prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps.” El temps d’estudiar –i aquest advertiment és probable que també s’adreçara al dedicatari del llibre– és “la tendra edat”. Després, només jo no cap sinó lamentar-se. Com fa el mateix autor en la *recusatio* del proemi al llibre III: “E si yo les hagués en la mia tendra edat servides [les Muses], ara ·m socorrerien e ajudarien com als altres servidors seus, mas yo no curí d’elles ne les coneguí, e per ço elles no curen de mi ne ·m conexen.”

Crida l’atenció Júlia Butinyà sobre una altra obra de Sèneca que interessava a l’anònim del *Curial*: el diàleg *De beneficiis*, on s’aborda el tema de la gratitud i la

---

⁹¹³² La citació i la traducció provenen de SÈNECA, Luci Anneu, *Lletres a Lucili*, ed. i trad. a cura de Carles CARDÓ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 4 vols., 1928-1931, ps. 87-88.

ingritud. Quan Melchior de Pando retrau a Curial la seua ingritud envers la Güelfa, hi ressonen una reflexió senequiana de *De beneficiis* (III,1):⁹¹³³

SÈNECA, *De beneficiis*

*Et utrum tu peiorem vocas, apud quem gratia
beneficii intercidit, an apud quem etiam
memoria ?* (III,ii,1)

*Prima omnium ac potentissima, quod nouis
semper cupiditatibus occupati non, quid
habeamus, sed quid petamus, spectamus; in id,
quod dest, quod appetitur, intentis, quidquid est
domi uile est.* (III,iii,1)

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, III.12

Pensats que Curial haurà memòria los beneficis que de vós ha reebuts, e no regnarà en ell tanta ingritud (I,29) // Dignes, Curial: ¿recordes-te del primer jorn que ací venguist? Prech-te que l’hages en memòria (III.2)

Bé sabs encara com per Làquesis perdist lo seny en Alamanya, e, oblidant ço que oblidar no devies, te escalfi st en amor stranya (III.2)

El discurs filosoficomoral de Sèneca és recordat així a Curial: ‘¿quin dels dos diries tu pitjor, aquell qui ha perdut tot agraïment pel benefici, o aquell qui n’ha perdut àdhuc la memòria?’ I seguidament: ‘La primera i més poderosa de totes [les causes ‘ingritud] és que, aqueferats sempre amb noves cobejances, no mirem el que tenim, sinó el que desitgem; fixats en el que ens manca, en el que ens abelleix, tot el de casa és menyspreable.’⁹¹³⁴ A l’autor de la novel·la cavalleresca, no li cal repassar un text de Sèneca que recorda haver llegit i que té bastant ben assimilat. Així, per exemple, quan en el capítol III.79 decideix que siga Bacus el que convida Curial a tornar a la disciplina estoica de l’estudi, decideix reunir en la mateixa escena dos personatges mitològics, Bacus i Hèrcules, seguint l’exemple de Sèneca en *De beneficiis* (IV,viii,1-2):

---

⁹¹³³ BUTINYÀ, Júlia, De les fonts del *Curial e Güelfa* i del posat blasfemador del seu autor, dins *Revista de filologia romànica*, 9, Barcelona, 1992, ps. 181-189 (ps. 186-187); EADEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 118-119; EADEM, Construir l’humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (ps. 219-220 i 232).

⁹¹³⁴ SÈNECA, Luci Anneu, *Dels beneficis, volum I, llibres I-IV*, ed. i trad. a cura de Carles CARDÓ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1933, ps. 56-58. Citat per BUTINYÀ, J., *Construir l’humanisme...*, p. 232.

“[1] *Hunc et Liberum Patrem [=Bacus Líber] et Herculem et Mercurium nostre putant: Liberum patrem, quia omnium parens sit, quoi primum inuenta seminum uis est et consitura per uoluptatem; Herculem, quia uis eius inuicta sit quandoque lassata fuerit operibus editis, in ignem recessura; Mercurium, quia ratio penes illum est numerusque et ordo et scientia. [2] Quocumque te flexeris, ibi illum uidebis occurentem tibi; nihil ab illo uacat, opus suum ipse implet, ergo nihil agis, ingratisime mortalium, qui te negas deo debere, sed naturae, quia nec natura sine deo est nec deus sine natura, sed idem est utrumque, distat officio.*”

És a dir:

‘[1] Els de la nostra escola [filosòfica, l’estoïcisme] pensen que aquest mateix Déu és Líber pare [Bacus] i Hèrcules i Mercuri: Líber pare, perquè és pare de totes les coses, el primer que inventà la força germinativa que havia d’èsser sembrada per mitjà del plaer; Hèrcules, perquè la seva força és invencible i tornadora, quan els éssers creats per ell l’hauran extenuada, al foc primitiu; Mercuri, perquè li pertany la raó i el nombre i l’ordre i la ciència. [2] Onsevulla que et giris, el trobaràs que et ve a l’encontre; res no hi ha buit d’ell, ell omple la seva obra. No hi acabes res, doncs, o[h] el més ingrati dels mortals, quan dius que no deus res a Déu, sinó tot a la natura, perquè ni hi ha natura sense Déu, ni Déu sense natura, puix que amb[d]ós són tot u, sols la funció els distingeix.’⁹¹³⁵

No és Curial el que surt a l’encontre de Bacus. És Bacus, que en el *Curial* (seguint els trescentistes italians⁹¹³⁶) reemplaça Mercuri com a déu “de ciència” i estudi, el qui ix a l’encontre del cavaller esgarriat (“*ibi illum uidebis occurentem tibi*”) per a fer-lo tornar al *logos*, a la *ratio*. Ara bé, tal com es contempla en Sèneca, el déu dels qui aprofundeixen en la virtut no ve tot sol. Ve acompanyat d’Hèrcules, “lo qual mentre visqué fonch lo pus fort e pus savi del món” (*CeG* III.79). El fill de Júpiter és la força que “fa tornar” aquell que s’ha desviat o s’ha cansat de perseverar, al foc primitiu. O per expressar-ho literalment en termes senequians: “*quandoque lassata fuerit operibus editis, in ignem recessura.*” Comptat i debatut, la interpretació d’aquest passatge,

⁹¹³⁵ SÈNECA, L. A., *Dels beneficis...*, op. cit., ps. 96-97.

⁹¹³⁶ Vegeu el capítol II.1.6, on veureu com els comentaristes de Dante (fonts directes de l’anònim), seguint Lucà i Petrarca, parlen de Bacus i d’Apol·lo com a déus tutelars del Parnàs.

fonamental per a comprendre la lliçó moral del *Curial*, depén d'una lectura atenta del Sèneca de *Sobre la brevetat de la vida (a Paulí)*, *Epístoles morals a Lucili* i de *Sobre els beneficis*; una lectura que l'autor de la novel·la tenia ben assimilada.

No seria difícil veure l'autor del *Curial*, a la cort de Nàpols, en companyia d'Alfons d'Àvalos, assistint a les lliçons de filosofia moral que tenien lloc després de dinar, quotidianament, a la biblioteca reial del Castell Nou. Segons Antonio Beccadelli (*De dictis et factis Alphonsi regis*, I,25), potser el dia que tocava estudiar l'epístola a Lucili II,16, que tracta de la infinita ambició d'alguns homes, “*Alfonso Davolo, purpuratorum humanissimo*” (‘humaníssim entre els nobles’) preguntà al rei sobre la qüestió. I el Magnànim li respongué recorrent a Sèneca, que aconsella ambicionar les necessitats naturals (finites) i no les falses necessitats (infinites). Però ho féu des d'una perspectiva cristiana, d'acord amb el seu caràcter de creient fervorós. El Panormita recull l'anècdota per a proclamar el seu servei a un monarca *sapienter*.

Enyego d'Àvalos, germà d'Alfons, que se l'emportà a Milà en algun viatge (ca. 1440-1443) i el féu participar de col·loquis amb els humanistes llombards (apareix en el primer dels *Convivia* de Filelfo, ca. 1443, com un adolescent curiós),⁹¹³⁷ tenia dues obres de Sèneca a la seua biblioteca: les *Epistolae morales ad Lucilium*⁹¹³⁸ i *De beneficiis*. És a dir, que –no per casualitat, pensem– els seus gustos lectors coincidien exactament, en aquest cas també, amb els de l'autor de *Curial e Güelfa*. A més d'aquests llibres, posseïa altres dues obres atribuïdes aleshores a Sèneca, com són el *De moribus* i el *De remediis fortuitarum*.⁹¹³⁹ La qual cosa, de bell nou, ens duu a relacionar la novel·la cavalleresca amb el cercle cultural dels germans D'Àvalos-Guevara.

Val a dir, a més, que, partint del mestratge de Gasparino Barzizza, Sèneca esdevingué un dels autors predilectes dels humanistes de la cort de Milà. També resulta curiós que, quan Enyego d'Àvalos decidí contractar un preceptor humanista que educara els seus fills i filles en els *studia humanitatis*, elegí la figura notable d'“il Musefilo”: un professor de l'Estudi napolità especialitzat precisament en Sèneca. Segons Carlo Frede,

---

⁹¹³⁷ Més detalls en el capítol I.3.4.

⁹¹³⁸ Traduïda al castellà a partir del toscà, i al català des d'una versió francesa, aquesta obra senequiana gaudia ja de gran acceptació a la cort i a les ciutats de la Corona d'Aragó des de la primera del segle XV. Vegeu MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, Una aproximació a les traduccions peninsulars de les *Epistulae ad Lucilium*. La doble traducció catalana, dins ÍDEM, *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València – Barcelona, 1998, ps. 23-54 (ps. 26-29); SÈNECA, Luci Anneu, *Epístoles a Lucili. Traducció catalana medieval (versió I)*, ed. a cura de Vicent MARTÍNEZ ROMERO, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 2015, 2 vols.

⁹¹³⁹ Vegeu el capítol I.3.5.

s'explicita el nom de Sèneca, entre altres autors no precisats, com a part del programa educatiu d'aquest mentor, "in relazione con la diffusa simpatia que per questo scrittore in certi ambiente sotizanti del Rinascimento" existia.⁹¹⁴⁰

* * *

De **Macrobi** (*Aurelius Theodosius Macrobius*), un autor tardoantíc (fi del segle IV-primeria del segle V) citat especialment en el *Curial*, cal destacar el seu *Commentarius ex Cicerone in Somnium Scipionis*, que contribuí a divulgar l'interessant fragment de Ciceró, més amunt comentat. A banda d'aquesta obra, tan cotitzada pels humanistes italians, foren molt divulgats en l'edat mitjana i el Renaixement els seus set llibres dels *Saturnalia* (o *Saturnaliorum Conviviorum*). Es tracta d'uns diàlegs on s'aborden múltiples temes sobre coneixements diversos, des d'una perspectiva neoplatònica, raó per la qual interessà molt l'obra als humanistes italians del Quatre-cents. A la biblioteca d'estat d'Alfons V d'Aragó, instal·lada al Castell Nou de Nàpols, no mancaven ni el *Comentari al 'Somni d'Escipió'* ni els *Saturnals*.⁹¹⁴¹

Aquesta darrera d'obra, direm d'entrada que podria haver reforçat en l'autor del *Curial* (juntament amb Sèneca, Petrarca, Salutati i Villena⁹¹⁴²) la idea de presentar Hèrcules (singularment en el somni de Bacus, *CeG* III.79) com a protector mitològic i al·legoria alhora dels homes virtuoses. En *Saturnalia* I,xx,6, concretament, llegim:

*"Sed nec Hercules a substantia solis alienus est, quippe Hercules ea est solis potestas quae humano generi virtutem ad similitudinem praestat deorum. Nec aestimes Alcmena apud Thebas Boeotias natum solum vel primum Herculem nuncupatum; immo post multos atque postremus ille hac appellatione dignatus est, honoratusque hoc nomine, quia nimia fortitudine meruit nomen dei virtutem regentis."*⁹¹⁴³

És a dir:

---

⁹¹⁴⁰ DE FREDE, Carlo, *I lettori di umanità nello studio di Napoli durante il Rinascimento*, L'arte tipografica, Nàpols, 1960, ps. 135-137.

⁹¹⁴¹ CHERCHI, Paolo – DE ROBERTIS, Teresa, Un inventario della Biblioteca Aragonesa, dins *Italia medioevale e umanistica*, 33, Pàdua, 1990, ps. 109-347; ALCINA FRANCH, José, *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Catálogo descriptivo: fondos valencianos*, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, València, 2000, ps. 415-415.

⁹¹⁴² Vegeu més amunt el tractament que rep Hèrcules en cadascun d'aquests autors.

⁹¹⁴³ MACROBIUS, Ambrosius Theodosius, *Saturnalia (Books 1-2)*, ed. i trad. a cura de Robert A. KASTER, Harvard University Press, Cambridge – Londres, 2011, vol. 1, p. 270.

“Amb tot, Hèrcules no és alié a l’essència del sol, atès que encarna aquella propietat del sol que forneix al gènere humà la virtut d’igualar els déus. I no et pensis que el fill d’Alcmena, nat a Tebes de Beòcia, fou l’únic ni el primer a ésser nomenat Hèrcules; al contrari, fou després de molts altres, i en darrer lloc, que hom el considerà digne d’aquest apel·latiu, i fou honorat amb aquest nom perquè, gràcies a la seva valentia colossal, es va guanyar el nom del déu del coratge [literalment, diu: ‘el déu regent de la virtut’].”⁹¹⁴⁴

No obstant l’accessibilitat a Macrobi existent a la cort napolitana del rei d’Aragó, els humanistes de la seua cort (Valla, Beccadelli, etc.) no solien sentir una especial atracció per aquest autor en particular. Tampoc no manifestaven excessives vel·leïtats neoplatòniques, en contrast amb els col·legues del septentrió. Això explica que, quan es programaven desfilades al·legòriques sobre les virtuts, aquestes –a diferència del *Curial*– no tingueren res a veure amb les virtuts de Plotí divulgades per Macrobi. Així, en febrer del 1443, quan el rei ingressà a Nàpols, el precedia una carrossa amb 6 virtuts, les tres teologals (fe, esperança i caritat) i tres de les cardinals (fortalesa, temperància i prudència). La quarta de les cardinals, la justícia, tenia reservat un carro a banda per a ella, per ser la que més interessava exercir –per raons d’ofici– a un príncep sobirà. A més a més, hi havia una altra torre adornada amb altres quatre virtuts que s’atribuïen al rei d’Aragó: magnanimitat, constància, clemència i liberalitat.⁹¹⁴⁵

Alternativament a aquestes virtuts, i de manera sorprenent per al lector –perquè és el frare Sanglier qui les enuncia–, l’autor del *Curial* prefereix les que Plotí, deixeble místic de Plató (neoplatònic) molt apreciat pels humanistes italians, recull en el *Llibre de les virtuts*. No es coneixia aleshores aquest opuscle a Occident, per haver-se perdut, però sí la ressenya que en fa Macrobi (*Commentarium in ‘Somnium Scipionis’*, I,viii,3-8). Com ja s’ha explicat en altre lloc,⁹¹⁴⁶ l’anònim del *Curial* no recorre directament a llegir Macrobi, sinó que treballa a partir d’una font intermediària, com és Pietro

---

⁹¹⁴⁴ MACROBI, Ambrosi Teodosi, *Les Saturnals*, ed. i trad. a cura de Jordi RAVENTÓS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003-2006, vol. 1 (llibre 1), p. 206.

⁹¹⁴⁵ MASSIP, Francesc, De ritu social a espectacle del poder: l’entrada triomfal d’Alfons el Magnànim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística, dins D’AGOSTINO, Guido –BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.859-1.892; reed. dins *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d’Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-147 (ps. 129-130 i 141).

⁹¹⁴⁶ Vegeu el capítol II.1.6, on tractem dels comentaristes de Dante.

Alighieri (segle XIV), identificada per Juan Francisco Mesa Sanz.⁹¹⁴⁷ El resultat és una mancança de coincidència –si no la manifesta discordança– entre les virtuts que desfilaven pel Nàpols d’Alfons el Magnànim (moderada conciliació de cristianisme i cultura antiga), i les virtuts laiques i paganes dels antics (neoplatòniques), preferides per l’autor del *Curial*; potser no en àmbit públic, però sí en l’àmbit privat o restringit en el qual se suposa que circulà la novel·la cavalleresca. Així doncs, entre les 23 virtuts de Plotí que l’anònim del *Curial* selecciona del text d’Alighieri, solament coincideixen amb les de la festa cesarista del 1443 les 4 virtuts cardinals i la magnanimitat. La constància, la clemència i la liberalitat atribuïdes al rei Alfons pels seus turiferaris humanistes, potser no tenien tanta rellevància als ulls de l’anònim. O no les considerava interessants de citar per trobar-les absents del catàleg neoplatònic.

Un dels elements més interessants que l’escriptor pren de Macrobi exegeta de Ciceró és l’atenció especial del neoplatònic per “la música de les esferes”, qüestió que interessà igualment els pitagòrics (Porfiri, *De vita Pythagorae*, 30), Plató (*La República*, X 617b), Aristòtil (*De caelo*, II,9, o 290b) i els humanistes del segle XV, que redescobrien atents la cultura antiga. La referència que prenguem per a aquest assumpte, però, és la de Macrobi, per ser la més coneguda i tinguda en compte, tant en l’edat mitjana com en el Renaixement. Diu Macrobi (*Commentarium*, II,iii, 1-7):

“[1] Superiore commentario, Eustachi, luce michi dilector fili, usque ad stelliferae sphaerae cursum et subiectarum septem sermo processerat. Nunc iam de musica earum modulatione disputetur.

[2] ‘Quid? Hic, inquam, quis est qui complet aures meas tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit, ille qui intervallis disiunctus inparibus, sed tamen pro rata parte ratione distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium efficitur, et acuta cum gravibus temperans varios aequabiliter concentus efficit. Nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera cum autem acute sonent. [3] Quam ob causam summus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitator, acute excitato movetur sono, gravissimo autem hic lunaris atque infimus. Nam terra, nona, immobilis manens, una sede semper haeret,

---

⁹¹⁴⁷ MESA SANZ, Juan Francisco, Pietro Alighieri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.

complexa mundi medium locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos, qui numerus rerum omnium fere nodus est. Quod docti hominis nervis imitati aatque cantibus apreuerunt sibi reditum in hunc locum.'

[4] Exposito sphaerarum ordine motuque descriptor quo septem subiectae in contrarium caelo feruntur consequens est, ut qualem sonum tantarum molium impulsus efficiat hic requiratur. [5] Ex ipso enim circumductu orbium sonum nasci necesse est: quia percussus aer ipso interventu ictus vim de se fragoris emittit, ipsa cogente natura, ut in sonum desinat duorum corporum violenta collisio. Sed is sonus, qui ex qualicumque areis ictu nascitur, aut dulce quiddam in aures et musicum defert aut ineptum et asperum sonat. [6] Nam si ictum observatio numerorum certa moderetur, compositum sibi que consentiens modulamen educitur: at cum increpat tumultuaria et nullis modis gubernata collisio, fragor turbidus et inconditus offendit auditum. [7] In caelo autem constat nihil fortuitum nihil tumultuarium provenire, sed universa illic divinis legibus et statua ratione procedere. Ex his inexpugnabili ratiocinatione collectum est musicos sons de sphaerarum caelestium conversione procedere, quia et sonum et motu fieri necesse est et ratio quae divinis inest fit sono causa modulaminis."⁹¹⁴⁸

És a dir:

“[1] En el primer libro de nuestro comentario, Eustacio, hijo mío, más querido para mí que mi propia vida, nuestra discusión avanzó hasta el curso de la esfera estrellada y de las siete estrellas que están por debajo de aquella [astros o planetes, en realitat]. Disertemos ahora sobre su armonía musical.

“[2] Pregunté: ‘Qué es ese sonido tan sublime y armonioso que embriaga mis oídos?’. ‘Ése’, contestó mi abuelo, ‘es un sonido entrecortado a intervalos desiguales pero, no obstante, cuidadosamente proporcionados, causado por el impulso y movimiento de las propias esferas, y que

---

⁹¹⁴⁸ MACROBI, Ambrosi Teodosi (Ambrosius Theodosius Macrobius), *Commentarii in Ciceronis Somnium Scipionis*, ed. i trad. a cura de Ludwig von JAN, Tipogr. de Gottfried Bass, Quedlinburg – Leipzig, 1848, ps. 131-133.

combinando agudos con graves produce diferentes armonías. En efecto, tan enérgicos movimientos no se pueden lograr en silencio, y la naturaleza hace que las esferas de un extremo emitan los graves, y la del otro extremo los agudos. [3] En consecuencia, la esfera celeste más externa, la estrellada, cuya rotación es la más rápida, emite, al moverse, un sonido agudo, mientras que la esfera lunar, la más baja, el sonido más grave. En cuanto a la tierra, la esfera novena e inmóvil, está siempre fija en la misma posición, ocupando el centro del universo. Las otras ocho esferas, dos de las cuales se mueven con la misma velocidad, producen siete sonidos separados por intervalos, número que es, poco más o menos, la clave del universo. Hombres sabios, imitando esta armonía por medio de instrumentos de cuerda o con sus cantos, se abrieron camino de regreso a este lugar.’

“[4] Una vez explicado el orden de las esferas y descrito ya el movimiento con el que las siete que están por debajo de la esfera celeste se desplazan en sentido contrario a ésta, es razonable que ahora investiguemos qué clase de sonido produce la propulsión de tamañas moles. [5] En efecto, es forzoso que de la propia rotación de las esferas nazca un sonido, ya que el aire, cuando es hendido, en el instante mismo del golpe proyecta fuera de sí la potencia del impacto, pues es natural que el choque violento de dos cuerpos concluya en un ruido. Pero tal sonido, que nace de cualquier golpe de aire, o bien lleva a los oídos algo dulce y melodioso, o bien suena torpe y áspero. [6] En efecto, si una ley numérica precisa regula el golpe, resulta una modulación armónica y melodiosa; pero cuando resuena una colisión fruto del azar y sin gobierno, un estrépito confuso y desordenado molesta al oído. [7] Ahora bien, en el cielo —es sabido— no sucede nada fortuito o por azar; al contrario, todo se desarrolla allí conforme a las leyes divinas y según un plan establecido. De aquí se concluye, con silogismo irrefutable, que sonidos armoniosos procedan de la rotación de las esferas celestes, puesto que el sonido necesariamente resulta del movimiento, y la razón, que está presente en lo divino, es responsable de que los sonidos sean melodiosos.”⁹¹⁴⁹

---

⁹¹⁴⁹ En traducció espanyola de MACROBIO, Ambrosio Teodosio, *Comentario al ‘Sueño de Escipión’ de Cicerón*, trad. i ed. a cura de Fernando NAVARRO ANTOLÍN, Gredos (“Biblioteca clásica Gredos”, 351), Madrid, 2006, ps. 321-323.

El punt de partida de Macrobi és la defensa per Ciceró, en el *Somnium Scipionis*, de la doctrina d'una *harmonia mundi* com a producte de la música celestial que generen les esferes planetàries, amb el seu moviment concertat. Les ànimes dels homes savis són les que imiten en l'estada terrenal l'harmonia celest, amb la seua virtut eminent, i per això són retornades després de la mort corporal a la Via Làctia. Explica que el matemàtic Pitàgoras fou el primer grec a concebre aquesta idea, i que, després de donar-li moltes voltes, aconseguí conceptualitzar-la gràcies a un fet fortuït. Diu que, un bon dia, "*cum enim casu praeteriret in publico fabros ignitum ferrum ictibus mollientes, in aures eius malleorum soni certo sibi respondententes ordine repente ceciderunt.*"⁹¹⁵⁰ És a dir: "Sucedió que, estando en la calle, al pasar por delante de unos herreros que golpeaban un hierro candente, llegaron de pronto a sus oídos los sonidos de sus martillos que golpeaban rítmica y alternativamente."⁹¹⁵¹ Els ferrers improvisaven un acord musical de greus i d'aguts, que animà el científic a investigar-lo: efectuà un seguit de càlculs numèrics i els traduí a un instrument de corda. L'anècdota no té gaire interès per a la relació de què tractàvem entre la música i els planetes, però recorda molt una potent imatge de *Curial e Güelfa*, que sembla transformar en harmonia còsmica un combat d'espases protagonitzat pels homes del rei d'Aragó: "meten mans a les spases, van contra aquells francesos e feren en ells, e ells se defenen; e lo brogit del ferir era tan gran, que paria que fossen molts ferrers qui a grans colps ferissen sobre moltes encluses" (*CeG* II.47). Certament, a qualsevol lector dels *Comentari* de Macrobi, citats explícitament per l'escriptor, li recordaria l'anècdota pitagòrica.

Macrobi, seguint el criteri cosmològic de Plató, relaciona al·legòricament la música celestial amb les sirenes de la mitologia grega: "*Hinc Plato, in Re publica sua, cum de sphaerarum caelestium uolubilitate tractaret, singulas ait Sirenas singulis orbibus insidere, significans sphaerarum motu cantum nimiribus exhibieri. Nam Siren 'dea canens' Graeco intellectu ualet.*" És a dir: "Aquí, Plató, en la seua *República*, quan tracta sobre la mobilitat de les esferes celests, diu que hi ha sengles sirenes sobre cada òrbita, i que el seu cant s'assembla al dels déus gràcies al moviment de les esferes. Atés que per sirena, en grec, s'entén com si diguérem 'una deessa que canta'."⁹¹⁵²

⁹¹⁵⁰ MACROBI, A. T., *Commentarii in Ciceronis...*, p. 133.

⁹¹⁵¹ MACROBIO, A. T., *Comentario al 'Sueño...'*, p. 324.

⁹¹⁵² Citat i comentat per CARDIGNI, Julieta, La función de la intertextualidad en la construcción del comentario: la música de las esferas en Macrobio, *Commentarii in Somnium Scipionis* 2.3, dins *Faventia. Revista de filología clàssica*, 29/2, Barcelona, 2007, ps. 61-70 (p. 64).

En el somni del Parnàs del *Curial*, on ressonen les expressions més amunt subratllades, de l'exposició macrobiana de l'harmonia planetària, Apol·lo Musagetes és el coordinador de l'harmonia de les esferes, el cantor de la música interplanetària (“Apol·lo... tempra la viola de set cordes... temprant l'harmonia de les set planetes”, CeG III.27). Es relaciona fàcilment aquest Apol·lo, deu del Sol, Febus del carro celestial, amb les sirenes platòniques: “E mentre ells [Curial i Cal·líope] axí stiguessen [conversant], una armonia tan suau, una musical dolçor, ferí les orelles de Curial, car Apol·lo, ab la sua viola sonant, cantà tan dolçament, que yo no pusch creure que les serenes qui retenien Ulixes no fossen retengudes per tanta dolçor” (CeG III.29). Són les sirenes de Plató i de Macrobi, però també troben reflex en la Divina Comèdia de Dante (*Paradiso*, cant XII, vv. 7-8): “canto che tanto vince nostre muse, / nostre serene in quelle dolci tube.” És a dir: ‘cant que supera tant les nostres muses / i les sirenes, de tan dolç com sona.’⁹¹⁵³ Diu Macrobi (*Commentarii* II,iii,2), respecte al paper moderador o director de Febus, el déu solar: “*ut ipse Cicero refert: ‘[Apol·lo és] dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio’.*” És a dir: “com diu Ciceró: ‘general i príncep i moderador de les altres lluminàries, ment i temperància del món.’”⁹¹⁵⁴ El seguiment que fa l'autor del clàssic neoplatònic és evident.

Les Muses, càlides amfitriones del cavaller lletraferit en el *Curial*, cooperen estretament amb el déu Apol·lo en el sosteniment de l'atmosfera “musical” de l'univers, de l'harmonia idealitzada dels astres del cel. Explica Robert Curtius que, en l'edat tardoimperial, és a dir, quan escrivia Macrobi, seguit pels humanistes...

“...la especulación pitagórica había transformado a las Musas en divinidades de la esfera celeste, cuyo canto originaba la armonía de las esferas; de este modo, las Musas se incorporaron a la escatología de la tardía Antigüedad pagana; su función era otorgar la inmortalidad, aunque no a todos los hombres, sino sólo a los que se habían consagrado a su servicio como poetas, músicos, investigadores, pensadores. Virgilio pone en los Campos Elisios a piadosos sacerdotes y cantores, y además a los creadores de la cultura superior (*Eneida*, VI, 663). El afán de

⁹¹⁵³ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 1.014-1.015.

⁹¹⁵⁴ Citat ibídem, p. 65.

conocimientos –profanos o religiosos– es camino a la inmortalidad y está asociado con el culto de las Musas.”⁹¹⁵⁵

Per a refermar aquest argument, l'erudit alemany transcriu una citació de Franz Cumont, que resulta d'interés per a comprendre millor l'ambientació musical que, en *Curial e Güelfa*, acompanya la teofania d'Apol·lo i les Muses:

“Con su música, las diosas hermanas que presiden la armonía de las esferas despiertan en el corazón de los hombres un anhelo apasionado de esa melodía divina y ponen en él la nostalgia del cielo. Al mismo tiempo, las hijas de Mnemósine [en el *Curial*, seguint Pàpias, filles de Júpiter i Juno] recuerdan a la razón las verdades que ésta conoció en una vida anterior; le comunican sabiduría, que es una prenda de la inmortalidad. Gracias a ellas el pensamiento asciende al éter, es iniciado en los secretos de la naturaleza y comprende el movimiento del coro de los astros. Desligado de las preocupaciones terrenales, el pensamiento pasa al mundo de las ideas y de la belleza y queda purificado de las pasiones materiales. Y después de la muerte, las vírgenes celestiales llaman al alma, santificada en su servicio, hacia las estrelladas esferas en que habitan, y la hacen participar de la bienaventurada vida de los inmortales.”⁹¹⁵⁶

L'exaltació dels déus-planetes i els seus influxos astrals per Macrobi, fidel deixeble de Plotí, és un altre dels trets innovadors del *Curial* a tenir en consideració. Aquest aspecte del neoplatonisme influí molt en la cultura escrita i en l'art del Renaixement italià. Ambdós eren seguidors d'un Plató que, en el *Timeu*, proclamava que “el alma descende de los cielos a través de los dioses planetarios que prestan a cada uno sus propios dones.”⁹¹⁵⁷ El filòsof difongué la idea que els cossos celests eren de distinta naturalesa als terrestres: “los celestes eran divinos, inmortales, poseedores de inteligencia y alma.”⁹¹⁵⁸ Durant l'edat mitjana, aquesta idea mística del neoplatonisme

---

⁹¹⁵⁵ CURTIUS, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 1, p. 332.

⁹¹⁵⁶ CUMONT, Franz, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Geuthner, París, 1942. Citat ibídem, ps. 332-333.

⁹¹⁵⁷ VICENTE GARCÍA, Luis Miguel, De la confrontación entre la Astrología y el primer cristianismo, al aprovechamiento de los arquetipos astrológicos por el humanismo cristiano, dins *Revista Española de Filosofía Medieval*, 11 (“La libertad en la Edad Media”), Saragossa, 2004, ps. 227-242 (p. 229).

⁹¹⁵⁸ Ibídem, p. 228.

hagué de competir amb el paradigma ptolemaic dominant: el d'una astronomia o astrologia física i “científica”, basada en la filosofia natural aristotèlica.⁹¹⁵⁹ Segons Luis Miguel Vicente García, fou la filosofia del neoplatònic Plotí, filtrada en part per Macrobi, la que “dará a los artistas que siguen la linea de Dante –a los humanistas neoplatónicos– la libertad para usar los arquetipos astrológicos como símbolos de la belleza del universo, sin la necesidad de verlos bajo el esquema causa-efecto que tantos problemas planteaba a los cristianos sobre el tema del libre albedrío.”⁹¹⁶⁰

La vella astrologia judiciària, ben assentada per Ptolemeu, de tradició aristotèlica però filtrada per autors àrabs, havia de competir ara amb la “moda” neoplatònica dels déus-planeta representats en la literatura i les belles arts com a al·legories místèriques de forces i poders sobrenaturals: l'Amor, la Guerra, la Mort, la Justícia, etc. Mentre l'astrologia tradicional (la de la matemàtica, els zodíacs i les cartes astrals) es recloïa en ambients escolàstics, en les corts renaixentistes els planetes eren déus i efígies bellíssimes, representacions artístiques d'éssers eximis que –jugant al·legòricament a l'estil de grecs i romans– exercien un influx cosmològic sobre les ànimes dels homes. Aquest influx, però, tenia molt més de poètic i simbòlic que de determinant.

En *Curial e Güelfa*, manifestament, concorren ambdues tradicions. Com més amunt véiem, l'astrologia judiciària dels manuals com el Matfre Ermengaud, Ptolomeu i Aben Ragel,⁹¹⁶¹ serví de fonament a l'escriptor per a descriure Mart, Júpiter i Venus, i atribuir-los influxos astrals i zodiacals sobre diferents personatges. La formació de l'autor en les beceroles d'aquesta astrologia “naturalista” s'observa molt bé en el proemi del llibre II. En canvi, en altres episodis de la novel·la, la seua manera d'expressar la relació entre els astres i els éssers humans respon a un enfocament cosmològic més “místic”: neoplatònic i ja renaixentista. Per exemple, quan fa exclamar Curial: “Yo mir sovén en los cels, e en lo terç contemple la tua mare [Venus], la qual, ab los raigs luminosos de la sua gran resplandor, sol il·luminar aquest sobres tenebrós cor, prometent-me bona sperança” (*CeG* I.22). O quan la Güelfa i l'abadessa “veren aquella resplandent Venus..., clara e molt luminosa, qui, corrent per lo arch del tercer cel, en alt muntava. E trametent un raig il·lustrant la terra, posà suaument e blana una excel·lentíssima dona, ab un infant amagat dins son mantell” (*CeG* III.95). O també quan l'amor impedeix que la Güelfa dorma bé: “Fugí la nit, e aquella stela que força e

---

⁹¹⁵⁹ *Ibídem*, p. 230.

⁹¹⁶⁰ *Ibídem*, p. 231.

⁹¹⁶¹ Vegeu el capítol II.1.3.

compel·leix los hòmens a amar [Venus], mostrant la sua cara resplendent, tramés los seus raigs luminosos anunciant lo adveniment del dia, quant la Güelfa, que dormir no podia, se llevà del lit e anava per la tenda bascant” (*CeG* III.99). Amb independència ja dels signes zodiacals, els déus-planeta actuen ja com a forces de l’harmonia musical de l’univers, “temperada” per Apol·lo i les Muses. Emeten “raigs” sobre la terra i els seus habitants. S’apareixen personificats en forma d’èssers bells i meravellosos, com si se n’hagueren fugit d’algun fresc de Sandro Botticelli. Tot aquest plantejament respon ja a una nova sensibilitat, de signe humanístic i renaixentista.

L’actitud oberta de l’escriptor, capaç d’ajuntar l’astrologia judiciària de Ptolemeu amb la mística neoplatònica segons Macrobi, o el Rigaut de Berbezilh amb una màxima sapiencial de Píndar, un autor de moda en el Renaixement, ens informa molt del caràcter eclèctic i sincrètic de *Curial e Güelfa*. No és una obra de “transició” entre l’edat mitjana i el Renaixement, com sovint s’ha dit. És una obra d’“integració” d’elements de la tradició medieval i novetats culturals renaixentistes. Una integració que, de vegades és tan forçada i sorprenent, que aporta un efecte còmic. Per exemple, quan Curial recomana al narrador que llija Joan de Llemotges i el comentari de Macrobi al *Somni d’Escipió*, dues obres que representen la “foscor” medieval i la “llum” dels nous temps. No és que les crega compatibles en aquest cas, l’autor. És que aprofita el conflicte ideològic en què es troba immers ell i els seus contemporanis, per a buscar el somriure dels lectors confidents: els que saben exactament de què parla. En qualsevol cas, allò que aporta valor al *Curial* no són els elements medievals *reciclats* en la novel·la, els “vells materials”; bé siga Llemotges, sant Gregori, Berbezilh o Ptolemeu. Allò que compta per a valorar adequadament la tasca de l’escriptor són les innovacions que aporta al panorama literari: les Muses i Apol·lo, l’harmonia de les esferes, la teoria solar de Macrobi, una Venus Urània renaixentista i protectora del matrimoni, la teosofia o “ciència de conèixer déu” del pseudo-Dionís Areopagita, la divinització de l’oratòria i la poesia seguint l’estel dels *poeti-theologi* prehumanistes, l’exaltació “estorèrica” de les ciències liberals... L’escriptor s’aventura a incorporar nocions intel·lectuals i “llums” humanístiques a un relat d’arrelam cavalleresc i, en principi, se suposava que d’estirp medieval. En contra del que seria d’esperar, per la seua procedència ibèrica, les inquietuds literàries i filosòfiques de l’escriptor són permeables al neoplatonisme renaixentista incipient, anterior a l’Acadèmia florentina. Al remat, ens ajuden a retratar un anònim ben relacionat amb els humanistes de Nàpols, però encara millor relacionat amb els del nord de la península: el triangle Milà-Ferrara-Florència.

No era un cas únic, però, d'estranger italianitzat que acollia amb el fervor d'un neòfit les novetats que emergien a Itàlia. El cavaller andalús Nuño de Guzmán, per posar un altre cas, visità Florència pel 1440 i, entusiasmat per la *scientia* dels Saturnals, aconseguí que Da Bisticci li'n regalara un *volgarizzamento* en toscà.⁹¹⁶² Si a la Toscana Macrobi era una lectura corrent, més encara se l'apreciava als cercles humanístics de la cort dels ducs de Milà. Allí, el grec Manuele Crisolora l'havia posat de moda, gràcies a la seua amistat amb l'humanista Uberto Decembrio. Tal com explica Daniella Mugnai, no sols s'interessà Decembrio per traduir *La República* de Plató (1406), sinó que també prestà una atenció molt especial a "la doctrina de les virtuts" de Plotí i que apareix ressenyada en el *Curial*. L'humanista llombard considerà que aquestes virtuts eren les "*politicae virtutes*" per antonomàsia i les exaltà per a donar-les a conèixer al seu senyor i mecenes, el duc de Milà, l'"*umanissimus princeps*" Gian Galeazzo Visconti. Amb aquesta actitud, contribuïa a fer d'enllaç entre trescentistes com Pietro Alighieri, Petrarca o Salutati, que també tingueren notícia d'aquestes virtuts, i Marsilio Ficino, el mestre de cerimònies de la Florència neoplatònica dels Medici (dècades del 1460-1470).⁹¹⁶³ De moment, quan s'escriu el *Curial*, el neoplatonisme no és sinó una doctrina paganitzant *à la mode*, però accessible només a les elits intel·lectuals de l'humanisme i a cortesans –com l'autor de la novel·la– que participaven també d'un mateix entusiasme per descobrir les creences filosòfiques dels antics.

Pensem que si recomana les virtuts neoplatòniques l'escriptor del *Curial*, història de ficció prenyada per un esperit pedagògic (d'*institutio principis*), és perquè la seua obra està també dedicada a algú que desitja veure convertit en *umanissimus princeps*. Altra cosa és que el dedicatari reunisca després suficients condicions per a esdevenir-ho. El que interessa, al cap i a la fi, és exhibir l'optimisme pedagògic típic dels humanistes del segle XV. Es reforça, així mateix, la idea d'un anònim ben connectat amb l'esperit filosòfic de l'humanisme llombard i, en particular, amb el clan dels Decembrio. Observem, així mateix,⁹¹⁶⁴ que Pier Candido Decembrio (fill i deixeble d'Uberto) copià en una llista de coses a recordar la relació de virtuts que conté el *Curial* per a tenir-les a mà en els seus quefers d'escriptori. O que el gran camarlenc Enyego d'Àvalos fou íntim

⁹¹⁶² CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura ("Temi e testi", 15), Roma, 1969, ps. 72-73 (n. 5) i 81.

⁹¹⁶³ MUGNAI CARRARA, Daniela, La collaborazione fra Manuele Crisolora e Uberto Decembrio: ideologia signorile all'origine della prima versione della *Repubblica* di Platone e problemi di traduzione, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 177-235 (ps. 222-223).

⁹¹⁶⁴ Us tornem a remetre al capítol II.1.6.

amic seu; com també d'un altre dels fills d'Uberto, Angelo Decembrio. Aquest últim fou preceptor i bibliotecari seu a Nàpols, abans de passar al servei del príncep de Viana i ficar-se en una aventura per terres hispàniques amb final desgraciat. Si D'Àvalos no és l'autor del *Curial*, aquest no deuria navegar molt lluny d'ell.

Una altra de les coses que l'escriptor de la novel·la catalana aprengué de Macrobi (*Commentarium in 'Somnium Scipionis'*, I,iii,1-3) fou la diferència existent entre el *somnium* (somni enigmàtic, amb símbols que requereixen d'interpretació), la *visio* (contemplació premonitòria en somnis d'allò que es produirà després), l'*oraculum* (aparició en somnis d'un déu o figura eminent que aconsella sobre què cal fer o evitar), l'*insomnium* (al·lucinació producte d'un entreson, que guarda relació amb preocupacions que tenallen l'ànima, però sense valor premonitori) i el *visum* (en l'entreson també, aparició fantasmagòrica o pertorbadora).⁹¹⁶⁵ Aquesta catalogació macrobiana dels somnis té un clar reflex en la planificació dels materials onírics de la novel·la, com ja ho havia posat en evidència Matilde Cortés.⁹¹⁶⁶ Amb tot, caldria tenir en compte, pel que fa a la profusió de somnis i visions en el *Curial*, les connexions culturals que presenta la novel·la amb l'anomenada *escuela alegórica* de poetes castellans del segle XV (Mena, Santillana, etc.), formats en una tradició exegetica medieval segons la qual tot text literari compaginava un *contingut manifest* i un *contingut latent*, una doctrina oculta o integument que calia interpretar. Pedro M. Cátedra, en aquesta obsessió per “declarar” el “sentido involucrado” de somnis i visions poètiques, hi troba un paral·lel curiós amb la moderna psicoanàlisi.⁹¹⁶⁷

En *Curial e Güelfa*, doncs, els continguts somniats –i amb missatge al darrere– també hi compten, però s'hi dosifiquen i romanen tothora sota control racional de l'escriptor. Al llarg de la història, l'autor procura sempre que els protagonistes passen de l'esfera de la realitat al terreny oníric sense perjudicar el to general de versemblança. Així les coses, seguint el criteri dels clàssics, s'eviten les estridències habituals en la cavalleria clàssica, consistents en aparicions d'éssers irrealis, meravelles fantàstiques i

---

⁹¹⁶⁵ MACROBIO, Ambrosio Teodosio, *Comentario al 'Sueño de Escipión' de Cicerón*, trad. i ed. a cura de Fernando NAVARRO ANTOLÍN, Gredos (“Biblioteca clásica Gredos”, 351), Madrid, 2006, ps. 137-141.

⁹¹⁶⁶ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La coherència iconogràfica de la segona visió mitològica de Curial, dins *Revista de llengües y literaturas catalana, gallega y vasca*, 5, Madrid, 1996-1997, ps. 41-57 (p. 41).

⁹¹⁶⁷ Vegeu CÁTEDRA, Pedro Manuel, El sentido involucrado y la poesía del siglo XV. Lecturas virgilianas de Santillana, con Villena, dins MENÉNDEZ COLLERA, Ana, – RONCERO, Victoriano (eds.), “*Nunca fue pena mayor.*” *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, ps. 149-161 (ps. 152 i 159-160).

exercicis de màgia. Però, atenció, no només es prescindeix dels *mirabilia* medievals, sinó que també s'evita cautelosament que els personatges somnien desperts, o presos de l'entreson. És a dir, s'eviten les al·lucinacions. L'escriptor es preocupa, doncs, d'especificar, en totes i cadascuna de les visions que presenta, que són el producte d'un gran cansament i d'un somni profund. En aquest sentit, evita el recurs a les modalitats d'*insomnium* i al *visum*, i aposta clarament per les altres tres.

El somni que té la Güelfa amb lleons i raboses, i que ella mateixa desxifra després, és un *somnium* pròpiament dit, segons Macrobi (*CeG* I.29). De *visiones*, només n'hi ha una també, qualificada per l'autor expressament com una "visió" en somnis. És quan s'anuncia a Curial que, per la seua ingratitud, prompte perdrà l'amor de la Güelfa (*CeG* I.25-25). En realitat, aquest es podria comprendre en la categoria macronbiana d'*enýpnion* o *insomnium*, si atenem a l'explicació del clàssic (I,iii,4): "Hay, en efecto, *enýpnion* cuando una preocupación natural de la opresión del alma, el cuerpo o la fortuna se le presenta a alguien dormido con la misma forma con que le atormentaba despierto: del alma, cuando un enamorado sueña que disfruta del ser amado, o que está privado del mismo..."⁹¹⁶⁸ Quan *Curial* adverteix en la seua consciència que està sent ingrati amb la Güelfa, de manera inconscient, per mitjà d'un *insomnium*, aquest malestar es projecta oníricament. Ara bé, cal tenir en compte que, segons Macrobi, aquesta manera de somnis són "falsos" i no mereixen ser interpretats (I,iii,5-6); en canvi, el somni de què parlem sí que demana interpretació; assoleix importància per a la vida de Curial i l'argument de la novel·la. Tal vegada per això l'escriptor es preocupa d'adjectivar-lo explícitament com una *visio* o "visió", com s'ha dit.

Els *oracula*, més interessants per al propòsit argumental de l'escriptor, són cinc: el primer, quan la Fortuna s'apareix al duc d'Orleans i li aconsella que es case amb Làquesis (*CeG* II.132); el segon, quan s'apareix en somnis un infortuni, que adopta la forma de duquessa de Baviera, i aconsella Curial tornar a París amb Làquesis i abandonar la Güelfa, contra el criteri i consell de Melchior de Pando (*CeG* II.137); el tercer oracle és el somni del Parnàs, consistent en una espectacular *teofania* de déus, herois i grans poetes (*CeG* III.24-36); el quart, quan Bacus s'apareix a Curial i el redreça cap a l'estudi i la virtut (*CeG* III.79), i el cinqué, quan Fortuna, seguida de Venus i el seu fill Cupido, s'apareixen a la Güelfa i l'abadessa, i afavoreixen el retrobament amorós de la parella de protagonistes (*CeG* III.94-95).

---

⁹¹⁶⁸ MACROBIO, A. T., *Comentario al 'Sueño...'*, ps. 137-138.

El pensament acadèmic i platònic de Macrobi, d'altra banda, coincideix en altres aspectes amb el de l'autor del *Curial*. Llegim, per exemple, en *Commetarium* I,ix,1-3, es fa referència al següent: “La sabiduría perfecta del alma consiste en reconocer su lugar de origen, la fuente de la cual procede (...). ‘Del cielo descendió el *‘gnôthi seautón’*. Se dice, además que éstas son palabras del oráculo de Delfos. A uno que le preguntaba por la senda que conduce a la felicidad, el oráculo le respondió: *‘Conócete a tí mismo’*. Pero además, esta máxima fue grabada en el frontispicio del propio templo. Ahora bien, el hombre sólo tiene una forma de conocerse (...): *si echa la mirada atrás hacia los comienzos primeros de su origen* y de su nacimiento, y ‘no se busca fuera’. Pues es así como el alma, consciente de su nobleza, asume aquellas virtudes que, una vez abandonado el cuerpo, la elevan y la devuelven al lugar de donde había descendido. Pues el alma está empapada con la materia pura y sutil de las virtudes.”⁹¹⁶⁹ L'ànima mira retrospectivament i pren consciència de la seua noblesa, que pot enfortir mitjançant la virtut. De manera que aquell que havia nascut pur i bell, amb el nom premonitori de *Curial*, assumeix les virtuts perdudes i torna a ser el que havia sigut. “Yo ·t prech, Curial, *que torns en tu mateix e regoneix-te bé* mentre has temps” (*CeG* II.144). És l'únic que li demana retòricament el biògraf simulat del segle XIII, just després de l'admonició de Melchior de Pando. És l'únic fonamental: restaurar la bondat i la bellesa originals de l'ànima, porgar-la d'escòries, acostar-la al Summe Bé.

Finalment, caldria preguntar-nos si algunes tesis pitagòriques admeses pels neoplatònics i divulgades per Macrobi, podrien haver sigut assimilades com a dignes de reflectir –mal que fóra entre línies– per part de l'autor. Es tracta, per exemple, de l'evolució de les edats de l'home en base a períodes de 7 anys, sotmesos a influxos planetaris (*Commentarii in ‘Somnium Scipionis’*, I,vi,62): caiguda de Curial als 21 anys; 7 anys de regeneració; matrimoni als 28; comiat de Melchior als 63, etc. Per bé que aquesta teoria es troba millor exposada en Ptolemeu, Agustí d'Hipona i Isidor de Sevilla, autors que constituïen també un referent per a l'escriptor.⁹¹⁷⁰ Per als pitagòrics, els números 7 i 8 eren números perfectes, que simbolitzaven plenitud. En particular, el 8 es considerava associat a les propietats d'un cos sòlid geomètricament parlant, com és el cub. Representava per a Macrobi l'harmonia celestial i –seguint els pitagòrics– la justícia, raó per la qual s'associava als reis i governants (*Commentarii in ‘Somnium*

⁹¹⁶⁹ MACROBIO, A. T., *Comentario al ‘Sueño de Escipión’...*, ps. 203-204.

⁹¹⁷⁰ PARAVICINI BAGLIANI, Agostino, Edades de la vida, dins LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (eds.), *Diccionario razonado del Occidente medieval*, Akal, Madrid, 2003, ps. 243-251 (p. 248).

Scipionis, I,v,2-18, especialment 15-17).⁹¹⁷¹ Amb la qual cosa s'explicaria satisfactòriament el predomini del guarisme 8 en el *Curial*, en correspondència a una més que probable dedicació a un príncep, a manera d'*speculum* literari.

Juan Francisco Mesa Sanz, que ha resseguit detingudament la petja de Macrobi en el *Curial*, observa amb raó que la novel·la “se nutre claramente” d'un corrent de sincretisme cultural, d'assimilació de la mitologia i la cultura de l'Antiguitat, que comença en el *poeta-theologus* Dante, continua amb Petrarca, els Decembrio, etc., i culmina en la deriva mística i “herètica” de l'Acadèmia platònica de Florència. Com és ben sabut, la proliferació de mites clàssics en la literatura i les arts, des del *Triumphus Cupidinis* de Petrarca fins a les Venus de Botticelli, és un dels trets més característics del Renaixement italià. S'entenia que els déus-planetes dels gentils (l'associació entre déus i astres, com apareix en el *Curial*, deu molt al neoplatònic Macrobi) al·legoritzaven potències divines i virtuts humanes. Les seues històries, recollides en la mitologia clàssica, transmetien a més lliçons filosoficomorals de gran interès.

Representar l'Amor en forma de dona nua i bella, o d'infant alat amb arc i fletxes, no era cap “mentida” blasmable, com denunciaven alguns predicadors, sinó un procediment expressiu per a transmetre ideals i coneixements, i fer de la literatura un art útil i bell. D'altra banda, aquesta manera de “fraccionar” la divinitat era justificada per Macrobi amb la seua “teologia solar”. Segons ell, els diferents déus pagans no eren sinó representacions de facetes d'un únic déu o Summe Bé, que ell assimila a l'astre Sol. Els humanistes veien en aquesta teoria una anticipació teològica de l'existència del Déu únic dels cristians, anterior a la revelació cristiana. En conseqüència, la consideraven simpàtica i compatible amb les creences i amb la doctrina de l'Església. Ara bé, no tots els religiosos veien amb bons ulls aquesta deriva paganitzant de les elits cortesanes i intel·lectuals d'Itàlia. Pensem ara en Girolamo Savonarola i les seues “fogueres de la vanitat”, on foren destruïdes centenars d'obres d'art paganitzant.

L'anònim del *Curial*, que escrivia abans que Savonarola haguera nascut, formava ja part, tanmateix, d'aquestes elits curials antifraresques, entusiasmades amb la renaixença de la cultura antiga. Era un d'aquells animadors de l'antropocentrisme, de la dignitat de l'home i del gaudi dels plaers mundans. I participava –com és evident i lògic– del gust per la mitologia pagana. Com diu Mesa, ell “no utiliza los referentes clásicos como meros ornamentos literarios –algo que también se produce–, sino que

---

⁹¹⁷¹ MACROBIO, A. T., *Comentario al 'Sueño de Escipión'...*, ps. 148-156 (especialment, la p. 155).

ayudan a desarrollar el plano doctrinal y filosófico que contiene.”⁹¹⁷² No es limita a “decorar” l’obra carregant-la de referents mitològics poats indiscriminadament en les *Genealogie* de Boccaccio (com feien, en la perifèria cultural d’Occident, trobadors de l’estil de Mena o Santillana). Ell és plenament conscient del que significa la nova cultura de l’humanisme i del Renaixement. En conseqüència, utilitza un desplegament de figures per a posicionar-se a favor de la nova cultura, per bé que la seua formació de base no siga equiparable a la dels humanistes pròpiament dits. No cal que ho declare ell, encara que sí que ho fa: es nota que no ha servit les Muses en “la mia tendra edat” (*CeG* III.0). I, tanmateix, quantes coses ha après llegint per compte propi! El que ja no s’entén és per què no publicà ni difongué la seua obra... ¿Decidiria ell mateix, en un moment de crisi personal, convertir el *Curial* en cendres a última hora, en una particular foguera de vanitats? ¿Com és que només ens n’ha arribat un esborrany i cap notícia més? Són qüestions de debat, pendents ara com ara de resolució.

* * *

Boeci (Roma, ca. 480-Pavia, 524/525), autor molt popular en l’edat mitjana per la seua *Consolatio Philosophiae* (*De consolatione Philosophie*, en inventaris medievals) també troba ressò en el *Curial*. Existia una primera versió catalana, obra del dominicà Pere Sapllana (1358-1362), però en circularen altres en la segona meitat del segle XIV. El 1390, un altre dominicà, Antoni Ginebreda, revisà i actualitzà la versió de Sapllana, i contribuí a divulgar-la. Per Castella corregeren també traduccions en romanç, acompanyades habitualment per les glosses de Nicholas Trevet.⁹¹⁷³ L’obra de Boeci, d’imprescindible lectura a la biblioteca reial de la Corona d’Aragó,⁹¹⁷⁴ influí molt en el concepte i estructuració del *Llibre de Fortuna e Prudència* del barceloní Bernat Metge.⁹¹⁷⁵ Seguint Boeci, la Prudència al·legoritzada per Metge explica que la Fortuna és un instrument diví per a la correcció dels homes, que castiga i que prova, però advertint que l’home savi sempre s’hi sap sobreposar. La conclusió (v. 1105) és “que

---

⁹¹⁷² MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 412).

⁹¹⁷³ RIERA SANS, Jaume, Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci, dins *Anuario de filología española de El Crotalón*, 1, Madrid, 1984, ps. 227-327.

⁹¹⁷⁴ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d’Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l’étude des langues, des littératures et de l’histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 431, ítem 134).

⁹¹⁷⁵ CABRÉ, Lluís, Comentaris sobre Bernat Metge i la seva primera consolació: el “Llibre de Fortuna e Prudència”, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 95-108 (p. 103).

tostemps és bona Fortuna”, tant quan ens col·loca entre bancs com quan ens afavoreix amb bon vent. Perquè, en el fons, el Fat totpoderós o la Necessitat dels antics, als designis la qual se sotmetien els estoics, no és per a Boeci sinó una al·legoria pagana que representa el poder omnímode –i sempre benefactor, encara que no ho parega– de la Providència divina.⁹¹⁷⁶ Aquestes idees fructificaren en l’edat mitjana europea, en forma de múltiples representacions iconogràfiques de la “vel·leïtosa dama” com una reina sobirana de l’atzar, que feia rodar arbitràriament la roda de la Fortuna. Els qui se situaven de moment dalt, encara que foren papes o emperadors, sabien que la roda podia girar i caure ells ràpidament en desgràcia. Per contra, els qui estaven baix, per un colp fortuït de la Fortuna, podien ascendir ràpidament en l’escala social.

En el *Consolatione Philosophiae* (IV, prosa vii,2-3), Boeci exposa que la Fortuna té per objecte recompensar els bons o exercitar-los perquè s’inclinin millor a la virtut. D’altra banda, s’ocupa també de castigar els dolents o esmenar-los. De manera que, forçosament, aquesta fortuna supeditada a Déu és bona per definició. O, si més no, útil. I si és útil, és bona, doncs. No convé queixar-se dels seus mals, en conseqüència ja que aquests formen part dels plans inescrutables de l’Altíssim, executats per l’acció de la Providència: “[2] ‘*Omnem*’, inquit, ‘*bonam prorsus esse fortunam.*’ ‘*Et quid*’, inquam, ‘*fieri potest?*’ [3] ‘*Attende*’, inquit. ‘*Cum omnis fortuna uel iucunda uel aspera tam remunerandi exercendiu bonos tum puniendi corrigendiu improbos causa deferatur, omnis bona quam uel iustam constat esse uel utilem.*’” És a dir: “[2] ‘Que tota mena de

---

⁹¹⁷⁶ BOECI, *Consolació de la filosofia*, ed. i trad. a cura de Valentí FÁBREGA ESCATLLAR, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2002, p. 157 (IV, prosa vi,7-10): [7] “(...) *Omnium generatio rerum cunctusque mutabilium naturarum progressus et quicquid aliquo mouetur modo causas, ordinem, formas ex diuinae mentis stabilitate sortitur.* [8] *Haec in suae simplicitatis arce compostia multiplicem rebus gerendis modum statuit. Qui modus, cum in ipsa diuinae intelligentiae puritate conspicitur, prouidentia nominatur; cum uero ad ea quae mouet atque disponit, refertur, fatum liquebit si quis utriusque uim mente conspexerit; nam prouidentia est ipas illa diuina ratio in summo omnium principe constituta quae cuncta disponit, fatum uero inhaerens rebus mobilibus dispositio per quam prouidentia suis quaeque necit ordinibus.* [10] *Prouidentia namque cuncta pariter quamuis diuersa, quamuis infinita complectitur, fatum uero singula digerit in motum locis, formis ac temporibus (...).* [11] *Quae licet diuersa sint, alterum tamen pendet ex altero; ordo namque fatalis ex prouidentiae simplicitate procedit.*” És a dir: “[7] (...) La generació de totes, tot progrés de les naturaleses mutables i qualsevol cosa que d’alguna manera es mogui reben causes, ordre i forma de la ment divina immutable. [8] Aquesta, assentada en la ciutadella de la seva simplicitat, determina el curs dels esdeveniments amb mesura múltiple. Aquesta mesura, contemplada en l’estricta puritat de la intel·ligència divina, se l’anomena ‘providència’; referida emperò a allò que ella mou i ordena, és anomenada pels antics ‘fat’. [9] És del tot evident, al qui contempla mentalment l’essència de l’una i de l’altre, que es tracta de dues realitats diverses; en efecte, la providència és aquella mateixa raó divina emplaçada en el príncep suprem de l’univers, la qual tot ho ordena; el fat, en canvi, és la disposició inherent a les realitats movibles per mitjà de la qual la providència connecta cada una d’elles en l’ordre que li correspon. [10] Car la providència abraça totes les coses, per més que siguin infinides; el fat, en canvi, posa cada una d’elles en moviment, distribuïdes en llocs, formes i temps (...). [11] Malgrat ésser dues realitats diverses, tanmateix, l’una depèn de l’altra; car l’ordre del fat procedeix de la simplicitat de la providència.”

fortuna és completament bona.’ ‘¿I com pot ésser això?’, vaig dir. [3] ‘Pren esment’, va respondre. ‘Com que tota mena de fortuna, sigui falaguera o desfavorable, és imposada tant per retribuir o exercitar els bons com per castigar o esmenar els dolents, constant així que és justa o útil, és tota ella bona.’”⁹¹⁷⁷ És evident que l’autor del *Curial*, quan s’absté de fer qualsevol menció a la providència divina i converteix la Fortuna –el fat– en una ridícula i impotent caricatura, està confutant satíricament Boeci. Tant s’hi val que alguns dels seus personatges fonamenten les lliçons que adrecen al cavaller en la *Consolatio* (Melchior, des d’una perspectiva filosòfica laica, petrarquesca, de filiació augustiniana, o el Sanglier, amb una homilètica apocalíptica, de framenor radical). El que compta és la determinació de l’autor de passar plana a aquesta idea medieval de la Fortuna boeciana, en benefici del lliure albir del seu cavaller, segons que podrien entendre aquest lliure albir Lorenzo Valla o Giannozzo Manetti.

En el paràgraf 10 del mateix text, Boeci explica que la Fortuna és bona per als qui, coneixement o practicant la virtut, lluiten contra les adversitats i s’aparten del mal, per a seguir la senda del bé, que és via de salvació per a l’ànima. La providència, per mitjà de la fortuna, els exercita perquè aprofundisquen en la virtut: “*Sed haec eorum est qui uel in uirtute positi contra aspera bellum gerunt uel a uitiiis declinantes uirtutis iter arripiunt.*” És a dir: “Ara bé, això és propi dels qui o consolidats en la virtut combaten l’adversitat o apartant-se dels vicis prenen el camí de la virtut.”⁹¹⁷⁸ En el paràgraf 15, consta que els qui posseeixen, practiquen o adquireixen la virtut sempre tenen bona fortuna, qualsevol que siga el signe d’aquesta, perquè –com s’ha dit– la Fortuna sempre és bona per al creient virtuós. Pel contrari, sempre serà mala per als qui viuen instal·lats en el vici: “*eorum qui uel sunt uel in possessione uel in prouectu uel in adeptione uirtutis, omnem quaecumque sit bonam, improbitate uero manentibus omnem pessimam esse fortunam.*” Aquest podria considerar-se l’argument central de la seua filosofia cristiana: “Tota mena de fortuna d’aquells que o bé es troben en possessió de la virtut o bé avancen vers ella o bé l’assoleixen és bona i, de l’altra, la d’aquells que perseveren en la malícia és pèssima.” Practicar la virtut condueix l’home, al remat, a gaudir d’una fortuna favorable; el vici porta l’home de mala fortuna en pitjor.

El paràgraf 17 ens adverteix de com el savi no s’ha d’indignar a l’hora del combat contra els avatars negatius de la Fortuna: “*Ita uir sapiens moeste ferre non debet quotiens in fortunae certamen adducitur.*” És a dir: “A l’home assenyat no li ha de

---

⁹¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 165.

⁹¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 166.

saber mai greu ésser conduït al combat de la fortuna.” Ens diu que el savi és precisament aquell que aprofita les adversitats de la Fortuna per a consolidar la seua virtut; aquell que interpreta correctament el missatge de la Providència i, en lloc de lamentar-se'n, aprofita per a esmenar-se. Finalment, afirma: “[19] *Ex quo etiam uirtus uocatur, quod suis uiribus nitens non superetur aduersis; neque enim uos in prouectu positi uirtutis diffluere deliciis et emarcescere uoluptate uenistis. [20] Proelium cum omni fortuna animis acre conseritis ne uos aut tristis opprimat aut iocunda corrumpat.*” És a dir: “[19] La virtut rep el seu nom també del fet que hom, amb el suport de les pròpies forces, no es deixa superar per les adversitats; vosaltres, en realitat, que avanceu pel camí de la virtut, no heu vingut per ablanir-vos amb els refinaments ni per marcir-vos en el plaer. [20]. Empreneu un combat dur contra la fortuna de tota mena per tal que l'esquerpa no us oprimeixi i la falaguera no us corrompi.” Sols el qui s'esforce, obtindrà el “*praemium laboris*” (21).⁹¹⁷⁹ Aquestes instruccions filosòfiques, tot i haver sigut superades en clau humanística, sonen de música de fons en el *Curial*: el cavaller aspira a la virtut i se sotmet a les proves de la Fortuna, tant aquelles que el perjudiquen (el captiveri de Tunis, per exemple) com aquelles que el beneficien (el restabliment del seu estatus social i l'acumulació de riquesa). I, en efecte, haurà de véncer tant la mala fortuna, aquella que el precipita al desamor i a l'esclavisme, com la bona fortuna, que el porta a “corrompre's” en la mol·lície i la lascívia. Ara bé, la superació d'aquestes febleses humanes no vindrà de la mà de la Divina Providència, ni tindrà per objectiu la salvació cristiana de Curial, que és allò en que pensen Boeci i els seus lectors medievals. El que proposa l'escriptor és l'enfortiment de l'ànima de Curial en la virtut a través de l'estudi dels llibres (*studia humanitatis*), pensant en una felicitat i en un horitzó filosoficomoral de caràcter immanent, antropocèntric. La virtut que reivindica l'anònim per al seu cavaller perfecte és ja una *virtus* renaixentista.

Les consideracions consolatòries de Boeci, doncs, són ben conegudes per l'autor del *Curial*, i tingudes en compte, en funció del seu esperit obert i del seu gust per l'eclecticisme ciceronià: el fet de tenir en compte allò millor de cada escola filosòfica. Així les coses, quan Curial, seguint les passes d'Hèrcules, com recomana Sèneca, es regenera moralment i torna als *studia humanitatis* (i no pas a confessar-se, penedir-se i freqüentar l'eucaristia; és una solució laica, doncs),⁹¹⁸⁰ l'escriptor justifica de la mà de

---

⁹¹⁷⁹ *Ibíd.*, p. 166.

⁹¹⁸⁰ Coincidim amb BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación*

Boeci el canvi d'actitud de la Fortuna envers el cavaller. Partim de la idea que els Infortunis (Boccaccio, *De casibus*, III,1, *Pauperitatis et Fortune certamen*)⁹¹⁸¹ no són ja dominats per la Fortuna, sinó que els allibera en contra seua algú que cau en el vici (parlem de *vici*, perquè el concepte de *peccat* era reservat per al sermó de Sanglier), com ha sigut el cas de Curial. Ara, superada definitivament l'última crisi o recaiguda moral, la voluble dama Fortuna “deliberà tornar-lo altra volta en favor. E, jatsia la Fortuna no serve orde en sos fets, ne justifich la sua causa, emperò no pot tant noure al savi diligent com a l'ignorant negligent; ans avé, moltes vegades, que ·l porfidiós la venç, en tant que ·s manté contra la Fortuna, no per ventura tan bé com faria si ella li fos amiga e li ajudàs, ne tanpoch li va tan mal com faria si a ella de genolls se retés e remetés los fets a natura” (*CeG* III.80). La bona fortuna és un premi a la virtut, però la virtut és la recompensa d'un hàbit i d'una constància en l'estudi dels llibres.

Atenció: la Fortuna li torna el favor d'acord amb aquest punt la filosofia de Boeci (*Consol. Phil.*, IV, pr. vii, 15), però no amb molts altres punts de dita filosofia, ni amb la interpretació d'aquesta que feien els religiosos i moralistes de l'edat mitjana. L'atzar no respon a normes ni justificacions, i les adversitats –inevitables, com a part de la realitat i del món– perjudiquen tothom. Tanmateix, la mala fortuna no pot danyar tant “al savi diligent com a l'ignorant negligent.” Aquest últim no s'ha preparat per a fer front a la dissort. Ha perdut el temps, sobretot el temps de joventut, que és el que cal dedicar específicament a formar-se, i no ha sabut enfortit virtuosament la seua personalitat. L'enfortiment, per als moralistes cristians i per a l'home medieval –pensem ara en el Job de sant Gregori, que ha intervingut còmicament en el capítol antecedent–, s'obtenia amb una total submissió a les proves enviades per la Providència. El fidel no tenia dret a entristir-se ni a indignar-se, perquè la Fortuna boeciana, totpoderosa però regida per l'acció de Déu, era sempre bona per definició i per naturalesa. L'únic remei era evitar les temptacions i el pecat; esmenar les faltes, penedir-se'n, abandonar les coses del món i posar l'esperança en la salvació de l'ànima per al més enllà.

En el *Curial*, per contra, no són la contrició i la fe del “beguí” –malgrat que el Sanglier predicador ho intenta– les que aconseguixen que el cavaller recupere el favor de la Providència i, en conseqüència, de la Fortuna. No és la vida *contemplativa*

Hispanica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985), Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176 (p. 170), en què l'escriptor intenta la “construcció d'una ‘moral laica i moderna’ perfectament respectable”. Tanmateix, no creiem que, com afig a continuació, aquest intent siga “digne de les millors inquietuds espirituals dels homes de la Tardor Medieval” catalana, sinó dels homes del primer Renaixement italià.

⁹¹⁸¹ Us remetem al capítol II.1.5, on tractem, de Boccaccio.

exaltada pels framenors i per molts pares de l'Església allò que el salvarà, sinó la vida *activa* aconsellada pels humanistes contemporanis a l'anònim. En la novel·la cavalleresca, és Curial mateix qui, amb la constància en l'estudi i la perseverança en la virtut, malgrat alguna recaiguda, aconsegueix véncer la dama de la roda: “[e]l porfidiós la venç, en tant que ·s manté contra la Fortuna.” Aquesta pugna exigeix sacrificis durs, especialment quan la Fortuna no està per afavorir-nos: no ens anirà “per ventura tan bé com faria si ella li fos amiga e li ajudàs.” No obstant això, al savi, al diligent, a l'estudiós, aquell que persevera en l'estudi de les arts liberals i la filosofia moral (com aconsellen grans humanistes: Salutati, Guarino, Bruni...), “tanpoch li va tan mal com faria si a ella de genolls se retés e remetés los fets a natura.”

L'home del Renaixement ha deixat de retre's “de genolls” davant la Fortuna, però també davant la senyora boeciana que guia les seues passes: la Providència castrant dels moralistes medievals. L'home del Renaixement disposa ara dels instruments per a superar amb èxit els infortunis. I ho fa seguint el consell moral d'uns filòsofs antics “de reverenda letradura”. L'instrument que fa possible aquesta victòria de l'home sobre la Fortuna –deixant de banda ara la inestimable ajuda de l'Amor, de Venus, de la Güelfa–, és clarament el llibre, l'objecte de culte de l'humanisme, recomanat en el capítol precedent. Però no un sol llibre, la Bíblia, com aconsellaven sant Jeroni en les seues *Epístoles* (citades irònicament en algun passatge del *Curial*) o Alonso de Cartagena (en modernes epístoles morals adreçades a nobles lletraferits); sinó de “llibres en totes les facultats” (*CeG* III.79). I aquesta definició, en el *Quattrocento* italià, s'emprava per a descriure el contingut de les biblioteques humanístiques.⁹¹⁸²

És fàcil rastrejar Boeci al llarg del *Curial*. El que no resulta ja tan fàcil és delimitar fins a quin punt el seu concepte de Providència resulta operant en l'obra, o determinant a l'hora d'estructurar-la. Júlia Butinyà⁹¹⁸³ identifica el caràcter boecià del següent consells consolatori de Melchior de Pando (*CeG* III.2):

“–Amich molt car, yo ·t prech que no ·t vulles torbar per aquest accident que t'és vengut, ans te prech que ·l metas entre les prosperitats o benaventurances, si aquest nom merexen haver, e comta'l per una; e, semblantment, mira les benanances, e veuràs que no has rahó de plànyer, ans deus grayr a nostre senyor

⁹¹⁸² Com ho veurem més detalladament en el capítol II.3.1, on tractem del personatge de Curial.

⁹¹⁸³ BUTINYÀ, Júlia, El paso de “Fortuna” por la península durante la Baja Edad Media, dins *Medievalismo*, 3 Madrid, 1993, ps. 209-229; EADEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 134-138.

Déus, lo qual és pròspera fortuna, o almenys està en la sua potestat, perquè a tu, sens mèrits teus, les volgué atorgar, e perquè les ha prestades a tu tan lonch temps.”

Aquesta és la postura boeciana d'un personatge (Melchior) deixeble de Petrarca, seguidor d'un neoplatonisme cristià de signe augustinà, exposada pe un autor-narrador que no hem confondre mai amb Melchior, com fa una part de la crítica literària. De la mateixa manera, l'anònim exposarà per boca de Sanglier una postura més medieval i obsoleta, pròpia del franciscanisme radical. I en aquest segon cas, tampoc no haurem de pensar que l'escriptor-ventríloc combrega ideològicament amb la postura de Sanglier. Allò que fa, en realitat, és utilitzar els seus personatges –seguint l'exemple dels diàlegs filosòfics de Ciceró i dels humanistes florentins, com Bruni o Poggio– per a fer-los portaveus de diferents idees o postures filosòfiques. Actua així, fins i tot, quan Làquesis i Camar confronten els seus pensaments amb les respectives mares. Aquesta exposició no presenta incoherències, perquè cada personatge, al marge de les facècies i ironies que sol introduir l'escriptor, planteja un discurs tan propi com coherent, i ocorre sovint que el narrador s'aparta i es distancia evitant els *verba dicendi*, a fi de deixar que les *figurae* s'expressen amb major llibertat i sense intormissions seues.

Així, Boeci apareix glossat –però amb matisos ben diferents– per l'augustinà Melchior i el framenor Sanglier. Parlem ara, doncs, del que pensa Melchior: La dissort, explica, és una oportunitat per a aplicar remeis reparadors, i no hem de plànyer els seus efectes primers, sinó agrair-los a Déu, perquè la Fortuna està “en la sua potestat”, i igualment que afavoreix l'home que ho mereix, quan el desafavoreix, ho fa per a advertir-lo de les seues febleses i ajudar-lo a millorar. També té en consideració Butinyà el rerefons boecià que orienta el discurs fralesc de Sanglier, o en la reconducció de la vida de Curial per intervenció de Bacus, adés comentada. El caràcter enganyós i malèfic de la “fetillera” Fortuna també connecta amb Boeci. Però l'autor coneix les dues maneres de llegir Boeci, la de Melchior, que de vegades evoca l'esperit obert i humanista de Petrarca, laic, i la de Sanglier, que sotmet tota filosofia –en aquest cas, la de Boeci– a una exegesi teològica molt medieval: “si dius mal de Fortuna, fes-ho solament perquè ·t féu tant dormir en les vanitats del món e no perquè t'ha despertat e t'a presentades les riqueses e honors celestials e eternal” (*CeG* III.9). Déu i la seua Providència, governants de la Fortuna, quan afavoreixen Curial, l'adormen en vanitats mundanes; quan el desafavoreixen és per a despertar-lo i apartar el seu cos del món, a fi

que l'ànima se salve. L'única recompensa que paga la pena és la celestial. Boeciana és l'actitud que exigeix el predicador, de "no dir mal" de la Fortuna, perquè totes les seues accions sobre l'home, favorables o correctives, són "bones", per tal com són un reflex de l'obra de la Providència i de la bondat connatural al Creador.

Butinyà, en un article monogràfic sobre la Fortuna i la literatura ibèrica medieval, comprén i desgrana els elements de la novel·la que fan del personatge un ésser malèfic i menyspreable, tant com l'Enveja parenta i amiga que s'oculta davall les seues faldes. Aquesta no té res a veure, doncs, amb la Fortuna poderosa, manejada pel gran Titellaire, que presenta Boeci. La del *Curial* és "una figura divertida y burlesca", com diu Butinyà. Quan es presenta dient "yo són aquella Fortuna de la qual les gents tant parlen" (*CeG* III.94), el lector ja deu saber que la "deessa" té una autoestima molt superior a l'autoritat que realment exerceix, fonamentada, no en el que realment hauria de ser, sinó en el que "les gents" en diuen. La Fortuna era deïficada i impera sobre la mentalitat encara medieval dels contemporanis del *Curial*, gràcies a la popularitat que havia adquirit el personatge mitològic a partir de Boeci. Per als antics romans, llegits amb fruïció pels humanistes i per l'autor de la novel·la cavalleresca, Fortuna era tan sols una divinitat secundària; posició a la qual la redueix ara l'anònim. Per si fóra poc, la bondat connatural de la Fortuna boeciana, tan lligada als designis de Déu, és posada del tot en qüestió: "Fortuna es amiga y parienta de la envidia, personificada por un ser maléfico (*Enveja*), lo que conlleva una de las principales enseñanzas de la novela y de paso nos revela su estirpe diabólica." Aquesta lectura malèfica de la Fortuna la fa incompatible amb la doctrina boeciana que Melchior i Sanglier sostenen i exposen. La Fortuna ridícula sí que és la que "vol" l'autor, a desgrat del que pensen o manifesten els dos personatges referits. Una atenta observació de la veleïtosa dama i del seu pes en l'obra, porta a Butinyà, finalment, a concloure que "la Fortuna es un elemento de peso, però supeditado a la libertad humana."⁹¹⁸⁴ Fins ací, totalment d'acord.

L'autora de l'interessant article sobre Fortuna troba que podrien explicar-se aquestes singularitats per una possible influència del *De remediis utriusque fortunae* de Francesco Petrarca. Resulta ben difícil d'acceptar la proposta, si tenim en compte que aquesta obra del gènere consolatori està molt condicionada justament per la filosofia de Boeci. I en això s'oposa a l'optimisme de què fa gala el *Curial*, Petrarca accepta un pessimisme estoic o existencial, i proposa un enfortiment de l'ànima per als bons i els

---

⁹¹⁸⁴ BUTINYÀ, J., El paso de "Fortuna"..., ps. 221-222.

mals temps seguint el discurs de Boeci. La mateixa citació que ofereix Butinyà és bastant il·lustrativa del que diem: “si creyera en la fortuna, me indignaría con ella; mas no me atrevo a enojarme, porque nuestras penas y alegrías no dependen del azar, como la gente supone, sino de la voluntad del Altísimo.”⁹¹⁸⁵ Hi subsistia una creença popular derivada del *fatum* del romans, d’allò inevitable, però també una justificació del poder de Fortuna, el de la seua supeditació a la Providència. Aquesta última doctrina cristiana és la que segueix Petrarca, però no l’anònim de *Curial e Güelfa*.

En realitat, la reiteració de frases tòpiques boecianes en la novel·la –en boca de personatges, atenció– i l’actitud de “superació” del boecianisme medieval que adopta l’autor, caldria relacionar-les amb l’especial simbolisme que aquest *auctor* havia adquirit entre els humanistes italians. De fet, alguns consideraven l’obra de Boeci com el punt d’arrancada de la decadència de la cultura clàssica, l’entrada d’Europa en una fase de “tenebres”, la *dark age* medieval condemnada pels humanistes, que hauria arribat a la fi arran de les “llums” intel·lectuals del segle XV:

“Para Matteo Palmieri”, recorda Eugenio Garin, “la edad de las tinieblas se habría prolongado ochocientos años, para Giannozzo Manetti novecientos (*per noningentos circiter vel demortuam vel sopitam*); para Valla, quien más que en las artes y la poesía fija su atención en la teología, el punto en que estalla la crisis lo marca Boecio. No es raro que se extienda el período oscurantista hasta alcanzar el milenio, y Flavio Biondo intentará encerrar en los mil años que val del 412 al 1412 un período histórico completo.”⁹¹⁸⁶

Com hem avançat més amunt,⁹¹⁸⁷ l’autor de la novel·la s’ha llegit ja –o li han explicat– el contingut del *De libero arbitrio* (1439) de Lorenzo Valla, humanista de la cort de Nàpols. Potser és fins i tot amic seu, com aquell gran camarlenc que relligava les obres de l’humanista i manava decorar reverencialment la portada amb el seu escut

---

⁹¹⁸⁵ PETRARCA, Francesco, *Obras, I. Prosa*, ed. a cura de Francisco RICO i trad. a cura de José María TATJER, Alfaguara, Madrid, 1978, ps. 299-300. Citat per BUTINYÀ, J., El paso de “Fortuna”..., p. 223.

⁹¹⁸⁶ GARIN, Eugenio, *Età buie e rinascite: un problema di confini*, dins *Rinascite e rivoluzioni. Movimenti culturali dal XIV al XVIII secolo*, Laterza, Bari, 1975, ps. 5-38; trad. a l’espanyol de D. BERGADÀ, dins GARIN, E., *La revolución intelectual del Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1981; reed. parcialment com: GARIN, E., De las “tinieblas” a la “luz”: la conciencia de una revolución intelectual, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 28-34 (p. 29; insisteix en la qüestió de Valla contra Boeci en la p. 33).

⁹¹⁸⁷ En el capítol II.1.6.

heràldic. Ens referim, lògicament, a Enyego d'Àvalos,⁹¹⁸⁸ amic de Biondo i de Valla, i lector de Palmieri; protector així mateix de Manetti, a qui acollí en el seu palau napolità. L'humanista romà Lorenzo Valla no deixà ningú indiferent, ja que atacà els fonaments de la filosofia i la teologia boecianes, hegemòniques fins aleshores. Segons Valla, tot allò que dispose la Providència divina per a interferir sobre la vida de l'home i les seues aspiracions, pot superar-se amb força de voluntat. O, com diria l'anònim: “[e]l porfidiós la venç”, amb independència que siga més o menys virtuós, “en tant que ·s manté contra la Fortuna” (*CeG* III.80). “*Providentiam non esse causam necessitatis*”, afirma Valla, i contribueix així a desmuntar la Fortuna del seu excels pedestal diví, operació que ja havien encetat alguns trescentistes, seguits també per l'autor del *Curial*. Per a l'humanista romà, per a l'humanisme en general, i per a l'autor de la novel·la també, el recolzament de la Providència de Déu ja no pesa tant com el lliure albir exercit per cada individu “responsable” del seu destí. “*Ut id facias, nulla necessitas est, quia voluntate id facis*”, d'acord amb l'aplicació o no de criteris racionals.⁹¹⁸⁹

No obstant això, la novel·la revela encara la ment d'un home que ha sigut educat en el Boeci des de la infantesa, i deixa entreveure que és la voluntat de Déu la que farà triomfar Curial sobre els turcs. Així ho expressa un dels personatges, el marquès de Montferrat: “Déus li vol bé e li fa vençre totes les batalles en les quals se troba” (*CeG* III.88). Però també el narrador: els turcs seran derrotats “axí com per nostre senyor Déu era ordonat tractants los fats” (*CeG* III.85). En conjunt, segons Josep-Miquel Manzanaro, la compatibilitat entre Déu, els fats, les parques, la Fortuna sense poder, etc., fa la impressió d'una obra “híbrida”, de “sincretisme” recercat i premeditat, perquè la llibertat no depén explícitament de la Providència, però els ecos de Boeci i del providencialisme medieval semblen aflorar en diversos punts.⁹¹⁹⁰

Ara bé, a nosaltres ens fa l'efecte que, per damunt d'aquest esperit sincrètic d'inspiració ciceroniana (*vid. supra*, quan tractem de Ciceró), Jerusalem ja ha sigut desplaçada per Atenes en el pensament de l'autor. Solament en algú de discurs obsolet i retardatari, com Sanglier, l'ermita del Mont Sinai, ressonen amb claredat –amb paròdica claredat, val a dir– els ensenyaments de Boeci. Així ho observa Manzanaro, que col·loca en sermó en el gènere de la *consolatio* al més pur estil boecià, on el desig d'un

---

⁹¹⁸⁸ En el capítol I.3.5, la seua biblioteca, amb el còdex de Valla.

⁹¹⁸⁹ FOIS, Mario, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell'Università Gregoriana, Roma, 1969, ps. 187-191 (les citacions llatines, de la p. 187, n. 89).

⁹¹⁹⁰ MANZANARO BLASCO, Josep-Miquel, *Fortuna en 'Tirant lo Blanch' i en 'Curial e Güelfa'*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant, 1998, ps. 106-110.

contemptus mundi ve determinat per “la fortuna adversa (...), un instrument diví de rectificació” que, “des del moment que es troba sotmesa a la Providència, adquireix una significació salvífica molt beneficiosa.”⁹¹⁹¹ Si no resulta eficaç ni tan beneficiós l’assumpte amb Curial com s’ho havia proposat Sanglier, és perquè l’autor de la novel·la tenia pensada una solució alternativa: un altre camí filosòfic.

L’autor té en consideració Boeci com a gran savi i filòsof, com el tenien en compte i continuaven llegint-lo críticament els humanistes, però la novel·la ja no respon als plantejaments boecians ortodoxos i medievals. La Fortuna coronada i totpoderosa de l’art medieval, ha sigut destronada i desposseïda de tot poder. És una caricatura de si mateixa. S’esgargamella insultant els déus de l’Olimp, perquè la menyspreen i se’n riuen, i no pot ja res contra la determinació virtuosa de Curial. ¿On apareixen Déu o la Providència en aquest joc d’al·legories paganitzants? Doncs, enlloc.

La crítica del segle passat observava que la proliferació de descripcions mitològiques, de referències astrològiques, etc., constituïen un element “ornamental” i fins i tot “prescindible”. Potser no s’adonaven que els elements ornamentals de la novel·la eren les referències a frares i homes de santa vida, les mencions de pares de l’Església contraris a la literatura de ficció, l’aparició d’un Joan de Llemotges que permet apartar els prínceps de les lletres, una paròdica i accelerada visita turística a Jerusalem, el més paròdic encara sermó de Sanglier, etcètera.

El nom de Déu apareix citat en multitud d’ocasions al llarg de la novel·la. Se’l té en compte com la gran potència creadora de tot. Hauria de presidir l’acció de l’home. Tothom invoca Déu, confia en Déu, dóna gràcies a Déu, s’encomana a Déu, rep beneficis de Déu, jura per Déu, té esperança en Déu i la seua justícia... El llenguatge de tota l’obra, com el llenguatge col·loquial de l’època en què fou escrita, es troba impregnat d’expressions al·lusives a Déu. I, tanmateix, la seua figura resulta, al cap i a la fi, molt més “decorativa” –posats a cercar els ornaments prescindibles del llibre– que les dels déus dels gentils. L’autor, com no podia ser altrament, participa del reconeixement de l’obra salvadora de Jesucrist, però el seu propòsit filosòficomoral – expressat a través de la ficció literària– és el de no transcendir en absolut de les coses terrenals. Són coses que encaminen el cavaller cap al gaudi de l’amor, la sensualitat, el luxe, la música, els plaers, el triomf militar i la glòria mundana. És a dir, que el posen en possessió de tot allò que haguera condemnat un predicador medieval radical, de l’estil

---

⁹¹⁹¹ *Ibidem*, ps. 100-102.

de Sanglier; de l'estil dels que solien visitar la cort de Castell Nou de Nàpols, com Bernardí de Siena i les seues fogueres de la vanitat, o de l'estil d'aquells que obligaren el pintor Sandro Botticelli a portar ell mateix obres seues a la foguera. La perspectiva ideològica de l'escriptor no és ja medieval ni teocèntrica, sinó humanística i antropocèntrica.⁹¹⁹² Aquest antropocentrisme, defés activament per l'humanista diletant i neòfit que és l'anònim, té inevitables conseqüències literàries. I sospitem que també pogué haver tingut condicionants extraliteraris que explicarien la nul·la divulgació o coneixement de l'obra en el temps en què fou escrita. Perquè el pas de l'edat mitjana al Renaixement, com és ben sabut, no fou tan plàcid com el solen presentar els manuals escolars. Com qualsevol canvi de paradigma intel·lectual o cultural, fou una etapa de conflicte. I el *Curial* s'edifica precisament sobre aquest conflicte.

* * *

Quan l'autor del *Curial* s'acomia d'aquell Sanglier epígon de sant Jeroni i deixeble de Boeci i adreçar la proa de la seua nau cap a Grècia, visita Atenes. Ho fa per a poder contemplar –simbòlicament, s'entén– “aquell Studi famós en lo qual la sciència de conèixer Déu se aprenia” (*CeG* III.24). Amb “Studi” s'està referint a l'Acadèmia platònica, que era un mite per a tots els humanistes italians, com es demostra per la proliferació d'acadèmies commemoratives d'aquella a la Itàlia del segle XV. Per exemple, la famosa Acadèmia neoplatònica de Florència. O l'Acadèmia de Nàpols, dita després Pontaniana, encara que el fundador fou el Panormita, que comptà a tal efecte amb la col·laboració d'un valencià, el secretari reial Francesc Martorell (1447)⁹¹⁹³ Fins ací s'entén tot. I, si Martorell es trobava entre els lectors confidents del *Curial*, trobaria molt ben posada la nota de l'escriptor. El que no s'entén també és quina mena de voluntat de sincretisme –o de provocació, als ulls de qualsevol inquisidor– portà l'escriptor a afirmar que en l'Acadèmia platònica s'aprenia la “sciència de conèixer Déu”. D'altra banda, se'ns està parlant de mística i mitologia pagana?, de metafísica aristotèlica?, de teologia cristiana?, o de neoplatonisme cristià?

La resposta afirmativa a aquest últim interrogant creiem que és la més encertada i coherent amb l'esperit del *Curial*. En qualsevol cas, resulta xocant que el lloc on l'apòstol sant Pau predicà contra els qui pretenien adorar “el déu desconegut” siga

---

⁹¹⁹² Conceptes que maneja també en l'aparell conclusiu de la seua obra –“sense temor”, diu– GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 325.

⁹¹⁹³ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas...*, ps. 280-281. Vegeu també BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 108-109.

transformat per l'anònim escriptor, irònicament –i provocadorament, per tant–, en el santuari on els antics aprenien la ciència de Déu. Diu el llibre dels *Fets dels Apòstols* (17:22-23) que Pau es presentà a l'Areòpag d'Atenes i començà a predicar contra els atenesos: “Atenesos, veig que en tot sou molt religiosos, perquè, recorrent la ciutat i contemplant els vostres llocs sagrats, fins i tot he trobat un altar que porta aquesta inscripció: ‘Al déu desconegut’. Doncs bé, el que vosaltres adoreu sense conèixer és el que jo vos anuncie.” La majoria es rigueren de la resurrecció dels morts i d'altres plantejaments religiosos de tipus sorprenent que propugnava l'apòstol. No tots, emperò (*Fets* 17:34): “Alguns se li van ajuntar i es convertiren a la fe. Entre ells hi havia Dionís l'Areopagita.”⁹¹⁹⁴ Doncs bé, usant espúriament el nom d'aquest Dionís, un teòleg neoplatònic bizantí del segle VI escrigué una sèrie de tractats que durant més de mil anys foren considerats obra de l'Areopagita, però que a partir del segle XVI seran atribuïts críticament a un **pseudo-Dionís**. I en aquests tractats, en efecte, sí que es parla explícitament d'una *ciència de conèixer Déu*. Raó per la qual considerem que l'anònim del *Curial* en podria haver tingut alguna notícia positiva.

Durant segles, el neoplatònic Dionís l'Areopagita fou llegit amb veneració, com si es tractara d'un autor apostòlic més, i tingué comentaristes d'excepció: Hug de Sant Víctor, sant Tomàs d'Aquino, Albert el Gran i Nicolau de Cusa. Aquest últim silencià els primers dubtes que començaven a estendre's ja sobre l'autenticitat de l'obra. Això no obstant, fins el segle XVI, l'estratègia pseudoepigràfica de l'anònim bizantí resultà exitosa i l'aurèola apostòlica del presumpte autor salvà el llibre de possibles declaracions d'heretgia. Aquesta obra es composava de quatre tractats teològics: *De caeleste hierarchia*, on s'abordava la comunicació entre l'home i Déu; *De divinis nominibus*, sobre la polinòmia; *De ecclesiastica hierarchia*, on es defenia que la jerarquia eclesiàstica era un reflex de la jerarquia celest, i *De mysthica theologia*, on es reflexionava sobre la causa de totes les coses.⁹¹⁹⁵

Durant l'edat mitjana, els teòlegs escolàstics s'interessaren, doncs, per aquesta obra, que no tenia un encaix molt clar en l'aristotelisme tomista preponderant. Fou en arribar el *Quattrocento*, però, quan el concepte de “*Theosophia*” de l'Areopagita ('ciència de conèixer Déu', com en el *Curial*) gaudí d'una gran acceptació entre els humanistes. Se'l llegia directament, o bé a través d'expositors antics, com l'irlandès

---

⁹¹⁹⁴ *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, ps. 245-246.

⁹¹⁹⁵ BOERI, Marcelo – MARTÍN, José Pablo, La teología mística de pseudo-Dionisio Areopagita: una nueva lectura, dins *Tópicos. Revista de Filosofía*, 23, Ciutat de Mèxic, 2002, ps. 9-27 (p. 9-10).

Iohannes Scotus Eriugena (ca. 810-ca. 877). Aquest, en un dels comentaris de la *Jerarquia celest*, justifica el paper moral de la ficció poètica, un afer que interessava molt l'escriptor de la novel·la *Curial e Güelfa*:

*“Quemadmodum ars poetica per fictas fabulas allegoricasque similitudes moralem doctrinam seu physicam componit ad humanorum animorum exercitationem hoc enim proprium est heroicarum poetarum, qui virorum fortium facta et mores figurate laudant. Ita theologia velut quaedam poetria sanctam Scripturam fictis imaginationibus ad consultum nostri animi et reductionem a corporalibus sensibus exterioribus, veluti ex quadam imperfecta pueritia, in rerum intelligibilium perfectam cognitionem, tanquam in quandam interioris hominis grandaevitatem, conformat.”*⁹¹⁹⁶

És a dir, que, segons l'Areopagita, les ficcions i al·legories poètiques són útils perquè transmeten doctrina moral i ajuden l'home a perfeccionar-se. De la mateixa manera, la Sacra Escripura està plena d'imatges literàries i actual “com una poetessa” (*velut quaedam poetria*) a fi d'ajudar les ànimes dels homes a perfeccionar-se, a passar d'una condició adolescent a un ésser madur i adult. De segur que arguments com aquests no passaven desapercebuts als humanistes, amants de les *fictae fabulae allegoricae* que contenien els clàssics pagans o grecollatins.

Marcelo Boeri i José Pablo Martín constaten que els més interessats per Dionís a Itàlia foren precisament els nous lectors de *La República* de Plató. Entre aquests, es trobaven, com més amunt hem vist, els germans Decembrio i llur amic, el gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Els interessava per la seua “originalíssima exposició de la doctrina cristiana desde una perspectiva radical neoplatónica”.⁹¹⁹⁷ Si ens fixem en la biblioteca de D'Àvalos, observarem que no hi podia mancar l'*Exposició sobre la 'Jerarquia celest' de Dionís l'Areopagita* d'Hug de Sant Víctor, una obra didàctica i accessible als no experts en teologia, on s'exposava molt clarament la doctrina del presumpte deixeble de Pau. El camarlenc la posseïa enquadernada en pergamí, en cobertes de cuir lleonat i en format de luxe: un caprici bibliogràfic més.⁹¹⁹⁸

⁹¹⁹⁶ Citat per SERÉS, Guillermo, La ficción y la “verdad del entendimiento”: algunas consideraciones de poética medieval, dins *Revista de poética medieval*, 4, Alcalá de Henares, 2000, ps. 153-186 (ps. 154-155).

⁹¹⁹⁷ BOERI, M. – MARTÍN, J. P., La teología mística..., p. 11.

⁹¹⁹⁸ Us remetem de nou al capítol I.3.5.

Els prehumanistes italians, i Giovanni Boccaccio en particular, ja s'havien fixat amb interès en les teories de l'Areopagita. Fent exegesi del cant de Dante on Virgili es presenta com "Poeta fui..." (*Inf.* I, 73-75), el certaldés es basa en l'autoritat de l'Areopagita per a defensar el dret dels escriptors a "poetar":

"Oltre a tutto questo, cerchino quello che scrisse Dionigio Ariopagita, discepolo di Paolo e glorioso martire di Gesù Cristo, nel libro il quale compose *Della celeste gerarchia*. Esso dice e proseguita e pruova la divina teologia usare le poetiche fizioni, dicendo intra l'altre cose così: '*Et enim valde artificialiter theologia poeticis sacris formationibus in non figuratis intellectibus usa est, nostrum, ut dictum est, animum revelans, et ipsi propria et coniecturali reductione providens, et ad ipsum reformans anagogicas sanctas Scripturas*'; ed altre cose ancora assai, le quali a questa somma seguitano."⁹¹⁹⁹

L'apòstol de la teosofia despertà també un gran interès en Francesco Filelfo, un dels humanistes llombards més cèlebres, i amic durant tota la seua vida d'Enyego d'Àvalos, a qui inclogué de contertulià en el primer dels *Convivia Mediolanensia* (ca. 1443).⁹²⁰⁰ L'interès per la teosofia passà després de Milà a Florència: els neoplatònics com Marsilio Ficino (*Libro dell'Amore*, 1468) el tenien com un autor de capçalera més, perquè amb la seua autoritat apostòlica els aprofitava de defensa per a provar a conciliar el cristianisme amb les doctrines platòniques (Plató) o neoplatòniques (Plotí).⁹²⁰¹ En el cas del *Curial*, obra de la dècada del 1440, l'al·lusió a la *theosophia* o ciència de conèixer Déu és una manifestació més de familiaritat amb el neoplatonisme per part d'un autor que estaria molt ben relacionat amb humanistes llombards com Filelfo i Decembrio. I que, com adverteixen Boeri i Martín, podria comptar-se perfectament entre els primers lectors de la redescoberta *República* en versió de Pier Candido

---

⁹¹⁹⁹ BOCCACCIO, Giovanni, *Esposizioni sopra la "Commedia" di Dante*, dins *I Commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹²⁰⁰ De l'interès de Filelfo per Dionís, tracta precisament una estudiosa d'aquesta obra en GIONTA, Daniela, *Per i "Convivia Mediolanensia" di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici ("Quaderni di Filologia medievale e umanistica", 11), Messina, 2005, p. 67.

⁹²⁰¹ Vegeu FICINO, Marsilio, *Il Libro dell'Amore*, ed. a cura de Sandra NICCOLI, Olschki, Florència, 1987; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

Decembrio; una traducció de la qual fou testimoni directe Enyego d'Àvalos, i que ell mateix ajudà a divulgar per Europa: per Castella i Nàpols, si més no.⁹²⁰²

* * *

Quan l'autor del *Curial* col·loca una partitura musical a mans de la Retòrica, una de les Ciències Liberals de la desfilada al·legòrica del capítol III.79,⁹²⁰³ ho fa segurament influït pel criteri de M. Fabi **Quintilià** (ca. 35-ca. 95). El cèlebre teòric de l'oratoría romana fou preferit a Ciceró pels humanistes italians del temps del *Curial*, a l'hora d'orientar-se. Els seus manuals de retòrica, així les coses, gaudiren d'àmplia difusió a Itàlia des del “redescobriment” (1416) de la seua obra completa fins la fi de segle, quan s'imposaria una prosa humanística decididament ciceroniana.⁹²⁰⁴ Per bé que a la Milà ja era ben popular vers la fi del segle XIV, com es demostra pel *volgarizzamento* de les *Declamationes* realitzat l'any 1392 per Antonio Loschi, que es considera el primer arromançament d'un clàssic antic en toscà.⁹²⁰⁵ Lorenzo Valla, l'influent humanista del Nàpols d'Alfons Magnànim, en la seua divulgadíssima obra *Elegantiae Latinae linguae* (Nàpols, 1444), “se atreve a desafiar el racionalismo ciceroniano, que empezaba en estas fechas a cobrar un gran auge, al exaltar a Quintiliano como modelo frente Tulio.”⁹²⁰⁶ El detall és de gran interès, atesa l'autoritat de Valla com a gramàtic, i revela el consens dels humanistes sobre la importància d'aquest autor.

Insistia Quintilià en la importància de modular la veu en l'exercici oratori. De fet, traça en la seua obra connexions interessants entre el cant vocal, la recitació poètica i el discurs de l'art oratòria. De manera que, per als italians del *Quattrocento* –i també per a l'autor del *Curial*– el treball de l'orador, molt respectat aleshores, consistia a entonar la seua *oratio* amb *eurythmia*, d'acord amb unes pautes molt relacionades amb les de la interpretació musical. Podem llegir en les *Institutiones oratoriae*, I,viii,2: “*Sit autem in primis lectio uirilil et cum suauitate quadam grauis, et non quidem prosae similis, quia et carmen est et se poetae canere testantur, non tamen in canticum dissoluta nec plasmate, ut nunc a plerisque fit, effeminata, de quo genere optime C. Caesarem*

---

⁹²⁰² Vegeu més amunt, quan tractem de Plató.

⁹²⁰³ Que hem comentat detalladament en el capítol II.1.4.

⁹²⁰⁴ GARCÍA GALIANO, Ángel, *La imitación poética en el Renacimiento*, Reichenberger – Publicaciones de la Universidad de Deusto, Kassel, 1992, p. 56 i ss.

⁹²⁰⁵ RIZZI, Andrea – DEL SOLDATO, Eva, Latin and Vernacular in Quattrocento Florence and Beyond: An Introduction, dins *I Tatti Studies in Italian Renaissance*, vol. 16, núms. 1-2, Cambridge, 2013, ps. 231-242.

⁹²⁰⁶ *Ibidem*, p. 105.

praetextatum adhuc accipiemus dixisse: 'si cantas, male cantas, si legis, cantas'.” És a dir: “Que des del principi tingui la lectura un to baronívol i una gravetat barrejada amb certa dolcesa; i posat que es tracti de poesia, puix que els poetes confessen que canten, no s’ha de llegir igual que la prosa, però sense deixar-se endur per la cantarella i per l’afectació efeminada com ara solen fer alguns. D’aquests hem sentit dir que Gai Cèsar, encara jovenet, els va retreure amb raó: ‘Si cantes, cantes malament; si llegeixes, cantes.’”⁹²⁰⁷ Si l’autor era aficionat a la música i el cant, com ens consta que ho era,⁹²⁰⁸ doncs és lògic que tinguera en compte el detall d’incloure –de manera original, des del punt de vista iconogràfic– una partitura a mans de la Retòrica.

D’altra banda, Quintilià aposta per la naturalitat en el discurs, contra la tendència de les llengües romàniques baixmedievals (el castellà, el català de Roís de Corella, el francès, etc.) a retoricar-se imitant el llatí i a experimentar amb “proses d’art” que dificultaven summament la lectura.⁹²⁰⁹ Francisco Rico explica que el “dolç, vulgar e gentil stil”, llatinitzant i molt retoricat, que Joan Roís de Corella convertí en hegemònic a València a mitjan segle XV, estava influït per “les *artes dictandi*, els manuals de redacció epistolar, que continuaven aconsellant una prosa alambinada i aliena a la naturalitat col·loquial.”⁹²¹⁰ L’escriptor volgué conferir a la llengua romanç –la valenciana prosa– un estil elegant, a partir de l’ornamentació retòrica i de l’alteració artificiosa de l’orde sintàctic.⁹²¹¹ El mateix camí seguia a Castella Juan de Mena, conscient del gust de l’època, “basado en la oscuridad conceptual y en la ornamentación”, com afirma Ottavio di Camillo. Ell s’havia d’esforçar, manllevant

⁹²⁰⁷ QUINTILIÀ, M. Fabi, *Institució oratòria*, volum I [llibre I], ed. i trad. a cura de Josep M^a. CASAS HOMS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1961, p. 140.

⁹²⁰⁸ Us remetem ara al capítol II.2.2.

⁹²⁰⁹ Sobre el procés d’*artització* lingüística del català literari, vegeu, entre d’altres, RIERA SANS, Jaume, El primer text conegut en “estil de valenciana prosa”: una carta atribuïble a fra Antoni Canals (1392), dins *Miscel·lània Aramon i Serra*, 2, Curial, Barcelona, 1980, ps. 513-520; RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval (II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, ps. 67-79; FERRANDO FRANCÉS, Antoni, Sobre una etiqueta historiogràfica de la literatura catalana: la ‘valenciana prosa’, dins *Caplletra. Revista internacional de filologia*, 15, València, 1993, ps. 11-30; reed. dins PAREDES, Juan, (ed.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1997, vol. 2, p. 134-136; MARTOS, Josep-Lluís, El “dolç, vulgar e gentil stil” de Roís de Corella: la prosa d’art, dins ROÍS DE CORELLA, Joan, *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella*, ed. a cura de Josep-Lluís MARTOS, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Sanchis Guarner”, 55), Alacant – Barcelona, 2001, p. 36-71.

⁹²¹⁰ RICO, Francisco, Pròleg, dins ROÍS DE CORELLA, Joan, *Tragèdia de Caldesa i altres proses*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 – La Caixa (“Les millors obres de la literatura catalana”, 50), Barcelona, 1980, ps. 11-19 (p. 15).

⁹²¹¹ RICO, Francisco, Imágenes del Prerrenacimiento español: Joan Roís de Corella y la *Tragèdia de Caldesa*, dins *Estudios de literatura española y francesa, siglos XVI y XVII. Homenaje a Horst Baader*, Klaus Dieder Vervuert, Frankfurt, 1984, ps. 15-27 (p. 16).

recursos del llatí (neologismes, cultismes, elements d'estil...), a enriquir en gramàtica i lèxic “el duro desierto romance”.⁹²¹² Per contra, la tendència vigent a Itàlia avançava en direcció contrària. Els *volgarizzamenti* de clàssics tractaven de divulgar els clàssics entre els lectors desconeguts del llatí en una prosa toscana bastant natural i mancada de grans artificis. L'humanista florentí Cristoforo Landino (1425-1498), teoritzant sobre la llengua *volgare*, aconsellarà els escriptors que eviten els llatinismes i que escriguen “non sforzando la natura” d'un idioma que provenia del llatí, però que disposava d'un geni propi.⁹²¹³

El redactor de *Curial e Güelfa*, és clar, s'alinea amb el que és comú al país on escriu, Itàlia, i es distancia en conseqüència de la tendència “artitzant” de les literatures en romanç de la Península Ibèrica. Ell, com els seus contemporanis els humanistes, havien après de Quintilià a rebutjar la “in flor buida” (“*tumor ille inanis*”, *Institutionis oratoriae*, II,x,6-7) dels efectes retòrics mantinguts al llarg del discurs, que tant agradava a la Barcelona o la València del segle XV. Segons la metàfora que utilitza, hom podia deixar engreixar els cavalls menjant pastura, és a dir, inflant artificiosament algun fragment que ho requerisca, però després caldrà sotmetre'ls a un règim de ‘pinsos apropiats per a conservar les forces..., si és que vol estar sa i robust’ (“*et sic ad cibos uiribus conseruandis idoneos redeunt..., si esse sanus ac robustus uolet*”).⁹²¹⁴ Insisteix Quintilià en aquestes consideracions més avant (*ibidem*, XII,x,73-74): “[73] *Falluntur enim plurimum qui uitiosum et corruptum dicendi genus, quod aut uerborum licentia exultant aut puerilibus sententiis lasciuit aut inmodico tumore turgescit aut inanibus locis bacchatur aut casuris, si leuiter excutiantur, flosculis nitet aut praecipitia pro sublimibus habet aut specie libertatis insanit, magis existimant populare atque plausibile.*”⁹²¹⁵ És a dir: ‘Suposa, en efecte, un greu error creure que hom obtindrà millor la popularitat recorrent a un estil defectuós i corromput, que s'abandoni als capricis de vocabulari o que s'exulta de petits detalls puerils, o que s'infla d'un èmfasi desmesurat, o que s'embriague de tòpics sense consistència, o que es farcisca de floretes

---

⁹²¹² MENA, Juan de, *La Yliada en romance, según la impresión de Arnao Guillén de Brocar (Valladolid, 1519)*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Selecciones Bibliófilas, Barcelona, 1949, p. 36. Citat per DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, p. 120.

⁹²¹³ McLAUGHLIN, Martin, Humanism and Italian Literature, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 224-245; trad. a l'espanyol: El Humanismo y la literatura italiana, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 169-294 (p. 286).

⁹²¹⁴ QUINTILIÀ, M. Fabi, *Institució oratòria*, volum II [llibre II], ed. i trad. a cura de Josep M^a. CASAS HOMS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1964, p. 61.

⁹²¹⁵ QUINTILIEN, *Institution oratoire, tome VII: livre XII*, ed. i trad. al francès de Jean COUSIN, Les Belles Lettres (“Collection des Universités de France”), París, 1980, ps. 134-135.

a punt de caure només que hom les agite lleugerament, o que es deixi dur exacerbadament per allò sublim, o que divague simulant que campa lliurement.’

La recerca conscient de la “naturalitat” és compatible –com avdverteix el mateix orador (*ibidem*, XII,x,66-72)– amb les oscil·lacions d’estil i elocució que manifesta el *Curial*, on es combina l’elegia retoricada amb el discurs col·loquial, però sense arribar als excessos llatinitzants, l’adjectivació barroquitzant o els hipèrbatons de la mal anomenada “valenciana prosa”. El procés d’artització del català literari, al qual és alié el *Curial*, és una seqüela de dos fenòmens culturals consecutius: 1) l’enriquiment ciceronià del llatí medieval de la cancelleria (imitat per notaris i escrivans, seguit en escoles de gramàtica), com un intent de depuració de la llengua de cultura, i 2) la dignificació en paral·lel del romanç pels mateixos escrivans, que competien en l’obtenció d’un “estil *gentil*”, noble però antinatural, elitista: distanciat artificiosament de la parla col·loquial i harmonitzat amb l’art gòtic flamíger.

Potser un correcte enquadrament de *Curial e Güelfa* en l’àmbit cultural italià del Renaixement incipient (on el gòtic flamíger era considerar un art “bàrbar” i on els processos d’elaboració de la llengua escrita eren uns altres) ajudaria a resoldre alguns dels interrogants que es planteja al respecte Curt Wittlin:

“Crec que l’absència en el *Curial* de qualsevol ressò de la ‘valenciana prosa’, ni en la sintaxi ni en el lèxic, demana una explicació. Hom hauria de pensar en les situacions següents: l’autor no era de València; o era valencià però escrigué el *Curial* abans de la divulgació del nou estil, o quan vivia en un lloc on aquest era desconegut, o l’havia vist però no li va agradar i així el va evitar (...). Ofereixo exemples de la influència estilística de la versió catalana de les *Històries troianes* sobre el *Tirant*, influència que va en direcció de la ‘valenciana prosa’. Que aquesta tendència estilística, que aflora ja a la fi del segle XIV, no es nota en el *Curial* em sembla indicar que l’autor anònim no vivia en cercles on aquest nou estil retòric s’havia posat de moda.”⁹²¹⁶

És probable que la resposta a aquest aparent “enigma” siga la següent: L’escriptor ha après una mena de *koiné* cortesa a la cort de València. És a dir, que l’ha escoltat i

---

⁹²¹⁶ WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135 (p. 1133).

parlat durant anys en una ambient on es domina el català occidental, amb un lògic predomini de parlants de la terra, però amb una interferència del castellà superior al que podria ser normal, per exemple, als carrers de la mateixa València. Entre altres coses, per la forta presència de nobles castellans i aragonesos al Palau del Real. D'ací vindria la tendència a introduir i preferir molts “valencianismes” en el lèxic de la novel·la, però també castellanismes. Les lectures en les quals ha après el català literari són proses del primer terç del segle XV, encara poc afectades per caragolaments retòrics. Però, en traslladar-se a Itàlia, l'escriptor s'ha italianitzat en costums i en gustos literaris. De manera que el seu estil no està influït per tendències ibèriques, sinó per Boccaccio com a model bàsic i pel llenguatge “natural” que, seguint el consell de Quintilià, tractaven de desenvolupar, tant en llatí com en toscà, els italians del *Quattrocento*.

La possibilitat apuntada per Wittlin, sobre el fet, lògicament assumible, que aquell anònim procedent de València “escrigué el *Curial* abans de la divulgació del nou estil”, ve recolzada per la cronologia d'aquest nou estil. Segons Agustín Rubio Vela, la prosa d'art corelliana, el llenguatge cultista i artitzat que triomfaria definitivament a València en la dècada del 1450, començà a imposar-se a partir del 1424 des de l'escrivania municipal de la ciutat, de la mà d'un scrivà de la sala, Joan Aguilar, que havia sigut lloctinent de protonotari a la cancelleria reial.⁹²¹⁷ Els textos que eixien de la casa de la Ciutat, considerats modèlics des del punt de vista professional i “estètic”, gaudirien d'una bona recepció en el notariat, les escoles i els cenacles de lletraferits, com es demostrarà després en l'estil de Corella i del *Tirant lo Blanc*. Si l'autor del *Curial* abandonà València pels anys 1432-1434, com tants altres cortesans que s'embarcaren amb el rei Alfons (1432) i els infants d'Aragó (1434) cap a l'aventura italiana, doncs difícilment s'hauria pogut deixar seduir per un estil que desconeixia. I més encara si considerem que la documentació municipal corria més regularment entre els ciutadans, sent la cort un àmbit cultural relativament aïllat de la vida urbana. Corella i Martorell sí que vivien en contacte habitual amb els seus conveïns; l'autor del *Curial*, pel que s'observa no arribà a conèixer la prosa d'art valenciana.

L'òptim crític literari que és Jaume Torró ha captat perfectament les diferències existents, en matèria d'orientació retòrica, entre el *Tirant* i el *Curial*. I, encara que encerta en catalogar d'humanística i renaixentista l'actitud de l'anònim de *Curial e*

---

⁹²¹⁷ RUBIO VELA, A., *Epistolari... (II)*, ps. 73-74.

Güelfa, li costa admetre la possibilitat d'explicar-ho admetent la gènesi italiana de l'obra. La seua deducció sobre el *text* és suggerent, però mancada de *context*:

“La diferència que separa l’una novel·la de l’altra” –escriu– “es troba en l’ús de la prosa d’art. Si bé els personatges del *Curial* parlen sovint en un to més solemne i pretenció, ple de llatinismes lèxics i gramaticals, tal com també ho fa el narrador, quan ho fan, per algun especial instint de l’anònim, la llengua no se’ns fa estranya i sobretot el lector segueix els parlaments dels personatges i el narrador amb ben poc d’esforç. Aquesta és una de les grans modernitats del *Curial*: saber elaborar una prosa culta, i fins llatinitzant, sense que es vegi gaire, sense que atempti el geni de la llengua com dirien més tard. I, també, saber integrar-hi un llenguatge clar i una conversa desperta. Sembla com si l’anònim disposés de les claus retòriques que havien de marcar la llengua del renaixement. Potser tot era fruit de la seva familiaritat amb els textos antics i d’una formació gramatical forjada sobre bons models d’escriptura que defugien les tècniques de l’*ornatus difficilis* i cercaven l’aparença de la naturalitat, tan com demanaven els mestres de gramàtica de l’humanisme.”⁹²¹⁸

Es fa difícil de creure que aquesta senzillesa discursiva siga atribuïble al “instint” d’un escriptor que té molt de meticulós i ben poc d’instintiu. La “modernitat” discursiva no pot ser atribuïble a una casualitat, o a una singular excepció en el panorama cultural de la Corona d’Aragó occidental. Sembla que sí: que, en efecte, disposava de les “claus retòriques” de Quintilià, “que havien de marcar la llengua del renaixement.” Quintilià, no sols aconsellava defugir l’*ornatus difficilis*, sinó que era també recomanat pels “mestres de gramàtica de l’humanisme” als escrivans de les cancelleries, als nobles que s’iniciaven en els clàssics i als estudiosos de gramàtica en general.

Dit això, ens assalta una evidència. I és el fet incontestable que l’estil literari de l’anònim del *Curial* no estava tan condicionat pel país de naixença, o per la cort “d’origen” i aprenentatge bàsic de la llengua, com pel país d’immersió cultural i per la cort “de destinació”: la napolitana d’Alfons el Magnànim. Això no vol dir que aquesta cort fóra immune a la difusió dels nous gustos estilístics de la Corona d’Aragó occidental. Vet si no la *Tragèdia de Lançalot*, dedicada a un insigne excortesà de

---

⁹²¹⁸ TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80 (p. 72).

Nàpols per un cavaller, Lluís Gras, que havia viscut molts anys entre Palerm i Nàpols. Per no parlar també, en el terreny de l'escriptura llatina, dels preàmbuls de cancelleria, retoricats a la vella manera ciceroniana, que redactava Arnau de Fonolleda. Vol dir, com proposa Wittlin, que l'anònim "l'havia vist però no li va agradar i així el va evitar." Un escriptor d'esperit italianitzant i cosmopolita com el del *Curial* no se sentia vinculat per lligams "patriòtics" ni lingüístics. No tenia per què imitar ningú pel fet d'haver d'escriure en català. Amb la qual cosa, degué optar per "crear-se" un llenguatge literari apropiat als seus gustos, i concordant amb el consell de Quintilià.

El mateix autor romà podria haver ajudat a reforçar les seues conviccions sobre la importància de mantenir en el discurs literari, a tota costa, un atmosfera de versemblança i credibilitat (*Institutiones oratoriae*, II,x,4-6):

"[4] Sint ergo et ipsae materiae, quae fingentur, quam simillimae ueritati. (...) [5] Nam magos et pestilentiam et responsa et saeuiores tragicis nouercas aliaque magis adhuc frustra inter sponsiones et inter dicta quaeremus. Quid ergo? Numquam haec supra fidem et poetica, ut uere dixerim, themata iuuenibus tractare permittamus, ut exspatientur et gaudeant materia et quasi in corpus eant? [6] Erit optimum, sed certe sint grandia et tumida, non stulta etiam et acrioribus oculis intuenti ridicula."

És a dir:

"[4] Per tant, els temes que hom proposarà, que siguin com més semblants millor a la veritat. (...) [5] Perquè de màgics, de pestilències, de respostes dels oracles, de madrastrès més cruels que les inventades pels tràgics i d'altres arguments encara més fabulosos, endebades els cercarem entre les caucions judicials i els interdictes. ¿Què, doncs? ¿Mai no permetrem que els joves tractin aquells temes –per qualificar-los justament– increïbles i poètics, per tal que s'esbarguin, es complaquin amb la matèria i, per dir-ho així, s'engruixen? [6] Serà el millor, sempre, que es tracti de temes elevats i ufanosos, però que no ressaltin com a estults i ridículs a qui els miri amb esguard penetrant."⁹²¹⁹

---

⁹²¹⁹ QUINTILIÀ, M. F., *Institució oratòria*, volum II [llibre II]..., ps. 60-61.

Quan el fiscal Apol·lo, al mont Parnàs, ironitza satíricament sobre el mal ús que ha fet Homer de la seua “sapiència”, diu “Bo és lo poetar, mas, contra veritat escriure, no ·m par sie loor” (*CeG* III.34). Aquesta màxima, aplicada no a Homer sinó als autors de la vella cavalleria –farcida de fantasies i aspectes sobrenaturals–, era assumida plenament per l’escriptor, que intentà realitzar una literatura de ficció, a la seua manera, com la dels clàssics antics: entretinguda i alligonadora, però sense les estridències i els arguments fabulosos que denuncia com a “ridículs” Quintilià. En qualsevol cas, també cal recordar que l’escriptor coneixia les reflexions sobre la qüestió de Giovanni Boccaccio i altres trescentistes italians defensors de les ficcions poètiques, com Da Imola (*Inf.* XXIX, vv. 58-66: “*Poetae licet fingant, non mentiuntur*”), que insistien en el caràcter “instructiu” de la bona literatura de ficció.⁹²²⁰ Així mateix, sembla que el replegament de la literatura de ficció cap a la versemblança era un tret definitori de la producció europea del segle XV, si més no la de temàtica cortesana i cavalleresca.⁹²²¹ Joanot Martorell apostarà també per aquesta línia en *Tirant lo Blanc*, però sense tant de rigor, cura i convicció com farà l’anònim de *Curial e Güelfa*.

Quintilià havia influït ja en l’estil d’autors italians com Petrarca, Boccaccio, Salutati o Vergerio. La presència de l’orador romà en l’humanisme llombard, amb el qual es relacionava l’autor de la novel·la anònima catalana, és ben manifest. L’exemplar complet de les *Institutiones* trobat i publicat per Poggio Bracciolini el 1416⁹²²² es divulgà ràpidament per Milà, on l’usaven pedagogs, literats i buròcrates com a manual d’estil. Gasparino Barzizza (+1431) es manifestà entusiasmat per la troballa i l’emprà quotidianament en la seua docència. Francesco Filelfo, Pier Candido Decembrio i Francesco Pizzolpasso, amics d’Enyego d’Àvalos, el tenien per referent pel 1430.⁹²²³ Antonio Loschi (+1444), secretari del duc de Milà, l’emprava de manual per a la cancelleria llombarda.⁹²²⁴ Els humanistes florentins aconsellaven l’obra als ‘talianti estrangers que visitaven la Toscana peel 1440 a formar-se en la nova i revolucionària cultura del Renaixement. Es conserven, per exemple, una *Declamationi* de Quintilià “tradocete di latino in vulgare florentino a pitione di messere Nugnio Gusmano,

---

⁹²²⁰ D’aquests aspectes, ja s’ha tractat en els capítols II.1.5 i II.1.6.

⁹²²¹ Vegeu VARVARO, Alberto, La novela europea del siglo XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 305-318.

⁹²²² SORIANO SANCHA, Guillermo, *Tradición clásica en la Edad Media: el legado de Quintiliano y la cultura del humanismo*, Facultad de Letras y Educación, Universidad de la Rioja, Logroño, 2014, p. 30.

⁹²²³ *Ibidem*, ps. 116-117.

⁹²²⁴ *Ibidem*, p. 96.

spagnuolo.”⁹²²⁵ El cavaller castellà, emparentat amb els D'Àvalos, que es proclamava a Florència deixeble d'Enric de Villena, podria accedir així, més fàcilment, als continguts i preceptes de l'obra clàssica. Prompte s'incorporà Quintilià, com a novetat, a la biblioteca d'Alfons el Magnànim i, fins i tot, a la d'un aficionat a les lletres com era el príncep Carles de Viana.⁹²²⁶ L'havia obtingut de la seua estada a Nàpols (1457-1458). A Sicília, no obstant la proximitat, fou obra desconeguda fins als temps de la impremta, segons Henri Besc.⁹²²⁷ A la Península Ibèrica, a banda d'algunes excepcions (com Viana o com l'esmentada traducció toscana a prec de Nuño de Guzmán⁹²²⁸), la difusió de l'obra de Quintilià fou més restringida i més tardana que a Itàlia.

* * *

Deixant de banda el terreny de l'oratoría, trobem que l'autor de *Curial e Güelfa* s'interessava també per l'astronomia i l'astrologia. Com ja s'ha comentat en altre lloc,⁹²²⁹ el *Tetrabiblos* de l'astrònom Claudi **Ptolemeu** (ca. 100-ca. 170) fou consultat, juntament amb altres fonts, a l'hora de caracteritzar els planetes Mart, Júpiter i Venus, que influeixen sobre el protagonista de la novel·la. També degué servir de referència aquesta obra a l'hora de fixar o estructurar les edats d'alguns personatges (els 20-21 anys de *Curial* en el llibre II, per exemple) d'acord amb l'associació septennal de la vida humana als influxos astrològics dels diferents planetes.⁹²³⁰

* * *

Els interessos lectors de l'autor del *Curial* eren tan diversos que sorprenen. Contribueixen a retratar-lo, en qualsevol cas, com un home de gran curiositat intel·lectual. Així, per exemple, en qualsevol racó de la novel·la ens podem trobar amb alguna referència zoològica estreta de la *Naturalis historia* de **Plini el Vell** (Gai Plini Segon, 23-79), un dels llibres preferits de Ferran I de Nàpols, que el manà *volgarizzare*

---

⁹²²⁵ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel, Imágenes de recepción de Boccaccio a través de sus códices: primeras notas, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 415-478 (p. 421).

⁹²²⁶ SORIANO SANCHA, G., *Tradición clásica...*, ps. 71-72.

⁹²²⁷ BRESCH, Henri, *Livre et société en Sicile (1299-1499)*, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani ("Supplementi al Bollettino", 3), Palerm, 1971, p. 47.

⁹²²⁸ De la qual donava ja notícia SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, p. 143.

⁹²²⁹ Qüestió que hem desenvolupat en tractar de Matfre Ermengaud entre les fonts occitanes de l'escriptor. Vegeu el capítol II.1.3.

⁹²³⁰ *Tetrabiblos*, IV,10. Ho trobareu resumit divulgativament en PARAVICINI BAGLIANI, Agostino, Edades de la vida, dins LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (eds.), *Diccionario razonado del Occidente medieval*, Akal, Madrid, 2003, ps. 243-251.

en *napoletano misto* per a poder llegir-lo i gaudir-lo sense intermediaris.⁹²³¹ No debades, la divisa persona de Ferrante d'Aragona, el munt d'àngates (no pas “de diamants”, com consta en erròniament en alguns llocs) procedia d'aquesta enciclopèdia.⁹²³² Alfons el Magnànim també s'havia interessat activament per posseir un exemplar d'aquesta obra, imprescindible en qualsevol biblioteca humanística o d'estat.⁹²³³

Doncs, bé, quan la Fortuna desitja que Juno “habite en los sítzeus e pudents marjals fangosos, e, a forma de cullereta o ranapeix de pantà o marjal, visca en aquells pantans o marjals vils ab poca aygua, e solament los stius reviva, e los yverns no sie res” (*CeG* III.18), està fent seua una teoria de Plini (*Nat. hist.*, ll. IX, li, 74) i altres autors antics, la de la generació espontània d'éssers vius, que comparteix amb altres autors clàssics, com Elià, Lucreci, Plutarc, Macrobi o Ovidi (*Metam.* XV,375: “*Semina limus habet virides generantia ranas*”: ‘El llot conté unes llavors d'on s'aviven les granotes’). Científicament no fou qüestionada fins al segle XVII, quan l'italià Francesco Redi (1626-1691) la confutà empíricament. Escriu Plini Segon, com recorda l'anònim del *Curial*: “*Ranae (...) pariunt minimas carnes nigras, quas gyrinos uocant, oculis tantum et cauda insignes. Mox pedes figurantur, cauda findente se in posteriores. Mirumque, semestri uita resoluuntur in limum nullo cernente, et rursus vernis aquis renascuntur. Occulta ratione, quum omnibus annis id eveniat.*”⁹²³⁴ És a dir, en traducció espanyola del metge i humanista Jerónimo de Huerta (*ca.* 1629): “Las ranas (...) paren unos pedaços pequeños de carne, a los quales llaman *girinos* y sólo se conoce en ellos los ojos y la cola. Después se forman los pies, dividiéndose la cola de los postreros. Y cosa es maravillosa que, de seis a seis meses, se resuelven y deshazen entre

---

⁹²³¹ L'ordenà traduir al seu bibliotecari Giovanni Brancati, l'any 1473. Vegeu GENTILE, Salvatore (ed.), *Caio Plinio Secondo. La storia naturale [libri I-XI] tradotta in “napoletano misto” da Giovanni Brancati*, 3 vol., Nàpols, 1974; BARBATO, Marcello, *Plinio il Vecchio volgarizzato da Landino e da Brancati*, dins GUALDO, R. (ed.), *Le parole della scienza. Scritture e tecniche scientifiche in volgare (secoli XIII-XIV). Atti del Convegno (Lecce, 16-18 aprile 1999)*, Congedo, Galatina, 2001, ps. 187-227; ÍDEM, Prefazione, dins PLINI EL VELL, *Il libro VIII del Plinio napoletano di Giovanni Brancati*, Liguori, Nàpols, 2001.

⁹²³² Com s'explicarà, en relació amb el contingut del *Curial*, en el capítol II.2.3.

⁹²³³ MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d'Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307 (p. 292).

⁹²³⁴ PLINI EL VELL (Caius Plinius Secundus), *Cai Plini Secundi Historiae Naturalis libri XXXVII. Pars tertia continens Zoologiam*, ed. a cura de Georges CUVIER i Jean AJASSON DE GRANDSAGNE, Tipogr. de Nicholas Éloi Lemaire, París, 1728, vol. 4, ps. 181-182 (IX,li,74).

el cieno sin que alguno lo vea y, después, con las aguas del verano, renacen las que antes habían nacido. Y aunque esto sucede cada año, es oculta razón de ello.”⁹²³⁵

La referència zoològica ve a colació de vincular les culleretes (o capgrossos) amb el llot o tarquim pudent dels estanys i les marjals, per a presentar-los com uns éssers deformes i immunds. Cosa que explica el remat de la diatriba per part d’una enfurida Fortuna: “car, qui contra rahó e dret vol ésser sobre totes les vivents magnificada, mereix, ab dret juyhí, dejús totes les creatures animades ésser deformada, envileyda e abatuda; e, si a altra cosa pus vil e menys útil e menyspreada la pogués comparar e en aquella convertir, sàpies que no ho lexaria per cosa del món” (*ibidem*).

* * *

Finalment, es podria parlar del mitògraf tardoantic **Fulgenci** (segles V-VI), que apareix citat en el proemi del llibre III del *Curial*, però que segurament no fou consultat ací de forma directa per l’escriptor. De fet, la interpretació al·legòrica de les Muses que reproduceix en dit pròleg (*Fulgentii Mythologiarum libri tres*, I,15: *Fabula de novem Musis*) té per intermediaris combinats tres trescentistes italians: Giovanni del Virgilio (*Allegoriae*, o exposició de l’*Eneida*), Giovanni Boccaccio (*Genealogie deorum gentilium*) i Pietro Alighieri (*Comentum* de Dante).⁹²³⁶ Ell cita explícitament l’auctor antic i prestigiós (“E, quant a l’integument d’aquesta faula, diu Fulgenci que nou Muses són...”), perquè li sembla una opció més convenient o digna que la de citar les fonts enciclopèdiques a les quals sol recórrer habitualment per a presentar-se com l’erudit que no és, i poder així enriquir amb coneixements útils la ficció cavalleresca. Ja ho havia fet abans Enric de Villena, quan citava autors antics, després d’haver plagiat les informacions d’exegetes o comentaristes del segle XIV italià.⁹²³⁷

Anton Espadaler⁹²³⁸ troba suggerent la coincidència següent entre una altra obra de Fulgenci, la seua *Expositio* de l’*Eneida*, i una frase molt concreta del proemi III.0.

---

⁹²³⁵ PLINIO Segundo, Cayo, *Libro nono de Caio Plinio Segundo, de la “Historia Natural”: De los pescados del mar, de lagos, estanques y ríos*; trad. del llatí a l’espanyol per Jerónimo de HUERTA, Tipogr. de Pedro Madrigal, Madrid, 1603, p. 138.

⁹²³⁶ Vegeu el capítol I.3.6, quan tractem del comentari de Dante pel seu fill Pietro, i el *Curial*. En edicions recents de la novel·la, per exemple en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 634-635, trobareu que se cita directament Fulgenci i es deconeixen encara aquests filtres italians, potser per un excés de confiança en la sinceritat erudita de l’escriptor.

⁹²³⁷ CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules* de Villena y la *Fiorita* de Guido da Pisa, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396.

⁹²³⁸ ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa: El jo de l’autor i la història*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286 (p. 283).

Així, on Fulgenci diu “*Apollinem deum studii dicimus (ideo et Musis additum)*”,⁹²³⁹ en el *Curial* llegim que són “nou Muses, a les quals és ajustat Apol·lo.” Tanmateix, com s’ha demostrat més amunt, en aquest paràgraf concret el text de l’anònim mostra una dependència quasi literal de Pietro Alighieri (*Purg. IX,67-69*): *Duo labia velut cimbala verborum comoda modulantia, lingua, ut plectrum, palatum proferens sonum; pulmo, ut follis. Aliqui addunt Apollinem dictis Musis, dicentes decem esse modulamina (...)*.⁹²⁴⁰ Això no obstant, no hauríem de descartar que l’autor tinguera accés l’*Expositio Vergilianae continentiae*, continguda en el volum d’*Opera Fulgentii* de la biblioteca reial napolitana.⁹²⁴¹ ¿Explicaria la consulta d’aquest opuscle exegetíc l’interés de l’escriptor per fer del seu heroi Curial un heroi –diguem-ne– *Aenicus*, seguidor de les passes de l’*Aeneas* de Virgili? Si Lola Badia sostenia que la biografia de Curial se sustentava sobre una lliçó virgiliana,⁹²⁴² Espadaler entén que podria haver-se fixat en el Fulgenci exegeta de Virgili “*secundum philosophos morales*”, el qual “interpreta el poema al·legòricament i atorga als episodis infortunats el valor de trànsits exemplificats en els quals Eneas ensopega per deixar-se arrossegar per la joventut, l’amor fruit de la sensualitat i la pompa de la vanaglòria que engendra la supèrbia.”⁹²⁴³

Comsevulla que siga, la reivindicació de l’autoritat de Fulgenci, única, explícita i manifesta, no apareix en els episodis africans –els més virgilians del *Curial*–, sinó lligada al tema de les Muses del Parnàs, un dels preferits pels escriptors i els artistes de l’incipient Renaixement italià. Val a recordar que, en l’Antiguitat clàssica, les muses eren les amfitriones de la cultura d’elit, la que elevava els esperits. Ernst Curtius cita Ciceró (*Tusculanae*, V,xxiii,66: “*Cum Musis, ide est, cum humanitate et doctrina*”) per a sintetitzar el que significava el consistori d’al·legòriques germanes, que “se asocian no sólo con la poesía, sino con todas las formas superiores de la vida espiritual. Vivir con las Musas es vivir humanísticamente.”⁹²⁴⁴ La idea tòpica d’adorar les Muses i deixar-se

⁹²³⁹ ZIOLKOWSKY, Jan M. – PUTNAM, Michael C. J. (eds.), *The Virgilian Tradition. The First Fifteenth Hundred Years*, Yale University Press, New Haven – Londres, 2008, ps. 660-671 (la citació és de la p. 662).

⁹²⁴⁰ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>> La correcció de 10 per 9 veus és també cosa dels trescentistes italians. Vegeu, més amunt, el capítol II.1.6.

⁹²⁴¹ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d’Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. 133.

⁹²⁴² BADIA, Lola, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1988.

⁹²⁴³ ESPADALER, A.-M., *Curial e Güelfa*: El jo..., p. 238.

⁹²⁴⁴ CURTIUS, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 1, ps. 324-325.

aconsellar per elles venia ja del temps d'Homer (que les solia invocar), Hesíode i de Píndar, però perdé força, com després veurem, en l'etapa baiximperial.

En Virgili, les Muses seran invocades com a patrocinadores de l'epopeia d'Enees (*Eneida*, I,8; VII,37 i 641; X,163), però sols en moments especialment difícils, en què el poeta es veu necessitat de llur auxili.⁹²⁴⁵ Aquesta *invocatio* especial, reiterada o diferida serà imitada per Dante en la *Divina Comèdia*. I també per l'anònim de *Curial e Güelfa*, que només invoca les nou donzelles en el preàmbul del llibre III, perquè preveu que serà un llibre poèticament molt complicat per a ell i especialment “intricat” de poètiques ficcions i retòriques colors. En relació amb això, Quintilià (*Institutiones oratoriae* IV, *proemium*, 4) explica que és costum dels grans literats invocar les Muses, no sols a l'inici de les seues composicions, sinó també –com fa, de fet, l'autor del *Curial*– quan la creativitat requereix d'una ajuda suplementària: “[4] *Quodsi nemo miratur poetas maximos saepe fecisse, ut non solum initiis operum suorum Musas inuocarent, sed, prouecti quoque longius, cum ad aliquem grauiorem uenissent locum, repeterent uota et uelut noua precatone uterentur, [5] mihi quoque profecto poterit ignosci, si, quod initio, quo primum hanc materiam inchoavi, non feceram, nunc omnis in auxilium deos ipsumque in primis, quo neque praesentimus aliud nec studiis magis propitium numen est, inuocem, ut, quantum nobis expectationis adiecit tantum ingenii adspiret dexterque ac uolens adsit et me qualem esse credidit faciat.*” És a dir: ‘Perquè, si ningú no s'estranya que els més grans poetes sovint invoquin les Muses, no solament al començ de llurs obres, sinó que també, en haver avançat més, quan arriben en un moment més important, repeteixin llurs invocacions i utilitzin una mena de noves pregàries, [5] a mi també, en veritat, se'm podrà perdonar si, allò que no vaig fer al començament, així que vaig encetar aquesta matèria, ho faig ara invocant en socors tots els déus i, abans de tot, aquella divinitat el poder de la qual és el més visible i el més propici per als estudis, a fi que m'inspiri tant de talent com confiança ha dipositat en mi, em sigui favorable i benevolent i em faci tan com m'ha cregut.’⁹²⁴⁶

En alguna obra Virgili, fins i tot, les sagrades Muses arribaran a assumir com a propi un influx de caire sapiencial que supera els límits estrictes la poesia, com a reveladores dels “secrets de la natura” (*Geòrgiques* II,475-484):

---

⁹²⁴⁵ *Ibíd.*, p. 329.

⁹²⁴⁶ QUINTILIÀ, M. Fabi, *Institució oratòria*, volum III [llibres III-IV], ed. i trad. a cura de Jordi PÉREZ DURÁ i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1987, p. 111.

“Me uero primum dulces ante omnia Musae, / quarum sacra fero ingenti percussus amore, / accipiant, caelique uias et sidera monstrent, / defectus solis uarios lunaeque labores, / unde tremor terris, qua ui maria alta tumescant / obicibus ruptis rursuque in se ipsa residant, / quid tantum Oceano properent se tingere soles / hiberni, uel quae tardis mora noctibus obstet / sin, has ne possim naturae accedere partis, / frigidus obstiterit circum praecordia sanguis.”

És a dir:

‘Quant a mi, vulguin primerament les Muses, principal objecte de la meua tendresa, de les quals porto, endut per una passió profunda, les sagrades insígnies, vulguin fer-me acollença i mostrar-me els camins del cel i les constel·lacions, els eclipsis variats del sol i les defallences de la lluna, d’on vénen els sacsejaments de la terra, quina força fa inflar les mars pregones, romputs els dics, i les fa refluir a retrobar llur calma, per què s’apressen tant els sols d’hivern a esfonsar-se dins l’Oceà i quina barrera retarda les nits quan s’empresen a venir. Però si, per impedir-me d’abordar aquests secrets de la natura, una sang gelada corre entorn el meu pit.’⁹²⁴⁷

Com explica Curtius, “Virgilio no pide a las Musas el don de la poesía, sino la facultad de comprender las leyes cósmicas (...). La Musas aparecen como protectoras de la filosofía; otorgan ese saber que permite vencer el temor a la muerte y al infierno.”⁹²⁴⁸ Així ho entenia i ho expressava Giovanni Boccaccio en una extensa lletra adreçada a Francesco Nelli (1363): “... quelli che sono valenti nella litteratura ciò che per addietro è fatto hanno nel conspetto, le leggi della nostra madre natura e l’andamento del cielo e delle stelle conoscono, e sanno il circuito della terra ed i liti del mare e le cose che sono in quello, e, quello che è molto da commendare, che non solamente fanno chiaro nelle lettere il nome degli altri, ma, scrivendo, nell’etternità levano il suo.”⁹²⁴⁹

La plasmació d’aquest somni virgilià en forma de divisa humanística s’observa perfectament en la medalla que el Pisanello dissenyà a la cort de Nàpols (1448-1449)

---

⁹²⁴⁷ VIRGILI MARÓ, Publi, *Geòrgiques*, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1963, p. 123.

⁹²⁴⁸ CURTIUS, E. R., *Literatura europea...*, ps. 326-327.

⁹²⁴⁹ BOCCACCIO, Giovanni, *Epistole e lettere*, ed. a cura de Ginetta AUZZAS, Mondadori, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, Milà, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>, lletra núm. XIII.2, s. p.

per a l'“amant de les sagrades Muses” –com ell mateix es qualificava– Enyego d'Àvalos. L'artista representà una figuració simplificada de l'escut d'Aquil·les, amb el doble cim del Parnàs, les roses de Pièria (les Muses, i el lema ‘per vosaltres es fa’) i un cel nocturn, ras i del tot estrellat –amb “els camins del cel i les constel·lacions”–, que domina l'hortizó superior. En l'hemisferi austral, les ones de l'Oceà.⁹²⁵⁰ Era una manera emblemàtica i molt humanística d'apropiar-se el gran camarlenc del desig de Virgili, quan pretén –com s'ha vist– portar “les sagrades insígnies” de les Muses (“*quarum sacra fero*”), cosa que dóna sentit al mateix *motto* enigmàtic i voltat de roses elegit per segellar la divisa: “per vui se fa” (‘per vosaltres’, Muses, ‘es fa’).

L'estudiada al·legoria de la medalla davaliana⁹²⁵¹ transmet gràficament un ideal de connexió neoplatònica entre les Muses de l'Helicó i l'harmonia celestial, com la que evoca l'autor del *Curial* quan escriu que les Muses “estam entorn del déu Apol·lo”, qui fa sonar la viola i canta dolçament “temprant l'armonia” de l'univers (*CeG* III.27). Seguint les idees de l'humanisme imperant a la Itàlia on s'escriu la novel·la, poesia, filosofia i astronomia són reduïdes a sabers complementaris i interconnectats. Per això, l'Aquil·les del *Curial*, a més de cavaller amb aficions científiques, és “gran philòsof e astròlech, gran sonador de esturments, gran cantador” (*CeG* III.31).

Les Muses de *Curial e Güelfa*, i això és tan evident com irrefutable, obtenen un gran protagonisme perquè l'escriptor ja es troba immers en els ideals d'un incipient Renaixement, quan després de molts segles, les roses de Pièria recobren un gran protagonisme. L'havien perdut ja en l'època imperial romana, quan s'imposava en la literatura el culte imperial i les invocacions als cèsars. Ja durant el Baix Imperi, la impregnació de simbolisme religiós que afectà a les Muses, com a verges celestials comunicadores de l'ànima amb el més enllà, ajudà a bandejar-les de la cultura medieval i a que es posara de moda, fins i tot, “protestar” contra aquestes icones de gentilitat. Així les coses, durant l'edat mitjana, les nou donzelles, estigmatitzades pels apologetes cristians, foren proscrietes del panorama cultural i iconogràfic, en benefici de les Arts Liberals (que també revalorarien els humanistes).⁹²⁵² El fet que autors italians com

---

⁹²⁵⁰ Més detalls sobre aquesta iconografia en el capítol I.3.4.

⁹²⁵¹ Els germans Guevara-d'Àvalos posseïen unes *Geòrgiques* glossades i exposades, amb escolis marginals, que es conserven en l'actualitat a París. Vegeu el capítol I.3.5.

⁹²⁵² Com explica BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176 (ps. 165-166), en l'edat mitjana, “[les Muses] eren identificades amb una inspiració pagana i pecaminosa, relacionada amb la consecució de la immortalitat a través de la glòria mundana. Desapareixen, doncs, gairebé totalment les Muses de la imaginació simbòlica dels medievals i

Dante i Boccaccio les rescaten i les posen en primer plànol, és ja tot un anunci del que significaria l'humanisme com a procés de recuperació i reivindicació del llegat clàssic. Tal com explica Ernst R. Curtius, el poeta-teòleg que fou Alighieri “se tomó la libertad de dar cabida en los Campos Elisios a los poetas y héroes de la Antigüedad; describió a los grandes poetas admitiéndolo a él en su círculo; hizo que Virgilio lo acompañara hasta el paraíso terrenal. Un escrúpulo tan secundario como la cuestión de si el poeta cristiano puede o no mencionar a las Musas no lo preocupó nunca.” Les *sacrosante Vergini*, com ell les denominava (*Purg.* XXIX,37) apareixen en diferents ocasions al llarg del poema i són invocades en els moments decisius, juntament amb Apol·lo;⁹²⁵³ invocacions que, òbviament, serveixen d'inspiració a l'anònim.

L'autor del *Curial* participa activament d'aquest rescat i enaltiment de les Muses, sobre les quals investiga i llig molt abans de caracteritzar-les. L'escriptor, en forma de *recusatio*, dubta sobre si tindrà o no dret a fer-se tutelar per les nou “Apol·línies” (“si serà lícit a mi usar de ço que los altres que scriviren usaren o han usat, ço és, invocar les Muses”, *CeG* III.0); entre altres coses, perquè ell escriu en romanç i, tret de comptades excepcions, com Dante o Petrarca, les Muses no assistien habitualment als qui produïen literatura en romanç.⁹²⁵⁴ Finalment, decideix presentar-se en la *captatio benevolentiae* com un seguidor de les Pièrides, cosa que significa en realitat –la realitat que sol ocultar el tòpic de tota *captatio benevolentiae*– que aspira a obtenir alguna ajuda de les Muses. El seu esperit connecta molt bé amb el dels humanistes del *Quattrocento* i els creadors de la Itàlia coetània. Per allò que explica l'historiador de l'art Wolfgang Liebenwein, en Apol·lo i les Muses, “gli humanisti vedevano, fundandosi in Macrobio e Fulgenzio, le garanti dell'armonia cosmica e, contemporaneamente, le rappresentanti delle scienze e delle arti.”⁹²⁵⁵ I les ciències i les arts havien d'importar molt als prínceps del Renaixement italià. No sols era el signe del temps, sinó el que aconsella l'escriptor anònim al seu dedicatari, que presumim que devia ser algun príncep.

---

al seu lloc apareixen les Arts, teoritzades pel mateix Boeci i per Cassiodor i dotades de figuració iconogràfica al *De Nuptiis* de Marcià Capel·la.”

⁹²⁵³ CURTIUS, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 1, p. 338.

⁹²⁵⁴ Així ho veu BADIA, Lola, La legitimitat del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana. Treballs del Seminari de Literatura Medieval del Departament de Filologia Catalana (Universitat de Barcelona, 1988-94)*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 161-184 (p. 180).

⁹²⁵⁵ LIEBENWEIN, Wolfgang, *Studiolo. Storia e tipologia di uno spazio culturale*, ed. a cura de Claudia CIERI VIA, Panini, Mòdena, 1988 (trad. a l'italià de *Studiolo, Die Entstehung eines Raumtyps und seine Entwicklung bis um 1600*, Mann, Berlín, 1977), p. 49.

De la mà de Fulgenci i Macrobi, *Curial e Güelfa* deixa arrere les consideracions pejoratives que havien imperat en l'edat mitjana sobre les Muses, recordades així per Lola Badia: "Resulta que, d'ençà que Boeci va fer fora les Muses del capçal del seu llit per substituir-les per Filosofia a la *Consolació*, el prestigi d'aquestes nou donzelles simbòliques va començar a decaure. Eren identificades amb una inspiració poètica pagana i pecaminosa, relacionada amb la consecució de la immortalitat a través de la glòria mundana."⁹²⁵⁶ ¿No és precisament allò el que condemnen els predicadors medievals i el Sanglier de la novel·la, la immortalitat a través de la glòria mundana, el que pretén obtenir i obté per fi Curial? Doncs, evidentment que sí! L'aposta filosòfica – ideològica – de l'anònim escriptor, es desmarca de la tradició medieval. Protesta contra ella. Se'n riu ocasionalment. Aposta pels ideals del moviment humanístic, fins i tot, per aquells de caràcter neoplatònic (místic, paganitzant i transcendental), que podrien ser considerats "perillosos" o suspects d'heretgia. Heus ací un bon motiu per a hipotetitzar per què el *Curial* no es divulgà ni fou conegut fins el segle XIX.

En efecte: si de la mà de Fulgenci el proemi III.0 insisteix en les Muses, la música, Apol·lo Musagetes, etc., és perquè l'autor participa activament d'aquesta moda de rellegir o reinterpretar Fulgenci i Macrobi. O, si més no, com hem comprovat, tracta de fer-se notar suggerint que se'ls havia llegit. En qualsevol cas, es preocupa de donar a entendre als seus lectors quins autors representaven per a ell dues fonts d'*auctoritas à la mode*. Compartia amb els humanistes l'anònim escriptor, pel que s'observa, una adoració esnobista de les Muses, figures al·legòriques inspiradores d'una nova manera d'integrar aristocràcia i bellesa ideal. Preceptors humanistes i prínceps mecenes ja s'ocuparien de donar forma i expressió artística al projecte.

Pensem ara en l'*Studiolo* de Belfiore, una vil·la als afores de Ferrara on solien estiuajar els marquesos. Fou planejat el 1441 i executat entre el 1447 i el 1463,⁹²⁵⁷ en una cort esplèndida, com la dels Este, tan ben relacionada i emparentada amb la de Nàpols; una cort, a més, molt freqüentada per ambaixadors del rei d'Aragó, entre els quals destacava per la seua cultura Enyego d'Àvalos (1446). El preceptor de la casa, el

---

⁹²⁵⁶ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176 (p. 165).

⁹²⁵⁷ CAZZOLA, Franco, L'orto di Belfiore, la villa, il barco: una campagna per diletto, dins DI LORENZO, Andrea (coord.), *Le Muse e il principe. Arte di corte nel Rinascimento padano*, Catàleg de l'exposició al Museo Poldi Pezzoli, Panini, Mòdena, 1991, vol. 2, ps. 203-222; CAVICCHI, Camilla, La musica nello Studiolo di Leonello d'Este, dins GUIDOBALDI, Nicoletta (ed.), *Prospettive di iconografia musicale*, Associazione Culturale Mimesis, Milà, 2007, ps. 129-152.

cèlebre pedagog Guarino Veronese, d'acord amb Leonello d'Este, planejà el que havia de ser un petit temple del saber. Apol·lo Musagetes, representat al sostre, presidia el cor artístic de les Muses, distribuïdes per les parets en obres pictòriques. Lamentablement, la major part del conjunt i l'estudi que el contenia fou destruït per un incendi el 1482, però es coneix per restes pictòriques i testimonis descriptius.⁹²⁵⁸

Una de les curiositats més interessants que presentava aquest programa és que la musa de l'erotisme grec, Erató, havia sigut “corregida” moralment per Guarino Veronese. Se la representava amb la forma i atributs de la Venus Urània, celestial, o “estel·lificada”, com en diu l'autor del *Curial*.⁹²⁵⁹ Aquesta musa, en l'ambient cortesà on es troba, passà, doncs, de fomentar la idea d'un erotisme poètic antic, lúdic i desafrenat, a representar la protecció sobre el matrimoni honest. S'entén que sobre un matrimoni de signe neoplatònic: una fusió d'ànimes i cossos basada en l'harmonia conjugal, com la que serveix per a culminar la novel·la cavalleresca que ens ocupa. Al remat, s'observa una relativa comunió de formes, de llenguatge i d'interessos artístics entre el cenacle d'humanistes ferraresos (i els llombards, molt ben connectats amb ells), d'una banda, i l'anònim escriptor del *Curial*. De manera que algunes coses de la novel·la que ens semblen “originals”, per no haver-les contextualitzades correctament en el temps i el lloc on correspon contextualitzar-les, podrien no ser tan originals al cap i a la fi. Recordem, a tot això, que Leonello d'Este (1407-1450), marquès de Ferrara i duc de Mòdena (1441-1450), i gran aliat del rei d'Aragó, era casat amb Maria d'Aragó, filla d'Alfons el Magnànim. Així mateix, alguns joves eminents del clan dels Este residiren durant molts anys a la cort napolitana, en companyia de Ferran d'Aragó, l'adolescent duc de Calàbria, amb el qual aprenien d'armes i d'arts liberals.

El programa decoratiu de l'Studiolo de Belfiore estava presidit per un ambició conjunt pictòric que representava un homenatge artístic a la música apol·línica, a la força motriu de l'Univers, garantia de l'harmonia perfecta dels astres. Seguint la doctrina de Plató, les obres humanes que foren reflex en la terra d'aquesta harmonia celestial, es trobarien molt pròximes al Summe Bé i proporcionarien felicitat a qui les contemplara. Aquesta música sobrenatural es troba molt present en el llibre III del *Curial*, sobretot al Parnàs. Perquè, com expliquen a Curial les mateixes Muses, “estam entorn al déu

---

⁹²⁵⁸ Vegeu també, a banda de les obres ara esmentades, EÖRSI, Anna K., Lo Studiolo di Lionello d'Este e il programma di Guarino da Verona, dins *Acta Historicae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1-2), Budapest, 1975, ps. 15-52.

⁹²⁵⁹ ANDERSON, Jaynie, Il risveglio dell'interesse per le Muse nella Ferrara del Quattrocento, dins DI LORENZO, Andrea (coord.), *Le Muse e il principe. Arte di corte nel Rinascimento padano*, Catàleg de l'exposició al Museo Poldi Pezzoli, Panini, Mòdena, 1991, vol 2, ps. 165-185.

Apol·lo, e ell per amor temprà la viola de set cordes, e, enamorant, canta molt suaument e dolça, temprant l'armonia de les set planetes" (*CeG* III.27).

Fabulós és el detall iconològic de la lira del déu (que l'escriptor transforma en un instrument modern i familiar: la innovadora *Valencian viol*, introduïda llavors a la cort de Nàpols⁹²⁶⁰) i de les mítiques "set cordes", per tractar-se d'un motiu de tradició pitagòrica. Ho ha estudiat amb deteniment Christiane L. Joost-Gaugier. El sentit que s'atorga a Apol·lo com a déu d'una música còsmica i Musagetes, director del cor de les Muses, parteix del poeta grec Píndar; concretament, de la *Pítica* I, la mateixa que conté l'enigmàtic mot de Curial: "*Ans anvie que pitié*" (*CeG* III.99).⁹²⁶¹ Més avant interessà de Plató, Plutarc, Ciceró i Macrobi, autors que formaven part del catàleg de lectures i de preferències de l'anònim de la novel·la cavalleresca, un home complagut amb el neoplatonisme. Píndar (segle V aC) fou que transformà Apol·lo, un déu homèric tan bell com iracund, en el "dio che creò la musica in grado di guarire le infermità dell'uomo e lenire la sua anima (...). Non solo la divina bellezza di Apollo ispirava l'atleta con la forza e il coraggio per raggiungere la vittoria, ma la vittoria stessa simboleggiava quella dell'uomo, che grazie ai radiosi doni del dio era reso idoneo a divenire un essere civilizzato." No ens cap el dubte que el Curial de la ficció (que assumeix des de la infantesa la condició onomàstica de *curialis*, d'*essere civilizzato*) podia donar testimoni de tot això, tal com li ho sol·licita el mateix autor: "tu dir ço que has somiat, e yo scriure ço que tu a molts publiquist" (*CeG* III.25). D'altra banda, "il significato delle sette corde de la lira pindarica induce a prendere in considerazione l'affascinante tradizione letteraria greca (...) che collega il numero sette con Apollo."⁹²⁶²

Quan Cal·líope conversa amb el cavaller elegit, sona "una armonia suau, una musical dolçor, ferí les orelles de Curial, car Apol·lo, ab la sua viola sonant, cantà tan dolçament, que yo no pusch creure que les serenes qui retenien Ulixes no fossen retengudes per tanta dolçor" (*CeG* III.29). L'escriptor sabia, tal vegada per haver-ho oït referir a Filelfo, gran amic d'Enyego d'Àvalos, que el déu Apol·lo era l'inventor de la música, com explica el pseudo-Plutarc *De musica (Moralia, XIII,14; o 1135F)*, convertit en el llibre XIII de la compilació d'*Obres de costums morals* del referit autor: "Nosaltres, en canvi, aprenguérem que no és cap home l'inventor de les bondats de la

---

⁹²⁶⁰ Vegeu el capítol II.2.2, que dediquem a l'ambientació de la novel·la i a la música.

⁹²⁶¹ Us reenviem més amunt, on tractem del poeta grec, i al capítol II.2.3, on s'explica el significat i la intenció del mot.

⁹²⁶² JOOST-GAUGIER, Christiane L., *Measuring Heaven. Pythagoras and His Influence on Thought and Art in Antiquity and the Middle Ages*, Cornell University Press, Ithaca, 2006; trad. a l'italià per Pasquale FACCIA com *Pitagora e il suo influsso sul pensiero e sull'arte*, Arkeios, Roma, 2008, ps. 109-110.

música, sinó aquell déu adornat per totes les virtuts, Apol·lo.”⁹²⁶³ La idea era de filiació pitagòrica i pindàrica, com s’ha vist. La música era per als humanistes un art excels i d’origen diví, i com a tal apareix en els debats distesos sobre les Arts Liberals (*Convivia Mediolanensia*) del mateix Filelfo, on un dels ficticis contertulians és, precisament, el que seria després gran camarlenc d’Alfons el Magnànim.⁹²⁶⁴ D’Àvalos és l’encarregat de recordar als presents al relació d’Apol·lo amb la “delectable sciència”, que ell mateix practica fent sonar diversos instruments i cantant al so de l’arpa.

Amb el *Curial*, l’autor coopera literàriament a l’hora de propagar aquests ideals humanístics de reverència renovada envers les Muses i Apol·lo. Com també ho farà el mateix D’Àvalos quan elegirà el doble cim del Mont Parnàs i unes roses (les Roses de Pièria, les Muses) com a divisa personal en la medalla que li féu el Pisanello (1449); acompanyades les flors per un *motto* enigmàtic: “per vui se fa”, és a dir, ‘per vosaltres [les Roses de Pièria] es fa realitat l’art excels que representa la medalla, i s’entén que no tant per vanaglòria del seu titular.⁹²⁶⁵ Així mateix, el gran camarlenc, quan traduï del català al toscà uns tractats seus de cura de falcons, es presentà en la dedicatòria com un “amatore delle Sacre Muse”.⁹²⁶⁶ Ja en el segle XIV, després que Dante posicionara tan dignament les Muses en la *Commedia*, Boccaccio les invocava així en el sonet final de la *Teseida* (vers 1, any 1375): “O, sacre Muse, le quali io adoro!”⁹²⁶⁷

Ja en el segle XV, Lorenzo de’ Medici (*De Summo Bono*, ‘Sobre la felicitat’, 1473, II, vv. 19-24) qualifica el seu amic Marsilio Ficino d’“amator sempre delle sancte Muse / né manco della vera sapientia”,⁹²⁶⁸ que és la d’Apol·lo Musagetes, president de les Muses en *Curial e Güelfa*, a més de “déu de sapiència”: el que comunica “tota la sapiència de la sua deïtat” (*CeG* III.34) al cavaller estudiós. Amar les Muses era ja una

---

⁹²⁶³ Traduït al català, a partir de PLUTARCO, *Obras morales y de costumbres* (“*Moralia*”), vol. XIII. *Sobre la música* (pseudo-Plutarco). *Fragments*, ed. i trad. a cura de José GARCÍA LÓPEZ i Alicia MORALES ORTIZ, Gredos (“Biblioteca Clásica”), Madrid, 2004 (1a ed., 1985), p. 73.

⁹²⁶⁴ Sobre el tema de la música i d’Apol·lo en aquesta obra, vegeu GIONTA, Daniela, *Per i “Convivia Mediolanensia” di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici (“Quaderni di Filologia medievale e umanistica”, 11), Messina, 2005, p. 57.

⁹²⁶⁵ D’aquesta medalla i la seua relació amb el *Curial*, tractem en el capítol I.3.4.

⁹²⁶⁶ Vegeu LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d’Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

⁹²⁶⁷ BOCCACCIO, Giovanni, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹²⁶⁸ DE’ MEDICI, Lorenzo, *De summo bono* [1473] (*Poemetti in terzine*), dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Paolo ORVIETO, Salerno Editrice, Roma, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

moda humanística molt estesa en el *Quattrocento*. Era el signe dels temps: l'epítet de *Sacrarum Musarum Amator* se l'arrogaven no sols els “homes de ciència e de reverenda lettradura” (humanistes), sinó també els seus mecenes que passaven per ser “cavallers científichs” o “hòmens científichs”. L'exhibien prínceps bibliòfils i aristòcrates lletraferits, formadors de selectes biblioteques, aficionats als *studia humanitatis* –com l'autor vol que ho siga el seu cavaller de ficció–, que feien de la cultura, de la nova cultura del Renaixement, un signe d'identitat i d'elitisme sublim. Fins i tot, un preceptor domèstic que donava classes a temps parcial a la universitat de Nàpols, el mentor dels fills i filles d'Enyego d'Àvalos, adoptarà el nom artístic de *Musephilus*: ‘l'amic de les Muses’.⁹²⁶⁹ Tot aquest “amor” a les Muses troba reflex en el *Curial*.

Observem també com l'*Studiolo* de Ferrara fou designat amb el nom de *Musarum Studium*. O com Guarino Veronese saludava el seu insigne mecenes amb el sobrenom de “*Musarum amator*” (1447).⁹²⁷⁰ Curiosament, de l'obsessió dels renaixentistes italians per decorar els estudis privats o gabinets de curiositats amb les revalorades Muses, deriva el nom de *museum* aplicat a una sala d'art o d'exposicions. En l'Antiguitat, el mot s'havia aplicat a un gabinet de ciències o d'estudis. Tot plegat, fa pensar que l'autor de *Curial e Güelfa* considerà imprescindible consagrar un dels tres llibres de la novel·la a les Muses, a la cultura clàssica, tan “intricada” per a ell, i tan plena d'instructives “transformacions” i “poètiques ficcions”. Perquè entenia, aquest aficionat però metòdic escriptor, que el dedicatari al “plaer e consolació” del qual dedicava tant d'esforç, havia de beneficiar-se també d'aquesta aurèola d'elitisme intel·lectual principesc. Com se'n beneficià aleshores l'obtús estudiant de gramàtica llatina que havia d'heretar el *Regnum Neapolitanum*. Ferran d'Aragó, que és l'estudiant al qual al·ludim –i segurament també el dedicatari de l'obra anònima– adoptà d'emblema personal, per diferenciar-lo dels que posseïa son pare el rei Alfons, el rocam d'àngata i el mot enigmàtic “*Naturae non artis opus*”. Ho feia en record del camafeu del mític Pirrus d'Epir, sobirà del migjorn d'Itàlia: una de les joies fabuloses més apreciades de l'Antiguitat. Ho era perquè, segons l'apartat gemmològic de la *Naturalis historia* de Plini el Vell, havia sigut llaurat, no pas per cap artífex, sinó per la mateixa

---

⁹²⁶⁹ L'alternativa de *Philomusus* degué descartar-la d'antivi, per ser el renom d'un obscur personatge, de qui es burla Marcial en els seus epigrames. Hem tractat d'ell en el capítol I.3.4. És l'autor d'un original i interessant diccionari. Vegeu MUSEFILO, Giovanni [Iohannes MUSEPHILUS], *Institutiones grammaticae* [1475], Manuscrit de la Biblioteca nazionale di Napoli, Ms. V C 12, Nàpols.

⁹²⁷⁰ LUGLI, Adalgisa, *Naturalia et mirabilia. Il collezionismo enciclopedico nelle Wunderkammern d'Europa*, ed. a cura de Martina MAZZOTTA, Mazzotta (“Antologie e saggi”), Milà, 1983, ps. 56-57.

força de la natura. Representava nítidament i prodigiosament Apol·lo tocant la lira i les nou Muses en cor.⁹²⁷¹

Per a cloure el capítol de Fulgenci, podríem fixar-nos ara un detall mitogràfic curiós, com és el dels noms dels quatre cavalls de la quadriga solar de Febus-Apol·lo. La majoria d'autors medievals solien confiar en la versió mitogràfica més accessible i estesa, que és la d'Ovidi, com es comprova en el quadre següent:

OVIDI, ⁹²⁷²	BOCCACCIO ⁹²⁷³	DANTE ⁹²⁷⁴	VILLENA ⁹²⁷⁵
<i>Metamorphoseon,</i>	<i>Genealogie deorum,</i>	<i>Convivio,</i>	<i>Glosses a l'Eneida,</i>
II, vv. 153-154	IV,3	tract. IV,23	núm. 32
Pyrois	Pyrous	Pirroi	Pirois
Eous	Eous	Eoo	Eous
Aethon	Ethon	Eton	Eton
Phlegon	Phegon	Filogeo	Phegon

L'alternativa més socorreguda per als qui prescindien d'Ovidi era fiar-se de Fulgenci, com o feren Pietro Alighieri i l'anònim del *Curial*. Tanmateix, ambdues versions medievals difereixen de l'original de Fulgenci. Amb la qual cosa, caldria pensar en altres possibles intermediaris. O qui sap si en manuscrits de transcripció erràtica, on els noms d'alguns éssers mitològics corrien el risc de distorsionar-se de còpia en còpia, sovint per causa d'abreviatures o de *lapsus calami*. Observem una comparativa d'autors que mostren dependència respecte de Fulgenci:

FULGENCI, ⁹²⁷⁶	Remi	ANÒNIMS, ⁹²⁷⁸	P. ALIGHIERI ⁹²⁷⁹	ANÒNIM
<i>Mythologiarum,</i>	d'AUXERRE, ⁹²⁷⁷	Mitògrafs vaticans	<i>Comentum (3a), Purg. XV,</i>	<i>Curial e Güelfa,</i>

⁹²⁷¹ Com explicarem i documentarem oportunament en el capítol II.2.3, on tractem d'aspectes heràldics i emblemàtics.

⁹²⁷² OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres VI-X (vol. II)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1930.

⁹²⁷³ Seguim l'edició de BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹²⁷⁴ ALIGHIERI, Dante, *Convivio*, ed. a cura de Franca BRAMBILLA AGENO, Le Lettere, Florència, 1995; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003, <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹²⁷⁵ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vols. 2-3 (2000), vol. 2, p. 37.

⁹²⁷⁶ FULGENCI, Fabi Planciades, *Mitologiarum libri tres*, dins *Opera*, ed. a cura de Rudolfus HELM, B. G. Teubner, Leipzig, 1898, p. 23. Vegeu també algunes variants de manuscrits en WHITBREAD, Leslie George, *Fulgentius the mythographer*, Ohio University Press, Columbus, 1971, p. 54.

⁹²⁷⁷ AUXERRE, Remi d', *Remigii Autissiodorensis Commentum in Martianum Capellam, I. Libri 1-2*, ed. a cura de Cora E. LUTZ, Brill, Leiden, 1962, p. 104.

I,12	<i>Comentari de Marcià Capella</i>	I,113 i II,21	1-36 i XXXII, 52-72	III.129 i 101
Acteon	Acteos	Aethon/Aethon	Acteon	Titan
Erytreus	Eritreus	Erythraeus/ Erythraeus	Eous	Etheus
Lampus	Lampus	Lampus/Lampus	Lampas	Lampaus
Philogeus	Philogeus	Philogeus/Philogeus	Phylogeus	Philogeus

El Marcial (*Epigrammes* VIII,21), apareixen dos d'aquests cavalls amb els noms de *Xanthus* i *Ethon*, possiblement per assimilació dels hidrònims *Xanthus* i *Ladon*, que en Estaci (*Thebaida* IV,637) es relacionen amb Apol·lo. Existeixen, en fi, altres estranyes variants nominals segons autors. Però, bàsicament, com s'observa, les d'Ovidi i Fulgenci foren les seguides comunament pels escriptors medievals. És difícil saber de quina font directa extragué l'anònim els noms, i si copià un "Lampaus" en lloc d'un **Lampa[n]s* intermedi, per ultracorrecció del *Lampas* original i confongué –n– gòtica per –u–. O si trobà algun autor que haguera confós *Acteon* amb el nom genèric aplicat als gegants mitològics. En la *Historia naturalis* de Juan Gil de Zamora (Castella, segles XIII-XIV), figura per exemple *Tritheus*, en lloc d'*Erytreus*.⁹²⁸⁰ Encara es podrien posar més exemples antics, amb variants, que obligaven els lexicògrafs, com Uguccione da Pisa (segle XII) a oferir alternatives: *Acteus/Eous*, *Ericteus/Pirous*, *Lampus/Phlegon i Ethon/Philogeus*.⁹²⁸¹ Comptat i debatut, resta clar que el detall erudit dels cavalls prové de Fulgenci,⁹²⁸² però a través d'algun manuscrit de dubtosa transcripció o d'alguna font secundària no identificada, i de difícil localització. De singular interès és la variant *Titan*, que divergeix de l'*Acteon* de Fulgenci, i que Xavier Gómez tractà d'explicar com una possible confusió amb el tità Hèlios de la mitologia antiga, que al·legoritzava el Sol.⁹²⁸³ Tanmateix, no creiem que siga una confusió o una errada involuntària. Se'n

⁹²⁷⁸ BODE, Georg. H. (ed.), *Scriptores rerum mythicarum latini tres Romae nuper reperti*, Tipogr. E. H. C. Schulze, Cellis, 1834, vol. 1, ps. 36 i 81, respectivament; PEPIN, Ronald E., *The Vatican Mythographers*, Fordham University Press, Bronx (Nova York), 2008, ps. 55 i 112-113.

⁹²⁷⁹ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁹²⁸⁰ DOMÍNGUEZ GARCÍA, Avelino – GARCÍA BALLESTER, Luis (eds.), *Iohannes Aegidius Zamorensis. Historia Naturalis*, Introducció, edició crítica, traducció castellana, Junta de Castilla y León, Valladolid, 1994, vol. 3, p. 1.386.

⁹²⁸¹ UGUCCIONE DA PISA (*Huguccio Pisanus*), *Derivationes*, SISMEL-Edizioni del Galuzzo ("Edizione nazionale di testi mediolatini", serie I, 11, 6), Florència, 2004, p. 127.

⁹²⁸² Com ja ho havia advertit GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 61), el qual adverteix que en la confusió d'*Acteon* amb *Titan* podria haver influït l'existència d'un tità Hèlios que al·legoritzava el Sol.

⁹²⁸³ GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 61).

detecten ben poques al *Curial*, malgrat en que s’ha dit. És més probable que responga a la voluntat de l’anònim de seguir les passes literàries de Lucà. L’autor de la *Pharsalia*, en els versos 570-573 del llibre VI, escriu: “*Hanc ut fama loci Pompeio prodidit, alta / nocte poli, Titan medium quo tempore ducit / sub nostra tellure diem, / deserta per arua / carpit iter (...)*.” És a dir: ‘Quan Pompeu conegué la fama d’aquell indret [habitat per una terrible fetillera], encara a mitjan nit, en les hores en què Tità es diposa a mostrar-nos l’esplendor del dia sota les nostres passes, emprengué la travessada per camps deserts.’ Recordem, a més, que la fetillera a què fa referència Lucà és Erictó. Es tracta de l’*Erictona* a la qual al·ludeix l’autor del *Curial* en un passatge (*CeG* III.19) d’eloqüent *imitatio* lucaniana.⁹²⁸⁴ La presència d’aquest *Titan* es reitera líricament al llarg del poema èpic de Lucà, i deu ser causa del presumpte “lapsus”.

Per a expressar poèticament la posta de sol, l’anònim escriu que el carro de Febus era ja “tirat solament per Philogeus, desemparades més de les tres parts del dia, ab major velocitat que dir no s pot, fugís vers lo regne d’Espèria” (*CeG* III.101). Segurament, compartia fonts amb el valencià resident a Nàpols, com ell, Gaspar Pelegrí, que parla de la partença d’Alfons V cap a terres de ponent dient: “*Interea (...), innumeris peditum equitumque gentibus, ad Esperie regnum prima die castra movere iubet.*”⁹²⁸⁵ Segons la mitologia antiga hi havia dues Hespèries, Itàlia i Ibèria, però és ben segur que ambdós autors, radicats a la cort napolitana, es referien a la més occidental.⁹²⁸⁶

Historiadors antics i tractats de “disciplina militar”

Al lector del *Curial*, no passarà desapercebut –perquè ell ho fa ben explícit– que l’autor era un aficionat a la història antiga, a les biografies de cèsars i a els *gesta* d’herois antics en general: “axí com diríem Alexandre, Cèsar, Aníbal, Pirro o Cipió o altres molts, los quals, per lur indústria, mesclada emperò ab cavalleria, conquistaren los uns quaix tot, los altres grans troços o partides del món. Emperò no he trobat, en allò

⁹²⁸⁴ Vegeu més avall, quan tractem de l’obra de Lucà en relació amb el *Curial*.

⁹²⁸⁵ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 118 (III,135).

⁹²⁸⁶ La idea podia procedir del *De consolatione* de Boeci (III,ii,vv. 31-33: “*Cadit Hesperias Phoebus in undas; / sed secreto tramite rursus / currum solitos vertit ad ortus.*”). Vegeu BOECI, *Consolació de la filosofia*, ed. i trad. a cura de Valentí FÁBREGA ESCATLLAR, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2002, p. 108. O qui sap si del poema que el milanés Giuseppe Brivio envià de Milà a l’infant Enric d’Aragó el 1436), on escrivia: “*Phoebus ad Hesperias iam pronus, / et aureas oras / Flammivomis properebat equis, curruque supino...*” Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 170-172.

poch que he legit, per bé que ho hage volgut encercar, que algun de aquests nomenats” fóra capaç d’igualar –diu– els combats de Curial, el personatge de la seua ficció, “ab tants e tan valents cavallers” (*CeG* III.0). Més avant diu: “Legit he en Tito Lívio la victòria que hach Aníbal dels romans e despuys la que Scipió hach dels africans, e semblantment la de Cathilina...” (*CeG* III.91). No es tracta només d’un oient cortesà de cròniques, com les que es llegien –segons Michele Savonarola– a l’hora de dinar a la cort del Magnànim, sinó també un recercador del “saber” antic: dels *exempla* de vides il·lustres, com les que confronta Plutarc, dignes de ser imitades. Combregava, doncs, amb l’esperit bibliòfil del marquès de Santillana, que animava els nobles castellans a emular Juli Cèsar, guerrer i literat, i afirmava que el cavaller “deve entender e darse a oír e leer las buenas doctrinas, los provechosos enxienplos e útiles narraçiones” dels historiadors antics, com ara Titus Livi, Sal·lusti o el mateix Cèsar.⁹²⁸⁷

L’anònim escriptor està segur, almenys sobre el paper, que els fets de Curial, “si per ventura fossen estats escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun altre gran poeta o orador, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima” (*CeG* III.0), pel fet de tractar-se d’obres “de reverenda letradura”, d’aquelles que els humanistes amants de les Muses, “hòmens de molta sciència”, valoren i els “hòmens científichs” com ell gaudeixen. Però com ja no existeixen grans *auctores* com els “antichs”, i ni tan sols existeix realment Curial –car tota literatura forma part d’un joc de confidències entre l’autor i els lectors–, diu que es conformarà a poetitzar-nos ell la vida del llombard, “axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer” (*CeG* III.0). Per a dur endavant la tasca, això sí, no sols caldrà l’ajuda dels poetes i les seues “transformacions” i “poètiques ficcions”, sinó també algunes “veritats” apreses dels historiògrafs.

* * *

Xenofont (ca. 431-354) és tal vegada l’historiador grec més antic que coneixia l’anònim. Lorenzo Valla, cortesà d’Alfons el Magnànim traduï la *Ciropèdia* el 1438. El rei s’interessà per la possible traducció d’altres opuscles seus quan Giovanni Aurispa visità Nàpols el 1444. Poggio Bracciolini féu una altra versió llatina de la *Ciropèdia* (1443-1446) perquè l’estudiara l’adolescent hereu del tron napolità, Ferran d’Aragó. El Panormita s’inspirà en els *Memorabilia* per la seua crònica *De dictis et factis Alphonsi regis*, conclosa el 1456. Francesco Filelfo traduï per al rei d’Aragó l’*Apologia de*

---

⁹²⁸⁷ Citat per GONZÀLVEZ ESCOLANO, Hèctor, El debat medieval de les armes i les lletres: l’aportació catalana del *Curial e Güelfa*, dins FREIXAS, M. – IRISO, S. (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 858-869 (871).

Sòcrates, La república dels Lacedemonis i *l'Elogi del rei Agesilau* (1452). L'humanista llombard, el 1453, envià el seu fill adolescent, de nom Xenofonte Filelfo, a la cort de Nàpols i en confià l'educació al seu amic Enyego d'Àvalos, gran camarlenc. Aquest s'interessà també per la versió llatina que Leonardo Bruni, amb el títol *De tyranno*, havia escrit del *Hieró* del polígraf grec.⁹²⁸⁸ La còpia de l'opuscle, fou executada pel copista llombard Giovanni de Camenago, escrivà que havia treballat per a Giovanni Matteo Bottigella, secretari proaragonés del senyor de Milà pels anys 1444-1447.⁹²⁸⁹ La còpia duu el títol *De vita tyrannide et privata*, i el còdex que la conté es conserva a la Universitat de Harvard (ms. Typ 297, fs. 93r-113v). Una altra còpia fou enviada a Castella, potser pel mateix D'Àvalos, on fou traduïda al castellà en l'entorn del marquès de Santillana (Madrid, Real Academia de San Román, ms. 39, fs. 65r-76v).

Sobre la tirania és una entrevista efectuada pel poeta Simònides de Ceós al tirà Hieró de Sicília o de Siracusa, on es posa de manifest la diferent actitud entre el bon governant i aquell que es comporta tirànicament. La principal diferència entre l'un i l'altre sobirans és que el primer actual de cos i d'ànima, mentre que el segon actua buscant només els plaers corporals i no la perfecció de l'ànima. Ho exemplifica Xenofont (I,29-30) amb un discurs sobre l'amor: “[29] (...) Car sens dubte tots sabem que la voluptuositat acompanyada de l'amor satisfà molt més; [30] però l'amor és el sentiment que menys vol posar-se en el cor del tirà, puix que l'amor es complau desitjant, no el que es té a l'abast de la mà, sinó el que hom espera. Així com no fruiria bevent qui no conegués la set, igualment qui no coneix l'amor desconeix el més agradable dels plaers.”⁹²⁹⁰ El plaer sexual (*aphrodisia*) és molt major quan s'acompanya d'amor (*eros*), i esdevé un plaer de cos i d'ànima. El tirà gaudeix del luxe i de la luxúria, però no de l'amor vertader: un privilegi reservat a prínceps virtuosos. El plaer del cos (*euphrosyne*) és molt inferior al plaer de l'ànima (*eudaimonia*).

Un curiós ressò d'aquesta lliçó neoplatònica subjau en l'apel·latiu de “tirans” o servidors “de tirania” aplicat per l'autor del *Curial* als turcs otomans. Diu que els homes

---

⁹²⁸⁸ De tots aquests treballs, donem majors detalls en el capítol I.2.2.

⁹²⁸⁹ MELOGRANI, Anna, Tra Milano e Napoli a metà Quattrocento: la “Disputatio egregia” di Angelo Decembrio e la bottega del “Magister Vitae Imperatorum”, dins *Italia medioevale e umanistica*, 45, Roma-Pàdua, 2004, ps. 198-210 (p. 207); FERNÁNDEZ SANGRADOR, Jorge Juan, Textos patrísticos en la colección de manuscritos latinos antiguos de The Houghton Library (Harvard College Library), dins *Helmántica. Revista de filología clásica y hebrea*, vol. 61, núm. 186, Salamanca, 2010, ps. 259-278 (p. 270). Sobre Bottigella, vegeu RICCI, Pier Giorgio, Gian Matteo Bottigella, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 13, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1971, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gian-matteo-bottigella_Dizionario-Biografico/>

⁹²⁹⁰ XENOFONT, *Opuscles, vol. I (Hieró. Agesilau. La república dels lacedemonis)*, ed. i trad. a cura de Teresa SEMPERE, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1967, p. 43.

que condueix Curial a la batalla “no combatien per tiranía, sinó solament per la fe de Jesuchrist, la qual ardia en los cors dels christians. Aquí no anave lo fet solament dels corsos, mas corsos e ànimes juntament; e cascú batallava en defensió de la sua ley” (CeG III.91). S’estableix una oposició entre els tirans musulmans que, pel fet de ser tirans –com ensenya Xenofont–, sols poden exercitar els cossos en combat, i els cristians, que pugnen virtuosament contra la tirania dels “barbres” i exerciten alhora els cossos i les ànimes. No és cap lectura teològica, sinó una curiosa transposició de la filosofia del *Hieró* de Xenofont a un camp de batalla de la croada.

Més interessant resulta la possible influència en el disseny del *Curial* de la falla d’Hèrcules en la cruïlla de Pròdic de Ceos, que Xenofont salvà de l’oblit en incloure-la en els seus *Memorabilia* (*Records de Sòcrates*, II,i,21-22). La introducció de l’exemple moral diu així, en traducció catalana de Carles Riba (del 1923):

“[21] ... Quan Hèrcules estava en el pas de l’infantesa a la minyonía, que és tel temps en què els joves, ja esdevinguts independents, revelen si tomben cap a la vida pel camí de la virtut o pel del vici, conten que sortí en un lloc solitari i s’assegué, indecís sobre quin dels dos camins triaria. [22] Li aparegueren dues dones que venien cap a ell, altes, l’una bella a la vista i noble de natural, amb el cos guarnit de puresa, els ulls de modèstia, tot el seu posat de seny, vestida de blanc; l’altra ben peixada fins a la carnositat i la mollesa, pintada que representava més blanca i més roja que no era, amb un posat que semblava més dreta que de natural; tenia els ulls oberts de bat a bat, i duia un vestit que deixava traslluir la seva bellesa juvenívola.”⁹²⁹¹

Hèrcules, en plena adolescència, hagué d’elegir entre la Virtut i el Vici, personificades respectivament per dues dones: la Virtut és una bella, noble, pura, púdica i sòbria; el Vici, voluptuosa, carnal, sensual, maquillada, d’ulls seductors, insinuant...

---

⁹²⁹¹ XENOFONT, *Records de Sòcrates*; ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1923, ps. 36-37. Se’n pot veure també la versió espanyola de JENOFONTE, *Recuerdos de Sócrates; Económico; Banquete; Apología de Sócrates*, trad. a l’espanyol de J. ZARAGOZA, Gredos, Madrid, ps. 66-67: “Cuando Heracles estaba pasando de la niñez a la adolescencia, momento en el que los jóvenes al hacerse independientes revelan si se orientarán en la vida por el camino de la virtud o por el del vicio, cuentan que salió a un lugar tranquilo y se sentó sin saber por cuál de los dos caminos se dirigiría. Y que se le aparecieron dos mujeres altas que se acercaban a él, una de ellas de hermoso aspecto y de naturaleza noble, engalanado de pureza su cuerpo, la mirada púdica, su figura sobria, vestida de blanco. La otra estaba bien nutrida, metida en carnes y blanda, embellecida de color, de modo que parecía más blanca y roja de lo que era y su figura con apariencia de más esbelta de lo que en realidad era, tenía los ojos abiertos de par en par y llevaba un vestido que dejaba entrever sus encantos juveniles.”

No és molt difícil, doncs, veure darrere d'aquestes al·legories de Xenofont un clar motiu d'inspiració per a les figures al·legoritzades de la Güelfa –personificació femenina de la virtut– i Làquesis –la seducció femenina personificada. Amb la projecció de l'acció amorosa d'ambdues dones sobre Curial, l'heroi i guerrer modèlic, que aspira també a la perfecció moral, l'anònim escriptor transforma el seu cavaller en un nou Hèrcules. O, més exactament en un “seguidor” de l'exemple clàssic d'Hèrcules davant la cruïlla, que, posat davant de la seua “Y” pitagòrica, afronta amb valor i determinació la senda dreta de la virtut i rebutja el fàcil camí del vici. Per això, “com Curial veés prop la derrera dea Hèrcules, fill de Júpiter e de Almena, lo qual mentre visqué fonch lo pus fort e pus savi del món (...), ficant los genolls, li féu molt gran reverència, oferint-se a ell per servidor” (CeG III.79). L'escena de la “veneració” de l'heroi pagà es produeix en un moment determinant de la trama filosoficomoral de la novel·la: quan el jove, també adolescent, com l'Hèrcules de Xenofont, abandona el vici i abraça la virtut.

Com explica Guido M. Cappelli,⁹²⁹² Ciceró contribuí a divulgar aquest relat de Xenofont entre els lectors llatins, en el *De officiis* (I,xxxii,118-xxxiii,119):

“[118] Nam quod Herculem Prodicus dicit, ut est apud Xenophontem, cum primum pubescereí, quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, exisse in solitudinem atque ibi sedentem diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset, hoc Herculi, Iouis satu edito, potuit fortasse contingere, nobis non item, qui imitamur quos cuique uisum est atque autem parentium praeceptis imbuti ad eorum consuetudinem moremque deducimur; alii multitudinis iudicio feduntur, quaeque maiori parti pulcherrima uidentur, ea maxime exoptant; nonnulli tamen siue felicitate quadam siue bonitate naturae sine parentium disciplina rectam vitae secuti sunt uiam. [119] Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellenti ingenii magnitudine aut praeclara eruditione atque doctrina aut utraque re ornati spatium etiam

---

⁹²⁹² Vegeu CAPPELLI, Guido M., Hércules en la encrucijada: entre Italia y España, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 503-513. En relació amb el *Curial* concretament, aborda aquest assumpte MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60.

deliberandi habuerunt, quem potissimum uitae cursum sequi uellent; in qua deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne reuocandum.”

És a dir, en versió catalana d'Eduard Valentí i Fiol:

“Diu Pròdic, segons Xenofont, que Hèrcules, trobant-se a l'entrada de la seva adolescència, temps donat per la natura per a elegir el camí que cadascú en la vida ha d'emprendre, sortí en un lloc desert i, assegut-se, restà molt de temps en meditació, de dos camins que se li oferien, el del Plaer⁹²⁹³ i el de la Virtut, dubtant per quin seria millor de caminar. Però això a Hèrcules, ‘nat de semença de Júpiter’, potser li esdevingués, però no a nosaltres, que prenem com model cadascú qui millor ens sembla, i som empesos a imitar els seus gustos i costums. La major part, però, imbuïts pels preceptes dels pares, copiem les habituds i costums d'aquests; d'altres es deixen portar pel parer de la multitud, i s'afanyen sobretot pel que sembla més bell a la majoria; alguns, però, sigui per un cert atzar feliç, sigui per una bondat natural, sense la disciplina paterna, segueixen la via recta. [119] Extremadament rar és el tipus d'aquells homes que, dotats d'una grandesa d'esperit excelsa, o d'una educació i ciència preclares, o d'una i altra qualitat, han tingut també temps per a deliberar quina direcció de la vida els seria millor de seguir; en la qual deliberació, tota decisió s'ha de referir al natural propi de cadascú.”

Notareu com el plantejament de Pròdic, transmés per Xenofont, però filtrat a l'autor del *Curial* a través del tractat *Dels deures* de Ciceró, està a la base del programa educatiu que té previst la Güelfa per al seu vailet amorós, just en el moment en què aquest es disposa a travessar la “crisi” vital de l'adolescència: “E la Güelfa, veent lo seu Curial créixer en bellesa e en virtut, més de jorn en jorn lo s'acostava e ·l confortava a devenir millor e major, comtant-li per diverses novelles com los hòmens, per diverses accidents, moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans hòmens, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament, la qual cosa és en mà de cascú” (*CeG I.7*).

El *bivium* on bifurcació de camins que es trobà Hèrcules segons l'exemple de Pròdic fou assimilat en algun text a la “Y” de Pitàgores i reinterpretat en clau cristiana

---

⁹²⁹³ El filòsof estoic tradueix ací la ‘Malícia’ del relat grec de Xenofont per una *Voluptatis* llatí, que altera una mica el sentit de l'original.

pels pares de l'Església. Estava destinat a esdevenir una de les grans metàfores de la literatura doctrinal de l'edat mitjana. Francesco Petrarca reprén el tema i, durant el Renaixement, proliferen les representacions pictòriques del tema d'*Hèrcules davant la cruïlla*, on apareix el cavaller mitològic flanquejat per les dues dones. Pel que s'observa, en el capítol I.7 de la novel·la, l'adolescent protagonista llombard ha contactat amb la seua primera dona: la virtuosa Güelfa; després, coneixerà Làquesis.

Segons Cappelli, en Petrarca (*De vita solitaria*, II,ix,4), Hèrcules “recobra su valor como símbolo de la libre voluntad y de la gloria humanas”. Coluccio Salutati, comentant el segon treball de l'heroi antic en *De laboribus Herculis*, recorda el dilema dels dos camins de la mà de Ciceró, però remet també a una autoritat moral cristiana com és la de sant Basili el Gran, que parla d'Hèrcules en la cruïlla en la seua homilia *Ad adolescentes*, també coneguda com *De legendis libris gentilium*. En el text de Basili – enquadernat en format de luxe per Enyego d'Àvalos, i més amunt ja citat⁹²⁹⁴ – es parla d'un Hèrcules “mançebo” (citem la versió castellana que posseï el marquès de Santillana) i molt dubitatiu, com Curial, indecís sobre “quál vía tomaría, por quanto veýa dos caminos: uno a la deletación y otro a la virtud.” S'apareixen al jove dues dones que personifiquen, respectivament, “la virtud y la malícia.” La primera, com la Làquesis de la novel·la, “con gran cura ornada, abundante en deleytes” i incitadora al vici de luxúria; la segona, com la Güelfa de la ficció, ofereix a l'heroi una senda difícil, de sudores y peligros infinitos que le cunplía passar en mar y en tierra”, però amb una recompensa o “gualardon” molt més gloriós: el d'igualar-se als déus.⁹²⁹⁵

* * *

Tal com adverteixen Jaume Torró i Lola Badia, en llur edició crítica del *Curial* (2011), l'estratègia militar del cavaller protagonista pot relacionar-se amb alguna de les lectures predilectes de l'autor, entre les quals es trobarien els *Comentarii de bello civili* (45 aC) de Juli Cèsar (101/100-44 aC).⁹²⁹⁶ L'any 1557, quan els jurats de la ciutat de

---

⁹²⁹⁴ Vegeu amunt, en aquest mateix capítol, on es tracta de l'obra de Basili el Gran en relació amb el *Curial*.

⁹²⁹⁵ BASILIO DE CESÁREA, *A los jóvenes*; trad. del llatí al castellà de Pedro DÍAZ DE TOLEDO, basada en la trad. del grec al llatí de Leonardo BRUNI, ed. de Rafael HERRERA GUILLÉN basada en el ms. BNF Esp. 458, Biblioteca Saavedra Fajardo, Múrcia, 2004; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/LIBROS/Libro0159.pdf>>, ps. 11-12.

⁹²⁹⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 50); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 87 i 693-694; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, El

València encarregaren a Joan de Joanes –el millor pintor del Renaixement hispànic– que els pintara un retrat d’Alfons el Magnànim, l’artista el pintà amb l’arnés milanes, l’original casc d’Apol·lo solar ideat pel Pisanello i pel seu mecenes D’Àvalos per a la col·lecció de medalles del 1449, i la corona reial d’Aragó reposant sobre un llibre obert. Aquest llibre és el *De bello civili*.⁹²⁹⁷ El pintor, que presenta l’obra en lletra humanística cursiva, a l’estil dels llibres que poblaven les corts italianes, es deixà influir en l’elecció del llibre pel *De dictis et factis Alphonsi* d’Antonio Beccadelli, que presenta el rei d’Aragó i de Nàpols com un lector de la “redescoberta” obra de Juli Cèsar:

“*Studiosae, modestae. – Caesaris Commentarios in omni expeditione secum attulit, nullum omnino intermittens diem, quin illos accuratissime lectitaret, laudaretque et dicendi elegantiam et belli gerendi peritiam; inertissime se respectu Caesaris praedicare nequaquam ueritus, tametsi a nonnullis tum studiis humanitatis tum militiae scientia non in ultimis ipse reponeretur.*”⁹²⁹⁸

Cent anys després de la seua mort, gràcies a l’acurat treball de propaganda historiogràfica del Panormita, el gran estadista era recordat com un *alter Caesar*: com un digne predecessor de l’emperador Carles V, amant així mateix de la iconografia cesarista. Com a lector de Cèsar, l’anònim de la novel·la –escrita segons tots els indicis en la cort d’un *italicus* Alfons I de Nàpols– sabia que la *Marsella* del segle XV fou l’antiga *Massilia*. Per això escriu *Massella* en el *Curial*. Ho sap, a diferència de secretaris de la cancelleria reial com Bartomeu de Reus, que pel 1449 llatinitzava el topònim romanç com *Marsilia*.⁹²⁹⁹ Són detalls que revelen lectures i reflexions sobre els usos apropiats de la llengua per part del desconegut escriptor.

Curial e Güelfa i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 217).

⁹²⁹⁷ CAPILLA ALEDÓN, Gema Belia, El poder representado: Alfonso V el Magnànim (1416-1458), dins *Res publica. Revista de filosofía política*, 18, Madrid, 2007, ps. 375-394 (ps. 376-377). Se’ns remet a GIMENO BLAY, Francisco M., De la *luxurians litera* a la *castigata e clara*: del orden gráfico medieval al humanístico (siglos XV-XVI), dins NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.), ‘*La Mediterrània de la Corona d’Aragó, segles XIII-XVI*’ & ‘*VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004*’. *XVIII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó (València, 2004)*, València, 2005, vol. 2, ps. 1.519-1.564.

⁹²⁹⁸ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, II.13, citat per CAPILLA ALEDÓN, G. B., El poder representado..., p. 386.

⁹²⁹⁹ Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 597, doc. 1, Concessió del títol de comte d’Oliva a Francesc-Gilabert de Centelles, 1449.

Segons Lola Badia i Jaume Torró, quan Curial planteja l'estratègia amb la qual afrontarà la batalla contra els turcs en inferioritat de condicions o d'efectius, imita la tàctica de Cèsar contra Pompeu en la batalla de Farsàlia (48 aC). Aquesta tàctica, consistent a reservar (en el *Curial*, "estotjar") una part de les seues cohorts fresques per a posar-les en acció oportunament, convida a relacionar ambdues batalles. Cèsar, com Curial, "amonesta" personalment aquelles tropes (8.000 homes), perquè sap que la seua intrèpida intervenció serà decisiva per a guanyar el camp, malgrat la inferioritat de forces. Llegim primerament el text del *Curial* (*CeG* III.91):

“Quant a Curial vengueren los exploradós faent relació que tots los turchs eren en la batalla e no y havia embosca alguna, ladonchs Curial, qui vuyt mília hòmens d'armes havia per a si estojats, los quals encara no eren entrats en la batalla, va a ells, e en senyal de victòria los mou e ·ls amonesta a ben fer. Estava la batalla en pes, que no sabia hom a qual part la balança declinaria, quant aquell cavaller, ans llamp de cavalleria, ab aquells vuyt mília freschs entrà per los enemichs, e allà on viu las banderes del soldà, empenyent-se ab cors yvarçós ab aquella turma de gent, fèr per mig...”

El mateix escriptor evoca a continuació la batalla de Farsàlia, entre d'altres, que se suposa que Curial hauria estudiat a la seua biblioteca particular, ja que poc abans (*CeG* III.78) ens l'havia presentat com un cavaller versat en *disciplina militar*: “no recordant-se ésser cavaller ne home de sciència; ans axí la disciplina militar, com la vigília del estudi, més totalment en oblit”. Intervé així l'autor comentant la batalla: “Legit he en Tito Lívio la victòria que hach Aníbal dels romans, e despuys la que Scipió hach dels africans, e semblantment la de Cathilina, e noresmenys la de Júlio e Pompeyo, mas yo crech que, si ell aquesta hagués sabuda, no haguera scrites aquelles per majors” (*CeG* III.91). La citació remet a Titus Livi, però Badia i Torró ho relacionen –molt millor– amb *La guerra civil de Juli Cèsar* (*Comentarii de bello civili*, III,lxxxix):

“[1] *Caesar, superius institutum servans, decimam legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrachinis proeliis vehementer attenuata, et huic sic adiunxit octavam, ut paene unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri praesidio esse iusserat. [2] Cohortes in acie LXXX constitutas habebat, quae summa erat milium XXII; cohortes VII castris praesidio*

reliquerat. [3] Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium praeposuerat. Ipse contra Pompeium constitit. [4] Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit atque ex his quartam instituit equitatuque opposuit et, quid fieri vellet, ostendit monuitque eius diei victoriam in earum cohortium virtute constare. [5] Simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret: se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.”

És a dir:

“[1] Cèsar, mantenint la tàctica anterior, havia col·locat la legió desena a l’ala dreta, la novena a l’esquerra, tot i que amb els combats de Dirràquium era força migrada, i li afegí la vuitena per manera de fer-ne de dues gairebé una, i els havia ordenat de refermar-se l’una a l’altra. [2] Tenia situades en la línia vuitanta cohorts, que feien en total vint-i-dos mil homes; havia deixat set cohorts de guarnició al campament. [3] Havia conferit el comandament de l’ala esquerra a Antoni, el de la dreta a Publi Sul·la, i el del centre de la línia a Gneu Domici. Ell se situà davant per davant de Pompeu. [4] Al mateix temps, en adonar-se del que hem esmentat, tement que l’ala dreta no fos envoltada per la nombrosa cavalleria, ràpidament va treure de la tercera línia una cohort de cada legió i amb aquestes en formà una quarta, que oposà a la cavalleria, i els donà instruccions i els advertí que la victòria d’aquell dia depenia de l’ardidesa d’aquelles cohorts. [5] Igualment ordenà a la tercera línia que no ataqués sense ordre seva; ell, quan volgués que ho fessin, els donaria el senyal amb l’estendard.”⁹³⁰⁰

Una miqueta més avall (*De bello civ.*, III,xciv,3), el general reconeix que, si no haguera sigut per aquella oportuna reserva de tropes, difícilment hauria pogut guanyar la batalla a la nombrosa infanteria i, sobretot, a la poderosa cavalleria pompeiana: “*Neque vero Caesarem fefellit, quin ab eis cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie collocatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat.*” És a dir: “No se li va escapar a Cèsar que l’inici de la victòria s’havia

---

⁹³⁰⁰ CÈSAR, G. Juli, *Comentaris de la guerra civil*, vol. II (llibres II-III), ed. i trad. a cura de Josep-M. MORATÓ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1978, p. 107.

originat en aquelles cohorts que havia disposat al davant de la cavalleria, en la quarta línia.”⁹³⁰¹ Amb aquesta –diguem-ne– “connexió” clàssica, el que havia començat com una croada medieval dirigida per un vell emperador, acabarà sent una victòria a càrrec d’un jove general que rememora les gestes de l’Antiguitat grecolatina. Amb una broma *laïcista* ben eloqüent: Sant Jordi s’apareix per costum, com havia fet en les velles batalles medievals, però al remat no fa res perquè guanyen els cristians. Els mèrits de les batalles del Renaixement ja no són cosa dels sants de la cort celestial, sinó d’homes com Curial estudiosos de la disciplina militar i lectors de Cèsar. Quan el narrador invoca sant Jordi enmig de la batalla (“Mossenyor sant Jordi! Ara és temps que ens enviets vostre socors”, *CeG* III.91), el cavaller celestial ni apareix ni se l’espera: s’està invocant una figura de cartró. Per no parlar de l’absència absoluta del papa i de l’Església en una croada de mitjan segle XV: quelcom d’inconcebible.⁹³⁰²

De ben segur que, si Alfons el Magnànim haguera tingut accés al text de *Curial e Güelfa*, hauria recordat perfectament aquesta estratègica cesariana, ja que, com comenta el Panormita, era un gran estudiós del *Corpus Caesarianum*. Ho citarem en la versió catalana que Jordi de Centelles deu del *De dictis et factis*: “Studiosament.– Los Comentarís de Gayo Cèsar, en totes les guerres ab si portava ni passava dia en aquells diligentment no legís. E loava Sa Magestat la elegàntia del parlar y la perítia e saber de la guerra, ni avia vergonya dir que, a respecte de Cèsar, ni él ni nengú sabia ni parlar ni guerejar.” La perícia militar és “*militiae scientia*” en l’original de Beccadelli, que la situa –com l’autor del *Curial*– al mateix nivell que els *studia humanitatis* de Bacus, el déu president de les ciències liberals i la filosofia moral.⁹³⁰³

Els humanistes de l’època ja començaven a parlar –imitant el llenguatge dels antics tractadistes llatins– de *disciplina militaris*. L’autor del *Curial*, no sols coneix les obres mestres i la terminologia clàssica, sinó que l’adapta còmodament al català. Ell mateix, sospitem que devia ser un amant d’aquesta pedagogia de la guerra. De segur que seria algú com el camarlenc i *condottiero* Enyego d’Àvalos, com consta en un privilegi

---

⁹³⁰¹ *Ibidem*, p. 119.

⁹³⁰² Sobre aquesta aparentment estranya reconducció de la croada per l’escriptor ha tractat BUTINYÀ, Júlia, El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa* (encara sobre el primer humanisme), dins *Mirabilia*, 10, Barcelona, 2010, ps. 235-257, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

⁹³⁰³ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>, ps. 144-145: “”

del 1449, “...ut sitis in regimine sapiens in rebusque bellicosis providus et industrius, et in gubernatione gentium maxime strenueque circumspectus.” És a dir: “...per tal com ets savi en el regiment (militar) i pròvid en els afers de la guerra, a més d’industrial i estrenu al màxim en la governació de la gent (d’armes), i circumspecte.”⁹³⁰⁴ Ens trobem al davant, doncs, d’un home com Curial: bo per a lliça i per a cambra.

Són diversos els humanistes que s’alegren en els seus escrits de saber que el rei d’Aragó, oriünd d’aquell país “semibàrbar” anomenat Espanya, sempre porta al campament de guerra els seus exemplars de Titus Livi i Juli Cèsar.⁹³⁰⁵ Aquest últim autor, lògicament, no sols era admirat pel rei d’Aragó com a escriptor, sinó també com la gran figura històrica de Roma que fou. De manera que, quan s’organitzà el 1443 l’entrada triomfal a Nàpols, tota Itàlia interpretà que s’estaven emulant les desfílades triomfals de Cèsar. El jurista valencià Pere Belluga ja s’havia avançat dos anys a la celebració, quan conclugué el seu tractat sobre les corts, que titulà *Speculum principum et iustitiae* (17 de gener del 1441) per a dedicar-lo al nou Cèsar: “*Gloriosum Caesar: At te, igitur, ut regem et principem et dominum, dirigo sermones meos.*”⁹³⁰⁶

Si Cèsar esdevingué popular a la cort napolitana del rei d’Aragó fou gràcies sobretot al paper difusor del comte camarlenc, Enyego d’Àvalos, i als seus contactes amicals amb l’humanisme llombard. Pensem que, fins al 1423, no es tenia per cert que el *Corpus Caesarianum*, conservat en vells manuscrits dels segles XI-XII, fóra obra del mateix Cèsar. Aquell any, Pier Candido Decembrio començà a reivindicar per al gran militar –i demostrà críticament després– l’autoria del cos historiogràfic.⁹³⁰⁷ El duc de Milà, Filippo Maria Visconti, no s’interessà perquè li traduïren aquestes obres al toscà fins a la dècada del 1430, tot coincidint amb el temps en què Enyego d’Àvalos fou un dels seus cambrers i cortesans predilectes (1435-1440). Durant el 1437, Decembrio treballà en la traducció de *De bello Gallico* i dels *Comentarii de bello civili*, ocupació que conclugué el 13 de febrer del 1438. La primera obra fou dedicada al duc i mecenes

---

⁹³⁰⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 4v-5v, Castell Nou de Nàpols, 9 de juliol del 1449; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 31, n. 43.

⁹³⁰⁵ DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 4.

⁹³⁰⁶ Citat per MATEU LLOPIS, Felipe, Alfonso V y el ducado de Milán. A propósito del ‘ducado de oro’ de Francisco Sforza, dins *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche*, 7, Lugano, 1978, ps. 305-318 (p. 308).

⁹³⁰⁷ En una lletra adreçada al bisbe Bartolomeo della Capra. Vegeu ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Íñigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010, ps. 167-196 (p. 174).

Filippo, però no el *De bello civili*, que l'humanista reservà per a dedicar al seu amic Enyego;⁹³⁰⁸ segurament perquè sabia de l'interés d'aquest per la guerra entre “Júlio e Pompeyo”, com els denomina l'anònim autor de *Curial e Güelfa*. En la portada de la versió toscana de Decembrio, que solia fer llegir a la seua cort el Visconti, figurava per títol el títol *Le bataglie de Cesaro et Pompeo, in vulgare, facte per domino Candido da Vigevano, in carta*.⁹³⁰⁹ Noteu la coincidència del títol i la tendència de l'escriptor en aquest llibre III a escriure “Pompeyo”, quan en el llibre II ens havia dit que el magnífic cavall del rei Pere III el Gran d'Aragó, s'anomenava “Pompeu”.⁹³¹⁰

Fixem-nos ara que l'anònim sol llegir aquests clàssics en *volgarizzamenti* toscans i, en conseqüència, té la tendència a citar els noms en italià. Per això escriu *Júlio* i no *Juli* o *Pompeyo* i no *Pompeu*. Quan el cavall del rei Pere el Gran sí que es diu *Pompeu*, en català, en el capítol II.38. Lògicament, si D'Àvalos havia llegit la batalla de Farsàlia en toscà –perquè si no és ell l'autor del *Curial*, difícilment ho podria ser altre– quan recorda la batalla, la recorda també en italià. En conseqüència, és normal que cite els noms dels mítics generals en toscà. La dedicatòria d'Decembrio a D'Àvalos coincideix, per cert, amb el començament d'una guerra entre Milà i Venècia pel control del Saló i Verona, on participà el mateix cavaller ibèric. Potser s'emportaria els *Comentarii* al campament, com farà després el rei d'Aragó. I recordem que “Saló de Verona” és un personatge enigmàtic del *Curial*, que potser a partir d'ara ja no resulte tan enigmàtic.⁹³¹¹ Les lectures en italià literari, d'altra banda, atorgarien a D'Àvalos d'una certa desimboltura en l'ús d'aquesta llengua; desimboltura semblant a la que Cesáreo Calvo atribueix a l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa*: un home que hauria viscut durant anys entre parlants d'italià, abans d'escriure la novel·la.⁹³¹²

---

⁹³⁰⁸ ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Coluccio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 107); COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 142); SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio's Translation for Inigo d'Avalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304.

⁹³⁰⁹ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (p. 27), inventari del 1488.

⁹³¹⁰ Del nom d'aquest cavall, tractarem en el capítol II.3.9.

⁹³¹¹ Vegeu el capítol II.3.7.

⁹³¹² Vegeu CALVO RIGUAL, Cesáreo, Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del *Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

El lema de la dedicatòria de Decembrio a D'Àvalos sonaria familiar, així mateix, a l'autor del *Curial*. Seria una cosa com 'per molts infortunis que procure la Fortuna a l'home, aquest evitarà el naufragi si sap comportar-se virtuosament': "Per molte varietate che nelle cose humane dela Fortuna continuamente vediamo occorrere, Inicho mio..." L'humanista estava segur que D'Àvalos es llegiria l'obra tan atentament com aquell escriptor que després plantejaria batalles contra el turc basades en dita obra: "legerai aduncha queste nostre traductione, Inico prestantissimo..."⁹³¹³ En les seues dedicatòries a Enyego, Decembrio insisteix en la importància de compaginar armes i lletres, com la forma més eficaç de fer front a les "molte varietate che nelle cose humane la Fortuna continuamente vediamo occorrere."⁹³¹⁴ Tot plegat coincideix amb l'esperit i el missatge que transmet la biografia literària de Curial el llombard.

El lletraferit cortesà D'Àvalos, no sols gaudia en solitari d'aquestes lectures, sinó que pretenia que arribaren a mans del seu parent i amic el marquès de Santillana, i d'altres homes "scientífichs", interessats a harmonitzar les armes i les lletres. Amb aquest propòsit, en la primavera del 1440, preparà un viatge a Nàpols i Castella per a portar manuscrits nord-italians de gran rellevància, just abans de reincorporar-se a la cort del rei d'Aragó. Així les coses, en la seua cambra del castell de Porta Giove de Milà, se signà el següent colofó, datat el 26 de març del 1440, Dissabte Sant: "*Expliciunt Commentarii G. I. Cesaris imperatoris maximi, continui consulis et perpetui dictatoris; per Ambrosium Scarilem, Mediolanensem, in castro Porte Iovis militem. Sabbato Sancto, XXVI° martii M CCCC XL. In camera strenuissimi d[omini] Inici, militis.*"⁹³¹⁵ El destinatari de la còpia manuscrita era Íñigo López de Mendoza, amb el qual s'havia criat D'Àvalos a la cort de València,⁹³¹⁶ on és lògic pensar que

---

⁹³¹³ Biblioteca Governativa dei Gerolamini (Biblioteca Oratoriana), Nàpols, ms. cart. 112 (XV, XIIIbis); citat per KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries. Volume VI. Alia itinera, IV. Supplement to Italy (G-V). Supplement to Vatican and Austria to Spain*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997 (1992), p. 100.

⁹³¹⁴ Citat per PONZÙ DONATO, Paolo, *Il Bellum Alexandrinum e Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (ps. 109 i 115).

⁹³¹⁵ ROSSI, M. M., Laura morta e la concezione petrarchesca dell'aldilà, dins *Studi petrarcheschi*, 7, Bolonya, 1961, ps. 301-322 (p. 316); ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Precisiones en torno a la historia y a la filiación del Ms. Bibl. Colegio Santa Cruz, 301 de Valladolid (*Bellum Gallicum* de César), dins *Minerva*, 20, Valladolid, 2007, p. 113.

⁹³¹⁶ El manuscrit de Valladolid (Biblioteca Històrica del Colegio de Santa Cruz, ms. 301) duu l'*ex-libris* del fill de Santillana, el cardenal Pedro González de Mendoza (1428-1495), el qual traduï després per al pare una *Ilíada* decembriana enviada per d'Àvalos al castellà aprofitant el viatge de Milà a Castella de Fernando de Guevara (1446). El còdex forma part del lot de llibres donats pel cardenal al Col·legi de Santa Cruz, que ell mateix havia fundat.

haguera après el català occidental del país. Ara, en canvi, s'interessava més per la llengua i la cultura del nou país de recepció, una cultura d'avantguarda: la de l'humanisme. I, en tornar a Nàpols, no ho féu sol: se'n venia acompanyat per una incipient biblioteca humanística i amb regals bibliogràfics per al rei d'Aragó. Encara en un inventari de fons procedents la biblioteca reial napolitana fet a Ferrara el 1527, consta de l'existència de cinc exemplars dels *Comentaris* de Cèsar. El cinqué és descrit així:

“Et più, li *Comentarij* de Cesare. Tradutij da latino in lingua vulgare; de volume de foglio bastardo, scripto de lettera antica, in carta bergamena; miniato de uno friso de oro; brunito con le arme Aragonie principesche. Comensa, de maiuscule de oro et asuro: ‘A lo illustre signore Inico de Davalos, magno camerario del regno de Sicilia.’ Prologo de P. Candido, et cetera. Et, in fine: ‘A lo illustrissimo principe de Squillace, don Federico de Aragona, alj qualj piedj del quale humilmente se racomanda.’ Coperto de coiro rosso; stampato con 4 chiudende de rame con lj cinti negri signato *Comentarij* 5.”⁹³¹⁷

* * *

Sembla com si l'autor del *Curial*, quan diu “legit he en Tito Lívio la victòria que hach Aníbal dels romans, e despuys la que Scipió hach dels africans, e semblantment la de Cathilina” (*CeG* III.0), volguera portar a la ment dels oients –uns oients que, en part, s'interessen com ell per batalles de cavallers “antichs”– la narració de la batalla de Pistoia (62 aC) per Sal·lusti. I és que, a més de Juli Cèsar, Alfons el Magnànim solia gaudir molt de la lectura de Titus Livi i de Gai **Sal·lusti** Crisp (86-34 aC), autors que també constitueixen una referència per a l'escriptor del *Curial*.

Com observa Patricia Osmond, “Sallust had regularly been linked with Livy and Caesar in a triumvirate of Roman historians, authors who had embraced the ideology of *virtus* and *gloria* and who had undertaken (or justified) their task as a form of public service.”⁹³¹⁸ En *De coniuratione Catilinae* (XI,2), Sal·lusti justifica historiogràficament l'ambició de l'home d'armes per assolir la glòria, però una glòria moderada i lloable (des d'una perspectiva filosòfica de signe aristotèlic, basada en l'*Ethica Nicomachea*

---

⁹³¹⁷ Citat per MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Bibliografía hispano-latina clásica*, Santander, 1959, vol. 2, ps. 112-113.

⁹³¹⁸ OSMOND, Patricia J., Sallust and Machiavelli: from civic humanism to political prudence, dins *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 23, 1993, ps. 407-438.

1107b), producte de l'exercici de la virtut: "*Nam gloriam, honorem, imperium bonus et ignavus aequae sibi exoptant; sed ille uera uia nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit.*" És a dir: 'La glòria, els honors i el poder tant els ambiciona el bo com el dolent; però el primer va per un camí dreturer, mentre que el segon, com no ho pot fer honradament, s'hi adreça amb falsies i ardis.'⁹³¹⁹ Sols els òptims i virtuosos obtenen la veritable glòria com un guardó a les seues virtuts: "per sos mèrits", com es llig reiteradament en el *Curial* (II.86, III.89 i III.100).

A Sal·lusti s'atribuïa en el segle XV, també, la cèlebre locució llatina *Faber est suae quisque fortunae* (pseudo-Sal·lusti, *Epistulae ad Caesarem senem de re publica*, I,i,2): "Cadascú és l'artífex de la seua pròpia sort."⁹³²⁰ O, com expressaria l'autor del *Curial e Güelfa*, recordant segurament aquesta coneguda sentència llatina: "Per diverses accidents, moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans hòmens, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament, la qual cosa és en mà de cascú." Aquesta idea de l'*homo faber*, ben representat pel Curial de la novel·la, s'oposava, de manera filosòficament optimista, al *fatum* incontestable dels antics, però també als designis de la Providència divina, inescrutables en tant que administrats per la iniqua i voluble Fortuna (d'acord amb el paradigma teològic d'arrel boeciana, típicament medieval).⁹³²¹ És altre dels trets ideològics que alineen l'anònim amb l'humanisme i el Renaixement.

En el proemi al llibre III del *Curial* consten, correlativament, sengles citacions llatines de Sal·lusti, sant Gregori i el *Llibre de Malaquies* extretes d'un mateix paràgraf (*Purgatorio*, cant XI, versos 67-69) del *Comentum super poema Comedie Dantis* de Pietro Alighieri (3a redacció). Aquest escriu "*iuxta Sallustium dicentem: 'Comune malum nobilitatis est superbia'*", recordant una màxima extreta del *Bellum Iugurthinum* (LXIV,10): "*tamen itinerat contemptor animus et superbia, commune nobilitas malum.*" Però, si Xavier Gómez Font identificà correctament la font original, Juan Francisco Mesa Sanz advertí que Pietro funcionava d'intermediari erudit.⁹³²² En el

---

⁹³¹⁹ SAL·LUSTI CRISP, G., *La conjuració de Catilina*, ed. i trad. a cura de Joaquim ICART, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1963, p. 54.

⁹³²⁰ El pseudo-Sal·lusti n'atribueix l'autoria al cònsol Api Claudi "el Cec" (*Appius Claudius Caecus*), en un vers perdut que aquest escrigué: "*in carminibus Appius ait fabrum esse suae quemque fortunae*". Vegeu PSEUDO-SAL·LUSTI, *Epistulae de Republica ordinanda*, dins SAL·LUSTI, Gai Crisp, *Caii Crispi Sallustii quae extant*, ed. a cura de Gottlieb CORTIUS, revisada per Karl Heinrich FROTSCHER, Kühn, Leipzig, 1825, ps. 213-234 (p. 217); PAULY, August – WISSOWA, Georg i al. (eds.), *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung*, J. B. Metzler, Stuttgart, (1893), 2000, vol. 3, 2685.

⁹³²¹ Vegeu més amunt, quan tractem de Boeci.

⁹³²² GÓMEZ FONT, Xavier, "*Curial e Güelfa*", *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 151; ÍDEM,

Curial, apareix com: “Contra los quals Salusti: ‘*Comune malum nobilitas est superbia*’.” L’historiador romà, quan escriu la frase, està fent elogi de l’aristòcrata romà Quint Metel Numídic, home de virtut, honestat i qualitats militars, però també “tenia un natural desdenyós i superb, defecte comú a la noblesa.”⁹³²³

Amb independència que l’escriptor accedira a la frase de Sal·lusti a través d’una font intermediària, l’historiògraf romà era ben conegut. I és probable que alguna idea seua estiga al darrere d’un altre fragment del mateix proemi III.0. Per exemple, el text conclusiu d’aquest paràgraf, on es posa de manifest que les gestes dels herois de l’Antiguitat res no serien si no fóra per la ploma dels genials escriptors que els han elevat a tal categoria. La memòria de la fama –literàriament exagerada o sublimada, com exigeix l’art poètica– és fonamental, a fi que els entesos en grans poetes i “oradors” valoren els llibres i, a través d’ells, els protagonistes:

“Concloent, donchs: com lo pus estret juyhí, ans estrem dels estrems, en actes militars, sie la liça, la qual Curial més que algun altre, no ell cercant-la, mas ella seguint-lo, hage usada, no digam los seus valerosos actes ésser indignes de recordació venerable; car, si per ventura fossen estats escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun altre gran poeta o orador, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura. Car los scriptors, segons és dit, hagueren daurat, fingint, los actes d’argent, o, si per ventura foren d’or, ab la ajuda de aquelles nou Apol·lines nomenades, los muntàran en major nombre de quirats, ab l’altesa d’aquell sublime e marvellós estil.”

La reflexió conclusiva remet, com molt bé ho anota Júlia Butinyà,⁹³²⁴ a *La conjuració de Catilina* de Sal·lusti (*De coniuratione Catilinae*, VIII,1-4):

Curial e Güelfa, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 56); MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428; ÍDEM, Pietro Aligheri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.

⁹³²³ Segons la traducció de SAL·LUSTI CRISP, G., *La guerra de Jugurta*, ed. i trad. a cura de Joaquim ICART, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1964, p. 82.

⁹³²⁴ BUTINYÀ, Júlia, El nom de Guillelmes del Chastell al *Curial e Güelfa*. Una hàbil ironia o una desraonada incongruència?, dins *Revista de l’Alguer*, II-2, l’Alguer, 1991, ps. 155-163 (p. 157).

“[1] *Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscuratque.* [2] *Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur.* [3] *Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur.* [4] *Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere praeclara ingenia.*”

És a dir, segons la traducció de Joaquim Icart:

“[1] Però és ben cert que la sort domina arreu; ella ho enalteix o bé ho rebaixa tot, i més pel seu caprici que per esguard de la veritat. [2] Les gestes dels atenesos, al meu entendre, foren força grans i magnífiques, però potser una mica menys del que reporta la fama. [3] Però, com que allí sorgiren historiadors de gran talent, per això els fets dels atenesos són celebrats com els més grans per tota la terra. [4] Així el valor dels qui han portat a terme les accions és considerat gran en la mesura en què han pogut exalçar-lo amb llurs paraules els grans escriptors.”⁹³²⁵

La mateixa Butinyà admet, en qualsevol cas, que la idea de Sal·lusti troba aspectes paral·lels en un tòpic (la lloança de la *coaeorum virtus* o ‘virtut dels coetanis’, no suficientment encomiada per falta de poetes) molt rebregat en la literatura del temps d’escriptura del *Curial*. El trobem en Ausiàs Marc (+1459), quan el falconer reial al·ludeix a la carència de grans poetes que puguen cantar les gestes d’Alfons el Magnànim: “En gran defalt és en lo món poetes / per embellir los fets dels qui bé obren: / nós freturants de bella eloqüença, / l’orella d’hom afalac no pot retre” (LXII, vv. 35-36).⁹³²⁶ En relació amb els autors antics, Alonso de Cartagena, el 1455, en el *Doctrinal de los cavalleros* (I,132), es planteja la qüestió en termes similars a l’anònim del *Curial*: “Non creamos que para tanto fuesen como algunos buenos de los antiguos; antes cuydo que tan buena nin tan famosa ni tan guarnida cavallería, nin tantos, ni tan ardentes fijosdalgo, ni tan valientes en estas partidas grandes tiempos ha non ovo, como agora

---

⁹³²⁵ SAL·LUSTI CRISP, G., *La conjuració de Catilina*, ed. i trad. a cura de Joaquim ICART, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1963, ps. 51-52.

⁹³²⁶ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 180.

los vemos, gracias a Dios.”⁹³²⁷ El poeta castellà Juan de Mena, insisteix en el tòpic literari en la cobla IV del seu *Laberinto de fortuna* (1443-1444): “Como no creo que fuesen menores / que los d’Africano los fechos del Çid, / nin que feroçes menos en la lid / entrasen los nuestros que los Agenores / las grandes fazañas de nuestros señores, / la mucha constança de quien los más ama / yaze en teniebras, dormida su fama, / dañada de olvido por falta de actores.”⁹³²⁸ Finalment, com proposa Rafael Beltran, és inevitable pensar en la biografia cavalleresca *El Victorial* (ca. 1435-1436), de Gutierre Díaz de Games, que compara el seu heroi, Pero Niño, comte de Buelma, amb els de l’Antiguitat, dels quals s’ecrigueren grans llibres:

“E yo, aviendo leydas e oýdas muchas grandes cosas de las que los nobles e grandes cavalleros fizieron, busqué si fallaría algund tan venturoso e buen cavallero que nunca oviese sido vençido de sus henemigos alguna vez, e non fallé sino tres: del gran Alexandre, e del grand Ércoles, e del rey Atila, rey de los hugnos. [...] E entre todos ésto así leyendo e buscando, fallé un buen cavallero, natural del reyno de Castilla, el qual toda su vida fue en ofiçio de armas e arte de cavallería, e nunca de ál se travajó desde su niñez, e aunque no fue tan grande en estado como los sobredichos, fue grande en virtudes; el qual nunca fue vençido de sus henemigos, él ni gente suya.”⁹³²⁹

La semblança temàtica amb un altre fragment del proemi al llibre III del *Curial* és més que evident. Encara que, com adverteix Beltran, “podrían ser tal vez simples y casuales coincidencias literales.” I més encara si tenim en compte que “las convergencias aparecen en los respectivos exordios, que son territorios textuales en los que el autor suele hacer un cultivo intenso de tópicos literarios”:⁹³³⁰

---

⁹³²⁷ CARTAGENA, Alonso de, *The Chivalric Vision of Alonso de Cartagena. Study and edition of the “Doctrinal de los caualleros”*, Juan de la Cuesta, Newark (Delaware), 1995, I,132. Citat per BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 44-45 i 262.

⁹³²⁸ MENA, Juan de, *Laberinto de fortuna y otros poemas*, ed. a cura de Carla de NIGRIS, amb estudi preliminar de Guillermo SERÉS, Crítica, Barcelona, 1994, p. 66. Citat per BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *Convergencias entre El Victorial y Curial e Güelfa: del accessus biográfico al contexto histórico de la París de 1405*, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459 (ps. 444-445).

⁹³²⁹ DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial* [ca. 1436], ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 281. Citat i comparat amb el text del *Curial* per BELTRAN LLAVADOR, R., *Convergencias...*, ps. 443-444.

⁹³³⁰ *Ibidem*, p. 444.

“Veritat és que aquest noble e valerós cavaller, del qual s’escriu lo present llibre, no fonch gran capità, ne gran guerrer o conquistador, axí com diríem Alexandre, Cèsar, Aníbal, Pirro o Cipió o altres molts, los quals, per lur indústria, mesclada emperò ab cavalleria, conquistaren los uns quaix tot, los altres grans troços o partides del món. Emperò no he trobat, en allò poch que he legit, per bé que ho hage volgut encercar, que algun de aquests nomenats hage meses les mans a cors per cors en tants e tan estrets juyhís e lices, e ab tants e tan valents cavallers com Curial féu. Emperò no he legit, sabut, ne oyt, que ell [Hèctor] ne algun dels desús dits, entràs en lliça o camp clos (...) ab algun cavaller semblant d’ell mateix, ab eguals armes, axí ofensives com defensives, e que, entrat, d’allí exir no pogués sinó mort o vencedor.”

Sal·lusti era un autor antic cotitzat entre la noblesa castellana bibliòfila del temps d’escriptura del *Curial*. Com es demostra, per exemple, en l’interés de Fernán Pérez de Guzmán, senyor de Batres, per obtenir una traducció castellana de *La conjuració de Catilina*, i poder així accedir més planament al contingut.⁹³³¹ El rei Joan II de Castella, així mateix, disposava amb anterioritat al 1438 d’una versió arromançada per a ell per Vasco Ramírez de Guzmán.⁹³³² Joanot Martorell, en fi, tingué en compte la referida obra per al seu *Tirant lo Blanc* (1460-1464).⁹³³³ A l’altra banda de la mar, a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, les obres de Sal·lusti no podien mancar a la biblioteca reial de Castel Nuovo. Com tampoc no mancava un volum en pergamí, amb coberta de cuir lleonat i amb el títol *In Catilinam* en la biblioteca humanística d’Enyego d’Àvalos:⁹³³⁴ un home que havia conegut perfectament el protagonista d’*El Victorial* (Pero Niño havia sigut pupil de son pare, el conestable Dávalos); que havia coincidit amb Mena i Cartagena a Itàlia, compartint amics humanistes, i que havia conviscut amb Ausiàs Marc a la cort de València essent un patge adolescent del rei d’Aragó. Així que no és estrany que compartira amb ells –i amb l’autor del *Curial*, si no és que era ell

---

⁹³³¹ MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l’època medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València – Barcelona, 1998, ps. 26-27.

⁹³³² ALVAR, Carlos, Promotores y destinatarios de traducciones en Castilla durante el siglo XV, dins *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale*, 27, París, 2004, ps. 127-140 (p. 136); ÍDEM, *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Centro de Estudios Cervantinos (“Historia y literatura”, 2), Alcalá de Henares, 2010, p. 287.

⁹³³³ PUJOL, Josep, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el “Tirant lo Blanc”*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, ps. 59-62.

⁹³³⁴ Vegeu el capítol I.3.5.

mateix– la tòpica convicció que les gestes honorables dels contemporanis serien dignes de “recordació venerable” si formaven part d’una literatura digna.

* * *

Un altre clàssic molt socorregut era **Valeri Màxim** (segles I aC-I dC), molt conegut en l’edat mitjana pels seus *Facta et dicta memorabilia* (31 dC) o, com se’ls solia citar aleshores, *Factorum et dictorum memorabilium*: una col·lecció d’anècdotes morals o *exempla* sobre les virtuts del poble romà. A la Corona d’Aragó, contribuí a popularitzar aquest autor la traducció al català realitzada per Antoni Canals el 1395.⁹³³⁵ Així les coses, es comprén que aparega com un referent sapiencial per a Francesc Eiximenis, Felip de Malla, l’autor del *Doctrinal* d’en Pacs, l’anònim del *Curial*, Joanot Martorell, etc.⁹³³⁶ En la novel·la que ens ocupa se’l cita expressament en el proemi del llibre III, com un referent contra els superbs: “*Item, Valerius, in titulo De cupiditate glorie: ‘Nulla est tanta humilitas que dulcedo glorie non tangatur’.*” Com observava Xavier Gómez Font, la locució proverbial procedeix dels *Facta et dicta* (VIII,xv,5): “*Nulla est ergo tanta humilitas, quae dulcedine gloriae non tangatur.*”⁹³³⁷ És a dir: ‘No hi ha modèstia tan gran, que no siga sensible a la dolçor de la glòria.’ O, en la versió catalana de frare Canals: “No ha humilitat al món, per gran que sia, que no sia tocada del dolçor de la glòria.”⁹³³⁸ Potser l’anònim escriptor del *Curial*, tan humil com per a renunciar a la divulgació d’una novel·la molt ben treballada, s’estimava m’s gaudir de la dolçor de la glòria literària en un ambient relativament discret i confidencial. Raó que explicaria perfectament la selecció d’aquesta sentència i la seua estratègica col·locació entre d’altres que, configurant una *captatio benevolentiae*, dibuixen molt bé l’anònim: la seua formació i les seues fonts d’informació, però també les seues aspiracions literàries i, sobretot, allò que ens deixa veure de la seua psicologia.

---

⁹³³⁵ AVENOZA VERA, Gemma, La recepción de Valerio Máximo en las Coronas de Castilla y Aragón en el medioevo, dins *Euphrosyne*, 26, Múrcia, 1998, ps. 241-252.

⁹³³⁶ ROVIRA CERDÀ, Helena, Els *exempla* de Valeri Màxim a la literatura catalana medieval, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 5 (“Itàlia i la Corona d’Aragó: del temps dels Borja als nostres dies”), València, 2015, ps. 1-51. Segons PUJOL, Josep, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el “Tirant lo Blanc”*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, p. 56, Martorell usà per al *Tirant* la versió arromançada de Canals.

⁹³³⁷ GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 151; ÍDEM, *Curial e Güelfa*, *petges mitològiques*, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63.

⁹³³⁸ VALERI MÀXIM, Publi, *Llibre anomenat Valeri Màxim: “Dels dits i fets memorables”*, traducció catalana del XIV segle per frare Antoni CANALS; ara per primera volta estampada segons el còdex del Consell de Cent barceloní, per Ramon MIQUEL i PLANAS, Tipogr. Miquel-Rius, Barcelona, 1914, vol. 2, p. 287, ls. 1.945-1.946.

La citació apareix entre altres referències erudites (sant Gregori, Malaquies) extretes per l'escriptor del *Commentum* dantesc de Pietro Alighieri (3a red.; *Purg.* XI, 67-69). Juan Francisco Mesa pensa que podria haver-se fixat, en aquest cas, en Petrarca, concretament en *De viris illustribus (De Publio Cornelio Scipione Africano Maiore, X,45)*: “*Huic tamen illud Valerii Maximi adiciam: ‘Nulla est tanta humilitas, que dulcedine glorie non tangatur’.*” O, alternativament, en el *Comentum* de la *Divina Comèdia* per Benvenuto da Imola (*Purg.* XI, 109-142): “*Et tamen ‘Nulla est tanta humilitas quae dulcedine glorie non tangatur’.*”⁹³³⁹ Veient que les citacions plagiades de Pietro i aquesta es corresponen amb un mateix cant de la *Commedia*, i sabent que Da Imola era molt consultat per l'autor, se'l podria fer responsable de les alteracions que presenta el *Curial*: hi desapareix *ergo*, i *dulcedine* (ablatiu) esdevé *dulcedo* (nominatiu). No obstant això, l'autor de la novel·la expressa també el títol del capítol de Valeri Màxim, *De cupiditate glorie*. Podríem pensar, doncs, que copià la frase de Da Imola, però recordà haver-la llegida en Valeri. O consultà directament els *Facta et dicta*, una obra ben accessible, per a comprovar si la memòria no li fallava, i, una vegada comprovat l'epígraf (*De cupiditate glorie, o gloriae*), l'afegí al text.

Ramon Aramon, en la seua edició del *Curial*, advertí que l'al·lusió de Camar al suïcidi de Cató d'Útica (*CeG* III.55: “Virtut és la fortalesa del meu cor; e Cató, honor de tots los romans, me mostrà en Útica lo camí de la llibertat”) podria relacionar-se amb els *Facta et dicta* (III,ii,14).⁹³⁴⁰ Xavier Gómez trobà versemblant la proposta, i recorda que Valeri justifica la mort estoica del comandant republicà. Cató, després de la derrota davant Cèsar, no podria conservar ja una vida digna, preferí conservar almenys la dignitat prescindint de la vida.⁹³⁴¹ Llegim primerament la versió orginal llatina: “*Tui quoque clarissimi excessus, Cato, Utica monumentum est, in qua ex fortissimus uulneribus tuis plus gloriae quam sanguinis manavit. Siquidem constantissime in gladium incumbendo, magnum hominibus documentum dedisti, quanto potior esse*

⁹³³⁹ Vegeu MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (ps. 399-400).

⁹³⁴⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 274.

⁹³⁴¹ GÓMEZ FONT, X., “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura..., p. 196; ÍDEM, *Curial e Güelfa*, *petges mitològiques*, dins *Caplletra...*, p. 62.

debeat probis dignitas sine uita, quam uita sine dignitate.”⁹³⁴² I, ara a continuació, la traducció catalana d’Antoni Canals, la que recordava l’anònim:

“O Cató! La ciutat dita Útica és monument en memòria perpetua del teu generós e gloriós acte, excessiu en virtut de fortalea. En la qual ciutat isqué de les tuas nafres major habundància de glòria que de sanch. Car, com Cèsar degué pendre la dita ciutat a força d’armes, la qual havies per gran temps regida, veent tu que no la podies defendre, cellavòs ab ferm e constant cor girist-te sobre lo teu coltell, donant gran regla e doctrina als hòmens que molt més val als virtuosos dignitat sens vida que vida sens dignitat.”⁹³⁴³

No obstant que l’anònim escriptor del *Curial* tenia perfecta notícia de l’*exemplum* pel Valeri, està comprovat, per clares petges intertextuals, que treballà l’assumpte moral –molt debatut en el *Trecento* italià– a través dels comentaris de Benvenuto da Imola a la *Divina Comèdia* (*Purg.* II, 118-123, i I, 70-72)⁹³⁴⁴ i que tingué en compte l’aprovació encomiàstica que rep Cató en *De providentia* de Sèneca.⁹³⁴⁵

No perdem de vista, tampoc, que, en el mateix apartat i immediatament després del fragment que acabem de citar, Valeri conta el valor “viril” de Pòrcia, la filla de Cató, que atemptà contra la seua vida per a evitar que el marit participara en la mort de Cèsar. Temia que fracassara l’intent d’assassinat i que l’home fóra condemnat a mort, i obrà a la desesperada (versió de Canals, III,ii,14): “E la tua filla apel·lada Pòrcia no hac en sos fets coratge femnivol. Car, com son marit, dit Bruto, hagués determenat de matar Cèsar (...), demanà lo coltell afilat ab lo qual se tallaven les ungles e nafrà’s ab lo dit coltell cridant e dient que·l coltell li era escapat e l’havia nafrada.”⁹³⁴⁶ El procediment posat en marxa per una dona, d’autolesionar-se dramàticament per evitar allò imminent o quasi inevitable, és imitat per Camar en la novel·la: “La donzella, que oy parlar son pare, pensà ans creegué que la voldrie forçar, e, contra son voler, amenar-la al rey; e mirà entorn, e viu un coltell qui estava sobre un banch, e, corrent, pres aquell, e dix: –Tu ·m

---

⁹³⁴² VALERI MÀXIM, Publi, *Valerii Maximi Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, Teubner, Leipzig, 1865, ps. 93-94.

⁹³⁴³ ROVIRA CERDÀ, Helena, *El “Valeri Màxim” d’Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Romànica de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014, p. 415.

⁹³⁴⁴ Vegeu ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 672, i el capítol II.1.6 del present treball.

⁹³⁴⁵ Vegeu més amunt, quan tractem de l’obra del filòsof estoic.

⁹³⁴⁶ ROVIRA CERDÀ, H., *El “Valeri Màxim”...*, ps. 415-416.

defendràs del rey.– E ferí's ab lo coltell pels pits. E com se ferís, sens manera dubtant ésser empatxada, no entrà dret lo coltell, ans biaxà per la mamella esquerra, e no li entrà en lo tou del cors” (*CeG* III.48). També podria recordar-nos una altra frase on apareix el “lo coltell afilat”, com en Canals: “Àntropos, qui menaça tots los vivents ab lo seu coltell afilat, ab lo qual talla los fi ls de la vida de cascú” (*CeG* II.143).

Més clar és el ressò en el *Curial* de l'exemple moral del tirà Pisístrat d'Atenes, contat per Valeri Màxim en el cinqué llibre dels *Facta et dicta memorabilia* (V,i,2).⁹³⁴⁷ L'anònim evoca el cas –sense necessitat de recitar-lo als oients, que bé el coneixen– en forma de màxima sapiencial. És a dir, que la dóna com a cosa sabuda pels lectors, que haurien compartit amb ell abans, segurament, la lectura dels fets i dits memorables. O ho recordarien, potser, a través de Dante. L'evocació literària forma part de l'oració de la Fortuna a Venus on pretén persuadir-la perquè l'ajude a restablir la sort i l'amor de Curial: “Mira'm bé, e aqueix teu piadós ull gira'l envers mi, e sie yo mirada per tu ab aquella benignitat e mansuetut que fonch mirat lo violador de la boca, per lo qual fonch respost: ‘Si als que ·ns amen matam, ¿què farem a aquells als quals som en oy capital?’” (*CeG* III.81). A la cort dels reis d'Aragó, el Valeri Màxim es considerava un vademècum *sapiencial*. Era de fàcil accés per als llecs, per haver-se traduït a diferents llengües romances. Per exemple, en l'inventari de la biblioteca palatina de Martí I d'Humà (1410) figura un exemplar de l'obra en traducció castellana.⁹³⁴⁸

L'*exemplum* del “violador de la boca” és el següent: Un jove, precipitadament, besà i abraçà la filla del tirà Pisístrat (*ca.* 607-527 aC), de manera que la deixà públicament deshonorada. La muller d'aquest i mare de la donzella reclamà al seu marit que aplicara al jove agosarat un càstig tan dur com exemplar. Tanmateix, el tirà, posà en evidència la paradoxa que significava ser cruel en revenja d'un impuls que, en el fons, era producte d'amor: “*Non tam robusti generis humanitas, sed et ipsa tamen memoria prosequenda Pisistrati Atheniensium tyranni narrabitur. Qui, cum adulescens quidam amore filiae eius uirginis accensus in publico obuiam sibi factam osculatus esset, hortante uxore ut ab eo capitale supplicium sumeret respondit: ‘Si eos, qui nos amant, interfecerimus, quid eis faciemus, quibus odio sumus?’*” *Minime digna uox cui adiciatur eam ex tyranni ore de humanitate manasse. In hunc modum filiae iniuriam tulit, suam*

⁹³⁴⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa...*, ed. BADIA i TORRÓ, p. 71; ROVIRA CERDÀ, H., *Els exempla de Valeri Màxim...*, ps. 1-51 (ps. 28-29).

⁹³⁴⁸ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 437, ítem 169).

multo laudabilius.” És a dir: “No és tan sòlida, però digna igualment de referir, la humanitat de Pisístrat, tirà d’Atenes. El qual, coneixent que un adolescent enamorat de la seua filla donzella l’havia besada en públic, en instigar-lo la muller a condemnar a mort el jove, respongué: ‘Si matem aquells que ens amen, ¿què farem d’aquells que ens odien?’ Poques voltes oïrem pronunciar per boca d’un tirà una frase tan assenyada. D’aquesta manera, no sols alliberà la filla de la injúria, sinó que se l’estalvià ell mateix de manera lloable.”⁹³⁴⁹ El governat evità així –virtuosament i no tirànicament– un vessament de sang innecessari i demostrà, de pas, la seua saviesa. Podem comparar la versió original llatina amb la catalana medieval d’Antoni Canals:

“La humanitat de Pisístrato, tiran dels athenienses, la qual recitarem, si bé no és de persona tan excel·lent e generosa com fon Alexandre, emperò, com sia de matèria virtuosa, bo és que-n façam alguna memòria. Lo qual, com hagués una filla molt bella e graciosa, e un hom jove qui era en la sua amor excessivament encès la trobàs en lo carrer més públich de la ciutat d’Athenes e la besàs davant tots quants eren presents, com la muller del dit Pisístrato, torbada contra·l jove, requerís que fos escapçat, dix-li Pisístrato: ‘Si nosaltres matam aquells qui·ns amen, què farem d’aquells qui·ns han en hoy?’”⁹³⁵⁰

Es tracta d’una anècdota antiga que, ben coneguda en l’edat mitjana, no passà desapercibuda –com hem avançat– a grans autors com ara Dante Alighieri, que la recull en la seua *Commedia* (*Purgatorio*, cant XV, versos 97-105): “e dir: ‘Se tu se’ sire de la villa / del cui nome ne’ dèi fu tanta lite, / e onde ogne sciènza disfavilla, / vendica te di quelle braccia ardite / ch’abbracciar nostra figlia, o Pisistràto.’ / E ’l signor mi parea, benigno e mite, / risponder lei con viso temperato: / ‘Che farem noi a chi mal ne disira, / se quei che ci ama è per noi condannato?’” És a dir: “dient: ‘Si tu ets senyor de la ciutat / que, pel seu nom, va fer renyir els déus, / i des d’on tota ciència replendeix, / ara, Pisístrat, venjat’t d’aquells braços / que han gosat abraçar la nsotra filla.’ / I em semblà que el senyor, dolç i benigne, / sense alterar la cara, responia: / ‘Què li farem a qui ens desitja el mal, / si condemnem així aquell que ens estima?’”⁹³⁵¹ Que l’autor té en compte també els versos de Dante quan escriu aquest capítol ho demostra l’aparició en

⁹³⁴⁹ VALERI MÀXIM, P., *Valerii Maximi...*, ps. 223-224. La traducció és nostra.

⁹³⁵⁰ ROVIRA CERDÀ, H., *El “Valeri Màxim” d’Antoni Canals...*, ps. 596-597.

⁹³⁵¹ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 626-627.

el seu text, en paral·lel a la *Comèdia*, d'un tàndem adjectival que –més en el cas de *Curial* que en el de Dante– remet a la *Segona epístola de sant Pau als Corintis* (10:1): “*Ipsè autem ego, Paulus, obsecro vos, per mansuetidindem et modestiam Christi.*” És a dir: “Jo mateix, Pau, vos ho demane per la dolcesa i la bondat del Crist.”⁹³⁵²

Giovanni Boccaccio, en el *Filocolo*, recorda en tres ocasions l'exemple del que ell anomena “Fisistrato”.⁹³⁵³ En el primer cas (II,53), sense estendre's com en el segon (III,34): “Ahi, Fisistrato, degno d'eterna memoria per la tua benignità, il quale, udendo con pianti narrare la tua figliuola essere baciata, e di ciò dimandarti vendetta, non dubitasti rispondere: ‘Che farem noi a’ nostri nimici, se colui che ci ama è per noi tormentato?’: tu il picciolo fallo con grandissima temperanza mitigasti, conoscendo il movimento del fallitore. Dimorar possi tu con pietosa fama sempre ne’ cuori umani!” La tercera vegada que recorda l'anècdota del Valeri, torna a ser més concís (IV,50): “Ma chi sarà colui che Fisistrato di crudeltà trapassi, offendendo chi le cose sue ama, senza pensare avanti quello che poi farà a chi l'avrà in odio?”⁹³⁵⁴

* * *

Titus Livi (59-17) és un altre dels imprescindibles entre les consultes d'un escriptor aficionat a la història de Roma: “Legit he en Tito Lívio la victòria que hach Aníbal dels romans e despuys la que Scipió hach dels africans...” (*CeG* III.91). Es refereix, respectivament, a la batalla de Cannes (216 aC) descrita en les *Dècades* (XXII,40-52) i a la batalla de Zama (202 aC), que ve després (XXX,29-35).⁹³⁵⁵ El de *Dècades* és el títol amb el qual es coneixia la gran obra historiogràfica d'aquest escriptor, titulada *Ab urbe condita*, perquè partia de l'ambició de reunir les gestes de Roma des de la fundació de la ciutat. La batalla de Cannes enfrontà romans i cartaginesos, durant la Segona Guerra Púnica, a la Pulla, província que en el segle XV formava part del regne napolità d'Alfons el Magnànim; raó que, d'entrada, ja resulta determinant per a explicar l'interés de l'anònim i dels seus lectors per dit combat. La de Zama tingué lloc al nord d'Àfrica i significà la fi de Cartago com a potència militar.

L'interés per Titus Livi a la Corona d'Aragó ja venia d'antic: Jaume II el Just, l'any 1315, es preocupà d'adquirir un exemplar de l'*Ab urbe condita* per a la biblioteca

---

⁹³⁵² *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, p. 325.

⁹³⁵³ Com ho recorden Lola BADIA i Jaume TORRÓ en l'edició citada unes notes més amunt (p. 71).

⁹³⁵⁴ BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio ENZO QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹³⁵⁵ Com ho adverteixen BADIA, L. – TORRÓ, J., *Curial*, entre Tristán y Orlando..., ps. 49-50.

reial. Joan I el Caçador, en la dècada del 1380, també gaudia de l'obra de Livi.⁹³⁵⁶ Martí I l'Humà sembla que tenia al seu abast d'un exemplar en llengua toscana (1410).⁹³⁵⁷ Alfons V d'Aragó, estant a València, en posseïa diverses còpies.⁹³⁵⁸ En el segle XIV, Petrarca a Itàlia, amb una acurada edició, i Pierre Bersuire a França, amb una traducció al romanç (1354-1358), contribuïren a augmentar el prestigi i la difusió de les *Dècades*. D'aquesta versió francesa depengueren la traducció castellana del canceller Pero López de Ayala i la catalana dels huit primers llibres (ca. 1400) de la British Library (ms. Harley 4893).⁹³⁵⁹ La traducció al català, segurament, es faria a partir d'una còpia de la versió de Bersuire que Joan I d'Aragó havia demanat el 1383 al duc de Berry.⁹³⁶⁰

Pel que fa als temps d'escriptura del *Curial*, val a recordar que el rei d'Aragó assistia amb fervor a les lliçons de Titus Livi que Antonio Beccadelli "il Panormita" realitzava a la biblioteca reial del Castell Nou de Nàpols. Coneixedor d'aquesta predilecció del rei per les històries d'aquest autor, Cosme de' Medici i la Signoria de Florència li regalaren un *codex regius*, magníficament ornamentat, que contenia les *Dècades* I, III i IV (fi del 1444).⁹³⁶¹ Una anys després, el mateix monarca avisà per carta al referit Beccadelli que aprofitara el pas per Florència per a comprar un altre exemplar d'*Ab urbe condita* que acabava de posar-se a la venda per 120 auris.⁹³⁶²

Per la seua banda, Filippo Maria Visconti (+1447), duc de Milà i principal aliat a Itàlia del rei d'Aragó, era també un gran aficionat a escoltar les obres d'aquest autor antic. Així ho exposa el seu secretari i biògraf, Pier Candido Decembrio: "*Audivit et Livii historias, verum nullo ordine, sed ut queque memoratu digna subiecerentur, excepens quop gratium sibi foret (...). Historias etiam ab antiquis editas, vulgari*

---

⁹³⁵⁶ RICO, Francisco, Petrarca y el "humanismo catalán", dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (eds.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 257-292 (ps. 257-260).

⁹³⁵⁷ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 440, ítem 189).

⁹³⁵⁸ GONZÁLEZ-HUTERBISE, Eduardo, Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424), dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, I (any 1907)*, Barcelona, 1908, ps. 148-188.

⁹³⁵⁹ Vegeu ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 694-695.

⁹³⁶⁰ FERRER SANTANACH, Montserrat, Les *Dècades* de Titus Livi en català (ms. British Library, Harley 4893), dins *Cultura neolatina*, 72/1-2, Mòdena, 2012, ps. 115-144 (ps. 115, 117 i 139).

⁹³⁶¹ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 33).

⁹³⁶² SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 251.

eloquio, aut a doctis traductas e latino, continentes gesta clarorum virorum cupidissime audivit.”⁹³⁶³ Els prínceps i nobles no solien llegir, perquè disposaven sempre de doctes humanistes disposats a fer-ho en la seua presència. I, com que els costava comprendre els textos llatins –circumstància més evident en el duc de Milà que en el rei d’Aragó–, no dubtaven a demanar els seus aptes servidors, com sabia bé el mateix Decembrio, que es “rebaixaren” a *volgarizzare* en toscà i fer accessibles a qualsevol aquells llibres “de reverenda letradura”, com en diria l’autor de *Curial e Güelfa*.

Coneixent aquesta dinàmica de consum cultural que es portava a les corts de tota Europa, s’entén millor el que vol dir l’anònim de la novel·la cavalleresca quan confessa: “Oyts he moltes vegades, e encara legits...” tals o quals llibres. Oir el recitat d’una mateixa obra o fragment era un fet que podia repetir-se a la cort mantes vegades. Llegir-lo per compte propi, ja només ho solien fer uns pocs nobles i cavallers: “e encara legits”, diu. Devia ser algú, l’anònim del *Curial*, com Enyego d’Àvalos, que, després d’haver passat molts anys oït lliçons desordenades de Titus Livi a Milà (1435-1447, amb algunes interrupcions), adquiriria distintes parts d’aquesta obra (que ha arribat incompleta) i que duïen per títol *Primera Dècada* (llibres I-X), *Quarta* (llibres XXXI-XL) i *De bello Macedonico* (la primera meitat, solament conservada, de la V Dècada, és a dir, els llibres XLI-XLV). Per enèsima vegada, els interessos lectors de D’Àvalos semblen coincidir amb els de l’autor de la novel·la cavalleresca.⁹³⁶⁴

Entre els records de lectura de les *Dècades*, podríem esmentar, com a cosa anecdòtica, la menció d’Atenes com una ciutat “noble e molt famosa, qui donà leys a Roma” (*CeG* III.24). Es refereix a les XII Taules (*Duodecim tabularum leges*) portades per deu ambaixadors romans enviats a Atenes pel Senat republicà de Roma (451 aC). Es tractava de deu magistrats, els *Decemviri*, constituïts en comissió per a viatjar a Atenes i rebre còpia de les famoses lleis de Soló, inspirades en el principi d’igualtat davant la llei. Titus Livi (III,34) afirma que aquestes foren la font de tot el dret romà i que, en conseqüència, fou Atenes la que “donà leys a Roma” (“*fons omnis publici privatique est iuris*”), afirmació molt coneguda pels historiadors del dret. No obstant això, és més probable que l’autor del *Curial* no pensara directament en aquest text de Livi, sinó en la

---

⁹³⁶³ DECEMBRIO, Pier Candido, *Petri Candidi Decembrii opuscula historica, I. Vita Philippi Mariae III Ligurum ducis*, ed. a cura de Giuseppe FOSATI i Attilio BUTTI, ‘Rerum Italicarum Scriptores’, vol. 20, part 1, Nichola Zanichelli, Bolonya, 1935, ps. 331-333.

⁹³⁶⁴ Sobre aquesta biblioteca, vegeu el capítol I.3.5.

versió divulgativa d'aquesta *translatio* recollida en la *General Estoria* d'Alfons X el Savi, com s'ha vist quan tractàvem de les fonts castellanques de la novel·la.⁹³⁶⁵

Un altre ressò de Livi en el *Curial* és el cas de la tràgica mort de la donzella Virgínia. Apareix en els *Facta et dicta memorabilia* de Valeri Màxim (VI,i,2),⁹³⁶⁶ però és molt més detallada la versió que Titus Livi (*Ab urbe condita*, dècada I, llibre III, capítols 44-48) ofería a l'anònim autor del *Curial*. Hem de descartar que coneguera la versió de la història que ofereix el grec Dionís d'Halicarnàs (*Antiguitats romanes*, XI,37). Francesco Filelfo l'havia dut de Constantinoble el 1423,⁹³⁶⁷ però no fou traduït al llatí fins el 1468 per Lampugnino Birago, a instàncies del papa Pau II.⁹³⁶⁸ De manera que la versió de l'historiador romà era molt més coneguda i divulgada.

Conta Titus Livi com la jove donzella Virgínia fou sacrificada pel seu mateix progenitor, Virgini, per tal d'evitar que fóra deshonrada per un personatge patrici i tirànic. Pretenia mantenir immaculat així l'honor de la seua plebea família. L'argument del drama és la següent: Virgínia és una bella donzella plebea, de la qual s'enamora el noble Api Claudi Gras, jutge dels tribunals, que intenta seduir-la amb diners i afalacs. Ella es resisteix, perquè havia sigut promesa en matrimoni pel pare a un tribú de la plebs. En despit, Api aprofita l'absència del pare, que es trobava en campanya de guerra, per a demostrar en un judici –contra tota evidència– que la jove era en realitat esclava d'un client seu anomenat Marc. Aprofitant la seua posició de poder, el jutge sentència a favor de Marc, però deixa que el pare s'acomiade de la filla al temple de Venus Cloacina, on aquest aprofita per a apunyalar Virgínia i evitar la deshonra (*Ab urbe condita*, III,48): “*Data uenia seducit filiam ac nutricem prope Cloacinae ad tabernas, quibus nunc Nouis est nomen, atque ibi ab lanio cultro arrepto, ‘hoc te uno quo possum’ ait, ‘modo, filia, in libertatem uindico.’ Pectus deinde puellae transfigit, respectansque ad tribunal ‘te’ inquit, ‘Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro’.*”⁹³⁶⁹ És a dir: ‘Obtinguda la vènia, [Virgini] s'emportà amb ell la filla i la criada, prop del temple de la deessa Cloacina, al costat de les tavernes que ara diem

---

⁹³⁶⁵ Vegeu el capítol II.1.3.

⁹³⁶⁶ Font suggerida per GÓMEZ FONT, X., *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra...*, p. 62.

⁹³⁶⁷ MARTINELLI TEMPESTA, Stefano (ed.), *Platonis “Euthyphron” Francesco Filelfo interprete; “Lysis” Petro Candido Decembrio interprete*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2009, p. 35, n. 129.

⁹³⁶⁸ MILLO, Massimo, La versione di Lampugnino Birago delle *Antichità* di Dionigi d'Alicarnasso, dins *Annali della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma*, 7, Roma, 1968, ps. 73-83.

⁹³⁶⁹ TITUS LIVI, *Titus Livii Patavini Historiarum, liber primus, et selecta quaedam capita*, Hilliard & Brown, Cambridge, 1829, p. 94.

‘noves’. I estant allí, agafà el ganivet d’un carnisser i digué: ‘De l’única manera que puc, filla meua, mantinc la teua llibertat’. I li traspassà el pit amb el gabinet. Fet això, s’adreçà al tribunal i exclamà: ‘Apí, jo et consagre amb aquesta sang, i el teu cap.’

El record de Virgínia forma part del discurs on Camar justifica moralment davant sa mare, Fàtima, el suïcidi estoic i filosòficament premeditat que està disposada a dur a terme. Pretén establir així un paral·lel entre la història romana i la de la donzella musulmana amb la qual pretén casar-se el rei-tirà de Tunis per la força: “E no sia yo de pijor condició que Virgínea, donzella romana, a la qual son pare, per ço que Àpio Clàudio, cònsol, no desonestàs, ab lo coltell li donà mort, amant molt més ésser sens filla que pare de la adulterada, ensutzada e vituperada” (*CeG* III.55). Cándida Martínez⁹³⁷⁰ constata la importància quasi sagrada que els romans atorgaven a la virginitat, estretament vigilada per l’autoritat paterna. I ens recorda...

“...el castigo que el padre podía infligir a una hija que hubiese perdido su virginidad (...). El derecho del padre a matar a la hija que había perdido la virginidad estaba fuera de discusión, aunque se discuta si se ejercía realmente con la intransigencia con la que se afirmaba como principio básico y se exaltaba y veía como ejemplo de cívica virtud. La conocida leyenda de la muerte de Virginia a manos de su padre señala las claves de este control de la virginidad. A pesar de sus sentimientos, un buen padre debe matar a su hija antes de ver mancillado su honor y el de su familia. De ahí las palabras del padre de Virginia: ‘...hija mía, te devuelvo la libertad del único modo que puedo. Luego atravesó el pecho de la joven y, mirando a la tribuna, dijo: –Apio, por esta sangre te maldigo a ti y a tu cabeza.’” Existía, pues, la obligación social de salvar el honor perdido, aunque ello acarrease terribles consecuencias para las mujeres. Decían las mujeres romanas ante la muerte de Virginia: ‘¿Ésta es la condición de procrear hijos? ¿Éste es el premio de la castidad?’” [Titus Livi, III,48]

La història del sacrifici de Virgínia apareix desenvolupada en el Boccaccio Ilatí (*De mulieribus claris*, LVIII. *De Virginia Virginii filia*; *De casibus virorum illustrium*, IX. *De Appio Claudio decemviro*) i troba algunes al·lusions en obres de Petrarca (en *Familiares* i *De remediis*). A més, era molt present en els ambients cultes de la Itàlia del

---

⁹³⁷⁰ MARTÍNEZ LÓPEZ, Cándida, La virginidad en las jóvenes de la antigua Roma, *dins Arenal. Revista de historia de las mujeres*, vol. 1, núm. 2, Granada, juliol-desembre 1994, ps. 169-184 (p. 175).

Renaixement. Ho demostren, entre d'altres, les *Storie di Virginia* (1500-1504), on el pintor Sandro Botticelli plasmà gràficament el drama antic. Per al marquès del Santillana, contemporani castellà del *Curial*, els referents per a conèixer el cas de Virgínia eren Titus Livi i Boccaccio (*Proverbios*, any 1437; cap. LIV, vv. 429-432): “Virgínea cómo e cuánto fuesse con grand afincamiento requerida por Apio Claudio de ilícito amor, ya por Tito Libio se recuenta en la su *Segunda Década*, e assimesmo Johán Vocaçio lo relata en el libro *De casibus virorum illustrium*, e no menos con cuánta constança la continente donzella serva la su virginidad.”⁹³⁷¹

Les qüestions morals estan molt presents en les *Dècades*. Livi, com l'autor del *Curial* (per exemple, en el proemi del llibre II) aconsella als prínceps i governants que conreen la virtut de la temperància. I posa d'exemple el cas d'Escipió, un dels herois antics que l'anònim posa de model al seu dedicatari, al costat d'Alexandre, Cèsar o Pirrus (*Ab urbe condita* XXX,xiv,5-7): “...nulla earum uirtus est propter quas tibi adpetendus uisus sim qua ego aeque ac temperantia et continentia libidinum gloriatus fuerim. Hanc te quoque ad ceteras tuas eximias uirtutes, Masinissa, adiecisse uelim. Non est, non –mihi crede– tantum ab hostibus armatis aetati nostrae periculi quantum ab circumfusus undique uoluptatibus. Qui eas temperantia sua frenauit ac domuit multo maius decus maioremque uictoriam sibi peperit quam nos Syphace uicto habemus.” És a dir: “...de totes les virtuts que us han fet obtenir el premi de la meua amistat, la temperància i la continència de la libido són aquelles de les que més em gloriege. Són les que jo voldria veure que ajunteu a les altres vostres exímies virtuts, Massinissa. No, –creieu-me– no hem de témer a la nostra edat un enemic armat major que les voluptats que ens assetgen per tot arreu. Qui sap refrenar les seues passions i dominar-les amb temperància, rep el major honor i major victòria que la d'haver vençut i capturat Syphax.” No exposem aquest text perquè coincidisca amb cap fragment concret del *Curial*, sinó perquè insisteix en una mateixa lliçó moral de fons: la necessitat que té un cavaller que aspira a ser senyor de Milà, de controlar les passions. Ho farà si aconseguix imitar Curial, que “en les més coses serva honesta temperància.”

* * *

El concepte ciceronià de la història com a “*magistra vitae*” té un reflex clar en l'extensa obra de l'historiador i polígraf grec **Plutarc** de Queronea (ca. 48-ca. 120). Una part de la crítica literària llig la vida novel·lesca de Curial, no com una biografia

---

⁹³⁷¹ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Antología poética*, ed. a cura de J. Carlos LÓPEZ NIETO, Akal, Madrid, 2000, p. 353 i n. 430.

parcial moralitzada, sinó “com la crònica del cavaller Curial, que Melchior de Pando, el personatge que guia el protagonista al llarg del relat, hauria escrit.”⁹³⁷² Aquesta idea se sosté sobre una base fallida, com és la presumpta –que no demostrada– inspiració que l’escriptor hauria rebut d’un material literàriament obsolet i molt medieval, com eren les cròniques catalanes del segle XIV. No s’ha pensat, en canvi, en l’autor, posat a moralitzar “lo procés començat de la vida del nostre cavaller” (*CeG* III.0), com ell l’anomena per a cloure un pròleg (atenció: “ell” és l’autor-narrador; no Pando, que és un personatge més, i no pot ser cap “cronista”).⁹³⁷³ Sobre el que pogué aprendre l’anònim de Plutarc (un autor llegit en aragonés a la cort del rei d’Aragó des de molt abans d’escriure’s el *Curial*), paga la pena revisar les consideracions que fa Carles Riba, perquè contenen orientacions que ens ajuden a entendre millor la novel·la:⁹³⁷⁴

“La concepción biográfica de Plutarco, que concede estatura heroica a sus personajes, con una intención moral y didáctica, pero que no escatima el colorido dramático, sentará los patrones de ese género ambiguo –entre la historia y la ficción novelesca que parece comportar una biografía– y de tantos atractivos (...). Sería injusto improperear a Plutarco por no haber sido historiador (...). La realidad es que él mismo ni se propuso serlo (...). Sus *Vidas paralelas* están situadas en la línea de la tradición peripatética, concebidas, planeadas y desarrolladas con el único fin de explicarse el mecanismo del *ethos*, del carácter humano. Qué es un hombre por su nacimiento, de qué medios dispone por su índole y ambiente al partir para la prestación a que está llamado, cuáles adquiere por la educación, cómo usa de unos y otros, cómo compensa defectos y aumenta virtudes, hasta qué punto triunfa o fracasa *en esto* y no precisamente en la vida: una biografía de Plutarco sirve en primer término a esta noble y útil curiosidad moral (...). Asistimos al drama, no ya más aparatoso, sino más patético, al que de hombre a hombre más conmueve: por unos instantes de tensión, la historia se ha sintetizado en la sola pelea del individuo con todo cuanto en él y en torno suyo es inercia: los afectos inmediatos, las pasiones personales que tiran hacia lo bajo, la carne que tiembla, sobre todo el orden establecido que ahoga. Pero el individuo posee fuerzas suficientes en sí mismo, y, vencedor o vencido, debe responder de sí y dar cuentas de lo que ha hecho de

---

⁹³⁷² TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (p. 270).

⁹³⁷³ Més detalls sobre el personatge en qüestió en el capítol II.3.3.

⁹³⁷⁴ RIBA, Carles, Prólogo, dins PLUTARCO, *Alejandro y César (Vidas paralelas)*, Salvat, Barcelona, 1985, ps. 11-24 (ps. 15 i 20-22).

sus medios. Los héroes de Plutarco, en efecto, no son unos simples títeres perfeccionados, movidos por una razón superior: son hombres de carne y hueso, de claroscuro moral hábilmente acusado, que se determinan y actúan, y en la victoria o en la derrota externas en realidad triunfan sólo en el grado en que triunfó su virtud (...). Plutarco, espíritu esencialmente religioso, cree en una Mente ordenadora del Universo, en una Providencia, en una Palabra, cuya solicitud una y otra vez nos explica con cierta complacencia que nos recuerda a Jenofonte. Ahora bien, no se trata de una Providencia que apriete mucho, ‘que intervenga a cada punto para alterar el orden natural de las cosas’ (...). No les escatima indicaciones: presagios, sueños, apariciones, prodigios, la mediación de los genios, los golpes de una justicia indefectible aunque paciente (...). Y es que el biógrafo es todo lo contrario a un fatalista: en punto a afirmar el libre albedrío humano, no admite evasivas, ni siquiera la habitual en los epicúreos de atribuir a la Fortuna males o favores inesperados. Toda alma puede y debe hacer su propia educación, formar su virtud trabajando en ello de noche y de día. La pasión –y en esto Plutarco, apoyándose en su Platón, se vuelve contra los estoicos– no es una enfermedad, sino una potencia del alma: a la voluntad, dirigida por la razón, incumbe gobernarla, ir convirtiéndola, mediante una gradación de esfuerzos, en un resorte indispensable: crear, en suma, un hábito del bien (...), siguiendo todavía las líneas socráticas del conocimiento y dominio de sí mismo.”

En Plutarco, como explica Carlos García Gual, el protagonista de cada biografía puede vencer los desafíos de la Fortuna armado con su propia virtud. En una parte del “proceso” de la vida, la Fortuna estará de cara; en otra, se mostrará adversa: “Virtud y fortuna cooperan o se enfrentan, en un juego de fuerzas que la Historia decora y sustenta.”⁹³⁷⁵ Las vidas paralelas de Plutarco serán, por tanto, una fuente recurrente entre los humanistas del siglo XV para la búsqueda de “modelos heroicos” y de comportamientos que ejemplifiquen en qué consistía la virtud pagana, la de los antiguos o gentiles.⁹³⁷⁶

A la Corona de Aragón, Plutarco llegó directamente desde el Mar Egeo y de una manera excepcionalmente temprana, gracias a la traducción de las *Vidas paralelas* del

---

⁹³⁷⁵ GARCÍA GUAL, Carlos, Introducción en PLUTARCO, *Vidas paralelas. Alejandro y Julio César*, ed. a cura de C. GARCÍA GUAL, Edaf, Madrid, 1994, pp. 5-38 (p. 28).

⁹³⁷⁶ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, p. 101.

grec a l'aragonés, amb el títol de *Vidas semblantes* (1379-1385).⁹³⁷⁷ El promotor, vinculat a la cort pontifícia d'Avinyó, fou Juan Fernández de Heredia, gran mestre de l'Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem (Rodes). La versió aragonesa fou, de fet, la primera a la qual tingueren accés els humanistes florentins del segle XV.⁹³⁷⁸ L'any 1395, el papa aragonés d'Avinyó, Benet XIII, en facilità una còpia a Coluccio Salutati, partint de la qual realitzà aquest una versió llatina. Rebé un altre exemplar el rei d'Aragó Joan I el Caçador (1389); manuscrit que segurament es correspon amb el que figura en l'inventari de llibres del seu successor Martí I l'Humà (1410).⁹³⁷⁹ Una de les escasses còpies existents de la versió d'Herèdia, conservada a la Biblioteca Nacional de França (*Esp.* 70-72) duu la marca “gran senescarco”. És a dir, que pertangué a la biblioteca (embargada per Ferran I de Nàpols el 1486) de Pietro de Guevara, nebot i pupil tutelat per Enyego d'Àvalos. És ben probable, doncs, que, com altres manuals i obres pedagògiques que contenia, haguera pertangut abans al mateix D'Àvalos, un gran aficionat a les biografies antigues.⁹³⁸⁰ Llegint per damunt l'obra en la versió aragonesa, se n'extrauen alguns mots i expressions molt característiques (*magnaminidat, purnas, curialment, grandament, fincar maltractado*, etc.) que sonaven molt naturals a l'autor de *Curial e Güelfa*. No és descarta, en conseqüència, que aquest estiguera familiaritzat amb el mencionat exemplar napolità; que l'haguera llegit a sovint.

Plutarc interessava als cortesans del ducat d'un Milà governat per Filippo Maria Visconti,⁹³⁸¹ és a dir, a la cort on residí D'Àvalos, amb algunes discontinuïtats, pels anys 1435-1447. Posat a pensar i redactar el *Curial*, l'autor de la “biogràfica” novel·la degué tenir present, segurament, l'advertiment que fa Plutarc en la seua introducció a les vides comparades d'Alexandre el Gran i Juli Cèsar. L'historiador s'excusa per no oferir una “crònica” detallada de les guerres i successos de les respectives biografies

⁹³⁷⁷ PLUTARCO, *Vidas semblantes (versión aragonesa de las 'Vidas paralelas', patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d'Adelino ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2009, p. XI.

⁹³⁷⁸ BATLLORI, Miquel, *De l'humanisme i del Renaixement (Obra completa, vol. 5)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d'estudis i investigacions”, 22), València, 1995, ps. 109-117; PADE, Marianne, *The Reception of Plutarch's Lives in Fifteenth-Century Italy*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2007, 2 vols.

⁹³⁷⁹ PLUTARCO, *Vidas semblantes...*, ps. CLV i CLVII; MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 438, ítem 174).

⁹³⁸⁰ Vegeu ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Adelino (ed.), *Las 'Vidas de hombres ilustres'* (n. 70-72 de la Biblioteca Nacional de París). Estudio y edición, Tesi doctoral, Universidad Complutense, Madrid, 1983, ps. 12-13.

⁹³⁸¹ ZACCARIA, Vittorio, *Sulle opere di Pier Candido Decembrio*, dins *Rinascimento*, 7, Florència, 1956, ps. 14-74 (ps. 32-38).

militars i explica perfectament per què ho fa (*Alexandre*, 2): “Perquè no escrivim històries, sinó vides, i no sempre en les accions més assenyalades es conté una manifestació de virtut o de vici, sinó que sovint una petita cosa, una frase o una plaseria, revelen millor un caràcter que no pas unes batalles on moren deu mil, i els arranjaments més grandiosos i els setges de ciutats.”⁹³⁸² El príncep Carles de Viana s’interessà per Plutarc durant la seua estada napolitana (1457-1458), però en realitat no es tractava d’aquest autor realment, sinó del pseudo-Plutarc de Buonaccorso da Montemagno: un tractat sobre la vertadera noblesa, que Angelo Decembrio (germà de Pier Candido, acollit des del 1447 al palau de D’Àvalos, a Nàpols) havia traduït al toscà. El primogènit de la Corona d’Aragó s’entretindria després traslladant-lo al castellà per a “me procurar algun e necessario pasatiempo” mentre son pare el retenia captiu (1460).⁹³⁸³

A la cort de Nàpols, el més aficionat a les lectures plutarquianes, amb diferència, fou el mencionat comte camarlenc D’Àvalos. El cavaller es preocupà d’aconseguir un bell volum de les *Vides paral·leles*, executat pels anys 1444-1445 en una prestigiosa *bottega* de Florència, i adquirit personalment per ell el 6 de gener del 1446 (Biblioteca Laurenziana, ms. *Plut.* 65.25). A Cambridge (Harvard Univ., Houghton Lib., Typ. 297), es conserva una còpia manuscrita de la *Vida de Marc Antoni*, separada de la resta de *Vides* de Plutarc i inclosa en un volum miscel·lani que pertangué a D’Àvalos.⁹³⁸⁴ Un altre còdex seu (no localitzat en l’actualitat) contenia –segons inventari notarial– les *Vides d’Annibal i Escipió*, traduïdes del grec al llatí pel filòsof i humanista florentí Donato Acciaiuoli per a dedicar-les a Giannozzo Manetti. Aquest últim, quan es desplaçà a Nàpols, preferí allotjar-se al palau de D’Àvalos que a la cort, cosa que demostra l’amistat amb el gran camarlenc i explica l’accés a dita obra.

El florentí Alamanno Zanobi traduï per al comte camarlenc, del grec al llatí, el *De virtutibus mulierum* (‘Els mèrits de les dones’), un recull de biografies i anècdotes protagonitzades per dones de l’Antiguitat que esdevingué manuscrit sumptuós el 1464 (Olomuc, Státni Archiv, ms. CO 358), i que manifesta l’interés del seu posseïdor pel gènere femení. Aquest interès afectava igualment l’anònim del *Curial*, que, malgrat divertir-se parodiant els vells tòpics de la misogínia medieval, ben coneguts pels seus

---

⁹³⁸² PLUTARC, *Vides paral·leles*, vol. II, part 4a, *Alexandre i Cèsar*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1942, p. 3.

⁹³⁸³ De tot açò ja hem tractat amb deteniment en el capítol II.1.6.

⁹³⁸⁴ Sobre totes aquestes referències, trobareu més detalls al capítol I.3.5, on tractem de reconstruir la part més noble de la biblioteca davaliana.

oients/lectors (les dones exigexen proves; són geloses i vanitoses; no controlen els seus sentiments; són parleres i de curt seny, inconstants), manifesta el seu interès pels catàlegs d'heroïnes preclares de l'Antiguitat.⁹³⁸⁵ L'escriptor, de fet, tracta les seues dones com si foren personatges antics: estudien, debaten sobre filosofia moral i literatura, prenen decisions pròpies... Pensem que el mateix camarlenc, contra tot el que era "normal" en l'aristocràcia napolitana, educà fills i filles, en igualtat, en els *studia humanitats*. Tot això, converteix, tant D'Àvalos com l'anònim, en seguidors de l'obra filosòfica de Plató (*La República*) i de la tractadística de Leonardo Bruni, on es defenia la igualtat entre sexes a l'hora d'accedir al saber i a la dignitat humana.

En contrast amb l'afició de D'Àvalos per Plutarc, no ens consta cap notícia que manifeste l'interès per aquest autor del rei Alfons el Magnànim. Sí, en canvi, del seu fill Ferran, que encarregà a Giovanni Albano el *volgarizzamento* en toscà d'algunes biografies plutarquianes que li interessaven, ja que el llatí literari li resultava incompreensible, per la seua deficient formació en gramàtica.⁹³⁸⁶ Això, tanmateix, fou ja molts anys després del moment de redacció del *Curial*.

Pel que fa a les connexions temàtiques entre l'obra de Plutarc –pràcticament desconeguda encara a la resta d'Europa– i *Curial e Güelfa*, es poden referir detalls com el perquè del nom del cavall de Pere el Gran, Pompeu; el desig d'un atemorit Curial de tornar-se'n a entrar, si poguera al ventre de sa mare, Honorada; la reivindicació moral d'un heroi que aprofita el seu avantatge sobre altre, com féu ho Aquil·les amb Hèctor; la contribució a una renovada visió de la Venus renaixentista, protectora del matrimoni; la vinculació entre la música, Apol·lo i les Muses, i algun ressò del pseudo-Plutarc *Institutio Traiani* en les amonestacions de Melchior de Pando a Curial.

Començant pel torneig de Melun, observem que no es compara el valor de Pere I el Gran amb el del gran cavaller antic –i comandant de tropes aristocràtiques a cavall– Pompeu, però sí que s'aplica el nom de "Pompeu" al cavall del rei d'Aragó: "e axí, lo rey ficà sperons al seu cavall, apellat Pompeu, e sí anà vers lo duch d'Orleans" (*CeG* II.38) Què se'ns està volent evocar, comunicar? Doncs, podria portar-nos en ment la fugida a cavall de Pompeu durant la batalla de Farsàlia, cantada poèticament per Luca, i on el cavall té un gran protagonisme (vegeu més avall). Tanmateix, hi ha una anècdota de la *Vida de Sertori* de Plutarc centrada al voltant del cavall del biografat, que devia

---

⁹³⁸⁵ Vegeu CANTAVELLA, Rosanna, *El debat pro i antifeminista a la literatura catalana medieval, Tesi doctoral*, Facultat de Filologia de la Universitat de València, València, 1987, ps. 347-352.

⁹³⁸⁶ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 86.

ser el més valuós i ornamentat de l'antiga Roma. Conta l'historiador grec que, en la batalla del riu Xúquer, prop de València –on Alfons V havia tingut la seua cort– els mercenaris libis de Sertori que combatien contra els homes de Pompeu cometeren una greu negligència. Quan ja estaven a punt de capturar el general enemic, s'apoderaren abans del “seu cavall, guarnit d'or i cobert d'unes capçanes magnífiques.”⁹³⁸⁷ Enlluernats per tanta riquesa i entretinguts a desguarnir l'èquid, deixaren que se'n fugira l'excels presoner que hagueren pogut retenir. De manera que el cavall de Pompeu, i l'avarícia dels seus enemics, el salvaren d'una vergonyosa captura.

És altament probable que, quan s'escrigué el *Curial*, els cortesans de Nàpols, i antics cortesans de València, tingueren notícia d'aquesta batalla de Xúquer, però no a través de les traduccions humanístiques llatines, sinó a través de l'exemplar de les *Vidas semblantes*, en aragonés, que posseïen els germans D'Àvalos-Guevara. Com l'edició del 2009 d'aquesta obra s'ha basat en el manuscrit en qüestió, podem tenir accés directe al capítol que conta l'anècdota del cavall de Pompeu. Aquest acabava de ser nomenat comandant de tropes i auxiliava Metel, cònsol de Roma, en la guerra civil contra Sertori, que tenia aleshores per escenari el futur reialme valencià (72 aC).⁹³⁸⁸ Plutarc comença fent una valoració contrastada entre Sertori i Pompeu, que situa el segon com a exemple de persona honesta i humil, que no es deixava governar per les passions; cosa que ja, d'entrada, el faria simpàtic a l'autor de *Curial e Güelfa*: “Et assí (...), Ponpeyo fue en Iberia (...). E toda la gent qui no era confirmada en l'amor de Sertorio se giró con Ponpeyo. E por esto Sertorio dezía palabras superbiosas contra Ponpeyo (...). Ponpeyo era menos amado, porque más humilment se levava (...), porque naturalment él era honesto e bien ordenado a los deseos carnales (...).” A continuació, situa l'acció bèl·lica “cerca de Valencia” i refereix les batalles que tingueren lloc allí. Primerament, descriu la de Laurona (actual Lliria) i, després, la del riu Xúquer:

“E cerca del río de Sócrona, a la fin del día fueron a la batalla, no por otro sino qu'el uno e el otro quería que Metelo no y fuese: Ponpeyo, por haver solo la victoria, o Sertorio por combater con uno solo, es a saber, con Ponpeyo. E la fin d'aquella batalla era en dubdo de saber quién hubiesse la victoria; porque de la una part e del otra el una de las azes venció. Non res menos, de capitanes más

---

⁹³⁸⁷ PLUTARC, *Vides paral·leles*, vol. VIII. *Emili Paulus i Timoleont. Èumenes i Sertori*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, 1935, p. 112.

⁹³⁸⁸ La batalla no tingué un vencedor clar, segons les fonts treballades per SPANN, Philipp O., *Quintus Sertorius and the Legacy of Sulla*, Arkansas University Press, Fayetteville, 1987, ps. 111-112.

havía Sertorio, porque allí do era combatió valientement e puso en vencimiento a us enemigos. E uno de piet, grant de persona, se fue contra Ponpeyo, e començaron a combater ensemble, e dábanse grandes golpes de las espadas. E Ponpeyo fue ferido, mas él cortó la mano al otro. Mas tantos enemigos le vinieron de suso a Ponpeyo, que de todo lo rompieron e fuyó otrament que no esperaba; porqu'él descavalgó de su cavallo e dexó el cavallo a los enemigos, al qual cavallo havía freno obrado de oro e la siella de muit grant precio e otros ornantes. E mientras que aquellos que lo encaçavan partían aquellas cosas, Ponpeyo escapó.”⁹³⁸⁹

Més clara és la connexió amb el capítol cinqué del *De virtutibus mulierum* amb l'actitud que adopta Curial quan, atemorit per la presència d'un gegant Hèctor, hauria desitjat tornar-se'n a l'úter matern: “si Honorada, sa mare, fos stada present, dins lo ventre, si pogués, o almenys davall les sues faldes, vergonyosament fugint, esglayat se fóra amagat de por” (*CeG* III.24). Lida de Malkiel proposa com a font d'aquest tòpic l'historiador romà Justí (*Històries filípiques*, I,6), que relata com les dones dels perses, en veure retrocedir els seus fills i marits davant l'enemic, s'alçaven obscenament les faldes per a envergonyar els fugitius insinuant que se'n volien tornar als úters materns: “*cunctantibus sublata veste obscena corporis ostendunt regantes, num in uteros matrum vel uxorum vellent refugere.*” Aconseguiren amb això que aquests reaccionaren i feren front amb èxit els atacants.⁹³⁹⁰ Justí es basa, però, en el relat de Plutarc (*Els mèrits de les dones*, V), que sembla correspondre's també amb el detall anecdòtic del referit episodi del *Curial*. Diu la versió de Plutarc que les perses preguntaven als seus barons: “On fugiu vosaltres, oh, els més covards dels homes? Preteneu tornar a entrar-vos dins aquest ventre d'on heu sortit...?”⁹³⁹¹ En una altra obra de Plutarc, els *Apogtemes*, es recorda el cas d'una mare espartana que, en veure el fill fugir de la batalla, actua de manera semblant: “Una altra [espartana], veient com els fills se'n fugien de la batalla i se'n venien cap a ella, digué: ‘On aneu, esclaus, reus i fugitius? És que tal volta penseu entrar d'on heu sortit? I s'alçà les faldes ensenyant-los el

---

⁹³⁸⁹ PLUTARCO, *Vidas semblantes...*, ps. 564-565.

⁹³⁹⁰ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Dido en la literatura española: su retrato y su defensa*, Tamesis Bocks, Londres, 1974, p. 112.

⁹³⁹¹ Traduïm a partir de PLUTARC, *Actions corageuses et vertueuses des femmes*, dins *Oeuvres morales de Plutarque, traduites du grec par RICARD, Lefèvre*, París, 1844, vol. 1, ps. 571-620: “Où fuyez-vous, leur crièrent-elles, ô les plus lâches des hommes? Prétendez-vous rentrer dans ce sein d'où vous êtes sortis?”

ventre.⁹³⁹² Això no obstant, no es pot descartar tampoc que la font d'informació de l'autor de la novel·la fóra la primera, ja que les *Epitomae in Trogi Pompeii Historiae* o *Històries filípiques* interessaren Enric de Villena, Alfons el Magnànim i els cortesans d'aquest a València, ja amb anterioritat al 1418.⁹³⁹³ A més, Justí constava en la biblioteca de D'Àvalos, en forma de còdex de pergamí amb cobertes de cuir lleonat.⁹³⁹⁴

En el manuscrit únic o esborrany preliminar del *Curial*, en el foli 171v, es localitza la sentència que el cavaller pronuncia en el debat “cortesà” que entre “los vivents” s'està produint sobre si Aquil·les fou millor o pitjor que Hèctor, i sobre quina versió de la guerra troiana mereix ser més estimada, la d'Homer o la de Guido delle Colonne. La sentència duu un afegit d'última hora al marge, que ens interessa subratllar: “Yo trobe Hèctor ésser lo millor cavaller que fos entre los troyans, e Achil·les lo millor que fonch en los grechs; e que Hèctor féu més, pus solemnes e majors coses, hach més virtuts e fonch menys viciós; >Achil·les ferí bé a Hèctor, car en batalla cascú deu cercar son advantage.< Homero ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima; Dites e Dares scriviren la veritat, e axí ho pronuncie” (*CeG* III.34). La inserció no és banal per a l'autor, ni insignificant: es tracta d'una frase desada sobre el plat de la balança d'Aquil·les, a fi d'equilibrar la seua posició respecte la d'Hèctor i, al remat, aconseguir que la sentència de Curial resulte equànime, conciliadora, integradora de la tradició medieval i del redescobert llegat clàssic.

Com altres màximes, sentències o frases que comporten l'emissió d'una opinió fonamentada, aquesta autoritat prové de les obres de Plutarc. I es concreta sobretot en les *Vides de Filopèmen i Tius* (II,3), on el moralista afirma: “Perquè entre aquells que en tot l'altre són iguals, el que trau avantatge és a la virtut a qui deu la victòria.”⁹³⁹⁵ Insisteix en la qüestió en altres biografies, com la de Gai Mari (*Vides de Pirros i Mari*, XV), on explica que no es decidia a presentar batalla fins que no comprovava que combatia amb avantatge sobre els rivals, i que no deixava mai que els enemics obtingueren un avantatge que els facilitara la victòria (*ibidem*, XXXIII). O també en la de Lucul·le (*Vides de Cimó i Lucul·le*, XXXVI), on considera que la virtut personal, la

---

⁹³⁹² Traduït ara des de PLUTARCO, *Oposcoli brevi di Plutarco, volgarizzati da Marcello ADRIANI*, ed. a cura de Francesco AMBROSOLI, Tipogr. Fratelli Sonzogno, Milà, 1826, vol. 2, p. 203.

⁹³⁹³ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 387.

⁹³⁹⁴ Us reenviem de nou al capítol I.3.5.

⁹³⁹⁵ PLUTARCO, *Vides paral·leles, vol. II, part 3a. Filopemen i Titus Flaminí. Pelòpidas i Marcel*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1937, p. 2.

intel·ligència i el valor són les vies per mitjà de les quals permeten l'home obtenir un avantatge sobre l'enemic. En conseqüència, aquesta actitud és moralment elogiada i ajuda a quiratar l'heroïcitat –molt humana– del guerrer Aquil·les.

Els acabats de mencionar no són casos aïllats, sinó que formen part d'una consideració generalitzada en l'obra de Plutarc, segons la qual “traure avantatge” sobre l'enemic era producte de l'aplicació a la disciplina militar de les virtuts individuals. Fins i tot, en l'altra gran obra de l'escriptor grec, els *Moralia*, existeix un capítol específic que explica *Com traure avantatge dels enemics*.⁹³⁹⁶ Amb la qual cosa, considerat Plutarc com una gran autoritat antiga –seguida per l'autor del *Curial*–, es justificaria moralment la cínica victòria obtinguda per avantatge d'Aquil·les (aquell “home fort cuytat en totes les coses..., ardit e gran empenedor..., abte, expert e molt industriós en tot exercici d'armes”, *CeG* III.31) sobre el “cortés” Hèctor, mal que l'estratagema resultara contrària a l'ètica cavalleresca o medieval, imperant encara en temps de la novel·la. Els manuals i els rituals de la cavalleria medieval sacralitzaven la igualtat i considerava condemnable tota victòria fonamentada en un avantatge propi. Tant s'hi val que aquest fóra producte o no de la virtut personal o intel·lectual del vencedor.

Comptat i debatut, el que fa l'escriptor, en introduir la màxima plutarquiana en la sentència sobre Aquil·les i Hèctor, és equilibrar la balança entre els dos: Hèctor fou menys viciós que Aquil·les, però menys intel·ligent i virtuós, cosa que explica la seua derrota. Al cap i a la fi, ambdós eren humans, i tots els éssers humans –segons els clàssics– presenten forteses i febleses morals. L'autor del *Curial*, en aquesta i en altres mencions al llarg de la novel·la, restableix l'honor i la qualitat d'heroi modèlic antic del protagonista principal de la *Iliada* d'Homer. I ho fa, lògicament, a la defensiva: sabent que, en l'ambient de recepció de *Curial e Güelfa*, predominen els nobles i cavallers lectors d'*Històries troianes* medievals (basades en les pseudo-cròniques de Dares i Dictis) i entusiastes, en conseqüència, de l'heroi troià Hèctor. En qualsevol cas, ell sap perfectament on i per què col·loca cada frase o casa consideració, i està disposat a defensar les seues conviccions –davant qualsevol interpel·lació del seu auditori, que s'endevina proper – al·legant l'autoritat del clàssic de torn. No anava molt desencaminat Hèctor Gonzàlvez, doncs, quan considerava que el debat que s'estableix al llarg de la

---

⁹³⁹⁶ PLUTARCO, *Cómo sacar provecho de los enemigos*, trad. a cura de Concepción MORALES OTAL, Siruela, Madrid, 2006 (4a; 1a ed., 2002).

novel·la sobre la preeminència heroica d'Aquil·les o d'Hèctor connecta amb l'esperit de les *Vides paral·leles* de Plutarc, tan apreciades pels humanistes.⁹³⁹⁷

Pel que fa al “rescat” de Venus com a deessa d'amor honest, paga la pena llegir les reflexions de l'historiador de l'art Edgar Wind sobre la iconografia de la titular olímpica de l'amor en l'art florentí del Quatre-cents: “La idea de Venus como diosa de la moderación puede parecer mitológicamente rara. Pero cuando Pico della Mirandola la deifinió como fuente de ‘debiti temperamentí’ y la llamó diosa de concordia y armonía, estaba siguiendo casi literalmente a Plutarco. El concepto de una Venus beneficosa, pacífica y cuidadora fue una de las más refrescantes paradojas del neoplatonismo.”⁹³⁹⁸ L'anònim del *Curial*, coneixedor també dels *Moralia*, s'avançà algunes dècades a Pico en la consideració positiva d'Afrodita/Venus, que contrasta amb la llibertina dels autors antics i la luxuriosa i pecaminosa dels moralistes medievals: “Sabs bé que ma filla, Venus, és dea de concòrdia e de pau, e convida las gents a amar-se e voler-se bé” (*CeG* III.22). És el mateix que es pot llegir en *El convit dels set savis* de Plutarc, inclòs en la compilació dels *Moralia* (II,13, 156c-d): “[Parla Mnesífil:] Ni por la misma razón son obra de Afrodita el trato y la unión carnal, ni de Dioniso la embriaguez y el vino, sino la bondad, el amor, el trato y las relaciones de unos con otros, que ellos infunden en nosotros a través de esas cosas. En efecto, a estas obras las llama Solón divinas y estas cosas, dice, son las que él ama y persigue sobre todo ahora que ha llegado a viejo. Afrodita es la autora de la concordia y la amistad entre los hombres y las mujeres, pues con sus cuerpos, a través del placer, junta a la vez y une sus almas.”⁹³⁹⁹ Aquestes idees connecten amb les del *Convit* de Plató (192b), l'opuscle on el filòsof diferencia entre la Venus Pandemos o libidinosa i la Venus Urània, celestial i matronal.

En els mateixos *Moralia* o *Escrits d'ètica pràctica*, en el capítol denominat *Eròtic* (IX,50, 769a), l'escriptor desenvolupa la qüestió fent de la Venus dels romans la garant

---

⁹³⁹⁷ GONZÀLVEZ ESCOLANO, Hèctor, Els models cavallerescos en el *Curial e Güelfa*, dins BRUMME, J. i al. (eds.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 42. *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Anglo-Catalan Society – Associazione Italiana di Studi Catalani – Deutsch-Katalanische Gesellschaft – North American Catalan Society – Fundació Congrés de Cultura Catalana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, vol. 1, ps. 37-60; reed. dins FRIEDLEIN, Roger – NEUMEISTER, Sebastian (ed.), *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la modernitat*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 31-48 (p. 33).

⁹³⁹⁸ WIND, Edgar, *Pagan Mysteries in the Renaissance*, W. W. Norton, Nova York, 1968; trad. a l'espanyol com *Los misterios paganos del Renacimiento*, per Javier FERNÁNDEZ DE CASTRO i Julio BAYÓN, Barral (“Biblioteca de las Historias. Seria Iconológica”), Barcelona, 1972, p. 125.

⁹³⁹⁹ PLUTARCO, *Banquete de los siete sabios*, dins *Obras morales y de costumbres* (“*Moralia*”), vol. II, ed. i trad. a cura de Concepción MORALES OTAL i José CARCÍA LÓPEZ, Gredos (“Biblioteca Clásica”, 98), Madrid, 1986, p. 251.

de l'harmonia matrimonial: “En cambio, con las esposas esta relación es principio de amistad, cual comunión en grandes riutales. Y el placer es pequeño; mas el respeto, la gracia, el aprecio mutuo y la confianza que de él germina cada día, demuestra que ni los delfios desvarían cuando llaman a Afrodita *Armonía*, ni Homero cuando denomina *Amistad* a tal unión.”⁹⁴⁰⁰ Les consideracions positives sobre Afrodita de l'obra de Plutarc serviren de referència autorial als humanistes italians del segle XV per a restaurar la imatge positiva i neoplatònica de l'Amor. Ja no seria més una temptació tenebrosa i perillosa, que porta a la condemnaió infernal de l'ànima; sinó una força vitalitzant, que perfecciona les ànimes dels enamorats i garanteix l'harmonia conjugal. En un altre text dels mateixos *Moralia* (*Isis i Osiris*, VI,26, 370c-d) es diu que “*Harmonia* ha nascut d'Afrodita i d'Ares”, o de Venus i Mart, i s'afirma a continuació que la dolçor amorosa de la deessa “tempera” la força i recondueix la crueltat del déu dels cavallers i de la guerra.⁹⁴⁰¹ Així ho recorda també l'autor de *Curial e Güelfa*, parlant d'influxos astrològics, en el proemi II.0: “Tempera Jovis e Venus la sua malícia.”⁹⁴⁰²

Un últim vincle del *Curial* amb els *Moralia* de Plutarc és l'establert amb el tractat a ell atribuït, sense certeses, i titulat *De musica* (XIV,78), on es constata l'origen diví de la música i se la relaciona amb Apol·lo i el cor de les Muses. Es parla també de la importància que per alguns guerrers, com és clar en Aquil·les, tenien els coneixements musicals, i es justifica la formació musical com a molt recomanable per als joves guerrers. Entre altres coses, s'afirma “que no fue un hombre el inventor de las bondades de la música, sino el dios adornado de todas las virtudes, Apolo.”⁹⁴⁰³ De tot açò disserta un Enyego d'Àvalos –contertulià de ficció– en el primer dels *Convivia Mediolanensia* (ca. 1443) del seu amic, l'humanista Francesco Filelfo.⁹⁴⁰⁴ És molt evident la coincidència temàtica d'aquestes coses que interessaven als cenacles lletraferits de la

⁹⁴⁰⁰ Plutarc es refereix ací a l'epítet *Harma* (“unió o parella harmoniosa”), que s'aplicava a Afrodita a Delfos. Vegeu PLUTARCO, *Erótico*, dins *Obras morales y de costumbres (“Moralia”)*, vol. X, ed. i trad. a cura de Mariano VALVERDE SÁNCHEZ, Helena RODRÍGUEZ SOMOLINOS i Carlos ALCALDE MARTÍN, Gredos (“Biblioteca Clásica”, 309), Madrid, 2003, p. 114 i n. 237.

⁹⁴⁰¹ PLUTARCO, *Isis y Osiris*, dins *Obras morales y de costumbres (“Moralia”)*, vol. VI, ed. i trad. a cura de Francisca PORDOMINGO PARDO i José Antonio FERNÁNDEZ DELGADO, Gredos (“Biblioteca Clásica”, 213), Madrid, 1995, ps. 152-153.

⁹⁴⁰² Sobre aquest proemi astrològic, vegeu el capítol II.1.3.

⁹⁴⁰³ PLUTARCO, *Obras morales y de costumbres (“Moralia”)*, vol. XIII. *Sobre la música (pseudo-Plutarc)*. *Fragments*, ed. i trad. a cura de José GARCÍA LÓPEZ i Alicia MORALES ORTIZ, Gredos (“Biblioteca Clásica”), Madrid, 2004 (1a ed., 1985), p. 73.

⁹⁴⁰⁴ GIONTA, Daniela, *Per i “Convivia Mediolanensia” di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici (“Quaderni di Filologia medievale e umanistica”, 11), Messina, 2005, p. 57.

cort de Milà –als quals adreça l’obra Filelfo– i allò que interessava també a l’anònim autor de *Curial e Güelfa*: preparar un pròleg on Apol·lo i les Muses es vincularen a la “aquella delectable sciència que és appellada música” (*CeG* III.0); fer d’Aquilles el perfecte guerrer que també és “gran sonador de esturments” i “gran cantador” (*CeG* III.31), com era el cavaller llombard protagonista, etcètera.

Existeix encara un opuscle, atribuït en l’edat mitjana a Plutarc, que fou molt conegut entre els autors interessats –com el del *Curial*– en els *specula principis*. Ens referim a la *Institutio Traiani* o epístola moral que, segons la tradició medieval, Plutarc havia adreçat a l’emperador Trajà, en qualitat de preceptor seu. En realitat, ha sigut identificat com un text anònim del segle IV on es tracta pedagògicament de la diferència entre el bon príncep i el tirà: “*in quo princeps differat a tyranno.*”⁹⁴⁰⁵ Inclou i divulga aquest pseudo-Plutarc per tota Europa John of Salisbury (*ca.* 1115-1180) en el *Policraticus* o *De nugis curialium*, el seu conegut tractat de filosofia política medieval. El text duu per títol *Epistola Plutarchi instruendum Traianum* (*Policraticus*, V,1) i incideix en la idea de la virtut moral com a condició *sine qua non* perquè un príncep governe legítimament els vassalls i administre correctament els seus regnes. La lliçó moral inclou un consell socràtic: “*Tu vero quiduis rectissime geres, si no recesseris a te ipso, si primum te composueris. Si primum te disposueris, si tua omnia disposueris ad virtutem, recte tibi procedent universa.*”⁹⁴⁰⁶

En les corts celebrades al monestir franciscà de Montblanc el 1414, Joan Martínez de Mengucho, abat de Poblet (1413-1433) designat per Benet XIII, s’encarregà de respondre a la proposició del rei d’Aragó, Ferran I de Trastàmara, recordant-li els seus deures segons la *Institutio Traiani*: “*Sed adiciam tibi aliqua que principum cordibus sunt affligenda. Ait enim Polycrates magister [sic] Traiani imperatoris: ‘(...) Nam ignaviam imperatoris Roma non feret cum et sermo publicus delicta discipulorum refundere soleat in preceptores, et subditos rectissima geres, si a te ipso non recesseris, si primum te composueris, si tua omnia disposueris ad virtutem, tibi recte succedant universa; hec illa resultat ergo ex premissis quia rex est tu.*”⁹⁴⁰⁷

---

⁹⁴⁰⁵ VITIELLO, Massimiliano, *Il principe, il filosofo, il guerriero. Lineamenti di pensiero politico nell’Italia ostrogota*, Franz Steiner Verlag (“Klassische Philologie. Hermes Einzelschriften”, 97), Stuttgart, 2006, p. 180.

⁹⁴⁰⁶ PLUTARC, *Plutarchi Chaeronensis Moralia, id est, Opera, exceptis Vitae, reliqua*, ed. a cura de Daniel WYTTENBACH, Clarendon, Oxford, 1800, vol. 5, ps. 605-609 (núm. XCVIII). La citació, en la p. 605.

⁹⁴⁰⁷ OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende las Cortes de Barcelona de 1412 a 1413, la de*

El to del consell del savi preceptor a Trajà recorda molt a les admonicions socràtiques que Melchior de Pando fa a Curial (fi del llibre II) i en les quals redunda el narrador, se suposa que per a adreçar-les *per speculum* al dedicatari de l'obra (proemi III.0). “Yo ·t prech, Curial, que torns en tu mateix” (CeG II.144). I també: “Altra és la via per la qual has a caminar, car la que tens no aporta l'ome sinó a abatiment. Regoneix-te bé, e venç a tu” (CeG II.145). “[El rei] Ezechies (...), com se regonegués, per nostre senyor Déu li foren restituïts e tornats. Sabia, més, que com los emperadors triamfaven en Roma e anassen en un carro, lo pus vil esclau qui haver se podia ere més prop d'ell, lo qual, donant-li chollades, li deya: Recognosce te ipsum (...). E per ço, com Curial (...), regonexent-se, restituït en sa libertat...” (CeG III.0). El dedicatari s'endevina que és un príncep com el Trajà aconsellat per Plutarc, que s'ha de recompondre en la virtut personal, a fi d'esdevenir un governant virtuós i legítim. Melchior de Pando exerceix de preceptor d'un Curial que esdevindrà finalment príncep, amb la qual cosa podrà per fi descansar. ¿Podríem establir, doncs, una relació paral·lela entre l'autor del *Curial*, erigit en preceptor literari, en moralitzador de la novel·la en clau d'*institutio principis*, i el príncep que s'endevina com a destinatari de l'obra?

* * *

Un altre tractadista, com és Flavi **Vegeci** Renat (segle IV), era conegut a l'Europa medieval, i consultat, en àmbit de la Corona d'Aragó, per cavallers interessats en teoria sobre l'art de la guerra com podia ser Joanot Martorell, autor del *Tirant*.⁹⁴⁰⁸ També pel marquès de Santillana, en traducció i exposició al·legòrica del predicador dominicà d'Enric III de Castella, Alfonso de San Cristóbal. Tanmateix, és evident que els cavallers del segle XV els aprofitaven més, des d'un punt de vista tècnic, tractats medievals com *Arbre de batailles* d'Honoré Bouvet. Aquest segon autor, segons Pedro M. Cátedra, seria més útil al marquès castellà “para sus guerras sin infantería”, mentre que l'*auctor* antic li aprofitaria més per enfortir “su espíritu, que no su cuerpo”, per a entretenir-se en hores d'oci i aprendre “estrategia interior”.⁹⁴⁰⁹

Tortosa y Montblanch de 1414 y Suplementos a las de 1305 y 1307 y al Parlamento de 1357, vol. 11, Real Academia de la Historia, Madrid, 1907, p. 348.

⁹⁴⁰⁸ CRUZ VERGARI, Elena de la, *Vegetius' Epitoma rei militaris* in *Tirant lo Blanch*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about “Tirant lo Blanc”. From the sources to the tradition. / Más sobre “Tirant lo Blanc”. De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company (“IVITRA. Research in Linguistics and Literature”, 10), Londres, 2015, ps. 17-34.

⁹⁴⁰⁹ CÁTEDRA, Pedro Manuel, *El sentido involucrado y la poesía del siglo XV. Lecturas virgilianas de Santillana*, con Villena, dins MENÉNDEZ COLLERA, Ana, – RONCERO, Victoriano (eds.), “*Nunca fue pena mayor.*” *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, ps. 149-161 (p. 150).

A Itàlia del Renaixement, en canvi, Vegeci era de lectura obligada per a uns professionals de la guerra que, com més anava més, aplicaven les tècniques i les estratègies de guerra de l'antiga Roma als moderns camps de batalla. Quant al *Curial*, val a dir que Vegeci servirà a l'anònim –com també li havia aprofitat l'*auctoritas* de Plutarc– per a reforçar la fama del seu heroi discretament predilecte: Aquil·les. El torneig de Melun aprofita d'excusa a l'anònim per a introduir –ho tornarà a fer més avant– el debat sobre si Aquil·les ha sigut justament o injustament criticat pels autors de l'edat mitjana. En aquest cas, es tracta d'un dels punts més controvertits de les *Històries troianes*, com és la mort de Tròiol pel grec (*CeG* II.62):

“Molts han dit que Achil·les ocís Hèctor malament, e no com a cavaller, emperò pot ésser que erren; mas matà Tròyol malament e com a flach cavaller e covart; car, si Tròyol infestava los seus mirmidons, batallava com cavaller prous, valent e ardit, e Achil·les, si en defensió o ajuda dels seus l'agués mort per son cors, bé haguera fet. Mas mostra's clar que ·l dubtà com no ·s gosà metre en la batalla sol contra ell, mas amonestant e movent los seus tots contra l'altre solament, manant que per ells tots fos environat, circuit e mort. E axí ell, ab tots los altres, com per son cors no ho gosàs empendre, lo mataren. E, ço que pijor e de pus vil renom li fonch: lo cavaller tan valent, mort axí malament com oyt havets, ligar-lo a la coa del seu cavall e rocegar-lo per tot, aquesta és obra de jueu, qui en aquells qui defendre no ·s poden mostren crueltat. Altres dien que Achil·les usà bé en matar Tròyol a qualsevol partit, car les victòries se cerquen en moltes maneres, e aquell és tengut per savi cavaller o capità qui pus sàviament e ab pus cautelosa manera, ab menys dan e menys perill, e ab major seguretat, sab cercar e haver la cobejada e dubtosa victòria” (*CeG* III.62).

Com hem advertit tractant de la influència del Ciceró filòsof en el *Curial*, l'autor juga ací –i en tota l'obra en general– a l'eclecticisme mesurat, a un equilibri de postures que afavorisca el debat, però sense ocultar la seua discreta preferència per una de les parts. Així, oposa el que diuen “molts” (s'entén que la majoria dels qui ell coneix) en contra d'Aquil·les i allò que, en sentit contrari al·leguen “altres” (una minoria erudita, amiga dels clàssics, de l'humanisme i d'Homer) en defensa seua. Els contraris a Aquil·les operen ideològicament segons el vell paradigma: el de l'honor cavalleresc. Amb la qual cosa, conclouen que el matà indignament, ja que no ho féu “en defensió o

ajuda dels seus”. A més, es mostrà cruel amb el cadàver del vençut, com si fóra un jueu (per analogia popular, de caire antisemita, amb la Passió de Jesucrist).

Això no obstant, l’anònim també coneix una altra postura moderna i una altra argumentació que és favorable a l’heroi homèric i que no pot estar-se de transcriure. Aquesta argumentació, oferida per l’autor a manera d’advocat defensor, ja no es fonamenta sobre el paradigma ètic de l’edat mitjana, sinó sobre l’autoritat d’un gran tractadista del que el mateix escriptor denomina “disciplina militar”. Es tracta de Vegeti, que, en la seua obra *Epitome rei militaris* o *De re militari* (III,ix,3), diu: “Boni enim duces non aperto Marte proelium, in quo est commune periculum, sed ex occulto semper adtemptant, ut integris suis quantum possunt, hostes interminant vel certe terreant.” És a dir: ‘Els bons comandants, de fet, no es llancen frontalment i obertament al camp de batalla, en el qual trobaran evident perill ambdues parts, sinó des d’una posició emboscada, de tal manera que, mantenint els seus homes el més segur possible, puguen amenaçar o, si més no, aterrir certament l’enemic.’⁹⁴¹⁰

Dante Alighieri, en del *De Monarchia* (II,ix,3), una obra coneguda també per l’autor del *Curial*,⁹⁴¹¹ recorda el sentit de la sentència: “*Sed semper cavendum est ut, quemadmodum in rebus bellicis prius omnia temptanda sunt per disceptationem quandam et ultimum per prelium dimicandum est, ut Tullius et Vegetius concorditer precipiunt, hic in Re militari, ille vero in Offitiis.*” La frase del *Curial* sembla pensada directament a partir de la font original, i no de Dante, però notem que el mateix autor de la *Comèdia* ens aporta una segona font d’autoritat filosoficomoral que reforça la tesi que Aquil·les obrà virtuosament o que, si més no, se’l podia disculpar per ser una mica cruel. Es tracta, en aquest cas, del tractat *De officiis* (*Sobre els deures*) de Ciceró, un manual d’ètica pràctica, estrictament lligada a l’acció polític-social (I,80): “*Qua re expetenda quidem magis est decernendi ratio quam decertandi fortitudo, sed cavendum, ne id bellandi magis fuga quam utilitatis ratione faciamus.*” En la versió castellana d’Alonso de Cartagena (*Libro de los oficios*, 1422), es pot llegir: “Por ende, más es de codiciar la discreción de proveer que la fortaleza de pelear. Mas es de esquivar que esto que dezimos non se faga más por fuyr del pelear que por razon del provecho.” El

---

⁹⁴¹⁰ VEGECI (Flavius Vegetius Renatus), *Epitoma rei militaris*, ed. a cura de Karl LANG, B. G. Teubner, Stuttgart, 1967, p. 86 (III,viii,ls.11-15). Aquesta obra, amb la seua clara associació del déu-planeta Mart als *bellatores* influí molt en la literatura i la tractadística de la baixa edat mitjana, segons BECK, Emily S., *Debating Arms and Letters: Curial e Güelfa and Noble Ambitions in the Fifteenth Century*, dins *La corónica. A journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures and Cultures*, 40/1, Lawrence (Kansas), 2011, ps. 63-85 (p. 66).

⁹⁴¹¹ Vegeu el capítol II.1.5.

traductor assenyala al marge: “La providència es más invencible que la manera del pelear.”⁹⁴¹² La prudència i l’astúcia són demostracions de virtut, i s’han de preferir a l’ardidesa, ja que demostren un caràcter més racional i temperat. A més a més, l’engany és permès, segons la moral dels antics, en l’art de la guerra.

La màxima de Vegeci, un clàssic antic molt apreciat pels *condottieri* italians del Quatre-cents, serà una de les preferides pels tractadistes militars del Renaixement europeu. Així mateix, apareix traduïda o interpretada en obres d’humanistes relacionades amb altres camps del saber. Per exemple en Juan Huarte de San Juan i el seu *Examen de ingenios para las ciencias* (1575): “Los buenos capitanes no son aquellos que pelean a cureña rasa y ordenan una batalla campal y rompen a su enemigo, sino los que con ardides y mañas le destruyen, sin que les cueste un soldado.”⁹⁴¹³ Els cavallers curials del Renaixement (ens consta que l’autor del *Curial* era un home de mentalitat renaixentista i, segurament també, un militar) participen d’una nova filosofia de la guerra poadada dels textos clàssics, que desbanca moltes de les creences i tradicions de l’*ethos* cavalleresc medieval. Aquil·les –que s’erigirà en temps del *Curial*, juntament amb Hèrcules en el nou heroi emblemàtic de l’humanisme– respon a aquesta nova filosofia. Hèctor és un excel·lent i virtuós cavaller, però Aquil·les domina les armes i les lletres. Com Curial, ell és alhora “cavaller” i “home de ciència”, pràctic en “la disciplina militar” i amant de “la vigília del estudi” (*CeG* III.79).

Un altre punt on es detecta la influència de Vegeci és en el plantejament de la batalla de Curial contra els turcs. Com molt bé observava Régula Langbehn-Rohland, l’escriptor no pretén narrar una batalla medieval a gran escala, sinó un combat amb plantejament estratègic al darrere, on el protagonista és precisament l’estrateg.⁹⁴¹⁴ Així, com apunta aquesta autora, Curial tindrà en compte el consell següent de Vegeci (*Epitome rei militaris*, III,xx): “*Si multitudine aduersarius antecedit, a lateribus aut dextram aut sinistram alam circumuenit. In quo periculum est, nisi supernumerarios habeas, qui procurrant hostemque sustineant.*”⁹⁴¹⁵ És a dir: ‘Un enemic superior en

---

⁹⁴¹² CICERÓN, Marco Tulio, *Libro de los oficios [De officiis]*, trad. a l’espanyol d’Alonso de CARTAGENA [1422, BNE Ms. 7815], ed. electrònica, Biblioteca Saavedra Fajardo, 2008 <www.saavedrafajardo.org/archivos/libros/libro0165.pdf>, p. 48 (f. 60r, cap. XVIII) i p. 178, n. 66. Hem normalitzat alguna grafia i ho hem accentuat per compte propi.

⁹⁴¹³ HUARTE, Juan, *Examen de ingenios para las ciencias*, Tipogr. Plantiniana, Francisco Rafelengio, Bruges, 1593, f. 186v.

⁹⁴¹⁴ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas ‘Dr. Amado Alonso’ en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (ps. 164-165).

⁹⁴¹⁵ VEGECI, *Epitoma rei militaris...*, p. 106 (III, xx, ls. 1-7.).

nombre pot envoltar l'ala dreta o l'esquerra, circumstància que resulta molt perillosa si no és que disposeu d'un cos de reserva llest per a avançar i per a contrarestar aquest atac.' En la novel·la cavalleresca catalana, el conestable imperial sí que ha sabut preservar algunes unitats, i les posarà en moviment en el moment oportú: “Curial, axí mateix, mou les seues [batalles], e recobra lo camp que los christians ja perdien (...). Curial, qui vuyt mília hòmens d'armes havia per a si estojats, los quals encara no eren entrats en la batalla, va a ells, e en senyal de victòria los mou e ·ls amonesta a ben fer (...); ab aquells vuyt mília freschs entrà per los enemichs...” (CeG III.91).

Finalment, l'autor del *Curial* i el seu alter ego de ficció tenen en compte el consell d'Escipió l'Africà sobre tendir un pont d'or a l'enemic que se'n fuig, per a no posar en perill la victòria, o per a evitar altres possibles complicacions: “Durà aquell encaç molt; emperò Curial, savi e diligent capità, se més davant los christians, tenint-los que més avant no anassen, dubtant que los turchs fugints se porien refer, e los acaçadors, per cobdícia de seguir la desijada e molt agradable victòria, se porien perdre” (CeG III.92). En l'*Epitome rei militaris* (III,21) es justifica així la decisió:

“Plerique rei militaris ignari pleniorē uictoriam credunt, si aduersarios aut locorum angustiis aut armatorum multitudine circumdederint, ut aditum non inueniant abscedendi. Sed clausis ex desperatione crescit audacia, et cum spei nihil est, sumit arma fornido. Libenter cupit commori qui sine dubio scit se esse moriturum. Ideoque Scipionis laudata sententia est, qui dixit ‘uiam hostibus, qua fugerent, muniendam’. Nam cum abscedendi aditu patefacto mentes omnium ad praebenda terca consenserint, inulti more pecudum trucidantur. Nec insequentium ullum periculum est, cum uicti, quibus defendi potuerant, arma conuerterint. Hoc genere quanto maior fuerit, tanto facilius multitudo prosternitur. Neque enim ibi requirendus est numerus, ubi animus semel territus non tam tela hostium cupit declinare quam uultum. Ceterum clausi, licet exigui numero et infirmi uiribus, hoc ipso tamen sunt hostibus pares, quia desperantes sciunt aliud sibi licere non posse. [Nam, ‘una salus uictis, nullam sperare salutem’].”⁹⁴¹⁶

---

⁹⁴¹⁶ VEGECI (Flavius Vegetius Renatus), *Epitoma rei militaris*, ed. a cura de Karl LANG, B. G. Teubner, Stuttgart, 1967, p. 110, ls. 5-22. L'afegit final entre claudàtors, que remet a Virgili (), apareix en molts manuscrits medievals de l'obra.

És a dir:

‘La major part dels comandants que ignoren l’art militar, creuen que la victòria és incompleta si no porten l’enemic a un lloc estret o a un atzucac, on es veja assetjat i no trobe escapatòria possible. Tanmateix, estant així rodejat, la desesperació aviva l’audàcia, i quan s’ha perdut l’esperança, el temor rearma l’enemic. Quan els homes es veuen perduts del tot, decideixen morir armes en mà amb els seus companys. És lloada per això la màxima d’Escipió que diu: ‘a l’enemic que fuig, obriu-li camí i, si cal, pavimenteu-lo.’ Perquè quan aquest troba una via d’escapatòria, ja no pensa en altra cosa que a salvar-se fugint. La confusió es generalitza i dóna lloc a una carnisseria sobre ells. Els encalçats no estaran en perill, perquè els vençuts es desfaran de les armes per a fugir millor. Així doncs, com major serà el nombre de tropes que fugiran, més gran serà la matança. La quantitat no té importància quan els soldats han caigut en la desmoralització i estan igualment aterrits per la visió de l’exèrcit i les armes enemigues. Per contra, els homes, encara que siguin pocs i estiguen afeblits pel cansament, faran front amb ímpetu a l’enemic si la desesperació no els proporciona cap altra eixida. Car, [com diu Virgili, *Aen.* II,334] ‘l’única salvació dels vençuts és no esperar cap salvació’.’⁹⁴¹⁷

L’anònim del *Curial*, amb tota probabilitat un cavaller o capità de tropes, és un aficionat a llegir Vegeti, Frontí, Plutarc, Cèsar i altres autors que tracten d’estratègia militar antiga. No resulta gaire difícil d’endevinar a qui podia interessar aquesta mena de llibres a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim. Doncs, clarament al cavaller d’armes i lletres per antonomàsia del rei d’Aragó, el gran camarlenc Enyego d’Àvalos, format en les guerres milaneses i napolitanes, i habituat a conduir tropes a l’estil dels *condottieri* més intel·ligents. Aquest cavaller posseïa, en la seua biblioteca humanística, un preciós exemplar del *Vegeci*, amb el títol *De re militari*, escrit sobre una coberta de cuir lleonat.⁹⁴¹⁸ Certament, les obres de Frontí i de Vegeti eren a l’abast dels cortesans de la Corona d’Aragó en temps de Joan I (segle XIV) i foren traduïdes al català,⁹⁴¹⁹ per

---

⁹⁴¹⁷ En la traducció catalana del vers Virgilià seguim VIRGILI MARÓ, Publi, *L’Eneida vol. 1 (llibres I-III)*, trad. i ed. a cura de Miquel DOLÇ, Alpha, Barcelona, 1958, p. 176.

⁹⁴¹⁸ Vegeu el capítol I.3.5.

⁹⁴¹⁹ BADIA, Lola, Frontí i Vegeti, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 39, Barcelona, 1984, ps. 191-215.

al gaudi i l'aprenentatge de cavallers. Ara bé, l'ús com a municció literària que en fa l'anònim del *Curial* ens mostra que hi estava ben familiaritzat.

* * *

Dels *Strategemata* o *Estratagemes* de Sext Juli **Frontí** (*Sextus Iulius Frontinus*, ca. 40-130), en relació amb el *Curial*, parla també Regula Langbehn-Roland, quan es fixa en la manera d'afrontar la batalla contra els turcs per part del cavaller llombard. L'autora proposa alguna possible relació directa amb els paràgrafs 11-12 del capítol xi del llibre I,⁹⁴²⁰ on es tracta de la importància de “simular” que els déus són favorables – en el cas del *Curial*, sant Jordi– per a obtenir un reforç psicològic en els soldats. Frontí diu que “*L. Sulla, quo parationem militum ad pugnandum haberet, praedici sibi a diis futura simulavit. Postremo etiam, in conspectu exercitus, priusquam in aciem descenderet, signum modicae amplitudinis, quod Delphi sustulerat, orabat petebatque, promissam victoriam maturaret*” (I,xi,11). És a dir: ‘Luci Sul·la [138-78 aC, general romà, cap dels optimats], a fi que els soldats adquiriren bona predisposició al combat, fingí que els déus li predeien el que havia d'ocórrer. Després, en presència de l'exèrcit i abans d'entrar en combat, orava davant un petit ídol que s'havia endut de Delfos, i li pregava que li atorgara la victòria que li havia promés'. L'escena recordar el somni – simulat com el de Sul·la...?– de *Curial*; el senyal que portava al pit per a presentar-se als seus com un elegit de sant Jordi, i la seua teatralitat, cridant un gran crit: “Mossenyor sant Jordi! Ara és temps que ·ns enviets vostre socors” (*CeG* III.91). La mateixa simulació de conèixer amb anticipació el resultat de la batalla, gràcies al favor dels déus, apareix en el paràgraf següent de Frontí (I,xi,12): “*C. Marius sagam quamdam ex Syria habuit, a qua se dimicationum eventus praediscere simulabat.*”⁹⁴²¹ És a dir: ‘Gai Màrius portava amb ell una profetessa de Síria, la qual fingia que rebia prediccions sobre el resultat dels combats.’ L'absència absoluta de qualsevol esment al papa de Roma en la croada antiislàmica –al contrari del que succeïa amb les croades plantejades en temps d'escriure's el *Curial*– i la invocació a un sant Jordi que, finalment, no s'hi apareix per a res com el deus *ex machina* que caldria esperar, fa pensar en una evocació de Frontino com a coartada subtil per a una irònica provocació. Què *Curial* somniara –o fingira somniar– amb sant Jordi, en realitat, no determinà tant el seu triomf com la seua capacitat per a estudiar la “disciplina militar” i posar-la en pràctica. Les virtuts no vénen inspirades del cel, i sant Jordi ajuda, però no regala la glòria.

⁹⁴²⁰ LANGBEHN-ROHLAND, R., *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos...*, ps. 164-165.

⁹⁴²¹ FRONTÍ, Sext Juli, *Strategemata*, ed. a cura de Robert I. IRELAND, Teubner, Leipzig, 1990, p. 26.

Un altre apunt de Frontí que segurament contrastà l'escriptor amb el relat de la batalla de Farsàlia dels *Commentarii* de Cèsar, és el dels *Strategemata*, II,iii,22: “*Caesar... sex deinde cohortes in subsidio retinuit ad res subitas, et dextro latere conuersa obliquum, unde equitatum hostium exspectabat, conlocauit. Nec ulla res eo di plus ad uictoriam Caesari contulit; effusum namque Pompei equitatum inopinato excursu adverterunt caedendumque tradiderunt.*”⁹⁴²² És a dir: ‘Cèsar... mantingué reservades sis cohorts per a casos imprevistos, alineades de obliquament a mà dreta, des d’on esperava la cavalleria de l’enemic; i fou això el que, en aquella jornada [de la batalla de Farsàlia contra Pompeu] més clarament contribuí al triomf de Cèsar. En efecte, havent-se llançat la cavalleria de Pompeu per aquest mateix flanc, les referides cohorts repel·liren l’atac sobtadament, la posaren en fuga, i la precipitaren sobre les seues legions, amb la qual cosa es produí una carnisseria.’ L’estratègia adoptada per Curial enfront dels turcs és molt similar, així com el sangonós resultat.

Quant a la decisió final de Curial en la batalla antiotomana de tocar a retirada i deixar que se’n fugira lliurement l’enemic vençut, s’ha vist que seguia el consell d’Escipió l’Àfrica, recordat per Vegeci. Caldrà afegir ací que també Frontí (IV,vii,16) recull la màxima del general romà, que el llombard fa seua: “*Scipio Africanus dicere solitus est hosti non solum dandam esse uiam ad fugiendum, sed etiam muniendam.*”⁹⁴²³ És a dir: ‘Escipió l’Àfrica solia dir que a l’enemic no sols convenia proporcionar-li un camí perquè fugira, sinó que s’havia de pavimentar si calia.’

Homer, Virgili, Ovidi i altres literats antics

A Dante Alighieri es deu, en bona mesura, la reivindicació en la cultura italiana baixmedieval d’**Homer** com a un dels més grans poetes de l’Antiguitat grecolatina. En el cant IV de l’*Inferno*, vv. 86-88, el presenta en aquella part dels Llimbs que apareix flamejant de llum i plena de la gent més honorable: “Mira colui con quella spada in mano, / che vien dinanzi ai tre sì come sire: / quelli è Omero poeta sovrano.” És a dir: ‘Mira bé aquell amb l’espasa en la mà, / que va davant dels tres igual que un rei: / ell és Homer, poeta sobirà.’⁹⁴²⁴ L’espasa representa la poesia èpica. Darrere d’Homer vénen Horaci, Ovidi i Luca, que, juntament amb el Virgili que els presenta a Dante,

---

⁹⁴²² Ibídem, ps. 41-42.

⁹⁴²³ Ibídem, p. 109.

⁹⁴²⁴ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 58-59.

constitueixen el bo i el millor del que l'autor denomina la "bella scola" de la literatura grega i llatina (*ibidem*, v. 94: "Così vid' i' adunar la bella scola").

L'anònim autor de *Curial e Güelfa*, estudiós de la *Comèdia* de Dante i dels seus comentaris exegetics, participava lògicament de l'admiració per Homer manifestada pels trescentistes italians i, en molta major mesura, pels humanistes contemporanis al moment d'escriptura de la novel·la. L'aparició estel·lar de l'autor de la *Iliada*, però, no té lloc fins el capítol III.26, durant l'episodi oníric d'un veredicta literari pronunciat per Curial al Parnàs, per delegació d'Apol·lo. Són les Muses, per veu de Clio, la coronada de llorer, la que adorna de glòria els herois, les que adverteixen el cavaller de la seua comesa al Parnàs: "O, tu qui dorms, desperta't! Vet que est elegit en judge: oyràs les parts e donaràs sentència sobre 'l cas que 't serà mostrat. Nosaltres som germanes, filles de Jovis, e habitam ací en Parnaso, e ara tenim companyia a aquest reverent poeta grech Homero –lo qual per fama tu coneix molt bé–, axí com aquell que mentre visqué nos amà, e per aquella rahó li ajudam a fer aquell libre tan noble apellat *Achileydos* e altres obres moltes, de recordança dignes."

El títol *Achileydos* és una broma evident de l'autor, que més avall contextualitzarem; una ironia més, entre tantes que conté el passatge *serio-faceto* del Parnàs. Les Muses de l'Helicó acompanyen i protegeixen un poeta grec que Clio qualifica de "reverent", per tal com és autor d'un dels llibres catalogables per l'autor del *Curial* com "reverenda letradura", és a dir, una literatura digna de ser reverenciada per la seua qualitat atemporal, per la seua condició de clàssica. Reunien aquesta condició, de fet, tots aquells llibres que els humanistes del segle XV seleccionaven críticament per a recomanar-los als seus mecenes. Segons Clio, Curial, convertit en aquest somni en un mena d'*alter ego* de l'escriptor-narrador, "coneix mot bé" Homer. Però atenció: el coneix solament "per fama", ja que ell és un cavaller i no un "home de molta sciència" capaç de gaudir amb plenitud del gran poema èpic, tant en llengua grega com en versió llatina. L'observació de Clio planteja ja, d'entrada, un seguit d'interrogants. En primer lloc: ¿qui coneix Homer, el cavaller de ficció o l'autor que li atorga vida i protagonisme? En segon lloc: si és l'escriptor qui el coneix, ¿què significa que el conega "molt bé" i que, a més, es conforme a conèixer-lo "per fama"?

Continua Clio avisant Curial que li tocarà dirimir en la controvèrsia entre els lectors de dues versions de la guerra de Troia, la de Dictis i Dares (seguida per Guido delle Colonne) i la del susdit Homer: "E no penses que, si bé [les Muses] estam ara ab aquest [Homer], no havem en oy ne avorrim sos adversaris e grans acusadors, ço és,

Dites, gran historial, e Dares, gran poeta, qui susara seran ací.” Les Muses han tutelat l'autoria excelsa d'Homer, però no han menyspreat ni “avorrit” altres autors de menor mèrit, que es titulen “gran historial” i “gran poeta”. En efecte: en el segle XV, els humanistes no havien descatalogat encara els falsaris Dictis i Dares del catàleg d'obres històriques considerades fidedignes. Ara bé, com reconeix el mateix Dante, Homer és “(...) quel Greco / che le Muse lattar più ch'altri mai”, ‘(...) aquell grec que alletaren les muses més que als altres’ (*Purg.* XXII, 101-102).⁹⁴²⁵ El to satíric o *serio-faceto* que manté el narrador al llarg d'aquest episodi, ens obliga a llegir etiquetes com aquestes de “gran historial”, “gran poeta” o “maestre Guido” amb un somriure lleugerament irònic, enfocament que refermen altres ironies consonants que vindran a continuació.

De moment, però, la Musa portaveu es preocupa de recordar a Curial, i de pas a l'autor i als lectors, allò que bé saben: “Emperò pregam-te que la honor d'aquest [Homer] vulles haver recomanada, axí com aquell qui ho mereix molt bé, axí com major dels poetes grechs, per la boca del qual se dix tot ço que dir se podia per la lengua grega.” Així com Apol·lo esdevindrà a continuació fiscal i part acusadora contra Homer, les Muses del seu cor actuen d'advocades defensores de l'honor d'un poeta que “mereix molt bé” que se l'honore. L'anònim aprofita ací uns versos de Dante referits a Virgili (*Purg.* VII, 16-17) per a qualificar l'autor de la *Iliada* com un dels grans escriptors de l'Antiguitat: “O gloria di Latin”, disse, ‘per cui / mostrò ciò che potea la lingua nostra.’ És a dir: “‘Oh glòria dels llatins’, digué, per qui / la nostra llengua mostrà el seu poder.”⁹⁴²⁶ La traducció de Joan-Francesc Mira no és tan literal com la que fa l'autor del *Curial* per a remarcar que, si Virgili era el gran poeta llatí segons Dante, Homer era també aquell que expressà tot allò de sublim que hom podia expressar en la llengua grega. Les Muses adverteixen Curial que ho tinga en compte. Encara que no cal que ho facen, ja que ell n'és ben informat; si no per conèixer el grec, almenys ho sap “per fama”: perquè els trescentistes i els humanistes així ho dictaminen.

No debades, ja s'ocupa l'escriptor de presentar-nos el seu especular Curial – almenys teòricament, sobre el paper, que és molt sofrit– com un “home científich”, consagrat a l'estudi dels llibres i de clàssics del tipus *Eneida*: “E bé conexem que aquesta pregària és supèrflua, car tu generalment honres a tots, e més aquells qui més ho merexen.” Més preguntes, encara: ¿és realment Curial el llombard, un cavaller de paper

---

⁹⁴²⁵ Ibídem, ps. 714-715. Sobre Homer en la *Divina Comèdia*, vegeu MARTELOTI, Guido, Omero, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/omero_Enciclopedia-Dantesca/>

⁹⁴²⁶ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, ps. 516-517.

del segle XIII que escriu poemes trobadorescos el que “honra” tots els bons escriptors, sobretot els qui ho mereixen? ¿O, en realitat, és el mateix autor qui, autobiogràficament, presenta aquests arguments davant un auditori conegut, que espera saber quina serà la seua sentència crítica o metaliterària? ¿No estarem parlant, en realitat, d’un escriptor adornat per una excel·lent biblioteca? “Car tu generalment honres” els escriptors com Homer, els “reverents”, els clàssics reverenciats pels humanistes.

Clio justifica la defensa que les nou donzelles de l’Helicó fan d’Homer, perquè elles mateixes s’han beneficiat de la fama eterna obtinguda per la *Iliada*. No poden, doncs, desemparrar-lo ara en el judici: “Emperò per ço com li som de molt tengudes, vull que sàpies la intenció de nosaltres.” Tanmateix, cal no oblidar que l’escriptor és un home de concòrdia, diàleg i diplomàcia; un autor que tracta de ser eclèctic, a la manera de Ciceró en el *De natura deorum*; que admet i vol plasmar postures contraposades però conciliables. Així les coses, si atenem a les indicacions de Clio, trobarem que se’ns anuncia ja una sentència més o menys equilibrada: “No ·t pregam, emperò, que de la justícia dels altres [Dictis i Dares] li dóns un petit pèl, sinó solament que ·l vulles tractar ab honor.” La rellevància cultural i el mestratge d’Homer sobre la resta de poetes antics es posa de nou de manifest per veu de la musa: “E és ver que aquest mestre major dels poetes grechs, ab la ajuda de nosaltres, poetant, scriví lo dessús dit libre, e parlà en favor de Achil·les, qui fonch grech axí com ell, molt grans coses.” D’ací que es puga fer la broma de considerar la *Iliada* una autèntica *Aquil·leida* o reivindicació dels mèrits heroics del cabdill hel·lènic. Hem de veure, a més, que, en contrast amb la resta d’Europa, els italians de la baixa edat mitjana se sentien molt més atrets per la figura de l’aqueu que per la del troià. Sobretot a partir de la *Divina Comèdia* de Dante Alighieri, on es parla reiteradament del “grande Achille” (*Inferno*, cant V, v. 65; *Purgatorio*, cant XXI, v. 92) i es recorda, de la mà d’Estaci, que excel·lí en coneixements gràcies a haver sigut nodrit en saviesa per “il gran Chiron” (*Inferno* XII, v. 71).

Però no sols era cosa de Dante, i dels qui el seguiren i l’admiraren a Itàlia en les generacions immediatament posteriors. La reivindicació d’Homer, i en conseqüència d’Aquil·les, que feien els humanistes, redescobridors i redifusors de la *Iliada*, és la que genera “ara i ací” –en l’àmbit de recepció del *Curial*– la controvèrsia metaliterària que tant interessa a l’escriptor i als seus lectors; la que motiva l’obligació de dictar sentència recaient ara sobre les espatles de Curial. Homer “és estat reprès per aquests altres dos [Dares i Dictis], qui són hòmens de molta sciència, no emperò pars ne eguals a aquest, afermants en moltes coses haver dit ço que no era ne fonch; e que aquell Achil·les, del

qual tantes e tan excel·lents coses aquest diu, no haver ferit Hèctor bonament ne com a cavaller.” És evident, a qualsevol lector culte del segle XV, que tinguera informació – encara que siga “per fama”– del poema èpic d’Homer, que l’estil i els continguts de les pseudocròniques troianes de Dictis i Dares (o de la seua gran font de transmissió medieval, Guido delle Colonne) deixa molt que desitjar. Per això, no pot deixar d’observar l’escriptor que no són en absolut autors “pars ne equals” a Homer. Pel que fa a la confrontació d’ambdues obres, resulta que Homer diu coses molt excel·lents d’Aquil·les, però els cronistes el presenten com un mal “cavaller”, és a dir, com un home que combat sense seguir el codi d’honor de la cavalleria medieval. I aquesta imatge o fama distorsionada d’Aquil·les –per desconeixement d’Homer– és la preponderant en el temps i en el lloc on s’escriu el *Curial*. L’autor ho reconeix i ho té en compte, i sap que el seu llibre serà escoltat o llegit sobretot per cavallers lectors de les *Històries troianes*, admiradors d’Hèctor i no molt amics d’Aquil·les.

No obstant això, ell, home crític i mesurat, per boca de les Muses, es veu amb l’obligació de reconèixer que Homer no és apreciat tant per la seua voluntat d’oficiar d’historiògraf de la guerra troiana com els altres dos (l’autoritat dels quals no es qüestionava encara a mitjan segle XV), com pel seu estil poètic insuperable: “e que ab l’altesa d’aquell sublime e marvellós estil amulceix los coratges dels hòmens letrats, e despuis, per consegüent, dels oydors, en tant que ·ls fa creure moltes coses que no les hach Achil·les, ne passaren axí com ell escriu, d’on la excel·lència d’aquell incomparable Hèctor perdia fama e renom.” Com expressa l’*Ars dictaminis* de Giovanni del Virgilio (segle XIV), un breu tractat conegut per l’escriptor,⁹⁴²⁷ la bona literatura “amulceix” els oïts dels “oydors”, “mulcet aures auditores”⁹⁴²⁸

Pel que afirma Benvenuto da Imola, també seguit estretament per l’escriptor en qualitat de crític literari, els grans poetes, com Virgili o Dante, o el mateix Homer, són aquells que superen els altres pel seu “stylo... sublimis et excellens”⁹⁴²⁹ Interessant és, d’altra banda, la corretja de transmissió de la bona cultura literària, la dels autors “reverents” que planteja ací el bibliòfil escriptor. En primer lloc, el poeta ha d’*amulcir*

⁹⁴²⁷ Vegeu el capítol II.3.5.

⁹⁴²⁸ Publicat per KRISTELLER, Paul Oskar, Un *Ars dictaminis* di Giovanni del Virgilio, dins *Italia Medioevale e Umanistica*, 4, Roma, 1961, ps. 181-200; reed. dins KRISTELLER, P. O., *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi”, 178), Roma, 2006 (2a ed.; 1a, 1993), vol. 3, ps. 487-508, línies 26-27.

⁹⁴²⁹ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Introductio*.

els oïts i, en conseqüència, els “coratges” dels “hòmens letrats”, dels intel·lectuals, d’aquells que oficien de preceptors, mecenes i lectors d’obres selectes a les corts. En acabant –i, en conseqüència– la lectura que fan aquests dels clàssics de sublim i meravellós estil, i la passió que se suposa que hi posen, fa que els estímuls artístics de la poesia puguin ser comunicats també als “oydors” de la *lectio*. Aquests oients de lliçons com les que tenien lloc a la biblioteca reial d’Alfons el Magnànim, entre els quals es trobaria lògicament l’escriptor, acaben rebutjant les velles versions medievals de la guerra de Troia i creient-se les “mentides” que –segons els detractors– escriu el redescobert i tan elogiat autor grec: “en tant que [Homer, amb el seu brillant estil] (e)ls fa creure moltes coses que no les hach Achil·les, ne passaren axí com ell escriu, d’on la excel·lència d’aquell incomparable Hèctor perdía fama e renom.”

¿Qui es podia preocupar, en l’àmbit de recepció del *Curial*, de la fama d’Hèctor, sinó un estament cavalleresc de gustos medievals, entusiasta de *Lo Troyà* en versió de Guido? L’anònim escriptor, òbviament, ironitza ací sobre aquesta pèrdua de “fama e renom” d’Hèctor, en fer que fins i tot la musa Clio (“gloriosa dea”, segons ell, *CeG* III.0) es manifeste preocupada per aquesta controvertida suplantació en el panteó heroic propiciada pels humanistes. Aquests, els intel·lectuals que aconsellen lectures, els “letrats” que saben de “reverenda letradura” són els causants del conflicte i de la controvèrsia que caldrà dirimir. Conclou així la musa: “E axí ells [Homer *versus* Dictis i Dares] seran ara ací: oyràs les rahons, e, per la tua sentència, toldràs la qüestió que és entre los vivents sobre aquest cas.” Els vivents interessats a escoltar la sentència són, evidentment, els lectors amb els quals conviu i per als quals escriu i recorda aquesta “qüestió” l’escriptor de la novel·la cavalleresca.

A la intervenció de Clio segueix la revelació de la identitat de les Muses i, en particular, de Cal·líope, la musa de la poesia èpica, on destaca la gran figura d’Homer, i de l’eloqüència, una art tan apreciada pels “oradors” italians del segle XV. En sentir-se interpel·lat per aquesta, el cavaller lletraferit reacciona manifestant-se indigne de tal honor: “Cert és a mi que vosaltres fes companyia a Homero, Virgílio, Oràcio, Ovídio e a Lucano e a molts altres, los quals, per no ésser lonch, lexaré de recitar; mes a mi ¿quina rahó havets haüda de venir? Yo no són home de sciència, ne meresquí ne meresch per donzelles de tanta excel·lència ésser visitat” (*CeG* III.28). De nou, Dante proporciona a l’autor el criteri per a seleccionar –i per a citar a la italiana: *Oràcio*, que no *Horaci*– els noms dels gran poetes de la “bella scola”. Noteu que l’anònim diu “cert és a mi”. El qui parla és *Curial*, però el qui té la “certesa” sobre la idònia qualitat

literària d'aquests autors antics és –lògicament– l'escriptor que modela el personatge. Ell coneix altres autors, i els seus lectors ho saben, però no es tracta ara ni ací d'"ésser lonch". Cal·líope, per la seua banda, recorda al cavaller que no sols els grans autors són auxiliats per les Muses, sinó qualsevol que mostre "disposició" a ser tutelat per elles; disposició que, per al cas que ens ocupa, acaba d'adoptar humilment l'autor de *Curial e Güelfa*, en un proemi del llibre III on les Muses són també protagonistes.

Cal·líope recorda que les Muses "confortam aquest poeta que ab la ajuda de nós dix tot ço que per la lengua grega se podia dir" (insistència en el vers de Dante aplicat a Virgili), però adverteix Curial de "la acusació" que Dictis i Dares feren contra ell, sobre haver falsejat la veritat històrica. No obstant això, les Muses continuen emparant Homer, perquè es tracta d'una qüestió de gratitud (*ibidem*). El cavaller es demana com podrà ell discernir sobre una qüestió tan elevada: "com sabré yo Homero si dix ver o no...?" (*CeG* III.29). La musa diu que serà "instruït e informat" de tot convenientment. Apareix aleshores Apol·lo, el déu Sol del neoplatònic Macrobi, entre "la temperància de les vapors" d'uns versos manllevats de Dante.⁹⁴³⁰ En aquest punt, l'escriptor fa l'única al·lusió al contingut de l'*Odissea* de tota la novel·la, quan diu que la música celestial d'Apol·lo, garant d'una harmonia còsmica també de filiació neoplatònica,⁹⁴³¹ era comparable al cant de "les serenes qui retenien Ulixes" (*ibidem*).

Acte seguit, Homer es presenta davant el consistori d'Apol·lo, que adoptarà el paper de fiscal, i crida de testimoni en favor seu Aquil·les. Li recorda l'escriptor que ha d'estar-li agraït pel "libre en lo qual se contenen los alts fets que tu fist" i que tanta glòria li han donat. L'autor grec defén que la seua versió és "la veritat" dels fets, però reconeix que els dos acusadors que l'han blasmat per mentider són "forts e valents, los quals se són treballats en provar contra mi que les loors que yo a tu doní no foren en tot vertaderes, e que Hèctor fonch millor cavaller que tu, e que si ell morí per la tua lança, que l'hauries ferit a trayció." Les acusacions han fet córrer molta tinta. Tanmateix, cal tenir en compte, i així s'ocupa de recordar-ho l'anònim, que la "scriptura" dels innominats acusadoras no mereix ser tan estimada, ni de bon tros, com la *Ilíada*: "aquella scriptura, la qual, no obstant que sia legida no ab tanta reverència com la mia, emperò ve a notícia de moltes gents" (*CeG* III.30). La *Historia destructionis Troiae* (segle XIII), que és realment l'obra a la qual fa al·lusió l'escriptor, i no tant als textos originals de Dictis i Dares, no mereix ser catalogada entre els llibres de "reverenda

---

⁹⁴³⁰ Vegeu el capítol II.3.5.

⁹⁴³¹ Com més amunt s'ha vist, en tractar de Plató, Macrobi i Fulgenci.

letradura”. No se sol llegir, per tant, “ab tanta reverència” com una *Iliada*. Imaginem-nos ara la versió llatina composta per Lorenzo Valla per a llegir-la davant Alfons el Magnànim. I, tanmateix, tothom coneix l’obra i la seua pretesa veritat, així com les acusacions prologals de falsedat abocades contra Homer s’ha divulgat entre “moltes gents”. En conclusió, sembla tractar-se, i així es refermarà quan Curial dicte sentència, d’una qüestió d’estil i qualitat literària indiscutibles, contra popularitat literària i pretensió de veracitat; de “reverència” elitista contra “notícia” àmpliament divulgada.

L’escriptor posa en boca d’Homer una al·lusió a Virgili: “E fins que aquell altíssim poeta Virgili, major de tots los altres poetes, crech que per reverència tua, altant-se de la veritat, m’a seguit e ajudat entre ·ls latins, yo ·m pens que tu hagueres perduda molta fama.” El grec fa un elogi del seu col·lega llatí que permet posar-lo a la seua mateixa alçada. De manera que, per a l’autor –com per als seus contemporanis italians, tant els burgesos lectors de Dante com els preceptors de cort humanistes– Homer seria el millor poeta de l’antiga Grècia i Virgili l’equivalent entre els de la Roma clàssica. Segueix amb això la lliçó crítica de Benvenuto Rambaldi da Imola, intèrpret de la *Comèdia* de Dante, segons el qual Virgili havia excel·lit entre els poetes llatins igual que Homer entre els grecs: “*nisi Homerus in graeco et Virgilius in latino*” (*Inf.* I, vv. 73-75).⁹⁴³² A més, el fet que Virgili seguira el mestratge d’Homer i fóra èmul seu, contribuí sens dubte a augmentar i perpetuar la celebritat d’Aquil·les. També podria entendre’s aquesta al·lusió d’Homer a Virgili com a deixeble seu, com el ressò d’una consideració similar que fa Pier Candido Decembrio en la seua *Vita Homeri* (1439-1440) sobre que Virgili fou un èmul de l’eloqüència d’Homer: “la qual manera de escriure siguió Virgilio” (“*quem scribendi morem licet parce Virgilius imitatus est*”).⁹⁴³³ Noteu la coincidència amb l’autor del *Curial*, amic segurament de Decembrio, a més de lector de l’opuscle: “Virgili... m’a seguit e ajudat entre ·ls latins.” També entraria en consideració alguna frase de Da Imola del tipus: “*non solum Homerus graecus, sed Virgilius, Stadius et caeteri poetae latini videntur praeferre Achillem.*”⁹⁴³⁴ Els segons, lògicament, per haver seguit el criteri del gran precursor grec. En la conclusió de l’*accessus* de Decembrio a la *Iliada*, es defén la legitimitat de la versió que

---

⁹⁴³² Sobre aquests aspectes, vegeu PASQUINO, Paolo, Benvenuto da Imola: una lettura del viaggio dantesco in chiave ‘letteraria’, dins *Studi (e testi) italiani*, 4, Roma, 1999, ps. 135-143 (p. 136). I el capítol II.3.6, on tractem de l’influx de Rambaldi sobre el *Curial*.

⁹⁴³³ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Sobre la presencia en España de la versión latina de la *Iliada* de Pier Candido Decembrio. Edición de la *Vita Homeri* y de su traducción castellana, dins *Cuadernos de filología clásica*, 21, Madrid, 1988, ps. 319-344 (ps. 334 i 341).

⁹⁴³⁴ RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum...*, *Purg.* IX, vv. 34-42.

ofereixen Homer i Virgili –conjuntament– de la guerra de Troia; conjunció que connecta amb el lligam que realitzat entre ambdós clàssics l’anònim del *Curial*:

“Mihi autem siquid a poetis memoria dignum prescriptum est, id omne ab Homero supra dictum videtur, nam Virgilii poema nichil habet quod ab huius stilo et ordine discedat, pluribus ecciam locis non imitatur sentencias dum taxat, set transfert quod nobis explicare facilimum foret nisi a Macrobio exquisitissime perscriptum nosceremus, ceteri siquid egregii habuere ex huius fontibus, ut ita dicam, haustum est.”

I en la traducció castellana:

“A mi ver, qualquier cosa que los poetas dixerón digna de memoria, todo fue sacado de Homero, e la poetría de Virgilio ninguna cosa tiene que se aparte del estilo e orden de Homero. E en muchos logares, non sola mente quiere semejar lo que dize, mas tradúzelo commo yaze. Lo qual sería ligera cosa a nos de esplicar, si Macrobio non lo oviera fecho. E todos los otros poetas, si cosa egregia e buena dixerón, de las fuentes de Homero e Virgilio [s’abeuraren].”⁹⁴³⁵

La controvèrsia del *Curial*, doncs, té per punt de partida la versió de la guerra de Troia pels poetes antics, seguidors, com diu Decembrio, del gran poeta grec i del seu “seguidor” llatí. Coneguts els antecedents, Homer demana ara a Aquil·les que contribuïska a la seua defensa –que és la defensa d’una “veritat” literària i clàssica– davant el consistori olímpic. Entre altres coses, perquè ambdós eren grecs, però també perquè ell sap la veritat segons la conta Homer. Així farà que Dictis i Dares romanguen “muts” i que llur “menyspreable scriptura sie freturosa de tota efficàcia e valor” (*CeG* III.30). Ja es disposa Aquil·les a proferir algun insult contra aquells innobles difamadors, quan Apol·lo el fa callar, perquè “la veritat de tots los fets yo la sé”. Contra tota lògica que no derive en una sàtira o situació paradoxalment còmica, Apol·lo expulsa del consistori Homer i Aquil·les. Sent ell el “déu de sapiència”, el que infon la inspiració quasi *teològica* en els poetes, segons els exegetes dantescos preferits per

---

⁹⁴³⁵ *Ibídem*, ps. 337-338 i 344, respectivament.

l'autor, Da Imola i Pietro Alighieri, i segons els humanistes,⁹⁴³⁶ la seua actitud resulta sorprenent. Ja que, en lloc de defensar l'obra i la figura poètica d'Homer, renegarà d'ella. Mentre Apol·lo prepara l'*oratio* acusatòria, l'escriptor aprofita per a elaborar una extensa caracterització d'Aquil·les, que és de fet la més desgranada del llibre amb diferència. I això mereix una explicació tan raonable com raonada.

La caracterització prevista per a Hèctor, deixada en blanc en el manuscrit únic disponible, en l'esborrany del llibre, era previsiblement de menor extensió. És ben probable que l'anònim escriptor haguera pensat reproduir –per la tirada que presenta del buit o espai blanc– la concisa semblança que fa de l'heroi troià Benvenuto Rambaldi da Imola (*Inferno* IV, vv. 121-123): "*Hector filius Priami, vir fortissimus quidem praelio, prudens consilio, pius animo, de quo dicebat Priamus quod non videbatur filius hominis, sed divinus, ut dicit Philosophus.*"⁹⁴³⁷ És a dir: 'Hèctor, fill de Príam, heroi fortíssim –sens dubte– en el combat, de savi consell, d'ànim virtuós, de qui Príam deia que no semblava fill d'un home, sinó d'un déu, com diu el Filòsof.' Intuïm que podria haver sigut així per diversos motius. En primer lloc, perquè el sol anomenar reiteradament com "Hèctor, fill de Príam" (*CeG* III.24 i 79), com l'interpret de Dante. I, en segon lloc, perquè immediatament després d'aquest espai blanc, l'anònim escriu: "Mas aquell savi e cortès Hèctor..." (*CeG* III.33). Se sobreentén, doncs, que en les línies anteriors, l'escriptor hauria previst caracteritzar Hèctor seguint al peu de la lletra la breu semblança de Da Imola, però ho hauria previst a l'hora de passar l'antígraf en brut a l'escrivè per no tenir a mà llavors l'exemplar del *Comentum*.

Aquil·les, el guerrer grec contrincant del noble Hèctor, sense contradir la tradició medieval però rectificand-la notablement, hi apareix descrit com un ésser humà –amb defectes lleus i corregibles. I, tanmateix, destaca sobre l'altre per tal com l'adornen les qualitats que desitjaria per a ell qualsevol curial del Renaixement: prestància física i alegria natural; la gentilesa de "portar-se ornat"; un excel·lent domini de les armes, i una pluralitat de coneixements "científics", que van de l'astrologia a la botànica, passant per la caça, la medicina, el cant i la música instrumental (*CeG* III.31). ¿Se'ns està parlant en realitat dels interessos d'Aquil·les, documentables en la *Iliada*, o estem assistint en realitat a la redacció d'un autoretrat de l'escriptor-curial?

---

⁹⁴³⁶ Us tornem a remetre, per a majors detalls, al capítol II.1.6.

⁹⁴³⁷ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

Els dos apartats del consistori per Apol·lo, Aquil·les i Homer, es coronen recíprocament de llorer per compte propi. Mentre Aquil·les canta, demostrant els seus dots per a la música, comparables als de Curial el llombard, Homer corona de llorer Així “com emperador”. Simultàniament, aquest corona Homer, s’entén que com a representació de la glòria i fama immortal que el poeta també deu en bona mesura al prestigi del seu heroi. El fet de designar *imperator* Aquil·les és una originalitat de l’autor. No hi ha cap font clàssica ni contemporània que hi done suport o justificació. Entre molts altres autors de tots els temps, Guido delle Colonne, en la seua *Historia destructionis Troyae*, deixa ben clar que l’*imperator* dels grecs (comandant suprem de tropes, en el sentit romano-republicà de l’expressió⁹⁴³⁸) és Agamèmnon.⁹⁴³⁹

L’originalitat de l’anònim pot respondre dues *intencions* alternatives o, millor dit, complementàries. La primera explicació possible remet a la imatge de les cerimònies medievals de coronació –tan estimades a Itàlia–, on l’emperador del Sacre Imperi Romà Germànic coronava un poeta per a condecorar-lo pels seus mèrits extraordinaris. O, a falta d’emperador disponible, el rei de Nàpols, com quan Robert d’Anjou corona Petrarca (1341). La segona explicació possible és la del *topos* medieval de l’*imperator literatus*, encarnat per Frederic II Hohenstaufen, rei de les Dues Sicílies i fundador, de fet, de l’estat napolità d’Alfons el Magnànim. Han estudiat aquest motiu encomiàstic de l’emperador lletrat Ernst R. Curtius, en àmbit europeu,⁹⁴⁴⁰ i José Antonio Maravall en el món ibèric. Segons Maravall, el tòpic parteix d’una concepció jeràrquica del saber que “lleua a la construcció doctrinal medieval de la imatge del emperador o rey sabio, el *imperator literatus*.” La funció social més important d’aquest monarca idealitzat era la següent: “al príncipie pertenece un poder que no es ya sólo aplicación justiciera de la fuerza o de la coacción, sino al que le es propia una función directiva, educadora: ‘*ad reges pertinet docere*’.”⁹⁴⁴¹ No oblidem, d’altra banda, que, en el temps i context

---

⁹⁴³⁸ El títol d’*imperator* aplicat a un general rellevant o comandant principal de tropes republicanes comença a usar-se a Roma el 189 aC i no canvia de sentit fins el 38 aC, quan Octavi August l’assumeix com a *praenomen* i l’associa al poder imperial. Vegeu HOWATSON, Margaret C. (ed.), *Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford University Press, Oxford, 2011 (3a ed.; 1a, 1937), p. 313, s. v. *imperator*.

⁹⁴³⁹ I, si el reemplaça algú, aquest és Palamedes, no pas Aquil·les. Vegeu COLUMNIS, Guido de, *Historia destructionis Troiae*, ed. a cura de Nathaniel Edward GRIFFIN, The Mediaeval Academy of America (“Medieval Academy Books”, 26), Cambridge, Massachusetts, 1936, ps. 82, 123, 133, 176 i 245.

⁹⁴⁴⁰ CURTIUS, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, p. 256.

⁹⁴⁴¹ MARAVALL, José Antonio, La “cortesía” como saber en la Edad Media, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 254-267 (ps. 265-266). La citació llatina és del teòleg castellà Álvaro Pelagio (1280-1350).

d'escriptura de *Curial e Güelfa*, Alfons V d'Aragó, un sobirà tan directament relacionat amb el contingut de la novel·la, encarnava a l'ideal d'"emperador" estrenu i amant de les lletres que l'anònim al·legoritza en la figura mítica d'Aquil·les.

La interpretació al·legòrica d'aquesta curiosa imatge –introduïda *ad hoc*, en un paràgraf anecdòtic, que desconnecta de la resta de la narració– seria, doncs, la següent: l'escriptor interpreta recíprocament una coronació entre el *poeta laureatus* i l'*imperator litteratus* per a emblematitzar iconogràficament, per a visualitzar, la perfecta i idíl·lica simbiosi entre el poder polític i glòria literària. L'emperador corona els poetes, però aquests canten eternament la seua fama, com féu Homer amb Aquil·les. De manera que el titular de l'*imperium* polític i militar –basat en l'exercici de les armes– es beneficia igualment de la corona de la fama literària: l'ornament de les lletres.

Compareixen a continuació Dictis i Dares davant el consistori d'Apol·lo, on es presenten com a "grans e molt solemnes historials e poetes" (*CeG* III.32). En realitat, el mateix autor ja ens havia confessat abans que no eren per a ell tan grans ni tan solemnes com Homer, però ara convé equilibrar la balança. Vénen acompanyats per Hèctor, "del qual ells havien escrit reverencialment." Havien atorgat fama universal a "les victòries e fets grans d'armes que Hèctor (...) havia fets, e com havia aportats tots los reys de Àsia a ésser tributaris de Príam." La manera d'expressar-ho respon a un record de lectura de la *Historia destructionis Troyae*: "cum Troyano regno multa sint Asye regna subiecta, que tibi cum omnis subiectionis deuocione parebunt."⁹⁴⁴²

Són Dictis i Dares els qui posen a disposició de Curial les seues respectives cròniques troianes, una escrita en grec i l'altra en llatí, que no sols contenen els *gesta* d'Hèctor, sinó també altres successos històrics "per orde seriat" (*ordo naturalis* de la història, respectant la cronologia; per oposició a l'*ordo artificialis* de l'art poètica).⁹⁴⁴³ Ambdós autors reflecteixen "totes les coses ordonadament que esdevengueren" en la guerra de Troia i fins i tot després, "segons que ho ha tret d'ells mestre Guido de Columpnis, feel relator de tots aquells fets." La fidelitat historiogràfica de la versió de Dictis i Dares, no qüestionada encara pels humanistes en temps del *Curial*, sembla reforçada per l'apel·latiu de Guido com a "feel relator", epítet que se solia aplicar burocràticament als notaris. Es troben a faltar, en qualsevol cas, les reiterades

---

⁹⁴⁴² COLUMNIS, Guido de, *Historia destructionis Troiae*, ed. a cura de Nathaniel Edward GRIFFIN, The Mediaeval Academy of America ("Medieval Academy Books", 26), Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 78. Altres relacions intertextuals del *Curial* amb *Lo Troyà*, en el capítol II.1.5.

⁹⁴⁴³ Vegeu BRUNI, Francesco, Tra Darete-Ditti e Virgilio: "fabula" e storia, "ordo artificialis" et "ordo naturalis", dins *Studi medievali*, 37-3, Spoleto, 1996, ps. 753-810.

consideracions elogioses que l'escriptor dedica a Homer. El gran poeta grec és present al Parnàs en cos i ànima; Dictis i Dares, en canvi, són dues figures de cera, escassament esbossades; Guido, sobre ser un "maestre" en Arts, no deixa de ser un escriptor mediocre: un "feel relator", que és com dir irònicament, en el segle XV, 'un vulgar notari'.⁹⁴⁴⁴ Ho tornarà a posar de relleu l'autor de la novel·la quan es riurà –entre línies també, irònicament– de la manera que té el sicilià, tan trista, mediocre i anodina, de descriure la bellesa d'Helena o les relacions eròtiques entre Jàson i Medea.

També dóna a entendre l'anònim, seguint els criteris classificatoris dels exegetes medievals, que Dictis, Dares i Guido no són *poetae* (autors de literatura), però tampoc poden considerar-se historiadors en un sentit estricte del terme. De manera que opta per catalogar-los com a "historials e poetes", seguint el criteri que –per exemple– exposava Arnolphe d'Orléans en el seu *accessus* a la *Farsàlia* de Lucà: "*Non est isto poeta purus, sed poeta et historiographus. Nam historiam suam prosequitur et nichil fingit, unde poeta non simpliciter dicitur, sed poeta et historiographus.*"⁹⁴⁴⁵ Dictis i Dares, doncs, no podien ser considerats literats purs (de ficció), perquè elaboraven un relat ordenat i exempt de ficció, sinó poetes alhora que historiadors. Serien historiadors en tant en quant relataven fets vertaders, i poetes perquè els ornamentaven literàriament, no recorrent com Homer a "pòetiques ficcions", però sí a "rectòriques colors". Tota aquesta terminologia la domina bé l'anònim, que s'ha informat en *artes dictaminis*.

L'escriptor té en compte que les històries, a diferència d'Homer, contenen informació útil sobre dinasties i reis de Troia, a banda de contar les gestes d'armes d'Hèctor. Lamentablement, per a una millor comprensió del fragment, l'escriptor deixà per a última hora la seua breu caracterització d'Hèctor, de la qual tractàvem adés. De manera que el manuscrit únic que es coneix de l'obra presenta uns renglons en blanc: "Era aquest Hèctor..." (*CeG* III.32). Se suposa que glossaria, a partir de Guido, o de Da Imola (com adés suggeríem), o combinant aquests amb altres testimonis erudits (com fa amb Aquil·les), la figura digna del gran guerrer troià. Però l'extensió que preveu és més breu que la del grec, de manera que permet pensar en una caracterització estricta d'Hèctor com a model de "perfecta cavalleria", és a dir, com a figura òptima per a

---

⁹⁴⁴⁴ Sobre les *Històries troianes* i el *Curial*, ja hem tractat en el capítol II.1.5. L'expressió *feel relator* era la que usaven, a manera d'epítet burocràtic, els simples escrivans o notaris, quan alçaven alguna acta.

⁹⁴⁴⁵ MARTI, Berthe M., *Arnulfi Aurelianensis Glosule super Lucanum*, American Academy ("Papers and Monographs of the American Academy in Rome", 18), Roma, 1958, p. 4. Citat per MUNK OLSEN, Birger, La diffusion et l'étude des historiens antiques en XIIe siècle, dins WELKENHUYSEN, Andries – BRAET, Herman – VERBEKE, Werner (eds.), *Mediaeval Antiquity*, Leuven University Press, Lovaina, 1995, ps. 21-44 (p. 32, n. 48).

aquells que es conformaren amb una cavalleria d'armes, exempta de lletres i de la major complexitat humana i humanística que presentava Aquil·les. De fet, el gènere poètic d'Homer resultava idoni per a reflectir personalitats complexes i sublimar conflictes humans; mentre que les *Històries troianes* no passaven de ser un conjunt de relats de gestes heroiques desenvolupades per personatges plans.

A continuació, l'autor es limita a sintetitzar que Hèctor era un heroi "savi e cortés", que impressiona Curial. De fet, l'escriptor està indicant-nos, amb el seu ambigu posicionament, que desitja per al seu cavaller de ficció les virtuts morals d'Hèctor, l'heroi historiogràfic, però també les vel·leïtats "científiques" d'Aquil·les, la gran figura de la poesia èpica d'Homer. Curial sent curiositat per conèixer Hèctor, perquè com diu ell mateix "yo són aquell de qui tant se parla". En efecte: la fama d'Hèctor és extraordinària a l'Europa baixmedieval, en franc contrast amb la d'Aquil·les. I no ho és menys a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, on els magnats bategen els seus fills amb el nom d'Hèctor/Ettore –cas de Ximén-Peres de Corella, tutor del príncep Ferran– i no mai amb el nom d'Aquil·les. Amb tot, l'escriptor vol matisar aquesta fama i ho fa per boca del mateix personatge. Tanta és la fama i la glòria d'Hèctor, però és una fama exagerada: "e per ventura los fets meus no foren tals que tanta menció se'n degués fer." Manifesta a més, el troià, que no pot ajudar-lo ni orientar-lo en el judici perquè li ha sigut interdit parlar, se suposa que per Apol·lo, com havia fet abans amb Aquil·les. Curial admira Hèctor i s'haguera "mès a genolls" en senyal de respecte, però la seua posició de jutge *ex cathedra* no ho feia convenient ni recomanable.

A diferència d'Aquil·les, que ha vingut tot sol amb Homer, al fill de Príam l'acompanyen 47 reis que foren víctimes de la seua espasa, i molts ducs, prínceps i altres homes als quals havia vençut i occit en batalla o en el setge de Troia. A diferència d'Aquil·les, que destaca per múltiples facetes, la irònica –per no dir sarcàstica– qualitat per la qual excel·leix únicament el perfecte cavaller Hèctor és la d'escampar rius de sang i endur-se per davant, a l'Infern dels antics, les ànimes d'una munió de gent: "E davant aquell strènuu e sobres gran duch⁹⁴⁴⁶ venien quaranta-e-set reys, los quals, per mans d'aquell, axí en la obsidió com fora de aquella noble e sobres gran ciutat, finaren lurs naturals dies; e, semblantment, duchs e prínceps, e altres legions de gents en menor estat constituïts, en nombre gran, qui per la spasa d'aquell, axí com los dits reys morts en batalles, foren per lo dit Hèctor tramesos al regne de Plutó" (*ibidem*).

---

⁹⁴⁴⁶ Llatínisme *dux*, 'conductor de tropes', que usen regularment Guido delle Colonne i altres cronistes troians de l'edat mitjana.

El currículum hiperbòlic d'Hèctor, suficientment revelador del sarcasme o la sàtira de l'escriptor, amaga una crítica a fonts medievals. En altra part, ja s'havia burlat dels lectors que confiaven en la literatura sapiencial "dubtosa": citava una sentència misògina del doctinal d'en Pacs i l'atribuïa solemnement a Plató...⁹⁴⁴⁷ Ara arriba el torn de les cròniques medievals, on s'exageraven aritmèticament els guerrers abatuts per Hèctor per a situar-lo per damunt d'Aquil·les. Les referències que exposa l'anònim sobre l'heroi troià no pertanyen a Guido delle Colonne, sinó a algun epítom com el que s'incorpora a al cronicó (*Supplementum Chronicarum*, 1483) del frare llombard Jacopo Filippo Foresti (Solto Collina 1434-Bèrgam, 1520):

*"Hector maximus militiae fulgor (...), a poetis omnibus cantatissimus, his temporibus ob eius militiae fulgorem (...), coeptoque Troiano bello, perfaepe solus Graecorum turmas aggredi ausus fuit ut ipse solus esset terror omnibus Graecis. Qui et tandem post ingentes victorias, ab Achille occisus est (...). Menelao itaque una cum Agamennone graviter conquerente, conestim congregantur fortes quique Graecorum, videlicet Achilles, Patroclus, Ulysses, Ajax et Nestor, cum caeteris validis numero quadraginta septem habentes praeparatas naves in portu Acheo (...). Congregato itaque hinc inde magnu exercitu, ad manus devenere, Hector Patroclum et Merionem occidit, multosque alios vulnerat (...). Post biennii vero tempus bellum repetitur, in quo Hector decem fortes duces occidit et, econtra, Achilles quatuor illustres Troianorum interemit."*⁹⁴⁴⁸

La preeminència medieval i popular d'Hèctor es fonamentava en el testimoni de crònics i lectures apòcrifes com aquesta, la presumpta "veritat" de les quals es *volgarizzava* per a satisfer la demanda de cortesans i burgesos curiosos. I no sols de cortesans, sinó també de prínceps com el mateix duc de Milà, Filippo Maria Visconti, criticat per Pier Candido Decembrio per aquesta curiositat "malsana".

Evidentment, l'autor del *Curial* es riu dels 47 "reys" aqueus morts per Hèctor i de les ingents quantitats de cadàvers que, segons l'exhibició aritmètica d'algunes cròniques medievals, llançà a les boques de l'Infern. La mateixa font d'informació en la qual

---

⁹⁴⁴⁷ Més detalls d'açò en el capítol II.1.3, quan tractem de les fonts catalanes del *Curial*.

⁹⁴⁴⁸ FORESTI, Jacopo Filippo, *Supplementum Chronicorum*, Tipogr. de Simon Colin, París, 1535, fs. 62-63.

confia el cronista llombard circulava per altres països, però no l'hem poguda identificar. Per exemple, l'epítom que acabem de citar apareix reproduït –amb algunes variants insignificants– en el *Polychronicon* del benedictí anglès Ranulf Hidgen (*Ranulphus Castrensis*, ca. 1280-1364), en el capítol XXIV.⁹⁴⁴⁹ L'anònim del *Curial* té notícia d'aquests relats (obsolets, després la difusió de la *Ilíada* per Itàlia), però adopta envers ells una actitud paròdica que es podria qualificar de “cervantina” *avant la lettre*: “Dirà’s per ventura Hèctor ocís en batalles molts reys e grans cavallers forts e molt valents, e nulls temps fonch sobrat per cavaller qui ab ell combatés no obstant que, en batalla, no forçat ne sobrat, mas sinistrant la Fortuna, per desventura morís.” (*CeG* III.0). Si la primera frase connecta amb el fragment llatí que venim de citar, la segona completa la fina ironia amb què procedeix l'escriptor a l'hora de “desmuntar” l'excessiu prestigi atribuït a Hèctor en l'edat mitjana. En aquesta ocasió,⁹⁴⁵⁰ ho fa capgirant el sentit d'una frase de la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne, de l'inici del llibre XVII: “Achilles sibi preuideat, de facili poterit per manus Hectoris, fortuna sinistrante, perire.”⁹⁴⁵¹ Segons l'autor medieval, la superioritat d'Hèctor feia que Aquil·les temera, “si la sort li era contrària”, morir a mans d'ell. Per a l'autor renaixentista que és ja l'anònim de *Curial e Güelfa*, Hèctor fou, al cap i a la fi, qui morí, *sinistrant* o no la Fortuna, superat en combat i en virtut per un digne rival com era l'aqueu.

Per la manera en què s'explica l'anònim del *Curial*, el personatge sanguinari, l'invencible cavaller Hèctor, encaixaria a la perfecció com a protagonista d'una obra com *Tirant lo Blanc*, fonamentada en la defensa acèrrima de l'*ethos* cavalleresc medieval i en hiperbòliques carnisseries. I això ja sona ben irònic i contradictori: si és Hèctor tan savi i tan cortés, ¿com és que duu tantes víctimes de sang noble al darrere? ¿Com és que ha hagut d'escampar tanta sang? Alternativament, la figura d'Aquil·les, cavaller estudiós i músic, lliga molt millor amb la del protagonista de *Curial e Güelfa*, tot i l'admiració que el llombard diu sentir pel troià. L'escriptor ens oculta la “còlera” famosa i la crueltat en la lluita de l'aqueu, és cert. Perquè, en el fons, la pretensió literària de l'autor és la d'oferir-lo com a model a imitar, no segons l'*ethos* medieval

⁹⁴⁴⁹ HIGDEN, Ranulph, *Polychronicon Ranulphi Higden, monachi Cestrensis. Together with the English translations of John Trevis and of an unknow writer of the Fifteenth Century*, ed. a cura de Churchill BABINGTON, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, ps. 406-412.

⁹⁴⁵⁰ Com s'ha vist ja en el capítol II.1.5, on tracte de Guido delle Colonne.

⁹⁴⁵¹ COLUMNIS, Guido de, *Historia destructionis Troiae*, ed. a cura de Nathaniel Edward GRIFFIN, The Mediaeval Academy of America (“Medieval Academy Books”, 26), Cambridge, Massachusetts, 1936; reedició electrònica <www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/griffin_0026.htm>, p. 151.

que representa Hèctor, sinó segons un plantejament cavalleresc i nobiliari de nou encuny, mediatitzat per la recepció de valors humanístics.

Apol·lo presenta Curial a Hèctor i li explica la comesa d'aquest, "per ço que és entre els vivents molt gran qüestió qual de tu e de Achil·les fonch millor cavaller, e, semblantment, qual scriptura de aquestes és pus verdadera" (*CeG* III.33). Diu Apol·lo que confia en el cavaller com a jutge, perquè és persona elogiada en tots els seus fets per allí per on passa. I afig que, si no estiguera Curial present en condició de jutge, "yo ·t diria moltes coses que ara, per no caure en vici de adulació, hauré a callar." El posicionament paradoxal i còmic d'Apol·lo, ja que actua contra la seua natura de protector i inspirador dels poetes, és fa evident. El déu Sol, de fet, pot escrutar les ments dels mortals. Endevina que un Hèctor fantasmagòric i gegantí menysprea Curial per la seua migrada talla: "Empero Apol·lo, qui conegué lo pensament de Hèctor", intervé per a explicar-li que els homes moderns són de menor estatura que els antics. A continuació, li ordena retirar-se, perquè ha d'informar Curial a fi que pronuncie una sentència justa. Hèctor obeeix, però s'acomiada declarant la seua renúncia a la vanaglòria ("yo nulls temps fuy desijós de vana loor"), se suposa que per contrast amb Aquil·les: "aquells qui la desigen, hagen-la". Aquestes manifestacions d'Hèctor alegren i consolen l'improvisat jutge, perquè ell participa també del mateix esperit.

Tot això té lloc a l'interior del temple d'Apol·lo, que l'escriptor podria imaginar com una mena de nau basilical, flanquejada per dues torres a la façana: tal com figura en la medalla d'Enyego d'Àvalos tallada i fosa pel Pisanello a Nàpols el 1449.⁹⁴⁵² L'interior és diàfan i amplíssim, cosa que permet que Hèctor, en companyia de les seues víctimes i de Dictis i Dares, s'aparte suficientment per a no sentir la conversa que es disposa a establir Apol·lo amb Curial: "aparta't vers aquesta altra part del temple", ordena el déu al fill de Príam (*CeG* III.33). Se suposa que el titular de l'edifici disposa de "criats" o servidors que van a buscar ara Homero, a l'altra banda del temple, per tal que s'hi acoste: "Apol·lo... tramés per Homero", que es troba molt prop, ja que ve de seguida. El Febus solar es disposa a pronunciar una oració acusatòria contra ell, que adquireix un to particularment satíric i còmic, no sols per qui la pronuncia, sinó també per les referències culturals que fonamenten la reprimenda (*CeG* III.34). Per divertida disposició del narrador, el director de les Muses actuarà "yrònicament parlant, ço és per lo contrari", com li agradava advertir al glossador Nicholas Trevet quan exposava les

---

⁹⁴⁵² La descripció de la qual abordàvem en el capítol I.3.4.

Tragèdies de Sèneca (citem a partir de la traducció catalana del segle XV).⁹⁴⁵³ Els lectors del *Curial*, que havien oït recitar les *Tragèdies*, massa coneixien l'autor de la novel·la i sabien quan havien d'entendre les coses “yrònicament..., per lo contrari”.

“Homero” –diu Apol·lo– “no t’havia yo fet parçoner meu de de la mia deytat, ne t’havia fet acompanyar e servir a aquestes ínclites donzelles [les Muses], les quals, de voluntat mia, mentre visquist te tengueren companyia e ·t feren honor.” Fins ací, tot correcte: Apol·lo inspira la seua sapiència poètica en Homer i fa que s’ajude del seu cor de Muses per a dur a terme una ingent comesa literària: la *Ilíada*. I tot aquest olímpic esforç, per a què? “Per a que tu, usant de la mia deïtat, ajudat d’elles, scrivisses més a glòria tua que a la veritat del fet.” L’acusació que llança Febus-Apol·lo –contra la seua critatura!– és exactament la mateixa que feien els predicadors moralistes del *Trecento* i el *Quattrocento* als poetes italians,⁹⁴⁵⁴ als quals acusaven en els seus sermons de mentir; com es reflecteix en la defensa de la poesia i de la literatura en general que fa Boccaccio en els darrers llibres de les *Genealogie deorum gentilium*.⁹⁴⁵⁵ Continua Apol·lo: “Volguist mostrar quant senties de la mia sapiència [inspiració de caràcter sobrenatural], e usant de la sciència de Baco [les tècniques literàries, i els coneixements en arts liberals i filosofia moral], poetant, te esforcist scrivint cercar poètiques ficcions [elements mitològics, intervenció dels déus] e rectòriques colors [ornamentacions i artificis literaris], fingint moltes coses que no foren, donant als uns ço que no ere llur, e amagant ço que en los altres públicament fonch conegut.” *Poetar*, per a l’autor de *Curial e Güelfa*, és sinònim de *fingir*, és a dir, d’escriure sobre coses, no inversemblants ni meravelloses, però sí irreal, no verídiques. L’associació que fa l’anònim entre “la mia sapiència”, la d’Apol·lo, i el paper complementari de la “sciència” de Baco, en el procés de creació poètica “sublim” que realitzà Homer, pareix suggerida per uns versos de Properci (*Elegies*, III,ii,9-10), citats per Sònia Gros,⁹⁴⁵⁶ on s’atribueix a l’acció coordinada d’ambdós déus l’excel·lent resultat d’un poema.

La falta de rigor literari comesa per Homer, tanmateix, no s’acaba ací, amb la cooperació entre un Apol·lo inspirador i un Bacus que s’interpreta –des de la lectura

---

⁹⁴⁵³ SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino (“Els nostres clàssics”, B, 14-15), Barcelona, 1995, vol. 1, p. 121.

⁹⁴⁵⁴ Sobre els orígens d’aquesta polèmica a primeries del segle XIV, vegeu RONCONI, Giorgio, *Le origini delle dispute umanistiche sulla poesia (Mussato e Petrarca)*, Buzoni, Roma, 1976.

⁹⁴⁵⁵ Qüestió tractada ja en el capítol II.1.5.

⁹⁴⁵⁶ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 163. Tornarem sobre aquest assumpte més avall, en tractar de Properci.

irònica que requereix l'episodi— més com un déu de fantasia etílica; de tergiversació, que no de ciència.⁹⁴⁵⁷ I és que, per culpa d'Homer molts altres escriptors han cregut que Aquil·les era millor cavaller que Hèctor i altres coses no vertaderes: “e, alçant en alt aquell noble e meravellós estil, ab la ploma has fet meravellar tots los poetes qui après tu són venguts, e pensen que los fets axí com tu has escrit foren passats.” Perquè, en el fons, la força expressiva d'un poeta, o de qualsevol literat que escriga sobre temes de ficció, no reposa en la veritat dels fets, sinó en l'estil, que procura ser “noble” i —en el cas específic d'Homer— meravellós i digne de ser imitat per altres.

Si Homer havia influït en els grecs, després fou Virgili qui, en seguir-lo, propagà les seues “mentides”: “Axò mateix ha fet Virgili, gran ans molt major de tots los poetes latins, qui, axí com tu, ha cercades, e poetant escrites, coses tenyides de color de mentira.” L'ús de verbs del tipus *tenyir* o *colorar* per a definir la tasca dels poetes era corrent aleshores en els *artes dictaminis*. El déu posa d'exemple de “mentira” poètica la relació entre Enees i Dido, personatges històrics d'èpoques diferents. Parodiant aquells que ataquen la poesia, defén l'honor de la viuda Dido històrica que, segons sant Jeroni, “qui no erra”, s'havia suïcidat amb tal de mantenir la promesa d'amor al seu difunt marit. “*Qui non errat*” era una incís llatí recurrent en els moralistes medievals i els escolàstics per a reforçar l'autoritat i l'ortodòxia de les seues fonts. En aquest cas, serveix a l'autor per a citar —per boca d'Apol·lo!— una de les epístoles de Jeroni d'Estridó, precursor del Sanglier del llibre III del Curial en el *contemptus mundi*, defensor d'un únic llibre —l'Esriptura— i flagell de poetes antics.

Les expressions que utilitza l'escriptor per a qualificar —d'oïdes, per fama— l'alt i sublim estil que els “hòmens de sciència” atribueixen a Homer són “poètiques ficcions” i “rectòriques colors”. La primera fa referència a les al·legories mitològiques, a la intervenció en l'acció dels déus de l'Olimp i als artificis poètics que són producte de la imaginació, que escapen a la “veritat” històrica pura: la matèria àrida i nua de què s'ocupen els “historials”. L'associació entre *poetische finzioni* i *trasformazioni* que estableix l'anònim del Curial (CeG III.0) concorda amb la dels autors italians, com ara Boccaccio (*Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante*): “...spesse volte ne 'l mostrano

---

⁹⁴⁵⁷ En efecte, en Properci i altres poetes romans, Bacus és el déu del vi i de les extralimitacions. Vegeu ibídem, ps. 160-168.

le poetiche finzioni, quando ne dicono alcuno uomo esseri transformato in lupo, alcuno in leone, alcuno in asino o in alcun'altra forma bestiale.”⁹⁴⁵⁸

Pel que fa a les colors retòriques, el punt de partida del concepte es troba en l'anònima i molt divulgada *Rhetorica ad Herennium* (segle I), on s'insistia en la virtut estilística de la *dignitas* que adquiria un text ornamentat de *colores rethorici*. Tant aquesta expressió com l'equivalent d'*exornationes* foren recurrents en els tractats d'*ars dictandi* o *ars poetriae* de l'edat mitjana. Onulf d'Spira, en l'*Epistola de lege dictamen ornandi* (segle XI) tracta en un capítol a banda els *colores rethorici*. Ekkerhard IV (segle XI) insisteix en la qüestió; com també Marbode de Rennes (*De ornamentis verborum*, segle XII) i Geoffrey of Vinsauf (*Summa de colores rethoricis*, primeries del segle XIII), un *dictator* seguit per Dante i altres italians dels segles XIII-XIV. A la mateixa Itàlia es difongué un anònim *Trattatello di colori rethorici* (ca. 1328-1329)⁹⁴⁵⁹ que contribuí a popularitzar l'expressió entre els escriptors, els buròcrates i els aficionats a les lletres en general. Entre aquests últims, a la Itàlia del segle XV, es trobava l'autor de la novel·la anònima catalana. A la Península Ibèrica, tothora interessat per les novetats italianes, usava també aquesta expressió Villena: “so el velo poéthico e colores retoricales discretamente e pallidiada, fiere aquel señal a do non paresçia tirar”.⁹⁴⁶⁰ Al·ludeix a la doble lectura que admetia l'*Eneida* de Virgili, com un text amb sentit literal (el blanc de la diana, usant la imatge d'un exercici de tir amb arc) i un sentit involucrat, disimulat pel vel o pal·liat per l'artifici retòric i poètic, literari. Del *Trattatello* italià del segle XIII prové també la idea de l'anònim sobre l'acció d'acolorir o “tenyir de color” el text, que dominava també l'anònim del *Curial*.

En la *Summa dictaminis* (ca. 1228-1229) del *magister* bolonyés Guido Faba, molt divulgada a Itàlia, es distingien dues fases en l'enllestiment d'una epístola formal o, per derivació, d'una obra literària: la *compositio* (“composició e ordinació dels llibres” en *CeG* III.34) i l'*ornatus* que s'aplica per damunt i que atorga dignitat literària al text. “*Dictatot sagax*” –diu– “*debet esse, diligens et discretus ad inveniendam materiam suo*

---

⁹⁴⁵⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante*, dins *I Commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁴⁵⁹ Més detalls de tot açò, en MARTÍN BAÑOS, Pedro, *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*, Universidad de Deusto, Bilbao, 2009, ps. 176-178.

⁹⁴⁶⁰ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la “Eneida” de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989, vol. 1, p. 24. Citat i comentat per CÁTEDRA, Pedro Manuel, El sentido involucrado y la poesía del siglo XV. Lecturas virgilianas de Santillana, con Villena, dins MENÉNDEZ COLLERA, Ana, – RONCERO, Victoriano (eds.), “*Nunca fue pena mayor.*” *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, ps. 149-161 (p. 151).

ingenio congruentem (...); et postquam invenerit, circa dispositionem laboret ut ordinetur sub verborum serie competenti, et postmodum ad colores procedat rhetoricos quibus depingat eandem ornamento circumposito, quasi quodam pallio et florifero tegumento.” És a dir: ‘El *dictator* ha de ser sagaç, diligent i agut a l’hora de trobar la matèria que concorde amb el seu enginy (...). Una vegada que l’haurà trobada, la treballarà ordenant-la, pel que fa a la disposició, en una successió adequada de vocables. En acabant, hi aplicarà els colors retòrics, amb els quals ho colorarà i ho recobrirà d’ornament, com si ho revestira tot amb un mantell florejat.’⁹⁴⁶¹

En tractar de les fonts italianes del *Curial*, hem comprovat que el *Trattato della superbia* inclòs en *Lo specchio della vera penitenza* (ca. 1354) del dominicà florentí Jacopo Passavanti fou utilitzat a l’hora de plantejar la *captatio benevolentiae* o al·legat contra la vanaglòria del proemi III.0.⁹⁴⁶² Si llegim ara el *Trattato della Scienza* inclòs en la mateixa obra, comprovarem com els arguments esgrimits en contra d’Homer i de la poesia pel satíric Apol·lo semblen extrets d’ací. El moralista critica els seus col·legues predicadors aficionats a la literatura, perquè “lasciano le cose utili e necessarie alla salute degli uditori, e dicono sottigliezze e novitadi e vane filosofie, con parole mistiche e figurate, poetando e studiando di mescolarvi rettorici colori, che diletino agli orecchi e non vadano al quore. Le quali cosi non solamente non sono fruttuose e utili agli uditori, ma spesse volte gli mettono in quistioni, e pericolosi e falsi errori.”⁹⁴⁶³ Tot això recorda molt a un Apol·lo que predica contra el meravellós estil dels poetes, un estil que “amulceix los coratges (...) dels oydors” (*CeG* III.27). S’observa ací una possible ressonància virgiliana (“*et dictis maerentia pectora mulcet*”, *Eneida* I, v. 197),⁹⁴⁶⁴ però filtrada per Giovanni del Virgilio. Apol·lo, malgrat que reconeix en Homer un poeta paradigmàtic entre els antics i admirat pels moderns, no s’està de reprovar-lo pel seu abús i mal ús de la sagrada art poètica: “te esforcist scrivint cercar poètiques ficcions e rectòriques colors (...) e poetant escrites, coses tenyides de color de mentira” (*CeG* III.34). Aquest Apol·lo, com si fóra un Passavanti, recomana llegir sant Jeroni, “qui no

⁹⁴⁶¹ FABA, Guido, *Summa dictaminis* [ca. 1228-1229], ed. a cura d’Augusto GAUDENZI, dins *Il Propugnatore*, 3, Bolonya, 1890, ps. 287-338 (I) i 345-393 (i II), ps. 334-335. Citat ibídem, p. 177.

⁹⁴⁶² Vegeu el capítol II.1.5.

⁹⁴⁶³ PASSAVANTI, Jacopo, *Trattato della Scienza* [ca. 1354], dins *Lo specchio della vera penitenza*, ed. a cura de F. L. POLIDORI, Felice Le Monnier, Florència, 1863, ps. 276-324 (p. 283).

⁹⁴⁶⁴ Vegeu VIRGILI MARÓ, Publi, *L’Eneida vol. 1 (llibres I-III)*, trad. i ed. a cura de Miquel DOLÇ, Alpha, Barcelona, 1958, p. 125. Es repeteix la locució *pectora mulcet* en el vers 153 del mateix cant i *perpulsit pectora* en el V, v. 816, com ho documenta MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (p. 972).

erra”, i conformar-se amb la “veritat” dels historiadors (i de la Sacra Escripura, se sobreentén). És exactament el mateix que el prelat Alonso de Cartagena, crític amb l’humanisme, aconsellava als nobles castellans coetanis del *Curial*.⁹⁴⁶⁵

Es comprén, doncs, que la rivalitat Aquil·les-Hèctor i Homer-Guido servisca d’excusa a l’autor del *Curial* per a plantejar una “qüestió” de major abast metaliterari: l’oposició entre historiografia i literatura de ficció. El valor de la primera sempre havia sigut inqüestionable; el de la segona, qüestionat per prelats, frares i moralistes medievals, que atacaven els literats (*poetae*, en el vocabulari medieval) per considerar-los autors de “mentides” i provocacions al pecat. La controvèrsia, molt rebregada a la Itàlia del Tres-cents, continuava vigent en el Quatre-cents, i la mostra és l’actitud a la defensiva adoptada pel redactor del *Curial* en el proemi del llibre III, actitud que deriva en el somni del Parnàs en una sentència conciliadora: els detractors de la gran poesia clàssica, que continuen llegint de “maestre Guido”; els humanistes i aquells interessats en l’Antiguitat clàssica, que valoren com cal l’incomparable Homer.

El satíric parlament d’Apol·lo es clou amb una màxima (“Bo és lo poetar, mas, contra veritat escriure, no ·m par sie loor”, *ibidem*) on reconeix –i això ja resulta més assumible per l’autor i els seus lectors– que la literatura de ficció ha de conservar la sensació de versemblança, sense més fantasia ficcional que l’estrictament necessària. El director de les Muses està adoptant una posició que connecta amb la de l’adaptador en hexàmetres llatins de la *Historia de excidio Troiae* de Dares Frigi. Aquest anònim del segle XII, versificava lapidàriament la seua postura, basada en el cronista antic (v. 12): “*Non ego sum, quoniam non fingo, poeta vocandus*”, és a dir: no tinc per què suportar el nom de poeta, per tal com no jo no fingisc res. No incloïa “poètiques ficcions”, perquè aquestes –les d’Homer i èmuls, s’entén– no feien sinó pertorbar la narració fidedigna dels fets: “*historiam Troie figmenta poeticae turbant*”.⁹⁴⁶⁶

En realitat, l’autor del *Curial*, redactor d’una obra de ficció poetada, ha llegit en Da Imola (*Inf.* XXIX, 58-66) una sentència que, d’entrada, podia recordar perfectament a la d’Apol·lo: “*Poetae... licet fingant, non mentiuntur.*” La poesia d’Homer o de l’autor que siga, és incompatible amb la mentida. D’aquesta concepció participaven Boccaccio i tots els contemporanis que s’estimaven els clàssics i les lletres en general;

---

⁹⁴⁶⁵ CARTAGENA, Alonso de, *Epistula ad Petrum Fernandi de Velasco, comitem de Haro*, dins LAWRENCE, Jeremy N. H., *Un tratado de Alonso de Cartagena sobre la educación y los estudios literarios*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1979.

⁹⁴⁶⁶ CHINCA, Mark, *History, Fiction, Verisimilitude. Studies in Poetics of Gottfried's "Tristan"*, The Modern Humanities Research Association – Institute of Germanic Studies (University of London), Londres, 1993, p. 67.

inclosos, amb posterioritat, els humanistes del segle XV. Precisament fou Francesco Petrarca, l'iniciador del moviment humanístic, un dels autors que més teoritzaren a favor de la "veritat" que transmeten els poetes, Homer i Virgili inclosos. Segons ell (*Seniles*, XII,2), "*Officium eius [poetae] est fingere, id est componere atque ornare, et veritatem rerum, vel mortalium, vel quarumlibet aliarum artificiosis adumbrare coloribus, et velo amoenae fictionis obnubere, quo dimoto veritas elucescat, eo gratior inventu, quo difficilior sit quesitu.*"⁹⁴⁶⁷ És a dir: 'La comesa del poeta és fingir, és a dir, compondre i adornar, a més d'il·luminar la veritat de les coses, mortals, naturals o de qualsevol altra mena, amb artificiosos colors [o "retòriques colors"], i cobrir-la amb el vel d'una ficció plaent [o "poètiques ficcions"], de manera que, en alçar aquest, relluïska la veritat d'una manera més graciosa com més difícilós resulte trobar-la.'

Fingere no equival pas a *mentiri*, segons Petrarca, que confuta l'acusació de fiscal Apol·lo, i justifica, doncs, la sentència de l'equànime jutge Curial. Immediatament abans de la citació precedent, escriu l'intel·lectual: "*Iam poetae de quo quaeri solet officium est, non fingere, id est, mentiri*", com solen dir els indoctes ("*quidam indocti*"), però no els homes de ciència com ell, coneixedors dels valors que té i de la veritat que aporta la bona literatura. Insisteix en aquesta defensa de la *poiesis* en les mateixes *Seniles* (IV,5), la *Collatio laureationis* (IX,5-8), les *Invective contra medicum* (I,842 i ss.) i el *Secretum* (II,104), on afeg: "*Sic nempe poeticis inest veritas figmentis, tenuissimis rimulis adeunda.*" És a dir: 'És cert que en les poètiques ficcions hi ha una veritat a la qual es deu arribar a través d'indicis subtilíssims.' Serés interpreta, a partir d'aquesta afirmació, que "la poesía encierra una verdad que, para ser descifrada, exige cultura y gusto." O, com diria el cavaller llombard de la novel·la catalana: "Homero ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima." Perquè aquells que no tenen interès per la *sciència*, ni comprenen allò que transmet Homer, ni mai podran gaudir del plaer que comporta la lectura intel·ligent dels seus versos. Precisament, "en este personal y difícil descifre radica gran parte del placer que procura" la lectura dels clàssics, com observa Serés. Així es plasma en diferents obres de Petrarca: *Seniles* IV,5; *Africa*, IX,90 i ss., i *Familiares*, X,v,12.⁹⁴⁶⁸

La diatriba antihomèrica i el posat altament antipoètic d'un Apol·lo rebordonit i contrari al mestratge de Petrarca, no concorda ni amb el temps ni amb les lectures

⁹⁴⁶⁷ PETRARCA, Francesco, *Epistolae seniles*, dins ÍDEM, *Opera*, Basilea, 1581. Citat per SERÉS, Guillermo, La ficción y la "verdad del entendimiento": algunas consideraciones de poética medieval, dins *Revista de poética medieval*, 4, Alcalá de Henares, 2000, ps. 153-186 (ps. 169-170).

⁹⁴⁶⁸ Ibídem, p. 170, el text i les cites comentada per dit autor.

predilectes de l'autor. No és pas ell qui parla. Tanmateix, una part important de la crítica literària ha prestat oïdes a la veu d'un personatge –sense captar la ironia– i l'ha identificada amb un pensament de l'escriptor. ¿És l'autor de la novel·la contrari a la ficció literària? ¿Es conforma amb plasmar una realitat del tot versemblant, amb dames i cavallers, però sense *mirabilia* ni faules extravagants? I si és així, ¿quin paper hi fan la Fortuna, les faules ovidianes i altres invencions mitològiques, que no tenen res de veritat, i que són tan de “mentira” com els colèrics déus de la *Iliada*?

No és estrany llegir comentaris com el de Júlia Butinyà, que trobem que són totalment contraris al vertader propòsit de l'autor: “Boccaccio defendia la licència poètica porque dice la verdad bajo un velo, mientras que según el *Curial* [no és així: és segons “un personatge” caricaturitzat del *Curial*], deformar aquella es inacceptable (...). El autor del *Curial* dora los hechos de plata de su héroe (...), pero le parece inadmisibile.”⁹⁴⁶⁹ ¿S'estaria contradient, l'autor? Si és així com s'ha dit, ¿per què no escrigué una crònica historiogràfia en comptes d'una novel·la? És difícil de creure que l'escriptor jugue a contradir-se i s'opose a la polèmica defensa de la creativitat poètica que feren Dante, Petrarca, Boccaccio i els trescentistes italians en general. Perquè l'ofici de “poeta” (escriptor), com afirma Da Imola –l'exegega de capçalera de l'anònim–, no consisteix a mentir. Els poetes no són pas mentiders. Diuen sempre la veritat, una veritat adornada, sense incórrer en fantasies trivials. No tracten d'enganyar ningú “fingint” coses que no foren, sinó d'instruir els lectors de manera elegant. Per davall de la bella cobertura literària, es descobreixen lliçons morals de gran interès: “*Poeta enim quantum est ex officio suo dicit verum. Nam 'mendacium' est falsa vocis significatio cum intentione fallendi: poeta autem non intendit fallere, sed potius instruere.*”⁹⁴⁷⁰

Apol·lo manifesta haver comparat la *Iliada* amb les històries de Dares i Dictis, i haver-los mostrat al cavaller perquè, en la seua condició de “poeta molt gran e solemne orador” (expressió que, en la Itàlia del segle XV, s'aplica exclusivament als *humanistes*; aquest vocable no existia aleshores), dictamine sobre l'assumpte. S'obri el torn d'al·legacions, però Homer, “gran poeta”, es dóna per vençut i decideix no expressar el seu sentiment de greuge. Febus corona de llorer el cavaller que tant diu que sap de llibres, i és com si l'autor del *Curial* –que també hauria somniat amb ser poeta gran i orador solemne– s'autocoronara satíricament com el “millor e pus valent entre los

---

⁹⁴⁶⁹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 166.

⁹⁴⁷⁰ RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum super Dantis...*, op. cit.

cavallers, e major de tots los poetes e oradors qui vuy són”. Quasi res: tot un cavaller humanista. Certament, és Curial qui pronuncia la sentència metaliterària, però l'autor és el ventríloc de la criatura literària i el sentit del dictamen judicial ha de ser atribuït directament a la inventiva de l'anònim. Apol·lo també hi intervé, lògicament, en la seua comesa d'insuflar “tota la sapiència de la sua deïtat” al personatge elegit per tal que poguera discernir quin heroi fou millor i quina obra mereix major crèdit.

El resultat és una sentència –inesperadament, per a alguns lectors– diplomàtica, conciliadora, equilibrada, harmonitzant, eclèctica, sincrètica. Es pot descompondre en tres parells d'arguments contraposats, però, al cap i a la fi, compatibles:

1) “Yo trobe Hèctor ésser lo millor cavaller que fos entre los troyans, e Achil·les lo millor que fonch en los grechs.” Evidentment, hi havia dos bàndols enfrontats en una guerra, cosa que iguala ambdós guerrers com a herois de referència: cadascú és el millor per al seu respectiu poble. Així mateix, es comprén que, si Homer era grec de natura, defensara l'honor del seu connacional. Ambdós personatges del setge de Troia són, en qualsevol cas, herois admirables i dignes d'imitar.

2) “E que Hèctor féu més, pus solemnes e majors coses, hach més virtuts e fonch menys viciós; Achilles ferí bé a Hèctor, car en batalla cascú deu cercar son avantatge.” És a dir, el lector de les *Històries troianes* trobarà en Hèctor un cavaller modèlic per les seues virtuts morals, en contrast amb Aquil·les, que es deixa dur de vegades per la supèrbia i la luxúria, com s'ha vist en la caracterització que prèviament ha oferit d'ell l'anònim. Precisament, són els vicis en els quals caurà i recaurà Curial: “fonch un poch superbiós, car a aquest vici lo convida Mars” (*CeG II.0*) i es deixà seduir pels encants de Làquesis. Tanmateix, el protagonista s'apartà finalment del vici. El lector de la *Ilíada*, segons l'anònim, trobarà en Aquil·les un ésser humà més complex i ric en matisos; un heroi adornat de virtuts “científiques” (curiositat intel·lectual), que compensen alguns defectes o “vicis” corregibles. Són desviacions que no aparten excessivament l'home de l'“honestia temperància” aristotèlica atribuïda per l'escriptor a Curial.

3) “Achil·les ferí bé a Hèctor, car en batalla cascú deu cercar son avantatge”. Aquest incís (afegit al marge en el manuscrit únic o esborrany de l'obra) es basa, no en el codi cavalleresc, sinó en el criteri filosoficomoral del gran biògraf d'herois antics que fou Plutarc (*vid. supra*). Es justifica així la correcta actuació del guerrer grec, enfront d'aquells que l'havien criticat i titlat de “mal cavaller” durant segles. L'escriptor de *Curial e Güelfa* no destrona el vell heroi medieval en absolut. Hèctor continuarà sent

aquell cavaller sanguinari que matà 47 reis enemics... Tanmateix, reivindica Aquil·les com a figura literària i cultural emblemàtica, fins al punt de situar-lo –contra tota la tradició medieval– al mateix nivell que Hèctor. L’aposta de l’anònim és de signe humanista i renaixentista, però la matisa estratègicament i humorísticament, perquè sap que en l’ambient de recepció del *Curial* els seguidors d’Aquil·les –entre els quals es compta ell– es troben en franca minoria. Els intel·ligents (aquells que siguen capaços d’*inter-legere* el text del *Curial* per a *intelligere*), ho captaran; la resta, romandran satisfets en comprovar que Hèctor no ha caigut del seu pedestal mític.

4) “Homero ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima; Dites e Dares scriviren la veritat, e axí ho pronuncie.” La cosa és ben clara: la *Ilíada* és un llibre de “reverenda letradura”, un clàssic de “gran estima” per als intel·lectuals i lletrats, per als “hòmens de sciència”, per als humanistes (*poetae et oratores*). Aquells que es relacionen amb aquests homes de ciència, és a dir, els homes lletraferits i estudiosos, els cavallers “científichs” (amateurs de la “sciència”, aficionats a “la sçiençial cultura”, com solia autodefinir-se Enric de Villena), podran gaudir també de les bondats de l’obra literària grega, encara que siga “per fama”. Per contra, les obres de Dictis i Dares, reciclades per Guido delle Colonne, contenen una “veritat” historiogràfica, dubtosa ja per la difusió d’Homer, però encara no qüestionada obertament pels humanistes. “Scriviren la veritat”, és cert, però poca cosa més. L’escriptor acaba d’indultar Homer de la foguera censora a la qual el volia llançar un Apol·lo revestit de predicador medieval. En virtut de l’autoritat que li ha sigut conferida, Curial mana i ordena que siga respectada la *Ilíada*: “man que sie tengut en gran estima”. Això sí: reconeix que aquesta estima, per força, haurà de reservar-se de moment a una selecta minoria, a una elit de lectors ornats per “molta sciència”. No tindrà, doncs, la extraordinària difusió que uns paràgrafs més amunt havia reconegut ell mateix a la versió de Dares i Dictis, de qualitat ben inferior a la d’Homer.

Pronunciada així la salomònica sentència en presència de tothom, Homer, Aquil·les, Dictis, Dares, Hèctor *e tutti quanti* reconeixen la saviesa del jutge i no s’escolta cap protesta contra el dictamen. Ans al contrari, “baxants tots los caps, loants la sentència, d’aquell loch desaparexent se partiren.” Si algú, animat per un esperit dogmàtic, escolàstic o medieval, espera un únic vencedor, s’equivoca. L’escriptor ha après òptimament dels tractadistes de l’humanisme italià una de les seues virtuts més característiques (propugnada ja per Leonardo Bruni, en el diàleg *Ad Petrum Paulum*

Histrum, 1403-1406): la capacitat ciceroniana d'integrar en els seus "debats" filosòfics distintes postures conciliables en alguns aspectes. El lector pot quedar-se amb el bo i el millor de cada posició. O admetre amb l'autor que una d'elles mereix major crèdit (per al cas que ens ocupa, Aquil·les i l'obra d'Homer), però sense impugnar totalment la idea contrària, com solien fer els escolàstics habituats a la *disputatio* lògica. Aparentment, la sentència de Curial peca d'escepticisme. En lloc d'una conclusió del judici, que pose fi a la controvèrsia entre els "vivents", sembla una suspensió de judici en tota regla. I, tanmateix, el lector informat o intel·ligent sabrà veure que l'escriptor ha sabut reivindicar de manera molt hàbil el caràcter modèlic del seu guerrer predilecte, l'Aquil·les d'armes i lletres, i la dignitat del poema èpic d'Homer.

Aquestes consideracions sobre l'obra d'Homer contingudes en el *Curial* ens porten, no directament a la *Iliada*, que l'autor coneixia més "per fama" que per lectura directa, com el cavaller de ficció, sinó al context de recepció de l'obra a les corones d'Aragó i Castella. Enric de Villena, cavaller de lletres vinculat familiarment als reis d'ambdues monarquies, aborda la *Iliada* (dècades del 1410-1430) des d'una perspectiva totalment medieval, segons Peter Russell.⁹⁴⁷¹ La considera una font més de les diverses que aporten detalls sobre la guerra de Troia,⁹⁴⁷² encara que ell no coneixia l'obra completa, sinó el compendi escolar romà conegut com la *Ilias latina*: l'únic accessible a l'Europa medieval. El poeta castellà Juan de Mena aprofità la seua estada a Florència (1442-1443), protegit pel cardenal Juan de Torquemada, per a traduir al castellà aquesta versió llatina abreujada, que dedicà a Joan II de Castella amb el títol *Omero romançado* (1443).⁹⁴⁷³ El punt de partida era encara molt medieval, però la reivindicació prologal d'Homer per Mena s'oposava frontalment a les crítiques llançades contra aquest per Dictis i Dares, Guido delle Colonne i altres autors ulteriors. L'estada de Juan de Mena a Itàlia, amb tota seguretat, influí en aquesta renovada visió reivindicativa del poeta antic. Pensem que ja en les dècades centrals del *Trecento*, Francesco Petrarca primerament i Giovanni Boccaccio després tractaren que el grecolabrés Leonzio Pilato els traduïra sencera la *Iliada*, a partir d'un manuscrit portat de Constantinoble (1354) per un llegat bizantí. Traduí *de verbo ad verbum* els cants I-V per a Petrarca (1358-1359), però

---

⁹⁴⁷¹ RUSSELL, Peter, *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1500)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985, p. 48.

⁹⁴⁷² MIGUEL-PRENDES, Sol, *El espejo y el piélago. La 'Eneida' castellana de Enrique de Villena*, Edition Reichenberger, Kassel, 1998, ps. 3 i 199.

⁹⁴⁷³ MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna*, ed. a cura de Maximiliaan M. A. P. KERKHOF, Castalia, Madrid, 1995, p. 12.

interrompé la tasca, que acabà més tard per a Boccaccio (1360-1362). El resultat, que decebé Petrarca per l'escassa qualitat, a penes tingué divulgació.⁹⁴⁷⁴

Situant-nos ja en el segle XV, un expatge de la cort de València i cavaller del rei Alfons d'Aragó, Enyego d'Àvalos, s'instal·la a la cort de Milà pels anys 1435-1447 i participa de la reivindicació d'Homer com un gran autor clàssic, a càrrec del seu amic l'humanista Pier Candido Decembrio, en la *Vita Homeri* (1439-1440). Es tracta d'un opuscle on es reuneixen notícies i consideracions sobre el gran poeta grec, que Decembrio dedicà al rei Joan II de Castella, sabent de l'interés d'aquest per les lletres i en atenció a que D'Àvalos pensava fer un viatge –carregat de llibres– a Castella, abans d'instal·lar-se definitivament a la cort de Nàpols (primavera del 1440).⁹⁴⁷⁵ En aquesta breu biografia de Decembrio, es diu d'Homer que fou el poeta més antic de tots aquells que floriren entre els grecs i que la seua obra assolí una perfecció insuperable.⁹⁴⁷⁶ A banda d'algun vell manuscrit homèric de la biblioteca Visconti de Pavia (el manuscrit de la *Iliada* que Petrarca havia confiat a Pilato; un text conegut i consultat per Decembrio), es coneixia també a Milà un esplèndid còdex homèric, *Homeri Ilias, Odyssea*, que Francesco Filelfo –amic també de D'Àvalos– havia portat de Constantinoble a Itàlia el 1428. El mateix hel·lenista, abans de traslladar-se a la cort ducal de Milà, impartí a Florència lliçons sobre l'obra d'Homer que constituïen una autèntica novetat cultural.⁹⁴⁷⁷ A la mateixa ciutat de Florència, en una datada indeterminada entre el 1422 i el 1433,⁹⁴⁷⁸ el canceller i prestigiós humanista Leonardo Bruni decidí versionar en llatí els versos 222-605 del cant IX de la *Iliada*.⁹⁴⁷⁹

Mentrestant, a la cort de Nàpols, Alfons el Magnànim –segurament, informat per Enyego d'Àvalos al seu retorn de Milà, el 1440– volgué gaudir d'una traducció íntegra de la *Iliada*. Així les coses, l'encarregà al seu historiògraf de cambra, l'humanista

---

⁹⁴⁷⁴ PERTUSI, Agostino, *Leonzio Pilato, fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo umanesimo*, Istituto per la collaborazione culturale, Venècia, 1964.

⁹⁴⁷⁵ Viatge del qual tractem en el capítol I.3.4.

⁹⁴⁷⁶ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Sobre la presencia en España de la versión latina de la *Iliada* de Pier Candido Decembrio. Edición de la *Vita Homeri* y de su traducción castellana, dins *Cuadernos de filología clásica*, 21, Madrid, 1988, ps. 319-344 (ps. 333-334).

⁹⁴⁷⁷ SHEPHERD, William, *The Life of Poggio Bracciolini*, J. M'Creery, Liverpool, 1820, p. 255, nota a.

⁹⁴⁷⁸ Abans es creïa que la traducció datava aproximadament del 1405, però la proposta de THIERMANN, Peter, Redécouverte et influence de manuscrits d'auteurs latins classiques au début du XVème siècle, dins *Revue d'histoire des textes*, 17, París, 1987, ps. 55-71, delimita l'obra en un temps indeterminat entre el 1422 i el 1440. Tanmateix, com després ho veurem, Leon Battista Alberti fa referència als episodis de la *Iliada* traduïts per Bruni en el seu llibre I sobre la família, datat els anys 1433-1434.

⁹⁴⁷⁹ ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, Mariví, La traducción latina de la *Iliada* IX, 222-605 de Bruni y su versión al castellano. Edición crítica, dins *Cuadernos de filología clásica*, 4, Madrid, 1993, ps. 127-167.

Lorenzo Valla. Aquest començà amb molta promptitud, ja que el 1441 manifestava haver traduït els deu primers cants del poema.⁹⁴⁸⁰ Tanmateix, la traducció s'alentí després, i romangué incompleta, amb el títol *Homeri poetarum supremi Ilias*.⁹⁴⁸¹ Valla es detingué l'any 1445 en el cant XVI, dels 24 que constitueixen l'obra. Sols es conserva un manuscrit d'aquesta versió de l'humanista romà, a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València (ms. 413), encara que el text véu la llum de les impremtes des de ben prompte: la primera edició data del 1474. L'escriptor havia dedicat l'obra, el 1445, al secretari reial Joan Olzina, per l'interès que posà aquest a ajudar-lo i les gestions que féu per aconseguir que portaren de Sicília un diccionari especial de grec que Lorenzo Valla considerava imprescindible per a perfeccionar la seua labor.⁹⁴⁸² Mentre durava aquesta tasca, com reflecteix perfectament *Curial e Güelfa*, es generà a la cort napolitana una controvèrsia “entre los vivents” sobre la preeminència heroica d'Aquil·les o d'Hèctor, i sobre quina versió de la guerra de Troia tenia major validesa literària i/o credibilitat historiogràfica: la d'Homer o la de Guido?

D'una banda, es posicionaren els nobles ibèrics amants de les històries troianes, que seguien el criteri del baró d'Íxer, un cavaller aragonés lletraferit i admirador d'Hèctor, Joan Ferrandis d'Íxer i Centelles. D'altra banda, es posicionaven lògicament els humanistes, amb Lorenzo Valla al capdavant, recolzat segurament pel seu amic i mecenes Olzina; pel desconegut autor del *Curial*, i per altres cavallers i cortesans “científics”, enlluernats per les descobertes de la nova cultura italiana. En aquest segon grup, el dels interessants en l'“*Achileydos*” homèric (com l'anomena en clau de broma l'escriptor), s'integrarien, doncs, homes d'esperit obert, que farien d'Aquil·les el nou referent heroic. Entre ells, destacaven singularment Enyego d'Àvalos (que exhibí un “escut d'Aquil·les” simplificat com a divisa personal, el 1449), el seu germà l'*humanissimus* Alfons d'Àvalos (apel·latiu que rep de Beccadelli) i altres cavallers amants de les lletres i amics dels “oradors e poetes”. D'aquests es burlaven alguns – escriu Beccadelli– quan els observaven acudir devotament a les sessions intel·lectuals de “l'hora del llibre”. Aquesta és, i no altra, la dicotomia que s'observa en el panorama de recepció de *Curial e Güelfa*, a la qual respon la sentència de Curial.

---

⁹⁴⁸⁰ RUIZ CALONJA, Juan, Alfonso el Magnánimo y la traducción de la *Ilíada* por Lorenzo Valla, dins *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23, Barcelona, 1950, ps. 109-115.

⁹⁴⁸¹ PSALIDI, Enrico, Appunti per un' edizione critica della traduzione dell'*Iliade*, dins REGOLIOSI, Mariangela (ed.), *Pubblicare il Valla*, Polistampa, Florència, 2008, ps. 421-432.

⁹⁴⁸² RUIZ CALONJA, J., Alfonso el Magnánimo y la traducción..., ps. 109-115.

Quan el rei Alfons encarregà a Lorenzo Valla la redacció d'una composició historiogràfica sobre son pare i predecessor en el tron, Ferran I de Trastàmara, la *Historia o Gesta Ferdinandi*, l'humanista aprofità la cloenda de l'obra (ll. III,xv,4-8) per a riure's de la ignorància supina de Ferrandis d'Íxer –a qui arriba a insultar fins i tot– i companyia. D'una manera molt més vehement que no la de l'autor del *Curial*, Valla defenia Aquil·les dels atacs llançats per autors “bàrbars” de l'edat mitjana i de procedència ibèrica, i el considerava molt superior a l'Hèctor mitificat per les *Històries troianes*.⁹⁴⁸³ Era l'any 1446, i la polèmica estava servida. Era d'actualitat, doncs, a la cort napolitana del rei d'Aragó. En el *Curial* es manifesta com un *leit motiv*, cosa que contribueix a aproximar la datació de la novel·la catalana:

“[7] *Forte die quodam, cum apud eum inter familiares [de Ferran I d'Aragó] controversia foret atque altercatio, uter prestantior in bello extitisset Hector an Achilles, intervenit Ioannes Ferrandis quesivitque quenam tanta omnium altercatio esset; nemo enim non alterutri parti aderat. Ubi controversiam audivit: “Absit”, inquit, “optime rex, ut hoc apud te queri patiaris, et fortissimum omnium ac longe preclarissimum Hectorem cum fedo ac flagitioso Achille comparari.” Qua admonitione adductus, rex edixit, siquis domi sue Achillem nominaret, continuo eum nunquam reversurum exploderent. Caste quidem rex ac religiose, sed Ioannes imperite sane atque indocte, homo quidem gravis probusque ac strenuus, sed idiota. [8] Apud Homerum nanque, qui hec scripsit, longe abhorrent Achilles ac Patroclus ab omni suspitione flagitii. Quorum alter non modo Hectorem, sed omnes Troianos auxiliaresque principes atque exercitus solus fugavit et, nisi dii obstitissent, contrucidasset, ita ut ne unus quidem fuerit superfuturus. Alter, qui aliquantulo maior natu erat, aut par Hectori fuit, aut fortior, qualis fuit etiam Agamemnon. Nam Aiacem atque Diomedem fortiores Hectore fuisse, qui eundem poetam sumpserunt in manus non ambigunt. Itaque in hoc errore non qui accepit, sed qui dedit consilium reprehendendus est.*”⁹⁴⁸⁴

⁹⁴⁸³ Vegeu CASAUS BALLESTER, M^a. José, La relación de la casa de Híjar con la casa real de Aragón durante los siglos XIII-XV: de señorío a ducado, dins GONZÁLEZ, M. – MONTES, I. (eds.), *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico, siglos XIII-XV (Cádiz, 1-4 de abril de 2003)*, Universidad de Cádiz – Sociedad Española de Estudios Medievales, Sevilla, 2006, ps. 657-666; ALGANZA ROLDÁN, Minerva, Elegíaca: notas de tradición clásica a dos “defunciones” del *Cancionero de Íxar*, dins *Florentia iliberritana. Revista de estudios de la antigüedad clásica*, 21, Granada, 2010, ps. 31-64.

⁹⁴⁸⁴ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

És a dir:

“Un bon dia, en presència seua, es plantejà una controvèrsia o altercat entre els seus cortesans, sobre qui havia excel·lit més en la guerra, si Hèctor o Aquil·les. Hi intervingué Joan Ferrandis [d'Íxer]⁹⁴⁸⁵ i preguntà que quina era la causa d'aquell aldarull, ja que ningú no admetia les raons de la part contrària. Quan oí aquest el motiu de la discussió, digué: ‘No permeteu, rei excel·lent, que en presència vostra es plantege un debat com aquest i es compare el més valent de tots i preclar amb escreix, Hèctor, amb el desvergonyat i ignominiós Aquil·les, si no voleu que jo me'n vaja i no torne més.’ Somogut per aquest advertiment, el rei declarà que si algú de casa seua tornava a esmentar Aquil·les, obligaria l'infactor a abandonar la cort sense retorn. El monarca obrà de manera casta i pietosa, però Joan ho féu amb poc de tacte i encara menys coneixement; es tractava d'un home seriós, íntegre i estrenu, però idiota. No debades diu Homer, escrivint sobre la qüestió, que Aquil·les i Pàtrocle no són en absolut sospitosos d'infàmia. El primer d'ells, sens dubte de ningú, no sols obligà Hèctor a fugir, sinó també a tots els troians i als prínceps aliats que l'assistien en l'exèrcit. I, si no hi hagueren intervingut els déus, els hauria degollat, fins al punt que no n'hauria romàs cap viu. Quant a l'altre, que era major en edat, fou igual que Hèctor o fins i tot una mica més fort, com en fou també Agamèmnon. D'altra banda, Àiax i Diomedes, que també apareixen citats pel referit poeta, foren també més forts que Hèctor, sense cap mena de dubtes. De manera que cal reprendre per aquest error no el receptor de l'opinió [el rei Ferran], sinó a qui el proferí.”

Lorenzo Valla, que sols té en consideració Homer com a font d'autoritat en matèria troiana, observa, encara pel 1445, com en la cort del rei Alfons V es recorda com una font d'*auctoritas* el dictamen de Ferran I d'expulsar qualsevol que nomene Aquil·les, o que pense que aquest fou superior a Hèctor. Evidentment, ho troba tan “bàrbar” com ridícul. Per això, precisament, ho inclou en la cloenda de la biografia reial: per a rectificar-ho de manera contundent. Ho porta fins al punt de desqualificar

---

⁹⁴⁸⁵ En l'edició VALLA, Lorenzo, *Historia de Fernando de Aragón [Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae]*, trad. a l'espanyol a cura de Santiago LÓPEZ MOREDA, Anubar (“Clásicos medievales y renacentistas”, 13), València, 2002, ps. 209-210 (XV,8), es parla equivocadament de Juan Fernández de Heredia.

com personalment el magnat responsable de la bajanada. L'humanista reivindica ardidament la figura d'Aquil·les i llança de dalt del pedestal la d'Hèctor, el guerrer predilecte dels cortesans ibèrics. Però també es mostra disposat a menysprear com a "idiotes", amb el venerable llibre d'Homer entre mans, aquells cavallers de la perifèrica Hispània que posen en dubte –atenent a xafarderies medievals sobre la presumpta bisexualitat d'Aquil·les– la integritat moral i modèlica de l'heroi grec.

Insistim en que la "qüestió" (*controversia*) i la defensa d'Aquil·les per Valla enfront d'Hèctor (1446) es reediten precisament a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, on s'escriu el *Curial*. D'altra banda, observem com el mateix Lorenzo, exercint de portaveu autoritzat de la cultura emergent de l'humanisme, s'esforça a presentar Aquil·les al rei Alfons com el model a seguir per antonomàsia. Lorenzo Valla, doncs, representa molt bé aquells "hòmens de ciència" entre els quals "man que sie tingut en gran estima" el poeta Homer, com sentència Curial. I no era l'únic humanista, per descomptat, que exercia aquest paper propagandístic del nou heroi, Aquil·les, en demèrit del model cavalleresc obsolet, representat per Hèctor. Així, en la divertida correspondència llatina que intercanviaven el secretari valencià Francesc Martorell i l'humanista Beccadelli, el primer escriu des del bosc de Vandra (6 de setembre del 1441) i comentar-li que el rei ha caçat un ós. A continuació, li explica amb satisfacció que Alfons I, com un nou Aquil·les, ha trobat una atractiva Polixena amb la qual compartir el llit: "*quod alter Achilles, altera Polixena successerint.*"⁹⁴⁸⁶

Aquil·les reapareix en una epístola que Valla adreça al seu mecenes, el rei d'Aragó, des del mateix Nàpols, el 25 de juliol del 1444. Després d'haver citat diferents *auctores* i literats clàssics, i d'haver encomiat tant la figura d'Alfons el Magnànim com la del seu fill i hereu de la corona, el duc de Calàbria, conclou la missiva d'aquesta manera: "*Quare ob tam admirandum hominem tibi et nationi tue gratulor, gratulaturus Seneca tuo utriusque, si viverent; qui si apud Elysios campos essent, illic cum de eorum cive audirent, exultarent, ut Achilles de Pyrrho, ut est apud Homerum. Vale.*"⁹⁴⁸⁷ No ens cap el dubte que les comparacions ideades per Valla i altres humanistes atrets a Nàpols entre la parella rei Alfons / príncep Ferran i Aquil·les / Pirrus (o Neoleptòlem, 'el jove guerrer') suscitarien més d'una facècia entre curials i cavallers lletraferits. Es

---

⁹⁴⁸⁶ RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (p. 361 i doc. XXXI, ps. 395-400).

⁹⁴⁸⁷ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI i Mariàngela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>, núm. 27.

dedueix que producte de la fina ironia és l'aparició en el capítol III.95 de *Curial e Güelfa* d'un "Achilles, tot sol, menaçant son fill Pirro" (perquè s'aplique a l'estudi?). Com és sabut, Pirro no fou educat per Aquil·les, que es trobava pugnament al setge de Troia contra els troians. Es crià amb uns parents, a l'altra banda de la mar.⁹⁴⁸⁸ Així que l'autor contradiu la "veritat" històrica davant d'un autitori se suposa que majoritàriament compost per lectors assidus de matèria troiana, que no saben d'on s'ha tret l'escriptor que Aquil·les amenaçara o educara el seu Pirro. En realitat, la sorpresa està pensada per a evocar una realitat més pròxima: la d'Alfons V i el seu fill, el duc de Calàbria.

En efecte, aquesta estranya parella d'un pare "tot sol" (com Alfons V sense la reina Maria) i un fill "menaçat" o reptat per l'autoritat paterna, que no té res d'idíl·lica ni d'amorosa, hi *irromp* per a *rompre* la parodiada harmonia de bells amadors de la literatura medieval: Tisbe i Píram, Tristany i Iseu, Lançalot i Ginebra, etc. L'anònim respecta el *topos* del rebregat panteó literari, és clar, d'acord amb el to *serio-faceto* de la novel·la, però utilitza ací les parelletes amb efectes de coartada còmica. És ben segur que "Achilles" i "son fill Pirro" recordarien el rei i el seu fill als lectors o oients de la novel·la. I més encara si tenim en compte, com sembla d'allò més evident, que *Curial e Güelfa* estava dedicat a "menaçar" parenèticament –en certa manera– un príncep poc estudiós de la gramàtica, vanitos i luxuriós, com era Ferran d'Aragó.

Durant els anys 1442 al 1445, D'Àvalos visità reiteradament Milà. Hi residí llargues temporades i pogué comprovar de primera mà que el seu amic Decembrio avançava en la traducció dels cants I-IV i X de la *Iliada*. De manera que pogué obtenir-ne una còpia. De fet, es documenten en aquests anys còpies de llibres manades a fer a Milà i Florència pel mateix D'Àvalos, per endur-se'ls a Nàpols. Aprofitant després un viatge del seu germà uterí Fernando de Guevara a Castella (primavera-estiu del 1446), Enyego degué proveir-lo d'un exemplar perquè el regalara a llur parent i amic el marquès de Santillana. Hem de veure que el mateix Santillana mantenia una interessant

---

⁹⁴⁸⁸ Pirrus s'havia criat, com Ferran d'Aragó, a l'altra banda de la mar, a ponent: aquell, a les illes Espòrades (Grècia); aquest, a la ciutat de València. Pirrus oïa contar les victòries del pare davant els troians, i cresqué amb vocació de 'jove guerrer', que és el que significa l'epítet de *Neoleptòmen* pel qual fou conegut. Ferran travessà la mar per reunir-se a Nàpols amb el pare, que el "menaçava" perquè estudiara i es corregira moralment. En canvi, Pirrus restà orfe als 12 anys, quan travessà també la mar: l'havien anat a buscar els companys del difunt Aquil·les, perquè, segons una profecia, si Pirrus no era present al setge de Troia, la ciutat no cauria en les seues mans. Pirrus esdevingué un heroi entre els grecs després de matar Eurípil, el cabdill enemic, i afavorí la definitiva victòria dels aqueus. De la mateixa manera, el "jove guerrer" l'adolescent Ferran –home de vocació guerrera, també– ajudarà el pare a vencer els Anjou, però d'una manera més modesta, és clar.

xarxa de contactes epistolars, amb interès per l'intercanvi de manuscrits, amb els més diversos magnats interessats en les lletres.⁹⁴⁸⁹ Tot coincidint amb aquest viatge –i deduïm, lògicament, que també a conseqüència d'aquell viatge– una part de la versió decembriana del poema homèric arribà a Castella i fou remesa pel marquès al seu fill Pedro, que estudiava a Salamanca, perquè traslladara l'obra al castellà.⁹⁴⁹⁰ En el mateix lot de llibres, el “pariente y amigo mío... que nuevamente es venido de Italia”, com expressa el pare al fill, podria haver dut perfectament la traducció bruniana del cant IX del poema èpic. Santillana, en la lletra remesa al seu fill Pedro, lliga els noms d'ambdós traductors, quan diu que acaba de rebre un lot consistent en “algunos libros e oraciones (...), los cuales, assí por Leonardo de Arecio como por Pedro Cándido, milanés, de aquel príncipe de los poetas, Homero, e de la historia troyana que él compuso, la qual *Iliade* intituló, traduxeron del griego a la lengua latina.”⁹⁴⁹¹ A més a més, com comprova Mariví Echevarría, l'*Homer* de Decembrio i l'*Homer* de Bruni, traslladats al castellà per Pedro de Mendoza –o per arromançadors contractats *ad hoc* per aquest–, es localitzen ensems a Londres, en el còdex *Add.* 21245 de la British Library.⁹⁴⁹²

La part traduïda per Bruni seria d'especial interès per a Íñigo de Mendoza i per a altres apassionats de la guerra troiana i els seus protagonistes, ja que contenia els discursos d'Aquil·les, Ulisses i Fènix. Tant els humanistes de Florència com l'anònim del *Curial* –tot seguit ho veurem– estaven molt interessats en la traducció bruniana de part del llibre IX de la *Iliada*, perquè aquest era un dels cants més directament relacionats amb la figura heroica del Pèlida. Com tot seguit comprovarem, també aquest text interessà directament l'autor de *Curial e Güelfa*. El discurs de Fènix, concretament, presentava la figura d'Aquil·les com un *orator* eloqüent; un guerrer “molt ben parlant”, en mots de l'anònim del *Curial*. Aquesta condició de l'heroi antic suposava tota una novetat i una revelació en un país, Itàlia, que apreciava molt la retòrica i l'eloqüència. Els *humanistes* italians no s'anomenaven amb aquest neologisme del segle XIX, sinó que es deien *oratores et poetae*. Conscient de la importància del descobriment, l'any 1433, Leon Battista Alberti posà d'exemple la relació de l'auriga Fènix com a preceptor

---

⁹⁴⁸⁹ Vegeu GÓMEZ MORENO, Ángel, Una carta del marquès de Santillana, dins *Revista de Filología Española*, 2, Madrid, 1983, ps. 77-110.

⁹⁴⁹⁰ D'aquest interessant assumpte, i de la identificació del portador dels llibres amb Fernando de Guevara, ens hem ocupat amb deteniment en el capítol II.3.4, al qual us remetem.

⁹⁴⁹¹ La lletra completa, en SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, ps. 455-457.

⁹⁴⁹² Més detalls en ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, M., La traducción latina de la *Iliada*..., *op. cit.*

d'Aquil·les, al qual ensenyà l'art de l'oratoría, com a model a seguir pels pares de família florentins. Els aconsellava que posaren els seus fills, com havia fet el pare d'Aquil·les, a càrrec de preceptors que els ensenyaren a parlar en públic i emprendre afers. Notem el paral·lelisme amb la descripció d'Aquil·les del *Curial*:

“E se i padri da sé non sono atti, o per altri maggior faccendi (se alcuna n'è maggiore che avere cura de' figliuoli) saranno troppo occupati, abbino ivi persona dalla quale e' figliuoli possano imparare dire e fare le cose lodate bene e prudentemente, come diceano di Pelleo, el quale ad Achille suo avea dato in compagnia quello Fenix prudentissimo ed eloquentissimo, a ciò che da questo el figliuol suo Achilles imparasse essere buono oratore di parole e buono fattore delle cose; o vero darlo a chi più sappia, porlo apresso di chi e' possa apprendere buone istituzioni al vivere, e buoni erudimenti al conoscere e sapere le pregiate cose.”⁹⁴⁹³

Com s'observa, les dues virtuts o qualitats que Alberti destaca en Aquil·les depenen dels versos 440-443 del cant IX de la *Ilíada*: formen part del discurs de Fènix, inclòs en la part traduïda per Bruni. No per casualitat reapareixen en el capítol III.31 de *Curial e Güelfa*, on Aquil·les –per a sorpresa d'alguns lectors, devots de les *Històries troianes*– esdevé cavaller “molt ben parlant... e gran emprenedor”. Aquest aprenentatge d'Aquil·les, el nou heroi de la Itàlia renaixentista –el guerrer bibliòfil–, esdevingué un tòpic al país on s'escriu el *Curial*. El retrobem en l'oració fúnebre que l'humanista Ludovico Carbone (Cremona, 1430 – Ferrara, 1483) dedicà al seu mestre, Guarino Veronese (+1460), preceptor dels Este de Ferrara. Comparava la tasca d'aquest amb els marquesos amb la d'un Aquil·les que, segons Homer, fou posat a disposició també d'un tutor que l'ensenyà a ser bell palant i bon emprenedor:

“Quot iam in itinere fuisse arbitramini, qui sub Guarino eloquentiae operam daturi veniebant, qui audito molestissimo eius interitu maesti domum repetent spe sua frustrati? Nec enim solum recta litteratura, sed boni etiam mores a Guarino discebantur, ut veterum oratorum consuetudinem revocaret, qui

---

⁹⁴⁹³ ALBERTI, Leon Battista, *I libri della famiglia*, ed. a cura de Ruggiero ROMANO i Alberto TENENTI, Einaudi, Torí, 1972; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>, llibre I. *De officio senum erga iuvenes et minorum erga maiores et de educandis liberis*.

non minus erant vivendi praeceptores quam dicendi auctores, ut Phoenix ille – apud Homerum–Achilli iuveni comes datus dicendi faciendique magister, ut eum et verborum oratorem et rerum actorem efficeret.”⁹⁴⁹⁴

Tot plegat, alerta molt sobre les innovadores fonts d’informació que podien compartir subjectes tan diferents com el marquès de Santillana i l’autor del *Curial*, d’una banda i Leon Battista Alberti i Ludovico Carbone, d’altra. I diu també molt sobre l’originalitat i la “modernitat” d’enfocament de la novel·la anònima. En realitat, l’anònim que ens interessa és una mena d’home que fa de “pont” entre la Itàlia dels humanistes (“hòmens de molta ciència”), amb els quals ell no gosa mai comparar-se, i la Castella i l’Aragó dels cavallers “científichs”, que mai no deixen l’estudi de banda, sobre haver-se de dedicar a les armes; com fa el modèlic Curial.

En qualsevol cas, a diferència d’Alberti i dels humanistes toscans, Santillana i altres nobles amateurs de la “reverenda letradura” –entre els quals inclourem, amb matisos d’humanisme diletant, l’escriptor del *Curial*– no podien aprofundir amb les mateixes intencions en la lectura i comprensió d’Homer. Aquests homes, hispans formats durant la infantesa en manuals de literatura sapiencial, no eren capaços de llegir la redescoberta *Ilíada* (que reemplaçava l’obsolet compendi de circulació medieval, la *Ilias latina*) estimulats per una curiositat de tipus humanístic, filològic o crític, en un sentit modern. Tampoc no prestaven gaire atenció a la consistent lectura de l’ésser humà que atresora el poema. Ni apreciaven amb tota propietat les qualitats literàries de la poesia d’Homer, rebuda encomiàsticament pels humanistes per “l’altesa d’aquell sublime e marvellós estil”. Ells es conformaven d’entrada amb conèixer “per fama” aquestes qualitats i amb descobrir detalls del contingut relacionables amb llur condició de moderns herois o guerrers. Que la *Ilíada* fóra llegida a la Castella de Joan II no té res a veure amb l’existència d’un pretés *humanismo español*, del qual solien alegrar-se alguns crítics del segle passat. El que descobreix, en realitat, la transferència interpeninsular de traduccions homèriques en la dècada del 1440, és l’existència d’un selecte grup de nobles diletants o cavallers “científichs”, deixebles d’Enric de Villena. Tots ells es coneixen, intercanvien llibres i s’entusiasmen per la descoberta de noves i

---

⁹⁴⁹⁴ CARBONE, Ludovico, *Ludovicis carbonis Ferrariensis, artium doctoris et comitis palatini apostolici, oratio habita in funere praestantissimi oratoris et poetae Guarinis Veronensis* [1460], dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi (“La letteratura italiana. Storia e testi”, 13), Milà-Nàpols, 1952; reed. dins Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p.

magnífiques versions de la “historia troyana”, com qualifica la *Ilíada* el marquès Santillana. Aquests erudits, bibliòfils i d’esperit obert, però mancats d’una sòlida formació en gramàtica llatina, s’interessen per la cultura itàlica d’avantguarda (que inclou des de Dante fins a Bruni, passant per Da Imola) i pels ideals “antics” reeditats per l’humanisme. Tanmateix, la seua lectura d’Homer o de la tractadística florentina es troba llastrada per una formació cultural precària, de base molt medieval.

Per a Íñigo López de Mendoza, Homer era un gran poeta redescobert, sí, però el que buscava en ell no era tant un autor al qual imitar, sinó una font d’informació erudita sobre la celebèrrima guerra de Troia. De la mateixa manera, per a l’autor del *Curial*, millor format que Santillana en gramàtica, però tan limitat com ell mateix ho reconeix en el proemi del llibre III, Homer era més apreciat “per fama” i per “coses oïdes”, que no per haver-lo llegit íntegrament o per haver estudiat el poema. El sofisticat llatí humanístic amb què treballaven Decembrio o Valla no estava al seu abast. No obstant això, com tot seguit ho veurem, el diletant escriptor s’interessà per consultar directament els cants IX (l’ambaixada d’Aquil·les) i XX (el combat d’Aquil·les contra Enees), ara que podia disposar de les flamants traduccions llatines de Bruni i de Valla, per a indagar sobre el seu heroi predilecte. No és difícil imaginar l’escriptor efectuant algunes incursions en una obra tan extensa, guiades per la curiositat i per l’auxili recercador d’algun amic humanista: algun “home de molta ciència”, d’aquells que gaudien tant de llegir i estudiar el gran poema èpic que és la *Ilíada*. La completíssima caracterització que es fa d’Aquil·les en el *Curial* no s’entén sense un gran interès pel personatge i sense un prolongat procés d’investigació sobre ell.

Això no obstant, i globalment valorada, l’aportació que fa el *Curial* sobre Homer no deixa de ser la d’un lector “encara” molt medieval, interessat per herois a emular. Ell –com el seu *alter ego* Curial, en la sentència del Parnàs– troba innecessari rebatre la presumpta “veritat” historiogràfica –no qüestionada críticament encara pels humanistes– de Dictis i Dares, transmesa i divulgadíssima per Guido delle Colonne. Ja ho observava Régula Langbehn-Rohland: “Los datos que reúne [l’escriptor] sobre Héctor, su cortesía (...), que se opone a la irascibilidad de Aquiles (...), no tienen nada que ver con el texto antiguo, pues están nutridos de los modos de ver medievales.” L’anònim no comenta res del temor d’Hèctor, ni s’atura a recordar la intervenció dels déus en la pugna al costat

dels seus guerrers protegits.⁹⁴⁹⁵ La llàstima per a ell és que ni Bruni, ni Decembrio ni Valla havien traduït el cant que més li haguera pogut interessar: el XXII, el de la mort d'Hèctor. Recordem que Valla, l'humanista que més aprofundí en la traducció llatina del text, s'aturà en el cant XVI, l'any 1445. Si la novel·la *Curial e Güelfa* està redactada pels anys 1445-1448 aproximadament –com permeten deduir múltiples indicis cronològics–, no existiria encara cap versió llatina completa del poema èpic. Per això, segurament, no hi ha cap al·lusió al temor que sentí Hèctor en enfrontar-se amb Aquil·les, ni altres detalls del crucial episodi. Amb tot, comprovarem que algunes de les qualitats atribuïdes per l'anònim al gran guerrer aqueu són difícils d'explicar si no admetem que havia accedit al contingut de dos episodis molt concrets dels cants homèrics IX i XX. Comptat i debatut, és versemblant pensar que l'autor del *Curial* no tingué un coneixement directe i profund de la *Ilíada*; tan sols anecdòtic.

Podríem pensar que l'important paper assumit per Dione, la mare d'Afrodita o Venus, en la trama mitològica del *Curial* té a veure amb la seua excepcional presència en la *Ilíada* (cant V, vv. 370, 381; o 3374 i ss.),⁹⁴⁹⁶ on fa costat a la filla en la protecció d'Enees. L'heroi de l'*Eneida* és recordat pels amors de Camar i Curial, i fou el fundador d'un nou regne a Itàlia, com Alfons el Magnànim i el seu hereu, el 1443. No obstant això, creiem descartable, en aquest cas, la hipòtesi d'una relació directa amb la *Ilíada*. Sobretot, quan comprovem que la figura de Diona que crea l'anònim no s'inspira en Homer, sinó en la lectura que fa Benvenuto Rambaldi da Imola del cant VIII del *Paradís* de la *Comèdia* de Dante (vv. 1-12).⁹⁴⁹⁷ Aquesta última sí que és una font de consulta directa i reiterada per l'autor, doncs; la *Ilíada*, no.

De la mateixa manera, costa trobar consistència hipotètica a la proposta de Jaume Torró i Lola Badia⁹⁴⁹⁸ de veure la *Ilíada* (VI, 466-470) com la font directa d'informació d'on l'autor del *Curial* hauria treballat la idea següent:

---

⁹⁴⁹⁵ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 161).

⁹⁴⁹⁶ De Diona tractem amb deteniment en el capítol II.1.3, on abordem la relació intertextual del *Curial* amb l'enciclopèdia de Matfre Ermengaud.

⁹⁴⁹⁷ Vegeu el capítol II.1.6.

⁹⁴⁹⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011*, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (ps. 58-63). Vegeu també BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 93).

HOMER, <i>Iliada</i> VI, vv. 466-470 (trad. Montserrat ROS)⁹⁴⁹⁹	HOMER, <i>Iliada</i> VI, vv. 466-470 (trad. Joan ALBERICH)⁹⁵⁰⁰	Lorenzo VALLA, <i>Iliada d'Homer</i> (versió llatina del 1441)⁹⁵⁰¹	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i>, III.24
...el preclar Hèctor s'inclinà sobre el fill, i l'infant xisclà i es va apartar d'ell cercant refugi en el pit de la seva nodrissa, de bella cintura, pres d'esglai davant el seu pare, estremint-se tot ell...	...l'il·lustre Hèctor va estendre els braços al seu fill. L'infant es girà cridant cap al si de la dida de bella cintura, perquè s'espantà de l'aspecte del seu pare...	... <i>Hector utranque manum filium amplexaturus extendit. Ille aversans patrem atque exclamans in sinum sese nutricis infudit. Expaverat enim clausam patris galea faciem...</i>	E fonch-li mostrat en aquell sompni Hèctor, fi ll de Príam (...); e la pahor que d'ell hagué fonch tanta, que si Honorada, sa mare, fos stada present, dins lo seu ventre, si pogués, o almenys davall les sues faldes, vergonyosament fugint, esglayat, se fóra amagat de por.

El fill, Astíanax, s'esglaiava pel bronze i la crinera de cavall que corona el casc del bel·licós progenitor; no exactament pel seu imponent aspecte físic o de guerrer corpulent, sinó per un accessori lluent. Bé podria ser que “la cultura d'oïdes de l'anònim”, que és tinguda en compte per Badia i Torró, haguera pogut retenir alguna notícia d'aquest passatge, producte de les *lectiones* de la *Iliada* que Valla oficiaria a la cort de Castell Nou. Tanmateix, s'observarà que Homer parla d'un infant i d'una dida, i no d'un fill i una mare; de la sinada que proporciona aliment i refugi al xiquet (el *sinum nutricis*, el *si*), i no pas de l'úter o del ventre matern. Així que tot convida a descartar d'entrada Homer com a font d'inspiració. Sobretot quan considerem alternativament una altra anècdota que és, sens dubte, la que reproduïx *verbatim* l'anònim (*vid. supra*). Ho fa a partir del *De virtutibus mulierum* de Plutarco (V); tal volta filtrat per les *Històries filípiques* de Justí (I,16). Tant Plutarco com Justí fan referència a les faldes (*veste*) i a buscar l'home el retorn al ventre matern (*uterus matrum*).

Ben poca cosa deu el *Curial*, excepció feta d'algun detall que proposarem més avall, a la consulta o lectura de la *Iliada*. Pel que fa a l'*Odissea*, Carles Miralles suggerí un possible record o paral·lel argumental: quan Ulisses retorna a Ítaca, en el cant XIII s'explica que deposità el tresor que duia del regne dels feacis dins una cova. A més,

⁹⁴⁹⁹ HOMER, *Iliada*, ed. del text grec a cura de Francesc J. CUATRERO IBORRA i trad. al català de Montserrat ROS RIBAS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2005-2009, vol. 2, p. 74.

⁹⁵⁰⁰ HOMER, *Iliada*, introd., trad. i notes de Joan ALBERICH MARINÉ, La Magrana (“Clàssics de Grècia i Roma”, 1), Barcelona, 2012, vol. 2, p. 215.

⁹⁵⁰¹ HOMER, *Homeri Ilias, per Laurentium Vallensem in latinum sermonem traducta* [1441-1445], trad. del grec al llatí per Lorenzo VALLA, Manuscrit de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, Ms. 413 (fs. 62v-63r). Citat per BADIA, L. – TORRÓ, J., *Ambient internacional...*, *op. cit.*

torna –com és sabut– disfressat de captaire, d'incògnit (XVII).⁹⁵⁰² Són idees coincidents, però també molt reiterades en la literatura de tots els temps. No s'intueix que l'autor del *Curial* tinguera notícia d'Odisseu, més enllà d'algunes referències poades de les *Genealogie deorum gentilium* de Giovanni Boccaccio. Per a ell, era poca cosa més que un personatge mitològic relacionat amb “les serenes” (*CeG* III.0).

En realitat, el personatge antic i heroi homèric predilecte de l'autor de *Curial e Güelfa* era Aquil·les. De fet, és la figura millor descrita i personalitzada d'una novel·la on rarament s'apunten algunes pinzellades sobre Dalmau d'Oluge, Ponç d'Orcau, Làquesis, la Güelfa i –molt esparses al llarg del text– Curial. Pel to *seriós-còmic* que adorna tot el contingut del somni del Parnàs, no seria d'estranyar que s'haguera plantejat elaborar l'autor un autoretrat caricaturesc d'ell mateix; dels seus gustos i preferències, si més no. En qualsevol cas, si l'autor haguera d'evocat algun personatge mític en la seua divisa personal, de ben segur que hauria elegit Aquil·les. Com féu, efectivament, Enyego d'Àvalos (Nàpols, 1449) quan encarregà al Pisanello que li fonguera una medalla amb l'escut d'Aquil·les i el Mont Parnàs.⁹⁵⁰³ Amb independència que llibre i medalla puguen servir alguna correlació iconogràfica, no deixa de ser interessant l'operació de marqueteria textual que efectuà l'autor del *Curial* a l'hora de retratar Aquil·les, després d'haver-se'n informat de distintes fonts:

ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> , III.31	Combinació de fonts (propostes)
Era aquest Achil·les covinentment gran de la persona	<i>In statura longitudinis <u>competentis</u></i> (Guido delle Colonne, <i>Historia destructionis Troiae</i> , VIII); ⁹⁵⁰⁴ Chiron, <i>magnus corpore...</i> , notri Achille (Da Imola, <i>Inf.</i> XII, 70-72) ⁹⁵⁰⁵
molt ben proporcionat e de gentil fayçó, blanch, los	<i>Achilles uero <u>mira pulchritudine fuit decorus, flauis crinibus</u></i> (Guido, <i>ibidem</i>); <i>Achilles... erat <u>dulcis aspectu cum facie nivea...</u>, <u>capillis flavis</u></i>

⁹⁵⁰² MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, Aracne. *Trasllats i ordits d'alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72 (ps. 61-62).

⁹⁵⁰³ Vegeu el capítol II.3.4.

⁹⁵⁰⁴ , ed. a cura de Nathaniel Edward GRIFFIN, Medieval Academy of America (“Medieval Academy Books”, 26), Cambridge, 1936; reedició electrònica <www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/griffin_0026.htm>, p. 83.

⁹⁵⁰⁵ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

cabells rossos	(Da Imola, <i>Purg.</i> IX, 34-42).
molt ben parlant ⁹⁵⁰⁶	<i>Comes tibi praeceptor que datus, qui rudimenta dicendi agendique traderem, ut in concionibus atque in Senatu orator, in rebus agendis bellator evaderes. Nondum enim tu per aetatem ad hoc poteris esse instructus, quibus duabus rebus maxime inter mortales gloria compratur.</i> (Valla, <i>Homeri Ilias</i> , IX, 440-443); ⁹⁵⁰⁷ ...cum esses tunc admodum adolescens et bellandi pariter <u>dicendique</u> ignarus, per quas quidem artes viri gloriam nanciscuntur. Itaque ea de causa misit, quo te haec omnia docerem <u>verborumque</u> ut <u>orator</u> et rerum ut acto esses (Bruni, cant IX de la <i>Iliada</i> , 440-443); ⁹⁵⁰⁸ Achilles... <u>buono oratore</u> di parole e buono fattore delle cose (Alberti, <i>I libri della famiglia</i> , I). ⁹⁵⁰⁹
molt prompte a respondre	<i>Tum Achilles, alacer horrendum clamans, ad refigendum properabat</i> (Valla, <i>Homeri Ilias</i> , XX, 283-285); ⁹⁵¹⁰ ...sed <u>Achilles / promptus irruit</u> <i>distringens ensem acutum / terribiliter clamans (ibidem, en altra versió humanística)</i> ⁹⁵¹¹
home fort cuytat en totes les coses	<i>patientissimus laborum... temperatus multum</i> (Da Imola, <i>Inf.</i> XII, 70-72)
forts de la persona	<i>Hic in fortitudine multa preualuit</i> (Guido, <i>ibidem</i>); <i>fortissimus venator</i> (Da Imola, <i>Inf.</i> XII, 70-72) ⁹⁵¹²

⁹⁵⁰⁶ Sobre aquesta qualitat, molt rellevant en la literatura i la cultura homèriques, vegeu CANTARELLA, Eva, *Los suplicios capitales en Grecia y Roma. Orígenes y funciones de la pena de muerte en la antigüedad clásica*, Akal, Madrid, 1996, p. 53: “El héroe debe ser un buen hablador y debe hacer uso de esta cualidad en el momento oportuno, es decir, en las reuniones en las que se adoptan decisiones. Si es un buen hablador de hecho conseguirá hacer aceptar sus propuestas.”

⁹⁵⁰⁷ HOMER, *Homeri Ilias, per Laurentium Vallensem...*, f. 89r. En altres versions llatines humanístiques d’Homer, llegim: “...infantem, nondum peritum omnibus perniciosi belli, / neque concionum, ubi homines illustres redduntur: / propterea me misit ut docerem te ista omnia, / dicendique peritus ut evaderes et idoneus rebus agendis.” Vegeu HOMER, *Homeri poemata duo: Ilias et Odyssea sive Ulyssea, cum interpretatione latina*, ed. a cura d’Henri STEPHAN, Tipogr. de Jean Libert, París, 1622, p. 355. En moderna traducció crítica, aquest fragment del discurs que el vell auriga Fènix adreça a Aquil·les, diu: “...quan eres un infant i no sabies res de la guerra, que tots iguala, ni de les assemblees, on els homes esdevenen distingits. Per això em va fer-te acompanyar, perquè aprenguessis totes aquestes coses: a ser elaborador de discursos i executor de proeses.” Vegeu HOMER, *Iliada*, ed. de J. ALBERICH..., op. cit., p. 277.

⁹⁵⁰⁸ ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, M., La traducción latina de la *Iliada*..., p. 158. En el mateix article, p. 159, ve la traducció castellana anònima de ca. 1446: “...seyendo tu mucho mançebo e non sabio, nin experto en la arte de guerrear, nin de hablar, por las quales artes los ombres ganan gloria. E por aquesta causa me enbió contigo, porque te ensennase ser orador de palabras e actor de cosas.”

⁹⁵⁰⁹ ALBERTI, Leon Battista, *I libri della famiglia*, ed. a cura de Ruggiero ROMANO i Alberto TENENTI, Einaudi, Torí, 1972; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>, llibre I. *De officio senum erga iuvenes et minorum erga maiores et de educandis liberis*.

⁹⁵¹⁰ HOMER, *Homeri Ilias, per Laurentium Vallensem...*, f. 195r. És a dir: “Aquil·leu, tot enardit, es va treure l’espasa punxeguda i el va escometre amb uns crits esglaiadors” (HOMER, *Iliada*, ed. de J. ALBERICH..., op. cit., p. 556). Aquil·les acaba d’encertar amb la seua llança en l’escut del seu enemic, Enees, i aquest s’atemoeix, quasi incapaç de reaccionar, mentre que el Pèlida ho fa amb total promptitud.

⁹⁵¹¹ HOMER, *Homeri poemata duo...*, p. 799.

⁹⁵¹² Aquest epítet de *fortissimus venator*, connecta amb el *venator intrepidus* d’una medalla del Pisanello treballada amb directrius d’Enyego d’Àvalos, el 1449, per al rei d’Aragó. Però, a més, era un dels epítets

gran feridor de lança	<i>Secundum fictionem Ovidii et aliorum poetarum, lancea Achillis magna valde habuit hanc maximam mirabilem proprietatem, quod cum percusserat unum, ille non poterat a <u>vulnere</u> sanari nisi iterum repercuteretur eadem lancea (...). Unde nota quod lancea Achillis figuratiter est magna vis potentis regentis (Da Imola, Inf. XXXI, 4-6).</i> ⁹⁵¹³
ardit	<i>vir ille tam fortis, tam <u>animosus</u>, tam strenuus denominatus Achilles (Guido, Historia destructionis Troiae, I)</i> ⁹⁵¹⁴
e gran empenedor,	<i>Comes tibi praeceptor que datus, qui <u>rudimenta dicendi agendique</u> traderem, ut in concionibus atque in Senatu orator, <u>in rebus agendis bellator</u> evaderes. Nondum enim tu per aetatem ad hoc poteris esse instructus, quibus duabus rebus maxime inter mortales gloria compratur. (Valla, Homeri Ilias, IX, 440-443);⁹⁵¹⁵ ...cum esses tunc admodum adolescens et bellandi pariter dicendique ignarus, per quas quidem artes viri gloriam nanciscuntur. Itaque ea de causa misit, quo te haec omnia docerem verborumque ut orator et <u>rerum ut acto</u> esses (Bruni, cant IX de la Iliada, 440-443);⁹⁵¹⁶ Achilles... buono oratore di parole e <u>buono fattore</u> delle cose (Alberti, I libri della famiglia, I).</i> ⁹⁵¹⁷
e no dubtava cosa alguna que davant li vengués	<i>expers terroris Achilles / hostibus haud tergo, sed forte pectore notus (Catul, Carmina, LXIV, 338-339)</i> ⁹⁵¹⁸
gran philòsof e astròlech	<i>Hercules ille, famosior philosophus (...), peritia celestium (Petrarca, De viris illustribus, II. Hercules);⁹⁵¹⁹ “Hunc [Aquil·les] Chyron astrologiam</i>

literaris que s'arrogava el mateix d'Àvalos (*fortissimo cacciatore*), juntament amb el d'*amatore delle Sacre Muse* (en l'autotraducció toscana d'un tractat seu de cura de falcons). Sobre aquestes medalles i el *Curial*, vegeu el capítol I.3.4.

⁹⁵¹³ Es tracta de la glossa d'uns versos de la *Divina Comèdia* de Dante (*Inf. XXXI*, vv. 4-6), on es parla directament de la mítica llança del guerrer grec: “così od' io che soleva far la lancia / d'Achille e del suo padre esser cagione / prima di trista e poi di buona mancia.” És a dir: “així es diu que solia fer la llança / d'Aquil·les i del pare, que donava / primer dolor i després remei.” Vegeu ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 384-385.

⁹⁵¹⁴ DELLE COLONNE, G., *Historia destructionis Troiae...*, p. 5.

⁹⁵¹⁵ HOMER, *Homeri Ilias, per Laurentium Vallensem...*, f. 89r. En la versió humanística alternativa, que més amunt oferim, llegim “*idoneus rebus agendis*.” En la traducció de Joan Alberich: “executor de proeses” (HOMER, *Iliada*, ed. de J. ALBERICH..., op. cit., p. 277).

⁹⁵¹⁶ ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, M., La traducció latina de la *Iliada...*, p. 158. En el mateix article, p. 159, ve la traducció castellana anònima de ca. 1446: “...seyendo tu mucho mançebo e non sabio, nin experto en la arte de guerrear, nin de fablar, por las quales artes los ombres ganan gloria. E por aquesta causa me enbió contigo, porque te ensennase ser orador de palabras e actor de cosas.”

⁹⁵¹⁷ ALBERTI, L. B., *I libri della famiglia...*, op. cit.

⁹⁵¹⁸ CATUL, G. Valeri, *Poesies*, ed. i trad. a cura de Joan PETIT i Josep VERGÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1928, p. 62, versos 338-339 del poema 64: “*Nascetur uobis expers terroris Achilles / hostibus haud tergo, sed forte pectore notus*.” És a dir: “Naixerà de vosaltres Aquil·les, que no sabrà que és por / i no serà conegut dels enemics per l'esquena, sinó pel pit valent.” Entre els lectors o posseïdors de l'obra de Catul a la cort napolitana, destacava Enyego d'Àvalos. Vegeu el capítol I.3.5.

⁹⁵¹⁹ PETRARCA, Francesco, *De viris illustribus*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

	<i>docuit et medicinam, ac etiam lyram tangere</i> ” (Boccaccio, <i>Genealogie deorum gentilium</i> , XII, 52) ⁹⁵²⁰
gran sonador de esturments	<i>amator sonorum musicorum</i> (Da Imola, <i>Inf.</i> XII, 70-72); <i>novit pulsare</i> (Da Imola, <i>Purg.</i> IX, 34-42); <i>Achilles iuvenis se sono lyrae a laboribus recreabat</i> (Da Imola, <i>Purg.</i> II, 118-123)
gran cantador	<i>novit... cantare</i> (Da Imola, <i>Purg.</i> IX, 34-42)
e portava's molt ornat	<i>nobiles mores</i> (Da Imola, <i>Purg.</i> IX, 34-42)
home molt enamorat	<i>amorosi aspectus</i> (Guido, <i>ibidem</i>)
e alegre	<i>Et Achilles hilarem, ambobus porrigens manum: 'Salvete' –inquit– 'amici mei, atque amicorum praecipui...'</i> (Valla, <i>Homeri Ilias</i> , XX, 196-197) ⁹⁵²¹
conexedor de herbes	<i>cognitor erbarum</i> (Da Imola, <i>Inf.</i> XII, 70-72); <i>novit... herbarum</i> (Da Imola, <i>Purg.</i> IX, 34-42)
e molt entès en tota art de medecina,	<i>Achilles, doctus a praeceptore suo Chirone summo in arte medicinae</i> (Da Imola, <i>Inf.</i> XXXI, 4-6); <i>novit... medicamina</i> (Da Imola, <i>Purg.</i> IX, 34-42);
amich de son amich e enemich de son enemich	<i>Et Achilles hilarem, ambobus porrigens manum: 'Salvete' –inquit– 'amici mei, atque amicorum praecipui...'</i> (Valla, <i>Homeri Ilias</i> , XX, 196-197) ⁹⁵²²
abte, expert e molt industriós en tot exercici d'armes	<i>bellandi cupidus</i> (Guido, <i>Historia destructionis Troiae</i> , VIII); [Quiró] <i>exercebat eum [Aquil-les] in omni genere pugnae (...); in strenuitate armorum [Aquil-les] fuit superior [a Hèctor]</i> (Da Imola, <i>Purg.</i> IX, 34-42)
gran caçador de leons	<i>utebatur de sagitis contra leones</i> (Da Imola, <i>Inf.</i> XII, 70-72); [Quiró] <i>assuefecit eum venationi ferarum (...), permittebat ipsum persequi (...)</i> leones (Da Imola, <i>Purg.</i> IX, 34-42)
larch en donar e pròdich en despendre	<i>largus in donis et prodigus in expensis</i> (Guido, <i>Historia destructionis Troiae</i> , VIII)
en tant que, en tots los grechs, mentre visqué, no hach par ne equal.	<i>Nullus Grecorum tunc fortior ipso fuit</i> (Guido, <i>Historia destructionis Troiae</i> , VIII)
Era, emperò, luxuriós, cóbeu, e volia haver glòria dels fets que feya, dels quals li playa vantar-se, e	<i>Tre vitii avea Achille in se: luxuria, avaritia e superbia</i> (Armannino DA BOLOGNA, <i>Istoria fiorita</i>), ⁹⁵²³ <i>Achilles visctatus vicio luxuriae</i> (Da Imola, <i>Inf.</i> V, 54-66); ⁹⁵²⁴ <i>falsus Achilles</i> (SÈNECA, <i>Tragèdies</i> , <i>Agamèmnon</i> , v. 619) ⁹⁵²⁵

⁹⁵²⁰ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁵²¹ HOMER, *Homeri Ilias, per Laurentium Vallensem...*, f. 84v. En traducció moderna (HOMER, *Iliada*, ed. de J. ALBERICH..., op. cit., p. 269): “Saludant-los, Aquil-leu de peus lleugers els va dir: ‘Salut, amics que acabeu d’arribar’.”

⁹⁵²² *Ibidem*.

⁹⁵²³ BNE, ms. 10414, *Istoria fiorita*, f. 53r. Citat per BADIA, Lola, De la “reverenda lettradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 18, n. 57).

⁹⁵²⁴ Interessa també el context d’aquesta frase. Vegeu RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum...*, op. cit.: “E vidi. Hic autor, nominatis primo mulieribus, in quibus magis viget luxuria, nunc nominat aliquot viros, et primo virum fortissimum Grecorum, scilicet Achillem, quem autor describit ab interitu suo, quia

menaçava molt, e, segons la <i>Fiorita</i> diu era mentidor e fals, emperò yo no ho dich, car no ho he legit en altre loch.	
---	--

Curiosíssima és la densitat que contenen alguns textos del *Curial*; concretament, el proemi del llibre I, part del proemi III (sobretot, la faula de les Muses i la música) i – especialment– aquesta caracterització d’Aquil·les. La resta del llibre està molt més “descansat” d’erudició, molt més relaxat; malgrat la interpolació de frases erudites o el recurs a retafiles de “transformacions” d’Ovidi per a *exornare* els diàlegs Il·lucianescos entre déus de l’Olimp. Sens dubte que el guerrer antic preferit per l’escriptor, Aquil·les, li interessava moltíssim. És “el seu” heroi. L’escriptor fa un esforç –tan volta un esforç d’anys recopilant nòtules– per a documentar-se sobre el Pèlida recurrent a múltiples fonts; a fonts bibliogràfiques, a més, de distinta naturalesa: exegesi dantesca, clàssics, traduccions. El resultat preliminar és l’acumulació de notícies sobre la singular figura de la literatura antiga que pretén “reivindicar” i restaurar enfront de l’heroi ja consolidat i típicament medieval: Hèctor. El resultat final és, emperò, l’efecte d’esmicolar les qualitats recopilades de les diferents fonts per a tornar-les a “combinar” de manera barrejada i normalment abreviada. El disseny del text annexa a la relació de virtuts o valors positius (quasi tots) la matisació crítica del personatge clàssic (al cap i a la fi no hi ha cap “cavaller” que siga immune a la luxúria, l’afany de riquesa i l’orgull) i una valoració negativa de fonts medievals espúries i ben poc fidedignes, com l’explícita *Fiorita*, que atempten contra l’honor del paladí homèric.

---

mortuus est propter amorem (...). Et sic cessat obiectio quare autor non nominaverit supra Achillem inter viros illustres, quia Achilles viscatus vicio luxuriae mortuus est turpiter; Hector vero pugnans pro patria mortuus est laudabiliter in praelio. De Achille dicitur alibi sepe, et specialiter Purgatorii capitulo IX. Dicunt etiam aliqui quod Achilles amavit Patroclum inhoneste, quod est falsum, quia tunc poneretur alibi, ubi punitur luxuria innaturalis inter flammis. Ergo bene dicit autor: e vidi il grande Achille che con Amor al fine combatteo, quia usque ad mortem pugnavit amarus, et etiam aliquando cessavit bellare amore Briseidis iratus contra Agamemnonem, qui eripuerat eam sibi.”

⁹⁵²⁵ SÈNECA, Lucio Anneo (L. Annaei Senecae), *Tragoediae / Tragedias*, ed. i trad. a cura de Germán VIVEROS, Universidad Autónoma de México, Mèxic, 2001, vol. 2, p. 72, *Agamèmon*, vv. 616-619: “(...) *Thetidisque natus / carusque Pelidae nimium feroci / uicit, acceptis cum fulsit armis / fuditque Troas falsus Achilles.*” És a dir: “No la venció el hijo de Peleo y de Tetis, ni el muy querido del feroz Pélida, cuando fulguró con armas prestadas y como falso Aquiles derrotó a los troyanos.” En realitat, el “fals Aquil·les” era Pàtrocle, que, investit d’incògnit amb l’armadura d’Aquil·les per a donar ànims als seus, fou occit per Hèctor. Tanmateix, és aquesta l’única connexió textual versemblant que hem pogut localitzar sobre la “falsedat” de l’heroi en els textos clàssics manejats per l’escriptor. Els versos en qüestió no formen part de la traducció catalana del segle XV. Vegeu SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino (“Els nostres clàssics”, B, 14-15), Barcelona, 1995, 2 vols.

Bona part dels qualificatius que l'autor aplica al fantasmagòric Aquil·les del Parnàs, procedeixen de Benvenuto da Imola, l'enciclopedista de capçalera de l'anònim, i estan pensats per a demostrar –com es demostra, de fet–, que malgrat alguns vicis venials, l'heroi grec és més complet que Hèctor i superior a ell. Aquest plantejament, no sols el tenen clar els humanistes italians del segle XV, quan s'escriu el *Curial*, sinó també els trescentistes que els havien precedit en la indagació sobre els clàssics antics. Entre aquests precursors es troba el mateix Da Imola, que argumenta així a favor del Pèlida en el comentari del cant IX del *Purgatori* de Dante (vv. 34-42):

“Ex dictis etiam removetur aliud dubium, videlicet, quis fuerit laudabilior an Hector, an Achilles? Certe non solum Homerus graecus, sed Virgilius, Statius et caeteri poetae latini videntur praeferre Achillem, qui in strenuitate armorum fuit superior; et alia multa adscribuntur sibi, quae Chiron magister suus docuit illum, qui novit pulsare, cantare, et medicamina herbarum, nobiles mores, iustitiam et modum regendi, ut scribit Statius. (...) Dantes didicit nobiles mores, sicut Achilles sub Chirone (...). Et sicut fortissimus Achilles evigilans stupefactus est totus videns omnia nova, et factus est novus; ita valentissimus poeta Dantes totus est attonitus.”

És a dir:

“Del que venim dient, així mateix, es resol un altre dubte, a saber: qui és més digne d'Elogi, Hèctor o Aquil·les? Certament, no sols en el grec Homer, sinó també en Virgili, Estaci i altres poetes llatins, s'observa que prefereixen Aquil·les, el qual, fou superior en estrenuïtat d'armes. D'altra banda, se li adscriuen altres moltes qualitats, que el seu mestre Quiró li ensenyà: sabia fer sonar instruments musicals i cantar; tenia coneixements de medicina i herbes, de nobles costums, de justícia i de la manera d'administrar-la, com diu Estaci (...). Dante aprén els nobles costums, com Aquil·les ho féu de Quiró (...). I així com el fortíssim Aquil·les, en treballar sense descans, es meravella de tot allò nou que veu, així, el valentíssim poeta Dant es mostra atònit.”

Aquil·les no és, doncs, superior a Hèctor segons els nous –o no tan nous– cànons culturals de la Itàlia on s'escriu el *Curial*, sinó que també és el model del perfecte

cavaller o *curial*: un exemple de “nobles costums”, entre els quals es compten les vel·leïtats literàries i “científiques”. Per si fóra poc, Dante –segons el que interpreta Da Imola en aquest fragment parcialment plagiat per l’anònim– segueix estretament l’exemple del gran guerrer homèric, sobretot pel que fa a estudiar amb afany tota mena de novetats i de coneixements. I l’autor del *Curial*, òbviament, segueix també les passes del seu panteó d’herois particulars: Hèctor, Hèrcules, Aquil·les i Dante. Els tres primers apareixen amb la mateixa correlació en el capítol II.74 del *Curial*. El quart no és, òbviament, un heroi “cavalleresc” antic, però sí un admirat precursor literari en la tasca d’explorar noves formes elevades de literatura en llengua romanç.

L’esforç que fa per a documentar i fonamentar amb *auctoritates* la seua figuració d’Aquil·les és directament proporcional a l’interés que sent pel personatge mitificat. El punt de partida són les *Històries troianes* de Guido, lògicament (però en versió original llatina),⁹⁵²⁶ i dos textos de l’exegeta dantesca Da Imola. La *Historia destructionis* aporta una concisa semblança física, més que res. L’interpret de la *Comèdia*, en canvi, afig altres aspectes, apresos majoritàriament de l’*Aquil·leida* d’Estaci, que ajuden a completar la visió tradicional d’Aquil·les com un guerrer “d’armes”, per a convertir-lo també en “cavaller científic” i, en conseqüència, en un espill on es pogueren mirar l’autor, els seus lectors i el dedicatari de la novel·la cavalleresca. En la primera glossa imolesca, com s’observa, consten les qualitats que el savi centaure Quiró –una excepció entre el seu brutal gènere mitològic– ensenyà al seu infantil deixeble. En el segon, es tracten de les qualitats, virtuts i coneixements, molt semblants al del text anterior, que atresorava el mateix Quiró. Aquest seria considerat per l’autor del *Curial* com una mena de mentor o *praeceptor* humanístic *avant la lettre*. Així, l’escriptor combina les virtuts d’ambdós personatges per atribuir-les al guerrer aqueu.

S’estableix així un *speculum* entre la imatge mítica del preceptor Quiró com l’educador del gran guerrer i “emperador” (sic) que després seria Aquil·les, i la imatge contemporània –humanística– dels preceptors que tractaven d’inculcar en els joves prínceps de la Itàlia del Renaixement un mínim interès per l’astrologia, la filosofia, la medicina, la botànica, la música o el cant, que complementaren altres destreses en les armes, la caça, etc. Sols així, un cavaller que excel·lira en camp de batalla i que fóra humil i cortés –com de fet ho era Hèctor, el rival d’Aquil·les– podria ser considerat un perfecte *curial* o *cortigiano*. El noble que més curialment es comportara; que més

---

⁹⁵²⁶ I no en cap versió romanç, com s’ha demostrat en el capítol II.1.5.

s'acostara, utòpicament, al retrat idealitzat d'Aquil·les que elabora l'anònim –un retrat, ni medieval ni homèric, sinó “construït” a propòsit–, més digne seria d'obtenir qualsevol “principat e muller” com a recompensa a la seua *virtù*.

El treball de recerca, però, no s'acaba amb Guido i Da Imola, sinó que depèn d'algun record de lectura (el “fals Aquil·les” de Sèneca,⁹⁵²⁷ filtrat per algun trescentista italià?), o d'alguna font de dubtosa autoritat bibliogràfica (la *Fiorita*) que cal rebutjar o tractar críticament, perquè es contradiu amb les fonts clàssiques. També coneix l'autor, pel que sembla, uns versos molt coneguts de Catul que al·ludeixen al valor d'Aquil·les; el qualificatiu d'astròleg que surt de les *Genealogie* de Boccaccio; la condició de filòsof i astròleg d'Hèrcules, segons Petrarca, que ell transporta alegrement a l'heroi homèric, i alguns detalls dels episodis ja traduïts de la *Ilíada* on destaca la figura d'Aquil·les. Per a aquesta darrera font, cal pensar que podria haver consultat puntualment el discurs de Fènix a Aquil·les (cant IX) en les versions de Bruni i Valla, que eren al seu abast, i el combat d'Aquil·les contra Enees (cant XX), que sols era disponible, a partir del 1444 o 1445, a Nàpols, i en versió llatina de Lorenzo Valla. La qual cosa, comptat i debatut, diu molt de lloc –la cort d'Alfons el Magnànim– i el temps –pel 1445– en què fou concebuda i escrita la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*; un temps i un lloc que coincideix exactament amb la referència de Valla a la “*controversia*” sobre Aquil·les i Hèctor (cort de Nàpols, 1445-1446). El retrat d'Aquil·les l'hem pogut descompondre, a partir de la “reconstrucció” operada per l'anònim de la novel·la cavalleresca combinant fonts erudites diverses. A més, la radiografia de dita reconstrucció contribueix a perfilar millor el retrat robot de l'anònim escriptor. De fet, la semblança d'Aquil·les té moltes coses en comú amb les que disposem del gran camarlenc del rei d'Aragó, Enyego d'Àvalos, un home que relligava les obres “reverendes” de Valla procurant que l'il·luminador plasmara en la coberta les seues armes heràldiques.⁹⁵²⁸

Dit això, ens obligat fixar-se, finalment, en la designació d'“aquell libre tan noble apellat *Achileydos*” escrit per Homer, segons la mateixa musa Clio (*CeG* III.26). Com és ben sabut, la *Ilíada* s'anomena així per *Ilion*, l'altre nom grec que tenia Troia. En teoria narra la guerra de setge i conquesta de la mítica ciutat de l'Àsia Menor pels aqueus del rei Agamèmnon. Però, en realitat, el lector s'adona que la guerra és tan sols una coartada èpica per al poema, iniciat *in medias res*, i on el protagonisme d'Aquil·les

---

⁹⁵²⁷ Deu tractar-se d'una broma de l'autor, relacionada amb la citació descontextualitzada que feien alguns del text de la tragèdia *Agamèmnon*, tenint a Sèneca per *auctoritas*, en detriment del prestigi d'Aquil·les.

⁹⁵²⁸ Vegeu el capítol I.3.5.

és fa evident des del primer moment. Ho explica molt millor l'assagista i crític literari mexicà Huberto Batis: "La épica se centraliza siempre en un hecho. Sin embargo, la guerra troyana es sólo el pretexto de la *Iliada*. La narración dependiente de los hechos es, por ejemplo, el alma de la *Eneida*, de la misma *Odisea*. Pero en el poema de Aquiles –*Aquileida* querrián llamarlo algunos– el interés no está sujeto exclusivamente a los acontecimientos. No existen en él la preocupación de urdimbre y tramas que apresen al contemplador de Aquiles (...). El poema es sólo el último capítulo de la vida de Aquiles."⁹⁵²⁹ Així ho entenia també, sens dubte, l'autor de *Curial e Güelfa*, que aprofita les pàgines de la novel·la per a "dir-ne la seua". Segurament, considerant l'amable i simpàtica recepció que espera trobar entre uns lectors confidents.

L'anònim escriptor sap massa que *Aquil·leida* (*Achilleis*) no és el títol del poema homèric, sinó el d'un poema inacabat del *vates* romà Estaci. Aquest poeta apareix en el proemi al llibre III, al costat de Virgili i Titus Livi, com un dels clàssics antics de primera fila. Fou un autor de llibres de "reverenda letradura". A través dels versos d'Estaci, Da Imola ha tingut accés a les llegendes mitològiques sobre la infantesa d'Aquil·les i ha conegut quina mena d'educació rebé del centaure Quiró. Aquestes informacions apareixen filtrades pel trescentista italià i "comprimides" –implícitament, quasi críticament– en el capítol del *Curial* adés analitzat. Da Imola cita expressament el nom del poeta i del poema ("quod hanc materiam hic tactam eleganter scribit Statius in suo minori, quod dicitur Achilleida", *Purg.* IX, 34-42), just en les mateixes gloses d'on l'autor del *Curial* obté dita informació.⁹⁵³⁰ Així que resulta inconcebible pensar en una equivocació flagrant o producte de la ignorància de l'anònim.⁹⁵³¹

En conseqüència, només ens resten dues opcions explicatives, segons que es mire compatibles: 1) Que l'autor titula el poema *Achileydos* de manera reivindicativa, com venim d'insinuar, o 2) Que l'escriptor bromeja,⁹⁵³² i ho fa en consonància amb el to lleugerament satíric en què es desenvolupa el somni del Parnàs. Sembla que vol reforçar així la pretesa "parcialitat" del poeta grec a l'hora de "mentir" poèticament per tal

---

⁹⁵²⁹ Batis, Huberto, *La flecha en el blanco. Recensiones publicadas en el suplemento "Sábado" de "Unomásuno"*, Editorial Ariadna ("Laberinto de papel", 4), Ciutat de Mèxic, 2006, p. 10.

⁹⁵³⁰ Més detalls de tot açò, en el capítol II.1.6.

⁹⁵³¹ Pot contrastar-se la nostra argumentació amb la de BADIA, Lola, De la "reverenda letradura" en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 16), que sosté que es tracta d'una "confusió" entre moltes. I aquesta "confusió amb la *Iliada* per part del nostre anònim és una pista més per a estrènyer el setge entorn del que constitueix el seu model de l'èpica sublim i falsa de l'antigor, barroerament atribuït a Homer."

⁹⁵³² Així ho sosté BUTINYÀ, Júlia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfe*. Traducció a cura de Jean Marie Barberà, Anacharsis, Toulouse, 2007, dins *Estudis romànics*, 31, Barcelona, 2009, ps. 516-520 (p. 517, n. 6), que ho interpreta com una nota d'"humor crític".

d'afavorir la fama immortal del seu compatriota, Aquil·les. És probable que ambdues respostes siguin vàlides. No per res, sinó perquè la “redempció” subliminal del guerrer aqueu i la reivindicació que n'ofereix l'autor als seus previsibles lectors es recolza en arguments estratègicament emplaçats al llarg de la novel·la. Entre ells, s'endevinen alguns escèptics, acèrrims de “maestre Guido”, que continuaran pensant –malgrat tot, i l'autor els reconeix ciceronianament aquest dret– que Hèctor fou millor que Aquil·les. Continuaran així gaudint de la mediocre “veritat” històrica de Dictis i Dares, que serà per a ells com un “article de fe”, expressió irònica que s'anticipa ja en el preàmbul a l'episodi oníric (*CeG* III.26). L'escriptor és plenament conscient de la seua tasca d'autor de ficció, que associa al “sompni sompniat” dels poetes; un somni literari del qual ell mateix ha sabut participar amb la mateixa valentia que Dante.

La reivindicació del títol *Achileydos* per al poema èpic d'Homer, en lloc d'*Iliados* (així coneixia l'obra Decembrio, i així figurava a la biblioteca Visconti de Pavia),⁹⁵³³ concorda analògicament amb l'existència de sengles herois epònims per a l'*Odissea*, Odisseu; l'*Eneida*, Enees; l'*Sforziados*, poema llatí de Filelfo dedicat a Francesco Sforza (duc de Milà des del 1450),⁹⁵³⁴ i el poema epicohistòric titulat *Alfonseis* o *Alphonseidos libri X* (Nàpols, 1455-1457), que, inspirant-se precisament en la *Ilíada*, el poeta sicilià Matteo Zupparido dedicà a Alfons el Magnànim.⁹⁵³⁵

L'associació entre heroi epònim i poema èpic era vista amb naturalitat pels humanistes. Estranyaria, doncs, a Pier Candido Decembrio, que Homer no al·ludira ací al nom del Pèlida, com féu amb *Ulixes* i l'*Ulixea*. Així es percep en la *Vita Homeri* (1439-1440), *accessus ad auctorem*, on afirma que la *Ilíada* és un poema escrit pensant en un individu concret, Aquil·les: “*Expresisse tamen visus est prudentissimus poeta illustriores naturas easque in conspectum quodammodo iudicancium cernendas posuisse. Nam Illiados materia sub Achilis nomine virum fortem et iracundum exprimit, Ulixee autem materia prudentem virum et patientem, quos ad alterutrum veluti*

⁹⁵³³ Sobre la correspondència de Decembrio dels anys 1439-1446, on es para de l'*Iliados*, vegeu SERÉS, Guillermo, *La Ilíada y Juan de Mena: de la Breve suma a la Plenaria interpretación*, dins *Nueva revista de filología hispánica*, vol. 37, núm. 1, Ciutat de Mèxic, 1989, ps. 119-141 (p. 122). Sobre els inventaris de la biblioteca, ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, *La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490*, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (ps. 71, núms. 303 i 304).

⁹⁵³⁴ PEDRALLI, Monica, 'Novo, grande, coverto e ferrato'. *Gli inventari di biblioteca e la cultura a Milano nel Quattrocento*, Vita e pensiero, Milà, 2002, p. 620.

⁹⁵³⁵ VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (ps. 714-715); ZUPPARIDO, Matteo, *Alfonseis*, ed. a cura de G. ALBANESE, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 6), Palerm, 1990; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

exemplaria quedam humane vite anteposuit legendibus.” La versió castellana de dit fragment (ca. 1446) diu: “E el muy prudente poeta así esprimió las naturas de las cosas que pertenesçe, que las enseña a los omnes como si fuesen presentes. La materia de la *Ilíada* escrívela so nombre de Achilles, queriendo mostrar omne fuerte e yracundo; la materia de la *Ulixea*, por nombre de Ulixes, muestra varón prudente e paçiente. A los quales dos puso como espejos de la umana vida.”⁹⁵³⁶ Com ja ha estat exposat en altre lloc, un entusiasta D’Àvalos es preocupà pels anys 1440-1446 de fer arribar als cercles cortesans de Castella la reivindicada imatge d’Homer i les primeres versions disponibles de la *Ilíada*.⁹⁵³⁷ L’entusiasme concorda amb l’esperit del *Curial*.

* * *

Un paper molt més discret que Homer, en relació amb el *Curial*, és el que juga l’elegíac grec **Teognis** de Mègara⁹⁵³⁸ (ca. 545-480 aC), autor de moda en els cenacles humanístics de les corts italianes. Fou un portaveu de la casta aristocràtica, un noble desclassat que visqué i protestà contra el règim democràtic imperant a la seua polis. El gros dels versos que se n’han conservat el constitueixen admonicions adreçades al seu pupil adolescent Cirnos, fill de Polípaos. Es tracta d’advertiments ètics o filosoficomorals versificats: poesia sentenciosa. Les elegies que conformen el *Corpus Theognideum* estan constituïdes per 1.389 versos i organitzades en dos llibres.

Els consells i ensenyaments de Teognis constituïen a la Grècia de la fi del segle V una mena de antologia gnòmica, i servien fins i tot de manual d’ètica per a ús escolar. San Basili de Cesària el cita i el recomana en la seua epístola *De legendis libris gentilium*, que tanta divulgació tingué entre els humanistes del primer Quatre-cents i els seus seguidors (el marquès de Santillana, que la manà traduir al castellà, o Enyego d’Àvalos que la posseïa en format de luxe en la seua biblioteca⁹⁵³⁹). S’explica així que l’autor d’aquestes *sententiae elegiacae* interessara tant als pedagogs italians de l’humanisme, com ara Guarino Veronese, preceptor dels Este, marquesos de Ferrara, aliats i parents polítics d’Alfons el Magnànim. La col·lecció de preceptes de vida d’aquest elegíac, segons Bruno Lavagnini, naix d’una “dolorosa e amara esperienza di vita.” A la Itàlia del *Quattrocento* se l’apreciava per constituir “quasi un manuale di

---

⁹⁵³⁶ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Sobre la presencia en España de la versión latina de la *Ilíada* de Pier Candido Decembrio. Edición de la *Vita Homeri* y de su traducción castellana, dins *Cuadernos de filología clásica*, 21, Madrid, 1988, ps. 319-344 (ps. 334 i 341, respectivament).

⁹⁵³⁷ Vegeu especialment el capítol biogràfic I.3.4.

⁹⁵³⁸ Alguns entenen que es tractava de Mègara Iblea (Sicília), però la crítica moderna ha demostrat que es tracta de la Mègara Nissea (Grècia).

⁹⁵³⁹ Vegeu el capítol I.3.5.

etica aristocratica”⁹⁵⁴⁰ (un material clàssic apte per a corts principesques i alternatiu a les propostes de l’humanisme civil florentí) i per la contundència del seu motiu tòpic: la necessitat de “fugir de la pobresa” (*sfuggire alla povertà*), d’esquivar-la, d’alliberar-se’n a tota costa. Això explica que Teognis, conegut a Occident des del segle X, fóra rescatat de l’oblit pels humanistes del nord d’Itàlia a partir del 1400.

Segons Teognis, la pobresa arrossega indefectiblement el cor de l’home, per molt noble que l’haja creat la natura, cap al mal. La pobresa és una docent pot recomanable: només ensenya maldats a l’infant, a l’adolescent i, en general, al que cau sota el seu imperi.⁹⁵⁴¹ Un noble cor captiu de la indigència s’orientarà necessàriament cap al mal (vv. 173-181): “A un hombre virtuoso es la pobreza lo que le somete a su poder, más que la cana de la vejez y que la fiebre, oh Cirno; por huir de la cual hay que arrojarse al mar, poblado de grandes monstruos, o tirarse de lo alto de las escarpadas rocas; pues un hombre que está en poder de la pobreza no puede decir ni hacer nada. –Hay que buscar, oh Cirno, la liberación de la cruel pobreza lo mismo sobre la tierra que en las anchas espaldas del mar.”⁹⁵⁴² Noblesa, virtut i riquesa eren inseparables en la mentalitat aristocràtica de l’antiga Grècia, i els humanistes que tenien per mecenes prínceps rescataren aquesta idea. Teognis hi insisteix, quan censura la pobresa i afirma que “la nobleza sin riqueza y la riqueza sin nobleza eran igualmente incompletas.”⁹⁵⁴³ No obstant això, afirma Teognis que la pobresa no és mala en si mateix, perquè són els déus els que l’administren, però sí que és lògic fugir de la indigència. Sols així podrem esforçar-nos a obtenir el beneplàcit dels déus, per mitjà d’una recerca temperada de la virtut que evite els excessos, la desmesura (*hybris*). Aquesta és la que pot dur-nos de nou a caure en la ruïna i a ser captius altra vegada de la pobresa.⁹⁵⁴⁴

No cal ni dir que els pensaments pedagògics de Teognis, posats de nou en circulació a la Itàlia del temps d’escriptura del *Curial*, atemptaven frontalment contra un paradigma filosòfic medieval, imperant fins aleshores a l’Europa Occidental: el de la resignació cristiana davant la pobresa, que derivava en exaltació en el cas d’alguns ordes religiosos com ara els franciscans. Es podia considerar el poeta grec, doncs, com

---

⁹⁵⁴⁰ LAVAGNINI, Bruno, Teognide, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1937.

⁹⁵⁴¹ RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco (ed.), *Líricos griegos. Elegíacos y yambógrafos arcaicos, II (siglos VII-XV aC)*, CSIC – Tirant lo Blanc, Madrid – València, 2009, vol. 2, ps. 194-195.

⁹⁵⁴² *Ibíd.*, vol. 2, p. 180.

⁹⁵⁴³ *Ibíd.*, vol. 2, ps. 192 (vv. 351-354) i 194 (vv. 383-392). La citació és d’un article de RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco, Introducció a Teognis (conclusión), dins *Estudios clásicos*, 3/17, Madrid, 1956, ps. 261-286.

⁹⁵⁴⁴ CAVALLERO, Pablo Adrián, Teognis, un aristócrata ante el problema de la pobreza, dins *Circe de clásicos y modernos*, 6, Múrcia, 2001, ps. 65-80.

una mena d'antídot a la propaganda radical dels ordes mendicants. La seua doctrina – molt amable des d'una perspectiva cavalleresca– se situa als antípodes a actituds ètiques com les adoptades i defenses per qualsevol “beguí”: el prototipus de creient que renuncia al món, del qual es burla expressament l'autor del *Curial* (*CeG* III.11): “–O, quiny beguí! O, com és santa persona nostramo–. E motejàvan-lo tots...”⁹⁵⁴⁵

Encara més: aquest Teognis de la “fugida de la pobresa” era, per definició, un anti-Francesco d'Assís, en un país on la ideologia humanística (*dignitas hominis* de Manetti contra *miseria hominis*; elogi de la riquesa honestament guanyada, per Poggio, contra la condemna de tota avarícia; *vita activa* de Bruni contra *vita contemplativa* dels ordes religiosos, etc.) pugnava obertament contra la ideologia fraesca, contra les prediques dels framenors, que detestaven el luxe aristocràtic i la poesia. ¿Amb qui podríem creure, conegut el joc de paradigmes morals, que s'alinea l'autor del *Curial*? Doncs, evidentment amb els humanistes; en contra dels framenors que s'entremeten en mig d'un torneig, dels beguins i dels Sangliers predicadors de torn.

Per a comprovar el significat innovador –i provocador– que comportava la reivindicació de la fugida de la pobresa segons Teognis, sols cal llegir algun fragment dels *Fioretti* de sant Francesc, un dels opuscles de consolació espiritual més llegits a la Itàlia on s'escriu el *Curial*. Per exemple, el capítol XIII, on Francesco i frate Masseo emprenen a peu el camí de França mendicant per cases i camins: “Sant Francesco era uomo dispregiato e piccolo de corpo”, però havia convençut Masseo que la pobresa era un gran tresor i un do que Déu els havia atorgat: “Io voglio che noi preghiamo Iddio che'l tesoro della santa povertà, così nobile, il quale ha per servitore Iddio, ci faccia amare con tutto il cuore.”⁹⁵⁴⁶ L'escriptor del *Curial* recorre en les línies inicials de la novel·la a parodiar –amb clares connexions intertextuals– algunes frases extretes

---

⁹⁵⁴⁵ Sobre els beguins i l'espiritualitat medieval de signe radical, vegeu RUBIO, Agustín – RODRIGO, Mateu, *Els beguins de València en el segle XIV: la seua casa-hospital i els seus llibres*, dins *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, València, 1984, vol. 1, ps. 327-341; reed. dins *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, Universitat de València – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, vol. 3, ps. 185-227; HAUF, Albert G., *Estudi preliminar*, dins POU MARTÍ, José María, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Institut “Juan Gil-Albert” – Diputació Provincial d'Alacant, Alacant, 1996; CUSCÓ IBORRA PINA, Arturo, *El hospital de Beguins de Valencia (1401-1576)*, Tesi doctoral inèdita, Universidad Española de Educación a Distancia – Departamento de Historia Medieval, Moderna y Ciencias y Técnicas Historiográficas, Madrid, 2003; CLARASÓ, Joan, *Els beguins: l'heretgia a la Catalunya medieval*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005; PERARNAU ESPELT, Josep, *La sentència del bisbe de València Jaume d'Aragó sobre el beguí Jaume Just, i l'hospital dels Beguins (30 de juliol 1372)*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 27, Barcelona, 2008, ps. 441-451.

⁹⁵⁴⁶ ANÒNIM, *Fioretti di San Francesco. Edizione fatta sopra la fiorentina del M DCC XVIII, corretta e migliorata con vari manoscritti e stampe antiche*, Tipogr. de Paolo Libanti, Verona, 1822.

d'hagiografies que circulaven per Nàpols i Milà, i de l'*Evangelii* de sant Lluc.⁹⁵⁴⁷ I, una vegada predisposat el lector a conèixer el nou Messies de la cavalleria que sembla ser el petit Curial, el mateix infant desmunta l'atmosfera pietosa amb un gest tan inaudit com és el d'anar-se'n de casa i fugir d'aquella “pobra santedat”. Contra tota caritat cristiana, abandona la pobra de sa mare, una viuda, i emprén el seu camí de virtuosa cavalleria en un lloc on podrà trobar riquesa i benestar material. És, de fet, la seua primera proesa: tot un acte de “noblesa” segons Teognis, però no segons els *Fioretti*.

Només començar a redactar, l'escriptor ha endolcit paròdicament el llenguatge. Ens presenta un Betlem evangèlic, on els cristianíssims pares de Curial, “desenvolupats dels tràfechs mundanals, pobrement e honesta vivien; tots temps emperò treballaven en aquistar la gràcia del piadós Redemptor, de la qual cosa més que de alguna altra havien cura contínua.” Fins ací, tot bé, perquè el nadó no era conscient de la situació de pobresa que patia la seua família. D'altra banda, menuda parella de “beguins” estaven fets els pares de Curial, sobre ser el progenitor un home de nissaga de *gentiluomini!* De bon segur que es consideraven beneïts per aquella pobresa a què els havia condemnat el Creador i seguien alegres, així, l'exemple, tan popular a la Itàlia on s'escriu el *Curial*, de sant Francesc d'Assís. El problema sobrevé quan, orfe de pare, l'infant adquireix consciència de la realitat i comprova –contradient els manaments de la llei de Déu– que continuar honorant sa mare, una pobra viuda, serà un impediment seriós si pretén aspirar a una vida més virtuosa i més noble: “La bona dona, la qual per la gran amor que a son fill havia no ·l denyava partir de si, ans volia que de aquella pobretat que de son pare li ere romasa se tengués per content, ab si lo tenia” (CeG I.1).

La resposta a aquesta situació, al dilema, no ve infusa precisament pel “piadós Redemptor”, sinó per un nou sentit de la “noblesa”, laic, humanístic i rompedor d'esquemes ideològics obsolets. Recordem que la controvèrsia filosòfica –i sociològica, i política en última instància– sobre la *nobilitas ex virtute* reapareixerà en altres capítols de la novel·la. En aquest cas, la predestinació natural a la noblesa troba via de realitzar-se pel camí que indica Teognis: “Noble cor, emperò, que en molts pobres hòmens se met, se més en aquest, e tantost en la sua infantesa li féu avorrir aquella vida; car, veent que la sua mare no li donava alguna desexida, pobrement e a peu li fugí. E anà-sse'n a casa del marquès de Monferrat...” (CeG I.1). La noblesa és incompatible amb la pobresa, com insisteix a dir-ho Teognis, i així ho demostra Carlo Marsuppini en la seua

---

⁹⁵⁴⁷ Vegeu més amunt, al principi del capítol, quan tractem de les fonts religioses.

crítica amical a l'optimisme excessiu de Poggio Bracciolini i del seu tractat *De nobilitate*. Els tractats d'ambdós humanistes, els manà a copiar a Milà Enyego d'Àvalos l'any 1443 per a endur-se'n còpia a la cort de Nàpols (gener del 1444), perquè completen els fonaments ideològics sobre els quals se sosté l'ascens social del cavaller. Els enquadrà en un volum miscel·lani "sobre noblesa i cavalleria".⁹⁵⁴⁸

Guarino Veronese féu de Teognis un manual d'ús recurrent a la cort ferraresa de Leonello d'Este, gendre d'Alfons el Magnànim des del 1444.⁹⁵⁴⁹ El fill benjamí de l'humanista veronés, Battista Guarino (1434-1513) seria, de fet, el primer a dur l'obra de Teognis a la impremta, el 1496.⁹⁵⁵⁰ D'altra banda, representants de l'humanisme llombard com Pier Candido Decembrio o Francesco Filelfo, molt ben connectats amb l'escola de Ferrara, apreciaven també la poesia sapiencial teognídea. Per exemple, Filelfo bromeja sobre la necessitat de fugir de la pobresa en una de les seues *Sàtires*, adreçada directament al gran camarlenc de Nàpols, el seu amic Enyego d'Àvalos. Tal com observà el filòleg i italianista alemany Adolf Gaspary, "il Filelfo celebra in una satira la povertà (IX,9), aggiungendo continuamente che, se l'amico Inigo d'Avalos e, per mezzo di lui, re Alfonso, gli siano favorevoli, non gli può certo mancare il necessario. In altre parole: loda la povertà e domanda quattrini."⁹⁵⁵¹ Els tresors que manejaven el rei Alfons i Enyego d'Àvalos no eren espirituals com el de sant Francesc, sinó monetaris, útils i pràctics. Com els milers de dobles d'or que Curial s'emportà de Tunis, els diners que li prestà Melchior de Pando o les lletres de canvi que manejava com el més instruït dels mercaders italians.⁹⁵⁵² Es comprén així que la visió "realista" i moderna de la pobresa i la riquesa que conté la novel·la manifeste l'influx d'una nova manera de veure les coses, que té ben poc de medieval o d'"evangèlica". Així mateix, es comprén que el desconegut autor del *Curial* poguera haver conegut el pensament central de l'obra pedagògica de Teognis a través d'un hel·lenista com Filelfo, amic de les ironies i dobles sentits satírics, com els que adornen el començ del *Curial*. En aquest sentit de l'humor, també, la novel·la supera la tradició medieval.

⁹⁵⁴⁸ Com hem vist en els capítols I.3.4 i I.3.5.

⁹⁵⁴⁹ BERTONI, Giulio, *La biblioteca estense e la cultura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471-1505)*, Ermanno Loescher editore, Torí, 1903, p. 25, n. 1.

⁹⁵⁵⁰ HEXTER, Ralph J., Aldus, Greek, and the shape of the "classical corpus", dins ZEIDBERG, David S. – GIOFFREDI SUPERBI, Fiorella (eds.), *Aldus Manutius and Renaissance Culture. Essays in Memory of Franklin D. Murphy (Acts of an International Conference, Venice and Florence, 14-17 June 1994)*, Leo S. Olscki ("Villa I Tati", 15), Florència, 1998, ps. 143-160 (p. 147).

⁹⁵⁵¹ GASPARY, Adolf, *Storia della letteratura italiana. Volume secondo: La letteratura italiana del Rinascimento. Parte prima*, trad. de l'alemany a l'italià per Vittorio ROSSI, Ermanno Loescher, Torí, 1891, p. 116.

⁹⁵⁵² Dels aspectes econòmics i monetaris, tractarem extensament en el capítol II.2.2.

D'anecdòtica es pot qualificar també l'entrada d'una faula d'**Isop** (segle VI aC) en *Curial e Güelfa*. La irrupció moralitzant sembla produir-se quan Curial combat contra el Sanglier de Vilahir. Els lectors de la novel·la són cridats per l'autor a recordar el cas del pellisser que volia vendre la pell de l'ós abans de caçar-lo. Com és ben sabut, aquesta faula d'Isop aconsella prudència, moderació en les previsions de futur.⁹⁵⁵³ Sanglier no havia llegit Isop i no sabia que no podria “vendre la pell” de Curial abans d'haver-lo vençut: “*Haec fabula indicat incerta pro certis non habenda*”, indiquen les moralitats llatines que acompanyaven les velles edicions de la faula: ‘no hem de creure segures les coses incertes’.⁹⁵⁵⁴ Per això, l'autor denuncia que “de les seues victòries molts [escriptors] havien començat a scriure llibres”, sense saber quin seria el trist final d'un home tan orgullós i que menyspreava la fortuna. Dit això, escriu el següent:

<p>ISOP, Faules, trad. de Rinuccio D'AREZZO (ca. 1423-1448). De corario emente pellem ursi a venatore nondum capti.</p>	<p>ANÒNIM, Curial e Güelfa, II.101</p>
<p><i>Venator intrepidus ad antrum, ubi ursus latebat, profectus, immisis canibus illum exire compulit, qui evitato venatoris ictu, eum postravit humi.</i></p>	<p>Mas no sentia ell [Sanglier] que fortuna fos alguna cosa; solament creya que al seu ardiment e a la sua força devien ésser atribuïts los seus valerosos actes. Ne pensava que <u>los cans envejosos</u>, no per bé del Sanglier, mas per fer sos fets, <u>l'aguessen tret de la selva, stimulant-lo ab diverses maneres de ladrars e còpia de morsos, e, mès ja dins lo parch, del qual exir no podia sinó vencent e enderrocant lo savi caçador</u> qui al portell lo sperava.</p>

Els vocables elegits (*canibus* > *cans*; *antrum* > *parch*; *venator intrepidus* > *savi caçador*) ajuden l'oient a recordar –si és que la coneixia– la famosa faula d'Isop. Ara

⁹⁵⁵³ Un mestre pellisser es posa en contacte amb dos caçadors per a comprar-los una pell d'ós i els la paga de bestreta. Els caçadors li prometen que a l'endemà li la portaran, però en realitat encara no la tenen. Així que se'n van a caçar l'ós amb els gossos i el fan eixir de la cova on s'amaga. La bèstia surt enfurida i abat un caçador, mentre l'altre se'n puja a un arbre. L'abatut es fa el mort per tal de no ser atacat per l'animal, que li furga l'orella i el sacseja. Quan se'n va l'ós, baixa l'altre de l'arbre i li demana: “Què t'ha dit l'ós a cau d'orella?” L'intrèpid company li respon: “M'ha dit que no gose vendre mai la pell de l'ós abans d'haver-lo caçat.”

⁹⁵⁵⁴ ISOP, *Fabulae ex graeco in latinum per Laurentium Vallam, virum clarissimum, versae*, ed. a cura de Lorenzo ABSTEMIO, Tipogr. de Cereto, Venècia, 1499; consultable en <<http://diglib.hab.de/inkunabeln/171-28-quod-9/start.htm>>; GIBBS, Laura (ed. i trad.), *Aesop's Fables in Latin. Ancient Wit and Wisdom from the Animal Kingdom*, Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., Mundelein (Illinois), 2009; ed. electrònica <<http://aesopus.pbworks.com/>>, faula 49 d'*Abstemi*us.

bé, per deferència amb els Orsini-Del Balzo (grans aliats i parents polítics d'Alfons el Magnànim, que cridaven “orso, orsol!” quan entraven en combat), l'escriptor té la prudència d'associar zoomòrficament la monstruosa personalitat d'en Vilahir a un senglar i no pas a un ós, com havia fet el clàssic. La mateixa substitució es produí l'any 1449, quan el Pisanello dissenyà per al rei de Nàpols, sota supervisió del gran camarlenc i mecenes seu, Enyego d'Àvalos, una medalla on un jove s'enfrontava nu a un gran senglar, ajudat també per uns “cans”. Acompanyava aquesta divisa el mot VENATOR INTREPIDVS, que procedeix de la versió llatina de la faula d'Isop. Ens trobem, doncs, amb el “savi caçador” que és Curial, però al·legoritzat en la medalla per la figura d'un adolescent nu que, armat per la daga de la virtut i ajudat per dos alans, es disposa a abatre el “monstre”. No són casualitats: són elements que tornen a situar-nos el *Curial* a la cort de Nàpols, en el segon quinquenni de la dècada del 1440 i en l'entorn de D'Àvalos i del seu amic l'humanista Lorenzo Valla.

Sí, perquè Valla fou un dels grans reintroductors en Europa Occidental de les faules d'Isop, moltes de les quals (33 concretament) foren traduïdes per ell del grec original al llatí humanístic. Fou l'any 1438, a partir d'un manuscrit robat en alta mar per corsaris al servei d'Alfons el Magnànim: un “*libellus grecus ex preda navali, tres et triginta Esopi fabellas continens.*”⁹⁵⁵⁵ Entre aquestes faules de Valla, però, no es troba la de la pell de l'ós, però sí entre les 63 faules que traduï el seu mestre de grec i amic personal, Rinuccio d'Arezzo (“da Castiglione, Fiorentino”) a partir d'un original grec que havia portat de Constantinoble el 1423.⁹⁵⁵⁶ Rinuccio (ca. 1395-post 1450) es traslladà a Candia (Creta) el 1415. Després recuperà còdexs hel·lènics a la capital de Bizanci, abans de tornar-se'n a Itàlia, on ensenyà grec a Lorenzo Valla (a partir del 1427), Poggio Bracciolini i molts altres, i fou secretari del papa Nicolau V.⁹⁵⁵⁷ Alumne i mestre intercanviaren després, recíprocament, les traduccions que anaven fent d'Isop, les quals apareixerien reunides en incunables italians de la fi de segle. Per exemple, el divulgadíssim compendi d'*Abstemius*, del qual hem pres la citació textual. Lògicament, la difusió d'aquestes faules manuscrites era molt reduïda quan s'escrigué el *Curial*. I si l'autor i els previsibles oients de la novel·la, més Valla, el Pisanello i Enyego d'Àvalos,

⁹⁵⁵⁵ Segons la dedicatòria del mateix Valla a Arnau Fonolleda. Vegeu VALLA, Lorenzo (*VALLENSIS, Laurentius*), *Fabulae Aesopicae*, ed. a cura de Maria Pasquallina PILLOLLA, Università di Genova – Facoltà di Lettere (“Favolisti latini medievali e umanistici”, 9), Gènova, 2003, p. 44.

⁹⁵⁵⁶ VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 749-750).

⁹⁵⁵⁷ FOIS, Mario, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell'Università Gregoriana, Roma, 1969, ps. 11-12.

tingueren accés en comú a la faula de Rinuccio sobre el *venator intrepidus*, és perquè tots ells es trobaven al lloc oportú: la cort napolitana del rei d'Aragó.

En l'oració tràgica que pronuncia Camar just abans de suïcidar-se, es mostra disposada retòricament a seguir les passes de Dido, és a dir, “lo camí que tu, intrèpida, prenguíst, per seguir la claredat d'aquell que dins lo cor te resplandí” (*CeG* III.66). És la primera vegada que el cultisme o llatinisme *intrèpid/-a* és introduït en la llengua catalana.⁹⁵⁵⁸ A la Itàlia de *Curial e Güelfa*, comença a ser usat en textos llatins per alguns humanistes, seguint les passes de Petrarca. Hi destaquen precisament tres homes vinculats a l'entorn del Magnànim. El referit Valla, segurament recordant l'*intrepidus* d'Isop, fa servir l'epítet (1446) per a definir el caràcter del rei Ferran I d'Aragó, el progenitor del Magnànim (*Gesta Ferdinandis*, III,xiv,4): “*Fuit autem Ferdinandus natura sane sublimi, ab omni tamen remota fastu; animo fidenti atque intrepido, sed adversus iusticiam veritatemque demisso ac pusillo.*”⁹⁵⁵⁹ Poc després, en fa ús Facio en la primera de les seues *Invective in Laurentium Vallam*: “*non in fuga, sed in una virtute ponendam esse, forti atque intrepido animo congregiendum.*”⁹⁵⁶⁰ Més avant, Piccolomini (ca. 1440-1450) reproduïx el sintagma “*intrepido animo*” per a qualificar l'actitud d'un noble hongarès, la semblança biogràfica del qual ofereix (XLIII): “*hic solus ex omnibus ducibus, qui arma in Hungaria tenebant, intrepido animo menteque stabili mansit in fide regisque Ladislai partes tutatus est.*”⁹⁵⁶¹ És fa difícil pensar en l'autor del *Curial* com algú que no es relacionara amb aquest ambient cultural: el d'una cort, la napolitana d'Alfons el Magnànim, freqüentada en diferents moments i circumstàncies per aquests tres humanistes.

Prova de l'interés de Ferran I de Nàpols –un estudiant adolescent en temps del *Curial*– per accedir plenament i còmodament al contingut de les faules d'Isop, és el *volgarizzamento* d'aquestes que existia a la biblioteca reial de Castel Nuovo. Cap al 1481, aquesta versió toscana de l'*Isop* fou convertida per manament del rei en un còdex

---

⁹⁵⁵⁸ CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 918).

⁹⁵⁵⁹ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinandis regis Aragonum*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁵⁶⁰ FACIO, Bartolomeo, *Invective in Laurentium Vallam* [1446], ed. a cura d'Ennio I. RAO, Societá editrice napoletana, Nàpols, 1978; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁵⁶¹ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pius II), *De viris illustribus*, ed. a cura d'Adrianus van Heck, Biblioteca apostolica vaticana, Ciutat del Vaticà, 1991; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

de luxosa ornamentació, que actualment es conserva a València.⁹⁵⁶² És ben probable, pel contingut tan pedagògic que atresoren, que els *exempla* del faulista grec hagueren format part del programa educatiu de l'hereu del tron napolità en la dècada del 1440. Això explicaria, al nostre parer, el “record de lectura moral” que l'anònim del *Curial* introdueix en la pugna entre Curial i Sanglier. A més a més, es podria considerar com un indici indirecte més de la dedicació del *Curial* al duc de Calàbria.

Pel que fa a l'elecció del lema humanístic *venator intrepidus* per a la medalla del 1448-1449, cal tindre en compte algunes interpretacions dels experts en l'obra del Pisanello. Bernhard Degenhart i Annegrit Schmitt, que l'estudien detalladament, expliquen –com altre autors– que l'escultor italià s'inspirà en la caça d'un porc senglar que decora un conegut sarcòfag romà d'Adonis, localitzat a Màntua. També guarda relació iconogràfica amb un dibuix conservat a Berlín que hauria pogut servir d'esborrany al mestre. A diferència del baix relleu romà, on apareixen caçadors armats i ben equipats, en la medalla napolitana apareix l'home nu, armat tan solament amb el coltell de la seua virtut. La iconografia napolitana estaria pensada, doncs, per a “al·ludir a la passió d'Alfons per la caça i per a demostrar el domini de l'ésser humà sobre la força salvatge de la naturalesa” (“*spielt auf Alfonsos Jagdleidenschaft an und zeigt den Triumph des Menschen über wilde triebhafte Natur*”).⁹⁵⁶³

La interpretació al·legòrica de la imatge concorda a la perfecció amb aquella que buscava l'autor de *Curial e Güelfa*: la *humanitas* del cavaller “temperat” i racional, Curial, que domina virtuosament les seues passions, enfrontada amb la *inmanitas* zoomòrfica del “mònstruo” Sanglier, com el denomina l'anònim. En realitat, no sols es representa en la novel·la un combat “exterior”, d'un contra l'altre, sinó també un combat “interior”: el de la virtut racional de l'home que es forma en *studia humanitatis*, contra la bestialitat de les passions naturals, per les quals es deixen dominar aquells que no es vencen a si mateixos. La intervenció puntual d'Isop en aquesta pugna és per a recordar el lector i el dedicatari, que se suposa que ha llegit o estudiat la faula del “savi caçador”, que la prudència és una de les virtuts humanes més bàsiques.

---

⁹⁵⁶² ISOP, *Vita e favole di Esopo* [Nàpols, ca. 1481], trad. del llatí al toscà per Giovanni BRANCATI (?) a partir de la trad. del grec al llatí de Rinuccio d'AREZZO, Manuscrit de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 758; ALCINA FRANCH, José, *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Catálogo descriptivo: fondos valencianos*, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, València, 2000, p. 364.

⁹⁵⁶³ DEGENHART, Bernhard – SCHMITT, Annegrit, *Corpus der Italianischen Zeichnungen (1300-1450). Teil III: Verona. Pisanello und seine Werkstatt*, Biering & Brinkmann, Munic, 2004, p. 272, núm. 730.

Píndar (518-438 aC), un dels poetes més cèlebres de l'antiga Grècia, fou un cantor de l'aristocràcia d'òria de Tebes, que desconfiava del règim democràtic d'Atenes. Era partidari d'una elit nobiliària que sabera instaurar l'*eunomia*, el 'bon ordre' (*Olímpiques XIII*, vv. 6-8), i consagra el seus cants a la celebració d'aquest vell ideal. Fou l'inventor dels himnes de triomf o odes triomfals, composicions on s'ajunta el valor religiós amb la lectura moral. Victor Hugo parlava d'ell com "Pindare serein plein d'épiques rumeurs." Escrigué pels anys 480-460 aC, en corts com la de Hieró de Sicília, a qui dedicà la I *Olímpica* i les tres primeres *Pítiques*. La seua literatura és en molts casos epinicial –commemorativa de la glòria i del poder– i estava enfocada a la lírica coral. Les odes pítiques celebren els triomfs obtinguts en els jocs pítics, cavalls de curses a l'hipòdrom: una de les quatre modalitats dels jocs panhel·lènics de Delfos. Conscient de la seua missió d'educador de prínceps, Píndar no sols canta l'època dels homes grans del seu temps, sinó que aprofita l'avinentsa per a comunicar-los amb franquesa i amb tacte consells i admonicions de caràcter ètic. A tal efecte, li agrada invocar el paper exercit sobre Aquil·les pel centaure Quiró.⁹⁵⁶⁴

Doncs bé, aquest autor té un paper reservat en l'apoteosi final del *Curial*. Proporciona al cavaller llombard el mot heràldic que adoptarà com a senyal de glòria: "*Ans anvie que pitié*". Com era corrent en l'heràldica tardogòtica del temps d'escriptura del relat, el sentit del proverbial filacteri que acompanya la divisa del falcó desencapellat és enigmàtic. O, si més no, l'autor el reserva per a un cercle d'elegits, que òbviament han llegit o recitat Píndar. Només ells la comprenen o la saben interpretar, perquè participen del nivell de *private joke* literari i hermenèutic que amaga en molts aspectes el text del *Curial*: aparentment, una anodina novel·la cortesa.

Com s'ha explicat tractant del Dante interpretat per Da Imola, l'al·legoria gloriosa i regeneradora del "falcone ch'esce del cappello" (*Divina Comèdia, Paradiso XIX*, vv. 34-39) fou determinant per a l'anònim a l'hora de dotar heràldicament Curial d'un falcó encapellat que es "desencapella" a la fi del llibre.⁹⁵⁶⁵ Culmina aleshores el triomf personal del cavaller i es manifesta, així mateix, com un triomf de signe "social" (*CeG III.99*): "Miraven tots a Curial, lo quan era vengut tan pompós, que no ·s feya d'altri menció. Anava-li de prop la glòria mundana, e, en la sua roda, aquest en aquella jornada

⁹⁵⁶⁴ Tot això, segons un treball clàssic, com és el de CROISSET, Alfred, *La poésie de Pindare et les loys du lyrisme grec*, Librairie Hachette, París, 1895, ps. 279-280.

⁹⁵⁶⁵ Vegeu el capítol II.1.6. Sobre la simbologia del falcó i sobre el mot que l'acompanya, també el capítol II.2.3.

tenia tota la sua mà; Fortuna més lo clau en la sua roda e, contra sa pròpria natura, la tench segura e ferma. Curial, ladonchs, tragué un estandart negre, ab lo falcó ja emperò desencapellat, ab unes letres d'or en les flàmoles: *'Ans anvie que pitié'*.”

Es tracta d'un proverbi de la Grècia antiga (“κρέσσων οικτιρμοῦ φθόνος”, ‘val més enveja que pietat’) popularitzat a partir de l'humanisme (segles XVI-XVII) en alguns països europeus, com França (*il vaut mieux faire envie que pitié*, ‘val més ser envejat que compadit’) o Itàlia (*meglio far invidia che pietà*).⁹⁵⁶⁶ No es tracta, com podria semblar d'entrada, en el context novel·lesc, d'una declaració d'orgull cavalleresc o de vanaglòria vàcua. En *Curial e Güelfa*, convé interpretar-ho de manera conclusiva i concordant –no discordant– amb la lliçó moralitzant que desplega l'escriptor al llarg de la novel·la: ‘És preferible per al cavaller gloriós despertar una enveja que és producte de mèrits individuals, fruit de l'estudi dels llibres i de l'esforç en les armes, que no ser digne de llàstima o commiseració per haver caigut en el vici i la depravació.’ Per als grecs antics (Xenofont, *Memorabilia*, II,i,18-19) aquesta era una enveja que havien de suportar aquells que acumulaven una gran glòria i un poder eminent. Era un preu a pagar; insignificant, emperò, al costat del reconeixement social obtingut.⁹⁵⁶⁷ Segons Alain Fouchard, la sentència popular reflecteix una consigna ideològica de l'aristocràcia de l'antiga Hèl·lade: l'opulència és font de felicitat. Els rics són considerats *feliços* (*eudaimones*) i la felicitat que procedeix de mèrits justos, s'interpreta com a producte de la virtut. El que Píndar diu és: més val ser envejat per virtuts que compadit per demèrits.⁹⁵⁶⁸ Ara bé, val a dir que el proverbi popular hel·lènic, transformat per un “aristòcrata” del segle XV en mot heràldic, sols apareix en dos autors molt concrets, en

---

⁹⁵⁶⁶ VALLETTA, Niccola, *Cicalata del fascino, detto jettatura*, Tipogr. de la Società Tipografica, Nàpols, 1841, p. 69, n. 1, relaciona el proverbi amb Píndar, autor que cita en la grec, i diu que ja s'havia fet aleshores molt popular entre els italians. A França, ajuda a difondre el refrany BARY, René, *La Rhétorique française, où pour principale argumentation l'on trouve les secrets de nostre langue*, Tipogr. de Thomas Amaury, París, 1653, p. 27: “Il vaut mieux faire envie que pitié”. D'aquest autor de manuals de retòrica la pren Voltarie per al seu *Dictionnaire philosophique*, en temps de la Il·lustració.

⁹⁵⁶⁷ XENOPHON, *Mémorables (Mémoires sur Socrate)*, dins *Oeuvres complètes*, vol. 1, ed. i trad. a cura d'Eugène TALBOT, Librairie de L. Hachette et Cie., París, 1859: “[18] (...) D'ailleurs, celui qui souffre volontairement se console de ses maux par une douce espérance, comme on voit les chasseurs supporter gaiement les fatigues par l'espoir d'une capture. [19] Et encore est-ce bien peu de chose qu'une pareille récompense de ses peines; mais ceux qui travaillent pour avoir de bons amis ou pour triompher de leurs ennemis, pour se fortifier le corps et l'âme, et, par ce moyen, bien conduire leur maison, faire du bien à leurs amis, rendre service à leur patrie; comment ne pas croire qu'avec de tels objets devant les yeux ils supportent avec plaisir toutes les fatigues et qu'ils aient une vie heureuse, contents d'eux-mêmes, loués et enviés des autres hommes?”

⁹⁵⁶⁸ FOUCHARD, Alain, *Aristocratie et démocratie. Idéologies et sociétés en Grèce ancienne*, Université du Franche-Comté (“Annales littéraires de l'Université de Franche-Comté”), Besançon, 1997, p. 109.

dues úniques fonts literàries de la Grècia clàssica: el poeta Píndar (*Pítiques* I, v. 85) i l'historiador Heròdot, 484-425 aC (*Històries*, llibre III-*Talia*, cap. 52).

És altament improbable que l'escriptor de *Curial* tinguera accés a l'extensa obra historiogràfica d'Heròdot. Els primers capítols d'aquesta –on no es troba la màxima en qüestió– començà traduir-los Guarino Veronese l'any 1446, a la cort de Ferrara, però abandonà prompte la tasca. Mattia Palmieri (Pisa, 1423-Roma, 1483) en realitzà una traducció llatina completa (ca. 1450-1455), prologada i divulgada, però, a partir del 1463. Aquesta serviria per a l'*editio princeps* del 1474 i tindria una gran divulgació, però molts anys després que s'escriguera el *Curial*. Simultàniament a la de Palmieri, Lorenzo Valla (Roma, 1452-1455) efectuava una altra traducció llatina de l'historiador grec, per encàrrec del pontífex Nicolau V.⁹⁵⁶⁹ Descartada, doncs, la possibilitat que l'anònim tinguera accés a les històries d'Heròdot –on, per cert, el proverbi es citat en un passatge sense connexió temàtica o argumental amb la novel·la catalana– ens haurem de fixar en l'obra de Píndar i la seua recepció en temps del *Curial*.

Hem de veure que l'elecció d'una màxima poètica de Píndar per a l'heroi de la novel·la no té res d'arbitrari. Forma part d'un programa que, segons els més diversos indicis, preveia la dedicació de l'obra a un membre de la casa reial de les Dues Sicílies (Nàpols-Sicília); un dedicatari que nosaltres hem vingut identificant, fonamentadament, amb Ferran d'Aragó, duc de Calàbria. Així ho dona a entendre el context on es troba el proverbi grec: una de les *Pítiques* dedicades pel poeta a glorificar la figura de Hieró I de Siracusa, mític sobirà de la Sicília antiga, i del seu fill i successor. El paral·lelisme amb l'escriptor del *Curial*, que vol honorar el casal reial d'Alfons V i el seu fill Ferran, és més que evident. I encara més si tenim en compte que Hieró fou un gran mecenes d'escriptors antics, com ara Píndar, Èsquil, Simònides, Baquílides i Epicarm; amb la qual cosa els humanistes el podien considerar un digne predecessor del rei Magnànim. La coincidència ajuda a pensar, a més, en el caràcter d'*speculum principis* –un gènere molt prestigiat per l'humanisme– que l'autor desitjava imprimir a l'obra. D'ací, la constant insistència en fer que “lo procés de la vida” de Curial esdevinguera el relat exemplar d'un *miles virtuosus*, recitat “a vostre plaer e consolació”. Potser és per això que, en el comiat de l'obra, l'autor ja no parla de Curial el llombard com el millor cavaller del món, sinó simplement com “lo príncep” (*CeG* III.103).

---

⁹⁵⁶⁹ OLIVIERI, Achille, *Erodoto nel Rinascimento. L'umano e la storia*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 2004; PAGLIAROLI, Stefano, *L'Erodoto del Valla*, Centro Internazionale di Studi Umanistici, Messina, 2006; Il *Proemio* di Mattia Palmieri, dins GAMBINO LONGO, Susanna (ed.), *Hérodote à la Renaissance*, Brepols (“Latinitates”, 7), Turnhout (Bèlgica), 2012, ps. 38-43.

El consell que dóna Píndar als governants, com sol ser habitual en la seua obra, és de caràcter moral. Mart, deu de la guerra, i l'àguila de Júpiter serveixen per començar el poema, la *Pítica* I, on se celebra la refundació d'una nova ciutat per Hieró, que serà governada pel seu fill, el qual acaba d'assumir la categoria de príncep autònom.⁹⁵⁷⁰ El tirà Hieró, a més, acaba d'obtenir amb la seua quadriga una gran victòria esportiva als jocs pítics, celebrats a Delfos (Grècia), victòria que serveix d'excusa literària per a la commemoració lírica. Píndar anima el seu mecenes a gaudir de tot allò que ha obtingut pels seus mèrits i virtuts. El triomfador acaba de vèncer una dura guerra amb els etruscs (nou paral·lelisme en l'oposició entre el regne de les Dues Sicílies i la senyoria antagonista de Florència⁹⁵⁷¹) i ha derrotat els antecessors dels moderns napolitans, contraris a ell, a la batalla naval de Cumes (474 aC), entaulada al golf de Nàpols (un altra “coincidència” bèl·lica –el record de Ponça– i geogràfica, amb l'escenari objecte de disputa entre les cases d'Aragó i d'Anjou). Píndar fa elogi, així mateix, del fill de Hieró, Diomenes, senyor de la nova Catània, batejada amb el nom d'*Etna*.⁹⁵⁷² Augura, el savi versificador, un gran futur a la poderosa nissaga, però no oblida aconsellar-los que governen amb justícia i liberalitat; que no es deixen dur per l'adulació; que pensen en la fama que han de deixar a la posterioritat i, finalment –i és ací on connecta també el poema amb la cloenda del *Curial*– que fruisquen de la glòria mundana, perquè val molt més ser envejat pel triomf que despertar la compassió d'altri:

“Le cœur des citoyens est blessé en secret par la renommée, surtout quand elle vante des biens qu'ils n'ont pas. Toutefois, car il vaut mieux exciter l'envie que la pitié, garde-toi de négliger la gloire. Dirige ton peuple avec le gouvernail de la justice, et façonne ta langue sur l'enclume de la vérité. Pour peu qu'elle s'en écarte, c'est chose grave partant de toi; tu es l'arbitre de mille intérêts, mille témoins sûrs t'observent en tout. Conserve la fleur de ton caractère, si tu aimes à entendre toujours la douce voix de la renommée; ne te lasse point d'être généreux.

---

⁹⁵⁷⁰ Conta Diodor Sícul (XI,49 i ss.) que Hieró I conquerí Catània (*Katane*), deportà els seus habitants a Leontinoi i repoblà la ciutat amb 10.000 nous colons procedents de Siracusa i del Peloponès. Nomenà la nova ciutat *Etna* o *Aitna* i la lliurà al seu fill Dinomenes “el Jove” perquè l'administrara per delegació seua, sota l'atenta mirada d'un oncle preceptor, Polizelos. Aquest Dinomenes fou tirà d'Aitna del 470 al 465 aC.

⁹⁵⁷¹ En temps de *Curial e Güelfa*, Florència dominava políticament i militarment la Toscana, l'Etrúria dels clàssics. Molts humanistes, aficionats a extrapolar la geografia antiga per a projectar-la sobre la contemporània, denominaven *etruscos* els toscans.

⁹⁵⁷² Hieró se sobrenomenava “Ètneu” per haver refundat Catània, amb l'esmentada denominació d'*Aitna* o *Etna* (476 aC).

Semblable au pilote, déploie la voile aux vents (...). Après le trépas, la gloire de la vertu seule rappelle la vie des hommes qui ne sont plus (...). La victoire est le premier des biens; la gloire est le second; un mortel qui les rencontre tous deux et les saisit, obtient la plus superbe des couronnes.⁹⁵⁷³

Victòria, glòria i prosperitat per a la casa de les Dues Sicílies és allò que cal llegir entre línies –lectura reservada, per al cas que ens ocupa, a uns lectors del *Curial* ben informats i confidents– en l’elecció de la sentència pindàrica per a lema del flamant príncep d’Aurenja i senyor morganàtic de Milà. Ho hem citat en francès perquè l’escriptor, que tenia accés a Píndar en llatí, té el caprici de traslladar la sentència al francès, la llengua heràldica per antonomàsia en el segle XV. De manera que, segurament, assistim a la primera traducció del proverbi grec en una llengua romànica. Oferim contrastadament la versió catalana de Manuel Balasch:

“(…) Sí, allò que / pesa més d’amagat en el cor dels conciutadans és / haver-se de sentir gestes alienes. Ara, / que val més ser envejat que compadit. Hieró: / no renunciïs a la bellesa. Guia el teu poble / amb el timó de la justícia, forja / la teva llengua sobre l’enclusa de la veritat. / Si t’equivoques un pèl, pel fet que ve de tu / ho esbombaran com una calamitat. Administres per molts. / De testimonis veraços n’hi ha un munt per un fer / i per l’altre. Si tu, d’acord amb la florida plena / del teu esperit, vols escoltar sempre de tu fama agradable, / no carreguis massa la gent amb els teus / dispendis. Fes com el pilot que desplega les veles al vent (...). / Només el rumor / de la fama que deixem indica als oradors / i als poetes la mena de vida dels difunts (...). / La bonesa / és el màxim guardó, i fruir de bona fama el que / després ens pot donar el Destí. Si algú té / totes dues coses ha rebut la corona més alta.”⁹⁵⁷⁴

I encara resulta interessant, per a completar la comprensió del fragment, la traducció castellana, obra de José María Díaz-Regañón:

---

⁹⁵⁷³ Citem a partir de la traducció fancesa de PINDARE, *Olympiques, Pythiques, Néméennes, Isthmiques, fragments*; avec discours préliminaire, arguments et notes, par Faustin COLIN i Vosges d’EPINAL, Tipogr. de G. Silbermann, Estrasburg, 1841.

⁹⁵⁷⁴ PÍNDAR, *Odes, Odes, vol. 4 (Pítiqes)*, ed. i trad. de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1993, ps. 49-50.

“...pues produce recóndita molestia / en la entraña secreta / lo excesivo elogio de lo ajeno. / Mas ya que es preferible / la envidia a la piedad, tu no desistas / y a tu pueblo por buenos derroteros / conduce cual piloto justiciero. / Es fuerza que en el yunque soberano / de la verdad forje tu discurso; / si alguna ligereza se te escapa, / por grande se tendrá, pues de ti viene. / Administras innúmeros asuntos / y testigos tendrás constantemente / de tu bueno o tu mal comportamiento; / mas en todo momento / florezca la nobleza de tu alma / y gatos excesivos no rehuses / si quieres mantener tu excelsa fama. / Como el piloto que su oficio sabe, / suelta la vela toda de tu nave (...). / El clamor de la fama pregonera / indica a los poetas y oradores / el género de vida que llevaron / los que el postrer camino realizaron (...). / Al mortal se propone la fortuna / como el más importante de los bienes; / fama sin tacha, como don segundo. / El que ambos encontrare y alcanzare, / de cierto logrará la posesión / del sumo galardón.”⁹⁵⁷⁵

A la llum dels versos de Píndar, podem interpretar l’anunci del triomf final de Curial (*CeG* III.99) com la completa obtenció de *fama* (reconeixement social dels “mèrits”, de la virtut personal), *fortuna* (riquesa i poder), *glòria* i *amor* (“principat e muller”). El paràgraf que es tanca amb la màxima pindàrica ens anuncia que “miraven tots a Curial” i en feien “menció”; que li anava de prop la “glòria mundana”; que la “Fortuna” l’afavoria de nou. “Curial, ladonchs tragué un estandart...” És aleshores, i no abans, quan anuncia als “mil ulls” que, segons Píndar, es fixen en el sobirà,⁹⁵⁷⁶ que ja s’ha regenerat moralment i que torna a ser el millor cavaller del món; que porta “d’ogni virtù cinta la corda”, com el rei Pere d’Aragó segons Dante. És lògic i perfectament suportable, doncs, que siga un home envejat: *Ans anvie que pitié!*

La fama d’home virtuós en vida, però també en la posteritat, és, com s’observa, l’obtenció més apreciada que Píndar desitja per al seu mecenes. Més que el triomf en la cursa de carros dels jocs de Delfos; més que la victòria sobre l’enemic. Perquè els literats projectaran aquesta fama en l’esdevenidor i l’eternitzaran. La prova es troba en el mateix *Curial*: un epinici novel·lat, que “commemora” la gloriosa trajectòria italiana

⁹⁵⁷⁵ DÍAZ-REGAÑÓN LÓPEZ, José María, Pindaro, *Primera Pítica*. Traducción en verso libre (suplementos de *Estudios Clásicos*, segunda serie de traducciones, núm. 10), dins *Estudios Clásicos*, vol. 13, núm. 58, Madrid, 1969, ps. 355-364 (ps. 363-364).

⁹⁵⁷⁶ Aquest aspecte de la preeminència del príncep, observat per tothom en el seu pedestal, interessà molt als humanistes posats a escriure *specula principis*. Vegeu CAPPELLI, Guido M., Vida y muerte del humanismo político, dins *Claves de razón práctica*, 212, Madrid, 2011, ps. 40-57 (ps. 48-49).

encetada per la monarquia de la Corona d'Aragó.⁹⁵⁷⁷ La fama importa, també, als lectors del *Somnium Scipionis*, com s'ha vist en tractar de Plató, Ciceró i Macrobi. Els neoplatònics contempen un lloc reservat en la Via Làctia per a les ànimes immortals i purificades dels prínceps excel·lents. D'ací que l'escriptor recorde entre línies a la fi dl relat l'emotiu comiat del vell Massinissa del *Somnium*, en paral·lel al que protagonitza, disfressat de vell Simeó evangèlic, el mentor Melchior de Pando.

Les *Odes* de Píndar es coneixien a Europa Occidental, en l'edat mitjana, solament "per fama", com en diria l'anònim de *Curial e Güelfa*. Se sabia que Horaci parlava d'ell termes encomiàstic i el qualificava, a més, de poeta "inimitable". És comprén així l'expectació dels cercles humanístics del *Quattrocento* per conèixer l'obra quan s'assabentaren que Giovanni Aurispa l'havia identificada a Constantinoble i l'havia portada amb ell a Itàlia, el 1423.⁹⁵⁷⁸ Pocs anys després, el manuscrit s'havia divulgat en grec i en llatí entre els humanistes italians. Dels anys 1429-1434 aproximadament, és una primera traducció llatina, atribuïda Lapo da Castiglionchio "il Giovane" (1405-1438), que l'hauria realitzada a Florència per encàrrec del seu mestre, l'hellenista Francesco Filelfo. L'humanista se l'emportà el manuscrit a Milà el 1439, l'any que conegué allí i travà gran amistat amb Enyego d'Àvalos. Aquesta versió es conserva en l'actualitat a la mateixa ciutat (Biblioteca Ambrosiana, ms. E 8 sup.).⁹⁵⁷⁹

Leon Battista Alberti cita ja –de memòria– un vers de Píndar, de la *Pítica* VIII, en el seu *Theogenius*, dedicat a Leonello d'Este, marquès de Ferrara i imminent gendre del rei d'Aragó (1441).⁹⁵⁸⁰ Aquest, segurament, estava familiaritzat amb l'obra del poeta grec, perquè Aurispa servia els Este des del 1433. El mateix Aurispa mantenia excel·lents relacions amb la cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el 1443 demanà a Lorenzo Valla que el recomanara al secretari reial Joan Olzina, per veure si podia passar

---

⁹⁵⁷⁷ D'altra banda, l'escriptor comprén la importància de la literatura per a glorificar les grans figures històriques: "no digam los seus valerosos actes ésser indignes de recordació venerable; car, si per ventura fossen estats escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun altre gran poeta o orador, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letadura" (*CeG* III.0).

⁹⁵⁷⁸ BIGI, Emilio, Giovanni Aurispa, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 4, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-aurispa_Dizionario_Biografico/>

⁹⁵⁷⁹ MARTINELLI TEMPESTA, Stefano (ed.), *Platonis "Euthyphron" Francesco Filelfo interprete: "Lysis" Petro Candido Decembrio interprete*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2009, p. 11.

⁹⁵⁸⁰ CILIBERTO, Michele, Sogno, ombra, dissimulazione. Variazioni di un tema, dins *L'occhio di Atteone. Nuovi studi su Giordano Bruno*, Edizioni di storia e letteratura ("Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi", 209), Roma, 2002, ps. 111-140 (p. 112). Alberti diu que "l'uomo essere quasi umbra di un sogno", encara que el poeta diu exactament que és "el somni d'una ombra". Es refereix al trist destí de l'home abandonat a la seua sort pels déus.

a servir el referit monarca.⁹⁵⁸¹ Per la seua banda, un florentí lector també de Píndar i amic del rei d'Aragó, Giannozzo Manetti, recomanà a Alfons el Magnànim, en la dedicatòria del seu *Apologeticus* (I,7) la lectura atenta de les odes de Píndar pels ensenyaments que, com a sobirà de l'antiga Magna Grècia, podia obtenir. Píndar ha d'estar present en qualsevol biblioteca humanística, perquè forma part d'una antologia dels millors literats grecs, encapçalada per l'excels Homer, unànimement reconegut pels humanistes (“*eruditi homines*”; “hòmens de molta ciència”, com en diria l'autor del *Curial*) com el gran poeta de la Grècia antiga: “*Et non solum Homero, ut est communis fere omnium eruditorum hominum consensus, sed etiam a Pindaro...*”⁹⁵⁸² Aquest tractat l'acabà de redactar l'humanista florentí a Nàpols, pel 1455, quan es trobava allotjat al palau senyorial del seu amic i mecenes Enyego d'Àvalos. Amb la qual cosa, el procés de recepció humanística de Píndar ens torna a portar a l'entorn de figures com Valla, D'Àvalos i Olzina, tan relacionades amb la cort d'Alfons V: una prova més, en conseqüència, de la vinculació del *Curial* a aquest ambient cultural.

Amb posterioritat al 1455, cap destacar el vers de Píndar que reproduceix el neoplatònic florentí Marsilio Ficino en la *Theologia platonica* (1469-1474), encara que l'atribuísca equivocadament a Eurípides.⁹⁵⁸³ A la mateixa Florència, Vespasiano da Bisticci *cartolaio* de prínceps –a més d'amic, proveïdor de llibres i biògraf d'Enyego d'Àvalos– es preocupava l'any 1473 de proporcionar els poemes de Píndar a un altre dels seus millors clients: Federico di Urbino. El llibreter el considerava un autor imprescindible per a la flamant biblioteca humanística del duc.⁹⁵⁸⁴ No debades, calia que aquestes grans col·leccions bibliogràfiques d'estat contingueren clàssics *in ogni facoltà*, però en primer lloc aquells com Píndar que alliçonaven pedagògicament els bons governants perquè s'acostaren a l'ideal platònic del rei filòsof o, si més no, al de príncep ornat de tota *virtù*. Aquest optimisme individualista en la legitimació del poder,

---

⁹⁵⁸¹ SABBADINI, Remigio, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli 14 e 15*, Florència, 1905, lletra 84, ps. 104-105; FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463.

⁹⁵⁸² MANETTI, Giannozzo, *Apologeticus* (“Tem i testi”, 29), ed. a cura d'Alfonso DE PETRIS, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1981, p. 6.

⁹⁵⁸³ CILIBERTO, M., *Sogno, ombra, dissimulazione...*, p. 112: “*Euripides hanc vitam umbrae somnium appellavit.*”

⁹⁵⁸⁴ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 97.

el del príncep guiat pels filòsofs, constituïa el nervi de tots els *specula* de bon regiment, amb anterioritat a l'insolent pragmatisme polític de Machiavelli.⁹⁵⁸⁵

A la Península Ibèrica, a diferència d'Itàlia, Píndar fou un autor pràcticament desconegut. Anecdòticament, *fray* Luís de León (1528-1591) traduí la seua I *Oda Olímpica*, però fou un fet aïllat, ja que la poesia de l'autor grec romangué després inèdita a Espanya fins a una data tan tardana com el 1798. A França, el donà a conèixer pels anys 1550-1552 Pierre de Ronsard, “le Pindare français” (1524-1585), seguit per altres admiradors humanistes.⁹⁵⁸⁶ A Anglaterra, la dita pindàrica fou coneguda i citada Francis Bacon (1561-1626): apareix com *Better be envied than pitied* en *The Promus of Formularies and Elegancies* (1594-1596),⁹⁵⁸⁷ però no s'incorporà al repertori fraseològic popular. El fet que la poesia pindàrica tinguera una major divulgació per Itàlia i França en l'edat moderna explica la transposició a la parla col·loquial d'aquests dos països de l'antiquíssim proverbi grec que, per obra i gràcia de la parafernàlia heràldica, esdevé el *motto* enigmàtic de Curial en la novel·la cavalleresca italo-catalana.

A banda d'aquest vers i sentència pindàrics, caldria demanar-nos si pogué haver algun influx de la lectura de la resta d'odes del mateix autor. Pensem ara en la *Pítica* II (v. 72), dedicada com la primera al mateix Hieró I de Sicília. El tema central és la del ‘Torna a ser qui ets’, o *Gènoio hòios éi* (“Γένοιο οἶος εἶ”). És una variant del precepte dèlfic i socràtic, que també apareix entre els consells donats pel biògraf fingit del segle XIII al seu biografiat, Curial, a manera de reforç de l'admonició de Melchior de Pando: “Yo ·t prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps” (*CeG* II.144). Encara que, com en altre lloc véiem, podria haver influït més directament la lliçó de sant Agustí en *De vera religione liber unus* (XXXIX,72): “*Recognosce igitur quae sit summa convenientia. Noli foras ire, in teipsum redi.*”⁹⁵⁸⁸

---

⁹⁵⁸⁵ CAPPELLI, Guido M., La otra cara del poder. Virtud y legitimidad en el humanismo político, dins CAPPELLI, G. M. – GÓMEZ RAMOS, A. (ed.), *Tiranía. Aproximaciones a una figura del poder* (*Actas del Seminario Internacional “Los límites del poder: figuras del tirano”*), Dykinson, Madrid, 2008, ps. 97-120.

⁹⁵⁸⁶ CHECA BELTRÁN, José, La recuperación de Píndaro en el canon neoclásico, dins MAESTRE, José María – PASCUAL, Joaquín – CHARLO, Luis (eds.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*, Instituto de Estudios Humanísticos (Alcañiz) – Ediciones del Laberinto (Madrid) – CSIC – Universidad de Cádiz – Universidad de Extremadura (Cáceres) – Universidad de Zaragoza – Instituto de Estudios Turolenses, Alcañiz – Madrid, 2002, vol. III/4, ps. 1.945-1.960.

⁹⁵⁸⁷ BACON, Francis, *The Promus of Formularies and Elegancies* (*Being Private Notes, circ. 1594, hitherto unpublished*), ed. a cura d'Henry POTT, Houghton, Mifflin & Co., Boston, 1883, p. 84.

⁹⁵⁸⁸ SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *De vera religione*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

El rastre de **Llucià de Samòsata** (ca. 125-192), el sofista i sàtir més popular de la cultura bizantina, es descobreix darrere d'alguns passatges de *Curial e Güelfa*; concretament, al darrere de la trama mitològica i dels seus diàlegs entre personatges olímpics teixits en un to col·loquial o vulgar, deliberadament humorístic. Ja ho intuïa fa moltes dècades Ramon Aramon i Serra, en un article del 1936 on “intentava” comprendre, sense aconseguir-ho del tot, de quin peu humorístic coixejava tan peculiar novel·la com és la que ens ocupa. Referint-se al to caricaturesc adoptat per alguns personatges divins, una mica insòlit, afirmava (o presentia):

“La serenitat olímpica és lluny de les pàgines dedicades als déus curialescos, els quals, des d'un bon principi, apareixen en plena renyina. No es tracta pas d'unes lluites èpiques, com les que es troben en els vells mites llegendaris: aquelles lluites dels déus, reflex de les humanes, que tenen un plasmació literària en totes les literatures antigues. En els déus del *Curial* hom present un ressò de Llucià de Samòsata.”⁹⁵⁸⁹

Més recentment, Júlia Butinyà reconeix en les *Genealogie* de Boccaccio una de les fonts enciclopèdiques d'on l'anònim es documenta per a fornir d'anècdotes mitològiques els seus diàlegs de déus. I, tanmateix, com fa? ¿Amb la mateixa pretensió expositiva i didàctica que el Boccaccio llatí? ¿Tal com faria un exegeta medieval de les transformacions d'Ovidi? ¿Tal com emprarien aquestes històries de gentils un Santillana o un Mena, amb efectes decoratius? En absolut. L'autor del *Curial* tracta tots aquests materials, les “poètiques ficcions”, que ell mateix qualifica d’“intricades” (són “faules” que al·legoritzen “veritats” morals davall “integuments” que no tothom sap desvelar), d'una manera més seriosa o més còmica segons li convé. Butinyà comprova que la manera en què l'escriptor afronta alguns mites conté “una amalgama de burla y respeto que resulta grotesca. Su tratamiento de la mitología está en la línea opuesta al libro del certaldés, tan reverente con la mitología pagana.”⁹⁵⁹⁰

María del Carmen Cabrero, en estudiar l'*Icaromenip* de Llucià, constata el grau de llibertat artística de què gaudien els escritors de l'anomenada Segona Sofística (durant

⁹⁵⁸⁹ ARAMON SERRA, Ramon, L'humorisme en el *Curial e Güelfa*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723 (ps. 719-720).

⁹⁵⁹⁰ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 180.

el Baix Imperi Romà), i adverteix que la “libertad de trascender o abrogar las fronteras de los géneros, de mezclar lo sublime y lo profano, lo elevado y lo escatológico, no siempre fue vista como característica virtuosa (aunque hoy se la considere como requisito para articular una narrativa moderna).” En Lluccià de Samòsata, “la intencionalidad ética y estética” era, bàsicament, la de “reírse un poco de los solemnes, librar un modesto combate contra la insensatez e imbecilidad humanas, postular una estética de la risa que sea capaz de generar la ambigüedad necesaria para que la risa –el reino de la risa– pueda hacerle un espacio a lo serio.”⁹⁵⁹¹

L’autor de *Curial e Güelfa* –parlem ara del *Quattrocento* italià– no participa exactament de l’esperit hilarant i transgressor de la sàtira llucianesca, de tradició menipea, però s’ha deixat influir. Com se’n deixarien influir molts escriptors dels segles XV-XVI a tota Europa.⁹⁵⁹² Ell no es llança a l’experimentalisme dels antics, la temàtica excèntrica o la fantasia gratuïta. El seu afany per la versemblança del relat i per la utilitat moral de l’obra evita del tot aquesta deriva. I, tanmateix, aprofita alguns recursos: ambigüïtat o contradicció aparent en el tractament d’alguns temes; barreig de gèneres, estils i elocucions (d’un llenguatge líric i elegíac, passem bruscament a un diàleg col·loquial o un de barroer); desdoblaments del narrador amb el personatge, amb possible rerefons o *speculum* autobiogràfic (l’autor demana a Curial que li conte el somni del Parnàs, per a ser fidedigne); bromes, facècies i sentències de filòsofs tan solemnes com falsificades (diu que cita Plató i resulta ser un doctrinal medieval); repertoris de mitologia grega tergiversada ortogràficament i alterada per algunes ocurrencies (parodiant inexactituds de mitògrafs medievals o d’Enric de Villena); girs paradoxals i ruptures sobtades i provocadores d’un discurs tràgic o elegíac (Curial, anunciat quasi com un Messies, abandona sa mare i se’n fuig; Camar, acabada de cristianitzar, se suïcida), amb la brusca introducció d’un element còmic. Per exemple, en comparar els braços de Camar amb un polp quan abraça el cavaller, evocant la nimfa que atrapa Hermafrodit com un “*polypus*”.⁹⁵⁹³ O quan Apol·lo, déu dels poetes, ataca el

---

⁹⁵⁹¹ CABRERO, María del Carmen, *El Icaromenipo* de Luciano de Samòsata: la risa, entre el *spudogeloion* y la carnavalesca de Bajtin, dins *Estudios griegos e indouuropeos*, 20, Madrid, 2010, ps. 215-230 (ps. 216-217).

⁹⁵⁹² Per a la caracterització cultural i sobre la importància de Lluccià per a la cultura i la literatura europees a partir de l’humanisme, vegeu, entre d’altres, BRANHAM, Robert B., *Unruly eloquence. Lucian and the comedy of traditions*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1989; UREÑA BRACERO, Jesús, *El diálogo de Luciano: ejecución, naturaleza y procedimientos de humor*, Hakkert, Àmsterdam, 1995; GÓMEZ, Pilar – MESTRE, Francesca (eds.), *Lucian of Samosata. Greek writer and Roman citizen*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2010.

⁹⁵⁹³ Vegeu més avall, quan tractem de *Les Metamorfosis* d’Ovidi.

seu protegit Homer per haver-se'n extralimitat amb la seua sapiència. O quan Hèrcules es dedica a adobar cavallers per Espanya animant-los que tinguen “cor de fembra”, Etcètera. Totes aquestes incidències diverteixen l'escriptor i exigeixen del crític literari que s'hi aproxime un gran nivell d'erudició, i amb sentit de l'humor.

L'aprofitament d'aquests recursos satírics, units a la facècia cortés medieval en els diàlegs (les típiques bromes amicals, misògines, antisemites, eròtiques..., entre dames i cavallers) contribueix a dotar *Curial e Güelfa* d'un tarannà literari graciós, benhumorat i vitalista. No vol dir-se, en absolut, que resulte d'això una novel·la paròdica, satírica o còmica en sentit estricte. El recurs a l'humor i al rupturisme irònic del discurs és una faceta més de l'autor i un ornament de l'obra, intensificat sobretot en el llibre III. On més abunden aquests recursos satírics de naturalesa llucianesca, per òbvies raons d'imitació i emulació, és en els diàlegs de la trama mitològica que discorre en paral·lel a “lo procés de la vida” de Curial, al relat cavalleresc i cortés primordial.

Els diàlegs entre déus són en part seriosos i en part còmics, perquè responen a aquest estil, conegut pels antics com *spoudogeloion*. Els italians en diuen *serio-faceto*, els francesos *serieux-comique* i els espanyols *serio-cómico*.⁹⁵⁹⁴ Seguint aquesta línia, en català se sol traduir, per *seriós-còmic*, encara que molt eufònic no resulte. L'origen d'aquesta ambigua combinació satírica, equilibrada harmonia de seriositat i facècia, es remunta a la sàtira menipea: de Menip de Gàdara (segle III aC), un dels primers cínics. Aquest creà un nou gènere, en desenvolupar una diatriba posada al servei de la didàctica i fonamentada sobre discursos satírics i diàlegs ficticis. Eren exercicis de retòrica i dialèctica, adornats d'humor i d'enginy, però sempre amb una intenció tan hilarant com pedagògica. El seu deixeble més famós i prolífic fou el mencionat Llucià, un sirià hel·lenòfon que, amb habilitat verbal i esperit punxant, barreja diàleg i comèdia amb una intenció entre lúdica i mordaç. Redescobert a Occident per l'humanisme italià, influí molt en autors del Renaixement (segle XV-XVI), entre els quals Erasme de Rotterdam. I és evident que l'autor de *Curial e Güelfa* ja el coneixia i l'imitava ocasionalment. ¿Com, si no, se li podia acudir a l'escriptor atribuir a una deessa de l'Olimp l'estil

---

⁹⁵⁹⁴ Sobre la importància d'aquest gènere en la literatura antiga, vegeu, pe exemple, ROJAS RODRÍGUEZ, Irene, La tradición literaria del *spoudogeloion* y la noción de *uocis immutatio* en el *Asno de oro* de Apuleyo, dins *Káñina. Revista de Artes y Letras*, vol. 28, núm. 2, San José de Costa Rica, 2004, ps. 57-73; CABRERO, M. del C., *El Icaromenipo...*, *op. cit.*

elocutiü classificat pels retòrics de l'època com un “parlar de dona rustical”⁹⁵⁹⁵ Ens referim a les invectives del tipus i estil següent:

“...car ta filla fonch muller de Vulcano, déu dels lamps, e adúltera ab Mars, e, vista per lo sol per una streta finestra, fonch envergonyida –si dir se pot la puta poder haver vergonya–, e fonch mostrada a tots los déus, los quals se tragueren escarn d’ella; axí que ta filla no és dea d’amor, de pau, ne de concòrdia, mas dea de luxúria e de puteria –e per ço que fonch molt pus luxuriosa que totes les dones del món, axí com a pus ensutzada e envileyda, l’apellen dea d’aquell pecat e d’aquella sutzura–, e no stela en lo cel, mas truja sutza, vil e pudent és; e habita no en los cels, ne és stela, car la stela ja era abans que ella nasqués, mas en fanchs e lochs vils e pudents, en los quals abans lo morro met que ·l peu.” (*CeG* III.23).

Una explicació plausible és que, pel país i context cultural on s’escriu el *Curial*, l’anònim haguera tingut accés a algunes sàtires il·lucianesques. Pensem ara en una obra de Samòsata com els *Dialects dels déus*, on els personatges olímpics són caricaturitzats a l’estil del *Curial*. Les deesses prenen també la paraula, com si foren ravaleres dels afores del Damasc romà, per a discutir amb els seus divins congèneres. Vet, de botó de mostra, el parlament que Afrodita/Venus adreça a Eros/Cupido (XII):

“Fill, Eros, mira’t el que fas. No et dic tan sols a la terra, on indueixes els homes a perjudicar-se ells mateixos o els altres, sinó també al cel, on ens has fet veure Zeus de mil maneres, transformant-lo en el que t’abelleix segons l’ocasió: A Selene, la fas baixar del cel; a Hèlios l’obligues a deturar-se amb Clímene, oblidant-se de la carrera, i, per si no fos prou, la mateixa Rea, ja vella, i mare de tots els déus, l’has induïda a l’amor dels jovencells i a requerir el noiet frigi. Ara ella, enfollida de tu, ha junyit els lleons al seu carro, i acompanyada dels coribants, els quals també són boigs, recorren l’Ida amunt i avall, mentre ella es lamenta per Atis; quant als coribants, un es fereix el colze amb un ganivet, l’altre es desfà els cabells i enfollit se’n va a les muntanyes, un altre toca el corn, i el de més enllà fa sonar el tímpan, o repica el címbal. En una paraula, el desgavell i la

---

⁹⁵⁹⁵ COLÓN, Germà, Revisió crítica de les “Regles”, dins COLÓN, Germà – FERRANDO, Antoni, *Les ‘Regles d’esquivar vocables’, a revisió*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011, ps. 15-130 (p. 94-95).

bogeria regnen a l'Ida. Així, doncs, jo tinc por d'haver donat la vida a un flagell com aquest i temo que algun dia, Rea, lliure de la seva follia, o més ben dit, tornant a ésser ella mateixa, ordeni als coribants que t'agafin i et trossegin, o et llencin als lleons. De tot això tinc port, perquè veig que en corres el risc.”⁹⁵⁹⁶

Resulta igualment inevitable percebre en altres paràgrafs un eco de l'acció dessacralitzadora dels mites antics articulada pel sofista sirià. Per exemple quan compendia les realitzacions més fantàstiques d'Hèrcules i Jàson:

“Oyts he moltes vegades, e encara legits, *Los treballs* d'aquell qui, en son temps, fonch pus forts dels cavallers, ço és, lo fill de Júpiter e de Almena [Hèrcules], qui matà jagants, leons, serps e destruí los mònstruos seguint-los per moltes partides del món; e encara de Jàson, qui axí com aquest, segons les ficcions poètiques, domà toros, matà serps, sembrà dents de què nasqueren cavallers, e en batalles matà molts hòmens” (*CeG* III.0).

El *corpus lucianeum* comença a ser reintroduït al nord d'Itàlia en la fi del segle XIV, concretament, per Emanuele Crisolora. El grec, després d'impartir lliçons sobre Samòsata a Florència, s'establí a la cort ducal de Milà. Allí ensenyà grec a Uberto Decembrio i li ajudà a traduir *La República* de Plató.⁹⁵⁹⁷ Amb la qual cosa, és previsible pensar que els humanistes llombards amics d'Enyego d'Àvalos (Pier Candido Decembrio, Guiniforte Barzizza, Francesco Filelfo i Angelo Decembrio, que fou bibliotecari i protegit seu a Nàpols) conegueren perfectament l'obra de Llucià. De Pier Candido hi ha notícies documentals positives en aquest sentit.⁹⁵⁹⁸

Comprova Gianluigi Tomassi que Llucià fou extraordinàriament popular entre els humanistes italians de l'època. S'interessaren per ell Giovanni Aurispa, Guarino Veronese, Rinuccio d'Arezzo i Poggio Bracciolini; Lapo di Castiglionchio “il Giovane” i Antonio Tudertino, deixebles de Filelfo; Antonio Rosso, Lorenzo Ciato, Fabio Vigile,

---

⁹⁵⁹⁶ SAMÒSATA, Llucià de, *Obres, vol. I (Diàlegs dels déus. Diàlegs marins)*, ed. i trad. a cura de Montserrat JUFRESA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1966, ps. 65-66. Rea era una deessa frígia, que tenia culte orgiàstic. Atis, déu frigi, fou estimat per la seua bellesa per la mare dels déus i acabà foll i mutilat.

⁹⁵⁹⁷ TOMASSI, Gianluigi (ed.), *Luciano di Samosata, “Timone o Il Misanthropo”*. *Introduzione, traduzione e commento*, Walter de Gruyter, Berlín – Nova Iork, 2011, ps. 103 i ss.

⁹⁵⁹⁸ SERÉS, Guillermo, *La traducción en Italia y España durante el siglo XV. La ‘Iliada en romance’ y su contexto cultural*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1997, p. 76.

etc. Giovanni Aurispa, humanista que traduïa obres per encàrrec d'Alfons el Magnànim i dels Este de Ferrara, realitzà moltes traduccions d'opuscles llucianescos que ell mateix havia dut el 1423 del seu viatge a Constantinoble, i convertí el de Samòsata en escriptor de moda.⁹⁵⁹⁹ Aquest anunciava per carta a Ambrogio Traversari (agost del 1424) que havia aconseguit trobar a Bizanci les obres completes de Llucià, un autor al qual presentava així: "*Lucianus, risus et seria omnia*", tot reunit en el mateix discurs.⁹⁶⁰⁰ El sàtir antic servia de precedent d'interès, doncs, per a un escriptor experimentalista com l'anònim del *Curial e Güelfa*, a fi de justificar algunes ambivalències i, sobretot, a l'hora de manipular caricaturescament els mites i els déus olímpics.

En temps del *Curial*, Maffeo Vegio (*Philaléthes*, o *Dialogus Veritatis et Philalethis*, de títol provocador,⁹⁶⁰¹ 1444; *De felicitate et miseria*, 1445), Leon Battista Alberti (*Momo sive De principe*, 1452) i Giovanni Pontano (*Charon*, 1467), aquest últim vinculat a la cort napolitana des del 1447, no sols gaudien de l'obra de Samòsata, sinó que la imitaven gustosament. Vegio, professor de la universitat de Pavia en la dècada del 1430, influí molt en la divulgació de Llucià en els cenacles de l'humanisme llombard, en els quals participava com a convidat especial el cambrer ducal i senyor de castells llombards Enyego d'Àvalos. A Milà es conserven tres manuscrits amb obres de Llucià, dels anys 1463-1465, autògrafs de l'hel·lenista Costantino Lascaris.⁹⁶⁰² l'home que D'Àvalos elegí i portà de Milà a Nàpols el 1465 perquè ensenyara grec a la universitat napolitana, refundada després d'una dura contesa bèl·lica. En un dels documents fundacionals, que porta al peu el vistiplau del gran camarlenc, es justifiquen la contractació i l'estipendi del mestre "*cum primo maximum studentibus ornamentum sit non romanae modo, verum etiam grece lingue, gloriam adipisci*".⁹⁶⁰³

No hauríem de descartar, vistos els precedents, que el mateix D'Àvalos (germà de Fernando de Guevara: aquell intrigant "pariente y amigo" del marquès de Santillana de

---

⁹⁵⁹⁹ Ibídem, ps. 103-106; MATTIOLI, Emilio, *Luciano e l'umanesimo*, Istituto per gli studi storici, Nàpols, 1980.

⁹⁶⁰⁰ Citat per MARSH, David, *Lucian and the Latins. Humor and Humanism in the Early Renaissance*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1998, p. 9.

⁹⁶⁰¹ Com ho veurem seguidament, quan tractem de Filòstrat.

⁹⁶⁰² GRIGORIADU, Theodora, Situación actual de Luciano de Samòsata en las bibliotecas españolas (manuscritos, incunables e impresos de los siglos XIII-XVII), dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios griegos e indoeuropeos*, 13, Madrid, 2003, ps. 239-272 (p. 241).

⁹⁶⁰³ CANNAVALE, Ercole, *Lo Studio di Napoli nel Rinascimento (2.700 documenti inediti)*, Tipogr. de Cav. Arnaldo Tocco, Nàpols, 1895; reed. per Arnaldo Forni, Bolònia, 1980, doc. 13, ps. 20-22; PERCOPO, Erasmo, *Artisti e scrittori aragonesi. Contribuzione allo studio su 'Napoli nel Rinascimento'*, Tipogr. de Francesco Gianni & Figli, Nàpols, 1895, ps. 189-191 i doc. 1.

la lletra familiar del 1446⁹⁶⁰⁴) contribuïra a divulgar l'obra de Lluçia entre els cercles lletraferits castellans. Íñigo López de Mendoza, en les dècades del 1440-1450, gaudia ja d'algunes obres d'aquest autor, traduïdes per Giovanni Aurispa al llatí i pel seu secretari Martín de Ávila, al romanç castellà. Aquest era el mateix que havia arromançat per al marquès les *Genealogie deorum* de Giovanni Boccaccio.⁹⁶⁰⁵ L'opuscle tingué molt d'èxit entre els nobles castellans i circulà amb el títol *Contención o Comparación entre Alexandre, Aníbal y Escipión*, per tractar-se de personatges antics de gran interès per a ells.⁹⁶⁰⁶ Es tracta del número XII dels *Diàlegs dels morts o Dialogi mortuorum*, que arribà a Castella exempt, amb el títol factici *Alexandri, Annibalis et Scipionis comparatio*. Aurispa l'havia traduïda del grec al llatí l'any 1425 per a dedicar-la a un governador de Bolonya. Pocs anys després, l'humanista llombard Pier Candido Decembrio, gran amic de d'Enyego d'Avalos, la traduí del llatí al toscà en presència seua (cort de Milà, abril del 1438), amb el títol *Comparazione tra Caio Iulio Cesare e Alessandro Magno*.⁹⁶⁰⁷ L'exemplar davalità d'aquest opuscle, datat el 1438, es conserva en l'actualitat a Torí (Biblioteca ex-Reale, ms. Varia 131).⁹⁶⁰⁸

Els qui hi dialoguen en la benhumorada *Comparació* són precisament els herois antics amb els quals l'anònim de la novel·la cavalleresca sol comparar el seu cavaller protagonista: “axí com diríem Alexandre, Cèsar, Aníbal, Pirro o Cipió” (*CeG* III.0). Els onze manuscrits conservats a la Península Ibèrica d'aquest diàleg sobre la “cavalleria antiga” són un testimoni de l'èxit en la difusió de l'opuscle.⁹⁶⁰⁹ Mar Sueiro i Santiago Gutiérrez constaten que el manuscrit més antic dels onze que es conserven d'aquesta obra arromançada en llengua castellana data del 1440: casualment l'any en què el referit camarlenc D'Àvalos emprengué en seu viatge cultural de Milà a Castella, carregat de còdexs italians, alguns dels quals se sap que regalà al seu amic i parent Santillana. Els

---

⁹⁶⁰⁴ Vegeu el capítol II.3.4, sobre el seu viatge d'Itàlia a Castella el 1446.

⁹⁶⁰⁵ SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 359-360.

⁹⁶⁰⁶ SANTOYO, Julio César, La “escuela de traductores” de Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana, dins GÓMEZ PEÑA, Miguel (ed.), *Ética y política de la traducción literaria*, Grupo de Investigación, Traducción, Literatura y Sociedad, Universidad de Málaga (“Ítaca”), Málaga, 2004, ps. 99-120 (ps. 111-112).

⁹⁶⁰⁷ ZAGGIA, Massimo, Appunti sulla cultura letteraria in volgare a Milano nell'età di Filippo Maria Visconti, dins *Giornale storico della letteratura italiana*, 179, Torí, 1993, ps. 161-219 (p. 201).

⁹⁶⁰⁸ Vegeu el capítol I.3.5.

⁹⁶⁰⁹ SUEIRO, Mar – GUTIÉRREZ, Santiago, Tradición, romanceamiento y difusión de un diálogo de Luciano en la España del siglo XV, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 2, ps. 1.467-1.477 (p. 1.470).

referits recercadors identifiquen, a més, “un círculo en el que se introdujo nuestro diálogo dentro de la corte de Juan II, formado por el Marqués de Santillana, el Relator, el Conde de Haro (...), Alonso de Cartagena y Juan de Silva, entre otros notables del reino.”⁹⁶¹⁰ No és difícil, doncs, establir alguna hipòtesi explicativa.

L’exitosa divulgació de la *Comparación* constitueix, tanmateix, una excepció a la nul·la difusió de la resta de l’obra de Samòsata en terres ibèriques abans dels primers incunables (1496). Si en els segles XIII-XIV, Llucià havia circulat en escassos manuscrits grecs, en el segle XV vingué d’Itàlia com una curiositat molt circumscrita a cercles de nobles lletraferits, i no fou fins els segles XVI-XVII que les seues obres assoliren, gràcies a la impremta, una difusió més àmplia.⁹⁶¹¹ Parlant d’excepcions: un cavaller castellà italòfil i filohumanista, com era Diego de Valera, en el *Espejo de verdadera nobleza* (ca. 1441) es referia a “La comparación que fizo [Llucià] de Alixandre, Cipión y Aníbal” per a defendre que “de mayor honor son dignos los que por su virtud fueron engrandecidos que los que sus antecesores por heredamiento ovieron”;⁹⁶¹² una idea que resultava també agradable a l’autor de *Curial e Güelfa*. Altres dos lectors castellans del segle XV influïts per l’obra satírica de Llucià de Samòsata foren Juan de Lucena (*Libro de vida beata*, 1463)⁹⁶¹³ i Alfonso de Palencia (1424-1492), autor de diàlegs. A la Corona d’Aragó occidental, no hi ha cap notícia d’una difusió primerenca de l’obra, a diferència de la cort humanística de Nàpols.

Pels anys 1429-1430, Aurispa traduï el *Toxaris sive De amicitia* per a dedicar-lo als seus mecenes Leonello d’Este i Ludovico Gonzaga.⁹⁶¹⁴ Per la seua banda, Poggio Bracciolini, autor d’un conegut llibre de facècies, traduï l’*Asinus* i les *Verae historiae*.⁹⁶¹⁵ L’escriptor hel·lènic influiria també en les belles arts. Per exemple en l’obra pictòrica de Botticelli, a través de traduccions ferrareses.⁹⁶¹⁶ A la Ferrara de Maria d’Aragó, filla d’Alfons el Magnànim, humanistes i cortesans el llegien amb

---

⁹⁶¹⁰ Ibídem, p. 1.474.

⁹⁶¹¹ GRIGORIADU, T., Situación actual de Luciano..., p. 241.

⁹⁶¹² Citat en FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumpho / La perfección del triunfo*, ed. a cura de Javier DURÁN BARCELÓ, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 47.

⁹⁶¹³ GRIGORIADU, T., Situación actual de Luciano..., ps. 240-241.

⁹⁶¹⁴ MARSH, David, *Lucian and the Latins. Humor and Humanism in the Early Renaissance*, The University of Michigan Press (“Recentiores: Later Latin Texts & Contexts”), Ann Arbor (Michigan), 1998, p. 31.

⁹⁶¹⁵ BRACCIOLINI, Poggio, *Libro de chistes*, trad. espanyola de Carmen OLMEDILLA HERRERO, Akal (“Clásicos latinos medievales y renacentistas”), Madrid, 2008, p. 10.

⁹⁶¹⁶ D’ASCIA, Luca, Humanistic Culture and Literary Invention in Ferrara at the Time of the Dossi, dins CIAMMITTI, Lisa – OSTROW, Steven F. – SETTIS, Salvatore (eds.), *Dosso’s Fate: Painting and Court Culture in Renaissance Italy*, The Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities (“Issues & Debates”, 5), Los Angeles, 1998, ps. 309-332 (p. 309).

fruïció les sàtires del sirià. Guarino, pedagog molt respectat mestre de cerimònies del marquesat ferrarés, traduïa obres de Llucià pel 1440.⁹⁶¹⁷ Sens dubte, les consideraria útils per al –diguem-ne– “plaer e consolació” dels seus mecenes i prínceps pupils.

Cap pedagog humanista no podia imaginar un jove príncep itàlic del 1440-1450 empassant-se l’enciclopèdia mitogràfica de Boccaccio; en llatí, i capítol a capítol. Sí que podia resultar pedagògic i divertit, en canvi, aprendre de mitologia i de temes clàssics de la mà de la sàtira llucianesca. I qui diu la sàtira llucianesca, diu també els diàlegs que estableixen els déus del *Curial*. Per això conté tanta mitologia. Alguns crítics del segle passat consideraven aquest component com un material postís i “prescindible” en una típica novel·la medieval, d’armes i d’amor cortés... No resulta ja prescindible o “exhibicionista” el desplegament erudit, quan advertim que la novel·la està moralitzada *ad hoc* per a dedicar-la –mal que siga teòricament– a un insigne jove. Està dotada de continguts que han de ser exposats i glossats perquè els aprenga entretingudament algun príncep. Per al cas que ens ocupa, sospitem que el destinatari primer –tal volta fictici– de l’obra era un jove criat en la infantesa a València i poc amic del llatí i les mitologies, com Ferran d’Aragó, el germà de la marquesa Maria de Ferrara.

* * *

L’escriptor neohel·lènic **Filòstrat** de Lemnos (segle III dC) despertà la curiositat intel·lectual dels cercles humanistes del primer Quatre-cents. I és probable que també la de l’autor del *Curial*, que, sobre no tenir res d’humanista, no es movia gaire lluny d’aquests cenacles. Escrigué Filòstrat una *Vida d’Apol·loni de Tiana* (filòsof místic i neopitagòric mort el 97 dC; autor de prodigis, seguit com Jesús de Natzaret per diversos deixebles), en la qual s’escenifiquen aparicions d’herois troians, de gran estatura, com l’Aquilles i l’Hèctor del Parnàs oníric de *Curial e Güelfa*. Aquesta podria ser, doncs, un punt de connexió entre l’obra antiga i la cavalleresca.

Amb anterioritat al 1400, el *De vita Apollonii Tyanei* era interpretat com una paròdia pagana dels *Evangelis*. No es coneixia directament a l’Europa Occidental, sinó per fonts intermèdies: concretament, per les condemnes llançades sobre l’autor per Eusebi de Cesària (ca. 263-339), en *Contra Hierocles*. Citem en la traducció francesa de Margherite Forrat (cap. XXVIII): “Le quatrième prodige qu’il [Filòstrat] relatait [sobre Apol·loni de Tiana] concernait l’âme d’Achille, qui apparut près de son propre tombeau d’abord vêtue d’une chlamyde et haute cinq coudées, ensuite avec la taille de douze

---

⁹⁶¹⁷ MILANO, Ernesto i al., *Gli Estensi, volume 1. La corte di Ferrara*, Il bulino (“Il giardino delle Esperidi”, 6), Mòdena, 1998, p. 285.

coudées (...) et éprouvait encore du ressentiment contre les Troyens pour les torts qu'ils avaient eus à son égard; elle invitait Apollonius à lui poser cinq questions, celles qu'il voudrait et que les Moires lui permettraient. Ainsi, celui qui sait tout et se vante de sa prescience des choses futures ignore encore si Achille a reçu une sépulture et si les thrones des Muses et des Néréides se sont fait entendre pour lui; il interroge Achille a ce sujet...»⁹⁶¹⁸ Aquil·les s'apareix amb gran estatura i aspecte terrible a Apol·loni i ambdós conversen, entre altres coses, sobre Hèctor i la guerra de Troia.

Eusebi tracta de ridiculitzar l'aparició fantasmagòrica de l'heroi grec i la onírica “conversa” de l'ànima d'aquest amb Apol·loni, alhora que identifica aquesta amb l'obra d'un dimoni enganyós (XXXIX).⁹⁶¹⁹ En realitat, tots els prodigis paròdicament evangèlics que protagonitzà –segons Filòstrat– aquell místic del segle de Crist, eren per a Eusebi “miracles”, però no operats per la gràcia de Déu, sinó per la participació d'algun diable (XXXV): “même si l'on admet que l'auteur dit la vérité dans ses récits de miracles, il montre clairement que chacun d'eux n'a pu être accompli sans le concours d'un démon.” Per a exemplificar-ho torna a referir-se a l'aparició del Pèlida: “Et l'âme d'Achille, aurait-elle traîné aux alentours de son propre monument, abandonnant son séjour dans les Iles des Bienheureux, selon la formule courante, si ce n'était aussi d'un démon que l'apparition manifestait la présence?” (*ibidem*).⁹⁶²⁰ També Lactanci atacarà aquesta obra pagana tan increïble (*Divinae Institutiones* V,ii,13-26), però ho farà amb menor dedicació que el de Cesària i sense entrar en continguts.

De fet, el títol complet de l'obra d'Eusebi era *Contra Hieroclem, qui Tyaneum Christo conferre conatus fuerit*, és a dir, contra la insolència del funcionari imperial del segle IV Sossia Hierocles, que en el seu neoplatònic *Philaléthes Lógos* (‘Discurs amic de la veritat’, obra perduda) gosà afirmar que Apol·loni de Tiana, el famós taumaturg capadoci dels temps de Domicià, havia sigut un altre Crist d'aquells que deambulaven operant miracles per l'Orient. D'ací la preocupació dels apologetes per evitar que els creients s'interessaren per aquell pseudoevangeli d'Apol·loni segons Filòstrat. On els pares de l'Església oriental veien una mena de narració apòcrifa a confutar, els humanistes del segle XV italià veuran una font més d'accés a materials clàssics. Amb el benentès que els humanistes se sentien atrets per aquelles obres heterodoxes dels antics “gentils” condemnades pels teòlegs. Pensem ara en Maffeo Vegio, que escrigué una

---

⁹⁶¹⁸ EUSEBI DE CESÀRIA, *Contre Hiérocles*, ed. i trad. al francès d'Édouard des PLACES i Marguerite FORRAT, Les éditions du Cerf, París, 1986, p. 159.

⁹⁶¹⁹ *Ibidem*, ps. 161-162.

⁹⁶²⁰ *Ibidem*, ps. 178-179.

sàtira d'estil llucianesc –imitant L·luc·ià de Samòsata– i la titulà provocadorament *Philalèthes* (1444): tot un homenatge a Hierocles.

L'episodi de què tractem de l'obra de Filòstrat comença quan Apol·loni i els seus companys de travessada marítima arriben en un vaixell al litoral de l'antiga Troia (Àsia Menor). Han vingut amb intenció de visitar el túmul sepulcral d'Aquil·les, on deien que solia aparéixer-se l'ànima d'aquest. Tanmateix, els deixebles, atemorits, romanen al navili a petició del visionari. El protagonista fa el seu ascens en solitari al cim i descansa sobre una de les lloses de marbre de la tomba d'Aquil·les. Allí s'entrevista amb l'heroi aqueu i, en tornar al vaixell, relata la misteriosa proesa. Heus ací el text de Filòstrat, en traducció castellana (*Vida d'Apol·loni*, IV,11):

“Una vez que [Apol·loni de Tiana] purgó a los efesios de la plaga (...), partió hacia Grecia (...) y llegó a Ilión, y saciándose de toda la tradición del pasado referente a ellos, visitó los sepulcros de los aqueos (...); exhortó a sus compañeros a retirarse a la nave, y él dijo que iba a pasar la noche sobre el túmulo de Aquiles. Al tratar, pues, de amedrentarlo sus compañeros (...) y decirle que Aquiles se aparecía aún terrible, pues de eso estaban convencidos los de Ilión respecto a él, Apolonio dijo: ‘De ningún modo. Bien sé que Aquiles disfruta del trato con los demás (...)’. Diciéndoles tales cosas a sus compañeros, mitad de broma, mitad de veras, subió al túmulo y ellos se encaminaron a la nave, por la tarde ya. Apolonio, que volvió al amanecer, dijo: ‘¿Dónde está Antístenes de Paros?’ (...) Y al responder Antístenes a su llamada, dijo: ‘¿Tienes algo que ver con Troya?’ “Muchísimo”, respondió, ‘pues soy troyano por mis antepasados.’ ‘Así pues, con razón’ repuso [Apol·loni], ‘me impide Aquiles tratar contigo’ (...), dijo [Aquil·les]: ‘No hacer a ese jovencito de Paros compañero de viaje de tu sabiduría, pues es todo un Priámda y no cesa de alabar a Héctor.’”⁹⁶²¹

A l'endemà de matí, quan Apol·loni torna al costat del seus amics, els conta algunes de les coses que li han succeït mentre passava la nit sobre la tomba d'Aquil·les (*ibidem*, IV,15):

---

⁹⁶²¹ FILÓSTRATO, *Vida de Apolonio de Tiana*, trad. d'Alberto BERNABÉ PAJARES, Gredos, Madrid, 1992, ps. 233-235.

“‘Qué te pasa, Damis...?’ (...) ‘Tras haber estado con Aquiles’, contestó, ‘Apolonio, y tras haberle oído decir seguramente muchas cosas aún no conocidas por nosotros, no nos las explicas ni nos describes el aspecto de Aquiles’ (...). ‘Pues si no va a pareceros que fanfarroneo’, dijo [Apol·loni], se os dirá todo. Al requerirle también los demás este tema, y mostrarse deseosos de oírlo, dijo: ‘(...) Suplicándole como los indios dicen que suplican a los héroes, ‘Aquiles’, dije, ‘la mayoría de los hombres aseguran que estás muerto, pero yo no admito esta idea (...)’ Inmediatamente sobrevino un corto temblor de tierra en rededor del túmulo, y surgió un joven de cinco codos de alto, tesalio, a juzgar por su clámide. En su porte no parecía jactancioso como a algunos les parece Aquiles, sino que, terrible de ver, no ha cambiado su aspecto radiante. Su belleza me parece que aún no ha encontrado un digno panegirista, aun cuando Homero dijo mucho sobre ella (...). Dirigiéndome la palabra, me dijo: ‘De buen grado he venido a entrevistarme contigo, necesitado como estoy hace mucho de un varón de tu categoría.’ (...) ‘Das muestras de que vas a preguntarme acerca de los temas troyanos. Hazme cinco preguntas, las que tu quieras y las Moiras toleren.’ Así pues, primer le pregunté si habían encontrado la sepultura de acuerdo con el relato de los poetas. ‘Yazgo’, me contestó (...), ‘en cuanto a los trenos de las Musas y de las Nereidas que dicen que se cantaron sobre mí, las Musas ni siquiera vinieron aquí (...)’ Apolonio, dado que entre los sabios hay buena disposición para con los sabios, cuídate de su sepulcro [el de Palamedes] y restaura la estatua de Palamedes, que está abandonada de mala manera’.”⁹⁶²²

El relat recorda en alguns aspectes la planificació del somni del Parnàs per l'autor del *Curial*. No es gens segur que hi haguera cap relació de dependència directa, però tampoc no caldria descartar el relat de Filòstrat com a font d'inspiració:

“Entrat, adonchs, Curial en la sua galera, començà a navegar, e volgué veure aquella ciutat antiga, noble e molt famosa (...). Anà més, e viu aquella ciutat que primerament murà Cadmo (...), viu los sepulcres de Etiocles e Pol·linices (...). Anà més, e viu aquells monts apellats Nissa e Cirra, e viu los llorers consagrats a Apol·lo (...), mas, com ell a aquell temple d'Apol·lo s'acostàs, no tench cabell en

---

⁹⁶²² *Ibíd.*, ps. 237-241.

lo cap que no s'eriçàs, e mudà la color; emperò encara anà avant algun poch. Los companys seus, espaordits e plens de glay, callaren-se tots, e, defallint-los la força e la virtut, no pogueren anar avant, ans, espaordits, mirant-se los uns als altres se donaren causa de major por; car, veyen-se ab les cares mudades, tenyides de color de mort, muts e sens paraula, sens força e sens vigor e sens cosa que ·ls consolàs ne ·ls avivàs los spirits, e, per ço forçats, hagueren e seure, ans a jaure, no podent-se tenir enpeus. E com per longa sahó axí stiguessen, Curial, qui més era anat avant, se estancà e, no podent més avant anar, en una grasa de marbre segué...” (CeG III.24).

També sembla curiosa la coincidència a presentar els herois troians com a homes de gran estatura: “Hèctor ladonchs mirà a Curial mills que no havia fet, e viu-lo poch e quasi nan, segons los hòmens d'aquell temps, e no li fonch vijares pogués ésser tal com Apol·lo dit havia. Emperò Apol·lo, qui conegué lo pensament de Hèctor, replicà: –No ·t maravells de ço que he dit, car sàpies que tots los hòmens són vuy de poca statura, e aquest, entre ·ls qui viuen, és assats e encara massa gran.– Hèctor callà” (CeG III.33). En l'Antic Testament (*Gènesi*, 6:4; *Nombres*, 13: 32-33), es parla d'una mítica raça de gegants, els *nefilim*, que poblaven Canaan abans del diluvi. S'assimilen als titans de la mitologia grega. Però, en el cas del *Curial*, els fantasmagòrics herois antics no són gegants, sinó personatges de gran estatura, com l'Aquil·les de Filòstrat de Lemnos. El mateix autor neohel·lènic, en el seu *Diàleg sobre els herois* (I,2), fa que un vinyater i un fenici dialoguen sobre els temps mítics d'Hèrcules i d'abans de la guerra de Troia, quan habitaven la terra uns homes de gran estatura, els ossos dels quals havien aparegut en diferents indrets. I concloïa, a partir d'aquests indicis, que els homes antics superaven en grandària els humans i podien ser de fins a 7 metres d'alçada.⁹⁶²³ L'Aquil·les de la *Vida d'Apol·loni* s'eleva fins als 5 colzes, encara que el *Hierocles* llegit per Eusebi de Cesària ho exagerarà fins els 12 colzes. Aquesta idea està present també en el *Curial*, si més no amb l'efecte d'augmentar el caràcter esotèric i grandios del “sompni”.

En tornar Curial al costat dels seus companys de galera, l'escriptor clou l'escena amb una ambientació misterica que confon els sentits. Cosa que serveix d'excusa per a introduir una postil·la paròdica de tipus teològic: “E pensa, legidor, que l'humanal saber ve a menys quant vol comprendre e memorar los divinals actes, als quals seny ne

---

⁹⁶²³ FILÓSTRATO, *Heroico. Gimmástico. Descripciones de cuadros*, Gredos (“Biblioteca Clásica Gredos”, 217), Madrid, 1996, ps. 72-74.

memòria de hòmens no basta” (*CeG* III.35). És evident que s’està rient del to que solen adoptar els teòlegs predicadors de l’ambient cultural on viu ell i els seus lectors confidents. Sols els teòlegs són capaços d’explicar als mortals “los divinals actes”, però no es tracta òbviament dels actes divertits protagonitzats pels personatges del Parnàs novel·lat, sinó dels actes de Déu i de la Providència divina. Ja en el preàmbul, el prudent escriptor ens havia avisat que el que llegiríem a continuació era poètica ficció: “que no és article de fe, ans sompni sompniat en la forma que cascú somia” (*CeG* III.25). Alguna cosa ens fa pensar que l’anònim era molt més prudent del necessari; que no estava segur que els guardians de la doctrina de la fe compartiren el seu peculiar sentit de l’humor, la ironia; que potser decidí no publicar o divulgar l’obra, més enllà d’un estret cercle de parents i d’amics lletraferits, per una justificada prevenció.

Quant a la recepció a Itàlia de la *Vida d’Apol·loni de Tiana*, val a dir que fou una figura que interessà particularment Francesco Filelfo. L’humanista es portà de Constantinoble, l’any 1427, un manuscrit de l’obra de Filòstrat.⁹⁶²⁴ Però no era un cas únic, el seu. El 1415, Francesco Barbaro n’havia prestat un a Ambrogio Traversari i el 1419 Cristoforo Buondelmonti n’adquirí un altre exemplar a Grècia i el portà a Florència.⁹⁶²⁵ El mencionat Traversari s’interessava en una lletra del 1428 pel còdex que havia dut Filelfo.⁹⁶²⁶ L’obra circulava, doncs, pels cercles erudits del nord d’Itàlia quan Enyego d’Avalos residia a la cort de Milà (1435-1447, amb algunes interrupcions). L’íntima amistat travada per aquest amb Filelfo (figura destacada de l’humanisme milanés a partir del 1439) podria explicar la notícia adquirida per l’autor del *Curial* d’un episodi tan curiós com el de la tomba i l’aparició d’Aquil·les. Especialment, si retenim que D’Àvalos –com l’autor del *Curial*, si no és que és ell mateix– usà per divisa personal un escut d’Aquil·les simplificat (medalla del Pisanello, 1449) i s’interessà especialment per aquest personatge antic. A més a més, promogué el famós viatge de Filelfo a Nàpols, perquè a les *Satyrae* al rei Alfons i fóra coronat per ell amb el llorer d’Apol·lo (1453): una cosa com el poeta Homer i l’*imperator* Aquil·les que es coronen recíprocament al somni del Parnàs, en *Curial e Güelfa*.

En qualsevol cas, si D’Àvalos o l’autor del *Curial* podien haver adquirit notícia del relat de Filòstrat, seria per mediació d’humanistes com Filelfo. Entre altres coses, perquè la primera traducció al llatí és tardana, del 1473, obra d’Alamanno Rinuccini.

---

⁹⁶²⁴ CALDERINI, Aristide, *Intorno a la biblioteca e a la cultura greca di Francesco Filelfo*, dins *Studi italiani di Filologia Classica*, 20, Florència, 1913, ps. 204-424 (ps. 305 i 353).

⁹⁶²⁵ *Ibidem*, p. 166.

⁹⁶²⁶ SHEPHERD, William, *The Life of Poggio Bracciolini*, J. M’Creery, Liverpool, 1820, p. 255, n. a.

Precisament, aquest escriptor era també amic de D'Àvalos, i traduí expressament per a ell el *De virtutibus mulierum* de Plutarc.⁹⁶²⁷ La seua traducció serviria després perquè Niccolò Machiavelli escriguera una comèdia titulada *Filostrato*.⁹⁶²⁸

* * *

Deixant ara de banda els escriptors grecs, entrem en matèria sobre els romans amb la figura eminent de Publi **Virgili** Maró (70-19 aC) i l'influx de la seua *Eneida* sobre l'esperit creatiu de l'autor del *Curial*. Coneixent d'entrada que l'anònim és un admirador de Dante, que es guiat per Virgili en el seu viatge al·legòric de la *Divina Comèdia*, no ens pot estranyar que tinga el poeta romà en alta consideració. De manera que, com bé afirmen Lola Badia i Jaume Torrò, “el poeta clàssic més present al *Curial* és Virgili i l'episodi més notable d'imitació és el de l'infeliç enamorament de Camar”,⁹⁶²⁹ que ocupa bona part del llibre III, el més poetitzat. L'escriptor té molt en compte també el precedent de Villena, traductor i glossador de l'*Eneida* en castellà, i reutiliza glosses seues on reproduueix alguns errors mitogràfics o ortogràfics.⁹⁶³⁰

Lluís Cabré constata, fins i tot, que l'anònim hagué de demanar disculpes en el proemi a dit llibre III per a “casar una història cavalleresca en llengua vulgar amb el model suprem de l'èpica llatina.”⁹⁶³¹ No calia, en realitat, que es disculpara, més enllà de la tòpica *recusatio* prologal. Comptava, de fet, amb el digníssim precedent de Dante Alighieri, que, seguint les petges d'Homer i Virgili, versificà sobre temes elevats i justificà perfectament la seua dignificació literària del *volgare* toscà. Així ho veu Anna-Maria Saludes, que interpreta que “Dante e Curial, rapresentino la figura dell'uomo colto, intellettuale e letterato, e come entrambi abbiano scelto, non casualmente di

---

⁹⁶²⁷ RINUCCINI, Alamanno Zanobi, *Lettere ed orazioni*, ed. a cura de Vito R. GIUSTINIANI, L. S. Olschki, Florència, 1953, p. IX; MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Las retraducciones al griego clásico de Constantino Láscaris, fins *Hieronymus Complutensis*, 2, Madrid, juliol-desembre 1995, ps. 9-27 (p. 23).

⁹⁶²⁸ RINALDI, Rinaldo, Il *Filostrato* di Machiavelli, dins *Studi umanistici piceni*, 20-21, Sassoferrato (Ancona), 2000, ps. 162-173; ÍDEM, *Scrivere contro: Per Machiavelli*, Unicopli – Università degli Studi di Parma (“Allo specchio”, 21), Milà, 2009, p. 27 i ss.

⁹⁶²⁹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, El *Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 216). Vegeu també ÍDEM, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 90).

⁹⁶³⁰ No és que es basen ambdós autors en un comentari comú, que també podria ser (com argumenten els dos autors de la nota antecedent, p. 217). És que existeixen, a més, clares connexions intertextuals entre el *Curial* i l'*Eneida* glossada de Villena, com es demostra en el capítol II.1.3.

⁹⁶³¹ CABRÉ, Lluís, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*, ed. crítica i comentada de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Barcelona, Quaderns Crema, 2011, 757 pp., dins *Medievalia. Revista d'estudis medievals*, 15, Barcelona, 2012, ps. 385-390 (p. 386).

essere guidati da Virgilio, il più alto poeta della classicità latina.”⁹⁶³² Entenem que Virgili guia l'*alter ego* o desdoblament de l'autor que –en efecte– sembla en alguns episodis el cavaller lector o “intellettuale” Curial. No hi ha cap explicitació al respecte. Tanmateix, sí que és cert que l'escriptor s'observa com una baula més –una indigna i paròdica baula, guiada per les Pièrides– en la corretja de transmissió a la posteritat de la “reverenda letradura”, és a dir, de “los molts alts e sublimes estils, escrits per solemnes e molt grans poetes e oradors” de tots els temps (*CeG* III.0).

Homer, el millor poeta entre els grecs, passà el testimoni del seu alt i sublim estil a Virgili, que “m'a seguit e ajudat entre ·ls latins”, diu a Aquil·les (*CeG* III.30). Virgili ensenya coses meravelloses a Dante, a qui duu de la mà fins el Paradís. I Dante és l'escriptor modern admirat per l'anònim; “aquest venerable e gran poeta e actor”, com l'anomena (*CeG* II.113); aquell que li inspira algun dels seus textos, arguments i moments més interessants. Gràcies al seu exemple, l'anònim del relat català és capaç de comprendre i exposar –a la defensiva, contra qualsevol detractor– l'exercici de llibertat creativa, individual, que comporta tota ficció literària. La literatura és per a ell un “sompni sompniat en la forma que cascú sompnia. E per ço hauré ardiment de parlar, per no lezar tan alt e tan notable acte com és lo següent. E axí, tu [Curial] dir ço que has somiat, e yo scriure ço que tu a molts publiquist” (*CeG* III.25).

Virgili, el mestre de Dante i de molts altres poetes, apareix citat explícitament en diferents passatges de la novel·la. En la cloenda del proemi al llibre III, apareix al costat de Titus Livi i Estaci com a exemple d'aquells grans poetes i oradors de l'Antiguitat clàssica que saberen escriure i glorificar per a la posteritat les gestes dels més diversos herois. L'autor del *Curial* juga amb el lector a figurar que, si les gestes extraordinàries del seu cavaller llombard les haguera cantades algun s'aquests escriptors, “foran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura” (*CeG* III.0). És a dir, que s'hagueren interessat per elles altres grans escriptors posteriors i els humanistes del temps d'escriptura de la novel·la, que estudiaven i emulaven els *magna exempla*. Però com aquestes gestes les escriu un indigne i aficionat escriptor (notem que tot forma part d'un joc literari i metaliterari: Curial no és cap heroi “real”), doncs aquest s'haurà de conformar amb que el lliges els seus amics i col·legues de la cort del rei Alfons. Ell no sap “daurar” ni “fingir” els “actes d'argent” amb “l'alta d'aquell

---

⁹⁶³² SALUDES AMAT, Anna-Maria, I sogni del *Curial e Güelfa*, dins *Sogno e scrittura nelle culture iberiche. Associazione Ispanisti Italiani. Atti del XVII Convegno (Milano, 24-25-26 ottobre 1996)*, Bulzoni, Roma, 1998, vol. 1, ps. 273-287 (p. 287).

sublime e marvellós stil” de l’*Eneida* de Virgili, poema que amb tanta fruïció ha estudiat, però afronta la tasca de poetitzar el relat cavalleresc amb bon humor i optimisme. Ignorem d’on podria haver obtingut l’anònim la idea de *daurar* els fets d’argent per mitjà de la poesia. Però és ben probable que haguera conegut uns famosos versos de **Lucreci**, on es compara la tasca dels literats amb la de les abelles productores de daurada mel. Els poetes dauren els fets per a eternitzar-los (*De rerum natura*, III, vv. 11-13): “*floriferis ut apes in saltibus omnia libant, / omnia nos itidem depascimur aurea dicta, / aurea perpetua semper dignissima uita.*” És a dir: ‘Com les abelles que liben totes les corol·les dels valls florejats, així també nosaltres ens abeurem en les teues daurades paraules, daurades, digníssimes sempre de vida eterna.’

L’autor del *Curial* torna a recordar Virgili com a un dels seus més insignes referents literaris quan la musa Cal·líope esdevé interlocutora seua. El cavaller que representa l’autor en el somni es mostra sorprès: “–O, egrègia senyora! ¿E quals fades me fadaren que yo tanta honor reebés, que nou germanes, filles del major dels déus mortals, venguessen a mi e visitassen aquest sepulcre de ignorància? Cert és a mi que vosaltres fes companyia a Homero, Virgílio, Oràcio, Ovídio e a Lucano e a molts altres, los quals, per no ésser lonch, lexaré de recitar; mes a mi ¿quina rahó havets haüda de venir? Yo no són home de sciència, ne meresquí ne meresch per donzelles de tanta excel·lència ésser visitat” (*CeG* III.28). Com s’observa, els seus criteris d’elecció entre els materials clàssics són els mateixos que Dante en la *Comèdia*. Els companys de viatge de Virgili en la *Comèdia*, en efecte, són poetes d’“onrata nominanza” (*Inferno* IV, v. 76) per la seua exhibició literària de “sciència e arte” (*ibidem*, v. 73), és a dir: “quelli è Omero poeta sovrano; / l’altro è Orazio satiro che vene; / Ovidio è ’l terzo, e l’último Lucano” (*ibidem*, vv. 88-90). La qualitat de Virgili com a èmul i imitador d’Homer era un tema molt amanit –i polèmic també– des de l’Antiguitat. És un dels temes que tracta Pier Candido Decembrio en la *Vita Homeri* (1439-1440), un text portat de Milà a Castella l’estiu del 1440 –amb tota seguretat– per Enyego d’Àvalos,⁹⁶³³ i reapareix o ressona en el *Curial* quan Homer s’adreça a Aquil·les recordant-li que havia afavorit molt la seua fama: “e fins que aquell altíssim poeta Virgili, major de tots los altres poetes, crech que per reverència tua, altant-se de la veritat, m’a seguit e ajudat entre ·ls latins, yo ·m pens que tu hagueres perduda molta fama” (*CeG* III.30).

---

⁹⁶³³ Vegeu més amunt, on tractem d’Homer.

L'Apol·lo caricaturesc del somni del Parnàs, que assumeix el paper de fiscal contra els poetes en general, i contra Homer en particular, acusa el grec de falsari. Diu que, animat per la “sapiència” apol·línica infusa en la seua ment (allò que diríem ara *inspiració poètica*), s'esforça ideant “poètiques ficcions” (al·legories mitològiques, intervenció de déus olímpics) i “rectòriques colors” (ornaments literaris, figures) per a escriure una obra de pura ficció, “fingint moltes coses que no foren”. La noblesa i meravella del seu estil fascinà els poetes grecs i romans que vingueren després, i la seua versió no històrica de la guerra de Troia fou tinguda per fidedigna. I afig:

“Axò mateix ha fet Virgili, gran ans molt major de tots los poetes latins, qui, axí com tu, ha cercades, e poetant escrites, coses tenyides de color de mentira, dient, entre les altres, Dido, reyna de Cartago, ésser-se morta per Eneas; la qual cosa no fonch ni és veritat, car Eneas nulls temps viu Dido, ne Dido Eneas, car de l'un a l'altre hach prop de trecents anys. E aquella viuda púdica, continent e honesta, no rompé la fe a les cendres de Siqueo, son marit, ans, com Jarba, rey dels musicans, a força la volgués per muller, e per aquesta rahó molt la guerrejàs e quasi la terra li destruís, veent la noble reyna que en altra manera libertat no podia aconseguir, voluntàriament se matà ans que no consentí les sues carns contra la sua voluntat ésser per mans de hom estrany tractades. Aquesta no ·m par trencàs la fe a son marit, ja molts dies havia mort, ans, per servir-la, morí; e axí ho scrivi sant Jerònim, qui no erra, en una sua *Epistola ad Iouinianum*. Bo és lo poetar, mas, contra veritat escriure, no ·m par sie loor” (*CeG* III.34).

Aquest fragment mereixeria un comentari més extens, però en resum pot dir-se que exemplifica l'actitud hostil, no del sàtir Apol·lo de la novel·la, sinó dels religiosos i moralistes que citaven aquesta epístola de Jeroni i altres pares de l'Església per a atacar els *poetes* –els literats, els autors de ficció– i titlar-los de mentiders. En primer lloc, l'escriptor reconeix Virgili com el més important escriptor de l'antiga Roma. En segon lloc insisteix en la locució dantesca “color de mentira” (*faccia di menzogna*) que acaba d'utilitzar en el proemi al somni del Parnàs, per a situar-la enmig de la polèmica metaliterària: sobre la llibertat de crear i “sompniar”. Recorre, finalment, al rebregat assumpte de les dues Dido de la tradició literària: (1) la mítica Dido pagana i renaixentista, l'apassionada amant que se suïcida per desesperació amorosa, després de ser abandonada per Eneas (seguint el dictat poètic de Virgili, *Eneida*, llibres I i IV; V, 1-

7, i VI, 450-476). Alternativament (2), dita Dido, però històrica i “corregida” per sant Jeroni, el suïcidi de la qual, no per amor sinó per conservar honor, fou imitat per una altra Dido reina de Cartago, la viuda d’Asdrúbal, suïcidada el 146 aC en companyia dels seus fills, per tal de no caure a mans dels romans i ser deshonrada. D’aquestes cartagineses honestes i “castes” parla Jeroni en *Adversus Iovinianum* (I,43).⁹⁶³⁴

Abans de tornar sobre aquesta interessant dicotomia cultural, paral·lela a la d’Aquil·les/Homer *versus* Hèctor/Guido, cal recordar altres punts del relat on reapareix Virgili, ja que Dido tornarà a presentar-se amb el seu dilema hermenèutic alguns capítols més avant. La veritat és que, en els capítols III.37 al III.67, l’anònim decideix imprimir un gir palesament virgilià a la seua obra. Seguint les passes d’Enees en el llibre I de l’*Eneida*,⁹⁶³⁵ Curial naufraga arran d’una tempesta. Roman un temps vora les runes de l’antiga Cartago (el regne de Dido); s’albira una relació d’amor impossible amb la musulmana Camar (no exactament com el d’Enees i Dido) i, quan es disposa a tornar-se’n a Europa, la donzella enamorada se suïcida dramàticament.⁹⁶³⁶

De moment, en el capítol III.43, no es respira encara el drama, sinó una idíl·lica situació d’amistat amb rerefons sensual, ja que la jove caurà perdudament enamorada del cavaller esclavitzat. Joan (el nom d’incògnit de Curial) aprén a parlar i escriure l’àrab en companyia de Càmar, amb la qual cosa pot instruir-la després en els *studia humanitatis*, de la mà de Virgili i altres autors antics:

“E, com Càmar dels catius se partia, legia l’*Eneydos* de Virgili –lo qual ella en lengua materna tenia, ben glosat e moralizat, car son pare lo havia haüt del rey–, e molts altres llibres, en què la donzella passava temps; e era tan entesa, segons la sua tendra edat, que açò era una gran maravella. E Johan, que sabia molt bé tot lo Virgili e los altres llibres, li declarava moltes coses que ella no sabia ne entenia; e yo us dich que de ço que ella podia pagava bé lo mestre. Parlava Johan molt bé aquella lengua, e Càmar mostrà-li legir e scriure, en manera que, quant Fàraig no y ere, ella e Johan nulls temps se partien” (*CeG* III.43).

---

⁹⁶³⁴ Tornarem més avall sobre aquest assumpte.

⁹⁶³⁵ Com ja advertí BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292 (p. 271).

⁹⁶³⁶ L’emulació d’aquesta història de Dido segons Virgili en el *Curial*, estudiada ja per LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Dido en la literatura española: su retrato y su defensa*, Tamesis Bocks, Londres, 1974, ps. 111-112 i 130, és reconeguda unànimement per la crítica literària.

Eneydos libri duodecim és el títol hel·lenitzant que en el segle XV solia aplicar-se a l'*Eneida*; de la mateixa manera que es parlava de l'*Iliados* d'Homer o l'*Achilleidos* d'Estaci. Per exemple, un escriptor contemporani del *Curial* com Juan de Mena es refereix als amors de Dido i Enees “segunt lo cuenta Virgilio en el su libro *Eneidos*.”⁹⁶³⁷ S'afirma en el *Curial* que el llibre es trobava traduït “en lengua materna”, és a dir, en la llengua materna de la *docta puella*, que era l'àrab.⁹⁶³⁸ L'ocurrència és original, però ajuda a la versemblança comunicativa entre “lo maestre” i l'alumna de “tendra edat”, de la mateixa manera que ajuda el fet que el preceptor haguera après abans a expressar-se i llegir en “lengua aràbica”, com la denomina l'escriptor (*CeG* III.68).

La lectura acompanyada d'un mestre o preceptor *litteratus* era l'habitual en l'època. Una vegada instruït, el mateix lector diletant ja podia aventurar-se a efectuar lectures, recerques i interpretacions pròpies, en solitari. Generalment, doncs, solia combinar-se la lliçó magistral particular amb el gaudi de la mateixa obra, o d'altres no tan “intricades” –com en diria l'anònim– privadament. En la vida real, al marge de la ficció, se sol referir el cas del conestable Ruy López Dávalos, exiliat a la cort de València i pare d'Enyego d'Àvalos, que pretenia que un home de ciència li despullara el *De consolatione* de Boeci de l'excés de glosses que duia, “señalando al margen lo que vuestro ingenio para que yo, syn compañero, el texto pueda entender.”⁹⁶³⁹ Aquest no era el cas de Camar amb l'*Eneida*, ja que la jove estudiosa tenia al seu costat un company excel·lent i atractiu; coneixedor a més de l'obra, del qual “maestre” podria aprendre com si fóra un preceptor humanístic a la italiana. Ara bé, es planteja una diferència significativa entre la realitat (un preceptor “lletrat”, que declara l'obra en llatí) i la ficció, on el cavaller no deixa de ser un diletant, un aficionat entusiasta de “l'estudi”, dels llibres. Tant *Curial* com *Camar* són relativament il·letrats, mancats d'un gran coneixement de la gramàtica. Per això gaudeixen del clàssic directament en llengua *volgare*, a diferència dels humanistes. Així ho preferien, de fet, els aristòcrates del país on s'escrigué la novel·la cavalleresca que ens ocupa.

---

⁹⁶³⁷ MENA, Juan de, *La Coronación* [ca. 1439], ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009, p. 126.

⁹⁶³⁸ Un tema que remet a connexions clàssiques, amb l'elegia llatina concretament, segons GROS LLADÓS, Sònia, “Legia l'*Eneydos* e molts altres llibres”. *Doctae puellae* en el *Curial e Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 28, Alcalá de Henares, 2012, ps. 107-123.

⁹⁶³⁹ SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, p. 177.

El volum clàssic, i cal pensar que també els “molts altres llibres” estudiant els quals Camar “passava temps”, procedeix –segons la ficció cavalleresca– de la biblioteca reial o palatina del sultà de Tunis. Cal imaginar-lo com un exemplar luxós. Els títols d’altres llibres que estudia la jove tunisenca (*Epistola ad Paulinum* de sant Jeroni, *Metamorfosis* d’Ovidi, *De providentia* i *Tragèdies* de Sèneca, *Ab urbe condita* de Titus Livi, etc.) es poden deduir⁹⁶⁴⁰ a partir del desplegament d’erudició que fa la jove quan dialoga tràgicament amb sa mare, Fàtima (paral·lel amb el diàleg que estableix Dido amb la seua germana Anna en l’*Eneida*),⁹⁶⁴¹ amb l’objecte de justificar la seua decisió de suïcidar-se estoïcament. El fet que el pare de la jove siga un gran oficial del regne facilita que tinga accés a aquesta biblioteca d’estat de tipus humanístic: “son pare lo havia haüt del rey”. Atenció: no és que el pare posseïska una gran biblioteca. És que el rei de Tunis, malgrat ser caracteritzat per l’autor com un gran tirà i un home cruel i viciós, posseeix, com a signe distintiu, literatura clàssica grecolatina.

Evidentment, no és en aquest deplorable tirà infidel en qui pensen l’autor i els seus lectors, sinó en un altre monarca posseïdor de diversos còdexs de l’*Eneida*⁹⁶⁴² i de molts altres llibres, com era Alfons el Magnànim. El mateix apel·latiu de *Magnanimus* airejat encomiàsticament pels humanistes de la seua cort, és deutor del “*magnanimus Aeneas*” de Virgili. Així mateix, el primer títol elegit per aquests humanistes per a decorar el nom d’Alfons d’Aragó en l’arc de triomf de Castel Nuovo fou el de *pius* (‘virtuós, just, honest’), com el “*pius Aeneas*” del poema èpic. No debades, ambdós personatges –el mític i l’històric– havien arribat a Itàlia disposats a fundar un regne. L’autor del *Curial*, quan parla de l’*Eneida* glossada que el rei de Tunis ha prestat al noble pare de Camar, el que està fent realment és una transposició al paisatge ficcional i exòtic –un sultanat arabòfon–, dels hàbits de consum cultural erudit i aristocràtic, i dels préstecs de llibres que es documenten en la cort napolitana.⁹⁶⁴³ A Nàpols, els còdexs, veritables joies bibliogràfiques i artístiques, entraven i eixien de la biblioteca reial. I estaven a disposició de magnats lletraferits, amb la vènia del monarca i sota control d’un equip professional de “llibrers” o “custodis” de la biblioteca.⁹⁶⁴⁴

---

⁹⁶⁴⁰ Com ho fa ROGERS, Donna M., The marks of the Hidden Flame: three faces of Dido in *Curial e Güelfa*, dins *Neophilologus*, 80-1, 1996, ps. 53-60 (p. 58).

⁹⁶⁴¹ GROS LLADÓS, Sònia, Consejeros, intermediarios y confidentes amorosos en el *Curial e Güelfa*, dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 129-144 (ps. 141-142).

⁹⁶⁴² Com ho adverteix BOEHNE, Patricia, The presence of Petrarch in *Curial e Güelfa*, *Catalan Review*, 5-2, 1991, ps. 35-59 (p. 37).

⁹⁶⁴³ Vegeu el capítol I.1.3.

⁹⁶⁴⁴ Equip que hem retratat detalladament en el capítol I.2.3.

Que l'*Eneida* que estudien Camar i Curial procedisca d'una biblioteca reial ennobleix molt l'escena, perquè els lectors o oients imaginem el manuscrit com una joia preciosa, escrita en *littera antiqua* i il·luminada sobre pàgines de vitel·la. En un sentit expressament i premeditadament contrari, el fet que el *Virgili* no es presente escrit en llatí sinó “en lengua materna”, en àrab (en *volgare* o romanç si fórem a Europa), pot interpretar-se com una reivindicació –encetada ja, en la teoria i en la pràctica– per Dante, Boccaccio i altres trescentistes italians, de la llengua col·loquial com a susceptible de ser dignificada per a la producció literària. També podrien al·legar-se, com a justificació al que hem denominat “ocurrència”, les possibilitats que oferien els *volgarizzamenti* de clàssics antics en llengua toscana (*arromançaments*, en català) per a fer-los accessibles a qualsevol lector. Christian Bec, en la seua monografia sobre els hàbits de consum dels florentins del Renaixement, ens descobreix la importància d'aquestes traduccions al romanç toscà per a fer accessible el saber a tothom. Quan estudia els clàssics presents en biblioteques particulars de la mateixa Florència de l'humanisme, comprova que els seus posseïdors “lisent les auteurs latins quasi exclusivement dans des traductions, puisqu'aussi bien deux livres seulement sont assurément en latin (un ouvrage indiqué par les inventaires comme *In grammatica* (1421), alors que le titre de l'œuvre de Végèce, *De re militari*, est donné en latin (1426)) et que les mentions ‘in volgare’ (24 occurrences) suivent fréquemment les titres d'œuvres latines.”⁹⁶⁴⁵ A Florència, com testimonia el *cartolaio* Vespasiano da Bisticci, els humanistes consideraven una mena de “profanació” el fet de vulgaritzar obres “reverents” de l'Antiguitat. A les corts de Milà i Nàpols, en canvi, es generava una demana de textos clàssics en romanç toscà per part d'aristòcrates curiosos però poc formats en gramàtica, els quals eren ben rebuts com a clients als obradors de còdexs com el que regentava Vespasiano.

Per al cas que ens ocupa, la singular *Eneida* de la cort de Tunis estaria arromançada i glossada en llengua àrab per a posar-la a disposició de nobles vassalls del sultà. Dels mateixos productes culturals, en terra de cristians, els adquirien o consumien cavallers “científics”, com el mateix Curial –educats de manera molt bàsica en gramàtica llatina– que aspiren a aprofundir en l'estudi de les arts, la filosofia moral, la història i la disciplina militar en romanç. I no tan sols els cavallers, sinó també les dames i donzelles, que posseeixen les mateixes capacitats per a formar-se en matèria clàssica que els seus congèneres masculins (con consta en el llibre V de la *La República*

---

⁹⁶⁴⁵ BEC, Christian, *Les livres des florentins (1413-1608)*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca di ‘Lettere Italiane’. Studi e testi”, 29), Florència, 1984, p. 29.

de Plató⁹⁶⁴⁶) reben els màxims elogis dels humanistes, bo i començant per l'insigne Leonardo Bruni.⁹⁶⁴⁷ Tenint en compte aquest enfocament *per speculum* i el context cultural de la Itàlia del 1440, ja no resulta gens estrambòtic el cas exemplar d'una donzella estudiosa, que s'interessa pels clàssics i la patristica; que rep lliçons per part d'un mestre, com aconsella Bruni. En aquest cas, el *praeceptor* literari no és un prestigiós humanista contractat *ad hoc*, sinó un cavaller autodidacta, però que duu molts anys –o se suposa que porta molts anys, quan arribem al somni de Bacus (*CeG* III.79)– formant-se en la ciència dels oradors i filòsofs, i en l'art dels poetes.

Crida l'atenció l'ús de la locució “en lengua materna” per a descriure un arromançament o *volgarizzamento*. En portugués, castellà i català, solia parlar-se normalment de versions en llengua “romanç” o, més rarament, en “vulgar”. A partir de mitjan segle XV, per influx dels humanistes italians, comença a parlar-se de traduccions “de latín en la nuestra materna y castellana lengua”, com expressa Juan de Mena el 1443, després d'haver passat uns anys a Itàlia.⁹⁶⁴⁸ I és que els italians, com Pier Candido Decembrio, prolífic arromançador de clàssics de la cort ducal de Milà, preferien expressions del tipus “*in vertendis latinis libris in maternam linguam*” (1438) o “*in maternam linguam traducta*”.⁹⁶⁴⁹ A la cort marquesal de Ferrara, es justificava també la necessitat de traduir textos clàssics grecs i llatins i “in lingua materna interpretare, a zìò che, come huomo più presto ne le arme che negli studii esercitato, le possi intendere senza obscuritate alcuna.”⁹⁶⁵⁰ A Florència, Lorenzo de' Medici parlarà indistintament de “volgare”, “la nostra materna lingua” o llenguatge “commune a tutta Italia” per a referir-se al romanç literari.⁹⁶⁵¹ Influït pels italians, un secretari valencià d'Alfons el Magnànim, Gaspar Talamanca, trobà a la biblioteca romana del difunt Calixt III una vella crònica llatina (1460) i decidí “fer traducció del dit libre en lengua materna, de

---

⁹⁶⁴⁶ Objecte de polèmica a la Itàlia on s'escriu el *Curial*. Vegeu més amunt, quan tractem de Plató.

⁹⁶⁴⁷ De la influència ideològica de Bruni sobre l'anònim del *Curial* tractem en el capítol II.1.6.

⁹⁶⁴⁸ SANTOYO, Julio César, La edad media, dins LAFARGA, Francisco – PEGENAUTE, Luis (eds.), *Historia de la traducción en España*, Ambos Mundos (“Biblioteca de traducción”), Salamanca, 2004, ps. 23-174 (p. 111).

⁹⁶⁴⁹ PONZÙ DONATO, Paolo, Il *Bellum Alexandrinum* e *Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (ps. 97 i 100, n. 14).

⁹⁶⁵⁰ BERTONI, Giulio, *La biblioteca estense e la cultura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471-1505)*, Ermanno Loescher editore, Torí, 1903, p. 128; citat per TANTURLI, Giuliano, La cultura fiorentina volgare del Quattrocento davanti ai nuovi testi greci, dins *Medioevo e Rinascimento*, 2, Florència, 1988, ps. 217-244 (p. 223).

⁹⁶⁵¹ DE' MEDICI, Lorenzo, *Scritti scelti*, UTET, Torí, 1949, p. 45.

mot a mot.”⁹⁶⁵² Per la seua banda, el gran camarlenc del rei d’Aragó, Enyego d’Àvalos, “presto ne le arme” i dedicatari d’algunes de les traduccions de Decembrio, posseïa *volgarizzamenti* d’aquest estil, i en la coberta d’alguns es podien llegir –segons inventaris notariais– títols del tipus *Istoria di Caio Cesare in maternam linguam*.⁹⁶⁵³ Una expressió tan influïda pel costum italià com “en llengua materna” no seria estranya a un autor com el de *Curial e Güelfa*, que sembla tan familiaritzat, en els més diversos aspectes, amb els costums i la cultura bibliogràfica d’Itàlia.

En relació amb aquesta locució, finalment, trobem suggerent el plantejament d’Isabel Grifoll, quan escriu: “L’al·lusió a la ‘llengua materna’ –l’àrab en la versemblança que proposa la ficció– és tal vegada, *per speculum*, un indicatiu de l’existència d’una traducció catalana de l’*Eneida*, la ‘llengua materna’ de l’escriptor.” Ara, quan ens posem mans a l’obra a identificar una possible traducció catalana que haguera pogut estar a l’abast del desconegut escriptor (del qual dedueix Grifoll, sense provar-ho, és clar, que la llengua *materna* era la catalana), els resultats són un tant infructuosos. Així que no ens queda altre remei, a nosaltres i a la mateixa autora, que pensar alternativament en “la traducció castellana d’Enric de Villena”, que és, de fet, l’única que comparteix amb la del *Curial* el caràcter de vulgar i glossada.⁹⁶⁵⁴ Altra qüestió és saber o conèixer quina era la llengua familiar de l’anònim.

La introducció de l’*Eneida* en l’ambient clos de l’hort de Tunis proporciona ales a la imaginació de Camar, que a partir d’aleshores coneixerà la dramàtica història de Dido contada per Virgili, que té com a punt de partida el relat que recull un historiador contemporani seu, Justí (Troge Pompeu, *Històries filípiques*, XVIII,4-7): Dido és una princesa fenícia, filla del rei Bel de Tir i muller de Siqueu. El seu germà Pigmalión, que ha succeït Bel en el tron, desitja d’apoderar-se de les riqueses de Siqueu, el mata. La viuda ordeix una estratagema per endur-se secretament el tresor en una nau. Navega amb molts paisans fidels fins a desembarcar al golf d’Útica (actual Tunis). Allí obté de Iarbes, rei de la Mauritània, llicència per apoderar-se de tanta terra com puga contenir-ne la pell d’un bou. Dido fa tallar la pell en tires estretíssimes i encercla el terreny

---

⁹⁶⁵² GARRIDO VALLS, Josep-David, Un nou manuscrit de la “Crònica dels reis d’Aragó i comtes de Barcelona”: el ms. Ventimiliano 1/83 de la Biblioteca Regional Universitària de Catània, dins *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, 1, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 19-36.

⁹⁶⁵³ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d’Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302 (p. 300).

⁹⁶⁵⁴ GRIFOLL, Isabel, Camar *versus* Dido, dins CLÚA, Antoni – SABATÉ, Flocel, *Usos i tradició de les literatures clàssiques a les literatures medievals*, Pagès (“Verum et pulchrum Medium Aevum”, 4), Lleida, 2013, ps. 35-59 (p. 45).

suficient per edificar una ciutat: Cartago. Iarbes, irat per l'engany, però corprès per la bellesa de la viuda, la requereix en matrimoni. Ella, abans de conèixer la proposta, havia sentenciat que tots els cartaginesos havien de servir els interessos suprems de la pàtria, amb la qual cosa ella mateixa s'obligava a casar-se amb Iarbes. Però com havia jurat fidelitat a la memòria de Siqueu, preferí suïcidar-se. Aquesta és la versió històrica, que Virgili transformarà en la poètica història d'amor entre Dido i Enees.

L'*Eneida* fou una composició poètica pensada per dotar el poble romà, en temps d'August, d'una èpica que el fera digne hereu dels grans mites històrics de la Grècia clàssica. Virgili tingué en consideració algunes propostes cronològiques (Filist de Siracusa, segles V-IV aC, i Eudox de Cnidos, segle IV aC; seguits per Apià, segle II dC) que feien contemporanis l'heroi homèric Enees i la reina fundador de Cartago, Dido; o, si més no, que situaven la fundació de la metròpoli africana (arqueològicament documentada en l'actualitat vers la fi del segle IX aC) en temps de la guerra de Troia (que tingué lloc pel 1200 aC).⁹⁶⁵⁵ Per bé que aquestes propostes eren excepcionals, en relació amb els càlculs cronològics de la resta d'historiadors clàssics, els quals s'imposaren finalment en la tradició antiga i medieval. Els càlculs històrics que separaven els fets de Troia del naixement de Cartago, doncs, eren els més divulgats en l'edat mitjana, i els que l'anònim del *Curial* contempla quan –seguint Petrarca– parla dels vora tres segles que separaren històricament els amants de la ficció. Càlculs a banda, val a dir que en el *Bellum Poenicum* de Nevi (ca. 270-ca. 201), on se senten les bases d'una recreació literària o poètica de la pugna Roma Cartago, es fa ja menció d'uns amors llegendaris entre Enees i Dido.⁹⁶⁵⁶ Aquesta relació s'havia assentat en la tradició oral de la Roma del segle I aC, i ja havia tingut algun reflex tímid en la literatura abans que Virgili la privilegiara: la convertira en motiu central del poema. Segons Antonio Ruiz de Elvira, “parece claro que el tema de los amores de Dido y Eneas (...) estaba de algún modo de actualidad, o en el ambiente, no mucho antes de la época de elaboración de la *Eneida*, o incluso por los mismos años de esa elaboración.”⁹⁶⁵⁷

En el llibre I, el poeta Virgili imagina l'heroi troià Enees, fill de Venus, després de la caiguda de Troia. S'exilia amb el destí de viatjar a Itàlia i fundar al Laci l'embrió

---

⁹⁶⁵⁵ Vegeu WAGNER, Carlos G., *Cartago. Una ciudad y dos leyendas*, Aldebarán, Madrid, 2001.

⁹⁶⁵⁶ GRIFOLL, Isabel, *Camar versus Dido*, dins CLÚA, Antoni – SABATÉ, Flocel, *Usos i tradició de les literatures clàssiques a les literatures medievals*, Pagès (“Verum et pulchrum Medium Aevum”, 4), Lleida, 2013, ps. 35-59 (ps. 46-47).

⁹⁶⁵⁷ RUIZ DE ELVIRA, Antonio, Dido y Eneas, dins *Cuadernos de Filología Clásica*, 24, Madrid, 1990, ps. 77-98 (p. 81).

d'un nou imperi: Roma. Juno tracta d'impedir-ho propiciant una tempesta que fa naufragar els troians. Neptú ajuda Enees i els seus a arribar a la costa, al regne de Dido. Venus informa el fill de la biografia de la reina, que acull els troians a Cartago. La deessa de l'amor envia el seu fill, Cupido, perquè enamore Dido d'Enees, encara que aquesta havia jurat no tornar a casar-se. En els llibres II i III, Enees narra a Dido la caiguda de Troia i les tribulacions dels troians. En el IV, Dido comparteix el dilema amb la germana, Anna, que l'anima a deixar-se dur per l'amor. Juno s'alia amb Venus perquè Dido retenga Enees a Cartago, en contra del seu *fatum* o missió històrica, que és arribar a Itàlia. Enees i Dido ixen a caçar, i les deesses propicien una tempesta que els obliga a refugiar-se en una cova, on consumen la relació. La Fama alada comunica la novetat a Iarbes, el rei nùmida rebutjat per Dido, el qual s'enfureix i suplica a Júpiter que impedisca la fundació d'un regne africà pels dos amants. Júpiter desitja que Enees accomplisca el seu destí i envia Mercuri per a recordar-li'l. Enees obeeix el designi dels déus i, secretament, prepara un estol per a abandonar l'Àfrica. La Fama fa que l'apassionada Dido se n'assabente, però aquesta no aconsegueix convèncer Enees perquè hi romanga. Capitula, en fi, l'enamorada, i deixa que se'n vaja. Però el dolor pel repudi i la follia d'amor la porten a suïcidar-se clavant-se al pit una espasa que li havia regalat el mateix Enees. En aquest moment de tràgica culminació, la reina clama venjança i justifica –poèticament– les guerres entre Roma i Cartago. En els llibres V-XII, Enees, assabentat de la mort de Dido, aconsegueix la seua missió, en el transcurs de la qual visita l'Avern. Allí es troba l'ànima de la difunta caminant entre les ombres. Li demana perdó, però ella l'ignora i no li respon (llibre VI).

Les lectures realitzades per Camar, i en particular la del suïcidi de Dido relatat per Virgili, influiran a fer d'ella una jove erudita i de pensament racional: capaç d'argumentar sobre qualsevol tema filosoficomoral, d'aquells que agradaven als humanistes (la vida, la mort, el suïcidi, la virtut, la noblesa d'ànim, la llibertat...) i donar-ne raons al respecte. Explicant l'autor la “metamorfosi” pedagògica de la mora adolescent en una sàvia donzella, contribueix a fer pedagogia de cara als seus lectors: els està indicant, d'entrada, que “passar temps” estudiant els clàssics és una manera d'esdevenir ‘més humans’ (*humaniores*), com aconsellen els humanistes. És, de fet, l'única manera que ell coneix de transformar un cavaller (Curial), una jove (Camar) o l'autor d'una novel·la cavalleresca (ell mateix) en una persona ornada de “sciència” i de virtut, amb independència que la ciència no siga la seua professió. Quan Camar es proposeu buscar una eixida digna a la seua desesperada situació (el tirà rei de Tunis vol

posseir-la per esposa i “may no veuria a Johan”, *CeG* III.65), desenvoluparà tot un argumentari, debatent amb Fàtima, sa mare, sobre temes i continguts de l’Antiguitat clàssica, apresos al costat de Curial. Aquest serà, però, un primer avís sobre les intencions de la jove, que portarà a terme si la obliguen a casar-se amb el tirà depravat que governa el país. La controvèrsia sobre el suïcidi de Dido el reserva per al final, per a l’oració que pronuncia just abans de llançar-se des d’una finestra:⁹⁶⁵⁸

“–O, neta de Abanci, rey de Tir e de Sidònia, neboda de Acrísio, rey dels argius e filla de Bel·lo, rey de molts regnes! ¡Tu qui jurist sobre les cendres dels ossos de Siqueo tenir lealtat a ton marit despuys de la sua mort, e après, fugida per pahor de Pigmalion, ton frare, rompist la fe promesa a les reyls cendres per nova amor que en tu contra tota rahó se nodrí! Yo he vergonya ésser nada en la tua Cartago, per rahó de la inconstància que Virgili scriu de tu; e, si no fos esdevengut lo segon cas, ço és, que per mort reparist la tua gran errada, per ço que dues vegades no fosses trobada moçoneguera, no m’apellaria tua ne voldria haver nom de enamorada cartaginesa. Yo, Càmar, filla tua, seguint les segones pejades de la tua furor encesa, iré per servir a tu en los regnes innots, car no és rahó que reyna tan noble vage sola entre ànimes nades de clara sanch. Sé que són passats molts centenaris de anys que tu esperes alguna vassalla tua que gosàs empendre lo camí que tu, intrèpida, prenguist, per seguir la claredat d’aquell que dins lo cor te resplandí. És ver que no fonch massa gran cosa a tu morir per amor, puys que lo pensar morir e lo morir foren en un moment, en manera que lo deliberar no precey a la execució. Mes que si tu elegist morir per home digne de la tua amor, par e egal a tu, no és maravella gran, més avant que ·t lexava e no volia usar pus de la tua companyia, e per ço, com a persona desesperada, a la qual tots remeys desparexen, elegist morir sens alguna rahó, car la furor tua fonch tanta que, no sabent ço que feyes, morist, e per ço no ·t deu ésser comptat a virtut, sinó solament que no volguist oyr aquell tan vituperable mot de repudiada; e açò solament dóna color a la tua celerada rigor. Emperò yo, punida e combatuda per

---

⁹⁶⁵⁸ La caiguda des de dalt d’un edifici s’inspira, probablement, en la tradició iconogràfica medieval, que solia representar Dido com una reina coronada que es llança des de dalt d’una torre al foc. Vegeu MORENO JIMÉNEZ, Charo, Imágenes de Dido y Eneas en los *Castigos del rey don Sancho IV* (ms. 3995 BNM, siglo XV), dins *eSpania. Revue électronique d’études hispaniques médiévales*, 3 (“Images du pouvoir, pouvoir des images dans l’Espagne médiévale, XIe-XVe siècle), París, 2007, s. p.; MARTINES, Vicent, Enlighting words: Text and image in *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 363-386.

aquells insanis enceniments qui partiren la tua ànima dolorosa d'aquella lagrimosa carn, te invoque e 't prech que reebas l'ànima mia, que va per servir a tu, no usant de imaginació repentina, mas de longa e madura deliberació per mi en molts dies dirigida. Sé de cert que Artemísia plorà com yo, emperò plorant vencé; e la Mareselva, adversària sua, morí de dol en lo carçre. Ay, que aquesta mia no és la obra de Aragnes, que per la dea Pal·las fonch convertida en no res! ¡Abans serà mort amarga e cruel, emperò donarà fi a tots los meus mals! E axí, reyna e senyora mia molt cara, no penses que vaig a tu per desig de veure't, que, si escusar me'n pogués, ací, ab un catiu meu, voldria viure tots temps; mas, puys açò m'és tolt, vull anar més a tu que mentir la fe que dins mon cor he a aquell atorgada. Per què, Johan, aparella a mi los teus braços e d'aquells fes lit en lo qual muyra. Reeb-me, Senyor, que a tu vaig: christiana són e he nom Johana! Recomana al Déu teu la mia ànima, e lo cors en la tua terra hage sepultura.

“E, lexant-se caure de la alta finestra en la baxa terra, donà del cap en la vora de les andes, e, trencats los ossos del cap en diverses peces, exint lo cervell per molts lochs, dins aquelles andes morí” (*CeG* III.66)

Es tracta d'un fragment que paga la pena reproduir per extens i que mereix ser analitzat amb atenció. Camar invoca Dido, reina de Cartago (antecedent històric de la Tunis on ella habita), com a néta d'Abanci, rei de Tir i Sidó; neboda d'Acrisi, rei dels argius, i filla d'un altre monarca de nom Bel·lo. La deturpada genealogia remet paròdicament a la glossa 235 de l'*Eneida* de Villena: “*Dido, etc. Ésta fue dueña de muy grand proeza, fija del rey Bello, que señoreó a Thiro e a Sidonia. Este Bello fue hermano de Acrisio e fijo de Abançi.*”⁹⁶⁵⁹ Aquesta i altres coincidències amb textos de Villena dels anys 1417-1429, reforcen la idea que l'*Eneida* glossada i moralitzada en romanç en què pensaven l'anònim del *Curial* i els seus lectors era la de l'extravagant aristòcrata castellà, el qual utilitzà per a documentar aquesta genealogia algun repertori mitogràfic medieval de dubtosa qualitat. També reforça la idea –apuntada en preàmbuls i articles per Lola Badia i Jaume Torró– d'un anònim format anys arrere en les “corts ibèriques dels Trastàmara”, la més important i activa de les quals fou, sens dubte, la del rei d'Aragó. És a dir, que el nostre anònim seria algú que, si fem cas del lèxic que utilitza (alguns filòlegs plantegen fins i tot que fóra valencià...), hauria estat vinculat

---

⁹⁶⁵⁹ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vols. 2-3 (2000), vol. 2, p. 127.

durant anys a la cort que Alfons en Magnànim tingué a València. Allí escrigué Enric de Villena el seu tractat exegetic i moral sobre els treballs d'Hèrcules, i d'allí s'emportà la seua impressionant biblioteca a la serralada de Conca; no sense haver deixat abans una filla il·legítima (la futura escriptora valenciana sor Isabel de Villena)⁹⁶⁶⁰ i la promesa de dedicar la referida *Eneida* a Joan de Navarra, governador del regne de València en lloc i per absència del seu germà major, el referit Alfons V d'Aragó.

La següent informació que ens ofereix l'autor ja entra en matèria: la reina jurà “sobre les cendres dels ossos de Siqueo”, en la pira funerària del marit, “tenir lealtat a ton marit després de la sua mort”. Després d'això se'n fugí a l'Àfrica per temor del tirà del seu germà, Pigmalíó, i, en enamorar-se d'Enees, “rompist la fe promesa a les reials cendres per nova amor que en tu contra tota rahó se nodrí!” Se'ns reenvia indiscutiblement a l'*Eneida* (IV, v. 552): “non seruata fides cinere promissa Sychaeo”, és a dir: ‘No he servat la fe promesa a les cendres de Siqueu’.⁹⁶⁶¹ Té en compte també l'expressió virgiliana “*cineres atque ossa*” (V,787) o “*cineres et ossa*” (V,55) per a referir-se a les despulles mortals d'un ésser estimat que ha passat per la pira funerària. Però també ens recorda els versos de Dante Alighieri (*Divina Comèdia, Inferno* V, 61-62). El poeta toscà situa Dido entre Semíramis i Cleopatra, i l'assenyala amb el dit sense necessitat de nomenar-la, ja que és tan cèlebre o més que les altres dues: “L'altra è colei che s'ancise amorosa, / e ruppe fede al cener di Sicheo.” És a dir: ‘L'altra és la que es matà per massa amor, / i va traïr les cendres de Siqueu.’⁹⁶⁶²

Dante romp obertament amb la versió de la patrística i la tradició medieval, per tal com dóna fe del suïcidi per desesperació “amorosa”, tal i com el relata Virgili. Dido no es dóna mort per evitar caure a mans del rei Iarbes. Combrega amb Dante, i no amb Petrarca ni amb un ambigu Boccaccio,⁹⁶⁶³ l'autor del *Curial*. Uns versos més avall dels citats, Dante torna a presentar Dido (v. 85: “cotali uscìr de la schiera ov' è Dido”, ‘ells van eixir de l'estol on és Dido’), seguint l'*Eneida* (VI, vv. 440-444) entre aquells que tenyiren el món de sang (v. 90: “noi che tignemmo il mondo di sanguigno”).⁹⁶⁶⁴ La

---

⁹⁶⁶⁰ De la relació d'Enric i la seua obra amb el *Curial* tractem extensament en el capítol II.1.3. Pel que fa a la seua biografia, vegeu el capítol I.2.5.

⁹⁶⁶¹ VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida, vol. 2 (llibres IV-VI)*, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1975, p. 52.

⁹⁶⁶² ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 72-73.

⁹⁶⁶³ Sobre el tractament de Dido en la *Comèdia* i en altres autors del Tres-cents italià, vegeu PADOAN, Giorgio, Didone, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/didone_Enciclopedia-Dantesca/>

⁹⁶⁶⁴ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, ps. 74-75.

ubicació infernal de Dante s'inspira en la imatge ombrívola que presenta Virgili quan la veu deambular per la regió de l'Avern denominada "*Lugentes Campi*" o 'camps dels Plors' (v. 441), acompanyada d'altres "ànimes de clara sanch", com les denomina l'anònim del *Curial*, "*quos durus amor crudeli tabe peredit*", 'els qui es veieren rosegats per la cruel metzina de l'amor' (v. 442). A més de Dido, Enees hi identifica Fedra, Proenis, Erifile, Evadne, Pasífae, Laodamia i Ceneu.⁹⁶⁶⁵

Citant el cant VIII del *Paradiso* de Dante (vv. 7-9), l'escriptor del *Curial* recorda, de la mà de l'exegega Da Imola, que la deessa Venus rep en alguns poetes el nom de Diona en honor de sa mare, així anomenada (*CeG* III.17): "E [Venus] diu-se Dione per tu, segons diu Dante, en lo terç llibre (*Del Parayís*), allà on diu: "*Ma Dione adoravano e Cupido, / quella per madre sua, quello per figliolo, / et decia ch'illo stette in grembo a Dido*".⁹⁶⁶⁶ Da Imola explica l'aparició ací de Dido com una figura literària cèlebre per haver sigut víctima de l'acció conjunta de Venus i el seu fill Cupido, les fletxes daurades del qual havien introduït en el seu cor la passió libidinosa per Enees: "[Dante] *specificat ipsum Cupidinem ab officio suo, quia habet incitare homines ad libidinem, sicut fingit Virgilius, quod Venus mater Eneae misit filium suum Cupidinem in forma Ascanii ad incendendam Didonem in amorem ipsius Eneae.*"⁹⁶⁶⁷

Com Dante, el redactor del *Curial* parteix d'una versió virgílica de la història i qualifica de passional aquest amor. L'escriptor emet un judici negatiu sobre el "cas" amorós de Dido que, a diferència del que reunirà finalment la Güelfa amb Curial, atemptava "contra tota rahó". A diferència de la senyora de Milà, la sobirana de Cartago es deixà dur pels "naturals apetits de la carn" que caracteritzen el procés incipient d'enamorament de la Güelfa en el llibre I, però que ja no hi reapareixen. La Güelfa, a diferència de Dido, ha reconduït racionalment i honestament la relació. Dido no podrà superar les "flames" d'uns sentiments amorosos descontrolats, no subjectes a l'"honestia temperància" (*CeG* II.0), pròpia de dones i d'homes virtuoses. Camar s'avergonyeix d'evocar la malaguanyada Dido "per rahó de la inconstància que Virgili scriu de tu". Es refereix al tòpic virgílic del "*uarium et mutabile semper femina*" (*Eneida* IV, vv. 569-

---

⁹⁶⁶⁵ Vegeu VIRGILI MARÓ, P., *Eneida*, vol. 2., p. 152.

⁹⁶⁶⁶ ALIGHIERI, D., *Divina Comèdia...*, op. cit., ps. 960-961 (vv. 7-9): "ma Dione onoravano e Cupido, / quella per madre sua, questo per figlio, / e dicean ch'el sedette in grembo a Dido." És a dir: "sinó honoraven Dione i Cupido, / ell com a fill i ella com a mare, / i deien que ell seia als genolls de Dido."

⁹⁶⁶⁷ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, Purg. VIII, 4-9.

570). És l'advertència del déu Mercuri a Enees, quan aquest se'n va, sobre el caràcter de Dido: 'la dona sempre és una cosa inconstant i mudadissa'.

La sentència virgiliana es generalitzà posteriorment en la literatura com una màxima misògina que connecta antropològicament els clàssics amb una concepció judeocristiana de la dona. Aquesta s'ancora en el llibre del *Gènesi* i és reeditada per la patristica i els moralistes medievals. Eva, la dona terrenal, antítesi universal de la puríssima Verge Maria, participa del geni "voluble" de la serp temptadora: "*qui inde serpens dicitur quod volubili versetur astutia*" (Isidor de Sevilla).⁹⁶⁶⁸ L'assumpte de la inconstància del caràcter femení, que es deixa arrossegar fàcilment per passions i sentiments mudadissos, no passa desapercebut a Andreas Capellanus, en el vademècum d'amor cortés (*De amore*, III,83). La tria lèxica d'aquest connecta més directament amb la de l'anònim: "*Inconstans etiam mulier regulariter invenitur.*"⁹⁶⁶⁹

La ironia deriva en sarcasme quan llegim que de Dido que "per mort reparist la tua gran errada". És a dir, que "rompé la fe promesa a les reials cendres [de Siqueu]" i decidí reparar la falta lliurant-se a la mort. Aquest era un càstig digne a la depravació moral d'una viuda luxuriosa i "monçoneguera", que no ha sigut fidel a la paraula donada al difunt marit. Resulta hiperbòlic, sens dubte, el correctiu aplicat a una traïció amorosa ("jurist lleialtat"). Camar aprova cínicament la mort com a sanció per la falta comesa per l'"enamorada cartaginesa". Com s'observa, l'autor de la novel·la barreja la seriositat que requereix el tràgic moment amb girs còmics. El lector còmplice, al qual va destinada –suposadament– la novel·la, comença ja a sospitar que el narrador no narra la tragèdia amb el to elegíac i tota la solemnitat que la "matèria" requereix; sinó una mica "rudament e grossera", com advertia irònicament en el proemi III.0. D'altra banda, coincidim amb Isabel Grifoll en que la veu *monçoneguera* ('mentidera') solia associar-se a la faula en les crítiques que els detractors de la literatura de ficció adreçaven als literats, als quals desqualificaven com a *mendaces*.⁹⁶⁷⁰ Recordem l'al·lusió que el mateix escriptor fa al concepte dantesc *faccia di menzogna*, en el capítol que fa de preàmbul al somni del Parnàs, on es polemítza sobre aquesta qüestió. En definitiva:

---

⁹⁶⁶⁸ ISIDOR DE SEVILLA, *Quaestiones in Vetus Testamentum. In Genesim 4:2* (PL 83, col. 218), citat per CARPIN, Attilio, *Angeli e demòni nella sintesi patristica di Isidoro di Siviglia*, Edizioni Studio Domenicano, Bolonya, 2004, p. 74, n. 6.

⁹⁶⁶⁹ CAPELLANUS, Andreas, *De amore libri tres* [1186-1190], ed. electrònica dins *The Latin Library* <www.thelatinlibrary.com/Capellanus.html> consultada en març del 2015.

⁹⁶⁷⁰ GRIFOLL, Isabel, Camar *versus* Dido, dins CLÚA, Antoni – SABATÉ, Flocel, *Usos i tradició de les literatures clàssiques a les literatures medievals*, Pagès ("Verum et pulchrum Medium Aevum", 4), Lleida, 2013, ps. 35-59 (p. 41).

s'estaria jugant irònicament i metaliteràriament amb la duplicitat d'una Dido *mendax* (la de Virgili) i d'una Dido exemplar i concordant amb la *veritat* de la patrística.

Camar, donzella tunisenca, es considera “filla tua”, per tal com és ara ella la posseïda pel foc d'amor, la nova enamorada cartaginesa, i es mostra disposada a suïcidar-se i a fer companyia a aquella “reyna tan noble” en el més enllà. Ho farà “seguint les segones pejades de la tua furor encesa, iré per servir a tu en los regnes innots”, frase que recorda al moment en què Enees descendeix a l'Hades, a l'inframón de la mitologia clàssica, guiat per la Sibila (Eneida VI, vv. 268-269): “Ibant obscuri sola sub nocte per umbram / perque domos Ditis uacuas et inania regna / quale per incertam lunam sub luce maligna...” És a dir: ‘Marxaven com ombres dins la nit deserta a través de la fosca, / dels buits estatges de Dis⁹⁶⁷¹ i del seu reialme d'espectres, / tal com, sota la lluna incerta i la seva claror escassa...’ Allí es trobarà Enees amb Dido, condemnada per la seua luxúria (versió clàssica virgiliana, discordant amb la cristiana) a caminar entre les ombres dels suïcides per amor. Les primeres pejades de la furor de Dido havien discorregut sobre la terra de Cartago; les “segones pejades”, que ara es proposa a seguir Camar, són les del més enllà, on la *furor* de Dido continua encesa, per tal com es manifesta inclement amb qui l'ha despitada. L'escriptor juga, així mateix, amb el nom àrab de *Qamar*, que significa ‘Lluna’ o, més específicament, la claredat o resplendor de la lluna plena, associada en els països del Magrib –i en el món àrab en general– la bellesa resplendent. Segons Camar, l'Hades poetitzat per Virgili està ple d’“ànimes nades de clara sanch” que fan companyia a l'erràtica Dido. La imatge és evocadora del llibre VI de l'Eneida, però recorda també els versos de la *Commedia* de Dante on apareix Dido a l'Infern, com s'ha dit, entre luxurioses insignes.

No és casual ni improvisada aquesta recercada relació –a través de la llengua àrab – entre la nova Dido que és Camar i la Lluna, la qual cosa remet al tòpic clàssic de l'astre voluble. Virgili ja havia jugat poèticament amb aquesta associació entre la Diana caçadora, deessa de la Lluna i la reina Dido. A banda de les escenes de caça i imatges cinètiques que abunden en l'Eneida –com la de Dido, cerva ferida per una sageta d'amor–,⁹⁶⁷² la presència de Diana es privilegia (és comparada amb Dido en *Aen.* I, 498-504) i són múltiples les “visions” del globus lunar que acompanyen la presència de

---

⁹⁶⁷¹ *Dis Pater* és un déu romà de l'inframón, assimilat generalment a Plutó.

⁹⁶⁷² Vegeu HARO TRUJILLO, María Luisa, Eneas, *pius* cazador de Dido, dins *Anuario de estudios filológicos*, 15, Badajoz, 1992, ps. 155-164

l' enamorada cartaginesa.⁹⁶⁷³ Un dels passatges més coneguts del poema èpic, el del retrobament d'Enees amb una Dido majestàtica caminant entre les ombres, està presidit per la imatge especular de la lluna, que s'eleva entre els núvols (*Aen.* VI, 450-460): “... *Phoenissa recens a uolnere Dido / errabat silua in magna; quam Troius heros / ut primum iuxta stetit adgnouitque per umbras / obscuram, qualem primo qui surgere mense / aut uidet aut uidisse putat per nubila lunam.*” Miquel Dolç ho tradueix com: “...la fenícia Dido, amb la seva ferida fresca, errava en el gran boscatge; així que l'heroi troià fou prop d'ella i la reconegué com una ombra a través de l'obscuritat, com aquell qui al començ del mes veu o creu veure que s'aixeca a través dels núvols la lluna.”⁹⁶⁷⁴

La lluna del començ de mes és la lluna plena, la *Qamar* dels àrabs. Es tracta d'un terme poètic, tal com explica l'escriptora marroquí Fàtima Mernissi en la seua obra *Dreams of Trespass*: “Me hice experta en los nombres árabes de la luna. La luna nueva se llamaba *hilal*, o luna creciente, y la luna llena, *qamar* o *badr*. Tanto *qamar* como *badr* significaban también hombre o mujer ‘de gran belleza’, por ser entonces cuando la luna alcanzaba su máxima perfección y belleza. Entre *hilal* y *qamar*, y después, había otros nombres. La decimotercera noche se llama *bayd*, o blanca, por el cielo traslúcido, mientras que *sawad* era la noche oscura en que la luna estaba oculta tras el sol.”⁹⁶⁷⁵ L'autor del *Curial*, dubtem que fóra un expert en la “lengua aràbica” que havia après el seu cavaller de ficció, però degué elegir el nom de *Camar* de manera conscient, per tal de connectar onomàsticament amb la voluble Lluna/Diana/Dido de l'*Eneida*.⁹⁶⁷⁶

La donzella de l'horta de Tunis pensa que han transcorregut molts segles des de la mort de Dido, sense que cap dona gosara imitar-ne l'exemple, tan ple de “claredat” i resplendor. Heus ací una noció de *claritas* tan innovadora com provocadora en temps de Boccaccio –quan la féu servir per al *De mulieribus claris*–, però assumida ja amb sarcàstica naturalitat per l'autor de l'anònima novel·la catalana. Segons Piero Boitani, Boccaccio exhibeix una nova i amoral concepció de la *claritas* i és, segurament, el primer escriptor cristià que explicita la desvinculació entre fama i virtut.⁹⁶⁷⁷ En aquest

---

⁹⁶⁷³ És un tema molt estudiat. Vegeu, per exemple, SMITH, Riggs Alden, *The Primacy of Visions in Virgil's “Aeneid”*, University of Texas Press, Austin, 2005, p. 117.

⁹⁶⁷⁴ VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida*, vol. 2 (*llibres IV-VI*), ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1975, p. 153.

⁹⁶⁷⁵ MERNISSI, Fatima, *Dreams of Trespass. Tales of a Harem Girlhood*, Perseus Books, Cambridge (Massachusetts), 1994, p. 193. Citem a partir de MERNISSI, Fatima, *Sueños en el umbral*, trad. de l'anglès a l'espanyol d'Àngela PÉREZ GÓMEZ, Ediciones BSA, Barcelona, 2013.

⁹⁶⁷⁶ Més detalls sobre el nom del personatge femení en el capítol II.3.12.

⁹⁶⁷⁷ BOITANI, Piero, *Chaucer and the Imaginary World of Fame*, D. S. Brewer – Barnes & Noble (“Chaucer Studies”, 10), Suffolk, 1984, p. 101.

sentit, observa Isabel Davis: “While the Latin word *claris* and its cognates convey a quality of light, of brilliance, as well as renown, Boccaccio nonetheless feels able to include women of ill-repute: after all, bright lights throw dark shadows. As we have seen, he also manages to trounce feminine reputations even while rewriting biographies of women such as Dido as paragons of virtue.”⁹⁶⁷⁸ Boccaccio resitua Dido en un altar de “claredat” quan la selecciona per al seu panegíric de dones preclares.

Resulta imprescindible prosseguir amb la paràfrasi. La mort de Dido fou producte d'un impuls sobtat, d'una rauxa, i no d'una deliberació racional: “lo deliberar no precey a la execució.” En saber que Enees –un heroi aristocràtic, digne de compartir el seu amor– l'abandonava, actuà a la “deseperada”. Fou una folla elecció: “elegist morir sens alguna rahó”, empesa per la “furor encesa”, la desmesura, l'*hybris* dels grecs, tan desaconsellada en les *Ètiques* d'Aristòtil. El mot *furor* (“la furor tua fonch tanta”, insisteix sense excessiva pausa l'escriptor) remet a l'oposició dialògica d'actituds i personalitats que la crítica literària de tots els temps ha vist de Dido (*furor*: passió amorosa, follia irracional, perill de perdició) i Enees (*pietas*: lleialtat, devoció, sentit del deure). És cert que, imitant Ovidi i els altres elegíacs llatins, com es documenta per Sònia Gros,⁹⁶⁷⁹ l'escriptor aireja sovint la imatge de les flames i el foc amorós. Tanmateix, en el cas que ens ocupa, el referent és la mateixa *Eneida* (IV, vv. 696-697): “*nam quia nec fato merita nec morte peribat / sed misera ante diem subitoque accensa furore.*”⁹⁶⁸⁰ És a dir, segons la traducció de Miquel Dolç: ‘Perquè, com la malaurada no moria per la llei del fat ni de mort merescuda, / sinó abans de temps i per un accés e sobtada follia’.⁹⁶⁸¹ Virgili insisteix en aquesta imatge del furor encés en altres versos: “*ut faciem mutatus et ora Cupidus / pro dulci Ascanio veniat donisque furem / incendiat reginam atque ossibus implicet ignem*” (I, vv. 658-660). És a dir: “de manera que, mudats el rostre i el posat, Cupido vindrà sota els trets del dolç Ascani, abusarà la reina amb els seus presents i destil·larà en els seus ossos el foc de l'amor.”⁹⁶⁸² La *infelix* Dido, una serena governant pertorbada per l'amor, “*ardet amans Dido traxitque per*

⁹⁶⁷⁸ DAVIS, Isabel, Introduction, dins DAVIS, Isabel – NALL, Catherine (eds.), *Chaucer and Fame, Reputation and Reception*, D. S. Brewer, Cambridge, 2015, ps. 1-20 (p. 7).

⁹⁶⁷⁹ ‘*Amor omnia vincit*’: la força de l'amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239; EADEM, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015.

⁹⁶⁸⁰ Per a una millor comprensió del desenllaç de la tràgica mort de Dido, vegeu WLOSOK, Antonie, The Dido Tragedy in Virgil: A Contribution to the Question of the Tragic in the *Aeneid*, dins HARDIE, Philip (ed.), *Virgil Critical Assessments of Classical Authors, vol. IV. The “Aeneid” (continued)*, Routledge, Londres – Nova York, 1999, ps. 158-182 (especialment la p. 175).

⁹⁶⁸¹ VIRGILI MARÓ, P., *Eneida*, vol. 2..., p. 59.

⁹⁶⁸² *Ibidem*, p. 146.

ossa furorem” (IV, v. 101). És una “*reginam... furem*” (IV, v. 283) i, fins i tot, “*furibunda*” (IV, v. 646), en veure’s afectada per una extrema passió.

És fa evident que l’escriptor no improvisa quan redacta. Rellig o recorda de cor l’*Eneida* mentre ho escriu, i evoca els versos virgilians en la seua prosa. És comprén, així mateix, que l’escriptor ha “estudiat” a la seua manera l’*opus maior* de Virgili, i n’ha subratllat alguns versos. El podríem qualificar, doncs, de *loquens virgilianus*, com qualificava Francesco Filelfo el seu amic *Aenicus*/Enyego d’Àvalos,⁹⁶⁸³ perquè no sols abordant la relació de Dido en Camar apareixen reminiscències líriques o expressions manlevades de l’*Eneida*, sinó també en altres passatges de l’obra. Caldria rastrejar el *Curial* sistemàticament per a identificar-les. Per exemple, quan la Fortuna incita a la discòrdia contra Juno i invoca les Eumènides o “fúries infernals”, se’ns diu a continuació: “Guay! ¡Quantes ànimes dampnades, crinades de serps, vénen contra la superba e cruel Juno!” És inevitable pensar en els versos 279-281 del llibre VI de l’*Eneida*: “...*mortiferumque aduerso in limine Bellum / ferreique Eumenidum thalami et Discordia demens / uipereum crinem uittis innexa cruentis.*” És a dir: “i, al lllindar, davant per davant, la Guerra mortífera i les alcoves ferrades de les Eumènides i la Discòrdia delirant, amb la seva cabellera de vibres lligada amb cintes sangonoses.”⁹⁶⁸⁴ S’està evocant el paisatge dantesc –*avant la lettre*– que es troba Enees quan davalla als antres infernals. El que desitja la Fortuna és que Juno caiga víctima d’una discòrdia infernal, “crinada de serps”, que ella mateixa agitarà contra ella.

Continuant ara amb el diàleg que estableix el *Curial* amb la part més lírica de l’epopeia virgiliana, observem que, en revelar Camar el seu amor a Curial, oposa “la nafra dels meus pits”, física, corporal, que ella mateixa s’ha infligit, i “la nafra [d’amor, espiritual] que que lo teu cor, sens pietat, me fa” (*CeG* III.51). El retret per la mancança de pietat que, retòricament, llança Camar sobre Curial sembla recaure, en realitat, sobre “*Aeneas, pietatis insignis et armis*” (*Aen.* VI, vv. 403 *et passim*), qui potser no fou tan *pius* o pietós com es deia; si més no, des del punt de vista de Dido. Virgili recorre sovint al tòpic de la “nafra” o ferida d’amor.⁹⁶⁸⁵ Ho fa ja, d’entrada, en els primers versos del llibre IV, que anuncien l’enamorament de Dido com un fenomen entre venatori i patològic (vv. 1-2): “*At regina graui iam dudum saucia cura / uolnus alit uenis et caeco*

⁹⁶⁸³ *Convivia*, I, 29-37, citat per GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402 (p. 354).

⁹⁶⁸⁴ VIRGILI MARÓ, P., *Eneida*, vol. 2..., p. 144.

⁹⁶⁸⁵ Vegeu HARO TRUJILLO, María Luisa, Eneas, *pius* cazador de Dido, dins *Anuario de estudios filológicos*, 15, Badajoz, 1992, ps. 155-164.

carpitur igni”. La reina de Cartago, que ha sigut ferida per una dolorosa agullonada d’amor, alimenta aquesta nafra del cor amb la sang de les seues venes i es consumeix per un foc interior que la crema. De resultes de l’ enamorament, “*uritur infelix Dido totaque uagatur / urbe furens, qualis coniecta cerua sagitta / (...); haeret lateri letalis harundo*” (IV, vv. 68-69 i 73). És a dir: ‘Crema la infeliç Dido i, trasbalsada, vaga per tota la ciutat, talment com una cérvola atesa de sobte per una sageta (...); però roman enganxada al seu flanc la canya mortal.’ Quan Enees retroba Dido a l’Avern, ‘la fenícia Dido, amb la seva ferida fresca, errava en el gran boscatge’, “*Phoenissa recens a uolnere Dido / errabat silua in magna*” (IV, vv. 450-451).⁹⁶⁸⁶

La mort de Dido, en tant que producte d’una decisió irracional, fou inconscient i contrària a tot heroisme clàssic: “no sabent ço que feyes, morist, e per ço no ·t deu ésser comptat a virtut”. L’única cosa que en aquell moment li preocupava era que no pesara sobre ella el dolor immens de l’abandonament i el repudi. Solament aquest sentiment engegador, i no cap argument racional vàlid, “donà color a la tua celerada rigor”. L’expressió *donar color* al·ludeix a la presumpta voluntat de Dido de presentar-se com a víctima d’una tirania (fugint d’un matrimoni forçat amb Iarbes, aspecte destacat per historiadors i pares de l’Església), quan en realitat la seua mort responia a un acte de desesperació amorosa, a l’insuportable dolor que li causava haver sigut abandonada per Enees. Aquesta constatació evidencia la mancança de “virtut” en l’acte, des del punt de vista de la filosofia moral dels antics. No es fa cap judici en clau cristiana, ni s’alerta sobre cap condemnaió que tinga a veure amb la fe catòlica. Hi ha una corretja de transmissió literària que porta de Virgili al *Curial* a través de Dante.

Efectuada la lectura o interpretació moral del mite antic per Camar, aquesta s’identifica, tanmateix, el seu profund dolor amorós amb els sentiments de desesperació de Dido: “punida e combatuda per aquells insanis enceniments qui partiren la tua ànima dolorosa d’aquella lagrimosa carn.” De bell nou se’ns està citant l’*Eneida* (IV, vv. 595-596): “*quid loquor aut ubi sum? quae mentem insania mutat? / infelix Dido, nunc te facta inopia tangunt?*” És a dir: ‘¿Què dic? ¿On sóc? ¿Quina follia em torba la ment? Infeliç Dido, ¿és ara només que aquestes infàmies t’afecten?’ I també: “*Iuno omnipotens longum miserata dolorem*”, ‘l’omnipotent Juno, compadida del seu llarg sofriment’ (IV, v. 693); “*ferroque auerte dolorem! (...)* “*lacrimae uoluuntur inanes*”, ‘allunya el dolor amb el ferro! (...) les llàgrimes [de Dido] li regalen inútils [a Enees]’

⁹⁶⁸⁶ VIRGILI MARÓ, P., *Eneida*, vol. 2..., ps. 26, 30 i 153, respectivament.

(IV, vv. 447 i 449), o “*lacrimis euicta meis*” (IV, v. 548), ‘cedint a les meves llàgrimes’.⁹⁶⁸⁷ Diu un cínic Enees a Dido, quan es torna a trobar amb l’ànima de la reina per les cavernes de l’Infern: “*nec credere quiui / hunc tantum tibi me discessu ferre dolorem*”, ‘jo no podia creure que amb la meva partença hauries de sofrir aquest gran dolor’ (IV, vv. 463-464).⁹⁶⁸⁸ L’escriptor tracta d’evocar lectures compartides de l’*Eneida*, matisos de l’expressió lírica de Virgili. No és estrany, doncs, que Camar, en un altre capítol del llibre, recorde l’espasa regalada per Enees a Dido (el *ferrum* llatí de l’*Eneida*) com el “troç de ferro” que l’alliberà del dolor (*CeG* III.51).

Camar invoca Dido i li prega que reba l’ànima seua “que va a servir tu”. On? Doncs, se suposa que a l’Avern del clàssic o al cercle dels luxuriosos de Dante... Però immediatament rectifica: “no usant de imaginació repentina”, és a dir, de la desesperació passional i la decisió irracional (el “*subito furore*” del vers virgilià que citàvem adés), “mas de longa e madura deliberació per mi en molts dies dirigida.” Camar ha estudiat els clàssics al costat de l’esclau-preceptor Joan i ha pogut reflexionar sobre el sentit de l’amor, la vida, la llibertat, la mort i altres assumptes de filosofia moral. Ha “madurat” com a persona i es capaç de “deliberar” racionalment, sense deixar-se dur per sentiments que l’arrossegueu a actituds desassenyades. Afectada per la mateixa furor que Dido, la superarà moralment, amb un suïcidi estoic, heroic i virtuós; però atenció, no des de la perspectiva de la fe cristiana, sinó des d’una perspectiva filosoficomoral clàssica. Tal com havia fet poc abans en evocar el suïcidi de Cató (“Virtut és la fortalesa del meu cor; e Cató, honor de tots los romans, me mostrà en Útica lo camí de la llibertat; e per aquell caminaré, e a tal maestre tal dexebla”, *CeG* III.55),⁹⁶⁸⁹ està justificant comparativament la noblesa del seu gest. Ella desitja que la

---

⁹⁶⁸⁷ Segons TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80 (p. 77), aquest mateix vers 449 (“*mens immota manet, lacrimae uoluntur inanes*”, ‘la seva voluntat roman inflexible, les llàgrimes regalen inútils’), així com el plor en què esclata Enees quan torna a veure Dido a l’Avern, haurien pogut inspirar l’amonestació de Melchior a Curial perquè no plorara inútilment, en el capítol III.2: “¿Cuydas tu, ab làgremes, restaurar ton fet? No val res aquexa manera, ans, si vols bé haver, te cové a fi na força lexar-la. Altra és la via per la qual has a caminar, car la que tens no aporta l’ome sinó a abatiment. Regoneix-te bé, e venç a tu mateix mentre has temps; e, exugant les làgremes, fes loch a les mies paraules...” (*CeG* II.145).

⁹⁶⁸⁸ VIRGILI MARÓ, P., *Eneida*, vol. 2..., ps. 59, 47, 52 i 153, respectivament.

⁹⁶⁸⁹ Com adverteixen Lola Badia i Jaume Torró, Benvenuto da Imola és la font d’informació primordial sobre el debat suscitat entre els trescentistes italians al voltant de la virtut (perspectiva clàssica) o demèrit (doctrina cristiana) del gest de Cató. Vegeu ANÓNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 672. L’autor adopta una actitud ciceroniana i no es posiciona, però el seu personatge, Camar, sí que ho fa. L’escriptor, segueix també Da Imola (*Purg.* II, 111-123) en presentar Cató com un home honest i virtuós. Remarca la seua postura a favor de l’estoic, l’autor, amb una connexió intertextual amb Sèneca (*De providentia* II,10) sobre el suïcidi com el “camí de la llibertat” o “*libertati uiam*”. Vegeu els capítols II.1.6 i II.1.7.

seua mort no siga un gest absurd i quasi inconscient. Vol que li siga “comptat a virtut”, no com el de Dido. No obstant això, la frivolitat amb què es clou l’episodi, com després veurem, desmunta la pretesa solemnitat de l’oració de la jove.

De moment, i sense abandonar el to solemne (la part seriosa del discurs), l’escriptor recorda per boca de Camar la gesta d’un personatge femení de la *Carta de Madreselva a Mauseol*, de Rodríguez del Padrón,⁹⁶⁹⁰ que devia ser un text de lectura recent compartida entre l’autor i els seus lectors. Com ja s’ha vist en altre lloc,⁹⁶⁹¹ aquesta i una altra lletra foren imitacions de les *Heroides* d’Ovidi que l’esmentat escriptor castellà, estant a Itàlia, afegí a la seua versió romanç del referit epistolari amorós. Titulà l’obra *Bursario* (ca. 1439) i la posà a l’abast de lectors ibèrics, com el mateix autor del *Curial*, que també es trobava a Itàlia, interessats en literatura clàssica i sentimental. Això explica, doncs, que Camar evoque el triangle amorós de Madreselva, Mauseol i Artemisia. Afirmar Camar que aquesta última “plorà com yo”, de desesperació amorosa, però “vencé” usant la raó, i que la seua rival en amors, Madreselva, “morí de dol en lo carçre” per haver-se deixat dur irreflexivament per la passió. Optà per uns amors il·lícits i perillosos i pagà les conseqüències de la seua manca de premeditació: perdre la virginitat amb Mauseol i la llibertat, i veure com el seu estimat és condemnat a mort. Per contra, Artemisa apagà el seu plor pel desengany amorós, reflexionà serenament i adopta una solució virtuosa: manifestà haver sigut forçada per aquell que l’havia repudiada, per a demanar-lo en matrimoni –com a correcció de la pena– i salvar-lo així del patíbul. L’amor de Madreselva sí que fou efímer i carnal, “no res”: “obra d’Aragnes”, la mítica teixidora, que ofengué els déus per la seua *hybris* i fou castigada. Tanmateix, l’amor racionalment redirigit d’Artemisa la retrata com una jove que dóna exemple de virtut. Camar s’alinea amb ella i pensa que la seua mort serà virtuosa: l’alliberarà de ser violada pel tirà de Tunis i li donarà fama eterna. L’amargor i la crueltat del gest, paradoxalment, són un tràngol imprescindible amb tal d’assolir la llibertat. Renunciarà al cos a fi d’alliberar l’ànima, segons les creences dels estoics i els neoplatònics, que se suposa que ella coneix perquè les ha estudiades al costat de Joan/Curial. Expressats aquests pensaments, torna a adreçar-se a Dido.

Diu Camar a Dido que no es pense que té “desig de veure’t”. De fet, no li cau gens simpàtica, precisament per la seua follia d’amor i vergonyosa mort; pel fet

---

⁹⁶⁹⁰ RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Obras completas*, ed. de César HERNÁNDEZ ALONSO, Editora Nacional, Madrid, 1982, ps. 353-362.

⁹⁶⁹¹ Trobareu més detalls en el capítol II.1.3.

d'haver-la convertida Virgili en l'arquetip universal de dona que “espera” ser amada, que és feble, que resulta vençuda per les seues passions. Camar és més virtuosa que ella en diferents aspectes. Ella no espera, sinó que pren la iniciativa quan s'enamora de *Curial* i el besa. Ella no és feble, perquè se sent capaç d'emular el martiri estoic de Cató d'Útica, paradigma de la fortalesa moral en els clàssics romans, si es dóna el cas. Ella no és vençuda per les passions, perquè ha llegit molt i s'ha equipat mentalment per a deliberar sobre tot allò que li ocorre i prendre una decisió per ella mateixa, tot i que aquesta decisió –paradoxalment– la durà al mateix final tràgic de Dido.

Per aquesta raó, la mare, Fàtima, transformada per l'autor del *Curial* en un personatge més de la seua “recreació” classicista, amenaça la filla amb la condemnaió eterna que l'espera si es dóna mort desassenyadament i sense atendre a raons. Però, atenció, perquè no ho fa recordant-li les penes de l'Infern demoníac que comparteixen els monoteïstes del segle XV –els musulmans de Tunis i els cristians de Nàpols–, sinó al·ludint per mitjà d'un sintagma virgilià, “carçre escur e tenebrós” (*Aen.* VI, 734: “*tenebris et carcere caeco*”) al sistema de recompensa o càstig de les ànimes dels antics romans. Aquest sistema de creences és resumit en l'*Eneida*, vers la fi del segle VI, per boca del difunt Anquises. Aquest s'apareix per explicar al seu fill Enees poc després que aquest s'haja creuat amb Dido, quin és el destí de les ànimes segons una tradició que enllaça amb els pitagòrics, els mites òrfics i la filosofia de Plató.

La referència virgiliana apareix quan Fàtima i Camar debaten sobre els desitjos d'aquesta de donar-se mort si l'obliguen a casar-se amb el tirà de Tunis. La donzella sosté que només coneix una manera d'alliberar-se dignament d'aquella deshonra terrible –la de maridar-se amb un home cruel i luxuriós, assassí del seu pare–, que és la de seguir les passes virtuoses (des d'una perspectiva antiga i senequiana, és clar, que no pas cristiana) de l'estoic Cató d'Útica. En el transcurs de la discussió, la filla evita desvelar a la mare l'amor immens que sent pel captiu Joan/*Curial*. A tal efecte, la jove havia declarat prèviament un vot de castedat *sui generis*: “Senyora”, li havia dit a la mare, “yo no vull ésser muller del rey ne d'altri (...), car yo he votada virginitat e aquella guardaré per tot mon poder; e qui toldre la'm voldrà, ensems ab aquella, o abans, me toldrà la vida” (*CeG* III.45). Més avant ho concreta: “Yo he oferta la mia virginitat a Déu, e no la y toldré per cosa del món. E axí us prech que ·m procurets abans la mort que marit, car marit tench, segons vos e dit, e no n'hauré altre, si a Déus plau” (*CeG* III.47). El vot religiós de consagració a Déu (tan admissible en la ficció com

inconcebible en una musulmana⁹⁶⁹²) contribueix a dotar Camar d'un halo de màrtir, relacionable amb l'actitud de la neòfita Perpètua, una de les matrius que fa sertir l'escriptor per a caracteritzar la donzella. Malgrat aquestes excuses i vots, Fàtima, per intel·ligència i per experiència de vida, endevina que la desesperació de la seua filla no pot respondre sinó alguna passió amorosa que hauria concebut. Raó per la qual, li objecta: “¿E libertat penses que sie la mort? Carçre escur e tenebrós la pots apellar, e exili sens sperança de retorn. Mas, si per ventura tens lo cor en altra part, digues-m'ò, filla mia, que yo tindrè manera que de tot t'alegraràs” (CeG III.55).

Solament aquesta frase (“carçre escur e tenebrós..., exili sens sperança de retorn”), ja resulta summament interessant per a caracteritzar l'autor del *Curial* en dues facetes de la seua extraordinària personalitat. *Exili sense esperança de retorn* és una figura del dret romà de *ius exilii* (*exilium sine spe redeundi in patriam*), que passà a enriquir la terminologia jurídica de l'Europa medieval per a definir la pena aplicada als proscrius per crims especialment greus. Així, no és estrany trobar-la, amb algunes variants, en la legislació foral de la Corona d'Aragó i en sentències reials on es condemna el reu a ser foragitat d'un reialme: “*de toto regno penitus expellantur sine spe redeundi*”, per exemple. L'escriptor usa naturalment el tecnicisme perquè, sobre no ser cap home dedicat professionalment a tasques d'escrivania o burocràcia,⁹⁶⁹³ sí que domina recursos fraseològics procedents del terreny de l'administració. Podia ser algú com Enyego d'Àvalos, que no era escrivà ni intel·lectual, però que dirigia l'aparell hisendístic –i els tribunals d'afers econòmics annexos– del regne de Nàpols. Amb la qual cosa, no havia de redactar paperassa oficial, però sí revisar els casos més rellevants.

Pel que fa al primer component de la frase de Fàtima, aquest ja, poètic i virgilià (un lector de sentències que gaudia de l'*Eneida*...?), en comprendrem millor el sentit qual el contextualitzem en els versos del llibre VI que el contenen (723-751):

“(...) / *suscipit Anchises atque ordine singula pandit: / 'Principio caelum ac terras camposque liquentis / lucentemque globum lunae Titaniaque astra / spiritus intus alit, totamque infusa per artus / mens agitat molem et magno se corpore miscet. / Inde hominum pecudumque genus uitaque uolantum / et quae marmoreo*

---

⁹⁶⁹² Vegeu FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (p. 299).

⁹⁶⁹³ Com s'ha argumentat detalladament en el capítol I.2.6.

fert monstra sub aequore pontus. / Igneus est ollis uigor et caelestis origo / seminibus, quantum non noxia corpora tardant / terrenique hebetant artus moribundaque membra. / Hinc metuont cupiunque, dolet gaudentque, neque auras / discipiunt, clausae tenebris et carcere caeco. / Quin et supremo cum lumine uita reliquit, / non tamen omne malum miseris nec funditus omnes / corporea excedunt pestes, penitusque necesse est / multa diu concreta modis inolescere miris. / Ergo exercentur poenis ueterumque malorum / supplicia expendunt. Aliae panduntur inanes / suspensae ad uentos, aliis sub gurgite uasto / infectum eluitur scelus aut exuritur igni. / Quisque suos patimur manis, exinde per amplum / mittimur Elysium et pauci laeta arua tenemus, / donec longa dies perfecto temporis orbe / concretam exemit labem, purumque relinquit / aetherium sensum atque aurai simplicis ignem. / Has omnis, ubi mille rotam uoluere per annos, / Lethaeum ad fluuium deus euocat agmine magno, / scilicet immemores supera ut conuexa reuisant / rursus, et incipiant in corpora uelle reuerti.’’⁹⁶⁹⁴

Els hexàmetres 749-750, subratllats a la fi de la citació, connecten amb un concepte de l’ultratomba de l’Antiguitat clàssica molt car als neoplatònics, com era el de l’esborrat de memòria pel que passaven les ànimes abeurades al riu consagrat a Lete, la deessa de l’oblit. L’anònim evoca la poderosa imatge per a encapçalar el capítol on Curial s’enamora de Làquesis, un donzella que –no per casualitat– duu el nom de la parca protagonista del mite d’Er de Plató, on també apareix en context al·legòric el riu de l’Oblit: “Les honors en les quals Curial se veyia, les quals de dia en dia crexían, axí com si ell hagués begut tot lo riu de Lethe, li feren oblidar no solament les coses de Monferrat, ans encara menysprear-les” (CeG I.26). Cal tenir en compte, amb tot, que el cèlebre riu de Lete no sols apareix en *La República* de Plató (621a), sinó també en Giovanni Boccaccio (*Filocolo* II,19; III,4); Dante Alighieri (*Divina Comèdia, Purg.* XXXIII, v. 96), i fins i tot Rodríguez del Padrón (*Epístola de Troylo a Breçayda*).⁹⁶⁹⁵ Totes aquestes fonts eren conegudes per l’escriptor, però l’associació Làquesis-Lete en el llibre I ens orienta cap al diàleg de Plató, mentre que el record de les ànimes recloses en la presó fosca i tenebrosa ens condueix al llibre VI de l’*Eneida*.

L’interès per aquest passatge escatològic de Virgili convida a identificar l’anònim aristòcrata que escrigué el *Curial* com un personatge ben connectat amb els cercles de

⁹⁶⁹⁴ VIRGILI MARÓ, P., *Eneida, vol. 2 (llibres IV-VI)*..., ps. 166-167.

⁹⁶⁹⁵ Trobareu les referències d’aquests autors en els capítols i apartats corresponents.

l'humanisme neoplatònic italià. El relat d'Anquises connecta amb el *Somni d'Escipió* de Tul·li Ciceró, obra de signe neoplatònic; amb el *Comentari* d'aquesta mateixa obra pel també neoplatònic Macrobi; les revalorades Muses de Fulgenci, i –especialment– amb el mite d'Er de *La República* de Plató. Tots aquests textos troben ressò en *Curial e Güelfa*, com més amunt s'ha exposat. Els indicadors neoplatònics de l'obra, que són encara alguns més (la Venus Urània “estel·lificada” en el cel tercer; Apuleu i el mite de Psique i Eros; el paper de Bacus com a déu que recondueix a l'estudi, les virtuts de Plotí, l'harmonia de les esferes, etc.) i testimonien l'interés filosòfic –o la curiositat esnob, si ho preferim, car l'autor no és cap humanista– per les doctrines dels antics grecs i romans. És evident que aquestes doctrines, per molt de moda que estigueren en cenacles erudits de Milà o de Nàpols, transmetien una metafísica incompatible amb la teologia catòlica i amb l'aristotelisme tomista o medieval, és a dir, amb el paradigma cultural imperant. En conjunt, l'ornamentació pagana de la novel·la, la crítica paròdica dels frares, o l'aposta decidida per plantejaments humanístics que atemptaven contra l'*statu quo* sociocultural, religiós i sociopolític (noblesa per virtut i no per sang, fugir de la pobresa, esquivar Jerusalem, les dones estudien i prenen la iniciativa...) ajuden a explicar les prevencions que s'autoimposà l'escriptor a l'hora de publicar la novel·la. Per al cas que ens ocupa, el del “missatge” transcendental d'Anquises a Enees, facilitem la traducció de Miquel Dolç per a una millor comprensió:

“(…) li respon Anquises i li exposa en ordre cadascun dels secrets: ‘Des del començ, el cel i la terra i les planes líquides i el globus lluminós de la lluna i l'astre titànic són vivificats per un esperit interior, i aquest principi, difós per tots els membres del món, n'agita la massa sencera i es mescla amb aquest enorme cos. D'aquesta unió neixen els llinatges dels homes i dels animals, les vides dels ocells i els monstres que produeix el mar sota el seu resplendor marmori. Aquests gèrmens vitals tenen un vigor igni i un origen celeste, fins que no els destorben les impureses del cos i no els esmussen els òrgans terrenals ni els membres destinats a la mort. Des d'aquest moment, les ànimes coneixen els temors, els desigs, els dolors i les alegries, i ja no distingeixen clarament la llum del cel, tancades com són dins llurs tenebres i llur cega presó. Fins i tot en el dia suprem, quan la vida les ha abandonat, no es veuen completament lliures, les malnades, de tot el mal ni de totes les sutzures del cos; cal pensar que molts de llurs vicis, endurits pels anys, continuïn creixent ben endins en una manera sorprenent. Per això són sotmeses a

càstigs i expien amb els suplicis aquests mals inveterats: les unes suspeses en el buit, són exposades als vents lleugers; d'altres, sota l'aigua d'un vast avenc, denegen llur sutzura; d'altres són purificades pel foc. Cadascun de nosaltres sofreix els seus Manes; tot seguit passem per l'ample Elisi i només uns pocs ocupen aquests camps feliços, fins que un llarg espai de dies, conclòs el cicle del temps, hagi esbandit la inveterada sutzor i hagi tornat la puresa al principi eteri de l'ànima, guspira del buf primitiu. En canvi, totes aquestes ànimes, després que veieren girar la roda de mil anys, les aplega un déu en un gran estol als marges del Lete, perquè, privades precisament de tot record, puguin reveure encara la volta del cel i comencin a voler tornar dins els cossos.⁹⁶⁹⁶

El mateix Dolç, recorrent a la història de la filosofia i la religió de l'Antiguitat clàssica, explica divulgativament el significat del discurs, on entren en joc conceptes filosòfics platònics, relacionats amb la migració de les ànimes:

“Anquises exposa al seu fill la teoria de la palingenèsia i de la metempsicosi. L'aire, la terra, l'aigua i el foc, els quatre elements que integren l'univers, són impregnats d'un esperit, neixen tots dels éssers vivents; però en els homes l'esperit, és a dir, l'ànima, està contaminat pel cos i és, amb ell, esclau de les passions. Per això, després de la mort del cos, les ànimes passades a l'Avern s'han de purificar de totes les sutzures, la qual cosa s'esdevé mitjançant l'aire o l'aigua o el foc, conformement a llurs culpes. Tot seguit passen a l'Elisi, però poques hi romanen, per atènyer, després d'un llarg cicle temporal (deu mil anys, segons els òrfics i els pitagòrics), la perfecció absoluta i amb ella la primitiva essència celeste. Entre elles es troba l'ànima d'Anquises. Les altres són la major part, després de mil anys de la mort del cos passen de l'Elisi a la vall del Lete, un déu les invita a beure les aigües del riu, que tenen la virtut d'alliberar-les de tot record de la vida anterior i de despertar en elles el desig de tornar al món per a encarnar-se en nous cossos.⁹⁶⁹⁷

L'incís erudit, malgrat la seua extensió, ens sembla oportú –si no imprescindible– per a adquirir un millor coneixement del significat que l'autor vol imprimir al gest

---

⁹⁶⁹⁶ *Ibidem.*

⁹⁶⁹⁷ *Ibidem*, p. 117.

suïcida de Camar. Com també ens convindria retenir quin era el significat del suïcidi per als antics romans, en contrast amb la consideració altament pejorativa que tenia per als cristians o musulmans del segle XV. Fernando Navarro Antolín, que ha estudiat el tema en els poetes elegíacs llatins, adverteix sobre la tolerància existent en la societat romana amb aquest assumpte. Les lleis de la Roma clàssica no contemplaven cap càstig per al suïcida. I els casos de suïcidi estoicament justificat eren considerats testimonis de virtut.⁹⁶⁹⁸ No existia en llatí clàssic –i ni tan sols en llatí humanístic– la veu *suicidium*. Aquest és un neologisme de l’any 1636, que no trobà divulgació general a Europa entre teòlegs i moralistes fins al ben entrat el segle XVIII.⁹⁶⁹⁹

Els autors llatins parlaven de *mors uoluntaria*, i els literats feien servir metàfores i parafrasis poètiques mancades de to despectiu, del tipus *remedium amoris acerbi*, expressió que servia per a qualificar el suïcidi per desesperació amorosa de la Dido de Virgili.⁹⁷⁰⁰ En absència d’una doctrina condemnatòria com era la cristiana, els poetes llatins cantaven com a heroïnes exemplars, sense cap inconvenient, algunes insignes suïcides per amor: “Ovidio y Propercio ensalzan las figuras de Laodamía, de Alcestis y de Evadne, que se sacrificaron, la primera para no sobrevivir a su esposo, la segunda para obtener la salvación de su marido a cambio de su propia vida, la última para acompañar a su bienamado esposo en la muerte. Se trata evidentemente de *exempla* mitológicos aludidos interesadamente por los elegíacos para contraponer la *fides* de las heroínas legendarias a la *perfidia* de sus amadas.”⁹⁷⁰¹

És en aquest sentit, en el qual cabria entendre –i així ho proposa bona part de la crítica– la caracterització de Camar com una heroïna a l’estil dels clàssics, moralment defensable; cosa que trobaria justificació en un autor al qual atribueix Sònia Gros un perfil de lector assidu de poesia amatòria, d’elegíacs antics.⁹⁷⁰² Navarro cataloga, en base a l’elegia llatina, tres modalitats de suïcidi femení: 1) morts per *fides et amor*, quan l’amada se sacrifica per a salvar l’estimat, o per a acompanyar-lo al més enllà, vençuda per un dol insuportable; 2) *remedia amoris acerbi*, evasions perpetrades per desesperació amorosa, i 3) suïcidis per *pudor et castitas*, per a expiar una impietat

---

⁹⁶⁹⁸ NAVARRO ANTOLÍN, Fernando, El suicidio como motivo literario en los elegíacos latinos, dins *Emerita*, vol. 65, fasc. 1, Mèrida, 1997, ps. 41-55 (p. 43).

⁹⁶⁹⁹ *Ibidem*, p. 43, n. 3.

⁹⁷⁰⁰ *Ibidem*, p. 46.

⁹⁷⁰¹ *Ibidem*, p. 45.

⁹⁷⁰² Sobre el “cas” de Camar reflexiona GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, en la p. 134 i ss.

comesa (mort expiatòria) o per a llavar una deshonra rebuda (mort purificatòria).⁹⁷⁰³ Com s'observa, la mort de Dido –blasmada per Camar– es correspon amb la segona modalitat, incompatible amb la filosofia estoica i amb la teologia cristiana, i rebutjable del tot en conseqüència, fins i tot pels poetes. Així ho comprova Navarro, quan conclou que “entre los elegíacos (...), el suicidio por amor ofrece dos caras bien dispares: una positiva, cuando el suicidio es un testimonio de *fides et amor*, y otra negativa, cuando se trata del único medio de evasión de una situación amorosa desesperada, como *remedium amoris acerbi*. Y justamente para evitar el suicidio entre los enamorados desgraciados afirma Ovidio haber escrito sus *Remedia amoris* (vv. 15-19).⁹⁷⁰⁴

Notem que, en el mateix Virgili, la *furor* de Dido es contraposa negativament a la *pietas* positiva del virtuós Enees: l'heroi no comet cap falta quan abandona Dido, sinó quan s'entreté amb ella contra el disseny dels déus.⁹⁷⁰⁵ La Camar que crida contra Dido al·legarà en defensa del seu gest la preservació de la *pudor et castitas* enfront d'un tirà (argument coincident amb la Dido històrica, recordada pels apologetes cristians, malgrat la condemna dràstica del suïcidi per la patristica i la teologia medieval) i la *fides et amor* incondicional per Curial, que justifica en última instància el seu traspàs. Comptat i debatut, no sols pareix que l'autor de la novel·la conega els tres motius de suïcidi de les heroïnes de la literatura clàssica, sinó que pretén emular sincrèticament –per mitjà de Camar– els arguments filosòficament respectables que justifiquen l'acte, no segons la doctrina cristiana, sinó atenent a la filosofia estoica, imperant a l'antiga Roma. Per això s'explica que predomine en l'argumentari de Camar el judici benevolent de Sèneca i l'exemple de Cató d'Útica, com s'ha reconegut per la crítica.

La motivació relacionada amb la *fides et amor* es vincula ací amb la institució matrimonial, tan respectada i aconsellada per humanistes com Barzizza i per l'anònim. El somni de Camar, incomplert per culpa de la voluntat d'un tirà, és fer que Curial esdevinga marit seu: vol “viure tots temps” amb ell. Tal com afirma Isabel Grifoll, “la donzella, ‘encesa en l'amor d'aquell catiu’, vol mantenir intacta aquesta passió, per la

---

⁹⁷⁰³ NAVARRO ANTOLÍN, F., El suicidio como motivo..., p. 46.

⁹⁷⁰⁴ Ibídem, p. 55.

⁹⁷⁰⁵ Així ho explica GROS, S., “*Aquella dolçor amarga*”..., p. 141: “Convé matisar que en Virgili la falta d'Eneas no és mai la luxúria o la concupiscència (...), sinó l'oblit de la missió que li ha estat confiada pels déus, fundar una nove pàtria a Itàlia (*Aen.* VI, 265-275), missió en la qual Dido, que té les seves pròpies obligacions reials a Cartago, no pot acompanyar-lo. No hi ha condemna moral a l'heroi troià per la seva relació amorosa, sinó per l'oblit del mandat diví, perquè per a Virgili, Eneas és, per damunt de tot, el *pius Aeneas*, el model de l'home que compleix amb la virtut de la *pietas*, la justícia i el respecte als déus, la família i la pàtria.”

qual cosa assaja per tots els mitjans d'impedir un matrimoni no desitjat.”⁹⁷⁰⁶ En primer lloc, s'autolesiona per a evitar ser portada al palau de Tunis. Amb el seu segon gest, una mort estoica per amor, més racional i premeditada, pretén salvar per a la posteritat un aspiració, la del tàlem nupcial compartit amb el captiu Joan/Curial, que no podrà realitzar en vida: “Johan” –exclama, abans de morir– “aparella a mi los teus braços e d'aquells fes lit en lo qual muyra.” No podem descartar que, en escriure aquesta frase, l'escriptor estiguera pensant en les últimes paraules atribuïdes per Boccaccio a la casta Dido, quan aquesta es lliura a la mort en braços del seu difunt marit (*De mulieribus claris*, XLII: “*vocatoque Syceo inquit: 'Prout vultis cives optimi, ad virum vado!'*”; *De casibus virorum illustrium*, II,x: “*inquit: 'Cives optimi, ut iussistis ad virum vado!'*, et illico gladio superincubuit.”). Isabel Grifoll fa una observació interessant al respecte: “Des de l'ideari de la novel·la, Camar purifica l'amor passió i defensa la institució del matrimoni (...). El 'port per ells desitjat', reservat per a Curial i Güelfa, no és altre que el del matrimoni, presidit per la fidelitat entre els cònjuges.”⁹⁷⁰⁷ El que expressa Camar, doncs, és la professió pública d'una *fides et amor* que ennobleix el seu acte i justifica virtuosament la seua decisió des de l'òptica d'una filosofia moral clàssica.

A més a més, i considerat des del plànol de la ficció literària, Camar eternitzarà a través de la memòria escrita el seu honor virginal i el seu amor intens i honest per Curial. Camar dialoga amb Dido, doncs, perquè comparteix amb ella el drama de l'esperança conjugal truncada. Però amb una diferència: mentre la mort de Dido es produeix com a desenllaç d'un sentiment impur –passió carnal– i d'una decisió “repentina”, la mort de Camar és el desenllaç d'un sentiment pur –amor de donzella– i d'una defensa racional del matrimoni amb la persona amada.⁹⁷⁰⁸

La Dido de l'*Eneida*, si atenem al relat de Virgili, havia mantingut l'esperança en un matrimoni tan previsible com anhelat, si més no en la seua consciència femenina: “(...) *Dido dux et Troianus eandem / deueniunt. Prima Tellus et pronuba Iuno / dant signum: fulsere ignes et conscius aether / conubiis summoque ulularunt uertice Nymphae. / Ille dies primus leti primusque malorum / causa fuit; neque enim specie famaue mouetur / nec iam furtiuum Dido meditatur amorem / coniugium vocat, hoc paretextit nomine culpam*” (*Aen.* IV, 165-172). És a dir: ‘Dido i l'heroi troià fan cap a la

⁹⁷⁰⁶ GRIFOLL, Isabel, *Camar versus Dido...*, p. 42.

⁹⁷⁰⁷ *Ibídem*, p. 44.

⁹⁷⁰⁸ Podríem, fins i tot, llegir-ho com una defensa velada del matrimoni per amor com a recomanable per a aconseguir una relació conjugal digna (recomanada pels humanistes), en contrast amb les normes socials imperants aleshores, on el pare –figura que a vegades podria assemblar-se a la del “mesquí” Faraig– imposava a les donzelles de casa enllaços a contracor, per interessos socials o, simplement, monetaris.

mateixa espluga. La Terra i Juno himenea [*Iuno pronuba*, protectora de les noces] fan el primer senyal: brillaren focs, i el cel fou còmplice d'aquestes noces, i des del cim de les muntanyes les Nimfes ulularen el cant nupcial [senyal de mal averany]. Aquest fou el primer dia dels malastres de Dido, la primera causa de la seva mort. No la neguitegen, de fet, ni les aparences ni la cura del seu bon nom, ni és ja furtiu l'amor que nodreix: l'anomena conjugi, i amb aquest mot disfressa la seva culpa.⁹⁷⁰⁹

Verificats els presagis, l'enllaç conjugal entre Dido i Enees acabarà frustrat, però ho serà per causes i motivacions ben diferents a les del *Curial*. En aquest episodi de la novel·la, Curial no al·ludeix en presència de Camar a l'amor que conserva per la Güelfa, ni s'hi produeix cap rivalitat amorosa. La jove no es desespera per gelosia o desamor, ni és la repudiada d'un triangle amorós, com insinuen alguns crítics. La donzella Camar tampoc no es responsable, com la viuda Dido, de cap amor furtivament consumat. La tragèdia s'esdevé per la incompatibilitat entre el sentiment amorós tan intens i pur de la tunisenca, d'una banda, i la pretensió del viciós sultà d'endur-se-la a al força al seu harem (pretensió que ja no connecta amb la Dido virgiliana, sinó amb la Dido històrica, sol·locitada per Iarbes). Camar ha d'elegir dramàticament. Després d'haver llegit i assimilat Sèneca, prefereix morir enamorada i anar-se'n al més enllà per on deambulava encara la trista figura o espectre de Dido, abans que “mentir la fe que dins mon cor he a aquell atorgada”. Es refereix, lògicament, a la fe de casar-se amb Curial, dissimulada davant la mare amb un vot de castedat i d'oferiment a Déu/Al·là.

Enteses així les coses, s'observa una voluntat de l'autor del *Curial* d'alliberar l'enamorada Camar i l'objecte del seu enamorament, el nou Enees que és Joan, de qualsevol màcula de luxúria o de concupiscència moralment reprobable. L'horitzó de l'amor de Camar és noble, ja que aspira a formalitzar un matrimoni amb Curial, cosa que resultarà irrealitzable. En aquest sentit, les “andes” que remarca l'escriptor com a l'únic objecte totèmic acompanyen la donzella sobre el tràgic escenari. Són una clara evocació del *ferculum desponsationis* o llitera del cant nupcial de Salomó (*Càntic dels càntics*, 3:9-4:1): “[3:9] *Ferculum* fecit sibi rex Salomon (...) [3:11] *propter filias Jerusalem (...) in die desponsationis illius (...)*. [4:1] *Quam pulchra es, amica mea! Quam pulchra es!*” És a dir: ‘El rei Salomó s’ha bastit unes andes (...), per a les filles de Jerusalem (...), el dia de les seues bodes (...). ¡Com ets, de bella, estimada meua, com ets de bella!’ En aquest cas, les “andes” que haurien d'exposar la bellesa de la contraient,

---

⁹⁷⁰⁹ VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida*, vol. 2 (*llibres IV-VI*), ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1975, p. 34.

serveixen per a portar el seu cos castigat. I, en última instància, l'objecte emblemàtic del casament proclamat *in articulo mortis* (“Johan, aparella a mi los teus braços e d'aquells *fes lit* en lo qual muyra”) serà el que cause la traumàtica defunció de la jove: “donà del cap en la vora de les andes, e, trencats los ossos...” El tàlem nupcial desitjat per l'enamorada cartaginesa esdevé un fèretre i n'acull el cadàver.

Nobles eren, com les que Camar manifestarà dramàticament en presència de Curial, les aspiracions amoroses de Dido, enamorada d'un “home digne de la tua amor” (*CeG* III.66). D'altra banda, l'horitzó heroic i amorós de Curial és també noble, ja que anhela retrobar-se amb la Güelfa i esdevenir el millor cavaller del món. Com nobles eren, interpretades així per Virgili, les intencions amoroses i heroiques d'Enees, que en el llibre IV del poema èpic manifesten ser incompatibles amb el Fat. Recordem que, per a remarcar la possiblement honesta –encara que truncada– relació entre Enees i Dido, Virgili poetitza l'acord entre Juno (deessa del matrimoni) i Venus (deessa de l'amor) perquè l'himeneu de l'heroi i la reina dins una cova pugui ser interpretat com un compromís conjugal *de facto* (*Aen.* IV, vv. 125-127): “*Adero, et, tua si mihi certa uoluntas, / coniubio iungam stabili propriamque dicabo. / Hic hymenaeus erit...*” És a dir: ‘Jo [Juno] m’hi trobaré i, si puc comptar amb la teva voluntat [de Venus], els lligaré amb el vincle legítim i li donaré a Dido per sempre: himen hi serà present.’⁹⁷¹⁰

La darrera invocació de la jove suïcida, la més tràgica, és, doncs, per al seu estimat Joan, en els braços del qual desitja morir, ja que no podrà tenir-lo mai per marit. Doncs bé, en aquest punt culminant del monòleg tràgic i elegíac, l'escriptor irromp deliberadament amb una de les seues eixides hilarants i provocadores: “Reeb-me, Senyor, que a tu vaig: christiana són e he nom Johana! Recomana al Déu teu la mia ànima, e lo cors en la tua terra hage sepultura.” En aquest punt es produeix un gir inesperat en l'oració de la donzella suïcida; un bot que –com bé intueix i dedueix Isabel Grifoll– sembla inspirat en lectures hagiogràfiques de consum medieval: “El capteniment de la protagonista”, constata Grifoll, “és similar als patrons de conducta que les santes anacorètiques de la tardor de l'edat mitjana proposen al públic laic femení (...). Camar vol preservar la virginitat a força d'autopunició corporal. Ara bé, el registre hagiogràfic aparent, que ella reivindica...”⁹⁷¹¹ El registre hagiogràfic, com tot seguit comprovarem, no és aparent, sinò sòlidament fonamentat sobre una màrtir molt concreta –i molt africana també, com Dido i Camar– del *Flos sanctorum*.

---

⁹⁷¹⁰ *Ibidem*, p. 32.

⁹⁷¹¹ *Ibidem*, p. 42.

No hi ha cap dubte al respecte: quan l'anònim ja ens havia disfressat Camar d'estoica correctora de Dido, ens la capgira ara, per sorpresa, com una apòstata de la religió musulmana i una controvertida "màrtir", que no mor per la fe de Crist, car ningú no la martiritza, sinó per la fe de Curial, per amor. Per a major inri, ho fa recordant al lector un passatge de la *Passio sanctae Perpetuae* on la noble donzella Perpètua – paisana de Dido i de Camar, i estudiosa de l'*Eneida*– accepta el seu martiri per la fe de Crist exclamant: "Christiana sum et nominis mei sequor auctoritatem, ut sim perpetua!"⁹⁷¹² Amb la qual cosa, la seua proclama podria ser llegida, pels coneixedors de l'hagiografia de la santa, com una paròdia un tant blasfema o sacrílega. S'observa, doncs, que l'escriptor ha decidit presentar una "mort per amor" i revestir-la paròdicament amb indumentària martiriològica. És obvi que ni l'un ni l'altre model de defunció, el de la *passio amoris* i la *passio fidei*, semblen molt virtuosos als ulls de l'escriptor. Si que ho és, en canvi, per a ell, el suïcidi estoic i alliberador que executa Camar. Aquest es fonamenta racionalment sobre la filosofia moral antiga i humanística; concretament, sobre el *De providentia* de Sèneca. L'hagiografia novel·lada de Perpètua s'atribuïa aleshores a Tertulià. El còdex més complet de l'obra es custodiava a Nàpols i passà després a la biblioteca del monestir de Montecassino.⁹⁷¹³ És segurament en la cort napolitana on l'autor del *Curial* degué tenir accés a l'opuscle.

Més que curiosa és, doncs, la sincrètica combinació que l'escriptor opera sobre Camar. El personatge de la nova Cartago (Tunis) ha sigut construït explícitament sobre la Dido de Virgili, reina de Cartago, però també –implícitament i paròdicament– sobre el de santa Perpètua, martiritzada al mateix Cartago l'any 203. Ja hem tractat extensament de les connexions intertextuals que presenta el *Curial* amb les *Actes de les santes Perpètua i Felicitat*, i la *Passio sanctae Perpetuae* atribuïda aleshores a Tertulià. Tantes coincidències no poden ser producte de la casualitat, sinó d'una intencionalitat clara de l'autor, en connivència amb aquells lectors que compartien amb ell coneixements culturals, interès pels clàssics i curiositat literària en general. El joc combinatori de fonts tampoc no és gratuït pel que fa a una lectura al·legòrica o moral de la història de Camar. Al contrari: les tres cares de Camar, on s'inclouen les de Dido i Perpètua, ajuden a reflexionar sobre el que tenen en comú, i a debatre sobre allò que les

---

⁹⁷¹² ANÒNIM, *Acta SS. Perpetuae et Felicitatis*, dins Pseudo-TERTULIÀ, *Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis. Textum graecum et latinum ad fidem codicum mss.*, ed. a cura de Cornelius VAN BEEK, vol. 1, Nijmegen, 1936, p. 66.

⁹⁷¹³ Sobre Perpètua i Camar, trobarem àmplia informació més amunt, on tractem de les fonts devocionals del *Curial*.

separa. Es pot partir d'un esquema tripartit de filiació escolàstica (*passio, fides, ratio*) o dantesca (recordem la categorització de Dido entre “i peccator carnali / che la ragion [= *ratio*] sommettono al talento [= desig, *passio*]”, *Inf. V*, 38-39),⁹⁷¹⁴ però interpretat i resultat des d'una perspectiva moderna, tan irònica com humanística:

Personatges femenins amb final tràgic	Situació personal	Ubicació geogràfica compartida	Lectures que condicionen els comportaments	Vici/virtut que determina el comportament	Resultat que se'n deriva
DIDO	viuda	reina de Cartago	No en consta cap	<i>PASSIO</i>	Suïcidi passional per amor, no virtuós
PERPÈTUA	casada	màrtir de Cartago	<i>Eneida</i> de Virgili Sagrada Escriptura	<i>FIDES</i>	Martiri acceptat i cristianament virtuós
CAMAR	donzella	noble, resident prop de Tunis (antiga Cartago)	<i>Eneida</i> de Virgili Sèneca i altres clàssics	<i>RATIO</i>	Suïcidi estoic, filosòficament virtuós

Per als lectors de florilegis medievals, un martiri com el de santa Perpètua d'Àfrica podia ser vist com una “superació” en clau honesta i cristiana de la deplorable i irreflexiva mort de la Dido que cantaven els poetes gentils. Hom podria considerar els textos del martiri de Perpètua, per tant com una *Eneida* cristiana, un *exemplum* moral típicament medieval. Per a un lector renaixentista dels clàssics, en canvi, ni la mort de Dido ni la de Perpètua resultaven tan encomiables com la de Cató, que serà imitada heroicament per Camar. El martiri estoic d'aquesta –beneït per la incomparable filosofia de Sèneca, tan apreciada per Alfons el Magnànim, i pels seus humanistes i cortesans– converteix aquest episodi del *Curial* una –diguem-ne– *Eneida* humanista.

Fàtima no troba justificable la mort de la seua filla, ni comprén les raons que aquesta argumenta sobre el Cató de Sèneca, la Virgínia de Titus Livi i altres lectures clàssiques per ella, com és lògic, desconegudes (*CeG* III.55). Tampoc no ho entén el rei

⁹⁷¹⁴ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 70-71: “els peccadors carnals, / els que sotmeten la raó al desig.”

de Tunis, que atribueix la culpa del suïcidi a Curial. Per això diu aquest, enmig l'arena del "corral" on s'exposa el cadàver de la presumpta màrtir d'amor: "Càmar, segons ací s'és dit, vós morís per mi..." (*CeG* III.68). Ell ha llegit amb ella els mateixos llibres i comprén els motius que l'havien duta a llançar-se des de la finestra. Per això es declara en veu alta "ignocent de vostra mort" (*ibidem*), encara que el sultà diga que la jove ha mort per amor d'ell i per causa seua, com una nova Dido. El rei, finalment ho admet i, a prec de l'ambaixador del rei d'Aragó, allibera el captiu. Tampoc no ho comprén l'abadessa, quan argumenta davant la Güelfa que Curial l'estima i s'ha mantingut fidel a ella malgrat les temptacions africanes. Li recorda el cas de la "la desafortunada Càmar, que, per ell, menyspreant un rey, perdé la vida" (*CeG* III.76). La deessa Venus, quan s'apareix a la Güelfa, li confirma aquest aspecte de la fortalesa de Curial i de la fidelitat que li ha mantingut: "Vet allí Càmar, la bella, que ·s matà per ell, per ésser ell leal a tu e passant per tu infi nits treballs" (*CeG* III.95).

Així, si atenem a les raons de Venus –que són també raons de l'autor–, haurem de revisar els criteris inicials sobre la mort de Camar, que potser no fou tan "racional" com creíem. Cal apreciar la disparitat de criteris o lectures que tendeix a equilibrar les motivacions derivades de la *passio amoris* amb les de la *ratio* estoica, descartada la *passio fidei* si tenim consideren la velada paròdia grotesca a què se sotmet el martiri de Perpètua. La mort per amor, segons l'autor, és injustificable tal com l'executà Dido. Obrà desesperadament, com critica Camar: "Emperò yo, punida e combatuda per aquells insanis enceniments qui partiren la tua ànima dolorosa d'aquella lagrimosa carn", és a dir, afectada per aquella mateixa passió amorosa –que pot pertorbar tant l'home virtuós com el neci ignorant– "te invoque e ·t prech que reebas l'ànima mia, que va per servir a tu..." S'està admetent el component amorós o passional –virgilià, al cap i a la fi– del drama representat. Però amb una diferència significativa i correctora: "no usant de imaginació repentina, mas de longa e madura deliberació per mi en molts dies dirigida." La correcció moral és de tipus racional i filosòfic, i aporta heroïcitat i virtut, a l'estil dels clàssics antics, a la gesta que realitza Camar.

En qualsevol cas, la conclusió que obtingué l'escriptor en documentar-se sobre Dido i Perpètua és tan clara, com moderna i esclaridora de les seues intencions: en bona mesura, som allò que llegim. Les lectures ajuden a formar la personalitat del lector. La Camar suïcida no és la jove "mora" que era abans de conèixer Curial i instruir-se al seu costat. Ara és el producte d'haver estudiat Virgili i Sèneca: una síntesi tràgica d'allò que canta el poeta i d'allò ensenya el filòsof. Si no conreem la *virtus* a través de l'estudi, per

exemple de la “sciència” de Sèneca, serem vulnerables, com fou la Dido de Virgili. Ens deixarem dur per les passions naturals, que solen ser males conselleres, atenent –com atenia l’autor del *Curial*– al mestratge ètic d’Aristòtil. Si llegim la sagrada escriptura i les obres de devoció, ens enfortirem en la fe cristiana, com és el cas de Perpètua. Si, a més d’això, som capaços d’aprofitar el cabal de preceptes que la filosofia moral dels antics ens transmet, les nostres eleccions –fins i tot aquelles que exigeixen el sacrifici de la pròpia vida en pro de la llibertat– resultaran heroiques i virtuoses; encara que, com és el cas, contradiguen severament la doctrina dels teòlegs. Amb el benentés que els humanistes –amb els quals simpatitzava l’escriptor– consideraven la filosofia moral dels antics, al·legoritzada per Bacus en la novel·la cavalleresca, com una font de virtut independent de la teologia. La ciència pagana dels clàssics es considerava singularment útil per a perfeccionar les ànimes, és a dir, per a orientar i perfeccionar els comportaments dels éssers humans emulant l’esplendor de Roma.

Amb raó comprova Isabel Grifoll que la tràgica mort de Camar s’edifica sobre l’antecedent de la Dido virgiliana i no concorda en absolut amb la moral cristiana: ni es dóna la coartada d’un martiri per la fe, ni procedeix aplicar a la suïcida cap atenuant d’alienació mental. Camar és plenament conscient de la seua terrible decisió: la de protagonitzar un suïcidi virtuosament estoic, que es justifica *líricament* pel lliurament incondicional a la força sublim de l’amor i *filosòficament* per obtenir una victòria moral sobre la tirania. La justificació lírica és un eco de la poesia clàssica antiga, tan prolífica en defuncions per causa d’amor; la justificació moral remet a una ètica de filiació senequiana, és a dir, antiga, pagana, laica. Coincidim, doncs, amb algunes observacions de Grifoll al respecte, que situen el *Curial* a les portes del Renaixement:

“Certament, la protagonista implora el Déu cristià, al recer de la qual escuda els seus actes, però no ho fa per creença, sinó per amor a Curial, perquè és el Déu del seu captiu (...). La perspectiva de l’anònim és estranyament, i potser privilegiadament, laica. L’apologia de la virginitat que fa Camar no vindica la castedat hagiogràfica (...), sinó que és enunciació d’una passió amorosa que es vol donació extrema, al fons del fons expressió rutilant de l’erotisme, però que, desestructurada (negació al matrimoni), errant i sense objecte (sense la correspondència de Curial), palesa la necessitat de ser transcendida (...). L’anomalia, al meu parer, radica en el fet que l’exigència de transcendir la passió

amorosa ja no es confia a la via cristiana del martiri, sinó a l'opció clàssica del suïcidi. »⁹⁷¹⁵

“Estranyament laica”, “anomalia”, diu? Estaríem parlant en tot cas d'una estranya anomalia si la novel·la cavalleresca de què tractem fóra un producte del principat de Catalunya, de València o de Mallorca. No ho és en absolut si contextualitzem el llibre en el context geogràfic i cultural que li pertoca: la Itàlia dels humanistes. Cal admetre, en conseqüència, que Camar es dóna mort de manera conscient i racionalment “deliberada”. Però ho fa, és clar, en un moment de dramatisme extrem, on “her motivation is still as much the love of a man as love of God”, com observa Donna Rogers.⁹⁷¹⁶ Podríem pensar en principi, que la sorprenent conversió *in articulo mortis* de Camar a la fe de Crist –amb legítimes motivacions amoroses, si es vol– seria ben acollida entre un auditori cristià, habituat als florilegis i “vides” com les de santa Perpètua. Però una lectura contextualitzada del gest ens obliga a descartar-ho del tot, perquè un suïcidi no pot ser mai considerat “martiri”. A més a més, l'autor de la broma no esmenta per a res l'exemple de Perpètua, que manté com a personatge soterrat, només a l'abast d'alguns amics, se suposa que bromistes també, que coneixen la *Passio* i les *Actes* de la santa. I, per descomptat, com anota Isabel Grifoll, “el catàleg d'heroïnes que Camar esmenta en defensa pròpia (Artemísia, Mareselva, Aragnes), on no figura cap santa, ja és revelador”⁹⁷¹⁷ de les seues intencions paganitzants. No ens trobem, en conseqüència, davant de cap moralista cristià o apologeta del martiri.

El cinisme *teològic* del “suïcidi cristià” de Camar (que connecta, des d'una perspectiva ja no filosòfica, sinó estrictament literària, amb el cinisme d'algunes sàtires de Llucià, autor de tradició menipea) resulta més que evident: la jove mora, just quan acaba de convertir-se al cristianisme, demana a Curial que recomane la seua ànima al Salvador i perpetra, paradoxalment, un dels pecats més grossos que pot cometre un fidel: el suïcidi. No conforme amb això, encara té la gosadia de demanar a Curial que el seu cos siga soterrat en terra de cristians, se suposa que en sòl sagrat, cosa que no podia ser. Tothom sap a la perfecció, en el segle XV en què s'escriu la novel·la, que els cadàvers dels suïcides, condemnats sense remissió possible a les penes eternes de l'Infern, eren llançats als avencs com si foren cans o atzembles mortes, car no se'ls

---

⁹⁷¹⁵ GRIFOLL, I., *Camar versus Dido...*, p. 43..

⁹⁷¹⁶ ROGERS, Donna M., The marks of the Hidden Flame: three faces of Dido in *Curial e Güelfa*, dins *Neophilologus*, 80-1, 1996, ps. 53-60 (p. 58).

⁹⁷¹⁷ GRIFOLL, Isabel, *Camar versus Dido...*, p. 43.

admetia en sòl sagrat (vasos sepulcrales de les esglésies, criptes, fossars annexos, etc.). Així que resulta difícil d'admetre la bona fe del narrador quan escriu: “Curial li féu demanar [al rei de Tunis] lo cors de Càmar, e fonch per lo rey atorgat. E axí ·l· tragueren del corral, e molt honorablement a casa de l'ambaxador fonch aportat, e bé embalsamat e mirrat, ab totes les circumstàncies pertinents, en una molt rica caxa fonch mès, e, despuys, en terra de christians aportat e ab honor sepultat” (CeG III.68).

Per si el lector no tenia dubtes encara sobre el caràcter estrofolari del martiri de Camar, quan la jove es deixa caure des de dalt d'una finestra, l'autor culmina la descripció elegíaca de la tragèdia amb una crua exposició anatòmica o forense: “trecats los ossos del cap en diverses peces, exint lo cervell per molts lochs”. Sònia Gros relaciona la mort de Camar “lexant-se caure de la altra finestra en la baxa terra” amb un suïcidi del *Decameron* (IV.9): “E levata in piè, per una finestra, la quale dietro a lei era, indietro senza altra diliberazione si lasciò cadere. La finestra era molto alta da terra, per che, come la donna cadde, non solamente morì ma quasi tutta si disfece.”⁹⁷¹⁸

Siga aquesta o no la font d'inspiració, certament no es tracta d'una cloenda noble i encomiàstica, sinó d'una brusca i grotesca interrupció –encèfal escampat pel mig– del drama poètic. Únicament l'espectacle sangonós d'un Tirant lo Blanc trinxant les cervelleres dels cavallers contrincants en la novel·la de Joanot Martorell, ho podria superar en plasticitat descriptiva. L'autor de *Curial e Güelfa* fa ús d'aquesta escampada de vísceres en el moment oportú per a fer caure, com un castell de naips, la falla poètica i martirological que estava dramatitzant feia no res. Pensem-ho ara: faria mal d'il·lustrar *Curial e Güelfa* amb una miniatura que representara les despulles ertes i ensangonades de Camar, amb el crani obert i mig cervell a la vista, lligades a un pal de fusta en un corral, on el cavaller el defensa contra la fúria dels lleons. Ens referim, lògicament, als capítols següents de la novel·la, on l'espatlat cadàver cobrarà protagonisme.

Poc importa ja, arribats en aquest punt, el de la ruptura del to líric per la precisió forense, que l'evolució dramàtica dels fets obligue a condensar en poques paraules un plany, el de Fàtima sobre el cos inert de la filla, que recorda el d'Anna plorant la mort de Dido:⁹⁷¹⁹ “La mesquina de la mare, que altre bé sinó aquella filla no tenia, començà sobre lo cors de sa filla a fer molt gran plant, e, rompent los vels, los cabells e les robes, volia morir” (CeG III.66). L'estricta economia narrativa del *Curial* s'oposa

⁹⁷¹⁸ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 255.

⁹⁷¹⁹ Com bé suggereix GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 135.

diametralment a la retoricada prosa valenciana d'un devot Roís de Corella.⁹⁷²⁰ Ambdós literats escrivien en una mateixa llengua, sí, però vivien en diferents universos literaris i ideològics.⁹⁷²¹ I això, segons que es mire, demana de bones explicacions.

Com pertoca a un moment tan tràgic, Virgili –que és un poeta, com Corella, i no com l'anònim– expandeix i adorna la seua lírica. Anna, germana de Dido, com Fàtima, s'esgarra la túnica i desitja morir (*Aen.* VI, vv. 672-679): “*Audiit examinis, trepidoque exterrita cursu / unguibus ora soror foedans et pectora pugnīs / per medios ruit, ac morientem nomine clamat: / ‘Hoc illud, germana, fuit? Me fraude petebas? / Hoc rogus iste mihi, hoc ignes araeque parabant? / Quid primum deserta querar? Comitemne sororem / spreuisti moriens? Eadem me ad fata uocasses: / idem ambas ferro dolor, atque eadem hora tulisset.*” És a dir: ‘Ho sentí la seva germana, i, sang glaçada, aterrida, amb pas vacil·lant, esquinçant-se la cara amb les ungles i el pit amb els punys, es precipita enmig de tots i crida, pel seu nom, la morent: ‘¿És aquest, germana, aquell teu propòsit? ¿Era jo doncs la qui tu enganyaves? ¿Era això que m’aprestaven aquesta pira, aquests focs i aquests altars? ¿De què, ara que m’has abandonada, em queixaré primer? ¿Per menyspreu has rebutjat que la teva germana t’acompanyés en la mort? Tant de bo m’haguessis cridat a compartir el teu destí: el mateix dolor i la mateixa hora ens haurien emportat totes dues amb el ferro.’⁹⁷²²

El mateix plantejament “rupturista” del discurs que trobem en el “suïcidi cristià” de Camar emergeix en altres moments dels episodis africans de la novel·la. Per exemple, quan planteja l’escena eròtica de Camar besant de manera sensual Joan (amb metàfores bíbliques sobre dolçor i saliva, filtrades per la prosa llatina de Petrarca⁹⁷²³), després que aquesta l’haguera abraçat tan poèticament: “aquells braços solts e desempachats, qui de polp paria que fossen, lo prengueren pel coll; e ella, tirada per los braços qui al coll de Johan aferrats stàvan, alçà totes les espatles del lit, e aquell magre cors e flach, penjat al coll del catiu, s’abraçà ab ell” i el besà “tan stretament, que ne lo

⁹⁷²⁰ Com ho constata WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135.

⁹⁷²¹ La distància entre València i Nàpols no sols és de caràcter formal, sinó també ideològic. Vegeu, per al cas del cavaller Roís de Corella, les observacions que fem en SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014.

⁹⁷²² VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida, vol. 2 (llibres IV-VI)*, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1975, p. 58.

⁹⁷²³ Com hem observat en el capítol II.1.5: “*sicui saporiferi favus mellis labiis admotus repente subtraheretur*” (Petrarca, *Familiares* V,xvii,11), o “*et recordatione torqueor summis, ut aiunt, labiis gustate dulcedinis*” (*ibidem*, XXIV,vi,8), imatges que remetien al Càntic dels Càntics o Càntic de Salomó (4:11): “*Favus distillans labia tua, sponsa; mel et lac sub lingua tua.*”

un ne l'altre no podían espirar ne tornar alè” (*CeG* III.59). Ironitzem, òbviament, amb això de la lírica. ¿Un bes que quasi està a punt d'ofegar el sorprés enamorat? ¿Uns braços solts, llargs i “aferrats”, que semblaven de polp...? Seria inútil cercar la metàfora entre els trobadors o els *stilnovisti* italians de què tinguera notícia l'anònim. La font original són *Les Metamorfosis* d'Ovidi; però justament on tracta de l'intent de violació d'Hermafrodit per la nimfa Sàlmacis, que l'abraça amb els seus braços de “*polypus*” (IV,366) sense deixar-lo quasi respirar, i li arravata uns òsculs.⁹⁷²⁴

L'anònim de *Curial*, quan estableix amb açò del polp una correlació de fonts de filiació “reverenda”, en tant que ovidiana. Tanmateix, la reelaboració col·loquial i xarona del seu text, paròdic, pretén despertar el riure –o, si més no, el somriure còmplice– dels seus lectors millor informats. Potser algú d'ells compararia mentalment aquest petó impetuós amb el bes elegant del rei Pere d'Aragó a la postrada i enamorada Lisa (*Decameron*, X,7). El bes de Boccaccio era tan cast com privat de qualsevol connotació eròtica: “rivolto [el rei] alla giovane disse: ‘Ora vogliam noi prender quel frutto che noi del vostro amore aver dobbiamo’; e presole con amenduni le mani il capo le basciò la fronte.”⁹⁷²⁵ El capgirament de l'escena boccacciana –ací és ella la que abraça el cap de Curial i li furta el bes– hi accentua la sensació còmica. Com també els faria gràcia que tan tendra i bellíssima amant lluïra un “magre cors e flach” (senyal indiscutible de lletgesa en l'edat mitjana) i es “penjara” literalment aquell polp del cos de Curial. En aquest cas, ja no podríem parlar d'evocació ovidiana, sinó d'una nova *imitatio* paròdica, però ara dels versos de l'*Eneida* on Virgili poetitza el moment en què Dido s'enamora d'Enees, i els efectes embriagadors de l'amor:

**VIRGILI, *Eneida*, llibre IV,
versos 76-83**

Traducció

ANÒNIM

de Miquel DOLÇ⁹⁷²⁶

***Curial e Güelfa*, III.59**

*Incipit effari mediaque in uoce
resistit; / nunc eadem labente die
conuiuia quaerit, / Iliacosque
iterum demens audire labores /*

[Enees] començà a parlar i [Dido]
s'encallà enmig de la frase; / adés, a
l'entrada de fosc, espera amb ànsia l'apat
del primer dia / i de bell nou, delirosa, li

Alguna ans molt gran consolació fonch a
Càmar oyr les paraules de Johan. (...) Johan
llavors inclinà lo cap, e, quasi
reverencialment, a ella (...), penjat al coll del

⁹⁷²⁴ Vegeu més avall, on tractem d'aquesta obra d'Ovidi.

⁹⁷²⁵ Citat i comentat, en relació amb la Camar del *Curial* per GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 292.

⁹⁷²⁶ VIRGILI MARÓ, P., *Eneida*, vol. 2..., p. 30.

<p><i>exposcit <u>pendetque iterum</u></i> <i><u>narrantis ab ore.</u> / <u>Post ubi</u></i> <i><u>digressi, lumenque obscura</u></i> <i><u>uicissim / luna premit suadentque</u></i> <i><u>cadentia sidera somnos, / <u>sola</u></u></i> <i><u>domo maeret uacua stratisque</u></i> <i><u>relictis / incubat.</u></i></p>	<p>demana report dels malastres / i de bell nou roman suspena dels seus llavis. / Després, quan se'n separa, quan, al seu torn la lluna esblaimada amaga la claror / i els estels que tomben aconsellen de dormir, / tota sola es tortura al seu palau desert / i s'ajaça damunt el llit que ell ha deixat.</p>	<p><u>catiu, s'abraçà ab ell, e ab aquells envessos</u> <u>dels labis lo besà tan stretament (...).</u> E com axí per un gran spay estats fossen, <u>apartaren-</u> <u>se lo un de l'altre (...).</u> E Càmar <u>romàs en lo</u> <u>lit,</u> lavant ab la lengua los seus labis, per pendre lo çucre d'aquella poca de saliva que dels labis de Johan <u>en los seus ere romasa.</u></p>
--	--	--

Les paraules de Joan, com les d'Enees quan narra les desgràcies de la guerra de Troia a Dido, són el preludi de la manifestació d'amor que significa l'òscul. Tant Dido com Camar “pengen” dels llavis dels respectius amants. Però la divergent presentació poètica de l'escena converteix l'episodi del *Curial* en un exercici d'*imitatio* paròdica i grotesca. ¿Què podem pensar, també, d'una Camar que afirma, segons Hèrcules, que el cavallers ha de tenir “ardiment de fembra e cor de leó”? (*CeG* III.55). El disbarat o despropòsit erudit es fonamenta en una anècdota pseudohistòrica continguda en una vella crònica castellana, sobre l'adobament d'un cavaller al Cadis de l'Antiguitat.⁹⁷²⁷ El que fa l'autor és recordar als lectors, un auditori familiaritzat ja amb l'humanisme, la còmica mancança de seriositat dels crònicons medievals.

Aquests incisos hilarants no tenen res d'estrany en el plantejament general del novel·la, plena de jocs onomàstics i facècies corteses en els llibres I i II, i encara menys en la part presumptament “poetitzada” de la crònica curialesca, el llibre III. Ja ens ho havia advertit obertament l'escriptor. Ens havia dit que, no podent-se ajudar ell de les Muses, seguiria modestament les Pièrides. És a dir, que no escriuria seguint un estil, el dels insignes poetes que ell –un gran diletant– admirava, perquè la seua formació intel·lectual presentava mancances que li ho impedien. De manera que havia d'escriure “axí com sabré a aquest tercer e derrer libre, lo qual és algun poquet pus intricat que ·ls altres primers, per ço com en aquest haurà algunes transformacions e poètiques ficcions, scrites no en la manera que a la matèria se pertany, mas axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer” (*CeG* III.0). Els seus tocs de grosseria patinen cap a la paròdia i sàtira clàssiques. Els polps i altres ocurrències interrompen bruscament la lírica d'una escena, o contrasten amb el posat seriós i solemne del context narratiu. Virgili és una víctima més de les ironies de l'autor; ben poc medievals, per cert.

⁹⁷²⁷ Vegeu el capítol II.1.3, on tractem de les fonts castellanes del *Curial*.

La dislocació cristiana de la tradició literària de Dido respecte de la versió original virgiliàna podria generar alguna confusió en el lector, sobretot en una narració sotmesa deliberadament a ambigüitats. I és que durant segles coexistiren dues Dido diferents. D'una banda, hi havia la que els pares de l'Església interpretaven com una pecadora pagana i ahistòrica que mor per amor, és a dir, la Dido de Virgili, però també d'Ovidi (*Heroides* VII; *Metamorfosis*, XIV, vv. 68-81, i *Fastos*, III, vv. 523-655) i d'altres poetes llatins, medievals i moderns. L'altra Dido, la històrica, fou lloada en la patristica com una digna predecessora de les viudes cristianes, ja que prefereix morir abans que perdre l'honor de la castedat promesa al difunt marit. L'anònim del *Curial* és receptor actiu de totes dues tradicions en el segle XV. Per a saber com s'informa de la controvèrsia i de quina manera l'afronta, convé repassar-ne els antecedents.

El primer text que parla de l'existència d'una Dido reina fundadora de Cartago (i posa la data del 814 aC) és un fragment de l'historiador siculogrec Timeu de Tauromeni (Taormina, ca. 350-Siracusa, ca. 260 aC). Afirmar que "Dido, viuda de su marido tirio, y después de haber fundado Cartago, se suicidó para no ceder a las demandas, de un segundo matrimonio, de su vecino africano, 'el rey de los libios', que insistentemente la requería en matrimonio."⁹⁷²⁸ Aquesta versió, silenciada durant algunes generacions per la limitada difusió de l'obra de Timeu, renasqué amb força de la mà de l'historiador Troge Pompeu, que publicà les seues *Històries filípiques* pel 20 aC. La seua voluminosa obra es perdé, però tingué gran divulgació l'epítom realitzat per Justí (primeries del segle III). Ací apareix la figura de la Dido fundadora de Cartago i fidel al difunt marit, Siqueu, que prefereix morir abans que casar-se amb Iarbes (XVIII, 4-3 a 6-8, i XI, 10-3; especialment, en 4-7), en el marc d'una història que adés hem resumit.⁹⁷²⁹

S'interessaren en la Dido viuda i honesta de Troge Pompeu, l'única "vertadera", els apologetes cristians dels segles II-V. La recordaren encomiàsticament, com una reina pagana però virtuosa, per a confutar des de la fe la versió dels impúdics amors de la Dido de Virgili. Se la considerava una digna precursora de les "castes" viudes cristianes, a les quals els pares de l'Església desaconsellaven contraure segones noces. Així, Tertulià (ca. 160-ca. 220) celebra reiteradament el cas exemplar de l'"*integrae feminae Didoni*", que se suïcidà per mantenir la fidelitat pòstuma al difunt marit.

---

⁹⁷²⁸ RUIZ DE ELVIRA, Antonio, Dido y Eneas, dins *Cuadernos de Filología Clásica*, 24, Madrid, 1990, ps. 77-98 (p. 79).

⁹⁷²⁹ JUSTÍ (Marcus Iunianus Iustinus), *Historiarum Philippicarum T. Pompeii Trogi libri XLIV, in epitomen redacti*; ed. electrònica <<http://www.thelatinlibrary.com/justin.html>>, consultada en gener del 2015.

Observa que el seu exemple suïcida fou imitat per la muller del general Asdrúbal, quan s'esdevingué la destrucció de Cartago per Roma (146 aC). Ho diu en *Apologeticus* (L,4: “*Aliqua Carthagini conditrix rogo [se] secundum matrimonium dedit: O praeconium castitatis!*”); en *Ad nationes* (I,xviii,3: “*ignes post [adv.] Carthaginensem feminam Asdrubale marito in extremis patriae constantionem docuerat invadere ipsa Dido.*”), i en *Ad martyras* (IV,5: “*cum feminae quoque contempserint ignes: Dido, ne post virum dilectissimum nubere cogereetur; item Asdrubalis uxor, quae iam ardente Carthagine, ne maritum suum supplicem Scipionis videret, cum filiis suis in incendium patriae devolvit.*”). En *De exhortatione castitatis*, tracta sols de Dido (XIII,3: “*aliqua Dido, quae profuga in alieno solo, ubi nuptias regis ultro optasse debuerat, ne tamen secundas experiretur, maluit e contrario uri quam nubere*”); en *De anima* (XXXIII,9), sense explicitar majors detalls, afirma que “*si vel cynnis decora vox est, quod animal indues viro iusto Aeaco? Quam bestiam integrae feminae Didoni?*”,⁹⁷³⁰ i en *De monogamia* (XVII,22), reprén un argument que, com observa Isabel Grifoll, situa la Dido cristiana “als antípodes de la protagonista virgiliana”:⁹⁷³¹ “*Exurget regina Carthagini et decernet in Christianas, quae profuga et in alieno solo et tantae ciuitatis cum maxime formatrix, cum regis nuptias ultro optasse debuisset, ne tamen secundas eas experiretur, maluit e contrario uri quam nubere.*”

Minuci Fèlix (segles II-III) al·ludeix breument al cas (XX,6): “*aut reginam pudicam sexu fortiozem... venerabantur.*”⁹⁷³² Agustí d’Hipona (354-430), en les *Confessiones* (I,xiii,20-22), recorda haver estudiat de menut l’*Eneida*, haver-se emocionat i haver plorat la dissort de Dido. Diu que l’obligaven a escola a aprendre de memòria (20) “*Aeneae nescio cuius errores, oblitus errorum meorum, et plorare Didonem mortuam, quia se occidit ab amore, cum interea me ipsum in his a te morientem Deus, vita mea*”, és a dir: ‘els errors d’un cert Enees, de manera que oblidava els seus propis errors, i a gemegar per Dido, morta suïcida per amor, mentre jo em deixava morir entre aquestes faules sense tu, Déu i vida meua’. Considerava (21) miserable plorar per la mort passional de Dido i no plorar per la pròpia mort en vida que significava per a ell no deixar-se il·luminar el cor per Déu. I, finalment, trobava incompatible aquesta errònia tradició poètica amb la tradició històrica (22): “*Non*

⁹⁷³⁰ Textos citats per RUIZ DE ELVIRA, A., *Dido y Eneas...*, p. 83.

⁹⁷³¹ GRIFOLL, Isabel, *Camar versus Dido*, dins CLÚA, Antoni – SABATÉ, Flocel, *Usos i tradició de les literatures clàssiques a les literatures medievals*, Pagès (“*Verum et pulchrum Medium Aevum*”, 4), Lleida, 2013, ps. 35-59 (p. 49). La citació llatina que oferim a continuació, és recordada per l’autora, en la mateixa pàgina, nota 20.

⁹⁷³² Citat en RUIZ DE ELVIRA, A., *Dido y Eneas...*, p. 79.

clament adversus me venditores grammaticae vel emptores, quia, si proponam eis interrogans, utrum verum sit quod Aeneam aliquando Carthaginem venisse poeta dicit, indoctiores nescire se respondebunt, doctiores autem etiam negabunt verum esse.” És a dir: ‘Que no s’indignen contra mi els compradors i venedors de gramàtiques, perquè si els proposava aquest interrogant, ¿és ver o no que Enees vingué alguna vegada a Cartago, com diu el poeta?, els indoctes em respondran que ho ignoren, però els més instruïts diran per contra que no és veritat.’⁹⁷³³ El valor atorgat a la *veritas* en el cristianisme i en la cultura medieval jugarà, doncs, en contra de Virgili.

Sant Jeroni d’Estridó (ca. 340-420) aprofundeix –com després comentarem amb major deteniment, per ser el referent de l’autor del *Curial*– en la dissociació de la Dido vertadera, i la Dido poètica i indigna. Servi, gramàtic de la fi del segle IV i exegeta de l’*Eneida*, en el comentari al vers 267 del llibre I de Virgili, remarca el caràcter fictici i antihistòric del que narra el poema èpic i ho fonamenta amb arguments cronològics: *“hic autem omnia contra hanc historiam ficta sunt, ut illud ubi dicitur Aeneas uidisse Carthaginem, cum eam constet ante LXX annos urbis Romae conditam. inter excidium uero Troiae et ortum urbis Romae anni inueniuntur CCCXL.”* I afig, sobre Dido en concret (I, v. 340): *“Dido (...), quod cum a suis sociis cogereetur cuicumque de Afris regibus nubere et prioris mariti caritate teneretur, forti se animo et interfecerit et in pyram iecerit, quam se ad expiandos prioris mariti manes extruxisse fingebat.”* Torna de nou sobre la qüestió altres dues glosses del llibre IV, la del vers 36 (*“Despectus Iarbas.- Rex Libyae, qui Didonem re vera voluit ducere uxorem et, ut habet historia, cum haec negaret, Carthagini intulit bellum. Cuius timore cum cogereetur a civibus, petiit ut ante placaret manes mariti prioris, et exaedificata pyra se in ignem praecipitavit”*) i la del 335 (*“Didonis (...), cum se pyram sponte misisset, fingens placare manes prioris mariti, cum nubere se velle Iarbae mentiretur”*).⁹⁷³⁴ Una cosa és el que diu el poema i d’altra la glossa historicista, on es fa constar que Dido, reina fundadora de Cartago, fou assetjada bèl·licament per Iarbas i, amb l’excusa d’alçar una pira en honor del seu difunt marit, abans de casar-se, es llançà a les flames.

⁹⁷³³ SANT AGUSTÍ D’HIPONA, *Confessionum libri XIII*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant’Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

⁹⁷³⁴ SERVI (Maurus Servius Honoratus), *Servii Grammatici qui ferentur in Vergilii carmina commentarii* Vol. I, *Aeneidos librorum I-V commentarii*, ed. a cura de Georgius THILO i Hermann HAGEN, G. B. Teubner, Leipzig, 1881; reed. electrònica dins CRANE, Gregory N. (coord.), *Perseus Digital Library*, Tufts University – Universitat de Leipzig, Boston-Leipzig <<http://www.perseus.tufts.edu>>

El neoplatònic Macrobi (segles IV-V) comenta (*Saturnals*, V,xvii,5-6) com els poetes de l'antiga Roma havien seguit enlluernadament les pègges de Virgili, com qualsevol altra ficció poètica, sense plantejar-se interrogants sobre la historicitat o no de la relació amorosa entra Dido, reina de Cartago, i Enees, exiliat de l'arruïnada Troia. Acusa Virgili de falsificar la història i damnificar l'honor de la "casta" i vertadera Dido, i recorda que els historiadors sí que parlaven d'aquesta Dido, però sense relacionar-la per a res amb Enees: "*ut omnes Phoenissae castitatis conscii, nec ignari manum sibi iniecisse reginam, ne pateretur damnum pudoris.*" És a dir: 'que tothom, coneixent la castedat de la fenícia i no ignorant que la reina es donà mort per no sofrit cap ultratge al seu pudor' (el rei Iarbes pretenia posseir-la a la força), feia els ulls grossos. Macrobi insisteix en que és coneguda per tothom la falsedat de la versió poètica ("*fabula lascivientis Didonis, quam falsam novit universitas*"), però els éssers humans la prefereixen oir per la dolçor de sentiments que infon la poesia en el cor dels oients: "*quod pectoribus humanis dulcedo fingentis infudit.*" D'ací que la Dido elegida per a representar la bellesa per part d'artistes i poetes no siga la històrica, sinó la fictícia, la virgiliana.⁹⁷³⁵ Era el principi d'un prolongat debat sobre veritat i poesia, que s'incorpora al projecte literari que convenim a denominar *Curial e Güelfa*.

Un segle després, el gramàtic Priscià (*Periègesi*, vv. 185-186) exalta la Dido "feliç" de la història, en detriment de la *infelix Dido* impúdica que canta Virgili: "*qua regnans felix Dido per saecula vivit, / atque impudicam non perdit carmine ficto.*"⁹⁷³⁶ Per la seua banda, Pau Orosi (ca. 383-ca. 420) en les *Historias adversus paganos* (IV,xxiii,4), es manifesta enèrgic en la defensa de Dido i afig, igual que ho feia Tertulià i ho farà Jeroni, que el seu exemple fou seguit per la muller d'Asdrúbal: "*Uxor Hasdrubalis, cum ardentem Carthaginem aspexisset (...), cum volentibus filiis virili dolore, furore femineo in medium se iecit incendium, eundem nunc mortis exitum faciens novissima regina Carthaginiis [Dido], quae quondam prima fecisset.*"⁹⁷³⁷

⁹⁷³⁵ MACROBI, Ambrosi Teodosi, *Les Saturnals*, ed. a cura de Jordi RAVENTÓS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003-2006, vol. 3 (llibre V), 2005, ps. 101-102.

⁹⁷³⁶ LEMAIRE, Nicolas Eloi (ed.), *Poetae Latini minores: Rutili Numatiani 'Itinerarium'; Prisciani 'Periegesis' et alia opera; Ausonii et variorum auctorum 'Carmina geographica'; Varronis Atacini 'Fragmenta', quae veteribus ac novis illustravit*, París, 1825, vol. 4, p. 277.

⁹⁷³⁷ OROSI, Pau (Paulus Orosius), *Historiae adversus paganos*, dins , dins MIGNE, Jacques-Paul, *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, economica, omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui, ab aevo apostolico usque Innocenti III tempora floruerunt. Series Latina*, vol. 31, París, 1846; reed. electrònica dins *Corpus Corporum. Repositorium operum latinorum apud Universitatem Turicense*, Universität Zürich, Zurich, s. d. <mlat.uzh.ch>, col. 916B.

El referent patristic que cita l'anònim del *Curial* és el més contundent a l'hora d'evidenciar les "mentides" poetitzades per Virgili: Jeroni d'Estridó (ca. 340-420). L'autor de la *Vulgata* segueix la versió històrica de Justí i l'exemple afegit per Tertulià sobre la muller d'Asdrúbal. Ho fa breument en l'*Epistola* CXXIII, 7 ("*Stringam breviter reginam Carthaginiis, quae magis ardere voluit quam Iarbae regi nubere, et Hasdrubalis uxorem quae... in subiectum se praecipitavit incendium*")⁹⁷³⁸ i més extensament en el tractat *Adversus Iovinianum* I,43. Això sí, a diferència de Tertulià i altres apologetes, que sí que al·ludeixen a l'*Eneida*, Jeroni silencia totalment la veu del poeta pagà, en benefici de l'única versió que li mereix atenció: la històrica, l'exemplar, adreçada als seus lectors cristians. La seua intenció és la de reforçar les conviccions honestes de les viudes castes, per tal que rebutgen segones noces seguint l'exemple de la virtuosa pagana que 'perferí cremar-se a casar-se' amb Iarbes:

*"Viduae gentiles.– (...) Veniam ad maritatas quae mortuis vel occisis viris supervivere noluerunt, ne cogentur secundos nosse concubitus, et quae mire unicos amaverunt maritos; ut sciamus digamiam apud Ethnicos etiam reprobari. Dido, soror Pygmalionis, multo auri et argenti pondere congregato, in Africam navigavit, ibique urbem Carthaginem condidit, et cum ab Iarba rege Libyae in coniugium peteretur, paulisper distulit nuptias, donec conderet civitatem. Nec multo post exstructa in memoriam mariti quondam Sichaei pyra, maluit ardere quam nubere. Casta mulier Carthaginem condidit, et rursus eadem urbs in castitatis laude finita est. Nam Hasdrubalis uxor, capta et incensa urbe, cum se cerneret a Romanis capiendam esse, apprehensis ab utroque latere parvulis filiis, in subjectum domus suae devolavit incendium."*⁹⁷³⁹

És a dir:

'Verges gentils.– (...) Procedim ara amb les dones casades que es resistiren a sobreviure a la mort o a la mort violenta dels respectius cònjuges per temor a ser constretes a unes segones noces, i que reservaren les seues atencions als únics marits que tingueren. Això és perquè sapiem que el segon matrimoni fou repudiat

⁹⁷³⁸ Citat per RUIZ DE ELVIRA, A., *Dido y Eneas...*, p. 83.

⁹⁷³⁹ SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Adversus Iovinianum*, ed. electrònica dins *Corpus Corporum. Repositorium operum latinorum apud Universitatem Turicense*, Universitat Zurich, Zurich, s. d. <mlat.uzh.ch> consultada en novembre del 2014.

entre els pagans. Dido, germana de Pigmalión, després d’haver replegat una gran quantitat d’or i argent, navegà fins a l’Àfrica i allí fundà la ciutat de Cartago. I quan Iarbes, rei de Líbia, la sol·licità per muller, procurà diferir en el temps aquest matrimoni, amb l’excusa de concloure l’afer fundacional. No molt de temps després, havent encés una pira funerària en memòria del difunt marit, Siqueu, preferí cremar-se abans que casar-se. Una casta dona fou la que fundà Cartago, i el final de la mateixa ciutat fou un altre homenatge a l’excel·lència de la virtut: en efecte, la muller d’Asdrúbal, en ser conquerida i incendiada la ciutat, i en veure que no podia fugir de ser capturada pels romans, agafà al braç els seus fills menuts i es llançà sobre les runes ardents del seu palau.’

La intenció d’evidenciar la falsedat històrica sobre la qual operava Virgili, derivà – per mediació de Jeroni, “qui no erra”, com ironitza l’autor del *Curial*– en la predilecció de la tradició medieval per la Dido patristica, “exemplar” i alternativa a la poètica. La de Jeroni era la “vertadera” reina de Cartago, digna d’elogiar, i no pas la “falsa”, fictícia i dissoluta –i silenciada– que cantaven els literats gentils. La vera Dido excel·lia per ser una honesta i sacrificada viuda, posicionada als antípodes de la luxuriosa ficció virgiliana. No fou ni podia ser cristiana, entre altres coses perquè se suïcidà, però es donà mort per causes i raons molt més nobles i honorables que no l’ enamorada d’Enees. La reina pagana de Jeroni era un model virtuós a seguir per a la monogàmia exclusiva o *univiratus* que aconsellaven a les dones els pares de l’Església.⁹⁷⁴⁰

Ara bé, ¿per què diem que ironitza l’escriptor quan afirma que Jeroni “no erra”, amb un modisme usat en la literatura moral i patristica de l’edat mitjana per a remarcar l’*auctoritas*? Doncs, perquè l’Asdrúbal de què parla sant Jeroni, seguint la proposta exemplar de l’apologeta Tertulià, és el general cartaginés Asdrúbal el Beotarca, que no morí abans que la seua muller. Conta Polibi d’ell (*Històries*, llibre XXXVIII) que defensà heroicament Cartago contra els romans, com diu Jeroni, el 146 aC, però que no tenia res a fer contra la potència militar d’Escipió i Massinissa. Així que decidí rendir-se vergonyosament i es postrà als peus dels romans, que deixaren que marxada a l’exili

---

⁹⁷⁴⁰ Es pot resseguir una part d’aquesta polèmica patristica, entre molts altres treballs de síntesi, en RUIZ DE ELVIRA, A., Dido y Eneas, *op. cit.*; ÍDEM, *Silva de temas clásicos y humanísticos*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1999, ps. 243-254; POMER MONFERRER, Luis, *Los exempla paganos en la literatura polémica cristiana: la figura de Dido*, dins *Ilu. Revista de ciencias de las religiones. Anejos*, 24, Madrid, 2013, ps. 117-136; RICCO, Renato, *Sulle tracce di Didone. La regina cartaginese nelle fonti classiche e nella letteratura italiana fino a Metastasio. Origini e sviluppo del mito*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Salerno – Dipartimento di studi umanistici (filologici, letterari, linguistici e storici), Salerno, 2011; ed. electrònica <<http://elea.unisa.it/>>

sense perdre la vida. Els seus homes li ho retragueren i la dona el maleí públicament, portant en braços els seus fills. Sí, és clar: la muller se suïcidà tràgicament acompanyada dels fills, com exposa l'autor de la *Vulgata*, però ni era viuda, ni sentia ja cap estima ni respecte pel covard del marit, que l'havia abandonada, a ella i als seus. Així que sant Jeroni, en aquest, com en molts altres casos, “erra” palesament.⁹⁷⁴¹

Cal preguntar-se, doncs: ¿qui podia conèixer aquestes coses a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, on sembla que s'escriu el *Curial*? Doncs, el camarlenc Enyego d'Àvalos, que havia portat de Milà a Nàpols (1440) les *Històries* en grec de Polibi arromançades en toscà per Pier Candido Decembrio, a partir de la versió llatina de Leonardo Bruni. L'humanista les havia dedicades a un familiar del marquès de Monferrat, cortesà de Milà, que era amic d'Enyego.⁹⁷⁴² Un manuscrit amb part d'aquesta obra (*De primo bello Punico*) havia viatjat a Castella amb D'Àvalos el mateix any. Estant allí, l'havia regalat al seu amic i parent el marquès de Santillana. El còdex encara es pot consultar a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 10301), i porta l'*ex-libris* següent: “*Iste liber est Polibus [sic], autor grecus, / et est mei, Ynici de Davalos.*”⁹⁷⁴³ És a dir, que es tractava d'un regal personal i amical de molt de valor, per tal com la intenció primera del posseïdor –acabat d'arribar d'Itàlia– no havia sigut regalar-lo, sinó conservar-lo en propietat. D'Àvalos, amic d'humanistes, que es podia informar molt bé sobre Dido i Cartago, i sabia perfectament que sant Jeroni errava. Ho sabia també l'autor del *Curial*, si no és que són una mateixa persona, és clar.

La postura de Jeroni –que ignora Polibi i silencia la Dido virgiliana– fa més comprensible la paròdia satírica protagonitzada per Apol·lo al Parnàs. El déu olímpic acusa Virgili i la resta de poetes llatins de poetar falsificant la història; de mentir, d'escriure “coses tenyides de color de mentira”. Apunta a la falsedat de la mort de Dido per Enees, cosa que no podia ser perquè ambdós personatges històrics estaven separats per un interval històric o cronològic de vora tres segles. És un detall erudit que comenta Petrarca,⁹⁷⁴⁴ però que l'escriptor atribueix –amb la resta de l'argumentari antipoètic– al pare de l'Església, l'anacoreta i flagell de poetes (*CeG* III.34).

---

⁹⁷⁴¹ Una recreació literària del relat de Polibi (que es conserva fragmentàriament) la reproduïx quasi literalment l'historiador VANNUCCI, Atto, *Storia dell'Italia antica*, Tipogr. Editrice Lombarda, Milà, 1874 (3a ed.), vol. 2, ps. 509-520.

⁹⁷⁴² Vegeu el capítol I.3.2.

⁹⁷⁴³ Més detalls sobre aquest llibre en el capítol I.3.5.

⁹⁷⁴⁴ Com ho documenta TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (p. 151).

El que pretén l'anònim és accentuar irònicament la paradoxa d'una invectiva doctrinal llançada pel mateix Apol·lo, déu dels poetes antics, contra els millors representants de la poesia clàssica. D'ací que col·loque en boca de Febus qualificatius del tipus “viuda púdica, continent e honesta” per a la Dido que, en contra del que afirma Virgili, “no rompé la fe a les cendres de Siqueo, son marit.” La causa de la seua mort –i en açò continua ajustant-se a la versió de Jeroni– fou que el rei dels musitans,⁹⁷⁴⁵ Iarbes, “a força la volgués per muller”. La cartaginesa “voluntàriament se matà” i amb això aconseguí la “libertat” de l'ànima. Aquest últim terme ja no depén de la lectura patrística de Jeroni, sinó d'una visió estoica del suïcidi, que l'escriptor coneix perfectament i que tornarà a aparéixer quan Camar evoque l'exemple de Cató: l'heroic antic que indicarà a la seua ànima el “camí” de la llibertat. En aquesta exposició de base patrística es percep, així mateix, una interferència de Boccaccio en l'afegit: “com Jarba, rey dels musicans, a força la volgués per muller, e per aquesta rahó molt la guerrejàs e quasi la terra li destruí.” L'escriptor toscà, seguint l'epítom de el compilador tardoromà Justí, parla d'aquesta ofensiva bèl·lica del “*rex Musitantorum*” en les *Genealogie deorum gentilium* (II,60); en *De casibus virorum illustrium* (II,10), i en *De mulieribus claris* (XLII. *De Didone seu Elissa, Cartaginensium regina*). Aquest últim text és el que més s'acosta al *Curial*: “*Quam ob rem, cum in libidinem pronissimi homines Affri sint, factum est ut Musitanorum rex in concupiscentiam veniret eiusdem eamque quibusdam ex principibus civitatis sub belli atque desolationis surgentis civitatis denunciatione, ni daretur, in coniugium postulavit.*” És un exemple entre molts de l'actitud eclèctica de l'anònim del *Curial* i del seu gust per combinar fonts diverses.⁹⁷⁴⁶

Arribats als segles XIII i XIV, els escriptors italians es trobaven atrapats entre dues tradicions divergents sobre Dido, i havien d'elegir. Mentre que Dante és deixa dur lògicament pel seu admirat mestre, Virgili, com més amunt s'ha vist, Boccaccio i

⁹⁷⁴⁵ Caldria transcriure “musitans” i no “musicans”, com ho trobem en alguns editors del *Curial*. Segons els historiadors antics, els *muxitani* (pròpiament dits) eren un poble que ocupava la regió situada a l'interior i a ponent de Cartago. La relació establida entre el *Curial* i Boccaccio a partir d'aquest gentilici, apareix descrita en GRIFOLL, Isabel, Camar *versus* Dido, dins CLÚA, Antoni – SABATÉ, Flocel, *Usos i tradició de les literatures clàssiques a les literatures medievals*, Pagès (“Verum et pulcrum Medium Aevum”, 4), Lleida, 2013, ps. 35-59 (p. 53).

⁹⁷⁴⁶ Vegeu BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>; ÍDEM, *De casibus virorum illustrium*, ed. a cura de Pier Giorgio RICCI i Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>; ÍDEM, *De mulieribus claris*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it> Vegeu també, sobre Iarbes en Boccaccio, BABICS, Zsófia, Gli eroi mitologici dei romani nella *Genealogia deorum*, ovvero l'umanesimo particolare di Giovanni Boccaccio, dins *Verbum*, VII/1, Budapest, 2005, ps. 303-324 (p. 307).

Petrarca atorguen fe a la versió històrica de la patrística, encara que no desconeixen la poètica. El fill de l'autor de la *Divina Comèdia*, Pietro Alighieri (llegit per l'anònim), conscient de l'ambivalència cultural de la reina cartaginesa, sintetitza així ambdues tradicions en la primera versió del seu *Comentum* (*Inferno* V, 28-69): “*Super quibus cineribus iuravit dicta Dido continentiam et castitatem, et demum cum Aenea concubuit iuxta Virgilium. Hieronymus vero in libro Contra Iovinianum dicit, quod Dido casta permansit, et se occidit propter amorem castum, eo quod Iarbas rex Libyae eam tamen volebat in coniugem.*” En la versió tercera i definitiva del treball exegètic justifica amb una mica més de detall la inclusió de Dido en el cercle dels luxuriosos:

“Item, animam Didonis, que se amore Enee interfecit, secundum fictionem Virgilio, ab ea recedentis, et cum ergo iam iacuerat et sic rupit fidem iuratam per eam castitatis super urnam cineris Sichei sui viri, occisi a Pigmaleone, fratre ipsius Didonis. Ad quod, sic ait Virgilius in III°, in persona dicte Didonis: ‘Non licuit talami experte sine crimine vita / degere more fere talis nec tangere causas’, / non servata fides cineri promissa Sichei.’ Yeronimus vero, scribens Ad Iovinianum, dicit dictam Didonem pudicam in viduitate mansisse et se occidisse propter Iarbam regem Musitanorum volentem ipsam in uxorem per vim.”

La dicotomia de fonts tal com la planteja Pietro, consultat sovint per l'anònim, recorda literalment la redacció de la frase del *Curial* “no rompé la fe a les cendres de Siqueo, son marit, ans, com Jarba, rey dels musitans, a força la volgués per muller.” La Dido de Dante era la de Virgili, però filtrada per una òptica cristiana com és la del pecat de la luxúria. El fill no es conforma sols amb la versió dels poetes i prefereix exposar que també hi ha una altra versió: la dels historiadors i la patrística.

Juntament amb els comentaris de Pietro, l'autor del *Curial* tenia molt en compte la lectura i exposició exegètica de Dante per Benvenuto da Imola. En el cas que ens ocupa, se'ns adverteix sobre l'elecció que fa l'autor de la *Comèdia*, de la Dido “*amorata de Enea*”, la suïcida per amor que canta o ‘fingeix’ (“*fingit*”) Virgili. Però s'afanya a explicar que això que conta el poeta, en veritat, “*nunquam fuit factum, neque possibile fieri.*” Recorda, a tal efecte, l'observació de sant Agustí en *De Civitate Dei*, sobre el fet que Enees “*venit in Italiam per trecentos annos ante Didonem.*” El text s'acosta al de la novel·la catalana (“*car Eneas nulls temps viu Dido, ne Dido Eneas, car de l'un a l'altre*

hach prop de trecents anys”, CeG III.34), però troba una major correspondència sintàctica amb una epístola senil de Petrarca que citem més avall.

Argumenta a continuació Da Imola que Dido “*non se interfecit ob amorem laxivum, imo propter amorem honestum*”, perquè el rei africà Iarbes la pretenia per muller i la pressionava militarment, justificació que també reproduceix l’anònim escriptor per boca d’Apol·lo. Benvenuto aplica a la Dido real amb els mateixos epítets de “púdica” i “honestà” que retrobem en el *Curial*. Justifica les seues afirmacions, en coincidència també amb l’anònim, recorrent a l’*auctoritas* patristica de l’*Adversus Iovinianum* de sant Jeroni d’Estridó: “*sicut scribit Ieronimus Contra Iovinianum*”. A continuació, i en la mateixa línia que ho farà Boccaccio comentant també la *Comèdia*, Benvenuto justifica l’elecció d’una viuda honesta per a transformar-la en ‘mala fembra’ (“*meretricem*”), perquè Virgili no trobà cap altra reina famosa de l’Àfrica. Continua l’exposició amb l’explicació del vers “e roppe fede al cener di Sicheo”, contrastada amb les dues versions. En qualsevol cas, Da Imola opina que Dante hauria d’haver inclòs Dido entre els “desesperats”, perquè se suïcidà per amor (“*desperantes, quia se occidit gratia amoris*”) i no tant directament entre els luxuriosos, perquè entén que el pecat del suïcidi és més greu i determinant a l’hora de l’eterna condemnaió.⁹⁷⁴⁷

Petrarca enarbora una visió moralista de Dido. Rebutja explícitament la de Virgili, per a alinear-se amb els pares de l’Església. S’observa perfectament en el *Triumphus Pudicitie*, on es defén la castedat vidual de Dido, que apareix acompanyant Laura (vv. 10-12): “e veggio ad un lacciuol Giunone e Dido, / ch’amor pio del suo sposo a morte spinse, / non quel d’Enea, com’è ’l publico grido.” Torna a insistir en aquesta idea més avant (vv. 157-159): “Taccia il vulgo ignorante! io dico Dido, / cui studio d’onestate a morte spinse, / non vano amor come è il publico grido.”⁹⁷⁴⁸ Com s’observa, en la Itàlia del segle XIV, la casta Dido de la patristica ja havia perdut la batalla. Havia sigut desterrada per la Dido viciosa, gràcies a “il pubblico grido”: una fama popular que havia reforçat extraordinàriament Dante, en la *Divina Comèdia*, per la reivindicació que féu de la figura de Virgili, i per parlar només de la Dido del poema èpic. L’autor del *Curial*, que escriu en el segle XV, es riu d’aquesta pugna ja superada quan transforma el déu de la lírica en un lector devot de sant Jeroni i en un paradoxal flagell de poetes.

---

⁹⁷⁴⁷ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁹⁷⁴⁸ PETRARCA, Francesco, *I Trionfi* [1374], ed. a cura de Marco ARIANI, Mursia, Milà, 1988; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

En altres escrits de Francesco Petrarca, com en l'*Africa* (III), reapareix la menció a una Dido “púdica”.⁹⁷⁴⁹ I en les epístoles *Familiars* (XII,xviii,1), on recorda que Virgili, com a poeta, elegí lliurement caracteritzar Dido com “*illa miserabilis amans*”, ‘aquella amant digna de commiseració’ i no com la “*pudicissima ac constantissima mulier*” que fou en realitat la reina de Cartago. El record que té d’ella com a digna fundadora d’un imperi africà (*Familiars*, XXI,viii,21-23): “*Quis nescit in Africa carthaginense imperium unius vidue virtute fundatum?*”⁹⁷⁵⁰ La frase trobarà ressò en *Lo somni* de Bernat Metge (IV,iv,21): “L’imperio de Cartage per virtut d’aquella vídua Dido fo fundat.”⁹⁷⁵¹ En el *Secretum* (III), Petrarca constata per boca d’Agustí, com a cosa sabuda, la falsedat de la trama argumental de l’*Eneida*. Tanmateix, això no signifiqui per a ell que els poetes, inclòs òbviament Virgili, atempten amoralment contra la veritat, com alguns sostenen: “*Dicunt enim stuporem amoris esse principium; hinc est apud nature conscium poetam: ‘obstupuit primo aspectu sidonia Dido.’* [Aen. I,613]. *Post quod dictum sequitur: ‘ardet amans Dido’* [Aen. IV,101]. *Que quamvis, ut nosti optime, fabulosa narratio tota sit, ad nature tamen ordinem respexit ille, dum fingeret.*”⁹⁷⁵² És a dir: “Diuen que l’estupor és el principi de l’amor; així consta pels poetes, intèrprets de la naturalesa: ‘S’embadalí la sidònia Dido només veure’l.’ Poc després, afig [Virgili]: ‘s’encén Dido en amor’. Encara que aquesta narració –com bé coneixes– és del tot fabulosa, per molt fictícia que siga ,refleix de manera versemblant la naturalesa de les coses.” La poesia no fa sinó interpretar la naturalesa humana.

Segons Petrarca, el poeta Virgili “fingeix” una narració poètica i, per tant, falsa, “fabulosa”, però que no es pot desqualificar com a fantasia “mentidera”, trivial i vàcua. La lectura de l’*Eneida* de Virgili per Petrarca no s’aparta de la tradició medieval, segons la qual el poeta no havia ornat un fet històric, sinó que havia faltat a la veritat, tal com la conta Justí. No obstant això, el pare de l’humanisme reconeix que l’*Eneida* ensenya el lector i l’ajuda a reflexionar sobre la naturalesa de l’home: la vida, l’amor, l’amor, la

⁹⁷⁴⁹ Vegeu BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 163-165; MINCHOTTI, Jorge, A propósito del hervor clásico en el libro III de *Curial e Güelfa*: atisbo de una metaliteratura, dins *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (León, 20-24 de septiembre de 2005)*, Universidad de León, Lleó, 2007, vol. 2, ps. 881-890 (p. 885).

⁹⁷⁵⁰ PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiars*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁷⁵¹ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 239.

⁹⁷⁵² PETRARCA, Francesco, *Secretum [De contemptu mundi]*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

passió... I això és perquè el gran poeta romà no “menteix”, sinó crea un món del tot versemblant, un espill de la vida humana. ¿No és aquesta, si no, l’aposta de l’autor del *Curial*? El cavaller llombard és una criatura de paper; un personatge tan fals, fingit i fabulós com poden ser l’Aquil·les d’Homer o la Dido de Virgili. Però la “poetada” vida de Curial, en el fons, no atempta “contra veritat”. La novel·la, el treball resultant, no és cap “mentida”, perquè les gestes, els patiments, la regeneració moral, etc., del personatge de ficció es realitzen en un món del tot versemblant. La vida “fingida” de Curial aporta lliçons útils perquè reflecteix situacions de la vida real.

Ara bé, tal vegada, on més s’aprecia la “correcció” que Francesco Petrarca aplica a la poesia èpica de Virgili és en comentari que fa de l’*Eneida* en una de les seues *Epistolae Seniles* (IV,v,60-62), datada a Pavia pels anys 1364-1367. D’aquesta lletra destaca, per a contrastar amb l’obra que ens ocupa, la frase “neque uero Aeneam ac Didonem (...) se uidere potuisse, cum trecentis annis, aut circiter haec post illius”, que, com demostra Jaume Torró, té una quasi exacta correspondència amb el text: “car Eneas nulls temps viu Dido, ne Dido Eneas, car de l’un a l’altre hach prop de trecents anys” (CeG III.34).⁹⁷⁵³ El context on es localitza l’observació de Petrarca conté, complementàriament, una apel·lació a l’autoritat de sant Jeroni, en *Adversus Iovinianum*, que es repeteix així mateix en l’anònim:

“*Si aliunde nesciremus, magnus testis est Hieronymus, non sacrarum modo, sed et secularium literarum peritissimus, in eo libro, quem aduersus Iouinianum haereticum scripsit, mille compactum, confertumque historiis: neque uero Aeneam ac Didonem coetaneos fuisse, aut se uidere potuisse, cum trecentis annis, aut circiter haec post illius obitum nata sit, norunt omnes, quibus aut ratio temporum, aut Graiae Punicaeque historiae notitia ulla est. Non hi tantum qui commentarios in Virgilium, sed qui libros Saturnalium legerunt, neque ‘Eneam aliquando Carthaginem venisse’ secundum Confessionum Augustinus meminit. Totam autem Didonis historiam originemque Carthagini Trogus Pompeius seu Iustinus explicuit libro Historiarum decimo octavo. Et quid rei manifestissime testes quero? Quis enim, nisi pars vulgi sit, quis usquam, questo, tam indoctus ut nesciat Didonis et Enee fabulam esse confictam verique locum inter nom ine non*

---

⁹⁷⁵³ Més detalls, en TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168.

*tam veri avidos quam decori et venustate materie et dulcedine atque obtinuisse fingentis, usqueadeo ut iam triste set inviti verum adianto ac prescripta dulcis possessione mendacii spoliatur?*⁹⁷⁵⁴

Heus ací la transcripció a l'italià del mateix fragment per Giuseppe Fracassetti, emmarcat per una reflexió més àmplia, que ajuda a comprendre'l. Es tracta d'una defensa que fa Petrarca de Virgili, l'*Eneida*, la Dido poetitzada i el lliure exercici de l'art poètica en general, encara que atempte "contra veritat". Així que podria haver revelador molt l'autor de *Curial e Güelfa*, que també reflexiona sobre aquest afer. Ara bé, mentre Petrarca raona sobre l'assumpte de manera conciliadora i pedagògica, l'autor de la novel·la anònima, es riu satíricament de la intransigència que demostren alguns encara amb la creativitat poètica i amb la literatura clàssica. És interessant veure, d'altra banda, com l'esperit crític de Petrarca era incomprés per uns coetanis formats en la tradició medieval, que no podien concebre la dissociació entre la "veritat" històrica i l'*ornatus* poètic d'aquesta veritat. Alguna cosa d'això devia quedar en el previsible àmbit de recepció lectora del *Curial*, quan l'escriptor es preocupà d'abordar o reprendre la controvèrsia sobre les dues Dido. Petrarca els explicava que Virgili conegué la veritat, però preferí "fingir" sense veure's condicionat per la història. I, malgrat la seua exposició racional de la dicotomia, lògicament construïda, rebia crítiques furibundes per atrevir-se a tractar d'ignorant el gran Virgili. Hi pesaven molt els prejudicis:⁹⁷⁵⁵

"E innanzi tratto è da notare che Didone, fondatrice e regina di Cartagine, fu castissima donna: che se d'altronde ciò non sapessimo, basterebbe a farcene certi la testimonianza di quel dottissimo, non nelle sacre soltanto, ma e nelle profane lettere, che fu Girolamo, nel libro che scrisse contro l'eretico Gioviniano, pieno zeppo di mille svariatissime istorie. Nè vissero ad un tempo, nè si poteron conoscere fra loro Didone ed Enea; chè morto era questi da forse trecento anni allorchè quella nacque, siccome sanno pur bene tutti coloro che si conoscono alcun poco di cronologia, delle istorie di Cartagine e della Grecia, e lessero non i soli commentatori di Virgilio, ma i libri ancora de' *Saturnali*. E, nel secondo libro delle sue *Confessioni*. anche Agostino ricorda che

---

⁹⁷⁵⁴ PETRARCA, Francesco, *Res seniles. Libri I-IV*, ed. a cura de Silvia RIZZO, amb la col·laboració de Monica BERTÉ, Le Lettere ("Lettere", 2), Florència, 2006, p. 330.

⁹⁷⁵⁵ PETRARCA, Francesco, *Epistole senili*, trad. italiana de Giuseppe FRACASSETTI, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

mai non era Enea venuto a Cartagine: della quale città l'origine prima e tutta la storia di Didone narrata si legge in *Trogo Pompeo* o *Giustino* nel libro decimottavo.

“Nè io qui voglio affaticarmi a recare in mezzo altre prove di cosa per sè manifestissima, conciossiachè, tranne gli uomini dell'ultimo volgo, nessuno dovrebbe ignorare tutto esser favola quanto narra Virgilio di Didone e di Enea, e averla il mondo tenuta per vera, non perchè tale la credesse, ma perchè allettato dalla bellezza, dalla eleganza, dalla sublimità di quel racconto ebbe caro l'inganno con sì mirabile arte tessuto, e a malincuore s'induce a riconoscerlo, dolente quasi di vedere distrutta una sì dolce e sì soave illusione. Credilo a me, che so bene quel che mi dico: perocchè io primo, anzi io solo a' tempi nostri, e in questi luoghi dimostrai questa storica verità. Ed erano tutti sì fattamente persuasi del contrario, che molti e specialmente colui cui scrissi l'epistola sopra da te rammentata, mi poser cagione non solamente di nuova eresia, ma di diffamazione e d'ingiuria. E questo udendo da me, uomo nuovo ed oscuro, facevano le meraviglie, e menavan rumore, quasi che io volessi accusare Virgilio d'ignoranza: e se io rispondeva aver egli conosciuto il vero, ma detto il falso a caso pensato, non mi credevano, e si facevano a domandarmi perchè il poeta avesse voluto ciò fare.

“E per vero dire bello sarebbe a cercare, ma a trovar malagevole, perchè quel poeta fra tutti il più grande e il più dotto, potendo fra mille e mille eroine sceglierne un'altra, od una formarsene a senno suo, volesse tra tutte elegger questa per fama di castità celebratissima, e lei, che seppe a costo della vita serbare illibata nella sua vedovanza al primo consorte la fede, dipingersi caduta in servitù d'amore impudico. Ma quello che io ne pensi dirottelo a voce: chè qui non voglio affastellar troppe cose, e torno al proposto.”

Boccaccio, fidel alumne de Francesco Petrarca, en segueix el criteri en el *De mulieribus claris* (XLII),⁹⁷⁵⁶ encara que no se sap fins a quin punt ironitza, quan diou: “*si forte paucis literulis meis saltem pro parte notam, indigne obiectam decori sue viduitatis, abstergere queam.*” És a dir: ‘si jo poguera, per ventura, esborrar amb les meues minses lletres almenys una part de la màcula indignament abocada sobre l'honra de la seua viduïtat.’ Expressada la intenció, prepara hagiogràficament l'escena dient que Siqueu i Dido “*sanctissime se amarunt*”. Conta després tota la història de la fundadora

---

⁹⁷⁵⁶ Com ho adverteix MERRILL, Charles J., *They came to Carthage burning: Curial, Güelfa, Aeneas and St. Augustine of Hippo*, dins SOBRER, J. M. (ed.), *Actes del vuitè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica* (Bloomington, 1995), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, ps. 189-198 (ps. 191-192).

de Cartago fins que el rei dels “musitans” la pressionà perquè es casara amb ell. Contempla, de pas, el tòpic del caràcter libidinós dels africans (“*Quam ob rem, cum in libidinem pronissimi homines Affri sint factum est...*”) personificat en el *Curial* per la figura d’un rei de Tunis “que té mil mullers” (*CeG* III.45), “car era home molt luxuriós e, com sabia alguna donzella que bella fos, tantost la volie” (*CeG* III.47).

Boccaccio es refereix reiterdament –i originalment– a Iarbes com fa l’autor del *Curial*, és a dir, titulant-lo “*Musitanorum rex*”. Es tracta d’una tergiversació del “*rex Maxitanorum Hiarbas*” o rei dels maxitans de què parla Justí (epítom de Troge Pompeu, *Històries filípiques*, XVIII,6). La declinació en genitiu plural es transforma en *Masitanorum* i *Musitanorum* en alguns manuscrits italians. La forma amb –u– del gentilici, molt estranya, fou consultada en uns còdexs igualment errats per Pietro Alighieri i Giovanni Boccaccio, cosa que els delata com a fonts d’informació per al “rey dels musitans” del *Curial*. Iarbes amenaça amb destruir Cartago si Dido no accepta prendre’l per marit: “*eamque quibusdam ex principibus civitatis sub belli atque desolationis surgentis civitatis denunciatione, ni daretur, in coniugium postulavit.*” La reina fundadora és pressionada pels seus perquè contraga segones noces. I quan ja s’endevina el final tràgic, Boccaccio introdueix un excurs que remet directament a “l’altra Dido”: “*Atque adveniente Enea troiano (nunquam viso), mori potius quam infringendam fore castimoniam rata*”. És a dir: “I encara venint el troià Enees (a qui mai no conogué), Dido ja estava decidida a morir abans de violar la seua castedat.” El contradictori excurs projecta l’ombra dels amors poètics virgilians sobre el conte moral de la Dido històrica, que és la que ha elegit l’escriptor –sense oblidar l’altra, com s’observa– per al seu catàleg de dones preclares. Així que continua amb la tragèdia exemplar sobre el “*sacrum atque inflexible castitatis propositum*” de la viuda honorable. Consumat el suïcidi, Boccaccio, com si estiguera posseït per l’esperit d’un predicador, esclata en un elogi ditiràmbic de la màrtir:⁹⁷⁵⁷

*“O pudicitie inviolatum decus! O viduitatis infracte venerandum
eternumque specimen, Dido! In te velim ingerant oculos vidue mulieres et
potissime christiane tuum robar inspiciant; te, si possunt, castissimum
effundentem sanguinem, tota mente considerent, et he potissime quibus fuit, ne ad*

---

⁹⁷⁵⁷ BOCCACCIO, Giovanni, *De mulieribus claris*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

secunda solum dicam, sed ad tertia et ulteriora etiam vota transvolasse levissimum! Quid inquit, queso, spectantes Christi insignite caractere, exteram mulierem gentilem, infidelem, cui omnino Christus incognitus, ad consequendam perituram laudem tam perseveranti animo, tam forti pectore in mortem usque pergere, non aliena sed sua illatam manu, antequam in secundas nuptias iret?”

És a dir:

“Oh, honra de la pudicícia no violada! Oh, Dido, exemple etern i honrat de la viduïtat no corrompuda! Ja voldria jo que es fixaren en tu les dones viudes i que sobretot les cristianes admiraren el teu esforç; i que, si poden, et tinguen en plena consideració, a tu, que vessares una sang tan casta. I que diguen en particular, aquelles que volen casar-se no solament una vegada, sinó tres o més, si els sembla una frivolidat! ¿Què diran –em pregunte– les que confien i esperen el Crist, d’una dona estrangera, gentil, infidel, que mai no conegué el Crist, i que, per aconseguir una lloança perible, amb ànim tan perseverant i un cor tan fort elegí la mort, no provocada per mà aliena, ans per la seua mateixa mà, abans que tornar-se a casar?”

Resulta difícil reconèixer l’autor del *Decameró* en aquestes apel·lacions a la fe de Jesucrist, tan interioritzades. Es tracta, però, del mateix que defina la poesia contra els moralistes en els darrers llibres de les *Genealogie*. L’ambivalència en la representació de Dido per Boccaccio ha generat una abundant bibliografia, que tracta d’explicar-ho de distintes maneres: o bé com una “conversió” sincera del Boccaccio madur i llatí, animat a fer de moralista, o –més pròpiament, al nostre parer– com una mostra de la seua flexibilitat literària, d’una versatilitat calculada.⁹⁷⁵⁸ Així mateix, resulta difícil de creure

---

⁹⁷⁵⁸ Vegeu CERBO, Anna, Didone in Boccaccio, dins *Annali dell’Istituto universitario orientale. Sezione romanza*, 21, Nàpols, 1979, ps. 177-219; JORDAN, Constance, Boccaccio’s In-Famous Women: Gender and Civic Virtue in the *De mulieribus claris*, dins LEVIN, Carole – WATSON, Jeanie (eds.), *Ambiguous Realities: Women in the Middle Ages and Renaissance*, Greenwood Press, Detroit, p. 1987, ps. 25-47; CARAFFI, Patrizia, Boccaccio, Christine de Pizan e il mito di Didone, dins MAZZONI PERUZZI, Simonetta (ed.), *Boccaccio e le letterature romanze tra Medioevo e Rinascimento. Atti del Convegno internazionale ‘Boccaccio e la Francia’ (Firenze-Certaldo, 19-20 maggio 2003 / 19-20 maggio 2004)*, Aliena, Florència, 2006, ps. 7-21; BABICS, Zsófia, La figura di Didone nelle opere del Boccaccio. Come cambia l’autorità di un poeta, se la storia lo richiede, dins *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae – A Magyar tudományos Akadémia klasszika-filológiai közleményei*, 50, Budapest, 2010, ps. 431-458; MARIETTI, Marina, La Didone di Boccaccio tra Dante e Petrarca, dins *Letteratura italiana antica*, 15, L’Aquila, 2014, ps. 377-384; ATTURO, Valentina, Passione negata, redenta, riscritta.

que l'autor de *Curial e Güelfa* –d'esperit obert i versàtil, també– volguera presentar Camar com una màrtir cristiana davant els seus “devots” lectors. En el *De casibus virorum* (II,10-11), el certaldés reproduceix un discurs molt semblant a l'anterior sobre l' “*optimam reginam atque pudicam.*” El text culmina amb un epígraf específic titulat *In laudinem Didonis*, per a manifestar el seu entusiasme i fervor intel·lectual per la “*feminei pudoris decus*”, la insigne viuda casta de mort exemplar: “*His quidem titulis e castissimo pectore tuo sanguis emanavit splendidus, pudicum cecidit corpus, et ad preparatam tuis meritis vitam ornatus evolavist spiritus.*”⁹⁷⁵⁹

No sembla, és clar, el mateix Boccaccio jove que, en el *Filocolo* (II,18) havia posat en boca de l' enamorada Biancifiore: “però che Cupido, da piccolo spazio in qua, m'ha più volte posta in mano quella spada con la quale la misera Dido, nella partita di Enea, si passò il petto, acciò che io quello ufficio essercitassi in me. E certo io l'avrei per me volentieri fatto. Ma, dubitando d'offendere quella piccola particella d'amore che tu mi porti, mi ritenni, tenendo solamente la mia vita cara per piacere a te.” En la mateixa obra (IV,20) recorda també, sense ambigüitats, la Dido virgiliana: “la inflamata Dido con le sue opere cel palesa, la quale, già dell'amore d'Enea ardendo...”⁹⁷⁶⁰ Així mateix, en l'*Elegia di madonna Fiammetta*, aprofita per fer una sinopsi del llibre IV de l'*Eneida*, per a expressar el dolor que la protagonista sent:⁹⁷⁶¹

“Viemmi poi dinanzi con molta più forza che alcuno altro il dolore della abbandonata Dido, però che più al mio simigliante il conosco quasi che altro alcuno. Io imagino lei edificante Cartagine, e con somma pompa dare leggi nel tempio di Giunone alli suoi popoli, e qui benignamente ricevere lo forestiero Enea naufrago, e essere presa della sua forma, e sé e le sue cose rimettere nello arbitrio del troiano duca. Il quale, avendo le reali delizie usate al suo piacere, e lei di giorno in giorno più accesa del suo amore, abbandonatala si diparte. Oh quanto senza comparazione mi si mostra miserevole, mirando lei riguardante il

---

Boccaccio e le emozioni di Didone, dins *Critica del testo*, 16/3 (“Boccaccio autore e lettore”, ed. a cura de Paolo CANETTIERI i Arianna PUNZI), Roma, 2013, ps. 211-240.

⁹⁷⁵⁹ BOCCACCIO, Giovanni, *De casibus virorum illustrium*, ed. a cura de Pier Giorgio RICCI i Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁷⁶⁰ BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁷⁶¹ BOCCACCIO, Giovanni, *Elegia di Madonna Fiammetta*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Carlo DELCORNO, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

mare pieno di legni del fuggente amante! Ma ultimamente più impaziente che dolorosa la tengo, considerando alla sua morte. E certo io nel primo partire di Panfilo sentii per mio avviso quello medesimo dolore che ella nella partita di Enea: così avessero allora l'idii voluto che io, poco sofferente, mi fossi subitamente uccisa! Almeno, sì come lei, sarei stata fuori delle mie pene, le quali poi continuamente sono diventate maggiori.”

Boccaccio es plenament conscient que el terreny líric que trepitja en l'*Elegia* requereix la presència de la Dido virgiliana, mentre que la Dido patrística encaixa millor en els *exempla* de preclares dones. Cal valorar, a més, com advertíem adés, la distància que separa les obres juvenils de les tardanes, i el procés de maduració moral operat en la ment de l'escriptor. Tornant al terreny de la lírica, en les *Rime* (II,38), el genial polígraf toscà deixa ben clar les dramàtiques conseqüències de l'amor passional irrealitzat: “mal Cupido, / per te s'uccise la reina Dido”.⁹⁷⁶² En l'*Amorosa Visione* (cant V, vv. 13-16), el poeta magina una estança decorada amb frescos que representen escenes d’“Il ruinar de Troia ed i suoi mali, / di Dido, di Cartagine e d'Enea, / lavorar terre e pascere animali, / trattar negli atti suoi ancor parea.”⁹⁷⁶³ La curiosa interporlació d'una escenografia bucòlica, de llauradors d'horts i animals pasturant, degué fer molta gràcia a l'autor del *Curial*, i potser a algú més entre els seus lectors confidents. L'anècdota lírica li serveix d'excusa a per a plantejar la conversa que mantenen, només arribar a l'hort de Tunis, els esclaus Joan (Curial) i Berenguer (Galceran de Madiona) amb el que seria a partir d'ara el seu propietari: “Lo cavaller [Faraig] los dix què era allò que ells sabrien fer. Respongueren que pensar bèsties. Dix lo moro: –Pensau a vosaltres mateix, donchs, que aquí no ha altres bèsties de pensar. E ab mala cara los manà que cavassen e haguessen cura d'aquell ort” (*CeG* III.38). En els mateixos capítols africans, el verb *pensar* s'aplica així mateix a alimentar els dos esclaus (“pensar dos catius”, *CeG* III.43; “los catius... eren pensats mills que en los temps passats”, *CeG* III.64) i a tenir cura d'un malalt: “Junes, yo ·t prech que Càmar sie pensada e servida lo mills que en lo món pusca ésser, en manera que prestament sie tornada a sanitat” (*CeG* III.62). El cirugià que havia atés la malalta, respon al rei de Tunis que venia “de pensar una filla de

⁹⁷⁶² BOCCACCIO, Giovanni, *Rime*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁷⁶³ BOCCACCIO, Giovanni, *Amorosa visione*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1974; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

Fàraig” (CeG III.49), és a dir, d’atendre-la mèdicament. Curt Wittlin creu haver trobat en aquest *pensar* un gal·licisme,⁹⁷⁶⁴ però no és així en realitat.

L’expressió “pensar bèsties” és un modisme comú a diverses llengües romances. A la Manxa i l’Andalusia medieval es parlava de “pensar bestias”;⁹⁷⁶⁵ en francès medieval es deia *penser / panser des bestes*. En català dels segles XIII-XIV, la forma correcta era *pensar de*, ‘cuidar-se, tenir cura de’, aplicada sobretot a fruiters i a bèsties o cavalcadures. Ho exemplifica Joan Coromines amb testimonis cronístics de cavallers que *pensaven dels* seus cavalls. En forma transitiva, la construcció *pensar animals o pensar de* malalts convalsents –alimentar-los i tenir-ne cura– començà a usar-se en el segle XIV segons Coromines;⁹⁷⁶⁶ encara que l’ha trobem ja en Ramon Llull: “lo ermità *pençava del rey*”, o també “I· metge qui *pençava del burgués*.”⁹⁷⁶⁷ A la cort d’Alfons el Magnànim, a Gaeta, es parla d’un sicilià “que *pensava los leons*” dels jardins de palau, que havia enviat com a regal el rei de Tunis (1438).⁹⁷⁶⁸ Siga quina siga la llengua d’inspiració, cal interpretar la resposta com una provocació verbal dels esclaus al nou amo, perquè, com es dedueix de la mateixa novel·la (CeG III.2: “Bé sabs tu que, pobre, molt humiliat e sens consell, minyó de poca edat, e tal que, per ventura, de pensar bèsties e trotar detràs algun gentil home fóras estat content...”) els captius volien dir que no tenien cap ofici ni aprofitaven per a res, sinó solament per a *pensar* bestiar, per a fer de sagals. Vist des d’una altra perspectiva, és evident que el panorama amb el qual es trobà Curial, el “nou Enees”, en arribar a les runes de la mítica Cartago, no era tan

---

⁹⁷⁶⁴ WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135 (p. 1.134).

⁹⁷⁶⁵ Documentada l’expressió en Nebrija, era comuna a la Meseta meridional i la vall de Guadalquivir, d’on passà a les Índies (Mèxic, Perú). Vegeu GARCÍA-MACHO, María Lourdes, *El léxico de la ‘Yliada de Homero en romance’, traducida por Juan de Mena*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1998, p. 232: *pensar bestias* equival a ‘tenir cura d’un ramat’; CEJADOR FRAUCA, Julio, *El lenguaje, sus transformaciones, su estructura, su unidad, su origen, su razón de ser; estudiados por medio de la comparación de lenguas*, Tipogr. La Minerva, Madrid, 1912, vol. 9, recull “sarrieta para pensar bestias”, és a dir, un utensili usat per donar-de menjar el bestiar. L’autor del *Curial* sembla al·ludir, quan ho usa, a algun modisme del tipus *sólo sirves para pensar bestias*.

⁹⁷⁶⁶ COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial eds., Barcelona, 1980-1991, vol. 6 (1986), ps. 468-469, veu *pensar de*.

⁹⁷⁶⁷ Vegeu, respectivament, LLULL, Ramon, *Llibre de meravelles*, ed. a cura de Salvador GALMÉS, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1933, vol. 3, p. 130, i ÍDEM, *Llibre de Meravelles (llibre IV)*, ed. a cura de José RODRÍGUEZ, dins *Azogue*, 2, juliol-desembre 1999; ed. digital <<http://www.revistaazogue.com>> IV,32. En aquest article trobem, així mateix (IV,31): “féu tallar lo pomer que no levava pomes, e féu bé *pençar* de aquell pomer que moltes pomes levave.”

⁹⁷⁶⁸ CERONE, Francesco, La política orientale di Alfonso d’Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 27, Nàpols, 1902 (ps. 2-93, 384-456, 555-634, 774-852) i 28, 1903 (ps. 154-212); separata, Tipogr. de Luigi Pierro e figlio, Nàpols, 1903, Cèdules de tresoreria, vol. 2, f. 85v, p. 124, n. 1, Gaeta, 15 d’octubre del 1438: “A Petrucço de Catània, que pensava los leons”.

bucòlic com el que cantaven els poetes, o el Boccaccio líric, pel que fa al cas. Els protagonistes de la ficció catalana haurien de “laborar terre” literalment.

No podem deixar de banda, en aquest apressat repàs de la repercusió de l'*Eneida* en l'obra de Boccaccio, la defensa que fa de Virgili com a poeta i del “cas” de Dido com a ensenyament moral, en el capítol 13 del llibre XIV de les *Genealogie deorum gentilium*; un capítol titulat *Poetas non esse mendaces* (‘Els poetes no són mentiders’), que interessà particularment a l’anònim del *Curial*. L'autor del *Decameró* desplega tot un al·legat polèmic contra els detractors de la literatura de ficció. Es tracta d'aquells que, com l'Apol·lo del Parnàs del *Curial*, afirmen que la poesia atempta contra la “veritat”, “*addentes Virgilium, Latinorum poetarum principem, recitasse Dydonis hystoriam minus veram, et huius modi alia quedam etiam inserentes. Credo vicisse putent, vicissentque, ni esset, qui eorum vociferationes insipidas veritate retunderet.*” És a dir: “i afigen que Virgili, el principal dels poetes llatins, ha narrat la història de Dido faltant a la veritat, i altres coses per l'estil. Crec que es pensen haver vençut. I haurien vençut, si no hi hagués ningú que, amb la veritat en la mà, confutara les seues insípides vociferacions.” A continuació argumenta decididament a favor de la “llicència”, universalment acceptada, que permet als poetes adornar i velar la veritat de les coses, sense voluntat d'enganyar ningú o de mentir. I torna al cas de Virgili:

“Quod autem Virgilio obiciunt, falsum est. Noluit quippe vir prudens recitare Dydonis hystoriam; sciebat enim, ut talium doctissimus, Dydonem honestate precipuam fuisse mulierem, eamque manu propria mori maluisse, quam infixum pio pectori castimonie propositum secundis inficere nuptiis. Sed, ut artificio et velamento poetico consequeretur, quod erat suo operi oportunum, composuit fabulam in multis similem Dydonis hystorie; quod, ut paulo ante dictum est, veteri instituto poetis conceditur. Posset tamen quis dignus responsione et forsan tu ipse, princeps, perquirere: ad quid hoc necessarium erat Virgilio? Cui ut digne responsum sit, dico eum in hoc a quadruplici causa tractum. Primo, ut in eo stilo, quem in Eneida sumpserat, poeticum sequeretur morem, et potissime Homeri, cuius fuit in eo poemate imitator. Nam poete non, ut hystoriographi, faciunt, qui a quodam certo principio opus exordiuntur suum, et continua atque ordinata rerum gestarum descriptione in finem usque deducunt (quod cernimus fecisse Lucanum, quam ob caussam multi eum potius metricum hystoriographum quam poetam existimant), verum artificio quodam longe maiori aut circa medium hystorie, aut aliquando fere circa finem inchoant, quod intendunt, et sibi

adinveniunt causam recitandi, quod ex precedentibus omisisse videbantur (...). Quod volens Virgilius facere, cum Eneam a litore Troiano fugientem scripsisset post erutam civitatem, non adinvenit aptiorem locum, ad quem eum deduceret, ante quam Ytaliam intraret, Africano litore; eo enim usque semper inter Grecos hostes navigaverat. Et cum litus Affrum in tempus usque illud a rusticis et agrestibus atque barbaris hominibus incoleretur, ut eum ad personam veneratione dignam deduceret, et aqua reciperetur, et cuius hortatu Troianorum casus suosque recitaret, nec aliam preter Dydonem, que, et si non tunc, multa tamen post secula loca illa incoluisse creditum est, comperiens, Dydonem, tanquam si iam venisset, eius hospitam fecit, et, ut legimus, eius iussu sua suorumque infortunia recitavit. Secundo, quod sub velamento latet poetico, intendit Virgilius per totum opus ostendere quibus passionibus humana fragilitas infestetur, et quibus viribus a constanti viro superentur. Et cum iam non nullas ostendisset, volens demonstrare, quibus ex causis ab appetitu concupiscibili in lasciviam rapiamur, introducit Dydonem generositate sanguinis claram, etate iuvenem, forma spectabilem, moribus insignem, divitiis habundantem, castitate famosam, prudentia atque eloquentia circumspectam, civitati sue et populo imperantem, et viduam, quasi ab experientia Veneris concupiscentie aptiorem. Que omnia generosi cuiuscunque hominis habent animum irritare, nedum exulis atque naufragi, et in incognitam regionem deiecti atque subsidio indigentis. Et sic intendit pro Dydone concupiscibilem et attractivam potentiam, oportunitatibus omnibus armatam. Eneam autem pro quocunque ad lubricum apto et demum capto. Tandem ostenso, quo trahamur in scelus ludibrio, qua via in virtutem revehamur, ostendit, inducens Mercurium, deorum interpretem, Eneam ab illecebra increpantem atque ad gloriosa exhortantem. Per quem Virgilius sentit seu conscientie proprie morsum, seu amici et eloquentis hominis redargutionem a quibus, dormientes in luto turpitudinum, excitamur, et in rectum pulchrumque revocamur iter, id est ad gloriam. Et tunc nexum oblectationis infauste solvimus, quando, armati fortitudine, blanditias, lacrimas, preces, et huius modi in contrarium trahentes, constanti animo spernimus, ac vilipendentes omittimus. Tercio curat Virgilius in laudibus Enee ad honorem Octaviani Cesaris Iuliorum genus extollere; quod peragit, dum illum lascivias et immunditias carnis et muliebres delicias robore mentis spernentem atque calcantem ostendit. Quarto intendit sublimare Romani nominis gloriam, quod satis facit, dum execrationes moriture Dydonis describit. Nam per eas bella Cartaginensium cum Romanis et triumpho, quos ex eis Romani consecuti sunt, intelliguntur, in quibus Romanum nomen satis extollitur. Et sic non mendax fuit

Virgilius, ut minime intelligentes existimant, nec alii etiam, si qui sint, eo modo fingentes.”

És a dir:

“Allò de què reproveu en Virgili és fals. No desitjà vertaderament aquell home prudent recitar la història de Dido, encara que ell sabia bé –com a home docte– que Dido havia sigut una dona d’honestedat molt singular i que preferí donar-se mort amb les pròpies mans que trencar amb unes segones noces el cast propòsit de la castedat que tenia fixe en el seu piadós cor...”

És necessari fer ací un recés en la traducció per a donar compte de l’equivalència de la frase de Boccaccio (*“infixum pio pectori castimonie propositum”*) amb la que pronuncia Camar just abans de donar-se mort: “mas, puys açò m’és tolt, vull anar més a tu que mentir la fe que dins mon cor he a aquell atorgada” (CeG III.66). Encara que el propòsit d’aquesta segona suïcida no era servir una fidelitat pòstuma al difunt marit, sinó fer de Curial el seu marit. Advertit això, continuem amb la traducció:

“...Però, com convenia a la seua obra aconseguir un artifici i un vel poètic, compongué una faula similar en molts aspectes a la història de Dido. La qual cosa, com adés he dit, per antiga institució és concedida als poetes. Això no obstant, podrà algú més digne de resposta, i potser tu mateix, oh príncep, interrogar-se si tot això calia que ho fera Virgili. Per a respondre dignament l’interrogant, dic que ell fou portat a això per quatre causes: La primera, per tal que l’estil adoptat en l’*Eneida* seguira les pautes de la poesia, especialment la d’Homer, al qual imitava en el seu poema. Per tal com els poetes no fan com els historiadors, que comencen l’obra en un principi cert i, amb una descripció contínua i ordenada de coses i fets la porten fins a la fi, com per exemple ho fa Lucà, de manera que molts el veuen més com a historiador en vers que com a poeta. Altrament, els bons poetes, amb un major artifici, comencen a mitjan història o prop del final, segons ho contemplem en l’ànim, i troben ocasió de recitar coses que abans semblava que s’hagueren deixat (...). Això volgué fer també Virgili, quan, escrivint que Enees fugí de la costa de Troia després de la ruïna de la ciutat, no trobà un lloc més apte on conduir-lo, abans que arribara a Itàlia, que la costa africana, per tal com fins allí havia navegat entre enemics grecs. En arribar a la costa d’Àfrica, fins aquell temps

habitada per homes rústecs, salvatges i bàrbars, era precís que el conduïra davant una persona digna de reverència, per la qual fóra acollit i de la qual fóra induït a narrar les seues desventures i les dels troians. D'ací que, no trobant-ne altra que Dido (la qual, no obstant això, es creu que hi visqué segles després en aquella terra), féu que Dido l'hi acollira i li proporcionara allotjament. I, així com es llig, per manament seu li recità els seus infortunis i els dels altres. En segon lloc, el que s'amaga davall del vel poètic és els següent: Virgili intenta al llarg de l'obra demostrar com la fragilitat de l'ànima humana és pertorbada per les passions i com hi ha forces que superen l'home constant. I havent-ne mostrat ja algunes, volent denotar com som portats a la lascívia per raó de l'apetit concupiscent, hi introdueix Dido, il·lustre per qualitat de sang, jove per edat, de bellíssim aspecte, insigne per costums, dotada de riqueses, famosa per castedat, ornada de prudència i eloquència, regent de la seua ciutat i del poble, i, per ser viuda, més fàcil de caure, per experiència, en la concupiscència de Venus. Totes aquestes coses poden incitar l'ànim de qualsevol home noble, i més encara un naufrag exiliat, que ha anat a parar a una regió desconeguda i que necessita ajuda. Així, Dido significa la potència concupiscent i atractiva, armada de tot allò necessari. Enees figura aquell que es mostra el susceptible a caure-hi, i que finalment cau. A continuació, després de fer-nos entendre com ens deixem arrossegar per les passions, ens mostra aleshores per quin camí som reconduïts a la virtut, en fer de Mercuri el missatger dels déus que reprova en Enees les vanitats i l'exhorta al fets gloriosos. A través d'això, Virgili representa, o bé el remordiment de la pròpia consciència, o bé la reprensió de l'amic i l'home eloqüent, en atenció a la qual nosaltres, adormits enmig d'una dolent depravació, som despertats i reconduïts pel dret i bell camí, que és el de la glòria. Així les coses, posem fi a la infausta delectació i, armats de fortalesa, amb ànim constatat i energia, menyspreem i deixem de tenir en compte les carícies, les llàgrimes, les pregàries i altres coses que ens atrauen en senti contrari. En tercer lloc, Virgili procura, en fer elogi d'Enees, exaltar la progènie dels Julis en honor del cèsar Octavià. Ho fa alhora que mostra com cal menysprear la lascívia i la immundícia de la carn, i, amb la fortalesa de la ment, evitar les delícies femenines. En quart lloc, procura sublimar la glòria del nom 'romà', cosa que es manifesta en les malediccions de Dido quan es troba a punt de morir. Per aquestes, s'entenen les guerres de cartaginesos i romans, i el triomf que n'obtingueren els romans. Així és que Virgili no té res de mentider, com volen fer creure homes poc intel·ligents, ni tampoc els altres que escriuen ficcions com ell."

La lectura d'aquesta interpretació de l'*Eneida* per Boccaccio fou, amb tota seguretat, un dels textos que més influïren en l'autor del *Curial* a l'hora de plantejar-se no sols la intervenció satírica d'Apol·lo en el somni del Parnàs, sinó també l'estructuració de tot el seu relat de ficció. Influeixen les idees de l'apologeta de la ficció literària en la recreació dels amors de Dido i Enees en els episodis africans, però també per altres aspectes o suggeriments. Per exemple, el concepte d'*infortunis* –els originals *Infortunis* personificats– amb què treballa l'anònim està condicionat per la lectura d'obres de Boccaccio, com s'ha vist més amunt.⁹⁷⁶⁹ En aquest fragment de les *Genealogie* es recorda com Enees contà els seus infortunis a Dido: “*suorumque infortunia recitavit.*” Els infortunis són els obstacles interposats per la Fortuna en el camí de l'heroi cap a la glòria, com en el *Curial*. Epítets del tipus “*generositate sanguinis claram*”, que Boccaccio aplica a Dido, semblen aflorar en les pàgines de *Curial e Güelfa* referides a la tragèdia de Camar, on se'ns representa la reina de Cartago “entre ànimes nades de clara sang” (CeG III.66). L'elecció de la Güelfa, jove però ja viuda, com a protectora de Curial guarda relació amb la consideració eròtica que Boccaccio traça d'aquestes en les seues obres, com a dones experimentades en els actes de Venus, a diferència de les donzelles. Les viudes són més susceptibles de sucumbir a la passió amorosa (“*viduam, quasi ab experientia Veneris concupiscentie aptiorem*”), com s'observa en el cas de la senyora de Milà, presentada en termes descriptius que recorden a la Dido descrita ací per Boccaccio: “La Güelfa, la qual jove e fresca era (...), molt bella e molt loada, rica, favorida e ociosa, requerida e per molts sol·licitada (...), no podent resistir als naturals apetits de la carn...” (CeG I.4).

Així mateix, crida l'atenció el paral·lelisme establert entre la lectura “moralista” que fa Boccaccio de l'*Eneida*, i l'aprofitament que d'aquesta lectura fa l'anònim redactor de *Curial e Güelfa*. D'una banda, perquè l'experiència africana de Curial és la que aporta fortalesa al seu cor: aquest és el vertader tresor que s'emporta de Tunís, i no la caixa de dobles d'or que li revela Camar. La fortalesa d'ànim és un tresor moral i primordial; el monetari és un tresor instrumental: recursos econòmics per a recuperar la seua posició social i contribuir a la croada.⁹⁷⁷⁰ També podia procedir de la lectura d'aquest fragment la idea de reemplaçar Mercuri, déu de “sciència” entre els antics i en

---

⁹⁷⁶⁹ En el capítol II.1.5.

⁹⁷⁷⁰ Recordem, a tot això, que Enyego d'Àvalos manà transcriure i agregar al seu manual “de noblesa i cavalleria” el poema de Carlo Marsupini on matisava el concepte de noblesa de Poggio Bracciolini – humanístic, però filosòficament massa optimista– indicant la necessitat de recursos econòmics, per part de l'home de “noble cor” per a obtenir una glòria producte de la virtut. Vegeu el capítol II.1.6.

la plena edat mitjana, pel Bacus que presentaven com a tal els trescentistes i els neoplatònics del segle XV, però conservant les funcions atribuïdes al déu pel certaldés: “*Eneam ab illecebra increpantem atque ad gloriosa exhortantem.*” Si reemplaçem ara el nom d’Enees pel de Curial, trobarem una explicació coherent al somni on se li apareix Bacus (personificació de la Filosofia, dirigint el cor de les Arts Liberals) acompanyat d’Hèrcules (fortalesa i virtut) diposat a increpar-lo per la seua mol·lície i a exhortar-lo a la consecució de la glòria (*CeG III.79*). La consciència del cavaller llombard (“*conscientia proprie morsum*”) el fa reaccionar immediatament, però també la interiorització dels consells de Melchior de Pando i dels filòsofs antics que habiten els llibres: la rèplica dels “*amici et eloquentis hominis*” a què es refereix Boccaccio. La metàfora del vici com a somni o dormició (“*dormientes in luto turpitudinum*”) encaixa, així mateix, amb la presentació d’un Curial que s’adorm tranquil·lament en el seu món de vanitats i plaers. L’heroi somnia i es desperta a l’endemà –gràcies a l’admonició de Bacus– amb ganes de refer la seua vida virtuosament i encaminar-la per recte camí: “*in rectum pulchrumque revocamur iter, idem est ad gloriam.*” En efecte, serà la reconducció moral de la seua vida, la regeneració del cavaller estudiós i virtuós que és Curial, la que el portarà finalment a obtenir la glòria desitjada.

Boccaccio compatibilitza les dues Dido segons que ho requereix l’obra i el públic lector. La Dido virgiliana era la única en la qual pensava en temps de joventut, quan escrigué el *Filocolo* o la *Fiammetta*; l’altra, la incorporava a l’obra tardana i llatina, en reconeixement al mestratge de Petrarca. Això no significa en absolut que haguera de renunciar a “l’altra Dido”, perquè, al remat, ambdues eren referents culturals perfectament coexistents. Sobre aquesta conciliació reflexiona Caig Kallendorf, en un capítol sobre la recepció d’Enees a la Itàlia del Renaixement primerenc, titulat: *Las dos Didos de Boccaccio* (una llàstima que no haja tingut notícia, aquest autor, del *Curial*).⁹⁷⁷¹ En el moment en què a Giovanni Boccaccio li toca explicar l’existència no necessàriament conflictiva d’ambdues versions de la Dido antiga ho fa didàcticament i sense complexos, com s’observa en la seua exposició exegetica de la *Comèdia* de Dante (*Inferno V*, 62-63).⁹⁷⁷² Ell sap que la Dido de la *Divina Comèdia* de Dante Alighieri, de la qual afirma el poeta-teòleg “*e ruppe fede*”, és aquella que, “*congiugnendosi con altro*

⁹⁷⁷¹ KALLENENDORF, Craig, *Elogio de Eneas y la retórica epidéctica en el temprano Renacimiento italiano*, RIL editores, Santiago de Chile, 2005.

⁹⁷⁷² BOCCACCIO, Giovanni, *Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante*, dins *I Commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

uomo, *al cener di Siccheo*, suo marito stato” rompé la fe. Però explica a continuació: “Vuole l’autore per questa circunscriçione che noi sentiamo costei essere Didone, figliuola che fu del re Belo di Tiro; la istoria della quale si raconta in due maniere.” La primera, “secondo che Virgilio scrive” i la segona, segons la patrística, on es diu que se suïcità per a no tornar-se a casar. “Virgilio non dice così, ma scrive nello *Eneida* che (...), lasciatola malcontenta, [Enees] si partì per venier in Italia; di che ella per dolore s’uccise. La quale oppinione per reverenza di Virgilio io aproverei, se il tempo nol contrariasse.” La reverència deguda a Virgilio és la mateixa que sent per aquest autor l’escriptor del *Curial*; per ell i per altres clàssics de “reverenda letradura”. Boccaccio exposa a continuació les raons cronològiques que, segons la tradició patrística i medieval, impedeixen creure la historicitat de la relació amb Enees: “e perciò non credo che mai Enea la vedesse.” Finalment, es cita la crítica de Macrobi en les *Saturnals* –més amunt referida– “mostrando la forza dell’eloquenzia essere tanta che ella aveva potuto far sospettar coloro che sapevano la istoria certa di Dido e credere che ella fosse secondo che scrive Virgilio. Fu adunque Dido onesta donna e, per non romper fede al cener di Siccheo, s’uccise. Ma l’autore [Dante] seguita qui, come in assai cose fa, l’oppinion di Virgilio, e per questo si convien sostenere.”

Comptat i debatut, Giovanni Boccaccio, literat conscient i militant, adapta cadascuna de les Dido, la moralment exemplar i la líricament alliçonadora, a les seues obres, segons el gènere i la necessitat. Ell ensenya a l’anònim de la novel·la cavalleresca que la “veritat” dels historiadors i la “reverenda” literatura de ficció són perfectament compatibles. L’autor del *Curial*, com a bon alumne dels italians, pretén fer pedagogia entre els lectors de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim sobre aquest assumpte polèmic. A tal efecte, conclou afirmant que Homer és apte per a “hòmens de sciència” i Guido per a cavallers il·lustrats. Cada gènere i cada estil que s’adapte al seu públic, i viceversa: que cadascú llija en funció dels seus coneixements i dels seus interessos, ja siguin diletants o intel·lectuals. El precedent d’un Boccaccio conciliador de tradicions literàries pogué servir d’exemple a l’anònima a l’hora de fer compatibles Hèctor i Aquil·les, la *Ilíada* i les *Històries troianes* (sentència del Parnàs), la desesperada enamorada d’Enees i la casta viuda de Siqueu. No per això renunciaria a riure’s entre línies –irònicament o sarcàsticament, segons el cas– dels moralistes i religiosos que volien anul·lar “la forza dell’eloquenzia”, de la poesia i la literatura de ficció en general. No convenia, segons ell, establir filtres doctrinals i censors en uns relats ficticis que només són “sompni sompniat” i no “article de fe” (*CeG* III.25).

Altres autors, ja del *Quattrocento*, pogueren haver influït en la lectura de Dido per l'anònim del *Curial*. Guiniforte Barzizza, vinculat a la cort d'Alfons el Magnànim pels anys 1432-1434 i a la del duc de Milà a partir d'aquesta data redactà un comentari a la *Divina Comèdia* de Dante, a petició de Filippo Maria Visconti, on retia compte de les dues Dido, la històrica i la poètica (*Inferno* V, 61-63):

“...e ruppe fede al cener del corpo di Sicheo, suo primo marito, non servandogli perpetua castità, secondo che avea giurato. Al cener dice, perocchè anticamente sollevano ardere i corpi, e servare la cenere, secondo che noi li seppelliamo. Questa fu Dido Elisia fondatrice, e regina di Cartagine, la quale, secondo che finge Virgilio nel quarto dell'*Eneide*, navigando Enea per Cartagine in Italia, s'innamorò di lui, e volselo ritenere per suo marito in Cartagine: ma, non avendo egli voluto dimorare, donna impaziente del suo amore, uccise se medesima. Onde, per questo immoderato amore introduce Dante che Virgilio qui la mostri intra le altre lussuose. Questa finzione fece Virgilio nel prealegato libro della *Eneide*, per certi rispetti, i quali non fa bisogno a nostro proposito recitare. Ma in verità non ruppe Dido Elisia fede alla memoria del suo marito da Virgilio chiamato Sicheo (...). Dico, che fu per lo contrario, perocchè essendo dimandata a matrimonio da Iarba re de' Mauritani, alla forza del quale ella non sarebbe stata sufficiente di resistere, per non esser costretta ad aver mai secondo marito, e con intenzion di servare perpetua castità, uccise se medesima, nel modo che recita Giustino, breviator di Trogo, nel diciottesimo libro della sua storia, ove non si fa punto menzione alcuna di Enea; e molte cose si dicono, per le quali avrebbe meritato questa Elisia, ovvero Dido, essere posta nel Limbo con Lucrezia, e con le altre illustri donne. A me basta recitare della istoria quello che fa a proposito nostro; chi più vuol sapere, veda gl'istoriografi. Pur Dante qui introduce, che Virgilio, non partendosi dalla poetica sua finzione, nomini questa regina nella schiera de' lussuriosi.”⁹⁷⁷³

---

⁹⁷⁷³ BARZIZZA, Guiniforte, *Lo Inferno della Commedia di Dante Aligheri*, col commento di Guiniforte delli Bargigi; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell'avv. G. ZACHERONI, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838; reed. dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

Existeixen doncs, dues versions del mateix personatge, que són perfectament compatibles. O, com diria l'autor del *Curial*, que no devia moure's molt lluny de Barzizza: existeix una Dido extreta “dalla poetica finzione”, que és la preferida per Dante i altres homes de ciència. I quan aquests estudiosos, com és el cas d'Enea Silvio Piccolomini, es dediquen a la literatura d'amors, òbviament s'interessen per recordar la Dido virgiliana: “*Dido Phoenissa, post fatalem Enee recessum, seipsam interemit*” (*De duobus amantibus*, 1444).⁹⁷⁷⁴ En contrast amb això, sempre hi havia el cas d'algun poeta ibèric de la cort napolitana del rei d'Aragó que elegia la Dido casta perquè argumentalment així li convenia. Per exemple, apareix en un poema anònim del cicle de Lucrezia d'Alagno, la cèlebre amant del sobirà napolità (vv. 71-75): “De Lucrecia la romana / se faze mucha mençión / e de Dido l'affricana / que con muerte inhumana / dieron fin a su sazón.”⁹⁷⁷⁵ Haver airejat ací el cas de la Dido virgiliana i abandonada per Enees, hauria resultat un presagi líric de mal averany o, si més no, políticament incorrecte. Comptat i debatut, anota Barzizza, i així ho entén també el cavaller Curial – paísà seu, de la Llombardia– en la ficció catalana: el qui es conforme amb la veritat nua, “veda gl'istoriografi”. Cada públic, que elegisca segons la seua formació cultural, creences, capacitat de discerniment o predileccions estètiques. La filosofia és la mateixa que la de l'anònim: “Homero [autor de poètiques ficcions en alt i sublime estil] ha escrit libre que entre los hòmens de sciència man que sie tengut en gran estima; Dites e Dares [com que eren historiògrafs] scriviren la veritat” (*CeG* III.34).

Lorenzo Valla, en una epístola literària, data a Nàpols el 25 de juliol del 1444, i adreçada al rei Alfons el Magnànim,⁹⁷⁷⁶ fa una exhibició d'estil i d'erudició, en la qual no manca l'evocació de Dido. L'humanista està comentat l'estupefacció que causa en els oients l'oratória que desplega un home prodigi anomenat Fernando de Córdoba, que acaba de visitar la cort de Castell Nou,⁹⁷⁷⁷ com a part d'una gira europea. Compara aquest embadaliment de l'auditori amb el de Dido quan, escoltant parlar Enees, s'enamorà d'ell, i aprofita per a citar els dos versos de Virgili i d'Ovidi, respectivament,

⁹⁷⁷⁴ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pius II), *De duobus amantibus historia* [1444], Cibit, Pisa, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁷⁷⁵ Vegeu ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 192.

⁹⁷⁷⁶ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI i Mariangela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>, núm. 27. Vegeu també SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 293-297

⁹⁷⁷⁷ Personatge estudiat per BONILLA, Adolfo – MENÉNDEZ, Marcelino, *Fernando de Córdoba (¿1425-1486?) y los orígenes del Renacimiento filosófico en España (Episodio de la historia de la lógica)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1911.

on s'expressa que la reina de Cartago es quedà "penjada" de la boca de l'orador. Es ben probable que l'autor del *Curial* i alguns dels seus lectors, vinculats a l'entorn cortesà de Valla i del rei d'Aragó, recordaren aquesta lletra, i acceptaren amb sentit de l'humor el que sembla una paròdia grotesca de l'"alt e sublim estil" dels poetes antics:

VIRGILI, <i>Aen.</i> IV,79 (citat per Lorenzo VALLA, <i>Epístola a Alfons el Magnànim</i>, Nàpols, 1444)	OVIDI, <i>Heroides</i> I,30: <i>Penèlope a Ulisses</i> (citat per Lorenzo VALLA, <i>Epístola a Alfons el Magnànim</i>, Nàpols, 1444)	ANÒNIM, <i>Curial e Güelfa</i> III.59 (Nàpols?, ca. 1446-1448)
" <u>Pendetque iterum narrantis <i>ab ore</i></u> " (‘i de bell nou roman suspesa dels seus llavis’). Dido s’embadaleix i “penja” de la boca d’Enees, quan aquest li està contant-li la guerra troiana.	" <u>Narrantis coniunx <i>pendet ab ore viri</i></u> " La esposes dels guerrers argius que tornen, segons Penèlope, “pengen” de la boca dels respectius marits, quan aquests els relaten la guerra de Troia.	“... <u>penjat</u> al coll del catiu, s’abraçà ab ell, e ab aquells envessos <u>dels labis lo besà...</u> ” Camar s’enamora i “penja” també de <i>Curial</i> , en una <i>imitatio</i> paròdica dels versos de Virgili i Ovidi.

Contemporàniament, a Castella, Juan de Mena, el marquès de Santillana i altres poetes italòfils, amants dels mites clàssics, propagaven entre la noblesa lletraferida la història dels tràgics amors virgilians d’Enees i Dido. Per exemple, Mena, en la *Coronación del marquès de Santillana* (ca. 1439), introduïa una glossa al seu vers XLIX,4 (“segund a Dido Penea”) per a explicar, “segunt lo cuenta Virgilio en el su libro *Eneidos* (...), cómo Eneas viniese e saliese de Troya (...) e, aportando a Cartago, çibdat que la reina Dido de nuevo edificara, fueron ende amos enamorados egualmente por el misterio de Venus, madre de dicho Eneas e (...) ovieron coitino ayuntamiento...”⁹⁷⁷⁸ Per la seua banda, el “coronat” Íñigo López de Mendoza, es devania d’haver encorajat Enric de Villena, en la dècada del 1420, perquè traduïra i glossara l’*Eneida*. Ho feia en la famosa epístola al seu fill Pedro, on li pregava que traduïra o fera traduir al castellà la *Ilíada* que li acaba de dur d’Itàlia un “parent i amic” (1446):

“A ruego e instançia mía, primero que de otro alguno, se han vulgarizado en este reyno algunos poetas, assí como la *Eneida* de Virgilio, el *Libro mayor de las transformaçiones* de Ovidio, las *Tragedias* de Lucio Anio Séneca e muchas otras

⁹⁷⁷⁸ MENA, Juan de, *La Coronación* [ca. 1439], ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009, p. 126.

cosas en que yo me he deleytado fasta este tiempo e me deleyto y son assí como un singular reposo a las vexaçiones y trabajos que el mundo continuamente trae, mayormente en estos reynos...⁹⁷⁷⁹

Segons Vicente Cristóbal, la poesia de Santillana presenta “unas maneras de recepci3n de lo clásico”, inclosa l’*Eneida*, “que pertenecen en parte al hábito medieval, pero que también en parte son adelanto renacentista.”⁹⁷⁸⁰ I per a demostrar-ho explora els múltiples versos del poeta castellà (en *El sueño*, la *Comedieta de Ponça*, la *Coronaci3n de mossén Jordi de Sant Jordi*, els *Proverbios*, etc.) on es documenten, implícitament i explícitament, imatges i ecos manllevats del poema de Virgili. Aquests ressons provenen de diferents llibres de l’*Eneida* i donen a entendre que el noble lletraferit estudià el poema en la seua extensió. De particular interés per al cas comparatiu que ens ocupa és la glossa del mateix autor al vers 438 dels *Proverbios* (LIV). Explica –seguint el criteri de Boccaccio i altres trescentistes italians, i el de l’autor del *Curial*– que la “vertadera ystoria” de Dido, la viuda casta de la patrística, és compatible amb la que mor per amor, perquè alterar així la realitat “de liçencia poética és permissu”. En el seu cas, no assistim a un discurs satíric com el de l’Apol·lo del *Curial e Güelfa*, que convida a riure’s dels arguments que utilitza contra Homer i Virgili, sinó a una exposici3n com pertoca de la figura de Dido tenint en compte la seua doble personalitat cultural. Interessa posar-la al costat d’una altra glossa del Conestable de Portugal i del text del *Curial* per a comprovar que tots tres escriptors compartien algunes de les seues fonts d’erudici3n i s’expressaven d’una manera molt similar; uns en castellà, l’altre en català:

Marqués de SANTILLANA,

Pere de PORTUGAL,

ANÒNIM,

Proverbios, LIV,

Sátiras de infelice e felice vida,

Curial e Güelfa,

v. 438, glossa⁹⁷⁸¹

glossa 89⁹⁷⁸²

III.34

⁹⁷⁷⁹ SANTILLANA, marqués de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, ps. 456-457.

⁹⁷⁸⁰ CRISTÓBAL LÓPEZ, Vicente, La *Eneida* del marqués de Santillana, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, vol. 22, núm. 1, Madrid, 2002, ps. 177-192 (p. 180).

⁹⁷⁸¹ SANTILLANA, marqués de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, p. 246. Citat ibídem, ps. 184-185.

Dido, segund se recuenta en su verdadera ystoria, fija fue del rey Belo e hermana de Pigmaleón e muger de Açerva Sicheo, la qual después de la muerte de aquél fizo voto de castidad e partióse de la tierra onde su marido le fuera muerto por el malvado hermano Pigmalión, e vino en África e fundó la grand çibdad de Cartago. E como ella viniessse en aquélla en propósito de honesta pudiciçia, fue demandada por el rey Jarba el segundo matrimonio, lo qual commo ella denegasse, él la guerreó poderosa e muy ásperamente en tanto grado que veyendo non poder resistir las fuerças de aquél, por non venir en manos suyas e fuyr el corronpimiento de castidad, quiso antes morir casta que vivir violada; e assí se lançó en una llama donde fenesció sus días. E d'esta ystoria aunque Virgilio por otra maneza faze mençión, non es de reprovar, por quanto de licencia poética es permissio.

Dido. Fija del rey Belo, hermana de Pigmaleón e muger de Aterbal Sicheo. La cual, después de la muerte de aquél, pero en edat juvenil quedase, fiso solenne voto de castidad. E partióse de la tierra a do su marido fue muerto por un caso a ella muy aborrible, e vino en África e edificó la grand cibdad cartaginense. E viviendo allí en propósito e acto de honesta e casta pudicicia, fue demandada por el rey Hiarba al segundo matrimonio, al cual ella denegó con todas fuerças. E aquél la guerreó poderosa e cruamente en tanto grado, que, veyendo la muy púdica e virtuosa viuda no poder resistir a las crueles fuerças de aquél, por no venir en sus manos e foír el corronpimiento de su púdica e casta vida, quiso más morir casta que vivir violada, e en vivas llamas de fuego se echó, a do fenesció su virtuoso vevir.

Axò mateix ha fet Virgili (...), dient, entre les altres, Dido, reyna de Cartago, ésser-se morta per Eneas; la qual cosa no fonch ni és veritat, car Eneas nulls temps viu Dido, ne Dido Eneas, car de l'un a l'altre hach prop de trecents anys. E aquella viuda púdica, continent e honesta, no rompé la fe a les cendres de Siqueo, son marit, ans, com Jarba, rey dels musicans, a força la volgués per muller, e per aquesta rahó molt la guerrejàs e quasi la terra li destruís, veent la noble reyna que en altra manera libertat no podia aconseguir, voluntàriament se matà ans que no consentí les sues carns contra la sua voluntat ésser per mans de hom estrany tractades. Aquesta no ·m par trencàs la fe a son marit, ja molts dies havia mort, ans, per servir-la, morí; e axí ho scrivi sant Jerònim, qui no erra, en una sua Epistola *ad Iouinianum*. Bo és lo poetar, mas, contra veritat escriure, no ·m par sie loor.

Conclou Cristóbal dient que, “según ocurre muy frecuentemente en la literatura posterior al Renacimiento, don Íñigo López de Mendoza acude a los argumentos y figuras místicas del clasicismo –en este caso concreto, de la *Eneida*– como instrumento idealizante de la realidad que él canta en su poesía.”⁹⁷⁸² El mateix procediment és observable en l'anònim del *Curial*, que s'esforça a “poetitzar” la novel·la cavalleresca amb “transformacions” ovidianes i materials clàssics diversos. Pel que fa al *Libro de las clara i virtuosas* del conestable de Castella, don Álvaro de Luna, obra del 1446, és conegut que aquest es basà en el *De mulieribus claris* de Boccaccio. De manera que la seua dama exemplar no pot ser la Dido virgiliana, sinó la viuda honesta. Així que parla de la fundació de Cartago, de les intencions del rei dels “musitanos” i del suïcidi de la reina, que “matóse con el cuchillo” abans de deixar-se caure sobre la pira encesa en

⁹⁷⁸² PORTUGAL, Pedro de, *Sátira de infelice e felice vida*, ed. a cura de Guillermo SERÉS, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2008, ps. 32-33 i 166.

⁹⁷⁸³ *Ibidem*, p. 192.

honor del difunt marit. Donà exemple, doncs, que “antes era de escoger la muerte, que corronper la castidad, la qual no ay cosa que más convenga a guardar la honor de la onestad.” Segons ell, la noble dona hauria resplendit per dues virtuts: la fortalesa i la castedat. Fou “tan pujante en fortaleza de corazón, como Catón, que se mató por la libertad de Roma, o tan casta, como Fabio Máximo Serviliano.”⁹⁷⁸⁴ El cas de Cató reapareix en molts altres llocs de la compilació castellana. Era molt popular, de fet, entre els aficionats als clàssics antics. Tanmateix, és l’única coincidència d’interès que presenta el llibre del conestable Luna amb *Curial e Güelfa*.

Al la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, tant l’autor del *Curial* com seus presumptes lectors o destinataris primers, se suposa que amics de clàssics i d’històries d’amor, s’interessarien lògicament per la Dido poètica, la de Virgili. Per a defendre la Dido casta, ja estaven els religiosos, lectors de sant Jeroni, i l’Apol·lo caricaturitzat –i quasi ridícul en la seua exposició– del somni del Parnàs. Recordem que ja a la València de la dècada del 1420, el municipi pagava un mestre italià perquè exposara públicament l’*Eneida*,⁹⁷⁸⁵ i que un insigne cortesà del rei Alfons, Enric de Villena, l’estava traduint i glossant en llengua romanç. Així mateix, quan la cort es trobava a Sicília (1432-1435), el prestigiós Antonio Beccadelli “il Panormita” fou contractat, entre altres quefers, per a “llegir” i interpretar l’*Eneida* amb assistència del rei i dels magnats i curials que així ho desitjaren.⁹⁷⁸⁶ Ho comenta ell mateix humanista, quan fa constar que les “*lectiones*” del Virgili tenien lloc ja a Messina (1434-1435),⁹⁷⁸⁷ on ell oficiava de preceptor reial: “*Memini, cum aliquando Messanae Virgilium legerimus...*” La lliçó estava oberta a tothom qui hi volguera assistir,⁹⁷⁸⁸ com un gest de magnanimitat cultural i –sobretot– de

---

⁹⁷⁸⁴ LUNA, Álvaro de, *Virtuosas e claras mugeres (1446)*, ed. a cura de Lola PONS RODRÍGUEZ, Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, Burgos, 2008, p. 344.

⁹⁷⁸⁵ A un mestre dit Guillem de Venècia, segurament vingut amb Alfons el Magnànim el 1423, li fou renovat (28 de setembre del 1424) el salari de 100 florins d’or, per part dels jurats valencians perquè continuara llegint un curs més (1424-1425) l’*Eneydos* de Virgili i la *Consolació* de Boeci a la Casa de la Ciutat, per no existir encara l’Estudi General. Vegeu MAYANS SISCAR, Gregorio, *Vida de Publio Virgilio Marrón; con la noticia de sus obras, traducidas en castellano*, Tipogr. Hermanos de Orga, València, 1795 (2a ed.), p. 45; NICOLAU D’OLWER, Lluís, *La Eneida a Catalunya*, dins *Ofrena. Orgue de “nostra-parla”*, Barcelona – Ciutat de Mallorca – Perpinyà – València, any 2, núm. 7, febrer 1918, ps. 9-10; MEDINA, Jaume, *Virgili en la literatura catalana*, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, núm. 1, fasc. 1, Barcelona, 1979, ps. 47-62 (p. 54). La tasca fou continuada per altres mestres italians, segons FEBRER ROMAGUERA, Manuel Vicente, *Ortodoxia y humanismo. El Estudio General de Valencia duraante el rectorado de Joan de Salaya (1525-1558)*, Universitat de València, València, 2003.

⁹⁷⁸⁶ De tot açò, ja hem tractat extensament en els capítols I.1.3, I.2.2, als quals us remetem.

⁹⁷⁸⁷ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 106.

⁹⁷⁸⁸ Vegeu també LAURENZA, Vincenzo, *Il Panormita a Napoli*, dins *Memorie dell’Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92 (p. 2).

propaganda política a la manera d'Itàlia. La sessió cultural conclouïa, segons Beccadelli, amb una col·lació de vins i de fruita confitada (se suposa que amb el sucre dels *trapitti* o trapigs de Sicília), que el rei repartia a curials i invitats: “*Ministrabat rex sua manu praeceptorum ipsi, seu poma, seu confectiones zuchareas.*”⁹⁷⁸⁹ Ressons d'aquesta manera de celebrar cortesana es poden trobar al llarg de la novel·la cavalleresca: “E, descavalcant, la col·lació se féu molt gran. Aquí vírats gast de infinits confits de çucre, e de preciosos vins!” (*CeG* I.22). O també: “Melchior féu gran aparell de confits de çucre e de preciosos vins per a la col·lació” (*CeG* I.40).⁹⁷⁹⁰

L'escenificació de la lliçó poètica no tenia res de casual o d'improvisat: era part d'un elaborat programa de propaganda política. Un rei “bàrbar” que s'edificava a la italiana, que “legia l'*Eneydos*” com Camar, s'estava qualificant per a obtenir el títol de “*rex Italicus*” que exhibiria anys després en l'arc de triomf del Castell Nou de Nàpols. A tal efecte, la biblioteca d'estat de Castel Nuovo comptava almenys amb cinc exemplars de l'*Eneida*, segons inventaris.⁹⁷⁹¹ La Camar de *Curial e Güelfa*, per la seua condició femenina, estava cridada a redimir moralment –de la mà de Cató i del virtuosisme d'un desconegut escriptor– el mal d'amor de poesia virgiliana. Per la seua banda, el rei d'Aragó, atesa la seua condició heroica, estava predestinat a acomplir el seu destí gloriós i virtuós: el de fundar un *regnum* itàlic, com molts segles abans l'havia instituït, després d'algunes tribulacions, el *pius* i *magnanimus Aeneas*. No és estrany, així les coses, que el valencià Gaspar Pelegrí, autor de la *Historia Alphonsi primi regis* (1419-1443), tracte d'imitar la poesia de Virgili, per damunt de qualsevol altre referent clàssic, i malde per presentar el rei Alfons com un *alter Aeneas*. Quan vol representar cronísticament l'arribada d'Alfons i la seua trobada amb la reina Joana de Nàpols –una dona, per cert, molt afectada també pel *furor amoris*–, el cronista té en ment, inevitablement, “le atmosfere che Virgilio, nel quarto libro del suo poema, aveva evocato per descrivere l'amore de Didone avvampa per Enea (...). E così come l'amore di Didone si trasforma in odio, anche quello di Giovanna II nutre per Alfonso è

⁹⁷⁸⁹ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>, llibre IV, cap. 18 (*Studiosae, Benigne*).

⁹⁷⁹⁰ Sobre aquestes col·lacions de sucreria, tan recurrents en el *Curial*, tractarem en el capítol II.2.2.

⁹⁷⁹¹ Així ho comprovà DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, citat per MEDINA, Jaume, *De l'edat mitjana al dos mil. Estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya*, Publicacions Internacionals Catalanes, Barcelona, 2009, p. 169.

destinato a degenerare.” Així ho veu l’editor de l’obra, Fulvio delle Donne, que, a després d’identificar algunes citacions directes de l’*Eneida*, conclou que “il modello virgiliano costituisce la principale fonte di ispirazione di Pellegrino.”⁹⁷⁹²

L’adés referit Antonio Beccadelli s’ocupa de recordar als lectors del seu panegíric alfonsí (*De factis et dictis Alphoni regis Aragonum*, ca. 1456) que el rei d’Aragó llegia a sovint l’*Eneida*. Ho fa, per exemple, quan introdueix una facècia o broma del monarca (llibre I,35: *Facete*) que es produí durant una d’aquestes lliçons humanístiques: “*Cum legeremus aliquando Didonis Virgilianae mortem, et inter legendum terra vehementer monisset, atque ob id qui aderant omnes improvisa et repentina re percussos, rex intueretur, ‘Novum ne’ –inquit– ‘vobis videtur, si in morte tam celebris reginae terra intremescat’.*” El canonge valencià Jordi de Centelles ho traduí així: “Legíem, a vegades, los libres de Virgili, e commemorant la mort de la gran reyna Dido (tan amable, que per la partida de l’il·lustre Enea se matà), en aquella hora començà terratrèmol, e tots migs espantats hoim lo rey dient: ‘¿Maravellau-vos que en la mort de tan enamorada y yl·lustre reyna la terra tremole?’”⁹⁷⁹³ Sens dubte que els lectors als quals anava destinada, en primera instància, la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, participaven d’aquesta lectura del traspàs dolorós de Dido *virgiliana*, i sentien també la necessitat de debatre literàriament sobre l’enamorada cartaginesa.

Lida de Malkiel fa una lectura literal del *Curial*, per considerar-la una obra ibèrica i medieval, i no concep que pugua contenir ironies. Amb la qual cosa, el judici que emet sobre l’obra contradiu la intenció de l’autor. Segons ella, l’escriptor abomina de les mentides d’Homer, sospira per la “veritat” de les *Històries troianes*, i creu que la casta Dido, viuda modèlica, ha sigut injuriada per Virgili... La de l’anònim seria, doncs, una “reivindicación que reúne varios modos decisivos del pensamiento español [sic]: preferencia por la verdad histórica sobre la poética; actitud de rechazo, movida por la calumnia de Virgilio [sobre Dido], ante la ficción de la poesía; apelación a la autoridad eclesiástica”, ja que cita sant Jeroni com a font d’autoritat. Estàriem al davant –si fóra així, que no ho és– d’un elogi de la castedat de Dido i d’una rectificació “catòlica” de l’*Eneida*. Per a recolzar aquesta interpretació, Lida cita un autor castellà del segle XVI,

---

⁹⁷⁹² PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, ps. 23-24.

⁹⁷⁹³ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, s. p.; ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>

Luís Zapata de Chaves (1526-1595) que invoca sant Jeroni en defensa de “la castíssima reyna Dido” i confuta les infàmies poetades contra ella per Virgili.⁹⁷⁹⁴

Influïda per aquest precedent crític, Lola Badia interpreta la Dido/Camar del *Curial*, no com “una còpia, sinó una rèplica conscient i molt reeixida”, amb correcció en clau cristiana i històrica inclosa, de la reina cartaginesa de Virgili,⁹⁷⁹⁵ tan recordada en la literatura medieval europea.⁹⁷⁹⁶ Afirmar Badia que “Càmar, amb el seu gest, salva el de Dido perquè resumeix la interpretació patrística (sacrificar-se per fidelitat amorosa) i la clàssica (morir d’amor).”⁹⁷⁹⁷ La seua no seria una mort interpretable com irreflexiva, sinó doblement virtuosa, perquè podria ser elogiada alhora pels lectors de la patrística i pels estudiosos de la poesia de Virgili. És evident, en qualsevol cas, que la rèplica de la novel·la catalana està influïda per la recepció crítica que fa l’escriptor de la desdoblada personalitat de Dido transmesa pels *auctores* de segles precedents. L’escriptor segueix el Virgili actualitzat per Dante i els humanistes, però té en compte també la versió cristiana que va de sant Jeroni a Petrarca.⁹⁷⁹⁸ Amb la qual cosa, posa de manifest –com ja s’ha vist en altres casos– una singular “voluntat sincrètica”, d’acord amb una “sensibilitat més humanística” que la d’altres autors contemporanis, com Joanot Martorell.⁹⁷⁹⁹ Observa Isabel Grifoll que Camar serveix d’excusa a l’escriptor per a endinsar-se en el sentit moral de la ficció poètica antiga i actualitzar-la de cara a un lector contemporani.⁹⁸⁰⁰ I és que, en *Curial e Güelfa*, hi ha molt de metaliteratura: de lectures clàssiques i italianes compartides; emulades i imitades; comentades críticament i insinuades. Fins ací, tot sembla “explicable”. Tanmateix, cal estar alerta al punt on

---

⁹⁷⁹⁴ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Dido en la literatura española: su retrato y su defensa*, Tamesis Bocks, Londres, 1974, ps. 111-112.

⁹⁷⁹⁵ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 17).

⁹⁷⁹⁶ I també en les lletres ibèriques. Vegeu LIDA DE MALKIEL, M. R., *Dido en la literatura...*, op. cit.; WALTHAUS, Rina, La fortuna de Dido en la literatura española medieval (desde las crónicas alfonsíes a la tragedia renacentista de Juan Cirne), dins *Actas del III Congreso de la Asociación Hispánica de la Literatura Medieval (1989)*, Departamento de Literatura Española e Hispanoamericana de la Universidad de Salamanca, Salamanca, 1994, vol. 2, ps. 1.171-1.181.

⁹⁷⁹⁷ BADIA, Lola, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1988, p. 142.

⁹⁷⁹⁸ GROS LLADÓS, Sònia, *La temàtica amorosa en el “Curial e Güelfa”: una aproximación desde la tradición clásica*, Tesi doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2011, vol. 1, p. 111.

⁹⁷⁹⁹ Així ho veu ALEMANY, Rafael, Al voltant dels episodis africans del *Tirant lo Blanc* i del *Curial e Güelfa*, dins BARBERÀ, Jean Marie (ed.) *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 219-229 (p. 227).

⁹⁸⁰⁰ GRIFOLL, Isabel, Càmar i les clares dones, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 1, ps. 283-318 (p. 292).

aquest sincretisme aparentment lògic deriva en una crítica sarcàstica a la Dido cristiana: just el moment en què Camar es proclama seguidora del Salvador... per a suïcidar-se a continuació! És a dir, per rebel·lar-se contra el Creador que afirma acceptar i per atemptar dràsticament contra l'obra de la creació.

Badia i Torró, lluny de captar la crítica irònica de la Dido medieval i patristica que ens descobreix la proclama “christiana són (...) lexant-se caure de la altra finestra” (*CeG* III.66),⁹⁸⁰¹ proposen que l'anònim “transforma el seu suïcidi per amor en una mort heroica que dóna testimoni de la fe”. Aquesta interpretació no seria acceptada mai per un teòleg, ni per un medievalista. Una mort voluntària mai no dóna testimoni de cap fe. No sols atempta, es mire com es mire, contra la nova fe que pregona Camar just abans de morir, la cristiana, sinó també contra aquella que se suposa que havia conegut per la seua adscripció cultural i geogràfica, la islàmica.⁹⁸⁰² En realitat, ens trobem al davant d'un dels girs provocadors que l'autor del *Curial* realitza al llarg de la novel·la. És una proclama cínica; un míssil en la línia de flotació d'aquella Dido cristiana, tan paradoxal com impossible: casta... i suïcida, *ergo* condemnada igualment als inferns.

Generalment, la crítica literària ha jutjat la gesta presumptament heroica de Camar com un rebuig de l'autor a la Dido virgílica –amb la qual polemítza la tunisenca– i com una aclamació de la Dido jeronimiana. Si aquella es donava mort per mantenir-se fidel a Siqueu i evitar casar-se amb el rei-tirà Iarbes, aquesta se suïcidaria per haver-se jurat que sols es casaria amb el seu Joan/Curial, i evitaria així ser forçada pel rei-tirà de Tunis.⁹⁸⁰³ El caràcter despòtic d'aquest és reforçat per l'anònim (*CeG* III.55) amb expressions que remarquen “la furor e crueltat” amb què sol actuar, “faent ley de la voluntat pèssima”, o el fet que mate “contra rahó” aquells que li causen enuig o destorn.

---

⁹⁸⁰¹ Com observa RUIZ DE ELVIRA, Antonio, Dido y Eneas, dins *Cuadernos de Filología Clásica*, 24, Madrid, 1990, ps. 77-98 (p. 86), sobre el suïcidi de la Dido històrica, poetitzat per Virgili, circulaven versions diferents: per l'espasa o llançant-se a una pira. L'anònim tracta d'integrar-les en la seua novel·la, quan relata l'autoagressió de Camar amb un “coltell” i, després, el suïcidi per llançament: “En Timeo, Tertuliano, San Jerónimo y Orosio, la muerte de Dido es sólo arrojándose a la pira. En los dos epigramas [anònims], sólo clavándose la espada. En Justino es también por la espada, pero parece combinar de algún modo las dos tradiciones, y con Virgilio a la vez, al indicar que, al clavarse la espada, estaba ya en lo alto de la pira, como dando a entender que, muerta ya, o moribunda, la quemarían en la misma pira.”

⁹⁸⁰² Ja advertia ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 129, que “el suïcidi de Camar, des del punt de vista de la moral de l'Alcorà, és totalment impensable, i hom ha remarcat que la cultura aràbiga ignora el suïcidi per amor.” Sobre la incongruència en àmbit islàmic dels conceptes manejats per l'escriptor (virginitat, apostasia, suïcidi, etc.), vegeu FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (p. 298 i ss.).

⁹⁸⁰³ Així ho exposa, per exemple, MINCHOTTI, J., A propósito del hervor clásico..., p. 886.

En efecte: el paral·lelisme i la coartada estan ben servits. I si, en el darrer moment Camar no s'haguera proclamat cristiana, tot hauria encaixat bé amb el discurs de la patristica: un *exemplum* més de la pagana virtuosa, que prefereix autoimmolar-se a perdre el seu honor virginal. Seria, doncs, com la de sant Jeroni, una demostració que entre els “bàrbars” també s'apreciaven la castedat i la fidelitat matrimonial. Però l'exemple es trunca sobtadament. La que se suïcida no és Camar, sinó “Johana”: una conversa al cristianisme, que s'estrena com a tal pecant horrorosament. No ens estranye, doncs, que l'autor de *Curial e Güelfa* tinguera prevenció de no publicar l'obra. Aquest i altres atacs satírics a les bases ideològiques de la cultura medieval podrien haver sigut llegits com a continguts “perillosos” pel més prudent dels inquisidors.

Convindria molt a la crítica literària atendre al que els historiadors francesos denominen les *mentalités* de la societat on fou creada i on havia de trobar difusió –si s'haguera divulgat– una obra com el *Curial*, marcada per algunes brillants pinzellades d'heterodòxia. No cal retrocedir al precepte lapidari *No mataràs dels Deu Manaments*, o sant Agustí d'Hipona (*De civitate Dei*, I,xx,4: “*Non occides; nec alterum ergo nec te*”) per a comprendre que el suïcidi de Camar –descaradament provocador, pel fet de proclamar-se cristiana– era vist en el segle XV com un dels crims més horribles que hom podia cometre. Els pares de l'Església (Agustí, Jeroni) especifiquen que, fins i tot quan perilla la castedat d'una cristiana per acte de violació o matrimoni forçat, aquesta no pot ni deu arravatar-se la vida. Els cànons de l'Església (concili de Braga, 561) prohibien cantar els salms als suïcides, per considerar-los passatgers de primera classe en el *viaticum* cap a l'Infern. Des dels *Decretals* de Gregori IX (segle XIII), no se'ls podia soterrar en sòl sagrat, com sembla que ho demana –per a redundar en la provocació– la mateixa Camar,⁹⁸⁰⁴ que vol reposar en terra de fidels.

Encara podríem citar sant Tomàs d'Aquino (*Summa Theologica, Secunda Secundae, quaestio* LXIV, art. 5), que –després de confutar explícitament algunes justificacions del suïcidi d'arrelam clàssic– dictamina en contra i considera absolutament il·lícita, des del punt de vista teològic, qualsevol forma de suïcidi. La severa condemna inclou específicament la situació de Camar, és a dir, “*quandoque aliquis, per occisionem suipsius, vita maius malum vel miserem vitam vel turpitudinem alicuius peccati*” (quan ‘per occir-se u mateix, evita un mal pitjor, és a dir, una vida de

---

⁹⁸⁰⁴ Seguim el discurs de MORÍN, Alejandro, Suicidas, apóstatas y asesinos. La desesperación en la *Séptima partida* de Alfonso el Sabio, dins *Hispania*, vol. 61/1, núm. 207, Madrid, 2001, ps. 179-220, on trobareu un generós desplegament d'erudició sobre la qüestió.

misèria, o la vergonya d'un pecat').⁹⁸⁰⁵ Donar-se mort és una gravíssima ofensa a Déu i a la seua obra: “*potest considerari aliquis homo, inquantum est aliquid civitatis, scilicet pars; vel inquantum est aliquid Dei, scilicet creatura et imago; et sic qui seipsum occidit, iniuriam quidem facit, non sibi, sed civitati et Deo*” (*ibidem*, II,ii,59,3). El *doctor angelicus* insisteix en la caritat, operada primerament envers u mateix que envers el proïsme: “*Homo seipsum magis ex charitate diligere tenetur, quam proximum*” (II,ii,26,4). Per la mateixa raó, el suïcidi és un pecat més greu que l'homicidi (I,ii,73.9): “*gravius... peccat qui occidit seipsum quam qui occidit alterum.*”⁹⁸⁰⁶

Cal recordar, així mateix, que un estudiós de sant Tomàs com és Dante Alighieri, en la *Divina Comèdia*, no dóna cobertura en absolut als suïcides per amor, com Camar. Com bé explica Emilio Bigi, el suïcidi era considerat per ell i pels seus contemporanis un pecat nefand, “*degnò di essere punito eternamente nell'Inferno*”. Ja en el cant XI de l'*Infern* (vv. 40-45) apareix un primer blasme contra aquells que violenten el seu propi cos “*e piange là dov' esser de' giocondo*” (v. 45). El cant XIII i part del XIV (vv. 1-3) estan dedicats expressament a la presentació de les penes que esperen als suïcides, reclosos en el segon gir del cecrle seté de l'*Infern*. Les seues ànimes damnades, separades eternament dels cossos, són reduïdes a formes inferiors a la humana. Atrapades en arbres, formen un bosc tenebrós on fan niu les harpies.⁹⁸⁰⁷

El dret medieval insisteix en la condemna: els suïcides, s'anomenen “desesperats que es maten a si mateixos”, i comparteixen epígraf amb apòstates i assassins. Pensem, a més que el cultisme *suïcidi* (mort assumida conscient i deliberadament, com la de Camar, i com la dels antics romans) no reemplaçà el de la *mort per desesperació* en les llengües europees amb anterioritat a la fi del segle XVII, perquè resultava inconcebible.⁹⁸⁰⁸ Però no per a tothom: els estudiosos de la literatura clàssica, des de l'humanisme, tenien accés a un model d'ètica pagana alternativa a la cristiana, on abundaven els casos de suïcidi: polític, filosòfic, heroic, literari, mitològic, etc. Podrien contrastar la doctrina teocèntrica en la qual havien sigut educats –aquella segons la qual

⁹⁸⁰⁵ D'AQUINO, sant Tomàs, *Secunda Secundae Summae Theologiae doctoris angelici S.Thomae Aquinatis, cum commentariis*, ed. a cura de Tommaso DE VIO, Roma, 1570, p. 154. Es pot resseguir l'assumpte, més planament, en la traducció italiana de D'AQUINO, S. Tommaso, *La Somma Teologica. Seconda sezione della Seconda parte-1 (Secunda Secundae, 1). La fede; la speranza; la carità; la prudenza; la giustizia*, trad. a cura de la redacció de les EDD, Edizioni Studio Domenicano, Bolonya, 1996, vol. 3, ps. 509-511.

⁹⁸⁰⁶ Citat per BIGI, Emilio, Suïcidi, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/prosa_Enciclopedia-Dantesca/>

⁹⁸⁰⁷ *Ibidem*.

⁹⁸⁰⁸ MORÍN, A., Suïcidas, apòstates..., ps. 182-183.

l'home és “administrador” d'una vida que no pertany a ell, sinó a Déu— amb les posicions antropocèntriques de la filosofia moral dels antics. Segons ho entenien els pagans romans, el fet que algú, de manera racional i justificada, i no per desesperació sobtada, decidira heroicament privar-se de la vida, era considerat un fet virtuós. Captiu d'aquesta contraposició de tradicions, amb un peu en l'edat mitjana i l'altre en el Renaixement, l'anònim del *Curial* recorda el cas de Cató (suïcidi estoic) per a justificar el de Camar, alhora que ataca —no amb invectives, sinó amb una paradoxa estrident— els absurds intents dels escriptors medievals de cristianitzar Dido.

Interessant és, d'altra banda, l'aproximació a Camar com a *erudita puella* que realitza Joan Bastardas. I més encara si tenim en compte la relació que podria existir entra aquest vessant estudiós de la jove i l'encomi que els humanistes italians del temps del *Curial* feien de les donzelles que estudiaven lletres i poesia:

“Tan sols la lectura dels clàssics antics podia fer de Camar una dona d'esperit no vulgar. La idea que l'home que coneix bé els clàssics és diferent dels altres i molt superior està a la base de tots els renaixements, almenys en la seua fase de descoberta. Camar, gràcies al seu *Virgili* ‘glossat i moralitzat’ (i també a les lliçons de Joan) era capaç de fer de l'*Eneida* no solament una lectura literària sinó també una altra de més pregona, és a dir, filosòfica i ètica; d'aquesta manera Camar és presentada als ulls del lector com una donzella instruïda i digna d'estimar, com exigeix la trama, per un home ‘virtuós’ com Curial”.

Entén Bastardas que els més de sis anys que Camar dedica a estudiar els llibres del rei de Tunis al costat de Joan/Curial, donen per a molt i fan que la jove demostre, en el diàleg quasi humanístic que manté en estil directe amb sa mare, “una erudició clàssica no menyspreable”. La mateixa Camar ho atribueix al mestratge de Curial: “segons del nostre Johan he après” (*CeG* III.55). Se'ns recorda que l'al·lusió d'aquesta al suïcidi de Cató no és un gest gratuït, ja que la mort d'aquest tingué lloc a Útica, a un dia de camí de Cartago, és a dir, a la mateixa comarca on es localitza l'hort de Faraig. De molt aguda i ajustada a la intenció de l'escriptor es pot qualificar l'observació de Bastardas sobre l'actitud crítica que Camar adopta enfront el suïcidi irracional de Dido. Recordem que l'acusa de ser deslleial al seu jurament i de no poder al·legar cap mèrit per la seua mort desesperada i en absolut virtuosa. No es tracta d'acusacions en clau

cristiana, adverteix Bastardas, sinó en clau estoica, seguint el criteri dels clàssics.⁹⁸⁰⁹ És la “dexebla” de Sèneca i Cató la que jutja críticament l’acte –un acte fictici, literari; emulat per Camar per a *divertimento* de l’autor– de la criatura de Virgili.

Dit això, se sorprén el crític literari per la brusca intromissió de la Dido conversa i cristiana, que enllaça amb la dels pares de l’Església. Cal interpretar el gir, doncs, com un producte estranyament sincrètic, “propi d’una mentalitat arrelada encara en el món medieval”, però sense descartar que la còmica ruptura del clímax del discurs implique ironia o sarcasme, com sostenim obertament nosaltres. Basant-se en aquesta barreja de referents, Bastardas situa l’anònim en el terreny de l’humanisme entusiasta i ingenu, propi d’un “neòfit que sent la necessitat d’exhibir allò que encara no ha estat ben assimilat.”⁹⁸¹⁰ I creiem que encerta bastant en l’esbós del retrat.⁹⁸¹¹ El suïcidi literari seria, d’acord amb aquesta interpretació, un producte de “l’impuls que la noia rep de la literatura”. Per a l’anònim, tocat d’humanisme novençà, la literatura clàssica aporta lliçons sobre aspectes fonamentals de la vida, com ara l’amor, la tirania, la mort..., i la vida proporciona situacions susceptibles de ser reinterpretades en la ficció literària. Per al “cas” que ens ocupa, anota Bastardas, la lectura de l’*Eneida* “ha ennoblit Camar i tota la tragèdia” que representa la seua mort. S’exemplifica així el diàleg incessant entre la literatura i la història, entre la ficció poètica –ètica amb *faccia di menzogna*– i la realitat històrica, la “veritat” nua i prosaica. Ambdós vessants de la representació literària del món són perfectament compatibles i dignes, segons la sàvia sentència pronunciada per Curial al Parnàs; que és com dir, segons el mateix escriptor.⁹⁸¹²

Relacionada amb la de Bastardas és la lectura metaliterària de Júlia Butinyà, que troba en Curial una crítica a Virgili per provocar “confusió” en el seu admirat Dante, el qual arribà a creure’s que Dido era una amant apassionada d’Enees i s’havia suïcidat per amor: “El reproche del autor hacia Virgilio incluye el haber arrastrado a Dante y a todos los que de él repetirán el error.”⁹⁸¹³ El moralista que identifica ací Butinyà existeix, però és un moralista impostat, encarnat satíricament per un Apol·lo “devot” de sant Jeroni. ¡Evidentment que es cregué Dante la versió de Virgili, tan poètica i tan fingida com les

---

⁹⁸⁰⁹ BASTARDAS, Joan, El suïcidi literari de Càmar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la *Curial e Güelfa*, dins *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 6 – *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987, ps. 255-263.

⁹⁸¹⁰ *Ibidem*, p. 261.

⁹⁸¹¹ Vegeu el capítol I.2.6.

⁹⁸¹² BASTARDAS, J., El suïcidi literari de Càmar..., p. 262.

⁹⁸¹³ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 171.

seues creacions al·legòriques, engendrades a través de paradisos i inferns! I també se la cregué l'autor del *Curial*, artífex d'ironies i poètiques ficcions; seguidor de Virgili i de Dante en l'art de "fingir" i "sompniar". Troba Butinyà que la lectura de l'*Eneida* per Camar influeix paradoxalment en la seua decisió de suïcidar-se, seguint les passes de Dido, com efectivament ho explicita el mateix escriptor: "He is telling us that the deformation of truth by writers is a very serious issue because it has influence over the actions of those who read it and above all because it affects the image of that figure with regard to posterity."⁹⁸¹⁴ Insisteix en la qüestió en altres treballs, on relaciona la crítica d'Apol·lo a les mentides dels poetes amb la demostració pràctica dels efectes perniciosos de la literatura de ficció sobre les consciències humanes. Vistes d'aquesta manera les coses –una manera relativament sorprenent, venint de part del vitalista autor d'una novel·la de ficció; no d'un predicador franciscà–, el suïcidi de Camar hauria sigut ideat per l'anònim per a "mostrar cuán perjudicial es una literatura que desfigura los hechos, dado que aquella joven se suicida engañada, maldiciendo a su antecesora por creerla infiel a su marido."⁹⁸¹⁵ És a dir, que, segons aquesta lectura –compatible amb les de Lida i Badia– l'escriptor, que se'ns ha delatat com un intrèpid i audaç explorador dels clàssics, sobretot de l'*Eneida*, ens està alertant sobre la perniciosa influència que poden exercir els autors pagans i els seus *exempla* de moral anticristiana en les ànimes innocents dels fidels, com era el cas de la pertorbada donzella Camar.

Aquest plantejament seria lògic i coherent si l'escriptor fóra un prelat, un Alonso de Cartagena o algú per l'estil. I si l'Apol·lo no fóra una titella ironitzant entre les mans de l'autor; si el director de les Muses no s'expressara com un Girolamo Savonarola. Però el cas és que la personalitat de l'escriptor el situa en franca oposició al fiscal del Parnàs. L'anònim reivindica irònicament la llibertat de crear, la funció instructiva de les poètiques ficcions i la lectura dels clàssics; una activitat que ell mateix practica amb la delectança pròpia d'un amateur superdotat intel·lectualment. La ficció literària no es contraposa a la veritat. No hi té lloc la *disputatio* escolàstica. La poesia i el "sompni sompniat" són perfectament compatibles amb la "veritat" dels historiadors i l'"article de fe" dels teòlegs. Així ho demostra, sentenciosament, el veredict de Curial al Parnàs. El llombard s'ha guanyat el renom de "pus valent entre los cavallers" i ha somniat també amb ser ni més ni menys que el "major de tots los poetes e oradors que vuy són" (*CeG*

---

⁹⁸¹⁴ BUTINYÀ, Júlia, "Contra veritat scriure no'm par sie loor", dins *Catalan Review*, 5, 1991, ps. 47-54 (ps. 51-53).

⁹⁸¹⁵ BUTINYÀ, Júlia, Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el *Curial e Güelfa*, dins *Revista de poética medieval*, 12, 2004, ps. 11-52 (p. 40).

III.). Ell aspira utòpicament –segurament, com el mateix escriptor que li insufla vida– a una perfecció humana que solament atorga l'esforç en l'estudi de les lletres: els *studia humanitatis*. Per això, les lectures que comparteix amb Camar a l'hort de Tunis són tan edificants, pedagògicament parlant, i tan recomanables com les que els preceptors florentins del 1440 aconsellaven als fills –i filles, atenció– de l'oligarquia mercantil. La filosofia i la poesia dels autors antics, compatible amb la doctrina cristiana, com s'autoritzava en Basili de Cesària, mostra els nobles i virtuosos models de comportament de grecs i romans, i també els innobles. Però, sobretot, ajuda l'home instruït –en aquest cas la dona: Camar– a decidir per si mateix, a agafar les regnes de la pròpia vida, a defensar arguments filosoficomorals recorrent a autoritats clàssiques.

Centrant-nos ara en el personatge d'Enees i la influència modeladora que exerceix sobre Curial, cal partir de Villena com a mestre i predecessor de l'escriptor en l'interès per l'*Eneida*. Per a Enric de Villena, Enees no era solament un heroi troià, sinó tot un príncep fundador de l'antiga Roma, i com a tal, protagonista d'una epopeia nacional: “el discreto príncipe Eneas”, com ell l'anomenava.⁹⁸¹⁶ L'elecció de l'heroi clàssic com a referent és inequívoca, segons tota la crítica literària. Charles Merrill, per posar un cas, té ben clar que el llibre III del *Curial* ha sigut ideat i afegit a l'epopeia prèvia – eminentment cavalleresca– per a fer de l'heroi llombard “an Aeneas-figure, and as such, an admirable hero.”⁹⁸¹⁷ Encara podríem anar una mica més lluny i pensar en el *Curial* com un precedent del *virgilianisme polític* de la casa hispànica dels Àustria, que té el punt de partida precisament en Villena, segons el que interpreta Lara Vilà: com un intent de posar la literatura èpica de ficció al servei del poder reial, com havia fet Virgili en temps d'August.⁹⁸¹⁸ Si es així, aquesta lectura “política” de la intenció de l'autor no faria sinó reforçar la idea que *Curial e Güelfa* era una obra dedicada al príncep beneficiari d'un nou *Regnum Neapolitanum*: Ferran d'Aragó.

---

⁹⁸¹⁶ Citat per VILÀ, Lara, Fama y verdad en la épica quinientista española. El virgilianismo político y la tradición castellana del siglo XV, dins *Studia aurea*, 4, Barcelona-Girona, 2010, ps. 1-35 (p. 19, n. 56). Vegeu també les consideracions de CURTIUS, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 1, p. 251, sobre el destí de Roma com a gran tema i motor del poema èpic.

⁹⁸¹⁷ MERRILL, Charles J., They came to Carthage burning: Curial, Güelfa, Aeneas and St. Augustine of Hippo, dins SOBRER, J. M. (ed.), *Actes del vuitè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Bloomington, 1995)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, ps. 189-198 (p. 194).

⁹⁸¹⁸ En l'article citat dues notes més amunt. Ja des d'abans, a la Corona d'Aragó, s'havia considerat l'*Eneida* com una obra digna per a historiar les sales del Palau del Real de València. Per exemple, en temps de Pere el Cerimoniós, es documenta una despesa (ACA, Cancelleria reial, reg. 1.225, f. 69v, València, 22 de novembre del 1369) per fer “adobar lo drap de la istòria de Virgili”. Vegeu RUBIÓ LLUCH, Antoni (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, 1908-1921, vol. 2, p. 160 (doc. 164).

Amb tot, val a dir que l'autor era un home molt italianitzat ideològicament i pel que fa a la visió de la literatura. De manera que la seua visió d'Enees estaria, per força, mediatitzada per la producció literària i erudita del *Trecento* italià. En aquest sentit, podria haver influït molt en la reedició dels amors africans d'Enees per *Curial* la interpretació al·legoricomoral que Fulgenci i altres exegetes antics havien fet del poema èpic de Virgili. Aquesta interpretació fou resumida i recollida per Dante Alighieri en el *Convivio*, on –segons Giorgio Padoan– “la passione che avvinse i due personaggi dell’*Eneide* è interpretata secondo i modulli allegorico-morali propri di Fulgenzio⁹⁸¹⁹ e di Bernardo Silvestre,⁹⁸²⁰ secondo cui le peregrinazioni di Enea rappresentano le vicissitudini dell’anima umana attraverso i vizi (Creta, Traccia, ecc.) fino al conseguimento della virtù (Lazio); e Cartagine raffigurerebbe il vizio della lussuria dal quale l’eroe si parte al fine per seguire onesta e laudabile via e fruttuosa.”⁹⁸²¹

Aquesta lectura moralitzant, de filiació medieval, però molt present en els lectors prehumanistes i humanistes de l’*Eneida*,⁹⁸²² és aplicada a l’itinerari regenerador de Curial. El cavaller, com un nou Enees *homo viator*, passarà per París, on coneixerà els vicis de la supèrbia i la luxúria, dels quals serà redimit a Tunis. En expiació de supèrbia, serà reduït a la condició d’un vil esclau llaurador. De la luxúria escaparà en resistir a la temptació amorosa, servida en la persona de la bella donzella Camar; quan mantindrà l’esperança de retrobar-se amb la Güelfa, amb la qual consumarà un amor virtuós. Si per a l’Enees “moralitzat”, Itàlia simbolitzava el destí virtuós, per a Curial aquest destí serà obtenir el principat d’Aurenja i –per la via morganàtica– la senyoria de Milà. Són detalls haurien d’ésser tinguts ben en compte, i més si tenim en consideració que

⁹⁸¹⁹ Fabi Planciades Fulgenci (segle V), autor d’una *Expositio virgilianae continentae secundum philosophos morales*, havia insistit a llegir, molt abans que Silvestre, el viatge d’Enees com una al·legoria de la vida humana, que evoluciona per edats i aconseguint de virtuts, segons els llibres de l’*Eneida*. En el IV, l’heroi assoleix la temperància. Vegeu RODRÍGUEZ BELTRÁN, Joaquín, *La Eneida como modelo: entre Macrobio y Fulgencio*, dins *Myrtia. Revista de Filología Clásica*, 28, Múrcia, 2013, ps. 155-174.

⁹⁸²⁰ Bernard Silvestre de Tours (segle XII), autor d’un *Comentari a l’Eneida* (dels sis primers llibres), on tracta de les edats d’Enees com a fases del seu perfeccionament personal, del seu acostament a la virtut fugint del vici. El IV llibre de l’*Eneida*, que és el que troba reflex en el *Curial*, es correspondria a la *iuventus*. La marxa d’Enees representaria, doncs, l’assumpció de la *virilis etas* o edat viril, en la qual s’endinsa ja en el llibre V. Vegeu TAUSTE ALCOCER, Francisco, *El Comentario a la Eneida de Bernardo Silvestre*, dins *Daimón. Revista de Filosofía*, 10, Múrcia, 1995, ps. 23-36 (p. 26).

⁹⁸²¹ PADOAN, Giorgio, Didone, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/didone_Enciclopedia-Dantesca/>

⁹⁸²² ZABUGHIN, Vladimiro, *Vergilio nel Rinascimento italiano, da Dante a Torquato Tasso: fortuna, studi, imitazioni, traduzioni e parodie, iconografia*, Bolonya, 1921-1923; reed. a cura de Stefano CARRAI i Alberto CAVARZERE, Università degli Studi di Trento – Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche (“Reperti”, 11), Bolonya, 2000, ps. 15 (Dante), 26-27 (Petrarca), 119 (Salutati), etc.

tractem un escriptor afecionat als emblemes. Perquè, si l'*Eneida* s'escriu en exaltació de la Roma imperial d'August, el *Curial* s'escriu en un moment en què l'hereu del tron napolità ha contret noces amb l'hereva del principat de Tàrent (descendent dels prínceps d'Aurenja, 1444-1445), just quan la Corona d'Aragó aspira a ser "senyora de Milà" (1446-1448). Que fóra dedicatari en duc de Calàbria, ho explicaria tot.

El que concretament diu Dante en el *Convivio* (tractat IV, cap. xxvi, 1-9) és, en síntesi: La natura de l'home noble es manifesta tímidament en l'adolescència i s'enforteix durant la joventut, on la naturalesa humana esdevé "temperata e forte, amorosa, cortese e leale". És aleshores quan l'home és perfecciona, com el *vir perfectus Aeneas*, perquè aquestes qualitats són "necessarie alla nostra perfezione in quanto avemo rispetto a noi medesimi". En la joventut, hom participa d'un "appetito" que sols consisteix a "cacciare e fuggire" i, just en el moment en què és capaç de caçar allò que li convé i fugir d'allò que no li convé, culmina la seua perfecció com a home: "e qualunque ora esso caccia quello che e quanto si conviene, e fugge quello che e quanto si conviene, l'uomo è nelli termini della sua perfezione." Sols quan la raó aconsegueix cavalcar i domesticar l'apetit (les passions naturals), es pot considerar que l'home ha aconseguit un mínim grau de temperància i fortalesa, virtuts que Dante destaca entre les atribuïdes per Virgili a Enees en els llibres IV, V i VI de l'*Eneida*:

"Veramente questo appetito conviene essere cavalcato dalla ragione; ché sì come uno sciolto cavallo, quanto ch'ello sia di natura nobile, per sé, senza lo buono cavalcatore, bene non si conduce, così questo appetito, che irascibile e concupiscibile si chiama, quanto ch'ello sia nobile, alla ragione obedire conviene, la quale guida quello con freno e con isproni, come buono cavaliere. Lo freno usa quando elli caccia, e chiamasi quello freno Temperanza, la quale mostra lo termine infino al quale è da cacciare; lo sprone usa quando fugge, per lui tornare allo loco onde fuggire vuole, e questo sprone si chiama Fortezza o vero Magnanimitate, la quale vertute mostra lo loco dove è da fermarsi e da pungare. E così infrenato mostra Virgilio, lo maggiore nostro poeta, che fosse Enea, nella parte dello *Eneida* ove questa etade si figura: la qual parte comprende lo quarto, lo quinto e lo sesto libro dello *Eneida*. E quanto raffrenare fu quello, quando, avendo ricevuto da Dido tanto di piacere quanto di sotto nel settimo trattato si dicerà, e usando con essa tanto di dilettazone, elli si partio, per seguire onesta e laudabile via e fruttuosa, come nel quarto dell'*Eneida* scritto è! (...) Per che appare che nella

nostra gioventute essere a nostra perfezione ne convegna ‘temperati e forti’. E questo fa e dimostra la buona natura, sì come lo testo dice espressamente.”

El tractat IV del *Convivio* és el que tracta sobre el concepte de noblesa, un tema que interessava molt a cortesans d’Alfons el Magnànim. Entre d’altres, a Enyego d’Àvalos, compilador pels anys 1443-1444 d’un còdex titulat *Liber militie et nobilitate* (Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29),⁹⁸²³ on apareixen opuscles sobre la noblesa, obra de prestigiosos autors italians. Així que sospitem que l’anònim autor de la novel·la cavalleresca hauria pogut interessar-se també per aquesta part final del *Convivio*. Ara bé, tinguem en compte que l’autor del *Curial*, en els seus estudis dantescos, es deixava guiar pels comentaristes Pietro Alighieri i Benvenuto Rambaldi da Imola; sobretot, per aquest últim. En l’exegesi de Da Imola al cant V de l’*Infern*, versos 61-63, llegim una interpretació moral de l’*Eneida* que concorda amb la de Dante. Segons ell, Virgili hauria fingit que Enees, fill de Venus, deessa de l’amor i la luxúria, navega cap a Itàlia com aquell qui navega per una procel·losa mar de temptacions libidinoses, a la recerca de la virtuosa serenitat que aporten el “desitjat port” la fortalesa de cor i la temperància moral: “*dum navigat in Italiam, idest tendit ad virtutem, ubi tamquam in portu requiescat, subito rapitur per tempestatem amari amoris a via recta et defertur in Libiam, idest libidinem; unde Affrica regio calidissima bene figurat ardorem luxuria, et ibi captus voluptatibus obliviscitur sui honorabilis propositi, nec scit inde recedere nisi tandem miseratione. Ideo bene Virgilius inducit Mercurium nuncium Iovis, qui retrahit eum inde, et dirigit in ipsam viam suam a qua incaute recesserat.*”⁹⁸²⁴ També serà un déu olímpic –Bacus, substituït de Mercuri en el Tres-cents i Quatre-cents italià com a “déu de ciència”– el que rescata Curial de la perdició. En definitiva, la visió de Dante i del seu exegeta Da Imola sobre la maduració de l’home i els sentiments “cavalcats” per la raó, podria haver animat el viatge de Curial a l’Àfrica seguint les petges d’Enees. Es completaria aquest amb una segona fase –el somni de Bacus– separada de l’ambient africà per l’anònim del *Curial*. El nou viatge d’Enees per les pàgines africanes de novel·la cavalleresca no seria, doncs, el producte d’una reflexió original, o d’una lectura de Virgili inspirada directament per Fulgenci, Silvestre o altres autors medievals. Seria una lectura “dantesca” de l’heroi virgilià;

⁹⁸²³ Més detalls en el capítol I.3.5.

⁹⁸²⁴ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

mediatitzada, això sí, per la tendència dels intel·lectuals medievals a buscar fils conductors de tipus “moralitzant”, al·legòric o alligonador en els clàssics antics.

Dante interpreta la renúncia d'Enees als amors inviables de Dido –dels quals en són transsumpte els amors impossibles de Curial i Camar– com un gest de maduració personal i de noblesa per part de l'heroi. Benvenuto da Imola, comentant la *Divina Comèdia*, hi aporta també alguns detalls que ajuden a orientar l'anònim. Per exemple, quan observa que l'Ulisses d'Homer navegà durant deu anys abans d'arribar a la seua Ítaca, mentre que l'Enees de Virgili afrontà un periple de set anys de durada (*Inf.* IV, 85-87): “*ita Virgilius peregrinationem Eneae, qui erravit VII annis.*”⁹⁸²⁵ La penitència laica de Curial és també de sis o set anys de durada: sis anys i mig transcorreguts a Tunis, i mig any més fins al somni de Bacus, on el jove deixa per fi de ser “imperfecte” i assoleix virtuosament les regnes de la seua vida d'adult, als 28 anys.

Com bé interpreta Lola Badia, “el nostre anònim no tolera tampoc el poc airós paper que Virgili deixa fer al seu *pious Aeneas* quan, al llibre VI del seu poema, descobreix l'ànima de la seua antiga amant entre les ombres del més enllà. Eneas plora i Dido el defuig indignada.”⁹⁸²⁶ Hi ha una preocupació en l'escriptor per millorar l'exemplaritat heroica del “cavaller” troià de Virgili. D'ací que Curial respecte l'amor que sent per ell la jove i tracte d'alleujar-li el mal, per pietat envers ella; com després tindrà pietat pel seu cadàver, que defensarà arriscant la seua pròpia vida. A diferència de l'*Eneida*, els amors de Curial i Camar no són consumats; entre altres coses, perquè ell no es deixa seduir i, mentre canta la *cançó de l'Orifany*, manté l'esperança de tornar-se a reunir amb la Güelfa. Com diu Badia, “Curial en relació a Càmar, contràriament al que havia fet anteriorment amb Làquesis i contràriament al que fa Eneas al poema virgilià, no es deixa seduir per la passió d'una dona que no li correspon d'estimar.”⁹⁸²⁷ Manifesta així un sentit de prudència, temperància i fortalesa. El jove heroi madurat i s'ha perfeccionat com a home (*vir*), com l'Enees interpretat per Dante Alighieri. I, a més a més, com afig Júlia Butinyà, la imatge del cavaller llombard es veu ennoblida amb el transfons literari, mític i arxiconegut, d'un heroi que els lectors coneixen i tenen en ment;⁹⁸²⁸ un heroi, per cert, molt apreciat en el Renaixement.

---

⁹⁸²⁵ *Ibidem.*

⁹⁸²⁶ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 18).

⁹⁸²⁷ *Ibidem.*

⁹⁸²⁸ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 130.

S'han fet moltes altres lectures i relectures d'aquests episodis africans de la novel·la *Curial e Güelfa*, partint l'evidència de la seua connexió virgiliana. Per exemple, Jaume Torró, després de definir el cavaller medieval com “una rèplica i una superació d'Enees”, constata el propòsit exemplaritzant o moralitzant de l'escriptor a l'hora de plantejar-se una recreació del llibre IV de l'*Eneida*.⁹⁸²⁹ Rafael Alemany anota que, a diferència de l'*Eneida*, on l'amor que sent Enees per Dido és un obstacle perquè s'acomplisca el fat i l'heroi afronte la seua transcendental missió històrica, en el *Curial*, l'amor de Camar –després de la “cayguda” en la infidelitat amb Làquesis– és una prova de foc per al cavaller adolescent. En superar-la, aquest es regenera moralment.⁹⁸³⁰ Es fortifica i es *perfecciona* com a home, com afirma Dante. Jorge Minchotti diu que Curial supera Enees en magnanimitat (sinònim de *fortalesa*, segons Dante), perquè aconsegueix exactament el contrari que l'heroi antic: no sols no fa patir de desesperació amorosa Camar,⁹⁸³¹ sinó que la consola raonant amb ella i concedint-li un petó caritatiu. Per bé que l'atmosfera de paròdia velada de la *Passio* de santa Perpètua en què es desenvolupa l'episodi resta seriositat lírica al moment. De manera que el biaix sincrètic, ambivalent i humorístic que sol imprimir l'autor a la narració dificulta l'obtenció d'unes conclusions o valoracions crítiques que siguin unívocues i inqüestionables. Al cap i a la fi, l'ambigüitat forma part indissociable d'un projecte literari agosarat, que admet lectures solapades i esquiva la univocitat habitual en textos medievals.

L'aventura de Curial, com la d'Enees, consisteix a arribar a un destí previsible o anunciat. En el cas de la novel·la, ja s'anuncia en el proemi al llibre I. Curial supera els infortunis i les seues febleses humanes; se'n torna a Itàlia i funda un nou estat (la senyoria de Milà i el principat d'Orenge) en companyia de la seua Lavínia particular: la Güelfa, senyora i hereva universal d'un important patrimoni itàlic. De manera que aquella Güelfa “punyida” pel desig de la carn, es manifestarà ara com una viuda pudorosa i honesta. O, per dir-ho amb paraules de Charles Merrill: “Güelfa may begin

---

⁹⁸²⁹ TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (ps. 156 i 167).

⁹⁸³⁰ ALEMANY, Rafael, Al voltant dels episodis africans del *Tirant lo Blanc* i del *Curial e Güelfa*, dins BARBERÀ, Jean Marie (ed.) *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 219-229 (ps. 226-227).

⁹⁸³¹ MINCHOTTI, Jorge, A propósito del hervor clásico en el libro III de *Curial e Güelfa*: atisbo de una metaliteratura, dins *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (León, 20-24 de septiembre de 2005)*, Universidad de León, Lleó, 2007, vol. 2, ps. 881-890 (p. 886).

as Dido, but ends as Lavinia.”⁹⁸³² L’observació és oportuna per a una senyora de Milà, que, com la reina de Cartago, comença la història sent una “*dux femina facti*” (*Aen.* I, v. 364) i acaba sent simplement la consort del príncep virtuós i “desencapellat”. Si en el llibre I la véiem actuar com una matrona autoritària, dama rica i poderosa, hàbil regent dels seus estats, en la culminació de la novel·la serà eclipsada pel morganàtic senyor de Milà. És com la Lavínia de Virgili, que apareix esmentada onze vegades en el poema èpic, però que no parla mai: la seua funció no és altra que la de completar amb el seu dot la glòria de l’heroi guerrer i masculí, del *vir perfectus Aeneas*.

La conclusió a què ens porten totes aquestes observacions no és sinó un reforç de les impressions inicials, que feien de Virgili el clàssic predilecte de l’autor i el més present en la seua obra, especialment en el llibre III. Quan la Fortuna debat amb els déus olímpics i convenç Neptú perquè moga una tempesta i l’heroi naufrague en el litoral de Líbia, el lector ja sospita que podria seguir les passes d’Enees en el llibre IV de l’*Eneida*.⁹⁸³³ Les sospites es confirmen poc després, quan Camar s’enamora de Curial i acaba tràgicament. El paral·lelisme entre ambdues històries d’amor és fa evident al lector. I, si l’espectador ha llegit amb atenció l’*Eneida*, hi trobarà imatges i recursos literaris llatins que són reelaborats en prosa catalana per l’escriptor.

Tanmateix, els punts de contacte i els manlleus de versos virgilians, que abunden sobretot quan Camar parla de Dido, apareixen, a més, en altres capítols. Josep Martines, per exemple, ens alerta sobre l’ús que fa l’escriptor del cultisme llatí *mulcire*, ‘acariciar, amanyagar, amoixar’. Així, quan se’ns diu que una obra literària “amulceix los coratges” dels oients, bé podria estar recordant expressions virgilianes del tipus “*animos et pectora mulcet*” (*Eneida*, I, v. 153) o “*pectora mulcet*” (I, v. 197).⁹⁸³⁴ Encara que en les *Històries troianes*, com adverteix el mateix Martines, apareix la locució “*animos demulcere*”; en l’*Ars dictaminis* de Giovanni del Virgilio –que sembla

---

⁹⁸³² MERRILL, C. J., They came to Carthage burning..., p. 190.

⁹⁸³³ Vegeu BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 13); EADEM, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292 (p. 276, n. 23); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 84 i 647 i ss.

⁹⁸³⁴ MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 972-975).

que coneixia també l'escriptor— llegim que d'un text que “*mulcet aures auditores*”,⁹⁸³⁵ i també en les *Epistolae Familiares* de Petrarca i en alguna obra de Boccaccio. Podríem afegir encara que, en Macrobi (*Saturnals*, V,xvii,5-6), quan comenta que la faula de la lasciva Dido és històricament “falsa”, con tothom sap (“*fabula lascivientis Didonis, quam falsam novit universitas*”), adverteix que, malgrat saber-ho, tothom s'estima més conèixer la versió de Virgili, perquè la poesia endolceix els cors dels oients: “*quod pectoribus humanis dulcedo fingentis infudit.*” La coincidència argumental de Macrobi amb Apol·lo és tan evident, que cal pensar que l'escriptor tenia en ment l'argument de les *Saturnals* quan posà la frase “amulceix los coratges” en boca del déu.⁹⁸³⁶

Molt virgiliana és (*Aen.* IV, vv. 173-188, i IX, vv. 473-474), i així ho veuen Lola Badia i Jaume Torró, la imatge d'una Fama “alada” i voladora, que transporta prodigiosament les notícies: “La fama de les paraules obrí les ales e, ab yvarçós cors, anà a l'hostal del duch de Bretanya” (*CeG* II.76).⁹⁸³⁷ Aquesta imatge, per cert, és compartida amb Juan de Mena, en *Laberinto de Fortuna* (1443): “Fama sus alas doradas levante, / porque la vida deste se cante.”⁹⁸³⁸ Com en l'*Eneida*, Neptú tracta d'afavorir en principi Curial: “yo atorgue guiatge e salconduyt al cavaller” (*CeG* III.13). La importància concedida a Juno o la menció del déu Èol alliberant els vents recorden així mateix el poema èpic antic (Èol apareix en *Aen.* I, vv. 50-64; II, v. 123, i III, v. 37). I quan l'anònim escriu “Torben-se les aygües e, mesclades ab arena, arranquen oves, quant Neptumno tragué aquell terrible e espaventable cap...” (*CeG* III.13), està recordant “*Eripui, fateor, leto in me vincula rupi / limosque lacu, per noctem obscurus in ulua / delitui*” (*Aen.* II, vv. 134-136), que Miquel Dolç tradueix com: “Vaig escapar-me, ho confesso, de la mort, vaig rompre els meus lligams i, dins un estany llotós, durant la nit, em vaig amagar com una ombra entre les oves.”⁹⁸³⁹ Les *oves* o *voves* són algues existents tant en aigües fluvials com marines, però, a diferència del castellà, el vocable d'origen llatí que les designa és desconegut en la parla catalana: només se'l documenta en el *Curial*, com un castellanisme, i en la traducció de Dolç que acabem de

⁹⁸³⁵ Vegeu el capítol II.1.5.

⁹⁸³⁶ Ampliem aquestes observacions de Macrobi sobre l'obra de Virgili més avall, on tractem de la controvèrsia entre la Dido històrica i la poètica.

⁹⁸³⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. de L. BADIA i J. TORRÓ..., p. 612. Seguim en aquest paràgraf les interessants anotacions d'aquesta edició, en les pàgines 84 i 647-648.

⁹⁸³⁸ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *La idea de la fama en la edad media castellana*, Fondo de Cultura Económica, Ciutat de Mèxic, 2006 (1952, 1a.), p. 345.

⁹⁸³⁹ VIRGILI MARÓ, Publi, *L'Eneida vol. 1 (llibres I-III)*, trad. i ed. a cura de Miquel DOLÇ, Alpha, Barcelona, 1958, p. 165.

citar, com un cultisme llatinitzant. No el recullen ni Fabra ni l'*Alcover-Moll*. Així que no descartarem que es tracte d'un italianisme o un castellanisme.⁹⁸⁴⁰

El Neptú de l'*Eneida* (I v. 127), "*placidum caput extulit unda*" ('tragué el seu cap tranquil per damunt les ones').⁹⁸⁴¹ Interpreten Lola Badia i Jaume Torró que, en la transposició de la idea al seu text, "l'Anònim enfosqueix la imatge del déu per a destacar-ne el caràcter maligne."⁹⁸⁴² Es refereixen a quan continua el fragment que acabem de citar: "Neptumno tragué aquell terrible e espaventable cap, e, obrint la boca, paregué que totes les naus del món no li serien un bocí, ans les beuria totes en un glop, e, ab gran veu e molt espaventable, parlà" (*CeG* III.13). Ara bé, el caprici de capgirar el sentit d'alguns versos coneguts de Virgili, o que resultaven agradables a ell o als seus lectors, forma part del posat paròdic que el benhumorat autor sol adoptar. En aquest cas, el "plàcid" Neptú de la lírica esdevé un monstre marí en la paròdia.

No cap el dubte, en conclusió, que l'autor del *Curial* i els seus lectors estaven ben familiaritzats amb les lectures del Virgili llatí i les glosses d'Enric de Villena, i que l'*Eneida* en general i els amors d'Enees i Dido en particular, tan presents en miniatures i tapissos, formaven part del paisatge cultural on fou creada la novel·la cavalleresca. Ja s'ha vist que l'itinerari d'Alfons el Magnànim (València, Sicília, Nàpols) estigué jalonat pel recitat de fons de l'*Eneida*. Els cavallers interessats en les lletres feien un recés per a oir com Beccadelli explicava la tràgica mort de Dido, i procuraven assimilar aquests continguts, tan apreciats a la Itàlia que els havia rebut. Enees i les seues aventures mediterrànies eren molt familiars a la cort del rei d'Aragó.

Lògicament, a la culta Itàlia septentrional, el "virgilianisme" literari, el culte per la figura del gran Maró, era un fenomen més estés i més intensament percebut. El 8 d'agost del 1423, per exemple, es representà a Milà una obra de teatre sobre el "mito di Enea e Didone", el text del qual s'ha perdut.⁹⁸⁴³ L'any 1427, l'humanista Maffeo Vegio da Lodi (1407-1458) s'aventurà a escriure el llibre XIII de l'*Eneida* en 630 hexàmetres llatins, com una continuació imitativa dels precedents, ja que es considerava que l'obra

---

⁹⁸⁴⁰ COROMINES, Joan, *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana*, vol. 3, Francke, Berna, 1955, p. 597.

⁹⁸⁴¹ VIRGILI MARÓ, P., *L'Eneida vol. I...*, p. 122.

⁹⁸⁴² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 90).

⁹⁸⁴³ ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 93).

havia quedat inacabada.⁹⁸⁴⁴ Un altre humanista llombard, Guiniforte Barzizza, s'incorporà a la cort del rei d'Aragó el 1432, i recordà als cortesans les virtuts poètiques del “*magnus Maro*”. Beccadelli el llegia sacerdotalment i Lorenzo Valla l'esmentava reverencialment en presència d'Alfons el Magnànim.⁹⁸⁴⁵ Giuseppe Brivio, el poeta que, en presència d'Enyego d'Àvalos, escrivia pel 1436 a Milà un poema per a dedicar-lo a Enric d'Aragó –germà d'Alfons el Magnànim, “presoner” allí del duc Filippo Maria Visconti–,⁹⁸⁴⁶ era un seguidor i admirador de Vegio, al qual denominava un “*alter Maro*” en una lletra de recomanació remesa al pontífex Eugeni IV.⁹⁸⁴⁷

El mateix Vegio, autor del *De educatione liberorum clarisque eorum moribus* (ca. 1444), aconsellava incloure Ciceró i Virgili com a materials bàsics en qualsevol programa pedagògic de signe humanístic. Per la seua banda, Pier Candido Decembrio, gran amic de D'Àvalos, polemitzà amicalment amb Vegio sobre aquesta idea –que tant d'èxit tingué– de completar o acabar l'*Eneida* amb els funerals de Turn, les noces d'Enees i Lavínia, la fundació de Lavini o la mort i apoteosi d'Enees. Decembrio havia omençat a escriure aquest *Principium libri decimi tertii Eneidos*, però s'havia quedant-se només en 89 hexàmetres. I deia que molts d'aquests versos seus havien sigut plagiat descaradament per Vegio.⁹⁸⁴⁸ Aquests i altres hexàmetres de Decembrio foren revisats i inclosos per l'autor en una compilació d'obres seues (Ambrosiana D 112 Inf.) que pel 1459 dedicà al seu amic i mecenes napolità, el mencionat D'Àvalos.⁹⁸⁴⁹

L'*Eneida* era una de les principals obres que els humanistes aconsellaven als prínceps i nobles interessats en la cultura. Ja el 28 de setembre del 1427, Enric de Villena, amic de totes les novetats que venien d'Itàlia, decidí començar la seua traducció al castellà amb la idea de dedicar-la a Joan d'Aragó, rei de Navarra, que tenia cort aleshores a València. En la dècada del 1450, Giovanni-Antonio Orsini-Del Balzo,

---

⁹⁸⁴⁴ Ibídem, p. 97; CRISTÓBAL LÓPEZ, Vicente, Maffeo Vegio y su libro XIII de la *Eneida*, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, 5, Madrid, 1993, ps. 189-210.

⁹⁸⁴⁵ Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 298; CLOSA, Josep, *Vergilius, poeta latinus: Virgili en els humanistes hispànics*, dins *Studia virgiliana. Actes del VIé Simposi d'Estudis Clàssics (11-13 de febrer de 1981)*, Secció Catalana de la Societat Espanyola d'Estudis Clàssics – Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1985, ps. 153-162.

⁹⁸⁴⁶ BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201. Vegeu també el capítol I.3.4.

⁹⁸⁴⁷ CRISTÓBAL LÓPEZ, V., Maffeo Vegio..., p. 192.

⁹⁸⁴⁸ ZABUGHIN, Vladimiro, *Vergilio nel Rinascimento italiano, da Dante a Torquato Tasso: fortuna, studi, imitazioni, traduzioni e parodie, iconografia*, Bolonya, 1921-1923; reed. a cura de Stefano CARRAI i Alberto CAVARZERE, Università degli Studi di Trento – Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche (“Reperti”, 11), Bolonya, 2000, p. 129.

⁹⁸⁴⁹ PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuveniliū libri octo*, Firenze University Press (“Premio tesi dottorato”, 33), Florència 2013, ps. 276-277.

el magnat més poderós i el baró principal de Nàpols, manà que li arromançaren en octaves el llibre VI del poema èpic.⁹⁸⁵⁰ I quan Ippolita Sforza se'n vingué de Milà a Nàpols el 1465, per a celebrar les seues noces amb l'hereu de la corona, el futur Alfons II, portà amb ella un còdex luxós amb l'*Eneida* glossada per Servi. Aquest *Virgili* glossat de la duquessa de Calàbria es conserva en l'actualitat a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València –Estudi General– (ms. 891).

Finalment, pel testimoni personal de l'humanista llombard Paolo Giovio (1483-1552), sabem que una adolescent Costança d'Àvalos, la filla predilecta i erudita del gran camarlenc Enyego d'Àvalos, enamorava els qui se l'escoltaven cantar una cançó, acompanyada d'un instrument musical, sobre la infelicitat amorosa de Dido (*Dialogus de viris et foeminis nostrae aetate florentibus*, ll. III, cap. 7). Giovio era també metge: “When I was siting at the bed of her sick mother to feel, Costanza almost drove me crazy, when she, accompanying herself on guitar, was singing songs about the un happy love of Dido.”⁹⁸⁵¹ Òbviament, l'*Eneida* no mancava a la biblioteca humanística del Comte Camarlenc, tot un expert en aquesta obra, segons el Filelfo. Hi constava un exemplar de luxe, cobert de cuir lleonat, “senza commento”, segons inventari notarial; el que fa pensar que el poema èpic solia presentar-se acompanyat de les glosses de Servi o altres materials explicatius. També hi havia les *Glosses* de Servi a les *Bucòliques*, i uns *Carmina Priapea*, de contingut eròtic, que s'atribuïen aleshores a Virgili. El nebot i pupil de D'Àvalos, Pietro di Guevara, posseïa, així mateix, un manuscrit amb les *Geòrgiques*; més els llibres I-VI de l'*Eneida*, i un fragment del llibre VI a banda. El poema èpic, que duia el títol *Eneidos*, es trobava ben glossat i moralitzat per mitjà d'escolis marginals, com el que Camar llegia (BNF, ms. *Lat.* 7955).

Les pistes sobre l'interès que generava l'*Eneida* entre els curials pròxims a Alfons el Magnànim, i en particular en el cercle dels D'Àvalos-Guevara, ens tornen a dur sobre la pista d'un patge i donzell de la cort de València, Enyego d'Àvalos. Conegué Villena sent encara adolescent. Es formà en armes i lletres amb el senyor de Milà (1435-1440) i residí entre Nàpols i Milà pels anys 1440-1447. Estant en aquesta segona ciutat, el noble estranger participava en tertúlies d'aristòcrates lletraferits i cortesans humanistes, on es dialogava, entre altres coses, sobre els continguts del poema èpic de Virgili. Aquest

---

⁹⁸⁵⁰ DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l'Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L'età moderna, 1*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (p. 249).

⁹⁸⁵¹ Citat, en traducció anglesa, per MUSIOL, Maria, *Spurs and Reins. Vittoria Colonna: A Woman's Renaissance. An approach to her life and herself*, Druck und Verlag, Berlín, 2013, p. 39, n. 12.

ambient intel·lectual troba un interessant reflex literari –molt idealitzat, és clar– en els *Convivia Mediolanensia* de l'hel·lenista Francesco Filelfo.

En el *Convivium I* (ca. 1442-1443), apareixen Enyego i el seu jove germà Alfons participant en un debat sobre l'*Eneida*, en el transcurs del qual Enyego és interrogat pels assistents (Antonio Metelli, Luigi Crotti, Guarnerio Castiglioni, Biagio Assereto, Tommaso Tebaldi...), perquè segons el moderador literari del *convivium*, era tot un estudiós de l'obra de Virgili. Tant és així, que l'autor de les famoses *Sàtires* dedicades a Alfons el Magnànim, reemplaça l'antropònim *In(n)ico*, com es coneixia Enyego a Itàlia, per la forma *Aenicus*, derivada evidentment d'*Aeneas*. Filelfo homenatjava així el poderós cavaller lector, tan estimat pel duc de Milà i el rei d'Aragó, que afavoriria la seua coronació a Nàpols com a gran cavaller i poeta.⁹⁸⁵² El lloctinent de gran camarlenc del rei d'Aragó i ambaixador d'aquest a Milà hi apareix definit per l'humanista –molt generosament, és clar– com a “*loquentem virgilianum*”. El presenta citant versos de l'*Eneida*: “*Sed Aenicus, ut est omni re impiger, nihil cunctatus 'Dicebat', inquit, 'frater nebulonem sibi videre eum, quei tali capillo Numam barbaque fuisse asseruisset. Esse enim de illo rege apud Virgilium in sexto Aeneidos hosce versus...'”⁹⁸⁵³ El fa comparéixer també per a criticar el vici de l'enveja: “*Quoniam per invidiam –inquit Aenicus– periit Palamedes. Invidia vero ita bonis omnibus est infesta, ut anguilla piscibus, quorum omnium societatem et communitatem fugit...*” O també per a exposar l'origen de la música com una ciència delectable inventada per Apol·lo Musagetes, el director del cor de les Muses.⁹⁸⁵⁴ El que exposa D'Àvalos en aquests diàlegs no ho diu realment ell, sinó el seu amic l'humanista Filelfo (passa una cosa com en el *Parlament en casa de Berenguer Mercader* de Roís de Corella), però respon sens dubte als temes que més interessaven aquell estranger tan ben aclimatat a la cultura italiana L'hispanòsols compartia amb l'autor del *Curial* un confortable grau d'integració cultural, sinó també alguns interessos literaris, entre ells l'estudi de l'*Eneida*.*

* * *

---

⁹⁸⁵² Sobre els *Convivia* i l'aparició d'Àvalos en l'obra, vegeu RINALDI, Rinaldo – BARBERI, Giorgio, *Storia della civiltà letteraria italiana*, tomo 2, volume 7, UTET, Torí, 2003, p. 339; GIONTA, Daniela, *Per i "Convivia Mediolanensia" di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdepartamentale di Studi umanistici (“Quaderni di Filologia medievale e umanistica”, 11), Messina, 2005; ÍDEM, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402.

⁹⁸⁵³ *Convivia*, I, 29-37, citat per GIONTA, D., Tra Filelfo e Pier Candido..., p. 354.

⁹⁸⁵⁴ GIONTA, D., Per i “Convivia...”, ps. 45 i 57.

Després de Virgili, el clàssic més consultat per l'autor, sobretot com un rebost de “transformacions” (*CeG* III.0) o materials mitològics, fou Publi **Ovidi** Nasó (43-17 aC). Per norma general, abans d'enumerar un seguit de mites en els diàlegs entre déus, com sol fer, l'anònim consulta conjuntament les *Genealogie deorum* de Boccaccio, les *Metamorfosis* d'Ovidi, glossadors italians i, ocasionalment, el *Comentum* de la *Comèdia* de Dante per Benvenuto Rambaldi da Imola.⁹⁸⁵⁵ I, fornit amb noms i situacions mitològiques, ja siguen els adulteris de Juno o un catàleg de morts tràgiques, enriqueix culturalment el que, en principi, se'ns havia presentat com una història d'amor i d'armes ancorada en la tradició medieval dels llibres de Tristany i Lançalot.

Ovidi, com es documenta per Xavier Gómez Font⁹⁸⁵⁶ i ratifiquen Lola Badia i Jaume Torró, està “present en moltes de les referències mitològiques i en el rerefons d'alguns motius poètics amorosos a través de filtres interposats de natura molt diversa.”⁹⁸⁵⁷ Revisant el rastreig de fons realitzat per Gómez, hi aflora de manera preponderant les *Metamorfosis* com un llibre d'on fornir-se d'anècdotes de caràcter mitogràfic, desplegades retòricament per l'autor per adornar el discurs. La majoria de materials ovidians, com s'observarà en el quadre següent, es concentra densament en el capítol III.15, dedicat a les infidelitats que hagué de suportar Juno:⁹⁸⁵⁸

OVIDI,
Metamorphoseon

ANÒNIM, Curial e Güelfa

Intertextualitats, ecos i “manipulacions” paròdiques de l'obra d'Ovidi

I, vv. 468-471

Les sagetes de Cupido

I.24: “Per què mantinent Venus, irada, manà a Cupido, fi ll seu, que en adjutori de aquesta dona se llevàs. Per què lo dit Cupido collà lo seu arch e llançà dues tretes: una de plom, altra d'or; e ab la de plom ferí la dona per mig del cor, e ab la d'or ferí l'ome ingrát; e axí fort los nafrà, que la dona s'adormí, e l'ome bascava e passava la major pena del món, e desijava la mort, mas no la podia aconseguir.” El tema reapareix més avant: “[Cupido], qui és déu dels enamorats e fér ab les sues sagetes –e no és persona qui ·s pusca guardar de la sua invisible treta–, e com fér ab la fletxa d'or, enamora e encén, e com fér ab la fletxa de plom, desenamora e refreda” (*CeG* III.16); “E tenia [Cupido] en la mà esquerra un arch e al costat un carcaix plen de sagetes blanques e d'or, e sens cessar colpejava e trametia aquelles sagetes per totes les parts del món, sens que no veyá a qui feria” (*CeG*

⁹⁸⁵⁵ Sobre aquestes fonts italianes, vegeu, respectivament, els capítols II.1.5 i II.1.6.

⁹⁸⁵⁶ GÓMEZ FONT, Xavier, *Les Metamorfosis* (d'Ovidi?) en *Curial e Güelfa*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 5, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 71-83.

⁹⁸⁵⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 217).

⁹⁸⁵⁸ Vegeu GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (ps. 53-63).

III.95). L'al·legoria mitològica, que tant agradava a l'anònim, és d'origen ovidià: “[Cupido] *equē sagittifera prompsit duo tela pharetra / diuersorum operum; fugat hoc, facit illud amorem / quod facit, auratum est et cuspide fulget acuta, / quod fugat, obtusum est et habet sub harundine plumbum.*” És a dir: “[Cupido] va treure del buirac ple de sagetes dos trets d'efecte divers: l'un fa fugir l'amor, l'altre el fa néixer. El que el fa néixer és d'or i relluu en la punta aguda; el que fa fugir és esmussat i té plom sota la canya.”⁹⁸⁵⁹ Malgrat la clara dependència d'Ovidi que sembla manifestar-se en el text del *Curial*, val a recordar que es tracta d'una imatge molt present en la literatura a la qual tenia accés l'anònim: *Genealogie deorum gentilium* de Boccaccio (ll. 9, cap. 4); *Comentum* de la *Divina Comèdia* per Pietro Alighieri (3a red., *Parad.* VIII,1-12), i *Tratado de amor* atribuït a Juan de Mena. Quant a l'afirmació sobre “lo déu d'amor no haver ulls” que fa la Güelfa criticant la seductora Làquesis (*CeG* II.71), com s'ha explicat en altre lloc, prové de l'anònim *Fiore di virtù* (segle XIV)⁹⁸⁶⁰ i s'aplica a l'amor concupiscent; l'amor honest i platònic no tenia cap bena als ulls. En la tradició clàssica, malgrat que s'usaven expressions del tipus *caecus amor* o *caeca cupido*, no es representa cec Eros/Cupido. Sols apareix així, excepcionalment, en els *Idil·lis* de Teòcrit (X,19-20).⁹⁸⁶¹ El tema es reprén a primeries del segle XIII en la cultura italiana i el popularitza el *Fiore di virtù* entre els artistes del Renaixement, que representaven l'Eros cec (concupiscent) o sense bena als ulls (platònic) segons el cas i la necessitat.⁹⁸⁶²

El Cupido triomfal d'una de les medalles del Pisanello dedicades a Alfons el Magnànim, sota mecenatge del gran camarlenc Enyego d'Àvalos (1448-1449), és un déu “vident”; com el *Cupidinetto* de la balança (que equilibra l'ànima) o *Eros coelestis* del neoplatonisme de la segona meitat del segle XV, que es serà tan cotitzat, pel seu emblematisme, en el terreny de les belles arts.⁹⁸⁶³

I, vv. 567-748

Io

III.15: “¡E tu, Carmentis, qui primerament havies nom Yo, e, deflorada per Jovis, fuist mudada en vaca e comanada a Argus, los cent ulls del qual, enganat per Mercúrio, foren mudats en coa de pagó, e tu, fugint, ab la pota, en les arenes de Líbia, scrivies lo teu nom en cascun pas, e puys, per lo dit Jovis tornada a ésser persona, meresquist ésser reyna de Egipte.” El mite és el següent: La gelosa Hera/Juno (v. 598 i ss.) sorprén Zeus/Júpiter jaient amb Io. El déu la transforma en una vedella (v. 609) per a salvar-la. La muller li la reclama (v. 614) i deixa la vaca a cura d'Argus Panoptes (v. 623), un gegant de cent ulls (v. 624), que la lliga a un arbre (vv. 629-630). Júpiter envia Hermes/Mercuri a rescatar-la. L'enviat adorm el gegant amb la seua flauta i el mata (vv. 714-719). Juno salva els cent ulls del servidor i els trasllada a la cua del paó (vv. 720-721). Es venja, a més, obligant la vedella a recórrer el món. Io dóna nom a la mar Jònica (v. 725). Travessa alguns països i, estant a Egipte (v. 726),

⁹⁸⁵⁹ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres I-V (vol. I)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1930, p. 17.

⁹⁸⁶⁰ Vegeu el principi d'aquest mateix capítol, on tractem de les fonts de caràcter religiós o devocional.

⁹⁸⁶¹ Com ho explica GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 114-115 (n. 124), basant-se en MORENO SOLDEVILA, Rosario (ed.), *Diccionario de motivos amorios en la literatura latina (siglos III aC-II dC)*, Exemplaria Classica, Huelva, 2011, p. 126.

⁹⁸⁶² CORTESI BOSCO, Francesca, Amor sulla bilancia (“Amor sapientiae”), dins *Il coro intarsiato di Lotto e Capoferrri per Santa Maria Maggiore in Bergamo*, Credito Bergamasco, Bèrgam, 1987, ps. 340-349.

⁹⁸⁶³ Aquestes medalles, molt relacionades algunes amb el contingut del *Curial*, són descrites amb deteniment en el capítol I.3.4.

acaronada per Júpiter, torna a ser dona (vv. 730-744) i engendra Èpafos (v. 747), el qual és raptat per Juno. Io emprén de nou el camí per trobar-lo. El troba, es casa amb el rei d'Egipte, i fa que el seu fill herete el regne i funde Memfis. Els libis el tenien per ancestre comú. L'esment de les "arenas de Líbia" sembla remetre, en principi, al moment en què Io escriu el seu nom en l'arena, en presència de son pare, Ínac, per a donar-se a conèixer (vv. 649-650): "*Littera pro uerbis, quam pes in puluere duxit / Corporis indicium mutti triste peregit.*" És a dir: 'En comptes de paraules, amb lletres escrites en la pols amb el peu va donar esment del canvi dissortat del seu cos.' Tanmateix, l'anònim el barreja capriciosament al mite de Bacus arrossegant-se per les arenas líbiques, mort de set, quan se li aparegué Júpiter en forma de moltó i féu brollar una font. Bacus, en agraïment, manà edificar a Líbia un temple amb oracle en llaor de Júpiter Ammon ('arenós').⁹⁸⁶⁴ El nom de *Jovis*, que apareix així reiteradament en el *Curial*, és un italianisme onomàstic: en la literatura italiana el llatínisme *Iovis* (genitiu de *Iuppiter*) solia alternar amb l'adaptació vulgar *Giove*. La confusió d'*Io* amb la deessa llatina Carmenta (llatí *Carmentis*) sembla buscada a propòsit: Carmenta era filla d'un tal *Ionus* i ambdues, Io i Carmenta, apareixen correlativament en les *Genealogie* de Boccaccio (V,50 i 51).⁹⁸⁶⁵ Era una profetessa de Roma, de nom Nicòstrata, a la qual fou imposat el nom de *Carmentis*; tingué un fill amb el déu Mercuri (Evandre), i fou divinitzada pels romans com a protectora dels parts i inventora de l'alfabet llatí. Segons Boccaccio, l'anomenaren així perquè exposava el futur en vers (*De mulieribus claris*, XXVII: "*Que cum querentibus et a se ipsa non nunquam expromeret futura carmine, a Latinis, quasi primo Nycostrate aboleto nomine, Carmenta nuncupata est*").⁹⁸⁶⁶ Petrarca ho precisa també (*Familiares* XXI,viii,5-7): "*Ysis, Inachi filia, Egiptiis prima literas dedit; apud nos vero Carmentis, Evandri regis mater, harum quibus utimur literarum fertur inventrix.*"⁹⁸⁶⁷ És parafrasejat per Bernat Metge en *Lo somni* (IV,iv,10): "E que Ysis haja donat les primeres lletres als egipcians? E Carmentis, mare d'Evànder, als letins?"⁹⁸⁶⁸ Tanmateix, Plutarc, en la *Vida de Ròmul*, en deriva el nom, pseudoetimològicament, de *carens mentis*, 'mancada de seny' (XXI,2-3);⁹⁸⁶⁹ novetat irònicament

⁹⁸⁶⁴ Ho conta bastant didàcticament TRESSAN, Louis Elisabeth, *La mitologia a confronto colla historia*, Tipogr. de Giovanni Battista Orcesi, Lodi, 1820, vol. 1, ps. 155-156: "Il Giove Ammone, sì celebre per l'oracolo ch'egli avea in Libia, portava corna di ariete. La parola *ammone* vien dal greco e significa 'arena'. Dice la favola che tal rappresentazione devesi a ciò, che Bacco essendosi smarrito fra le arene libiche, e morrendo di sete, si volse a Giove, che venne a lui sotto forma di ariete per additargli una fonte. Bacco, in riconoscenza, gli fece alzare un tempio presso la sorgente medesima, e rappresentar lui colle corna di ariete, dandogli il nome di Giove Ammone."

⁹⁸⁶⁵ Com ho adverteix GÓMEZ FONT, X., *Les Metamorfosis...*, p. 75.

⁹⁸⁶⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *De mulieribus claris*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁸⁶⁷ PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiares*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁸⁶⁸ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 235.

⁹⁸⁶⁹ PLUTARC, *Vides paral-leles*, vol. I, part Ia. *Teseu – Ròmul*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1926, ps. 58-59: "[2] Opinen alguns que Carmenta és la parca que presideix la naixença dels homes; per això li reten un culte les mares. D'altres diuen que la dona de l'arcadià Evandre, una profetessa inspirada per Febus, que pronunciava oracles en vers: rebé el sobrenom de *Carmenta* (perquè *carmina* en llatí vol dir 'poemes'): el seu nom propi essent Nicòstrata. [3] Sobre aquest punt tothom està d'acord; alguns, però, amb més versemblança, interpreten el mot *Carmenta* com

erudita que faria gràcia a l'escriptor, quan es disposava a farcir un capítol de mítiques dones mancades de seny. Qualsevol que disposara de les *Vides paral·leles* de Plutarc en aragonés (Enyego de Guevara) o en llatí (el seu germà Enyego d'Àvalos; ms. *Laurenzianus Plut.* 65.25, manat a il·lustrar per ell a Florència, el 1445), podria haver tingut accés a aquest acudit plutarquià, desconegut a la resta d'Europa.⁹⁸⁷⁰

I, vv. 720-723

Ulls d'Argus Panoptes i
la corona de Venus

II.144: “Est fembra que no és contenta de bellesa que hage, per molta que sia, e creix-la per tot son poder e saber, ab artifici manual, e ordona los seus moviments, ara en una manera, ara en altra, e, no contenta dels spills, los quals la veritat li mostren, encara demana, interrogant les altres, que li diguen què ·ls en par. Ara ·s mira detràs e cuyda’s trencar lo coll, e gitar-se los ulls de loch, voltant-se per mirar-se la coa, en la qual, si tants ulls tengués com lo pagó, encara no serie contenta, ne li parria que ·s veés bé, e Argus serie afanat en fer-la contenta, encara que tots los ulls li prestàs.” Aquesta és una primera evocació del mite d'Argos, que reapareix en el paràgraf del requadre precedent:

III.15: “¡E tu, Carmentis, qui primerament havies nom Yo, e, deflorada per Jovis, fuist mudada en vaca e comanada a Argus, los cent ulls del qual, enganat per Mercúrio, foren mudats en coa de pagó, e tu, fugint, ab la pota, en les arenes de Líbia, scrivies lo teu nom en cascun pas, e puys, per lo dit Jovis tornada a ésser persona, meresquist ésser reyna de Egipte.” I també, finalment, en el capítol...

III.95: “ere cenyit lo seu cap [el de Venus] dels ulls de Argus, plens de insoferible resplandor.” Diuen els versos d'Ovidi (vv. 720-721): “*Arge, iaces, quodque in tot lumina lumen habebas, / Exstinctum est, centumque oculos nox occupat una. / Excipit hos uolucrisque suae Saturnia pennis / Collocat et gemmis caudam stellantibus inplet.*” És a dir: ‘Oh Argus! jeus, i la llum que tenies en la teva vista innombrable s’ha apagat, i una sola nit ocupa els cent ulls. Els pren la Saturnia [Juno] i els posa en les plomes del seu ocell, i li omple la cua de joiells com esteles.’⁹⁸⁷¹ La conversió dels ulls d'Argos en corona d'estels al cap de Venus és un recurs poètic, sense fonament mitològic, per a caracteritzar la Venus *Urània* (‘Celest’) dels neoplatònics, protectora de l'amor pur (*El convit* de Plató)⁹⁸⁷² i matrimonial (en substitució de Juno), segons que començaven ja a representar-la els pintors del Renaixement italià: el tema de la *Venere con la corona di stelle*. L'anònim del *Curial* combrega amb els pintors del *Quattrocento* que, seguint l'associació platònica entre harmonia celestial i harmonia amorosa (*El convit*, 187a-188b),⁹⁸⁷³ posaren en circulació la nova representació d'Afrodita celestial. Efectuaren, concretament, una transposició iconològica de la musa protectora de l'astronomia (Urània, esmentada expressament per Plató; que es pintava coronada d'estels en l'edat mitjana) a la reivindicada deessa de l'Amor.

‘privada de seny’, a causa dels furors de l'entusiasme poètic; perquè *carere* significa ‘ésser privat’, i *mentem*, ‘enteniment’.”

⁹⁸⁷⁰ Sobre la predilecció de d'Àvalos per aquest autor grec, molt afavorit en la difusió per l'humanisme italià, vegeu el capítol I.3.5.

⁹⁸⁷¹ OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres I-V (vol. I)...*, p. 24.

⁹⁸⁷² Vegeu més amunt, quan tractem de Plató i el neoplatonisme en *Curial e Güelfa*, i en el capítol II.1.3, on tractem de Venus i l'astrologia.

⁹⁸⁷³ PLATÓ, *Diàlegs, volum VI. El Convit*, ed. i trad. a cura d'Eulàlia PRESAS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1983, ps. 53-54.

II, vv. 630-675

Ocírroe, filla del
centaure Quiró (*Chironis*
filia).⁹⁸⁷⁴

III.15: “¡E tu, Girona, filla de Giron, que per Jovis fuist convertida en jumenta, per ço que profetizaves les coses venidores e ·t meties davant los déus!” A diferència d’altres personatges adjunts en el mateix capítol, Ocírroe no conegué Júpiter carnalment. Fou convertida en una egua, de nom Hipe, per haver frivoltitzat amb el do de la profecia, que posseïa des que nasqué, i haver revelat secrets dels déus. La deturpació *Chironea* > *Girona* sembla buscat a propòsit.⁹⁸⁷⁵ Es presentada com la filla del (famos) centaure en el vers 636: “*filia centauri*”. La conversió en egua apareix en els versos 667-669: “*Mox nec verba quidem nec equae sonus ille videtur / Sed simulantis equam, parvoque in tempore certos / Edidit hinnitus et brachia movit in herbas.*” És a dir: ‘Aviat no em sembla paraula ni crit d’egua aquell so, sinó una veu imitant l’egua. Finalment va llançar un renill clar i va moure els braços en l’herba.’⁹⁸⁷⁶ L’anònim del *Curial* degué consultar un *Ovidi* glossat i moralitzat molt prestigiós, que devia circular per Milà (potser per la cort) i que es custodià després al monestir de Sant Ambròs de dita ciutat. Publicat per primera vegada el 1790, gaudí de gran acceptació entre els estudiosos per la qualitat de les glosses.⁹⁸⁷⁷ Les pertanyents als versos II,630 i ss. diuen que el centaure “*Chiron*” fou expert en medicina, una art que aplicava “*non ad homines solus, sed ad jumenta se extendebat*” i, paradoxalment, la seua filla fou “convertida en jumenta”,⁹⁸⁷⁸ com observa l’anònim. El pare tindria també una desgraciada mort: “*Ocyrhoë, Chironis et Caristae filia (...), patrem quoque Chirona sagittis cruciandum cupidumque mortis, ex Deo in mortalium numerum venturum. Quae, cum esset elocut, in equae cessit figuram.*”⁹⁸⁷⁹ A l’escriptor, li degué semblar excessivament complicat adaptar la versió llatina de l’antropònim grec *Ocyrhoë*, i optà per referir-se a *Chiron* i *Chirona* (en realitat, *Chirona* és acusatiu de *Chiron*, com en *Metam.* VI, 126: “*Saturnus equo geminum Chirona creavit*”. Si de cas, hauria estat més apropiat per a la filla l’epítet *Chironea*), però adaptant-ho al català amb sengles G-inicials, i no amb Q-, com hauria sigut d’esperar. Aquesta representació ortogràfica parteix de la següent reflexió d’autor: si del grec *Arachne*, Boccaccio i altres italians adapten *Aragne* en llatí i en toscà (*ch* > *g*), doncs de *Chiron* > *Giron*. Cal llegir-ho, doncs, com un italianisme ortogràfic.

⁹⁸⁷⁴ Relació comentada ja en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 262.

⁹⁸⁷⁵ L’autor sap molt bé qui és el centaure Quiró, que no *Giron*, i aprofita qualitats d’aquest poades de Benvenuto da Imola per a configurar el personatge d’Aquil·les.

⁹⁸⁷⁶ OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres I-V...*, op. cit., p. 48.

⁹⁸⁷⁷ L’editor d’OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Metamorphoseon libri XV, cum appositis italico carmine, interpretationibus ac notis*, Florència, 1832 (2a ed.; 1a, Milà, 1790), ps. IV-V, justifica així la tasca editorial: “L’edizione onde verrà levato l’originale latino, è quella pubblicata nel 1790 per l’Imp. Monastero di S. Ambrogio di Milano; edizione tenuta dagli eruditi per la migliore. Ne saranno conservate le note.”

⁹⁸⁷⁸ No hem trobat el nom de *jumenta*, en relació amb aquesta falla ovidiana, en cap altre llibre. La coincidència amb el *Curial*, doncs, resulta ben suggerent sobre la ciutat on es documentà l’escriptor.

⁹⁸⁷⁹ Ibídem, ps. 228 i 433. Aquesta glossa és deutora de Fulgenci (*Narrationes fabularum*, II,10): “*Petitior obnoxia Ocyroë, Chironis et Chariclus filia, contemptis patris artibus vesania futura praecinuit: infanti Asclepio praedixit, quod medicina mortuos ad superos educturus esset, ab avo fulminis ictum experturum; patrem quoque Chirona a serpentibus cruciandum cupidumque mortis ex deo in mortalium numerum venturum. Quae cum esset elocuta, in equae cessit figuram, ne adversantibus fatis.*” Vegeu LACTANCI (*Lucius Caelius Firmianus Lactantius*), *Metamorphoseon Libri XV, Lactanti Placidi, qui dicitur “Narrationes fabularum ovidianarum”*, ed. a cura d’Hugo MAGNUS, Weidmann, Berlín, 1914, p. 640; reed. electrònica dins *The Ovid Collection*, per la University of Virginia, 2002 <<http://ovid.lib.virginia.edu/narrationes.html#bk3>> consultada en gener del 2015.

III, vv. 253-315

Sèmele

III.15: “¡E tu, poble de Thebas, qui per Juno fuist destruït, per ço com Jovis jagué ab Sèmel, donzella thebana, de la qual nasqué Baco, déu del vi, e per aquesta rahó per la dita Juno fuist [es refereix a Sèmele] convertida en cendra!” El subratllat depèn estretament de l’exposició del mite per Boccaccio (*Genealogie deorum*, II,64):⁹⁸⁸⁰ “*Semeles (...), ex Jove pregnantem cum egre ferret Juno. (...); petiit ut secum prout cum Junone iaceret. Juppiter (...), sumpto minore fulmine, eam percussit et mortua est, eique ex utero nondum perfectus infans eductus est, qui Bachus postea fuit (...)*”. Sèmele era una princesa de Tebes, embarassada de Bacus per Júpiter, fou enganyada per Juno. La gelosa deessa, adoptant la forma de la seua nodriça Bèroe, la convencé perquè demanara al déu mostrar-se-li en tot el seu esplendor. Zeus el tronant, que havia promés a Sèmele fer realitat tots els seus desitjos, se li presentà amb tot el seu fulgor de llamps i fulminà la mortal amant, que fou reduïda a cendres. El déu, però, li extragué el fetus –el futur déu del vi– i se l’empeltà en la cuixa per a acabar de donar-li forma. Fins ací, el relat boccaccesc, reproduït per l’anònim, resulta coherent. I el fet que Juno fóra la que convertira en cendra la seua rival, pot admetre’s també, per l’engany referit. La incoherència – introduïda a propòsit, com la resta– rau en la destrucció de Tebes per Juno, que no consta en la mitologia clàssica. El mateix Boccaccio (*Teseida*, IV,14) fa constar que, per causa de Sèmele, els tebens no foren mai perdonats per Hera/Juno: “(...) Dove sono, / o Semelè, le camere piacenti / per te a quel che del piú alto trono / governa il cielo, e per le qua’ le genti / tebane mai non meritar perdono de Juno?”⁹⁸⁸¹ Ara bé, la muller de Júpiter no destruï mai Tebes. Hi envià l’Esfinx, però, com és ben sabut, Edip encertà l’enigma i salvà la ciutat de l’ira divina. Són moltes les referències a l’odi de Juno envers els tebens, motivades pels amors de Júpiter per tebanes com Europa, germana del rei Cadmo; Sèmele, filla del mateix, i Alcmena, mare d’Hèrcules. En el poema èpic *Thebais*, d’Estaci, Juno recolza els derrotats argius contra els victoriosos tebens, auxiliats per Venus, però no destrueix la ciutat. La famosa “destrucció de Tebes” tingué lloc el 335 aC, i fou a càrrec d’Alexandre el Gran (narrada per Justí: epítom de Troge Pompeu a les seues *Històries filípiques*, XV,iii,6-11; iv,1-8).

III, vv. 316-338

Tirèsies

III.15: “¡E tu, Tirèsias, a qui Juno tolgué los ulls corporals!” Tirèsies, convertit durant set anys en dona per causa d’un malefici, jutjà una disputa entre Júpiter i Juno (sobre qui trobava més plaer en l’acte sexual, l’home o la dona) a favor del primer i fou cegat per aquesta. Júpiter el compensà, tanmateix, amb la virtut de predir el futur i el permeté viure durant set generacions. Ovidi diu que Juno s’indignà amb ell més del que devia i li llevà la vista (vv. 333-335): “(...) *Grauius Saturnia iusto / nec pro materia fertur doluisse sui que / iudicis aeterna damnauit lumina nocte.*” És a dir: ‘A la Satúrnica [Juno], diuen, li va doldre més que no era just i que no s’adeia amb la causa, i va condemnar els ulls seu jutge a una eterna nit.’⁹⁸⁸² Bernat Metge (*Lo somni*, III,vii,30), recorda en primera persona la història de Tirèsies i el fet que “Juno, molt irada d’açò, usant de la sua acostumada iniquitat, tolgue’m

⁹⁸⁸⁰ Com hem vist ja en el capítol II.1.5.

⁹⁸⁸¹ BOCCACCIO, Giovanni, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

⁹⁸⁸² OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres I-V...*, op. cit., p. 66.

no solament la vista, mas los ulls. Júpiter (...), en compensació d'aquell donà'm spirit de divinació.”⁹⁸⁸³
Com afirma l'autor del *Curial*, perdè els ulls “corporals”, però no els –diguem-ne– espirituals.

IV, vv. 145-146

Píram i Tisbe:⁹⁸⁸⁴

I.26: “Per què Làquesis, al nom de Curial, no menys que Píramus al nom de Tisbes, obrí los hulls.”
Escriu Ovidi: “Ad nomen Thisbes oculos a morte grauatos / Pyramus erexit uisique recondidit illa.”
És a dir: ‘Al nom de Tisbe, Píram obrí els ulls afeixugats per la mort i havent-la mirada els tornà a cloure.’⁹⁸⁸⁵ El fet que Làquesis s' enamore de Curial és presentat pel literat com un mal presagi, pel paral·lelisme que estableix amb la tràgica mort que tingueren els amants del mite clàssic. Ja prèviament, en la roba que regala l'emperador a Curial hi havia brodats “arbres ab les rayls, lo tronch e tots los rams de perles, les fulles batents totes d'or fi , e lo fruyt, que eren mores” (I.23), sent la morera l'arbre en el qual fou convertit el malaguanyat Píramus.

IV, v. 283

Crocós i Esmíllax

VII, vv. 391-393

Corint

III.15: “¡E tu, poble de Corinto, qui per lo dit Jovis fuist mudat en bolets, per ço com devenguist molt luxuriós, e no escaparen sinó dos jóvens justs, apellats Cròcon e Míloe, qui foren convertits en flors! Venits, venits tots e totes ensems, ab totes les altres concubines de Jovis!” El mortal Crocós s' enamorà de la nimfa Esmíllax (*Smilax*, en llatí; *Smilace*, en textos toscans; però no *Míloe*, hàpax curialesc) i s'estimaren amb tanta tendresa i innocència –com a marit i muller, segons alguna versió– que foren transformats, segons Ovidi, no en “bolets” sinó en flors: “et Crocon in paruos uersum cum Smilace flores.” Crocós esdevé flor de safrà (*Crocus sativus*) i Esmíllax flor de teix (*Taxus baccata* L.) o de sarsaparrella (*Smilax aspera*), segons diferents versions. En la font consultada per l'anònim, Esmíllax és relaciona amb el teix: l'autor, es basa en *Teofrast*, o en alguna glossa basada en la seua *Historia plantarum*, III,xviii,11-12, on el teix és dit en grec *milos*. No se'ns escape el detall que Enyego d'Àvalos posseïa un exemplar del Teofrast, amb el títol *De natura et moribus plantarum*, que és el de la versió llatina realitzada pel seu amic Teodoro Gaza, humanista ben relacionat amb Alfons el Magnànim⁹⁸⁸⁶ (en Dioscòrides, *De materia medica*, IV,79, el teix és, en canvi, *smilax*; en l'*Alexipharmaca* de Nicànder, *smilos*⁹⁸⁸⁷). El poeta Nonnus de Panòpoli, pels anys 450-470 (*Dionisíagues*, XII,86: “Crocós, apassionat per Esmíllax, la nimfa de les riques garlandes, serà la flor dels amors”⁹⁸⁸⁸) identifica el safrà com un aromatitzant afrodisíac i relaciona Esmíllax amb el teix, per tal com les garlandes d'aquest arbre decoren les festes mediterrànies des d'època romana.⁹⁸⁸⁹

⁹⁸⁸³ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 207.

⁹⁸⁸⁴ Comentat per l'editor Aramón i Serra, *op. cit.*, p. 271.

⁹⁸⁸⁵ OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres I-V...*, *op. cit.*, p. 83.

⁹⁸⁸⁶ Vegeu el capítol I.3.5, dedicat a la biblioteca davaliana. Un exemplar d'aquesta traducció, amb idèntic títol, es localitza a la Biblioteca Vaticana, Fons Chigi, ms. F VIII 193. Vegeu KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries, volume II. Italy: Orvieto to Volterra*. Vatican City, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967), p. 474.

⁹⁸⁸⁷ GARCÍA PÉREZ, Guillermo, Toponímia del tejo en la Península Ibèrica, dins *Ecología*, 22, Madrid, 2009, ps. 305-356 (p. 310, n. 8).

⁹⁸⁸⁸ Traduïm a partir de NONNOS DE PANOPOLIS, *Les Dionisyaches, ou Bacchus. Poème el XLVIII chants*, ed. i trad. del grec al francès per Lodoïs de Martin du Tyrac, LE COMTE MARCELLUS, Firmin Didot frères, París, 1856: “Crocós, passionné pour Smilax, la nymphe aux riches guirlandes, sera la fleur des amours.”

⁹⁸⁸⁹ GRAVES, Robert, *La diosa blanca*, Alianza, Madrid, 1986, vol. 1, p. 255.

Francesco Filelfo, poeta satíric i gran amic d'Enyego d'Àvalos, contribuí al redescobriment de les *Dionísiaques*, que portà de Constantinoble el 1423 (ms. *Laurentianus* 32, 16 [L], fs. 9r-173r).⁹⁸⁹⁰ Pel que fa al novel·la que ens ocupa, l'autor sembla haver assajat una original adaptació genèrica del fitònim *milos* de Teofrast, 'teix', en *Miloe*, 'la del teix'. Tractant ara de Crocos, val a dir que la veu grega *krokos*, *crocus* en llatí, esdevingué sinònim poètic de 'safrà' o 'perfum de safrà', emprat de vegades amb conntacions eròtiques. La referència a *Corinto* com a pàtria de la luxúria podria fonamentar-se en *L'Ase d'or* o *Metamorphosis* d'Apuleu, on les nobles matrones de Corint practiquen la zoofília. No se'ns escapa tampoc el detall que la divertida novel·la romana formava part de la col·lecció bibliogràfica del gran camarlenc.⁹⁸⁹¹ Ara bé, l'associació *Crocus-Corint* ens duu sobre la pista dels *Epigrammes* de Marcial (III,lxv,2: "*Quod de Corycio quae venit aura croco*", i IX,xxxviii,5: "*Lubrica Corycio quamvis sint pulpita nimbo*"). El millor safrà no procedia de Corint, sinó d'un port de la Cilícia anomenat Còric: *Corycio*, en ablatiu, en els versos citats; potser "jugant" a llegir malament, *Cory[n]tio*. En la transformació de Crocos i Esmíflax no intervingué aparentment Júpiter. Pel que fa a la frase inicial ("poble de Corinto, qui per lo dit Jovis fuist mudat en bolets") tampoc no té res a veure amb Zeus olímpic, sinó –com adverteix Jean-Marie Barberà⁹⁸⁹²– amb el rei Sísif, mític fundador de la metropoli dels argius segons Homer, Èfire, que serà la futura Corint (atenció: calia ser un erudit, o comptar amb amics molt erudits, per saber que l'arcaic topònim Èfire era una al·lusió –quasi críptica– a Corint⁹⁸⁹³). Al voltant d'aquesta fundació, Ovidi (*Metam.* VII, 391-393), diu: "*Tandem uipereis Ephyren Pirenida pennis / Contigit: hic aeuo ueteres mortalia primo / Corpora uulgarunt pluuiialibus edita fungis.*" És a dir: 'Per fi amb les vipèries ales atenyé la pirènnida Èfire; aquí en els primers temps del món, segons brama dels antics, cossos humans van néixer de pluvials bolets.'⁹⁸⁹⁴ Ovidi es fa ressò d'una faula segons la qual que Sísif havia repoblat la ciutat amb bolets, que es transformaren en els primers corintis; que no a la inversa, com vol proposar graciosament l'anònim del *Curial*. La faula respon a una imatge, estesa en el món antic, per a exaltar l'indigenisme o immemorial arrelament dels pobladors d'un lloc. Se solia dir que eren engendrats de la terra, com els fongs, o com algun vegetal autòcton especialment arrelat.⁹⁸⁹⁵ Lactanci critica la idea dels estoics sobre

⁹⁸⁹⁰ Aquest manuscrit passà l'any 1481 a la biblioteca de Lorenzo "il Magnifico". Més detalls, en TISSONI, Francesco, *Nonno di Panopoli. I Canti di Penteo ("Dionisache", 44-46). Commento*, La Nuova Italia ("Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli Studi di Milano", 177. "Sezione di filosofia classica", 7), Florència, 1998, ps. 37-38.

⁹⁸⁹¹ Més detalls, en el referit capítol I.3.5.

⁹⁸⁹² ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 312, n. 142.

⁹⁸⁹³ Com ho adverteix CURLEY, Dan, *Tragedy in Ovid. Theater, Metatheater, and the Transformation of a Genre*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, p. 131.

⁹⁸⁹⁴ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres VI-X (vol. II)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1930, ps. 37-38.

⁹⁸⁹⁵ Com quan un personatge del poema de Virgili (*Eneida*, VIII, vv. 313-315) parla així dels aborígens itàlics: 'Aquests boscatges els ocupaven els Faunes i les Nímfes indígenes i una nissaga d'homes nascuda del tronc dur dels roures' ("*Tum rex Euandrus Romanae conditor arcis: / Haec nemora indigenae Fauni Nymphaeque tenebat / gensque uirum truncis, et duro robore nata.*"). Vegeu VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida*, vol. 3 (llibres VII-IX), ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1977, p. 99. Sobre l'extensió etnogràfica, més enllà de Grècia i de Roma, d'aquestes llegendes sobre els fongs, vegeu PAVLOVNA WASSON, Valentina – GORDON WASSON, R., *Mushrooms, Russia and History*, Pantheon Books, Nova York, 1957, 2 vols.

la creació del món “per als homes” i no “per a l’home”, i afegir que totes les coses, inclòs l’èsser humà, havien sigut creades per Déu amb un propòsit. El que resultava un despropòsit, segons ell, és que els antics pensaren que els homes s’havien criat pels camps com a fongs (*Divinae Institutiones*, V, iv,3): “*Videamus ergo quae ratio fuerit fingendi generis humani, quoniam constat, id quod Stoici dicunt, hominum causa mundum esse fabricatum; quanquam in hoc ipso non mediocriter peccent, quod non ‘hominis’ causa dicunt, sed ‘hominorum’*. Unius enim singularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo quia ignorant unum hominem a Deo esse formatum, putantque homines in omnibus terris et agris *tanquam fungis esse generatos*.”⁹⁸⁹⁶ Enyego d’Àvalos, des de la seua estada a Milà (abans del 1440), posseïa còdex luxosos amb obres de Lactanci, entre les quals aquesta, en un volum amb cobertes de cuir lleonat i el títol *Institutionum adversus gentiles lib. VII*.⁹⁸⁹⁷ La diatriba de Lactanci era retreta en to de burla pels detractors de l’humanisme florentí, i trobarà ressò en el *Lamia* d’Angelo Poliziano, on un personatge insinua que els filòsofs han sorgit dels bolets (74): “*nisi fungino esse genere philosophos credes, ut una eos pluvia statim procreet, aut terrigenis ille similes*.”⁹⁸⁹⁸ Aquí podríem trobar la clau interpretativa de la broma del capítol sencer, que es clou amb aquesta anècdota: els lectors de clàssics eren qualificats despectivament de “bolets”, com els pervertits corintis, pels reaccionaris detractors de l’humanisme. En relació amb això, la pista de Marcial, si resulta oportuna, s’adreçaria a uns lectors confidents (amants dels clàssics i dels epigrames satírics, aquells que li riuen les gràcies iròniques o satíriques sobre flors i bolets) i descobreix un possible sentit figurat del *bolet*, relacionat amb el caràcter “luxuriós” atribuït per l’autor a la gent de *Corinto*. Recordem l’epigrama XIV,101 del mateix Marcial: “*Boletaria. – Cum mihi boleti dederint tam nobile nomen, / prototomis – pudet heu! – serui coliculis*.” És a dir: ‘Plata per a rovellons. – Per bé que m’hagin donat els rovellons un nom tan prestigiós, serveixo, quina vergonya! per als bròquils’).⁹⁸⁹⁹ La traducció catalana, que canvia els *bolets* per *rovellons* i les *cols fresques* per *bròquils*, potser no és la més ajustada a les intencions evocatives de Marcial. Sembla més apropiada l’espanyola de José Guillén: “*Boletera. – Aunque los boletos me hayan dado tan glorioso nombre, estoy al servicio, ¡ay qué vergüenza!, de las coles de primavera*.”⁹⁹⁰⁰ Potser el professor Dolç no coneixia els refranys castellans, de tradició clàssica, del tipus *El nabo y la col, bien haya quien los casó* o *Nabos y col, para uno son*, que inspiraren algun text de Cervantes.⁹⁹⁰¹ O l’ús ancestral de *bolet* i de *col* a València, respectivament, com a metàfores dels òrgans genitals masculí i femení, com es palesa en el sànet eròtic *El virgo de Vicenteta i l’alcalde de Favara*, de Josep Bernat i Baldoví (1845). D’altra banda, el poema de Marcial

⁹⁸⁹⁶ Citació procedent de LACTANCI, *L. Caelius Firmianus Lactantius Divinarum Institutionum libri septem*, ed. a cura d’Eberhard HECH i Antonie WLOSOK, Saur, Munic-Leipzig, 2005, 2 vols., reportada dins POLITIANUS, Angelus, *Angelo Poliziano’s Lamia. Text, translation, and introductory studies*, a cura de Christopher CELENZA, Brill (“Brill’s studies in intellectual history”, 189; “Brill’s texts and sources in intellectual history”, 7), Leiden, 2010, p. 247, n. 66.

⁹⁸⁹⁷ Us remetem, per a majors detalls, al capítol I.3.5.

⁹⁸⁹⁸ POLITIANUS, *op. cit.*, ps. 246-247.

⁹⁸⁹⁹ MARCIAL, Marc Valeri, *Epigramas*, vol. V, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1960, p. 46.

⁹⁹⁰⁰ MARCIAL, Marco Valerio, *Epigramas*, trad. a cura de José GUILLÉN, revisada per Fidel ARGUDO, CSIC-Institución Fernando el Católico – Diputación de Zaragoza, Saragossa, 2004 (2a ed.; 1a, 1986), p. 612.

⁹⁹⁰¹ MOLHO, Maurice, Sur *col, berza* et *nabo*, dins *Cervantes: raíces floklóricas*, Gredos, “Biblioteca Románica Hispánica”, 243, Madrid, 1976, ps. 180-185.

on s'uneixen *croco* (el nom derivat de *Crocus* per al safrà) i *Corycio* és una composició de caràcter eròtic; obscé, des del punt de vista de la moral del segle XV, per ser el destinatari del poema llatí un baró adolescent.⁹⁹⁰² El que vol indicar l'autor, amb aquesta al·lusió als versos de Marcial que tanca el desficaciat capítol III.15 –al·lusió només a l'abast d'uns pocs–, és que la mitologia clàssica, tan apreciada pels humanistes, no deixa de ser un divertit rebost d'anècdotes sobre violacions de donzelles, escenes zoofliques, actes homosexuals, insinuacions de pederàstia, incest criminal, “concubines de Jovis” i depravació moral en general. De manera que resulta satírica, en aquest context, la frase “e no escaparen sinó dos jóvens justs, apellats Cròcon e Míloe, qui foren convertits en flors!” Tant s'hi val que el mite de *Crocus* i *Esmílix* no tinga res a veure amb Juno, com la resta del capítol, com eruditament ho denuncia Gómez Font. La intenció de l'autor en aquesta cloenda d'un capítol xocant i divertit ja no té res a veure ací amb Juno. El que vol és descobrir, per si algun expert en mitologia no s'havia adonat encara, el “bolet” onomàstic que acaba d'armar.⁹⁹⁰³ La conclusió és la següent: És tan amoral i obscena, en general, la mitologia clàssica poetitzada per Ovidi *e tutti quanti*, que sobta trobar una parella de “flors” com la de *Crocus* i *Esmílix* que moren estimant-se tan honestament i dignament, amb una exemplaritat idíl·lica com la que l'anònim pretenia imprimir a Curial i la Güelfa. Marcial era un autor de moda a la Itàlia septentrional del segle XV.⁹⁹⁰⁴ Beccadelli s'inspirà en part en ell per al seu polèmic i eròtic *Hermaphroditus* (Pavia, 1425).⁹⁹⁰⁵ El moralista llombard Antonio da Rho (mort pel 1450) condemnava conjuntament les lectures d'aquesta obra i dels *Epigrammes* de Marcial.⁹⁹⁰⁶ Ja estant a Nàpols, mentre Beccadelli renegava en públic de les seues pecaminoses vel·leitats juvenils,

⁹⁹⁰² *Epigrammaton libri XII* (III, lxxv, *Els petons de Diadumé*): “*Quod spirat tenera malum mordente puella, / Quod de Corycio quae venit aura croco; / Vineae quod primis floret cum cana racemis, / Gramina quod redolent, quae modo carpsit ovis; / Quod myrtus, quod messor Arabs, quod sucina trita, / Pallidus Eoo ture quod ignis olet; / Glaeba quod aestivo leviter cum spargitur imbre, / Quod madidas nardo passa corona comas: / Hoc tua, saeve puer Diadumene, basia fragrant. / Quid si tota dares illa sine invidia?*” José Guillén (MARCIAL, M- V-, *Epigramas...*, op. cit., p. 178) ho tradueix com: “El perfume que exhala una manzana al morderla una tierna joven, el que trae la brisa procedente de los azafranes de Córicos, el de las viñas cuando florecen blancas con sus primeros racimos, el que despide la grama en que acaban de pastar las ovejas, el del mirto, el de un segador árabe, el del ámbar triturado, el que despide el pálido fuego con el incienso de Oriente, el de la tierna labrantía cuando recibe una ligera rociada de una nube de verano, el de una corona que ha soportado los cabellos impregnados de nardo: ésta es, cruel niño Diadumeno, la fragancia de tus besos. ¿Que sería, si los dieras todos ellos sin reservas?”

⁹⁹⁰³ *Armar un bolet o ficar-se en un (bon) bolet* són modisme valencians que expressen que ‘s’ha format un embolic’ o ens hem ‘ficat en un (bon) embolic’. *Bolet*, en aquest sentit, equival al castellà *desbarajuste*, cosa que lliga molt bé amb el que detecta –però no explica– la crítica literària del segle passat en aquest capítol III.15.

⁹⁹⁰⁴ Guarino Veronese havia escrit un *commentum* de l'obra (DE' ROSMINI, Carlo, *Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli libri quattro*, Tipogr. de Nicolò Bettoni, Brèscia, 1805-1806, vol. 2, p. 4), que circulava pocs anys després per les cases de l'oligarquia llombarda aficionada als clàssics. Sobre Marcial com a autor ben conegut a Milà, vegeu PEDRALLI, Monica, *'Novo, grande, coverta e ferrato'. Gli inventari di biblioteca e la cultura a Milano nel Quattrocento*, Vita e pensiero, Milà, 2002, ps. 158, 166, 506, 572-575, 590 i 599.

⁹⁹⁰⁵ On justificava el títol (poema I,3) dient que “*Cunnus et est nostro, simul mentula, libro: / Conueniens igitur quam bene nomen habet!*” És a dir: ‘Duu un títol convenient el llibre, perquè alhora disposa d'un cony i d'una verga.’ Les fonts d'inspiració principals eren Marcial i els *Carmina priapea* romans. El papa Eugeni IV en prohibí, lògicament, la lectura. Vegeu BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *El Hermafrodito*, trad. a l'espanyol d'Enrique MONTERO CARTELLE, Akal, Madrid, 2008, p. 12.

⁹⁹⁰⁶ FUBINI, Riccardo, Antonio da Rho, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 3, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1961, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-da-rho_Dizionario_Biografico/>

enviava lletres privades i satíriques, amb tergiversacions mitològiques, al campament reial del Magnànim. Allí eren compartides amb confident fruïció pels secretaris valencians Francesc Martorell, Joan Olzina i el “*praestantissimus*” Enyego d’Àvalos, valencià de criança.⁹⁹⁰⁷ Angelo Decembrio, que convivia amb el mateix D’Àvalos a Milà pels anys 1446-1447, i que passà llavors a Nàpols, per a exercir de preceptor i bibliotecari seu (el mateix Enyego el recomanaria com a tal al príncep de Viana, el 1458),⁹⁹⁰⁸ prestà molta atenció a Marcial. Posseïa un “*codex antiquissimus*” dels *Epigrames*, on potser es llegia “*Quod de Cory[n]tio que venit aura croco*”, en lloc de *Corycio*.⁹⁹⁰⁹ Aquest “context” pot ajudar, en conclusió, a comprendre millor allò que la crítica literària del segle passat qualificava com “estranyeses” d’una “novel·la catalana del quinzenè segle”.

IV, v. 358-367

Sàlmacis

III.59: “Johan [Curial] llavors inclinà lo cap, e, quasi reverencialment, a ella [Camar] un poch acostant-se, aquells braços solts e despachats, qui de polp paria que fossen, lo prengueren pel coll; e ella, tirada per los braços qui al coll de Johan aferrats stàvan, alçà totes les espatles del lit, e aquell magre cors e flach, penjat al coll del catiu, s’abraçà ab ell, e ab aquells envessos dels labis lo besà tan stretament, que ne lo un ne l’altre no podían espirar ne tornar alè, contrastant aquell lonch e molt cobejat besar.” La còmica metàfora del polp (*polypus*), que arruïna satíricament la tensió poètica, remet clarament a l’assetjament sexual que patí Hermafrodit per part de la nimfa Sàlmacis: “(...) *luctantiaque oscula carpit, / subiectatque manus, invitaque pectora tangit, / et nunc hac iuveni, nunc circumfunditur illac; / Denique nitentem contra elabique volentem / Inplicat ut serpens, quam regia sustinet ales / Sublimemque rapit: pendens caput illa pedesque / Adligat et cauda spatiantes implicat alas; / Utve solent hederæ longos intexere truncos, / utque sub æquoribus deprensus polypus hostem / continet ex omni dimissis parte flagellis.*” És a dir: [Sàlmacis a Hermafrodit] (...), li arranca uns disputats òsculs, / li subjecta les mans i toca el seu involuntari pit, / i s’abraça al jove, ara per aquí, ara per allà. / Finalment, debatent-se contra ell, que volia desprendre’s, / l’abraça com una serp sostinguda per una au règia i / el reté quan s’envola: ella, penjant el cap i els peus / li enllaça i amb la cua l’abraça amb les ales esteses; / o, com solen les heures aferrar-se als llargs troncs / i com el polp apresa el seu enemic per davall de l’aigua, / i el reté envoltant-lo per totes bandes amb els seus tentacles. L’abraç de la nimfa al jove és un intent de violació protagonitzat excepcionalment per una dona. En transformar-se en objecte d’emulació en el *Curial*, i de grotesca *imitatio* literària, esdevé una broma més; solament accessible, això sí, als lectors familiaritzats amb els clàssics. Recordem, a tot això, que *Hermafroditus* era el títol provocatiu d’una coneguda obra eròtica d’Antonio Beccadelli “il Panormita”, preceptor d’Alfons el Magnànim i gran amic del seu camarlenc, Enyego d’Àvalos.

IV, vv. 607-611

VI, v. 103-114

III.15: “¡E tu, Prondes, filla del rey dels argius apellat Acrísio, la qual per ton pare fuist tancada en una torre sens forat, per por de Jovis, e lo dit déu se convertí en or colat o regalat, e entrà dins, e engendrà en tu Perseus, lo bon cavaller!” Dànae duu un estrany epítet: *Prondes*. Es tracta d’una confusió buscada amb *Pronóê*, causada –com observa Gómez– per una deficiente transcripció marginal del nom d’aquesta

⁹⁹⁰⁷ Vegeu, en els capítols I.2.2 i I.2.3, respectivament, les ressenyes biogràfiques de Beccadelli i del seu gran amic, el secretari valencià Martorell.

⁹⁹⁰⁸ Aspectes dels quals hem tractat en els capítols I.2.5 i II.3.4.

⁹⁹⁰⁹ Vegeu DITT, Ernst, *Pier Candido Decembrio. Contributo alla storia dell’umanesimo italiano*, Umberto Hoepli, Milà, 1931, p. 91.

última, del grec al llatí.⁹⁹¹⁰ Ara bé, no es tracta de la nereida Pronoe (Hesíode, *Teogonia*, v. 261),⁹⁹¹¹ com proposava el mateix Gómez, sinó d'una altra *Pronoe* (de les sis distintes que es troben en textos clàssics). La que diem, en efecte –l'anònim no ens enganya mai del tot– és filla, com Dànae, d'un altre “rey dels argius”, Melamp, però no pas d'Acresi. Pronoe tenia dons endevinatoris i únicament apareix citada en Diodor Sícul (*Bibliotheca Historica*, IV, lxxviii, 5).⁹⁹¹² El detall és interessant per a la identificació de l'autor del *Curial*: Poggio Bracciolini traduï els llibres I-V de Diodor (conclusos el 1449: servirien per a una exitosa *editio princeps*, 1472)⁹⁹¹³ i Pier Candido Decembrio –que en posseïa un altre manuscrit grec– tractà de completar la traducció a petició del papa Nicolau V (1447-1455). Alfons el Magnànim s'interessà per aquesta i altres obres, de les quals l'informà per carta Decembrio (Roma, 1 de juliol del 1457).⁹⁹¹⁴ Prèviament, i per iniciativa del seu gran amic Enyego d'Àvalos, Pier Candido havia residit a Nàpols (desembre del 1450-gener del 1452) servint el rei d'Aragó. Ambdós havien conviscut a Milà pels anys 1435-1447.⁹⁹¹⁵ Prosseguint amb aspectes lingüístics, val a dir que l'afegit de l'-s final a *Pronoe* seria paral·lel a l'operat sobre *Aragne* > *Aragnes* i *Procne* > *Prognēs* (vegeu avall).⁹⁹¹⁶ Ovidi no parla d'aquesta Pronoe argiva, sinó de la seua parenta Dànae, que, en el *Curial*, la Fortuna situa entre les rivals amoroses de Juno. La falla és la següent: Quan fou pronosticat a Acresi que seria mort pel fill de la seua filla, la reclougué dins una hermètica torre de bronze per a impedir que tinguera descendència. Tanmateix, Zeus hi penetrà en forma de pluja daurada i deixà la jove embarassada de l'heroi Perseu. Com adverteix Jean-Marie Barberà,⁹⁹¹⁷ l'“or colat o regalat” (< *aurum fluens, aurum fluitare*) remet al llibre XI de les *Metamorfosis*, vv. 116-117 i 125, al mite del rei Mides, on es recorda la falla de Dànae: “*Ille etiam liquidis palmas ubi lauerat undis, / Vnda fluens palmis Danaem eludere posset. / (...) / Fusile per rictus aurum fluitare uideres.*” És a dir: ‘Quan s’han rentat les mans en líquides aigües, / l’aigua que s’escola de les seves mans podria enganyar Dànae. / (...) / hauries vist l’or fos esmunyir-se entre els seus llavis.’⁹⁹¹⁸

⁹⁹¹⁰ GÓMEZ FONT, X., *Les Metamorfosis...*, p. 74, n. 14.

⁹⁹¹¹ EVELYN-WHITE, Hugh Gerard (ed.), *Theogony, Hesiod; The Homeric hymns, and Homeric*, Harvard University Press – Heinemann, Harvard, 1914.; ; reed. electrònica dins CRANE, Gregory N. (coord.), *Perseus Digital Library*, Tufts University – Universitat de Leipzig, Boston-Leipzig <<http://www.perseus.tufts.edu>> consultada en gener del 2015.

⁹⁹¹² Hem consultat la versió anglesa següent: DIODORUS SICULUS, *Library of History (Books III-VIII)*, trad. a l'anglès de C. H. OLDFATHER, Harvard University Press (“Loeb Classical Library”, vols. 303-340) – William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachusetts) – Londres, 1935; ed. electrònica <<http://www.theoi.com/Text/DiodorusSiculus4A.html>> visitada en gener del 2015.

⁹⁹¹³ BIGI, Emilio – PETRUCCI, Armando, Poggio Bracciolini, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 13, Roma, 1971, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/poggio-bracciolini_Dizionario-Biografico/>

⁹⁹¹⁴ MARTINELLI TEMPESTA, Stefano (ed.), *Platonis “Euthyphron” Francesco Philelfo interprete; “Lysis” Petro Candido Decembrio interprete*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2009, ps. 111-112.

⁹⁹¹⁵ Més detalls, en els capítols I.2.2 i I.3.2.

⁹⁹¹⁶ La sonorització (grec *k* o *ch* > llatí i toscà *g*) és típica de Boccaccio i els autors italians dels segles XIV-XV.

⁹⁹¹⁷ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 310, n. 128.

⁹⁹¹⁸ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres XI-XV (vol. III)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1932, ps. 6-7.

- IV, vv. 670-740
Andròmeda
- II.69. Diu Festa de Curial: “E yo mirí’l un poch, e, no podent formar en la mia boca paraula alguna, una ymage de marbre torní”, expressió que recorda els versos 673-675 del llibre V d’Ovidi, on relata com Perseu s’enamora d’Andròmeda per la seua bellesa escultòrica: “*nisi quod levis aura capillos / moverat et tepido manabant lumina fletu, / marmoreum ratus esset opus.*” És a dir: ‘si no hagués estat que una aura lleugera feia moure els seus cabells i dels ulls li vessaven tèbies llàgrimes, hauria cregut que era una estàtua de marbre.’⁹⁹¹⁹ Aquests versos són traduïts així en la *Grande e general estoria* d’Alfons el Savi: “E diz que tan blanca era, que quando la vio que’s cuydó que era ymagen de mármol entallada, sino por que-l bolvió el viento los cabellos.”⁹⁹²⁰
- V, vv. 294-317, 663-678
Les Muses i les Pièrides
- III.0: “E sobre aquestes fabuliza Ovidi, en lo quint libre, que altres nou germanes, nades en Grècia, de Píreus...” Les orgulloses Pièrides volen igualar-se amb les Muses i no reconeixen, com fa l’autor en la seua *captatio benevolentiae* que no poden aspirar a tant. L’escriptor reconeix humilment que no és un humanista ni un intel·lectual, a fi de no ser castigat com foren les filles de Píreus, convertides en garses.⁹⁹²¹ Les Muses són definides també ovidianament, com “nou dones o donzelles, habitants en Monte Parnaso e colents Elicona”, cosa que remet al vers V,665, que cita Pietro Alighieri en el *Comentum* de la *Divina Comèdia* (1a red.), obra consultada sovint per l’escriptor (*Purg.* XXIX,37-42): “*Ideo invocat [Dante] Musas (...). Item virtutem Heliconis fontis, rigantis montaneam, quae dicitur Helicon, consecratam Musis, idest scientiis, et existentem iuxta Parnassum; de quo Ovidius: ‘At Nymphae vicisse deas Helicon colentes.’*”⁹⁹²²
- V, vv. 341-408
Ceres
- III.15: “¡E tu, Ceres, deessa de la terra, qui fuist strupada per lo dit Jovis, de què nasqué Prosèrpina, la qual en Sicília, arrapada per Plutó, fonch feta dea dels inferns!” Ja s’ha apuntat en altre lloc la clara dependència de Boccaccio (*Genealogie deorum*, VIII,4):⁹⁹²³ “*Hanc aiunt Jovi fratri suo placuisse, et ex eo concepisse Proserpinam. Quam cum rapuisset Pluto, nec reperiretur a Cerere (...), quoniam illam apud Inferos vidisset (...). Cererem Saturni filiam Sycani regis fuisse coniugem, et Sycilie reginam.*” Tanmateix, ací l’autor denomina ambigüament Demèter/Ceres (la deessa de l’agricultura, dels cereals i de la producció agrícola en general) com a “deessa de la terra”, amb la qual cosa juga a confondre-la amb seua àvia Gea/Tellus, la deessa terràquia pròpiament dita. Ni el traductor català de les *Tragèdies* de Sèneca⁹⁹²⁴ ni Enric de Villena⁹⁹²⁵ incorren en aquesta ambigua denominació, que

⁹⁹¹⁹ OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres I-V...*, op. cit., p. 98.

⁹⁹²⁰ BRANCAFORTE, Benito (ed.), *Las ‘Metamorfosis’ y las ‘Heroidas’ de Ovidio, en la ‘General Estoria’ de Alfonso el Sabio*, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison (Wisconsin), 1990, p. 173.

⁹⁹²¹ Gómez (p. 55) observa ací que l’anònim comet un lapsus, ja que diu que el debat entre Muses i Pièrides fou dirimit pels déus, quan Ovidi precisa que hi intervingueren les nimfes (vv. 300-317).

⁹⁹²² ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (I red.)*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>> Vegeu el capítol II.1.6.

⁹⁹²³ Vegeu el capítol II.1.5.

⁹⁹²⁴ SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino (“Els nostres clàssics”, B, 14-15), Barcelona, 1995, vol. 1, p. 130: “Ceres, deessa dels ffruyts”.

figura, en canvi, en la *Grande e General Estoria* d'Alfos X el Savi, del segle XIII (II,156a-b): “*donna Çeres, a quien los gentiles llamavan deesa de la tierra e de las mieses*”.⁹⁹²⁶ I recordem, a tot això, que l'escriptor fa ús en altres llocs d'aquesta font castellana per a inspirar episodis (“don Enrich” i els lleons de Tunis) o parodiar-la (Hèrcules “en Espanya”).⁹⁹²⁷ En qualsevol cas, no pot considerar-se errat del tot el títol de Ceres, si el llegim en sentit figurat (deessa ‘de la terra llaurantia’) o si considerem que Pausànies (*Periègesi* III,xiv,5) parla de Ceres *Ctònia* (‘de la terra’).

VI, vv. 101-145

Aracne⁹⁹²⁸

III.19: “Mostre ara la superba Juno alguna de les seues obres; vejam si estan enpeus. Certes, no foren de major preu que les de Aragnes, que foren convertides en no res.” L’orgullosa teixidora Aracne desafià Pal·las Atenea, prenent que teixia millor que ella. La deessa competí amb ella en teixir un tapís, però quan acabaren, destruí amb la seua llança el de la jove, que se suïcidà per la desil·lusió i fou transformada per la mateixa Atenea en una vil aranya. Teixiria per sempre, però sense ser admirada. L’influx ortogràfic de les fonts italianes fa que l’autor sonoritze –c– en –g–.

VI, vv. 103-104

Europa

III.15: “O, Europa, filla del rey Agènor, que per Jovis, requirint-ho la tua bellesa, meresquist ésser feta la terça part del món!” En Ovidi: “*Maeonis elusam designat imagine tauri / Europam: verum taurum, freta vera putares.*” Rival amorosa de Juno, en boca de la Fortuna. Júpiter es transformà en bou per a raptar-la. Donà nom al continent europeu. El concepte d’Europa com la tercera part del món prové de la *Naturalis historia* de Plini el Vell (III,1), encara que l’autor la degué llegir en una font intermediària consultada per ell sovint, com són les *Genealogie* de Boccaccio (II,62): “*in eius sempiternam memoriam [de la filla d’Agènor], terciam orbis partem Europam ex eius nomine nuncupavit”.⁹⁹²⁹ També delata la consulta de la mateixa font enciclopèdia la motivació que induí el déu a fornir amb la donzella: “*Quod cum ob formositatem suam summe diligeretur a Jove...*”*

VI, v. 109

Leda

III.15: “¡E tu Leda, filla de Theseu, la qual acollint-te lo déu Jovis, qui ·s mudà en forma de signe, davall les seues ales perdist la tua virginitat!” La imitatio d’Ovidi és evident: “*fecit olorinis Ledam recubare sub alis.*” És a dir: ‘[Júpiter] féu que Leda jaguera sota les ales d’un cigne.’ El déu es transformà en cigne per a copular amb ella i engendrar, però aquesta no era pas cap filla de Teseu (una nova broma erudita de l’autor, de les moltes que conté el capítol 15), sinó de Testi (*Thestis*), raó per la qual les seues filles Leda i Altea s’anomenaven *Testíades*. El joc a la confusió, en aquest cas, pivota

⁹⁹²⁵ VILLENA, Enrique de, *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000: “deesa de las mieses” (vol. 1, ps. 548 i 542); que ensenyà els homes a sembrar i a llaurar (vol. 1, p. 41) i, a més, és la “dadora de los frutos” (vol. 3, p. 27).

⁹⁹²⁶ Citat per SAQUERO SUÁREZ-SOMONTE, Pilar – GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás, Aproximación a la fuente latina del *Libro de las generaciones de los dioses de los gentiles* utilizada en la *General Estoria* de Alfonso X el Sabio, dins Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos, 4, Madrid, 1993, ps. 93-111 (ps. 105-106).

⁹⁹²⁷ Més detalls en el capítol II.1.3.

⁹⁹²⁸ En l’edició d’Aramon i Serra (vol. 3, p. 271), es relaciona ja el mite amb el text.

⁹⁹²⁹ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Citat per BRANCA, Vittore, Boccaccio, protagonista nell’Europa letteraria fra tardo Medioevo e Rinascimento, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000* (Cuadernos de filología italiana, extra-3), Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 21-37 (p. 26).

sobre una presumpta mala lectura de *Thesti filia com *Thesei filia*. Aquest lapsus apareix en les gloses del poeta irlandés John Scotus Eriugena (ca. 815-ca. 877) al *De nuptiis Philologiae et Mercurii* de Marcia Capella (fl. ca. 410-420; un obra clàssica, on s'al·legoritza el tema les set Arts Liberals; molt coneguda en l'edat mitjana), en la glossa 488,1: “*Puella.- Id est Leda, Thesei filia.*”⁹⁹³⁰ Si l'autor del *Curial* llegí aquesta glossa o la per ventura la conegué en forma d'acudit erudit, li degué fer gràcia.

VI, v. 110-111

Antíope

III.15: “¡E tu, filla de Nocturno, qui per lo dit Jovis fuist deflorada, prenent lo dit Jovis forma de Saturno, déu de la mar, e nasqueren dos fadrins!” En Ovidi: “*addidit, ut satyri celatus imagine pulchram / Iuppiter inplerit gemino Nycteida fetu.*” Antíope és dita en Ovidi *Nicteida* per ser filla del rei Nicteu de Tebes. Ella i sa germana Nictímenes eren conegudes com les Nictèides. L'antropònim patern és relacionat etimològicament per l'anònim amb *Nix* (deessa grega de la Nit) i amb els epítets *Niyktelios/Nictelius* ('Nocturn') aplicats a Dionís/Bacus (Pausànies, *Periègesi* I,xl,6; Ovidi, *Metam.* IV,15). Antíope la Nictèida, doncs, fou posseïda sexualment per Júpiter, transformat aquest en sàtir. Aquesta circumstància, a banda d'enllaçar amb la imatge del Bacus “Nocturno”, un déu especialment amic dels sàtirs, serveix a l'autor per a perpetrar una nova deturpació, en confondre deliberadament el *Satyri* o *Saturi del vers amb el nom del déu *Satur[n]i*. No content amb això, converteix Saturn en “déu de la mar”, quan ell sap perfectament que la deïtat oceànica és realment Neptú, protagonista de més d'un episodi de la novel·la amb aquesta funció.⁹⁹³¹ Els fadrins concebuts foren els bessons Zet i Anfió. El propòsit hilarant de les alteracions d'aquest capítol és més que evident.

VI, v. 112

Alcmena

III.15: “¡E tu, Alcimena, filla de Amfitrion, qui, enganada per lo dit Jovis, parist Hèrcules, lo fort, e ·s doblà aquella nit en dues nits!” D'aquest mite, s'ha tractat ja parlant de Boccaccio (*Genealogie deorum*, XII,28).⁹⁹³² El vers d'Ovidi sols diu que fou seduïda també per Júpiter: “*...cum te, Tirynthia, cepit*”. El gentilici al·ludeix a Tirinta, ciutat pròxima a Argos, d'on era oriünda Alcmena. Ací l'error de torn és el següent: l'autor del *Curial* transforma Alcmena en “filla” d'Amfitrió, quan en realitat és la muller d'aquest. La variant ortogràfica *Alcmena* (amb *-i-*) apareix en Higini (*Fabularum liber*, 29), font no divulgada en temps del *Curial*, i en altres autors antics i medievals. Boccaccio diu que Alcmena “*nupsit Amphytrioni Thebano, et a Iove dilecta est, et in specie Amphytrionis viri sui ab eo oppressa, Herculem peperit.*” El de *fors Hercules* o Hèrcules “lo fort” és un epítet usitadíssim en la literatura clàssica, medieval i humanística; en aquest cas, recorda a l'“Hèrcules lo fort” de *Los treballs d'Hèrcules* (València, 1417) d'Enric de Villena, del qual sols és possible accedir, ara com ara, a la versió castellana (cap. XII): “Por ende, convienen que invoquen o llamen al fuerte Hércules, por quien se entienden las devotas e çientes personas que han mayor fuerça por virtud de la çiençia.”⁹⁹³³ La

⁹⁹³⁰ SCOTTUS, Iohannes, *Annotationes in Marcianum*, ed. a cura de Cora E. LUTZ, The Medieval Academy of America (publication number 34), Cambridge (Massachusetts), 1939, p. 200

⁹⁹³¹ En les *Geòrgiques* de Virgili (II,197: “*saltus et satyri petito longinqua Tarenti*”), es recorda la llegendària fundació de Tàrent, el *saturum Tarentum*, per Tares, fill de Neptú i de la nimfa *Satyria*. Però dubtem que aquest fet tinga cap relació amb el text que ens ocupa.

⁹⁹³² Vegeu el capítol II.1.5.

⁹⁹³³ VILLENA, Enrique de, *Los Doce Trabajos de Hércules* (Zamora, por Antón de Centenera, 1483), a cura de CÁTEDRA, Pedro Manuel – CHERCHI, Paolo, Universidad de Cantabria, Santander, 2007, p. 80.

conversió d'aquella nit en l'equivalent a dues apareix en les *Faules* d'Higí,⁹⁹³⁴ però també en les *Tristia* i *Heroides* d'Ovidi;⁹⁹³⁵ en les *Tragèdies* de Sèneca;⁹⁹³⁶ en les *Elegies* de Properci,⁹⁹³⁷ i els *Diàlegs* de Llucià.⁹⁹³⁸ Tanmateix, per al cas que ens ocupa, deduïm que l'autor ho recordaria haver llegit en l'*Expositio Hercules furentis* de Nicholas Trevet, exegesi medieval de la tragèdia de Sèneca (*actus I, carmen 1*): "*Iupiter etiam in generatione eius [d'Hèrcules en Alcmena] impendit duas noctes, id est spacium duarum noctium, que ut essent prolixiores, precepit soli ut tardaret surgere in oriente.*"⁹⁹³⁹ En la versió catalana de les *Tragèdies* de Sèneca (fi del segle XIV), es llig així la glossa de Trevet: "La sua mare Alcimena ffon fatigada en lo seu part, e Júpiter, en lo seu concebiment, donà espay de dos nits a ffi que la nit de la concepció ffos pus longa."⁹⁹⁴⁰ Tanmateix, cal advertir que el text clàssic que més s'acosta a la redacció de l'anònim és el dels *Amores* d'Ovidi (I,xiii, vv. 45-46): "*Ipse deum genitor, ne te tam saepe uideret, / Commisit noctes in sua uota duas*" ('El pare dels déus

⁹⁹³⁴ HIGÍ, *Faules*, ed. i trad. a cura d'Antònia SOLER NICOLAU, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2011, vol. 1, p. 125: "*Qui [Júpiter] tam libens cum ea concubuit ut unum diem usurparet, duas noctes congeminaret, ita ut Alcimena tam longam noctem admiraretur.*"

⁹⁹³⁵ OVIDIO (Publi Ovidi Nasó), *Tristes*, ed. a cura d'Eulogio BAEZA ANGULO, CSIC, Madrid, 2005, p. 65 (II, v. 402) al·ludeix a Alcmena, sense nomenar-la, com 'aquella en obsequi de la qual s'ajuntaren dues nits' ("*...et noctes cui coiere duae*"); OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Heroides*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927, p. 44 (IX, *Deianira Herculi*, 9-10), on es parla d'Hèrcules com "*...cui nox –sic creditur– una / Non tanti, ut tantus concipere fuit*" ('aquell al qual –així ho diuen– una nit no bastà perquè un de tan gran com tu fos concebut').

⁹⁹³⁶ SÈNECA (Lucius Annaeus Seneca), *Tragoediae / Tragedias*, ed. i trad. a cura de Germán VIVEROS, Universidad Autónoma de México, Mèxic, 1998, vol. 1, p. 4 (*Hercules furens*, III,23-24): "*pariterque natura astra promissa occupet / in cuius ortus mundus impendit diem*" ('[Hèrcules] ocupe els astres promesos, pel naixement del qual el cel utilitzà un dia', però retardant a dos l'eixida de Febus); vol. 2, p. 143 (*Hercules oetaeus*, vv. 147-150), quan el cor posa en dubte la paternitat d'Hèrcules: "*Falsa est de geminis fabula noctibus, / aether cum tenuit sidera longius / commisitque vices Lucifer Hespero / et Solem vetuit Delia tardior*" ('És falsa la història de la nit de connubi, quan els estels romangueren massa temps al cel, quan Lucifer es bescanvià per Hesperus, i Dèlia [la Lluna], lenta en excés, retingué el sol.'). i vol. 2, p. 190 (*ibidem*, vv. 1865-1867): "*plangite natum cui concepto / lux una perit noctesque duas / contulit Eos*" ([Hèrcules], 'en la concepció del qual es perdé un dia, en haver reunit dues nits l'Aurora').

⁹⁹³⁷ PROPERCI, *Elegies*, ed. a cura de Joaquim BALCELLS i trad. al català de Joan MÍNGUEZ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1946 (2a ed., a cura de Josep VERGÉS), p. 54 (XXII [XV], vv. 25-26): "*Iuppiter Alcmenae geminas requieverat Arctos, / et caelum noctu bis sine rege fuit*" ('Dues vegades llüiren les Osses mentre Júpiter reposava amb Alcmena, / i dues nits estigué el cel sense rei').

⁹⁹³⁸ SAMÒSATA, Llucià de, *Obres, vol. I (Diàlegs dels déus. Diàlegs marins)*, ed. i trad. a cura de Montserrat JUFRESA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1966, p. 63 (diàleg X. *Mercuri i Hèlios*), Mercuri retrau humorísticament al déu del carro solar que haguera obeït les ordres de Júpiter de detenir els seus cavalls a fi que aquest poguera romandre el temps equivalent a tres nits –no dues, com ho establí la tradició mitogràfica– compartint el llit amb Alcmena. Finalment, el sofista grec del segle II Eli Arístides esmenta també el prodigi discurs sobre Hèrcules (*Orationes*, XXXX,2). Vegeu ARÍSTIDES, Aelius, *Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia. Volumen II, Orationes XVII-LIII continens*, ed. a cura de Bruno KEIL, Weidmann, Berlín, 1898.

⁹⁹³⁹ Citem a partir de la versió llatina de TREVET, Nicholas, *L. Annaei Senecae Hercules furens et Nicolai Treveti expositio*, In aedibus Athenaei, Roma, 1959; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it> Les *Tragèdies* de Sèneca, considerades una font de coneixements mitològics, eren llegides amb el comentari escolàstic del dominicà anglés Trevet (ca. 1316), que influïa en les traduccions a llengües romàniques. Vegeu MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, Notes sobre la difusió de les obres de Nicolau Trevet a Catalunya: la traducció de les *Tragèdies* de Sèneca i els comentaris de Trevet, dins *Caplletra*, 13, València, 1992, ps. 117-134.

⁹⁹⁴⁰ SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino ("Els nostres clàssics", B, 14-15), Barcelona, 1995, vol. 1, p. 115.

[Júpiter], ell mateix, a fi de no veure't [Aurora] tan sovint, reüní dues nits per satisfer el seu amor').⁹⁹⁴¹

VI, v. 113

Egina

III.15: “¡E tu, filla de Ysop, déu del flum, qui per lo dit Jovis fuist strupada, prenent lo dit déu forma de foch!” Filla del déu-riu Asop, cosa que li val en Ovidi l'epítet d'*Asòpida*: “*Asopida luserit ignis.*” No és, doncs, cap filla d'Isop: l'autor de les famoses faules, que Lorenzo Valla traduïa al llatí (Gaeta, primavera del 1438) per a l'educació de Ferran d'Aragó –l'infant destinat a heretar el tron– i per a gaudi dels cortesans napolitans d'Alfons el Magnànim.⁹⁹⁴² Una nova broma, doncs. Júpiter, transformat en foc o en àguila (segons altres versions), la raptà i engendrà en ella Èac, primer rei de l'illa d'Egina. Una faula d'Isop, la del caçador i la pell de l'ós, és tinguda en compte (“*venator intrepidus*”) en els lemes humanístics amb què el Pisanello decorà les medalles del rei d'Aragó (1448-1449) sota l'atent mecenatge del gran camarlenc Enyego d'Àvalos.⁹⁹⁴³ Ressona també la faula del *venator intrepidus* en *Curial e Güelfa*, en el combat de Curial contra el Sanglier.⁹⁹⁴⁴

VI, v. 114

Mnemòsine

III.15: “¡E tu, Menòsia, qui per lo dit Jovis, mudat en forma de pastor, fuist strupada!” Mnemòsine, segons el vers d'Ovidi, “*Menosynen pastor*” (que no *Menòsia*, com en trabuca el nom l'escriptor), és la titànida que personifica la memòria. Júpiter, disfressat de pastor, jagué amb ella nou nits seguides i engendrà les Muses. La forma *Menòsia* remet a la consulta d'algun Ovidi moralitzat del nord d'Itàlia: es troba també en el volgarizzamento de *Les metamorfosis* publicat el 1522 a Venècia pel poeta Nicolò degli Agostini: “...che per Menosia fecte tanto con uno pastore che al suo dominio la ridusse”.⁹⁹⁴⁵

VI, v. 114

Prosèrpina

III.15: “¡E tu, Deoyda, qui, mudat lo dit Jovis en forma de serp, fuist deflorada per ell!” En aquest cas no sembla haver cap incorrecció. La deessa Persèfone/Prosèrpina és presentada per Ovidi amb aquest epítet de *Deoida*, per ser filla de Deó (Demèter/Ceres): “*variusque Deoida serpens*”. Júpiter era el seu pare, car l'engendrà en Deó. Com explica Xavier Gómez,⁹⁹⁴⁶ les versions mitològiques on es tractava d'aquest incest eren considerades una aberració –exhibida en clau d'humor per l'anònim, és clar–, que Boccaccio tractà de reconduir moralment (*Genealogie*, II,10) distingint entre dues Prosèrpines diferents: la violada per Zeus seria, doncs, una altra així anomenada, i no pas la Prosèrpina Deoida: “*De Proserpina prima, X primi Jovis filia.– Ex Proserpina Jovem non nullos suscepisse filios ostendit Tullius, et inde illius etiam fuisse filiam; quod quidem possibile est honestate servata, et Proserpinam habuisse coniugem, et ex hac eadem vel ex alia muliere Proserpinam habuisse filiam, quam Liberi fratris sui fuisse coniugem idem videtur testari Tullius. Cum de ea nil aliud legisse meminerim.*” Jugant a dir-ne la contrària, és a dir, *honestate non servata*, l'autor del *Curial* ja s'ocupa de no deixar

⁹⁹⁴¹ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Amors*, ed. i trad. de Jordi PÉREZ DURÀ i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1971, p. 55.

⁹⁹⁴² VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore (“Thesaurus Mundi”, 20), Pàdua, 1981, p. 403.

⁹⁹⁴³ Aspecte de què tractem extensament en el capítol I.3.4.

⁹⁹⁴⁴ Vegeu més amunt, on tractem d'aquesta curiosa connexió, relacionada iconogràficament amb la medalla del *venator intrepidus*.

⁹⁹⁴⁵ OVIDI (Publius Ovidius Naso), *Di Ovidio, “Le Metamorfosi”, cioè transmutationi, tradotte dal latino diligentemente in volgar verso, con le sue allegorie, significazione et dichiarazione delle fabole, in prosa*, trad. per Nicolò degli Agostini, Venècia, 1533, f. 58v.

⁹⁹⁴⁶ GÓMEZ FONT, X., *Les Metamorfosis...*, ps. 77-78.

dubte sobre el brutal incest (“deflorada per ell!”) quan fa ús de l’epítet matern.

VI, vs. 424-674

Procne

III.55: “Semblantment Prognés, filla de Pandíon, matà Ítim son fill, e -l féu menjar a Tereu son marit, per un sol despit, ço és, perquè a força jagué, e despuys tallà la lengua a Filomena, germana de la dita Prognés, de què lo dit Tereu fonch per los déus convertit en upega, Filomena en rossinyol e Prognés en oronella.” En la tradició mitològica grega, Procne esdevé rossinyol i Filomela, oroneta; en la llatina, que és la que segueix l’anònim del *Curial*, és a la inversa; d’ací que *filomela* haja esdevingut un cultisme literari o poètic, com a sinònim de *rossinyol*.⁹⁹⁴⁷ Procne, filla del rei Pandíon I d’Atenes, es casà amb l’heroi traci Tereu, amb el qual procreà Itis. El marit i pare d’Itis violà Filomela, l’estimada germana de Procne, i li tallà la llengua per tal que no el delatara. Les germanes planejaren una venjança cruel: mataren Itis i el serviren de sopar a Tereu. Assabentat de l’engany, aquest entrà en còlera i volgué occir-les, però els déus s’hi interposaren: en Ovidi, Procne esdevé oroneta; Filomela, rossinyol, i Tereu, un *epops* (v. 674: “*nomen epops volucris*”), és a dir, una puput (*Upupa epops* L.). L’ortografia dels mots subratllats revela la consulta d’algun Ovidi moralitzat italià, en coincidència amb Bernardo Clodio, que publicà el 1696 a Roma les *Tristia* ovidianes, traduïdes i comentades: “che gli dei cangiarono Progne in una rondine (...), e Filomena in un rossignolo, siccome i il picciolo Iti in un fagiano, e Tereo in una upupa o upega, o bulba, uccello armato di cresta, e che va di continuo come in traccia del figliuolo, chiedendo dappertutto ove sia con questi piccoli accenti: ‘pu – pu’.”⁹⁹⁴⁸ Caldria detenir-se en aquest vocable, *upega*, usat amb naturalitat per a traduir l’*epops* d’Ovidi. En italià normatiu, se’n diu *upupa* també, però com a mot imposat sobre múltiples variants dialectals.⁹⁹⁴⁹ *Upega* és com se’n deia a la Provença,⁹⁹⁵⁰ el Piemont i la Llombardia, i, tirant cap a llevant, fins a Vicenza (la Terra Ferma veneciana).⁹⁹⁵¹ Cap a ponent, al Llenguadoc, se’n deia *lupega*; a la Ligúria, *puvupù*; a Savoia, *etpia*, però a la vall d’Aosta, *putta*; en romanx de Suïssa, *pupula*; a Venècia, a diferència de Vicenza, *gallo de paradiso*; a Pisa, *galletto marzolo*; a Florència *bubbola*; a Siena, *puppola*; al reialme de Nàpols, *pupita* i *pìgula*, i a Sicília, *crìstella*.⁹⁹⁵² El provençal antic *upega*⁹⁹⁵³ apareix –com única

⁹⁹⁴⁷ Vegeu CODINA, Francesc, Verdaguer sentint un rossinyol: el paradís perdut, el cel, el cant impossible, dins *Professor Joaquim Molas. Memòria, escriptura, història*, Universitat de Barcelona (“Homenatges”, 19), Barcelona, 2003, vol. 1 (Literatura del segle XIX), ps. 329-346 (p. 335, n. 19).

⁹⁹⁴⁸ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Delle poesia malinconiche di Publio Ovidio Nasone, libri cinque*, traduïdes i comentades per Bernardo CLODIO, Venècia, 1820 (11a ed.), vol. 5, ps. 28-29 (glossa a *Elegiae* V,1, v. 30).

⁹⁹⁴⁹ LECLERC, George-Louis (comte de Buffon), *The History of the Birds*; ed. facsímil, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, vol. 6, p. 379, recull les formes *buba*, *upega*, *gallo di paradiso*, *galletto di maggio*, *puppola*, *crìstella* i *putta*, però encara n’hi ha més.

⁹⁹⁵⁰ En provençal antic, la documenta SIMONET, Francisco Javier, *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hipano-mozárabe*, Tipogr. Fortanet, Madrid, 1888, p. 59.

⁹⁹⁵¹ Vegeu GUESSNER, Conrad, *Conradi Gesneri Tigurini, medici & Philosophiae professoris in Schola Tigurina, ‘Historiae Animalium’. Liber III, qui est ‘De Avium natura’*, Tipogr. de Christoph Froschauer, Zurich, 1555; ed. digital a cura de Fernando CIVARDI (<http://www.summagallicana.it/Gessner> Zentrum/trascrizioni/Historiae animalium liber III), consultada en febrer del 2013.

⁹⁹⁵² Vegeu també LECLERC, George-Louis (comte de Buffon), *The History of the Birds*; ed. facsímil, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, vol. 6, p. 379.

⁹⁹⁵³ SIMONET, Francisco Javier, *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hipano-mozárabe*, Tipogr. Fortanet, Madrid, 1888, p. 59.

menció en català, a banda del *Curial*– en Llull.⁹⁹⁵⁴ Per a algú que haguera practicat durant anys la caça a la Llombardia, el zoònim *upega* li sonaria natural, encara que no hauríem de descartar –pel que citàvem més amunt– que provinguera d’alguna glossa ovidiana igualment llombarda o nord-italiana. Quant a la mutació ortogràfica de *Philomela* en *Philomena*, val a dir que fou afavorida en la baixa edat mitjana per la popularització del conte ovidià de Chrétien de Troyes titulat així, *Philomena* (ca. 1165-1170),⁹⁹⁵⁵ que acompanya un *Ovidi* moralitzat francès. Angelo Decembrio, humanista protegit i acollit a casa seua per Enyego d’Àvalos, recomanava com a forma preferent “*Philomena. - Avis nota et nomen muliebre, quod velut ‘amata’ significat*”, en la seua *Politia literaria* (ll. VII, cap. 81) o manual de l’art d’escriure correctament.⁹⁹⁵⁶ Pel que fa, finalment, a l’original ortografia *Ítim* del *Curial*, en lloc d’*Itis*, podria relacionar-se amb l’acusatiu *Ityn* del vers 652 d’Ovidi. Però és més fàcil pensar que, en un resum de la faula, influïra també Boccaccio (*Genealogie* IX,8): “*De Thereo..., qui genuit Ythim.– (...) Que cum iam illi Ythim filium peperisset (...). Ythim parvulum filium (...). Prognos in irundinem verteretur, et pullo in habitu propria tecta servaret. Altera vero, in avem sui nominis [Philomela] mutata, silvas petiit quas nocte reliquerat. Thereus autem upupa factus est.*”

VII, vv. 368-370

Ctèsil·la

III.15: “¡E tu, filla del rey Alcedomonte, qui, empenyada per lo dit Jovis, per ço que ton pare no ho sabés, parist com a coloma”. Ctèsil·la, oriünda de Cartea, ciutat de l’illa de Ceu, i filla d’Alcidamant, era sacerdotessa d’Àrtemis a Atenes.⁹⁹⁵⁷ Volia casar-se amb el jove Hermòcares, però Alcidamant pretenia impedir-ho. La parella se’n fugí, es casaren i ella es quedà embarassada, però morí dels dolors del part. Quan la portaven a soterrar, del sudari sortí una coloma (animal luxuriós per antonòmasia per als antics, vinculat al culte d’Afrodita/Venus, deessa de l’amor;⁹⁹⁵⁸ detall que aporta tinta còmica a la frase “parist com a coloma”) per mediació divina, i el cadàver de la difunta desaparegué. Hermòcares consultà el significat del prodigi a l’oracle de Delfos i Apol·lo li manà edificar un temple a Iúlida, en record de la finada, que duria el nom d’Afrodita Ctèsil·la. La tosca castellanització d’*Alcidamas* o *Alcidamant* en *Alcedomonte* recorda humorísticament algunes adaptacions onomàstiques,

⁹⁹⁵⁴ Encara que no era mot d’ús corrent a les illes Mallorcaes. Vegeu LLULL, Ramon, *Romanç d’Evast e Blanquerna*, ed. a cura d’Albert SOLER i Joan SANTANACH, Patronat ‘Ramon Llull’, Barcelona, 2009, p. 395.

Pyrame et Thisbé, Narcisse, Philomena. Trois contes français du XIIe siècle, éd. et trad. fr. Emmanuèle Baumgartner, Paris, Gallimard, 2000

⁹⁹⁵⁵ TROYES, Chrétien de, “*Philomena*”: *conte raconté d’après Ovide par Chrétien de Troyes, publié d’après tous les manuscrits de l’“Ovide moralisé”*, ed. a cura de C. de BOER, Geuthner, París, 1909; BAUMGARTNER, Emmanuèle (ed. i trad.), *Pyrame et Thisbé, Narcisse, Philomena. Trois contes français du XIIe siècle*, Gallimard, París, 2000; HOEPFFNER, Ernst, *La Philomena* de Chrétien de Troyes, dins *Romania*, 57, París, 1931, ps. 19-74; ROUSTANT, Sylvia, *Philomena* de Chrétien de Troyes: *Métamorphose d’une métamorphose au temps du roman*, dins *Carnets*, 5 (“*Métamorphoses Littéraires*”), Porto, maig 2013, ps. 63-76.

⁹⁹⁵⁶ DECEMBRIO, Angelo Camillo, *De politia litteraria variisque poetarum Virgilii laudibus*, ed. a cura de Norbert WITTEN, K. G. Saur, Munic-Leipzig, 2002, p. 494.

⁹⁹⁵⁷ La història a la qual al·ludeix succintament Ovidi, la desenvolupen Nicànder (*Fragments*, 50) i Antoní Liberal (*Metamorfosis*, 1). Vegeu NICANDER, *The Poems and Poetical fragments*, ed. i trad. a cura d’A. S. F. GOW i A. F. SCHOLFIELD, Cambridge University Press, Cambridge, 1953, p. 207; LIBERAL, Antonino, *Metamorfosis*, trad. a l’espanyol a cura de José Ramón del CANTO NIETO, Akal, Madrid, 2003, ps. 65-70.

⁹⁹⁵⁸ Fa referència, per exemple, a les “*Veneris columbae*” PROPERCI, *Elegies*, ed. a cura de Joaquim BALCELLS i trad. al català de Joan MÍNGUEZ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1946 (2a ed., a cura de Josep VERGÉS), p. 79 (III,iii, v. 31).

filològicament heterodoxes, de les glosses d'Enric de Villena. La intrusió de Júpiter en l'episodi és una més de les equivocacions buscades per l'autor; en aquest cas, deguda a l'aparició de dit déu en el vers immediatament anterior (v. 367), però no en relació amb el cas de Ctèsil·la, sinó tractant Ovidi de la conversió en esculls marins, per Júpiter, dels telquins, poble de la ciutat de Ialiso (a l'illa de Rodos), l'esguard dels quals causava encanteris malèfics sobre els qui eren observats. Els versos 367-370, pertanyen al recorregut de la fugida de Medea, i són: "...*Iuppiter exosus fraternis subdidit undis; / Transit et antiquae Cartheia moenia Caeae, / Qua pater Alcidas placidam de corpore natae / Miraturus erat nasci potuisse columbam.*" La menció ací de Júpiter, com s'observa, pertany al relat precedent. Ovidi solament parla, pel que fa al cas de Ctèsil·la, de les antigues muralles de la ciutat de Cartea, "on el pare, Alcidas, es meravellà de veure com de les despulles de la seua filla Ctèsil·la haguera pogut nàixer una plàcida coloma." Es podria suposar que l'autor del *Curial* sobrentén que és el déu Júpiter el qui opera el miracle.⁹⁹⁵⁹ En qualsevol cas, resulta impropedent llegir que Ctèsil·la fóra "empenyada per lo dit Jovis" a espatles del pare. El context paròdic del capítol III.15 fa pensar en una més de les errades premeditades que s'hi concatenen.

VII, vv. 386-387

Menefró

III.15: "¡E tu, Menofron, qui per Jovis una nit fuist mudat en bèstia fera, per ço com volguist fer luxúria ab ta pròpria mare!" Ovidi compara Menefró amb les feres, pel seu incest, però no diu exactament que es transformara en bèstia: "*Dextera Cyllene est, in qua cum matre Menephron / Concubitus erat saeuarum more ferarum.*" És a dir: 'A la dreta està Cilene, on Menefró havia de gitar-se amb sa mare tal com fan les feres salvatges.' Menofron pretengué jaure carnalment amb sa mare quan aquesta s'adormí enmig del bosc. Alguns moralitzadors sí que ho interpreten, com l'autor del *Curial*, com la metamorfosi del fill incestuós en fera i ho atribueixen a la intervenció de Júpiter.⁹⁹⁶⁰ És corrent l'ortografia *Menephron*, i són estranyes les versions manuscrites medievals o els *Ovidis* moralitzats on figura la variant *Menophron* (amb -o-).⁹⁹⁶¹ En romanç, sols apareix la forma *Menofron* en un poema anònim francès de ca. 1377, *Les észez d'amours* (escacs d'amor moralitzats) on es fa resum dels amors irregulars cantats per Ovidi (vv. 3290-3294): "Pasiphé y aime un thorel / Et trop en desire a joir, / Qui est grant merveille a oïr; / Mirra son pere y aime aussy, / Et Menofron sa mere sy."⁹⁹⁶² Algunes *Metamorfosis* amb la forma *Menophron* eren italianes: en el *Totius Latinitatis Lexicon*

⁹⁹⁵⁹ O pensar que s'ha produït en en la novel·la una confusió de Ctèsil·la amb Astèria, filla de Ceu (Boccaccio, *Genealogie*, IV,21), transformada en guatla quan Júpiter, en forma d'àguila, la perseguia. Així ho proposa GÓMEZ FONT, X., *Les Metamorfosis...*, p. 76.

⁹⁹⁶⁰ Per exemple, llegim en OVIDIO NASÓN, Publio, *Metamorphoseos del excelente poeta Ovidio Nassón, traducidos en verso suelto y octava rima, con sus allegorías al fin de cada libro*, trad. per Antonio PÉREZ SIGLER, Tipogr. de Juan Bautista Varesio, Burgos, 1609, p. 506: "Menefron fue un hombre bárbaro de Cyllene, monte de Arcadia, a el qual (dize Ovidio) convirtió Júpiter en fiera, porque quiso tener illicito ayuntamiento con su propia madre."

⁹⁹⁶¹ Apareix com *Menophron* en OVIDE, *Les Metamorphoses*, trad. en prosa francesa per Nicolas RENOARD, Claude Rigaut i Claude Obert, Lleó de França, 1628, p. 279, i en el lexicògraf londinenc Thomas Thomas (1553-1588), autor d'un *Fabularum Ovidii interpretatio ethica, physica, et historica, tradita in academia Regiomontana a Georgio Sabino*, autoedició, Cambridge, 1584. *Sabino* és el sobrenom d'un poeta de Brandemburg, Georg Schüler (+1560) estudiós i imitador d'Ovidi.

⁹⁹⁶² HEYWORTH, Gregory – O'SULLIVAN, Daniel E. (eds.), *'Les Eschez d'Amours'. A Critical Edition of the Poem and its Latin Glosses*, Brill, Leiden, 2013, p. 226. Vegeu també CONTY, Évrart de, *Le livre des észez amoureux moralisés*, ed. a cura de Françoise GUICHARD-TESSON i Bruno ROY, Ceres ("Bibliothèque du Moyen Français", 2), Montreal, 1993, p. 418.

(1761) d'Egidio Forcellini apareix, de fet, la forma *Menophron*.⁹⁹⁶³ Enfront de la variant amb –e– d'Ovidi, aquesta adaptació llatina amb –o– de l'antropònim grec és la proposada per Higí en el *Fabularum Liber* (CCLIII,2), precisament en el capítol on tracta d' 'Aquelles que fornicaren incestuosament' ("Quae contra fas concubuerunt"): "Menophron, cum Cyllene filia in Arcadia et cum Bliade matre sua."⁹⁹⁶⁴ Tanmateix, de l'obra d'Higini, coneguda només per Fulgenci, Isidor i Arnulfus Rufus (segle XII), sembla que es conservava un únic manuscrit (el de l'*editio princeps* del 1535) desconegut a la Itàlia dels humanistes.⁹⁹⁶⁵ Així que l'ortografia del *Curial* caldrà atribuir-la a la consulta d'un *Ovidi* italià amb la forma en –o–.

VII, vv. 396-397

Medea

III.55: "E recordats-vos que Medea, filla del rey Oetes, solament per fer despit a Jàson, matà sos propis fills." Jàson s'emportà amb ell Medea, princesa i sacerdotissa, i es casà amb ella, però després l'abandonà per a casar-se amb la princesa Glauca de Corint. Llavors, Medea matà amb art de màgia la seua rival amorosa i occí els dos fills que ella mateixa havia procreat de Jàson. Els versos referits al marge, al·lusius al parricidi, diuen: "*flagranteque domum regis male [Medea] uidit, utroque / sanguine natorum perfunditur inpius ensis, / ultaque se male marte Iasonis effugit arma.*" És a dir: 'Aleshores mulla de la sang dels seus fills l'espasa impia i en mala hora venjada la mare, fugí de les armes de Jàson.'⁹⁹⁶⁶ Una vegada obtinguda una venjança tan atroç, la mare escapà a les armes de Jàson. El pare de Medea s'anomenava *Eetes* (< *Aiêtês*), però en manuscrits medievals sol aparèixer la forma *Oetes*. Per exemple, en les *Tragèdies* de Sèneca en traducció catalana: "Oetes, pare de Medea".⁹⁹⁶⁷ També en Boccaccio (*Genealogie* IV,12: *De Medea Oete regis filia: "Oetes"*), que és seguit per Juan de Mena (*La Coronación*, ca. 1439: "E su padre fue Oetes", "Medea, hija del rey Oetes")⁹⁹⁶⁸ i pel mateix anònim del *Curial*.

VII, vv. 518-660

Egina i els mirmidons

III.15: "...e tot lo poble d'Argiva, qui fonch destruït per Juno, per ço com Jovis son marit jagué ab Ogienta, nada d'aquell poble, lo qual Jovis despuys restaurà e fèu altre molt major poble, de sement de formigues!" Zeus/Júpiter jagué amb Egina Asòpida (filla del riu Asop) i la traslladà a una illa grega que rebé el seu nom: Egina. El déu concebé en ella un fill, Èac, que fou rei de dita illa. Quan Juno s'assabentà d'aquesta infidelitat del marit, envià un terrible pesta o epidèmia a l'illa que la deixà quasi despoblada, com relata el mateix Èac (vv. 518 i ss.). En llatí, el nom de l'illa és *Aegina*, però l'anònim

⁹⁹⁶³ FORCELLINI, Egidio, *Totius Latinitatis Lexicon*, ed. a cura de Vincenzo DE-VIT, Tipogr. Aldiniani, Prato, 1859-1867, vol. 1, p. 731, s. v. *Blías*.

⁹⁹⁶⁴ En l'edició d'HIGÍ, *Faules*, ed. i trad. a cura d'Antònia SOLER NICOLAU, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2011, vol. 2, p. 136, es corregeix etimològicament el nom com *Menephron*, d'acord amb la fonètica original grega, respectada com s'ha vist per Ovidi, però en contrast amb les edicions clàssiques d'Higí elaborades a partir de l'*editio princeps* de Meyllus (Basilea, 1535).

⁹⁹⁶⁵ Vegeu la introducció d'Antònia SOLER, en l'edició citada en la nota anterior, ps. 39-41.

⁹⁹⁶⁶ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres VI-X (vol. II)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1930, p. 38.

⁹⁹⁶⁷ VILARAGUT, Antoni de, *Les "Tragèdies" de Sèneca*, ed. a cura de Marcelino GUTIÉRREZ DEL CAÑO, Tipogr. d'Antonio López & Cia., València, 1914, p. 435. Amb alguna variant gràfica, com *Oete* o *Eetes*. Vegeu SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino ("Els nostres clàssics", B, 14-15), Barcelona, 1995 vol. 2, p. 545.

⁹⁹⁶⁸ MENA, Juan de, *La Coronación* [ca. 1439], ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009, ps. 26 i 52, respectivament.

ho trabuca ortogràficament en *Argiva* (gentilici d'Argos), que és en realitat un dels epítets aplicats a la mateixa Juno. És com si hom simulara (vegeu el cas de *Prondes*, més amunt) una lectura forçada o incorrecta de les grafies gregues *Αργίνα*, per algú que desconeguera l'alfabet grec i les haguera interpretades com a llatines. En Ovidi es llig (vv. 523-524): “*dira lues ira populis Iunonis iniquae / incidit exosae dictas a paelice terras*”. És a dir: ‘Una terrible pesta caigué sobre el meu poble per la ira de Juno injusta, que odiava les terres que tenien el nom de la seva rival.’⁹⁹⁶⁹ El motiu de la còlera de Juno fou la relació del marit amb l'epònima Egina, que l'escriptor fa en canvi “nada d'aquell poble” i deforma en *Ogienta*, un hàpax que parodia les deturpacions ortogràfiques o males lectures dels manuals medievals. Podria inferir-se'n una mala transcripció d'*Eginia* (forma que figura en les glosses a l'*Eneida* d'Enric de Villena⁹⁹⁷⁰) > *Ogi[e]nta*, en paral·lel amb la variació *Evipia > *Evipta* (CeG III.0). O la mala lectura d'un manuscrit, per confusió ortogràfica *i/t* en ambdós casos. Tanmateix, el context està farcit d'errades estrambòtiques i indica senzillament una voluntat paròdica d'alterar noms sense que deixen de ser recognoscibles. Destruïda Egina per la pestilència, Èac pregà a Júpiter que l'ajudara a repoblar-la. El déu progenitor transformà les formigues d'una gran carrasca en colons; d'ací que els habitants foren coneguts en la guerra de Troia com “mirmidons”, del grec *myrmex*, ‘formiga’. La “sement de formigues” s'explica per una original lectura dels versos d'Ovidi (vv. 622 i ss.): “*forte fuit iuxta patulis rarissima ramis / sacra Iovi quercus de semine Dodonaeo; / hic nos frugilegas adspeximus agmine longo / grande onus exiguo formicas ore gerentes / rugosque suum seruantes cortice callem; / dum numerum miror, 'totidem pater optime', dixi, / 'tu mihi da ciues et inania moenia supple.'*” És a dir: “Per atzar hi hagué prop d'allí una raríssima alzina d'obert brancatge, consagrada a Júpiter, de llavor de Dodona [al·lusió a l'oracle de Dodona, a l'Epir, presidit per una enorme carrasca. D'una bellota o gla d'aquella, s'hauria sembrat aquesta]. Allà veiérem avançar en llarga multitud de formigues espigoladores que portaven a la menuda boca un gran feix, guardant sobre la rugosa escorça la mateixa senda. Mentre m'admiro del nombre: ‘Tants ciutadans, oh pare excel·lent’, vaig dir, ‘tu dóna'm i omple les buides muralles.’⁹⁹⁷¹ Continuen els versos subsegüents narrant la realització del prodigi.

VII, vv. 796-804

Venus i l'amor matrimonial

III.95: “...los cels se obrien, e aquella stela Diana, que, denunciant lo adveniment del dia, preceeix lo sol, començà a trametre sagetes de resplandor, e feriren los ulls de les dues dones; e elles, voltats los ulls llurs vers aquella part, veren aquella resplandent Venus (...). E trametent un raig il·lustrant la terra, posà suaument e blana una excel·lentíssima dona...” La teofania definitiva de Venus en la novel·la, quan aconsegueix reunir en l'amor “celest” i neoplatònic la Güelfa i Curial, està inspirada en part en uns hexàmetres d'Ovidi, del mite de Cèfal i Procris, que connecten amb l'argument i la intenció general de la novel·la, i que expliquen l'objectiu concret de l'aparició: “(...) *Iuuat o meminisse beati / temporis, Aecide, quo primos rite per annos / coniuge eram felix, felix erat illa marito. / Mutua cura duos et amor sociabilis habebat, / nec Iovis illa meo thalamos praeferret amori, / nec me quae caperet,*

⁹⁹⁶⁹ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres VI-X (vol. II)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1930, p. 41.

⁹⁹⁷⁰ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 2 (2000), p. 243.

⁹⁹⁷¹ OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres VI-X (vol. II)*..., p. 44.

no si Venus ipsa ueniret, / ulla erat; aequales urebant pectora flammae. / Sole fere radiis feriente cacumina primis...” Cèfal recorda així els anys de felicitat nupcial: ‘Em plau, oh! de recordar el benaurat temps, Eàcida, els primers anys en què, com es pertany, era feliç per la muller, ella pel marit. Ens teníem tots dos una mútua sol·licitud i un amor comú i ni ella hauria preferit el tàlem de Júpiter al meu amor, ni a mi m’hauria seduït cap dona, ni que m’hagués vingut la mateixa Venus: iguals flames ens cremaven el cor. A penes el sol feria amb els seus primers raigs...’⁹⁹⁷² Venus, en efecte, es presenta com un anunci de la felicitat matrimonial idíl·lica, que espera a la Güelfa amb Curial. L’expressió “un raig il·lustrant la terra” (< *radio terram illustrante*) manifesta la familiaritat de l’autor amb tractats d’astronomia, on és d’ús recurrent. Que l’autor de *Curial e Güelfa* tinguera en ment la història d’amor i fidelitat –i de reconciliació– de Procnis i Cèfal, ens informa sobre el més que probable caràcter epitalàmic de la novel·la. Pensem que, planejada per a celebrar el compromís (1444) i les noces (1445) del príncep Ferran d’Aragó, arribà a temps –encara que no es publicara– per a commemorar la reconciliació matrimonial d’aquest amb Isabella de Tàrent i la concepció d’un hereu del tron napolità (1448).

VIII, vv. 130-137

Pasífae

III.55: “Car legim que Pasífè, muller de Minos, rey de Cret, s’enamora de un tor, e, per indústria de Dèdalo, jagué ab ell, e hach un fill mig home e mig bèstia, apellat Minotauro.” Pasífae, lliurada en matrimoni al rei Minos de Creta, sentí passió zoofílica per un bou i demanà a l’artífex atenés Dèdal que li construïra un simulacre de vaca per a seduir-lo. Amb aquest artífici, concebé el monstre Minotaure, criatura de cap i cua de bou, i cos humà. En els versos 132-133, concretament, defineix Pasífae com aquella que amb la fusta enganyà un tor brau i concebé un fruit híbrid: “*Quae toruum ligno decepit adultera taurum / Discordemque utero fetum tulit!*” És a dir: ‘la que dins una fusta enganyà, adultera, un brau ferotge i portà en el seu ventre un fruit monstruós.’⁹⁹⁷³ Els personatges circumdants (Minos, rei de Creta; Dèdal; el Minotaure) no apareixen en Ovidi, però sí en l’explicació del mite que fa Boccaccio (*Genealogie*, IV,10), l’exegesi moral del qual influeix en la redacció de l’anònim: “*et tauro tunc obscene anima iungitur in lignea vacca, dum artificio ingenii nostri naturalibus preter nature leges innitimur.*” La frase final recorda quasi literalment la d’un text del moralista toscà Jacopo Passavanti (*Trattato della superbia*, caps. 5-6) que l’escriptor ha usat per a documentar el tema de la vanaglòria en el proemi al llibre III: “Come dicono le favole de’ poeti di quella reina Pasife che partorì il Minotauro, che era mezzo uomo e mezzo toro.”⁹⁹⁷⁴ De nou, observem com l’escriptor recorre a fonts italianes intermèdies, a més de l’original llatí d’Ovidi.

VIII, vv. 183-235

Ícar

II.24: Curial “féu haraut lo seu scuder, e li més nom Venjança e li féu fer les sues armes e la sua devisa, en la qual havia unes lletres dients: ‘No puges tant que te n’endenys, ne ‘t baxes tant que ‘n valles menys’.” Se’ns remet a la moralitat del mite ovidià, resumida en l’advertència de Dèdal al seu fill Ícar (vv. 203-208): “‘*Icare*’, ait, ‘*moneo, ne, si demissior ibis, / Unda gravet pennas, si celsior, ignis adurat: / Inter utrumque vola. Nec te spectare Booten / Aut Helicen iubeo strictumque Orionis*’”

⁹⁹⁷² Ibídem, ps. 49-50.

⁹⁹⁷³ Ibídem, p. 57.

⁹⁹⁷⁴ PASSAVANTI, Jacopo, *Trattato della Superbia* [ca. 1354], dins *Lo specchio della vera penitenza*, ed. a cura de F. L. POLIDORI, Felice Le Monnier, Florència, 1863, ps. 188-236 (ps. 216-221). Vegeu més amunt, on tractem en aquest mateix capítol de les fonts de caràcter religiós.

ensem: / Me dulce carpe viam' (...)” És a dir: “‘Que corris’, digué, ‘pel passatge mitjà, t’ho aconsello, Ícar. Perquè, si anessis més avall, l’ona no afeixugui les teves plomes, ni, més elevat, el foc no et cremi. Vola entre l’un i l’altre. I et mano de no mirar el Bootes ni Hèlix, ni l’espasa nua d’Orió: amb el meu guiatge, pren el camí.’ (...)”⁹⁹⁷⁵ No obstant aquesta inspiració clàssica, l’autor sembla construir la seua màxima sobre algun possible record de lectura infantil dels *Castigos del rey don Sancho IV*, un manual didacticomoral o *specula principis* (escrit en dues fases: 1292-1293 i ca. 1345) en què s’educaven els fills de nobles castellans en la baixa edat mitjana: “Fazer cosas por que más valgas, e non fazer cosas por que valgas menos.”⁹⁹⁷⁶

IX, v. 540-544

Biblis

I.29: “La Güelfa respòs: (...) Yo no sé ne pusch cobrir les mies passions (...), que yo no sé què és amor (...), sinó furor encesa e passió agradable. És ver que yo vull bé a Curial, e si açò vol dir amor, amor sia.” Sembla que l’autor vulla evocar la força que la passió amorosa és capaç d’imprimir en el cor d’una dona, com la Biblis d’Ovidi, enamorada a contracor i contra natura del seu germà: “*Ipsa tamen, quamuis animo graue ulnus habebam, / Quamuis intus erat furor igneus, omnia feci, / Sunt mihi di testes, ut tandem sanior essem, / Pugnauique diu uiolenta Cupidinis arma / Effugere (...)*.” És a dir: ‘Jo mateixa, encara que tingués al cor una greu ferida, encara que portés a dintre un igni furor, ho he fet tot, els déus me’n són testimonis, per arribar-me a guarir; he lluitat llargament per defugir les implacables armes de Cupido.’⁹⁹⁷⁷ Encara que també es podria pensar, alternativament, o complementàriament, en la “furor encesa” de la Dido enamorada d’Enees, segons que la canta Virgili (“*accensa furore*”, en l’*Eneida*, IV, v. 697).

X, vv. 155-161

Ganímedes

III.15: “¡E tu, Ganímedes, nat de Yulo, rey dels troyans, qui per lo dit Jovis en forma d’ànguila fuist arrapat e muntat al cel, e fuist fet pincerna seu!” La redacció podria connectar amb la del comentari dantesc de Benvenuto da Imola (Purg. IX, 22-24): “*Ganymedes filius regis troianorum cum ivisset cum sociis in venationem extra Troiam, ecce aquila, quae dicitur avis Iovis, subito illum raptum portavit in coelum, ubi factus dicitur pincerna Iovis*”,⁹⁹⁷⁸ que degué haver llegit el *Mitògraf Vaticà III* (*Supplementum, tract. XV,11*): “*Ganymedes, filius Troili regis Troiae (...), dilectus a Iove, raptus est ab eo (...), factus est pincerna Iovis, qui propter gratam propinationis meruit fieri signum caeleste.*”⁹⁹⁷⁹ Ara bé, en aquest cas, és molt més clara la dependència de la glossa 147 a l’*Eneida* de Virgili, per Enric de Villena: “Ganímedes.– Éste fue fijo del rey Yulo de Troya, muy fermoso mançebo del qual fingen los poethas que Júpiter, tomada forma de águyla, lo arrebató en sus uñas de la vall de Ida e se lo

⁹⁹⁷⁵ OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres VI-X (vol. II)*..., ps. 58-59.

⁹⁹⁷⁶ REY, Agapito (ed.), *Castigos e documentos para bien vivir ordenados por el rey don Sancho IV*, Indiana University, Bloomington, 1952, p. 215.

⁹⁹⁷⁷ OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres VI-X (vol. II)*..., p. 96.

⁹⁹⁷⁸ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

⁹⁹⁷⁹ MAIO, Angelo (ed.), *Classicorum auctorum e Vaticanis codicibus editorum, tomus III. Complectens Mythographos tres, Fabulas Phaedri ut aiunt novas, Boethii opuscula duo, Cassiodorii Supplementum, Epigrammata vetera, Geographum veterem, Gargili Martialis fragmentum De Pomis, Placidi glossas, et alia quaedam*, Tipografia Vaticana, Roma, 1831, p. 378.

subió al cielo e lo fiço su pincerna...⁹⁹⁸⁰ L'estrabòtic error de Villena, parodiat ací, cal relacionar-lo amb el patronímic *Iliades* (que Ovidi aplica a Ganímedes) i amb el nom *Ilos* d'un germà seu (però no del pare). Villena, o potser alguna font poc fidedigna en què confiava, vincula estranyament Ganímedes amb Ascani, dit també *Iulus* (*Eneida*, I, 267-268); el fill d'Enees, que el pare portà de Troia a Itàlia per a dotar-lo amb un regne. En realitat, Ganímedes era tingut per fill d'un mític Tros, rei de Troia, i no pas de cap "Yulo". Júpiter s'enamorà d'ell i es transformà en àguila per endur-se'l a l'Olimp, on exercia de coper (*pincerna*, en llatí) dels déus, encara que Juno, gelosa, el menyspreava.

X, v. 298-502

Mirra

III.55: "ne encara havets fet com la amarga Mirra, que s'enamorà de son propi pare, e, per indústria de una sua nodriça, cuydant lo pare jaure ab altra dona, jagué ab sa pròpia filla, e despuys, sabut l'engan, la matà, e los déus convertiren-la en arbre, lo qual contínuament plora, e les sues làgremes amargues tenen aquell mateix nom de mirra." Mirra aconsegueix gitar-se amb el pare, Cínires, fent-se passar per una nova concubina. El pare descobreix l'engany i la mata, però Afrodita/Venus la rescata de la mort i la transforma en l'arbre de la mirra, que plora unes llàgrimes molt apreciades en l'art de la perfumeria. El versos 500-502 diuen: "*Flet tamen, et tepidae manant ex arbore guttae. / Est honor et lacrimis, stillataque robore myrrha / nomen erile tenet...*" Les llàgrimes de l'arbre ploren i cauen tèbies, conservant l'honor, i la mirra destil·lada de la corfa porta el nom de la seua titular.⁹⁹⁸¹ L'adjectivació d'"amarga Mirra" i la insistència en "les sues làgremes amargues" participa de la tradició exegetica i literària medieval, inspirada en la Bíblia (associació de l'amargor de la mirra amb el dolor i les llàgrimes) i en una pseudoetimologia d'Isidor de Sevilla (*Etymologie*, XVII,viii,4: "*gutta viridis atque amara, unde est nomen accepit myrra*"). D'ací que són molts els autors medievals, com, per exemple, en àmbit catalanòfon, Isabel de Villena, que tracten de l'"amarguosa" mirra.⁹⁹⁸²

XIII, vv. 576-622

Memnó

III.15: "¡E vosaltres, auzells qui fets versos, e nasqués de la cendra del cors de Minos,⁹⁹⁸³ fill de Aurora, lo qual en la encontrada de Frígia fonch cremat per lo foch que Jovis hi tramés, e par que us lamentets per la mort del dit Minos!" No es tracta del mític rei de Creta, Minos (que apareix correctament identificat en *CeG* III.55; vegeu amunt, on tractem del mite de Pasífae), sinó d'una nova broma de l'autor, que canvia aquest per Memnó, rei d'Etiòpia, fill de l'Aurora (Eos), nebot del rei Príam de Troia. Aquil·les l'occió a la Frígia (nom antic d'Anatòlia, en la costa de la qual es localitzava Troia) i Júpiter encengué el foc de la seua pira funerària, a instàncies de l'esmentada Aurora. De la cendra, sortiren uns ocells que planyien pel dol del difunt: unes aus anomenades *Memnònides*. La transformació es descriu en els versos 600-622: "*Iuppiter aduerat, cum Memnonis arduus alto / Corruit igne rogos nigri que uolumina fumi / Infecere diem, ueluti cum flumina natas / Exalant nebulas,*

⁹⁹⁸⁰ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 2 (2000), p. 74. Per a les connexions intertextuals d'aquesta obra amb el *Curial*, vegeu el capítol II.1.3.

⁹⁹⁸¹ OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres VI-X (vol. II)*..., p. 119.

⁹⁹⁸² Que és objecte d'estudi per part de TWOMEY, Lesley, '*Manus mee distillaverunt mirram*'. The Essence of the Virgin and Interpretation of Myrrh in the *Vita Christi* of Isabel de Villena, dins BERESFORD, Andrew M. – HAYWOOD, Louise M. – WEISS, Julian (eds.), *Medieval Hispanic Studies in Memory of Alan Deyermond*, Tamesis ("Monografias"), Woodbridge (Regne Unit), 2013, ps. 189-214. La citació isidoriana, entre altres aportacions erudites, apareix en aquest article.

⁹⁹⁸³ Aramon i Serra, en l'edició anotada més amunt, ja s'adonà d'aquesta tergiversació.

*nec sol admittitur infra; / Atra fauilla uolat glomerataque corpus in unum / Densetur faciemque capit
sumitque calorem / Atque animam ex igni; leuitas sua praebuit alas / Et primo similis uolucris, mox
uera uolucris / Insonuit pennis; pariter sonuere sorores / Innumerae, quibus est eadem natalis origo; /
Terque rogam lustrant et consonus exit in auras / Ter plaangor; quarto seducunt castra uolati. / Tum
duo diuersa populi de parte feroces / Bella gerunt rostrisque et aduncis unguibus iras / Exercent
alisque aduersaque pectora lassant; / Inferiaque cadunt cineri cognata sepulto / Corpora seque uiro
forti meminere creatas. / Praepetibus subitis nomen facit auctor; ab illo / Memnonides dictae, sum sol
duodena peregit / Signa, parentali moriturae uoce rebellant. / Ergo allis latrasse Dymantida flebile
uisum; / Luctibus est Aurora suis intenta piasque / Nunc quoque dat lacrimas et toto rorat in orbe.” És
a dir: ‘Júpiter havia consentit; l’elevada pira de Mèmnon s’esfondra consumida per l’alt foc, i espirals
de negre fum enfosqueixen el dia, com quan els rius exhaleu boires d’ells nascudes, i el sol no arriba
sota d’elles; una negra cendra vola i aglomerada es condensa en un cos i pren una forma i agafa del foc
calor i vida; la seua lleugeresa li dóna ales, i primer semblant un ocell, després ocell veritable, bat amb
fressa les seves plomes; alhora les agiten altres germans innumerables que tenen el mateix origen; tres
vegades fan el tomb de la pira, i a l’uníson retrunyen en l’aire tres vegades els colps que es donen; la
quarta, es separen al voltant en dos camps. Aleshores des de dos costats oposats els ferotges pobles es
fan guerra amb els becs i les corbes ungles donen curs a llurs ires i es fatiguen, atacant-se, les ales i el
pit; i, ofrenes fúnebres a la cendra del sepultat, cauen els cossos germans i es recorden que han nascut
d’un coratjós heroi. L’autor de la nissaga dóna nom als súbits ocells; per ell es diuen Memnònides, i
quan el sol ha recorregut els dotze signes, abans de morir, tornen a combatre, amb crits, per llur pare.
Sembla, doncs, lamentable a d’altres que lladri la Dimantida; als seus propis dols és atenta l’Aurora i
encara avui dóna amoroses llàgrimes i escampa per tota la terra la seva rosada.’ Fins ací la traducció.
Pel que fa a la presumpta confusió *Minos/Memnon*, com en altres casos del mateix capítol, veurem que
no és gratuïta ni atzarosa. L’autor sap que alguns erudits veuen en el mite grec de Minos, el laberint de
Creta i el Minotaure una possible lectura llegendària (suggerida per Estrabó, i amb ressó en Diodor
Sícul i Eusebi) del gran laberint que un faraó d’Egipte anomenat *Memnon* (d’on vindria el nom de
Minos), havia construït a Abidos, i que els grecs antics coneixien com “el Memnònim”.⁹⁹⁸⁴ ¿Qui
parlava d’aquestes coses a la Itàlia on s’escrigué el *Curial*? Doncs, Francesco Filelfo, humanista i
hel·lenista de la cort de Milà, que en la dècada del 1440 –quan travà allí gran amistat amb Enyego
d’Àvalos– treballava sobre la *Geografia* d’Estrabó. Ja se n’havia dut un còdex de Constantinoble el*

⁹⁹⁸⁴ Diu Estrabó (*Geografia*, llibre XVII, cap. i, secc. 42): “Au-dessus d’elle [de Memfis] est Abydos avec le *Memnonium*, palais d’une magnifique ordonnance, construit tout en pierres de taille sur un plan à peu près semblable à celui que nous avons décrit en parlant du labyrinthe, mais un peu moins compliqué. Ajoutons qu’il s’y trouve une source à une grande profondeur, et que, pour descendre à cette source, on a construit des galeries basses avec voûtes creusées dans des blocs monolithes dont les dimensions et la structure sont également extraordinaires (...). Peut-être faut-il voir dans Memnon, comme quelques-uns l’affirment, le même prince que les Egyptiens appellent *Ismandès* dans leur langue, seulement, à ce compte, le labyrinthe ne serait lui aussi qu’un *memnonium*, oeuvre de la même main qui a élevé les monuments d’Abydos et de Thèbes (on sait que Thèbes a son *memnonium* ainsi qu’Abydos).” Oferim ací la traducció francesa d’ESTRABÓ, *Géographie de Strabon*, trad. del grec al francès d’Amédée TARDIEU, L. Hachette et Cie., París, 1867. Sobre les bases històriques i arqueològiques d’aquesta suggerent relació entre el Memnon egipci i el Minos cretenc, vegeu BERNAL, Martin, *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol. II. *The Archaeological and Documentary Evidence*, Rutgers University Press, New Brunswick (New Jersey), 2002 (2a ed.; 1a, 1991), ps. 266-268.

1423⁹⁹⁸⁵ i sol·licità a Aurispa un altra còpia el 1431, que no adquiria fins el 1441.⁹⁹⁸⁶ Quan el papa Nicolau V encarregà a Guarino Veronese que li traduïra l'obra al llatí, l'humanista demanà el còdex vell a Filelfo (1448), però aquest l'havia cedit a l'erudit venecià Leonardo Giustinian.⁹⁹⁸⁷ El fill d'aquest Francesco, Giovan Mario Filelfo, elaborà un *vogarizzamento* de l'obra,⁹⁹⁸⁸ i Guarino realitzà la seua versió llatina a Ferrara entre el 1452 i el 1458.⁹⁹⁸⁹ La caracterització sarcàstica “auzells qui fets versos” (l'escena ovidiana dels autodestructius ocells ja no pot ser més tètrica i obscurantista) juga amb una expressió de l'italià col·loquial –i poètic– *uccelli che fanno versi* o que *fanno il verso* ('ocells cantadors'). Com observa un sorprès Jean-Marie Barberà (trad. del *Curial* al francès), les memnònides no eren precisament unes aus paradisiàques: “Ce sont des oiseaux belliqueux qui se combattaient les uns les autres, et il ne semble pas qu'ils aient jamais eu la fibre poétique.”⁹⁹⁹⁰ A més, l'assumpte dels “versos” ens duu també sobre la pista del Memnó d'Egipte. El colós meridional de Memnó, prop de Tebes, visitat anualment pels referits ocells migratoris en el seu trànsit d'Etiòpia a l'Anatòlia (on era el sepulcre de l'heroi, sobre el qual combatien), s'identificà amb el fill de l'Aurora segons una inscripció del 20 dC; encara que en realitat era una efígie d'Amenophis III. Des que fou afectat per un terratrèmol el 27 dC, segons Estrabó (*Geografia*, XVII,i,46), el gegant de pedra començà a emetre uns sons màgics cada matí. Juvenal (*Satyrae*, XV, v. 5: “*dimidium magicæ resonant ubi Memnone chordæ*”, ‘allí on ressonen les cordes màgiques del Memnó partit’)⁹⁹⁹¹ els comparava amb el so d'una lira.⁹⁹⁹² Ridiculitzen el prodigi autors satírics tardans, com Filòstrat de Lemnos (*Vida d'Apol·loni de Tiana*, VI,4)⁹⁹⁹³ o Lluçia de Samòsata (*Philopseudes sive Incredulus*, 33).⁹⁹⁹⁴ Lluçia transforma el so en un

⁹⁹⁸⁵ SALMERI, Giovanni, Tra politica e antiquaria. Lettura di Strabone nel XV e XVI secolo, dins MADDOLI, Gianfranco (ed.), *Strabone e l'Italia antica. Atti del 2. degli Incontri perugini di storia della storiografia antica e sul mondo antico (Acquasparta, Palazzo Cesi, 25-27 maggio 1987)*, Edizioni scientifiche italiane, Nàpols, 1988, ps. 291-296 (p. 293).

⁹⁹⁸⁶ CALDERINI, Aristide, Intorno a la biblioteca e a la cultura greca di Francesco Filelfo, dins *Studi italiani di Filologia Classica*, 20, Florència, 1913, ps. 204-424 (p. 399).

⁹⁹⁸⁷ VERANI, Tommaso, Al chiarissimo Sig. Abate Girolamo Traboschi, dins *Continuazione del nuovo giornale de' letterati d'Italia*, 20, Mòdena, 1780, ps. 235-305 (ps. 273-274). El manuscrit en qüestió, datat entre el segle XIII i el XIV es conserva en la Biblioteca Vaticana (Libanio Vat. Pal. gr. 282). Vegeu SERVENTI, Stefano, Il copista Giovanni, Lapo da Castiglionchio il Giovane e Francesco Filelfo nel codice Ambr. E 8 sup., dins MAZZUCCHI, Carlo Maria – PASINI, Cesare (eds.), *Nuove ricerche sui manoscritti greci dell'Ambrosiana. Atti del Convegno (Milano, 5-6 giugno 2003)*, Vita e Pensiero, Milà, 2004, ps. 3-36 (p. 27).

⁹⁹⁸⁸ ARGELATI, Filippo, *Biblioteca degli volgarizzatori*, Tipogr. de Federico Agnelli, Milà, 1767, vol. 4, p. 667.

⁹⁹⁸⁹ DE' ROSMINI, Carlo, *Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli libri quattro*, Tipogr. de Nicolò Bettoni, Brèscia, 1805-1806, vol. 2, p. 134; GUARINI, Battista, *La didattica del greco e del latino (De ordine docendi ac studendi) e altri scritti*, ed. a cura de Luigi PIACENTE, Edipuglia (“Quaderni di ‘Invigilata Lucernis’”, Collana del Dipartimento di Studi Classici e Cristiani dell'Università di Bari, 15), Bari, 2002, p. 54, n. 68; PASTORE STOCCHI, Manlio, *Pagine di storia de l'Umanesimo italiano*, Franco Angeli (“Letteratura italiana. Saggi e strumenti”), Milà, 2014, p. 174.

⁹⁹⁹⁰ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 312, n. 139.

⁹⁹⁹¹ El passatge en qüestió es troba unes quantes ratlles més avall del que acabem de citar sobre el Laberint de Memnó.

⁹⁹⁹² Vegeu COURTNEY, Edward, *A Commentary of the Satires of Juvenal*, “California Classical Studies”, 2, Bekerley (Califòrnia), 2013, p. 525, n. 5.

⁹⁹⁹³ FILÓSTRATO, *Vida de Apolonio de Tiana*, trad. d'Alberto BERNABÉ PAJARES, Gredos, Madrid, 1992, ps. 338-339.

oracle que prediu el futur cantant-lo en vers: “fui en barco hasta Copto y desde allí me dirigí al templo de Memnón, y entonces entré en deseos de oír aquel prodigio acústico que tiene lugar al levantarse el sol. Y llegué a oírlo de veras; no era un sonido confuso, como el que escucha el vulgo, no: el propio Memnón abrió la boca y me dio su oráculo en siete versos, oráculo que, de no ser ocioso, os iba a recitar ahora.”⁹⁹⁹⁵ Com més amunt véiem, l’anònim imita Llucià en alguns capítols de la novel·la. D’altra banda, la *Vida d’Apol·loni* presenta una connexió interessant amb el somni del Parnàs del *Curial*. Així que, en els “auzells que fan versos”, podria estar recordant l’oracle llucianesc.

XIII, vv. 555-575

Hècuba

III.10: “No lladrarà entorn de tu Ècuba, ab la sua boca de can rabiós”, diu la Fortuna a Neptú. Hècuba fou convertida en gossa pels déus com a càstig a la seua extrema crueltat venjadora. La redacció de l’anònim palesa la consulta, com en altres molts casos, del comentari dantesco de Benvenuto da Imola (*Inf.* XXX, vv. 13-21), on es diu que Hècuba fou “*conversa in rabiem more canis latrantis*.” La supresió de l’*H*- inicial, com en molts altres noms propis del *Curial* (Oràcio, Elicona...) és un detall que confirma la familiarització de l’escriptor amb les pràctiques ortogràfiques d’Itàlia. Els versos 568-569, diuen: “*Morsibus insequitur rictuque in uerba parato / Latrauit, conata loqui...*” És a dir: ‘amb el badall que obria a les paraules lladra quan intenta parlar.’⁹⁹⁹⁶

XV, vv. 479-546

Fedra i Hipòlit

III.55: “ne havets fet com Phedra, muller de Theseu, qui s’enamora del cast Ypòlit, son fillastre (lo qual, com fos molt perseguit per la madrastra que jugués ab ella, lo sobredit Ypòlit, no volent corrompre lo llit paternal, per tenir lealtat a son pare), [e] se matà.” Fedra, princesa cretenca, és raptada per Teseu que es casa amb ella. La dona s’enamora del fillastre, el cast Hipòlit, que la rebutja. Ella l’acusa davant Teseu d’haver intentat violar-la. El pare el maleeix i el fill mor terriblement, però no se suïcida. La que “se matà” fou Fedra. Salvada l’ambigua redacció de l’escriptor amb el parèntesi i la conjunció copulativa que proposem introduir, s’entén que Hipòlit mantingué la “lealtat” al pare i que ella fou la que “se matà”. La frase subratllada remet als versos ovidians 500-501: “*(...) me Pasiphaeia [Medea] quondam / Temptatum frustra patrium temerare cubile...*”. És a dir: “en altre temps, la filla de Pasífae, després d’haver-me temptat vanament a sollar el llit del meu pare...”⁹⁹⁹⁷

A banda de tots aquests mites, i d’altres de *Les metamorfosis* que foren sintetitzats per l’autor recurrent com a guia al manual mitogràfic de Boccaccio,⁹⁹⁹⁸ cal destacar que un dels personatges més rellevants de l’aparat mitològic del *Curial*, l’Enveja, deu molt a

⁹⁹⁹⁴ Per a una síntesi comparada d’aquestes obres, vegeu GASCÓ, Fernando, *Magia, religión o filosofía? Una comparación entre el Philopseudes de Luciano y la Vida de Apolonio de Tiana de Filóstrato*, dins *Habis*, 17, Sevilla, 1986, ps. 271-281.

⁹⁹⁹⁵ SAMÓSATA, Luciano de, *Obras, vol. 2: Diálogos de los muertos; El aficionado a las mentiras; Sobre la muerte de peregrino*, CSIC, Madrid, 1992, p. 117. Vegeu també GUTIÉRREZ MORENO, Jaime, *La voz del coloso de Memnon. Estudio lingüístico de los términos que la describen*, dins *Ianua Classicorum. Temas y formas del Mundo Clásico*, 1, Madrid, 2015, ps. 513-522 (ps. 514-515).

⁹⁹⁹⁶ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres XI-XV (vol. III)*, ed. i trad. d’Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1932, ps. 64-65.

⁹⁹⁹⁷ *Ibidem*, ps. 119-120.

⁹⁹⁹⁸ Com hem vist en tractar de les *Genealogie* en el capítol II.1.5.

la caracterització que Ovidi fa d'ella. En la novel·la cavalleresca, es descobreix a la fi d'un llibre on havia estat molt present,⁹⁹⁹⁹ eixint de davall les falces de la Fortuna. La imatge al·legòrica que s'ofereix és tan grotesca com esgarrifosa:

“...una vella molt longa e molt prima; barbuda, ab los pèls de les celles molt lonchs, los ulls forrats de terçanell, tots de color vermella, lagrimosos, ab laganya; tota ruada e descolorida; tan seca e magra, ab aquell coll de guitarra, que entre la pell e ·ls ossos no tenia carn alguna; amb una roba burella de drap gros, vella molt e descolorida, rompuda e molt pedaçada; descalça, ab los peus bambollats e qui per alguns lochs trametien quasi groga sanch.¹⁰⁰⁰⁰ Tremolaven-li lo cap, les barres e les mans, e en la su[a] boca no havia dent ne caxal; cahia-li la saliva de la boca, e lo nas li destil·lava; les sues orelles parien présechs sechs o pansats, e los seus dits e artells, sarments ja de dos o tres anys podats del cep; e la pell del seu cors a pedaços li caye, que no paria sinó cep o parra a la qual cau la scorça; e, finalment, ni a bugies velles, sarnoses, ne a altra cosa, per vil e menyspreable que fos, comparar se podia” (CeG III.99).

I en el llibre II de les *Metamorfosis*, versos 760-783, *Invidia* apareix retratada d'una manera molt similar, quan Minerva se la troba en la penombra d'una terrorífica casa (la descripció, concretament, en els versos 768-783):

“Uidet intus edentem / uipereas carnes, uitiorum alimenta suorum, / Inuidiam uisaeque oculos auertit; at illa / surgit humo pigre semesarumque relinquit / corpora serpentum passuque incedit inerti. / Utque deam uidit formaque armisque decoram, / ingemuit uultumque una ac suspiria duxit. / pallor in ore sedet, macies in corpore toto. / nusquam recta acies, liuent robigine dentes, / pectora felle uirent, lingua est suffusa ueneno; / risus abest, nisi quem uisi mouere dolores; / nec fruitur somno, uigilantibus excita curis, / sed uidet ingratos intabescitque uidendo / successus hominum carpitque et carpitur / una suppliciumque suum est.”

---

⁹⁹⁹⁹ Vegeu COSTA, Ricardo da – SANTOS, Armando Alexandro dos, A *Inveja em Curial e Güelfa* e sua representação na Arte do outono da Idade Média, dins *Mirabilia*, 20, Barcelona, juny 2015, ps. 159-179, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

¹⁰⁰⁰⁰ Aquest símptoma extern és conegut popularment a València i Eivissa com “tenir l’aliacrà” (< àrab *al-yaraqân*), és a dir, la icterícia: problemàtica que afecta el fetge, sobretot el dels alcohòlics. La cirrosi hepàtica fa que augmenti la bilirubina en la sang i es mostri groguença la pell.

És a dir:

‘Veié a dintre l’Enveja menjant carn d’escorçó, aliment dels seus vicis, i en haver-la vista n’apartà els ulls; però ella s’alçà de terra peresosament, deixà els cossos de les serps a mig devorar, i avançà un pas ronsejant. Quan veié la deessa embellida per l’ornament de les armes, gemegà i va contreure el seu rostre amb profunds sospirs. La pal·lidesa de la seua faç i el decandiment per tot el seu cos, la seva mirada mai no és dreta, les seves dents són esgrogueïdes de rovell, el pit li verdeja de fel, la llengua li regalima verí; el riure li manca, a menys que el mogui la vista dels dolors i no frueix del son, agitada per vetlladors neguits; veu amb despit els èxits dels homes i es corseca veient-los; consum i es consum alhora i això és el seu suplici.’¹⁰⁰⁰¹

La caricaturesca descripció ovidiana influí iconogràficament en l’art del Renaixement i, com s’observa ja en el *Curial*, en la literatura. Això no obstant, l’escriptor defuig la literalitat i realitza un hiperbòlic retrat grotesc de l’anciana, accentuat amb imatges i recursos descriptius procedents de la parla col·loquial.

Comptat i debatut, és evident que l’anònim de *Curial* ha llegit i ha estudiat en versió original llatina *Les metamorfosis*. Té en compte Ovidi com a referent ineludible en les seues recerques mitològiques. Així ho havia sigut abans per a molts escriptors durant l’edat mitjana i ho seria, encara més, en el Renaixement. A la biblioteca dels reis d’Aragó, tal com consta en l’inventari de Martí I l’Humà (1410), no podien mancar les *Glosses del Ovidi Metamorfoseos*, per a consulta de cortesans.¹⁰⁰⁰² No obstant això, cal tenir en compte que els *Ovidis* medievals eren còdexs mal copiats i que contenien errades de transmissió textual. Se solia transcriure l’obra glossada minuciosament i interpretada al·legòricament, de vegades adaptant –encara que el resultat semblara poc versemblant– la lectura moralitzada a la doctrina cristiana. Com observa María Jesús Franco, “algunos errores se refieren a la corrupción del texto en los manuscritos; otras deformaciones se deben a la falta de conocimiento que sobre la mitología clásica se

---

¹⁰⁰⁰¹ OVIDI, *Les Metamorfosis, llibres I-V...*, op. cit., p. 51.

¹⁰⁰⁰² MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d’Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l’étude des langues, des littératures et de l’histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 414, ítem 5).

tenía y que hizo a los autores completar la información de manera arbitraria alejándose en mucho de los textos primeros y dando lugar a otras versiones.”¹⁰⁰⁰³ Per exemple, els poetes de cançoner i els prehumanistes castellans del segle XV participaven –segons Francisco Crosas– d’aquest coneixement defectuós de la matèria antiga. Presentaven versions divergents dels mateixos mites i transmetien una sensació de confusió, per haver-se documentat en intermediaris mitogràfics de dubtosa qualitat.¹⁰⁰⁰⁴

Aquestes errades de la tradició textual provocaven deturpacions com les d’Enric de Villena i altres autors de formació medieval. L’anònim del *Curial* en fa parodia en el capítol de les concubines de Júpiter o rivals amoroses –i amorosos– de Juno (CeG III.15). A tal efecte, l’escriptor s’ha proveït –i això és indiscutible– d’un fitxer personal on documenta eruditament i filològicament cadascun dels mites: fitxa per fitxa, apunt per apunt. Això li permet de preparar minuciosament una acumulació d’errades mitològiques i ortogràfiques, de disbarats i despropòsits més o menys evidents, que es concentren sobretot en el mencionat capítol. Però, atenció, cada errada té una explicació lògica: una connexió amb fonts clàssiques, la còpia literal d’un text amb errors de Villena, una referència a epigrames eròtics, etc. Els textos són posats, estratègicament, en boca d’una deessa Fortuna tan impotent com caricaturesca. Sobta veure com alguns dels traductors del *Curial* a altres llengües es limiten a anotar a peu de pàgina les “sorprenents” tergiversacions mitològiques del capítol en qüestió, sense admetre la possibilitat que formen part del –diguem-ne– pla de treball de l’autor. Sorprendre el lector erudit, hem vist que forma part indissociable del seu enjogassament literari. No és aquesta una qüestió baladí, ja que comprendre el sentit i la intenció de l’autor d’una obra és un requisit *sine qua non* per a realitzar una traducció fidel i coherent.

Contràriament al que una part de la crítica ha volgut veure, al darrere de l’anònim autor no s’oculta la figura d’un maldestre exegeta medieval, usuari de manuscrits de dubtosa fidelitat informativa. Més aviat al contrari: ens trobem amb un sàtir amic de l’humanisme, influït per Lluçà de Samòsata i altres autors antics amb sentit de l’humor. A diferència d’Enric de Villena, ell sí que disposa de versions fidedignes o críticament revisades dels clàssics, i es deixa guiar pel criteri o per l’obra d’humanistes insignes (Decembrio, Filelfo, Bruni...) amb alguns dels quals manté fins i tot contacte personal o amistat. Això no lleva que l’anònim, que no és cap humanista, sinó un entusiasta de la

---

¹⁰⁰⁰³ FRANCO DURÁN, María Jesús, Los manuales mitográficos medievales como fuente de transmisión de las fábulas antiguas, dins *Scriptura*, 13, Lleida, 1997, ps. 139-149 (p. 139).

¹⁰⁰⁰⁴ CROSAS LÓPEZ, Francisco, *La materia clásica en la poesía de cancionero*, Reichenberger, Kassel, 1995, ps. 144-156.

nova cultura, es riga “respectuosament” (com pertoca a la sàtira *serio-faceta*) del caràcter obscé de la mitologia antiga i de l’ús decoratiu que en feien alguns contemporanis, sense arribar a comprendre-la i basant-se en fonts manuscrites més que dubtoses. Glòria Calsals, seguint una ambigua apreciació d’Arthur Terry, considerava que *Curial e Güelfa* hauria de ser llegit i tingut en consideració “malgrat (o potser a causa de) els seus lapsus i inconsistències.”¹⁰⁰⁰⁵ De les presumptes equivocacions, inexactituds o incongruències mitològiques de l’autor tractà també Lola Badia, que trobava sols “dues maneres de jutjar aquestes incongruències i aquests pintoresquismes”: 1) l’autor altera la matèria clàssica per a dotar algun passatge “d’un cert aire esotèric”, o 2) “o més brutalment, pensar que la ignorància del nostre anònim no dóna per a més. Creure que fonamentalment la manera correcta de jutjar-les és la segona, no implica necessàriament desestimar la primera.”¹⁰⁰⁰⁶ Ens fa l’efecte que aquesta sentència prudent i provisional no pot ser més curialesca o ciceroniana; entenent per *curialesca* l’equidistància o suspensió de judici que, per exemple, ens sorprén quan l’escriptor confronta davant el seu tribunal de lectors *La Ilíada* i *Lo Troià*. En qualsevol cas, per a una novel·la tan coherent i minuciosament planejada com *Curial e Güelfa*, resulta improcedent parlar d’“esoterisme”. Com a molt, es podria presuposar una – diguem-ne– voluntat de confidència erudita, de *secretum* humanístic; sense voluntat que la novel·la resultant fóra publicada i divulgada per a fama de l’autor. Potser aquest era cèlebre ja per altres virtuts i excel·lències, preferides a la fama literària.

Xavier Gómez Font, estudiós dels fonaments erudits i mitogràfics de la novel·la, constata que el nombre d’incongruències, becaines i confusions mitològiques –com ell mateix les denomina– era notablement superior al que haguera pogut sospitar pel 1987 Badia. Ell tampoc no ho veu clar. Pensa que “el mateix protagonista”, el Curial orador i poeta de la novel·la, “ens dóna una idea a seguir”, ja que –segons el que manifesta el seu creador i ventríloc– coneix d’oïda moltes coses de l’antigor. Així que algunes de les errades podrien ser atribuïdes a la prodigiosa, però fal·lible, memòria de l’escriptor.

---

¹⁰⁰⁰⁵ TERRY, Arthur, Nota-ressenya a la traducció anglesa de “Curial and Guelfa”, dins *Times Literary Supplement*, Londres, febrer 1983, p. 197; CASALS, Glòria, Estudi introductor, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Glòria CASALS i Llorenç SOLDEVILA, Edicions 62, Barcelona, 1996, ps. 5-19 (p. 9).

¹⁰⁰⁰⁶ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176 (p. 175).

Amb tot, deixa Gómez oberta la possibilitat que aquestes inconsistències siguin “humorades”¹⁰⁰⁰⁷ de les que veia en *Curial e Güelfa* l’editor Aramon.¹⁰⁰⁰⁸

En l’article dedicat precisament a *Les metamorfosis* d’Ovidi en el *Curial*, Gómez Font sembla rendir-se a l’evidència: es tracta de materials alterats directament per l’autor. Altrament, no s’expliquen amb lògica. Ho creu, emperò, sense voler admetre – bé per prudència, bé per seguir les també prudents valoracions de Badia– que l’escriptor obrara així a propòsit. Malgrat haver consultat l’anònim l’enciclopèdia de Boccaccio i algun *Ovidi* moralitzat, com sospita Gómez, la veritat és que els lapsus de l’escriptor tan concentrats i repetits, que “ens obliguen a pensar més aviat en errors més propis que no d’aquelles obres que podrien ser-ne la font (són massa freqüents i massa flagrants com per pensar en errades dels originals: *Teseu* per *Testi* en Leda, *Ysop* per *Asop* en Egina, Alcmena com a filla d’Amfitrió, la lectura de *Saturni* per *Satyri*, Saturn com a déu de la mar...). Per altra part, proposariem un deute indirecte del nostre autor envers aquests i directe envers la seua memòria –sovint dolenta, val a dir–.”¹⁰⁰⁰⁹

Júlia Butinyà sí que pren partit més clarament per la primera postura, la menys “brutal”, la del recurs literari –sense esoterismes a la vista, emperò–, perquè considera mínimament culte i ben informat l’escriptor. Dedueix que no pot ser altrament; que en aquests episodis erudits del *Curial* hi ha una dosi de sàtira o d’ironia al darrere: l’autor “se burla de las mitologías ovidianas a través de las recopilaciones del certaldés”, és a dir, les *Genealogie* de Boccaccio, i de les modes mitològiques seguides per Juan de Mena i altres poetes que carregaven els versos de mites mal entesos i sovint malament explicats. L’escriptor es diverteix posant en boca de la Fortuna o de Fàtima “currículos genealógicos de los dioses que se leen como desafueros.”¹⁰⁰¹⁰ Ara bé, cal observar que l’escriptor no “se burla” dels mites ovidians. Ni tan sols d’aquells que, com els seus contemporanis ibèrics, els utilitzaven superficialment i *à la mode*. El que fa és manipular coneixements compartits per ell –com autor– amb alguns amics erudits en mitologia clàssica –lectors, se suposa que catalanòfons o que comprenen el català– per a dissenyar un text divertit, com una imitació molt *sui generis* de la sàtira il·lucianesca. Les

---

¹⁰⁰⁰⁷ GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, ps. 75-79.

¹⁰⁰⁰⁸ Vegeu ARAMON SERRA, Ramon, L’humorisme en el *Curial e Güelfa*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723.

¹⁰⁰⁰⁹ GÓMEZ FONT, Xavier, *Les Metamorfosis* (d’Ovidi?) en *Curial e Güelfa*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 5, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 71-83 (ps. 79-80).

¹⁰⁰¹⁰ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 133-134.

metamorfosis d'Ovidi, especialment en el capítol III.15, són una font de referències intel·lectuals confidencials, que l'autor adultera per a "sorprendre". De la mateixa manera que les haguera pogut utilitzar per a ornamentar i dignificar el discurs; per a exposar-les enciclopèdicament a la manera de Boccaccio; per a introduir-les líricament en una composició sobre l'amor, la mort o la guerra. Però aquest no és el cas: el cas és que l'autor del *Curial* vol imprimir al text algunes notes d'humor intel·lectual. Això no té res a veure amb una novel·la de cavalleries, és clar; però sí que té molt a veure amb la seua manera –humanista, renaixentista– d'entendre la literatura.

Fins aleshores, els escriptors de l'edat mitjana s'havien documentat sobre *Les metamorfosis* d'Ovidi en enciclopèdies de dubtosa fidelitat, on s'insistia a "moralitzar" o interpretar cristianament les al·legories dels gentils. Aquesta obsessió per alterar el significat original dels clàssics és ridiculitzada per l'escriptor, des d'una perspectiva ja renaixentista, amb capítols com el de les concubines de Júpiter, on s'alteren els noms i el sentit dels mites ovidians parodiant els errors dels exegetes medievals (*CeG* III.15). Els més coneguts d'aquests intèrprets d'Ovidi foren els següents: les *Allegoriae super Ovidi Metamorphosin* d'Adolphe d'Orléans (segle XII), els *Integumenta Ovidii* de John of Garland (segle XIII), un anònim *Ovide moralisé* francès (fi del segle XIII-primeria del XIV), l'*Ovide moralisé* del monjo benedictí Pierre de Bersuire (1340-1350) i les *Allegorie librorum Ovidii Metamorphoseos* (1322-1323) del poeta italià Giovanni del Virgilio –consultat per l'anònim del *Curial* per a descriure les Muses (*CeG* III.0)¹⁰⁰¹¹– que combina explicacions d'Orléans i de Garland.¹⁰⁰¹² L'extensa enciclopèdia mitogràfica de Boccaccio (*Genealogie deorum gentilium*, 1350-1360) era més fidedigna a les fonts, però no deixava de contenir algunes "censures" morals correctores, com aquella de la donzella "Deoyda" violada pel seu mateix pare. D'aquesta indissimulada censura boccacciana, concretament, es riu –contradient-la palesament– el satíric autor del *Curial*. Amb tot, l'escriptor és el primer que recorre a Boccaccio per a documentar-se sumàriament sobre la majoria dels mites que treballa (Io, Sèmele, Europa, Alcmena, Ítim, Prognés, Pasífae, Medea...) i, com s'observa, es deixa influir per l'ortografia del certaldés. Cal retornar com a dada d'interés, així mateix, que no hem pogut detectar en l'obra cap punt de contacte intertextual o cap coincidència que remeta als exegetes no italians. I això que Bersuire sembla que havia sigut traduït al català el 1398, i –com

---

¹⁰⁰¹¹ Vegeu el capítol II.1.5.

¹⁰⁰¹² Més detalls en FRANCO DURÁN, María Jesús, Los manuales mitográficos medievales como fuente de transmisión de las fábulas antiguas, dins *Scriptura*, 13, Lleida, 1997, ps. 139-149.

suposa Xavier Gómez– el còdex es trobaria a la biblioteca palatina del rei d’Aragó.¹⁰⁰¹³ El francès compartia protagonisme amb Boccaccio, com a divulgador de mites, a la Castella del marquès de Santillana, un autor amb el qual coincideix en moltes lectures i fixacions culturals amb l’anònim escriptor de *Curial e Güelfa*.¹⁰⁰¹⁴ El desinterès de l’anònim per les enciclopèdies franceses es deuria, sens dubte, al fet de considerar-les inferiors en qualitat i menys fidedignes que no les italianes al seu abast.

Gómez, a la vista del capítol III.15 suggereix que l’anònim de la novel·la catalana s’ha deixat guiar per algun *Ovidi* glossat,¹⁰⁰¹⁵ però potser no arriba a comprendre la complexitat en la “manipulació” dels mites ovidians que atresora el text; ni, per descomptat, les intencions satíriques de l’autor, minuciosament calculades. L’escriptor s’ha fornit d’un fitxer de glosses, però no amb intenció de mostrar-se vanament erudit i savi, sinó amb la pretensió de riure en companyia d’uns lectors intel·ligents, amb els quals –i se suposa que no amb molts altres més– preveu compartir la lectura. En aquest contingut, com en moltes altres coses que han sigut incompreses fins ara, les aparences del *Curial* enganyen: la “novel·la cavalleresca” se’ns revela com molt més que una simple novel·la d’amor cortès amb contingut mitològic “prescindible”.

Encerten Lola Badia i Jaume Torró quan, en les seues darreres aproximacions al *Curial*, comencen a admetre la importància dels “filtres erudits de procedència italiana”¹⁰⁰¹⁶ en l’obra d’un escriptor que és “lector devot dels clàssics abastables a la primera meitat del segle XV”. Després del que venim observant, s’evidencia que molts d’aquests clàssics eren només abastables a Itàlia, però no a Itàlia en sentit abstracte, sinó en entorns intel·lectuals ben connectats amb el moviment humanista.

---

¹⁰⁰¹³ GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986; ÍDEM, *Les Metamorfosis* (d’Ovidi?) en *Curial e Güelfa*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 5, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 71-83 (p. 77), basant-se en RIERA SANS, Jaume, *Catàleg d’obres en català traduïdes al castellà durant els segles XIV i XV* dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, 8, àrea 7 – *Història de la llengua*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989, ps. 699-709.

¹⁰⁰¹⁴ Santillana donà a traduir la versió francesa de l’obra a Juan Alfonso de Zamora. Vegeu SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 84-85; CROSAS LÓPEZ, Francisco, *La materia clásica en la poesía de cancionero*, Reichenberger, Kassel, 1995, ps. 173-174; ÍDEM, *De enanos y gigantes. Tradición clásica en la cultura medieval hispánica*, Dykinson, Madrid, 2010, p. 44.

¹⁰⁰¹⁵ GÓMEZ FONT, X., *Les Metamorfosis...*, p. 77.

¹⁰⁰¹⁶ Evolució de criteri celebrada per BUTINYÀ, Júlia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa* (2011): a cura de Lola BADIA / Jaume TORRÓ, Barcelona: Quaderns Crema, 755 p. (Sèrie Gran, 26), dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 522-527 (p. 524).

A banda de consultar directament cada faula de l'original llatí de *Les metamorfosis* (com delaten les connexions intertextuals i alguns llatinismes), l'autor tenia molt en compte l'exposició que en feia Boccaccio en les *Genealogie*. A més, solia anotar alguna observació de Pietro Alighieri o Benvenuto da Imola, comentaristes de Dante, que es compten entre les fonts concurrents per al “disseny” del proemi al llibre III, un text que gira al voltant de les Muses. Hi aporten idees, així mateix, Giovanni del Virgilio (expositor de faules ovidianes) i algun diccionari (Pàpias). Però és el capítol III.15, el de les rivals amoroses de Juno –per entendre'ns– el que conté elements insinuats de la més diversa procedència (els bolets de les *Divinae Institutiones* de Lactanci i de les sàtires de Marcial, la depravada Corint de *L'ase d'or* d'Apuleu, la forma *Miloe* basant-se en la botànica de Teofrast, la *Prònoe/Prondes* de Diodor Sícul, la desassenyada Carmentis de Plutarc, l'assimilació de Minos i el seu laberint a Memnó en Estrabó; els poetitzats ocells memnònides, que ara fan versos, en homenatge a Llucià; la broma d'Isop...). Totes aquestes notes de color erudit obliguen a pensar en algú ben relacionat amb l'humanisme milanés (Pier Candido i Angelo Decembrio, Francesco Filelfo) i napolità (Teodoro Gaza, Lorenzo Valla).

Hem de veure, d'altra banda, que Ovidi era un autor molt apreciat a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Al Nàpols del rei d'Aragó, precisament, es localitzava aleshores un cèlebre còdex del segle XI (*Berolinensis Hamiltoniensis* 471), que és l'únic dels *antiquiores* que reuneix l'obra amatòria d'Ovidi al complet: *Ars*, *Remedia* i *Amores*. Conté anotacions autògrafes de Giovanni Pontano, gran animador de l'humanisme napolità i amic del gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Es considera aquest manuscrit com el millor testimoni del text ovidià i, com a tal, se l'utilitza de referència des del seu “redescobriment”, el 1965, per a millorar les edicions crítiques.¹⁰⁰¹⁷

En les bromes ovidianes del *Curial*, no manca la paròdia entranyable de les imprecisions onomàstiques del glossador aficionat Enric de Villena (Argiva, Ogienta, Obsrea, Alcedomonte, etc.), capaç de transformar Ganímedes en fill de “Yulo” i, en conseqüència, en nét de l'Enees de Virgili(!). No ens càpia el dubte, doncs, que l'*Eneida* glossada i moralitzada “en llengua materna” que estudien junts Curial i Camar en els episodis africans del llibre, és l'obra de Villena. Aquesta curiosa circumstància –la de recordar, alternant l'homenatge i la sàtira, el mestratge de Villena– obliga a pensar en

---

¹⁰⁰¹⁷ MUNARI, Franco, *Il codice Hamilton 471 di Ovidio (Ars amatoria - Remedia amoris - Amores). In appendice, Pontano's marginalia in Berlin, Hamilton 471* (a cura de B. L. ULLMAN), Edizioni di Storia e Letteratura (“Note e discussioni erudite”, 9), Roma, 1965, p. 12.

algun autor de formació ibèrica, familiaritzat amb l'obra d'aquest autor. Per bé que les seues preferències ortogràfiques i lèxiques (Aragnes, Menòsia, Menòfron, Filomena, Progne, upega, Ècuba, Elicona...) fan pensar en un anònim no sols familiaritzat amb l'escriptura de la llengua toscana, sinó format en la mitografia dels manuals italians. En particular, resulta ben indicativa la connexió entre el *Giron, Girona* i *jumenta* del *Curial* i un important *Ovidi* glossat i moralitzat existent a Milà, que es conservava en el segle XVIII al monestir de Sant Ambrós, d'on fou tret per a publicar-lo. Segons un inventari de la Biblioteca Visconti de Pavia, els núms. 306, 307 i 308 es corresponien, respectivament a les *Fabulae magistri Iohannis [de Ypolit] Virgili Super Ovidio* (*Allegorie* de Giovanni del Virgilio), obra coneguda per l'anònim; *Ovidium, De metamorfoxios* (*sic*, el text llatí), i un *Comentum Ovidii, in carta*. També hi havia (núm. 327) unes *Gloxe in Ovidium et Fulgentius Mitologiarum, in carta*.¹⁰⁰¹⁸

Si lliguem aquestes coordenades amb la trajectòria biogràfica d'Enyego d'Àvalos, criat a València, format en les lletres a Milà i elevat a gran camarlenc de Nàpols, potser estem molt a prop de trobar qui escrigué *Curial e Güelfa*. No exagerarien molt els humanistes de la cort napolitana quan el qualificaven de “*vir primarius*” (egregi), “*nobilissimus*” i “*doctissimus*”. D'Àvalos entenia perfectament el llatí humanístic de la “*periocunda*” correspondència que mantenien els secretaris valencians (Olzina i Martorell), quan eixien fora de Nàpols (pel 1444) amb els humanistes de Castel Nuovo.¹⁰⁰¹⁹ Pel que sembla, el català Arnau Fonolleda, descrit com un ciceronià pedant en aquestes lletres, romania exclòs de la confiança. Les epístoles de Beccadelli, el fogós autor de l'*Hermafroditus*, eren adornades sovint per la seua “*iocunditatem*” i, en ocasions, per gracioses tergiversacions mitològiques: com ara aquella que tractava de la venerada deessa llatina *Zona*, protectora de les tendres vulves de les nòvies a punt de ser deflorades. L'encarregat de posar fi a la virginitat d'aquestes era un déu anomenat *Iugatinus*. Lògicament, no hem aconseguit documentar aquests déus en cap manual mitogràfic, ni italià ni francès; perquè es tracta d'una sàtira erudita i confidencial, treballada a partir d'Agustí (*De Civitate Dei*, IV,9): “*Cum mas et femina coniunguntur, adhibetur deus Iugatinus; sit hoc ferendum (...). Et certe si adest Virginiensis dea, ut*

---

¹⁰⁰¹⁸ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (ps. 71 i 73, respectivament).

¹⁰⁰¹⁹ Vegeu RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (p. 361 i ps. 307-366, doc. 32).

virgini zona solvatur.” Com tampoc no hi trobareu mai l’*Obsrea* de Villena de la qual fa burla l’anònim... Si no som capaços de situar i contextualitzar críticament la novel·la anònima en aquest ambient cultural, mai no la gaudirem amb plenitud.

Siga ell o no el *doctissimus* i bibliòfil Enyego d’Àvalos l’autor de *Curial e Güelfa*, la cosa certa és que, entre altres obres d’Ovidi, posseïa en la seua biblioteca dos exemplars de format luxós de *Les metamorfosis* d’Ovidi, que heretà la seua filla, la també il·lustrada Costanza, cantora dels amors de Dido.¹⁰⁰²⁰ A banda d’això, Enyego llegia Lactanci, Teofrast i Plutarc, i estava unit per llaços d’amistat –i de mecenatge polític– amb els humanistes més amunt referits. Potser ningú com ell hauria sigut capaç de discernir totes i cadascuna de les facècies que conté el capítol III.15. I, encara que no aconseguira recordar el nom català de la *puput*, sí que podria reconèixer aquest ocell amb el nom d’*upegà*, pels molts anys que havia passat a la Llombardia. És el que sol passar amb les persones bilingües o trilingües (com és el cas: castellà familiar, català de la cort de València, italià influït pel llombard): que no dominen tot el repertori lexicogràfic complet en les dues o tres llengües que solen alternar.

No fou, però, *Les metamorfosis*, l’única obra d’Ovidi que interessà l’autor del *Curial*. La crítica literària ha trobat un lleuger ressò de la lletra VII de les *Heroides* (*Dido Aeneae*, ‘Dido a Enees’) en l’oració on Camar anuncia i tracta de justificar el seu suïcidi. És quan Camar evoca la tràgica mort de Dido, a la qual reprén pel seu gest desesperat, en un discurs fonamentat no tant en les *Heroides* com en l’*Eneida*:

“O, neta de Abanci [Dido] (...)! ¡Tu qui jurist sobre les cendres dels ossos de Siqueo tenir lealtat a ton marit despuys de la sua mort, e après, fugida per pahor de Pigmalion, ton frare, rompist la fe promesa a les reyals cendres per nova amor que en tu contra tota rahó se nodrí! Yo he vergonya ésser nada en la tua Cartago, per rahó de la inconstància que Virgili scriu de tu; e, si no fos esdevengut lo segon cas, ço és, que per mort reparist la tua gran errada (...). Mes que si tu elegist morir per home digne de la tua amor, par e equal a tu, no és maravella gran, més avant que ·t lexava e no volia usar pus de la tua companyia...” (*CeG* III.66).

No obstant, això, les frases subratllades connecten amb la disculpa relativa de la desesperació d’amor de Dido plasmada en els versos 97-103 de la VII *heroida*:

---

¹⁰⁰²⁰ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d’Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302. Vegeu també el capítol I.3.5.

“*Exige, laese pudor, poenas! uiolate Sychaei / Ad quas, me miseram, plena pudoris eo. / Est mihi marmorea sacratus in aede Sychaeus. / Oppositae frondes uelleraque alba tegunt: / Hinc ego me sensi noto quater ore citari; / Ipsi sono tenuti dixit ‘Elissa, ueni!’ / Nulla mora est, uenio, uenio tibi debita coniux. / Sum tamen admissi tarda pudore mei. / Da ueniam culpa! deceptit idoneus auctor: / Inuidiam noxae detrahit ille meae. / Diua parens seniorque pater, pia sarcina nati, / Spem mihi mansuri rite dedere uiri; / Si fuit errandum, causas habet error honestas.*”

És a dir:

‘Oh pudícia ofesa, puneix-me! Oh traïdoria envers Siqueu! Vaig al davant del càstig, mesquina, tota plena de vergonya. Tinc una imatge sagrada de Siqueu en un temple de marbre. Fullatge i llana blanca el cobricelen. Des d’allí jo em vaig sentir cridar quatre vegades per una veu coneguda. Ell mateix digué, amb un so lleu: ‘Elissa, vine’. Sense trigança vinc; vinc a tu, com a muller que et pertany. He estat tardana només per la vergonya del meu crim. Perdona la meva culpa! Aquell que em traí n’era digne: de la meva falta li ve l’èsser odiós. La mare divina, el pare ancià, feix piadós del fill, em donaren l’esperança que m’havia de restar un marit segons la llei; si el destí era d’errar-me, l’error té causes honestes.’¹⁰⁰²¹

Fou Antoni Comas el primer a posar en relació el tractament de Dido en el *Curial* amb les *Heroides* o *Epístoles* d’Ovidi, però sense més especificació.¹⁰⁰²² De fet, era una obra molt divulgada en l’edat mitjana. Bernat Metge (Barcelona, 1399) comenta que les dones del seu temps (*Lo somni*, III,viii,50) es dedicaven a “recordar moltes cançons e noves rimades; al·legar dits de trobadors e les *Epístoles* de Ovidi; recitat les istòries de Lançolot, de Tristany, del rey Artús e de quants amorosos són stats tro a lur temps.”¹⁰⁰²³ Donna Rogers es fixa en els versos 97-98 de la referida epístola VII, la que acabem de

¹⁰⁰²¹ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Heroides*, ed. i trad. d’Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927, ps. 36-37.

¹⁰⁰²² COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 66).

¹⁰⁰²³ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 224.

citar, on Dido recorda haver traït les cendres del marit.¹⁰⁰²⁴ Montserrat Piera troba que Camar recorda en alguns sentiments la Dido ovidiana, que actua des d'“una perspectiva más compasiva y femenina de una mujer enamorada”.¹⁰⁰²⁵

Al contrari que la Dido de Virgili, que clama venjança i que justifica poèticament les guerres púniques, la Dido d'Ovidi sent pietat d'aquell que l'empeny a morir d'amor i encara li desitja sort en la travessada marítima. Fins i tot, s'ofereix a lliurar-li –com a última senyal d'amor incondicional envers ell– el tresor de Siqueu, arravatat a l'avariciós germà Pigmalió (*Heroides*, VII, vv. 150-155): “*Accipe et aduectas Pygmalionis opes; / Illion in Tyriam transfer felicius urbem / Resque locum regis sceptraque sacra tene! / Si tibi mens auida est belli, si quaerit Iulus, / Vnde suo partus Marte triumphus eat, / Quem superet, nequit desit, praebebimus hostem.*” És a dir: ‘Rep en dot aquests pobles, i les riqueses que et duc de Pigmalió. Porta en bona hora Ilíon a la ciutat tíria, i ten l'estat i el sagrat ceptre com a rei. Si tens l'esperit cobejós de guerra i cal a Julus el triomf en les gestes marcial, li forniré enemics perquè els venci, que no li manquin.’¹⁰⁰²⁶ La reina cartaginesa, enamorada a ultrança, pronostica les guerres que haurà d'afrontar a Itàlia la nova dinastia fundada per Enees. Però, a diferència de l'*Eneida*, no clama venjança. Desitja el millor a Enees i àdhuc s'ofereix a contribuir al seu triomf marcial amb un tresor. ¿No és exactament això el que fa Camar amb Curial: fornir-lo de les riqueses necessàries, el tresor d'un pare que no les mereixia, per tal que pugui vencer els turcs i esdevenir príncep a Itàlia?

Més recentment, Jaume Torró i Lola Badia detecten una connexió temàtica del Curial amb els versos 79-80 de l'*epistula* XVII, d'Helena a Paris (*Helene Paridi*: “*Et modo suspiras, modo pocula proxima nobis / Sumis, quaque bibi, tu quoque parte bibis.*” És a dir: ‘ara sospires o bé prens el vas de prop meu, i beus en el mateix indret on jo he begut’)¹⁰⁰²⁷ amb el moment en què la mare de Làquesis invita la seua filla a agafar la copa de Curial en senyal d'amor.¹⁰⁰²⁸ Tot això, d'acord amb un gest demostratiu de lligam que és present en l'*Ars amatoria* (I, vv. 575-576: “*Fac primus*

¹⁰⁰²⁴ ROGERS, Donna M., The marks of the Hidden Flame: three faces of Dido in *Curial e Güelfa*, dins *Neophilologus*, 80-1, 1996, ps. 53-60 (p. 58).

¹⁰⁰²⁵ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 71. Vegeu també EADEM, Lectoras y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97 (p. 93).

¹⁰⁰²⁶ OVIDI, *Heroides...*, p. 38.

¹⁰⁰²⁷ *Ibidem*, ps. 101-102.

¹⁰⁰²⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 55).

rapias illius tacta labellis / pocula, quaque bibet parte puella, bibas.” És a dir: ‘Malda per agafar el primer la copa que hauran tocat els seus dolços llavis i per beure pel mateix costat on ella haurà begut’)¹⁰⁰²⁹ i *Amores* (I,iv, vv. 31-32: “*Quae tu reddideris, ego primus pocula sumam, / et, qua tu biberis, hac ego partem bibam.*” És a dir: ‘La copa que tu li hauràs lliurada, jo l’agafaré el primer i, on tu hauràs begut, allí beure jo’).¹⁰⁰³⁰ Així ho documenta Sònia Gros.¹⁰⁰³¹ L’escena és la següent (*CeG* I.23):

“Mas la duquessa manà a Làquesis que aportàs a beure a Curial. Vestia aquest jorn Làquesis una roba de domàs blanch, forrada de herminis, tota brodada d’ulls, dels quals exien laços d’or fets en diverses maneres. E, jatsia los llaços fossen buyts, certes molts hi eren cayguts, e entre ·ls altres Curial, al qual lo llaç strenyia tant que ja no era a ell lo fugir. Axí Làquesis, acompanyada de molts cavallers e donzelles, anà per la copa e, venint, la presentà a Curial. És ver que Curial conexia que li era molt gran càrrech pendre-la de la mà de Làquesis; encara li semblava major càrrech, refusant-la, fer-la-y tenir, per què, alargant la mà, pres la copa e begué. E com Làquesis cobràs la copa, la duquessa, sa mare, li dix: – Làquesis, beu lo romanent per amor de Curial.– E axí ho féu.”

L’explicació divulgativa que ofereix Jaume Torró pot ajudar a aclarir millor el context de la font clàssica i la relació que hi estableix l’autor del *Curial*:

“En un moment de l’*Art amatòria*, Ovidi ens dóna unes breus instruccions sobre com hem de comportar-nos en un convit. Ens diu, per exemple, que ens afanyem a ésser els primers a agafar la copa que hauran tocat els llavis de la noia que hem escollit i que volem aconseguir, i que beguem pel mateix costat on ella haurà begut. Aquesta recomanació, de què s’agradava especialment Ovidi, reapareix en els seus *Amors*, i a les *Heroides* es transforma en motiu literari. Paris i Helena, a les *Heroides*, es coneixen en un convit, quan Paris fou hoste Esparta. Durant el convit, Paris segueix els consells que Ovidi ja havia exposat en l’*Art amatoria*, pren la copa d’Helena i beu pel mateix lloc on ella ha begut. L’escena

---

¹⁰⁰²⁹ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Art amatòria*, ed. i trad. de Jordi PÉREZ DURÀ i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1977, p. 59.

¹⁰⁰³⁰ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Amors*, ed. i trad. de Jordi PÉREZ DURÀ i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1971, p. 34.

¹⁰⁰³¹ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 66-67.

es repeteix inversa entre Curial i Làquesis. En un moment del convit ofert a Curial per haver deslliurat la duquessa d'Ostalriche, en què Làquesis fa de copera, la mare de Làquesis fa que la seva filla agafi la copa de Curial i begui del mateix vi que el cavaller ha begut. Làquesis, en aquesta ocasió, vesteix una roba de domàs folrada d'erminis, tota brodada d'ulls, dels quals eixen llaços d'or.”¹⁰⁰³²

I, com és sabut, des dels elegíacs llatins fins a Petrarca, passant per la patrística, els llaços i els ulls són emblemes de seducció amorosa.¹⁰⁰³³ Notem, a tot això, una observació general, que afecta a tota l'obra: la iniciativa de la copa l'emprenen dues dones: la duquessa i la seua filla Làquesis. La iniciativa d'amar i “millorar” Curial, prèviament, havia sigut de la Güelfa. La de besar-lo impulsivament serà d'una altra jove dona, Camar.¹⁰⁰³⁴ Les dones de *Curial e Güelfa* ensenyen al lector, en contra d'allò que sol ser habitual en la tradició literària –tant en la clàssica com en la medieval– que són éssers humans tan dignes i tan autònoms en la seua presa de decisió com pugua ser-ho qualsevol home. I si estudien, com recomana Plató en *La República* o Leonardo Bruni en els seus tractats, podran desenvolupar virtuosament la seua personalitat i les seues aptituds, i comportar-se heroicament si el cas ho requereix.

Ara, la consideració d'Ovidi com a font directa d'aquesta anècdota de la copa compartida per amor ve mediatitzada per l'existència d'una font intermediària ben documentada per Sònia Gros. Aquesta font (*Decameron*, X,9) presenta fins i tot una clara connexió intertextual, a diferència de les fonts clàssiques: “bee il rimanente” > “beu lo romanent”.¹⁰⁰³⁵ Es tracta del moment en què Boccaccio recorda un costum de la Llombardia (“nelle mie contrade s'usa...”, diu messer Torello, personatge que la ficció fa oriünd de Pavia) consistent en el següent: Quan un foraster menja en el convit d'una núvia o novençana, aquesta, en senyal d'amistat i benvinguda, li lliura la seua copa plena de vi. El foraster beu de la copa i, en acabant, l'amfitriona la recupera i beu el romanent. Tal volta l'autor del *Curial* pretenia vincular el gest amb una declaració d'amor, però aprofitant la bella expressió de Boccaccio. També hem de tenir en compte

---

¹⁰⁰³² TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80 (p. 65).

¹⁰⁰³³ Sobre aquesta simbologia, ens estenem en el capítol II.2.3.

¹⁰⁰³⁴ Protagonisme femení que, òbviament, crida l'atenció de la crítica. Vegeu, entre d'altres, GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 75.

¹⁰⁰³⁵ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 312. Més detalls en el capítol II.1.5, on tractem del *Decameron*.

que, per conèixer bé la Llombardia –com, de fet, la coneixia l'autor del *Curial*¹⁰⁰³⁶– és probable que haguera observat directament aquest costum norditalià.

De la prosa sentimental ovidiana, es perceben altres ecos en el *Curial* que, per norma general, procedeixen del filtre literari de Boccaccio.¹⁰⁰³⁷ Els incendis d'amor, la furor ígnia, la “flama foguejant” i altres metàfores o imatges elegíaqes cal buscar-les més en les obres del certaldés (el *Decameró*, el *Filocolo*) o rimes de Petrarca, que no en lectures directes dels clàssics.¹⁰⁰³⁸ No obstant això, no deixa de ser interessant la recerca de connexions amb les fonts primàries d'aquesta manera d'expressar el sentiment amorós, la luxúria, l'alteració dels sentis, etc., com fa Sònia Gros.¹⁰⁰³⁹

* * *

En efecte, l'anònim autor de *Curial e Güelfa*, educat en la cavalleria i la poesia trobadoresca, se'ns vol presentar en la novel·la com un lector de materials clàssics especialment aconsellats a l'estament nobiliari (historiografia, poesia èpica, filosofia moral). Són diversos els exemples d'explicitació, del tipus “Legit he en Tito Lívio la victòria que hach Aníbal dels romans...” (*CeG* III.91). Aquestes preferències, que ajuden a situar-lo en un estrat aristocràtic i en un medi social determinat no obstaculitzen que la seua curiositat omnímoda l'haguera dut a gaudir de la poesia lírica i satírica de l'antiga Roma; bo i començat pel gran Horaci, que és citat en l'obra.

Quan Jaume Riera i Sans jugà a demostrar la presumpta falsedat del *Curial* (una obra que semblava increïble que poguera escriure algú a la Catalunya del 1450; de fet, és una opció increïble), escrigué: “Fa tan bonic de tenir una menció d'Horaci a la nostra literatura, en una època que les altres el desconeixien!”¹⁰⁰⁴⁰ Segurament es referia a

---

¹⁰⁰³⁶ SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

¹⁰⁰³⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 103).

¹⁰⁰³⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando..., p. 54. Vegeu l'apartat que dediquem a Boccaccio en el capítol II.1.5.

¹⁰⁰³⁹ GROS LLADÓS, Sònia, Escenes de seducció en el *Curial e Güelfa*. Una lectura des dels clàssics, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 101-124; EADEM, ‘*Amor omnia vincit*’: la força de l'amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239; EADEM, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015.

¹⁰⁰⁴⁰ RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat ‘Jaume I’, Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491 (p. 482).

l'ambient de recepció tan medieval amb què arribaven alguns clàssics antics al principat català. Per al cas que ens ocupa, el de Quint **Horaci** Flac (65-8 aC), Josep Vergés constata el següent: “Les citacions d’Horaci que fan els autors medievals catalans –totes molt breus i rares vegades textuais– indiquen que, en aquella època, el gran poeta llatí, a Catalunya com a la resta d’Europa, només era conegut com a moralista. La seva influència en la poesia lírica només es troba, ja en ple segle XVI, en un poema de Pere Serafi, inspirat en l’epode *Beatus ille*, en el qual es reflecteix en to casolà l’ideal horacià de la vida en el camp.” A la qual cosa s’afeg, en el cas especial dels països de parla catalana, “la mancança d’una tradició humanística” pròpia.¹⁰⁰⁴¹

Cerverí de Girona (+ca. 1285/90) en els *Proverbis*; Lleonard de Sors en el poema *La Nau* (Nàpols, ca. 1454); Isabel de Villena (València, +1490) manifesten conèixer algun vers d’Horaci o alguna idea anecdòtica, de manera excepcional. D’altra banda, Felip de Malla (Barcelona, +1431), en *Memorial del peccador remut*, i l’autor desconegut del *Doctrinal* d’en Pacs (dècada del 1420?) citen Horaci com a font d’autoritat, però sense major repercussió.¹⁰⁰⁴² Com fa també l’autor de *Curial e Güelfa* (Nàpols-Milà?, ca. 1446-1448), seguint l’autoritat i el criteri selectiu del seu admirat Dante: “Cert és a mi que vosaltres fes companyia a Homero, Virgílio, Oràcio, Ovídio e a Lucano e a molts altres, los quals, per no ésser lonch, lexaré de recitar” (*CeG* III.28). La dependència de la *Divina Comèdia* (*Inferno*, IV, vv. 89-90: “quelli è Omero poeta sovrano; / l’altro è Orazio satiro che vene; / Ovidio è ’l terzo, e l’último Lucano”) s’evidencia fins i tot en l’ortografia, amb els noms sense l’H– inicial i acabats en –o. Dante no hi inclou Virgili, com l’autor del *Curial*, perquè és el literat que el duu de la mà a conèixer aquests insignes col·legues antics, d’“onrata nominanza” (*ibidem*, v. 76). Així que, en el *Curial*, com bé advertia Riera i Sans, el nom d’*Oràcio* “fa bonic”. Especialment, si tenim en compte que el gran autor llatí era oriünd de la ciutat de *Venusia*, la Venosa ducal del segle XV, una ciutat molt estratègica del regne napolità d’Alfons el Magnànim, citada també en la novel·la italo-catalana.¹⁰⁰⁴³

De la mateixa manera que a la resta d’Europa, però amb una major consciència i profunditat, Horaci era llegit i imitat a Itàlia, sobretot a partir del 1350. Influí en les obres de les *Tre Corone* (Dante, Boccaccio, Petrarca), segons que ho han pogut

---

¹⁰⁰⁴¹ HORACI FLAC, Q., *Odes i èpodes*, ed. i trad. a cura de Josep VERGÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1978, ps. 34-35.

¹⁰⁰⁴² *Ibidem*, p. 34, n. 83.

¹⁰⁰⁴³ Encara que Anton Espadaler fóra incapaç de localitzar-la en el mapa, com ho denuncia SANSONE, Giuseppe-E., Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, pp. 252, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 137-141.

constatar els crítics italians,¹⁰⁰⁴⁴ i la seua obra fou llegida i apreciada –com els lògic– pels humanistes que freqüentaren la cort napolitana del rei d’Aragó. No obstant això, la repercussió d’aquest autor en el *Curial* es limita, si de cas, al concepte estoic d’una Fortuna desposseïda de poder. I, encara que aquesta concepció de l’home virtuós com a vencedor sobre els avatars del destí podria haver sigut adquirida llegint Boccaccio,¹⁰⁰⁴⁵ no hem de descartar que l’anònim de la novel·la cavalleresca coneguera la sàtira de l’esclau Davus, on diu (II,vii,83-89): “*quisnam igitur liber? sapiens sibi qui imperiosus, / quem neque pauperies neque mors neque uincula terrent, / responsare cupidinibus, contemnere honores / fortis et in se ipso totus, teres atque rotundus, / externi ne quid ualeat per leue morari, / in quem manca ruit semper fortuna. potesne / ex his ut prorium quid noscere?*” És a dir: ‘¿Qui, doncs, és el lliure? El savi que es comanda a si mateix i no li fan paüra ni la pobresa ni la mort ni la presó; el que és fort en la lluita contra les passions i en el menyspreu dels honors; aquell que es basta a si mateix i és llis i rodó que res extern no s’hi pot deturar, i sobre el qual sempre cau, sense agafar-s’hi, la Fortuna. En aquest trets, ¿pots reconèixer-ne cap que sigui teu?’¹⁰⁰⁴⁶ El debat acalorat entre l’amo i l’esclau s’esdevé durant les carnestoltesques Saturnals romanes, i gira al voltant de l’assumpte següent: solament el savi és lliure; l’home neci és un serf. El qui no aspira a la saviesa i a la moral, cau esclau de les seues passions.

L’esclau es descara davant del seu amo per a retraure-li la feblesa moral que manifesta. Ell és un home que fuig de retrobar-se a si mateix i enfortir-se, i troba refugi en el vici i en els plaers mundans, que no són sinó demostracions de la seua mancança de llibertat (*ibidem*, vv. 111-115): “*adde quod idem / non horam tecum esse potes, non otia recte / ponere, teque ipsum uitas fugitiuus et erro, / iam uino quaerens, iam somno fallere curam. / frustra; nam comes atra premit sequiturque fugacem.*” És a dir: ‘Afegeix a tot això, que tu no pots estar amb tu mateix ni una hora, ni saps fer fructuosos els teus ocis, i fugitiu i rodamón vas fugint de tu mateix, i un cop amb el vi, un altra cop amb la son, cerques en va enganyar l’enuig, car el companyó funest et

¹⁰⁰⁴⁴ BRUGNOLI, Giorgio – MERCURI, Roberto, Quinto Orazio Flacco, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <[¹⁰⁰⁴⁵ Com s’ha vist en el capítol I.3.5.](http://www.treccani.it/enciclopedia/quinto-orazio-flacco_(Enciclopedia-Dantesca)/>; VILLA, Claudia, Dante, lettore di Orazio, dins IANNUCCI, Amilcare A. (ed.), <i>Dante el a “bella scola” della poesia. Autorità e sfida poetica</i>, Longo, Ravenna, 1993, ps. 87-106; BENEDETTI, Stefano, Boccaccio, lettore di Orazio, dins RUSSO, Emilio (ed.), “<i>Testimoni del vero. Su alcuni libri in biblioteche di autore.</i>” <i>Studi e testi italiani</i>, 6, Roma, 2000, ps. 107-129; DOTTI, Ugo, Orazio e Petrarca, dins <i>Orazio e la letteratura italiana. Contributi alla storia della fortuna del poeta latino (Atti del convegno di Vicenza, 19-23 aprile 1993)</i>, Istituto poligrafico e zecca dello Stato, Roma, 1994, ps. 11-28.</p>
</div>
<div data-bbox=)

¹⁰⁰⁴⁶ HORACI FLAC, Quint, *Sàtires i Epístoles*, ed. i trad. a cura d’Isidor RIBAS BASSA i Llorenç RIBER, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927, p. 68.

persegueix i t'esgarrona en la teva fugida.¹⁰⁰⁴⁷ Sens dubte, l'autor del *Curial* té en compte aquesta fugida el vici i aquesta recerca d'una fortalesa moral, de caràcter individual, de la qual mancava Horaci segons el seu atrevit servent, que serà llançat de casa a pedrades. I, en efecte, el dedicatari de la novel·la ha d'assistir –en l'*speculum* del cavaller llombard– a una correcció semblant, on Bacus i Hèrcules l'animen a deixar d'errar i de fugir de si mateix; a retrobar-se i enfortir-se en la virtut a través dels llibres.

No obstant això, la filosofia de fons del *Curial*, satírica també (entenent per sàtira, com enteniien els *dictatores* medievals i els trescentistes italians, una literatura de “correcció” moral) no s'ajusta del tot a l'estoïcisme horacià. La proclama final “*Ans anvie que pitié*” acosta l'autor a la mentalitat aristocràtica o elitista del poeta grec Píndar, compatible amb els honors legítimament obtinguts i reconeguts; amb el gaudi –honest, però hedonista, epicuri– de la riquesa i els plaers sensuals, encara que hom desperte l'enveja dels homes mediocres. Tot això és incompatible –segons que es mire– amb l'*aurea mediocritas* d'Horaci (*Carminum* II,10, dedicat a Licini): “*Auream quisquis mediocritatem / diligit, tutus caret obsoleti / sordibus tecti, caret inuidenda / sobrius aula.*” És a dir: ‘Tot aquell qui escull la mitjania, tan preciosa com l'or, viu segur lluny de les sordideses d'un sostre ruïnós, viu moderadament lluny d'un palau que suscita l'enveja.’¹⁰⁰⁴⁸ Això és el que postul·len els versos d'Horaci, però no exactament el que transmet l'aristocràtic anònim del *Curial*, malgrat els punts de coincidència pel que fa a una “via estoica” de perfecció moral. L'actitud de l'autor de la novel·la cavalleresca combrega més aviat amb la dels eclèctics humanistes del *Quattrocento*, que prenen compatibilitzar el millor de les doctrines dels filòsofs i poetes antics: l'honestedat estoica i l'epicureisme vitalista. O la Güelfa i Curial. I si el triomf material i principesc d'un noble virtuós suscita enveja, tant s'hi val: “*ans envie que pitié*”.

Menció a banda¹⁰⁰⁴⁹ mereix el tractat de literatura d'Horaci, la famosa *Epistula ad Pisones*, més coneguda en l'edat mitjana com *Ars poetica*. Pel que sembla, li interessaren sobretot els versos 23 al 27,¹⁰⁰⁵⁰ on el clàssic recomana als escriptors que s'esforcen com ell per ser breus i concisos (“*brevis esse laboro*”); que, tracten del tema que tracten, conserven la simplicitat i la coherència en el discurs (“*simplex dumtaxat et unum*”); que eviten incórrer en l'error, molt comú entre els literats, d'unflar

¹⁰⁰⁴⁷ Ibídem, p. 69.

¹⁰⁰⁴⁸ HORACI FLAC, Quint, *Odes i èpodes, vol. I (Odes, llibres I-II)*, ed. i trad. a cura de Josep VERGÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1978, ps. 117-118.

¹⁰⁰⁴⁹ Menció que, d'altra banda, ja hem fet tractant de l'estil del *Curial* en el capítol II.1.1, al qual us remetem.

¹⁰⁰⁵⁰ HORACI FLAC, Q., *Sàtires i Epístoles...*, p. 125.

excessivament la seua prosa portats per un desig d'excessiva perfecció i elegància. Perquè aquells creadors que carreguen formalment el text, fan que l'assumpte transmés perda força i vigor (*"sectantem leuia nerui deficiunt animique"*). El qui aspira d'entrada a la grandiloqüència, infla de vent el discurs (*"professus gradia turget"*), però no en millora en absolut la qualitat literària. Tot això, sempre d'acord amb el gust del mateix Horaci i dels autors clàssics del seu temps, que són els que sol llegir l'autor del *Curial*. De manera que, auxiliat per l'auctoritas d'Horaci i de Quintilià, clàssics reverenciats pels humanistes, l'escriptor de *Curial e Güelfa* procurarà a totes hores ser breu i concís. Evitarà, doncs, les descripcions llargues i les digressions. No s'estendrà excessivament en expansions de matèria sentimental, ni transcriurà cartes d'amor. La seua prosa no serà retoricada ni llatinitzant. El seu català literari serà tan fluid i natural com aconsellava Horaci i com exigien els nous aires de l'humanisme.

* * *

El caràcter de literatura parenètica que aflora en el *Curial* no té tant a veure amb Horaci (complicitat empàtica, amical, indulgent; conversa pròxima) com amb Aule **Persi** Flac (34-62), un sàtir d'invectiva moralista pensada des de la perspectiva del preceptor: diatriba directa, que pretén apartar l'alumne dels vicis i reconduir-lo per la senda de la virtut. No és estrany, doncs, que fóra Persi el poeta que inspirà en part a l'anònim del *Curial* alguna de les seues idees, no direm més originals –perquè no ho són–, però sí interessants per a comprendre'n la mentalitat i les intencions literàries. La inspiració prové justament del *Prologus* (vv. 1-13) o *Choliambi* proemials de les *Satyrae*. Són 14 versos pensats a manera de *recusatio* o *captatio benevolentiae*, com correspon a la seua col·locació en la pàgina de cortesia de l'obra:

*"Nec fonte labra prolui caballino, / nec in bicipiti somniasse Parnasso /
memini, ut repente sic poeta prodirem; / Heliconiasdasque pallidamque Pirenem /
illis remitto, quorum imagines lambunt / hederæ sequaces: ipse sempipaganus /
ad sacra uatum carmen adfero nostrum. / quis expediuit psittaco suum chaere /
picasque docuit uerba nostra conari? / magister artis ingenique largitor / uenter,
negatas artifex sequi uoces. / quod si dolosi spes refulserit nummi, / coruos poetas
et poetrida picas / cantare credas Pegaseium nectar."*

És a dir:

“No he abeurat els meus llavis a la font del Cavall, ni, que ho recordi, no he somniat dalt del Parnàs de doble cim, per a sortir-ne així de sobte poeta; les deesses de l’Helicó i la pàl·lida Pirene, les abandono a aquells, els bustos dels quals llepa l’heura enfiladissa; quant a mi, mig pagès, aporto els meus versos als sagrats festivals dels poetes. ¿Qui ha fet engegar al papagai el seu “Bon dia!” i ha ensenyat a les garses a estrafer penosament les nostres paraules? Un mestre de l’art i un distribuïdor de talent, el ventre, artista hàbil a reproduir les veus no atorgades per la natura. Que si brillés l’esperança de la moneda fal·laciosa, creuries que els poetes-corbs i les poetesses-garses fan sentir un cant dolç com el nèctar de Pegàs.”¹⁰⁰⁵¹

Ernst Curtius interpreta que Persi rebutja l’auxili de les Muses perquè ell no és cap literat o poeta, en realitat. “Persio se había dedicado a la filosofía; su primera sátira es un ataque contra la degenerada poesía y retórica de su tiempo, lanzado desde el punto de vista de la ética estoica. En el breve prólogo que precede a su librito se presenta a sí mismo como *outsider* de la poesía, y dice que nunca ha bebido en la fuente de Hipocrene; es ‘medio lego’, *semipaganus*, lo cual quiere decir que no participa en las fiestas aldeanas (*paganalia*) de los poetas profesionales, o sólo participa a medias.”¹⁰⁰⁵²

¿Voldria comunicar el redactor del *Curial* al seus lectors, per ventura, algun missatge similar: que ell no tenia dret a ser coronat per Apol·lo al Parnàs, però que, posats a *poetar* sí que podia experimentar aquest desig a través del cavaller de ficció? ¿Seria ell un cavaller també (“mi e mos pars, axí com ignorants”) llançat a fer d’*outsider* de la literatura cavalleresca; com ho seria poc després un altre cavaller, Joanot Martorell? ¿Participaria solament a mitges, com un *diletant*, de l’art literari?

Quan l’autor del *Curial* es planteja el proemi del llibre III i el somni del Parnàs (*CeG* III.24-35), té en compte aquests versos de Persi, i també uns de Properci que comentarem seguidament. Persi es disculpa per no haver pogut somniar dalt del doble cim del Mont Parnàs (“*nec in bicipiti somniasse Parnaso memini*”), disculpa que també fa present als lectors l’anònim en el pròleg III.0. Persi no ha somniat al cim del Parnàs, com han fet altres, ni s’ha operat en ell el prodigi de convertir-se en poeta de la nit al matí, per obra i gràcia de la ciència poètica infusa per les Muses i Febus-Apollo: “*ut*

---

¹⁰⁰⁵¹ PERSI FLAC, A., *Sàtires*, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1954, p. 72.

¹⁰⁰⁵² CURTIUS, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 1, p. 330.

repente sic poeta prodirem". Així que és millor no enganyar el lector i predisposar-lo a llegir una sàtira. L'anònim del *Curial* tampoc no pot esdevenir un "poeta" o literat de la nit al matí; entre altres coses, perquè –com s'observa llegint amb deteniment l'obra, i com sabien ja de bestreta els seus lectors– ell no és cap intel·lectual, ni es dedica professionalment a la lletra. Per a més inri, tot i les seues inquietuds filològiques, no domina com caldria la gramàtica llatina. Per això, ja d'entrada, es veu obligat a escriure en el "comun lenguatge cathalà" del seu dedicatari (que, segurament s'hauria criat a València, si fem cas d'alguns *valencianismes*). Així que, impedit ell, com Persi, de pujar al doble cim del Parnàs per a somniar i baixar convertit en poeta, realitza el prodigi satíricament, a través del seu personatge de ficció, el cavaller llombard: "O, Curial! ¡E fesses tu aquesta relació, qui ho vist en sompnis (...)! E dius encara que és possible sompnar l'ome ço que nulls temps ha vist ne pensat (...). E axí, tu dir ço que has somiat, e yo scriure ço que tu a molts publiquist" (*CeG* III.25).

En efecte, el protagonista fictici de l'obra, el modèlic heroi Curial, se suposa que llig i estudia molt i, a banda de ser reconegut com el primer dels cavallers, esdevindrà –oníricament i satíricament parlant– el millor dels *humanistes* del seu temps ("*oratores et poetas*", en el vocabulari de l'època). Aquest segon títol li costa ben poc, al cavaller de paper: l'obté en una sola nit, com en el vers de Persi. Emulant, doncs, els *Choliambi* de Persi, l'autor del *Curial* es justifica sense recialles de vanitat reprimida, perquè ell, simplement, es diverteix escrivint. No aspira a cap glòria literària. Altrament, ja s'hauria preocupat ell de divulgar una obra tan costosa d'escriure com és el *Curial*, i no de restringir-ne la lectura a uns pocs elegits. L'anònim és conscient que ell no serà mai un poeta que pugua somniar amb comparar-se amb Homer o Virgili, coronats per Apol·lo; ni, per descomptat, amb Dante, tan admirat pels contemporanis. I tanmateix, com a escriptor eventual,¹⁰⁰⁵³ no renuncia a aventurar-se en un gènere narratiu d'inèrcia medieval –la novel·la de cavalleries–, però procurant adornar-lo amb un color de sàtira moral. Recordem que l'escriptor té molt present la *Introductio* del comentari a Dante de Benvenuto da Imola, d'on copia directament algunes frases. I en aquesta introducció, l'exegega dantesc, seguint la doctrina hegemònica dels *artes dictaminis* medievals, associa molt estretament la sàtira amb la literatura "moralitzada".

---

¹⁰⁰⁵³ És ben dubtós que haguera escrit cap altra obra literària; ni tan sols un poema. No hi ha res de semblant ni de comparable al *Curial*, pel que fa a les fonts que maneja i al llenguatge que "es crea" l'autor, en l'àmbit de la literatura catalana del segle XV.

Diu Da Imola al respecte: “*Satyra est stylus medius et temperatus, tractat enim de virtutibus et viciis; et talia describentes vocantur satyri, sive satyrici; sunt enim satyri vitia reprehendentes, sicut Horatius, Iuvenalis et Persius.*”¹⁰⁰⁵⁴ Com el de Boccaccio, l'intent literari de l'anònim estarà adreçat a la gènesi s'una *letteratura mezzana* en llengua catalana,¹⁰⁰⁵⁵ no líricament excelsa, però tampoc vulgar ni grotesca. Però, sobretot, útil: l'autor de *Curial e Güelfa* pretén alligonar moralment –satíricament, en diria Da Imola, per tal com s'hi tracta “*de virtutibus et viciis*”. En aquest aspecte, sí que podem considerar que aspira a una *aurea mediocritas* horaciana. Ell entén, i així ho tracta donar a entendre, que el biaix satíric (llegiu també ‘parenètic’, instructiu) ajudarà a disculpar els atreviments humorístics i les mancances líriques i erudites d'una novel·la redactada “axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer” (*CeG* III.0). Perquè quan algú no té prestigi intel·lectual ni es preocupa per acaparar-lo, gaudeix de molta major llibertat a l'hora de desenvolupar la seua creativitat i les seues idees.

Les Muses de què parla Persi, les “*Heliconaiadas*”, són també molt presents en el llibre III del *Curial*. Aquestes donzelles “colents Helicon” no acompanyaran ni a Persi ni a l'anònim de l'obra catalana. Persi renuncia a elles d'entrada, com a bon sàtir, a fi que afavorisquen aquells que ho mereixen, els qui persegueixen i obtenen la corona del mèrit literari: “*illis remitto, quorum imagines lambunt hederæ sequaces.*” Es refereix, lògicament als homes de lletres que l'anònim del *Curial* anomena “hòmens de gran sciència” i als escriptors clàssics o “de reverenda letradura”, entre els quals ell no podria mai aspirar a comptar-se. Així com Persi s'autoqualifica –o s'autodesqualifica, mirant-ho satíricament– com a “*ipse semipaganus*” (home rústec, poeta de curta aptesa), l'autor del *Curial* sap que pertany a un estament social –segurament, el de la cavalleria– que no destaca precisament per conèixer la gramàtica llatina, endinsar-se en els estudis “científichs” o destacar en el terreny literari: les Muses, a “mi e mos pars, axí com ignorants, han en estrany avorriment” (*CeG* III.0). Ell no pot sinó conformar-se amb alinear-se entre les “*poetridas picas*” del pròleg a les sàtires de Persi: les “piques” del *Curial*, “que en comun llenguatge cathalà són dites garces” (*ibidem*).

La més interessant de les *Sàtires* de Persi, per a l'autor del *Curial*, podria haver sigut la cinquena, on es tracta del camí de la llibertat *moral* (distinta de la llibertat *civil*, la del poble). Aquesta llibertat és la que obtenen els savis, o els alumnes com Persi, que

¹⁰⁰⁵⁴ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹⁰⁰⁵⁵ BRUNI, Francesco, *Boccaccio: l'invenzione della letteratura mezzana*, Il Mulino, Bolonya, 1990.

tingueren de preceptor estoic Cornut, un antic esclau de Sèneca, al qual es dedica dita sàtira.¹⁰⁰⁵⁶ Segons Persi, sols amb l'autocontrol personal, amb un alliberament o una emancipació dels vicis, pot l'home esdevenir vertaderament savi i lliure. El qui no emprén amb esforç aquest camí, correrà el risc de caure esclau de les seues passions.¹⁰⁰⁵⁷ En el Curial, és Melchior de Pando qui indica i ensenya aquest camí a Curial. Però és el jove cavaller qui l'ha d'emprendre tot sol, després d'haver "caygut" esclavitzat per les seues passions. De manera que, com ens anuncia o avança l'anònim escriptor en el proemi del llibre III, "a cap de set anys, regonexent-se" Curial, fou "restituït en sa llibertat". L'esclavitud a Tunis té, doncs, una dimensió física –la privació de llibertat civil–, però també una dimensió simbòlica i concordant amb la filosofia estoica: la privació de llibertat moral. La primera, emperò, no desproveeix l'home de la segona, com demostra l'exemple de Plató i el tirà de Siracussa: "que Plató fos presoner e venut per esclau, puys era philòsof e savi, pus franch era que aquell qui ·l comprà" (*CeG* III.55). També la mort, com provà Cató d'Útica, evocat i emulat per Camar, mostra un camí extrem d'alliberament moral, en cas de desesperació absoluta: "e Cató, honor de tots los romans, me mostrà en Útica lo camí de la llibertat" (*ibidem*).

L'obra de Persi seria ben accessible als humanistes de la cort de Nàpols. A Milà, per exemple, consta que era molt divulgada en la baixa edat mitjana, i era present en moltes biblioteques.¹⁰⁰⁵⁸ A la Biblioteca Nazionale di Napoli, es conserva un còdex datat pel 1441 (ms. XIII G 33) que conté la primera sàtira de Persi: la que s'obri amb el somni del Parnàs, i on el poeta disserta sobre literatura i critica el mal gust literari de l'època. Acompanyen la peça una part del *De consolatione* de Boeci, glossat; l'única còpia coneguda de l'*Ars dictaminis* de Giovanni del Virgilio, que sembla que l'anònim del *Curial* coneixia;¹⁰⁰⁵⁹ algunes lletres *Ad familiares* de Ciceró en llatí i traduïdes a l'italià; lletres i opuscles de Leonardo Bruni, acompanyats dels corresponents *volgarizzamenti*; una anotació de Teofrast sobre propietats medicinals d'algunes plantes; l'epístola a Trajà del *Policraticus* de John of Salisbury, atribuïda llavors a Plutarc; el proemi de les *Històries troianes*, on es titla de mentider Homer; algunes de les epístoles atribuïdes a Plató, en traducció de Bruni; oracions públiques, amb la

¹⁰⁰⁵⁶ Vegeu PATTERSON, Orlando, *Freedom. Freedom in the Making of Western Culture*, Basic Books, Nova York, 1991; trad. al espanyol per Óscar Luis MOLINA com: *Libertad. La libertad en la construcción de la cultura occidental*, Editorial Andrés Bello, Madrid, 1991, ps. 367-370.

¹⁰⁰⁵⁷ PERSI FLAC, A., *Sàtires...*, ps. 97-102 (sàtira V, vv. 73-179).

¹⁰⁰⁵⁸ PEDRALLI, Monica, 'Novo, grande, covertò e ferrato'. *Gli inventari di biblioteca e la cultura a Milano nel Quattrocento*, Vita e pensiero, Milà, 2002, p. 158.

¹⁰⁰⁵⁹ Vegeu el capítol II.1.5.

corresponent traducció arromançada, on s'al·ludeix al càrrec de *pretor*, que sols existia al nord d'Itàlia (la Llombardia) i apareix en el *Curial* associat –sense fonament històric– a Hongria; una epistola d'Alberto di Sarteano (+Milà, 1450), etcètera.¹⁰⁰⁶⁰

En conjunt, el compilador que preparà aquest manuscrit (que el portà pel 1441 del nord –pel que sembla– a Nàpols) no es movia molt lluny dels ambients intel·lectuals, gustos culturals i heterogenis interessos literaris de l'autor del *Curial*. Sense entrar en més observacions sobre un còdex, que no hem pogut examinar personalment, direm que serveix d'exemple sobre la divulgació dels versos de Persi que ens interessaven a la Itàlia meridional en el temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*.

* * *

A més de Persi, sembla que l'anònim de la novel·la cavalleresca consultà un altre poeta romà, en aquest cas elegíac, per tal d'ajudar-se amb el disseny entrelaçat del proemi III i del somni del Parnàs. Es tracta de Sext **Properci** (47-15 aC), que en les seues *Elegies* inclou també una visita onírica al doble cim del Parnàs, de la qual desperta convertit en poeta (III,iii, vv. 1-52).¹⁰⁰⁶¹ Comença dient que ha somniat que s'adormia 'ajagut per les flonges obagues de l'Helicó' (v. 1): "*Visus eram molli recubans Heliconis in umbra...*", allí on solen ser inspirats els poetes que contenen les gestes èpiques de grans reis i les victòries militars. De sobte veu eixir d'un lloret –l'arbre a ell consagrat– el déu solar, Apol·lo-Febus, protector dels poetes, amb la seua lira d'or, a l'entrada d'una cova (vv. 13-14): "*ex arbore Phoebus / sic ait aurata nixus ad antra lyra*". El mateix déu, fent sonant també la lira, s'apareixerà a Curial en la novel·la. El decorat i l'*atrezzo* presenten algunes coincidències.

Per començar, l'actitud d'Apol·lo és igual de satírica i prepotent en ens versos de Properci que en la crítica a Homer que conté el *Curial*: "Insensat!", li diu, només començar, al poeta. A continuació, el reprén per atrevir-se a visitar-lo i demanar-li que el déu l'accepte com a poeta èpic, d'aquells que canten en versos les glòries dels grans herois (vv. 15-24): "*Quid tibi cum tali, demens, est flumine? quis te / Carminis heroi tangere iussit opus? / Non hinc ulla tibi speranda est fama, Properti: / Molli sunt paruis prata terenda rotis, / Vt tuus in scamno iactetur saepe libellus, / Quem legat expectans sola puella uirum. / Cur tua praescripto seuecta est pagina gyro? / Non est*

---

¹⁰⁰⁶⁰ En fa una descripció detallada KRISTELLER, Paul Oskar, Un "Ars dictaminis" di Giovanni del Virgilio, dins *Italia Medioevale e Umanistica*, 4, Roma, 1961, ps. 181-200; reed. dins KRISTELLER, P. O., *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Edizioni di Storia e Letteratura ("Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi", 178), Roma, 2006 (2a ed.; 1a, 1993), vol. 3, ps. 487-508.

¹⁰⁰⁶¹ PROPERCI, *Elegies*, ed. a cura de Joaquim BALCELLS i trad. al català de Joan MÍNGUEZ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1946 (2a ed., a cura de Josep VERGÉS), ps. 78-80.

ingenii cumba grauanda tui. / Alter remus aquas, alter tibi radat harenas: / Tutus eris: medio maxima turba mari est'.” És a dir: “¿Quina relació hi ha entre tu i aquest riu? ¿Qui t’ha manat que assagessis l’art del vers heroic? D’aquí no has d’esperar-ne gens de fama, Properci: les rodes poc resistents han de petjar prades flonges; així el teu llibre serà tret i posat sovint del seu prestatge, quan la noia sola el llegirà, mentre espera el seu amant. ¿Per què el teu vers s’ha llançat més enllà de la cursa assenyalada? Cal no afeixugar la barca del teu talent. Fes que un dels remes fregui les aigües, i l’altre la sorra; estaràs segur: en alta mar és on hi ha el tràngol més gran’.”

L’actitud rectora del director del cor de les Muses s’assembla molt al posat que adopta el déu quan se li presenta al davant el poeta Homer. Apol·lo aconsella a Properci que no busque pel camí de la poesia èpica la glòria literària; que continue conformant-se a obtenir la fama de poeta amb un cant més “lleuger”, com el que ell sol compondre: versos que desperten sentiments amorosos, aborden passions i descriuen patiments quotidians. Aquest és el seu camí; per altra via, potser acabaria naufragant. A continuació, el poeta elegíac coneixerà personalment les Muses.

Les “nou dones o donzelles, habitants en Monte Parnaso e colents Elicona” (CeG III.0) són descrites per Properci com nou germanes donzelles (v. 33): “*diuersaeque novem sortitae iura puellae*”. Estan atrafegades en els seus quefers artístics o creatius. Una porta una rosa entre les mans (v. 36), que és el símbol de la inspiració; raó per la qual les Muses eren conegudes al·legòricament com “les roses de Pièria”:¹⁰⁰⁶² Els versos 35-36 (“*Haec hederas legyt in thyrsos, haec carmina neruis / Aptat, at illa manu textit utraque rosam*”) signifiquen: ‘Aquesta cull heura per fer-ne tirsos, aquella ajusta nous cants a les cordes, i la de més enllà trenca roses amb les dues mans.’

En adonar-se de la presència del poeta Properci, una de les nou Muses s’avança cap al poeta romà per a entrevistar-se amb ell. Per l’aspecte, l’elegíac dedueix que ha de ser Cal·liope (vv. 37-38): “*e quarum numero me contigit una dearum / ut reor a facie, Calliopea fuit*”. És a dir: ‘Una d’aquestes deesses vingué a parlar-me (fou Cal·liopea, segons que dedueixo del seu rostre.’¹⁰⁰⁶³ Segons l’autor del *Curial* –i en això segueix el criteri dels humanistes italians–, aquesta és la principal de totes: “La novena e última, Calíope, que és eloqüència, e, si tot és ordenada en la fi, de aquesta prenen les altres

¹⁰⁰⁶² Les roses són representades enigmàticament, juntament amb el doble cim del Parnàs, en la *divisa* humanística de la medalla que el Pisanello realitzà a Nàpols, el 1449, per a Enyego d’Avalos, amb el mot “per vui se fa” (“per vosaltres [les Muses] es fa”). Aquest vers de Properci contribueix, doncs, a interpretar l’enigma de la garlanda de roses. Vegeu el capítol I.3.4.

¹⁰⁰⁶³ En tot aquest poema seguim la ja citada traducció de Joan Mínguez.

il·luminació, creximent e fama; e ella de totes” (*CeG* III.0). Ambdós autors no consideren que les Muses siguen nimfes (com afirma Virgili, *Ègloga* VII,21, o com es documenta en Isidor, *Etimologies* VIII,ix,96),¹⁰⁰⁶⁴ sinó “deesses”, divinitats de ple dret. En la novel·la, és Cal·líope també la que conversa de manera preferent amb Curial, amb un gest que recorda el del vers romà: “Per què, faent-se avant, Calíope a Curial s’acostà” (*CeG* III.27). En aquest cas, és ella, més comprensiva i amical que Apol·lo, la que exposa al cavaller la seua missió com a jutge en una controvèrsia literària que interessa a l’autor i els seus lectors. En Properci, la musa el tracta amicalment, així mateix, i l’anima, com abans ho havia fet Apol·lo, a oblidar-se de trompetes, batalles i gestes militars. Cal que torne a cantar allò que domina: el sentiment amorós. Finalment, ella és la que beneeix i el transforma Properci, de la nit al matí, en poeta elegíac. En la versió del *Curial*, Apol·lo corona personalment el cavaller com a poeta. Realment, no es detecten manlleus intertextuals incontestables, però sí que pareix que l’escriptor del *Curial* haguera conegut els dos somnis clàssics del Parnàs, el de Persi i el de Properci, i que haguera reutilitzat algunes idees per a crear el seu “sompni”.

L’elegia que precedeix a l’anterior podria haver atret l’atenció de l’anònim, segons Sònia Gros,¹⁰⁰⁶⁵ ja que justifica l’acció coordinada dels deus de la ciència (Bacus, en Lucà, Petrarca, etc., però no tant en Properci) i de la sapiència (Apol·lo) com a condició especial per a l’obtenció per part del poeta d’uns versos de qualitat excel·lent (*Elegies*, III,ii,9-10): “*Miremur, nobis et Baccho et Apolline dextro, / turba puellarum si mea uerba colit?*” És a dir: ‘Ha d’estranyar-me doncs que, essent-me propicis tant Bacus com Apolló, un esbart de noies honori les meves paraules?’¹⁰⁰⁶⁶ Recordem, en relació amb això, l’admonició que llança l’Apol·lo sobre Homer: “Volguist mostrar quant senties de la mia sapiència [ciènica infusa, sobrenatural], e usant de la sciència de Baco [tècniques de versificació, ciències liberals, filosofia moral], poetant, te esforcist scrivint cercar poètiques ficcions...” (*CeG* III.34). El context satíric de l’*oratio iudicialis* d’Apol·lo fa compatible la crítica del déu a les fantasies homèriques amb la consideració que Bacus rebia per part dels elegíacs llatins –inclòs el mateix Properci– com a divinitat del vi, de la festa i dels borratxos.¹⁰⁰⁶⁷ Podria ser una ironia implícita.

¹⁰⁰⁶⁴ CURTIUS, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 1, p. 325, n. 1.

¹⁰⁰⁶⁵ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 163.

¹⁰⁰⁶⁶ PROPERCI, *Elegies...*, ps. 77-78.

¹⁰⁰⁶⁷ GROS LLADÓS, S., “*Aquella dolçor amarga*”..., ps. 160-168.

Un darrer vers, suggerit també per Sònia Gros (*Elegies*, III,v,1: “*Pacis Amor deus est, pacem ueneramur amantes*”),¹⁰⁰⁶⁸ ens porta a recordar la defensa que fa l'autor del *Curial* –per boca de Diona– d'Afrodita/Venus com a “*dea* de concòrdia e *de pau*, e convida las gents a amar-se e voler-se bé” (*CeG* III.22). La vinculació entre l'amor de la Venus Urània i la concòrdia depén de Plató (*El convit*, 187c), com més amunt s'ha vist, però l'incís que la relaciona amb la pau té depén de l'elegíac llatí. Segons ell, el de l'Amor és un déu de pau, i els amants, en efecte, veneren la pau.¹⁰⁰⁶⁹

Properci, un poeta desconegut aleshores a la resta d'Europa, havia influït en la poesia italiana des del segle XIII i la seua petja és ben resseguible en el *Canzoniere* de Francesco Petrarca.¹⁰⁰⁷⁰ Antonio Beccadelli “il Panormita”, lector també de les seues *Elegies*, copià un manuscrit amb l'obra del poeta el 1427 (*Vaticanus Lat.* 3273) i se l'emportà a la cort siciliana del rei d'Aragó el 1434, quan s'incorporà al seguici d'Alfons el Magnànim. Això explica l'interés que despertà Properci en Giovanni Pontano, com es manifesta per l'influx exercit en la seua obra poètica.¹⁰⁰⁷¹ En contrast amb això, el clàssic era pràcticament ignorat a la Península Ibèrica. Solament es coneixen cinc manuscrits de Properci, de la segona meitat del segle XV, entre els quals destaca el 725 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, datat pel 1460, que precisament procedeix de la biblioteca de Ferran I de Nàpols.¹⁰⁰⁷²

L'estudi de la documentació cultural de la cort napolitana ens dóna a conèixer, a més, que Properci era un autor estimat pel gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Posseïa aquest un còdex manuscrit amb les seues obres relligades amb els *Carmina* de **Catul** (consultats, com s'ha vist quan tractàvem d'Homer, per a completar la caracterització d'Aquil·les) i encuadernades amb una coberta de pell de color marró clar.¹⁰⁰⁷³ L'interés existent per l'obra de Catul a Itàlia –des de Petrarca– i a la cort de Nàpols contrasta també amb el pràctic desconeixement a la Península Ibèrica: entre un centenar de manuscrits antics que contenen els seus poemes, sols un és d'àmbit ibèric.¹⁰⁰⁷⁴

* * *

---

¹⁰⁰⁶⁸ PROPERCI, *Elegies...*, p. 83.

¹⁰⁰⁶⁹ GROS LLADÓS, S., “*Aquella dolçor amarga*”..., p. 116.

¹⁰⁰⁷⁰ PROPERCIO, *Carmina*, ed. a cura d'Antonio RAMÍREZ DE VERGER, Gredos, Madrid, 1989, p. 47.

¹⁰⁰⁷¹ *Ibidem*, p. 61.

¹⁰⁰⁷² PROPERCI, *Elegías*, ed. i trad. a cura de Francisca MOYA i Antonio RUIZ DE ELVIRA, Cátedra, Madrid, 2001, p. 94, n. 330.

¹⁰⁰⁷³ Vegeu el capítol I.3.5.

¹⁰⁰⁷⁴ CATUL, G. Valeri, *Poesies*, ed. i trad. a cura de Joan PETIT i Josep VERGÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1928, p. 107.

M. Anneu **Lucà** (Còrduba, la Bètica, Hispània, 39 – Roma, 65) és un altre gran poeta romà que ha interessat als estudiosos de *Curial e Güelfa*, sobretot per l'al·lusió en l'obra de l'*exemplum* d'Amicles. L'escriptor posa el personatge en boca del predicador apocalíptic –i antic cavaller furibund– Sanglier de Vilahir. Aquest s'ha convertit de cavaller en framenor, ha adoptat una pobresa radical i pretén convèncer el curial llombard perquè renunciï a les vanitats del món per a salvar l'ànima. La pobresa feliç, segons ell, allibera l'home de temors i el fa immune a l'acció de Fortuna, és a dir, a les guerres i disputes de poder, a les fallides econòmiques, etcètera:

“Sàpies, Curial, que tu ·m ressucitist de mort a vida, e ·m fi st oblidar les vanitats que tu plores e ·t fan anar trist. No plorava Amiclates, quant fugien los grans senyors e los rics hòmens, e de pahor cercaven cavernes e lochs solitaris en los boscatges, on ab ço del seu se amagassen, com en ciutats grans e ben murades no haguessen sperança de salut; e aquell, alegre, cantava e aparexia en les places, no tement la ira ne furor dels reys. Lexa, donchs, per ton grat, ço que per força te cové lexar; e si no ho lexes, te serà tolt ensems ab la vida o abans, e, perdent aquest món, no hauràs l'altre, sinó que tu de ton grat te dispongues a ço que t'he dit” (*CeG* III.9).

En la *Farsàlia* de Lucà (V, vv. 505-677), poema narratiu que relata la guerra civil entre Pompeu i Juli Cèsar, apareix la curiosa figura del pobre pescador Amicles, habitant de l'actual costa d'Albània. Es tracta d'un home que viu plàcidament en una barraca del litoral, quan un bon dia, per un avatar de l'atzar, hi arriba Juli Cèsar buscant urgentment un mitjà amb què travessar la Mar Adriàtica. Cèsar pica la porta amb insistència i fa trontollar la coberta. La seua veu imperativa no altera per a res la pau i la serenitat en què viu Amicles, perquè aquest no coneix la por: és tan pobre, que no té molt a perdre o a témer. La seua resposta és la següent (vv. 521-523): “‘*Quisnam mea naufragus*’, inquit, ‘*tecta petit, aut quem nostrae fortuna coegit auxilium sperare casae?*’” El poeta introdueix la reflexió següent (vv. 527-529): “*O vitae tuta facultas pauperis angustis lares! O munera nondum intellecta deum!*”¹⁰⁰⁷⁵

---

¹⁰⁰⁷⁵ LUCANO (M. Annaeus Lucanus), *Farsàlia: De la guerra civil [Pharsalia: De Bello Civili]*, ed. i trad. a cura de Rubén BONIFAZ NUÑO i Amparo GAOS SCHMIDT, Universidad Autónoma de México, Ciutat de Mèxic, 2004, p. 126: “‘Qué naufrago’, dice, ‘mis techos / busca? ¿O a quién obliga la fortuna a esperar / el auxilio de nuestra choza?’” “¡Oh, segura facultad de la vida / del pobre, y angostos lares! ¡Oh, aún no comprendidos / regalos de los dioses!”

El gran general romà no comprén la filosofia de vida del pobre pescador. Cèsar ofereix al pescador un futur millor i una vellesa sense patiments, si accedeix a portar-lo en la seua barca a través de l'Adriàtic, fins a la Pulla (Itàlia). Promet pagar-li-ho amb una fortuna, ja que les urgències de la guerra l'obliguen a fer la travessada, i no hi ha a la costa cap altre mitjà disponible o alternatiu. Immune a l'oferta econòmica, el pescador Amicles al·lega en contra alguns signes que pronostiquen perills meteorològics. Podrien perfectament naufragar. Els pronòstics es confirmen en forma de tempesta només s'aparten de la platja, però Cèsar insisteix presentant-se com l'heroi elegit que és, auxiliat pels déus contra les veleïtats de la Fortuna. Finalment, ambdós realitzen amb èxit la travessada. En qualsevol cas, la lliçó d'humilitat i paciència d'Amicles està servida, i circularà –interpretada cristianament– en l'edat mitjana. La narració de l'anècdota d'Amicles en la *Farsàlia*, l'oferim en una versió castellana antiga, convertida en prosa per Martín Laso de Oropesa (1585):

“César (...) no escogió otro compañero sino a sola la fortuna (...). Él se dio a andar por la costa y luego halló un barco atado con una maroma a unas socavadas rocas, cuyo rector y señor estava allí cerca con poco sobresalto, en una segura casa, de muy poco maderamiento precioso, sino texida de junco estéril y de carrizo, y fortalecida en derredor con pedaços de una barca quebrada. Dos o tres vezes tocó César a esta puerta con su mano, que cada vez se andava toda la casa, hasta que Amyclas despertó y, levantándose de su blando lecho, que tenía de ovas marinas, decía: ‘¿Quién puede ahora venir a my casa, si no es alguno escapado de tormenta? Que no sé yo otro tan desastrado que tenga necesidad de buscar nada en my choça. Hablando así, sacó de baxo de un montoncillo de ceniza un pedaço de sogá encendido y, trayéndole entorno con el braço, acendió un poco de fuego, bien sin ningún cuydado de la guerra, como hombre que sabía no ser su casa la presa de la guerra civil. ¡O, cuánta seguridad es la de la vida pobre, y quán por alto passan a las casa baxas los rezios tiros! ¡O, dones de los dioses y de pocos conocidos, que casa rica de dioses ny de hombres vuiera que no temblara tocándola César con su mano! Abriendo, pues, la puerta Amyclas, díxole este capitán: ‘Ensancha, mancebo, tu corazón y esperança, y pide más de lo que te parezca razonable si quieres hazer lo que yo te dixere y me llevas a Hesperia. Yo te haré que no devas más a tu navezilla lo que tuvieres, ny ayas de bivar por tus manos a la vejez. Conoce, pues, el hado, y a la Fortuna, que quiere ensancharte tu pequeña casa con riquezas súbita, no le niegues la entrada.’ Desta manera le habló, que aunque la capa llevaba pobre, nunca

pudo acabar consigo de hablar baxamente. A lo qual, Amyclas le respondió: ‘Muchas señales son las que esta noche prohiben que nos confiemos del mar; que el sol no hizo arreboles quando se puso, sino todos los rayos esparzió distintos y de una color. Y, en aquella división, significava por la una vanda que ha de hazer abrigo, y por la otra no puede faltar en las señales cierço (...); pero si tan gran cosa en ello te va, no dudaré de hazer lo que pides hasta ponerte donde mandas, si el mar y los vientos no lo estorvan.’ Diciendo esto, entran en la nao y hizieron vela. Y en moviendo, no solamente cayeron por alto ayre muchos relámpagos por todas partes, pero aun las estrellas, que están fixas en los altos cielos, parecía que se caían (...). Lo qual, como Amiclas viesse tan turbado, el se turbó más, y dixo en esta manera: ‘Ya ves la fortuna que se comienza a mostrar por el mar, y aún no sabemos qué viento es el que la mueve (...), mas que vemos la nave hostigada por todas partes (...). La nao [no] nos podrá llevar a Hesperia, ny podremos salir allá nadando ya que nos aventuremos a ir adelante. Assí que no ay otro remedio para podernos salvar, sino (...) dar la buelta hazia atrás (...). Como César estava confiado que todos los peligros que se le solían someter, dixo: ‘No tengas en nada las amenazas del mar, sino abre tus velas a los vientos, que si el cielo no te favorece para ir a Italia, tómame a my por amparo y favor, que la causa justa que tienes de tu temor, es solamente por no saber a quién llevas en tu nao. Pues yo soy aquél a quien nunca los dioses desampararon y a quien la fortuna haze agravio...’¹⁰⁰⁷⁶

La figura d’Amicles, en efecte, esdevindrà tòpica en la literatura exemplar de l’edat mitjana i, d’ací passarà a les prèdiques d’exaltació de la pobresa, confutades per la nova filosofia de l’humanisme italià, a la qual s’adhereix l’anònim del *Curial*. D’ací que decidisca aquest introduir Amicles en el paròdic sermó del senglar religiós, com un dels diferents recursos pensats per a despertar somriures irònics. Ernst Curtius fa un repàs dels orígens i la consolidació del mite d’Amicles en la cultura medieval europea entre el segle XII i el XV. Ens pot servir, doncs, d’orientació:¹⁰⁰⁷⁷

“Suele ocurrir que ciertos personajes, no incluidos en el antiguo repertorio, se conviertan después en figuras ejemplares. Plutarco refiere en sus *Vidas*

---

¹⁰⁰⁷⁶ LUCÀ, Lucano, poeta y historiador antiguo. *En que se tratan las guerras Pharsálicas, que tuvieron Julio César y Pompeyo. Traduzido de latín en romance castellano por Martín LASSO DE OROPESA*, Tipogr. de Jean Cordier, Ambers, 1585, ps. 171-174.

¹⁰⁰⁷⁷ CURTIUS, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 1, ps. 95-96.

paralelas (escritas entre 105 y 115) que César, amenazado en Epiro por unos partidarios de Pompeyo, tomó la temeraria resolución de regresar a Brindisi en una miserable barquilla, a fin de conseguir refuerzos; se levanta una tempestad y el timonel quiere volver atrás, pero César lo coge de la mano y le dice: ‘Ánimo, amigo, no temas. ¡Llevas a César y con él a su suerte!’ Ya Lucano había contado este mismo suceso en uno de los episodios más grandiosos de su *Farsalia* (V, 505-677); el timonel es ahí el barquero Amiclas, cuya humilde choza es refugio de la paz del alma, mientras el país se ve arrasado por la guerra civil y el soberano de Roma teme por la victoria. Lucano, ‘mediador del *pathos* antiguo’, ‘poeta muy leído y de gran influencia antes de la catástrofe cultural del siglo XIX, olvidado ahora desde hace varias generaciones, por lo menos en Alemania’ [cita Eduard Fraenkel, 1924-25], creó en Amiclas una nueva figura ejemplar –la del pobre que vive contento con su pobreza–: no pertenecía al canon clásico, pero por su patetismo se hizo muy popular en la poesía del siglo XII. En Dante, Santo Tomás menciona a Amiclas como ejemplo de pobreza virtuosa, al hacer el panegírico de San Francisco, y todavía habla de él Petrarca (*Égloga VIII*). Sin embargo, como vemos por la poesía latina del siglo XII, el testimonio de Dante y Petrarca no indica que hubiera un ‘culto de Amiclas durante el Prerrenacimiento’, como quería Konrad Burdach; sería dar al Renacimiento un trofeo que corresponde a la Edad Media latina. La verdad es que Dante adoptó las figuras ejemplares del siglo XII, intensificándolas con razonada voluntad artística.”

Apareix Amiclas, per exemple, en les *Faits de romains* (1213-1214), compilació d’anècdotes sobre la “matèria de Roma”, i en moralistes cristians d’on els predicadors de l’edat mitjana –als quals parodia l’anònim per boca de Sanglier– s’informaven per a compondre els seus sermons. Els versos de Dante al·lusius a Amicles són els següents (*Paradiso XI*, 67-69): “né valse udir che la trovò sicura / con Amiclate, al suon de la sua voce, / colui ch’a tutto ’l mondo fé paura.” És a dir: ‘no li valgué que es contés que, amb Amicles, / la va trobar serena, quan parlà, / aquell que feia por al món sencer.’¹⁰⁰⁷⁸ Es refereix al moment en què Cèsar entra dins la cabana del pobre Amicles, el qual no s’impressiona per la veu del general, ans conserva la serenitat, perquè no té res a perdre. Paradoxalment, el pescador se sent protegit per la seua pobresa, al contrari que els

---

¹⁰⁰⁷⁸ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 1.006-1.007.

poderosos que ara li demanen ajuda i que temen perdre el poder. Ara bé, Dante critica en els versos que, malgrat la proverbial fama de la “serenitat” d’Amicles, no tingué gaires seguidors fins que arribà al món sant Francesc d’Assís, disposat a exaltar la renúncia al món: allò que Sanglier predica i aconsella a Curial.

L’ortografia del *Curial* és dantesca: *Amíclates* (amb l’afegit d’una –s final, com solia fer amb *Progne/s*, *Aragne/s*, *Ercole* > *Hèrcules*, etc.) i remet a fonts italianes, com quasi tot el que conté la novel·la. La forma *Amiclate* fou improvisada per Dante basant-se en un presumpte acusatiu, que en Papias, posats a comparar, resulta ser *Amyclante*.¹⁰⁰⁷⁹ Això no lleva que continuara usant-se a Itàlia el nominatiu *Amyclas/Amiclas* del text de Lucà. L’escriptor tindria referències del personatge a través de *Comèdia* i el *Convivio* de Dante; el comentari de Dante per Benvenuto da Imola, consultat regularment per l’autor, i les *Genealogie deorum gentilium* de Boccaccio.

En el *Convivio* (IV,xiii,12), Dante recorre de nou a l’exemple del pobre pescador: “E ciò vuol dire Lucano nel quinto libro, quando commenda la povertà di sicuranza, dicendo: ‘Oh sicura facultà della povera vita! oh stretti abitaculi e masserizie! oh non ancora intese ricchezze delli Dèi! A quali tempî o a quali muri poteo questo avvenire, cioè non temere con alcuno tumulto, bussando la mano di Cesare?’. E quello dice Lucano quando ritrae come Cesare di notte alla casetta del pescatore Amiclas venne, per passare lo mare Adriano.”¹⁰⁰⁸⁰ Rambaldi da Imola (*Parad.* XI, 67-69) es refereix a ell com “Amiclates, *quem non temebat magni reges, fortes principes, legiones armatae, urbes vallatae, classes numerosae, non timuit Amiclas privatus sub debili tugurio cum eius parvula navicula piscatoria.*”¹⁰⁰⁸¹ També apareix, com és lògic, en els anomenats *Fatti di Cesare*: una narració anònima, en prosa toscana, del segle XII, basada en una reelaboració divulgativa francesa de la *Farsàlia* de Lucà.¹⁰⁰⁸²

És, però, una altra font consultada habitualment per l’escriptor la que ofereix una clau interpretativa per a interpretar per què l’Amicles del *Curial* canta: “e aquell, alegre, cantava e aparexia en les places...” Es tracta del *Comentum* de la *Comèdia* per Pietro Alighieri, que, en la seua tercera redacció, diu (*Parad.* XI, 64-117) té en compte i

---

¹⁰⁰⁷⁹ PASTORE STOCCHI, Manlio, *Amiclate*, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/amiclate_Enciclopedia-Dantesca/>

¹⁰⁰⁸⁰ ALIGHIERI, Dante, *Convivio*, ed. a cura de Franca BRAMBILLA AGENO, Le Lettere, Florència, 1995; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003, <www.bibliotecaitaliana.it>

¹⁰⁰⁸¹ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹⁰⁰⁸² PASTORE STOCCHI, M., *Amiclate...*, *op. cit.*

explicita la relació insinuada per Dante entre l'anècdota de la *Farsàlia* i l'elogi que Juvenal fa de la pobresa en la seua *Sàtira* desena (vv. 22-25):

“*Dicit dicta umbra quod a Christo primo eius marito usque ad hunc beatum Franciscum a nullo fuit requisita, et miror, visa virtute sua faciente hominum securum, iuxta illud Iuvenalis: ‘Cantabit vacuus coram latrone viator.’ Et, ut fuit ille pauper iuvenis navita Amiclas, contra Cesarem inferentem, tunc timorem toti mundo, ut dicitur hic. Nam, scribit Lucanus in V°, quod dum dictus Cesar obsideret Pompeium in terra Durachii, expectando Anthonium eius nepotem tardantem venire de Brunducio ad eum, de nocte solus ivit ad litus maris Adriatici causa se transfretandi ad ipsum Anthonium. Et invenit in dicto litore textam cannis dumunculam huius Amiclati tunc dormientis in ea...’*”

Pietro relaciona, doncs, el cas d'Amicles amb la coneguda màxima proverbial del poeta satíric Juvenal (*Satyra* X, v. 22: ‘El vianant que no porta res, davant d’un lladre es posarà a cantar.’¹⁰⁰⁸³ És a dir: el qui res no té, no té per què témer), de la mateixa manera en què la relacionaven l’autor i els lectors del *Curial*.¹⁰⁰⁸⁴

Es nota que, com en tot allò que redacta, l’autor s’ha documentat bé. La frase “no tement la ira ne furor dels reys” manté correlació amb un text de Boccaccio (*Genealogie*, XIV,4), on el mitògraf presenta un succint catàleg de pobres exemplars: “*Huius opere Amiclas, pauper nauta, nocte in litore solus clamantem Cesarem, cuius vocem superbi timebant reges, ad hostium gurgustioli atque pulsantem audivit intrepidus.*”¹⁰⁰⁸⁵ Quant a l’afegit que precedeix la frase dels reis (“quant fugien los grans senyors e los rics hòmens, e de pahor cercaven cavernes e lochs solitaris en los boscatges, on ab ço del seu se amagassen, com en ciutats grans e ben murades no haguessen sperança de salut; e aquell, alegre, cantava”), tot sembla indicar que l’anònim coneixia l’ègloga VIII del *Bucolicum carmen* de Boccaccio.

---

¹⁰⁰⁸³ JUVENAL, D. Juni, *Sàtires*, vol. 2, ed. i trad. a cura de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1961, vol. 2, p. 41.

¹⁰⁰⁸⁴ En l’edició ANÓNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 644-645, es relaciona la referència amb Lucà, Dante i Juvenal, però no es té en compte el paper d’intermediari o d’expositor de Pietro Alighieri.

¹⁰⁰⁸⁵ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

L'autor del *Decameró*, quan visità Petrarca a Milà (1359), aprofità per a copiar el *Bucolicum carmen* petrarquesc, un poema que li agradà molt i que després ell tractaria d'imitar.¹⁰⁰⁸⁶ En arribar a la seua huitena ègloga, Giovanni Boccaccio decidí titular-la *Midas* i establir-la com un diàleg entre Damon i Píties, que té lloc en un àmbit rural, ple de “cavernes e lochs solitaris en lo boscatges”, on Píties se sent més a gust del que puga sentir-se Mides, cantant en companyia d'Amicles: “*Mecum cantabit Amiclas / rupe sub exigua tutus, cantabit et ingens.*”¹⁰⁰⁸⁷ El poema està dedicat –a manera d'ajust de comptes literari– al gran senescal de la cort napolitana de Robert I d'Anjou, Niccolò Acciaiuoli, que havia acollit indecorosament l'escriptor a Nàpols el 1362. Convé retenir aquesta dada, si tenim en compte que el gran senescal de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim era l'inseparable germà major d'Enyego d'Àvalos. L'autor del *Curial*, per al cas que ens ocupa, fa una lectura satírica del personatge, que l'edat mitjana transformà, d'una simple anècdota de Lucà, en una paràbola moralitzant, com si es tractara d'un sant de l'Església. Amicles viatjava de text en text i apareixia en les prèdiques dels framenors del segle XV. Així, per boca del predicador caricaturitzat que és l'antic cavaller “Senglar”, l'escriptor ens recorda entre línies que Amicles no era sinó un vulgar pescador, que anava alegrement per les places de les ciutats –plaça sol ser sinònim medieval de ‘mercat’– cantant per a anunciar la venda de peix.

En la literatura castellana del temps del *Curial*, presta atenció a Amicles el poeta Juan de Mena, que s'ajusta a la reflexió de Lucà (*Laberinto de Fortuna*, 227, any 1444): “¡O vida segura la mansa pobreza, / dádiva santa desagradecida! / Rica se llama, non pobre, la vida / del que se contenta bevir sin riqueza, / la trémula casa, humil en baxeza, / de Amiclas el pobre muy poco temía / la mano del Çésar qu-el mundo regía, / maguer que llamase con gra fortaleza.”¹⁰⁰⁸⁸ El títol de dita cobla, *Alaba la pobreza con paçiençia resçebida*, evidencia la mentalitat medieval del literat, que contrasta vivament amb l'actitud satírica i humanística de l'anònim del *Curial*. Recordem que, una de les primeres coses que fa l'escriptor, només començar la novel·la, és obligar el seu infant de ficció, un *messiànic* Curial, a “fugir de la pobresa” seguint el consell de Teognis: un autor de moda en les corts italianes, juntament amb Píndar, perquè donava cobertura a la

¹⁰⁰⁸⁶ ZAK, Gur, Boccaccio and Petrarch, dins ARMSTRONG, Guyda – DANIELS, Rhiannon – MILNER, Stephen J. (eds.), *The Cambridge Companion to Boccaccio*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, ps. 139-154 (p. 143).

¹⁰⁰⁸⁷ BOCCACCIO, Giovanni, *Opere latine minori*, ed. a cura d'Aldo Francesco MASSÈRA, Laterza, Bari, 1928.

¹⁰⁰⁸⁸ MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna; Poemas menores*, ed. a cura de Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, Editora Nacional, Madrid, 1976, p. 150.

mentalitat aristocràtica dels nous temps, del Renaixement. L'anònim de la novel·la catalana evadeix l'infant Curial de "la trémula casa, humil en baxeza", perquè si es conforma amb allò no obtindrà mai cap triomf en la vida. En canvi, Mena transmet a la literatura castellana, com afirma Cappelli, un Amicles de projecció moral retrògada, en un encomi de la pobresa pastoril i l'autosuficiència del rústic.¹⁰⁰⁸⁹

Lida de Malkiel constata que la presència d'Amicles en Mena influirà en poetes castellans de generacions ulteriors. Comenta de pas l'aparició del mateix personatge en *Curial e Güelfa*, on l'autor "mitifica extrañamente el motivo de Amiclas, refundiéndolo quizá con el verso de Juvenal, X, 22 (*cantabit coram latrone viator*), muy manoseado en la Edad Media."¹⁰⁰⁹⁰ Encerta, doncs, apuntant cap al sàtir Juvenal, i això que desconeixia la font italiana intermediària, que l'anònim trobarà en Pietro Alighieri. Però no entén, com tampoc no ho ha sabut veure una part important de la crítica literària, que la novel·la catalana està plena de referències de tipus satíric. En conseqüència, l'adjectiu *extrañamente* tocava reemplaçar-lo, per *coherentment* amb les intencions generals d'un anònim escriptor d'idees avançades, dotat d'un refinat sentit irònic. La mateixa autora ens recorda que el marquès de Santillana també sentí interès perquè Amicles apareguera en uns versos seus del 1448 (*Diálogo de Bías contra Fortuna*, 7): "Dezirme has a quien fallesçe / o mengua morada pobre, / sea de ñudoso robre / o de cañas, si acaesçe: / o se la de Amíclate, / do arribó / el Çésar, quando loó / la su vida sin debate."¹⁰⁰⁹¹

En els seus estudis sobre el *Curial*, Júlia Butinyà sí que capta la ironia subjacent en aquest i altres passatges. En el cas d'Amicles, troba que "s'hi està fent una crítica de la desfiguració dels típics sermons, quan parlaven de la pobresa en sentit tradicional, deformant el gran text de Lucà. Ací, l'anònim prenia, entre els detalls afegits representatius d'aquelles desfiguracions, que el pescador anava cantant per les places."¹⁰⁰⁹² A més a més, apunta el precedent del "vell" del *Llibre de Fortuna i Prudència* de Bernat Metge, que seria una transposició de l'Amicles medieval o

---

¹⁰⁰⁸⁹ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el "De vita felici"*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002, p. 147.

¹⁰⁰⁹⁰ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Juan de Mena, poeta del prerrenacimiento español*, Colegio de México, México, 1950, ps. 501-503 i n. 50.

¹⁰⁰⁹¹ Citat ibídem, p. 502.

¹⁰⁰⁹² BUTINYÀ, Júlia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfe*. Traducció a cura de Jean Marie Barberà, Anacharsis, Toulouse, 2007, dins *Estudis romànics*, 31, Barcelona, 2009, ps. 516-520 (p. 519).

mitificat. L'escriptor barceloní ens estaria dient ja, amb un dissimulat desvergonyiment, "que tot allò de la cobejable i excelsa pobresa és més aviat una canallada."¹⁰⁰⁹³

Ara bé, l'atenció de l'anònim no sols s'adreça al cas d'Amíclates, sinó que també és redirigida cap a la *Farsàlia* pels intèrprets de la *Divina Comèdia* (Da Imola, Pietro Alighieri, Barzizza), que presten atenció al capítol XX de l'*Inferno*. En aquest, però també en altres cants que té en compte l'anònim, Dante s'ocupa dels endevins, mags, pitonisses i fetilleres de la mitologia clàssica, moltes de les quals eren presents en el poema de Lucà. Ho fa, concretament, en el punt on una indignada Fortuna els convoca, juntament amb les fúries i les harpies –altres éssers d'ultratomba i de matèria dantesca– perquè l'ajuden en la seua ofensiva contra la superba Juno (*CeG* III.19):

“Sus, sus, donchs! Ajustats-vos totes! Vet que ja t'esperen les altres, e, desijoses de la tua real companyia, estan àvides e molt prestes cascuna ab les sues armes. Mira les luents spases e les armes resplandents. ¿No veus tu Tirèsias e Manto, filla sua? ¿No veus Aronta, Eríctona, Phitonissa, Eurífille e tots los altres devins, ab los caps e ulls de bubó, croxir lo bech e obrir la boca, denunciant a la dita Juno mals avuyrs? E ja són ací les Eumènides o Erines, ço és, Thesífone, Megera e Alecto, que són fúries infernals. Mira com volen contra ella les cruels Arpies, ço és, Ael·lo, Accípito e Celeno. ¿Què esperes, donchs? Sus, ve avant!”

Les Eumènides, Fúries o Erínnies, així com les Harpies, procedeixen de la consulta enciclopèdica de les *Genealogie deorum* de Boccaccio,¹⁰⁰⁹⁴ però no la relació de “devins” (Tirèsies, Manto, Aront, Erictó, la *pitonissa* bíblica d'Endor i Erífila), que connecta amb Dante (*Inferno* XX, etc.¹⁰⁰⁹⁵) i amb l'exposició que fan d'aquesta font Pietro Alighieri, Benvenuto da Imola i –segurament, també– Guiniforte Barzizza. Els exegetes expliquen que Dante es documenta en fetillers retratats *in extenso* per Lucà en la *Pharsalia*, com Aront/*Arruns* (I, vv. 585-638); Erictó/*Erichthon* (VI, v. 507-736). I, pel que sembla, l'escriptor decidí consultar per compte propi la font original; cosa que el portà a emular Lucà en l'ambientació d'un escenari tètric. Això explica que l'ornitònim al·lusiú al duc o brúfol que denuncia mals auguris a Juno aparega connecte

---

¹⁰⁰⁹³ BUTINYÀ, Júlia, Un nou nom per al vell del *Libre de Fortuna e Prudència*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 42, Barcelona, 1990, ps. 221-226 (p. 222). Vegeu també EADEM, Técnica y arte del retrato y del autorretrato en Bernat Metge, dins *Revista de Lengüas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 12, Madrid, 2007, ps. 27-44 (p. 31).

¹⁰⁰⁹⁴ Vegeu el capítol II.1.5.

¹⁰⁰⁹⁵ Detallem les referències dantesques en el mateix capítol II.1.5, on tractem de la *Commedia*.

amb la forma llatina *bubo/bubonis*, segurament sota l'influx de la llombarda *bubone*¹⁰⁰⁹⁶ (referida aquesta a la *civetta* o 'òbila', no al brúfol, que és el *gufo*).¹⁰⁰⁹⁷

Pensem que, quan Lucà prepara una confrontació entre Erictó i les Fúries que habiten els sepulcres,¹⁰⁰⁹⁸ presenta un paisatge tètric on el bubo resulta imprescindible (*Farsàlia*, VI, vv. 688-690): “*Latratus habet illa canum gemitusque luporum, / quod trepidus bubo, quod strix nocturna queruntur, / quod strident ululantque ferae, quod sibilat anguis.*” És a dir: ‘Els lladrucs dels gossos i els gemecs dels llops agiten el brúfol i fan grinyolar els ratpenats. Bramen i udolen les feres; bufen els escurçons.’ Prèviament, el *bubo* ja s’havia mostrat com a indicador de mals presagis. És quan les autoritats de Roma, atemorides davant l’avanç de Cèsar, no permeten consultar els augurs. El so d’un tro i l’aparició d’un brúfol haurien obligat a dissoldre una assemblea que s’havia convocat al Camp de Mart, però no fou així (V, 395-396): “*Nec caelum seruare licet: tonat augure surdo, / et laetae iurantur aues bubone sinistro.*” És a dir: ‘No està permès d’observar el cel: trona davant l’augur, que es fa el sord, / i hom jura que les aus són favorables, encara que el duc es pose a l’esquerra.’

Nicholas Trevet, en la seua *expositio* de l’*Hercules furens* de Sèneca (acte III, *carmen* 6), explica així l’aparició del “*luctifer bubo*”: *scilicet gemit, et dicitur luctifer bubo, quia avis feralis est prenosticans mortem.*¹⁰⁰⁹⁹ Petrarca (*De remediis utriusque fortuna*, cap. 90. *De minutiis tediis rerum variarum*) recorda el costum dels poetes clàssics d’introduir en els seus versos l’“*infamis bubo*” com a senyal de pèssim averany.¹⁰¹⁰⁰ Boccaccio (*Genealogie deorum gentilium*, XIII,3) també destaca aquesta caracterització de l’estrígid rapinyaire, “*sicut bubo funesta est avis et sinistri semper augurii reputata.*” En conseqüència, caldria considerar el “bubó” del *Curial* com un llatanisme inspirat en Lucà, i ajudat pel llombard *bubone*. De la mateixa manera que les “piques” (‘garses’ o ‘blanques’) del preàmbul al llibre III són un cultisme deutor del *picae* d’Ovidi –la font declarada per l’escriptor–, però ajudat per l’expressió “*misere piche*” de Dante, que apareixen recordada com a “Piques míseres” en el mateix capítol

¹⁰⁰⁹⁶ Vegeu PFISTER, Max – SCHWEICKARD, Wolfgang (eds.), *Lessico etimologico italiano*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Magúncia, 1979-1984; ed. electrònica <woerterbuchnetz.de>, consultada en gener del 2015.

¹⁰⁰⁹⁷ El *gufo* toscà és, però, *barbagianni* en llombard (ibídem).

¹⁰⁰⁹⁸ Són conjurades concretament les Eumènides en el vers 695.

¹⁰⁰⁹⁹ TREVET, Nicholas, *L. Annaei Senecae Hercules furens et Nicolai Treveti expositio*, In aedibus Athenaei, Roma, 1959; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹⁰¹⁰⁰ PETRARCA, Francesco, *De remediis utriusque fortuna*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

proemial. Un tercer ornitònim al·lòcton en joc és el llombard *upega* ('puput', *CeG* III.55), procedent d'un Ovidi moralitzat i glossat del nord d'Itàlia¹⁰¹⁰¹ El *bubó* no tindria res a veure, doncs, amb l'aragonés,¹⁰¹⁰² ni seria, com pensava Joan Coromines, "la primera atestació" d'una forma catalana hereva del llatí clàssic *bubone*.¹⁰¹⁰³ Era, senzillament, un detall que demostra la predilecció de l'autor per formes llatines o neollatines (*ranapeix*, < *rana* + *pisce*, influït pel llombard *ranabèttts*)¹⁰¹⁰⁴ que superaren la disgregació dialectal de la zoonímia en les llengües romances.

L'escriptor romà Lucà era ben present, doncs, en la ment de l'autor de *Curial e Güelfa*, que el té per poeta de "reverenda lletradura", i el cita en ortografia italiana, al costat mateix d'Ovidi: "Cert és a mi que vosaltres fes companyia a Homero, Virgílio, Oràcio, Ovídio e a Lucano e a molts altres, los quals, per no ésser lonch, lexaré de recitar" (*CeG* III.28). El seu poema narratiu, que tant havien ajudat a divulgar Dante i els seus exegetes del *Trecento*, era molt popular al sud d'Itàlia, com demostra l'escorcoll de biblioteques del segle XV practicat a Sicília per Henri Bresc.¹⁰¹⁰⁵ Més accessible seria encara, doncs, a la cort napolitana del rei d'Aragó, on tots els indicis apunten que es troba el lloc on es gestà el projecte literari del *Curial*.

* * *

Un altre clàssic romà a l'abast era Publi Papini **Estaci** (Nàpols, ca. 45-Roma, 96), present en la biblioteca d'Alfons el Magnànim i imitat en l'estil per Giovanni Pontano. Estaci és l'autor de l'*Aquil·leida*, un poema al títol del qual al·ludeix indirectament l'escriptor, quan l'utilitza de coartada satírica per a blasmar les *mentides* de la *Ilíada* d'Homer: "aquell libre tan noble apellat *Achileydos*" (*CeG* III.26). Però també és l'autor de la *Tebaida*, un poema èpic de l'escola virgiliana on relata la cèlebre expedició dels Set Campions i l'exèrcit d'Argos contra Tebes, per a recolzar Polinices en el seu intent de reemplaçar en el tron el seu germà Etèocles. Ambdós rivals eren fills incestuosos d'Edip i Iocasta, i s'enfrontaren ardidament, ajudats per déus olímpics i aliats. Després de molts avatars, afrontaren una lluita cos a cos (llibre XI), de resultes de la qual

---

¹⁰¹⁰¹ Us remetem al capítol II.1.5, on tractem de la *Commedia*, i el II.1.7, on es tracta d'Ovidi.

¹⁰¹⁰² Vegeu MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 985-986).

¹⁰¹⁰³ COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial eds., Barcelona, 1980-1991, vol. 3, ps. 215-216, s. v. *duc*.

¹⁰¹⁰⁴ D'aquest curiós hàpax, tractem en el capítol II.1.2.

¹⁰¹⁰⁵ BRESCH, Henri, *Livre et société en Sicile (1299-1499)*, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani ("Supplementi al Bollettino", 3), Palerm, 1971, p. 50.

s'occiren mútuament. Iocasta, la reina viuda, se suïcidà llavors per a consumir la tragèdia, alhora que un fill seu i germà dels difunts, Creó, assumia el poder i prohibia que foren soterrats els invasors morts. Els tebans havien guanyat la guerra i els assetjants argius havien sigut delmats. Les viudes d'Argos anaren a Atenes a pregar a Teseu que obligara Creó a soterrar els argius finats. Argia, la viuda de Polinices, incinerà sense permís el seu cadàver i aprofitant que encara romania ardent la pira del seu irreconciliable germà. Teseu arribà llavors amb el seu exèrcit i matà Creó.

Aquestes i moltes altres anècdotes de combats, o desafiaments als déus (com en del superb Capaneu, recordat en el *Curial* a través de Dante), constitueixen la variada matèria d'un poema èpic que gaudí de bona difusió medieval i renaixentista. La *Tebaida* formava part des de feia dècades de la biblioteca dels reis d'Aragó: es documenta en l'inventari de Martí I l'Humà (1410).¹⁰¹⁰⁶ A banda, cal saber que, al costat de la popularíssima “matèria de Troia”, circulava també en llengua vulgar una “matèria de Tebes”. El príncep Carles de Viana, que travà una gran amistat amb Enyego d'Àvalos durant la seua estada napolitana (1457-1458), posseïa un manuscrit amb aquestes relacions bèl·liques arromançades, titulat *Istòries thebanes e troyanes*.¹⁰¹⁰⁷

El protagonista del relat del *Curial*, cavaller com era i lector de clàssics, havia llegit la *Tebaida* (*Thebais*), com es dedueix del seu interès a visitar els monuments arqueològics de Beòcia. Ho fa immediatament després d'haver passat per Atenes: “E axí com aquell qui era home científich e qui nulls temps lexava l'estudi, alegrà's molt de les coses que li foren mostrades e dites. Anà més, e viu aquella ciutat que primerament murà Cadmo, de la qual tant scrivi Staci en lo seu *Thebaydos*; viu los sepulcres de Etíocles e Pol·linices, cruels germans, fills de Edipo e de Jocasta” (*CeG* III.34). La referència d'aquestes coordenades culturals remet explícitament a Estaci, però no hauríem de descartar la consulta de fonts complementàries o enciclopèdiques. Cal tenir en compte que Giovanni Boccaccio fa esment d'*Ethyocles* i *Pollinice* en les *Genealogie deorum gentilium* (II,73-74) i els fa comparèixer, literàriament, en la *Teseida* (II,11, v. 7), l'*Amorosa visione* (VIII), el *Filocolo* (II,32 i 50), les *Esposizioni sopra la*

---

¹⁰¹⁰⁶ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 452, ítem 274). No hi consta, però partir de l'incipit de l'inventari, es pot deduir el títol de l'obra. Es pot contrastar, per exemple, en MAZZATINTI, Giuseppe, *Inventari delle biblioteche d'Italia, volume V: Ravenna, Vigevano, Perugia*, Luigi Bordandini, Forlì, 1895, p. 94, ítem 170.

¹⁰¹⁰⁷ BROCATO, Linde, Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92.

“*Commedia*” di Dante (*Accessus; Inf.* VII i XIV) amb una adaptació ortogràfica (*Etiocle* amb *-i-*, *Pollinice* amb *-ll-*) que condiciona la de l’anònim.¹⁰¹⁰⁸ En les *Tragèdies* de Sèneca, traduïdes al català per algun autor del regnat del Magnànim, no molts anys abans d’escriure’s el *Curial*, llegim *Ethiocle/Etiocle* i *Polinice*.¹⁰¹⁰⁹

En primer lloc, l’anònim es refereix a la ciutat murada per Cadme. Aquest és el nom d’un heroi mitològic que abandonà Fenícia quan Júpiter raptà la seua germana Europa. Després d’haver-la cercada infructuosament, s’assentà a Beòcia on fundà una ciutat emmurallada, de nom *Cadmea*, que apareix –a banda de en *Curial e Güelfa*– representada en la divisa de la medalla d’Enyego d’Àvalos, obra del Pisanello (Nàpols, 1449).¹⁰¹¹⁰ Cadme es casà amb Harmonia, la filla d’Ares/Mart, déu de la guerra, i Afrodita/Venus, deessa de l’amor. Amb el temps, la polis de Cadmea canvià de nom i esdevingué la mítica Tebes de Polinices i Etèocles. Un altre dels mèrits atribuïts a Cadme és el d’haver introduït a Grècia l’alfabet,¹⁰¹¹¹ amb la qual cosa possibilità la transformació de la “letradura” en llibres i la transmissió de la cultura clàssica. Heus ací, doncs, la importància simbòlica que per a l’autor del *Curial* –i per a D’Àvalos, si no és que són una mateixa persona– tenia la ciutat murada per Cadme: la Tebes de Bacus o Dionís, el “déu de ciència”, el protector dels “cavallers científichs”. Recordem que Bacus era nét de Cadme; nascut a Tebes, (com un heroi, fill de la mortal Sèmele, abans de ser déu) i protector de la Beòcia, la regió presidida per dita ciutat.

La nota satírica, que no sol faltar en molts dels comentaris erudits de l’escriptor, és la de poder visitar uns sepulcres d’Etèocles i Polinices... Quan una part important de l’obra d’Estaci gira al voltant dels cossos d’herois i morts que no són objecte dels

---

¹⁰¹⁰⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>; ÍDEM, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>; ÍDEM, , *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>; ÍDEM, *Amorosa visione*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1974; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>; ÍDEM, *Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante*, dins *I Commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹⁰¹⁰⁹ SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino (“Els nostres clàssics”, B, 14-15), Barcelona, 1995, vol. 1, p. 215 i ss.

¹⁰¹¹⁰ Més detalls d’aquesta iconografia, estretament connectada amb la del *Curial*, en el capítol I.3.4.

¹⁰¹¹¹ Segons Heròdot (*Històries*, V,58), Higí (*Fabularum liber*, 277) i Diodor Sícul (*Bibliotheca historica*, V). Sobre els fonaments històrics del mite de la implantació de l’alfabet fenici en l’Hèl·lade, vegeu BERNAL, Martin, *Cadmean Letters. The Transmission of the Alphabet to the Aegean and Further West Before 1400 B. C.*, Eisenbrauns, Winona Lake, 1990.

deguts funerals ni reben sepultura.¹⁰¹¹² Se sap pel mateix poema èpic que Polinices fou incinerat quasi clandestinament, en introduir-lo dins la pira del seu germà, l'única encara ardent. El poeta dramatitza l'escena del crematori (XII, vv. 420-446) en introduir-hi les Eumènides, que semblen agitar la fúria de les flames, i en transmetre la impressió d'alguns testimonis de la clandestina incineració sobre com els cadàvers ardents de tan cruels i tan indignes germans semblava que tornaven a barallar-se entre les flames (versos 429-432): “*Ecce iterum fratres: primos ut contigit artus / ignis edax, tremuere rogi et nouus aduena busto / pellitur; exudant diuiso uertice flammae / alternosque apices abrupta luce coruscant*”.¹⁰¹¹³ És a dir: ‘Vet aquí els dos germans, com demostren de nou que el foc devorador ha tocat els membres de Polinices. La pira tremola en donar repòs a un cadàver odiós; les flames s’agiten i es divideixen a l’extrem superior: s’hi eleven dos vèrtexs lluminosos que s’ataquen entre ells.’

Boccaccio, en les *Genealogie* (II,74), es fa ressò irònic d’aquest odi tan profund, que perdurà més enllà de la mort: “*Ut in singulare certamen devenirent fratres, in quo, cum iam victor videretur Polinices, clam a fratre iacente transfixus est, et sic ambo mutuis vulneribus periire. Quorum tam efficax atque inflexibile odium fuit, ut etiam eis mortuis inter cadavera perseveraret.*”¹⁰¹¹⁴ En una altra de les seues obres, l’assumpte és pres, ja no en sentit irònic, sinó líric (*Comedia delle ninfe fiorentine*, XXXIII, vv. 1-6): “*Sì come il foco, in fummi oscuri molto, / nel quale i figli di Iocasta accesi, / miseramente saliva ravalto, / i suoi caccumi in due fiamme distesi, / diviso si mostrava a dichiarare / di loro il poco amor, se ben compresi...*”¹⁰¹¹⁵ Encara en el *Filocolo* (II,32), l’escriptor toscà descriu una sala sumptuosament ornamentada amb marbres llavorats en baix relleu, que contaven la guerra de Troia i el setge de Tebes; memorable aquesta última gesta, com en el *Curial*, per la crueldat extrema dels seus protagonistes principals: “*Quivi si potea vedere la dispietata ruina di Tebe, e la fiamma dei due*

¹⁰¹¹² Vegeu, per exemple, PARKES, Ruth, Chthonic Ingredients and Thematic Concerns: The Shaping of the Necromancy in the *Thebaid*, dins AUGOUSTAKIS, Antony (ed.), *Ritual and Religion in Flavian Epic*, Oxford University Press, Oxford, 2013, ps. 165-180.

¹⁰¹¹³ Per a contextualitzar millor aquest passatge, vegeu IGLESIAS MONTIEL, Rosa María, *Estudio mitográfico de la “Tebaida” de Estacio*, Tesi doctoral, Universidad de Murcia, Murcia, 1973; ed. digital en <<http://interclassica.um.es>>, ps. 637 i ss.

¹⁰¹¹⁴ BOCCACCIO, G., *Genealogie deorum...*, op. cit.

¹⁰¹¹⁵ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

figliuoli di Iocasta, e l'altre crudeli battaglie fatte per la loro divisione.”¹⁰¹¹⁶ Heus ací, de nou, les flames dels cadàvers enfrontant-se sobre la pira.

La crueltat proverbial –i fins i tot pòstuma!– dels fratricides tebans no era en absolut objecte d’admiració, ni per als antics, ni per als moderns del temps del *Curial*. I, per descomptat, no resultava el motiu més adient per a alçar-los-hi un mausoleu visitable. Així que, quan l’autor del *Curial* afirma que el cavaller llombard “viu los sepulcres de Etiocles e Pol·linices, cruels germans”, en realitat el que fa és transformar un enunciat aparentment innocu en un sarcasme. Es tracta d’una indirecta més al lector de clàssics, com ell, per a fer-lo participar de la facècia i del somriure irònic.

Menció a banda mereix el tema del suïcidi de la reina Jocasta de Tebes, en assabentar-se de la tènica fi dels seus fills. En *Curial e Güelfa*, Camar recorda a Fàtima el trist traspàs de Jocasta, un dels diversos suïcidis clàssics que serveixen de preàmbul erudit al seu: “ne com Jocasta, reina de Thebes, qui jagué ab Edipo, fill seu, e hagué d’ell dos fills, apellats Ethíocles e Pol·linices, los quals, veent la desaventurada mare, se mataren lo un a l’altre” (*CeG* III.55). Com en moltíssims altres referents mítics de l’obra, la vena jocunda de l’autor salta de nou. Els lectors, coneixedors de l’obra d’Estaci, ben bé sabien que Etèocles i Polinices s’havien donat recíproca mort de resultes d’una famosa epopeia bèl·lica, i no “veent la desventura mare”, ni escandalitzats per la relació incestuosa d’aquesta, que els havia donat vida.

La desventura real de la mare no fou aquesta, sinó el fet de veure enfrontats i morts els seus fills: “*Filii vero disadentes, eius spreta humilitate venientes in bellum et inde in mutuam mortem, Yocasta iam gladio perempta*”, expliquen les *Genealogie* (II,70) de Boccaccio. Pietro Alighieri, així mateix, escriu en una primera redacció (*Purg.* XXII,1-129): “*Et procedendo dictus Etheocles et Polynices, proeliati in duello se simul occiderunt. Ex quo Iocasta ante Ismenem suam filiam se occidit.*”¹⁰¹¹⁷ I ho amplia en la tercera, on remet directament a les fonts literàries: “*Quarta et ultima eius tristitia fuit dum vidit una die Etheoclem et Polinicum suos filios et dicti Edipi se ad invicem occidi in bello singulari, propter quam se gladio interemit dicta Iocasta eorum mater, que omnia Seneca recitat in tragedia eius Thebai, at quia Statius in eius poemate*

---

¹⁰¹¹⁶ BOCCACCIO, G., *Filocolo...*, *op. cit.*

¹⁰¹¹⁷ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (I red.)*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

Thebaidos *prosecutus est.*”¹⁰¹¹⁸ L’autor del *Curial* consulta sovint aquestes fonts i no se li poden atribuir, doncs, errades tan grosses, sinó alteracions còmiques.

Deixant ara de banda la *Tebaida*, descobrim com Estaci, en les seues *Silves* (seguit, com ara veurem, pel sàtir Juvenal), fa la Fortuna i l’Enveja companyes al·legòriques de viatge. Aquesta associació té una importància crucial en l’esquema argumental dissenyat per l’anònim del *Curial* per a la seua novel·la. L’Enveja, caracteritzada caricaturescament a l’estil de *Les metamorfosis* d’Ovidi (*vid. supra*) és un personatge de participació recurrent en la trama mitològica del *Curial*¹⁰¹¹⁹ i s’amaga davall les faldes d’una Fortuna (el fat, el destí, el disseny dels déus,¹⁰¹²⁰ considerat per alguns ingnorants com omnímode i incontestable), desposseïda en el *Curial* del seu poder, a imitació dels sàtirs llatins, influïts per la filosofia estoica. El “lligam de parentiu” entre Fortuna i Enveja es troba en *Silvarum libri* (V,i, vv. 135-150):

*“Hactenus alma chelys. tempus nunc ponere fondes, / Phoebe, tuas
maestaque comam damnare cupresso. / quisnam impacata consanguinitate ligauit
/ Fortunam Inuidiamque deus? quis iussit iniquas / alterum bellare deas?
nullamque notabit / illa domum, toruo quam non haec lumine figat / protinus et
saeua proturbet gaudia dextra? / florebat hilares inconcussique penates: / nil
maestum. quid enim, quamuis infida leuisque, / Caesare tam dextro posset
Fortuna timeri? / inuenere uiam liuentia Fata, piunque / intrauit uis saeua larem.
sic plena maligno / adfrantur uineta noto, sic alta senescit / imbre seges nimio,
rapidae sic obuia puppi / inuidet et uelis adnubilat aura secundis.”*

És a dir:

“Fins ara la meua lira ha estat feliç. Ara és temps de depositar el teu fullatge, Febus, i de consagrar la meua cabellera amb el trist xiprer. ¿Quin déu va imposar a la Fortuna i a l’Enveja el lligam d’un parentiu sempre hostil? ¿Qui va manar que aquestes iniques deesses lluitessin eternament? ¿No pot, la primera, assenyalar

---

¹⁰¹¹⁸ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹⁰¹¹⁹ Vegeu COSTA, Ricardo da – SANTOS, Armando Alexandro dos, *A Inveja em Curial e Güelfa e sua representação na Arte do outono da Idade Média*, dins *Mirabilia*, 20, Barcelona, juny 2015, ps. 159-179, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

¹⁰¹²⁰ Com s’expressa en el *De beneficiis* (IV,8) de Sèneca.

una casa sense que l'altra no la miri tot seguit de reüll i no pertorbi amb una mà cruel les seves joies? Floria somriure i inalterable, aquesta llar: res no l'afligia. ¿Què es podia, en efecte, témer de la Fortuna, per bé que és traïdora i lleugera, si el Cèsar era tan propici? Trobaren, però, el camí, els destins grocs d'Enveja, i llur cruel violència envaí la pietosa llar. Així el migjorn crema les vinyes carregades de raïms amb el seu buf maligne, així les pluges excessives podreixen les messes altes, així el vent té enveja del ràpid vaixell que li surt a carrera i amuntega els núvols entorn de les seves veles felices.”¹⁰¹²¹

L'editor de la versió catalana, Guillem Colom, observa com en principi Estaci fa distinció de la Fortuna i l'Enveja com dues deïtats independents (v. 138), però seguidament (v. 144) les unifica. Com si donara a entendre, com fa expressament l'anònim del *Curial*, que l'Enveja s'amaga sempre davall les falces de la Fortuna: “La Fortuna, que fins aquell jorn havia feta a Curial alegre e molt riallosa cara, requerida ab diverses instàncies, ans importunitats, per la falsa e iniqua Enveja, qui d'ella nulls temps se parteix, deliberà, noent al dit Curial per tot son poder, haver d'ell e de la sua virtut major prova que fins aquell jorn no havia poguda haver” (*CeG* II.122). Fortuna presenta Enveja al lector com “ma sor e bona amiga mia, la Enveja, que ací vets” (*ibidem*). De fet, és subordinada seua (“manà a la Enveja que se n'anàs als ancians e ·ls tengués a prop”, *CeG* II.125), com els Infortunis, alliberats per l'home en contra seua (segons una coneguda faula de Boccaccio) quan aquest s'aparta de la virtut. La subordinació es torna a manifestar en el capítol III.11: “Emperò la Fortuna, qui no era encara contenta dels dans que a Curial, a instància de la Enveja, procurats havia, volguera que en lo partir d'Alexandria perís...” Poc després, la mateixa Fortuna es refereix a “aquesta parenta e amiga mia la Enveja, que ací és e no ·s parteix de mi” (*CeG* III.23), amb la qual cosa ens recorda la *consanguinitas* establida originalment per Estaci entre ambdues divinitats. “La Fortuna e la Enveja, qui no dormien”, com a companyes inseparables que són, provoquen ensems la tempesta que farà naufragar Curial (*CeG* III.37). Finalment, la Fortuna s'apareix a la Güelfa acompanyada per “aquesta falsa vella que tench davall aquest mantell”, és a dir, l'Enveja (*CeG* III.94). Arribats aleshores al punt culminant de la novel·la, Curial presagia que s'acosta l'hora del seu triomf i la seua felicitat. La virtut de l'“Amor, qui és molt pus poderosa dea que la Fortuna” dona per fi els seus fruits. El

---

¹⁰¹²¹ ESTACI, P. Papini, *Silves*, vol. 3 (*llibres IV i V*), ed. i trad. a cura de Guillem COLOM i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1960, ps. 55-56.

cavaller ha guerregjat contínuament contra els Infortunis i els ha vençut, “no obstant los assalts secrets de la iniqua e porfidiosa Enveja.” De manera, que “lo valent e virtuós” cavaller ha acumulat mèrits suficients per a ser “remuntat” en un alt estament econòmic i social, com a recompensa al valor i a la virtut (*CeG* III.100).

Aquesta conceptualització al·legòrica conjunta de la Fortuna i la seua parenta l’Enveja no s’ajusta a la tradició medieval –l’hegemònic pensament boecià–, però tampoc no es pot qualificar d’original, ni menys encara d’*estranya*: participa d’una tradició fonamentada en la literatura clàssica llatina, que cobra actualitat de la mà dels humanistes italians del Quatre-cents, admirats per l’anònim.

* * *

És, però, en el poeta satíric Dècim Juni **Juvenal** (Aquino *ca.* 55/60-127), on s’insisteix de manera recurrent en la idea estoica, recuperada ja per Giovanni Boccaccio¹⁰¹²² i assumida amb naturalitat pels humanistes del segle XV, de la manca de poder de la Fortuna contra aquells que s’encaminen per la senda de la virtut. Observem-ho, a tall de mostra en la famosa *Sàtira* X, vv. 354-366, aquella que inclou la màxima proverbial “*mens sana in corpore sano*”:

*“Ut tamen et poscas aliquid uoveasque sacellis / exta et candiduli diuina
tomacula porci, / orandum est ut sit mens sana in corpore sano. / fortem posce
animum mortis terrore carentem, / qui spatium uitae extremum inter munera
ponat / naturae, qui ferre queat quoscumque labores, / nesciat irasci, cupiat nihil
et potiores / Herculis aerumnas credat saeuosque labores, / et uenere et cenis et
pluma Sardanapalli. / monstro quod ipse tibi possis dare; semita certe /
tranquillae per uirtutem patet unica uitae. / nullum numen habes, si sit prudentia:
nos te, / nos facimus, Fortuna, deam caeloque locamus.”*

És a dir:

“No obstant, perquè puguis demanar alguna cosa i prometre als santuaris les entranyes i les salsitxes sagrades d’un porcell blanc, demana de posseir un esperit sa dintre d’un cos sa. Demana un ànim vigorós que no s’ateroritzis de la mort i que posi la llargària de la vida com l’últim dels dons de la natura; que pugui

---

¹⁰¹²² Vegeu el capítol II.1.5.

suportar qualsevol treball, que no sàpiga enfurir-se, que no desitgi res, i que cregui preferibles els treballs i les dures fatigues d'Hèrcules a l'amor, als festins i a les plomes de Sardanàpal. T'indico coses que tu mateix pots proporcionar-te. Ben cert, només un camí se t'obre per a una vida tranquil·la: és el de la virtut. Si som prudents, Fortuna, no tens cap poder; som nosaltres, som nosaltres que et fem deessa i et situem al cel!"¹⁰¹²³

En la *Sàtira* XIII, vv. 19-21, Juvenal planteja la duplicitat del combat de l'home virtuos contra els avatars de la Fortuna. D'una banda, estudiant els "*sacri libelli*" que contenen la saviesa que orienta cap a la virtut (la "reverenda letradura" de l'autor del *Curial*, els clàssics venerats pels humanistes); d'altra banda, l'esforç personal que comporta tota experiència de vida: "*Magna quidem, sacris quae dat praecepta libellis, / uictrix fortunae sapientia, ducimus autem / hos quoque felices, qui ferre incomodae uitae.*" És a dir: 'És augusta, sens dubte, la saviesa, vencedora de l'atzar, que dóna els seus preceptes en llibres sagrats, però nosaltres també jutgem feliços els qui a l'escola de la vida han après a suportar-ne els mals i a no llençar-ne el jou.'¹⁰¹²⁴ En la mateixa *Sàtira* XIII, v. 86, l'escriptor romà constata l'existència d'alguns necis, que creuen que tot depèn de la Fortuna: "*Sunt in fortunae qui casibus omnia ponant.*" És a dir: 'Hi ha homes que tot ho atribueixen als capricis de la Fortuna.'¹⁰¹²⁵

En la *Sàtira* XIV, vv. 315-316, el poeta insisteix a desposseir la Fortuna del seu poder recurrent a la virtut: "*nullum numen habes, si sit prudentia; nos te, / nos facimus, Fortuna, deam*" ('Si hi hagués prudència no tindries, Fortuna, cap poder. Som nosaltres, nosaltres els qui et fem deessa').¹⁰¹²⁶ En la XV, v. 95, finalment, Juvenal encunya l'expressió 'enveja de la Fortuna', que podríem traduir no tan literalment com 'l'envejosa Fortuna' ("*Fortunae inuidia*"),¹⁰¹²⁷ seguint la lliçó d'Estaci sobre la conjuració d'ambdues forces en sentit negatiu i en contra de l'esforç dels homes.

L'assumpció d'aquest discurs de la Fortuna desposseïda de poder per part de l'anònim del *Curial*, obliga a buscar-lo en els cercles que s'interessaven –en el país i el context d'escriptura de la novel·la– per Juvenal i les seues sàtires. I això ens duu,

---

¹⁰¹²³ JUVENAL, D. Juni, *Sàtires*, vol. 2, ed. i trad. a cura de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1961, ps. 53-54.

¹⁰¹²⁴ *Ibidem*, p. 68.

¹⁰¹²⁵ *Ibidem*, p. 71.

¹⁰¹²⁶ *Ibidem*, p. 90.

¹⁰¹²⁷ *Ibidem*, p. 94.

inequívocament, a pensar en una de les figures de l'humanisme llombard, Francesco Filelfo, considerat pels italians *il Giovenale del Quattrocento*, per la *imitatio* que feia del clàssic antic. Posseïa les *Sàtires* de Juvenal farcides d'anotacions marginals, producte de la seua tasca d'ensenyament d'aquest autor en universitats italianes. L'estil del clàssic informa les invectives que escrigué l'humanista contra Cosme de' Medici en la dècada del 1430. Impartí lliçons sobre Juvenal a Siena pel 1436, abans de passar a Milà el 1439,¹⁰¹²⁸ on travà gran amistat amb Enyego d'Àvalos, un dels personatges més destacats de la cort milanesa i futur gran camarlenc de la napolitana. Si les *Sàtires* de Filelfo foren oferides en un manuscrit luxós a Alfons el Magnànim, fou, com està ben documentat, per insistència i preparatius del mateix D'Àvalos.¹⁰¹²⁹ De ben segur que, si li interessaven els poemes d'aquest, també devia haver llegit els de Juvenal.

* * *

Com a últim clàssic de l'antiga Roma que pot haver influït en algun aspecte del contingut del *Curial*, citarem el cas d'**Apuleu** (ca. 124-180), autor de la novel·la *Les Metamorfosis* (*Metamorphoseon libri XI*), obra més coneguda pel títol *L'ase d'or* (*Asinus aureus*). En el llibre IV (31,1) es compara la força passional de l'amor amb el foc d'una torxa que porta Cupido, les espurnes de la qual fereixen el pit de les seues víctimes amb una coïssor dolça com la mel: "*per flammae istius mellitas uredines*". Segons Sònia Gros,¹⁰¹³⁰ aquesta referència clàssica hauria influït en la indumentària de Venus quan s'apareix a la Güelfa...

“...vestit lo seu cors de un mantell carmesí tot flamejant de encenalls d'or, lo qual, a parer de les dones, ardia d'un foch tan plasent, que ·ls paria aquesta ésser la major glòria de parays. E sí exien d'aquell foch encenalls e purnes molt ardents, les quals per totes les parts del món se estenien, e aquelles persones qui eren tocades d'aquella flama soferien molt dolça ans dolcíssima pena, e desijaven pendre d'aquell foch més que no podían aconseguir; e algú dels penats no volia guarir del mal que soferia” (*CeG* III.95).

---

¹⁰¹²⁸¹⁰¹²⁸ Vegeu VITI, Paolo, Francesco Filelfo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 47, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1997, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-filelfo_Dizionario-Biografico/>

¹⁰¹²⁹ Més detalls, en el capítol II.3.4.

¹⁰¹³⁰ GROS LLADÓS, Sònia, '*Amor omnia vincit*': la força de l'amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239 (p. 204, n. 18).

La imatge prové del mite d'Eros i Psique, l'episodi mitològic més divulgat de *L'ase d'or* (llibres IV-VI), on Afrodita/Venus demana al seu fill Eros/Cupido que Pisque, “*per tuae sagittae dulcia uulnera, per flammae istius mellitas uredines*”, és a dir, ‘per les dolces nafres de les teues sagetes, per les espurnes saboroses de les teues flames’, s’enamora del més innoble i detestable dels homes. El paral·lelisme amb el clàssic i l’espectacularitat iconogràfica de la lluminosa escena fan molt interessant aquesta connexió de *Curial e Güelfa* amb l’obra d’Apuleu. No sols per la coincidència anotada per Gros, sinó també perquè, unes línies més amunt, el neoplatònic Apuleu ha reivindicat la celsitud –enmig d’un debat no mancant de sentit de l’humor– de la Venus Urània: l’Afrodita de l’amor honest reivindicada per Plató en *El convit*, pels humanistes italians del segle XV i per l’autor del *Curial*, amic de neoplatònics.¹⁰¹³¹

Així, quan l’escriptor de la novel·la cavalleresca al·ludeix reiteradament a la Venus “estel·lificada”, col·locada en el cel, o quan Diona defén l’esperit de “concordia” de la seua filla Venus enfront dels blasmes de “puta” que llança Lactanci per boca de la Fortuna –en un dels diàlegs il·lucianescos més divertits del llibre–, estan referint-se, no pas a la Venus Pandemos o ‘popular’, ni a la medieval, sinó a la Venus platònica exaltada pels humanistes. En el cas d’*Asinus aureus* (IV,29-30), l’escriptor romà comenta unes festes celebrades en llaor de la deessa de l’Amor, on aquesta és representada per una desimbolta jove: “[29] (...) *Haec honorum caelestium ad puellae mortalis cultum inmodica translatio uera Veneris uehementer incendit animos et impatiens indignationis capite quassanti fremens altius sic secum disserit: [30] ‘en rerum naturae prisca parens, en elementorum origo initialis, en orbis totius alma Venus, quae cum mortali puella partiaro maiestatis honore tractor et nomen meum caelo conditum terrenis sordibus profanatur!’*” És a dir: “[29] (...) Aquest excessiu transferiment de les honors celestes al culte d’una noia mortal arbora d’una vehement indignació l’esperit de la veritable Venus; la qual, incapaç de contenir la seva indignació, brandant la testa, fremint pregonament, diu així, ella amb ella: [30] ‘Ai, primera generadora de la natura! Ai, origen inicial dels elements! Ai, Venus, nodridora de tot l’orbe! Amb una noia mortal comparteixo l’honor de la majestat, i el meu nom, consagrat en el cel, és profanat per les sutzures de la terra!’”¹⁰¹³²

¹⁰¹³¹ Aspecte que tractem –relacionant-lo amb l’astronomia/astrologia– en abordar la relació del *Curial* amb l’enciclopèdia de Matfre Ermengaud, dins el capítol II.1.3.

¹⁰¹³² *Ibidem*, p. 86.

En la mateixa línia neoplatònica, l'anònim insistirà en què la seua Venus, la que orienta la Güelfa i Curial en els seus amors de signe renaixentista, és la dels humanistes, la de Plató: “A, Cupido (...). Yo mir sovén los cels, e en lo terç contemple la tua mare...” (CeG I.22); “Vet que Venus ja ha perdut lo nom de deessa, e tots los christians afermen no ésser col·locada en lo cel tercer, e Cupido, lo fill seu, no ésser res (...). Venus (...) fonch estel·lificada e col·locada en lo cel tercer” (CeG III.16); “Venus, filla tua (...), deïficada en lo cel tercer” (CeG III.17); “los cels se obriren, e (...) veren aquella resplendent Venus (...) qui, corrent per lo arch del tercer cel, en alt muntava” (CeG III.95). Tanta insistència en la reivindicació del caràcter celestial d’Afrodita, tampoc no era necessària. S’explica, en qualsevol cas, per l’influx del neoplatonisme incipient del *Quattrocento*, que condiciona el *Curial*, i dóna lloc a anècdotes gracioses. Com quan la Fortuna, erigint-se en una grotesca portaveu de la cultura medieval, ataca les virtuts que els humanistes reivindiquen en l’Amor pur de Venus, parafrasejant un obsolet i conegut discurs de Lactanci (CeG III.23): “Ta filla [Venus, filla de Diona] no és dea d’amor, de pau, ne de concòrdia, mas dea de luxúria e de puteria (...), e no stela en lo cel, mas truja sutza, vil e pudent és; e habita no en los cels, ne és stela...”¹⁰¹³³

Recordem, d’altra banda, que la caracterització de Corint com una ciutat d’habitants luxuriosos (“¡E tu, poble de Corinto, qui per lo dit Jovis fuist mudat en bolets, per ço com devenguist molt luxuriós”, CeG III.15) podria tenir relació amb episodis de la novel·la romana.¹⁰¹³⁴ I pensem que expressions del tipus “egrègies sorel·les” poden interpretar-se com a connexions intertextuals entre el *Curial* i el *Mite de Psique*, la part de l’obra que –com a als seus contemporanis– interessà més a l’anònim. En la *recusatio* del pròleg al llibre III, l’escriptor es declara –satíricament, també– “imitador de les míseres e garrules filles de Pièrides, enemigues capitals de aquelles nou egrègies sorel·les habitadores de Monte Parnaso.” L’adjectivació “misere Piche” prové de la *Comèdia* de Dante, com ja s’ha vist en altra part, però les germanes egrègies recordades amb l’italianisme *sorelle* evoquen –pel context on es troben, i on es tracta de l’enveja– les “*egregiae sorores*” de la Psique del mite, paradigmàticament envejoses. És probable que l’autor decidira associar mentalment en aquest pròleg les veus *Psique* i *Piques*, pel costum que tenia de “jugar” a conjujar mots amb lleugeres

¹⁰¹³³ Que trobareu reproduït més amunt, on tractem d’aquest autor antic.

¹⁰¹³⁴ Com s’ha suggerit més amunt, quan tractàvem de *Les metaforfosis* d’Ovidi, alterades satíricament per l’autor.

variacions ortogràfiques: *Tinya/Tigny, laqueis/Làquesis...* L'anònim del *Curial* designa les germanes amb aquest apel·latiu per a fer ironia (*Asinus aureus*, V,ii,9):

“Quo protenus perpetrato sorores egregiae domum redeuntes iamque gliscentis invidiae felle fraglantes multa secum sermonibus mutuis perstrepebant. Sic denique infit altera: ‘En orba et saeua et iniqua Fortuna! Hocine tibi complacuit, ut utroque parente prognatae germanae diuersam sortem sustineremus? Et nos quidem quae natu maiore sumus maritis aduenis ancillae deditae extorres et lare et ipsa patria degamus longe parentum uelut exulantes, haec autem nouissima, quam fetu satiante postremus partus effudit, tantis opibus et deo marito potita sit, quae nec uti recte tanta bonorum copia nouit? Vidisti, soror, quanta in domo iacent et qualia monilia, quae praenitent uestes, quae splendent gemmae, quantum praeterea passim calcatur aurum (...).’”

No és descartable, en absolut, que l'escriptor poguera haver gaudit del text en un *volgarizzamento* toscà, del qual provindria l'italianisme *sorelle*. Reproduïm, per a una millor comprensió del text, la traducció italiana inclosa per Alessandro Perutelli i altres en una selecció de textos de literatura clàssica per a Zanichelli:¹⁰¹³⁵

“[Le sorelle invidiose]

“Le egregie sorelle, tornando a casa, bruciavano dal fuoco crescente dell'invidia e strepitavano tra di loro. Una comincia a dire: ‘Fortuna cieca, crudele, iniqua! Hai dunque deciso che, figlie dello stesso padre e della stessa madre, dobbiamo avere una sorte così diversa? Noi che siamo le maggiori abbiamo sposato due stranieri e siamo lontane dal focolare e dalla patria dei genitori come fossimo esuli. Questa qui, la più giovane, frutto di un ultimo e stanco parto, ha trovato tante ricchezze e un dio per marito e non è neanche capace di usare tanta abbondanza di beni. Hai visto, sorella, quanti monili sono

---

¹⁰¹³⁵ APULEIUS MADAURENSIS, “Le sorelle invidiose” del mito di Psiche (*Asinus aureus*, V, 4-21), versió italiana, dins PERUTELLI, Alessandro – PADUANO, Guido – ROSSI, Elena (eds.), *Storia e testi della letteratura latina, vol. 3. Dalla prima età imperiale al tardo antico*, Zanichelli, Milà, 2010; ed. electrònica <http://online.scuola.zanichelli.it/perutelliletteratura/files/2010/09/testi-it_apuleio_t8.pdf> consultada en juliol del 2014.

buttati per la casa, quali vesti splendenti, quante gemme scintillanti, quanto oro si calpesta qua e là? Se ha un marito bello quanto dice, non c'è nessuna donna più felice in tutto il mondo. Forse, aumentando la familiarità e corroborando l'affetto, il dio suo sposo farà anche di lei una dea. E così è, perdiana, proprio così si comportava. Sempre a guardare in alto e del resto sa di dea una donna che ha per serve delle voci e comanda ai venti stessi. A me, poveretta che sono, è toccato un marito più anziano di mio padre, più calvo di una zucca, più piccolo di un bambino, che tiene tutta la casa nascosta e chiusa sotto chiave'."

En la traducció catalana de Marçal Olivar, les "*sorores egregiae*" esdevenen "excel·lents germanes", però tampoc no perd sentit la irionia:

"Un cop això hagué estat acomplert immediatament, les excel·lents germanes, tornant cap a casa, i ja totes arborades per la fel d'una creixent enveja, s'esvalotaven tot parlant elles amb elles. Finalment, començà a dir l'una: 'Ai, com ets de cega, de cruel i d'iniqua, Fortuna! ¿Això t'ha plagut de fer, per tal que, filles del mateix pare, tinguéssim una sort diferent? ¿Nosaltres, que som les més grans, donades com a serventes a uns marits forasters, allunyades de la nostra llar i de la nostra mateixa pàtria, passem la vida lluny dels pares, com a exiliades, i a aquesta, en canvi, la més petita, que amb un fetus exhauridor ha tret al món un darrer part, li han anat a pertocar totes riqueses i un déu per marit, que ni sap com usar rectament tanta abundor de béns? ¿Has vist, germana, quantes i quines preciositats hi ha, escampades per la seva casa; com rellueixen els vestits, com brillen les pedreries, quant d'or, a més, es trepitja pertot arreu? Si, per damunt d'això, té un marit tan formós com afirma, ara no hi ha, en tota la terra, cap altra que visqui més feliç que ella. Fins i tot, potser, quan hi estarà més avesat i si l'afecció s'aferma, el déu que té per marit també la farà una deessa. Com a tal, per Hèrcules, ja es portava i movia! De fet, ja mira enlaire i mana els mateixos vents. Però a mi, trista!, primerament m'ha pertocat un marit que és més vell que el meu pare; després, més calb que una carabassa i més menut que qualsevol criatura; que guarda tota la casa tancada amb panys i cadenes.'"¹⁰¹³⁶

---

¹⁰¹³⁶ APULEU (Apuleius Madaurensis), *Les Metamorfosis*, vol. I (llibres I-IV [*sic*, I-V]), ed. i trad. a cura d'Olivar MARÇAL, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1929, ps. 96-97.

El mite d'Eros i Psique –que interessà singularment els amants del neoplatonisme durant el Renaixement– es basa en una faula popular berber (Apuleu era oriünd de l'Àfrica) que narra el destí de dos enamorats, la felicitat dels quals se subordina a determinats vincles i prohibicions. Segons Apuleu, el déu de l'Amor s'enamora de la donzella Psique, però li posa com a condició que no insistisca mai a voler-li veure el rostre. Psique falta al pacte; el déu l'abandona, i ella ha de passar per un seguit de 'proves iniciàtiques', fins que és perdonada i acollida entre els déus. L'esclat envejós de les “egrègies germanetes” té lloc quan visiten el sumptuós palau que Psique comparteix amb el seu enamorat Cupido. Per intervenció d'aquestes, poc després la jove caurà en desgràcia, perdrà la felicitat que atesorava i serà posada en tribulació. L'ingrés de Psique en l'Olimp representava al·legòricament, segons una lectura neoplatònica de Plotí (segle III) la immortalitat de l'ànima. Aquesta, després de les proves a què és sotmesa al món, s'allibera, s'extasia i torna a trobar-se en estat pur.

La història d'Amor i Psique inspirà els pintors de la Florència dels Medici i la Ferrara dels Este (emparentats amb els Aragó de Nàpols)¹⁰¹³⁷ i continuà interessant els artistes de l'edat moderna en general. Fou molt divulgada a la Itàlia dels humanistes. Ja havia influït prèviament Apuleu en la prosa llatina de Petrarca i havia inspirat algunes *novelle* del *Decameró* de Boccaccio, obra llegida amb entusiasme per l'autor del *Curial. L'ase d'or* fou, doncs, un llibre molt demandat, especialment a partir de l'arribada de la impremta. Com es demostra per l'*editio princeps* de la versió llatina de l'obra a Roma, el 1469, a cura de Giovanni Andrea de Busi. O el *volgarizzamento* en italià, conegut com *Apulegio volgare*, de Matteo Maria Boiardo (ca. 1479). Amb anterioritat a l'era dels incunables, la novel·la antiga era present en les millors biblioteques humanístiques del país, en forma de còdexs ornamentats. Entre aquestes biblioteques, es comptava la del gran camarlenc de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos, que posseïa *Les metamorfosis* en un volum de pergamí i cobertes de cuir, amb la inscripció *De asino aureo*.¹⁰¹³⁸ La història de Psique i Eros solia ser extreta de l'obra i llegida a banda, en llatí o en vulgar, en prosa o en reelaboracions en vers, en exemplars dedicats al plaer i la “consolació” de cortesans aristòcrates de les corts dels Este, Gonzaga i Aragó. Valga d'exemple el manuscrit 449 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València (*Fabola de Psyche, a la illma. et exma. sra. donna Isabella de Aragona,*

---

¹⁰¹³⁷ Per al cas de Ferrara, vegeu CAVICCHIOLI, Sonia, *La metamorfosi di Psiche: l'iconografia della favola di Apuleio*, Marsilio, Venècia, 2002, p. 57.

¹⁰¹³⁸ Uns remetem al capítol I.3.5.

Alfonso Tuscano, servo), de procedència napolitana, rèpilca del 26 de la Biblioteca Trivulziana de Milà, publicats ensems per Paolo Cherchi.¹⁰¹³⁹

---

¹⁰¹³⁹ CHERCHI, Paolo, Due volgarizzamenti inediti della favola di Psiche e Cupido, dins *Letteratura italiana antica*, 4, Roma, 2003, ps. 185-284; NAVARRO LOZANO, Andrés, El viaje de Psiche en un romanceamiento italiano del siglo XV, dins CALVO, Mª Josefa – CARTONI, Flavia (eds.), *El tema del viaje: un recorrido por la lengua y la literatura italianas*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 2010, ps. 365-388.

2. L'ambientació del relat: el temps de la ficció i el temps d'escriptura

2.1. Toponímia, geografia, geopolítica i simbolisme

El disseny d'una novel·la cavalleresca de les característiques del *Curial* demana la fundació d'un món a l'abast dels personatges de ficció: un portolà controlable, un planisferi mental que permeta als cavallers "errar" i cercar aventures. Perquè, com sostenia Giovanni Boccaccio en les *Genealogie deorum gentilium* (XIV,7), tot autor de literatura de ficció "*et liberalium aliarum artium et moralium atque naturalium saltem novisse principia necesse est; nec non et vocabulorum valere copia, vidisse monimenta maiorum, ac etiam meminisse et hystorias nationum, et regionum orbis, marium, fluviorum et montium dispositiones.*"¹⁰¹⁴⁰ És a dir: 'Cal que conega els principis de arts liberals, morals i naturals, i que es valga encara de gran abundància de vocables; que haja contemplat els monuments dels ancestres, i que recorde les històries dels pobles, les regions del món, els mars, els rius i la disposició de les muntanyes.'

L'anònim de *Curial e Güelfa*, posat mans a l'obra, dissenya una Mediterrània a mida de l'acció que vol representar. Bàsicament, consisteix en un arc que va de París a Tunis passant per Provença, Gènova, Ponça, Nàpols i Sicília; amb extensions anecdòtiques cap a Eivissa, Catalunya, Anglaterra, Hongria, els Balcans, Grècia i la Terra Santa. El centre d'operacions, això sí, està clar i definit des dels primers capítols: es tracta del marquesat de Montferrat, al cor de la Llombardia medieval *lato sensu*. Ara, no esperem descripcions extenses de paisatges, com tampoc trobarem detalls excessius d'interiors palatins o d'indumentària festiva. Si se'ns hi aporten és, sovint, perquè introdueixen alguna connotació al·legòrica. El peculiar sentit de l'economia narrativa de què fa gala l'anònim del *Curial* el duu a dossificar les indicacions topogràfiques i les

---

¹⁰¹⁴⁰ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

postals paisatgístiques. Només en les hortes de Tunis s'estén una mica més en ambientar pictòricament l'escena.

Joanot Martorell, en l'altra gran novel·la cavalleresca catalana, *Tirant lo Blanc*, s'interessa pels extrems: un *finis terrae* occidental i artúric (les Canàries, Portugal, Bretanya, Anglaterra) i un pròxim Orient exòtic i oníric (Rodes, Anatòlia, Alexandria, Constantinoble, Àfrica). Per a ell, Sicília representa la plataforma de llançament des d'on Tirant salta del verger de l'enyorança britànica al palau de la utopia bizantina. El Nàpols d'Alfons el Magnànim, pràcticament ni existeix. En canvi, l'autor del *Curial*, tothora evitant els extrems, se sent atret per la magnificència cavalleresca de l'Europa flamígera i centrípeta: París i la Lotaríngia (Borgonya, Savoia, Milà, el Montferrat). Barcelona, Palerm, Messina, Partènope, Lípari, Ponça, Portvendres, Trípoli i Tunis evocuen, a més, estades, batalles i possessions d'Alfons el Magnànim, i formen part indissociable del projecte literari i commemoratiu de *Curial e Güelfa*. Són noms que els oients de la novel·la esperen escoltar al llarg del relat. La del *Curial* és, doncs, d'una geografia gal·loitaliana, mesomediterrània, europea i monàrquica; en contrast amb la deriva excèntrica, centrífuga i bizantina de l'autor del *Tirant*.¹⁰¹⁴¹ Quan Curial viatja a l'horta Tunis, observa en realitat la de València, i la biblioteca del rei tunisenc és una transposició de la napolitana del rei d'Aragó: *Eneida* prestada i tot.

Podríem dir, comptat i debatut, que les cartografies literàries de *Curial e Güelfa* i *Tirant lo Blanc* remetent, respectivament, a sengles mapes mentals contraposats: l'anònim del *Curial* és un teixidor de text seré i equilibrat, que aspira a oferir una síntesi d'Itàlia i Borgonya; Martorell és un grafòman exuberant i radical, que bascula entre Bretanya i Bizanci. És el primer el que serà objecte de la nostra atenció.

Els regnes occidentals de la Corona d'Aragó

Quan Antoni Rubió i Lluch publicà a Barcelona, per primera vegada, *Curial e Güelfa* (1901), el text eixia a la llum amb el subtítol *Novela catalana del quinzè segle* i

---

¹⁰¹⁴¹ Sobre aquest aspecte, reflexionem en: SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about "Tirant lo Blanc". From the sources to the tradition. / Més sobre "Tirant lo Blanc". De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company ("IVITRA. Research in Linguistics and Literature", 10), Londres, 2015, ps. 36-52. Vegeu també FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 415-450, especialment les ps. 439-442, on contrasta els itineraris de Curial i de Tirant, tot fent veure que, mentre les gestes de Curial a França i Itàlia ocupen el 61% de la novel·la, les de Tirant ocupen el 53% a Bizanci i només el 7% a Itàlia, concretament a Sicília.

amb una introducció adornada d'alegries patriòtiques. Tanmateix, les mencions de l'escriptor a indrets de Catalunya –ja no diem edificis o paisatges– són comptades i del tot anecdòtiques. Hi apareix el palau reial de Barcelona; la Roca del Vallés, com a primera jornada en el camí de Barcelona a París, i es fa menció d'un mercader oriünd de Solsona que tenia casa a Barcelona. Darrere d'aquest mercader –com més avant es veurà– s'amaga un personatge històric molt vinculat a la cort de Nàpols i a l'aparell financer de la Corona.¹⁰¹⁴² Crida l'atenció, d'altra banda, que en les diferents mencions de Catalunya no es faça constar mai el “principat de Cathalunya”, com era habitual en la documentació cancelleresca i notarial.¹⁰¹⁴³ Com tampoc no figura mai el “regne” privatiu d'Aragó; simplement, tota la Corona rep el nom d'“Aragó.” Com remarca Antoni Ferrando, sempre que l'escriptor esmenta *Aragó* fa referència a tota la Corona, tret si de cas de “les montanyes d'Aragó” d'on fa originari Aznar d'Atrossillo. I afegim que Barcelona no apareix mai referenciada en l'obra com a capital del principat de Catalunya, sinó simplement com la residència del rei d'Aragó.¹⁰¹⁴⁴

Lola Badia i Jaume Torró troben que “la Corona d'Aragó és present en el *Curial* com a referent de cortesia, de bona cavalleria, de valentia, d'honestedat en general; però *Curial* no posa els peus a Catalunya, i tan sols visita Sicília de passada.”¹⁰¹⁴⁵ I Nàpols/Partènope també, caldria afegir ací. Tanmateix, considerar la Corona d'Aragó un simple “referent de cortesia” seria insuficient, com indica Antoni Ferrando, que la

---

¹⁰¹⁴² Per a més detalls, doncs, us remetem a l'apartat II.3.13.

¹⁰¹⁴³ La fórmula política *principat de Catalunya* per a designar el conjunt de comtats catalans es documenta per primera vegada el 1343 a la cancelleria catalana, i el 1350, en les corts de Perpinyà, en el marc d'un programa de reforç de l'autoritat monàrquica a la Corona d'Aragó. Des d'aquest organisme, durant el regnat de Pere IV el Cerimoniós, començà a usar-se amb profusió a difondre's per tots els àmbits oficials; fins al punt d'esdevenir una referència col·loquial i popular en el segle XV. No fa cap referència a un *príncep* titular, sinó al caracter del rei com a *princeps* (dret romà) o persona on recau la sobirania sobre tots els comtats. Més detalls en: CINGOLANI, Stefano M., *La formació nacional de Catalunya i el fet identitari dels catalans (785-1410)*, Generalitat de Catalunya-Departament de Presidència – Centre d'Història Contemporània de Catalunya (“El fet identitari català al llarg de la història”, 1), Barcelona, 2015, ps. 236-237; BAYDAL, Vicent, Sobre els orígens del terme “principat de Catalunya”, dins *Vent de Cabylia*, 9 d'agost del 2015, ed. electrònica <<http://www.ventdecabylia.com/2015/08/sobre-els-origens-del-terme-principat.html?m=1>>, consultada en agost del 2015; GARRIDO VALLS, Josep-David, Dos noms que fan la cosa: *Catalunya i principat*, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 69. *Miscel·lània Jordi Burguera*, 3, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, desembre 2015, ps. 5-16.

¹⁰¹⁴⁴ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 73).

¹⁰¹⁴⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 74).

considera un subjecte polític més, com eren Borgonya o França.¹⁰¹⁴⁶ Pensem que el mateix Nàpols, quan s'escriu el *Curial*, és també una part de dita Corona. Pel que fa a l'expressió “rey d'Aragó”, val a dir que hi apareix de manera reiterada i sistemàtica: es tracta del mateix *re di Ragona* o *d'Aragona* que figura en tota la documentació i la literatura italiana de l'època; rarament, rei de Nàpols. Les titulacions secundàries del casal, del tipus comte de Barcelona, sols les prenien en consideració regular els notaris, buròcrates, dietaristes, etc. Els poetes cortesans també ho simplifiquen. Així, quan els germans Fernando de Guevara i Enyego d'Àvalos conversen poèticament en les planes d'un *cancionero* sobre els molestos mosquits –segurament, els del campament contra Piombino, 1448– Fernando adreça una qüestió poètica “a vos, el rey de Aragón.”¹⁰¹⁴⁷ Sembla que l'anònim estiga més prop dels usos castellans i italians que no dels usos de catalans, valencians, mallorquins i aragonesos. I més a prop dels poetes cortesans de l'entorn cancelleresc que no dels buròcrates de la cort procedents dels diferents regnes de la monarquia. El seu referent de fidelitat és el rei i l'estat sencer.

En qualsevol cas, cal remarcar que confondre el corònim *Aragó* amb tota la Corona o conjunt de regnes autònoms, és una cosa molt castellana. Vull dir, que els castellans –*ancha es Castilla*, deien– eren conscients de l'homogeneïtat lingüística, legislativa i governativa de tota la Corona de Castella. De manera que denominaven *Castella* tot el país simplement, com si es tractara d'un regne *unigènit*, constituït a partir d'un sol estat feudal i no el producte de l'agregació d'antics reialmes. Procedien igualment quan es referien a Aragó. Ho trobem, per exemple, en una lletra diplomàtica del rei Joan II de Castella (Palencia, 1425), en el qual es refereix a la Corona de Castella com “nuestros regnos” –Castella, Lleó, Sevilla, Jaén, Múrcia, etc.– i a la Corona d'Aragó com “esos regnos de Aragón”.¹⁰¹⁴⁸ Simplement, “Aragón”, en *Generaciones y semblanzas* de Fernán Pérez de Guzmán; en *Las bienandanzas e fortunas* de Lope

---

¹⁰¹⁴⁶ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369.

¹⁰¹⁴⁷ Citat per ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, ps. 145-146.

¹⁰¹⁴⁸ El document porta data de l'12 de juliol del 1425, però es tracta d'una relació de l'*Atraco* de Tordesillas (14 de juliol del 1420) remesa a l'abat del monestir català de Poblet. Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Relaciones diplomáticas entre Juan II de Castilla y Alfonso V de Aragón: documentos para su estudio, dins *Revista de archivos, bibliotecas y museos* (4a. època, any I), vol. 53, Madrid, 1947, ps. 9-33 (p. 18).

García de Salazar,¹⁰¹⁴⁹ i en qualsevol altra crònica o relat castellà amb al·lusions a la corona veïna. El primer traça la biografia del conestable D'Àvalos, pare del mencionat Enyego, i comenta: “este notable cavallero, con temor de ser preso, fuése a Aragón e (...) murió en Valencia del Çid.”¹⁰¹⁵⁰ El segon descriu la situació en termes semblants: el conestable “se tornó con él [Alfons el Magnànim] para Aragón (...) e morió por mal cabo en Aragón.” En realitat, el conestable D'Àvalos s'exilià a la ciutat de València, no pas a Aragó. Però el “regne” valencià, un *Regne de València* amb majúscules per als lletrats autòctons, és obviat en la geopolítica mental dels autors castellans.

Si hi havia un *rei d'Aragó* a l'Espanya *Citerior*, aquest rei s'entenia que era titular –sense majors precisions– d'un espai geogràfic i administratiu denominat *Aragó*, que incloïa Barcelona i València. Aquesta visió no-catalana explica que la Barcelona del *Curial* es localitze directament a Aragó, prescindint de qualsevol al·lusió específica a Catalunya. Des d'aquesta perspectiva, s'entén molt bé que l'herald Bon Panser descriga, davant els aragonesos, els Orcau i Oluja com a “cavallers de vostre regne” (*CeG* II.28). No es tracta d'un *lapsus menti* que faça de pallaresos i cerverins uns naturals del regne privatiu d'Aragó. Es tracta d'una consideració global de “regne” (lectura moderna del territori: digna d'un governant amb visió de futur, en una Europa que anunciava les monarquies autoritàries i els estats moderns) aplicada al conjunt de les terres davall sobirania del rei. S'inclou ací un “principat” autònom de Catalunya que interessava poc a l'anònim, tant des del punt de vista administratiu com des del literari. Si l'autor haguera sigut un català vinculat amb Catalunya per orígens patriòtics, relacions familiar, contactes personals, etc., no hauria incorregut en inexactituds i generalitzacions aitals. I, per descomptat, s'hauria referit al rei en Pere, i no a *don Pedro*.

A banda de consideracions sobre la *natio* o la mentalitat *una mica* castellana de l'autor, podria considerar-se aquesta imprecisió coronímica com un indicador de l'extracció social de l'escriptor –ni burgés ni buròcrata– i de la seua formació, que no era pas la d'un escrivà professional. Els professionals de la lletra, però no l'escriptor, estaven molt influïts per l'ús formal i adequat de tota mena de títols oficials, tractaments de respecte, toponímia institucional, etc. És cert: no estem davant cap crònica, sinó davant un relat de ficció. Ara bé, la *Cathalunya* del *Curial* tampoc no és “la gran

---

¹⁰¹⁴⁹ GARCÍA DE SALAZAR, Lope, *Las bienandanzas e fortunas (código del siglo XV)*, ed. a cura d'Ángel RODRÍGUEZ HERRERO, Diputación de Vizcaya, Bilbao, 1967, p. 326.

¹⁰¹⁵⁰ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas*, ed. a cura de R. B. TATE, Tamesis, Londres, 1965, p. 13.

Catalunya” cantada pel poeta coetani Joan Fogassot¹⁰¹⁵¹ o la Catalunya ditiràmbica del famós discurs del cardenal Margarit (1454): “*illa Cathalanorum nacio*”, “aquella ja benaventurada, gloriosa e fidelíssima nació de Cathalunya.”¹⁰¹⁵² Fogassot i Margarit, com tants altres escriptors de l’època, són catalans i patriotes. L’autor del *Curial*, no es mostra gaire afectat de patriotisme, i ni tan sols pareix català. La seua catalanitat s’acosta molt a la del protagonista de la novel·la, que sent una indescriptible admiració i simpatia per “tota la nació” dels súbdits del rei d’Aragó. La Catalunya de *Curial e Güelfa*, de fet, és una Catalunya literària i asèptica, fingida, on l’autor –ja des dels primers renglons– decidí, quan estava encara pendent d’acabar la novel·la, que seria un bon lloc per a recordar haver llegit la història de Curial, abans de reinventar-la poèticament a la cort de Nàpols, dellà la mar: “Fonch ja ha lonch temps, segons yo he legit >en Cathalunya<, un gentil hom [-----] apellat...” (*CeG* I.1). Tot això, si és que fou decisió d’autor, la interpolació del topònim en el foli primer.

Ja deia Anfós Par (1928) que “l’autor és rublert de l’esperit nacional, no de Catalunya, sinó de la Corona d’Aragó.”¹⁰¹⁵³ Precisa Riquer (1964) que l’anònim del *Curial* expressa un “afecte a tot el que es refereix al nom d’Aragó, tant en l’ampli sentit de la Corona com en el del regne privatiu.”¹⁰¹⁵⁴ Aquesta última precisió, la d’una predilecció pel regne privatiu o Aragó estrictament dit, podria derivar-se –com suposem que pensava Riquer– del tractament preferent que dedica l’autor als “aragoneses” (grans llinatges nobiliaris) que, al costat de Pere el Gran i de Curial, participen al torneig de Melú; en contrast amb la lloança més episòdica dels “pobres” catalans (llinatges de segona i tercera fila) del torneig del Montferrat contra Boca de Far i companyia. Apunta, a més, Antoni Ferrando que Curial no elegeix de company d’armes a París cap català, sinó Aznar d’Atrossillo, natural de les muntanyes d’Aragó.¹⁰¹⁵⁵

Al nostre parer, caldria matisar aquesta visió, ja que Catalunya i els catalans són molt presents en diferents episodis i les situacions en què apareixen els cavallers de llinatge aragonés i els catalans no són situacions sempre comparables. L’episodi dedicat

¹⁰¹⁵¹ SOLDEVILA, Ferran, *Història de Catalunya*, Alpha, Barcelona, 1962 (1a ed., 1934-1935), vol. 1, p. 742; RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 496.

¹⁰¹⁵² TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976, doc. 15 de l’apèndix, ps. 338-342.

¹⁰¹⁵³ PAR, Anfós, “*Curial e Güelfa*”: *notes lingüístiques i d’estil*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, p. 66.

¹⁰¹⁵⁴ RIQUER, Martí de, *Curial e Güelfa*, dins *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631 (ps. 620-621).

¹⁰¹⁵⁵ FERRANDO, A., *Sobre el marc històric de Curial e Güelfa...*, op. cit.

específicament a exaltar el valor dels catalans, el del torneig del Montferrat, pretén confutar el tòpic dantesc –tan popular a Itàlia– de l'*avara povertà di Catalogna*, de manera que els Orcau i els Oluja representen el coratge dels humils que guanyen honor amb esforç.¹⁰¹⁵⁶ En canvi, els capítols on apareixen els *ricosombres* aragonesos pretenen exaltar, en termes més generals, la fidelitat monàrquica dels cavallers que serveixen el rei d'Aragó: siga el monarca contemporani del *Curial*, Alfons V el Magnànim, com la seua transposició literària, Pere I el Gran. S'explica així el que Festa anuncia als cavallers del rei d'Aragó (que siguen sols *aragoneses* és una “compensació” de l'autor, pel protagonisme atorgat abans als catalans) quan els reporta el desig de Curial de conèixer-los, “car ell és enamorat de tota vostra nació” (*CeG* II.28). A quina nació es refereix? ¿A la nació estricta dels presents, aragonesos del regne privatiu (i alguns valencians, si ens situem en el temps d'escriptura), o a la *la nació* estrictament catalana, la de Pere d'Orcau, que es recordat ací com a company d'armes de Curial al Montferrat? Sembla que, amb l'expressió *tota la nació*, el cortesà del llunyà Nàpols que és l'autor del *Curial* pretenga englobar el conjunt de súbdits catalanoaragonesos de una monarquia que desitja o concep com a molt unitària. Per aquesta raó també, quan la donzella Festa és interrogada a Melú sobre la seua procedència i simula haver vingut amb els aragonesos, esquiva els gentilicis *catalana* o *aragonesa* per a definir-se com a “d'Aragó”: “E Tura li demanà d'on era; Festa respòs que d'Aragó.” (*CeG* II.34). Se suposa que Tura, com l'autor i els seus oients, no entendrien ací ‘aquell regne que té per capital Saragossa’, sinó tota la Corona d'Aragó en son conjunt.

Insistim, però, en que, quan l'escriptor esmenta *Aragó*, sol referir-se “en realitat, a la Corona d'Aragó” i que en molts casos “cal entendre *Aragó* per la Corona d'Aragó”; només excepcionalment al·ludeix al territori aragonés estricte o privatiu.¹⁰¹⁵⁷ S'expressa, doncs, com un castellà o –millor– com un italià de l'època, per al qual, el topònim *Aragona* o *Raona* no és sinó un corònim englobant i suficientment definitori, com eren els de *França*, *Portugal* o *Castella*. El parlant que no era natural d'un regne concret (ni estava afectat pels patriotismes català, valencià, mallorquí, aragonés o sícul), parlava d'*Aragó* sense complexos ni contemplacions amb una pluralitat administrativa i amb una diversitat foral de la Corona *aragonesa* que eren ben poc conegudes a Itàlia i en altres parts. En la salutació amical que Curial adreça als aragonesos, els invoca amb

---

¹⁰¹⁵⁶ Vegeu SOLER, Abel, *Italianos contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d'un episodi de “Curial e Güelfa”*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

¹⁰¹⁵⁷ FERRANDO, A., *Precaucions metodològiques...*, p. 73.

un “vosaltres” que equival a tots els servidors que “sòts del rey d’Aragó”. Hi insisteix a rengló seguit: “tots los seus.” És a dir, que s’adreça a tots els vassalls i súbdits de la monarquia d’Aragó, amb independència del país d’on provenien: “Senyors cavallers”, diu, “sabent yo que *vosaltres sòts del rey d’Aragó*, lo qual de la sua lança és vuy lo millor cavaller del món, segons he oyt dir, són tan enamorat de *tots los seus*, que yo· ls serviria en tot ço que pogués” (*ibídem*). Molt més avant en el relat, quan el català Ramon-Folc de Cardona s’interessa per saber qui és Curial, li demana: “¿Sou vós lo que fonch en lo torneig de Melú ab lo rey d’Aragó?” I quan el cavaller respon afirmativament, es presenta així: “Yo só un cavaller (...) del rey d’Aragó” (*CeG III.67*); no català, ni de Catalunya, sinó senzillament *del rey d’Aragó*.

La posició de Curial –un llombard tal amic de la Corona d’Aragó com desitja l’autor– sembla concordar, en certa manera, amb la posició ideològica de l’autor de la novel·la. L’anònim no presenta trets patriòtics ni d’Aragó ni de Catalunya; ni de València, per descomptat. Com Curial, el podem endevinar com un “agregat” que serveix fidelíssimament el rei d’Aragó, que està del tot enamorat de la manera de ser i de combatre dels d’homes d’armes “del rey d’Aragó” i que es mostra disposat a continuar servint la monarquia catalanoaragonesa “en tot ço que pogués”. Aquest retrat robot ens porta de nou a pensar en la figura del gran camarlenc d’Alfons el Magnànim, criat des de la infantesa a València des del 1422, però no a la ciutat, sinó al rovell de l’ou de la cort, a la cambra del monarca. D’ací passà a “fer-se llombard”, a vincular-se a Milà i la Llombardia durant anys (1435-1447), però sense deixar de servir per això, fidelíssimament, el seu senyor natural, el Magnànim (1440-1458), del qual era “el gran favorit” segons les cròniques, i per qui demostrà una gran devoció.

Si hi ha, doncs, a la novel·la alguna mena de patriotisme resseguible, aquest és un “patriotisme” molt general o dinàstic, de la Corona d’Aragó.¹⁰¹⁵⁸ Així, quan tornen els catalans del torneig de Montferrat a Catalunya, la presentació que se’ns fa de Barcelona i de la monarquia “aragonesa” (I.46) és molt significativa: “Hi havia en aquest temps *en Aragó* un rey... apellat *don Pedro*... E com sabé que los tres cavallers venien... e fossen prop Barchinona...” El país de la faula és Aragó, el rei porta nom castellà –en contra d’una acreditadíssima tradició cronística– i la ciutat de referència, dins aquest “gran Aragó”, és Barcelona (amb l’ortografia llatinitzant o cultista *Barchinona*, ben comuna

---

¹⁰¹⁵⁸ Vegeu FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (ps. 72-73).

en la documentació llatina i catalana de l'època). Tot sembla indicar que l'autor del *Curial* no està gens familiaritzat amb els usos administratius i notariaus de Catalunya, València, Mallorca, Saragossa...; ni tampoc amb la historiografia clàssica catalana: cròniques com les de Muntaner, Pere el Cerimoniós, el Tomic acabat de publicar, etc. Altrament, ens prenem la llicència d'elucubrar que hauria escrit: "Hi havia en aquest temps en (lo principat de) Cathalunya un rey... apellat en Pere..." En canvi, sembla conèixer la fesomia arquitectònica del Palau Reial Major: "E com foren muntats al reyal palau, ell los acollí..." (*ibidem*). Barcelona és, en la recreació del segle XIII que ens vol oferir l'autor, una ciutat de mercaders que, entre altres coses, negocien amb esclaus: com aquell cosí de Fàtima la tunisenca, que patí un "desayre" quan el portaren captiu a Barcelona (*CeG* III.43). Enyego d'Àvalos havia viscut al palau reial de Barcelona pels anys 1431-1432, abans d'embarcar-se amb el rei cap a Itàlia, i tenia un coneixement directe de la realitat topogràfica i sociològica de la ciutat.

Sap l'escriptor, a més, que *la Roca, la Rocca* o *la Rocha*, (l'actual Roca del Vallès) està situada a una jornada de camí de Barcelona quan hom viatja en direcció nord. Així ho dóna a entendre el passatge on es relata que un empenedor cavaller "de les montanyes d'Aragó", Aznar d'Atrossillo, sense llicència del rei, emprén viatge cap a París per a lluitar al costat de Curial (*CeG* II.82):

"Mas Aznar d'Atrossillo, qui hoy açò, sens dir res, en aquell punt partí de Barchinona e se n'anà a dormir a la Roca; e d'allí scrivi una letra al senyor rey, per la qual li denunciava com era partir per anar-se'n a Curial e fer aquella batalla, per què li suplicava e li clamava mercè que no ·l privàs de la sua gràcia, ans li plagués scriure a Curial que ell lo y trametia. E llevà's a mijà nit, e continuà son camí a jornades tirades, tement-se que ·l rey li trametés detràs per empachar-lo."

Martí-Benet de Torrelles i Fenollar d'Aragó (Palerm, ca. 1408-Barcelona 1463), senyor de la Roca (1418-1463), era cosí germà de dos dels principals cortesans del Nàpols alfonsí: Guillem-Ramon de Montcada-Alagó, comte d'Adernò, i Joan de Torrelles, comte d'Iscla. Havia participat en les campanyes bèl·liques contra Castella, del 1425 i el 1429-1430, i fou adobat cavaller a Barcelona pel 1431. Aportà 24 combatents a les campanyes mediterrànies del 1432-1435, però, després de caure presoner a la batalla de Ponça (1435), es retirà a Catalunya. Pel 1445 es tenien notícies seues a la cort de Nàpols, pel procés d'emancipació obert contra ell pels seus vassalls de

Caldes de Montbui.¹⁰¹⁵⁹ De jove hauria sigut Martí bon justador: quan visità Barcelona el comte Gastó de Foix, el 1455, i hi celebrà el *Pas du Pin aux Pommes d'Or*, el senyor de la Roca –amb 57 anys– destacà com un dels millors junyidors.¹⁰¹⁶⁰

El context dóna a entendre que Atrosillo escrigué al rei des d'una jornada de distància per tal que Pere el Gran no li impedira partir cap a París. No obstant això, és fàcil que l'autor tinguera notícia del senyor de la Roca pel 1445 i decidira recordar-lo a uns lectors que, majoritàriament, l'havien tractat pels anys 1425-1435, amb aquesta pinzellada toponímica. Hauria pogut escriure, senzillament, “a una jornada tirada de camí” (hi ha 40 km de Barcelona a la Roca del Vallès: una jornada llarga a peu, però no tant al trot) sense especificar-hi el lloc d'aturada.¹⁰¹⁶¹ Però el lector dedueix que, quan l'autor del *Curial* cita –sense venir al cas o ser imprescindible– Ponça, Portvendres o Trípoli, ho fa simbòlicament: com un marcador literari que ajuda a representar en la ment de l'oient una geografia viscuda, memorable, mitificada... I si la Roca no al·ludeix a cap guerra triomfal del Magnànim, sens dubte evoca algun episodi de la vida de l'autor, el dedicatari o els seus lectors. Com podia ser, per exemple, aquell 15 de juliol del 1424 en què la cort del rei d'Aragó es desplaçà de Barcelona a “lo loch de la Rocca” per a celebrar allí –en terres d'un joveníssim patge de la cort, Martí-Benet de Torrelles– una competició de tir de ballesta, una *palatera*: “el joch de ballesta, ab alguns nobles hòmens e cavallers de la sua cort.”¹⁰¹⁶² El vencedor fou un patge del rei, Vidal de Blanes, que destacà després en les guerres mediterrànies d'Alfons V. Amb independència d'aquests records col·lectius compartits amb oients i lectors, pot haver influït en la citació de la Roca alguna causa o motiu més particular. Enyego d'Àvalos, principal candidat a atribució d'autoria sobre el *Curial*, tenia a sa casa un familiar seu, de la màxima confiança i de nom Francí Torrelles; segurament, algun donzell relacionable amb la casa dels Torrelles senyors de la Roca. Aquest Francí es documenta comprant-li un lot de 72 llibres per a la seua biblioteca, per 800 ducats de valor.¹⁰¹⁶³

---

¹⁰¹⁵⁹ CARRERAS CANDI, Francesc, Castell de la Roca del Vallès (continuació), dins *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any 2, núm. 5, Barcelona, abril-juny 1892, ps. 26-35 (p. 26).

¹⁰¹⁶⁰ Vegeu RIQUER, Martí de, *Il Passo Honroso*, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realtà nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, *Aracne (“Dialogoi medievalia”*, 1), Ariccia, 2014, ps. 99-160 (ps. 115-116); ÍDEM, *Història de la literatura catalana. vol. 3...*, ps. 262-263.

¹⁰¹⁶¹ I tindriem aix , només una anodina i insignificant “pinzellada local”, com ho consideren BADIA, L. –TORR , J., *Curial e Güelfa*, dins BROCH, A. (dir.), *Història de la literatura...*, p. 74.

¹⁰¹⁶² ARV, *Mestre racional*, 8.759, f. 83v.

¹⁰¹⁶³ LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d'Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981, p. 684.

A banda de Barcelona i la Roca, en el *Curial* apareix un altre topònim català com és Solsona, però no per a referir-se directament a aquesta vila, sinó a un mercader oriünd d'allí que té “casa” –comercial, s’entén– a Barcelona i que navega per la Mediterrània amb els seus productes. Quan els lectors de la cort de Nàpols, als quals anava destinada en primera instància la novel·la, oïen dir *Solsona*, no els venia al cap una imatge mental de cap vila, sinó del producte per antonomàsia d’aquesta vila que mercaders barcelonins oriüds de Solsona portaven d’enllà la mar. Ens referim als cèlebres “draps de Solsona” que la tresoreria reial distribuïa entre les tropes del rei d’Aragó quan havia de pagar-los en espècie.¹⁰¹⁶⁴ De la mateixa manera, quan l’autor parlava d’un mercader que tenia previst anar a Eivissa a carregar sal (“se’n porien ab ell anar fins Hiviça, on havia una nau grossa que carregava de sal”, *CeG* III.2), al·ludia a la sal que els mercaders catalans –alguns, oriüds de Solsona– duïen a Nàpols en grans quantitats: la recaptació d’un ducat d’or per cada casa napolitana depenia de la distribució de sal des del 1443. Si no se’ls repartia sal, els contribuents podien negar-se a pagar.¹⁰¹⁶⁵

¿Quin escriptor podria tenir interès a introduir en un relat cavalleresc, sense venir a compte de res, els draps de Solsona i la sal d’Eivissa? Doncs algú molt relacionat amb el mateix personatge de què tractàvem adés: l’antic patge valencià i cambrer llombard, Enyego d’Àvalos, que des del 1443 era cap de l’aparell financer de Nàpols, la Sommaria. Aquest òrgan s’ocupava de distribuir la sal a canvi del ducat d’or per casa, i de cobrar el dret d’entrada dels draps de Solsona als mercaders catalans a les duanes. Tot això es feia en coordinació amb un *Mateu Pujades* –prohom i tresorer general– que, curiosament, comparteix les inicials onomàstiques i la custòdia de la “caixa plena tota del thesor” amb el *Melchior de Pando* de *Curial e Güelfa*.¹⁰¹⁶⁶

---

¹⁰¹⁶⁴ Els “draps de Solsona” eren una mercaderia ben coneguda a Nàpols, segons CASALE, Benigno – FENIELLO, Amedeo – LEONE, Alfonso, *Il commercio a Napoli e nell’Italia meridionale nel XV secolo: fonti e problemi*, Athena, Nàpols, 2003. Més detalls en l’apartat II.3.12.

¹⁰¹⁶⁵ Vegeu DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l’espansione della Corona d’Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l’expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 194; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 267.

¹⁰¹⁶⁶ Més detalls en l’apartat II.3.3, on tractem específicament de Melchior de Pando.

Una Llombardia coneguda: el Montferrat i terres pròximes

Milà, la capital de la Llombardia, només s'hi insinua de lluny: allí és on Curial envia gent per a proveir-se de bons arnesos, i allí vivia la Güelfa abans de traslladar-se al Montferrat, l'escenari primer i principal de la novel·la. No obstant això, sens recorda repetidament que “el senyor de Milà” (l'autor sap que Milà no era ducat abans del 1395) ha deixat “totes les rendes de Milà”, un dels estats més rics d'Europa, a la mateixa Güelfa per tal que fóra “senyora de Milà” (*CeG* I.2, 5 i 14). Tot això remet a una època i a unes circumstàncies (1446-1449) que feien pensar que la Corona d'Aragó podia esdevenir “senyora de Milà.” L'entrada de Francesco Sforza a la ciutat, el 25 de març del 1450, arruïnà aquesta perspectiva de joia. Per a joia i felicitat, la que obté l'heroi de la novel·la, dotat amb un principat, quan contrau noces amb “la senyora de Milà”. Curial al cap i a la fi, esdevé senyor –morganàtic, però efectiu– de Milà en els últims episodis de la novel·la. La rivalitat entre Curial i un fictici duc d'Orleans és paral·lela a la viscuda l'any 1447 entre Charles d'Orleans i Visconti, d'una banda, i el rei d'Aragó, d'altra. El primer es proclamà “senyor de Milà” per successió materna; el segon, per llegat testamentari. Podria pensar-se, fins i tot, el “torneig de *Melú*” de la ficció curialesca està inspirat en part en el “torneig de *Milà*” celebrat el 1447 entre diferents potències d'Europa i on el rei de França era l'únic que podia decantar la partida del costat del rei d'Aragó o del duc d'Orleans.¹⁰¹⁶⁷ L'elecció del doblot *Melú/Milà* hauria respost, doncs, a una intenció paronomàstica fàcilment deduïble.

Un autor que escriu a Nàpols, com el del *Curial*, no necessita explicar als seus lectors on es troben Partènope (nom poètic de la dita ciutat), Palerm, Messina, Portvendres (*Portovenere*, a la Ligúria), Ponça, París, Eivissa, Tunis, Trípoli, etc. Es tractava de referents geogràfics suficientment importants, o suficientment relacionats amb la història de la Corona d'Aragó en les dècades precedents, que tothom en tenia un concepte mental. En canvi, el Montferrat era un estat feudal llombard, desconegut i remot per als cortesans de Nàpols. És segur que n'havien oït parlar, però també és segur que ben pocs súbdits del rei d'Aragó havien transitat últimament per allí. El rei d'Aragó enviava ambaixades als grans estats d'Itàlia (Milà, Venècia, Florència, Roma, Gènova, Ferrara, Màntua i pocs més) i alguna república menor amiga (Siena), però no al

---

¹⁰¹⁶⁷ Més detalls sobre la difícil successió de Milà, en JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269. Us remetem també al capítol II.3.10.

Montferrat, on actuaria d'emissari habitual l'ambaixador destinat a Milà. Entre altres coses, perquè en l'època en què s'escrigué el *Curial*, els fills del marquès de Montferrat es criaven a Porta Giove i servien de *condottieri* el duc de Milà. Així que la relació entre el ducat milanès i el marquesat dels Paleologi era cordial i directa; si més no entre el 1435 i el 1445, ja que l'any 1446 es capgirà la situació.¹⁰¹⁶⁸

En qualsevol cas, l'autor és una excepció a aquest desconeixement de la zona. Ell coneix el Montferrat i l'elegeix per a transformar-lo en escenari de la seua ficció cavalleresca. Ara bé, com adverteixen Albert Turull i Esperança Martínez, l'escriptor és "conscient que no es tracta de llocs tan familiars per als lectors",¹⁰¹⁶⁹ i per això tracta de definir-los succintament: "una *vila* appellada Casalo", "un *castell* seu appellat Pont de Stura" i "una *ciutat* appellada Alva." Aquest triangle de referències geogràfiques li resulta suficient, posat a evocar llocs que li són familiars per alguna cosa.¹⁰¹⁷⁰ Certament, el marquesat de Montferrat és un lloc present en la tradició literària remota i recent que coneix i evoca l'autor. Havia sigut un lloc d'acolliment de trobadors en l'era d'or de la lírica provençal (segles XII-XIII),¹⁰¹⁷¹ com Raimbaut de Vaqueiras (*fl.* 1180-1205), la vida del qual presenta concomitàncies amb la del jove Curial.¹⁰¹⁷² Giovanni Boccaccio, l'autor de capçalera del nostre anònim escriptor, havia elegit el Montferrat

---

¹⁰¹⁶⁸ DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Monferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsimil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975, p. 323 i ss.

¹⁰¹⁶⁹ TURULL, Albert – RAMÍREZ, Esperança, Tipologia dels noms propis en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.027-1.088 (p. 1.038).

¹⁰¹⁷⁰ Alternativament al coneixement directe, l'autor podia haver-se basat en algun mapa. El 1425, Alfons el Magnànim encarregà a Jaume Mateu "deboxar e pintar en pergami Spanya, ço és, Aragó, Castella, Granada, Portugal e I troç de Navarra"; el 14436, a Pere Crespí, que dissenyara "una carta hon és divisada tota Ytàlia." Vegeu GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins *Ars Longa*, 7-8, València, 1996-1997, ps. 33-47. L'any 1485, el duc de Calàbria (futur Alfons II) encarregà un mapa de la Llombardia a color a dos mercaders florentins. Vegeu DEL TREPPO, Mario, Le avventure storiografiche della Tavola Strozzi, dins MACRY, P. – MASSAFRA, A. (eds.), *Fra storia e storiografia. Scritti in onore di Pasquale Villani*, Bolonya, 1994, ps. 483-515 (p. 495).

¹⁰¹⁷¹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 61-62).

¹⁰¹⁷² CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La infantesa de Curial i una font literària, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 413-424. Segons BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66, l'evocació d'un Montferrat trobadoresc del segle XII, senzillament, seria el que hauria impulsat l'autor a elegir aquesta escenografia nord-italiana.

per a escenari de la novel·la 5 de la jornada X del *Decameró*; un relat que serveix de pedrera literària d'on es prenen alguns préstecs textuais per al *Curial*.¹⁰¹⁷³ Finalment, a la biblioteca de Casale Monferrato, lloc de residència dels marquès de Saluzzo en temps d'escriptura del *Curial*, es conservava un exemplar de *Le chevalier errant*: la novel·la dividida en tres llibres (amor, armes, ciència) on es conta el periple dantesc, la caiguda i la redempció d'un cavaller. Aquesta obra, de fet, fou una de les principals fonts d'inspiració de l'escriptor a l'hora d'estructurar la seua novel·la.¹⁰¹⁷⁴

No obstant aquests precedents literaris, als quals podríem afegir l'aparició del marquès de Montferrat en la *Comèdia* de Dante, el que es percep en el *Curial* és una familiaritat, no sols amb el paisatge urbà i el medi social del marquesat de Montferrat, sinó també amb alguns usos i costums de la Llombardia.¹⁰¹⁷⁵ Martí de Riquer, afirmada la indubtable catalanitat de la novel·la –lingüística, si més no–, ho tenia clar: “S'esdevé, no res menys, que l'autor del *Curial* sembla conèixer bé la toponímia de Montferrat, cosa que podria fer sospitar que hagués visitat aquell marquesat.”¹⁰¹⁷⁶ Des d'una perspectiva italiana, reforça aquesta idea Olimpio Musso, natural de Casale Monferrato, quan assegura que l'escriptor coneixia el paisatge i la tradició literària del Montferrat molt millor del que els estudiosos catalans podien haver pensat.¹⁰¹⁷⁷ També sap que santa Honorada –*sant'Onorata*– té devots a la Lomellina, on es trobaven l'única església urbana (a Pavia) i les úniques ermites rurals (dos tan solament) dedicades a la santa llombarda. O que els criats del marquès de Montferrat portaven títol d'*escuder*, a la manera francesa, com el que tenia Curial abans de ser cavaller.¹⁰¹⁷⁸

En el capítol I.1 del *Curial*, el protagonista –en edat infantil, quan començava a discernir entre el bé i el mal–, fugint de la pobresa de la seua casa llombarda, camina, se suposa que algunes hores, fins que arriba al Montferrat i es presenta “en casa del marquès, lo qual en aquest cas stava en un castell seu appellat Pont de Stura”, acompanyat de nobles i cavallers, i eixia aleshores de missa. En el capítol següent, la

---

¹⁰¹⁷³ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (p. 313).

¹⁰¹⁷⁴ Com hem exposat en el capítol II.1.4.

¹⁰¹⁷⁵ Vegeu SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

¹⁰¹⁷⁶ Riquer, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 295.

¹⁰¹⁷⁷ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (p. 45).

¹⁰¹⁷⁸ Més detalls de tot açò en el capítol II.3.1.

Güelfa, viuda del senyor de Milà, obeeix el desig del seu germà el marquès i “de present se més en camí e se n’anà a Monferrat, a una ciutat apellada Alva, on son germà era.” El germà li assigna “una e la pus bella part de son palau per a la sua estaja. E sovén la feya venir a menjar ab ell, o ell e l’Andrea se n’anaven a menjar ab ella. E axí stigueren alguns anys fraternalment comunicant.” En el capítol I.13, “estant lo marquès, sa muller e sa sor en una vila appellada Casalo”, arriba un herald alemany cercant “un cavaller qui en romiage a Sant Jacme de Galícia era anat; e trobà’l aquí en un ostal.” El peregrí era Jacob de Cleves. No es donen més detalls topogràfics fins el capítol III.73, quan Galceran de Madiona i Curial, alliberats de la captivitat tunisenca, arriben d’incògnit al marquesat des de Gènova: “anaren a Monferrat, e posaren en l’espital. E venien cascun jorn a pendre del relleu que donaven als pobres a la porta del palau del marquès.” Deu tractar-se de la casa-palau de Casale, doncs, ja que no és un castell.

Allò més versemblant, si relacionem –com donen a entendre molts indicis– el *Curial* amb Enyego d’Àvalos, és pensar que aquest coneixia perfectament el Montferrat, pel seu temps de cortesà del duc Visconti (1435-1440), senyor de Borgofranco i Scaldasole (1435-1444) i ambaixador del rei d’Aragó a la Llombardia (1444-1447). La desapareguda vila de Borgofranco (emplaçada enfront de Valenza, però arrasada per una riuada del Po) es trobava a 35 Km de Pontestura, una distància que el petit Curial hauria pogut cobrir en unes 7 hores a peu, per un camí totalment rectilini i pla: el que travessa entre Ticineto i Borgo San Martino, i passa per Casale Monferrato, a 5 Km de Pontestura. Fou Borgofranco senyoria de D’Àvalos, pròxima a una ermita de santa Honorada, i, segurament, la pàtria que l’autor tenia en ment per al seu heroi; si és que calia que un heroi cavalleresc tinguera pàtria necessàriament. Borgofranco era la porta d’entrada al Montferrat des del ducat de Milà, una ciutat fronterera amb el ric però encaixonat estat senyorial dels marquesos aleràmics: els Paleologi. El 1449, quan les tropes de Savoia tractaren d’envair Milà, acamparen en aquesta vila.

Pontestura és la forma italiana moderna del topònim montferratés *Pont da Stura*, que antigament s’escrivía *Pont de Stura*, exactament com el cita l’autor del *Curial*. Es localitza en la confluència del riu Po amb un afluent denominat la Stura. Per ser un dels passos estratègics del Po, disposava d’un excel·lent castell del 1238¹⁰¹⁷⁹ remodelat el 1404 com a residència pròpia pel marquès Teodor II Paleologo (1381-1418), pare de Gian Giacomo (1418-1445) i avi de Giovanni IV (1445-1464). Aquest últim és el que

---

¹⁰¹⁷⁹ BARBERO, Alessandro – CASTELNUOVO, Guido, Governare un ducato. L’amministrazione Sabauda nel Tardo Medioevo, dins *Società e Storia*, 57, Milà, 1992, ps. 456-512 (ps. 473-474).

més s'assembla a la figura literària representada en *Curial e Güelfa*.¹⁰¹⁸⁰ Teodor havia recuperat el mateix 1404 Casale Monferrato de mans dels Visconti, però preferí residir al castell de Pontestura,¹⁰¹⁸¹ on celebrà l'any 1405 les bodes de la seua filla Sofia amb el futur emperador bizantí Joan VIII Paleòleg.¹⁰¹⁸² Pel 1420, el marquès Gian Giacomo (casat a Chivasso el 1412 amb una germana del duc Amedeu VIII de Savoia¹⁰¹⁸³) alternà unes temporades a Pontestura i altres a Chivasso, seu oficial del poder fins a la pèrdua de la vila a mans de Savoia el 1435. Des d'aleshores, i fins a la seua mort el 1445, visqué de seguit a Pontestura, retirat allí després de patir algunes humiliacions, a més de retalls territorials i de sobirania per part de dos poderosos veïns: Savoia i Milà.¹⁰¹⁸⁴ Lluny quedava l'antic esplendor del marquesat de la plena edat mitjana.

L'any 1431, quan el *condottiero* Niccolò Piccinino devastà el Montferrat per ordre de Filippo Maria Visconti, el marquès Gian Giacomo es reclugué al castell de Pontestura, incapaç de fer front a l'amenaça combinada de Savoia i Milà, enmig d'una situació de ruïna i desolació. El 7 de gener del 1432, una part important del marquesat fou ocupada militarment pel duc Amadeu VIII de Savoia.¹⁰¹⁸⁵ Gian Giacomo resistí de nou al castell de Pontestura, però capitulà davant la força dels savoians el 15 de febrer i hagué de reconèixer el "protectorat" o domini eminent d'aquest segon duc invasor.¹⁰¹⁸⁶ El 18 de desembre de dit any, els castellans i síndics dels comuns montferratesos, convocats a la mateixa Pontestura per ordre del duc de Savoia, celebraren un "parlament general" on ratificaren solemnement la humiliant cessió de sobirania.¹⁰¹⁸⁷

Després de la mort de Gian Giacomo (Casale, 12 de març del 1445), es féu càrrec del marquesat el seu fill Giovanni IV, de 32 anys, que tenia establida cort al castell de

---

¹⁰¹⁸⁰ Vegeu el capítol II.3.4.

¹⁰¹⁸¹ FAVA, Anna Serena, Le monete della zecca di Casale, dins *Quarto congresso di antichità e d'arte organizzato dalla Società piemontese di archeologia e belle arti (20-24 aprile 1969, Palazzo Langosco, Casale Monferrato)*, Società piemontese d'archeologia e belle arti, Marietti, Torí, 1974, ps. 267-280 (p. 269).

¹⁰¹⁸² DA SAN GIORGIO, B., *Cronica di Benvenuto Sangiorgio...*, p. 291.

¹⁰¹⁸³ DI ROCALDONE, Giuseppe Aldo, *Templari e Gerosolimitani di Malta in Piemonte dal XII al XVIII secolo*, Instituto Internacional de Genealogía y Heráldica, Madrid, 1980, vol. 2, p. 547.

¹⁰¹⁸⁴ SPEGIS, Fabrizio, Il castello di Chivasso in età paleologa, dins MAESTRI, Roberto (ed.), *La Chivasso dei Paleologi. Atti del Convegno (Chivasso, 16 settembre 2006)*, Circolo Culturale 'I Marchesi del Monferrato', Chivasso, 2007, ps. 81-96.

¹⁰¹⁸⁵ COGNASSO, Francesco, L'alleanza sabaudo-viscontea contro il Monferrato nel 1431, dins *Archivio storico lombardo*, 42, Milà, 1915, ps. 273-334 i 554-644 (ps. 608-609 i 620).

¹⁰¹⁸⁶ BASSI, Enric, Il Monferrato e Genova nel tardo medioevo: collaborazione, conflitto, competizione, dins SOLDI RONDININI, Gigliola (coord.), *Il Monferrato: crocevia politico, economico e culturale tra Mediterraneo e Europa. Atti del Convegno internazionale (Ponzone, 9-12 giugno 1998)*, Biella, Ponzone, 2000, ps. 205-218 (p. 212).

¹⁰¹⁸⁷ DE-CONTI, Vincenzo, *Notizie storiche della città di Casale e del Monferrato*, vol. 4, Tipogr. Casuccio e Comp., Casale, 1839, ps. 134-136.

Pontestura. Això no obstant, el govern del marquesat requeia, per delegació seua, a mans del seu cunyat el marquès de Saluzzo, resident al palau de Casale. El castell de Pontestura restà completament demolit en el segle XVIII.¹⁰¹⁸⁸ En gravats antics s'observa que es tractava d'una mola gòtica rectangular, de tres plantes d'alçada, reforçada per quatre torres cantoneres de secció octagonal. Hi sobreeixia una esvelta torre més antiga, a l'estil de les torres de rajola de Bolonya o la Toscana, de planta quadrada. Segons els *Annali del Monferrato* de Ricaldone, “la residenza estiva preferita era il castello di Pontestura (...), munito di un vastissimo parco esteso dal Po fino alla collina di Crea”, una devesa cinegètica reservada al marquès i eventuais convidats.¹⁰¹⁸⁹ Els “parcs” palatins eren habituals en aquests castells i palaus de la Llombardia, ben coneguts per l'autor del *Curial*. S'explica així que innove introduint el neologisme *parch* en l'idioma català¹⁰¹⁹⁰ quan conta metafòricament com Sanglier, en el seu combat contra Curial (*CeG* II.101), havia estat acorralat per uns cans que l'havien tret “de la selva, stimulant-lo ab diverses maneres de ladrars e còpia de morsos, e, mès ja dins lo parch, del qual exir no podia sinó vencent e enderrocant lo savi caçador qui al portell lo sperava.”

Casale Monferrato (*Èl Casal* en piemontés; *Casà* en montferratés; *Casalo* en milanés i en *Curial e Güelfa*) és el medieval Casale Sant'Evasio, presidit per una església romànica transformada per butla del papa Sixt IV en catedral; amb la qual cosa, la modesta vila o *borgo* que l'envoltava (com a “vila” la descriu també l'autor, a diferència d'Alba) rebé títol de *città* (el 1474). En una carta d'octubre del 1454, escrita a Savoia per l'extresorer de Calàbria Gabriel Cardona (natural de Morella), es referia a Casale Monferrato com *Casal*, a la piemontesa.¹⁰¹⁹¹ La localitat fou capital del Montferrat del 1435 (moment de la pèrdua de Chivasso a mans de Savoia) fins el 1708.¹⁰¹⁹² L'any 1404, el marquès Teodoro II havia recuperat Casale de mans dels Visconti de Milà, quan la família senyorial residia, alternativament, als castells de

¹⁰¹⁸⁸ MUSSO, O., *Il romanzo cavalleresco...*, p. 49, n. 19.

¹⁰¹⁸⁹ RICALDONE, G. Aldo di, *Annali del Monferrato, 951-1708*, La Cartostampa, Torí, 1972, p. 495.

¹⁰¹⁹⁰ CASANOVA, Emili, *Los cultismos en Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 921).

¹⁰¹⁹¹ El Montferrat el designa indistintament com *Montferrat* i *Monferrat*. Els usos ortogràfics de Cardona, home d'uns 55 anys, eren més arcaics que l'anònim del *Curial*, i no hi trobem coincidències en la representació ortogràfica de topònims com ara *Iviça*, *Jènova* o *Mylà*. Vegeu CORNAGLIOTTI, Anna, *Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV*, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572 (ps. 562-563).

¹⁰¹⁹² DEGLI UBERTI e PALERMO, Pier Felice, *Motti ed armi gentilizie di famiglie estinte o fiorenti della città di Casale Monferrato, antica capitale del ducato di Monferrato*, dins *Hidalguía*, any 33, núms. 190-191, Madrid, 1985, ps. 565-575 (p. 565).

Chivasso i Pontestura.¹⁰¹⁹³ Llavors, Casale Monferrato era encara un domini d'Amadeu VIII de Savoia, fins que la recuperà Teodor II a canvi d'una ajuda militar prestada el 1417.¹⁰¹⁹⁴ A partir de la caiguda de Chivasso –la vella capital– a mans del duc de Savoia, el 1435, Casale es consolidarà com la seu alternativa de poder i d'administració del Montferrat.

El 1427 i en la primavera del 1428, el marquès Gian Giacomo (1418-1445) i el seu conseller Corrado del Carretto reberen al palau de Casale sengles ambaixades de Savoia. Tanmateix, entre agost i desembre del 1428, el marquès es trobava a Pontestura per raons de salut, convalescent d'una malaltia.¹⁰¹⁹⁵ El Paleologo, atrapat entre veïns ambiciosos, s'alià el 1425 amb Florència i Venècia contra Milà. El 1431, els milanesos devastaren part del marquesat i el 1432, com adés apuntàvem, els savoians ocuparen Casale, obligaren el marquès a capitular a Pontestura i assumiren una mena de “protectorat” sobre el Montferrat. El 1433, tanmateix, se signà una pau, Milà reintegrà la zona ocupada i Savoia també, tret d'Alba. En gener del 1435, a més, se signà una aliança entre Savoia, el Montferrat i Milà, que restituïa el ple domini de les seues terres al marquès a canvi de cedir Chivasso –la capital fins aleshores– a Savoia. Amb la qual cosa, com s'ha dit, calgué desplaçar la seu administrativa i de govern a Casale.¹⁰¹⁹⁶ Des d'allí governaria, en nom de Savoia, des del 1436, el marquès de Saluzzo, gendre i cunyat, respectivament, dels dos marquesos de Montferrat de temps del *Curial*.

Això no obstant, els actes notariais lligats a accions de govern, les cerimònies més solemnes i la investidura de nous escuders de la cort, se celebraven a “la camera del marchese nel castello di Pontestura”. És ben probable que l'autor de *Curial e Güelfa* imaginara el context d'alguna d'aquestes celebracions cortesanes, quan representà la imatge d'aquell infant “elegit” obrint-se pas entre les capes dels nobles i els cavallers per a fer-se visible al marquès, a l'eixida de missa. Ací s'observa un paral·lelisme amb el rei de Nàpols, Alfons el Magnànim, que es feia visible als súbdits freqüentant les distintes esglésies i capelles de la ciutat. En concloure l'eucaristia, el seu camarlenc major, el valencià Pere de Cardona i Villena, es dedicava, en nom del rei, a repartir

---

¹⁰¹⁹³ DA SAN GIORGIO, B., *Cronica di Benvenuto...*, p. 291.

¹⁰¹⁹⁴ Com ho comenta ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 48.

¹⁰¹⁹⁵ COGNASSO, F., *L'alleanza sabaudo-viscontea contro il Monferrato...*, ps. 282, 289-290, 307 i 309.

¹⁰¹⁹⁶ DA SAN GIORGIO, B., *Cronica di Benvenuto...*, p. 322. Prengué possessió de Chivasso, el 29 de gener del 1435, un castellà savoia anomenat Ottonino de Lanignac. Vegeu SPEGIS, Fabrizio, *Il castello di Chivasso in età paleologa*, dins MAESTRI, Roberto (ed.), *La Chivasso dei Paleologi. Atti del Convegno (Chivasso, 16 settembre 2006)*, Circolo Culturale 'I Marchesi del Monferrato', Chivasso, 2007, ps. 81-96 (p. 94).

almoines als pobres que esperaven fora. Així consta en la comptabilitat del tresorer general Mateu Pujades dels mesos de juliol-setembre del 1446.¹⁰¹⁹⁷

A la “*camere cubicularis marchionis*” de Casale, l'altra seu del poder –menys aristocràtica i cerimoniosa– es documenta l'extensió de cartes d'homenatge i fidelitat, i de *recognitiones comunitatum*: audiències a vassalls i a representants comunals. Al mateix palau senyorial de Casale residí l'hereu del marquesat, el futur Giovanni IV (coronat el 1445), durant els darrers anys del govern del pare;¹⁰¹⁹⁸ després, el cedí al seu cunyat i governador, el marquès de Saluzzo, per a traslladar-se a Pontestura, la que seria residència seua durant anys. L'anònim autor de la novel·la cavalleresca reflecteix molt bé la capitalitat compartida que existia entre el castell de Pontestura i el palau de Casale pels anys 1435-1450. No fou fins el 1469 quan el marquès Guglielmo VIII impulsà la transformació del modest *vicus* de Casale Monferrato en un *oppidum* episcopal, i amb títol de ciutat (1474). Així figura en la butlla pontifícia expedida per Sixt IV aquell any, on es feia constar el dret de *civitas* adquirit per la vila: “*Casale, olim vicum, ab Guglielmo Montisferrati marchione in oppidi formam redactum.*”¹⁰¹⁹⁹

Un dels elements ambientals del Montferrat que transmet també la novel·la catalana és el de l'existència d'hospitals i d'un transit de peregrins europeus que es dirigien a Sant Jaume de Galícia. Pavia, justament, era el lloc on es creuaven un camí de Sant Jaume que venia d'Àustria i la Via Francígena: el camí que duu de Canterbury a Jerusalem, a través de França (Reims), Suïssa (on empalma amb un ramal alemany derivat de Stade), Pavia, Roma i el port de Brindis. Des de Pavia cap a l'oest, el camí de Sant Jaume, perpendicular a la Via Francígena, travessava el Montferrat cap a Torí i la Provença. En el tram que anava de Scaldasole –magnífic castell i senyoria d'Enyego d'Àvalos (1436-1444)– a Casale, quatre quilòmetres abans d'arribar-hi, es localitzava l'hospital de Santa Maria del Tempio, antiga seu dels templers piemontesos. El 4 de febrer del 1440, quan D'Àvalos encara residia a Milà, Gian Giacomo Paleologo posà la primera pedra d'un nou edifici que unificaria els antics quatre hospitals de Casale.¹⁰²⁰⁰

---

¹⁰¹⁹⁷ MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesoro de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al 'itinerario' del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31 (ps. 6, 12 i 25).

¹⁰¹⁹⁸ DEL BO, Beatrice, *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Università degli Studi di Milano – Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto (“Il filarete – Sezione di storia medievale e moderna”, 259), Milà, 2009, ps. 66-67.

¹⁰¹⁹⁹ MUSSO, O., *Il romanzo cavalleresco...*, p. 50, n. 19.

¹⁰²⁰⁰ SETTIA, Aldo A., Giangiacomo Paleologo, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 54, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 407-410

A Borgofranco, l'altra senyoria de D'Àvalos, adjacent al Montferrat i situada en la Via Francigena, hi havia l'*Ospedale di Sant Giacomo*, portat per dos hospitalers que, segons un inventari del 1487, disposaven d'un parell de calderes, un got, una paella i un llibrell de pastar.¹⁰²⁰¹ De segur que el senyor de Borgofranco –aquell patge del rei criat a València – havia vist transitar per aquell camí jacobí molts cavallers penitents. Tot això atorga versemblança al pas per la zona d'un Jacob de Cleves que, segons el relat novel·lístic, peregrinava des d'Alemanya a Sant Jaume de Galícia pel Montferrat.

Hem deixat a banda la menció al *Curial* de la ciutat d'Alba, relativament apartada del nucli central del Montferrat (Casale-Pontestura), perquè mereix una atenció especial. Seu episcopal antiga, Alba era molt més poblada i important que Chivasso o Casale, i pertanyia al marquesat des del 1282. Quan Filippo Maria Visconti, duc de Milà, envai i ocupà un sector oriental del Montferrat, Amadeu VIII, duc de Savoia, aprofità l'avinentesa per a sotmetre el marquesat a vassallatge (1432) i obligar el marquès Gian Giacomo a lliurar-li les claus d'Alba i altres possessions del sector occidental de la senyoria.¹⁰²⁰² El 1434, Milà restituí les terres ocupades i, en el pacte de Torí (22 de gener del 1435), Savoia tornà a Montferrat Alba i altres terres, sempre que el marquès admetera en la governació del marquesat el seu gendre Ludovico di Saluzzo, que era mariscal de Savoia, i, per tant, subordinat a l'autoritat d'Amadeu VIII.¹⁰²⁰³ En qualsevol cas, Savoia deixava d'exercir un protectorat *de iure* sobre el marquesat, per a exercir un control *de facto* del país veí, per mitjà del marquès de Saluzzo. L'Alba que conegué l'autor del *Curial* és l'Alba ja montferratesa de després del 1435.¹⁰²⁰⁴ Ara bé, tot i la

---

<http://www.treccani.it/enciclopedia/giangiacomo-paleologo-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

¹⁰²⁰¹ CROTTI, Renata, *Il sistema caritativo-assistenziale nella Lombardia medievale: il caso pavese*, Università di Pavia, Pavia, 2002, ps. 86-89; PEZZA TORNAMÈ, Giorgina, Problematiche riferite all'attraversamento del Po tra Sesia e Ticino (secc. XII-XVIII), dins STOPANI, Renato – VANNI, Fabrizio (eds.), *Ponti, navalestri e guadi. La via Francigena e il problema dell'attraversamento dei corsi d'acqua nel medioevo (Atti del convegno internazionale di studi, tenuto a Piacenza, il 18 ottobre 1997)*, dins *Quaderni di studi romei*, 6-2, Florència, 1998, ps. 87-110 (ps. 96-105).

¹⁰²⁰² DA SAN GIORGIO, B., *Cronica di Benvenuto...*, ps. 321-322; COGNASSO, F., *L'alleanza sabaudo-viscontea contro il Monferrato...*, p. 613.

¹⁰²⁰³ DE-CONTI, Vincenzo, *Notizie storiche della città di Casale e del Monferrato*, vol. 4, Tipogr. Casuccio e Comp., Casale, 1839, ps. 156-164.

¹⁰²⁰⁴ Martí de Riquer parlava d'aquesta data del 1435 com a marcador *post quem* per a la novel·la. ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 56 i 247, esmena el mestre erudit, que es basava en fonts locals, citant una referència enciclopèdica del 1929, i afirmà que el *Curial* havia de ser posterior al 1445, perquè en aquesta data –i no en la del 1435– Alba tornà al Montferrat. Hi insisteix en: ÍDEM, Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV, dins D'AGOSTINO, Guido, *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo' (Napoli, 1997)*, Paparo, Nàpols, 1998, vol. 2, ps. 1.419-1.430 (p. 1.421); ÍDEM, Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobriment de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*,

fonètica de la bilabial *-b-*, tan nítida en la pronúncia local piemontesa com en la catalana, l'escriptor es deixà dur pels seus hàbits ortogràfics de quan escrivia en castellà, i anotà *Alva*, a la castellana. Potser l'anònim autor mantenia alguna relació amb la comtes d'*Alva* de Castella (partidaris acèrrims dels infants d'Aragó i amics d'Alfons el Magnànim) i escrigué el topònim amb *-v-*, per inèrcia gràfica; en contra de qualsevol deducció etimològica i al marge dels usos de cancelleria reial.¹⁰²⁰⁵ Si l'autor fóra Enyego d'Àvalos, castellà de naixença, interlocutor habitual entre la cort de Nàpols i la noblesa castellana que hi venia en ambaixada, la cosa tindria alguna explicació raonable. Si no és així, no se'ns acut cap explicació idiomàticament versemblant d'aquest "atemptat" contra el geni de la llengua (similar al d'*Avdilbar*, on caldria esperar *Abdulbar*); entre molts d'altres que presenta *Curial e Güelfa* i que serien impensables en Metge o en Martorell, per posar dos casos de prosa més o menys comparable.

En aquesta ciutat d'Alba residia una insigne viuda montferratesa, devotíssima del valencià fra Vicent Ferrer, que, segons un encertat suggeriment de Charles J. Merrill, hauria servit de font d'inspiració per a l'autor del *Curial* a l'hora de "dissenyar" la seua Güelfa.¹⁰²⁰⁶ L'any 1418, la beata Margherita di Savoia, que així s'anomenava la noble dama, havia enviadat de Teodoro II Paleologo, marquès de Montferrat, i s'havia retirat al palau d'Alba. El seu fillastre Gian Giacomo li cedí la meitat del palau, circumstància que troba reflex en l'obra literària, quan s'afirma que el marquès de Montferrat accepta el trasllat de la Güelfa a Alba, "assignant-li una e la pus bella part de son palau per a la sua estaja" (*CeG* I.2), mentre que el marquès conservava l'altra. Durant la dècada del 1440, la marquesa viuda de Montferrat aprofundí en el seu retir espiritual, convisqué

Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231 (p. 223). En realitat, la font en què segurament es basa l'enciclopedista (DE-CONTI, *op. cit.*, p. 185) diu que, a la mort de Gian Giacomo, el 1445, Alba lliurà les claus al nou marquès i els seus veïns li expressaren el desig de no separar-se mai del Montferrat. En PARUSSO, Giulio – PANERO, Francesco, *Il libro della catena: gli statuti di Alba del secolo XV*, Famija albèisa ("Studi per una storia d'Alba", 4), Alba, 2001, vol. 2, *passim*, trobareu diverses mencions a documents d'Alba emesos per Gian Giacomo entre el 1435 i el 1445, incloses unes conegudes ordinacions de gener d'aquest últim any, signades en les darreres setmanes de la seua vida (p. 53).

¹⁰²⁰⁵ D'aquesta qüestió, tractem amb major deteniment en el capítol II.1.2.

¹⁰²⁰⁶ MERRILL, Charles J., La Güelfa i els seus models italians, dins BOEHNE, Patricia – MASSOT, Josep – SMITH, Nataniel B. (eds.), *Actes del tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982). Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 159-168 (p. 166).

amb monges clarisses sense vestir hàbit –exactament com la Güelfa– i posà la primera pedra d’un monestir de religioses (13 de maig del 1446).¹⁰²⁰⁷

Pocs mesos després (octubre-desembre del 1446), documentem Enyego d’Àvalos, ambaixador del rei de Nàpols a Milà, efectuant viatges des de Milà fins a Ventimiglia (frontera amb una Provença enemiga, governada per Tanneguy III du Chastel) a través de Pontestura i Alba. Per exemple, en una lletra del rei Alfons V al comandant català de l’exèrcit de la Ligúria, Ramon d’Hortafà, el monarca es mostrava d’acord amb la necessitat de posicionar-se a Ventimiglia, a les portes de Provença: “metre-us a Ventimilla ab los infants”. No obstant això, l’advertia que aquest moviment en el tauler d’escacs era sols simbòlic i preventiu: d’una banda, perquè el secretari Joan Olzina, d’ambaixada a Gènova, havia garantit al dux que el rei de França no s’implicaria en cap acció al nord d’Itàlia; d’altra banda, perquè la previsible “venguda del duch Rayner [Renat d’Anjou] en Proença” no era sinó un rumor degut “al bufar que venecians e florentins fan en aquests affers.” Es donava per avisat, el rei, “del que ns dieu com don Eneygo vos ha donat mil e docents ducats per los infants e docents per vos.”¹⁰²⁰⁸ Es confirma, doncs, que el finançament de les tropes del rei d’Aragó procedia del tresor ducal de Milà –com és lògic pensar-ho. Per a fer arribar els diners a la frontera amb Provença, *don* Enyego havia de travessar amb la seua escorta tot el Montferrat, inclosa la cort de Pontestura i la ciutat d’Alba, que venien de camí.

En aquesta darrera ciutat, el diplomàtic d’un rei tan important com Alfons (devot de sant Vicent Ferrer, que seria canonitzat el 1455 per iniciativa seua¹⁰²⁰⁹); un home criat a València, la terra del sant; era obligat a visitar cortesament tan honorable viuda. Més enllà d’Alba, on D’Àvalos –i, si no ell, qui?– trobaria inspiració per al seu relat cavalleresc, l’esperaven a Ventimiglia “los seus cathalans”, com deia l’autor del *Curial* narrant el torneig de Montferrat: els soldats *principatins* que el Magnànim tenia acantonats a la Ligúria, sota comandament del capità rossellonés d’Hortafà, per a evitar que Du Chastel ocupara Gènova i entrara a la Llombardia..

---

¹⁰²⁰⁷ REMBAUDI, Alerino, *Il minutarario (1439-1444) del beato Alerino Rembaudi, vescovo di Alba*, ed. a cura de Baldassare MOLINO, Edizioni Albesi, Alba, 2004, p. 13.

¹⁰²⁰⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 125r/v, Terra de Mignano, 21 de novembre del 1446.

¹⁰²⁰⁹ Vegeu GÓMEZ GARCÍA, Vito T., Alfonso el Magnànimo y la canonización de San Vicente Ferrer, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 203-222; FERRANDO, Antoni, *Sant Vicent Ferrer en la historiografia, la literatura i l’espiritualitat al segle XV*, Institució Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 135), València, 2013.

Enyego d'Àvalos i algunes amistats montferrateses

Durant els anys 1435-1446, coincidint quasi exactament amb anys d'estreta vinculació d'Enyego d'Àvalos a la Llombardia (1435-1447), existia una clara relació de clientela entre el marquès de Montferrat i el poderós duc Filippo Maria Visconti de Milà. Els dos germans menuts de Giovanni IV Paleologo, Guglielmo i Bonifacio, s'havien criat sent adolescents al palau de Porta Giove, en companyia d'Enyego d'Àvalos i altres joves cortesans. Guglielmo destacava en les armes com a *condottiero*, però traí Gonzaga el 5 de juliol del 1446 i desencadenà una violenta crisi en les relacions Milà-Montferrat.¹⁰²¹⁰ Tant D'Àvalos –l'únic catalanoparlant d'aquella cort– com els altres servidors del Visconti podrien tenir notícia directa del Montferrat a la mateixa cort, o per haver sigut invitats a alguna cerimònia o activitat venatòria a Pontestura. Pensem que D'Àvalos era senyor d'un feu adjacent al Montferrat.

D'altra banda, el duc de Milà, Filippo Maria Visconti, elegia cavallers montferratesos (potser educats a l'aristocràtica i afrancesada cort marquesal de Pontestura) per a enviar-los d'ambaixadors al rei d'Aragó, a Nàpols: Jacobino da Monferrato (1441-1443)¹⁰²¹¹ i Pietro di Ferreri da Monferrato (1442-1447). Aquest últim figura en comptes de tresoreria (octubre del 1442) com el “misatger del duch de Milà micer Petro de Monferrat.”¹⁰²¹² L'any 1443 visita de nou Nàpols¹⁰²¹³ i en març del 1446 s'establí a Castel Nuovo amb tota la seua família.¹⁰²¹⁴ Durant l'estiu de dit any,

---

¹⁰²¹⁰ SETTIA, Aldo A., Guglielmo VIII, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmo-viii-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>;

GORIA, Axel, Bonifacio III, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 12, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1971; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bonifacio-iii-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

¹⁰²¹¹ Enviat en maig del 1441 a Gaeta per a oferir al rei Alfons la mà de la seua filla Bianca Maria per a algun parent. Vegeu AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, ps. 650-652; MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 29; ARV, Mestre racional, 9.402, Comptes de la tresoreria general de Mateu Pujades, f. 47r (“ambaxador del duc de Milà”, acompanyat per Galeazzo de Lemeno, “canceller seu”). En estiu del 1443, Jacopo da Monferrato visità Nàpols per a felicitat el rei d'Aragó pels acords de Terracina amb el papa, segons ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 281 (XV.19).

¹⁰²¹² ARV, Mestre racional, 9.403, s. f., octubre del 1442.

¹⁰²¹³ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, llibre 5, cap. 1, p. 22.

¹⁰²¹⁴ El tresorer Pujades lliura 35 ducats a Pere de Capdevila “per los famillos de micer Petro de Monferrat.” Vegeu IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 178.

féu una ambaixada a Roma en nom del rei Alfons,¹⁰²¹⁵ i se'n tornà a Milà, on la situació era crítica, segons informava des d'allí a les acaballes d'agost.¹⁰²¹⁶

En octubre del 1446, el rei Alfons envià Enyego d'Àvalos a Milà urgentment, perquè es coordinara amb Da Monferrato. El cavaller-ambaixador montferratés s'acabava de reincorporar a l'exèrcit ducal amb càrrec de *condottiero*. El rei Alfons li escrigué el 13 de novembre del 1446, des del campament reial *apud silvam*, donant-li consells per a millorar la política de defensa del Visconti.¹⁰²¹⁷ A les poques setmanes, hi arribà l'exèrcit comandat per Ramon Boil. En maig del 1447, el Magnànim sol·licità a Francesco Sforza que es desplaçara a Milà i l'ajudara a detenir l'avanç de l'exèrcit venecià en cooperació amb els seus dos comissaris: Ramon Boil, camarlenc, virrei de l'Abruç i “capitan d'arme strenuo”, i “misser Pietro di Monferrato, cavaglieri et consiglieri nostri (...), con li quali ve intenderete in tucte quelle cose canuxerete essere beneficio et stato nostro et di li comuni amici.”¹⁰²¹⁸ Aleshores, el montferratés Ferreri ja havia esdevingut un servidor directe de la causa del rei d'Aragó, que s'albirava per alguns com a imminent senyor de Milà. El 23 de maig, el Magnànim ratificà Ramon i Pietro com a “comissaris nostres en les parts de Lombardia” per a tots els afers de govern, administració o milícia.¹⁰²¹⁹ La mort de Filippo Maria Visconti i la proclamació de la República Ambrosiana (agost del 1447), obligaren Pietro da Monferrato a abandonar Milà en la tardor i refugiar-se al campament del rei Alfons. El monarca l'acolli com a cambrer seu i el destinà d'ambaixador (desembre del 1447) davant el cardenal d'Aquileia, comandant de les tropes de la Santa Seu.¹⁰²²⁰

La relació entre l'ambaixador milanés/monferratés que visitava o residia sovint Nàpols, *Pere de Monferrat*, amb l'ambaixador napolità que visitava sovint Milà i el Monferrat (1440-1447) i que residia regularment a Porta Giove (1444-1447), Enyego

---

¹⁰²¹⁵ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 102).

¹⁰²¹⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 116v, Nàpols, 7 de setembre del 1446. L'ambaixador de Milà demana ajuda urgent a Nàpols i a Roma contra l'amenaça de Venècia i Florència.

¹⁰²¹⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 49v-50, Apud silvam, 13 de novembre del 1446, lletra adreçada a “*Petro de Ferreriis de Monteferrato, armorum conducterius.*”

¹⁰²¹⁸ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 2, p. 562, doc. 442, Milà, 13 de maig del 1447.

¹⁰²¹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 77r/v, Tívoli, 23 de maig del 1447; ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 377 (XV.48). Vegeu també JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 231, doc. 4).

¹⁰²²⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 60v-61 i 67v, 29 de desembre del 1447; ARV, Mestre racional, 8.791, f. 137, desembre del 1447.

d'Àvalos, devia ser cordial i habitual; tant per convivència directa com per correspondència diplomàtica. Així que D'Àvalos, per damunt de qualsevol altre cortesà del rei d'Aragó, estava perfectament informat de com era el Montferrat i de què passava en aquell estat. I se situa, òbviament, per damunt de qualsevol altre candidat a l'hora d'atribuir-li l'autoria de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*.

Ara bé, els vincles del senyor de Borgofranco (1435-1444) amb el Montferrat no eren sols de veïnat feudal i d'amistat diplomàtica. També s'estenien a una xarxa d'amics, lletraferits com ell, i molt ben connectats amb la casa marquesal dels Paleologi. L'expatge de la cort valenciana del rei d'Aragó, no sols era molt amic de Guiniforte Barzizza i Francesco Filelfo, humanistes protegits i acollits eventualment a cort per Giovanni IV de Montferrat, sinó que també mantenia una cordial relació amb el bibliòfil Giacomino da Monferrato (o Biandrate di San Giorgio), cambrer i capità de tropes al servei de Filippo Maria Visconti (com el mateix D'Àvalos); pare d'un homònim arquiatra del marquès de Montferrat, i documentat efectuant missions diplomàtiques al servei del susdit Giovanni Paleologo el 1452.¹⁰²²¹ De fet, la família dels comtes Biandrate di San Giorgio era una de les més nobles, antigues i fidels del marquesat montferratés. Amb la qual cosa, Enyego d'Àvalos tindria obertes les portes d'aquella cort. A més, hi ha constància, en diferents colofons de llibres manats a copiar per D'Àvalos a Milà (1440-1444), de la intervenció com a copista d'un soldat i cal·lígraf que servia i seguia en els seus desplaçaments dit noble montferratés. A més, un jove parent de Giacomino, Guidetto Biandrate di San Giorgio, exercia les mateixes funcions a la cambra del marquès de Montferrat que el Curial de la novel·la. D'altra banda, Giacomino era el senyor de Caramagna, una localitat de la rodalia d'Alba del Piemont, cosa que pot ajudar a explicar, no sols el coneixement de la ciutat per D'Àvalos, sinó també la capriciosa aparició d'*Alva* com un dels escenaris de *Curial e Güelfa*.

Ara que, sens dubte, l'amistat monferratesa més interessant de D'Àvalos fou la de *Jacopo* o Giacomo d'Abbate, el metge bibliòfil de la cort Visconti, que li regalà en abril del 1440 un luxós còdex amb l'*Ètica* d'Aristòtil en versió de Leonardo Bruni: una obra que aconsellava –com aconsella l'autor del *Curial* al seu protagonista– temperar els pensaments i defugir “los extrems”. És a dir, comportar-se de manera radicalment oposada al que feia el Sanglier. Hi havia un altre Giacomo d'Abbate, segurament un fill

---

¹⁰²²¹ Més detalls, en el capítol I.3.2.

homònim de l'anterior, que exercí de *librarius in Casali* per al marquès de Saluzzo.¹⁰²²² I el marquès de Saluzzo era propietari, per herència paterna, de *Le chevalier errant*: la joia literària de la família que governava aleshores el Montferrat i una de les referències considerades per l'escriptor del *Curial* qual concebé l'estructura tripartida i altres continguts de la seua –original del tot?– creació literària.¹⁰²²³ ¿Podria ser que visitara més d'una vegada l'ambaixador del rei d'Aragó a la Llombardia la biblioteca del marquès de Saluzzo? Doncs, i tant que podria ser. No sols per simple tasca de diplomàcia i cortesia veïnal –com a senyor de Borgofranco que era Enyego–, sinó també perquè una germana del marquès governador del Montferrat, Ricciarda di Saluzzo, era marquesa de Ferrara des del 1429 i mare d'Ercole d'Este i Saluzzo (criat des de l'adolescència a la cort napolitana del Magnànim, del 1445 al 1460, gran amic del príncep Ferran).¹⁰²²⁴

Si el *Curial e Güelfa*, lluny de ser un artefacte literari isolat en l'espai i en el temps, participava d'alguna “tradició literària” europea –i no precisament catalana–, aquesta passava per les relacions establides pel cavaller d'armes i lletres D'Àvalos amb el marquesat de Montferrat. Que, després de tants anys de contacte amb la zona (1435-1447), l'ambaixador del rei d'Aragó a la Llombardia poguera conèixer la geografia, la toponímia i les viles del Montferrat, com ha posat de relleu la crítica literària, no deixa de ser sinó un fet anecdòtic. Molt més interessant que els coneixements paisatgístics, entenem que ho són les amistats literàries i bibliòfiles.

Gènova i Portvendres

La ciutat portuària i república litoral de Gènova havia sigut durant generacions la gran rival de la Corona d'Aragó en el domini de les rutes comercials mediterrànies.¹⁰²²⁵ A mitjan segle XV, Gènova era una gran ciutat: 57.000 habitants intramurs, 80.000 o 100.000 si hi afegim les rodalies.¹⁰²²⁶ Tanmateix, la potència militar exhibida per Milà,

---

¹⁰²²² Us remetem de nou a la biografia que hem traçat, capítols amunt, de d'Àvalos.

¹⁰²²³ Vegeu el capítol II.1.4.

¹⁰²²⁴ DEAN, Trevor, Ercole I d'Este, duca di Ferrara, Modena e Reggio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 43, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1993, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ercole-i-d-este-duca-di-ferrara-modena-e-reggio_Dizionario-Biografico/>

¹⁰²²⁵ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, I genovesi visti dai catalani nel medioevo. Da amici a nemici, dins GALLINARI, Luciano (ed.), *Genova una 'porta' del Mediterraneo*, Brigati, Gènova, 2005, p. 137-174.

¹⁰²²⁶ BALARD, Michel, Genova di fronte ad Alfonso V, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre

Venècia, Florència o Nàpols-Aragó era molt major en aquesta època. L'estratègica república genovesa, sotmesa a la pressions de Milà, França i Aragó, havia de resignar-se a ser una potència de segona fila; molt decaiguda després de les guerra naval sostinguda en la dècada del 1450 contra l'avassalladora armada catalana de Bernat de Vilamarí. La vergonyosa derrota d'Alfons el Magnànim a Ponça (agost del 1435) i la captura del rei i quasi tota la cort pels genovesos, accentuaren un sentiment d'enemistat col·lectiva que ja venia d'antic. Alfons V explicava a Filippo Maria Visconti, el 12 d'octubre del 1446, que "lo nom de la senyoria del rey d'Aragó e de cathalans és molt avorrida en aquella comuna de Gènova",¹⁰²²⁷ raó per la qual preferia exercir un protectorat sobre la república, com l'exercia aleshores (1444-1447), aliat amb el partit dels Adorno, que no una relació de subjugació que provocara l'oberta rebel·lió dels genovesos.¹⁰²²⁸

La senyoria genovesa havia estat sotmesa per Jean Le Meingre "Boucicaut", lloctinent i governador pel rei de França (1396-1409). Travessà per una fase d'anarquia (1409-1417) abans de ser protectorat anglès (1417-1421) i d'acceptar la sobirania del duc de Milà (1421-1435). Quan el Visconti alliberà el rei Alfons i es féu aliat seu per sorpresa (octubre del 1435) els genovesos es rebel·laren i s'independitzaren. Això no obstant, el partit del dux Raffaele Adorno, amenaçat pels amics dels Anjou, els *Fregosi* o Campofregoso, esdevingué "proaragonés". S'aliaren i se sotmeteren a un vassallatge teòric al rei de Nàpols, el 7 d'abril del 1444,¹⁰²²⁹ a canvi d'un enviament de 1.600 homes d'armes, els catalans de Ramon d'Hortafà, que romandrien acantonats a Gènova i la Ligúria fins a la primavera del 1448. El protectorat aragonés no durà més enllà de gener del 1447. El dia 4 esclatà una crisi i el 26 una revolta violenta, que desplaçaren els Adorno del poder i entronitzaren el dux Giano I Fregoso (30 de gener). Aquest signà una treva amb el rei d'Aragó, providencial per als interessos geopolítics d'aquest, i decidí mantenir-se independent enfront de les ingerències del duc d'Anjou, el delfí Lluís i el rei de França, ansiosos per recuperar la sobirania sobre Gènova per a la corona

---

1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume', Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.047-1.054 (p. 1.048), que esmena les xifres un tant exagerades (85.000 intramurs; 120.000 en àrea metropolitana) oferides per HEERS, Jacques, Gènes et l'Afrique du nord vers 1450: les voyages per costeriam, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 21, Barcelona, 1991, ps. 233-245 (p. 242).

¹⁰²²⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 46r-49r, Castell Nou de Nàpols, 12 d'octubre del 1446.

¹⁰²²⁸ Més detalls sobre les relacions polítiques, en els capítols I.1.1 i I.1.2.

¹⁰²²⁹ Més detalls, en: OLIGIATI, Giustina, La Repubblica di Genova nella guerra di successione al Regno di Napoli (1436-1442), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. *Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 643-658 (p. 655).

francesa.¹⁰²³⁰ Així que, entre abril del 1444 i gener del 1447, Gènova fou una fidel aliada de la Corona d'Aragó. I entre el 1447 i el 1452 es mantingué en situació de respecte mutu, a fi de resistir a la presió francesa. Abans del 1444 i després del 1452, sempre fou una potència enemiga i molt odiada pels súbdits de dita Corona; tal com es reflecteixen, pertinaçment, en les pàgines del *Tirant* de Martorell (1460-1464).¹⁰²³¹

Quan Curial decideix emprendre la peregrinació a Terra Santa, baixa del Montserrat a Gènova per a embarcar en una galera de mercaderies destinades a Alexandria (*CeG* III.3). Ja en la mar, la galera de Curial és atacada per un corsari genovés que, curiosament, porta el nom històric o real d'Ambrosino de Spíndola (*CeG* III.4): el d'un corsari genovés que coincidí amb Enyego d'Àvalos al servei de Milà, però que després se'n passà a Sforza, en contra dels interessos del rei d'Aragó.¹⁰²³² Després del somni literari del Parnàs, l'heroi novel·lesc decideix embarcar de nou cap a Gènova (*CeG* III.36), però la galera naufraga i uns mercaders genovesos que operaven a Barbaria escriuen a Gènova i al Montserrat comunicant la desgràcia (*CeG* III.38). Els emissaris montferratesos que viatgen a l'Àfrica a informar-se del cas, se'n tornen al seu país en una nau de genovesos (*CeG* III.40). Curial confia la meitat del seu tresor a un genovés, que el traeix i li roba, i l'altra meitat, a un honest català, que demostra ser home honrat i de paraula (*CeG* III.63). Pensat a tornar al Montserrat, el català proposa que embarquen amb Ramon Folch fins a Eivissa i allí, se'n passen a una galera de genovesos que carregaven aleshores sal per a dur-la a Gènova. Finalment, l'ambaixador català no pot partir i envia la galera que tenia reservada directament a Gènova, amb Curial i Galceran de Madiona. A Gènova opera un anònim mercader barceloní, al qual – vista l'experiència amb el genovés – convé que Curial confie de moment el tresor (*CeG* III.72). Poc després, Curial porta de Gènova el tresor i el deposita en casa del tresorer de la senyora de Milà, Melchior de Pando (*CeG* III.77).

---

¹⁰²³⁰ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 326-327; AMELOTTI, Luca, Giano Fregoso (Campofregoso), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 50, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giano-fregoso_Dizionario-Biografico/>

¹⁰²³¹ Sobre aquesta qüestió, vegeu RIQUER, Martí de, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992, ps. 110-113 i 132. Vargas Llosa comenta de Martorell: "...está claro también que participa del resentimiento de sus compatriotas contra los genoveses, pues además de colocarlos siempre en el bando de los infieles, en contra de la verdad histórica, no vacila en meter la cabeza en la novela para llamarlos 'malos cristianos'." En: VARGAS LLOSA, Mario, *Carta de batalla por Tirant lo Blanc* [1969], Seix Barral, Barcelona, 1991, p. 31

¹⁰²³² Més detalls, en el capítol II.3.11.

El tractament dels genovesos com a experts comerciants, presents a Barbaria i el pròxim Orient, i informadors per lletres diplomàtiques des de Tunis, té una perfecta versemblança. Com també la consideració de Gènova com a porta marítima del Piemont i la Llombardia. Ara bé, la valoració de Gènova i dels genovesos del *Curial* dista molt de ser comparable amb l'acarnissament xenòfob que exhibeix Joanot Martorell per a complaure els lectors de “la nació d'on yo só natural”, als quals s'adreça en el pròleg. Com tampoc no té res a veure el prejudici antiburgés de Martorell, que menysprea metges, notaris i mercaders, amb la consideració que mostra l'autor del *Curial* per l'art de la mercaderia que practiquen els honestos catalans. Solament aplica l'autor una moralitat: la deduïble de la història de confiar mig tresor a un genovés i l'altre mig a un català, sobre la prevenció que cal tenir sempre quan tractem amb els enganyosos lígurs. Tant Martorell com l'anònim incideixen en el tòpic que els genovesos no són homes de paraula ni fidedignes. Ara bé, el valencià de la dècada del 1460 els anatematitza, tractant-los de “moros” i “infeels”, i l'anònim de la dècada del 1440 parla de Gènova i dels genovesos, fins i tot del pirata, sense necessitat d'insultar-los. Aquesta segona voluntat de neutralitat o d'asèpsia continguda podria explicar-se per la presència de fidels genovesos o lígurs a la cort del rei Alfons (l'humanista Bartolomeo Facio, el cal·lígraf Giacomo Curlo). O per la importància, per a l'economia del país, que comportava la presència de mercaders genovesos al port de Nàpols. Tanmateix, la raó principal pot raure en la coincidència del moment de creació i escriptura de la novel·la cavalleresca anònima amb el període de temps (1444-1447) en què Gènova estigué millor relacionada la Corona d'Aragó, fins al punt de subordinar-s'hi. Encara que després del 1447 –com tot seguit es veurà– continuaren durant alguns anys les bones relacions, prèvies a la guerra oberta i destructiva del 1452 al 1458.

La signatura del protectorat d'Aragó sobre la república de Sant Jordi (1444) incomodà molt el duc de Milà, que ho veia com una intromissió en la seua àrea d'influència directa. El rei Alfons es véu obligat a enviar a Milà, en ambaixada permanent, els germans Enyego i Alfons d'Àvalos, que s'ocuparen (desembre del 1444-març del 1445) de calmar el malpensat Filippo Maria Visconti i de mantenir en vigència l'aliança estratègica Milà-Nàpols.¹⁰²³³ Mesos després, l'11 d'octubre del 1446, Enyego

---

¹⁰²³³ Vegeu PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 296); ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 299 (XV.25); RYDER,

d'Àvalos embarcà a Nàpols en direcció a Gènova, comandant dues galeres i una galiota armades, a fi de reforçar la presència militar en aquella ribera. Acompanyà després els patrons dels vaixells a Milà, a retre acatament personal al duc, i es quedà a la cort de Porta Giove en qualitat d'ambaixador. El 30 d'octubre, el Magnànim ordenà D'Àvalos que es desplaçara de Milà a Gènova “per importanti negozi”¹⁰²³⁴ dels quals no ha arribat constància escrita, però que cal relacionar amb l'amenaça d'una invasió per part de Renat d'Anjou o el seu lloctinent a Provença, Tanneguy du Chastel. Durant el mes de novembre, el Magnànim i el seu “*ambassiatori apud duces Mediolani*”, intercanviaren informes codificats sobre la situació de Gènova i sobre el reforç de la frontera amb Provença, on s'havien de concentrar les tropes catalanes.¹⁰²³⁵

Al llarg de l'any 1447, D'Àvalos continuà visitant Gènova des de Milà, cosa que li permeté adquirir el manuscrit de la versió llatina de *La República* de Plató, que havia deixat inacabat el malaurat humanista Antonio Cassarino, mort en gener del 1447, just quan planejava posar-se al servei del rei d'Aragó. Anys després, el manuscrit serà revisat per Pier Candido Decembrio, allotjat al palau napolità de D'Àvalos.¹⁰²³⁶ També fou ell qui negocià amb el nou dux Fregoso un acostament a Aragó, per a evitar que Gènova caiguera sota protectorat francès. Giano Campofregoso, de fet, negà als francesos l'entrada al port de Gènova i pactà (primavera del 1447) una concòrdia amb el

---

Alan, La politica italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 67).

¹⁰²³⁴ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 250; COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 145); ÍDEM, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 29-30.

¹⁰²³⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 53v-54r; document que ja comenten ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 371 (XV.45); SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 73. Més detalls, en el capítol I.3.4 del present treball.

¹⁰²³⁶ Vegeu RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 21, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1978, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/beccadelli-antonio-detto-il-panormita_Dizionario-Biografico/>;

PESCETTI, Luigi, *Appunti su Antonio Cassarino e la sua traduzione della “Repubblica” di Platone*, Scuola Tipografica Boccone del Povero, Palerm, 1929; GARIN, Eugenio, Ricerche sulle traduzioni di Platone nella prima metà del secolo XV, dins *Medioevo e Rinascimento. Studi in onori di Bruno Nardi*, Florència, 1955, vol. 1, ps. 357-360; RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, traduttore di Plutarco e Platone, dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 207-275; VOGLER, E., Plato's *Republik*, lateinisch aus Antonio Cassarino aus Sicilien, dins *Philologus*, 13, Berlín, 1958, ps. 195-205; BOTER, Gerard, *The textual tradition of Plato's Republic*, E. J. Brill (“Mnemosyne supplementum”, 107), Leiden, 1989, ps. 268-270; ZACCARIA, Vittorio, Sulle opere di Pier Candido Decembrio, dins *Rinascimento*, 7, Florència, 1956, ps. 14-74 (p. 31); PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuveniliū libri octo*, Firenze University Press (“Premio tesi dottorato”, 33), Florència 2013, ps. 276-277.

Magnànim, el seu antic enemic. Segons Jerónimo Zurita, “era más estrecha la confederación” acordada aleshores entre la república lligur i la Corona d’Aragó, “que la que había tenido con el duque pasado.”¹⁰²³⁷ Les gestions diplomàtiques d’un impulsu francès, el bastard de Saint-Vallier (assassinat anys després pels genovesos; possible referent per al Sanglier de *Villair* de la novel·la) havien fracassat enfront del tarannà moderat i temperat del *curial* que hi actuava pel rei d’Aragó. L’objectiu de barrar el pas per Gènova a un possible exèrcit del duc d’Orleans, que pretenia ocupar Milà (i que, en la ficció del *Curial*, era amic de Vilahir) s’havia aconseguit.

Si hi havia, doncs, algun cortesà o diplomàtic del rei d’Aragó per al qual la ciutat i el port de Gènova, freqüentat –aleshores més que mai– per mercaders barcelonins, fóra un lloc familiar i de referència, aquest era Enyego d’Àvalos. Com també sembla que Gènova era un topònim de referència per a l’autor del *Curial*.

* * *

Molt relacionada amb Gènova està l’estratègia localitat portuària de Portovenere, en la Ligúria oriental; *Portvendres*, per als catalans de l’edat mitjana (ve del llatí *Portus Veneris*, ‘el port de Venus’). D’allí salpà amb la seua galera el corsari “Ambrosino de Spíndola” per a atacar la nau on viatjava Curial (*GeG* III.4). Si no calia explicar als lectors de la cort de Nàpols on era Gènova, tampoc no demanava explicació Portvendres, per haver sigut possessió de la Corona d’Aragó pels anys 1426-1436. El darrer duc Visconti de Milà, senyor de Gènova, en febrer del 1426 signà una treva amb Alfons V d’Aragó per mitjà de la qual aquest renunciava a atacar Còrsega i Gènova. El duc es comprometia a lliurar-li el regne cors en un futur, després de negociar-ho amb els genovesos. I, com a garantia de l’acompliment d’una cessió que mai no es realitzà, cedí al rei les places litorals de Portovenere i Lerici (*Lèrexí*, en català).¹⁰²³⁸

En els dos castells de Portvendres i en el castell de Lèrexí, s’instal·laren sengles guarnicions catalanoaragoneses sostingudes econòmicament pel duc de Milà.¹⁰²³⁹ Els diplomàtics Andreu de Biure i Bernat de Corbera prengueren possessió formal de dites

---

¹⁰²³⁷ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 377 (XV.48).

¹⁰²³⁸ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, p. 269.

¹⁰²³⁹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, ps. 657 (XIII.39) i 663-664 (XIII.41); GALLINARI, Luciano, I rapporti tra Alfonso il Magnanimo, la Repubblica di Genova e il Ducato di Milano alla luce di nuovi documenti d’archivio, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell’AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 287-301 (p. 298).

places el 7 de març del 1426.¹⁰²⁴⁰ El capità que governava aquelles possessions pel 1430 era el mallorquí Francesc Aixaló¹⁰²⁴¹ i el governador, el secretari valencià Andreu Gassull, pel 1433.¹⁰²⁴² El secretari reial Jaume Pelegrí i l'humanista Guiniforte Barzizza navegaren l'any 1434 de Tràpani (Sicília) a Portvendres, per a continuar des d'allí per terra fins a Milà.¹⁰²⁴³ Barzizza, que emmalaltí i romangué després a la cort milanesa, reemplaçà Gassull com a governador d'aquelles places.¹⁰²⁴⁴ Quan es produí la victòria de Ponça, en agost del 1435, el capità de l'armada genovesa, Biagio Assereto, desembarcà a Portvendres, des d'on es dirigí a Milà.¹⁰²⁴⁵ El rei Alfons, alliberat de la seua captivitat milanesa, romangué unes setmanes al port (desembre del 1435-gener del 1436),¹⁰²⁴⁶ des d'on embarcà per a reprendre a Gaeta la guerra napolitana (febrer).¹⁰²⁴⁷ El 27 de desembre, Gènova s'havia rebel·lat contra el duc de Milà i pocs mesos després amenaçava les possessions lígurs del rei d'Aragó. Coincidí l'amenaça amb l'arribada l'intrèpid viatger andalús Pero Tafur, que descriu així la situació (març del 1436):

“Partí de Génova e fui por su ribera (...) a Puerto Veneris [Portovenere], que aquel día se avía revelado contra el rey de Aragón, que el duque de Milán lo avie dado al rey de Aragón. E es un puerto muy bueno, con una isla delante que le faze muy grande abrigo; una villa muy fuerte, con dos castillos: uno a un cabo e otro a otro. E de allí fuemos al Especia, una gruesa villa de Génova, e de allí a Lérichen [Lerici], que es una gran fortaleza del rey de Aragón (...). E vinie de Nápol el conde de Mófica [Bernat-Joan de Cabrera] con catorce galeas e prendiõnos, e metió al remo todos los ginoveses que allí vinien, en aquella fusta (...). E allí supo

¹⁰²⁴⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.646, fs. 1r-26v, Portvendres, 2 de març (tractat signat entre Aragó i Milà, redactat pel secretari reial Joan Olzina); fs. 27r-28v, 7 de març del 1426 (llista d'homes que presten homenatge al rei d'Aragó).

¹⁰²⁴¹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, ps. 743-744 (XIII.64).

¹⁰²⁴² AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 3, ps. 525.

¹⁰²⁴³ SOTTILI, Agostino, *Notte biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza, e sull'umanista valenziano Giovanni Serra*, dins SCHALK, Fritz (ed.), *Petrarca und seine Zeit, 1304-1374. Beiträge zu Wert und Wirkung*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1975, ps. 270-286 (p. 280).

¹⁰²⁴⁴ El 13 de setembre del 1434, Gassull havia sigut destinat a Lípari. Vegeu SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 10* ('*Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*'), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 247).

¹⁰²⁴⁵ BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288 (p. 39).

¹⁰²⁴⁶ Segons ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 122, el 8 d'octubre del 1435, a Milà, Alfons V “renuncià a aquesta base naval”, cosa que no es correspon amb la realitat, com algunes altres referències que conté aquest assaig, desafortunat i desorientador en múltiples aspectes.

¹⁰²⁴⁷ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, ps. 133-134.

el conde de mí cómo Puerto Véneris era revelado al rey de Aragón e cómo Nicolao Pichilino estava con gente de armas cerca de aí.”¹⁰²⁴⁸

Mercés a l’arribada de reforços, els castells de Portvendres resistiren al setge dels genovesos fins el 8 de desembre del 1436; la magnífica fortalesa de Lèrèxi, fins el 27 d’octubre del 1437.¹⁰²⁴⁹ A partir d’aleshores, i en temps d’escriptura del *Curial*, Portvendres havia esdevingut un cau de corsaris i de genovesos enemics del casal d’Aragó, cosa que justifica la partença de l’Spinola de la ficció novel·lesca des d’allí. Entre el 1444 i el 1447, mentre Gènova era una república “vassalla” del rei d’Aragó i l’autor del *Curial* enllestia la seua obra, Portvendres era un nucli de resistència antiaragonesa, autònoma. L’any 1445, els prohoms de l’estratègica plaça, “ch’erano in qualche disordine con la città” enviaren quatre síndics a Gènova per a negociar una pau amb la metròpoli.¹⁰²⁵⁰ Les negociacions conclogueren l’any 1446, amb un jurament de fidelitat per part d’aquests al dux proaragonés Raffaele Adorno,¹⁰²⁵¹ que coordinava la seua tasca política amb l’ambaixador de Nàpols a la zona, Enyego d’Àvalos.

La fama de díscols la tenien guanyada els habitants d’aquesta banda oriental de la Ligúria, raó per la qual el pirata de ficció del *Curial* salparà de Portvendres. També era aquest un topònim ben recordat a la cort napolitana; sobretot, entre els valencians Gassull. Un germà o parent del que governador de Portvendres més amunt relacionat apareix documentat en llatí, en un escrit del 1444, com “*Antonio Gazullo de Valencia*”. Era aleshores tresorer i comissari de l’Abruc, és a dir, un oficial integrat en la Regia Camera della Sommaria que dirigia Enyego d’Àvalos.¹⁰²⁵² Continuava exercint aquesta

---

¹⁰²⁴⁸ TAFUR, Pero, *Andanças e viajes de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982, ps. 23-24.

¹⁰²⁴⁹ BASSO, Enrico, La Corona d’Aragona e la dominazione viscontea su Genova (1421-1435), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), XIV Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). ‘La Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. ‘Presenza ed espansione della Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 123-136 (p. 135, n. 49).

¹⁰²⁵⁰ GIUSTINIANI, Agostino, *Annali della Repubblica di Genova*, Canepa, Gènova, 1854, vol. 2, p. 375.

¹⁰²⁵¹ DE ROSSI, Bonaventura, *Istoria genealogica e Cronaca delle due nobilissime cse Adorna e Botta, antichissime e celeberrime, l’una in Genova e l’altra in Milano e Pavia*, Stamperia Reale, Florència, 1718, p. 140.

¹⁰²⁵² SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri ‘Commune Summariae’ (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. XVI, 2, 6, 16-17 et passim (1444), i XXXIV i 66 (1459).

funció pel 1447.¹⁰²⁵³ Unes dècades després, pel 1472, Antoni –ja ancià?–, o un fill homònim, formava part de la *família* o clientela personal del referit D'Àvalos.¹⁰²⁵⁴ Aquest coneixia també la plaça, per haver sigut portat allí des de Ponça el 1435.

La Mar Tirrena: Ponça, Sicília i Partènope

En *Curial e Güelfa*, el corsari acaçador de la galera on viatja Curial, és caçat. Portant amb ell ambdues galeres, la que havia partit de Gènova i la del pirata que l'havia interceptat partint de la base d'operacions de Portvendres, Curial “a la illa de Ponça pervench” (*CeG* III.4). Allí armà la galera d'Ambrosiana i, capitanejant-la, posà rumb a Sicília. La menció de Ponça, illa situada enfront del golf de Gaeta, evocava en qualsevol lector de la cort de Nàpols la batalla de Ponça (5-6 d'agost del 1435), on el rei d'Aragó i quasi tots els seus cortesans caigueren a mans dels genovesos i del senyor de Gènova, que era el duc de Milà. Poques setmanes després, la vergonyosa i desastrosa derrota naval, que havia fet saltar totes les alarmes a la Corona d'Aragó, podia ser llegida i contada des d'una perspectiva històrica i literària inimaginable l'endemà mateix del combat. Com és sabut, i per a sorpresa de tota Europa, Alfons d'Aragó i Filippo de Milà es feren amics i s'aliaren (octubre del 1435), i el marquès de Santillana, admirat per la gesta diplomàtica, pogué dedicar els seus versos a tan significatiu gir de la roda de la Fortuna, en la *Comedieta de Ponça* (1435-1436).

L'humanista Francesco Filelfo, amic i protegit d'Enyego d'Àvalos, es referia a Filippo Maria Visconti, en la sàtira primera del llibre VIII de les *Satyrae*, com un vencedor paradoxalment atordit per la victòria, tan contundent com inesperada: “apercebut d'haver vençut realment un heroi la virtut del qual, emperò, romania invicta.”¹⁰²⁵⁵ L'humanista, que dedica el llibre al mateix rei de Nàpols, procura lloar-lo per ser “*invicta virtute virum.*” Tanmateix, l'anònim autor del *Curial*, que treballa amb major llibertat creativa, es permet recordar satíricament el ridícul que feren uns cortesans –“gente de gala y corte”, en mots del cronista Zurita– que ompliren les naus i galeres del rei d'Aragó per a assistir a una victòria tinguda per certa i segura. “Y así iba

---

¹⁰²⁵³ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 135.

¹⁰²⁵⁴ LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d'Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981, p. 683.

¹⁰²⁵⁵ FILELFO, Francesco, *Satyrae Philelphi*, [Milà, 1449]; manuscrit 398 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, f. 140r.

la armada real, llena de cortesanos y de toda la caballería del reino.”¹⁰²⁵⁶ Alfonso de Palencia, en las *Décadas latinas (Gesta Hispaniensia ex annalibus suorum diebus colligentis*, I,47) recordava, a partir de testimonis orals d’aquella memorable batalla, que molts dels “espectadors” embarcats, inclosos buròcrates i humanistes, no estaven acostumats a navegar i es marejaren de seguida.¹⁰²⁵⁷ L’autor de la novel·la cavalleresca, amic de facècies i ironies, presenta un heroi de terra ferma acabat d’embarcar, Curial, que es mostrava “molt tabuxat del mal de la mar” (i del *mal de l’amar* també, “plen de pensament e tristor”; en una paronomàsia que es repeteix en *Tirant lo Blanc* i que devia ser ben coneguda en el llenguatge cortés d’aleshores). No era l’únic, però, que s’havia marejat, car “los més jahien del mal de la mar”; en aquest segon cas, sense paronomàsia a la vista. Com molt bé observa Júlia Butinyà, és difícil que els lectors de la cort napolitana del Magnànim no associaren l’anècdota del mareig per la Mar Tirrena, camí de l’illa de Ponça, amb l’èpica risible de la batalla del 1435.¹⁰²⁵⁸

Curial arriba després a un regne insular de Sicília governat pel rei *Corralí* (Conradí Hofenstaufen),¹⁰²⁵⁹ se suposa que resident a Palerm (*CeG* III.5). No se’ns hi ubica la cort, però sí que es parla d’un capità que “tenia Mecina” pel rei i que l’havia tinguda ja pel seu predecessor *Mamfrè* (*CeG* III.6). Dit capità, si no es troba llavors a Messina, sinó a la cort, aquesta cort es localitza per lògica a Palerm. Des d’ací, a més, convenia encara que Curial travessara la Boca del Far de Messina –l’estret que separa Sicília de la Península Itàlica– per a continuar cap a Terra Santa: “isque del port, e, com fos en lo Far de Mecina”, fou rodejat per nou galeres de Carles (d’Anjou) que se l’emportaren a Partènope, “on era lo rey Carles” (*CeG* III.7). A Sicília, tant a Palerm com a Messina, Alfons V d’Aragó havia tingut establida la seua cort (1421, 1432-1435). Després la traslladà al castell Gaeta (1436-1443) per a procedir des d’allí a la conquesta de Nàpols. El 1443, finalment, es traslladà a la metròpoli del *Regnum Neapolitanum*, sobrenomenada per humanistes i poetes italians amb el clàssic renom de *Parthenope*. El recorregut de Curial podria llegir-se com un simbòlic periple per la Sicília dellà Far que

---

¹⁰²⁵⁶ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 93 (XIV.27).

¹⁰²⁵⁷ Referit per BENITO RUANO, Eloy, *Los infantes de Aragón*, Escuela de Estudios Medievales – CSIC (“Monografías de Ciencia Moderna”, 34), Madrid, 1952, ps. 63-64.

¹⁰²⁵⁸ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 259.

¹⁰²⁵⁹ Sobre aquests personatges, vegeu el capítol II.3.11.

el rei d'Aragó –el Magnànim– havia heretat legítimament dels Hohenstaufen i la Sicília deçà Far (Nàpols), que la mateixa casa reial havia rebut dels Anjou.¹⁰²⁶⁰

L'humanista Lorenzo Valla, quan adreçà al rei “d'ambdues Sicílies” (*utriusque Sicilie*) Alfons I, li aconsellà distingir entre un regne de Nàpols i un regne de Sicília, per a evitar confusions (*Aliud Siculum aliud Neapolitanum esse Regnum*, 1445);¹⁰²⁶¹ proposta que devia trobar coherent l'autor del *Curial*, el qual també dissocia en el plànol de la ficció –i sense mirar si incorria o no en una incongruència cronològica– la Sicília illenca de Conradí i la Partènope peninsular o continental de Carles. El mateix Valla, en aquell discurs filològic, recordava que *Parthenope* –com escriu ell– era el nom que els literats usaven per a referir-se a Nàpols: “*poetae utantur*”, de la mateixa manera que poden optar a designar pròpiament *Trinacria* l'illa major de la Mediterrània, en lloc de Sicília.¹⁰²⁶² El nostre anònim, com a literat diletant que és, com a poeta eventual, no pot estar-se d'usar el sobrenom mitològic de Partènope: el nom de la sirena que morí d'amor per Ulisses i fou arrossegada pel mar a les costes d'Itàlia. Sobre el seu sepulcre s'alçà després la ciutat de *Neapolis*. Així ho testimonien Estrabó, Plini el Vell i altres autors antics. Diu Plini el Vell, per exemple: “*Litore autem Neapolis, chalcidensium et ipsa Parthenope a tumulo sirenis appellata*” (*Naturalis historia*, III,5,2).

Molt abans del redactor del *Curial*, ja s'havien referit a Nàpols com a Partènope, un nom ornat d'elegant eufonia hel·lènica, els grans clàssics llatins: Virgili, Ovidi, Petroni, Titus Livi, etc. En Estaci (llibre I, *silva* 2, vv. 260-262) es llig: “*...at te nascentem gremio mea prima recepit / Parthenope, dulcisque solo tu gloria nostro, reptasti...*”, versos que podrien haver inspirat el del barceloní vinculat a la cort de Nàpols, Benet Garret “il Cariteo”: “*...dolce Sirena, Partenope gentil...*” (sonet XIX).¹⁰²⁶³ Un altre poeta de la cort de Nàpols, el castellà Diego del Castillo, ja havia escrit anys arrere una composició titulada *Parténope la fulgente* (1458).¹⁰²⁶⁴

---

¹⁰²⁶⁰ Qüestions que tracta amb major deteniment FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹⁰²⁶¹ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 297-306; FERRAÛ, Giacomo, Valla e gli aragonesi, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005)*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 3-29.

¹⁰²⁶² SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 302.

¹⁰²⁶³ MAZZATINTI, Giuseppe – IVE, Antonio, *Rimatori napoletani del Quattrocento; con prefazione e note di Mario Mandalari; dal cod. 1035 della Biblioteca Nazionale di Parigi*, Tipogr. d'A. Iaselli, Caserta, 1885, p. 182.

¹⁰²⁶⁴ Vegeu SIMÓ, Lourdes, Un olvidado poeta de cancionero: Diego del Castillo, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura*

Els italians relacionats amb la cort del Magnànim eren també habituats a fer ús del topònim *Partènope* i els seus derivats. El cronista sicilià Tommaso “Chaula” da Chiramonte, que entrà al servei del Magnànim el 1423, es referia indistintament a *Parthenope*, *Neapolis* o *neapolitana urbs* com a termes sinònims; als napolitans, com *parthenopeis*, i al regne peninsular, com l’*Apulorum regni* (*Apulia*, l’anomenen sovint els humanistes). I s’aventurava també ocasionalment en el camp de la poesia llatina: “*candida Parthenope, nimphe decorata sepulcro*”.¹⁰²⁶⁵ Enea Silvio Piccolomini, amic del rei d’Aragó, adreçà el 1442 uns versos *Ad Neapolitanos* animant-los a obrir les portes de la capital al Magnànim i no comportar-se com els troians, que resistiren deu anys de setge: “*Quid dubitas tanto portas iam pandere regi, / Partenope...?*”¹⁰²⁶⁶

Quan el rei conquerí per fi la capital i pacificà després el regne (retorn a Castel Nuovo després de la submissió de Calàbria, en març del 1445; triomf davant Sforza a les Marques), començà a plantejar-se l’oportunitat d’erigir un monument a la pau per fi consolidada. Li ho contava al cardenal d’Aquileia el 22 de març del 1446: el monument havia d’estar presidit per “la statua de la ciudad de Nápoli, la qual, cansada por mucho tiempo de g[u]erra, agora, optenida paz, se reposa.” Seria una al·legoria urbana parlant, acompanyada d’un díptic llatí al·lusiú a la *pax alphonsina*: “*Illa ego Parthenope bello vexata tot annos, / Nunc opera Alphonsi parto iam pace quiesco.*”¹⁰²⁶⁷

Quan es produí la mort d’Alfons el Magnànim (1458), l’humanista llombard Pier Candido Decembrio comunicà per carta al seu amic i mecenes napolità, Enyego d’Àvalos, que havia pensat a compondre una oració panegírica en llatí en homenatge al monarca difunt. Començava així: “*Partenope vidua est, Alphonso rege sepulto...*” Però

Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997), Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 397-411; ÍDEM, “Partènope la fulgente”, de Diego del Castillo, y el género de la elegía epistolar en la poesía cancioneril del siglo XV, dins *Revista de poética medieval*, 6, Alcalá de Henares, 2001, ps. 87-114

¹⁰²⁶⁵ DA CHAULA DA CHIARAMONTE, Tommaso [Thomae DE CHAULA], *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae Regem libri quinque* [1423]; in *unico codice Regii Neapolitani Archivi, nunc primum editi*, ed. a cura de R. STARRABBA, Scuola Tipografica “Boccone del Povero” (“Aneddoti storici e letterarj siciliani”, 50), Palerm, 1904, ps. 15 i 25.

¹⁰²⁶⁶ Citat per ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, ps. 52-53.

¹⁰²⁶⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.940, f. 2r; citat per MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÓNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (p. XXIX); MONTOLIU, Manuel de, ‘Curial e Güelfa’, dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70 (p. 57).

no fou continuat, finalment.¹⁰²⁶⁸ I així es podrien citar altres exemples del lloc i del temps d'escriptura del *Curial*, on s'evocava sovint el nom de la trista sirena. Perquè, amb independència de la data d'escriptura, sí que pareix el de *Partènope* un indicador bastant eloqüent del públic al qual anava destinada l'obra. Un escriptor que haguera escrit una novel·la cavalleresca a Mallorca o a Saragossa, hauria elegit, amb major propietat i sintonia amb els lectors propers, el nom directe i ben conegut de *Nàpols*, i no un artificiós paleotopònim que era conegut a les Dues Sicílies, però ben poc al que llavors es coneixia com “els regnes occidentals” de la Corona d'Aragó.

Una cosa era la ciutat i altra el territori: el regne partenopeu, que ocupava quasi la meitat meridional de la Península Itàlica. Els italians l'anomenaven i el coneixien des de sempre com *il Reame*, ‘el Reialme’ amb majúscules, per antonomàsia: per ser l'únic estat presidit per un monarca que s'havia aconseguit consolidar a la Itàlia medieval (illes a banda). A la Barcelona, la València o la Mallorca del segle XV, per influència d'aquest costum coronímic italià, era prou dir que algú es trobava “en lo Realme” perquè tothom entenguera que se n'havia anat a Nàpols. O que un cavaller es trobava implicat en “lo fet del Realme” per a saber que participava en la conquesta de Nàpols. Sols cal llegir les pàgines de la *Crònica* valenciana del capellà d'Alfons el Magnànim per comprovar-ho: “vench [a València] un bergantí del Realme” (1435), “don Alfonso, rey del dit Realme e de Aragó” (1443), “Francesch Gilabert de Centelles..., lo qual venia del realme de Nàpols” (1459), “senyors de Alamanya e de França e del Realme” (1459), etcètera. Òbviament, no per a nosaltres, però sí per als lectors del *Curial*, la veu comuna *realme* els sonava molt a Nàpols, al *Realme* per antonomàsia.

Per exemple, quan *Curial* rep de la Güelfa la “manilla de brúfol” (una figura heràldica dels Orsini-Del Balzo, la família que oferí la mà d'Isabella de Tàrent al príncep Ferran d'Aragó el 1444),¹⁰²⁶⁹ “*Curial* e donà-li la manilla, de què ell fonch tan content com si hagués guanyat un realme” (*CeG* I.38). El simbòlic oferiment amorós de la ficció literària troba, doncs, un eloqüent paral·lel en la realitat històrica: quan els Orsini-Del Balzo (descendents directes dels prínceps d'Aurenja) oferiren al casal d'Aragó la mà de l'hereva del seu immens patrimoni (els estats del principat de Tàrent, quasi la meitat del país), era, efectivament, com si el duc de Calàbria i hereu de la corona “hagués guanyat” tot el *Realme* partenopeu. La subtileza no seria gens difícil de

---

¹⁰²⁶⁸ Citat per BORSA, Mario, Pier Candido Decembrio e l'umanesimo in Lombardia, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 20, sèrie 2, vol. 10, Milà, març 1893, fasc. 1, ps. 5-70 i fasc. 2, ps. 358-441 (p. 390).

¹⁰²⁶⁹ Qüestió que es detallarà en el capítol II.2.3.

captar, doncs, per als destinataris directes de l'obra; com tampoc el nom poètic de la capital, Partènope, ben conegut a la cort d'Alfons el Magnànim i en obres literàries d'Itàlia, però pràcticament desconegut a Barcelona, València i Mallorca.

És evident que, en l'ambient col·loquial que envolta l'autor de *Curial e Güelfa* – un ambient indiscutiblement napolità –, les al·lusions a la conquesta i a la possessió d'aquest *realme* per part del rei d'Aragó eren constants. S'observa clarament en termes quantitativs quan acarem el *Curial* amb el *Tirant*. En la novel·la anònima, apareix 52 vegades el concepte d'un estat regit per un monarca; en 35 ocasions es parla de *regne* (66%), però en 17 de *realme* (33%; només un cas de *reyalme*). En contrast amb això, en la novel·la de Martorell es compten 185 esments de *regne* (95%) i solament 9 del sinònim literari *realme* (5%). Amb una interessant coincidència: ambdós escriptors, crescuts a València, pronuncien i escriuen *realme* (solament una vegada *reyalme*, en el *Curial*, pel costum de compaginació ortogràfica, del tipus *huy/vuy*, de què fa gala l'autor). Com observa Joaquim Martí Mestre, “en el CICA (2006) *reyalme* apareix generalment en documents orientals, on conviu amb *realme*; en els textos valencians (...) només figura *realme*, amb l'única excepció de dos casos de *reyalms* en la versió catalana del *Llibre del Tresor* de Brunetto Latini.”¹⁰²⁷⁰ No sols es tracta, en conseqüència, d'un “marcador” ambiental, que denota que el *Curial* ha estat escrit al Reialme, sinó també d'un indicador geodialectal més de valencianitat idiomàtica de l'escriptor (i la majoria dels seus lectors, cal pensar), que no ha sigut tingut en compte pels dialectòlegs quan s'interroguen sobre si l'anònim era “català o valencià.”

Ja el primer editor de la novel·la, Antoni Rubió i Lluch, associà Partènope a Nàpols i pensà que podria tractar-se d'un marcador cronològic *post quem*: *Curial e Güelfa* seria, segons ell, posterior a l'entronització partenopea del rei d'Aragó, l'any 1443.¹⁰²⁷¹ La crítica literària ha reproduït aquest criteri en posteriors ocasions, fins que Lola Badia i Jaume Torró ho han relacionat amb la familiaritat que tenia l'autor amb el *Filocolo* de Boccaccio.¹⁰²⁷² En efecte: en aquest relat d'armes i d'amors, el certaldés usa repetidament el poètic nom de Partènope per a rescatar-lo de l'oblit i divulgar-lo entre

---

¹⁰²⁷⁰ MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (p. 576, n. 149).

¹⁰²⁷¹ RUBIÓ LLUCH, Antoni, Observacions preliminars, dins ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzenè segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. V-XV (ps. XIV-XV).

¹⁰²⁷² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 40).

els lletraferits de la ciutat i la cort que l'acollia.¹⁰²⁷³ Totes dues obres, el *Filocolo* i el *Curial*, són ben napolitanes, tot i que la segona s'adscriu a un efímer Nàpols català (1443-1458). En qualsevol cas, ambdós arguments, el del marcador històric i el de l'evocació boccacesca, són admissibles i dignes de tenir en compte.

* * *

El periple de Curial per la Mar Tirrena es completa amb les referències presents en altres capítols a llocs i accidents geogràfics d'arreu de la Mediterrània. Per exemple, quan els Infortunis invoquen Juno i aquesta agita la mar. Aleshores, Èol “esquexa e romp totes les cavernes de Lípar” i Plutó “obre la gola: lançant flames e pedres per la boca de Volcam e Mongibell, crema jardins e vinyes de Sicília” (*CeG* 2.123). Com s'observa, l'autor tracta d'evitar la promiscuïtat lingüística del discurs catalanitzant els topònims (Volcano > *Volcam*; Lípari > *Lípar*; Mongibello > *Mongibell*)¹⁰²⁷⁴ d'acord amb el geni de l'idioma i amb els usos toponímics habituals entre la comunitat catalana familiaritzada amb Itàlia. De vegades, però, ho força fins al punt de fer del “figlio di Pietro Bernardone” (sant Francesc d'Assís) el “fill de Pere Bernadó”.¹⁰²⁷⁵ L'agitació tempestuosa provocada per Juno i la toponímia vulcanològica que l'acompanya, semblen inspirades en uns coneguts versos del *Triomf de l'Amor* de Francesco Petrarca (*Triumphus Cupidinis*, IV, vv. 154-156): “Non bollì mai *Vulcan*, *Lipari* ed *Ischia*, / *Strongoli* e *Mongibello* in tanta rabbia: / poco amasé chi'n tan gioco s'amischia.”¹⁰²⁷⁶ Particularment indicativa és la forma *Vulcan* de Petrarca –*Volcan*, en edicions antigues¹⁰²⁷⁷–, d'on l'autor degué extraure el seu *Volcam*. L'escriptor troba bonica la imatge i insisteix en el capítol III.37, quan diu que “Eolo romp e trenca totes les coves de Lípar, de Ponça e de Sicília.” El motiu de les coves/cavernes es repeteix.

L'arxipèlag de *Lípar/Lipari*, al nord i no molt lluny de Sicília, està constituït per set illes volcàniques. Era domini del rei d'Aragó en temps del *Curial*. Alfons el Magnànim visità Lípari (la “ciutat de Líper”) i Vulcano (“la illa de Volcan”) en

¹⁰²⁷³ Vegeu BLANCO VALDÉS, Carmen F., La città partenopea nel *Filocolo* di Giovanni Boccaccio, dins *Alfinge. Revista de filologia*, 18, Còrdova, 2006, ps. 15-28.

¹⁰²⁷⁴ Com ho anota BARBATO, Marcello, Catalanismi nel napoletano quattrocentesco, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18; ampliat en *Medioevo romanzo*, 24-3, 2000, ps. 385-417.

¹⁰²⁷⁵ Com ho adverteix FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 16).

¹⁰²⁷⁶ PETRARCA, Francesco, *I Trionfi* [1374], ed. a cura de Marco ARIANI, Mursia, Milà, 1988; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹⁰²⁷⁷ Com, per exemple, PETRARCA, Francesco, *Opera quae extant omnia, vol. III. Carmina Latina*, ed. a cura d'Enrico PETRI, Basilea, 1554, p. 1.443.

desembre del 1432, i comprovà que eren llocs excel·lents on practicar la falconeria, a banda d'una pedrera per al reclutament d'experimentats mariners per a l'armada. El 21 de desembre del 1433 es desplaçà des de la cort de Sicília “*in insula Liparina*” per a caçar, amb el seu falconer major, Francesc de Bellvís, baró de Bèlgida. Un magnífic falcó sacre que tenia el rei se'n fugí cap a la costa siciliana de Milazzo, que es troba relativament prop, i el monarca hi envià uns homes per veure si el trobaven. En setembre del 1434, visità “Lípar” o “Líper” el secretari Andreu Gassull, que havia d'armar allí una galera només amb illencs, “per ésser persones destres e bons mariners.” Havia de contractar-hi, a més, cent remers, i acompanyar-los a Palerm.¹⁰²⁷⁸ A partir del 1443, un natural d'aquesta illa, Alessio di Comite da Lipari, fou designat “canceller de don Enyego de Dávalos (lochtinent de comte camarlench)” i obtingué després, pels seus serveis, la capitania i castellania de Mesurata (1447).¹⁰²⁷⁹ Així que l'illa de Lípari podria ser tan familiar per a D'Àvalos com per a l'autor de *Curial e Güelfa*, si no és que es tracta –com apunten múltiples indicis– de la mateixa persona.

Actualment, com en l'Antiguitat clàssica, les illes de Lípar es coneixen amb el nom d'illes Eòlies. Com apunten Lola Badia i Jaume Torró, en el llibre II de l'*Eneida* de Virgili apareix una *Aeolia* –la pàtria o, millor dit, el cau del déu olímpic dels vents–, que en les glosses de Servi s'associa a l'illa de Lípari.¹⁰²⁸⁰ Tant l'autor del *Curial* com el marquès de Santillana, continuadors en certa manera dels afanys erudits d'Enric de Villena, eren coneixedors d'aquesta associació geogràfica: “En Lípari çessarà antes el viento e será calma”, escriu Íñigo López de Mendoza en un poema dedicat al seu cosí Fernando de Guevara (*Del marquès, a ruego de su primo don Fernando de Guevara*, 1446), germà uterí d'Enyego d'Àvalos.¹⁰²⁸¹ Èol, fill de Neptú, hi tenia llar segons Diodor Sícul (*Biblioteca historica*, IV,67,3-6). Tenia sis fills i sis filles, els vents, encadenats a unes coves existents a l'illa de Lípari, i decidia quan “desencadenar” o no les tempestes. Valla també s'hi referí en el discurs adreçat al rei Alfons pel 1445, sobre

---

¹⁰²⁷⁸ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, ps. 120, 125 i 128.

¹⁰²⁷⁹ ARV, Mestre racional, 8-791, f. 137v; LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Hisenda reial i comerç en el regne de València en època del Magnànim, dins *Recerques*, 43, Barcelona, 2001, ps. 129-162 (ps. 139-140).

¹⁰²⁸⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBÀ, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 56).

¹⁰²⁸¹ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Antología poética*, ed. a cura de J. Carlos LÓPEZ NIETO, Akal, Madrid, 2000, ps. 203-206; la citació, en la p. 205 (VIII, 57-58).

la correcta denominació dels seus regnes, però fent al·lusió a la fama volcànica i incandescent d'aquelles “*Lyparis minores insulae, perenni incendio nobiles.*”¹⁰²⁸²

Ressons pertrarquescos a banda, la font d'informació de l'escriptor per a la localització de l'arxipèlag eòlic degué ser una de les seues enciclopèdies predilectes, el *Commentum* dantesco de Da Imola, on diu: “*Eolus habet ventos in potestate sua, quos in spelunca tenet inclusos.*” I on recorda que, segons Virgili (*Eneida*, I,50-91), “*Eolus relaxavit ventos ex carcere ad excitandam tempestatem contra Eneam. Veritas autem est, quod Eolus fuit rex insularum quae sunt in mari siculo, quarum una, scribit Plinius in Naturali historia, vocata est Liparis (a Liparo rege, qui successit Eolo). Inter hanc et Siciliam est insula Vulcani, quae nocturnas emittit flammam.*”¹⁰²⁸³

El *Mongibello* dels italians i *Mungibeddo* dels sicilians, l'Etna dels antics, és el major volcà d'Itàlia. El seu con s'estén per un bon sector de l'illa de Sicília. L'orònim sicilià (tautològic: del romanç *Monte* i l'àrab *Jibâl*, ‘muntanyes’) era familiar en terres de parla catalana. Així, per exemple, el poeta Andreu Febrer (ca. 1375-1444), en *Combas e valhs, puigs, muntanyes e colhs*, es mostra disposat a servir el rei d'Aragó “vers Mongibelh”, és a dir, en qualsevol expedició que emprenguera a Sicília o dellà la mar.¹⁰²⁸⁴ El cronista Gaspar Pelegrí, en la seua crònica llatina (1443), obri una digressió sobre l'*Ethna*, com ell l'anomena, i sobre la naturalesa dels volcans.¹⁰²⁸⁵

Al contrari que el redactor de *Curial e Güelfa*, el metge i historiògraf valencià no descriu cap erupció del volcà sicilià, perquè aquest s'havia mantingut silenciós i poc actiu des de feia dècades: l'última erupció significativa havia tingut lloc el 1408. La cosa canvià amb la gran erupció del 1444, immediatament posterior al relat de Pelegrí, que féu córrer rius de lava per la conca agrícola de Catània i amenaçà amb fer desaparèixer la ciutat. Aquest indicador cronològic hauria de prendre's en consideració com una data *post quem* més, ja que l'autor de la novel·la cavalleresca sí que es fa ressò d'un *Mongibello* que llança “flames e pedres” i “crema jardins e vinyes de Sicília.” L'ús del terme descriptiu *jardins* és un calc del sicilià *iardini*, que és com els illencs

---

¹⁰²⁸² SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 298.

¹⁰²⁸³ Vegeu FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L'elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche*, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma “Sapienza”, Roma, 2011, p. 654.

¹⁰²⁸⁴ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, p. 63.

¹⁰²⁸⁵ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, ps. 174-177.

denominen les hortes de tradició islàmica (*riyâd* o *basâtîn*, en àrab, ‘jardins’). Quan l’autor parla de jardins i vinyes, vol dir hortes i secans. La citació del *Curial* sembla, doncs, el reflex d’alguna informació arribada des de Catània a la cort de Nàpols el 1444. Després d’aquesta data, l’Etna ja no tornaria a mostrar una intensitat eruptiva especialment amenaçadora fins els anys 1474 i, sobretot, 1536.¹⁰²⁸⁶

Resulta interessant constatar que el 1444, tot coincidint amb l’erupció del volcà, Alfons el Magnànim envià a Catània l’eclesiàstic Arias Dávalos (*don Àries d’Àvalos*, en documentació cancelleresca), un protegit del seu cosí prim (“primo cugino”) Enyego d’Àvalos,¹⁰²⁸⁷ perquè es fera amb el control –en nom del rei– de la nova Universitat de Catània, atés que el consell de la ciutat i el capítol de canonges de la catedral pretenien administrar-la al marge de la corona. El contenciós durà cinc anys (1444-1449).¹⁰²⁸⁸ Conclòs aquest, i en recompensa per la seua tasca, el rei obtingué del papa per a Arias Dávalos la mitra de Catània (14 de febrer del 1449).¹⁰²⁸⁹ Aquest eclesiàstic vingut de Castella, canceller de l’estudi catanés i després bisbe, se suposa que s’escriuria sovint amb els seus cosins i promotors, els D’Àvalos-Guevara. I és probable, també, que els descriguera la situació d’un paisatge agrícola de vinyes i jardins devastats per la lava, detall paisatgístic que enriquiria poc després les pàgines del *Curial*.

En un parlament de Fortuna a Neptú (*CeG* III.12) trobem de nou algunes pinzellades més de geografia mediterrània, a manera de convocatòria de tempestes: “...totes les tempestats que sol mostrar en les mars oceanes, e axí mateix en tot aquell stret de Gibraltar, véngan tost; e los mugits d’aquell leó fer e brau qui habita entre les illes de Mallorca e de Cerdenya pleguen ací; e, no olvidades les tempestats del Far de Mecina e les dels golfs de Satalies e de Creta, e junten-se totes e firen aquesta galera.” *Gibraltar* respon a l’ortografia medieval de Gibraltar (més pròxima a l’etimologia àrab: *Jabal Târiq*). El lleó que habita entre Mallorca i Sardenya al·ludeix a la denominació del golf del Lleó, que en realitat s’estén de Catalunya a Provença. Es documenta per primera vegada en la crònica reial de Guillaume de Nangis, quan descriu el trànsit de

---

¹⁰²⁸⁶ Vegeu AGNELLO, Giuseppe M., Terremoti ed eruzioni vulcaniche nella Sicilia medievale, dins *Quaderni medievali*, 34, Bari, desembre 1992, ps. 73-112; MANITTA, Guglielmo, *L’Etna e le sue eruzioni attraverso i documenti*, Accademia Il Convivio, Catània, 2010.

¹⁰²⁸⁷ Més detalls sobre el personatge en el capítol I.3.4.

¹⁰²⁸⁸ CLARAMUNT, Salvador, La política universitària de Alfonso el Magnànim, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.335-1.353 (p. 1.345).

¹⁰²⁸⁹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C. (dir.), *Diplomatari Borja*, vol. 4..., ps. 149-151, doc. 98; ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, f. 150v, Castell Nou, 1 de febrer del 1449.

l'estol de sant Lluís de França, des d'Aigües Mortes (Provença) fins a Càller (Sardenya) a través d'un procel·lós i perillós *mare Leonis* (1269). La ciutat d'Arle adoptà per emblema heràldic un lleó i el talassònim propicià les etimologies llegendàries: “*Igitur ‘mare Leonis’ appellatum est, quoniam ut leo dentibus atrociter faevit, ac ventis maxime commovetur.*”¹⁰²⁹⁰ Quant a les tempestes de l'estret de Messina (el Far de Messina, la Boca del Far, en l'edat mitjana), val a recordar que eren ben conegudes pels navegants catalans des de temps de Ramon Muntaner, que hi al·ludeix en la seua crònica.¹⁰²⁹¹ Segurament, també, la mar de l'illa de Creta era lloc de naufragis habituals. Pel que fa al golf de Satalies, l'agitació marítima es relaciona amb una llegenda medieval, segons la qual el cap monstruós de Medusa jeia en les profunditats d'aquesta canal, que separa Xipre d'Anatòlia (actual golf d'Antaya). Divulgada pel *De nugis curialium* del gal·lès Walter Map (ca. 1181-1193), reaparegué en llibres de cavalleries del cicle artúric i en els *Voyages de Mandeville* (1356-1357) i havia esdevingut ja un tòpic entre mariners i literats del segle XV; raó per la qual seria coneguda amb tota probabilitat per l'escriptor del *Curial* i els seus lectors.¹⁰²⁹²

D'Anglaterra fins a Hongria, passant per París i Melun

Alguns països d'Europa semblen, en *Curial e Güelfa*, llocs de gran interès per a l'autor, però que sembla que no ha visitat mai, que coneix per referències. A diferència de l'autor del *Tirant*, el del *Curial* es troba molt distanciat de l'Atlàntic. Anglaterra, Londres i Bretanya (*CeG* III.82) són per a ell realitats geogràfiques desdibuixades. Coneix per cosa tòpica “l'ergull dels bretons i dels angleses” (*CeG* II.27), que s'acaben de distanciar del seu admirat duc de Borgonya per a pactar la pau amb França (1445): un altre indicador cronològic a tenir en compte. El caràcter proverbialment aspre dels bretons, sobretot els “bretones bretonantes” –celtes, no francòfons–, com els anomena l'autor de la biografia cavalleresca *El Victorial*,¹⁰²⁹³ es manifesta en el *Curial* en el fet

¹⁰²⁹⁰ VALOIS, Adrien de, *Notitia Galliarum*, Tipogr. de Frédéric Léonard, París, 1685, p. 217.

¹⁰²⁹¹ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), cap. 196 de la *Crònica* de Ramon Muntaner, p. 843: “E en Boca de Far és la major meravella del món, com res hi ha durada con fortuna de xaloch o de migjorn hi ha, que les carreres hi són tan grans, e la mar hi cava tan fort, que res no hi ha durada.”

¹⁰²⁹² Vegeu HARF-LANCNER, Laurence – POLINO, Marie-Noëlle, Le gouffre de Satalie: survivances médiévales du mythe de Méduse, dins *Le Moyen Âge*, 94/1, Brussel·les, 1988, ps. 73-101.

¹⁰²⁹³ Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (p. 167).

que dos antagonistes molt importants del protagonista, Sanglier i Guillalmes del Chastell, són definits com cavallers naturals de Bretanya (*CeG* II.74 i III.82).

La menció de *Roam* (Rouen, Normandia; “la ciutat de Roam”, també, en *Tirant lo Blanc*) en el capítol II.38, podria posar-se en relació amb l’ocupació anglesa del nord de França entre el 1419 i el 1449. Just quan s’escriu *Curial e Güelfa*, el rei de França combat per arravatar Rouen als anglesos i expulsar-los del solar francès. Carles VII entrà solemnement a la capital normanda el 27 de juliol del 1447, notícia que podria ser indicativa també a l’hora d’aproximar el moment de redacció de la novel·la. Havia viscut a Rouen un eclesiàstic valencià, Vicent Climent, que era el cap de la hisenda normanda pels anglesos. Quan el mític capità de Rouen, Talbot, morí lluitant contra els francesos a Normandia (1453), Climent obtingué les seues cuirasses, que figuren en l’inventari *post mortem* del religiós, efectuat a València el 1474.¹⁰²⁹⁴ Quan es produí la caiguda de Rouen, Climent efectuava un viatge diplomàtic de Roma a Savoia,¹⁰²⁹⁵ en el transcurs del qual degué visitar el rei d’Aragó, acampat al nord d’Itàlia. També és lògic pensar que passara pel palau de Milà, on residien l’ambaixador Enyego d’Àvalos i alguns paisans seus, valencians, com Ramon Boïl o Lluís Despuig.

París, com la majoria de topònims europeus, no és una ciutat que es puga reconèixer, sinó simplement una “gran vila” i un centre de poder. Se’ns parla de “la església de Sent Danís” i prou (*CeG* II.66). No es pot deduir en absolut que l’autor l’haguera mai visitada. Ara, això sí, com observa Peter Burke, en el segle XV, “França era el epicentro del gòtic, de la cavalleria y de la escolástica.” L’hegemonia cultural francesa continuà vigent durant quasi tot el Quatre-cents i l’“explosión de creatividad” de la Florència dels Medici no era sinó una contestació italiana, fonamentada pels humanistes en una reivindicació *italianista* del llegat de l’antiga Roma.¹⁰²⁹⁶ Per als regnes perifèrics d’Europa (Portugal, Castella, Aragó, Nàpols...), la ciutat de París encapçalava la jerarquia urbana del món civilitzat; un cosa com el Nova York del segle passat. Per això Gutierre Díaz de Games, autor de la biografia cavalleresca castellana *El Victorial* –una obra que presenta paral·lelismes o connexions literàries amb el

---

¹⁰²⁹⁴ FERNÁNDEZ, Amancio – TATE, Robert Brian, Vicent Climent: un valenciano en Inglaterra, dins *Estudios de historia moderna*, 6, Barcelona, 1956-1959, ps. 133-139 (p. 135).

¹⁰²⁹⁵ CHARTIER, Jean, *Histoire de Charles VII, roy de France*, ed. a cura de Denis GODEFROY, Imprimerie Royale, París, 1661, ps. 1-321 (ps. 130-132).

¹⁰²⁹⁶ BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; trad. com *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, ed. a cura de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000, ps. 26-27.

*Curial*¹⁰²⁹⁷—, dedicà la segona part de l'obra a contar com el protagonista, Pero Niño, comte de Buelma, “fue a París [1405-1406], e de las cosas que ende le avinieron, mientras en França estuvo, durante los amores de una grand señora, de quien fue enamorado en França. E después cómo tornó en Castilla...”¹⁰²⁹⁸ Per al biògraf, París és un lloc on trobar aventures en justes cavalleresques i en amors: els de *madame Sérifontaine* (“madama de Xirafontayna”) pel que fa al cas; els de la bavaresa Làquesis, si parlem de Curial.

Pero Niño, segons Díaz de Games, tractà de concertar noces amb el pare de la noble donzella parisenca, però fracassà en l'intent i tornà a Castella al costat del seu *ayo*: la persona que el rei li havia assignat en temps d'infantesa i adolescència per a *criar-lo*, és a dir, educar-lo com un bon cavaller. Aquest tutor no era altre que el conestable de Castella i pare d'Enyego d'Àvalos. Al protagonista d'*El Victorial*, “por sus buenos fechos tanto lo amava don Ruy López [Dávalos], que ya nunca lo partía de sí en la cámara, e a su mesa, e a su consejo.”¹⁰²⁹⁹ Fins al punt que Ruy decidí casar el pupil amb la seua mateixa cunyada viuda, la *ricahembra* Constanza de Guevara, tia materna dels germans uterins d'Enyego d'Àvalos, Enyego i Fernando de Guevara, servidors destacats com ell d'Alfons el Magnànim a Nàpols. Tot plegat, podria dur-nos a pensar que, si l'anònim redactor de *Curial e Güelfa* no havia tingut accés al text d'*El Victorial* (ca. 1436), sí que podria haver oït contar adesiara les històries de París que portaren amb ells, en el viatge de retorn, el comte de Buelma i els homes que l'acompanyaven. Hem de pensar que Niño convisqué tres anys a la cort de València (1422-1425) amb els Guevara-D'Àvalos, joves patges del rei, i podria haver-los fet cinc cèntims de les seues aventures a París i Bretanya. O haver-los parlat de Guillaume du Chastel, un personatge compartit significativament per *El Victorial* i el *Curial*.¹⁰³⁰⁰

Tornant a París com a referent geogràfic, cal entendre que els cronistes de la Itàlia septentrional —la *Gallia togata* dels humanistes, molt influïda per la cultura francesa— presentaven la ciutat com una “capitale culturale e fonte di ogni genere di meraviglie.”¹⁰³⁰¹ Per als cortesans de Nàpols i per al rei Alfons I, París era el lloc on

---

¹⁰²⁹⁷ Com ho ha posat de manifest BELTRAN LLAVADOR, R., *El mariscal Bocicaut...*, *op. cit.*

¹⁰²⁹⁸ DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial*, ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 283.

¹⁰²⁹⁹ *Ibidem*, p. 359.

¹⁰³⁰⁰ BELTRAN LLAVADOR, R., *El mariscal Bocicaut...*, ps. 166-167.

¹⁰³⁰¹ BARBERO, Alessandro, Corti e storiografia di corte nel Piemonte tardomedievale, dins *Piemonte medievale. Forme del potere e della società. Studi per Giovanni Tabacco*, G. Einaudi, Torí, 1985, ps. 249-277 (p. 275).

enviar els alumnes més reeixits de la biblioteca palatina, formats en gramàtica pel mestre valencià Melchior o *Melchior* Miralles (escrit com en el *Curial*), perquè hi realitzaren estudis superiors. Els estudiants de Castel Nuovo eren becats i acompanyats a París personalment per Melchior¹⁰³⁰²—igual que el Melchior del *Curial* acompanyava Curial— i havien de ser, segons ho concebia el monarca, els futurs buròcrates i oficials de la cort napolitana. Així ho recordaria anys després l'humanista Giovanni Pontano: “*Alfonsus, adolescentulos quosdam, cum intellexisset ob parentium inopiam quibus coeperat disciplinis continuare operam non posse, eos in Galliam ulteriorem Parisios misit, pecunia statuta, quae illis suo ex aerario suppeditaretur.*”

Melun (la *Melú* del *Curial*) és una localitat situada 41 Km al sud-est de París. Des del segle X fou elegida pels Capets, reis de França, com a lloc de residència temporal. Existia allí un castell, reformat en diferents ocasions i desmantellat a partir del 1696, on es traslladava la cort de París per a participar en festes, justes i activitats venatòries. Entre el 1380 i el 1420, Melun visqué moments d'esplendor cortesà. Fou residència predilecta de la reina Isabel de Baviera (senyora de Melun des del 1404) i el seu favorit el duc d'Orleans (regent del regne de França, assassinat el 1407). Després hi residí a tempordes el delfí Carles, futur Carles VII. La vella fortalesa era ara un castell gòtic de torres coronades per esveltes agulles còniques, com s'observa en la miniatura de la *Prise de Melun par les Normands en 999* del conegut còdex de *Grandes Chroniques de France* de Jean Fouquet (f. 166v, ca. 1455-1460). L'any 1420, la simbòlica plaça fou sotmesa a un duríssim setge de cinc mesos per Enric V d'Anglaterra i Felip III de Borgonya. Capitulà finalment per manca d'aliments, com recorda una curiosa divisa local amb calambur: *Fides muris usque ad mures*, 'Fidels als murs, fins al punt de menjar-se les rates.' Els anglesos, expulsats el 1430, recuperaren Melun el 1432, però la perderen definitivament el 1435. A partir d'aleshores, la vila s'hagué de refer dels nombrosos desperfectes causats per les guerres. Carles VII de França, pels anys 1444-1447, en temps d'escriptura dels llibres I-II del *Curial*, a penes visitava París (hi estigué en març del 1447) i Melun.¹⁰³⁰³ La cosa canviaria en els anys subsegüents. El castell ja

---

¹⁰³⁰² MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona*, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 92; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 405-406.

¹⁰³⁰³ VILEVAULT, Louis-Guillaume de – BRÉQUIGNY, Louis-George de (eds.), *Ordonnances des rois de France de la troisième race, recueillies par ordre chronologique*, Imprimerie royale, París, 1782, vol. 13, ps. XV-XX.

estava reconstruït i Jean Fouquet, el pintor renovador de la pintura tardogòtica francesa, havia pintat per a la capella reial el famós *Díptic de Melun* (1450).

En temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*, es té notícia d'una ambaixada oficial enviada per Alfons el Magnànim a les corts de Borgonya i França: l'efectuada entre febrer i maig del 1444 pel noble siculovalencià Guillem-Ramon de Montcada, conseller, camarlenc i gran mariscal del rei d'Aragó. Anava acompanyat per cinquanta homes d'armes a cavall –una comitiva de luxe¹⁰³⁰⁴– i la seua missió era de primer ordre: concertar el casament de Ferran de Trastàmara, duc de Calàbria, príncep hereu de Nàpols, amb una filla del rei de França.¹⁰³⁰⁵ Tanmateix, no s'allotjà a París ni a Melun, sinó a Tours, on residia aquells mesos el rei Carles VII.¹⁰³⁰⁶

D'altra, quan el de Montcada havia començat a negociar el matrimoni principesc, el rei d'Aragó caigué molt malalt (5-11 d'abril), el *baronaggio* napolità s'agità en contra seua, i el Magnànim –restablert al cap d'uns dies prodigiosament– decidí anul·lar el projecte d'aliança francesa i casar Ferran amb la neboda i hereva universal del príncep de Tàrent.¹⁰³⁰⁷ En tornar de París a Nàpols, Montcada passà per Borgonya i Avinyó.¹⁰³⁰⁸ Pocs mesos després, conclosa amb èxit la guerra de la Marca d'Ancona (1444-1446), Guillem-Ramon i Enyego d'Àvalos, antics patges del rei i amics des del anys de la cort valenciana, projectaren la celebració a Nàpols d'una justa o torneig de caràcter extraordinari (1 maig del 1446)¹⁰³⁰⁹ a imitació dels que se celebraven a França i a Flandes.¹⁰³¹⁰ De segur que el de Montcada –llinatge que rep homenatge en el *Curial*– tindria moltes coses que contar-li, a D'Àvalos, sobre les corts del rei de França i del duc de Borgonya, i potser fins i tot algunes singularitats heràldiques. Com, per exemple, que el senyor de Bergues compartia els pals de gules amb el rei d'Aragó.

Marsella, Avinyó i Angers són tres ciutats franceses que cita puntualment, sense venir molt al cas, l'autor de la novel·la anònima cavalleresca. Així, quan Curial, ja en el llibre III, torna de París al Montferrat, decideix emprendre un enigmàtic viatge. No

---

¹⁰³⁰⁴ BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-293 (regesta 231, ps. 328-329).

¹⁰³⁰⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 36v, Pozzuoli, 24 de gener del 1444; SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, p. 45, cap. 1.

¹⁰³⁰⁶ VILEVAULT, L. G. de – BRÉQUIGNY, L.-G. de (eds.), *Ordonnances des rois...*, ps. XV-XX

¹⁰³⁰⁷ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 304-305 (XV.26).

¹⁰³⁰⁸ Segons RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 82; BOGNETTI, G. P., Per la storia dello Stato..., regesta 231, ps. 328-329.

¹⁰³⁰⁹ Una data emblemàtica del calendari primaveral, que també serveix per a convocar justes en el terreny literari i fictici del *Curial*.

¹⁰³¹⁰ ARV, Mestre racional, 9.407, f. 154r, Eixides de la tresoreria general de Mateu Pujades, 1446.

sabem per què, “se’n va a Marsella, e allí adobà’s algun poch; e depuys anà a Avinyó, e adobà’s millor e cresqué son estat” (*CeG* III.78). L’únic fet important que pugua relacionar Marsella i Avinyó amb la cort d’Aragó s’esdevingué per Cap d’Any del 1447 –atenció a aquest nou marcadore cronològic–, quan un corsari del rei d’Aragó envaià el port de Marsella i causà grans destrosses. Violà, doncs, la treva pactada amb els Anjou a la fi del conflicte napolità (1443) per mediació de Guillem-Ramon de Montcada, i posà en perill la difícil situació per la qual travessaven els interessos del rei d’Aragó a la Llombardia. Renat d’Anjou, que tenia la seua cort a Angers, amenaçà amb traslladar-se amb els seus exèrcits a Provença, a les portes d’Itàlia, alhora que el seu lloctinent al comtat provençal, Tanneguy III du Chastel –un altre personatge amb ressò curialesc– amenaçava amb empresonar tots els catalans que trobara al país.¹⁰³¹¹

Els fets del 1447 recordaven als marsellesos el destructiu i humiliant saqueig a què havia sotmés la ciutat, l’any 1423, Alfons el Magnànim. El duc d’Anjou afavorí de seguida la vexada metròpoli (12 de gener del 1447) concedint-li dues fires de deu dies de durada cadascuna, per Sant Joan de juny i Sant Martí, i amb altres mesures potenciadores del comerç.¹⁰³¹² A més, traslladà la seua cort d’Angers a Tarascó en febrer.¹⁰³¹³ Mentrestant, Alfons V, que no desitjava un nou enfrontament amb els Anjou en un moment tan delicat –amb Venècia, proangevina, a les portes de Milà–, volgué esmenar l’ofensa recurrent a la mediació del cardenal d’Avinyó, Pèire de Foix, que sempre s’havia ofert a oficiar, com el seu parent el comte de Foix, d’interlocutor entre la gran noblesa francesa i la monarquia d’Aragó.¹⁰³¹⁴ No hem trobat notícia documental de l’enviament en aquests primers mesos del 1447 d’algun ambaixador a Marsella o Avinyó que seguira les passes del Curial de la ficció. Això no obstant, cal recordar que, en aquestes mateixes dades, Enyego d’Àvalos, ambaixador d’Alfons d’Aragó a la

---

¹⁰³¹¹ BERTRAND, Régis, *Le vieux-port de Marseille*, J. Lafitte, Marsella, 1998, p. 51; FAVIER, Jean, *Le roi René*, Fayard, París, 2008, p. 200.

¹⁰³¹² Jacques Cœur, el cèlebre ”argenter del rei de França” (financer i promotor de la corona, negociant, banquer, etc.) s’establí a Marsella en abril del 1447, des d’on comerciava amb Mallorca i Nàpols. Vegeu MOLLAT, Michel, *Jacques Coeur ou l’esprit d’entreprise au XVe siècle*, Aubier (“Collection historique”), París, 1998, p. 133.

¹⁰³¹³ COOK, Théodore-Andrea, *Old Provence. Provence’s Roman and Medieval past brought to life through its buildings, literature et people*, C. Scribner’s Sons, Nova York, 1905; reed. per Signal Books, Oxford, 2001, ps. 400-401 i 413.

¹⁰³¹⁴ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 46. Segons FAVIER, J., *Le roi René...*, p. 200; LECOY DE LA MARCHE, Albert, *Le roy René: sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d’après les documents inédits des archives de France et d’Italie*, Librairie de Firmin-Didot, frères, fils et Cie., París, 1875; reed. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1969, vol. 1, p. 269.

Llombardia i a Gènova, recorria la frontera amb Provença per a pagar soldades amb 1.600 catalans del Magnànim acantonats entre Gènova i Ventimiglia.¹⁰³¹⁵ Amb la qual cosa, podria haver efectuat algun desplaçament com el de Curial.

Tanmateix, cal tenir en compte –arguments historicistes al marge– que la seu universitària i *antipapal* d'Avinyó, per a un lector de Petrarca com era l'autor del *Curial*, resultava idònia per a situar el protagonista en la seua fase de disbauxa i desenfrenament, de precipitació en el vici. Podria haver-hi relació, com suggereixen Lola Badia i Jaume Torró, “amb les sagnants condemnes de Petrarca, en vers italià i en prosa llatina, que l'anomenava Babilònia i mare de totes les perversions.”¹⁰³¹⁶

Renat d'Anjou romangué prop de Marsella des de febrer del 1447 fins a febrer del 1449, quan efectuà una visita a Lorena abans de tornar-se'n amb tota la seua cort a Angers.¹⁰³¹⁷ Aquesta era la ciutat pairal del llinatge angeví: la capital de l'*apanage* o ducat reial d'Anjou. I en el segle XV conservava tot el seu esplendor. Renat d'Anjou l'elegí com a lloc de residència del 1445 al 1447 –atenció novament als indicadors cronològics– i del 1449 al 1457. En el capítol II.100 del *Curial*, quan està a punt de començar la batalla de Curial i Atrossillo contra el Sanglier i de la Tor, l'escriptor executa un volantí sarcàstic per a introduir-hi una graciosa pinzellada antifraesca. Resulta que el desafiament arriba a oïdes d'un framenor de santa vida “e de la casa real de França” que es trobava aleshores a Angers. El religiós es presenta ràpidament a l'escenari de la lliça i posa en evidència la bogeria de les baralles inútils i les normes anticristianes de què feien gala els cavallers. Els presents el fan callar i l'expulsen sense contemplacions, “per lo destorb que donava.” En una novel·la com la que ens interessa, de to antiangeví matisable –o diplomàticament conciliador¹⁰³¹⁸– i adreçada a cortesans

---

¹⁰³¹⁵ Més detalls, en el capítol I.3.4.

¹⁰³¹⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversiari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 55).

¹⁰³¹⁷ MOULIÉRAC-LAMOUREUX, Rose Léone, *Le roi René, ou les hasards du destin: 1409-1480*, Aubel, Avinyó, 1980, ps. 89-90; VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 2, ps. 18-20.

¹⁰³¹⁸ Sobretot, en el llibre III, com ho adverteixen FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa*: una història amorosa en clau?, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830, i BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversiari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66.

de Nàpols, tothom identificaria fàcilment aquest personatge¹⁰³¹⁹ amb un sant molt venerat a la ciutat: sant Lluís d'Anjou, patró de la casa de Renat, l'obstinat i enemic *roi de Sicile*. La imatge d'un príncep de nobilíssima sang, com havia sigut l'adolescent Lluís, que abandonà l'*ordo militum* per a vestir un pobre hàbit, repugnava a una part de la cavalleria, i particularment a l'escriptor del *Curial*. Aquest, influït per les idees de l'humanisme italià, es burlarà també de Sanglier i del seu discurs, paròdicament fraesc, extremista i contrari a tota cavalleria. Ara bé, l'aparició no sempre despectiva de símbols angevins (la ciutat d'Angers, el rei Carles de Partènope) caldrà relacionar-la amb la més que probable dedicatòria del *Curial* a un membre de la casa reial napolitana:¹⁰³²⁰ una casa reial que era *novella* per procedir dels Trastàmara d'Aragó, però *vella* també, si tenim en compte que la legitimitat que els havia dut al tron – sancionada per butla pontifícia el 1443– no era la de Pere I el Gran, sinó la dels predecessors de Joana II. Recordem que tant Alfons I, “fill adoptiu” de Joana II d'Anjou, com l'hereu del tron, el duc de Calàbria Ferran, exhibien orgullosos en la seua heràldica personal la flor de lis de la casa d'Anjou, procedents d'Angers i descendents de Carles de Nàpols. De la reivindicació d'aquesta doble legitimitat ha tractat ja Antoni Ferrando, en un article on es cotempla la possibilitat que el *Curial* continga “una història en clau.”¹⁰³²¹

Angers reapareix després (*CeG* III.80), perquè allí és on localitza *Curial*, ja rehabilitat, estudiós, “rich e benanant”, un escuder que havia enviat a trobar-lo el marquès de Montferrat. Aquesta segona aparició capriciosa de la capital d'Anjou, és una provocació més de l'autor? ¿Al·ludeix a la celebració d'algun torneig on *Curial* podria haver demostrat el seu valor, mentre recorria tota França? ¿O respon a un desig de reivindicar simbòlicament la legítima successió del casal d'Aragó al regne de Nàpols, una vegada validada pel papa –1443– l'adopció d'Alfons I per Joana II? És probable que la pregunta retòrica més encertada siga la tercera, si atenem a la proliferació d'antropònims i topònims a la novel·la relacionats amb aquest afer de les legítimes

---

¹⁰³¹⁹ Com hem vist que ho fan BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Ambient internacional i cultura de cort en Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversiari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 56).

¹⁰³²⁰ Apsecte al qual prestarem major atenció en el capítol II.5.6.

¹⁰³²¹ Ho fa, concretament, en FERRANDO, A., *Curial e Güelfa: una història amorosa...*, p. 145.

aspiracions d'Alfons el Magnànim: la mateixa Güelfa, per exemple.¹⁰³²² El que resulta difícil d'admetre és que Curial visite Angers, com indiquen Badia i Torrò, per ser una gran seu universitària, adornada amb “facultats” de dret, medicina, teologia, etc. Suposem que ho diuen perquè l'escriptor –molt influït en el seu idiolecte literari per la parla italiana, com demostra Cesáreo Calvo¹⁰³²³– comenta que Curial “féu cercar llibres en totes les facultats” (*CeG* III.79). Òbviament, no es refereix al concepte actual de *facultat* universitària. En català del segle XV, com és ben sabut, hauria dit “en tots els *studis*”. El que diu l'escriptor és el que expressaria qualsevol llibrer italià del *Quattrocento*. I citem, a manera de mostra, una frase del famós Da Bisticci: “volle che vi fussino libri *in ogni facultà*, e fecene cercare in Italia e fuori d'Italia.” O també: “Avendo... congregato tanto numero di *libri in ogni facultà* (...). Furono il numero de' libri volume ottocento, tra latini e greci, *in ogni facultà*.”¹⁰³²⁴ *Facultà*, ací i en el discurs italianitzant *Curial*, significa ‘matèria, disciplina, temàtica’. No té res a veure amb l'Estudi General d'Angers. Segons Badia i Torrò, Angers és “el lloc que Curial tria per refer la seua vida intel·lectual”,¹⁰³²⁵ suposem que renunciant a la vida prèvia de cavaller amic d'oradors i poetes. Potser amb vistes a esdevenir un obscur escolàstic, o un teòleg amateur. Això no pot ser: col·lisiona frontalment amb l'esperit de *Curial e Güelfa*.

Un altre topònim emblemàtic de l'àmbit francès o francoocità és el del “Puig de Nostra Dona”, “Nostra Dona del Puig” o “Santa Maria del Puig” (*CeG* II.141, III.64-99), topònim identificable amb la localitat occitana de *Lo Puèi de Velai*, a l'Auvèrnia (*Le Puy-en-Velay*, en francès). Durant els segles XII-XIII, la localitat adquirí fama pel seu santuari marià i per ser un lloc on se celebraven certàmens trobadorescs coneguts com “la cortz del Puoi”. El mite cultural d'aquestes efímeres celebracions –el símbol d'una cultivada nació sense regne i sense rei com era Occitània– fou potenciat per

¹⁰³²² Per a aquesta possible lectura à clef d'alguns noms, vegeu FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹⁰³²³ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

¹⁰³²⁴ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, ps. 218 i 479, respectivament.

¹⁰³²⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Ambient internacional i cultura de cort en Curial e Güelfa: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011*, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 55).

poemes i vides de trobadors.¹⁰³²⁶ La més cèlebre de les composicions que evocuen la cort del Puig és la *Cançó de l'orifany* de Rigaut de Berbezilh, l'argument de la qual és aprofitat per l'autor del *Curial* per a articular una part substancial del seu relat.

Val a dir que el Puig d'Occitània –el del *Curial*– era tan conegut entre els italians (per la versió de la història de Rigaut que recull el *Novellino*) com entre els súbdits del rei d'Aragó. En la *Crònica Llatina* de Jaume I, el dominicà Pere Marsili (1313) atribuï la victòria del rei conqueridor sobre l'Islam valencià al Puig de Cebolla (< àrab *Jubayla*, 'el Puig'), el 15 d'agost del 1237, a la intercessió de Santa Maria del Puig,¹⁰³²⁷ venerada dellà els Pirineus. El culte arrelà en dita localitat, situada al nord de l'horta de València, que passà a denominar-se el Puig de Santa Maria. En les pàgines del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (València, 1460), llegim aquest vot de la comtessa de Vàroic: “yo us promet de servir-vos un any complit en la vostra devota [casa] del Puig de França, e donar-hi C marchs d'argent.”¹⁰³²⁸ En el certament poètic marià celebrat a València el 1474, mossén Bernat Fenollar s'adreçà així al virrei, mantenidor de la justa i antic cortesà de Nàpols, fra Lluís Despuig: “Mirant, senyor de molta reverència, / l'alta i humil que tots los sants avança / quant pren nom en aquell Puig de França / en gran llaor en lo Pug de València, / vist per semblant de Xàtiva lo Puig...”¹⁰³²⁹ El dedicatari era fill de Xàtiva, on també existeix un emblemàtic Puig de Santa Maria i el seu cognom (en origen, *dez Puig*, 'del Puig') facilitava el joc onomàstic.

Sembla evident que aquest Puig de França era, per a valencians i altres devots dels regnes occidentals de la Corona d'Aragó, el Puig d'Occitània pròpiament dit, que no hem de confondre amb el Puig de França per antonomàsia: Le Puy-Notre-Dame de la conca baixa del Loira, prop d'Angers. En aquest segon santuari marià, també se celebraven certàmens literaris en el segle XIII, el diumenge de l'octava de l'Assumpció, i comptaven amb la participació del rei de França.¹⁰³³⁰ En recordança de les trobades líriques en *langue d'oïl*, i a petició del duc de Borgonya, l'any 1401 Carles VI de França

---

¹⁰³²⁶ RIGAUT DE BERBEZILH, *Rigaut de Barbezieux. Liriche*, ed. a cura d'Alberto VARVARO, Adriatica editrice (“Biblioteca di Filologia Romanza”), Bari, 1960, p. 22.

¹⁰³²⁷ Altres cròniques, com la denominada “de Sant Joan de la Penya”, l'havien atribuïda a Sant Jordi. En aquest relat es basa el famós retaule –conservat ara a Londres– del Centenar de la Ploma de València, on apareixen cavalcant ensems Jaume I i el màrtir de la Capadòcia durant la batalla del Puig.

¹⁰³²⁸ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, cap. 26, p. 143. L'editor es refereix també ací, en nota a peu de pàgina a l'homònim santuari llenguadocià; al nostre parer, erròniament.

¹⁰³²⁹ Citat per FAUS LOZANO, Jesús, *El Temple de Valencia*, Eds. Marí Montañana, València, 1981, p. 98.

¹⁰³³⁰ Vegeu VAN DEN NESTE, Evelyne, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre a la fin du Moyen Age (1300-1486)*, École des Chartes, París, 1996, p. 195. Vegeu

instituí allí una nova cort o “puy d’amours”. S’havia de celebrar el primer diumenge de cada més, amb una sessió extraordinària cada primer diumenge de maig. El guanyador de la justa poètica s’enduia una corona d’argent i una garlanda de flors.¹⁰³³¹

L’autor de *Curial e Güelfa* no coincideix en la denominació típicament valenciana del “Puig de França”. Ell prefereix la literària, o la que seria més coneguda a Itàlia en el segle XV, de “Puig de Nostra Dona” o “Santa Maria del Puig”, però ens dóna a entendre clarament que es tracta del Puig més pròxim a Provença.

La Península Ibèrica, a banda del que ja s’ha dit de l’estranya i llunyana presència de la Corona d’Aragó, val a dir que no forma part del portolà per on discorre “lo procés de la vida” de Curial, com el denomina l’escriptor. A l’hora de competir en un torneig (*CeG* II.33), els alemanys i els italians fan bona lliga, i es deixen dirigir pel duc de Borgonya; els anglesos i escocesos formen un segon equip, més compacte; els francesos i altres cavallers solts, formen un tercer equip, liderat pel duc d’Orleans: aspirant francès, en agost del 1447, a esdevenir senyor de Milà. El comte de Foix, vassall i amic alhora del rei d’Aragó i del rei de França, senyor de grans possessions a Occitània, s’ocupa de dirigir els cavallers “de lengua d’och, ab tota la lengua d’Espanya.” Aquest heterogeni col·lectiu fa pensar en la distinció simplista de llengües romàniques que feia Dante: França i la llengua d’*oïl*, Espanya i la llengua d’*oc*, Itàlia i la llengua de *sí* (*De vulgari eloquentia*, I,x). Tindria notícia d’aquesta distinció l’anònim?

L’agrupació gentilícia, inspirada per Dante o improvisada sense pretensions de ser precís, no sembla respondre –com suposava Martí de Riquer– a l’organigrama de grans priorats de l’orde militar dels cavallers de l’Hospital de Sant Joan de Jerusalem. Sols cal comparar els equips amb la distribució territorial que feia aquesta milícia, per a observar que són palmàries les diferències. Els hospitalers havien renunciat el 1206 a usar el terme *natio* –‘nació’, però en sentit medieval: adés ètnia, adés comunitat lingüística o territorial– per a classificar-se per *llengües*. El criteri, tanmateix, no era filològic, sinó geogràfic i pràctic: amb vistes a allotjar els cavallers a Rodes segons el país de procedència.¹⁰³³² En el segle XIII sols hi havia quatre llengües, però en la reorganització

---

¹⁰³³¹ BOASE, Roger, *The Troubadour Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l’espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trovadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981, doc. 6 (ps. 136-138).

¹⁰³³² DEMURGER, Alain, *Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge (XIe-XVIe siècles)*, Editions du Seuil, París, 2002; reed. com: *Caballeros de Cristo. Templarios, hospitalarios, teutónicos y demás órdenes militares de la Edad Media (siglos XI a XVI)*, Universitats de Granada i València, Granada-València, 2005, p. 133.

del 1319 ja n'eren set, les seccions: les llengües de Provença (el Llenguadoc), França (el nord del regne i Borgonya), Alvèrnia (França central i Savoia), Espanya (Portugal, Castella, Navarra i Aragó), Itàlia (la Península Itàlica i les illes adjacents), Anglaterra (amb Escòcia, Irlanda, Baviera i Rússia) i Alemanya (l'Europa central i oriental).¹⁰³³³ Les set llengües subsistien tal qual a Rodes el 1447. Tanmateix, l'any 1462 la llengua d'Espanya s'escindí en dues: una "Espanya" *citerior* i retallada (la Corona d'Aragó més Navarra) i una nova llengua de "Castella" que incloïa també Portugal.¹⁰³³⁴

D'altra banda, què entenia l'autor del *Curial* per Espanya? Doncs, el mateix que els humanistes de la cort de Nàpols: *Hispania*, la Península Ibèrica, un territori que abastava Portugal, Granada, Castella, Navarra i els estats occidentals de la Corona d'Aragó. Per això, quan algú demana "¿e d'Espanya, ha-y molts cavallers?", l'herald de torn li respon: "un de Pinós, altre de Batges" (*CeG* II.33),¹⁰³³⁵ és a dir, dos catalans, perquè Catalunya forma part per a ell del nou concepte d'Espanya –geogràfic– que comencen a airejar els humanistes, i que difereix d'un concepte restrictiu fins aleshores vigent a Castella, quan se solien equiparar els corònims *Espanya* i *Castella*. O d'altre costum, habitual en els segles XIII-XIV a la Corona d'Aragó, d'anomenar *Espanya* al reducte supervivent de l'Àndalus, és a dir, al sultanat nazarí de Granada. En una de les provocacions còmiques que l'autor sol adreçar a un auditori de confiança, aprofita la "conversió" del cavaller Sanglier en frare pidolaire per a comparar el costum dels francesos amb el dels "spanyols", s'entén que els ibèrics en general. Els primers, quan queien en la ruïna, agafaven un bordó i peregrinaven a Sant Jaume; els segons, "tantost que tornen pobres... devenen ladres e robadors de camins" (*CeG* II.111).¹⁰³³⁶ Més avant, recorda –en un altra citació sense trellat ni fonament clàssic– que Hèrcules adobà cavaller Filoctetes "en Espanya", on ressona també *Hispania* (*CeG* III.55). I, finalment, presenta a Tunis "un cavaller d'Espanya, qui don Henrich de Castella havia nom" (*CeG* III.68). No hi ha cap altra menció a castellans ni a portuguesos. En aquest darrer cas, hi

¹⁰³³³ BONET DONATO, María, *La Orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (siglos XII-XV)*, CSIC, Madrid, 1994, p. 109.

¹⁰³³⁴ ROSSI, Ettore, *The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523*, dins HAZARD, Harry W. (ed.), *A History of the Crusades, volume Three. The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, University of Wisconsin Press, Madison (Wisconsin), 1975, p. 318.

¹⁰³³⁵ Com fan Badia i Torró (2011), esmenem ací *Batges* per *Barges*, que és com figura en l'edició d'Antoni Ferrando (2007) i en totes les edicions precedents.

¹⁰³³⁶ L'únic saltejador de camí que hem trobat en RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 329-330, és l'"espanyol" Fernando de Guzmán, que raptà i violà una donzella a Teano el 1444 i que estigué a punt de ser executat en aquesta plaça, tot i que finalment els parents de la jove intercediren per l'estranger i la casaren amb ell.

degué influir la designació d'Enric a Itàlia –on era molt conegut– com “don Arrigo di Spagna” o noms similars, per part dels cronistes dels segles XIV-XV.¹⁰³³⁷

Pel que fa a l'Europa central i oriental, territoris com Alemanya, Borgonya, Flandes, Baviera, Àustria, etc., són mencionats pels títols nobiliaris corresponents. Tot i l'admiració que l'autor manifesta sentir pels nobles borgonyons, no hi ha cap indicatiu que haguera visitat Borgonya. La toponímia provençal, *Saut* i *Gout* (lectura francoprovençal o llombarda de *Sault* i *Agoult*) es presenta associada a llinatges de cavallers o títols senyoriais, i no a un paisatge concret. Savoia ix a relluir només perquè d'allí és el senyor de Salanova: un mercenari de l'època, que solia visitar Milà.¹⁰³³⁸ Poc importava també als lectors que el “pretor” hongarés fóra un invent basat en els pretors de Milà i la Llombardia, dels quals devia tenir bona notícia l'autor.¹⁰³³⁹ La versemblança del relat depenia d'altres factors que no passaven per la precisió terminològica.

El planejament “emblemàtic” de la novel·la, on es reivindica Provença per al casal d'Aragó, s'honora els catalans i els aragonesos, cal fer front a l'Islam, etc., afecta a la distribució geogràfica de les heroïcitats de Curial. Per exemple, el trasllat d'escenari del Montferrat a *Ongria* (I.15-17) i la salvació d'un *Bellian* (el mític *Belian* del regne croat de Jerusalem) formen part d'un tàndem onomàstic conjugat de manera simbòlica pel monàrquic escriptor per a reivindicar literàriament dos títols honorífics. Quins són aquests títols? Doncs, els de rei de Jerusalem i rei d'Hongria, que exhibia Alfons el Magnànim en heràldica i sigil·lografia en qualitat de “fill adoptiu” de Joana II d'Anjou-Durazzo: “*rex Hierosolymae*” i “*rex Hungariae*”, és a dir, rei d'Hongria i de Jerusalem, per legítima successió de la branca napolitana dels Anjou-Durazzo, antics reis de les Dues Sicílies deçà Far i d'Hongria, els quals reivindicaven així mateix la corona de l'extint regne croat de Jerusalem. Per tot arreu del Nàpols d'Alfons el Magnànim, els súbdits del rei d'Aragó podien observar escuts heràldics, els del Magnànim i el seu successor Ferran, on figuraven al costat dels pals de gules d'Aragó i les àguiles de Sicília, les franges d'Hongria i la creu de Jerusalem. En la mateixa entrada triomfal napolitana del 1443, el carro de quatre rodes on anava el monarca (un *carpentum*, característic de la *progressio* en l'antiga Roma) exhibia quatre corones reials als peus del sobirà, amb quatre rètols explicatius: “Aragó – València – Mallorca”,

---

¹⁰³³⁷ Vegeu el capítol II.3.12.

¹⁰³³⁸ Us remetem al capítol II.3.8.

¹⁰³³⁹ Vegeu SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

“Sicília”, “Hongria” i “Jerusalem”. Als títols honorífics, en conclusió, se’ls atorgava molta importància en les representacions simbòliques del poder.¹⁰³⁴⁰

Quan els otomans començaren a fer-se forts als Balcans (1437), una delegació de nobles hongaresos visità Alfons el Magnànim a Gaeta per a oferir-li la corona de sant Esteve (1438). Havien entronitzat feia poc Albert II d’Habsburg a condició que renunciara a ser emperador d’Alemanya, però el 18 de març acceptà ser elegit rei dels Romans (emperador de fet) i incomplí l’acord. El rei d’Aragó, ocupat en la conquesta de Nàpols, resignà l’oferiment, però sense renunciar al legítim dret a reclamar més avant el tron d’Hongria, “en lo qual regne nós succehim legítimament per consemblant títol del que havem en aquest reyalme [napolità].”¹⁰³⁴¹ Entre 1439 i el 1456, governada pel cabdill militar János Húnyadi, Hongria esdevingué un bastió contra la penetració dels turcs en Europa central.¹⁰³⁴² El 5 de juny del 1446, la Dieta el designà regent de l’inestable regne, per la minoria d’edat (5 anys) del Ladislau V el Pòstum.

L’absència d’un sobirà fort afeblia un país que havia de fer front als otomans. No sorprén, doncs, que en octubre del 1447 Húnyadi enviara al campament d’Alfons d’Aragó (Tívoli, el Laci) un emissari oferint-li de nou el reialme. El cabdill transsilvà tenia reclutats 16.000 hongaresos i 10.000 valacs per a expulsar els turcs dels Balcans en la primavera del 1448, però li mancaven 16.000 efectius per a fer realitat el projecte. Si els aportava Alfons i es presentava personalment a la frontera contra els otomans, seria aclamat com a rei d’Hongria. El monarca acceptà cooperar (6 de novembre), però en realitat el que tenia previst era amenaçar Florència a la Toscana per a contrapesar l’atac de Venècia sobre Milà.¹⁰³⁴³ Hongria quedava massa lluny. Húnyadi es conformà; afrontà en solitari l’amenaça, i posà les bases ell mateix d’una nova dinastia hongaresa. L’escriptor del *Curial* pogué haver-se inspirat en aquestes negociacions (octubre-7 de

---

¹⁰³⁴⁰ Vegeu MASSIP, Francesc, *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d’Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-124. S’hi explica que, a diferència del *triumphus* romà, on el personatge homenatjat desfilava dempeus i en carro de dues rodes, Alfons desfilà en un carro de quatre rodes i seient en càtedra. Rebutjà la corona de llorer, per considerar-la digna tan sols dels déus (o de Déu) i el carro era tirat per quatre cavalls blancs, com el d’Apol·lo, amb un altre cavall blanc al davant.

¹⁰³⁴¹ DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, La política italiana di Alfonso il Magnanimo, dins *IV Congrés d’Història de la Corona d’Aragó. Ponències*, 5; separata, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1955, ps. 12-13; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 370-371.

¹⁰³⁴² BARTÓK, Barnabás, *János Húnyadi. Preventing the Ottomans from conquering Western Europe in the Fifteenth century*, BiblioBazaar, 2012.

¹⁰³⁴³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 123; RYDER, A., *Alfonso el Magnànim...*, ps. 370-371.

novembre del 1447; un darrer indicador cronològic a tenir en compte) per a redactar els capítols del llibre III, on Curial realitza en la ficció la utopia croada.

Dit això, roman pendent un apunt onomàstic sobre els ducs i el ducat d'Àustria en el *Curial*. El nom d'*Ostalriche* (*CeG* I.13-22), tot i la tradició cronística i pseudoetimològica d'un *Hostalrich* català (< alemany *Österreich*), pel començ mancat d'*H*– i l'acabament en *–e*, s'acosta al francès medieval *Osterriche* (segles XIV-XV),¹⁰³⁴⁴ d'on deriva l'ortografia moderna *Autriche*. Més enllà d'Àustria i d'Hongria, cap al sud, s'estén una incerta “frontera” sobre la qual avancen els turcs (*CeG* III.85). No se'ns aporten indicacions geogràfiques, però l'ambientació fa pensar en un moment anterior a la caiguda de Constantinoble (1453) i en un context balcànic.

“Barbres sens ley”. La frontera contra la confederació otomana

La imatge i la localització que l'anònim autor del *Curial* fa dels turcs en la novel·la és un element clau, que situa cronològicament la novel·la amb anterioritat al 1452 i la posa en clara relació amb els grans combats esdevinguts als Balcans pels anys 1444-1448. La batalla de Varna (10 de novembre del 1444) –la imatge d'un combinat internacional de tropes cristianes que presenta batalla als bàrbars– és el referent mental que tenien els europeus de la croada antiotomana abans que el Gran Turc posara setge a Constantinoble el 1453 i fera saltar totes les alarmes. L'escriptor treballa la seua croada literària sobre la base d'aquest referent mental, però enriquint-lo amb elements poats de lectures clàssiques de “disciplina militar” (Vegeci, Cèsar).¹⁰³⁴⁵

El combat que se'ns planteja té una dimensió simbòlica, per ser l'enfrontament del món civilitzat que coneix l'escriptor (l'Europa amb fe catòlica, amb lleis heretades de Roma, amb superioritat militar de *condottieri* que aprenien la moderna –per bé que antiga, clàssica– disciplina militar llegint Juli Cèsar, com Curial) contra els bàrbars sense llei i sense fe que amenaçaven la pau d'Europa. La imatge que rep i que transmet l'autor del *Curial* –com tot seguit insistirem– dependria de les notícies que, en la dècada del 1440, arribaven a Itàlia sobre les ràtzies o incursions destructores dels Otomans en la Península Balcànica. Influït per aquestes notícies, rebudes en italià, l'escriptor no recorre a l'arabisme *ràtzia*, ben consolidat en català des del temps de les cròniques

---

¹⁰³⁴⁴ Vegeu KERREBROUCK, Patrick van, *Les Valois*, Villeneuve d'Ascq, 1990, p. 363; PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVè siècle-XVè siècle)*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne (« Cultures et civilisations médiévales »), París, 2003, p. 15, n. 41.

¹⁰³⁴⁵ Vegeu els capítols II.1.6 i II.3.13.

medievals, sinó que prefereix l'italianisme *scaramuccia*, que ell adapta com *scaramuça*: “Curial, vista la manera dels turchs, los quals cascun jorn (...) *escaramuçaven* a tants per tants, e alguns jorns se mesclaven moltes gents en les *escaramuces*, en manera que sabia més a batalla mortal que no a *escaramuça*” (*CeG* III.85); [Critxí] “en les *escaramuces* era tant temut, que ja no trobava en qui pogués metre mà” (*ibidem*). En el fons, pretén transmetre la imatge que l'exèrcit de la confederació otomana no era un exèrcit modern i disciplinat. Ni tan sols és comparable al conglomerat cavalleresc de l'emperador de la novel·la, que Curial unificarà virtuosament, malgrat les divisions i enveges que l'afectaven. Els turcs són una multitud de genets mal conduïts i mal organitzats. Ell mateix els qualifica de “turma de gent” (*CeG* III.91), fent ús d'un nou italianisme, quan es presenten en camp de batalla i són desfets per les esquadres de Curial.¹⁰³⁴⁶

La croada de la ficció cavalleresca *Curial e Güelfa* no la convoca un papa, sinó un “emperador vell e molt antich”: el gerontocràtic Segimon barbut, tipificat en les cartes de *trionfi* de la cort Visconti de Milà.¹⁰³⁴⁷ Ho fa quan arriba l'alarma perquè “los turchs eren entrats en l'Imperi”. Constantinoble, capital turca a partir del 1453, no hi apareix per a res:¹⁰³⁴⁸ ni l'autor ni els seus lectors podrien imaginar-la en mans d'aquella confederació nòmada de “barbres sens ley” (*CeG* III.91). El papa de Roma, imprescindible referent per als croats a partir del 1453, és, així mateix, un gran absent: Eugeni IV (+1447) i el seu successor Nicolau V no eren prou conscients del perill turc. Són l'emperador “e lo soldà” els que convoquen una batalla campal (*CeG* III.85) com la de Varna, on s'ajunta gent “de diverses nacions.” Els reunits no sempre estan ben avinguts, ja que “uns per enveja d'altres feyen coses que dir ne scriure no's poden” (*CeG* III.91). Es tracta d'una crítica *a posteriori* del desastre de Varna (novembre del 1444), producte de la descoordinació i de la mancança d'un jove cabdill i bon estrateg com Curial, el qual venjarà els cristians en el mal·leable terreny de la ficció. Com era

¹⁰³⁴⁶ Concorda aquesta presentació de l'enemic amb allò mateix que Machiavello entenia per *scaramuccia* i *scaramucciare*: “Son bene sostenuti gli assalti italiani, i quali, non in frotta ma spicciolati, si conducano alle battaglie, le quali loro, per nome molto proprio, chiamano *scaramucce*.” En MACHIAVELLI, Niccolò, *Discorsi sulla Prima Deca di Tito Livio*, dins *Tutte le Opere di Niccolò Machiavelli*, ed. a cura de Mario MARTELLI, Sansoni, Florència, 1971, llibre II, cap. 17.

¹⁰³⁴⁷ TOLFO, Maria Grazia, Carte da gioco: trionfi e tarocchi, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d'edició electrònica <http://www.storiadimilano.it/Arte/carte_gioco.htm>

¹⁰³⁴⁸ Com ho observen, entre d'altres, SABATÉ, Glòria, *Curial e Güelfa i Tirant lo Blanch* davant la cavalleria de la tardor medieval, dins FORTUÑO, S. – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VIIè Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, ps. 335-343 (p. 339) i GRIFOLL, Isabel, *Curial e Güelfa: Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 89-104 (p. 94).

d'esperar, aquells invasors, que havien cavalcats fins el cor d'Europa des de les muntanyes d'Anatòlia, són derrotats pels cristians. Els que poden escapar a la fúria dels vencedors, “ab gran treball en lurs terres tornaren” (*ibídem*). La retirada, lògicament, no pot ser a Constantinoble, una metròpoli cristiana, decadent però inimaginable com a ciutat turca per a l'autor de la novel·la. Aquells bàrbars viuen i pasturen les cavalcadures en “lurs terres”, en un conjunt de soldanats de la península anatòlica. No formen cap regne amb “ley” reconeixible, cap imperi que amenaçara d'Occident, cap estructura sòlida d'estat i amb capital política reconeixible. El mateix escriptor sap molt bé que el sultà otomà no és sinó *un primus inter pares*, que encapçala una confederació d'emirats de base tribal. No existeix encara el *Gran Turc*, el *Gran Ca* contra el qual llançarà flames per la boca Occident a partir del 1453. Simplement, els antagonistes de Curial i de la cristiandat imperial són el sultà i els *altres turcs* inferiors, cabdills secundaris. Per tant, “l'emperador, obtinguda victòria del soldan e altres turchs, en ço del seu tornà” (*CeG* III.93). És a dir, que abandonà els Balcans i se'n tornà a Alemanya.

Curial no és Tirant. Vull dir que, com constata Anton Espadaler –tot i que erra en la datació de la novel·la–, Curial (context del 1445-1448) és “el primer cavaller de la cristiandat”¹⁰³⁴⁹ i prou; Tirant, en canvi (1460-1464) és el salvador providencial de Constantinoble. L'obsessió salvífica s'ha actualitzat dramàticament i s'ha concretat ja molt més en la propaganda antiislàmica europea, a partir de la caiguda de Bizanci (maig del 1453).¹⁰³⁵⁰ Dit des d'una altra perspectiva: els nòmades otomans de les dècades del 1420-1440 són encara uns *bàrbars* a les portes d'Europa; a partir del 1453, en canvi, el perill es personifica i s'estatalitza en la figura del *Gran Turc* i el seu imperi. *Curial e Güelfa*, en conseqüència, s'ha de datar raonablement abans del 1452.

Observem aquesta evolució quan recorrem a les fonts coetànies. El *carmen* laudatori que Antonio Canobbio adreçà al rei d'Aragó l'any 1432, arran de la campanya de Gerba, celebrava la “*victoria regis Aragonum contra barbaros.*”¹⁰³⁵¹ Els mateixos qualificatius xenòfobs aplicats als moros de Barbaria, els del Magrib, aprofitaven per a

---

¹⁰³⁴⁹ ESPADALER, Anton-M., Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV, dins D'AGOSTINO, Guido, *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo' (Napoli, 1997)*, Paparo, Nàpols, 1998, vol. 2, ps. 1.419-1.430 (p. 1.423).

¹⁰³⁵⁰ El *Tirant* ja manifesta aquesta tensió o obsessió, ulterior al 1453. Vegeu RAMOS, Rafael, *Tirant lo Blanc, Lancelot du Lac y el Llibre de l'orde de cavalleria*, dins *La Corónica. A Journal of Medieval Spanish Language and Literature*, 23-2, Lawrence (Kansas), 1995, ps. 74-87.

¹⁰³⁵¹ MOLINA FIGUERAS, Joan, “Contra turcos.” Alfonso d'Aragona e la retorica visiva della crociata, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 97-110 (p. 99).

desqualificar –col·lectivament, en plural– aquelles “ànimes sens fe”, “barbres sens ley”, “aquells menyscreents”, com els denomina l’anònim autor del *Curial*. Per a un lector de clàssics com l’autor de la novel·la, l’adjectivació *barbarus* s’aplicava als pobles forans, apartats de la civilització i les lleis encomiables de Roma (“sens ley”), però també exclosos de la Cristiandat i del seu missatge redemptor (“sens fe”). La doble exclusió implicava també la consideració emergent de la supremacia “moral” dels europeus sobre la resta de pobles no civilitzats. Així, quan els humanistes castellans del segle XVI volgueren justificar la reducció a servitud dels indis americans, els acusaren de ser uns bàrbars mancats de tota civiltat. Juan Maldonado, en l’*Oratiuncula* d’apertura de curs de la Universitat de Burgos del 1545, menyspreava els aborígens de les Índies per ser éssers inferiors, “*ferinu ritu nudi, sine lege*”, sobretot pel seu desconeixement de les arts liberals: “*artes et bonae disciplinae.*”¹⁰³⁵² En aquest sentit, la pugna de *Curial*, el guerrer culte, estudiós de les arts liberals, contra Critxí, el bàrbar ignorant, confiat en la força bruta, podria llegir-se al·legòricament –consideracions confessionals a banda– com el combat entre l’Europa humanística, regenerada per haver-se mirat en l’espill de la Roma antiga, i el nous bàrbars del segle XV per antonomàsia: els turcs.

Contemplant encara a distància, el poble turc era vist en temps de *Curial Güelfa* com qui contempla un exotisme oriental, i no com qui percep un perill imminent, que poguera afectar a l’estabilitat política d’Europa i de la Cristiandant. Amb anterioritat al tràngol del 1453, els otomans podien ser representats fins i tot amb folklòrica simpatia. En abril del 1423, quan Alfons el Magnànim celebrà a Nàpols la cavalcada al·legòrica de l’*orifany*, presidida per un gran elefant amb un castell al damunt, acompanyava la carrossa un entremés de *catalani* armats amb maces i disfressats “a modo de’ turchi, per mostrare de dare terrore a chi aveva lo cor incaminato.” Així consta en els *Diurnali* del duc de Monteleone.¹⁰³⁵³ Quan el vell i mític emperador Segimon –el del *Curial*, vaja– fou coronat a Roma pel papa, l’any 1433, escrigué a Sicília, a Alfons el Magnànim, per a animar-lo a “que se entendiese en alguna empresa contra infieles, señaladamente por cobrar la casa santa de Jerusalén; y rogaba al rey que quisiese concurrir con él para esto en una voluntad, y hacerle toda aquella ayuda y socorro que pudiese según hiciesen los

---

¹⁰³⁵² RICO, Francisco, Humanismo y dignidad del hombre en la España del Renacimiento, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 85-90 (ps. 88-89).

¹⁰³⁵³ Citat per MAXWELL SNYDER, Hope, Triumphs and Pageants at the Aragonese Court in Naples, dins ‘Atalaya’. *Revue Française d’Études Médiévales Hispaniques*, 7, París, 1996, ps. 41-62 (p. 42, n. 4).

otros príncipes cristianos.”¹⁰³⁵⁴ El vell emperador continuava somniant amb croades retòriques i de paper –una excusa com qualsevol altra per a establir relacions diplomàtiques– que passaven per Jerusalem i que no tenien en consideració per a res l’existència d’una llavors imponderable amenaça turca. Encara a la fi del 1442, un cretenc de família anatòlica com era Giorgio da Trebisonda, ni tan sols es preocupava per la potent embranzida dels turcs. L’hel·lenista adreçà una oració a Alfons d’Aragó i a Frederic III d’Alemanya, *De recuperandis Locis Sanctis*, on els animava a unir-se per a atacar Egipte i Síria i alliberar la Terra Santa de les urpes de l’Islam. L’interés es focalitza a *Giudea* (Palestina), i els turcs a penes hi són esmentats.¹⁰³⁵⁵

La identificació dels turcs com a gran amenaça fou conseqüència directa de la derrota que patí a Varna, en novembre del 1444, la coalició cristiana centreeuropea. Aquesta data marca una deriva crítica de l’esperit croat, que es percep en el *Curial* (difícilment datable, el llibre III, abans de Varna) i que culminarà en les lamentacions del 1453 per no haver aturat abans l’avanç del Gran Turc. És molt revelador al respecte el títol de la monografia de Massimo Petrocchi sobre *La politica della Santa Sede di fronte all’invasione ottomana (1444-1718)*.¹⁰³⁵⁶ Abans del 1444, no existia a Roma una política antiturca pròpiament dita. Heath Lowry caracteritza els turcs entre el 1396 (batalla de Nicòpolis) i el 1444 (batalla de Varna) com “una confederació de saquejadors” i poc més. I no és fins al 1453 que són percebuts a Europa com un element pertorbador i amenaçador per a la *civiltà* cristiana.¹⁰³⁵⁷ La colònia catalana de Nàpols, recent entronitzat el Magnànim, encara participava d’una displicent despreocupació envers els otomans. Quan el rei d’Aragó entrà triomfalment a la ciutat (26 de febrer del 1443), els seus vassalls representaren un nou entremés de cristians en cavallets *contrafets* –de cartó– que combatien amb ferotges genets turcs. Se’ls considerava un poble “barbre” i exòtic, ideal per a representar justes paròdiques.¹⁰³⁵⁸

---

¹⁰³⁵⁴ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, llibre XVI, cap. 14.

¹⁰³⁵⁵ MONFASANI, John, *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Columbia University, Nova York, 1976, ps. 51-53; BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 174.

¹⁰³⁵⁶ PETROCCHI, Massimo, *La politica della Santa Sede di fronte all’invasione ottomana (1444-1718)*, Nàpols, 1955.

¹⁰³⁵⁷ Vegeu LOWRY, Heath W., *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany (Nova York), 2003.

¹⁰³⁵⁸ IACONO, Antonietta, Il trionfo di Alfonso d’Aragona tra memoria classica e propaganda di corte, dins *Rassegna storica salernitana*, 26-1, Salern, juny 2009, ps. 11-58 (p. 40).

El 1443 es formà la lliga albanesa antiturca, liderada per l'heroi Gjergj Kastrioti "Skënderbeu": el *Jordi Castriota* de la cancelleria de Nàpols;¹⁰³⁵⁹ l'*Skanderberg* de la historiografia occidental (1405-1468). Aquest es rebel·là contra l'ocupació otomana i demanà ajuda a Alfons d'Aragó a canvi de retre-li vassallatge (1444). El duc Esteve de Bòsnia (Stjepan Vukčić Kosača) demanà ajuda també al nou monarca napolità, el mateix any 1444.¹⁰³⁶⁰ S'encetà aleshores una cordial cooperació amb els prínceps balcànics, que portà el rei d'Aragó a enviar expedicions de socors a la zona (1449). Mantingué, a més, una potent guarnició catalana al *Croia* (Krujë), a càrrec de Bernat Vaquer (1451)¹⁰³⁶¹ i, després, de Ramon d'Hortafà, virrei de Grècia, Albània i *Esclavònia* des del 1454.¹⁰³⁶² L'incipient recolzament diplomàtic i l'ajuda militar remesa a Jordi Castriota pels anys 1444-1448, podria posar-se en relació, així mateix, amb l'episodi turc del *Curial*, on s'apareix sant Jordi a l'heroi. Guanya versemblança aquesta hipòtesi si tenim en compte la derrota infligida a Mustafà Patxà, comandant de 15.000 cavallers turcs, per Castriota i 5.000 genets albanesos, a Otonetë, el 27 de setembre del 1446.¹⁰³⁶³ Aquesta victòria, obtinguda en inferioritat de condicions (com en *Curial e Güelfa*) revelava que, tenint per cap un estrateg brillant, la glòria militar estava assegurada. La notícia seria celebrada amb goig a la cort de Nàpols a primeries d'octubre del 1446, en vespres que Enyego d'Àvalos salpara cap a Milà, en qualitat d'ambaixador. En qualsevol cas, els contactes diplomàtics entre la cort del Magnànim i Skanderberg eren constants. Pocs mesos després de la batalla d'Otonetë, el 1447, el cabdill balcànic envià al campament reial alfonsí de Tívoli dos ambaixadors seus.¹⁰³⁶⁴

Fixem-nos ara amb quina salutació diplomàtica s'adreçava el rei de Nàpols, el 25 de setembre del 1446, a Murad II, el vencedor de Varna, abans que es coneguera el resultat de la batalla d'Otonetë: "*Serenissimo et potentissimo principi Amorado*

¹⁰³⁵⁹ Vegeu CRUSAFONT SABATER, Miquel, La moneda albanesa d'Alfons el Magnànim, dins *Acta numismatica*, 32, Barcelona, 2002, ps. 91-99 (p. 93).

¹⁰³⁶⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 76r-77v, Castell Nou de Nàpols, 19 de febrer del 1444. Aquest era duc (*herceg*) de San Sava. Esdevingué independent i liderà la resistència al turc pels anys 1435-1448, quan el sud del país, controlat per ell, adoptà el nom de *Herzegovina*, 'el Gran Ducat'.

¹⁰³⁶¹ Skanderberg liderava aleshores una gran coalició balcànica o adriàtica antiturca i el 26 de març del 1451 solemnitzà el seu vassallatge al rei d'Aragó. Vegeu BENEYTO PÉREZ, Juan, La política exterior de Alfonso V, dins CARRERES ZACARÉS, Salvador (coord.), *Homenaje a Alfonso el Magnánimo. Ciclo de conferencias organizadas por el Centro de Cultura Valenciana*, Centro de Cultura Valenciana, València, 1946, ps. 1-22 (ps. 14-15).

¹⁰³⁶² Més detalls en MARINESCU, Constantin, *Alphonse V d'Aragon et l'Albanie de Scandenbergh*, Mélanges de l'École Romaine, Bucarest-París, 1923; ÍDEM, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, ps. 181-185.

¹⁰³⁶³ Vegeu FRASHËRI, Kristo, *The History of Albania: a brief survey*, Tirana, 1964.

¹⁰³⁶⁴ Els religiosos albanesos fra Antoni i l'abat Pere. Vegeu MARINESCU, Constantin, *Alphonse V d'Aragon et l'Albanie...*, ps. 24-26; BENEYTO PÉREZ, J., La política exterior de Alfonso V..., ps. 14-15.

Bechí,¹⁰³⁶⁵ *magno turchorum domino, amico nostro carissimo.*” Li escrivia per a recomanar-li el seu oficial de tresoreria, i ara *comprador* d’objectes sumptuaris, Pere Avellà. Aquest eixia aleshores del port de Nàpols “*ad diversas mundi partes, pro certis rebus ad opus et ornamentum nostre camere et domus emendis*”¹⁰³⁶⁶ i havia de transitar pel país del turcs. Noteu que domina encara la consideració plural del poble turc – *magno turchorum domino*–, en vespres de l’Imperi. L’elitista guàrdia de poderosos geníssers (els mateixos que havien depositat Murad II temporalment, entre desembre del 1444 i setembre del 1446) era vista en Occident com una mena de direcció col·legiada per a un poble tribalitzat. D’ací que l’autor del *Curial* parle del “soldan e altres turchs” (*GeG* III.93) i de l’intercanvi del marquès de Montferrat captiu per “deu turchs grans senyors” (*CeG* III.92), assimilables als geníssers. Enmig d’aquesta elit militar excel·lia la figura d’un ‘gran senyor dels turcs’ o *magno turchorum domino*, com se’l coneixia a la cancelleria de Nàpols, amb un poder limitat i fiscalitzat pels altres “grans senyors”.

En setembre del 1448, Alfons el Magnànim responia a János Húnyadi amb noves excuses i dilacions.¹⁰³⁶⁷ Poc dies després tenia lloc la segona batalla de Kosovo (17-20 d’octubre del 1448), on l’hongarés fou derrotat per Murad II, però sense conseqüències o pèrdues dramàtiques. Més aviat al contrari: entre el 1449 i el 1452 no hi hagué enfrontaments significatius. Tanmateix, l’accés al poder d’un impulsiu Mehmed II el Conqueridor el 1451 alterà la pau. Per primera vegada en la història, els turcs començaven a amenaçar seriosament el simbòlic bastió de Constantinoble i tota Europa començava a tremolar. Ningú no els havia pogut imaginar abans residint intramurs i poblant un palau imperial. Des de la llunyana Castella, el marquès de Santillana, en un sonet XXXI escrit per incitació de Fernán Pérez de Guzmán, anima els prínceps cristians a socórrer la mítica urbs bizantina (1452).¹⁰³⁶⁸ A Itàlia, l’humanista Flavio Biondo dedica al rei Alfons una *oratio* antiturca i lamenta, de pas, que encara Granada

---

¹⁰³⁶⁵ Noteu, ja que hi som, la concomitància fonètica entre *Bechí* i *Critxí*, l’heroi turc amb el qual s’enfronta *Curial*.

¹⁰³⁶⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, fs. 87v-88v, Castell Nou de Nàpols, 25 de setembre del 1446. El rei escriví lletres de recomanació similars a l’emperador i al cònsol català de Constantinoble; al mestre de l’Hospital de Rodes; al senyor de Focea; al cònsol dels catalans i a les autoritats genoveses de l’illa del Xiu, i al *podestà* de Pera.

¹⁰³⁶⁷ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 371.

¹⁰³⁶⁸ BELTRÁN, Vicente, Estudio preliminar, dins SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROLHAND DE LANGBEHN, Crítica, Barcelona, 1997, ps. XXXV-XXXVI (ps. XXXV-XXXVI).

estiga “*a barbaris occupata*” (abril del 1452).¹⁰³⁶⁹ Aquest discurs serviria de base per a l’epístola *De expeditione in Turchos* (1 d’agost del 1453) immediatament posterior al setge i caiguda de Constantinoble (6 d’abril-29 de maig). L’autor compara el conflicte amb les guerres Mèdiques o amb el de Pompeu contra Mitrídates; proposa el rei Alfons com a cap de la croada, per la seua experiència en la lluita contra Tunis, i li recorda el seu títol de rei de Jerusalem, que l’obliga a lluitar contra els “bàrbars infidels.”¹⁰³⁷⁰

Giorgio da Trebizonda es véu obligat a reescriure, el mateix any 1452, el seu discurs croat i hierosolimità del 1442. L’humanista el torna a dedicar a Alfons el Magnànim, però l’actualitza radicalment i geopolíticament: Jerusalem hi desapareix per a cedir lloc i protagonisme a Constantinoble, i el sultà de la Turquia passa a primer terme: és el gran enemic. El seu crit no serà escoltat ni ara ni després: el 1465, desesperat, el grec viatjà a Istanbul per veure si podia convèncer Mehmed II perquè es convertira al cristianisme.¹⁰³⁷¹ El rei de Nàpols es limità a teatralitzar la seua indignació per la pèrdua de l’antiga capital imperial, amb un cartell de desafiament contra “lo Gran Ca”, que començava amb la superba salutació: “Alfonso, per la gràcia de Déu rey d’Aragó, e ton destruïdor...” (1453). Dos anys després, en Tots Sants del 1455, pronuncià un solemne vot antiturb a la catedral de Nàpols, contra aquell que ja es considerava un estat consolidat, un poder imperial, una amenaça real. Tanmateix, el desplegament de retòrica oficial ocultava un desinterés palmari del rei d’Aragó per la utopia croada: ell era un polític pràctic i tenia interessos més urgents.¹⁰³⁷²

De no res serví la insistència propagandista del seu antic servidor, el papa valencià Alfons de Borja (Calixt III, 1455-1458), un ancià obsessionat amb la croada, i la seua xarxa de col·laboradors europeus –entre els quals destacava l’antic secretari reial Lluís Sescases¹⁰³⁷³– per a promoure una gran croada en condicions. Ni Alfons el Magnànim ni els altres grans prínceps europeus tenien interès real en el projecte.¹⁰³⁷⁴ El successor de Calixt, Pius II (Enea Silvio Piccolomini) s’avançà a Giorgio da Trebisonda quan escrigué a Mehmed II (vers la fi del 1461) exhortant-lo a convertir-se al cristianisme.

---

¹⁰³⁶⁹ Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 105.

¹⁰³⁷⁰ *Ibidem*, ps. 102-106.

¹⁰³⁷¹ BENTLEY, J. H., *Política e cultura...*, p. 174.

¹⁰³⁷² Vegeu MOLINA FIGUERAS, Joan, “Contra turcos.” Alfonso d’Aragona e la retorica visiva della crociata, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 97-110 (ps. 99-101).

¹⁰³⁷³ Us remetem a la biografia d’aquest, en el capítol I.2.3.

¹⁰³⁷⁴ Vegeu NAVARRO SORNI, Miguel, *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*, Ajuntament de València, València, 2003; ÍDEM, *Alfonso de Borja, Papa Calixto III, en la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2005.

“Si tal cosa feies”, li deia, “no hi hauria cap príncep al món que et superara en glòria o que poguera igualar-se a tu en potència.”¹⁰³⁷⁵ Pocs mesos abans, en gener del 1460, un decebut cavaller valencià, Joanot Martorell, havia començat a redactar *Tirant lo Blanc*. En la novel·la cavalleresca, el mestre de Rodes, amenaçat pels infidels, demana socors a tots els prínceps d’Europa. “E cascun príncep los fehia hona resposta, emperò la ajuda era molt tarda. E aquestes letres eren vengudes al rey de França, que proferí molt e féu poch.”¹⁰³⁷⁶ Quan el duc de Bretanya, secundat per Tirant, s’oferí a capitanejar la croada antiotomana, el referit monarca –transposició literària del negligent rei d’Aragó, Alfons el Magnànim¹⁰³⁷⁷– “dix-los que per al present ell no podia entendre’s en tals fets, com fos ocupat en altres negocis que li anava més interés.”

L’any 1456, l’humanista Andrea Contrario Veneto adreça una oració elogiosa al rei de Nàpols, on deixa caure de manera subliminar l’angoixosa situació de Venècia i la urgència d’una croada contra els turcs. La *Serenissima*, tradicional enemiga del Magnànim, ara era, des de feia pocs mesos, una fidel aliada.¹⁰³⁷⁸ Alfons I se l’escoltà, però sense majors repercussions. La sensació d’alarma no anava amb ell, però sí que assolí, en canvi, un gran ressò popular. A partir de la primavera del 1453, l’opinió pública d’Europa començà a agitar el fantasma del Gran Turc, quan abans a penes era conegut; de la mateixa manera que –fent un salt en el temps– ben pocs parlaven de Bin Laden i l’amenaça jihadista amb anterioritat a l’11 de setembre del 2001.

---

¹⁰³⁷⁵ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Epistolae*, dins *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, lletra núm. 396, fs. 874-875; citat per GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 95.

¹⁰³⁷⁶ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, cap. 99, ps. 374-375.

¹⁰³⁷⁷ Vegeu ESPADALER, Anton-M., Piezas para construir ‘Tirant’, dins PAREDES, Juan – NOGUERAS, Enrique J. – SÁNCHEZ, Lourdes (eds.), *Estudios sobre el ‘Tirant lo Blanc’*, Universitat de Granada, Granada, 1995, ps. 59-74. Escriu RUIZ-DOMÉNEC, José Enrique, El papel de los caballeros en la política europea del siglo XV: de Boucicaut a Jacques de Lalaing, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 165-180 (p. 177), que “según Martorell, lo que hay que explicar no es la derrota del ejército bizantino, sino la desidia de la caballería europea.” Tirant és un heroi de ficció ideat *ad hoc*, per a suplir sobre el paper aquesta falta, com ho adverteix en mateix Martorell en el pròleg: “[Tirant] conquistà tot l’Imperi Grech, cobrant-lo dels turchs qui aquell havien subjugat a llur domini dels crestians grechs.” Observa Albert Hauf que la ficció martorelliana “té l’efecte novel·lesc de transformar la dura realitat en fantàstica i agradable utopia.” Vegeu HAUF, Albert, Nota introductòria, dins MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, ps. 9-60 (p. 22). Tot i això, l’autor transmet una sensació d’*escapisme pessimista*, de frustració cavalleresca (HAUF, Albert, Profetisme, cultura literària i espiritualitat en la València del segle XV: d’Eiximenis i sant Vicent Ferrer a Savonarola, passant pel Tirant lo Blanc, dins GONZÁLEZ, Mariano – PONS, Vicent (coords.), *Xàtiva, els Borja: una projecció europea. Catàleg de l’exposició*, 1, Ajuntament de Xàtiva, Xàtiva, 1995, ps. 101-138, concretament, en les ps. 129-130)¹⁰³⁷⁷ que no aflora per a res en *Curial e Güelfa*.

¹⁰³⁷⁸ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 102-106.

Només cal sondejar les cròniques napolitanes de l'època per a comprovar el canvi de paradigma perceptiu operat després del colp d'efecte històric del 1453. El *notar* Giacomo anota la defunció de Murad/*Amurato* II (1451) com la d'un príncep invasor de països balcànics, vencedor de batalles i perseguidor de cristians: una cosa com el discret "soldà" del *Curial*.¹⁰³⁷⁹ En canvi, el seu successor Mehmed II, en el moment que fa caure Constantinoble (1453), esdevé per al cronista el "*Chan Grece Asieque Imperador Magnus Theucer*", és a dir, 'el Ca de Grècia i de l'Àsia [Menor], el Gran Turc emperador.'¹⁰³⁸⁰ Aquest potent sobirà és inconcebible del tot, encara, quan s'escriu *Curial e Güelfa*. Un altre cronista napolità, Loise de Rosa, que escriu les seues memòries a partir del 1452 començarà a parlar en la dècada dels cinquanta de "lo Gran Turchio".¹⁰³⁸¹ I el mateix ens trobem en els *Diurnali*: "el Gran Turco".¹⁰³⁸² O en la *Summa dei re di Napoli* del valencià Llop d'Espejo (1468): "lo Grande Turco".¹⁰³⁸³

El fenomen no era sols italià, sinó que afectà la resta d'Europa. A la cort de Felip del Bo de Borgonya, un cas ben conegut, l'obsessió per la croada venia de lluny. El duc havia enviat Ghilbert de Lannoy l'any 1421 a terres de Llevant per compilar dades sobre la geografia dels sants llocs, per si es plantejava algun dia l'utòpica "passatge d'Oultremer". Jerusalem era el vector d'una propaganda croada borgonyona que afectava també a les relacions diplomàtiques amb el rei d'Aragó. El 1451, fins i tot, el duc acordà un programa d'adquisició de llibres de temàtica "ultramarina". Tanmateix, la caiguda de Constantinoble canvià les coses. El famós vot cavalleresc del Banquet del Faisà, celebrat la cort de Borgonya el 17 febrer del 1454, era un desafiament –tan solemne com retòric– llançat "contre le Grand Turc".¹⁰³⁸⁴ D'aquest vot participà, per

¹⁰³⁷⁹ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, ps. 92-93: "Principe de' turchi, essendo regnato nella Asia Minore multi anni (...) et facte con victoria multe bactaglie in Grecia, et acquistata la provincia et reame di Bosnia, Focidiia, Achaia, Macedonia, Tracia et tucta la Grecia, combactendo con el magno Scanderibeccho, homo fortissimo et exercitato nelle arme (...). El quale Amurato fo multo persecutore de christiani."

¹⁰³⁸⁰ *Ibidem*, p. 94.

¹⁰³⁸¹ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice ("Testi e documenti di letteratura e di lingua", 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 540.

¹⁰³⁸² PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., "Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinqucento", vol. 21, part 5), ps. 199-200.

¹⁰³⁸³ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 105.

¹⁰³⁸⁴ RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, p. 1.158; DEVEREAUX, Rima, Reconstructing Byzantine Constantinople: Intercession and Illumination at the Court of Philippe le Bon, *French Studies*, 59-3, Oxford, 2005, ps. 297-310; WRISLEY, David Joseph, The Loss of Constantinople and Imagining Crusade at the Fifteenth-Century Court of Burgundy, dins *Al-Abhath*, 55, Beirut, 2007-2008, ps. 85-115;

cert, un personatge anecdòtic del *Curial*, que era ben conegut a la cort de Nàpols: *monseigneur* Antoine le Bâtard, fill il·legítim del duc Felip.¹⁰³⁸⁵ El canvi de rumb de la fantasia croada generà uns estímuls literaris que no es perceben per a res en el *Curial*. A la mateixa Borgonya, Guillem Dufay i la seua *Lamentatio Sanctae Matris Ecclesiae Constantinopolitanae*, del 1454, encetaren un cicle de *lamentationes* i *complaintes* de temàtica turcobizantina. I a la mateixa Corona d'Aragó, abans del *Tirant*, ja se celebraven certàmens poètics animant a la lluita contra el Turc.¹⁰³⁸⁶

Com a nota final, cal fixar l'atenció en un concepte geogràfic, geopolític, que es repeteix en l'episodi turc del *Curial*: el concepte de *frontera* contra l'Islam. Fixem-nos que els cavallers convocats a la croada “continuaren son camí a la frontera, on major quantitat de turchs havia; e diu-se que foren los primers estrangers qui a la frontera eren atesos.” *Curial* s'enfrontarà a un tal Critxí, que era “capità de tots los turchs qui eren en aquella frontera” (*CeG* III.85). Una vegada mort Critxí, els nòmades turcs “son poch a poch ja començaven a desemparar aquella frontera” (*CeG* III.86). L'emperador prega a *Curial* “que volgués pendre càrrech de la capitania d'aquella frontera” (*CeG* III.87) i al Monferrat arriba notícia que *Curial* era, “en la frontera dels turchs, conestable de l'emperador e capità general” (*CeG* III.88); qüestió que remarca l'escriptor: “*Curial*, gran conestable de l'emperador, duch e capità de moltes gents qui ab ell aquella frontera havien tenguda e meravellosament guardada...” (*CeG* III.89).

Òbviament, l'autor es refereix a les fronteres o espais de xoc territorial –amb successius avanços i retrocessos– que havien obert als Balcans els turcs otomans des del 1350, quan per primera vegada travessaren els Dardanel·ls i entraren a Europa amb el sultà Orhan. El fill d'aquest, Süleyman, l'any 1353, ocupà Gal·lípoli. La victòria turca a Kosovo (1389) alarmà occident i motivà la croada i catàstrofe cristiana de Nicòpolis (1396). Afortunadament per a la cristiandat, l'avanç dels mongols de Tamerlà per l'est frenà, però, l'expansió otomana. Mehmet I Kiritxí (1413-1421) –el Critxí evocat en el *Curial*– unificà les tribus i reinicià el procés d'expansió. Aquesta es produí entre el 1421 i el 1453 a través d'una gran extensió territorial, als Balcans, amb enfrontaments focalitzats en espais fronterers com els que contempla l'anònim escriptor.

---

¹⁰³⁸⁵ Sobre aquest personatge històric, vegeu el capítol II.3.10.

¹⁰³⁸⁶ Reflexiona també sobre aquestes qüestions, en relació a una datació primerenca del *Curial*, GRIFOLL, Isabel, *Curial e Güelfa*: Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'*, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 89-104 (ps. 91-94).

El terme *frontera*, usat en aquest sentit (territori extens disputat entre la Cristiandat i l'islam), era desconegut a la Catalunya, l'Aragó o el Nàpols de quan s'escriu el *Curial*. En canvi, tant el mot *frontera*, com expressions del tipus *guardar la frontera* –familiars a l'anònim, pel que s'observa en el *Curial*– eren d'ús habitual a Andalusia, Múrcia i la meitat meridional de València, territoris afectats durant els segles XIII al XV per ràtzies de musulmans del regne de Granada. La frontera andalusa s'estenia des dels primers castells controlats pel sultà nazarí fins el Guadalquivir. Molts pobles andalusos conserven encara hui l'apel·latiu *de la Frontera* i els seus habitants eren considerats en l'edat mitjana soldats *fronteros*. Múrcia sencera era un regne fronterer i la frontera valenciana (dita "*frontaria contra sarracenos*" ja en temps de Jaume I) es considerava que arribava fins a la línia fluvial del riu Xúquer.¹⁰³⁸⁷ De fet, l'orde militar de Montesa, de la qual era claver un dels més hàbils diplomàtics d'Alfons el Magnànim, fra Lluís Despuig, havia sigut creada el 1317 per a establir-se "*in Fronteria Regni Valentie*."¹⁰³⁸⁸ La documentació valenciana dels segles XIV-XV adverteix de la necessitat de mantenir-se alerta al regne "per ço com és en frontera, speçialment de Granada."¹⁰³⁸⁹ Residia el rei d'Aragó al Palau del Real de València, on celebrava corts el 1428 i, "estando de regocijo y de fiesta", arribà notícia que uns moros granadins –almogàvers– havien envaït la frontera valenciana: "corrieron hasta muy cerca de Játiva" i s'emportaren cap a Granada un bon botí.¹⁰³⁹⁰

Qualsevol que s'haguera criat a la cort de València, com l'autor de *Curial e Güelfa*, o com el patge del rei Enyego d'Àvalos, estaria plenament familiaritzat amb aquesta terminologia. I més encara si tenim en compte que, des de feia generacions, la dels Dávalos/d'Ávalos d'Úbeda havia sigut un família de *caballeros fronteros*: custodis de fortalises de la frontera de Jaén. El mateix pare d'Enyego, el famós conestable Dávalos, havia començat la seua meteòrica carrera militar com un *frontero* més de la

---

¹⁰³⁸⁷ Vegeu, per exemple, FERRER MALLOL, Maria Teresa, *La frontera amb l'islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1988; TORRÓ, Josep, Viure de botí. La frontera medieval com a parany historiogràfic, dins *Recerques. Història, economia i cultura*, 43, Barcelona, 2001, ps. 5-32.

¹⁰³⁸⁸ GUINOT, Enric, La fundación de la Orden Militar de Santa María de Montesa, dins *Sàitabi*, 35, València, 1985, ps. 73-86 (p. 78).

¹⁰³⁸⁹ SALICRÚ LLUCH, Roser, La treva de 1418 amb Granada: la recuperació de la tradició catalanoaragonesa, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 27/2, Barcelona, 1997, ps. 989-1.020 (p. 997. n. 24).

¹⁰³⁹⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 682 (XIII.45).

zona, presoner durant uns anys dels infidels de Granada.¹⁰³⁹¹ En el segle XV, a més, continuava sent habitual que els reis de Castella convocaren hosts “para ir en frontera” i fer front al reducte islàmic nazarí; encara que no sempre trobaven una resposta entusiasta. Satiritza sobre la qüestió Juan Ruiz en el *Libro de buen amor* (cobla 1254) quan afirma dels cavallers que, “al contar soldadas ellos vienen primeros, / para ir en frontera muchos ay costumeros [= ‘lents’].”¹⁰³⁹² Com en el *Curial*, al sud de Castella existien distintes fronteres, cadascuna amb els respectius “capitans” i custodis. El marquès de Santillana, per exemple, era capità major de la frontera de Jaén –una de les fronteres andaluses contra l’Islam– quan s’escrigué el relat cavalleresc que ens ocupa.¹⁰³⁹³ El que fa l’autor del *Curial*, que per descomptat no ha visitat mai els Balcans, és transportar al terreny de la ficció una situació bèl·lica i fronterera, la de la Península Ibèrica del segle XV, que ell mateix i els seus lectors coneixen molt bé.

Atenes i Jerusalem: la geografia íntima d’un dilema filosòfic

Ara fa alguns anys, el filòsof alemany Jürgen Habermas publicà un recull d’assaigs titulat *Israel o Atenes. Assaigs sobre religió, teologia i racionalitat*. La seua línia de pensament apunta a la reflexió sobre tendències polítiques actuals, que res no tenen res a veure amb la literatura medieval, però el missatge de fons sí que té a veure amb la lliçó moral que ofereix *Curial e Güelfa*. Habermas anuncia una *era postsecular* i es pregunta si és possible pensar Occident només en termes d’*Atenes*, és a dir, com un projecte de purificar la raó de les impureses procedents de *Jerusalem*, com són la fe i l’esperança en una redempció que irromp al del·là de la història.¹⁰³⁹⁴ L’alemany –situat a una distància cronològica i intel·lectual de cinc segles respecte de l’autor del *Curial*– fa

---

¹⁰³⁹¹ RUANO PRIETO, Fernando, El condestable don Ruy López Dávalos, primer duque de Arjona, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, vol. 8, Madrid, 1903, ps. 166-177; vol. 9, 1903, ps. 166-177, i vol. 11, 1904, ps. 398-408 (p. 170); SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, Auge y caída de un hombre nuevo: el condestable Ruy López Dávalos, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 195-1, Madrid, gener-abril 1998, ps. 43-80 (p. 52).

¹⁰³⁹² Citat per HEUSCH, Carlos, La caballería de ayer y la de hoy: el sueño latino de algunos caballeros letrados del siglo XV, dins CASTILLO, Mónica – LÓPEZ, Marta (coords.), *Modelos latinos en la Castilla medieval*, Iberoamericana – Vervuert, Madrid – Frankfurt am Main, 2009, ps. 289-306 (p. 295).

¹⁰³⁹³ Concretament, des del 1437 fins a l’any de la seua mort, el 1458. Vegeu RUBIO GARCÍA, Luis, *Documentos sobre el marquès de Santillana*, Departamento de Filología Románica – Universidad de Murcia, Murcia, 1983, p. 82 *et passim*; FRANCO SILVA, Alfonso, La fiscalidad señorial en la serranía de Mágina. El caso de Huelma, dins *Historia, Instituciones y Documentos*, 31, Sevilla, 2004, ps. 193-209 (p. 193).

¹⁰³⁹⁴ Vegeu, en particular, HABERMAS, Jürgen, Israel o Atenas. ¿A quién pertenece la razón anamnética? Johann Baptist Metz y la unidad en la multiplicidad multicultural, dins *Israel o Atenas. Ensayos sobre religión, teología y racionalidad*, ed. a cura d’Eduardo MENDIETA, Tratto, Madrid, 2001, ps. 171-182.

servir els topònims com a símbols carregats de significació ideològica, relacionada amb una disjuntiva màxima en la història de la cultura occidental: *Atenes* representa la racionalitat del pensament filosòfic grec, la raó; *Jerusalem*, l'espiritualitat salvífica de tradició judeocristiana, la fe. Ambdues forces han contribuït dialècticament a assentar les bases ideològiques de la civilització d'Occident, amb moments de crisi tan importants com l'humanisme renaixentista italià del segle XV. Aquesta crisi del Renaixement, on Atenes recupera protagonisme en detriment de Jerusalem, troba ressò específic en *Curial e Güelfa*, quan el protagonista visita Palestina i Grècia, però ho fa per a evidenciar l'obsolescència del *vell discurs* abans d'obrir-se al nou.

El que Habermas planteja és el punt d'arribada d'aquesta disjuntiva: el possible fracàs d'un intent, iniciat a la Itàlia del segle XV, d'evadir-se del pes d'una tradició cristiana mediatitzada per la filosofia (des del neoplatonisme conciliador de Pau i Agustí, fins a l'aristotelisme sistematitzat per Tomàs d'Aquino) i encetar un procés de secularització del pensament i la cultura occidentals; procés que accentuà després, radicalment, la Il·lustració. El pragmatisme revolucionari d'aquest últim moviment del segle XVIII, que marcà definitivament les distàncies entre *logos* i *fides*, hauria entrat en crisi –segons el filòsof– en el segle XXI, l'era de la postsecularització. Al filòsof li interessa posar en evidència l'esgotament d'un procés dialèctic iniciat amb optimisme pels humanistes. I l'autor del *Curial*, tot i no ser humanista ni filòsof, sí que sembla estar al corrent de les idees que s'agitaven a la Florència o el Milà del 1440. No era filòsof, però es deixava influir pels filòsofs contemporanis i antics. Tenia molt en compte, l'escriptor, el problema de la finalitat de l'home en la vida terrena, és a dir, el debat actualitzat en el segle XV entre els defensors de la *dignitas* i els apòstols de la *miseria*. És a dir, l'elecció entre la renúncia ascètica al món propugnada pel papa Innocenç III i el seu *best seller* medieval del segle XIII (el *De miseriae humanae conditionis*, un opuscle obsolet i repudiat pels humanistes)¹⁰³⁹⁵ o la *dignitas* antropocèntrica justificada per Giannozzo Manetti (protegit i acollit a casa per Enyego d'Àvalos) i altres florentins que visitaven Nàpols. Manetti escrigué el *De dignitate et excellentia hominis* (1451) a petició d'Alfons el Magnànim, que l'havia animat a fixar

---

¹⁰³⁹⁵ VEGA, María José, La exaltación de los humildes. El “De miseriae humanae conditionis” de Inocencio III, dins *Propaladia*, 5, 2011; ed. digital <<http://www.propaladia.com/articulo.php?id=66>> consultada en maig del 2012>

per escrit unes idees tan interessants.¹⁰³⁹⁶ Els ecos d'aquest debat filosòfic començaven ja a travessar fronteres. El castellà Juan de Lucena, un altre fascinat per la Itàlia de l'humanisme, amb el seu *De vita felici* (1463) contribuirà a portar aquesta reflexió als cenacles de cortesans lletraferits de la Corona de Castella.¹⁰³⁹⁷

Lola Badia, en un article sobre la segona visió mitològica de la novel·la, entén que “Curial decideix d'anar a Grècia per tal d'entrar en contacte amb una poesia i una filosofia que d'alguna manera substitueixen la brutatitat de les renúncies proposades per el sempre extremista Sanglier.”¹⁰³⁹⁸ Comprén que l'autor “rebutgi en ple la teoria del menyspreu del món i la contraposi a una recerca dels orígens clàssics d'Occident.” Tanmateix, li sembla un element a menystenir, bo i presuposant que no es tracta de cap novel·la italiana escrita en català, sinó catalana amb totes les conseqüències, *ergo* medieval: “La cosa, anunciada així, podria induir a classificar la nostra novel·la entre les mostres més primerenques i més conspícues de l'anomenat esperit pagà del Renaixement,” idea que resultaria inconcebible, és clar, si l'obra no estava escrita a la Itàlia del Quatre-cents. Així que, per a apagar el foc que acaba d'encendre, la professora al·lega l'*authoritas* de Giuseppe Sansone, que considera el *Curial* un producte del més pur “medievalisme”.¹⁰³⁹⁹ No obstant la prudència que requereix el cas, Lola Badia i Jaume Torró reconeixen la importància simbòlica que per a l'autor té la visita –més emblemàtica que física– a l'escenari grec: “hom entén que Curial visita Atenes i Tebes a través de referents literaris, en un context intensament poetitzat.”¹⁰⁴⁰⁰ L'actitud de l'anònim haurà de ser, al remat, més humanística que medieval.

Enyego d'Àvalos, com el Curial que tracta de presentar-nos l'anònim escriptor, “entre los grans philòsofs, poetes e oradors, veig que és tengut en gran stima (...), e tracta tan reverencialment los libres, que tots quan lo conexen ho han a gran maravella” (*CeG* II.116). La lectura reverencial de *La República* de Plató en versió de Decembrio

---

¹⁰³⁹⁶ Sobre aquest autor, vegeu BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), “*Dignitas et excellentia hominis*”. *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti* (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007), Le Lettere, Florència, 2008.

¹⁰³⁹⁷ CAPPELLI, Guido M., La vida feliz. Sobre la literatura de estados castellana bajomedieval, dins *Ínsula. Revista de letras y ciencias humanas*, 674 (“Miseria y dignidad del hombre en el Renacimiento”), Barcelona, 2003, ps. 14-15.

¹⁰³⁹⁸ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval* (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985), Sant Jaume de Galícia, 1986, ps. 157-176 (p. 161).

¹⁰³⁹⁹ *Ibidem*, p. 173, n. 18.

¹⁰⁴⁰⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 75).

per D'Àvalos (l'obra era present en la seua biblioteca des del 1440) explica, entre altres coses, que una de les protagonistes de la novel·la s'anomena *Làquesis*. Aquest influx platònic resultaria ja increïble per a una novel·la escrita a Barcelona o a Mallorca, però no per a una novel·la creada a Nàpols. Ací es podia llegir un dels comptats exemplars de l'*opus maior* platònic que circulaven llavors en llatí per Europa; inclòs en dit volum, el conegudíssim mite d'Er i el paper que s'hi reserva a Làquesis.¹⁰⁴⁰¹

El gust per la filosofia i la cultura clàssiques redescobertes, afecta també a la predilecció per la *vida activa*, propugnada per Leonardo Bruni, i pels paisatges evocadors d'Atenes i el mont Parnàs, en detriment del Sant Sepulcre i d'un mont Sinai habitat per monjos radicals, que renunciem al gaudi del món en pro d'una *vida contemplativa*. Els opuscles de Bruni els recopilava D'Àvalos amb afany pel 1443.¹⁰⁴⁰² Posats a elegir, l'escriptor creient s'inclina per un Jerusalem –per “una fe”– mediatitzat per la raó filosòfica de l'Atenes. I no pensa renunciar per a res a la seua condició de cavaller, als luxes de la cort i al gaudi legítim de la *poiesis*, de la literatura. D'ací que utilitze la figura antiaristotèlica i extremista del Sanglier convers per a parodiar les homilies fraresques medievals, basades en un maniqueisme simplista; en una dicotomia de base poc racional, sobre la salvació o la condemnaió de l'ànima.

L'agosarat autor de *Curial e Güelfa*, no suficientment content amb sorprendre el lector amb al·lusions onomàstiques, facècies cortesanes i algunes incongruències mitològiques, quan es planteja el transcendental “passatge d'Ultramar” de Curial, a penes dedica dos renglons a descriure –descriure?– com era la Terra Santa i com es compungí –presumptament– el cavaller caigut. Diu que arriba...

“...en Alexandria, e isqué en terra.¹⁰⁴⁰³ E per terra anà en Jerusalem, e, visitat aquell sant loch on nostre senyor Jesuchrist fonch mès en sepultura, anà axí

---

¹⁰⁴⁰¹ Més detalls, en el capítol II.3.6, que dediquem al personatge de Laquesis.

¹⁰⁴⁰² De la biblioteca davaliana, hem tractat en el capítol I.3.5.

¹⁰⁴⁰³ La Corona d'Aragó estava en crisi amb el soldà de Babilònia (Egipte) des del 15 de juny del 1445, quan es produí un empresonament de comerciants catalans, segons carta del cònsol d'Alexandria. Vegeu LLOBET VALL-LLOSERÀ, José Antonio, *Cataluña moderna, obra en la que se trata del comercio de los catalanes de la Edad Media en el Levante y del porvenir de Barcelona*, Tipogr. de Jaime Jepús Roviralta, Barcelona, 1866, ps. 85-86. La situació empitjorà, per causa d'alguns incidents i conflictes greus, en els anys 1445-1447, com es pot llegir en COLL JULIÀ, Núria, Aspectos del corso catalán y del comercio internacional en el siglo XV, dins *Estudios de Historia Moderna*, 4, Barcelona, 1954, ps. 159-188; SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 1, ps. 344-359. S'intentaren redreçar les relacions comercials el 1449, però Egipte no acceptà el nou cònsol, i continuà interrompuda la línia comercial Barcelona-Alexandria fins el 1460, la qual cosa perjudicà molt

mateix al Monte Calvari e a tots los santuaris on Jesuchrist ere estat. E anà molt per aquella terra menant tots temps en la sua companyia discrets e molt abtes pilots, qui ·l menaven per tots los lochs on ell anar volia. E axí, per ses jornades vench al monastir de Santa Caterina en lo mont de Sinahí...” (CeG III.8).

Es tracta, sens dubte, de la peregrinació redemptora més telegràfica de la història de la literatura. I això està fet a posta, com bé detecta Júlia Butinyà, que se sorprén per l’asèpsia del relat, mancat de tota connotació religiosa; com si fóra el programa d’una visita de turisme cultural, però sense postals. Connecta Butinyà aquesta actitud –segons que es mire, innovadora o provocadora– amb el nou concepte de croada sense papa ni Església que maneja l’escriptor.¹⁰⁴⁰⁴ D’altra banda, és evident que ni el papa ni la Santa Seu apareixen per a res en el *Curial*, una novel·la que utilitza els sants com a recurs literari tòpic, però que sembla afectada d’un esperit laïcista.

Aquesta desafecció per l’esperit religiós i croat medieval –tan amanit en les velles novel·les de cavalleries– seria venial si no fóra per l’admonició paròdica de Sanglier, que pretenia convertir *Curial* en un trist “beguí” com ell, però que no ho aconseguí. L’autor no desitja aquesta via de redempció per al seu heroi, sinó una altra que passa per Atenes, per la raó com a fonament d’una vida virtuosa, a l’estil dels pensadors italians que ell llig i coneix.¹⁰⁴⁰⁵ Per això *Curial* visità seguidament “aquella ciutat noble e molt famosa, qui donà leys a Roma, e mirà aquell estudi famós [l’Acadèmia platònica] en lo qual la sciència de conèixer Déu se aprenia” (CeG III.11). Visitar Atenes per a buscar un saber que acoste l’home a la divinitat no és cap contradicció. Ho podia ser al París dels escolàstics, però no a la Itàlia dels humanistes on s’escriu el *Curial*.

A la Itàlia del primer Renaixement, com constata Peter Burke, els intel·lectuals i els artistes “continuamente santificaban lo profano y profanaban lo sagrado (...). El filósofo Marsilio Ficino se llamaba a sí mismo ‘el sacerdote de las Musas’, y había una

---

l’economia catalana. Vegeu VICENS VIVES, Jaume, *Els Trastàmars*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980 (2ª. ed; 1a., Teide, Barcelona 1956), ps. 22-23.

¹⁰⁴⁰⁴ BUTINYÀ, Júlia, El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa* (encara sobre el primer humanisme), dins *Mirabilia*, 10, Barcelona, 2010, ps. 235-257, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>, p. 237.

¹⁰⁴⁰⁵ Per a contextualitzar millor, vegeu FOIS, Mario, Il dialogo “De professione religiosorum”. Critica delle pretese e riconoscimento della missione degli ordini religiosi, dins *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell’Università Gregoriana, Roma, 1969, ps. 261-295.

‘capilla de las Musas’ en el palacio de Urbino.”¹⁰⁴⁰⁶ Sense arribar a aquest extrem d’esnobisme, característic ja de la Florència d’avançat el segle XV, l’escriptor que ens ocupa vol participar –a la seua manera: “rudament e grossera, com yo ho hauré sabut fer”– del desafiament que els humanistes han llançat als *clergues* medievals, en usurpar-los la funció educativa i pedagògica que fins aleshores tenien reservada. Els pensadors de l’humanisme defenen, com l’autor del *Curial*, “que el honor y la gloria (mundana) y la forma de este mundo es, también, fruto de la virtud; o debería serlo si les dejasen a ellos.”¹⁰⁴⁰⁷ És a dir, si els clergues deixaren pas als pedagogs, almenys al si de la cort, que és on es mou i on actua el nostre escriptor. Els depositaris del saber ja no són uns frares il·luminats com el Sanglier del *Curial*, Bernardino da Siena o Savonarola, que flastomen contra la cavalleria i els plaers cortesans; sinó els llibres de “reverenda letradura”, tractats “reverencialment”, i els seus intèrprets els humanistes. Melchior de Pando es comporta com un d’aquests mentors o pedagogs: ajuda Curial a véncer les vanitats (inclosa ací la luxúria que personifica Làquesis) amb una fe augustiniana i petrarquesca, afectada d’estoïcisme; auxiliada per la raó d’Atenes, doncs. Sanglier, que no argumenta des de la raó, sinó amenaçant amb penes infernals, només aconsegueix desencadenar en el cavaller una crisi d’identitat i un penediment efímers.

El canvi de paradigma salvífic de l’anònim del *Curial* –un llibre amb discretíssims lectors abans del 1901, recordem– té conseqüències traumàtiques per a la història de la literatura cavalleresca de tradició medieval. El tema de la croada, la peregrinació a Terra Santa, la redempció salvífica de Jerusalem, etc., havia sigut una constant repetida fins a l’avorriment. I tenia plena vigència, per exemple, en tot allò que es llegia a mitjan segle XV al nord dels Alps, ja foren obres de rerefons històric (*Histoire d’Helène*, Charles Martel, *Chroniques et Conquêtes de Charlemagne*, Baudouin de Flandre) o biografies cavalleresques (*Cleriadus et Meliadice*, Gillion de Trazeignies, *Gilles de Chin*, Jean d’Avesnes, Louis de Gavre, *Le comte d’Artois*, *Les Trois Fils de roi*).¹⁰⁴⁰⁸ Al sud mateix dels Alps, *Le chevalier errant*, la joia cavalleresca de la biblioteca de Casale Monferrato –i un dels referents creatius de l’autor del *Curial*– culmina amb una apoteosi

¹⁰⁴⁰⁶ BURKE, Peter, *The Italian Renaissance. Culture and Society in Italy, 1420-1540*, Batsford (“Studies in Cultural History”), Londres, 1972; trad. a l’espanyol com: *El Renacimiento italiano. Cultura y sociedad en Italia*, Alianza, Madrid, 2000 (2a ed.), p. 32.

¹⁰⁴⁰⁷ YNDURÁIN, Domingo, *Humanismo y Renacimiento en España*, Cátedra, Madrid, 1994, p. 101.

¹⁰⁴⁰⁸ PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l’Orient (fin XIVè siècle-XVè siècle)*, Presses de l’Université de Paris-Sorbonne (« Cultures et civilisations médiévales »), París, 2003, ps. 207-227.

herosolimitana, que reconforta els lectors creients.¹⁰⁴⁰⁹ L'escriptor de la novel·la catalana sembla que accepta abnegadament transformar el seu heroi de paper en l'enèsim *homo viator* medieval, que visita Jerusalem compungit, com tantíssims altres cavallers de paper. Podríem assistir al tòpic del *pilgrim's progress* que camina per la vall de llàgrimes d'aquest món cap a la ciutat celestial, a través d'una presència física en Jerusalem: l'*ombilicus mundi*. Tanmateix, quan arribem amb Curial a Terra Sant, l'escriptor ens sorprén de tan lacònic com és. Ironitza després al Sinai sobre l'ascetisme radical –en consonància amb les diatribes antifraresques dels humanistes italians– i desvia l'itinerari del seu *alter ego* cap a on li interessa: el mont Parnàs. Ell no és un cavaller asceta, sinó un home que vol seguir les virtuoses passes d'Enees.

El vell mite artúric i hierosolimità, que lliga Bretanya amb la Terra Santa, havia servit en el segle XII de coartada espiritual per a la fantasia cavalleresca i havia engendrat monstres, com el drac que s'enfronta a Sant Jordi, i icones com el Sant Graal o el Siti Perillos: la càtedra reservada per al cavaller pur i predestinat, que obtindrà per fi el calze de l'Última Cena.¹⁰⁴¹⁰ Aquests mites eren, no solament vius, sinó també hegemònics en l'imaginari simbòlic de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, i a l'Europa feudal en general. El rei d'Aragó, ja estant a València, exhibia per tot arreu (robes, llibres, tinells, arnesos, paviments, carrosses...) la divisa heràldica i artúrica del Siti Perillós.¹⁰⁴¹¹ A la Borgonya de Felip III el Bo, en fi, eren pocs els grans nobles que no aspiraven a realitzar el viatge a Terra Santa, el passatge d'Ultramar

El gran diplomàtic d'aquest estat, i famós viatger, Guillebert de Lannoy (1386-1462) aprofità una ambaixada al campament d'Alfons el Magnànim (1446) per a continuar viatge cap a Terra Santa.¹⁰⁴¹² El mateix any 1446 deixà escrit un espill d'òptims cavallers, els *Enseignements paternels*, on considerava pilars de l'educació l'amor al pare i el principi d'autoritat, que portaven “au chemin de bonne doctrine de hault et parfait honneur”. El seu concepte de virtut era de filiació cristiana i molt

---

¹⁰⁴⁰⁹ SEGRE, Cesare, Appunti su *Le chevalier errant* di Tommaso III di Saluzzo, dins CERQUIGLINI-TOULET, Jacqueline – COLLET, Olivier (eds.), *Mélanges de Philologie et de Littérature Médiévales offerts à Miguel Burger*, Droz, Ginebra, 1994, ps. 355-360.

¹⁰⁴¹⁰ Vegeu KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Connecticut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986.

¹⁰⁴¹¹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonese nel Basso Medioevo, dins *Rivista Storica Italiana*, 112-2, 2000, ps. 569-602.

¹⁰⁴¹² LANNOY, Guillebert de, *Voyages et ambassades, chevalier du Toison d'or, seigneur de Santes, Willerval, Tronchiennes, Beaumont et Wahégnies, 1399-1450*, ed. a cura de Constant-Philippe SERRURE, Tipogr. d'Émanuel Hoyois, Mons, 1840, ps. 126-127. Més detalls, en el capítol II.3.10, on tractem del duc de Borgonya.

medieval, Recomanava invocar la protecció dels sants per tal d'obtenir el "Paradis en la fin".¹⁰⁴¹³ En la tomba del també borgonyó Jean de Roubaux, camarlenc major de Felip el Bo de Borgonya i cavaller del Toisó d'Or, s'inscrigué un epitafi (1449) on es recordava el seu currículum de mèrits espirituals. Havia combatut contra els infidels a Hongria, Barbaria i Prússia, i havia peregrinat a Xipre, Jerusalem, Santa Caterina del mont Sinaí, Roma i Sant Jaume. De manera que havia complit amb plenitud el seu paper d'*homo viator* i tenia reservada la glòria de paradís com a *homo triumphator*.¹⁰⁴¹⁴

El llibrer Vespasiano da Bisticci, amic i biògraf del seu client D'Àvalos, contava el cas d'un jove anònim de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, de "molte laudabili condizioni", que "per la sua devozione era andato in Terra Santa, e nella sua tornata la maestà del re l'amava tanto" que eixí al port a rebre'l personalment.¹⁰⁴¹⁵ Pels anys 1450-1451, un dels secretaris d'Alfons I de Nàpols, Lluís Sescases, peregrinà a Jerusalem amb el "senyor de Bergues" (un dels personatges ben tractats del *Curial*);¹⁰⁴¹⁶ ingressà després en l'orde dels hospitalers de Jerusalem i dedicà els darrers anys de la seua vida a promoure la croada per tota Europa.¹⁰⁴¹⁷ Sescases, notari de la Camera della Sommara, destinat en legació diplomàtica a Milà pels anys 1446-1447, sembla que tenia una relació directa amb l'autor del *Curial* –com dóna a entendre Maria-Teresa Ferrer, fins al punt de proposar-lo com a tal–, però es evident que ell i l'autor de la novel·la participaven de visions filosòfiques del món divergents. Tampoc no sintonitzaria amb l'escriptor el *condottiero* napolità Roberto Sanseverino, comte de Marsico, que pels anys 1458-1459 peregrinà també a Jerusalem i rodalies.¹⁰⁴¹⁸ Ni amb el jutge de la Sommara Llop d'Espejo, valencià, que recordava als lectors de la seua crònica napolitana (1468-1470) les prediccions profètiques i escatològiques sobre la imminent conquesta de Jerusalem pel casal d'Aragó; interpretades a la seua manera,

---

¹⁰⁴¹³ SCHNERB, Bertrand, L'éducation d'un jeune noble à la cour de Philippe le Bon d'après les *Enseignements paternels* de Ghillebert de Lannoy, dins PAVIOT, Jacques (ed.), *Liber Amicorum Raphaël de Smedt, 3. Historia (Miscellanea Neerlandica)*, Peeters, Lovaina, 2001, ps. 113-132.

¹⁰⁴¹⁴ PÉRICARD-MÉA, Denise, La noblesse en pèlerinage à Compostelle (XIVe-XVe siècle), dins BABEL, Rainer – PARAVICINI, Werner (dirs.), *Actes du Colloque "Grand Tour" (2000) – Beihefte der Francia*, 60, Thorbecke, 2005, ps. 275-289 (p. 283).

¹⁰⁴¹⁵ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 56.

¹⁰⁴¹⁶ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (ps. 71-73).

¹⁰⁴¹⁷ Us remetem a la biografia de dit personatge, al capítol I.2.5.

¹⁰⁴¹⁸ FIGLIUOLO, Bruno, La "pietas" del condottiero: il pellegrinaggio di Roberto Sanseverino in Terrasanta (30 aprile 1458-19 gennaio 1459), dins DEL TREPPO, Mario (ed.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, Nàpols, 2001, ps. 191-200.

això sí: “Se dice che se trova per escricto che uno Alfonso à da fare grande cose nello mundo: che ave de conquistari lo Sancto Sepulcro en Gerusalem.”¹⁰⁴¹⁹

El *Bildungsreise* alternatiu plantejat per l’anònim escriptor del *Curial* –això de visitar Atenes, Tebes i el temple pagà d’Apol·lo– rompia motles; esqueixava tradicions literàries i mites molt assentats en l’imaginari popular gòtic. És com si agafàrem tot el catàleg de divises heràldiques del rei d’Aragó (els grius alats i els gerrons, el rat penat, la vibra apocalíptica, el siti perillós, el ram de mill, etc.) i els reemplaçarem de colp i volta –per a sorpresa dels artistes i del vassallam expectant– per un repertori de divises insòlites: un llibre amb una consigna ptolemaica, un casc d’Apol·lo solar infontent ciència en el portador, el triomf de l’Amor amb un *Cupidinetto* platònic sense vena als ulls, un caçador nuu abatent un senglar... ¿No és això el que féu Enyego d’Àvalos el 1449, quan oficià de mecenes del Pisanello i es deixà retratar per ell? El programa de les medalles napolitanes del Pisano s’aparta radicalment de Jerusalem i de l’horitzó apocalíptic del casal d’Aragó, per a oferir-nos una imatge evocadora de la Grècia clàssica, la Roma imperial i el Parnàs de la medalla de D’Àvalos. I això que només arribar a la cort, abans de passar a treballar sobre els motles, el pintor s’havia preocupat d’alafagar al rei amb una col·lecció d’esborranys plena de grius i de dracs alats, corones gòtiques i fantasies flamígeres i punxonoses, les quals s’han conservat en un manuscrit a París. Tot això, com el *passagium* telegràfic de Curial per Jerusalem, desaparegué del projecte real i fou reemplaçat per un repertori iconològic de divises i al·legories renaixentistes. Només algú amb amics humanistes, influència sobre el monarca i autoritat suficient, com era D’Àvalos, podia atrevir-se a tant.¹⁰⁴²⁰

Podríem pensar, així mateix, que la presència de Jerusalem i Atenes funciona molt bé, en el plànol simbòlic de la novel·la, ja que Alfons el Magnànim es reivindicava oficialment com a rei de Jerusalem i duc d’Atenes. Aquest simbolisme és un tant accessori per a l’escriptor, en relació amb la lliçó moral que pretén transmetre al dedicatari, però també caldria tenir-lo en consideració. Recordem que el regne croat de Jerusealem s’originà el 25 de desembre del 1100, quan Balduí I cenyí la corona. El 1225, Frederic II Hohenstaufen es casà amb Elisabet de Brienne i Montferrat, hereva del tron hierosolimità, i creà una primera línia successòria. Tanmateix, el 25 de desembre del 1342, el papa d’Avinyó Climent VI, amb la butla *Gratias Agimus*, legitimà Robert I

---

¹⁰⁴¹⁹ ESPEJO, Llop d’ (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d’Aragona*, ed. a cura d’Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 140.

¹⁰⁴²⁰ Aspectes dels quals hem tractat extensament en el capítol I.3.4.

d'Anjou, rei de Nàpols com a rei de Jerusalem i creà una segona línia de reis *de iure* (Jerusalem havia sigut ocupada, *de facto*, per Saladí, l'any 1187, i recuperada durant segles per a l'Islam).¹⁰⁴²¹ Elisabet de Brienne morí el 1228, de les complicacions del part de Conradí Hohenstaufen,¹⁰⁴²² efímer rei de Nàpols, i aquest fou decapitat el 1268. Aleshores, la cort suprema del regne de Jerusalem en l'exili dictaminà a favor d'Hug III de Lusignan, rei de Xipre, com a legítim successor d'Elisabet de Brienne.¹⁰⁴²³ Amb la qual cosa, el títol prosseguí en disputa entre els Anjou-Durazzo d'Hongria-Nàpols (d'on procedien els drets d'Alfons I) i els Lusignan de Xipre.

En temps d'escriptura del *Curial*, doncs, eren dos els reis o prínceps sobirans que mantenien en disputa el títol de Jerusalem (deixant ara de banda el cas Renat d'Anjou, *roy de Sicile*, que havia perdut *de facto* el tron de Nàpols-Jerusalem l'any 1442): Alfons el Magnànim (1435-1458), en qualitat de "fill adoptiu" de Joana II d'Anjou-Durazzo (reina de Nàpols, Hongria i Jerusalem, successora dels beneficis de la butla del 1342), i Joan II de Xipre (1432-1458). Una tercera branca que reclamava la corona eren els descendents de Sohier d'Enghien i Brienne (+1367),¹⁰⁴²⁴ branca genealògica que s'extingí en Maria d'Enghien i del Balzo (1384-1446), mare de Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo.¹⁰⁴²⁵ I l'hereva universal d'aquest era la duquesa de Calàbria, des del 1445, Isabella de Tàrent, muller del que seria després Ferran I de Nàpols. Amb la qual cosa, la reclamació teòrica del tron de Jerusalem per aquesta branca dels Brienne-Enghien requeia també, des del 1446, en els *Aragona* del regne napolità.

El rei Alfons V d'Aragó i I Nàpols, per bé que no tenia cap interès real en dur a terme la croada, no descurà l'efecte iconogràfic (heràldic, numismàtic, propagandístic) del títol hierosolimità. Li aprofitava de targeta de presentació davant el duc de

---

¹⁰⁴²¹ SÁNCHEZ PRIETO, Ana Belén, La intitulación diplomática de los Reyes Católicos: un programa político y una lección de historia, dins *III Jornadas Científicas sobre documentación de la época de los Reyes Católicos*, Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas – Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2004, ps. 273-301 (p. 285).

¹⁰⁴²² DELLE DONNE, Fulvio, Isabella (Jolanda) di Brienne, regina di Gerusalemme e di Sicilia, imperatrice, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 62, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/isabella-di-brienne-regina-di-gerusalemme-e-di-sicilia-imperatrice_Dizionario-Biografico/>

¹⁰⁴²³ DE FRANCISCO OLMOS, José M^a., El *coronato* napolitano. Una moneda documental y propagandística, dins *Revista general de información y documentación*, 13/1, Madrid, 2003, ps. 51-76 (p. 57, n. 10).

¹⁰⁴²⁴ VEGEU EDBURY, Peter W., *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

¹⁰⁴²⁵ Sobre aquesta família, radicada al regne de Nàpols, vegeu DELLE DONNE, Fulvio, Isabella (Jolanda) di Brienne, regina di Gerusalemme e di Sicilia, imperatrice, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 62, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/isabella-di-brienne-regina-di-gerusalemme-e-di-sicilia-imperatrice_Dizionario-Biografico/>

Borgonya, molt interessat en les cabòries d'Ultramar. Així, quan Felip el Bo escrigué a Alfons d'Aragó per a proposar-li la formació d'una lliga antiislàmica i croada (1443), acabada per fi la conquesta de Nàpols, aquest li respongué vagament (3 de gener del 1444) dient-li que li semblava perfecte plantejar-se, ara que tenia més temps, el rescat de "la sancta casa de Hierusalem."¹⁰⁴²⁶ També representava, el títol de *rex Hierosolymae*, un signe de distinció en inscripcions, segells i medalles, i d'excusa per a designar un rei d'armes anomenat *Jerusalem* (*fl. ca.* 1447-1462): el mateix que apareix en escena en la ficció cavalleresca *Tirant lo Blanc*.¹⁰⁴²⁷ La creu potençada de Jerusalem o creu de huit puntes (*croce ramponata*, en italià) figurava en tots els paraments heràldics, tant del rei Alfons com del seu successor, Ferran de Trastàmara (àlies d'Anjou-Durazzo), duc de Calàbria, per ser també l'emblema heràldic del ducat principesc.

La deriva del personatge de la novel·la cavalleresca des de Jerusalem al monestir del Sinaí forma part del programa de visites que feien els peregrins occidentals.¹⁰⁴²⁸ Amb l'al·licient, per al lector, que Curial es troba amb un vell conegut com és el Sanglier, convertit en un anacoreta proselitista. Allí s'havien descobert per l'any 800 les suposades restes de santa Caterina màrtir d'Alexandria, que afavorien la rededicació del lloc, encara que les visites d'occidentals no foren habituals fins als segles XII-XIII. El 29 d'octubre del 1435, el papa Eugeni IV promulgà una butlla d'empara per al mític cenobi.¹⁰⁴²⁹ La comunitat de monjos disposava d'un retaule regalat pel cònsol català de Damasc el 1387. Martí I l'Humà ajudà els anacoretas a acaptar almoines a la Corona d'Aragó pels anys 1406-1410. Ja en temps del Magnànim, el 1421 es presentà a la reina

---

¹⁰⁴²⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 79v-81r; citat per MARINESCU, Constantin, Ressenya del 'Segon Congrés Internacional d'Estudis Bizantins (Belgrad, 1927)', dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 8, Barcelona, 1927-1931, ps. 46-48 (p. 48); PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVè siècle-XVè siècle)*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne (« Cultures et civilisations médiévales »), París, 2003, ps. 98-99.

¹⁰⁴²⁷ RIQUER, Martí de, Introducció a MARTORELL, Joanot – GALBA, Martí-Joan de, *Tirante el Blanco. Versión castellana impresa en Valladolid en 1511*, Espasa-Calpe, Barcelona, 1974, vol. 1, p. 178. Vegeu també CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 152: Alfons d'Aragó escriu a Felip de Borgonya (14 d'abril del 1454) per a avisar-lo que prompte hi arribarà a la seua cort el rei d'armes Jerusalem per a negociac la concessió del Toisó d'Or a un "criat" seu.

¹⁰⁴²⁸ Vegeu el cas, tan ben documentat, de l'andalús Pero Tafur, que efectuà aquesta ruta pels anys 1430-1431, amb cinc criats i quatre atzembles, segons PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Encuentro del viajero Pero Tafur con el humanismo florentino del primer Cuatrocientos, dins *Revista de literatura*, vol. 73, núm. 145, Madrid, 2011, ps. 131-142 (p. 134).

¹⁰⁴²⁹ FLORISTÁN IMÍZCOZ, José María, Santa Catalina del Monte Sinaí y España, dins *Erytheia. Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 21, Madrid, 2000, ps. 167-211 (p. 179).

Maria un comissionat venecià –de nom *Carlo*– que acaptava per al monestir. El 1442 tornà a visitar la sobirana aquest mateix Carlo o un homònim que plegava almoines per al Sinaí. Després d'això, sols hi ha notícies esporàdiques d'alguns pelegrins dels anys 1447 al 1457 que, en tornar a Barcelona, rebien autorització per fer col·lecta per al Sinaí.¹⁰⁴³⁰ L'únic document que relaciona directament el monestir de Santa Caterina amb la cort napolitana d'Alfons el Magnànim està revisat, casualment, per Enyego d'Àvalos, l'11 de gener del 1445. Diem que casualment, perquè en aquells dies (5 de desembre del 1444-28 de gener del 1445) el rei dirigia personalment els operatius del setge de Cotró (Crotone), la plaça més important de Calàbria. El context era el d'una guerra contra els calabresos rebels en fase molt avançada. Una part de la cancelleria reial s'hi havia desplaçat ací, amb els secretaris Arnau Fonolleda i Francesc Martorell al capdavant. D'Àvalos, en qualitat de lloctinent de gran camarlenc, s'ocupava de rebre visites, despatxar afers de govern secundaris i revisar la tasca dels buròcrates. En aquelles circumstàncies, arribà al campament l'ambaixador dels monjos del monestir de Santa Caterina del mont Sinaí, als quals se'ls atorgà llicència per a acaptar almoines pel regne de Nàpols. La concessió la redactà Fonolleda per manament reial rutinari (*dominus rex mandavit*), però davall la supervisió de D'Àvalos, la signatura del qual reitera al peu de la majoria dels documents d'aquest registre amb la fórmula: "*Vidit Ennecus de Davalos, locumtenens magni camerarii.*"¹⁰⁴³¹

Del Sinaí, Curial navega fins a Atenes, un lloc que els almogàvers catalans lliuraren a Pere IV el Cerimoniós, rei d'Aragó, el qual assolí el títol de duc d'Atenes i Neopàtria l'1 de setembre del 1379. Poc després, un partit proangeví es féu amb el poder i els desallotjà del Partenó (1388) i del castell de Neopàtria (1390).¹⁰⁴³² No obstant això, els successius monarques catalanoaragonesos continuaren reivindicant-se'n ducs. El *condottiero* Joan de Ventimilla (o Giovanni di Ventimiglia, marquès de Gerace), durant la seua expedició a Grècia (1444-1445), estava negociant amb el dèspota bizantí de Mistra, Constantí Paleòleg, la devolució dels ducats a la Corona d'Aragó, però les converses restaren interrompudes en novembre del 1444 quan es

---

¹⁰⁴³⁰ DURAN DUELT, Daniel, La Corona de Aragón y el Sinaí en la Edad Media: A propósito del retablo de Santa Catalina de Bernat Maresa, cónsul catalán en Damasco, dins *Erytheia. Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 32, Múrcia, 2011, ps. 217-244.

¹⁰⁴³¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.903, fs. 190v-191r, Campament contra Cotró, 11 de gener del 1445; referenciat per FLORISTÁN IMÍZCOZ, J. M., Santa Catalina..., p. 183; DURAN DUELT, D., La Corona de Aragón y el Sinaí..., p. 225.

¹⁰⁴³² SÁNCHEZ PRIETO, A. B., La intitulación diplomática..., p. 283.

conegué la victòria turca a Varna.¹⁰⁴³³ El mateix monarca, que havia atorgat a Ventimilla el virregnat dels ducats grecs,¹⁰⁴³⁴ envià lletres des de Calàbria a Constantí i a Tomàs Paleòleg (27 de novembre del 1444) reivindicant formalment les places d'Atenes i Neopàtria, ocupades pels turcs des del 1429.¹⁰⁴³⁵ Insistí en la reivindicació pel 1447, en temps de redacció del *Curial*, i es plasmà la reclamació fins i tot en el camp de la numismàtica: Ramon d'Hortafà, seguint ordres del rei transmeses per Arnau Fonolleda, encunyà 1.500 ducats en monedes de carlins d'argent al virregnat de Grècia, Albània i Esclavònia, l'any 1454, en nom del duc d'Alfons d'Aragó, duc d'Atenes. Lluïen les peces un escut del regne de les Dues Sicílies, el títol de “REX SICILIE” o “VTRIVSQUE SICILIE” i la llegenda reivindicativa “AThENAR[VM] : NEOPATRIE : DU[X].”¹⁰⁴³⁶ Ara bé, l'ímpetu conqueridor dels otomans impedí recuperar les mítiques possessions. Els títols grecs –ducals i virregnals– d'Alfons el Magnànim foren només honorífics.

En altre ordre de coses, Atenes era un referent que tenien en ment els intel·lectuals de la Corona d'Aragó i els lectors/oients de *Curial e Güelfa* que gaudiren d'una mínima formació cultural. L'eclesiàstic humanista Joan Margarit, en la seua resposta a la proposició del rei pronunciada en les corts catalanes (Barcelona, 16 d'octubre del 1454), recordava com la senyera de la nació catalana havia onejat al castell de la “vetustíssima e famosíssima Atenes, d'on és eixida tota la elegància, eloqüència e doctrina dels grechs.”¹⁰⁴³⁷ A Castella, Diego de Burgos, en el prefaci al *Triunfo del marqués* (1458), recorda com Santillana havia contribuït a restaurar “la gloria de los famosos onbres de Atenas o de Academia, e también de romanos, trayendo a ella gran copia de libros de todo género de filósofos en estas partes fasta entonçe non conoçidos, enseñando él por sí a muchos e teniendo onbres muy sabios que a la letura de otros aprovechasen...”¹⁰⁴³⁸

¹⁰⁴³³ MARINESCU, Constantin, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, ps. 100; OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 213.

¹⁰⁴³⁴ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 315-316.

¹⁰⁴³⁵ CERONE, Francesco, La politica orientale di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 27, Nàpols, 1902 (ps. 2-93, 384-456, 555-634, 774-852) i 28, 1903 (ps. 154-212); separata, Tipogr. de Luigi Pierro e figlio, Nàpols, 1903, ps. 374 i 430-431.

¹⁰⁴³⁶ CRUSAFONT SABATER, Miquel, La moneda albanesa d'Alfons el Magnànim, dins *Acta numismatica*, 32, Barcelona, 2002, ps. 91-99 (ps. 96-98).

¹⁰⁴³⁷ TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976, apèndix XV, p. 339.

¹⁰⁴³⁸ Citat per SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, ps. 461-462; AGUADÉ NIETO, Santiago, *Libro y cultura italianos*

De Burgos podia considerar-se, doncs, deixeble dels homes preclars que animaren el moviment humanista, com Coluccio Salutati. El canceller florentí, en *De laboribus Herculis* (1406, ll. II, cap. 11) relaciona pseudoetimològicament *Athene* amb el grec *athanatos*, ‘immortalitat’, perquè la fama eterna està reservada als homes *científics* i *estudiosos* (“*quod eternitate fame a viris scientificis et studiosis quedam immortalitas acquiratur*”), qualificatius que l’autor del *Curial* associa al cavaller viatger. Afig Salutati que aquesta fama s’adquireix estudiant la ciència mare, la filosofia moral (“*scientia matre, que dicitur philosophia*”) de la mà dels grans filòsofs de l’Antiguitat. L’autor del *Curial* al·legoritzarà molt bé aquesta jerarquia situant Bacus/Filosofia, “aquell deu que los gentils apellaven déu de sciència” com a president de les arts liberals i destí final d’aquell que s’inicia en l’estudi d’aquestes (*CeG* III.78-79).

Tenint en compte les orientacions dels erudits del 1400, a la Itàlia de l’humanisme plenament consolidat, el nom d’Atenes s’havia configurat com un mena d’emblema toponímic del saber excels dels antics. I no sols per als filòsofs. Vet com un poeta cortesà de Milà, Bernardo Bellincioni, fascinat per la proliferació de savis –i d’hel·lenistes– que havia generat l’humanisme llombard, escrigué: “Venite, dicho, a Athene hoggi Milano, / Ov’è il vostro Parnaso...” Atenes i el mont Parnàs, a manera de *translatio studii*, s’havien traslladat a Milà, a l’Atenes del segle XV.¹⁰⁴³⁹

L’Atenes del *Curial* és molt famosa també: donà lleis a Roma¹⁰⁴⁴⁰ i fou seu d’un “studii” (‘universitat’, ‘acadèmia’, en el llenguatge de l’època) on s’aprenia “la sciència de conèixer Déu” (*CeG* III.11). Assistim a una nova provocació, si recordem allò que sant Pau trobà quan visità Atenes (*Fets dels Apòstols* 17,16-18): “Mentre Pau esperava a Atenes, s’indignava de veure la ciutat plena d’ídols (...). També alguns filòsofs epicuris i estoics que conversaven amb ell. Alguns es preguntaven: ‘Què deu voler aquest xarraire?’” En vista del panorama cultural, Pau començà el seu discurs a l’Areòpag (17,22-23): “Atenesos, veig que en tot sou molt religiosos, perquè, recorrent la ciutat i contemplant els vostres llocs sagrats, fins i tot he trobat un altar que porta aquesta inscripció: ‘al déu desconegut’.”¹⁰⁴⁴¹ El literat inverteix l’Evangeli: transforma la

---

en la Corona de Castilla durante la Edad Media, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1992, ps. 301-302.

¹⁰⁴³⁹ VALORI, Marina, “Venite, dico Athene, hoggi Milano, ove è il nostro Parnaso Ludovico”, dins PAGARINI, Carlo (ed.), *Ludovico il Moro, la sua città e la sua corte (1480-1499)*, New Press, Como, 1983, ps. 105-128.

¹⁰⁴⁴⁰ El mite de la *translatio studii* que hem llegit també en Diego de Burgos: la migració del saber d’Atenes a Roma i de Roma a París.

¹⁰⁴⁴¹ Seguim el text de *La Bíblia valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Llibre dels Fets dels Apòstols*, p. 245.

denúncia de paganisme absurd que fa l'apòstol quan assenyal el "déu desconegut", en una Acadèmia de Plató i Aristòtol que ensenyava a "conèixer Déu".

L'única explicació raonable a la sàtira evangèlica –una lectura no aconsellable per a inquisidors o eclesiàstics susceptibles del 1440, com el que denuncià Lorenzo Valla– és que se'ns volguera recordar, a punt de visitar Curial el Parnàs, el vincle entre poesia i teologia que estableix Aristòtil (*Metaphisica*, I,iii,983b,27), cita Agustí (*De civitate Dei*, XVIII,14: "*poetas primos fuisse theologos*") i recull Giovanni Boccaccio (*Genealogie deorum gentilium*, ll. XIV,8).¹⁰⁴⁴² Tot això, si consideren que "la ciència de conèixer Déu" és la teologia. Podria ser també la metafísica dels antics. O qui sap si la mística *teosofia* dels neoplatònics (*sofía* = ciència + *Theós* = Déu, Bé suprem) tan popular poc després a la Florència dels Medici. L'interès per la teosofia ja existia entre els humanistes de la primera meitat del segle XV. Les obres del pseudo-Dionís Areopagita (erudit i jutge de l'Areòpag, que escoltà predicar sant Pau –*Fets* 17:34– i primer bisbe d'Atenes¹⁰⁴⁴³), incloses *Els noms de Déu* i *Teologia mística*, foren traduïdes el 1436 per Ambrogio Traversari (1386-1439) i posades a disposició dels seus amics Filelfo, els Decembrio, Barzizza, etc.¹⁰⁴⁴⁴ Aquests humanistes eren amics també d'Enyego d'Àvalos, cosa que podria haver-li reportat alguna notícia sobre aquesta, no teologia, sinó "*scientia cognoscendi Deum*", com figura en les versions llatines i en els comentaris medievals del pseudo-Dionís. En qualsevol cas, el curiós i superdotat camarlenc del Magnànim, Enyego d'Àvalos, no tenia formació d'humanista. Algú li degué recomanar que, si tenia interès en el tema, s'instruïra per la font tradicional d'informació sobre el fals Dionís d'Atenes: l'exposció glossada i accessible de la *Jerarquia Celest* –una de les obres més conegudes del neoplatònic grec– d'Hug de Sant Víctor. Aquest manual de *teosofia* bàsica figura entre els llibres heretats per la filla d'Enyego, Costanza d'Avalos. Estava enquadernat acuradament, en cuir lleonat. L'inventari notarial ens dóna a entendre que el propietari tractava reverencialment l'obra i l'havia manada a copiar en un format codicològic de luxe: "*Uno* [un llibre]

---

¹⁰⁴⁴² BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogía de los dioses paganos*, ed. a cura de M^a. Consuelo ÁLVAREZ i Rosa M^a. IGLESIAS, Editora Nacional, Madrid, 1983, p. 821: "Yo, por más que Aristóteles diga, quizá arrastrado por el argumento antiguo, que los poetas fueron los primeros teólogos..."

¹⁰⁴⁴³ En realitat, el pseudo-Dionís confós amb ell fou un anònim teòleg bizantí dels segles V-VI, d'inspiració neoplatònica, que usà el pseudònim de Dionís Areopagita. La falsedat de l'atribució no s'aclarí fins el segle XVI.

¹⁰⁴⁴⁴ Vegeu LACKNER, Dennis F., *The Camaldolese Academy: Ambrogio Traversari, Marsilio Ficino and the Christian Platonic Tradition*, dins ALLEN, Michael J. B. – REES, Valery – DAVIES, Martin (eds.), *Marsilio Ficino: his Theology, his Philosophy, his Legacy*, Brill – Nhej, NV Koninkijke, Leiden – Boekhandel en Drukkeris, 2002, ps. 15-44.

grande, in pergamena, che sono l'Esposizione del magno Ugone sopra Dionisio Areopagita".¹⁰⁴⁴⁵ L'autor de *Curial e Güelfa* podia haver consultat dit llibre. O potser havia oït només opinar sobre aquella *sciència*, sense tenir encara oportunitat d'haver-se'n informat.

La visita cultural a Grècia passa també per la mítica Tebes: "aquella ciutat que primerament murà Cadmo, de la qual tant scrivi Staci en lo seu *Thebaydos*" (*CeG* III.24). A partir d'ací, els emplaçaments deixen de tenir un sentit geogràfic per a evocar –en un ambient oníric molt poetitzat– paisatges olímpics i polèmiques metaliteràries. El somni del Parnàs, doncs, ja no mereix consideració informativa a títol geogràfic, de manera que el reservem per a un comentari més detingut.¹⁰⁴⁴⁶ Pel que fa a Tebes, els lectors cortesans del *Curial*, i no sols els que tingueren una mínima formació en cultura clàssica, sabrien qui era Cadme i altes tebens esmentats a continuació, perquè existien obres de divulgació en llengua vulgar. Pensem ara en les *Istòries thebanes et troyanes* que posseïa el príncep de Viana,¹⁰⁴⁴⁷ el qual tingué cort pels anys 1457-1458 a Nàpols, on es féu amic de D'Àvalos i intercanvià llibres amb ell.¹⁰⁴⁴⁸ El 1453, Alfons el Magnànim, aprofitant un viatge de Lluís Despuig a Venècia, demanà a aquest que s'interessara per aconseguir exemplars de la *Tebaida* d'Estaci.¹⁰⁴⁴⁹

Líbia, les hortes de Tunis i les alqueries de València

Una vegada deixats arrere els escenaris de l'Antiguitat clàssica, *Curial* s'exposa a patir els avatars que portaren Enees als braços de Dido, reina de Cartago. En el llibre I de l'*Eneida*, Virgili fa que Juno moga una tempesta contra l'heroi per tal d'impedir que ell i els seus troians desembarquen a Itàlia i acomplisquen el seu destí, que és fundar la immortal Roma. La deessa demana a Èol que allibere els vents, però Neptú, contrariat per la injúria d'aquest, recondueix els troians exiliats a les platges de Líbia. *Curial* també naufragarà i caurà –involuntàriament– en els braços d'una africana, Camar, sobre

---

¹⁰⁴⁴⁵ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302 (p. 300).

¹⁰⁴⁴⁶ Us remetem, a tal efecte, al capítol II.5.3.

¹⁰⁴⁴⁷ CINGOLANI, Stefano M., "Nos, en leyr tales libros, trobemos plazer e recreation". L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127 (p. 102). Segurament, es tractava d'un dels arromançaments d'Estaci en francès que circulaven per França i Borgonya.

¹⁰⁴⁴⁸ Més detalls en el capítol I.3.4.

¹⁰⁴⁴⁹ MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d'Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307 (doc. 4, p. 302).

el solar que antigament havia ocupat la Cartago púnica fundada per Dido. El seu itinerari de regeneració moral l'obligarà a efectuar un recés de sis anys i mig en un hort als afores de Tunis, pròxim a les runes de Cartago i pertanyent al noble Faraig Audilbar, membre d'una casa considerada “la pus rica de tota Líbia” (*CeG* III.61).

Benvenuto Rambaldi da Imola, un exegeta de Dante molt llegit i consultat per l'anònim escriptor, assaja una interpretació moral de l'*Eneida* de Virgili basada en una falsa etimologia del corònim *Líbia*, que el duu a relacionar-lo amb la *libido*. Diu que, sent Enees un fill de Venus, deessa de luxúria, que defugia el vici per encaminar-se cap al port segur de la virtut (el seu destí fundacional a Itàlia), la *libido* de la *líbia Dido* s'havia interposat en el seu camí (*Inferno*, cant V, versos 61-63): “*Dum navigat in Italiam, idest tendit ad virtutem, ubi tamquam in portu requiescat, subito rapitur per tempestatem amari amoris a via recta et defertur in Libiam, idest 'libidinem'.*” Fonamenta la falsa etimologia en el fet que l'Àfrica siga una regió càlida i propícia a agitar els ardors de la luxúria i la sensualitat. Amb la qual cosa, l'heroi Enees romangué algun temps captiu d'aquella voluptuositat que l'apartava del seu honorable propòsit. Fins que, segons que consta en la poètica ficció de Virgili, Júpiter li envià Mercuri perquè l'amonestara i el redirigira “*in ipsam viam suam a qua incaute recesserat.*”¹⁰⁴⁵⁰ Curial el llombard, un nou Enees, comprovarà en l'hort de Tunis, així mateix, que la terra líbica és propícia a moure la *libido*, però la seua reconducció virtuosa per part d'un déu olímpic –Bacus– la diferirà l'anònim per a un moment posterior.

L'escriptor, admirador de Virgili, reescriu alterant alguns aspectes la tempesta i fa que la galera on viatja Curial encalle en un punt molt concret de Líbia (regió que, per a l'anònim comprenia les actuals Líbia i Tunísia): “davant Trípol de Barberia” (*CeG* III.37). Heus ací un altre topònim al·lusiu a les gestes d'Alfons el Magnànim. I és que, acabada amb èxit la campanya de Gerba (1432), el rei d'Aragó efectuà una segona expedició naval, des de Marsala (Sicília) i contra els pirates musulmans de Trípoli, *Trípol de Barberia* en la documentació cancelleresca i en el *Curial* (estiu del 1433). Els fets són contats al detall en la crònica llatina, acabada a Nàpols pel 1443, del valencià Gaspar Pelegrí,¹⁰⁴⁵¹ però no consten en cap altra crònica del regnat.¹⁰⁴⁵² Jerónimo

---

¹⁰⁴⁵⁰ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹⁰⁴⁵¹ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, ll. 5, paràgraf 140 i ss.

Zurita, que en troba notícia a l'arxiu reial, diu que “en este segundo pasaje [el rei] fue a Trípol y entró por Berbería por cincuenta millas, cosa de que no hallo memoria en ninguno de los autores de aquellos tiempos.”¹⁰⁴⁵³ Alfons V atacà per sorpresa el port de Trípoli i es produí un combat amb els musulmans. En el viatge de retorn atacaren Mahdia (coneguda pels occidentals com *Àfrica*), en la costa oriental tunisenca.¹⁰⁴⁵⁴

Ara bé, en el trajecte de cabotatge entre Trípoli i Mahdia, s'ennegrí el cel i es produí una terrible tempesta: “*Ob eam rem atra nubium caligo discriminaverat celum, atque subito procella tumore valido undam impulsat.*”¹⁰⁴⁵⁵ Al litoral, els moros cridaven terriblement i llançaven projectils contra les galeres del rei, pensant que farien tothom presoner: “*christianos inter fluctus devectoros ad interitum aut eternam dampnationem captivari putantes et emptiones fieri, his igitur reatibus, illi ovantes, ut terreretur hostis, maximos exprimunt profanos sermones.*”¹⁰⁴⁵⁶ Tanmateix, els hàbils mariners aconseguiren dominar les naus i es refugiaren en un port proper. Aquesta relació de coses ressona en *Curial e Güelfa*. I el fet que Curial naufrague en companyia d'un tal *Galceran de Madiona*, potser té relació amb aquells fets. No deixa de ser coincident que, en l'atac a *Mahdia*, immediatament posterior a la tempesta, destaque el cavaller i aventurer valencià –d'ascendència castellana– *Galceran Suárez*: “*Galserandus Suaris, regis Cipri gener, etsi Valentinus arcu recurvo in dextra more Gallico...*” Aquell valencià, que sabia disparar l'arc a l'estil normand i que era gendre del rei de Xipre, encertà magistralment tots els trets i causà una matança en el bàndol enemic. El cronista s'admira del coratge i de la sang freda d'aquest guerrer, presentat heroicament.¹⁰⁴⁵⁷ Els futurs lectors de *Curial e Güelfa* en guardarien un bon record; suposant –com suposem– que es trobaren entre els lectors de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. A aquests anava destinada la crònica de Pelegrí, acabada de redactar el 1443.

Un altre paral·lelisme es produeix quan Curial i Galceran són venuts a “un moro estranger, lo qual dins en terra més de quaranta legües los més” (*CeG* III.37), cosa que recorda el testimoni de Zurita, basat en algun relat cancelleresc, que afirma que el rei

---

¹⁰⁴⁵² Com bé documenta l'editor en: PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 10.

¹⁰⁴⁵³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 55 (XIV.15).

¹⁰⁴⁵⁴ Amb aquesta denominació apareix en MÁRMOL CARVAJAL, Luis del, *Descripción general de África*, Granada-Málaga, 1573-1599, part 1, vol. 2, f. 292v.

¹⁰⁴⁵⁵ PELEGRÍ, G., *Historiarum Alphonsi regis...*, p. 198 (V.201).

¹⁰⁴⁵⁶ *Ibidem*, p. 198 (V.204).

¹⁰⁴⁵⁷ *Ibidem*, ps. 206-207 (V.269-271).

d'Aragó “entró por Berbería por cincuenta millas” terra endins. Segons Pelegrí, perquè volia explorar aquell país, en previsió de sotmetre'l quan fóra rei de Nàpols. A continuació, els captius són adquirits per un musulmà ric de Tunis (*Túniz/Túniç*), que posseeix la casa “pus rica de tota Líbia, e per ventura d'Àfrica” (*CeG* III.61). Quan Alfons el Magnànim atacà l'illa de Gerba, el 1432, cronistes i humanistes la situaren enfront de la costa de *Libya*,¹⁰⁴⁵⁸ cosa que coincideix també amb el concepte geogràfic manejat per l'anònim del *Curial*. Una vegada arribat Curial a Tunis, l'acció es localitza en un àmbit hortícola i rural proper a la capital homònima del país, on resideix el sultà o, segons l'escriptor i la cancelleria reial, “lo rey de Túniz”.

No es estrany, a tot això, que la nova Dido del segle XIII siga una mora anomenada Camar/Cammar. Les ruïnes de l'antiga Cartago dominen una plana hortícola pròxima a la capital del país, que els mercaders italians del segle XV anomenaven precisament *Cammar* (l'actual *Qamart*, en àrab; *Gammarth*, en atles de nomenclatura anglesa).¹⁰⁴⁵⁹ Tot sembla indicar que l'escriptor no havia visitat Tunis, però es trobava informat de les similituds paisatgístiques que presentava amb la ciutat i l'horta de València: ambdós eren paisatges de conreus intensius, modelats per la revolució agrícola de l'Islam, i comptaven amb una densa població. Així, quan l'anònim autor descriu l'heretat del propietari del captiu Curial (*CeG* III.38), escriu:

“Tenia aquest cavaller en les ortes, luny de Túniz mija legua, una casa gentil e molt bella, nova, flamant e tan blanca com una coloma, ab un ort molt gran e bell e ben plantat de molts arbres; e moltes altres terres. E aquell cavaller delitava's molt en aquella casa, e comprà aquells dos catius per a conrear aquell ort e aquelles terres (...). E ab mala cara los manà que cavassen e que haguessen cura d'aquell hort (...). E axí Johan e Berenguer per aquell ort se començaren a deportar, cavant e conreant l'ort e totes les terres; e, finalment, en poc de temps foren molt bons llauradors.”

El propietari urbà i cortesà del rei de Tunis s'anomenava Faraig i era un home que es “delitava molt” eixint de la ciutat a passar temporades a la seua possessió periurbana; circumstància que reflecteix el costum de la cavalleria i el patriciat urbans de València,

---

¹⁰⁴⁵⁸ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 172-186.

¹⁰⁴⁵⁹ Sobre el personatge de Camar i la seua relació amb Dido, reina de Cartago, vegeu el capítol II.3.12.

de delitar-se passant alguns dies a les alqueries periurbanes, en les fèrtils hortes que circumdaven la ciutat. Com la de Tunis, les alqueries de València disposaven d'una casa emblanquinada, amb distintes estances, i un hort clos i arborat que servia de protecció.¹⁰⁴⁶⁰ Al defora, hi havia, com en el cas que se'ns descriu, “moltes altres terres” annexes a l'alqueria, que formaven part de l'explotació agrícola. Aquell “ort e totes les terres” no eren procurats per *pagesos* (denominació corrent a Catalunya però quasi desconeguda a València), sinó per *bons lauradors*, com en *Curial e Güelfa*. En els contractes agrícoles del regne valencià, els treballadors es comprometien a portar les explotacions “a ús e costum de bon llaurador.” Un fet que no precisa l'autor, però que és deduïble pels seus referents literaris –l'*Eneida* de Virgili, pel que fa al cas– és la localització *idònia* d'aquesta alqueria a mitja llegua de Tunis, com s'indica, i segur que en direcció nord-oest. És a dir, situant-nos a la *Cammar* del segle XV, on els estrangers podien observar –com les poden visitar encara els actuals turistes– les ruïnes arqueològiques de la Cartago clàssica: el regne de Dido. El nom de l'enamorada de Curial reforçaria, doncs, la voluntat de l'escriptor de reeditar –amb les variants i les reinterpretacions oportunes– l'*affaire* amorós d'Enees i Dido.

Com s'ha vist, les terres que treballaven Curial/Joan i Galceran/Berenguer eren relativament pròximes a la capital i al palau reial. De manera que el sultà cavalcava sovint “per aquelles ortes, e passava prop casa de Faraig” (*CeG* III.49). Quan arriben a Trípoli els emissaris enviats per Melchior de Pando a localitzar Curial, es desplacen a Tunis i pregunten pels carrers de la ciutat, “axí a mercaders com a catius christians” (*CeG* III.41). Els lectors de la novel·la estaven plenament informats de l'existència d'un rei i d'un regne de Tunis, al qual afluien en el segle XV mercaders de distintes nacionalitats (els genovesos i catalans de la novel·la, i altres) i on existia un actiu comerç d'esclaus cristians capturats per pirates. Precisament, una de les comeses principals dels ambaixadors que Alfons el Magnànim enviava a Tunis, i de l'ambaixador tunisenc i els seus parents que residien a la cort de Nàpols (apareixen fins i tot en l'arc de triomf de Castel Nuovo), era la de negociar l'intercanvi i l'alliberament de captius. Així que l'ambientació és bastant versemblant i s'ajusta, d'altra banda, amb les impressions generals adquirides per viatgers i mercaders de l'època.

Valga de mostra la pintoresca estampa que ens ofereix Gutierre Díaz de Games, autor d'*El Victorial* (ca. 1436), la biografia cavalleresca de Pero Niño, el qual s'havia

---

¹⁰⁴⁶⁰ Vegeu REY AYNAT, Miguel del, *Alqueries. Paisatge i arquitectura en l'horta*, Consell Valencià de Cultura, València, 2002.

criat de jove a cal conestable Ruy López Dávalos, el pare del gran camarlenc napolità, Enyego d'Àvalos: “Túnez es una ciudad muy grande, e muy fermosa çiudad. Deve aver en ella fasta çien mill vezinos. Es muy rica (...). La huerta de Túnez non ay otra tal en el mundo que en nuestra memoria sea. Ay en ella treynta mill torres; cada una torre, con su heredad, á de dar al rey cada torno de luna una dobla de oro. La tierra, e las comarcas de al derredor, es la más virtuosa e más abastada del mundo.”¹⁰⁴⁶¹

L'autor del *Curial* ens informa que els emissaris del Montserrat, després de recórrer la ciutat, “anaren per moltes alqueries e cases de les hortes” (*CeG* III.41), com si descriguera un paisatge dels afores València que coneix molt bé (com signifiquen la coloració dialectal del text i algunes preferències lèxiques).¹⁰⁴⁶² Segons l'arabista Francisco Franco, *alqueria* “es un arabismo muy específico, que no se conoce como nombre descriptivo después del s. XIV en Cataluña, y que (...) se deja de utilizar en las Baleares después del 1300 (...); sólo es utilizado en catalán como nombre común en Valencia.” Raó per la qual dedueix que “sólo lo habría utilizado un valenciano de origen.”¹⁰⁴⁶³ O qui sap si algú que s'haguera criat o haguera viscut durant molts anys a València, i haguera fet seua la terminologia dialectal o específica del país. Aquesta terminologia es concretava en el segle XV en els quaderns dels recaptadors de l'impost septennal del morabatí, que havien de recórrer “les alqueries de l'orta” de Xàtiva, Dénia, Gandia, etc. O els *llocs* (poblacions), *alqueries* (cases grans, amb hort i estances o barraques per a colons) i *cases* (més menudes) de l'horta de València, on existia una nebulosa de construccions al defora del cinturó de muralles.¹⁰⁴⁶⁴

És probable, emperò, que l'escriptor fera molts anys que no visitava València. Sembla més connectat a la realitat napolitana i, concretament, a la d'una biblioteca reial humanística, com la d'Alfons el Magnànim, d'on solien eixir en préstec alguns volums.

---

¹⁰⁴⁶¹ DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial*, ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 408.

¹⁰⁴⁶² Aspecte del qual hem tractat en els capítols I.2.6 i II.1.1.

¹⁰⁴⁶³ FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (ps. 322-323).

¹⁰⁴⁶⁴ Vegeu, per exemple, GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Hábitat rural mudéjar y penetración del capital urbano en la huerta de Xàtiva a finales de la Edad Media, dins *VI Simposio Internacional de Mudéjarismo*, Terol, 1993, ps. 789-802; VENTURA CONEJERO, Agustí, Algunos topónims de l'horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes (València, 18-21 d'abril de 2001)*, Universitat de València – Denes Editorial, València, 2002, ps. 431-456; CAMARENA MAHIQUES, José, *Colección de documentos para la historia de Gandía y su comarca*, Gandía, 1959-1961; ARROYO ILERA, Fernando, Población y poblamiento en la huerta de Valencia a fines de la Edad Media, dins *Cuadernos de Geografía*, 39-40, València, 1986, ps. 125-155.

Com “l’*Eneydos* de Virgili”, que Camar llegia “en lengua materna..., ben glosat e moralitzat, car son pare lo havia haüt del rey” (CeG III.43).

2.2. Un segle XIII actualitzat: cavalleria, música i luxe

Una vegada definit l’espai geogràfic i el recorregut del personatge, cal situar l’heroi en el temps. A diferència del *Tirant* de Joanot Martorell, que situa l’acció en un temps pròxim al lector,¹⁰⁴⁶⁵ l’anònim del *Curial* desplaça l’atenció cap a un temps mitificat per la literatura catalana i italiana¹⁰⁴⁶⁶ –el seu referent específic i explícit és Dante– com és el de Pere el Gran, rei d’Aragó i de Sicília. Això no obstant, ni l’autor és cap cronista, ni pretén elaborar una obra amb pretensions historiogràfiques. El temps teòric del relat (el segle XIII) és un temps “actualitzat” per l’ambientació, els fets, les descripcions, l’onomàstica, etc., de la novel·la; mediatitzat pel temps d’escriptura. D’altra banda, el cavaller protagonista, Curial el llombard, lluny d’estar afectat per una perspectiva vital d’“obscur fatalisme” com Tistany i companyia, “és un heroi del segle XV, quan els cavallers de les bones famílies d’Europa participaven en justes i torneigs sota la protecció de grans senyors i viatjaven amb gran impedimenta i gran desplegament de logística, amb salconduits i amb heralds. A les corts eren rebuts amb gran aparat i hi havia reis d’armes especialitzats en sabers i tècniques cavalleresques.”¹⁰⁴⁶⁷

Per bé que alguns marcadors ambientals (noms del segle XIII, absència d’armes de foc, evocacions de relats artúrics, algun arcaisme lingüístic, cançons de trobadors...) pretenen acostar el temps idíl·lic al lector contemporani, tot sol funcionar com en el segle XV: els cavallers i les dames usen penyores de vestir i arnesos del *Quatre-cents*. Els torneigs i la parafernàlia cavalleresca responen al *revival* flamíger del moment. Les monedes, els usos pecuniaris, la música, etc., ressonen com a familiars entre uns lectors que poden mirar-se gratament en l’espill de la ficció. L’autor, a més, transmet una sensació de versemblança quotidiana, d’aversió a les fantasies màgiques i als éssers extraordinaris, que només s’altera –a manera de llicència poètica– quan apareixen en

---

¹⁰⁴⁶⁵ Vegeu RIQUER, Martí de, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992.

¹⁰⁴⁶⁶ Tot fou producte de la construcció propagandística d’una imatge de perfecte cavaller i model de cortesia. Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, La noblesa, la lírica, la caça i la cortesia, dins *Mot so raso*, 3, Girona, 2004, ps. 7-15 (p. 8).

¹⁰⁴⁶⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 86).

escena figures mitològiques o quan els personatges principals cauen presos de revelacions oníriques a la manera del *Filocolo* de Boccaccio.¹⁰⁴⁶⁸ Estaríem, doncs, al davant, no d'un llibre de cavalleries, sinó d'una novel·la cavalleresca, com la qualificava Martí de Riquer, però afectada –encara que siga d'una manera un tant singular– per continguts clàssics: per l'influx de la literatura italiana.

Els anys 1260-1300 aproximadament, vistos des del 1444-1448

Els cavallers del *Curial* es desplacen per Europa com els del temps de l'escriptor. Els heralds són els del segle XV i l'atmosfera cortesana acosta l'obra a les biografies cavalleresques de moda aleshores.¹⁰⁴⁶⁹ Tanmateix, l'aparició de personatges històrics del segle XIII ens obliga, d'acord amb la voluntat evocadora de l'autor, a desplaçar cronològicament el temps del relat a la segona meitat del segle XIII. “Regnava en aquell temps...”, escriu l'anònim per a remetre'ns al passat històric (*CeG* III.5).

Seguint Miquel i Planas, Lola Badia i Jaume Torró sostenen que *Curial e Güelfa* és una “novel·la històrica” com podien ser el *Filocolo* de Boccaccio o *Paris e Viana*¹⁰⁴⁷⁰ i situen aproximadament els marges cronològics de l'acció entre la mort del rei Manfred (1266) i la de Pere el Gran (1285). Martí de Riquer trobava raonable situar l'acció al voltant del regnat de Pere III d'Aragó (1276-1285), però sense poder-ho precisar en absolut, perquè l'autor comet errades genealògiques i fa coexistir simultàniament un rei Conradí a Sicília (on regnà, conjuntament amb Nàpols, del 1266 al 1268) amb un rei Carles a “Partènopa”, Nàpols (que, si és Carles I d'Anjou, no regnà simultàniament amb Conradí, sinó *a posteriori*, 1268-1285). Aquesta simultaneïtat, que Riquer qualifica com “un cert desgavell històric”¹⁰⁴⁷¹ és compatible, això no obstant, amb la voluntat de versemblança argumental que presideix el projecte literari del *Curial*. A més, s'explica del tot per la voluntat de “celebrar” l'ascens al tron napolità d'Alfons el Magnànim (1443) projectant sobre ell una doble legitimitat: la dels Hohenstaufen de Sicília

---

¹⁰⁴⁶⁸ Obra de referència a la qual atorga una importància crucial TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281.

¹⁰⁴⁶⁹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 66); BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicauc, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'*, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200.

¹⁰⁴⁷⁰ *Ibidem*, ps. 40-41.

¹⁰⁴⁷¹ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 289.

(transmesa pels hereus de Pere el Gran i Constança Hohenstaufen als Transtamara de la Corona d'Aragó arran del Compromís de Casp, 1412) i la dels Anjou de Nàpols (de Carles d'Anjou a Joana II d'Anjou-Durazzo, mare adoptiva d'Alfons I i "àvia" de Ferran I, traspassada el 1435). No es tracta, en conseqüència, d'un "desgavell històric" per desconeixement –el *Curial* no és cap crònica–, sinó una premeditació al·legòrica interpretable quan s'efectua una lectura en clau política de l'obra.¹⁰⁴⁷²

Partint d'aquestes consideracions, Antoni Ferrando atorga importància a aquesta voluntat de recreació historicista, pel simbolisme nominal i polític que pugua haver al darrere. Es fixa en detalls, personatges i situacions, al marge dels Aragó i Anjou que pugnaren per les Dues Sicílies, per a completar el panorama de referents històrics i indicadors cronològics que fan de *Curial* un personatge del segle XIII. Com, per exemple, les dues estades a Tunis d'Enric de Castella (un dels personatges del llibre III), datades en els anys 1259-1266 i 1291-1294. O figures com Ramon-Folc VI de Cardona (1259-1320) i Guillem VII el Gran de Montferrat (marqués, 1253-1292);¹⁰⁴⁷³ un català dit Asbert de Mediona (relacionable amb el Galceran de Madiona de la ficció) que fou capità de Siracusa pel 1282 i ambaixador al Marroc pels anys 1292-1294. En el llibre II s'al·ludeix, a més, al desafiament de Bordeus (1283) entre un Pere d'Aragó que és rei i un Carles d'Anjou que, per a l'autor (com per als cronistes napolitans proaragonesos) és *duc d'Anjou*, per no considerar-lo legitimat per a cenyir la corona de les Dues Sicílies. Podríem afegir ací que el frare de la casa reial de França que tracta d'impedir la celebració del torneig de Melú en el mateix llibre II no pot ser altre que sant Lluís d'Anjou, patró d'aquesta casa nobiliària, que visqué del 1275 al 1297.

Pel que fa al Carles de Partènope que rep homenatge en el *Curial*, podria ser Carles I d'Anjou (rei de Nàpols, 1268-1285; el mateix i vilipendiat *duc d'Anjou* del llibre II?), sense descartar que pugua entendre's en el "Carles" mancat d'ordinal alguna al·lusió conjunta al Carles I i al –més magnànim i exemplar– Carles II (1285-1302),

---

¹⁰⁴⁷² Com les assajades per FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369; ÍDEM, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (ps. 826-829).

¹⁰⁴⁷³ Posat en relació amb la novel·la per MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52, per haver-se casat als 14 anys el 1257.

elogiat per les cròniques, a diferència de l'altre.¹⁰⁴⁷⁴ Poc importa a l'autor –i poc ens ha d'importar a la crítica literària, en conseqüència– que l'infant Alfons (fill de Pere el Gran, que regnà després d'ell) premorí al pare o no. Es tracta d'una errada genealògica palmària, o una “grossa inexactitud històrica”, com la denunciava Antoni Rubió i Lluch, que es reitera en distintes fonts italianes: el *Chronicon Siculum*, Dante, l'*Ottimo Comento*, etc.¹⁰⁴⁷⁵ Com també li importa poc, a l'anònim, presentar-nos a Sicília –separada de Nàpols– un “Corralí”/Conradí Hohenstaufen (rei de Nàpols, 1266-1268), de confusa ascendència genealògica, que no podia regnar simultàniament, si atenem a criteris de cronologia i propietat històrica, amb un Carles de Nàpols.

Tots aquests noms, genealogies, etc., així com la problemàtica successòria i el secular enfrontament entre els Anjou i els Aragó per la corona de les Dues Sicílies, ressonen i són de domini públic a la cort de Nàpols, per òbvies raons. En primer lloc, perquè constitueixen el marc històric de fons d'una sangonosa guerra (1435-1443) que ha costat molt d'esforç i moltes vides. I, en segon lloc, perquè existeix –al voltant de la creació literària del *Curial*– tot un corol·lari de cròniques i dietaris napolitans que presten atenció historiogràfica molt precisa als antecedents històrics de l'entronització del Magnànim. Se suposa que l'autor de la novel·la coneix per damunt l'existència d'aquestes obres i els aspectes fonamentals del relat historiogràfic en la seua versió *proaragonesa*.¹⁰⁴⁷⁶ Tanmateix, és conscient que seria molt inoportú destorbar la narració literària amb excursos erudits. Raó per la qual es limita a recordar els lectors que tot allò de què es parla, sobre les virtuts i les gestes del rei Pere, es pot corroborar fàcilment a través de “molts autèntichs e grans llibres per diverses, grans e molt solemnes doctors” (*CeG* II.113), i no solament en la *Comèdia* de Dante que ell cita.

Hi imperen unes llicències poètiques perfectament tolerables, que no distrauen de l'últim terç del segle XIII i que no trauen versemblança al relat, el d'un autor sense cap vocació de cronista o d'historiògraf.¹⁰⁴⁷⁷ El que li importa a l'escriptor –és clar i

---

¹⁰⁴⁷⁴ Segons el que suggereix FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830. Abordarem aquesta qüestió en el capítol II.3.11.

¹⁰⁴⁷⁵ FERRANDO, A., Sobre el marc històric..., ps. 345-348. Més detalls en el capítol II.1.5.

¹⁰⁴⁷⁶ Sobre l'orientació i interessos d'aquesta producció historiogràfica proaragonesa, vegeu, per exemple COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La 'Summa' dels reis de Nàpols i Sicília, i dels reis d'Aragó, de Lupo de Spechio, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 381-396.

¹⁰⁴⁷⁷ CASALS, Glòria, Estudi introductor, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Glòria CASALS i Llorenç SOLDEVILA, Edicions 62, Barcelona, 1996, ps. 5-19 (p. 8).

evident— és fer que l'heroi de paper, un Curial oferit d'espill a un noble no molt llunyà del rei d'Aragó (proposem que siga l'adolescent Ferran, duc de Calàbria), passe per Ponça per a recordar la batalla del 1435 i que reculla simbòlicament —a Sicília i a Nàpols, respectivament— la legitimitat successòria al tron napolità atresorada genealògicament per les cases alemanya i francesa de Staufen i Anjou-Durazzo. D'ací que, a diferència del duc d'Anjou del llibre II (un rival a abatre esportivament pel rei d'Aragó, i que tanmateix no compareix al torneig de Melun), el Carles coronat i cortés de Nàpols reba la significativa titulació de *Magnànim*, com el mateix Alfons I de Nàpols, V d'Aragó. Només aquest Alfons de Trastàmara i el seu fill Ferran eren depositaris d'aquest doble llegat, i combinaven legítimament en els seus paraments de cavalls, armes, banderes, etc. les àguiles imperials dels Staufen i les flors de lis dels Anjou.

En qualsevol cas, la intersecció cronològica que ofereixen els diferents personatges i fets, permetria aproximar el temps de la ficció al voltant dels anys 1265 al 1295. Insistim, amb tot, en el fet que per a l'escriptor no existeixen els anys ni els calendaris concrets, i no se'ns aporta cap dada històrica exacta. És l'onomàstica de personatges concrets i històricament coincidents en una sèrie de dècades del segle XIII, la que ens ajuda a situar-nos aproximadament en un temps històric. Ells són els referents que ens porten a una època mitificada i cantada per Dante:

**Referents històrics per a una cronologia aproximada
de la ficció cavalleresca en *Curial e Güelfa***

Fet / personatge històric	cronologia
govern de Guillem VII al Montferrat	1257-1292
vida de Ramon-Folc de Cardona	1259-1320
regnat de Conradí, rei de les Dues Sicílies	1266-1268
regnat de Carles I d'Anjou, rei de Nàpols	1268-1285
vida de sant Lluís d'Anjou	1275-1297
regnat de Pere III d'Aragó (i de Sicília)	1276-1285

desafiament de Bordeus entre Pere II i Carles I	1283
regnat de Carles II d'Anjou, rei Nàpols	1285-1309
segona estada d'Enric de Castella a Tunis	1291-1294
Asbert de Mediona a Marroc	1292-1293
(intersecció cronològica aproximada)	1268-1292

Si *Curial e Güelfa* fóra una biografia cavalleresca a l'ús –que no ho és–, podríem extraure la conclusió que Curial naix a la Llombardia pel 1263 i arriba al Montferrat pel 1270. La Güelfa s'enamora d'ell pel 1278 i entra sota tutela d'un Melchior de Pando d'uns 49/50 anys d'edat. Participa en el torneig de Melú el 1283 (per a fer-lo coincidir amb el desafiament de Bordeus). El 1284, amb uns 21 anys, emprén el viatge d'Ultramar, i roman captiu vora set anys a Tunis, fins el 1291/92, és a dir, quan arriben a l'Àfrica Enric de Castella i Asbert de Mediona. Pel 1291 aproximadament torna al Monferrat i, després d'uns mesos de vagància i estabilització, venç els tures i es casa. Melchior de Pando, ja vell i cansat, amb 63 anys d'edat, acomiada la novel·la. Tot això, és clar, si obviem que, quan Curial passa per Sicília, ja fa 16 anys que Conradí Staufen ha sigut decapitat, o altres incongruències i inexactituds cronològiques. O si prescindim de la idea que l'autor no pretén abordar cap recreació històrica rigorosa.

En tot cas, podríem admetre –amb reserves¹⁰⁴⁷⁸– que “el mòdul novel·lístic del *Curial* és una aproximació a la fórmula de la novel·la històrica moderna”, com volia

---

¹⁰⁴⁷⁸ Per exemple, algunes de les que introdueix SANSONE, Giuseppe-E., *Medievalismo del Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242.

Miquel i Planas.¹⁰⁴⁷⁹ Sobre aquest aspecte torna Antoni Comas quan afirma que “l’autor concebé un tipus de obra semblant al que fou, segles a venir, la novel·la històrica del Romanticisme.”¹⁰⁴⁸⁰ I Martí de Riquer: “Fet i fet, l’autor del *Curial* escriu el que modernament diríem una novel·la històrica.”¹⁰⁴⁸¹ Admesa, doncs, la condició de novel·la històrica per a *Curial e Güelfa*, generalment acceptada per la crítica, caldrà retenir que les al·lusions a situacions i personatges contemporanis del moment d’escriptura són aclaparadores. Amb projecció històrica o no, aquesta és una obra del seu temps i l’autor no aspira a alligonar històricament els seus lectors, o a fer-los partícips d’uns costums idealitzats del passat, sinó a entretenir-los i divertir-los amb aventures on participen –episòdicament– personatges del segle XV oïts o coneguts.

Analitzant totes aquestes coordenades contemporànies de l’autor; esbrinant, desemmascarant i acarant de les múltiples referències a personatges i fets propers a l’escriptor,¹⁰⁴⁸² es pot situar aproximadament el moment d’escriptura de la novel·la, amb fonament suficient, entre el 26 de febrer del 1443 (entrada d’Alfons el Magnànim a Nàpols) i el 25 de març 1450 (entrada de Francesco Sforza a Milà). I molt més ajustadament, entre el 10 de novembre del 1444 (batalla de Varna) i el 10 de setembre del 1448 (fi del setge de Piombino). Una relat on s’entronitza sense complexos un Carles a Partènope, ha de ser posterior a la coronació napolitana del rei d’Aragó i a la treva establida amb els Anjou. La mateixa novel·la no pot celebrar que Curial esdevinga senyor morgànitic de Milà amb posterioritat a març del 1450, quan dita senyoria ja l’ha perduda del tot el rei d’Aragó en favor del seu principal enemic, Sforza. D’altra banda, la batalla de Varna dóna pas a una presa de consciència relativa del perill turc, en vespres del setge de Constantinoble, que és la que reflecteix l’escriptor. Finalment, una novel·la d’ambientació llombarda, projecció nord-italiana i final gloriós com és el *Curial*, resulta ideològicament i anímicament incompatible amb l’estat de frustració que es visqué a l’endemà del fracàs del setge de Piombino. El 10 de setembre del 1448, el Magnànim es donà per vençut i ordenà la vergonyosa retirada del seu exèrcit de la

---

¹⁰⁴⁷⁹ MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (p. XV, nota, i p. XVII).

¹⁰⁴⁸⁰ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 104).

¹⁰⁴⁸¹ RIQUER, Martí de, “Curial e Güelfa”, dins *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631 (p. 621).

¹⁰⁴⁸² Cal veure, contrastadament i combinadament, la coincidència cronològica de quasi totes les propostes d’identificació de conjuntures, personatges i fets històrics de l’apartat II.3, que dediquem a l’onomàstica.

Toscana cap a Nàpols. La decepció fou molt gran, sobretot entre aquells cortesans que havien lluitat amb totes les seues forces durant els anys precedents perquè la Corona d'Aragó esdevinguera “senyora de Milà”. I, entre aquests, és quasi segur que es trobara l'anònim escriptor, pels coneixements que té del Montferrat.

Recentment, hem mostrat com l'anàlisi d'un sol episodi de la fi del llibre I, com és el torneig de Montferrat, permet identificar personatges i fets de Nàpols i de la resta d'Itàlia –però sempre relacionats amb Nàpols– que van de la primavera a desembre del 1446; cosa que fa pensar en el 1446 com un possible moment de redacció definitiva d'aquesta part.¹⁰⁴⁸³ No obstant això, l'autor s'inspira en fets i personatges que van des de la primeria del segle XV (del tipus Jean Le Meingre “Boucicaut”) fins a la disputa de Milà entre el rei d'Aragó i el duc d'Orleans (un dels personatges importants del *Curial*) el 1447. I també és segur que una novel·la tan densa i complexa seria objecte de més d'una redacció. Es podria hipotetitzar que l'autor començà a concebre-la i articular-la en la primavera del 1444, tot coincidint amb l'anunci del futur matrimoni entre l'hereu del tron, l'adolescent Ferran d'Aragó, i una donzella descendent dels prínceps d'Orange.¹⁰⁴⁸⁴ De manera que el procés de redacció l'hauria pogut ocupar uns quatre anys. Pensem que una novel·la molt més extensa que el *Curial*, com és el *Tirant*, fou redactada en un lapse temporal equiparable (gener del 1460-primers mesos del 1464).¹⁰⁴⁸⁵

Combats a cavall i arnesos blancs de Milà

Curial e Güelfa és una novel·la escrita per algú que sap com es combat a cavall i adreçada, entre d'altres, a un públic masculí familiaritzat amb la lluita eqüestre tal com aquesta s'entenia en el segle XV. Els certàmens cavallerescos de l'edat mitjana eren de distinta naturalesa:¹⁰⁴⁸⁶ 1) El *torneig* o combat col·lectiu a cavall entre dos equips era el

---

¹⁰⁴⁸³ Vegeu SOLER, Abel, *Italianos contra catalans? Rerefons dantesco i circumstàncies històriques d'un episodi de “Curial e Güelfa”*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa. És una síntesi del capítol II.3.7 del treball que ara llegiu.

¹⁰⁴⁸⁴ Sobre la possible dedicatòria al duc de Calàbria, vegeu el capítol II.5.6.

¹⁰⁴⁸⁵ Per a un acarament entre ambdues obres, vegeu FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant, cara a cara*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450.

¹⁰⁴⁸⁶ Seguim les orientacions de BOUSMAR, Éric, *Pasos de armas, justas y torneos en la corte de Borgoña (siglo XV y principios del XVI)*. Imaginario caballeresco, rituales e implicaciones socio-políticas, dins DE JONGE, Krista – GARCÍA GARCÍA, Bernardo José – ESTEBAN ESTRÍNGANA, Alicia (eds.), *El legado de Borgoña. Fiesta y ceremonia cortesana en la Europa de los Austrias (1454-1648)*, Fundación Carlos de Amberes – Marcial Pons Ediciones de Historia, Madrid, 2010, ps. 561-605 (ps. 562-563).

més clàssic o antic, documentat ja en el segle IX; 2) La *justa* s'originà en el segle XIII com un enfrontament en camp tancat entre dos cavallers armats de llança en una *lliça* o camp clos; 3) En la mateixa lliça es desenvolupaven *fets d'armes* o combats singulars entre cavallers, producte de l'acompliment d'una *empresa* (jurament fet sobre una *divisa* o objecte totèmic, lliurat per la dama al cavaller que serà desafiat per altri), d'un *duel judicial* (ordalia o judici de Déu que, amb la victòria, atorgarà la raó a una de les parts enemistades), o d'una simple *qüestió d'honor* entre cavallers; 4) El *pas d'armes* s'assajà a la Península Ibèrica en les dècades del 1420-1430, però fou a França i Borgonya on adquirí gran esplendor a partir del 1443. Consistia en un combat entre dos equips espectacular pel desplegament d'escenaris, equipaments, disfresses, arquitectures efímeres, etc., d'acord amb la recreació onírica d'un tema cavalleresc o d'un ambient fantàstic extret d'una obra literària.¹⁰⁴⁸⁷ Per raons de versemblança, aquesta darrera modalitat no té cabuda en una novel·la “històrica” com el *Curial*, on el narrador situa l'acció en el segle XIII, per tractar-se d'una novetat recentíssima.

Segons Éric Bousmar, entre la fi del segle XIV i les primeres dècades del segle XV, havia decaigut l'interés pels torneigs multitudinaris a cavall. Tanmateix, cap a mitjan segle XV, precisament quan s'escriu el *Curial*, hom assistia a un “renacimiento o restablecimiento de los torneos.”¹⁰⁴⁸⁸ Al llarg de la novel·la –i d'acord amb dita tendència a revalorar els combats eqüestres a l'antiga– es descriuen tres tornejos, amb un gran protagonisme atorgat al combat col·lectiu a cavall; una vintena de lluites entre dos o més cavallers, i una batalla campal.¹⁰⁴⁸⁹ Pensem que al Nàpols d'Alfons el Magnànim, a diferència de la Península Ibèrica, la cria de cavalls era una activitat molt valorada. I així com a València o Barcelona era habitual veure cavallers armats i a peu per la ciutat, a Nàpols, tots els generosos procuraven presentar-se sempre que podien a cavall. Anar a peu, quan s'havia adquirit un cert grau o es tenia una mínima noblesa de sang, es considerava humiliant i vergonyós. O, si més no, aquesta és la impressió que

---

¹⁰⁴⁸⁷ Vegeu JOURDAIN, Jean-Pierre, Le thème du Pas dans le royaume de France (Bourgogne, Anjou) à la fin du Moyen Âge: l'émergence d'un symbole, dins *Annales de Bourgogne*, 62, Dijon, 1990, ps. 117-133.

¹⁰⁴⁸⁸ BOUSMAR, É., Pasos de armas, justas y torneos..., p. 562.

¹⁰⁴⁸⁹ Segons LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa*: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170, els successius combats formen part d'un planejament ascendent, que té per objecte la formació d'un home d'armes experimentat i perfecte. Vegeu també BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 49-53); IIDEM, BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 79).

s'emportaren els missatgers del Consell de Barcelona l'any 1444, i que transmeteren per lletra als consellers catalans: deien que els napolitans menyspreaven tot aquell que anava a peu, de manera que "tothom" anava a cavall.¹⁰⁴⁹⁰ Aquesta predilecció pels cavalls pot ser un dels factors que diferencien *Curial e Güelfa* –concebuda a la cort de Nàpols, on predominen els combats a cavall– de *Tirant lo Blanc* –escrita a València, on el domini del cavall pel cavaller no té, ni de lluny, la mateixa importància. També es manifesta una major familiaritat de l'anònim del *Curial* amb els gustos cavallerescos imperants a Borgonya, un país pràcticament ignorat per Martorell.¹⁰⁴⁹¹

En els combats singulars del *Curial* "cavaller errant" que camina cap a París, l'escriptor es deixa dur per la inèrcia de lectures cavalleresques clàssiques, que ha compartit amb els seus lectors. Es tracta de passatges molt "artúrics". Tanmateix, quan fa narració de combats col·lectius a cavall, no poa de fonts literàries, sinó de la seua experiència personal en combat, que comparteix sens dubte amb els lectors. No sembla un espectador i prou, sinó algú que ha participat en les campanyes del rei. Així les coses, la lectura que hem de fer del concepte de torneig *melée* ('mesclat') que plasma perfectament en alguns episodis el *Curial* (combats entre grups de cavallers, amb bàndols heterogenis i canvis de bàndol sobtats) és la d'un entrenament per a la guerra en temps de pau. La definició d'aquesta forma de simulacre bèl·lic la dóna Maurice Keen en el seu clàssic assaig *Chivalry*: "Durante los siglos XIV y XV, el torneo *melée* era un entrenamiento útil; no sólo para el manejo del caballo y las armas, sino también para luchar en grupo, pues los que luchaban juntos en un torneo probablemente lo harían en guerra real."¹⁰⁴⁹² Són els populars *ludos equestres*, segons la terminologia ideada pels humanistes de Nàpols per a dignificar-los en les seues cròniques.

Val a recordar que el regnat d'Alfons el Magnànim i el moment d'escriptura de la novel·la coincideixen cronològicament amb el període de major esplendor de la

---

¹⁰⁴⁹⁰ "Apenas podemos decir hasta qué punto el que va a pie es despreciado aquí, pues todo el mundo va a caballo" (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Cart. Com., vol. 14, f. 64, Nàpols, 29 d'abril del 1444). Citat en castellà en: RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 89.

¹⁰⁴⁹¹ Sobre les referències i preferències geopolítiques de l'autor del *Tirant*, en contrast amb les del *Curial*, vegeu SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about "Tirant lo Blanc". From the sources to the tradition. / Más sobre "Tirant lo Blanc". De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company ("IVITRA. Research in Linguistics and Literature", 10), Londres, 2015, ps. 35-52.

¹⁰⁴⁹² KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Conneticut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986, p. 273.

cavalleria *pesant* europea (ca. 1420-1470), just abans que començaren a adquirir un gran protagonisme els contingents d'infanteria i l'armament lleuger de foc.¹⁰⁴⁹³ Els estudis del medievalista Jorge Sáiz demostren que el protagonisme de la cavalleria en els exèrcits d'Alfons el Magnànim era aclaparador.¹⁰⁴⁹⁴ Pel que fa als contingents de guerra, l'anònim escriptor de la cort de Nàpols ofereix xifres versemblants i moderades, en contrast amb els guarismes exagerats i desproporcionats que maneja l'autor del *Tirant*. Se'ns diu, per exemple, que Curial tenia reservats “vuyt mília hòmens d'armes” (CeG III.91) per tal d'assegurar la victòria contra els turcs, xifra que coincideix aproximadament amb els efectius que manejava el rei d'Aragó pel cor d'Itàlia (1446-1448) mentre l'escriptor es dedicava a retocar estilísticament la seua creació.

L'any 1444 Borso d'Este visità la cort napolitana i, poc després, aconsellà al Magnànim: “habia et tenga quegli 6 o 8 o 10.000 cavali al soldo suo, che la posanza dele vostre intrade rechede” (1445).¹⁰⁴⁹⁵ Per les mateixes dates, el flamant rei de Nàpols ofería al papa Eugeni IV una ajuda de 4.000 cavalls i 2.000 infants, per a la guerra de la Marca contra Sforza, a canvi de la desitjada butla pontifícia que el legitimava definitivament com a rei de les Dues Sicílies. Finalment, Ramon Boïl s'emportà a les Marques un contingent de 10.000 soldats.¹⁰⁴⁹⁶ Jorge Sáiz documenta entre el 1420 i el 1448, per a la Corona d'Aragó, diferents contingents que oscil·len entre els 1.000 i els 8.000 homes d'armes. En les campanyes dels anys 1425-1430, participaren 3.000 homes armats: 2.000 genets i 1.000 peons. La mitjana dels anys 1441-1448 fou de 8.000 homes: 6.000 a cavall i 2.000 infants. Per a la campanya centreitaliana (1448), Alfons d'Aragó mobilitzà 2.500 *llances* o *bacinets*, unitats equivalents a 7.600 homes de cavall, més a banda 2.000 infants. En la campanya contra Florència del 1452-1454, on s'estrenà en les armes el príncep Ferran, duc de Calàbria, l'exèrcit napolità l'integraven 6.000 cavallers i 2.000 infants.¹⁰⁴⁹⁷ Les convocatòries a la noblesa (*ampraments*) es

---

¹⁰⁴⁹³ Vegeu RIQUER, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968; KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Conneticut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 313-320.

¹⁰⁴⁹⁴ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008.

¹⁰⁴⁹⁵ D'ESTE, Borso e Leonello, *Sulla lingua volgare della diplomazia estense. Un memoriale ad Alfonso d'Aragona*, ed. a cura de Tina MATARRESE, Panini, Mòdena, 1988; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/repository/bibit/bibit000263/bibit000263.xml>>

¹⁰⁴⁹⁶ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ps. 21 i 24 (ll. 5, cap. 1).

¹⁰⁴⁹⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los ejércitos del rey en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV), dins SESMA MUÑOZ, Ángel, *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento

combinaven amb contractes d'exèrcits mercenaris (*condotte*), modalitat plenament consolidada pel 1444 segons els registres de tresoreria. Les contractacions de capitans i d'homes d'armes, de fet, havien esdevingut ja una garantia de continuïtat i estabilitat per a l'exèrcit napolità i suposaven un avanç cap al model d'exèrcit permanent. Els responsables d'aquestes tropes s'anomenaven burocràticament *conducters del senyor rey*, o *de casa del senyor rey* o *de gent d'armes*, en general.¹⁰⁴⁹⁸

La Corona d'Aragó comptava amb un exèrcit homologable amb el de les principals repúbliques, monarquies i principats d'Europa. El rei d'Anglaterra, en el primer terç del segle XV, sostenia regularment al nord de França 4.000 homes, encara que podia arribar a mobilitzar-ne entre 10.000 i 15.000. El de França, el 1445, promulgà unes ordinacions per a disposar d'unes forces permanents de 9.000 homes (6.000 dels quals a cavall) i el duc de Borgonya, en la dècada del 1470, disposava d'una força permanent de 10.000 homes.¹⁰⁴⁹⁹ El ducat de Milà mobilitzava en temps de Filippo Maria Visconti fins a 10.000 soldats; amb un màxim de 20.000 l'any 1446, per a fer front a la gran potència de l'exèrcit venecià.¹⁰⁵⁰⁰ Els efectius militars i els recursos financers del ducat llombard eren aleshores superiors als dels reis de França i Anglaterra, el duc de Borgonya, el dux de Venècia o el rei d'Aragó. Ser "la senyora de Milà", títol que el novel·lista atribueix a una viuda d'a penes quinze anys, no era qualsevol cosa...

Vet, així mateix, que, János Húnyadi (que comptava amb 16.000 hongaresos i 10.000 valacs o romanesos), quan proposà a Alfons el Magnànim atorgar-li la corona d'Hongria, li demanà (octubre del 1447) que aportara 16.000 homes a cavall per a la guerra contra els turcs.¹⁰⁵⁰¹ És probable, doncs, que l'autor del *Curial*, que escrivia per aquestes dates, coneguera i tinguera en ment aquesta proposta balcànica quan parla de 8.000 homes en reserva (i potser altres 8.000 ja combatent). Siga com fóra, les xifres que maneja l'anònim resultarien raonables del tot als lectors coetanis.

---

de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 97-128 (p. 127); ÍDEM, *Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo*, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (p. 193).

¹⁰⁴⁹⁸ SÁIZ SERRANO, J., *Formación de un ejército permanente...*, ps. 198 i 209.

¹⁰⁴⁹⁹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *La política militar de Alfonso el Magnánimo: guerra y nobleza*, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 113-132 (ps. 115-116).

¹⁰⁵⁰⁰ SÁIZ SERRANO, J., *Los ejércitos del rey...*, p. 108.

¹⁰⁵⁰¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 123; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 370-371.

Pel que fa a l'organització i distribució interna d'efectius, dels 6.000 o 8.000 homes a cavall que servien el rei d'Aragó a Nàpols, uns 3.000 o 4.000 formaven part de l'exèrcit del rei. És a dir, que el mateix monarca els dirigia personalment; exercia les funcions de *condottiero*, nomenava capitans, etc. La resta de l'exèrcit, aproximadament la meitat de la tropa, obeïa ordres d'altres *condottieri*: grans barons napolitans o capitans de ventura italians contractats per a campanyes concretes. La infanteria era una mena de força de suport a la cavalleria pesant. La integraven uns 1.250 homes aproximadament, entre ballesters, infanteria lleugera i espingarders.

Comenta l'autor del *Curial* que, responent a la convocatòria de croada contra els turcs, similar a la internacional de Varna (10 de novembre del 1444), l'excaptiu de Tunis havia esmerçat el tresor de Camar en la contractació de 1.000 bacinets: "L'emperador, [qui] sabé la venguda de Curial ab mil bacinets, fonch alegre molt" (*CeG* III.85). A la Mediterrània, el *bacinet* o *llança de tres cavalls* (< italià *lanza*) era una unitat de combat a cavall constituïda normalment per tres homes: el cavaller armat amb arnés comú de guerra (*armat a la guisa, armat ab arnès complit*), que muntava un destreter o cavall de combat; l'escuder o patge, que duia un rossí o segona cavalcadura, amb la desferra, i el *pillart* que tenia cura del palafre, un cavall noble de sella però inhàbil per al combat.¹⁰⁵⁰² Així que, quan Curial arriba a la frontera balcànica o està prevista la batalla, porta amb ell 3.000 cavalls (1.000 bacinets¹⁰⁵⁰³). Es tracta d'una xifra equivalent a les que manejava els grans *capitani di ventura* de l'època.

En la cancelleria napolitana és el *conductor de gent d'armes*¹⁰⁵⁰⁴ qui porta una *conducta* (< italià *condotta*, 'servei mercenari d'armes'); termes emprats habitualment per a referir-se als *armorum conductorii* –*condottieri* regulars o *di ventura*¹⁰⁵⁰⁵ – que

---

¹⁰⁵⁰² Vegeu SÁIZ SERRANO, J., Los ejércitos del rey..., p. 106; ÍDEM, Formación de un ejército..., p. 193.

¹⁰⁵⁰³ El terme bacinets apareix també en fonts cronístiques com la valenciana de MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 106.

¹⁰⁵⁰⁴ SÁIZ SERRANO, J., Los ejércitos del rey..., p. 126; ARV, Mestre racional, 8.791, f. 172r (comptes del tresorer Mateu Pujades, 1446); SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 128, 402 *et passim*; JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 229, doc. 2): "conducters e hòmens d'armes"; MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 98: Onorato Gaetani, "conductor de gent d'armes" o "conductor"; Arxiu del Regne de València, Mestre racional, 8.791, Comptes del tresorer general de Nàpols, Mateu Pujades (1446-1447), f. 172: "conductor de gent d'armes."

¹⁰⁵⁰⁵ Potser aquesta ortografia estigué influïda per factors dialectals, ja que el ferrarès Borso d'Este qualificava el Magnànim, l'any 1444, de "re conductoro." Vegeu FOUCARD, Cesare, *Fonti di storia di*

participaven de les campanyes bèl·liques d'Alfons el Magnànim.¹⁰⁵⁰⁶ El tecnicisme italià, en la seua versió catalana, passà després de la mort d'Alfons V a la cancelleria del seu successor en la Corona d'Aragó, Joan II, i dels enemics d'aquest, els catalans rebels. Així les coses, Hug de Cardona i Jofre de Castro apareixen documentats pel 1462 com a “conducters o capitans de l'exèrcit del principat de Catalunya per absència de l'egregi comte de Pallàs.”¹⁰⁵⁰⁷ L'escrivà, però, és veu obligat a explicitar, recurrent a un sinònim, que *conductor* equival poc més o menys al mot patrimonial *capità*.

L'anònim del *Curial* s'aparta dels usos lexicogràfics i ortogràfics cancellerescos – com en moltes coses– quan prefereix la forma *conduïdor dels turchs* (*CeG* III.91) o “lurs conduïdors” (*CeG* II.9). És la mateixa que adopta per a designar el cavaller errant com a *conduïdor* d'una donzella (*CeG* II.7-12, II.53). Reiterant així la “visió” literària d'un cavaller inspirat en la fantasia artúrica que porta *in condotta* una donzella, l'escriptor introdueix una nota d'humor paròdic de cara als seus possibles lectors: els *homes d'armes* del rei d'Aragó. Aquests eren cavallers que portaven *en conducta*, no pas donzelles, és clar, sinó la *llança* o el *bacinet* més amunt al·ludit; soldats auxiliars que viatjaven i guerrejaven *sots conducta* d'un cavaller. Es tractava, concretament, d'un o dos escuders amb rossins (< llatí medieval *roncinus*) carregats d'equipatge i tenda de campanya; un bon cavall destre (en llatí, *dextrarius*) per a la lluita, amb les armes – l'arnés de guerra– *trossades* ('embolicades') al damunt, portat per un vailet *pillart*, i un còmode cavall palafre (*palefridus*, en escrits llatins) on trotava còmodament el cavaller en els seus desplaçaments ordinaris.¹⁰⁵⁰⁸ Aquesta “fotografia” de la *companyia* bèl·lica que duu el guerrer adopta forma literària en determinats passatges de l'obra. Per exemple, en el capítol II.5: “una donzella vench, cavalcant en un palafre (...). E mentre

---

Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757.

¹⁰⁵⁰⁶ El recurs a les *condotte* o contractes particulars d'aquesta mena es consolida a la tresoreria reial pel 1444, segons SÁIZ SERRANO, J., *Formación de un ejército...*, p. 209.

¹⁰⁵⁰⁷ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXII. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo IX*, Barcelona, 1862, p. 101.

¹⁰⁵⁰⁸ FLECKENSTEIN, Josef, *La caballería y el mundo caballeresco [Rittertum und Ritterliche Welt]*, trad. a l'espanyol de José Luis GIL ARISCU, Siglo XXI, Madrid, 2006, ps. 168-170. Sobre la vigència i la importància d'aquestes unitats de cavalleria armada en l'exèrcit d'Alfons el Magnànim, vegeu els treballs de Jorge Sáiz, per exemple, SÁIZ SERRANO, Jorge, *Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441*, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congreso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010.

axí staven, vets venir dos scuders, en sengles bons rocins, e un vaylet, qui menava un bon cavall per les regnes e les armes trossades sobre la sella.”

L'escriptor del *Curial* està familiaritzat amb el vocabulari militar i administratiu napolità de l'època d'Alfons el Magnànim. Parla per això de *gatges* ('despesa en soldades'),¹⁰⁵⁰⁹ *bacinets* o *homes d'armes*, *companyia*, *bandera*, *mostra*, *capità*, *gran conestable*, etc. Tanmateix, quan Curial afronta com a expert en disciplina militar la batalla contra el turc, trobem alguna originalitat. No sols per l'ús de referents clàssics per al planejament tàctic,¹⁰⁵¹⁰ sinó també per l'ús del terme *batalla* (italià *battaglia*) en lloc de l'habitual a Nàpols: *companyia de cavall*, dirigida per un capità i subdividida en distintes *esquadres* comandades per sengles *capesquadres* (< italià *caposquadra*).¹⁰⁵¹¹ Així les coses, en vespres de l'enfrontament amb els otomans, “Curial, qui ab gran diligència e sol·licitud entenia al regiment, en un cartell ordonà totes les sues batalles; e foren vint-e-quatre. E ordonant en cascuna bon capità, forts e notable...” (*CeG* 3.91). A partir d'ací usa sistemàticament el terme *batalla*: “e posades totes les batalles en orde reglat... ordonades les sues trenta batalles...” (*ibídem*), etcètera.

Tot i que el mot *batalla* no és desconegut a la Corona d'Aragó amb aquest sentit, d'unitat compacta o autònoma de combatents, ens consta –pels estudis de Jorge Sáiz– que era del tot inusual en la cort i els exèrcits napolitans del Magnànim. En canvi, al nord d'Itàlia era terme corrent i habitual. Així ho demostren les obres de Machiavelli o els tractats d'estratègia militar que proliferaren en el segle XVI. En el de Cesare d'Evoli, dedicat al príncep de Parma, trobem capítols específics destinats a “Dei modi particolari di costituire diverse *battaglie ordinate* à diversi fini.”¹⁰⁵¹² I en el del milanés Gabriello Busca: “Ma se fossero *le sue battaglie ordinate* in due o tre squadroni, in modo che l'uno non fosse dinanzi all'altro, ma al pari...”¹⁰⁵¹³

La repetició en *Curial e Güelfa* d'expressions tècniques influïdes pel toscà, del tipus “ordonar batalles” o “batalles ordonades”, entre altres indicis resseguibles al llarg de la novel·la, delaten l'autor com un lector familiaritzat amb el que ell denomina “la disciplina militar”. Consistia aquesta en lectures sobre guerres de l'Antiguitat clàssica, que aporten idees molt útils per al savi i estratègic “regiment” de batalles que l'escriptor

---

¹⁰⁵⁰⁹ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, p. 70.

¹⁰⁵¹⁰ Vegeu el capítol II.3.13.

¹⁰⁵¹¹ SÁIZ SERRANO, J., *Los ejércitos del rey...*, p. 103 i 123.

¹⁰⁵¹² D'EVOLI, Cesare, *Il principe difeso. Dell'ordinanze e battaglie*, Tipogr. dels hereus d'Antonio Blado, Roma, 1583, p. 17.

¹⁰⁵¹³ BUSCA, Gabriello, *Della expugnatione et difesa delle fortezze*, Tipogr. de Niccolò Bevilacqua, Torí, 1585.

atribueix –com s’ha vist– a Curial. Jaume Torró i Lola Badia detecten que, a l’hora de descriure la batalla contra els turcs, l’anònim s’inspirà en el *De bello civili* de Juli Cèsar, un llibre a l’abast de pocs lectors en llengua vulgar.¹⁰⁵¹⁴ El posseïa des del 1438 el gran camarlenc de Nàpols, Enyego d’Àvalos, dedicat personalment per Pier Candido Decembrio. Fixem-nos si li faria goig al jove D’Àvalos tenir a casa seua aquest títol, que el seu amic l’humanista llombard el dissocià de la resta del *Corpus Caesarianum*, dedicat al duc de Milà, per a dedicar-lo expressament a ell, amb un pròleg literari especial.¹⁰⁵¹⁵ És probable que aquestes i altres expressions toscanes, que reemplacen les habituals en el català i el napolità de la cort del Magnànim, depenguen de la lectura de *volgarizzamenti* de clàssics com els que realitzava Decembrio. O potser també d’una experiència militar d’alguns anys en guerres del nord d’Itàlia; com la que havia adquirit el mateix D’Àvalos a la campanya del Saloni i Verona (1438-1440), en vespres de tornar a Nàpols amb la seua incipient biblioteca humanística.

L’armament present en *Curial e Güelfa* –ofensiu i defensiu– ha sigut acuradament analitzat per Antoni Alomar,¹⁰⁵¹⁶ al qual remetem; amb una interessant relació estadística i comparacions amb el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell i altres obres contemporànies de temàtica cavalleresca. Caldria anotar, si de cas, la tendència de l’anònim, molt més acusada que la de Martorell, a preservar la “qualitat” o la versemblança històrica del relat. Els exèrcits de què disposa el capità Tirant són irrealment –un disbarat aritmètic– en contrast amb els efectius “creïbles” que maneja Curial. Però és que l’acció del *Curial* s’ha situat expressament dos segles abans del moment d’escriptura, raó per la qual –i a diferència també de Martorell– l’escriptor anònim no fa referència a cap arma de foc. És clar que, quan Martorell narra el forniment defensiu d’una ciutat amb “bombardes, balestes e colobrines, e spingardes e molta altra artellaria” (cap. 5),¹⁰⁵¹⁷ els seus lectors són conscients de la presumpta contemporaneïtat de la narració. De la mateixa manera, els lectors del *Curial* no esperen assistir a cap

---

¹⁰⁵¹⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 694.

¹⁰⁵¹⁵ ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall’età di Coluccio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (107); ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Íñigo de Àvalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010, ps. 167-196.

¹⁰⁵¹⁶ ALOMAR CANYELLES, Antoni-Ignasi, Les armes en la narrativa cavalleresca del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 485-572.

¹⁰⁵¹⁷ Citat ibídem, p. 528.

batalla amb armes de foc, tot i que els trabucs ja apareixen en poemes de Jordi de Sant Jordi (dècada del 1420)¹⁰⁵¹⁸ i en la guerra napolitana del 1435-1443 s'usaren amb profusió modernes màquines de guerra, a més de trabucs, espingardes i bombardes.¹⁰⁵¹⁹ En qualsevol cas, com es documenta en Alan Ryder, les espingardes eren una autèntica novetat tecnològica: les primeres sembla que foren adquirides a un mercader florentí en novembre del 1441.¹⁰⁵²⁰

Això, pel que respecta a les batalles, com la sostinguda contra els turcs. Pel que fa als combats singulars, com ja advertí Riquer,¹⁰⁵²¹ ambdós escriptors de cavalleries eviten referir-se als moderns bacinets amb *bavera*, generalitzats en la primera meitat del segle XV, a fi de no generar en el lector una sensació d'anacronisme: l'anònim, per coherència, i Martorell, suposem que per inèrcia dels llibres de cavalleria, on la *bavera* resultava inconcebible. També tenen en comú ambdós autors el gust per frases habituals en lletres de batalla –del tipus “vençut, fementit e traïdor” (CeG II.78)–, cosa que fa pensar en fonts comunes o en lectures compartides. O, si més no, en una retòrica catalana de lletres de batalla apresada a la cort de València.¹⁰⁵²²

Pel que fa a la terminologia de combat, torneig i batalla campal, el vocabulari és, per norma general, patrimonial i català. Donaria per a un treball de recerca lexicogràfica comparativa extens i productiu: *tendelló, paballó, cadafal, desdir-se, les launes de les plates* (part de l'arnés), *ferir, derrocar, estrep, sella, encontrada, elmet, bacinet, ventalla de l'elm, justa/junta, rompre lances, cavalcar, ampresa/empresa, torneament, tirar una palatera* (CeG I.32 < *pallottiera*; italianisme ja conegut a la Catalunya del 1447¹⁰⁵²³), *donzell, cota d'armes, ferir, derrocar, ardit, ultratjós, emprenedor, strep,*

---

¹⁰⁵¹⁸ SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984, p. 110.

¹⁰⁵¹⁹ Les despeses en aquest material es poden resseguir en MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881.

¹⁰⁵²⁰ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 292, n. 51.

¹⁰⁵²¹ RIQUER, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 128.

¹⁰⁵²² Una mostra ben il·lustrativa d'aquesta retòrica, en RIQUER, Martí de, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968.

¹⁰⁵²³ En sentit figurat, *tirar una palatera* era ‘desafiar-se mútuament, voler competir’. En sentit literal, es tractava un joc de trinet de ballesta: s’hi ficava un dispositiu a la ballesta que permetia tirar *palle* o sagetes especials i provar així la punteria. Vegeu VILLANI, Giovanni, *Nuova cronica*, ed. a cura de Francesco GHERARDI DRAGOMANNI, Tipogr. d’Ignazio Moutier, Florència, 1845-1847, vol. II, ll. 9, cap. 35: “ordinò che tutte quelle di sua gente fossono sanza cocca, e le corde di suoi archi con pallottiera, che poteano saettare le loro e quelle de’ Saracini.” Vegeu també ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc

durar lo cors, estrenu, aspre, sostenir colps, sobrat d'armes, vaylet, altar-se, prous, devisa, palench, felló, devisar armes, luytador, verduguejar, sobrevesta, pits per pits, banderes, etc. Es tracta, en quasi tots els casos, d'una terminologia de combat d'abast internacional, que inclou bastants gal·licismes antics o recents, per l'esplendor que assolí en l'edat mitjana la cultura cavalleresca de França i Borgonya. Recordem que la cavalleria és un *art* ("segons art de cavalleria", *CeG* III.82) i que té unes *cirimònies* molt concretes, que no cal detallar per ser conegudes pel lector i per òbvies raons d'economia narrativa: "E, perquè no tengam temps, vindré al fet, car de les cirimònies d'aquestes batalles assats e molt n'avem tractat desús" (*CeG* III.82). Els rituals són coneguts a tota Europa Occidental, des d'Anglaterra fins a Nàpols. Però, això sí, quan Curial travessa el canal de la Mànega, comprova que els anglesos eren homes de ritual, també, per "no tan solemne com en França" (*CeG* III.82). El caràcter gal·lòfil de l'escriptor del *Curial* (cal advertir que, en la cancelleria napolitana, Borgonya es considera una part de França) té molt a veure amb les notícies que arribaven a Itàlia dels torneigs i exhibicions de luxe cavalleresc realitzades al cor d'Europa.

Curial és tot un cavaller elegant del Quatre-cents. O, si més no, així l'havien d'imaginar els lectors: com si contemplaren algun fresc veronés del Pisanello. Ho demostra l'atenció que rep en el *Curial* la peça indumentària i defensiva representativa de la identitat i la iconografia cavalleresques del segle XV. Ens referim als arnesos comuns de guerra i als arnesos blancs de Milà, que no són del temps en el qual se suposa que visqué Curial, el segle XIII, sinó de dos segles després, quan algú decidí inventar-se'l i escriure la seua biografia cavalleresca. Quan Jacob de Cleves, en la ficció curialesca, decideix venjar la infamada duquessa d'Ostalriche, la Güelfa "tramés a Milà per *armurers* e féu fer arneses per a Curial e per al cavaller" (*CeG* I.14). No debades, ella és "la senyora de Milà" i els rics artesans de la célebre *contrada dij' Armoree* (com se la coneixia en l'ombard medieval) són els seus vassalls.¹⁰⁵²⁴ La capital lombarda era famosa aleshores a tota Europa per la producció artesana d'arnesos *blancs* (armadures de peces metàl·liques rígides i articulades), de *metall febrit*: brunyits i lluents, d'aquells que s'usaven per a les gales de la cort.¹⁰⁵²⁵ Òbviament, també s'hi fabricaven arnesos

---

de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *palatera*. En PETROCCHI, Policarpo, *Novo dizionario universale della lingua italiana*, Tipogr. Fratelli Treves, Milà, 1906, vol. 2, p. 432, llegim: "Pallottoliéra (diminutivo di *pallòtola*): Ritegno nella corda della balestra o dell'arco dove accomodavan la palla o la saetta da tirare."

¹⁰⁵²⁴ Sobre aquest vocable lombard, que condiciona l'ortografia del Curial, vegeu el capítol II.1.2, on tractem de la influència de la parla lombarda.

¹⁰⁵²⁵ ALOMAR CANYELLES, A.-I., *Les armes en la narrativa...*, p. 493.

comuns de guerra (així se'ls designa també en el capítol 82 del llibre III del *Curial*) que servien per al combat cos a cos i per a la guerra. La comanda de la Güelfa seria, en bona lògica, la de dos arnesos de combat, que foren més útils que lluidors.

L'arnès blanc de Milà (*harnois blanc de Milan*, en les cròniques francòfones¹⁰⁵²⁶) és tot un símbol de l'esplendor cavalleresc del segle XV.¹⁰⁵²⁷ Martí de Riquer el defineix com "l'armadura completa de ferro rígid o d'acer polit constituïda per tot un seguit de defenses ajuntades amb corretges de manera que el cavaller pugui moure els membres amb facilitat i resti totalment cobert de metall davant els cops de l'enemic." Solien pesar, quan s'escriu el *Curial*, entre 25 i 28 Kg.¹⁰⁵²⁸ La rudesia i menor elegància dels arnesos comuns era ocultada per la cota d'armes o sobrevesta: una túnica lleugera, brodada amb vistosos emblemes heràldics, que el cavaller vestia damunt l'armadura.¹⁰⁵²⁹ "Darets a aqueix orat", diu la Güelfa, "aquesta alcandora que li dona la abadessa, e digats-li que la port demà, per cota d'armes, sobre l'arnès" (*CeG* I.38). El senyor de Vergues portava "una cota d'armes feta tota de vergues vermelles e d'or" (*CeG* II.50), com si fóra el rei d'Aragó, i Curial cavalca entre els seus, assegurada ja la victòria contra els bàrbars otomans, "tot mullat de sanch de turchs", de manera que, "en la sua sobrevesta blanca anvides la creu vermella se coneixia" (*CeG* III.91).

En la descripció dels combats, l'escriptor es pren la llicència d'ennobrir el seu llenguatge a la amb recursos retòrics llatinitzants. Ara bé, l'autor de *Curial e Güelfa* no recorre al manual d'estil ciceronià de la cancelleria reial, sinó a fonts literàries poc il·lustres, però ben conegudes per ell i els seus lectors. Com, per exemple, quan conta com els cavallers, "en multitud glomerada, comencen lo torneig" (*CeG* III.100). O quan els homes d'armes de l'exèrcit imperial dirigit per Curial "desquaernen aquella multitud glomerada dels turchs" (*CeG* III.91). La font que subministra el material llatinitzant, "*in glomerada multitudine pugnantium*" pel que fa al cas, és la *Historia destructionis*

---

¹⁰⁵²⁶ LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerd, Lovaina, 1645, p. 387.

¹⁰⁵²⁷ Segons RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, El papel de los caballeros en la política europea del siglo XV: de Boucicaut a Jacques de Lalaing, dins RUIZ-DOMÈNEC, J. E., *Entre historias de la Edad Media. Veintiún ensayos*, ed. a cura d'Almudena BLASCO, Universidad de Granada, Granada, 2011, ps. 213-225; reprod. en BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 165-180 (p. 174), "la aparició de los arnesos milaneses o blancos era el mayor reto" per a la reivindicació de la cavalleria europea a mitjan segle XV, quan començava a ser amenaçada en el camp de batalla per potents armes llancívols i ofensives. Aleshores "la armadura rígida de acero, en efecto, se impuso rápidamente como emblema de la sociedad mundana."

¹⁰⁵²⁸ RIQUER, M. de, *L'arnès del cavaller...*, p. 97.

¹⁰⁵²⁹ *Ibidem*, p. 116.

Troyae de Guido delle Colonne,¹⁰⁵³⁰ que l'autor de la novel·la podia consultar fàcilment a Itàlia en llatí, ja que no feia ús de la versió catalana de Jaume Conesa.¹⁰⁵³¹

Malgrat la seua assumida catalanitat, l'autor no s'està d'aportar neologismes gals, apresos llegint el *Tristany* i el *Lançalot* en francès, per a fer més vistoses i “literàries” les descripcions dels combats singulars o les llices en rengs de junyir. Ens referim a expressions o calcs lingüístics del tipus *enbroncar-se* (> *s'embronchier*), que apareix quinze vegades citat en *Lancelot en prose*,¹⁰⁵³² o *buydar la sella* (< *vider la selle*), en el sentit de ‘desarçonar el rival, abatre'l a terra.’ També són ressenyables alguns vocables italians, com és el cas de *duel·lo*, paraula que representa una autèntica novetat en la llengua catalana. La familiaritat de l'autor amb l'italià col·loquial, per posar un altre cas, l'anima a emprar sovint el substantiu *escaramuça* i el verb *escaramuçar* (cinc mencions, totes concentrades en *CeG* III.85); així com *assallir* (‘assaltar’, *CeG* II.5, II.7, II.12, II.27)¹⁰⁵³³ o *infestar*, que en italià té el sentit de ‘colpire, battagliaire, tenere in pericolo continuo.’ (*CeG* I.23, II.22, II.48, II.50 –dues vegades–, II. 62). ¿Hauríem de pensar, en conseqüència, que els lectors als quals anava destinada l'obra usaven amb familiaritat aquests vocables per a descriure combats? Si és així, aquest seria un dels incomptables indicadors que fan pensar en la cort italiocatalana de Nàpols com el lloc de gestació i de previsible lectura de la novel·la cavalleresca.

Pot refermar aquesta impressió –la d'un ambient catalanòfon influït per Itàlia i per la presència a la cort de molts cavallers castellans– l'aparició en *Curial e Güelfa* d'expressions de cavalleria i combat que són calcs lingüístics del castellà, i que no apareixen en obres comparables, com és el *Tirant*. Vegem-ne algunes: *ajustar força a forces*, *ficar maltractat*, *metre mà a les espases*, *encorbar/fincar lo genoll*, *haver més mester fre que esperons*, *ficar esperons*, *segundar un colp* (a algú), etc. Fa l'efecte que, a banda del català, el nostre anònim autor dominava també a la perfecció –i amb curial elegància– la llengua castellana.¹⁰⁵³⁴ A tall de mostra, tenim l'expressió *ficar esperons*

¹⁰⁵³⁰ Respecte d'això, vegeu MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 975-976).

¹⁰⁵³¹ Com ho demostren LANGBEHN-ROHLAND, R., *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos...*, op. cit., i MARTINES, J., Aproximació a les novetats lèxiques..., p. 990, n. 81.

¹⁰⁵³² MARTINES, J., ibídem, ps. 990-991.

¹⁰⁵³³ Sobre *assallir* i *escaramuçar* com italianismes, vegeu CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92 (ps. 43 i 45).

¹⁰⁵³⁴ Aspecte sobre el qual ja ens hem estés en el capítol II.1.2.

(CeG II.18, II.26 –dues vegades– i II.38): un calc sintàctic de *fincar espuelas*,¹⁰⁵³⁵ equivalent al català *punyar, donar, brocar o ferir d'esperons*.¹⁰⁵³⁶

Una cavalleria ètica i esportiva, en l'era d'or dels torneigs

Les cròniques i dietaris de Barcelona i València ofereixen per a les dècades del 1430-1450 notícies esporàdiques de bandositats urbanes entre cavallers: lletres de batalla, desafiaments a ultrança, sangonoses morts de joves donzells, rivalitat entre clans nobiliaris irreconciliables, etc. Manifesten, doncs, la vigència d'un esperit cavalleresc degradat i tergiversat; que tenia ben poc a veure amb els ideals de la milícia cristiana propugnats per Ramon Llull.¹⁰⁵³⁷ Contra la violència dels cavallers sense cort reial ni senyoria digna, desclassats i empobrits,¹⁰⁵³⁸ que fan ús de les armes irreflexivament –i contra alguns més benestants que manifestaven tenir poc de seny– s'alçaven a València veus autoritzades. Com la del cavaller i poeta posat a predicar Joan Roís de Corella,¹⁰⁵³⁹ que condemnava el fenomen social en termes homilètics:

“¿D'on prenen fonament les serimònies superbes de vostres batalles de ultrança nomenades, en les quals, com a insensats, baratau vida per mort, paraís per infern? Ab stils plens de popular pompa, al orde dels Sancts Apòstols acomparau la desordenada regla de la Garrotera, oferints vots no solament a rahó contraris, mas de ésser tenguts impossibles; que portau dubte a les discretes dones sia ver en vostres còssors racionals ànimes tinguen posada.”¹⁰⁵⁴⁰

---

¹⁰⁵³⁵ Expressió castellana molt corrent i molt antiga. Vegeu, per exemple, CORRAL, Pedro del, *Crónica del rey Don Rodrigo (Crónica sarracina)*, ed. a cura de James DONALD FOGELQUIST, Castalia, Madrid, 2001, vol. I, p. 272: “e començó de fincar espuelas lo más rezio que él pudo.”

¹⁰⁵³⁶ Us remetem a ALCOVER, A. - MOLL, F. de B., *Diccionari català-valencià-balear...*, veu *esperó*.

¹⁰⁵³⁷ Vegeu SOLER LLOPART, Albert, “Mas cavaller qui d'açò fa lo contrari.” Una lectura del tractat lul·lià sobre la cavalleria, dins *Estudis lul·lians*, 29, Palma de Mallorca, 1989, ps. 101-124 (p. 110).

¹⁰⁵³⁸ L'exemple paradigmàtic és Joanot Martorell. Vegeu RIQUER, Martí de – VARGAS LLOSA, Mario, *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*, Barral, Barcelona, 1972; reed. per Sirmio, Barcelona, 1990; BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l'Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

¹⁰⁵³⁹ SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014.

¹⁰⁵⁴⁰ En un opuscle adreçat preferentment al públic femení, com indica el títol: en *Triümf de les dones*, dins ROÍS DE CORELLA, Joan, *Rims i proses*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ, Edicions 62 (“El Garbell”), Barcelona, 1994, p. 127. Sobre aquests mots i altres consideracions del literat valencià, reflexiona CINGOLANI, Stefano, Anticavalleria i anticlassicisme a l'obra de Joan Roís de Corella, dins MARTINES (ed.), *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Marfil (“Universitas”, 9), Alcoi, 1999, ps. 107-123.

En resposta a aquestes crítiques, Joanot Martorell, veí i paisà de mestre Corella, fa una defensa cínica de la mort en combat a ultrança i de totes aquelles cerimònies de sang que constitueixen la seua passió vital: “Tots los cavallers qui bé volen usar e seguir les armes e lo stil de aquelles per haver renom e fama, han ésser cruels e tenir cadira enmig de infern”.¹⁰⁵⁴¹ Si Tirant lo Blanc, l’heroi de la seua fantasia de paper, fa esclatar el cervell de l’adversari o li talla un braç amb l’espasa, és perquè això forma de “lo stil” de les armes i és cosa de cavallers; els agrada als predicadors o no.

En franc contrast d’esperit amb aquesta actitud, l’autor de *Curial e Güelfa*, amant de la cavalleria i dels seus rituals, considera –i així ho expressa reiteradament– que, de crueltat, la indispensable.¹⁰⁵⁴² Ell també està disposat a respondre als seus predicadors de torn (el frare que pretén dissoldre el torneig de Melú; el Sanglier esdevingut framenor), però ho fa defugint els extrems: ni Sanglier, ni Martorell. Ho fa amb un sentit de l’humor intel·ligent i busca una posició conciliable amb la de Corella: la sensatesa en la lliça, la pompa moderada enfront de la disbauxa, l’aspiració al paradís compatible amb l’exercici de la milícia i, sobretot, l’imperi de la raó sobre l’ànima.

No cal combatre, però, per a comprovar quin cavaller es comporta de manera racional i “temperada” –com a bon lector de l’Aristòtil traduït per Bruni; l’autor, si més no– i quin es deixa dur per la immoderació, fins i tot quan obri la boca: “lo Sanglier era molt valent e forts cavaller, brau e molt ardit e gran emprenedor, emperò que Curial no era menys cavaller que ell, si tot no parlava tant” (*CeG* II.99).

Quan s’escrigué *Curial e Güelfa*, la ciutat i la cort de Nàpols ja feia generacions que s’havien habituat a la cultura cavalleresca de filiació francesa, com és natural. La presència durant els segles XIII al XV de la casa regnant dels Anjou contribuïa a vestir de gales gòtiques la capital mediterrània. Quan Francesco Petrarca visità Nàpols, el 1343, escrigué a Giovanni Colonna escandalitzat pels bàrbars costums que havia pogut contemplar allí (*Epystolae familiares*, V,6): “...in primo giorno, alla vista del popolo, al cospetto del re, in questa città d’Italia, con barbara ferocia si esercita l’infame gioco dei gladiatori; e come sangue di pecore, l’umano sangue si sparge, e, plaudendo l’insano

---

¹⁰⁵⁴¹ MARTORELL, J., *Tirant lo Blanch...*, cap. 60, p. 248. Sobre la postura de Martorell envers la cavalleria del seu temps, vegeu HAUF, Albert, Nota introductòria, dins MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, ps. 9-60 (ps. 27-39).

¹⁰⁵⁴² Tal com ho expressa GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l’edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 46).

volgo affollato...”¹⁰⁵⁴³ Era la impressió que li causaven els combats entre cavallers o entre adolescents que s’iniciaven en les armes amb el vistiplau dels pares.

En el currículum cavalleresc que l’escriptor catalanòfon dissenya per al seu paladí de paper, muntar a cavall i junyir amb llances –entre altres entrenaments amb armes ofensives i defensives– formen part d’un programa esportiu quotidià: “ell continuava lo júnyer, la qual cosa ell feya mills que altre” (*CeG* I.12). I, com és natural, tot cavaller format en aquest art, havia de mostrar-se disposat, si l’ocasió ho requeria, a mesurar la força, la destresa i l’habilitat adquirides amb altres cavallers, generalment en combat singular. D’això se’n deia, com apareix en el *Curial*, “provar lo cors” (*CeG* II.25). Ara bé, en aquesta provatura, l’autor procura que es minimitzen els riscos, tant per al protagonista com per al rival, i si hi ha alguna mort, aquesta ha d’estar justificada, o bé per accident, com és el cas de Boca de Far, o per la crueltat extrema i inhumana, la *immanitas*, del contrincant de ficció, com el senyor de Monbrú.

Boca de Far és un rival amorós, odiat per causa d’un Curial assaltat de gelosia, premiat injustament pel marquès i mereixedor d’un càstig per la seua arrogància. Tanmateix, no deixa de ser un adversari digne i respectable, amb qui combat el llombard fins que... “Boca de Far, desemparant lo cavall caygué (...). Curial (...) llevant-li l’elme, viu-li tota la cara sangonosa, e, mirant-li bé los hulls, viu que no ·ls movia, axí com aquell qui ja ere mort; de què Curial hach molt gran desplaer, car bé l’haguera volgut vençre, mas no matar” (*CeG* I.44). Altra cosa diferent és el senyor de Monbrú: un ésser monstruós, sense cor ni cavallerositat. Representa l’antítesi moral de la cavalleria i, en conseqüència –com suggereix l’autor– recorda a l’auditori la imatge anticavalleresca i odiosa del *Breuz Sans Pitié* o *Bruno lo Spietato* (*Bruno* > *Monbrú*) de les novel·les cavalleresques artúriques que se solien llegir a la cort afrancesada de Filippo Maria Visconti pels anys 1435-1440,¹⁰⁵⁴⁴ quan hi residia Enyego d’Àvalos (*CeG* II.23): “Certes”, diu Curial, “si vós sóts mort, yo dich qu’és mort Breus Sens Pietat e no altre, e, ara siats senyor de Monbrú o de Monnegre, vós havets ben merescut lo dan que tenits e pijor.” A continuació, “manà a l’altre scuder seu que li llevàs l’elm del cap. Per què, llevant-li l’elm, trobà encara viu lo cavaller; emperò Curial manà a l’escuder que li

---

¹⁰⁵⁴³ Traducció italiana citada ibídem, p. 46. L’original llatí (PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiares*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997) diu: “...cum luce media, inspectantibus regibus ac populo, infernis ille gladiatorius ludus in urbe itala celebretur, plusquam barbarica feritate? ubi more pecudum sanguis humanus funditur, et sepe, plaudentibus insanorum cuneis, sub oculis miserorum parentum infelices filii iugulantur...”

¹⁰⁵⁴⁴ Vegeu el capítol II.1.4.

tallàs lo cap, e ·l llançàs tan luny com pogués. E axí fonch fet.” Comportar-se d’aquesta manera amb un assassí o criminal com el senyor de Monbrú, que no respectava per a res la dignitat del proïsme, no representa un acte de crueltat. És l’execució sumaríssima d’un acte de justícia i de reparació, conforme a les normes de la cavalleria.

Per tant, i malgrat la gran quantitat de desafiaments als quals ha de fer front un cavaller errant i estrenu com Curial, mai no perd l’escriptor les regnes ni l’horitzó de la correcció i la moderació cavalleresques. D’ací que preferisca veure l’heroi participant d’una cavalleria cortesana, festiva, lúdica i d’exhibició; lluny del rerefons bèl·lic, agressiu, sangonós i hiperbòlic que caracteritza el *Tirant* de Joanot Martorell.¹⁰⁵⁴⁵ Com bé constaten Regula Langbehn-Rohland¹⁰⁵⁴⁶ o Anton Espadaler,¹⁰⁵⁴⁷ l’anònim del *Curial* explicita l’ètica cavalleresca que desitja per al seu heroi: “A Curial desplayen molt aquests scàndels, emperò ell bé havia plaer de provar lo cors, mas volguera que· s fes sens mort e sens ofensa de Déu” (*CeG* II.25). Ell és un jove honest i de bon cor que camina amb alegria –i amb Festa– cap a Melú i que descobreix pel camí la degradació a la qual han portat alguns el noble estament militar, amb els seus ultratges i mals usos. La cavalleria és el problema, certament, però també la solució.¹⁰⁵⁴⁸ Conclou Glòria Sabaté que “a diferència del *Tirant*, l’anònim autor del *Curial e Güelfa* reivindica per al seu heroi un tipus concret de cavalleria, la més cortesa i esportiva, la que serveix per al lluïment personal”;¹⁰⁵⁴⁹ una cavalleria molt ajustada a la moda del segle XV.

* * *

La cavalleria de l’Europa flamígera, que és la que bàsicament retrata la novel·la *Curial e Güelfa*, és un art evolucionat, no sols pel que fa a la qualitat de les armes i

---

¹⁰⁵⁴⁵ GRIFOLL, Isabel, *Curial e Güelfa*: Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 89-104 (p. 94). Aquest enfocament de les *res gestae* recorda una mica – salvades les distàncies culturals– al dels moderns guionistes i dibuixants de videojocs i produccions cinematogràfiques (del tipus *300. Rise of an Empire*, de Zack Snyder), on es ven com a “èpica basada en la cultura clàssica” un repertori maniqueista de combats entre formiguers de guerrers pseudohel·lènics o pseudoperses, clonats, hiperactius i despersonalitzats.

¹⁰⁵⁴⁶ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa*: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas ‘Dr. Amado Alonso’ en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 157).

¹⁰⁵⁴⁷ ESPADALER, Anton-M., Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: ‘Historia de Jacob Xalabín’; ‘Curial y Güelfa’; ‘Tirante el Blanco’* (reed. de la trad. a l’espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003, ps. 59-74 (p. XXIII).

¹⁰⁵⁴⁸ LANGBEHN-ROHLAND, R., *Curial e Güelfa...*, p. 157.

¹⁰⁵⁴⁹ SABATÉ, Glòria, *Curial e Güelfa i Tirant lo Blanch* davant la cavalleria de la tardor medieval, dins FORTUÑO, S. – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VIIè Congrés de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, ps. 335-343 (p. 336).

arnesos, sinó també pel que afecta a les normes i cerimonials. No ens estranye, doncs, trobar-nos amb una proliferació d'oficials d'armes (reis d'armes, heralds, porsavants) que intervenen en les justes i tornejos a l'estil de l'època en què hom escriu el relat. Per això Curial entra en plaça i camina cap a les llotges dels espectadors “ab brogit de infinides gents, qui uns cantaven, altres cridaven, gran brogit de tabals, e après melodiós ço de ministrers” (*CeG* III.99). L'espectacle està servit amb tots els seus ingredients i circumstàncies, com en les millors exhibicions de cavalleria de la cort de Felip el Bo,¹⁰⁵⁵⁰ un duc i una cort que són tractats elogiosament pel redactor de l'obra.

Aquesta cavalleria teatralitzada i les seues exhibicions de combats formaven part indissociable de la cort d'Alfons el Magnànim des de la seua entronització el 1416. La Corona d'Aragó o, més concretament, la cort de València, havia esdevingut la Borgonya del sud, com testimonien els diferents ambaixadors arribats del nord. Quan el rei entrà a dita ciutat, que seria la seua primera capital (el 26 d'abril del 1417), començà a preparar un torneig que fou pregonat el 25 de juny i en el qual participaren el rei i vint-i-set nobles i cavallers de la seua cort. Ho feia el monarca, segons la declaració pública d'intencions, per a conjurar els perills d'una vida ociosa:

“Tant com ociositat és madrastra e enemiga de tota virtut, e principalment de l'art de cavalleria, tant més deuen los reys e prínceps del món ab diligència fer exercitar lurs cavallers e gentils hòmens, E com guerres justes e necessàries los fallen, deuen acabar actes cavallerívols acustumats e pertinents a temps de pau, a fi que en temps de guerra e de necessitat sien pus àbils e disposats a servir-se de les armes.”¹⁰⁵⁵¹

Un altre document del 1418 parla dels simulacres de batalla que tenien lloc entre els membres de la cort valenciana –admesos, a més, alguns *ciutadans honrats*– aprofitant alguna expedició venatòria als voltants de la ciutat.¹⁰⁵⁵² Cèlebre fou el torneig celebrat l'any 1424 a la plaça del Born de Barcelona, aprofitant una visita reial a la ciutat, durant el qual els cavallers jugaren a representar herois literaris, trets de llibres de

---

¹⁰⁵⁵⁰ Vegeu VAN DEN NESTE, Evelyne, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre a la fin du Moyen Age (1300-1486)*, École des Chartes, París, 1996.

¹⁰⁵⁵¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.410, f. 164r, València, 25 de juny del 1417; citat per RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 78, n. 16.

¹⁰⁵⁵² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.641, f. 173, 12 de setembre del 1418; referenciat ibídem.

cavalleria artúrica. El rei Alfons usà en els seus paraments les armes de Tristany (“ab una banda d’aur a través, qui ressemblave les armes les armes de Tristany de Lehonís”) i mossén Bernat de Centelles, “les armes de Palomides” basades en el *Roman de Palamède* (segle XIII).¹⁰⁵⁵³ El rei El medievalista Jorge Sáiz ha estudiat les diferents convocatòries a justes i torneigs que tingueren lloc normalment a València, sent aquesta la capital de la Corona d’Aragó (1417-1430), però també a Barcelona, durant els preparatius de la gran expedició mediterrània del 1432. A València se celebraren exhibicions cavalleresques en juny del 1417; en desembre del 1425, pel natalici del rei; el 23 de juny del 1426, a la plaça del Mercat; el 14 de juliol del 1427, davant el Palau del Real, i en juliol del 1428, de nou al Mercat. A Terol, en març del 1428. A Barcelona, en desembre del 1431, pel natalici del rei (festa de Santa Maria de la O) i en març del 1432, a manera de comiat, dos mesos abans de la partença cap a Nàpols.

La presència d’una cort amb recursos financers feia molt lluidora la festa cavalleresca. Amb ocasió d’un reng de junyir celebrat per Carnestoltes del 1426, el perpunter de la cort, Antoni Guerau, adquirí “taffatans, teles, panys d’or e d’argent e altres coses qui són estades comprades e fetes per rahó de I rench o taula de junyir que lo jorn de Nostra Dona de la O tingueren lo nombre mossén Ramon Bojl, mossén Berenguer Mercader e fra Johan Barutell, en lo Mercat de València, per rahó de la entrada que novellament havia feta lo dit senyor [rei] en la dita ciutat.”¹⁰⁵⁵⁴

Algunes d’aquestes competicions s’adornaven, com s’ha vist, amb disfresses heràldiques, evocacions artúriques i carrosses amb al·legories literàries: en la justa valenciana del 1425, eixí al carrer “un gran castell de fusta appellat de la Fada Morgana, en lo qual havia V torres.” Altres consistien simplement en *taules e renchs de junyir* on els *taulegers* (mantenidors de la justa) eren reptats o desafiats per *aventurers* (forans); tot això, d’acord amb una normativa que formava part de l’educació dels donzells.¹⁰⁵⁵⁵ Així ho recull Martorell en el pròleg del *Tirant* (1460): “E per ço foren per los antichs

---

¹⁰⁵⁵³ DURAN, Agustí – SENABRE, Josep (eds.), *Llibre de solemnitats de Barcelona*, edició completa del manuscrit de l’Arxiu Històric de la Ciutat, Institució Patxot, Barcelona, 1930-1947, p. 24; citat per RIQUER, Martí de, *Aproximació al “Tirant lo Blanc”*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 42-43. Vegeu també RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 78-79.

¹⁰⁵⁵⁴ ARV, Mestre racional 8-763, f. 59v; citat per GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, La estética del poder. Arte y gastos suntuarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428) , dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.705-1.718 (p. 1.716, n. 11).

¹⁰⁵⁵⁵ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 253-258.

ordenades justes e torneigs, nodrint los infants de pocha edat en lo exercici militar perquè en les batalles fossen forts e animosos e no hagessen terror de la vista dels enemichs.”¹⁰⁵⁵⁶ Als jocs paramilitars s’afegia la forta radicació local de les guerres privades i de les batalles a ultrança entre dos cavallers enemics, “com sia acostumat entre cavallers fer armes e combatre’s.” Així ho justificava, si més no, el redactor d’una lletra de batalla.¹⁰⁵⁵⁷ Tampoc no faltaren en l’època els *cavallers errants*, com ara els aragonesos Bernat de Coscón i Galeot de Bardaxí; el català Francí Desvalls; els valencians Felip Boil i Pere de Nàtera; els sicilians Giovanni di Bonifacio i Antonio de Monteperto, o el castellà Fernando de Guevara, germà uterí d’Enyego d’Àvalos. Tots aquests foren servidors d’Alfons el Magnànim, encara que dedicaren molts anys de la seua vida a recórrer les millors corts d’Europa i guanyar honor.¹⁰⁵⁵⁸

A Nàpols, en temps de Joana II d’Aragó, no hi ha constància de celebracions extraordinàries, tret de les celebrades el 1423, en presència d’Alfons el Magnànim o les que celebrava Renat d’Anjou a Nàpols al voltant del 1440 per a infondre ànim a una població temorosa i assetjada pel rei d’Aragó.¹⁰⁵⁵⁹ La cosa canvià substancialment a partir del 1443, amb un rei guerrer i caçador –un “re conductero”, com l’anomenava Borso d’Este¹⁰⁵⁶⁰– desitjós d’assistir a espectacles com els que anys arrere havia organitzat ell mateix a la cort de València. Així les coses, s’han documentat una desena de torneigs o justes de caràcter més o menys extraordinari durant els regnats d’Alfons I i Ferran I, el 13-14 de maig del 1443, el 5 de maig del 1444, el 1445, el 14 d’agost i en setembre del 1446, en novembre i desembre del 1448, el 2 d’octubre del 1451, en abril del 1452, el 1453, el 27 de gener del 1455, el 28 de febrer i el 2 de juny del 1456, i –ja en el regnat de Ferran– els anys 1465, 1473, 1471, 1477, 1478 i 1494.¹⁰⁵⁶¹ Totes

---

¹⁰⁵⁵⁶ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, ps. 69-70.

¹⁰⁵⁵⁷ RIQUER, Martí de, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d’armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968, vol. 1, ps. 48-49.

¹⁰⁵⁵⁸ Vegeu SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 257-258.

¹⁰⁵⁵⁹ FENIELLO, Amedeo, Napoli al tempo di Renato d’Angiò, dins *Bullettino storico italiano per il Medioevo*, 112, 2010, ps. 273-295.

¹⁰⁵⁶⁰ FOUCARD, Cesare, Fonti di storia di Napoli nell’Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757.

¹⁰⁵⁶¹ Segons FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri [1451-1456]*, Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, ps. 460-461, i CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 437. Les dates, 1453 i 1471 les hem afegides nosaltres a partir d’altres fonts que es relacionen més avall.

aquestes convocatòries cavalleresques comptaren amb la presència del rei de torn. Anys després, Tristano Caracciolo recordarà amb enyorança l'espectacularitat cavalleresca de les *giostre* del Magnànim, que havia vist en temps de joventut.¹⁰⁵⁶²

Com s'observa, la major freqüència es correspon amb l'època d'escriptura de *Curial e Güelfa* (dècades del 1440-1450), tot coincidint amb els moments de gran esplendor de la cultura cavalleresca a tota Europa. Així, segons Maurice Keen, França i Borgonya assistiren en la dècada del 1440 a una concatenació de certàmens espectaculars, de propaganda cavalleresca sense precedents. Com ara, els passos d'armes de l'*Arbre de Charlemagne* (1443), el *Rocher Périlleux* (1445), la *Bergère*, (1449), etc.¹⁰⁵⁶³ Al voltant de la figura de Renat d'Anjou, *roy de Sicile* –l'antagonista d'Alfons d'Aragó i perdedor *de facto* del tron napolità– se celebraren aleshores els torneigs següents: Nancy, amb presència de Carles VII, per a celebrar les esposalles de Margarida d'Anjou amb Enric VI d'Anglaterra, 1444; les justes de Châlons-sur-Marne (1445); el pas de Saumur, 1446; les justes de Tours, el 1447; la creació de l'orde del *Croissant* (1448) i el pas *de la Bergère* a Tarascó (Provença, 1449).¹⁰⁵⁶⁴

Totes aquestes demostracions de luxe militar eren considerades actes de propaganda, ja que a l'endemà se'n parlava a totes les corts d'Europa. Així consta en la crònica de Jacques de Lalaing, quan, estant conversant els comtes de Maine i de Saint Pol sobre les justes de Nancy (10 de juny del 1444), un li diu a l'altre: “Il convient que faisons aucune chose, d'on sache à parler. Vous avez ouï raconter devant les dames comment, un chacun jour, toutes fêtes, joûtes, tournois, danses et carolles se font en la cour du duc de Bourgogne, et vous voyez que nous, qui sommes en grand nombre en la cour du roi, ne faisons que dormir, boire et manger, sans nous exercer au métier d'armes, qui n'est pas bien sânt à nous tous d'ainsi passer notre temps en wiseuse [= oci].”¹⁰⁵⁶⁵ Les festes de la cort del veïnat eren contades i refereides davant les dames de la cort rival. La pugna entre estats no sols es dirimia al camp de batalla i en el terreny de la diplomàcia, sinó també despenent en luxes i promovent festes extraordinàries, com

---

¹⁰⁵⁶² IACONO, Antonietta, Autobiografia, storia e politica nella trattatistica di Tristano Caracciolo, dins *Reti Medievali Rivista*, 13-2, Florència, 2012, ps. 333-369; ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>, p. 341.

¹⁰⁵⁶³ KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Conneticut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986, p. 269.

¹⁰⁵⁶⁴ MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, p. 5.

¹⁰⁵⁶⁵ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalaing, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 48.

les oferides a l'emperador quan visità Nàpols el 1452, que atorgaven fama, renom i glòria al monarca o al príncep promotor. En aquestes festes, per cert, Enyego d'Àvalos, el gran camarlenc, oficià de mestre de cerimònies.¹⁰⁵⁶⁶

Com hem exposat en altre lloc,¹⁰⁵⁶⁷ els noms dels participants i algunes curiositats heràldiques arribaven a oïdes dels cortesans del rei d'Aragó. O, si més no, de l'autor de *Curial e Güelfa*, que introdueix en el relat algunes insígnies o detalls al·lusius a les festes celebrades en àmbit francoborgonyó.¹⁰⁵⁶⁸ La notícia de les *giostre*, com se les coneixia a Itàlia, es divulgava per mercaders, ambaixadors o correspondència diversa. Per exemple, el 14 de març del 1443, els missatgers del Consell de Barcelona escriviren a la ciutat per a descriure'ls l'espectacle següent:

“Lo senyor rey ha dat en esbatiment de juntes, e sabent la fama de mossèn Francí dez-Valls e d'en Johan Llull, los ha significat trobarie pler que junyissen. E ayr, ora captada, lo senyor rey exint del Consell ab molts ytalians e altres gens, lo dit senyor tirà la via de Sent Anthoni, e aquí trobà lo dit mossèn Valls armat e preparat ab un cavall sens sella, solament ab ultrera o cingles. E axí per la riera lo dit mossèn Valls, present lo dit senyor e los ytalians, féu molt belles carreres, e en bé e-n dret que sí no poch posar-s'i, de què lo dit senyor romàs tant content e tan alegre com dies ha fos, e los ytalians ne romangueren tots ensenyats, que alguns d'ells no fonch aquí per empendre tal acte. Après, lo dit senyor volgué que lo dit honorable en Johan isqués ab seylla, lo qual féu per meravelles ses carreres, de què lo dit senyor romàs axí content, que hac a dir als ytalians que en aquesta ciutat [Barcelona] havie dels bells junyidors del món.”¹⁰⁵⁶⁹

L'any 1444, en primavera, se celebrà amb justes la promesa de matrimoni entre l'adolescent, Ferran de Trastàmara, hereu del tron napolità, i Isabella de Chiaromonte (àlies Orsini-Del Balzo), hereva del poderós príncep de Tàrent. A l'any següent, quan es

---

¹⁰⁵⁶⁶ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 3, p. 128; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 32.

¹⁰⁵⁶⁷ Quan tractem de la simbologia de Sant Jordi, o de noms com Bon Panser o Parrot de Sant Laydier.

¹⁰⁵⁶⁸ Com, per exemple, l'enfrontament d'un bàndol amb la creu de Sant Jordi (roig en camper blanc) i l'altre amb els colors invertits (blanc en camper vermell).

¹⁰⁵⁶⁹ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 166 (ps. 221-223).

casaren (juny del 1445) hi hagué també “grandi giostre” segons les cròniques locals.¹⁰⁵⁷⁰ Durant diversos dies se celebraren uns combats que, segons Antonio Beccadelli “il Panormita” no es coneixien des de temps dels cèsars:

*“Interim prope quotidie in simulachrum pugnae fiebant ludi iustrales (sic enim vulgum apellantur), in quibus, cum generosa omnis iuventus armata ac magnificentissime ornata exerceretur, Ferdinandus paraecipuae eo studio inardescere. Singulis autem equitibus haud amplius vices concursusque dabantur: qui plures interim lanceas in alterum fregisset, huic palma et honoris premium debebatur.”*¹⁰⁵⁷¹

Com s’observa, entre els joves participants en aquestes justes, destacava el príncep Ferran, que efectuà quatre carreres i rompé tres de les quatre llances. El jove duc de Calàbria, hàbil genet i robust junyidor, era un apassionat de la cavalleria eqüestre. Comptava amb tres bons mestres, com eren Teseo Savelli, Antonio di Azzia i Giovanni Siculo.¹⁰⁵⁷² Les notícies del progrés del jove hereu del tron napolità arribaven aviat a Barcelona, gràcies al relat dels ambaixadors del Consell, Francesc des-Pla i Francesc des-Torrent (11 de maig del 1444):

“Lo endemà de la benedicció, que fou diluns, lo dit senyor rey féu tenir ací un rench de junyir al comte d’Eriano [Enyego de Guevara, germà d’Enyego d’Àvalos], e al batle general d’Aragó, e a don Pedro de Guzmán, e a dos italians. Féu cobrir tota la plaça de Carbonayre de draps de lana de diverses colors, e donà a cascú dels taulagers sengles paraments e cassots de vellut carmesí. Volch lo dit senyor que don Ferrando, son fill, aquella jornada junyís ab sí sinquesme [grup de 5 combatents a cavall], e foren los següents: ça és, lo vescomte de Gallano [Sanç II Roís de Lihori, valencià], don Luis Corney [Maça-Cornell, valencià, cunyat d’Enyego d’Àvalos], mossèn Jacme Romeu [valencià] e Galceran d’Usay

---

¹⁰⁵⁷⁰ D’aquestes tres justes (1443, 1444 i 1445), dóna notícia PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquocento”, vol. 21, part 5).

¹⁰⁵⁷¹ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, ps. 94-96.

¹⁰⁵⁷² *Ibidem*, p. 96, n. 3.

[barceloní]. E vench lo dit don Ferrando ab los dessús dits, dessús un carro ab quatre donzelles qui-s dehien les Quatre Virtuts, e anaven devant lo carro gran colp de turchs e cavalls cothoners. Donà lo dit senyor al dit don Ferrando e als quatre qui foren en sa companyia, sengles paraments e cassots de vellutat blau. Féu sinch carreres lo dit Ferrando, en les quals encontrà e rompé les tres, e rompé dues lances. Diem-vos, senyors, que los fets de aquest fadrí e sobre de no creure, ha hagut en lo dit rench ensús LXXX aventurers, e romperen-s'i ensús CCL lances, car cascun aventurer ha fer quatre carreres. Però stà en veritat que aquests de aquesta terra, e encare los de la cort, han per los millors junyidors que hic sien los de aquexa ciutat.»¹⁰⁵⁷³

A Nàpols, per la calor que solia fer en estiu, “le giostre solevano farsi negli ultimi giorni di febbraio i quali erano spesso anche gli ultimi giorni del Carnevale”, segons Giulio de Montemayor.¹⁰⁵⁷⁴ No obstant això, també se celebraven en altres èpoques de l'any, amb motius justificats o bé improvisadament i a càrrec generalment de cavallers valencians. Ho demostra, per exemple, l'elecció per Enyego d'Àvalos, Lluís de Montagut i Guillem-Ramon de Montcada de l'1 de maig del 1446 (el *Calendimaggio*, celebrat a Milà i altres terres del nord, però no a Nàpols) com a data ideal per a celebrar un “rench de junyir”. “A la plaça de Carbonayra” es muntaren cadafals i paraments de tela de luxe, i la festa comptà amb la cooperació econòmica i amb la presència del rei Alfons. Ja feia uns mesos que havia conclòs amb èxit la campanya de la Marca d'Ancona contra Francesco Sforza (1444-1446). El *condottiero* havia sigut expulsat d'aquelles terres que havien tornat a ser de l'Església per iniciativa del rei d'Aragó, i calia celebrar-lo a la capital del país, bo i aprofitant la pau i els mesos de lleure dels cavallers de l'exèrcit reial.

D'aquesta justa, no hi ha testimoni cronístic, però es pot conèixer a través de les despeses de tresoreria de Mateu Pujades.¹⁰⁵⁷⁵ En els mateixos dies foren remunerats el noble patge del rei *Pere Boca de Far* (Pietro Bucca di Faro) i un altre patge, més jove, acabat d'incorporar a la cort napolitana. Aquest segon no era noble, sinó el simple “fill d'un gentil home de Sorrento”, tal com s'anota pel tresorer (que deixa en blanc, per

---

¹⁰⁵⁷³ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 250 (doc. 187).

¹⁰⁵⁷⁴ MONTEMAYOR, Giulio de, La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d'Aragona, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123 (p. 62, n. 1).

¹⁰⁵⁷⁵ Més detalls, en el capítol I.3.4.

desconéixer-lo, el nom del pare). Ara bé, la seua intrepidesa muntant a cavall i exhibint habilitats fascinà el rei Alfons, que decidí acollir-lo a casa i afavorir-lo extraordinàriament. És probable que, aquell dia, *Gabrielet Curial* (com el coneixien els cortesans, és a dir, Gabrieleto Curiale) participara en la justa. Acabava de rebre, la vespra mateix, 40 ducats d'or que li devia el rei de la paga proppassada de Pasqua.¹⁰⁵⁷⁶ No deixa de ser curiós que el cognom de Gabriel coincidisca amb el nom del protagonista de *Curial e Güelfa*, fill d'un gentilhome "de casa baixa". O que Boca de Far siga un dels personatges més caracteritzats de dita novel·la: noble napolità, com el patge –i després reboster– de la cort del Magnànim. O que el rei de França de la ficció cavalleresca elegisca "solemnitzar la sua cort lo primer jorn de maig" amb un torneig que s'havia de celebrar al Puig de Nostra Dona (*CeG* III.84). Tot això no poden ser simples casualitats, com ja tingué ocasió de posar en evidència la medievalista Maria-Teresa Ferrer i Mallol. Són indicadors indefugibles sobre el lloc i el temps en els quals fou escrita la novel·la, i sobre la proximitat de l'autor a Curiale i Bucca di Faro.¹⁰⁵⁷⁷

La gran campanya del centre d'Itàlia (1446-1448) impedí la celebració d'altres justes i tornejos, com no foren els simulacres de guerra habituals en un campament on convivia milers de combatents. Fins i tot un dels cavallers errants més famosos d'entre els vassalls del Magnànim, Galeot de Bardaxí (el *Galiot de Baltasin* de la crònica borgonyona d'Olivier de La Marche)¹⁰⁵⁷⁸ hagué d'abandonar el seu periple triomfal per França i Borgonya per a col·laborar amb el seu senyor natural en el setge de Piombino (1448).¹⁰⁵⁷⁹ En tornar a establir-se Alfons a Nàpols, durant la dècada del 1450, se celebraren novament competicions esportives com les d'abans. Com ara el "rench de juntes" que comenten els missatgers barcelonins el 1451.¹⁰⁵⁸⁰ O les celebracions de caràcter extraordinari (entrades, justes, caceres, balls, mostres d'animals exòtics, etc.) que tingueren lloc durant la visita de l'emperador Frederic III d'Alemanya, en abril del 1452. Com a la resta d'Europa, aquestes celebracions, tant les reals com les que solien

---

¹⁰⁵⁷⁶ ARV, Mestre racional, 9.407, f. 154r, Eixides de la tresoreria general de Mateu Pujades, 1446.

¹⁰⁵⁷⁷ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

¹⁰⁵⁷⁸ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 248, n. 145.

¹⁰⁵⁷⁹ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 440-441.

¹⁰⁵⁸⁰ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 95.

plasmar els llibres de cavalleries clàssics, podien durar com a molt quatre dies,¹⁰⁵⁸¹ no els huit dies que anuncia l'escriptor que –segons deien– havia de durar el torneig de Melú (*CeG* II.34).¹⁰⁵⁸² Segons Bartolomeo Facio, tingueren lloc tres dies de justes, en les quals brillà la figura del duc de Calàbria, Ferran: “*ludos deinde equestres celebres edidit quibus Ferdinandus filius multique insignes adolescentes ac viri certaverunt.*”¹⁰⁵⁸³ Segons una crònica local, les inauguraren el rei i el príncep:

“Dove lo re Alfonso corse la prima lancia e roppe tanto finamente con lo sig[no]r Gio[vanni] Antonio, principe di Taranto. Et anco giostrò don Ferrante d’Aragona, figliuolo di sua maestà, che tanto fu lodato in quella giornata per lo cavalcare, lo portare e mettere della lanza, e benché fusse piccolo, pareva fabbricato sull’arcione.”¹⁰⁵⁸⁴

Tots els cronistes i biògrafs¹⁰⁵⁸⁵ –i la documentació d’arxiu: els reis estrangers li regalaven cavalls¹⁰⁵⁸⁶– confirmen que el futur Ferran I de Nàpols era un jove apassionat pels festivals cavallerescos i pel combat a cavall. Lina Montalto, en el seu clàssic estudi sobre les gales cortesanes del duc de Calàbria, escriu: “È noto il delirio del secolo per i cavalli; in Ferrante tale passione somigliava a mania. Visitava di notte le sue cavallerizze che poi, da re, accrebbe a dodici e, spesso, dalle finestre della reggia restava

---

¹⁰⁵⁸¹ CHÊNERIE, Marie-Luce, *Le chevalier errant dans les romans arthuriens en vers des XIIIe et XIIIe siècles*, Librairie Droz, Ginebra, 1986, p. 135; citat per ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 595.

¹⁰⁵⁸² Encara que aquesta exageració pot ser llegida com una llicència poètica, atés la gran quantitat de guarismes en “huyt/vuyt” que apareixen en *Curial e Güelfa*. ¿Serà per les 8 puntes de la creu de Jerusalem, insígnia del ducat de Calàbria?

¹⁰⁵⁸³ FACIO, B., *Rerum gestarum Alfonsi...*, ps. 460-461.

¹⁰⁵⁸⁴ ANÒNIM, *Memorie del Duca di Ossuna*, Manuscrit de la Biblioteca de la SocietÀ Napoletana di Storia Patria, Nàpols, sign. Ms. I.5.39, p. 482; citat per ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca dell’Archivum romanicum”), 400), Florència, 2012, p. 46.

¹⁰⁵⁸⁵ Des de BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, fins a RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d’Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>, tot i passant per TRINCHERA, Francesco (ed.), *Codice Aragonese, o sia, Lettere regie, ornamenti ed altri atti governativi de’ sovrani aragonesi in Napoli riguardanti l’amministrazione intera del reame e le relazioni all’estero*, Tipogr. de Giuseppe Calanco, Nàpols, 3 vols., 1866-1874, p. 288, i

PONTIERI, Ernesto, La giovinezza di Ferrante d’Aragona, dins FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Studi in onore di Riccardo Filangieri*, L’arte tipografica, Nàpols, 1959, ps. 531-601.

¹⁰⁵⁸⁶ Vegeu SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142 (p. 130, n. 107).

lunghe ore a contemplare i suoi cavalli.”¹⁰⁵⁸⁷ Aprengué a cavalcar ja als 8 o 9 anys d’edat (ca. 1439-1440), segons el testimoni del Panormita: “*In equitando autem nemini non admirabilis erat: aut puer asperos et feroces equos inscendere adactisque calcaribus retinentis ad cursum impellere. Hac equitandi laude atque exercitio, quod nemo adhuc aptius aut animosius nostra tempestate visus est fecisse, postea iuvenem factum a magnis periculis exemptum scimus.*”¹⁰⁵⁸⁸ L’agilitat del valencià Ferrante d’Aragona a cavall, entre altres coses, li estalvià la vida la nit del 6 al 7 de juliol del 1460, quan se n’hagué de fugir a marxes forçades després de l’amarga derrota de Sarno. De segur que aquell genet i justador adolescent de la dècada del 1440, en cas d’haver volgut l’escriptor publicar i divulgar *Curial e Güelfa* –que no hi ha cap notícia que s’haguera divulgat mai abans del 1876–, hauria sigut un dels primers oients o lectors a trobar-hi “plaer e consolació”; si no el primer, que també cap la possibilitat.¹⁰⁵⁸⁹

Del 15 d’agost del 1453, és la notícia d’una festa cerimonial napolitana, de benedicció de les noves banderes de l’exèrcit reial, que comptà amb un torneig commemoratiu.¹⁰⁵⁹⁰ Dos anys després, en octubre del 1455, se celebrà d’igual manera la nova aliança entre el duc Francesco Sforza de Milà i Alfons el Magnànim, segellada amb dos enllaços matrimonials: el d’Ippolita Sforza i Alfonso, duc de Calàbria, i el d’Sforza Maria Sforza i la infanta Elionor d’Aragó. En el llibre III del poema *Alfonseis* de Matteo Zupardo, el poeta al·ludeix (vv. 255-263) a la celebració d’aquestes justes de tardor, de les quals resultaren tres campions: el guanyador fou el noble Joan-Roís de Corella, fill del comte de Cocentaina, governador del regne de València; en segon lloc quedà el baró napolità Giacomo Caetani i, en tercera posició, el cavaller sicilià Andrea Guglielmo.¹⁰⁵⁹¹ Participà en l’espectacle, com un cavaller més, el príncep Ferran, tot i

---

¹⁰⁵⁸⁷ MONTALTO, Lina, *Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (II, p. 127).

¹⁰⁵⁸⁸ BECCADELLI, A., *Liber rerum gestarum Ferdinandi...*, ps. 78-79.

¹⁰⁵⁸⁹ Com indiquen molts altres aspectes de l’obra. Vegeu el capítol II.5.7.

¹⁰⁵⁹⁰ MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 77.

¹⁰⁵⁹¹ “...prior est Curegula Iohannes, / post baro prosequitur Muro qui scepra ducesque / ante omnes ornat clarus, sed tertius alter / Andreas Gulielmus erat, qui matre sicana / externo est siculus genitus...” En: ZUPPARDO, Matteo, *Alfonseis*, ed. a cura de G. ALBANESE, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 6), Palerm, 1990, llibre III, vv. 255-263, reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Vegeu també ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca dell’Archivum romanicum”, 400), Florència, 2012, ps. 52-57.

trobar-se lesionat d'una cama per un accident de caça. Així ho sabem pel testimoni epistolar de l'ambaixador milanés a Nàpols, adreçat al seu senyor el duc:¹⁰⁵⁹²

“E no obstante ch'el duca nostro havesse malle a la gamba, volse ancora luy zustrare e fece molto strenuamente, come ha sua usanza fare. Me dolse però cum la maiestà del re che lo havesse lassato zustrare. Me rispose che li saria stato graveza che, zostrando tante volte lo anno, el non havesse zostrato a queste sue feste; e cosí *etiam* me respose el duca, cum lo qualle *etiam* me dolse ch'el havesse zostrato. Ben però fece la maiestà del re finire più presto la zostra per respeto del duca.”

En maig del 1456 es repetí l'espectacle a la plaça de San Giovanni a Carbonara.¹⁰⁵⁹³ Segons les despreses de la tresoreria reial, es tractà d'una justa de caràcter extraordinari organitzada “da Marino Curiale; Innico d'Avalos, conte camarlengo; Niccola di Procida e altri due cavalieri napoletani.”¹⁰⁵⁹⁴ Aquesta cooperació demostra l'amistat existent entre Enyego d'Àvalos (pel que sembla, un dels grans promotors de *ludos equestres* a la ciutat: recordem el del 1446) i Marino Curiale, germà i hereu del malaguanyat *Gabrielet Curial* (un dels inspiradors del personatge principal del *Curial*).¹⁰⁵⁹⁵ Els vincles entre el gran camarlenc i el novel·la cavalleresca catalana semblen aflorar per tot arreu, tant a partir de les cròniques napolitanes com de la documentació arxivística.

El procel·lós inici del regnat de Ferran I (la guerra dels anys 1459-1465) no deixà lloc per a noves justes. Se celebraren les primeres ja el 1465, una vegada consolidat el Bastard en el tron. Segons Matteo Maria Bandello, fou aquesta “una solenne e pomposissima giostra”, en la qual “comparsero giostratori con abbigliamenti superbi e

---

¹⁰⁵⁹² SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salerno, 1997, doc. 105, p. 279, lletra d'A. Maletta a Francesco Sforza, Nàpols, 21 d'octubre del 1455.

¹⁰⁵⁹³ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 34-35.

¹⁰⁵⁹⁴ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, ps. 448-449.

¹⁰⁵⁹⁵ Com proposa, entre d'altres, FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

ricchissimi, con vaghe e ben ordinate imprese.”¹⁰⁵⁹⁶ En les del 1471, per exemple, el rei Ferran I duia per armes heràldiques un sol d’or en camper morat.¹⁰⁵⁹⁷

No hi ha dubte, comptat i debatut, que la presència de la cort reial a Nàpols animà la celebració d’exhibicions ludicoesportives i cavalleresques; de la mateixa manera que l’absència d’una cort reial a Barcelona o a València desincentivà aquesta mena de gales i celebracions. Cal tenir en consideració, doncs, que la presència de la cort a Nàpols i l’ambient cavalleresc que vivia la ciutat, especialment en la dècada del 1440, crearen una atmosfera propícia per a la redacció i la recepció –anul·lada no sabem per quina misteriosa causa– de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*.

Tirar barra, i jugar a pilota i a punyades

Tant les novel·les cavalleresques com les biografies de grans cavallers dels segles XIV-XV paren esment al procés de formació del perfecte cavaller durant l’adolescència. Aquest procés comporta una formació cultural –generalment, molt bàsica i molt pràctica – i un conjunt d’habilitats cortesanes (armes, equitació, esgrima, música, lírica...) en les quals, segons la procedència de l’autor o la moda del país, s’observen algunes variants. Encara que, per norma general, són més els elements en comú a tot el continent que no els trets diferenciadors. En el cas del *Curial*, resulta interessant com defineix l’autor les qualitats i habilitats adquirides de jove –se suposa que al regne d’Aragó– pel cavaller aragonés Aznar de Atrossillo: “Era aquest Aznar jove de vint anys, molt gran luytador, tirador de barra, mestre en tot exercici d’armes, axí d’espasa, de hatxa, com encara de daga, e tan leuger, que al saltar o voltejar paria que volàs; e era tan forts que en lo regne on ell se era criat fins aquell jorn no havia par” (*CeG* II.83).

Tot el que es diu s’ajusta a un currículum típicament cavalleresc, però el fet que fóra Aznar un “tirador de barra” és una cosa relativament singular i demana alguna explicació. L’únic *roman* centreeuropeu on trobem aquest entrenament esportiu de “gester la barre” és el francoborgonyó (ca. 1440-1449) de *Clériadus et Meliadice*, on s’afirma que Clériadus –fill del comte d’Astúries– aprengué a jugar als escacs, tocar l’arpa, cantar, dansar, “gester la barre ou la pierre (...), luitar (...), saillir (...), faire toutes

---

¹⁰⁵⁹⁶ BANDELLO, Matteo Maria, *Le novelle*, 4 vols., ed. a cura de Delmo MAESTRI, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 1992-1996, vol. 2, ps. 141-142.

¹⁰⁵⁹⁷ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968.

œuvres que gentils hommes doiven faire.”¹⁰⁵⁹⁸ Semblantment, el mariscal francès Jean Le Meingre “Boucicaut” –evocat en les pàgines del *Curial*– havia dedicat els anys de joventut, segons el seu biògraf, a jugar “aux basses, ou au gieu que on dit le croq madame, ou a saillier, ou a getter la darde, la pierre, ou si faites choses.”¹⁰⁵⁹⁹

A la Catalunya rural del segle XIV no era desconegut aquest esport rural. En les festes de Sant Bartomeu d’Igualada es féu crida el 19 d’agost del 1394 per a tots els qui estigueren interessats a “saltar, córrer, barra ne lança gitar, ne altres tempraments.” Pel 1419 encara es repetia un ban similar sobre “lança e barra gitar”.¹⁰⁶⁰⁰ Això no obstant, és l’única localitat d’on hem pogut obtenir-ne notícia. De fet, en segles posteriors sembla que es perdé absolutament el costum. Antoni Griera, el segle passat, considerava que tirar la barra era un esport típicament valencià,¹⁰⁶⁰¹ encara que caldria matisar que sols ho era d’algunes comarques o pobles concrets. Al regne d’Aragó, també sembla que fou, en principi, un costum localitzat als Samontà o als Prepirineus, al nord del país. El primer “tirador de barra” documentat (notem que el del *Curial* és aragonés, i no *gita*, sinó que *tira barra*¹⁰⁶⁰²) és un criat del cavaller Juan de Gurrea, que destacà el 1450 en una competició celebrada a Sarda (prop de Jaca, a les muntanyes de l’alt Aragó).¹⁰⁶⁰³ Aquest detall geogràfic i cronològic encaixa perfectament amb la notícia etnogràfica de la novel·la, ja que Aznar d’Atrossillo era oriünd “de les montanyes d’Aragó” (*CeG* II.40). Hem de tenir en compte que Juan de Gurrea era, en les corts aragoneses del 1446-1450, el procurador o representant de Llop Ximenes III d’Urrea, és a dir, d’un gran senyor absentista, per ser un dels homes de confiança d’Alfons el Magnànim a la cort de Nàpols (acompanyà el rei del 1420 al 1458¹⁰⁶⁰⁴). I es dóna la coincidència que els Urrea havien heretat tot el patrimoni –i l’honor històric, evocat en *Curial e Güelfa* a través de la figura heroica d’Aznar– de l’extinta família dels Atrossillo, les armes

---

¹⁰⁵⁹⁸ Tal vegada el fet que el protagonista fóra hispànic, influí en la inclusió ací del tir de barra.

¹⁰⁵⁹⁹ Citacions que reporta SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, ‘Publications Romanes et Françaises’, 232, Droz, Ginebra, 2003, p. 19.

¹⁰⁶⁰⁰ PUJOL, Francesc – AMADES, Joan, *Diccionari de la dansa, dels entremesos i dels instruments de música i sonadors. Volum primer: la dansa*, Fundació Concepció Rabell i Cibils, viuda Romaguera, Barcelona, 1936, ps. 157-158, els quals remeten a SEGURA VALLS, Joan, *Història d’Igualada*, Tipogr. d’Eugeni Subirana, Barcelona, 1907.

¹⁰⁶⁰¹ GRIERA, Antonio, *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*, Edicions Catalunya, Barcelona, 1935, vol. 2, p. 69.

¹⁰⁶⁰² En canvi, Sanglier amonesta Curial així, al Mont Sinaí (*CeG* III.10): “Lexa, donchs, Curial, aquests pensaments folls, e *gita*’ls de ton cor.”

¹⁰⁶⁰³ DONCEL RECAS, Lucio, *Deportes tradicionales de fuerza en España*, Visión Libros, Madrid, 2010, ps. 107-108.

¹⁰⁶⁰⁴ Més detalls en la biografia que hem traçat del personatge en el capítol I.2.5.

heràldiques dels quals exhibien amb orgull en les seues targes i blasons.¹⁰⁶⁰⁵ Finalment, cal tenir en compte que aquest mateix Llop Ximenes d'Urrea (que rep homenatge directe ja amb l'aparició de *Johan Ximenes d'Urrea* en *CeG* II.27 i ss.) feia de discret missatger el 1459 entre dos grans amics literats: el príncep de Viana, refugiat aleshores a Sicília, i Enyego d'Àvalos, que li escrivia i enviava llibres des de Nàpols¹⁰⁶⁰⁶

Val a dir que a la resta d'Aragó no es tirava encara barra, i que la difusió de l'esport arribà de Castella en el segle XVIII i es popularitzà molt en el XIX.¹⁰⁶⁰⁷ Al País Basc potser, la dels *palankaris* és una tradició més antiga, però a la *Serranía* de València –zona d'influx aragonés– i a Mallorca sembla que es difongué en el segle XVIII.¹⁰⁶⁰⁸ L'indret on aquest joc era més popular en els segles XV i XVI era Toledo, la Manxa i el regne de Jaén. En el tractat de jocs de Cristóbal Méndez (1553), metge radicat a Jaén, es cataloga el joc de “tirar barra” com un més dels practicats “para regocijo de caballeros” en els temps d'esbarjo o en els descansos de les expedicions venatòries.¹⁰⁶⁰⁹ En efecte, en la campanya de Mers el-Kebir (1568), “un tirador de barra que traía don Juan, muy afamado, de España, de tierra de Toledo, nombrado don Vasco, alzó una barra de hierro de muchas que por allí estaban de las fábricas, e hizo un tiro con ella delante de su Alteza, diciendo si había hombre en aquella fuerza que osase tirar con él.”¹⁰⁶¹⁰ El poeta manierista Cristóbal de Mesa (1559-1633) escriu: “Y entorno de Toledo gente mucha / escaramuça, o corre, o justa o lucha. / Unos apuestan a tirar la barra, / y hazen otras variadas valentías.”¹⁰⁶¹¹ El diccionari de Covarrubias (1611) especifica que les barres que es llançaven eren els perpals dels molins èdics manxecs,

---

¹⁰⁶⁰⁵ Us remetem al capítol II.3.9, on tractem dels cavallers aragonesos de la novel·la.

¹⁰⁶⁰⁶ ACA, C, Varia, 392, f. 152r/v, document en mal estat de conservació. Transcrita parcialment per MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeritat de Barcelona, Barcelona, 2011, doc. 19, p. 643. Comentat, amb alguns detalls suplementaris sobre el contingut, per RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011, vol. 1, p. 67, n. 81.

¹⁰⁶⁰⁷ MORENO PALOS, Cristóbal, *Juegos y deportes tradicionales en España*, Alianza Editorial – Consejo Superior de Deportes, Madrid, 1992, p. 58.

¹⁰⁶⁰⁸ *Ibidem*, ps. 59-60; CLEMENTE RUBIO, Simón de Rojas, *Historia civil, natural y eclesiástica de Titaguas*, ed. a cura de Fernando MARTÍN POLO i Eduardo TELLO TORRES, Ajuntament de Tiagües – Facultat de Filologia de la Universitat de València, València, 2000, p. 289; DONCEL RECAS, L., *Deportes tradicionales...*, p. 108.

¹⁰⁶⁰⁹ MÉNDEZ, Cristóbal, *Libro del ejercicio y de sus provechos; hecho y recopilado por el doctor Christóval Méndez, médico, vezino de la ciudad de Jaén*, Tipogr. de Gregorio de la Torre, Sevilla, 1553; reed. com Libro del ejercicio y sus provechos, ed. a cura d'Eduardo ÁLVAREZ DE PALACIO, Universidad de León, Lleó, 1996.

¹⁰⁶¹⁰ SUÁREZ MONTAÑÉS, Diego, *Historia del maestro último que fue de Montesa, y de su hermano don Felipe de Borja: la manera como gobernaron las memorables plaças de Orán y Marzaelquivir; reinos de Tremecén y Ténez, en África*, ed. a cura de Beatriz ALONSO i Miguel A. DE BUNES IBARRA, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2005, p. 261.

¹⁰⁶¹¹ MESA, Cristóbal de, *Las Navas de Tolosa. Poema heroico*, Viuda de P. Madrigal, Madrid, 1594, p. 10.

usats per a alçapremar les moles corredores i repicar-les.¹⁰⁶¹² En *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha* (1605), se'ns presenta així Dulcinea del Toboso: “Bien conozco –dijo Sancho– y sé decir que tira tan bien la barra como el más forzado zagal de todo el pueblo.” Més avant, hi apareix un tal Basilio que és “gran tirador de barra, luchador estremado y gran jugador de pelota”.¹⁰⁶¹³ El mateix escriptor castellà, en *La gitanilla* (1613), afig que a la Manxa “en todas las aldeas y lugares había desafíos de pelota, de esgrima, de correr y saltar, tirar la barra y otros ejercicios de fuerza, maña y ligereza.”¹⁰⁶¹⁴ El *Diccionario de autoridades* del 1729 parla d'un “género de diversión que para exercitar la robustez y agilidad suelen tener los mozos”.¹⁰⁶¹⁵

L'exercici del tir de barra era pràcticament desconegut a Itàlia, abans que el portaren amb ells, primerament els castellans i aragonesos de la cort napolitana del Magnànim (molts dels quals procedien de Toledo) i, després, els *tercios* de l'Imperi dels Àustria (segle XVI). Així les coses, en l'*Arcadia* del poeta napolità Sannazaro (dècada del 1480), s'anomena aquest esport “lanciare il grave palo” i se l'associa a gent rústica i muntanyenca,¹⁰⁶¹⁶ en el context –es clar– de recreació bucòlica que pretén el poeta. Al nord d'Itàlia, encara a mitjan segle XVII, coneixien aquest esport, però el consideraven estranger i típic dels espanyols. Així consta en el vocabulari del toscà Lorenzo Franciosini (Roma, 1620): “Tirar barra.- Significa propriamente lanciare, scagliare o tirare il palo di ferro, esercizio che si usa molto in Ispagna.”¹⁰⁶¹⁷

Comptat i debatut, sembla que l'expressió “tirar barra” era familiar a l'autor del *Curial*, potser per tenir algun contacte amb Toledo, d'on procedeix l'únic manuscrit conservat de l'obra i d'on procedien, també, alguns dels personatges més poderosos de la cort de Nàpols: els Guevara-D'Àvalos. Tal vegada, a l'anònim autor li cridà l'atenció el fet que, a les remotes “montanyes d'Aragó”, segons el testimoni directe de Llop

---

¹⁰⁶¹² “Destas [barras] tienen en los molinos para levantar las piedras dellos, y los molineros, que de ordinario son hombres de fuerças, suelen tirar con ellas y hacer apuestas.” Citat per MORENO PALOS, C., *Juegos y deportes...*, p. 55.

¹⁰⁶¹³ CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de, *Don Quijote de la Mancha*, ed. a cura de José Manuel LUCÍA MEGÍAS, Verbum, Madrid, 2015, ps. 156 i 429, respectivament.

¹⁰⁶¹⁴ Frase reiterada en l'obra costumista MARTÍN, Joseph Manuel, *Tertulia de la aldea y miscelánea curiosa de sucesos notables, aventuras divertidas y chistes graciosos para entretenerse en las noches de invierno y de verano*, Tipogr. de Manuel Martín, Madrid, 1782, vol. 2, p. 10.

¹⁰⁶¹⁵ Citat per MORENO PALOS, C., *Juegos y deportes...*, p. 55.

¹⁰⁶¹⁶ SANNAZARO, Jacopo, *Arcadia*, ed. a cura d'A. MAURO, dins SANNAZARO, J., *Opere volgari*, Laterza, Bari, 1961; reed. digital dins Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, proemi al cant I: els pastors apareixen en àmbit muntanyenc, “...in diverse e non leggiere prouve esercitarse; sì come in lanciare il grave palo, in trare con gli archi al versaglio, et in addestrare nei lievi salti e ne le forti lotte, piene di rusticane insidie; e'l più de le volte in cantare et in sonare le sampogne...”

¹⁰⁶¹⁷ FRANCIOSINI, Lorenzo, *Vocabolario italiano e spagnolo*, Tipogr. Barezzi, Venècia, 1645, vol. 2, p. 1170, s. v. *tirar barra*.

Ximenes d'Urrea (descendent dels Atrossillo; informat pel seu procurador Gurrea, protector de tiradors de barra) també tinguerà vigència el tir de barra. D'altra banda, incloure aquest esport rural en el pla formatiu resultava adequat per a un personatge muntanyés, lleuger però fort, que arriba a la cort i es fa cavaller.

* * *

Crida l'atenció, així mateix, l'important paper atorgat en la formació de Curial al joc de pilota, un esport que practicava quotidianament i que li ajudava a millorar els reflexos, la flexibilitat muscular i l'agilitat: “ell continuava lo júnyer (...); e, lo dia que no s'i junyia, Curial tot lo jorn jugava a pilota davant lo palau” (*CeG* I.12). Si el que se'ns vol presentar és la vida d'un cavaller modèlic, se suposa que l'autor i els seus previsibles lectors de la cort de Nàpols estaven familiaritzats amb aquest esport de la pilota, considerat en època contemporània “l'esport nacional dels valencians.”¹⁰⁶¹⁸ La pràctica d'aquest joc està poc documentada abans de mitjan segle XIV, quan, tal voltat per influència de la immigració llenguadociana, es popularitzà a la ciutat de València extraordinàriament. Fins al punt que, en la dècada del 1380, la *pilota arrulladissa* –una modalitat terrestre, el raspall– provocava problemes de trànsit pels carrers i aldarulls públics, etc., i obligà el Consell a promulgar successives ordinacions restrictives.¹⁰⁶¹⁹ Les expressions habituals d'aquest esport influïen en la parla col·loquial. El sistema més antic de comptabilitzar els punts de les partides consistia a comptar-los *a sets* o *de set en set*,¹⁰⁶²⁰ locució que servia també en la quotidianeïtat per a exagerar. Així, s'entén com una situació còmica i com una hipèrbole simpàtica que un herald dels presents al torneig de Melun plorara “scampan l'agemes *de set en set*” (*CeG* II.17).

Els fills dels cavallers i homes de paratge valencians compaginaven l'entrenament en les armes amb les hores d'oci consagrades de manera entusiasta a l'esport de la pilota, com en el *Curial*. Existia un trinquet de Cavallers, i el joc aristocràtic s'obria – com en l'actualitat– amb el frase ritual “va de bo, cavallers!” Si l'autor del *Curial* procedia de la cort i ciutat de València, possibilitat a la qual semblen apuntar els estudis

---

¹⁰⁶¹⁸ Vegeu, per exemple, AGULLÓ ALBUIXECH, Recaredo – AGULLÓ CALATAYUD, Víctor, *El joc de la pilota a través de la premsa valenciana, 1790-1909*, Diputació de València – Federació de Pilota Valenciana, València, 2009; MOLINES VIVES, Vicent i al., *Joc de pilota*, Edicions 96 – Escola Valenciana – Federació d'Associacions per la Llengua (“Tallers de cultura popular valenciana”, 3), València, 2009.

¹⁰⁶¹⁹ Aporten interessant documentació medieval sobre els inicis de l'actual pilota valenciana, ALMELA VIVES, Francisco, *El juego de pelota en Valencia*, Semana Gráfica, València, 1960, i NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, *Pueblo, poder y sexo. Valencia medieval (1306-1420)*, Centre d'Estudis d'Història Local, Diputació de València, València, 1992, ps. 47-48.

¹⁰⁶²⁰ LLOPIS BAUSET, Frederic, *El joc de pilota valenciana*, Carena, València, 1999, p. 70.

filològics,¹⁰⁶²¹ coneixeria molt bé aquest esport noble; com la resta de cortesans d'Alfons el Magnànim, tenint en compte que una gran majoria dels *catalani* presents a Nàpols procedien del regne i cort de València. Els mateixos valencians portaren a la Roma dels Borja, en temps dels papes xativins Calixt III (1455-1458) i Alexandre VI (1492-1503), l'afició nobiliària i elitista a la pilota. Fins al punt de donar nom a una *Piazza, Via* i *Archi della Pilotta* que encara conserven aquesta denominació.¹⁰⁶²² Hi ha testimonis cronístics d'un Cèsar Borja que s'exercitava amb els seus companys d'armes a Roma jugant a la pilota.¹⁰⁶²³ I és probable que l'escena d'uns joves donzells jugant a pilota “davant lo palau” fóra ja molt habitual al Nàpols de la dècada del 1440.

En qualsevol cas, l'anecdòtic esment d'aquest joc en la novel·la no pot considerar-se aïlladament com un marcador a tenir en compte sobre la procedència geogràfica de l'autor. Cal tenir en consideració que existien distintes modalitats de joc de pilota conegudes arreu d'Europa. A França i Borgonya el *jeu de paume* o ‘joc de palma’ era practicat en àmbit cortesà i considerat com un esport nobiliari. S'explica així que en la novel·la cavalleresca *Jehan de Saintré*, d'Antoine de la Sale (1456), el jove patge protagonista es dedicara “à jouer à la paulme”, o que les dames observaren “bas en la court les joueurs de paulme jouer”.¹⁰⁶²⁴ Al nord d'Itàlia (la Ligúria, el Piemont, la Llombardia, la Toscana...) es practiquen des de l'edat mitjana diferents jocs de pilota a mà.¹⁰⁶²⁵ Francesco Petrarca, en *De remediis*, critica el joc per considerar-lo –a partir de fonts clàssiques– propi de tirans com Dionís de Siracusa. En canvi, Guarino Veronese, pedagog i humanista de la cort de Ferrara, tan relacionada amb la del Magnànim, el recomana amb els avals biogràfics d'Alexandre el Gran i Gai Muci Escèvola.¹⁰⁶²⁶

---

¹⁰⁶²¹ VENY, Joan, Valencianitat del ‘Curial’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.106.

¹⁰⁶²² VENDITTI, Antonio, Agli Archi della Pilotta: il nobile gioco della palla, dins *Specchio romano. Revista telematica di cultura*, Roma, 20 de gener del 2005; ed. electrònica <www.specchioromano.it> consultada en novembre del 2014. Aquest autor comenta que abans era desconegut aquest esport, però atribueix la difusió als florentins, cosa que no concorda amb la denominació *pilotta*, que és una adaptació lingüística del català *pilota*.

¹⁰⁶²³ COMPANY, Ximo, *Alexandre VI i Roma. Les empreses artístiques de Roderic de Borja a Itàlia*, 3 i 4, València, 2002, p. 263; CATALÁN DEUS, José, *El príncipe del Renacimiento. Vida y leyenda de César Borgia*, Debate, Madrid, 2008, p. 344.

¹⁰⁶²⁴ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, ps. 2 i 6, respectivament.

¹⁰⁶²⁵ Existeix un raspall llombard, pròxim al valencià, la *pallaterra*, i modalitats aèries com el *pallapugnoo palantera* piemontesa. El el capítol I.32 del *Curial* es parla de “tirar una palatera” entre dos rivals, però no es tracta de pilota, sinó d'una modalitat italiana de competició al tir de ballesta.

¹⁰⁶²⁶ RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 46.

A la ciutat de Milà, on residí Enyego d'Àvalos pels anys 1435-1447, hi havia una gran passió pel joc de pilota. Se'l considerava un signe de distinció aristocràtica. Així es posa de manifest en els frescos anònims del palau milanés de Vitaliano Borromeo,¹⁰⁶²⁷ obra del *Maestro dei giochi* (1445-1450), on es representent dames i donzelles de la noblesa local fent com si jugaren alegrement al “gioco della palla”. En realitat, aquest era un joc masculí: un “gioco aristocratico che coinvolgeva soprattutto i giovani rampolli e che ha una lunga tradizione medioevale”, segons Luca Scalco, estudiós del bellíssim conjunt de pintures, contemporànies de *Curial e Güelfa*.¹⁰⁶²⁸

Conta l'humanista llombard Pier Candido Decembrio, en la seua biografia de Filippo Maria Visconti, que aquest duc de Milà (+1447) “fin da quando era bambino usò giocare ora a palla, ora a pallone.”¹⁰⁶²⁹ Afegint un altre biògraf del mateix Visconti, el també humanista Paolo Giovio, que, “mentre ch'egli aveva ancor sana la vista de gli occhi, stava a vedere dietro a una finestra invetriata, di buonissima voglia, i giovani giocare alla palla o fare la lotta.”¹⁰⁶³⁰ Com s'observa, els cavallers de Pota Giove de Milà practicaven sobretot dues activitats, la pilota i la lluita, davant mateix de palau. L'escena recorda molt a la protagonitzada per la Güelfa, (senyora de Milà, també): “E com més de veure'l [*i. e.*, de veure Curial] la oportunitat li ere tolta, tant més en la su- amor s'encenia e s'escalfava; e, lo dia que no s'i junyia, Curial tot lo jorn jugava pilota davant lo palau e era per ella contínuament mirat e vist” (*CeG* I.12). L'afició dels ducs de Milà a la pilota continuà en temps de la nova dinastia Sforza. Així doncs, Galeazzo Maria Sforza (1466-1476) tenia en nòmina en la seua cort deu campions de pilota, “giochatori di balla” (*il Bresano, il Florentino, Guglielmo*, etc.) que feien les delícies de l'aristocràcia llombarda.¹⁰⁶³¹ L'autor del *Curial* devia conèixer aquesta passió dels

---

¹⁰⁶²⁷ En sa casa s'allotjaren provisionalment Alfons el Magnànim i els seus, l'any 1435, només a arribar a Milà com a presoners del duc Visconti. Entre els acompanyants del rei es trobava Enyego d'Àvalos. Vegeu COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 16; ÍDEM, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 142).

¹⁰⁶²⁸ SCALCO, Luca, In ciclo dei Giochi nel Palazzo Borromeo di Milano, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/giochiborromeo/giochiborromeo.htm>>, p. 6.

¹⁰⁶²⁹ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 113.

¹⁰⁶³⁰ GIOVIO, Paolo, *Le vite di diciannove huomini illustri*, Tipogr. de Giovanmaria Bonelli, Venècia, 1562, f. 54v.

¹⁰⁶³¹ LUBKIN, Gregory, *A Renaissance Court. Milan under Galeazzo Maria Sforza*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Londres, 1994, ps. 266-267 (dades del 1476).

llombards per la pilota –compartida amb els valencians– i trobà oportú introduir-la com una de les activitats a les quals el jove cavaller passava les hores.

A la ciutat de Nàpols, sembla que l'esport es popularitzà, com a Roma, gràcies a la massiva immigració de valencians a mitjan segle XV, en l'època d'escriptura del *Curial*. Les notícies sobre l'extensió d'aquesta moda, però, són ja de la segona meitat del Quatre-cents. El noble napolità Tristano Caracciolo (1437-1522), en el seu tractat pedagògic *Plura bene vivendi praecepta ad filium* (44,36),¹⁰⁶³² parla del joc de pilota com una pràctica oportuna sempre que siga en llocs i en hores “*decentibus*”. Especifica que no es tracta del joc de la *pallamano* o de la *palamaglio*, sinó d'un joc que s'ha posat molt de moda: el de la pilota menuda i de frontó, que es pot jugar en qualsevol lloc. Tanmateix, critica que aquesta modalitat es jugue aprofitant els murs de les esglésies: “*Pilae autem et honestitatis et servandae valeditudinis liberalis exercitatio plus habet, si locis et horis decentibus tractetur, et triplici illius ludo, prae folliculo pugillari et triviali, parvulae et parietariae usum elegerim: agiliorem etenim hominem reddidit et secretiori et a multitudine remoti loco peragi potest.*”¹⁰⁶³³

El metge i humanista Antonio de Ferrariis “il Galaeto” (1444-1517), vinculat a la cort de a Nàpols a partir del 1465, en el seu tractat *De educatione* (1505-1508), recomana per a l'educació dels joves fills de cavallers, a banda de la caça i la música, la pilota, el salt, el tir d'arc, l'espasa i la llança, però no els jocs de canyes (típics, per exemple, de la cort d'Alfons el Magnànim, si més no quan aquest es trobava a València): “*Ludat saltatione, pyla parva et magna, arcu, gladio, hastis, non cannis.*”¹⁰⁶³⁴ Com s'observa, hi havia dos tipus de pilota, de distint diàmetre.

* * *

Un apunt final mereix la curiosa menció d'un “joc de punyades” indocumentat en àmbit lingüístic català. Apareix quan *Curial i Festa* són allotjats en un monestir de monges, camí de París, i “trufen” amb elles amb un llenguatge farcit de segones lectures en clau eròtica (*CeG* II.12): “Totes les monges feyen molta festa a *Curial*” i, “com *Festa* s'apercebés de la trufa”, bromeja sobre el fet de deixar sol al cenobi el cavaller amb les monges. Elles pregunten sobre aquella gosadia i *Festa* els respon: “yo us veig de tal pèl,

---

¹⁰⁶³² Biblioteca Nazionale “Vittorio Emanuele III” de Nàpols, ms. IX C 25, en procés d'edició a cura de Liliana Monti Sabia; citat en VITALE, Giuliana, *Modelli culturali nobiliari nella Napoli aragonese*, Carlone (“Immagini del medioevo”, 6), Salerno, 2002, ps. 46-52.

¹⁰⁶³³ Citat ibídem, p. 48.

¹⁰⁶³⁴ DE FERRARIIS, Antonio (dit “il Galateo”), *De educatione*, dins *La Giapigia e vari opuscoli*, vol. 1 (“Collana di Opere scelte edite ed inedite di scrittori di Terra d'Otranto”), ed. a cura de S. GRANDE, Lecce, 1867, p. 150; citat ibídem, p. 49.

que encara esta nit jugaríets a punyades qual de vosaltres l'auria.” A la qual cosa replica una monja vella: “Amiga, per ço y estats vós bé, que partirets la brega tolent la ocasió.” L'expressió fa referència, doncs, a una possible baralla o “brega” a punyades entre les monges per a veure quina de totes s'acosta més al cavaller.

En la Itàlia septentrional, per inèrcia de l'edat mitjana, es conserva la tradició de “giocare a' pugni”: un joc infantil, on la mare simula un pugilat amb el fill d'entre 9 i 12 mesos.¹⁰⁶³⁵ L'expressió popular evoca els segles medievals, quan, per exemple en el *Palio* de les festes de Sant Martí de Siena, desfilaven esquadres de púgils. O quan, en temps de Carnestoltes, s'hi practicava un pugilat lúdic i popular denominat “giocare a' pugna”.¹⁰⁶³⁶ Ara bé, no sols era un joc, sinó la imitació d'un dels exercicis d'entrenament habitual dels exèrcits que conduïen aleshores els més cèlebres *condottieri*. Una obra d'extraordinària difusió com fou el *Flos duellatorum* (Ferrara, 1409) de Fiore de' Liberi da Premariacco (ca. 1350-ca. 1420), considerat el millor mestre d'armes d'Itàlia, representa aquesta modalitat de combat, acompanyada d'il·lustracions.¹⁰⁶³⁷

A la Llombardia on visqué Eneygo d'Àvalos pels anys 1435-1447, els homes d'armes rebien entrenament, entre altres disciplines, en “*pugilatoria arte*” (boxa) i en “*equestribus ludis*” (justes). Així consta en l'*Epistula de amore* dedicada el 1439 per Guiniforte Barzizza al noble valencià Francesc de Centelles, i remesa de Milà a la cort *aragonesa* de Gaeta.¹⁰⁶³⁸ L'entrenament militar a punys apareix esmentat, a més, en obres literàries italianes de temàtica cavalleresca. Per exemple, el poeta Matteo Maria Boiardo (1441-1494), protegit per Ercole d'Este (duc de Ferrara educat a Nàpols, 1445-1460), fa referència a aquest joc en el seu *Orlando innamorato* (cant LXVI, estrofa 43, vv. 1-8), compost pel 1471: “Ruger, poi che lo invito ebe acceptato, / Giva el nemico a cerco rimirando. / Vide che spata non aveva a lato / E disse a lui: ‘Voi seti senza brando! / Come faremo, che io non sono usato / Giocare a pugni? E però vi adimando, /

---

¹⁰⁶³⁵ RIZZI, Alessandra, *Ludus/ludere. Giocare in Italia alla fine del medio evo*, Fondazione Studi e Ricerche Benetton, Viella-Treviso-Roma, 1995, ps. 43-44.

¹⁰⁶³⁶ GIGLI, Girolamo, *Diario sanese*, Tipogr. de Leonardo Venturini, Lucca, 1723, vol. 2, ps. 407-408.

¹⁰⁶³⁷ FIORE DE' LIBERI, *Flos Duellatorum. Manuale di arte del combattimento del XV secolo*, ed. a cura de Marco RUBBOLI i Luca CESARI, Il Cerchio (“Gli archi”), San Marino, 2005.

¹⁰⁶³⁸ Vegeu CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici (“Quaderni di filologia medioevale e umanistica”, 10), Messina, 2008, i el capítol II.1.5, on tractem d'aquesta lletra humanística com una de les fonts d'inspiració del *Curial*.

Qual esser debba la contessa nostra. / Spade non ci è, né lancia da far la giostra...”¹⁰⁶³⁹
Per la seua banda, Gian Giorgio Trissino (1478-1550), en *L'Italia liberata*, llibre 23, parla d'un cavaller que sap molt de jugar a punyades: “Frondauro da Corinto, uom di gran forza o di persona grande e molto ardito e molto esperto nel giocare ai pugni.”¹⁰⁶⁴⁰
Trissino era nét d'un militar que combaté al costat de Niccolò Piccinino (en la campanya del Salones i Verona, juntament amb Enyego d'Àvalos) i fill d'un soldat de Venècia. Ell mateix estudià la cultura clàssica entre Milà i Ferrara.

Totes aquestes informacions sobre el joc de punyades provenen de terres nord-italianes, no de Nàpols. I ens porten a pensar, de bell nou, en un escriptor, el del *Curial*, familiaritzat amb els usos militars i costums populars del nord d'Itàlia. O, més concretament, de la Llombardia, l'Emília-Romanya i la Toscana. No hauríem de descartar que, en temps de joventut, haguera participat en campanyes de guerra del nord d'Itàlia, on els cavallers s'entrenaven, entre altres coses, “jugant a punyades”.

Cantar, dansar i “sonar esturments”: la música

El cant líric i polifònic, els instruments, els sons, la dansa i la música en general, tenen una gran importància en *Curial e Güelfa*. Ja d'entrada, el programa educatiu previst per la Güelfa i per Melchior de Pando per al cavaller adolescent, contempla la formació musical com un dels requisits o “abteses” primordials per tal que aquest assolisca l'estat de cortesà exemplar: “Curial... tornà molt prudent e abte; car tantost fonch molt bell cantador, e après sonar esturments –de què devench molt famós–, axí mateix cavalcar, trobar, dançar, júnyer, e totes altres abteses que a noble jove e valerós se pertanyían” (*CeG* I.7). Tot comença a preparar-se des del principi de la narració, a fi que el desenllaç de la novel·la depenga d'una cançó trobadoresca.

Els trompeters i les seues fanfàrries, els ministrers amb instruments de corda i de vent, es troben per tot arreu del relat. Formen part de l'atmosfera musical de l'entera novel·la cavalleresca. Quan Curial parteix del Montferrat en companyia de Jacob de Cleves, “la Güelfa, qui oý sonar les trompetes, demanà quiny brogit era aquell” (*GeC* I.14). L'heroi cortesà es presenta al combat contra Harrich de Fonteynes “acompanyat de ministrers e trompetes” (*CeG* I.17). L'emperador “féu sonar una trompeta” per a

---

¹⁰⁶³⁹ BOIARDO, Matteo Maria, *Orlando innamorato. L'inamoramento de Orlando* [ca. 1471], ed. a cura d'Andrea CANOVA, RCS Libri (“Classici italiani”), Milà, 2011, ps. 102-103.

¹⁰⁶⁴⁰ TRISSINO, Gian Giorgio, *L'Italia liberata dai Goti*, Tipogr. de Valerio e Luigi Dorici, Roma, 1547; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <www.bibliotecaitaliana.it>

donar inici al combat entre Curial i Cleves, d'una banda, i Cribaut i Sant Laydier, d'altra (CeG I.19). Prèviament, els dos acusadors de la duquessa d'Ostalriche havien entrat en lliça “ab gran brogit de trompetes e ministrers” (CeG I.19). Són els trompetes dels cadafals els qui marquen el ritme de les competicions cavalleresques, de les justes i els torneigs: “lo trompeta de l'emperador féu un toch (...), e axí com lo trompeta féu altre toch, los cavallers mouen per ferir” (CeG I.20). Sense el rebombori musical dels instrumentistes, l'espectacle de la cavalleria perdria molta animació: “Lo brogit era molt gran de trompetes e ministrers, hoc e de la gent que cridàvan e murmuràvan, que si Júpiter hagués tronat, no l'haguéran oÿt” (CeG I.22.).

Acabat l'espectacle exterior, la música es reclou a la cort, al palau, per a amenitzar les gales aristocràtiques. En la festa per l'alliberament de la duquessa, l'emperador agafà de la mà Curial “e, manant que dançassen, pregà Curial que dançàs; lo qual, obeynt lo manament, feta fer primerament plaça en la gran sala, volgué començar una baixa dança” (CeG I.22). En tots els palaus reials calia “gran sala” o “sala gran” per a acollir aquestes danses. Com que Alfons el Magnànim la trobà a faltar a Castel Nuovo, la manà construir als arquitectes mallorquins Guillem (1451-1454) i Joan Sagrera (1454-1457), pare i fill. Per fets ocorreguts en la dècada del 1480, se la coneix també com a la Sala dels Barons, però en origen se la conegué com la “la gran sala”, com en *Curial e Güelfa*.¹⁰⁶⁴¹ En el mateix episodi, Curial és afalagat per les dames de la cort, fins el moment en què l'emperador “manà que tothom s'apartàs e que dançassen.” Aleshores, Curial “féu una dança baixa ab tota gràcia e ab tan gran donari, que açò fonch una gran maravella.” Els balls podien durar hores: “Dançat havien ja gran peça e la nit se n'anava.” De manera que els cortesans passaven la nit en vetla: “Més era ja de la meytat de la nit passada, quant, sonant les campanes, en los monastirs se llevaven a matines.” De fet, no hi havia molt de temps per a descansar: a l'endemà de matí, Curial es despertà pel “gran brogit de trompetes e ministrés” (CeG I.22).

La música acompanya també, com no podia ser altrament, els àpats de la cort imperial: “Après que foren dinats, los ministrers vengueren e comencen a cornar; e l'emperador pres la emperadriu per la mà e, tot rient, començà una baixa dança, après

---

¹⁰⁶⁴¹ SERRA DESFILIS, Amadeu, ‘È cosa catalana.’ La Gran Sala de Castelnuovo en el contexto mediterráneo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.787-1.802; CHILÀ, Roxane, Castelnuovo, fortresse et résidence d'Alphonse le Magnanime a Naples (1442-1458), dins *Anales de historia del arte*, 23, núm. especial II, Madrid, 2013, ps. 431-444 (p. 436).

dels quals seguiren molts, e ·n dançaren altres moltes” (CeG I.23). I, finalment, la música forma part de la cultura i dels proverbis evangèlics: “e tals canten, que ploraran en breu” (CeG I.36). La música és la manifestació més clara d’una *alegria* ambiental que esquivava tota tristor i tota *malenconia*, en l’harmonia cortesana d’un món cavalleresc idíl·lic. Per això els joves i nobles cavallers ornats de “gentilesa” són assimilables a un Ponç d’Orcau presentat com a “alegre, cantador, tot enamorat...” (CeG I.37). L’autor no s’està de recordar-nos, això no obstant, que la música i el cant no són tan sols una cosa de la cort, sinó també d’altres ambients, com el monestir on es reclou la Güelfa, on els cavallers acompanyen les monges “cantant ymnes devots” (CeG I.40).

El cavaller no sols sap cantar, trobar (compondre poesia trobadoresca) i fer sonar diferents instruments, sinó que es complau sovint a mostrar els seus dots: “Curial los convidà [els catalans] e· ls féu gran festa, e pres una arpa e sonà maravellosament, axí com aquell qui n’ere gran mestre, e cantà tan dolçament que no semblava sinó veu angelical e dolçor de paraýs” (CeG I.46). La intimitat amical de les demostracions de llombard als catalans contrasta amb la pompa fanfarrona de les entrades en escena del noble napolità Boca de Far. Com quan acudí a la lliça amb dotze cavalls destres ben emparamentats, “e ab tan brogit de ministrers e trompetes que açò era maravel·la” (CeG I.42). Sens dubte, es comprén millor llegint aquest episodi del *Curial* la proliferació de notícies, en les *Fonti aragonesi* del regnat del Magnànim, sobre els trompeters que anunciaven les entrades i les eixides dels nobles, prínceps i grans barons napolitans. És probable, fins i tot, que el noble reboster napolità del rei Alfons, Pietro Boca de Faro, tinguera contractat un pompós equip de so, com el seu *alter ego* de la ficció cavalleresca. Com en el torneig del Montferrat, en el de Melú no podia mancar, tampoc, el “gran brogit de trompetes” (CeG II.43). Els tocs de trompeta, de fet, proporcionen ritme a l’evolució de les “cirimònies” d’heralds i porsavants. Tot això, és clar, no té res a veure amb el segle XIII on l’autor proposa que pensem la ficció, sinó amb el moment més esplendorós de la cavalleria europea, que es viu a mitjan segle XV.

Fins i tot el soroll de les atxes i les espases contra els arnesos d’acer pot adquirir un to rítmic i molt imaginatiu: “e lo brogit del ferir era tan gran que paria que fossen molts ferrers qui a grans colps ferissen sobre moltes encluses” (CeG II.47). Després del combat, l’amfitrió del sopar, que és el rei de França, organitza un ball al castell: “Aquí dançaren e cantaren, e feren molta alegria, e Festa cantava axí bé e mills que donzella fos en lo món” (CeG II.56). En aquelles festes, la jove Làquesis acabava “hujada de dançar” (CeG II.73). El mateix Curial tenia en la seua cambra uns ministrers que

cornaven per a ell, és a dir, que feien sonar instruments de buf: els senyors de Vergues i Sant Jordi “vengueren a la posada de Curial, e, com trobassen los ministrers cornant, meteren-se a dançar e a festejar. E axí passà gran part de la nit” (*CeG* II.95). Els ancians envejosos de la cort montferratesa, desplaçats a París, comproven que Curial viu com un gran senyor i, entre altres coses, “veen les viandes venir ab ministrers” (*ibidem*). Quan Curial i Aznar d’Atrossillo fan front a Sanglier i a Guillalmes de la Tor, són rebuts “ab gran brogit de ministrers e trompetes” (*CeG* II.100). Una vegada obtinguda la victòria pels primers, el duc de Borgonya i el comte de Foix acudeixen a felicitar-los “cantant ab molta alegria (...). Ladonchs oýrats crits de cavallers e gentils hòmens, brogit de trompetes e ministrers, festa gran e alegria molta” (*CeG* II.104). En les celebracions de la cort de França no poden faltar les demostracions de cortesia d’un Curial que en “cantar, dançar e solaçar curialment, dich-vos que algú dels altres no·s pot egualar ab ell” (*CeG* II.116). I fins ací la música en els llibres I i II.

Només començar el llibre III, la invocació a les Muses, conegudes –i envejades per les Pièrides– per “cantar e sonar maravellosament”, serveix a l’escriptor per a teoritzar sobre “aquella delectable sciència que és apellada música” (*CeG* III.0). El proemi s’estén sobre la qüestió recurrent la citació a fonts clàssiques, identificades amb encert per Xavier Gómez Font,¹⁰⁶⁴² per a documentar l’origen i l’etimologia de la veu *música*; el funcionament anatòmic que fa possible el cant humà; les Muses dirigides per Apol·lo Musagetes, i el saltiri del qual és virtuós el déu olímpic: “Axí mateix Apol·lo se pinta ab decacordi, que vol dir instrument ab deu cordes concordants o deu veus consonants, e, finalment, cítara. E axí saltiri és dit decacordi, quasi deu cordes consonants, segons és dit; e per ço lo Psalmista: ‘En decacordi, psaltiri, ab cants e cítara’, etc. E açò, quant al sonar e cantar, són les Muses” (*ibidem*).

Tota aquesta introducció sobre Apol·lo, les Muses i la música resulta succintament didàctica. És la glossa d’un manual de teoria musical adreçada per l’autor a un dedicatari amant de la música i el cant; com era el cas, a la cort de Nàpols, del jove melòman Ferran d’Aragó, duc de Calàbria.¹⁰⁶⁴³ Tots els cronistes i els historiadors coincideixen en una cosa: Ferran I de Nàpols no era cap home de lletres, ni sentia cap

---

¹⁰⁶⁴² GÓMEZ FONT, Xavier, “Decem musae, ut vocis modulamina” (*Curial e Güelfa*, III, 6-7), dins *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 1987)*, Madrid, 1989, vol. 3, ps. 493-500. Vegeu també el capítol II.1.6.

¹⁰⁶⁴³ Més indicis sobre la dedicació de *Curial e Güelfa* a l’hereu del tron napolità, en el capítol II.5.6.

atracció per la literatura, però li encisaven el cant i la música.¹⁰⁶⁴⁴ S'ocupava ell personal de buscar els millors músics d'Europa per a atraure'ls a Nàpols. En la primavera del 1457, sent encara duc de Calàbria, Ferran escrigué al duc de Milà, Francesco Sforza, perquè volia oir cantar un famós Thodeschino, que es trobava llavors a la Llombardia. Carles de Viana l'havia oït i li l'havia recomanat. Com que no hi arribà resposta, Ferran demanà a son pare que insistira davant Sforza (maig del 1457) perquè Thodeschino i el seu professor de cant es desplaçaren cap al sud. I, en efecte, arribaren a Nàpols en juny, amb el seu repertori de cançons venecianes i franceses.¹⁰⁶⁴⁵ La capella reial de la cort, dirigida pel *magister* Jaume de Borbó almenys des del 26 d'octubre del 1444, era també objecte d'atencions del melòman duc de Calàbria.¹⁰⁶⁴⁶

Gómez Font, després de constatar que l'escriptor és un home preocupat “por la búsqueda en las teorías musicales al uso en esta época”, se sorprenia perquè totes aquestes divagacions apareixien de sobte “en un contexto literario bien poco adecuado para disertaciones de este tipo, en una novela caballeresca de las típicas.”¹⁰⁶⁴⁷ A nosaltres, no ens sorprén això, ara que sabem que *Curial e Güelfa* no és precisament una novel·la cavalleresca “de las típicas” i que l'autor és un home d'interessos vitals i culturals polièdrics. A més, cal retenir el fet que a la cort de Nàpols sempre comptà amb cavallers músics i cantors consumats, des del marquès de Santillana i Jordi de Sant Jordi pel 1420, fins al gran camarlenc Enyego d'Àvalos, tot un superdotat intel·lectual, però relativament més jove. Custodiava aquest últim, en la seua biblioteca particular, el *De musica* de sant Agustí, i altres llibres de cant litúrgic i polifònic, cançoners poètics, etc.¹⁰⁶⁴⁸ No ens estranya, doncs, que la concepció tripartida que manifesta l'escriptor de la música (“Organico Flatu, Armonica Voce, Rit(i)mica Pulsu”, *CeG* III.79) es base en la teoria d'Agustí (*De musica*), desenvolupada per Isidor en les *Etimologies*.¹⁰⁶⁴⁹

---

¹⁰⁶⁴⁴ Vegeu, per exemple, la caracterització biogràfica del personatge que traça RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

¹⁰⁶⁴⁵ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, vol. 1, ps. 512 i 524. Vegeu també CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, ps. 197-201.

¹⁰⁶⁴⁶ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 40.

¹⁰⁶⁴⁷ GÓMEZ FONT, X., “Decem musae...”, p. 496.

¹⁰⁶⁴⁸ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302.

¹⁰⁶⁴⁹ Vegeu MAYER BROWN, Howard, St. Augustin, Lady Music and the Gittern in Fourteenth-Century Italy, dins *Musica Disciplina*, 38, Middleton (EUA), 1984, ps. 25-35.

Segons el seu amic i biògraf acreditat, el *cartolaio* florentí Vespasiano da Bisticci, Enyego d'Àvalos “era buono musico, e dilettavasi d’ogni istrumento, e di tutti aveva buonissima perizia.”¹⁰⁶⁵⁰ Quan Francesco Filelfo elogia l’amic i mecenes *Aenicus* per les seues diversificades inquietuds culturals (recordem que aquest modern *Aeneas* s’atrevia, tant a organitzar justes a la borgonyona com a debatre en els cenacles humanístics sobre l’*Eneida* de Virgili), no s’oblida al·ludir al seu virtuosisme fent sonar una arpa transformada poèticament en lira: “*sentiat ad resonam sobria Musa lyram*” (*Odes*, II,6 v. 76).¹⁰⁶⁵¹ El seu germà major, Enyego de Guevara, era també un amant de la música i de la dansa, però sense les qualitats artístiques i el refinament curial de què feia gala el seu germà menut: “*musicae non expers, cantare saltareque ad virilem dignitatem satis aptus.*” Així recordava Tristano Caracciolo, en *De varietate fortunae*, la figura del gran senescal Guevara, comte d’Ariano i marquès del Vasto.¹⁰⁶⁵²

Les Muses es presenten a Curial així: “...havem nom Muses. Nós convertim les filles de Píereus en piques, estam entorn al déu Apol·lo, e ell per amor temprà la viola de set cordes, e, enamorat, canta molt suaument e dolça, temprant l’armonia de les set planetes” (*CeG* III.27). Conversant Curial amb la musa Cal·líope, “una harmonia suau, una musical dolçor, ferí les orelles de Curial, car Apol·lo, ab la sua viola sonant, cantà tan dolçament, que yo no pusch creure que les serenes qui retenien Ulixes no fossen retengudes per tanta dolçor” (*CeG* III.29). Francesco Filelfo sabia que el seu amic cavaller i aficionat als clàssics Enyego d’Àvalos es preocupava pel conèixer l’origen de la música i per aprendre sobre teoria musical. Raó per la qual, quan redactà els *Convivia Mediolanensia* (converses erudites sobre les Arts Liberals, idealitzant les celebrades a Milà quan hi residien Filelfo i D’Àvalos, pels anys 1439-1440) féu de l’Enyego de ficció el contertulià introductor de la qüestió sobre la invenció de la música. Segons Daniela Gionta, “la qüestione dell’invenzione esposta da Iñigo e discussa in modo articolato, viene affrontata da Filelfo quasi esclusivamente in base al *De musica* pseudo-

¹⁰⁶⁵⁰ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D’ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

¹⁰⁶⁵¹ FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, ps. 128-129.

¹⁰⁶⁵² CARACCILO, Tristano, *De la varietà della fortuna [De varietate fortunae]*, dins *Opuscoli storici editi et inediti*, ed. a cura de Giuseppe PALADINO, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1934-1935 (MURATORI, L. A. ed., “*Rerum italicarum scriptores*”, 1733, vol. 22, part 1), ps. 71-106 (ps. 94-95). Citat per RYDER, Alan, Iñigo (Innico) di Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/inigo-guevara_Dizionario-Biografico/>

plutarqueo.”¹⁰⁶⁵³ El pseudo-Plutarc (inclòs com el llibre XIII en els *Moralia* de Pultarc) postula l’origen diví de la música i n’atribueix la invenció a Apol·lo Musagetes, el director del cor de les Muses, com en el *Curial*: “que no fue un hombre el inventor de las de la música, sino el dios adornado de todas las virtudes, Apolo.” El manual, suposem que recomanat per Filelfo a D’Àvalos, atorga importància –com el nostre anònim– als dots musicals d’herois antics com Aquil·les i justifica la formació musical com una destresa idònia per a la formació del jove guerrer.¹⁰⁶⁵⁴

“Era aquest Achil·les... gran sonador de esturments, gran cantador” (*CeG* III.31). “E començà Achil·les molt dolçament a cantar...” (*CeG* III.31). En efecte, l’Aquil·les de la novel·la –típicament cavalleresca?– *Curial e Güelfa* és un virtuós de la música instrumental i vocal; exactament com apareix en el pseudo-Plutarc que serví de guió per als *Convivia Mediolanensia*. Aquil·les (l’escut del qual representà el Pisanello, l’any 1449, en el revers de la medalla d’Enyego D’Àvalos¹⁰⁶⁵⁵) i l’autor de la *Iliada* (un veritable *Aquil·leidos*, en homenatge a l’heroi grec, com ironitza l’escriptor) es coronen recíprocament en un Parnàs de fantasia onírica. Una mica després, es desperten els companys de Curial “oynt la dolçor de aquella melodia” de la viola apol·línica i el cant de les Muses (les Roses de Pièria, a les quals dedicà D’Àvalos la susdita medalla: “per vui se fa”), que no cessa de sonar, “alienats los sentiments, ignoraven lo loch on eren, car les angelicals veus [de les Muses] e la dolçor de les cordes [de la viola d’Apol·lo] ferien axí suaument les orelles dels oydors que no sabien si era nuyt o jorn” (*CeG* III.35). Tot el passatge s’esdevé amb un fil musical de fons.

Durant el captiveri de Tunis, “cantava Curial maravellosament, e semblantment son companyó molt bé; per què com eren ujats, algunes vegades cantàvan e s’alegràvan” (*CeG* III.38). Camar visitava l’hort “e ab aquells catius, qui maravellosament cantàvan, tot lo dia s’estava, e encara la mare, qui moltes vegades li feya companyia. Cantava molt bé Càmar, e Johan mostrà-li moltes cançons, e ab acorts cantava ab ella” (*CeG* III.43). Obtingut el tresor de Camar, els dos captius es mostraven alegres “e ja començàvan a cantar e haver algun plaer.” Curial, “axí com aquell qui era gran trobador”, pensant en la Güelfa, canta la *Cançó de l’orifany*, original de Rigaut de

---

¹⁰⁶⁵³ GIONTA, Daniela, *Per i “Convivia Mediolanensia” di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdepartamentale di Studi umanistici (“Quaderni di Filologia medievale e umanistica”, 11), Messina, 2005, p. 57.

¹⁰⁶⁵⁴ PLUTARCO, *Obras morales y de costumbres (“Moralia”), vol. XIII. Sobre la música (pseudo-Plutarco). Fragmentos*, ed. i trad. a cura de José GARCÍA LÓPEZ i Alicia MORALES ORTIZ, Gredos (“Biblioteca Clásica”), Madrid, 2004 (1a ed., 1985), p. 73.

¹⁰⁶⁵⁵ Vegeu el capítol I.3.4.

Berbezilh, que se suposa que hauria compost el cavaller de la ficció novel·lesca en honor de la dama. L'autor tenia previst adaptar-la a un català a provençalat (“*Atressí com l'aurifany...*”)¹⁰⁶⁵⁶ i reproduir-la íntegrament (*CeG* III.64).¹⁰⁶⁵⁷

Segons Àngel Ferrando Morales, les obres de l'Ausiàs Marc, l'anònim –¿cavaller també?– del *Curial*, Joan Roís de Corella i Joanot Martorell són pròdigues en terminologia musical i manifesten la formació cavalleresca d'aquests autors, fruit d'un programa basat en el quadrivi i la lírica trobadoresca. Tots ells –i el del *Curial*, palmàriament i expressament– s'interessen pel cant polifònic. Coneixen la “polifonia profana a tres veus” i fan ús recurrent del concepte d'*acord*, entés com una simultaneïtat “vertical” de sons o de veus. Ferrando posa d'exemple el fet que Joan ensenyara Camar a cantar acordadament amb ell: “ab acorts cantava ab ella.” O que, en la *Balada de la garsa i l'esmerla* de Corella, els dos ocells, “ab dolça veu, per art ben acordada, / cant e tenor, cantaven tal balada.” El poeta valencià al·ludeix novament, en altres obres, a aquest acord simultani entre registres vocals de discernible tessitura.¹⁰⁶⁵⁸

Quan Curial i Galceran de Madiona són alliberats, es presenten d'incògnit a l'hospital de Casale Monferrato. Esperant cada dia a la cua per a rebre menjar, canten la cançó de l'elefant abatut i són oïts pel marquès, que els crida a palau: “lo marquès los oyhí, e altà's tant d'aquell cantar e d'aquella cançó de l'orifany, que açò fonch gran meravella” (*CeG* III.73). El marquès envia els cantors a la Güelfa, malalta, per a consolar-la del seu dol. Aquesta accepta que li canten, “e ells començaren a cantar la cançó de l'orifany. La Güelfa, que oyhí aquella cançó, meravellà's molt, e manà'ls que la tornassen a cantar” (*CeG* III.74). Se sorprén la dama per aquella cançó, composta per Curial per a ella, i els cantors manifesten haver-la apresada a Tunis. Ella els prega que la tornen a cantar i l'enamorat es dóna a conèixer parlant en llombard.

L'episodi següent amb contingut musical és el de les Arts Liberals al·legoritzades que acompanyen l'aparició del Bacus, “déu de ciència”.¹⁰⁶⁵⁹ La tercera “reyna” liberal, la Retòrica, es mostra “tan alegre cantant, que açò era una gran meravella; e tenia en la mà un cartell escrit e notat a nota de cant, en lo qual mirava contínuament, e ab una

---

¹⁰⁶⁵⁶ Com el dels poetes catalans de feia una o dues generacions: el referent arcaïtzant que tenia més a mà. En els capítols III.73 i III.74, en prosa catalana convencional, no escriu *aurifany*, sinó *orifany*.

¹⁰⁶⁵⁷ Vegeu el capítol II.1.3.

¹⁰⁶⁵⁸ FERRANDO MORALES, Àngel-L., “E açò són les muses quant al sonar e cantar.” Algunes nocions de teoria musical en autors catalans del segle XV, dins FRADEJAS, José Manuel i al. (eds.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 15 al 19 de septiembre de 2009)*. In memoriam Alan Deyermond, Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Valladolid, 2010, ps. 787-800.

¹⁰⁶⁵⁹ Sobre la font iconogràfica bàsica d'aquest episodi, tractem en el capítol II.1.4.

ploma esmenava.” Aquesta Retòrica no és l’art de la persuasió i prou, sinó que estableix un diàleg amb la seua col·lega del trivi: la Música. Es tracta d’una inaudita interpretació iconogràfica,¹⁰⁶⁶⁰ pensada per a plasmar la moderna Oratòria dels humanistes italians del Quatre-cents, en base a la *Retòrica* d’Aristòtil, on diu: “El arte del discurso oral mismo reside, en gran parte, en la voz, en cómo se utiliza en cada afecto; por ejemplo, cuando se usa una voz más fuerte, más suave o media, incluso con la modificación de la altura de la voz; y con una determinada variación en cada afecto.”¹⁰⁶⁶¹ També podria dependre la idea de les *Institutiones oratoriae* de Quintilià, on no es relaciona tan directament la retòrica amb el cant, però sí amb la música en general. Assegura l’escriptor romà que el bon orador no podrà aconseguir una *eurithmia* excel·lent si no estudia música,¹⁰⁶⁶² com fa curiosament la reina ideada per l’enginyós escriptor anònim.¹⁰⁶⁶³ Com el bon músic i el bon orador, l’escriptor dotat d’un estil excel·lent “amulceix los coratges dels hòmens letrats”. Així es llig en un altre passatge (*CeG* III.26).¹⁰⁶⁶⁴

Poc després de la Retòrica, ve la sisena reina, la Música, que “sonava uns òrguens e cantava ab tanta dolçor de melodia, que yo no crech que millor so ne millor cant fos jamés, ne sie ara, ne pusca ésser d’ací avant. Stàvan-li davant tres donzelles, les quals ab diverses veus cantant se concordàvan ab ella; e certes, si los àngels cantaven davant lo Salvador, major dolçor no porien mostrar; eren los noms d’aquestes donzelles, segons lurs cartells, Organico Flatu, Armonica Voce, Rit(i)mica Pulsu” (*CeG* III.79). Assistim de nou a un cant acordat, però aquesta vegada polifònic, a quatre veus: les de la Música

¹⁰⁶⁶⁰ Que ja cridà l’atenció de RECIO, Roxana, *Curial e Güelfa* y la prosa corta alegórica: los *Triunfos* de Petrarca en la narrativa en catalán del XV, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 13-33 (p. 16).

¹⁰⁶⁶¹ Citat per PAJARES ALONSO, Roberto L., *Historia de la música en 6 bloques. Bloque 6: Ética y estética*, Visión Libros, Madrid, 2014, p. 33. Aristòtil es distanciava així dels seus predecessors els sofistes Gorgies i Isòcrates, i obria el camí al seu deixeble Teofrast, que s’estendria sobre aquesta nova concepció de la retòrica.

¹⁰⁶⁶² Citat i comentat ibídem, p. 33.

¹⁰⁶⁶³ Enyego d’Àvalos posseïa des d’abans del 1440 un luxós còdex milanés de Quintilià, el que demostra el seu interès per l’oratòria en general i per aquest autor en particular. Vegeu *CATALOGUE of Additions to the Manuscripts in the British Library Museum in the years MDCCCXLI-MDCCCXLV*, Printed by the Order of the Trustees, Londres, 1901, núm. 11951.

¹⁰⁶⁶⁴ La idea al·legoritzada en el *Curial* és bastant innovadora. La mútua alimentació entre música i retòrica, animada pel Renaixement, serà crucial en el Barroc i serà refutada, en profit de la lliure expressió de l’individu, pel Romanticisme. La fusió que fa l’anònim de retòrica i cant remet, doncs, a la teoria dels afectes, segons la qual l’oratòria i la música *mouen els afectes* de l’auditori. Vegeu BOCCADORO, Brenno, Marsilio Ficino: l’anima o il corpo del contrappunto, dins *Nuova civiltà delle macchine*, XVI/61-62 (“Musica: le ragioni delle emozioni”), Roma, gener-juliol del 1998, ps. 36-56; PALISCA, C. V., Muovere gli affetti con la musica: teorie psicofisiologiche antecedenti a Cartesio, , dins *Nuova civiltà delle macchine*, XVI/61-62 (“Musica: le ragioni delle emozioni”), Roma, gener-juliol del 1998, ps. 57-66.

personificada, la veu directora, i les seues tres dames d'honor, al·legories d'inspiració augustiniana. Bob de Nijs interpreta que la Música actuava de veu principal, portadora del *cantus firmus* (és a dir, el *tenor*, categoria artística enregistrada, per cert, en la cancelleria reial napolitana). Les donzelles serien les “diverses veus” que s’havien de concordar amb la del tenor, en aquesta composició a quatre veus. Es tracta, doncs, d’un cant polifònic madur, introduït pels flamencs a Itàlia a partir de la dècada del 1420¹⁰⁶⁶⁵ i unes dècades més tard a la Península Ibèrica:¹⁰⁶⁶⁶ un factor més a tenir en compte a l’hora de contextualitzar geogràficament el lloc de creació de la novel·la.

Llegim que quan Curial instal·la les seues tendes al campament imperial contra els turcs, “tots temps se servia ab ministrers e grans cirimònies” i convidava a gaudir d’aquells luxes els grans senyors convocats a la croada (*CeG* III.89). La Fortuna s’apareix després a la Güelfa i l’abadessa, en una “delectable praderia” i fa que escolten un cant polifònic sobrenatural: “oynts celestials ocells, a lur parer qui cants angelicals, en diverses maneres de melodia, armònicament feyen” (*CeG* III.94). Venus també s’hi apareix entre ministrers que “començaren a cornar ab tanta melodia, que yo no pens que Orpheu e Mercuri¹⁰⁶⁶⁷ no fossen haüts per grossers davant tanta musical dolçor.” Cupido fereix la dama amb fletxes d’amor, “e, puys que la dita dona fonch ferida, vírats la gran festa e lo gran dançar”, del qual participen mítiques parelles d’enamorats antics i medievals (*CeG* III.95). Tot està a punt, doncs, perquè Curial siga perdonat durant el torneig del Puig de Nostra Dona. El cavaller camina cap a les llotges “ab brogit de molts trompetes, crits de infinides gents, qui uns cantaven, altres cridaven, gran brogit de tabals, e après melodiós ço de ministrers” (*CeG* III.99). El dia de les esposalles, així mateix, els contraents desfilen “ab gran brogit de trompetes e ministrers, ab crits e cançons de molts cavallers o gentils hòmens.” A l’hora de sopar, els convidats a la festa nupcial “no cessaven de riure, de cantar e de dançar” (*CeG* III.101).

* * *

---

¹⁰⁶⁶⁵ DE NIJS, Bob, La música polifònica flamenca del segle XV a les novel·les clàssiques catalanes *Tirant lo Blanc* i *Curial e Güelfa*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 34-45 (ps. 42-43).

¹⁰⁶⁶⁶ Sí que es possible, en canvi, que es conegueren als regnes occidentals les polifonies franceses a tres veus (cant, tenor i contra) que documenta MARFANY SIMÓ, Marta, Balades, lais i rondells francesos en la literatura catalana del segle XV, dins *Mot so razo*, 8, Girona, 2009, ps. 16-26.

¹⁰⁶⁶⁷ Mercuri inventà la lira tesant 7 cordes de cuir de les vaques d’Apol·lo sobre una closca de tortuga. Poc després regalà l’instrument a Apol·lo. Aquest l’oferí més avant a Orfeu, “el pare dels cants” segons Píndar, que millorà l’invent afegint-hi més cordes (9 en total, en honor de les Muses) i fou un referent mitològic per als poetes de l’Antiguitat greco-romana.

Tota la ambientació musical del *Curial* es correspon, no amb el segle XIII pretés, sinó amb el segle XV i amb l'atmosfera musical de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. L'interés del Trastàmara per la música provenia de la seua formació des de la infantesa en aquesta disciplina. Un ambaixador del rei de França que el visità el 1416, quan encara era príncep de Girona, el descrigué amb algunes pinzellades: “Maneja perfectamente la espada de dos manos, monta muy bien a caballo y gusta de las justas y torneos.” Certifica així mateix, segons Giménez Soler, que “era muy elegante en el vestir” i que “tañía toda clase de instrumentos y bailaba admirablemente.”¹⁰⁶⁶⁸ Per aquesta raó acollí tan de grat i afavorí el talentós instrumentista Jordi de Sant Jordi, o regalà instruments musicals als seus patges amics –al marques de Santillana, per exemple– a fi que s'exercitaren com ell en la pràctica musical.

El buidat dels registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó efectuat per Higinio Anglès¹⁰⁶⁶⁹ ofereixen una impagable quantitat de dades i detalls sobre la música i els músics en el regnat d'Alfons V. Ja pel 1419-1425, figuren despeses per contractació de “ministers de corda” com Martí Peres i els seus dos fills; o Rodrigo de la Guitarra; o els trompetes per als rengs de *júnyer*.¹⁰⁶⁷⁰ Pels anys 1425-1426, al palau del Real de València, comptava el monarca amb 18 mestres: 8 ministrers de corda; 2 sonadors d'orgues de la capella reial; un mestre de capella i un nombre indeterminat de cantors; 3 sonadors d'arpa, i 4 ministrers de xirimita (*xeremia*).¹⁰⁶⁷¹ Una vegada instal·lat a Nàpols, el nombre de músics i la diversitat d'instruments augmentà. El 1443, per exemple, el rei manà al guarda-roba del príncep Ferran, Bartomeu Oliver, fer un *journea* i un gipó a un criat “per ço com sona abtament de laüt.”¹⁰⁶⁷² El metge de la cort Gaspar

---

¹⁰⁶⁶⁸ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, Retrato histórico de Alfonso V de Aragón, dins *Revista aragonesa*, 1, Saragossa, 1907, ps. 97-102, 155-160 i 359-361 (p. 102).

¹⁰⁶⁶⁹ ANGLÉS, Higinio, La música en la corte del rey don Alfonso V de Aragón, el Magnánimo (años 1413-1420), *Spanische Forschungen*, 1, Band, 1940, ps. 339-380; reed. dins ANGLÉS, Higinio, *Scripta Musicologica*, ed. a cura d'I. LÓPEZ CALO, Roma, 1975-1976, vol. 2, ps. 913-962; ÍDEM, La música en la corte real de Aragón y de Nápoles del rey Alfonso el Magnánimo (años 1421-1458), dins *Cuadernos de trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, 11, Roma, 1961, ps. 81-142; reed. dins ANGLÉS, Higinio, *Scripta Musicologica*, ed. a cura d'I. LÓPEZ CALO, Roma, 1975-1976, vol. 2, ps. 962-1.024. Vegeu també la monografia d'ATLAS, Allan, *Music at the Aragonese Court of Naples*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

¹⁰⁶⁷⁰ A banda d'aquests articles, podeu acudir a altres fonts documentals complementàries, com per exemple ARV, Mestre racional, 8.759, fs. 84, 104, 105 *et passim*. Segons ens informa Francesc Villanueva, els Peres de l'Infant, que és com es coneixia Martí i els seus descendents, serviren en distintes corts del 1420 al 1530 aproximadament: les d'Alfons V i el príncep de Viana, entre d'altres.

¹⁰⁶⁷¹ RUIZ DE LIHORY PARDINES, José (Barón de Alcahalí), *La Música en Valencia. Diccionario biográfico y crítico de autores valencianos*, Tipogr. de Federico Doménech, València, 1903, p. XXV.

¹⁰⁶⁷² COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983*,

Pelegrí cobrava pels anys 1443-1450 uns 118 ducats anuals de salari, mentre que l'organista Costantino di Tanti en cobrava 300, el que pot donar-nos una idea de la consideració que rebien els músics a Nàpols.¹⁰⁶⁷³ Pels anys 1445-1447, d'acord amb els costums napolitans –i amb el que s'observa també en el *Curial*– el nombre de *trompetes* o *trompeters* havia augmentat considerablement. El tresorer Pujades solia remunerar periòdicament 12 *trompetes*, 6 *xantres* (cantors) i 6 fadrins de la capella, 2 ministrers de buf, 2 sonadors de llaüt, un sonador d'arpa i un organista.¹⁰⁶⁷⁴ Segons el viatger andalús Pero Tafur, tenia fama la cort napolitana pels sonadors de llaüt (Martín de Calaforra i Alfonso Sanz, segons una cèdula del 14 de febrer del 1446¹⁰⁶⁷⁵) que, entre altres composicions, cantaven “romançes castellanos” al rei, que era castellà de llengua materna.¹⁰⁶⁷⁶

El 27 de juny del 1449, el rei envià el cavaller Joan de Vilafranca a França i Anglaterra per a contractar “bons xantres... los millors que haver porà”, és a dir, “persones aptes, de tals veus que la sua capella ne sia honrada.” A fi de convèncer-los perquè es traslladen amb ell a Itàlia, “los tractarà de forma o manera que tracta los altres seus xantres, e ab tots avantatges e prerrogatives.”¹⁰⁶⁷⁷ En les despeses de 1450, hom diferencia 2 *tenors* respecte de 18 cantants, que teixirien amb ells cants acordats i polifònics tan “angelicals” com els que descriu l'autor del *Curial*. Higiní Anglès documenta, a tot això, que el cant de Castel Nuovo no era solament litúrgic, ja que “se cultivó una canción amorosa polifónica con texto castellano”, però inspirades les partitures en la música flamenca.¹⁰⁶⁷⁸ Els cantors eren dirigits per un mestre de cant i

---

vol. 10. *Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 112.

¹⁰⁶⁷³ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 69.

¹⁰⁶⁷⁴ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, ps. 59, 73, 85-86, 155, 158, etc.

¹⁰⁶⁷⁵ *Ibidem*, p. 155.

¹⁰⁶⁷⁶ GÓMEZ, Maricarmen, La música en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 201-212 (p. 210).

¹⁰⁶⁷⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, f. 4r, Nàpols, 27 de juny del 1449; citat per GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Art i societat a la València medieval*, Afers, Catarroja-Barcelona, 2011, p. 257 (per error, l'autor ho data el 1448).

¹⁰⁶⁷⁸ ANGLÉS, H., La música en la corte del rey don Alfonso..., p. 917. Sobre la influència de la música nòrdica en els cançoners napolitans, vegeu per exemple ELIA, Paola – ZIMEI, Francesco, *Il repertorio iberico del Canzonere N 871 di Montecassino. Musica e poesia alla corte aragonesa di Napoli*, Ibis, Nàpols, 2005, p. 38.

existien dos organistes.¹⁰⁶⁷⁹ A partir del 1441, destaca la figura del compositor valencià Pere d'Oriola. El 1452, Alfons el Magnànim portà de la cort de Castella a Nàpols un framenor català, fra Joan Cornago, que esdevingué cantor de la capella i intervingué en la composició de música lírica, una part de la qual ha restat fixada en els cançoners poètics napolitans.¹⁰⁶⁸⁰ En el *De dictis et factis Alfonsi regis Aragonum* d'Antonio Beccadelli "il Panormita" (ca. 1456), en versió catalana de Jordi de Centelles, llegim que el rei Alfons, "en la música, e cantós e chantres, triats per tota Europa e pagats, los cercava singulàs, qui ab les veus de armonia excel·lent despertaven a devoció."¹⁰⁶⁸¹ També s'hi relata l'anècdota següent, protagonitzada pel monarca: "Hoint lo prudent senyor tots jorns la liçó de Tito Livi, la *Ystòria* del qual molt li plahia, sonaven los ministrés ab çachcabuges e torbaven la liçó. Manà lo rey cessassen, dient que pus suau és l'armonia de la sciència que de la música."¹⁰⁶⁸²

El Magnànim sentia predilecció per la lectura; en canvi, el fill, el duc de Calàbria, deixant de banda els cavalls, les justes i la caça, sentia una gran passió per la música i el cant. Segons Jerry Bentley, "diede prova di un'attenzione più spiccata per la musica che per la lettura."¹⁰⁶⁸³ Es formà ja de ben menut en la disciplina musical, acompanyat per una cort de nobles amics, entre els quals Ercole d'Este, futur duc de Ferrara. Segons la biografia oficial del Panormita, tots ells "*erant pueris bonarum artium magistri parati, illos quidem ad grammaticen, ad musicen, ad gymnasticen erudientes, morum maxime et honestatis studium erant.*"¹⁰⁶⁸⁴ Com s'observa, els tres pilars de l'educació infantil i propedèutica del futur monarca eren tres: la gramàtica (l·latina, s'entén); la música, i la gimnàstica (exercicis d'equitació, esgrima, etc. propis d'un donzell cortesà). L'interés que mostrà Ferran I de Nàpols durant el seu regnat per les novetats musicals del nord d'Europa, atragué a la seua cort figures tan cèlebres com Franchino Gaffurio, autor del

¹⁰⁶⁷⁹ MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 67.

¹⁰⁶⁸⁰ ESCALAS, Romà, *El Renaixement*, dins AVIÑOÀ, Xosé (dir.), *Història de la música catalana, valenciana i balear, vol. 1. Dels inicis al Renaixement*, Edicions 62, Barcelona, 2000, ps. 152-255 (ps. 160-163); RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, *Pere Torroella i les corts dels infants d'Aragó al segle XV*, dins *Llengua i literatura*, 13, Barcelona, 2002, ps. 209-222 (p. 215).

¹⁰⁶⁸¹ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barçino, Barcelona, 1990, ps. 252-253.

¹⁰⁶⁸² *Ibidem*, p. 95.

¹⁰⁶⁸³ BENTLEY, J. H., *Politica e cultura...*, ps. 78-80.

¹⁰⁶⁸⁴ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani ("Supplementi. Serie mediolatina e umanistica", 1), Palerm, 1968, p. 91.

tractat *Theoria musicae* (publicat el 1480), o el mestre i cantant flamenc Johannes Tinctoris (al seu servei, ca. 1472-1494), un dels màxims teòrics de la música del Renaixement.¹⁰⁶⁸⁵ L'humanista florentí Aurelio Brandolini, resident a Càpua pels anys 1478-1479, dedicà a Ferran I un opuscle poètic en llaor de la música, *De laudibus musicae*, on l'elogiava, segons Bentley, per ser el “più entusiasta tra gli antichi e i moderni devoti della musica.” El germà menor d'aquest Aurelio, Raffaele, en un tractat de música i poesia del 1513, recordà amb anècdotes i detalls la melomania de Ferran d'Aragó: “Egli aveva assunto i migliori musicisti in tutta l'Europa; aveva promosso e sostenuto cerimonie musicali pubbliche; aveva curato una collezione privata di strumenti musicali, che conservava in un'ampia sala ornata di pitture e sculture.” El mateix Raffaele veia en Lorenzo de' Medici, pel que fa a les aficions musicals, “un imitatore del patronato di Ferrante”.¹⁰⁶⁸⁶ Disposava el rei de Nàpols d'un cos de trompeters amb instruments ornats per estendards de seda. Pels seus gustos artístics, hauria trobat gran “plaer e consolació” oint “recitar” –que no llegint– *Curial e Güelfa*.

* * *

En qualsevol cas, val a advertir que l'especial atenció a la música no és un tret diferenciador del *Curial* respecte de la literatura del seu temps, ni de la cort de Nàpols respecte del que solia ser habitual a la resta d'Europa. En la novel·la d'amors i cavalleries *París e Viana* –ben coneguda per l'autor del *Curial*–, París ofereix una serenata per a conquerir els amors de Viana i la competència musical, com adverteix Anna Maria Babbi, “ha una funzione specifica nel racconto”, tant en la part inicial com en la part final del relat, en paral·lel amb el *Curial*.¹⁰⁶⁸⁷ Se'ns hi presenta París, fill d'un home de gran llinatge, com un “molt gran sonador e cantador” de setze anys d'edat.¹⁰⁶⁸⁸ En la novel·la cavalleresca *Jehan de Saintré* (1456), d'Antoine de la Sale, el protagonista també destaca cantant en les festes palatines, on dansa àgilment, i se'ns diu

¹⁰⁶⁸⁵ BENTLEY, J. H., *Politica e cultura...*, ps. 87-91; DE NIJS, Bob, La música polifònica flamenca del segle XV a les novel·les clàssiques catalanes *Tirant lo Blanc* i *Curial e Güelfa*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 34-45.

¹⁰⁶⁸⁶ BENTLEY, J. H., *Politica e cultura...*, ps. 87-89.

¹⁰⁶⁸⁷ BABBI, Anna Maria, *Il Curial e Güelfa e i romanzi francesi del XV secolo*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 139-156 (ps. 146-147).

¹⁰⁶⁸⁸ METGE, Bernat i al., *La "Història de Valter e Griselda", arromançada per Bernat Metge; seguida de les de "La filla del rey d'Hungria", "Fronchino e Brisona", y "Paris e Viana"*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Barcelona, 1910, p. 84.

que “tres bien chantoit” estant a Barcelona.¹⁰⁶⁸⁹ En la mateixa obra, intervenen en els tornejos “roys d’armes, et heraulz, trompettes et menestriers.”¹⁰⁶⁹⁰ I en la biografia cavalleresca del flamenc Jacques o Jacob de Lalaing, les “trompettes et ménestrels” acompanyen les accions heroiques del cavaller justador.¹⁰⁶⁹¹ Tanmateix, la música en *Curial e Güelfa*, és molt més que un factor ambiental qualsevol. És un element omnipresent. Es percep clarament que l’autor s’interessa pel cant i la teoria musical.

Quant a les corts europees, vet que Joan II de Castella, segons les *Generaciones y semblanzas* de Fernán Pérez de Guzmán, “él mismo tañía e cantaba e trobava, e dançava muy bien.”¹⁰⁶⁹² A Milà hi havia un arquebisbe, Pizzolpasso, que ja el 1432, quan viatjava de Pavia a Basilea, s’interessava per aconseguir tractats de música antics, “*inter que Musica Agustini*.”¹⁰⁶⁹³ En la biblioteca ducal dels Visconti-Sforza existia un llibre *De balli et canti* (documentat pel 1463) amb miniatures de dansa.¹⁰⁶⁹⁴ Galeazzo Maria Sforza disposava el 1476 d’una nòmina de 8 ministrers i 32 cantors.¹⁰⁶⁹⁵ A la cort de Lluís I de Savoia (Torí) dirigia la capella palatina (1438-1465) Guillaume Dufay, la gran figura de la música polifònica flamenca, que havia passat abans per la cort dels Malatesta de Rímini (1420), Bolonya (1427), la cúria romana (1422-1433) i el concili de Basilea (1433-1435).¹⁰⁶⁹⁶ És lògic, doncs, que els cronistes francesos consideraren la

---

¹⁰⁶⁸⁹ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 109.

¹⁰⁶⁹⁰ *Ibidem*, p. 72.

¹⁰⁶⁹¹ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l’Orde de la Toison d’Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 10.

¹⁰⁶⁹² PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas [1450-1455]*, ed. a cura de J. DOMÍNGUEZ BORDONA, Ediciones de ‘La Lectura’, Madrid, 1924, p. 121; citat per JAVIERRE MUR, Aurea, *Relaciones diplomáticas entre Juan II de Castilla y Alfonso V de Aragón: documentos para su estudio*, dins *Revista de archivos, bibliotecas y museos* (4a. època, any I), vol. 53, Madrid, 1947, ps. 9-33 (p. 10).

¹⁰⁶⁹³ LEHMANN, Paul, *Erforschung des Mittelalters: ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, K. W. Hiersemann, Leipzig, 1941-1962, vol. 2, p. 191.

¹⁰⁶⁹⁴ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, *La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490*, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (p. 29).

¹⁰⁶⁹⁵ LUBKIN, Gregory, *A Renaissance Court. Milan under Galeazzo Maria Sforza*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Londres, 1994, ps. 266-267.

¹⁰⁶⁹⁶ BOUQUET-BOYER, Marie-Thérèse, *La cappella musicale dei duchi di Savoia, 1450-1500*, dins *Rivista Italiana di Musicologia*, 3, Roma, 1968, ps. 233-285; BRADLEY, Robert, *Musique et musiciens à la cour de Félix*, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (eds.), *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451). Colloque international (Ripaille-Lausanne, 23-26 octobre 1990)*, Bibliothèque historique vaudoise, Lausana, 1992, ps. 447-455; CAVICCHI, Camilla, *Musiciens et chantes picards en voyage*, dins CAVICCHI, Camilla – COLIN, Marie-Alexis (eds.), *La musique en Picardie du XIVE au XVIIe siècle*, Centre d’Études Supérieures de la Renaissance (Université François-Rabelais de Tours) – Centre Nationale de la Recherche Scientifique, Tours, 2012, ps. 327-344; DE NIJS, B., *La música polifònica flamenca...*, ps. 34-45 (p. 39).

capella ducal de Savoia, a mitjan segle XV, com “la meilleure du monde”.¹⁰⁶⁹⁷ Els músics i cantors picards i flamencs, vassalls del duc de Borgonya, tenien fama de ser els millors del seu temps, i se’ls reclamava sovint a Itàlia. El sobirà borgonyó Felip el Bo tenia al seu servei 4 trompetes i 7 ministrers el 1426. El seu successor, Carles el Temerari, disposava el 1474 de 12 trompetes i un trompeter en cap que els dirigia; 10 ministrers o “joueurs de bos instruments”, i 4 sonadors de flauta, arpa, llaüt i viola. La capella ducal s’havia multiplicat també: dels 20 cantors de Felip als 40 de Carles.¹⁰⁶⁹⁸ L’àrbitre de l’elegància europea que era Felip el Bo gaudia a parts iguals del cant polifònic litúrgic i de l’animació dels tornejos i dels capítols del Toisó d’Or, com el del 1446, amenitzat segons les cròniques per “ménestriers et trompetes.”¹⁰⁶⁹⁹

* * *

Un instrument al qual se li presta especial atenció en el *Curial* és a l’arpa. El mateix Felip el Bo havia après a tocar-la quan era jove, perquè encara s’estilava –per inèrcia de la cultura trobadoresca– que els prínceps cantaren i composaren versos.¹⁰⁷⁰⁰ El 31 d’agost del 1413, el príncep de Girona Alfons de Trastàmara (el futur Magnànim) regalava al seu jove coper *Enyego Lòpeç de Mendoça* (futur marquès de Santillana) “una arpa apte a sonar”.¹⁰⁷⁰¹ El cavaller i poeta aragonés Pedro de Santa Fe, cronista líric de la primera expedició mediterrània del rei d’Aragó (1420-1423), es troba documentat com a “sonador d’arpa”.¹⁰⁷⁰² El francès Gilles Binchois, autor d’una versió musicada de la balada de Christine de Pizan *Dueil angoisseux, rage desmesurée*, era interpretat pels cavallers poetes de la cort de Nàpols. L’adaptació era popularment coneguda com *La cançó de l’angoixós*. El mateix Gilles és representat tocant una arpa en el còdex *Le Champion des danses* de Martin Le Franc (any 1442) de la Bibliothèque Nationale de France (ms. Fr. 12476, f. 98).¹⁰⁷⁰³ El 12 de maig del 1432 s’enregistra una

---

¹⁰⁶⁹⁷ BOUQUET-BOYER, Marie-Thérèse, La Chapelle des ducs de Savoie de 1438 à 1465, dins GUILLOT, Pierre (ed.), *Histoire, humanisme et hymnologie. Mélanges offerts au Professeur Édith Weber*, Presses de l’Université de Paris-Sorbonne, París, 1997, ps. 71-76 (p. 71).

¹⁰⁶⁹⁸ SCHNERB, Bertrand, *L’État bourguignon (1363-1477)*, Librairie Académique Perrin, París, 1999, ps. 338-340.

¹⁰⁶⁹⁹ LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerd, Lovaina, 1645, p. 418.

¹⁰⁷⁰⁰ SCHNERB, B., *L’État bourguignon...*, p. 338.

¹⁰⁷⁰¹ OLIVAR, Marçal, Documents per a la biografia del marquès de Santillana, dins *Estudis universitaris catalans*, 6, Barcelona, 1926, ps. 110-120.

¹⁰⁷⁰² ACA, Mestre racional, reg. 420, f. 35v; citat per TORRÓ TORRENT, Jaume, Nota-ressenya de SANT JORDI, Jordi de, *Poesies*, ed. a cura d’Aniello FRATTA (“Els Nostres Clàssics”, 26), Barcelona: Barcino, 2005, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 822-826 (p. 824).

¹⁰⁷⁰³ MARFANY SIMÓ, Marta, Balades, lais i rondells francesos en la literatura catalana del segle XV, dins *Mot so raso*, 8, Girona, 2009, ps. 16-26 (ps. 20-22).

despesa de 53 sous “per lo preu de ·l· stoig d’arpa fet de fust e cubert de cuyr (...) per obs d’una arpa de boix” propietat del rei Alfons, amb la qual solia exercitar-se el “sonador de arpa” o “ministrer de corda” de la cambra reial, Eduard de Vall-seca.¹⁰⁷⁰⁴

Estant el rei Alfons a Gaeta, durant la guerra napolitana, actuava per a ell un “suonatore d’arpa” local, conegut com Pietro di Gaeta (1437).¹⁰⁷⁰⁵ Ja en la dècada del 1440, es documenta a Nàpols l’arpista àulic Pietro di Alemagna.¹⁰⁷⁰⁶ Aquests eren professionals, però també hi havia cavallers, com l’Enyego d’Àvalos que hem vist més amunt, o el *Curial* de la ficció novel·lesca, que demostraven ser uns virtuosos de l’arpa, acompanyada de cants francesos i provençals. I pensem que no era una afició únicament practicada pels cavallers, sinó també per les dames i princeses de l’època. L’any 1428, quan Maria de Savoia desfilà pels carrers de Milà en les festes del seu casament amb Filippo Maria Visconti, el seu “mestre de l’arpe”, el flamenc Johann d’Ostende, l’acompanyava en la carrossa triomfal i exhibia “l’estuy de l’arpe de ma dite dame”, emblema de l’exquisida formació de la futura senyora de Milà.¹⁰⁷⁰⁷

* * *

El caràcter plenament europeu de l’arpa contrasta amb la procedència ibèrica –de tradició andalusina– de la *viola de set cordes*, l’instrument que, juntament amb el *saltiri* o *decaordi*, feia sonar Apol·lo en el *Curial*. Entre el 1413 i el 1420, quan encara no era rei i en els primers anys del regnat, el jove Alfons el Magnànim ja tenia al seu servei un “ministrer de casa nostra” anomenat Joan Montpalau que tocava en la seua cambra l’instrument de deu cordes o *decaordi* a què al·ludeix l’escriptor. Montpalau figura en els registres de cancelleria com a “sonador de psalteri”, que és el nom que rebia l’instrument; com es pot deduir també de l’explicació que fa l’autor del *Curial*.¹⁰⁷⁰⁸ El que potser no coneixien els lectors o el dedicatari de la didàctica novel·la és que el déu Apol·lo dels antics era representant per alguns pintors o gravadors tocant un saltiri de 10 cordes, número que representa a ell mateix més les 9 Muses (*CeG* III.0). La font original del decaordi associat al déu grec és el mitògraf Fulgenci, però filtrat per una

---

¹⁰⁷⁰⁴ ACA, Patrimoni reial, reg. 422, f. 56v, citat per ANGLÉS, H., *La música en la corte del rey don Alfonso V...*, ps. 125-126.

¹⁰⁷⁰⁵ MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 11.

¹⁰⁷⁰⁶ *Ibidem*, p. 49.

¹⁰⁷⁰⁷ COSTA DE BEAURÉGAR, Henri de, *Souvenirs du règne d’Amédée VIII, premier duc de Savoie. Mémoires accompagnés de pièces justificatives et de documents inédits*, Tipogr. de Puthod Fis, Chambéry, 1859, ps. 192 i 214-215.

¹⁰⁷⁰⁸ ANGLÉS, H., *La música en la corte del rey don Alfonso V...*, p. 947.

font italiana: el *commento* de Pietro Alighieri (3a redacció), quan s'estén sobre els versos 1 al 12 del cant I del *Purgatori* de la *Comèdia* de Dante.¹⁰⁷⁰⁹

Uns capítols més avant, l'escriptor vol representar el mateix Apol·lo, però tocant un altre instrument més habitual en ell, com és la lira, cítara o, segons que ho interpreta actualitzadament l'autor del *Curial*, “la viola de set cordes..., temprant l'harmonia de les set planetes” (*CeG* III.27). En aquest cas, Apol·lo personifica el Sol i les set cordes els set planetes coneguts en l'Antiguitat i en l'edat mitjana (la Lluna, Mercuri, Venus, la Terra, Mart, Júpiter i Saturn), el moviment harmònic dels quals relaciona la música amb la cosmologia. Com altres moltes obres clàssiques, l'*Eneida* de Virgili (ll. VI, vv. 645-646) presenta Apol·lo tocant la lira de set cordes. El matemàtic d'escola pitagòrica Nicòmac de Gerasa (*Manuale harmonicum*) relacionà les set cordes de la lira d'Apol·lo, respectivament, amb els set planetes. Fou citat i seguit per Boeci en *De institutione musica* (ll. I, cap. 20).¹⁰⁷¹⁰ Boeci no parla d'Apol·lo, però sí de l'evolució de la lira, inventada per Mercuri i portada a la perfecció per Orfeu, segons els mitògrafs. Afirmen aquests que l'afegiment de la setena corda fou cosa de Terpandre i que el motiu de l'addicció fou ‘per tal d'acostar-se al nombre dels planetes: “*Sed septimus nervus a Terpendro Lesbio adiunctus est secundum septem scilicet planetarum similitudinem.*”¹⁰⁷¹¹ Ara bé, el concepte d'*harmonia* musical entre les *esferes celestials* o planetes, figurada per Apol·lo i la seua *viola* de set cordes planetàries, és una idea que redimensionà Plató en el *Timeu* i en algun passatge de *La República*.¹⁰⁷¹² Evanhélos Moutsopoulos explica com Plató adaptà al seu pensament un esquema cosmogònic que venia d'abans: “Secondo Aristotele [en la *Metafísica*], i Pitagorici (ma in realtà si tratta degli Orfici) vedevano nell'universo un'armonia. Questa dottrina avrebbe fatto leva sulle analogie relative ai sette pianeti, presto identificati con le sette corde di Terpandro

---

¹⁰⁷⁰⁹ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>: “*Aliqui addunt Apollinem dictis Musis, dicentes decem esse modulamina nostre vocis; ideo pingitur ipse Apollo cum decacorde cithera; item et psalterium inde dicitur 'decaordum', unde Psalmista ait: 'In decacordo psalterio cum cantico in cithera'.*”

¹⁰⁷¹⁰ MATHIESEN, Thomas J., *Apollo's Lyre. Greek Music and Music Theory in Antiquity and the Middle Ages*, University of Nebraska Press (“Publications of the Center for the History of Music Theory and Literature”, 2), Lincoln, 1999, ps. 406-409.

¹⁰⁷¹¹ Citem a partir de BOECI, *De institutione musica libri quinque*, ed. a cura de Gottfried FRIEDLEIN, B. G. Teubneri, Leipzig, 1867 (p. 206; II,20,10-11).

¹⁰⁷¹² DAVIS, Henry, *The Republic. The Statesman of Plato*, M. W. Dunne, Londres, 1901; reed. per Nabu Press, 2010, p. 252. Recordem que *La República* era un dels còdexs més estimats de la biblioteca d'Enyego d'Avalos, des que el 1440 Pier Candido Decembrio li regalara un dels pocs exemplars de la seua versió llatina que circulaven per Europa (vegeu el capítol I.3.5).

e considerati come le corde dello strumento celeste.”¹⁰⁷¹³ L’anònim de *Curial e Güelfa* potencia gràficament –seguint una moda humanística– aquesta la relació platònica entre Apol·lo, l’harmonia dels set planetes i la musica “angelical” del Parnàs.

Aquesta associació d’idees fou difosa àmpliament pels humanistes neoplatònics florentins i pels pintors del Renaixement. Una de les representacions més divulgades, i que més gràficament aclareixen la idea de la música que tenia l’autor del *Curial*, és un gravat que acompanya l’incunable *Practicae Musicae* de Franchino Gaffurio (F. Gafori), publicat el 1496. Representa Apol·lo sostenint una viola de mà (identificada llavors amb la *lira* dels antics¹⁰⁷¹⁴), com a director de l’harmonia universal. Se subordinen al déu les 9 esferes celestes (els 7 planetes, el sol i el cel estel·lat) i les 9 Muses, amb el mot: “*Mentis Apollineae vis has movet undique [Musas].*” Gaffurio estigué al servei de Ferran I de Nàpols pels anys 1478-1480 i publicà el tractat *Theoricum opus* en aquesta ciutat el 8 d’octubre del 1480.¹⁰⁷¹⁵ Així que no resulta estrany que l’autor de *Curial e Güelfa*, el mestre Gaffurio i alguns cortesans del rei Ferran interessats en el solfeig, la pràctica instrumental i teoria musical –singularment, el gran camarlenc Enyego d’Àvalos–, participaren d’uns mateixos referents filosòfics, estètics i iconogràfics. El fet de col·locar a un costat els planetes i a l’altre les Muses, segons Jean Seznec, trobaria inspiració en el *Comentari al Somni d’Escipió* de Macrobi (II,3) i és un signe inequívoc de paganisme, de descristianització de l’harmonia universal: “Apollo, in his double role of leader of the Muses and ruler of the Planets, is the soul of this Cosmos, from which every trace of Christianity has disappeared.”¹⁰⁷¹⁶ Tot i l’esperit paròdic i escassament doctrinari que alimenta la ficció cavalleresca atípica que és *Curial e Güelfa*, caldria retenir aquestes observacions a l’hora d’explicar, no solament l’allure itàlic, humanístic i paganitzant de l’obra, sinó també la discreció dels seus lectors, que explica la mancança de difusió i l’estranya o fortuïta salvació d’un manuscrit únic.

---

¹⁰⁷¹³ Citem l’edició italiana: MOUTSOPOULOS, Evaghélos, *La musique dans l’œuvre de Platon*, Presses Universitaires de France, París, 1959; reed. en italià com *La musica nell’opera di Platone*, Vita e pensiero, Milano, 2002, p. 384.

¹⁰⁷¹⁴ POPE, Isabel, La vihuela y su música en el ambiente humanístico, dins *Nueva revista de filología hispánica*, 15, Ciutat de Mèxic, 1961, ps. 364-376 (ps. 364-365).

¹⁰⁷¹⁵ SARDI DE LETTO, Antonio, Franchino Gaffurio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 51, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <[¹⁰⁷¹⁶ SEZNEC, Jean, *La survivance des dieux antiques*, Studies of the Warburg Institute, vol. 10, Londres, 1940; reed. com *The Survival of the Pagan Gods. The Mythological Tradition and Its Place in Renaissance Humanism and Art*, Princeton University Press, Princeton \(New Jersey\), 1995 \(2a. ed.; 1a., 1972\), ps. 140-141. L’autor utilitza com a referent iconogràfic el gravat de Gaffurio.](http://www.treccani.it/enciclopedia/franchino-gaffurio_(Dizionario-Biografico)/>; BENTLEY, J. H., <i>Política e cultura...</i>, ps. 87-91.</p></div><div data-bbox=)

L'originalitat del *Curial* en l'estampa apol·línia consisteix a elegir un instrument de corda contemporani, com és la viola de mà, per a il·lustrar aquesta visió cosmològica. Respecte d'aquest instrument i la seua relació amb la cort, escriu Higini Anglès: “Es muy curioso lo que pasa con la *vihuela*. Esta, que tan apreciada había sido en España, a lo menos desde el siglo X, desaparece de los documentos de la cancillería de Aragón desde el siglo XIV y no la encontramos nunca durante el siglo XV.”¹⁰⁷¹⁷ Els instruments de corda documentats pels anys 1413-1420 són guitarres, llaüts, i arpes grans i petites. Ara bé, aquest instrument de tradició àrab (la *fídula* o viola de mà medieval, usada pels trobadors,¹⁰⁷¹⁸ era l'evolució del *rabâb*) sí que seria coneguda i usada a la cort valenciana en la dècada del 1420, quan 8 dels 18 instrumentistes que tenia contractats el Magnànim eren ministrers de corda.¹⁰⁷¹⁹ Dècades després, en el *Tirant lo Blanc* (cap. 154), apareix una *mitja viola* com a instrument cortesà: “los uns sonen llaüt, los altres arpa, uns mija viola, altres flaütes e cantar e altres veus per art de música.”¹⁰⁷²⁰

D'altra banda, són diversos els testimonis d'àngels músics de la pintura gòtica valenciana que fan sonar violes de mà, a més d'unes innovadores violes d'arc, que són l'antecedent dels actuals violoncels. Aquesta circumstància portà a Ian Woodfield, en el seu clàssic estudi sobre *The Early History of the Viol*, a pensar que la *Valencian viol* – com ell denomina a aquesta nova viola, d'arc o *da gamba*– arribà a les corts d'Itàlia des de València, a través de la cort napolitana del rei d'Aragó.¹⁰⁷²¹ Ja en el regnat de Ferran I de Nàpols (1458-1494), i amb la col·laboració també dels valencians que portà Roderic de Borja (Alexandre VI) a Roma, la viola d'arc esdevingué un instrument molt apreciat a les corts del nord d'Itàlia.¹⁰⁷²² Hom diferenciava entre la *viola de mà*, més menuda (*vihuela* en castellà; *viola da mano* en italià), que sí que es coneixia a tota Itàlia quan s'escrigué el *Curial*, i que és la que duria entre mans l'Apol·lo de la ficció, i

¹⁰⁷¹⁷ ANGLÉS, H., La música en la corte del rey don Alfonso V..., ps. 938-939.

¹⁰⁷¹⁸ LAMAÑA, Josep-Maria, Els instruments musicals en un tríptic aragonès de l'any 1390, dins *Recerca musicològica*, 1, Barcelona, 1981, ps. 9-69 (ps. 27-28).

¹⁰⁷¹⁹ RUIZ DE LIHORY PARDINES, José (Barón de Alcahalí), *La Música en Valencia. Diccionario biográfico y crítico de autores valencianos*, Tipogr. de Federico Doménech, València, 1903, p. XXV.

¹⁰⁷²⁰ Vegeu GÓMEZ MUNTANÉ, Maricarmen, El papel de la música en *Tirant lo Blanc* (València, 1490), dins *Tirant*, 13, València, 2010, ps. 27-38.

¹⁰⁷²¹ WOODFIELD, Ian, *The Early History of the Viol*, Cambridge University Press, 1984, ps. 61-81 (la teoria sobre la difusió de València a Itàlia, en les ps. 80 i ss.).

¹⁰⁷²² Vegeu POPE, I., La vihuela y su música..., ps. 338-340, la documenta el 1474 a Borgonya com un instrument de cort.

l'esmentada *viola d'arc* valenciana (la *di gamba*). El nombre de cordes oscil·lava entre les 5 i les 7; eren de budell i les més greus es tesaven entorxades.¹⁰⁷²³

* * *

Atenció especial mereixeria també la dansa en el *Curial*, on els nobles cortesans *feien sala* (< *hacer sala*, expressió castellana¹⁰⁷²⁴) per a deixar lloc perquè el príncep amfitrió iniciara la dansa. La modalitat elegant i cortesana que vol reflectir l'autor és la “baxa dança” o “dansa baxa” (*CeG* I.22-23). Al darrere hi ha una voluntat d'elegància i mesura. La baixa dansa era de ritme lent i moviment suaus, mentre que l'alta obeïa a un temps més ràpid i a moviments àgils.¹⁰⁷²⁵ La *basse dance* apareix citada per primera vegada el 1416, en uns versos del poeta francès Alain Chartier (*ca.* 1390-*ca.* 1430), que exercia de secretari i notari del rei de França a la cort de Bourges. La citació s'integra en *Le Livre des Quatre Dames* (vv. 2399-2402), que consta de 3.600 versos octosíl·labs.¹⁰⁷²⁶ Segons Romà Escalas, la incorporació a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim de músics catalans procedents de la Corona d'Aragó i de la cort de Castella, afavorí la innovació coreogràfica en les festes cortesanes, on “es dansaven i representaven momos, la cascada, la palomella, la moresca, la dansa baixa i l'alta.”¹⁰⁷²⁷ No obstant això, el rei Alfons, bon ballador en temps de joventut, s'abstenia de ballar en públic, i només ho féu, l'any 1452, en deferència a l'emperador Frederic III.¹⁰⁷²⁸ Antonio Beccadelli –en versió catalana de Jordi de Centelles– assenyala: “Lo rey solia dir que lo ballar e dançar era senyal de poca gravitat”, però en aquella ocasió del 1452, “ballà e dançà per fer festa e mostrar alegria.”¹⁰⁷²⁹ El vertader aficionat a les danses, la música, el luxe en la indumentària i altres gales era el fill, Ferran, duc de Calàbria.

---

¹⁰⁷²³ MENUCCI, Renato, Early Evidence of the Viola of Gamba in Italy, dins COIN, Christophe – ORLANDO, Susan, *The Italian Viola da Camba. Proceedings of the International Symposium on the Italian Viola da Gamba*, Ensemble Baroque de Limoges – Antolo Manzoni, Solignac – Torí, 2002, ps. 17-34.

¹⁰⁷²⁴ Vegeu, per exemple, BENITO RUANO, Eloy, *Los infantes de Aragón*, Escuela de Estudios Medievales – CSIC (“Monografías de Ciencia Moderna”, 34), Madrid, 1952, ps. 59-62.

¹⁰⁷²⁵ Segons MARFANY SIMÓ, Marta, Balades, lais i rondells francesos en la literatura catalana del segle XV, dins *Mot so raso*, 8, Girona, 2009, ps. 16-26 (p. 20).

¹⁰⁷²⁶ MULLALLY, Robert, *The Carole. A Study of Medieval Dance*, Ashgate, Farnham (Gran Bretanya) – Burlington (USA), 2011, p. 1.

¹⁰⁷²⁷ ESCALAS, Romà, El Renaixement, dins AVIÑOÀ, Xosé (dir.), *Història de la música catalana, valenciana i balear, vol. 1. Dels inicis al Renaixement*, Edicions 62, Barcelona, 2000, ps. 152-255 (p. 167).

¹⁰⁷²⁸ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 67.

¹⁰⁷²⁹ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN;

Segons David Wilson, en les festes que acompanyaren a les justes de Nancy (1445), on es reuní l'aristocràcia de França i Borgonya, “some of the dances were explicitly described as *basses dances*” i tenien noms concrets, del tipus “la *basse dance* de Bourgogne” o “la *basse dance* de la royne de Cessile”.¹⁰⁷³⁰ De segur que l'aristocràcia napolitana gaudia d'algunes d'aquestes coreografies franceses, ja que solien visitar Nàpols mestres que venien del nord. Els germans D'Àvalos-Guevara, per exemple, eren molt aficionats a la dansa. Alfons d'Àvalos, l'any 1460 –en plena guerra successòria– convidà a visitar la cort Giovanni Ambrosino (àlies Guglielmo Ebreo da Pesaro, ca. 1420-ca. 1484) autor d'un conegut tractat de dansa. Aquest mestre havia amenitzat l'any 1444 les bodes del marquès de Ferrara, Leonello d'Este, amb la infanta napolitana Maria d'Aragó, i el 1455, les festes nupcials –celebrades a Nàpols– entre Alfons, duc de Calàbria, i Ippolita Sforza. Durant els anys 1450-1459, Ambrosino havia residit a la cort Sforza de Milà. Per Carnestoltes del 1460 vingué d'Urbino a Nàpols convidat per D'Àvalos i el 1466 se'l documenta amenitzant una festa a Castel Capuano. El seu tractat conté, segons A. William Smith, “fifteenth choreographic description of *bassadanze*, twenty-one choreographic description of balli, seventeen music notations and autobiographical statements.” Les baixes danses a la francesa de l'Ebreo da Pesaro també portaven noms, com ara: Reale, Alesandresca, Ginevra, Pietosa, Cupido, Pellegrina, Febus, Pazienza, Flandesca, Principessa, Caterva, Borges...¹⁰⁷³¹ Com s'observa, la *bassa danza*, que té perfecta correspondència amb la “baixa dança” del *Curial*, devia ser la preferida pels cortesans del Nàpols *aragonese*.

Les cròniques napolitanes de la segona meitat del segle XV atribueixen als estrangers la portada de “li balli maravigliosi, tratti da catalani”, entre els quals hi havia “moresche danze avante, le basce e le alte apresso.” Es documenta, així mateix, un intercanvi de llibres de cant i de partitures entre les corts de Nàpols i Borgonya (dècades del 1450-1460) que afavoriria l'arribada de modes de nord a sud.¹⁰⁷³²

---

establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 186-187.

¹⁰⁷³⁰ WILSON, David R., The Basse Dance (c. 1445-c. 1545), dins NEVILLE, Jennifer (ed.), *Dance, Spectacle and the Body Politick, 1250-1750*, Indiana University Press, Bloomington (Indiana), 2008, ps. 166-181 (ps. 166 i 171-173).

¹⁰⁷³¹ SMITH, A. William (ed.), *Fifteenth-Century dance and music: Twelve transcribed Italian treatises and collections in the Tradition of Domenico da Piacenza, vol. 1. Treatises and music*, Pendragon Press (“Dance & Music”, 4), Hillsdale (Nova York), 1995, ps. 110-112.

¹⁰⁷³² ANGLÉS, H., La música en la corte real de Aragón y de Nápoles..., ps. 134-137.

Els grans barons de Nàpols i els oficis cortesans de la ficció

Curial e Güelfa –el nom del protagonista ja ho diu– és un llibre d'àmbit curial, d'ambient cortés i d'atmosfera cortesana. Escrit segurament al caliu esplendorós de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, reflecteix oficis, càrrecs i expressions burocràtiques que eren corrents allí mateix. A banda d'això, n'introdueix d'altres que deriven dels coneixements directes que té l'autor d'altres corts o països, i els apresos per mitjà de testimonis orals i literaris. En conjunt, l'escriptor desplega tota la seua imaginació per presentar-nos –sense descripcions exagerades, sempre contingudament i estalviant en economia narrativa– la vida cortesana, idíl·licament luxosa, de Curial, la Güelfa, Làquesis i els altres personatges de la ficció cavalleresca.

Així, en els primers capítols, ja generalitza sobre el que era habitual en grans corts: Després de dinar a cal duc de Baviera, “segueren axí mateix molts comtes e grans barons e damas, damisel·les en gran nombre, e aquí jugaren fort alegrament a moltes maneres de jochs, segons que en tals festes en les grans corts s'acostuma” (*CeG* I.23). Fórmules o descriptors socials del tipus “comtes e grans barons” remetien a un ambient aristocràtic típicament napolità. No es corresponen amb el vocabulari corrent als regnes de la Corona d'Aragó *dellà la mar*. L'anònim escriptor es refereix 12 vegades al col·lectiu dels *grans barons*, i en comptades ocasions als *barons e cavallers* (una sola vegada); els *barons* (de Milà, una); els *barons e altra gent notable* (d'Alemanya, una); els *comtes e barons* (d'Alemanya, una); les *duquesses, comtesses, barons, e altres gents notables* (convidats a les noces de Curial i la Güelfa, una).

La generalització *grans barons* encaixa a la perfecció amb el –diguem-ne– paisatge sociològic del reialme i de la cort napolitana de les Dues Sicílies, on excel·lia un potent *lobby* aristocràtic –latifundista– que cronistes i historiadors de fa segles convingueren a denominar *il baronaggio*, o *i grandi baroni*,¹⁰⁷³³ exactament com l'autor del *Curial*.¹⁰⁷³⁴ És una cosa com els *ricoshombres de Aragón*, grans latifundistes

---

¹⁰⁷³³ Vegeu, per exemple, COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999.

¹⁰⁷³⁴ Crida l'atenció també, en *Curial*, l'ús en una sola ocasió del terme *magnats* (*CeG* III.90), que recorda també el vocabulari administratiu de la cúria napolitana. A les corts del 1443, foren convocats els *magnates et barones*, on el primer terme designava els grans senyors (prínceps, ducs, marquesos i comtes) del reialme, per a distingir-los de la massa social de barons. Vegeu SENATORE, Francesco, Parlamento e luogotenenza generale. Il regno di Napoli nella Corona d'Aragona, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y*

feudals, o els *grandes de Castilla*, noblesa amb extensos estats territorials. Aquestes expressions no encaixen ni procedeixen a l'hora de descriure una realitat com la de Catalunya o València, on el predomini de la cavalleria i de la petita noblesa era abrumador, i on els grans nobles eren uns nans al costat dels aristòcrates i nobles titulats de Castella, Nàpols o França. Si observem ara les opcions que maneja i alterna Joanot Martorell –que escriu al regne de València– per al seu *Tirant*, trobarem que esmenta 24 vegades *els barons de Sicília* o *barons sicilians* (translació literària del panorama nobiliari que observà durant la seua estada a Nàpols; equivalent als *grans barons* del *Curial*); en 25 ocasions escriu *barons e cavallers* (que és la fórmula habitual als *regni occidui* de la Corona d'Aragó¹⁰⁷³⁵), i en 21, parla de *barons* alemanys, tunisencs o grecs.

Es tracta de dues realitats diferents, que exigeixen una adaptació del llenguatge. El 31 de desembre del 1442, a Barletta, quan el secretari reial Joan Olzina convocà el parlament a Benevento (per al 31 de gener del 1443), invità “gl’illustri principi, duchi e marchesi, e gli spettabili e magnifici conti e gli altri magnati, baroni feudatari del regno.”¹⁰⁷³⁶ Poc després, quan el rei confirmà a Nàpols els capítols i privilegis de la ciutat, hi eren presents “tots los grans senyors” o grans barons del país (1443).¹⁰⁷³⁷

Una cosa semblant ocorre quan l'autor de la novel·la cavalleresca es deixa dur pels usos i costums, i pels noms dels oficis, de la cort on viu i conviu; se suposa que el *Regnu Neapolitanum*. Així per exemple, quan Curial es posa en el paper de Roger de Flor, no esdevé *megaduch*, com en Muntaner, sinó “gran conestable de l'emperador, duch e capità de moltes gents” (*CeG* III.89). Aquest duc recorda el megaduc bizantí, però també els *capitani de gente d'armi* italians. És per davant de tot un *gran conestable*:¹⁰⁷³⁸ l'emperador “féu-lo gran conestable seu, e pregà'l que volgués pendre càrrech de la capitania d'aquella frontera” (*CeG* III.87). Poc després arribà notícia al Monferrat que Curial era “en la frontera dels turchs, conestable de l'emperador e capità

---

los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008), Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 433-474 (p. 449).

¹⁰⁷³⁵ Una fórmula o clixé descriptiu que s'ajusta a la realitat feudal catalana i valenciana (petita noblesa urbana i cavalleria), però no a les d'Aragó (*ricosombres* latifundistes), Castella (*los grandes de Castilla*, també terratinents i magnats) o Nàpols (*grandi baroni*).

¹⁰⁷³⁶ Traduït del llatí i citat per PONTIERI, Ernesto, *Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese*, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 32).

¹⁰⁷³⁷ D'AGOSTINO, Guido, *Parlamento e società nel regno di Napoli: secoli XV-XVII*, Guida, Nàpols, 1979, p. 164 i ss.; SICILIA, Rossanna, *Un Consiglio di spada e di toga. Il Collaterale napoletano del 1443 al 1542*, Alfredo Guida Editore, Nàpols, 2010, ps. 61-62.

¹⁰⁷³⁸ El terme prové d'un oficial paladí de la Roma antiga anomenat el *comes stabuli* ('comte de l'estable'), que evolucionà en francès a *cônnetable* i, d'ací, passà a les altres llengües romàniques.

general de tota la sua gent” (CeG III.88). Encara es reitera de nou la menció en pàgines successives: “gran conestable de l’emperador, duch e capità de moltes gents” (CeG III.89); “gran conestable de l’emperador”, ”lo gran conestable” (CeG III.90).

En teoria, i segons el concepte centreeuropeu que s’aplica en la novel·la, el conestable era la màxima autoritat sobre l’exèrcit després del monarca; en aquest cas, l’emperador. Podia nomenar oficials i impartir justícia. Presidia els dols; inspeccionava i proveïa els castells; administrava la intendència; custodiava les claus de la residència del rei; organitzava l’escolta d’aquest, etc. A l’hora d’entrar en combat, el gran conestable encapçalava l’avantguarda i tancava la rereguarda. En alguns països, se subordinaven al conestable dos lloctinents amb títol de *mariscal* de camp.¹⁰⁷³⁹ La insígnia de la potestat militar d’un gran conestable era l’espasa, que el sobirà de torn li lliurava en l’acte de nomenament.¹⁰⁷⁴⁰ Potser per això l’autor té el detall de descriure Curial entrant en batalla amb els turcs “ab la sua invincible espasa” (CeG III.91).

De segur que els lectors haurien oït parlar de l’existència de l’ofici de *gran condestable* a la Corona de Castella, on existia des del 1382, originàriament vinculat a personatges de la família reial. Després, l’exerciren homes tan poderosos com els *validos* Ruy López Dávalos (el progenitor d’Enyego i Alfons d’Àvalos), exiliat a la cort de València en la dècada del 1420; o Álvaro de Luna, el gran enemic dels interessos del rei d’Aragó a Castella. Tanmateix, no creiem que el redactor de la novel·la volguera al·ludir per a res aquest important ofici castellà,¹⁰⁷⁴¹ sinó més aviat una realitat domèstica i italiana: la de l’ofici palatí de *gran conestabile* de Nàpols.

A Itàlia, els *conestabili* eren els caps d’una tropa o d’una guarnició de castell, com els *conestables de ballesters*, *conestables d’infants* o *conestables catalans de la guàrdia*

---

¹⁰⁷³⁹ MOTA, Carlos, El condestable en su laberinto: memoria literaria de Ruy López Dávalos, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 49-62 (p. 51).

¹⁰⁷⁴⁰ A Castella, el nou gran conestable s’agenollava davant el rei per a rebre un anell d’or col·locat en la mà dreta, a més d’“un estoque desnudo y un estandarte.” Vegeu TORRES FONTES, Juan, Los condestables de Castilla en la Edad Media, dins *Anuario de historia del derecho español*, 41, Madrid, 1971, ps. 57-112 (p. 62).

¹⁰⁷⁴¹ A la Corona d’Aragó occidental, subsistia com una relíquia administrativa el títol de nominal de *conestable* –però no pas *gran conestable*–, existent des del 1369. El detenia el comte Arnau Roger de Pallars pel 1429 i fins a la seua mort, el 1451. Tanmateix, com explica SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 77 i 81-82, aquest oficial, al contrari del que ocorria a França o a Anglaterra, no tenia cap funció executiva, ni comesa política, ni comandància efectiva. A Castella, segons el *Ceremonial de príncipes* (ca. 1458-1460, f. 31r/v) de Diego de Valera, “el condestable es parte en las huestes de tierra e tiene en ellas entera jurisdicción e mero e misto imperio. E todos los que en ellas van, de cualquier estado, preeminencia o dignidad que sean, deven estar a su ordenança.” Citat per HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Universitat Paul Valery, Montpeller, 2000, p. 127. A Navarra s’instituí l’ofici pel 1430 per a honorar nobles d’alt rang.

del senyor rey que servien Alfons el Magnànim a Nàpols.¹⁰⁷⁴² Existien, però, dos “*grandi*” *conestabili* del regne bicèfal de les Dues Sicílies que, en nom i substitució del rei, s’ocuparien teòricament de dirigir els exèrcits.¹⁰⁷⁴³ Diem que “teòricament”, perquè aquest ofici –com altres de caràcter àulic– solia atorgar-los el sobirà a un gran magnat a títol honorífic: Antonio di Luna era *gran conestabile* de Sicília dellà Far (la part illenca d’Ambdues Sicílies) pel 1450, i el poderós Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo, príncep de Tàrent, era *gran conestabile* de Sicília deçà Far (el reialme peninsular de Nàpols) pels anys 1436-1458.¹⁰⁷⁴⁴ Francesco II del Balzo, III duc d’Àndria i consogre d’Enyego d’Àvalos, fou el gran conestable de Nàpols –separat ja de la Corona d’Aragó– en temps de Ferran I, concretament, pels anys 1464-1482. Per al cas que ens ocupa, resulta esclaridor el paral·lel que presenta el text del *Curial* amb la proposta de servei armat que el *condottiero* Francesco Sforza –futur senyor de Milà– féu al rei d’Aragó de designar-lo gran conestable (1442): “La prefata Maiestà [el rei Alfons d’Aragó] constituerà [Francesco Sforza] suo unico e vero *gran conestabile* el dicto conte durante la sua vita, con tutte quelle prehemietie, honori et dignitati che se requedono (...), *capitano generale de tucte le sue genti*, secundo se requeda.”¹⁰⁷⁴⁵

* * *

Un càrrec que no té res a veure amb la cort de Nàpols ni amb la Corona d’Aragó és el de *pretor*, mot d’ascendència romana (< llatí *praetor*),¹⁰⁷⁴⁶ que apareix en l’aventura que Curial protagonitza a Hongria (*CeG* I.15-17). L’autor ens presenta el pretor com un ‘jutge’ o, més pròpiament, com un respectat dignatari urbà ocupat a dirimir causes judicials i a impartir justícia: allò que en quasi tota la Itàlia septentrional solia anomenar-se *podestà* des del segle XIII. Ara bé, a l’Hongria medieval no existien

¹⁰⁷⁴² SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (p. 211); SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 80.

¹⁰⁷⁴³ Vegeu MOSCATI, Ruggero, Lo stato napoletano di Alfonso d’Aragona, dins *IX Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema ‘La Corona d’Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)’*, vol. 1. Relazioni, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 85-102; SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 1, p. 13: “lo gram conestabelle de lo reame”.

¹⁰⁷⁴⁴ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell’historia della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 4, p. 263.

¹⁰⁷⁴⁵ N FERORELLI, Nicola, Schema di un tentato accordo tra Alfonso d’Aragona e Francesco Sforza nel 1442, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 4, vol. 12, fasc. 23, Milà, setembre 1909, ps. 212-216 (p. 215). La cursiva és nostra.

¹⁰⁷⁴⁶ Subsistia encara en l’edat mitjana a l’Imperi Bizanti, on el pretor era el governador d’un *thema* o província.

pas dignataris que portaren nom de *pretor*;¹⁰⁷⁴⁷ ni a la Corona d’Aragó *sensu stricto*, ni a Castella, ni al reialme de Nàpols. On existien aleshores els pretors i les *pretorie*? Doncs al ducat Visconti de Milà. Els *canevari* o oficials del comú milanés, almenys des del segle XIII, gaudien d’àmplies prerrogatives en governació financera i judicial, “ed in particolari sui pretori nominati dalla città di Milano a reggere i comuni rurali compressi entro i territori di sua giurisdizione.”¹⁰⁷⁴⁸ Hi havia uns altres *pretori urbani* –com el que apareix en *Curial*– de designació ducal, en centres importants com Cremona, Pavia, Vigevano, Vercelli, Novara, Alessandria, Asti, Trento, etc., i eren normalment jurisperits.¹⁰⁷⁴⁹ Però també en àrees rurals de la Llombardia subalpina. Ho podem rastrejar a través de la historiografia local: “Nel 1413, il duca Filippo Maria Visconti stabilì in Crodo una pretoria (...). Dal pretore e dal podestà [sort de batle o governador] di Crodo dovenano essere giudicate tanto le cause civili quanto le criminali per tuta la valle di Antigono.”¹⁰⁷⁵⁰ Encara més: quan Filippo arravatava –o es proposava arravatar– una ciutat important a l’enemic venecià, com ara Casalmaggiore, el primer que feia era designar un *pretore* de la seua confiança perquè s’ocupara de governar-la exercint-hi el mer i mixt imperi: la plena jurisdicció civil i criminal.¹⁰⁷⁵¹ D’altra banda, en els territoris controlats per senyors feudals (com podien ser les senyories territorials de Borgofranco i Scaldasole, que posseï en els anys 1436-1444 Enyego d’Àvalos a la Llombardia), els titulars designaven *pretori feudali* “di affidare gli incarichi giurisdizionali a le persone competenti, giudici laureati.”¹⁰⁷⁵²

El coneixement d’aquest rerefons històric, entenem que infon significat apropiat al text literari als ulls del lector modern. Per exemple, quan *Curial* coneix i saluda “lo pretor qui aquella execució feya” (*CeG* I.15). I ajuda també a les traduccions o adaptacions del discurs medieval i a la parla moderna, enteses aquestes com operacions d’*autòpsia* filològica. Deduïm, en qualsevol cas, que l’anònim escriptor pogué haver

¹⁰⁷⁴⁷ Ens ho confirma amicalment el professor Balázs Déri, que prepara actualment una traducció de *Curial e Güelfa* a l’hongarés.

¹⁰⁷⁴⁸ GRASSI, Roberto (dir.), *Le istituzioni storiche del territorio lombardo, XIII-XX secolo. Diocesi di Vigevano*, Regione Lombardia – Direzione Generale di Cultura, Milà, 2005, p. 26.

¹⁰⁷⁴⁹ Vegeu BEVILACQUA, Valeria (coord.), *Le istituzioni storiche del territorio lombardo (XIV-XIX secolo)*, Regione Lombardia – Direzione Generale di Cultura. Servizio biblioteche e sistemi culturali integrati, Milà, 2000, *passim*; LANCETTI, Vincenzo, *Biografia cremonese, ossia Dizionario storico delle famiglie e persone per qualsivoglia titolo memorabili e chiari spettanti alla città di Cremona, dai tempo più remoti all’età di guerra*, Tipogr. di Commercio al Bocchetto, Milà, 1820, vol. 2, p. 69.

¹⁰⁷⁵⁰ Citat per CASALIS, Goffredo, *Dizionario geografico-storico-commerciale degli stati di S. M. il re di Sardegna*, G. Maspero, Torí, 1839-1843, vol. V, p. 668.

¹⁰⁷⁵¹ ROMANI, Giovanni, *Storia di Casalmaggiore*, Tipogr. Fratelli Bizzarri, Casalmaggiore, 1830, vol. I, p. 24.

¹⁰⁷⁵² GRASSI, R. (dir.), *Le istituzioni storiche del territorio lombardo...*, ps. 24-25.

tingut notícia i coneixença directa de l'ofici llombard de *pretor* per haver residit, com el seu personatge, a Llombardia, i decidí incorporar-lo a la seua ficció històrica. Pensaria també l'autor que, per haver sigut emperador el rei hongarés Segimon, el seu reialme pertanyia a l'Imperi; cosa que no s'ajusta a la realitat. És a dir, que desconeixia Hongria, però estava familiaritzat amb el títol milanés de *pretor*. Països com Hongria, Alemanya, Baviera o el sultanat de Tunis quedaven molt lluny de l'autor. Per això els potentats de l'Àfrica islàmica són designats *cavallers* (*CeG* III.38); entre altres incoherències que resultaven irrellevants i venials, per a l'autor i per als lectors.

Tot, però, no són exotismes burocràtics. L'autor, tot i haver viatjat –pel que sembla– fora del seu àmbit familiar, s'observa que viu i conviu amb una realitat catalanòfona. D'altra banda, són molts els indicis de la seua presència a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim que es poden rastrejar en *Curial e Güelfa*. Vegem-ne només alguns de caràcter lèxic. Per exemple, en descriure el campament de la frontera balcànica, situa al costat de l'emperador *lo secretari* (*CeG* III.90), el *camarlenc* i el *thesorer* (*CeG* III.93), oficis palatins essencials en una cort com la del rei Alfons. De secretaris, n'hi havia alguns de més rellevants: Joan Olzina, Arnau Fonolleda, Francesc Malferit. El gran camarlenc o *conte camerlengo* era el napolità Francesco d'Aquino, mort el 1449 i reemplaçat per Enyego de Dávalos. El procurador general i tresorer fou, durant molts anys, Mateu Pujades, mort el 1447.¹⁰⁷⁵³ El campament de l'emperador, doncs, sembla una transposició literària del campament reial on solia viure bona part de l'any –fins el 1448– Alfons d'Aragó, acompanyat dels seus oficials.¹⁰⁷⁵⁴ Si bé ho mirem, Melchior de Pando, *procurador* de la Güelfa, el qual “reebia e tenia per ella totes les rendes de Milà” (*CeG* I.5) i “custodiava una gran caxa tota plena del thesor” (*CeG* I.6), recorda molt a la figura del tresorer napolità.¹⁰⁷⁵⁵ No ens estranya que, quan el rei partí amb el seu exèrcit cap a la Toscana, en novembre del 1446, deixara el seu fill Ferran, entre d'altres, sota tutela d'aquest prohoms valencià.

* * *

---

¹⁰⁷⁵³ Sobre aquests personatges i oficis palatins, trobareu un referent ineludible i clàssic en RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008.

¹⁰⁷⁵⁴ La datació de la majoria dels documents de la cancelleria reial d'aquesta època són “*in felicibus castris*”: una cort itinerant i militaritzada. Aquest ambient de vida social en tendes de campanya, al qual estaven acostumats els *curials* napolitans, també té un colorit reflex en el *Curial*.

¹⁰⁷⁵⁵ Es tracta d'un personatge ben estudiat. Vegeu, entre altres treballs, MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesoro de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al 'itinerario' del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31, i la ressenya biogràfica que li dediquem en el capítol I.2.5.

Igualment d'interessant resulta l'aparició repetida d'un oficial de cort anomenat *mestre d'ostal* (*CeG* I.46 *et passim*). S'entenia per *hostal* (del francès *hôtel*) la casa del rei de França, i la d'altres monarques i nobles que imitaven el seu estil de vida: “Yo us donaré de mon hostel un cavaller...” (*CeG* I.32). Els ducs de Bretanya i d'Orleans disposen cadascun de “docents cavallers cascú de son hostel” (*CeG* I.36). L'escriptor emprà reiteradament aquest gal·licisme en els passatges francesos del relat, per a definir el lloc (tenda de campanya, cambra, palau...) on s'allotja un rei o aristòcrata, però també parla d'hostal en el sentit català de posada o parador de camí.

El *magister hospici* o *maître d'hôtel* d'una cort francòfona (concretament, les de França, Navarra i Savoia)¹⁰⁷⁵⁶ era l'equivalent del tradicional *majordom* del rei d'Aragó; *mayordomo* o *maestresala* a Castella; *sénéchal* (senescal) a Borgonya i al Delfinat; *mistress of ceremonies* a la cort d'Anglaterra.¹⁰⁷⁵⁷ La familiaritat que mostra l'autor amb aquest títol típicament francès, espuri a la tradició cortesana de la Corona d'Aragó i de Nàpols (tot i que l'infant *Alfonso* del *Curial* oficie de mestre d'hostal al Palau Reial de Barcelona, *CeG* I.46) fa pensar en dues opcions: la literària, per emulació dels *romans* francesos, o la biogràfica, per haver visitat l'anònim alguna cort

---

¹⁰⁷⁵⁶ Per al cas navarrés, podeu veure ZABALO ZABALEGUI, Javier, *La administración del Reino de Navarra en el siglo XIV*, Universidad de Navarra, Pamplona, 1973, ps. 65-92; GARCÍA ARANCÓN, María Raquel, El personal femenino del hostel de la reina Blanca de Navarra (1425-1426), dins SEGURA, Cristina – MUÑOZ, Ángela (coord.), *El trabajo de las mujeres en la Edad Media hispana. V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la Mujer* (Madrid, 1985), Madrid, 1988, ps. 27-42; IBIRICU DÍAZ, María José, El hostel del príncipe Carlos de Viana (1451), dins *Príncipe de Viana*, any 49, núm. 185, Pamplona, 1988, ps. 593-640; per al savoia, COSTA DE BEAURÉGAR, Henri de, *Souvenirs du règne d'Amédée VIII, premier duc de Savoie. Mémoires accompagnés de pièces justificatives et de documents inédits*, Tipogr. de Puthod Fis, Chambéry, 1859, ps. 53-54; En els *Vetera Statuta Sabaudiae* (1430), citats per aquest darrer autor, es definien els mestres d'hostal com: “*Solemnes personas et ambaxiatores curiam nostram adeuntes secundum gradum eorum visitare et visitare facere providendo que ut honeste logientur, et per hospites graciose et curialiter tractentur.*” Sobre Savoia, també TOBIE, Geneviève, *Petits poètes à la cour de Frances entre 1390 et 1430. Quelques représentations du poète, de la dama et de l'amant dans les récits autour des cours amoureuses*, Atelier National de Reproduction des Thèses, París, 2003, ps. 271-272 i 610; BARBERO, Alessandro – CASTELNUOVO, Guido, Governare un ducato. L'amministrazione Sabauda nel Tardo Medioevo, dins *Società e Storia*, 57, Milà, 1992, ps. 456-512 (ps. 508-511). El cas de França és ben conegut i troba reflex en l'aparició freqüent del *maistre d'ostel* en la novel·la cavalleresca, del 1456, de LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 67 *et passim*. A Milà no existia. Vegeu LUBKIN, Gregory, *A Renaissance Court. Milan under Galeazzo Maria Sforza*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Londres, 1994, p. 250.

¹⁰⁷⁵⁷ FUSTER ORTUÑO, M^a. Ángeles, Traducció, difusió i recepció políglota dels clàssics de la literatura catalana. Les traduccions del *Curial e Güelfa* (edició interlinel multilingüe), dins JANÉ, Jordi – KABATEK, Johannes (eds.), *Fronteres entre l'universal i el particular en la literatura catalana*, *Zeitschrift für Katalanistik*, 16, 2007, ps. 13-23 (ps. 11-13).

francòfona, bé la del Piemont (ducat de Savoia),¹⁰⁷⁵⁸ bé la dels castells de Pontestura i Casale Monferrato, una cort “afrancesada” on també hi havia *magistri hospici*.¹⁰⁷⁵⁹

El marquesat de Montferrat és el lloc on transcorre bona part de la novel·la i l'autor coneixia molt bé: el castell de *Pont de Stura*, la vila de *Casalo*, el palau “de la senyora” a la ciutat d'Alba, l'hospital recent unificat, etc. Allí, a imitació de les corts franceses, els servidors més acostats al marquès eren *investits* solemnement com *scudieri* (< francès *écuyer*); un títol que equivaldria, en el vocabulari usual a la Corona d'Aragó, al de *criat* o *familiar* del sobirà, però ací sense investidura formal. No té res a veure, doncs, l'*écuyer* francès amb els *scuders* de la Península Ibèrica o la cort de Nàpols. Els de la Corona d'Aragó podien ser gent de llinatge vil contractada a sou per a acompanyar, ajudar i servir el cavaller (generalment, dos escuders per cada cavaller); els del Montferrat eren de sang generosa, nobles de naixença, i el jove *scudiero* Curial pertany indubtablement a aquesta segona categoria estamental.

Si llegim amb atenció el text que ens ocupa –nosaltres ho hem procurat fer amb ulls de medievalista–, observarem que Curial, poc abans de ser adobat cavaller per l'emperador d'Alemanya, servia de *scudiero* el marquès de Montferrat. Raó per la qual, una vegada fet cavaller, demostrà *llarguesa* donant a un missatger “tota la desferra sua d'escuder” (*CeG* I.23), armes i robes. I tot sembla indicar que, quan l'escriptor atribueix la paternitat de l'*scutifer* Curial a un *gentiluomo*, ho fa també en clau montferratesa o, si més no, llombarda.¹⁰⁷⁶⁰ D'ací la nostra insistència a prestar atenció al lèxic, no sols com a objecte filològic, sinó també des d'una perspectiva historiogràfica. En aquest sentit, interessa llegir la tesi de Beatrice Del Bo per a interpretar amb major propietat hermenèutica la condició inicial de Curial com *scudiero/écuyer*:

“Se si scorrono i nominativi dei collaboratori [del marquès de Montferrat] fino al 1445, non si può fare a meno di notare che la scelta di *gentiluomini* –

¹⁰⁷⁵⁸ GENTILE, Luisa Clotilde, ‘Il principe di Dio tra noi’. Liturgia civica e crismomimesi del sovrano nello *iocundum ingressum* tra Savoia e Piemonte (metà del XIV secolo – inizio del XVI secolo), dins *Annali di Storia moderna e contemporanea*, 16, Milà, 2010, ps. 167-184 (p. 172).

¹⁰⁷⁵⁹ DEL BO, Beatrice, *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Università degli Studi di Milano – Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto (“Il filarete – Sezione di storia medievale e moderna”, 259), Milà, 2009, ps. 17 i 77.

¹⁰⁷⁶⁰ Com també sembla interpretable en clau montferratesa la titulació honorífica d’“egrègia senyora” que l’Arta utilitza per adreçar-se amb respecte a la Güelfa (*CeG* II.68), i que Curial usa també quan s’adreça “ab molta reverència” a la musa Cal·liope (*CeG* III.28). Aquests tractaments (*egregius dominus* > *egregio signore*), segons DEL BO, B., *Uomini e strutture di uno stato...*, p. 54, es restringien en el segle XV als marquesos de Montferrat o a persones de categoria social aristocràtica. A la cort de Nàpols, el tractament d’*egregio* era per als comtes, i s’exportaria a la Corona d’Aragó avançat el segle XV.

intendendo con questo termine gli esponenti di famiglie dell'antica aristocrazia rurale— era una consolidata consuetudine dei Paleologi (...). La prima tappa della carriera domestica era costituita dall'incarico di scudiero: la qualifica di *scutifer* del marchese rifletteva lo *status* della famiglia da cui egli proveniva e una realtà di servizio assimilabile a quella dei maestri di casa o, per certi versi, dei camerieri, cioè un ruolo che prevedeva compiti cerimoniali e alcune mansioni pratiche specifiche: essere scudiero in Monferrato presupponeva una frequentazione intima della famiglia marchionale, a cui si accompagnava un importante ruolo di rappresentanza e, in parte, militare, che si concretizzava, per esempio, nel servizio di guardia ai principi, in special modo durante la notte.”¹⁰⁷⁶¹

* * *

Parem ara esment al cas del *varvessor* (< llatí *vassus vassorum*, ‘vassall de vassalls’). Es tracta clarament, pel context on apareix (*CeG* II.5-8 i II.71), d’un manlleu literari de la matèria de Bretanya, els llibres de cavalleries de tradició artúrica. Així, només abandonar Curial i l’Arta el Montferrat camí de Melun i París, se suposa que travessant encara pel Piemont,¹⁰⁷⁶² arriben a la casa d’un *varvessor*, terme que era conegut igualment en francès (*vavasseur*), castellà (*valvasor*), català (*varvassor*) i italià (*valvassore*). El *varvassor* era el rang més ínfim de la piràmide feudal altmedieval, just per damunt del simple cavaller i subordinat a algun baró o comte. Havia sigut un ofici corrent a la França postcarolíngia, però en els segles XV ja només apareixien en els vells llibres de cavalleria.¹⁰⁷⁶³ Per exemple, en *Érec et Énide*, de Chrétien de Troyes (del 1176), compareix la figura del *varvassor*, o d’“un povre vavassor” v. 1559) en els versos

---

¹⁰⁷⁶¹ *Ibidem*, p. 77.

¹⁰⁷⁶² On aleshores –segons l’esquema jeràrquic del ducat de Savoia– hi havia un territori dividit en comtats i senyories. Per davall dels senyors estaven els *métrals* (que regien *métralies*), els *baillis* (*bailliages*) i els *châtelains* (*châtellenies*). Vegeu EMOTZ, Bernard, La géographie administrative médiévale: l’exemple du comté de Savoie, début XIIIe-début XVe siècle, dins *Le Moyen Âge*, 80, París, 1974, ps. 261-300; RÜCK, Peter, *L’ordinamento degli archivi ducali di Savoia sotto Amedeo VIII (1398-1451)*, Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato, Roma, 1977; GUILLERÉ, Christian, Regards croisés sur les officiers locaux catalans et savoyards: *veguers, batilles, jutges catalans et châtelains savoyards* (XIIIe-XIVe siècles), dins CASTELNUOVO, Guido – MATTÉONI, Olivier (eds.), “*De part et d’autre des Alpes*”. *Les châtelains des princes au fin du Moyen Âge (Actes de la table ronde de Chambéry, 11 et 12 octobre 2001)*, Publications de la Sorbonne, París, 2006, ps. 233-248.

¹⁰⁷⁶³ El text del tractat d’Arràs, signat el 1435, fa referència explícita als diferents oficials menors de la ruralia francesa, entre els quals ja no es troben els *varvassors*: “...tant chastelains, capitaines, prévosts, sergens, comme receveurs et autres qui exercent leurs offices au nom du roy.” Vegeu LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerd, Lovaina, 1645, p. 358.

375-1077, 1296-1435, 1559, 1876 i 1911.¹⁰⁷⁶⁴ En el segle XII, potser els lectors trobarien familiar la figura d'aquest oficial feudal; en el XV sonava literari.

Cert és que a la Catalunya interior subsistien comptades varvassories nominals: Foixà, Boixadors, Montescot, Torralla, Guimerà, Vilademany, Enveig i alguna més,¹⁰⁷⁶⁵ però no existia com a tal l'ofici o càrrec de varvassor pròpiament dit. L'*Enciclopèdia Treccani*¹⁰⁷⁶⁶ circumscriu aquest ofici, en àmbit italià, a la societat feudal milanesa, com una mena de particularisme llombard: “Nel linguaggio giuridico feudale, in particolare nei milanesi *Libri feudorum* (12° sec.), [el varvassor] era il vassallo del *capitaneus*, che era a sua volta il vassallo del vassallo del re.” A Llombardia, de fet, ha restat fossilitzat en els llinatges *Valvassor* i *Valvassori*. No obstant això, sembla evident que l'autor del *Curial* s'inspirà en els *romans* de Chrétien de Troyes, on els cavallers errants acompanyen donzelles i són acollits sovint per hospitalaris varvassors de la ruralia profunda. En conclusió: ens trobem amb un tòpic literari que el creador evoca per a ambientar el relat; de la mateixa manera que hi fa comparèixer la llegendària figura de Breus Sens Pietat, molt popular als estats del nord d'Itàlia.

* * *

En el mateix itinerari de cavaller errant, el protagonista del història ha de fer front a l'amenaça de “la mala costuma” (*CeG* II.5, 7 i 8), “les males costumes” (*CeG* II.5) o “la mala costuma d'albines” (*CeG* II.32), en raó de la qual el cavaller que es faça acompanyar per una donzella, si és desarçonat per altri, l'haurà de lliurar al seu oponent o vencedor en improvisada lliça. Heus ací un altre tòpic manllevat de la matèria artúrica,¹⁰⁷⁶⁷ però amb bases jurídica i històrica reals. El dret germànic d'*alibi natus*, ‘forasters’, l'introduïren els francs a la Romània francesa.¹⁰⁷⁶⁸ El rei podia retenir i sotmetre a servitud aquells colons fugitius que camparen sense *dominus*. Eren els anomenats *albini* o *albani*. Arran de la revolució feudal de l'any mil, els barons s'arrogaren abusivament aquest dret, que solia aplicar-se als infants bords i rodamóns:

¹⁰⁷⁶⁴ Sobre el tòpic dels varvassors de la ficció artúrica, vegeu KÖHLER, Erich, *L'aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, Gallimard, París, 1974; trad. per Blanca GARÍ, *La aventura caballeresca. Ideal y realidad en la narrativa cortés*, Sirmio, Barcelona, 1991.

¹⁰⁷⁶⁵ Vegeu FABRA, Pompeu – DE MONTOLIU, Manuel (eds.), ‘Diccionari Aguiló’. *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1914-1934, vol. 8, p. 184; BOLÓS, Jordi, *Diccionari de la Catalunya medieval (segles VI-XV)*, Edicions 62 (“El Cangur – Diccionari”, 284), Barcelona, 2000, p. 258, s. v. *varvassor*.

¹⁰⁷⁶⁶ En versió electrònica <<http://www.treccani.it/enciclopedia/valvassore/>> [consultada 10/10/2013].

¹⁰⁷⁶⁷ Contingut en forma de capítol, segons RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 297, en les *Loys et Ordonnances de l'Orde des Chevaliers de la Table Ronde*, còdex parisi del segle XV (BNF, fr. 12597, f. 71 i ss.).

¹⁰⁷⁶⁸ POTGIESSERI, Ioachim, *Commentariorum iuris germanici, de statu servorum, veteri perinde atque novo*, Tipogr. Meyer, Lemgo (Alemanya), 1736.ps. 905-906.

el *droit d'aubaine*, *aubains* o *aubines*. També tenia implicacions sobre la transmissió hereditària de béns.¹⁰⁷⁶⁹ Açò, pel que fa a la història, perquè en el terreny de la literatura cavalleresca aquestes disposicions foren parodiades pels escriptors.

L'abusiva *mauvaise coutume d'aubines*, en efecte, donà lloc a tòpics literaris de la matèria de Bretanya, com el de *la costuma del regne de Logres*, sobre donzelles segrestades per cavallers errants,¹⁰⁷⁷⁰ de què es fa ressò el llibre II de *Curial e Güelfa*. Així ho llegim en el *Tristan en prose*: “a la guise que cevaliers doit prendre dame u royaume de Logres, quant il le trueve en conduit de cevaliers errans.”¹⁰⁷⁷¹ En els mateixos relats de *Tristan*, es qualifica aquest dret de *costume mauvaise*, que cal erradicar per injusta i cruel, com en el *Curial*: “‘En non Dieu, fait Lanceloz, cest costume est assez vileine et mauvese, ne ele ne devoit mie longuement durer’.”¹⁰⁷⁷²

La mala costum d'albines no fou abolida *de iure* fins al 1484 al sud del regne, en terres de llengua d'oc,¹⁰⁷⁷³ però continuà vigent a la resta del país –com una mena de fòssil jurídic de l'Antic Règim– fins a la Revolució Francesa (1790).¹⁰⁷⁷⁴ Els abusos dels feudals s'estenien també als estrangers. Així, segons un exagerat discurs polític antifeudal d'Eon de Beaumont (segle XVIII), “les espagnols, les allemands et les italiens sont de vrais aubains dans ce royaume, et leurs biens son sujets au droit d'aubaine.”¹⁰⁷⁷⁵ Aquesta presumpció teòrica d'incórrer en dret d'*albines* –mediatitzada culturalment per la narrativa artúrica– féu córrer pels països circumveïns un tòpic, agitat per l'escriptor, que els cavallers francesos raptaven les donzelles estrangeres.

---

¹⁰⁷⁶⁹ Veu *albinaggio*, de l'*Enciclopedia Treccani*, 1929, en edició electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/albinaggio_Enciclopedia-Italiana/> [consultada 15/02/ 2013].

¹⁰⁷⁷⁰ Vegeu BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 67).

¹⁰⁷⁷¹ LALANDE, Denis (ed.) – DELCOURT, Thierry (col·lab.), *Le Roman de Tristan en prose. Tome V: De l'arrivée des amants à la Joyeuse Garde jusqu'à la fin dou tournoi de Louveserp*, CNRS-Droz (“Textes littéraires français”), Paris, 1992, p. 236 (VI, 155, ls. 18-19).

¹⁰⁷⁷² CURTIS, Renée L. (ed.), *Le roman de Tristan en prose III*, D. S. Brewer (“Arturian Studies”, 14), Woodbridge (Regne Unit) – Nova York, 1985., p. 52.

¹⁰⁷⁷³ Segons TAPPY, Denis, Amédée VIII et les coutumes vaudoises: l'abrogation de la *mauvaise coutume* du droit de guerre privée, dins ANDENMATTEN, Bernard – PARAVICINI, Agostino (eds.), *Amédée VIII – Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451)*, Fondation Humbert II et Marie José de Savoie (“Bibliothèque Historique Vaudoise”, 103), Lausana, 1992, ps. 299-316, en alguns països de la vall de Roine subsistia com un dret de guerra privat que s'arrogava la noblesa.

¹⁰⁷⁷⁴ D'AGUESSEAU, Henri-François, *Oeuvres complètes du chancelier D'Aguesseau*, ed. a cura de M. PARDESSUS, Fantin et Compagnie Libraires, Paris, 1819, vol. 7, p. 508; G RIPLEY, George – DANA, Charles A. (ed.), *The American Cyclopaedia. A Popular Dictionary of General Knowledge*, D. Appleton and Company, Nova York, 1860, vol. 2, p. 333.

¹⁰⁷⁷⁵ BEAUMONT, Eon de, *Les loisirs du chevalier d'Eon de Beaumont, ancien ministre plénipotentiaire, sur divers sujets importants d'administration, etc., pendant son séjour en Angleterre*, Àmsterdam, 1774, vol. 8, p2. 180-181.

Negocis, mercaders importació de sal des d'Eivissa

Escrigué el provocador Poggio Braciolini, en el *De vera nobilitate* (un opuscle manat a copiar per Enyego d'Àvalos el 1443 a un escrivà llombard, juntament amb la novel·la boccacciana de Tancredi i Ghismunda¹⁰⁷⁷⁶), que els grans barons napolitans “*mercaturam ut rem turpissimam vilissimamque exhorrent.*” Sense pèls en la llengua, comparà la displicència del *baronaggio* napolità envers la manufactura i el comerç, amb la –segons ell– *virtuosa* actitud de les oligarquies de Florència, Venècia i altres estats septentrionals de la península, que fan prosperar els seus pobles nobilíssimament.¹⁰⁷⁷⁷ La pregunta que es feia el lector era, doncs: ¿On resideix la vertadera noblesa: en aquells que només atenen al llinatge i a la sang, i s'abstenen d'enriquir el seu país; o en aquells que, tot i ser nobles, contribueixen a generar riquesa i benestar?

El mateix Poggio, en *De avaritia* (1428-1429),¹⁰⁷⁷⁸ ja havia articulat una defensa de l'avarícia venial o *virtuosa*, és a dir, de l'afany de lucre com una cosa necessària per a la salut i prosperitat d'una societat. A les virtuts clàssiques (les teologals) i cavalleresques (fortalesa i prudència), afegia el secretari papal les de l'afany mercantil i la prosperitat econòmica com a coses connaturals a l'ésser humà. Els diners, segons ell, eren una benedicció, un mitjà que proporcionava temprança i felicitat a l'home. Refutava així els arguments extremistes dels predicadors franciscans, com fra Bernardino da Siena, que condemnaven de manera infantil i maniqueista tot el que olguera a diners i riquesa. I proporcionava arguments a tots els qui pensaven –de manera rompedora amb la tradició homilètica medieval– que un mercader ambiciós podia ser, si es comportava virtuosament, un “home molt bo e de gran veritat” (*CeG* III.63).

Òbviament, el gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos, no sols detestava la denunciada actitud antieconòmica dels napolitans –ell mateix presidia la *Sommaria*: el gran organisme financer del regne–, sinó que personalment es dedicà a

---

¹⁰⁷⁷⁶ Siena, Biblioteca comunale degli Intronati, ms. H VI 29, *Liber de militia et nobilitate*, fs. 1r-36v, 10 de gener del 1444, copista: Ambrogio Scarile.

¹⁰⁷⁷⁷ Aquestes consideracions, basades en evidències i exemples reals, agitaren una gran polèmica i s'escriguren contestacions des de distints països i perspectives. Vegeu CASTELNUOVO, Guido, *Bons nobles, mauvais nobles, nobles marchands? Réflexions autour des noblesses italiennes en milieu communal (XIIe-début XVIe siècle)*, dins *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, 13 (“*La Noblesse en question, XIIIe-XVe siècle*”), París, 2006, p. ps. 85-103 (la citació de Poggio, en la p. 99).

¹⁰⁷⁷⁸ POGGIO BRACCIOLINI, Gian Francesco, *De Avaritia* [1428-1429], dins *Poggii Florentini, oratoris clarissimi, ac sedis apostolicae secretarii*, Operum, Estrasburg, 1513, fs. 2-13.

impulsar la manufactura tèxtil i el comerç.¹⁰⁷⁷⁹ Podríem dir que la visió aristocràtica del món que tenia D'Àvalos era excepcional. No sols s'apartava de la dels napolitans que freqüentaven la cort, sinó també de la que manifestaven els seus paisans els nobles ibèrics, els quals menystenien de fet i de paraula l'activitat dels mercaders, els notaris i els burgesos en general. Pensem ara en el tracte tan classista que reben els "plebeus" en el *Tirant* de Martorell, un cavaller a la vella usança i, a més d'arruïnat, ideològicament reaccionari.¹⁰⁷⁸⁰ Com a bon literat orgullós i desvergonyat, mossén Joanot esdevé un flagell sarcàstic i ressentit dels pocs juristes, mercaders o metges que gosen destorbar el protagonisme dels *milites* en la ficció novel·lada. Comenta Glòria Sabaté que l'autor del *Curial* "ha assumit" els canvis sociològics experimentats en l'època, producte de la puixança de la burgesia mercantil, que ha impregnat amb la seua ideologia de progrés encomiable la resta d'estaments socials. En conseqüència, l'anònim "adapta" els comportaments a la situació real. Martorell, no. Ell es nega a acceptar el canvi i aposta per una actitud de "rebel·lia" enfront el protagonisme creixent dels diners.¹⁰⁷⁸¹ Aquesta rebel·lia, caldria anotar-hi a continuació, és coherent amb l'evolució d'una biografia cavalleresca, la de l'autor del *Tirant*, que morí pobre i endeutat.¹⁰⁷⁸² Estem segurs que l'autor del *Curial* fou el revers d'aquesta medalla, i podem especular perfectament amb la possibilitat que morira adornat de virtuts i riqueses materials.

Paga la pena oferir alguns retalls del *Tirant* per a exemplificar la seua mentalitat retardatària, obstinadament medieval, en contrast amb la que trobem en les pàgines del *Curial*, molt influïda per l'humanisme italià. En l'obra de Martorell, quan s'acusa els juristes d'un desordre protocol·lari, el duc de Lancaster hi posa ordre dràsticament:

---

¹⁰⁷⁷⁹ RAGOSTA, Rosalba, *Napoli, città della seta. Produzione e mercato in età moderna*, Meridiana libri, Roma, 2009, p. 22; CIOFFI, M., L'arte della lana di Giffoni nel secolo XVI, dins *Il Picentino*, vol. 4, núm. 1, llll, 1960, ps. 5-25, i 3-4, ps. 8-12; CIRILLO, Giuseppe, *Verso la trama sottile. Feudo e protoindustria nel Regno di Napoli (secc. XIV-XIX)*, Ministero per i Beni e le attività culturali – Direzione generale per gli archivi ("Pubblicazioni degli Archivi di stato. Saggi, 104"), Roma, 2012, ps. 51, 77-78, 96 et passim; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 19.

¹⁰⁷⁸⁰ BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l'Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

¹⁰⁷⁸¹ SABATÉ, Glòria, *Curial e Güelfa i Tirant lo Blanch* davant la cavalleria de la tardor medieval, dins FORTUÑO, S. – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VIIè Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, ps. 335-343 (p. 340-341).

¹⁰⁷⁸² Vegeu SOLER, Abel, Joanot Martorell, "cavaller habitador de la ciutat de València." Nous documents sobre els darrers anys de l'autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502.

“Descavalcà enmig del pont e, tan prestament com pogué, féu posar dues forques ben altes e féu penjar tres juristes en cascuna, cap avall, per fer-los molta honor; e no-s partí de allí fins que agueren tramés les miserables ànimes en infern.” No content amb la crueltat injustificada, l’escriptor fa que el rei aprobe l’execució, “per quant aquests hòmens de leys fan rics a si mateyx e destroexen tota Anglaterra” (cap. 41).¹⁰⁷⁸³ Un altre exemple d’aquesta actitud ens l’ofereix el cap. 328, quan expressa l’opinió que té dels metges: “Altres aprenen saber ab què puguen haver riqueses, e aquests tals són moguts per lo peccat de avarícia. E l’enteniment de aquests seria covinent cosa saber de medecina, car per aquella se poden conseguir riqueses temporals.”¹⁰⁷⁸⁴

La riquesa temporal, segons Joanot Martorell, hauria d’estar reservada en exclusiva a la cavalleria. I el cavaller que la gaudeix, lluny d’atresorar-la, hauria de ser un despendedor sense mesura com Tirant, encara que s’arriscara a quedar-se en la ruïna. Tirant és el cavaller “que dóna tot quant ha e u repartex tot entre la gent, e no procura per a si res que puga haver. Aquell no es dit liberal que vol molts béns donar, volent guardar que’n puxa més haver, e de aquests se’n troben molts; emperò aquest yo dich liberal que res no vol guardar ne que de res vulga traure lo cabal. E com no té res que donar als requeridors, prestament se despulla de tot lo que vist” (cap. 154).¹⁰⁷⁸⁵ Balafiar “és crim meritori, perquè és crim de moneda”.¹⁰⁷⁸⁶ Un *miles* ha d’evitar com la pesta els mercaders i els seus negocis. Tirant s’autoafirma, amb contundència, “no mercader, mas cavaller” (cap. 354)¹⁰⁷⁸⁷, i no vol saber-se res de manejos econòmics.

L’autor del *Curial* viu en una cort, la d’Alfons el Magnànim, on la tresoreria duu els comptes, segons Mario del Treppo, “a imitazione dell’arte mercante”. La corona emet deute públic i és depositària d’una *fides mercatoria* on la vella ètica cristiana, contrària a tot préstec a interès, ha sigut reemplaçada per la nova ètica del mercader;¹⁰⁷⁸⁸ justificada ideològicament, com s’ha vist, pels humanistes. El tresorer general de la Corona d’Aragó, Mateu Pujades porta un llibre registre d’ingressos i despreses (entrades i eixides) i es coordina amb Enyego d’Àvalos, per la Sommaria del qual

---

¹⁰⁷⁸³ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 197.

¹⁰⁷⁸⁴ *Ibidem*, p. 1.177.

¹⁰⁷⁸⁵ *Ibidem*, p. 662.

¹⁰⁷⁸⁶ Citat i comentat per GARCIA-OLIVER, Ferran, Joanot i Ausias, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 201-219 (p. 211).

¹⁰⁷⁸⁷ MARTORELL, J. – (GALBA, M.-J. de), *Tirant lo Blanch...*, p. 1.248.

¹⁰⁷⁸⁸ DEL TREPPO, Mario, *Il regno aragonese*, dins GALASSO, Giuseppe – ROMEO, Rosario (dirs.), *Storia del Mezzogiorno, volume 4/1. Il Regno, dagli Angioini ai Borboni*, Editalia, Roma, 1994, ps. 86-201 (ps. 140-143).

passen les imposicions recaptades a les duanes (rendes del tresor procedents del negoci mercantil) i tot l'impost directe del fogatge, recaptat cada any al regne napolità (recursos financers de primer ordre). Amb una particularitat: d'acord amb el gran pacte fiscal establert entre el rei Alfons I i els grans barons en el Parlament del 1443, la corona subministrarà un *túmen* o ració de sal per casa a canvi de rebre de cada família un ducat d'or. Si falla el subministrament de la sal, fluïxjarà també la recaptació. I el màxim responsable d'aquesta distribució de sal i recaptació de fons és també D'Àvalos.¹⁰⁷⁸⁹

Així que és presumible pensar –atesos els múltiples indicis d'una relació d'aquest magnat de la cort amb el *Curial*– que la menció de la sal d'Eivissa en la novel·la (quan, en realitat, el cavaller protagonista no acaba passant per a res per les illes Balears) és un caprici de l'autor relacionat en aquell or blanc, que era la garantia del funcionament del circuit financer de l'estat. La sal serví també, a partir del 1443, per a finançar les campanyes de guerra del rei Alfons que s'estaven desenvolupant mentre d'escriptor redactava l'obra. Així ho explicava, en missiva datada a Nàpols el 15 de març del 1443, els missatger de Barcelona, Antoni Vinyes, als consellers de la Ciutat: “Los barons da aquesta terra, congregats en parlament, han offert al senyor rey I ducat per foch l'any, que són entorn CCCC^M, comptant-hi [la ciutat de] Nàpols. Però lo dit senyor los ha a dar un *tumo* [o *tomolo*] de sal per foch l'any, que stimen pujarà XXV^M ducats.”¹⁰⁷⁹⁰ Alan Ryder situa, seguint càlculs oficials, en 830.000 ducats els ingressos anuals de la hisenda reial. Hi destaquen els 375.000 del fogatge (descomptats ja els 25.000 del preu de la sal i el cost de repartir-la per part dels agents de la *Sommaria*).¹⁰⁷⁹¹

La sal apareix en el capítol III.72 de la novel·la, quan Curial i Galceran de Madiona planegen el retorn de Tunis al Montferrat via Gènova, estant a cal mercader català Jacme Perpunter. Aquest els aconsella que s'embarquen en la galera grossa i armada de l'ambaixador del rei d'Aragó, Ramon-Folc de Cardona. Així, “se'n porien ab ell anar fins Hiviça, on havia una nau grossa que carregava de sal; e aquella nau ere de genoveses.” Per mediació de l'ambaixador, podrien embarcar-se amb els genovesos, “anar a Gènova”, on aquests descarregaven la sal, e “depuys en la sua terra.” L'illa d'Eivissa era ben coneguda per les seues antiquíssimes salines. Fins i tot els humanistes

---

¹⁰⁷⁸⁹ Com s'ha explicat ja en el capítol I.3.4.

¹⁰⁷⁹⁰ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 166, p. 222.

¹⁰⁷⁹¹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 247-252.

de la cort de Nàpols en feien menció. El Panormita, en el pròleg al llibre IV del *De dictis et factis Alphonsi regis*, la menciona com l'illa de la sal per antonomàsia: “*Ebusus salem (...) dare solita est.*”¹⁰⁷⁹² Des d'aquesta illa, a través del port de Gènova, com sabia l'escriptor, s'enviava sal a Savoia, el Piemont, el Montferrat i el ducat de Milà. Quan Amadeu VIII de Savoia declarà la guerra al marquès de Montferrat el 1431, prohibí l'arribada de sal fins allí a través dels seus dominis piemontesos.¹⁰⁷⁹³

Durant la guerra de conquesta de Nàpols contra els Anjou (1435-1443), enormement costosa, la sal d'Eivissa esdevingué una mercaderia estratègica de primer ordre. Jaume Amigó regent de la tresoreria general de la Corona d'Aragó (1437-1441), quan cedí la plaça al nou tresorer, Mateu Pujades, es desplaçà de Nàpols a Eivissa per a exercir de governador de la minúscula però productiva illa.¹⁰⁷⁹⁴ A primeries del 1440, sent encara cambrer del duc de Milà Enyego d'Àvalos, el rei Alfons negocià l'arribada de sal d'Eivissa a aquest ducat i autoritzà que s'adjudicara el negoci “al mercader que volrà o dirà lo duch de Milà.”¹⁰⁷⁹⁵ El 1441, en la comptabilitat del campament reial portada pel tresorer Pujades, s'anota l'arribada de “sal roja d'Eviça” que servia per pagar salaris als cavallers de l'exèrcit reial.¹⁰⁷⁹⁶ El 24 de març del 1443, Alfons V escrigué al batle general de València i home de la seua màxima confiança, Berenguer Mercader, explicant-li així l'acord sobre fiscalitat signat amb la noblesa napolitana:

“...com entre nós, los magnats, barons e universitats de aquest realme sia stat concordat, promés e fermat que, nós donant un *thimo* de sal per foch universalment e particular per cascun foch de dit realme, cascun any, *imperpetuum* nos serà data e pagat un ducat, e en les dites províncies [Principat Deçà i Dellà] siam tenguts dar sal roja e no altra sal...”¹⁰⁷⁹⁷

Demanava que procurara enviar-li'n tota la que poguera obtenir, fonamentalment d'Eivissa. El 16 de juliol del 1443, insistia el rei davant la reina Maria de la necessitat

---

¹⁰⁷⁹² BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum*, ca. 1456, versió digitalitzada en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>

¹⁰⁷⁹³ COGNASSO, Francesco, L'alleanza sabaudo-viscontea contro il Monferrato nel 1431, dins *Archivio storico lombardo*, 42, Milà, 1915, ps. 273-334 i 554-644 (p. 587).

¹⁰⁷⁹⁴ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 203.

¹⁰⁷⁹⁵ DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 193.

¹⁰⁷⁹⁶ ARV, Mestre racional, reg. 9.402, f. 162r/v.

¹⁰⁷⁹⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, f. 38v, Nàpols, 24 de març del 1443.

de remetre a Nàpols “sal de Eviça” per “trobar-se vuy la doana de Nàpols molt buyda de sal, segons la quantitat que·s deu exir.” Li recorda el funcionament del nou sistema fiscal de recaptació única del ducat d’or per foc, i li adverteix que durant tot el mes d’agost cal efectuar ja el repartiment d’un *tumo* per cada casa.¹⁰⁷⁹⁸ L’encarregat de la duana i l’alfòndec de la sal de Nàpols era el cavaller català Tristany de Queralt: “*dohanerio dohane salis civitatis Napolis*” i “*fundicario fundici seu dohane.*”¹⁰⁷⁹⁹ La correspondència del 1454 entre Gabriel Cardona i Lluís Sescases, implicats llavors en el govern del ducat de Savoia, indica que el negoci de portar sal al nord d’Itàlia a través del port de Gènova continuava sent molt lucratiu.¹⁰⁸⁰⁰

“Yo tench ací diners...” El cavaller adinerat i la numismàtica

Curial el llombard sempre va ben proveït de diners. Ell paga alegrement totes les seues despeses i s’ofereix, si cal, a pagar les dels altres. I quan viatja, té la precaució de fer-ho proveït de lletres de canvi, tal com feien els diplomàtics napolitans del segle XV. Quan Ramon-Folch de Cardona coneix Curial i el veu en tan pobre estat a Tunis, li ofereix ajut econòmic: “Yo tench ací dinés ab què us porets metre a punt, no segons solfets ne vostra valor mereix, emperò algun poch vos porets adobar. E féu venir de les sues robes per vestir-lo” (*CeG* III.68). La novel·la està plena de referències als diners i a la necessitat de numerari –o d’estalvis atesorats en forma de joies– per a ennoblir l’aspecte personal del cavaller, remunerar servidors o, en general, mantenir al llarg de tota la narració, un nivell adequat de despesa cortesana i sumptuària.

Així, quan Curial veu el trist aspecte que presenten els seus amics catalans, els quals semblen avalar l’autoritat de Dante sobre l’*avara povertà di Catalogna*, els ofereix diners caritativament: “Curial los requirí si havien mester diners que ho diguessen, qu’ ell los en donaria prou.” Dalmau d’Oluge li respon oferint-li una lliçó moral quan afirma que l’honor no es guanya amb diners, sinó amb coratge, constància i dedicació. Així que “nosaltres no havem mester vostre argent” (*CeG* I.36).¹⁰⁸⁰¹

---

¹⁰⁷⁹⁸ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 203

¹⁰⁷⁹⁹ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti di registri ‘Commune Summariae’ (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. 30-32.

¹⁰⁸⁰⁰ CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572.

¹⁰⁸⁰¹ Vegeu SOLER, Abel, Italians contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d’un episodi de “Curial e Güelfa”, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

Els diners que maneja Curial apareixen de manera realista i quotidiana, com un gest que denota que l'autor i els seus lectors estan habituats a efectuar ells mateixos pagaments o a presentar-se davant el notari per a gestionar operacions econòmiques. Per exemple, quan Curial parteix del Montferrat en companyia de Jacob de Cleves, el marquès li ofereix “de l'argent” per tal que pugui despendre i equipar-se bé. L'autor es preocupa d'afegir: “e Curial ho pres, encara que no li feya fretura” (*CeG* I.14). ¿On s'ha vist això, per posar un cas de comparança entretingut, en *Tirant lo Blanc*: que l'heroi idealitzat accepte diners sense ni tan sols necessitar-los? El concepte de l'economia que té Joanot Martorell –desastrós pel que fa a la gestió del patrimoni propi– se situa en les antípodes del *Curial*. Així, quan el mestre de Rodes, després d'haver salvat l'illa de l'amenaça islàmica, ofereix a Tirant “tot lo que volreu de nostre tresor”, el cavaller ancestral que és ell rebutja els diners i solemnitza així la recompensa: “La honor que me'n resta és suficient premi dels treballs e despesa, e lo mèrit spere haver de nostre senyor Déu en lo altre món (...), car stime la honor e lo premi de nostre Senyor més que tot lo tresor del món” (*Tirant*, cap. 108).¹⁰⁸⁰² Mentre el protagonista del *Curial* va recollint honors, robes, joies, diners i tresors per allà per on passa –per a despendre'ls profitosament– la criatura tirantiana menysprea el vil metall alhora que el seu creador critica obertament qualsevol indici d'afany de lucre. Tirant no vol embrutar-se les mans manejant diners. Rebutja dràsticament tots els regals i recompenses que comporten l'acumulació de béns, joies i monedes, i considera un insult intolerable que se'l pugui comparar amb un mercader. Ell es presenta –de manera molt menys realista que Curial– com un cavaller idealitzat, que s'estima la glòria i rebutja la pecúnia: “E lo traüt per vosaltres a mi promés no·l vull, car més stime la glòria que la pecúnia. Mas, essent yo Tirant lo Blanch, del linatge de Roqua Salada, no mercader mas cavaller, ésser me recorda no deure pendre com de donar sia acostumat” (*Tirant*, cap. 354).¹⁰⁸⁰³

Podríem dir que la mentalitat que manifesta en la dècada del 1460 mossén Joanot Martorell, no sols és arcaica i reaccionària –contra la incontestable penetració de la mentalitat i de les pràctiques mercantils en l'estament militar¹⁰⁸⁰⁴– sinó que aquesta actitud és compartida per quasi tota la noblesa contemporània de la Corona d'Aragó i Nàpols. Pensem ara en el retret que fa Ausiàs Marc als del seu mateix estament quan

¹⁰⁸⁰² MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 420.

¹⁰⁸⁰³ *Ibidem*, p. 1.248.

¹⁰⁸⁰⁴ Vegeu BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l'Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

denuncia l'actitud mercantilista dels *milites*: “los cavallers per mercaders s'espatxen”.¹⁰⁸⁰⁵ Es tracta, en el cas del senyor de Beniarjó i Pardines, d'una lamentació ideologitzada i hipòcrita, ja que el mateix Marc es dedicava a promoure a la comarca de Gandia el lucratiu negoci de la sucreria, com si fóra un mercader emprenedor més.¹⁰⁸⁰⁶

La mentalitat de l'escriptor de *Curial e Güelfa*, ja en la dècada del 1440, s'avançava en molt, ideològicament parlant, a la de Marc i Martorell, cavallers escriptors d'una perifèrica València. El del *Curial*, ideològicament italianitzat, considera elogiós i legítim el lucre honest dels mercaders, i la gestió directa i racional dels diners per part dels cavallers. L'anònim italianitzat sembla sentir-se emparat per les consideracions de Poggio Bracciolini sobre quina ha de considerar-se la *vera nobilitas* i per la matisació introduïda per Carlo Marsuppini (*De nobilitate liber ad Poggium*) en el discurs del seu amic, quan justificà l'ascens social dels Medici, no sols per la pràctica d'una vida virtuosa, sinó per l'obtenció d'uns recursos econòmics (guany mercantil, riquesa, luxe aristocràtic...) que eren imprescindibles per a aconseguir aquesta idealitzada i virtuosa *nobilitas*. Recordem que els opuscles de Poggio i Marsuppini no eren desconeguts del tot a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. El cavaller Enyego d'Àvalos els manà copiar i enquadrar junts en un volum manuscrit que portava per títol ‘Llibre de cavalleria i noblesa’ (*Liber militie et nobilitate*; Milà, 10 de gener del 1444).¹⁰⁸⁰⁷ De bell nou, el camarlenc d'Alfons el Magnànim i l'anònim del *Curial* combregaven molt bé en idees i pensaments; si no és que eren una mateixa persona.

En qualsevol cas, cal matisar que els dos herois modèlics de la novel·la cavalleresca catalana, el bretó de la nostàlgia artúrica medieval i el llombard de la *cavalleria umanistica* italiana, comparteixen la virtut de ser liberals i agraïts en extrem. El curial que és Curial –si se'ns tolera la redundància nominal– participa vistosament en exhibicions de luxe domèstic, cavalleria de gran aparença i festa amb profusió de regals. Ell mateix les fomenta del seu peculi, i no li dol comprar tapissos i contractar ministres per a manifestar “gran estat”. En aquestes coses “largament despenia, e semblantment en mantenir gran estat e en molts donatius que donava; en manera que era tengut en stima molt gran” (*CeG* I.18). Quan Curial allotja el marquès de Montferrat a la seua tenda del campament contra els turcs, “lo féu servir esplèndidament, e li donava tot ço

---

¹⁰⁸⁰⁵ Citat per GARCIA-OLIVER, F., Joanot i Ausias..., p. 214.

¹⁰⁸⁰⁶ CASTILLO SÀINZ, Jaume, *Senyories, canyamel, sucre i creixement econòmic a la Safor abans dels Borja*, dins GISBERT SANTONJA, Josep-A. (ed.), *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Catàleg de l'exposició celebrada a Gandia el 2000-2001, Gandia, 2000, ps. 59-74; SOLER, Abel, *Beniarjó, poble de la Safor i senyoria d'Ausiàs March*, Ajuntament de Beniarjó, Beniarjó, 2007.

¹⁰⁸⁰⁷ Siena, Biblioteca Comunale degli Intronati, ms. H.VI.29.

que despenia bastantment e larga” (*CeG* III.89). Mantenia vigència en el segle XV el vell ideal cavalleresc i precapitalista¹⁰⁸⁰⁸ de la *largeza* i *liberalitat* amb hostes i servidors com a signe de noblesa i distinció, exaltat des del temps dels trobadors.¹⁰⁸⁰⁹ En açò, l'autor del *Curial* coincideix –si més no, quant al plantejament ideològic general– amb les proclames sobre el particular que sol fer Joanot Martorell: “E Tirant ho ha tot repartit entre sos parents e amichs e servidors. E com més dóna, més té, car jamés res li fall, per la gran liberalitat sua” (*Tirant*, 1460-1464, cap. 432).¹⁰⁸¹⁰

Per a afrontar aquestes despeses són fonamentals les lletres de canvi emeses pel tresorer general de la Güelfa, senyora de Milà, garantides per les rendes que percep aquesta cada any dels seus vassalls. Per això, quan Curial i companyia viatgen des del marquesat de Montferrat a França, ho fan “ben proveÿts de diners e de letres de cambis” (*CeG* III.77). Així mateix, quan Melchior de Pando abandona la cort de França i se'n torna amb Festa al Montferrat, recorda al seu pupil just abans d'anar-se'n: “e no dubtets de pendre cambis sobre mi, car yo ·ls compliré certament” (*CeG* II.67). Tot indica que l'escriptor de *Curial e Güelfa*, a diferència de l'autor de *Tirant lo Blanc*, és un home acostumat a manejar diners i a administrar-los, i a viatjar proveït de lletres de canvi, com el seu protagonista de la ficció. Sembla algú que estiga al corrent, com a cosa quotidiana, d'uns mecanismes de transferència de diners molt moderns i mercantívols, però a l'ordre del dia a Itàlia i a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Si més no, hi havia un diplomàtic que, semblantment al Curial de la ficció, solia despendre recurrent a lletres de canvi garantides pel tresorer del rei, Mateu Pujades. Aquest era el custodi a Nàpols de la “gran caxa plena tota del thesor” (com es llig en *CeG* I.6) i anotava en el seu quadern de despeses, a 2 de desembre del 1445: “Ítem, a II dies del mes donà a Anthoni Bocelli e Companyi [sic], per cambis que don Enyego à presos a Florència, de Johan Ventura, DCC LXXXIII ducats, III tarins VI grans.”¹⁰⁸¹¹ Enyego d'Àvalos, enviat en missió diplomàtica a Florència i Milà, depenia de “pendre cambis” de banquers per a disposar de numerari fresc, de diners en efectiu.

---

¹⁰⁸⁰⁸ Sobre aquesta mentalitat precapitalista i l'afany de despendre dels nobles de l'edat mitjana europea, vegeu SOMBART, Werner, *Der Bourgeois*, Duncker & Humblot, Múnic – Leipzig, 1913; reed. com *El burgués. Contribución a la historia espiritual del hombre económico moderno*, trad. de María Pilar LORENZO, Alianza, Madrid, 1972.

¹⁰⁸⁰⁹ SCAGLIONE, Aldo, *Knights at Court. Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1991, p. 190.

¹⁰⁸¹⁰ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 1.410.

¹⁰⁸¹¹ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 81.

Tornant a l'univers de la ficció, quan Curial passa de Ponça a Sicília, ha d'acordar remers i ballesters, i comprar armes per a armar la galera capturada al corsari Spíndola; “e, a força de dinés armada e mesa bé a punt al sua galera, volgué partir per fer son viatge al Sant Sepulcre” (*CeG* III.4). Tot funciona millor “a força de dinés.” Quan el llombard rep la lletra de batalla de Guillalmes del Chastell, paga en primer lloc a l'herald que la porta i després respon al missatge desafiant (*CeG* III.82). I quan Curial se sumar a la croada de l'emperador contra els turcs, “tramés fort cuytadament per una quantitat de dobles que havia aportades de Túniz, e, entretant, convidà molts cavallers e gentils hòmens, pregant-los que per sos gatges volguessen ésser en aquella jornada en companyia sua; e, obtenguda bona e alegre resposta, tantost los diners foren venguts, pagà les gents e partí. Los cavallers e gentils hòmens qui ja a punt staven, prè lo sou, partiren...” (*CeG* III.85). El *condottiero* que és Curial no ofereix als cavallers del seu exèrcit ni la glòria terrenal, ni la glòria celestial, ni la satisfacció espiritual de combatre contra els infidels que amenacen la Cristiandat. Simplement, els proporciona “gatges”, “dobles”, “diners”, “lo sou”, que és l'únic que li demanen. ¿Es pot oferir un discurs tan acusadament materialista de la “santa croada”, en tan pocs renglons?

Un altre episodi particularment realista, on es manifesta la necessitat que troba l'autor de justificar davant l'auditori la suficiència financera del seu cavaller errant, és el del préstec que rep Curial de Melchior de Pando quan s'embarca vers Alexandria: “E axí”, diu Curial, “yo tench joyells e robes assats, los quals lexaré a vós; prech-vos me prestets diners ab què anar me'n pusca.” Melchior, “stimats los joyells en molt gran preu, vint mília ducats sobre aquells li prestà, e li'n donà cinc mília graciosament; e, presa la moneda, secretament s'ich partí e se n'anà” (*CeG* III.3). Aquest procediment era l'habitual entre l'aristocràcia de l'època: el d'empenyorar objectes sumptuaris tresorejats a cals banquers florentins per a disposar urgentment de “moneda”. Ho solien fer els reis de Nàpols, empenyorant fins i tot –com féu Ferran I– una part de la luxosa biblioteca humanística de Castel Nuovo per a finançar una campanya de guerra.¹⁰⁸¹² Si el procediment és familiar a Nàpols, molt més ho és la moneda: el ducat. Sí, perquè la divisa oficial de *Curial e Güelfa* és el *ducat corrent* napolità.

Per tal de fer-nos una idea del valor dels 25.000 ducats que Curial amprà per a realitzar el viatge d'Ultramar, recordarem que la principal font d'ingressos impositius de

---

¹⁰⁸¹² Concretament, 226 còdex i algunes joies, com a garantia de 38.000 ducats d'or avançats pel financer florentí Battista Pandolfini. Vegeu DE MARINIS, Tammaro, *Per la storia della biblioteca dei Re d'Aragona in Napoli*, Tipogr. Aldino, Florència, 1909, p. 1

la Corona d'Aragó, el fogatge anual d'un ducat per família carregat sobre cada unitat domèstica del Regne de Nàpols, proporcionava uns 400.000 ducats bruts (375.000 nets, després de repartir sal i pagar despeses).¹⁰⁸¹³ Quan Borso d'Este, germà del marquès de Ferrara, visità la cort del Castell Nou (1444), comprovà que el Magnànim despenia diàriament 1.000 ducats quan era a Nàpols i 1.500 quan es desplaçava amb el campament itinerant per alguna província o devesa cinegètica. En efecte, els comptes de la banca Miroballo (novembre del 1445-febrer del 1446) corroboren la xifra d'uns 1.500 ducats de despesa cortesana diària.¹⁰⁸¹⁴ Mario del Treppo avalua en 830.000 ducats els ingressos totals de l'estat alfonsí l'any 1444, i en 807.813 la despesa anual: 365.000 a la mateixa cort i la resta en despesa militar.¹⁰⁸¹⁵ Aquests ingressos sols eren superats a Itàlia pels de Venècia, amb 1.000.000 de ducats anuals. Després estaven Milà (600.000 ducats), Florència (300.000 ducats) i el papa de Roma (a qui se li'n calculaven entre 300.000 i 400.000, però a la fi de segle).¹⁰⁸¹⁶

Si ens fixem en els costos de la construcció, veurem que La Sala Gran o *dei Baroni* del Castell Nou de Nàpols, obra gòtica esplèndida, dirigida pels mallorquins Sagrera, costà de realitzar 11.000 ducats, del 1453 en avant.¹⁰⁸¹⁷ Pel que fa al preu i al valor de les coses comuns més costoses, pels anys 1445-1446, una mula o atzembla (bèstia de càrrega) valia 15 ducats; un rossí per a un patge del rei o un ballester, 30 ducats; una mula d'excel·lent qualitat, per al sotscavallerís del rei, 80 ducats.¹⁰⁸¹⁸ Amb la qual cosa, el lector contemporani del *Curial* –i nosaltres ara, també– podia deduir que els diners que s'enduia de viatge l'heroi de ficció eren suficients com per a pagar el preu de 1.667 mules o comprar 833 rossins de bona qualitat. Quan el rei d'Aragó repartia *donatius graciosos* als principals nobles de la seua cort (Joan de Ventimilla, Giovanni

---

¹⁰⁸¹³ DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 193.

¹⁰⁸¹⁴ DELLE DONNE, Roberto, La corte napoletana di Alfonso il Magnanimo: il mecenatismo regio, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 255-270 (p. 256, n. 3).

¹⁰⁸¹⁵ DEL TREPPO, Mario, Il regno aragonese, dins GALASSO, Giuseppe – ROMEO, Rosario (dirs.), *Storia del Mezzogiorno, volume 4/1. Il Regno, dagli Angioini ai Borboni*, Editalia, Roma, 1994, ps. 86-201 (p. 117).

¹⁰⁸¹⁶ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, ps. 24-25 i 32-33.

¹⁰⁸¹⁷ DOMENGE MESQUIDA, Joan, La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l'*Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338 (p. 303).

¹⁰⁸¹⁸ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, ps. 112 i 156.

Antonio Caldora, Guido Boca de Far...), aquests solien ser de 50 ducats corrents o ducats d'or napolitans, com per exemple en gener del 1446.¹⁰⁸¹⁹ Era com regalar-los estrenes de Cap d'Any perquè es compraren un bon cavall, un falcó pelegrí (au de falconeria de la millor qualitat)¹⁰⁸²⁰ o qualsevol article de luxe d'equivalent.

Pel que fa als salaris de l'exèrcit, l'any 1442, un infant cobrava 3 ducats mensuals en campanya de guerra; una llança (cavaller armat, escuder i patge), 10 ducats. Açò és el que oferia Alfons el Magnànim al *condottiero* Francesco Sforza per a atraure'l al seu servei.¹⁰⁸²¹ Segons Zurita, allò que solien pagar en Itàlia els *condottieri* als seus soldats eren 8 ducats per llança o bacinet; així que Sforza podia obtenir un benefici del 20%.¹⁰⁸²² Amb tot, el mateix rei d'Aragó pagava als seus els 10 ducats íntegres per llança i mes (octubre del 1447).¹⁰⁸²³ Tanmateix, en temps de guerra sanguinària contra els Anjou i de gran demanda de soldats (1441), s'arribaren a oferir 20 ducats per bacinet.¹⁰⁸²⁴ Prenent per referència la xifra mitjana de 10 ducats/llança/mes, podríem deduir que Curial, amb els 25.000 ducats, era capaç de contractar un exèrcit dels més grans d'Europa (2.500 bacinets, és a dir, 7.500 homes) per a una campanya mensual.

El *ducat d'or*, en origen, fou una moneda veneciana encunyada per primera vegada el 1284. La importància de la Sereníssima com a empori mercantil i el manteniment d'un pes estable per al ducat féu d'aquest, en bona part d'Itàlia, un referent o patró per al valor de l'or. Així que el regne de Nàpols imità la moneda veneciana i l'adoptà com a moneda oficial el *ducat corrent* o ducat d'or napolità en el segle XIV (1 ducat = 5 tarins = 10 carlins o gillats = 100 grams).¹⁰⁸²⁵ Aquest ducat meridional era de

---

¹⁰⁸¹⁹ *Ibidem*, p. 146.

¹⁰⁸²⁰ Vegeu LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, p. 84.

¹⁰⁸²¹ FERORELLI, Nicola, Schema di un tentato accordo tra Alfonso d'Aragona e Francesco Sforza nel 1442, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 4, vol. 12, fasc. 23, Milà, setembre 1909, ps. 212-216 (p. 214).

¹⁰⁸²² ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 298 (XV.24).

¹⁰⁸²³ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 128.

¹⁰⁸²⁴ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010 (p. 983).

¹⁰⁸²⁵ SEVILLANO COLOM, Francisco, Monedas que circulaban en el Mediterráneo a fines del siglo XV, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 10, Barcelona, 1980, ps. 717-718.

major pes en or i major vàlua que el venecià, per motius de prestigi monàrquic.¹⁰⁸²⁶ En arribar al tron Alfons I, continuà emetent amb la seua efigie ducats d'11,7 grams de pes.¹⁰⁸²⁷ Al nord d'Itàlia (Milà, Savoia, el Montferrat, etc.) i a la Corona d'Aragó occidental, per influx de Florència, imperava el *florí d'or*, encara que alguns estats nord-italians encunyaren eventualment monedes d'or anomenades *ducats*.¹⁰⁸²⁸

Per exemple, a Savoia, des del 1416, s'emeteren alguns ducats a imitació dels venecians.¹⁰⁸²⁹ Al Milà de Filippo Maria Visconti regia també el florí d'or, però des del 1436, el mateix any en què Enyego d'Àvalos esdevingué un gran senyor llombard, s'encunyaren uns ducats d'or, de 40 sous al canvi, que duïen al recte –segons Francesco Cognasso– l'efigie de sant Ambròs i “sul verso, un drago che divora un fanciullo”,¹⁰⁸³⁰ expressió que recorda molt a una frase del Curial al·lusiva al *Biscione visconteo* (CeG I.26): “una testa de drach... que paria que devoràs l'ome qui aquella vestia.” Pels anys 1447-1450 s'hi encunyaren *ambrosini* i, a partir del 1450, amb els Sforza, ducats d'or.¹⁰⁸³¹ Al marquesat de Montferrat –escenari principal del *Curial*– s'usaven els florins.¹⁰⁸³² A les seques Barcelona, València, Saragossa i Ciutat de Mallorca, no es començaren a encunyar ducats fins a ben avançat el regnat de Joan II (1474-1477), és a dir, amb posterioritat al moment d'escriptura del *Curial*.¹⁰⁸³³ A la Corona de Castella, el ducat no fou adoptat fins a la fi del Quatre-cents, concretament, el 1497.¹⁰⁸³⁴

La moneda de compte tradicional de la Corona d'Aragó era la lliura (al regne de València, des de Jaume I, 1 lliura = 20 sous = 240 diners). Així ho explicava als seus conterrànies el manual de *pratica* mercantívol de l'italià Giorgio di Lorenzo Chiarini: “A

---

¹⁰⁸²⁶ MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesorero de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al 'itinerario' del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31 (p. 8).

¹⁰⁸²⁷ MATEU LLOPIS, Felipe, El ducado, unidad monetaria internacional oro durante el siglo XV, y su aparición en la Península Ibérica (Notas a propósito del hallazgo del Puerto de Santa María, Cádiz), separata de l'*Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos*, 2, Madrid, 1934, ps. 21-22.

¹⁰⁸²⁸ A Savoia, des del 1416, s'encunyaven ducats a imitació dels venecians. A Milà regia també el florí d'or, però s'encunyaren ducats d'or de 40 sous (des del 1436) *ambrosini* durant la República Ambrosiana (1447-1450) i un ducat d'or el 1450. Vegeu ibídem, ps. 16 i 12-13, respectivament.

¹⁰⁸²⁹ Ibídem, p. 16.

¹⁰⁸³⁰ COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 497.

¹⁰⁸³¹ MATEU LLOPIS, F., El ducado, unidad monetaria..., ps. 12-13.

¹⁰⁸³² DEL BO, Beatrice, *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Università degli Studi di Milano – Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto (“Il filarete – Sezione di storia medievale e moderna”, 259), Milà, 2009, p. 49.

¹⁰⁸³³ MATEU LLOPIS, F., El ducado, unidad monetaria..., ps. 23-25.

¹⁰⁸³⁴ MATEU LLOPIS, Felipe, Acerca de la política monetaria de Fernando el Católico y, en especial, en el Reino de Valencia (1474-1515), dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 40, València, 1957, ps. 149-220 (p. 150).

Valenza si fanno i paghamenti a lire, soldi, denari de valenziani.”¹⁰⁸³⁵ Ara bé, les monedes en espècie que s’usaven a Barcelona, València i Mallorca durant els regnats d’Alfons el Magnànim i Joan II (dècades del 1410-1470) eren els *florins d’or d’Aragó*, coneguts també com a *timbres d’or*. Aquestes dues denominacions eren les habituals en la documentació burocràtica i notarial, i en la parla de la Corona d’Aragó quan s’escrigué *Curial e Güelfa*. Encara que l’anònim autor d’aquesta obra sembla ignorar-les o no tenir-les en consideració de cara als seus oients o lectors. Hi circularen així mateix, a mitjan segle XV, algunes emissions de peces conegudes amb el nom d’*escuts* o *escudats* (per influència de l’*écu* francès), els *quarts* i els *pacífics*.

El florí d’Aragó s’encunyà a la seca de València des del 1369 (per emulació del *florí de Florença*) fins al 1483,¹⁰⁸³⁶ i apareix esmentat així, tant en sermons de sant Vicent Ferrer (+1419) com en la poesia d’Ausiàs Marc (+1459). El mateix Ausiàs utilitza per a versificar el sinònim *timbre*, en al·lusió a una moneda que exhibia el timbre heràldic del casal d’Aragó i que eixí de seca entre el 1426 i el 1483. Tot i això, no deixa encara de parlar-se de florins com a sinònim. El timbre apareix també com un referent numismàtic en l’*Spill* de Jaume Roig (València, 1458). Pels anys 1440-1450, un florí o timbre oscil·lava entre els 11 i els 13 sous de valor, amb una mitjana de 12 sous; tot i que la mitjana general de les dècades del 1420-1470 fou d’11 sous. Per la Corona d’Aragó, circulaven en abundància, també, les *dobles* d’or morisques (de Granada, Marroc o Tunis) i de Castella.¹⁰⁸³⁷ Tot aquest panorama monetari s’altera amb la reforma duta a terme per Joan II i el seu fill i successor, Ferran el Catòlic, entre el 1474 i el 1483. El principal canvi consistí en la introducció del *ducat d’or* o *excel·lent* com a principal referent numismàtic. Començà a encunyar-se a Saragossa el 1474 i el 1477 el rei donà ordre a Barcelona perquè foren imitades les noves peces aragoneses: el “ducat

---

¹⁰⁸³⁵ IGUAL LUIS, David, Los agentes de la banca internacional. Cambistas y mercaderes en Valencia, dins *Revista de historia medieval*, 11 (*Ciudades y élites urbanas en el Mediterráneo medieval*), València, 2000, ps. 105-138 (p. 115).

¹⁰⁸³⁶ CRUSAFONT SABATER, Miquel – COMAS EZQUIEL, Rafael, *El florí d’or català. Catalunya, València, Mallorca (emés un curt temps a Saragossa i conegut històricament com a florí d’or d’Aragó)*, Asociación Numismática Española – Societat Catalana d’Estudis Numismàtics, Barcelona, 1996, p. 152, parla, entre d’altres, dels florins d’or amb un “puig cim de lli” (les armes heràldiques del tresorer general Mateu Pujades) encunyats a València del 1439 al 1447.

¹⁰⁸³⁷ MATEU LLOPIS, Felipe, Florines i timbres durante Alfonso V, y Ausiàs March (documentos referentes a la ceca de València, 1388-1456), dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 45, València, 1960, ps. 179-225 (p

de pes, ley e liga.” A la seca de València s’adoptà per primera vegada el 1483. L’any 1497 fou adoptat també el ducat per Castella en reduir el pes de les peces d’or.¹⁰⁸³⁸

Si al Montferrat, Milà, Barcelona i València s’usaven florins (i timbres), per què Melchior de Pando lliura 25.000 ducats a Curial? Doncs, evidentment, perquè els referents numismàtics de l’autor i dels seus previsibles lectors immediats eren estrictament napolitans. L’escriptor, com és lògic, no té cap interès a alligonar els seus lectors sobre la moneda corrent que s’usa a la Llombardia: aquesta informació aportaria ben poc per a la correcta comprensió del fet econòmic que es narra. El que pretén, senzillament, és participar-los el gran valor de la riquesa atresorada per Curial i fer que siguin capaços de quantificar-la mentalment. Per això utilitza la moneda napolitana: la que solien manipular els seus immediats destinataris, i no pas les lliures, els timbres o els florins que havien usat anys arrere, abans d’acompanyar el rei a Nàpols. Aquesta observació troba plena coherència quan considerem en paral·lel els múltiples indicadors que ens informen d’una novel·la cavalleresca concebuda a la cort d’Alfons el Magnànim; adreçada a la colònia de *catalani* cortesans del rei d’Aragó, usuaris habituals de ducats. Això no lleva que l’autor pugui usar expressions fixades en el llenguatge col·loquial, del tipus “poriets donar per un diner” (*CeG* I.40) o “una malla que despenessen los dolia” (*CeG* III.61); en referència, respectivament, a la unitat de compte bàsica en àmbit catalànic, el *diner*, i a la *malla*, una moneda fraccionària d’ímfim valor, equivalent a la meitat d’un diner.¹⁰⁸³⁹ El poeta Jordi de Sant Jordi, resident durant un temps a Nàpols, escrigué (XVI, 9-16): “Fflorí de pes, ducat, dobla e scut, / e mitg florí, croat, malla, diner, / mesclats arreu en lo vostre carner, / que may comtar no volets per menut; / e crey que-u faytz per franquessa de cor: / mas jur vos Déu que, per aqueixa por, / ja no metrets vostres diners menuts / ab mos fflorins de pes ben coneguts.” Parla del florí d’Aragó, el ducat napolità, la dobla moresca i l’escut francès. Les altres unitats són monedes de menut, “diners manuts” com en diu el poeta. Però el seu referent nacional i d’ús personal són els “florins de pes” del rei Alfons.¹⁰⁸⁴⁰

Quan l’acció transcorre pel regne de França, l’anònim del *Curial* procura valorar en dot de Yoland de la Tor en “cinch mília escuts d’or”, moneda francesa, i moltes joies (*CeG* II.110). Curial lliura albíxeres a un herald francès, consistents en “gran colp de

---

¹⁰⁸³⁸ MATEU LLOPIS, F., *Acerca de la política monetaria...*, p. 150; ÍDEM, *El ducado, unidad monetaria...*, ps. 23-25.

¹⁰⁸³⁹ Ja en el segle XIV eren oïdes expressions del tipus “no valer una malla” o “no haver una malla”.

¹⁰⁸⁴⁰ SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de Riquer i Lola Badia, Tres i Quatre, València, 1984, p. 234.

franchs d'or" (*CeG* II.81). Òbviament, l'escriptor és un home viatjat i ben informat, amb molts coneixements adquirits sobre altres països i realitats d'Europa. Potser havia oït que de moneda de compte s'usaven les lliures parisenques o *livres parisis* a França i Borgonya,¹⁰⁸⁴¹ però la moneda en espècie habitual eren els *écus* (*escus*, en francès arcaic) o *écus d'or à la couronne* revalorats l'any 1436 pel rei Carles VII.¹⁰⁸⁴² Pel que fa als *francs*, es tracta d'una peça d'or de 3,87 grams, d'una lliura de valor (moneda de compte), en circulació a França des del 1360, quan l'encunyà per primera vegada per Joan II. En el regnat de Carles VII, concretament el 1422, s'havia fet una emissió de *francs d'or à cheval*, que són el referent numismàtic de l'escriptor.

Una altra moneda que apareix en el *Curial* és la *dobla*, del llatí *dupla*, terme ibèric que s'usava en l'edat mitjana per a al·ludir al *dinâr* d'or dels països àrabs, generalment, d'uns 4,66 grams de pes. Segons un manual metrològic i de canvis d'un mercader mallorquí, "LXXV dobles de pes pesan C florins; així que III dobles, pes de IIII florins."¹⁰⁸⁴³ Com s'observa, l'abundància d'or en terra d'Islam afavoria el major pes de les monedes allí encunyades. El dinar o dobla era la moneda usual al Magrib, al soldanat nazarí de Granada (el darrer reducte de l'Àndalus) i a Castella, on les monedes d'or s'anomenaven també *doblas* per la gran qualitat de les que procedien de terres islàmiques. Quan Curial, estant captiu a Tunis, troba el tresor on Camar li ha indicat, ell i Galceran fan compte que "ab aquelles dobles Curial poria tornar en millor estat que nulls temps se fos trobat" (*CeG* III.61). Després se'ns informa que hi havia una part en monedes (1.000 dobles confiades al genovés Andria de Nigro i altres 1.000 custodiades pel català Jacme Perpunter) i una altra part, suposem que incomparablement més valuosa, en joies i pedres precioses: "e moltes altres joyes d'or ab pedres precioses e perles grosses, qui axí mateix ab lo dit thesor foren atrobades" (*CeG* III.63).

Pensem que les 2.000 dobles d'or manejades en numerari per Curial i Galceran de Madiona són una xifra exactament equivalent a la que el rei Joan II de Castella, arran d'un tractat de pau del 1443, exigí com a tribut o *paria* al sultà de Granada.¹⁰⁸⁴⁴ La coincidència no deixa de ser curiosa, si tenim en compte que els personatges musulmans

---

¹⁰⁸⁴¹ LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerd, Lovaina, 1645, p. 355.

¹⁰⁸⁴² *Ibidem*, ps. 375 i 394.

¹⁰⁸⁴³ Citat per PELLICER BRU, Josep, *Relaciones metrológicas entre Iberia y el Magreb según el manual de mercadería catalán (ca. 1350)*, dins *Documenta & Instrumenta*, 2, Madrid, 2004, ps. 153-171.

¹⁰⁸⁴⁴ CASTÁN, Carlos – CAYÓN, Juan Ramón, *Las monedas hispano-musulmanas y cristianas: 711-1981*, Artegraf, Madrid, 1981, p. 20

de Tunis porten noms de sultans i grans dignataris de la cort de Granada.¹⁰⁸⁴⁵ Quan el batle general de València Joan Mercader envià el seu fill Berenguer a negociar l'alliberament dels captius reclosos en el *corral* (un altre element present en *Curial e Güelfa*) de l'Alhambra de Granada (1418), el sultà exigí que foren pagades 100 dobles de bona llei en concepte de redempció per cada ostatge. Era el preu habitual.¹⁰⁸⁴⁶ Deduïm, doncs, que només amb aquestes 2.000 dobles, Curial hauria pogut redimir econòmicament i traure de terra d'Islam ni més ni menys que 20 captius.

Els sobirans nord-africans i el rei de Granada eren els receptors de les caravanes d'or subsaharianes. Les peces d'or que encunyaven ajudaven a establir l'equació bimetal·lica 1 = 10 de l'or i l'argent als països cristians circumveïns.¹⁰⁸⁴⁷ El fet que adoptaren els castellans la dobla com a moneda pròpia en el segle XIII es deu a l'afluència i ús habitual en aquell país de dobles d'or de l'Imperi Almohade, de major pes i valor que les peces emeses pels reis castellans.¹⁰⁸⁴⁸ Segons cartes del mencionat Joan Mercader al rei Ferran I el d'Antequera (dels anys 1413-1414), el comerç entre Granada i València generava una entrada al reialme cristià de 50.000 dobles d'or anuals, les mítiques “dobles de terra de moros”, fonamentals per a mantenir l'estabilitat del patró monetari de la Corona.¹⁰⁸⁴⁹ La dobla de Castella era de 23 quirats; la dobla hafsí, *dobla de Túniç* o *dobla moresca*, de 22 o 23 quirats, molt similar.

Aquesta última moneda devia ser ben coneguda a Nàpols, on el rei de Tunis tingué ambaixada permanent durant els anys en què s'escrigué el *Curial*. Si la tenia, era perquè les relacions comercials amb el país veí eren molt beneficioses, sobretot amb

---

¹⁰⁸⁴⁵ Com ho veurem en els capítols II.3.12 i II.3.13.

¹⁰⁸⁴⁶ SALICRÚ LLUCH, Roser, La treva de 1418 amb Granada: la recuperació de la tradició catalanoaragonesa, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 27/2, Barcelona, 1997, ps. 989-1.020 (p. 1.015).

¹⁰⁸⁴⁷ IGUAL LUIS, D., Los agentes de la banca internacional..., ps. 115-116.

¹⁰⁸⁴⁸ MACKAY, Angus, *Moneda, precios y política en la Castilla del siglo XV*, Universidad de Granada – Universidad de Sevilla, Granada-Sevilla, 2006, p. 59.

¹⁰⁸⁴⁹ Escrivia, per exemple, Joan Mercader, el 29 de setembre del 1413, a Ferran I: “Tot quant or entra en aquest regne ve de la mà de les mercaderies e los christians qui han companyies ab ells [els moros en general], porten de ací allà figues, pansses, garrofes e semblants coses, e porten-ne dobles de lla ací, per què és molt necessari al ben públich de aquest regne que ls moros mercaders e llurs companyies sien mantenguts per vós.” Citat per SALICRÚ LLUCH, Roser, Joan Mercader: la intervenció del batlle general del Regne de València en la política granadina d'Alfons el Magnànim, dins *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 12, Alacant, 1999, ps. 135-150 (p. 137, n. 8). El batlle (València, 14 de gener del 1414) justificava davant el sobirà la importància de promoure l'exportació de productes agrícoles a Granada i Barbaria, “car ab les dobles de terra de moros vós, senyor (...) haurets gran socors en llur conquesta, e no u haurets de la pansa e figa, qui d'ací a un mes serà tota podrida. E, com axí lo senyor rey de Castella se donà a càrrech de consciència que vostres vassalls trasquen de fems dobles de terra de moros, no cal dar loch a cossaris contra vostres vassalls.” Vegeu TINTÓ SALA, Margarita, *Cartas del baile general de Valencia, Joan Mercader, al rey Fernando de Antequera*, Instituto Valenciano de Estudios Históricos, València, 1979, doc. 22bis, p. 187; citat per SALICRÚ LLUCH, R., Joan Mercader..., p. 138, n. 9.

Sicília. Segons manuals de l'època, 75 dobles de Tunis equivalien en pes a 100 florins d'Aragó.¹⁰⁸⁵⁰ D'altra banda, 6,75 dobles de Tunis feien una onça d'or de pes;¹⁰⁸⁵¹ en canvi, l'onça de Nàpols la completaven 6,33 ducats. Amb la qual cosa, podem deduir que la part monetària del tresor de Curial equivalia a uns 1.877 ducats napolitans o 2.667 florins d'Aragó, equivalents a quasi 30.000 sous valencians: suficients diners per a dotar i casar la filla d'un noble de primer rang o per a comprar una petita senyoria. Ara bé, aquesta xifra representa una minsa part del valor del tresor de Camar, ja que les moltes joies, pedres precioses i perles tindrien una vàlua pecuniària molt superior. Pensem que només per a contractar els 1.000 bacinets que s'emportà Curial a la campanya contra els turcs (posem que foren 3 mesos de campanya, a 10 ducats mensuals per bacinet de tres homes), hauria necessitat disposar de 30.000 ducats o 32.000 dobles. L'escriptor no precisa més detalls, perquè no cal tal detallisme en una obra de ficció. Tot i això, els lectors coetanis podrien calcular o deduir mentalment que les joies adjuntes al tresor monetari de Camar superarien en valor els 30.000 ducats d'or napolitans. Potser siga un fet casual, però en tot cas resulta comparable: quan s'avaluà judicialment, l'any 1446, el valor del comtat de Monteodorisio, la senyoria obtinguda per Enyego d'Àvalos per via matrimonial (pel seu enllaç amb Antonella d'Aquino), se la valorà aproximadament en 30.000 ducats d'or. I era una de les més cotitzades del reialme.¹⁰⁸⁵²

* * *

Particular atenció mereix, a banda dels diners, la menció de les *letres de cambis* més amunt comentades. Una lletra de canvi era un acte privat per mitjà del qual un banquer (prenedor) que havia rebut l'ingrés d'un client (dador) ordenava a un banquer operant en altra plaça (tractador) que fera efectiva aquesta quantitat a un beneficiari. El beneficiari havia de presentar, doncs, la lletra de canvi signada pel dador. En conseqüència, amb aquelles lletres o documents es facilitaven les transferències de diners i les transaccions mercantils a escala internacional. Un exemple ben documentat és el dels viatges diplomàtics d'Enyego d'Àvalos, en els quals despenia grans quantitats de diners que el tresorer general de la Corona d'Aragó, Mateu Pujades, ingressava en la banca Miroballo. Aquesta banca tenia correspondència amb banquers florentins del nord

---

¹⁰⁸⁵⁰ GUAL CAMARENA, Miguel, *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*, CSIC – Instituto de Geografía, Etnografía e Historia, Barcelona, 1981, p. 270.

¹⁰⁸⁵¹ CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Memorias históricas sobre la Marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Tipogr. de Antonio Sancha, Madrid, 1779-1792 (*Colección diplomática*, 1792), p. 131.

¹⁰⁸⁵² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.911, fs. 164r-165v, Castel Nuovo, 26 d'abril del 1446.

d'Itàlia que actuaven de tractadors (*trattari*, en italià) i proporcionaven numerari fresc a l'ambaixador quan aquest presentava les lletres de Mateu a Florència, Milà o onsevulla que s'haguera desplaçat. “E no dubtets de pendre cambis sobre mi, car yo ·ls conpliré certament”, adverteix Melchior de Pando a Curial (*CeG* II.67).

Els orígens d'aquest procediment es remunten a la segona meitat del segle XII. En el segle XIII començà a ser corrent entre mercaders italians; en el segle XIV, a la resta d'Europa, i ja en el segle XV es popularitzà entre diferents classes socials.¹⁰⁸⁵³ La prova d'aquesta popularitat entre l'estament nobiliari és la seua aparició en la novel·la *París e Viana*: quan el protagonista emprén el seu exili voluntari s'emporta lletres de canvi.¹⁰⁸⁵⁴ A València, la primera notícia documental d'un canvi internacional és del 1357. Ara bé, la primera normativa local sobre lletres de canvi és del 1397, i només per a *canvis marítims*, amb un ús minoritari i especialitzat. Sols amb la consolidació del mercat de capitals o de valors a la ciutat en les dècades del 1420-1430, les lletres esdevenidran un instrument financer socialitzat i més habitual.¹⁰⁸⁵⁵ De fet, l'autor del *Curial* les hi introdueix amb naturalitat i no li cal explicar als lectors de què es tracta. Simultàniament, i a partir dels anys trenta, Alfons el Magnànim creà un sistema d'intercanvi monetari eficaç i ràpid entre les places de Barcelona, València, Palerm i Nàpols. Segons David Igual, “el rey o su tesorero, en ausencia de otros dignatarios, se hacían avanzar dinero en Italia y libraban una letra sobre alguna de las metrópolis ibéricas, la cual debía pagarse a cargo de los derechos reales o urbanos.”¹⁰⁸⁵⁶

Aquesta transferència de diners (recursos impositius de la corona) des dels regnes occidentals al tresor reial de Nàpols, afavorida per lletres de canvi signades pel rei o per Mateu Pujades, resultà fonamental per a sostenir els exèrcits i guanyar la guerra als

---

¹⁰⁸⁵³ Per a contextualitzar, vegeu LE GOFF, Jacques, *Marchands et banquiers du Moyen Age*, Presses Universitaires de France, 1956, 2000; trad. a l'espanyol per Damià BAS com *Mercaderes y banqueros de la Edad Media*, Alianza Editorial, Madrid, 2014 (2a; 1a, 2004), ps. 43-49; CONDE DELGADO DE MOLINA, Rafael, Tipologia de la documentació canviària medieval, dins *Lligall. Revista catalana d'arxivística*, 7, Barcelona, 1993, ps. 43-64.

¹⁰⁸⁵⁴ FERRANDO, Antoni, La traducció catalana de la 'Història de les Amors de París e Viana', dins COURCELLES, Dominique de – MARTINES, Vicent, *Pour une histoire comparée des traductions. Traductions des classiques, traductions du latin, traductions des langues romanes du moyen âge et de la première modernité*, Droz, París, 2012, ps. 123-135 (p. 127).

¹⁰⁸⁵⁵ Segons IGUAL LUIS, David, Los agentes de la banca internacional. Cambistas y mercaderes en Valencia, dins *Revista de historia medieval*, 11 ('Ciudades y élites urbanas en el Mediterráneo medieval'), València, 2000, ps. 105-138 (p. 112), a partir del 1420-1430, “se instauró de forma definitiva en la ciudad un mercado de valores que comenzó a facultar tanto la fijación diaria de las cotizaciones de los cursos monetarios con otras plazas europeas como el afianzamiento técnico y social de las modalidades de cesión del dinero. Entre ellas, cómo no, las letras de cambio.”

¹⁰⁸⁵⁶ *Ibidem*, p. 114.

Anjou (1435-1443).¹⁰⁸⁵⁷ La lentitud d'una mecànica recaptatòria fragmentada en diferents regnes ibèrics obligava el tresorer general de la Corona, Mateu Pujades, a desplaçar-se a València per a dinamitzar des d'allí la *receptoría general* de tributs¹⁰⁸⁵⁸ i fer que fluïren els recursos cap a Nàpols puntualment, com exigia sovint el rei Alfons, per a “conservació de nostra fe e crèdit axí sia necessària”.¹⁰⁸⁵⁹ La *fides*, la confiança en què les lletres emeses serien pagades en els terminis establits, era bàsica per al funcionament del sistema: “no dubtets de pendre cambis sobre mi...”, diu el tresorer del *Curial*. Això ho coneixia perfectament el Magnànim, i ho manifestava per lletra remesa al seu germà Joan de Navarra, el 1448: “buen pagador es señor de dinero ageno”.¹⁰⁸⁶⁰

Ara bé, una cosa era el bon propòsit del monarca i altra els retards habituals en la recaptació (els “affanys” dels que alerta sovint la cancelleria), que no se solucionaven amb excuses de mal pagador, sinó admetent interessos de demora que ascendien fins al 15% o fins i tot el 20% del capital manllevat. Aquesta oferta d'uns quasi usuraris *interessos* (així denominats, contra tot precepte eclesiàstic, en la documentació reial) atreïa a la cort banquers, negociants i fins i tot funcionaris del rei. Aquests veïen en el préstec a la corona un negoci amb excel·lents perspectives de benefici, i amb l'únic risc d'alguns anys de retard en el cobrament. De fet, pel 1441, el 40% dels recursos de la tresoreria general procedien de l'avançament de fons per lletres de canvi que es pagaven a València, a la receptoría general d'Occident (regnes ibèrics) i el 35%, de les entrades de préstecs efectuats per mercaders italians i oficials de la cort.¹⁰⁸⁶¹

Tot aquest mecanisme d'emissió massiva de lletres de canvi s'encetà en la dècada del 1430, però s'accelerà a partir de novembre del 1437, quan Mateu Pujades fou autoritzat pel rei Alfons per a signar i admetre tots els canvis que foren necessaris. S'usaven aquests canvis per a obtenir préstecs urgents i finançar així de manera puntual i eficient la costosíssima conquesta de Nàpols.¹⁰⁸⁶² En la dècada del 1440, quan

---

¹⁰⁸⁵⁷ IGUAL LUIS, David, Entre Valencia y Nápoles. Banca y hombres de negocios desde el reinado de Alfonso en Magnánimo, dins *En la España medieval*, 24, Madrid, 2001, ps. 103-143 (ps. 105-107).

¹⁰⁸⁵⁸ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 51. Des de València, Pujades acceptava lletres de canvi remeses des de Nàpols, obtenia préstecs, carregava censals (préstecs hipotecaris) i alienava béns del patrimoni reial per a finançar les campanyes de guerra italianes del rei.

¹⁰⁸⁵⁹ *Ibidem*, p. 44.

¹⁰⁸⁶⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.940, f. 51; citat per CONDE DELGADO DE MOLINA, R., *Tipología de la documentación canviària...*, p. 258.

¹⁰⁸⁶¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 42.

¹⁰⁸⁶² NAVARRO, Germán – IGUAL, David, Mercaderes-banqueros en tiempos de Alfonso el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di*

s'escrigué *Curial e Güelfa*, aquesta moderna i innovadora adaptació de les finances reials de la Corona als procediments mercantils d'obtenció de crèdit i de transferència pecuniària s'havia completat ja. Així ho expressen David Igual i Germán Navarro: “Desde 1430, y aún más desde 1440, los niveles de circulación cambiaria, alcanzaron cotas desconocidas hasta entonces (...). El monarca penetró en el juego cambiario como persona privada, sometiéndose a los designios del mercado de capitales.”¹⁰⁸⁶³ I la cooperació entre Pujades i la banca de Giovanni Miroballo establida a Nàpols afavorí la “unión entre lo público y lo privado”.¹⁰⁸⁶⁴ En l'estiu del 1447, quan les tropes de Ramon Boil estaven acantonades a Milà, el rei d'Aragó confiava en l'eficiència del sistema canviari per a pagar les soldades mitjançant transferències de fons de Nàpols a la Llombardia, i prometia al comandant valencià “una bona quantitat de denari, de la quale avemo dato ordene che se mande cambio de Napoli ad Milano, per pagare la prestança de vui et ad quesse altre gente che stanno illi ora con vui.”¹⁰⁸⁶⁵

Mateu Pujades i Melchior de Pando –fixem-nos en la possiblement premeditada coincidència d'inicials, *MP*– eren dos tesorers que disposaven dels diners amb els mateixos procediments, típics del lloc i del temps d'escriptura del *Curial*. El tesorer reial manejava els recursos del senyor de Nàpols de la mateixa manera que el tesorer de ficció administrava els de la senyora de Milà, i viceversa. L'escriptor de l'obra estava familiaritzat, no sols amb l'emissió de lletres de canvi, sinó, possiblement també, amb el mateix prohom Mateu Pujades (mort en desembre del 1447).

“Portava's molt ornat”. Belles arts, joies i objectes sumptuaris

L'autor del *Curial* pensa sovint en italià (*portavasi molto ornato...*) i ho tradueix mentalment a la que se suposa que era la seua llengua materna. Expressions com aquesta serien familiars a un autor habituat a freqüentar les corts on es parlava, com més anava més, el *volgare illustre* anunciat i definit per Dante. Així doncs, quan Vespasiano da Bisticci recorda les gales de la visita de l'emperador Frederic III a Roma, el 1452,

---

Alfonso I el Magnànim: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 949-967 (p. 956); SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 48.

¹⁰⁸⁶³ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, ps. 42-43.

¹⁰⁸⁶⁴ NAVARRO, G. – IGUAL, D., *Mercaderes-banqueros...*, p. 956.

¹⁰⁸⁶⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 187r/v, Tívoli, 23 de juny del 1447.

constata que “fu mirabile cosa vedere tanti signori e si mirabilmente ornati di tutto.”¹⁰⁸⁶⁶
Els aristòcrates cortesans, com les seues residències àuliques i tot el que passava per les seues mans, havien d'estar ben ornats. Convenia, a més amés, que les mateixes persones es portaren *ornades* d'acord amb el seu *estat*, cosa que Curial sabia molt bé i ho posava en pràctica. Quan els ancians envejosos de la cort de Montferrat visiten Curial al seu *hostal* de París (< francès *hôtel*, ‘alberg senyorial, casa-palau’), es meravellen de la seua exhibició de riquesa, bon gust i ornamentació luxosa (*CeG* II.95):

“...com se veen en tan gran casa, tan ornada, plena de tants servidors e tan composts de tan diverses maneres de arrears; miren la vaxella tota daurada e en gran còpia; miren lo orde del servir; miren los hòmens, dedicats cascú a son ofici, en servir sens remor; arbitren aquesta no ésser casa de cavaller, ans de duch o gran senyor; veen les viandes venir ab ministrers; veen venir, durant lo sopar, cavallers e grans barons, e, alegrant-se, fer festa e honor a Curial, e ell a ells.”

L'actitud de l'autor del *Curial* i dels escriptors contemporanis de ficció, com apunta Montserrat Piera, es caracteritza per desterrar de la ficció literària les invitacions a admirar éssers fantàstics i escenaris màgics, a meravellar-nos amb els *mirabilia*. En lloc d'això, els autors del segle XV aposten per suscitar en el lector la fascinació pel luxe desmesurat, per la pompa flamígera i estilitzada, com si tot transcorreguera per les pàgines de vitel·la policromada d'un armorial borgonyó. Per aquesta raó, el “tema crematístic” i la plasmació exagerada de la sumptuositat de la cort formen part de novel·les cavalleresques, realistes, com són el *Curial* i el *Tirant*.¹⁰⁸⁶⁷

Contrasta, doncs, la propaganda del luxe que fa l'escriptor del *Curial* amb l'actitud personal i vital del rei Alfons d'Aragó, un home criat a Castella, confident de confessors i d'austera personalitat. El monarca –que no s'hi veu enlloc com a possible dedicatari de l'obra¹⁰⁸⁶⁸– no era amic d'exhibir joies i corones, ni de vestir-se de colors i a l'última moda. Preferia, segons Alan Ryder, transmetre una sensació de *giusta misura*

---

¹⁰⁸⁶⁶ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 42.

¹⁰⁸⁶⁷ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 64.

¹⁰⁸⁶⁸ Malgrat les suggerents orientacions en aquest sentit de BUTINYÀ, Júlia, Si Curial fos Alfons IV, dins *Revista de Literatura Medieval*, 4, 1992, ps. 55-77.

i crear estil amb la seua indumentària sòbria, on predominava el negre.¹⁰⁸⁶⁹ No obstant això, quan l'ocasió ho requeria (una cavalcada triomfal, un torneig, la recepció d'un emperador...), es posaven en marxa els mecanismes per a manifestar les gales, la pompa i la riquesa de la cort. Així, per exemple, quan el rei d'Aragó envià Castella el 1429, a fi de pressionar Joan II –impressionant-lo–, el Magnànim es presentà a la frontera i “concebió su entrada de forma espectacular, invirtiendo en seda en lugar de acero.”¹⁰⁸⁷⁰ No li interessava prolongar bèl·licament el conflicte, sinó forçar una negociació. El vertader addicte a les joies, les robes a l'última moda, les armes, els cavalls, la despesa sense mesura, etc., era l'adolescent Ferran, el duc de Calàbria.¹⁰⁸⁷¹

Per a l'autor del *Curial*, el luxe i l'ornamentació no eren recursos ocasionals, sinó una part indispensable de la vida del cortesà i un mitjà imprescindible –Carlo Marsuppini *dixit*– per a esdevenir un cavaller humanísticament virtuós. Regula Langbehn-Rohland veu, tant en l'escriptor com en el seu *alter ego* de ficció, Curial, un “adicto a las pompas”, ja que, des del principi del relat, el cavaller és liberal i despén sense mesura. “En las vísperas del torneo del Puig, cuando Curial se presenta por una vez sin pompas algunas, no lo reconoce nadie.”¹⁰⁸⁷² Quan el Sanglier eremita se'l troba al Mont Sinaí, li pregunta enmig del seu sermó admonitori: “¿Recordes-te com anaves carregat de pedres e de perles e de or?” (*CeG* III.10). Es referia, òbviament a l'aspecte que presentava el cavaller en les gales de la cort de París. On Sanglier diu “carregat”, vol dir literalment i realment carregat. Recordem com el cardenal Roderic de Borja, des de la Ciutat Eterna, enviava instruccions al seu fill, el duc de Gandia, perquè exhibira calculadament per València i Barcelona (1493) les joies del seu tresor: “Lo segon dia portaràs lo collar de diamants e de rubins e de smaragdes e de perles, ab lo pendent fet de nou de un robí, un diamant, esmeragde e tres perles. Los altres dies, los altres collars

---

¹⁰⁸⁶⁹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 382.

¹⁰⁸⁷⁰ MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, Guerra, estado y organización social de la producción en la Corona de Aragón en guerra con Castilla, 1429-1430, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 23, Barcelona, 1993, ps. 445-471 (p. 447).

¹⁰⁸⁷¹ Vegeu els contrastos entre els gustos del pare i el fill que dibuixa, amb profusió d'exemples i detalls, MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146.

¹⁰⁸⁷² LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 155, n. 16).

e cadenes, etc.”¹⁰⁸⁷³ A Itàlia, aquestes coses es miraven molt. I si els presumptes lectors destinataris del *Curial*, catalanòfons residents en aquell país, coneixien bé aquest exhibicionisme, també l’hauria de mostrar el cavaller de ficció.

L’actitud de Curial envers el luxe, la indumentària i les joies s’acosta molt a la dels magnats italians del 1440. Pensem ara en un Niccolò Niccoli, bibliòfil florentí, que abandonà els negocis per a gaudir de la bellesa dels objectes sumptuaris i dels llibres curosament il·luminats: “Non era casa in Firenze che fusse più ornata che la sua”,¹⁰⁸⁷⁴ diu Vespasiano da Bisticci. El mateix biògrafs d’humanistes insignes, en descriure la casa d’Enyego d’Àvalos, gran camarlenc del Magnànim, escriu:

“Il più gentile signore che avessi quello regno era il conte camarlingo (...). Infra l’altre sua singolari virtù era liberalissimo (...). Viveva in casa sua isplendidamente e di famigli e d’ornamenti (...). Dilettavasi maravigliosamente di libri (...). Era tanto liberale donatore, ch’egli faceva quello che debbono fare i signori, che in fine dell’anno egli aveva consumate le sue entrate, e ispese di quelle dell’anno seguente.”¹⁰⁸⁷⁵

D’Àvalos, un addicte al luxe, apareix en els estudis dels medievalistes com el major comprador d’objectes sumptuaris i roba de qualitat procedent de Florència, Venècia i de l’estranger.¹⁰⁸⁷⁶ Si hi havia, doncs, algun cavaller a la cort del rei d’Aragó que haguera fet realitat els somnis i els ideals de l’escriptor de *Curial e Güelfa*, aquest cavaller era, sens cap alternativa possible, el comte de Monteodorisio. Compartien ambdós cavallers, el Curial de la ficció novel·lesca i el curial més elegant de Nàpols, l’afició a comprar tapissos flamencs per a decorar luxosament els respectius domicilis.

---

¹⁰⁸⁷³ SANCHIS SIVERA, José, *Algunos documentos y cartas privadas que pertenecieron al segundo duque de Gandía don Juan de Borja. Notas para la historia de Alejandro VI*, Instituto General y Técnico de Valencia, València, 1919; reed. en valencià com SANCHIS SIVERA, Josep, *Alguns documents i cartes privades que pertanyeren al segon duc de Gandia, en Joan de Borja (Notes per a la història d’Alexandre VI)*, CEIC “Alfons el Vell”, Gandia, 2001, ps. 53-173 (doc. 4, p. 79).

¹⁰⁸⁷⁴ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 480.

¹⁰⁸⁷⁵ La biografia sencera d’on s’extrau aquesta citació, la trobareu en el capítol. I.3.1.

¹⁰⁸⁷⁶ Vegeu, per exemple, RAGOSTA, Rosalba, ‘Nuovi lavori’, ‘nuove invenzioni’ di seta a Napoli nel Cinquecento, dins MOLA, L. – MUELLER, R. C. – ZANIER, C. (eds.), *La seta in Italia dal Medioevo al Seicento: dal baco al drappo*, Venècia, 2000, ps. 461-476 (p. 463); PATRONI GRIFFI, Filena, *Banchieri e gioielli alla corte aragonese di Napoli*, Isveimer, Nàpols, 1984; LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d’Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981.

De fet, és ben coneguda pels historiadors de l'art la col·lecció de tapissos dels d'Avalos conservada i exhibida al Museu Nacional de Capodimonte, a Nàpols.¹⁰⁸⁷⁷

La filosofia econòmica de *Curial e Güelfa* supera totes les restriccions homilètiques i fraresques de l'edat mitjana, i s'ajusta a la perfecció al discurs que plantejava el florentí Matteo Palmieri (1406-1475), les obres del qual no podien mancar en la biblioteca humanística d'un opulent magnat com era Enyego d'Àvalos.¹⁰⁸⁷⁸ Escriu Palmieri en el seu divulgat *Libro de la vita civile* [1431-1438]:¹⁰⁸⁷⁹

“La autoridad de los filósofos (...) quiere que lo honesto sea también útil, y que lo útil sea honesto (...). Las riquezas y las abundantes facultades son los instrumentos con los que los hombres valientes se ejercitan virtuosamente (...). Las virtudes que requieren ayuda y sostén con bienes de fortuna son muchas, y sin estos bienes permanecen débiles y no llegan a ser perfectas (...). No puede ser libre ni magnánimo quien nada tiene que gastar (...). De eso proviene que a los virtuosos les conviene buscar lo útil, a fin de que puedan vivir bien; si les sucede que lo consiguen, entonces úsenlo en las obras virtuosas.”

És a dir, que si ens trobem un tresor com el de Camar, l'aprofitem per a restaurar-nos en la virtut (decorar casa, vestir de manera elegant, comprar llibres d'autors clàssics, abstenir-se de vicis...) i guanyar honor amb les armes, com a complement indispensable de glòria, vencent els turcs. O, si més no, així es podria interpretar l'actitud de Curial en el llibre III de la novel·la, a la llum d'aquesta teorització de l'economia i la riquesa útil al servei d'una vida autoritzada –no pels capellans, sinó pels filòsofs– com a virtuosa. Resulta imprescindible, doncs, haver llegit els assaigs d'Eugenio Garin sobre el Renaixement italià, o si més no situar-nos en una perspectiva de superació dels discursos ideològics medievals, per a comprendre com pertoca *Curial e Güelfa*. L'escriptor participa indiscutiblement d'allò que Garin defineix com un “sentido concreto de la vida que hacía comprender, junto con los más altos ideales morales, las

---

¹⁰⁸⁷⁷ CONTE F. T., *Gil arazzi dell'illustre famiglia d'Avalos, de' marchesi del Vasto e di Pescara (...)*. Soneti del conte F. T., Nàpols, ca. 1776; MORELLI, Mario, *Arazzi, I. Collezione d'Avalos (Napoli, Museo e gallerie nazionali di Capodimonte)*, Pinacoteca del R. Museo Nazionale, Nàpols, s. d. (ca. 1930).

¹⁰⁸⁷⁸ Es tractava d'un còdex manuscrit luxós, amb cobertes de cuir lleonat i, en la coberta escrit “*Matthei Pamerij Florentini*.” Vegeu DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302.

¹⁰⁸⁷⁹ Prenem la citació, en castellà, de GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 86.

actividades mundanas; que permitía ver la necesidad de la economía y que, contra la hipocresía de los falsos ascetas, reivindicaba lo útil y toda obra que pudiese destinarse a mejorar las condiciones de la existencia.”¹⁰⁸⁸⁰ En el nostre cas, el *fals asceta* és el cavaller immoderat Sanglier, que erra quan canvia un extrem pel contrari, en lloc d’ajustar-se a la *virtus in medio* aconsellada pel Filòsof. Per això, el nostre escriptor es burla paròdicament del discurs fralesc obsolet. Ell no permet que l’heroi de paper abandone les activitats mundanes per a obeir el toc de la campaneta monàstica, com un beguí anul·lat en la seua *miseria hominis*. Curial lluitarà per a aconseguir la *dignitas*, producte d’un redreç moral de l’ànima i de l’*estudi* com a font de virtut. Quan parlem d’estudi, òbviament, ens estem referint a uns *studia humanitatis* de diletant.

* * *

Com avançàvem adés, a Curial li agraden molt els tapissos flamencs d’*haute lisse* (la màxima expressió del luxe a mitjan segle XV)¹⁰⁸⁸¹ i els vistosos “draps d’Arràs”, com se’ls denomina en la novel·la: teles sumptuàries pintades amb motius bèl·lics o escenes mitològiques. S’usaven, com els tapissos, per a decorar espais murals o empal·liar de manera noble els murs nus; la tapisseria servia, a més, per a separar estances als palaus. El cavaller llombard es compra a París un vell palau senyorial, “lo qual ornà de draps d’Arràs e molta tapiceria notable, e compongué axí discretament son estat que, quisque a la sua posada venia, arbitrava lo seu estat ésser condecant al seu renom e fama” (*CeG* II.67). També la cambra o dormitori de Làquesis, al palau del ducs de Baviera, es trobava “molt ben empaliada de draps de raaz” (*CeG* I.23), una variant de l’art de la tapisseria. Lluís Nicolau d’Olwer ja es fixà en l’aparent gust per la iconografia dels tapissos flamencs que semblava demostrar l’autor del *Curial*. La presentació del somni de la Güelfa on se li apareixen Venus i Cupido, segons ell, semblava treta d’una composició de tapís de Flandes.¹⁰⁸⁸² Lola Badia considerà suggerent aquesta relació entre iconografia tèxtil i algunes descripcions que formen part del desplegament oníric, mitològic i al·legòric de *Curial e Güelfa*: l’aparició de Bacus com a déu de ciència amb les Arts Liberals, els ulls d’Argos com a símbol de l’amor,

---

¹⁰⁸⁸⁰ *Ibidem*, p. 69.

¹⁰⁸⁸¹ Vegeu CORNUDELLA, Rafael, Alfonso el Magnánimo y Jan van Eyck. Pintura y tapices flamencos en la corte del rey de Aragón, dins *Locus Amoenus*, 10, Barcelona, 2009-2010, ps. 39-62.

¹⁰⁸⁸² NICOLAU D’OLWER, Lluís, L’art dans la vie sociale catalane d’après les romans du XVè siècle, dins DURAN SANPERE, Agustí i al., *La peinture catalane à la fin du Moyen Âge (Conférences faites à la Sorbonne en 1931)*, Université de Paris – Institut d’Art et d’Archéologie – Bibliothèque d’Art Catalan – Fundació Carbó – Librairie Ernest Leroux, París, 1933, ps. 118-135 (p. 121).

etcètera.¹⁰⁸⁸³ Aquestes observacions de la crítica literària encaixen molt bé amb l'ambient napolità on es gestà l'escriptura de la novel·la. Sols cal tenir en compte que la col·lecció de tapissos i pintures flamenques d'Alfons el Magnànim es considerava “sicuramente la piú unica del suo tempo”.¹⁰⁸⁸⁴ Almenys des del 1'any 1430, el rei d'Aragó era un dels clients més importants de l'obra del *maître hautelissier* d'Arràs Guillaume au Vaissel: el “Guillem de Vexell, mestre de draps de Ras” de la cancelleria catalanoaragonesa.¹⁰⁸⁸⁵ Pels anys 1446-1447, més acostats al temps del *Curial*, el rei envià d'Itàlia a la cort de Felip el Bo de Borgonya *compradors* com *mestre* Giovanni Benedetti (*Johannem de Benedictis*), i els encarregà l'adquisició, entre altres coses, de tapissos a la ciutat d'Arràs.¹⁰⁸⁸⁶

El 23 de juliol del 1446, des de Castell Nou de Nàpols, De Benedictis partia cap als Països Baixos a comprar expressament “draps de Raç” i a comunicar, de pas, amb el duc de Borgonya: un dels prínceps més amics del Magnànim.¹⁰⁸⁸⁷ El 10 de juny del 1447, concretament, estant el rei a Roma, envià de nou el comprador a Borgonya a per a dur teixits historiatos, “*pannorum depictorum*”. Després vingué la guerra de la Toscana i el sobirà no trobà temps per a luxes. Establint ja més relaxadament a Nàpols, amb Lucrezia d'Alagno, el rei envià (2 de novembre 1450) una nova expedició al ducat de Borgonya per a “provedirnos dessas partes de algunos panyos de Raç e de otras cosas” Hi viatjaren, amb salconduit i recomanacions, el comprador reial Andreu Pou, mercader; l'oficial de tresoreria Dalmau Fenoses, i l'escrivà de ració Andreu Ferrer, i adquiriren, entre altres coses, quaranta tapissos d'Arràs.¹⁰⁸⁸⁸ El 19 de novembre, quan ja

---

¹⁰⁸⁸³ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (ps. 14-15, n. 43). Caldria tenir en compte, així mateix, les suggerents imatges que presentaven les miniatures dels còdexs de les biblioteques de l'època, com ho suggereix MARTINES, Vicent, *Enlightening words: Text and image in Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 363-386.

¹⁰⁸⁸⁴ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 35).

¹⁰⁸⁸⁵ CORNUDELLA, R., Alfonso el Magnánimo y Jan van Eyck..., p. 45.

¹⁰⁸⁸⁶ TOSCANO, G., Alfonso il Magnanimo (1396-1458)..., p. 35. Vegeu també MARINESCU, Constantin, *Les affaires commerciales en Flandre d'Alphonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*, dins *Revue Historique*, vol. 221, fasc. 1, París, 1959, ps. 33-48.

¹⁰⁸⁸⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.643, fs. 102v-103, Castell Nou de Nàpols, 23 de juliol del 1446.

¹⁰⁸⁸⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, f. 67r/v, Nàpols, 2 de novembre del 1450. Vegeu també CHALLÉAT, Claire, Intercambios diplomáticos y artísticos entre la corte de Borgoña y la corte de Nápoles relacionados con el proyecto de cruzada. El mapamundi borgoñón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 365-380 (p. 368).

es trobaven de camí, se'ls remeteren instruccions concretes perquè feren adquisició a Flandes de paraments de ras per a llits, cortines, tovalloles, cobertors i “draps de Raz”; tapisseries historiades “de les pus belles ystories que poran trobar, a lur coneguda”; “drap burell fi” d’Anglaterra; 1.000 canes de tela “d’Olanda”; llençols; “càntares e altres vexells d’argent d’estranya fayçó (...) per a ornament del tinell”, etc. I que trameteren la compra a Nàpols noliejada en galeres venecianes.¹⁰⁸⁸⁹ Uns anys més tard, en la festa per a celebrar la inauguració de la Gran Sala del Castell Nou de Nàpols (1453-1457), empal·liaren la capella àulica “dels pus bells draps de Ras que tenie [el rei], e n’i hach de nous, que no havie molt havien reebuts de Flandes.”¹⁰⁸⁹⁰

L’autor del *Curial*, no sols estava familiaritzat amb aquests tapissos i draps d’Arràs com a mostres més elevades del luxe decoratiu o les arts aplicades, sinó també amb la pintura i les belles arts en general. Cert és que els gust pictòric d’Alfons el Magnànim era més aviat conservador.¹⁰⁸⁹¹ En això, no es diferenciava gens de l’aristocràcia de França, Borgonya o Provença, entusiasmada –com ell– amb les obres de Jan van Eyck, el gran mestre del gòtic internacional.¹⁰⁸⁹² El 26 de setembre del 1446 escrigué a València per tal que el batle general Berenguer Mercader li enviara al Castell Nou de Nàpols, com a pintor de cort, un mestre del gòtic a la manera flamenca, Jacomart Baçó, que ja era molt conegut i apreciat al regne de València.¹⁰⁸⁹³

Aquesta predilecció del portador de la corona napolitana no fou obstacle perquè, atrets per cortesans d’alt rang més oberts a les novetats, com era el cas del gran camarlenc D’Àvalos, visitaren la cort de Nàpols i treballaren per al rei Alfons artistes innovadors, com ara el Pisanello (1448-1449).¹⁰⁸⁹⁴ El seguiment dels mètodes de composició i disseny dels artistes italians de l’època podria haver influït en algunes descripcions presents en *Curial e Güelfa*. Per exemple, quan Camar “pres esment de la bellesa del cors de Curial e de la resplandor dels seus ulls, e mirà-li la boca e *totes les*

---

¹⁰⁸⁸⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 70r-71v, Castell Nou de Nàpols, 19 de novembre del 1450.

¹⁰⁸⁹⁰ CHILÀ, Roxane, Castelnuovo, forteresse et résidence d’Alphonse le Magnanime a Naples (1442-1458), dins *Anales de historia del arte*, 23, núm. especial II, Madrid, 2013, ps. 431-444 (p. 429).

¹⁰⁸⁹¹ VITALE, Giuliana, *Modelli culturali nobiliari nella Napoli aragonese*, Carlone (“Immagini del medioevo”, 6), Salerno, 2002, p. 21-26.

¹⁰⁸⁹² Vegeu CORNUDELLA, R., Alfonso el Magnánimo y Jan van Eyck..., *op. cit.*; MIRA, Eduard, Del Mar del Norte al Mediterráneo. Vínculos dinásticos, rutas comerciales y relaciones artísticas, dins NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museo de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001)*, Museo Thyssen-Bornemisza – Museo de Belles Arts de València, Madrid, 2001, ps. 117-132.

¹⁰⁸⁹³ “Mestre Jacomart Bachó”, en ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 119, 26 de setembre del 1446.

¹⁰⁸⁹⁴ Les medalles del qual, la relació de mecenatge de d’Àvalos i els vincles al·legòrics amb el *Curial* ja hem estudiat en el capítol I.3.4.

circumferències de la cara, e féu juyhí que en lo món pus gentil home no havia ne encara podia haver” (CeG III.43). Aquesta manera d’aproximar-se a la bellesa és tan tècnica com escassament poètica. Sembla la descripció d’un quadre, l’explicació d’un retrat personal per part del pintor del *Quattrocento* que l’acaba d’executar, i no un procés d’enamoramnt induït per suggestions de naturalesa lírica.

L’espectador que contempla l’obra d’art no es deixa seduir per una primera impressió. Tracta de descobrir racionalment el secret de l’equilibri visual que el captiva. La bellesa artificial dels pintors, imitació de la bellesa natural de la creació divina, segons que aquesta s’entenia en la pintura del *Quattrocento* italià, era el producte de combinar geomètricament un conjunt de *circumferències*, a fi d’aconseguir el rostre perfecte. Amb Leonardo da Vinci i Raffaello Sanzio, com és ben sabut, s’arribarà a la màxima obsessió per obtenir rostres humans geomètricament perfectes.¹⁰⁸⁹⁵ Una vegada efectuat l’anàlisi geomètric, el client –en aquest cas, Camar– *fa juí* racional de l’obra de la natura i conclou que Curial és l’home més *gentil* que pot existir.

La pintura gòtica contemporània (per exemple, cèlebre el *Díptic de Melun*, de Jean Fouquet, ca. 1450) aprofundia així mateix en l’estudi d’aquest equilibri compositiu de circumferències.¹⁰⁸⁹⁶ Però cert és que l’art del retrat tal com el coneixem hui en dia és una invent del *Quattrocento* italià, quan els pintors perfeccionaven les seues creacions recorrent a fórmules geomètriques. Ignacio Asenjo, que ha estudiat la composició de les medalles napolitanes del Pisanello (1449), afirma que, en el lloc i en el temps on foren realitzades –és a dir, sota el mecenatge d’Enyego d’Àvalos– “el espectador culto miraba las obras de arte con las mismas aptitudes geométricas que los artistas y estaban capacitados para formular sus propias apreciaciones.” Per a *fer juí* sobre els excel·lents resultats d’una sàvia, equilibrada i virtuosa combinació de *circumferències*, com diria el nostre anònim autor. Asenjo posa d’exemple de composició equilibrada i geomètrica el disseny del *chaperon* borgonyó D’Àvalos en el retrat que li féu el Pisanello: “La forma de ver sus sombreros”, diu, “puede ser

---

¹⁰⁸⁹⁵ És conegut, així mateix, el tractat del matemàtic franciscà Luca Pacioli (1445-1517), *De divina proportione*, redactat a Milà pels anys 1496-1498 en cooperació amb Da Vinci, on es plasmen la secció àurea, la constant de Fídies i altres combinacions harmòniques de base geomètrica tendents a obtenir un art seré, equilibrat i teòricament perfecte.

¹⁰⁸⁹⁶ Vegeu BOULEAU, Charles, *Charpentiers. La géométrie secrète des peintres*, Seuil, París, 1963, ps. 72-73.

comprendida por medio de cilindros, elipses, semiesferas o conos truncados simulando dichos sombreros.”¹⁰⁸⁹⁷

Els pintors, una vegada articulada aquesta base geomètrica de *circumferències de la cara*, havien de traçar sobre elles els *lineamenti del viso*, les faccions que individualitzaven el rostre i el feien reconeixible a l’espectador. L’autor del *Curial* coneix aquesta darrera fase apareix en el *Decameron*, II,6, quan *madama* Beritola reconeix el seu fill per les faccions de la cara: “ramemorazione de’ puerili *lineamenti del viso* del suo figliuolo”),¹⁰⁸⁹⁸ i en fa ús quan la Güelfa reconeix Curial després de molts anys d’haver-lo vist. De bell nou, la poètica cedeix davant la racionalitat amb la qual observaven l’art els pintors renaixentistes i els seus cultes mecenes: “E començà a parlar [Curial] lengua lombarda. Ladonchs ella ·l mirà, e en *los lineaments de la cara* conegué’l.” La Güelfa es fixa en les línies que dibuixen el rostre de l’enamorat, al qual fa anys que no veu, i el resultat de la composició mental facilita la correlació entre la imatge arxivada en la memòria i el rostre novament contemplat.

* * *

Llegim en *Curial e Güelfa*: “E yo mirí’l un poch, e, no podent formar en la mia boca paraula alguna, una ymage de marbre torní” (*CeG* II.69). I més avant: “Curial... en una grasa de marbre segué e, inclinant lo cap... s’adormí” (*CeG* III.24). Segons que es mire, resulta un tant agosarat decorar una narració sobre cavallers errants i cançons trobadoresques amb ruïnes arqueològiques i escultures de marbre. Potser a la Itàlia que compartien l’autor del *Curial* i els Medici de Florència –la del sincretisme ornamental i la *cavalleria umanistica*¹⁰⁸⁹⁹– la cosa no resultara tan ja tan xocant.

Pel que sembla, no som els únics que ens hi havíem fixat. Lluís Nicolau d’Olwer establí una curiosa comparació entre allò que entenien per escultura l’autor del *Curial*, italià o llombard de cor, i el cavaller valencià de soca-rel Joanot Martorell: “Pour la sculpture en ronde bosse, *Curial* fait des allusions aux images de marbre; *Tirant*, toujours plus somptueux, décrit des images en argent et en or.”¹⁰⁹⁰⁰ Doncs, evidentment

---

¹⁰⁸⁹⁷ ASENJO FERNÁNDEZ, Ignacio, Estudio plástico de la obra medallística del Pisanello, dins ALFARO, Carmen – MARCOS, Carmen – OTERO, Morán (coords.), *XIII Congreso Internacional de Numismática (Madrid, 2003)*. Actas, Madrid, 2005, vol. 2 ps. 1.705-1.712 (p. 1.705).

¹⁰⁸⁹⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹⁰⁸⁹⁹ Vegeu ALLAIRE, Gloria, Andrea da Barberino: prospettive vecchie, nuove... lontane, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 31-40 (p. 35).

¹⁰⁹⁰⁰ NICOLAU D’OLWER, Lluís, L’art dans la vie sociale catalane d’après les romans du XVè siècle, dins DURAN SANPERE, Agustí i al., *La peinture catalane à la fin du Moyen Âge (Conférences faites à*

que sí. No es tracta d'una qüestió de major o menor sumptuositat en el *Tirant*. Es tracta d'un llibre com el *Curial*, que és més mesurat i delicat en totes les coses perquè està escrit a la Itàlia del *Quattrocento*: la dels buscadors d'estàtues gregues i romanes, la dels escultors de marbre i de bronze. La sumptuositat atribuïda pel crític al *Tirant* és d'una aparent bijuteria gòtica, plasmada per un cavaller pobre de solemnitat amb afany d'espectacularitat literària. El marbre del *Curial* és un indicatiu més de modernitat, com tota la delicadesa visual i la naturalitat ambiental de desitja l'autor.

Allò més habitual a la Corona d'Aragó ibèrica, era que els escultors treballaren imatges –quasi sempre, icones sagrades– en fusta sobredaurada, alabastre o ivori, amb incrustacions d'or o d'argent. A la Itàlia del *Curial*, en canvi, la tendència era a recuperar el marbre i el bronze, els materials nobles usats en l'Antiguitat clàssica. Conta el llibreter Vespasiano da Bisticci que aquell que volia complaure el mecenes florentí Niccolò Niccoli, “gli mandava, o statue di marmo, o vasi fatti dagli antichi, sculture, epitafi di marmo, pitture di mano di singolari maestri, e di molte cose di musaico in tavolette.”¹⁰⁹⁰¹ Els quasi bàrbars de la Península Ibèrica, com Joanot Martorell, només s'enlluernaven amb el valor dels metalls preciosos. No apreciaven la vàlua escultòrica –artística i arqueològica– d'aquelles mutilades i paganes despulles de marbre. Els *catalani* del rei Alfons V, segons una sentència falsament atribuïda per Poggio Bracciolini a Lorenzo Valla, no volien endur-se d'Itàlia marbres esculpits. Per a què volien allò? Ells preferien atresorar l'or en grans quantitats i capturar esclaus per a posar-los a remar en les seues galeres. Diu així: “*Non enim marmoris sculpti catalani cupidi sunt, sed auri et servorum, quibus ad remigium utantur.*”¹⁰⁹⁰² Valla es defengué de l'atribució calumniosa en l'*Antidotum primum* (1452).¹⁰⁹⁰³ Potser no tots els *catalani* responien al patró del bàrbar ignorant i repugnant. Hi havia alguns, d'excelsional

---

la Sorbonne en 1931), Université de Paris – Institut d'Art et d'Archéologie – Bibliothèque d'Art Catalan – Fundació Carbó – Librairie Ernest Leroux, París, 1933, ps. 118-135 (p. 125).

¹⁰⁹⁰¹ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 480.

¹⁰⁹⁰² La citació (BRACCIOLINI, Poggio, *Poggi Opera*, Estrasburg, 1513, f. 329. Vegeu també SHEPHERD, William, *Vita di Poggio Bracciolini*, trad. a l'italià de Tommaso TONELLI, Tipogr. de Gaspero RICCI, Florència, 1825, vol. 2, p. 148, n. b. En el capítol II.3.7, ja ens hem ocupat de desgranar el context i significat d'aquesta sentència xenòfoba.

¹⁰⁹⁰³ VALLA, Lorenzo, *Antidotum primum. La prima apologia contro Poggio Bracciolini* [1452], ed. a cura d'Air WESSELING, Van Gorcum, Leiden, 1978, llibre II, 126 (p. 132). Vegeu-hi també la pàgina 26.

intel·ligència i capacitats, com l'autor del *Curial*, que dominaven planament la llengua toscana¹⁰⁹⁰⁴ i que s'havien adaptat als gustos estètics del país.

* * *

La indumentària del *Curial* donaria per a un estudi monogràfic. Encara que, per norma general, és paragonable en concepció estètica i en materials a la del *Tirant*. No obstant això, presenta algunes peculiaritats, com l'*alcandora de impla* (*CeG* I.38) que la Güelfa ofereix al cavaller perquè la porte mentre combat en un torneig, a manera de cota d'armes. A tal efecte, la Güelfa i l'abadessa hi pinten sengles creus vermelles de sant Jordi, davant i darrere, "e semblantment per les mànegues". Els experts en indumentària medieval comenten que aquestes mànegues amples, dites *boves* o *ales*, arribaven fins a l'alçada del puny, on s'obrien i donaven caiguda com si es tractara d'unes ales.¹⁰⁹⁰⁵ Es podien afegir i separar del cos, i eren una part ricament ornamentada amb randes i brodats d'or i de seda.¹⁰⁹⁰⁶ La veu *alcandora* (< àrab andalusí *al-qandûra*, 'camisa curta'¹⁰⁹⁰⁷) era un arabisme ben conegut en la baixa edat mitjana a tota la Península Ibèrica.¹⁰⁹⁰⁸ És veu viva a Portugal, on conserva el significat de 'camisa'.¹⁰⁹⁰⁹ Era mot compartit amb el castellà i el català, i heretat d'al-Àndalus; segurament, com la mateixa peça de vestir. Quan el cavaller entra en la plaça del torneig, "tothom reya de la cota d'armes de Curial, veent que era camisa de dona" (*CeG* I.41).

Bernat Metge (Barcelona, 1399) s'hi refereix com una peça de vestir lleugeríssima, insinuant, eròtica; se suposa que amb transparències (*Lo somni*, III,viii,36): "...per fer lurs bons pits e grans spatles e per cobrir molts defalliments que han; e ab les *alcandores* brodades, ben perfumades e abtes a caber en un clovell de nou..." En un altre context del mateix llibre (IV,v,41), Metge presenta l'alcandora com una indumentària idònia per a lluir-la les mullers novençanes en la nit de noces: "E assò

---

¹⁰⁹⁰⁴ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

¹⁰⁹⁰⁵ ASTOR LANDETE, Marisa, *Indumentaria e imagen. Valencia en los siglos XIV y XV*, Ajuntament de València ("Estudis", 15), València, 1999, p. 115.

¹⁰⁹⁰⁶ Ibídem; MARANGES PRAT, Isidra, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991, ps. 42-43.

¹⁰⁹⁰⁷ CHABÁS, Roque, *Estudio sobre los sermones valencianos de San Vicente Ferrer*, Tipogr. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1903, p. 87: *al-kandora*, 'camisa brevis', en els glossaris hispanoandalusins.

¹⁰⁹⁰⁸ MAÍLLO SALGADO, Felipe, *Los arabismos en castellano en la Baja Edad Media*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1998 (3a.; 1983, 1a.), ps. 84-85.

¹⁰⁹⁰⁹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anónimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of eHumanista – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 456, n. 112.

que no-ls és menor vergonya, van ab alcandores brodades e perfumades, axí com si eren donzelles qui deguessen anar a marit, e fan-les sobrepuyar a les altres vestadures, per tal que mils sia vista lur dolentia.”¹⁰⁹¹⁰ Pel que s’observa, exhibir una alcandora o dur-la per damunt d’altres peçes de vestir –com la portaria *Curial*– seria vist com un senyal de provocació o desvergonyiment, ateses les referides connotacions sensuals. Per a sant Vicent Ferrer, era un senyal inequívoc d’incitació al pecat de la carn: “Per a qui? Per als milans cobrir; cobrir vostres carns! Item, les ales grans de les alcandores. Per qui feu? En casa anau redona e cuberta, e defora casa anau volant!”¹⁰⁹¹¹ Les dones pecadores “jamés no fan penitència ne dejunen ne-s disciplinen, etc., mas bones alcandores; ens se trahen escarn de aquells que fan penitència. Axí matex en luxuries.”¹⁰⁹¹²

En l’obra del franciscà Eiximenis, un metge recomana a un religiós: “vest comunament, a la carn, alcandora prima, e après jubet prim.”¹⁰⁹¹³ De manera que no es tractaria d’una brusa o camisa lleugera reservada exclusivament a les dones. Reforça aquesta idea un testimoni acusador del procés contra la Isabel Cornell (1382): “E lavós veé lo dit Pero Jordan que estava en alcandora sobre la dita nobla faent sa maldat e son pecat ab la dita nobla, la qual estava ab les faldes levades o arregussades.”¹⁰⁹¹⁴ Tanmateix, unes dècades després, i a la cort del rei d’Aragó, l’àmbit d’escriptura de *Curial e Güelfa*, hom entenia que era una peça de roba interior femenina.

L’expressió *alcandora de impla*, emperò, representa un hàpax en llengua catalana: únicament apareix en el *Curial*,¹⁰⁹¹⁵ on descriu la camisa lleugera o interior de dona que hem vist documentada amb el mateix sentit en fonts catalanes, sense ser d’*impla* (*CeG* I.41). Amb aquest sentit de roba femenina lleugera i ampul·losa, amb connotacions eròtiques, apareix la mateixa peça de vestir en el *Corbacho* (1438) d’Alfonso Martínez de Toledo, Arcipreste de Talavera: “mangas de *alcandora de impla* de axuar, camisas

¹⁰⁹¹⁰ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, ps. 211 i 250, respectivament.

¹⁰⁹¹¹ Citat per CHABÁS, Roque, Estudio sobre los sermones valencianos de San Vicente Ferrer que se conservan en manuscritos de la Biblioteca de la Basílica Metropolitana de Valencia, VI. Invectivas contra las mujeres, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, any 7, vol. 8, núm. 4, Madrid, abril 1903, ps. 291-295 (p. 292).

¹⁰⁹¹² FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Gret SCHIB i Josep SANCHIS SIVERA, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1971-1988, vol. 4, p. 46.

¹⁰⁹¹³ EIXIMENIS, Francesc, ‘Com usar bé de beure e menjar’. *Normes morals contingudes en el ‘Terç del Crestià’*, ed. a cura de Jorge J. E. GRACIA, Curial, Barcelona, 1983, p. 44.

¹⁰⁹¹⁴ BES, Isabel, El procés contra Isabel Cornell, dins *L’Espill*, 23/24, València, gener del 1987, ps. 83-94 (p. 91).

¹⁰⁹¹⁵ O, si més no, això és el que constata MARANGES PRAT, I., *La indumentària civil catalana...*, ps. 42-43.

brosladas.”¹⁰⁹¹⁶ *Impla* és, de fet, un gal·licisme de la llengua castellana medieval, estudiat per Joan Coromines: ve del francès antic *guimple*, ‘vel femení translúcid’. Les castellaneres de temps del *Curial* usaven vels anomenats *de impla*, i, pel que s’observa, alcandores sensuals i translúcides també denominades així. El lexicògraf documenta el terme tant per a vels de dona com per a vels d’imatges religioses, i en remunta l’ús almenys fins al segle XII (es documenta en Gonzalo de Berceo, *ca.* 1195-1268).¹⁰⁹¹⁷

La tela d’*impla* o *guimple*, en qualsevol cas, es considerava un teixit noble i, com a tal, s’usava en cerimonials cavallerescos a la cort de Felip III el Bo, duc de Borgonya. Així ho pogué comprovar el cavaller Diego de Valera (Conca, 1412-Puerto de Santa María, 1487/88), que des del 1431 es dedicava a recórrer Europa. Conta en el *seu Tratado de rieptos e desafíos* o *Tratado de armas* (*ca.* 1458-1467), que, a Borgonya, l’*impla* servia per a velar cerimoniosament armes i empreses heràldiques: “sy [el cavaller] la quiere traer cubierta [l’empresa], dévela cubrir de una *impla* e asý traerla fasta le ser tocada, e después dévela descubrir; e assý la puede traer fasta las armas conplidas. Cerca de lo qual fue assaz devate conmigo en la corte del señor duque Felipo de Borgoña, que oy es, porque truxe ende my empresa cubierta...”¹⁰⁹¹⁸

Curial e Güelfa conté altres detalls dignes d’atenció, com quan Curial manà que li dissenyen “una roba de llera negra, en la qual féu brodar un falcó encapellat” (*CeG* I.27). Com bé expliquen Lola Badia i Jaume Torró, la *llera* era un teixit de llana negra de Lières (l’Artois), i la roba de llera apareix documentada en temps d’Alfons el Magnànim quan encara era príncep de Girona (1413).¹⁰⁹¹⁹ Si consultem la crònica valenciana –riquíssima en detalls– de Melcior Miralles, comprovarem que aquesta peça de vestir en concret, la *roba de llera*, era molt apropiada per a la indumentària juvenil d’un príncep. No sols la d’Alfons el Magnànim a primeries de segle; sinó també la del duc de Calàbria, *Ferrante* de Nàpols, o la del príncep de Viana, en desembre del 1460. Quan Carles d’Aragó romania pres de son pare, rebé a Saragossa la visita de dotze missatgers de Catalunya, i aleshores “per los dits senyors fonch pregat que’s fes la barba

---

¹⁰⁹¹⁶ MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso, *Arcipreste de Talavera, o Corbacho* [1438], ed. a cura de Michael GERLI, Càtedra, Madrid, 1979, p. 158.

¹⁰⁹¹⁷ COROMINES, Joan, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, amb la col·laboració de José A. PASCUAL, Gredos, Madrid, 1980-1991, vol. 3, p. 217.

¹⁰⁹¹⁸ VALERA, Diego de, *Tratado de rieptos e desafíos* [*ca.* 1458-1467], dins *Epístolas de mosén Diego de Valera, enbiadas en diversos tiempos e a diversas personas. Publícalas juntamente con otros cinco tratados del mismo autor*, ed. a cura de José Antonio de BALENCHANA, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1878, ps. 243-304 (ps. 278-279).

¹⁰⁹¹⁹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 561-562.

e-s vestís, car lo senyor rey son pare lo'n pregava; e de fet se féu la barba e-s vestí *una roba de lera*, sabent la bona nova e proferta del dit senyor rey son pare.”¹⁰⁹²⁰

Interessant, així mateix, és l'atenció que presta l'autor a una peça tan estranya a la Corona d'Aragó ibèrica o pròpiament dita, com és l'*esquerpa*, l'*écharpe* de francesos i borgonyons. En *Curial e Güelfa* apareix en tres ocasions: primerament, quan l'emperador regala a Curial “una esquerpa d'or molt rica”, entre altres joies i peces indumentàries de gran valor (*CeG* I.23); en segon lloc, quan Curial contempla, entre “les joyes de Làquesis”, una sèrie de “...collars, pitrals, esquerpes, cadenes, cintures...” (*ibidem*), i, en tercer lloc, quan Guillelmes de la Tor, volent honorar el seu imminent cunyat Aznar d'Atrossillo, “li més per lo coll una esquerpa d'or molt rica que lo duch de Bretanya li havia donada” (*CeG* II.109). Nicolau d'Olwer dedueix “qu'il s'agissait d'une pièce de luxe n'intéressant que l'habit masculin”.¹⁰⁹²¹ No necessàriament, ja que hem vist que formava part també de l'aixovar o joier de la donzella bavaresa.

L'*écharpe* és una banda de tela, una peça més fina, elegant i lleugera que la bufanda, que decora i protegeix el coll del fred. Se la brodava o se la confeccionada directament amb fil d'or. Per òbvies raons climatològiques, aquesta peça no s'usava gaire als països mediterranis, encara que en el guarda-roba valencià d'Alfons el Magnànim –excepcionalment¹⁰⁹²²– apareix inventariada “una esquerpa ampla guarnida d'or” (1424): segurament, el regal d'algun ambaixador francès o flamenc.¹⁰⁹²³ Ja hem vist que era un dels obsequis personals més esplèndids que hom podia fer. Amb la particularitat –molt cerimonial i, per tant, molt valorada en el segle XV– que l'oferent podia col·locar-la ritualment al voltant del receptor honorat amb l'obsequi.

L'esquerpa sí que era corrent als països del centre d'Europa, inclosa la Llombardia. La usaven indistintament homes i dones, i s'ornava sovint amb fermalls o joies vistoses.¹⁰⁹²⁴ Al ducat Visconti de Milà, concretament, era una de les peces de vestir més exhibides i apreciades. Fins al punt que el duc Filippo Maria Visconti (+1447), el gran aliat del Magnànim, adoptà l'esquerpa o *capitergium* com una de les

¹⁰⁹²⁰ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 296.

¹⁰⁹²¹ NICOLAU D'OLWER, L., *L'art dans la vie sociale catalane...*, p. 129.

¹⁰⁹²² Tan excepcionalment, que és l'única citació de la peça que troben, fora del *Curial*, ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *esquerpa*. La confonen, estranyament, amb una mena de correjta o cinyell.

¹⁰⁹²³ GONZÁLEZ HURTEBISE, Eduardo, *Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1907, p. 165.

¹⁰⁹²⁴ Vegeu MARANGES PRAT, Isidra, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991, p. 75, que també duu com a úniques referències el *Curial* i l'inventari del rei Alfons.

seues divises heràldiques personals.¹⁰⁹²⁵ Per a algú com Enyego d'Àvalos que haguera servit el rei Alfons a València i altres parts (1422-1435) i el duc Filippo a Milà (1435-1440), les esquerpes que serveixen d'*atrezzo* en *Curial e Güelfa* serien ben conegudes. I pot ser, fins i tot, que la imposició d'una esquerpa i d'una vestidura amb el *Biscione Visconteo* (el drac que devora el jove) per l'emperador d'Alemanya a Curial, simbolitzara la investidura premonitòria del feu de Milà pel titular del Sacre Imperi en la persona d'un cavaller destinat a ser –pel seu matrimoni amb la Güelfa– el senyor de Milà.

* * *

Tan imprescindibles com la indumentària de luxe en una novel·la cavalleresca del segle XV, són les joies i les pedres precioses, atresorades i exhibides habitualment per l'aristocràcia europea de l'època. La demostració de riquesa i poder per mitjà de l'exposició de tresors d'argenteria era una pràctica socialment regulada. Quan visitava una cort algú molt insigne, se li mostraven de manera ritual joies i llibres. Durant la visita que efectuà l'emperador Frederic III d'Alemanya a Nàpols (abril del 1452), el rei Alfons el portà de la mà a la Torre de l'Or del Castell Nou, on es custodiava el tresor reial, i li féu un donatiu graciós de “gioie e perle di gran valore” en demostració de la seua magnificència.¹⁰⁹²⁶ Al castell-palau de Porta Giove, on residia el duc de Milà Filippo-Maria Visconti, també hi havia una *Torre del Tesoro*.¹⁰⁹²⁷

Les ficcions cavalleresques de l'època reproduïen aquesta amor per la joieria barroquitzant amb diferent intensitat: des d'un *Curial* que demostra la *giusta misura* atribuïda per Alan Ryder als luxes de la cort de Nàpols, fins a un *Tirant* de fantasia gòtica hiperbòlica,¹⁰⁹²⁸ passant per un *Jehan de Saintré* afectat també per un luxe superficial com a part indispensable de l'espectacle cortesà. Segons Rafael Beltran, l'autor del *Curial* es mostra més sobri que el minucios La Sale en els detalls

---

¹⁰⁹²⁵ Vegeu la il·lustració que reproduceix COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 6. I, per a major informació documental i gràfica, BERNAREGGI, Adriano (ed.), Le “imprese” Visconti-Sforza di Franca Guerrieri. La storia d'una famiglia vista attraverso gli stemmi personali dei suoi membri, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/imprese/>>, cap. 4, ps. 1-3.

¹⁰⁹²⁶ PATRONI GRIFFI, Filena, *Banchieri e gioielli alla corte aragonese di Napoli*, Isveimer, Nàpols, 1984, p. 66.

¹⁰⁹²⁷ BELTRAMI, Luca, *Il castello di Milano (Castrum Portae Iovis) soto il dominio dei Visconti e degli Sforza, 1368-1535*, Ulrico Hoepli, Milà, 1894, p. 18.

¹⁰⁹²⁸ Valga de mostra un botó: el vestit de bodes de Camesina se'ns presenta com un conjunt “de roba de cetí carmesí, tota brodada de perles, sens que altra cosa no y havia, que dues barcelles de perles entraren entre la roba e la gonella, e era forrada d'erminis” (*Tirant*, cap. 277). La barcella és una mesura foral valenciana de capacitat, usada generalment per a grans de molta, equivalent a 16,75 litres o dm³. Les perles del vestit de la filla de l'emperador equivalien –si forcem un exercici d'actualització anacrònica– al contingut de 100 pots moderns de beguda refrescant, dels que serveixen les màquines expenedores.

ornamentals, per exemple, dels elms que llueixen els cavallers d'un torneig.¹⁰⁹²⁹ Això no obstant, ho compensa al·legoritzant aquests elements (falcó encapellat, àguila o milà, manilla de brúfol...), de manera que continguen al·lusions morals o enigmàtiques.¹⁰⁹³⁰ Així mateix, com a escriptor, l'autor del *Curial* sembla estar quasi sempre preocupat per sostenir un adequat ritme d'economia narrativa que no siga destorbat per descripcions de festes o per l'èfrasi desmesurada de joiells i artefactes sumptuaris. Hi sovintegen les frases autojustificatives del tipus: "l'orde del qual convit lexaré per no tenir temps" (*CeG* I.23). Fa l'efecte que era un home molt ocupat. O, si més no, habituat a administrar el temps de manera metòdica, fins i tot quan escriu.

L'anònim autor del *Curial*, fa que la Güelfa s'acomiade del seu cavaller per primera vegada "metent-li un molt rich diamant en la mà" (*CeG* I.14). Pretenia, segurament, evocar passatges coneguts ja pels lectors de la novel·la. Com aquell de *París e Viana* on ella deposita en la mà d'ell "un diamant perquè for recort e senyal de la amor que li tenia." O com quan en *Fronдино e Brisona* (vv. 202-203), "ella·l det un joyel / gentil, ricós e beyll / que per s'amor portés."¹⁰⁹³¹ Els regals que Curial percep poc després de mans de l'emperador (*CeG* I.23) són: una corretja grossa d'or, a l'estil de les que duïen els cavallers de l'època (el *cingulum*, símbol de cavalleria);¹⁰⁹³² una esquerpa d'or (divisa del duc de Milà quan s'escriu el *Curial*); una roba verda (el verd és el color de l'amor en l'heràldica i la cavalleria de l'època) brodada amb mores (en record de Píram i Tisbe);¹⁰⁹³³ una altra roba negra amb el drac que devora l'home (símbol també de Milà); una vaixel·la d'or; quatre cavalls i deu hacanees (egües de la millor qualitat). Els materials sempre són els més nobles: or, diamants, robins, maragdes, balaixos, safirs i perles de compte. També en l'exposició de l'aixovar de les

¹⁰⁹²⁹ Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (p. 186).

¹⁰⁹³⁰ Com ho comprovarem quan analitzem el simbolisme d'aquests elements en la novel·la catalana.

¹⁰⁹³¹ Frases citades per PELLISSA PRADES, Gemma, *París e Viana* i *Curial e Güelfa*: un estudi comparat, dins FERNÁNDEZ, Francisco – CASAJÚS, Lucía (eds.), *España y América en el bicentenario de las independencias*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2012, ps. 531-548.

¹⁰⁹³² En morir a València, el 1448, el noble Berenguer de Vilaragut, baró d'Albaida, el seu hereu i successor sols li demanà a la viuda, com a béns mobles, els llibres i "la creu d'or e correges d'or" que solia portar l'oncle difunt. Vegeu SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el "Tirant lo Blanc"*, Edicions Alfons el Magnànim ("Estudis universitaris", 133), València, 2013, vol. 1, p. 99.

¹⁰⁹³³ El mite de Píram i Tisbe, molt conegut en l'edat mitjana, el desenvolupa Ovidi en *Metamorfosis*, IV, vv. 125-127 i 158-161. La identificació entre la roba de les mores i aquesta història d'amor la proposen BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 58).

joies de Làquesis, que els ducs de Baviera preparen a fi d'impressionar Curial (*CeG* I.23).

La manera de vestir i *ornar-se* del cavaller manifesta la posició social, el rang i, també, les aspiracions que manté. De manera que el luxe no s'abandona ni tan sols en les tendes de campanya. Així, quan Curial se'n va a dinar amb els cavallers del rei d'Aragó, ho fa “vestint-se bé e molt enjoyat (...), e com ells lo veren tan bell e en tan gran punt, sí ·n foren meravellats” (*CeG* II.31). Una part de l'atractiu de Làquesis, que mou el cavaller a luxúria, també depén de la col·lecció de robes i pedres precioses, i dels decoradíssims regals que li ofereix (*CeG* II.34). Quan Festa es proposa competir en bellesa amb ella, ho ha de fer competint també en matèria de joieria. Per això es presenta ala llotja lluint “al coll una cadeneta d'or, ab un scut negre penjant (...) tot entorn ple de diamants molt rics e perles molt grosses” (*CeG* II.43). Els trofeus són, així mateix, enlluernadors: “una copa d'or cobertorada, e en lo cop havia moltes perles grosses e pedres fines” (*CeG* II.52). Les joies enamoren i compren amors. Quan el poderós rei de Tunis vol conquerir el cor de la Camar, “trametia-li joyes e moltes coses per enamorar-la” (*CeG* III.53). El tresor revelat per aquesta jove contenia milers de dobles d'or “e moltes altres joyes d'or ab pedres precioses e perles grosses” (*CeG* III.63). I les armes exhibides pel gegant turc Critxí estaven “orlades d'or ab moltes perles e pedres fines” (III.86), coneguda l'afició dels otomans al luxe i la joieria. La bellesa va tostemp unida a la riquesa exterioritzada: “la Güelfa fonch maravellosament vestida e ornada de tants e tan preciosos joyells, que tot lo món stava torbat. Resplandia la bellesa d'aquella senyora sobre quantes eren” (*CeG* III.102).

No cal perdre per això la noció que tota joia pot ser transformada ràpidament en unitats monetàries a l'ús, en numerari. Per això, quan Curial es disposa a emprendre el viatge d'Ultramar, diu a Melchior de Pando: “Car, si tot a present no he argent per despendre, joyells tench, e altres penyores moltes, de què ·m socorreré” (*CeG* II.135). Seguint el costum aristocràtic habitual a l'època, les joies són empenyorades per Curial a Pando, que les fa examinar a algun joier o perit, fins que “stmats los joyells en molt gran preu, vint mília ducats sobre aquells li prestà” (*CeG* III.3). L'escriptor no s'oblida d'aquest empenyorament i, quan torna Curial de Tunis al Montferrat, s'afanya a resoldre'l: “aquell prom restituí a Curial totes les sues coses; e sens manament les li haguera donades” (*CeG* III.77), però, pel que sembla, és el cavaller el que procura reclamar-les, suposem que per mitjà d'un *manament* notarial.

No hi ha res, doncs, en matèria d'economia o joieria, que defuja en *Curial e Güelfa* la lògica, els procediments habituals o una naturalitat realista que l'autor aconsegueix arredonar. D'altra banda, quan repassem succintament les notícies sobre joieria relacionades amb la cort d'Alfons el Magnànim, trobem una clara correlació amb l'ambientació desitjada per l'autor per a la novel·la. En primer lloc, s'hi constata el protagonisme de les corretges i els collars d'or entre els regals que solia intercanviar l'aristocràcia, i de les recompenses o donatius graciosos extraordinaris amb què el rei d'Aragó distingia els seus grans dignataris i nobles.¹⁰⁹³⁴ Quan al rei li urgia obtenir diners per a alguna empresa, com feia Curial, no dubtava a empenyorar les joies del seu tresor de cambra. Ho hagué de fer, per exemple, l'any 1430, per tal d'evitar la situació de fallida de la tresoreria reial.¹⁰⁹³⁵ En èpoques de superàvit, per contra, procurava el monarca augmentar la seua col·lecció privada. Així, el 7 de novembre del 1446, escrigué a Jacques Coeur, l'"argenter del rei de França" (i gran banquer també, d'aquell regne) perquè ajudara i afavorira amb recomanacions el seu *comprador* Giovanni di Benedetti, enviat a Borgonya, en la seua comesa de "comprar draps de Ras e altres joyes, les quals havem mester per forniment de nostra cambra".¹⁰⁹³⁶

El 14 d'agost del 1455, Alfons I despengué més de 2.000 ducats d'or a ca l'argenter Guido di Antonio per tal de repartir objectes d'or entre els seus servidors. Les principals joies foren dos collars d'or bessons: un per al mateix rei i altre per a col·locar al coll –en senyal d'homenatge i de reconeixement, com en el *Curial*– al gran camarlenc de la cort, Enyego d'Àvalos.¹⁰⁹³⁷ Poques setmanes després, se celebrà un convit el dia de Sant Miquel, protector del regne de Nàpols (29 de setembre del 1455), on el rei repartí, robes, vestits, calces, collars, joies, corones, etc., d'or i d'argent, per un valor global de 2.478 ducats. Un dels beneficiaris fou el patge Gabriele Curiale o *Gabrielet Curial*, servidor molt estimat pel rei i un dels inspiradors de la novel·la cavalleresca que ens ocupa. Entre les joies repartides en aquell convit tardorenc, destacaren diferents

---

¹⁰⁹³⁴ Vegeu MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 25).

¹⁰⁹³⁵ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, La tesorería general de Alfonso V el Magnánimo y la Bailía General del reino de Valencia, dins *Hispania. Revista española de historia*, vol. 54, núm. 187, Madrid, 1994, ps. 421-446 (p. 439).

¹⁰⁹³⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 122v, Campament prop de Fontana del Pioppo, 7 de novembre del 1446.

¹⁰⁹³⁷ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 87.

corretges d'or i una corona d'or que fou col·locada sobre la testa del príncep Ferran. Segons la qualitat o estat del personatge, tal era l'honor que rebia.¹⁰⁹³⁸

Les gales cortesanes amb distribució de joies i regals sumptuosos no eren un fet exclusiu de la cort napolitana, ans un costum molt arrelat en el conjunt de les corts principesques d'Itàlia. Per posar un altre exemple: quan conclogué la campanya de guerra del Salones i Verona contra el Gattamelata i Sforza, el duc de Milà, Filippo Maria Visconti, reuní els guerrers cortesans al castell de Pavia, en un convit especial (Cap d'Any del 1440) i els repartí joies d'or i altres obsequis.¹⁰⁹³⁹ Entre els comensals, es trobava en lloc preeminent Enyego d'Àvalos, al qual retrata l'humanista Pier Candido Decembrio com un dels cambrers de palau més afavorits pel darrer Visconti.¹⁰⁹⁴⁰ Tot allò que en el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell és fantasia pura, elaborada des d'un obscur escriptori de València, en *Curial e Güelfa* és un fidel reflex de les pràctiques sumptuàries i magnífics de les corts de Nàpols i Milà.

* * *

Curial el llombard portava “en lo polze de la man dreta un anell d'or ab un leó, ab lo qual segellava les seues lletres” (*CeG* III.40). Ho mirem com ho mirem, són múltiples els detalls ambientals, decoratius o costumistes que desplacen cap a Itàlia –de la mateixa manera que es desplaçà fins allí la llengua catalana– el lloc de concepció i de gènesi de la novel·la *Curial e Güelfa*. Una de les coses més italianes és el costum d'escriure's contínuament de cort a cort i de persona a persona. El volum d'epistolari del segle XV acumulat en les biblioteques i arxius italians és ingent, tot i que representa a penes una mínima relíquia documental de tot allò que s'escrigué.

Com no podia ser altrament, Curial disposaria d'un gruixut epistolari de lletres particulars, segellades amb el seu lleó rampant que travessava dos campers. Quan Curial escriu anant camí de París, la Güelfa i l'abadessa “legien les lletres totes que n'havia haüdes” la senyora, “e d'als no parlaven” (*CeG* I.29). No sols les de Curial, sinó també les de Melchior de Pando, que, a manera d'ambaixador, va relatant tot el que s'esdevé a la cort de França. El cavaller rep lletres de la Güelfa a l'exili, que alteren els seus pensaments i sentiments. I, en tornar-se'n al Montferrat, la Güelfa, gelosa de Làquesis, li nega tota conversa. Com el cavaller no té altre recurs, “trametia lletres per Melchior, mas ella nulls temps davant Melchior les volia legir” (*CeG* I.35). Làquesis i Curial

---

¹⁰⁹³⁸ *Ibidem*, ps. 90-92.

¹⁰⁹³⁹ COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 475.

¹⁰⁹⁴⁰ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti* [*Vita Philippi Mariae Vicecomitis*, 1447], trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 118.

també és comuniquen per carta, i és Tura la que fa de missatgera (*CeG* II.34-35). El jove cavaller confia molt en Melchior de Pando per a mantenir-se al corrent per lletres de les coses de la Güelfa: “clam-vos mercè que ·m scrivats contínuament, car yo no hauré bé ne repòs sinó tant com legiré vostres lletres” (*CeG* II.67). L'emperador d'Alemanya, quan pren comiat de Curial i li diu que procure “d'aquí avant escriure-li de totes les coses que per ell pogués fer” (*CeG* I.27). Hi ha molts altres exemples de lletres entre particulars –deixant de banda ara les de batalla– que transmeten una sensació molt italiana, d'ús i d'abús del paper, d'un internet epistolar *avant la lettre*. Pel que documenta Vicent-J. Escartí, la intensa activitat epistolar del llombard transmet la sensació d'un estament nobiliari –s'entén que l'italià, molt més que no l'ibèric– “amb una formació cultural destacada (...) i que acostumen a usar l'escriptura de manera habitual per tal de mantenir relacions epistolars de caire més o menys privat.”¹⁰⁹⁴¹

No sols els humanistes, els mercaders o els secretaris reials generaven a l'any un gran volum de correspondència privada i secreta. També els prínceps d'Itàlia (reis, ducs, marquesos, pontífexs, etc.) gaudien de redactar personalment i escriure, signades de pròpia mà i segell, les seues cartes particulars. S'han conservat moltes de les lletres autògrafes que Ferran I de Nàpols, pels anys 1455-1467, enviava a Milà i altres parts. Es tracta de missives “scritte su carta, in più delle volte nel formato della lettera *transversa*, chiuse con sigilli anulari al modo dei privati e degli ambasciatori.”¹⁰⁹⁴² Si Ferran d'Aragó haguera sigut el destinatari formal de *Curial e Güelfa* –possibilitat difícil de descartar–, trobaria familiar el costum de Curial de portar un anell al dit a fi de segellar o autenticar la seua correspondència autògrafa i quotidiana.

Francesco Senatore parla del desplegament aleshores de tot un *món de paper*, gràcies a les múltiples relacions diplomàtiques establides entre els estats italians. Es consolidà així un model de *littera clausa* diplomàtica, que els ambaixadors segellaven amb segells que, com el de Curial, portaven llavorada l'heràldica personal. Per exemple, l'ambaixador Enyego d'Àvalos pot ser que duguera un segell amb el lleó rampant travessant dos campers: el símbol heràldic que s'havia compromés a adoptar el 1443,

---

¹⁰⁹⁴¹ ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l'escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276 (p. 264).

¹⁰⁹⁴² MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Lettere autografe di Ferrante d'Aragona, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 368-388.

quan la comtessa del Borgo cedí Monteodorisio en dot a la promesa del camarlenc, a canvi que aquest adoptara armes del Borgo.¹⁰⁹⁴³ No sols els *oratores*, sinó també els nobles, autenticaven amb segells les seues lletres secretes quan procedien a cloure-les.¹⁰⁹⁴⁴ Tanmateix, cal advertir que el costum de dur al dit un segell per a autenticar la correspondència és un fet que prové de l'Antiguitat clàssica.¹⁰⁹⁴⁵ Ovidi (*Amores*, II, xv, 15-17) esmenta específicament un anell *signatori*, “*ut arcanas possim signare tabellas*”. Els prohoms i dignataris romans disposaven de segells com aquests, amb un *castone* o gemma encastada. En la Florència del segle XV, una ciutat atenta aleshores als costums i els usos dels antics, “la moda era portare un anello al pollice, all’indice o al mignolo”. En canvi, a Borgonya, els anells es duïen preferentment al menovell.¹⁰⁹⁴⁶ En el cas de Curial, l’anell de segellar les cartes el duïa al polze. Aquest ús es mantenia viu a Itàlia en el segle XVI. Quan Tiziano volgué representar el Cireneu com un noble senyor (en el *Crist amb la creu al coll* del Museu del Prado, del 1565), destacà la categoria social d’aquest col·locant-li un segell de segellar lletres en el dit polze: un element que passava així, de ser anecdòtic, a cridar molt l’atenció.¹⁰⁹⁴⁷

Diuen alguns que si aquest costum florentí de portar l’anell en el polze ve per imitació de l’anell de la mà dreta de sant Joan Baptista que s’exhibia des del 1391 al baptisteri del Duomo de Florència.¹⁰⁹⁴⁸ Es tractava de “la prima reliquia che si sappia esser venuta in Firenze” i el reliquiari, una mà d’or amb el luxós anell, datava del 1418.¹⁰⁹⁴⁹ ¿Podria haver inspirat l’autor en aquesta anècdota per fer de *Curial* un *Joan* presoner, que es disposa a afrontar –com Joan el Baptista– la seua travessada penitencial

¹⁰⁹⁴³ Qüestió que detallarem en el punt següent, on tractem de l’heràldica en la novel·la.

¹⁰⁹⁴⁴ SENATORE, Francesco, “*Uno mondo de carta*”. *Forme e strutture della diplomazia sforzesca*, Liguori, Napoli, 1998, ps. 363-366.

¹⁰⁹⁴⁵ Vegeu la veu *anello*, en l’*Enciclopèdia Treccani*, ed. electrònica <www.treccani.it/enciclopedia/anello/> consultada en setembre del 2014.

¹⁰⁹⁴⁶ Només cal observar la galeria de retrats que ofereix PAUWELS, M. H. (ed.), *La Toison d’or. Cinq siècles d’art et d’histoire. Exposition organisée par le Ministère de l’éducation nationale et de la culture, et la Ville de Bruges, au Musée communal des beaux-arts (Musée Groeninge, Dyver, 12-14 juillet – 20 septembre 1962. Catalogue)*, La Ville de Bruges, Bruges, 1962.

¹⁰⁹⁴⁷ Vegeu FALOMIR FAUS, Miguel, *Pittura italiana del Rinascimento. Guida*, Museo del Prado, Madrid, 1999, p. 185; ÍDEM, *Tiziano*, Museo del Prado, Madrid, 2003, p. 266. Les faccions del personatge del Cireneu fan pensar en les d’algun possible comitent de l’obra.

¹⁰⁹⁴⁸ BENVENUTI PAPI, Ana, Giovanni Corsini, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1983, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-corsini_res-578a06aa-87eb-11dc-8e9d-0016357eee51_Dizionario-Biografico/>

¹⁰⁹⁴⁹ MANNI, Domenico Mari, *Principj della religione cristiana in Firenze, appoggiati a’ più validi monumenti appartenenti alla medesima religione*, Tipogr. de Pietro Gaetano Vivicani, Florència, 1764, p. 63.

pel desert? ¿Som al davant d'algun nou simbolisme, relacionat amb el *lleó del desert* que era el Baptista de l'Evangelí? És molt difícil poder-ho saber.

En qualsevol cas, un estranger que visitara Florència en temps del *Curial* (i ens consta que Enyego d'Àvalos ho féu en múltiples ocasions; el 1445, com a ambaixador del Magnànim davant els Medici) adquiriria notícia d'aquesta curiositat ornamental: la de portar anells al polze a imitació de la relíquia florentina de Joan el Baptista. En qualsevol cas, resulta interessant contrastar el costum renaixentista amb allò que conta Macrobi –autor conegut i citat pel nostre escriptor, i també molt llegit a la Florència del *Quattrocento*– dels antics romans que ornamentaven els dits amb segells per a ús epistologràfic, però també per a identificar-se i ser identificats. Això sí, solament el podien dur els ciutadans lliures; “els esclaus no tenien dret a dur anell” (*Saturnals*, ll. VII, xiii, 12). Diu que eren de ferro o d'or; portaven una figura gravada; es duïen al dit polze de la mà esquerra, “que és més ociosa”, i servien per a segellar lletres.¹⁰⁹⁵⁰ El fet que Curial perdera la seua condició d'home lliure i esdevinguera esclau coincideix amb la pèrdua del segell del dit polze i de la identitat que aquest li atorgava, reemplaçada per la nova de *Joan*; potser enigmàtica, o potser no. En àmbit literari, l'anell amb el diamant de *París e Viana* –obra coneguda per l'autor del *Curial* i els seus lectors– serveix perquè Viana reconega París quan aquest torna de l'Orient.¹⁰⁹⁵¹

* * *

Podríem fixar-nos encara en molts altres detalls d'*atrezzo* que completen anecdòticament la primmirada ambientació de la novel·la. Tanmateix, hem preferit cloure l'apartat fixant-nos en un element cosmètic, com és l'aspecte de les ungles de les dones, i en una exquisidesa gastronòmica, els confits de sucre.

No som els primers a fixar-nos en un detall, que ja cridà l'atenció de Lluís Nicolau d'Olwer: “un petit détail: chez *Curial* on loue les ongles blancs, pareil à l'ivoire; chez *Tirant*, les ongles rouges. Dans l'intervalle que sépare les deux romans, la manucure avait fait son apparition.”¹⁰⁹⁵² Seria bonic que fóra així. Però el que anul·la en part moltes observacions de Nicolau i d'altres crítics del segle passat, és que

---

¹⁰⁹⁵⁰ MACROBI, Ambrosi Teodosi, *Les Saturnals*, ed. a cura de Jordi RAVENTÓS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003-2006, vol. 4, p. 155.

¹⁰⁹⁵¹ METGE, Bernat i al., *La “Història de Valter e Griselda”, arromançada per Bernat Metge; seguida de les de “La filla del rey d'Hungria”, “Fronдино e Brisona”, y “Paris e Viana”*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Barcelona, 1910, p. 125.

¹⁰⁹⁵² NICOLAU D'OLWER, Lluís, L'art dans la vie sociale catalane d'après les romans du XVè siècle, dins DURAN SANPERE, Agustí i al., *La peinture catalane à la fin du Moyen Âge (Conférences faites à la Sorbonne en 1931)*, Université de Paris – Institut d'Art et d'Archéologie – Bibliothèque d'Art Catalan – Fundació Carbó – Librairie Ernest Leroux, París, 1933, ps. 118-135 (p. 134).

sobreentenien erròniament que el *Curial* fou escrit en algun lloc de Catalunya. Així, sols podien plantejar-se que entre el *Curial* i el *Tirant* hi haguera un breu interval cronològic... Sense tenir en compte l'interval geogràfic i cultural que les separa, ja que la primera novel·la fou escrita en una Itàlia renaixentista i la segona, en una València gòtica. Pot servir-nos d'il·lustració el *petit détail* de les ungles.

La tradició a la Península Ibèrica, per inèrcia etnogràfica i cultural de l'antic Àndalus i de la cosmètica morisca (segles VIII-XVII), era fer ús de l'alquena (< àrab *al-henna*; la *Lawsonia inermis* dels botànics) com a tiny artificial per a enrogir les ungles de les dones.¹⁰⁹⁵³ Així apareix, en àmbit catalanòfon, en Francesc Eiximenis, Vicent Ferrer, Jaume Roig o Joanot Martorell. En el *Llibre de les dones* (I, cap. 24) de Francesc Eiximenis (1330-1409), es parla d'aquelles que “nodrexen alguna unglà longa que par unglà de leó (...), e porten aquella alquenada per entenció fort vil e carnal, e les altres ungles mig blanques e mig vermelles, així com si Déu totpoderós no-u hagués sabut fer colorar sufficientment cant les féu”.¹⁰⁹⁵⁴ En alguns escrits l'alquena (< àrab *al-henna*) figura com el *tiny moresc*. Per al predicador valencià fra Vicent Ferrer era la *tinta del diable*: “...mes filles! Vosaltres qu'y posau alquena, bé serie millor scriure'y los deu manaments.”¹⁰⁹⁵⁵ En l'*Spill* de Jaume Roig (1458), es parla també de les valencianes alquenades i de la imitació que feien de les musulmanes de la terra: “Com van les mores / que són sàbies, / en semblants dies / tal se pintava” (vv. 2552-2555).¹⁰⁹⁵⁶ En el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (1460-1464), les mans de la princesa Carmesina, “d'estrema blancor”, destaquen per “les ungles canonades e encarnades –que mostraven portar alquena–, no tenint en res nengun defalt de natura” (cap. 119).¹⁰⁹⁵⁷

Aquestes obres transmeten un ideal estètic vigent a València, una ciutat que comptava llavors amb una important moreria urbana i amb un rerepaís poblat per *moros* o *sarrains* en un elevat percentatge. No obstant això, aquest costum d'alquenar-se les

---

¹⁰⁹⁵³ S'usava ja en l'antic Egipte i en tot el món islàmic medieval, des d'on passà a la Índia. Vegeu BERNAT, Margalida – SOBERATI, Natàlia, De l'alquena... i altres herbes. A l'entorn d'una droga medieval, dins *Bolletí de la Societat arqueològica lul·liana*, 60, Palma de Mallorca, 2004, ps. 127-144.

¹⁰⁹⁵⁴ EIXIMENIS, Francesc, *Libre de les dones*, ed. a cura de Frank NACCARATO, Universitat de Barcelona – Curial edicions, Barcelona, 1981, vol. 1, p. 43.

¹⁰⁹⁵⁵ FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Gret SCHIB i Josep SANCHIS SIVERA, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1971-1988, vol. 5, p. 43; citat per TOLDRÀ VILARDELL, Albert, “Per peccat se scriu en les calderes de infern”. Llibres i escriptura en el Més Enllà medieval, dins Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita, 11, Madrid, 2003, ps. 7-36, p. 11. Vegeu també IDEM, *Asmodeu. Dona, dimoni i sexe a l'edat mitjana*, Universitat de València, València, 2011, ps. 65-70.

¹⁰⁹⁵⁶ ROIG, Jaume, *Spill*, Estudi, transcripció i notes a cura d'Anna-Isabel PEIRATS NAVARRO, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2010, vol. 2, p. 66 (l'accentuació és nostra).

¹⁰⁹⁵⁷ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 486.

ungles per a envermellar-les s'estenia també a les dames de Barcelona i Mallorca, com demostren els estudis dels medievalistes.¹⁰⁹⁵⁸ A la Castella del segle XV, ungles roges, així mateix; com en la descripció de Melibea per Calixto (*La Celestina*, de Fernando de Rojas): “Las manos de dulce carne acompañadas; los dedos luengos; las uñas en ellos largas y coloradas, que parecen rubíes entre perlas.”¹⁰⁹⁵⁹

A la Península Ibèrica, doncs, les ungles representatives del paradigma estètic femení són vermelles o roges, no mai blanques. Tant la *descriptio puellae* de qualsevol obra literària hispànica, com la representació de nobles dames en la pintura gòtica, fan exhibició d'aquesta vermellor artificial com un signe de distinció social i cosmètica quotidiana. En la resta d'Europa, la cosa canviava. A França i Borgonya, països que l'autor coneix per referències, el costum era, almenys des del segle XIII, pintar-les de diversos colors: roig, negre i blau.¹⁰⁹⁶⁰ A la Itàlia dels primers pintors del Renaixement, la que coneix directament l'autor del *Curial*, el costum era dur-les ben blanques, com en la novel·la cavalleresca que ens ocupa. Per això, Làquesis compareix a la cort tota maquillada, fent gala d'un “saber adquirít per lonch e treballós studi (...) e ab aquelles ungles de vori, ajustà bellesa a belleses” (*CeG* II.42). La mateixa Güelfa destaca per porta “les ungles blanques e tallants” (*CeG* III.40). Només cal observar la galeria de retrats de dames italianes del segle XV, des de les retratades pel sicilià Antonello de Messina al sud, fins a les que plasma Andrea Mantegna al nord, a la cort de Ferrara, per a comprovar quins eren els gustos cosmètics i els referents estètics en general –italians, no pas ibèrics– que inspiraven l'autor de *Curial e Güelfa*.

* * *

Un costum que sona molt a cort napolitana és el de servir col·lacions de confits de sucre i preciosos vins. El sucre es considerava una espècie exòtica, s'usava per a confitar fruita i s'estava difonent com a producte de luxe per totes les corts d'Europa. Segons Antonietta Iacono, el rei d'Aragó havia portat aquest costum de València a Nàpols, per ser el regne de València ja un país productor de sucre. La historiadora comenta que, en l'entrada triomfal del Magnànim a la capital, el 26 de febrer del 1443, quan el carro de triomf travessà la piazza del Mercato, 400 joves amb lliures d'armes d'Aragó es distribuïren ràpidament per a repartir a la gent “diversi confetti” de

---

¹⁰⁹⁵⁸ Vegeu BERNAT, M. – SOBERATI, N., De l'alquena..., *op. cit.*

¹⁰⁹⁵⁹ ROJAS, Fernando de, *La Celestina*, ed. a cura de María Pilar PUIG, Editorial CEC (“Colección Ares”, 16), Caracas, 1999, p. 53.

¹⁰⁹⁶⁰ FRANKLIN, Alfred, *La civilté, l'étiquette, la mode, le bon ton, du XIIIe au XIXe siècle*, Émile Paul, París, 1908, vol. 1, p. 10.

sucre.¹⁰⁹⁶¹ No té en compte Iacono, tanmateix, que el conreu del sucre a la Safor valenciana –la comarca de Gandia– era una novetat agromercantil d’implantació molt recent (1410-1430)¹⁰⁹⁶² en comparança amb la secular tradició productiva de Xipre o de Sicília. En les festes nupcials del futur Alfons el Magnànim i Maria de Castella, celebrades a València el 1415, ja eren corrents aquestes col·lacions aristocràtiques de confits, a les quals es refereix Iacono. Ho sabem pel relat elaborat pel cronista castellà Luis Panzán sobre la “sortija de niños” o justa cavalleresca infantil organitzada per l’infant Pere, el germà menut del futur Alfons V. Els adolescents justadors, per la vesprada, “fizieron colaçión con muchos confites e dançaron una pieça de tienpo”. Continua dient el relator que era costum que els donzells de casa noble s’ajuntaren en algun palau “a faze[r] colaçión e dançar”, a banda de “dar una buelta por la çibdad a ver damas.”¹⁰⁹⁶³

Anys després, estant la cort a Messina, Sicília (1434-1435), es documenta la lectura de l’*Eneida* de Virgili per Antonio Beccadelli acompanyada per col·lacions per als assistents, on es distribuïen vins de qualitat i fruita confitada, se suposa –per òbvies raons de proximitat– que amb el sucre dels *trapitti* de Sicília, des d’on havien anat feia poc tècnics a Gandia per a ensenyar els operaris musulmans i muntar *trapits* o *trapigs*. Així ho relata el mateix Panormita en *De dictis et factis*:¹⁰⁹⁶⁴

“Memini, cum aliquando Messanae Virgilium legeremus, pueros vel humilimae conditionis, qui modo discendi animo accederent usque in interiorem locum, ubi post cenam legebatur, edicto regis omnes admissos fuisse, exclusis eo

¹⁰⁹⁶¹ IACONO, Antonietta, Il trionfo di Alfonso d’Aragona tra memoria classica e propaganda di corte, dins *Rassegna storica salernitana*, 26-1, Salern, juny 2009, ps. 11-58 (p. 33).

¹⁰⁹⁶² CASTILLO SÀINZ, Jaume, Senyories, canyamel, sucre i creixement econòmic a la Safor abans dels Borja, dins GISBERT SANTONJA, Josep-A. (ed.), *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Catàleg de l’exposició celebrada a Gandia el 2000-2001, Gandia, 2000, ps. 59-74.

¹⁰⁹⁶³ CÁTEDRA, Pedro Manuel, Realidad, disfraz e identidad caballeresca, dins CARRO, Eva Belén – PUERTO, Laura – SÁNCHEZ, María, *Libros de caballerías (de “Amadís” al “Quijote”). Poética, lectura, representación e identidad*, Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas de la Universidad de Salamanca, Salamanca, 2002, ps. 71-85 (ps. 84-85).

¹⁰⁹⁶⁴ Encara que tampoc no hauríem de descartar que els confits de la cort napolitana s’elaboraren a la manera de Gandia, ja que el “coch del senyor rey” a Gaeta i Castell Nou pels anys 1437-1447 era Pere de Gandia. Vegeu MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 117; IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 85; SENATORE, Francesco, Cedole e cedole di tesoreria. Note documentarie e linguistiche sull’amministrazione aragonesa nel Quattrocento, dins *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 2, 2012, ps. 127-156 (p. 154).

loco, ea hora amplissimis atque ornatissimis viris, omnibus denique, qui legendi causa non adessent, exclusis. Finita vero lectione, potio Hispaniae regum more regi afferebatur. Ministrabat rex sua manu praeceptorum ipsi, seu poma, seu confectiones zuchareas. Condiscipulis vero purpuratorum maximi post autem potationem quaestio proponebatur, ut plurimum philosophiae. Aderant quidem doctissimi atque clarissimi viri; extendebatur nox suavissimis atque honestissimis colluctationibus usque ad horam fere septimam. Exinde suam quisque domum repetebat laetus et regis gratiae et benignitate plenus.”¹⁰⁹⁶⁵

En temps d’escriptura de *Curial e Güelfa*, l’artífex d’aquestes delícies cortesanes era un especier català o valencià anomenat Bernat Figueres. Així consta en els registres de tresoreria dels anys 1446-1447: el tresorer Mateu Pujades paga els “confits de sucre (...) per ops de les col·lacions que lo dit senyor [rei] acostuma fer en la sua cambra.”¹⁰⁹⁶⁶ Això revela el caràcter cortesà i quotidià d’aquestes degustacions, compartides entre d’altres amb els contertulians de l’hora del llibre, a la biblioteca palatina.

En la ficció curialesca, l’emperador d’Alemanya disposa que es facen col·lacions com aquestes per als seus insignes hostes: “la col·lació se féu molt gran. Aquí vírats de infinits confits de sucre, e de preciosos vins!” (*CeG* I.22). A la cort de Montferrat és el tresorer de Milà, Melchior de Pando –l’*alter ego* novel·lesc de Mateu Pujades– el que s’ocupa d’organitzar el convit: “Melchior féu gran aparell de confits de sucre e de preciosos vins per a la col·lació; e, ab tant, los cavallers foren venguts” (*CeG* I.40). Com en la cort de Nàpols, quan acabaven de dinar, els comensals feien una breu sobretaula o col·lació acompanyada de dolços, just abans de la migdiada: “E, après que foren dinats, estat un poch, e feta col·lació, se n’anaren a reposar” (*CeG* I.36).¹⁰⁹⁶⁷

---

¹⁰⁹⁶⁵ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>, llibre IV, cap. 18 (*Studiosae, Benigne*).

¹⁰⁹⁶⁶ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 326v.

¹⁰⁹⁶⁷ En el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (València, 1460-1464; caps. 137, 149) es parla també de “col·lacions” de confits de sucre acompanyades de vi de malvasia de Gandia. Vegeu THIBAUT COMALADA, Eliana, *Cuina medieval catalana: història, dietètica i cuina*, Cossetània (“El Cullerot”, 40), Valls, 2006, ps. 39-40.

2.3. “Un falcó encapellat”. Heràldica i al·legoria

Hi ha una branca de la història de l'art, l'emblemàtica, que s'ocupa de l'estudi de les imatges plàstiques que representen o evoquen conceptes: blasons heràldics, al·legories, símbols, logotips, etc. Els estudiosos de la iconografia medieval parlen de la configuració –com més anava més complexa– d'un diasistema emblemàtic, d'uns sistemes de signes gràfics i icònics (l'heràldica és només un) que transmetien significats identificadors (per denotació) o evocadors (per connotació). Així, el color negre denota dol i el falcó evoca la noblesa; tot això com a producte de convencions socials acceptades en l'àmbit de lectura o desxifrat dels signes. Aquestes convencions participen d'una gramàtica pròpia, que en l'heràldica s'expressa per mitjà de la combinació regulada d'esmalts (metalls i colors) amb figures, senyals o mobles.¹⁰⁹⁶⁸ La intervenció de l'emblemàtica, doncs, és necessària en una obra com el *Curial*, farcida d'elements simbòlics carregats de connotacions semiòtiques. I més encara tenint en compte que els presumptes receptors de l'obra havien de ser els membres d'una cort medieval on la sofisticació simbòlica estava a l'ordre del dia. Recordem el que observa al respecte Johan Huizinga en el seu clàssic assaig sobre la tardor medieval:

“Para el espíritu medieval tenían los símbolos y las alegorías, incluso en sus más vacuas manifestaciones, un valor afectivo mucho más vivo de lo que nos figuramos. La función de la ecuación simbólica y del pensamiento ligado a la representación plástica estaba tan desarrollada que toda idea podía traducirse casi por sí misma en un *personnage*, esto es, en un espectáculo. Toda idea era vista, en efecto, como un ser, y toda propiedad, como una substancia, y la mirada escultora les prestaba enseguida, como si fuesen seres corpóreos, forma personal.”¹⁰⁹⁶⁹

Fins i tot un manual de gramàtica podia impregnar-se de simbolisme teològic de la mà d'un autor enginyós i agosarat, com ara el *Donatus moralizatus seu per*

---

¹⁰⁹⁶⁸ Vegeu MONTANER FRUTOS, Alberto, Emblemática caballeresca e identidad del caballero, dins CARRO, Eva Belén – PUERTO, Laura – SÁNCHEZ, María, *Libros de caballerías (de “Amadís” al “Quijote”). Poética, lectura, representación e identidad*, Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas de la Universidad de Salamanca, Salamanca, 2002, ps. 267-306.

¹⁰⁹⁶⁹ HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 276.

allegoriam traductus atribuït a Jean Gerson.¹⁰⁹⁷⁰ Moralitzar un llibre significava orientar-lo cap a la reflexió o la disciplina morals, i les al·legories ajudaven molt en aquesta orientació intel·lectual. *Curial e Güelfa*, com tota la literatura de ficció tardomedieval, és una obra moralitzada en tant en quant ofereix una lliçó moral i parenètica al lector, i aquesta lliçó es recolza sovint –al llarg del relat– en imatges i al·legories potents. L’ús d’aquestes imatges respon a un tret molt conegut del pensament medieval, que atorga hegemonia comunicativa a les *figures* i que reclama l’atenció especial de les facultats visuals.¹⁰⁹⁷¹ Un exemple evident d’aquesta proliferació de símbols és la parafernàlia heràldica que es desplega al voltant del món de la cavalleria, amb una exacerbació i una estilització de formes molt acusada en temps del *Curial*. Segons Huizinga, “los anillos, los velos, todas las joyas y presentes del amor tenían su función especial, con sus misteriosas divisas y emblemas, que degeneraban frecuentemente en los más artificiosos jeroglíficos.”¹⁰⁹⁷² Qualsevol cort era plena de missatges figurats.

Tot rei necessitava d’un cos de professionals de l’emblemàtica (els reis d’armes, heralds i porsavants) per tal d’assessorar la cort en matèria d’usos vexil·lològics; exercir l’art de blasonar o descriure els blasons; auxiliar en correcta representació dels senyals (peces o figures) que lluia cada cavaller i cada llinatge, per exemple en una justa o torneig; tenir cura de la propietat del conjunt cromàtic d’esmalts heràldics (colors i metalls); dissenyar els timbres, els suports i les insígnies que pertocaren a cada cerimònia, etc. L’autor del *Curial* és plenament conscient de “les cirimònies que s’acostumen fer en tals jornades” (*CeG* II.100; hi insisteix en els caps. I.42, 3.0, 3.82 i 3.89). Els seus lectors també les coneixen, raó per la qual abreuja sovint i no s’entreté explicant-les. El seu interès és el de transformar els blasons i els objectes simbòlics en al·legories morals, mal que siga a cost d’incórrer en impropietats heràldiques. Cosa que no hauria fet mai Antoine de la Sale, autor del *Jehan de Saintré*, a més professional de l’heràldica i organitzador de passos d’armes. Aquest desplega tot un armorial de llinatges aprofitant la preparació de la campanya de Prússia per part del protagonista, Saintré.

El temps en què s’escriu el *Curial* és el de la màxima sofisticació de l’heràldica cavalleresca, sobretot en els països del cor d’Europa: França, Borgonya, Alemanya i la

---

¹⁰⁹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁰⁹⁷¹ *Ibidem*, p. 282.

¹⁰⁹⁷² *Ibidem*, p. 162.

Llombardia. A aquest recargolament és refereix Joanot Martorell en *Tirant lo Blanc*, quan afirma d'uns cavallers que desfilaven amb “moltes cubertes e penatxos e simeres, al modo de Ytàlia e de Lombardia” (cap. 41).¹⁰⁹⁷³ Ja a la cort valenciana d'Alfons V el Magnànim, en documents dels anys 1424-1428, trobem referències a la sofisticació dels arnesos blancs de Milà i de les montures de cavalls “a la ytaliana” que s'exhibien en els regns de júnyer celebrats al Palau del Real.¹⁰⁹⁷⁴ El simple blasó heràldic plasmat en un escut (el de la cavalleria clàssica dels segles XI-XIII) ha deixat pas a insígnies personals, familiars o dinàstiques molt més elaborades i complexes, les pròpies de la cavalleria *flamígera*. És el cas de l'*empresa*, és a dir, el conjunt al·legòric constituït per una *divisa* o *cos* (bé un moble heràldic a l'ús, o bé algun *entreseny* capriciós i heràldicament inaudit) i un *mot* o *ànima* (llegenda desplegada sobre filacteri, al voltant de la divisa, o en altre suport).¹⁰⁹⁷⁵ Així les coses, en el segle XV, el blasó i l'*empresa* constitueixen els elements centrals de l'armorial de la família. El patrimoni simbòlic del clan el constitueixen un o més d'aquests elements. La divisa va acompanyada d'un mot o *motto*, que pot ser un lema lacònic o una màxima proverbial; un vers poètic o un joc de paraules per paronomàsia, dílogia o *calambur*; una sentència filosòfica o una citació bíblica, o algun enigma filològicament enginyós, però translúcid.

En una empresa, la divisa és un símbol central i no verbal. És l'element carregat de simbolisme visual. El mot és un annex de comunicació verbal o literària, que apareix sovint com un lema líric i/o moderadament enigmàtic; en ocasions, escrit en llengua estrangera a fi de fer-lo comprensible només a un cercle d'elegits.¹⁰⁹⁷⁶ La definició d'*empresa* està lligada a l'origen d'aquest element gràfic com a emblema d'uns vots i

---

¹⁰⁹⁷³ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 196.

¹⁰⁹⁷⁴ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, La estética del poder. Arte y gastos suntuarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428), dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.705-1.718 (p. 1.709).

¹⁰⁹⁷⁵ En l'actualitat, hi ha una tendència a anomenar *divisa* a tota l'*empresa*. Vegeu FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, *Manual d'heràldica i tècnica del blasó, amb un glossari final*, Galerada, Barcelona, 2011, ps. 130-131. Però nosaltres, per raons d'efectivitat descriptiva, adoptarem el vocabulari de l'època. Aquesta forma medieval de comunicació gràfica continua usant-se de manera molt recurrent en el segle XXI. Per exemple, el 18 de maig del 2014, els futbolistes del club madrileny Atlético de Madrid viatjaven en un autobús decorat amb un cor ardent que contenia els colors de la casa, roig i blanc (la *divisa*) i un *mot* al voltant al·lusu al motiu gràfic: “La historia se escribe / latido a latido”.

¹⁰⁹⁷⁶ Vegeu algunes mostres en: TURELL, Gabriel, *Arbre d'honor*, [1471], Barcino (“Els nostres clàssics”, col·l. A, 131), Barcelona, 1992, làmina XXIV; BERNAREGGI, Adriano (ed.), Le “imprese” Visconti-Sforza di Franca Guerrieri. La storia d'una famiglia vista attraverso gli stemmi personali dei suoi membri, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/imprese/>>, cap. III.

capítols cavallerescos que havia de complir el cavaller errant que la portara i l'exhibira. Quan s'alliberava del vot, s'havia acomplert l'empresa.¹⁰⁹⁷⁷ Quan l'escriptor del *Curial* ens diu que un cavaller és “gran empenedor”, empra una expressió relacionada teòricament amb la seua capacitat per a plantejar-se *empreses* d'armes i superar-les amb èxit. Tant les armes heràldiques com aquestes empreses es projectaven plàsticament sobre tots els elements del cavaller: armes ofensives i defensives, brodats en les gualdrapes dels cavalls, sobrevestes del justador, lliurees dels servidors, cimeres, etc.

Els blasons clàssics tenien un significat (els *senyals*) i un significat (el titular epònim), per bé que en el segle XV aquestes relacions esdevingueren més ambigües i sofisticades que abans. S'havia desplegat aleshores tota una micropoètica heràldica, com un subgènere de l'enigmàtica, on s'establien connexions entre l'expressió figurativa (divisa o empresa) i l'expressió literària adscrita. Aquest gust per les invencions poètiques, els mots i lletres d'invenció, el diàleg literari o enigmàtic entre les ànimes de diferents empreses, etc., es plasma molt bé –diríem que a la borgonyona– en les pàgines del *Tirant*.¹⁰⁹⁷⁸ Pel que fa al *Curial*, també participa d'aquest sofisticat vehicle d'expressió de missatges cortesans, però no ho fa amb l'improvisat desplegament de fantasia que caracteritza l'obra de Martorell. L'anònim *emblemàtica* només quan s'escau, per a reforçar en el lector alguna idea o sentiment dels personatges recurrent a divises adornades –per exemple– per un mot en francès. El seu joc simbòlic amb el lector no és tan gratuït ni espectacular; és més allisonador, *moralisè*.

Les empreses del Magnànim, evitades en *Curial e Güelfa*

Alfons el Magnànim, admirador del gòtic internacional dels flamencs i amic de Felip el Bo, es deixà seduir per la sofisticació estètica de l'heràldica borgonyona. Els heralds de la cort elaboraren, a poc a poc, un conjunt d'empreses personals per al rei que, unides a les heretades per tradició familiar, constituïen un vistós repertori de signes; cinc en conjunt: el llibre obert, el ram o garba de mill, el siti perillós, la gerreta

---

¹⁰⁹⁷⁷ Vegeu RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 18-19.

¹⁰⁹⁷⁸ Sobre aquesta deriva de l'emblemàtica medieval, vegeu DEYERMOND, Alan D., La micropoètica de las invenciones, dins CASAS, Juan – DÍAZ, Eva (eds.), *Iberia cantat. Estudios sobre poesía hispánica medieval*, Universidat de Compostela, Sant Jaume de Galícia, 2002, ps. 403-424; BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Invenciones poéticas en 'Tirant lo Blanc' y escritura emblemática en la cerámica de Alfonso el Magnánimo, dins CACHO BLECUA, Juan Manuel (coord.), *De la literatura caballeresca al 'Quijote'*, Universitat de Saragossa, Saragossa, 2007, ps. 59-94; ÍDEM, El diàleg matrimonial de la casa de Borgonya i els emblemes amorosos al 'Tirant lo Blanc', dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 72-110.

de la Mare de Déu i el griu, i –la més recent de totes– els *grobs e nuus* (un grup o *cruppa* en llatí, ‘corda grossa’ fent un nuc de cinc bagues). De tots aquests símbols, pintats en les estepes de fusta de la drassana de Nàpols, on s’havien de bastir les noves galeres del rei (març del 1443),¹⁰⁹⁷⁹ cap figura explícitament –i ni tan sols implícitament– en les pàgines de *Curial e Güelfa*. Raó per la qual és fa ben difícil pensar en el rei d’Aragó com el dedicatari a “plaer e consolació” del qual *recita* l’escriptor.

Les empreses del rei, algunes més que les altres, s’empraven de manera promiscua en la decoració de tot allò que li pertanyia. La més antiga era “la gerreta de Nostra Dona”¹⁰⁹⁸⁰ o gerró de la Mare de Déu de l’Anunciació. Era un emblema heretat per Alfons V d’Aragó de son pare, Ferran I, el qual havia instituït un orde cavalleresc de *la Estola y la Jarra* (traduït al català com *l’Estola e la Gerreta*, amb diminutiu, perquè en realitat la *jarra* castellana és un *gerró* o un *pitxer*; mentre que la *gerra* valenciana és una tenalla o gran contenidor olier o vinader), el 15 d’agost del 1403 (perdurà fins el 1516). En el setge de Balaguer (1413), el novell sobirà condecorà 80 cavallers de la Corona d’Aragó amb aquestes insígnies.¹⁰⁹⁸¹ Alfons V usará l’emblemàtica paterna per a decorar el seu “segell petit de la nostra empresa de la Jerra”, com ell el denominava.¹⁰⁹⁸² La *jarra con açuçenas*, extreta d’alguna representació pictòrica de l’Anunciació, representava la puresa de Maria Santíssima. L’acompanyava un altre símbol, un griu (animal fantàstic, de potes de lleó i cos d’àguila) com els que figuren en l’arc de triomf del Castell Nou de Nàpols.¹⁰⁹⁸³ Les insígnies de l’orde eren el collar d’or amb el griu flanquejat per dues gerretes, i una banda o estola blanca que es travessava per davant del

---

¹⁰⁹⁷⁹ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 166, ps. 221-223.

¹⁰⁹⁸⁰ *Ibidem*, p. 222.

¹⁰⁹⁸¹ VITALE, Giuliana, *Araldica e politica: statuti di ordini cavallereschi curiali nella Napoli aragonese*, Carlone, Nàpols, 1999, ps. 36-37.

¹⁰⁹⁸² DOMENGE MESQUIDA, Joan, La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l’*Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338 (p. 323).

¹⁰⁹⁸³ Segons TORRES FONTES, Juan, Don Fernando de Antequera y la romántica caballerisca, dins *Miscelánea medieval murciana*, 5, Múrcia, 1980, ps. 83-120, i, d’acord amb alguns bestiaris medievals, el griu (mig àguila, mig lleó) representa la doble naturalesa de Crist, divina o celestial (àguila) i humana o terrenal (lleó), i així fou entès com a símbol en ser adoptat pel d’Antequera. Vegeu també GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonese nel Basso Medioevo, dins *Rivista Storica Italiana*, 112-2, 2000, ps. 569-602 (p. 590). ESPEJO, Llop d’ (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d’Aragona*, ed. a cura d’Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, explica que Ferran el d’Antequera “fece la stola bianca per divisa con berretta della salutatione dell’angilo Gabrieli.” El griu és el més fort dels animals, ja que reuneix religió (àguila) i cavalleria (lleó).

pit i que contenia brodada la gerreta.¹⁰⁹⁸⁴ El 4 de gener del 1447, Alfons el Magnànim oferí aquesta condecoració dels Trastàmara d'Aragó a Felip el Bo, duc de Borgonya, a canvi del toisó d'or oferit per aquest al nou rei de Nàpols el 1446. En l'ofertament, es parla de “la divisa e empresa (...) de la Stola e la Jarra” amb “les insígnies de aquella, ço és, la faxes o stola e jarra, e encara lo collar d'or de les jarretes ab lo griffó pendent.”¹⁰⁹⁸⁵ L'única possible relació que hom podria cercar en el *Curial* amb aquesta empresa del griu és –forçant molt la interpretació– la del lleó que sosté el que sembla ser una àguila (*CeG* I.17). Tanmateix, l'autor s'aparta clarament de l'animal fabulós de l'heràldica alfonsina.

A València s'enviaven comandes de taulells ceràmics per a portar a Nàpols, on figuraren, a més de la corona reial, les armes d'Aragó-Sicília i les d'Aragó-Nàpols, les tres divises enigmàtiques predilectes del rei: “libres e mills e sitis perillosos” (1446). Convertia en empresa les divises reials la citació bíblica *Dominus michi adiutor et ego despiciam inimicos meos* (*Vulgata, Salms* 117:7), és a dir, ‘El Senyor m’afavoreix i jo miraré des del triomf els meus enemics’.¹⁰⁹⁸⁶ Des del 1443, a més, s'encunyaven a Nàpols monedes d'argent –carlins– que contenien per epígraf la llegenda referida.¹⁰⁹⁸⁷ Els ducats d'or, de major valor, també duïen un epígraf en clau bíblica: *In dextera tua, salus mea, Domine* (basat en el versicle 17:46 dels *Salms*: “*salutis tuae et dextera tua suscepit me*”), és a dir, ‘Senyor: la meua salvació està en la teua mà dreta’.¹⁰⁹⁸⁸

Segons Alan Ryder, la primera empresa pròpia d'Alfons fou el llibre obert, documentat ja en ornaments de la cort de València (1426).¹⁰⁹⁸⁹ Segons Juan Vicente

---

¹⁰⁹⁸⁴ Vegeu VELA GORMEDINO, Luis (ed.), *Crónica incompleta del reinado de Fernando I de Aragón*, Anubar, Saragossa, 1985, ps. 30-31.

¹⁰⁹⁸⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 57v, 4 de gener del 1447; citat per JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *ESTUDIS d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119 (p. 119).

¹⁰⁹⁸⁶ OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cerámica morisca, n.º. III. Las divisas del rey en los pavimentos de 'obra de Manises' del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909, ps. 71-74; GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel, *Cerámica del Levante español: siglos medievales*, Labor, Barcelona, 1944-1952, p. 145.

¹⁰⁹⁸⁷ MATEU IBARS, Josefina i M^a. Dolores, *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón (siglos IX-XVIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1980, vol. 1, p. 928; GRIERSON, Philip – TRAVANI, Lucia, *Medieval European Coinage, volume 14: Italy III (South Italy, Sicily, Sardinia)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, p. 317.

¹⁰⁹⁸⁸ BIANCHINI, Ludovico, *Della storia delle finanze del Regno di Napoli*, Tipogr. Flautina, Nàpols, 1834, vol. 2, p. 157; ANNALI *Civili del Regno delle Due Sicilie*, Tipogr. del Ministero degli Affari Interni, Nàpols, 1838, vol. 16 (gener-abril del 1838), p. 123.

¹⁰⁹⁸⁹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 391, n. 35. L'any 1429, el tauleller de Manises Joan Murcí fabricà 1.910 alfardons per al Palau Reial de València decorats

García Marsilla, el rei d'Aragó fou així “il primo principe laico che aveva tenuto il sapere come emblema”.¹⁰⁹⁹⁰ Sense excloure d'entrada una possible lectura religiosa, escatològica, del llibret obert (“*et vidi alium angelum fortem descendentem de caelo... et habebat in manu sua libellum apertum*”, *Apocalipsi* 10:1-2), en general és cert que les divises d'Alfons el Magnànim, a diferència de les del pare, Ferran el d'Antequera, seran símbols profans. Com és lògic, la divisa del llibre s'usarà, generalment muda, per a decorar amb miniatures els còdexs humanístics de la biblioteca palatina.¹⁰⁹⁹¹ L'humanista Antonio Beccadelli, “el Panormita”, instructor personal del rei, s'ocupa d'aclarir, en el *De dictis et factis Alphonsi regis*, que el llibre obert de l'empresa reial representa la conveniència que els reis, prínceps i governats en general estudien llibres d'arts i la ciència, tal com els ho recomana Plató en *La República*.¹⁰⁹⁹²

De vegades, el llibre duu escrit un lema llatí ambivalent, però significativament profà i humanístic: “LIBER SVM”, és a dir, ‘sóc un llibre’ i ‘sóc lliure’ perquè llig.¹⁰⁹⁹³ La font de l'epígraf és una obra clàssica: els *Sermones* d'Horaci (II,vii,92).¹⁰⁹⁹⁴ D'acord amb la doctrina dels clàssics romans, l'esperit dels quals recupera Pier Paolo Vergerio “il Vecchio” (1370-1444) en el *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adolescentiae*, l'adolescent que –com el *Curial* de ficció– col·lecciona llibres, s'aplica a l'estudi i aprèn els fonaments de les distintes Arts Liberals, esdevindrà un home lliure. Aquest opuscle era ben conegut a la cort de Nàpols: el gran camarlenc Enyego d'Àvalos el tenia copiat i enquadernat en format de luxe en la seua biblioteca humanística.¹⁰⁹⁹⁵

---

amb les divises dels mills, el llibre i “dels Títols”. Vegeu GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel, *Cerámica del Levante español: siglos medievales*, Labor, Barcelona, 1944-1952, p. 141.

¹⁰⁹⁹⁰ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonese nel Basso Medioevo, dins *Rivista Storica Italiana*, 112-2, 2000, ps. 569-602 (p. 591).

¹⁰⁹⁹¹ PÉREZ RODRÍGUEZ-ARAGÓN, Manuel, Alfonso el Magnánimo y la divisa del libro abierto, dins *Biblioteca digital hispánica*, 2012; ed. electrònica <<http://blog.bne.es>>

¹⁰⁹⁹² DOMENGE MESQUIDA, Joan, La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l'*Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338 (p. 318).

¹⁰⁹⁹³ ALEIXANDRE, Francisca, Creadores del libro en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 295-310 (p. 300).

¹⁰⁹⁹⁴ DOMENGE MESQUIDA, J., La Gran Sala de Castelnuovo..., p. 318. Isidor de Sevilla (*Ethymologiae*, IV,2), a més, relaciona etimològicament *liber* (‘llibre’) amb *liber* (‘lliure’) i considera que les arts liberals, aquelles que no tendeixen al lucre, són les pròpies dels homes lliures. Els cavallers, en l'edat mitjana, que eren homes lliures i privilegiats, per comparació amb els vassalls. Les arts mecàniques (incloses les belles arts) eren pròpies de persones no lliures. Vegeu CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 2, ps. 63-66.

¹⁰⁹⁹⁵ Vegeu DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302. La descripció formal del notari ens informa que es tractava d'un “libretto coperto di seta verde.”

Quan el mateix D'Ávalos acollí al Castell Nou el pintor Pisanello (1448-1449) perquè executara medalles al·legòriques amb l'efígie del rei d'Aragó, es preocupà que en una figurara el llibre obert amb un lema que reforçava la idea del *liber sum*: el mot atribuït a Ptolomeu *Vir sapiens dominabitur astris*, és a dir, el savi domina el seu destí.¹⁰⁹⁹⁶

Tan antics en l'ús com el llibre, eren els mills (es documenten les variants *espigues de mill, rams de mill, garbes de mill...*). En agost del 1426, Alfons V regalà a la capella de la Mare de Déu de Gràcia de Sant Agustí de València un calze i una patena decorats amb el llibre obert i les espigues de mill, a banda de les armes heràldiques d'Aragó-Sicília.¹⁰⁹⁹⁷ El 1429, el mestre rajoler de Manises Joan Murcí fabricà 1.910 alfardons amb el llibre obert, una empresa “dels Títols” i espigues de mill, per al Palau del Ral de València.¹⁰⁹⁹⁸ La simbologia del mill –menjar de pobres, cereal innoble al costat del blat– rau en un joc pseudoetimològic (*mille*, ‘1.000’ > *miles* ‘cavaller’) iniciat per sant Isidor de Sevilla (*Etimologies*, XI,iii,32) i completat per Ramon Llull (*miles* > un entre *mills*, ‘millor’). Isidor sosté que la *militia* o cavalleria s'originà quan foren elegits per a regir el món els millors homes del temps antic, en seleccionar-ne un per millar. Llull (*Llibre de cavalleria*, I,1) participa de la tradició isidoriana, però la matisa afegint que els *militēs* havien de ser els escollits per la seua virtut; un entre mil homes comuns, “*unum inter mille viros*”, els millors. I havien de mantenir la caritat, la pau i la justícia.¹⁰⁹⁹⁹ L'adverbi *millor* era *mills* en català medieval, cosa que serví de base per a l'elaboració enigmàtica de la divisa del rei Alfons. Quan el pintor italià Antonio Pisano dissenyà uns esborranys gòtics per a les medalles napolitanes del rei d'Aragó (1448-1449), desestimats a posteriori, hi representà el rei com a cavaller muntant a cavall. El dibuixà amb capell de sol d'ala ampla, arnés milanés complet i uns rams de mill brodats sobre la gualdrapa del destre.¹¹⁰⁰⁰ El rei era un entre *mill* (1.000) per ser *miles* (cavaller), a més de ser *mills* (millor) que ningú. En les justes cavalleresques del 1452,

---

¹⁰⁹⁹⁶ Més detalls sobre el programa iconogràfic d'aquestes medalles, en el capítol I.3.4.

¹⁰⁹⁹⁷ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428), dins GALÁN, Ángel – CARRETERO, José Manuel (eds.), *El alimento del estado y la salud de la “res publica”. Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa*, Universidad de Málaga-Red Arca Comunis – Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2013, ps. 291-308 (p. 297).

¹⁰⁹⁹⁸ GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel, *Cerámica del Levante español: siglos medievales*, Labor, Barcelona, 1944-1952, p. 141.

¹⁰⁹⁹⁹ La falsa etimologia de Llull, divulgada per Eiximenis, Martorell i altres autors, prové d'una interpretació tergiversada de l'Evangeli de Sant Lluc. Vegeu HAUF, Albert T., “Segons que diu lo gloriós Sant Lluch”. L'art d'interpretar textos à la carte, dins *Professor Joaquim Molas: memòria, escriptura, història*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, vol. 1, ps. 555-571 (ps. 557-558).

¹¹⁰⁰⁰ CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus* (*Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996*), Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996, fig. 297, p. 427.

celebrades en honor de l'emperador Frederic, el príncep Ferran portava mills en jornea i paraments. Compartia, doncs, amb el pare unes empreses que havia d'heretar.

No deixa de ser paradoxal que Joanot Martorell, en *Tirant lo Blanc* (1460-1464), faça ús explícit i oportunista d'aquesta divisa de les garbes de mill per a atribuir-la al seu cavaller de ficció. Ben mirat, resulta un tant provocador, perquè no apareix per a res cap al·lusió interpretable com un elogi del Magnànim, o relativa a les seues empreses i regnes d'Itàlia. Quan Tirant s'enamora, es vist amb robes que porten una "divisa" que era "tota de garbes de mill, e les spigues eren perles molt grosses e belles, ab un mot brodat en cascuna quadra del manto, que dehia *Una val per mill e mill no valen una.*"¹¹⁰⁰¹ Com s'observa, juga amb l'ambivalència semàntica de la perla que val per *mill* (=1.000) grans de mill, i els *mill* grans de mill, que no poden competir en preu amb una perla o gra figurat. La perla metafòrica és ací la princesa Carmesina, que usarà tot seguit una divisa pròpia a fi d'establir un diàleg de mots poètics amb el seu cavaller enamorat.¹¹⁰⁰² A diferència de Martorell, un autor com el del *Curial*, que sí que al·ludeix a Partènope, Sicília, Ponça, Trípoli i altres detalls relacionats amb el temps i la cort del rei Alfons, evita fer ús, no sols de la garba de mill, sinó de qualsevol insígnia que pugua relacionar-se amb el monarca regnant. Segurament, ho fa per a evitar suspicàcies interpretatives o intents d'associar algun dels personatges amb la figura del rei; bo i considerant que el dedicatari declarat de l'obra seria una altra persona distinta.

La tercera empresa particular d'Alfons V d'Aragó fou el siti perillós, usada ja pel 1426 en peces de vestir¹¹⁰⁰³ i en la decoració d'una arpa; el 1429, a més, en una tenda de campanya.¹¹⁰⁰⁴ En *la Comedieta de Ponça* (1435-1436, LXX, vv. 555-556), el marquès de Santillana al·ludeix a "los que guardavan el noble pendón [del rei Alfons], / do era pintada la fogosa silla".¹¹⁰⁰⁵ Es tracta del *siège perillous* de la literatura cavalleresca de tradició artúrica. El mag Merlí havia profetitzat que solament seuria en aquella càtedra o

---

¹¹⁰⁰¹ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, cap. 119 (p. 483).

¹¹⁰⁰² Per a contextualitzar i comprendre millor, vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Invenciones poéticas en *Tirant lo Blanc* y escritura emblemática en la cerámica de Alfonso el Magnánimo, dins CACHO BLECUA, José Manuel (coord.), *De la literatura caballeresca al Quijote. Actas del Seminario Internacional celebrado en Albarracín del 30 de junio al 2 de julio de 2005*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2007, ps. 59-93 (ps. 69-77).

¹¹⁰⁰³ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Art i societat a la València medieval*, Afers, Catarroja-Barcelona, 2011, ps. 246-247.

¹¹⁰⁰⁴ MOLINA FIGUERAS, Joan, Un emblema arturiano per Alfonso d'Aragona. Storia, mito e propaganda, dins *Bullettino dell'Istituto storico italino per il medio evo*, 114, Roma, 2012, ps. 241-269 (p. 243).

¹¹⁰⁰⁵ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Antología poética*, ed. a cura de J. Carlos LÓPEZ NIETO, Akal, Madrid, 2000, p. 303.

setial, representada amb el seient encés en flames, el cavaller elegit, Galeàs, l'únic que per la seua puresa aconseguiria realitzar l'empresa del Sant Graal.¹¹⁰⁰⁶ La profecia figura en el *Merlí* de Robert de Boron (1191-1212) i en *Lancelot en prose* (1215-1230). Precisament fou Alfons el Magnànim qui féu donació a la catedral de València del Sant Calze encara custodiat allí, que s'identifica amb el que havia usat Jesucrist en l'Última Cena, és a dir, amb el mitificat graal. Durant la guerra de conquesta de Nàpols (1435-1443), aquesta empresa fou usada amb profusió, ja que el tron napolità –disputadíssim durant segles– es considerava un tron reservat a monarques capaços d'emular la gesta de Galeàs. En febrer del 1442, quan el rei d'Aragó preparava l'assalt a la capital, ordenà construir als afores, a Pizzofalcone, una bastida o campament de fusta denominada el Siti Perillós: “en lo nostre camp del siti perillós” o “*in castris sedili periculosi*” emet i signà diversos documents.¹¹⁰⁰⁷ En l'entrada triomfal a Nàpols del 26 de febrer del 1443, figurava en el carro triomfal del rei un setial amb flames enceses representant el siti perillós, tal com apareix reproduït en relleu de marbre blanc en l'arc de triomf de Castel Nuovo: tant en el baix relleu central, en el carro de triomf, com en l'arnés d'un dels soldats dels grups de guerrers de l'intradós.¹¹⁰⁰⁸ El rei mateix posseïa arnesos de justar decorats amb aquest entreseny¹¹⁰⁰⁹ i altres objectes sumptuaris on el siti perillós venia lligat al mot *Virtut apurar no'm fretura sola*, per a expressar poc més o menys que no em defallirà la virtut fins que aconseguisca l'empresa que m'he proposat.¹¹⁰¹⁰

¹¹⁰⁰⁶ MASSIP, Francesc, De ritu social a espectacle del poder: l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.859-1.892 (ps. 1.861-1.862).

¹¹⁰⁰⁷ SENATORE, Francesco, La processione del 2 giugno nella Napoli aragonese e la cappella di S. Maria della Pace in Campovecchio, dins *Annali di storia moderna e contemporanea*, 16, Milà, 2010, ps. 343-361 (p. 357); CECI, Giuseppe, Pizzofalcone, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 1, Nàpols, 1892, ps. 60-62, 85-89, 105-109 i 129-133.

¹¹⁰⁰⁸ S'estén sobre la presència d'aquest símbol a Nàpols i al llarg del regnat, MOLINA FIGUERAS, J., Un emblema arturian..., *op. cit.*, al qual us remetem.

¹¹⁰⁰⁹ MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 28).

¹¹⁰¹⁰ Vegeu ALGARRA PARDO, Víctor Manuel, Espacios de poder. Pavimentos cerámicos y escritura en el Real de Valencia en época de Alfonso el Magnánimo, dins FALCÓN, Isabel (ed.), *Actes del XVè Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, Universitat de Saragossa, Saragossa, 1994, t. 1, vol. 3, ps. 269-289 (ps. 279-280); MASSIP, Francesc, De ritu social a espectacle del poder: l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística, dins *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-147 (ps. 141-142).

La resta d'empreses presents en la iconografia napolitana del regnat del Magnànim foren usades amb menor profusió. El *nodo* o *grop e nuus* és un nuc de cinc bagues, formant un pentàgon,¹¹⁰¹¹ que es documenta com a emblema del rei d'Aragó des del moment en què aquest és coronat rei de Nàpols (1443). Es tracta, segurament, d'una reinterpretació actualitzada del símbol de l'orde cavalleresc *du Saint-Esprit du Droit Desir*; conegut popularment com l'orde *du Noeud* o *del Nudo*, per l'empresa que el representava. Aquest orde l'havia instituït el 1352 Joana I de Nàpols, arran del seu segon matrimoni, contret amb Lluís de Tàrent.¹¹⁰¹² Renat d'Anjou havia sigut gran mestre de l'orde abans del 1443, i el Alfons el Magnànim i el seu successor Ferran ho foren després. Els Trastàmara, beneïts pel papa com a legítims hereus dels Anjou-Durazzo (Alfons era fill adoptiu de Joana II), estaven legitimats per a fer ús de la vella divisa. Les cinc bagues al·ludeixen als cinc ministeris o dons que Jesucrist ha adjudicat l'Església: contribuir a la unitat de l'església, edificar el creient, perfeccionar el germà, abastar la coneixença de Déu i obtenir el coneixement del pla de l'Altíssim. No obstant això, alguna font cronística l'associa al mític nuc del rei Salomó.¹¹⁰¹³

També a Nàpols proliferà per tapissos i canons un lema o ànima, *Guarden les forces*, que apareix en el còdex Vallardi del Louvre (els esborranys del Pisanello, 1448-1449),¹¹⁰¹⁴ i que potser al·ludeix a la prudència aplicada a la disciplina militar. En les portes de bronze del Castell Nou, executades pel 1475 per a commemorar la victòria de Troia sobre Jean d'Anjou (1462), apareixen emblemes d'Alfons I (les armes d'Aragó-Nàpols, el nuc angeví, el llibre obert, el siti perillós i la garba de mill), de Ferran I (la muntanya de diamants; l'ermini de l'orde *dell'Ermellino* amb la llegenda *Probanda*¹¹⁰¹⁵), alguns *putti* o infants *alla romana*, Màrsies fent sonar l'*aulos*, un xiquet

¹¹⁰¹¹ Aquesta sembla que fou la forma original d'un nuc que presenta múltiples variants formals, amb diferent nombre de bagues.

¹¹⁰¹² Vegeu MIRA, Eduard, Sor Isabel de Villena / Elionor d'Aragó-Anjou. Heràldica i intencionalitat comunicativa, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 759-796.

¹¹⁰¹³ DOMENGE MESQUIDA, Joan, La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l'*Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338 (p. 322).

¹¹⁰¹⁴ AINAUD DE LASARTE, Juan, Alfonso el Magnánimo y las artes plásticas de su tiempo; separata del *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955)*, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1959, p. 11.

¹¹⁰¹⁵ En referència a la banda que s'imposava als cavallers i als actes de virtut i valor en què s'havien de provar (ambivalència llatina: *pro banda / probanda*). Més endavant, s'adoptà el mot *Malo mori quam foedari*, és adir, 'Preferisc morir abans que embrutar-me'. L'ermini, la pell del qual es considerava la més luxosa, era tingut per un animal molt net; cosa que permetia establir una lectura moral del lema. Vegeu ESTEBAN LORENTE, Juan Francisco, Las divisas de los poderosos y la seducción intelectual, dins

amb una tralla a la mà cavalcant sobre un drac i –com un atavisme iconogràfic, dins un conjunt heteròclit– la cimera del drac alat dels reis d’Aragó.¹¹⁰¹⁶

Un símbol molt car a l’autor del *Curial*, però anecdòticament representat al Nàpols del Magnànim fou l’elefant, l’*orifany* dels trobadors provençals. L’any 1423, estant Alfons d’Aragó amb la reina Joana a Nàpols, s’hi celebrà una cavalcada al·legòrica on la figura central era un gran elefant amb un castell al damunt.¹¹⁰¹⁷ Segons Cristina Adesso, aquest animal representa la reialesa, la igualtat, la prudència i la magnanimitat, i està inspirat en els triomfs de l’antiga Roma.¹¹⁰¹⁸ L’elefant fou recordat pel marquès de Santillana en el seu panegíric poètic en llaor de Jordi de Sant Jordi (la *Coronación de mosén Jordi*, ca. 1430),¹¹⁰¹⁹ i recuperat per Renat d’Anjou, que l’any 1441 celebrà al Castell Nou una representació escènica on ell mateix era assimilat al prudent Escipió, i on Alfons d’Aragó era vist com un nou Anníbal, un bàrbar cartaginès cavalcant sobre un elefant: “astuto, disleale, seduttore dei popoli, devastatore della Campania.”¹¹⁰²⁰ En els bestiaris catalans, l’elefant és un animal poderós, símbol de fortalesa. Hi apareix també la llegenda de l’elefant que s’ha d’arrimar a un arbre per a poder dormir. Perquè, com no té juntures a les cames, si s’ajoca o es gita difícilment es pot alçar tot sol: requereix de la reunió de molts elefants al seu voltant que l’ajuden a alçar-se amb els seus crits: “que él, per los crits, s’esforça e leve’s”.¹¹⁰²¹ Segons les interpretacions morals del bestiari, la caiguda és per supèrbia; els crits, la paraula de Déu, i el fet d’alçar-se, la redempció de l’ànima. Aquesta llegenda inspirà la *Cançó de l’orifany* de Rigaut de Berbezilh que s’integra com un element estructurant en la trama

---

RUIZ, Margarita – CASASECA, Antonio – PANERA, F. Javier (eds.), *El poder de la imagen; la imagen del poder*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2013, ps. 63-92 (p. 72).

¹¹⁰¹⁶ SANTUCCI, Monique (coord.), *Le porte di Castel Nuovo. Il restauro*, Electa, Nàpols, 1997, ps. 14-15.

¹¹⁰¹⁷ MAXWELL SNYDER, Hope, «Un elefante grandissimo con lo castello sopra»: il trionfo aragonese del 1423, dins *Archivio storico italiano*, 50, Roma, 1992, ps. 847-875.

¹¹⁰¹⁸ ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca dell’Archivum romanicum”, 400), Florència, 2012, ps. 31-33.

¹¹⁰¹⁹ En el poema, un gran elefant amb un castell al damunt, com el contemplat per Jordi de Sant Jordi als carrers del Nàpols alfonsí, serveix de carroça a Venus, a la qual s’acosten Homer, Virgili i Lucà demanant-li una corona de llorer per al poeta valencià. La deessa ve precedida per un acompanyament de verges caçadores vestides d’espartanes: “Entre las quales / venía / a la parte de Levante / un poderoso elephante / que en somo de sí traía / un castillo bien obrado; / cómo era fabricado, / expressar non lo sabría. / Una dueña que vestía / paños de claro rubí / entre sus almenas vi; de quien por cierto diría / que la su philosomía / e forma non era humana, / nin de la regla prophana / de la terrestre baylía.” Vegeu LAPESA, Rafael, *La obra literaria del marquès de Santillana*, Ínsula, Madrid, 1957, p. 110; ÍDEM, Sobre la *Coronación de mossén Jordi de Sant Jordi*, Venus y los elefantes, dins *Estudis Romànics*, 10 (“Estudis de literatura catalana oferts a Jordi Rubió i Balaguer”, 1), Barcelona, 1962-1967, ps. 273-276.

¹¹⁰²⁰ Segons FENIELLO, Amedeo, Napoli al tempo di Renato d’Angiò, dins *Bullettino storico italiano per il Medioevo*, 112, 2010, ps. 273-295 (ps. 291-292).

¹¹⁰²¹ PANUNZIO, Saverio (ed.), *Bestiari*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 91), Barcelona, 1988, bestiari A, vol. 1, ps. 132-133.

narrativa de *Curial e Güelfa*.¹¹⁰²² No obstant això, és altament improbable que l'escriptor pensara en l'elefant napolità del 1423 com un element simbòlic a relacionar amb la cançó trobadoresca. Segurament, adopta el tema líric per la seua relació amb la “cayguda” i redempció de *Curial*, que s'opera, no per mitjà de les prèdiques religioses, sinó per l'aplicació als *estudis d'humanitat*. Segurament, influí en l'elecció del tema líric la personalitat del dedicatari de l'obra.

L'empresa personal més utilitzada per Ferran d'Aragó, duc de Calàbria (1443-1458) i rei de Nàpols (1458-1494) fou la divisa d'una presumpta muntanya de diamants acompanyada pel mot o lema *Naturae, non artis opus*.¹¹⁰²³ En les portes murals de Nàpols, el 1458 i poc després, es col·locà l'efigie del rei en relleu trotant en un cavall que duia brodada la divisa en els pitrals i la gualdrapa.¹¹⁰²⁴ El 1459, el poeta aragonés Juan de Tapia (o *Johan de Tàpies*), després d'alguns anys de caiguda en desgràcia, obtingué el favor de Ferran I amb una composició dedicada a la “montaña de diamantes, / que por vos ser defendida, amadores, / reys, príncipes, ynfantes, / por ti perderán la vida / con dolores”.¹¹⁰²⁵ Aquest panegíric ha orientat els estudiosos de l'art en la identificació iconogràfica de la divisa com un *mont de diamants*.¹¹⁰²⁶ L'encarregat de divulgar aquesta improvisada interpretació fou l'humanista Paolo Giovio.¹¹⁰²⁷

El mot *Naturae opus, non artis* ('Obra de la natura, no pas de l'art') sembla voler confutar enigmàticament una de les màximes més conegudes de Sèneca, de les *Epistolae morales ad Lucilium* (90,44):¹¹⁰²⁸ “*Non dat natura virtutem; ars est bonum fieri*”. És a dir: ‘No és la natura la que atorga la virtut; aconseguir el bé és un art’ i aquest art, segons Sèneca, només s'obtenia amb l’*“assidua exercitatione”* lectora. En realitat, el *motto* no s'inspira en Sèneca, sinó en una dels pocs clàssics de l'Antiguitat que gaudí de la predilecció de Ferran d'Aragó, fins al punt de fer-la traduir al

---

¹¹⁰²² Sobre aquesta composició i les seues posteriors reinterpretacions, vegeu MONSON, Don A., De la chanson par la ‘razo’ à la nouvelle : ‘Atressi cum l’orifanz’, de Rigaut de Barbezieux et ses commentaires narratifs médiévaux, dins *Medioevo romanzo*, 16, 1991, ps. 271-284.

¹¹⁰²³ BARRETO, Joana, La porte en bronze du Castelnuovo: naissance de la chronique monumentale, dins *Histoire de l'art. Architecture des temps modernes*, 54, París, 2004, ps. 123-138 (p. 127).

¹¹⁰²⁴ SANLLEHY GIRONA, Carles, marqués de Caldes de Montbui, *Los descendientes legitimados de Alfonso el Magnánimo en el trono de Nápoles*, Tipogr. de La hormiga de oro, Barcelona, 1951, ps. 30-31.

¹¹⁰²⁵ Citat per ROVIRA SOLER, José Carlos, Nuevos documentos para la biografía de Juan de Tapia, dins *Anales de literatura española*, 5, Alacant, 1986-1987, ps. 437-460 (p. 454).

¹¹⁰²⁶ BOASE, Roger, *The Troubadour Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l'espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trovadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981, p. 98.

¹¹⁰²⁷ ESTEBAN LORENTE, J. F., Las divisas de los poderosos..., p. 71.

¹¹⁰²⁸ Un llibre que no mancava en qualsevol col·lecció humanística, ni en la biblioteca d'Enyego d'Àvalos.

napolità.¹¹⁰²⁹ Ens referim a la *Naturalis historia* de Plini el Vell (Gai Plini Segon), un llibre que Alfons el Magnànim manà copiar pels anys 1454-1456 sota supervisió de l'hel·lenista Giorgio da Trebisonda.¹¹⁰³⁰ En aquesta extensa i variada obra, concretament en el llibre on tracta dels anells adornats amb gemmes i pedres precioses (ll. XXXVII, cap. 1), el naturalista romà parla de la possessió d'una prodigiosa àgata o *achaté* on la naturalesa havia tallat, sense intervenció de cap artífex, el cor de les 9 Muses dirigides per Apol·lo tocant la cítara. El text recorda l'anell de sardònica del tirà Polícrates Sami, que es podia contemplar a Roma i, a continuació, celebra la fama de la joia de Pirrus d'Epir (recorrem a la traducció de Jerónimo de Huerta, de ca. 1629):¹¹⁰³¹ “Después deste anillo, tiene real fama aquella piedra preciosa de Pirrho, aquel que hizo guerra contra los romanos, porque se dize que tuvo un achaté en que se vían las nueve Musas y Apolo con su cítara en la mano, no hecho port arte, pero discurriendo naturalmente las manchas, de tal manera que cada musa tenía su propia insignia.” El text llatí diu (el subratllat és nostre): “*Post hunc anulum regis alterius in fama est gemma, Pyrrhi illius, qui adversus Romanos bellum gessit. namque habuisse dicitur achaten, in qua novem Musae et Apollo citharam tenens spectarentur, non arte, sed naturae sponte ita discurrentibus maculis, ut Musis quoque singulis sua redderentur insignia.*”

Com s'observa, no es tracta d'una muntanya de diamants, sinó d'una enigmàtica *muntanya d'àgata*, que remet a la figura clàssica de Pirrus, al seu prodigiós anell i al mite escultòric d'Apol·lo Musagetes i les nou Muses. Són dos els elements, doncs, que connecten amb l'esperit de *Curial e Güelfa*. En primer lloc, l'exaltació del rei Pirrus d'Epir, un heroi de l'Antiguitat clàssica que pot considerar-se l'antecedent d'Alfons el Magnànim, el rei que vingué d'enllà la mar per a conquerir el sud de la Península Itàlica, inclosa Partènope / Nàpols.¹¹⁰³² En segon lloc, perquè el motiu escultòric de

¹¹⁰²⁹ Al seu bibliotecari Giovanni Brancati, l'any 1473. Vegeu GENTILE, Salvatore (ed.), *Caio Plinio Secondo. La storia naturale [libri I-XI] tradotta in “napoletano misto” da Giovanni Brancati*, 3 vol., Nàpols, 1974; BARBATO, Marcello, *Plinio il Vecchio volgarizzato da Landino e da Brancati*, dins GUALDO, R. (ed.), *Le parole della scienza. Scritture e tecniche scientifiche in volgare (secoli XIII-XIV). Atti del Convegno (Lecce, 16-18 aprile 1999)*, Congedo, Galatina, 2001, ps. 187-227; ÍDEM, Prefazione, dins PLINI EL VELL, *Il libro VIII del Plinio napoletano di Giovanni Brancati*, Liguori, Nàpols, 2001.

¹¹⁰³⁰ MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d'Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307 (p. 292).

¹¹⁰³¹ PLINIO Segundo, Cayo, *Historia natural*, trad. de Francisco HERNÁNDEZ i Jerónimo de HUERTA, Visor Libros – Universidad Nacional de México, Ciutat de Mèxic, 1999 (2a.; 1a., 1998), p. 1.125.

¹¹⁰³² Pirrus d'Epir (318-272 aC) fou el protagonista de les Guerres Pírriques (280-274 aC). Aliat amb els grecs de la Magna Grècia, s'enfrontà a la República Romana i ocupà el territori que es correspongué segles després amb el regne napolità. La desfeta de Benevento (274 aC) l'obligà a tornar-se'n a Grècia.

l'anell de Pirrus coincideix amb la imatge, tan cara a l'escriptor del *Curial*, del déu Apol·lo inventor de la música dirigint el cor de les Muses. L'anònim enumera, entre els exemples a seguir pel dedicatari del llibre, els d'"Alexandre, Cèsar, Aníbal, Pirro o Cipió" (*CeG* III.0). La vida de Pirrus, que diu haver llegit, l'hauria poguda seguir a través de les obres de Justí o de Plutarc, que no faltaven en la biblioteca reial napolitana, ni en la del gran camarlenc Enyego d'Àvalos, amic del jove Pirro del Balzo. El nom de fonts d'aquest noble posa de manifest que l'heroi antic era conegut i admirat per una part –la més culta– del *baronaggio* proaragonés. El *mund d'àngates* o *mundanya d'àngata* de Ferran d'Aragó podria considerar-se un indicador més a tenir en compte, dels que ajuden a proposar-lo com a dedicatari de la novel·la cavalleresca catalana.¹¹⁰³³

Hi ha, a més, un altre interessant punt de connexió entre l'empresa de Ferran d'Aragó i les fonts erudites a les què recorria regularment l'autor de *Curial e Güelfa*. En el comentari que fa Benvenuto da Imola del cant I del *Paradís* de la *Divina Comèdia*, s'explica com és el Parnàs; la diferència entre Bacus, deu de ciència, i Apol·lo, déu de sapiència; l'associació entre Apol·lo-Febus i el Sol, els raigs del qual comuniquen al·legòricament la sapiència a l'home; la sacralitat dels llores consagrats a aquest déu i el significat de la corona de llorer, etc. Totes aquestes explicacions erudites i mitogràfiques influeixen directament en el passatge oníric del Parnàs, on Curial rep la sapiència d'Apol·lo i és coronat de llorer com un gran orador i poeta. Benvenuto, parlant d'aquesta acció benèfica i sobrenatural d'Apol·lo sobre els intel·lectes humans, posa d'exemple el cas de Pirrus d'Epir, que, segons Plini, es posava l'anell per a fer que Apol·lo-Sol li "comunicara" la seua sapiència, com fa el mateix déu amb Curial. Llegim Da Imola (*Parad.* I, vv. 13-15): "*Pharetra vero est vis et virtus radiorum solis, quos tanquam iacula mittit et omnia penetrat; unde ad habendam sapientiam rex Pyrrhus, ut scribit Plinius, gestabat in digito achatem lapidem in quo mirabiliter erant sculptae novem musae et Apollo deus sapientiae in manu tenens citharam.*"¹¹⁰³⁴ La imatge té una clara relació amb una de les medalles del Pisanello dedicades al rei Alfons (Nàpols, 1449, sota mecenatge d'Enyego d'Àvalos), on apareix el casc d'Apol·lo solar amb els raigs que il·lumien un llibre on està escrit *Vir sapiens dominabitur astris*, és a dir, 'L'home savi domina el seu destí'.¹¹⁰³⁵ Que l'autor del *Curial*, el gran camarlenc

¹¹⁰³³ Us remetem, sobre aquesta qüestió, al capítol II.4.6.

¹¹⁰³⁴ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹¹⁰³⁵ Vegeu el capítol I.3.4.

D'Ávalos s'interessaren per aquestes idees, i que aquestes idees aparegueren plasmades després en les empreses d'Alfons I i Ferran I, fa pensar de nou en D'Ávalos com un possible candidat a autor de la novel·la, i com el duc de Calàbria, com el perfecte dedicatari (val a dir que més “fingit” o autojustificatiu, que no real o previst): un príncep no molt donat a *l'art* de l'estudi, però dotat en canvi per *la natura* d'una personalitat suficient per a succeir dignament el pare en el tron. Si la força de la natura havia sigut capaç d'esculpir sobre la pedra d'àngata una obra d'art tan minúscula com meravellosa, superior al que mai podria realitzar qualsevol artista, també seria capaç d'infondre en la persona del rei el talent requerit per a regnar.

Notem en conclusió que l'autor del *Curial*, si escriu a Nàpols durant el regnat d'Alfons el Magnànim –com és de presumir–, evita absolutament al·ludir al més mínim detall que recorde la col·lecció d'empreses gòtiques o velles del rei. Segurament, per tal d'innovar (com innovà també el Pisanello amb les medalles del 1449, de les quals foren esborrats tots els vells símbols per a crear-ne de nous) o, més probablement, per a buscar una emblemàtica de caràcter *moralisée* que s'ajustara a la personalitat del dedicatari. A banda estarien, és clar, les suggerents coincidències temàtiques entre els passatges més al·legòrics i poètics de la novel·la, i l'empresa personal del nou Pirrus del segle XV: el fundador d'un *Regnum Neapolitanum* separat de la Corona d'Aragó (amb personalitat i dinastia pròpies) al sud d'Itàlia, a l'antiga Magna Grècia.

Sant Jordi i l'exaltació del casal reial d'Aragó

El màrtir de Capadòcia, idealitzat en l'edat mitjana europea com el *miles Christi* per antonomàsia, el cavaller que s'enfronta al drac per a salvar la princesa, apareix i reapareix –com un referent iconogràfic ineludible– al llarg de les pàgines de *Curial e Güelfa*. Quan els cavallers catalans del torneig del Montferrat desafien Boca de Far i companyia, ho fan “en nom de Déu e de monsenyor sant Jordi” (*CeG* I.36). A continuació, proposen a Curial “fer paraments blanchs ab creus de Sent Jordi, sots invocació del qual és fundat l'orde de nostra cavalleria” (*CeG* I.36). La Güelfa pregunta a Melchior de Pando quins paraments durà Curial, i aquest li respon que “blanchs ab creus de sant Jordi, tals com los altres companyons” (*CeG* I.38). La senyora de Milà i l'abadessa pinten una alcandora de la primera, “axí per los pits com per les espatles, de alt a baix, creus de sant Jordi, e semblantment per les mànegues”, a fi que Curial la

porte de sobrevesta en el camp de lliça (*ibídem*). Curial entra en combat contra Boca de Far “e cridant ‘sant Jordi’ corre contra Boca de Far” (*CeG* I.43).

Si ja és caprici que un llombard *adoptat* pel catalans cride amb ells per sant Jordi, quan el duc de Borgonya concorre al torneig de Melú (*CeG* II.50 i ss.), ho fa acompanyat pels senyor de Sant Jordi (que lluiria creu roja sobre blanc en els paraments) i de Bergues (que usava els pals de gules sobre camper d’or, armes coincidents amb les del casal d’Aragó). Més avant, el rei de França assigna “lo dia de Sant Jordi” a Curial i Sanglier perquè s’enfronten en batalla (*CeG* II.80). Quan la Güelfa s’assabenta, “féu fer una image de sant Jordi, e cada dia hoya tres misses, totes dites a loor de dit sant” (*CeG* II.88). Quan Curial i l’aragonés Aznar d’Atrossillo s’enfronten al Sanglier i Guillaumes de la Tor, “les sues cotes d’armes eren blanques, ab creus de sant Jordi” (*CeG* II.100). La presència del sant asiàtic en el llibre II és sobretot de caràcter emblemàtic; en cap cas participa del plànol narratiu sobrenatural.

El sant ja no reapareix fins que Curial s’enfronta als turcs. El cavaller llombard “jurà per sant Jordi que, si lo turch altre jorn exia, ell lo combatria.” A la nit següent, “mossèn sant Jordi se mostrà a Curial” en somnis i li promet ajuda en el combat contra el campió turc Critxí: “Ve segur a la batalla, e aporta aquesta creu mia als teus pits, car tu seràs vencedor.” Li promet la victòria contra qualsevol infidel, però no contra cristians. “Curial, desaparegut mossèn sant Jordi, se despertà, e trobà’s un petit escut blanch als pits, ab una creu vermella que paria sanch qui brullàs.” La féu cosir en el seu jupó “e hach d’aquí avant tanta devoció e tanta confiança en sent Jordi”, que afrontà amb valentia qualsevol desafiament (*CeG* III.85). Quan es produeix la batalla contra els turcs, Curial invoca el sant cavaller i venç: “cridant un gran crit: ‘Mossenyor sant Jordi! Ara és temps que ·ns enviets vostre socors.’” (*CeG* III.91).¹¹⁰³⁶ Tanmateix, el sant no s’hi apareix per a res, ni se l’hi espera. L’únic artífex de la victòria és Curial, que aprofita per a demostrar allò que ha après en l’estudi de la “disciplina militar”. El cavaller llombard, és cert que somnia amb ell; però quan l’invoca davant els seus homes a l’hora de la veritat, sant Jordi ni respon, ni apareix, ni se l’esmenta ja més. Sembla que l’escriptor vulla parodiar les aparicions providencials que contenen les cròniques

---

¹¹⁰³⁶ Com s’observa, el sant vencedor del Drac és molt present en el *Curial*. Resulta absurd atribuir la seua presència a una improvisació de l’autor “quan defalleix la creativitat heràldica”, frase de BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 81) que no mereix més comentari.

medievals, però que no tenen cabuda en una llibre com el seu. Ell fa bandera de la versemblança, i separa molt bé l'esfera del real del plànol mitològic.

La iconografia de sant Jordi i la seua heràldica de la creu plena de gules en camper blanc (que són també les armes heràldiques del Galeàs de la matèria de Bretanya: “d'argent à la croix de gueules”¹¹⁰³⁷) proliferaren per tota Europa en l'edat mitjana. D'altra banda, la consideració del màrtir capadocià com a protector del casal d'Aragó era ja un tòpic literari en el segle XV. Així les coses, en el *Jehan de Saintré* d'Antoine de la Sale (ca. 1456), els catalans i aragonesos, súbdits del rei d'Aragó, juren i arenguen per sant Jordi, entre altres tòpics pintorescos, com ara ballar danses moresques o mostrar reticència a besar-se en públic.¹¹⁰³⁸ Aquest conjunt de costums els recull l'autor perquè són coneguts per l'auditori cortesà al qual s'adreça. Ara bé, en la mateixa novel·la, els anglesos també criden per sant Jordi quan entren el combat,¹¹⁰³⁹ perquè el lector coneix també que el màrtir de Capadòcia és el sant intercessor d'Anglaterra, Gènova, la Llombardia, Albània i altres països. D'altra banda, en el segle XV, sant Jordi podia considerar-se el sant cavaller per excel·lència, amb el qual difícilment podien competir ja sant Martí de Tours o sant Maurici. Ell era el patró de l'entera cavalleria europea. Quan el rei d'Aragó adobava un nou cavaller, ja en el segle XIV, li cenyia l'espasa i li calçava els esperons. A continuació, desembeinava la seua espasa; colpejava suaument amb ella, en pla, el muscle del novell *miles*, i pronunciava la frase ritual “Déus e sent Jordi te faça bon cavaller!”¹¹⁰⁴⁰ Els millors cavallers servien de models per als artistes a l'hora de representar el sant. Tal era el cas del noble corsari Jaume de Vilaragut (el principal inspirador del *Tirant lo Blanc*), que, segons el testimoni epistolar d'un comte d'Oliva, els pintors feien pujar en un cavall blanc, a València, quan volien pintar algun retaule de sant Jordi.¹¹⁰⁴¹ No obstant aquestes generalitats, coetànies al moment d'escriptura del *Curial*, l'atenció particular que rep el sant en la novel·la (devoció, indumentària, simbologia) demana un excurs explicatiu

---

¹¹⁰³⁷ PASTOREAU, Michel, *Armorial des chevaliers de la Table Ronde*, Le Léopard d'or, París, 1983, p. 67.

¹¹⁰³⁸ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, ps. 102-130.

¹¹⁰³⁹ *Ibidem*, ps. 176-179.

¹¹⁰⁴⁰ ASSAM, Bernabé, *Tractat de cavalleria*, Manuscrit de la Biblioteca Nacional de Catalunya, Ms. 46, f. 56v; citat per RIQUER, Martí de, *Vida i aventures de don Pero Maça*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 44.

¹¹⁰⁴¹ Vegeu SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 2, ps. 781-783.

sobre els antecedents i característiques del culte georgià en l'àmbit d'escriptura: tant a la Corona d'Aragó en general com al regne de Nàpols en particular.

Sant Jordi, martiritzat a l'Àsia Menor el 303, començà a rebre culte quan el santuari pagà de Delfos es consagrà al seu nom en el segle VI. A les Gàl·lies començà a penetrar la veneració georgiana ja en el mateix segle VI. A la Península Ibèrica era un màrtir del tot desconegut abans del segle XIII, si exceptuen algunes anecdòtiques esglésies i capelles. Apareix per primera vegada en textos litúrgics del Bierzo del segle VII, però l'antropònim *Jordi* no comença a ser comú fins els segles X-XI. L'abat Oliva consagra una capella del monestir de Ripoll al màrtir de Capadòcia (1032) i, a partir d'aleshores, se li consagren altres esglésies i capelles: una capella de la Seu d'Urgell (ca. 1040-1045), i sengles esglésies a Lloberes (terme del castell de Gaià, el Bages, Catalunya, 1053),¹¹⁰⁴² Santurtxi (al País Basc, documentada el 1054), Montsó (Aragó, 1090) i les Boqueres (prop d'Oscà, Aragó, 1090).¹¹⁰⁴³ Ara bé, cal entendre que totes aquestes mencions són excepcions molt puntuals al mancaça general d'interés sant Jordi a la Corona d'Aragó amb anterioritat al segle XIII.

L'aparició del sant en la batalla d'Alcodar (Aragó, 1096), tan arrelada en l'enciclopedisme patriòtic aragonés, és un invent cronístic del segle XIV.¹¹⁰⁴⁴ A la Catalunya romànica, la de sant Jordi era un advocació ben desconeguda. Durant la Renaixença romàntica del segle XIX la popularitat nacional adquirida al país pel sant contrastava amb la sorpresa dels estudiosos –com els autors d'*Ensenyes nacionals de Catalunya* (1936)– quan comprovaven la pràctica inexistència d'ermites o esglésies medievals a ell dedicades.¹¹⁰⁴⁵ Amb anterioritat al segle XV, el patró de Catalunya i dels catalans era sant Martí de Tours (el mateix intercessor del regne de França), com es demostra per la proliferació de topònims, ermites, esglésies i capelles medievals

---

¹¹⁰⁴² BARAUT, Cebrià, Els orígens del culte de sant Jordi a Catalunya i al bisbat d'Urgell, abans del segle XII, dins BUSQUETS, Joan – MARTINELL, Maria (eds.), *Fe i teologia en la història. Estudis en honor del prof. dr. Evangelista Vilanova*, Facultat de Teologia de Catalunya – Istituto de Scienze Religiose (Bolonya) – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 137-142.

¹¹⁰⁴³ MARCO, Francisco – REDONDO, Guillermo – MONTANER, Alberto, *El señor san Jorge, patrón de Aragón*, Caja de Ahorros La Inmaculada de Aragón, Saragossa, 1999.

¹¹⁰⁴⁴ CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Leyenda, culto y patronazgo en Aragón del señor San Jorge, mártir y caballero, dins *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 19-20, Saragossa, 1966-1967, ps. 7-22 (p. 14).

¹¹⁰⁴⁵ DOMÈNECH MONTANER, Lluís – DOMÈNECH ROURA, Fèlix, *Ensenyes nacionals de Catalunya*, Costa Brava, Barcelona, 1936, p. 55.

catalanes dedicades al seu culte.¹¹⁰⁴⁶ Només a la comarca de la Cerdanya hi havia una dotzena de temples consagrats a sant Martí, la majoria, dels segles X i XI.¹¹⁰⁴⁷

Fou l'aparició del sant en la presa d'Antiòquia per Godefroy de Bouillon (1098) la que contribuï a difondre per l'Europa del segle XII el culte al màrtir oriental; una difusió que, a partir d'aleshores, aniria lligada a l'emblemàtica de la cavalleria. La *Legenda aurea* de la Iacopo da Varazze (ca. 1260), la col·lecció hagiogràfica més divulgada del seu temps, popularitzà la imatge del sant cavaller, *miles Christi*, que s'enfronta amb el drac demoníac.¹¹⁰⁴⁸ Aquest “renovat” sant Jordi –que no té res a veure amb les anecdòtiques esglesietes del segle XI¹¹⁰⁴⁹– és el que arriba a la Corona d'Aragó amb força el 1201, quan es constitueix al *desert* d'Alfama, prop de Tortosa (en la frontera contra l'Islam), el primer priorat de l'Orde Militar de Sant Jordi d'Alfama.¹¹⁰⁵⁰ Aquesta data sí que es pot considerar com el punt d'inici de la difusió d'una devoció per sant Jordi de tall cavalleresc i molt unida a la monarquia catalànica.

En la crònica de Jaume I (ca. 1270), sant Jordi s'apareix el 1229 i ajuda el rei a conquerir de mans de l'Islam la Ciutat de Mallorca.¹¹⁰⁵¹ No intervé, en canvi, en el setge i presa de València. Encara que retaules gòtics apareix un sant Jordi antiislàmic combatent al costat de Jaume I el Conqueridor a la batalla del Puig (1237), que li obrí les portes de València, la llegenda és una invenció cronística del segle XIV, de la *Crònica dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona* (d'abans del 1359).¹¹⁰⁵² No obstant això, consta que el 9 d'octubre del 1238, quan Jaume I presidí la consagració de la mesquita aljama de València com a catedral cristiana, fou instituïda allí una capella de Sant Jordi; el 1250 se n'establí una altra a l'església de Sant Andreu, que esdevingué

---

¹¹⁰⁴⁶ RIBAS GARRIGA, Rosa, *Culte i iconografia de Sant Martí a Catalunya: una proposta didàctica*, Claret, Barcelona, 2006, p. 42.

¹¹⁰⁴⁷ *Ibidem*, p. 82.

¹¹⁰⁴⁸ NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, Héroes, tumbas y santos. La conquista en las devociones de la Valencia medieval, dins *Sàitabi*, 46, València, 1996, ps. 293-320; reed. dins NAVARRO VIZCAÍNO, Rafael, *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, Ajuntament de València, 2003, ps. 47-68 (ps. 65-66).

¹¹⁰⁴⁹ Malgrat l'interés dels erudits “catalanistes” i “aragonesistes”, que competeixen a veure quina és l'església més antiga, i si el culte arrelà abans a Catalunya o a l'Aragó... Un bon exemple de la mitificació del sant pel nacionalisme català (que barreja història, llegenda i sentiments identitaris) són les obres de divulgació que, prosseguint amb la tradició del nacionalisme romàntic, solen eixir al mercat. Per exemple, la d'un excel·lent divulgador, com és CINGOLANI, Stefano M., *Sant Jordi. Una llegenda mil·lenària*, Editorial Base, Barcelona, 2014.

¹¹⁰⁵⁰ JAVIERRE MUR, Aurea, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946, ps. 17-19.

¹¹⁰⁵¹ CANELLAS LÓPEZ, A., *Leyenda, culto y patronazgo...*, p. 17.

¹¹⁰⁵² RUBIO VELA, Agustín, *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2012, vol. 2, ps. 117-118.

molt popular. Constata Higini Anglès, després de comentar aquest fet, que, al principat de Catalunya, “a l’inrevés d’altres països” de la Corona d’Aragó, “la devoció no arribà al cor del poble fins el segle XVII.”¹¹⁰⁵³ El 1243 es fundà una església de Sant Jordi a Osca i el 1263 una confraria a Terol. Cap a la fi de segle, el culte s’havia popularitzat a Aragó. L’any 1281, per primera vegada, el rei Pere el Gran incorpora al seu segell major un escut amb la creu llisa de sant Jordi i quatre caps de sarraí negre, que amb posterioritat formarà part de l’heràldica privativa del reialme d’Aragó.¹¹⁰⁵⁴ L’any 1290, el seu successor, Alfons III el Liberal, quartejà també els pals de gules d’Aragó amb al creu i els negres.¹¹⁰⁵⁵

Al voltant del 1300 es documenten temples de Sant Jordi en viles valencianes com Sogorb, Alcoi i Banyeres de Mariola, i pel 1304, una confraria de catalans i aragonesos de Múrcia consagrada a dit sant.¹¹⁰⁵⁶ Muntaner testimonia que, pel 1305, els almogàvers catalanoaragonesos de Grècia cridaven per sant Jordi i usaven un segell amb l’efígie del sant.¹¹⁰⁵⁷ El 1324 es fundà una esglésieta dedicada a Santa Maria i Sant Jordi al costat del temple parroquial del Salvador, a València.¹¹⁰⁵⁸ El I Centenari de la Conquesta del regne (1338) reviscolà el culte georgià al regne de València i sorgí el mite de la batalla del Puig.¹¹⁰⁵⁹ Des del 1238, cada 22 de gener, se celebrava a la capital la festa i processó de Sant Vicent Màrtir (22 de gener); des del 1338, la de Sant Dionís o *Donís* (9 d’octubre), i des del 1340, les del Corpus Christi, l’Àngel Custodi del regne i la Puríssima. El 23 d’abril del 1341 se celebrà la primera processó general de Sant Jordi, que fou declarat patró de València el 17 d’abril del 1343, per tal que “en cascun anys, perpetuament, la festa del benaventurat sant Jordi, cavaller de Déu, sia colta e celebrada solemniament.” A partir d’aleshores, se celebrarien tres grans festes de caràcter

---

¹¹⁰⁵³ ANGLÉS, Higini, L’Orde de Sant Jordi durant els segles XIII-XIV i la devoció dels reis d’Aragó al sant cavaller, dins *Miscel·lània Fontserè*, Gustavo Gili, Barcelona, 1961, ps. 41-64 (p. 44).

¹¹⁰⁵⁴ ANGUERA, Pere, Sant Jordi, patró de Catalunya, dins *Estudis d’història agrària*, 17, Barcelona, 2004, ps. 67-76 (p. 68).

¹¹⁰⁵⁵ BOSCH, Siegfried, Sant Jordi en la cavalleria catalana, dins *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any 46, núm. 492, Barcelona, maig 1936, ps. 172-182 (p. 175); CANELLAS LÓPEZ, A., *Leyenda, culto y patronazgo...*, p. 15.

¹¹⁰⁵⁶ ANGLÉS, H., L’Orde de Sant Jordi..., p. 44.

¹¹⁰⁵⁷ BOSCH, S., Sant Jordi en la cavalleria..., p. 175.

¹¹⁰⁵⁸ BOIX, Vicente, *Valencia histórica y topográfica. Relación de sus calles, plazas y puertas; origen de sus nombres; hechos célebres ocurridos en ellas y demás noticias relativas a la capital*, J. Rius Editor, València, 1862, p. 358; ORELLANA, Marcos Antonio de, *Valencia antigua y moderna*, a cura de C. CORBÍ, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1923-1924, vol. 1, ps. 163-164.

¹¹⁰⁵⁹ QUEROL ROSO, Luis, *Las milicias valencianas desde el siglo XIII al XV. Contribución al estudio de la organización militar del antiguo Reino de Valencia*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1935, p. 81.

general o extraordinari a la ciutat: la de sant Vicent màrtir (22 de gener), la de sant Jordi (23 d'abril) i la de sant Dionís (9 d'octubre).¹¹⁰⁶⁰

Pere IV el Cerimoniós, que lluïa paraments de sant Jordi, impulsà molt la devoció al sant de l'Àsia Menor. Instituí al palau reial de l'Alfajería de Saragossa un oratori georgià (1344) i projectà la portada des de Grècia (1354) del cap del sant –no aconseguit, finalment¹¹⁰⁶¹– per a lliurar-lo als “cavallers de l'Orde de Sant Jordi.” Fundà un orde cavalleresc georgià ell mateix a València (maig del 1353) amb el repartiment de quaranta-tres mantells de draps blancs de Brusel·les adornats amb creus fetes de vetes de seda vermella.¹¹⁰⁶² En els capítols fundacionals es precisava que “la vestidura sia mantell e drap blanc amb la creu vermella en la part d'enant.”¹¹⁰⁶³ Segons un inventari del 1356, el rei Pere posseïa tres reliquiars del sant: un amb un braç, altre amb un os del muscle i el tercer, amb una falange. Aquest últim l'envià als cavallers de l'Orde de Sant Jordi de València, el 1373, en un reliquiari d'argent: “Nós, per devoció que havem a mossenyor Sent Jordi, et per honrar la ciutat de València et la gran festa que dita ciutat fa del dia de monssenyor sent Jordi, havem donat a la dita ciutat e a l'Orde de la Cavalleria de mossenyor Sent Jordi, ·I· os dels dits de la mà de mossenyor sent Jordi ab son reliquiari d'argent que n'havem fet fer.”¹¹⁰⁶⁴ Per a la guerra contra Castella, iniciada el 1356, el rei havia manat fer senyeres amb la creu de sant Jordi.¹¹⁰⁶⁵ El monarca, en una lletra del 1365, recordava que la seua devoció per sant Jordi es remuntava als anys d'infantesa: “*ab infanti etate*”.¹¹⁰⁶⁶ Aquell any, el 3 de juny, instituí per privilegi una companyia permanent de milícies urbanes de València, el “Centenar del gloriós sant Jordi” –popularment coneguda com el Centenar de la Ploma–, que havien de portar per divisa la creu del sant en la sobrevesta i fer ús del lema dels Salms de David “*In te, Domine, speravi, non confundar*”.¹¹⁰⁶⁷ Inicialment, constituïen dita milícia 100 infants de ballesteria, però el 1391 s'hi incorporaren 100 homes d'armes a cavall, per a custodiar la Senyera Reial de la Ciutat. Les ordinacions s'aprovaren aquest any i

¹¹⁰⁶⁰ ANGLÉS, H., L'Orde de Sant Jordi..., p. 46; NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, Tiempo de fiesta. La formación del calendario festivo valenciano, dins *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, Ajuntament de València, 2003, ps. 19-46 (p. 23).

¹¹⁰⁶¹ Vegeu BAYDAL SALA, Vicent, Santa Tecla, San Jorge y Santa Bárbara: Los monarcas de la Corona de Aragón a la búsqueda de reliquias en Oriente (siglos XIV-XV), dins *Anaquel de Estudios Árabes*, 21, Madrid, 2010, ps. 153-162 (p. 158).

¹¹⁰⁶² ANGLÉS, H., L'Orde de Sant Jordi..., p. 47.

¹¹⁰⁶³ SEVILLANO COLOM, Francesc, *El 'Centenar de la Ploma' de la ciutat de València (1365-1711)*, Rafael Dalmau, València, 1966, p. 18.

¹¹⁰⁶⁴ Citat per ANGLÉS, H., L'Orde de Sant Jordi..., p. 52.

¹¹⁰⁶⁵ MARCO, F. – REDONDO, G. – MONTANER, A., *El señor san Jorge...*, op. cit.

¹¹⁰⁶⁶ ANGLÉS, H., L'Orde de Sant Jordi..., ps. 46-47.

¹¹⁰⁶⁷ SEVILLANO COLOM, F., *El 'Centenar de la Ploma'...*, ps. 10-15, 55 i 59-60.

contemplaven la celebració d'almenys dues desfilades anuals: el 23 d'abril i el 9 d'octubre.¹¹⁰⁶⁸ La seu d'aquella confraria era la desapareguda església de Sant Jordi, en la plaça del mateix nom (actual pl. de Rodrigo Botet), decorada poc després amb l'*opus maior* del gòtic internacional a la Corona d'Aragó: el *Retaule del Centenar de la Ploma*, de Miquel Alcanyís i Marçal de Sax (ca. 1400), custodiat al Victoria & Albert Museum de Londres, on es representen Jaume I i sant Jordi a la batalla del Puig (1237).¹¹⁰⁶⁹

L'any 1370 es fundaren sengles confraries georgianes a València i Barcelona,¹¹⁰⁷⁰ els anys 1380 i 1386, respectivament, sengles confraries de cavallers i ciutadans a Tortosa.¹¹⁰⁷¹ El 8 de setembre del 1373, Pere el Cerimoniós obtingué del papa Gregori XI l'aprovació de les ordinacions de l'Orde de Sant Jordi (fins aleshores acceptades només pel bisbe valentí) i una butlla que fixava com a hàbit i senyal per als cavallers "*cruces rubeas in capis et mantellis albis, secum deferant ante pectus.*"¹¹⁰⁷² El 1377 la reina Elionor de Xipre portà l'altre braç del sant,¹¹⁰⁷³ venerat al Palau Reial Major de Barcelona fins a la dècada del 1420, quan Alfons el Magnànim se l'emportà a la Seu de València.¹¹⁰⁷⁴ En relació amb això, el rei havia acceptat (1378) el benifet de sant Jordi instituït en la capella de dit palau barceloní.¹¹⁰⁷⁵ Joan I el Caçador, que instituï unes ordinacions per a l'Orde de Sant Jordi d'Alfama el 1388,¹¹⁰⁷⁶ i Martí I l'Humà, foren devots del màrtir oriental. Per la seua banda, la Ciutat de Barcelona adoptà el "senyal de sant Jordi" per a les seues milícies urbanes el 1395, a imitació de València.¹¹⁰⁷⁷

---

¹¹⁰⁶⁸ NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, La milicia de la ciudad en la Valencia medieval, dins *Clío & Crimen*, 3, Durango (Biscaia), 2006, ps. 305-332 (ps. 313-314 i 316).

¹¹⁰⁶⁹ KAUFFMANN, Claus M., The altar-piece of Saint George from Valencia, dins *Victoria Albert Museum Yearbook*, Londres, 1970, vol. 2, ps. 65-100; HÉRIARD-DUBREUIL, Mathieu, *Valencia y el gòtic internacional*, trad. a l'espanyol per Angela-Petra SALAS i Carlos SOLER D'HYVER, Institució Alfons el Magnànim, València, 1987; MIQUEL JUAN, Matilde, El gòtic internacional en la ciudad de Valencia. El retablo de San Jorge del Centenar de la Ploma, dins *Goya. Revista de arte*, 336, Madrid, 2011, ps. 191-213.

¹¹⁰⁷⁰ RUBIO VELA, Agustín, *El patriciat i la nació...*, vol. 2, ps. 117-118; BOSCH, S., Sant Jordi en la cavalleria..., p. 175.

¹¹⁰⁷¹ BOSCH, S., Sant Jordi en la cavalleria..., p. 175; ANGLÉS, H., L'Orde de Sant Jordi..., ps. 56.

¹¹⁰⁷² ANGLÉS, H., L'Orde de Sant Jordi..., ps. 50-51.

¹¹⁰⁷³ BAYDAL SALA, V., Santa Tecla, San Jorge..., p. 158.

¹¹⁰⁷⁴ CANELLAS LÓPEZ, A., Leyenda, culto y patronazgo..., p. 19.

¹¹⁰⁷⁵ ANGLÉS, H., L'Orde de Sant Jordi..., ps. 55-56. Per a celebrar-ho, es traslladà processionalment la relíquia del Palau Menor, on es trobava provisionalment, al Major.

¹¹⁰⁷⁶ OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cerámica morisca, n.º. III. Las divisas del rey en los pavimentos de 'obra de Manises' del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909, p. 61.

¹¹⁰⁷⁷ ANGUERA, P., Sant Jordi, patró de Catalunya..., ps. 68-69.

Martí, considerava, segons un escrit del 1399, que “lo dit mossènyer sant Jordi és cap, intercessor de la casada de Aragó.”¹¹⁰⁷⁸ Per això, ja el 1393, havia volgut reemprendre la cerca del cap de sant Jordi, quan s’assabentà que el rei d’Anglaterra volia adquirir-lo als seus custodis de l’illa grega d’Egina. Cap dels dos monarques ho aconseguí: la santa testa acabà anys en poder dels venecians, que se l’emportaren a San Giorgio il Maggiore de Venècia el 1462.¹¹⁰⁷⁹ El mateix rei Martí propicià que es fusionaren, l’any 1399, la valenciana Orde Militar de Santa Maria de Montesa (fundada el 1317)¹¹⁰⁸⁰ i la tortosina de Sant Jordi d’Alfama (la del 1201), sota la comandància d’un “humil mestre de la casa de Santa Maria de Muntesa (de l’Orde de Calatrava) e de la cavalleria del Benaventurat Sent Jordi”, que era portador del penó del sant en els fets d’armes del rei. El rei havia reclamat aleshores al papa de Roma la cessió del vertader “penó de monssenyor sent Jorgi” allí conservat.¹¹⁰⁸¹ La seu de l’orde era l’església i casa del Temple de València¹¹⁰⁸² (els béns valencians del Temple i de l’Hospital havien sigut adscrits a Montesa el 1317).¹¹⁰⁸³ Estant a Saragossa el 13 d’abril, el rei pregà al mestre de Montesa –sense vènia pontifícia encara– que reemplaçara la divisa montesiana de la creu negra en els hàbits per la creu de Sant Jordi: que tots els cavallers “sien tenguts portar per àbit sobre lurs vestits un senyal de creu vermella (...) en los pits, en la part squerra, sobre lo cor; e usen vestidures blanques, axí en los lochs que han acostumat, segons orde de Muntesa”¹¹⁰⁸⁴ A continuació, envià una ambaixada (15

¹¹⁰⁷⁸ RUBIÓ LLUCH, Antoni, *Diplomatari de l’Orient català (1301-1409). Col·lecció de documents per a la història de l’expedició catalana a Orient i dels ducats d’Atenes i Neopàtria*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1947; reed. facsímil, 2001, doc. 655, p. 683.

¹¹⁰⁷⁹ BAYDAL SALA, V., Santa Tecla, San Jorge..., p. 159. Per a contextualitzar aquest afany dels reis de la Corona d’Aragó per les relíquies orientals, vegeu també MOLINA FIGUERAS, Joan, Sotto il segno d’Oriente. La monarchia catalano-aragonesa e la ricerca del sacro nelle terre del Levante mediterraneo, dins BAUMGÄRTNER, Ingrid – VAGNONI, Mirko – WELTON, Megan (eds.), *Representations of Power at the Mediterranean Borders of Europe (12th-14th centuries)* (Kassel, Decembre 10-11, 2013), SISMEL-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2014, vol. 1, ps. 71-90.

¹¹⁰⁸⁰ “*In Fronteria Regni Valentie*”, per a fer front a eventuals ofensives de la “*Sarracenorum natio*”. Vegeu GUINOT, Enric, La fundación de la Orden Militar de Santa María de Montesa, dins *Sàitabi*, 35, València, 1985, ps. 73-86 (p. 78).

¹¹⁰⁸¹ TORRA PÉREZ, Alberto, Reyes, santos y reliquias. Aspectos de la sacralidad de la monarquía catalano-aragonesa, dins ‘*El poder real de la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*.’ *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1996, vol. 3, ps. 493-517 (p. 505).

¹¹⁰⁸² LLORENTE OLIVARES, Teodoro, *Valencia*, dins la col·l. ‘España, sus monumentos y artes; su naturaleza e historia’, Daniel Cortezo y Cia., Barcelona, 1887, vol. 2, p. 741; FAUS LOZANO, Jesús, *El Temple de Valencia*, Eds. Marí Montañana, València, 1981.

¹¹⁰⁸³ JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales de la Orden...*, ps. 17-19. Vegeu també GUINOT, E., La fundación de la Orden Militar..., p. 73, que explica com Montesa absorbí l’Hospital i el Temple a València, mentre que l’Hospital d’Aragó-Catalunya hi conservava els béns propis més els del Temple.

¹¹⁰⁸⁴ SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, Regina, *La Orden de San Jorge de Alfama. Aproximación a su historia*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1990, doc. 181, p. 17 i doc. 177 (ps. 450-452); ANGLÉS, H., *L’Orde de Sant Jordi...*, p. 61.

d'octubre)¹¹⁰⁸⁵ al papa aragonés d'Avinyò, Pedro de Luna (Benet XIII), per tal que foren aprovats els capítols de la unió remesos a ell pel sobirà el 8 de març precedent. El papa es queixà perquè els frares portaven la creu georgiana sense llicència seua i el rei excusà “los dits mestre, comanador e frares, los quals nós havem forçats de pendre lo senyal de la creu victoriosa de sant Jordi.”¹¹⁰⁸⁶ Poc després, el pontífex sancionà la unió i el canvi d'hàbit (24 de gener del 1400)¹¹⁰⁸⁷ Mentrestant (21 de desembre del 1399) el rei enviava un missatger a Grècia per a buscar i portar, si el trobava, el cap de sant Jordi, perquè “lo dit mossènyer sant Jordi és cap, patró e intercessor de la casada d'Aragó, e tots temps que'l dit senyor [rei] cavalcava en fets d'armes en Sicília, fahia portar ab si lo penó del dit mossènyer sent Jordi, e sie renom e crit de la dita casada d'Aragó.”¹¹⁰⁸⁸

A València, el 27 de maig del 1401, es consagrà solemnement l'església nova de Sant Jordi, traslladada des de feia pocs anys de la parròquia del Salvador (on es trobava des del 1324) a la plaça de sant Jordi i parròquia de Sant Andreu.¹¹⁰⁸⁹ El 1402, Martí I autoritzà els membres de la confraria de Sant Jordi perquè “*possint deferre, affixam seu depinctam, in suis albis mantonibus, unam crucem virmilliam longitudinis unius forch.*”¹¹⁰⁹⁰ El 1407 s'instituí la festa de Sant Jordi a Ciutat de Mallorca.¹¹⁰⁹¹ En juliol del 1409, la victòria de Martí el Jove sobre els sards a Sanluri se celebrà a València amb una manifestació pública de goig “e solemne processó a la sgleya del benaventurat Sent Jordi”.¹¹⁰⁹² A Barcelona, els heralds pujaren al palau de Bellesguard per a comunicar la bona nova al rei Martí al vítol de “Victòria, victòria! Aragó e sanct Jordi!”¹¹⁰⁹³ No és estrany, per tant, que en l'inventari *post mortem* del rei Martí (1410) apareguen diversos “panons ab senyal de sant Jordi” que servien per a decorar la cambra reial.¹¹⁰⁹⁴ El 1417, els diputats del General de Catalunya encarregaren a un mestre alemany la talla del segell major de la institució, “ab lo qual se puxa empremtar e figurar la imatge de sant

---

¹¹⁰⁸⁵ JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales de la Orden...*, ps. 17-19.

¹¹⁰⁸⁶ SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, R., *La Orden de San Jorge...*, p. 457.

¹¹⁰⁸⁷ ANGLÉS, H., L'Orde de Sant Jordi..., p. 61. Vegeu també ESTEBAN, León, *Cultura y prehumanismo en la curia pontificia del papa Luna (1394-1423)*, Universitat de València, València, 2002, p. 62.

¹¹⁰⁸⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.298, f. 127, 21 de desembre del 1399, publicat per RUBIÓ LLUCH, A., *Diplomatari de l'Orient català...*, doc. 655, p. 683.

¹¹⁰⁸⁹ BOIX, V., *Valencia histórica y topográfica...*, p. 358.

¹¹⁰⁹⁰ Citat per ANGLÉS, H., L'Orde de Sant Jordi..., p. 64.

¹¹⁰⁹¹ BOSCH, S., *Sant Jordi en la cavalleria...*, p. 175.

¹¹⁰⁹² Arxiu Municipal de València, Lletres missives, 9, f. 43v, 20 de juliol del 1409; citat per RUBIO VELA, A., *El patriciat i la nació...*, vol. 1, p. 69.

¹¹⁰⁹³ RIERA SANS, Jaume, Els heralds i les divises del rei Martí (1356-1410), dins *Passatge. Quaderns d'estudis de genealogia, heràldica, sigl-lografia i nobiliària*, 14, Barcelona, 2002, ps. 41-62 (ps. 58-59).

¹¹⁰⁹⁴ ANGUERA, P., *Sant Jordi, patró de Catalunya...*, ps. 68-69.

Jordi a cavall, qui mata lo Drach.”¹¹⁰⁹⁵ Segons Nikolas Jaspert, el trasllat, poc després, de la relíquia reial de sant Jordi de Barcelona a València simbolitzava el “cambio de centro” eclesiàstic i dinàstic de la Corona d’Aragó. Alfons V, des de ben jove, s’havia mostrat devot del sant; posseïa objectes i llibres decorats amb la seua efígie,¹¹⁰⁹⁶ i és lògic que volguera endur-se amb ell la relíquia. Cal tenir en compte, a més, que a València es depositaren també els trofeus de Marsella, el cos de sant Lluís d’Anjou i el Sant Calze (1424).¹¹⁰⁹⁷ En dita ciutat la reina Maria fundà el monestir de la Trinitat i el rei Alfons promogué la construcció del panteó reial de Sant Domingo.¹¹⁰⁹⁸

Amb la presència habitual del rei i la cort a València (1415-1420, 1424-1430), “la milícia del Centenar adquirí mayor importancia social, porque como simbólica fuerza militar acompañaba a la bandera de san Jorge y a la señera de Valencia en el solemne desfile procesional” del 9 d’octubre, a banda del celebrat cada 23 d’abril. El 1424 Alfons V havia confirmat els privilegis d’aquesta institució militar.¹¹⁰⁹⁹ Quan el rei es traslladà a Barcelona, i en vespres d’embarcar cap a Sicília (maig del 1432), les corts catalanes aprovaren que el 23 d’abril fóra festa de servir. Tanmateix, l’absència del monarca endarrerí uns quants anys l’aprovació. El 1436, la Generalitat de Catalunya encarregà un retaule del sant capadoci al prestigiós pintor Bernat Martorell (ca. 1436-1437)¹¹¹⁰⁰ i demanà de pas als tres braços de les Corts que sancionaren la proposta feta quatre anys abans. Tanmateix, no hi hagué resposta favorable –per falta de devoció i tradició– fins el 17 d’abril del 1456. Llavors s’aprovà una disposició pregonada per ordre de Joan de Navarra, lloctinent reial del país. Ordenà que la festa fóra “colta e observada

---

¹¹⁰⁹⁵ DALMASES BALANÀ, Núria de, *Orfebreria catalana medieval: Barcelona, 1300-1500. Aproximació a l’estudi. Argenters i documents*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1992, doc. 164, p. 255.

¹¹⁰⁹⁶ MOLINA FIGUERAS, Joan, Un emblema arturiano per Alfonso d’Aragona. Storia, mito e propaganda, dins *Bullettino dell’Istituto storico italiano per il medio evo*, 114, Roma, 2012, ps. 241-269 (ps. 253-255).

¹¹⁰⁹⁷ BELTRÁN, Antonio, *Estudio sobre el Santo Cáliz de la Catedral de Valencia*, Tipogr. Nácher, València, 1984.

¹¹⁰⁹⁸ Vegeu JASPERT, Nikolas, Santos al servicio de la Corona durante el reinado de Alfonso el Magnánimo (1419-1458), dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congreso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.839-1.858 (p. 1.844).

¹¹⁰⁹⁹ NARBONA VIZCAÍNO, R., La milícia de la ciudad..., ps. 316-317. Vegeu també NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, El Nueve de Octubre. Reseña histórica de una fiesta valenciana. Siglos XIV-XX, dins *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, Ajuntament de València, València, 2003, ps. 175-184.

¹¹¹⁰⁰ Vegeu MACÍAS, Guadaira – CORNUDELLA, Rafael, Bernat Martorell i la llegenda de Sant Jordi. Del retaule als brodats, dins *Locus amoenus*, 11, Barcelona, 2011-2012, ps. 19-53; RENOM, Pere, Sant Jordi i el drac. Del mite a la zoologia, dins *Mètode*, València, 16 d’abril del 2104; ed. digital <metode.cat/Notícies/Sant-Jordi-i-el-drac> consultada en maig del 2014.

(...) com lo dia del diumenge”, per tal com “mossèn sent Jordi és patró e advocat del senyor rey (...) e de tot aquest principat”. El patronat sobre Catalunya fou efectiu, doncs, a partir del 1456, però sense cap solemnitat equiparable a les de València.¹¹¹⁰¹

Una situació semblant es vivia a Saragossa i el regne d’Aragó, on el culte georgià, arrelat en el segle XIII, s’havia perdut molt. L’any 1461, el rei Joan II d’Aragó, estant a Saragossa, hagué d’instituir per disposició seua que se celebrara i solemnitzara al país la festivitat de Sant Jordi.¹¹¹⁰² De manera que, sols a partir d’aquesta data, la festa de Sant Jordi fou oficial pràcticament a tota la Corona d’Aragó. Nogensmenys, l’endemà mateix, el 1462, començà una guerra entre Joan II i la Generalitat de Catalunya on s’enfrontaren les banderes del rei d’Aragó (les del mateix Joan) contra les de la creu de Sant Jordi (insígnia oficial de la Diputació del General); fenomen que, amb el temps, contribuiria a popularitzar el sant a Catalunya i, per contra, a crear alguna desafecció anticatalana i el distanciament creixent de sant Jordi i de tota la seua parafernàlia simbòlica i heràldica a València, un regne que féu costat al rei en la guerra i que trobarà en sant Vicent de la Roda, sant Vicent Ferrer, sant Josep i altres, devocions alternatives.¹¹¹⁰³ Quant a la popularitat contemporània del sant a Catalunya, sols a partir del segle XVII gaudí de devoció popular –en retrocés, per contra, a València– i durant la Renaixença nacional i cultural del país, se’l començà a reivindicar com un símbol identitari bàsic. La primera notícia d’una festa de Sant Jordi a Barcelona a l’estil de les celebrades ara el 23 d’abril, és del 1832, quan se celebrà una Fira de les Roses. A mitjan segle XIX, se’l considerava “patró popular” del país, i el 1879, l’Associació Catalanista d’Excursions Científiques –segons un periòdic del 1880– “solemnisà aquesta festa

---

¹¹¹⁰¹ Com ho explica ANGUERA, P., *Sant Jordi, patró de Catalunya...*, p. 69. Vegeu també BOSCH, S., *Sant Jordi en la cavalleria...*, p. 177; FERRANDO, Antoni, *Sant Jordi en la simbologia històrica, el culte i la literatura al regne de València*, dins MIRA, Eduard (coord), *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria (Centre del Carem, València, desembre del 2010-març del 2011)*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, Generalitat Valenciana, València, 2011, ps. 119-131; versió en castellà: *San Jorge en la simbología histórica, el culto y la literatura en el reino de Valencia*, dins MIRA, Eduard, (coord), *Joanot Martorell y el otoño de la cavalleria (Centre del Carem, Valencia, diciembre de 2010-marzo de 2011)*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, Generalitat Valenciana, València, 2011, ps. 119-131.

¹¹¹⁰² CANELLAS LÓPEZ, A., *Leyenda, culto y patronazgo...*, p. 19.

¹¹¹⁰³ Per a contextualitzar millor, vegeu RUBIO VELA, Agustín, *El patriciat i la nació...*, vol. 2, ps. 119 i 292-293. Entre altres armes propagandístiques, s’utilitzà per a justificar l’ús de la creu de Sant Jordi contra el rei una profecia astrològica falsament atribuïda a Arnau de Vilanova, que deia: “En lo any sexanta / ans del quatre / dans e dampnatges / seran en Cathalunya / per la malia / per tals comesa, / serà defessa / la creu vermella / que en terra jahia.”

catalana, qu'ho és a la vegada tradicional de flors y poesia". Es donà inici així a l'associació de Catalunya amb Sant Jordi, els llibres, les roses i el 23 d'abril.¹¹¹⁰⁴

Tornem, però, a resseguir els avatars del culte georgià durant el regnat d'Alfons el Magnànim. Segons el cronista valencià Llop d'Espejo –que l'educà de menut–, Ferran I de Nàpols, fill bastard i successor del Magnànim, havia nascut el 2 de juny del 1432 a la ciutat de València,¹¹¹⁰⁵ concretament “nella strata grande onde se va al tempio delli cavalieri de Santo Jorgie de Montesa”. Es tracta del carrer dels Trinitaris, on el xiquet de pocs anys que era Ferran veuria passar quotidianament cavallers amb creus de sant Jordi, en direcció a la casa del Temple, la residència del mestre de l'orde.¹¹¹⁰⁶ També el marquès de Santillana, cortesà del Palau del Real de València en la dècada del 1420, recordà amb familiaritat el nom de sant Jordi en boca dels súbdits del rei d'Aragó, quan evocà la batalla de Ponça (1435): “allí todas gentes cuitavan llamar / ‘Sant Jorge’ con furia, como quien dessea / traer a victoria la crúa pelea / jamás non pensando poderse fatar” (*Comedieta de Ponça*, 1435-1436; LXVIII, vv. 541-544).¹¹¹⁰⁷

Mentre Santillana escrivia a Castella i Ferran es criava a València, el rei Alfons tenia la cort instal·lada a Gaeta. Allí, el 1437, disposava de quatre banderes per als seus exèrcits: la d'Aragó (quatre pals de gules en camper d'or), la d'Aragó-Nàpols (ídem, quartejada amb Anjou-Hongria-Jerusalem), la d'Aragó-Sicília (ídem, combinada amb les àguiles dels Hohenstaufen) i la de l'Església Romana (les claus de sant Pere, d'argent, en camper de gules).¹¹¹⁰⁸ Pocs anys després, el perpunter de la cort Antonello di Capua i l'uixer aragonés Martín de Lanuza compraren terçanells de colors (or, argent, franges d'or i seda granada, etc.) per a confeccionar les tres banderes i dos estendards que havia d'estrenar l'exèrcit del rei en la primavera del 1442. Les banderes eren les de l'Església (les claus, però amb sant Pere i sant Pau brodats) i d'Aragó-Nàpols; els penons o estendards, un de blanc amb la creu de sant Jordi i l'altre roig amb la imatge de sant Miquel. El primer sant era el protector de la Corona d'Aragó i dels cavallers que

---

¹¹¹⁰⁴ ANGUERA, P., Sant Jordi, patró de Catalunya..., ps. 70-71. La citació és de la publicació periòdica *La Reinaixensa*, X-1, Barcelona, 1880, p. 430.

¹¹¹⁰⁵ En el capítol I.1.3 repassem i aclarim la polèmica que, fins a dates recents, ha existit sobre el lloc i la data de naixença de *Ferrante d'Aragona*.

¹¹¹⁰⁶ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 101.

¹¹¹⁰⁷ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROHLAND DE LANGBEHN, amb estudi preliminar de Vicente BELTRÁN, Crítica, Barcelona, 1997, p. 162.

¹¹¹⁰⁸ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 5.

venien d'allí; el segon protegia els barons i cavallers del regne napolità. S'hi afegiren cinc banderes més, per a les capitànies, amb les armes d'Aragó-Nàpols *inquartate*.¹¹¹⁰⁹ El banderer del penó de Sant Jordi era pel 1441 el claver de l'orde de Montesa i Sant Jordi, fra Lluís Despuig: un dels diplomàtics en els quals més confiava el rei.¹¹¹¹⁰

Durant la guerra de conquesta de Nàpols (1435-1443), sant Jordi esdevingué un símbol religiós de primer ordre per als cavallers ibèrics que servien el rei d'Aragó. En el llibre d'hores del rei, la festa de Sant Jordi (23 d'abril) destacava per l'esplèndida miniatura que adornava el foli.¹¹¹¹¹ Quan els seus homes entraren a Nàpols a través de les conduccions hidràuliques (2 de juny del 1442), el rei decidí que, sobre la boca del pou per on havien entrat a la ciutat s'edificara una esglesieta consagrada a sant Jordi.¹¹¹¹² Paral·lelament s'instituí, a imitació de València, una solemne processó de sant Jordi cada 2 de juny, per a commemorar el dia de la victòria sobre Renat d'Anjou.¹¹¹¹³ El príncep francès derrotat, de fet, abandonà totalment la veneració del màrtir asiàtic des del 1443, perquè el veia massa associat al rei d'Aragó.¹¹¹¹⁴ A partir d'aleshores, apostà clarament per la figura del màrtir romà sant Maurici.¹¹¹¹⁵ Una de les torres del Castell Nou napolità, en procés de restauració des del 1443, es dedicà a sant Jordi, i en el planejament que es féu pel 1449 de l'arc de triomf de l'edifici àulic, coronava la façana sant Miquel Arcàngel flanquejat a mà dreta per sant Antoni Abat i a mà esquerra per sant Jordi (en l'actualitat, sols hi roman dempeus sant Miquel).¹¹¹¹⁶ En

---

¹¹¹⁰⁹ *Ibidem*, ps. 31-32.

¹¹¹¹⁰ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010 (p. 1.005, n. 22).

¹¹¹¹¹ VITALE, Giuliana, *Ritualità monarchica, cerimonie e pratiche devozionali nella Napoli aragonese*, Laveglia, Napoli, 2006, p. 198.

¹¹¹¹² MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti...*, ps. 244-248.

¹¹¹¹³ SENATORE, Francesco, La processione del 2 giugno nella Napoli aragonese e la cappella di S. Maria della Pace in Campovecchio, dins *Annali di storia moderna e contemporanea*, 16, Milà, 2010, ps. 343-361.

¹¹¹¹⁴ Segons JASPERT, N., Santos al servicio de la Corona..., p. 1.856, n. 62.

¹¹¹¹⁵ A Sant Maurici consagrà l'orde militar i cavalleresc del Croissant, fundat per ell a Provença el 1448. El lletraferit hongarés Janus Panonius (1434-1472), que es desplaçà a la Itàlia dels humanistes el 1447 i romangué allí fins el 1458, educat sota tutela de Guarino Veronese, dedicà dos panegírics a Renat d'Anjou on apareix exaltada la figura del màrtir Maurici: *De laudibus Renati Siciliae regis libri tres* (Ferrara, 1452) i *Laudatio Sancti Mauricii et sociorum eius* (Ferrara, 1453). Vegeu SZENTMÁRTONI SZABÓ, Géza, *Új eredmények a Janus Pannonius-filológia köréből*, Tesi doctoral, Universitat de Budapest, 2011; ed. electrònica <<http://doktori.btk.elte.hu/lit/szabogeza/diss.pdf>> consultada en octubre del 2014.

¹¹¹¹⁶ *Ibidem*, ps. 1.846-1.848; AMIRANTE, Francesca, L'arco di Alfonso, dins MAGLIO, Luigi (ed.), *Castel Nuovo*, Istituto italiano dei Castelli-ONLUS, Sezione Campania ("Architettura fortificata in

els setges de la guerra de Calàbria (novembre del 1444-març del 1445) contra Antonio di Centelles-Ventimiglia s'usà una bombarda o peça d'artilleria anomenada *Sant Jordi*.¹¹¹¹⁷ El 1444, el mercader valencià Joan Gregori, agent del rei Alfons a Bruges, havia adquirit per 2.000 sous, “de mestre Johannes [van Eyck], lo gran pintor de l'il·lustre duch de Borgunya, la imatge de sent Jordi a cavall.”¹¹¹¹⁸ El Magnànim demanà al batle de València, Berenguer Mercader, que li enviara des d'allí el quadre a Nàpols, on arribà –via Barcelona– en la galera *Negrona* del genovés Giacomo di Negro (1445).¹¹¹¹⁹

En els últims mesos del 1448, quan el Pisanello s'establí a Nàpols, allotjat i protegit pel gran camarlenc de la cort, el culte Enyego d'Àvalos, sant Jordi era el principal referent celestial vinculat al rei d'Aragó i a la seua casa. Entre els esborranys preparats pel pintor per al disseny de les medalles que havia de fondre a la cort, representà un rei Alfons armat com a cavaller, amb el casc del drac alat als peus i agenollat davant sant Jordi. El màrtir participa activament de l'escena, ja que lliura personalment el seu penó al rei.¹¹¹²⁰ Es tracta d'una peculiar actualització gòtica de la visió de Constantí la nit anterior a la batalla del Pont Milvi (28 d'octubre del 312), quan –segons escriu Lactanci¹¹¹²¹– l'emperador romà véu una creu i oí una veu que indicava “*in hoc signo vinces*”, és a dir, que amb aquell signe obtindrà la victòria. A l'endemà de matí, féu que els soldats adoptaren el senyal de la creu i triomfà. L'actualització

Campania”, quad. 2), Nàpols, 2009, ps. 14-17; VITALE, Giuliana, *Araldica e politica: statuti di ordini cavallereschi curiali nella Napoli aragonese*, Carlone, Nàpols, 1999, ps. 44-45.

¹¹¹¹⁷ MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti riguardanti ...*, ps. 234 i 247; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 324; PESAVENTO, Andrea, *Alle origini della provincia di Crotona*. Da Nicola Ruffo, primo marchese di Crotona, alle fallite rivolte autonomistiche di Antonio Centelles, dins *La Provincia KR*, 1, Crotona, juliol 1996, ed. electrònica <http://www.archivistoricocrotone.it/ambiente_paesaggio/origine_provincia_crotone.htm>

¹¹¹¹⁸ Citat per AINAUD DE LASARTE, Juan, *Alfonso el Magnánimo y las artes plásticas de su tiempo*; separata del *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955)*, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1959, p. 17.

¹¹¹¹⁹ CASTELFRANCHI VEGAS, Liana, *L'arte del Quattrocento in Italia e in Europa*, Jaca Book, Milà, 1996, p. 51; TOSCANO, Gennaro, *Alfonso il Magnanimo (1396-1458)*. Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 39); CORNUDELLA, Rafael, *Alfonso el Magnánimo y Jan van Eyck*. Pintura y tapices flamencos en la corte del rey de Aragón, dins *Locus Amoenus*, 10, Barcelona, 2009-2010, ps. 39-62 (ps. 48-51).

¹¹¹²⁰ El dibuix forma part del famós còdex Vallardi del Museu du Louvre. Vegeu CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, figures 296 i 296 verso.

¹¹¹²¹ En el *De mortibus persecutorum*. D'Àvalos posseïa un còdex amb obres de Lactanci, datat el 1433 i conservat actualment a Viena, que adquirí durant la seua permanència a Milà, pels anys 1435-1440. Vegeu el capítol I.3.5.

pictòrica de la visió de Constantí pel Pisanello, associada a sant Jordi, troba un indiscutible paral·lel literari en *Curial e Güelfa*. La visió de Curial la nit anterior a la batalla contra els turcs, com constaten Lola Badia i Jaume Torró, remet a la de Constantí en la versió de Lactanci,¹¹¹²² però amb la intercessió de sant Jordi.

La processó cerimonial de cavallers del 2 de juny en llaor de sant Jordi, presidida pel rei i l'arquebisbe, eixia del Duomo de Nàpols i acabava als afores de la ciutat, davant l'església de Santa Maria della Pace o de Campo Vecchio, on havia acampat el rei per a posar setge a Nàpols (1442). Segons explica el Magnànim en un document del 1446, havia ordenat edificar el temple marià l'endemà mateix de l'ocupació de Nàpols (està documentat ja el 12 de desembre del 1442, quan es trobava sota custòdia dels frares de la Mercè¹¹¹²³), perquè la Mare de Déu li havia inspirat en aquell camp la victòria sobre els Anjou. En la processó general de cada 2 de juny, desfilaven els 210 confreres ballesters (dades del 1453) acompanyant l'estendard de Sant Jordi. A continuació, hi venien tots els cavallers amb ciris encesos, precedint la persona del rei.¹¹¹²⁴ Al referit Campo Vecchio se celebrava una competició de tir amb ballesta (com en el trinquet de Sant Jordi de València) i el millor tirador rebia una copa d'argent sobredaurat; com el *prix de Curial e Güelfa*, II.52: “una copa d'or cobertorada... la qual era atorgada en pris al millor cavaller.”¹¹¹²⁵ Finalment tenia lloc un convit.¹¹¹²⁶ Ocupava un lloc destacat en la festa el *senyaler* o abanderat de l'orde militar de Montesa i Sant Jordi, citat així en despeses de febrer del 1446.¹¹¹²⁷ Francesco Senatore documenta per al 2 de juny del 1446 la convocatòria d'una “joya” o competició per als “ballesters de la confraria de sent Jordi novellament per lo dit senyor ordenada”, el que indica que, encara que la festa s'inicià el 1443, la confraria dataria del 1446. En aquesta ocasió, el premi atorgat fou una “copa d'argent daurat”; el 1453, les fonts documentals

---

¹¹¹²² ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 691.

¹¹¹²³ SENATORE, F., La processione del 2 giugno..., p. 349.

¹¹¹²⁴ MINIERI-RICCIO, C., Alcuni fatti riguardanti ..., ps. 72.

¹¹¹²⁵ A València, el 18 de juny del 1445 s'havien dictat uns “capítols del joch de la ballesta” on el premi era també una copa semblant. Vegeu QUEROL ROSO, Luis, *Las milicias valencianas desde el siglo XIII al XV. Contribución al estudio de la organización militar del antiguo Reino de Valencia*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1935, p. 78.

¹¹¹²⁶ BOFARULL SANS, Francisco de, Alfonso V de Aragón en Nápoles, dins *Homenaje a Menéndez y Pelayo en el año vigésimo de su profesorado. Estudios de erudición española*, Librería General de Victoriano Suárez, Madrid, 1899, vol. 1, ps. 615-635 (ps. 619-620); VITALE, G., *Ritualità monarchica...*, ps. 198-202.

¹¹¹²⁷ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 158.

especificuen que es tractava d'“una coppa di argento, dorata dentro e fuori.”¹¹¹²⁸ Els protagonistes de les *joies* napolitanes del 2 de juny, celebrades per emulació de les que tenien lloc a València cada 23 d'abril, eren els “ballesters de la guàrdia del senyor rey”: un cos elitista d'infanteria constituït per valencians i catalans. El conformaven, pels anys 1441-1445, entre 170 o 200 efectius. La comesa d'aquests era donar suport tàctic a la cavalleria, que era la gran força de xoc de l'exèrcit, i protegir la persona del rei en camp de batalla o en cas de perill. L'any 1456, ignorem per quina raó, el joc de ballesta fou reemplaçat per una justa cavalleresca i una desfilada d'homes d'armes a cavall.¹¹¹²⁹ Segons el que comentava pel 1863 el cronista de Barcelona Víctor Balaguer, no hi havia pogut trobar testimonis documentals catalans, però sí valencians, sobre la indumentària d'aquesta ballesteria consagrada al màrtir Jordi: “Los ballesteros vistieron con arreglo a los trajes de tiempos diferentes, y los de Valencia se distinguían de los demás tercios por la *sobrevesta* blanca de lana o tafetán con la cruz de San Jorge en el pecho y espalda.”¹¹¹³⁰

Fora d'aquesta festa primaveral, el rei freqüentava també l'església de sant Jordi. Es documenta, per exemple, una missa amb assistència seua el diumenge 28 d'agost del 1446.¹¹¹³¹ De la mateixa manera, i fora de la data del 2 de juny, en qualsevol celebració napolitana de caràcter extraordinari, la confraria, l'orde i el penó de sant Jordi cobraven gran rellevància. Així, per exemple, el 15 de juliol del 1450 se celebrà la pau amb Venècia i Florència amb una processó general en la qual participà en lloc destacat “lo senyor don Ferrando, duch de Calàbria”, el qual desfilà acompanyat de “molts altres comtes, barons, cavallers e gentils hòmens, e altre notable gent, ab molts trompetes e ministrers, e ab qualques cent infants de peu, ab jorneyes blanques ab la creu de Sant Jordi, ab lurs ballestes al coll ab penons; e ab molts juglars e tamborinos, qui eren exits a reebre lo dit senyor [el rei] cridant tots los dits infants de peu: ‘Viva lo senyor rei d'Aragó!’” El rei entrà a la ciutat acompanyat de “molts curials e altre notable gent (...)

---

¹¹¹²⁸ SENATORE, F., *La processione del 2 giugno...*, ps. 344 (n. 7) i 345.

¹¹¹²⁹ *Ibidem*, p. 346 i n. 12.

¹¹¹³⁰ BALAGUER, Víctor, *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón, escrita para dar a conocer al pueblo, recordándole los grandes hechos de sus ascendientes en virtud, patriotismo y armas, y para difundir entre todas las clases el amor al país y la memoria de sus glorias pasadas*, Llibreria de Salvador Manero, Barcelona, 1860-1863, vol. 1, ps. 110-111.

¹¹¹³¹ MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesorero de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al ‘itinerario’ del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31 (p. 13).

e après, los reys d'armes e arauts (...), e après, lo dit senyor Ferrando ab lo qui aportava la spasa devant lo dit senyor rey; e en après, lo dit senyor rey.¹¹¹³²

En la processó general del 2 de juny del 1453, a l'endemà de la caiguda de Constantinoble, "otto huomini travestiti di turchi portavano lo stendardo di S. Giorgio, in segno di sottomissione, seguiti dai membri della confraternità dei balestrieri." El 1456, el rei pagà noves jornees als participants. El 1457 es repintà l'església de Campo Vecchio, on culminava la processó.¹¹¹³³ El mateix any 1457, per encàrrec del rei Alfons, el pintor Perrinetto da Benevento decorava l'església de l'Annunziata amb uns frescos – perduts en el segle XVI– que representaven les històries de sant Jordi i la princesa.¹¹¹³⁴ Pel que fa als fets d'armes, sant Jordi era present en primera línia, com a insígnia del rei d'Aragó i a l'orde militar valenciana de Montesa. Així, quan l'exèrcit reial s'organitzà per a la llarga campanya del centre d'Itàlia (octubre del 1446), hom disposava de cinc banderes: la d'Aragó, que duia el català Joan de Torrelles; la d'"Aragó e del Realme" (Nàpols), que portava el siculoaragonés Giovanni di Luna; la de l'Església, portada per l'aragonés frare Joan Claver; la de Sant Jordi, pel cavaller valencià fra Pere-Ramon Escorna, i la de sant Miquel, pel napolità Placido Gaetano.¹¹¹³⁵

Enmig d'aquesta campanya, el 21 de juliol del 1447, Alfons el Magnànim envià de procurador seu a Milà, per a governar el ducat (per la cessió que volia fer-li Filippo Maria Visconti de la senyoria), fra Lluís Despuig. El cavaller i diplomàtic valencià gaudia de la màxima confiança del monarca i era el claver de l'Orde de Santa Maria de Montesa i Sant Jordi d'Alfama. Encara que el rei i ell mateix, es presentaven a les corts italianes –en aquest cas, a la cort ducal de Milà– com un representant, simplement, "de la Cavalleria de Sancto Georgio".¹¹¹³⁶ La participació dels frares o cavallers de Sant Jordi en les guerres del rei d'Aragó havia sigut molt activa des del 1420, quan el mestre Bernat de Corbera comandava galeres i tropes.¹¹¹³⁷ Lluís Despuig servia en armes el rei

---

¹¹¹³² MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 243, p. 305.

¹¹¹³³ VITALE, G., *Ritualità monarchica...*, p. 201.

¹¹¹³⁴ MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti riguardanti ...*, p. 454.

¹¹¹³⁵ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 136.

¹¹¹³⁶ JAVIERRE MUR, Aurea, *Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán*, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111 (doc. 2, p. 104).

¹¹¹³⁷ Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946, p. 20; GUINOT, Enric, *L'Orde de Montesa a Itàlia en el segle XV*, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed*

des del 1431 i destacava, tant en el camp de batalla com en l'acció diplomàtica.¹¹¹³⁸ El claver reclamà reiteradament des d'Itàlia, la presència dels seus frares del regne de València en la campanya bèl·lica oberta en novembre del 1446. Servint directament el rei quan aquest ho necessitava, resoldrien així molts afers burocràtics que tenien pendents amb la corona. Els cavallers celebraren capítol a Sant Mateu el 12 de juny del 1447 i acordaren acompanyar a Itàlia el mestre de l'orde, Gilabert de Montsoriu, “atnent e considerant com per causa e rahó de certes letres que havem rebudes de les parts de Ytàlia, e assenyaladament del molt honorable religiós frare Luís Despuig, cavaller de nostre orde”, els convenia emprendre aquell viatge. Els de la creu de sant Jordi en la sobrevesta travessaren la mar i se suposa que s'incorporarien a l'exèrcit reial en juliol del 1447. Des del 9 de setembre del 1447 fins al mes de maig del 1448, el medievalista Enric Guinot documenta diversos actes notariais efectuats per aquests cavallers a Itàlia, abans de tornar-se'n a València. Destaca, concretament, el capítol general de l'ordre militar celebrar a Castelló de la Pescara o dels Florentins (Castiglione della Pescaia, la Toscana) el 28 de gener del 1448, en vespres del setge de Piombino. Comenta l'historiador que “aquesta estada col·lectiva de membres de l'Orde de Montesa per terres italianes sembla que va ser excepcional, car no hem trobat per ara cap altra referència a la celebració de capítols o reunions semblants en aquell país per tot el segle.”¹¹¹³⁹ Sens dubte que la incorporació d'aquest col·lectiu uniformat a l'exercit del Magnànim podria haver influït en la reiterada presència de sant Jordi en *Curial e Güelfa*, al voltant del rei d'Aragó de ficció, que és Pere el Gran. I fins i tot caldria preguntar-nos sobre la validesa d'aquesta arribada dels cavallers de Sant Jordi, l'estiu del 1447, com un marcador cronològic més a tenir en consideració.

La guerra successòria dels anys 1459-1465 féu decaure el culte de sant Jordi alhora que guanyava terreny la devoció autòctona per sant Miquel (de tradició cultural bizantina, per l'aparició de l'arcàngel al Monte Gargano celebrada el 8 de maig) o la que despertava el valencià sant Vicent Ferrer, canonitzat després d'un procés (1450-1455) impulsat pel rei d'Aragó.¹¹¹⁴⁰ Des del punt de vista personal, Alfons el Magnànim, reconeixia el 1452 com a “protectors nostres” santa Maria, sant Miquel i

---

espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 489-502.

¹¹¹³⁸ Us remetem a la biografia del personatge que tracem en el capítol I.2.5.

¹¹¹³⁹ Més detalls en GUINOT, E., *L'Orde de Montesa a Itàlia...*, ps. 495-496; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 192.

¹¹¹⁴⁰ VITALE, G., *Ritualità monarchica...*, p. 136.

sant Jordi.¹¹¹⁴¹ Tanmateix, Ferran I, compromès amb la institució d'un nou regne de Nàpols italià i amb personalitat pròpia, separat de la Corona d'Aragó, posà davall la protecció de sant Miquel l'orde cavalleresc de l'Ermini (*l'Ermellino*) que instituï l'endemà de la guerra successòria, el 1465, per a acollir i distingir socialment els “*homines militia insignes et clari ad virtutum*”.¹¹¹⁴² El 1488, l'hegemonia devocional de l'arcàngel Miquel s'estengué fins i tot a la numismàtica: la creu potençada de Jerusalem desaparegué dels *coronati* encunyats per Ferran I, que a partir d'aleshores portaren un sant Miquel occint el Drac i la llegenda “IVSTA TVENDA”, en al·lusió a l'execució dels barons conjurats contra el rei el 1485.¹¹¹⁴³ Això no obstant, per inèrcia del regnat del Magnànim, sant Jordi hi continuava molt present. En una composició de Giovanni Pontano compresa dins el seu *De laudibus divinis*, el príncep Alfons, duc de Calàbria agraeix l'auxili de sant Jordi en la victòria obtinguda a Otranto contra els turcs invasors (1480).¹¹¹⁴⁴ Els dietaris napolitans confirmen la continuïtat de la commemoració anual del 2 de juny pels anys 1488-1489 i, segons Senatore, sembla que se celebrà de manera ininterrompuda entre el 1443 i el 1494, com una fita d'autoafirmació dinàstica de la monarquia.¹¹¹⁴⁵

Tant en *Curial e Güelfa*, com en les processons del 2 de juny a Nàpols, com en la poesia de Pontano, la figura sant Jordi era un emblema, entre cavalleresc i religiós, del casal reial d'Aragó. Però també, per als napolitans i altres pobles, aquest sant era un excel·lent advocat en la lluita contra el Gran Turc, contra l'Imperi Otomà. La part final del llibre III del *Curial* trobaria una excel·lent il·lustració en una bellíssima imatge del llibre d'hores d'Alfons el Magnànim, conservat a Londres (British Library, *Add.* 28962, f. 78r), on el rei d'Aragó apareix vestit com un sant Jordi que emprén batalla contra els infidels musulmans. Així ho explica l'expert en iconografia Joan Molina Figueras: “La volontà di identificazione personale [del rei] con il preclaro *miles Christi* è perfino palese in un'altra immagine presente in un *Libro di Ore* del monarca (...), nella quale

---

¹¹¹⁴¹ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, p. 276.

¹¹¹⁴² VITALE, G., *Araldica e politica...*, ps. 57 i 111.

¹¹¹⁴³ DE FRANCISCO OLMOS, José M^a., El *coronato* napolitano. Una moneda documental y propagandística, dins *Revista general de información y documentación*, 13/1, Madrid, 2003, ps. 51-76 (ps. 66-67).

¹¹¹⁴⁴ MOLINA FIGUERAS, Joan, “Contra turcos.” Alfonso d'Aragona e la retorica visiva della crociata, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 97-110 (p. 107).

¹¹¹⁴⁵ SENATORE, F., La processione del 2 giugno..., p. 346.

Alfonso è rappresentato al posto del santo in una delle sue iconografie più conosciute: quella del condottiero vittorioso nella lotta contro gli infedeli.”¹¹⁴⁶

La identificació del rei Alfons amb un sant Jordi antiislàmic, i la de sant Jordi com antagonista celestial dels turcs, estigueren reforçades des del 1443 per la vinculació diplomàtica i bèl·lica mantinguda entre el rei d'Aragó i el cabdill balcànic Jordi Castriota *Skanderbeg* (Gjergj Kastrioti “Skënderbeu”). Aquest havia format el referit any una lliga albanesa contra els otomans, que demanà i obtingué suport del Magnànim. Vassall del rei de Nàpols des del 1445,¹¹⁴⁷ Skanderbeg, portador als Balcans del penó de sant Jordi, obtingué el 1446 una espectacular victòria davant el turc Mustafà Patxà a Otonetë. I això que comptava sols amb 5.000 cavallers, enfront dels 15.000 efectius dels otomans.¹¹⁴⁸ Els paral·lelismes entre la croada de Varna (10 de novembre del 1444) i la batalla d'Otonetë (27 de setembre del 1446), d'una banda, i la batalla novel·lada del *Curial*, d'altra, ens poden orientar sobre la cronologia de l'obra literària. També es podria establir un diàleg entre realitat i ficció, en l'aparició en somnis de sant Jordi al cabdill albanès a *Croia* (Krujë) el 1450, durant una assemblea de soldats i bisbes, i en un moment de grans dificultats: “Saint George, the Patron Saint of Albania, appeared him in shining armor, had handed him a flaming sword with which to smite enemies of Christendom.”¹¹⁴⁹ La notícia del prodigi es divulgà ràpidament per Itàlia i el papa cantà un *Te Deus laudamus* per a celebrar-lo.¹¹⁵⁰ Els homes d'armes del rei d'Aragó eren presents a la zona de Krujë des del 1449, sota comandament de Bernat Vaquer. El 7 de juny del 1451 se signà un tractat de cooperació i protectorat per part del sobirà de Nàpols.¹¹⁵¹ Aquest envià noves tropes, al càrrec de Ramon d'Ortafà, designat virrei d'Albània, *Esclavònia* i Grècia. El català venia amb ordres d'encunyar a Krujë 1.500

---

¹¹⁴⁶ MOLINA FIGUERAS, Joan, Un emblema arturiano per Alfonso d'Aragona. Storia, mito e propaganda, dins *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il medio evo*, 114, Roma, 2012, ps. 241-269 (p. 254 i fig. 8).

¹¹⁴⁷ MARINESCU, Constantin, *Alphonse V d'Aragon et l'Albanie de Scanderberg*, Mélanges de l'École Romaine, Bucarest-París, 1923; ÍDEM, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, ps. 181-185; BENEYTO PÉREZ, Juan, La política exterior de Alfonso V, dins CARRERES ZACARÉS, Salvador (coord.), *Homenaje a Alfonso el Magnánimo. Ciclo de conferencias organizadas por el Centro de Cultura Valenciana*, Centro de Cultura Valenciana, València, 1946, ps. 1-22 (ps. 14-15).

¹¹⁴⁸ Vegeu FRASHËRI, Kristo, *The History of Albania: a brief survey*, Tirana, 1964.

¹¹⁴⁹ NOLI, Fan Stilian, *George Castrioti Scanderberg (1405-1468)*, International Universities Press, Nova York, 1947, p. 43. Un nét d'aquest heroi albanès es troba soterrat al Reial Monestir de la Trinitat de València, fundat per la reina Maria de Castella, muller del Magnànim.

¹¹⁵⁰ KABASHI, Artemida, *The Memory of George Castrioti Scanderberg among the Arberesh of Italy. A Study on the role of Diaspora in the creation of Albanian national identity*, Tesi doctoral, Texas Technology University, Lubbock, 2005, p. 16.

¹¹⁵¹ MARINESCU, C., *La politique orientale d'Alfonse V...*, ps. 176 i 182.

ducats que per l'anvers portaven l'efígie del rei Alfons i pel revers, la creu de sant Jordi, segons el manament exprés del monarca (1452).¹¹¹⁵²

No cal revisar molt les situacions on apareix en el *Curial* la figura, la simbologia i la indumentària georgianes, per a adonar-nos de la influència que exercí sobre l'autor l'omnipresència d'aquest sant a València –cort i ciutat– i, sobretot a Nàpols, on representava la quintaessència emblemàtica de la cavalleria del rei d'Aragó. Curial i les catalans s'enfronten amb l'ajuda de sant Jordi al napolità Boca de Far (el *baronaggio* hostil i proangeví) i els altres italians (els *condottieri* enemics de la causa aragonesa), i fan paraments de sant Jordi, perquè “sots invocació del qual és fundat l'orde de nostra cavalleria” (*CeG* I.36). La retòrica de l'escriptor recorda molt al discurs oficial des del temps de Martí l'Humà, que manifestà haver unit els ordes de Montesa i Sant Jordi “per tal que la obra que havem començada per servey de nostre Senyor e del benaventurat cavaller sant Jordi, cap e regidor de tota nostra cavalleria, prena aquella fructuosa fi que nós desijam” (instruccions per als ambaixadors al papa Benet XIII, 1399). L'autor del *Curial* participa d'aquesta propaganda monàrquica del culte a sant Jordi, revitalitzada extraordinàriament a Nàpols, com s'ha vist, pels anys 1443-1446. Si Martí I al·ludeix al patronat del sant sobre “tota nostra cavalleria” –s'entén que la de la Corona d'Aragó– l'autor del *Curial*, més precís, parla de “l'orde de nostra cavalleria”, és a dir, allò que el mateix rei Alfons publicava en les seues missives italianes com l'orde dels “cavalleri de Sancto Georgio” (1447). La incorporació en ple a l'exèrcit dels cavallers arribats de València en juliol del 1447, amb els seus paraments “blanchs ab creus de sant Jordi” (*CeG* I.38), podria haver impressionat l'autor, que decidí incorporar al *Curial*, molt elogiós amb la monarquia catalanoaragonesa, elements d'aquesta parafernàlia simbòlica. L'alcandora que la Güelfa decora per a Curial duu la creu de sant Jordi “axí per los pits com per les espatles” perquè la porte de cota d'armes, és la mateixa “sobrevesta blanca de lana o tafetán con la cruz de San Jorge en el pecho y espalda” que trobà Víctor Balaguer en documents valencians.

El crit ritual, el jurament i el dia de Sant Jordi s'incorporen també a la narració. L'aparició en somnis de sant Jordi es relaciona clarament amb els dibuixos del Pisanello del 1448 i lectures de Lactanci. La seua invocació contra els turcs ens porta als anys de la revolta de Jordi Castriota (1443), vassall del rei d'Aragó (1444); la croada

---

¹¹¹⁵² BALAGUER, V., *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón...*, vol. 3, p. 543; CRUSAFONT SABATER, Miquel, La moneda albanesa d'Alfons el Magnànim, dins *Acta numismatica*, 32, Barcelona, 2002, ps. 91-99.

internacional, però desastrosa, de Varna (novembre del 1444) i la prodigiosa victòria del mencionat Jordi a Otonetë (setembre del 1446). La insígnia que el sant lliura a Curial abans de la batalla contra els turcs, “un petit escut blanc als pits, ab una creu vermella que paria sanch qui brullàs” (*CeG* III.85), recorda molt el “senyal de creu vermella (...) en los pits, en la part squerra, sobre lo cor” característic de l’orde militar. Ja durant el combat contra l’infidel, l’heroi cavalca “tot mullat de sanch de turchs, en la sua sobrevesta blanca anvides la creu vermella se conexia” (*CeG* III.91).

La sobrevesta del cavaller novel·lesc, una vesta a manera de túnica curta i desmanegada que es vesteix damunt l’arnés, recorda de nou a la descrita per Balaguer. Coincideixen amb ell, sobre la indumentària de les milícies valencianes de Sant Jordi – imitada pels participants en les processons generals de Nàpols–, altres autors: “una *sobrevesta* blanca de lienzo o tafetán, con dos cruces encarnadas de San Jorge, puestas una sobre el pecho y otra sobre la espalda.”¹¹⁵³ I, així mateix, les descripcions iconogràfiques dels estudiosos del gòtic internacional valencià, on sat Jordi és un “doncel con sobrevesta blanca y roja cruz de Montesa”.¹¹⁵⁴

En canvi, hi ha un detall vexil·lològic de la novel·la que no prové de la tradició heràldica de la Corona d’Aragó, sinó de la imitació d’un ritual cavalleresc del 1445. Aquesta peculiaritat es produeix quan Curial i Aznar d’Atrossillo s’enfronten amb Sanglier i Guillelmes de la Tor. Les cotes d’armes dels dos primers “eren blanques, ab creus de sant Jordi. D’altra part, lo Sanglier e Guillelmes de la Tor (...) venien, les sues cotes d’armes vermelles e creus blanques.” (*CeG* II.100). La inversió dels colors (roig sobre blanc *vs.* blanc sobre roig) és exactament la mateixa que tingué lloc en les famoses justes de Nancy, celebrades l’any 1445 en presència del rei de França –com el torneig del *Curial*– per a commemorar les noces de Margarida d’Anjou (filla de Renat d’Anjou) amb el rei Enric VI d’Anglaterra. L’enllaç era el producte d’un dels acords que afavoriren l’acostament entre França i Anglaterra, en el procés de conclusió pacífica de la destructiva guerra dels Cent Anys. De ben segur que l’autor del *Curial* havia oït

---

¹¹⁵³ QUEROL ROSO, L., *Las milicias valencianas...*, p. 79, que remet a ORELLANA, Marcos Antonio de, *Valencia antigua y moderna*, a cura de C. CORBÍ, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1923-1924, vol. 1, p. 150.

¹¹⁵⁴ CARUANA REIG, José (Barón de San Petrillo), Filiación histórica de los primitivos valencianos, III. Los retablos del ‘Juicio Final’ del Museo: el de los Artés y el de Francés Maza, dins *Archivo Español de Arte y Arqueología*, vol. 10, núm. 29, Madrid, maig-agost 1934, ps. 109-122 (p. 116, làmina V).

relatar alguna cosa del memorable torneig, i sabia que els francesos combatien amb la creu blanca sobre roig i els anglesos, amb creu roja sobre blanc.¹¹¹⁵⁵

Tot aquest conjunt de circumstàncies històriques i culturals situen aproximem la redacció de *Curial e Güelfa* a un país –Itàlia– i a un temps –pels anys 1445-1448– i no fan sinó reforçar les impressions obtingudes amb l’anàlisi d’altres components culturals de l’obra susceptibles de ser interrogats històricament. D’altra banda, la mateixa documentació ens informa de l’autor del *Curial* com algú que assumeix com un deure la propaganda georgiana desplegada a Nàpols per la monarquia d’Alfons I. La introdueix en l’obra, no amb cap intenció messiànica, mística o connotada de religiositat; sinó simplement per a exaltar el *re di Ragona* enfront dels enemics i per a conjurar l’amenaça turca, en fer de Curial un Cèsar i un Constantí. Està sensibilitzat amb la lluita contra aquells “barbres sens ley” a la frontera balcànica i està familiaritzat, també, amb la indumentària de l’orde militar de Montesa i Sant Jordi. Segurament, perquè devia ser amic del claver de l’orde, frare Lluís Despuig. Aquest cavaller es trobava molt ben posicionat a la cort i al cos diplomàtic del Magnànim, com sembla que també ho estava l’autor.¹¹¹⁵⁶ A més a més, l’escriptor aprofita les notícies que li arriben de justes i passos d’armes europeus per a enriquir el relat i jugar amb l’emblemàtica.

“Un lleó... rampant qui travessava abdues les colors”

El lleó és l’animal entès com a símbol o emblema més present en *Curial e Güelfa*.¹¹¹⁵⁷ No se’ns explicita directament, però se suposa que quan, per primera vegada en la novel·la, Curial desplega els seus recursos heràldics i vexil·lològics utilitza colors de viuda (negre i burell) i una figura o moble zoomorf, el lleó, en honor de la dama i senyora a la qual serveix: la jove viuda anomenada, significativament, *Güelfa*. Diem que “significativament”, perquè, en la tradició medieval italiana, ben coneguda al Nàpols d’Alfons el Magnànim, el lleó havia sigut la insígnia dels *guelfi* o *güelfs* (partidaris de l’hegemonia papal, amics dels Anjou) i l’àguila, present en l’heràldica de

¹¹¹⁵⁵ Vegeu MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, p. 26-27. No té res a veure, doncs, amb el fet que Lluís I, duc de Savoia, usara la creu blanca sobre roig, com figura en una representació del 1451. Vegeu PASTOUREAU, Michel, *L’emblématique princière à la fin du Moyen Âge. Essai de lexique et typologie*, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI, Agostino – VADON, Annick (coords.), *Héraldique et emblématique de la Maison de Savoie (XIe-XVIIe siècle)*, Lausana, 1994, ps. 11-44 (p. 42).

¹¹¹⁵⁶ Vegeu el capítol I.2.6.

¹¹¹⁵⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 82).

Sicília, la divisa dels *gibellini* o *gibel·lins* (partidaris de l'hegemonia imperial i dels Hohenstaufen en temps antic; amics després del casal d'Aragó).

La tria del lleó i del nom de la protagonista sembla, en principi, una provocació. Però no necessàriament: pot llegir-se més oportunament com la voluntat de lligar emblemàticament el destí de la casa d'Aragó, establida a Nàpols, amb la defensa de l'Església; tot això en un moment (1444-1450) en què el Magnànim actuava de *braç armat* en la defensa –interessada, això sí– dels Estats Pontificis i del papa de Roma. Si atenem a la interpretació en clau política que fa del *Curial* Antoni Ferrando, podem arribar a la conclusió que, amb posterioritat al 1443 (l'acord de Terracina entre el papa Eugeni IV i el rei Alfons I), la casa d'Aragó (*Curial*, el continuador del patrimoni simbòlic i ideològic de la cúria imperial) passaria a servir interessadament l'Església (*la Güelfa*, sense la qual el legítim accés al tron de Nàpols no era possible).¹¹¹⁵⁸

Comsevulla que siga, l'interés primordial de l'escriptor es fer literatura d'evasió, escriure poètiques ficcions, parodiar diferents gèneres, servir d'entreteniment als seus coneguts, etc. Aquesta possible segona lectura *en clef* simbolicopolítica seria una cosa reservada als lectors més cultes i més informats, però no formaria part de la intenció bàsica o primera de l'autor. Vegem com presenta les armes de Curial: “E desplegà son standart, lo qual era burell e negre, migpartit, ab un leó d'argent rampant qui travessava abdues les colors del standart; e semblantment tragué un elm molt bell e rich ab un leó qui tenia en les mans un ocell: alguns digueren que era àguila, altres milà” (*CeG* I.17). Amb aquestes armes, Curial fa costat a Jacob de Cleves contra uns cavallers que porten per guió “un estandart blau clar, tot sembrat de *renarts* burells” (*CeG* I.19). El lleó contra les *renards* ('guineus, raboses', en francès, que és la llengua franca de l'heràldica de l'època). El rei Aragó contra *Rena(r)t* d'Anjou? Podria ser: el blau era la color heràldica dels Anjou, però sembrat de flors de lis, no pas de raboses.

El combat és fixat per al “dia de sanct March, que és a vint-e-cinch dies d'abril” (*CeG* I.18), cosa que reforça la simbologia lleonina, perquè l'evangelista Marc sol representar-se amb un lleó o reemplaçat al·legòricament per aquest, en els *tetramorfoi* medievals. Reapareix de nou Curial “ab un standart burell e negre, migpartit, e un leó rampant en mig”, però ací no se'ns especifica el metall del lleó (*CeG* I.19). La tenda d'armes de Curial és a joc amb l'estendard i amb la resta de paraments: “Era lo tendelló

---

¹¹¹⁵⁸ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

de vellut vellutat, burell e negre, brocat d'or molt ricós, sobre lo qual havia un standart migpartit de burell e negre, ab un leó rampant d'or" (*ibidem*). El canvi del metall del lleó –abans d'argent, ara d'or– representa l'ascens social de Curial, que ha passat de ser un donzell *écuyer* del marquès de Montferrat a un cavaller: el lleó *d'or* apareix pocs renglons després de l'adobament militar de Curial per l'emperador.

Quan Curial rep una carta de la Güelfa, "plegà-la en un plech molt estret e, ligada ab fil(l)s d'or e de seda burella e negra, la's penjà al coll. E d'aquí avant, feta-la encastar en un leó d'or ab moltes pedres precioses e perles orientals, la aportava tots temps penjada davant los pits" (*CeG* I.22). El reliquiari en forma de lleó i colors de viuda sembla també fet en honor de la Güelfa, ja que la verdadera empresa o divisa personal de Curial és un falcó, primerament encapellat i, finalment, desencapellat. Reapareix oportunament el lleó quan Curial deambula fascinat per la cambra de Làquesis admirant les joies i pedres precioses del seu aixovar. De sobte hi veu un altar "ab un retaule de mossenyor sant March (...). E tantost que ell viu sant March en figura de leó, sí ·s recordà de la Güelfa" i el fa penedir-se s'haver-la traïda, d'haver-se enamorat de Làquesis (*CeG* I.23). A continuació, troba un fermall gran "en mig del qual havia un leó ab los ulls de dos rubins fins molt, e era nafrat en los pits." De la nafra ix un mot en francès que expressa que el cor afectat de desig no té mai repòs. "La vista, emperò, d'aquest leó, no hagué tanta virtut com la del retaule" (*ibidem*).

Quan el rei de França convoca el torneig de Melun, ordena que els cavallers que hi concorreran, "si són amorosos de viudes, véngan ab paraments burells e negres (...), e si son de monges, verts e burells" (*CeG* I.26); el que sembla confirmar l'elecció de les colors de l'estendard de Curial d'acord amb l'estat de la Güelfa. Aquesta ordena fer un retaule de sant Marc i promet edificar a l'evangelista una església, amb tal que protegisca Curial. Sant Marc, agraït, s'apareix en somnis a la dama per a comunicar-li la justa victòria del seu estimat en defensa de l'honor de la duquessa d'Ostalriche: "Curial mantenia justícia e ha haüt lo millor de la batalla, e ja és fora de la plaça" (*CeG* I.29). L'aparició del sant s'acompanya de la visió de dos lleons (Curial i Jacob de Cleves) que vencen i maten les dues raboses (Othó de Cribaut i Parrot de Sant Laydier) que amenaçaven una dona nua. L'abadessa ho interpreta així: "Curial porta en les sues armes un leó (...). Curial e son companyó són los leons e los altres les raboses qui demanen barateria" (*ibidem*). Quan descobrim quins personatges en clau s'amaguen

darrere de les raboses i els lleons, com veurem en el capítol corresponent,¹¹¹⁵⁹ comprovem que es tracta d'una imatge al·lusiva a la pugna sostinguda en temps d'escriptura del *Curial* entre la Corona d'Aragó, amiga del ducat de Borgonya, i la Provença de Renat d'Anjou i el Delfinat de Lluís de Valois (els *renarts*). La victòria, ara (ca. 1446-1448) ja no es dirimeix a Nàpols (la guerra de conquesta contra els Anjou, 1435-1443, ha estat superada amb èxit) sinó a la Llombardia, on els francesos aspiren a ocupar el ducat de Milà i alhora que Aragó s'alia amb Borgonya. En tornar al Montferrat, Curial s'agenolla davant l'altar de sant Marc manat a fer per la Güelfa i sospira en observar el llit de l'estimada (*CeG* I.40).

En el pròleg del llibre II, reapareix el lleó, però com a símbol de la supèrbia, tal com apareix en la *Comèdia* de Dante Alighieri: “lo leó, qui a Dante se mostrà en l'Infern, en lo primer capítol de son libre, ab la testa alta no li aparega” (*CeG* II.0). La influència astral de Mart, que pesa sobre el cavaller protagonista, el fa susceptible de pecar de supèrbia. Curial abandona el Montferrat, camí de París, a manera de cavaller errant. La Güelfa ordena a Melchior de Pando que li facilite diners perquè es faci “paraments verts e blanchs (...). E hage l'escut tot negre” i vaja d'incògnit donant-se a conèixer com “lo cavaller de l'escut negre” (*CeG* II.1).

El cavaller acampa a Melun amb el seu *papalló* verd i blanc, de vellut brocat d'or, i “en la sumitat, havia un pom molt gros d'or, sobre lo qual havia un leó, qui tenia abraçat un ocell, qui deyen que era milà, altres dien que era falcó” (*CeG* II.34). Làquesis li envia com a missatgera la seua donzella Tura, que li lliura “lo fermall del leó, lo qual ell havia ja vist” i una tenda amb llaços i ulls (*CeG* II.34). Quan desapareix a l'Àfrica el rastre de Curial, els enviats montferratesos que van a cercar-lo, se'n tornen amb l'anell d'or “ab un leó” que portava el cavaller –ara esclavitzat– per a segellar les seues lletres. “Melchior féu juyhí que aquell anell degué ésser estat de Curial, per rahó del leó que tenia tallat, car tots temps Curial feya leó per amor de la Güelfa” (*CeG* III.41).

Se'ns explicita, doncs, que Curial tenia unes armes heràldiques pròpies, a partir d'una base cromàtica dissenyada –com s'ha vist– per la Güelfa: paraments verds i blancs, colors d'amor i puresa, i un escut negre, sobre el qual Curial farà brodar la divisa d'un falcó, elegida per ell. Llavors se'l coneixerà com *el cavaller del falcó*. Tanmateix, en honor de la Güelfa “feya leó” (l'expressió col·loquial aleshores era *fer armes de tal o qual llinatge*, renunciant a les pròpies), per ser el lleó el símbol heràldic

---

¹¹¹⁵⁹ Vegeu el capítol II.3.5.

(familiar, personal, senyorial?) de la senyora de Milà. És una de les coses de la novel·la catalana que coincideixen amb les de la novel·la francesa *Le petit Jehan de Saintré* d'Antoine de la Sale (ca. 1456), on la Dame des Belles Cousines imposa el seu criteri heràldic al vailet protegit: “porterez l’emprinse que je vous donray”.¹¹¹⁶⁰

El lleó és una icona i un moble heràldic omnipresent a l'Europa del Quatre-cents; una divisa ambivalent i molt procliu a comparèixer –en l'àmbit de la literatura i la propaganda al·legòrica medievals– per als més diversos usos i finalitats semiòtiques. Caldria, doncs, aproximar-nos al context del *Curial* (Itàlia, mitjan segle XV, cort del Magnànim) per a dilucidar quina és la funció simbòlica d'aquest senyal zoomorf en aquesta novel·la, carregada d'elements significants i de dobles lectures. Coneguda és, per exemple, la indumentària mítica d'Hèrcules, elaborada en part amb les despulles del lleó de Nemea, que Giovanni Boccaccio (*De mulieribus claris*, XXIII) transforma en insígnia d'una virtuosa fortalesa: “*leonis Nemei spoliū, sue fortitudinis insigne.*”¹¹¹⁶¹ D'aquesta força al·legòrica participa també l'Hèrcules de la novel·la, davant el qual Curial s'agenollarà compungit, just abans de regenerar-se virtuosament i tornar a la senda de l'abandonada senda de l'estudi (*CeG* III.79): “Com Curial veés prop (...) Hèrcules (...), lo pus fort e pus savi del món, e ·l veés vestit de la pell del leó (...), ficant los genolls, li féu molt gran reverència, oferint-se a ell per servidor.”

Per norma general (poques vegades representa el Dimoni, i el context del *Curial* no es presta a aquesta lectura¹¹¹⁶²), el lleó és un *senyal* positiu de noblesa, reialesa, fortalesa, autoritat, poder, sobirania, majestat i vigilància.¹¹¹⁶³ En les faules, el lleó representa la noblesa de cor, i si el nom de *Curial* fóra llegit pseudoetimològicament com *cuer-royal* o *cor-reyal* (“noble cor...que en molts pobres hòmens se met”, *CeG* I.1),

---

¹¹¹⁶⁰ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 72.

¹¹¹⁶¹ BOCCACCIO, Giovanni, *De mulieribus claris*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹¹⁶² HAUF, Albert, Seducció (Laquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (p. 337, n. 16) adverteix de la dicotomia i l'ambivalència que, en l'edat mitjana afectava el lleó com a símbol de Crist (“*Vincit Leo de tribu Juda*”) i del Diable (“*Quia diabolus, tamquam leo rugiens, circuit quaerens quem devoret*”), i remet a l'obra de fra Joan de San Gimignano, on s'aporten valoracions sobre la figura del lleó en un i en altre sentit. Hauf suggereix hipotèticament si el falcó de Curial podria ser una mena de presa que es disputaren el lleó demoníac de Laquesis (que voldria fer del falcó un milà) o el lleó salvífic de la Güelfa (que voldria transformar-lo en àguila); una explicació que resulta molt suggerent, tot i que no està gens clar que es relacione Laquesis amb el lleó, ja que el seu animal emblemàtic és més aviat la llebre.

¹¹¹⁶³ ARMENGOL i DE PEREYRA, Alejandro de, *Heràldica*, Labor, Barcelona, 1947 (2a. ed.; 1a., 1933), p. 86.

li convindria l'estendard del lleó. En les faules, en efecte, el lleó és animal de noble cor, i, en *Le roman de Renart* (segles XII-XIII), el lleó s'anomena *Noble*, amb majúscula. Tots els fabulistes, heralds i autors de bestiaris medievals l'anomenen rei dels animals i el transformen en un símbol per antonomàsia de la reialesa.¹¹¹⁶⁴ Si *Curial e Güelfa* estava adreçada a algun *cor reial* (El rei Alfons? És improbable. El príncep Ferran? Segurament), doncs encaixaria molt bé l'associació heràldica del lleó amb Curial, ja que és la Güelfa la que, en atorgar al seu protegit armes heràldiques (el lleó) i armes morals (la sàvia tutela de Melchior de Pando) preserva la seua noblesa de cor i el fa digne de cenyir, a la fi del relat, les corones de príncep d'Orenge i senyor de Milà.

Els tractats d'heràldica ratifiquen la reialesa del lleó recurrent, fins i tot, a dubtoses glosses filològiques: “*De leone.— Dicitur enim leo Graece* [interpretació pseudoetimològica de *basi-leo*], *rex Latine, quia rex animalium est, ut dicit Ysidorus*”. Per als heraldistes, indica fortalesa i generositat.¹¹¹⁶⁵ Segons el bestiari anònim català conegut amb la lletra A, el lleó és “la plus nobla bèstia que sia, e és dit senyor de les altres bèsties per les nobles complexions que ell ha en si”. Ara bé, com a noble de cor, té pietat d'aquells que, en la selva, s'humilien davant la seua majestàtica presència i li reten reverència. La interpretació moral és que Déu mostra la seua pietat i misericòrdia envers els qui confessen els pecats “ab gran dolor e ab contricció de cor, e demanant-li perdó e misericòrdia, axí com se cové. Adonchs, nostre Senyor Déu li ha mercè e pietat, e li perdona tots los seus peccats e l'appella a la sua glòria çelestial.”¹¹¹⁶⁶ Despullant la moralitat de la càrrega religiosa, s'ajusta bastant al procés de caiguda i redempció –no celestial, sinó amorosa– que l'escriptor opera amb la seua criatura cavalleresca, bo i aprofitant l'argument de la *Cançó de l'orifany* de Rigaut de Berbevilh. Tant el lleó-Déu que rescata el pecador contret, com el lleó-Güelfa que “ha mercè e pietat” del seu enamorat errant i traïdor, fan ben apropiada l'heràldica exhibida pel cavaller.

Els reis i prínceps europeus de l'època feien ús del lleó com un símbol de poder i propaganda habitual. El 6 de desembre del 1432, el rei de Castella i Lleó, Joan II, rebé uns ambaixadors francesos i granadins a l'alcàsser de Madrid amb un lleó mans seient

---

¹¹¹⁶⁴ MARTÍN PASCUAL, Llúcia, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, Institut de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1996, p. 270.

¹¹¹⁶⁵ BADO AUREO, Johannes de [John of Gildford], *Tractatus de armis*, dins JONES, Evan John (ed.), *Medieval Heraldry. Some Fourteenth Century Heraldic Works*, William Lewis Ltd., Cardiff, 1943, ps. 95-212 (p. 110).

¹¹¹⁶⁶ PANUNZIO, Saverio (ed.), *Bestiariis*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 91), Barcelona, 1988, vol. 1, p. 76.

als peus del tron.¹¹¹⁶⁷ En la biografia (ca. 1436) on es contenen les aventures africanes del cavaller andalús Alonso Pérez de Guzmán el Bueno (+1436), es reproduïx una anècdota meravellosa de la matèria artúrica, concretament d'*Yvain ou le Chevalier au Lion*, de Chrétien de Troyes (segle XII), relacionada amb el rei de les bèsties. Emulant el mític Yvain, el cavaller andalús decidirà ajudar un lleó que combat contra una serp monstruosa, per “representación de las dignidades que representava” el noble animal: “la primera, de traer la corona y demostrar entre los animales su realidad, y mayormente significar ser las armas del rey de Castilla, su señor.”¹¹¹⁶⁸ També al·ludia a aquesta associació de símbols fray Juan de Segovia, frare del monestir de Guadalupe, quan regalà a Enric IV de Castella un saler d'argent esmaltat “con la representación de un león destrozando con sus manos una granada”: una manera d'indicar el religiós al governant la urgència de sotmetre el sultanat de Granada.¹¹¹⁶⁹ Aquest regal no té res a veure amb la novel·la catalana, però interessa veure la coincidència del lleó que subjecta un altre símbol a les mans; en el cas del *Curial*, una au de presa.

A Nàpols, el rei Alfons alimentava amb carn de búfal (o de “brúfol”, si atenem al lèxic arcaic del *Curial*) els lleons que li regalava el rei de Tunis. I l'amic i aliat del rei de Nàpols que era el duc Felip de Borgonya es feia dir “el gran lleó” d'Europa. Així consta, si més no, en l'enunciat de la crònica de George Chastelain (1405-1475): *Déclaration de tous les hauts faits et glorieuses aventures du duc Philippe de Bourgogne, celui qui se nomme le Grand Duc et le Grand Lion*.¹¹¹⁷⁰ Els humanistes no veïen amb mals ulls aquest símbol tan profusament usat el en *medium aevum*: Pier Candido Decembrio, a sol·licitud del senyor de Milà, Filippo Maria Visconti, dissenyà una empresa amb la divisa de dos lleons i un sol irradiant, acompanyada del mot “*Virtus iter gloriae*”, ‘la virtut és el camí de la glòria’;¹¹¹⁷¹ un lema que hauria subscrit fàcilment l'autor del *Curial*. A Itàlia, on totes les ciutats solien tenir un animal

---

¹¹¹⁶⁷ SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis i al., *Los Trastámaras de Castilla y Aragón en el siglo XV*, dins MENÉNDEZ PIDAL, Ramon (dir.), *Historia de España*, vol. 15, Espasa-Calpe, Madrid, 1968, p. 129; STREET, Florence, La vida de Juan de Mena, dins *Bulletin Hispanique*, 55-2, París, 1953, ps. 149-173 (p. 160).

¹¹¹⁶⁸ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, Una biografía caballerisca del siglo XV: “La corónica del muy ilustre y muy magnífico cavallero don Alonso Pérez de Guzmán el Bueno”, dins *En la España medieval*, 22, Madrid, 1999, ps. 247-283 (p. 276).

¹¹¹⁶⁹ NOGALES RINCÓN, David, Animalización, sátira y propaganda real: la metáfora y la alegoría animal como instrumento político en la Castilla bajomedieval (siglos XIV-XV), dins *Signum*, vol. 11, núm. 1, Cuiabá (Brasil), 2010, ps. 267-296 (p. 274).

¹¹¹⁷⁰ RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, p. 749.

¹¹¹⁷¹ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 173, n. 116. Semblà, però, que aquesta idea no tingué gaire acceptació per part del duc o la seua cort.

emblemàtic, el lleó era un símbol associat a Florència (el popular *Marzocco*, que protegeix la flor de lis amb les seues urpes) i, sobretot, de Venècia (el lleó de l'evangelista Marc, patró de la república). En la tradició bíblica (Crist, el Lleó de Judà), virgiliana i dantesca, el lleó és el símbol del bon senyor, però també representa la imatge negativa de la supèrbia.¹¹¹⁷² Així ho té en compte l'autor del *Curial* en el pròleg del llibre II. Amb tot, aquesta menció està distanciada de les associades al lleó heràldic com a símbol de la Güelfa adoptat com a propi per l'heroi cavalleresc, en reconeixement de l'amor vassallàtic que professa per la seua dama i *domina*.

Ara bé, el fet que el lleó precisament fóra el símbol d'una dona anomenada –emblemàticament també– *la Güelfa*, no podia passar desapercebut a un heraldista com Martí de Riquer, coneixedor de l'associació simbòlica, tan italiana, del lleó amb la causa güelfa; de la mateixa manera que l'àguila s'associava als gibel·lins. Repassant aquestes idees, Riquer observà que l'elecció del lleó per a la Güelfa podria haver estat inspirada “pel segell amb un lleó que usava Enric el Lleó, *der Löwe*, o Welf, duc de Baviera i de Sax (1156-1180)”, és a dir, el personatge iniciador que donà origen a la causa güelfa.¹¹¹⁷³ Si acceptàvem literalment aquesta premissa, tan paradoxal (un defensor de la causa gibel·lina del rei d'Aragó que obliga l'heroi a portar armes güelfes i servir *la Güelfa*), hauríem d'acceptar en conseqüència, que l'autor del *Curial* és un provocador nat. Recordem, amb Antoni Ferrando, que en la *Historia Sicula* de Bartolomeo da Neocastro s'associa el lleó amb Carles d'Anjou, antagonista de Pere el Gran (elogiat en el *Curial*). O que el *Chronicon Siculum* o *Libre dels conquists de Sicília* conté un intercanvi epistolar apòcrif entre el duc d'Anjou i Pere d'Aragó, on aquest figura ser un dragó –*rei d'[a]Ragó*– i amenaça de mort el lleó (Carles I, paladí de la Part Güelfa d'Itàlia) que ha mort els polls de l'àguila imperial dels Hohenstaufen. S'al·ludeix, doncs, a Conradí i el seu cosí Federic de Baden, decapitats a Nàpols el 1268: “occiurem”, diu Pere, “lo lehó qui, occient, ha plomats los polls de la àguila.”¹¹¹⁷⁴

---

¹¹¹⁷² Com ho adverteix LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 168).

¹¹¹⁷³ RIQUER, Martí de, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 1, p. 213.

¹¹¹⁷⁴ Més detalls en FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (ps. 809-811); la citació (p. 811) remet a Biblioteca Nacional d'Espanya (Madrid), ms. 2084, fs. 24v-26v. El cronista es basa en la inscripció de la columna de pòrfir que commemorava el lloc on havia sigut decapitat Corradino, col·locada a la capella de Santa Croce e Purgatorio al Mercato, de Nàpols (incendiada el 1781 i desapareguda després). S'hi podia llegir que “*Asturis ungue, Leo pullum rapiens Aquilinum / hic deplumavit acephalumque dedit*”, és a dir,

Aquesta simbologia del lleó, associada als Anjou, era corrent i vigent durant la guerra de conquesta de Nàpols contra el rei Renat (1435-1443). Per posar un exemple: a l'endemà de la victòria aragonesa d'Aversa (gener del 1440), Alfons el Magnànim s'assabentà que Renat havia eixit secretament de Nàpols, tenint ell assetjada la capital, per a reunir-se amb el seu *condottiero*, Caldora. Aleshores exclamà: “El león se ha desatado delante de mi!”¹¹¹⁷⁵ El lleó dels güelfs estava lligat a Nàpols pels assetjants. De la mateixa manera que el lleó *Marzocco* dels güelfs de Florència apareixia en el segell dels gibel·lins de dita ciutat, però amb un Hèrcules que el subjectava per la boca per a domar-lo.¹¹¹⁷⁶

Resulta inconcebible que un autor monàrquic i defensor del casal d'Aragó, com el de *Curial e Güelfa*, faça ús en positiu del *lleó* (la Güelfa, l'Església, els Anjou de les Dues Sicílies) amb anterioritat al 1443, però no amb immediata posterioritat, com bé adverteix Antoni Ferrando.¹¹¹⁷⁷ Els acords de Terracina i un seguit de butles pontifícies (1443-1444) realitzaren el que pocs anys abans semblava inviable: l'entronització *de facto* del rei d'Aragó en el regne de Nàpols, que Roma (la Güelfa i el lleó = l'Església, en una lectura simbolicopolítica) sempre havia reservat per als Anjou, fou sancionada canònicament. A canvi, Alfons I es comprometia a portar el gonfanó de l'Església en nom del papa Eugeni IV per a expulsar Francesco Sforza del llegat de Sant Pere (1444-1446). Quan la Corona d'Aragó tingué opcions per a esdevenir “senyora de Milà” (1447-1449), el papa Nicolau V recolzà les pretensions del Magnànim.

És a dir, que la Güelfa (= l'Església), per primera vegada des del temps de Pere el Gran (el temps històric del *Curial*) afavoria Curial (= la Corona d'Aragó, en termes simbòlics, si seguim la suggerent proposta d'Antoni Ferrando). Des del 1443, Roma reconeix en Alfons la figura d'un legítim *Anjou* adoptiu (se sanciona l'adopció d'aquest per Joana II de Nàpols) i d'un fidel servidor de l'Església romana, com Curial de la Güelfa. I si en el terreny de la ficció Curial fa senyal i duu armes de la Güelfa, en el

---

‘Amb les urpes d’un astor, el Lleó s’aferrà a l’Aguiló i, una vegada desplomat i decapitat, ací el deixà’. L’astor al·ludeix al senyor d’Astura, que lliurà presoner Conradí a Carles d’Anjou. Vegeu BREVAL, John, *Remarks on several parts of Europe, relating Chiefly of their Antiquities and History*, H. Linton, Londres, 1738, vol. 1, p. 57, nota c; VASI, Mariano – KARACZAY, Fedor von, *Itinéraire instructif de Rome a Naples et à ses environs, et de la Sicile*, Tipogr. Poggioli, Roma, 1826, p. 177;

¹¹¹⁷⁵ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 175.

¹¹¹⁷⁶ NUNZO, Armando, Osservazioni sulla figura dell’Ercole nel sigillo del Comune di Firenze, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 343-353.

¹¹¹⁷⁷ FERRANDO, A., *Curial e Güelfa: una història amorosa...?*, ps. 817-823.

terreny de la realitat històrica, és el rei d'Aragó qui fa senyal i duu les armes de l'Església al camp de batalla. L'autor de *Curial e Güelfa* no pretén fer un llibre de propaganda política, però sí una obra literària que es congratula del triomf italià del Magnànim. En conseqüència, celebra la bona sintonia entre el lleó güelf i un falcó (l'adolescent Ferran d'Aragó, legitimat el 15 de juliol del 1444 com a duc de Calàbria pel papa de Roma¹¹¹⁷⁸) que pot esdevenir *milà* (vil, pecador, superb, luxuriós) si es deixa dur per les passions i els vicis, o *àguila* (rei de noble cor). Tot això situa el moment de redacció de la novel·la en un temps indeterminat que aniria del 1444 al 1449 aproximadament; és a dir, en coincidència cronològica amb altres molts indicadors. Pel que fa a la síntesi iconogràfica del lleó i l'ocell, i a les aus heràldiques en general presents en l'obra, entrarem en majors precisions en el subapartat següent.

La polisèmia emblemàtica del lleó ens podria dur a lectures alternatives, com la que proposa Jaume Torró, en base al pròleg del llibre II del *Curial*. Se'ns diu ací que el llibre II és de cavalleria i, per tant, dedicat al déu-planeta Mart, la casa astrològica del qual “és en lo signe de Leó”. Torró dedueix que ens trobem a l'inici de l'estiu (l'escriptor no ho explicita, però) i que *Curial* és nat suposadament sota el signe de Mart (l'anònim no diu res en aquest sentit¹¹¹⁷⁹). En conseqüència, opina que *Curial* es beneficia de la posició “del seu planeta” (sic) a la casa del Lleó, un signe solar i equilibrat.¹¹¹⁸⁰ Aquesta lectura és possible,¹¹¹⁸¹ però no sembla que l'autor de *Curial e*

---

¹¹¹⁷⁸ ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 305 (XV.26).

¹¹¹⁷⁹ Si en canvi Joanot Martorell, que ho afirma del seu *Tirant* (cap. 116): “Emperò, senyor, yo no puch fer sinó tant com un home: açò notori és a Déu e al món. Per bé que la fortuna ne haja consentit he-m sia stada amigable e pròspera ab la planeta de Març, en la qual yo naixquí, me ha volgut dar victòria, honor e estat, no cové a mi presomir més que la fortuna no m'a donat.” Vegeu MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, *Tirant lo Blanch*, València, 2008, p. 462. Observava Francesc Eiximenis, en el *Dotzè del Crestià* (cap. 224), que “tots los marçials són aptes a batallar, e açò segons més o menys que la planeta appellada Mars los és pus poderosa en lur nativitat e pus favorable e menys empatxat.” Citat per RIQUER, Martí de, *L'art militar al Tirant lo Blanc*, dins *In memoriam Carles Riba*, Ariel, Barcelona, 1973, ps. 325-338 (p. 328).

¹¹¹⁸⁰ TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (p. 273). Vegeu també, ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, *Quaderns Crema*, Barcelona, 2011, ps. 56 i 577-579.

¹¹¹⁸¹ Podríem reforçar-la, fins i tot, citant Macrobi (*Saturnals* I,xxi,16): “És per això que els egipcis dedicaren a un animal el signe del zodíac que es troba en la part del cel en què el sol, durant la seva cursa anual, escalfa amb calor més intensa, i denominen estatge del sol el digne del Lleó, puix que sembla que aquest animal, per la seva naturalesa, posseeix les qualitats de l'astre. De primer perquè sobregueja els animals amb ímpetu i ardor així com el sol governa els astres; després perquè el vigor resideix en el pit i la part davantera del cos i decau en els membres posteriors, de la mateixa manera que la força del sol es redobla des de trenc d'alba fins al migdia o, en la primera part de l'any, des de la primavera fins a l'estiu, per davallar en acabat, afeblida, cap a l'ocàs o cap a l'hivern, que sembla que són respectivament els darrers períodes del dia i de l'any. Així mateix, el lleó està tothora a l'aguait amb els seus ulls de foc ben oberts, igual que l'ull obert i abusador del sol contempla la terra amb esguard tenaç i infatigable.” Vegeu

Güelfa s'interessa molt pels condicionaments astrològics. Ell usa la mitologia i l'astrologia –a partir de fonts enciclopèdiques– com a elements enriquidors del text. A més a més, la seua lliçó moral s'acosta molt a la recollida per una de les medalles de bronze d'Alfons el Magnànim, obra del Pisanello: “*Vir sapiens dominabitur astris*”.

Si aprofundírem en vies d'interpretació astrològiques o hermètiques –que no creiem que formaren part per a res del *projecte* de l'anònim escriptor–, podríem arribar a concloure, fins i tot, que el segell del lleó que perd Curial a la Tripolitània (“un anell d'or ab un leó”, *CeG* III.40) és el *segell celest*: l'amulet terapèutic que usava Arnau de Vilanova per a tractar els còlics nefrítics de Bonifaci VIII (1301). El metge valencià fa menció del “*sigillum leonis, ad Hermete traditum*” en el seu *Speculum medicinae*. Els seus seguidors usaven anells d'or amb aquest segell del lleó; no per a coses pràctiques (Curial signava lletres amb ell), sinó com un talismà o amulet. Se suposa que el metall noble i la figura atreïen energia terapèutica quan el Lleó era el signe zodiacal dominant.¹¹¹⁸² És una coincidència interessant, però no creiem que encaixe en l'esperit de la novel·la cavalleresca, ni en el propòsit comunicatiu de l'autor.

Que el lleó de la *Güelfa* del qual fa senyal Curial siga rampant, d'altra banda, és una simple convenció heràldica. En el *Tractatus de insignis et armis* de Bartolo di Sassoferrato (1359), explica que el lleó rampant convé representar-lo així: “*Figuratur ergo leo erectus, elevatus, mordax ore, stridens dentibus, scindens pedibus*.”¹¹¹⁸³ El fet que l'esmalt metàl·lic del lleó siga argent quan Curial és “escuder” (*CeG* I.23; *donzell* hauria dit, si haguera escrit l'obra a Catalunya o València) i d'or quan l'emperador l'adoba cavaller, respon a una altra convenció heràldica. Ho explica, per exemple, l'heraldista català Gabriel Turell (*Arbre d'honor*, 1471): l'argent és un metall indicador de *gentilesa*, la que posseeixen els donzells i generosos; l'or és un indicador de *noblesa*.¹¹¹⁸⁴ En les *Mémoires* d'Olivier de la Marche, on es relata el Pas de l'Arbre de

---

MACROBI, Ambrosi Teodosi, *Les Saturnals*, ed. a cura de Jordi RAVENTÓS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003-2006, vol. 1, ps. 212-213.

¹¹¹⁸² Vegeu l'explicació que en donen PANIAGUA, Juan A. – GIL-SOTRES, Pedro (eds.), *Introducción a Aphorismi extravagantes*, dins VILANOVA, Arnau, *Opera medica omnia, vol. VI/2. Commentum in quasdam parabolis et alias aphorismorum series: Aphorismi particulares, aphorismi de memoria, aphorismi extravagantes*, Seminari d'Història de la Ciència (CSIC) – Fundació Noguera – Universitat de Barcelona, Barcelona, 1993, ps. 221-232 (ps. 230-231) i la pàgina 387 de l'obra de Vilanova.

¹¹¹⁸³ Citat per RIQUER, Martí de, *Heràldica castellana en tiempos de los Reyes Católicos*, Quaderns Crema (“Biblioteca Filològica”), Barcelona, 1986, p. 168.

¹¹¹⁸⁴ TURELL, Gabriel, *Arbre d'honor*, [1471], Barcino (“Els nostres clàssics”, col·l. A, 131), Barcelona, 1992, p. 72. Més moderna és la *Dança de galanes* de Diego de Valera (Barcelona, 1625), on l'argent representa la senyoria i l'or la majestat. Vegeu MOSCOSO, Horacio, *La invención del burel*, dins *El Rinconete*, Madrid, juliol 2012; ed. digital <http://cvc.cervantes.es/el_rinconete/> MOSCOSO, Horacio,

Carlemany celebrat prop de Dijon en juliol del 1443, es descriu la divisa de l'empresa del certamen com una gambera o *harnois de jambe* que portaven els participants sobre la cama dreta. Ara bé, els cavallers l'havien de dur d'or i els escuders d'argent, cadascú segons el seu rang: “les chevaliers, estant icelle dorée et semée de larmes d'argent, et les escuyers la portoyent d'argent, semée de larmes dorées.”¹¹¹⁸⁵

Considerant d'altra banda el context italià on s'escriu l'obra, convindria també tenir en compte la simbologia adquirida per ambdós metalls nobles entre els humanistes. Marsilio Ficino, en una lletra escrita al físic i astrònom Paul van Middelburg, comentava: “Aquello que los poetas cantaron un día sobre las cuatro edades, de plomo, de hierro, de plata y de oro, nuestro Platón, en *La República*, lo refiere a las cuatro naturalezas de los hombres, diciendo que en la índole de unos está congénito el plomo, el hierro en la de otros, en otros la plata y otros el oro.”¹¹¹⁸⁶ *La República* de Plató no era desconeguda a la cort de Nàpols: Alfons el Magnànim i el seu gran camarlenc, Enyego d'Àvalos, posseïen dos dels pocs manuscrits de l'obra en versió llatina de Pier Candido Decembrio que circulaven llavors per Europa.¹¹¹⁸⁷ Si els escriptors “dauren” sovint els fets, segons l'escriptor de la novel·la, el jove cavaller llombard, amb les seues accions virtuoses, daura a Alemanya un lleó que, en principi, responia a una naturalesa imperfecta, argentada. Dit això, convé fixar-nos, finalment, en la intervenció en l'adobament cavalleresc de Curial del mateix emperador del Sacre Imperi Germànic, el qual calçava cerimonialment els seus escuders o donzells amb esperons d'argent, i els cavallers, amb esperons d'or.¹¹¹⁸⁸ El satíric humanista Francesco Filelfo coneixia molt bé –per referències– la parafernàlia romanogermànica, i, en les epístoles que enviava de Milà a Nàpols al seu amic i mecenes Enyego d'Àvalos (*Aenicus*, l'anomenava, d'*Aeneas*...), titulava el seu corresponsal, pomposament i repetidament, com *equus auratus*, ‘cavaller daurat’, imperial paladí d'esperons d'or.¹¹¹⁸⁹

La invención del burel, dins *El Rinconete*, Madrid, juliol 2012; ed. digital <http://cvc.cervantes.es/el_rinconete/>

¹¹¹⁸⁵ LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerd, Lovaina, 1645, p. 378.

¹¹¹⁸⁶ FICINO, Marsilio, *Epistole*, XI, dins *Opera omnia*, Basilea, 1756, vol. 1, p. 944; citat per GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 65-66.

¹¹¹⁸⁷ Vegeu ZACCARIA, Vittorio, Pier Candido Decembrio, traduttore della *Repubblica* di Platone (notizie dall'epistolario del Decembrio), dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 179-206 (p. 180).

¹¹¹⁸⁸ FLECKENSTEIN, Josef (ed.), *La caballería y el mundo caballeresco*, Siglo XXI de España, Madrid, 2005 (1ª. ed., 2002), p. 192.

¹¹¹⁸⁹ Vegeu COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202 (p. 141).

La càrrega emblemàtica del lleó no acaba ací, tanmateix, sinó que té una nova derivació –desitjada i explicitada per l'autor– per la seua vinculació en la novel·la a la figura de sant Marc. “¿Què us diré de sant March?”, interroga retòricament l'autor als seus lectors (*CeG* I.29). En la cort milanesa de Filippo Maria Visconti s'usaven uns evangelis luxosament il·lustrats del segle XI, on destacava un foli 38v tot il·luminat amb la figura de sant Marc. Aquest era representat escrivint, amb un gran lleó per darrere i una arc a manera de filacteri on es llegia: “*Marcus dans Italiae genti pia dogmata vitae. Ut leo per silvas tonat erroris tenebrosas.*”¹¹¹⁹⁰ L'evangelista Marc era molt venerat a tota Itàlia, no solament a Venècia. Hauria fundat l'any 50 dC el patriarcat d'Aquileia, principat temporal autònom fins el 1420. Entre el 1439 i el 1465, el patriarca d'Aquileia era el cardenal Ludovico Scarampo: cap dels exèrcits de l'Església, responsable de la signatura del tractat de Terracina (1443) i gran aliat d'Alfons d'Aragó. L'any 1445, Eugeni IV li havia reconegut la senyoria sobre la ciutat d'Aquileia. Ara bé, el gonfanó heràldic d'aquest principal no contenia un lleó, sinó una àguila.

El lleó i sant Marc apareixen associats en l'heràldica, l'astrologia i el somni de la Güelfa, i remetent també a un conegut vincle etimològic entre el déu *Mart* i el nom de fonts *Marc*. Segons els estudiosos de l'antroponímia romana, *Marcus* és reducció de l'adjectiu *Marticus*, ‘consagrat al déu Mart’, atès que en temps antic el mes de març s'havia dit *mensis marticus* i el Camp de Mart de Roma, *Campus Marticus*.¹¹¹⁹¹ Els florentins de l'edat mitjana, conscients encara del vincle nominal, denominaren *Marzocco* el lleó de la causa güelfa que protegia el lliri heràldic de la ciutat. Dante ho justificava dient que la Florència romana havia sigut consagrada al déu Mart. Boccaccio, en el llibre II *Filocolo*, fa comparèixer el déu Mart, i Jaume Torró i Lola Badia pensen que l'anònim del *Curial* –que, sens dubte, coneixia aquesta obra– podria haver-se'n inspirat, però cristianitzant la figura del déu en forma de sant.¹¹¹⁹² Els vincles entre Mart, Marc i el lleó formen part, en qualsevol cas, de la cultura general de l'època en què s'escriu l'obra. Per posar un altre exemple: en el *Libro de Marte* del *Tratado de*

---

¹¹¹⁹⁰ PELLEGRIN, Elisabeth, *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan*, L. S. Olschki – Librairie F. de Nobele, Florència – París, 1969, p. 1. El còdex es conserva en l'actualitat a la Bibliothèque Nationale de France (Lat. 275).

¹¹¹⁹¹ CHASE, George Davis, *The Origin of Roman Praenomina*, dins *Harvard Studies in Classical Philology*, 25, Harvard (Massachusetts), 1897, ps. 103-184 (p. 159); AGATÓN HERNÁNDEZ, Eduardo, *San Marcos Evangelista. Vida, predicación y martiro*, Palibrio, Bloomington (EUA), 2013, p. 11.

¹¹¹⁹² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 82-83).

Astrología d'Alfons X el Savi (segle XIII), consta que “la forma de Mars”, és a dir, la seua representació al·legòrica, “es figura de omne cavallero en un león.”¹¹¹⁹³

Altra cosa és saber què volia dir l'autor als seus lectors insistint d'aquesta manera en la figura simbòlica de l'evangelista. Des del punt de vista històric, val a dir que una de les famílies napolitanes més importants era la dels Sanseverino, ducs de San Marco. El títol nobiliari era antic i s'havia perdut, però Alfons el Magnànim el reinstaurà, el 27 de maig del 1445, en la persona d'Antonio di Sanseverino (ca. 1395/96-1472), casat des del 1418 aproximadament amb Giovanella Orsini-Del Balzo, una filla natural del príncep de Tàrent. Covella Sanseverino i Orsini-Del Balzo es casà en la dècada del 1440 amb el gran senescal Enyego de Guevara,¹¹¹⁹⁴ el personatge més poderós del regne napolità després del monarca, i germà uterí d'Enyego d'Àvalos, amb el qual estava molt unit. El de Guevara ja era vidu d'una primera filla del duc de San Marco, Lucrezia, que morí jove i no li donà descendència; la germana sí que li donà dos fills. ¿Podria haver influït aquesta aliança familiar entre els Guevara-D'Àvalos i els ducs de San Marco en la privilegiada aparició del sant a la novel·la? És una possibilitat més, però és altament improbable que Enyego de Guevara, castellanoparlant –a diferència del germà menut– i poc aficionat a la sofisticació literària, fóra el dedicatari de l'obra.

L'heràldica del lleó de la Güelfa aplicada sobre les armes i paraments de Curial respon a una voluntat de senzillesa en la visualització mental de l'espectacle (colors planes, figures concretes, etc.) habitual en la literatura cavalleresca.¹¹¹⁹⁵ Tanmateix, el lleó rampant, figura nítida, no es plasma directament sobre un camper monocrom, sinó que ve sobre un fons “burell e negre, migpartit, ab un leó d'argent rampant qui travessava abdues les colors”; “burell e negre, migpartit, e un leó rampant en mig”. *Migpartit* és un gal·licisme heràldic present en cròniques franceses i borgonyones. Quan l'aventurer castellà Pedro Vázquez de Saavedra participà prop de Dijon en el pas d'armes de l'Arbre de Carlemany, el 12 de juliol del 1443, portava el cavall “couvert d'un drap de soye *myparti* de bleu et de blanc.”¹¹¹⁹⁶ També apareix en la literatura de

---

¹¹¹⁹³ ALFONSO X EL SABIO (dir.), *Tratado de Astrología y Magia. Códice Reg. Lat. 1283*; reprod. facsímil del còdex de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, Grial, Valencia, 2000, p. 94.

¹¹¹⁹⁴ CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, ps. 38-39.

¹¹¹⁹⁵ CONTRERAS MARTÍN, Antonio M., La heràldica en la literatura artúrica castellana, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 2, ps. 71-84.

¹¹¹⁹⁶ LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerdt, Lovaina, 1645, p. 382.

tradició artúrica: el cavaller de la Petita Bretanya Melaios de Lambale, en el *Lancelot propre*, “portoit un escu *mi-parti* de blanc et de noir.”¹¹¹⁹⁷ En sentit estricte, un escut *migpartit* era el dividit (tallat en horitzontal o partit en vertical) simètricament en dos esmalts. Tanmateix, en la baixa edat mitjana s’usà el terme també per a l’acoblament de dos escuts en un, de manera que els dos escuts originals es partien per la meitat els seus continguts per a integrar-los en un sol continent heràldic, “de sorte qu’on ne voit que la moitié de chacun. Ceux qui veulent joindre les armoiries de leurs femmes à celles de leurs maisons, en usent ainsi.”¹¹¹⁹⁸ Generalment, es tractava d’acoblar unes armes juxtaposades a les altres (per exemple, marit i muller) *dimidiades* en vertical. Segons Armand de Fluvià, la dimidiació fou molt popular a països com Anglaterra o Alemanya, però també es donava al sud d’Europa, en les armes quarterades de Castella i Lleó (1231), en el quarterat en sautor d’Aragó i Sicília (1282), etc.¹¹¹⁹⁹ En la literatura de l’època del *Curial*, trobem l’acoblament o dimidiació en l’escut de Liessa quan incorpora les armes heràldiques del seu estimat, “juntas las armas de Arlandier y Liessa” (Juan Rodríguez del Padrón, *Siervo libre de amor*, ca. 1439).¹¹²⁰⁰

No sembla que siga aquest, el de la dimidiació amorosa, el cas de Curial i Güelfa. Les colors migpartides semblen ser les d’una viuda (negre i burell) i el moble que els “travessa” és també el lleó de la Güelfa, que Curial fa seu i porta com a distintiu propi en honor de la dama. Són, doncs, les armes de la Güelfa portades per Curial. La descripció del lleó, primerament d’argent i després d’or, implica que aquest moble se superposava als dos campers. No obstant això, el fet d’especificar que el lleó “travessava” les dues colors recorda allò el que els heraldistes denominen un escut partit “de l’un en l’altre”,¹¹²⁰¹ cosa que recorda molt un conegut blasó del Nàpols d’Alfons el Magnànim: l’escut heràldic dels Del Borgo, comtes de Monteodorisio, que fou adoptat a partir del 1443 per Antonella d’Aquino, quan aquesta rica hereva i noble donzella es comprometé amb el gran camarlenc del Magnànim, Enyego d’Àvalos.

---

¹¹¹⁹⁷ SOMMER, H. Oskar, *The Vulgata. Versions of the Arthurian Romances, from Manuscripts in the British Museum*, 8 vols., The Carnegie Institution of Washington, Washington, 1909-1916, p. 186; citat per CONTRERAS MARTÍN, A. M., *La heráldica en la literatura...*, *op. cit.*

¹¹¹⁹⁸ DIDEROT, Denis – D’ALEMBERT, Jean (coords.), *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers, par une Société des Gens de Lettres*, Sociétés Typographiques, Lausana – Berna, 1751-1772, vol. 21, p. 906.

¹¹¹⁹⁹ FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, *Manual d’heràldica i tècnica del blasó, amb un glossari final*, Galerada, Barcelona, 2011, ps. 143-144.

¹¹²⁰⁰ RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Obras completas*, ed. de C. HERNÁNDEZ ALONSO, Editora Nacional, Madrid, 1982, ps. 19-20.

¹¹²⁰¹ FLUVIÀ ESCORSA, A. de, *Manual d’heràldica...*, p. 258; MONTANER FRUTOS, Alberto, *Identificación, evocación y conformación en los emblemas heráldicos: el caso de las armas parlantes*, dins *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 18, Saragossa, 2012, ps. 41-70 (p. 44).

Usaven els Del Borgo, i successivament els d'Avalos-Aquino, marquesos de Pescara (quarterat amb les armes d'Aquino, “bandato di oro e di rosso”¹¹²⁰²), un escut “spaccato di argento e di rosso col leone dell'uno nell'altro”.¹¹²⁰³ Es tractava d'un blasó tallat en dos campers (el primer o superior, de gules, roig; el segon o inferior, d'argent) i un lleó que travessava ambdues colors de l'un en l'altre (partit també en sentit horitzontal; la meitat superior del lleó, d'argent sobre camper roig i la inferior, de roig en camper d'argent). Si reemplaçem les colors heràldiques, gules i argent, respectivament, per negre i burell (gris clar), obtenim una versió de viuda de les armes dels comtes de Monteodorisio, títol que seria assumit en temps del *Curial* per Enyego d'Àvalos. Tant el títol comtal de Monteodorisio com el lleó travessant les colors eren conegudíssims a Castel Nuovo i a Nàpols. No podien passar desapercebuts o ignorats als presumptes lectors d'una novel·la que està pensada per a aquella cort.¹¹²⁰⁴

El comtat de Monteodorisio, una de les senyories més riques i cobejades del regne de Nàpols, l'havia comprat el *condottiero* Cecco del Borgo di San Sepolcro als hereus de Francesco del Gozzo, el 1409. El mateix any morí Cecco i la viuda, Antonella di Miro, es remaridà. El comtat passà a ser el dot de la filla de Cecco, Giovannella del Borgo e di Miro. Ara bé, la mare i el padrastre evitaren que la donzella es casara per a no perdre'n la senyoria. El rei Ladislau I aconseguí pòstumament (1415) que la casaren amb Francesco d'Aquino, gran camarlenc de Nàpols amb Alfons el Magnànim, magnat proaragonés. Francesco tingué un fill, Berardo Gaspare d'Aquino e del Borgo, pare d'Antonella d'Aquino e Gaetani, que el Magnànim comprometé com a esposa del seu “favorit” Enyego d'Àvalos (1443), a canvi d'obtenir per a ell –en qualitat de dot de la contraient– el referit comtat de Monteodorisio. Els Aquino i el rei obligaren Giovannella del Borgo, titular legítima del feu, a cedir-lo a la néta, i els receptors de la donació (Antonella i el seu promés Enyego) es comprometeren a “fer armes” de la viuda Del Borgo, és a dir, un lleó rampant que travessava dues colors.

---

¹¹²⁰² Tres bandes de gules en camper d'or.

¹¹²⁰³ CANDIDA-GONZAGA, conte Berardo, *Memorie delle famiglie nobili delle province meridionali d'Italia*, G. de Angelis e figlio, Nàpols, 1882, vol. 6, ps. 56 i 90.

¹¹²⁰⁴ També caldria retenir, per si poguera haver influït d'alguna manera coma motiu d'inspiració, una notícia d'heràldica montferratesa del 1430. Visità aleshores el marquesat sant Bernardí de Siena per a posar pau entre la Part Güelfa, dirigida pels cavallers Guiscardi de Casale, i la part gibel·lina, dirigida pels seus rivals els Cane, de la Part Gibel·lina. Els Guiscardi feien per armes heràldiques un escut “troncato di rosso e d'argento al leone dell'uno nell'altro.” És a dir, un escut partit en horitzontal, amb el camper superior roig i l'inferior d'argent, travessats ambdós per un lleó amb inversió de colors. Es dóna, dones, una coincidència amb les armes dels Aquino napolitans. Tot això, segons un *Blasonarium Casalense* de què parla RICARDONE, G. Aldo di, *Annali del Monferrato, 951-1708*, La Cartostampa, Torí, 1972, p. 465.

No era aquella una exigència insòlita, en absolut; era el costum habitual entre el *baronaggio* napolità: que el cavaller que contreia noces amb una rica donzella, s'offeria a dur les seues armes, com hem vist que ho feia –per declaració de servei amorós– el Curial de la literatura de ficció per la Güelfa. Per exemple, quan el noble Antonio Colonna es casà l'any 1425 amb Giovannella Ruffo, hereva del marquesat de Cotró (Crotone) i gran feudatària de Calàbria, adoptà gustosament la seua heràldica.¹¹²⁰⁵ Els hereus d'Enyego d'Àvalos (ell, encara no) plasmaren durant segles el vincle heràldic Aquino-Del Borgo (contret el 1443) en blasons de tombes, objectes sumptuaris i edificis diversos.¹¹²⁰⁶ Només cal visitar la capella D'Àvalos de Sant'Anna dei Lombardi de Nàpols, on reposen les despulles del gran camarlenc, per a observar els escuts barrocs amb el lleó rampant travessant les dues colors, combinades amb les bandes vermelles sobre camper daurat de la família de sant Tomàs d'Aquino. Els D'Àvalos-D'Aquino dels segles XVI-XIX, doncs, mantingueren aquest compromís i continuaren usant una heràldica que recorda molt a la manifestada per la Güelfa en la novel·la.

L'assumpte de la desposseïció de la viuda Del Borgo amb intervenció arbitrària del rei per a dotar amb un gran estat napolità el cavaller estranger Enyego d'Àvalos, causà polèmica a Nàpols, com es recull en les cròniques coetànies.¹¹²⁰⁷ Podria ser que l'autor del *Curial* elegira el lleó rampant per a establir un paral·lel entre el cavaller de ficció (Curial), que feia armes del lleó per la seua rica estimada (la Güelfa), i el cavaller real (Enyego), que feia armes dels Del Borgo per la seua estimada (Antonella). En qualsevol cas, i amb independència de la intenció precisa de l'autor amb el caprici del lleó que travessa les dues colors, de ben segur que qualsevol lector de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim n'hauria establert fàcilment la correlació. Entre la resta de llinatges catalans, aragonesos, napolitans, etc., presents a la cort on presumiblement es concebé i s'escrigué l'obra literària, no trobem cap blasó que s'assemble més al de la Güelfa usat per Curial que el de d'Antonella la promesa d'Enyego.

---

¹¹²⁰⁵ PESAVENTO, Andrea, Alle origini della provincia di Crotone. Da Nicola Ruffo, primo marchese di Crotone, alle fallite rivolte autonomistiche di Antonio Centelles, dins *La Provincia KR*, 1, Crotone, juliol 1996, ed. electrònica <http://www.archivistoricocrotone.it/ambiente_paesaggio/origine_provincia_crotone.htm>

¹¹²⁰⁶ Vegeu, per exemple, MATTIOCO, Ezio – BUONOCORE, Marco, *Segni sulla pietra. Iscrizioni e araldica della terra di Castel di Sangro*, Itinerari, Lanciano, 2003, p. 163.

¹¹²⁰⁷ De tots aquests avatars genealògics, trobareu més informació en el capítol I.3.3.

Negre i burell: el guarda-roba del rei i *Curial e Güelfa*

Com s'ha vist, Curial no disposa de paraments propis en el llibre I (*CeG* I.17 i ss.), sinó que fa ús de les armes de viuda (colors de dol) de la seua enamorada i la figura emblemàtica d'aquesta: el lleó “de la Güelfa”. Tot i això, fa una excepció adoptant la creu de sant Jordi, per solidaritat i companyonia amb els cavallers catalans, en el torneig del Montferrat. En el segon llibre, el del torneig de Melun, Curial adopta una indumentària heràldica pròpia, dissenyada per la mateixa Güelfa (“paraments verts e blanchs... E haze l'escut tot negre”, *CeG* II.1 i ss.), que manifesta amor (el verd o sinople heràldic) i puresa de cor (el blanc, argent en heràldica).¹¹²⁰⁸ La dama enamorada i protectora, per la seua banda, té cura de mantenir la identitat del seu jove paladí amorós en la incògnita o l'anonimat. Segueix així una tradició cortesa, però també cavalleresca, que apareix en el *Lançalot* i en el *Tristany en prosa*. L'escriptor evoca amb això un tret recurrent en la cavalleria artúrica i usa un símbol habitual en aquesta literatura per a manifestar el secret identitari, com és l'escut monocrom de sable. D'ací que, per voluntat de la seua dama, Curial serà conegut inicialment com “lo cavaller de l'escut negre” (*CeG* II.1). Quan es produeix el dilema amorós en el cor del jove justador per intervenció de Làquesis, el cavaller mana brodar un falcó “encapellat” en l'escut negre que presideix els seus paraments verds i blancs, i passa a ser conegut com “lo cavaller del falcó” (*CeG* I.27 i ss.). El verd i el blanc són colors secundaris o de fons, en comparança amb el negre de l'escut de Curial. En això, recorda el *Tristan en prose*, on el protagonista esdevé “le chevalier à l'écu noir” quan vol presentar-se d'incògnit. El protagonista del *Curial* mantindrà aquest color heràldic de sable com a esmalt personal fins a la fi del relat, quan “tragué un estendart negre, ab lo falcó ja emperò desencapellat” (*CeG* III.99). Aquest ocell no esdevé un falcó “desencapellat”, de vol lliure i plomatge novell, fins que Curial no supera definitivament el seu conflicte intern –amorós i moral– i es reconcilia amb la Güelfa (*CeG* III.99). Així que, per damunt d'altres signes d'identitat personal, el falcó encapellat sobre negre és la figura heràldica que s'associa al cavaller protagonista durant quasi tota la narració. El mateix falcó –com

---

¹¹²⁰⁸ El cavaller enamorat que vestia de blanc ho feia per a manifestar la puresa dels seus sentiments, segons HARVEY, John, *Men in Black*, The University of Chicago Press, Chicago, 1995, p. 51. En àmbit eclesial, des del papa Innocenç III (segle XIII), es recomanava als creients vestir-se de blanc per a les festes consagrades a la Mare de Déu. Vegeu GAGE, John, *Color and Culture. Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*, Bulfinch Press Book, Boston, 1993, p. 70.

després es comentarà— és una al·legoria, amb referons literari dantesc, molt representativa de la regeneració psicològica i moral del cavaller.

Les colors heràldiques predominants en *Curial e Güelfa* són el el blanc (els paraments “tots blancs” del rei de França, símbol de puresa sagrada: les robes usades el dia de Pasqua a la cort del rei d’Aragó¹¹²⁰⁹), el verd (paraments de Curial, escut de Làquesis, robes al·lusives a Píram i Tisbe, etc.), el negre i el burell. La color de sinople (verd) no admet discussió com a símbol de primavera, joventut, enamorament, etc., entre els heraldistes i els literats de l’època. Per posar un exemple, quan el rei de França organitzà una justa primaveral a París l’1 de maig del 1389, “en furent toutes les damez vestuez de vert, et les paramens de la jousté aussi”.¹¹²¹⁰ Més debat, en canvi, ha suscitat entre els experts en heràldica i els crítics literaris l’aposta de l’escriptor del *Curial* per un adust cromatisme heràldic: la Güelfa usa negre i burell, i Curial per ella; l’escut de Curial és negre; el de Pere el Gran, així mateix, i el negre és el color heràldic on el protagonista broda la seua divida. Per a comprendre-ho, serà millor que repassem les propietats semiòtiques que, per als contemporanis de l’obra literària, tenien les colors *negre* i *burell*; especialment per als residents a la cort de Nàpols.

El mateix autor de *Curial e Güelfa* observa que el negre és color de dol per desamor, quan pregunta a un herald sobre els paraments que pertoca dur a algú que ha tingut una *aymia* i ara ja no la té. “Hage paraments tots negres”, li respon el perit (*CeG* I.26). En altres obres literàries el cavaller sol expressar el dol amorós vestint o portant negre. En l’*Orlando furioso* de Ludovico Ariosto (1474-1533), se’ns diu d’un cavaller “che, come dentro l’animo era in doglia, / così imbrunir di fuor volese la spoglia”. Calia exterioritzar els sentiments en forma de sobrevesta negra i “lo scudo nero, e non ha alcun cimero”.¹¹²¹¹ Però atenció al que adverteix l’heraldista català Gabriel Turell en l’*Arbre d’honor* (1471): “Sabla [= sable, negre], en heràldica significa fermetat; en

---

¹¹²⁰⁹ BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo V. Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia, tomo V, parte segunda. Gobierno y casa de los monarcas de Aragón. Don Pedro el Cerimonioso*, Tipogr. de José Eusebio Monfort, Barcelona, 1850, p. 232: “Que, en la Resurrecció de nostre Senyor, de vestiments e paraments blancs se deja usar, a glorificació del cors lo qual en la Resurrecció hac els àngells qui blancs vestiments a les fembres en lo sepulcre aparegren.”

¹¹²¹⁰ BORDONE, Renato, *Une très noble jousté*, dins SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d’Enrica MARTINENGO), Boves, Araba Fenice, 2008, ps. 27-35 (p. 29).

¹¹²¹¹ ARIOSTO, Ludovico, *Orlando furioso*, ed. a cura de Giuliano INNAMORATI, Feltrinelli, Milà, 1995, cant XIV, estrofa 33.

vestir, tristor”.¹¹²¹² Amb la qual cosa es podria establir, si es vol, alguna correlació entre la fermetat de caràcter de la Güelfa, que aquesta vol inculcar al seu jove i immadur cavaller, i l’esmalt heràldic personal de la dama exhibit per aquest. Pensem que en obres de temàtica cavalleresca com *Fronдино e Brisona*, personatges que l’autor coneix i col·loca entre els amants memorables, la dama demana al seu cavaller que, quan emprenga la croada contra els turcs, faça armes de color negre i verd en senyal, respectivament de fidelitat amorosa i d’amor per donzella verge: “amics: tu portaràs / le neyr e ·l vert per mi, / ez eu per tu axí”.¹¹²¹³ De manera que els lectors del *Curial* podien afegir, al significat primari de negre com a dol, un sentit secundari relacionat amb la fermesa de cor, la fidelitat, el manteniment d’una lleialtat amorosa. Es comprendria així que, ja en el capítol I.27, l’escriptor elegira vestir el seu cavaller amb “una roba de llera negra” per a brodar sobre ella el símbol personal del falcó encapellat.

Això no obstant, l’associació entre negre i dolor, mort, dol, tristesa, viduïtat, etc., no pot ser obviada. El 27 d’abril del 1444, quan Alfons el Magnànim es condol de la mort de la mare del protonotari Ferrer Ram, que es troba d’ambaixador a Milà, li recomana que “vós, com a fill [de la difunta], en vostre vestir deuriets fer alguna demostració”. Ara bé, com la missió que té a la cort milanesa és tan important, li aconsella que ajorne la deguda manifestació exterior del dol fins que concloguen les negociacions diplomàtiques.¹¹²¹⁴ Recordem que un ambaixador representava la imatge del rei a l’exterior i s’havia de vestir amb la major elegància. Els seguicis fúnebres de Borgonya s’acompanyaven amb estendards negres amb les armes del llinatge brodades en or.¹¹²¹⁵ Pere IV el Cerimoniós, en unes ordinacions del 1379, havia autoritzat els cavallers de Montesa a vestir els divendres de negre per a demostrar dol per la mort de Crist: “a fi que aquells qui per reverència de la Passió de Jhesu Christ volran vestir negre los divendres, ho puxen fer.”¹¹²¹⁶ En l’edat mitjana, hi havia molta cura a exterioritzar les devocions, els sentiments i els estats. Tot estava molt regulat per poders reials i, fins i tot, municipals. I si l’autor d’una novel·la cavalleresca elegia unes colors

---

¹¹²¹² TURELL, Gabriel, *Arbre d’honor*, [1471], Barcino (“Els nostres clàssics”, col·l. A, 131), Barcelona, 1992, p. 72.

¹¹²¹³ ANNICCHIARICO, Annamaria (ed.), *Fronдино e Brisona*, Adriatica, Bari, 1990, versos 196-196.

¹¹²¹⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, f. 85v, Nàpols, 27 d’abril del 1444.

¹¹²¹⁵ HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 67.

¹¹²¹⁶ OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cerámica morisca, n.º. III. Las divisas del rey en los pavimentos de ‘obra de Manises’ del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909, p. 60.

determinades, els seus lectors eren obligats a interpretar o “desxifrar” mentalment, per hàbit i costum quotidià, el que hi havia darrere d’aquesta tria.

En la Campània del 1900, per un atavisme etnogràfic de l’emblemàtica medieval, la indumentària femenina tradicional s’ajustava a un codi de triple registre cromàtic: el verd, per a donzelles o verges; el roig per a les maridades, i el negre per a les viudes.¹¹²¹⁷ Es tracta d’allò que l’autor del *Curial* coneixia per una “dona vestida tota de negre e en àbit de viuda” (*CeG* I.24). A la cort napolitana del rei d’Aragó eren moltes les nobles dames, devotes i austeres, que elegien vestir “ad modo viduale”, com la Güelfa de la novel·la, per a exterioritzar la seua fermesa moral o religiosa, *l’honestat* dels textos catalans medievals.¹¹²¹⁸ L’elecció d’aquesta indumentària no lleva que pogueren emprar cosmètics i lluir sobre negre joies esplèndides, d’acord amb la seua categoria social. De la senyora de Milà literària, en concret, afirma l’escriptor: “jatsia que la Güelfa, com a viuda, fos de negre vestida, emperò la sua gràcia era tanta que paria que la honestat d’aquelles negres vestedures cresqués la sua bellesa” (*CeG* III.96).

En cas de tractar-se d’un dol de viuda, aquest es feia extensiu, durant mesos o fins i tot anys, a tots els servidors de la noble dama. Així, per exemple, el 25 de gener del 1512, quan la senyora de Milà resident a Nàpols s’assabentà de la mort del seu primogènit, de poc més de vint anys d’edat, vestí de negre tota la casa. Així ho relata el cronista contemporani Passero: “la illustrissima signora duchessa di Milano, in Napoli, ne fece lo trivolo [*id est*, la tribulació], et tutta la gente de casa sua vestia di nigro.”¹¹²¹⁹ Coneguda és la representació pictòrica d’una endolada viuda Costança d’Àvalos (la filla del comte Enyego), vestida tota de negre, en contrast amb Vitoria Colonna, que vist de color i porta els cabells descoberts, en l’anònim retaule de la Mare de Déu de la Caritat (dècada del 1520) del convent de San Antonio da Padova de l’illa d’Iscla.

El fet que un cavaller servidor d’una viuda, però enamorat, debutara en un torneig de París, Brussel·les o Barcelona, pel 1440, exhibint armes “de dol”, de negre i burell, podia considerar-se el producte d’una tria un tant estrambòtica o singular, poc habitual. Tanmateix, per als lectors napolitans de *Curial e Güelfa*, les manifestacions públiques d’un dol exacerbant en la indumentària i en les armes heràldiques, estaven a l’ordre del

---

¹¹²¹⁷ TOURING Club Italiano, *Campania (Campania, Basilicata e Calabria)*, Touring Editore, Milà, 1928 (1a.), 1996 (4a.), p. 270: “Il copricapo, detto mappletana, è di lana di vario colore: verde per le donne nubili, rosso per le maritate, nero per le vedove.”

¹¹²¹⁸ MONTEMAYOR, Giulio de, *La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d’Aragona*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123 (p. 116).

¹¹²¹⁹ DINA, Achille, *Isabella d’Aragona, duchessa di Milano e di Bari*, dins *Archivio Storico Lombardo*, sèrie 5, núms. 3-4, Milà, desembre 1921, ps. 269-457 (p. 418).

dia. La foscor mental i la seua traducció en el vestuari estaven molt arrelades en la cultura meridional italiana, i continuarien estant-ho fins a ben entrat el segle XX. La predilecció del *Mezzogiorno* italià pels colors obscurs i la negror rigorosa era molt característica del país en segles pretèrits. Així s'observa el *Quattrocento* de clarobscur quasi barrocs d'Antonello da Messina –recordem les ombres que es projecten sobre la seua icònica *Annunziata* (1474) del Palazzo Abatellis de Palerm– o en la documentació mercantil catalànica del temps. Els mercaders de la Barcelona del 1427 demanaven als paraires de Sant Mateu (regne de València) que els enviaren remeses de draps tintats de negre, “acolorats de roba scura, *prout est usaticum pro partibus Sicilie.*”¹¹²²⁰ El que significa que a Barcelona o València, tot i ser països igualment mediterranis, es considerava tòpica del sud italià la predilecció per la roba fosca.

En aquest sentit, val a dir que els gustos personals d'Alfons el Magnànim encaixaven molt bé en els costums del país. Conta Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) que el rei d'Aragó “*vestivit seipsum nitide magis quam pretiose. Serico raro usus aut ostreo paludamento.*” El monarca volia mostrar-se amb una elegància senzilla i austera, no gens pomposa ni colorista; rebutjava per això la seda, la porpra, el preciosisme i els abillaments sumptuaris.¹¹²²¹ Aquesta opció personal era vista amb bons ulls pels humanistes de la cort, que la consideraven una manifestació exterior de la *virtus regia* del seu adulat monarca. Així ho llegim en Antonio Beccadelli “el Panormita”, en versió catalana de Jordi de Centelles: “Modestament.- Tots sabem que lo savi príncep, de vestiments e areo per a ell, usava moderadament, y només quasi del que los seus cavalés usasen, y deya sovint que desijava éser vist mostrar-se rey per virtud e autoritat y no per brocats ni fermalls ni corona.”¹¹²²² Per la seua banda, Vespasiano da Bisticci conta que “la maestà del re, il piò delle volte vestiva di nero, con qualche fermaglio nel cappello, o qualche catena d'oro al collo; i brocati e vestiti di seta poco gli usava.” I diu que Alfons es burlava d'un ambaixador sienés, molt amic de luxes i colors, perquè “vestiva di broccato d'oro molto ricco, e sempre quando veniva al re, aveva questo broccato d'oro. Il re piú volte, con quegli sua domesticci, se ne rideva di questo vestire di

---

¹¹²²⁰ CARRÈRE, Claude, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés (1380-1462)*, Mouton et Cie., París, 1967, p. 151.

¹¹²²¹ PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571, p. 470; citat per OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 171.

¹¹²²² BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, p. 99.

broccato.”¹¹²²³ És a dir, que no sols el rei, sinó també els seus cortesans, compartien aquest gust per la *giusta misura* que els distingia dels italians del nord.

L'única excepció a aquesta austeritat desitjada pel rei la constituïa el desplegament de luxe que oferien els exèrcits del rei en campanya de guerra. Giovanni Pontano, en el tractat *De magnificentia*, recorda que, quan s'incorporà al campament reial al centre d'Itàlia (1447), comprovà que el rei Alfons ornava els seus principals homes “di corazze e borchie dorate, di vesti di seta, talora perfino intessute di fili o lamine di argento e d'oro”. Li contaren al respecte una anècdota del 1423, segons la qual, quan preguntaren a Muzio Attendolo Sforza, *condottiero* hostil al rei d'Aragó, com reconeixia els cavallers enemics en camp de batalla, respongué que atacava instintivament qualsevol que vinguera cobert d'ornaments preciosos.¹¹²²⁴ Els colors de la indumentària militar eren, certament, vistosos: el 1442 foren repartits a les tropes –en concepte de soldada– draps de llana de Barcelona, València i Mallorca tenyits de vermell, blau, blanc, verd, morat i, en menor mesura, negre.¹¹²²⁵

Si la predilecció pel negre per a Curial, Pere el Gran i els seus cavallers “dels scuts negres” és una singularitat de la novel·la relacionable amb Alfons el Magnànim, també ho pot ser la inclusió del burell en la gamma heràldica de la novel·la, d'acord amb els usos i costums de la cort napolitana. Com ja ho denunciava estranyat Martí de Riquer, el burell no és cap color heràldica; si més no, a la Península Ibèrica i a l'Europa central o típicament cavalleresca.¹¹²²⁶ Els sis esmalts clàssics eren dos metalls (l'or i l'argent) i quatre colors: els gules (roig), el sinople (verd), l'atzur (blau) i el sable (negre). Com a molt, en el sofisticat segle XV es podia acceptar que la *porpra* (relacionada amb la tradició imperial romana i amb el cardenalat) esdevinguera el seté esmalt. Així, en la versió italiana del *Tractat dels colors* del veterà rei d'armes Jean Courtois, àlies “Sicile” (Sicília), servidor de Renat d'Anjou, *roy de Sicile*, es llig que alguns “tengono che [la porpra] sia più nobile, degno e alto colore che sia, partecipando

---

¹¹²²³ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859 (p. 62).

¹¹²²⁴ MONTI SABIA, Liliana, Il ricordo di Alfonso di Aragona nelle opere di Giovanni Pontano, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.503-1.532 (p. 1.507).

¹¹²²⁵ ARV, Mestre racional, reg. 9.403, *passim*.

¹¹²²⁶ RIQUER, Martí de, Els metalls, les colors i les penes en heràldica catalana, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, 4. Homenatge a Josep M. de Casacuberta, 2*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1981, ps. 87-107 (p. 99); ÍDEM, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 1, ps. 91-92.

come si vede de tutti gli altri; e poi vedendosi che di questo colore erano acostumati di vestirsi gli imperatori e i re.”¹¹²²⁷ No és estrany, doncs, que Carvajal, el cavaller-poeta més prolífic de la cort d’Alfons el Magnànim, parangonara la bellesa de l’amistançada del rei, Lucrezia d’Alagno, amb la noblesa de la color porpra de la paleta heràldica: “Cierta es qu’e[n] blasón de armas / más alta color es púrpara.”¹¹²²⁸

En l’*Arbre d’honor* (1471) de Gabriel Turell, que reflecteix els costums heràldics de Catalunya o de la Corona d’Aragó, s’afirma expressament que el *burell* és una color innoble, impròpia dels usos heràldics: “Del lehonat e burell.- No són hagudes per colós; és la causa que no són naturals, per aquesta raó en armeria no són compresas.”¹¹²²⁹ Qualsevol lector català o valencià del temps del *Curial*, acostumat a corts i cavalleries, hauria trobat improcedent i de mal gust atribuir al protagonista de la novel·la una color heràldica tan inadequada i heterodoxa com és el burell. Riquer tractava d’explicar l’anomalia recurrent al manual del mencionat Sicile, un home que havia servit el rei Renat a Nàpols pels anys 1436-1442. Ací s’obri la porta a considerar color heràldica el *gris cendrés*, assimilable cromàticament al color *burell* de la gamma tèxtil: “Gris cendré est dit ainsi pour ce qu’il est de couleur des cendres; et en y a d’aulcuns de ces gris cendrez où il y a moins que peu de violet en obscurcissant.”¹¹²³⁰ En qualsevol cas, si existia aquest gris aplicat a l’heràldica, és probable que fóra una peculiaritat napolitana apresada per l’autor del *Curial* i pel rei d’armes Sicile, durant l’estada d’ambdós al sud d’Itàlia en les dècades del 1430-1440. No oblidem que el tal Sicília organitzà a Nàpols justes cavalleresques quan hi residia Renat d’Anjou.¹¹²³¹ Si és així, no seria l’únic a haver après aquesta peculiaritat heràldica napolitana. Perquè Joanot Martorell, en *Tirant lo Blanc*, també descriu les armes heràldiques del duc de Sinòpoli, ciutat calabresa, així:

---

¹¹²²⁷ SICÍLIA, Rei d’armes (Jean COURTOIS), *Trattato de i colori nelle arme, nelle livree, et nelle divise; di Sicilio, araldo del re Alfonso d’Aragona*, ed. Tipogr. de Giorgio de’ Cavalli, Venècia, 1565, f. 11v.

¹¹²²⁸ CARVAJAL, *Poesie*, ed. a cura d’Emma SCOLES, Edizioni dell’Ateneo, Roma, 1967, poesia VI, vv. 21-22 (p. 77); citat per RIQUER, M. de, *Els metalls, les colors...*, p. 99.

¹¹²²⁹ TURELL, Gabriel, *Arbre d’honor*, [1471], Barcino (“Els nostres clàssics”, col·l. A, 131), Barcelona, 1992, p. 71. No té sentit, com ho llegim en SABATÉ, Glòria, *Una cort per al Curial*, dins *Actes del Xè Congrés Internacional de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 18-22 de setembre de 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, vol. 3, ps. 1.433-1.445 (p. 1.434), considerar la data de publicació del Turell com un indicador *post quem* per a datar el *Curial*; com si fóra l’autor de l’*Arbre d’honor* el qui haguera prohibit pel seu compte a Catalunya l’aptesa heràldica del burell..., i la novel·la haguera de ser, per força –que sí que ho és, però per molts altres motius– anterior al 1471.

¹¹²³⁰ Citat en RIQUER, M. de, *Els metalls, les colors...*, p. 99.

¹¹²³¹ FENIELLO, Amedeo, *Napoli al tempo di Renat d’Angiò*, dins *Bullettino storico italiano per il Medioevo*, 112, 2010, ps. 273-295.

“portava los paraments de brocat verd y burell, mitadats.”¹¹²³² El verd o *sinople* al·ludeix al topònim: és color “parlant”. El burell, serà un caprici napolità...?

A la Península Ibèrica, el burell no tenia cap consideració positiva, ni de joia cavalleresca. Era un color associat a idees de pobresa, dol i humilitat. Isabel Martí, viuda del jurista Joan de Gallac menor (que havia sigut regent de la cancelleria reial a Nàpols), testà a València el 1458 i disposà que “de mos béns sia comprada una peça de burell, la qual sia distribuïda per a vestir pobres, per amor de Déu, lo jorn de la mia sepultura.”¹¹²³³ Les monges de fantasia que fa desfilar Joanot Martorell per *Tirant lo Blanc* (1460-1464) provoquen el lector imaginant-les vestides de seda burella (cap. 42)... El color s’hi adiu, però no la matèria tèxtil, que transmet sensualitat i riquesa.¹¹²³⁴ L’emperatriu de Constantinoble manifesta la seua modèstia i presumpta honestedat presentant-se “tota de vellut burell vestida”. L’efecte cromàtic és buscat per l’escriptor per a descriure a continuació una princesa Carmesina “vestida ab una roba del seu mateix nom”, és a dir, d’un estrident i seductor color carmesí, que contrastava amb el de la mare (cap. 119).¹¹²³⁵ Molt més avant, quan la mateixa Carmesina ingressa en un convent de clarisses (cap. 391), ho fa “tota vestida de burell”, però sense arribar a vestir l’hàbit de religiosa.¹¹²³⁶ Eren de burell, en efecte, les vestidures de dona devota o de viuda; els hàbits de monja professa o de beguina, i també els d’alguns ordes militars o religiosos masculins. El capítol 60 de la regla primitiva del Temple preveia que els frares portaren hàbits negres (per ser de filiació benedictina), però que, si no en podien trobar o adquirir, que en compraren de burells, per ser més econòmics. Per als *milites Christi*, el negre significava la renúncia al segle. Els primers germans servents i germans capellans templaris vestien de negre i burell en senyal d’humilitat.¹¹²³⁷ El 1421, els cavallers de Montesa i Sant Jordi demanen al papa, a través d’Alfons V, que tots els membres de l’orde tingueren obligació de dur colors honests, i recorden que el 1400 Benet XIII havia aprovat que portaren “*habitum sive vestes superiores de duobus*

---

¹¹²³² MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 787 (cap. 189).

¹¹²³³ ACCCV, Protocols notarials de Pere Nicolau (1451-1461), núm. 1.152, 12 d’abril del 1458.

¹¹²³⁴ Vegeu ASTOR LANDETE, Marisa, *Indumentaria e imagen. Valencia en los siglos XIV y XV*, Ajuntament de València (“Estudis”, 15), València, 1999, p. 48.

¹¹²³⁵ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 485.

¹¹²³⁶ *Ibidem*, p. 1.323.

¹¹²³⁷ DEMURGER, Alain, *Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge (XIe-XVIe siècles)*, Editions du Seuil, París, 2002; reed. com: *Caballeros de Cristo. Templarios, hospitalarios, teutónicos y demás órdenes militares de la Edad Media (siglos XI a XVI)*, Universitat de Granada i València, Granada-València, 2005, ps. 225-227 i 232-235 (i, més concretament, la p. 232).

pannis, videlicet de burello sive 'griso' et de albo, cum cruce predicta” de sant Jordi. De manera que, d'acord amb això, l'hàbit havia de ser blanc i “gris o dret burell, sobre les quals dites colors se pot portar la creu de sanct Jordi, vermella”.¹¹²³⁸

La sensació de pobresa que transmet el color el fa útil, en el mateix *Curial*, per a caracteritzar l'Enveja, que apareix vestida amb “una roba burella de drap gros” (*CeG* III.94). L'especificació és necessària perquè, com tot seguit es veurà, a Nàpols s'usava molt un altre burell molt més fi. A la Catalunya del segle XV, “la indumentària dels pobres era principalment de color burell”.¹¹²³⁹ A Menorca, la tradició de dur aquesta capots de drap bast de *burell negre* (gris fosc) es perpetuà durant segles. Els pagesos d'es Migjorn Gran se'ls posaven en demostració de dol.¹¹²⁴⁰ A l'Eivissa dels segles XVI-XVIII, vestien *gonella de burell* les honestes casades i les viudes.¹¹²⁴¹ A Castella s'usava també per als dols, combinadament amb el negre, com es llig en el *Libro de Buen Amor* (segle XIV, núms. 762-763): “¿Qué provecho vos tién este *negro* paño: / andar avergonzada e con mucho sosaño? / Señora, dejad duelo e facet al cabo de año; / nunca golondrina mejor consejo ogaño. / Xergas por mal señor, *burel* por mal marido, / a cavalleros e a dueñas es provechoso vestido, / mas dévenlo traer poco e fazer chico roído: / grand plazer e chico duelo es de todo omne querido.”¹¹²⁴²

L'associació dels colors negre i burell amb el dol i l'ancianitat, els feien totalment desaconsellables per a joves cavallers, que havien de demostrar alegria i gallardia. Ja en les ordinacions del rei d'Aragó Pere II el Catòlic (1197), s'advertia el següent: “Draps de colors senyalats ordenaren los antichs que portassen vestits los cavallers mentre que fossen jóvens (...), per ço que les belles colors los donassen plaer et alegria. Mas *negre*, *burell* ni altra color que-ls feés entristar, no tengueren per bé que vestissen, sinó en

---

¹¹²³⁸ SAMPER GORDEJUOLA, Hipólito de, *Montesa ilustrada. Origen, fundación, principios, institutos, casos, progressos, jurisdicción, derechos, privilegios, preeminencias, dignidades, oficios, beneficios, héroes y varones ilustres de la Real, Ínclita y Nobilíssima Religión Militar de Nuestra Señora Santa María de Montesa y San George de Alfama*, Tipogr. del Real Colegio de la Orden de Montesa, València, 1669, ps. 250-251.

¹¹²³⁹ MARANGES PRAT, Isidra, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991, p. 110.

¹¹²⁴⁰ GRIERA, Antonio, *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*, Edicions Catalunya, Barcelona, 1935, vol. 2, p. 313.

¹¹²⁴¹ MATEU PRATS, M^a. Lena, El *clauer* en Ibiza a partir de la documentació del s. XVII (Aspectos formales, sociales y simbólicos), dins *Revista de dialectología y tradiciones populares*, vol. 51, núm. 2, Madrid, 1996, ps. 155-181 (p. 177).

¹¹²⁴² Citat i comentat per GILMAN, Stephen, Doña Endrina, de luto, dins *Del arcipreste de Hita a Pedro Salinas*, Universidad de Salamanca (“Acta Salmanticensia. Estudios Filológicos”, 289), Salamanca, 2002, ps. 301-310.

temps que ho haguessen a fer per necessitat.”¹¹²⁴³ En les cerimònies de la cort napolitana del Magnànim, en “temps de necessitat”, hom diferenciava entre el dol rigorós, on imperava el negre, i el mig dol, on aquest color es substituïa pel burell. Quan arribà a Itàlia la notícia de la mort de la reina de Castella, germana d’Alfons d’Aragó, el 8 de maig del 1445, segons els ambaixadors de Siena convidats a les bodes del duc de Calàbria, el rei i tota la cort guardaren un dol rigorós o tribulació de tres dies, “con panni neri et molto corrottusi”. A partir del dia 11, “tutta la corte et li signori di questo reame, che ci sono tutti, sono vestiti di bruno fino in terra.”¹¹²⁴⁴

En la literatura castellana del segle d’or, els colors negre i burell adquiriren connotacions simbòliques d’honestedat i tristor (negre), i de lleialtat (*burel* o *burriel*). Així, per exemple, en la *Dança de galanes* de Diego de Vera (Barcelona, 1625): “El burel bien parece / en vos, señora, en verdad, / por ser la misma lealtad. / En vestiros de burel, / señora, como maestra, / claramente distes muestra / de ser amadora fiel.”¹¹²⁴⁵ Tanmateix, sembla que aquesta lectura és una invenció poètica ja del barroc (amb arrels, però, medievals; vegeu amunt *Fronchino e Brissona*) que no pot ser tinguda en compte per a la interpretació de la gamma cromàtica del *Curial*.

A la Borgonya esplendent i cavalleresca de Felip el Bo, alguns colors de roba es consideraven impurs i bastos. Per exemple, el groc es reservava per al vestuari de servidors. Els pobres vestien de bru o de burell. Aquests tons es consideraven lletjos o desagradables, segons Johan Huizinga, per a lluir-los en un àmbit cortesà. Eren carregats de significació negativa i transmetien una idea dol. No obstant això, existia un gris o burell de luxe que s’admetia en els vestits de gala de la cort.¹¹²⁴⁶ Aquest gust per combinar els colors vius amb un gris suau afavorí la producció a Flandes de teles de luxe amb aquesta peculiar coloració, que eren adquirides en quantitats notables pels *compradors* d’Alfons el Magnànim, com Giovanni di Benedetti, que aquest enviava sovint a Flandes en les dècades del 1430-1450. De manera que a la cort del rei d’Aragó arribaven aleshores distints tipus de teixit burell. D’una banda, el mercader Giuliano di

---

¹¹²⁴³ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo VI. Gobierno y casa real de los monarcas de Aragón. Don Pedro el Católico. Ordenaments del senyor rey en Pere I*, Barcelona, 1850, p. 53.

¹¹²⁴⁴ MONTALTO, Lina, *Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146.

¹¹²⁴⁵ MOSCOSO, Horacio, *La invención del burel*, dins *El Rinconete*, Madrid, juliol 2012; ed. digital <http://cvc.cervantes.es/el_rinconete/>

¹¹²⁴⁶ HUIZINGA, J., *El otoño de la Edad Media...*, ps. 360-362.

Damiano, pel 1446, hi portava a vendre “drap burell d’Olot”, una tela més basta de llana catalana, pagada a un ducat cada cana (1 cana d’Olot = 1,568 m).¹¹²⁴⁷ D’altra banda, un mercader de Solsona amb casa comercial a Barcelona, Joan de Junyent, portava dels Països Baixos al port de Nàpols un drap “frisó, *coloris* burell” que era de major qualitat.¹¹²⁴⁸ Aquest es coneixia en inventaris i descripcions com el “burell blanquinós de frisó de Flandes”, segons un document del 1437.¹¹²⁴⁹ En la tardor del 1450, quan Alfons I de Nàpols envià Andreu Pou i altres compradors a Flandes, els encarregà (per lletra del 19 de novembre) que portaren “dues peces de drap de llana anglés, burell, del pus bell e ffi que trobar se porà e de la sort que s diu no hix may de Inglaterra: tant és fi! E que sia burell net, sens neguna mescla. E per aquesta rahó lo u los dos d’ells [els compradors] passaran en Inglaterra.”¹¹²⁵⁰ Com s’observa, existia fins i tot en draps de llana anglesa un burell tan fi, que estava prohibit exportar-lo i que exigia una travessada marítima *ex professo* per a cercar-lo en nom d’un rei capriciós.

En la monografia de Lina Montalto sobre la indumentària en la cort de Nàpols, es poden trobar altres testimonis de l’ús del burell –un color moderat i auster, molt del gust del Magnànim, doncs– en la roba i el vestuari. Els dotze esclaus negres, elegantment abillats, del guarda-roba del rei vestien calces de “cordellat burell” (gris perla). Com adés observàvem, per veu de Pius II i Da Bisticci, el monarca preferia peces...

“...non gravi di ricami d’oro e di seta, non pesanti per sfarzo di pellicie. I *giubboni*, di damasco o velluto, gli si attagliavano alla ancor agile persona; i corti *gonnelli* di panno di lana oscura sono semplicemente adorni di svolti –‘revers’– di panno di colore più vivo; e la *roba*, di damasco o velluto nero o ‘*burello*’, raramente con ‘*mostre*’ di pellicia, ricade in pieghe sulle calze che, contro il comune uso, egli indossa di colore oscuro.”¹¹²⁵¹

---

¹¹²⁴⁷ Per al preu, vegeu IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 102. Per al patró de mesura, ALSINA, Claudi – FELIU, Gaspar – MARQUET, Lluís, *Diccionari de mesures catalanes*, Curial edicions (“Manuals”, 14), Barcelona, 1996, p. 130.

¹¹²⁴⁸ BATLLE GALLART, Carme, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, Anuario de Estudios Medievales (“Anejo 3”), Barcelona, 1973, p. 389.

¹¹²⁴⁹ Vegeu COLÓN DOMÈNECH, Germà, *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003, ps. 157-165 (p. 260).

¹¹²⁵⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, f. 70v, Castell Nou de Nàpols, 19 de novembre del 1450.

¹¹²⁵¹ MONTALTO, L., *Vesti e gale alla corte...*, p. 27.

Solament en ocasions solemnes, vestia Alfons I roba llarga de vellut carmesí, rossegant per terra. “Ma se il re va a caccia, usa (...) il manto, ch’è in tal caso corto mantello essendo fatto di una canna di cinque palmi di panno, per lo più, ‘burello d’Aragona””. Per a caçar, portava, doncs, un mantell de burell d’Aragó, peça més basta i econòmica, apta per a l’ocasió.¹¹²⁵² L’autora insisteix en què la *roba* era la peça més usual per a vestir el cos i que aquestes robes solien ser, negres i burelles. Eren colors no molt alegres ni ortodoxament cavallerescos, però que concordaven –significativament, al nostre parer– amb els privilegiats per l’autor de *Curial e Güelfa*:

“Le robe di Alfonso sono quasi sempre, invece che di pellicia, foderate di fini drappi: la stoffa preferita è il drappo di *Rohan*, di Bruges, di Lilla nel color nero. E nel color nero o brunello, è sempre scelto il damasco o il velluto adoprato per le robe del re (...). Anche per *gonell* re Alfonso preferisce stoffe oscure: cosí due suoi gonnelli nell’ottobre 1447, sono di Damasco nero (...). Capricciosissimi, sotto ogni punto di vista, sono invece (...) i *gonells* che indossa Ferrante d’Aragona, duca di Calabria.”¹¹²⁵³

El rei usava per a abrigar-se *clotxes* o mantells “di drappo ‘burello’ de Rohan”, similar a l’anglés, i, “infine, un gabbano, come intendo il *gana*, fatto di sette canne e due palmi e mezzo di drappo ‘burello’ di Rohan nell’ottobre 1446.” Les calces del rei eren de cordellat negre. I, en conclusió, “salvo rare eccezioni, la sobrietà della guardaroba del re Alfonso contrasta vivamente con il lusso della guardaroba del figlio, il duca Ferrante.” La documentació dels anys 1443-1456, relativa a la cort principesca de Castel Capuana, administrada autònomament en profit del duc Ferran, revela que l’adolescent hereu de la corona era un addicte al luxe.¹¹²⁵⁴

No tenia res a veure, com comenta Montalto, l’austeritat del rei Alfons –com si fóra la Güelfa, però en home– amb els capricis de sastreria de l’immadur fill, com eren les “ricche giornee di raso bianco con ricami d’oro”. Aquell jove superb i luxuriós que era el futur rei de Nàpols “si fa campione di lusso e di raffinatezza e quasi il sostenitore delle fogge più esotiche.” Les millors joies de l’argenter Francí Peres, servidor de la cort, són destinades a guarnicions d’or i d’argent per a la indumentària del príncep. Li

---

¹¹²⁵² *Ibidem*, p. 28.

¹¹²⁵³ *Ibidem*, p. 41.

¹¹²⁵⁴ *Ibidem*.

agradaven molt, a Ferran, els “jubons fets a la francesa” i les jornees luxosament adornades. La gamma de colors no era la del negre i burell el pare. En el guarda-roba ducal predominaven els colors blanc, roig i verd.¹¹²⁵⁵ “Altre originalità si trovano nelle robe di Ferrante che, sempre ricamente foderate e adorne di pelliccia.”¹¹²⁵⁶

L'única cosa negra i burella que sembla que s'incorporava a la seua indumentària, per necessitat, eren els blasons i els estendards amb la creu potenchada de Jerusalem, negra, sobre en camper de plata, característics de l'heràldica del ducat de Calàbria (la creu de Jerusalem d'or en camper d'argent, cantonada, es reservava per al pare: el rei de Jerusalem). Ara bé, cal tenir en compte no sols el guarda-roba del duc de Calàbria, el candidat més evident a ser el primer lector del *Curial*, sinó també el seu armari vexil·lològic. I és que el 3 de març del 1443, quan Ferran d'Aragó rebé el jurament dels barons del regne com a hereu de la corona napolitana, desfilà pels carrers de la capital precedit per un estendart tot “de seda, de terçanell negre” amb les armes del *Regnum Neapolitanum* (Anjou, Hongria, Jerusalem) enmig.¹¹²⁵⁷ Es probable que l'infant haguera continuat usant aquest *vexil·lum* personal, negre del tot. Amb la qual cosa l'elecció del *Curial* no estaria tan separada de la gamma heràldica de l'infant.

Sens dubte que l'autor de *Curial e Güelfa* era conscient de les connotacions negatives o pessimistes d'adornar la figura del jove cavaller enamorat de negre i burell. Tanmateix, no creiem que ho fera de manera inconscient, sinó pensant en alguna funció moral o interpretació al·legòrica. Si el dedicatari de l'obra haguera sigut el rei d'Aragó – hipòtesi altament improbable –, assistiríem a l'aclimatació cromàtica d'un text de cavalleria i alegries cortesanes als gustos moderats i austers del primer receptor. Ara bé, la insistència constant de l'autor a actuar com el redactor d'un *speculum principis*, com si renyara o blasmaria contínuament –a través de l'espill de *Curial*– el presumpte dedicatari,¹¹²⁵⁸ fa pensar més aviat en el duc de Calàbria. Ambdós adolescents, *Curial* i Ferran, aspiraven a ser uns veritables prínceps, però pecaven d'immaduresa moral, inconstància en l'estudi, supèrbia i luxúria. Convenia recordar-los contínuament –bé per veu del narrador, bé per boca d'algun personatge– que “la pompa no val res” a l'hora de la veritat (*CeG* I.36); que tot això “és fum” (*ibidem*); que la vanaglòria és malsana i que

---

¹¹²⁵⁵ *Ibidem*, p. 72.

¹¹²⁵⁶ *Ibidem*, p. 130.

¹¹²⁵⁷ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, ps. 40-41.

¹¹²⁵⁸ Com oportunament ho ha documentat BUTINYÀ, Júlia, De les fonts del *Curial e Güelfa* i del posat blasrador del seu autor, dins *Revista de filologia romànica*, 9, Barcelona, 1992, ps. 181-189.

“*qui se humiliat, exaltabitur*” (Lluc, 14:11; CeG III.0), com li ho havia demostrat el cosí Carles de Viana, que exhibia aquesta màxima evangèlica en els seus estendards. La insistència en aquesta lliçó ètica és constant i reiterada al llarg de tota la novel·la. Sembla com si l'autor l'estiguera adreçant a algú que la necessitava. Sent així, el negre i burell dels vestits i dels paraments de la Güelfa reflectirien el luxe auster cromàticament sever d'Alfons el Magnànim i la seua cort; recomanable també per a un duc de Calàbria jove i molt amant de les exhuberàncies daurades i multicolors. La tria cromàtica seria, doncs, un reflex d'aquesta contenció del monarca, però també un aspecte especialment adreçat a un infant dedicatari amic de pompes, colors, ornaments exacerbat... El duc havia de seguir l'exemple, no sols del seu mateix pare, el rei Alfons, sinó també del model literari que era Curial. A fi de comptes, aquest no basarà el seu triomf i la seua glòria en gales supèrflues, sinó en l'esforç de superació personal.

“Blau clar sembrat de renarts”

El lleó de la Güelfa que acompanya heràldicament i al·legòricament Curial en el seu exili cavalleresc i amorós, ha de conjurar el perill –al·legòric també– d'unes raboses caracteritzades negativament. ¿Què significa aquesta lluita simbòlica, en el llibre I de la novel·la, entre lleons i raboses ('guineus', 'guilles'; *raboses* en català de València, que és el que parla l'autor i, segurament també, el dedicatari)? Per a comprendre-ho millor, caldrà repassar l'associació filològica que hom pretén traçar entre el vocable comú *rabosa*, el tecnicisme heràldic francès *renart* (moble o figura que representa una *volp* o guineu) i l'antropònim *Renat*. L'al·lusió a Renat d'Anjou, enemic suprem i antagonista bèl·lic (1436-1442) d'Alfons el Magnànim, és més que evident.

El context és el de la lluita de Curial i Jacob de Cleves (llegiu, simbòlicament, Aragó i Borgonya, oposada també als Anjou¹¹²⁵⁹) contra uns cavallers falsos, Othó de Cribaut i Parrot de Sant Laydier, que ajunten quatre noms en clau (Othó, Cribaut, Parrot, Sant Laydier) al·lusius a servidors, amics i aliats de Renat I, duc d'Anjou i comte de Provença.¹¹²⁶⁰ L'episodi consisteix en una recreació del mite dinàstic del comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya, que servia de base per a la reivindicació política i

---

¹¹²⁵⁹ Renat d'Anjou no hauria pogut lluitar per la corona de Nàpols si no haguera sigut alliberat el 1436 pel duc de Borgonya, que el tenia captiu i presoner aleshores.

¹¹²⁶⁰ Per al desxiframent dels noms d'aquest episodi, inclòs el nom de Jacon de Cleves, vegeu el capítol I.3.5.

ideològica del comtat de Provença per a la Corona d'Aragó.¹¹²⁶¹ Així que el mite recreat, l'antroponímia i l'heràldica semblen encaixar molt bé; com a productes que són d'una construcció planejada metòdicament pel minuciós escriptor.

La interpretació en clau de la novel·la, suggerida per Antoni Ferrando,¹¹²⁶² cobra molt de sentit en aquest episodi. Qualsevol lector mínimament informat de la cort d'Alfons el Magnànim hauria deduït que la Güelfa (l'Església, al·legoritzada pel lleó de Sant Marc) havia ajudat Curial (Aragó) a vèncer els falsos cavallers (els Anjou, el delfí Lluís i els nobles napolitans proangevins, representats per *renarts* o raboses) i, amb això, hauria afavorit la causa d'un principat (Borgonya, representada per Jacob de Cleves) que l'autor del relat admirava profundament. Recordem que, durant la guerra dels Cent Anys, Borgonya s'havia aliat amb Anglaterra contra França (els Anjou eren uns prínceps francesos declaradament antiborgonyons) i l'escriptor, obert a conèixer notícies d'Europa central, se sent atret per la geopolítica.

Anem al text, però: Els cavallers que acusen falsament la duquesa d'Ostalriche d'adulteri es presenten a la lliça “ab un estandart blau clar, tot sembrat de renarts burells, e tals los paraments dels cavalls; e ben acompanyats” i tenien instal·lat al camp un “paballó, qui blau clar sembrat de renarts era” (*CeG* I.19). El color heràldic dels Anjou i de la casa de França en general és l'atzur (blau fosc) *semé de fleurs de lys d'or*, ‘sembrat’ de lliris d'or: la flor de lis és el *Lilium sp* esquematitzat. Plini el Vell la considerava una planta molt fecunda. Dioscòrides i els pares de l'Església l'anomenaven la planta reial i la reina de les flors. En canvi, l'autor del *Curial*, que considera indigne Renat d'Anjou de cenyir corona (encara que ell s'autotitule *roy de Sicile*, en disputa amb Alfons d'Aragó), transforma les flors en raboses. Pel que fa a la color, com a nota d'humor, l'escriptor degrada el nobilíssim *atzur* o blau fosc de

---

¹¹²⁶¹ Vegeu RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Les versions catalanes de la llegenda del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya, dins *Estudis universitaris catalans*, V-17, Barcelona, 1932, ps. 250-287; reed. dins RUBIÓ, J., *Història i historiografia*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987; FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d'una llegenda germànica: el tema de l'emperadriu d'Alemanya falsament acusada d'adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.), *Actes del desè Col·loqui de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216; ÍDEM, Els desenvolupaments quatrecentistes de la llegenda de l'emperadriu d'Alemanya, amb atenció especial a *Philipertus et Eugenia* i al *Curial e Güelfa*, en COLÓN, Germà – MARTÍNEZ, Tomàs – PEREA, M. P. (eds.), *La cultura catalana en projecció de futur*, Fundació Germà Colón – Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2004, ps. 187-213; AGUILAR, Miquel, La llegenda del bon comte i l'emperadriu: entre l'amor cortès i la política d'estat, dins *Journal of Catalan Studies*, 8, Barcelona, 2005, ps. 63-76.

¹¹²⁶² FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 809).

l'heràldica (un color associat, entre altres coses, a la Verge Maria i a la reialesa) a un blau clar o celest, que no tenia res de noble ni d'heràldic. Era una tonalitat associada –en la tradició preindustrial europea– a aspectes no molt cavallerescs. A Anglaterra, per exemple, als serfs i als criats, se'ls feia vestir de blau clar.¹¹²⁶³ En alguns països, es reservava a les dones joves que ja eren maridades.¹¹²⁶⁴ Però, significativament per al cas que ens interessa, segons els testimonis escrits italians de l'època, “il turchese era segno sicuro di gelosia.”¹¹²⁶⁵ S'està simbolitzant, al·legòricament, la profunda enveja i rancúnia que, a partir del 1443, sentiran Renat d'Anjou i els seus servidors, de veure que havien perdut definitivament el regne de Nàpols a mans del casal d'Aragó. L'escriptor, amb tal d'arredonar la degradació heràldica, colora la flor de lis d'un esmalt de burell, gris; se suposa que d'un gris bast, brut i terrós, com el de l'hàbit de l'Enveja.

En les faules de *Le roman de Renart*, un *best seller* de la literatura medieval francesa, la rabosa o guineu no sols es mostra ferotge per assegurar la seua subsistència, sinó també per plaer. Es tracta d'un animal que personifica l'astúcia maligna, la traïció, la intel·ligència humana posada al servei del mal i en contra del proïsme.¹¹²⁶⁶ En principi, *Renart* (< del nom germànic *Reinhart*) era el nom propi del protagonista del llibre. En francès antic, una guineu era *un goupil*, (terme emparentat amb l'italià *volpe* o el català antic *volp*) però aquesta vocable fou reemplaçat pel nom literari de l'animal, *un renart*: fins ací li arribà la popularitat. Salvatore Battaglia ho explica així:

“Il nome di Renardo era allora diffuso, specialmente nelle campagne della Francia centrale e settentrionale, e molti contadini lo portavano come un appellativo popolare e familiare, che, soltanto di sentirlo sillabare, doveva dare un senso di paesana intimità. In quel tempo la volpe era ancora indicata con il vecchio termine latino, anzi col suo diminutivo (*goupil*, da *volpuculus*, e già nell'uso classico troviamo accanto a *volpes* il derivato *vulpecula*); ma proprio per merito di questa *letteratura*, tra libresca e popolare, che aveva antropomorfizzato

---

¹¹²⁶³ GRENDLER, Paul (ed.), *Encyclopaedia of the Renaissance*, vol. 2. *Clothing*, coord. per Sarah COVINGTON, Charles Scribner's Sons – The Renaissance Society of America, Nova York, 1999, p. 29.

¹¹²⁶⁴ CONDRA, Jill (ed.), *The Greenwood Encyclopaedia of Clothing Through World History*, vol. 2 (1501-1800), Greenwood Publishing Company, Westport (Connecticut), 2008, ps. 17-18.

¹¹²⁶⁵ BUTLER GREENFIELD, Amy, *A perfect Red: Empire, Espionage, and the Quest of the Color of Desire*, Harper Collins Publishers, Nova York, 2005, p. 19.

¹¹²⁶⁶ Vegeu la introducció a *Le ROMAN de Renart*, ed. a cura de Jean DUFURNET i André MÉLINE, Flammarion, París, 1985.

il *goupil* nell'individualità di *Renardo*, il lessico francese finirà coll'adoptare quest'ultima denominazione lasciando cadere la voce antica.”¹¹²⁶⁷

No cal ni dir que aquesta compilació fabulística francesa influí en la literatura catalana. Per exemple, en el *Llibre de les bèsties* de Ramon Llull, quan l'*aurifany* herbívor desconfia de la carnívora *renart*: “gran pahor hac l'Aurifany de la maestria de Na Renart”, per les seues agudes maquinacions i intrigues.¹¹²⁶⁸ El caràcter fraudulent i innoble de la rabosa contrasta en els bestiaris medievals amb la noblesa i generositat atribuïda al lleó.¹¹²⁶⁹ És normal, en conseqüència, que Martí de Riquer, en els seus estudis sobre heràldica medieval, haja documentat solament un cas de guineu com a moble d'escut familiar. De fet, no figurava el *renart* com a tal en els manuals d'heràldica del segle XV:¹¹²⁷⁰ és un invent *ad hoc* de l'anònim del *Curial*, per la quasi exacta homofonia amb *Renat*.¹¹²⁷¹ En els bestiaris francesos, la llop i el *renard* –amb la seua *ruse* o astúcia diabòlica– eren la representació del Dimoni. El monjo anglonormand del segle XII Philippe de Thaün afirmava que “li gupiz signefie / Diable en ceste vie.”¹¹²⁷² En el bestiari català conegut amb la lletra A, la volp o guineu és...

“...una bèstia molt maliciosa e falsa, e ha moltes falsies (...). Aquesta guineu podem acomparar al Diable, lo qual és molt maliciós e enganyós, e no pensa en àls mas que puscha enganar les gents, e en àls no met son estudi nit ne die, e va tot die sollat e sutze, e envolpat de peccats e de sutzura, e ab aquests seus vicis va enganant los hòmens d'aquest món e ls mena ab si en infern.”¹¹²⁷³

---

¹¹²⁶⁷ BATTAGLIA, Salvatore, Il romanzo della volpe, dins BATTAGLIA, S., *La coscienza letteraria del medioevo*, Liguori, Nàpols, 1965, ps. 435-445 (p. 435).

¹¹²⁶⁸ LLULL, Ramon, *Llibre de meravelles. Volum I. Llibres I-VII*, ed. a cura de Lola BADIA i al., Patronat Ramon Llull – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011, llibre VII, cap. 43, ps. 266-267.

¹¹²⁶⁹ MARTÍN PASCUAL, Llúcia, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, Institut de Cultura 'Juan Gil-Albert', Alacant, 1996, ps. 270-274.

¹¹²⁷⁰ RIQUER, Martí de, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, p. 229.

¹¹²⁷¹ En la documentació cancelleresca de Nàpols, René d'Anjou sol citar-se com “lo duch Rayner” en català, però “*Renatus*” en llatí; els italians el coneixien com *Renato d'Angiò*. En el *Liber Ferdinandi* de l'humanista Antonio “el Panormita” se'l cita com “*Renatus, Gallorum dux*”, segons RESTA, Gianvito (ed.), *L'epistolario del Panormita. Studi per una edizione critica*, Università degli Studi, Messina, 1954, p. 85.

¹¹²⁷² WALBERG, Emmanuel (ed.), *Le bestiaire de Philippe de Thaün*, Möller – Welter, Lund – París, 1900, vv. 1797-1798; citat per SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, ‘Publications Romanes et Françaises’, 232, Droz, Ginebra, 2003, ps. 107-108.

¹¹²⁷³ PANUNZIO, Saverio (ed.), *Bestiariis*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 91), Barcelona, 1988, ps. 129-130.

El bestiari *B* insisteix en aquest retrat negatiu:

“La guineu té molts noms, ço és, que s diu *guineu, rabosa, guilla, y renart* y altres; e és una bestiola molt falça, de moltes falsies (...). Aquesta guineu podem comparar al Diable, lo qual és molt maliciós e enganyós, e no pensa en altre sinó que puga enganyar les gents (...). E encara podem comparar en altra manera aquesta guineu ha molts hòmens de aquest món, los quals són tots falsos e tots enganyosos.”¹¹²⁷⁴

Tenim així que dos cavallers de noble cor i generosos (dos lleons) s'enfronten en duel judicial amb dos cavallers plens de falsia i engany (dos *renarts*), que –en el plànol simbòlic de la novel·la– tenen, com és lògic pensar, una correlació amb personatges o situacions contemporànies. Conclou la batalla amb victòria per a Curial, la Güelfa s'adorm i es advertida de la bona nova en somnis per sant Marc: “viu en sompni dues raboses qui davant molta gent volien matar una dona nua”. La gent no pot o no vol ajudar-la, però es presenten aleshores “dos leons molt braus e forts, e senyaladament lo un, e feyen fugir les raboses, de què la dona era deliure, e li donaven les sues robes e la vestien.” A continuació, l'evangelista comunica a la Güelfa que Curial ha realitzat un acte de justícia combatent els cavallers dels *renarts* (*CeG* I.29). Simultàniament, el sant s'apareix amb la mateixa visió a l'abadessa, sàvia confident de la Güelfa, que interpreta així la visió onírica davant el marquès de Montferrat: “Senyor, yo he oyt que Curial porta en les sues armes un leó; ara sapiats que, aquesta nit passada yo somí que dos leons mataven dues raboses, e, en ma fe, recordant aquest somni, he pensat que Curial e son companyó són los leons e los altres les raboses qui demanen barateria, e axí, que són vençuts” (*ibidem*). Són dos lleons els qui, simbòlicament, maten les dues raboses. Sens dubte, un dels dos lleons és *le Grand Lion de Bourgogne* (així s'autodenominava el Felip el Bo, pel lleó de Flandes que presidia l'heràldica ducal),¹¹²⁷⁵ senyor de Jacob de Lalaing i Jean de Cleves, dos dels millors cavallers del seu temps. L'altre és el nou Lleó de la causa güelfa a Itàlia, des del 1443, el rei d'Aragó. Les dues raboses són Renat d'Anjou (el cap de les *renarts*), i l'intrigant i conspirador delfí Lluís de França,

---

¹¹²⁷⁴ *Ibidem*, ps. 100-102.

¹¹²⁷⁵ RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, p. 749: *Déclaration de tous les hauts faits et glorieuses aventures du duc Philippe de Bourgogne, celui qui se nomme « le Grand Duc » et « le Grand Lion ».*

amistançat des de feia poc de la filla del senyor de Saint Leydier. Pel que fa a la dona nua que és objecte d'amenaça dels animals carronyers (les raboses busquen solament “barateria”, segons l'autor), podria ser l'ancestral objecte de disputa geopolítica (la Provença) o, més actualitzadament, el nou territori on els Aragó i els Anjou busquen ser hegemònics, Itàlia. Seria, doncs, una personificació del país: l'al·legoria d'una noble dama que es beneficia de la llibertat i la protecció d'aquell que, en l'arc de triomf del Castell Nou de Nàpols, es proclamarà “*REX ITALICVS*”. Els lectors de la seua cort no necessitaven, doncs, que els ho interpretara cap abadessa.

Com tampoc no és molt necessari explicar que aquesta pugna –pura geopolítica al·legoritzada– entre raboses i lleons ens porta, com molts altres detalls del *Curial*, a l'escenari nord-italià dels anys 1446-1448, quan el delfí Lluís, desplaçat al Delfinat amb la seua amistançada, volia convèncer Renat d'Anjou, traslladat des d'Angers a Provença, de l'oportunitat d'envair ensems Gènova i la Llombardia; d'ocupar-les amb exèrcits propis en nom del rei de França. A aquest desafiament latent, responia Alfons d'Aragó (el *Curial* o braç armat de l'Església, *la Güelfa*; aspirant a “senyor de Milà”) aliant-se amb Felip de Borgonya, enemic de Renat, i acceptant el toisó d'or.¹¹²⁷⁶ La plasmació literària del joc d'aliances és una part indestruable projecte creatiu de l'anònim autor de *Curial e Güelfa*, que estava documentat sobre l'afer.

Ara bé, com qualsevol projecte literari de l'època, és difícil trobar originalitats radicals en la projecció i configuració d'episodis. En el cas que ens ocupa, el de la lluita dels lleons contra les raboses, els antecedents i paral·lels literaris són d'allò més interessants, i ens porten de Ciceró a Maquiavel, tot i passant per Plutarc i Dante Alighieri. L'introducció de la faula fou Ciceró (*De officiis*, I,41): “*Cum autem duobus modis, id est aut vi aut fraude, fiat iniuria, fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur; utrumque homine alienissimum, sed fraus odio digna maiore.*” Vegem com ho entendria un contemporani –i, possiblement, un conegut– de l'autor del *Curial*, com és Alonso de Cartagena, en la seua versió castellana (*De los oficios*):

“Y commo de dos maneras se faga la ynjurìa, es asaber, o por fuerça o por engaño. El engaño pareçe ser commo de *rraposa* y la fuerça commo de *león* y

---

¹¹²⁷⁶ Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *ESTUDIS d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119; BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes al Toisón de Oro contenidos en la cancillería de los reyes de Aragón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 239-243.

qual quier destas cosas deve ser muy estrañada del ome. Mas el engaño es digno de mayor aborresçimjento y de todas las jnjustiçias. Non ay jnjustiçia peor que la de aquellos que quando mas engañan entonçes tienen manera por que sean aujdos por buenos omes.”¹¹²⁷⁷

Pensem que el *De officiis*, segons el testimoni de Giovanni Pontano, era un dels pocs clàssics antics que interessaven als nobles de la cort de Nàpols,¹¹²⁷⁸ o que en la biblioteca d'un cortesà com Enyego d'Àvalos abundaven les obres de Ciceró.¹¹²⁷⁹ Pensem també que un cavaller de l'època interpretaria *iniuria* per ofensa d'armes, manera d'atacar, forma d'afrontar un conflicte com el dels Aragó i els Anjou, etc. L'autoritat del clàssic exemplifica la noblesa d'ànim amb el lleó i la falsedat, no amb la zorra, sinó amb la rraposa. Noteu ací la coincidència lèxica amb la rabosa del *Curial*. No es pot descartar tampoc que l'arromançament de Cartagena circulara entre els cenacles lletraferits de Nàpols, on residien molts nobles d'origen castellà.

En qualsevol cas, la pugna entre la guineu i el lleó (*fraus* contra *vis*, *enganyo* contra *fuerça*) era un tema molt conegut a la Itàlia del segle XV, gràcies entre altres coses a la divulgació que n'havia fet la *Comèdia* de Dante. Així, en el cant de l'*Inferno* XXVII, vv. 67-78, el poeta toscà representa l'ànima del comte Guido da Montefeltro, un gran *condottiero*, home astut i sagaç, que cometé moltes violències i homicidis, però que se'n penedí radicalment i prengué l'hàbit de franciscà. En el seu procés de contrició, el pecador reconeix que “...l'opere mie / non furon leonine, ma di volpe. / Li accorgimenti e le coperte vie / io seppi tutte...” (vv. 74-77). Reconeix, doncs, no haver-se comportat amb obres lleonines, pròpies de la noblesa que se li suposava, sinó actuant per vies encobertes, a manera d'una rabosa, d'una *volpe*. El comentarista Benvenuto da Imola, després de referir-se a les “*pristinās fraudes et artes belli*” de Montefeltro, explica la frase del lleó i la guineu dient: “*non tantum fui usus viribus in bellis, quantum fraudibus, ita quod non pugabam aperte.*”¹¹²⁸⁰ Pot llegir-se, doncs, l'actitud del penitent com la d'un cavaller fals i traïdor, trampós i que no lluitava obertament. Un altre

---

¹¹²⁷⁷ CICERÓN, Marco Tulio, *Libro de los oficios [De officiis]*, trad. a l'espanyol d'Alonso de CARTAGENA [1422, BNE Ms. 7815], ed. electrònica, Biblioteca Saavendra Fajardo, 2008 <www.saavedrafajardo.org/archivos/libros/libro0165.pdf>, consultada en novembre del 2014.

¹¹²⁷⁸ VITALE, Giuliana, *Modelli culturali nobiliari nella Napoli aragonese*, Carlone (“Immagini del medioevo”, 6), Salerno, 2002.

¹¹²⁷⁹ Vegeu el capítol I.3.5.

¹¹²⁸⁰ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

comentarista de la *Comèdia*, l'humanista Guiniforte Barzizza, amic i servidor del rei d'Aragó i dels seus cortesans durant els anys 1434-1447, també comenta el passatge. I tradueix així la confessió: “Io non usai di forza, ma di frode. Io seppi tutti li accorgimenti delle insidie, e dei consigli d'altri, e seppi tutte le coperte vie d'insidiare ad altri, e sì menai lor arte, l'arte delle coperte vie; così seppi insidiare ad altri, che il suono, che la fama delle mie insidiose opere ne uscìe al fine della terra.”¹¹²⁸¹

El cant de la *Comèdia* que tracta del lleó i la rabosa era molt popular entre els escriptors italians en vulgar del segon *Quattrocento* (l'autor del *Curial* era del primer *Quattrocento*, però a la seua manera el podríem considerar un italià adoptiu, per bé que catalanòfon). Així doncs, Luigi Pulci, en la dècada del 1460, en el *Morgante* (cantar XIX), plagia pràcticament els versos de Dante: “e furon le sue opre e le sue colpe / non creder leonine, ma di volpe.”¹¹²⁸² Menys literalment reapareix el tema animalístic de la pugna entre ambdós animals en l'ègloga primera de les *Rime* de Ludovico Ariosto (1474-1533): “Ma che sia Iola d'ogni vizio reo / meraviglia non è, ché mai di volpe / nascer non viddi pantera né leo. / Egli ha cui simigliar de le sue colpe, / ché la malignità paterna ha inclusa / ne l'anima, ne l'ossa e ne le polpe.”¹¹²⁸³

En l'època que s'escrigueren aquestes rimes, Plutarc era ja un autor molt llegit. No en canvi en la dècada del 1440, quan Enyego d'Àvalos començava a recopilar les *Vides* i altres obres plutarquianes, gràcies als contactes que tenia amb els humanistes llombards i toscans.¹¹²⁸⁴ En la *Vida de Lisandre* (vii,6), Plutarc retrata el biografat com un governant astut i sibil·lí, indigne de ser descendent d'Hèracles; un home que no atenia a les crítiques i ho justificava dient que, “on la pell de lleó no arriba, bé està cosir-hi un pedaç de pell de rabosa.” En realitat, l'historiador està emprant el tòpic ciceronià del lleó i la rabosa que s'havia fet ja ràpidament popular en la Roma antiga. Reapareix l'al·legoria animalística en la *Vida de Sila* (xxviii,6), on Plutarc comenta que aquest es valia igualment de la força i del frau amb finalitats i objectius polítics. Un dels

---

¹¹²⁸¹ BARZIZZA, Guiniforte, *Lo Inferno della Commedia di Dante Aligheri, col commento di Guiniforte delli Bargigi*; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell'avv. G. ZACHERONI, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838; reed. dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹¹²⁸² PULCI, Luigi, *Morgante*, ed. a cura de Davide PUCCINI, Garzanti, Milà, 1989; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹²⁸³ ARIOSTO, Ludovico, *Rime*, dins *Opere minori*, ed. a cura de Cesare SEGRE, R. Ricciardi, Milà, 1954, ed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹²⁸⁴ Era un dels seus autors predilectes, com ho mostra la seua biblioteca. Vegeu el capítol I.3.5.

seus rivals afirmava que “lluïtava contra un home, Sila, que tenia un lleó i una rabosa allotjats en la seua ànima, però que la que més l’incomodava era la rabosa.”

El passatge biogràfic de Sila inspirà el discurs d’un conegut lector de Plutarc, com era Niccolò Machiavelli, que en *Il Principe* (1513) desmuntava els esquemes filosòfics del pensament clàssic, per a proposar la fusió pragmàtica –en l’àmbit de la política– entre el lleó i la rabosa: “Sendo dunque necessitato uno principe sapere bene usare la bestia, debbe di queglie pigliare la golpe e il liono: perché el liono non si difende da’ lacci, la golpe non si difende da’ lupi, bisogna adunque essere golpe a conoscere e’ lacci, e liono a sbigottire e’ lupi. Coloro che stanno semplicemente in sul’ leone, non se ne intendono.”¹¹²⁸⁵ El bon governant ha de combinar *integrità* i *astuzia* per tal d’aconseguir la fidelitat dels governats¹¹²⁸⁶ i mantenir-se alerta enfront de l’enemic. Fa judici Maquiavel de l’evolució de la dinastia Severa i conclou que solament Sever tingué un final feliç, perquè combinà astúcia i fortalesa. De manera que se’l podia considerar un model de “principe nuovo”. Diu així que “seppe bene usare la persona del liono e della golpe”, amb enganys i jugades estratègiques que el portaren a assolir el poder en tot l’Imperi i a imposar-se als seus rivals. “E chi esaminerà tritamente le azioni di costui, lo troverà uno ferocissimo liono e una astutissima golpe.”¹¹²⁸⁷

Quan l’anònim escriptor de la cort de Nàpols redactà *Curial e Güelfa*, les idees polítiques i filosòfiques de Maquiavel resultaven del tot inconcebibles. L’autor de la novel·la cavalleresca coneix el tòpic ciceronià i dantesc del lleó i la rabosa, ja que és un amic dels clàssics i un estudiós de la *Comèdia* (a través dels *commenti* de Da Imola i Pietro Alighieri, i potser algun altre¹¹²⁸⁸). És probable que haguera llegit, també, les vides plutarquianes, o haguera tingut notícia del tòpic animalístic en tertúlies amb lletraferits italians. A l’hora d’incorporar-lo a la novel·la, en forma de visió onírica –la de dos lleons contra els dos *renarts*– ho fa, no des de la perspectiva de Machiavelli, òbviament, sinó des d’una perspectiva d’optimisme humanista i pedagògic típica del temps de Bruni i Veronese. El governant virtuós, el príncep al qual s’adreça el conjunt de l’obra literària, ha d’elegir entre dos models de comportament, en el combat i en la vida: la noblesa del lleó, basada en la integritat moral, o l’astúcia malèvola de la rabosa. Curial i Jacob de Cleves (i els personatges que representen, en el plànol

---

¹¹²⁸⁵ MACHIAVELLI, Niccolò, *Il Principe*, ed. a cura de Giorgio INGLESE, Einaudi, Torí, 1995, ps. 115-116.

¹¹²⁸⁶ El capítol del tractat (xvii,7) es titula: *De com el príncep ha de conservar la fidelitat*.

¹¹²⁸⁷ *Ibidem*, ps. 130-132.

¹¹²⁸⁸ Use remetem al capítol II.1.5.

al-legoricopolític) són models de noblesa a imitar, *lleons*; Othó de Cribaut i Parrot de Sant Laydier (i, amb ells, Renat d'Anjou i Lluís de Valois) són *raboses*: demostren comportaments enganyosos i repulsius. A la cloenda de la faula, el lleó occeix la guineu.

“Alguns digueren que era àguila, altres milà”

La dicotomia, un tant simplista o maniqueista, entre lleons i raboses, es reproduceix de nou en l'ocell de la cimera que porta Curial damunt l'elm. Val a recordar que, en el segle XV, la indumentària cavalleresca exhibida en justes i tornejos és fa més sofisticada. Tant en el camp de lliça com en els armorials il·luminats, proliferen “pintoresques i bigarrades cimeres”, com les denomina Martí de Riquer¹¹²⁸⁹ per a il·lustrar-ho amb dos exemples del *Curial*: “una lança d'or que aportava sobre l'elm” el rei d'Anglaterra en el torneig de Melun (*CeG* II.50), i el lleó que subjecta un ocell (àguila?, milà?, falcó?) damunt l'elm del protagonista de la novel·la. L'autor del *Curial*, que escriu a Itàlia, està posat a veure cimeres sofisticades en les justes i torneigs que se celebren, per exemple, a Nàpols. Per a Joanot Martorell, que escriu el *Tirant* a València, es tracta d'una moda que ve d'Itàlia i, més concretament, de la Llombardia: del nord del país, més influït per l'estètica germànica i borgonyona. Així, a les bodes del rei d'Anglaterra, en *Tirant lo Blanc*, hi concorren cavallers amb “moltes cubertes e penatxos e simeres, al modo de Ytàlia e de Lombardia” (cap. 41).¹¹²⁹⁰

L'assumpte de la llança d'or del rei d'Anglaterra, en aparença, té senzilla explicació iconogràfica: és el premi que s'atorgava als torneigs de Borgonya de la dècada del 1440 als millors justadors. Giovanni di Bonifacio, cavaller errant sicilià, súbdit d'Alfons el Magnànim i destacat torneigant, obtingué en una d'aquestes llices “la lance d'or, comme à celui qui les plus beaux coups de lance avoit assis”.¹¹²⁹¹ Com que encara no la tenia acabada l'argenter, li l'enviaren a Milà, on continuava aleshores fent mostra de la seua destresa cavalleresca. El costum perdurava encara a la Sevilla del 1526, quan, en les festes nupcials de l'emperador Carles V amb Elisabet de Portugal, se

---

¹¹²⁸⁹ Riquer, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 120.

¹¹²⁹⁰ Martorell, Joanot – (Galba, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert Hauf, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 196.

¹¹²⁹¹ Chastelain, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins Bouchon, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 277.

celebrà una gran justa. Segons un cronista vencià, “il precio della giostra fu una lanza d’oro con un rubin in cima.”¹¹²⁹² Més difícil resultaria l’explicació de la cimera de Curial, si no consideràrem les fonts erudites sobre mitologia i al·legoria dantesca – bàsicament enciclopèdiques– a les quals solia recórrer el diletant literat.

A l’inici de la novel·la, quan Curial desplega el seu estendard burell i negre amb el lleó de la Güelfa, “semblantment tragué un elm molt bell e rich ab un leó qui tenia en les mans un ocell: alguns digueren que era àguila, altres milà” (*CeG* I.17). El cavaller conserva aquest emblema quan es presenta a Melun i instal·la allí el seu pavelló: “Era aquest papalló tot vert e blanch (...) e alt, en la sumitat, havia un pom molt gros d’or, sobre lo qual havia un leó, qui tenia abraçat un ocell, qui deyen que era milà, altres dien que era falcó” (*CeG* II.34). La categoria dels ocells oscil·la primerament entre la majestàtica àguila i el vil milà, segons quina fóra l’opinió dels presents sobre els mèrits o virtuts del cavaller, representat simbòlicament el la cimera en forma d’ocell; ja que, si el lleó és sempre “de la Güelfa” i aquesta és la que tutela la promoció social del cavaller, l’ocell subjectat no pot representar altra cosa que el mateix cavaller. En el llibre II, quan aquest s’enamora de Làquesis i es deixa dur per les seues passions, afavorides per l’influx de Mart, la categoria dels ocells es degrada: segons uns, és un falcó i no mereix, per tant, assolir categoria d’àguila; segons altres, un miserable milà. No és ell, doncs, qui elegeix o qui designa l’au que el representarà. Són els observadors atents, que, judicant el seu comportament, *imaginem* el cavaller com un o altre animal.¹¹²⁹³

Observem-ho més planament, atenent al contingut simbòlic que atresoraven aleshores les figures de l’àguila i el milà. L’àguila és un moble heràldic quasi tan usat com el del lleó. Per als tractadistes medievals, si el lleó era el rei indiscutible dels animals terrestres, l’àguila era la reina de les aus: “*Ut leo velut rex, ita aquila velut regina.*” Per a recolzar-ho, es remuntaven a l’Antiguitat, quan els “*imperatores Romani aquilam portaverunt*”.¹¹²⁹⁴ Com a símbol heràldic, es valorava molt positivament. Gian Galeazzo Visconti, l’any 1395, havia pagà 100.000 florins d’or a l’emperador

---

¹¹²⁹² SANUTO, Marino, *I diarii di Marino Sanuto, 1496-1533. Dall’autografo Marciano Ital. cl. VII codd. CDXIX-CDLXXVII. Vol. 41*, Tipogr. de F. Visentini, Venècia, 1894, ps. 482-483. Citat per GÓMEZ-SALVAGO SÁNCHEZ, Mónica, *Fastos de una boda real en la Sevilla del Quinientos. Estudios y documentos*, Universidad de Sevilla (“Historia y Geografía”, 30), Sevilla, 1998, p. 91.

¹¹²⁹³ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 230-231, ja parla d’aquesta utilització dels ocells en sentit al·legòric per part de l’escriptor, basant-se en els bestiaris.

¹¹²⁹⁴ JONES, Evan John (ed.), *Medieval Heraldry. Some Fourteenth Century Heraldic Works*, William Lewis Ltd., Cardiff, 1943, ps. 6-8.

Wenceslau per a obtenir el títol de duc de Milà. Aquest senyor de Milà, que somniava a unificar davall el seu ceptre, a manera de *Rex Italiae*, tot el nord de la península, adquirí simultàniament el dret a portar, quarterada amb les armes de Visconti (la *Biscia* o drac coronat que s'engul el jove), l'àguila imperial romanogermànica. Havia exigut la insígnia basant-se en què el seu precedessor Matteo Visconti havia obtingut de l'Imperi el *vicariat* sobre tota la Llombardia, és a dir, el nord de la península.¹¹²⁹⁵

Hem de tenir en compte, d'entrada, que el símbol personal de Curial, que ell elegeix i mana brodar en armes i vestidures, és el *falcó*, i que aquest falcó roman encapellat (amb el cap cobert, mudant les plomes) fins que arriba l'hora de desencapellar-lo i alliberar-lo de la foscor. Curial és, a efectes d'epítet o sobrenom, *el cavaller del falcó*. Com s'observa, el que escenifica emblemàticament l'escriptor és el procés de regeneració exemplar del jove Curial, un procés que, a efectes iconogràfics, troba inspiració en la *Comèdia* de Dante, com molts altres continguts del *Curial*. Benvenuto da Imola, el comentarista dantesc predilecte de l'anònim,¹¹²⁹⁶ en el cant XIX del *Paradís*, compara l'àguila d'ànimes de Dante (un dels elements que clouen gloriosament el seu *opus maior*) amb el falcó desencapellat, és a dir, “il falcon ch'uscendo del cappelo, / e facendosi bello...” Segons ell, l'àguila es comporta com un falcó desencapellat i adquireix la seua gràcia i bellesa: “*sicut falco efficitur pulcer in tali apparatu ostendens voluntatem suam, ita aquila facta pulcior.*”¹¹²⁹⁷ El símbol de l'àguila en la *Comèdia* de Dante representa sempre valors positius, segons tots els comentaristes. En el mateix Da Imola (*Parad.* I, vv. 46-57), llegim: “*Ista aquila nobilis est regina aliarum avium, ita ista est super omnes quia divina imperat et dominatur humanis. Aquila ultra caeteras aves volat altius et videt acutius (...). Aquila est avis boni augurii non solum apud poetas, sed etiam apud historicos.*”¹¹²⁹⁸

En *Curial e Güelfa*, el cavaller llombard és el falcó encapellat (el jove adolescent, immadur, inconstant en l'estudi, afectat de supèrbia i luxúria) que, en el moment

---

¹¹²⁹⁵ BERNAREGGI, Adriano (ed.), Le “imprese” Visconti-Sforza di Franca Guerrieri. La storia d'una famiglia vista attraverso gli stemmi personali dei suoi membri, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/imprese/>>, cap. III, ps. 2-3.

¹¹²⁹⁶ Vegeu MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428, i el capítol II.1.5.

¹¹²⁹⁷ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Paradís*, cant XIX, vv. 34-39.

¹¹²⁹⁸ *Ibidem*.

culminant de la novel·la, mostra la seua nova condició de príncep virtuós desencapellant el falcó heràldic. Sobre aquest símbol del falcó ja tornarem més avall. Interessa ara parar atenció a l'evolució del falcònid (ocell noble) podria haver-lo portat a la degradació moral, el vici i la perdició: el milà. Tanmateix, la seua presa d'autoconsciència i l'assumpció d'una vida virtuosa propicien l'assumpció pel falcònid de la faïçó de l'àguila, insígnia de reialesa.¹¹²⁹⁹ Pietro Alighieri, l'altre comentarista consultat habitualment per l'escriptor,¹¹³⁰⁰ en *Paradís VI*, 1-111, explica que “*Inde adventu Enee in Ytaliam aquila, idest monarchia mundi...*” Insisteix en la idea en *Paradís XVIII*, 94-114: “*qua hec talis aquila figuratur signum romane monarchie et imperii, cuius iustitie humane dicta stella Iovis seu planeta effector est.*”¹¹³⁰¹ S'hi estableix una correlació entre mitologia (Zeus olímpic), astronomia (el planeta Júpiter), astrologia jurisdicària (l'influx planetari que afavoreix l'exercici de la justícia), heràldica clàssica (l'àguila de l'Imperi Romà) i al·legoria (símbol de la monarquia universal). L'àguila de Dante, com l'àguila dels Staufen d'Ambdues Sicílies, el regne del Magnànim, és, doncs, un símbol inequívoc de monarquia; d'*imperium* laic, com el dels emperadors romans i germànics; de concentració del poder d'impartir justícia en un monarca.¹¹³⁰² Quan acaba la novel·la cavalleresca, l'adolescent Curial ha esdevingut un marit fidel i gojós; però també és un príncep coronat i novell, disposat a governar virtuosament i a aprofundir en l'estudi dels llibres. Tot està pensat per l'escriptor a integrar-ho simbòlicament en l'aparat literari de la lliçó moral que vol transmetre a Ferran d'Aragó, l'hereu adolescent del tron napolità: si abandones l'estudi pel vici (la supèrbia i la luxúria), no arribaràs mai a ser un *curial* o bon cavaller, ni una àguila (príncep virtuós, *rex Italiae?*), sinó un vil milà (home depravat).

L'àguila, en els bestiaris medievals, representava la capacitat de rejuvenir-se, de regenerar-se i de separar hàbilment els fills legítims dels bords. En el bestiari anònim català conegut amb la lletra B, “la àguila és un ocell gentill, e és senyor de tots los altres ocells”, a més d'un signe de renovació espiritual.¹¹³⁰³ Se la relaciona així mateix amb el

¹¹²⁹⁹ SALSANO, Fernando – SAFFIOTTI BERNARDI, Simonetta, Aquila, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/aquila_Enciclopedia-Dantesca/>

¹¹³⁰⁰ MESA SANZ, Juan Francisco, Pietro Alighieri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.

¹¹³⁰¹ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹¹³⁰² També és l'au de Júpiter olímpic: “lo dit Jovis en forma d'àguila” (*CeG III.15*).

¹¹³⁰³ PANUNZIO, Saverio (ed.), *Bestiari*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 91), Barcelona, 1988, vol. 2, p. 89.

Sol, amb l'evangelista Joan, amb Déu i amb el baptisme. És, finalment, un símbol de puresa i de veritat cristiana.¹¹³⁰⁴ El bestiari A, coincideix en la idea que "l'àguila sí és un gentil ocell, qui es dit senyor de tots los altres alcels." És capaç de renovar-se i regenerar-se remullant el cos tres vegades consecutives en aigua. Per això, quan envelleix, es precipita en picat tres vegades en l'aigua i torna a ser ocell jove. També ho recull el text B: "Com ella és envelida, que's regonex en tal manera, que-la se'n puge en l'ayre tan alt com pot (...) e cau de l'ayre (...) e lexe's caure en l'aygua, e somergola's en l'aygua tres vegades. E en aquesta manera renova la àguila."¹¹³⁰⁵ La lliçó moral que s'extrau és que, quan l'home roman envellit o anul·lat pels seus pecats, a través de la confessió i la penitència, es regenera espiritualment (text A): "cové que l'home es renovell, axí com fa l'àguila."¹¹³⁰⁶ Aquesta consideració regeneradora de l'àguila podria explicar perfectament la trilogia simbòlica de la cimera de Curial, tot i que prescindint de qualsevol rerefons religiós o salvífic: l'home noble o el cavaller (falcó) pot caure en la viltat (milà), però també es capaç de regenerar-se com l'àguila.

Tant Dante Alighieri com el cèlebre jurista Bartolo da Sassoferrato (1314-1357), en el seu *Tractatus de insignis et armis* (ca. 1356), parlen de l'àguila negra de l'Imperi Romà com una ensenya al·lusiva al déu Júpiter.¹¹³⁰⁷ I són seguits per autors castellans de mitjan segle XV, no molt apartats de la tradició literària del *Curial*, com ara Diego de Valera, o Rodríguez del Padrón, en *Cadira d'honor*.¹¹³⁰⁸ Ara bé, els comentaristes de Dante, per exemple Da Imola (*Parad.* VI,1-9), sostenen la idea d'una *translatio* vexil·lològica de Troia a Roma. Afirmen que l'àguila imperial fou portada des d'Àsia a Itàlia per Enees: "*portata fuit ab Enea a Troia in Italiam*", "*quod aquila portata ab Enea ab Asia in Italiam*". De Roma, l'àguila imperial, passà a Constantinoble, França (Carlemany) i Alemanya (el Sacre Imperi Romanogermànic).¹¹³⁰⁹ Quan s'escriu *Curial*

¹¹³⁰⁴ MARTÍN PASCUAL, Llúcia, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, Institut de Cultura 'Juan Gil-Albert', Alacant, 1996, p. 260.

¹¹³⁰⁵ PANUNZIO, S. (ed.), *Bestiari...*, vol. 2, ps. 89-90.

¹¹³⁰⁶ *Ibidem*, vol. 2, ps. 120-122.

¹¹³⁰⁷ També en RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum super Dantis...*, *Purg.* IX, vv. 22-24: "*aquila, quae dicitur avis Iovis.*"

¹¹³⁰⁸ SIMÓ GOBERNA, M^a. Lourdes, Mitología e historia en los tratados de heráldica del siglo XV, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 2, ps. 1.427-1.437 (ps. 1.429-1.431).

¹¹³⁰⁹ RAMBALDI DA IMOLA, B., *Comentum super Dantis...*, *Parad.* VI, 1-19: "*Dicit ergo: L'uccel di Dio, idest, aquila signum ducum et imperatorum romanorum, quam appellat avem Dei, quia apud omnes poetas antiquos aquila dicitur avis Iovis, quia dedit sibi bonum augurium victoriae (...). De qua dicit Iosephus quod aquila est signum romanorum quia universarum avium habet regnum, et fortissima, si ritenne, idest, moram fecit, nell'estremo di Europa, idest, in civitate Constantinopoli, cento e cento anni e più, idest, ultra ducentos: sedes enim imperii fuit diu Romae ultra trecentos annos, apud graecos fuit*

e *Güelfa*, però, assistim a una greu crisi d'identitat imperial, que es manifesta en la novel·la en la decrepita imatge de l'emperador ancià, obligat a delegar la direcció dels seus exèrcits en la figura jove i puixant de Curial. En correspondència amb aquesta delegació de funcions imperials de l'univers de ficció, observem que, pels anys 1443-1452, tots els prínceps balcànics (des de János Húnyadi a Hongria, fins als dèspotes de Grècia, passant per Skandenberg a Albània o el gran duc de Bòsnia-Herzegovina) giren els ulls cap a la nova Àguila de les Dues Sicílies (digne successor dels Hohenstaufen gibel·lins) per a dirigir la croada contra els turcs. Tots ells ofereixen corones, virregnats i protectorats al Magnànim. Li demanen que es pose al front d'un gran exèrcit, atesa la negligència i la impotència dels moderns emperadors germànics.¹¹³¹⁰ Curial no és àguila, sinó *falcó*. Però es veu obligat –com ja presagiava l'aparença d'àguila que adquiria l'ocell de la seua cimera segons alguns espectadors– a assumir la identitat de l'àguila: és l'emperador *de facto* en el camp de batalla, el *miles Christi*.

Pel que fa a les influències literàries italianes, Jaume Torró troba suggerent que l'elm de Florio, en el *Filocolo* de Giovanni Boccaccio (II,xlv,3), porte per cimera una àguila amb les ales esteses.¹¹³¹¹ Concretament, es tracta d'"un'aquila con l'ali aperte, di fino oro" que duu quan combat per a alliberar Biacifiore de la foguera.¹¹³¹² És suggerent la coincidència parcial amb la proposta iconogràfica del *Curial*, ja que el *Filocolo* era un dels referents literaris de l'anònim a l'hora de concebre la seua obra. No obstant això, l'àguila del *Curial* està subjecta per un lleó. No sembla, explícitament, que l'autor mostre voluntat concreta d'evocar la figura heroica de Florio.

És més versemblant que, d'acord amb el nom de la protagonista de la novel·la, la *Güelfa*, que no és intrínsecament *literari*, ans al·legòricament *polític*, l'escriptor pensara transmetre una lectura de fons simbòlic, política –més commemorativa del triomf del 1443, que no propagandística– com proposa Antoni Ferrando.¹¹³¹³ Pensem que l'àguila imperial formava part de l'heràldica de Sicília des dels temps dels emperadors Staufen,

---

diutius, scilicet ultra quadringentos annos; apud gallos parum, scilicet ultra centum; apud alamannos multum, quia ultra trecentos annos usque hodie regnat; vicino ai monti, scilicet, Phrygiae, de' quai prima uscio, quando portata fuit ab Enea a Troia in Italiam."

¹¹³¹⁰ Vegeu MARINESCU, Constantin, *Alphonse V d'Aragon et l'Albanie de Scandenberg*, Mélanges de l'École Romaine, Bucarest-París, 1923; ÍDEM, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994.

¹¹³¹¹ TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (ps. 275-276).

¹¹³¹² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 54).

¹¹³¹³ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

emparentats, pel matrimoni de Pere el Gran (personatge important en el *Curial*), amb Costanza Hohenstaufen. Els drets successoris de Conradí de Suàbia (el *Corradino di Svevia* dels italians; el *Corralí* del *Curial*), decapitat per Carles d'Anjou –afer que rep particular ressò en *Curial e Güelfa*–, passaren al casal d'Aragó i, en el segle XV, als Trastàmara Alfons I i Ferran I. Una de les “naus del senyor rey” Alfons el Magnànim, al voltant del 1446, portava el nom de *l'Àguila* i era comandada per Pere Sirvent.¹¹³¹⁴ Quan el Pisanello preparava esborranys a Nàpols (1448-1449) per a les seues medalles dedicades a Alfons el Magnànim, dissenyà una àguila reial amb les ales obertes, coronada i portant al pit la insígnia dels quatre pals de gules del casal d'Aragó. La imatge, conservada en el còdex Vallardi del Louvre, fou descartada i reemplaçada per una altra representació –més elaborada, menys gòtica, més humanística– d'una àguila, acompanyada per altres aus i de l'epígraf numismàtic, de tradició romanoimperial, “*liberalitas augusta.*” El pintor representà la figura central i majestàtica de l'àguila (el rei d'Aragó i Nàpols), en repòs sobre la seua presa, un cervatell mort, i voltada d'aus carronyaires (voltors i corbs, representatius d'altres estats italians) que esperen de la generositat de l'àguila per a poder menjar o participar de la presa.

El fonament literari d'aquesta representació al·legòrica o iconogràfica de la liberalitat augusta del rei d'Aragó es troba en un comentari sobre la virtut de l'àguila que recullen els florilegis morals i les obres didascàliques d'aquesta mena, a partir del segle XIII. El punt de partida és una lliçó al·legòrica de l'enciclopedista Bartholomeus Anglicus (*ante* 1203-1272), en el seu *De proprietatibus rerum* (I,xii,1), del 1240. La lliçó es fonamenta en l'*auctoritas* invocada de Plini el Vell (*Naturalis historia*). Tanmateix, aquest, en el llibre X, que és on tracta de les àguiles i d'altres aus, en realitat no proporciona cap informació al respecte. Segurament, procedia d'alguna llegenda incorporada a través d'algun bestiari medieval:¹¹³¹⁵

“*Inter omnes avium diversarum species, aquila est maxime liberalis, ut dicit Plinius. Nam predam quam arripit, nisi nimia fam arceatur sola non comedit, immo avibus eam sequentibus quasi communem eam spargit et exponit, sua tamen primitus recepta portione. Et ideo semper ad aquilam alie aves solent insequi, sperantes quod de ipsius preda eis debeat aliqua portio impartiri.*”

¹¹³¹⁴ L'altra s'anomenava duia per nom Sant Miquel i la patronejava el mercader italo-català Jaume Pipinelli.

¹¹³¹⁵ ANGLICUS, Bartholomaeus, *De potestatibus rerum*, Impresus Argentinae, 1491; incunable digitalitzat per la Biblioteca Valenciana </b2.gva.es/>

En Itàlia, reproduceix el text el *Fiore di virtù* (ca. 1320) del dominicà bolonyés fra Tommaso Gozzardini (cap. XI, *Della virtù della liberalità appropriata all'aquila*): “Il più liberale uccello che sia al mondo, ch’ella non potrebbe avere mai tanta fame ch’ella non lasciasse sempre la metà di quello ch’ella prende agli uccelli che le vanno presso; e rade volte si vede volare, che certi uccelli, che non si possono pascere per sè, non le vadano dietro per avere quella vianda che le rimane.”¹¹³¹⁶ D’Anglicus passà també l’al·legoria a manuals d’heràldica com el *Tractatus de armis* (1394) de Johannes de Bado Aureo (pseudònim de John of Gildford).¹¹³¹⁷ I, encara que la imatge no havia sigut molt divulgada entre els artistes de l’humanisme –excepció feta de la medalla del Pisanello–, seria àmpliament divulgada per moralista fra Giovanni di San Giminiano (1570)¹¹³¹⁸ i, sobretot per Cesare Ripa, en la seua *Iconologia* (1593).¹¹³¹⁹ Aquest es basà en Sant Giminiano per a representar l’al·legoria de la Liberalitat...

“...col nasso aquilino, per la similitudine dell’aquila liberalissima tra tutti gli uccelli, la quale si farà sopra la testa di detta figura (...). Scrive Plinio che l’aquila se fa preda di qualche animale per propria industria, non attende tanto a satiare l’appetito suo, che non si ricordi sempre di lasciarne parte agli altri uccelli, godendo e riputandosi d’assai per veder que l’opera sua sola sia bastante a mantenere la vita di molti animali.”

Segons el Bado Aureo, les qualitats de l’ànguila són dues: la primera, imperar, regnar; la segona, ser liberal. Si aquesta última qualitat és treballada pel Pisanello sota el mecenatge napolità d’Enyego d’Àvalos (1449); la segona qualitat interessa més, a

¹¹³¹⁶ GELLI, Agenore (ed.), *Fiore di virtù (testo di lingua ridotto a consueta lezione)*, ed. a cura de Felice LE MONNIER, Florència, 1856 (2a. ed.), ps. 39-40. Assenyala aquesta com a possible font directa SCHMITT, Annegrit, Pisanello et l’art du portrait, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 335-376 (p. 372).

¹¹³¹⁷

¹¹³¹⁸ DI SAN GIMINIANO, fra Giovanni, *Summa de exemplis et rerum similitudinibus locupletissima*, Tipogr. de Giovanni Arnoldo Cholini, Colònia, 1570, p. 127; citat per HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (p. 337, n. 16): “*Aquilae qua (ut dicit Plinius) tantae liberalitatis extitit, quod praedam, nisi nimis sit famelica, sola non comedit, sed avibus eam sequentibus, quasi communem exponit, sua recepta primitus portione.*”

¹¹³¹⁹ RIPA, Cesare, *Iconologia, ovvero Descrittione dell’imagini universali cavate dall’Antichità et da altri luoghi*, Tipogr. dels hereus de Giovanni Gigliotti, Roma, 1593, p. 149.

efectes literaris, a l'autor de *Curial e Güelfa*. Segons el manual d'heràldica, “*aquila est avis quae velut regina inter alias aves obtinent principatum sive dominium.*” L'escriptor anònim gaudeix usant aquesta expressió d'*obtenir principat i hegemonia*, amb algunes variants. Per exemple, quan un escuder amic del Sanglier, el provoca dient que, segons ell, el de Vilahir és el millor cavaller i “per ma fe, entre tots los bons obté majoria e principat” (*CeG* II.75). Més avant, la Fortuna impreca Dione així: “O, deessa... qui entre totes les altres obtenguist principat e majoria” (*CeG* III.22). En presència d'Apol·lo, “Curial, qui vuy, entre ·ls qui ·l conexen, obté de cavalleria corona e principat” (*CeG* III.33). La deessa Diana “sobre totes les altres... obté principat e majoria” (*CeG* III.95) i, finalment, el mateix Curial “obtingué principat e muller” (*CeG* III.100). Sembla ressonar en aquestes expressions la imatge al·legòrica de l'àguila que “obté principat i hegemonia” sobre els congèneres expectants.

Fa la sensació, de bell nou, que el gran camarlenc de Nàpols, Enyego d'Àvalos, i l'anònim autor de *Curial e Güelfa*, a banda de conviure en una mateixa cort, treballen sobre uns materials comuns i insisteixen en unes idèntiques al·legories sobre el poder i la *virtù*. Si no és que són la mateixa persona. En ambdós casos, sembla que hagen llegit i interioritzat l'utòpic tractat de Dante titulat *De monarchia*, on diu (I,ii): “*Est ergo temporalis monarchia, quam dicunt ‘imperium’, unicus principatus.*”¹¹³²⁰ Pensem que aquesta era una de les lectures polítiques predilectes dels cortesans de Porta Giove de Milà, i que existien, no un, sinó diversos exemplars de l'opuscle a la biblioteca Visconti del castell de Pavia, visitada amb assiduïtat per Enyego d'Àvalos durant els seus anys de residència o vinculació llombarda (1435-1447).¹¹³²¹

Dante somniava amb la imposició sobre Itàlia d'un *principatus* únic, d'una monarquia *universal*, respectuosa amb el poder espiritual i amb les prerrogatives de l'Església, però hegemònica. L'autor del *Curial* ha comprovat que aquesta utopia política es troba des del 1443-1444 a l'abast de la mà; des del moment en què Alfons el Magnànim, el primer rei d'Aragó (Curial: el Falcó encapellat que es desencapella i esdevé Àguila) legitimat per l'Església Romana (la Güelfa: el Lleó que ajuda el Falcó a esdevenir Àguila) per a ocupar el vell tron imperial de les Dues Sicílies. El nou monarca ha esdevingut el defensor de la Santa Seu i ha estés el *principatum sive dominium* de

¹¹³²⁰ ALIGHIERI, Dante, *Monarchia*, dins ALIGHIERI, D., *Opere minori*, ed. a cura de Pier Vincenzo MENGALDO i Bruno NARDI, Ricciardi R., Milà, 1996; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹³²¹ Vegeu ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, *La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490*, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238.

l'ànguila heràldica sícula sobre la resta d'Itàlia. Ja ho advertia Antoni Ferrando, que, en paral·lel a la lectura literal i literària de la novel·la catalana, existia una segona –o tercera– lectura en clau: un entramat de noms i de símbols entrelaçats, amb un missatge polític de fons. “El perdó que la Güelfa concedeix a Curial, després d’anys de purgació, sembla suggerir el reconeixement del papa Eugeni IV dels drets del Magnànim.” D’altra banda, el càntic alliberador de comiat de Melchior de Pando manifestaria “la satisfacció amb què, al final de la novel·la, s’acomia de Curial, després del casament amb la Güelfa, una expressió de l’acompliment de l’ideal polític de Dant, amb qui tant s’identifica: la superació del conflicte entre güelfs i gibel·lins, és a dir, traslladant-ho al segle XV, l’harmonia entre el papat i la Corona d’Aragó.”¹¹³²²

El de la monarquia de concòrdia entre la Part Güelfa (el lleó) i la Part Gibel·lina (l’ànguila) d’Itàlia, no era solament d’un somni polític de Dante, sinó que era compartit per personatges tan rellevants com el mateix Francesco Petrarca. Aquest, en una lletra remesa al bisbe d’Olomuc (actualment, a Polònia), per agrair-li l’obtenció d’un diploma imperial (*Familiars*, ll. XXI,ii,7-8) al·legoritza sobre la qüestió. Ho fa, concretament, en comentar el segell que duu pendent el pergamí (“*secretum tamen imperii signum*”), on figura l’emperador seient, amb corona i ceptre, acompanyat per un lleó i una àguila. Tot plegat, ressaltava l’aspecte majestàtic i gloriós de l’atorgant, i recordava a Petrarca els temps esplendorosos de la Roma dels cèsars. Raó per la qual escriu: “*Cesar noster dyademate insignis ac sceptro, hinc romana aquila, hinc leone patrio circumfultus, celso sedet in solio.*”¹¹³²³ El dia que els dos emblemes fins aleshores enfrontats, l’Àguila de Roma i el Lleó d’Itàlia, obeïren l’autoritat d’un cèsar digne dels seus antics predecessors, el somni de Dante, compartit per Petrarca, s’acompliria. El que fa l’autor del *Curial* és reunir ambdós emblemes animalístics en la cimera del paladí, per a significar que ha arribat l’hora en que el Lleó sosté l’Àguila harmònicament; en que Curial (el falcó aspirant a ser àguila), serveix la Güelfa i porta amb orgull el seu lleó al camp de batalla contra les pèrfides raboses: els *renarts burells*.

No acaba ací, però, l’efectivitat ideològica d’aquesta combinació al·legòrica del lleó i l’ànguila. Ara sabem que l’autor és coherent, com no podria ser d’altra manera; que no pretén provocar ni facilitar que algun erudit del segle XX o XXI, escassament

---

¹¹³²² FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 31).

¹¹³²³ PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiars*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

documentat sobre el context italià on fou concebuda l'obra, elucubre sobre la possibilitat que el manuscrit fóra fals... La *Güelfa* s'anomena així, no per intenció de provocar o sorprendre; sinó, com explica Antoni Ferrando, per la voluntat de l'escriptor del segle XV de superar definitivament un conflicte insensat i destructiu (güelfs contra gibel·lins, Anjou contra Aragó) que s'arrossega des del segle XIII i que té Itàlia per escenari. De la mateixa manera, el *duc d'Anjou* (Carles I), l'assassí de Conradí, és denunciado en la primera part de l'obra. En canvi, en la part final de la novel·la, el rei de Partènope/Nàpols (Carles II d'Anjou, de bona memòria cronística) és elogiat com a fundador de la casa reial dels Anjou-Durazzo. Les banderes i les armes heràldiques d'aquest casal les porten amb orgull Alfons el Magnànim (fill adoptiu de la reina Joana II d'Anjou) i Ferran d'Aragó, àlies d'Anjou-Durazzo, hereu de la triple corona angevina de Nàpols, Hongria i Jerusalem; legitimat pel papa Eugeni IV el 1444. Així que no té res de particular, en el nou escenari que s'obri a partir del 1444, que l'autor denomine *Güelfa* a la protagonista. O que aparega un regne de Sicília dual (Conradí Hohenstaufen entronitzat a Sicília i Carles II d'Anjou a Nàpols) per a manifestar la confluència genealògica, canònicament sancionada per l'Església/Güelfa, de les dues línies que aporten legitimitat a les aspiracions d'Alfons el Magnànim: la de Conradí, de la qual és depositària la casa reial d'Aragó des del 1282, i la de Carles II d'Anjou, succeït en el segle XV per una reina, Joana II, que adoptà Alfons com a "fill".

En aquest sentit, la cimera unificada de la Güelfa/Lleó que dona suport en positiu al Curial/Àguila ("un leó qui tenia en les mans un ocell: alguns digueren que era àguila" *CeG* I.17), és una *inversió* en positiu d'una al·legoria tètrica i negativa, que pesava sobre la memòria del malaguanyat Conradí de Suàbia. Ens referim a la suggestiva imatge d'un lleó sostenint amb les urpes l'aguiló; però no per a afavorir-ne el vol, sinó per a desplomar-lo, matar-lo i escapçar-lo brutalment. La vigència d'aquesta potent imatge – que ara explicarem – venia del segle XIII i al·ludia a un altre *Lleó de la Güelfa* (Carles I d'Anjou, braç armat de l'Església; hereu del partit fundat per Enric Welf "el Lleó")¹¹³²⁴ que desplomà i matà Conradí Hohenstaufen (amb l'àguila negra imperial per armes heràldiques), és a dir, l'Aguiló –o el Falcó que es disposava a ser Àguila–: la cria de l'ocell que servia d'emblema al Sacre Imperi Romanogermànic. L'adolescent Curial, el falcó que ha de mudar la ploma, troba bon reflex amb un Conradí (mort als 15 anys) que

---

¹¹³²⁴ Carles I és el *duc d'Anjou* de la novel·la catalana i les cròniques napolitanes proaragoneses.

portava el sobrenom de “l’Aquila appena pennata”, és a dir, de l’aguiló que acaba de mudar les seues plomes i, per tant, acaba d’assolir l’edat viril.¹¹³²⁵

La potent al·legoria proangevina de què tractem –confutada literàriament per l’anònim del *Curial*– es troba gravada a manera de díptic, en lletres llombardes, en una columna de pòrfir situada en el lloc on fou decapitat Conradí: “*Asturis ungue, Leo pullum rapiens Aquilinum / hic deplumavit acephalumque dedit*”. Fou el senyor d’Astura el que lliurà al rei victoriós, Carles d’Anjou, la persona del jove Conradí per tal que el decapitara. El compositor del díptic transforma el d’Astura en un astor i figura que l’astor amb les seues urpes atrapà l’aguiló, però fou el lleó qui s’aferrà a ell per a desplomar-lo i escapçar-lo brutalment. Així que ho podríem traduir com: ‘Amb les urpes d’un astor, el Lleó s’aferrà a l’Aguiló i, una vegada desplomat i decapitat, ací el deixà’.¹¹³²⁶ Una llegenda antiangevina sorgida pocs anys després del 1268 afirmava que, en l’instant en què fou decapitat el rei Conradí al Mercat de Nàpols, baixà del cel una àguila que es precipità sobre la sang del difunt per a mullar el bec. A continuació, emprengué ràpidament el vol cap al nord, cosa que fou notada pels assistents com un presagi de venjança imperial. La llegenda apareix recollida per primera vegada en la *Chronica Helvetica* de Jean Vitodorumus, on es narren fets succeïts del 1215 al 1348, i fou rescatada de l’oblit per la historiografia romàntica del segle XIX.¹¹³²⁷

L’autor del *Curial* reverteix en positiu la brutal imatge. No sols capgira l’al·legoria angevina del lleó i l’ocell escapçat (molt popular entre les classes lletrades de la capital, per causa de la columna), sinó que respon també a les cròniques que havien contribuït a divulgar-la. Cita Antoni Ferrando la *Historia Sicula* de Bartolomeo da Neocastro on Carles d’Anjou és un lleó que s’enfronta a Pere el Gran. O el *Chronicon Siculum* o *Libre dels conquists de Sicília*, on Carles d’Anjou es amenaçat de mort per Pere el Gran, en una correspondència epistolar fingida o apòcrifa, per ser “lo lehó qui,

---

¹¹³²⁵ BERTOLUCCI PIZZORUSSO, Valeria, Don Enrique/Don Arrigo: un infante di Castiglia fra storia e letteratura, dins *Alcanate. Revista de estudios alfonsíes*, 4, Sevilla, 2004-2005, ps. 293-314 (p. 299).

¹¹³²⁶ COLLENUCIO DA PESARO, M. Pandolfo, *Compendio dell’Historia del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giovanni Maria Scotto, Nàpols, 1541, f. 70v: “Con le unghie dell’Astor, prese il Leone un Aquilino, hor senza le sue piume, et senza il capo in questo luogo il pone”. Vegeu també BREVAL, John, *Remarks on several parts of Europe, relating Chieftly of their Antiquities and History*, H. Linton, Londres, 1738, vol. 1, p. 57, nota c; VASI, Mariano – KARACZAY, Fedor von, *Itinéraire instructif de Rome a Naples et à ses environs, et de la Sicile*, Tipogr. Poggioli, Roma, 1826, p. 177.

¹¹³²⁷ LA FARINA, Giuseppe, *Storia d’Italia (568-1815) narrata al popolo italiano*, Poligrafia italiana, Florència, 1851, vol. 6, p. 176, n. 6.

occident, ha plomats los polls de la àguila.”¹¹³²⁸ És evident, ací, la inspiració de l'autor en el díptic de la columna, que recordava el patíbul on havia mort Conradí.

La columna del lleó que destrossa l'àguila, coronada per una creu, fou coberta a manera de capella i es consagrà a la Santa Creu i al Purgatori. Dita esglesieta es localitzava a la plaça del Mercat de Nàpols, on havia tingut lloc l'execució del rei destronat, el 29 d'octubre del 1268, després d'haver sigut vençut en batalla campal a Tagliacozzo (l'Aquila, 23 d'agost de dit any).¹¹³²⁹ S'incendià la capelleta de Conradí el 1781 i la reemplaçaren en la primeria del segle XIX per uns magatzems.¹¹³³⁰ Durant el regnat d'Alfons el Magnànim, aquest indret i altres associats a la memòria del *rey Corralí* foren visitats i tinguts en consideració, com a monuments justificatius de la legitimitat de la nova dinastia establida el 1443. Per això, quan el rei d'Aragó entrà a Nàpols, el 3 juny del 1442, la primera cosa que féu fou anar a postrar-se davant la tomba de l'infant decapitat, que es conservava a l'església de la Madonna del Carmine. L'hi acompanyaren el noble napolità Francesco d'Aquino, avi de la promesa d'Enyego d'Àvalos; el mateix D'Àvalos i el seu germà major uterí, Enyego de Guevara.¹¹³³¹ Es probable que la visita l'haguera suggerida el lletraferit camarlenc, coneixedor per les seues lectures de la figura del màrtir de la monarquia, i amant dels rituals i dels simbolismes que ajudaren a consolidar Alfons en el tron.

Aclarida, doncs, la relació simbòlica del lleó i el falcó/àguila –correctora de l'al·legoria del díptic proangeví–, resta per explicar el paper i el significat moral del *milà* en aquest joc de suggeriments visuals. Com més amunt avançàvem, la dicotomia establida per l'escriptor entre àguila o milà i, més avant, entre falcó o milà, era perfectament interpretable per l'auditori del seu temps: s'està donant a elegir entre una au rapaç, caçadora i noble (falcó, àguila), i una altra covard i pèssima per a tasques de falconeria, com és el milà. L'elecció moral té molt a veure amb una metàfora tradicional

---

¹¹³²⁸ Biblioteca Nacional d'Espanya (Madrid), ms. 2084, fs. 24v-26v; citat per FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 811).

¹¹³²⁹ Per a contextualitzar millor, vegeu PARLATO, Antonio, *Corradino di Svevia: l'ultimo ghibellino*, M. Adda, Bari, 2002; HERDE, Peter, *Corradino di Svevia*, dins *Enciclopedia Treccani – Federiciana*, Roma, 2005; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/corradino-di-svevia_Federiciana/>

¹¹³³⁰ BREVAL, J., *Remarks on several parts...*, vol. 1, p. 57, nota c; VASI, M. – KARACZAY, F. von, *Itinéraire instructif...*, p. 177.

¹¹³³¹ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 20.

que coneix bé l'escriptor:¹¹³³² la de la “Y” pitagòrica dels treballs d'Hèrcules, segons la qual, l'*homo viator* –i també Curial, per tal com és cavaller *errant* i pot *errar*¹¹³³³– ha d'escollir entre el camí correcte, a mà dreta, o el camí de la perdició de l'ànima, a ma esquerra. Tothom a qui poguera anar dirigida la lectura del *Curial* era informat d'aquesta evidència de –diguem-ne– “cultura general”. Perquè la falconeria era una distracció quotidiana per als cortesans d'Alfons el Magnànim, i per a qualsevol noble o cavaller de l'època. I tothom coneixia, en conseqüència, quines eren les qualitats del falcó o del milà. També les classes populars eren informades de la categoria menyspreable i covard del milà, cosa que aprofitaven els predicadors per a introduir l'animal en les seues homilies –farcides de col·loquialismes i recursos teatrals– com a representació zoomòrfica del Maligne. Vet aquí l'extracte d'un sermó fragmentari de sant Vicent Ferrer (València, 1350-Bretanya, 1419):

“Nostre senyor Jesuchrist se compare a la lloqua: la gallina ans que pongue ha bona veu, e quant ha polls, torne rigallosa e magra; axí és de Jesucrist: lloqua se féu quan preycave per lo món e tornà rugallós. Diu David (salm [*salvum me fac*']): '*Rauce facte sunt fauces mee*'. Vet aquí la loqua. Ell tornà cech dejunant, vetlant, treballant, e no sopava sinó de l'an[y]ell pascual e-l diguous de la Cena. Parie que fos hom [de] LX o LXX anys, per amor dels pollets. Ell véu venir lo milà, lo dimoni, e ell què fa? Cride: '*Venite ad me [omnes qui laboratis et onerati estis, et ego reficiam vos]*' (*Mat., ca^o [11°]*). Mas sabeu com ne pren a algú? Lo pollet està ab hun bocinet, e la lloqua cride'l, que veu lo milà. E no vol venir, e lo milà porte'l-se'n. Axí és de nosaltres que no volem fer pau e estam ab cor dur de pedra, e morim en aquella duresat, e ve lo dimoni e porte'l-se'n a infern.”¹¹³³⁴

El predicador dominicà insisteix en la qüestió del milà com a imatge del Dimoni que ataca els pollets en altres sermons, com ara el dedicat als Sants Innocents: “Dues

¹¹³³² Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (p. 167, n. 59).

¹¹³³³ En *Le chevalier errant* del marquès de Saluzzo (obra consultada segurament per l'autor al Montferrat i que inspira l'estructuració tripartida i altres detalls del *Curial*), apareix ben clara la bifurcació de camins i l'elecció per part del protagonista, un cavaller *que erra*, del camí equivocat. Vegeu SEGRE, Cesare, Appunti su *Le chevalier errant* di Tommaso III di Saluzzo, dins CERQUIGLINI-TOULET, Jacqueline – COLLET, Olivier (eds.), *Mélanges de Philologie et de Littérature Médiévales offerts à Miguel Burger*, Droz, Ginebra, 1994, ps. 355-360.

¹¹³³⁴ FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Gret SCHIB i Josep SANCHIS SIVERA, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1971-1988, vol. 6, p. 124.

màcules trau la creatura del ventre de sa mare: màcula de ignorància e màcula de culpa. Màcula de ignorància és que hun pollet tantost triarà e conexerà son enemich, ço és, lo milà. Mas si ve hun lop contra lo fadri, no·s mourà.”¹¹³³⁵

En el bestiari català conegut amb la lletra *B*, es fan les següents consideracions sobre l'evolució pejorativa del comportament del milà:

“Lo milà, lo qual és molt gran volador lo primer any, e no menge sinó pardals, gual·les e bones viandes; e segon any menge budells, troços de frexures e sergantanes, e granotes e tota sutzesa; lo tercés se torna pereós, que él matex se dexa morir per la gran perea e negligència, e lur vida no és més de tres anys. L'altra natura és que no prenen sinó rates, e tota via van pijorant com més viuen.”¹¹³³⁶

En franc contrast amb això, els falcons *gentils* manifesten un noble comportament, que els fa aptes del tot per a l'art de falconeria:

“Aquestos són de noble presa, aquestos prenen les grues e·l·ls ànets, per noblea e per lur natura; e puixs que agen presa la grua, yamés no pendrien altra cassa, si morir ne sabien de fam, ans punyen tota hora de pendre major presa, e ninguna vegada no volen pendre menor presa.”¹¹³³⁷

Els milans pertanyen a una mala raça de falcònids i, en conseqüència, el moralista anònim que redacta el bestiari, extrau la moralitat subsegüent: “Alguns hòmens qui null temps no van ne pensen sinó en vils lochs e en coses letges he pudents, axí com los ambriachs, e los glotons, e los luxuriosos, e d'aquells que fan altres coses letges moltes; e aytant com més hi usen, aytant pequen més.” En canvi, els éssers humans homologables per la seua ètica als falcons gentils, són...

“...bones persones esperituals, qui sostenen e conexen la divinitat de nostre senyor Déu, axí com són molts hòmens seglàs (...), e com ells han cassada aquella dolça amor divinal, troben-hi tant de plaer e de dolçor, que com més va, més se

---

¹¹³³⁵ *Ibidem*, p. 212.

¹¹³³⁶ PANUNZIO, Saverio (ed.), *Bestiaris*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 91), Barcelona, 1988, vol. 2, p. 84.

¹¹³³⁷ *Ibidem*, p. 85.

fiquen (...), per ço com ells entren en lo divinal enteniment qui·ls aporta a fi perpetual, ço és, la glòria de paradís.”¹¹³³⁸

Els heraldistes com el català Gabriel Turell (*Arbre d'honor*; Barcelona, 1471) tenen molt clar que el milà és una au rapinyaire que només caça “per necessitat de viura”, com fan altres ocells comuns i, en general, les aus innobles. En canvi, l'àguila, el falcó i l'esparver són –en aquest manual heràldic– les tres aus més nobles i més útils per a l'esport de falconeria. L'àguila té la prerrogativa de ser l'au més noble de totes, per tal com és “coratjosa, brava e sforçada”, i comparteix amb falcons i esparvers un instint elegant de caçadora. Totes tres aus nobles són capaces d'enfrontar-se, si cal, amb animals de major grandària que elles mateixes.¹¹³³⁹ En les representacions gràfiques que acompanyen el tractat heràldic de Turell, l'àguila, el falcó i l'esparver, significativament, miren cap amunt; el milà s'encara cap avall.¹¹³⁴⁰

Aquestes consideracions negatives dels heraldistes –el milà era, de fet, un moble heràldic raríssim– eren reforçades pels manuals i enciclopèdies a l'ús de literatura moral i al·legòrica. L'italià fra Giovanni di San Giminiano (1570) compara els tirans amb els milans: “*Item, tyranni quidam similes sunt miluis. Est enim miluus avis rapax audax in minimis, sed timida in magnis.*” El milà es caracteritzat com una rapaç mancada d'audàcia, tímida, pusil·lànime, mancada de valor, que només ataca les preses més febles o inferiors. Recordem els pollets de l'homilia vicentina.¹¹³⁴¹

En *L'escoufle*, roman d'aventures francès del segle XIII, atribuït a Jean Renart (l'autor del *Roman de la Rose*), un fatídic milà o *escoufle* és l'element motor de tota la trama, pel fet d'haver-se endut un anell i separat els dos amants protagonistes. El cavaller i poeta Ausiàs Marc, falconer d'Alfons el Magnànim, que segurament convisqué a la cort de València amb l'autor del *Curial*, també utilitzà despectivament la figura del milà (poema 64, vv. 25-28): “Lir entre cards, ab milans caç la ganta¹¹³⁴² / y ab

---

¹¹³³⁸ Ibídem, ps. 86-87.

¹¹³³⁹ TURELL, Gabriel, *Arbre d'honor*, [1471], Barcino (“Els nostres clàssics”, col·l. A, 131), Barcelona, 1992, ps. 62-63.

¹¹³⁴⁰ Ibídem, làmines 1 i 2 respectivament.

¹¹³⁴¹ DI SAN GIMINIANO, fra Giovanni, *Summa de exemplis et rerum similitudinibus locupletissima*, Tipogr. de Giovanni Arnolfo Cholini, Colònia, 1570, p. 119; citat per HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (p. 337, n. 16).

¹¹³⁴² La cigonya, que era molt més gran que el milà i que solia espantar-lo.

lo branxet¹¹³⁴³ la lebre corredora.”¹¹³⁴⁴ Com a últim exemple, també del camp de la literatura, podríem afegir una citació de Lluís del Milà, autor d’*El Cortesano* (València, 1561), opuscle de jocs cortesos i de mots relacionats amb llinatges, on llegim: “El mal del milano, / las alas quebrás y el pico sano”.¹¹³⁴⁵ Aquesta última citació recull un refrany popular castellà que, segons el *Diccionario de la lengua española* (1734), “se aplica a los que siendo cobardes hablan valentías y ostentan el valor que no tienen.” El mateix diccionari recordava al lector que el milà “habita en encinas y lugares cóncavos y pedregosos. Susténtase de carne de animales muertos y vivos, y de pescados. Es mui hambrienta, tragona y rapaz, y persigue las aves caseras, y con especialidad los pollos. Fue ave de mal agüero, y vive ducientos años.”¹¹³⁴⁶ Sens dubte que el milà de *Curial e Güelfa*, a diferència de l’ànguila i el falcó, no té cap connotació positiva.

Albert Hauf cita un fragment del dominicà occità del segle XIII Guilhèm Peyralt, més conegut com *Peraldus* (nom aplicat també a la seua divulgadíssima *Summa de virtutibus et vitiis*), on els “llaços” –emblema de Làquesis en la novel·la– són usats per les dones seductores per a capturar “els milans”, metàfora dels homes luxuriosos. Diu Perault (*Summa*, II,4), basant-se en una cita de l’*Eclesiastés* (7:26):

“...a planta pedibus usque ad verticem non est locus in mulieribus, in quo non sit positus laqueus ad capiendum oculos (...). Et Eclesi. 7: ‘Inveni mulierem amariorem morte, quae laqueus est venatorum, et sagena cor eius. Vincula sunt manus eius.’ Notantum quod diabolus excoriat mulieres, pellem honestae conversationis ab eis removendo, ad ‘miluos’, id est, ad luxuriosos capiendos, qui sunt animalia ignobilia quae ad extra volant.”¹¹³⁴⁷

És a dir:

¹¹³⁴³ Gosset falder, d’aquell que duien les dames al braç.

¹¹³⁴⁴ Citat per PAGÈS, Amédée, *Auzias March et ses prédécesseurs. Essai sur la poesia amoureuse et philosophique en Catalogna aux XIVE et XVE siècles*, Librairie Honoré Champion (“Bibliothèque de l’école des hautes études. Sciences historiques et philologiques”, 194), París, 1912; trad. al català per Víctor GÓMEZ, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1990, p. 233.

¹¹³⁴⁵ MILÀ, Lluís del, *El Cortesano*, Tipogr. de Joan d’Arcos, València, 1561; ed. a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2010, p. 235.

¹¹³⁴⁶ REAL Academia Española, *Diccionario de la lengua castellana*, Imprenta de la Real Academia Española, Madrid, 1734, vol. 4, p. 568, s. v. *milano*.

¹¹³⁴⁷ PEYRALT, Guilhèm [Gulelmus PERALDUS], *Summae virtutum ac vitiorum* [ca. 1236], Tipogr. de Francesco Ziletti, Venècia, 1571, vol. 2, p. 63b. Citat per HAUF, Albert, *Sedució (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24)*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (p. 348).

“...des de la planta dels peus fins a dalt de tot no hi cap part en les dones en la qual no hi siga ficat un llaç per a capturar els ulls (...). I en l’*Eclesiastés* 7: ‘Trobí la dona més amarga que la mort, per ser un llaç de caçador, una xarxa, el seu cor. Cordes que lliguen són, les seues mans.’ Vol dir-se que el diable fa nècies les dones, les impulsa a apartar-se d’honesta conversa, a fi de caçar els ‘milans’, és a dir, els homes luxuriosos, per ser els milans animals innobles, que volen descontroladament.”

Pels sermons de sant Vicent Ferrer sabem que, divulgada aquesta metàfora del *milà* (home luxuriós) a través d’opuscles de literatura moral i sermons, havia esdevingut ben coneguda i popular a la Corona d’Aragó del 1400. El cèlebre predicador valencià s’adreçava així al seu auditori femení: “¿Pensau-vos, mes filles, que Déus vos haje donades les mamelles per mostrar les frexures als milans, com a putanes?”¹¹³⁴⁸ El professor Hauf dedueix que l’autor del *Curial* coneix bé el llenguatge –ja tradicional– de l’homilètica misògina medieval i adreça el discurs literari a “uns lectors molt ben familiaritzats amb els tòpics de la predicació i dels tractats morals.”¹¹³⁴⁹

Arribats en aquest punt, cal cridar l’atenció sobre les frases al·lusives a la qualitat de l’ocell; *ergo*, emblemàticament parlant, a les qualitats morals del seu portador. L’escriptor, a pesar que l’obra siga “seua”, no és qui per a pronunciar-se sobre si l’ocell que es titula falcó, conservarà la noblesa del falcònid per a esdevenir àguila o, per contra, elegirà el camí equivocat i esdevindrà un miserable milà, luxuriós i viciós, sotmés al caprici de la seductora Làquesis, l’al·legoria personificada de la perdició: vestida emblemàticament de “llaços d’or” i d’“ulls”. Els qui faran judici de la metamorfosi del falcònid Curial –que oscil·larà entre Làquesis i la Güelfa mentre roman “encapellat”, immadur– no són ni el narrador, ni el protagonista, sinó els espectadors de les llotges: “*alguns* digueren que era àguila, *altres* milà” (*CeG* I.17); “un leó, qui tenia abraçat un ocell, *qui* deyen que era milà, *altres* dien que era falcó” (*CeG* II.34). Sobre l’assumpte a discernir o judicar, com en la vida real, hi ha diversitat d’opinions. Però, malgrat la mancança d’unanimitat, és la suma d’aquestes opinions la que decanta la imatge que transmet a les llotges el justador de la lliça de la vida. I aquesta imatge, pel

---

¹¹³⁴⁸ *Sermo Navitivitatis Virginis Mariae*, dins FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Gret SCHIB, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1971-1988, vol. 3, p. 257. Citat per HAUF, A., *op. cit.*, p. 349.

¹¹³⁴⁹ HAUF, A., *Sedució (Làquesis) versus elecció...*, p. 353.

que fa al cas, és una imatge pública: la d'un personatge important. La fama de Curial no depèn exclusivament de la consciència del seu comportament, sinó també de l'opinió de tots aquells que han fixat en ell els ulls i l'esperança. Tot aquest plantejament de filiació didascàlica (emblemàtica basada en faules morals), com molt bé apunta Júlia Butinyà, té l'aspecte de ser part d'una lliçó moral adreçada a un príncep.¹¹³⁵⁰ És, de fet, un dels elements del planejament literari de l'obra que fan pensar en Ferran d'Aragó, príncep hereu del tron napolità, adolescent viciós i vanitós, poc donat a la lectura, com el més adequat dedicatari oficial que podria haver tingut *Curial e Güelfa*.

Ja ho advertia Francesco Petrarca (*Familares*, IV,xii,42) al seu amic el cardenal Giovanni Colonna. Els personatges importants i públics com ell eren sotmesos, vulgues no vulgues, a l'escrutini "visual" de la gent. La seua fama era el reflex del seu comportament, però filtrat pels ulls de la comunitat fixats en ell: "*Quod tibi eo studiosius advertendum est, quoniam si circumspicis, videbis actus tuos in exemplum trahi, te in eminenti specula collocatum atque in te omnium oculos esse defixos; hoc tibi laboriosum decus et amplissimi generis maiestas et retroacte vite moderatio peperere.*" Qualsevol excés o disbauxa per part de l'observat, podia arruïnar la seua fama, perquè els grans personatges són observats amb atenció especial pels *oculi defixi* de la gent comuna com a espills de virtut o models de comportament.

Leonardo Bruni recordà també al rei Alfons el Magnànim que "*in te unum oculi figuntur nostri*", és a dir, que els nostres ulls –els dels humanistes, valdria a dir– estan fixats en tu mateix, expectants, per veure si respos a les expectatives de comportar-te com el príncep virtuós que tu vols ser i que nosaltres desitgem veure. Segons Guido Cappelli, el canceller florentí usava ací un sintagma manllevat del Ciceró polític per a manifestar la força coactiva de l'*expectatio* intel·lectual dels lletraferits, però també de l'*ull del poble*.¹¹³⁵¹ El rei d'Aragó –i, pel que s'observa, també l'autor del *Curial*, molt pròxim a la seua persona– s'havia aclimatat tan bé a la mentalitat dels italians, que havia interioritzat la importància d'aquesta lliçó clàssica, encara que no exclusiva d'Itàlia. Per exemple, el poeta castellà Villasandino, en una resposta poètica contra Ferrán Manuel de Lando, sentenciava que "el mundo es opiniones."¹¹³⁵² Per la seua banda, el

---

¹¹³⁵⁰ Sobre l'encertada consideració del *Curial* com un espill de prínceps *sui generis*, vegeu BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 219-228.

¹¹³⁵¹ CAPPELLI, Guido M., Vida y muerte del humanismo político, dins *Claves de razón práctica*, 212, Madrid, 2011, ps. 40-57 (ps. 48-49).

¹¹³⁵² Citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 244, n. 14.

Magnànim, en una lletra remesa al seu germà Joan de Navarra, l'advertia sobre la mateixa prevenció: “Piensa que oy el mundo se rije en la maior parte por openión.”¹¹³⁵³ En una altra epístola similar, insistia el rei en el fet que, a Itàlia, “profiten molt les fames.”¹¹³⁵⁴ Assumida, doncs, aquesta premissa, el rei d'Aragó s'esforçarà durant tot el regnat napolità per projectar una elaborada imatge pública, de *rex Italicus*, promotor de la pau peninsular, amant dels llibres i practicant dels *studia humanitatis*.

Ferran I de Nàpols, criat ja com a príncep entre italians, tenia cura de projectar una imatge pública premeditada, com en els *coronati*, o monedes on apareix sent coronat pel cardenal Orsini. Ara bé, segons Niccolò Machiavelli, aquest monarca exercia també amb astúcia l'art de la *dissimulazione*, i –com l'autor del *Curial*– era aficionat a les metàfores ornitològiques: “Perché gli uomini, come diceva il re Ferrando, spesso fanno come certi minori uccelli di rapina; ne' quali è tanto desiderio di conseguire la loro preda, a che la natura gl'incita, che non sentono uno altro maggiore uccello che sia loro sopra per ammazzarli.”¹¹³⁵⁵ A força d'experiència política i de conjures antimonàrquiques, el tron napolità havia passat de projectar una imatge optimista i aristotèlica d'Alfons el Magnànim, creada per humanistes, a justificar la supervivència política i el pragmatisme cínic de Ferran *el Maquiavèl·lic*.

Sent encara un jove príncep, aficionat a les justes i els tornejos a cavall –com els que reproduïx l'autor del *Curial* per al “plaer e consolació” d'algun insigne lector–, Ferran havia somniat amb ser un nou Cèsar. En octubre del 1452, quan participava en exhibicions cavalleresques, usava per cimera d'elm –modelada *ex professo* sobre cuir– un “un pom molt gros d'or” com el que descriu l'autor del *Curial* (II.34) amb una àguila damunt, “a modo dela aguilla ou stava la polvora de Sessaro en Roma”, segons la interpretació iconogràfica d'un cronista napolità contemporani.¹¹³⁵⁶ A què es referia,

---

¹¹³⁵³ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, p. 230; citat per RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 55. Vegeu també CAPPELLI, Guido M., Sapere e potere. L'umanista e il principe nell'Italia del Quattrocento, dins *Cuadernos de filología italiana*, 15, Madrid, 2008, ps. 73-91 (p. 77).

¹¹³⁵⁴ ACA, Alfons IV, cartes reials, caixa 21; citat per RUBIÓ BALAGUER, J., *Humanisme i Renaixement...*, p. 66.

¹¹³⁵⁵ MACHIAVELLI, Niccolò, *Discorsi sulla Prima Deca di Tito Livio*, dins *Tutte le opere storiche e letterarie*, ed. a cura de Guido MAZZONI i Mario CASELLA, Barbera, Florència, 1929, p. 113 (I/40); citat per STORTI, Francesco, L'arte della dissimulazione: linguaggio e strategie del potere nelle relazioni diplomatiche tra Ferrante d'Aragona e Giovanni Antonio del Balzo Orsini, dins SOMAINI, Francesco – VETERE, Benedetto, *I domini del principe di Taranto in età orsiniana (1399-1463)*, Congedo Editore, Galatina, 2009, ps. 79-105 (p. 104, n. 61).

¹¹³⁵⁶ La utilitzà per a les justes celebrades arran del casament d'Ugo d'Alagno, germà de Lucrezia, l'amistançada del rei Alfons. Vegeu MONTALTO, Lina, Vestis e gale alla corte aragonesa: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di

concretament? Doncs, a la bola d'or amb una àguila al capdamunt que coronava una piràmide funerària de Roma, coneguda popularment com “la tomba de Juli Cèsar” o el lloc on se suposa que havien reposat les cendres d'aquest heroi de l'Antiguitat.

Es tractava, concretament d’“una piramide di pietra grande detta l'Aguglia, dal nome di colui che la condusse et da l'Aquila di Cesare. Sepoltura veramente degna di si gran signore.” Se suposa, segons l'erudició de l'època, que allí havia tingut lloc la cerimònia fúnebre durant la qual “ridussero in polvere le carni di quel nobilissimo corpo.”¹¹³⁵⁷ En el segle XVI, el papa Sixt V ordenà traslladar la famosa *Aguglia di Cesare*, situada darrere de la basílica de Sant Pere, a la banda de davant de l'edifici, a fi que fóra més accessible a pelegrins i viatgers encuriosits.¹¹³⁵⁸ Segons les descripcions antigues, aquell monument funerari consistia en una piràmide aguada, a manera d'agulla arquitectònica, coronada per una caixa (*la polvora de Sessaro...*). Sobre la caixa, reposava, a manera de coronació emblemàtica, un gros pom d'or amb una àguila negra al capdamunt. Aquest element és el que imitava el príncep *Ferrante d'Aragona*, duc de Calàbria, en la seua sofisticada indumentària cavalleresca.

Les fonts documentals permeten reconstruir la pomposa entrada de l'infant Ferran al camp de lliça, resumida així per Lina Montalto: “quel perfetto *galán* ch'è il duca di Calabria presetarsi alla giostra (...) in compagnia di quindici gentiluomini, tutti in paramenti e caschi di *drap vert de la Roqua* [del Vallés?].” El color verd era també el preferit pel Boca de Far de *Curial e Güelfa*. De fet, observem que la imatge d'aquesta exagerada comitiva recorda molt a l'escenografia desplegada pel cavaller napolità de la ficció, presumtuós com el mateix Ferran, i molt amant de pompes i vanaglòries. Boca de Far es presenta al torneig del Montferrat “ab los seus, ab tanta ufana que no és en dir; e venien-los davant dotze cavalls en destre, cuberts molt ricament de paraments verts, brocats d'or, e ab tan gran brogit de ministrers e trompetes que açò era meravella” (*CeG* I.42). L'anònim autor aprofita la lliçó moral d'aquest torneig del Montferrat per a aconsellar al seu destinatari, per boca d'uns herois catalans, una renúncia a les coses superficials: “car la pompa no val res en tals fets; esforçats-vos bé a menar les mans,

---

Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 127).

¹¹³⁵⁷ DONI, Francesco, *La fortuna di Cesare, tratta da gl'autori latini*, Tipogr. de Gabriele Giolito de Ferrari, Venècia, 1550, ps. 36-37.

¹¹³⁵⁸ DA VERGANI, Angelo, *Racconti istorici messi in lingua italiana ad uso de' giovani studiosi della medesima*, ed. a cura de Pietro DA PIRANESI, Charles Hingray, París, 1836, p. 277.

que aquelles vos han a honrar, e l'als tot és fum” (*CeG* I.36).¹¹³⁵⁹ És aquest un altre, dels molts indicis, que fan pensar en el duc de Calàbria com la persona que, presumiblement, hauria d'haver rebut “plaer e consolació” escoltant recitar el *Curial*.

L'àguila torna a associar-se a la persona de Ferran d'Aragó en les cròniques del seu temps de joventut, quan excel·lia com a bon falconer i gran caçador. El 10 d'abril del 1452, quan s'allotjava a la cort napolitana l'emperador Frederic III d'Alemanya, Alfons I organitzà per a ell i per al jove rei d'Hongria una batuda de caça al cràter volcànic dels Astroni. Fou designat llavors el duc de Calàbria com a *mestre de caça* d'una companyia de deu caçadors de senglars acompanyats de gossos. I cavalcà amb tanta gràcia dirigint l'equip, “in ordine, vestito cortamente, come cacciatore”, que “parea un'aquila”, segons un dietarista napolità.¹¹³⁶⁰ L'assimilació metafòrica de les aus nobles a la figura del príncep era, doncs, una cosa habitual a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Qualsevol lector del *Curial*, no hauria trobat dificultat a interpretar prestament el significat transmés per una àguila, un falcó o un milà.

Ara bé, insistim en la importància del judici emés pels espectadors de la llotja de la ficció (els vassalls i súbdits del príncep, en el plànol de la realitat) com un element indicador del caràcter de *speculum principis* del *Curial*. De fet, el retrobem a la mateixa cort de Nàpols, en el *De principe liber* (1465), dedicat per l'humanista Giovanni Pontano al primogènit de Ferran I, el duc de Calàbria Alfons d'Aragó. En l'endreuca d'aquest opuscle pedagògic, l'escriptor adverteix l'infant:

“Tu sei appena uscito dalla pubertà e non lo chiedevi, eppure il padre tuo ti fece vicario del regno e ti affidò la provincia di Calabria, senza dubbio non attribuendo tale onore agli anni o alla tua età, ma alle virtù, la cui stima è tale in tutti, popolani e signori, che tutti volgono verso di te i loro occhi (...). Tu devi sforzarti di non deludere il giudizio paterno e di superare l'attesa che tutti hanno di te, il che farai facilmente se on verrai meno a te stesso. E per questo ti basterà obbedire ai diritti consigli e alle oneste ammonizioni; in modo che coloro a cui tu sei stato preposto, e gli altri tutti, scorgano in te la giustizia, la liberalità, la pietà,

---

¹¹³⁵⁹ Vegeu SOLER, Abel, *Italiani contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d'un episodi de “Curial e Güelfa”*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

¹¹³⁶⁰ ANÒNIM, *Memorie del Duca di Ossuna*, Manuscrit de la Biblioteca de la Societá Napoletana di Storia Patria, Nàpols, sign. Ms. I.5.39, f. 78; citat per LUPIS, Antonio, *Per una storia della caccia aragonesa*, dins *Quaderni medievali*, 11, Bari, 1981, ps. 86-112 (p. 89).

la clemenza. Per cattivarsi gli animi dei sudditi niente infatti giova quanto la fama di giustizia e di pietà.”¹¹³⁶¹

Interpreta Guido Cappelli que, “cosí (...) figgendo l’occhio della comunità su ogni atto e ogni gesto del giovane principe et futuro re, il Pontano lo investe (...) di una responsabilità che quello potrà onorare solo facendo all’uso di tutte le *virtutes* politiche.” L’humanista transmet al seu pupil l’*expectatio* que genera en els súbdits la figura del futur sobirà. El príncep ha de ser, de fet, un espill on es miren els súbdits. Aquests no el jutjaran per la seua edat, sinó per les virtuts que siga capaç de manifestar en el seu comportament públic i privat, a desgrat d’èsser tan jove. L’escriptor beu ací d’una doctrina política molt assentada aleshores (Isidor, *Etymologiae*, IX,iii,5), segons la qual “*Rex eris si recte facies; si non facies, non eris.*” És a dir, que “il sovrano, immagine del popolo, specchio della comunità, deve far riverberare, riflettere la sua *virtus* sul corpo sociale intero: la sua legittimità, il suo essere, diremmo, difende dalla sua eccellenza.”¹¹³⁶² Quin és el camí, doncs, per tal d’esdevenir un príncep virtuós? Què és el primer que cal fer, segons Pontano? Doncs exactament el mateix que recomana l’autor de *Curial e Güelfa* al seu presumpte dedicatari, i al lectors en general: “Ma il ‘principe-specchio’ potrà farsi garante della collettività solo perché egli per primo esercitato il dominio di se stesso: *‘quodque in aliis reprahendendum indices, severus in te iudex, prius correxeris animumque pravis cupidinibus minime, obnoxium gesseris’.*”¹¹³⁶³ Certament, la novel·la cavalleresca no és un tractat a l’estil dels que oferien als prínceps els humanistes, però sí que conté una insistència parenètica en el missatge primordial i reiterat del *nosce te ipsum*: el “regoneix-te bé mentre has temps” adreçat per Melchior al seu pupil, l’aspirant a perfecte *Curial* (*CeG* II.144).

---

¹¹³⁶¹ PONTANO, Giovanni, *Ad Alfonso Calabriae Ducem ‘De principe liber’*, dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi (“La letteratura italiana. Storia e testi”, 13), Milà-Nàpols, 1952, ps. 1.023-1.063 (p. 1.025), traduccion a l’italià de la versió original llatina (p. 1.024): “*Te autem vixdum annos pubertatis egressum, nec id petentem, pater vicarium regni creavit decrevitque provinciam Calabriam, videlicet non annis aut aetati haec tribuens tuae, sed virtutibus, quarum tanta apud omnes sit expectatio, ut cunctorum et populorum et procerum regni oculos in te unum convertereris (...). Te autem decet anniti ut et patris iudicium et expectationem de te omnium exuperes, quod facile quidem praestabis, si tibi ipse non defueris. Non deeris autem tibi, si recta praecipientibus, si honesta monentibus obtemperaveris; si et ii, quibus praepositus es, et ceteri omnes, iustitiam, pietatem, liberalitatem, clementiam in te sitas esse intellexerint. Nihil enim ad conciliandos subiectorum animos tam valet quam iustitiae ac divini cultus opinio.*”

¹¹³⁶² CAPPELLI, Guido, Introduzione: *Il De principe* di Giovanni Pontano e l’Umanesimo politico del Quattrocento, dins PONTANO, Giovanni, *De principe. Testo latino a fronte*, ed. a cura de Guido CAPPELLI, Salerno, Roma, 2003, ps. IX-LXXXI (ps. LXVIII-LXXI).

¹¹³⁶³ *Ibidem*, p. LXXI.

La contemplació de la cimera de Curial des de les llotges situa el personatge, com el príncep dibuixat pels humanistes, en un *locus eminens*, sotmés a la mirada constant i censora dels espectadors de la ficció i dels lectors de la novel·la. El motiu és clàssic. Apareix en el *Somnium Scipionis* (II,13) de Ciceró: “*In te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas, te Senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur.*” És a dir: ‘Només cap a tu i cap al teu nom mirarà la ciutat, en tu fixaran les mirades el Senat, tots els homes de bé, els confederats, els llatins.’ I també en Sèneca (*De clementia*, I,viii,4): “*Multa circa te lux est, omnium in istam conversi oculi sunt.*” És a dir: ‘Al teu voltant hi ha molta llum i cap a ella es giren els ulls de tothom.’ Aquestes referències clàssiques serviran rellegides pels humanistes del segle XV i, en concret, pels autors de tractadística política com Bruni, Pontano o Beroldo, segons Cappelli, per a presentar així la imatge del príncep com un *exemplar mundi* per la seua absoluta visibilitat.

Si en la preceptística medieval, l’*ull del poble* havia sigut reemplaçat per l’*ull de Déu*, que tot ho observa, el que proposen els humanistes és un pacte moral del governant amb la comunitat governada i no amb l’Altíssim. La virtut habilita el príncep per a regir el poble; el vici inhabilita moralment el *rex* per a *regere*, per a governar correctament.¹¹³⁶⁴ Sols el príncep que demostra portar una vida virtuosa, exemplar i modèlica, és creditor d’estimació (*laudem*) i autoritat (*auctoritatem*); perquè, com afirmava Guarino Veronese (*Epistole*, 777), “*regum vita subditorum fit censura*”, ‘la vida dels reis és objecte de crítica per part dels súbdits.’¹¹³⁶⁵ Ja no és prou amb gaudir d’una legitimitat hereditària o sancionada pel papa (com la de Ferran d’Aragó el 1444). Afig Cappelli: “Nobles y populares, la totalidad del cuerpo social, miran, escrutan al futuro rey, y lo aceptarán *únicamente* si sabe ejercer las *virtudes*. Así que, por lo visto, la mirada popular, clavada en el soberano, atenta a cualquier mínimo gesto, desplaza en importancia el derecho hereditario al trono (...); los humanistas eran conscientes de la carga significativa de esta metáfora visual.” La literatura humanística política, molt centrada en la figura individual del governant, presta, doncs, una particular atenció a

---

¹¹³⁶⁴ CAPPELLI, Guido M., La otra cara del poder. Virtud y legitimidad en el humanismo político, dins CAPPELLI, G. M. – GÓMEZ RAMOS, A. (ed.), *Tiranía. Aproximaciones a una figura del poder (Actas del Seminario Internacional “Los límites del poder: figuras del tirano”)*, Dykinson, Madrid, 2008, ps. 97-120 (ps. 115-118).

¹¹³⁶⁵ VERONESE, Guarino, *Epistolario di Guarino Veronese*, ed. a cura de Remigio SABBADINO, Regia deputazione di storia patria, Venècia, 1915-1919, 2 vols.; reed. per Bottega d’Erasmus, Torí, 1967, p. 419; citat per CAPPELLI, Guido M., “Exemplar mundi.” El príncipe renacentista como “espejo del mundo”, dins *Despalabro. Ensayos de humanidades*, 5 (“Orígenes”), Madrid, 2011, ps. 129-137 (133).

l'*expectatio*, a l'anhel del públic espectador per descobrir si el jove príncep serà àguila o milà, i també la *inspectio* sobre l'individu que se'n deriva.¹¹³⁶⁶

Aquestes idees filosoficopolítiques, les tenia molt en compte l'anònim autor de *Curial e Güelfa* quan plantejà advertir el seu dedicatari –per mitjà de la figura exemplar de Curial– de la importància de *regir-se* a si mateix: d'alliberar-se de les passions, *desencapellar* el falcó i obtenir “principat e muller” (*CeG* III.100).

Dante, *Paradís*, XIX, 34: “Quasi falcone ch'esce del cappello”

L'autor de *Curial e Güelfa*, com a cortesà que és, escriu per a un públic oient o lector familiaritzat amb la falconeria i amb la cura de falcons. Els mateixos lectors, a més, coneixen la *Comèdia* de Dant –potser a través de *commenti* enciclopèdics, com l'autor– i la consideren un depòsit literari de saviesa i doctrina. D'ací que la figura de Dante aparega carregada d'*auctoritas*, com un referent ineludible en distints moments de la novel·la. En aquest sentit, cal advertir que la divisa heràldica i personal de Curial, el falcó mudat, encapellat i desencapellat, permet establir una connexió temàtica i simbòlica amb en cant XIX de la *Comèdia*; connexió que ajuda a explicar la lliçó moral que l'escriptor anònim pretén transmetre amb la seua obra.

Quan Curial és adobat cavaller per l'emperador d'Alemanya, es desfà de la “desferra sua d'escuder” (*CeG* I.23). El poll de falcó que servia en la cambra del marquès de Montferrat, aquell donzell adolescent i estudiós, ha esdevingut ja un cavaller íntegre, amb plenitud de força física i adornat de noblesa per mans del mateix emperador. Ara bé, moralment parlant, l'autor i els lectors l'han de considerar encara una persona immadura, afectada “feblea de seny”, qualificatiu que els juristes de l'edat mitjana aplicaven als menors d'edat.¹¹³⁶⁷ L'escriptor manifesta en una sola frase l'ascens de Curial al rang de cavaller, la urgència de renovar tot el seu vestuari (analogia amb el plomatge del falcó) i la necessitat d'adoptar unes armes pròpies. O, si més no, una divisa, la qual no requereix per part de l'autor precisions heràldiques, perquè es tracta d'un símbol al·legòric: “E començà a trametre la sua roba, e féu-se una roba de llera negra, en la qual féu brodar un falcó encapellat, mudat, axí que no restava mudar

---

¹¹³⁶⁶ CAPPELLI, G. M., “Exemplar mundi”..., ps. 130-131. Amb Maquiavel es produeix un desengany pel fracàs d'aquesta utopia política, ja que, segons ell, l'únic que aprèn el poble del príncep són els seus errors. De la funció positiva de control del príncep pel poble, es passarà a la desconfiança envers el dèspota que pot esdevenir tot governant.

¹¹³⁶⁷ Vegeu COLON, Germà – GARCIA, Arcadi – GARCIA, Vicent (eds.), *Furs de València*, col·l. ‘Els nostres clàssics’, Barcino, Barcelona, 1974-2002, llibre 2, rúbriques 13 i 14.

sinó los comiats” (*CeG* I.27). La lectura de l’emblema, per als lectors contemporanis, no admet gaire discussió: Curial, com un jove falcó, ha mudat les plomes i és ja cavaller, però ha de passar per un temps de *purgatori* –com els falcons a la perxa– fins que perda els *comiats*, les darreres plomes velles i puga volar lliurement.

El temps de foscor i d’espera, portant l’animal simbòlic el capell al cap, aprofitaran perquè el protagonista *erre*, madure, recapacite i esdevinga un home lliure de les seues febleses i passions, un príncep virtuós. D’ací que el falcó romanga encapellat pràcticament fins a la fi de la novel·la. Així, en el capítol II.12, Curial anuncia que participarà en el torneig de Melun amb “un falcó encapellat” per escut, adornat aquest en nom de la Güelfa per una “manilla de brúfol”, que representa la dama i que mereix explicació a banda. En el capítol II.20, el protagonista ens recorda la seua heràldica: “en lo torneig, aportaré un escut negre ab un falcó encapellat, e axí ·m porets conèixer.” També en el cap. II.29: “escut negre ab lo falcó encapellat”.

En el debut al torneig, Curial exhibeix un elm timbrat per una vistosa cimera: la del lleó que subjecta el falcó (*CeG* II.34), encara que els espectadors de les llotges –que fixen els ulls en Curial, com els súbdits ho fan en un futur sobirà– dubten i no saben si el falcònid immadur esdevindrà *milà* (auguris pessimistes sobre l’evolució moral del cavaller), *àguila* (auguris optimistes, que s’acompliran a la fi del relat, quan Curial esdevinga príncep) o continuarà sent, senzillament, un falcó qualsevol. La combinació zoomòrfica lleó més falcó és perfectament llegida pel lector, que ha vist com Curial desplejava el “lleó de la Güelfa” i veu ara com aquest lleó (símbol de l’Església en el plànol al·legoricopolític de la novel·la) ajuda a volar el falcó/àguila representatiu de Curial (interpretable com a símbol de la Corona d’Aragó). A partir d’aleshores, però, Curial ja ha adquirit una personalitat o identitat pròpia, i el lleó passa a un segon terme. En el camp de lliça, serà identificat com “lo cavaller del falcó encapellat”, “lo cavaller del falcó”, el que duu l’*entresenya* d’“un falcó encapellat” en escut negre (*CeG* II.38 i ss.). No és després de moltes aventures i tribulacions, que la Fortuna gira la roda en favor de Curial per a retornar-lo en possessió de la “glòria mundana”, al temps que recupera l’amor de la Güelfa i obté el principat d’Orenge. El moment de triomf es manifesta al·legòricament al torneig de Santa Maria del Puig. En principi, se’ns recorda quins han sigut fins ací els paraments del cavaller: “Aportava Curial l’escut tot negre, ab un falcó encapellat pintat en mig, segons altres vegades havia fet, e ell e tots los seus, paraments burells e negres [com els del llibre I, en honor de la viuda Güelfa], e los escuts de aquella matexa color, llevat solament Curial, qui tot negre l’aportava, segons

és dit” (*CeG* III.99). Ara bé, quan el cavaller clama mercè a la Güelfa i es troba segur de triomfar en l’amor i en el camp de lliça, es produeix la metamorfosi al·legòrica.

Els mil ulls que examinen el príncep –aspecte més amunt comentat, amb l’ajuda de Pontano– es fixen en ell (“Miraven tots a Curial”) i comproven que el Falcó s’ha retrobat i ha crescut en virtut i noblesa fins al punt d’esdevenir Àguila. Aleshores exhibeix les que seran definitivament les seues armes heràldiques o, més pròpiament parlant la seua *empresa* personal: la divisa d’un falcó desencapellat, amb un mot en francès (*ibidem*): “Curial, ladonchs, tragué un estandart negre, ab lo falcó ja emperò desencapellat, ab unes lletres d’or en les flàmules: ‘*Ans anvie que pitié*’.” La color heràldica continua sent, fins a la fi, el negre, i se suposa que el falcó, en correlació amb el lleó de la Güelfa o amb les flàmules, seria d’or també. El lema elegit per l’imminent príncep és ben interessant, i també mereix comentari a banda.¹¹³⁶⁸

Per tal de contextualitzar històricament la familiaritat que autor i lectors tenien amb aquest símbol del falcó, cal recordar que la falconeria és una art carregada de simbolisme i omnipresent en la vida medievals: llegendes, literatura, sermons, iconografia pictòrica, heràldica, *exempla* de faules...¹¹³⁶⁹ Com a pràctica esportiva era un marcador de classe i un signe distintiu de la cavalleria de tota Europa. Els donzells havien de ser educats adequadament en la cura de falcons en temps d’infantesa. El canceller castellà Pero López de Ayala, autor d’un conegut manual de falconeria, advertia que aquesta art no podia faltar “en las casas de los grandes senyores”. El falcó era també, per antonomàsia, el símbol i la imatge del cavaller i del senyor feudal: una au noble i caçadora, que destaca sobre la resta d’ocells menors, assimilats al·legòricament als vassalls de la senyoria. Per als escriptors del segle XV, com el del *Curial* o com Rodríguez del Padrón en *Siervo libre de amor*, recórrer al falcó com a font iconogràfica era un gest creatiu natural. Per a Padrón, segons Mercedes Pampín, els falcons són aus lleials i agraïdes, i representen un “símbolo evidente de lealtad”.¹¹³⁷⁰ El cavaller

---

¹¹³⁶⁸ Que ajornem per a quan tractem, a la fi d’aquest capítol, de les diferents empreses del *Curial*, amb els seus respectius mots i divises.

¹¹³⁶⁹ Vegeu FERRAGUD, Carmel – OLMOS DE LEÓN, Ricardo M., La cetrería en los ejemplos, símiles y metáforas de San Vicente Ferrer, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 42-1, Barcelona, gener-juny 2012, ps. 273-300.

¹¹³⁷⁰ PAMPÍN BARRAL, Mercedes, Las aves de cetrería en el *Siervo libre de amor*, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 2, ps. 1.119-1.127 (p. 1.126). L’associació amb la idea de lleialtat, segons aquesta autora, es remunta a textos d’història natural antics, com els de Claudi Elià (segle II dC).

valencià Ausiàs Marc, falconer d'Alfons el Magnànim,¹¹³⁷¹ té en compte lògicament els falcons en la seua poesia. I més encara tenint en compte que, per a ell, cavaller apartat de la cort, els falcons representen un noble refugi on passar el temps d'oci.

En els bestiaris, i en la cultura medieval en general, el falcó és un símbol de noblesa:¹¹³⁷² “falcons gentils... viuen de gentil cassa, e van tot jorn volant... per la nobleza de lur cor.”¹¹³⁷³ Des del punt de vista d'establir moralitats, el falcó és també un emblema d'ascens espiritual; de *llibertat* per als heraldistes.¹¹³⁷⁴ I, fins i tot, d'*esperança en l'esdevenidor*, per als impressors dels segles XVI-XVII i per als protestants calvinistes.¹¹³⁷⁵ Els bestiaris medievals contemplen quatre categories de falcons, assimilables o parangonables amb quatre categories d'home, segons les qualitats morals que manifesten: la primera i la segona són les més vils; la tercera és la “d'hòmens espirituals que s'entenen o conexen la divinitat” i la quarta, la d'aquells que, “com més va e més han seny, més se meten a entendre e a conèixer en la alta divinitat.”¹¹³⁷⁶ Segons Albert Hauf, amb l'elecció del falcó per a Curial, es tractava tal volta de “marcar una gradació en l'evolució espiritual del personatge simbolitzat per aquest animal, que passa per diferents estadis, del pecat a la ingritud i la manca de visió espiritual a la catarsi o descobriment de la veritat.”¹¹³⁷⁷ L'observació és oportuna, però aplicada a qualsevol obra de temàtica medieval, afectada en un mateix grau que els bestiaris morals d'aquesta *espiritualitat* fraesca. No és el cas, però, del *Curial*, on el cavaller no treballa per a assolir un horitzó salvífic o transcendent, sinó per obtenir “principat e muller”. La culminació d'aquest ascens, a diferència d'altres obres

---

¹¹³⁷¹ TORRÓ TORRENT, Jaume, Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim, dins MARTOS, J. L. – ALEMANY, R. – MANZANARO, J. M. (eds.), *Actes del Xé Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, ps. 1.521-1.538.

¹¹³⁷² MARTÍN PASCUAL, Llúcia, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, Institut de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1996, ps. 267-268.

¹¹³⁷³ PANUNZIO, Saverio (ed.), *Bestiaris*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 91), Barcelona, 1988, vol. 1, p. 115 (bestiari català conegut amb la lletra A).

¹¹³⁷⁴ ARMENGOL i DE PEREYRA, Alejandro de, *Heráldica*, Labor, Barcelona, 1947 (2a. ed.; 1a., 1933), p. 88.

¹¹³⁷⁵ Vegeu, OSTERQ BERLAN, Lutovik, El escudo de la edición príncipe del Quijote y su mote, vistos a la luz del pensamiento cervantino, dins *La palabra y el hombre*, 1, Veracruz (Mèxic), gener-març del 1972, ps. 25-36 (ps. 28-29). D'aquesta simbologia, en relació amb el Curial, tracta LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas ‘Dr. Amado Alonso’ en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 159, n. 27).

¹¹³⁷⁶ PANUNZIO, Saverio (ed.), *Bestiaris*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 91), Barcelona, 1963, ps. 115-118; citat per HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (p. 337, n. 16).

¹¹³⁷⁷ *Ibidem*.

cavalleresques antigues, no té res a veure amb alguna conversió religiosa, troballa del Graal o apoteosi mística. És tan sols una celebració profana de la glòria mundana d'un príncep per fi estudiós; de l'harmonia cortesana i el gaudi pels novençans d'un sexe honest i matrimonial. Tot això ens acosta molt més a la Itàlia del 1440 que no als autors dels bestiaris.

Alternativament, ens podríem fixar en la inusual defensa que fa l'escriptor de la fidelitat conjugal i de l'amor matrimonial (culminació de la novel·la) com a "guardó" dels treballs dels protagonistes. Els falconers i cavallers als quals s'adreçava la novel·la coneixien el valor simbòlic del falcó, també, com a animal monògam i que es manté fidel a la seua parella durant tota la vida. El vol de festeig del falcó és una combinació d'acrobàcies aèries, espirals precises i descripcions en l'aire de la figura d'un 8. El mascle passa a la femella una presa capturada al vol. La femella executa un vol invertit per agafar la presa de les urpes del mascle i, a partir d'aquell moment, esdevenen parella i tornen cada any al mateix niu. La biologia reproductiva del falcó, doncs, no encaixa tampoc malament amb el model d'amor honest i matrimonial que l'escriptor –servint-se de la Güelfa i de Melchior de Pando– acaba imposant al seu heroi de paper. Comsevulla que fóra, és molt adequat, com ara veurem, l'emblema del falcó per a un llibre concebut en una cort com la de Nàpols, tan aficionada a la falconeria.

A la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (1443-1458), l'art de falconeria apassionava a parts iguals el rei, el príncep Ferran i els seus cortesans.¹¹³⁷⁸ La mateixa legitimació de la casa d'Aragó en el solar napolità (acord de Terracina, juny del 1443), se segellà amb el tribut simbòlic de dos falcons cada any, regalats pel rei d'Aragó al papa de Roma: un pel reconeixement del dret de senyoria eminent que s'atribuïa la Santa Seu sobre Benevento i l'altre per Terracina.¹¹³⁷⁹ Establit, doncs, el rei Alfons al Castell Nou de Nàpols, feia que li portaren exemplars de falcó de tota Europa. I, com els falcons peregrins de Polònia eren mot apreciats, féu venir una remesa acompanyada pels seus mateixos criadors, els quals apareixen documentats en les despeses de tresoreria com "los Apol·lonis".¹¹³⁸⁰ Quan el cèlebre pintor Pisanello visità la cort de Nàpols per

---

¹¹³⁷⁸ Existeixen monografies sobre aquest assumpte, com la de LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992.

¹¹³⁷⁹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 317.

¹¹³⁸⁰ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 156.

primera vegada (març del 1444),¹¹³⁸¹ realitzà un esplèndid dibuix del plomatge d'un *falcó encapellat*, conservat al còdex Vallardi (Museu del Louvre, París) i conegut pels historiadors de l'art com el *Faucon encapuchonné vu de dos*.¹¹³⁸² Ja en la seua segona i més prolongada estada a Castel Nuovo (1448-1449), acollit pel lloctinent de gran camarlenc D'Ávalos, realitzà esborranys de falcons i altres aus, preparatoris de la medalla alfonsina que duu l'epígraf "*liberalitas augusta*."¹¹³⁸³ Sembla, doncs, que les imatges predilectes de l'autor de *Curial e Güelfa* trobaven coincidència amb els gustos naturalistes del Pisanello. I qui sap si també amb els del seu lletraferit mecenes, Enyego d'Ávalos, un dels majors experts en falconeria de la cort napolitana.¹¹³⁸⁴

El falcó encapellat que il·lustrà sobre el paper per Antonio Pisano era un *Falco peregrinus*, la varietat més cara, delicada i elegant d'au de falconeria.¹¹³⁸⁵ Segurament, era també la que tenien en ment l'autor del *Curial* i els seus lectors, ja que, en la tradició medieval, s'associava aquesta au a l'*homo viator*. I Curial el llombard, com altres adolescents protagonistes de textos literaris, és un cavaller que ha d'afrontar el dur peregrinatge de la vida terrenal, l'aventura de l'experiència personal.¹¹³⁸⁶ Aquesta au, el falcó pelegrí, era la preferida del canceller Ayala, per se el més noble rapaç:

“Los halcones neblís en todas las tierras son llamados gentiles, que quiere decir ‘hijosdalgo’, y en Castilla y en Portugal son llamados *neblís* (...), y en Aragón y Cataluña llámanlos *peregrinos*, por comparación de los peregrinos y romeros que andan por todas las tierras y por todo el mundo, que así son los

---

¹¹³⁸¹ La datació d'aquesta visita, d'acord amb els arguments oferits per CORDELLIER, Dominique, Tête d'Alphonse d'Aragon, de profil vers la droite – Cinq études de rapaces, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 299, p. 434.

¹¹³⁸² CORDELLIER, Dominique, Faucon encapuchonné, vu de dos – Quatre rapaces: deux mangeant, les deux autres au repos. Un rongeur de profil vers la droite, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 167, p. 263.

¹¹³⁸³ *Ibidem*. Vegeu el capítol I.3.4.

¹¹³⁸⁴ I autor de tractats sobre aquesta matèria. Vegeu LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

¹¹³⁸⁵ CORDELLIER, D., Faucon encapuchonné..., ps. 262-263.

¹¹³⁸⁶ L'elecció d'un adolescent que ha d'elegir el camí de la seua vida ajudava molt en aquest sentit. Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (p. 167); GRILLI, Giuseppe, *Literatura caballeresca y re-escrituras cervantinas*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2004, p. 54, n. 91.

halcones gentiles, o neblís o peregrinos, que todo el mundo andan y atraviesan con su volar, partiendo de las tierras donde nacieron.”¹¹³⁸⁷

Coincideixen amb ell les obres de cultura general posades a l’abast dels cortesans i cavallers de l’època, com ara els *Livres du Tresor* de Brunetto Latini, que citem en la seua versió o traducció al castellà: “Falcones son de siete linajes (...). El segundo es linaje de falcón pelegrino, et así á nombre porque nunca le fallan su nido, ante es tomado en posando, así como quien va peregrinar. Et son buenos de criar et muy enseñados, et muy buenos et de buen talante.”¹¹³⁸⁸ El falcó peregrí és un habilíssim caçador: el més veloç del món. Però també és una au de salut delicada, que en època moderna se sol travessar o hibridar amb el *Falco birmanicus* per a donar-li major fortalesa. Aquestes consideracions sobre les classes i la naturalesa dels falcons, serveixen per a llegir amb major propietat textos literaris com els versos d’Ausiàs Marc: “Tots los delits del cos he ja perduto (...). / E sols d’aquest me resta lo caçar, / perquè us suplico, mon car e bon senyor, / que del falcó me siau donador: / un pelegrí lo qual té nom Suar.”¹¹³⁸⁹ La súplica del falconer reial, escrita a València, travessà en paper la Mediterrània per a ser presentada al rei Alfons el Magnànim, a Nàpols.

En els primers mesos de gener del 1446, el monarca renovà la seua falconeria. Els quaderns de tresoreria enregistren despeses pel constant tràfec marítim o “nòlit de falcons”.¹¹³⁹⁰ De Nàpols també s’expedeixen excel·lents exemplars a manera de regal diplomàtic, com els que s’empotaren per al senyor de Milà, el 20 de gener del 1446, l’ambaixador Enyego d’Àvalos i l’oficial de falconeria que l’acompanyava, Giovanni d’Alessandro.¹¹³⁹¹ Nou dies després, arribà en vaixell de Barcelona un carregament de 300 falcons muntanyesos de Catalunya que portava amb ell un el falconer major de la

---

¹¹³⁸⁷ LÓPEZ DE AYALA, Pero, *Libro de cada de las aves* [1386], ed. a cura de José FRADEJAS LEBRERO, Castalia (“Otres nuevos”, 9), Madrid, 1980, p. 63.

¹¹³⁸⁸ LATINI, Brunetto, *Libro del tesoro* [versió castellana del *Livre dou trésor*], ed. a cura de Spurgeon BALDWIN, Hispanic Seminary of Medieval Studies (“Spanish Series”, 46), Madison, 1989, p. 76.

¹¹³⁸⁹ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 384 (cant 122a, vv. 1, 5-8).

¹¹³⁹⁰ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 122.

¹¹³⁹¹ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 58.

cort, Pere Serra.¹¹³⁹² Aquest havia passat per València i havia parlat amb el falconer reial d'enllà la mar, Ausiàs Marc, al qual escrigué Alfons V el 2 de març.¹¹³⁹³

“Lo rey d’Aragó e de les Dos Sicílies, etc. Mossén Ausiàs, perquè poch dies ha nos són morts los millors falcons que teníem e de present no-ns en resten negú que-ns agrade; e com siam avisats que vós ne teniu dos que són bons gruers, vos pregam e encarregam que, tan afectuosament e streta com podem, los nos vullau trametre per lo feel falconer nostre en Pere Serra, portador de la present. Lo qual, per aquesta sola causa trametem aquí a vos. Feu per ço no y haja falla, per quant nós desijam servir e complaure. Dada en lo Castell Nou de Nàpols, a dos de març de l’any mil CCCC XXXXVI. –*Rex Alfonsus*. –A l’amat conseller nostre mossén Ausiàs March. –*Dominus rex mandavit mihi, Francisco Martorell*.”

El 6 de març del 1446, el monarca envià cartes als ducs de Milà, Savoia i Borgonya demanant sengles salconduits per al seu *sobremunter* major, García Jiménez de Aranjuez, que eixia de viatge cap al ducat de Borgonya i el regne d’Anglaterra per a buscar i comprar per aquells països els millors falcons i cavalls que trobara.¹¹³⁹⁴ L’afició del Magnànim a la caça amb falcons, entre altres modalitats, es posa en evidència en aquests i en molts altres documents. Fins i tot, en la correspondència privada. Com en aquella lletra de l’11 d’agost del 1448, escrita des del maresme de la Toscana, on demanava que li enviaren falcons, perquè “tant d’estiu com de hivern, nos delitam granment de caça, e sabeu que per la guerra no leixam dita caça.”¹¹³⁹⁵

El cos de la falconeria reial de Nàpols, constituït almenys per 98 falconers ordinaris, consumia molts recursos econòmics. Només en tres dies de caça celebrats el 1452 a dues milles de Nola, participaren més de 100 falconers i més de 2.000 homes a

---

¹¹³⁹² *Ibidem*, p. 59.

¹¹³⁹³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, f. 5v. El transcrivim complet, perquè no l’hem trobat en VILLALMANZO, Jesús, *Documenta Ausiàs March. Colección documental*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1999.

¹¹³⁹⁴ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 92.

¹¹³⁹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.696, f. 170r/v; citat per SOLDANI, Maria Elisa, Alfonso il Magnanimo in Italia: pacificatore o crudel ‘tiranno’? Dinamiche politico-economiche e organizzazione del consenso nella prima fase della guerra con Firenze (1447-1448), dins *Archivio Storico Italiano*, 165, Florència, 2007, ps. 266-324 (p. 288).

cavall.¹¹³⁹⁶ L'any 1453, un falcó *girifalt* costava més 40 ducats corrents d'or; un falcó peregrí, més de 50 ducats. Els exemplars més cars, segons la documentació dels anys 1452-1455, costaven fins a 80 ducats, i tots es marcaven amb escudets amb les armes heràldiques del posseïdor.¹¹³⁹⁷ Es tractava d'articles de consum sumptuari, superiors en valor al preu –per exemple– dels rossins o cavalleries de 30 ducats que es compraven a la cort per a dotar els patges o els ballesters del rei.¹¹³⁹⁸ El personal fix dedicat a la caça, segons un escrit del 13 de novembre del 1455, era el següent: 11 falconers majors, 9 caps de falconers i 98 oficials de la falconeria; 2 caçadors majors, 2 sotscaçadors i 97 caçadors o munters, amb els seus gossos, per a les batudes de porcs senglars.¹¹³⁹⁹ L'art venatòria envaïa, fins i tot, la decoració dels llibres de la biblioteca palatina. El foli primer d'un còdex llatí del 1456, ricament il·luminat pel miniaturista Alfonso de Córdoba, reproduceix una perxa sostenint cinc falcons encapellats.¹¹⁴⁰⁰

Com és lògic, s'escriuien i es copiaven obres de falconeria a la cort. Per exemple, el 1463, Pirro del Balzo, duc d'Àndria, ordenà transcriure al cal·lígraf de la cort Giovan Marco Cinico un *Trattado degli uccelli da rapina* que posseïa, perquè s'havia deteriorat per l'ús. Es coneix un receptari de cures de falcons (1468), amb receptes de cortesans com el Macià Mercader o Enyego d'Ávalos, redactades promíscuament en llatí, napolità i català.¹¹⁴⁰¹ L'any 1472, Ferran I demanà al seu gran camarlenc, el referit D'Ávalos, que traduïra del català a l'italià els tractats que tenia escrits sobre cura de falcons. És a dir, el *Tractato de la preservazione da cancer*, on l'autor –exhibint el seu talent de bromista lletraferit– s'autotitula “amatore delle Sacre Muse et fortissimo cacciatore”, i el *Tractato della muta*, on se'ns presenta com un “Cristianissimo cacciatore”, com si volguera parodiar el títol de *Cristianissimus rex* que s'arrogaven els reis de França. El motiu de la traducció al toscà, pot relacionar-se amb la voluntat del monarca de regalar algun exemplar dels tractats al duc de Ferrara, el seu íntim amic Ercole I d'Este, amb motiu del compromís matrimonial d'aquest amb la infanta Elionor d'Aragó. Segons les cèdules de tresoreria, foren copiats i miniats en forma de còdex luxós, entre el 13 de

---

¹¹³⁹⁶ RYDER, Alan, *El reino de Nápoles...*, p. 93.

¹¹³⁹⁷ LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, p. 85.

¹¹³⁹⁸ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, ps. 112 i 156.

¹¹³⁹⁹ MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti...*, p. 95.

¹¹⁴⁰⁰ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 30).

¹¹⁴⁰¹ LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, p. 94.

febrer i el 20 de maig del 1472, pel cal·lígraf Giovan Marco Cinico i el miniaturista Baldassarre Scariglia, funcionaris ambdós de la biblioteca reial.¹¹⁴⁰²

L'autor de *Curial e Güelfa*, com el dels referits tractats de falconeria, estava familiaritzat en l'ús d'ambdues llengües, el català i l'italià, i, a més, dominava una terminologia específica de faloners que es filtra en les pàgines de la novel·la cavalleresca. No ens referim a termes del tipus *comiats*, una mena de plomes del falcó, que eren d'ús habitual entre tots els que havien criat o manejats rapaços, sinó a expressions típiques de l'àmbit de falconeria com és *tenir lo ventrell gros*. Per exemple, quan Festa afirma adverteix Curial contra el perill de fer front a envejosos o ressentits, “car vós havets desonrats molts linages e abatuda lur fama e renom, en tant que molts *hauran* contra vós *gros lo ventrell*, e uns aminvaran si poran” (*CeG* II.31). El rei Pere el Gran, al torneig de Melun, “*havia* un poch *lo ventrell gros* contra ·ls franceses, per rhó del duch d'Anjou, qui havia mort son sogre” (*CeG* II.38). Quan la Fortuna decideix que ha arribat l'hora d'afavorir Curial, reclama la cooperació de la deessa Venus, encara que aquesta “contra ella *hagués* un poch *gros lo ventrell*” (*CeG* III.80) per les desavinences que ambdues havien mantingut. Poc després, se'ns recorda la mort del pèrfid Bertran del Chastell a mans de Curial per a justificar que el germà d'aquell tinguera “per aquella rahó *lo ventrell gros* contra Curial” (*CeG* III.82).

Com s'observa, *haver lo ventrell gros contra* algú és una expressió peculiar, que usa quotidianament l'autor del *Curial* i que forma part del seu idiolecte oral i literari; encara que no es troba gens documentada en altres obres catalanes contemporànies. Ni tan sols en llibres de temàtica cavalleresca. Lola Badia i Jaume Torró tracten d'explicar-ho recurrent a l'expressió “avoir gros cuer” que apareix en novel·les de tradició artúrica, com el *Tristan en prose*.¹¹⁴⁰³ Tanmateix, en el *Curial* no es parla del cor, sinó del ventrell, perquè es tracta d'una expressió de l'àmbit de la falconeria usual a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim i, en conseqüència, a la cort napolitana, també. Si mirem l'índex del *Llibre dels ocells de caça* (ms. 68 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, fs. 108v-150; part 3a, cap. 1er) trobem l'explicació: “Pel falcó costibat de

---

¹¹⁴⁰² Se'n conserven exemplars originals a la Biblioteca Nazionale di Palermo, ms. XIV F 13. Vegeu LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, ps. 28-30.

¹¹⁴⁰³ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 593.

ventrel, és conegut com a ‘lo ventrel gros e dur’, e à la cara torbada.”¹¹⁴⁰⁴ S’al·ludeix a una malaltia que els falconers coneixien com el *tròpich* o *ventrell gros*, els símptomes de la qual eren: “lo ventrell a la final se fa tot una gran bufeta e, quant més va, més creix la dita aygua e s’engrosex la dita bufeta.”¹¹⁴⁰⁵ Afectat pel dolor intestinal, l’animal posa molt mala cara (“la cara torbada”) i es mostra naturalment hostil i agressiu amb aquells que se li acosten. En conseqüència, un cavaller com Curial, el del falcó encapellat, o qualsevol altre que tinguera el ventrell gros contra algú, volia dir que no li feia molt bona cara; ans al contrari, li demostrava una inusual hostilitat. Es tracta, doncs, de l’ús d’una locució aplicada a una actitud personal –l’agressivitat gestual i mental concebuda contra altri– per analogia amb l’actitud del falcó quan té el ventrell gros.

En aquesta presència dels falcons i de la falconeria en *Curial e Güelfa*, com en tantes altres coses, es reflecteix en l’àmbit literari l’ambient, els costums i els usos orals d’una cort que no pot ser altra que la napolitana d’Alfons d’Aragó.

El fet d’anomenar-se Curial “el cavaller del falcó encapellat”, com el fet de voler mantenir l’anonimat en un torneig, forma part d’una tradició o convenció literària que troba reflex en les festes cavalleresques del segle XV. El cavaller que imita la literatura, segons Huizinga, “llámase *le blanc chevalier, le chevalier mesconnu, le chevalier à la pélerine* (...), o se presenta incluso como un héroe de novela, llamándose el Caballero del Cisne o llevando armas de Lanzarote, Tristán o Palamedes.”¹¹⁴⁰⁶ En la literatura cavalleresca tenien vigència els epítets relacionats amb rapaços. Com és el cas de la novel·la de Perrinet Dupin, *Philippe de Madien, surnommé “le Chevalier à l’esparvier blanc”*, escrita a Savoia el 1448 i dedicada a la duquessa Anne de Lusignan.¹¹⁴⁰⁷ L’au i la forma elegides per l’anònim escriptor, la del *faucon chaperoné* no era estranya, d’altra banda, a la tradició heràldica dels països francòfons.¹¹⁴⁰⁸ Ja en l’àmbit estricte o

---

¹¹⁴⁰⁴ GARCIA SEMPERE, Marinela, *El Llibre dels ocells de caça: una recopilación de saber cetrero del siglo XV*, dins FRADELAS RUEDA, José Manuel (ed.), *Los libros de caza en la Edad Media*, Instituto de Estudios de Iberoamérica y Portugal – Universidad de Valladolid, Tordesillas, 2002, ps. 55-68 (p. 61).

¹¹⁴⁰⁵ GARCIA SEMPERE, Marinela, *El “Llibre de caça”. Estudi i edició d’un tractat de falconeria medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Alacant-Barcelona, 2013, p. 333-334.

¹¹⁴⁰⁶ HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 110.

¹¹⁴⁰⁷ DUPIN, Perrinet, *La conquête de Grece par Philippe de Madien, surnomé le Chevalier à l’Esparvier Blanc*, París, 1527.

¹¹⁴⁰⁸ RIQUER, Martí de, *Heràldica catalana des de l’any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 1, p. 243.

especialitzat del món de la falconeria, els tractadistes dedicaven capítols sencers a l'art d'encapellar els falcons per a corregir-los i fer-los excel·lents.

L'anònim autor del *Libre de caça*, un d'aquells manuals que circulaven per la cort d'Alfons el Magnànim, si el falcó era de natura "brau e salvatge", convenia encapellar-lo, posar-li el capell de cuir al cap, per a fer-lo *capeller*: "Li posau tantost capell e'l fets capeller, que el ocell que no és capeller no pot ésser bo ni ardit ne pot durar gayre, e fa molts desplaers a qui l'afayta e'l té e caça ab ell."¹¹⁴⁰⁹ L'anònim d'*encapellar*¹¹⁴¹⁰ era, tal com s'usa en el Curial, *desencapellar*, operació consistent a llevar-li el capell de cuir per tal de poder-lo ensinistrar en el vol i la caça: "Quan lleven lo ocell entre dia, encapellat, desencapellau-lo sovent, e feu-lo tirar en una coha de moltó ho en altre picador (...). E si veheu que's vol debate quan estiga desencapellat, tornats-lo ha encapellar, que no s'avehe a debate, que és mal vici e perill de l'ocell."¹¹⁴¹¹ Se suposa que l'animal espera encapellat i amb ànsia a ser desencapellat per a poder moure's o volar lliurement. Tanmateix, el desencapellament sols pot produir-se quan l'animal està del tot preparat, tant si se l'està ensinstrant com si s'espera que canvie del tot la ploma vella per la nova; inclosos els *comiats*, que, com indica el nom, són les darreres plomes velles que cauen de l'ala per a deixar que es complete del tot la muda. Els trobadors, captivats per l'energia lírica d'aquest esdeveniment venatori, comparaven els moviments de les ales del falcó desencapellat amb les mans dels enamorats quan s'acomien, a fi d'establir un joc de mots amb el terme *comiat*.¹¹⁴¹²

Aquesta *espera* del falcó encapellat, transformada simbòlicament en *esperança en l'esdevenidor*,¹¹⁴¹³ serví de base per a una divisa al·legòrica que es féu molt popular entre els impressors dels segles XVI i XVII. En les marques de molts impressors i portades de llibres, inclosa la portada de l'*editio princeps* del *Quixot* (1605),¹¹⁴¹⁴ trobarem la divisa del falcó encapellat acompanyada del mot "*Post tenebras spero lucem*", abreviació de "*Noctem verterunt in diem et rursum post tenebras spero lucem*" (*Job* 17:12), un lema que donà molt de joc als seguidors del calvinisme. Significa que

---

¹¹⁴⁰⁹ GARCIA SEMPERE, Marinela, *El "Llibre de caça". Estudi i edició d'un tractat de falconeria medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Alacant-Barcelona, 2013, ps. 210-211.

¹¹⁴¹⁰ En algunes regions d'Itàlia, el fet de tirar-se les mans al cap s'anomena *incapellarsi*, per analogia amb el terme de falconeria.

¹¹⁴¹¹ GARCIA SEMPERE, M., *El "Llibre de caça"...*, p. 211.

¹¹⁴¹² COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial eds., Barcelona, 1980-1981, veu *comiat*.

¹¹⁴¹³ *Espoir en l'avenir*, segons TERVANET, Guy de, *Attributs et symboles dans l'art profane, 1450-1600*, Droz, Ginebra, 1958, veu *faucon*.

¹¹⁴¹⁴ En aquest cas, però, sense encapellar i amb el lema més curt: "*Post tenebras*".

alguns, amb la seua esperança, són capaços de convertir la nit en dia quan afirmen que ‘la llum s’acosta’, a pesar d’estar voltats de tenebres. En origen, aquest motiu s’havia fet servir a la Universitat de París, però no associat a un falcó, sinó a una mà de Déu sortint entre els núvols, que advertia els alumnes d’esborrar la tenebrosa ignorància de les seues ments per a adquirir la llum virtuosa del saber. Sembla que el primer impressor que utilitzà l’empresa del falcó fou l’editor venecià del *Palmerín de Oliva*, el 1565.¹¹⁴¹⁵ No deixa de ser irònic, conegudes aquestes coses, que la novel·la del cavaller del falcó encapellat no aconseguira mai veure la llum de les impremtes abans del segle XX.

Els polls de falcó presenten un plomatge gris o burell, uniforme i poc vistós. A cada muda que fan o renovació total de la ploma, trauen un plomatge novell més elegant i vistós que el vell. El falcó adult trau fins a sis plomatges successius, segons el *Libro de las aves de caça* del canceller Ayala (segle XIV),¹¹⁴¹⁶ que dedica els capítols 18, 38 i 39 exclusivament a la muda. A partir de Sant Jordi (23 d’abril) o Sant Marc (25 d’abril), i fins a mitjan mes de maig, cal posar el falcó en muda, a fi que comence a despullar-se de la ploma vella.¹¹⁴¹⁷ Noteu que són aquestes les dates en què Curial s’enfronta als seus primers desafiaments com a falcó encapellat. L’operació de muda conclou a partir de la primera setmana de juny. Aquest calendari podria ser relacionat fàcilment pels lectors del *Curial* amb el contingut de l’obra: “E féu rahó que a quinze dies de juny Curial fonch prop Nostra Dona del Puig” (*CeG* III.93). Serà allí precisament, al torneig del Puig, on Curial desplegue l’estendard del falcó desencapellat.

Les últimes plomes que muden són “las péñolas de la cola”, els *comiats* de la novel·la cavalleresca.¹¹⁴¹⁸ El comiat, concretament, és “la primera ploma de la punta de l’ala”,¹¹⁴¹⁹ com explica al detall un *Llibre de caça* (primèria del segle XV) que se sospita que podia procedir de la biblioteca napolitana d’Alfons d’Aragó: “E les primeres plomes de la punta de la ala són dits comiats, e per ço són dits comiats: perquè són les pus derrerres plomes que lo ocell muda. E après dels comiats vénen los coltells, qui són majors plomes, e són sis...” En conjunt, hom diferenciava entre cinc tipus de plomes

---

¹¹⁴¹⁵ Vegeu Vegeu, OSTERQ BERLAN, Lutovik, El escudo de la edición príncipe del Quijote y su mote, vistos a la luz del pensamiento cervantino, dins *La palabra y el hombre*, 1, Veracruz (Mèxic), gener-març del 1972, ps. 25-36 (ps. 28-29).

¹¹⁴¹⁶ LÓPEZ DE AYALA, Pero, El ‘Libro de las aves de caça’ [1386] del canceller Pero López de Ayala, con las glosas del duque de Alburquerque, Sociedad de Bibilófilos, Madrid, 1869, p. 14.

¹¹⁴¹⁷ GARCIA SEMPERE, M., *El “Llibre de caça”...*, ps. 342-350.

¹¹⁴¹⁸ *Ibidem*, p. 137.

¹¹⁴¹⁹ ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *comiat*.

d'ala: els raors, els comiats, els coltells, els vans i els coralls.¹¹⁴²⁰ Quan cauen aquestes últimes plomes de l'ala, ixen en substitució comiats novells. Ha conclòs amb èxit la muda i el falconer ha de traure el falcó “quant vejats que los comiats stan ja exits a fora tant com una mà de través o com lo dit de larch, e no abans.”¹¹⁴²¹ Ha arribat, doncs, l'hora de traure el falcó a l'aire lliure, de desencapellar-lo i que vole.

Tot aquest procediment de cura de falcons era familiar entre cavallers i cortesans del segle XV. I resulta fonamental per a comprendre les imatges que transmeten algunes composicions literàries de l'època. Valga de mostra el cèlebre poema del *Girifalte mudado* del castellà Villasandino, dedicat al contestable Ruy López Dávalos (pare del gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos), quan aquest romangué més de dos anys apartat de la cort –metafòricament, *encapellat*– per falses acusacions que pesaven sobre ell (1400-1403). Es reincorporà després a la cort, lliure de tota sospita: “El Girifalte mudado / ya cobró su gentil buelo / que desde que vido el señuelo / no curó de lo pasado, / bolando muy esforçado / entróse en su rica muda / (...) / Por ser un poco apartado / pensaron las otras aves / quebrantar uñas y llaves / al falcón aventajado. / Mas el cazador loado, / flor de España, espejo, esmalte, / se membró del girifalte / y tornólo en su estado; / (...) / pues el bienaventurado / caçador quienquier que sea / guarde tal halcón provado.” A partir d'aleshores, el conestable Dávalos passà a ser conegut amb el sobrenom literari d'*el Girifalte mudado*.¹¹⁴²²

En relació amb la cort napolitana del rei d'Aragó, la tresoreria reial enregistra despeses com la del 1457, en l'adquisició de dues pells per a fer “capells de falcó”.¹¹⁴²³ Al voltant del 1450, es té notícia que la duquessa de Calàbria, Isabella de Chiaromonte (àlies Orsini-Del Balzo), comprava teles de colors variats “perché possa con le proprie mani fare i cappucci destinati ai falconi e agli sparvieri di Ferrante”, és a dir, Ferran d'Aragó, el jove hereu del tron napolità. No es estrany que l'infant es dedicara personalment a criar falcons i encapellar-los quan pertocava, ja que formava part de la

---

¹¹⁴²⁰ GARCIA SEMPERE, M., *El “Llibre de caça”...*, ps. 199-200.

¹¹⁴²¹ *Ibidem*, p. 349.

¹¹⁴²² ÁLVAREZ DE VILLASANDINO, Alfonso, *La poesía de Alfonso Álvarez de Villasandino*, ed. a cura de Juan José CALVO PÉREZ, Institución Fernán González, Burgos, 1998. Sobre la relació de servei entre el poeta i el conestable, vegeu PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, El ‘Cancionero de Baena’ como fuente historiográfica de la baja Edad Media castellana: el ejemplo de Ruy López Dávalos, dins *Cancioneros en Baena. Actas del II Congreso Internacional ‘Cancionero de Baena’*. In *memoriam Manuel Alvar* (eds. J. L. Serrano Reyes – J. Fernández Jiménez), Ayuntamiento de Baena, Baena, 2003, vol. 1, ps. 293-333. En aquest article s'interpreta el significat de “regeneració” del poema citat. Vegeu les pàgines 300 i 311-317.

¹¹⁴²³ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, p. 303.

seua educació principesca. En les cròniques, a més, se'l qualifica com un destre i expert *mestre de caça*. La seua aristocràtica esposa, hereva del patrimoni feudal més important del país, contribuïa a la seua manera a fer més esplèndides, amb ornaments tèxtils, la celebració del desencapellament dels falcons del marit. Com també preparava personalment amb les seues dames elements decoratius per a les justes i, a la cuina, transformava la *mel catalanescha* en un *mel-rossat* que feia les delícies de la cort.¹¹⁴²⁴ No seria gens estrany que, en dedicar-li el *Curial* a l'infant Ferran, el seu anònim autor tinguera en ment aquestes coses a l'hora d'elegir la divisa del cavaller de ficció. Com també a l'hora d'adornar aquesta divisa amb una *manilla de brúfol*, element que, com més avant exposarem, forma part de l'heràldica dels Orsini-Del Balzo, descendents dels prínceps d'Orange. I precisament Isabella era l'hereva universal del principat de Tàrent, el gran estat territorial d'aquesta família napolitana. Amb la qual cosa, podríem arribar a pensar que darrere del falcó encapellat s'insinue literàriament la figura del cavaller que, en casar-se amb Isabella, l'any 1445, una data molt pròxima al moment d'escriptura de la novel·la, havia obtingut en un mateix dia “principat e muller”.

L'operació de *desencapellar* els falcons, a banda del moment culminant del procés de muda, era també l'instant que donava inici a la caça: el 15 de juny, generalment, que és quan Curial arriba al Puig d'Occitània: “a quinze dies de juny Curial fonch prop Nostra Dona del Puig. E començà's de solaçar per aquella terra...” (*CeG* III.93), disposat a “desencapellar” per fi les seues al·legòriques armes heràldiques. Conten les cròniques napolitanes que, quan el rei Alfons el Magnànim arribava al paratge on es desenvolupava cada any per primavera l'operació venatòria, descavalcaven tots dels cavalls. A continuació, els nombrosos falconers del rei paraven els guants i estenien els braços “per poi dare il segnale di inizio alla caccia, scappellando i falconi.”¹¹⁴²⁵ Montserrat Piera interpreta que, el desencapellament del cavaller del falcó vol representar l'*alliberament* de Curial respecte de la tutela de la

¹¹⁴²⁴ MONTALTO, Lina, *Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 144).

¹¹⁴²⁵ DE ROSA, Enrico, *Alfonso I d'Aragona. Il re che ha fatto il Rinascimento a Napoli*, M. D'Auria, Nàpols, 2007, p. 85. El terme italià *scappellare* tenia una accepció popular d'“scoprire il glande abbassando il cappuccio prepuziale”. Vegeu el vocabolari de Treccani, veu *scappellare*, en <www.treccani.it/vocabolario/scappellare/> L'autor d'escrits eròtics ARETINO, Pietro, *Dialogo*, dins *Ragionamento e Dialogo*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI i Nino BORSELLINO, Garzanti, Milà, 1984; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, pel 1536, ja atorgava un sentit metafòric a al falcó desencapellat, amb frases del tipus: “...e scopri tanto di gambettina che il falcone senza cappello le vide la calza turchina e la pianelletta di velluto nero...”

Güelfa.¹¹⁴²⁶ Semblen seguir-la Lola Badia i Jaume Torró quan proposen que el Curial desencapellat “ja no depén de cap amo”.¹¹⁴²⁷ A qui es refereixen...? Aquesta proposta que no té cap sentit; simplement, perquè en cap punt del relat s'exposa que Curial pugnara per alliberar-se de la tutela de Güelfa, del mentor Melchior de Pando, ni de cap amo que el tinguera sotmés o metafòricament *encapellat*. El que se celebra és el retrobament amorós –en clau matrimonial– dels amants constants i fidels. Si Curial s'*emancipa* de la tutela de la Güelfa i Melchior de Pando, és perquè ell mateix s'ha alliberat dels vicis i febleses morals que el mantenien *encapellat*: immers en la foscor, immadur, en procés de muda...¹¹⁴²⁸ Ara més que mai és quan es troba en comunió d'esperit amb la Güelfa i amb Melchior, a qui correspon acomiadar satisfet la novel·la.

L'handicap que ha patit la crítica catalana a l'hora d'interpretar amb propietat el sentit al·legòric de molts passatges del *Curial*, és el fet d'haver ignorat en molts casos que la novel·la no fou escrita a Catalunya, sinó a Itàlia. Com tampoc no s'han tingut suficientment en compte els coneixements adquirits sobre Dante per l'autor a partir dels *commenti* de Da Imola i Pietro Alighieri.¹¹⁴²⁹ Solament es pot entendre l'al·legoria del falcó desencapellat, esperada des del llibre I (quan Curial s'autodefineix i presenta com a falcó encapellat) i abocada en el moment determinant i apoteòsic de la novel·la, si la contextualitzem en un ambient literari italià molt influït per Dante.

En aquest sentit, resulta summament interessant parar esment al cant XIX del *Paradís* de la *Comèdia* dantesca; al comentari d'aquest que fa Benvenuto Rambaldi da Imola, i al ressò que el falcó desencapellat d'aquest cant (vv. 34-35) té en la literatura italiana. El cant XIX, escrit per Dante l'any 1300, transcorre en el cel de Júpiter. S'ha passat del cel de Mart, àmbit de la *virtut*, al cel de Júpiter, àmbit de la *dominació*. Els esperits benaurats dels homes, un incomptable nombre d'ànimes, s'ajunten per a conformar la imatge d'una gran Àguila resplendent, elevada a la glòria celestial en nom

---

¹¹⁴²⁶ PIERA, Montserrat, L'elaboració de conceptes humanistes a *Curial e Güelfa*, dins BOVER, A. – MARTÍ, J. – ANN, M. (eds.), *Actes del setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Berkeley, 1993)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 211-220 (ps. 218-219). Parla, fins i tot, d'"un saludable retorn a la normalitat social i a l'equilibri patriarcal..."

¹¹⁴²⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 701.

¹¹⁴²⁸ Vegeu HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (ps. 340-341).

¹¹⁴²⁹ Malgrat les interessants aportacions al respecte –relativament recents– de MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428, en aquest i en altres articles, que no són sinó la punta d'un iceberg intertextual.

de la seua justícia celestial o divina. A la terra es conserven records de les seues accions, però aquestes no són imitades per una humanitat que es mostra dissoluta. El falcó desencapellat de la *Comèdia* hi apareix com a metàfora lluminosa en el moment culminant de la tercera part de l'obra (com el del *Curial*, també a la fi del llibre III). Ho fa quan l'Àguila manifesta ser símbol de la justícia de Déu i explica a Dante que la ment de l'home és un simpe raig de la ment divina. L'home sols pot trobar la veritat en la llum de Déu. En la resta de coses, sols trobarà l'error i la foscor.¹¹⁴³⁰

Llegim Dante, doncs (*Parad.* XIX, 34-39): “Quasi falcone ch'esce del cappello, / move la testa con l'ali si plaude, / voglia mostrando e faccendosi bello, / vid' io farsi quel segno, che di laude / de la divina grazia era contesto, / con canti quai si sa chi là sù gaude.” És a dir: “Com un falcó quan ix de la caputxa, / mou el cap i amb les ales s'aplaudeix, / ufanant-se i mostrant-se desitjós, / així vaig veure jo aquell signe [l'Àguila], fet / de lloances de la divina gràcia, / amb cànctics que sap qui allà dalt gaudeix.”¹¹⁴³¹ La imatge concorda amb la d'un Curial regenerat i pletòric (*CeG* III.99): “Miraven tots a Curial, lo qual era vengut tan pompós, que no ·s feya d'altri menció. Anava-li de prop la glòria mundana, e, en la sua roda, aquest en aquella jornada tenia tota la sua mà; Fortuna més lo clau en la sua roda e, contra sa pròpria natura, la tench segura e ferma. Curial, ladonchs, tragué un estandart negre, ab lo falcó ja emperò desencapellat, ab unes letres d'or en les flàmoles: *Ans anvie que pitié.*”

La metàfora del falcó desencapellat fou usada per altres autors italians amb diferents propòsits i resultats. En el *Corbaccio* (ca. 1365) de Giovanni Boccaccio, tot i presentar-se en un context al·lusiú al comport sensual d'una dona, l'escriptor presenta la imatge associada a la idea de regeneració: “non altrimenti il falcone, tratto di cappello, si rifà tutto e sopra sé torna...”¹¹⁴³² Representa, per tant, el falcó, el *leit motiv* de la lliçó moral i vital que Melchior de Pando pretén inculcar en el seu pupil, i que aconsegueix inculcar-li finalment abans d'entonar el *Nunc dimittis*: “Yo ·t prech, Curial, que torns en tu mateix” (*CeG* II.144). Només quan Curial desplega l'estendard del falcó desencapellat, afavorit per la Fortuna, i obté “lo guardó dels seus treballs”, el vell prohóm pot donar per acomplida la seua missió. El mateix Boccaccio, en l'*Elegia di*

---

¹¹⁴³⁰ Vegeu SALSANO, Fernando – SAFFIOTTI BERNARDI, Simonetta, Aquila, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/aquila_Enciclopedia-Dantesca/>

¹¹⁴³¹ Traducció de ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, p. 1.107.

¹¹⁴³² BOCCACCIO, Giovanni, *Corbaccio*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Giorgio PADOAN i Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p.

Madonna Fiammetta (1343-1344), ja s'havia deixat seduir per la metàfora continguda en els versos de Dante, que recita quasi literalment (cap. VII,4):

“Finita la orazione, non altramente che falcone uscito di cappello plaudendomi, così a dire cominciai: –O amorosi petti, lungamente dalli mali indeboliti, omai ponete giù le sollicite cure, poscia che 'l caro amante, di noi ricordantesi, torna, come promise. Fuggasi il dolore, la paura e la grave vergogna nelle aflitte cose abondante, né come per adietro la Fortuna v'abbia guidati vi venga in pensiero, anzi cacciate via le nebbie de' crudeli fati, e ogni sembante del misero tempo da voi si parta, e torni il lieto viso al presente bene, e la vecchia Fiammetta della rinovata anima del tutto si spogli fuori.”¹¹⁴³³

Com s'observa, la coincidència amb el *Curial* és evident. No sols perquè Dante inspira ambdós escriptors, sinó també per la senyal d'alegria i retrobament amorós que anuncià la metàfora del falcó desencapellat. I també per la presència en ambdós textos d'una Fortuna que per fi sembla ser favorable als amants. O pel desplegament del falcó, en ambdós casos, com una al·legoria de regeneració personal, de renovació, de la *rinovata anima* de Fiammetta i del renovat ànim de Curial.

La metàfora del falcó desencapellat reapareix en textos coetanis al *Curial*, com ara les obres de Masuccio Salernitano, Luigi Pulci i, fins i tot, el Filarete. En la *novella* I,8 del *Novellino* de Masuccio (Nàpols, ca. 1450-1457), dedicada a Francesc Escales, secretari de Ferran I, un clergue es mostra sol·lícit amb una viuda que l'atrau sexualment “non altramente movendosi che falcone quando esce de cappello”.¹¹⁴³⁴ En el *Morgante* de Pulci (*cantare* IV) apareix un falcó que “ha cavato il cappello”, però sense cap relació, tampoc, amb el sentit que tenia en Dante o Boccaccio. En el *cantare* XI, se'ns diu que “Rinaldo sta, come suole il falcone / uscito del cappello, alla veletta.” I en el *cantare* XVI: “Come Rinaldo scorgeva la dama, / par che sia tratto il cappello al falcone, / e tutto si rasetta in su la sella / e in qua ed in là con Baiardo saltella.”¹¹⁴³⁵ Il Filarete, en el seu *Trattato d'architettura*, ca. 1465 (ll. XXIII), recorre de nou a la

---

¹¹⁴³³ BOCCACCIO, Giovanni, *Elegia di Madonna Fiammetta*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Carlo DELCORNO, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹⁴³⁴ MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Sansoni editore, Florència, 1957; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p.

¹¹⁴³⁵ PULCI, Luigi, *Morgante*, ed. a cura de Davide PUCCINI, Garzanti, Milà, 1989; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p.

mateixa imatge: “che altrimenti vuole essere fatto ardito uno falcone o aquila, quando scappellato vede la preda, che quando col cappello sta in pugno.”¹¹⁴³⁶ En tots els casos, la imatge del falcó desencapellat transmet sensacions de llibertat i alegria. Però més específicament en la *Comèdia* de Dante, autor seguit per Boccaccio en *Fiammetta* i per l’anònim del *Curial*, simbolitza la regeneració de l’ànima, de l’èsser humà.

Benvenuto da Imola, la font més important de les consultades per l’anònim del *Curial*, interpreta el passatge dantesco d’una manera que contribueix a explicar millor la inspiració que hi trobà l’anònim de la novel·la catalana (*Parad.* XIX, 34-39):

“*Aquila (...). Qual. Hic autor intendit describere responsionem aquilae; et primo describit apparationem ipsius ad loquendum per unam comparationem claram et propriam. Ordina sic literam: Vid’io quel segno, scilicet, aquilam, ch’era contesto, idest, coordinatum, di laude della divina grazia, idest, laudabilibus spiritibus gratia divina, farsi, idest, effici, tal, supple, qual il falcon ch’uscendo del cappello, detracto a domino suo, muove la testa, e si plaude, idest, laetatur, con l’ali mostrando voglia, idest, voluntatem volandi, vel pascendi, e facendosi bello, scilicet, ex laetitia. Et hic nota quod comparatio proprie repraesentat actus aquilae; primo quia est de nobili ave, scilicet, aquila, ad nobilem avem falconem; secundo, quia sicut falco movet caput, ita aquila ad loquendum; tertio, sicut falco movet alas gratulando, ita aquila gaudendo de quaestione iustitiae sibi proposita, quae tangebatur specialiter illos; quarto, sicut falco efficitur pulcher in tali apparatu ostendens voluntatem suam, ita aquila facta pulchrior in suo apparatu loquendi ostendit aviditatem quam habebat pascendi se de tali materia, quae spectat ad profunditatem divinae iustitiae; et sic exivit de capello, idest, velamine dubitationis, detracto sibi a domino Deo suo. Et subdit, quod vidit illud signum, con canti quai si sa chi lassù gaude, quasi ineffabilibus, qui non possunt trahi de coelo; sed qui fruitur illa beatitudine aeterna gustat et cognoscit summam dulcedinem illorum cantuum.*”¹¹⁴³⁷

---

¹¹⁴³⁶ FILARETE, Il (Antonio Averlino), *Trattato di architettura*, ed. a cura d’Anna Maria FINOLI i Liliana GRASSI, Il Polifilo, Milà, 1972; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹⁴³⁷ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

L'Àguila apareix metafòricament com un falcó desencapellat, però, a diferència de Dante, on s'interpreta que és Déu el qui trau el capell al rapaç (*"detracto a domino Deo suo"*), en *Curial* és el cavaller, l'individu lliure, el qui pren la iniciativa de desplegar el seu estendard d'alegria i de triomf. I ja no és el triomf de Déu sobre el Dimoni, o la redempció de l'ànima presumptament caiguda de l'*homo viator*, la de Curial, sinó la celebració d'un procés d'autoredempció. Allò és el que passava en la literatura medieval... Ara, és el cavaller el que, seguint el bon criteri filosòfic de Melchior de Pando (un pedagog que sap transmetre-li el missatge d'Agustí, Petrarca, els estoics i Aristòtil), s'ha retrobat a si mateix, s'ha reconegut i s'ha regenerat. Ho ha fet, en bona mesura, gràcies a l'estudi dels llibres (se suposa que clàssics antics), animat per un providencial déu Bacus. No s'hi ha produït cap metamorfosi mística a l'estil de la del Sanglier, induïda per prèdiques fraresques. El protagonista és l'home; allò que ha recuperat i regenerat Curial no és l'ànima damnada, sinó la dignitat humana.

Imola, com qualsevol altre lector de Dante, interpreta el falcó desencapellat com un senyal d'eufòria i de goig, de *"laetitia"*. Dedueix que a l'hora de descriure l'actitud de l'àguila (*"actus aquilae"*) comportant-se com un falcó que ix del capell, Dante s'ha inspirat en el falcó per ser una au noble com l'àguila: *"quia est de nobili ave, scilicet, aquila, ad nobilem avem falconem"*. Aquesta frase dóna sentit a la capriciosa imatge dels espectadors dubitatius sobre la naturalesa ornitològica de la cimera de Curial: "alguns digueren que [el falcó] era àguila, altres milà" (*CeG I.27*). En el llibre III, es comprova que han encertat els primers: aquells que pronosticaven una evolució moral ascendent per al protagonista de la novel·la. L'àguila de Dante es comporta com el falcó que es mostra bell perquè vola lliurement: *"sicut falco efficitur pulcher in tali apparatu ostendens voluntantem suam, ita aquila facta pulchrior."* El fet simbòlic de traure's el capell del cap Curial –a través de l'espill al·legòric de la seua divisa– ha de ser interpretat de la mateixa manera que ho fa Da Imola quan exerceix d'exegeta de Dante: *"et sic exivit de capello, idest, vellamine dubitationis"*. És a dir, el jove cavaller Curial ja és un home adult, madur i seré. S'ha alliberat del *mantell de la dubitació*: la temptació de la luxúria, la supèrbia i altres vicis que el feien comportar-se, en les seues caigudes i recaigudes "com si fos arquebisbe o gran prelat" (*CeG III.78*). La ironia anticlerical de l'autor –molt italiana– ens serveix per a remarcar que el *velamen dubitationis* del cavaller, no és *"detracto sibi a domino Deo suo"*, com en el comentari dantesca de Benvenuto. En *Curial e Güelfa*, és el cavaller per fi madur, l'estudiós de les Arts Liberals i amic de filòsofs i poetes, el que s'allibera de la foscor i trau el cap per a

fer-se càrrec de la seua pròpia identitat: de la seua *dignitas hominis* (per expressar-ho en termes de Giannozzo Manetti, aquell ancià florentí que el gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos, havia acollit i protegit a sa casa).

Com l'Àguila de Dante, el jove cavaller llombard, que ha recuperat la gràcia amorosa de la seua dama (la "gràcia divina", en la *Comèdia*), es mostra pletòric i ufanós al torneig del Puig de Santa Maria. L'autodesplegament de l'estendard del falcó desencapellat és un anunci dantesc de glòria i de triomf. L'ànima de Curial, per fi, ha trobat el seu Paradís. Ara bé, el de Curial no és pas un paradís dantesc ni teològic. No és transcendent, espiritual ni medieval. El seu és un paradís de "glòria mundana" humanística: triomf militar en una croada laica (sense papa i amb un sant Jordi de cartópedra); retorn als *studia humanitatis* en una excel·lent biblioteca; assumpció d'un comportament virtuós després de la disbauxa; reconeixement públic, trofeus i fama cavalleresca incomparable; fidelitat, amor, sexe honest i matrimonial amb la Güelfa... En un mateix dia, apoteòsic i gloriós, l'heroi obté "principat e muller."

El discurs de la *Comèdia* de Dante (ca. 1300), a diferència del que presenta l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa* (segle XV), està lògicament més influït per idees de fort arrelament medieval, conceptes teològics de fons, una perspectiva escatològica de la història, etc. L'àguila comunica al poeta que allò que s'acosta a la voluntat de Déu, aproxima l'home al summe bé. I viceversa: l'apartament respecte de la divina voluntat allunya l'home del bé suprem. En la part final del cant XIX, Dante aprofita l'avinentesa per a abominar dels pecats i de les febleses morals dels prínceps del seu temps, els quals no s'absté de citar amb noms i referències molt concretes. Les seues faltes seran anotades escrupolosament en el *llibre* on s'inscriuen les culpes de tots per al moment en què arribe el Judici Final i s'impose al món la justícia de Déu, al·legoritzada per l'Àguila d'ànimes del Paradís. L'advertència de Dante als governants d'Europa es conjuga molt bé amb el caràcter del *Curial* com a obra d'advertiment a un *curial* que esdevé *príncep* de ficció; o, presumiblement, en el plànol d'una realitat històrica especular, a un adolescent Ferran que aspira a ser rei de Nàpols. ¿Aconseguirà el jove *falcó* d'Aragó esdevenir l'*àguila* que li agrada lluir en la cimera quan se celebra alguna justa? ¿O, per contra, aprofundirà, com un vil milà, en el seu *velamen dubitationis* de luxúria, supèrbia cavalleresca, vanaglòria i pompes indumentàries?

El somni polític de Dante i les “dues spases entrecroades”

No era mal model, el rei Pere III d'Aragó “el Gran”, mitificat per trobadors, cronistes i literats italians, per a oferir-lo com a model a seguir al seu descendent Ferran d'Aragó, si és que aquest era –com donen a entendre diferents indicis– el dedicatari oficial o primer de l'obra literària *Curial e Güelfa*. No és estrany, tampoc, que quan el rei d'Aragó de la novel·la (*alter ego* del pare del príncep: un model a seguir, també) es fa present en el camp de lliça, Curial se situa en un segon plànol. De la mateixa manera que Ferran d'Aragó, en presència del rei Alfons, no és sinó el duc: l'hereu, el lloctinent general de Nàpols i tot el que és vulga, però sense fer-li ombra.

L'elecció de les armes heràldiques del rei d'Aragó en la ficció novel·lesca del *Curial*, prova fins a quin punt l'autor tractà de crear el seu propi repertori de símbols carregats de significació moral, ideològica, dantesca, etc., al marge de les convencions heràldiques o les empreses de la monarquia catalanoaragonesa. Coincidí amb objectius, doncs, amb Enyego d'Àvalos quan oficià de mecenes del Pisanello a Nàpols, el 1448, i reemplaçà el repertori d'obsoletes icones gòtiques (quatre pals de gules, drac alat, griu i gerra, siti perillós, garba de mill...) per una creativa gamma d'al·legories renaixentistes. Les noves empreses resultants de les medalles del Pisanello (1449) eren inèdites, inaudites i, fins i tot, sorprenents: un casc d'Apol·lo solar, l'Àguila liberal entre les aus carronyeres, el triomf de l'Amor Honest, l'intrèpid caçador contra el Senglar...¹¹⁴³⁸ No degueren ser, tanmateix, del gust de tothom, aquestes creacions iconogràfiques en bronze. De fet, ja no reapareixen mai més en l'entorn iconogràfic alfonsí: ni en l'arc de triomf del Castell Nou, ni en altres obres de propaganda monàrquica per l'estil. Els autors de la porta de bronze de la fortalesa i d'altres monuments al·lusius al rei, tornen als llibres oberts, les àguiles de Sicília i els sitis perillosos.

¿No agradaria tampoc el *Curial*, per la seua atrevida creativitat, als primers que se'l llegiren, i per això no es divulgà...? La dissort en la recepció de *Curial e Güelfa* ha arribat fins a les acaballes del segle passat, quan algun erudit insuficientment informat sobre la naturalesa italiana de l'obra, arribà a postular que era “falsa”. Els arguments manejats per a fonamentar la pretesa falsedat de la novel·la eren d'allò més pintorescs. Com ara afirmar que la senyera de les “dues spases entrecroades” de la ficció curialesca

---

¹¹⁴³⁸ Més detalls, en el capítol I.3.4.

“és més propi del general Prim que del rei Pere”.¹¹⁴³⁹ Afortunadament, codicòlegs, paleògrafs i filòlegs eixiren al pas per a certificar l'autenticitat del manuscrit únic de la novel·la. Tot quedà, doncs, en una mostra de la incomprensió de les intencions de l'autor per part de la crítica literària, sobretot d'aquella que “pretenia buscar” en la novel·la una obra medievalitzant escrita no gaire lluny de Barcelona a mitjan segle XV. Intuïm que alguna incomprensió hauria patit l'autor del *Curial* quan el divulgà entre els seus primers i confidents lectors, a Nàpols, no molt abans del 1450.

Obrant amb el mateix desig de sorprendre que el gran camarlenc D'Ávalos i el Pisanello, l'autor de *Curial e Güelfa* parla en la novel·la del rei d'Aragó, Sicília, Nàpols, Ponça..., però li agrada saltar-se alegrement les convencions en matèria d'heràldica i de divises. L'escriptor fa una única menció –anecdòtica– de les armes heràldiques convencionals del casal d'Aragó, els quatre pals de gules en camper d'or: “E com lo cavaller de les spases veés lo senyor de Vergues aportar una cota d'armes feta tota a vergues vermelles e d'or, les quals són armes del rey d'Aragó, manà a tots los seus que contra aquell degú no combatés” (*CeG* II.50). L'aparició en escena del borgonyó *senyor de Vergues*, que usa uns paraments de justa amb idèntiques armes que les reials o històriques de la Corona d'Aragó, és l'única al·lusió la senyera reial. El rei d'Aragó ja no és rei d'Aragó pròpiament dit, sinó “cavaller de les spases”. Tot es vist de poètica ficció i d'al·legoria original i premeditada. Els pals de gules són ací *verghe* (italianisme heràldic que estableix un joc d'homofonia amb el llinatge *Vergues; Bergues*, en propietat). Pere el Gran participa d'incògnit en el torneig de Melun i, per tant, usa una bandera negra, tan negra com el blasó del falcó de Curial (que també pretén no ser conegut) i el d'altres cavallers incògnits de la literatura artúrica. Tan negra com era l'estendard ducal que el 1443, per primera vegada, desplegà per Nàpols l'infant Ferran d'Aragó, portador de la creu negra de Jerusalem i hereu del tron.

“Lo rey”, observa l'escriptor –¿anònim per accident, discreció o claudicació?– “aportava en l'escut dues spases entrecroades” (*CeG* II.38). I es ratifica més avant: “Ladonchs lo rey féu alçar un standart negre ab dues spases entrecroades” (*CeG* II.39); “e lo rey pres l'estendart seu, qui era tot negre, ab les spases entrecroades” (*CeG* II.40). No sols ell, sinó també els seus cavallers aragonesos, porten lliurees i escuts per a

---

¹¹⁴³⁹ RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491 (p. 484).

“celar” la identitat. Per això, al llarg del capítol II.43 i següents, s’insisteix a parlar de “l’estendart de les espases e los cavallers dels scuts negres”. El rei encobert esdevé el “cavaller de les espases” (*CeG* II.43) o, més precisament, “lo cavaller de les espases entrecroades” (*CeG* II.46). En el capítol II.48, encara reapareix com el “cavaller de les espases” i porta en lloc ben visible “l’escut de les espases”.

És evident que tot això, com la resta d’al·legories i noms que conté el *Curial*, forma part d’un projecte elaborat al detall per l’autor. Un símbol tan repetit com el de les *espases entrecruades* (el negre, ja s’ha dit que al·ludeix al desig de reservar la verdadera identitat) ha de tenir algun significat especial i concret. Com el tenen totes les divises i empreses flamígeres de mitjan segle XV, les quals de vegades inclouen figures capricioses i missatges enigmàtics. El significat d’aquestes al·legories tardomedievales, no sempre resulta senzill de desxifrar; especialment si no en coneixem les fonts iconogràfiques o literàries, o la identitat i el perfil social de l’autor. Fixem-nos per exemple en la divisa personal de Ferran I de Nàpols, malament anomenada per alguns exegetes *mund de diamants*, quan en realitat és un *mund d’àgates*, relacionat amb Apol·lo Musagetes i les Muses, i amb Plini el Vell com a font literària.¹¹⁴⁴⁰ Si no tenim accés a la font, ni coneixem la predilecció del rei per aquest clàssic, no podrem comprendre mai el sentit del mot que dialoga amb la divisa: *Naturae, non artis opus*.

Una cosa semblant ha passat amb les espases entrecruades del rei Pere del *Curial*. És obvi que no tenen res a veure amb les senyeres que s’encarregaren per a la desfilada triomfal d’Alfons el Magnànim (26 de febrer del 1443) pels carrers i les places de Nàpols. El perpunter de la cort confeccionà llavors dotze penons per als dotze trompeters que acompanyaven el carro del triomf: tres amb les armes reials d’Aragó (les del senyor de Vergues: quatre pals de gules en camper d’or); tres més, amb aquests senyals reials “quartegats” amb les armes d’Aragó-Sicília (les quatre barres senzilles, però quartejades a banda en sautor amb les dues àguiles negres dels Hohenstaufen); tres blancs “ab l’empresa del siti perillós”, i els tres últims, “vermells” amb la mateixa empresa del siti perillós, que fou preferida per a aquest acte d’entronització.¹¹⁴⁴¹ Certament, l’autor del *Curial* descarta qualsevol d’aquestes obres de perpunter i prefereix crear una divisa original per al rei, que no té res a veure amb el general Prim, ni amb el Seté de Cavalleria dels Estats Units del segle XIX, que també portaven en

---

¹¹⁴⁴⁰ Vegeu més amunt, on tractem de les empreses dels Trastàmara de Nàpols.

¹¹⁴⁴¹ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d’Aragona e Renato d’Angiò*, Lanciano, 1908, p. 331.

banderes i barrets les espases entrecruades. Aquest emblema, amb independència de l'ús i l'abús que n'hagen fet els exèrcits moderns, és tan medieval com qualsevol altre; no molt comú ni prolífic, és cert, però medieval en el seu origen.

A la Península Ibèrica s'usà poquíssim, és cert. El sepulcre medieval del Sit *Campeador*, al monestir de San Pedro de Cardena (Castella), es trobava antigament “rodeado de una cadena, dos espadas cruzadas, las puntas hacia arriba, y una cruz donde se unen.”¹¹⁴⁴² Alguns mestres paperers feien servir aquestes mateixes espases creuades *in decusse* (formant una aspa, per expressar-ho en termes heràldics) i amb les puntes cap amunt, de filigranes per a marcar les seues raïmes, ja en el segle XIV. Així, en terres de parla catalana, l'any 1394, es documenta la filigrana en un llibre de claveria de Pere Conques, de l'Arxiu Municipal de Vila-real.¹¹⁴⁴³ La disposició de les espases pot explicar-se per imitació de les claus de Sant Pere usades pels pontífexs i copiades pels francmaçons, però reemplaçat les dites claus per espases.¹¹⁴⁴⁴ Possiblement com a producte d'una emulació de les claus pontificies, els cavallers valencians de l'orde de Santa Maria de Montesa portaren espases entrecruades durant pocs anys: des de la concessió d'aquest distintiu pel papa Climent VII (5 d'agost del 1393) fins la unificació de l'orde de Montesa amb la de Sant Jordi d'Alfama (1400), quan els cavallers adoptaren la creu de Sant Jordi, combinada després amb la de Montesa.¹¹⁴⁴⁵

Més prop, cronològicament i geogràficament parlant, del lloc on escrivia l'anònim del *Curial*, al ducat de Lluís I de Savoia (1440-1465), les espases entrecruades eren ben conegudes perquè formaven part del repertori de divises de la duquessa Anne de Lusignan, hereva del regne de Xipre. Figuren en l'heràldica i la numismàtica savoianes de mitjan segle XV, amb una corona per timbre, col·locada entre les puntes de les espases.¹¹⁴⁴⁶ La duquessa de Savoia Bianca di Monferrato usava les espases entrecruades pel 1485.¹¹⁴⁴⁷ Darrere d'aquesta familiarització savoiana amb les espades creuades hi havia una reivindicació –insatisfeta– del regne de Xipre per part de la casa

---

¹¹⁴⁴² FLÓREZ, Enrique, *España sagrada*, vol. 27, Tipogr. d'Antonio Sancha, Madrid, 1772, p. 246.

¹¹⁴⁴³ Filigrana núm, 84 de DOÑATE SEBASTIÁ, José, *Filigranas del Archivo Municipal de Villarreal*, dins *Ligarzas*, 5, València, 1973, ps. 111-244.

¹¹⁴⁴⁴ Les espases representaven per als maçons, respectivament, la veritat i la justícia, les úniques armes contra les quals ningú no podria obtenir la victòria.

¹¹⁴⁴⁵ GONZÁLEZ, Francisco-Antonio – TEJADA, Juan (eds.), *Colección de cánones de la Iglesia española, publicada en latín, a expensas de nuestros reyes*, Tipogr. d'Anselmo Santa Coloma & Cia., Madrid, 1852, p. 461.

¹¹⁴⁴⁶ MIGNE, Jacques-Paul, *Dictionnaire de numismatique et de sigillographie religieuses*, J.-P. Migne éditeur, París, 1852, ps. 214-215.

¹¹⁴⁴⁷ MAS-LATRIE, Louis de, Notice sur les monnaies et les sceaux des rois de Chypre de la maison de Lusignan (deuxième et dernier article), dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 5, París, 1844, ps. 413-437 (p. 432).

ducal savoiana. Així, per exemple, a Torí es conserva un segell de Charlotte de Lusignan (1444-1487; casada el 1459 amb el comte de Ginebra, Lluís de Savoia, fill de Lluís I) amb “un écu écartelé de Jérusalem, de Lusignan, d’Arménie et de Chypre, surmonté d’un couronne royale, et soutenu par deux épées croisées”, amb l’epígraf: “*[Sigillum] Karlott[e], Dei Gratia Iheru[salem], C[i]p[r]i et Armenie regine.*”¹¹⁴⁴⁸

Ara, que, sens dubte, les espases creuades més conegudes en l’edat mitjana eren les que usaven alguns cavallers teutònics de Prússia: rescatades en el Romanticisme pel modèlic exèrcit alemany, es difondran com a insígnia militar per tot el món. L’origen d’aquesta insígnia es remunta als anys 1197-1202, quan es constituí a Riga (Letònia) una confraria de cavallers alemanys amb regla del Temple que s’autodenominaren els *Schwetbrüder* o ‘Portaespases’. Oficialment, l’orde s’anomenava els Germans de la Cavalleria de Crist, i lluien un mantell blanc amb una creu *paté* roja i una espasa brodades.¹¹⁴⁴⁹ Amb posterioritat, ja adoptaren les dues espases creuades, però amb les puntes apuntant cap avall: “posées en sautoir, les pointes en bas.” Conqueriren Estònia (1216-1223), s’agregaren a la Confederació Teutònica (1237) i perduraren fins el 1536. Eren coneguts indistintament com els cavallers de l’Orde Negre, els cavallers de les Dues Espases (“deux épées croisées en sautoir sur leur manteau blanc, pour la croix pattée noire”), els *Porte-Glaive* en francès, els *Schwetbrüder* en alemany o els *Fratres Militiae Christi* en llatí.¹¹⁴⁵⁰ Possiblement per influència d’aquesta simbologia teutònica, els monarques del regne de Polònia i gran ducat de Lituània feren ús també de la divisa de les espases creuades. Fou a partir del 1410, quan el gran mestre dels cavallers teutònics presentà a Vladislau II de Polònia-Lituània dues espases, a manera d’invitació per a lluitar per la possessió dels seus dos estats en la batalla de Cracòvia (10 de juliol de dit any). El rei guanyà la batalla i deposità les dues espases al castell de Wawel per a usar-les de manera cerimonial en coronacions reials successives. A partir d’aleshores constituïren l’emblema d’un rei que regnava sobre dues nacions. Quan un nou rei prenia possessió del tron, entrecreuava les dues espases –és a dir, formava el signe de la creu–

---

¹¹⁴⁴⁸ Vegeu CIBRARIO, Luigi – PROMIS, Domenico Casimiro, *Sigilli de’ principi di Savoia raccolti del illustrati per ordine del re Carlo Alberto*, Stamperia Reale, Torí, 1834, ps. 188-189, planxa 20, núm. 110; MIGNE, J.-P., *Dictionnaire de numismatique...*, ps. 214-215.

¹¹⁴⁴⁹ DEMURGER, Alain, *Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge (XIe-XVIe siècles)*, Editions du Seuil, París, 2002; reed. com: *Caballeros de Cristo. Templarios, hospitalarios, teutónicos y demás órdenes militares de la Edad Media (siglos XI a XVI)*, Universitat de Granada i València, Granada-València, 2005, ps. 74-76.

¹¹⁴⁵⁰ Més detalls, en: WAL, Wilhelm Eugen Josep, baron von, *Histoire de l’Ordre Teutonique*, Veuve Valade, París, 1784; GOUGUENHEIM, Sylvain, *Les Chevaliers teutoniques*, Tallandier, París, 2007.

just abans de cenyir la corona.¹¹⁴⁵¹ En temps d'escriptura de la novel·la *Curial e Güelfa*, concretament el 25 de juny del 1447, fou coronat Casimir IV com a rei de Polònia i gran duc de Lituània. No obstant això, no creiem –en absolut– que la interpretació de la divisa desitjada per l'autor de la novel·la cavalleresca catalana tinga res a veure ni amb els cavallers de l'Orde Negre ni amb cerimònies de poloneses.¹¹⁴⁵²

Podria haver-se inspirat l'escriptor en algun precedent literari? Caldria explorar aquesta possibilitat. Per exemple, és segur que l'autor tingué accés a alguna de les versions del *Tristan en prose* que contenen la participació de “li cevaliers a l'escu noir”, que venien d'incògnit al torneig del Château des Poucelles i que hi obtingueren la victòria.¹¹⁴⁵³ És inevitable pensar en ells per a la caracterització dels *ricoshombres* aragonesos com “los cavallers dels scuts negres”, que també acudeixen a un torneig i adopten la color de sable per a mantenir-se d'incògnit. Segons Christiane Raynald, en el *Tristan en prose* –i en el *Curial*, afegiríem nosaltres– “le choix des couleurs n'est pas indifférent”; sempre conté algun simbolisme. I posa d'exemple Galeàs, vestit de blanc, amb el seu cavall blanc i un escut d'argent (blanc, doncs) amb la creu de gules. O el del mateix Tristany, que cavalca en un cavall negre abans de ser admés a la Taula Redona del rei Artús. Una vegada hi seu, adopta per muntura un cavall blanc.¹¹⁴⁵⁴ Un altre cavaller de la Taula Redona de la matèria de Bretanya, Meriadeuc, quan manté oculta la seua identitat exhibeix una divisa de dues espases.¹¹⁴⁵⁵

En *La Mort Artu*, una de les històries més singulars del cicle arturià, el protagonista és el Balaain le Sauvage, sobrenomenat com “le chevalier aux deux épées”. L'aventura d'aquest comença el dia que una donzella de l'illa d'Àvalon, arribada a la

---

¹¹⁴⁵¹ Al Central Park de Nova York, a títol de curiositat, existeix un monument eqüestre dedicat a Vladislau II Jagiello, on apareix representat aquest muntant a cavall i fent el signe de la creu amb les espases creuades.

¹¹⁴⁵² La bibliografia detallada sobre aquest símbol nacional de les dues espases (o *Miecze Grunwaldzkie*), sol trobar-se en polonés. Per exemple, LILEYKO, Jerzy, *Regalia Polskie*, Varsòvia, 1987, o ROZEK, Michal, *Polskie koronacje i korony*, Cracòvia, 1987.

¹¹⁴⁵³ Vegeu ROUSSINEAU, Gilles (ed.), *Du tournoi du Château des Pucelles à l'admission de Tristan à la Table Ronde*, vol. 3 de MÉNARD, Philippe (dir.), *Le Roman de Tristan en prose*, Droz, Ginebra, 1996, ps. 57-180.

¹¹⁴⁵⁴ RAYNALD, Christiane, Le chevalier sans monture. Conventions iconographiques et innovations dans le roman de “Tristan en prose”, Ms. 527, Bibliothèque municipale de Dijon, dins *Le chevalier dans le monde medieval*, CUERMA (Centre Universitaire d'Études et Recherches Médiévales) – Presses Universitaires de Provence (“Senefiance”, 32), Aix-en-Provence, 1992, ps. 465-509.

¹¹⁴⁵⁵ BUSBY, Keith, Diverging Traditions of Gauvain in some of the Later Old French Verse Romances, dins LACY, Norris – KELLY, Douglas – BUSBY, Keith (eds.), *The Legacy of Chrétien de Troyes*, Rodopi, Àmsterdam, 1988, vol. 2, ps. 93-110 (p. 100).

cort del rei Artús, que lliura una espasa que porta amb ella una maledicció.¹¹⁴⁵⁶ Aquest llibre de cavalleria artúrica era conegut a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. El cavaller català Lluís Gras, servidor del comte d'Iscla, Joan de Torrelles, dedicà a aquest el replantejament literari en clau amorosa d'una part de *La Mort Artu*. El titulà *Tragèdia de Lançalot* (Barcelona, ca. 1466-1470?) i el dedicà a dit Torrelles.¹¹⁴⁵⁷ Ambdós cavallers havien estat vinculats a la cort de Nàpols molts anys i és ben probable que hagueren tingut tracte amb l'autor del *Curial*.¹¹⁴⁵⁸ Tanmateix, és difícil pensar que l'escriptor anònim estiguera condicionat per aventures a l'illa d'Àvalon a l'hora d'elegir les armes heràldiques que havien de representar, en la ficció, el rei d'Aragó.

Segurament, els lectors de major edat del *Curial* recordarien haver assistit el 1424 al Born de Barcelona a un torneig on el rei Alfons portava “les armes de Tristany de Leonís” consistents en “una banda d'aur a través”. El cavaller valencià mossén Bernat de Centelles “portave lo escut cobert de setí negre, on eren pintades les dues spases, ço és, les armes de Palomides”.¹¹⁴⁵⁹ Martí de Riquer comenta que aquest escut negre amb les espases, similar al de Pere el Gran en el *Curial*, respon a una descripció continguda en el *Roman de Palamède* (segle XIII).¹¹⁴⁶⁰ De tota manera, cal pensar en la probabilitat que els organitzadors del certamen es basaren en alguna versió ibèrica –catalana o castellana– del *Tristany de Leonís*, el cavaller que és nomenat explícitament pel cronista barceloní que descriu els escuts. En la versió castellana (edició de Valladolid, 1502) del *Tristán de Leonís*, es pot llegir: “E en tanto llegó el caballero negro de las dos espadas orgulloso, cual se llamava Palomades. E firió en la mayor priesa de los caballeros, e fizo tanto daño en poca de ora que no halló caballero que se le parasse delante ¡tan grandes golpes dava!” Aquest Palamedes actua ací de competidor amb Tristany per l'amor d'Iseu.”¹¹⁴⁶¹ Tampoc no sembla coherent pensar en ell com a un possible model a seguir

---

¹¹⁴⁵⁶ Vegeu VISEUX, Dominique, *L'iniziazione cavalleresca nella leggenda di re Artu*, Edizioni Mediterranee, Roma, 2004, p. 95; ROUSSINEAU, Gilles (ed.), *La suite du roman de Merlin*, Librairie Droz, Ginebra, 2006, p. CVIII.

¹¹⁴⁵⁷ RIQUER, Martí de, *La 'Tragèdia de Lançalot', texto artúrico catalán del siglo XV*, Separata de 'Filologia Romanza' any 2, fasc. 2, núm. 6, Torí, 1955.

¹¹⁴⁵⁸ BUTINYÀ, Júlia, Sobre l'autoria del 'Curial e Güelfa', dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 41, Barcelona, 1987-1988, ps. 63-119, introduí Gras en la llista de candidats a ser autors de la novel·la anònima.

¹¹⁴⁵⁹ DURAN, Agustí – SENABRE, Josep (eds.), *Llibre de solemnitats de Barcelona*, edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat, Institució Patxot, Barcelona, 1930-1947, p. 24.

¹¹⁴⁶⁰ RIQUER, Martí de, *Aproximació al "Tirant lo Blanc"*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 42-43. Vegeu també RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 78-79.

¹¹⁴⁶¹ ANÓNIMO, *Libro del esforçado caballero don Tristán de Leonís y de sus grandes fechos de armas*, Juan de Burgos, Valladolid, 1502; reed. a cura de M^a. Luzdivina CUESTA TORRE, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 1999, ps. 29-30.

pel rei Pere d'Aragó, quan els referents heroics de la literatura artúrica que reben elogis per part de l'escriptor són Tristany i Lançalot.

Al *Tristan en prose* francès, en efecte, Palamedes entra en escena com “le chevalier aux deux épees, qui porte l'écu noir” (cap. 30).¹¹⁴⁶² S'incorpora així, d'incògnit, al torneig celebrat davant el castell de la Lande i capgira la situació dels bàndols contrincants. Poc després, s'enamora d'Iseu i combat amb Tristany, que el desarçona. Més avant, quan Persides de Bloi proposa a Tristany participar al torneig dels escuts de Cornualla, aquest envia Gouvernal a la vila més pròxima “pour li procurer un écu noir sans enseignes” (cap. 120), perquè el que duia era ja molt conegut. Una vegada al camp de lliça, Palamedes creu que Tristany deu ser un cavaller novell perquè duu un “escu d'un seul taint”, d'un sol esmalt (cap. 121).¹¹⁴⁶³ A les llotges, on es troben la reina Ginebra, Lancelot, Galvany i altres personatges artúrics coneguts, hi ha molta expectació per saber qui és el cavaller de l'escut negre: “Le roi Arthur et ses chevaliers se perdent en conjectures au sujet du chevalier à l'écu noir” (cap. 127).¹¹⁴⁶⁴ Tristany s'emporta el premi del torneig (cap. 135). Poc després, la reina Ginebra fa que una damisella d'Iseu li revele la secreta identitat de Tristany (cap. 154). Lançalot s'assabenta després que Tristany és el cavaller de l'escut negre (cap. 157), encara que aquest pretén mantenir encara la incògnita (cap. 165).

No hi ha dubte que, tant l'autor del *Curial* com els seus lectors, coneixien aquestes aventures de Tristany, que, com s'observa, eren ja molt populars a la cort valenciana i barcelonina d'Alfons el Magnànim. Fins al punt de servir de referència per al disseny fantàstic de la indumentària del torneig de Barcelona del 1424; igual que per a una altre certamen celebrat a València s'havia construït un castell de la Fada Morgana. Així les coses, podrien pensar en Curial i el Pere el Gran com a dignes epígons dels herois artúrics que es presentaven en torneigs a la cort del rei Artús –transformat, en *Curial*, en rei de França– amb escuts negres i ocultant la identitat.

Això no obstant, sembla poc convincent que l'autor del *Curial*, després d'elogiar de la mà de Dante Alighieri la figura mítica de Pere el Gran, s'acontentara amb encolomar-li les armes d'un *actor secundari*, Palamedes, sense cap altra pretensió al·legòrica al darrere. Antoni Ferrando intueix –i, de fet, documenta parcialment– una

---

¹¹⁴⁶² Seguim els comentaris argumentals de LÖSETH, Eilert, *Le roman en prose de Tristan, le roman de Palamède et la compilation de Rusticien de Pise. Analyse critique d'après les manuscrits de Paris*, Champion, París, 1891; reimpr. Nova York, 1970; Slatkine, Ginebra, 1974, ps. 22-23.

¹¹⁴⁶³ *Ibidem*, ps. 97-98.

¹¹⁴⁶⁴ *Ibidem*, p. 102.

lectura simbolicopolítica al darrere de *Curial e Güelfa*.¹¹⁴⁶⁵ Segons aquesta interpretació, el rei Pere el Gran, transformat el 1282 en paladí de la causa gibel·lina a Itàlia, desenvolupa un paper crucial en la novel·la. I, com a tal, hauria de fer-se acompanyar per signes heràldics que foren també emblemàtics. Pere III d'Aragó havia sigut mitificat per trobadors, cronistes i literats, inclòs l'autor de l'obra que ens ocupa. Doncs bé, segons els estudiosos italians, un dels emblemes que usaven els gibel·lins italians eren les dues espases com a símbol del doble poder, espiritual i temporal, o dogmàtic i polític, que Dante havia somniat que algun dia podria concentrar el ceptre d'un sol príncep temporal o *monarca* que regnara en pau sobre tota Itàlia.¹¹⁴⁶⁶

L'origen d'aquesta simbologia messiànica es troba en la butlla *Unam Sanctam* del jurista napolità Benedetto Gaetani, papa Bonifaci VIII (1235-1303; papa 1294-1303), on el centre d'atenció són les simbòliques “espases de Pere”. Aquest carismàtic pontífex, parent dels Gaetani comtes de Fundi (Onorato Gaetani, comte de Fundi, era un dels grans col·laboradors d'Alfons el Magnànim, en el segle XV) fou l'artífex de la pau d'Angani (1295), que sentencià la partició de les Dues Sicílies entre els Aragó (reis de *Trinàcria*: la Sicília insular) i els Anjou (reis de *Sicília*: Nàpols i el sud de la Península Itàlica). El 18 de novembre del 1302 promulgà l'esmentada butlla, on tractava d'associar a Roma els dos poders, temporal i espiritual. Reconeixia que, de les dues espases que defenien l'Església, una estava a mans del papa i altra a mans de l'emperador, però exposava que els emperadors sols podien fer ús de la seua espasa amb llicència del papal. Es considera aquest text com l'última expressió de la teocràcia pontificia, en el marc i context de la prolongada disputa medieval entre papes i emperadors germànics per obtenir la primacia jeràrquica al món –en el plànol teòric, teològic o discursiu– i l'hegemonia política sobre Itàlia –en el plànol pràctic o pragmàtic.¹¹⁴⁶⁷

---

¹¹⁴⁶⁵ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹¹⁴⁶⁶ Vegeu ROSSETTI, Gabriele, *Sullo spirito antipapale che produsse la riforma e sulla segreta influenza ch'esercitò nella letteratura d'Europa, e specialmente d'Italia*, Londres, 1832, p. 178.

¹¹⁴⁶⁷ En l'escolàstica imperant en l'edat mitjana, tota teoria que propugnara un dualisme o cohabitació de poders era considerada *vitanda*. Els teòlegs optaven per una subordinació de tot poder temporal a la hierocràcia pontificia, com a ordre jeràrquic volgut per Déu. Vegeu PRIETO PRIETO, Alfonso, *Inocencio III y el Sacro Romano Imperio*, Colegio Universitario de León, Lleó, 1982. La jerarquia era un principi organitzador bàsic per a la societat medieval i afectava tots els àmbits de la vida i tota l'obra de Déu. Francesc Eiximenis, en la *Doctrina compendiosa*, explica, per exemple, que “los sançts del cel no han tots equal grau de glòria (...); los menors són obedients e reverents als majors, e tots a Déu.” Vegeu EIXIMENIS, Francesc, *Doctrina compendiosa*, ed. a cura de P. MARTÍ, Barçino (“Els nostres clàssics”, 24), Barcelona, 1929, p. 94.

Deia el papa Bonifaci: “Som informats pels textos dels Evangelis que en aquesta Església i en el seu poder hi ha dues espases: el poder temporal i l’espiritual”. Són les espases que empunyaren els apòstols (*Lluc 22:38; Mateu 26:52*) i que, segons una llegendària tradició, havien sigut soterrades juntament amb les despulles mortals de l’apòstol Pere, encarregat de custodiar-les. No cal ni dir que, a partir de la lectura d’aquesta butla, els güelfs italians atribuïren les espases al successor de Pere, mentre que els seus antagonistes gibel·lins trobaren en l’emperador el seu legítim detentor.¹¹⁴⁶⁸ Així ho expressa l’historiador del dret Antonio Pertile: “Mentre gli scrittori guelfi risguardavano quelle due spade come affidate ambedue al papa, che ne consegnava una all’imperatore, i ghibellini invece volevano la spada del potere temporale affidata da Dio direttamente a Cesare, quando pure non glielle avessero attribuite entrambe.”¹¹⁴⁶⁹ En l’*Unam Sanctam*, Bonifaci VIII insistia en la “superposició” d’una espasa sobre l’altra, o en la supeditació del poder temporal a l’espiritual: “*Uterque in potestate Ecclesiae, spiritualis scilicet gladius et temporalis: sed is quidem pro Ecclesia, ille vero ab Ecclesia exercendus. Oportet ante gladium esse sub gladio, et temporale auctoritatem spirituali subjici potestati.*”¹¹⁴⁷⁰ Encara que comprenia la necessitat d’un emperador que fóra centre i cap polític del món, “destinato a mantenere la giustizia e la pace fra le diverse nazioni”, concepte ben rebut pel gran teòleg Tomàs d’Aquino i desenvolupat de manera idealista per Dante en el seu tractat sobre la *monarchia universalis*.¹¹⁴⁷¹

Que fóra Bonifaci VIII precisament el que teoritzara *ex cathedra* sobre les espases superposades “de Pere” o “entrecroades” és summament interessant per a comprendre les intencions al·legòriques de l’anònim del *Curial*. En virtut del tractat d’Anagni (1295), el mateix papa posà a mans del rei d’Aragó, Jaume II el Just, l’estendard pontifici, i aquest el confià a Joan Ximénez d’Urrea, que seria després també “senyaler” de la senyera reial. Aquesta circumstància, la de dur un rei d’Aragó les claus entrecroades de Pere, ja no es repetiria més entre el 1326 i el 1443, en el temps d’escriptura del *Curial*. El mencionat noble fou l’iniciador de la línia dels Ximenes d’Urrea-Atrosillo, valencians d’origen aragonés, de la qual descendia un dels personatges més poderosos de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, Llop Ximenes

¹¹⁴⁶⁸ Per a contextualitzar millor les lluites medievals entre güelfs i gibel·lins a Itàlia, vegeu la síntesi divulgativa que en fa RAVEGGI, Sergio, *L’Italia dei guelfi e dei ghibellini*, Bruno Mondadori, Milà, 2009.

¹¹⁴⁶⁹ PERTILE, Antonio, *Storia del diritto italiano, dalla caduta dell’Impero Romano alla codificazione*, Istituto del Diritto Pubbico e delle Fonte del Diritto, Tipogr. Fratelli Salmin, Pàdua, 1892-1902 (2a ed.), vol. 1, p. 302.

¹¹⁴⁷⁰ Citat ibídem, n. 39.

¹¹⁴⁷¹ Ibídem.

d'Urrea, virrei de Sicília i mestre de camp de l'exèrcit, i amic sens dubte de l'autor de la novel·la. Amb la qual cosa es justifica que el rei Pere de la ficció confie a Aznar d'Atrossillo la seua al·legòrica senyera de les “spases entrecroades”.¹¹⁴⁷²

El florentí Dante Alighieri, pels anys 1310-1313, seguint el mètode escolàstic, elaborà un tractat de teoria política, *De Monarchia*, on proposava l'assumpció del poder temporal per un monarca universal. El motiu de la redacció fou la celebració de la “baixada” a Itàlia de l'emperador Enric VII de Luxemburg, quan molts italians tenien posades les esperances en ell per a posar fi a les violentes disputes entre la Part Güelfa i la Part Gibel·lina d'Itàlia, materialitzades en bandositats urbanes. Quan Dante escriu, no sols existeix un partit gibel·lí (partidari de l'emperador) i un partit güelf (defensor de la *plenitudo potestatis* del papa), sinó també una tercera facció, la dels güelfs *blancs* (els intransigents, els defensors acèrrims del *misso Domenici*, del manament de Déu, eren els *negres*), que admetien un protagonisme polític per a l'emperador, però sense qüestionar la teòrica o teològica supremacia del papa.¹¹⁴⁷³ A aquest darrer partit pertanyia l'autor de la *Divina Comèdia*, una obra on es troben múltiples ressons de les seculars disputes itàliques. El que fa Dante no és, però, reforçar les tesis dels güelfs blancs, sinó, en mots d'Ernest Curtius, atorgar un format filosòfic al projecte imperial i, amb això, plasmar per escrit “una idea muy superior a todo gibelinismo.”¹¹⁴⁷⁴

En *De Monarchia*, el literat no sols confuta les dues tesis tradicionalment enfrontades, sinó que proposa una tercera via –idealista, això sí– des d'una posició teòrica molt personal i original, fruit de les seues pròpies conviccions. Malgrat les prohibicions eclesiàstiques que afectaren, com és lògic suposar, el tractat, aquest tingué una gran difusió per Itàlia, ja que representava la *summa* del pensament polític d'una obra tan important i coneguda com la *Comèdia*. Dante somniava amb la constitució d'una monarquia universal, perenne i utòpica, que tenint per seu Roma establira el regne de la pau, la justícia i la llibertat. L'historiador Pasquale Villari (1826-1917), una de les principals aportacions del somni de Dante fou la de “come i sentimento d'una patria comune”, contraposat per l'autor a la divisió que generaven els diferents *partiti*, havia d'imposar-se i “doveva far scomparire Guelfi e Ghibellini.”¹¹⁴⁷⁵

---

¹¹⁴⁷² Sobre els Urrea i els Atrossillo en el *Curial*, vegeu el capítol II.3.9.

¹¹⁴⁷³ PAMPALONI, Guido, Bianchi e Neri, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <[http://www.treccani.it/enciclopedia/bianchi-e-neri_\(Enciclopedia-Dantesca/\)>](http://www.treccani.it/enciclopedia/bianchi-e-neri_(Enciclopedia-Dantesca/)>)

¹¹⁴⁷⁴ CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 2, p. 541.

¹¹⁴⁷⁵ VILLARI, Pasquale, *Saggi di storia, di critica e di politica*, Tipogr. Cavour, Roma, 1868, ps. 128-129.

Ineludiblement, el tractat de Dante confuta la teoria pontifícia de les dues espases metafòriques del poder mundial, en criticar la lectura interessada de l'Evangelí que havia fet el papa Bonifaci VIII en la butlla *Unam Sanctam*. No es estrany, doncs, que l'opuscle fóra considerat heterodox o herètic per l'Església. Segons Dante, quan Pere presenta a Crist les seues espases (*"Ecce duo gladii hic"*), no fa cap referència al fet que cada una represente un règim de poder diferent, el temporal i l'espíritual. L'oferiment de les espases responia, simplement, a una intervenció improvisada de l'apòstol Pere, producte del seu caràcter impetuós (*De Monarquia*, llibre III,ix,1-2):

"1.- Accipiunt etiam illud Luce, quod Petrus dixit Cristo, cum ait 'Ecce duo gladii hic'; et dicunt quod per illos duos gladios duo predicta regimini a intelligitur, que quidem Petrus dixit esse ibi ubi erat, hoc est apud se: unde arguunt illa duo regimina secundum auctoritatem apud successorem Petri consistere. 2.- Et ad hoc dicendum per interpretationem sensus in quo fundant argumentum. Dicunt enim illos duos gladios, quos assignavit Petrus, duo prefata regimina importare; quod omnino negandum est, tum quia illa responsio non fuisset ad intentionem Christi, tum quia Petrus de more subito respondebat ad rerum superficiem tantum."

Cal advertir, emperò, que la metàfora del poder associat al *gladium* ja havia sigut introduïda abans pel papa Gregori VI (1073-1085). L'emperador d'Alemanya i rei de les Dues Sicílies (1217-1250) Frederic II Hohenstaufen (de qui derivaven els drets successoris al tron al·legats per la muller de Pere el Gran), en el proemi de la *Constitució* del regne sícul, al·ludí als "*duo gladii*" i els juristes que l'assessoren citaren interessadament l'*Evangelí de sant Lluc* (22:38), on s'atribueixen a l'apòstol Pere els mots següents: "Senyor, heus ací dues espases." La lluita de les investidures entre papa i emperador travessava per un moment àlgid, i Frederic hagué d'explicar al pontífex, en una coneguda lletra del 3 de desembre del 1232, que s'al·ludia a les espases en el text constitucional, però sense atrevir-se a reivindicar-les per a ell: "Dues són les espases, però una és la beina per a ambdues: la mateixa Mare Església, generatriu de la nostra fe."¹¹⁴⁷⁶ Les anomenades *Constitucions de Melfi*, promulgades el 1231 per Frederic II,

---

¹¹⁴⁷⁶ Vegeu ZECCHINO, Ortensio, *Origini del diritto nel pensiero politico di Federico II. Storia di un intrigo filologico*; ed. electrònica <www.ortensiozecchino.it/originideldiritto.pdf>, 14 pàgs., consultada en maig del 2014.

reforçaven l'autoritat de la monarquia sobre el regne de Sicília-Nàpols i estigueren vigents fins el 1819; amb la qual cosa, val a dir que eren un text de referència i molt conegut a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. De fet, el codi legislatiu afectava també al regne insular de Sicília, tan viculat des del segle XIII a la Corona d'Aragó. S'explica així que, en l'inventari dels llibres de Martí I l'Humà, de l'any 1410, figurara un exemplar d'aquesta compilació amb el títol *Constitucions de l'emperador don Ffraderich*.¹¹⁴⁷⁷ En el preàmbul de l'obra, el digne predecessor del Magnànim en el tron de Nàpols s'autotitula "*Fridericus, semper Augustus, Ytalicus, Siculus, Felix, Pius, Victor...*" El protocol serví d'inspiració a Alfons d'Aragó per a reivindicar-se en l'arc de triomf del Castell Nou com "*Alfonsus rex Hispanus, Siculus, Italicus, Pius, Clemens, Invictus*." Ell era ara, doncs, el portador de les espases creuades, encara que, d'acord amb la teoria de Bonifaci VIII ("*oportet ante gladium esse sub gladio*") l'espasa de damunt –i això, tota Itàlia ho sabia– era la del *re di Ragona*.

En el segle XV, abans de l'aparició en escena d'Alfons el Magnànim i la seua puixança política i potència militar, hi havia un buit de poder i una situació de crisi, de reequilibri peninsular. El Sacre Imperi era pel 1440 una institució simbòlica i obsoleta, que no un poder temporal amb grans aspiracions; incapaç, fins i tot, de dirigir una croada contra els bàrbars turcs, com havia fet pocs anys abans. D'altra banda, el papat de Roma s'havia vist agitat en la dècada del 1430 pel cisma conciliarista de Basilea, una revolució romana que obligà Eugeni IV a refugiar-se a Florència, i l'amenaça del mateix Alfons d'Aragó, que estava guanyat la partida als papistes Anjou. La santa aliança de Terracina entre Alfons el Magnànim i Eugeni IV (1443) posà fi a la situació de crisi i reuní les banderes de la vella autoritat espiritual (l'Església Romana, que estava arraconant el papa de Basilea; la Güelfa, en el plànol simbòlic del *Curial*) i la nova espasa temporal (el rei de Nàpols, que es titulava obertament *rex Italicus* i garant de "la pau" a la península; *Curial*, en una lectura simbolicopolítica de la novel·la). L'humanista Enea Silvio Piccolomini, amic i servidor algun temps d'Alfons el Magnànim, considerava que "*unum principem oportere, qui lites dirimat, iustitiam administret, populos in pace custodiet ac temporalibus praesit omnibus*."¹¹⁴⁷⁸ Concordava aquesta idea, doncs, amb la propaganda oficial del rei de Nàpols i amb

---

¹¹⁴⁷⁷ MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 442, ítem 202).

¹¹⁴⁷⁸ Citat per PERTILE, A., *Storia del diritto italiano...*, vol. 1, p. 302, n. 39.

l'esperit de concòrdia i cooperació existent entre dit monarca i l'església (1443-1455), fins a l'entronització del "díscol" pontífex valencià Calixt III.

Les idees de Dante tingueren un gran predicament a la cort de Milà, regida per una dinastia, la dels Visconti, que gaudia del vicariat imperial de la Llombardia i que, amb el gran Gian Galeazzo Visconti (+1402) aspirà a unificar tot el nord d'Itàlia sota un sol ceptre. Els intel·lectuals llombards mantenien viva la causa gibel·lina, associada a profecies messiàniques sobre l'arribada del rei de les dues espases. Com ara l'elaborada pel jurista Pietro Azario¹¹⁴⁷⁹ en el *Liber Gestarum in Lombardia* (1362-1364), segons la qual "due spade avrebbero dovuto correggere tutto il mondo" i reunir al voltant d'una sola persona tota la autoritat espiritual i temporal.¹¹⁴⁸⁰ Qualsevol lletraferit que haguera residit a la cort de Milà pels anys 1435-1447, com el favorit i gran camarlenc d'Alfons el Magnànim Enyego d'Àvalos, hauria tingut accés a dita crònica (que serví de base per a les cròniques montferrateses del segle XV) i als diversos exemplars del *De Monarchia* de Dante que es conservaven a la biblioteca dels Visconti.¹¹⁴⁸¹

De manera que algú com D'Àvalos o molt pròxim a ell podia haver concebut la figura literària de Pere el Gran, rei d'Aragó (*alter ego* novel·lístic del virtuós cavaller Alfons el Magnànim) com un "cavaller de les espases croades". Des del temps de l'emperador Frederic (emblemàtic predecessor també del Magnànim), s'havia intentat, sense aconseguir-ho, reunir en un sol monarca les dues espases de Dante. Quan s'escriu *Curial e Güelfa* (ca. 1444-1448) sembla que, per fi, ha arribat l'hora de realitzar el somni polític de Dante i fer que *la Güelfa* (l'Església) recolze canònicament l'hegemonia política sobre Itàlia a la que aspira *Curial* (la Corona d'Aragó). Encara que, a fi de comptes, siga un digne successor de Pere el Gran, que "de ogni valor portò cinta la corda" (Dante, citat en *CeG* II.113), i no el papa de Roma, el que obtinga el *principatus* d'Itàlia i assolisca un poder incontestable sobre el país.¹¹⁴⁸² Recordem a tot això que, abans del fracàs d'Alfons I en el setge de Piombino (estiu del 1448), un dels marcadors cronològics *ante quem* del *Curial*, el digne successor de Frederic II havia sigut designat hereu del ducat de Milà (1447). Els seus enemics, que ja el veien com a

---

¹¹⁴⁷⁹ NADA PATRONE, Anna Maria, Pietro Azario, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <[www.treccani.iet/enciclopedia/pietro-azario_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.iet/enciclopedia/pietro-azario_(Dizionario-Biografico))>

¹¹⁴⁸⁰ RAVEGGI, S., *L'Italia dei guelfi e dei ghibellini...*, p. 34.

¹¹⁴⁸¹ Vegeu ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238.

¹¹⁴⁸² Qüestions sobre les quals havia treballat, en termes esclaridors, FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

senyor de la Llombardia, el consideraven –com diu el cronista Summonte– “un principe ch’aspirava alla Monarchia e ad’occupare il Reame d’Italia, come pareva che doveva esser tenendo il Regno di Sicilia dell’una e l’altra parte del Faro, s’havesse anco la Signoria de Lombardia.”¹¹⁴⁸³ El somni d’aquest regne d’Itàlia es frustrà, però, ràpidament, i l’autor del *Curial*, com molts altres servidors del rei d’Aragó, se suposa que se sentirien molt decebuts per la vergonyosa retirada d’aquest cap al sud, en la tardor del 1448. El rei deixava abandonada a la seua sort la Llombardia, cosa que afavorí l’entronització ducal de Francesco Sforza, i demostrava de nou com d’utòpiques resultaven encara les idees polítiques i filosòfiques del poeta-teòleg de la *Comèdia*.

L’al·legòric i modèlic protagonisme atorgat a Pere el Gran de cara a Curial, en el relat de ficció, i de cara al dedicatari del llibre en la realitat (Alfons el Magnànim? L’hereu del tron italià, Ferran d’Aragó?) es reforça en transformar-lo en “el cavaller de les espases croades”. Contribueix al joc al·legòric el fet que el mític rei de la Corona d’Aragó i de la *Comèdia* de Dante s’anomenara precisament *Pere*: “*illos duos gladios, quos assignavit Petrus*” (Dante, *De Monarchia*, III,ix,2). Finalment, cal tenir en compte l’existència d’una novel·la de rerefons simbòlic proangeví, *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, datada en una primera redacció cap al 1438, que commemora els vincles d’unió entre Provença i Nàpols. El protagonista és un *Pere*, Pierre de Provence, fill únic del comte de Provença, que es casa amb la filla del rei de Nàpols i institueix una dinastia –en el plànol literari de la novel·la– unificadora d’ambdós estats.¹¹⁴⁸⁴

L’obra s’escriu en plena guerra napolitana (1435-1443), quan Renat d’Anjou, comte de Provença i rei efectiu de Nàpols, acaba perdent el regne i la corona a mans d’Alfons el Magnànim. *Pierre de Provence* al·legoritza, pel que sembla, la figura de Renat d’Anjou, ja que viatja de Provença a Nàpols i triomfa allí com a cavaller justador. A més a més, el protagonista del relat literari rep el sobrenom de *chevalier aux Clefs* o cavaller de les Claus de Sant Pere, simbologia que fa pensar en la investidura de Nàpols, atorgada pel papa de Roma, Eugeni IV, a Renat l’any 1436. De manera que aquest esdevingué paladí de la Santa Seu i la causa güelfa, i rebé el recolzament incondicional del successor de sant Pere. L’autor del *Curial*, hàbilment, oposa el seu *Pere el Gran*

---

¹¹⁴⁸³ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell’historia della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 83.

¹¹⁴⁸⁴ Vegeu BABBI, Anna Maria (ed.), *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, Rubbettino, Soveria Manelli, 2003. Sobre les possible relacions d’aquesta novel·la amb el *Curial*, vegeu BABBI, Anna Maria, *Il Curial e Güelfa* e i romanzi francesi del XV secolo, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 139-156.

aragonés al *Pierre angeví*, i subverteix la submissió heràldica de l'heroi francès a l'autoritat de Roma. El del *Curial* reivindica les dues espases –la del poder temporal *imperant* sobre la de l'espíritual– com a pròpies d'un rei d'Aragó darrere del qual s'amaga, literàriament, la figura d'un nou *gran* rei: el Magnànim.

On la majoria d'oients o lectors cortesans del *Curial* pensarien que estan assistint a una recreació –tan artística com arbitrària i anodina– de les armes de Palamedes, només un selecte cercle d'*informats* (coneixedors del preàmbul de les *Constitucions* del regne napolità, el *De Monarchia* de Dante i, segurament també, la novel·la francesa i proangevina de *Pierre de Provence*) en captaria el missatge polític al·legoritzat en l'estendard del rei d'Aragó; “l'integument” de la divisa, com li agradava expressar-ho a l'anònim autor. I és que algunes coses del *Curial* estaven reservades només per a “los hòmens de molta sciència”, amb els quals no s'identifica l'autor però dels quals ha après moltes coses sobre clàssics i sobre literatura italiana en *volgare*.

L'escriptor transforma, doncs, la metàfora política de Bonifaci VIII en una al·legoria que combrega amb les tesis polítiques de Dant: és el rei *Petrus* d'Aragó el qui reuneix les dues espases. A més a més, adverteix el dedicatari (presumiblement, el duc de Calàbria) que, si vol esdevenir ell mateix un virtuós “cavaller de les espases” (llegiu ací, *rex Italiae*), haurà d'imitar el mític Pere III (*actualitzat* en la figura del seu successor, Alfons V) en tots els aspectes: no sols excel·lint, com excel·lia ja el príncep adolescent, en la lliça i el combat a cavall, sinó també en el seu comportament moral. L'estendard de les espases del rei d'Aragó es combina molt bé amb els noms *al·legoritzats* dels protagonistes de la novel·la, *Curial* i *Güelfa* (onomàstica al·lusiva, respectivament, a les espases del poder temporal i espíritual) i amb advertències del tipus “legidor, atén bé a les paraules [de Dante], que diu: ‘de tota valor’” (*CeG* II.114), tant el valor cavalleresc com els valors ètics. Es tracta de reforços emfàtics de l'escriptor, en un text literari però farcit de blasmes al comportament d'algú que, com *Curial*, és propens a abandonar l'estudi i a recaure en el vici; quan la missió política que té encomanada recomana que siga tan virtuós o més que Pere el Gran.

Armes de seducció: els ulls, els llaços i el llebrer

Al contrari que la senyera monàrquica de les dues espases unides en el signe de la creu, el motiu al·legòric dels ulls i dels llaços de Làquesis, la donzella seductora, la

temptació luxuriosa que captiva Curial, té unes arrels profundes i clàssiques. No obstant això, el referent literari de l'anònim autor és, sens dubte, Petrarca.

L'escriptor presenta llaços i ulls associats a la persona i al personatge de Làquesis de la manera següent: “Vestia aquest jorn Làquesis una roba de domàs blanch, forrada de herminis, tota brodada d'ulls, dels quals eixien laços d'or fets en diverses maneres. E jatsia los llaços fossen buyts, certes molts hi eren cayguts, e entre ·ls altres Curial, lo qual lo llaç strenyia tant que ja no era a ell lo fugir” (*CeG* I.23). Poc després, amb ocasió d'elogiar la bellesa dels ulls de la dama, afig: “e certes la sua roba concorda bé amb la sua faç” (*ibidem*). Quan Curial deambula sol per la cambra de Làquesis, pot admirar el seu llit –escenari d'amor carnal per antonomàsia– decorat per un cobertor brodat d'ulls i llaços d'or, a conjunt amb la roba d'ella, i les cortines així mateix. A continuació el cavaller cau en un dilema visual i no sap si mirar un altar de sant Marc i el lleó que li recorda la Güelfa, o continuar “mirant aquest llit” de Làquesis.

Altar contra llit? O, simplement, sensualitat i pecat de luxúria, contra amor honest i fidel (*ibidem*). La caçadora Làquesis llança hàbilment els seus llaços i convida Curial a fer-se uns jupons de la seua mateixa roba de llaços i ulls. El fetitxisme en la indumentària sobrealta Melchior de Pando, que adverteix del perill el seu pupil: “Curial, aquesta donzella pot haver nom Làquesis, mas ella és À(n)tropos, certament” (*CeG* I.25). La Güelfa es manté alerta per l'actitud complaent que el seu enamorat ha adoptat envers la filla dels ducs de Baviera: “–Ara –dix la Güelfa– yo ·m pens que ell no trigarà de venir, si donchs no és que Làquesis, ab los seus llaços, lo prenga altra volta e ·l faça tornar del camí” (*CeG* I.30). Ja estant ambdós, Làquesis i Curial, a la cort de París, ella li regala “una tenda... tota de cetí ras carmesí, bordada de laços d'or e de ulls” amb un llebrer com a divisa a la porta (*CeG* II.34). El color carmesí, roig passional, associat amb la deessa i el planeta Venus, reforça l'erotisme de l'emblemàtica femenina de què fa us la donzella. La roba que porta Làquesis també és de la mateixa tela i “brodada de ulls e de laços d'or”, amb un llebrer en la mànega (*CeG* II.60). De fet, l'estratègia de Làquesis està calculada per a revelar, mitjançant la consonància emblemàtica entre la tenda de Curial i la seua roba, l'amor que vol compartir amb ell.¹¹⁴⁸⁵ Potser el Sanglier eremita del Sinaí, en l'admonició al cavaller, recordava l'astúcia de la dama quan parla dels llaços que para la Fortuna a l'*homo viator* com a

---

¹¹⁴⁸⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 83).

símbols del risc de caure en el pecat: “car molts llaços t’à parats e en diverses lochs e maneres, en algun dels quals és maravel·la com tan tard est caygut” (*CeG* III.9).

Albert Hauf crida l’atenció sobre l’efecte de reforç que obté l’escriptor quan atorga a Làquesis, “personificació més o menys al·legòrica de la seducció”, un nom polisèmic: al·lusiú a la segona parca i, per associació fonètica gran eficàcia, al lexema llatí *laqueus*, ‘llaç’. Això li permet connectar amb la tradició misògina medieval, que relaciona la luxúria amb el llaç del caçador.¹¹⁴⁸⁶ Qualsevol lector avesat al llenguatge metafòric dels predicadors i a les pràctiques de caça de la cort, captaria de seguida el significat dels llaços de Làquesis. De fet, els adolescents de la noblesa napolitana de l’època eren educats en dues modalitats de caça: amb visc i amb llaços. Així ho recull Antonio di Ferrarisi “il Galateo” en el seu tractat *De educatione*: “*aut aves visco aut laqueo captare feras*”, i enumera tots els animals que solien capturar-se recurrentment a llaços: “*cervos, damas, lupos, ursos, et ipsos leones insectari*.”¹¹⁴⁸⁷

Pel que fa al símbol complementari dels llaços, els ulls, val a recordar amb Giuseppe Grilli que “el ojo es el camino del enamoramiento, desde los trovadores hasta el *De amore* de Andrea Cappellanus.”¹¹⁴⁸⁸ Si retrocedim encara més, comprovarem l’omnipresència del tema dels ulls en la poesia elegíaca llatina de temàtica eròtica: Catul, Properci, Ovidi. En els motius amoris de Properci, apareixen els ulls, a més, relacionats, com en el *Curial*, amb el *nodus* o llaç.¹¹⁴⁸⁹ De manera que l’aparició associada de llaços i ulls en la novel·la, al voltant d’una seductora Làquesis, constituïrien una represa combinada de dos motius amoris clàssics (*oculi sunt in amore duces; laquei amoris*),¹¹⁴⁹⁰ però transmesa i actualitzada líricament per les *Familiars* i el *Canzoniere* de Petrarca, on s’insisteix en aquestes metàfores.¹¹⁴⁹¹ Així, Jaume Torró ens recorda que els ulls com a porta d’accés a l’amor destaquen en el

---

¹¹⁴⁸⁶ HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (ps. 342 i 348).

¹¹⁴⁸⁷ DE FERRARIIS, Antonio (dit “il Galateo”), *De educatione*, dins *La Giapigia e vari opuscoli*, vol. 1 (“Collana di Opere scelte edite ed inedite di scrittori di Terra d’Otranto”), ed. a cura de S. GRANDE, Lecce, 1867, p. 151; citat per VITALE, Giuliana, *Modelli culturali nobiliari nella Napoli aragonese*, Carlone (“Immagini del medioevo”, 6), Salerno, 2002, p. 50.

¹¹⁴⁸⁸ GRILLI, Giuseppe, *Literatura caballeresca y re-escrituras cervantinas*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2004, p. 54.

¹¹⁴⁸⁹ GROS LLADÓS, Sònia, Escenes de seducció en el *Curial e Güelfa*. Una lectura des dels clàssics, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L’humanisme a la Corona d’Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 101-124 (ps. 101-110).

¹¹⁴⁹⁰ Vegeu GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el ‘Curial e Güelfa’*, Universitat de València, València, 2015, ps. 103-109 (ulls) i 106-108 (llaços).

¹¹⁴⁹¹ Vegeu el capítol II.1.5, on tractem de Petrarca en el *Curial*.

Canzoniere (XXXVII,79-80: “*e sien col cor punite amb le luci, / ch’a la strada d’Amor mi furon duci*”), obra d’un Petrarca lector assidu de Properci (*Elegies*, II,xv,12: “*oculi sunt in amore duces*”).¹¹⁴⁹² ¿Cap la possibilitat que l’autor de *Curial e Güelfa* haguera llegit també Properci? No es pot descartar, si tenim en compte que a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim no era un autor desconegut. El gran camarlenc Enyego d’Àvalos tenia relligades les *Elegies* de Properci amb els *Carmina* de Catul, en un còdex enquadernat amb una coberta de pell de color marró clar.¹¹⁴⁹³

Pel que fa a Ovidi, que tampoc faltava en la biblioteca d’Alfons el Magnànim ni en la humanística d’Enyego d’Àvalos, el diletant escriptor del *Curial* recorre al mite dels ulls d’Argos per a il·lustrar els efectes nocius de la bellesa artificial i enganyosa: “Ara ·s mira detràs e cuydà’s trencar lo coll, e gitar-se los ulls de loch, voltant-se per mirar-se la coa, en la qual, si tants ulls tengués com lo pagó, encara no serie contenta, ne li parria que ·s veés bé, e Argus serie afanat en fer-la contenta, encara que tots los ulls li prestàs” (*CeG* II.144). Segons la faula ovidiana número 17 continguda en les *Metamorfosis* (I,720-723), Mercuri tallà el cap al gegant Argos Panoptes, el dels cent ulls, aprofitant que s’havia adormit. La deessa Juno es condolgué d’aquella mort i col·locà els ulls del decapitat en les plomes de la coa del paó (*Pavo cristatus*).¹¹⁴⁹⁴

La sacra escriptura i els pares de l’Església advertien també del perill dels llaços de la luxúria. Per exemple, en l’*Eclesiastés* (7:27), en versió de la *Vulgata*: “*Et inveni amariorem morte mulierem quae laqueus venatorum est et sagera cor eius vincula sunt manus illius qui placet Deo effugiet eam qui autem peccator est capietur ab illa*” (‘I jo he trobat més amarga que la mort la dona, la qual són xarxes, i llaços és el seu cor; les seues mans, com lligadures. El qui agrada a Déu fugirà d’ella, però el pecador caurà pres d’ella’). Agustí d’Hipona, citant de memòria aquesta lectura sagrada, crea la metàfora del “*laqueus concupiscentie*”. I un dels comentaristes de la *Comèdia* de Dante, Pietro Alighieri (3a red.), autor consultat sovint per l’anònim del *Curial*,¹¹⁴⁹⁵ no

¹¹⁴⁹² TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80 (p. 65).

¹¹⁴⁹³ Vegeu el capítol I.3.5.

¹¹⁴⁹⁴ “*Excipit hos volucrisque suae Saturnia pennis / collocat e gemmis caudam stellantibus inplet*” (I,722-723). És a dir: “Els recull [Juno, els ulls] i, a la seua au la Saturnia en les seues plomes / els col·loca, i ompli la coa de gemmes estel·lades.”

¹¹⁴⁹⁵ MESA SANZ, Juan Francisco, Pietro Alighieri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.

sols cita la condemna bíblica (*Purgatorio*, XIX, vv. 1-45), sinó que recorda també la metàfora augustiniana (*Purgatorio*, XXIV, vv. 133-154).¹¹⁴⁹⁶

El bisbe sant Fulgenci de Ruspe (468-533) parla del llaç del diable en aquests termes: “*Cupiditas laqueus est diaboli, non solum laqueus, sed etiam gladius; per ipsam miseros capit, per ipsam captos interficit*” (Fulgentius Ruspensis, *Sermones*, en *Patrologia Latina* 9,678). Sant Ambròs de Milà, comentant el llibre dels *Proverbis*, sentenciava així sobre la contraposició entre *virtus* i *voluptas*: “*Oculus meretricis, laqueus peccatoris*” (*De Cain et Abel*, I,iv,14): l’ull de la meretriu que capta els clients, de la dona provocadora, és un llaç per a l’home inclinat al pecat. El fragment que conté aquesta màxima que uneix els ulls amb els llaços, com en el *Curial*, és: “*Voluptates saeculi, escae quaedam est. Oculus ergo meretricis et laqueus. Laqueus est etiam sermo meretricis, qui obdulcat ad tempus fauces tuas, et postea exasperat eas amaritudine conscientiae peccatricis. Laqueus est aliena possessio plena amoenitatis. Omne iter istius vitae plenum laqueorum est.*”¹¹⁴⁹⁷ Textos com aquest, de la patristica antiga, eren usats com a munició teològica pels predicadors moralistes i misògins dels segles XIV-XV. Amb la utilització fetitxista dels motius homilètics, l’autor del *Curial* no pretén aprofundir en la polèmica simplista d’alguns religiosos sobre la imatge de la dona, sinó transformar els seus arguments en una caricatura. La Làquesis real i humana no és la que deriva de la seua “al·legorització” demoníaca, sinó la que emergeix de les seues pròpies paraules, quan defén el seu amor per *Curial* davant sa mare recurrent al record literari de la novel·la de Tancredi i Ghismonda, del *Decameró* de Boccaccio.

---

¹¹⁴⁹⁶ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹¹⁴⁹⁷ SANT AMBRÒS DE MILÀ, *Opera*, Tipogr. de Francesco Pitteri, Venècia, 1781, vol. 1, p. 352. En la crònica de LANDOLFO il Vecchio (*Landulphi Senioris, Mediolanensis historiae libri quatuor*, ed. a cura d’Alessandro CUTOLO, “*Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al mille cinquecento ordinata da L. A. Muratori. Nuova edizione riveduta, ampliata e corretta con la direzione di Giosuè Carducci, Vittorio Fiorini e Pietro Fedele*”, tom 4, part 2, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1949, ps. 116-117, es reprén un discurs del sacerdot decumà Andrea contra Arialdo i Landulfo, sobre els pecats de la carn, on es desenvolupa el tema ambrosià dels llaços relacionant-lo amb les febleses de l’adolescència: “*Enim ut nos a laqueis mortis, quibus vita ista urge tur, liberati essemus, incurrimus minima, ut maiora devitaremus. Multos enim laqueos, ut ait psalmista, in via hac superbi absconderunt. Et qui sunt isti laquei? Audi sanctum Ambrosium Super Lucam: “Oculus enim meretricis est laqueus peccatoris, laqueus in pecunia, laqueus in religione, laqueus in studio castitatis.” Separasti nos ab uxoribus nostris, tu qui es apostolo iustior, sanctorum prophetis, mundior patriarchis, non iustitia, non caritate, imo lanceis et ensibus durissimisque iniuriis, quas legaliter ab initio christianitatis nostri antecessores, sibi et nobis vim propter vitium naturae facientes, tradiderunt. Unde si tibi et tuis placet, audi quid sanctus Ambrosius Super Lucam dicit: “Quam periculosum est, si fragilem adulescentulae vel adolescentis aetatem errori peccandi criminoase offeras.”*”

El mateix Ambrós reprén el tema dels llaços entre els quals camina l'home en el seu trànsit terrenal, en *De bona mortis* (2, 1-12) “*Quid enim est haec vita nisi plena laqueorum? Inter laqueos ambulamus, inter plurimas versamur temptationes. Denique idem supra ait: numquid non temptatio est vita hominis in terra?*” Aquesta citació influí molt en Petrarca. El bisbe de Milà insisteix sobre la qüestió en un altre passatge de la mateixa obra (6,23-25) i en el *De Abraham* (II,xi,80-82).¹¹⁴⁹⁸ És ben probable que, a banda dels versos de Petrarca que tot seguit comentarem, l'autor del *Curial* tinguera en compte la contundent màxima ambrosiana de l'*oculus meretricis, laqueus peccatoris*, a l'hora de dissenyar la indumentària i la roba de llit de l'atractiva Làquesis.

Sant Agustí d'Hipona, en paral·lel amb sant Ambrós de Milà, insistia així mateix en la necessitat d'esquivar les trampes o llaços de la libido: “*Ibi est ergo esca, ibi est laqueus; frena desiderium, et non cades in laqueum: si autem vicerit te desiderium escae, mittit tibi collum in laqueum, et capiet te anceps animarum*” (Augustinus Hiponensis, *Enarrationes in Psalmos*, en *PL* 37, 1.810).

Aquesta literatura patristica sobre els llaços de concupiscència, assimilats a les arts femenines de seducció derivà en l'edat mitjana en homilies misògines i en la identificació de la *mala mulier* com a caçadora de pecadors incauts. Així, en Marbode de Rennes (ca. 1035-1123): “*Innumeros inter laqueos, quos callidus hostis / Omnes per mundi calles camposque tetendit, / Maximus est et quem vix quisquam fallere possit, / Femina, triste caput, mala stirps, vitiosa propago*” (*Liber decem capitulorum, III. De muliere mala*).¹¹⁴⁹⁹ Durant els segles XI-XIV, doncs, es consolidarà el tòpic literari dels llaços d'amor i de luxúria en la literatura moral i homilètica. El franciscà sant Bernardino da Siena (1380-1444) ben conegut al Nàpols on s'escrigué el *Curial*, en el *Sermo XLVI. De malis ex vanitatibus* (art. II, cap. 2), quan adverteix sobre els perills de la seducció femenina als “*iuvenibus et omnibus quicumque propter tales vanitates in earum concupiscentiam inardescunt*”, recorda sant Ambrós i cita expressament la sentència segons la qual els ulls de la mala dona són llaços per al pecador.¹¹⁵⁰⁰

Per als poetes italians –i l'autor del *Curial*, en tant en quant era creador de poètiques ficcions–, no passà desapercibuda en absolut la metàfora homilètica dels llaços. Francesco Petrarca, que s'inspira en el *Salteri* (CXXIII,7), “*laqueus contritus est*

---

¹¹⁴⁹⁸ Vegeu PALUMBO, Stefania, *Commento*, dins SANT AMBRÓS DE MILÀ, *De Nabuthae historia*, ed. a cura de S. PALUMBO, Cacucci Editore, Bari, 2012, ps. 95-358 (ps. 151-152).

¹¹⁴⁹⁹ RENNES, Marbode de, “*De ornamentis verborum. Liber decem capitulorum*.” *Retorica, mitologia e moralità di un vescovo poeta (secc. XI-XII)*, ed. a cura de R. LEOTTA, Florència, 1998, p. 38.

¹¹⁵⁰⁰ DA SIENA, san Bernardino, *Sancti Bernardi Senensis, Ordinis Seraphici Minorum, Opera omnia synopsis ornata*, ed. a cura de Jean de LA HAYE, Tipogr. de Denis Moreau, París, 1636, p. 278.

et nos liberati sumus” per a versificar sobre Jesucrist com aquell que “nostri lacci ha sciolti” (*Canzoniere*, II,366, v. 49), en referència als llaços que subjecten l’home a coses materials, terrenals, carnals. Els llaços, i més concretament els *llaços d’Amor*, són una constant lírica en el cançoner del poeta: “lacci d’Amor” (I,6, v. 2), “lacci antichi” (I,28, v. 13), “lacci” d’amor (I,55, v. 15), “lacci d’Amor mille” (I,200, v. 5), la vida com un camí “pien di lacci” (I, 214, v. 25), “né d’Amor visco temi, o lacci o reti” (I,263, v. 7), “lacci” d’amor (II,270, v. 56) i la Verge Maria com la “donna del Re che nostri lacci à sciolti / et fatto ’l mondo libero et felice” (II, 366, vs. 49-50).¹¹⁵⁰¹ Com observa Jaume Torró, l’anònim del Curial “ha projectat la imatge” dels llaços i els ulls de la poesia petrarquesca “sobre la roba i amb ella ha tallat un vestit per a Làquesis.”¹¹⁵⁰² La de la seductor verge alemanys, comptat i debatut, és una indumentària de forta càrrega iconogràfica i al·legòrica, i de –diguem-ne– disseny petrarquesc.

A Jeroni Miguel, li crida l’atenció que, en el llibre I del *Secretum*, s’establisca un diàleg entre Francesc i Agustí, on aquest oposa els “*fallaciarum laqueis*” als quals hauria de renunciar el primer a la “*veritatis studium*”. El déu Bacus de la novel·la cavalleresca també insisteix perquè Curial defuja els fal·laciosos llaços terrenals i torne definitivament a l’*estudi*; però no de la *veritat* abstracta i se suposa que d’introspecció religiosa i augustiniana, sinó de les veritats concretes de les Arts Liberals i la filosofia, els *studia humanitatis* (*CeG* III.79).¹¹⁵⁰³ En el mateix *Secretum* (llibre III,27), com anota Sonia Gros, Petrarca rescata de l’elegia llatina el tema del *laqueus* quan Francesc s’autoinculpa davant Agustí d’haver sigut un incaut, “*incautus in laqueum offendi*”, per haver-se deixat captivar tan profundament per l’amor de Laura.¹¹⁵⁰⁴ Per a l’autor del *Curial*, l’amor –honest i matrimonial– no és un obstacle, sinó allò que dóna sentit a una vida fonamentada en *temperar* l’ànima amb la sapiència dels llibres.

Com molt bé ho detecten Lola Badia i Jaume Torró, en una composició del *Canzoniere* petrarquesc, com en sant Ambròs, compareixen llaços i ulls: “Tra le chiome de l’òr nascose il *laccio*, / al qual mi strinse, Amore; / et da’ begli *occhi* mosse il freddo

¹¹⁵⁰¹ PETRARCA, Francesco, *Canzoniere*, ed. a cura de Daniele PONCHIROLI, Einaudi, Torí, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹⁵⁰² TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80

¹¹⁵⁰³ Relaciona aquest passatge del *Secretum* amb el *Curial*, MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60 (p. 41).

¹¹⁵⁰⁴ GROS LLADÓS, Sònia, “*Amor omnia vincit*”: la força de l’amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239.

ghiaccio, / che mi passò nel core” (*Canzoniere*, 59, 4-7).¹¹⁵⁰⁵ Així com els cavallers, que “fan armes”, dialoguen emblemàticament a través d’armes i escuts heràldics, les dames com Làquesis expressen el que són a través de les joies que porten o de les robes que broden elles mateixes (el vestit, el cobertor, les cortines i la tenda de Làquesis), perquè fins i tot les reines i les aristòcrates més insignes “fan labor”.¹¹⁵⁰⁶

Convindria adduir a les múltiples referències de Francesco Petrarca als llaços d’amor, el text d’una de les lletres familiars (*Familiars*, II,ix,2) que relaciona directament aquests llaços amb “aquella dolçor amarga” del pròleg I del *Curial*, l’*amara dolcezza* del poeta toscà: “*Mundus, deceptor generis humani, quot vitam laqueis implicitam quam amare dulcedinis aspersione commendat, novit quisquis apertis oculis iter hoc agit; cuius et nos fraudibus de industria favemus studioseque, ut ipsi nobis ignoti simus, adversus Apollinis consilium laboramus.*” En traducció d’Ugo Dotti, llegim: “Chiunque compia questo viaggio terreno ad occhi aperti, si accorge di quale amara dolcezza il mondo, inganatore del genere umano, asperga la vita, avvilupata di tanti lacci; e noi intanto, a tutte queste frodi, facciamo volutamente buon viso e di proposito facciamo di tutto, contro l’ammonimento di Apollo, a non conoscere noi stessi.” La vida de l’home, com la del jove Curial, és un viatge, una navegació entre els llaços enganyosos de la vida, a la qual sols podem escapar efectivament si renunciem a viure contra l’admonició del temple d’Apol·lo (que Curial visita en el seu periple mediterrani) i ens dediquem a “conèixer-nos nosaltres mateixos”. Aquesta lliçó moral de Petrarca resulta fonamental per a fonamentar la que ofereix Melchior a Curial, quan l’anima a alliberar-se dels llaços de supèrbia i luxúria, i recorre –com també el narrador– a l’*Apollinis consilium*: “*recongosce te ipsum*” (CeG III.0).

Ambrós de Milà, com a música homilètica de fons, i Petrarca, com a autor llegit i admirat per l’anònim escriptor, es revelen, doncs, com a possibles influències a l’hora d’elegir les metafòriques divises tèxtils de Làquesis: llaços i ulls. No era l’anònim del *Curial* original en aquestes imatges; ni, per descomptat, l’únic autor de la literatura catalana baixmedieval que feia ús de l’estesa metàfora del *laqueus*. Com bé observa

---

¹¹⁵⁰⁵ Citem a partir de la versió referida tres notes més amunt.

¹¹⁵⁰⁶ La relació d’aquests darrers versos de Petrarca amb el *Curial* i l’interessant comentari sobre la labor femenina, en BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBÀ, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 56).

Albert Hauf, en *Tirant lo Blanc* apareix “lo laç de amor”,¹¹⁵⁰⁷ i en Francesc Eiximenis i Jaume Roig es recorre també a comparar la seducció femenina amb el llaç dels caçadors o *laqueus venatorum*.¹¹⁵⁰⁸ A banda d’aquesta proliferació de llaços poètics i literaris, cal tenir en compte que les dames de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim vestien en les ocasions més solemnes “gonnelle di tela d’oro o d’argento, di broccato o velluto, seminate dalla propria impresa”.¹¹⁵⁰⁹ És a dir, el mateix que feia la filla del duc de Baviera en la novel·la. Però és que, a més, la moda napolitana eren els vestits adornats amb “anelletes grosses” d’argent (en certa manera, *ulls*) i amb “laços”, segons la documentació dels anys 1440-1450. I, a més a més, Isabella, duquesa de Calàbria, muller del príncep Ferran, posseïa un bellíssim vestit tot decorat de “cordellines” i de “laços de seda”.¹¹⁵¹⁰ Així que, en aquesta com en moltes altres coses d’ambientació, la novel·la catalana *Curial e Güelfa* remet a usos, costums, pràctiques i modes de la cort d’Alfons d’Aragó. El que fa l’escriptor, en aquest cas concret del vestit de Làquesis, és al·ludir, o bé a alguna dama en concret, que tinguera fama de seductora fatal a la cort i haguera lluit un vestit similar; o bé a les donzelles cortesanes i els seus vestits en conjunt, com a mostres representatives de l’art de la seducció.

Deia Carles Miralles que la cambra del llit de Làquesis, on Curial ha sigut reclòs en solitari, és la “figuració del parany” on “queda pres” el cavaller, com una peça de caça. La missió de Melchior de Pando serà la d’ajudar-lo “a deslliurar-se’n”.¹¹⁵¹¹ Podríem dir que l’incauta llebre s’ha deixat atrapar pel sagaç llebrer, ja que el *llebrer* (*il veltro*, en italià) és –llaços i ulls metafòrics a banda– la vertadera divisa personal de Làquesis (*CeG* II.34): “Ladonchs Tura donà a Curial una letra de Làquesis, e semblantment (...), li donà una tenda (...) de cetí ras carmesí, brodada de laços d’or e de

¹¹⁵⁰⁷ El duc Amadeu VI de Savoia havia fundat, l’any 1350, un orde cavalleresc anomenat, precisament, del Llaç d’Amor. Vegeu MIRA, Eduard, Sor Isabel de Villena / Elionor d’Aragó-Anjou. Heràldica i intencionalitat comunicativa, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 759-796.

¹¹⁵⁰⁸ HAUF, Albert G., Laquesis: la personificació de la seducció en el *Curial e Güelfa*, dins *Letteratura cavalleresca tra Italia e Spagna (da ‘Orlando’ al ‘Quijote’) – Literatura caballeresca entre España e Italia (del ‘Orlando’ al ‘Quijote’)*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentista – CERES de la Universidad de Kiel, Salamanca, 2004, ps. 261-284 (ps. 276 i 278).

¹¹⁵⁰⁹ MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonesa: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 71).

¹¹⁵¹⁰ *Ibidem*, p. 143.

¹¹⁵¹¹ MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, Aracne. *Trasllats i ordits d’alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72 (p. 43).

ulls; e en la porta havia un lebrer blanch, molt ben fet, qui semblava fos viu, e tenia un collar fet de perles e de safirs, e per les vores de la porta de la tenda havia letres de perles e de pedres precioses qui deyen: ‘¿Comant porà mon paubre cuer pourter la grant dolour que il faut à souffrir?’” Uns capítols més avant (*CeG* II.60): “Vestia Làquesis una roba de setí ras carmesí, brodada de ulls e de laços d’or, e portava en la mànega lo [lebrer] e les letres tals com eren en la tenda que havia donada a Curial. E, com fos regoneguda, tothom dix: –Aquesta roba e aquesta tenda tot és una cosa.” Malgrat l’espai blanc que deixa el copista, tots els editors veuen com una cosa inqüestionable que el mot que hi manca –per espai gràfic i per deducció lògica– és també *lebrer*. Per cert: el lloc on la dama porta la divisa, la mànega, respon a una moda de vestuari que s’estengué a mitjan segle XV per la Florència dels Medici, i que l’autor coneixia bé.¹¹⁵¹²

“Teniu fals lo cor e bona la cara, / e pendre sabeu conills ab *sendera* [= llaç]”, escriu Joan Roís de Corella en el *Debat* poètic amb Caldesa que se li atribueix.¹¹⁵¹³ La metàfora de la seducció femenina com una pràctica venatòria és corrent en la poesia de l’època. Els poetes i els seus lectors masculins, generalment, estan familiaritzats amb l’ús de llaços i amb la caça acompanyada de gossos, que justifica –pel que fa al cas del *Curial*– l’aparició d’un gos elegant i aristocràtic, com és el ca llebrer.

En la tradició cortesana de la Corona d’Aragó (segle XIV-primeria del XV), apareixen documentats els *sauessos* (del castellà *sabueso*), per la seua finor; els llebrers, apreciats per la capacitat combativa que manifesten i símbol heràldic d’elegància; els mastins, més propis de la ruralia, i alguns alans. El francòfil Joan I el Caçador solia importar “bons e bells lebrés e lebreres de Bretanya.” D’allí procedien també els alans de la cort reial¹¹⁵¹⁴ Joanot Martorell imagina així una batuda de cacera del rei d’Anglaterra en *Tirant lo Blanc* (cap. 44): “Après que lo rey fon dinat, apartà’s ab son stat. Vench lo muntero major ab molts sahuessos e cans de presa e lebrés de Bretanya e ab tota la munteria, e anam tots ab lo rey a caça; fem gran matança de salvatgines.”¹¹⁵¹⁵

¹¹⁵¹² Vegeu VENTRONE, Paola, L’immaginario cavalleresco nella cultura dello spettacolo fiorentino del Quattrocento, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 191-224 (p. 214, fig. 3).

¹¹⁵¹³ ROÍS DE CORELLA, Joan, *Obres completes, I: obra profana*, ed. a cura de Jordi CARBONELL, Albatros (“Clàssics Albatros”, 1), València, 1973; reed. per 3 i 4, València, 1983, p. 59.

¹¹⁵¹⁴ SABATÉ, Flocel, Gran, Merlí, Amadís, Faisà i altres cans, dins MUTGÉ, Josefina – SALICRÚ, Roser – VELA, Carles (eds.), *La Corona catalanoaragonesa, l’Islam i el món mediterrani. Estudis d’història medieval en homenatge de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2013, ps. 617-626 (ps. 621-622).

¹¹⁵¹⁵ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 209.

Fora de l'àmbit aristocràtic i cortesà, aquests gossos d'importació eren infreqüents i se solia recórrer a varietats autòctones. Per exemple, en el retaule de Sant Julià d'Aspa (ca. 1450), del pintor lleidatà Jaume Ferrer II, que Jaume Torró i Lola Badia col·loquen de portada per a llur edició del *Curial*, apareix un cavaller de la ruralia catalana feudal i profunda, que té poc a veure amb el contingut de l'obra literària, ja que se'n va a caçar amb un llebrer català tigrat o *barcino*, tres *sauessos* hispànics i un gos d'atura del país. Porta un falcó encapellat al guant i, pel que representa el pintor, se n'anava a caçar perdius. Els referents zoològics de l'anònim escriptor del *Curial e Güelfa* eren segurament uns altres, més refinats i aristocràtics que no els d'un caçador lleidatà de perdius. El seu *llebrer* imaginari seria d'aquells blancs i petits –italians–, que apareixen en la pintura renaixentista, associats a retrats col·lectius de cort.

En el campament al·legòric dels versos adreçats per Lleonard de Sors a Alfons el Magnànim, hi ha llebrers bretons, *sahuesos* ibèrics (gossos conillers; del castellà *sabueso*) i alans.¹¹⁵¹⁶ Aquestes dades coincideixen amb les de la documentació cancelleresca napolitana, almenys des del 1437 (cort de Gaeta).¹¹⁵¹⁷ En les operacions de *munteria* del rei de Nàpols, dirigides per *munteros* aragonesos i castellans – especialistes en caça de muntanya– s'usaven sobretot gossos forts i resistents, com eren els *sahuesos* portats de la Península Ibèrica o els alans, molt populars a les corts europees de l'època. El llebrer era un gos relativament més fi i delicat, importat del nord d'Europa; tot i que hi havia els llebrers italians nans, de menor grandària que els de la Bretanya. El 24 de febrer del 1444, Alfons V avisava els seus vassalls d'Aragó que els enviava el sotsmunter major García de Montañés “por haver nós los mexores e más alanos, lebreres e sagüesos que porà, los quales, por la mucha caça que en aqueste nuestro reyno de Sicilia d'aquí Far [Nàpols, o Sicília deçà Far] se troba, en la qual tomamos gran plazer e havemos sumamente necesarios.”¹¹⁵¹⁸ En els *Diurnali* del duc de Monteleone, crònica napolitana, es parla de les gosses de races “levreri” i “bracchi” que el rei d'Aragó s'enduia a les caceries (1445).¹¹⁵¹⁹ La reorganització empresa

---

¹¹⁵¹⁶ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Da Barcellona a Napoli a metà del Quattrocento, fra correnti medievali e umanistiche, dins INDELLI, Giovanni – LEONE, Giuliana – LONGO AURICCHIO, Francesca (eds.), *Mathesis e Mneme. Studi in memoria di Marcello Gigante, Pubblicazioni del Dipartimento di filologia classica 'Francesco Araldi' dell'Università degli Studi di Napoli Federico II*, núm. 25, Nàpols, 2004, vol. 2, ps. 323-343 (p. 332).

¹¹⁵¹⁷ ARV, Mestre racional, Comptabilitat de Guillem Pujades, f. 2, any 1437.

¹¹⁵¹⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, f. 80v, Nàpols, 24 de febrer del 1444.

¹¹⁵¹⁹ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5), p. 190.

aleshores en la munteria de la cort, comportava la contractació fixa de 8 *munters* (mestres de caça) i 21 *sotsmunters* (criadors i portadors de gossos), castellans, aragonesos, bascos i portuguesos. Els sotsmunters cobraven 120 ducats de salari anual i 24 més per al manteniment dels gossos de presa. El tipus de gos més comú és el *sagüeso* (25 exemplars) i el més rar és el llebrer (1 només, portat per Fernando Carrasco).¹¹⁵²⁰ Això no obstant, en anys successius podríem dir que es refinà o s'italianitzà la gossada reial amb la incorporació de més llebrers. Així, el 18 d'abril del 1452, quan el Magnànim convidà l'emperador d'Alemanya i el rei d'Hongria a una cacera celebrada al cràter volcànic dels Astroni, els cronistes descrigueren la participació de "cani e livrieri".¹¹⁵²¹ Els llebrers eren ja, doncs, una classe distingida dels *cani* considerats en general.

En l'arc de triomf del Castell Nou de Nàpols, apareixen gossos carregats de simbolisme.¹¹⁵²² En l'intradós esquerre (l'esforç militar del *liberator urbis*¹¹⁵²³), apareixen els símbols herculis del lleó encadenat i la maça (la força subjecta per la virtut); el rei guerrer, amb arnés comú de guerra i armes d'Aragó; el príncep Ferran, amb el cap descobert i armes de Sicília, i un gos alà amb orelles retallades (raça extinta en el segle XVII, apta per a caçar senglars; similar a l'actual gran danés), que representa la fidelitat dels homes d'armes al rei.¹¹⁵²⁴ Conjuga bé la imatge amb un dels mots més rarament usats pel Magnànim: el de *Seguidors vencen*, present en les manisetes del siti perillós encomanades als obradors terrissers de València el 1445 per a pavimentar estances al Castel Nuovo.¹¹⁵²⁵ Encara que també el podríem extraure perfectament del

---

¹¹⁵²⁰ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, ps. 121-122.

¹¹⁵²¹ ANÒNIM, *Memorie del Duca di Ossuna*, Manuscrit de la Biblioteca de la Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, sign. Ms. I.5.39; citat per LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, p. 80.

¹¹⁵²² Per a una orientació iconogràfica, vegeu GRAZIANO, Patricia, *L'arco di Alfonso. Ideologie giuridiche e iconografia nella Napoli aragonesa*, Editoriale Scientifica ("La memoria storica", 14), Nàpols, 2009.

¹¹⁵²³ Els dos plafons estan inspirats en els frisos de Trajà de l'intradós de l'arc de triomf de Constantí, a la Via Àpia de Roma. Aquest arc, dedicat com el del Magnànim al triomf militar ("*ultus est armis arcum triumphus insignem*", resa la inscripció que conté), commemora l'entrada en Itàlia i l'ocupació de Roma per l'emperador Constantí, que sostenia una guerra civil contra Magenci. El triumfador justifica la guerra amb els plafons –com Alfons a Nàpols– titulant-los, respectivament, "*liberatori urbis*" (a l'alliberador de la ciutat) i "*fundatori quietis*" ('al fundador de l'estabilitat').

¹¹⁵²⁴ Se'l pot comparar, iconogràficament, amb l'alà blanc de l'*Adoració dels Pastors* (1423) de Gentile da Fabriano (*Galleria degli Uffizi*), pintura al tremp del gòtic internacional.

¹¹⁵²⁵ Vegeu SANCHIS SIVERA, José, La ceràmica valenciana. Notas para su estudio, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 88, Madrid, 1926, ps. 638-661 (p. 648 i apèndix documental). És recordat aquest mot en el *Cancionero General* del 1511. Vegeu OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes*

Tirant (cap. 60): “Per quant és gran caçador, portava de molts grans alans molt braus de presa.” En l’intradós dret (la victòria del *fundator quietis*), les armes passen a un segon plànol. El rei duu el cap descobert, amb la corona de llorer i, al darrere, uns àngels trompeters anuncien la victòria. Hi compareixen, amb els *militēs*, un eclesiàstic o cardenal, i un jurista, diplomàtic o buròcrata portant a la manera dels antics romans el ceptre d’ivori (símbol de la delegació de poder del sobirà). Als peus del *rex Italicus*, jau com a signe de fidelitat i submissió, el que sembla un mastí italià o *cane corso*.¹¹⁵²⁶

El llebrer no tenia cabuda en al·legories de guerra, però era un dels gossos de caça preferits de Ferran I de Nàpols. El 1467, Giovanni Pontano refereix un desafiament entre el rei Ferran i el seu amic Borso d’Este, on ambdós exhibiren els seus millors exemplars de llebrer “*in venandis leporibus*”.¹¹⁵²⁷ El Pisanello representà en pintura un senyor de la casa d’Este anant a la caça amb un falcó, acompanyat per gossos de diferents races, el més destacat dels quals –en primer terme– és un llebrer italià.¹¹⁵²⁸ Quan Piero della Francesca retratà el *condotterio* Sigismondo Pandolfo Malatesta en un dels frescos del Temple Malatestià, agenollat davant sant Segimon (1451), no oblidà representar al costat el seu llebrer bretó, esvelt i blanc:¹¹⁵²⁹ el mateix model de gos aristocràtic que acompanyava alguns retrats de Felip el Bo, duc de Borgonya, o de Carles d’Aragó, príncep de Viana. A la cort de Milà, en un poema de temàtica venatòria, de 78 *stanze*, dedicat a Galeazzo Maria Sforza, apareix també el llebrer com el gos especialista en caçar llebres i conills: “Lepere ancora, quantuncha sian grandi, / prendon, e conichi e simile altre fere, / ben che non pon tenir, si m’el dimandi, / sença l’aiuto d’un bon levorere.”¹¹⁵³⁰ El llebrer era, doncs, a la Itàlia on s’escriu *Curial e Güelfa*, no sols un animal de presa lleugera corrent a les corts, sinó també un símbol de delicadesa cortesana i aristocràtica, molt apropiat per a Làquesis.

---

sobre ceràmica morisca, n.º. III. *Las divisas del rey en los pavimentos de ‘obra de Manises’ del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909, ps. 69 i 83. Tanmateix, adverteix aquest autor que en un *Ovidi* de la Biblioteca Nacional sembla completar-se el lema com *Seguidors vencen amadors*.

¹¹⁵²⁶ Recordem que un dels grans objectius del regnat del Magnànim –no aconseguit, finalment– fou el de fer efectiu amb la conquesta de Còrsega el seu títol oficial de *Rex Corsicae*, i que quan es realitza l’arc de triomf s’està en guerra oberta amb Gènova per aquesta reivindicació i altres motius.

¹¹⁵²⁷ LUPIS, A. – PANUNZIO, S., *Caccia e pratica veterinaria...*, ps. 56-57.

¹¹⁵²⁸ CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, ps. 113-114 i foto 58.

¹¹⁵²⁹ ANDRADE KOBAYASHI, Megumi, Representaciones e imaginarios perrunos: desde Grecia hasta la conquista de América, dins *Unviersum*, 26/2, Talca (Xile), 2011, ps. 11-48 (ps. 29 i 33).

¹¹⁵³⁰ Citat per LUPIS, A. – PANUNZIO, S., *Caccia e pratica veterinaria...*, ps. 57-58.

Ara bé, no oblidem que, gràcies a la *Comèdia* de Dante –referent ineludible en qüestió d'al·legories per a l'autor del *Curial*–, el llebrer adquirí una càrrega semàntica especial.¹¹⁵³¹ En el cant primer de l'Infern el *Veltro* (Llebrer) és una imatge del Crist virtuós i savi, radiant d'amor, que fa presa en la Bèstia demoníaca anunciada per a la fi del món, l'Anticrist.¹¹⁵³² No pot establir-se cap relació, doncs, entre aquest *Veltro* majúscul i salvífic, i el llebrer comú i connotat negativament de Làquesis. No és aquest aquest llebrer, sinó el segon, el d'*Inferno* XIII, vv. 124-127: “Di rietro a loro era la selva piena / di nere cagne, bramose e correnti / come veltri ch'uscisser di catena”, és a dir, ‘darrere d’ells, la selva estava plena / de gosses negres, àvides, corrent / com llebrers deslligats de la cadena’.¹¹⁵³³ Aquest escenari de depredació simbòlica inspirà, segurament, en l'autor la divisa del gos de Làquesis; subjecte, no per una rude cadena de ferro, sinó per un enlluernador “collar fet de perles e de safirs”. La gossa *negra* de l'Infern de Dante és ara gossa *blanca*, bellíssima i seductora donzella. En matèria de seducció, imperen les aparences, però aquestes aparences enganyen. L'inspirador de l'anònim escriptor, però, no fou el mateix Dante, directament, sinó el comentador Benvenuto da Imola, uns dels vademècums de l'escriptor:¹¹⁵³⁴

“*Deinde autor exprimit poenam istorum miserorum, dicens: la selva era piena di retro alor di cagne nere, et notanter dicit cagne, quia canes foeminae sunt rabiosiores et crudeliores masculis, et nigrae propter famem; ideo dicit: bramose, idest avidae praedae, e correnti, ut invenirent pastum; et exprimit eam rabiem et velocem cursum per comparisonem claram et propriam, dicens: come veltri, idest leporarii, ch'uscisser di catena, quia tunc avidiores et promptiores ad cursum quam si non fuissent detenti.*”¹¹⁵³⁵

¹¹⁵³¹ Com ho observa BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 252-253.

¹¹⁵³² GONZÁLEZ, Francesc J., “Ut poetam... vel quasi ut profeta”. Apologia dantesca i exègesi del “Veltro” en Pietro Alighieri, dins *Tenzone. Revista de la Asociación Complutense de Dantología*, 10, Madrid, 2009, ps. 215-247.

¹¹⁵³³ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 172-173.

¹¹⁵³⁴ Com ho comprova, a partir d'alguns exemple, MESA SANZ, Juan Francisco, *Las fuentes del latín del Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428.

¹¹⁵³⁵ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Inf.* XIII, vv. 124-127.

L'escena, representada dins el cercle al·legòric d'aquells que es fan dany a si mateixos, és relacionada per Da Imola amb aquells (“*istorum miserorum*”) que es deixen caçar, a la manera ambrosiana (“*oculus meretricis, laqueus peccatoris*”) per les gosses llebreres (*canes foeminae*), les quals –segons ell– s’acarnissen més amb la presa que no els mascles. Tot això és bastant esclaridor, doncs, però no s’acaba d’entendre si no es relaciona amb l’element que serveix de marc al llebrer: la tenda.

Des del punt de vista iconogràfic, el llebrer a la porta d’una tenda de campanya és la mateixa representació que apareix en l’arcà número 6 de les *carte di trionfi* de ca. 1428-1447 usades a la cort de Filippo Maria Visconti. Es tracta d’un joc de cartes al·legòriques elitista i humanista, inspirat en els *Trionfi* de Petrarca (1352), que feia furor al Milà de les dècades del 1430-1440. En els frescos de les millors cases de la ciutat, com ara el palau de Vitaliano Borromeo, es pintaven escenes amb l’aristocràcia jugant als *trionfi* i a altres passatemps cortesans.¹¹⁵³⁶ Segons Gisèle Lambert, les cartes d’aquest “jeu de princes humanistes” apareixen com...

“...l’une des expressions de la culture humaniste, qui inspirait de nombreux jeux éducatifs, édifiants, parfois initiatiques ou ésotériques. Créations d’érudits, ces jeux abondaient en allégories, symboles et emblèmes, diffusant la nouvelle culture. Les humanistes souhaitaient une compréhension immédiate de la connaissance et pensaient atteindre ce but par un langage visuel. L’art devenait alors l’un des supports du savoir. L’instruction était appréhendée comme une initiation personnelle à la vie supérieure, et ces jeux, où la tradition sacrée se mêlait à la culture profane et à la fiction, séduisaient les princes.”¹¹⁵³⁷

La seqüència d’al·legories numerades que componen els 22 triomfs o arcans (la baralla és de 78 cartes, dividides en 4 pals) sorgiren a Milà en la dècada del 1420, i des d’ací es difongueren els models iconogràfics –amb diverses variants– per les corts de Milà i el nord d’Itàlia, Savoia, França, Alemanya... Bianca Maria Visconti, amb només quinze anys d’edat, aprofità una estada a la cort de Ferrara (1440-1441) per a introduir

---

¹¹⁵³⁶ SCALCO, Luca, In ciclo dei Giochi nel Palazzo Borromeo di Milano, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d’edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/giochiborromeo/giochiborromeo.htm>>

¹¹⁵³⁷ LAMBERT, Gisèle, Jeu de princes humanistes: le tarot dit de Charles VI, dins LAMBERT, G. (coord.), *Dessins de la Renaissance. Collection de la Bibliothèque nationale de France*, Catàleg de l’exposició (Barcelona, octubre 2003-gener 2004 – París, febrer-abril 2004), Fundació Caixa de Catalunya – Bibliothèque nationale de France; ed. electrònica (expositions.bnf.fr/renais/index.htm) consultada en gener 2014.

la moda entre els cortesans del marquès Niccolò III d'Este, després d'haver facilitat una baralla de mostra al pintor Jacopo di Sagramoro.¹¹⁵³⁸ Els jugadors eren adoctrinats en el *décryptage* de les al·legories per mestres de cerimònia humanistes, que eren els substituïts dels heralds en un món que abandonava ja, definitivament, el gòtic. Qualsevol que haguera viscut algun temps al palau del duc de Milà –com Enyego d'Àvalos, pels anys 1435-1447–, no s'hauria pogut sostraure a compartir amb altres cortesans aquest joc (que representa un itinerari vital ascendent i ple de dificultats, a la recerca del *triomf* definitiu en la vida) i a conèixer el significat de cada al·legoria.

Es conserven restes d'una quinzena de *tarocchi* o baralles de triomfs relacionades amb la cort milanesa dels Visconti-Sforza.¹¹⁵³⁹ La més antiga de la sèrie és la baralla Cary-Yale (o Visconti di Modrone), datada per Giordano Berti per l'anys 1442-1447 pel florí d'or de Filippo Maria Visconti, encunyat en aquests anys, que es representa al revers de les cartes. Les imatges que conté són de 9 x 19 cm, i en el triomf número 6 (guarisme que, en la tradició cabalística, simbolitza la imperfecció o indeterminació, en contrast amb la perfecció del 7), per mà del pintor Michelino da Besozzo, apareix pintada una tenda de campanya, amb un llebrer nan italià als peus. El color del pèl del llebrer és blanc, com el *Curial*. Els motius decoratius (armes combinades de Visconti-Milà i Savoia) al·ludeixen a la relació matrimonial “estable” entre el duc Filippo Maria i la duquesa Maria de Savoia, casats anys arrere (1428).¹¹⁵⁴⁰

S'anomena la *carta dels Amants* perquè hi apareixen un home i una dona davant de la tenda agafats de la mà. Representen la fidelitat conjugal, però el llebrer blanc i la tenda de campanya, en canvi, són un element desestabilitzador de la parella del primer terme, cosa que fa que la carta s'anomene també *l'Enamorat*. De fet, la carta simbolitza, en el decurs del joc, una cruïlla, un dilema, una ambivalència, una contradicció... L'arcà major en si simbolitza “prova, amore, bellezza, libertà, scelta, dubbio”; representa una “lotta inquieta per le difficoltà della vita, sentimenti, affetto, relazione importante, antagonismo.” Es tracta, en fi, d'elegir entre dos amors rivals, o, en general, d'interrogar-se sobre les prioritats personals per a reconduir el joc i, en conseqüència al·legòrica, la vida. En aquesta “Y” pitagòrica o cruïlla de camins, “l'initié est seul face à son libre arbitre. La sélectivité s'impose. C'est le moment capital du choix et de la

---

¹¹⁵³⁸ BERTI, Giordano – GONARD, Tiberio, *Visconti Tarot*, Llewllin – Lo Scarabeo, Minneapolis – Torí, 2002, ps. 18-20.

¹¹⁵³⁹ KAPLAN Stuart R., *I tarocchi*, Mondadori (“Oscar guide”, 104), Milà, 1994.

¹¹⁵⁴⁰ Vegeu TOLFO, Maria Grazia, Carte da gioco: trionfi e tarocchi, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d'edició electrònica <http://www.storiadimilano.it/Arte/carte_gioco.htm>

décision.”¹¹⁵⁴¹ En la majoria de versions de cartes de triomf (sols hem trobat la tenda i el llebrer en aquesta baralla), el que apareix és un jove cavaller al centre, enamorat però indecís; la dona *bona* a mà dreta i la *dolenta* a l’esquerra.

Els historiadors de l’art han volgut veure en la carta de la tenda i el ca llebrer una al·legoria parlant al·lusiva a Beatrice Lascaris di Tenda, filla de Pietro Lascaris, comte de Tenda i viuda del *condottiero* Facino Cane, que es casà amb Filippo Maria Visconti el 1412. Fou decapitada a Milà el 1418, juntament amb el seu amant Michele Orombelli i dues criades, per haver sigut infidel al duc de Milà.¹¹⁵⁴² Es tracta del mateix duc que es casà el 1428 amb l’honesta senyora de Milà, Maria de Savoia, i el mateix del qual fou cambrer Enyego d’Àvalos del 1436 al 1444, i després ambaixador del rei d’Aragó a la seua cort (fins el 1447). Tot i la revisió romàntica del cas de la viuda de Tenda, que reivindica la seua innocència, en el temps en què es pintaren les cartes de triomf de Porta Giove, se l’havia mitificada ja, però coma una “*donna d’indole poterva e avida.*”¹¹⁵⁴³ La tal *Lascaris di Tenda* viuda de *Cane* podria haver influït, doncs, de manera complementària amb l’al·legoria del triomf de l’Enamorat de la baralla Visconti, en la concepció del personatge de Làquesis i del seu emblema caní.

Tots aquests elements fan molt apropiat que l’empresa de Làquesis, en el *Curial*, depenga d’una tenda i un llebrer. No sembla per a res el producte d’una casualitat, sinó del coneixement directe d’aquestes al·legories humanístiques de nou encuny per part de l’autor de la novel·la. Pot relacionar-se, a més, la carta dels Amants o de l’Enamorat, plasmada simbòlicament en el *Curial*, amb la *vida* del trobador Rigaut de Berbezilh, autor de la *Cançó de l’orifany*, que tant aprofita a l’escriptor per a desenvolupar la seua trama. La vida del provençal passa pel mateix cicle que la del Curial desplaçat a París, segons Montserrat Piera, perquè ambdues trajectòries presenten el dilema del cavaller que “*juega con ambas mujeres y al final pierde a las dos.*”¹¹⁵⁴⁴ Podríem dir que Curial, en el moment que està “atrapat” a la cambra de la verge alemanya, captiu del *laqueus amoris* de Làquesis, dubta entre elegir el llit o l’altar; entre deixar-se dur pels impulsos carnals o per la fe amorosa depositada en l’honesta Güelfa. Està jugant la seua carta

---

¹¹⁵⁴¹ SÉDILLOT, Carole, *Ombres et lumières du tarot*, Saud, París, 1997, ps. 73-76.

¹¹⁵⁴² DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l’italià i ed. a cura d’Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, ps. 184, 199-200 (n. 206); COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall’Oglio editore, Milà, 1966, ps. 476-477.

¹¹⁵⁴³ DECEMBRIO, P. C., *Vita di Filippo Maria...*, p. 79.

¹¹⁵⁴⁴ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 114.

particular del número 6, la del llebrer i la tenda, la de la dona bona i la dolenta, la de la crucial incertesa; la del dubte amorós, però també vivencial.

El personatge central del *Curial* no era l'únic que es veia afectat pel dubte. També l'autor de la novel·la, just en l'última revisió del text definitiu. El de [lebrer] és un dels comptats espais en blanc que conté l'únic manuscrit de l'obra, que s'observa per altres indicis que era una mena d'esborrany final.¹¹⁵⁴⁵ Els diferents editors de l'obra no han dubtat a l'hora de completar aquest buit amb el mot (*l*)lebrer, ja que se'ns diu explícitament que es tracta de la mateixa iconografia de Làquesis que ha aparegut una mica abans, amb els seus diferents elements especificats... Tots, tret del llebrer. I, tanmateix, afirmen convençuts Lola Badia i Jaume Torró, “no hi ha dubte que el terme que hi manca és *llebrer*”.¹¹⁵⁴⁶ Si els editors no dubten que ací manca el mot *llebrer*, molt menys encara podria haver-ho dubtat el copista o escrivà de l'esborrany. El dubte (com els del principi de l'obra: el lloc on l'autor recorda haver llegit el manuscrit-coartada per a iniciar el relat i el nom del pare de Curial) és un dubte d'autor. En conseqüència, ens hauríem d'interrogar per què dubta l'autor? Quin problema podria tenir per a ell mantenir en la versió definitiva el llebrer? Hauria pensat, per ventura, reemplaçar-lo en les dues cites del llibre per algun altre símbol menys “problemàtic”?

Segurament, hauríem de tenir en compte que Dante usa el veltro en un passatge com a figura malèfica i femenina, com s'ha vist, i torna a usar el Veltro –ambiguament, doncs– com a figura positiva i profètica. Es tracta, de fet, d'un dels punts més debatuts de la *Comèdia*: què al·legoritza aquesta figura en el segon cas? Hem de tenir en compte que, en temps de Dante, circulava per Itàlia una profecia apocalíptica sobre un *Veltro* o ‘Llebrer’ de la fi del món, que prefigurava el Crist Salvador. Segons Francesc J. Gómez, les implicacions polítiques d'aquesta simbologia “recomanaven un extrem de prudència: no feia gaire que el pensament polític de Dante havia estat violentament condemnat a Bolonya pels agents de la teocràcia pontifícia, Bertrand de Pouget i Guido Vernani (1327-1334), alhora que la fictio poetica dantesca havia estat objecte de sarcasme en l'*Acerba* de Cecco d'Ascoli.” Pietro Alighieri, fill i exegeta de son pare, redactà el seu comentari (usat per l'autor del *Curial*) pels anys 1340-1341, sense gosar reivindicar la legitimitat de la *fictio poetica* ni el missatge polític implícit, a costa de traïr per

---

¹¹⁵⁴⁵ Vegeu el capítol I.2.7.

¹¹⁵⁴⁶ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 607.

prudència la voluntat o intenció del seu insigne progenitor.¹¹⁵⁴⁷ La profecia de l'adveniment d'un Llebrer que encalçaria la "lloba homicida" i la tornaria a l'Infern, d'on havia eixit per causa de la cobejança dels homes, es remunta a Virgili. Al voltant d'aquesta imatge sorgí una profecia messiànica medieval que vinculava el llebrer al número 515, que en guarismes romans (DXV) s'interpretava com l'anagrama de DVX, 'general, comandant', i amb la figura d'un monarca universal. El sobirà providencial tenia fàcil encaix en la utopia política de Dante manifestada en el seu tractat *De Monarchia*, amb la qual cosa, el *Veltro* de la *Commedia* (*Inf.* I, 100-111) podia llegir-se al·legòricament com el depositari de les esperances escatològiques i mil·lenaristes dels interessats en aquesta profecia; com també el DXV enviat de Déu del cant XXXIII del *Purgatorio*, versos 37-45. Una lectura al·legòrica –diguem-ne– ortodoxa o anagògica associaria el gos caçador amb el Jesucrist dels darrers dies; una lectura més hermètica o herterodoxa associaria el llebrer i el *dux* "amb l'expectativa escatològica del *pastor angelicus* i de l'emperador dels darrers dies: poder terrenal, monarquia universal.¹¹⁵⁴⁸ El la primera redacció de Pietro Alighieri consta que el *dux* seria un líder virtuós i providencial, i que "*erit naturalis et de vili natione*", és a dir, home d'origen humil o fill natural. No cal ni dir que les interpretacions del símbol foren controvertides. Generalment, es rebutjaven –tot i que existien també– algunes interpretacions populars "que relacionen el Llebrer amb l'Anticrist o amb alguna facció gibel·lina."¹¹⁵⁴⁹ Tal volta coneixent en última instància alguna opinió amical, o revisant el símbol per trobar-lo ambigu i de "peril·losa" lectura, l'autor decidí canviar-lo per altre més apropiat. Però es veu que, quan el llibre es trobava acabat, encara no havia decidit quin.

També podria estar relacionat el dubte sobre l'emblema que misteriosament falta en el text, amb l'ús del llebrer com a divisa personal per dos personatges dels més importants d'Europa quan s'escriu el *Curial*: el *condottieri* Francesco Sforza (fundador, el 1450, de la dinastia dels ducs Sforza de Milà) i el primogènit de la Corona d'Aragó i aspirant al tron de Navarra, el príncep Carles de Viana. En efecte, l'any 1441, quan contragué noces amb Bianca Maria Visconti (filla única del duc de Milà), Sforza, el gran antagonista d'Alfons el Magnànim, adoptà per divisa personal *il veltro sotto il pino*. Es tracta d'un gos llebrer blanc (com el del *Curial*, doncs) posat a l'ombra d'un pi.

¹¹⁵⁴⁷ GONZÁLEZ, Francesc J., "Ut poetam... vel quasi ut profeta". Apologia dantesca i exègesi del "Veltro" en Pietro Alighieri, dins *Tenzone. Revista de la Asociación Complutense de Dantología*, 10, Madrid, 2009, ps. 215-247 (p. 217).

¹¹⁵⁴⁸ *Ibidem*, ps. 223-225.

¹¹⁵⁴⁹ *Ibidem*, ps. 232 i 235.

En algunes versions, es troba lligat al pi; en altres, apareix una gran mà que duu lligat d'una cadena. En aquest segon cas, els heraldistes l'interpreten –no sempre amb unanimitat– com el “veltro tenuto al guinzaglio da mano divina, accosciato sotto pino o sorbo o nespolo”¹¹⁵⁵⁰ o com “un cane levriere (...) sotto un pino”¹¹⁵⁵¹ (*levriere* és més llombard; *veltro*, dantesc i toscà, italià normatiu). Acompanyava a aquesta divisa del llebrer un *motto* o lema d'advertiment: *Quietum nemo impune lacesset* o *Quieto nemo me impune lacessit*. El sentit de la frase és que el llebrer no destorba ningú, però està vigilant per a defensar's atacant qualsevol que gose molestar-lo.¹¹⁵⁵²

Sforza havia sigut el gran enemic d'Aragó en la guerra de la Marca d'Ancona (1444-1446). El rei Alfons i l'exèrcit de l'Església havien aconseguit aleshores expulsar-lo del patrimoni de Sant Pere. Però el seu fort i veterà exèrcit representava un gran perill si s'aliava amb Venècia i Florència. Per això, el Magnànim, en la primavera i l'estiu del 1447, tractà d'atraure'l al seu servei per tal que defensara amb les seues tropes el ducat de Milà enfront de les ambicions de Venècia. Aquests tractes estaven en actiu en vespres de la mort de Filippo Maria Visconti (agost del 1447). El duc moribund animà el rei d'Aragó a possessionar-se del ducat de fet i governar-lo, però el monarca ho considerava una imprudència i aconsellava mantenir la donació en secret. Si Francesco Sforza –que aspirava, ell mateix, a esdevenir senyor de Milà– se n'assabentava, es trencava tota possibilitat d'acord amb ell, perillava Milà amb l'exèrcit venecià a les portes, i el mateix Sforza podia aliar-se amb els enemics de l'eix Milà-Nàpols... Tot eren problemes, doncs.¹¹⁵⁵³ Segons Alan Ryder, Sforza no volia cooperar “excessivament” amb la causa de Venècia, perquè si la Sereníssima ocupava tot el ducat de Milà, ell mateix es quedava sense possibilitats d'ocupar algun dia el tron milanès. Això explica que acceptara negociar amb el Magnànim en la primavera del 1447.¹¹⁵⁵⁴ El mateix ocorria amb el rei de Nàpols: si Sforza no abandonava l'eix Florència-Venècia per posicionar-se del costat del seu sogre, el duc de Milà, es podria perdre el ducat i ell

---

¹¹⁵⁵⁰ BERNAREGGI, Adriano (ed.), Le “imprese” Visconti-Sforza di Franca Guerrieri. La storia d'una famiglia vista attraverso gli stemmi personali dei suoi membri, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/imprese/>>, cap. 5, ps. 6-7.

¹¹⁵⁵¹ NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447–25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986, làmina 7.

¹¹⁵⁵² Vegeu PALLISER, Bury, *Historic Devices, Badges and War-cries*, Sampson Low, Son & Marston, Londres, 1870, p. 191 i fig. 136.

¹¹⁵⁵³ Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 191).

¹¹⁵⁵⁴ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 321.

mateix perdria el seu major aliat. D'ací que el rei Alfons escriguera a Ramon Boïl, el seu capità de Milà, avisant-lo (Tívoli, 23 de juny del 1447) que es disposava a pagar soldades als homes d'Sforza, aquell contra el qual havien combatut ardidament, “et che ve ingegnete de sapere si lo ducha de Milano è contento che lo conte Francisco vada in Lombardia in vestro sucursu o no; che certissimamente la sua dimora fa grande danno ali facto del dicto illustrissimo ducha.”¹¹⁵⁵⁵ Potser no tot l'equip diplomàtic del rei d'Aragó –inclòs, tal vegada, l'escriptor i el seu cercle– no estava d'acord amb el favor obtingut ara de la casa d'Aragó (Curial) pel *condottiero* del “llebrer”.

Diu Ernesto Pontieri: “In realtà l'Aragonese, in concomitanza del suo negoziare con lo Sforza, si mostr , durante l'autunno e l'inverno del 1447, oscillante tra quest'ultimo e la Repubblica [Ambrosiana de Milà].”¹¹⁵⁵⁶ Finalment, s'aliaria amb la Part Güelfa: el partit que controlava el poder en l'Ambrosiana. Però els excessius afalacs envers Sforza recorden, en certa manera, els regals i afalacs que en el llibre II de la novel·la cavalleresca intercanvien, estant a París, Curial i Làquesis, mentre se suposa que Curial continua servint la Güelfa. L'actitud ambivalent del rei amb l'amic/enemic Francesco Sforza, en fi, i el fet que aquest usara una empresa amb el llebrer blanc i la forma verbal llatina *laccessit* (amb alguna variant *lachessit*) en el mot de la divisa, podrien haver fet dubtar l'autor a l'hora d'elegir aquest motiu del llebrer. Ja que, en cas de publicar-se a la cort –o campament reial– el *Curial*, l'emblem tica exhibida per Làquesis podria haver conduït els oients/lectors a dobles lectures o a interpretacions al·legòriques improcedents, no desitjades per l'autor de la novel·la.

Un cas similar, de possible malentès, podria haver-se donat entre el llebrer de Làquesis i el de Carles d'Aragó, príncep de Viana i nebot del Magnànim. Algú podria haver advertit l'autor –molt allunyat de Navarra– que el llebrer i les fulles de castany eren una divisa usada pels monarques navarresos de la casa d' vreux (per paronímia entre l' vreux i *l vrier*), des del moment en què fou adoptada per Carles III el Noble (ca. 1387-1391).¹¹⁵⁵⁷ Aquest rei, concretament, havia instituït un orde cavalleresc titulat del Llebrer Blanc, l'emblema del qual era un luxós collar decorat amb perles i una pedra preciosa. El gos noble –en  s fins el 1461– simbolitzava virtut, amor i sapiència, i el

---

¹¹⁵⁵⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 187, f. 187r/v, Campament de Tívoli, 23 de juny del 1447.

¹¹⁵⁵⁶ PONTIERI, Ernesto, Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Societ  Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 144).

¹¹⁵⁵⁷ OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cer mica morisca, n . III. Las divisas del rey en los pavimentos de 'obra de Manises' del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909, p. 61.

color blanc era una al·lusió a la innocència.¹¹⁵⁵⁸ Carles III l'empenyorà al rei Martí I d'Aragó, i aquest el deixà en penyora també al seu uixer d'armes Berenguer d'Oms, per un deute contret amb ell (1403): “un collar de fayçó de fulles de castanyes, en lo qual ha tres perles grosses e un balaix gran e un lebrer blanc esmaltat sobre lo dit balaix (...), lo qual collar és de nostre frare lo rey de Navarra.”¹¹⁵⁵⁹

A la mort de Carles III i de la filla d'aquest, la reina Blanca (1441), Carles (IV), príncep de Viana, heretà teòricament el regne, l'orde i la divisa del llebrer. Diem que teòricament, perquè en realitat son pare, l'infant Joan d'Aragó (germà, i lloctinent a Aragó i València, d'Alfons el Magnànim) tractà de desposseir-lo de la corona navarresa per tots els mitjans. Per al príncep de Viana, el llebrer no sols era un emblema dinàstic i personal,¹¹⁵⁶⁰ sinó també un animal domèstic. Ell mateix envià caçadors al nord, que li portaren bells “lebrés de Bretanya”.¹¹⁵⁶¹ En la famosa representació de Carles d'Aragó en les *Cartas de los reyes de Aragón* del seu secretari Fernando Abarca de Bolea y Galloz (BNE, ms. vitr. 17-3, f. IIIv),¹¹⁵⁶² l'autor del manuscrit, Antonio Aznar, representà als peus del príncep el seu llebrer blanc, anomenat *Bonne Foy* ('Bona Fe'), com a símbol de fidelitat i d'humilitat (ca. 1480). És a dir, que s'hi al·legoritzà tot el contrari del que pretenia representar, en les pàgines del *Curial*, l'anònim escriptor.

No és la del llebrer blanc, tanmateix, l'única coincidència que presenten la novel·la catalana i l'estampa codicològica. I és que, de la boca del fidel llebrer del príncep, ix un filacteri que diu: *Qui se humiliat exaltabitur* (Mateu 23:12; Lluc 14:11, 18:24), com un intent de fer de la desgràcia un motiu de virtut. Per la seua banda, l'autor del *Curial*, en el seu al·legat contra la impròpia vanaglòria d'alguns nobles, diu: “Abaxen e humilien-se los nobles e grans letrats, e crégan a aquell qui ·ls dix: ‘*Qui se exaltat, humiliabitur, etc.*’” (CeG III.0). La mateixa màxima evangèlica presidia les desfilades de Carles de Viana per la inquieta Barcelona del 1461, en forma d’“un standart vermell, de tafatà, ab la divisa del lebrer; ab un títol que li parteix de la pesa

---

¹¹⁵⁵⁸ NARBONA CÀRCELES, María, ¡Ay!... las divisas de Carlos de Évreux, príncipe de Viana (1421-1461), dins *Príncipe de Viana*, 253, Pamplona, 2011, ps. 357-374 (p. 360).

¹¹⁵⁵⁹ LE FORTE SCIRPO, Maria Rita, La questione dotale nelle nozze siciliane di Bianca, dins *Príncipe de Viana*, 60, Pamplona, 1999, ps. 277-291 (p. 287).

¹¹⁵⁶⁰ NARBONA CÀRCELES, M., ¡Ay!... las divisas..., *op. cit.*

¹¹⁵⁶¹ SABATÉ, Flocel, Gran, Merlí, Amadís, Faisà i altres cans, dins MUTGÉ, Josefina – SALICRÚ, Roser – VELA, Carles (eds.), *La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani. Estudis d'història medieval en homenatge de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2013, ps. 617-626 (ps. 621-622).

¹¹⁵⁶² DESDEVISES DU DÉZERT, Georges, *Don Carlos de Aragón, prince de Viane. Étude sur l'Espagne du Nord au XVe siècle*, Colin, París, 1899; trad. i ed. a cura de Pascual TAMBURRI, Departamento de Educación y Cultura del Gobierno Foral de Navarra, Pamplona, 1999, ps. 137-139.

d'argent, ab lletres gòtiques negres, qui diu *Qui se humiliat exaltabitur*, ab franges e cordons de les colors".¹¹⁵⁶³ La color heràldica són els gules de Navarra i aquesta bandera era ja la dels Évreux navarresos des d'abans del 1399.¹¹⁵⁶⁴ El poeta Joan Fogassot havia lamentat en vers la presó del primogènit amb aquestes paraules també il·lustratives (1461): "Pres és aquell qui feye per empresa / lebrers humils, apartats d'altivesa / ab lo sant mot qui tant és divulgat: / '*Qui se humiliat exaltabitur*.'"¹¹⁵⁶⁵

De segur que el lletraferit príncep de Viana i l'autor del *Curial* participaven d'un mateix esperit d'humilitat aristotèlica i aristocràtica, i d'amor a les lletres i a la literatura com a via de perfecció personal. Com és ben sabut, el príncep habità a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim pels anys 1457-1458. Allí travà amistat amb el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, amb el qual intercanviava llibres i cartes, fins i tot durant els mesos que hagué de romandre a Sicília.¹¹⁵⁶⁶ ¿Podria haver-se inspirat el príncep de Viana en les pàgines del *Curial* per al seu *títol*? I si és així, per què no tingué major divulgació la novel·la, que ens ha arribat per vies tan estranyes i recòndites? Tot això és difícil de saber. Però, si l'autor del *Curial* coneixia –o conegué a última hora, pel 1447– l'ús emblemàtic que feia del llebrer el príncep de Viana, s'hauria plantejat l'oportunitat de reemplaçar per una altra la divisa de Làquesis, a fi d'evitar malentesos.

Ajornem el comentari del lema que acompanyava la tenda de campanya de Làquesis, molt relacionat amb la seua personalitat, per a quan tractem, en el darrer apartat d'aquest capítol, de la micropoètica de les empreses del *Curial*.

* * *

Esment a banda mereix *l'escut blanc amb la corona d'or* per timbre que *Curial* – que combat d'incògnit– arravata als anglesos i ofereix a Làquesis, de la qual es troba enamorat, encara que aquesta, com es demostrarà després, no el meresca:

---

¹¹⁵⁶³ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXVI. Apéndice al levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de Juan II. Documentos relativos al príncipe de Viana, tomo XIII*, Barcelona, 1864, ps. 146, 359 i 368-369.

¹¹⁵⁶⁴ Leonell, un fill bastard de Carles II, ja havia portat aquest estendard a la croada, segons NARBONA CÀRCELES, M., ¡Ay!... las divisas..., p. 359.

¹¹⁵⁶⁵ MACCHIONE, R. – SCARPATI, O. (eds.), Romanç fet per Johan Fogassot, notari, sobre la presó o detenció de l'il·lustríssim senyor don Karles, príncep de Viana e primogènit d'Aragó, dins DI GIROLAMO, Costanzo – BADIA, Lola (coords.), *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana (RIALC). La poesia*, Università di Napoli Federico II, Nàpols, 2001 [RIALC, Rao 67.1, 67.5, 75.1 <<http://www.rialc.unina.it/>>].

¹¹⁵⁶⁶ Vegeu la ressenya biogràfica de Carles de Viana, en el capítol I.2.5, i la de d'Àvalos, en el capítol I.3.4.

“E, devallant del cavall, e tenint aquell per una regna, li llevà l’escut, lo qual era tot blanch ab una corona d’or, e sí ·l tramés tantost a les loges, dient: ‘Ves, dóna’l a la pus bella donzella de totes.’ Per què, aquell qui ·l portava, lo donà a Làquesis, de què ella fonch molt contenta, e cregué certament aquell ésser Curial; emperò en aquest torneig no ·l conexien sinó per lo cavaller del falcó encapellat. Làquesis pres l’escut, ab molta alegria, e ·l féu penjar davall los seus pits, en la loja. Miraven gent infi nida e deyen: ‘Per cert, Làquesis és la pus bella donzella de totes, car lo cavaller del falcó ho ha dit’. De què Festa cuydà morir d’enveja, e, sobrada de ira...” (CeG II.48).

El gest té relació amb el tractament despectiu i poc amable que reben els anglesos en el “torneig de Melú” de la novel·la. S’explica aquesta actitud per la ruptura de relacions diplomàtiques (1445-1447) entre Anglaterra i Aragó, quan el que l’autor qualifica de “jove” (i se suposa que mal aconsellat) rei Enric VI de Lancaster oferí la corona de reina d’Anglaterra a una filla de Renat I d’Anjou (abril del 1445); en comptes d’oferir-la a una germana o a una neboda portuguesa d’Alfons V d’Aragó, com aquest pretenia i havia intentat, per mitjà del seu ambaixador Felip Boil (1444). En termes tècnics, un escut “blanc” representa el buit: la provisionalitat d’un continent heràldic que encara estan per decidir. La corona d’or col·locada a manera de timbre, com és sabut, representa una persona reial: un rei o, pel que fa al cas, una reina, ja que l’escriptor juga a la paronímia amb *regna/reyna*: “tenint aquell *per una regna*, li llevà l’escut.” Amb la qual cosa, considerant la gran decepció diplomàtica tinguda per aquest assumpte a la cort de Nàpols, tothom podria relacionar la “mala elecció” de Làquesis per a rebre l’escut i la corona dels cavallers d’Anglaterra, amb la mala elecció d’Enric VI, en preferir casar-se amb Margarida d’Anjou. Cosa que, lògicament, suscitava l’enveja i la ira de la representant de la Güelfa.¹¹⁵⁶⁷ A més a més recordava l’elecció també errada de Paris, que portà a la discòrdia entre grecs i troians. En aquell cas, es trobaven a la llotja Afrodita (la bellesa), Atenea (la saviesa) i Hera (el poder). Paris es deixà dur per un impuls superficial i atorgà la poma del trofeu a la primera. En aquest cas, a les llotges es troben Làquesis (la més superficialment bella), la Güelfa (representada per Festa, la bellesa profunda i anímica, neoplatònica) i la poderosa reina de França, que interactua amb elles, com l’Hera del mite clàssic.

---

¹¹⁵⁶⁷ Més detalls sobre aquest assumpte, en el capítol II.3.10.

La manilla de brúfol i el principat “d’Orenges”

Quan Curial torna de París al Montserrat, la Güelfa –gelosa de Làquesis– li ha girat l’esquena. El cavaller es mostra així mateix enfollit de gelosia, en comprovar que el presumtuós Boca de Far pretén cortejar la seua dama i que els vells envejosos de la cort montserratina han començat a tractar capítols matrimonials amb ell. Arribats en aquest punt de tensió, l’autor destesa la corda fent que la Güelfa abdique del seu orgull i accedisca a mostrar la seua predilecció amorosa pel llombard. La senyora de Milà s’adreça a Melchior de Pando i li ordena: “donats a ell [a Curial] aquesta manilla de brúfol, e port-la lo dia de la batalla (...). Melchior de n’anà a Curial e donà-li la manilla, de què ell fonch tan content com si hagués guanyat un reame (...); tanta era emperò la alegria que en lo cor li era cayguda per rahó d’aquella manilla, que tot l’às tenia en no res” (*CeG* I.38). Curial incorpora la manilla cosint-la al seu escut, de manera que sembla que està posada al voltant del coll del falcó encapellat que duu com a divisa seua personal. Així ho explica, camí de París, a la priora del monestir de monges: “Yo diré més a vós que no entenia a dir: yo aportaré un falcó encapellat, ab una manilla de brúfol al coll, en l’escut” (*CeG* II.12). El cavaller combinava així la seua divisa personal amb l’empresa amorosa de la seua dama, per amor la qual entrava en lliça.

Brúfol és vocable que significa ‘búfal’ (*Bubalus buffalus*) en català medieval, però també ‘duc’ (*Bubo bubo*, au rapinyaire) en comarques de València i el sud de Catalunya.¹¹⁵⁶⁸ És difícil pensar que es referisca l’autor a l’au, ja que manca de sentit l’objecte definit com *manilla*. Sembla que es referisca al búfal, atés que la part ampla d’una banya de brúfol –animal exòtic aleshores, hindú– es podien fer manilles per a ús femení. Així, quan Curial contempla les joies de Làquesis, hi troba “frontals de perles, arracades, collars, pitrals, esquerpes, cadenes, cintures, *manilles*, fermalls, anells...” (*CeG* I.23).¹¹⁵⁶⁹ D’altra banda, s’anomenaven *brúfols*, per sinècdoc, les mateixes banyes de búfal que s’usaven per fabricar, adés manilles, adés cornetes de caçador. Els brúfols o cornetes de búfal eren molt apreciats pel so que emetien. Se subjectaven a l’esquena del caçador amb una veta de cuir lligada a dues manilles. D’aquestes manilles

¹¹⁵⁶⁸ Vegeu GIMENO BETÍ, Lluís, *Atlas lingüístic de la diòcesi de Tortosa*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1997, ps. 265-267.

¹¹⁵⁶⁹ Segons OUDIN, Caesar – OUDIN, Antonio, *Tesoro de las dos lenguas, española y francesa, añadido conforme a las memorias del autor; con muchas frases y dicciones, y con el vocabulario de xerigonça, en su orden alfabético*, Tipogr. de Jean Mommarte, Brussel·les, 1660, veu *axorca ou manilla*, es tracta d’un “brasselet: il y a cette difference entre *manilla* et *axorca*, que la manilla est un bracelet rond, et *axorca* est plat ou quarré, avec de l’esmail ou pierrerie enchassée.”

de brúfol podria estar parlant l'autor, com es dóna a entendre pel fet que la manilla que rep Curial siga molt estreta: apropiada per a col·locar-la al voltant del coll d'un falcó. En conseqüència, el lector o oient contemporani no podria pensar en una peça de joieria (de fet, i a diferència de les altres joies del llibre, no se'ns parla de cap ornament o pedra preciosa encastada en dita manilla), sinó simplement d'una anella de subjectar el brúfol del caçador al coll. Dit això, cal afegir que es tracta d'una peça d'empresa inusualment austera, un objecte anecdòtic, que contrasta vivament amb els braçalets d'or i pedres precioses de les empreses cavalleresques del segle XV. Tot fa pensar, doncs, que al darrere d'aquesta senzillesa –com també darrere de l'austeritat del negre i burell– s'amaga alguna intenció simbòlica i alguna advertència al dedicatari del llibre. “El sentido simbólico de esta pulsera”, diu Regula Langbehn-Rohland, “queda por dilucidar; que con este recuerdo Curial se confiesa siervo de la que se lo regaló, es evidente.”¹¹⁵⁷⁰ És evident que la diminuta *pulsera* –que en realitat no arriba a ser polsera– serveix en certa manera per a engrillonar el coll de l'animal cec, del falcó encapellat. És el senyal amorós de la *domina* que es tanca en forma de cercle al voltant del coll –la manilla és circular, això sí– del seu fidel enamorat i captiu servidor.

Identificat, doncs, el valor simbòlic de la manilla de brúfol com a empresa amorosa de la Güelfa, caldria emmarcar aquest regal emblemàtic –com fa Martí de Riquer– en el costumari cavalleresc del Quatre-cents. Adverteix Michelle Szkilnik que en el segle XV es posen de moda “nous” exercicis cavallerescs de tipus esportiu, com són els *pasos d'armes* (la defensa d'un lloc emblemàtic, real o fantàstic, simulat *ad hoc*) i les *emprises* o empreses cavalleresques: el fet que un cavaller porte amb ell un braçalet enjoiat, una peça de roba, una cadena d'or, etc., de la dama que adora. L'objecte, a diferència del que ens mostra l'autor del *Curial*, és sempre un element luxós i sumptuós, d'increïble bellesa i preu inabastable, d'acord amb la categoria que el cavaller confereix a la dama. A més a més, el cavaller que venç el portador de l'empresa, obté aquesta mateixa peça com a *prix* o recompensa. Quan el protagonista del Jehan de Saintré es proposa portar empresa de la Dame des Belles Cousines durant un any, ho fa arriscant-se a que “s'il l'a du meilleur, il le ait gagné”: si algú el supera, guanyarà el braçalet.¹¹⁵⁷¹ Perquè, això sí, la joia preferida per a aquests reptes i desafiaments oberts, era un

---

¹¹⁵⁷⁰ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 159, n. 27).

¹¹⁵⁷¹ SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, 'Publications Romanes et Françaises', 232, Droz, Ginebra, 2003, ps. 72-77.

braçalet que el cavaller poguera exhibir al braç mentre lluitava. De vegades, el cavaller feia la promesa de no llevar-se el braçalet fins que haguera *emprés* el repte que s'havia plantejat: véncer un nombre indeterminat de cavallers, per exemple.¹¹⁵⁷² Els *capítols* o ítems d'aquesta empresa autoimposada es redactaven davant notari i es publicaven per l'àmbit geogràfic que s'haguera plantejar recórrer l'interessat. En *Curial e Güelfa*, es prescindeix de tota aquesta parafernàlia: la manilla de brúfol és solament un símbol gens enjoiat de la dama protectora, senzill com ella mateixa. I és –si no ens equivoquem molt– el senyal que descobreix als lectors el personatge real que s'amaga, combinat amb altres dades inspiradores, darrere de l'honesta Güelfa.

El gran mariscal de França Jean le Meingre “Boucicaut”, que l'escriptor de l'autor i els seus lectors coneixien per referències, havia fundat a la fi del segle XIV un orde de tretze cavallers que portaven un braçalet “d'or esmaillée de vert atout une dame blanche dedans.” D'aquesta iconografia, prenia denominació l'Orde *de l'Écu vert à la Dame blanche*.¹¹⁵⁷³ El 4 de febrer del 1431, Antonio de Mont Aperto signà a Saragossa els capítols de l'empresa del braçalet i desafià el seu antagonista Bernat de Coscón. Mont Aperto portava “un braçalet” al braç que exhibia “en nom de Aquell qui és vencedor de les batalles e de mossén sent Jordi, e per honor e amor de la dona que jo am”, fins que algú gose lluitar contra ell i alliberar-lo (*délivrer*) d'aquesta promesa.¹¹⁵⁷⁴

Riquer recull aquesta i altres empreses del braçalet datades entre el 1431 i el 1449, és a dir, tot coincidint amb el temps d'escriptura del *Curial e Güelfa*, l'autor del qual s'hi degué inspirar;¹¹⁵⁷⁵ tant pel que fa a la manilla de brúfol com pel que fa a un altre braçalet més luxós que –com tot seguit comentarem– li havia oferit la Güelfa. Un cas conegut és el del lleonés Suero de Quiñones, que defenia el *Paso Honroso* del pont de Puente de Órbigo, al camí de Sant Jaume, amb una argolla de ferro al coll com a signe

---

¹¹⁵⁷² HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, ps. 122-123.

¹¹⁵⁷³ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 43-44.

¹¹⁵⁷⁴ RIQUER, Martí de, El episodio barcelonés del ‘Jean de Saintré’, dins *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Âge et de Renaissance offerts à Jean Frappier*, Droz, Ginebra, 1970, vol. 2, ps. 957-967 (ps. 959-960); ÍDEM, Les chevaleries de Jacques de Lalaing en Espagne, dins *Comptes rendus des séances de l'Accademie des Inscriptions et Belles-Lettres*, any 135, núm. 2, París, 1991, ps. 351-365 (p. 354).

¹¹⁵⁷⁵ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 17-42.

de captivitat amorosa (juliol-agost del 1434).¹¹⁵⁷⁶ Aquest pas d'armes, en el qual havien participat cavallers valencians i catalans, era ben conegut pels cortesans de Nàpols, per on havien passat alguns dels aventurers allí presents. Fixem-nos a més que Curial col·loca la manilla, a manera d'argolla, i a imitació del que havia fet Suero de Quiñones, al voltant del coll del seu *alter ego* simbòlic: el falcó encapellat, que a la fi del relat s'allibera desencapellant-se i volant lliurement. Ara bé, l'argolla de Suero, depositada després del pas d'armes a la catedral de Sant Jaume de Galícia, era una joia d'or i argent, amb diamants, robins i perles.¹¹⁵⁷⁷ En canvi, la manilla del *Curial* és tan austera com l'havia volguda l'escriptor: el valor que comptava era el simbòlic. Per això el cavaller la tindrà en tant de valor que si haguera rebut un reialme.

Contrasta aquesta austeritat amb el luxe de la joieria habitual, no a la cort d'Alfons el Magnànim, però sí a la cort de Castel Capuana, la del seu vanitós fill el príncep Ferran. El duc encarregà a l'argenter de la cort, Francí Peres, un "braçalet d'or (...) per a quant sa senyoria juga a flecha ab l'arch". Si el *Curial* anava adreça a aquest jove balafiador i amant dels objectes sumptuaris, com sospitem, l'elecció del material innoble –banya de brúfol– reforçaria la idea que el valor dels objectes no està en l'aparença o la superficialitat, sinó en el valor que els atorga el receptor.¹¹⁵⁷⁸ En qualsevol cas, val a recordar també que la Güelfa regala a Curial "un braçalet d'or ab moltes pedres e perles", que el cavaller porta "al braç sinestre", amb la inscripció *Ami sens amie*. (*CeG* II.35). El lema fa al·lusió al manteniment en secret de la seua relació amb la senyora de Milà, però també com a presagi de la caiguda en desamor del cavaller per haver volgut simultaniejar l'amor i *servei* a dues dames (*vid. infra*).¹¹⁵⁷⁹ De fet, en el moment en què el cavaller es desprèn de la joia de l'amada per tal que Tura la lliure a la seua senyora, la seductora Làquesis, el desenllaç és clar. Festa, procuradora de la Güelfa a París, s'adona del traspàs de la penyora amorosa d'una dama a l'altra i sentència: "mal braçalet serà aquest, per aquell qui ·l li ha donat" (*CeG* II.43).

---

¹¹⁵⁷⁶ *Ibidem*, p. 18. Riquer, Martí de, *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 37-40.

¹¹⁵⁷⁷ GARCÍA IGLESIAS, J. M., *La catedral de Santiago de Compostela. Patrimonio histórico gallego. Catedrales*, vol. 1, Xuntanza Editorial, A Coruña, 1993.

¹¹⁵⁷⁸ MONTALTO, Lina, *Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 70).

¹¹⁵⁷⁹ Sobre el dilema de Curial de servir a dos senyors, o a dos amors pel que fa al cas, vegeu HAUF, Albert, *Sedució (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24)*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362.

El flamenc Jacob o Jacques de Lalaing, un dels cavallers europeus més famosos del temps d'escriptura del *Curial* (recordem que en la novel·la surt un *Jacob* de Cleves), redactà els capítols de la seua empresa del braçalet a París, el 20 de juliol del 1446. Es comprometia dur una “emprise qu’il portoit au bras dextre, c’est a savoir, un bracelet d’or auquel avoit attaché un couvret de plissance [ornament de tela, cortineta d’elme], lequel il avoit porté en plusieurs lieux, et intention d’accomplir les armes contenues et déclarés en ses chapitres.”¹¹⁵⁸⁰ Aquell “qui touchera à mon emprise, sera tenu de moi délivrer selon le contenu de mes chapitres, pourvu qu’il soit gentilhomme de toutes lignées et sans reproche.” Aleshores emprengué per França el camí de Navarra, Castella, Portugal, Castella de nou (on s’enfrontà amb Diego de Guzmán, febrer del 1448), Aragó i Catalunya, abans de tornar-se’n a Borgonya; amb la qual cosa és ben segur que a la Itàlia d’Alfons el Magnànim tingueren notícia d’ell.¹¹⁵⁸¹

Per la mateixa època, el cavaller errant sicilià, súbdit del rei d’Aragó, Giovanni di Bonifacio, participà a Borgonya al *Pas de la Fontaine des Pleurs*, on actuava de defensor el mateix Jacob de Lalaing (1449). En ser derrotat per aquest, se li imposà que havia de dur durant un any un braçalet tancat amb un cadenat, la clau del qual posseïa una dama borgonyona.¹¹⁵⁸² El 1451, el mateix Lalaing travessà tota Itàlia amb el braçalet i no trobà ningú que el desafiara.¹¹⁵⁸³ Acompanyava la comitiva de cavallers borgonyons que viatjaren a Nàpols per a lliurar la insígnia del toisó d’or, aprovada en el capítol de Mons, als cavallers Íñigo/Enyego de Guevara, castellà (núm. 49), inseparable germà uterí d’Enyego d’Ávalos, i Pere/Pedro de Cardona i Villena, valencià (núm. 50), i molt amic també de D’Ávalos. Precisament, Jacob de Lalaing i Jean de Cleves havien sigut guardonats també amb el mateix collar, amb els números 52 i 48, respectivament.¹¹⁵⁸⁴ Es respirava aleshores a la cort d’Alfons el Magnànim un sentiment

---

¹¹⁵⁸⁰ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l’Orde de la Toison d’Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 635; citat per RIQUER, M. de, *El episodio barcelonés...*, p. 959; ÍDEM, *Les chevaleries de Jacques de Lalaing...*, p. 354.

¹¹⁵⁸¹ Vegeu també BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al Curial e Güelfa i al Jehan de Saintré: connexions històriques i literàries*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (ps. 185-186).

¹¹⁵⁸² RIQUER, M. de, *Caballeros andantes españoles...*, ps. 38-39.

¹¹⁵⁸³ BEAUME, Colette (ed.), *Le livre des faits du bon chevalier messire Jacques de Lalaing*, trad. al francès modern, dins RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, ps. 1.193-1.409 (p. 1.349).

¹¹⁵⁸⁴ MARINESCU, Constantin, *Documents espagnols inédits concernant la fondation de l’Ordre de la Toison d’Or*, dins *Comptes rendus de l’Académie des inscriptions et belles-lettres*, París, juliol-octubre

de germanor amb Jacob, Cleves i altres cavallers de Borgonya que es respira també en les pàgines de la novel·la *catalana* –vull dir, ‘escrita en català’– *Curial e Güelfa*.

En la novel·la cavalleresca de l’organitzador de tornejos Antoine de la Sale, *Jehan de Saintré*, una fantasia d’àmbit cortesà i francòfon, borgonyó (ca. 1456), el costum de portar braçalets d’or adornats de pedres fines –pel que fa al cas, al braç esquerre i a l’alçada del colze del justador– ja és un costum consolidat.¹¹⁵⁸⁵ La manilla que duu el protagonista d’aquest relat, el petit Jean, és obra de l’argenter del rei de França; pertany en propietat a la rica dama a la qual serveix (“à sa requeste je l’ay prins”, diu el cavaller) i està ricament adornada: “un bracelet d’or esmaillé a nos devises, bordé de VI bons dyamans, de VI bons rubis et de VI bonnes et grosses pelles, chascune de IIII a V caraz, qui sont cy dedans enveloppées en une boursectte qu’est en ce saichet, ouquel sont encore deux mil escus d’or pour vos metre en point.”¹¹⁵⁸⁶

Per norma general, els editors i traductors del *Curial* no han dubtat a l’hora d’identificar la *manilla de brúfol* amb “un braçalet de banya de brúfol”.¹¹⁵⁸⁷ A l’hora de trauir-ho, ja no està tan clar si és “este bracelete de búfalo”, “un aro de búfalo no colo”, en portugués,¹¹⁵⁸⁸ o el mateix objecte, però folrat del cuir de l’animal, per metonímia: “ce brassard en peau de bouffle”, “un tour de cou en peau de buffle”, en francès.¹¹⁵⁸⁹ La falta d’especificació sobre les característiques materials de l’objecte fa dubtar el lector, a no ser que siga algú pròxim al lloc i al temps d’escriptura; el qual no s’estranya de l’animal (búfal), el material (banya) o la petitesa d’un objecte (manilla) que no serveix per a dur-lo al braç, sinó tan sols per a convertir-lo en argolla de falcó.

Els egipcis empraven els corns de brúfol (animal citat en la Bíblia, en *Nombres*, 24:8) per a caçar i convocar gent, i els romans també, en l’Antiguitat. Els anglesos foren, però, els capdavanters en l’edat mitjana a tornar a usar les cornetes de banya de brúfol importada de l’Orient Mitjà per a les seues batudes de caça. Anomenaven l’instrument *bugle*, (del llatí *buculus*, ‘bou jove’), vocable que passà després al francès i

---

del 1956, p. 401-417 (p. 411); GRUBEN, Françoise de, *Les chapitres de la Toison d’Or à l’époque bourguignone (1430-1477)*, Leuven University Press, Lovaina, 1997, p. 266.

¹¹⁵⁸⁵ BELTRAN LLAVADOR, R., *El mariscal Bocicaut...*, p. 164.

¹¹⁵⁸⁶ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, ps. 82, 132 i 79, respectivament.

¹¹⁵⁸⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 585.

¹¹⁵⁸⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., *Publications of eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 510 (n. 562).

¹¹⁵⁸⁹ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 151.

al castellà.¹¹⁵⁹⁰ En el cronicó de Mascaró (Guillem Mascaró, +1405) es narra l'arribada del cos de Joan I el Caçador a Barcelona, diumenge 28 de maig del 1396, i la processó celebrada a l'endemà al Palau Reial, on es congregaren els seus munters plorant i acompanyats dels seus gossos; els falconers amb les seues aus, i tots fent sonar “butzines et cornetes, *provocantes gentes ad luctum magnum*.”¹¹⁵⁹¹ A la cort de València, Alfons el Magnànim feia servir per a les seues expedicions cinegètiques “una botzina de vori”, “una botzina de mont de fust” i “una botzina de brúfol negre” (anys 1415-1424).¹¹⁵⁹² Per sinècdoque, el brúfol –material– passà a denominar la “banya de dit animal” usada de botzina, segons el diccionari Alcover-Moll.¹¹⁵⁹³ El brúfol era, doncs, una eina inseparable del caçador, que el duia penjat a l'esquena i l'usava per a comunicar-se amb els companys. El monarca es preocupava personalment de la qualitat de les botzines, tant les de luxe (el brúfol negre) com les del seu personal de munteria. Quan tingué notícia que un tal Garci Álvarez de Toledo, senyor d'Oropesa, tenia contractat “un maestro qui haze bozinas para caça de las quales deseamos haver para nuestros monteros”, no dubtà a encomanar-li dotze peces (27 de maig del 1427).¹¹⁵⁹⁴

Assentada la cort, l'any 1436, al castell de Gaeta (Nàpols), Alfons el Magnànim col·leccionà tota mena de “bestioles o aucells de stranya manera” com ara “esturços, ocells, bísties e alimanyes”.¹¹⁵⁹⁵ Destacaven en aquesta col·lecció els lleons que li regalava el rei de Tunis, animals i monarca molt presents també en el *Curial*. En juliol del 1438, l'ambaixador tunisenc *Mendoza* (segurament, algun torsimany renegat de nació castellana, com altres que servien el sultà¹¹⁵⁹⁶) desembarcà a Càpua amb tres nou lleons per al rei d'Aragó, que havien de ser alimentats amb carn de bous i vedelles, i dels *brúfols* o búfals que llauraven les terres de la Campània. Es proporcionava a cada

---

¹¹⁵⁹⁰ MESINA LÓPEZ, Javier, *El anglicismo en el español actual*, Arco Libros (“Cuadernos de lengua española”, 51), Madrid, 2004 (2a; 1a, 1996), p. 38.

¹¹⁵⁹¹ Biblioteca de Catalunya, ms. 485, fs. 227r-259r; publicat per METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, ps. 265 i 271 (apèndix).

¹¹⁵⁹² GONZÁLEZ HURTEBISE, Eduardo, *Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1907, p. 178; ANGLÉS, Higinio, La música en la corte del rey don Alfonso V de Aragón, el Magnánimo (años 1413-1420), *Spanische Forschungen*, 1, Band, 1940, ps. 339-380; reed. dins ANGLÉS, Higinio, *Scripta Musicologica*, ed. a cura d'I. LÓPEZ CALO, Roma, 1975-1976, vol. 2, ps. 913-962 (p. 927).

¹¹⁵⁹³ ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *brúfol*.

¹¹⁵⁹⁴ ANGLÉS, Higinio, La música en la corte real de Aragón y de Nápoles del rey Alfonso el Magnánimo (años 1421-1458), dins *Cuadernos de trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, 11, Roma, 1961, ps. 81-142 (p. 110).

¹¹⁵⁹⁵ MARTORELL TRABAL, Francesc, *Alguns aspectes de la vida íntima d'Alfons el Magnànim (Discurs llegit en la VIII Festa Annual de l'Institut)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1938, p. 12.

¹¹⁵⁹⁶ Vegeu BENNASSAR, Bartolomé – BENNASSAR, Lucile, *Los cristianos de Alá. La fascinante aventura de los renegados*, Nerea, Madrid, 1989.

lleó 5 *rotola* (4,5 Kg) de carn al dia i el búfal “era somministrato così di *rado*, che in un conto nel quale son compresi cinquanta giorni di spesa pel vitto dei leoni tunisini, la carne di bufalo si trova fornita appena otto volte.” Les entrades documentals són en català i es parla en aquests casos de “carn de brúfol”.¹¹⁵⁹⁷ Els *brúfols* del rei, animals importats de l’Índia servien sobretot de força de treball com a bèsties de llauró, però també servien per a produir carn (inclosa la ració dels lleons), cuir, llet, formatge (la mozzarella de la futura pizza napolitana) i botzines de caça de gran qualitat.

A partir de l’establiment d’Alfons el Magnànim a Nàpols, el 1443, els búfals foren introduïts a l’horta de València. Pel 1445, es documenta allí un “pastor de brúfols”.¹¹⁵⁹⁸ Dels animals sacrificats, s’aprofitava també a València el cuir. Així, en una lletra de batalla remesa per Nicolau de Pròixida a Lluís Maça-Cornell (cunyat del gran camarlenc del Magnànim, Enyego d’Àvalos) es parla de “los cavalls encubertats de cubertes de brúfol, testera de acer ab selles de cosser acostumades de portar en guerra” (Almenara, regne de València, 14 de juliol del 1447). En una altra lletra de batalla de Bernat de Vilarig a Gómez de Figueroa (València, 23 de maig del 1447), apareixen també les “cubertes de brúfol” per als cavalls.¹¹⁵⁹⁹ Durant la dècada del 1450 encara devien ser molt populars els búfals entre els valencians. Apareixen en l’*Spill* de Jaume Roig (1458) com a animals de llauró, ideals per a terres on calia remoure la terra a fons com ara l’Horta o la Ribera (vv. 13809-13810): “brúfol portant / jou, dret llaurant”.¹¹⁶⁰⁰ Tanmateix, la separació de Nàpols de la Corona d’Aragó a partir del 1458 sembla que contribuï a l’extinció d’aquests animals i al retorn als tradicionals bous.

Quan l’emperador Frederic III s’allotjà al Castell Nou de Nàpols (18 d’abril del 1452), en una exhibició venatòria parada en el seu honor, al cràter dels Astroni, oficià de mestre de caça el príncep Ferran, duc de Calàbria: “quella giornata era capo e maestro di caccia, e in ordine vestito cortamente come cacciatore, con una cornetta attraverso alle spalle, con uno mezzo cappelletto alla ongara, e sua spada e pugnale. Parea un’aquila...” El brúfol o *cornetto/-a* era, doncs, un element destacat i ben visible de la indumentària principesca del jove hereu del tron napolità. En el transcurs de la batuda “come capo e maestro della caccia [Ferran] sonò lo suo cornetto” per a dirigir

---

¹¹⁵⁹⁷ CERONE, Francesco, Alfonso il Magnanimo ed Abu ‘Omar Othmân. Trattative e negoziati tra il Regno di Sicilia di qua e di là dal Faro ed il Regno di Tunisi (1432-1457); separata d’*Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, Tipogr. Giannotta, Catània, 1912 (ps. 122-123).

¹¹⁵⁹⁸ Document de l’ARV, citat per ALCOVER, A. - MOLL, F. de B., *Diccionari...*, veu *brúfol*.

¹¹⁵⁹⁹ BNE, ms. 7811; citat per RIQUER, Martí de, *L’arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 199.

¹¹⁶⁰⁰ ROIG, Jaume, *Spill*, Estudi, transcripció i notes a cura d’Anna-Isabel PEIRATS NAVARRO, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2010, vol. 2, p. 274.

hàbilment el moviment dels seus subordinats. El brúfol era també, doncs, una insígnia d'autoritat entre aficionats a la caça. Una de les peces que caçaren fou un senglar “tanto grosso [che] pareva una bufala; le sanne come spade”,¹¹⁶⁰¹ afig el cronista, que troba natural fer aquesta comparança, perquè els *brúfols* formaven part del paisatge agrícola napolità. Duïen una argolla travessant els forats del nas, d'on es lligava el ramal per a dur-los. Des de Nàpols s'introduïren al Laci a la fi del segle XVI.¹¹⁶⁰²

Els *brúfols* o cornetes de caça no sols eren un objecte cortés i aristocràtic, que justifica d'entrada l'elecció de l'escriptor, sinó també un símbol heràldic conegudíssim a la ciutat. La principal família nobiliària del regne napolità, els Orsini-Del Balzo, posseïdors de més de la meitat del país, exhibien en llur heràldica familiar, precisament, el brúfol o *cornet-de-chasse* que havien heretat dels seus ancestres francesos: els Dels Baus o Des Baux, prínceps d'Aurenja/Orange, un estat fundat pel mític protagonista de cants de gesta carolingis Guillaume “d'Orenge” *au Court-Nez* o *au Cornet*. Un dels prínceps que el succeïren en dit principat, Bertrand III dels Baus (+1305), casà la seua filla Sveva *del Balzo* (per italianització del cognom) amb Roberto Orsini, comte de Nola (1294-1350) –els Orsini eren la gran família güelfa d'Itàlia– i donà origen al clan aristocràtic més ric i poderós del país: els Orsini-Del Balzo.

Els néts i besnéts del príncep “d'Orenge” donaren suport al Magnànim en la conquesta de Nàpols (1435-1443); sense ells no hauria pogut véncer Renat d'Anjou. Ara bé, tan poderosos com eren, representaven una greu amenaça per a l'estabilitat de la corona acabada de cenyir. Quan el rei es posà malalt i estigué a punt de morir (primavera del 1444), els Orsini-Del Balzo, encapçalats pel Giovanni Antonio, príncep de Tàrent, agitaren les seues banderes perillosament. Foren suspeses d'urgència les negociacions empreses per a casar el príncep Ferran amb una filla del rei de França, i se'l prometé en matrimoni a Isabella di Chiaromonte, àlies Orsini-Del Balzo: la neboda i hereva única de l'immens patrimoni del príncep de Tàrent (mancat de descendència

---

¹¹⁶⁰¹ ANÒNIM, *Memorie del Duca di Ossuna*, Manuscrit de la Biblioteca de la Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, sign. Ms. I.5.39; citat per MONTALTO, Lina, *Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 128); LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, ps. 78-81; SENATORE, Francesco, *L'itinérance degli aragonesi di Napoli*, dins *L'itinérance des seigneurs (XIVe-XVIe siècles). Actes du colloque international de Lausanne et Romainmôtier (29 novembre-1er décembre 2001)*. *Cahiers Lausanois d'Histoire Médiévale*, CLHM, Lausanne, 2003, ps. 275-325 (p. 302, n. 67).

¹¹⁶⁰² ROZIER, Abate, *Curso completo o Diccionario universal de Agricultura teórica, práctica y económica, y de medicina rural y veterinaria*, trad. per Juan ÁLVAREZ GUERRA, Imprenta Real, Madrid, 1799, ps. 203-204.

legítima directa). Se segellava així un reforç de l'aliança entre els Trastàmara i els epígons dels Dels Baus d'Aurenja. I encara que dit príncep Giovanni Antonio s'alçà en armes contra el nou rei Ferran I el 1459, a la seua mort, poc després (1463), el mateix monarca esdevingué príncep morganàtic de Tàrent i absorbí per al patrimoni reial els estats del principat de Tàrent. De manera que es pot dir que, quan el duc de Calàbria es casà amb la *pubilla* dels Orsini-Del Balzo (juny del 1445) havia aconseguit en un sol dia “principat e muller”, com el protagonista de *Curial e Güelfa*.

Ambdós contraents, Ferran d'Aragó i Isabella Orsini-Del Balzo, descendien d'una mateixa persona, recordada en el llibre I de *Curial e Güelfa* a través de la llegenda dinàstica del bon comte i l'emperadriu. Ens referim a “Bernard, comte de Septimanie” o “le comte Bernard” de les cròniques franceses, llegendari senyor carolingi que fundà el comtat de Barcelona i que era fill de Guillaume d'Orange; tot això, segons cròniques franques (els *Annals reials*) donades a conèixer per l'humanista Flavio Biondo al rei d'Aragó l'estiu del 1443.¹¹⁶⁰³ És probable que, atesa l'amistat i les aliances matrimonials entre Enyego d'Àvalos i els Del Balzo napolitans, el llibre de la biblioteca del gran camarlenc que portava per títol *Bernard, conte*¹¹⁶⁰⁴ fóra alguna crònica sobre aquest mític antecessor comú dels casals d'Aragó i d'Orange. O fins i tot alguna versió de la llegenda de l'emperadriu que servira de base per a la del *Curial*.

Segons els cronistes d'Aurenja, el “comte Bernard, fils de Guillaume *au Cornet* [‘el del Brúfol, el de la Botzina’], duc d'Aquitaine, comte de Toulouse et premier prince d'Orange”, fou el protagonista de l'alliberament de l'emperadriu falsament acusada d'adulteri.¹¹⁶⁰⁵ Uns genealogistes antics justifiquen el moble heràldic de la banya de búfal pel tal Guillaume *au Cornet*. D'altres precisen que el renom no era *au Cornet*, sinó *au Court-Nez*, ‘el del Nas Curt’ i que, per paronímia, el nas curt esdevingué corneta. De fet, els Dels Baus no adoptaren aquesta divisa heràldica fins al darrer quart del segle XII¹¹⁶⁰⁶ i els seus descendents napolitans, dels Del Balzo (que volien fer valer,

---

¹¹⁶⁰³ Vegeu SISTERON, Bonaventure de, *Histoire de la ville et principauté d'Orange*, Tipogr. de Marc Chave, L'Haia, 1741, ps. 99 i 238; COLL ALENTORN, Miquel, Dos humanistes italians en la nostra historiografia [Discurs llegit el 7 de maig de 1971 en la Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans], dins *In memoriam Carles Riba (1959-1965)*, Institut d'Estudis Hel·lènics – Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, Barcelona, 1973, ps. 129-139; reed. dins COLL, M., *Historiografia, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat* (“Obres de M. Coll i Alentorn”, 1), Barcelona, 1991, ps. 417-427 (p. 419).

¹¹⁶⁰⁴ Vegeu el capítol I.3.5.

¹¹⁶⁰⁵ SISTERON, B. de, *Histoire de la ville...*, p. 238.

¹¹⁶⁰⁶ ANSELME DE SAINT-MARIE, Simplicien, *Histoire généalogique et chronologique de la Maison Royale de France, des pairs, grands officiers de la couronne et de la maison du roy, et des anciens*

encara que fóra sobre el paper, els seus drets successoris al principat d'Aurenja), continuaven emprant-la pertot arreu al Nàpols d'Alfons el Magnànim. L'hereva d'aquests drets i d'aquest escut heràldic era Isabella, des del 1445, duquesa de Calàbria.

La definició heràldica d'aquestes armes dels Dels Baus / Del Balzo és: “d'or, au cor[n] d'azur, lié, enguiché, virolé de gueules.”¹¹⁶⁰⁷ És a dir: ‘en camper d'or, un corn d'atzur, lligat, penjat de corretja, emmanillat de gules’. Les *manilles* o *violes*, com s'observa, no formen part del moble o *brúfol* de color blau (atzur). Adquireixen una entitat pròpia en l'escut, ja que apareixen diferenciades en color passional (gules), de manera que hi destaquen. El que fa simplement l'autor del *Curial* és extraure de l'heràldica d'Isabella Orsini (= la Güelfa) Del Balzo (= principat d'Orange) la manilla ampla del *brúfol* familiar per a posar-la al coll d'un príncep Ferran afectat de supèrbia i luxúria (= el falcó encapellat), el qual aspira a ser rei virtuós algun dia (= falcó desencapellat, *ergo* àguila, segons l'apoteosi del *Paradis* de Dante, *vid. supra*). El *príncep* Ferran s'omplia de goig portant el *brúfol* a l'esquena i fent-lo servir amb autoritat, com a excel·lent mestre de caça, i la muller s'entretenia brodant ornaments per a quan el marit desencapellava falcons (vegeu amunt, també).

Sabem, a més, per la documentació dels anys 1452-1455, que els propietaris dels millors falcons de la cort els solien marcar amb anelles on ficaven “scudetti che sempre al tarsi venivano applicati solitamente con le armi del signore”, en plaquetes d'argent sobredaurat i esmaltat. L'any 1455, sols el rei d'Aragó marcà 354 falcons amb sengles escudets de les armes reials.¹¹⁶⁰⁸ El que fa l'escriptor amb la *manilla de brúfol*, de manera literària i poètica, és fer que la dama marque igualment amb un detall de les seues armes heràldiques (coincidents expressament amb la *virole* del corn dels Del Balzo) la possessió o senyoria amorosa del cavaller, figurat en forma de falcó.

La manilla de brúfol i la complementària al·lusió al principat d'Orange en les darreres pàgines del llibre (“pres lo restell e la corona del pris e donà'ls a la Güelfa, e a Curial donà lo principat d'Orenge”, *CeG* III.100), completaven el repertori de símbols i de noms que delataven a Isabella de Chiaromonte (àlies Orsini-Del Balzo) com la *Güelfa* serena i honesta que necessitava el presumpte dedicatari del llibre –l'infant

---

barons du royaume, ed. a cura de M. POTIER DE COURCY, Firmin Didot frères, fils et cie., París, 1868 (4a ed.), vol. 4, p. 819.

¹¹⁶⁰⁷ DRIGON DE MAGNY, Claude, *Archives nobiliaires universelles*, Secrétariat du Collège Archéologique et Héraldique, París, 1843, p. 111.

¹¹⁶⁰⁸ LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, p. 85.

Ferran— per a comportar-se *curialment*. O, si més no, el conjunt de deduccions aporta gran coherència al repertori emblemàtic que l'enjogassat escriptor anava desvetllant al llarg de la novel·la: ho feia, és clar, per a un públic oient que residia a la cort napolitana, però que sabia perfectament el que era una *rabosa* (millor que *guineu*). Perquè el dedicatari del llibre, com l'autor, s'havien criat a València, i aquest mot, com molts altres característics del català de València, és el que usaven quan anaven de caça amb brúfols de banya negra, com els usats a la cort valenciana pel 1424.

El drac, el *restell* i la corona: la senyoria de Milà

Quan l'emperador del Sacre Imperi Romanogermànic honora Curial el llombard — príncep morganàtic de Milà, a la fi de la novel·la— per la seua brillant actuació en el deslliurament de la duquesa d'Ostalriche, li fa un seguit de regals: una corretja d'or (el *cingulum* de cavaller; l'acaba d'adobar poc abans ell mateix); un collar d'or i pedres precioses (sense simbologia aparent); una esquerpa d'or (divisa usada pel duc de Milà); una roba amb un brodat al·lusiú als amors de Píram i Tisbe, amb mores fetes de pedres precioses (advertiment sobre els perills que comporta l'amor); “l'altra roba era de vellut negre, e havia entorn de les faldes una testa de drach molt ben brodada, que paria que devoràs l'ome qui aquella vestia, los hulls de la qual eren dos rubís grans tran resplandents que eren de inextimable preu”; la vaixella imperial d'or; quatre cavalls i deu hacanees (*CeG* I.23). En principi, tot sembla pensat per a impressionar el lector amb una exhibició d'objectes sumptuaris i de gran valor econòmic. Tanmateix, si l'esquerpa recorda un símbol milanés, més encara s'evidencia aquesta al·lusió a la senyoria de Milà (recordem que la Güelfa és “la senyora de Milà”) en la descripció del brodat de la segona roba com un drac que devora l'home que la vist.

Qualsevol cortesà de Nàpols que haguera oït parlar d'aquell drac que devora l'home, inevitablement hauria pensat amb el conegudíssim símbol heràldic dels Visconti, senyors de Milà, convertit ja en el segle XV en un emblema identificat plenament amb la ciutat i amb el gran ducat llombard. Pensem que els mateixos cronistes napolitans contemporanis del *Curial*, i ben informats sobre la realitat italiana, es referien als Visconti com “els del Drac”, “els de la *Biscia*” que era el nom que rebia el monstre heràldic. Així, en els *Diurnali* del duc de Monteleone, es dóna notícia de la mort de Filippo-Maria Visconti, duc de Milà (1447), com la de “Philippo Maria de la

Bissa”, i es parla de la seua filla Bianca Maria com “dona Bianca de la Bissa”.¹¹⁶⁰⁹ I és que, en la societat medieval, on la majoria de la població era totalment analfabeta, l’observador –i el lector d’una novel·la, també– prestaven molta atenció als estímuls visuals, a les divises, als emblemes figurats, a la imatge carregada de significació.

On Meritxell Simó veu el perill de la seducció a través de la mirada (en els robins dels ulls del drac del vestit),¹¹⁶¹⁰ els coetanis del *Curial* haurien vist més fàcilment les armes de Milà. Recordarien com hi destaquen els ulls de gules (color robí) sobre el drac heràldic d’atzur (blau) que devora l’home. Perquè els donatius de l’emperador a Curial no tenen res a veure amb Làquesis ni amb seduccions. Són una cosa entre l’emperador i ell. La presència del drac milanés, doncs, més que una *vestidura*, és una *investidura* premonitòria de la senyoria de Milà (l’emperador era el senyor eminent dels feus llombards, el titular teòric del *mer imperi* o plena potestat sobre Milà) a Curial, futur marit de la senyora de Milà, la Güelfa. Tot això s’escriu en un moment històric (ca. 1444-1448) en què la Corona d’Aragó aspira a esdevenir, precisament, “senyora de Milà”. La manca de successió directa de Filippo Maria Visconti, i la designació per aquest (1447) del rei d’Aragó com a imminent duc de Milà, fan inevitable –o feien inevitable en qualsevol lector coetani de l’escriptor– l’establiment d’una relació simbòlica entre la vestidura del drac imperial i la investidura de Milà. Se sap, a més, que el mateix Alfons el Magnànim entrà en tractes amb el seu amic Frederic III per tal d’obtenir aquesta simbòlica investidura imperial –en realitat, la senyoria de l’Imperi sobre la Llombardia era purament nominal– per tal de reforçar els seus drets successoris contra els diferents rivals que li disputaven llavors la corona ducal.¹¹⁶¹¹

D’entrada, podríem pensar també que el drac del vestit de Curial tinguera relació amb la tradició heràldica de la Corona d’Aragó. En aquest sentit, i encara que els bestiaris atorguen valors negatius al monstre mitològic (“la Vibra sí és un dragó qui...

---

¹¹⁶⁰⁹ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5), ps. 194 i 196.

¹¹⁶¹⁰ SIMÓ, Meritxell, Les yeux et le coeur: beauté extérieure et beauté intérieure dans *Curial e Güelfa*, dins *Le beau et le laid au Moyen Âge*, Centre Universitaire d’Études et de Recherches Médiévales d’Aix (Senefiance, 43), Aix-en-Provence, 2000, ps. 475-493.

¹¹⁶¹¹ Més detalls de tot açò en els capítols I.1.2 i I.3.4. La importància de les investitures imperials a la Llombardia era simbòlica, però reforçava molt els drets senyorials dels titulars de feus llombards. Així, per exemple, quan el 1444 el duc d’Orleans reclamà al duc de Milà la possessió del comtat piemontès d’Asti (que el francès havia heretat de sa mare, Valentina Visconti), s’ocupà d’enviar un cavaller apoderat seu al rei dels Romans, Frederic III, a fi que aquest li confirmara la investidura de dit comtat a la família, atorgada ja per l’emperador Segimon el 1413. Vegeu DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d’histoire diplomatique au XVe siècle: L’entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (p. 322).

significa aquest món malvat e perillós”¹¹⁶¹²), per art de paronímia, el *Dragó* havia esdevingut l’emblema –conegut a tota Europa– del *rei d’Aragó* > *rei d’Ragó*, el *re di Ragona* de molts escriptors italians del segle XV. En realitat, sembla que l’origen d’aquesta relació paronímica es troba en la imaginació de Chrétien de Troyes, que en el roman cortés de *Lancelot ou le chevalier de la charrete* (1176-1181) escrigué (vv. 5777-5782): “Et veez vos celui après / Qui an son escu pres a pres / A mise un aigle et un dragon? / C’est li filz le roi d’Arragon / Qui venuz est an ceste terre / Por pris et por enor conquette.”¹¹⁶¹³ És a dir: ‘I, ¿veeu vós aquell de darrere, / que en son escut combatent / ha ficat una àguila i un dragó? / És el fill del rei d’Aragó, / que ha vingut en aquesta terra / per a conquerir trofeu i honor.’”

Al voltant d’aquesta divisa reial es generà una literatura profètica en el segle XIV, basada en un suposat pronòstic del mag arturià Merlí sobre el “*vespertilio destructor sarracenorum*”: una rata penada destructora de l’Islam, que assumiria a la fi dels dies la monarquia universal.¹¹⁶¹⁴ El principal responsable de la divulgació d’aquesta llegenda fou Arnau de Vilanova (1238-1311), en el seu oracle *Vae mundo in centum annis!* (1301). Profetitzava el savi que una rata penada o *vespertilium* es menjaria els mosquits que empestaven Espanya –els musulmans– i convertiria l’Àfrica al cristianisme; a manera d’al·legoria antiislàmica i escatològica del rei d’Aragó.¹¹⁶¹⁵ Així les coses, el *rat penat* de Jaume I el Conqueridor evolucionà en temps de Pere IV el Cerimoniós (1336-1387) cap a la cimera reial del *Drach Pennat* o víbria alada de l’Apocalipsi.¹¹⁶¹⁶ En realitat, en moltes representacions apareix una figura zoomòrfica híbrida (cos i cap de drac, ales de rata penada); en altres, un drac, i en altres, un convencional *rat penat*.

Els Trastàmara, arribats al tron el 1412, heretaren aquest patrimoni heràldic i simbòlic. L’any 1420, Alfons V d’Aragó desemborsà 400 florins d’or per a poder recuperar “dos plomells d’or amb la empresa nostre de vibres” que havia empenyorat a

¹¹⁶¹² Citat per MASSIP, Francesc, *Motivos caballerescos en el teatro medieval*, dins PICCAT, Marco – RAMELLO, Laura (eds.), *Epica e cavalleria. Atti del Seminario internazionale (Torino, 18-20 novembre 2009)*, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2011, ps. 167-194 (p. 175).

¹¹⁶¹³ TROYES, Chrétien de – LEIGNI, Godefroi de, *Lancelot ou le Chevalier de la charrette*, a cura de W. J. A. JOCNCBLOET, Tipogr. Belinfante, L’Haia, 1850, p. 96.

¹¹⁶¹⁴ BARCA, Daniele, Alfonso il Magnanimo e la tradizione dell’immaginario profetico catalano, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.283-1.292.

¹¹⁶¹⁵ MASSIP, Francesc, *A cos de rei. Festa cívica i spectacle del poder reial a la Corona d’Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, p. 54.

¹¹⁶¹⁶ RIQUER, Martí de, *Heràldica catalana des de l’any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 2, p. 373.

Joan des-Valls, ciutadà de Barcelona, pels diners que aquest li havia avançat a fi d'armar una galera.¹¹⁶¹⁷ En febrer del 1426, en un “rench de júnyer” celebrat a l'hort del Palau del Real de València, el mateix monarca participà en qualitat d'*aventurer*, amb arnés blanc de Milà i un elm que duia per cimera “unes ales enmig de les quals stava una vibra tenint una spasa poca.”¹¹⁶¹⁸ El Magnànim s'emportà de València a Nàpols aquestes divises antigues del casal de Barcelona, com es demostra per una despesa del 1436 en “la vibra o lo rat penat per obs de la tenda que's fa de manament de lo senyor rey”. El 6 d'abril del 1437, el mateix monarca escriu al mestre racional de València perquè li noliege a Nàpols, protegida dins una caixa, “la vibra de nostra tenda” que solia exhibir quan la cort es trobava en dita ciutat.¹¹⁶¹⁹ El poeta català Dionís Guinot descriu l'elm d'Alfons V el Magnànim com una casc timbrat amb una “vibra raspant [= rampant], de rat-penat les ales” (1454).¹¹⁶²⁰ La figura era ja en el segle XV, clarament, una *víbria* o *vibra* (deutora de la fantasia popular: femella de drac amb urpes d'àguila i ales de quiròpter), però el record de la *rat penat* original es mantenia per a preservar la relació del símbol amb la literatura escatològica tradicional. L'any 1459, els jurats de València manaren “daurar la vibra que va sobre la bandera” de la ciutat: la senyera reial d'or i gules, segons una descripció del 1503,¹¹⁶²¹ que ajudarà a fer del drac alat un símbol nacional del regne de València i del modern País Valencià.

El principal enemic del rei d'Aragó, Renat d'Anjou, que insistia a França a titular-se *roy de Sicile* (de les Dues Sicílies, s'entén, Nàpols i l'illa) i de Jerusalem, tractà de disputar al Magnànim la divisa del drac alat. En les pas d'armes celebrat el 1446 a Saumur (Provença), instituí una empresa de la Gola del Drac (*l'emprise de la geule du*

¹¹⁶¹⁷ OSMAS SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cerámica morisca, nº. III. Las divisas del rey en los pavimentos de 'obra de Manises' del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909, p. 69.

¹¹⁶¹⁸ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, La estética del poder. Arte y gastos suntuarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428), dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.705-1.718 (ps. 1.708-1.709).

¹¹⁶¹⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 376.

¹¹⁶²⁰ MOLINA FIGUERAS, Joan, “Contra turcos.” Alfonso d'Aragona e la retorica visiva della crociata, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 97-110 (ps. 108-109).

¹¹⁶²¹ SEVILLANO COLOM, Francesc, *El 'Centenar de la Ploma' de la ciutat de València (1365-1711)*, Rafael Dalmau, València, 1966, ps. 49-50.

Dragon), que no tingué major repercussió que l'anècdota.¹¹⁶²² Més coneguda, en canvi, era la *Societas Draconis* fundada el 1408 per l'emperador d'Alemanya (1433-1437) Segimon d'Hongria (1387-1437). Fascinat per les ordes militars de Terra Santa, ell mateix impulsà croades balcàniques contra els otomans, i decidí reviscolar la decadent orde hongaresa de Sant Jordi (instituída el 1318 per Carles II d'Anjou) elegint per divisa un drac. Reberen la insígnia algunes famílies de Venècia, Pàdua i Verona, i sobretot, nobles d'Hongria i dels Balcans.¹¹⁶²³ El drac hongarés era de forma caragolada, enroscat en espiral circular i amb la creu de sant Jordi superposada. L'any 1433, el Pisanello retratà el gerontocràtic emperador, que coincideix amb aspecte amb el del *Curial* del llibre III. Tanmateix, el drac hongarés no s'engul cap home, a diferència del milanés. Així que, no sols cal descartar que el drac del *Curial* al·ludisca al de la Corona d'Aragó, sinó que també sembla improbable que poguera associar-se al de Segimon.

Els heraldistes de segles passats es feien ressò d'una tradició milanesa, segons la qual la *vipra-dracone* dels Visconti rememora els temps de sant Ambròs (segle IV), quan es conta que existia un d'aquests monstres devoradors d'homes en una cova pròxima a la ciutat. El senyor d'Angera (senyoria pairal dels Visconti), anomenat Anglo, descendent d'Enees de Troia i *capostipite* de la família, armat amb una corona de llorer al cap matà el drac.¹¹⁶²⁴ La representació iconogràfica del monstre –recordada pel *Curial*– és, concretament, la d'una “squamosa biscia che, con la dentata bocca, divora le gambe di un sanguinoso fanciullo”, en mots de Paolo Giovio (1552).¹¹⁶²⁵ En el còdex napolità de la confraria aristocràtica de Santa Marta (segle XV), apareix dibuixat el dragó dels Visconti com una “Biscia d'azzurro [en camper d'argent] filettata e coronata d'oro, ingollante un fanciullo di rosso”.¹¹⁶²⁶ La serp descriu deu revoltes, en forma de triangle, amb el cap a la banda superior, i els ulls solen ser de gules.

Una llegendària tradició familiar dels Visconti contava que, en les croades, Otton Visconti, fundador de la nissaga, combaté contra un gegant musulmà anomenat Vòlux –

¹¹⁶²² PICARD, Louis Auguste, *Origines de l'École de Cavalerie et de ses traditions équestres*, S. Milon Fils, París, 1889, p. 66.

¹¹⁶²³ BOULTON, D'Arcy Jonathan Dacre, *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe, 1325-1520*, The Boydell Press, Woodbridge & St Martin's Press Inc, Nova York, 2000 (2a. ed.; 1a, 1987), p. 27 i ss.; MIRA, Eduard, *Dracs i grius. Una frontera al sud-est*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 181-222 (ps. 194-195).

¹¹⁶²⁴ GALLI, Emilio, *Sulle origine araldiche della Biscia Viscontea*, dins *Archivio Storico Lombardo*, sèrie 5, any 46, fasc. 3, Milà, setembre 1919, ps. 363-381 (p. 367).

¹¹⁶²⁵ Citat per HOLBAN, Marie, *Autour du prétendu duel numimastique de Louis XII et de Jules II*, dins *Revue historique du sud-est européen*, 22, Bucarest, 1945, ps. 204-249 (p. 209).

¹¹⁶²⁶ FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, p. 44.

una mena de Critxí com el del *Curial*– que portava la *Biscia* o *Biscione* en l’escut. Com el vencedor obtingué les armes del vençut, féu seua la divisa.¹¹⁶²⁷ Segons una crònica de la fi del segle XIII, aquest Otton havia participat amb 7.000 milanesos en la croada del 1096.¹¹⁶²⁸ El sorrentí Torquato Tasso, en el seu conegut poema èpic (*Gerusalemme liberata*, ca. 1559-1575, cant I, estr. 55, vv. 7-8) recordava així la proesa fundacional de la dinastia: “O ’l forte Otton, che conquistò lo scudo / in cui da l’angue esce il fanciullo ignudo”.¹¹⁶²⁹ Les primeres descripcions gràfiques de l’escut són, però, del segle XIII, i representaven el drac engolint-se un moro vermell: “*quedam sarracenum rubeum tragluciente*”.¹¹⁶³⁰ En els segles XIV i XV, en la seua forma definitiva, ja era una imatge visible per tot arreu de la senyoria de Milà: com a cimera del blasó senyorial, i en les senyeres, monedes, edificis, còdexs, indumentària, etcètera.

Després de l’entronització dels Sforza (1450), aquests reforçaren habitualment els vells lligams imperials quartejant el drac amb una àguila negra alemanya (dret heràldic adquirit feia dècades pels Visconti). L’humanista Pier Candido Decembrio, en els seus *Epigrammata et epistole metricae P. Candidi felici ad illustrem Inichum Davalum, magnum camerarium* (és a dir, en els epigrames dedicats a Enyego d’Àvalos, ca. 1455-1460) commemorava així la simbologia dels nous blasons que coronaven els murs de la fortalesa de Porta Giove, reconstruïda per Francesco Sforza: “*Aspice victrices aquilas felicia signa / vipereis iunctas divino carmine digna.*”¹¹⁶³¹ Es congratulava el llombard, una volta reconciliat el rei d’Aragó amb Sforza, perquè el símbol victoriós de l’àguila (molt car també a l’autor del *Curial*, ja que l’àguila imperial i la de les Dues Sicílies eren una mateixa cosa) campejava per fi al costat del drac o *vipera* de Milà. L’escena de la novel·la on l’emperador investeix Curial amb la roba del drac té relació implícita amb aquesta emblemàtica combinació, ja que l’emperador és representat per l’àguila, mentre que Curial aspirava a ser marit de la Güelfa, la senyora de Milà.

Els més prestigiosos paperers milanesos usaven aquesta *Biscia Viscontea* com a filigrana per a generar les marques d’aigua de les seues raimes de paper. Curiosament, la marca de besllum de molts dels fulls de paper de l’únic manuscrit de *Curial e Güelfa*

---

¹¹⁶²⁷ PALLISER, Bury, *Historic Devices, Badges and War-cries*, Sampson Low, Son & Marston, Londres, 1870, p. 185, fig. 133.

¹¹⁶²⁸ GALLI, E., *Sulle origine araldiche...*, p. 368.

¹¹⁶²⁹ TASSO, Torquato, *Gerusalemme liberata*, ed. a cura de Luigi BONFIGLI, Laterza, Bari, 1930; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹⁶³⁰ GALLI, E., *Sulle origine araldiche...*, p. 365, n. 1.

¹¹⁶³¹ DECEMBRIO, Pier Candido, *Epigrammata et epistole metricae P. Candidi felicii, ad illustrem Inichum Davalum, magnum camerarium*, Manuscrit 793 de l’Archivio Civico e Biblioteca Trivulziana de Milà, segle XV, f. 8.

és la del mateix productor de paper que subministrava material a l'administració ducal de Milà pel 1447, el qual marcava el seu producte amb la "testa de drach... que paria que devoràs l'ome". No per casualitat, alguns diplomàtics i cavallers catalanòfons del rei d'Aragó –entre els quals destacaven Enyego d'Àvalos i Lluís Sescases– habitaven al palau ducal de Porta Giove de Milà per aquestes dades. La qual cosa significa que és produeix una interessant coincidència iconogràfica entre el drac amb què l'emperador investeix Curial el llombard i el símbol més conegut de Milà. Però significa també que hi ha una indicativa coincidència entre el paper milanés del *Curial*, i la datació del manuscrit recurrent a les filigranes, conjugada amb altres molts indicis textuais (ca. 1447). Tenint en compte aquestes consideracions, es reforça la hipòtesi d'una probable autoria de *Curial e Güelfa* per l'ambaixador Enyego d'Àvalos; amb el secretari Lluís Sescases com a autor material del còdex o esborrany de l'obra. Encara més: encara que la redacció hauria començat a Nàpols pels anys 1444-1446, l'última versió de l'obra i la transcripció a net en el ms. 9750 de la BNE s'haurien realitzat a la Llombardia –el país on discorre bona part del relat de ficció– pels anys 1446-1448.¹¹⁶³²

* * *

Un altre símbol relacionable amb Milà és el *restell*, que no és vocable català, sinó que remet a la veu llombarda *restell*, 'reixeta de ferro entre merlets'. Segons el diccionari milanés d'Arrighi, en la parla moderna de la Llombardia *restell* dóna nom dues coses diferents: 'rastrell' (eina agrícola, en un sentit més comú amb altres llengües romàniques) i 'cancell' (tancat, barana; accepció de caràcter dialectal, v. gr. "el restell del giardin").¹¹⁶³³ Aquesta segona accepció és la que cal relacionar amb la medieval, que l'escriptor explicarà o glossarà als seus lectors –poc familiaritzats amb la parla llombarda– com un "restell de aquells qui són posats en les muralles per dubte d'escala" (III.99). Potser algú llegí a Nàpols el manuscrit previ i l'advertí de la necessitat de fer aquesta glossa, a fi que els oients no pensaren que es tractava d'un *rastell*.

En la novel·la cavalleresca, el singular objecte defensiu apareix en els preparatius d'un torneig del Puig de Santa Maria on es disputen el premi, consistent en un *restell* i una corona, Curial i el duc d'Orleans. No oblidem que, quan s'escriu el *Curial*, pel 1447, la Corona d'Aragó (*Curial*, en una factible lectura al·legòrica de la novel·la) està disputant-se amb Carles d'Orleans i Visconti, duc d'Orleans, no "la *senyora* de Milà",

---

¹¹⁶³² Aspectes sobre els quals hem aprofundit, sobretot, en el capítol I.2.7.

¹¹⁶³³ ARRIGHI, Cletto, *Dizionario milanese-italiano, col repertorio italiano-milanese* [1896], Ulrico Hoepli, Milà, 2005 (2a; 1a, 1988), p. 605, s. v. *restèll*.

que en la ficció ha recuperat l'amor per Curial, però sí “la *senyoria* de Milà”, en el context històric de l'escriptor.¹¹⁶³⁴ Tot fa pensar que el *restell* i la corona tenen a veure amb aquest antagonisme politicomilitar, traduït poèticament per l'anònim. El d'Orleans fracassà en el seu intent d'envair la Llombardia i ocupar Milà (1447), i s'hagué de conformar amb un premi de consolació, com era el comtat piemontés d'Asti, que havia pertangut a sa mare. En el relat de ficció, el mateix Orleans –cavaller-poeta respectat per l'autor, que coneixeria la seua afició personal per la lírica i les lletres– celebra un matrimoni amb Làquesis que és premi de consolació per a ella.

Curial hi arriba d'incognit i, “alargant la mà, pres un bastó que davant la loja de la reyna era plantat, en lo qual era penjat un restell d'or ab moltes pedres e diamants, lo qual era atorgat en pris a aquell qui mills ho faria en aquelles vespres; e dix: –Vós vindrets ab mi aquesta vegada” (*CeG* III.96). Si l'escriptor diu ara *bastó*, després dirà *llança*: “tothom anava a mirar la lança on era penjat lo restell. Era aquell restell de aquells qui són posats en les muralles per dubte d'escala” (*CeG* III.99). Quan Curial esdevé vencedor, el rei de França “pres lo restell e la corona del pris e donà'ls a la Güelfa; e a Curial donà lo principat d'Orenga” (*CeG* III.100).

Rafael Beltran troba alguna analogia en el tipus d'insígnia (bastó o llança amb *restell* penjant) amb els objectes emblemàtics, a manera de ceptres, que feien servir les grans cases ducals franceses d'Orleans i Borgonya en l'enfrontament que tingueren durant la primera meitat del segle XV. Els d'Orleans i els seus partidaris s'identificaven amb un bastó o tronc amb nucs naturals (caps de rama tallada), conegut com *le bâton noueux*; Felip III el Bo de Borgonya, amb un raspall, plana de fuster o “plana de açepillar”, coneguda com *le rabot*.¹¹⁶³⁵ S'establia així un diàleg de símbols, perquè la plana podia allisar o aplanar els nucs del bastó d'Orleans. I com l'autor del *Curial* és amic de Borgonya, i no tant d'Orleans, pensa Beltran si podria recordar aquest *restell*, d'alguna manera, l'esmentada plana de fuster dels borgonyons.¹¹⁶³⁶

---

¹¹⁶³⁴ Per a contextualitzar millor, vegeu els capítol I.1.2.

¹¹⁶³⁵ El bâton l'emprava ja Louis I d'Orléans (+1407) a primeries del segle XV. El seu contrincant, Joan I Sense Por, duc de Borgonya (+1419) tenia per divida una *ortie* ('ortiga'), que el seu fill Felip III reemplaçà per la plana o raspall de fusteria. Vegeu SCHNERB, Bertrand, *Les Armagnacs et les Bourguignons. La maudite guerre (1407-1435)*, Perrin, París, 2009 (1a, 1988).

¹¹⁶³⁶ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *Convergències entre El Victorial y Curial e Güelfa*: del accessus biogràfic al contexto històric de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459 (p. 456); ÍDEM, El mariscal Bocicaud, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (ps. 170-177).

Els símbols dels dos partits nobiliaris enfrontats sanguinàriament, en efecte, serien coneguts per l'escriptor. Haurien pogut influir, també, en l'elecció de l'objecte principal que representava el triomf del torneig culminant del *Curial*. Tanmateix, l'escriptor no parla de cap bastó, ceptre, tronc, plana, raspall, etc. Simplement, explicita clarament de quina mena de *restell* s'està parlant, per si hi havia dubtes (que sembla que sí que els havia, per ser un artefacte llombard, potser desconegut a Nàpols o a la Corona d'Aragó): un instrument relativament petit i amanós, se suposa que de ferro, ja que se'l "posava" en els merlets per a evitar que els assaltants d'un castell hi accediren. Es tractaria, doncs, d'una mena de reixa o d'obstacle vertical encaixat en buits, finestres, merlets, etc., a fi d'evitar que els assetjants hi accediren amb escales d'assalt. L'única cosa en comú que presenten el *restell* del *Curial* i els bastons francesos és el fet de manllevar un element corrent, de la realitat quotidiana, o d'algun ofici vil i manual, per a ennoblir-lo de formes i materials. La plana del duc de Borgonya portava un diamant i el *restell* de *Curial e Güelfa*, era d'or, decorat amb perles i diamants.

Tot i la definició explícita que proporciona de l'objecte l'escriptor, a fi d'evitar equívocs, convindria explorar altres possibilitats semàntiques, per si de cas aporten alguna informació suplementària de caràcter hermenèutic o emblemàtic. Entre altres coses, perquè ens consta que els Anjou de França i de Nàpols –i amb ells, Alfons el Magnànim, fill adoptiu i successor de Joana II d'Anjou– portaven armes de França-Valois (d'atzur sembrat de flors de lis d'or), però distingides amb un *rasteau au lambel* (lambel en forma similar a la d'un rastell) de gules (roig heràldic), compost per un *fil* (franja estreta en horitzontal) amb tres *penjants*: traços verticals perpendiculars al fil; no rectes uniformement, sinó una mica més amples pel cap baix.

El fil dels lambels antics travessava l'escut totalment, d'esquerra a dreta; el del segle XV estava centrat al cap i no tocava les vores.¹¹⁶³⁷ La definició heràldica del blasó del *Regnum Neapolitanum* (sense les armes annexes d'Hongria i Jerusalem) seria, doncs: "D'azur semé de fleurs de lys d'or, au lambel rasteau de gueules à trois branches pendants." Aquest lambel angeví s'anomenaria en català *rastell*; en castellà, *rastillo* o *rastrillo*, i en italià, *rast(r)ello*, per l'analogia morfològica que presenta amb l'instrument agrícola denominat *rastell* (< llatí *rastellum* < *rastrum*), que solia usar-se

---

¹¹⁶³⁷ Vegeu FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, *Manual d'heràldica i tècnica del blasó, amb un glossari final*, Galerada, Barcelona, 2011, p. 116.

normalment a les eres de batre forments.¹¹⁶³⁸ El *rasteau* o peça lambelada dels Anjou es col·locava sobre les armories del casal de Valois en brisura, és a dir, al cap del camper. El lambel antic disposava de cinc penjants (o pollegons encarats cap avall, si establim l'analogia amb l'útil agrícola), però des del segle XIV solia reproduir-se només amb tres.¹¹⁶³⁹ En època barroca, algunes famílies de la noblesa napolitana i toscana es presumien de lluir flors de lis o lambels angevins com a testimoni heràldic d'una vella concessió de l'edat mitjana. Ja que, segons els heraldistes, el “rastrello con i gigli d'oro suol'essere comunemente un privilegio che davano i re di Napoli angioini.”¹¹⁶⁴⁰

El fet que el *restell* de la novel·la es pugui penjar d'una llança, fa pensar en un element relativament lleuger i vertical, útil per a barrar –quan calia– el pas entre merlets als escaladors de murs. No té res a veure, doncs, amb allò que els manuals de poliorcètica defineixen generalment com un *rastell* de fortalesa: “Pesada reja de madera y/o hierro que se desliza verticalmente entre hendiduras laterales a modo de compuerta, para poder bloquear el pasaje de ingreso a una fortificación.”¹¹⁶⁴¹ Aquesta defensa de porta de castell era universalment coneguda a l'Europa del segle XV i apareix en la literatura cavalleresca francoitaliana amb el mateix nom de *restell* que rebia la peça defensiva a la qual es refereix l'anònim del *Curial*. En l'anomenat *Tristano Veneto* (una versió del *Tristan en prose* en italià septentrional), paràgraf 567, Breus sens Pietat –un personatge que feia gràcia al nostre escriptor– revela el seu vertader nom a Tristany. Aquest pretén envair el seu castell, però Breus s'afanya a col·locar un rastell a la porta: “ello de presente fese meter uno *restello* davanti alla soa porta, si che se li do cavalieri volese retornar, qu'elli non podhese intrar dentro de la porta.”¹¹⁶⁴² En aquest cas, com en altres textos italians, el mot es toscanitza amb l'afegit d'una *-o*.

Aquest rastell clàssic o pròpiament dit, el de grans dimensions i portes principals, és el que apareix en un conegut arbre genealògic il·lustrat contingut en la *Descendentia Regum Siciliae* ('Genalogia dels reis de Sicília'), obra dels miniaturistes valencians Pere

---

¹¹⁶³⁸ Vegeu JIMÉNEZ DE LA ESPADA, Marcos (ed.), “*Libro del conocimiento de todos los reinos y tierras y señoríos que son por el mundo*”, escrito por un franciscano español de mediados del siglo XIV, El Albir, Barcelona, 1980, p. 131.

¹¹⁶³⁹ VARENNE, Marc Gilbert de, *Le Roy d'Armes, ou L'art de bien former, charger, briser, timbrer, parer, expliquer et blasonner les armoiries*, Nicolas Bouon, París, 1640, p. 519, explica que el lambel original dels ducs d'Anjou i Maine era de cinc, i que fou Carles I d'Anjou el que el reduí a Nàpols a tres.

¹¹⁶⁴⁰ TARGIONI TOZZETTI, Giovanni, *Relazioni d'alcuni viaggi fatti in diverse parti della Toscana per osservare le produzioni naturali e gli antichi monumenti di essa*, Stamperia Granducale, Florència, 1770, vol. 4, p. 158.

¹¹⁶⁴¹ MORA-FIGUEROA, Luis de, *Glosario de arquitectura defensiva medieval*, Ministerio de Defensa – Universidad de Cádiz, Madrid, 2006 (2a; 1a, 1994), ps. 176-179.

¹¹⁶⁴² ANÒNIM, *Il Libro di messer Tristano: Tristano veneto*, Marsilio, Venècia, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

Bonhora i Lleonard Crespí (1436-1438). Se n'enllestiren dos exemplars: un romangué a la Batlia General de València i l'altre es noliejà de València a Nàpols el 1440 per a justificar la legítima successió d'Alfons el Magnànim al tron napolità.¹¹⁶⁴³ Es tractava d'un encàrrec del rei i d'una obra de propaganda dinàstica, per a ser consultada i exhibida a la cort. Amb la qual cosa és probable que l'autor del *Curial* –home interessat en les lletres i fidel servidor del monarca– l'haguera vista o consultada.

Els il·lustradors hi despleguen en una sola làmina¹¹⁶⁴⁴ els noms i algunes efígies dels reis de Sicília, en una línia successòria que va de Roger II (1130-1154) a Alfons el Magnànim. Roger II, des de l'angle superior dret, mira la gran corona que presideix la pàgina a l'angle superior esquerra i la reivindica per a ell mitjançant un filacteri: "*Hec est mea*", és a dir, 'aquesta [corona] és meua'. Alfons és el darrer rei de la genealogia i apareix entrant a una fortalesa, per davall del rastell d'una porta fortificada, amb la corona reial al cap i una espasa a la mà dreta. Tracta de prendre la possessió de l'esquematzat castell o ciutat murada, i porta un mot o llegenda en filacteri en la mà esquerra que estableix un diàleg complementari amb el de Roger II: "*Is(te) enim est meum.*" És a dir, si la corona que encapçala la genealogia s'ha transmés legítimament de parent en parent fins a Alfons de Trastàmara, 'En conseqüència, açò és meu!' És a dir: el castell que simbolitza el regne de les Dues Sicílies complet (la part insular i la napolitana) pertany sense discussió al rei d'Aragó, ja que és conseqüència d'una legítima successió genealògica de drets o *descendentia regum*.

En connexió amb això, no deixa de ser interessant l'enigmàtica frase que pronuncia Curial en la novel·la cavalleresca quan observa el premi que espera al vencedor: "Vós vindrets ab mi aquesta vegada!" (*CeG* III.96). Estem al davant d'una traducció llatina de l'"*is(te) enim est meum*" del rei Alfons? O tot és producte d'una coincidència expressiva? D'altra banda, què significa "aquesta vegada"? És que hi ha

---

¹¹⁶⁴³ Vegeu ROSSELL, Pau, *Descendentia dominorum regum Siciliae, o Libre de les successions del reyalme de Nàpols* [1436-1438], Manuscrit de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València – Estudi General–, sign. Mss. 394, f. 8v; ALMARCHE VÁZQUEZ, Francisco, Leonart y Domingo Crespí, miniaturistas valencianos del siglo XV, dins *Archivo de arte valenciano*, 6, València, 1920, ps. 14-22; VILLALBA DÁVALOS, Amparo, *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, Institución 'Alfonso el Magnánimo', València, 1964; PISPISA, Enrico, La "Descendentia dominorum regum Sicilie" di Paolo Rosselli, dins *Studi medievali*, sèrie 3, any 17, fasc. 2, Spoleto, 1976, ps. 833-862; GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonesa nel Basso Medioevo, dins *Rivista Storica Italiana*, 112-2, 2000, ps. 569-602 (p. 583); SERRA DESFILIS, Amadeu, "Descendentia regum Siciliae", dins MIRA, Eduard – ZARAGOZÁ, Arturo (coords.), *Una arquitectura gòtica mediterrànea*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, València, 2003, vol. 2, ps. 185-188.

¹¹⁶⁴⁴ Consultable en el repositori digital *Roderic* de la Universitat de València –Estudi General–, <<http://roderic.uv.es/handle/10550/17241>>

hagut alguna vegada anterior? ¿Es podria referir l'autor –en la possible lectura al·legoricopolítica de la novel·la– als dos intents d'assalt al *Regnum Neapolitanum* per part del Magnànim, 1420-1423 i 1435-1443, el segon dels quals fou el que resultà finalment efectiu? Concordaria aquesta possible interpretació amb l'efectuada per Antoni Ferrando que interpreta la Güelfa com l'Església i Curial com Aragó, amb la qual cosa Aragó hauria obtingut amb el suport de l'Església un premi al·legòric o literari (el principat d'Orenge o Aurenja) identificable amb la legítima possessió del regne de Nàpols, reconeguda per Roma en el tractat de Terracina (1443).¹¹⁶⁴⁵

Cap aquesta, com també caben altres possibles lectures simbòliques. L'objecte descrit, en si mateix, no deixa de ser –com tracten d'explicar-ho Lola Badia i Jaume Torró– una joia que “imita els embarrats que es col·locaven a les muralles al costat d'escales perilloses.”¹¹⁶⁴⁶ ¿Voldrà dir “per dubte d'escala” que l'autor i els lectors del *Curial* tenien por a caure pel buit d'una escala quan pujaven al parapet d'una muralla per l'intradós? És altament improbable, això. Les escales perilloses no eren les de la banda de dins d'una muralla, sinó les de la banda de fora, com bé coneixen els medievalistes. Els exèrcits del segle XV comptaven amb sofisticades tècniques d'escalada de murs i col·locació d'escales, que eren obra d'autèntics especialistes. El 28 de maig del 1444, un secretari ducal de Filippo Maria Visconti demanà a l'ambaixador i amic savoià, Nicod de Menthon, que enviara a Milà tres dels millors “ascalatori” que trobara.¹¹⁶⁴⁷ Per la seua banda, Alfons el Magnànim, en una fase de la guerra de conquesta de Nàpols que exigira escalar castells, disposava d'un català anomenat Pasqual Esteve (o *Steva*) que era expert en la fabricació d'escales de muralla. Se li pagava pel 1441 per “certa obra de schales que secretament ha fetes.”¹¹⁶⁴⁸

En resposta a l'amenaça poliorcètica dels escaladors (“per dubte d'escala” vol dir això: ‘per evitar que hi pugen amb una escala’),¹¹⁶⁴⁹ els defensors de la plaça havien de

---

¹¹⁶⁴⁵ Vegeu FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 813).

¹¹⁶⁴⁶ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 700.

¹¹⁶⁴⁷ MANARESI, Cesare (ed.), *Inventari e registri del R. Archivio di Stato in Milano, vol. I. Registri viscontei*, Milà, 1915, doc. 686, p. 112.

¹¹⁶⁴⁸ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 114.

¹¹⁶⁴⁹ El temor no és a caure per la teua escala, com pressuposen Torró i Badia, sinó a la possibilitat que et posen una escala i t'entren al castell. *Per dubte de* significa ‘per temor de’, amb expressions molt recurrents en les cròniques catalanes, del tipus “per dubte d'enemics” (entraren dins el castell), “per dubte

proveir els seus parapets emmerletats d'uns pals verticals de ferro amb punxes més o menys perpendiculars ramificades cap als dos costats. La peça resultant semblava un rascle doble o un *rastell* amb pollegons a manera de reixeta, però agafada sols a la banda de baix, si es col·locava en un buit entre merlets, o a la banda de dalt i de baix si cloïa el buit d'un finestró. No hem pogut veure peces defensives d'aquesta mena en els nombrosos castells de la Corona d'Aragó que hem visitat.¹¹⁶⁵⁰ Segurament, perquè no existien ni s'usaven a la Península Ibèrica. Sí, en canvi, al ducat de Milà. Qualsevol visitant del castell milanès de Porta Giove –per posar un cas– les pot observar cloent els finestrons o buits que romanen oberts als murs, sobretot els de damunt dels portals forans, a fi d'evitar que ningú hi accedisca pel buit. El *restell* del *Curial* és això: una barra de ferro cilíndrica, de col·locació vertical, amb punxes encarades de gaidó cap amunt i cap als laterals (alternant asimètricament: una a un costat i la següent cap a l'altre). Els llombards de l'edat mitjana ho anomenaven també *restell*.

El sentit original que al nord d'Itàlia es donava al *restell* (< *rastellum*, diminutiu del llatí *rastrum*) com a embarrat de fusta posat davant d'una finestra o porta, el fa emparentar amb el *restillo* de l'alt aragonés (barana de pessebre per a subjectar el fenc), el *râtelier* francès, la *rastellera* catalana i el *rastel* castellà del segle XV; tots aquests, amb significats similars al terme aragonés.¹¹⁶⁵¹ En origen, a Milà, el *restell* podia ser un rastell de porta de fortalesa, un cancell de reixa de ferro o –en el sentit primigeni del mot– un “steccato che si fa innanzi alle porte di luoghi che stieno guardati; un uscio [= lliandar] fatto di stecconi.”¹¹⁶⁵² D'ací que la barra o *steccone* de ferro amb punxes que protegia un finestró o un buit d'una muralla, s'anomenara a Milà i a la Llombardia *restell*. L'escriptor, que segurament ha viscut uns quants anys a Milà, està plenament familiaritzat amb aquest objecte i aquest ús, però no els seus lectors catalanòfons de la cort napolitana, on és una eina defensiva potser poc coneguda. D'ací que, en la segona ocasió que el menciona, l'escriptor es veja obligat a explicar-se i a especificar que no es tracta d'un rascle o d'un rastell de remenar el gra, sinó d'un “restell de aquells qui són posats en les muralles per dubte d'escala.” A Venècia, Florència i altres parts de la Itàlia

---

de la mar” (renunciaren a embarcar-se), “per dubte de nostra arribada” (es posaren a la defensiva), etc. Per dubte d'una escala que hi pogueren arrimar els assetjants, doncs, els defensors d'un castell barraven amb *restells* els merlets.

¹¹⁶⁵⁰ Vegeu, per exemple, el nostre treball de castel·lologia valenciana, d'on seleccionem cinquanta edificis representatius: SOLER, Abel, *Castillos de la provincia de Valencia (1)*, Patronat Provincial de Turisme – València “Terra i Mar”, València, 2014.

¹¹⁶⁵¹ COROMINES, Joan, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, amb la col·laboració de José A. PASCUAL, Gredos, Madrid, 1980-1991, vol. 4, p. 790, s. v. *rastró*.

¹¹⁶⁵² CHERUBINI, Francesco, *Vocabulario milanese-italiano*, Stamperia Reale, Milà, 1814, vol. 4, p. 95.

septentrional, *restell* ja no tenia el mateix significat que a Milà; allí era un moble domèstic: la ‘perxa’ de ferro que subjectava l’espill del tocador.¹¹⁶⁵³

En les cròniques llombardes apareix sovint la veu *rast(r)ello* (adaptació al toscà) o *restell* (llombard) associada a la defensa o assalt de fortaleses.¹¹⁶⁵⁴ A la fortalesa Visconti de Porta Giove, a Milà (“lo castell de Porta Jovis”, com l’anomenava el rei Alfons¹¹⁶⁵⁵), obra del segle XIV, s’usava el mot *restell(o)* per a designar les defenses de ferro que protegien portes i accessos. En les obres de reconstrucció iniciades per Francesco Sforza el 1453, es féu un reconeixement d’elements defensius i es determinà “fare la strata che va drito dal batiponte, denante, verso lo *restello* de la Rocha.” El *batiponte e torre del Filarete* representaven l’entrada principal del castell.¹¹⁶⁵⁶ En la Porta Vercellina, accés lateral laberíntic obrat el 1457, hi havia un “muro de l’arco che è de sopra el naviglio facendoli far el *rastrello* in bofa forma, sicche niuno gli possa intrare ne uscire.”¹¹⁶⁵⁷ En una anotació marginal de Leonardo da Vinci al projecte de reforç del castell, es jutgen insuficients les mesures de seguretat i es proposa reforçar amb *restells* els accessos. Calia habilitar únicament l’entrada i eixida per tres portes: “Ecquando s’adoperano che 2 sempre nostia servare vuole avere 3 tri nel primo rastrello le 2 porte di dentro sono serrate. Ecquando entri in quella di mezo, il rastrello alla porta dinanzi stia serrato, e quando entri nel ultimo la porta di mezo el rastrelo sia serrato.”¹¹⁶⁵⁸

---

¹¹⁶⁵³ A Florència, el *restello* era un *attacapani* o penjador de roba, segons MALAGUZZI VALERI, Francesco, *La corte di Ludovico il Moro. La vita privata e l’arte a Milano nella seconda metà del Quattrocento*, Ulrico Hoepli, Milà, 1913, p. 79. A Venècia, un pedestal amb braços de ferro on encaixava l’espill del tocador i la tovallola. Vegeu la veu *specchio*, en l’*Enciclopèdia Italiana* Treccani, Roma, 1936; ed. electrònica, <http://www.treccani.it/enciclopedia/specchio_Enciclopedia-Italiana/>

¹¹⁶⁵⁴ GRANDI, Angelo, *Descrizione dello stato fisico, politico, statistico, storico, biografico, della provincia e diocesi di Cremona*, Tipogr. de Luigi Copelotti, Cremona, 1856, vol. 1, p. 601: “le altre [spingarde] furono poste al rastello della piazza”; GIULINI, Giorgio, *Continuazione delle memorie spettanti alla storia, el governo ed alla descrizione della città e della campagna di Milano ne’ secoli bassi*, Tipogr. de Giambattista Bianchi, Milà, 1760: En Alessandria, el 1391, entren tropes “fino al primo rastello della Piazza, gridando: ‘Fuora, fuora, vilissimi lombardi!’”; TAGLIAFERRI, Amelio (ed.), *Relazioni dei rettori veneti in Terraferma, vol. 12. Podestaria e capitanato di Bergamo*, A. Giuffrè, Milà, 1978, p. 74: “Venne il castelan de Lecho, et insieme un fiscale di Milano, con aliquanti armati a questo loco della Chiusa, dove rupero et estirparono un restello, solito a tenersi per quel sudditi della serenità vostra”; SANUDO IL GIOVANE, Marin, *Le vite dei dogi (1423-1474). Tomo I (1423-1457)*, ed. a cura d’Angela CARACCILO i Chiara FRISON, La Malcontenta, Venècia, 1999, p. 610: “Ditto Gattamelata [el 1434] assaltò il restello, e, intrato nella casella del gabellotto e tolse il libro delle bolette e li vestimenti”.

¹¹⁶⁵⁵ En lletra datada allí el 13 d’octubre del 1435. Vegeu CAMÓS CABRUJA, Luis, *Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53 (doc. VI, p. 41).

¹¹⁶⁵⁶ BELTRAMI, Luca, *Il castello di Milano (Castrum Portae Iovis) soto il dominio dei Visconti e degli Sforza, 1368-1535*, Ulrico Hoepli, Milà, 1894, p. 134.

¹¹⁶⁵⁷ *Ibidem*, ps. 199-200.

¹¹⁶⁵⁸ *Ibidem*, p. 469, n. 1.

L'elecció del *restell* llombard com a premi del torneig on Curial es predisposa a casar-se amb “la senyora de Milà” sembla una elecció determinada per un escriptor familiaritzat amb el sistema defensiu de Porta Giove; com podria ser-ho el gran camarlenc del rei d'Aragó, Enyego d'Àvalos, que hi residí durant molts anys (1435-1447, amb algunes intermitències). En un plànol simbòlic, representaria la presa de possessió per part de Curial de la senyoria de la seua dama, Milà; comprensible, en diàleg amb el context històric de la novel·la, en uns anys (ca. 1447) en què els cortesans del rei Alfons concebien l'esperança i el somni que aquest esdevinguera senyor de Milà i, en conseqüència, posseïdor d'un dels estats més rics i poderosos d'Europa. Vist des d'una altra perspectiva, el *restell* és la peça defensiva que protegeix l'accés de l'assaltat al castell, però també –aprofundint en un topos literari ben conegut– l'element que, una vegada retirat, permet l'*assalt amorós* de la dama per part del cavaller.

El setge del castell de la donzella o de la *domina* per part del cavaller enamorat i l'entrada d'aquest com a metàfora de la *presa de possessió*, no feudal sinó sexual, és un motiu líric molt rebregat aleshores. Al seu voltant, operaven tot un repertori d'eufemismes que formaven part del joc de l'amor cortés.¹¹⁶⁵⁹ El trobem, entre altres llocs, en les pàgines del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell.¹¹⁶⁶⁰ “*Militat omnis amans, et habet sua castra Cupido*”, escrivia Ovidi (*Amores* I,9), teoritzant sobre l'esforç militar de l'enamorat. Més prop de l'autor del *Curial*, el cavaller i poeta Jordi de Sant Jordi (*El setge d'amor*, estr. II, v. 14) se sent assetjat per l'amor i es troba indefens, “sens mur, sens vall, sens merlet ne verdescha.”¹¹⁶⁶¹ Si Jordi de Sant Jordi haguera viscut uns anys a Milà, segurament hauria pogut afegir, seguint les petges de l'anònim del *Curial*, “e sens restell... per dubte d'escala”. Però no: el sistema defensiu de la Corona d'Aragó i de Nàpols per a parapets de muralla emmerletada no eren els caríssims *restells* o bastons metàl·lics de barrar merlets, ans les obsoletes verdesques formades per bastons de fustam (< francès *bretesche*), explicades així per Francesc Eiximenis en *Lo Crestià* (acaballes del segle XIV): “Consellen per guardar-se de escalar

---

¹¹⁶⁵⁹ HAUF, Abert G., “Manus habent”: entorn als eufemismes amorosos de tipus militar en el *Tirant lo Blanc*, dins BARBERÀ, Jean Marie (ed.) *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 145-185.

¹¹⁶⁶⁰ PIERA, Montserrat, “Com Tirant vencé la batalla e per força d'armes entrà lo castell”: Rape and Conquest in the Chivalry Novel *Tirant lo Blanc*, dins SOBRE, J. M. (ed.), *Actes del VIII Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1988, ps. 159-280.

¹¹⁶⁶¹ SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984, p. 108.

que façen verdescha engir lo mur per tot, que siga sobre bastons forts e spessos per tal que entre ells no puxa entrar negú qui puig per scala sinó ab affany, en quisa que abans puxa ésser ferit que no haja trencat lo dit bastó de la verdescha” (ll. XII, cap. 310).¹¹⁶⁶²

* * *

El *restell* (del castell ducal de Milà?) era un dels dos trofeus que el rei de França ofería en el torneig del Puig de Santa Maria. Se'l disputaven Curial i el duc d'Orleans, en un paral·lel literari a la disputa que sostenien pel 1447 Aragó i el duc d'Orleans. Una volta aconseguit el *restell*, calia pugnar per un segon element simbòlic i valuós que, en la novel·la rep el nom de *corona*: “Curial s'acostà al bastó del pris, en lo qual havia una corona d'or molt rica, e dix: –Yo ·m pens que vós serets mia.” El duc d'Orleans ho posa en dubte i desafia Curial: “e no ·m dó Déus honor si yo ·m treball en toldre-la-us.” Aleshores intervé la Güelfa, que “no poch retenir la lengua” per a posar en evidència la palmària inferioritat d'Orleans al costat de Curial: “–Vós, senyor, fets bé en lexar-li ço que no li podets toldre” (*CeG* III.100). Potser quan s'escriuen aquestes paraules, el duc d'Orleans ja se n'ha tornat a França, mancat de recursos econòmics i d'homes per a fer front a la somniada conquesta de la Llombardia, que només un rei d'Aragó (Curial) podria afrontar, bo i comptant amb el suport de Roma (la Güelfa).¹¹⁶⁶³

El context històric d'una disputa entre Curial (Aragó) i Orleans (els francesos) ens trasllada a un lloc, la Llombardia, i a un temps, l'any 1447, on l'afer del regne napolità ja està superat i ara interessen altres objectius i ambicions molt superiors. La *corona*, per tant, en una lectura al·legoricopolítica de l'obra, no podria ser altra que la del *Regnum Longobardorum*, és a dir, la del *rex Italiae*: la corona que molts enemics d'Alfons el Magnànim temien que gosara cenyir si algun dia esdevenia senyor de Milà. Aquest somni d'una monarquia panitàlica, però, quedaria reclòs per enèsima vegada en la fantasia literària de l'escriptor del *Curial* i dels seus presumibles lectors, decebut per la retirada vergonyosa del rei cap al sud, en la tardor del 1448.

Per a contextualitzar millor aquest somni, insinuat pel *restell* i la corona, cal repassar els textos històrics contemporanis al moment d'escriptura de *Curial e Güelfa*, com faríem amb qualsevol altra novel·la cavalleresca com aquesta, tan íntimament connectada amb l'esperit i els esdeveniments del seu temps. Ens haurem d'interrogar, en conseqüència, què podrien haver entés els contemporanis per *corona*.

---

¹¹⁶⁶² EIXIMENIS, Francesc, *Primer volum del XII Llibre appellat Crestià*, Incunable estampat a València el 1484, Arxiu Capitular de València; citat per ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *verdesca*.

¹¹⁶⁶³ Per a contextualitzar millor, us remetem als capítols I.1.2 i I.3.4.

Segons l'*Espejo de verdadera nobleza* de Diego de Valera, un curial castellà que escrivia a Roma (ca. 1441), on es deixaven notar les idees de l'humanisme, els antics romans “davan corona de oro a los que primero entravan por fuerça en çibdad, villa o castillo.”¹¹⁶⁶⁴ Si l'autor del *Curial* participava d'unes mateixes fonts d'informació, podria haver associat per aquest motiu el *restell* i la corona. El segon premi, doncs, seria una conseqüència del primer, o una recompensa per haver-lo obtingut. El cavaller que obté el *restell* i penetra en la fortalesa, la fa seua i obté així la corona.

En l'Antiguitat clàssica es feia ús de corones de llorer i altres vegetals simbòlics com a metàfores de triomf i de glòria. L'apòstol sant Pau oposà a aquestes corones corruptibles la corona incorruptible de la glòria celestial (*Primera lletra a Pere*, 5:4): “*Et cum apparuerit princeps pastorum, percipietis immarcesibilem gloriae coronam*” (‘I quan aparega el príncep dels pastors, vosaltres rebreu la corona incorruptible de la glòria’). En la *Primera lletra als Corintis* (9:25), insisteix en la comparació: “*Omnis autem qui in agone contendit, ab omnibus se abstinet, et illi quidem ut corruptibilem coronam accipiant: nos autem incorruptam*” (‘L'atleta que competeix s'absté de moltes coses, només per optar a una corona que es mustia; nosaltres aspirem a una d'incorruptible’). La corona, doncs, no sols serà durant l'edat mitjana un símbol de sobirania, sinó de molts altres valors: virtut, glòria, santedat, etc.

En la mateixa novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, és possible il·lustrar la polisèmia del terme recurrent a les diferents mencions de l'objecte simbòlic, segons siga en un context de torneig cavalleresc o d'evocació onírica de la mitologia antiga. Així, al torneig de Melun, mossén de Claucestre porta un escut “tot blanch ab una corona d'or” per armes heràldiques (*CeG* II.48). Al Mont Parnàs, Homer i Aquil·les es coronen recíprocament amb corones de llorer (*CeG* III.31). Allí mateix, Apol·lo, en presència d'Hèctor, fa un elogi del valor de Curial i afirma que “vuy, entre ·ls qui ·l conexen, obté de cavalleria corona e principat” (*CeG* III.33). Quan Curial desperta d'aquell somni, apareix coronat de llorer (*CeG* III.36). Com a millor cavaller i millor orador-poeta, segons la proclamació d'Apol·lo, és mereixedor –en un plànol oníric, és clar– del doble llorer dels antics, que Petrarca considera “*tam ducibus claris quam vatibus addita sacris*”, ‘escaient tant per als generals com per als poetes sagrats’ (*Africa*, IX,v,73).

---

¹¹⁶⁶⁴ Citat per HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Universit  Paul Valery, Montpellier, 2000, p. 89.

¹¹⁶⁶⁵En la desfilada onírica de les Arts Liberals, aquestes són al·legoritzades com unes “deesses” o “reynes” i porten corona al cap (*CeG* III.79). A més, en els capítols finals de la novel·la apareix la corona que guanya Curial i que rep la Güelfa.

Aquesta última corona guanyada per Curial, des d’una perspectiva simbòlica i en un context de nou cavalleresc –i ja no oníric ni mitològic– s’associava fàcilment a una representació totèmica de poder polític, noblesa del portador, elevat rang aristocràtic o sobirania d’aquell que la ceneix. El rei de França, en un acte de propaganda monàrquica, encunyà unes monedes d’or anomenades *écus à la couronne* (1384), perquè portaven el símbol d’una corona.¹¹⁶⁶⁶ El mateix Alfons el Magnànim, quan celebrà la seua apoteòsica entrada triomfal a Nàpols, el 26 de febrer del 1443, vingué seguit per una carrossa de la Justícia, on quatre àngels damunt un tron sostenien “huna corona molt rica e bella en les mans, significant [que] un tal príncep e valerós senyor en tal cadira deu seure [al tron napolità] e ésser coronat de emperador.”¹¹⁶⁶⁷ Pocs dies després, el 3 de març, el fill bastard del Magnànim, Ferran d’Aragó, fou jurat com a duc de Calàbria i successor al tron pels barons del país i, després de ser coronat pel pare amb una corona ducal d’or, a l’església conventual de San Ligudoro delle Monache, desfilà pels carrers de la capital partenopea amb el seu estendard negre, “*ducali itaque circulo aureo coronatum, vexillis expansis.*”¹¹⁶⁶⁸ La corona que duia, obra de l’argenter de la cort Francí Peres, costà 57 ducats i era “un cerchio d’oro largo due dita, del peso di 24 carati con due cordoni dello stesso oro alla estremità dalla parte di fuori.”¹¹⁶⁶⁹

Alfons i Ferran d’Aragó havien pres possessió *de facto*, i per dret de conquesta, dels títols de rei de les Dues Sicílies i duc de Calàbria, respectivament, però no tenien cap legitimitat *de iure*, atès que la plena potestat i *mer imperi* del regne pertanyia des de temps immemorial al papa de Roma, i aquest havia donat suport al candidat derrotat, Renat d’Anjou. El procés de reconciliació entre Alfons i el papa Eugeni IV es prolongà

---

¹¹⁶⁶⁵ Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (ps. 163-164); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 662.

¹¹⁶⁶⁶ *DICIONNAIRE Universel, contenant tous les noms de la langue française, des sciences et des arts, avec des termes latins qui peuvent y convenir*, París, 1743, vol. 2, p. 1.543, s. v. *écu d’or*.

¹¹⁶⁶⁷ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 203.

¹¹⁶⁶⁸ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, p. 93.

¹¹⁶⁶⁹ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, ps. 40-41.

des del tractat de Terracina (juny del 1443) fins a la butlla d'investidura en favor del nou monarca, que eixí de Roma en maig del 1445, i estigué jalonat per l'atorgament de distintes butles de legitimació dinàstica dels Trastàmara. Tanmateix, el rei d'Aragó no volgué ser coronat pel pontífex ni per cap dels seus cardenals. Segons Alan Ryder, “Alfonso fue el primer rey de Sicilia y Nápoles que no recibió la corona.” Sembla que, en un principi (maig del 1444), ho tenia previst, tal com comentà el secretari reial Arnau Fonolleda als missatges del Consell de Barcelona (lletra d'aquests a la ciutat comtal, de l'11 de maig): “lo secretari en Fonolleda nos ho haurie dit: que lo senyor rey se coronaria fort prestament.” Tanmateix, li convingué més reivindicar-se com a rei legítim pels seus mèrits; amb benedicció papal, però sense corona.¹¹⁶⁷⁰

Amb motiu de les seues sonades bodes amb Isabella de Chiaromonte (àlies Orsini-Del Balzo), en juny del 1445, el príncep Ferran tornà a cavalcar pels carrers de Nàpols amb la corona a la testa.¹¹⁶⁷¹ Aquella celebració significà per a ell l'obtenció el mateix dia, com el Curial de la novel·la, de “principat e muller”: la donzella contraent era l'hereva feudal pràcticament de mig regne, i la garantia d'una estabilitat que afavoriria la successió d'Alfons per aquell fill il·legítim. Fou també una celebració de suficient transcendència, com perquè l'escriptor de la novel·la –culminada amb un matrimoni principesc– haguera plantejat dedicar-la al “plaer e consolació” del príncep Ferran, catalanòfon, criat a València com l'autor, i necessitat –segons tots els indicis biogràfics– d'un Melchior de Pando que vetlara pel seu redreç moral i formatiu.

Quan el fill de Ferran d'Aragó, l'infant Alfons (futur Alfons II de Nàpols) complí 7 anys d'edat, el 1455, el rei encomanà per a ell una nova corona de príncep o “cerchio d'oro” a l'argenter Guido di Antonio, per a la cerimònia d'investidura del xiquet (17 d'octubre) com a príncep de Càpua.¹¹⁶⁷² Pocs anys després, quan Ferran I ascendí al tron i la majoria dels grans barons s'alçaren en armes contra ell, a manera d'acte de propaganda, encunyà les monedes de *carlins*, d'argent, anomenades *coronati*. Es deien així perquè hi apareixia representat el rei en la cerimònia on fou coronat –propagandísticament, també, a Bari– pel cardenal Latino Orsini, llegat del papa Pius II, en presència de l'arquebisbe de Nàpols, Oliverio Carafa (1459). Es tracta, segons els experts, d'una representació única en la numismàtica medieval d'Europa. Les peces,

---

¹¹⁶⁷⁰ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 49-51.

¹¹⁶⁷¹ MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti...*, p. 437.

¹¹⁶⁷² *Ibidem*, p. 92.

emeses entre el 1462 i el 1494, portaven l'epígraf *Coronatus : quia : legitime : certavit*, que remet a l'atleta de la carta de sant Pau més amunt referida, el qual pugnava legítimament per obtenir la merescuda corona, i també a la *Segona carta* del mateix apòstol de Tars a Timoteu (2:5): “*Nam qui certat in agone, non coronatur nisi legitime certaverit*”. És a dir: ‘Igualment, l'atleta que competeix a l'estadi no és coronat si no hi competeix legítimament’. En el revers de la moneda, es troba la creu potaçada de Jerusalem o de Calàbria, de 8 puntes.¹¹⁶⁷³ A la mort de Ferran I, el succeí el seu fill Alfons II, que lluí en l'acte de coronació (1494) una luxosíssima corona, que costà un milió de ducats, segons el que exagera alguna crònica contemporània.¹¹⁶⁷⁴

Riquesa, poder, legitimitat, valor, glòria... La polisèmia de la corona en l'època i el lloc on s'escriu el *Curial* és un element a tenir en compte. Com és també el moment crucial per al futur d'Itàlia que, a judici dels contemporanis, es vivia pels anys 1443-1448, amb un eufòric *re d'Aragona* com a protagonista indiscutible. Aquesta perspectiva optimista –truncada bruscament en el fracàs de Piombino (tardor del 1448)– es palpa en les pàgines del *Curial*. I podria haver influït en la simbologia depositada per l'autor sobre els premis que obté, com a culminació de tota la seua carrera cavalleresca, Curial el llombard. En una lectura en clau política i emblemàtica de la novel·la, com la proposada per Antoni Ferrando, el *restell* i la corona del *Curial* podrien establir un diàleg iconogràfic amb el conegut full 8v de la *Descendentia regum Siciliae*, un còdex arribat a Nàpols el 1440. En la il·lustració miniada, com més amunt s'ha indicat, Roger II reivindica per a ell la corona de les Dues Sicílies i el rei Alfons li respon, en un diàleg de filacteris, que, si la corona és d'ell, doncs el castell és seu, mentre travessa per davall del rastell d'una porta fortificada. En la miniatura, la corona representa la sobirania heretada legítimament sobre Nàpols, però el castell simbolitza la presa de possessió per la força –la conquesta, l'assalt– al *Regnum Neapolitanum* empresa pel seu legítim monarca espasa en mà, tal com hi apareix representat el rei Alfons. Aquesta emblemàtica imatge podria haver influït en l'escriptor a l'hora de posar en boca de Curial dues frases enigmàtiques, que semblen inspirades en les del còdex:

---

¹¹⁶⁷³ DE FRANCISCO OLMOS, José M^a., El *coronato* napolitano. Una moneda documental y propagandística, dins *Revista general de información y documentación*, 13/1, Madrid, 2003, ps. 51-76; INFUSINI, Alfredo, Il cavallo. Percorso storico-numismatico di una moneta popolare, dins *Lamoneta.it*, 2010; ed. digital <numismatica-italiana.lamoneta.it/docs/cavallodue.pdf>, consultada en desembre 2012.

¹¹⁶⁷⁴ MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonesa: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 71).

Paral·lelisme simbòlic entre la *Descendentia regum Siciliae* i el *Curial e Güelfa*

<i>Descendentia</i> (personatge)	diàleg	símbol	<i>Curial</i> (personatge)	monòleg
Alfons I	“ <i>Is(te) enim est meum</i> ”:	castell/ <i>restell</i>	<i>Curial</i> (cap. III.96)	“Vós vindrets ab mi”
Roger II	“ <i>Hec est mea</i> ”:	corona	<i>Curial</i> (cap. III.100)	“Vós serets mia”

Sembla, en efecte, que l’escriptor, que s’adreça a un públic –i, segurament també, a un notable dedicatari– de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, vulla recordar amb aquestes proclames de *Curial*, a la fi del relat, el diàleg de la genealogia reial del còdex propagandístic arribat feia pocs anys de l’obrador Crespí de València.

D’acord amb Antoni Ferrando, el principat d’*Orenge* de la novel·la simbolitzaria el regne de Nàpols, obtingut pel rei d’Aragó (*Curial*) amb el suport *a posteriori* de l’Església (la *Güelfa*). Es commemoraria en certa manera la concòrdia signada entre ambdós poders –el reial i el pontifici– a partir del 1443.¹¹⁶⁷⁵ No es pot negar en absolut la més que probable lectura al·legòrica dels personatges principals com a Aragó (depositari de la legitimitat històrica del cap de la *cúria* imperial) i l’Església (depositària de l’esperit *güelf* o antiimperial de Roma). Com també sembla indicatiu que l’autor s’haja inspirat en un còdex de propaganda monàrquica proaragonesa per a introduir els símbols del triomf final i les sentències “legitimadores” en to desafiant.

Tot això està molt bé. Però cal advertir que el principat d’Aurenja o d’Orange (el títol que adquireix *Curial* del rei de França per a justificar-lo com a *creix marital*, en correspondència al dot impressionant que li aporta la muller: la senyoria de Milà) no té res a veure, en absolut, ni amb Alfons el Magnànim ni amb la conquesta i el triomf dels anys 1442-1443. Solament el podia reivindicar, al Nàpols on es concep la novel·la, la legítima depositària dels drets successoris per la branca partenopea dels occitans Dels Baus, és a dir els Orsini-Del Balzo. I aquesta depositària de drets –teòrics, sobre el paper, és clar– no és altra Isabella, la duquesa de Calàbria. Des de juny del 1445, aquesta dama, d’esperit honest i seré com la mateixa *Güelfa*, era casada amb el futur rei de Nàpols. Amb la qual cosa, igual que havia fet, l’any 1282, el rei Pere el Gran amb la

---

¹¹⁶⁷⁵ Per a majors detalls sobre aquestes reflexions, us reenviem a FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

corona de Sicília –reivindicada per la seua muller, Constança Hohenstaufen–, si el príncep dedicatari del llibre, Ferran d’Aragó, aconseguia l’utòpic objectiu de comportar-se com el teu antecessor, que *d’ogni valor portò cinta la corda* (Dante *dixit*), podria aconseguir el que es proposara. Podria contribuir, en auxili del pare, a conquerir per a la Corona d’Aragó (Curial) el *restell* de Porta Giove de Milà; obtenir així la corona de rei de la Llombardia o la d’Itàlia, i –en un repunt de la fantasia reivindicativa de l’anònim escriptor– el principat d’*Orenge*, que pertocava a la seua esposa.

En conseqüència, el *restell* a conquerir o assaltar ja no seria la fortificada ciutat de Nàpols (al·legoritzada en la *Descendentia* i posseïa ja pel rei d’Aragó des del 1442), i la simbòlica corona reivindicada ja no seria la de Nàpols, obtinguda a colps d’espasa i sense el suport, *a priori*, de l’Església (la Güelfa). La corona reivindicada ara era la que es custodiava al ducat imperial de Milà, la del *Rex Italiae*, amb la benedicció de l’Església; tenint en compte que Alfons el Magnànim era, des del 1444, el braç armat de la Santa Seu i el portador del *vexillum Petri*. Per això, “pres lo restell e la corona del pris e donà’ls a la Güelfa” (*CeG* III.100), perquè teòricament Curial lluitava i obtenia premis per ella i en son nom. Tanmateix, la conclusió de la novel·la dóna a entendre que el veritable recompensat, després de tant d’esforç i patiment, ha sigut el cavaller, que s’apropia de tot allò que pertany a la Güelfa. Ara bé, cal recordar, al marge dels somnis que en aquest sentit poguera albergar l’autor del *Curial*, que, amb posterioritat al fracàs de Piombino (1448), la corona de *Rex Italiae* –atribuït, com tot seguit veurem, per Lorenzo Valla al rei d’Aragó– restà degradada a un consolatori títol *Rex Italicus* (garant de la pau peninsular) gravat en el frontispici del Castel Nuovo.

La mitificació literària d’un *Rex Italiae* messiànic, d’un personatge providencial que unificar el conflictiu mosaic polític peninsular, venia d’antic. El gibel·lí Fazio degli Uberti (Pisa, 1305/9-Verona, *post* 1367), en un poema titulat *Roma* (1360), expressava així el *desideratum* polític de bona part de la intel·lectualitat italiana (vv. 153-156): “O figliuol mio, da quantra crudel guerra / tutti insieme vengamo a dolce pace, / se Italia soggiace / a un solo re che’l mio voler consente.”¹¹⁶⁷⁶ Molts gibel·lins de la fi del segle XIV miraven amb bons ulls l’ambició personal i la política territorial del duc de Milà, Gian Galeazzo Visconti, que havia estés els seus dominis dels Alps fins a Perusa i de la Ligúria fins a les portes de Venècia. La mort prematura d’aquest duc de Milà i vicari imperial de la Llombardia, l’any 1402, l’impedí reconstruir íntegrament el *Regnum*

---

¹¹⁶⁷⁶ CUDINI, Piero (ed.), *Poesia italiana del Trecento*, Garzanti (“I grandi libri”), Milà, 1978, p. 50

Longobardorum amb tot el nord d'Itàlia i fer-se coronar *Rex Italiae*. Segons els cronistes de l'època i els historiadors, “se vuole che si fosse già fatto preparare la corona e gli altri ornamenti per assumervi il titolo di re d'Italia.”¹¹⁶⁷⁷

En record del seu predecessor, i com a representació metafòrica de la llombarda *corona de ferro* del *Regnum Italiae* custodiada al Duomo de Monza, Filippo Maria Visconti, duc de Milà (1412-1447), féu dissenyar per a ell la divisa d'una corona adornada per una palma i un ram de llorer. A més a més, i segons en testimoni de l'humanista Pier Candido Decembrio, “fece decorare anche le zone nobili di palazzo”, és a dir, del castell de Porta Giove de Milà, amb aquesta empresa de la corona.¹¹⁶⁷⁸ Amb un segell d'aquesta empresa de la corona se signà a Porta Giove, en octubre del 1435, la transcendental aliança entre el rei d'Aragó i el duc de Milà. Se segellà en presència – entre altres testimonis– d'un jove cavaller del rei Alfons, Enyego d'Àvalos, criat a la cort de València, el qual passà llavors a servir el senyor de Milà. Segons Franca Guerrieri, la divisa ducal no era original de Filippo, sinó de Gian Galeazzo, encara que el primer la féu servir durant més anys. Afirmar, a més, aquesta autora, que les rames entrecruades amb la corona “nobiliare” (sembla que ducal) eren una palma, en senyal d'humilitat, i una rama d'olivera, en senyal de pau.¹¹⁶⁷⁹

Qualsevol italià de l'època associava aquest símbol milanés amb la voluntat dels ducs i vicaris imperials de la Llombardia, d'assumir algun dia el títol de rei d'Itàlia i fer-se coronar per la famosa *corona fèrria*. Segons la tradició local, la corona havia sigut elaborada per un argenter després d'haver fos el ferro d'un clau de la crucifixió de Crist, depositats –com la mateixa corona– en una capella de la catedral de Monza. Aquesta llegenda del *sacro chiodo*, creada en el segle XVI, no tingué en compte que la corona original (inserida dins d'una làmina d'or ornada de pedres precioses, el 1345) no era de ferro, sinó d'argent, com es comprovà en una restauració efectuada el 1993. Abans dels emperadors alemanys, havien sigut coronats amb ella, com a *rex Longobardorum* ('rei dels Llombards'), l'emperador Constantí i Carlemany. L'any 1431, en vespres del

---

¹¹⁶⁷⁷ ANDOLFI, Brandisio, *Muzio Attendolo Sforza. Un condottiero alla corte di Giovanna II di Napoli*, Bastogi editrice, Foggia, 2001, p. 13; SCALCO, Luca, In ciclo dei Giochi nel Palazzo Borromeo di Milano, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/giochiborromeo/giochiborromeo.htm>>, p. 5.

¹¹⁶⁷⁸ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elvio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 70.

¹¹⁶⁷⁹ BERNAREGGI, Adriano (ed.), Le “imprese” Visconti-Sforza di Franca Guerrieri. La storia d'una famiglia vista attraverso gli stemmi personali dei suoi membri, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/imprese/>>, cap. 5, ps. 1-2. Vegeu també NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447–25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986, làmina 2.

Curial, s'havia desplaçat a Milà per a cenyir-la l'emperador Segimon d'Hongria, amb llicència –però no amb assistència– de Filippo Maria Visconti. Uns anys després repetirà l'operació Frederic III d'Alemanya (1452), coronat *Rex Italiae* a Roma i amb aquiescència del papa, però a desgrat del nou duc Francesco Sforza, que protestà per si podia al·legar ell –un nouvingut al tron ducal, de sang plebea– algun dret al respecte. Carles V rebé aquesta corona a Bolonya el 1530, però en abdicar el 1556, cedí el títol imperial alemany al seu germà Ferran i el de *Rex Italiae* (simbòlic del tot) al seu fill Felip II, que no s'interessà a renovar-lo formalment. El 1792, el recuperà Francesc I, emperador d'Àustria-Hongria. El 1805, l'emperador de França Napoleó I Bonaparte s'autocoronà rei d'Itàlia a la catedral de Milà. Després, la mítica corona llombarda “de ferro” passà a ser una peça de museu.¹¹⁶⁸⁰

Segons l'historiador Francesco Cognasso, Filippo Maria Visconti representava, interessadament, l'“unico sostegno dell'idea imperiale nella penisola”, en oposició a Venècia, reticent a tota ingerència imperial. D'ací que el duc consentira la simbòlica baixada de Segimon a Milà el 1431 per a ser coronat rei dels italians, el 25 de novembre.¹¹⁶⁸¹ A partir del 1435, Visconti s'alià fermament amb Alfons d'Aragó. Tanmateix, el seu caràcter voluble féu perillar l'eix Nàpols-Milà en la primavera del 1444. Filippo s'assabentà que els genovesos –rebel·lats contra ell– negociaven posar-se davall el protectorat de la Corona d'Aragó, i amenaçà amb trencar l'aliança amb el rei de Nàpols. El Magnànim, ràpidament, envià d'ambaixadors a Milà els germans Enyego i Alfons d'Àvalos (febrer-març del 1444) perquè, considerat l'afecte personal que els tenia el duc –ambdós eren, oficialment encara, cambres seus– evitaren la ruptura. Els enviats, reforçats per l'arribada del protonotari Ferrer Ram, no sols oferien al de Milà tot l'ajut que calguera per a expulsar Venècia de la Terraferma, “ma anche la creazione di un regno di Lombardia”, en el qual el senyor de Milà seria el rei.¹¹⁶⁸² Aquesta afirmació d'Alan Ryder la trobem també en la crònica de Zurita, on diu que la proposta del rei d'Aragó era “que adquiriese tal parte de Italia que dignamente pudiese haber el

---

¹¹⁶⁸⁰ Més detalls en MASPERO, Valeriana, *La corona ferrea. La storia del più antico e celebre simbolo del potere in Europa*, Vittone editore, Monza, 2003; ÍDEM, *Alla ricerca del Sacro Chiodo. La ricostruzione dell'elmo diadematico di Costantino*, dins *Arte cristiana*, vol. 92, fasc. 823 (juliol-agost 2004), ps. 299-310.

¹¹⁶⁸¹ COGNASSO, Francesco, *L'alleanza sabauda-viscontea contro Venezia nel 1434*, dins *Archivio storico lombardo*, 45, Milà, 1918 (ps. 157-236), i 46, 1919 (ps. 357-426); concretament, en les pàgines 157-159.

¹¹⁶⁸² RYDER, Alan, *La politica italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458)*, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 67).

títulu y corona de rey de la Lombardia”]; de manera que Itàlia es governaria amb un joc de tres potències (el regne del nord, la Santa Seu i el regne del sud).¹¹⁶⁸³

El projecte ideal dissenyat a la cort del rei Alfons estava a punt d’esdevenir impossible per la pressió exercida per Venècia sobre Milà l’estiu del 1446. El perill d’una conquesta de Milà per Venècia (amiga de Florència i dels Anjou), obligà el rei Alfons a efectuar el seu periple per la Itàlia central (novembre del 1446-novembre del 1448) amb el seu poderós exèrcit. Aquell moviment, segons Ryder, “suscitó temores, y también algunas esperanzas, de que iba camino de convertirse en rey de Italia. El mismo Alfonso, es justo decirlo, nunca albergó seriamente tales propósitos. Reiteradamente les aseguró, a los gobiernos inquietos, que no tenía más ambiciones territoriales.” Almenys des de la conferència de pau de Siena, convocada pel papa Eugeni IV, s’havia començat a presentar com un rei pacificador i un àrbitre de l’equilibri italià. “La leyenda *Rex Hispanus, Siculus, Italicus*,¹¹⁶⁸⁴ blasonada en el arco de triunfo de Nápoles es una declaración más humanista que política (...). Los cortesanos y hombres de letras, sin embargo, no podían dejar de atosigar con ese apoteosis dedicado al patrón que pretendían lisonjear.”¹¹⁶⁸⁵ Per exemple, el poeta Angelo Galli da Urbino (+1459) prediu –segons el que dedueix Ryder– que Alfons serà coronat amb la triple corona, és a dir, *emperador* (*Canzoniere*, part II, 269, vv. 149-150): “S’el giur c’ha facto Dio non s’aresta / vedrocte presto tre corone in testa.”¹¹⁶⁸⁶ Els emperadors alemanys rebien la corona de rei de Romans, a Aquisgrà o Frankfurt; la d’Itàlia, a Milà o Bolonya, i la Imperial, a Roma. Tanmateix, la lectura correcta d’aquestes tres corones, pel que fa al cas que ens ocupa, podria ser més concordant amb l’epígraf del Castell Nou: Aragó (*Hispanus*), Ambdues Sicílies (*Siculus*) i la Llombardia (*Italicus*).

Per la seua banda, un altre amic del casal d’Aragó com era el ferrarés Borso d’Este, que visità Nàpols pel 1444, redactà el 1445 un conegut memorial on presentava Alfons com un rei bel·licós i *condottiero*. Només ell podia aspirar a controlar Milà a la mort –esperable “in curto tempo”– de Filippo Visconti, i a esdevenir, en conseqüència,

---

¹¹⁶⁸³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 303 (XV.25).

¹¹⁶⁸⁴ Noteu com alguna cosa falla en la seqüència de títols: *Hispanicus* (1416), *Siculus* (1416 + 1443), *Italicus* (un 1447 que no pogué ser).

¹¹⁶⁸⁵ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 338-339.

¹¹⁶⁸⁶ GALLI, Angelo, *Canzoniere*, ed. a cura de Giorgio NONNI, Accademia Raffaello, Urbino, 1987; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

el rei de tota Itàlia.¹¹⁶⁸⁷ “Havendo questa [la senyoria sobre Milà], la vostra maestà pò dire de havere la migliore parte de Italia, e non è dubio alchuno che la vostra maystà non sia re d’Italia.”¹¹⁶⁸⁸ El gran senescal Enyego de Guevara, el poderós germà d’Enyego d’Àvalos, estava convençut que hi havia possibilitat que imperara un sol rei – el d’Àragó, lògicament– sobre tota Itàlia. Així ho pronosticava el 6 de març del 1447, en una lletra adreçada a l’escriptor Ghinazzone Azorri da Siena (àlies “Oriente Senese”), on li encarregava el volgarizzamento toscà de les *Homilies a l’Evangeli de sant Mateu* de sant Joan Crisòstom. El de Guevara confiava en l’imperi del Magnànim sobre tota la península: “et se del vero io non son profeta,” afegia, “mi par vedere che di tutta Italia presto saranno [reis] come già grande tempo furono.”¹¹⁶⁸⁹

Segons Eugenio Dupré-Theseider, “di una monarchia d’Italia in quel tempo si parlava molto, e soprattutto ora, in relazione all’aragonese.” Connectant amb això, recorda uns versos anònims toscans del 1447, quan Alfons viatjava cap al nord i amenaçava la Toscana, que ja foren citats per Benedetto Croce: “Non pensar tu incoronarti del regno / d’Italia per forza di tua gente, / perché il nome tuo non n’è degno.”¹¹⁶⁹⁰ I és que els refinats florentins, excepció feta dels humanistes, consideraven el *re di Ragona* –no en deien mai *rei de Sicília*: aquest, per a ells, era Renat d’Anjou– un monarca bàrbar i *catalano*; un invasor estranger del solar italià.¹¹⁶⁹¹ Recorda, en fi, Dupré-Theseider que, pel 1446, tota Itàlia, inclòs evidentment l’autor del *Curial*, es trobava “in attesa del grosso evento della successione milanese” per saber si l’ànguila Hohenstaufen de les Dues Sicílies planejaria sobre tota la península.¹¹⁶⁹²

D’aquest any 1446 són precisament els moviments diplomàtics més agitats, per part de l’eix politicoterritorial antagonista –antimilanés, antialfonsí i proangeví– constituït per Venècia i Florència per a “impedirgli [a Alfons I] di diventare ‘re di

---

¹¹⁶⁸⁷ Vegeu, per a contextualitzar, PONTIERI, Ernesto, Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 137).

¹¹⁶⁸⁸ Citat per DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, La politica italiana di Alfonso il Magnanimo, dins *IV Congrès d’Història de la Corona d’Aragó. Ponències, 5*; separata, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1955, p. 24.

¹¹⁶⁸⁹ BNF, ms. *Ital.* 82, f. 11. Citat per CORNAGLIOTTI, Anna, Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281 (p. 270).

¹¹⁶⁹⁰ DUPRÉ-THESEIDER, E., La politica italiana di Alfonso..., p. 24.

¹¹⁶⁹¹ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 339.

¹¹⁶⁹² DUPRÉ-THESEIDER, E., La politica italiana di Alfonso..., p. 24.

Lombardia', ch'era come dire 're d'Italia'". Així ho documenta Ernesto Pontieri.¹¹⁶⁹³ Quan Milà començà a perdre terreny perillosament enfront Venècia, en la tardor del 1446, el rei d'Aragó entrà per fi en escena, amb l'excusa d'evitar-ho. Però, tal com s'ho demana Georges Peyronet, "Désirait-il seulement bloquer Venise? Ou rêvait il de cette couronne de roi d'Italie qu'avaient convoitée ses prédécesseurs à Naples de la première maison d'Anjou, puis Jean-Galéas Visconti? (...). Rêveries chevaleresques? (...) Puissance, gloire et richesse devaient ensemble tenter le Magnanime."¹¹⁶⁹⁴ Dues respostes als interrogants retòrics formulats pel francès, són les que ofereixen l'historiador Ryder, que nega la ferma pretensió d'Alfons de fer-se coronar rei d'Itàlia, i l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa*, que maneja simbòlicament la utòpica corona.

Peyronnet, després de traçar una clarivident anàlisi de la dinàmica geopolítica del període estudiat, conclou que el Magnànim, simplement, estigué a l'aguait del que podia passar. I que, en funció de l'evolució del que els historiadors anomenen el laberint de la política italiana del *Quattrocento*, practicà estratègicament una "diplomatie tortueuse à la mode italienne de l'époque".¹¹⁶⁹⁵ Prefigurava així el talent astuciós que Maquiavel atribuïa al seu successor, Ferran I. En aquest context oficial i polític tan volàtil, on el símbol del *llebrer* podia passar de ser negatiu a positiu de hui per a demà, l'autor del *Curial*, que no té res a perdre en el terreny de la ficció, aposta per una política emblemàtica de màxims pel que fa al plantejament de *rêveries chevaleresques*. Fins al punt d'atribuir a Curial un *restell* que representa el castell de Milà, una corona que recorda a la *rex Italiae*, i un principat d'Orange els titulars napolitans del qual ja feia dècades que havien perdut l'esperança de poder reivindicar.

Quan es produeix la mort de Filippo Maria Visconti (agost del 1447), Alfons d'Aragó, per disposició testamentària, és el legítim duc de Milà: les senyeres reials d'Aragó són hissades per damunt dels merlets i *restells* de Porta Giove. Quan la notícia arriba a Venècia, salta l'alarma: Francesco Foscari, el *duce* de la Sereníssima, s'afanya a enviar un ambaixador a tractar "col duca di Savoia ed avvisarlo come il re d'Aragona aspira al Regno di Lombardia."¹¹⁶⁹⁶ El cronista Jerónimo Zurita justifica la manca de

---

¹¹⁶⁹³ PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 278).

¹¹⁶⁹⁴ PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119 (p. 118).

¹¹⁶⁹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶⁹⁶ CASATI, Antonio, *Milano e principi di Savoia. Cenni storici*, Tipogr. de Ferrero e Franco, Torí, 1833, p. 4, n. 2.

decisió del Magnànim a l'hora d'arribar a Milà i d'apoderar-se de la regió septentrional del país, per la “prudencia grande” que demostrà el rei: ho féu amb l'objecte de no provocar els francesos i els seus aliats italians, els quals s'haurien conjurat per expulsar-lo d'allí, a fi d'evitar que es fera l'amo i senyor de tota la península. Haurien actuat conjuntament, doncs, “como contra príncipe que aspiraba a la Monarquía y a ocupar el reino de toda Italia, como parecía que debía ser, teniendo el reino de Sicilia de la una y de la otra part del Pharo, si tuviera el señorío de Lombardia.”¹¹⁶⁹⁷ No ho diu només Zurita; ho proclamaven els mateixos humanistes italians que servien i adulaven el rei d'Aragó. Lorenzo Valla el saludava epistolarment amb l'apel·latiu “*Alphonso, Hispaniae et Italiae regi*”, el rei de les dues Hespèrides.¹¹⁶⁹⁸

La situació d'alarma d'agost del 1447 durà poquíssim: els milanesos s'afanyaren a proclamar-se “lliures”; declararen la república i es produí llavors un buit de poder autocràtic a un país ja habituat a ser regit per prínceps. Recordem, a tot això, que bona part del còdex del *Curial* està redactat, i no sempre amb molta paciència, sobre paper milanés del 1447... Història i ficció s'hi retroben, codicològicament parlant. Al cap d'uns dies, el rei de Romans Frederic III (nominalment), el *condottiero* Francesco Sforza (marit de la filla única del duc difunt) i els altres dos candidats amb majors possibilitats, el duc d'Orleans (amb grans suports a França) i el rei d'Aragó (el *Curial* del llibre III)¹¹⁶⁹⁹ es disputen la possessió de Milà (el *restell*) i, en conseqüència, la *corona* ducal (que, a efectes d'un triomf per Alfons el Magnànim, equivalia a dir la corona de la Llombardia o d'Itàlia). Orleans es retira de l'escena derrotat (tardor el 1447) i se'n torna a França. S'entén així molt millor el retret que la Güelfa de la ficció a l'Orleans rival de Curial: “fets bé en lexar-li ço que no li podets toldre” (*CeG* III.100). El d'Orleans-Visconti no podia, de cap de les maneres, fer ombra en recursos militars al rei d'Aragó. Feia bé, doncs, retirant-se de la pugna per la corona milanesa.

Presumiblement, en el moment d'enllestir-se la redacció del *Curial*, el candidat més ferm a ser coronat duc era Alfons. Tanmateix, la sorpresa tàctica la donà Francesco Sforza, absent de l'escenari en disputa fins aleshores, quan canvià hàbilment d'aliats fins a sotmetre al seu poder Milà el 1450. Mentrestant, el rei d'Aragó féu el ridícul

---

¹¹⁶⁹⁷ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 380 (XV.48).

¹¹⁶⁹⁸ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 294.

¹¹⁶⁹⁹ Vegeu l'anàlisi de la situació que fa un testimoni dels fets, present a Milà el mateix any 1447, com era PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)* [*Europa sui temporis varias continens historias*, 1458], trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla (“Historia y Geografía”, 31), Sevilla, 1998, p. 191.

militar a la Toscana i se'n tornà dissimulant a Nàpols. Els somnis d'Alfons el Magnànim i de l'autor del *Curial* acabaren, doncs, en un malson. I ara s'havia de conformar, el rei de Nàpols, amb què se'l designara simplement "*arbiter Italia*" i "*auctor pacis*", títols elogiosos que, a partir del 1450, li atribuirà el secretari de la cúria pontifícia Leonardo Dati Florentino (Florència, 1408-Roma, 1472).¹¹⁷⁰⁰

Tot això, pel que fa a les circumstàncies polítiques que pogueren haver influït o interferit en el procés de redacció i els moments culminants del llibre III de *Curial e Güelfa*. Pel que fa a una lectura, ja no en clau política, sinó en clau al·legoricodantesca (recordem l'admiració que l'autor professa per Dante, la *Comèdia* del qual ha estudiat a través dels seus comentaristes Da Imola i Pietro Alighieri), crida la nostra atenció els versos de *Paradís XXX*, 133-141, com a possible influència literària:

*E 'n quel gran seggio che tu li occhi tieni
per la corona che già v'è sù posta,
prima che tu a queste nozze ceni,*

*sederà l'alma, che fia giù agosta,
de l'alto Arrigo, ch'a drizzare Italia
verrà in prima ch'ella sia disposta.*

*La cieca cupidigia che v'ammalia
simili fatti v'ha al fantolino
che muor per fame e caccia via la balia.*¹¹⁷⁰¹

Com en la carrossa de la Justícia de l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim, un tron buit i una *corona* esperen el seu legítim posseïdor. Dante identifica aquesta figura, entre monàrquica i messiànica, amb l'emperador Enric VII, que es disposava a "baixar" a Itàlia per a *drizzare* el país, encara que aquest no s'hi mostre predisposat. Els italians, presos d'una cega cobejança, es mostren ingrats. Metafòricament parlant es comporten com un infant que aparta del davant la seua dida i prefereix morir de fam.

---

¹¹⁷⁰⁰ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 321.

¹¹⁷⁰¹ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, p. 1.255, ho tradueix com: "I en aquell gran seient on has posat / els ulls per la corona que hi ha a sobre, / abans que vingues al sopar de nocces / hi seurà l'ànima, allà baix augusta, / del gran Enric, que vindrà a redreçar / Itàlia abans que ella estiga disposta. / La cobdícia cega, que us embriixa, / fa que sigueu com un infant de pit / que es mor de fam i rebutja la dida."

La interpretació que podia fer l'autor del *Curial* d'aquest passatge dantesc no era directa, sinó filtrada per Benvenuto da Imola. Exposa aquest que el *seggio* buit que espera el monarca és “*unam sedem vacuam eminentem inter alias, in qua expectatur anima illustris cuiusdam magnifici principis*”, algú que obtinga, doncs, el *principatus* o hegemonia política sobre tota Itàlia. Identificat a continuació l'emperador Enric, s'explica la predisposició d'aquest a imposar la seua autoritat per damunt de la dels bàndols enfrontats, güelfs i gibel·lins, tiranies i guerres intestines: “*ad rectum et certum regnum unius monarcae propter partialitates, tyrannides et bella intestina.*” Enric VII de Luxemburg (rei de Romans, 1308-1312; emperador, 1312-1313) havia combatut contra el papat güelf, Florència i Robert d'Anjou, rei de Nàpols, per a frenar l'expansionisme francès a Itàlia i tenia pensat ser coronat rei, però morí sobtadament i no pogué dur a bon terme el projecte. La seua ànima, segons el poeta-teòleg, que escriu el *Paradiso* pels anys 1313-1321, és mereixedora d'ocupar aquell soli, “*quale decet maiestatem imperialis culminis in principe tam virtuoso (...), propter coronam gloriae quae est iam preparata meritis suis, sicut coronam imperialem.*” Sols un príncep virtuós com ell mereix rebre com a premi aquella corona de glòria. Aquestes paraules de Benvenuto ressonen darrere de les del *Curial*, quan l'escriptor premia el seu cavaller amb una corona de glòria (“anava-li de prop la glòria mundana”, *CeG* III.99). Seguidament, l'eleva a categoria literària i poètica de príncep (“lo principat d'Orenge”) i afirma que, “per les seues virtuts” (*principe tam virtuoso*) i “per sos mèrits” (*meritis suis*), “obtengué principat e muller” (*CeG* III.100). Més interessant pot ser la inspiració que pogué trobar l'escriptor en la crítica que Da Imola, comentant Dante i estenent-se sobre la qüestió, adreça als italians per negar-se a acceptar un sol monarca:

[Versos 139-141]: “La cieca.- *Hic Beatrix assignat causam generalem quare Henricus non diriget Italiam, dicens: La cieca cupidigia, idest, cupiditas, quae obcaecat vos italicos (...); ita vos italicici pro nihilo irati et indignati sicut pro vana partialitate morimini fame, et omni malo incommodo propter bella vestra, et tamen respuitis succursum et remedium quod aliquando porrigit vel Mater Ecclesia vel Imperialis Aula; tamen, quidquid dicat autor, nescio quid utile faciant in Italia gallici vel germanici, nisi rapinas publice et privatim. (...) Et hic ultimo nota quod autor tantopere deplorat indignam mortem Henrici, et commendat eius altam virtutem, quia ipsum cognovit in vita et familiariter coluit, quia per eum speravit reduci in patriam. Quod conatur persuadere sibi in*

aliquibus epistolis suis, sed multo fortius in quodam suo libello quem intitulavit Monarchiam, qui liber fuit quasi occultus usque ad tempus Bavari, etc.”¹¹⁷⁰²

L’exegeta interpreta que Beatrice culpa els italians, davant Dante, de perdre’s en cegues ambicions, en vanes parcialitats; d’implicar-se en lluites estèrils. I no sols això, sinó que la pàtria d’Itàlia rebutja els socors i remeis que li podria proporcionar “*vel Mater Ecclesia, vel imperialis Aula*”, és a dir, ‘la Mare Església’ com ‘la Cúria imperial’; el Papat i l’Imperi, Roma i Alemanya, la Part Güelfa i la part Gibel·lina, la Güelfa *maternal* i el Curial *coronat* del novel·lista: *Curial e Güelfa*.¹¹⁷⁰³

Fixem-nos en la voluntat conciliadora i integradora de Da Imola, quan atribueix l’entronització al·legòrica del monarca universal al Paradís a dues fonts inseparables de legitimitat: “*divina gratia et meritis tuis*”, coronat per la gràcia divina i pels seus mèrits personals. La gràcia divina depèn de l’Església, que orienta i empara l’Imperi. De la mateixa manera que la Güelfa és per a Curial, en mots de Melchior de Pando –i en un concepte teològic molt oportunament clarificats per Albert Hauf–, *gràcia prevenint*: “direm ab veritat que aquesta senyora fonch gràcia prevenint” (*CeG* III.2). Ara bé, és Curial qui respon positivament als estímuls de la gràcia que se li anticipa i, “per sos mèrits” obté la corona i el “principat” (l’hegemonia militar i política). El matrimoni culminant de la novel·la es congratula simbòlicament de la concòrdia entre Papat (la Güelfa) i Imperi (Curial). Però amb un protagonisme reservat a l’Imperi, d’acord amb la doctrina política –superadora de güelfs i gibel·lins– de la *Monarchia* de Dante; el text d’on s’extrauen, entre altres coses, “les espases entrecroades” del rei Pere (*vid. supra*), al·legoria de la fusió del poder temporal i el poder espiritual.

Si existeix alguna possible interpretació emblemàtica que atorgue sentit al tàndem onomàstic que ha propiciat el títol factici de l’acèfala novel·la *Curial e Güelfa*, aquesta explicació es troba molt probablement en el referit passatge de Da Imola, el que justifica la monarquia universal dantesca com una resposta positiva d’Itàlia als remeis oferits per la *Mater*/Església i l’*Aula*/Cúria. Tant Dante pel 1300, com Benvenuto Rambaldi unes dècades després, com l’autor quatrecentesc del *Curial* –influint per ambdós–, compartien el somni d’una *Monarquia* italiana majúscula i unitària. L’interpret de la *Comèdia* es permet criticar els seus compatriotes per recolzar alternativament francesos (els güelfs) i

---

¹¹⁷⁰² RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹¹⁷⁰³ El cultisme llatí *aula*, en la literatura de l’època, s’usa com a sinònim de *cúria* o de *cort* àulica.

alemanys (els gibel·lins), quan saben que els estrangers només pretenen obtenir d'Itàlia *rapinas*. I es fa ressò de l'admiració que professava Dante per aquell emperador, rei d'Itàlia frustrat, ornat d'elevada virtut, en el qual ell i molts altres intel·lectuals tenien dipositades les seues esperances. Finalment, recomana Benvenuto als qui segueixen la lliçó (recordem que el seu *commento* no és sinó un manual escolàstic passat a net) la lectura del referit opuscle dantesc, "*quodam suo libello quem intitulavit Monarchiam*", on podran aprofundir sobre totes aquestes idees polítiques. Encara que han de saber que ha sigut un llibre clandestí i, per les seues idees heterodoxes, "*quasi occultus*". Oculta romandrà fins al segle XIX –ignorem si per raons ideològiques o per altres difícils de dil·lucidar– la novel·la cavalleresca italo-catalana *Curial e Güelfa*.

Fulles de malva, deixuplines d'or i altres divises

El component emblemàtic de la novel·la es concentra bàsicament al voltant dels dos personatges centrals, la Güelfa, Curial, Làquesis... La voluntat palesa de l'autor, d'economitzar en recursos descriptius per mor de brevetat, així ho justifica. No obstant això, de vegades es permet l'anònim d'introduir alguna pinzellada heràldica o de tenir alguna deferència simbòlica envers els personatges –diguem-ne– secundaris. Ens fixem en alguns per tal d'ajudar a interpretar millor quines eren les fonts iconogràfiques o els referents culturals amb els quals l'autor es comunicava amb els oients.

És el cas, per exemple, de les armes dissenyades per al duc d'Orleans per tal que aquest les portara en el torneig de Melun en honor de la "verge alamanya" Làquesis, tal com l'escriptor la presenta als lectors (*CeG* I.40). "E axí lo duch d'Orleans vench avant amb un standart vert e una ala d'or, e tothom pronusticà que, per ço com Làquesis era alamanya, feya aquella ala. Era aquest duch prè novellament de l'amor de Làquesis..." (*CeG* II.43). No és molt propens l'autor –atrapat entre dos mons i dues cultures: la cavalleresca i la humanística– a les parafernàlies heràldiques. Ell és més de símbols dantescos, poats de *commenti* del Tres-cents. I, tanmateix, en aquest cas s'enjogassa ideant un blasó que admet una lectura transparent d'armes parlants. Així, Làquesis, la VER-ge ALA-manya, i el duc d'OR-leans, es transformen en un estendard VER-d amb una ALA (magna) d'OR. Els trenta cavallers del duc cavalquen "ab scuts verds e ales d'or en los escuts" (*CeG* II.39).¹¹⁷⁰⁴ Tothom a les llotges ho interpreta correctament,

---

¹¹⁷⁰⁴ La interpretació del moble heràldic de l'ala com un element parlant, ja apareix en ROUBAUD, Sylvie, *Les fêtes dans les romans chevaleresques hispaniques*, dins JACQUOT, Jean – KÖNIGSON, Élie (eds.), *Les fêtes de la Renaissance (Quinzième colloque international d'études humanistiques, Tours, 10-*

perquè els espectadors de la lliça, com els lectors del *Curial*, ha estat educats en un àmbit cortesà on l'heràldica és un codi comunicatiu bàsic i d'ús quotidià.

Com explica Johan Huizinga, el verd, en l'Europa dels cavallers i les dames, era una color heràldica indicativa de novetat, de virginitat, d'amor de donzella, d'amor novell, d'enamorament primaverall... A la cort de Borgonya, concretament, el verd era la color de l'amor cortés, juvenil i ple d'esperances: "Il te faudra vert vestir: / C'est la livrée aux amoreulx", deien les cançons.¹¹⁷⁰⁵ Com a tal, forma part també dels paraments pensats per la Güelfa per al seu enamorat Curial. L'escut del duc recorda a més l'*escú vert à la dame blanche* que constituïa l'empresa dels cavallers de l'orde militar fundat pel mític mariscal francès Boucicaut a la fi del segle XIV. La missió d'aquest orde era el de "garder et deffendre l'onneur, l'estat, les biens, la renommée et la louange de toutes les dames et damoiselles de noble lignée."¹¹⁷⁰⁶

Pel que fa a l'*ala* com a moble o figura heràldica, val a dir que s'usava amb profusió a tota Europa, sovint com a ala parlant.¹¹⁷⁰⁷ Per exemple, les viles valencianes d'*AL-baida* i *AL-coi* exhibien ales en la seua heràldica municipal dels segles XIII-XV.¹¹⁷⁰⁸ D'altra banda, l'aristocràtica família castellana i valenciana dels Manuel de Villena feien d'armes una mà alada tenint una espasa: d'una lectura parlant de MANU-

---

22 juillet 1972), vol. 3, Études du Centre nationale de la recherche scientifique ("Le Choeur des Muses. Histoire du théâtre, des spectacles et des fêtes"), Paris, 1975, ps. 313-340 (p. 322, n. 39).

¹¹⁷⁰⁵ HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, ps. 162 i 361.

¹¹⁷⁰⁶ SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, 'Publications Romanes et Françaises', 232, Droz, Ginebra, 2003, p. 46. Sobre la relació de cavallers de la Corona d'Aragó amb aquest orde, vegeu SOLER D'HYVER DE LAS DESES, Carlos, *El ideal caballeresco. Los caballeros andantes. La heràldica medieval*, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 131-136; BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al Curial e Güelfa i al Jehan de Saintré: connexions històriques i literàries*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200.

¹¹⁷⁰⁷ A desgrat de l'equivocada opinió que expressa al respecte RIERA SANS, Jaume, *Falsos dels segles XIII, XIV i XV*, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491 (p. 484).

¹¹⁷⁰⁸ TEROL REIG, Vicent, *Catàleg de l'exposició '750 Anys com a valencians: Albaida i la Vall (1245-1995)*. Palau dels Milà i Aragó (28 d'abril-10 de juny de 1995), dins TEROL, Vicent (ed.), *750 anys com a valencians. Albaida i la vall, 1245-1995*. Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, Ontinyent, 1995, ps. 233-267 (ps. 257 i 264); TORMO COLOMINA, Josep, *El escudo heràldico municipal*, dins SANTONJA, Josep-Lluís – SEGURA, Josep-Maria (coord.), *Història d'Alcoi*, Ajuntament d'Alcoi – Editorial Marfil, Alcoi, 2006, p. 18.

EL com *manu-ala* o “*in manu, ala*” en llatí, ‘una ala a la mà.’¹¹⁷⁰⁹ Anton Espadaler, en el seu assaig sobre el *Curial*, relaciona l’ala de Làquesis, no amb *alamanya*, com indica explícitament l’autor, sinó amb una possible al·lusió heràldica a l’amistançada del rei de Nàpols, almenys des de la primavera del 1449, Lucrezia d’Alagno. Comenta que alguns autors de l’època tractaven d’explicar el cognom recurrent a la falsa etimologia *Ala(-ma)gno*.¹¹⁷¹⁰ Les armes heràldiques de la família napolitana dels Alagno, però, no contenien cap ala, sinó una creu amb cinc flors de lis. Així ho documenta Giulio de Montemayor a partir d’uns blasons de pedra.¹¹⁷¹¹ A més a més, el *Curial* ja estaria acabat amb tota probabilitat quan començaren a publicar-se els amors del rei per la donzella afortunada. No s’entén tampoc, ni encaixa amb la resta de l’obra, que una novel·la cavalleresca que fa apologia de la causa del rei d’Aragó i Nàpols, transformara l’estimada del rei en un símbol de perversa seducció femenina, contradient amb això la resta de la producció lírica de la cort de Nàpols.

* * *

En la ficció literària, les armes heràldiques del marquès de Montferrat, protector del jove Curial, encara que negligent de vegades per diversos motius, són unes fulles de malva... L’escriptor manté una actitud ambivalent, i fins i tot contradictòria, amb aquest personatge, del qual ja tractarem més extensament.¹¹⁷¹² “Era lo marquès bell cavaller assats, e valent de la persona.” En canvi, usa “paraules no tan discretes com de tal senyor” caldria esperar i, seguidament, “se més al toneig ab uns paraments de seda, tots brodats de fulles de malves, e tal mateix l’estandart” (*CeG* I.31). Les *foglie di malva*, al Montferrat, formen part de la tradició gastronòmica i s’usen per a condimentar el *risotto*. En el refranyer català, es diu que *Pescador de melva, pescador de malva*, és a dir, que MAL-VA, que *va malament* si es dedica només a pescar melves. El color morat o malva no era considerat esmalt heràldic: s’associava a paraments de cavallers enamorats de dones casades. I, per descomptat, les fulles de malva no eren mobles

¹¹⁷⁰⁹ Vegeu MIRA, Eduard, Sor Isabel de Villena / Elionor d’Aragó-Anjou. Heràldica i intencionalitat comunicativa, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 759-796.

¹¹⁷¹⁰ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 146. Remet a FILANGIERI, Gaetano, Nuovi documenti intorno la famiglia, le case e le vicende di Lucrezia d’Alagno, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 11, Nàpols, 1886, ps. 65-138 (p. 65).

¹¹⁷¹¹ MONTEMAYOR, Giulio de, La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d’Aragona, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123 (p. 116).

¹¹⁷¹² Com de la resta de personatges montferratesos o llombards, en el capítol II.3.4.

heràldics a l'ús, ni formaven part del repertori heràldic de la rànica estirp marquesal dels Paleologi del Montferrat, emparentats amb els emperadors de Bizanci.

El joc paronímic *malva / mal va* era molt popular en els entorns cortesans i cavallerescos del segle XV a la Corona d'Aragó, segons el que documenta Rafael Beltran.¹¹⁷¹³ Martí Torres d'Aguilar, tresorer de la reina Maria, encarregà per a decorar sa casa de València uns taulells ceràmics de Manises divisats amb fulles de malva i amb la llegenda “[Mal-va] el guiat per via cega”. S'indicava proverbialment l'atzucac on podia conduir una relació amorosa desaconsellable o mal encaminada. En *Tirant lo Blanc*, del valencià Joanot Martorell, una gonella que vist Carmesina duu brodat un missatge que Beltran interpreta com “(Mal va) [l'amor]... mas no a mi.” La princesa es defensa contra l'advertència moral que pot llançar el seu entorn –en forma de màxima proverbial–, en respondre anticipadament que ella va per bon camí amorós.¹¹⁷¹⁴

Les *malves* són armes parlants: transmeten al lector de *Curial e Güelfa*, pel que fa al cas que ens ocupa, les deficiències com a aristòcrata i governant del marquès del Montferrat. Les cròniques retraten el jove marquès arribat al tron el 1445, Giovanni IV, com un personatge arrogant i presumptuós; caràcter que devia conèixer l'autor del *Curial*, perquè probablement hauria conviscut amb ell a la cort de Milà durant anys. El marquès i el seu germà Guglielmo s'havien educat a Porta Giove, i mantingueren una relació d'aliança cordial amb Filippo Maria Visconti, el gran duc de la Llombardia, al qual havien servit en armes i a palau. Tot això, però, s'alterà dràsticament en juliol del 1446, quan Guglielmo, que servia el Visconti com a *condottiero*, subordinat a Carlo Gonzaga, traí aquest i l'abandonà en camp de batalla. Assabentat d'aquesta defecció del germà, el 8 d'agost, el marquès cavalcà ràpidament cap al palau ducal per a demanar la intercessió del duc Filippo Maria. Tanmateix, aquest no volgué impedir que, Gonzaga,

---

¹¹⁷¹³ Sobre les referències que es donaran a continuació, relatives a les fulles de malva, i altres exemples similars d'empreses poètiques, vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, ‘Amor val’ i ‘mal va’: dues invencions poètiques i una proposta textual per a ‘Tirant lo Blanc’, cap. 119, dins *Tirant*, 6, València, 2003 (ed. electrònica); ÍDEM, BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La noria con arcaduces (cimera de Jorge Manrique) y otras doce inversiones poéticas en ‘Tirant lo Blanc’, dins PIÑERO RAMÍREZ, Pedro M. (ed.), *Dejar hablar a los textos. Homenaje a Francisco Márquez Villanueva*, Universitat de Sevilla, Sevilla, 2005, ps. 135-152 (p. 143); ÍDEM, *Tirant lo Blanc*, novela realista y documental, dins *Tirant*, 9, València, 2006 (ed. electrònica); ÍDEM, Invenciones poéticas en *Tirant lo Blanc* y escritura emblemática en la cerámica de Alfonso el Magnánimo, dins CACHO BLECUA, José Manuel (coord.), *De la literatura caballeresca al Quijote. Actas del Seminario Internacional celebrado en Albarracín del 30 de junio al 2 de julio de 2005*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2007, ps. 59-93 (ps. 72-73 i 87-89); ÍDEM, El diàlegs matrimonials de la casa de Borgonya i els emblemes amorosos al ‘Tirant lo Blanc’, dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 72-110 (ed. electrònica).

¹¹⁷¹⁴ Vegeu, en particular, BELTRAN LLAVADOR, R., Els diàlegs matrimonials..., p. 93.

en revenja per aquella traïció, saquejara una part del marquesat (6 de setembre).¹¹⁷¹⁵ A partir d'aleshores, els marquesos del Montferrat foren hostils a la causa del duc de Milà i, en conseqüència, a la causa política i militar d'Alfons el Magnànim.

Sens dubte, l'autor ja hauria elegit el marquesat de Montferrat i el seu marquès, abans de juliol del 1446 (marcador cronològic a tenir en compte) com a localització principal del seu relat de ficció. Fins i tot és probable que ja haguera aplicat algun qualificatiu despectiu envers un marquès que –per analogia al personatge històric i real– tindria previst tractar ambiguament. Finalment, la ruptura del Montferrat amb l'eix Milà-Nàpols operada l'estiu del 1446 podria haver influït amb alguns elements que destaquen els aspectes negatius del personatge de la ficció cavalleresca.

* * *

Una altra de les curiositats emblemàtiques del *Curial* és la descripció de les armes heràldiques del noble aragonés Juan Martínez de Luna: “Aportava don Johan Martines de Luna en l'escut deceplines d'or, e cascú dels altres, la sua devisa...” (CeG II.43). Tanmateix, l'autor únicament s'entreté a mostrar-nos, com en un *flash* de color, la divisa de Luna; que, per cert, no té res a veure amb l'heràldica de la seua casa pairal. Sí que té a veure, en canvi, amb un repertori de signes heràldics (mitra, bàcul, bordons, creu processional, claus de Sant Pere, sudari, etc.) que són típics, no de cavallers com el mencionat Luna, sinó de prelatos o eclesiàstics.¹¹⁷¹⁶ Cosa que fa pensar de seguida –a nosaltres, potser no; però als lectors del 1440 sí– en la figura de l'antipapa aragonés Pedro de Luna, Benet XIII, directament emparentat amb el noble Juan Martínez de Luna, servidor d'Alfons el Magnànim i contemporani del *Curial*.¹¹⁷¹⁷

Benet XIII havia mort al seu refugi de Peníscola el 29 de maig del 1422.¹¹⁷¹⁸ Huit anys després, el 9 d'abril del 1430, diumenge de Rams, segons Zurita, “salió tan

---

¹¹⁷¹⁵ MULETTI, Delfino i Carlo, *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e dai marchesi di Saluzzo*, Tipogr. de Domenico Lobetti-Bodoni, Saluzzo, 1830, ps. 68-70. Ludovico (1406-1475) era casat des del 1436 amb Isabella Paleologo (1419-1475), germana del marquès Giovanni.

¹¹⁷¹⁶ FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, *Manual d'heràldica i tècnica del blasó, amb un glossari final*, Galerada, Barcelona, 2011, p. 129.

¹¹⁷¹⁷ Més detalls d'aquest personatge, en el capítol II.3.9. El parentiu era ben conegut a Castella i Aragó, i se celebrava així en la *Crónica* de Joan II de Castella: “...hobo venido por legado del papa Clemente seteno, don Pedro de Luna, hermano de don Juan Martínez de Luna, abuelo de este condestable [Álvaro de Luna]; era cardenal de los antiguos e más solemnes de linaje, e en letradura e buenas e virtuosas costumbres que en corte de Roma e en el colegio de los cardenales antes del cisma había, el cual fue después papa, que se llamó Benedicto. Fue el treceno papa que en la Iglesia de Dios este nombre hobiese. Vino sobre el fecho de la cisma que entonces comenzara.” En PAZ MELIÁ, Antonio (ed.), *Crónica de Juan II*, dins *Colección de documentos inéditos de la Historia de España*, vol. 99 (ps. 79-456) i 100 (ps. 3-409), Madrid, 1891, any 1431 (cap. 24).

¹¹⁷¹⁸ MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, Un linaje aragonés con proyección mediterránea: los Luna. Cauces abiertos de investigación, dins NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.), *La Mediterrània*

maravillosa fragància del túmulo a donde estava el cos de don Pedro de Luna, que en el cisma de llamó Benedicto”, que enviaren avís del prodigi a la cort.¹¹⁷¹⁹ Estant Alfons V d’Aragó a Cariñena –acompanyat tal volta per l’autor del *Curial?*– arribà la notícia d’aquell olor de santedat que emanava de la tomba del pontífex destronat, en la qual es conservava el seu cos incorrupte. El nebot del papa, Juan Martínez de Luna (no el personatge de ficció, lògicament, ans el seu alter ego històric; segurament, amic de l’escriptor) demanà llicència al monarca per a traslladar les despulles mortals de Benet a les seues terres d’Aragó. El Magnànim orden  a l’alcaid el castell de Pe nscola que lliurara l’ossada i aquesta fou depositada al castell d’Illueca, possessió del cavaller Luna, on romangué fins el 1810. Les tropes franceses de Napoleó Bonaparte saquejaren el recinte i llançaren les restes al riu. Sols se’n pogué recuperar el crani.¹¹⁷²⁰

Tot això ve a col·lació perquè resulta lògic deduir que l’escriptor est  retent un homenatge a la figura del seu presumpte amic el cortesà aragon s Juan-Martínez de Luna, no sols pel fet de presentar-lo com un dels acompanyats de Pere el Gran en la ficció, sinó també pel fet de recordar heràldicament que és parent d’un pontífex. Ser parent d’un papa, encara que fóra un antipapa, aleshores era un signe de distinc  inequívoc, com es demostra per la voluntat del noble de preservar el cos de tan insigne dignatari de l’Església –amb fama de santedat entre els seus seguidors i devots– a la capella del castell d’Illueca. El que ja no resulta tan clar és el sentit –no sabem si irònic o adornat d’algun sentit de l’humor– que hauria volgut donar l’autor de la novel·la a la divisa de les *deixuplines* d’or: uns assots usat sovint pels religiosos per a flagel·lar-se o autoinfligir-se càstigs corporals a manera de penitència o *disciplina*.

 s evident que podria tenir un sentit figurat, en tant en quant els historiadors parlen de Benet XIII com un “assot de jueus” per les seues butles i prescripcions antisemites dels anys 1412-1415, que Alfons el Magnànim tractà després de dulcificar.¹¹⁷²¹ El seu metge de cambra, el judeoconvers Jerónimo de Santa Fe, promogué la Disputa de Tortosa (1413-1414) entre 14 rabins i 70 cardenals, bisbes i prelats. Escrigué també, per encàrrec del papa, l’*Hebraeo-masrix* o ‘Flagell de jueus’,

---

de la Corona d’Aragó, segles XIII-XVI’ & ‘VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004’. XVIII Congr s d’Història de la Corona d’Aragó (València, 2004), València, 2005, vol. 1, ps. 275-284 (p. 276).

¹¹⁷¹⁹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institució ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 771 (XIII.70).

¹¹⁷²⁰ FEBRER IB NEZ, Juan José, *Pe nscola. Apuntes históricos*, Tipogr. Hijo de J. Armengot, Castell  de la Plana, 1924, ps. 194-196.

¹¹⁷²¹ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 76;

un clàssic de la tractadística antisemita hispànica.¹¹⁷²² Algunes expressions semblants, com *Ecclesiae masrix* o *Ecclesiae flagitium* ('flagell de l'Església'), s'empraven en la tradició catòlica per a qualificar els antipapes obstinats i intransigents; entre ells, excel·lí Benet XIII. En aquest punt podia residir una fina ironia per part de l'autor. El fort caràcter del pontífex es manifestà en la queixa enverinada que llançà contra Ferran I el d'Antequera, el rei que li ofería refugi, el 6 de gener del 1416: "*Me, qui te feci, missisti in desertum!*" És a dir: "Jo et feu allò que ets [rei], i tu ara em llances al desert!" El rei d'Aragó li acabava de retirar l'obediència eclesiàstica i el papa li recordà la seua intervenció abans i durant el Compromís de Casp per tal d'afavorir que el successor de Martí l'Humà fóra ell i no cap altre candidat al tron.¹¹⁷²³

Sembla clara, doncs, la identificació del prelat del qual mostrava orgullós la divisa l'*alter ego* literari del seu car nebot i custodi de despulles mortals. Pel que fa a l'original objecte, unes deixuplines d'or, un flagell convertit en joia, crida l'atenció per l'analogia a un dels símbols més presents al Milà de l'època; com tantes altres coses de la novel·la catalana que no s'entenen si no és coneix la realitat milanesa i llombarda de l'època, amb la qual l'autor del *Curial* estava molt familiaritzat. L'emblemàtic patró de Milà, el pare de l'Església sant Ambrós (ca. 340-397), estava present iconogràficament per tot arreu del ducat; ell, i les seues divises iconogràfiques, entre les quals destacaven les deixuplines d'or. Se'l representava al Milà medieval com a *flagell d'heretges*, és a dir, armat amb uns assots d'or, el popular *staffile*, en record per la pugna que sostingué contra els heretges arrians. En algunes representacions, fins i tot, apareix cavalcant a cavall, amb les deixuplines d'or com a úniques armes, arremetent violentament amb elles contra l'enemic (vegeu *Sant Ambrós en la batalla de Milà*, del Mestre del Retaule Sforzesc, al Musée du Petit Palais d'Avinyó). En aquest cas, els pintors el representaven com a defensor de la ciutat i ducat de Milà contra els enemics d'aquest.

Així les coses, els qui cridaven la *libertas* comunal de Milà alhora que retiraven les senyeres d'Alfons el Magnànim del castell de Porta Giove (15 d'agost del 1447), invocaren "l'autonomia comunale (...), l'organizzazione del vecchio comune ambrosiano, sotto la vecchia insegna che ancora si vedeva nelle monete: l'effigie di

---

¹¹⁷²² Vegeu BRIESEMEISTER, Dietrich, Judíos y conversos en la tratadística española entre la baja edad media y la primera mitad del siglo XVI, dins TOUS, Pere i Joan (eds.), *El olivo y la espada. Estudios sobre antisemitismo en España (siglos XVI-XX)*, Max Niemeyer, Tübingen, 2003, ps. 47-61 (ps. 52-55).

¹¹⁷²³ MARTORELL TRABAL, Francesc – VALLS TABERNER, Ferran, Pere Beçet (1365?-1430), dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1911-1912, ps. 577-656 (p. 583). Vegeu també RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 61-63.

Sant’Ambrogio con lo *staffile* in mano. Non più il santo patrono doveva colpire gli eretici ma i nemici della città.”¹¹⁷²⁴ La República s’anomenà, doncs, Ambrosiana,¹¹⁷²⁵ i encunyà monedes amb sant Ambrós amenaçant amb les deixuplines d’or, anomenades *ambrogini d’oro*. En els diplomes miniats estesos pels Capitans de la República, apareixia també representat sant Ambrós sostenint en alt i agitant amb la mà dreta unes destacades deixuplines d’or.¹¹⁷²⁶ Si l’autor del *Curial* havia viscut a Milà durant alguns anys (tal volta com a cambrer del duc i, després, com a ambaixador del rei d’Aragó, fins a la tardor del 1447), és ben probable que s’haguera inspirat en l’*staffile* ambrosià per a relacionar-lo amb el caràcter de Benet XIII i adscriure-la a l’*alter ego* literari del seu amic aragonés, el nebot del papa, Juan Martínez de Luna.

* * *

El blasó dels comtes de Poitiers –un *apanage* vinculat a la casa reial de França– era un lleó rampant de gules en camper d’argent. I, tanmateix, en la novel·la iconoclasta *Curial e Güelfa*, “lo comte de Poytieu vint, axí mateix ab scuts verts e unes flauges pintades, e letres qui deyen ‘Fla[u]ges són” (*CeG* II.39). Aquesta és la lectura que fan de la frase els editors Miquel i Planas (1932), Ferrando (2007) i Badia-Torró (2011). Aramon i Serra (1930-1933), en canvi, ho transcriu com *flanges*, amb –n–. Interpreta Vicent Escartí que la tria de *flauges* amb –u– és “segurament per remarcar com el copista, de vegades, no entenia el que transcrivia i, en aquest cas, confonia la *n* amb la *u*”;¹¹⁷²⁷ confusió que, com és sabut, és recurrent en la cal·ligrafia gòtica cursiva, on de vegades resulta difícil discriminar les nasals *n* i *m* de la *u*. Des d’un punt de vista estrictament paleogràfic, la transcripció que es pot fer del foli 85v que conté la frase, és: “un[n]es flauges pintades, e letr[e]s qui deye[n]: ‘Fla[n]g[e]s són’.”

La transcripció literal dóna lloc a les observacions subsegüents: 1) L’escrivà, com és usual, sol elidir les nasals, i més concretament les –n–; verbigràcia, *u(n)es*. És lògic, en conseqüència, que el segon *fla(n)ges* abreujat siga amb –n– i no mai amb –u–, ja que aquesta vocal no s’abreuja ni es reemplaça per cap signe, com és el cas. 2) Si en aquest

¹¹⁷²⁴ COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo e la Repubblica Ambrosiana (1392-1450)*, “Storia di Milano”, vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955, p. 397.

¹¹⁷²⁵ GHIGLIONE, Natale, *La Repubblica Ambrosiana (1447-1450)*. *S. Ambrogio, patrono e protettore dello stato dalla libertà*, LIM (“Quaderni Ambrosiani”, 1), Lucca, 2011.

¹¹⁷²⁶ NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447–25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986, làmina 10.

¹¹⁷²⁷ ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l’escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276 (p. 273, n. 9), que indentifica el mot *flanges* correctament amb un gal·licisme heràldic.

segon *flanges* l'escrivà elideix, com té per costum, l'*n* i la *e*, perquè no ho fa en el primer cas? Doncs, és clar: perquè el primer mot no és *flanges*, sinó *flauges*. Per això, conscient de l'efecte paronímic que busca l'autor, o bé per directa indicació d'aquest, el copista delinea totes les lletres de *f-l-a-u-g-e-s* i procura que la *u* es llija i perceba com una *u*, i no com una *n*. Aquesta circumstància ha fet que els diferents editors del *Curial*, obviant la paronímia habitual en les empreses heràldiques del segle XV, hagen optat per uniformitzar ambdós vocables en un de sol: o bé *flanges* / *flanges*, o bé *flauges* / *flauges*. Quan en realitat, les armes de l'al·ludit Poitiers o *Poytieus* serien “unes *flauges* pintades, e letres qui deien ‘*flanges* són’”. Ara bé, ¿què signifiquen, doncs, *flauges* i *flanges*, i on radica l'efecte enjogassat de la recercada paronímia del mot que acompanya les armes heràldiques? Si és que existeix tal paronímia.

Una *flange* és en francès medieval, literalment, una ‘franja’, però s'emprava com a tecnicisme heràldic per a indicar: 1) Que es tracta d'un escut *flangé*, terme que Martí de Riquer tradueix com ‘quarterat en sautor’, com les àguiles Staufen i pals d'Aragó de Sicília.¹¹⁷²⁸ O 2), que es tracta de ‘faixes’ estretes, en horitzontal, que tenen d'amplada la diuitena part de l'alçada de l'escut.¹¹⁷²⁹ D'aquestes definicions, sembla que en àmbit catalanòfon del segle XV, la primera era la més usual. Així, en l'*Arbre d'honor* de Gabriel Turell (1471), un escut en sautor o *sotuer* és un blasó *flanjat*.¹¹⁷³⁰ Quant a la *flauja*, en català medieval el vocable feia referència a una il·lusió, a una cosa irreal o somniada, inexistent, fantàstica. Així ho expliquen Lola Badia i Jaume Torró citant un text de Francesc Eiximenis (*Dotzè del Crestià*, II,ii,768): “lo dit rei e sa muller haguessen aquestes paraules per flauges o fantasies”,¹¹⁷³¹ és a dir, per coses irrisòries, totalment inventades i insubstancials. Potser aquesta accepció figurada derive del sentit original de l'occitanisme *flauja*, com a sinònim de ‘flauta’ o ‘flabiol’:¹¹⁷³² un instrument musical propi de plebeus i pastors; ridícul en comparació amb l'arpa que usaven els cavallers o amb altres instruments dignes. Heus ací on pot residir la ironia: el cavaller de

¹¹⁷²⁸ RIQUER, Martí de, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 1, p. 308. El mateix autor (ps. 322-323) parla del “*flangé* d'Aragó-Anjou” en l'heràldica dels comtes de Prades.

¹¹⁷²⁹ Segons la definició que donen CADENAS, Ampelio A. de – CADENAS, Vicente de, *Heràldica espanyola, europea y americana*, Ediciones de la Revista “Hidalguía”, Madrid, 1991, vol. 1, p. 61.

¹¹⁷³⁰ TURELL, Gabriel, *Arbre d'honor*, [1471], Barcino (“Els nostres clàssics”, col·l. A, 131), Barcelona, 1992, làmina XXV.

¹¹⁷³¹ EIXIMENIS, Francesc, *Dotzè del Crestià I*, ed. a cura de Xavier RENEDO, Diputació de Girona – Universitat de Girona, Girona, 2006, ps. 57-58. Citat en: ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 600.

¹¹⁷³² COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial eds., Barcelona, 1980-1991, vol. 4, p. 24, veu *flauta*.

la novel·la que duu nom de *Poitiers* (relacionable amb una de les grans cases nobiliàries de França) i llueix unes franges heràldiques en l'escut, vol portar mot de *Flanges són*, quan *Flauges són*, perquè es tracta d'un bastard –com tot seguit es comprovarà– al qual es vol satiritzar en el relat per causes que s'endevinen polítiques. I se suposa que les seues aspiracions de mostrar-se com un gran senyor són *flauges*.¹¹⁷³³

Quan s'escriu la novel·la, el comtat de Poitiers ja ha sigut reintegrat a la corona i el titular és el rei de França. Ara bé, existia una vella branca de la familiar que portava el llinatge de *Poitiers* (*Poytieus*, en provençal i en el *Curial*): la dels comtes de Saint-Vallier. I aquesta família pot explicar el perquè de l'aparició del comte de Poitiers com a amic i aliat del duc d'Orleans. Pensem que un cèlebre bastard de Saint-Vallier, fidel lloctinent i mà dreta de l'intrigant delfí Lluís de França,¹¹⁷³⁴ conjurava a Niça (desembre del 1446) amb els genovesos exiliats allí, els Campofregoso, enemics del rei d'Aragó (protector dels Adorno, que llavors regien la república). A l'altra banda de la frontera provençal, l'ambaixador permanent del rei d'Aragó a Milà, Enyego d'Àvalos, efectuava viatges a Ventimiglia (la Ligúria), a través de Pontestura i Alba, per a pagar les soldades dels homes del català Ramon d'Ortafà. Aquests estaven establits allí en prevenció que els provençals de Renat d'Anjou, comandats pel lloctinent de Provença, Tanneguy III du Chastel, envaïren Gènova i avançaren amb un exèrcit francès cap a la Llombardia; amb l'excusa de prendre possessió del comtat d'Asti, retingut per Filippo Maria Visconti, duc de Milà, però pertanyent com a legítima herència al duc Charles d'Orleans i Visconti. Orleans aspirava també al ducat de Milà quan Filippo morira.¹¹⁷³⁵ Recordem també les paraules transmeses, en correspondència secreta i xifrada, per Alfons el Magnànim al seu fidel ambaixador D'Àvalos (1447):¹¹⁷³⁶

“Lo rey d'Aragó.- Don Enyego (...). Huy havem reebudes letres del dit duch [de Milà] per les quals, responent a certes nostres letres (...) dissuadint-li la assignatió d'Ast al dit rey de França [intercessor en nom del seu parent el duc d'Orleans, comte legítim d'Asti], nos avisa com per vós (...) nos ha notificat lo

---

¹¹⁷³³ ROUBAUD, Sylvie, Les fêtes dans les romans chevaleresques hispaniques, dins JACQUOT, Jean – KÖNIGSON, Élie (eds.), *Les fêtes de la Renaissance (Quinzième colloque international d'études humanistiques, Tours, 10-22 juillet 1972)*, vol. 3, Études du Centre nationale de la recherche scientifique (“Le Choeur des Muses. Histoire du théâtre, des spectacles et des fêtes”), París, 1975, ps. 313-340 (ps. 322-323, n. 40), fa una lectura humorística de les *flauges*, seguint l'orientació de Coromines, i dedueix que el calambur de l'escriptor demostra “una provocation narquoise”.

¹¹⁷³⁴ Sobre aquest personatge, aprofundim en el capítol II.3.10.

¹¹⁷³⁵ D'aquesta pugna diplomàtica i política, hem tractat amb deteniment en el capítol I.3.4.

¹¹⁷³⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 83v-84r, Tívoli, 13 de juny del 1447.

que ha tractat ab lo dit rey de França sobre lo dit fet d'Ast (...). E no li podem bonament replicar sobre açò sens saber primerament de vós per quines paraules lo dit duch vos dix, de lo dessús contengut de la pràctica que ab lo dit rey de França e altres tenia. Per aquesta sola causa trametem lo present correu...”

La tensió diplomàtica dels anys 1446-1447, generada pel “perill francès” que planava sobre Milà si el Visconti lliurava a Asti al duc d'Orleans i obria les portes de la Llombardia a l'entrada d'un exèrcit francès, explica aquesta de les *flauges* i moltes altres coses del *Curial*, que no tenen res d'enigmàtic; si més no, per als amics i coneguts de D'Ávalos, als quals anava dirigida l'obra. Només cal repassar l'onomàstica i la toponímia manejades per l'escriptor. El laberint polític, bèl·lic i diplomàtic llombard d'aquells anys té molt a veure amb el procés de creació i –diguem-ne– d'*ambientació* de la novel·la amb elements històrics i autobiogràfics. D'un costat, Orleans (*alter ego* del duc històric del 1446, hereu d'Asti com a fill de Valentina Visconti) i el diplomàtic Poitiers (*indigne* antagonista d'Enyego d'Ávalos al nord d'Itàlia); d'altra banda el rei Pere/Alfons d'Aragó, els aliats de Borgonya (acabaven de lliurar-li el toisó d'or) i un curial amic de catalans, molt familiaritzat amb el paisatge montferratés.

* * *

En el *Curial*, com en moltes altres llibres de cavalleries, l'espasa –personificació metàl·lica del *miles Christi*, per la seua forma de creu– adquireix de vegades una càrrega emblemàtica. Així, quan el duc d'Ostalriche s'acomiada de Curial (*CeG* I.27) li oferí “dons molt preciosos (...); e encara li donà una spasa, lo guarniment de la qual no ·s fóra apreciat laugerament.” Una mica més avant, quan Curial observa que el marquès de Montferrat ha premiat injustament Boca de Far, compensa Dalmau d'Oluge –el cavaller més pobre dels tres catalans del torneig del Montferrat– donant-li l'espasa austríaca: “tramés per una spasa sua, la qual li havia donada lo duch d'Ostalriche, lo guarniment de la qual no ·s fóra stimat leugerament, e, donant-la al cavaller cathalà, li dix: –Tenits aquesta spasa, axí com aquell mills e pus fort n'avets ferit que cavaller que yo hage vist vuy en lo torneig” (*CeG* I.32). Com comenten Lola Badia i Jaume Torró, basant-se en una aguda observació de l'editor que els precedí, Antoni Ferrando,¹¹⁷³⁷ la reiteració de

---

¹¹⁷³⁷ FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d'una llegenda germànica: el tema de l'emperadriu d'Alemanya falsament acusada d'adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.), *Actes del desè Col·loqui de Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216 (p. 210).

la frase “lo guarniment de la qual no ·s fóra stimat leugerament” remet a un passatge de la novel·la 9 de la desena jornada del *Decameró* de Boccaccio.¹¹⁷³⁸

Es tracta del punt on Saladí lliura a Torello, com a mostra d'amistat i d'agraïment per la seua cortesia, una espasa “il cui guernimento no si saria di leggieri apprezzato.”¹¹⁷³⁹ L'exactitud del calc intertextual fa pensar en la possibilitat que l'escriptor, lector i admirador no declarat de Boccaccio, estiguera indicant alguna cosa als seus lectors, que se suposa que serien aficionats també al *Decameró*. El paral·lelisme, en qualsevol cas, és procedent per a il·lustrar l'establiment d'un vincle d'amistat i companyonia cortés entre Curial i els estrangers, ja que es tracta d'una novel·la, la de Boccaccio, on s'exalten l'amistat, la cortesia i la magnanimitat. En el capítol dels catalans contra els italians, que conté la transmissió del regal de l'espasa, s'evoca el tòpic –ajudat a divulgar per Dante– de l'*avara povertà di Catalogna*: els catalans són pobres; Curial els ofereix uns diners que rebutgen, etc.¹¹⁷⁴⁰ I precisament Torello es presenta davant Saladí d'aquesta manera: “io son lombardo... povero uomo e di bassa condizione.” Augmentar l'estat dels amics que menys tenen no només és ser liberal amb ells, sinó també magnànim. L'autor sembla voler indicar que, de la mateixa manera que rebem obsequis materials dels posseïdors de riquesa i poder, hem de saber correspondre al pròxim necessitat des de la nostra posició de riquesa o jerarquia estamental. Se suposa que el dedicatari del llibre hauria de ser el receptor d'aquesta moralitat sobre la magnanimitat; si és que era el fill adolescent del *Magnànim*, com sospitem.

El tipus d'espasa regalada no és una arma, sinó una joia de gran valor i preu inestimable. Aquestes espases de cerimònia es feien servir per a actes solemnes i coronacions. Així, l'any 1440, quan el rei de Romans Frederic III d'Alemanya visità Borgonya, desfilà pels carrers de Besançon acompanyat pel duc Felip el Bo i per molts cavallers, i “un chevalier portoit toujours une espée devant luy.”¹¹⁷⁴¹ El 3 de març del 1443, quan Ferran d'Aragó fou jurat com hereu de la corona napolitana pels grans barons del regne, el rei Alfons el nomenà solemnement duc de Calàbria “ponendoli il

---

¹¹⁷³⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 562.

¹¹⁷³⁹ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹⁷⁴⁰ Vegeu el capítol II.3.7, i SOLER, Abel, *Italians contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d'un episodi de “Curial e Güelfa”*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

¹¹⁷⁴¹ LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerdt, Lovaina, 1645, p. 374.

cerchio d'oro nel capo, e la spada guarnita di gioie nella man destra.”¹¹⁷⁴² Qualsevol que haguera assistit a aquesta cerimònia, celebrada molt poc abans del moment de redacció del *Curial* seria capaç d'associar mentalment l'espasa guarnida de joies de la novel·la amb l'espasa cerimonial regalada pel pare al fill en aquella solemne ocasió. De fet, l'espasa enjoiada del príncep era un element central en les processons i rituals dinàstics celebrats a Nàpols en les dècades del 1440-1450. Vet, per exemple, que el 15 de juliol del 1450, quan se celebrà solemnement la signatura d'un tractat de pau amb Florència i Venècia, tingué lloc una processó extraordinària presidida pels nbls i pels cavallers amb sobrevesta de Sant Jordi, “e après, lo dit senyor Ferrando, ab lo qui aportava la spasa devant lo dit senyor rey; e en après, lo dit senyor rey.”¹¹⁷⁴³ És probable, com s'ha insistit en diferents apartats, que el posseïdor de l'espasa cerimonial, el duc de Calàbria, fóra el lector dedicatari, el destinatari de la lliçó moral boccacesca.

El mateix Ferran, ja coronat rei, apareix en la porta de bronze del Castell Nou, en plena batalla de Troia (1462), com l'únic guerrer a cavall que porta l'espasa desembeïnada en alt, a títol de comandant; la resta són portadors de llances llargues.¹¹⁷⁴⁴ La seua presentació artística és similar a la del Curial de la novel·la, que combat en batalla contra els turcs, els nous *troians* del segle XV: “Met-se [Curial] per mig, e ab la sua invincible espasa (...) corre e discorre per aquelles batalles (...). E crida un gran crit en los seus, los quals, oyda la veu del seu valent e noble capità, resumen e cobren esforç” (*CeG* III.91). A la mort de Ferran, en la coronació d'Alfons II, presidia la desfilada reial (Nàpols, 18 de març del 1494) una espasa nua i enjoiada portada pel gran camarlenc del regne, successor d'Enyego d'Àvalos: “poi la spada d'oro lavorada tutta di perle, balsssi, diamanti e rubini, di gran precio, portata del Conte Camerlengo.”¹¹⁷⁴⁵ L'espasa enjoiada i convertida en element d'exhibició era, doncs, un símbol de justícia, de sobirania i de comandància militar a Nàpols. Tanmateix, en el llibre I de *Curial e Güelfa*, esdevé també una joia obsequiable en senyal d'amor i, en conseqüència, un emblema de la magnanimitat que pertany exercir al príncep curial.

---

¹¹⁷⁴² SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 18.

¹¹⁷⁴³ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 243, p. 305.

¹¹⁷⁴⁴ SANTUCCI, Monique (coord.), *Le porte di Castel Nuovo. Il restauro*, Electa, Nàpols, 1997.

¹¹⁷⁴⁵ SANUDO, Marin, *L'espedizione di Carlo VIII in Italia*, ed. a cura de Rinaldo FULIN, Venècia, 1873, p. 39. Vegeu també MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonesa: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146

Fixem-nos ara en un altre element emblemàtic, com és el trofeu de la copa. En el torneig de Melun (*CeG* II.52), el rei de França ofereix de trofeu “una copa d’or cobertorada, e en lo cop havia moltes perles grosses e pedres fines: la qual era atorgada per pris al millor cavaller”, que resulta ser el rei d’Aragó. Com era habitual, les copes d’argent se sobredauraven o *cobertoraven* d’or perquè semblaren més valuoses encara. El 2 de juny del 1446, mentre l’autor del *Curial* redactava la seua obra, Alfons el Magnànim convocà una “joya” o competició entre els membres de la confraria napolitana de Sant Jordi “novellament per lo dit senyor ordenada”. I aquests, exhibint com el Curial de la novel·la els seus paraments de creus roges en camper blanc, competiren per una “copa d’argent daurat.”¹¹⁷⁴⁶ S’estableixen de nou, paral·lelismes entre la realitat catalanoaragonesa d’Itàlia, d’una banda, i la fantasia cavalleresca d’un autor que escriu en català, és cert, però que escriu a Itàlia i des d’Itàlia.

La copa no sols era un objecte sumptuari validat per a oferir-lo en premi. Era també un símbol d’amistat i de reconeixement entre prínceps i estats. El 7 d’abril del 1444, quan els Adorno de Gènova es posaren davall protectorat del rei d’Aragó, en senyal d’“*honoris gratia*” o “*in signum humilitatis, veneracionis et amoris*”,¹¹⁷⁴⁷ es comprometeren a enviar cada any a Nàpols una copa d’or: una “*pateram auream*”, en el llatí humanístic de Bartolomeo Facio.¹¹⁷⁴⁸ I el 21 de juny del 1450, quan se signà a Castel di Sangro (l’Abruc) el tractat de pau entre Nàpols i Florència, Alfons el Magnànim reconegué que Piombino (que havia assetjat infructuosament el 1448) era territori de Florència, a canvi de rebre de la senyoria florentina, cada any, una copa d’or enjoiada, de 500 ducats de valor (el preu de més de 15 cavalleries).¹¹⁷⁴⁹

Els lectors del *Curial*, familiaritzats amb aquest intercanvi internacional de presents en forma de copa, ¿podrien deduir algun simbolisme de la copa del rei de

¹¹⁷⁴⁶ SENATORE, Francesco, La processione del 2 giugno nella Napoli aragonese e la cappella di S. Maria della Pace in Campovecchio, dins *Annali di storia moderna e contemporanea*, 16, Milà, 2010, ps. 343-361 (ps. 344, n. 7).

¹¹⁷⁴⁷ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 297 (XV.24); RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 325.

¹¹⁷⁴⁸ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, p. 368.

¹¹⁷⁴⁹ PONTIERI, Ernesto, Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 150).

França? Al marge del fet que les relacions entre Carles VII de França i Alfons el Magnànim foren d'allò més cordials, cal tenir en compte que l'escriptor evoca en el torneig de Melun el desafiament de Bordeus entre Carles d'Anjou i Pere d'Aragó (segle XIII).¹¹⁷⁵⁰ Aquest desafiament s'havia reeditat en temps del *Curial* entre Renat d'Anjou i Alfons d'Aragó-Anjou (*Anjou*, com a fill adoptiu de Joana II i membre, per tant, de la *cristianíssima* casa reial de França, com el seu antagonista). En el nou desafiament de Bordeus, que sí que s'havia celebrat (1435-1443), el rei d'Aragó havia demostrat ser el “millor cavaller” armes en mà, al qual es reservava la copa (*CeG* II.52). El fet de rebre-la de mans del rei de França en la realitat literària i paral·lela del *Curial*, podria relacionar-se amb el reconeixement que feia Carles VII de França d'Alfons com a rei de Nàpols, per a disgust del seu fidel servidor el duc Renat. Aquest es titulava *roy de Sicile* a la cort de França, però la copa –el reconeixement diplomàtic del rei de França, *primus inter pares* dels reis europeus– se l'havia guanyada Alfons.

* * *

Més enigmàtics resulten els referents culturals que podrien portar els oients de la novel·la a captar exactament el significat de *la taula de Perusa*. El misteriós moble metafòric apareix enmig d'un combat. Aznar d'Atrossillo demana permís a Curial per a ajudar-lo contra el Sanglier, però Curial no ho consent: “–Lexats-lo'm”, li diu, “que yo us faç segur que per aquesta batalla no seurrà primer en la taula de Perusa” (*CeG* II.102). Es tracta d'una taula emblemàtica, doncs, on seuen els cavallers per ordre. I se suposa que els més virtuoses seuen “primer”; però, ¿primers en ordre de protocol, o primers en seqüència temporal? Dilucidar de quina taula es tracta ja preocupava pel 1898, quan el primer editor de l'obra, Antoni Rubió, preguntà sobre la qüestió a Benedetto Croce i aquest consultà amb altres col·legues, sense resultats positius.¹¹⁷⁵¹ Amb posterioritat, la crítica literària s'ha debatut, sense solució comprensible o definitiva, entre dues possibles explicacions: que *Perusa* siga Prússia, amb la qual cosa la taula tindria relació

¹¹⁷⁵⁰ Estudiad, entre d'altres, per CINGOLANI, Stefano M., El desafiament de Bordeus (capítols 99-100, 104-105), dins ÍDEM, *Historiografía, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Institut d'Estudis Catalans (“Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica”, 68), Barcelona, 2006, ps. 453-490.

¹¹⁷⁵¹ MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Epistolario*, dins MENÉNDEZ, M., *Obras completas, epistolario y bibliografía*, Fundación Ignacio Larramendi – MAPFRE, Madrid, 2009, vol. 14, lletra núm. 452 (Antoni Rubió i Lluc a Marcelino Menéndez Pelayo; Barcelona, 6 de febrer del 1898) <<http://www.larramendi.es/menendezpelayo/i18n/corpus/unidad.cmd?idUnidad=157335&idCorpus=1002&posicion=1>>, consultat en abril del 2015. En la nota 2 s'indica la data del 17 de febrer del 1898 com a d'una consulta al respecte efectuada per Croce a un professor del qual no consta el nom.

amb algun orde teutònic, o que *Perusa* siga una reducció de Parusia, amb la qual cosa la taula seria la del convit de la fi del món que anuncia l'Apocalipsi.

Per tar d'aclarir millor el significat del terme –gairebé un hàpax–, l'editor del *Curial* del 1932, Ramon Miquel i Planas, recordà als lectors que aquesta taula de Perusa apareixia també, amb un incert significat, en un dels versos del poeta valencià Ausiàs Marc (cant 104, v. 247):¹¹⁷⁵² “No hi és raó l'ordenador al seure / ne hi seurà algú si espera bon orde; / no contrafà la taula de Perusa: / orde no hi és, mas error sempiterna. / Rei no regeix ne els pobles obeeixen; / no sé qui és pus culpable a l'altre.”¹¹⁷⁵³ La coincidència ortogràfica permet deduir que –potser a la cort de València (dècada del 1420)– l'autor del *Curial* havia compartit aquest mite amb el senyor de Beniarjó. O havia compartit amb ell la lectura d'on havia eixit el mite. I, tanmateix, no hi ha cap indici que manifeste que l'anònim escriptor haguera llegit l'obra de Marc, separats com estaven per una mar geogràfica i per un oceà d'experiències culturals diverses.

Amadeu Pagès, abans de conèixer la citació del *Curial*, pensà (1935) que podria referir-se el poeta a unes taules d'escriptura antiga –indexifrabable aleshores– trobades el 1444 a Gubbio, prop de *Perusa/Perugia* (Itàlia).¹¹⁷⁵⁴ Però després ho esmenà (1936), per a concloure que podria tractar-se d'una al·lusió a la Prússia teutònica, frontera oriental del cristianisme amb el món pagà.¹¹⁷⁵⁵ L'opinió fou seguida per Jordi Rubió i Lluç (1953), que considera que “els esments de la taula de Perusa en la literatura catalana confirmen que l'orde prussià era ben popular en aquesta terra”.¹¹⁷⁵⁶ Tanmateix, ni Pagès ni Rubió aporten cap testimoni documental sobre aquesta pretesa “popularitat”, que no s'hi veu enlloc: Alfons el Magnànim, que es relacionava diplomàticament amb una munió de regnes i principats, que van de Portugal a Armènia, passant per Polònia, Bòsnia-Herzegovina i Xipre, no mostrà cap interès per Prússia.¹¹⁷⁵⁷ No obstant això, a

---

¹¹⁷⁵² MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (ps. XXXI-XXXIX).

¹¹⁷⁵³ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 291.

¹¹⁷⁵⁴ PAGÈS, Amadeu, Sur un vers d'Auzias March et un passage de *Curial e Güelfa*, dins *Romania*, 61, París, gener 1935, ps. 85-90.

¹¹⁷⁵⁵ PAGÈS, Amadeu, La Table de Pruse et l'Ordre Teutonique dans l'ancienne littérature catalane, dins *Romania*, 62, París, 1936, ps. 242-245.

¹¹⁷⁵⁶ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953; trad. al català com: *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 412.

¹¹⁷⁵⁷ Vegeu MARINESCU, Constantin, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994.

Vicenç Beltran (2006), pel que fa al text de Marc, li sembla “totalment encertada”.¹¹⁷⁵⁸ En les modernes edicions de *Curial e Güelfa* continua parlant-se d’aquest país com a posseïdor de l’enigmàtica *taula*. Així, en l’aparat textual de Ferrando (2007), s’anota: “*Perusa*, possible error per *Prússia*.”¹¹⁷⁵⁹ Badia & Torró (2011) s’inclinen també per “una referència irònica a l’orde militar dels cavallers teutònics de Prússia, que al segle XV lluitaven contra els turcs.”¹¹⁷⁶⁰ Per la seua banda Albert Turull i Esperança Ramírez (2012) descarten que *Perusa* siga la forma catalana de la ciutat italiana de *Perugia*, ja que aquest topònim reapareix en la novel·la, en format ortogràfic italià, com a part integrant de l’antropònim Gerardo *de Perúgia* (*CeG* I.43).¹¹⁷⁶¹

En la documentació medieval catalana, en efecte, i així ho recull del *Diccionari* Alcover-Moll, *Perusa* o *Peruça* era una de les formes habituals del corònim modern *Prússia*. I, en efecte, es parlava dels *cavallers de Perusa* i de l’*orde de Perusa*: “Ordenaren (...) que en les fronteres dels feus crestians fossen edificades ciutats en les quals fos contínuament exercici d’armes: els qui aquí no volien esser, que anassen a Peruça, e a Limflant e a Rodes, qui són, en armes, lochs famosos e fort privilegiats” (Eiximenis, *Regiment dels prínceps e comunitats*, cap. 40).¹¹⁷⁶² En un poema anònim del 1453: “O cavallers de l’orde de Perusa, / qui dos-cents mil vos podeu ajustar!” (poema anònim del 1453).¹¹⁷⁶³ En les *Històries e conquestes* del català Pere Tomic (1438): “Aquell loc és vuy dit lo riu de la glassa. E après de qui són los cavallers de Perusa.”¹¹⁷⁶⁴ I també en el *Sumari d’Espanya* de Berenguer de Puigpardines (1462): “E de aquí ençà se son dits los cavallers de Perussa, la potència dels quals gots molts

¹¹⁷⁵⁸ BELTRAN, Vicenç, *Poesia, escriptura i societat: els camins de March*, Fundació Germà Colon – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, ps. 47-48. També segueix la via d’explicació teutònica, també, CARRETÉ, Ramon, Funcions del nom propi en la poesia d’Ausiàs March, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 51. Miscel·lània ‘Joan Veny’, 7, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005, ps. 13-43 (p. 37).

¹¹⁷⁵⁹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’Antoni FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 391.

¹¹⁷⁶⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 622.

¹¹⁷⁶¹ TURULL, Albert – RAMÍREZ, Esperança, Tipologia dels noms propis en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.027-1.088 (p. 1.038).

¹¹⁷⁶² EIXIMENIS, Francesc, *Tractat de regiment dels prínceps e comunitats. Lo dotzè llibre del Crestià, compost en lo XIV segle per lo R. M. Fr. Francesch Eiximenis, are novament reproduhit per Antoni BULBENA. Primera part*, F. Clos, Barcelona, 1904; citat per ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *Perusa* o *Peruça*.

¹¹⁷⁶³ Citat per PAGÈS, A., *La Table de Pruse...*, ps. 242-245.

¹¹⁷⁶⁴ TOMIC, Pere, *Historias e conquestas dels excellentíssims e catholicis reuys de Aragó e de lurs antecessors los comtes de Barcelona*, La Renaixença, Barcelona, 1886, p. 28; citat per ALCOVER, A. - MOLL, F. de B., *Diccionari...*, veu *Perusa* o *Peruça*.

filòsobs an escrit. Com ab molt esforç e bel·licosa cavalleria guanyaren Cecília, e Àsia e Armina e Índia. E après que hagueren, ab armes, descorregut tot lo món, foren fets molt benignes. E vingueren per ciència a gran glòria terrenal, e feren-se crestians”.¹¹⁷⁶⁵

La forma *Perusa* sembla associable, d'entrada, amb els cavallers teutònics. Convindria, en qualsevol cas, afegir-hi algun altre text contextual. El cronista de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim Loise de Rosa, quan exagera l'acumulació de títols pels *catalani* l'any 1455 (rei de Nàpols, papa de Roma, etc.) afirma que, fins i tot “lo gran mastro de Perusia” era català.¹¹⁷⁶⁶ El cavaller francès Honoré de Berre participà en el pas d'armes de Tarascó, organitzat per Renat d'Anjou (1449) amb un empresa que duia la llegenda: “De cy jusqu'en Prusse”.¹¹⁷⁶⁷ L'escriptor Antoine la Sale, en la novel·la cavalleresca *Jehan de Saintré* (ca. 1456), dedicà una particular atenció al “tressaint passage de Prusse qui hastivement contre les Sarrazins se fais oit.”¹¹⁷⁶⁸ Per als francesos i centreeuropeus, la frontera de Prússia era una cosa més pròxima i accessible. El tresorer reial del Magnànim, Mateu Pujades, anota despeses a nom d'un bombarder mercenari anomenat “mestre Pere de Prússia”.¹¹⁷⁶⁹ Per la seua banda, l'escrivà aragonés de la cort Antonio Barbastro escrivia sobre uns tals Mariocto i Randolfo de Perusa (Gaeta, 24 d'abril del 1439) que no tenen res a veure amb Prússia, sinó amb Perusa de l'Úmbria (la *Perugia* dels italians).¹¹⁷⁷⁰ Prússia, *Perugia* o *Parusia*, doncs?

---

¹¹⁷⁶⁵ PUIGPARDINES, Berenguer de, *Sumari d'Espanya* [1462], Publicacions de la Universitat de València, València, 2010, p. 47.

¹¹⁷⁶⁶ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 542.

¹¹⁷⁶⁷ BEAUVAU, Louis de, *Le pas d'armes de la Bergère, maintenu au tournoi de Tarascon, publié d'après le manuscrit de la Bibliothèque du Roi; avec un précis de la chevalerie et des tournois, et la relation du carrousel exécuté à Saumer*, Tipogr. de Crapelet, París, 1835 (2a.), p. 47.

¹¹⁷⁶⁸ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 187. Vegeu també KNUDSON, Charles A., *The Prussian Expedition in Jehan de Saintré*, dins *Études de langue et de littérature du Moyen Âge offertes à Félix Lecoy*, Champion, París, 1973, ps. 271-278.

¹¹⁷⁶⁹ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 181.

¹¹⁷⁷⁰ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 3. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1429-1444)*, Eds. 3 i 4 – Institut Internacional d'Estudis Borgians, València, 2005, doc. 145 (ps. 236-237). En el *Liber elegantiarum* apareix també l'adaptació catalana *Perusa* per al topònim italià. Vegeu POLANCO ROIG, Lluís-B., L'onomàstica del “Liber elegantiarum”, dins CASANOVA, Emili – ROSSELLÓ, Vicenç-M. (eds.), *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes (València, 18-21 d'abril de 2001)*, Universitat de València – Denes, Paiporta, 2002, ps. 665-692 (p. 680).

Els traductors troben en aquesta taula un obstacle a l'hora de discernir allò que vol comunicar l'autor. D'ací que Maria Àngels Fuster li preste una detallada atenció.¹¹⁷⁷¹ Alguns traductors al castellà (Marquina, Gimferrer, Fuster) solen traduir-ho per una *mesa de Prusia*, però Júlia Butinyà prefereix reemplaçar-la per la locució col·loquial “llevarse la palma”; amb la qual cosa sembla que remeta a la transcendental o escatològica taula de la Parusia, de la segona vinguda de Crist. Waley, en anglés, parla de la *table of Paresse* (‘peresa’, en francès?). Barberà, en francès, *table de Pérouse*; amb una nota d'editor on manifesta la seua indecisió sobre quina mena de taula pot ser, encara que li sembla més improbable la Parusia evangèlica. Schib, en alemany, ho tradueix per *zuoberst am Ehrentisch*, ‘el lloc preeminent de la Taula d'Honor’. Per la seua banada, Fuster, després de comprovar la manca de consens sobre la justa traducció, remet a l'autoritat de l'Alcover-Moll, on s'afirma que els textos catalans antics al·ludien a les reunions dels cavallers teutònics com la “Taula de Perusa”. Tanmateix, no és té en compte que el diccionari exemplifica aquesta taula citat únicament el *Curial*, i que en el fons, aquesta taula és una elucubració dels lexicògrafs basada en un text que pràcticament és un hàpax legòmenon. De fet, no hi ha cap taula històrica d'aquest nom, ni apareix en cap obra que tracte dels cavallers teutònics. Per si fóra poc, els diferents ordes prussians es trobaven aleshores en procés crisi dissolutòria, posterior a la batalla de Grünwald (1410), i no eren cap exemple modèlic a seguir.¹¹⁷⁷²

L'alternativa, doncs, és tornar a revisar les anotacions que feia Ramon Miquel i Planas, quan interpretava correctament –a diferència de Pagès– el *contrafà* dels versos de Marc com un ‘imita, emula’, i no com un ‘contradiu’.¹¹⁷⁷³ El poeta blasma el disbarat dels monarques terrenals (els “ordenadors” d'aquest món), que no miren cap ordre “al seure” en atenció als mèrits de cadascú, i afavoreixen qui no deuen. No cal que els mortals esperen en això cap “bon orde”, perquè el rei “no contrafà la taula de Perusa”.

¹¹⁷⁷¹ FUSTER ORTUÑO, Maria Àngels, Problemes d'intel·lecció en el *Curial e Güelfa*. La traducció com a eina per a la millora del coneixement dels clàssics medievals, dins *Caplletra*, 50, València, 2011, ps. 67-88 (ps. 78-82).

¹¹⁷⁷² Vegeu HOUSLEY, Norman, *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar*, Oxford University Press, Oxford, 1992, p. 371.

¹¹⁷⁷³ En l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols els catalans pararen un entremés o dansa de “cavalls contrafets”, fingits a imitació dels cavalls vertaders. Vegeu MASSIP, Francesc, De ritu social a espectacle del poder: l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.859-1.892; reed. dins *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-147 (p. 134).

És a dir, on caldria que s'imposara "l'orde", a imitació de l'ordre sempitern promès en la taula dels convidats a la glòria de Jesucrist, no hi ha tal ordre, ans "error sempiterna". Per què? Doncs, perquè "rei no regeix ne els pobles obeeixen." Així les coses, és correcta la lectura de Miquel: "La taula de Perusa, per oposició al desordre que impera en totes les coses del món, és una taula hont s'hi seu segons un ordre perfet; el món no imita la taula de Perusa." En conclusió: "ha de tractar-se, donchs, segons totes les apariències, d'una simbòlica a la qual se pot seure després de la mort."¹¹⁷⁷⁴

Fuster no ho troba coherent, això no obstant, amb la lectura que es pot fer del *Curial*, "ja que, si Curial matara el Sanglier, possiblement aquest sí que seuria primer a aquesta taula, almenys ho faria abans que Curial", diu.¹¹⁷⁷⁵ En realitat, el que Curial expressa és la seguretat que té en ell mateix i en les seues possibilitats de vèncer l'oponent –no de matar-lo, en absolut– exercint una major virtut cavalleresca. El premi d'aquesta virtut, per analogia amb el llenguatge homilètic (un llenguatge que formava part de la quotidianitat medieval i envaïa tota la literatura), seria desplaçar a l'oponent del lloc d'honor en una figurada taula de Parusia. A més valor demostrat, més mèrits i major virtut, més proximitat del vencedor a la figura de Crist; tot això, entès com un gest col·loquial de profanació de la terminologia sagrada, molt habitual en l'època. De manera que, quan Júlia Butinyà utilitza l'expressió "llevar-se la palma" per a traduir l'acció de seure a la taula de Perusa, el que fa, simplement, és manllevar una altra expressió religiosa d'origen medieval ("endur-se la palma del martiri" > "de la victòria" militar, per analogia profana) per a reemplaçar-la per l'original ("seure l'ànima salvada més prop del Salvador" > "seure el cavaller vencedor més a prop de Crist"). Sanglier, "per aquesta batalla no seurà primer en la taula de Perusa", perquè joestic segur que el superaré en tots els aspectes i obtindré un lloc més honorable que ell; tot això, en sentit figurat, com una frase feta que els lectors del *Curial* devien usar.

Aquesta escatològica *taula de Parusia*, compartida per Ausiàs Marc, l'anònim del *Curial* i altres cortesans del Magnànim, procediria d'algun text o còdex accessible a la cort valenciana del rei d'Aragó; amb una erràtica adaptació del grec Παρουσία com *Perusa*, per analogia amb el nom de Prússia. El concepte del convit apocalíptic de la Parusia es basa en fonts evangèliques (Mt 22:2 ss.; Lc 13:19; 22:27-30; Ap 19:9), però és sant Pau realment qui forja la idea de l'Església primitiva de la Cena del Senyor com una expectació de la taula de comunió dels darrers dies, presidida pel Messies de la

---

¹¹⁷⁷⁴ MIQUEL PLANAS, R., Notícia editorial..., p. XXXVI.

¹¹⁷⁷⁵ FUSTER ORTUÑO, M. À., Problemes d'intel·lecció..., p. 80.

segona vinguda. Parla de la taula del Senyor, on els salvats seuran per ordre de mèrits, i d'una altra taula dels dimonis, on trobaran *cadira* les ànimes damnades: “No podeu participar de la taula del Senyor i de la taula dels dimonis” (1Cor 10:21).¹¹⁷⁷⁶ Aquesta taula mística sí que existia en la ment dels oients del *Curial*, reïficada per les prèdiques apocalíptiques de frares i capellans; transformada en un *topos* cavalleresc emprat, com fa Curial amb Sanglier, per a expressar una sacrílega rivalitat. Com quan Martorell es congratula cínicament afirmant que el seu Tirant té *cadira* reservada a l'Infern; però no en cap racó discret del cau de Llucifer, ans “enmig de Infern”.¹¹⁷⁷⁷

* * *

Ens crida l'atenció Antoni Ferrando sobre la predilecció numerològica de l'escriptor, un tant artificiosa, pel guarisme o xifra 8. Aquest nombre, solt o combinat, apareix reiteradament al llarg del text de la novel·la: els 80 anys d'Augier Bellian (*CeG* I.16), el 8 jorns de vida que pensava durar una atormentada Güelfa (I.29), les més de 80 llegües de separació de Curial i Làquesis (I.30), els 8 cavallers del torneig del Montferrat (I.43), els 8 cavallers que fan front a Curial camí de París (II.8 i 32), els 8 jorns que es preveu que dure el torneig de Melun (II.34), els 28 cavallers del rei d'Aragó (II.39), els 348 dies de curs del planeta Venus (III.17) o els 8.000 homes d'armes preservats per Curial a l'hora de batallar (III.91). Significa alguna cosa?

Macrobi, un autor citat com font d'autoritat per l'anònim escriptor,¹¹⁷⁷⁸ en el *Comentari al “Somni d'Escipió”* (I,v,2-18), fa un excurs aritmològic, per influx de l'escola pitagòrica, per a demostrar que els números 7 i 8 són els números “perfectes” (*téloi*). Ciceró els anomenava números ‘plens’ (*pleni*).¹¹⁷⁷⁹ El número 8 en particular evoca la figura geomètrica del cub, d'un cos sòlid, i és “el más apropiado para la propia concordia o armonía celestial, puesto que hay ocho esferas móviles (...). Los pitagóricos llamaron a este número (el ocho) ‘la justicia’, porque es el primero de todos que se

---

¹¹⁷⁷⁶ Vegeu FITZMYER, Joseph, *The Gospel to According to Luke*, Doubleday & Company, Madrid, 1981; trad. com *El Evangelio según Lucas*, Ediciones Cristiandad, Madrid, 1987, p. 484; COUTSOUIMPOS, Panyotis, *Comunicación, conflicto y Eucaristía en la Corinto romana. Entorno social de la carta de Pablo*, CLIE (“Colección teología contemporánea”), Viladecavalls, 2010, p. 195.

¹¹⁷⁷⁷ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, cap. 60, p. 248.

¹¹⁷⁷⁸ Encara que a partir d'una obra enciclopèdica. Vegeu MESA SANZ, Juan Francisco, Algunas claves florentinas del *Curial e Güelfa*. Comentarios a la *Divina Comedia* de Dante y la presencia de Macrobio, dins DE COURCELLES, Dominique – MARTINES, Vicent (eds.), *Humanisme et réinterprétations. Les traductions anciennes. La traduction des classiques valenciens et la tradition française*, École Nationale des Chartes, París, 2009.

¹¹⁷⁷⁹ MACROBIO, Ambrosio Teodosio, *Comentario al ‘Sueño de Escipión’ de Cicerón*, trad. i ed. a cura de Fernando NAVARRO ANTOLÍN, Gredos (“Biblioteca clásica Gredos”, 351), Madrid, 2006, ps. 148-156.

resuelve de tal manera en números parejamente pares, a saber, en dos veces cuatro...” (I,v,15-17).¹¹⁷⁸⁰ En la revelació evangèlica, les 8 benaurances (*Mateu 5*) responen respectivament a 8 etapes de la maduresa espiritual del cristià.

Segons sant Agustí d’Hipona, tota acció de la vida terrenal té a veure amb la xifra 4. La setmana dels jueus era de 7 dies, però després del 7é ve un 8é dia que assenyala la vida dels justs i la condemna dels impius. Per a ell, el número 8 és un signe de compleció cíclica del temps, de resurrecció.¹¹⁷⁸¹ Era també el moment en que el neòfit, aquell que iniciava un ascens en la vida –com Curial en la novel·la– arribava al punt culminant i definitiu de la seua formació, del seu retrobament introspectiu i personal: “*sic etiam ut octo dies neophytorum distinguantur a caeteris, id est, ut octavus primo concinat*” (‘de manera que els huit dies dels neòfits han de ser celebrats de manera distinta als altres, és a dir, fent que el huité dia corresponga al primer en termes de solemnitat’). El huité dia era ja el primer d’una nova etapa.¹¹⁷⁸² L’autor podria conèixer per referències ho haver-se fixat en l’epístola 55,17 del bisbe africà, on s’insisteix sobre la importància simbòlica del número 8. La vida eterna és, segons ell...

“...requies est quaedam ab omni labore omnium molestiarum sancta atque perpetua (...). Sic enim ab huius vitae operibus in fine requiescitur, ut in alterius vitae actione gaudeatur (...). Quia ergo per requiem ad primam vitam reditur, unde anima lapsa est in peccatum (...). Illa autem vita prima, quae de peregrinatione redeuntibus, et primam stolam accipientibus redditur (...) ac per hoc et octavus sempiternam beatitudinem habebit (...). Ita ergo erit octavus qui primus, ut prima vita non tollatur, sed reddatur aeterna.”

(“...un descans sant i perpetu de tota fatiga i de tota molèstia (...). Finalment, hom descansa de les obres d’aquesta vida per a començar a gaudir de l’altra (...). Per aquest descans hom retorna a la vida primitiva, de la qual havia caigut l’ànima en pecar (...). La vida primitiva, que és reintegrada als qui tornen de peregrinació i reben la seua primera estola (...). Aquest descans, que és sempitern, desemboca en

---

¹¹⁷⁸⁰ *Ibidem*, p. 155.

¹¹⁷⁸¹ Vegeu DÍEZ MERINO, L., La aritmología en la cultura hebrea, dins *Calligraphia et typographia. Arithmetica et numerica. Chronologia*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1998, ps. 283-330 (p. 305).

¹¹⁷⁸² SANT AGUSTÍ D’HIPONA, *Epistolae*, vol. 33 de MIGNE, Jacques-Paul, *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, economica, omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui, ab aevo apostolico usque Innocenti III tempora floruerunt. Series Latina*, Roma, 1844-1855, epístola LV,17 (col. 215).

el dia huité (...). Per tant, el huité jorn serà com el primer, perquè no ens lleven la vida primitiva, sinó que ens tornen la vida eterna.”)

Cal advertir que la glòria i descans que Agustí associa al número 8 és la vida eterna, mentre que la que tributa l'escriptor del *Curial* al cavaller caigut i restablert és claríssima i explícitament una “glòria mundana”, profana. Si l'autor del *Curial* no havia llegit mai Agustí –mal que fóra a través del filtre literari del *Secretum* de Petrarca–, el personatge Melchior de Pando segur que el tenia per lectura quotidiana. Així ho revelen admonicions de clara inspiració augustiniana, del tipus: “Yo ·t prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps” (*CeG* II.144).

Sant Agustí, tot al contrari que sant Gregori, era el pare de l'Església que queia més simpàtic als humanistes italians, bo i començant per l'augustinia de Petrarca i acabant pel gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, l'humanista diletant Enyego d'Àvalos, que sembla que col·leccionava les seues obres. Era, de fet, l'autor de temàtica patristica més present en la seua biblioteca napolitana: tres exemplars de *De civitate Dei*, *De dialectica*, *Opuscula*, *De Trinitate*, *De Musica* i *Epistolae* (aquest últim llibre, el que conté la referència a la perfecció regeneradora del 8).¹¹⁷⁸³

La simbologia del número 8 en la novel·la, però, va més enllà de l'espiritualitat augustiniana. Val a recordar que en l'edat mitjana les xifres no s'escollien mai a l'atzar. Per a l'home medieval iniciat en l'aritmètica (els maçons, els arquitectes, els templers, etc.), el número 4 representava la perfecció terrenal, plasmada en la figura geomètrica del quadrat. La perfecció espiritual, infinita, corresponia al cercle. El pas entre el món quadrat o terrenal i el mol circular o celestial el representava la figura de l'octògon i, en conseqüència, el número 8. Aquest guarisme evocava la unió de la *Roma quadrata* terrenal amb la *Hyerosolima quadrata* celestial; amb la qual cosa s'acomplia la utopia salvífica de la Jerusalem perfecta, representada pel número 8. La suma de 4+4 era una metàfora iniciàtica per als qui aspiraven a residir a la *Civitas Dei*.¹¹⁷⁸⁴

En els jocs de cartes de triomf de les corts humanístiques (Milà, Ferrara, Màntua), inspirats en els *Trionfi* de Petrarca, la carta o arcà número 8 s'anomenava la Justícia (basant-se, doncs, en els pitagòrics i en Macrobi) i era senyal d'“equilibrio,

---

¹¹⁷⁸³ Vegeu l'inventari del capítol I.3.5.

¹¹⁷⁸⁴ MIRA, Eduard, Una arquitectura gòtica mediterrànea, dins MIRA, Eduard – ZARAGOZÁ, Arturo (coords.), *Una arquitectura gòtica mediterrànea*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, València, 2003, vol. 1, ps. 25-197 (p. 102, n. 236).

ragionevolezza, stabilità, logica, calma, discernimento”,¹¹⁷⁸⁵ és a dir, de tot allò que l'autor del *Curial* podia desitjar, com a meta a assolir, per al seu immadur i neòfit heroi de ficció. El número 8 s'associava amb el déu i el planeta Júpiter; amb la reialesa i la monarquia, doncs; el matrimoni i l'estabilitat amorosa; la fi de la incertesa per la combinació harmoniosa de forces en joc. Tota aquesta simbologia conjuga molt bé amb un llibre que descriu el procés culminant d'una relació amorosa inestable, transformat en un matrimoni feliç (“muller”) i en l'obtenció d'un estat (“principat”). No ens estranya que l'autor haguera concebut inicialment *Curial e Güelfa* com una novel·la epitalàmica, pensada per a commemorar el matrimoni entre Ferran d'Aragó i Isabella, l'hereva del principat de Tàrent, consumat en juny del 1445.

Pel que respecta a l'heràldica, el papa Innocenç IV, en una butlla del 1248, féu referència a les 8 benaurances i al número 8 en relació amb els ordes militars de la croada. En el segell del gran mestre de l'orde de Jerusalem, Garin de Montaigne (1207-1228), es documenta per primera vegada la creu potençada o de 8 puntes que simbolitza la perfecció de la Jerusalem celest, la Ciutat de Déu de sant Agustí, més amunt esmentada.¹¹⁷⁸⁶ Alfons el Magnànim, en assolir definitivament la corona napolitana, fou aclamat (1443) com a rei de les Dues Sicílies, Hongria i Jerusalem. En el seu escut heràldic, figurava la creu potençada de Jerusalem, cantonada amb quatre creuetes gregues, totes cinc d'or, en camper d'argent. El seu fill, el príncep hereu Ferran d'Aragó, jurat el 1443 i legitimat pel papa Eugeni IV el 1444, era duc de Calàbria i, en conseqüència, teòric defensor del sant Sepulcre, per una rànica tradició normanda. El seu blasó, i el del ducat de Calàbria, era una creu de 8 puntes: la mateixa creu del rei, però sense estar cantonada, de color sable (negre) sobre argent (burell). Per això, l'estendard ducal, amb el qual desfilà pels carrers de Nàpols el 3 de març del 1443, era negre del tot, amb les mencionades armes heràldiques enmig. Des del 1462 fins el 1485, Ferran I encunyà unes originals monedes, els *coronati* d'argent. Hi apareixia ell sent coronat pel llegat del papa de Roma en l'anvers; al revers, les peces duïen com a símbol únic i contundent la creu de 8 puntes o creu de Jerusalem.¹¹⁷⁸⁷ Si travessem l'arc de

---

¹¹⁷⁸⁵ MANDEL, Gabriele, *I tarocchi dei Visconti*, dins BEMBO, Bonifacio – CICOGNARA, Antonio, *I tarocchi dei Visconti*; ed. facsímil, Dal Negro (“Monumenta longobardica”), Treviso, 2000.

¹¹⁷⁸⁶ DEMURGER, Alain, *Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge (XIe-XVIIe siècles)*, Editions du Seuil, París, 2002; reed. com: *Caballeros de Cristo. Templarios, hospitalarios, teutónicos y demás órdenes militares de la Edad Media (siglos XI a XVI)*, Universitat de Granada i València, Granada-València, 2005, p. 233.

¹¹⁷⁸⁷ DE FRANCISCO OLMOS, José M^a., *El coronato napolitano. Una moneda documental y propagandística*, dins *Revista general de información y documentación*, 13/1, Madrid, 2003, ps. 51-76;

triomf d'Alfons el Magnànim per a accedir a Castel Nuovo i alçem els ulls vers l'intradós de la volta, on es representa en marbre un enteixinat, observarem un únic blasó o escut central ocupat per la creu de Calàbria-Jerusalem.¹¹⁷⁸⁸

“Imagines aut statuas sine litteris mutae sunt”

El rei Alfons el Magnànim era un magnat molt aficionat a plasmar en obres d'art decoratiu, amb una profusió extraordinària, les seues empreses heràldiques i les al·legories personals: els mills, els nucs, els llibres oberts, els sitis perillosos, les creus de Jerusalem, els grius... Ara bé, tal com li recordava l'humanista Guarino Veronese, en una carta del 1447, *“imagines aut statuas sine litteris mutae sunt.”*¹¹⁷⁸⁹ Ni els heraldistes de la Borgonya de Felip el Bo, ni els humanistes de la Ferrara de Leonello d'Este, podien concebre un desplegament de símbols principescs mancats de diàleg amb algun *motto*, lema, proverbi, vers enigmàtic..., que precisara o dinamitzara semiològicament la representació simbòlica. El diàleg establert entre el mot i la divisa d'una empresa –ja siga heràldica i cavalleresca, o humanística i mitològica– alimentava un procés de debat intern en l'espectador, d'interpretació personal i social del significat suggerit. En qualsevol, una cosa diferenciava l'estil *flamboyant* dels nòrdics del que plasmaven els contemporanis italians: la formació cultural del públic receptor. Mentre que en les corts cavalleresques s'apostava generalment per la llengua vulgar i per un públic poc lletrat (oients, com a molt, de poemes d'amor cortés i novel·les cavalleresques), els humanistes dissenyaven empreses llatines inspirades en motius de l'Antiguitat grecoromana (com les medalles del Pisanello) i proveïdes d'epígrafs destinats a un públic lletrat, amant dels *studia humanitatis*, la mitologia clàssica i la filosofia dels antics.

En la primera meitat del segle XV, a l'Europa de l'esplendor cavalleresc es produí una autèntica *efflorescence emblématique*, com la qualifica Michel Pastoureau.¹¹⁷⁹⁰ La

---

INFUSINI, Alfredo, Il cavallo. Percorso storico-numismatico di una moneta popolare, dins *Lamoneta.it*, 2010; ed. digital <numismatica-italiana.lamoneta.it/docs/cavallodue.pdf>, consultada en desembre 2012.

¹¹⁷⁸⁸ DOMENGE MESQUIDA, Joan, La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l'*Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338 (p. 338, fig. 12, i làmina XXIX).

¹¹⁷⁸⁹ Citat per DOMENGE MESQUIDA, Joan, La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l'*Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338 (p. 327).

¹¹⁷⁹⁰ PASTOUREAU, Michel, *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*, Poings, París, 2004.

micropoètica de les “invenciones y letras de justadores”, com l’anomena Deyermont,¹¹⁷⁹¹ arribà també a la perifèrica Península Ibèrica, però en menor mesura i, significativament, en llengua francesa. Durant el Quatre-cents, els palaus nobiliaris de la Corona d’Aragó s’ompliren de blasons, escuts heràldics, objectes sumptuaris i paviments de Manises amb empreses en lletra gòtica. Però també les pàgines del *Tirant lo Blanc* (1460-1464), qüestió estudiada amb deteniment Rafael Beltran.¹¹⁷⁹² En totes aquestes representacions és la lletra la que dóna *raó* de la divisa, la que ajuda a interpretar correctament, o líricament segons el cas, el logotip enigmàtic. Encara que, per influx de l’estètica de l’univers cavalleresc francobogonyó, les sentències i les frases enigmàtiques que defineixen les empreses solen redactar-se en francès, la llengua franca dels heralds. I això funciona així, tant a la Península Ibèrica com a la Península Itàlica. Per exemple, l’any 1434, el lleonés Suero de Quiñones adornà la seua divisa amb l’ànima *Il faut délibérer*, ‘cal deliberar’. Jugava, és clar, a paronímia amb el mot *délivrer*, ‘deslliurar’ el cavaller de l’empresa, o ajudar-lo a deslliurar-se’n provant armes i cos amb ell. El portugués Pere el Conestable, “rei dels catalans” rebels contra Joan II d’Aragó, lluïa pels carrers de Barcelona el mot *Paine pour joie* (‘Pena per joia’),¹¹⁷⁹³ acompanyant la divisa d’un astor (*Accipiter gentilis*) o una roda de la Fortuna: com si conjurara “la rodante Fortuna com su tenebrosa rueda”, com ell mateix l’anomenava, perquè compensara amb joia alguna de les penes familiars.¹¹⁷⁹⁴

Les dames participaven també d’aquest joc intrigant i, de vegades, inquietant. Així, la reina Maria de Castella, muller d’Alfons el Magnànim, escrigué a Teresa d’Urrea (1420) pregant-li que li explicara el sentit del seu mot, que entenia –car la reina havia rebut lliçons, com pertoca, en idioma francès–, però que no aconseguia desxifrar: “Més avant, del mot que ns havets tramès scrit en ffrancés, jatsia que nós entengam què

---

¹¹⁷⁹¹ DEYERMOND, Alan D., La micropoética de las invenciones, dins CASAS, Juan – DÍAZ, Eva (eds.), *Iberia cantat. Estudios sobre poesía hispánica medieval*, Universidade de Santiago de Compostela, Sant Jaume de Galícia, 2002, ps. 403-424 (p. 403).

¹¹⁷⁹² Vegeu, entre altres treballs seus, BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El diàlegs matrimonials de la casa de Borgonya i els emblemes amorosos al ‘Tirant lo Blanc’, dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 72-110 (ed. electrònica).

¹¹⁷⁹³ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 87 i 79, respectivament.

¹¹⁷⁹⁴ Vegeu MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús-Ernest, *Pere de Portugal, “rei dels catalans”, vist a través de la seva cancelleria*, Institut d’Estudis Catalans (“Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica”, 8), Barcelona, 1936, ps. 171-172.

vol dir, emperò no sabem per quina intenció vós ho volets dir. Per què us pregam que-us declarets per ço que nos hi poguem respondre.”¹¹⁷⁹⁵

Moltes vegades –i aquest és el cas del *Curial*– els *mots* depenien de lectures, poemes o situacions confidencials, accessibles a pocs; comprensibles per un auditori proper a l'autor o al portador de l'empresa. Eren frases hermètiques per als “externs” al grup confident, o desxifrables solament prèvia consulta a l'ideòleg de l'enigma. Si hom no és capaç d'identificar la font d'on prové un vers solter, per exemple, difícilment podrà situar-lo en el context de la composició poètica que *declara* el sentit del mot. En conseqüència, difícilment podrà deduir amb propietat la *intenció* comunicativa del creador (per expressar-ho en paraules de la reina Maria). De fet, si *Curial e Güelfa* no ha sigut interpretat en profunditat encara, és perquè sovint s'ha pensat que les *ànimes* que enarbora l'autor sobre joies i estendards, per als seus personatges, manquen de *cos*. Han sigut llegides sense *sobreentendre-les*: com si foren frases insubstancials o inspirades per l'atzar, i s'ha negligint la necessària recerca i identificació de les fonts literàries d'on provenen. Perquè, normalment, depenen de contextos literaris específics: la majoria són versos mallevats de poemes, coneguts no sols per l'autor sinó també pels seus presumptes primers lectors o destinataris. El coneixement dels respectius contextos ajuda a clarificar la intenció lírica de l'autor en cada cas i, de retruc, facilita l'operació crítica de situar l'escriptor en un *ambient* cultural més concret.

En el segle XV, era corrent establir diàlegs de sobreentesos entre divises o enunciats enigmàtics pronunciats poèticament. Per exemple, quan es casaren Felip III el Bo, duc de Borgonya, i Elisabet de Portugal, a Bruges, el 1430. Ell, que ja s'havia casat dues vegades abans sense haver obtingut descendència legítima, elegí el mot *Autre n'aray* –és voler dir, ja no em tornaré a casar més– i ella li respongué irònicament en brodadures i filacteris: *Tant que je vive* –mentre jo visca, s'entén...¹¹⁷⁹⁶ Aquesta mena de diàlegs eren molt del gust al·legòric, plenament medieval, de Joanot Martorell, que utilitza la indumentària de luxe de Tirant i Carmesina, en la novel·la cavalleresca *Tirant lo Blanc*, per a establir entre ells un enginyosos diàlegs d'amor.¹¹⁷⁹⁷ L'autor de *Curial e*

---

¹¹⁷⁹⁵ SOLDEVILA, Ferran, La reina Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 ('Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques'), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 315).

¹¹⁷⁹⁶ PAVIOT, Jacques, *Emblematique de la maison de Bourgogne sous Philippe le Bon (1419-1467)*, dins *Bulletin de liaison des sociétés savantes*, 12 (*Actes des journées d'études d'héraldique et sigillographie, Bourg-en-Bresse, 26-27 octobre 2006*), París, 2007, ps. 11-13 (p. 12).

¹¹⁷⁹⁷ Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Invenciones poéticas en *Tirant lo Blanc* y escritura emblemática en la cerámica de Alfonso el Magnánimo, dins CACHO BLECUA, José Manuel (coord.),

Güelfa, menys imaginatiu, quan vol ser irònic, aposta per la paronímia. Quan vol *moralitzar* en francès una joia, divisa o bandera, per a transmetre una lliçó al lector relacionada amb el contingut de l'obra, recorre als versos de cèlebres poetes de la lírica trobadoresca o de la França dels segles XIV-XV, com més avant es veurà.

Al nord d'Itàlia, l'influx de la cultura cavalleresca francesa era aclaparador. En les corts, les novel·les de cavalleria artúrica es llegien en francès. L'estil decoratiu gal dels còdex il·luminats de Milà influí en l'estètica imperant en la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.¹¹⁷⁹⁸ Al Nàpols alfonsí, aquestes empreses en francès eren també conegudes; tot i que el rei preferia el llatí i el català per a les seues decoracions palatines en ceràmiques de paviment, tapissos brodats i inscripcions diverses. En abril del 1446, el cavaller errant aragonés Galeot de Bardaixí (*Galiot de Baltasin*, en cròniques borgonyones) concoregué a les justes d'Arràs, al ducat de Borgonya, presidides pel duc Felip el Bo, i s'hi enfrontà a Philippe de Ternant, senyor de Ternant i cavaller del Toisó d'Or. Portava brodat "en grosses lletres d'or": *Je souhaite qu'avoir puisse / de mes désirs assouvissance / et jamais autre bien n'eusse.*" Els versos ocupaven totes les *goutières* del parament del seu cavall, i es prestaven a ser recitats i interpretats, amb una mica d'atenció i paciència, pel públic assistent.¹¹⁷⁹⁹

Un no menys cèlebre cavaller errant, vassall també del rei d'Aragó i Nàpols, i amb fama de seductor, era el sicilià Giovanni di Bonifacio. Recorria el nord d'Itàlia i d'Europa amb la divisa d'una tenda de campanya i el mot *Qui a belle dame, la garde bien*: 'el qui tinga una bella dama, que la guarde com cal'. Aquest lema és el que portava a primeries del 1446 a un torneig celebrat a Gant (Flandes, Borgonya).¹¹⁸⁰⁰ El seu oponent en aquest certamen era el cèlebre cavaller flamenc Jacob de Lalaing, que havia sigut un fidel servidor de la casa ducal de Clèves. De segur que aquestes aventures de l'italià no passaven despercebudes a l'autor de *Curial de Güelfa*, interessat a batejar els seus personatges amb noms d'actualitat, del tipus *Jacob de Cleves*.

De la literatura caballeresca al Quijote. Actas del Seminario Internacional celebrado en Albarracín del 30 de junio al 2 de julio de 2005, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2007, ps. 59-93.

¹¹⁷⁹⁸ ZANICHELLI, Giuseppa Z., La battaglia delle imprese: araldica e chevalerie tra Milano e Napoli al tempo di Ipolita Sforza, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 111-122.

¹¹⁷⁹⁹ LA MARCHE, Olivier de, Mémoire de la maison de Bourgogne, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 410).

¹¹⁸⁰⁰ BARANTE, Amable-Guillaume de, *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a), p. 255.

Podríem dir que la lletra (mot, ànima, epígraf, lema, proverbi, vers, enigma, endevinalla, ironia...) acompanya la imatge (divisa, moble, figura, senyal, entreseny...) i la *xifra* alhora que la fa *desxifrabla*. El sintagma o la frase s'allotja en la ment del lector/espectador per a percutir-la amb un interrogant implícit i potser enigmàtic. La resposta única –o, de vegades, ambivalent– de dit interrogant ajuda a descobrir l'“integument” de l'empresa, com l'anomenaria l'escriptor: “E, quant a l'integument d'aquesta faula...” (*CeG* III.0). Retirat, doncs, el vel de l'integument, accedim a una lliçó moral relacionada amb la situació per la qual travessen els personatges. En conjunt, *Curial e Güelfa* presenta almenys set ànimes, mots o epígrafs que embolcallen escuts heràldics, joies femenines i divises figuratives, i que les *expliquen*:

1) *Cuer desirous n'a null sojorn* (la Güelfa)

Aquesta llegenda apareix en el capítol I.23, quan Curial es troba “atrapat” en la recambra de Làquesis on aquesta té parats dos llits, un dels quals serveix per a exposar el seu aixovar de joies magnífiques i ben llavorades. Entre aquestes, crida l'atenció del cavaller un gran fermall adornat de perles i diamants, “en mig del qual havia un leó ab ulls de dos rubins fins molt, e nafrat en los pits, de la qual nafra li exia un cartell ab letres que deyen: ‘*Cuer desirous n'a null sojorn*’. La vista, emperò, d'aquest leó, no hagué tanta virtut com la del retaule, car no li pogué reduir a memòria la Güelfa...” Curial acaba de descobrir poc abans un retaule amb el lleó de sant Marc que li ha recordat l'amor de la Güelfa, a manera de remordiment, perquè se sent atret per Làquesis. Un instant després, el lleó ja no és capaç d'evocar-li la imatge de la senyora de Milà, perquè el cor del cavaller es troba seduït pels ulls de Làquesis. Com observa Martí de Riquer, sembla donar-se en aquestes visions un atrevit “cas de telepatia”, ja que Curial “veu un retaule de Sant Marc i es recorda de la Güelfa, i a aquesta, en el mateix moment, però a Monferrato, se li apareix Sant Marc i li anuncia la victòria del cavaller en terres llunyanes.”¹¹⁸⁰¹ El sant oficia d'interlocutor sentimental.

El traductor i editor del *Curial* en francès, Jean-Marie Barberà, després de llegir el vers en *moyen français* catalanitzat –perquè es tracta d'un vers–, l'actualitza a peu de plana per a fer-lo més comprensible al lector francòfon: ‘*Coeur qui désire ne connaît*

---

¹¹⁸⁰¹ RIQUER, Martí de, *Literatura catalana medieval*, Ajuntament de Barcelona – Delegació de Serveis de Cultura (“Publicacions del Museu d'Història de la Ciutat”, 25), Barcelona, 1972, p. 109.

pas de repos:¹¹⁸⁰² El cor que és pres per un desig amorós –interpretem ara nosaltres– és ben difícil que mai pugui conèixer un instant de repòs. No és imprescindible conèixer la font de l'ànima literària que acompanya la divisa de la joia per a captar-ne el significat. El mateix escriptor ens informa que el lleó de la divisa és un element al·legòric que recorda al cavaller l'amor de la Güelfa. Resulta lògic deduir, per tant, que el “cor desitjós” mancat de repòs, que pateix per l'amant absent, és el de l'honesta, però carnalment fogosa i molt enamorada del seu vailet, senyora de Milà.

No obstant això, hom pot aprofundir en la significació lírica que per a l'autor –i se suposa que per a una part dels seus lectors– tenia aquest vers del famós poeta savoia Othon de Grandson (ca. 1345-1397), el favorit entre els amants de la lírica europea a la cort de València (dècada del 1420).¹¹⁸⁰³ Del coneixement d'aquest autor per part de l'anònim del *Curial* ens ocuparem en el capítol dedicat a les fonts franceses i francòfones de la novel·la. Ací, simplement interessa ressaltar que el vers del “dernier des trouvères”,¹¹⁸⁰⁴ forma part de *Le lay de desir en complainte* (X,11), on el poeta invoca l'autoritat de Guillaume de Machault per a definir quins són els sentiments d'un cor sense repòs. Tot això, cal llegir-ho i entendre-ho en el marc d'una producció com la de Grandson, el màrtir de l'amor cortés, on el poeta és traït per la dama que li inspira tan apassionats sentiments. El seu cor *desitjós* es troba pres per un intensíssim dolor i l'ànima, nafrada, no troba pau ni repòs. L'escriptor del *Curial* inverteix la declaració, de manera que la traïció del cavaller, atrapat en el llaç amorós de Làquesis, és la que fereix el cor enamorat i noble –lleoní– de la Güelfa. El cor de la senyora de Milà se'ns mostrarà, doncs, “nafrat en los pits, de la qual nafra li exia un cartell” amb el vers d'Othon de Grandson, on aquest expressa així els seus sentiments d'amor dolorit (X, vv. 7-11): “Le cuer des amoureux assault / Par un desir cuisant et chault, / Si chault que de rien ne leur chault / Fors que de bien amer tousjour. / *Cuer desireux n'a nul sejour*.”¹¹⁸⁰⁵ El *bien amer* de la dama fa que l'assalte una passió amorosa que, per causa de la traïció del cavaller, es veurà mancada ara d'una justa i honesta correspondència.

---

¹¹⁸⁰² ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 82.

¹¹⁸⁰³ MARFANY SIMÓ, Marta, La influència de la poesia francesa des d'Andreu Febrer a Ausiàs March, dins *Estudis romànics*, vol. 34, Barcelona, 2012, ps. 259-287 (ps. 261-262).

¹¹⁸⁰⁴ CORBELLARI, Alain, D'Othon de Grandson à Charles-Albert Cingria. La réception romande du “dernier des trouvères”, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007, ps. 165-182.

¹¹⁸⁰⁵ GRANDSON, Oton de, *Oton de Grandson: sa vie et ses poésies*, ed. a cura d'Arthur PIAGET, Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire de la Suisse romande, 3e série, 1, Payot, Lausana, 1941, ps. 229-236.

2) *No pugés tant que te n'endenys,*

ne ·t baxes tant que ·n valles menys (Venjança, herald de Curial)

En el capítol II.24, després d'haver venjat els crims nefands del senyor de Monbrú exterminant-lo, Curial “féu haraut lo seu scuder, e li més nom Venjança e li féu fer les sues armes e la sua devisa, en la qual havia unes letres dients: ‘No pugés tant que te n'endenys, ne ·t baxes tant que ·n valles menys’.” No s'atribueix per part de l'autor importància a la divisa, que no descriu, però sí a un missatge proverbial, en català, que recorda quasi literalment el consell de Dèdal al seu fill Ícar (Ovidi, *Metamorfosis*, llibre VIII, vv. 203-208) i la moralitat que es deriva del mite: “‘*Icare*’, ait, ‘*moneo, ne, si demissior ibis, / Unda gravet pennas, si celsior, ignis adurat: / Inter utrumque vola. Nec te spectare Booten / Aut Helicen iubeo strictumque Orionis ense: / Me dulce carpe viam*’ (...)” És a dir: “‘Que corris’, digué, ‘pel passatge mitjà, t’ho aconsello, Ícar. Perquè, si anessis més avall, l’ona no afeixugui les teves plomes, ni, més elevat, el foc no et cremi. Vola entre l’un i l’altre. I et mano de no mirar el Bootes ni Hèlix, ni l’espasa nua d’Orió: amb el meu guiatge, pren el camí.’ (...)”¹¹⁸⁰⁶

¿Pensaria l'autor en algun jove dedicatari excessivament ambiciós, per a qui aniria ben enfocada la reflexió moral? ¿Seria aquest jove Ícar el príncep Ferran d'Aragó, home molt segur de si mateix des de l'adolescència, segons els seus biògrafs? Si tenim en compte altres indicis que apunten a ell com a dedicatari de l'obra, tindriem, doncs, una nova recomanació moral o pedagògica inserida –com aquell qui no vol– en el decurs del viatge d'un cavaller errant. El consell de Dèdal a Ícar, com el que podia donar un temperat pare Alfons el Magnànim, amant de la *giusta misura*, a un intemperat fill, Ferran d'Aragó, redunda en l'evitació dels extrems, la recerca de la *virtus in medio* aristotèlica i altres consideracions ètiques que tant Melchior de Pando com el rei de França recalquen més avant. Tanmateix, la manera d'expressar-ho ací, més que una citació ovidiana o un mot heràldic, sembla revestir la rima d'una parèmia o proverbi de saviesa popular;¹¹⁸⁰⁷ o, si més no, de saviesa cavalleresca, pel context.

3) *Comant pora mon paubre cuer pourter*

la grant dolour que li faut à souffrir? (Làquesis)

---

¹¹⁸⁰⁶ OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres VI-IX (vol. II)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1930, ps. 58-59.

¹¹⁸⁰⁷ Anàleg al refrany castellà *No subas para bajar, ni bajas para subir*.

Les frases franceses del *Curial*, com també les citacions toscanes de la *Comèdia* de Dante, semblen *recitades* de memòria per un escriptor tan diletant com superdotat per a la lletra; que confia molt en la seua capacitat de retenció. Si en les cites de la *Comèdia* dantesca és impossible trobar un còdex de referència –l'autor tergiversa mots d'oïdes; no copia cap manuscrit–, en els escrits francesos es posen en evidència les seues carències idiomàtiques. Per a ell, el francès és una llengua elegant i apta per a la lírica i l'heràldica, que llig i comprén a la perfecció. Potser ha llegit i rellegit, en més d'una ocasió, el *Tristan* i el *Lançalot* originals. Tanmateix, no l'ha practicat oralment ni per escrit. L'autor no és, per exemple, un Lluís Sescases: professional de la lletra, establert durant anys en àmbit francòfon (la cort de Savoia), capaç de traduir escrits del francès al català quan els borgonyons visiten Nàpols.¹¹⁸⁰⁸ El francès de l'anònim és una llengua d'oïdes. S'acosta molt al *francoitalià* de la lírica de les corts llombardes, per exemple la dels Visconti de Milà, on es creà tota una literatura cortesana composta en francès italianitzat.¹¹⁸⁰⁹ Pel que fa al cas del *Curial*, seria un francès *catalanitzat*, si més no pel que fa a l'ortografia de mots com ara *comant*, *dolour* o *pora*. A títol de curiositat, referirem que, quan Enyego d'Àvalos, el 1440, féu copiar a un escrivà la flamant versió llatina de *La República* de Plató traduïda per Decembrio, l'escrivà s'acomiadà d'ell en el colofó de l'obra amb un mot en francoitalià: “*P[etrus] Innigo*. ‘Suven a vus’”, que és com dir ‘Records a vós’. Així es pot llegir encara en el còdex, conservat al Vaticà (ms. Lat. 10669).¹¹⁸¹⁰ Suposem que ho faria portat per la moda d'aquesta mena de *motti* en la cort milanesa, o atenent a les preferències de D'Àvalos per aquesta “llengua” per a la parafernàlia heràldica, en coincidència amb l'anònim del *Curial*. Si és que ambdós no són, com podríem perfectament sospitar, un mateix individu.

El mot o ànima literària que encapçala aquest epígraf, figura en el capítol II.34. La donzella Tura exalta la bellesa de la seua senyora, la jove Làquesis, en presència de la qual Festa no té res a fer. “Curial no y respòs.” Aleshores, Tura fa donació al cavaller,

¹¹⁸⁰⁸ Vegeu la biografia d'aquest curial i diplomàtic català en FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142, i en el nostre capítol I.2.5.

¹¹⁸⁰⁹ Vegeu, per exemple, McCORMIK, Stephen Patrick, *Remapping the Story: Franco-Italian Epic and Lombardia as a Narrative Community (1250-1441)*, Tesi doctoral, Department of Romance Languages and the Graduate School of the University of Oregon, 2011; ed. electrònica <[https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/11937/McCormick Stephen Patrick_phd2011sp.pdf](https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/11937/McCormick_SStephen_Patrick_phd2011sp.pdf)>

¹¹⁸¹⁰ Vegeu ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 38 i ss.).

en nom de Làquesis, d'un lot de joies i pedres precioses, i una tenda de campanya amb divises de la dama (llaços i ulls), “e en la porta havia un lebrer blanch, molt ben fet, qui semblava fos viu, e tenia un collar fet de perles e de safirs, e per les vores de la porta de la tenda havia letres de perles e pedres precioses, qui deyen: ‘*Comant pora mon pauvre cuer pourter la grant dolour que li faut à souffrir?*’” El llebrer, com després tornarà a suggerir-se, és la divisa zoomòrfica associada a la figura seductora i “depredadora” de Làquesis, en un joc animalístic on Curial és el falcó –que pot esdevenir àguila o milà, segons la seua evolució moral– i la Güelfa el lleó. Així que la llegenda associada a la tenda *divisada* de Làquesis deu expressar els seus sentiments, o deu manifestar enigmàticament algun aspecte relacionat amb la verge alemanya.

En francès modern, el mot tocaria escriure'l així, segons Jean-Marie Barberà: “¿Comment mon pauvre cœur pourra-t-il supporter la grande douleur qu'il lui faut souffrir?”¹¹⁸¹¹ Pel que s'observa, es tracta d'una citació de memòria –o, millor dit, una lliure adaptació– d'uns versos de la cèlebre poetessa Christine de Pizan (1364-*ca.* 1432) que haurien captat l'atenció de l'escriptor (*Le livre des trois jugemens [amoureux]*, vv. 1210-1213): “Il eust mespris, mais elle en desespoir / Trop le mettoit, si n'avoit plus pouoir / De soustenir / La grant doulour / qu'il lui falu tenir.”¹¹⁸¹² L'expressió “mon pauvre cuer” (‘mon pobre cor’), que l'autor del *Curial* combina amb els versos de Pizan és molt recurrent en l'obra de la mateixa poetessa, però també en la d'altres lírics francesos coneguts, com Guillaume de Machault, Eustache Deschamps o el mateix duc Charles d'Orleans, contemporani del *Curial* i relacionat amb el contingut de l'obra. De fet, sera el seu *alter ego* de ficció el que es casarà amb Làquesis.

L'elecció de l'anònim escriptor sembla adequada del tot per a la circumstància narrativa que vol ressaltar: el de la dama que es deixa dur per la passió i comet un error. En aquesta obra de l'any 1400, dedicada al senescal d'Hainaut, Pizan condemna el *trop amer* i la *fole amour* d'algunes dones, que, per anar pel mal camí i apassionar-se irreflexivament, han de patir després les doloroses conseqüències de la seua elecció. En efecte, en *Le livre des trois jugemens*, l'autora –una nobilíssima dama, com la mateixa Làquesis, però menys impulsiva– critica la follia de voler prosseguir amb un amor que

---

¹¹⁸¹¹ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 184.

¹¹⁸¹² ALTMANN, Barbara K., *The Love Debate Poems of Christine de Pizan (Le Livre du Debat des deus amans – Le Livre des trois jugemens – Le Livre du Dit de Poissy)*, University of Florida Press, Gainesville, 1998, p. 185.

ja s'intueix d'entrada que no pot arribar a bon port. Per a demostrar-ho, ho il·lustra amb tres casos d'amor que acaben sent lamentats en to de *complainte*.

Tal com explica Barbara Altman, el *debat* poètic que l'escriptora francesa planteja sobre tres casos de passions femenines insatisfetes i frustrades –per haver generat un conflicte–, li obliga a preguntar-se qui hi perd més: l'home estimat, o la dona incauta i allixonada? “Who emerges unscathed from these querulous disputes? Not husband and not lovers; only the ladies. They are slow to give in to the temptations of love and then constant once they succumb. They are most concerned with finding a faithful lover rather than a fickle one. And once deceived, they learn from experience, turning their disillusionment into a determination not to be duped again.”¹¹⁸¹³

La lliçó lírica que transmet l'autor de *Curial e Güelfa*, doncs, és procedent i amplificadora del seu discurs general sobre l'amor honest i constant, que busca per als amants Güelfa i Curial “lo guardó de llurs treballs.” Làquesis no obtindrà el guardó que desitjava, perquè –com exposa Christine de Pizan– no podia ser. Haurà d'assumir “la grant douleur” del desamor i conformar-se amb un matrimoni més meditat i concordant amb el seu rang social: el que contraurà amb el duc d'Orleans. Encara que, vist des d'una altra òptica, la mateixa lliçó moral que obté Làquesis se li podria aplicar igualment a Curial, escarmentat per haver traït l'amor honest de la Güelfa, i determinat a no repetir l'experiència, ni amb la bella Camar ni amb cap altra dona.

4) *Ami sens amie* (Curial, cavaller del falcó encapellat)

Ami sans amie –en correcte francès– és ‘amic sense amiga’; amic amorós, interpretat en clau d'amor cortés, mancat de l'objecte de desig, lliure de tornar a estimar o a enamorar-se de nou. Segons Lola Badia i Jaume Torró, el mot no té cap misteri: “al·ludeix a l'incògnit de Curial”,¹¹⁸¹⁴ és a dir, al seu desig de presentar-se al torneig de Melun sense declarar ni publicitar el seu amor secret per la Güelfa; publicació que haguera deshonrat davant tota Europa la –teòricament– púdica viuda.

El mot apareix quan Curial es mostra indecís sobre si aprofundir o no en la relació d'amor que comença a lligar-lo a la filla del duc de Baviera. Tura, la intermediària

---

¹¹⁸¹³ Ibidem, p. 154: ‘Qui sorgeix indemne d'aquestes disputes conflictives? Ni els marits, ni els amants; només les dames. Elles són lentes per a cedir davant les temptacions de l'amor i, després, constants, una vegada que ja hi han sucumbit. Elles estan més preocupades a trobar un amant fidel i no un que siga voluble. I, una vegada enganyades, aprenen de l'experiència, i transformen la seua desil·lusió en una determinació per a no ser enganyades de bell nou.’

¹¹⁸¹⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 596.

interessada entre els amants –en tant que servidora fidel de Làquesis–, insisteix perquè el cavaller escriga una carta d’amor a la dama. Aquest es mostra reticent. En el fons, la consciència l’està advertint de la traïció que coment envers la Güelfa. “Curial respòs que no podia scriure.” Tura observa llavors que Curial porta “al braç sinistre” (el braç que no porta l’arma ofensiva; però *sinistre* sona també molt sinistre) “un braçalet d’or ab moltes pedres e perles, e unes letres entorn qui deyen: ‘*Ami sens amie*’.” Tura insisteix: reclama el braçalet per a la seua dama, com a prova del seu amor per ella, ja que el cavaller es nega a escriure i a manifestar allò que sent. Curial claudica i li’l dóna. “E Tura, mirant lo braçalet, legí les letres, e dix: –Lo contrari està en veritat.– Respòs Curial: –No us entench a combatre sobre aquest cas” (*CeG* II.35). Tura ha sentenciat sobre la disputa amorosa del cor de Curial, que havia vacil·lat entre la Güelfa i Làquesis. La resolució és favorable a la bavaresa. Curial, pres de l’amor d’aquesta, és incapaç de respondre i de mantenir la vigència d’un amor secret: fins al punt de renunciar al braçalet –un regal de la Güelfa– i lliurar-lo a l’atrevida antagonista.

La història del braçalet, però no s’acaba ací. En les llotges on la cort de França contempla el torneig, competeixen en bellesa Festa i Làquesis. “Emperò Festa viu que Làquesis aportava lo braçalet de Curial, e conegué’l en les letres qui deyen ‘*Ami sens amie*.’ E, demanant qui era, fonch-li respòs que Làquesis, filla del duch de Bavària; de què Festa se torbà, e dix entre si mateixa: –Per ventura mal braçalet serà aquest, per aquell qui ·l li ha donat” (*CeG* II.43). Festa és conscient que, amb aquell gest, Curial ha renegat de l’amor de la Güelfa per a deixar-se seduir per Làquesis. I vaticina que el cavaller prompte esdevindrà ‘amic sense amiga’, com resa el braçalet. Volent servir amorosament les dues dames, perdrà les dues. Festa no censura per a res l’amor que Làquesis sent per Curial, ans la feblesa de seny del jove cavaller.

Per a l’escriptor, i per als seus lectors aficionats –com ell– a la lírica trobadoresca acompanyada del so de l’arpa, el mot *Ami sens amie* conté uns altres matisos que amplifiquen el sentit de la cessió del braçalet de la Güelfa per part de Curial. L’expressió està clarament manllevada del cèlebre trobador i músic de Reims, Blondel de Nesle (*ca.* 1155-1202, *fl.* 1175-1202), amic i company de llegenda de Ricard Cor de Lleó. En el seu *Cançonier* (cançó 34, 2a. estr., vv. 9-16), llegim: “Moult me délite à servir / Amor et à moi grever, / Si ne me puis repentir, / Ne ce que j’aime oublier. / Et se la belle m’oublie, / Dont suis *ami sans amie*: / Si me coviendra soffrir / et son vouloir

mercier.”¹¹⁸¹⁵ Aquesta estrofa de huit versos presenta el poeta com un fidel servidor amorós, que contempla el risc de ser oblidat per la seua *domina*: “se la belle m’oublie”. Si algun dia, per ventura, perd l’amor d’aquesta, errarà com “ami sans amie”. Li convindrà sofrir la dolorosa pèrdua “et son vouloir mercier.” És a dir, que haurà de suplicar la *mercé* a la dama per a ser tornat a estimar per ella. Se’ns està pronosticant, de manera premonitòria, per la inscripció del braçalet i la sentència pessimista de Festa, el que passarà quan la Güelfa s’assabente de la traïció de Curial. Se’ns avança, així mateix (a nosaltres, els lectors contemporanis, no; però als del 1444-1448, coneixedors de l’obra de Blondel, sí) la necessitat que tindrà Curial, en el llibre III de la novel·la, de *mercier* l’amor de la senyora de Milà –seguint l’argument de la *Cançó de l’orifany*, d’un altre cèlebre trobador– per a poder posar fi al seu sofriment.

El cançoner de Blondel de Nesle, acompanyat de belles melodies, era ben conegut a França, Alemanya i Itàlia. Es conserva a Roma (*Vat. Reg. Lat.* 1490) un còdex de la seua obra amb les corresponents anotacions musicals.¹¹⁸¹⁶ Una d’aquestes melodies fou incorporada als *Carmina Burana*. Els elements contextuals ens obliguen a pensar en el del *Curial* com un escriptor –segurament un cavaller– format en la lírica trobadoresca, amant de la música i potser sonador d’arpa; com eren, a la cort d’Alfons el Magnànim, Jordi de Sant Jordi, Pedro de Santa Fe, el marquès de Santillana o Enyego d’Àvalos. Aquest últim, precisament, fou molt afavorit pel duc de Milà, Filippo Maria Visconti. Impressionat aquest pels seus dots com a intèrpret de cançons trobadoresques, el volgué retenir a la seua cort durant anys. Allí podria haver conegut i interpretat Enyego les cançons de Nesle. L’humanista Filelfo evoca el seu virtuosisme a l’arpa. Da Bisticci certifica que “era buono musico, e dilettavasi d’ogni istrumento, e di tutti aveva buonissima perizia.” S’entén que, per a un cavaller com D’Àvalos format al palau reial de València, un “buono musico” seria un intèrpret de lírica trobadoresca i francesa: *ballades, lais*, etc., de Machault, Grandson, Pizan o Blondel.¹¹⁸¹⁷

5) *Flanges són* (el comte de Poytieus)

D’aquest mot cavalleresc, exhibit pel comte de Poytieus (Poitiers) al torneig de Melun, on fa costat al duc d’Orleans contra el rei d’Aragó, ja s’ha tractat més amunt.

---

¹¹⁸¹⁵ NESLE, Blondel de, *Les oeuvres de Blondel de Néele*, ed. a cura de Prosper TARBÉ, Tipogr. de P. Dubois (“Collection des poètes de Champagen antérieurs au XVIe siècle”, 19), Reims, 1862, p. 66.

¹¹⁸¹⁶ LEPAGE, Yvan G., Blondel de Nesle et Richard Coeur de Lion: histoire d’une légende, dins *Florilegium*, 7, 1985, ps. 109-128 (p. 116).

¹¹⁸¹⁷ Més detalls de tot açò, en la biografia del gran camarlenc d’Alfons el Magnànim, que tracem en l’apartat 3.

S'introdueix en una frase de lectura irònica relacionada amb la biografia de l'autor, que caldria editar així: “e lo comte de Poytieus vint [cavallers], axí mateix ab scuts verts e unes flauges pintades, e letres qui deyen ‘Flanges són’” (*CeG* II.39). El Poitiers real al qual al·ludeix l'escriptor, company d'armes i d'interessos polítics del duc d'Orleans (comte d'Asti, aspirant al ducat de Milà, 1446-1447) no és comte, sinó *Poitiers* de cognom. Ve d'una branca antiga de la casa comtal, els Saint-Vallier, però és bastard i – un aspecte molt negatiu de la seua personalitat – és la mà dreta de l'intrigant delfí de França Lluís de Valois. Aquest home era l'antagonista diplomàtic d'Enyego d'Àvalos al nord d'Itàlia. Pels anys 1446-1447, l'ambaixador del rei d'Aragó a Milà preparava la defensa de la Ligúria i el Piemont contra una previsible invasió francesa des de la Provença governada per Tanneguy III du Chastel. Per la seua banda, el de Poitiers –en nom del delfí i de Renat d'Anjou– conspirava a Niça amb els proagevins refugiats a allí, amb vistes a recuperar Gènova i annexar-la a França. Simultàniament, el lloctinent del delfí animava les pretensions d'Orleans d'ocupar militarment Asti (el Piemont) i, des d'allí, llançar-se a la conquesta de Milà, en perjuí del rei d'Aragó. Per a l'autor del *Curial*, les aspiracions del bastard a ennoblir-se eren *flauges*, fantasies irrealitzables, perquè els seus propòsits no arribarien mai a bon port.¹¹⁸¹⁸

6) *Ahur!* (el Sanglier)

Quan Curial es disposa a combatre contra el seu furiós i zoomòrfic rival, el Sanglier de Vilahir, aquest fica davant la seua tenda de campanya “un estandart tot negre, ab unes letres d'or molt grans qui dehien: ‘*Ahur!*’” (*CeG* II.98). És evident que el cavaller escassament reflexiu, immoderat, intemperat, que trau escuma per la boca, fa bandera de la violència. L'autor juga ací, com en altres parts, amb la paronímia de dos vocables: *ahur* i *ahurt*. La primera, *ahur!* (*aiür!*, en ortografia moderna; del llatí *augurium*), era una interjecció que expressava alegria, goig, entusiasme en començar una empresa; com un auguri de bona sort. La segona, *ahurt*, significa ‘investida, acte d'escometre impetuosament’ algú, per exemple, en el combat cos a cos o en el camp de batalla. Amb aquest sentit, el substantiu *ahurt* i el verb *ahurtar* són emprats amb naturalitat i profusió per part de l'escriptor al llarg de la novel·la: en onze ocasions. Això fa pensar els dialectòlegs que si l'autor del *Curial* no era valencià, almenys sí que es trobaria molt familiaritzat amb la parla del regne de València, on *ahurtar* era i és un

---

¹¹⁸¹⁸ Vegeu més amunt, el capítol I.3.4; l'apartat del present capítol on tractem d'armes heràldiques diverses, i el capítol II.3.10.

verb ben conegut.¹¹⁸¹⁹ L'anònim ens ofereix una lectura literal de l'estendard (*aiür!*, 'bona sort!'), però ens invita seguidament a reemplaçar-la per una lectura subliminal (*aiürt*, 'impetuositat') derivada de la mateixa entrada en escena de l'iracund Sanglier: "Curial se mogué contra lo Sanglier, ab passos fort *suaus* e molta *temperància*; e com fonch ajustat ab ell, donen-se de les hatxes molt grans *ahurts*. E lo Sanglier pensà que de aquell *ahurt* faria Curial tornar atràs; mas no fonch axí" (*CeG* III.101). Curial és temperància i fermesa; contra un Sanglier que confia en fer estendard de la seua irada violència, el seu *ahurt* (que no *ahur*), i infondre terror en els seus oponents. La moralitat a extraure és que, en el combat cavalleresc, com en altres aspectes de la vida, evitar comportaments extrems (*immanitas*) i apostar per les vies mitjanes i temperades (*humanitas*), seguint el consell de l'Ètica d'Aristòtil, proporciona el triomf i la victòria.

7) *Ans anvie que pitié* (Curial, cavaller del falcó desencapellat)

Curial ha deixat arrere el seu *velamen dubitationis* (Da Imola, interpretant el falcó desencapellat del *Paradís* de Dante); ha madurat; s'ha retrobat a si mateix i ha deixat arrere els vicis de supèrbia i luxúria per a apostar per una vida matrimonial, honesta, virtuosa i temperada per la lectura dels clàssics. És el moment apoteòsic de l'obra (*CeG* III.99): "Miraven tots a Curial, lo quan era vengut tan pompós, que no ·s feya d'altri menció. Anava-li de prop la glòria mundana, e, en la sua roda, aquest en aquella jornada tenia tota la sua mà; Fortuna més lo clau en la sua roda e, contra sa pròpia natura, la tench segura e ferma. Curial, ladonchs, tragué un estandart negre, ab lo falcó ja emperò desencapellat, ab unes letres d'or en les flàmules: '*Ans anvie que pitié*'."

Un lector modern, sobretot si és d'àmbit francòfon o italòfon, trobarà familiar aquest proverbi popular, normalment expressat com *il vaut mieux faire envie que pitié*, 'val més ser envejat que compadit'. L'editor francès del *Curial*, Jean-Marie Barberà, arregla el brodat de les flàmules reemplaçant l'estrangerisme (l'adverbi català *ans*) a fi d'arredonir el sentit de la frase, d'acord amb el geni de la llengua francesa: "Plûtôt envie que pitié".¹¹⁸²⁰ El significat és el mateix, però des del punt de vista paremiològic la referència literària del *Curial* –com ara veurem– és bastant més antiga que l'ingrés d'aquest proverbi en els catàlegs paremiològics del vell continent.

¹¹⁸¹⁹ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 22).

¹¹⁸²⁰ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 413.

El que pretén comunicar un pletòric cavaller a tots els qui concentren en ell la mirada (“miraven tots a Curial”), inclòs el dedicatari de l’obra, és: ‘Abans [preferisc despertar] enveja que [moure a] compassió’. O, més concretament, considerant el context: ‘Preferisc abans despertar enveja en vosaltres per la meua glòria mundana, obtinguda gràcies a la meua virtut, producte de l’estudi dels llibres i de l’esforç en les armes com a cavaller, que no ser digne de llàstima o commiseració per haver fracassat en l’intent.’ En aquest sentit, s’entén –i així ho entenien els grecs antics, als quals s’atribueix originalment el proverbi– que era millor tenir èxit en la vida i suportar per això les mirades dels envejosos, que no ser un home miserable i beneficiar-se de la compassió d’altri. El poeta grec dels segles VIII-VII aC, Hesíode (*Els treballs i els dies*, I,25) parlava d’una enveja ‘bona’, seqüela inevitable de l’esforç personal (l’enveja que ha de suportar l’home virtuós),¹¹⁸²¹ i d’una enveja dolenta: la que corromp el cor de l’envejós. La valoració de l’enveja depenia, doncs, d’una qüestió de perspectiva. Seguint aquest plantejament, l’escriptor i historiador Xenofont, ca. 430-354 aC (*Memorabilia*, II,i,19) veia l’enveja com un mal menor que suportaven els qui, amb la seua vida virtuosa i el sacrifici de molt d’esforç, obtenien glòria i reconeixement social: “Ceux qui travaillent pour avoir de bons amis ou pour triompher de leurs ennemis, pour se fortifier le corps et l’âme, et, par ce moyen, bien conduire leur maison, faire du bien à leurs amis, rendre service à leur patrie; comment ne pas croire qu’avec de tels objets devant les yeux ils supportent avec plaisir toutes les fatigues et qu’ils aient une vie heureuse, contents d’eux-mêmes, loués et enviés des autres hommes?”¹¹⁸²²

Xenofont fou un autor molt traduït pels humanistes de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, tant per al gaudi personal de l’interessat monarca i mecenes, com per a l’educació del príncep Ferran,¹¹⁸²³ duc de Calàbria i probable dedicatari de la novel·la

¹¹⁸²¹ “Si treballes, no tardarà el peresós a tenir enveja de veure com t’enriqueixes, perquè la virtut i la glòria acompanyen les riqueses; i així seràs similar a un Déu.” Vegeu HESÍODO, *Los trabajos y los días*, trad. del grec a l’espanyol de Paola VIANELLO DE CÓRDOVA, Universidad Nacional Autónoma de México (“Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Mexicana”), Ciutat de Mèxic, 2007 (2a; 1a ed., 1979), p. LXI.

¹¹⁸²² Oferim la versió francesa de XENOPHON, *Mémorables (Mémoires sur Socrate)*, dins *Oeuvres complètes*, vol. 1, ed. i trad. a cura d’Eugène TALBOT, Librairie de L. Hachette et Cie., París, 1859.

¹¹⁸²³ Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 129; VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore (“Thesaurus Mundi”, 20), Pàdua, 1981, p. 403; ALBANESE, Gabriella i al., Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i *‘Rerum gestarum Alfonsi regis libri X’*, di Bartolomeo Facio, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.223-1.268 (ps. 1.251-1.252).

cavalleresca, en certa manera “moralitzada”, *Curial e Güelfa*. El mateix Antonio Beccadelli “il Panormita”, s’inspirà en els *Memorabilia* que acabem de citar per a compondre i redactar el seu famós opuscle *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* (conclòs el 1456).¹¹⁸²⁴ Francesco Filelfo imposà el nom de fonts de *Xenofont* al seu fill i l’envià el 1453 a la cort de Nàpols, perquè s’educara allí, sota tutela i supervisió d’Enyego d’Àvalos.¹¹⁸²⁵ La filosofia de Xenofont i la de l’anònim del *Curial* sintonitzen bé perquè aquest anònim –com el seu *alter ego* de paper– és un diletant lector de clàssics que es mou molt bé “entre els filòsofs”, entre els humanistes italians del seu temps, i que comparteix amb ells l’admiració pel pedagog grec.

Ara bé, hi ha una qüestió de fonts d’inspiració molt més interessant. La parèmia francesa (*mieux vaut faire envie que pitié*) i altres adaptacions similars al toscà/italià (*meglio far invidia che pietà*);¹¹⁸²⁶ l’anglès (*better be envied than pitied*); l’espanyol (*mejor es envidia que mancilla, más vale envidia que caridad*)¹¹⁸²⁷ o l’alemany (*besser beneidet als bemitleidet*),¹¹⁸²⁸ no són frases medievals ni originals d’aquestes

¹¹⁸²⁴ MONTANER FRUTOS, Alberto, La palabra en la ocasión. Alfonso como *rex facetus* a través del Panormita, dins *e-Spania. Revue interdisciplinaire d’études hispaniques médiévales et modernes*; ed. electrònica (4 de desembre del 2007; en línia 19 de setembre del 2007, consultat el 26 de juny del 2014), URL: <<http://e-spania.revues.org/1503>; DOI: 10.4000/e-spania.1503>

¹¹⁸²⁵ Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 138-140; ADAM, Rudolf Georg, *Francesco Filelfo at the Court of Milan (1439-1481). A Contribution to the Study of Humanism in Northern Italy*, Tesi doctoral, University of Oxford, Oxford, 1974, ps. 24-25, 212 i 218; GOLDBRUNNER, Hermann M., Francesco Filelfo a Milano. A propósito di un libro di imminente pubblicazione, dins *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII Congresso di studi maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, “Medioevo e Umanesimo”, 58 – “Studi maceratesi”, 17, Pàdua, 1986, ps. 597-608 (p. 603).

¹¹⁸²⁶ Existeix alguna variant, del tipus *è meglio essere invidiati che compianti*. Al Gènova (STAGLIENO, Marcello, *Proverbi genovesi, con i corrispondenti in latino ed in diversi dialetti d’Italia*, Girolamo Filippo Garbarino, Gènova, 1869, p. 124), s’enregistra la forma *L’è mëgio èse invidiae, che compatii*. Al Piemont: *(A) l’è miei invidia ch’ pietà*. PONZA, Michele, *Vocabolario piemontese-italiano*, Stamperia Reale, Torí, 1832, vol. 2, p. 159, n’explicava així el significat: “L’invidia è migilior della compassione; è meglio esser invidiato che compadito, meglio è invidia soportare, che di se compassion dare.” A Milà, en el llombard local, pren la forma *L’è mei vess invidiaa, che compiangiuu*. A Venècia, en el dialecte corresponent: *Xe meglio esser invidiai, che compianti* (STAGLIENO, ibídem). A la Pulla, *Meju ’mdidia ca piata* (BARBA, Emmanuele, *Proverbi e motti del dialetto gallipolino raccolti ed illustrati*, Tipogr. de G. Stefanelli, Gal-lípoli, 1902, p. 60). A Sicília, *Megghiu riccu sparratu, ca falutu arriittatu* (CASTAGNOLA, Michele, *Fraseologia sicolo-toscana*, Catània, 1863, p. 146; conserva el sentit, però no la forma). Vegeu altres variants dialectals en SCHWAMMENTHAL, Riccardo – STRANIERO, Michele L., *Dizionario dei proverbi italiani e dialettali*, BUR Dizionari, Milà, 2005 (2a; 1a ed., 1991), núm. 3.296.

¹¹⁸²⁷ CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús, *Diccionario Akal del Refranero Latino*, Akal, Madrid, 2005, p. 341.

¹¹⁸²⁸ ARTHABER, Augusto, *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue: italiana, latina, francese, spagnola, tedesca, inglese, greca antica*, Ulrico Hoepli, Milà, 1989, p. 334 (núm. 652).

llengües.¹¹⁸²⁹ Es tracta de traduccions al llatí (del tipus *miseratione melior invidia*)¹¹⁸³⁰ i adaptacions ulteriors al romanç que, primerament els humanistes florentins del segle XV, i en acabant els humanistes francesos del segle XVI, popularitzaren per l'Europa moderna a partir de les úniques dues fonts clàssiques de la Grècia antiga que contenen dit proverbi en la forma original i hel·lènica: Píndar, ca. 518-438 aC (*Pítiques* I, v. 85) i Heròdot, 484-425 aC (*Històries*, llibre III-Talia, cap. 52).¹¹⁸³¹

La versió grega original, “κρέσσων οικτιρμοῦ φθόνος”, significa literalment: ‘val més enveja que pietat’. Pel que fa a la traducció heràldica del *Curial*, en un francès acatalanat (“ans anvie que pitié”), la podríem acarar amb les 53 variants que el paremiòleg Emmanuel Strauss documenta en textos de 22 llengües continent europeu. Fet l'acarament, trobarem que les variants més acostades a la que presenta la novel·la catalana són una de les seues conegudes a França (*mieux vaut faire envie que pitié*), la provençal (*vaut may envejo que pietat*), una de les sis variants italianes (*è meglio invidia che pietà*) i la llombarda o milanesa (*l'è mej fa invidia che n'è fa pietà*). La resta de traduccions o versions prescindeixen del substantiu *pietat* (en llatí, hom prefereix *miser cordia*) i algunes divergeixen notablement de la forma manejada per l'anònim. Les variants ibèriques, per exemple, no tenen res a veure amb la del *Curial*.¹¹⁸³² En qualsevol cas, no passa desapercebut que *Curial* no és cap cavaller ibèric, sinó llombard. Bé està, doncs, que el seu lema concorde amb la variant milanesa, ja que pretén preconitzar la recuperació del favor amorós de la “senyora de Milà”.

Tornant ara, emperò, a contextualitzar la màxima en les seues dues fonts originals. La citació del proverbi ufanós per part d'Heròdot ve a col·lació per la indignació de Periandre, tirà de Corint, amb el seu fill el príncep. El llança de casa per la seua

---

¹¹⁸²⁹ Sobre la difusió del proverbi per Europa, en textos llatins, i en la parla de distints països, vegeu STRAUSS, Emmanuel, *Dictionary of European Proverbs*, Routledge, Londres – Nova York, 1994, vol. 1, ps. 573-574. El compilador recull fins a 53 variants del provrbi, en 22 idiomes europeus diferents.

¹¹⁸³⁰ En aquesta forma simplificada, remetem al vers pindàric BINDER, Wilhelm, *Novus thesaurus adagiorum latinorum*, Eduard Fischhaber, Stuttgart, 1866 (2a. ed.), p. 205. Remet a SEYBOLD, Johann Georg, *Viridiarium selectissimus Paroemiarum et Sententiarum Latino-Germanicarum flosculus amoenissimum*, Gymnasii Halensis Collega, Nuremberg, 1677, p. 205. STRAUSS, E., *Dictionary of European Proverbs...*, vol. 1, p. 573, n'ha documentat les reescriptures llatines següents: “*invidiosum esse praestat quam miserabilem*”, “*malo invidiam quam misericordiam*”, “*melior est invidia, quam misericordia*”, “*miseratione melior invidia*”, “*praestare invidiam dico misericordiae*”, “*praestat invidiosum esse quam miserabilem*”, “*praestat invidium habere quam misericordiam*” i “*praestat invidios habere quam misericordiam*.”

¹¹⁸³¹ El més semblant que hi ha en les lletres llatines és una frase del *Truculentus* (IV,ii,30; o v. 743) de PLAUTE, *Comèdies*, vol. XII. *El malcarat, La maleta*, ed. i trad. a cura de Marçal OLIVAR, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1960, p. 60: “*Mihi inimicos inuidere, quam nemicis mauelim*”, traduït com: ‘Doncs jo, m'estimo més que els meus enemics m'envegin, que no pas que jo hagi d'envejar-los.’

¹¹⁸³² STRAUSS, Emmanuel, *Dictionary of European Proverbs*, Routledge, Londres – Nova York, 1994, vol. 1, ps. 573-574.

desobediència i imposa una multa a qui gose acollir-lo. Ara bé, quan el veu deambular pels carrers amb un aspecte miserable, se'n compadeix i l'allotja de nou a palau. En l'admonició que el pare dedica al fill díscol, l'adverteix moralment: "Tu (...), ara que has conegut que *val més ésser envejat que compadit* i, al mateix temps, què vol dir estar enfadat amb els progenitors i amb els poderosos, torna a palau."¹¹⁸³³

Aquesta situació no té molt a veure amb el desplegament de l'estendard per Curial en la novel·la cavalleresca catalana. A més, és altament improbable que l'autor poguera tenir accés llavors a l'obra d'Heròdot. Sí que presenta clares concomitàncies amb el *Curial*, en canvi, la situació contextual de la *Pítica I* de Píndar: el text literari que embolcalla i ressalta el proverbi; fins al punt de convertir-lo en una màxima sapiencial que resumeix l'esperit líric i el missatge pedagògic de tota la composició epinicial. Ací, el poeta pedagog de prínceps i amic d'aristòcrates que és Píndar, celebra el triomf de Hieró I de Siracusa (mecenes de poetes, filòsofs i artistes) als Jocs Pítics. Aprofita de pas per a congratular-se de la cessió que Hieró ha fet de Catània –acabada de refundar per ell– al seu fill i hereu Dinomedes, per tal que el jove príncep la governe. El paral·lel que es podria establir entre Alfons el Magnànim (el nou triomfador i mecenes *siculus*) i un Ferran d'Aragó, designat pel pare regent de la ciutat i regne de Nàpols (octubre del 1446) és més que evident. Si Dinomenes era tutelat per l'oncle en el govern de Catània, per la seua minoria d'edat, Ferran ho serà per Mateu Pujades i altres prohoms de la confiança del rei, en la governació de la "refundada" Partènope. Concomitàncies històriques a banda, ens convindrà aprofundir en l'argument de la pítica.

El poeta comença l'elogi celebrant la concurrència propiciatòria de la música, l'àguila de Júpiter i el déu Mart (elements també molt presents en *Curial*). Desitja prosperitat a la nova ciutat fundada per Hieró amb l'objecte de convertir en príncep el fill (com Alfons I tenia previst fer amb Nàpols, el 1443, quan preveïé crear un regne per a Ferran) i exalta la victòria esportiva del mecenes (paral·lela a la que es troba en predisposició d'obtenir Curial al Puig). Presagia per al seu patró l'obtenció de la glòria mundana. Anima Hieró, doncs, a gaudir de les riqueses obtingudes pels seus mèrits (un nou paral·lelisme amb l'apoteòsic final del *Curial*) i a oblidar els patiments de la lluita contra els etruscs (també Alfons emprén la seua guerra contra els moderns etruscs, els toscans o florentins, el 1446). Seguidament, Píndar fa elogi de Dinomenes com a príncep dels greco-sicilians i senyor de la nova Catània, rebatejada com *Etna*, a la qual

---

¹¹⁸³³ HERÒDOT, *Història*, vol. 3 (llibre III), ed. i trad. a cura de Joaquim GESTÍ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2006, p. 63.

augura un pròsper esdevenidor. Té un record final, el poeta, per a la batalla d'Himera, on havien excel·lit Hieró i els seus germans. I conclou aconsellant el poderós protector sicilià que continue sent just i liberal; evite els llagoters i cerque els aplaudiments de la posteritat, perquè val molt més ser envejat que despertar compassió.

El poema de Píndar comença amb l'anomenat *vol pindàric*, el de "l'àguila, princesa de les aus", com un anunci de glòria; circumstància que connecta amb el falcó desencapellat de l'Àguila del Paradís de Dante (*vid. supra*), comentat per Da Imola, falcó que inspira el de *Curial e Güelfa*. La conclusió té molt a veure amb *els ulls del poble* que, segons els humanistes (superant la vella idea medieval dels *ulls de Déu*) dictaminen si el príncep és o no virtuós, si el falcó de la cimera ha esdevingut àguila o milà (*vid. supra*). Per al cas que ens ocupa, a l'hora de la veritat, "miraven tots a Curial" (*CeG* III.99) i l'observaven pletòric de glòria i afavorit per la Fortuna, perquè s'havia obeït la màxima d'Apol·lo (*nosce te ipsum*) i s'havia alliberat per fi del capell que el retenia en la foscor. Tot això lliga molt bé amb els possibles paral·lelismes que els lectors de la *Pítica I* –entre els quals l'escriptor, que evoca el poema amb el vers heràldic– establirien mentalment entre la glòria de Hieró i Dinomene cantada per Píndar, i la d'Alfons i Ferran exaltada literàriament per l'autor de *Curial e Güelfa*. Per a facilitar-ne la comprensió, oferim la conclusió de la *Pítica I* (vv. 130-194) en traducció prosificada al francès de Faustin Colin.¹¹⁸³⁴ Hi introduïm, així mateix, un seguit d'aclariments interlineats que afavoreixen la comprensió de l'apoteosi gloriosa de Curial –abans envejat que compadit– a la llum d'aquest clàssic:

“Puissant Jupiter, fais que les hommes, dans un discours vrai, attribuent toujours une pareille destinée aux citoyens et aux rois sur les rives de l'Amène [riu que drena l'Etna]. Que par toi, le héros [el rei Herió, digne antecessor del Magnànim] qui confie la nation à son fils [el príncep Dinomenes, antecessor de Ferran d'Aragó], la porte par son affabilité à l'union et à la paix [com pretenia fer Alfons amb Nàpols i Itàlia, per a dotar el fill d'un patrimoni propi i segur]. Je t'en supplie, accorde-moi, fils de Cronos, que le Phénicien [= Cartago; paral·lel amb el Tunis on triomfà el rei Alfons el 1432], que les hordes thyrrhéniennes [paral·lelisme amb Gènova] restent dans leurs demeures, en songeant au désastre honteux de leur flotte devant Cumes [victòria naval de Hieró i el tirà de Cumes contra els estruscos, 474 aC], a tout ce qu'ils souffrirent domptés par le

---

¹¹⁸³⁴ PINDARE, *Olympiques, Pythiques, Néméennes, Isthmiques, fragments*; avec discours préliminaire, arguments et notes, par Faustin COLIN i Vosges d'EPINAL, Tipogr. de G. Silbermann, Estrasburg, 1841.

roi de Syracuse [el mateix Herió], lui qui du haut des vaisseaux rapides précipitant leur jeunesse dans la mer, affranchit la Grèce [= alliberar la Magna Grècia, les Dues Sicílies del segle XV; paral·lel amb el desplaçament d'Alfons V i els seus ràpids vaixells a la conquesta] d'une accablante servitude [parangonable amb l'exercida pels Anjou sobre Nàpols] (...) par la défaite des guerriers ennemis (...).

Le cœur des citoyens est blessé en secret par la renommée, surtout quand elle vante des biens qu'ils n'ont pas [l'enveja és inevitable]. Toutefois (car IL VAUT MIEUX EXCITER L'ENVIE QUE LA PITIE), garde-toi de négliger la gloire [“era vengut tan pompós, que no s feya d'altri menció. Anava-li de prop la glòria mundana”, *CeG* III.99]. Dirige ton peuple avec le gouvernail de la justice, et façonne ta langue sur l'enclume de la vérité : [el literat, com en *Curial*, s'adreça a un príncep]. Pour peu qu'elle s'en écarte, c'est chose grave partant de toi; tu es l'arbitre de mille intérêts, mille témoins sûrs t'observent en tout [mil ulls observen i jutgen el príncep; quan *Curial* desplegà el falcó encapellat, “alguns digueren que era àguila, altres milà”, *CeG* I.17; quan desplega el falcó desencapellat, també “miraven tots a *Curial*”, *CeG* III.99]. Conserve la fleur de ton caractère, si tu aimes à entendre toujours la douce voix de la renommée; ne te lasse point d'être généreux. Semblable au pilote, déploie la voile aux vents (...). Après le trépas, la gloire de la vertu seule rappelle la vie des hommes qui ne sont plus. Aux historiens et aux poètes: Elle ne meurt pas l'aimable vertu de Crésus. Le barbare qui brûlait les corps dans un taureau d'airain, Phalaris est toujours sous le poids d'une célébrité odieuse (...) [els historiadors i poetes rememoren i perpetuen, tant la bona fama dels prínceps virtuosos, com la mala fama dels dolents i viciosos]. La victoire est le premier des biens; la gloire est le second; un mortel qui les rencontre tous deux et les saisit, obtient la plus superbe des couronnes [com *Curial*, que es disposa a obtenir una *corona* de glòria, disputada al duc d'Orleans en el torneig del Puig].”

En la *Pítica II*, Píndar pronunciarà davant Hieró I de Sicília la seua coneguda admonició: “*Gènoio oîos eî*”, ‘torna a ser tu mateix’, reconeix-te, coneix allò que tu ets; dignifica la teua naturalesa humana a través de la reflexió. El *Curial* de la ficció cavalleresca ja havia escoltat reiteradament aquesta lliçó per boca de Melchior de Pando: “Yo t prech, *Curial* que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps” (*CeG* II.144). Ara, arribats a la fi del llibre III, la missió de l'ancià pedagog que acomiada la novel·la s'ha acomplit amb èxit: el noble falcó (cavaller) s'ha desencapellat i ha assolit la categoria de príncep virtuos (àguila). Amb aquesta fortuna, aquesta glòria

mundana, i el repòs d'un tàlem matrimonial llargament esperat, de segur que desperten enveges. Això no importava molt a un *cavaller humanista* com ell. Si tot continuava així en l'esdevenidor, la seua glòria seria eternitzada per historiadors i poetes. En aquesta cloenda no es detecta res de medieval; tot ressona a humanisme.

No entrarem en detalls ara¹¹⁸³⁵ sobre com un autor com el del *Curial* pogué tenir accés a un poema clàssic redescobert el 1423 i traduït pel 1429, que completava –i de quina manera– el caràcter d'espill de prínceps *epinicial* que adquireix la seua novel·la cavalleresca poetitzada. Sols avançarem que contribuïren a difondre el refrany antic sobre l'enveja i la pietat els humanistes italians lectors i traductors de Píndar; entre els quals es trobaven Aurispa, Filelfo, Alberti, Manetti, Ficino, etc. És lògic, en conseqüència, que les *Pítiques* estigueren presents en biblioteques aristocràtiques, com la de Federico d'Urbino, per recomanació del llibrer Da Bisticci. Giannozzo Manetti, allotjat uns anys al palau D'Ávalos de Nàpols, pel seu mecenes i culte protector, el camarlenc Enyego d'Ávalos, recomanava expressament (*Apologeticus* I,7) la lectura de Píndar.¹¹⁸³⁶ I se suposa que la recomanaria a Alfons el Magnànim, *rex utriusque Siciliae*, per tal com el poeta hel·lènic elogiava la glòria i donava consell a un il·lustre i culte predecessor seu: un sobirà de la Sicília grega. A França, Píndar i el seu refrany arribaren ja en el segle XVI, de la mà d'humanistes com Pierre de Ronsard, sobrenomenat el *Pindare français* (1524-1585). El poeta, en canvi, fou pràcticament desconegut a la Península Ibèrica fins al 1798.¹¹⁸³⁷ A Anglaterra, la dita pindàrica forma part d'obres d'autors com Francis Bacon (1561-1626), que la citació el proverbi *Better be envied than pitied* en *The Promus of Formularies and Elegancies* (1594-1596).¹¹⁸³⁸

En conseqüència, bé pot dir-se que l'adaptació del proverbi pindàric al llenguatge heràldic del gòtic *flamboyant* és una de les intervencions líriques més intrèpides que se li poden atribuir a l'autor de la novel·la; un home molt avançat al seu temps en algunes coses i percepcions. Singularment, ho és en la celebració humanística de la glòria

---

¹¹⁸³⁵ Us remetem al capítol II.1.6, on tractem de les fonts clàssiques de la novel·la.

¹¹⁸³⁶ MANETTI, Giannozzo, *Apologeticus* ("Temi e testi", 29), ed. a cura d'Alfonso DE PETRIS, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1981, p. 6.

¹¹⁸³⁷ Fray Luis de León (1528-1591) traduí la *I Oda Pítica* de Píndar, però després el poeta caigué en l'oblit més absolut fins a la fi del segle XVIII. Vegeu CHECA BELTRÁN, José, La recuperación de Píndaro en el canon neoclásico, dins MAESTRE, José María – PASCUAL, Joaquín – CHARLO, Luis (eds.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*, Instituto de Estudios Humanísticos (Alcañiz) – Ediciones del Laberinto (Madrid) – CSIC – Universidad de Cádiz – Universidad de Extremadura (Cáceres) – Universidad de Zaragoza – Instituto de Estudios Turolenses, Alcañiz – Madrid, 2002, vol. III/4, ps. 1.945-1.960.

¹¹⁸³⁸ BACON, Francis, *The Promus of Formularies and Elegancies (Being Private Notes, circ. 1594, hitherto unpublished)*, ed. a cura d'Henry POTT, Houghton, Mifflin & Co., Boston, 1883, p. 84.

mundana d'un príncep idíl·lic i utòpic, que ell *proposa* amb el nom de *Curial*, com un perfecte cavaller d'armes i lletres. Segurament, el dedicatari de l'obra no era tan perfecte, ni es comportava tan curialment com el protagonista del relat.

Tanmateix, el que projecta l'autor no és la imatge de cap cavaller històric o concret; ni tan sols la d'ell mateix, que sembla emergir adesiara en detalls autobiogràfics. El que vol plasmar és un espill de comportament idealitzat en clau poètica o literària; no com faria un tractadista florentí del *secolo senza poesia*, a l'estil de Bruni. El model de cavaller oferit es pot definir i entendre només a Itàlia, i en el context del d'un moviment de recepció cavalleresca dels ideals humanístics: el de *cavalleria umanistica*. Se'l documenta com un fenomen cultural *emergent* a la Florència dels Medici, fenomen paradigmàtic i ben conegut.¹¹⁸³⁹ I se l'hauria de documentar així mateix –mal que fóra per la singularíssima excepció que representa *Curial e Güelfa*– com un fenomen cultural *subjacent* al Nàpols d'Alfons el Magnànim.

Se suposa que, en aquest àmbit de la cort del Magnànim (on Valla havia sigut processat per la Inquisició i els nobles eren, per norma general, il·letrats i d'idees conservadores), algunes de les atrevides idees i exposicions del *Curial* podrien comprometre la fama i el renom de l'anònim escriptor. Fins al punt de mantenir aquest pràcticament oculta l'obra; o accessible, si de cas, a un cercle reduït de lectors de confiança. Comsevulla que fóra la discretíssima *publicació* d'aquesta treballada novel·la, l'artífex no aconsegueix idealitzar el seu cavaller redactant com un “home de reverenda lletradura”, o com “los escriptors” que dauren els fets. L'autor no és cap *scriptor*. Es limita a assajar “transformacions e poètiques ficcions, scrites no en la manera que a la matèria se pertany, mas axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer” (*CeG* III.0). Perquè el que fa allò que pot, no està obligat a més.

---

¹¹⁸³⁹ VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006.

3. “A, santa Maria! E quinys noms!”

Personatges literaris i referents històrics

Quan el rei de França demana a Festa que li declare d'on és, la donzella respon que no li pot revelar aquell secret, “en tant que lo rey sabé solament que havia nom Festa.” Un nom tan original fa gràcia al monarca, que exclama: “Sens falla, Festa sòts vós a quants ulls vos miren.” L'onomàstica era, doncs, tan apropiada com encertada. Interessat després el rei per saber per boca d'ella qui és el cavaller del falcó, Festa accedeix a revelar el nom del seu company d'aventura, sempre que el rei li'n garde secret: “–Lo cavaller ha nom Curial. –A santa Maria! –dix lo rey–. E quinys noms! Per ma fe, aquest nom se pertany bé a tal cavaller com ell és.” (*CeG* II.54).

Els noms dels personatges, i les interpretacions que d'aquests poden extraure “els seus” lectors, són molt importants per a l'anònim redactor de *Curial e Güelfa*. En això, es manifesta com un home molt influït pel determinisme nominatiu, tan característic de literatura i l'enciclopedisme medievals. Perquè, en la tradició de l'edat mitjana, *nomen est omen*: el nom és un auguri, un presagi, un auspici que revela la naturalesa d'una cosa *denominada* o, també, l'esperit i el destí d'un personatge literari.¹¹⁸⁴⁰ El neoplatonisme augustinià, paradigma filosòfic imperant en l'alta edat mitjana, no concebia per a res el llenguatge com un instrument convencional. Eren els noms els que conferien l'ésser a les coses que denominaven, i les relacions paronímiques entre noms –quasi sempre, pseudoetimològiques– ajudaven a explicar-ho. Isidor de Sevilla, i amb ell tots els que utilitzaren de manual orientatiu les seues *Etimologies*, buscaven la motivació existent entre el nom i la cosa que aquest qualificava. Ernest Curtius parla, fins i tot, de “la etimología como forma de pensamiento”, segons la qual, l'home (*homo* en llatí) s'anomenava així perquè Déu l'havia creat a partir de l'*humus*.¹¹⁸⁴¹

---

¹¹⁸⁴⁰ L'associació paronímica entre *nomen* i *omen* (“*nomen atque omen*”) és present ja en *Persa*, de Plaute (250-184 aC).

¹¹⁸⁴¹ CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, ps. 692-700.

I si *homo ex humus*, doncs també els reis o *reges* venien de *rege agere*, d'obrar correctament; *decorus* o decorós era aquell de noble cort, *decus cordis*, i un *cadaver* era el producte de lliurar la carn als cucs: *carnis data vermibus*. De la mateixa manera, quan un escriptor de llibres de cavalleria es plantejava el nom d'un heroi, solia *justificar-lo* intel·lectualment, és a dir, etimològicament: *Lance-lot*, destinat a dur llança; *Perce-val*, que val per destacar, i qui sap si *Curial/Cuer-royal*, preparat per a regnar. També s'hi valien els jocs de mots del tipus anagrama (*Lanval* <> *Avalon*; *Tristan* <> *Tantris*), paronomàsia o *annominatio* (per semblança de vocables), homonímia i paronímia.¹¹⁸⁴² Per posar un cas evident –entre tants, ja no tan evidents– de l'obra que ens ocupa, advertim que per al lector del segle XV era difícil oir parlar d'un bretó anomenat *lo Sanglier de Vilahir* (< *vilà+ira*) i no pensar en un personatge fort i corpulent, amb aspecte de porc *senclar* (*SANGLIER*, en francès), naturalesa DE VILÀ i de comportament IR-acund. De la mateixa manera l'ala de l'escut d'OR-leans és d'or, i el qui maneja la caixa del tresor de la senyora de Milà és Melchi-OR, com el rei de l'Orient que duu la caixa de monedes d'or en les adoracions del Messies de la pintura gòtica coetània.

Perquè –això sí que convé avançar-ho– en *Curial e Güelfa*, a diferència del bagul de sorpreses i despropòsits que és el *Tirant lo Blanc* del fantasiós Joanot Martorell, no hi ha cap nom reservat a l'atzar.¹¹⁸⁴³ Tot ha estat planificat per una ment minuciosa. Així, quan l'anònim del *Curial* bateja una criatura literària amb un nom significativament al·legòric (*Curial*, *Güelfa*, *Festa*, *Arta*, *Làquesis*, *Camar...*)¹¹⁸⁴⁴ ho fa treballant amb una noció de propietat nominal que ell mateix defineix per boca del rei de França, quan aquest afirma que “aquest nom [de *Curial*] se pertany” a tan excels cavaller (*CeG* II.20). El nom pot llegir-se, doncs, com una conseqüència de la personalitat, el comportament o el *signe* literari que l'escriptor deposita sobre la seua criatura de ficció.

Sant Tomàs d'Aquino, en el segle XIII, ratificà aquesta doctrina, en afirmar que, si les coses concorden en esperit amb els noms que les denominen, també es pot considerar que “*nomina sunt consequentia rerum*” (*Summa Theologica*, III^a, q. 37, a.

¹¹⁸⁴² Vegeu CARMONA FERNÁNDEZ, Fernando, *La mentalidad literaria medieval (siglos XII y XIII)*, Universidad de Murcia, Murcia, 2003, p. 89.

¹¹⁸⁴³ Per a una comparança suggerent entre l'actitud i la personalitat d'ambdós autors, vegeu FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 415-450.

¹¹⁸⁴⁴ En el lloc on corresponga ja explicarem que aquests i altres noms, en efecte, enclouen significats al·legòrics, polítics, literaris, etc., més o menys enigmàtics.

2). Marie-Dominique Chenu, estudiosa de la seua obra, explica així el sentit de la màxima tomista: “Els noms s’han d’ajustar a les propietats de les coses (...). Els noms dels individus els són sempre imposats tenint en compte una propietat d’aquell al qual el nom és imposat.”¹¹⁸⁴⁵ La frase de sant Tomàs era inspirada en un text jurídic de les *Institutiones* o *Corpus Iuris Civilis* de Justinià (II,vii,3), font bàsica del dret romà, on diu: “*nos (...), consequentia nomina rebus esse studentes*”. La idea fou molt apreciada pels literats italians del *Trecento*, sobretot per Dante i Boccaccio. L’autor de la *Comèdia*, en la *Vita Nuova* (1293-1295), la cita literalment, però sense remetre al teòleg; cosa que a fet que alguns crítics li n’atribuïsquen l’autoria.¹¹⁸⁴⁶ En qualsevol cas, fou Dante el qui més ajudà a divulgar la idea tomista –tan present en l’opinió del rei de França del *Curial*– que els noms revelen l’essència o alguna qualitat singular de l’objecte o de la persona nominada. Dante ho exemplifica explicant com i de quina manera el nom *amore* evoca els delits d’allò que defineix: l’amor: “lo nome d’*amore* è sì dolce a udire, che impossibile mi pare che la sua propria operazione sia ne le più cose altro che dolce, non ciò sia cosa che li nomi seguitino le nominate cose, sì come è scritto: ‘*Nomina sunt consequentia rerum*’.” (*Vita Nuova*, XIII,4).¹¹⁸⁴⁷

En *Curial e Güelfa*, se’ns presenten noms propis –sobretot el dels principals personatges– que responen al que Anna-Maria Saludes, referint-se a *Curial*, denomina “volontà letteraria simbòlica”.¹¹⁸⁴⁸ El simbolisme medieval, en efecte, impregna la literatura europea dels segles XII al XV. Aquest simbolisme és, per definició, “polivalente y ambiguo; irreductible a un código predeterminado y propenso al hermetismo. El simbolismo puede aclarar y oscurecer a la vez; identificar y ocultar.”¹¹⁸⁴⁹ El nostre anònim creador, en efecte, juga amb aquesta baralla de naips. De manera que *Curial*, alhora que recorda als seus lectors de la cort de Nàpols s’*identifica* amb el patge més gallard i més excel·lent del rei, *Gabrielet Curial*, oculta un somni

¹¹⁸⁴⁵ CHENU, Marie-Dominique, *La Théologie au XIIe siècle*, Vrin (« Études de Philosophie Médiévale », 45), París, 1957, p. 370, n. 3. La traducció del francès al català és nostra.

¹¹⁸⁴⁶ Per exemple, RAFFA, Guy P., *Divine Dialectic. Dante’s Incarnational Poetry*, University of Toronto Press, Toronto, 2000, que s’estén sobre la qüestió en les ps. 110-124.

¹¹⁸⁴⁷ ALIGHIERI, Dante, *Vita Nova*, ed. a cura de Guglielmo GORNI, G. Einaudi, Torí, 1996; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹¹⁸⁴⁸ SALUDES AMAT, Anna-Maria, I sogni del *Curial e Güelfa*, dins *Sogno e scrittura nelle culture iberiche. Associazione Ispanisti Italiani. Atti del XVII Convegno (Milano, 24-25-26 ottobre 1996)*, Bulzoni, Roma, 1998, vol. 1, ps. 273-287 (p. 276).

¹¹⁸⁴⁹ CARMONA FERNÁNDEZ, F., *La mentalidad literaria...*, p. 119.

polític de l'autor –compartit amb Dante Alighieri– sobre la governació d'Itàlia per un poder monàrquic (Curial/Aragó) harmònicament aliat amb l'Església (la Güelfa).¹¹⁸⁵⁰

El nostre escriptor s'enjogassa fins i tot amb alguns noms, fins al punt d'incórrer en la pràctica –també de tradició medieval– d'una “ruptura simbòlica” de l'antropònim. Ens referim, per exemple, al fet de titular un relat cavalleresc *Le chevalier de la Charrette*. S'hi configura un oxímoron humorístic en adornar la noblesa del rang militar amb la *vilania* de l'apel·latiu heroic.¹¹⁸⁵¹ La mateixa possibilitat, tan *rupturista* com hilarant, s'insinua, per a qualsevol lector de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, amb el nom del tresorer de la Güelfa. L'escriptor presenta el tutor que proporciona diners i doctrina a Curial amb el nom de Melchior *de Pando*, o *de Pandó*. Si ho llegim com un mot paroxíton, podrien pensar que és algú que proporciona recursos al cavaller per a viure (*PAN-em DO-no*) i que aconsella com Agustí d'Hipona a Paulí de Nola (qui li ho agraa amb un *panis donum* en senyal de reverència).¹¹⁸⁵² En canvi, si ho pronunciem amb accentuació aguda (*Melchior de Pandó*; com el “fill de Pere Bernadó” del cap. III.10, reducció al català del sintagma dantesc “figlio di Pietro Bernardone”¹¹⁸⁵³), incorreríem en un sarcasme, per l'evident al·lusió onomàstica a un pseudohumanista pedant i de pèssima reputació moral, que pul·lulava per la cort de Nàpols: el lector pensaria en Porcellio Pandone.¹¹⁸⁵⁴ L'ambigüitat recercada és obra d'un autor amb sentit de l'humor refinat; un humor que Ramon Aramon intuïa el 1936, però que no sabia exactament com explicar.¹¹⁸⁵⁵ I és que sense desxifrar les ambigüitats, les dobles lectures, els elements autobiogràfics i altres singularitats que presenta *Curial e Güelfa*, és francament molt difícil que la crítica pugui discernir amb propietat la intenció literària

---

¹¹⁸⁵⁰ Vegeu el capítol II.2.3, quan tractem d'“El drac, el *restell* i la corona”.

¹¹⁸⁵¹ CARMONA FERNÁNDEZ, F., *La mentalidad literaria...*, p. 121-122.

¹¹⁸⁵² Vegeu el capítol II.3.3, on tractem de la “construcció” d'aquest personatge. Cal tenir en compte, com hem vist i recordarem en altres capítols, que *Paulino* apareix entre línies com un personatge de la novel·la; que la captivitat de sant Paulí en un hort de Tunis és evocada per la de Curial, i que les cartes de Paulí a Agustí on apareix aquesta expressió eren lectura recomanada pels humanistes al príncep Ferran d'Aragó (es conserva un còdex luxós d'aquesta obra, procedent de la biblioteca reial napolitana, a la Biblioteca de la Universitat de València).

¹¹⁸⁵³ Com ho recomana, filològicament parlant, FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 16). És lògic pensar-ho així, en termes filològics, bo i considerant que en la documentació comptable napolitana escrita en català –per exemple, els comptes personalment redactats pel tresorer valencià Mateu Pujades– els noms dels italians són catalanitzats quasi sistemàticament. Verbigràcia *Pere Boca de Far*, en lloc de *Pietro Bocca de Faro*.

¹¹⁸⁵⁴ La biografia i la fama d'aquest personatge, en les ressenyes biogràfiques que oferim en el capítol I.2.2.

¹¹⁸⁵⁵ ARAMON SERRA, Ramon, L'humorisme en el *Curial e Güelfa*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723.

i el propòsit intel·lectual d'un brillant escriptor, que roman anònim encara, però que – sense cap dubte al respecte– era cortesà del Nàpols d'Alfons d'Aragó.

Adverteix Martí de Riquer que les descripcions d'alguns cavallers que reporta l'autor del *Curial* “s'allunyen dels tòpics de l'etopeia (...), car ens lliuren detalls molt precisos i diferenciadors, la qual cosa atorga un realisme que ens fa pensar que corresponen a persones determinades, realisme que acreix aquestes perfectes combinacions entre noms i cognoms molt sabuts i coneguts a Catalunya i Aragó en l'edat mitjana.”¹¹⁸⁵⁶ Ara bé, si hi fem recompte, hi trobarem molts altres noms i llinatges “sabuts i coneguts” en l'entorn personal i cortesà –plenament italià– on es concep, pren cos i s'escriu el *Curial*. El “realisme onomàstic” que amb això aconsegueix l'escriptor no sols atorga una major versemblança al relat, sinó que també –com diu Jordi Galves– “insinua uns elements concrets evidents i coneguts per als lectors als quals l'obra està adreçada.”¹¹⁸⁵⁷ I és precisament per estar l'obra “adreçada” a uns lectors concrets, com bé detecta el crític literari, que la confidencialitat dels elements *insinuats* dificulta al lector actual la comprensió *íntegra* del text, amb tots els matisos.

Sospitava Miquel i Planas que les precisions que presenta el *Curial* en la descripció d'alguns personatges “dexen pensar si l'autor hauria tinguts presents alguns amichs seus per a incorporarlos a la novel·la.”¹¹⁸⁵⁸ En base a aquestes precisions –poc explorades per la crítica del segle passat–, apuntava Antoni Comas: “Si admetéssim que l'obra surt de la cort d'Alfons el Magnànim, potser podríem relacionar-la amb la pretensió que tingué aquest monarca sobre el ducat de Milà”.¹¹⁸⁵⁹ No anava molt desencaminada la sagacitat crítica d'aquest assagista, que ja apuntava, doncs, cap a l'afer successori de Milà (*ca.* 1446-1448) com el paisatge polític de fons sobre el qual podia haver-se edificat l'artefacte literari que titulem facticiament *Curial e Güelfa*. Només cal establir lligams entre els personatges i fets de la novel·la, d'una banda, i els fets que tingueren lloc a Itàlia en aquells anys –com es comprovarà al llarg d'aquest capítol– per a donar per encertada la fina intuïció del crític literari.

---

¹¹⁸⁵⁶ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 292.

¹¹⁸⁵⁷ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l'edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 37).

¹¹⁸⁵⁸ MIQUEL, Ramon – PAR, Anfós, Comentaris y notes literàries, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. 481-544 (p. 536, n. 13.232)

¹¹⁸⁵⁹ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 104-105).

Si revisem l'apassionant història de la política i la diplomàcia de la Itàlia i la França del segle XV –les relacions ibèriques no eren tan complexes–, comprovarem que era molt comú xifrar la correspondència, intercanviar lletres secretes, jugar amb pseudònims per a camuflar informació. Per posar un cas ben notori, pels anys 1445-1447 –tot coincidint amb el moment d'escriptura del *Curial*– actuava a la cort de França un espia o agent diplomàtic doble: Guillaume Mariette, secretari reial de Carles VII. Aquest buròcrata amb accés als segells oficials del monarca, els aprofità per a falsificar lletres reials i mantingué, a més, una correspondència secreta amb el duc de Borgonya. A tal efecte, confeccionà una relació de personatges de la cort de França (nobles i dames) amb una llista corresponent de pseudònims (febrer del 1445) que li servia per a narrar confidencialment a Felip III el Bo –sense temor a ser descobert– els moviments d'aquells personatges a la cort. Mentrestant, Mariette es guanyà la confiança del pèrfid delfí de França, Lluís, l'hereu al tron, que conspirà també contra el pare i el poderós ministre Pierre de Brezè pel 1446. L'espia fou descobert en octubre del 1447 i decapitat a l'any següent.¹¹⁸⁶⁰ Els pseudònims que improvisà Mariette tenien a veure adés amb parents dels al·ludits, adés amb característiques personals, però resultaven suficientment reveladors per a “reportar” en la ment del confident de qui es tractava, una vegada examinada la llista. Quan llegim el *Curial* fa el mateix efecte. És com si tohom –un *tothom* restringit a un nucli d'amics confidents, col·legues de lectura i govern– sabera qui és “lo senyor de Monbrú” (el comte d'Armanyac) o el “tinyós” Guillaume de la Tor (senyor de Tigny i Sillé-le-Guillaume, vidu de Jeanne de la Tor). Potser la voluntària restricció elitista dels destinataris de la novel·la, entre els quals s'inclouria el parent que degué emportar-se l'esborrany a cals Fuensalida (Toledo), explique satisfactòriament per què no disposem de més còpies i per què no consta en inventaris.¹¹⁸⁶¹

Aquests coneixements compartits solament els podia gaudir un cercle de nobles diplomàtics –ambaixadors habituals– i de secretaris reials d'Alfons el Magnànim. Tots ells es coordinaven en els afers de govern de la cambra reial i la cancelleria, el *sancta sanctorum* del poder reial. Allí es rebia quotidianament informació i correspondència d'aquests personatges de França i del centre d'Europa. O de Granada: el visir nazarí del 1447 apareix reubicat i ridiculitzat a Tunis en la ficció curialesca. Les consideracions en aquest sentit augmenten la sospita d'autoria que es projecta sobre el gran camarlenc de

---

¹¹⁸⁶⁰ VALE, Malcom Graham Allan, *Charles VII*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1974, ps. 107-108; BIANCIOTTO, Gabriel, Quête d'un traducteur, dins *Le roman de Troyle*, Publications de l'Université de Rouen, Roà, 1994, ps. 44-255 (ps. 143-144).

¹¹⁸⁶¹ Qüestió sobre la qual s'ha debatut en els capítols I.2.6 i I.2.7.

Nàpols, Enyego d'Àvalos, que oficià durant anys d'ambaixador del rei a Milà, des d'un centre d'operacions diplomàtiques on el cor d'Europa quedava molt a prop. Ell estava habituat a les confidències diplomàtiques amb el rei Alfons i els seus companys de govern; a les lletres xifrades o encriptades; als malnoms o sobrenoms encobridors... I podria haver establert amb tota naturalitat una comunicació novel·lesca *à clef* amb el seu auditori amical de cortesans informats sobre diplomàcia i política internacional. Amb la particularitat que els noms en clau són fàcilment desxifrables, sobretot per les pistes argumentals que –a manera de joc– sol aportar l'escriptor; sense descurar en absolut la introducció de múltiples al·lusions autobiogràfiques al llarg del relat.

En efecte, tot un seguit de referències geogràfiques i històriques molt específiques i concretes (Alba, Pont d'Estura, Honorada, l'Arta, Salonés de Verona, el marquès de Monferrat, Bertran del Chastell, el senyor de Salanova, etc.) permeten relacionar estretament el *Curial* amb la biografia del cavaller justador, intèrpret de cançons trobadoresques i mecenes d'humanistes, Enyego d'Àvalos, que s'havia criat a la cort de València amb el rei Alfons i que havia viscut durant molts anys a Milà; com es comprovarà també en el capítol present. De manera que, quan més notícies adquirim de la seua biografia,¹¹⁸⁶² més fàcil se'ns fa comprendre el contingut de l'obra i situar-la en un temps i un espai molt concrets: l'eix Nàpols-Milà, *ca.* 1446-1448.

Tot sembla indicar que l'encara desconegut escriptor coneixia les *Sàtires* d'Horaci (*Oràcio*, com l'anomena ell en *CeG* III.28) i, en particular, aquell passatge on, després d'haver ridiculitzat un home avar, el poeta s'adreça descaradament al lector: "*Quid rides? Mutato nomine, de te fabula narratur*" (*Satirae*, I,i,69). És a dir: De què et rius, ara? Et burles tu d'aquest pobre i ridícul avar? ¿No tens en compte que, només que canvis el nom del personatge literari pel teu, la fauna parlaria de tu mateix?

Quan acarem la biografia del gran camarlenc del Magnànim amb la novel·la, sospitem –i no sense fonament– que l'autor del *Curial* fa gala en alguns passatges d'un *humor de connivència*, una *plaisanterie occulte*, un *inside joke* o *private joke*. Evoca llocs, circumstàncies i episodis viscuts per ell mateix. Per posar un cas molt evident: el mosaic de retalls de fonts literàries que s'amaga per davall de la caracterització d'Aquil·les al Parnàs (*CeG* III.31)¹¹⁸⁶³ s'ajusta com una caricatura jocosa a la personalitat del cavaller *científic* que fou Enyego d'Àvalos. El magnat *'talianato* s'autodefinia com amant "amatore delle Sacre Muse" i encarregà al Pisanello (1449)

---

¹¹⁸⁶² Que hem repassat extensament en l'apartat I.3.

¹¹⁸⁶³ D'això tractarem en els capítols dedicats a les fonts de la novel·la.

una medalla seua, amb l'escut d'Aquil·les figurant el doble cim del Parnàs.¹¹⁸⁶⁴ A l'hora de despendre en llibres i luxes, no mirava preus, com testimonia Vespasiano da Bisticci. Les *Sàtires* d'Horaci, pel que fa al cas, les tenia recopilades en un còdex que s'entreveu de luxosa factura, resguardat per cobertes de cuir blanc, segons inventari.¹¹⁸⁶⁵

Posat jugat amb el lector, l'autor del *Curial* estableix calculades dilacions en la presentació dels noms dels personatges, a fi d'intrigar els oients, que se sorprenen finalment en oïr un nom "conegut". En aquesta tècnica, segurament, emula un dels seus clàssics preferits de literatura artúrica, el *Tristan en prose*. Així ho detecten Jaume Torró i Lola Badia en llur edició anotada.¹¹⁸⁶⁶ El personatge de torn surt a escena, actua, parla, es manifesta tal com és –bo o dolent– i, finalment, l'autor ens autoritza a saber qui és i com es diu. En aquest cas, doncs, com sol·licita la màxima dantesca de la *Vita Nuova*, els noms són revelats com una *conseqüència* dels personatges.

Júlia Butinyà observa i conclou amb raó que, per a l'autor de *Curial e Güelfa*, "l'onomàstica és un recurs literari, un joc de simulació", on apareixen ironies implícites, i invitacions sobtades al lector a participar del seu peculiar i refinat sentit de l'humor.¹¹⁸⁶⁷ Butinyà "descobreix", com qui troba una tessel·la més per a anar reconstruint un mosaic escampat, que Guillalmes del Chastell (amb el nom en provençal en la novel·la) existí realment. Duia aquest nom un escuder del delfí Lluís de França, nebot de Tanneguy III del Chastell (governador de Provença per Renat d'Anjou) i heroi del setge de Pontoise (1441). Fins ací el que pogué constatar Júlia Butinyà; amb el benentés que sospitava que l'autor és un català de prop de Girona anomenat Lluís Gras..., atzucac que entrebanca una explicació raonable; raonada, si més no. Els lectors del *Curial* sabrien –i això ja els permetria d'establir lligams i relacions més sòlides entre la ficció i la vida real– que Enyego d'Àvalos, durant els anys 1446-1447 s'havia esforçat molt (amb homes d'armes del rei d'Aragó, diners del senyor de Milà i jugades diplomàtiques) per evitar que Lluís, Renat i Tanneguy envaïren el nord d'Itàlia amb l'excusa de reclamar l'herència de llur parent, amic i aliat el duc d'Orleans. Els lectors de l'obra, coneixedors confidencials d'aquestes coses i se suposa que amics de l'autor, somriurién lògicament en oïr nomenar per sorpresa, enmig de la ficció cavalleresca, un

---

¹¹⁸⁶⁴ Més detalls d'açò, i de la biografia de D'Àvalos en general, en el capítol I.3.4.

¹¹⁸⁶⁵ Sobre la biblioteca davaliana, vegeu el capítol I.3.5.

¹¹⁸⁶⁶ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 544.

¹¹⁸⁶⁷ BUTINYÀ, Júlia, El nom de Guillalmes del Chastell al *Curial e Güelfa*. Una hàbil ironia o una desraonada incongruència?, dins *Revista de l'Alguer*, II-2, l'Alguer, 1991, ps. 155-163

antropònim ben conegut. Òbviament, el final que esperava a Guillalmes era ser derrotat per Curial.

Quan Antoine de la Sale redactava el *Jehan de Saintré* (ca. 1456), una novel·la que presenta connexions temàtiques amb el *Curial*, se li acudí la jocunda idea de retratar una *Dame des Belles Cousines de France* que volgué “sans autre nom ne surnom nommer”, perquè, de “son nom et seignorie, l’histoire s’en tait”.¹¹⁸⁶⁸ També Giovanni Boccaccio, tan atrevit en altres coses, simulà la prudència de callar el nom de les monges d’un monestir saturat d’hormones. L’autor del *Curial* no troba divertit callar el nom de les monges alegres i “eixides” que acullen Curial i Festa en un monestir. Ans al contrari, decideix presentar-les satíricament amb els noms i llinatges de les Belles Cosines de França, que és –per cert– el nom que reben les duquesses de la cort de París: la flor i la nata de l’aristocràcia femenina de la flor de lis. ¿Serà per aquestes coses tan compromeses que la prudència diplomàtica de l’autor –divertit en privadesa, però temperat en la seua projecció pública– evità la difusió de l’obra?

Resulta interessant, per a completar la caracterització de l’autor que ens reporta l’onomàstica, l’acarament que proposa Antoni Ferrando entre el *Curial* de l’anònim i el *Tirant* de Joanot Martorell.¹¹⁸⁶⁹ En la novel·la concebuda a la cort de Nàpols, “les recreacions històriques i l’onomàstica són rigorosament reals”. Si hom detecta algun error històric sobre coses que succeïren en el segle XIII (el temps històric de la novel·la), aquest és atribuïble a les fonts italianes que sol consultar l’anònim; a banda d’algun anacronisme venial i excusable en un autor del segle XV i en una obra farcida d’al·legories i ficcions. Tret d’això, l’onomàstica del *Curial* transmet, en general, una sensació de versemblança i de coherència. El solapament entre personatges històrics, literaris i contemporanis no distorsiona gaire la sensació de rigor.

En contrast amb això, comprova Ferrando com Martorell sorprén amb “situacions històriques i una onomàstica inesperables, provocadores, transgressores i increïbles.” Altera i desordena a pler la realitat contemporània, en la qual se suposa que viu i que actua Tirant, per a descol·locar monarques, atribuir títols a qui no pertoca, desprestigiar a gust qui li plau, silenciar el Magnànim, etc. La novel·la escrita a València, en fi, presenta “clares connotacions negatives per a la Corona d’Aragó.” El cúmul de

---

¹¹⁸⁶⁸ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, ps. 1 i 3.

¹¹⁸⁶⁹ FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (ps. 441-445).

despropòsits històrics i distorsions nominals no fa gens recomanable –al contrari que el *Curial*– pensar en l’articulació d’una lectura à *clef* o en clau al·legòrica per part de l’autor. La “vena iconoclasta i provocadora” de Martorell obliga a interpretar molts dels referents històrics i onomàstics de la novel·la en clau de sarcasme. El joc literari que s’estableix amb el lector és “una mescla de xoc moral i de somriure burleta”, per part d’un escriptor que no pot ocultar un soterrat “desengany davant la crisi dels valors d’una classe social, la seua”, i que acaba soterrant Tirant i Carmesina.

En *Curial e Güelfa* s’observa, en canvi, una combinació de facècia cortés, paròdia, sàtira, reflexió metaliterària, etc., segons la intenció de cada episodi, però sense caure en cap cas en el despropòsit fantasiós o en l’extravagància martorelliana. L’escriptor sembla ser un cavaller, com Martorell, però que exalta les glòries del casal d’Aragó i albira un futur gojós per al seu estament social. Tot així, és clar, sempre que els cavallers, com ell mateix, imiten el model anunciat per Curial. És a dir, que dediquen un temps a l’estudi de les arts liberals i visquen virtuosament, d’acord amb els preceptes dels filòsofs clàssics ensenyats a la cort per pedagogs humanistes. Pel que fa, concretament, a l’onomàstica, la paròdia iconoclasta i provocadora de Joanot Martorell té per destinataris els lectors valencians en general (“la nació d’on só yo natural”); les confidències autobiogràfiques i humorístiques de l’autor de *Curial* són adreçades a uns lectors pròxims i amicals (“mi e mos pars”). *Curial e Güelfa* és com una caixa de confits embolicats en *integuments* literaris per a oferir als amics cortesans del Nàpols d’Alfons el Magnànim, en col·lació de taula franca. Que el dedicatari *oficial* fóra un príncep o personatge important –i això ja val tant per al *Curial* com per al *Tirant*– no degué tenir excessiva importància: en ambdós casos, unes obres tan importants i tan ben treballades, acabaren dins la foscor d’un calaix durant anys (en el cas del *Curial*, per circumstàncies que no vénen al cas, durant més de quatre segles).

Per norma general, en les novel·les cavalleresques europees del segle XV,¹¹⁸⁷⁰ els noms insinuats de personatges històrics coetanis eren un recurs comú destinat a accentuar la sensació de versemblança. Com que aquests escriptors no redacten cròniques ni biografies cavalleresques –gèneres amb els quals es troben emparentades aquestes proses èpiques–, no es preocupen de citar noms i cognoms amb exactitud, sinó amb una calculada aproximació. En això, perpetuaven una vella tradició literària

---

¹¹⁸⁷⁰ Perquè el fenomen literari on s’emmarca el *Curial* és d’abast europeu, com ho ha posat de relleu VARVARO, Alberto, La novela europea del siglo XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 305-318.

originada en el segle XII, quan els escriptors de llibres de cavalleries introduïen noms – sobretot d’homes– de referents històrics verídics per a accentuar la sensació de versemblança. En els segles XIV i XV, però, realitat i ficció ja s’han entrecreuat tant, que Joan I el Caçador tindrà un gos anomenat *Tristany*¹¹⁸⁷¹ i Alfons V el Magnànim desfilarà a València exhibint un castell de fusta de la Fada Morgana.

On l’anònim del *Curial* situa com a antagonistes del seu heroi personatges que evoquen *condottieri* enemics d’Alfons d’Aragó pel 1446 (del tipus Gerardo de Perúgia o Frederico de Venosa),¹¹⁸⁷² l’autor del *Jehan de Saintré*, fidel servidor de Renat d’Anjou, *inventa* antagonistes italians (del tipus Nicole Malestestes) que evoquen *condottieri* enemics dels angevins i aliats, Florència i Venècia; per exemple, Niccolò Piccinino o els Sigismondo Malatesta.¹¹⁸⁷³ A l’hora d’elegir els noms de nobles catalans per a la seua novel·la, a més, la Sale no oblida col·locar entre ells la figura damnada i *antialfonsina* de *Fredrich de Luna*, que no tenia res de català, però que se’n fugí a la cort de Castella el 1430, enemistat amb Alfons el Magnànim, i morí en desgràcia el 1438. En el fons, la intenció d’ambdós escriptors és la mateixa: oferir un repertori de noms familiars i amicals –caracteritzats positivament– i satiritzar subtilment els antagonistes dinàstics, polítics i militars de la casa a la qual serveixen. Amb això, el que s’aconsegueix és convertir una ficció cavalleresca en un mirall de la realitat europea de l’època –el repertori de noms sol ser ben internacional–; però deformat, això sí, segons l’interés commemoratiu i autocomplaent d’un escriptor adscrit a una cort. En el cas del *Curial*, a diferència del *Saintré*, aquesta sàtira ocasional contra antagonistes, enemics o tirans contemporanis, adquireix matisos de justificació autobiogràfica.

La manera més recurrent que se’ls acut, als escriptors de la baixa edat mitjana, per a dissimular o insinuar –sense explicitar– els noms de personatges perjudicats, és la de l’acoblament nominal o *imbricació* onomàstica. Per exemple, si volem perjudicar Niccolò Piccinino i Sigismondo Malatesta, doncs ideem un híbrid *Nicola Malestestes*. Si volem mostrar la nostra animadversió pel venecià Gherardo Dandolo i pel traïdor

---

¹¹⁸⁷¹ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M., *Transmisión y difusión de la literatura caballeresca. Doce estudios de recepción cultural hispánica (siglos XIII-XVII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 2013, ps. 347-348.

¹¹⁸⁷² Vegeu SOLER, Abel, *Italians contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d’un episodi de “Curial e Güelfa”*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

¹¹⁸⁷³ Amb la inclusió d’algun fet històric real, com a localització versemblant, que reforça l’aparença pseudocronística de la novel·la. Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al Curial e Güelfa i al Jehan de Saintré: connexions històriques i literàries*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (p. 164, n. 15).

senyor de Perusa, doncs ho acoblem en *Gerardo de Perúgia*, i avant. Tot aquell lector que estiga al corrent de la realitat política del moment –i se suposa que els cortesans lectors del *Curial* ho estaven– serà capaç després, participant del joc literari, de discernir els dos personatges que insinua el pseudònim hibridat.

Aquest procediment compositiu de l'onomàstica és un element clau per a desarticular i desxifrar molts dels noms que suggereix subtilment el *Curial*. I no té res d'original en absolut: el practicava un dels escriptors predilectes de l'anònim autor de la novel·la cavalleresca, Giovanni Boccaccio, i amb alguns dels mateixos personatges que fa servir l'escriptor catalanòfon. Pensem ara en el nom d'un *Arrighetto Capece*, compartit pel *Decameró* i el *Curial*, que no és sinó la suma de dos individus històrics o reals: els herois proaragonesos i antiangevins *Arrighetto da Ventimiglia* (ca. 1226-1308) i *Corrado Capece* (+1270). Per la seua banda, *Beritola Caracciolo*, la muller del personatge boccaccesc de ficció no fou esposa de cap dels dos al·ludits, però sí que existeix també un personatge amb aquest nom documentat pel 1295.¹¹⁸⁷⁴ Boccaccio, resident durant anys –com l'autor del *Curial*– a la cort napolitana, està molt ben documentat sobre la història i la realitat del país, i aprofita aquesta documentació per a injectar dosis de versemblança onomàstica a la seua producció. L'autor del *Curial*, no sols aprén del certaldés a documentar-se i a construir una prosa més bella i dinàmica,¹¹⁸⁷⁵ sinó que també li manlleua personatges i tècniques; encara que la intencionalitat satírica de l'autor de la novel·la cavalleresca es fa evident i respon –com tindrem ocasió de documentar amb deteniment– a un programa ben premeditat.

Tots els estudiosos de l'obra de Boccaccio s'han interessat per la seua biografia, coneixedors dels elements autobiogràfics que presenta la seua obra, farcida de referències més o menys vetllades a personatges històrics i reals. Salvatore Battaglia ha identificat en el *Filocolo* ('Appenato-d'amore', en grec) "riflessi e risonanze autobiografiche" que adopten, al contrari que en altres obres de l'escriptor, aspecte d'anagrama: *Gannai* és *Gianna*, la mare de l'escriptor; *Garemirta* és Margherita, muller de Boccaccio di Chellino, i *Alleiram* és *Mariella*, és a dir, Maria d'Aquino, la "flamejant" i apreciada amiga napolitana de l'autor, en llaor de la qual escrivia

---

¹¹⁸⁷⁴ Vegeu BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Einaudi, Torí, 1992 (3a; 1a, 1980), ps. 234-235 (n. 9); GASPARINI, Leone, *La Napoli de Boccaccio. Echi e reminiscenze di vita e storia napoletana nel "Decamerone"*, Tipogr. del Valentino, Nàpols, 2013, ps. 71-73.

¹¹⁸⁷⁵ Vegeu, entre altres estudis, STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316; CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa i Boccaccio: influències lingüístiques*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

l'obra.¹¹⁸⁷⁶ Benedetto Croce, estudiant el conte II,5 del *Decameron*, el d'Andreuccio da Perugia, un relat d'ambientació napolitana, s'adonà perfectament...

“...che il Boccaccio introdusse nella novella nomi e allusioni a persone ben conosciute a Napoli, in modo da far favorire più volte il sorriso sulle labbra dei suoi ascoltatori e lettori napoletani. Un piccolo effetto artistico, insomma, di quelli che si perdono con l'andare degli anni, e che di rado la ricerca storica riesce a reintegrare pienamente e, tutt'al più, come in questo caso, può soltanto lasciare intravedere e sospettare.”¹¹⁸⁷⁷

No hem de perdre de vista l'efecte artístic que aportava l'onomàstica a la lectura: aquell “sorriso sulle labbra” que podien compartir en la intimitat els oients o lectors del *Curial* amb el seu anònim i discret redactor. Es cert que aquest somriure s'havia de perdre per l'evanescent consistència de la informació que compartien a mitjan segle XV autor i lectors confidents. No obstant això, una pacient recerca d'historiador de la política i de la cultura del temps d'escriptura de la novel·la, pot ajudar-nos a comprendre millor qui “s'amaga” darrere de cada nom. I, obtingut aquest objectiu essencial, podren capir millor el sentit humorístic d'alguns passatges, a fi de comprendre el sentit general de l'obra i recuperar un “sorriso sulle labbra” que s'havia esvaït.

L'aplicació a *Curial e Güelfa* d'aquestes tècniques d'insinuació onomàstica – boccacesca en part, però no exclusiva de l'autor del *Decameron*– es combina, com explica Pamela Waley,¹¹⁸⁷⁸ amb l'associació i el solapament enjogassat del temps històric de la narració (el mític temps de Curial, Pere el Gran, Conradí de Sicília, Carles d'Anjou i companyia) i el temps contemporani d'escriptor i lectors: el dels Maça-Cornell, Martínez de Luna, Cardona, Ambrogino di Spinola, Antoine Mosseigneur, etc., al·ludits en el text. Pere Balanyà resta rellevància a aquests dos temps, que ell mateix denomina com l'històric i el contemporani, perquè considera que la creativitat poètica (la d'aquells que escriuen “fingint moltes coses que no foren”) està per damunt, en

---

¹¹⁸⁷⁶ BATTAGLIA, Salvatore, Elementi autobiografici nell'arte del Boccaccio, dins BATTAGLIA, S., *La coscienza letteraria del medioevo*, Liguori, Nàpols, 1965, ps. 609-644 (p. 613).

¹¹⁸⁷⁷ CROCE, Benedetto, La novella di Andreuccio da Perugia, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 36, Nàpols, 1911, ps. 86-123; reed. dins CROCE, Benedetto, *Storie e leggende napoletane*, Nàpols, 1919; Adelphi, Milà, 1999, ps. 53-88 (p. 88).

¹¹⁸⁷⁸ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in 'Curial e Güelfa', dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256.

l'interés de l'autor, que no el rigor cronístic. Al cap i a la fi, troba Balanyà que el que interessa a l'escriptor és un tercer temps, el *temps novel·lístic* intern: les tres dècades, poc més o menys, que separen la concepció de Curial del seu matrimoni amb la Güelfa. L'escriptor hauria escrit una mena de *crònica poetada* –com els agrada pensar a Lola Badia i Jaume Torró– amb pretensions no historiogràfiques, sinó literàries.¹¹⁸⁷⁹

El paper que juga, en la ficta biografia cavalleresca de Curial el llombard, l'ambientació històrica del segle XIII és el d'evocar un temps *clàssic* relacionat amb la Corona d'Aragó: un pretèrit cavalleresc idealitzat, que suscitava nostàlgies en els escriptors de la tardor medieval. Recordem si no el *desideratum* poètic –un exercici retòric, més que una convicció– del desencisat Ausiàs Marc (XLI, vv. 1-2) del “Volgra ser nat cent anys o pus atràs, / perquè són cert que és pijorat lo món.”¹¹⁸⁸⁰ A Glòria Casals, li preocupa aquesta qüestió de l'aparent enyorança: “Per què hi surten personatges del segle XIII?”, es pregunta. “Respondre-hi en termes d'enyorament o nacionalistes em sembla massa fàcil, fins i tot diria que viciosament fàcil.”¹¹⁸⁸¹ Pamela Waley interpreta que l'autor “manipula el passat” com una excusa per a emplaçar-hi subtilment, al llarg del relat, personatges i situacions sobreenteses del segle XV, contemporànies, que li interessin més directament, a ell i als seus lectors.¹¹⁸⁸² Opina, a més a més, que els anacronismes (el fet d'exhibir simultàniament i sense rigor cronològic les mòmies de *gloriosa recordació* de Conradí a Sicília i Carles d'Anjou a Nàpols) són deliberats. Segons el criteri del mateix autor, no serien errades “dignes de reprensió” perquè, en el fons són llicències poètiques perfectament assumibles per un lector sensat i amic de poesia.¹¹⁸⁸³ Podríem dir que no atempten contra la *veritat* històrica de la mateixa manera que ho havien fet, en segles anteriors, les fantasies de la *Vulgata* artúrica.

Per la seua banda, Antoni Ferrando, que no és amic de respostes “viciosament fàcils”, troba la clau que explica per què l'escriptor s'interessa per un segle XIII marcat pel conflicte entre els Aragó i els Anjou. Doncs, perquè en el lloc i en el temps on ell escriu s'està reeditant –amb altres protagonistes i altres resultats, molt més favorables al

---

¹¹⁸⁷⁹ BALANYÀ ABADIA, Pere, L'autoria dels llibres *Curial i Güelfa*, dins *Diplomatari*, vol. 1, núm. 3, Barcelona, desembre 1980, ps. 49-54 (ps. 50-52).

¹¹⁸⁸⁰ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 108.

¹¹⁸⁸¹ CASALS, Glòria, Estudi introductori, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Glòria CASALS i Llorenç SOLDEVILA, Edicions 62, Barcelona, 1996, ps. 5-19 (p. 18).

¹¹⁸⁸² WALEY, P., *Historical Names...*, p. 245.

¹¹⁸⁸³ *Ibidem*, p. 248.,

casal d'Aragó– el secular contenciós entre els mateixos Aragó i els mateixos Anjou, per la possessió del tron bipartit de les Dues Sicílies. I aquest autor somnia amb la superació definitiva de la perpetuada pugna per mans d'un príncep temporal del casal d'Aragó (al·legoritzat per Curial) que, de la mà del poder espiritual de l'Església (la Güelfa, en el plànol al·legoricopolític de la novel·la), obtinga el *restell* de Milà i la corona d'Itàlia.¹¹⁸⁸⁴ De manera que s'acomplisca per fi l'utòpic somni de Dante –tan utòpic i irrealitzable com el mateix del *Curial*– d'una *monarquia* itàlica feliç i gloriosa.¹¹⁸⁸⁵

3.1. Curial el llombard: “lo millor cavaller del món”

De vailet d'un marquès, a príncep i senyor de Milà

El cavaller llombard anomenat *Curial* (“aquest llombard”, com el denominarà despectivament el rei d'Anglaterra, *CeG* III.82)¹¹⁸⁸⁶ és, indiscutiblement, llombard de naixement o de natura, com se solia dir en el segle XV. Tot això, malgrat alguna confusa i contradictòria lectura de part de la crítica del segle passat,¹¹⁸⁸⁷ quan es pretenia provar per damunt de qualsevol dubte o reticència, la *plena i estricta* catalanitat de la novel·la.¹¹⁸⁸⁸ Com la Güelfa, Curial domina el francès, però sol parlar amb ella en l'idioma llombard que ambdós comparteixen com a propi del país. Quan ell torna i es vol descobrir a ella, “començà a parlar lengua lombarda” (*CeG* III.74). El mateix cavaller, en prendre comiat de l'emperador d'Alemanya, excusa la partença dient que li urgia “tornar-me'n en mon pahís” (*CeG* I.23), és a dir, a la Llombardia històrica del segle XIII, que era molt més Llombardia *sensu lato* (dels Alps a la Toscana, i del Piemont a la Terraferma veneciana) que no la del segle XV quan s'escriu el relat.

La *Gallia togata* dels humanistes, l'antic reialme dels longobards, compartia amb la Provença una merescuda fama de ser solar de la cortesia o la curialitat. Ja un escolar anònim del segle XIII, l'autor de la *Razón feita de amor*, confessava haver realitzat

---

¹¹⁸⁸⁴ Sobre el significat d'aquests símbols, vegeu el capítol II.2.3.

¹¹⁸⁸⁵ Vegeu FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹¹⁸⁸⁶ Aleshores, la Llombardia no és l'actua regió italiana, poc més o menys equivalent al vell ducat de Milà, sinó que era tot el nord d'Itàlia. De manera que Curial, sent llombard i parlant llombard, segons que ho explica l'autor, es presentava també com a cavaller procedent “de Monferrat” (*CeG* III.6).

¹¹⁸⁸⁷ D'evidenciar aquestes absurdes reticències *patriòtiques* a admetre que l'heroi de la novel·la fóra estranger, s'ocupa, entre d'altres, COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 63).

¹¹⁸⁸⁸ Sobre l'afegit inicial “en Cathalunya” del manuscrit, que no interfereix per a res –com alguns han tractat d'al·legar– en la italianitat septentrional del protagonista, ja hem tractat en el capítol I.2.7.

viatges per a formar-se; per la qual cosa, “moró mucho en Lombardía, / por aprender cortesía.”¹¹⁸⁸⁹ En el segle XVI, malgrat la creixent *toscanització* cultural del país, encara es mantenia molt viu el sentiment llobard de pertinença, com es manifesta per la protesta del piomentés Bandello en el proemi i dedicatòria de les seues *Novelle*: “Io non ho stile (...), io non voglio dire che queste mie novelle siano scritte in florentin volgare (...). Io ho scritto non per insegnar altrui, né accrescer ornamento alla lingua volgare (...). Io son lombardo, e in Lombardia, ai confini della Liguria nato.”¹¹⁸⁹⁰

És una obvietat, doncs, que l'escriptor desitja que Curial siga llobard des del començ de l'obra. Rubió i Lluch, que divulgà l'obra com una “novel·la catalana” en la caràtula, considerà oportú advertir sobre la qüestió els lectors: “Curial no és català”.¹¹⁸⁹¹ Què hi farem?, podria haver afegit, atesa la commemoració patriòtica que fa en acabant de la redescoberta novel·la. Pamela Waley matisa que l'heroi de la novel·la catalana, tot i no ser català, sí que se'l podria considerar –en funció d'alguns episodis i companyies– com una mena de català d'adopció; un filocatalà, si més no, amic d'Oluges i Madiones, devot de sant Jordi i rival dels italians.¹¹⁸⁹² No sabem en quina mesura, però intuïm que darrere d'aquesta ambigua, inconclusa i adoptiva catalanitat del cavaller de ficció s'amaguen alguns trets personals del mateix escriptor.

Curial és –amb el permís de la Güelfa– el protagonista principal i indiscutible d'una novel·la cavalleresca el còdex únic de la qual (BNE, Madrid, ms. 9750) es catalogà en temps de Milà i Fontanals amb el títol factici *Amors de Curial e Güelfa*. Se'ns narra, bàsicament –però amb una especial atenció als “amors” i als triangles amorosos–, la biografia interrompuda en assolir la maduresa (com si es tractara d'un *Bildungsreise*) d'“a knight in love who is a master of the arts”. Així ho vol condensar Joe Difrancis, quan compendia en una sola frase els enunciats sobreentesos dels proemis dels tres “llibres” que componen l'obra literària: I, amor; II, cavalleria, i III, *sciència*. Curial és el personatge omnipresent, el que proporciona unitat al relat cavalleresc: “a

---

¹¹⁸⁸⁹ MARAVALL, José Antonio, La “cortesía” como saber en la Edad Media, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 254-267 (p. 263).

¹¹⁸⁹⁰ Citat per BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), p. 349.

¹¹⁸⁹¹ RUBIÓ LLUCH, Antoni, Observacions preliminars, dins ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. V-XV (p. XIII).

¹¹⁸⁹² WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 246).

very coherent surface of the entire work is provided by Curial himself". El jove cavaller és el focus d'atenció constant. I, quan de vegades el narrador enfoca la Güelfa, ho fa perquè aquesta llija una carta remesa per Curial o obtinga notícia de les seues gestes. De manera que, si Curial és absent d'alguns episodis o escenes, és tanmateix present en totes les converses.¹¹⁸⁹³ Se l'ha de considerar, doncs, el protagonista de la novel·la *Curial e Güelfa*. No sols per aquestes consideracions, derivades d'una lectura crítica, sinó també perquè així s'ocupa de recordar-ho el mateix anònim.

Així, en el capítol I.23, quan l'emperador d'Alemanya gratifica Curial, l'autor justifica la seua conscient negligència en l'atenció a un personatge secundari, Jacob de Cleves. El que interessa en realitat és Curial: "No 's marvell degú que per aquí no 's parla de Jacob de Cleves, car no 's pertany a nostra matèria parlar-ne pus, car solament hi som per *recontar los fets de Curial*." Potser una referència més explícita és la del proemi del llibre III, on l'anònim afirma: "Veritat és que aquest noble e valerós cavaller, *del qual s'escriu lo present libre...*" En el capítol III.10, continua parlant de "Curial, lo qual tenim entre mans..." i, en el capítol següent, se'ns anuncia "la cayguda de Curial, la qual veurets en lo segon libre". L'escriptor és plenament conscient que la seua tasca literària consisteix a convertir en una amena narració el procés de maduració moral d'un cavaller adolescent modèlic. L'hem conegut en el llibre I, l'hem vist dubtar en el llibre II i ara assistirem en el llibre III al feliç desenllaç de la trama. D'ací que la conclusió del pròleg III.0 de la novel·la –el més prolix i expositiu dels tres– no puga ser sinó una invitació a continuar parant esment al protagonista: "E axí, seguescam lo procés començat de la vida de nostre cavaller." Curial, arribats en aquest punt de la narració, ja és *nostre*, de l'autor i dels lectors, que l'hem vist nàixer, créixer i errar.

Cert és que, en determinats episodis del llibre II, sembla que el protagonisme de Curial siga eclipsat per la potent figura heroica de Pere el Gran, el rei d'Aragó *evocat*. Això no és sinó el reflex narratiu –conscient o inconscient– d'una realitat, la de la cort napolitana on s'escriu la novel·la, en la qual el príncep Ferran (a qui potser s'adreça oficialment l'obra) és eclipsat pel modèlic comportament cavalleresc del pare, el rei d'Aragó *històric*. Al cap i a la fi, l'autor pretén establir un paral·lelisme literari i epinicial entre el vell sobirà *mític* del segle XIII i el nou vencedor dels Anjou, el nou monarca *mitificable* del segle XV. D'altra banda, i arribats al capítol III.94, llegim

---

¹¹⁸⁹³ DIFRANCIS, Joe, A study of *Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d'abril de 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178 (p. 165).

l'excurs següent: “Lexada havem la Güelfa molt lluny de nostres noves, e, com *la obra present* sie sua, rahó és que d'ella façam alguna menció.” Montserrat Piera –ben intencionadament, però anacrònicament– ha entés ací per *obra* el “llibre” al qual es refereix sovint l'autor.¹¹⁸⁹⁴ I ha arribat a pensar, des d'una perspectiva analítica *de genere*, que la Güelfa és un personatge més important fins i tot que Curial.¹¹⁸⁹⁵ Tanmateix, l'anònim narrador no parla ací del llibre sencer de *Curial e Güelfa*, ans d'una *obra*, matèria o ‘assumpte’ concret on la Güelfa cobrarà protagonisme: la redempció de Curial al torneig de Nostra Dona del Puig, que acaba de començar a narrar. El llibre sencer o *obra* literària en el sentit modern de l'expressió, és, bàsicament, de Curial. I encara que el proemi del llibre I ens anuncie “lo guardó de lurs treballs” (*CeG* I.0), va i resulta que, en el paràgraf conclusiu i recapitulador del llibre tercer (*CeG* III.), la senyora de Milà és exclosa simptomàticament del “guardó”. Aquest pertany en exclusiva a “lo valent e virtuós cavaller” que, “per sos mèrits, obtengué principat e muller”. La Güelfa, l'esposa, és *una part* del guardó que obté personalment el protagonista. L'anunci inicial d'uns amants que seran rescabalats, s'ha tergiversat per voluntat expressa del mateix autor: s'ha convertit en la recompensa i la glòria d'un sol individu.

És evident que l'autor, lector entusiasta –a parts iguals– del *Filocolo* de Boccaccio i l'*Eneida* de Virgili, s'ha deixat dur finalment per un esperit virgilià. Com si recordara el celebèrrim *incipit* del clàssic de la literatura romana: “*Arma virumque cano...*”, ‘Cante a les armes i a un home...’ Un home que no seria res, en la història de la literatura universal, si no s'haguera deixat portar per l'amor de Dido la púnica; però que, al cap i a la fi, com el Curial de *Curial e Güelfa*, és el protagonista del llibre. En termes quantitius, el nom propi *Curial* compareix 1.485 vegades al llarg d'un text de 146.886 mots, és a dir, que representa l'1,01% del text. La presència nominal de l'heroï supera percentualment la de Tirant en la novel·la de Joanot Martorell a la qual atorga títol: un 0,77%. *Curial* és la 10a paraula més usada del text que protagonitza (*Tirant* n'és la 14a, en l'obra de Martorell); *Güelfa*, en canvi, no es troba present entre els 20 vocables més

---

¹¹⁸⁹⁴ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 132: “*Curial e Güelfa* no es la novela del caballero, sino la novela de Güelfa”, diu. Sembla que segueix en aquesta errònia observació el criteri d'ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 134.

¹¹⁸⁹⁵ Parla concretament del “protagonismo de la heroína Güelfa” (ibídem, ps. 18-19), però si llegim SANSONE, Giuseppe-E., Pròleg, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i ‘la Caixa’, Barcelona, 1979, ps. 9-16, comprendrem que el personatge és més esquemàtic encara que Curial, pel que fa a la caracterització personal i psicològica, i té ben poc d'heroïna novel·lesca.

recurrents en la primera novel·la.¹¹⁸⁹⁶ No obstant això, el títol tradicional de *Curial e Güelfa* s’ha de considerar com a molt apropiat, ja que l’autor no ens anuncia el que farà després –“recontar los fets de Curial”–, sinó “recitar quant costà a un gentil cavaller e a una noble dona lo amar-se l’un a l’altre” (*CeG* I.0). D’altra banda, Dido no és sinó un incident amorós que la carrera d’Enees cap al seu destí (com la Camar de la novel·la cavalleresca); una entrebanc al *sentit* de la vida d’Enees, fundador de la nova Troia. Per contra, l’amor de la Güelfa és el que *dóna sentit* a la vida de Curial. Encerten en l’explicació Lola Badia i Jaume Torró quan observen que el llombard, que és un heroi de lletres i paper, un protagonista literari, fictici del tot, “esdevé del tot superior en les armes i en l’amor a Lancelot i a Tristany, que eren adúlter, i també superior a l’Enees virgilià, que surt tan poc airós de la seva relació amb la reina Dido.”¹¹⁸⁹⁷

* * *

Curial és el fill únic i quasi providencial d’un matrimoni del més baix estament de la cavalleria rural llombarda. Orfe de pare, defuig la pobresa pairal oferint-se al marquès del Montferrat (“Senyor, vostre son”), que l’acull a palau per trobar-lo “creatura, segons la sua massa tendra edat, pus bella que altre”. El noble “li viu los ulls molt resplandents e tanta bellesa en la sua cara que natura més no ·n podia donar” i insisteix davant els seus que no havia vist mai “tal gentil creatura ne que tant me plagués”. A la cort montferratesa, “Curial cresqué en seny e en bellesa de la persona (...), axí que no ·l veyea persona que d’ell no s’enamoras” (*CeG* I.1). El senyor que el té per patge de cambra, i després per escuder, el porta “favorit, ornat e a punt”, fins que es desinteressa d’ell i d’altres coses de casa per un excessiu amor i dedicació a la marquesa. Curial no perd el temps, ans estudia arts i esdevé bon trobador (*CeG* I.3). Melchior de Pando, tresorer de la Güelfa, germana del marquès, augura que “si aquell fadrí hagués alguns poch de béns, sens dubte devendria molt valerós” (*CeG* I.5).

De moment, el jove és un adolescent “ben acostumat” (*CeG* I.7; < italià *bene costumato*),¹¹⁸⁹⁸ “gentil de la persona” i “gentil de cor” (*CeG* I.4), que, a banda de

¹¹⁸⁹⁶ COLÓN, Germà – PEREA, Maria-Pilar – UEDA, Hiroto, Lingüística quantitativa: *Curial vs. Tirant*. Una mateixa procedència geogràfica?, dins *Vox Romanica*, 71, Tübingen – Basilea, 2012, ps. 131-159 (p. 134).

¹¹⁸⁹⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 71).

¹¹⁸⁹⁸ En la novel·la 64 del *Novellino*, la que reedita la cançó de l’*aurifany* de Rigaut de Berbezilh, es diu que el protagonista era un dels “nobili cavallieri e ben costumati” que freqüentaven la cort del Puig. Vegeu ANONIMO, *Novellino*, Bozzi, Roma, 1970; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004

provar les seues *abteses* (CeG I.7: “sonar esturments..., cavalcar, trobar, dançar, júnyer”), que espera poder “encavalcar-se.” Els recursos els obté fàcilment perquè la Güelfa, viuda adolescent i senyora de Milà, s’enamora d’ell i decideix “avançar-lo” (CeG I.4), expressió tradicional del lèxic de l’amor cortés.¹¹⁸⁹⁹ La *senyora* demostra *larguesa* al seu servidor amorós a través del procurador Pando, mancat de fills i parents, que s’ocupa de tutelar el jove (CeG I.7). El protagonista, si vol adquirir *honor* i *fama* (un patrimoni simbòlic que els ancians envejosos de la cort atribueixen a la Güelfa pel seu rang social, CeG I.8), haurà d’*acostar-se* al marqués (CeG I.8) com a bon *criat* i *servidor leal* (CeG III.80); *comunicar* a cambra amb el senyor *consells* i *plaers*; *guardar-li honor* (CeG I.10) i *servir-lo* (CeG I.12) en coses ordinàries de palau i –si, per ventura, s’escau– en fets extraordinaris armes. *Auxilium et consilium* constituïen els dos pilars de la fidelitat vassallàtica. En contrapartida, i en virtut de la *magnificència* del senyor (CeG I.10), rebrà “favor, honor e profit” (CeG I.12), com la resta de criats o familiars de la seua *casa* o *hostal*. L’ambientació del llibre I, amenitzada per vocables d’enyorança cortés, o d’inèrcia trobadoresca, es completa amb un Melchior que aconsella Curial paciència i prudència en el seu procés d’ascens social: “fill meu, sies savi, e veges que los estats se volen graduar e muntar per escala, poch a poch” (CeG I.6).

Els “perills” de la cort són de diversa naturalesa. Vet, si no, l’astúcia dels dos *ancians envejosos* que, a la manera dels *lauzengiers* de la lírica provençal, tractaran de “devinar ço que no saben” (CeG I.4). El verb *devinar* s’usa ací en consonància amb la tradició occitana, on els *lauzengiers* s’anomenen també *devinadors* i es dediquen als *devinars*, és a dir, a l’especulació moral i la rumorologia palatina.¹¹⁹⁰⁰ El risc de perdre favor i posició social, en aquest àmbit social tan claustrofòbic i competitiu, pot venir d’un rostre encisador i femení. Si una noble dona s’*ensenyoreix* (CeG I.3) del senyor de la casa, com és el cas de la muller del marqués de Montferrat, el fidel criat o *vassall* pot

---

<www.bibliotecaitaliana.it> De manera que podríem estar al davant d’un referent literari o intertextual, atés que aquest mateix relat serví de font d’inspiració a l’autor del *Curial*.

¹¹⁸⁹⁹ L’*avançament* de Curial per la Güelfa és una constant reiterada al llarg de tota la narració. Segons BOURCIEZ, Édouard, Nota-ressenya de R. Miquel y Planas, *Curial e Güelfa*, dins *Bulletin Hispanique*, 36-2, París, 1934, ps. 227-229 (p. 228), “on sait qu’en bon provençal, le verbe *avansar* comporte, de la part de la dame, une aide pécuniaire très large accordé à l’élú de son coeur pour qu’il puisse, richement équipé, faire se preuves de loyal amant et de preux chevalier.” Era verb usual també en autors florentins del *Trecento*, com ara VILLANI, Giovanni, *Istorie fiorentine*, ed. a cura d’Achile MAURI, Nicolò Betto e Comp., Milà, 1843, p. 414: Messer Pino de la Tosa fou “il più leale a la parte Guelfa per lo popolo e per lo bene fu uno grande imprenditore di grande cose per avanzarsi.”

¹¹⁹⁰⁰ MARCOS ÁLVAREZ, Francisco de B., Dos mozos adivinos: Hurón (‘Libro de buen amor’), Pármeno (‘La Celestina’)... y alguno más, dins *Revista de literatura medieval*, 13-2, Madrid, 2001, ps. 95-114.

veure's *desafavorit*, patir *desfavor*. El cavaller, d'acord amb un blasme arrelat en la tradició cavalleresca europea, peca d'*afeminat* si es deixa governar per la dona:¹¹⁹⁰¹ “E no vull haver nom de ‘afeminat’, que ·m governe per tu”, replica Neptú a la Fortuna quan es nega a col·laborar amb els seus designis (*CeG* III.13). Les “obres de cavaller” (*CeG* II.103) passen per autoafirmar-se en un univers on la separació de sexes des de la infantesa és fonamental, a través de la pràctica habitual de “tot exercici d’armes” (*CeG* II.1, II.83, II.99; III.31), de la companyonia amb els de l’orde de cavalleria (*CeG* III.82) i de l’acceptació del codi d’honor cavalleresc, que no tots respecten.

Per això resulta oportú, tant en temps de guerra com en temps de pau, “provar lo cors” (*CeG* II.25), arriscar la vida en combats regulats –*torneigs, justes*– o en els *fets d’armes* (*CeG* I.37 *et passim*) que puguen sorgir. Raó per la qual la Güelfa anima Curial a cercar aventures: “he donat principi a la tua honor” –li diu–, “per què ·t prech que vulles treballar en cercar via per la qual la tua honor créixer pusques” (*CeG* I.8). La via per a augmentar l’honor és “lo júnyer” (*CeG* I.12), és a dir, la participació en certàmens cavallerescs de tipus esportiu, on es puguen demostrar les habilitats apreses i guanyar *renom*: que hom faça *menció* (*CeG* II.126) del cavaller victoriós. En el cas de Curial, excel·lent lluitador, l’obtenció de la glòria és molt primerenca. Fins i tot serà *festejat* pel mateix emperador d’Alemanya, que l’acaba d’adobar *cavaller*: “l’emperador pres per la mà Curial e ab molt alegra cara lo començà a festejar” (*CeG* I.22).

L’autor insisteix en la excepcional bellesa, gallardia i *donari* del protagonista: “Era aquest Curial, segons en altres llocs ja he dit, un dels pus bells gentils hòmens del món” (*CeG* I.17); “l’emperador tenia prop si a Curial e no ·s podia fartar de mirar-lo” (*CeG* I.18) i, segons ell, és “lo pus bell gentil home que yo jamás veés” (*CeG* I.19). Per on passa tothom l’admira. El pretor hongarés diu: “E yo promet a Déu que anch no viu cavaller tan ben seent en sella com aquest” (*CeG* I.17). En arribar a la cort imperial, després d’haver salvat l’ancià Augier Bellian, Curial “havia fama del plus bell e millor home d’armes del món” (*CeG* I.18) i de ser “molt valent home d’armes a cavall” (*CeG* I.19). L’emperador el titlla públicament d’“honor e fama de tota la cavalleria del món”

---

¹¹⁹⁰¹ Vegeu ZOTZ, Thomas, El mundo caballeresco y las formas de vida cortesanas, dins FLECKENSTEIN, Josef (ed.), *La caballería y el mundo caballeresco*, Siglo XXI de España, Madrid, 2005 (1ª. ed., 2002), ps. 163-219 (p. 214). Encara en el segle XVI, quan Zurita parla dels amors del Magnànim amb Lucrezia d’Alagno, escriu: “Ya en este tiempo, estando en tan madura edad, [al rei] le divertieron algún tanto de las cosas de la guerra los amores de una doncella, por la delicadeza y regalos de aquella ciudad, que por este camino sojuzgaron y efeminaron otros capitanes muy feroces y guerreros.” Vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. VI, p. 424 (XV.58). El rei Alfons, segons el que ens transmet el Panormita, solia usar també, despectivament, aquest adjectiu.

(CeG I.21) i es ratifica després: “Certes yo anch no viu per a liça e per a cambra sinó aquest, e per ma fe és gran dan de tot lo món que aquest no n’és senyor. A, malayta sia la Fortuna, que aquest cavaller no ha més en pus noble estat!” (CeG I.22). Les afirmacions palesament hiperbòliques per a algú que acabava de començar la seua carrera d’armes. Gràcies als obsequis de l’emperador, Curial esdevé cavaller i es lliura de “tota la sua desferra d’escuder” (CeG I.23). A partir d’aleshores, és ell el que es fa acompanyar d’un seguici propi de “dos escuders” (CeG II.24).

Tot i que l’escriptor és parc en detalls, ens informa entre línies que Curial és home de “cors molt gran, e en bona continença” (CeG II.28). Els musulmans de Líbia que l’havien vist naufragar el recorden com un home “molt gran de la persona, e havia bona cara, les carns molt blanques” (CeG III.40). Les faccions del seu rostre són agradables i els membres del cos, harmònicament proporcionats: “Lo rey mirà Curial en la cara, e viu-lo bell e ben proporcionat de tot[s] sos membres, e altà’s molt d’ell” (CeG II.37). Es presenta d’incògnit al torneig de Melun: “no ·l·conexien sinó per lo cavaller del falcó encapellat” (CeG II.48). A fi de preparar cada *jornada* de combat, disposa de bons *arneses* de Milà i *tendes* o *paballons* on allotjar-se; *paraments* per als cavalls –ornats amb armes i colors al·lusius a l’*aymia* (CeG I.26)¹¹⁹⁰² i *liurees* (CeG I.14) per a la seua *companyia* (CeG I.17). Cal remunerar els serveis dels perpunters –artesans del parament heràldic–, així com els *reys d’armes*, *harauts* (gal·licisme, per *heralds*) i altres *feels* que organitzen les *cirimònies* del *camp clos*, etc. Tot plegat, suposa una despesa important i una exhibició de riquesa. Estant a la cort, cal *mostrar-se* davant els altres amb les gales millors: “Curial se mostrà molt, axí en arrear com en convits e molt grans festes, en les quals largament despenia” (CeG I.18). “Mantenir gran estat” i repartir *donatius* és obligació d’aquell que aspira a ser algun dia gran senyor de vassalls, si vol, doncs, guanyar-se l’*estima* d’aquests (CeG I.18). El domini de si i l’autocontrol de les passions resulten, finalment, essencials per a triomfar en les armes i fer honor al nom de *Curial*. Aquesta era “la abtesa de Curial”: que “parlava ab paraules blanques e no ab aquell moviment ne ab aquell furor” de Guillalmes del Castell (CeG III.82).

Ara bé, un cavaller que destaque per la seua habilitat en les armes –el combat a cavall *en lliça* o, *cos per cos*, *a ultrança*– també haurà de destacar en els “plaers, ocis e solaços” (CeG I.8) connaturals a la vida de cort. En “solaços, burles e plaers se solaçava assats curialment” el bon cortesà (CeG II.86). Comunicar amb els senyors i amb altres

---

¹¹⁹⁰² Un vocable provençal o occità, aquest, tan relacionat amb la poesia trobadoresca i amb l’amor cortès.

camarlencs (com ara el vell Ansaldo, qualificat de “molt bell parlar e gran orador”, *CeG* I.9) exigeix de sentit de l’humor i enginy col·loquial –*trufar* (*CeG* II.12); “solaçar en mots plasents e burles” (*CeG* I.8)–, però també comptar amb habilitats oratòries que són el producte d’una formació intel·lectual en trivi, quadrivi, i filosofia natural i moral. El cavaller ha de ser, doncs, un *vir facetus*,¹¹⁹⁰³ excel·lent “per a liça e per a cambra”, com dirà d’ell l’emperador (I.22), és a dir, per als dos àmbits específics de la vida cortesana. En la cambra, Curial despunta com a *trobador* (*CeG* III.64), ja que trobar és, en el segle XIII de Curial i en del XV de l’autor de la novel·la, un marcador de classe de la cavalleria cortesana. Per això Curial esdevé “poeta molt gran” (*CeG* I.3) i està preparat per a rebre de mans del déu Apol·lo –en l’episodi oníric del Parnàs– el títol de “millor e pus valent entre los cavallers... qui vuy són” (*CeG* III.35).

No obstant això, aquest cavaller modèlic també és un ésser humà, i es veu afectat per les febleses i indecisions pròpies de la condició humana. Així li ho recorda Melchior quan el consola emulant l’Agustí del *Secretum* de Petrarca: “Curial, no plorets, car no és obra de cavaller; yo ys dich que en totes coses sòts cavaller mills que altre, mas en plorar sòts fembra; e aqueix vici vos tol gran part de vostra virtut e honor” (*CeG* II.67). Influït en el llibre II pel planeta Mart, esdevé “un poch” superb i, en conseqüència, una mica luxuriós, cosa que justifica la provocació de Sanglier: “Curial, vostre nom no concorda ab les obres” (*CeG* II.78). El llombard ha traït l’amor de la Güelfa. Es mostra ingrati amb ella, que li ho ha donat tot (“e tu com a pròdich, sens mesura ne comte, ho has no sàviament despès e gastat”, *CeG* III.2)¹¹⁹⁰⁴ i es deixar seduir per Làquesis. Transformat en un trist *ami sans amie*, ha d’iniciar un periple regenerador de sis o set anys; una penitència que el portarà finalment a madurar, restablir el seu estat –no sense alguna *recaiguda* en el vici (*CeG* III.78)– i recuperar l’amor de la Güelfa.

¹¹⁹⁰³ Imatge consonant amb la que exhibia i feia publicitar –per mitjà dels seus humanistes– el rei Alfons. Vegeu MONTANER FRUTOS, Alberto, La palabra en la ocasión. Alfonso como *rex facetus* a través del Panormita, dins *e-Spania. Révue interdisciplinaire d’études hispaniques médiévales et modernes*; ed. electrònica (4 de desembre del 2007; en línia 19 de setembre del 2007, consultat el 26 de juny del 2014), URL: <<http://e-spania.revues.org/1503>; DOI: 10.4000/e-spania.1503>

¹¹⁹⁰⁴ La prodigalitat, com totes les virtuts, ha de ser “temperada”. L’excessiva prodigalitat, contrària als consells de l’ètica aristotèlica, es desvirtua i esdevé balafiament. Els humanistes florentins es burlaven de l’emperador Segimon pel seu comportament quan visità Siena el 1433. Florència li envià un “regal” de 14.000 florins d’or, portats per Agnolo Pandolfini dins un bací d’or. L’emperador manà escampar les monedes damunt la taula i distribuï irreflexivament tot el tresor entre els seus barons i servidors, “in modo che non ne rimase ignuno. Di poi si volse a Agnolo ridendo, e disse in latino che non voleva i danari per sè, ma per i sua compagnia; e vuotò il bacino.” Vegeu DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, ps. 299-300.

Els ancians envejosos de la cort de Montferrat, d'ambaixada a París, intenten difamar el cavaller davant el rei de França. Tanmateix, el monarca detecta la mala fe dels informadors, aprofita per a fer balanç en positiu dels aconseguiments de Curial i justifica l'esforç que ha fet la Güelfa en *avançar-lo*, per ser com és...

“...lo millor e pus valerós servidor que sia en lo món (...). Car aquest és cavaller en parlar e en obrar, e en plaça, e en cambra, e en liça, e en tot loch. D'altra part, és molt abte e virtuós, savi e de gran e notable consell; però no me'n meravell, car entre los grans philòsofs, poetes e oradors, veig que és tengut en gran stima (...); tan diligent que no pert temps, car, com armes se fan (...), és dels primers e se'n porta la honor; si ·l volets en cambra cantar, dançar e solaçar curialment, dich-vos que algú dels altres no ·s pot egualar ab ell (...); no lexa l'estudi, ans tracta tan reverencialment los libres, que tots quants lo conexen ho han a gran meravella. Que sia bell de la persona e graciós (...), tan bé ho vets com yo (...); la sua valor e moltes virtuts (...) l'à fet rich (...), car costuma de la cavalleria e de la sciència és tal, que avancen los hòmens de pobre estat e ·ls fan grans senyors” (*CeG* II.116).

Tots aquests mèrits el fan paragonable als herois de l'Antiguitat, com Alexandre, Cèsar, Anníbal, Pirrus i Escipió, perquè cap d'aquells es recorda que “hage meses les mans cors per cors en tants e tan estrets juyhís e lices, e ab tants e tan valents cavallers com Curial féu” (*CeG* III.0). El Sanglier, derrotat per ell, admet al Sinaí que es troba davant de “lo millor e pus valent cavaller que visca huy” (*CeG* III.9): el tòpic del cavaller en grau superlatiu, molt recurrent en la literatura cavalleresca –i en *Tirant lo Blanc*, també– es repeteix al llarg de tot el text. Apol·lo ho expressa davant Hèctor, quan afirma que ha elegit Curial per a dictar sentència perquè aquest home “vuy, entre ·ls qui ·l conexen, obté de cavalleria corona e principat” (*CeG* III.33). Quan la Güelfa s'assabenta del naufragi africà del seu estimat, sentència que, “si cavalleria fos persona, que lo jorn que Curial morí la devien soterrar viva ab ell, com ell fos aquell qui la sostenia en gran preu” (*CeG* III.40). Però Curial no havia mort, com suposava ella, sinó que tornà amb un tresor davall braç. De Pando féu juí que aleshores “era un dels richs senyors del món sens vassalls e sens terra” (*CeG* III.78), mancança que s'arreglarà a la fi del llibre tercer, amb el títol de príncep i el casament amb la Güelfa.

* * *

Els elogis hiperbòlics i les consideracions idealitzades que reiteradament aboca l'anònim sobre el seu personatge, ens obliguen a imaginar-lo com un esborrany poc definit, com una efígie personal gairebé al·legoritzada. Diu Anton Espadaler que, al marge de posseir una bellesa en sentit abstracte i una blancor o claredat de pell, poca cosa més en sabem. Resulta “que al llarg de l'obra va acumulant sabers i adjectius, però al final, mentre tothom recorda com era el Sanglier, Boca de Far o Dalmau d'Oluja, ningú no sap amb certesa com era ni aproximativament Curial, l'heroi, des del punt de vista físic”.¹¹⁹⁰⁵ En lloc des descriure'l amb el deteniment que mereixen alguns cavallers catalans, o a un Aquil·les ressuscitat, se'ns aporten algunes pinzellades soltes i prou. El cavaller per antonomàsia, això sí, passa per mil peripècies, tempestes, caigudes, però sense arribar a ser descrit amb una personalitat plenament definida.

Així ho denuncia també Giuseppe Sansone, que veu en Curial un home que no adquireix mai “trets fisonòmics plausibles, passions de l'ànima complicades; que passa a través de l'aventura sempre igual a ell mateix i sense senyal del temps.”¹¹⁹⁰⁶ En això té raó: l'evolució de Curial al llarg de la narració és molt més de caràcter *moral*, que no de caire personal o psicològic; d'acord amb unes intencions parenètiques de l'autor que deuen molt a la tradició literària medieval. L'itinerari de l'heroi novel·lat cap a la glòria es troba, a més a més, planificat i fixat des del principi (el proemi I.0). De manera que el personatge avança com per un tauler d'escacs i, després de la captivitat tunisenca, “ritorna alla libertà e alle armi come se non avesse passato; torna alla vita cumulado di vicende ma affatto vergine nella sua configurazione.”¹¹⁹⁰⁷

En qualsevol cas, la construcció del personatge no és tan *medieval*, ni tan esquemàtica com exagera Sansone. Antoni Comas troba com a trets psicològics remarcables en el cavaller la seua timidesa i feblesa de seny, que el fan esdevenir indecís, i que contrasten amb la seua fortalesa i determinació en camp de lliça. Aquesta feblesa el fa voluble i facilita la formació d'un primer triangle amorós amb Làquesis; el fa “oscil·lar entre la fidelitat i la seducció de Làquesis”. En canvi, quan Camar s'interposa en el seu camí, ja no es deixa arrossegar pels esdeveniments. El dolor i la

---

¹¹⁹⁰⁵ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 136.

¹¹⁹⁰⁶ SANSONE, Giuseppe-E., Pròleg, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i 'la Caixa', Barcelona, 1979, ps. 9-16 (p. 14).

¹¹⁹⁰⁷ SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242 (ps. 237-238).

humiliació que ha patit han enfortit la seua personalitat.¹¹⁹⁰⁸ Ajuda, així mateix, a matisar la crítica de Sansone la comparació que estableix Stefano Cingolani entre els dos grans herois de la novel·la cavalleresca catalana: “Curial è profondamente diverso da Tirant. Tirant in qualche modo è statico ed è esclusivamente un cavaliere. Curial è uomo costretto alla ricerca della propria perfezione umana e persegue un diverso modello, quello del cavaliere letterato.”¹¹⁹⁰⁹ El cavaller intenta temperar racionalment el seu comportament recurrent als llibres, però no sempre ho aconsegueix i, feble en tant que jove o adolescent, recau en el vici, “freturós de tota virtut” (*CeG* III.78).

La seua pugna és la que sant Basili detectà en els joves que es deixaven dur pel desig (*Oratio ad adolescentes*, IX,105), als quals aconsellava com a remei estudiar les obres dels autors de l'Antiguitat clàssica grecoromana, encara que foren pagans. Leonardo Bruni traduí i dedicà a Coluccio Salutati aquest opuscle, que esdevingué emblemàtic entre els humanistes del primer Quatre-cents perquè justificava la formació en *studia humanitatis* de la mà d'un pare de l'Església; contra Gregori Magne (citada irònicament en el *Curial*) i altres autoritats que condemnaven aquestes lectures. El gran camarlenc d'Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos, posseïa un exemplar d'aquest llibre, amb el títol *De legendis gentiliū libris*; ornamentat sumptuosament amb la inicial *E* i les armes heràldiques de d'Àvalos timbrades per elm amb cimera d'espigues de forment (Harvard University, Houghton, Libray, ms. Typ. 297, f. 1r¹¹⁹¹⁰).

Júlia Butinyà destaca la manera com Curial és castigat pel seu mateix comportament, amb independència de quin siga el dictamen d'una caricaturitzada i impotent Fortuna. Però el castic és sempre una oportunitat, una ocasió per al redreç. Curial és l'artífex de la seua sort i dissort. Sols quan repara les seues desviacions del camí d'una vida virtuosa, només quan aconsegueix la maduresa i l'autodomini, la

---

¹¹⁹⁰⁸ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 88-89).

¹¹⁹⁰⁹ CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 149).

¹¹⁹¹⁰ Vegeu KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997, vol. 5, p. 236; DE RICCI, S., *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, vol. 2, Nova York, 1940, p. 1.698; MELOGRANI, Anna, Tra Milano e Napoli a metà Quattrocento: la “Disputatio egregia” di Angelo Decembrio e la bottega del “Magister Vitae Imperatorum”, dins *Italia medioevale e umanistica*, 45, Roma-Pàdua, 2004, ps. 198-210 (p. 207); FERNÁNDEZ SANGRADOR, Jorge Juan, Textos patristicos en la colección de manuscritos latinos antiguos de The Houghton Library (Harvard College Library), dins *Helmántica. Revista de filología clásica y hebrea*, vol. 61, núm. 186, Salamanca, 2010, ps. 259-278 (p. 270).

Fortuna li somriu indefectiblement.¹¹⁹¹¹ En la conclusió del llibre III, a l'hora que Curial assumeix el seu destí, esdevé immune als avatars de l'atzar i s'allibera de la tutela moral de la Güelfa –delegada per aquesta en Melchior de Pando–, perquè aquesta ascendència ja no és necessària. Carles Miralles es fixa una frase repetida en el llibre I (“lo seu Curial”, capítols 7 i 12) per a deduir que aleshores “Curial no era d'ell, sinó de la Güelfa.”¹¹⁹¹² I és així. Tanmateix, és necessari contrastar aquesta observació amb la que aporta complementàriament Montserrat Piera: “Quan Curial assoleix finalment la virtut, o sigui, la perfecció, ja no estarà en inferioritat de condicions respecte de la dama. Ella ha emprat tot el seu poder econòmic i social per tal de crear un home perfecte. Malgrat tot, ara que ho ha aconseguit, la distribució del poder entre la parella es capgira. Perquè, al capdavall, ell és un home i ella és només una dona.”¹¹⁹¹³

Si extrapolem ara el reequilibri final entre personatges de l'obra al plànol o lectura simbolicopolítica que Antoni Ferrando documenta en la novel·la, on *Curial és Aragó i la Güelfa*, l'Església,¹¹⁹¹⁴ observem el següent: l'Església és senyora eminent de Nàpols i recolza l'entronització de Renat d'Anjou, però a partir del 1443 dóna suport a Alfons d'Aragó, a canvi de tenir-lo al seu servei contra Sforza. A tal efecte, els exèrcits del rei es financen en bona mesura amb recursos eclesiàstics pels anys 1444-1446. Expulsat Sforza del patrimoni de sant Pere (1446), la mort del duc de Milà (1447) proporciona una ocasió crucial perquè el Alfons ocupe la Llombardia, esdevinga “senyor de Milà” i siga ell el que impose la seua llei a tota Itàlia, inclosa la Roma papal. Així ho havien somniat els antics emperadors, presidents de la Cúria imperial.

“Ve, ve, Curial, vulles ésser curial...”

El nom de l'heroi es presta, a propòsit, a la polisèmia, l'etimologia enginyosa i el joc literari. En principi, es tracta d'un nom comú (*curial* = ‘cortesà’) i d'un adjectiu

---

¹¹⁹¹¹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 138.

¹¹⁹¹² MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, Aracne. *Traslats i ordits d'alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72 (p. 38).

¹¹⁹¹³ PIERA, Montserrat, L'elaboració de conceptes humanistes a *Curial e Güelfa*, dins BOVER, A. – MARTÍ, J. – ANN, M. (eds.), *Actes del setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Berkeley, 1993)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 211-220 (p. 218).

¹¹⁹¹⁴ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

(*curial* = ‘gentilment educat’) susceptible de derivar en adverbi (*curialment* = ‘que es comporta amb curialitat’, amb la gentilesa pròpia d’un curial curial). Quan el rei de França s’assabenta del nom del cavaller estranger, s’estranya per l’originalitat de l’antropònim i del nom de Festa; alhora que ho celebra: “Per ma fe, aquest nom se pertany bé a tal cavaller com ell és” (*CeG* II.54). Seguidament dirà que el cavaller és troba entre els cortesans més aptes –entre els curials, doncs– “per a liça e per a cambra”, que són els dos vessants de la vida curial (*CeG* II.55). Pocs capítols després, Làquesis recorda a sa mare que Guiscart, personatge del *Decameró* de Boccaccio, sent home jove i no havent sigut adobat cavaller, tanmateix, “se solaçava assats curialment” (*CeG* II.86). Quan el Sanglier desafia Curial, procura provocar-lo afirmant: “Curial, vostre nom no concorda ab les obres” (*CeG* II.78). El cavaller llombard, fent honor al seu nom, acull els ancians envejosos a la seua cambra “reebent-los molt curialment” (*CeG* II.98). Però la Güelfa, desenganyada per les falses informacions que li proporcionen aquests envejosos, sentència: “No és tan curial, ne li escau tan bé lo nom com ell pensa” (*CeG* II.128). I, finalment, un Sanglier reconvertit en eremita del Sinai, l’amonesta perquè abandone el segle, com ell, en pro de la glòria del més enllà: “Ve, ve, Curial, vulles ésser curial en lo cel; segueix les pejades del pobre pescador” (*CeG* III.10).

Aquest joc de mots amb el nom de l’heroi sol ser habitual en la literatura cavalleresca, on el destí de *Tristany* –per posar un cas– no pot ser altre que un *trist* esdevenidor. Joanot Martorell fa exclamar a un personatge, davant el qual Tirant lo Blanc es presenta amb el nom de *Blanc*: “lo teu nom se concorda ab la tua singular perfecció”.¹¹⁹¹⁵ Això no obstant, en altres episodis de la novel·la l’escriptor juga amb la paronímia entre *Tirant* i *tiran* (*tirà*, en català medieval; de fet, el còdex original de l’obra duia per títol *Lo Tiran*), especialment quan el cavaller heroic mostra el seu caràcter més impetuós.¹¹⁹¹⁶ En el cas de *Curial e Güelfa* sols tenim un nom de fonts; entre altres coses, perquè si l’autor havia decidit exposar el cognom del progenitor de l’heroi (cosa que dubtem: tampoc no se’ns parla del llinatge d’Honorada, ni hi importa massa la noblesa “de sang”), no ho arribà a fer mai. El nom del pare és un dels pocs espais blancs que presenta l’esborrany quasi definitiu –i únic còdex– que ens arribat de la novel·la. És, de fet, l’únic, i enigmàtic, buit onomàstic del *Matritensis* 9750.

¹¹⁹¹⁵ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, cap. 301, p. 1.103.

¹¹⁹¹⁶ Vegeu SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 2, p. 787 i ss.

En el llatí medieval i en les llengües romàniques de l'Europa medieval, l'adjectiu *curial* i els seus derivats tenien una càrrega semàntica positiva i elitista. Del llatí *curtis* deriva el vulgar *cort* com a seu física del poder, com a espai àulic habitat per un rei o magnat poderós; la *curia* (en llatí) representa, en canvi, la cort en sentit figurat: el cercle de consellers d'un seguici principesc o nobiliari. Segons el context, però, podria entendre's que hom parla de la *curia/cúria* pontifícia,¹¹⁹¹⁷ la *Curia imperialis* (el Reichstag del Sacre Imperi Romanogermànic), una cort reial qualsevol, les corts assembleàries d'un regne (*curiae*)¹¹⁹¹⁸ o una cort entesa com a tribunal de justícia.

Del tàndem lexicogràfic medieval *curia/cort* és d'on deriven els termes sinònims *cortesía* i *curialitat*. El primer a usar en llatí *curialis* com a adjectiu derivat de *curia/cort*, pel 1063, fou Lanfrac of Canterbury (Anglaterra); *curialitas* es documenta poc després, l'any 1080, en un cronista de l'església d'Hildesheim (Alemanya) anomenat Azelinus. Aleshores, però, i durant el segle XII, el terme llatí es reservava sobretot a l'*idioma curialis o forensis*, propi de corts o cúries judicials. No obstant això, alguns teòrics de la *clergie* del segle XII començaren a oposar la *curialis facetia* dels cortesans, de l'home *curialis atque facetus*, a la simplicitat rústica de camperols, vilans i forans. S'estava covant un ideal de comportament, al servei de la piràmide feudal de poder, que es consolidarà en el segle XIII: l'ideal de la cortesía; *curialitas* en llatí, *courtoisie* en francès.¹¹⁹¹⁹ En aquesta nova manera de comportar-se, la *curialis facetia*, eren fonamentals l'enginy i la sofisticació,¹¹⁹²⁰ qualitats personals que permeten, per exemple, a Curial, "solaçar curialment", com expressa l'escriptor. Ja en la *Historia comitum Ghisnensium* de Lambert d'Ardres (1154-1206) s'identifiquen les qualitats de

---

¹¹⁹¹⁷ Existí en el segle XV una doctrina teològica, el *curialisme*, que s'oposava a l'*imperialisme* (partidaris de l'hegemonia imperial) i al *conciliarisme* (partidaris de l'autoritat d'un concili ecumènic sobre el papa, com el reunit a Basilea en la dècada del 1430). Els *curialistes* apostaven per tesis teocràtiques: defenien la concentració en el papat de la potestat espiritual i la temporal. El més radical fou Egidio Colonna, en el seu *De ecclesiastica potestate* (1301). Vegeu PEÑA EGUREN, Esteban, *La filosofía política de Guillermo de Ockham. Relación entre potestad civil y potestad eclesiástica. Estudio sobre el "Dialogus, pars III"*, Ediciones Encuentro, Madrid, 2005. El divorci entre curialistes i conciliaristes es consumà el 1437, quan Eugeni IV convocà el concili de Ferrara com a alternativa al radical concili de Basilea.

¹¹⁹¹⁸ Com en l'*Speculum curiale* (Almansa, 17 de gener del 1441), que un jurista exiliat valencià, Pere Belluga, dedicà a Alfons el Magnànim. Vegeu MARONGIU, Antonio, *Lo Speculum Principum* del valenzano Pere Belluga, dins *VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, II. 'La Corona d'Aragó en el segle XIV'* (València, 1-8 octubre, 1967), València, 1970, vol. 2, ps. 53-65.

¹¹⁹¹⁹ Vegeu JAEGER, C. Stefen, *The Envy of Angels: Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe, 950-1200*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1994; ÍDEM, *The Origins of Courtliness: Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals in Medieval Europe, 929-1210*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1985, ps. 155 i ss., i 210 i ss.

¹¹⁹²⁰ JAEGER, C. Stefen, "The Origins of Courtliness" after 25 Years, dins *Haskins Society Journal*, 21, Boston, 2010, ps. 187-216 (p. 202).

la *largitas* (prodigalitat) i *curialitas* (“*in omni curiali facietia praeclarus, servitio promptus*”) com els dos pilars bàsics del comportament cortés.¹¹⁹²¹

El francès arcaic *curteis* apareix ja en la *Chanson de Roland* (segle XI) i el provençal *cortés* en textos de ca. 1100. Andreas Capellanus (*De amore*, ca. 1180) contribueix a la difusió del cultisme *curialitas* en el sentit de ‘cortesia’, de manera que prompte s’adapta a les distintes llengües vulgars europees com *cortesía*, *courtoisie*, *courtesy*, etc. (segle XIII).¹¹⁹²² En acabant, arriba l’hora de les definicions, com la d’Aegidius, de l’any 1292 (*De regimine principum*, ll. II, part iii, cap. 18): “*Curialitas est quodammodo omnis virtus quia nobilitatem morum quasi omnis virtus concomitari debet.*” L’home curial és aquell que harmonitza en la seua persona el ventall de virtuts que fonamenten la noblesa de costums, a saber: magnificència, temperància, fortalesa, afabilitat, jocunditat i liberalitat. Totes aquestes virtuts convé molt cultivar-les als prínceps sobirans i als governants en general: “*Quid est curialitas est quod decet ministros regum et principum curiales esse.*”¹¹⁹²³ Recíprocament (només cal que observem l’argument central del *Curial*, l’autor del qual és probable que coneguera bé l’Egidi) si el príncep ha de ser home curial, també el qui orienta curialment la seua vida, podrà arribar si s’ho proposa a príncep: a obtenir “princípat e muller.”

Els teòrics francesos defensen la *largitas* com a fonament de la cortesía, perquè genera simpaties i promou la comunicació social, i critiquen l’*avaritia* perquè mou a robatoris i a crims. Així ho fa Alain de L’Isle, mestre parisenc de la fi del segle XII, que complementa la llarguesa amb altres virtuts: la *constantia*, el domini de si (*temperantia*, *moderatio*), l’elegància (*elegans disciplina*) i la jovialitat (*iocositas*).¹¹⁹²⁴

Per la seua banda, el polígraf alemany Konrad von Megenberg (1309-1374), que escriu pels anys 1353-1363, vincula estretament curialitat o cortesía a noblesa (*Yconomica*, II,iv,12): “*Curialitas est bonorum morum nobilitas quasi summa quaedam ex omnibus ritibus laudabilis aggregata. Curia namque domus magnatum est; magnates vero nobiles decet esse morum venerabilium decore, quia nobilitas est cordis generosum animus, ut ait Seneca (...). Sic utique philosophos nobilitatem morum, que curialitas dicitur, omnis virtus comitatur.*” Descriu a continuació les virtuts que conformen aquesta noblesa, com són, entre d’altres, la liberalitat, la magnificència, la

¹¹⁹²¹ SCAGLIONE, Aldo, *Knights at Court. Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1991, p. 78.

¹¹⁹²² *Ibidem*, ps. 64-66.

¹¹⁹²³ Citat i comentat *ibidem*, ps. 84-86.

¹¹⁹²⁴ FLECKENSTEIN, Josef, *La caballería y el mundo caballeresco [Rittertum und Ritterliche Welt]*, trad. a l’espanyol de José Luis GIL ARISCU, Siglo XXI, Madrid, 2006, p. 180.

continència, l'afabilitat o la hilaritat en la conversa. Tots els qui es comporten així “*curiales dicimus esse*”. Aconsella, en fi, que els dignataris de l'Imperi havien d'excel·lir a parts iguals comportament curial (*curialitatem morum*) i exercici de les armes (*armorum industriam*), perquè la seua cort, la Cúria imperial era la més elevada i solmene de totes: “*Ministri minores imperatoris duo in se debent habere milicie bona, videlicet ciurialitatem morum et armorum industriam (...). Congruit igitur ministros Cesaris tanto curialores esse, id est bonis moribus splendorios, quanto curia eius sublimior est curiis omnium secularium miliciarum.*”¹¹⁹²⁵

Els enciclopedistes medievals desenvoluparen la teoria llatina sobre els conceptes de *curial* i de *curialitas* o *courtoisie*,¹¹⁹²⁶ i els literats del regne de França l'estengueren després en llengua romanç o vulgar per la resta d'Europa. Així, en la *Gesta comitum Barcinonensium* (red. final, 1303-1314), Jaume I el Conqueridor apareix com a “*rex armis strenuus, curialis, largus, benignus, pius.*”¹¹⁹²⁷ El comentarista de Dante Benvenuto da Imola (ca. 1380), defineix Manfred de Sicília –un dels antecessors del Magnànim citats en el *Curial*– com un príncep *curialis* per les seues virtuts, però també luxuriós i voluptuós.¹¹⁹²⁸ *Curial* era, doncs, un qualificatiu aplicable a prínceps i sobirans, com el mateix protagonista de la novel·la (i, segurament, també el dedicatari), que pel seu comportament curial, ascendí de cavaller a príncep o governant. El sentit de *curialitat* evolucionava amb el pas del temps cap al concepte global d'una condició personal traduïble per capteniment, mesura, equilibri i ponderació.¹¹⁹²⁹ Amb la qual cosa, el nom imposat a Curial pels progenitors presagia la meta moral, l'objectiu ètic, que l'escriptor ha fixat per a ell com una de les línies determinants del seu relat. Curial, de fet, oscil·larà al llarg del seu procés formatiu entre un comportament curial –moderat,

---

¹¹⁹²⁵ MEGENBERG, Konrad von, *Die Werke des Konrad von Megenberg (Fortsetzung): Ökonomik (Ykonomica)*, ed. a cura de Sabine KRÜGER, Staatsschriften des späteren Mittelalters, 3, Hiersemann, Stuttgart, 1973-1984, vol. 2 (1977), ps. 199-200.

¹¹⁹²⁶ Vegeu, per exemple, les disquisicions sobre aquest concepte de cortesia que conté el *Peraldus*, citat i comentat per HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (ps. 354-355).

¹¹⁹²⁷ Citat per MARAVALL, José Antonio, Los “hombres del saber” o letrados y la formación de su conciencia estamental, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 331-363 (ps. 359-360).

¹¹⁹²⁸ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, *Purg.* III, vv. 106-108.

¹¹⁹²⁹ MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (p. 445).

temperat, virtuós, cortés— i unes desviacions d’aquest comportament —caigudes— que el faran indigne portador del seu nom i d’allò que evocava en els lectors.

En la cancelleria d’Alfons el Magnànim, quan s’escriu *Curial e Güelfa*, són habituals els formulismes adverbials del tipus “*curialiter et benigne*” o “*benigne et curialiter ac favorabile*”. Tanmateix, aleshores els humanistes ja han començat a reemplaçar el terme medieval *curialitas* pel clàssic *urbanitas*, més apropiat per al llatí humanístic. Ho pogué comprovar el prelat castellà Alonso de Cartagena el 1436, en la controvèrsia que sostingué amb Leonardo Bruni per la traducció que aquest havia fet de l’*Ètica* d’Aristòtil. Advertí Cartagena que Bruni, en referència a l’eutrapèlia dels grecs, havia traduït *eutrapoli* per *urbanos* i no per *curiales*. I en canvi, “*hoc autem nos ‘curiales’ vocamus*”. La cortesia medieval era traduïda ara, a la Itàlia del Quatre-cents, per *urbanitas*, cosa que semblava raonable al castellà, per la confusió que podia produir-se en dret civil amb termes com *curia* (cort reial o judicial) i *curial* com a membre d’aquesta. Tanmateix, ell proposava crear i fer servir neologismes del tipus *corthesia* i *chortesios*, perquè entenia que *urbanos* no s’ajustava bé al sentit del text aristotèlic, per a redefinir amb propietat l’eutrapèlia hel·lènica com a “‘*curialitatem*’ *quandam, seu castellano verbo loquendo ‘corthesiam’ vocabimus*.”¹¹⁹³⁰ Els humanistes de Nàpols, seguidors de Bruni, preferien l’*urbanus* del llatí clàssic al *curialis* de la cancelleria, i l’*studiosus* del llatí humanístic al *scientífico* d’Enric de Villena —i del *Curial*— après dels iniciadors de l’humanisme italià. Així les coses, en el *De dictis et factis Alphonsi regis* d’Antonio Beccadelli “il Panormita” (pel 1455), el rei d’Aragó i Nàpols es presentat actuant *urbane* (‘curialment’) i *studiose* (‘científicament’).¹¹⁹³¹

En les llengües vulgars i en la literatura, molt abans que en *Curial e Güelfa*, ja s’havia introduït el cultisme *curial* i els seus derivats. El poeta italià Francesco da Barberino (1264-1348), en *Documenti d’amore* (1309-1313), recordava que “*maiores nostri Provinciales*”, és a dir, els trobadors de Provença, “*dixerunt non esse aliud curialitatem quam mesuram i rebus*”, en relació amb la virtut de la *mezura* de la lírica

---

¹¹⁹³⁰ Vegeu GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, ps. 218-221.

¹¹⁹³¹ MONTANER FRUTOS, Alberto, La palabra en la ocasión. Alfonso como *rex facetus* a través del Panormita, dins *e-Spania. Révue interdisciplinaire d’études hispaniques médiévales et modernes*; ed. electrònica (4 de desembre del 2007; en línia 19 de setembre del 2007, consultat el 26 de juny del 2014), URL: <<http://e-spania.revues.org/1503>; DOI: 10.4000/e-spania.1503>

occitana.¹¹⁹³² En la *Poetria nova* de Geoffroy de Vinsauf (ca. 1188-1190), un manual d'artes poeticae conegut i seguit per Dante Alighieri,¹¹⁹³³ s'exposava que, així com hi havia distints tipus de persona, diferents havien de ser els estils en els quals s'expressaven aquestes en una obra literària. Cadascú havia de parlar d'acord amb el seu rang, ofici o dignitat. Així "*rusticum incomposite decet loqui, militem curialiter, litteratum loquendum est subtilius, et obtusius illiterato.*" Era propi, doncs, del cavaller, conversar curialment.¹¹⁹³⁴ Contribuïa així Vinsauf a crear una teoria dels estils, *genera dicendi* o *figurae* que influí en els creadors de l'edat mitjana.¹¹⁹³⁵ Per la seua banda, un altre teòric de la poètica molt divulgat, Jean de Garlande, atribuï una distinta "qualitat d'elocució" o d'estil comunicatiu a la parla de cada tipus personatge d'una obra literària. Establí, bàsicament, tres *genera personarum* literaris, segons tres tipus d'homes, respectivament: curials, civils i rurals. "*Curiales*", deia, "*qui curiam tenent ac celebrant, ut dominus papa, cardinales, legati archyepiscopi, episcopi, scolares; item imperatores, reges, marchiones, duces et comites.*" Serien, doncs, els nobles i cavallers d'una cort, més els dignataris eclesiàstics. Els *civils* eren els buròcrates, els professionals i els burgesos; els *rurals*, els caçadors, llauradors, pastors, etc. Per a justificar la seua doctrina, el retòric invocà l'autoritat de Virgili, que escrigué les *Bucòliques* en estil *humilis*, d'acord amb el tipus humà del pastor; les *Geòrgiques* en estil 'mitjà' o *mediocris*, per ser cosa de pagesos, i l'*Eneida* en *gravis stylus*, per tal com relata les gestes del *curial* Enees.¹¹⁹³⁶ Aquests *dictatores* escolàstics influïren directament en l'elecció per Dante de l'adjectiu *curialis* com un dels més adequats per a expressar les qualitats del toscà literari que pretenia dignificar per a usos literaris.

Ja abans de Dante, en el segle XIII, es parlava a Itàlia d'"una lingua cosí detta 'curiale' che era comune alle corti e ai loro poeti", una mena de *koiné* itàlica que

¹¹⁹³² RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a), p. 48.

¹¹⁹³³ Vegeu HOLLANDER, Robert, *Dante's Epistle to Cangrande*, Michigan University Press, Ann Arbor, 1993, p. 30.

¹¹⁹³⁴ LICITRA, Vincenzo (ed.), *La Summa de arte dictandi* di Maestro Goffredo [Galfredus de VINO SALVO, ca. 1188-1190], dins *Studi medievali*, sèrie 3, núm. 7, Spoleto, 1966, ps. 865-913 (p. 910).

¹¹⁹³⁵ MARTÍN BAÑOS, Pedro, *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*, Universidad de Deusto, Bilbao, 2009, p. 183, n. 113.

¹¹⁹³⁶ Vegeu TRIGUEROS CANO, José Antonio, *Conceptos fundamentales de la poética teórica de Dante Alighieri*, Departamento de Filología Francesa, Románica, Italiana y Árabe, Universidad de Murcia, Murcia, 1992, ps. 164-166.

s'estava construint per damunt de la diversitat dialectal.¹¹⁹³⁷ De manera que el que féu Dante fou teoritzar sobre aquest procés de construcció d'un idioma literari italià. Ho féu en *De vulgari eloquentia*, on defineix el vulgar comú d'Itàlia que resulta apte per a poetitzar com un llenguatge “*illustre, cardinale, aulicum et curiale*” (I,xvi,6). I, a fi que s'entenga millor què vol dir quan el qualifica de *curiale*, s'explica (I,xviii,4): “*Curialitas' nihil aliud est quam librata regula eorum quae peragenda sunt: et quia statera huiusmodi librationis tantum in excellentissimi curiis esse solet, hinc est quod quicquid in actibus nostris bene libratum est, curiale dicantur.*” És a dir: ‘La curialitat no és altra cosa que una mesurada norma de les coses que cal fer. I com que una balança d'anivellament tan precís sol estar només en les cúries més excel·lents [el traductor reserva ‘cort’ per a traduir *aula*], d'aquí ve que tots els nostres actes ben mesurats siguin tinguts per curials’.¹¹⁹³⁸ L'anònim de *Curial e Güelfa* comparteix aquesta associació, de tradició trobadoresca, entre curialitat i mesura; encara que, per a ell, el terme provençal *mezura* és un vocable obsolet, que reemplaça de fet pel cultisme *temperància*. Així les coses, un dels qualificatius que l'escriptor sol associar en clau positiva a Curial és el de *temperat*: en els gestos, moviments, pensaments i paraules.

Pel que fa a la Península Ibèrica, sembla que el cultisme *curial* tenia un ús molt més consolidat en el castellà i l'aragonés, que en català. En els *Castigos e documentos para bien vivir* (1292-1293) de Sanç IV de Castella, es parla de *curialidad* com a sinònim de *cortesía*. En les traduccions aragoneses de clàssics patrocinades per Juan Fernández de Heredia (1310-1396), el substantiu *curialidad* i l'adverbi *curialment* són utilitzats amb molta profusió. Apareixen en frases del tipus “de la magnaminidad de Herodes et de la estrenua curialidad de Octaviano”,¹¹⁹³⁹ “se saludaron el uno al otro curialment”, o “quando vino davant del rei e le fizo reverencia, el rei lo saludó

¹¹⁹³⁷ BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), p. 345.

¹¹⁹³⁸ Traducció d'ALIGHIERI, Dante, *De vulgari eloquentia*, ed. i trad. al català de Josep GÓMEZ PALLARÉS, amb introd. de Mirko TAVONI, Eumo – Universitat de Girona – Estudis Universitaris de Vic, Vic, 1995, p. 111. Citada per MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (p. 445).

¹¹⁹³⁹ FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *Grant Crónica de Espanya. Primera partida* [Biblioteca Nacional de España, Ms. 10133], ed. electrònica a cura de John NITTI i Lloyd A. KASTEN, dins *Archivo digital de manuscritos y textos españoles* [ADMYTE], Hispanic Seminary of Medieval Studies <www.hispanicseminary.org>, University of Wisconsin-Madison, 2011, vol. 3, p. 270. També l'anònim del Curial té l'hàbit d'escriure *magnaminidat*, amb metàtesi ortogràfica *m/n*.

curialment”,¹¹⁹⁴⁰ amb el benentés que la *curialidad* és patrimoni dels personatges nobles i insignes. Ja en temps d’Enric de Villena, com llegim en la carta d’endresa de la versió castellana de *Los doze trabajos de Hércules* (1422), un escriptor cortesà podia captar la benevolència del lector excusant-se, si la qualitat de l’obra no era la requerida, en “las curiales e familiares ocupaciones”¹¹⁹⁴¹ a les quals havia d’acudir; entenent per *curiales* (potser irònicament ací, com en el *Tirant* de Joanot Martorell, que copià quasi literalment la carta de Villena pel 1460¹¹⁹⁴²) les coses de la cort reial. El mateix Villena en *Arte cisoria*, parla de “buena curialidad” en el sentit de cortesia i amabilitat amb altri, com una actitud que honra el qui la practica i el qui se’n beneficia.¹¹⁹⁴³

Un secretari reial d’Alfons el Magnànim, Pablo Nicolás, també usava el mot en aquest sentit quan escrivia en nom del rei d’Aragó al sultà Muhàmmad de Granada (17 de juliol del 1419), amb la fórmula següent de cortesia: “certificantes vos que toda honor, curialidad e buen tractamiento que en vos trobará reputaremos seer feytos a nos mismo.”¹¹⁹⁴⁴ Ja uns anys abans, el 20 de febrer del 1408, documentem el terme en la cancelleria de la Corona d’Aragó, però només en aragonés. És quan Martí I l’Humà escriu al rei de Castella demanant l’agilització d’unes indemnitzacions per danys causats per corsaris, “a mayor curialidad e amistad” entre ambdós monarques veïns i parents.¹¹⁹⁴⁵ Per la seua banda, el cavaller andalús Pero Tafur, en els seus viatges per Europa, rep obsequis, entre d’altres, d’un noble borgonyó que qualifica de “onbre discreto e muy curial”.¹¹⁹⁴⁶ El culte senyor de Batres, Fernán Pérez de Guzmán (*ca.* 1370-*ca.* 1460), considera que la *cortesía* s’aprén amb els *curiales* o cortesans, en una *cort*, i la contraposa al concepte de *vilania*: “Fijos de hombres rústicos o serviles / vi

---

¹¹⁹⁴⁰ Vegeu l’emprament sistemàtic de l’adverbi *curialment* en PLUTARCO, *Vidas semblantes (versión aragonesa de las ‘Vidas paralelas’, patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d’Adelino ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2009, 2 vols., *passim*.

¹¹⁹⁴¹ VILLENA, Enrique de, *Obras completas de Enrique de Villena*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1, ps. 5-6.

¹¹⁹⁴² La ironia de Villena és dedueix d’un comentari explícit de PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas*, ed. a cura de R. B. TATE, Támesis, Londres, 1965, p. 32, sobre el fet que aquest Enric de Villena no era precisament un home molt inclinat “a los negoçios del mundo, çeviles nin curiales.” Sobre l’adaptació també irònica del terme per Martorell, vegeu SOLER, Abel, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els darrers anys de l’autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502 (p. 483).

¹¹⁹⁴³ VILLENA, E. de, *Obras completas...*, vol. 1, p. 205.

¹¹⁹⁴⁴ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d’Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, doc. 57, p. 84.

¹¹⁹⁴⁵ FERRER MALLOL, Maria Teresa, Els corsaris catalans i la campanya de Pero Niño al Mediterrani (1404). Documents sobre *El Victorial*, dins *Anuari d’estudis medievals*, 5, Barcelona, 1968, ps. 265-338, doc. 15, p. 334.

¹¹⁹⁴⁶ TAFUR, Pero, *Andanças e viajes de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982, p. 247.

venir ninyos a las cortes reales, / e, conversando con gentes curiales, / ser avisados, discretos, sotiles”.¹¹⁹⁴⁷ El marqués de Santillana, en el *Doctrinal de privados* (1453), utilitza l’adjectiu culte, també, relacionant-lo amb els afers de la cort: “Ca si de los curiales yerros / tanto me reprehendo, / ¿qué faré, si bien lo entiendo, / de mis pecados mortales?”¹¹⁹⁴⁸ Un segle després, el castellà retenia aquest significat en Fernández de Oviedo (1478-1557), quan parla d’“un cavallero e persona curial, e criado de la casa real, que conoçe los generosos e personas calificadas del reino.”¹¹⁹⁴⁹

En català, trobem un ús cultista de *curial* almenys des del segle XIII, però amb una menor profusió en llengua vulgar respecte del que era habitual a Castella. L’usa Ramon Llull en diferents obres. Per exemple, en l’*Arbre de la sciència* (1295-1296) on afirma que “incurialitat és contrari de curialitat, ab gola, avarícia, ergull; e curialitat és contra incurialitat, amb vergonya”.¹¹⁹⁵⁰ Tanmateix, en els usos en romanç predominaven netament *cortés* i *cortesía*, per adaptació ben antiga dels gal·licismes *courtois* i *courtoisie*. En la versió catalana (1387-1389) del *Tractatus de amore* d’Andreas Capellanus, el jurista valencià Domingo Mascó tradueix *curialitas* per *cortesía*: “car aquell qui de nenguna prous fembra, e majorment de la horde de pus nobles, demana amor, molta bona fama lo deu exalsar, e que·l cové ésser guarnit de tota cortesía [*curialitas*, en l’original llatí].” ¿Per ventura tindria en ment, l’anònim de *Curial e Güelfa*, aquest fragment, quan concebé el nom del seu vailet enamorat de la noble dama? Fixem-nos que l’original diu: “*Quia enim alicuius probitatis feminae, maxime nobilioris ordinis exposcit amorem, multa ipsum debet attollere fama, et eum oportet omni curialitate muniri.*”¹¹⁹⁵¹ No resulta descartable aquesta idea, com una hipòtesi o influència més, si tenim en compte que el *De amore* era un clàssic que nodria de conceptes, trames i motius la literatura sentimental de la Península Ibèrica quan s’escrigué a Itàlia –però per un autor de formació ibèrica– el *Curial*.¹¹⁹⁵² Andreu el

¹¹⁹⁴⁷ Citat per MARAVALL, José Antonio, La “cortesía” como saber en la Edad Media, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 254-267 (p. 264).

¹¹⁹⁴⁸ GERLI, Michael E. (ed.), *Poesía cancioneril castellana*, Akal, Madrid, 1994, p. 183.

¹¹⁹⁴⁹ FERNÁNDEZ DE OVIEDO, Gonzalo, *Libro de la cámara real del príncipe don Juan*, ed. a cura de Santiago FABREGAT BARRIOS, Universitat de València, València, 2006, p. 151.

¹¹⁹⁵⁰ Citat per BONNER, Anthony – RIPOLL, Maria Isabel, *Diccionari de definicions lul·lianes / Dictionary of Lullian Definitions*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2002, p. 197.

¹¹⁹⁵¹ CAPELLANUS, Andreas – MASCÓ, Domingo, *De amore libri tres (text llatí, amb la traducció catalana del segle XIV)*, ed. a cura d’Amadeu Pagès, Sociedad Castellonense de Cultura (“Llibres rars i curiosos”, 4), Castelló de la Plana, 1936, p. XXXI.

¹¹⁹⁵² Vegeu CORTIJO OCAÑA, Antonio, *La evolución genérica de la ficción sentimental de los siglos XV y XVI: género literario y contexto social*, Tamesis, Londres, 2001, ps. 23-24.

Capellà afirma, en el mateix opuscle, que la curialitat s'adquiria per “anar ab honrats hòmens e usar en gran corts”: “*magnas curias visitare*”.¹¹⁹⁵³

Vers la fi del Tres-cents, Francesc Eiximenis (1330-1409) introdueix en la seua obra expressions com per exemple l'aplicada al rei Sanç de Mallorca, “senyor fort polític e curial”, i parla dels *curials* com a servidors de la cort, sovint en termes elogiosos.¹¹⁹⁵⁴ Bernat Metge, en *Lo somni* (1396-1398), parla de *curialitat* com a sinònim de *cortesia*: “Entre·ls volents usar de curialitat és costum que los jóvens parlen primerament, e los antichs, suplint los defalliments d'aquells, concloen.”¹¹⁹⁵⁵ A mitjan segle XV, Ferran Valentí –que havia viscut a la cort de Nàpols– qualifica Bernat Metge, no de *curial*, sinó de “gran cortesà e familiar real”, d'acord amb els usos (*cortés*, *cortesament*, etc.) que eren habituals a Mallorca.¹¹⁹⁵⁶ En un compendi català de l'*Ètica nicomaquea* d'Aristòtil, també del segle XV (Barcelona, BC, ms. 296, f. 106v) es reproduïx un fragment del text filosòfic (ll. 9, cap. 3) que tracta de com “dos aldeans, essent fadrins e connodrits ensemps, la hu se sia fet savi e virtuós e curial, e l'altre s'és romàs en sos pus naturals: aldeà, rústich, indocte.”¹¹⁹⁵⁷ El text, que està influït en el lèxic per una traducció aragonesa anterior, exemplifica en termes antitètics el que aleshores s'entenia per un home curial: savi, que no indocte; virtuós, i no rústec; cortés, i no pagés. El *Curial* de la novel·la cavalleresca, doncs, fa honor al nom.

Castellans aragonesos i italians estaven més habituats a fer ús corrent i habitual del terme *curial/e* –i derivats– en la llengua col·loquial i escrita. Això no obstant, per influència d'aquests usos, el mot era ja utilitzat i conegut a mitjan segle XV a la Corona d'Aragó. Així les coses, Pere d'Urrea, governador del regne de València pel 1461, saluda un corresponsal avisant-lo que “he deliberat *curialment* scriure-us de ma intenció.”¹¹⁹⁵⁸ Aquells que usaven amb major naturalitat el substantiu *curial* aplicat als

---

¹¹⁹⁵³ CAPELLANUS, A. – MASCÓ, D., *De amore...*, ps. XXXIII-XXXIV.

¹¹⁹⁵⁴ MARAVALL, José Antonio, Los “hombres del saber” o letrados y la formación de su conciencia estamental, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 331-363 (ps. 359-360).

¹¹⁹⁵⁵ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 183.

¹¹⁹⁵⁶ VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959, p. 41.

¹¹⁹⁵⁷ Citat per CUENCA ALMENAR, Salvador, *Compendis manuscrits en català i castellà de l'Ètica d'Aristòtil al segle XV*, Tesi doctoral del Departament de Metafísica i Teoria del Coneixement – Facultat de Filosofia – Universitat de València, València, 2009, p. 43. Vegeu també *nicomaquea* d'Aristòtil en un compendi català del segle XV, dins *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, 23, Barcelona, 2012, ps. 7-119 (ps. 22-23).

¹¹⁹⁵⁸ GARCIA-OLIVER, Ferran i al. (eds.), *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, Universitat de València, 2009-2011, vol. 3, doc. 281, p. 996.

cortesans d'Alfons el Magnànim, eren els missatgers destinats a Nàpols pel Consell de Barcelona per a tractar assumptes polítics. Antoni Vinyes parla dels “curials e hòmens d'estat” que acompanyen Alfons V en públic –a manera d'un relleu de l'arc de triomf de Castell Nou, però en viu– o de les “moltes notables persones e curials del dit senyor rey” que componen la seua cort italiana. L'any 1444, per exemple, els emissaris informaren els consellers de Barcelona que el rei havia donat a entendre –per algunes paraules pronunciades per ell a la cort o cúria reial– que tenia previst tornar als regnes occidentals; “de les quals paraules, molts *curials* qui les hoÿren s'alegraren molt, com no sie res en lo món que ells més desigen que exir d'aquesta terra.”¹¹⁹⁵⁹

Entre aquells curials del Nàpols del 1444, amb tota seguretat, es trobava l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa*. El que fa Vinyes, senzillament, és adaptar el mot *curial* al seu idiolecte epistolar per trobar-lo emprat amb regularitat a la cort del Magnànim: ja fóra per influx del llatí cancelleresc o del romanç italià *curiale*.¹¹⁹⁶⁰ En italià contemporani, de fet, el terme *curiale* aplicat un ‘dignatari de la cort’ continua sent una categoria d'anàlisi corrent entre els historiadors; a diferència del que succeeix en castellà o en català, on ha esdevingut un rar cultisme. Per posar un cas ben pròxim a la novel·la cavalleresca que ens ocupa, ho podríem exemplificar amb la figura d'Enyego d'Àvalos, lloctinent des del 1443 de la *Curia Summarie*,¹¹⁹⁶¹ que desenvolupava pel 1446 altres diverses responsabilitats. Ho constata així Raffaele Colapietra: “Innigo non cessa di affiancare missioni diplomatiche e militari al proprio alto ufficio curiale”, és a dir, a la seua càrrega oficial com alt dignatari d'una cort (*curia*, en llatí).¹¹⁹⁶²

La polisèmia del terme *curial* és evident, però tota redunda sobre aspectes positius i elogiosos, relatius a l'aprenentatge d'un comportament virtuós. José Antonio Maravall, després de revisar diferents textos ibèrics, conclou que la veu *curial*...

---

¹¹⁹⁵⁹ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, ps. 453, 305 i 241, respectivament.

¹¹⁹⁶⁰ Hem de pensar que al regne de Nàpols, des del segle XII es titulava *curia regis* l'assemblea de nobles congregats al voltant del monarca per a assessorar-lo. Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 13 i 22.

¹¹⁹⁶¹ Com se solia denominar la *Regia Camera della Sommaria* napolitana de manera abreujada i en llatí. Vegeu FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro 'Curie Summarie' (1440-1442). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, *passim*.

¹¹⁹⁶² COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale, La città del sole*, Nàpols, 1999, p. 29.

“...no deja de presentar matices significativos muy peculiares. Los glosarios hacen equivalente esa voz a la de ‘cortés’, y ello es cierto siempre que relacionemos esta última con la concepción medieval del saber, de manera que *cortés* y *curial* se nos aparezcan como calificaciones referidas a personas dotadas muy relevantemente de sabiduría. Desde la *Crónica pseudo-isidoriana* hasta numerosos textos de los siglos XV y XVI (...), se encuentra la palabra *curial* empleada como un elogio, bien de personajes virtuosos, bien de acciones singulares de éstos, en cuanto en tales hechos se reconoce una emanación de la virtuosa calidad de la persona que los realiza; pero se trata de una virtud intelectual que, como hábito que es toda virtud, requiere doctrina y uso, lo que solamente pueden alcanzar quienes han sido perfectamente enseñados.”¹¹⁹⁶³

La interpretació dels matisos semàntics dels usos medievals del vocable *curial* per part de l'historiador de la cultura, resulten de gran interès per a procedir a una correcta interpretació de *Curial e Güelfa*, un llibre que té molt d'*speculum principis*. El mateix Maravall remet a la lectura del *Glosario castellano al regimiento de príncipes* per a comprendre que la *curialitas* del segle XV s'ha de llegir “como condición personal que reclama, en quien la posee, haber sido bien adoctrinado.” La criança en una cort, a la qual està predestinat Curial des que els seus progenitors el bategen amb aquest nom en el capítol I.1 de la novel·la, era fonamental per a esdevenir un perfecte *curial* o ‘cortèsà cortés’ i virtuós, valga la redundància.¹¹⁹⁶⁴ Comptat i debatut, la cortesia del curial no és “una mera forma de comportamiento; ni siquiera predominan en la noción de la misma los elementos formales, sino que es el resultado de un cultivo interior; esto es, el modo de ser de aquel que ha aprendido que el saber de la virtud de cortesía es un saber moral, práctico, un saber trasfundido en virtud; por tanto, una sabiduría.”¹¹⁹⁶⁵

* * *

Fins ací les consideracions positives de la veu curial, que són les que òbviament influeixen en l'elecció del nom del personatge de la ficció cavalleresca *Curial e Güelfa*.

---

¹¹⁹⁶³ MARAVALL, J. A., La “cortesía” como saber..., p. 257.

¹¹⁹⁶⁴ CASALS, Glòria, Estudi introductorio, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Glòria CASALS i Llorenç SOLDEVILA, Edicions 62, Barcelona, 1996, ps. 5-19 (ps. 18-19) troba en el nom del personatge un possible to de paròdia: “El mateix nom *Curial*, no us sembla una mica pretensió per a un fill d'un ‘senyor d'una casa baixa?’” Considerant que el relat conté múltiples elements iròdics, paròdics i satírics, podria considerar-se l'elecció del nom, no com inadequat (se'ns anuncia el destí del personatge), però sí xocant de primera hora, atesa la pobresa que l'autor atribueix als progenitors.

¹¹⁹⁶⁵ MARAVALL, J. A., La “cortesía” como saber..., p. 258.

Perquè cal advertir que, en el temps d'escriptura de la novel·la, a mitjan segle XV, s'havia consolidat un gènere literari anomenat la *invektiva in curiales*.¹¹⁹⁶⁶ A la Castella dels segles XVI-XVII, on tindrà gran acollida, se'l denominarà "menosprecio de corte y alabanza de aldea". En aquestes invectives moralistes, com seguidament es veurà, el vocable *curial* es tny de coloracions semàntiques negatives. El corrent crític amb els "mals" i els "perills" de la vida cortesana, de filiació clarament homilètica i fraresca,¹¹⁹⁶⁷ pren cos en la primera meitat del segle XV. L'obra emblemàtica d'aquest moviment detractor és el *De vita curiali detestanda tamquam miseriis plena* (1427) del francès Alain Chartier: una crítica brillant de la cort, dibuixada com un lloc ple d'hipòcrites, envejosos i afalagadors, i de cortesans infames en general.¹¹⁹⁶⁸ En inventaris notariais de biblioteques sol aparéixer ressenyat com *Le Curial*. En la introducció, adreçada a un amic que es mostra desitjós de conéixer la cort, Chartier l'adverteix que no es deixi dur "*communi errore commotus hominum, qui curialium pompas et honores maximam felicitatis partem arbitrantur*", és a dir, pel comú error dels homes que les honors mundanes i les pompes dels cortesans reputen entre les coses més benaurades que existeixen. El convida a batallar contra tots els vicis, però mirant de no ser ell el primer a ser vençut per aquests; a tenir compte dels envejosos que poblen l'entorn del sobirà; a llegir i estudiar llibres, a fi de no caure en l'espiral d'una vida ociosa, i a no deixar-se governar per la Fortuna, com fan els curials, que viuen desordenadament per confiar en ella en excés. Finalment, el prega i l'amonesta, dient que si vol viure una vida santa i honesta, que no el conduïska a perdre l'ànima, que no pense en anar a la cort; ans que romanga a casa, al recer de la denunciada misèria cortesana.¹¹⁹⁶⁹

Bernardo Sanvisenti ja cridà l'atenció sobre la coincidència de títols en l'elecció del terme *curial* entre l'opuscle francès i la novel·la presumptament catalana.¹¹⁹⁷⁰

---

¹¹⁹⁶⁶ LEMAIRE, Jacques-Charles, *La traduction en moyen français de la lettre anti-curiale "De curialium miseriis epistola"*, d'Aeneas Silvius Piccolomini, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 2007, p. 7.

¹¹⁹⁶⁷ Vegeu HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 175.

¹¹⁹⁶⁸ Sobre aquesta obra, vegeu CAYLEY, Emma, "Anchois maintien des dames la querelle." Poetry, Politics and Mastery in the Manuscript Tradition of Alain Chartier, dins CAYLEY, Emma – KINCH, Ashby (eds.), *Chartier en Europe*, D. S. Brewer, Cambridge, 2008, ps. 75-90.

¹¹⁹⁶⁹ CHARTIER, Alain, *Le Curial (texte français du XVe siècle, avec l'original latin)*, ed. a cura de Ferdinand HEUCKENKAMP, Max Niemeyer, Halle, 1899, ps. 2-27.

¹¹⁹⁷⁰ SANVISENTI, Bernardo, Su le fonti e la patria del *Curial e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106 (p. 96).

També s'hi fixarem Miquel i Planas i Manuel de Montoliu.¹¹⁹⁷¹ Tanmateix, i com ja havia advertit Aramon i Serra, el caràcter d'ambdues obres és molt divergent en intenció i convida a descartar qualsevol vincle d'inspiració o seguiment.¹¹⁹⁷² Anton Espadaler, en fi, rebutja explícitament la relació entre *Curial e Güelfa* com a projecte i l'esmentada dissertació moralitzant, que, segons les dades disponibles, no tingué una gran difusió en el seu temps; a diferència de *La belle dame sans merci*.¹¹⁹⁷³

El mateix Chartier havia escrit poc abans el *best seller* d'algunes corts que fou *La belle dame sans merci* (1424), on atacava els fonaments de l'amor cortés amb la caricatura d'una senyora –d'una aspirant a *domina*– que es mostrava inflexible amb el seu enamorat, fins a un grau extrem de crueltat. No podem descartar que l'anònim del *Curial* coneguera ambdues obres, si més no per referències. No hi manquen els punts de contacte, encara que el *Curial* no comparteix en absolut ni l'esperit ni el missatge moral del francès. Júlia Butinyà arriba a analitzar aquesta discrepància en termes d'antagonisme entre un escriptor –el del *Curial*– que celebra amb optimisme el moment més brillant de la història de la Corona d'Aragó i un altre –el canonge Chartier– que es transmet el pessimisme d'una cort de França afectada per una greu crisi política i d'identitat.¹¹⁹⁷⁴ Pel que fa, concretament, a la *dame sans merci*, podria entendre's fàcilment que la Güelfa actual com una mena de rèplica literària a la despietada noble francesa, ja que la llombarda permet el seu cavaller clamar mercé i obtenir-la.¹¹⁹⁷⁵ Pensem que a la Corona d'Aragó aquesta obra circulava en ambients cortesans i que, després d'haver-la llegit la traducció catalana que realitzà el frare hospitaler Francesc Oliver (*ca.* 1458),¹¹⁹⁷⁶ un cavaller se suïcidà tràgicament per despit amorós. Fou una víctima mortal, doncs, de la crisi d'un paradigma cultural: el de l'amor cortés; un *modus*

---

¹¹⁹⁷¹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. XV i 482; MONTOLIU, Manuel de, 'Curial e Güelfa', dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70 (p. 62).

¹¹⁹⁷² ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, p. 8.

¹¹⁹⁷³ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 80.

¹¹⁹⁷⁴ BUTINYÀ, Júlia, Alain Chartier i el *Curial*, o Som davant un antagonisme polític?, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 405-411.

¹¹⁹⁷⁵ *Ibidem*, ps. 407-408.

¹¹⁹⁷⁶ CHARTIER, Alain, *La belle dame sans merci*, trad. catalana del segle XV de Francesc OLIVER, ed. a cura de Martí de RIQUER, Quaderns Crema, Barcelona, 1983.

vivendi obsolet, i un amor idealitzat i cavalleresc que l'anònim autor del *Curial* pretén reconduir –de la mà de l'humanisme– per la dreuera matrimonial.

Un humanista de l'època, precisament, com fou Enea Silvio Piccolomini (futur papa Pius II) havia escrit en novembre del 1444 el *De miseris curialium epistola*, una lletra adreçada a Johann von Eich (secretari i conseller del rei de Romans, Frederic III d'Alemanya), on presentava l'*hàbitat* cortesà com un antre on la vida dels homes cultes es deteriorava inevitablement. L'opuscle, on el jurista i poeta recollia la seua experiència en el "*taedium vitae curialis*", com a resident a la cort de Viena, prompte esdevingué un referent de la literatura anticortés: es traduï a diferents idiomes, com ara el francès, l'alemany, l'anglès i el castellà (ca. 1458-1520). Tanmateix, és altament improbable que l'autor del *Curial* haguera tingut accés a l'opuscle d'aquest escriptor i papa amic del Magnànim –si més no, abans d'escriure la novel·la.¹¹⁹⁷⁷

Els ideals exposats per l'autor de *Curial e Güelfa* s'alimenten de la càrrega positiva i encomiàstica adquirida durant els segles XII al XV pel vocable comú curial, al marge de les invectives coetànies de Chartier (1427) i Piccolomini (1444). El cavaller de la novel·la catalana s'alinea perfectament, doncs, amb els herois de la literatura cavalleresca del seu temps. Ja no és un cavaller errant nostàlgicament artúric, solitari i extern a les coses de palau. A través d'obres literàries com el *Curial*, el *Jehan de Saintré* o la biografia de Jacques de Lalaing, la cort és concebuda com un escenari quasi únic i central. Tot gira al voltant d'un aparat sumptuós de gales cortesanes, reptes esportius sotmesos a cerimònies heràldiques i brogit espectacular de trompetes. Així ho veu Michelle Szilnik –estudiosa del *Saintré*; desconixedora del *Curial*...–, que certifica que Saintré i Lalaing “ne sont pas des chevaliers préservant nostalgiquement les valeurs courtoises disparues dans la réalité du XVe siècle; ils sont les premiers courtisans”,¹¹⁹⁷⁸ els *cortigiani* modèlics de llur temps, els *curials* a seguir.

Les perfeccions que “cuer royal doit désirer”

La cultura escolàstica i literària del temps d'escriptura, i la quantitat de noms que admeten segones lectures, invita a pensar en *Curial* com un antropònim de rang simbòlic, amb un lectura literal ('cortesà perfecte'), que suggereix una segona lectura

---

¹¹⁹⁷⁷ Vegeu LEMAIRE, J.-C., *La traduction en moyen français...*, op. cit.; SMITH, Pauline M., *The Anti-Courtier Trend in Sixteenth century French Literature*, Droz, Ginebra, 1966, ps. 23-24.

¹¹⁹⁷⁸ SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, 'Publications Romanes et Françaises', 232, Droz, Ginebra, 2003, ps. 149-152 (la citació, en la p. 152).

al·legòrica (*Cuer-royal, Cor-reyal, 'cor reial'*) i, fins i tot –com proposa Antoni Ferrando¹¹⁹⁷⁹– una lliçó simbolicopolítica (Curial = la Corona d'Aragó).

De la interpretació literal de *curial*, paraula molt ajustada al caràcter i a l'evolució del personatge epònim, acabem de tractar. Ara ens ocuparem d'una lectura al·legòrica que resultaria molt fàcil de fer als lectors de qualsevol punt de l'Europa del segle XV: la de Curial/*Cor-reial* com a metàfora de rei o de príncep, de persona de sang reial. I, si l'heroi de la novel·la no té res de noble –ell és un simple cavaller que, “per sos mèrits”, obté principat– doncs haurem de pensar que el personatge de cor reial al qual s'ofereix l'adolescent Curial com a model de superació a seguir, ha de ser un altre adolescent: concretament, Ferran d'Aragó, el príncep hereu del tron napolità.

En textos francesos antics, ja des de la *Chanson de Roland* (segle XI), sovinteja la menció al *cuer lial* ('cor lleial') de nobles prohoms;¹¹⁹⁸⁰ una expressió que també podria haver influït en la concepció del cavaller lleial a la Güelfa. Recordem com la senyora de Milà, quan s'assabenta de l'atracció sensual que Curial sent per Làquesis, exclama: “A, cor desleal!” ¿E què has pensat? A, ulls falsos e traydors!” (*CeG* I.23). El cor lleial de la Güelfa és traït pel cor deslleial de Curial, que s'ha deixat dur per la superficialitat de la libido amorosa, que entra per uns òrgans secundaris i fàcils d'enganyar com són els ulls.¹¹⁹⁸¹ “Per què, com Curial miràs aquesta [Làquesis] atentament e contemplàs particularment totes les sues belleses, tantost furtà lo seu cor a la Güelfa, a la qual primerament l'avia donat, e ·s començà a dispondre de presentar-lo a Làquesis” (*ibidem*). Aquest furt del cor lleial (la seu anatòmica de l'amor és omnipresent al llarg de tot el relat, com en tota la literatura de l'època) ja fou advertit per Carles

---

¹¹⁹⁷⁹ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹¹⁹⁸⁰ Vegeu DUGGAN, Joseph J. (ed.), *La Chanson de Roland / The Song of Roland: The French Corpus*, Brepols, Turnhout (Bèlgica), 2005, p. 184, vv. 1.598-1.599: “Li quns Rollant ot mout le cuer lial, / desoz son helme a regart de vassal”. En el *Roman d'Alexandre* (v. 7.500), ho retrobem: “Roi es, e sai de ver que tu as cuer lial.” Vegeu ARMSTRONG, Edward C. – FOULET, Alfred (eds.), *The Medieval French Roman d'Alexandre, vol. IV: Le Roman du Fierre de Gadres d'Eustache*, Elliott Monographs, vol. 39, Princeton University Press, Princeton, 1942, p. 349.

¹¹⁹⁸¹ En aquest aspecte, s'han fixat molt bé SIMÓ, Meritxell, *Les yeux et le coeur: beauté extérieure et beauté intérieure dans Curial e Güelfa*, dins *Le beau et le laid au Moyen Âge*, Centre Universitaire d'Études et de Recherches Médiévales d'Aix (Senefiance, 43), Aix-en-Provence, 2000, ps. 475-493; RIQUER, Isabel de – SIMÓ, Meritxell, *La poesia trovadoresca en Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 463-478 (ps. 472-473).

Miralles.¹¹⁹⁸² I, en general, podríem dir que no passa desapercebuda per a la crítica literària, com tampoc no passaria per als lectors contemporanis, l'assimilació metafòrica de la persona de Curial al seu cor. El llombard, indiscutiblement, és portador i referent majúscul d'aquella virtut cavalleresca –la noblesa– que l'autor sol definir sovint amb l'expressió sinònima “altesa de cor”, com la que demostra per exemple Dalmau d'Oluge. Aquest no era “en res gentil de la persona”, però “havia lo cor tan alt que assats fôra estat per a un rey.” Els reis, en la mística medieval, són homes de cor molt *alt* (qualitativament parlant) i molt gran (quantitativament i fisiològicament parlant).

L'epifania profana de Curial, la seua aparició en escena com un actor infantil en el capítol I.1, ve marcada per la noblesa infusa en el *cor* d'un cos en principi indigne: “Noble cor, emperò, que en molts pobres hòmens se met, se més en aquest...” La frase recorda molt a la definició de *curialitat* proposada per l'*Yconomica* de Megenberg: “*Curialitas est bonorum morum nobilitas (...), quia nobilitas est cordis generosus animus.*”¹¹⁹⁸³ Si el *Curial* estava adreçat –posem per cas– a un bastard qüestionat per la seua relativa *impuresa* de sang aristocràtica, com era el príncep Ferran d'Aragó, aquest elogi de la noblesa de cor per damunt de la noblesa de sang no podia ser més apropiat. De fet, els estudiosos de la producció panegírica dels humanistes de la cort de Nàpols, des del Panormita fins a Pontano, justifiquen l'especial atenció a aquest assumpte de la virtut com a font de noblesa –en detriment del llinatge– com una manera de contribuir a legitimar la successió en el tron del segon Trastàmara. Per això sospitem, com sospitaria qualsevol lector que haguera llegit un pròleg que se'ns ha perdut, que el nom de *Curial* s'adequa a la naturalesa d'un jove cavaller fictici de *cor-reial*, presentat per a “plaer e consolació” –model virtuós a seguir, *speculum*– d'un altre jove cavaller, històric, destinant des del seu naixement a albergar un cor reial.

La sobreentesa lectura pseudoetimològica o paronímica *Curial* < *cor-reial*¹¹⁹⁸⁴ estaria avalada, no sols per la mentalitat nominalista de l'època, sinó també per una llarga tradició literària i poètica. Guillaume de Machault (ca. 1300-1377), el gran poeta

---

¹¹⁹⁸² MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (p. 435).

¹¹⁹⁸³ MEGENBERG, Konrad von, *Die Werke des Konrad von Megenberg (Fortsetzung): Ökonomik (Yconomica)*, ed. a cura de Sabine KRÜGER, Staatsschriften des späteren Mittelalters, 3, Hiersemann, Stuttgart, 1973-1984, vol. 2 (1977), ps. 199-200 (II,iv,12).

¹¹⁹⁸⁴ L'escriptor plasma ortogràficament l'adjectiu com *real* en cinc ocasions i *reial* en set, segons MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (p. 576).

francés que influïa des de la dècada del 1380 en els gustos lírics de la cort reial d'Aragó,¹¹⁹⁸⁵ usava el sintagma *cuer royal* com a sinècdoque poètica de la persona reial, de la figura del monarca. Ho fa, singularment, en *Confort d'ami*, on s'adreça, a manera d'amonestació poètica de caràcter moral al rei Carles II de Navarra, quan aquest roman presoner a França (1357).¹¹⁹⁸⁶ Com aquest poema del francès, *Curial e Güelfa* té molts aspectes d'amonestació a algú –qüestió remarcada sovint per l'estudiosa Júlia Butinyà– i fa pensar també en un “confort d'amic” adreçat a un “cor reial”.

La imatge metafòrica del *cuer royal* era molt grata al frare augustinia fra Jean Corbechon, que, a prec del rei Carles V de França, traduí per a ell al francès (1372) l'obra enciclopèdica *De proprietatibus rerum* (1240), de Bartholomeus Anglicus (1203-1272). Corbechon encapçalà l'arromançament amb una lletra d'endrea al monarca titulada *Cuer royal: le desir de sapience*, (París, BNF, fr. 22532, f. 12) on recomanava al príncep col·leccionar llibres de totes les matèries per a instruir-se:

“Selon la vérité des divines Escriptures et humaines, entre toutes les humaines perfections que *cuer royal* doit désirer, le désir de sapience doit par raison tenir le premier lieu. La cause si est, car la noblesce de *cuer royal* doit souverainement et premièrement désirer à bien et honorablement et justement regner et gouverner les subgiez. Et ce ne puet il faire sans sapience, par quoy il s'ensuit que devant toutes choses après Dieu, il doit amer et désirer sapience. Cest désir de sapience, prince très debonnaire, ait Dieu fichié, planté et enraciné en vostre *cuer* fermement dés vostre jeunesse, si comme il appert manifestement en la grant et copieuse multitude de livres de diverses sciences que vous avez assemblez et assemblez chascun jour par vostre fervent diligence, esquelz livres vous puisiez la parfonde eaue de sapience, au seau de vostre vif entendement, pour l'espandre aux conseilz et aux jugements au proffit du peuple que Dieu vous a mis a gouverner.”¹¹⁹⁸⁷

---

¹¹⁹⁸⁵ MARFANY SIMÓ, Marta, Balades, lais i rondells francesos en la literatura catalana del segle XV, dins *Mot so raso*, 8, Girona, 2009, ps. 16-26; EADEM, La influència de la poesia francesa des d'Andreu Febrer a Ausiàs March, dins *Estudis romànics*, vol. 34, Barcelona, 2012, ps. 259-287 ALBERNI JORDÀ, Anna, *Le Roman de Cardenois* i l'empremta de Guillaume de Machaut en la poesia catalana medieval, dins *Romania*, vol. 130, núms. 517-518, París, 2012, ps. 74-108.

¹¹⁹⁸⁶ MACHAULT, Guillaume de, *Les oeuvres de Guillaume de Machault*, ed. a cura de Prosper Tarbé, Reims-París, 1849, ps. 91-122, i, més concretament, la p. 107.

¹¹⁹⁸⁷ Citat per RIBÉMONT, Bernard, Jean Corbechon, un traducteur encyclopédiste au XIVe siècle, dins *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, 6, 1999, ps.; ed. electrònica <<http://crm.revues.org/932>>, consultada en juny del 2012, p. 14; ÍDEM, Encyclopédie et traduction: le

La insistència del clergue en la saviesa necessària del rei és un tòpic reiterat en els espills de prínceps medievals. Ens ha semblat oportú citar el fragment per diverses raons. En primer lloc, perquè aquesta versió francesa del Bartomeu l'Anglès circulà exitosament per les corts de França, Borgonya, Savoia, etc.,¹¹⁹⁸⁸ i és possible que l'anònim redactor del *Curial* n'haguera conegut el pròleg. En segon lloc, perquè el proemi exemplifica fins a quin punt l'expressió *cuer royal* s'usava per a referir-se a la persona del prínceps. I, en tercer lloc, perquè frases del tipus “la grant et copieuse multitude de livres de diverses sciences que vous avez assemblez et assemblez chascun jour” recorden molt la del *Curial* (III.79) “lo jorn següent féu cercar libres en totes les facultats, e tornà al estudi”. És a dir que, tornava a ser un home que, conscient del seu destí –marcat des de la pica baptismal–, “no lexa l'estudi, ans tracta reverencialment los libres” (*CeG* II.116). Tot plegat, ajuda a explicar l'obra anònima catalana com una possible *institutio principis: sui generis*, novel·lat, però fornit de successives i reiterades recomanacions a un príncep que es vol que siga tan virtuós o més que *Curial*.

La imatge del *cor* com a sinèdoque o metàfora de l'ésser humà, i més concretament de l'amant, és d'arrel trobadoresca, i era un tòpic de la literatura del segle XV. Ho demostra l'abundància d'elements que evoquen la víscera amatòria en la novel·la catalana; inclosa ací, la imatge –ja tòpica també– del cor menjat.¹¹⁹⁸⁹ Ausiàs Marc s'autodefineix a València com un home amb “cor d'acer, de carn e fust” (CXIV, vv. 87-88).¹¹⁹⁹⁰ Més interessant, per a l'afer que ens ocupa, és la lectura d'un altre valencià, però traslladat a Nàpols i posat a escriure en napolità. El cronista Llop d'Espejo, en la seua *Summa dei re* (1468-1470), elabora el següent elogi pòstum del duc de Milà, Francesco Sforza, emparentat amb la casa reial napolitana i mort el 1466: “Fo primo cavaliere de ventura, et per li soi vertute la Fortuna l'ha portato multo alto, et ha avuto lo core multo regale, come se fosse re, et ei stato multo valente e savio et multo

---

double prologue du ‘Livre des propriétés des choses’, dins BAUMGARTHER, E. – HARF, L. (dir.), *Seuils de l'oeuvre dans le texte medieval*, Presses de la Sorbonne Nouvelle, París, 2002, ps. 58-88 (p. 66);

¹¹⁹⁸⁸ El documenten en les corts de París i Borgonya, BARROIS, Joseph, *Bibliothèque prototypographique, ou Librairies des fils du roy Jean: Charles V, Jean de Berri, Philippe de Bourgogne, et les siens*, Tipogr. de Crapelet, París, 1830, p. 247; ABEELE, Baudouin van den, *Encyclopédies en milieu de cour*, dins *Micrologus*, 16 (*I saperi nelle corti – Knowledge at the Courts*), Florència, 2008, ps. 31-55 (p. 53). I en la biblioteca d'Amadeu VIII de Savoia (1391-1451), SARONI, Giovanna, *La biblioteca di Amedeo VIII di Savoia (1391-1451)*, Umberto Allemandi & Co., Nova York – Torí, 2004, ps. 39-40 i 220. El duc l'havia comprat a París, en forma de còdex historiat i il·luminat, el 1414.

¹¹⁹⁸⁹ Vegeu RIQUER, Isabel de, *El corazón devorado. Una leyenda desde el siglo XII hasta nuestros días*, Siruela, Madrid, 2006, monografia que presta atenció, entre d'altres, a la novel·la que ens ocupa.

¹¹⁹⁹⁰ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 351.

liberali.”¹¹⁹⁹¹ Es tracta de justificar (exactament com en *Curial e Güelfa*, si no tenim en compte en paper determinant atribuït per Espejo a la Fortuna) el fet que un home de casa baixa, pels seus mèrits en la cavalleria i per portar una vida virtuosa, haja assolit la categoria de príncep i senyor de Milà; no per raons de sang, llinatge o genealogia, en absolut, sinó perquè tenia el cor “molt reial”, apte per a fer-lo regnar.

Resulta interessat acarar el *Curial* amb altres obres contemporànies, on el cor és també protagonista en certa manera. Pensem ara en *Le livre du cuer d’amour esprís* (1457), prosímetre a manera de novel·la al·legòrica atribuït a Renat d’Anjou. El protagonista és un cavaller anomenat *Cuer* (‘cor’). S’acompanya d’un escuder de nom *Desig*; s’enamora d’una dama de nom *Gràcia*; esdevé presoner d’*Orgull* i entre en el palau de *Rebel·lió*. Per una llarga tradició medieval i per un emblematisme que ho envaïa tot, els escriptors i els lectors de l’època dedicaven particular atenció al significat evident i als significats suggerits o insinuats per l’onomàstica en les obres d’entreteniment. Fins i tot, en la parla o l’epistolografia quotidianes, hom solia jugar amb l’etimologia dels cognoms. Oferim un exemple molt relacionat –com més avall veurem– amb el *Curial*: Marino *Curiale* (reducció a la pronúncia napolitana del cognom original llombard, *Correale*), germà del malaguanyat Gabriele Curiale i cortesà com ell d’Alfons el Magnànim, era un home molt afavorit pel rei. Tant és així que l’ambaixador milanés a Nàpols, Albrico Maletta, quan escrigué a Francesco Sforza comentant-li la influència acumulada per Curiale, li ho expressà d’aquesta manera, jugant filològicament amb el sentit de *Correale* (1455): “Signore, meser Marino [Curiale], el qualle è *lo core de lo re*, ne ha mandato dire che staga de bona voglia...”¹¹⁹⁹² Si *Curiale*, per a qualsevol cortesà napolità era “lo core de lo re” (*correale*), *Curial e Güelfa* seria entesa, des del capítol primer, com la novel·la que conta la història d’un cavaller de gran noblesa de cor, de cor reial, d’un home destinat a regnar.

Si aprofundim en la mentalitat de l’època, trobarem suficient justificació a l’associació entre la figura del rei i el cor. Per a l’home medieval, el cos era el continent de l’ànima, però el cor era el santuari de l’ànim, de l’*esme* o força vital que determinava la personalitat –noble o innoble– de cada individu. En aquest sentit, a Alfons el Magnànim li agradava recordar que la seua fortalesa de cor es recolzava en la fe, citant –segons Pandolfo Collenuccio da Pesaro (1444-1504, en la seua història napolitana,

---

¹¹⁹⁹¹ ESPEJO, Llop d’ (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d’Aragona*, ed. a cura d’Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990.

¹¹⁹⁹² SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 89, p. 232 (Nàpols, 16 d’agost del 1455).

començada el 1498)– una sentència salomònica de l’*Eclesiastés*: “*Corda regum in manu Dei sunt*”, ‘els cors dels reis es troben a mans de Déu’.¹¹⁹⁹³ En realitat, la citació és de *Proverbis* 21:1 (“*sicut divisiones aquarum, ita cor regis in manu Domini*”) i fou poada per Collenuccio, segurament, dels *Ricordi* de Loise de Rosa. Segons aquest ancià cortesà i cronista, el rei Alfons havia explicat a Lucrezia d’Alagno que el papa Calixt III li havia comunicat les paraules següents: “dice la Sacra Escrettura che ly cuore de ly ry do mano de Dio. Et lo mio se(r)ria in mano de lo Domonio, se p(er) affatura de lo Donmonio eo a(m)masse Lucrecia.” El monarca enamorat negava l’efectivitat de les amenaces i convidava l’amistançada a no tenir-les en compte.¹¹⁹⁹⁴

Els manuals medievals de teoria política, com el conegut *Policraticus* de John of Salisbury (ca. 1159), feien transposició de la imatge del cos humà a al cos de la societat política. D’aquesta teoria de la *concepció corporativa* del poder, es feien ressò els textos legals. En la *Partida segunda* d’Alfons X el Savi, rei de Castella (segle XIII) s’afirma, com en *Curial e Güelfa* (III.48), que “lo rey Déu és en la terra”, i també (*Las siete partidas*, II,i,5): “Ca assí como yaze el alma en el corazón del ome, e por ella bive el cuerpo, e se mantiene, assí en el rey yaze la justicia, que es vida e mantenimiento del pueblo de su señorío.”¹¹⁹⁹⁵ Pietro de Guevara, jove nebot i pupil del seu oncle Enyego d’Àvalos, i destinat a ser un gran oficial de la cort de Ferran I, posseïa un exemplar d’aquesta segona partida del rei Savi (actualment en la BNF, ms. Esp. 58), que, segons la caràtula, era un llibre interessant i formatiu perquè “fabla de los emperadores e de los reyes e de los otros grandes señores.” Potser l’havia consultat també l’anònim autor del *Curial*, cosa que explicaria l’anecdòtica intertextualitat literària. El text del llibre, per cert, és castellà –com s’observa– per està glossat al marge en català.¹¹⁹⁹⁶

Estant el rei Alfons el Magnànim encara a la cort de València, es feia acompanyar de vegades d’Enric de Villena. Aquest extravagant aristòcrata celebrava la recuperació de l’interés dels cortesans per obres poètiques com l’*Eneida*, perquè eren molt més riques i suggerents que no les insípides cròniques que alguns escriptors redactaven per encàrrec. Convidava a llegir-les en àmbit curial perquè contribuïen, sens dubte, a

---

¹¹⁹⁹³ Citat per GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 174.

¹¹⁹⁹⁴ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 639.

¹¹⁹⁹⁵ Vegeu CERDÀ RUIZ-FUNES, Joaquín, *Consideraciones sobre el hombre y sus derechos en las Partidas de Alfonso el Sabio (Discurso leído en la solemne apertura del curso académico 1963-64)*, Publicaciones de la Universidad de Murcia, Murcia, 1963, p. 15.

¹¹⁹⁹⁶ Més detalls sobre aquesta i altres col·leccions de llibres de l’entorn del gran camarlenc, en el capítol I.3.5.

il·luminar el “coraçón de los reyes.”¹¹⁹⁹⁷ Per la seua banda, el rei d’Aragó s’ocupava de recordar sovint al Panormita –fent gala de la seua formació enciclopèdica– que, si l’estat era el cos polític a governar, ell mateix n’era el cor que el feia funcionar.¹¹⁹⁹⁸

A França, aquesta vinculació nominal entre *rex* i *cor* es remuntava a l’època merovíngia, i havia derivat en una devoció mística pel cor dels monarques difunts. Quan la casa d’Anjou s’entronitzà a Nàpols en el segle XIII, portà amb ella el costum de soterrar per separat el cos i el cor del rei. Així, el cos de Carles I d’Anjou, rei de Nàpols, descansava al subsòl del Duomo de la capital, però el cor i les altres vísceres foren soterrades a Foggia. El cos de Carles II el remeteren a Ais de Provença (Aix-en-Provence), però el cor fou depositat en un vas sepulcral de San Domenico il Maggiore de Nàpols. El cadàver de Lluís III, mort a Cosenza en novembre del 1434, fou també dissecat: el cos anà a parar a Nàpols, però el cor l’enviaren a França, perquè volia conservar-lo sa mare, la reina Violant (filla de Joan I d’Aragó).¹¹⁹⁹⁹

Per influència francesa, a la Corona d’Aragó també es practicava el ritual. Arran de la mort d’Alfons el Magnànim, el jurista i canonge barceloní Pere de Vila-rasa explicava a l’ambaixador milanés Bartolomeo di Recanati (28 de juny del 1458) que els metges havien d’embalsamar el cadàver, però després d’haver-ne extret el cor: “il cuore” del Magnànim, deia, “maggiore naturalmente di quattro altri huomeni, sicondo indicio di tutti gli medici presenti, illeso, immacolato, sança nissuna alteracione, et di qui procedeva tanta sua excellentia *preter humanum condicionem*”, havia de ser preservat a banda, com una apreciada relíquia.¹²⁰⁰⁰ Qualsevol cor reial, d’acord amb la tradició i la creença medievals, havia de ser literalment i sorprenentment “gran”, és a dir, d’un pes i d’una mesura concordes amb el seu insigne portador.

---

¹¹⁹⁹⁷ LACUESTA, Ramón Santiago, *La primera verisión castellana de La Eneida, de Virgilio. Los libros I-III, traducidos y comentados por Enrique de Villena (1384-1434)*, Real Academia Española de la Lengua, Madrid, 1979, p. 41.

¹¹⁹⁹⁸ PATRONE, Nadia, *Príncipe y mecenas. Alfonso V en los ‘Dichos y hechos’ de A. Beccadelli*, Peter Lang, Nova York, 1995, p. 66.

¹¹⁹⁹⁹ VITALE, Giuliana, *Ritualità monarchica, cerimonie e pratiche devozionali nella Napoli aragonese*, Laveglia, Napoli, 2006, p. 85, n. 5. La notícia del 1434, la llegim en una crònica napolitana, els Diurnali, citada per SOTELO ÁLVAREZ, Avelino, Los ‘Diurnali del duca di Montelione’, fuente histórica de los ‘Anales de la Corona de Aragón’ de J. Zurita, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.603-1.626 (p. 1.610): “lo corpo suo [del rei Lluís] fosse portato allo Arciepiscopeato de Napole et lo core andasse in Franza a la regina Violante, sua madre.”

¹²⁰⁰⁰ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 664.

El 1459, el català Joan de Torrelles, comte d'Iscla i cunyat de Lucrezia d'Alagno, desembarcà per sorpresa a Nàpols –havent-se rebel·lat contra el nou rei Ferran I– i s'emportà per sorpresa el cos embalsamat del Magnànim.¹²⁰⁰¹ El cor d'Alfons d'Aragó romangué a Nàpols, sota custòdia del valencià Pasqual Díaz Garlon, bibliotecari i persona de la màxima confiança del rei Ferran. Fou preparat després, en maig del 1466, per a col·locar-lo dins un reliquiari, obra de l'argenter Andrea Galasso, destinat a ser penjat i exhibit en l'arc de triomf de Castel Nuovo. Així consta en l'encàrrec, consignat a Garlon: “un cor de aram que deu fer per metre lo cor del senyor rey don Alfons, de gloriosa recordació, en lo Castell Nou.” El reliquiari permetia veure la víscera a través d'un cristall: “hun gran vaxell de aram daurat e soldat de argent, que à fet a forma de cor per tenir en aquell conservat lo cor del gloriosíssimo senyor rey don Alfonso, de immortal memòria, lo qual deu star pengiat en l'arch triumphal del Castell nou de la dita ciutat” (àpoca del 30 de juny).¹²⁰⁰² Les despulles reials separades del cor i extraviades foren recuperades després. Tanmateix, no s'obeí el darrer testament del rei –que havia declarat voler reposar al Reial Monestir de Poblet– i se soterraren al panteó reial de San Pietro Martire de Nàpols, al costat de les restes del germà menut, l'infant Pere. El 1506 es traslladà l'ossada al temple napolità de San Domingo il Maggiore, on es trobava el cor (despenjat anys arrere de l'arc de triomf), i es custodià en un escriptori d'argent i marbre, la clau del qual era custodiada pel virrei de torn. El 1671, finalment, les despulles mortals d'Alfons de Trastàmara, es traslladaren a Poblet, on reposaven també les de son pare, Ferran I el d'Antequera, i el germà, Joan II el Gran.¹²⁰⁰³

El desplegament d'erudició resultava necessari per a cridar l'atenció sobre la fàcil associació que efectuaven sovint, mentalment, els contemporanis del *Curial*, entre la

---

¹²⁰⁰¹ VITALE, G., *Ritualità monarchica...*, ps. 89-90; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 75.

¹²⁰⁰² Citat per KRUFFT, Hanno-Walter – MALMANGER, Magne, Der Triumphbogen Alfonsos in Neapel. Das Monument und seine politische Bedeutung, dins *Acta ad Archeologiam et Artium Historiam Pertinentia*, 6, The Norwegian Research Council for Science and the Humanities, Spoleto, 1975, ps. 213-306 (p. 302), i per VITALE, G., *Ritualità monarchica...*, p. 95, n. 34.

¹²⁰⁰³ DE MIRANDA, Girolamo, “De cos present”. L'ultimo viaggio di Alfonso il Magnanimo: da Napoli a Poblet (1671), dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 263-278 (ps. 265 i 271); BARRAL ALTET, Xavier, “Dopo la morte del re”. Politica, religione e arte nei trasferimenti delle spoglie di Alfonso il Magnanimo (Napoli-Poblet, 1458-1671). A proposito del *De traslatione cadaveris Alphonsi regis de Aragonia* di Michele Muscettola (1667), dins ALCOY, Rosa (ed.), *Art fugitiu. Estudis d'art medieval desplaçat (II Simposi internacional del grup EMAC Romànic i Gòtic celebrat a Barcelona del 2 al 6 de maig del 2012)*, Universitat de Barcelona (“EMAC-Contextos”, 3), Barcelona, 2014, ps. 65-86.

figura del rei i la icona –metafòrica i mística– del cor. Amb la qual cosa, no resulta difícil pensar que l'escriptor jugara amb el nom de Curial per a fer present aquesta imatge al llarg del relat: la d'un cavaller de cor reial, destinat a ser príncep. La imatge seria més oportuna encara si considerem els nombrosos indicis que permeten identificar la novel·la cavalleresca com un relat parenètic, farcit de referències a un dedicatari oficial –un príncep– al qual convindria seguir les virtuoses passes de Curial.

“Gabrielet Curial”, el patge predilecte del rei Alfons

Existí al Nàpols d'Alfons del Magnànim un cavaller adolescent –mort quan encara no havia complit els 19 anys d'edat– que apareix en totes les cròniques i biografies reials de manera destacada. Fill d'un home de “casa baixa”, fou acollit pel monarca a la cort en qualitat de patge i en edat infantil, per la seua bellesa i precocitat en virtuts cavalleresques. El Magnànim se l'estimava com si fóra un fill adoptiu i el feia objecte de la seua munificència. La mort prematura del jove, segons les cròniques, causà un gran dolor en el cor del rei. S'anomenava Gabriele Curiale (Sorrento, *ca.* 1433-Nàpols, 1452). L'onomàstica coincident amb el Curial de la novel·la cavalleresca italiana escrita en català, ha cridat l'atenció de la crítica. I, més encara, si tenim en compte les coincidències biogràfiques del patge històric amb el literari.

Maria-Teresa Ferrer i Mallol, aporta dades documentals suficients per a plantejar la hipòtesi d'un Curial real com a principal inspirador del personatge de la ficció; si més no, el del llibre I: l'adolescent cortesà del començ de la novel·la. Recorda que “Ryder destacà la destresa de Gabriele Curiale en els torneigs i que aquesta habilitat li permeté de guanyar el favor del monarca, que hi era molt afeccionat; també li agradava molt la caça amb falcons”. No obstant això, afig, de Gabriele Curiale només sabem que és autor d'unes receptes per a la cura de falcons, incloses en una obra sobre medicina per aquestes aus.” Però les poques dades que se'n tenen són suficients per a establir un paral·lelisme entre realitat i ficció, i concloure que, “segurament, el model de Curial és Gabriele Curiale.”¹²⁰⁰⁴ Antoni Ferrando, atesa l'evident coincidència, i considerats els

---

¹²⁰⁰⁴ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (ps. 67-68). Aquesta autora cita alguns documents que tindrem en consideració més avall, als quals afegirem alguna altra novetat documental, que ens ajude a precisar la ressenya biogràfica de Gabriel Curial.

indicis que apunten a la colònia catalanòfona d'Itàlia com a bressol de la novel·la, considera acceptable –a títol d'hipòtesi– la proposta de la medievalista.¹²⁰⁰⁵

Els Trastàmara havien introduït en la Corona d'Aragó (1412) la tradició castellana de rodejar-se els prínceps i reis d'un seguici cortesà de joves patges de cambra: fills de nobles i cavallers que, per la seua especial relació amb el monarca, es beneficiaven del privilegi d'enviar algun dels seus brots a “criar-se” a la cort. Amb això, els *familiars* o *criats* del rei –el Magnànim els denominava així: *mis criados*– esdevenien homes de la màxima confiança del sobirà i rebien en l'edat adulta, segons els mèrits i la condició de cadascú, altres responsabilitats de govern i de comandància militar. Així les coses, a la Corona d'Aragó del 1420, els joves *generosos* entre 9 i 19 anys d'edat procuraven entrar al servei del monarca o d'algun noble, a fi de procurar-se una formació en les armes i un equipatge bàsic, en l'entorn clientelar del poderós que fóra. Com a molt tard, als 20 anys haurien tingut accés a un equipament propi –arnés i cavall, heretats d'algun parent o regalats pel senyor– i, havent sigut adobats cavallers, participar en els *acordaments* de soldats per a les guerres del rei i *guanyar honor*¹²⁰⁰⁶

Els *donzells* (fills de cavallers i nobles, encara no adobats cavallers) que gaudien del privilegi de tenir entrada a la cort d'Alfons el Magnànim (ca. 1416-1432), pel seu *acostament* a la persona del rei, percebien una *quitació* anual generosa, a fi que anaren ornats com pertocava a bons cortesans.¹²⁰⁰⁷ No tots, però, rebien el mateix tracte. Per exemple, els germans Guevara-D'Àvalos (fillastres i fills de l'arruïnat contestable Ruy López Dávalos, principal valedor dels infants d'Aragó a Castella, criats al palau de València des del 1422) gaudiren d'un major *acostament* a la persona del rei i, en conseqüència, obtingueren sent adults les màximes dignitats a la cort de Nàpols: Enyego de Guevara en fon gran senescal i el seu germà Enyego d'Àvalos, gran camarlenc. Aquest model d'accés a la cort, amb la figura dels patges, fou traslladat a les corts de Gaeta i Nàpols (1436-1458), on el rei d'Aragó mantenia i premiava, amb la pensió anual i múltiples regals graciosos, un col·lectiu d'entre deu i vint patges, en el qual convivien fills de nobles napolitans i donzells hispànics. Roxane Chilà ha pogut documentar el

---

¹²⁰⁰⁵ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (ps. 800 i 808).

¹²⁰⁰⁶ SÁIZ SERRANO, Jorge, La carrera militar y el linaje de Ausiàs March, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 95-114 (p. 123).

¹²⁰⁰⁷ Vegeu, per exemple, la documentació manejada per ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293.

nom de 56 patges de la cort napolitana d'Alfons I pels anys 1437-1455, dels quals 34 eren regnícoles o naturals del país (6 de cada 10); la resta, ibèrics. El nombre d'aquest patges podia oscil·lar entre els 11 existents l'any 1441, per exemple, i els 23 remunerats pel tresorer reial Mateu Pujades, segons els comptes del 1446.¹²⁰⁰⁸ D'aquesta última llista, on figuren Gabriel Curiale, Guido Bocca de Far i Giovanni Antonio Caldora (que reivindicava per als seus el ducat de Venosa;¹²⁰⁰⁹ dada interessant per a la datació de *Curial e Güelfa*), es compten 18 italians, 3 castellans i 2 catalans.¹²⁰¹⁰

El noble napolità Tristano Caracciolo (1437-1522), en notes autobiogràfiques escrites en temps de senectut (*De vitae auctoris actae notitia*, ca. 1520, f. 153v), recordava els temps del bon rei Alfons amb una amarga nostàlgia aquella cort “dove i rampolli della nobilità napoletana gareggiavano in lusso e ricchezza, entrandone a far parte come paggi.”¹²⁰¹¹ Lamentava el noble lletraferit que ell i altres nobles de sang preclara havien sigut exclosos arbitràriament d'aquest accés a la cort pel fet de pertànyer a famílies que havien recolzat els Anjou. L'acceptació d'un infant d'entre 7 i 9 anys com a patge del rei no sols era un gest arbitrari per part del monarca, que l'elegia i el designava –sovint per honorar alguna família de barons–, sinó que les *gràcies* que el patge percebia del rei eren tan irregulars com capricioses. La qual cosa, com és lògic generava una competència entre els beneficiaris de l'atenció reial en la demostració de virtuts de lliça i de cambra que els feren excel·lir sobre la resta. En aquest sentit, a cap oient o lector resident a la cort napolitana del 1446 podria passar desapercebuda la rivalitat entre el fill d'un pobre gentilhome –Gabrieletto Curiale (*Gabrielet Curial* com el coneixien els catalanòfons)– que excel·lia entre la resta dels patges, i el –segurament, presumtuós– noble patge napolità Pietro Bucca di Faro (*Pere Boca de Far*, en les remuneracions de tresoreria). Fins al punt de fer-nos pensar que el torneig de Montferrat de *Curial e Güelfa* es feia ressò –d'una manera literària i convenient a un relat de ficció– d'aquesta i d'altres “tensions” cortesanes del moment.¹²⁰¹²

---

¹²⁰⁰⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, ps. 280-287.

¹²⁰⁰⁹ Com expliquem en el capítol II.3.7, on es parla del personatge de ficció Frederico de Venosa.

¹²⁰¹⁰ *Ibidem*, vol. 1, ps. 189-190.

¹²⁰¹¹ IACONO, Antonietta, Autobiografia, storia e politica nella trattatistica di Tristano Caracciolo, dins *Reti Medievali Rivista*, 13-2, Florència, 2012, ps. 333-369; ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>, p. 340.

¹²⁰¹² Qüestió que analitzarem amb deteniment en el capítol II.3.7, al qual us remetem. Vegeu també, on ho trobareu de manera més resumida, SOLER, Abel, *Italians contra catalans? Rerefons dantesc i*

Durant segles, la historiografia napolitana recordà la figura de Curiale, malgrat la seua primerenca desaparició, com un dels personatges més reeixits de la cort d'Alfonso d'Aragona. Així, Pandolfo Collenuccio da Pesaro (1444-1504), en el *Compendio delle istorie del regno di Napoli* (1498-1500), recorda com Alfons I féu...

“...ancora grandissimo signore Gabriele Curiale, sorrentino, suo creato da fanciullezza, giovinetto di suavissimi costumi, che, oltre gran numero di terre che gli diede, il fece signore di Sorrento, onde il padre era stato poverissimo gentiluomo. Il quale [Gabrielet Curial] poco tempo poté goder de la liberalità del suo re, che avanti che compliesse diecinove anni morì, con dolore inestimabile del re, che fu piu volte udito dire che la morte non havea voluto darli tempo di fare ‘Gabrieletto’, che così il chiamava, tanto grande quanto havea deliberato di farlo.”¹²⁰¹³

Gabriele Curiale era el fill fadristerne d'un home *de paratge, generós o de sang generosa*, com se solia dir al la Corona d'Aragó (*gentiluomo* a Itàlia; *gentil hom* en *Curial e Güelfa*, per influx del toscà), que tenia almenys un germà major, anomenat Marino. Ambdós procedien de la ciutat de Sorrento, on la família pairal havia excel·lit en rang nobiliari en temps dels Anjou, però havia caigut ara en la misèria, fins a esdevenir tan sols senyors d'un estret patrimoni: una “casa baixa”, com en diria l'autor del *Curial*. Oriünds de la Llombardia, com el mateix Curial de la ficció, portaven un cognom llombard, *Correale*,¹²⁰¹⁴ que havia evolucionat a *Curiale* per la pronúncia dialectal o regnícola, però que encara era recordat per la família, i que podia ser llegit fàcilment i etimològicament com *cor-reale*, ‘cor de rei’. D'ací el joc de mots –més amunt comentat– que l'ambaixador milanés establí, en lletra remesa al duc de Milà, on li contava novetats de “meser Marino [Curiale], el qualle è *lo core de lo re*”.¹²⁰¹⁵ Se'l

---

circumstàncies històriques d'un episodi de “Curial e Güelfa”, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

¹²⁰¹³ COLLENUCCIO DA PESARO, Pandolfo, *Compendio dell'Historia del Regno di Napoli* [1498-1500], Tipogr. de Giovanni Maria Scotto, Nàpols, 1541, p. 406; ÍDEM, *Istoria del Regno di Napoli* [1498-1500], ed. a cura d'Angelo DI COSTANZO, dins *Raccolta di tutti i più rinomati scrittori dell'istoria generale del Regno di Napoli, principiando dal tempo che queste provincie hanno preso forma di regno*, vol. 3, Tipogr. de Giovanni Gravier, Nàpols, 1769, vol. 3, p. 508.

¹²⁰¹⁴ Aquest cognom es conserva encara a l'actual ciutat de Milà, d'on procedien segurament els *Correale* napolitans.

¹²⁰¹⁵ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 89, p. 232 (Nàpols, 16 d'agost del 1455).

podia denominar així, en tant en quant era un cavaller –com el seu germà– de la màxima confiança del rei, que l’afavoria molt pel 1455, quan s’escriu la carta.

Com a record dels millors moments que havia viscut a Nàpols la família llombarda, està la menció que fa Giovanni Boccaccio, en un poema que escrigué a Nàpols quan tenia poc més de 20 anys, la *Caccia di Diana* (ca. 1334), de Fiore Correale o Curiale, dama de la noblesa amalfitana resident a la cort de Robert I d’Anjou (cant VII, v. 1 i ss.): “Fior Curial guidava altra compagna, / Delle qua’ parte il monticel saliro, / E partene ne rimase alla campagna (...)”¹²⁰¹⁶ Sembla que els Curiale nobles d’aquesta època residien al *seggio di Porto* de la capital,¹²⁰¹⁷ però després caigueren en desgràcia i conservaren només alguns béns a Sorrento i altres parts. El pare de Curial, que l’escriptor dubtava sobre com denominar (i, de fet, ho deixà en blanc, en les primeres línies de l’esberrany i manuscrit únic que conservem de la novel·la) s’anomenava Bartolomeo Curiale da Sorrento, però no sols era un pobre generós de províncies, sinó que a més era pràcticament desconegut a la cort. Se’l coneixia, sobretot, per ser el progenitor d’un prodigiós infant anomenat *Gabrielet*. Francesco Storti el considera el “figlio di un gentiluomo caduto in miseria.”¹²⁰¹⁸ Suposem que es basa en el testimoni d’un contemporani, Tristano Caracciolo, que afirma en *De varietate fortunae* que el pare era un “*equite surrentino pauperrime natum*”.¹²⁰¹⁹ Aquestes circumstàncies expliquen que, en alguna anotació de la tresoreria general, com en *Curial e Güelfa*, el nom del pare de Curial romanga incògnit, amb la reserva d’un espai en blanc. Així és, per exemple, quan el tresorer Mateu Pujades fa un pagament “al pare [---blanc---] de Gabrielelet Curiale, gentil home de Sorento”, corresponent a l’assignació quadrimestral de la seua criatura adolescent (abril del 1446).¹²⁰²⁰ Es té referència del pare, doncs, com un pobre *gentil home* –exactament ortografiat com en la novel·la– que només acudia a la cort per a ocupar-se de cobrar puntualment l’assignació del fill. Sí que se’l designa pel seu nom, com és lògic, en els privilegis de cancelleria, en relació amb beneficis rebuts per causa i honor del seu fill; amb encapçalaments com ara: “*Pro Bartholomeo Curiali*,

---

¹²⁰¹⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *La caccia di Diana*, Tipogr. Magheri, Florència, 1832, ps. 28-30. Reapareix el nom en els vv. 16 i 31 del mateix cant VII.

¹²⁰¹⁷ Vegeu BRANCA, Vittore, *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio, I. Un primo elenco dei codici e tre studi*, Edizione di Storia e Letteratura (“Storia e Letteratura”, 66), Roma, 1958, p. 176.

¹²⁰¹⁸ STORTI, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 4 (1 gennaio-26 dicembre 1461)*, Carlone, Salerno, 2004, p. 102, n. 3.

¹²⁰¹⁹ CARACCILO, Tristano, *De la varietà della fortuna [De varietate fortunae]*, dins *Opuscoli storici editi et inediti*, ed. a cura de Giuseppe PALADINO, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1934-1935 (MURATORI, L. A. ed., “*Rerum italicarum scriptores*”, 1733, vol. 22, part 1), ps. 71-106 (p. 95).

¹²⁰²⁰ ARV, Mestre racional, 9.407, f. 154r, Eixides de la tresoreria general de Mateu Pujades, 1446.

et Gabriell Curiali eius filio” (juny del 1446) i mencions “*pro Bartholomeo Curiale de Sorrento*” (desembre del 1445).¹²⁰²¹ Les dates d’aquests beneficis (ca. 1445-1450),¹²⁰²² no per casualitat, sinó molt significativament, coincideixen amb les que la crítica literaria troba raonables per a la datació de *Curial e Güelfa*: “la segona meitat de la dècada dels anys quaranta del segle XV, quan Alfons IV [de Catalunya] el Magnànim s’acabava d’instal·lar al tron de Nàpols”, segons Lola Badia i Jaume Torró.¹²⁰²³

Pel 1444, es documenta un Leonello Curiale capità de la ciutat de Cava,¹²⁰²⁴ que potser no fóra de la branca familiar de Sorrento, sinó de l’altra que existia aleshores: els de Sanseverino.¹²⁰²⁵ En canvi, sí que hi havia un Renzo Curiale da Sorrento –oncle o parent de Gabriel?– que recaptava la sal de dita ciutat i la portava a la duana de Nàpols.¹²⁰²⁶ Aquest establiment estava sotmés a supervisió del lloctinent de gran camarlenc, Enyego d’Àvalos, cap de la Sommaria des del 1443. I és probable que l’infant Curiale cridara l’atenció d’aquest magnat ibèric, apassionat de la cavalleria i la falconeria, i autor –com serà després el mateix Gabrielelet– de receptes de per a la cura de falcons (les de Curiale, sembla que es conserven en un còdex parisenc, BNF, ms. Ital. 939 que duu el títol: *Medicine de falconi et remedii de cavalli*).¹²⁰²⁷ S’explicaria per aquesta probable via d’accés, o per algun altre apadrinament fortuït i atzarós, que el fill d’un pobre home del país obtinguera aquella nòmina de *patge* del rei d’Aragó, disputadíssima entre els fills dels grans barons del regne. L’ingrés el degué efectuar el xiquet quan a penes tindria uns 10 anys d’edat, ja que apareix per primera vegada

---

¹²⁰²¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.908, fs. 101r-103r (2a numeració), Gaeta, 24 de juny del 1446; ibídem, reg. 2.909, fs. 165v-166r, Castell Nou de Nàpols, 15 de desembre del 1445, respectivament.

¹²⁰²² Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 85.

¹²⁰²³ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 43).

¹²⁰²⁴ SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri ‘Commune Summariae’ (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. 14-15.

¹²⁰²⁵ Sobre les dues branques de la família i altres parents destacats del segle XV del “cavaliere e regio cavallerizzo” Gabriele Curiale, vegeu ALDIMARI, Biagio, *Memorie storiche di diverse famiglie nobili così napoletane come forestiere*, Tipogr. de Giacomo Raillard, Nàpols, 1691, ps. 623-624.

¹²⁰²⁶ SALVATI, C. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 4, p. 3.

¹²⁰²⁷ Sobre els tractats i receptes de D’Àvalos, vegeu LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonesa di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d’Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975. Sobre l’iniciació de Curiale en la matèria, PETRUCCI, Franca, Marino Correale (Curiale), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29 Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1983, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marino-correale_Dizionario-Biografico/>

Gabriele Curiale com a patge en despeses de tresoreria datades entre agost del 1443 i febrer del 1444.¹²⁰²⁸ En els registres de tresoreria de Mateu Pujades el retrobem pel 2 de desembre del 1445: “Ítem, a II del dit mes, per VII canes VI pams de vellut carmasí que per mi à donat a Gabrielelet, patge, per raó de XIII ducats la cana, LXXXXIII ducats.”¹²⁰²⁹ De vegades, les remuneracions als patges eren en diners; en altres ocasions, en espècie, o teles de luxe, com també ho eren les de la resta de cortesans. Aquests teixits podien revendre’ls o utilitzar-los, si s’esqueia, per a fer-se dissenyar indumentària.

Pocs dies després, el 15 de desembre del 1445, el patge Gabriel –tutelat pel pare– rebé la seua primera gratificació d’importància. El rei Alfons, “*attendentes merita, sincera devocionis et fide*” que professaven per ell, atorgà als “*nobilium virorum Bartholomei Curialis de Surrento et Gabrielis, eius filio, pagi nostri, familiarium et fidelium nostrorum dilectorum*”, una assignació de 20 onces anuals de *carlins* d’argent, sobre els ingressos fiscals del fogatge de Massa. Signen el document el lloctinent de protonotari, Valentín Claver; el secretari reial Francesc Martorell i el tresorer Mateu Pujades.¹²⁰³⁰ Aquest privilegi fou confirmat solemnement pel rei el 24 de juny del 1446, al castell de Gaeta, per obra de l’escrivà Antonio di Campo, i en presència del susdit Mateu Pujades i del lloctinent de gran camarlenc Enyego d’Àvalos (com indica el vistiplau “*Inicus vidit*” del peu del document, que l’assenyala com a responsable, per delegació del rei, de la concreció i emissió del despatx oficial).¹²⁰³¹ El dia elegit era festiu: coincideix amb la celebració de la festa de Sant Joan.

El 20 de desembre del 1445, es distribuïa la paga de Nadal dels patges, i consta que el tresorer Mateu Pujades (home que, curiosament, comparteix inicials amb el Melchior de Pando de la ficció) lliurà a Curial els 30 ducats d’or que li pertocaven –el preu d’una cavalleria–: “Ítem, a XX el dit [mes], que donà per mi a Gabriele Curiale, patge, XXX ducats.”¹²⁰³² El 14 de febrer del 1446, el Magnànim li féu un donatiu gracios de 20 ducats, del preu de 2 canes i 4 pams de “vellut vert, donat a Gabriel Curiale, patge”, perquè el sastre Nardo Sazzo li fera un vestit d’aquest color, representatiu de la primavera que s’acostava i dels enamorats. El mateix dia, percebia el

---

¹²⁰²⁸ Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, 1/IV, f. 33r.

¹²⁰²⁹ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 81.

¹²⁰³⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.909, fs. 165v-166r, Castell Nou de Nàpols, 15 de desembre del 1445.

¹²⁰³¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.908, fs. 101r-103r (2a numeració), Gaeta, 24 de juny del 1446.

¹²⁰³² IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, p. 99.

jove 13 ducats 2 tarins i 10 grans per 3 canes de “drap negre de Florença donat a Gabriele Curiale, patge” a fi que es fera també una roba com la que lluia el cavaller de la novel·la cavalleresca.¹²⁰³³ Casualment, els colors que exhibia Gabriel Curial a la cort de Nàpols l’any 1446 eren els mateixos que feia servir Curial del llombard –el de la novel·la– per als seus vestits i paraments. Tot això redunda en la impressió que el patge sorrentí fou el principal personatge inspirador del Curial de la novel·la anònima. De la mateixa manera que Joanot Martorell, en *Tirant lo Blanc*, volgué posar rostre al seu heroi –davant els lectors valencians– insinuant que el seu caràcter s’acostava molt al de l’heroic cavaller Jaume de Vilaragut, que albergava una donzella a casa de nom *Carmesina*.¹²⁰³⁴

La profusió de regals acumulats per Curiale en febrer i març del 1446 situen en aquest moment el de l’elecció del patge pel rei com el seu favorit: aquell en el qual, com si fóra fill seu, tenia depositades grans esperances de fer-lo un brillant cavaller justador i *avançar-lo* perquè ocupara les més elevades dignitats curials. Encara en febrer de dit any, Alfons d’Aragó decidí vestir el seu protegit com un autèntic príncep, en adquirir, per preu de 34 ducats, “XXX marts calabresos donats a Gabriele Curiale”. No es documenten, en les mateixes eixides de tresoreria, obsequis tan sumptuosos del rei envers cap patge, cavaller o noble de la cort, com els que feia aleshores per aquell jove d’uns 13 anys que començaria llavors a destacar muntant a cavall i justant hàbilment. Per les mateixes dades, a banda de la quitació anual (distribuïda en tres pagaments: per Nadal, per Pasqua i per Sant Miquel),¹²⁰³⁵ trobem que se li atorguen 40 ducats més en clau de donatiu graciós, per a la seua manutenció i despesa; més uns draps de seda i llana de Florència (febrer o març), 20 ducats graciosos afegits a la suma (març), i 6 ducats més pagats a Alfonso del Forcallo “per comprar *ferrayrie* per los cavalls de Gabriele Curiale”. És a dir, que el monarca, apercebut de les qualitats d’aquesta jove promesa de la cavalleria, no sols l’havia dotat amb diversos cavalls, sinó que s’havia preocupat perquè no li mancaren recursos a l’hora de tenir-los a punt.¹²⁰³⁶ Durant l’estiu del mateix any 1446, D’Àvalos i Curiale són guardonats pel rei Alfons el Magnànim, en

---

¹²⁰³³ *Ibidem*, p. 152.

¹²⁰³⁴ Vegeu SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013; SOLER, Abel, Tres Carmesines reals i una de ficció. Interés del diàleg entre història i literatura per a la interpretació de *Tirant lo Blanc*, dins *Mirabilia/MedTrans*, 2, Barcelona, desembre 2015, ps. 134-149, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

¹²⁰³⁵ Vegeu ARV, Mestre racional, 8.791, f. 326r.

¹²⁰³⁶ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, ps. 168, 169, 172, 175 i 178, respectivament.

un mateix acte de donació, amb peces d'indumentària de luxe: “Ítem, que donà per mi a Thomàs Potença per I capell a Gabrielelet e per drap per forradura a don Enyego d'Àvalos, VIII ducats III tarins.”¹²⁰³⁷ El tal Tommaso Potenza era un dels ajudants de cambra que, pels anys 1443-1446, servien la persona del rei d'Aragó; amb la qual cosa podem deduir que el monarca, personalment, li ordenà que els oferira aquelles peces del seu vestuari.¹²⁰³⁸ Si el patge Curiale compartia sastre amb el gran camarlenc –tingut, segons Da Bisticci– per l'*arbiter elegantiae* del sud d'Itàlia,¹²⁰³⁹ de ben segur que es portaria *molt ornat*, com el protagonista del relat de ficció: “E, com fos molt bell de la persona e ·s portàs molt ornat, fonch tan gentil que quasi en tota la cort del marquès de Monferrat de altri no ·s fehia menció, de què lo marquès hach molt gran plaer” (*CeG* I.7). El mateix plaer que tindria aquell any el rei Alfons en veure tan ornat el seu patge predilecte, al qual donà 15 ducats més durant l'estiu, *graciosament*.¹²⁰⁴⁰

Roxane Chilà s'adona perfectament que “dans les comptes du trésorier Matteu Pujades (...) entre 1445 et 1446 (...), le page Gabriele Curiale reçoit onze paiements ou dons gracieux, là où les autres pages sont mentionnés entre une et trois fois.”¹²⁰⁴¹ De fet, ell “est le page que nous connaissons le mieux en raison du très grand nombre de dons gracieux dont il se bénéficie à partir de 1445. Il est un jeune favori du roi, qui lui assure une carrière rapide dans l'hôtel: en 1448 il est maréchal des écuries royales et en 1451, chambellan.”¹²⁰⁴² Els elogis de què és objecte en els preàmbuls de la cancelleria reial demostren aquest afecte paternal del rei per ell. Per exemple, el 29 d'agost del 1448, quan se li atorgà la capitania de Pozzuoli: “[*Curialis*], quem semper novimus apud nostra servicia prontissimus et nostri status propicium zelatorem ad vostra iuventute tenerimaque etate, hactenus de vostra itaque industria, legalitate et optima in nostrorum statum fide et devocione plurimus confidentes.”¹²⁰⁴³ S'exalten la seua fidelitat, lleialtat, devoció, etc., professades des de la més tendra i juvenil edat.

---

¹²⁰³⁷ *Ibidem*, p. 197.

¹²⁰³⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, p. 187.

¹²⁰³⁹ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

¹²⁰⁴⁰ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, ps. 197.

¹²⁰⁴¹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, p. 299.

¹²⁰⁴² *Ibidem*, ps. 280-281.

¹²⁰⁴³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.913, fs. 48r-50v (f. 48r). Citat *ibidem*, p. 281, n. 2.

Val a dir, a tall de mostra, que la recompensa dels donatius *graciosos* que rebia Gabrieleto d'Alfons V no consistia tant el valor que tenien, com el reconeixement del gest liberal del rei i en l'honor que suposava exhibir-les a la cort, on els cortesans sabien que eren peces de vestir que havien pertangut abans al monarca. En *Curial e Güelfa* s'atorga també importància a aquestes cerimònies d'oferiment de regals. Només els prínceps sobirans, els fills de rei, els grans magnats i els cavallers d'extraordinària fama feien exhibició indumentària de marts gibel·lins –com els de Calàbria, regalats pel rei al seu Curial– per a adornar amb pellisseria les robes de gala. Així, per exemple, el cèlebre justador flamenc Jacob de Lalaing –un dels personatges que inspiren el Jacob de Cleves de *Curial e Güelfa*– se solia presentar als pavellons on es posava l'arnés de combat adornat per una luxosa peça de roba, “fourrée de martres zébelines et toute chargée d'orfèverie, longue jusques aux pieds.”¹²⁰⁴⁴ D'altra banda, els parents de Gabrieleto Curial foren afavorits així mateix amb donatius i privilegis. El pare, aquell pobre gentilhome de províncies, el 15 de març del 1446, fou elevat al rang de *familiar* del rei i designat capità del castell i l'illa d'Iscla.¹²⁰⁴⁵ Els 14-16 anys eren els anys clau en la formació dels joves donzells en les armes, i solien estrenar-se en les justes amb 15 o 16 anys d'edat.¹²⁰⁴⁶ Tanmateix, la precocitat d'un jove Curial de 13 anys podria haver-lo portat ja a debutar en la justa solemne de l'1 de maig del 1446 (una data que reapareix en *Curial e Güelfa*), presidida pel rei Alfons i organitzada –entre d'altres– pel lloctinent de gran camarlenc Enyego d'Àvalos, un home d'armes i lletres a parts iguals.

Ho deduïm perquè, el 30 d'abril, la vespra mateixa de la celebració del “rench de júnyer”, i entre les despeses que enregistrà Mateu Pujades (del tipus “lo drap [que] fou donat graciosament, de manament del senyor rey, al comte d'Adermò [Cardona], a don Enyego d'Àvalos e a mossén Luís de Montagut, per a sengles paraments de cavalls, per rahó del rench que duen tenir demà, que és primer de ma(i)g a la plaça de Carbonayra”), figuren els 40 ducats cobrats per Bartolomeo Curiale: “al pare [---blanc---] de Gabrieleto Curiale, gentil home de Sor[r]ento, per la tanda de Pasqua proppassada”¹²⁰⁴⁷ Els organitzadors de la justa primaveral eren tres notables cavallers valencians (si podem considerar D'Àvalos com un valencià d'adopció, per haver-se criat sent infant a la cort catalanòfona de València). I, encara que aquests foren els *mantenidors*, se suposa que

¹²⁰⁴⁴ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 27.

¹²⁰⁴⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.908, fs. 68v-69r, Castell Nou de Nàpols, 15 de març del 1446.

¹²⁰⁴⁶ Vegeu DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial* [ca. 1436], ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 31.

¹²⁰⁴⁷ ARV, Mestre racional, 9.407, f. 154r, Eixides de la tresoreria general de Mateu Pujades, 1446.

estaria oberta la competició –com era costum– a tota mena de joves justadors, dels anomenats *aventurers*, tant valencians com napolitans o d’altres parts. Les cròniques locals insisteixen en l’ànsia de molts adolescents, entre els quals es trobava el príncep Ferran –bon justador i excel·lent genet¹²⁰⁴⁸–, per estrenar-se en públic i destacar en aquestes ocasions úniques que eren les justes reials; competicions on Gabriele Curial es guanyaria la fama del públic i el reconeixement del seu mecenes. I és ben probable que el duc de Calàbria, hereu del tron napolità, sentira admiració per ell. Si *Curial e Güelfa* estava dedicat al príncep –com donen a entendre diversos indicis– l’elecció del nom de *Curial* per a l’heroi llibresc trobaria ací una nova justificació.

En les avançaments de pagues als homes d’armes (setembre-octubre del 1446) per a preparar la campanya del centre d’Itàlia (novembre del 1446-novembre del 1448), apareixen correlativament relacionats Bartolomeo Curiale, Enyego de Guevara (germà d’Enyego d’Àvalos), Gabriele Curiale i uns germans Boca de Far (patges del rei, com Gabriele) com a personal integrant de l’exèrcit reial.¹²⁰⁴⁹ Tot això sona molt a personatges de *Curial e Güelfa*, i tot sembla girar –com s’observa– al voltant d’un cavaller aficionat a les lletres com fou Enyego d’Àvalos. En un altre alistament d’octubre del 1446, quan D’Àvalos ja preparava el seu viatge a la Llombardia per a assessorar el senyor de Milà, reapareix Gabriele com a membre de l’exèrcit. Seria aquesta campanya, doncs, el seu moment d’estrenar-se en les armes, sota l’atenta mirada del seu pare, el capità Bartolomeo, i el seu germà major, Marino.¹²⁰⁵⁰ Segurament, el rei l’adobà cavaller en el transcurs de la campanya, ja que l’any 1448 comptaria amb uns 15 anys d’edat. A partir d’aleshores, doncs, ja no figura en la documentació cancelleresca com a patge, sinó com a cambrer reial. Alguns prínceps i nobles eren adobats als 14 anys, edat considerada la mínima per a rebre armes. El cèlebre mariscal Jean le Meingre “Boucicaut”, al·ludit en el *Curial*, fou patge de la cort de Carles VI de França fins els 16 anys d’edat, quan el monarca el féu cavaller.¹²⁰⁵¹

---

¹²⁰⁴⁸ Vegeu BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968; RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d’Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

¹²⁰⁴⁹ Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, 1/IV, Cèdules de Mateu Pujades (setembre del 1446-novembre del 1447).

¹²⁰⁵⁰ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 210r.

¹²⁰⁵¹ LALANDE, Denis, *Jean II le Meingre, dit Boucicaut (1366-1421). Étude d’une biographie héroïque*, Droz, Ginebra, 1988.

El 22 d'octubre del 1446, quan s'estaven ultimant els preparatius per a l'eixida de l'expedició militar del rei Alfons el Magnànim disposà 17 ducats per “a Gabriel Curiale, patge seu, per comprar-se dues selles per forniment de sos cavalls.” El document està signat “en lo camp real de Almaço de la Rosa”. Pocs dies després, li donà graciosament 50 ducats.¹²⁰⁵² Per una època de gener del 1447, sabem que Curiale cobrava 300 ducats anuals (el mateix que l'humanista Bartolomeo Facio i altres personatges de rang similar), distribuïts en pagues de 100, entre Nadal, Pasqua i Sant Miquel. Fou “Barthomeu Curiale, gentil home de Surrento”, és a dir, son pare, el que percebé per ell la paga de Nadal proppassada: 100 ducats “que li eren deguts per rahó de aquells CCC ducats que lo senyor rey manà donar cascun any, de provisió, a ell e a son fill Gabriele, dels drets e emoluments de la sua cambra.”¹²⁰⁵³ El mateix mes de gener, llegim: “Ítem, a Gabriel Curiale, patge del dit senyor, per vestir los seus *famillos* [= *criats*, parents i sirnvents], III peces, ço és, [blanc]; I peça de Sant Lorencç”. Simultàniament, eren remunerats també Guido i Rinaldo Boca de Far, “germans, patges del dit senyor, per sengles capes de bristo [tela de Bristol] vermell.”¹²⁰⁵⁴

El 12 de març del 1447, estant acampat el rei a Tívoli, el rei atorgà a Bartolomeo Curiale la capitania de Barletta, el major port de cereals de la Pulla.¹²⁰⁵⁵ El 21 de juny, el fil, “*Gabriel Curialis de Surrento*” rebé a títol vitalici la senyoria de Torre Tachina (Calàbria *citerior*).¹²⁰⁵⁶ En la primavera o l'estiu del 1448, amb motiu de la campanya contra Piombino (la Toscana), Curiale serà adobat cavaller i guardonat amb els oficis cortesans de cavallerís major (en teoria, que no en la pràctica, responsable dels cavalls, les cavallerisses, etc.).¹²⁰⁵⁷ Així figura el 29, al campament militar contra Piombino (“*cavallericio et fideli familiari nostro*”), on se'l nomena governador –també a títol honorífic i recaptatori– de la ciutat de Pozzuoli, en Terra di Lavoro, i custodi del castell de Belvedere de la mateixa província, prop de Nàpols. La concessió era amb mer i mixt imperi, i venia avalada, entre d'altres, per la signatura d'Enyego d'Àvalos: “*Dominus rex mandavit michi, Arnaldo Fonolleda* [Arnau Fonolleda, secretari reial]. *Visus per Ennechum de Davalos, locumtenentem camerarii, et Petrum de Bisulduno* [Pere de

¹²⁰⁵² ARV, Mestre racional, 8.791, f. 203r.

¹²⁰⁵³ *Ibidem*, f. 282r.

¹²⁰⁵⁴ *Ibidem*, fs. 287r i 287v, respectivament.

¹²⁰⁵⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.908, f. 159r/v i 210r (2a numeració). Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 389.

¹²⁰⁵⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.912, fs. 56r-57r, Tívoli, 21 de juny del 1447.

¹²⁰⁵⁷ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 1, p. 239, n. 1, i ps. 173-174.

Besalú], *regii patrimonii generalem conservatoris*.¹²⁰⁵⁸ Pocs dies abans, havia percebut el patge 10 ducats per a comprar deu jupons i vestir deu criats, parents o *famillos* seus, estant acampat el rei a Passarano.¹²⁰⁵⁹ Potser la renovació de vestuari obeïa al seu ascens a cavaller i cambrer amb uns 15 anys d'edat, de la mateixa manera que el Curial de la ficció novel·lesca –d'edat similar– es desfêu de “tota la desferra sua d'escuder” (*CeG* I.23) per a vestir de cavaller i repartir lliurees a la comitiva de domèstics.

El 15 d'octubre del 1448, acabada amb un fracàs i un retorn a Nàpols la campanya toscana, el rei es trobava a Civitavecchia quan atorgà a “*Gabrieli Curiali, milite*”, un nou privilegi de naturalesa econòmica: nous ingressos anuals per a ell procedents de les entrades fiscals de les gabelles majors de l'alfòndec i la duana dels grans de Nàpols (6 grans per onça) i de la batlia reial de la ciutat de Vico; se suposa que com a recompensa per la seu actuació en la guerra. El privilegi duu afegida *a posteriori* la signatura feta de mà del rei: “*Rex Alfonsus*”, i un colofó similar a l'anterior, signat per Arnau Fonolleda, Enyego d'Àvalos i Pere de Besalú.¹²⁰⁶⁰ El 31 de desembre, a Nàpols, obtingué el cavallerís major la capitania de Feroletto (Calàbria).¹²⁰⁶¹ Amb la qual cosa arredoní un important patrimoni feudal i unes fonts d'ingressos considerables. No sembla casual, ans indicatiu, que la cronologia del trepidant ascens cavalleresc del Curial de Sorrento (1444-1448) coincidisca amb altres detalls que fan pensar en aquests anys com els de la concepció i redacció de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*.

Durant l'any 1449, amb un monarca, com diria l'anònim escriptor, molt “afeminat” amb la seua amistançada Lucrezia d'Alagno (de la mateixa manera que el marquès de Montferrat ho estava amb la seua Andrea, *CeG* I.3), Gabriel Curial desapareix de la documentació cancelleresca. El 6 de gener del 1450 se'l cita com a cambrer reial.¹²⁰⁶² El 10 de març del 1451 se'l denomina cavaller, familiar i “*magnificus camerarius Neapolis*”, per part d'Arnau Fonolleda. Aleshores el rei el designà, amb 17 anys d'edat, governador de la seua ciutat natal de Sorrento, i també de

¹²⁰⁵⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.913, fs. 48r-50v, Campament contra Piombino, 29 d'agost del 1448.

¹²⁰⁵⁹ ARV, Mestre racional, 8.791, fs. 205r i 410r, respectivament.

¹²⁰⁶⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.913, fs. 82v-84r, Civitavecchia, 15 d'octubre del 1448.

¹²⁰⁶¹ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, ps. XXVII i 72; RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 90.

¹²⁰⁶² BRANCHAT, Vicente, *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia, y de la jurisdicción del intendente como subrogado en lugar del antiguo bayle general*, Tipogr. de Josep i Tomàs de Orga, València, 1784-1786, p. 498.

Vico (Equense) i Massa, al Principat Deçà; més la castellania del castell novament edificat a Vico.¹²⁰⁶³ En el lloc on se signà aquesta concessió, la Torre del Greco, solia solaçar-se bona part de l'any el Magnànim amb Lucrezia, i ací se celebraren, en octubre del 1452, les noces d'un germà de l'amiga del rei, Ugo d'Alagno. Per tal d'amenitzar-les, el duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, organitzà un reng de junyir i preparà paraments per a formar ell mateix un equip amb altres tres destacats junyidors: el seu amic Gabriel Curial, Giovanni Antonio Caldora (antic patge) i Arrigo di Iuncta. Curiale i companyia “ricevono dalla guardaroba ducale, coi paramenti di tela fina di color leonato, le insegne del casco raffiguranti ‘lo sol cubert de hun núvol’, insegna del pari assunta da Ferrante d'Aragona, che uscirà a giostrare in loro compagnia.”¹²⁰⁶⁴ La cimera està inspirada en Dante (*Purg.* XXX, vv. 25-28): “e la faccia del sol nascere ombrata, / sì che per temperanza di vapori / l'occhio la sostenea lunga fiata / così dentro una nuvola de fiori”, versos que eren molt agradables a l'anònim del *Curial*, amic pel que sembla de Curiale i *Ferrante*: el Sol/Febus entra en escena “e, per la temperància de les vapors, los ulls de Curial sostengueren longament aquella resplandor” (*CeG* III.29).¹²⁰⁶⁵

Aquesta d'octubre del 1452 és l'última notícia que es té de Gabriele Curiale da Sorrento amb vida. Morí molt poc després, d'una greu i irreversible malaltia. Els cronistes i biògrafs coetanis del rei (Beccadelli, Da Bisticci, etc.) –i amb ells els historiògrafs de segles successius– transcriuen un lacrimògen i devot discurs de consolació, suposadament pronunciat pel rei Alfons per a acomiadar en llit de mort l'ànima del malaguanyat cavaller. Era una manera d'exaltar propagandísticament el caràcter devot i la fe del monarca (“pietós, humà i fort”, segons Beccadelli), a banda de mostrar l'immens dolor que li causà aquella pèrdua. Antonio “il Panormita” recull, així mateix, l'epitafi humanístic, segurament compost per ell mateix, que es col·locà sobre el sepulcre del jove difunt: “*Qui fuit Alfonsi quondam pars maxima regis, / Gabriel, hac modica nunc tumulatur humo.*”¹²⁰⁶⁶ La tomba, on es feia constar que el soterrat era

¹²⁰⁶³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.915, f. 18r/v i 118v-119r, Torre del Greco, 10 de març del 1451.

¹²⁰⁶⁴ MONTALTO, Lina, *Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo ; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 127).

¹²⁰⁶⁵ Aquest cant era apropiat per a celebrar les bodes i retre homenatge a la núvia, ja que el de l'aparició resplendent de Beatrice en la *Comèdia*, inspirada per la invocació “Veni, sponsa, de Libano!” (v. 11), tret del *Càntic dels Càntics* (4:8).

¹²⁰⁶⁶ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <

senyor de Sorrento, Vico, Massa i Castellammare (aquesta plaça, per donació ulterior al 1451), s'allotjà en una capella de l'església napolitana de Sant'Anna dei Lombardi (del segle XII), conventual del monestir de Monte Oliveto. Instituí la capellania, dedicada a l'Anunciació de l'àngel Gabriel a Maria, Marino Curiale, germà major del difunt.¹²⁰⁶⁷ Se la conegué després com la capella del comte de Terranova o *dei Mastrogiudici*, perquè Marino –designat comte de Terranova¹²⁰⁶⁸– hi edificà el 1489 una tomba renaixentista i monumental de marbre, obra de Benedetto da Maiano. El titular hi recol·locà l'epitafi de marbre, però amb l'atreviment de substituir el nom de Gabriel pel de “*Mari[n]us*”. Així ho pogué comprovar John Keysler.¹²⁰⁶⁹ La tomba resultà molt danyada durant la II Guerra Mundial.¹²⁰⁷⁰ En la capella d'enfront, la dels D'Avalos-

---

http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602> ps.240-249; llibre III, 52 (*Pie, Humaniter, Fortiter*).

¹²⁰⁶⁷ NAPOLI-SIGNORELLI, Pietro, *Vicende de la coltura nelle Due Sicilie. Dalla venuta delle colonie straniere sino a' nostri giorni*, Nàpols, 1810, vol. 3, p. 507.

¹²⁰⁶⁸ Marino Curiale (+1499), comte de Terranova des del 1458, fou el paradoxal beneficiari de la mort del germà. El rei l'afavorí molt a partir d'aleshores, tal com havia promés a Gabrieleto en la seua consolació paternal i viàtica. L'any 1451, Marino era governador de Vandra; des del 6 de desembre del 1452, de Bitonto, així mateix. Vegeu RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 245 (n. 218) i 331; SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, ps. 216, 232, 263 i 514. Havia heretat del germà el càrrec de cavallerís major de la cort, segons que es llig en un escrit del 1454. Vegeu COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 29. El rei li regalà el 1455 una cadena d'or de 21 quirats, i dues cadenes més i un collar, segons MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 90. El casà amb Covella Ruffo, germana del comte de Sinopoli, de qui no tingué descendència. Vegeu STORTI, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 4 (1 gennaio-26 dicembre 1461)*, Carlone, Salerno, 2004, p. 102 (n. 3). En maig del 1458, se l'identifica com a custodi del “cofre on stan les joyes” del rei, i en juliol com a guardià de la Torre del Tresor. Vegeu MONTALTO, L., *Vesti e gale alla corte...*, p. 26. En la guerra civil del 1459, féu costat a Ferran I com a capità de 100 llances (300 cavalls), segons NUNZIANTE, Emilio, *I primi anni di Ferdinando d'Aragona e l'invasione di Giovanni d'Angiò*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, núms. 17, Nàpols, 1892, ps. 299-357, 564-586 i 731-779; 18 (1893), ps. 3-40, 207-246, 411-462 i 563-620; 19 (1894), ps. 37-96, 300-353, 419-444 i 595-658; 20 (1895), ps. 206-264 i 442-516; 21 (1896), ps. 265-289 i 494-532, i 22 (1897), ps. 47-64 i 204-240; 23 (1898), ps. 144-210; reed. com *I primi anni di Ferdinando d'Aragona e l'invasione di Giovanni d'Angiò (1458-1464)*, Tipogr. de Giannini e Figli, Nàpols, 1898, p. 579. Amb la invasió francesa del 1495, caigué en desgràcia, però es mantingué fidel als d'Aragó. Frederic I el designà el 1497 virrei de la Calàbria Dellà. Els seus béns tornaren a la corona i se'n beneficià el 1502 el Gran Capitán. Més detalls biogràfics en PETRUCCI, Franca, Marino Correale (Curiale), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29 Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1983, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marino-correale_Dizionario-Biografico/>

¹²⁰⁶⁹ KEYSLER, John George, *Travels through Germany, Bohemia, Hungary, Switzerland, Italy and Lorrain, giving a true description of the present state of those countries*, Londres, 1757, p. 95.

¹²⁰⁷⁰ Més detalls sobre el monument, en VASARI, Giorgio – MILANESI, Gaetano, *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori di Giorgio Vasari [1550], con nuove anotazioni e commenti di Gaetano Milanesi*, G. S. Sansoni, Florència, 1878, vol. 3, ps. 337-338; ABBATE, Francesco, *Storia dell'arte nell'Italia meridionale (vol. II). Il Sud angioino e aragonese*, Donzelli, Roma, 1998, vol. 2, p. 205.

D'Aquino, marquesos de Pescara, reposen les despulles mortals d'Enyego d'Àvalos, que no era llombard de llinatge, com els Curiale, però sí d'esperit, per haver residit molts anys a Milà.¹²⁰⁷¹

L'amistat i relació entre D'Àvalos i els Curiale no es limitava solament, com s'ha vist, al veïnat de capella i de sepulcre, sinó també –segurament– a un apadrinament per part del gran camarlenc Enyego de Gabrieleetto, que aconseguí així entrar a la cort. En maig del 1456, retrobem el gran camarlenc D'Àvalos i Marino Curiale organitzant, amb el valencià Joan de Pròixida, un torneig a Nàpols, que tingué lloc a San Giovanni a Carbonara.¹²⁰⁷² Sens dubte que els D'Àvalos i els Curiale compartien la passió per un món cavalleresc que es reeditava a la cort de Nàpols en forma de justes i llibres; les justes, públiques, però els llibres –si més no, el *Curial*– sembla que llegits en privat.

Pel que fa a la memòria de les excel·lències de Gabrieleetto Curial, qui més fa per a exaltar-la fou l'humanista Antonio Beccadelli, que, per honorar el seu patró, s'estén sobre les virtuts i la mort exemplar de tan “*suavissimi ac splendidissimi adolescentis*”, com ell el qualifica a en el *De dictis et factis* (ca. 1456).¹²⁰⁷³ El noble i polígraf napolità Tristano Caracciolo (1437-1522), en el seu *De varietate fortunae* (ca. 1510), s'ocupa també de l'auge i caiguda de tan prometedor i excel·lent cavaller:

“Ditavit magnumque fecit idem rex alumnum sive percarum Gabrielem Curialem, patrem equite surrentino pauperrime natum, quem adeo regis favor evexit, ut multarum civitatum, quin etiam et patriae suae, circumque adiacentium oppidorum iurisdictionem illius dederit, eoque animo extulerat, ut purpuratorum neminem se praeire dignaretur. Raptus est imma ture, nimirum maximo principis. Dolore et poenitentia, quia in illum, quod destinaverat, non contulisset. In cuius

---

¹²⁰⁷¹ La notícia del soterrar, de D'Àvalos, en AMMIRATO, Scipione, *Delle famiglie nobili napoletane*, Tipogr. d'Amadore Massi da Furlì, Florència, 1651, p. 98; la descripció de les capelles dels D'Àvalos i els Curial, en REGINA, Vincenzo, *Le chiese di Napoli. Viaggio indimenticabile attraverso la storia artistica, architettonica, letteraria, civile e spirituale della Napoli sacra*, Newton e Compton editore, Nàpols, 2004.

¹²⁰⁷² MINIERI-RICCIO, C., *Alcuni fatti riguardanti Alfonso...*, p. 449; MONTEMAYOR, Giulio de, *La piazza della Sellaria. I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d'Aragona*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123.

¹²⁰⁷³ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>, llibre 3, capítol 52.

loco, Marino germano, nerva quam tantae spei iuveni, omne quod fratri elargitus fuerit, contulit.”¹²⁰⁷⁴

Conclou l’escriptor que tan efímera glòria acumulada en poc de temps pel difunt Curial, “*evanescit*” en un tres i no res, per causa d’una mort inesperada. Fou una glòria evanescent, com evanescents ens semblen també –misteriosament evanescents– les pretensions literàries i commemoratives del casal d’Aragó de que feia gala l’anònim escriptor de *Curial e Güelfa*, atribolat segurament per la retirada de Piombino (tardor del 1448); el triomf d’un altre fill de gentilhome, Francesco Sforza, com a “senyor de Milà” (març del 1450) i la mateixa desaparició de Gabrielelet (1452).

El cèlebre *cartolaio* florentí Da Bisticci, biògraf de D’Àvalos i d’altres personatges clau del *Quattrocento*, es fa ressò en la seua vida del rei Alfons (dècada del 1490) de la mort del jove i prometedor Curial “nel fiore della età” i del dolor que la seua mort causà en el monarca, el qual “per la sua virtù l’amava assai”.¹²⁰⁷⁵ La figura de Gabrieleletto Curiale supera el marc de les cròniques per a incorporar-se als romanços populars que es cantaven en català, castellà i aragonés, que tractaven de la vida i els fets del Magnànim. Així, en el *Cancionero de romances* publicat el 1550 a Amberes, es recull la versió castellana de *Quejas de Alfonso V ante Nápoles*, on es llig (vv. 15-24): “cuéstatme [Nàpols] veynte y un años [de guerra de conquesta], / los mejores de mi vida; / cuéstatme un tal hermano [l’infant Pere] / que más que un Héctor valía, / querido de cavalleros / y de damas de valía; / cuéstatme los mis thesoros, / los que guardados tenía; / cuéstatme un pagezico [Curial], / que más que a mí lo quería.”¹²⁰⁷⁶

El cronista Giovanni Antonio Summonte (+1602) i la seua *Storia* de Nàpols ens ajuden, en fi, a recapitular el que significà –realment i simbòlicament– la figura històrica i efímera de Gabriel Curial, el qual pogué haver influït en la concepció inicial del relat cavalleresc *Curial e Güelfa*: “[El rei] havea dato anche per prima a Gabriello Curiale da Surrento, suo creato da fanciullo, molte terre, facendolo di più signor della

---

¹²⁰⁷⁴ CARACCILO, Tristano, *De la varietà della fortuna [De varietate fortunae, ca. 1510]*, dins *Opuscoli storici editi et inediti*, ed. a cura de Giuseppe PALADINO, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1934-1935 (MURATORI, L. A. ed., “*Rerum italicarum scriptores*”, 1733, vol. 22, part 1), ps. 71-106 (p. 95).

¹²⁰⁷⁵ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, ps. 50-51.

¹²⁰⁷⁶ RODRÍGUEZ-MOÑINO, Antonio (ed.), *Cancionero de romances (Anvers, 1550)*, Castalia, Madrid, 1967, ps. 307-308.

sua patria, ma perchè non pote godere de liberalità del suo re, poichè avanti che compisse l'età de 19 anni, morì con dispiacer grande d'Alfonso.”¹²⁰⁷⁷

La pobre Honorada i la “noblesa de cor” del seu fill

La presentació del personatge central de la novel·la és, si fa no fa, inquietant, pel buit que l'autor deixa pendent d'emplenar en el darrer esborrany. Com si haguera dubtat sobre si convenia ficar-hi *Barthomeu* (el pobre gentilhome progenitor de Gabriele Curiale?) o algun antropònim típicament llombard (del tipus *Ambrogio*) que conjugara bé amb el de la mare, *Onorata*/Honorada. “Fonch ja ha lonch temps, segons yo he legit [en Cathalunya], un gentil hom [-----] appellat”,¹²⁰⁷⁸ el qual era palesament pobre en recursos econòmics, “car solament era senyor d'una casa baixa”. Remarquem que resultava *inquietant* la reserva de l'escriptor en escriure el nom del pare de Curial, en un llibre amb l'onomàstica marcada per dobles lectures.¹²⁰⁷⁹

Melchior de Pando afirma haver conegut al pare de Curial, malgrat que aquest s'havia presentat sent un infant sense referències a la cort montferratesa. Se suposa que el marquès hauria tingut notícia dels seus pares *a posteriori*: “Curial”, li diu Pando, “yo coneguí bé ton pare, lo qual fonch gentil home e molt prom e gran amich meu.” Amb aquest esment sembla voler remarcar l'escriptor que Curial no és cap plebeu, sinó el fill d'algú pobre, però noble de sang i de recta moral. En aquest mateix sentit pot llegir-se l'al·lusió del rei de França, que manifesta conèixer els orígens del cavaller: “Bé sabia yo

---

¹²⁰⁷⁷ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 45.

¹²⁰⁷⁸ Discrepem, com ja hem argumentat en un altre lloc, de la puntuació establida ací per l'editor Antoni Ferrando (2007, pàg. 44), l'edició del qual prenem regularment per referència: “segons yo he legit, (en Cathalunya) un gentil hom”. Potser havia pensat inicialment l'autor posar “en Lombardia”, com és lògic, però el cas és que l'afegit “en Cathalunya” –l'únic que ens ha arribat– està escrit de la mateixa mà i lletra, però amb distinta tinta i un mòdul lleugerament més gran, que la resta del manuscrit. És difícil pensar que el copista, pel seu compte, afegira el sintagma sense tenir en compte l'opinió de l'autor.

¹²⁰⁷⁹ En la primera edició de l'obra (ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzè segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, p. 516, n. 1) ja se'ns adverteix que MILÀ FONTANALS, Manuel, Notes sur trois manuscrits: I) un chansonnier provençal; II) un roman catalan; III) une traduction catalane de la *Disciplina clericalis* de Pierre Alphonse, dins *Revue des Langues Romanes*, 10/2, Montpellier, 1876, ps. 225-240 (II, ps. 233-238); reed. en *Obres completes*, Barcelona, 1980, vol. 2, ps. 485-492, potser degut a una precipitada redacció de l'article, “omple erradament la dita clariana” on havia d'anar el nom del pare, “ab lo nom de Curial.” Les lectures d'una obra que és presentada per alguns investigadors extravagants com a ‘misteriosa’ o ‘falsa’ (contra tot sentit comú, en el primer cas, i contra tota evidència codicològica i paleogràfica, en el segon) poden assolir de vegades un to de despropòsit. NAVARRO DURÁN, Rosa, Misterios de una extraña novela: *Curial e Güelfa*, dins *Clarín. Revista de nueva literatura*, any 16, núm. 96, Madrid, 2011, ps. 3-11 (p. 6) diu: “Que si Tirant se llama así porque su padre es señor de la marca de *Tirania*, Curial se llama de esta forma tan curiosa porque es hijo... de la curia, es decir, de esos cortesanos que hicieron lo posible para que la felicidad fuera completa en la casa de ese señor, cuyo nombre se omite... con piadosa razón.”

Curial de qui fonch fill, e la manera tota de son pare e tot lo seu principi” (*CeG* II.116). Aquesta defensa de l’honradesa del pare apareix just després que els ancians envejoses hagueren volgut difamar-lo davant el monarca: “que aquest [Curial] és fill de un pobre gentil home, quaix que anava a les almoynes, e vengué, estant minyó, a casa del marqués de Monferrat; lo qual com s’altàs d’ell, féu-lo vestir, e en la sua cambra ab altres fadrins lo més” (*CeG* II.115). La història és idèntica a la del patge Curiale d’Alfons el Magnànim, fill d’un gentilhome arruïnàt. Si la figura del pare ja no torna a evocar-se més en la novel·la, sí que s’evoca explícitament la mare en el capítol III.24: “la pahor que d’ell hagué [Curial d’Hèctor] fonch tanta, que si Honorada, sa mare, fos stada present, dins lo seu ventre, si pogués (...) se fóra amagat de por.”

El fet que Melchior de Pando, tresorer de la senyoria de Milà en la ficció, manifeste haver conegut el pare de Curial permet deduir dues coses: que aquest no vivia lluny del Montferrat (cosa que sabem també perquè l’infant Curial fugirà a peu des de sa casa a Pontestura) i que, segurament, era vassall dels senyors de Milà, ja que Pando és *familiar* de la Güelfa, senyora de dita senyoria.¹²⁰⁸⁰ Ara bé, com indica Júlia Butinyà, el fet que tot un rei de França –encara que siga per honorar Curial davant els envejoses– insinue que sap perfectament qui era el pare del cavaller, és una “revelació” que no sembla encaixar amb coherència amb la baixa categoria social d’aquest.¹²⁰⁸¹ Potser el nom que pretenia atorgar l’autor al pare de Curial permetia relacionar-lo –entre línies– amb algun “pare” important (el de l’autor?, el del dedicatari?) que sí que fóra conegut personalment o per fama pel rei de França i els grans senyors del moment d’escriptura de la novel·la. De manera que les ulteriors revelacions de Pando i del rei de França formarien part del joc onomàstic. Però això entra en el terreny de l’especulació, i –si no apareix cap altra manuscrit de l’obra– mai no ho sabrem. Els envejoses es preocupen, en qualsevol cas i al llarg de la narració, de recordar-nos els orígens del cavaller. Ansaldo, quan pretén defendre l’honor de la Güelfa davant el marqués, diu que no li preocupa que aquesta afavorisca econòmicament Curial amb els seus recursos, però sí que “ara venga *un no sabem qui* a furta-nos la glòria de nostra honor e fama” (*CeG* I.10).

L’ínfima categoria nobiliària del progenitor determina per via genealògica la de Curial, d’acord amb els paràmetres mentals predominants aleshores. Se’ns adverteix d’entrada que es tracta del fill d’un “gentil home” (< *gentiluomo*, en italià), és a dir,

¹²⁰⁸⁰ Reflexiona sobre la qüestió COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 63).

¹²⁰⁸¹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 96.

d'un home *de paratge* o *generós*, de la ínfima categoria de la noblesa, però no cap vilà ni plebeu. Per això, malgrat la seua pobresa, el rei de França n'ha oït parlar. I quan Làquesis defensa davant la mare –tota una duquessa– les condicions naturals del que vol que siga el seu marit, argumenta que “la gentilesa ja la té; fall-li, donchs la heretat: mon pare la y ha proferta, e com la y hage donada, tant valdrà e més que ell” (*CeG* II.86). La gentilesa *de cor* s'adquireix, però la gentilesa *de sang* –a la qual es refereix la verge alemanya– és innata i s'obté de naixença. El fet que l'autor s'incline per “gentil home” en aquest i en altres fragments de la novel·la, és un dels múltiples senyals que manifesten la seua familiaritat d'anys amb la llengua italiana¹²⁰⁸² i l'orientació de l'obra a un públic de la cort de Nàpols ben posta a sentir aquesta expressió.

La “casa baixa” del pare de Curial (< *casa bassa*, en italià) no és una casa en sentit constructiu, com interpreten erròniament Lola Badia i Jaume Torró,¹²⁰⁸³ sinó una casa en sentit figurat: la *casa* com a conjunt de propietats i recursos, servidors, familiars, criats, etc. I aquesta casa no era alta, perquè el pare, a banda de pobre, pertanyia a la categoria més baixa de l'estament militar: la que, a la Corona d'Aragó, s'anomenava dels cavallers, donzells i generosos. En “casa baixa”, com en moltes altres expressions, sembla que el llenguatge literari de l'anònim escriptor –que ha viscut immers durant uns anys en algun àmbit monolingüe italià– es deixa influir per l'italià col·loquial. Diu Girolamo Savonarola (Ferrara, 1452-Florència, 1498), en un sermó, que els jueus menyspreaven Crist dient “‘*est filius fabri*’, come ‘non è costui figliuol d'un fabro?’, e havevano in dispregio perche era di *casa bassa* et vile.”¹²⁰⁸⁴ Devia ser aquesta una expressió típica dels parlants del nord d'Itàlia: l'humanista i mitògraf Vincenzo Cartari (Reggio Emilia, 1531-1571) fa referència a un home que, com Curial, demostrava ser “molto valoroso (...) benché fosse di *casa bassa* e vile.”¹²⁰⁸⁵

Cap la possibilitat, com indica Matilde Cortés, que l'escriptor s'haguera deixat influir en els primers capítols per la vida del trobador provençal Raimbaut de Vaqueiras, fill d'un pobre cavaller –Peirors de Vaqueiras– que emigra i és acollit a la cort

---

¹²⁰⁸² CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

¹²⁰⁸³ Afirmen que els pares de Curial són pobres i que sols “poseeixen una ‘casa baixa’”, en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 536.

¹²⁰⁸⁴ SAVONAROLA, Girolamo, *Prediche devotissime et piene di divini mysterii del venerando et sacro theologo frate Hieronymo Savonarola da Ferrara. Defensione del predetto contra li calumniatori*, ed. a cura de Lorenzo VIOLI, Tipogr. de Francesco Bonaccorso, Florència, 1496, s. f., Sermó del dilluns després del tercer diumenge de Quaresma.

¹²⁰⁸⁵ CARTARI REGGIANO, Vincenzo, *Le vere e nuovi imagini degli Dei delli antichi*, Tipogr. de P. P. Tozzi, Venècia, 1614, p. 361.

montferratesa.¹²⁰⁸⁶ No obstant això, fa la impressió que l'autor coneixia bé aquesta cort llombarda i que sabia –com explica la medievalista Beatrice del Bo– que, “tra i rampolli delle schiatte signorili indigene e subalpine i marchesi di Monferrato reclutavano in maniera esclusiva i loro scutiferi.”¹²⁰⁸⁷ Aquests fills de generosos de la ruralia llombarda o piemontesa, com el mateix Curial, accedien d'infants a la cort –a manera de patges–, esdevenien després *écuyers* o cambriers del marqués.

En efecte, a imitació de les corts franceses, els servidors més acostats al marqués eren “investits” com *scudieri* (< francès *écuyer*), títol que equivaldria –en el vocabulari usual a la Corona d'Aragó– al de *criat* o *familiar*, però ací sense investidura formal. I si llegim amb atenció el text que ens ocupa –nosaltres ho hem procurat fer amb ulls de medievalista–, observarem que Curial, poc abans de ser adobat cavaller per l'emperador d'Alemanya, servia de *scudiero* el marqués de Monferrat. Raó per la qual, una vegada fet cavaller, féu gala de la seua llarguesa donant a un missatger “tota la desferra sua d'escuder” (*CeG* I.23), és a dir, les armes i robes. Tot indica que, quan l'anònim atribueix la paternitat del *scutifer* Curial a un *gentiluomo*, ho fa també en clau monferratesa o llombarda.¹²⁰⁸⁸ Interessa, doncs, prestar atenció al lèxic, no sols com a objecte filològic, sinó també des d'una perspectiva historiogràfica. En aquest sentit, va molt bé llegir la tesi de Beatrice Del Bo per a analitzar i comprendre amb una major propietat hermenèutica l'itinerari vital de Curial durant el llibre I:

“Se si scorrono i nominativi dei collaboratori [del marqués de Montferrat] fino al 1445, non si può fare a meno di notare che la scelta di gentiluomini –intendendo con questo termine gli esponenti di famiglie dell'antica aristocrazia rurale– era una consolidata consuetudine dei Paleologi (...). La prima tappa della carriera domestica era costituita dall'incarico di scudiero: la qualifica di scutifer del marchese rifletteva lo status della famiglia da cui egli proveniva e una realtà di

---

¹²⁰⁸⁶ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La infantesa de Curial i una font literària, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 413-424 (p. 423).

¹²⁰⁸⁷ DEL BO, Beatrice, *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Università degli Studi di Milano – Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto (“Il filarete – Sezione di storia medievale e moderna”, 259), Milà, 2009, p. 78.

¹²⁰⁸⁸ Com també sembla interpretable en clau monferratesa la titulació honorífica d'“egrègia senyora” que l'Arta utilitza per adreçar-se amb respecte a la Güelfa (*CeG* II.68), i que Curial usa també quan s'adreça “ab molta reverència” a la musa Cal·liope (*CeG* III.28). Aquests tractaments (*egregius dominus* > *egregio signore*), segons DEL BO, B., *Uomini e strutture di uno stato feudale...*, p. 54, es restringien en el segle XV als marquesos de Monferrat o a persones de categoria social aristocràtica.

servizio assimilabile a quella dei maestri di casa o, per certi versi, dei camerieri, cioè un ruolo que prevedeva compiti cerimoniali e alcune mansioni pratiche specifiche: essere scudiero in Monferrato presupponeva una frequentazione intima della famiglia marchionale, a cui si accompagnava un importante ruolo di rappresentanza e, in parte, militare, que si concretizzava, per esempio, nel servizio di guardia ai principi, in special modo durante la notte.”¹²⁰⁸⁹

Traçant la biografia d’Enyego d’Àvalos, senyor de Borgofranco (senyoria veïna al Montserrat, on podia *haver nascut* perfectament el Curial de ficció), observàvem la bona relació que mantenia aquest amb una de les cases d’acostats servidors del marquès: la dels cultes San Giorgio senyors de Biandrate.¹²⁰⁹⁰ Remarcàvem, a més, i ara convé recordar-ho, que l’escuder predilecte del marquès pels anys 1436-1440 –quan D’Àvalos residia de manera permanent a la Llombardia– era l’adolescent “Guidetto di San Giorgio dei signori di Biandrate”, el qual feia guàrdia a la porta de la cambra del senyor per les nits, comesa que era considerada llavors un honor i un privilegi.¹²⁰⁹¹ Bé podria ser que el coneixement d’aquest i d’altres criats del marquès haguera pogut ajudar a inspirar el personatge del Curial adolescent, desitjós d’*avançar-se* al si d’una cort.

Si el nom del pare de Curial és una d’aquelles “pèrdues irreparables” del manuscrit, sobre les quals recomanen alguns editors que el millor “és no insistir-hi”,¹²⁰⁹² no ho és en canvi el nom de la mare: “una molt bellíssima dona per muller, appellada Honorada” (*CeG* I.1). Sembla que Anton Espadaler, quan redactà el seu assaig sobre el *Curial* –on s’aporten moltes opinions, no sempre fonamentades¹²⁰⁹³–, es precipità en asseverar que Honorada és un “nom perfectament barceloní.”¹²⁰⁹⁴ L’afirmació no sols resulta arbitrària des d’un punt de vista crític, sinó mancada de qualsevol suport històric o arxivístic. Costa poc: només cal fullejar el treball de Teresa-Maria Vinyoles sobre *Les barcelonines a les darreries de l’Edat Mitjana (1370-1410)* per a comprovar que cap d’elles no s’anomenava Honorada. Hi ha moltes Sibil·la, Elvira, Caterina, Elisenda, Elionor, Francesca, Margarida i Agnès –aquests sí que són noms perfectament

---

¹²⁰⁸⁹ *Ibíd.*, p. 77.

¹²⁰⁹⁰ Vegeu el capítol I.3.3.

¹²⁰⁹¹ DEL BO, B., *Uomini e strutture di uno stato feudale...*, p. 77.

¹²⁰⁹² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 9).

¹²⁰⁹³ Demoledora, en aquest sentit, és la ressenya de SANSONE, Giuseppe-E., Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, pp. 252, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 137-141.

¹²⁰⁹⁴ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 86.

barcelonins del 1400–, però en canvi cap Honorada o Honorata.¹²⁰⁹⁵ Suposem que el crític es deixà dur per la suposició que el culte al provençal sant Honorat d'Arles, molt contrastat a Catalunya,¹²⁰⁹⁶ podria haver influït en l'onomàstica femenina del país o de la capital, de la mateixa manera que havia fet en la masculina. Després de buidar molta bibliografia al respecte, sols hem pogut documentar dues *Honorates* catalanes que res no tenen a veure amb el Curial: Honorata la muller de Seniofred Mir, un veí de Sant Pere d'Àger del segle XI,¹²⁰⁹⁷ i la muller d'un moliner de Sant Pau del Vallespir, pel 1571.¹²⁰⁹⁸ A Barcelona no hi havia *Honorades/-tes* en temps del *Curial*, a excepció de la campana de les hores de la Seu, *Honorata*, que sobrevisqué fins que un tret d'artilleria de l'exèrcit espanyol invasor la destruï en el setge del 1714.¹²⁰⁹⁹

Roma reconeix tres sants amb el nom d'Honorat: el de Vercelli (330-415), llombard i coetani de Sant Ambròs de Milà; el d'Arles (Provença) i el d'Amiens (França). Però només existeix una santa Honorada, tan llombarda com el protagonista de *Curial e Güelfa*,¹²¹⁰⁰ i venerada en l'edat mitjana a Pavia i la Lomellina. Allí precisament tenia Enyego d'Àvalos –aquell patge del Magnànim criat a València– les seues senyories milaneses de Borgofranco i Scaldasole pels anys 1436-1444, és a dir, just en vespres que algun anònim escriptor redactara la novel·la cavalleresca.

---

¹²⁰⁹⁵ VINYOLES, Teresa-Maria, *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana (1370-1410)*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1976.

¹²⁰⁹⁶ L'ermità sant Honorat d'Arles era molt popular a la Barcelona del segle XV i hi circulaven hagiografies populars seues. Vegeu AURELL CARDONA, Jaume, *Els mercaders catalans al quatre-cents: mutació de valors i procés d'aristocratització a Barcelona, 1370-1470*, Pagès, Barcelona, 1996, p. 152. La mateixa reina Maria –cosa que potser ignorava Espadaler– posseï una *Vida de sant Honorat* en paper, amb cobertes de fusta, i fou devota també de dit sant. Vegeu SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 10 ('Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques')*, Barcelona, 1928, ps. 213-347 (ps. 320 i 324). Tanmateix, aquest sant autor de prodigis i supervivent entre les serps no té res a veure, en absolut, amb la geografia, la història i la trama argumental de *Curial e Güelfa*. A Nàpols, per cert, també havia arribat la devoció provençal per Honorat d'Arles. Això explica que un dels grans barons proalfonsins del regne, el comte de Fundí, Onorato Gaetani, portara aquest nom de fonts. Era oncle de la muller d'Enyego d'Àvalos (la filla de Beatrice Gaetani, *ante* 1423-*post* 1488). Vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 132 (XVI.32); RAMADORI, Cesare – POLLASTRI, Sylvie, *Inventarium Honorati Gaetani. L'inventario dei beni di Onorato II Gaetani d'Aragona, 1491-1493*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 2006, p. 102 (deute de 400 ducats contret el 13 de juliol del 1454 per Enyego d'Àvalos amb Onorato Gaetani).

¹²⁰⁹⁷ LLADONOSA PUJOL, Josep, *Arnau Mir de Tost*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1974, p. 36.

¹²⁰⁹⁸ CAILÀ, Montserrat – ESCUDERO, Jean-Paul, *Història dels noms de Reiners. Les arrels d'un poble del Vallespir*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2005, p. 233.

¹²⁰⁹⁹ El 1750 es fongué una nova *Honorata*, en record de l'antiga, que era de factura gòtica (datava del segle XIV). Vegeu PÁMARO, Eduardo, *Guía histórico-descriptiva de la Santa Iglesia Catedral Basílica de Barcelona*, Tipogr. Católica, Barcelona, 1882, p. 19.

¹²¹⁰⁰ O com l'*Ambrogio* de la novel·la, que, tal com ho reconeix el mateix ESPADALER en la pàgina on diu que Honorada és barcelonina, representa "la tradicional devoció llombarda" (p. 86).

Onorata o Honorata de Pavia (segle V) era una coratjosa verge consagrada a Déu, germana del bisbe de Pavia, san Epifani, que plantà cara al bàrbar Odoacre l'any 474 quan aquest es disposava a saquejar la ciutat. Caigué presonera d'aquest i, en ser rescatada pel germà,¹²¹⁰¹ dedicà la resta de la seua vida a fer bones obres. La soterraren a l'església de San Vincenzo, als afores de Pavia. L'11 de gener del 864, però, sant Luitfred de Pavia procedí al trasllat de les despulles de la santa a la catedral pavesa, operació al llarg de la qual verificaren diversos prodigis.¹²¹⁰² Hi hagué a la mateixa Pavia una esglesieta medieval consagrada a la santa i anomenada Santa Onorata dei Torti, per haver sigut fundada per la família Torti en un carreró pròxim a la plaça dels Crociferi. En el segle XIX, però, ja no existia.¹²¹⁰³ Aquesta i una altra església parroquial de Santa Onorata di Candiano (segle XI), existent als afores i depenent de la parròquia pavesa de Santa Maria la Maggiore,¹²¹⁰⁴ és probable que foren els únics temples de l'orbe catòlic dedicats a una santa de culte molt localitzat. Cal tenir, en compte, però, que la planura agrícola de la Lomellina, entre Pavia i el Montferrat, era una zona d'influència comunal de la referida ciutat; fins al punt que se solia parlar en època medieval dels "grossi borghi" de "la campagna pavese".¹²¹⁰⁵ De manera que no resultava que la planura lomellina estiguera jalonada per dos llocs de culte dedicats a Honorata.

El primer era una ermita romànica del segle XII, entre Pieve-Albagnola i Zinasco, vestigi d'un antic despoblat medieval.¹²¹⁰⁶ Aquest dos són precisament pobles adjacents a Scaldasole, on tenia la seua magnífica fortalesa el futur gran camarlenc del Magnànim, Enyego d'Àvalos. Amb la qual cosa, és lògic que el magnat lletraferit coneguera tant l'ermita com el culte comarcal a la santa, el nom de la qual portaven algunes de les seues criades i vassalles. A Pieve-Albagnola, per exemple, la santa té

---

¹²¹⁰¹ Escena que es plasma en un llenç del pintor Paolo Barbotti (1858), *Sant Epifani allibera sa germana Honorata de les mans d'Odoacre*.

¹²¹⁰² CAPPELLETTI, Giuseppe, *Le chiese d'Italia dalla loro origine sino ai nostri giorni*, Tipogr. di Giuseppe Antonelli, Venècia, 1857, vol. 12, p. 407.

¹²¹⁰³ GIARDINI, Elia, *Memorie topografiche dei cambiamenti avvenuti e delle opere state eseguite nella r. città di Pavia sul fine del secolo XVIII e nel principio del XIX, infino all'anno MDCCCXXX*, Tipogr. de la Università di Pavia, Pavia, 1830, p. 133, n. 135.

¹²¹⁰⁴ Vegeu GRASSI, Roberto (dir.), *Le istituzioni storiche del territorio lombardo, XIII-XX secolo. Diocesi di Vigevano*, Regione Lombardia – Direzione Generale di Cultura, Milà, 2005, p. 41.

¹²¹⁰⁵ COVINI, Nadia, In Lomellina nel Quattrocento: il declino delle stirpi locali e i 'feudi accomprati', dins CENGARLE, Federica – CHITTOLINI, Giorgio – VARANINI, Gian Maria (eds.), *Poteri signorili e feudi nelle campagne dell'Italia settentrionale fra Tre e Quattrocento: fondamenti di legittimità e forme di esercizio*, Florència, 2004, ps. 127-174 (p. 127).

¹²¹⁰⁶ BERGAMO, Romano, *Storia dei comuni, frazioni e parrocchie della Lomellina*, EMI, Pavia, 1995, p. 143.

dedicat un carrer. L'altra ermita consagrada a santa Honorata es trobava en l'actual territori de Mede,¹²¹⁰⁷ població adjacent a l'antiga vila de Borgofranco, la principal senyoria llombarda de D'Àvalos. Dita vila, situada sobre la riba esquerra del Po, enfront de Valenza, desaparegué en una riuada del 1800 i es reconstruí després en un solar pròxim, amb el nom de Suardi.¹²¹⁰⁸ Segurament era la pàtria on l'escriptor situava mentalment la naixença del fill d'Honorada, per trobar-se a escasses hores de camí de la cort montferratesa. Aquesta segona ermita de Santa *Honorada* de Mede, amb traces de construcció romànica i usos episòdics com a llatzeret, es restaurà el 1580 i el 1853, de bell nou, després d'haver estat molt de temps en ruïnes.¹²¹⁰⁹

Fa la impressió que l'anònim redactor de *Curial e Güelfa* no deixava res a l'atzar; que prestava especial atenció als noms que elegia o que "ideava" per als seus personatges de ficció, i que no s'estava d'incloure-hi –en l'onomàstica– alguna pinzellada autobiogràfica. Si elegí Honorada, potser ho féu també perquè li degué impressionar la valentia mostrada per aquesta dona davant el famós Odoacre. La notícia hagiogràfica de la santa procedeix de sant Ennodius de Pavia (Arles, 473-Pavia, 521), retòric i poeta llatí educat a Milà, que escrigué –tenint Virgili per model– una *Vita beatissimi viri Epifani episcopi Ticinensis ecclesiae*. Ací situa Honorata entre les "matres familias praecipuae" que foren segrestades pel bàrbar. La casa de la germana del bisbe fou respectada. Ho conta així el cronista pavés Siro Severino Capsoni: "Poiché videro [els bàrbars] esser quella come l'albergo dell'evangelica povertà, il loro furore si convertì in rispetto, e in una tale venerazione, che prima della sera di quel giorno gli restituirono [al bisbe] santa Onorata, sua sorella."¹²¹¹⁰ La caracterització de l'heroïna evangèlica que fa Ennodius és la següent (*Vita Epifani*, LXXX,76-78): "*Erat illi germana natu minor, religiose non inpar, Honorata nomine, cuius vitam per singula virtutum genera longum est eloqui (...). Luminosae cuidam feminae stupendae sanctitatis et*

---

¹²¹⁰⁷ GRASSI, R. (dir.), *Le istituzioni storiche del territorio...*, p. 43; BERGAMO, Romano, *Storia dei comuni, frazioni e parrocchie della Lomellina*, EMI, Pavia, 1995, p. 143.

¹²¹⁰⁸ Vegeu FAGNANI, Flavio – TORTI, Giovanni, *Profilo storico di Borgofranco Lomellina, oggi Suardi, avamposto di Bassignana, sulla sponda sinistra del Po*, Fagnani, Pavia, 1982.

¹²¹⁰⁹ Sobre aquesta, vegeu TOSCANI, Xenio, *Visite pastorali in diocesi di Pavia nel Cinquecento: una documentazione guadagnata alla storia*, Il Mulino, Bolonya, 2003, p. 147, la pàgina web local <www.comune.mede.pv.it>, consultada en maig del 2013, on es reproduïx una fotografia de l'ermitori.

¹²¹¹⁰ SEVERINO CAPSONI, Siro, *Memorie storiche della regia città di Pavia e suo territorio antico e moderno*, Tipogr. del R. I. Monistero di S. Salvatore, Pavia, 1785, p. 284.

singularis exempli commissit (...), incedebat eleemosynis sine retractatione operam dans, quod munus accipientibus et animo blandissimo commendabat.”¹²¹¹¹

En la novel·la cavalleresca, quan Curial es troba en presència d’Hèctor, representant com un heroi gegantí, s’ompli de pavor com un infant i, “si Honorada, sa mare, fos stada present, dins lo ventre, si pogués, o almenys davall les sues faldes, vergonyosament fugint, esglayat se fóra amagat de por” (*CeG* III.24). Lida de Malkiel identifica la font d’aquest passatge en Justí (*Històries filípiques*, I,6), quan les mares i esposes dels perses avergonyeixen els fills i marits en veure que retrocedeixen cap a la rereguarda, com si volgueren tornar a amagar-se dins els seus úters: “*Pulsataque cum Persarum acies paulatim cederet, matres et uxores eorum obviam occurrunt; orant in proelium revertantur; cunctantibus sublata veste obscena corporis ostendunt regantes, num in uteros matrum vel uxorum vellent refugere. Hac repressi castigatione in proelium redeunt et facta inpressione quos fugiebant fugere compellunt.*”

Ens recorda Lida de Malkiel que aquest gest anecdòtic apareix també en el *Livre de la cité des dames* de Christine de Pizan (1364-ca. 1432), una poetessa coneguda pel nostre autor,¹²¹¹² que l’atribueix a Lillie, la mare d’un cavaller de nom Thierry.¹²¹¹³ Les històries de Justí (s. II dC), o *Epitomae in Trogi Pompeii Historiae* (obra de temps d’August), formaven part de la biblioteca d’Enyego d’Àvalos, enquadernades en pergamí de cuir lleonat.¹²¹¹⁴ Ara bé, la font literària d’on s’extragué l’anècdota podria ser un altra; concretament, un dels llibres predilectes del mateix D’Àvalos, com fou el *Virtuts de dones* de Plutarc (ca. 50-120 dC): el mateix camarlenc encarregà traduir-lo del grec al llatí i il·luminar-lo luxosament a Florència.¹²¹¹⁵ En Plutarc (cap. 5), els perses, a instància del rei Cirus, declaren la guerra als medes, però són derrotats i obligats a retrocedir per no poder-los fer front. Els enemics estan a punt d’entrar amb ells a la ciutat, quan les mares dels defensors fugitius –però no les esposes– ixen extramurs, corren envers els seus fills, es descobreixen el cos i criden: “On fugiu vosaltres, oh, els

¹²¹¹¹ ENNODI, Magne Fèlix, *Vita beatissimi viri Epifani, episcopi Ticinensis ecclesiae*, dins *Magni Felicis Ennodi opera*, ed. a cura de Friedrich VOGEL, Weidmann (“Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquissimorum”, 7), Berlín, 1961, ps. 84-109 (p. 93).

¹²¹¹² Vegeu el capítol II.2.3, on tractem dels mots poètics que acompanyen les divises i joies.

¹²¹¹³ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Dido en la literatura española: su retrato y su defensa*, Tamesis Bocks, Londres, 1974, p. 112.

¹²¹¹⁴ Vegeu DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d’Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302, i el capítol I.3.5 del present treball.

¹²¹¹⁵ El còdex es conserva actualment a la bibliotoca d’Olomuc (Tèxquia). Vegeu RINUCCINI, Alamanno Zanobi, *Lettere ed orazioni*, ed. a cura de Vito R. GIUSTINIANI, L. S. Olschki, Florència, 1953, p. IX; MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Las retraduccionen al griego clásico de Constantino Láscaris, fins *Hieronymus Complutensis*, 2, Madrid, juliol-desembre 1995, ps. 9-27 (p. 23).

més covards dels homes? Preteneu tornar a entrar-vos dins aquest ventre d'on heu sortit...?”¹²¹¹⁶ Impressionats per la vergonyosa escena, els fills se'n tornen al combat, reprenen la batalla, obtenen la victòria i fan fugir ara els medes, derrotats.

Recentment, Jaume Torró i Lola Badia han aportat una altra possible font literària que hauria contribuït a enriquir o arredonir l'anècdota, com és la *Iliada* d'Homer; en particular, un passatge relacionable amb Hèctor i amb un personatge que no busca entrar-se'n “dins lo ventre”, però sí “almenys davall les sues faldes”, com també diu l'autor del *Curial*.¹²¹¹⁷ Que l'anònim de la novel·la cavalleresca coneguera el passatge de la *Iliada*, resulta més difícil d'explicar. Però no en absolut si es tracta d'Enyego d'Àvalos, íntim amic dels humanistes traductors de l'obra (Pier Candido Decembrio a la cort de Milà i Lorenzo Valla a la cort de Nàpols) i responsable en part –amb el mateix Decembrio– de la divulgació de l'obra d'Homer per Itàlia i Castella.¹²¹¹⁸

* * *

En presentació de la família de Curial, preparatòria del seu naixement, l'escriptor comença com si fóra un conte meravellós, amb la fórmula narrativa “Fonch ja ha lonch temps...” A continuació passa a manipular, s'entén que paròdicament, una terminologia homilètica. La placidesa revelatòria ajuda a crear un clima literari –diguem-ne– d'*adventus* evangèlic o messiànic per a l'heroi novel·lesc. Ronald Keightley relaciona la concepció del fill únic i tardà d'Honorada amb una gràcia del Senyor en els darrers anys de vida del pare, parangonable amb la concepció de personatges bíblics com Isaac, fill d'Abraham i Sara, o Joan el Baptista, fill de Zacaries i Elisabet.¹²¹¹⁹ Aquesta atmosfera deliberadament providencial, notada també per Matilde Cortés,¹²¹²⁰ podria posar-se en relació, segons Glòria Sabaté amb altres prodigioses entrades en escena de cavallers

---

¹²¹¹⁶ Traduïm a partir de PLUTARC, *Actions corageuses et vertueuses des femmes*, dins *Oeuvres morales de Plutarque, traduites du grec* par RICARD, Lefèvre, París, 1844, vol. 1, ps. 571-620: “Où fuyez-vous, leur crièrent-elles, ô les plus lâches des hommes? Prétendez-vous rentrer dans ce sein d'où vous êtes sortis?”

¹²¹¹⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Ambient internacional i cultura de cort en Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66.

¹²¹¹⁸ Aspecte que ja hem tractat en la seua biografia. Vegeu els capítols I.3.3 i I.3.4.

¹²¹¹⁹ KEIGHTLEY, Ronald G., *Moral(izing) aspects of love in Curial e Güelfa*, dins *Antipodas*, 5, Sydney, desembre 1993, ps. 105-127 (p. 123, n. 7).

¹²¹²⁰ CORTÉS CAÑAGUER, Matilde, *La infantesa de Curial i una font literària*, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 413-424.

artúrics crescuts com infants bells i virtuosos.¹²¹²¹ Això no obstant, el del fill tardà, providencial i amantíssim, sol ser un tòpic que reapareix en tota mena de relats medievals, com el *Blanquerna* (I,1) de Lull o l'anònim *París e Viana*.¹²¹²²

Les circumstàncies de la concepció de Curial –que farà la seua particular “travessada del desert” a Tunis d’incògnit, amb el nom de *Joan*– semblen inspirades en algun relat hagiogràfic de Joan el Baptista. Podria ser perfectament un manuscrit del monestir napolità del Carmine (on es troba el sepulcre de Conradí de Sicília) que contava l’origen de l’orde del Carmel. Segons el cap. 3 del *Sommario dell’origine della religione Carmelitana*, que així s’anomena el còdex (inèdit fins el 1601), sant Joan visqué durant trenta anys “incògnitament”, tal com es relata en el “Vangelio del suo secretario San Giovanni: *‘In medium vestrum stetit, quem vos nescisits’*.” Els èmuls del Baptista ocuparen el Mont Carmel i allí reberen ocasionalment la visita de Jesús de Natzaret, “per la santità della lor vita, affatto alienata da’ trafichi mondani, e totalmente dedicata al servizio della sua Divina Maestà.”¹²¹²³ La frase recorda molt a la del *Curial* referida als pares del cavaller (I.1), els quals, “desenvolupats dels tràfechs mundanals, pobrement e honesta vivien; tots temps emperò treballaven en adquirir la gràcia del piadós Redemptor.” Els D’Àvalos eren devots del Carmel i, en la biblioteca de la filla d’Enyego d’Àvalos, consta un *Speculum Ordinis Fratrum Carmelitanorum*, que potser contenia aquesta mena de llenguatge parodiat per l’anònim.¹²¹²⁴

La bellesa física de Curial, com la seua concepció i naixença, és també providencial: “creatura segons la sua massa tendra edat pus bella que altre” (*CeG* I.1). A partir d’aleshores, la singular bellesa física d’un jove ben proporcionat, de faccions perfectes i de carnació blanca es repetirà al llarg de la novel·la. Darrere d’aquesta harmonia estètica, en la literatura, l’art i la cultura medieval en general, era molt present l’ideal de perfecció anímica que transmetia i reflectia la bellesa corporal.¹²¹²⁵ Déu era predisposat a sembrar “*in corde bono et optimo*” (*Lluc* 8:15; “*kardia kalè kai agathè*”

---

¹²¹²¹ SABATÉ, Glòria, *Curial e Güelfa i Tirant lo Blanch* davant la cavalleria de la tardor medieval, dins FORTUÑO, S. – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VIIè Congrés de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, ps. 335-343 (p. 337).

¹²¹²² Vegeu PELLISSA PRADES, Gemma, *Materials per a una edició crítica i comentada del Paris e Viana català*, Treball de recerca, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2009; ed. digital <<http://www.recercat.net/handle/2072/169744>>, p. 31, n. 1.

¹²¹²³ DI AUSILIO, Camillo (ed.), *Sommario de l’antiquissima origine della religione carmelitana*, Tipogr. de Giacomo Carlino, Nàpols, 1601, ps. 18-19.

¹²¹²⁴ Vegeu el capítol I.3.5.

¹²¹²⁵ ESCUDERO MARTÍNEZ, Carmen, Las formas literarias de *Curial e Güelfa*, dins *Estudios románicos*, 4, Múrcia, 1989, ps. 319-324 (p. 322).

en la versió grega). Creu Glòria Sabaté que, al darrere de la presentació d'un nen esgarriat però bellíssim, front al tòpic medieval de la noblesa de llinatge, se'ns està presentant un home que és “reflex de les seves virtuts morals i intel·lectuals” des de la infantesa. Entén que, en això, “hi ha una reivindicació d'un nou tipus d'home”. Seria Curial, segons això, un d'aquells “homes de cor bo i noble que retenen la paraula oïda i donen fruit amb perseverança.”¹²¹²⁶ Ara bé, cal ser cautes en observar que la perseverança i els mèrits que guanya Curial no tenen res d'evangèlics: ell busca la glòria mundana. I la seua constància en la virtut es configura a partir de l'estudi de llibres de diferents matèries, que el portaran a “temperar” el seu comportament. En qualsevol cas, l'anònim del Curial estaria d'acord amb Alfons el Magnànim quan aquest evocava l'autoritat de Sal·lusti per a elogiar la bellesa física i corporal. Deia que l'historiador romà “*putabat pulchritudinem esse virtutis florem.*”¹²¹²⁷ I Curial no ho contradeia gens.

En qualsevol cas, en el segle XV, val a dir que es considerava la bellesa d'un infant com l'anunci d'una prometedora carrera curial. Gabrieleto Curiale, protegit per Enyego d'Àvalos i el rei d'Aragó, entrà a la cort napolitana sent un fill “de casa baixa”, al qual s'acceptà entre els patges del rei –un grup selecte de fills de nobles ibèrics i grans barons napolitans– per les seues virtuts com a justador i falconer, i per la seua bellesa física. Era Curiale llavors un infant de deu anys i esdevingué després –segons Beccadelli– un “*suavissimi ac splendidissimi adolescentis*”.¹²¹²⁸ El dietari napolità del Notar Giacomo, en dades referides a successos del 1427, ens informa de quins eren els orígens del *condottiero* llombard Francesco Bussona da Carmagnola (ca. 1382-1432), que estigué al servei de dos ducs de Milà, Gian Galeazzo i Filippo Maria Visconti, i que fou decapitat el 1432 a Venècia: “Loquale Francesco Carmignola nacque in Piemonte in uno castello nominato Carmignola [Carmagnola, al sud de Torí], et essendo piccolo (...) fo tolto e preso da soldati del predicto ducha [Gian Galeazzo], dove, per la sua bellezza,

---

¹²¹²⁶ Tal com interpreta SABOURIN, Léopold, *Il Vangelo di Luca. Introduzione e commento*, Editrice Pontificia Universitaria Gregoriana – Edizioni Piemme, Roma – Casale Monferrato, 1989, p. 185, la paràbola del Sembrador, portada ací a col·lació per SABATÉ, Glòria, La concepció de l'heroi al *Curial e Güelfa*, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 13, 2000, ps. 7-20; ed. electrònica <<http://www.unituebingen.de/romanistik/zfk/sabate.html>>, p. 13.

¹²¹²⁷ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 182-183.

¹²¹²⁸ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>, llibre 3, capítol 52.

ne hebbe dilecto et si lo fece nobele et riccho.” De manera que fou després “multo stimato dal predicto duca Philippo”, per les seues virtuts i per les victòries militars que obtenia.¹²¹²⁹ És probable que si l'autor del *Curial* havia residit alguns anys a la cort de Milà, com es dedueix per diferents indicis, li hagueren relatat la curiosa història del xiquet que, *per la seua bellesa*, entrà a la cort i prosperà; una història que, com s'observa, es contava també pels carrers i les places de Nàpols.

La vinguda al món del nadó Curial se'ns presenta, com déiem, adornada per una aurèola de providencialisme evangèlic. Tanmateix, l'escriptor no triga gens a rompre la dolçor hagiogràfica inicial amb una estrident paradoxa moral que revela el seu tarannà anticlerical i humanista. La mare de Curial, dona santa, però viuda i pobra, pretén retenir amb si la predestinada criatura: “no ·l denyava partir de si, ans volia que de aquella pobretat que de son pare li ere romasa se tengués per content” (*CeG* I.1). I ara ve la novetat: “Noble cor, emperò, que en molts pobres hòmens se met, se mes en aquest, e tantost en la sua infantesa li féu avorrir aquella vida; car, veent que la sua mare no li donava alguna desexida, pobrement e a peu li fugí. E anà-sse'n a casa del marquès de Monferrat” (*ibidem*). Obrant contra els cinqué manament del *Decàleg* i contra la teologia cristiana medieval, que convida a resignar-se en la pobresa, aquell infant de pocs anys es rebel·la i actua heroicament: abandona la pobra Honorada, defuig la pobresa i busca la seua promoció social. Això, és tenir “noble cor”?

Aquesta primera acció de Curial, que el fa entrar en escena, l'hem de situar aproximadament en els 7 anys, que és quan –segons la tradició medieval– s'assolia l'edat de la discreció, del discerniment entre el bé i el mal. Sols aleshores l'infant estaria capacitat per a prendre de manera conscient aquesta decisió pròpia. En la cultura cavalleresca europea, els fills de cavallers eren trets del gineceu i separats de les falces de la mare als 7 anys per a incorporar-los als equips masculins que començaven a conviure i a jugar entre ells amb armes simulades, en un règim domèstic estricta de segregació per sexes.¹²¹³⁰ En aquest cas, seria el futur cavaller qui pren la decisió per compte i risc propis, atesa l'orfanat de pare i la pobresa de la mare. També era l'edat òptima per a començar qualsevol itinerari formatiu. Als 7 anys, per exemple, el senyor del castell de Lalaing, a Flandes, considerà que el seu fill Jaques o Jacob de Lalaing –el

---

¹²¹²⁹ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 73.

¹²¹³⁰ Vegeu DUBY, Georges, El modelo cortés, dins DUBY, Georges – PERROT, Michelle (dirs.), *Historia de las mujeres en Occidente, tomo 2. La Edad Media* (dir. per Christiane KLAPISH-ZUBER), trad. de l'italià a l'espanyol per Marco Aurelio GALMARINI, Taurus, Madrid, 2000, ps. 319-339 (p. 327).

més famós cavaller d'Europa al cap d'algun temps– entrava “en bon âge pour l'endoctriner et faire apprendre” a mans d'un clergue lletrat. Se l'ensenyaria a “parler, entendre et écrire” les dues llengües de cultura: el francès i el llatí.¹²¹³¹

Les edats de la vida, en l'edat mitjana, eren les 7 edats de sant Agustí, formulades d'acord amb una aritmètica de base septennal: *infantia* (0-6 anys), *pueritia* (7-13 anys), *adolescentia* (14-20 anys),¹²¹³² *iuventus* (21-27 anys), *gravitas* o edat viril (28-55 anys), *senectus* o vellesa (56-62 anys), *decrepitudine* o espera de la mort (63-69), i la huitena edat o edat del descans (70 anys...). Tanmateix, eren pocs els qui arribaven aleshores a la senectut, atesa la baixa esperança de vida. En l'Antiguitat, Aristòtil (seguit per Dante) havia parlat de tres edats bàsiques, de la qual la intermèdia –la maduresa– era la ideal, d'acord amb la seua filosofia. Alguns teòrics identificaven els Reis de l'Orient amb les tres edats aristotèliques: el jove Gaspar (portador d'encens), l'adult Baltasar (mirra) i el vell Melchior (or), idea que podria haver influït en l'elecció del nom de Melchior de Pando per al *Curial*. Pitàgores, molt citat pels autors antics i per la medicina hipocràtica, preferia parlar de quatre edats. Orígenes, molt seguit en l'edat mitjana, parlava en canvi de 5. Agustí d'Hipona, més car que l'anterior als humanistes, elevava a 7 + 1 el nombre d'etapes vitals, en aquesta visió esquemàtica de la vida, per analogia amb les set edats de Crist i les set fases de la creació del món en el Gènesi.¹²¹³³

Isidor de Sevilla (*Ethymologiae*, V,xxxviii,3-5) ajudà a divulgar les edats agustinianes per manuals lexicogràfics i enciclopèdies medievals. Tot i això, la base septennal no era original del sant africà. Per exemple, el poeta Soló, en *Contra Minermos*, parla de 10 edats de 7 anys cadascuna, i la Bíblia troba adequat morir, si la salut acompanyava, superats el 70 anys (*Salms*, 90:10). D'altra banda, un anònim *De hebdomalibus* incorporat al corpus hipocràtic feia referència a les set diferents edats com: *puerulus* (0-6 anys), *puer* (7-13 anys), *adolescens* (14-20 anys), *iuvenis* (a partir dels 21, quan es tenia barba completa d'adult), *vir* (35-49 anys), *senior* (50-62 anys) i *senex* (63-98 anys). I és que el número 7, consideracions cabalístiques a banda, tenia un

---

¹²¹³¹ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 12.

¹²¹³² Aquestes tres primeres edats són, respectivament, les dels “niños”, “moços” i “mançebos” de què parla MANUEL, don Juan, *Libro enfenido*, dins *Obras completas*, ed. a cura de José Manuel BLECUA, Gredos, Madrid, 1981-1983, vol. 1 (1981), p. 158.

¹²¹³³ Més detalls en PARAVICINI BAGLIANI, Agostino, Edades de la vida, dins LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (eds.), *Diccionario razonado del Occidente medieval*, Akal, Madrid, 2003, ps. 243-251.

paper molt important en la formació de l'univers, segons els antics.¹²¹³⁴ Influït per aquests càlculs septennals, que presenten diverses variants, Macrobi (*Comentari del "Somni d'Escipió"* de Ciceró, I,vi,62)¹²¹³⁵ es deixà dur per aquesta numerologia d'origen grec, i entengué la profetitzada mort d'Escipió als 56 anys com una cosa que cal explicar per la conjunció multiplicadora de 7 x 8, els nombres perfectes.

D'altra banda, es creia que els diferents planetes influïen en el creixement de la persona segons l'edat de l'individu. Si més no, ho creia Ptolemeu, que ho plasma en el seu *Tetrabiblos* (IV,10). Segons l'astrònom, la Lluna propiciava un ràpid creixement, però una ànima incompleta, de 0 a 6 anys; Mercuri, assolida als 7 anys la discreció entre el bé i el mal, modelava la part racional i sembrava les llavors de la ciència en l'home; Venus, dels 14 als 20 anys, estimulava l'activitat carnal, la passió i l'astúcia, i el Sol, dels 21 als 27 anys, propiciava l'autocontrol sobre les pròpies accions. Als 28 anys, l'edat en què contrau matrimoni i obté la glòria Curial, el cicle formatiu es considerava assolit totalment. La resta de planetes ja no ens interessen directament, perquè la novel·la *Curial e Güelfa* no retrata la biografia d'un cavaller, sinó sols el seu itinerari formatiu al llarg de 4 x 7 anys: del nadir al zenit de la vida.¹²¹³⁶

Les obres de Ptolemeu, així com altres tractats d'astronomia/astrologia, no mancaven tampoc en la biblioteca d'Enyego d'Àvalos, que posseïa diversos còdexs luxosos del grec.¹²¹³⁷ Cosa que convida a interpretar el planejament de la vida de Curial per l'escriptor en termes ptolemaics, com el procés de creació d'un home que domina el seu propi destí. Recordem el mot *Vir sapiens dominabitur astris* (màxima atribuïda llavors a Ptolemeu) que segurament indicà el mateix camarlenc al pintor Pisanello per a inscriure'l en el llibre obert d'una medalla d'Alfons el Magnànim.¹²¹³⁸ I pensem en les diferents etapes per les quals discorre la vida del cavaller de ficció:

El Tetrabiblos de Ptolemeu i la formació de Curial				
llibre	edat (anys)	planeta	influència	activitat
I	0-6 anys	Lluna	ànima incompleta	cap, amb la mare

¹²¹³⁴ *Ibidem*.

¹²¹³⁵ Una obra tinguda en compte per l'anònim, com ho mostra BUTINYÀ, Júlia, Dues esmenes al *De Remediis* i dues adhesions al *Somnium Scipionis* en el prehumanisme català, dins *Revista de l'Alguer*, 5, l'Alguer, 1994, ps. 195-207

¹²¹³⁶ PARAVICINI BAGLIANI, A., Edades de la vida..., ps. 243-251.

¹²¹³⁷ Us tornem a remetre al capítol I.3.5.

¹²¹³⁸ Per a la relació de mecenatge de D'Àvalos amb aquest autor, vegeu el capítol I.3.4.

I	7-13 anys	Mercuri	seny i ciència	maduració a la cort i formació escolar
I	14-20 anys	Venus	amor, passió i astúcia	enamorament de la Güelfa, relació tinguda en secret
II	20-21 anys	Venus (i Mart) ¹²¹³⁹	amor, passió, luxúria (i supèrbia)	progrés en les armes, luxúria, triangle amorós
III	21-27 anys	Sol	autodomini de les passions	recaigudes superades i domini de si mateix ¹²¹⁴⁰

En els diferents autors que circulaven per les biblioteques medievals, la maduresa física, intel·lectual i moral (la fi del creixement del cos, i la fi de la “feblea de seny”, segons el *Furs* de València) es considera que s’abasta entre els 20 i els 21 anys. Com en el llibre II de *Curial e Güelfa*, “qui comença en lo vintèn any de la sua edat e acaba en vint-e-un” (*CeG* II.0). En canvi l’edat del 7 anys per a l’entrada de Curial en la cort, com el seu nom de baptisme preconitzava, és una suposició basada en la importància que els enciclopedistes medievals atribuïen al pas a la segona edat. Així, per exemple, Bartholomeus Anglicus, en el *De proprietatibus rerum*, en versió francesa de Jean Corbechon (BNF, ms. fr. 22531, f. 102r, any 1372): “L’aage de l’enfant se fine au VIIe an et la se commence le secont aage, que nous appellons *enfance* en français.”¹²¹⁴¹ També és aquesta dels 7 anys, per cert, l’entrada en escena dels infants elegits en les cançons de gesta i la literatura cavalleresca artúrica, segons Julie Baker.¹²¹⁴²

¹²¹³⁹ L’influx de Mart és explicat per l’autor en el proemi del llibre I, ja que es tracta d’un cavaller.

¹²¹⁴⁰ Els càlculs, tractant-se d’una obra de ficció, són més aïnes aproximats. Per exemple, en la fase última es comptarien els 6,5 anys de “penitència” africana, completats amb uns mesos de campanya contra els turca. El mateix autor vacil·la entre els “sis anys en aquell ort” del cap. III.43 i els “set anys” que compta Camar en el cap. III.55. Segons sant Vicent Ferrer, “per quiscum peccat mortal la persona ha afer ·VII· anys de penitència, en aquest món o en l’altre”. Vegeu FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Gret SCHIB i Josep SANCHIS SIVERA, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1971-1988, vol. I, p. 23. Citat per BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 138, n. 141.

¹²¹⁴¹ RIBÉMONT, Bernard, Jean Corbechon, un traducteur encyclopédiste au XIVe siècle, dins *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, 6, 1999, ps.; ed. electrònica <<http://crm.revues.org/932>>, consultada en juny del 2012, p. 3.

¹²¹⁴² BAKER, Julie, The Childhood of the Epic Hero: Representation of the Childhood Protagonist in the Old French *Enfances* Texts, dins NORMAN, Burford (ed.), *The Child in French and Francophone Literature*, Rodopi (“French Literature Series”, 31), Amsterdam – Nova York, 2004, vol. 31, ps. 91-108 (p. 95).

“Noble cor” es meté dins el cos d’aquell petit destinat a ser príncep (*Curial* < ‘cor-reial’) i l’impulsà a abandonar el nombre dels “pobres hòmens”, a “avorrir” la pobresa, a fugir-se’n de casa “pobrement” i a peu, fins a arribar a Pontestura, on el marqués acabava d’eixir de missa i els cortesans conversaven a la porta del temple (*CeG* I.1). D’entrada, ja s’ha establert una dicotomia molt recalcada entre *noblesa* i *pobresa*, i un consell de fugir de la segona per a tots aquells que vullen assolir la primera. Aquesta novetat intel·lectual –que atempta contra el paradigma teològic i moral medieval– sorprén el medievalista. Ronald Keightley troba que “this *noble cor*, which many be interpreted as an innate sense of chivalry, overrides the filial obedience.” I tracta d’explicar la falta d’atenció envers la mare a través de *Mateu* 19:29, on es considera lloable deixar arrere el pare i la mare per a seguir el Crist: “*Et omnis qui reliquerit domum, vel fratres, aut sorores, aut matrem (...) propter nomen meum, centuplum accipiet, et vitam aeternam possidebit*”.¹²¹⁴³ Aquest seguiment de Crist, inclosa l’aspiració a la salvació de l’ànima i l’obtenció d’una vida eterna, no coincideixen per a res amb la intenció parenètica de l’anònim autor de *Curial e Güelfa*. L’heroi infantil no pretén servir cap Senyor amb majúscules. Ell vol prosperar socialment *acostant-se* a un senyor temporal; viure molt millor que amb aquella pobre mare que volia retenir-lo pobre; començar una dura carrera d’honor i de glòria. No obstant el seu afany d’escriure una novel·la *laica*, l’escriptor es troba immers en una societat inundada de discursos de naturalesa hagiogràfica, i adopta còmodament –i potser involuntàriament fins i tot, en algun cas– la disfressa de sermonador. Per exemple, com proposen Keightley, Badia i Torró, es podria identificar el nen Curial que “cresqué en dies e en seny e en bellesa” (*CeG* I.1) amb Jesús (*Lluc*, 2:52: “*et Iesus proficiebat sapientiae aetate et gratia apud Deum et homines*”), però pensem que també amb Joan el Baptista (*Lluc*, 1:80: “*puer autem crescebat et confortabatur spiritu*”). Prompte manifestaria ser un xiquet “assats gentil de cor, e molt savi segons la sua edat” (*CeG* I.4).

Després de caminar algunes hores, Curial s’endinsa entre les capes dels cavallers i nobles que envolten el marqués, amb el qual es troba per fi de cara. El senyor del Montserrat estableix conversa amb ell: “–De qui est? Lo minyó respòs: –Senyor, vostre son (...) –E a mi plau que meu sies.” La increïble bellesa del rostre del nen impressionà el magnat que “lo féu vestir e metre a punt” per a integrar-lo de cambrer a la seua cort

¹²¹⁴³ KEIGHTLEY, Ronald G., Moral(izing) aspects of love in *Curial e Güelfa*, dins *Antipodas*, 5, Sydney, desembre 1993, ps. 105-127 (p. 107).

(CeG I.1). La conversa i l'entrada en la cort estan inspirades en una anècdota dels *Gesta romanorum*, on l'emperador Domicià es troba un pobre pel camí i decideix acollir-lo i fer-lo prosperar en la seua cort, de manera que arriba assolir el càrrec de gran senescal de l'Imperi ("*scenascalcum*"), un ofici que a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim detenia Enyego de Guevara, inseparable germà del gran camarlenc Enyego d'Àvalos. El text dels *Gesta* és: "*Ait ei imperator: –Karissime, unde es et quid est nomen tuum? Ait ei: –Domine, vester sum (...). Ait imperator: –Si scirem te bonum et fidelem, libenter te ad servitium susciperem.*" La citació l'hem extreta d'un extracte de la versió germànica dels *Gesta romanorum* inclosa en un dietari parroquial dels anys 1454-1483.¹²¹⁴⁴ Aquesta obra (segles XIII-XIV), atribuïda, o bé a un tal *Helinandus* o bé al polígraf francès Pierre Bersuire, esdevingué la més popular de les que contenien *matèria de Roma* i circulà molt per França, Anglaterra, Alemanya i la Itàlia septentrional. Es tracta d'una recopilació d'anècdotes d'emperadors i personatges antics que serví d'inspiració, entre molts altres escriptors, a Giovanni Boccaccio. I se suposa que per Milà i el nord d'Itàlia es copiarien i circularien versions *volgarizzate*, en toscà, d'on segurament begué l'autor del *Curial*, com a bon diletant de la mitologia i la història clàssiques. Segons els biògrafs de Filippo Maria Visconti, el duc de Milà amb el qual convisqué Enyego d'Àvalos pels anys 1435-1447, la versió italiana dels *Gesta*, les *Chronache de' romani*, era una de les lectures quotidianes i predilectes de la cort milanesa.¹²¹⁴⁵

Pel que fa a la primera "proesa" de Curial, Glòria Sabaté interpreta que aquell petit no vol ser –malgrat el nom– com els homes elegits i predestinats dels llibres de cavalleria, que tenien un siti perillós reservat o un destí preannunciat. Ell serà l'home que es forge el seu destí i ho demostrarà des del primer instant de consciència, des que tindrà ús de raó.¹²¹⁴⁶ A més a més, "la bellesa física del nostre heroi és un reflex de les seues virtuts morals i intel·lectuals, allunyant-se de la bellesa física dels herois artúrics." El que observa el marquès a través dels ulls de l'infant, és una bellesa interior, que es

¹²¹⁴⁴ *Ex Gestis Romanorum*, fs. 49r/v, p. 135 de RIISING, Anne (ed.), *Liber Petri Mathie, curati ecclesie Sancti Petri Ripis (The Book of Peder Madsen, curate at St. Peter's church in Ribe, 1454-1483, Ms. Ny kgl. Samling 123 4º, The Royal Library, Copenhagen)*, ed. electrònica <www.yumpu.com/la/document/view/6478820/liber-petri-mathie-curati-ecclesie-sancti-petri-ripi-the-book-of-peder-/135> consultada en maig del 2013.

¹²¹⁴⁵ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 266.

¹²¹⁴⁶ SABATÉ, Glòria, *Curial e Güelfa i Tirant lo Blanch* davant la cavalleria de la tardor medieval, dins FORTUÑO, S. – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VIIè Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, ps. 335-343 (p. 337).

manifesta en la decisió *virtuosa* d'aquest de presentar-se davant ell. Aquesta serà, doncs, segons ella, la seua primera *proesa*, la d'un nen *prou*.¹²¹⁴⁷ Júlia Butinyà completa la valoració de la fugida a la cort, en afegir que, encara que és un gest negatiu de cara a la mare, s'ha d'interpretar –d'acord amb l'autor– en termes positius per a Curial.¹²¹⁴⁸ Teresa Izquierdo troba que, amb aquesta lliure elecció d'una carrera cavalleresca per algú que és nat fora de la cort i no és de noble sang, es “democratitza el concepte” d'heroisme, ja que aquest es posa a l'abast de tothom. Curial és heroi com a home, ja, d'entrada, amb independència que endavant esdevinga un excel·lent cavaller.¹²¹⁴⁹

La idea de fugir-se'n de la pobresa, escapar, evitar-la, no era aliena a la cultura popular italiana. Tant és així que Giovanni Boccaccio, en el *Filocolo* (ll. IV, cap. 33), parla d'un home que “pensando che la povertà sia una delle moleste cose del mondo a sostenere”, perquè impedeix l'home ser virtuós, afrontà els més diversos afanys “per povertà fuggire”, ja que “ciascuno naturalmente quella s'ingegna di fuggire con ardente disio.”¹²¹⁵⁰ Aquesta idea boccacesca, expressada literàriament, resultava xocant amb el concepte que es tenia llavors de la pobresa com una imposició del Senyor que calia acceptar resignadament. Francesco Petrarca (*De remediis utriusque fortuna*, II,8) declara: “*Paupertate presus sum, assurgere nequeo*”, i reconforta el pobre de recursos perquè assumisca el seu estat amb estoica i boeciana resignació; perquè el pitjor no és la pobresa de béns, ans la pobresa d'esperit, segons ell. En el capítol 11 del mateix llibre (*De originali inopia*), opina que no té cap importància haver nascut pobre, perquè la mort ja s'ocupa d'igualar tothom.¹²¹⁵¹ L'anònim del *Curial* no s'alinea, doncs, amb l'esperit de Petrarca (que és també el dels pares de l'Església, els teòlegs medievals, els ordes mendicants, els eremites com el Sanglier de la novel·la, etc.), sinó amb l'esperit lliure de Boccaccio, que aconsella, com els seus paisans, fugir a la pobresa.

Aquesta recomanació popular, inconcebible a la València o a la Barcelona del 1440, però no en un país de mercaders com la Itàlia del segle XV, es trobarà recolzada

---

¹²¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 337, n. 6.

¹²¹⁴⁸ BUTINYÀ, Júlia, Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l'Edat Mitjana a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312 (p. 296).

¹²¹⁴⁹ IZQUIERDO, Teresa, Reflexions sobre els paisatges i les escenes de vida quotidiana al *Curial e Güelfa*, dins *Tirant*, 10, València, 2007, ed. electrònica, p. 2.

¹²¹⁵⁰ BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹²¹⁵¹ PETRARCA, Francesco, *De remediis utriusque fortuna*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

filosòficament en temps del *Curial* per la recuperació i divulgació de l'obra de Teognis. A la Itàlia on s'escriu el *Curial*, existeix un debat obert entre els partidaris del vell paradigma mental de l'edat mitjana –la *miseria hominis* i la defensa acèrrima de la pobresa pels radicals framenors– i les noves idees dels humanistes: epicureisme, elogi de la prosperitat material, fugida de la pobresa, *dignitas hominis*.

En els *Fioretti* de sant Francesc d'Assís, opuscle divulgadíssim a la Itàlia del segle XV, Francesco i *frate* Masseo caminen cap a França mendicant per cases i camins. “Santo Francesco era uomo dispregiato e piccolo de corpo”, tot el contrari –des del punt de vista físic– al que representa la prestància i bellesa de Curial. A més, Francesco considera la seua pobresa vocacional com un tresor, un do de Déu. Així li ho explica a *frate* Masseo (cap. XIII): “Io voglio che noi preghiamo Iddio che'l tesoro della santa povertà, così nobile, il quale ha per servitore Iddio, ci faccia amare con tutto el cuore.”¹²¹⁵² Sant Francesc d'Assís és el fill d'una casa opulenta que elegeix voluntàriament la pobresa: la seua *proesa* és esdevenir servidor del Senyor, renunciar als béns i a la glòria mundana. Curial és el fill d'una “casa baixa” que realitza exactament el contrari: defuig la pobresa i ingressa en un àmbit aristocràtic a fi de prosperar en béns materials, honors cavallerescs i glòria mundana. Els lectors del *Curial* que hagueren llegit o oït els *Fioretti*, captarien bé el provocador canvi de paradigma mental proposat per l'anònim escriptor. Aquest, al contrari que els religiosos, oposa totalment i explícitament els conceptes de *pobresa* i *noblesa*. Bé podríem dir que, a desgrat de la parafernàlia quasi evangèlica que embolcalla l'epifania de l'heroi llombard (pura paròdia d'un estil narratiu fralesc i homilètic, corrent en obres devotes d'aquelles que se solien llegir quotidianament en el medi on viu l'escriptor), Curial és un anti-Francesco, un heroi laic i rupturista. És un home que, des del seu naixement, defuig la misèria dels beguins i el seu excessiu zel religiós,¹²¹⁵³ en pro de la dignitat inherent a la seua condició de cavaller, però també a la seua condició d'home lliure, concordant amb la filosofia moral dels antics. Podríem entendre, doncs, que l'autor del *Curial* fóra molt

---

¹²¹⁵² ANÒNIM, *Fioretti di San Francesco. Edizione fatta sopra la fiorentina del M DCC XVIII, corretta e migliorata con vari manoscritti e stampe antiche*, Tipogr. de Paolo Libanti, Verona, 1822.

¹²¹⁵³ El fort de Curial no són les eucaristies ni els resos. Es diferencia així d'altres herois medievals de biografia cavalleresca, com Boucicaut, que segons el biògraf (any 1409), “se levanta muy temprano y pasa tres horas en oración. Por mucha prisa y ocupaciones que tenga, oye de rodillas dos misas todos los días”. La citació és presa d'HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtevormen der veertiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 96. Sí que responia a aquesta demostració pública de devoció el comportament d'Alfons el Magnànim, un home adoctrinat a Castella, en la infantesa, en pregones conviccions religioses.

amic –com el rei Alfons el Magnànim– de Giannozzo Manetti.¹²¹⁵⁴ Com fou amic seu el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, que l'acollí en la seua mateixa casa, a fi de garantir-li unes condicions de confort i de vida millors que les de la cort.¹²¹⁵⁵

L'autoritat que els humanistes pregonaven per les corts –sobretot els qui servien prínceps o aristòcrates– per a recolzar l'oportunitat de “sfuggire alla povertà” era la del poeta elegíac i gnòmic grec Teognis de Mègara (545-480), noble i oligarca, que escriu per a una casta aristocràtica i hostil a la democràcia. Un dels temes reiterats i centrals – si no el principal– del *Corpus Theognideum*, considerat “quasi un manuale di etica aristocratica”¹²¹⁵⁶ era el consell als nobles joves del seu entorn de la conveniència de defugir la pobresa. Segons el poeta, “la nobleza sin riqueza y la riqueza sin nobleza eran igualmente incompletas.”¹²¹⁵⁷ El pensament gnòmic de l'escriptor sobre el problema de la pobresa es resumeix en tres directrius ideològiques, segons Pablo Cavallero: 1) La riquesa no és mala en si, perquè són els déus els que la proporcionen. 2) És lògic, en conseqüència, fugir de la pobresa. 3) Per tal d'aconseguir-ho, cal esforçar-se, evitar “els excessos” (la *hybris* o desmesura, que sol portar a la ruïna) i obtenir amb una actitud “mesurada” el beneplàcit dels déus.¹²¹⁵⁸ Aquesta filosofia encaixa, doncs, a la perfecció amb el programa parenètic previst per l'anònim escriptor de la novel·la, tant per a l'heroi de paper com per al dedicatari del llibre.

Per a Teognis, la pobresa és nociva perquè aparta l'home bo de la virtut i l'arrossega cap a al mal. La pobresa ensenya maldat a qui cau en son poder. El “noble cor” que esdevé captiu de la indigència està condemnat a deteriorar-se. Convindrà, per tant, fugir-se'n aviat i al preu que siga (vv. 173-181): “A un hombre virtuoso es la pobreza lo que le somete a su poder, más que la cana de la vejez y que la fiebre, oh Cirno; por huir de la cual hay que arrojarse al mar, poblado de grandes monstruos, o tirarse de lo alto de las escarpadas rocas; pues un hombre que está en poder de la

---

¹²¹⁵⁴ Sobre aquest autor i el seu temps, vegeu BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), “*Dignitas et excellentia hominis*”. *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007)*, Le Lettere, Florència, 2008.

¹²¹⁵⁵ Vegeu també FOÀ, Simona, Giannozzo Manetti, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 3, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 68, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giannozzo-manetti_Dizionario-Biografico/>; BENTLEY, Jerry H., *Política e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 135-140.

¹²¹⁵⁶ Segons LAVAGNINI, Bruno, Teognide, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1937.

¹²¹⁵⁷ RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco, Introducció a Teognis (conclusió), dins *Estudios clásicos*, 3/17, Madrid, 1956, ps. 261-286 (p. 266).

¹²¹⁵⁸ CAVALLERO, Pablo Adrián, Teognis, un aristócrata ante el problema de la pobreza, dins *Circe de clásicos y modernos*, 6, Múrcia, 2001, ps. 65-80.

pobreza, no puede decir ni hacer nada. Hay que buscar, oh Cirno, la liberación de la cruel pobreza lo mismo sobre la tierra que en las anchas espaldas del mar.”¹²¹⁵⁹

Les sentències elegíiques de Teognis, incorporades als manuals escolars de l’Atenes clàssica i conegudes des del segle X a Occident, foren rescatades pels pedagogs humanistes del 1400. En particular, ajudà a divulgar-les Guarino Veronese, preceptor de la casa marquesal d’Este, tan emparentada i relacionada amb Alfons el Magnànim.¹²¹⁶⁰ La *paideia* del líric de Mègara era apreciada així mateix per humanistes llombards com Decembrio i Filelfo. Citava Teognis com a autor recomanable Basili de Cesàrea, en el seu opuscle *De legendis libris gentilium*, apreciat pels humanistes del primer *Quattrocento* per la recomanació que feia un pare de l’Església de lectures clàssiques. El camarlenc Enyego d’Àvalos posseïa a Nàpols una còpia del *De legendis* (Harvard University, Houghton Library, ms. Typ 297, fs. 1-18v),¹²¹⁶¹ obra que arribà – segurament, per mans seues – a la Castella del marquès de Santillana, on aquest el manà traduir al castellà. Val a recordar que, des del 1445, l’adolescent Ercole d’Este, un dels pupils de Guarino, s’educava a Nàpols amb el príncep Ferran. És lògic, en conseqüència, que arribaren a la cort napolitana corrents pedagògics simpatitzants amb les idees de Teognis. Sobretot, si el *Curial*, com sospitem, estava adreçat pel desconegut escriptor a algun príncep adolescent, que podia ser el mateix Ferran d’Aragó.

En qualsevol cas, resulta difícil de documentar algun cortesà literat de Nàpols que s’interessara per aquesta dèria *teognídea* amb la pobresa. Com no fóra el mateix Enyego d’Àvalos, amb qui bromejava satíricament sobre la qüestió el seu amic, protegit i corresponsal Francesco Filelfo. Així ho explicava Adolf Gaspari: “Il Filelfo celebra in una satira la povertà (IX,9), aggiungendo continuamente che, se l’amico Inigo d’Avalos e, per mezzo di lui, re Alfonso, gli siano favorevoli, non gli può certo mancare il necessario; in altre parole, loda la povertà e domanda quattrini.”¹²¹⁶²

---

¹²¹⁵⁹ En traducció castellana de RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco (ed.), *Líricos griegos. Elegíacos y yambógrafos arcaicos, II (siglos VII-XV aC)*, CSIC – Tirant lo Blanc, Madrid – València, 2009, p. 180. Vegeu també les ps. 194-195.

¹²¹⁶⁰ Vegeu BERTONI, Giulio, *La biblioteca estense e la cultura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471-1505)*, Ermanno Loescher editore, Torí, 1903, p. 25, n. 1. El fill benjamí del Veronés, Battista Guarino (1434-1513) s’interessà també a divulgar Teognis i el portà a la impremta el 1496. Vegeu HEXTER, Ralph J., Aldus, Greek, and the shape of the “classical corpus”, dins ZEIDBERG, David S. – GIOFFREDI SUPERBI, Fiorella (eds.), *Aldus Manutius and Renaissance Culture. Essays in Memory of Franklin D. Murphy (Acts of an International Conference, Venice and Florence, 14-17 June 1994)*, Leo S. Olscki (“Villa I Tati”, 15), Florència, 1998, ps. 143-160 (p. 147).

¹²¹⁶¹ Vegeu el capítol I.3.5.

¹²¹⁶² GASPARI, Adolf, *Storia della Letteratura italiana*, trad. de l’alemany a l’italià per Vittorio ROSSI, vol. 2. La Letteratura italiana del Rinascimento, part. 1, Ermanno Loescher, Torí, 1891, vol. 2, p. 116.

Pensem que l'antic patge de la cort de València era a mitjan segle XV un prestigiós cavaller i diplomàtic, amb contactes amb els més distingits humanistes d'Itàlia. Aprofitant una missió diplomàtica a Milà (desembre del 1443-març del 1444), Enyego manà copiar (10 de gener del 1444) una sèrie d'opuscles que trobava a falta a Nàpols. El copista era un vell conegut seu, Ambrogio Scarile, criat i cal·lígraf d'un dels principals servidors del marquès de Montferrat.¹²¹⁶³ Entre els opuscles transcrits per aquest, es trobava la història boccacesca de Tancredi e Ghismonda (*Decameró*, IV.1) en versió de Bruni, un text fonamental per al disseny d'alguns episodis del *Curial*. Tanmateix, l'interès del volum per al client (ho revela el títol amb què fou enquadrat, *Liber militie et nobilitate*¹²¹⁶⁴) era el d'ajudar-lo a reflexionar, de la mà de Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini i altres humanistes, sobre el nou sentit que aquests atorgaven a la *nobilitas*, i sobre com podia encaixar les noves idees en la *militia* o cavalleria tradicional. El fet que D'Àvalos s'interessara per aquestes novetats, el situa en un plànol ideològic molt pròxim, si no coincident, al de l'anònim del *Curial*.

En aquell llibre de noblesa i cavalleria, Poggio Bracciolini apostava obertament per la defensa d'una noblesa basada en la virtut personal, i no en la sang. Tanmateix, Carlo Marsuppini –un altres dels autors recopilats– matisava l'optimisme filosòfic de Poggio amb una dosi de realisme aristocràtic que seria agradable a D'Àvalos. Segons Marsuppini, qualsevol home noble de cor i constant podria ascendir socialment i demostrar les tesis de Poggio. Ara bé, si aquest home, d'entrada, ja pertanyia a un estament privilegiat i a una família amb recursos, tindria molt més fàcil esdevenir un home virtuós i noble, segons el novell concepte de noblesa. Perquè la riquesa, els recursos econòmics i uns mitjans de vida adients, normalment vinculats a gent rica i poderosa, resultaven fonamentals per a desenvolupar-se l'home virtuosament i donar acompliment així a la utopia humanística florentina (*Carme IX*, vv. 90-99): “La vertadera i única noblesa (*generositas*) és la virtut, l'honestedat (*virtus et probitas*); per tal com la noblesa descendeix per filiació directa de la virtut i l'honestedat; segueix la virtut com una ombra i no té res a veure amb els béns de la fortuna i del cos. Per això, si algú posseeix noves riqueses, i és il·lustre per la pàtria i més il·lustre per l'estirp, no li mancaran les qualitats de l'ànima i del cos i es trobarà amb cor d'abastar els vèrtexs

¹²¹⁶³ Més detalls de tot açò, en la biografia de D'Àvalos, capítols I.3.2 i I.3.4.

¹²¹⁶⁴ El manuscrit es conserva actualment a Siena, a la Biblioteca Comunale degli Intronati, ms. H VI 29. Vegeu ILARI, Lorenzo, *Catalogo che comprende non solo tutti i libri a stampa e mss. che in quella si conservano, ma vi sono particolarmente riportati ancora i titoli di tutti gli opuscoli, memorie, lettere inedite e autografe*, Tipogr. All'insegna dell'ancora, Siena, 1844-1848, vol. 1, ps. 53, 111 i 227; vol. 2, p. 92; vol. 3, p. 167.

superiors de totes les virtuts.” El poeta aprofita l’avinentesa per a elogiar els seus mecenes Cosme i Lorenzo de’ Medici, que reuneixen aquestes condicions, i clou el discurs invocant el model mitològic de l’esforçat Hèrcules –que també guia l’autor del *Curial*– com a cavaller virtuós; com a hortizó heroic, si es vol.¹²¹⁶⁵

L’autor del *Curial* tenia apresada la lliçó de Marsuppini sobre la qüestió *quid sit nobilitas*. Per aquesta raó, no radicalitza la posició de partida del seu heroi (és el fill d’un gentilhome, no un vilà qualsevol) i manifesta al llarg de la novel·la el maneig adequat que fa aquest dels recursos econòmics com un requisit indispensable per a dur endavant el seu projecte d’una vida ben orientada filosòficament. El fet de defugir la pobresa, seguint la gnòmica de Teognis serà, doncs, una primera passa.

* * *

D’entrada, *Curial e Güelfa* ja ha prescindit del primer tòpic de tot llibre de cavalleries o biografia cavalleresca a l’ús: l’afany de demostrar la claredat de sang i llinatge del protagonista. Pel que documenta John Jeffries Martin,¹²¹⁶⁶ les biografies nobiliàries medievals tenen un precís marc d’identitat: el llinatge. Mal que siga amb una pinzellada succincta, tota biografia o tota novel·la cavalleresca havia de donar fe del llinatge o l’ascendència de l’heroi de torn. Vet, per exemple, la marca de Tirània, la Roca Salada i altres elements “genealògico-localitzadors” als quals no pot renunciar un cavaller valencià com és Joanot Martorell; tot i que no resultaven imprescindibles per a res en una obra literària i en la vida d’un ésser de ficció. A partir de l’humanisme i el Renaixement, aquesta obsessió genealògica retrocedeix dràsticament en profit del protagonisme de l’*homo novus* i de les seues virtuts individuals, independents del tot de la càrrega dinàstica o hematològica que puga dur al darrere.

L’escriptor del *Curial*, conscient i meticulós en cada paraula que escriu, desmunta tot allò que podríem esperar en un *incipit* cavalleresc. D’una econòmica pinzellada soluciona el tòpic del manuscrit trobat, tan rebregat per la literatura medieval:¹²¹⁶⁷ “segons yo he legit”, i prou, sense entrar en cap altra especificació i amb un dubte –

---

¹²¹⁶⁵ El text original, editat per PIERINI, Ilaria, *Carlo Marsuppini. Carmi latini. Edizione critica, traduzione e commento*, Firenze University Press (Premio di ricerca “Città di Firenze”, 38), Florència, 2014, p. 499, diu: “(...). *Nam generositas / virtus et probitas veraque et unica est, / illis quin potius nata parentibus, / virtutem sequitur umbra velut, neque / fortune trahitur corporis aut bonis. / Quod si divitie cui superet nove, / clarus sit patria et sanguine clarior, / nec dotes animi corporis aut tamen / illi deficiant, gaudet et omnium virtutum aureolos carpere vertices.*”

¹²¹⁶⁶ MARTIN, John Jeffries, *Inventing Sincerity, Refashioning Prudence: The Discovery of the Individual Renaissance Europe*, dins *American Historical Review*, vol. 102, núm. 5, desembre 1997, ps. 1.309-1.342.

¹²¹⁶⁷ HERMAN, Jan – HALLYN, Fernand (eds.), *Le topos du manuscrit trouvé. Actes du Colloque International Louvain-Gand, 22-23-24 mai 1997*, Peeters, Lovaina, 1999.

resolt a última hora— sobre el lloc on convenia haver trobat la lectura evocada... La laconicitat ho acosta més a una provocació que a una declaració. Com diu Hèctor Gonzàlvez, l'anònim és conscient que el recurs a validar la pròpia creació amb un salconduit ficcional, amb una veritat per delegació, és un *topos* tan esgotat com inefectiu. Es ja una “fórmula desgastada” i sense efectivitat narrativa, que no li aprofita per a estructurar el text. El del *Curial* ha digerit millor que Martorell “el seu paper de creador ficcional”, ja que per a l'autor del *Tirant* aquest recurs continua servint de fonament historiogràfic fingit.¹²¹⁶⁸ Sent així la cosa, quin sentit pot tenir que un personatge de ficció tinga o no tinga *pedigrí*? Si aquesta ascendència serà tan artificial i fictícia com el mateix cavaller de lletres! Més avant, en el proemi del somni del Parnàs, l'anònim parodiarà de nou el tòpic en convertir Curial en *feel relator* o cronista verídica de l'episodi oníric: el mateix cavaller fictici —el volantí narratològic és molt agut— serà testimoni notarial de la seua vida de ficció. L'escriptor reivindica tothora el seu dret a *inventar* la seua ficció literària lliurement, sense haver de justificar-la davant de cap autoritat censora: “que no és article de fe!” (*CeG* III.25).

Sembla que no li interessa gaire l'assumpte hematològic: la glòria que pot pervenir a Curial, només ser engendrat, per nàixer en una família de claríssima sang. És com si negligira a propòsit l'aprofundiment en un *topos* tan recurrent en la narrativa cavalleresca, per a posar-lo en evidència. Tampoc no li interessa massa especificar una cronologia de referència: en quin segle som, en quina època, en quines circumstàncies històriques... Ja es veurà més avant que som en un segle XIII mític. El que li interessa en veritat és presentar-nos un personatge que, segons el rei de França, serà el millor cavaller per dues raons: “per virtut de cavalleria e de noblesa de cor” (*CeG* II.118). La primera és producte d'un esforç que complementa la segona. Amb això, és a dir, amb l'elecció i presentació del que serà un heroi modèlic, se situa en la línia de connexió que comparteixen els llibres de cavalleria tantics i les novel·les cavalleresques del Quatre-cents: el procés de creació literària de “personatges que, per damunt de tot, existeixen com a construccions simbòliques.”¹²¹⁶⁹ Ells són “els millors”, però en el cas de Curial no és prou que nasca bell i intel·ligent. Haurà de *demonstrar* que és “el millor” quan s'enfronte directament als dilemes de la vida adolescent.

¹²¹⁶⁸ GONZÀLVEZ ESCOLANO, Hèctor, La traducció com a salconduit ficcional: les innovacions del *Tirant lo Blanc* i el *Curial e Güelfa*, dins *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, ps. 187-200 (ps. 193-196).

¹²¹⁶⁹ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Cavalleria i literatura, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 15-54 (p. 27).

Sorprendria també, al lector del segle XV (si és que hi hagué molts lectors del *Curial*), que l'autor no s'haguera preocupat de dotar de llinatge, per a res, l'heroi modèlic: el buit reservat per al nom del pare deixa espai per escriure només un nom de fonts; el nom de la mare és *Honorada* i prou. Contrasta aquesta lacònica presentació familiar amb les especificacions habituals aleshores. *El Victorial*, biografia novel·lada de la vida del cavaller i aventurer Pero Niño (1431-1436), ens informa que era “muy generosos de amas partes. De parte de su padre viene de la casa real de Françia, de la casa de Anjo[u]” i tracta de provar-ho o documentar-ho seguidament.¹²¹⁷⁰ En la biografia cavalleresca o *corónica* d'Alonso Pérez de Guzmán el Bueno (ca. 1436), se'ns adverteix expressament del “antiguo y claro linaje” del protagonista.¹²¹⁷¹

Això, pel que fa a la Corona de Castella. Anant a la Corona d'Aragó, continuava vigent el pensament que recull el *Tractat de cavalleria* de Pere el Cerimoniós, sobre la prelació absoluta de la noblesa de sang: “...aquesta gentilesa ve en tres maneres: la primera, per llinatge; la segona, per saber; la terça, per bonea de costumes. E jassia que aquells qui la guanyen per lur bon saber o por lur bonea són per drets appellats ‘nobles’ e ‘gentils hòmens’, emperò majorment o són aquells qui o han per linyatge antigament e en bona vida, per tal com los ve de lunny, axí com per heretat.”¹²¹⁷²

Ens podem fixar en el *Tirant* de Joanot Martorell (1460-1464), on l'heroi pertany al llinatge dels conqueridors de la Roca Salada i dels senyors de la marca de Tirània, Es tracta d'un jove noble *de quatre quarters*, és a dir, per complet. Així procurava plasmar-ho en les seues armes heràldiques: “agué quatre scuts e féu-los pintar tots en aquella nit, cascun scut de sa color. E féu-hi pintar en lo hu les armes de son pare, en lo segon féu pintar les armes de sa mare, en lo terç scut féu pintar les armes de son avi [patern], en lo quart féu pintar les armes de sa àvia [paterna] (cap. 71).¹²¹⁷³ Per a l'autor del *Curial*, els avis d'aquest o els feus que posseïren no tenen en absolut cap rellevància.

A la Borgonya de Felip III el Bo, destacava el cavaller Jacob de Lalaing, que el 20 de juliol del 1446 divulgà per Europa els capítols de la seua empresa del braçalet, on

---

¹²¹⁷⁰ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La creación literaria de *El Victorial*, dins DÍAZ DE GAMES, Gutierrez, *El Victorial*, ed. a cura de R. BELTRAN, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 18-202 (p. 77).

¹²¹⁷¹ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, Una biografía caballeresca del siglo XV: “La corónica del muy ilustre y muy magnífico cavallero don Alonso Pérez de Guzmán el Bueno”, dins *En la España medieval*, 22, Madrid, 1999, ps. 247-283.

¹²¹⁷² BOHIGAS, Pere (ed.), *Tractat de cavalleria de Pere III*, dins *Tractats de cavalleria*, Barçino (“Els nostres clàssics”, 57), Barcelona, 1947, ps. 97-154 (p. 115).

¹²¹⁷³ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 289.

reptava a combat aquell qui s'atreuira a tocar l'empresa, "pourvu qu'il soit gentilhomme de toutes lignées et sans reproche"¹²¹⁷⁴. El Jacob de Cleves de la novel·la catalana, en canvi, no preguntà a l'escuder Curial quins eren els seus llinatges, quan l'acceptà per company d'armes. El llibre de gestes de Lalaing, redactat pels anys 1468-1470, fa memòria que el cavaller flamenc recorria el món per "augmenter et accroître en tout honneur et bonne renommée la maison dont il étoit issu."¹²¹⁷⁵ En contrast amb això, Curial no se'n recorda per a res la casa d'on havia eixit, ja des del capítol I.1.

Durant el segle XV, es mantenia una controvèrsia a Itàlia entre els qui defenien a tota ultrança la noblesa de sang (on excel·lia l'ociosa i inculta *nobiltà di seggio* napolitana) i els qui apostaven per la *nobilitas ex virtute* preconitzada obertament per Poggio Bracciolini i altres humanistes de la Toscana mercantil.¹²¹⁷⁶ Els nous corrents ideològics arribaren a Castella cap al 1440. El judeoconvers amb parents nobles Diego de Valera (1412-1499) es queixava en l'*Espejo de verdadera nobleza* (1441) del fet que els castellans no establiren cap correlació entre prosperitat material i noblesa: "seguimos llamando nobles o hijosdalgo a los pobres que sostienen sus estados por linaje" i no a aquells que excel·leixen per les seues condicions o virtuts personals.¹²¹⁷⁷ El pensament de Valera era, però, excepcional. Com també ho era el de l'autor del *Curial* i el d'un possible conegut seu: el príncep de Viana. Carles d'Aragó traduí al castellà (*ca.* 1457-1460) el tractat de noblesa de Buonacorso de Montemagno (un pseudo-Plutarc del 1422) per a defensar la virtut com a font de noblesa. Els castellans, però, aprofundiren segons que avançava el segle en una exacerbada obsessió –racista i antisemita– per la *pureza de sangre*. Així, l'any 1492, Ferran Mexía (*Nobiliario vero*, II, fs. 62r-72v) asseverava: "Todo hombre noble, generoso o fijodalgo deve saber fazer relación de aquel linaje donde desçiende, al menos fasta su quarto abuelo. E el que esto no sabe es de reprovar e tachar como aquel que no sabe dar razón de quien es." Mexía coincidia

---

¹²¹⁷⁴ Citat per RIQUER, Martí de, Les chevaleries de Jacques de Lalaing en Espagne, dins *Comptes rendus des séances de l'Accademie des Inscriptions et Belles-Lettres*, any 135, núm. 2, París, 1991, ps. 351-365 (p. 354).

¹²¹⁷⁵ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 4.

¹²¹⁷⁶ Vegeu FINZI, Claudio, La polemica sulla nobiltà nell'Italia del Quattrocento, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, vol. 30, núm. 2, Madrid, 2010, ps. 341-380.

¹²¹⁷⁷ VALERA, Diego de, *Espejo de verdadera nobleza* [1441]. *Epístolas de mosén Diego de Valera, enbiadas en diversos tiempos e a diversas personas*, Sociedad de Bibliófiols Españoles, Madrid, 1878, ps. 169-229 (ps. 213-214).

amb el biògraf borgonyó de Lalaing quan sostenia que, en les justes i torneigs, sols podrien prendre part “generosos e nobles conoçidos de quatro costados.”¹²¹⁷⁸

La Güelfa és molt italiana, no sols de nom i naixença, sinó també de pensament. Com a dama influïda per les idees de l’humanisme –en realitat, és l’autor el que es deixa influir–, confia plenament el en seu estimat Curial, atés i considerat que “moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans hòmens, e que açò los ha amenar lo viure virtuosament, la qual cosa és en mà de cascú” (*CeG I.7*). “*Nobilitas animi sola est atque unica virtus*” (Juvenal, *Satyrae*, VIII,i,20).¹²¹⁷⁹ Sols existeix una font de noblesa, i aquesta és la virtut. Dante i Boccaccio (segle XIV) ho tenien assumit i ho transmeten en les seues obres. La frase de Juvenal apareix en el *De monarchia* (II,iii,3-4) de Dante, però matisada o moderada pel tractadista, que admet dos tipus de virtut que reporten noblesa: “*virtutis videlicet proprie vel maiorum.*”¹²¹⁸⁰ L’honor, per a Dante, és una recompensa a la virtut, però “*ad duas nobilitates dantur: propriam scilicet et maiorum.*” La societat estamental del 1300, ni tan sols la italiana, no estava encara preparada per a admetre un criteri de noblesa deslligat de la sang.

Caldrà esperar als humanistes florentins i als seus tractats de les primeres dècades del *Quattrocento*, per a trobar un debat obert sobre la prelació de la noblesa d’ànima, a l’estil dels antics, sobre la noblesa de sang: la qüestió *quid sit nobilitas*. Seguint la petja d’un pensament tan avançat per a una novel·la cavalleresca –fins i tot per a una novel·la catalana escrita a la cort de Nàpols–, Jeroni Miguel Briongos conclou que l’anònim escriptor del *Curial* s’ha deixat dur en el seu pensament per la lectura de tractats com el *De nobilitate* de Buonaccorso (1422) o el *De nobilitate* de Poggio (1440).¹²¹⁸¹ Tal vegada, si haguera tingut informació sobre algun curial napolità que enquadrava aquests tractats en un còdex sobre “noblesa i cavalleria” pel 1444 (com és el cas d’Enyego d’Àvalos), potser hauria pogut establir alguna explicació raonable sobre la influència transparent d’aquests tractadistes en la novel·la catalana d’autor desconegut. No obstant això, està molt ben portada la citació que fa del *Libro de la vida beata* de

---

¹²¹⁷⁸ Citat per HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Universitat Paul Valery, Montpellier, 2000, p. 173.

¹²¹⁷⁹ Citat molt oportunament, en relació amb la frase de la Güelfa, per MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60 (ps. 54-57).

¹²¹⁸⁰ ALIGHIERI, Dante, *Monarchia*, dins ALIGHIERI, D., *Opere minori*, ed. a cura de Pier Vincenzo MENGALDO i Bruno NARDI, Ricciardi R., Milà, 1996; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹²¹⁸¹ MIGUEL BRIONGOS, J., *Virtus et sapientia...*, ps. 56-57.

Juan de Lucena (escrita Roma pel 1463), on l'autor exclama obertament: "Oh ignorantes! No miran que la nobleza nace de la virtud y no del vientre de la madre."¹²¹⁸²

Al Nàpols d'Alfons el Magnànim, fora dels cercles humanistes, no eren ben rebudes en absolut aquestes teories: ni entre els cavallers hispànics, ni entre els orgullosos barons del país. Els nobles de la Nàpols de Ferran I d'Aragó eren vituperats pel florentí Cristoforo Landino (*De vera nobilitate*, ca. 1487) per ser orgullosos en excés de la seua noblesa "*pervetustam*". Certament, quant més antic era el llinatge, més "*se nobiliores putant, quo magis inertissimo otio marcescunt*". I afegia que entre els florentins i emprenedors d'Itàlia en general, aquesta gent ociosa i improductiva "*non solum ut nobiles non laudamus, sed illorum, quoniam ignobilissimi sunt, vitam mortemque eodem loco habebimus, quoniam de utraque siletur.*"¹²¹⁸³

El noble i erudit napolità Tristano Caracciolo (1437-1522) s'hagué de posar mans a l'obra per a elaborar una patriòtica *Defensio nobilitatis neapolitanae* (ca. 1490) sobre la base que la *pervetusta* noblesa napolitana, considerada pejorativament pels toscans, no es podria mantenir si no venia acompanyada de virtut i fortuna. Tristano tractà de trobar una síntesi entre el conservadorisme dels barons napolitans i unes idees –les de la noblesa virtuosa– que, quan ell escriu, constituïen ja a Itàlia el paradigma ideològic dominant. De manera que establí una sincrètica síntesi conceptual basada en l'equació: noblesa d'un individu = gentilesa de sang + reunió de virtut i fortuna (o *nobilitas = gentilitas + virtutum fortunamque copia*). Així les coses, Caracciolo tenia clar que "*hanc gentilitatem [la noblesa de llinatge], vel, si libet, nobilitatem, citra virtutum fortunamque copiam constare non posse experimento docemur.*"¹²¹⁸⁴

La noblesa o gentilesa de cor –que no de llinatge– l'ha adquirida Curial de manera innata. En això, l'autor de la novel·la catalana s'ha deixat influir, en un context literari cavalleresc, pel *realisme* d'inspiració burgesa present en obres del *Trecento* italià.¹²¹⁸⁵

---

¹²¹⁸² LUCENA, Juan de, *Libro de vida beata, entre don Alonso de Cartagena, obispo de Burgos; don Íñigo López de Mendoza, marqués de Santillana, y Juan de Mena, cordovés* [*De vita beata*, 1463], dins *Opusculos literarios de los siglos XIV a XVI*, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1892, ps. 105-205 (p. 129). Citat ibídem, p. 57. Sobre l'humanista castellà, educat a Itàlia, Juan Ramírez de Lucena (Sòria, 1430-1506/07), vegeu CAPPELLI, Guido M., *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el "De vita felici"*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002.

¹²¹⁸³ Citat i contextualitzat per VITALE, Giuliana, *Modelli culturali nobiliari nella Napoli aragonese*, Carlone ("Immagini del medioevo", 6), Salerno, 2002, ps. 87-89.

¹²¹⁸⁴ Ibídem, ps. 10-11, 87-89 i 141. Vegeu també TUFANO, Luigi, Tristano Caracciolo e il suo "discorso" sulla nobiltà. Il regis servitium nel Quattrocento napoletano, dins *Reti Medievali Rivista*, 14-1, Florència, 2013, ps. 211-261; ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>

¹²¹⁸⁵ Dante sosté, per exemple, en la *Comèdia* (Inf. VII, vv. 73-76) que el Creador distribueix la seua llum per igual a tothom.

Pensem en l'analogia –apuntada per Manuela Stocchi– entre el “noble cor... que en pobres hòmens se met” (*CeG* I.1) i la paradoxa del *Decameró* (IV.2) de Boccaccio: “o la natura apparechiando a una nobile anima un vil corpo, o la fortuna apparecchiando a un corpo dotato d'anima nobile vil mestiero, si come (...) in molti (...) abbiamo potuto vedere avvenire.”¹²¹⁸⁶ L'anònim del *Curial* assumeix des del primer moment la *realitat* del personatge, sense mitificar-lo o tractar-lo a l'estil dels llibres de cavalleria. Noteu també que Boccaccio parla de l'*ànima*, terme amb connotacions religioses o espirituals que no interessen, per al cas, l'anònim. Aquest ens parla del *cor*.

La noblesa de cor és una virtut cavalleresca –relacionada amb el coratge– i cortés: estimada sobre la noblesa de sang per Andreas Capellanus (*De amore*, anys 1186-1190, llibre I, cap. iv,13): “*morum atque probitas sola est quae vera facit hominem nobilitate beari et rutilanti forma pollere*”. La bondat i la proesa són les úniques coses que atorguen a l'home la vertadera noblesa i que el fan despuntar amb aspecte radiant. La mateixa noblesa de cor és la que fa digne a l'home d'amar i ser amat, en tant en quant, “*Amor enim res est gratiosa et ex sola cordis nobilitate procedens*” (*ibidem*, I,vi,H,513).¹²¹⁸⁷ La sentència sobre la sublim gratuïtat de l'amor era agradable als *stilnovisti* i inspirà un conegut poema de Dant: *Amore e'l cor gentil sono una cosa* (*Vita Nuova*, XX). A Baviera, molt prop de la Llombardia on era nat el *Curial* de la ficció, l'escolàstic Megenberg (*Yconomica*, II,iv,12) sostenia que la “*curialitas est bonorum morum nobilitas (...), quia nobilitas est cordis generosus animus, ut ait Seneca.*”¹²¹⁸⁸ En realitat, la màxima 98 del pseudo-Sèneca *De moribus*, al qual fa referència l'enciclopedista, no deia *cordis* ('cor'), sinó *corporis* ('cos'): “*Nobilitas animi est generositas sensus; nobilitas corporis, generosus animum.*” Aquest opuscle, que podria haver interessat l'autor del *Curial*, interessà de fet D'Àvalos, que comptava amb ell en la seua biblioteca, ignorem si amb la versió de *corporis* o de *cordis*.¹²¹⁸⁹

Itàlia era en el segle XV una societat molt més dinàmica que la Corona d'Aragó occidental o estricta; sobretot la Itàlia septentrional: la dels *condottieri* de dubtosa genealogia que esdevenien –pels seus mèrits militars i virtuts governamentals– grans

---

¹²¹⁸⁶ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (p. 314, n. 31).

¹²¹⁸⁷ CAPELLANUS, Andreas, *De amore libri tres* [1186-1190], ed. electrònica dins *The Latin Library* <www.thelatinlibrary.com/Capellanus.html> consultada en març del 2015.

¹²¹⁸⁸ MEGENBERG, Konrad von, *Die Werke des Konrad von Megenberg (Fortsetzung): Ökonomik (Yconomica)*, ed. a cura de Sabine KRÜGER, Staatsschriften des späteren Mittelalters, 3, Hiersemann, Stuttgart, 1973-1984, vol. 2 (1977), ps. 199-200.

¹²¹⁸⁹ Us tornem a remetre al capítol I.3.5, el de la biblioteca davaliana.

estadistes. Muzzio Attendolo Sforza era fill d'un llaurador de Cotignola (el nét, Francesco, esdevindria duc de Milà el 1450); Niccolò Piccinino (molt admirat per Enyego d'Àvalos, company d'armes seu a la Llombardia¹²¹⁹⁰) era fill d'un carnisser; el Carmagnola, d'un camperol; el Gattamelatta, d'un forner... Quan l'antipapa de Pisa, Joan XXIII, volgué insultar públicament Muzzio Attendolo el 1412, féu pintar un ninot per a enforçar-lo en efígie i manà penjar-hi un cartell on es llegia: "Io sono Sforza, villano della Cotignola, traditore (...) alla Chiesa."¹²¹⁹¹ Curial pertanyia a un estrat una mica superior a tots aquests aventurers italians, ja que son pare era un *gentiluomo*, un pobre cavaller o donzell de la ruralia llombarda, però generós de sang al cap i a la fi; no pas vilà ni plebeu. No obstant això, compartia amb aquests militars populars italians – admirats per Machiavelli– la condició renaixentista d'*homo novus*, de personatge que no depén de cap herència o patrimoni simbòlic, que s'edifica a si mateix amb l'*studium* dels clàssics i de l'exercici de la *virtus* militar, cavalleresca.

L'anònim de *Curial e Güelfa* acceptava –com si fóra un italià més– que el prestigi d'un home depenia molt més d'ell mateix que no del cognom que duia. El mateix Alfons el Magnànim ho hagué d'aprendre ràpidament –ja abans del 1440– de la mà d'Antonio Beccadelli "el Panormita" i altres aduladors humanistes per ell sostinguts. Segons el palermità, el rei d'Aragó "*a se itaque, si qua modo extent eliceret ornamenta, non a patribus iam mortuis extorqueret*". Jordi de Centelles ho traduï com: "Cascun rey deu procurar per si mateix atènyer glòria y no per la virtut dels seus antecessors."¹²¹⁹² Durant el setge de Maddaloni (*Catania*, en llatí), el 1441, el monarca féu un elogi públic de Niccolò Piccinino (+15 d'octubre 1444), un geni militar a qui molts dels seus cavallers es negaven a obeir perquè havien oït dir que era fill d'algun individu de casa baixa. Així ho tradueix al català el mateix Centelles:

"*Nicolai Picinini, viri magni:*

"Trobam, emperò, lo rey en un parlament ab los seus cavallés dient coses dignes de memòria. Car molts recordaven la prudència de Nicolò Piciní, gran

---

¹²¹⁹⁰ Recordem (vegeu el capítol I.3.4) que el palau napolità D'Àvalos fou decorat amb gerrons amb el rostre d'Enyego acompanyat pel del comandant milanés.

¹²¹⁹¹ ANDOLFI, Brandisio, *Muzio Attendolo Sforza. Un condottiero alla corte di Giovanna II di Napoli*, Bastogi editrice, Foggia, 2001, p. 20.

¹²¹⁹² BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 160-161.

capità en Ytàlia, molts commemoraven la indústria militar, molts la glòria dels triats e bel·licosos actes fets per lo dit Nicolau; altres lo menyspreaven per ésser nat de pobre pare, e fill de un perayre [*i. e.*, artífex i comerciant de draps de llana], que l'avien vist lavar lana; al qual, lo rey, reprenent la ygnoràntia del modorro [*i. e.*, tèrbol d'enteniment], respòs per sa fe, més stimava ésser Nicolò Piciní, fill de un perayre, que del major rey de Europa, ni hereu de gran regne, dient que la vera glòria del linatge és aquella quant cascú, per sos strenus actes és generós, y no per los de sos predecessós. Axí com diu lo poeta [Virgili]: 'Levar-se cascú per pròpria voluntat y muntar per sos peus en famosa glòria'.¹²¹⁹³

És com si l'anònim redactor del *Curial* haguera escrit el guió del discurs d'un rei que, com ell mateix –l'autor era un fidel i pròxim servidor del monarca–, se sentia raonablement entusiasmat amb el nou ideari humanístic. O, si més no, tractava d'adaptar el seu pensament i la seua formació medievals als nous temps. L'autoritat al·legada pel Magnànim era Virgili (*Geòrgiques*, ll. III, vv. 8-11): "*Temptanda via est, qua ne quoque possim / tollere humo victorque virum volitare per ora. / Primus ego in patriam mecum, nodo vita supersit / Aonio rediens deducam vertice Musas.*" És a dir: 'Vull alçar-me del terra i emprendre la senda / que em porte a revolar sublim / a la vista dels homes. Jo, el primer, / si la vida m'assisteix, faré que baixen / de l'Aoni [el Mont Helicó] les Muses a la meua pàtria.' És una professió de fe i autoconfiança que no sols podria fer el rei davant dels seus obtusos cavallers, sinó que també podria haver signat un infant *homo novus* com Curial, quan emprengué "a peu" el seu camí i "més-se avant entre ·ls cavallers e nobles hòmens" de la cort montferratesa (*CeG* I.1). Ell sí que realitzaria el somni de fer baixar les Muses a la seua pàtria de ficció.

Ja els italians del segle XIV veien, segons Eugenio Garin, com "se desmoronaba la idea de una nobleza de derecho hereditario y, mientras iban tomando posesión de las ciudades los hijos del pueblo más humilde, los tratadistas *de nobilitate* demolían y anulaban la concepción de nobleza de siempre."¹²¹⁹⁴ Un dels primers humanistes a teoritzar sobre la qüestió fou Coluccio Salutati (1331-Florència, 1406), en el seu *De nobilitate legum et medicinae*. Es demanava "*quid sit nobilitas*" i responia alimentant el

---

¹²¹⁹³ *Ibidem*, ps. 106-107.

¹²¹⁹⁴ GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 86.

que seria una màxima de l'humanisme del Quatre-cents: la *nobilitas ex virtute*¹²¹⁹⁵ considerada la veritable noblesa, per oposició a la *nobilitas ex genere*. S'establia, doncs, una reformulació restrictiva de la solució conciliadora del *Comentarius de nobilitate* del cèlebre jurista Baldo degli Ubaldi (Perusa, 1327-Pavia, 1400), segons el qual “*nobilitas ex stirpe antiqua et virtute, et ista est perfecta nobilitas.*”¹²¹⁹⁶

Les formulacions dels tractadistes toscans del 1400 en avant, pel que fa a la disputa *de nobilitate*, eren això: formulacions teòriques; ideals que, segons Giuseppe Tognon, es contradieien amb la realitat social subjacent i amb les inèrcies d'una cultura encara cavalleresca. El debat sobre la noblesa, segons ell, “*rappresenta un esempio delle contraddizioni in cui anche l'opinione colta si dibatteva nel tentativo di innestare l'ideale della vita civile nel tronco robusto della vita cavalleresca e del linaggio di sangue.*”¹²¹⁹⁷ L'autor del *Curial*, en efecte, pretenia contribuir a la seua manera a l'arrelament d'aquests ideals “moderns” en un medi hostil –de cavallers de sang, lectors d'*Històries troianes*– com era la cort napolitana del rei d'Aragó. Però ja adverteix Peter Burke, que cal documentar l'extensió d'aquestes idees humanistes tenint en compte el context de recepció preexistent.¹²¹⁹⁸ Fins i tot el context de la ciutat epicèntrica del moviment, Florència, on –segons Tognon– els patricis mercaders somniaven amb casar alguna de les seues filles amb un ric cavaller, de llinatge preclar a ser possible. En aquella república “senyorialitzada” pels Medici, ideal i realitat se solapaven:

“L'*ethos* della nobiltà [a Florència] rimase sempre radicalmente legato alla ricchezza e alla nascita, anche sulla bocca di Lorenzo il Magnifico nel *De nobilitate* [1440] di Poggio Bracciolini. Tale contraddizione [amb l'ideal] non potrà non esprimersi anche nel cerchio magico dalla rappresentazione sovrana,

---

¹²¹⁹⁵ SALUTATI, Coluccio, *De nobilitate legum et medicinae*, ed. a cura d'Eugenio GARIN, Vallecchi, Florència, 1947.

¹²¹⁹⁶ DEGLI UBALDI, Baldo, *Eiusdem ad legem nobiores, C. de commerciis et mercatoribus, Comentarius de nobilitate*, Venècia, 1590, f. 132r, n. 1-3. Citat per GRAZIANO, Patricia, *L'arco di Alfonso. Ideologie giuridiche e iconografia nella Napoli aragonese*, Editoriale Scientifica (“La memoria storica”, 14), Nàpols, 2009., p. 157.

¹²¹⁹⁷ TOGNON, Giuseppe, Intelletuali ed educazione del principe nel Quattrocento italiano, dins *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes*, 99/1, Roma, 1987, ps. 405-433 (p. 429). L'autor remet al respecte a TATEO, Francesco, *Tradizione storica e realtà nell'Umanesimo italiano*, Dedalo libri, Bari, 1974 (2a ed.; 1a, 1967), ps. 355-421.

¹²¹⁹⁸ BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; trad. com *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, ed. a cura de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000; ÍDEM, *Hibridismo cultural*, Akal, Madrid, 2010.

nell'essere e nel porsi del principe, sospinto verso la virtù più casta e descritto e rivestito con i panni della magnificenza e della opulenza.”¹²¹⁹⁹

Les explicacions de Tognon són ben oportunes per a explicar dues coses. En primer lloc, la instrumentalització que es feia a la Itàlia del nord dels ideals humanistes de la *nobilitas ex virtute* per a exaltar la figura, no de fills de *gentiluomini*, sinó de prínceps i grans senyors. I, en segon lloc, la instrumentalització que feia d'aquest discurs l'escriptor del *Curial* –que té tot l'aspecte de ser un cavaller que escriu per a cavallers– per a dedicar-lo al seu príncep adolescent, Ferran d'Aragó. Curial, el model a seguir, és pobre de naixença, però s'eleva moralment al temps que es esdevé un magnat opulent i magnífic i, finalment, un príncep sobirà. A la novel·la escrita a Nàpols – com a la Florència dels Medici– es produeix una escissió entre el plànol filosoficomoral de la lliçó literària (la submissió als preceptes laics de l'ètica aristotèlica, com a alternativa als tradicionals religiosos, de renúncia al món) i el plànol material (la magnificència i la pompa mundana del príncep, com a manifestacions externes d'una *virtù* idealitzada). Els teòrics florentins optimitzen un “retorn” al món clàssic de Grècia i Roma, idealitzat, i els pedagogs de prínceps ho adapten a la realitat política i històrica on s'aireja el missatge, posat regularment al servei del poder.

Aquest el destí de Curial, basat en un programa pedagògic i filosoficomoral de signe humanístic, sociològicament optimista: convertir-se en un *princeps* modèlic i de vida exemplar, ajudat per tutors, filòsofs, oradors, poetes i déus de l'Olimp. Per bé que els inicis del personatge, com adverteix Manuela Stocchi, s'inspiren en lectures com la novel·la de *Guiscardo e Ghismonda*, (Boccaccio, *Decameró*, IV,1). En aquest relat, quan Ghismonda s'enamora de Guiscardo, l'autor indica que es tracta d'un “uom di nazione assai umile, ma per virtù e per costumi nobile”.¹²²⁰⁰ Ja anys abans, Anton Espadaler havia constatat els paral·lelismes entre “lo fet de Guiscart”, com l'anomena l'anònim del *Curial* (CeG II.86), i els fets d'aquesta novel·la concreta del *Decameró*, on Boccaccio afirma: “La virtù primieramente noi, che tutti naschemmo e nasciamo iguali, ne distinse; e quegli che di lei maggior parte avevano e adoperavano nobili furon detti.”¹²²⁰¹ En general, la crítica especialitzada en *Curial e Güelfa* sol reconèixer la

---

¹²¹⁹⁹ TOGNON, G., *Intelletuali ed educazione del principe...*, p. 429.

¹²²⁰⁰ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (ps. 299-300).

¹²²⁰¹ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>.

importància concreta dels amors de Ghismonda i Tancredi com a motiu d'inspiració per a l'anònim del *Curial*, quant a la relació del cavaller amb la “senyora”.

L'humanista florentí Leonardo Bruni –canceller de Florència; amic i corresponsal d'Alfons el Magnànim¹²²⁰²– s'interessà per una *novella* de Giovanni Boccaccio on es qüestionen els fonaments de la noblesa de sang, i tingué el caprici d'elaborar-ne una versió en llatí humanístic, que titulà *Fabula Tancredi* (1437).¹²²⁰³ La versió bruniana circulava entre els humanistes llombards quan l'antic patge de València que era Enyego d'Àvalos es formava en lletres i armes a la cort de Milà (1435-1440). Després hi tornà ja com a diplomàtic (1443), i com a lector disposat a endur-se a Nàpols un volum de tractats humanístics (acabat de copiar a Milà el 10 de gener del 1444), que reunia opuscles de ‘cavalleria i noblesa’ (*militie et nobilitate*), entre els quals destacava “lo fet de Guiscart” en versió de Bruni. El còdex –conservat actualment a Siena¹²²⁰⁴– contenia obres de gran interès sobre l'afer *de nobilitate*, com els tractats, més amunt mencionats de Poggio i de Marsuppini. És com si, cap al 1444, algú estiguera recopilant materials per a escriure *Curial e Güelfa*. I aquest algú no devia estar molt lluny del gran camarlenc del rei d'Aragó, si no era ell mateix. Només cal llegir un capítol de la novel·la –en part, cavalleresca– per a comprovar la coincidència de lectures i d'interessos entre Enyego d'Àvalos i el desconegut autor del *Curial*. Ens referim a la resposta de Làquesis a sa mare, basada en la *Fabula Tancredi* (CeG II.86):

“(…) ¿recordats-vos, senyora, de les paraules que dix Guismunda a Tancredi, son pare, sobre lo fet de Guiscart, e de la descripció de noblesa? Moltes vegades havetes loada aquella resposta, comendant la dona de seny e de virtut. E pur Guiscart era jove e fadrí, e nulls temps havia com a cavaller obrat de les mans, ans en solaços, burles e plaers se solaçava assats curialment; emperò, veent

---

Citat parcialment per ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 237.

¹²²⁰² Vegeu, per exemple, GARRIDO VALLS, Josep-David, Correspondència entre Alfons el Magnànim i Leonardo Bruni al voltant de la traducció dels llibres de *La Política* d'Aristòtil: el ms. 388 de la biblioteca general i històrica de la Universitat de València, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.453-1.462.

¹²²⁰³ HANKINS, James, Humanism in the vernacular: the case of Leonardo Bruni, dins CELENZA, Christopher S. – GOUWENS, Kenneth (ed.), *Humanism and Creativity in the Renaissance. Essays in Honor of Roland G. Witt*, E. J. Brill, Leiden, 2006, ps. 11-29.

¹²²⁰⁴ I del qual ja ens hem ocupat en capítols precedents, quan tractàvem de les fonts literàries de la novel·la.

Guismunda que lo jove havia bon principi, pronusticant haver millor fi, volgué'l amar, e, amant-lo, donà-li la sua amor, no valent Guiscart de mil parts una de ço que Curial val (...). Amor, qui és piadosa, e benigna Fortuna los ajustà (...). Curial, cert és a tots, e si les pedres parlassen [ho] dirian, ésser fill de gentil home e de gentil linage, e com vós e yo (...). Una sola cosa ·m pensí que voldríets obiscir contra mi, ço és: que fonch gentil home pobre. Yo null temps lo viu pobre, ans fort rich e tots temps en real estat. E cas que fos ver, no me'n cur; la gentilesa ja la té; fall-li, donchs, la heretat: mon pare la y ha proferta, e com la y hage donada, tant valdrà e més que ell. E si mon pare no havia heretat, ¿valdria tant com Curial? Certes no, car Curial, sens heretat, val molt; donchs, com haurà heretat, més valdrà que altre, que en ma fe ja ho val.”

Com explicava Jacob Burckhardt en el seu clàssic assaig decimonònic, les idees sobre la noblesa de virtut airejades pels prehumanistes del segle XIV prengueren la seua forma definitiva amb tractats com els que compilava D'Àvalos.¹²²⁰⁵ El *De nobilitate* de Poggio Bracciolini (1440) és un dels més coneguts i representatius. Pren forma de diàleg, on intervenen el mateix autor, Niccolò Niccoli (partidari de la virtut com a font de noblesa) i Lorenzo de' Medici (crític amb la posició de l'anterior). Niccoli recolza els seus arguments en l'*Ètica nicomaquea* d'Aristòtil, segons la qual no és noble sinó aquell que s'esforça per a aconseguir el bé vertader.¹²²⁰⁶ Al comte D'Àvalos, els seus amics els filòsofs llombards (el cavaller, com Curial, “entre los grans philòsofs, poetes e oradors... és tengut en gran stima”, *CeG* II.116) li aconsellaren llegir Aristòtil per a orientar virtuosament la seua vida. Abans d'anar-se'n D'Àvalos de Milà a Nàpols, encarregà que li copiaren un luxós còdex amb l'obra del Filòsof amb majúscules en versió humanística del seu admirat Leonardo Bruni: tot un regal fet a si mateix, que porta colofó del 17 d'abril del 1440 i que es conserva actualment en la British Library (ms. Harley 3305). I és que, com el mateix Curial, Enyego era un home que “tracta tan reverencialment los libres, que tots quants lo conexen ho han a gran maravella” (*CeG* II.116), perquè era cosa inaudita a la Corona d'Aragó i a la cort de Nàpols que un cavaller, tant s'hi val que fóra real com fictici, es preocupara tant dels llibres.

---

¹²²⁰⁵ BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), p. 331.

¹²²⁰⁶ *Ibidem*.

Enea Silvio Piccolomini, humanista, amic del Magnànim i futur papa Pius II, també menyspreà la noblesa de sang en les seues obres, concretament, en la novel·la eròtica *Historia de duobus amantibus* (1444) i en l'opuscle *De curialium miseriis* (1444), obres que segurament l'autor del *Curial* desconeixia quan escrigué la novel·la. L'escriptor tracta de necis alguns personatges nobles de llinatge per a evidenciar les contradiccions del paradigma ideològic medieval.¹²²⁰⁷ En la novel·leta amatòria, per exemple, reflexiona sobre la injusta obtenció del títol de comte per Pandalo i extrapoladient que la majoria de títols nobiliaris antics foren obtinguts il·licitament: “En mi opinión nadie es más noble que el que ama la virtud. No admiro los vestidos de oro, los caballos, los perros, el servicio, las mesas suntuosas, las casas de mármol, las villas, las posesiones, las piscinas, el poder, los bosques, pues todo eso lo puede conseguir hasta un idiota; y si alguien le llama noble, ése será otro idiota.”¹²²⁰⁸

Si les obres de Piccolomini potser eren desconegudes a l'anònim escriptor, segurament no ho era el tractat de Plutarc (en realitat, un pseudo-Plutarc) divulgat com *De nobilitate* (1422), que influí molt en àmbit ibèric: el marquès de Santillana el manà traduir al castellà i el príncep de Viana decidí realitzar-ne també la traducció per compte propi. El seu autor era, en realitat, Buonaccorso da Montemagno “il Giovane” (Pistoia, ca. 1391-Florència, 1429), que ensenyava a l'Estudi florentí pel 1421 i que, anys després, pel 1428, es trobava d'ambaixador a Milà. Escrigué el tractat de noblesa, en defensa de la idea de l'*homo novus*, per a dedicar-lo a Carlo Malatesta. El text estableix un debat al voltant de dos fictes personatges romans, Publi Corneli Escipió (de noble bressol) i Gai Flamini (de casa baixa), els quals centren la controvèrsia sobre quin valor és superior: la noblesa de llinatge i les riqueses, d'una banda, o la virtut de l'individu. El diàleg fou molt divulgat, tant en llatí, com en les traduccions que es feren al toscà i al castellà.¹²²⁰⁹ Segons la proposta de l'autor, Lucrècia, una jove romana formada en “la doctrina de poéticos estudios e filosofia” (citem la versió castellana de Carles de Viana, ca. 1457-1460¹²²¹⁰) havia d'elegir marit entre dos pretendents: Publi i Gai. El

---

¹²²⁰⁷ BURCKHARDT, J., *La civiltà del Rinascimento...*, ps. 332.

¹²²⁰⁸ PICCOLOMINI, Eneas Silvio (papa Pius II), *Cintia – Historia de dos amantes* [1444], trad. i ed. de José Manuel RUIZ VILA, Akal, Madrid, 2006, p. 144.

¹²²⁰⁹ RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús, *El debate sobre la caballería en el siglo XV*, Junta de Castilla y León – Concejalía de Educación y Ciencia, Valladolid, 1996, p. 108.

¹²²¹⁰ ARAGÓ, Carles d', príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [ca. 1457-1460]; trad. al castellà de la versió toscana d'Angelo DECEMBRIO, de Buonaccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d'Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Université Paul Valéry, Montpellier, 2000, ps. 175-191.

primer era noble i ric, però il·l·letrat; el segon era de baix llinatge i curt de recursos, però era home “de estudios liberales muy diligente”, honest i amant de les lletres.¹²²¹¹ Així s’expressava Gai en defensa de la seua posició: “Mas yo, no en la agena gloria, ni en los fingidos bienes de la fortuna, mas solamente en la propia e verdadera virtud del ánimo judgo que consiste la nobleza (...). Así como el hombre, porque es animal raçional, se antepone a todos los animales; e assí por semblante, la calidad e cantidad de la gentileza del ánimo se conoçe más valer una persona que otra.” I al·legava “su vida nutrida en loables studios de sçiençia”; així com alguns exemples clàssics d’home nou que, sent pobres, havien adquirit “gentileza de ánimo” i una posició social important mercès “a los estudios de sçiençia.”¹²²¹² Concloïa la seua oració Gai Flamini afirmant que la noblesa “consiste en el solo ánimo.”¹²²¹³ Tractava després de demostrar que la virtut de l’home pot conjurar els desafiaments fortuïts de la fortuna i abordava altres aspectes sobre la conveniència que un cavaller fóra científic, o que una dama estudiara els clàssics; idees que tenen un bon reflex, així mateix, en *Curial e Güelfa*.

La formació d’un cavaller “científich” i bibliòfil

Curial, se suposa que amb uns 7 anys d’edat com a mínim, s’obri pas entre les robes dels nobles montferratesos per a accedir al que serà el seu senyor i protector durant anys: el marquès. Entra doncs en una cort, com Gabrielelet Curial a la de Nàpols, però no de *patge*, com a calcs Aragó de Nàpols, sinó com a *cambrer* (llatí *camerarius*), que és el terme adequat a la Llombardia, un país les institucions socials del qual l’escriptor coneix bé.¹²²¹⁴ Després el veurem esdevenir escuder del mateix marquès, també d’acord amb les pràctiques de la cort dels Paleologi del segle XV.¹²²¹⁵ L’acostament a un príncep sobirà, com era aleshores –i també en el temps històric de la narració– el marquès de Montferrat, l’ingrés en la seua cort o *curia* representava un

---

¹²²¹¹ Ibídem, p. 175.

¹²²¹² Ibídem, p. 181.

¹²²¹³ Ibídem, p. 184.

¹²²¹⁴ Vegeu MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52; SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

¹²²¹⁵ Molts detalls que ajuden a entendre el *Curial*, en: DEL BO, Beatrice, *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Università degli Studi di Milano – Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto (“Il filarete – Sezione di storia medievale e moderna”, 259), Milà, 2009.

camí quasi segur d'avançament social i d'ennobliment en l'esdevenidor.¹²²¹⁶ Els “elegits” rebien una formació molt acurada en el maneig de les armes i en les disciplines escolars que es consideraven imprescindibles, segons la cort i el moment.

Afirma Montserrat Piera que la Güelfa imposa un itinerari formatiu al seu vailet amat i protegit, basat en la carrera de les armes.¹²²¹⁷ Glòria Sabaté la rectifica oportunament, ja que no és la Güelfa la que imposa a Curial una determinada formació, o la que l'empeny a estudiar. És ell mateix –com quan decideix anar-se'n de casa– el qui es proposa estudiar i formar-se, el qui s'esforça virtuosament a treballar-se un futur.¹²²¹⁸ Per la seua banda, Lola Badia destaca que l'autor “mostra des de bon començament una preocupació explícita per la dimensió cultural del seu heroi, que es manifesta en termes diguem-ne escolars i filològics.”¹²²¹⁹ No és un afer trivial per a ell, aquest de la cultura del cavaller. Com possiblement tampoc no ho fóra per al dedicatari del llibre, al qual se li aconsella estudiar seguint l'exemple de Curial. Altrament, no s'explica la insistència constant en aquest afer al llarg del relat.

El fet de freqüentar una cort, relacionar-se amb curials i aprendre els hàbits de la noblesa facilita molt la formació infantil d'un home privilegiat com Curial. De seguida, el senyor “lo féu vestir e metre a punt” (*CeG* I.1): primera lliçó, doncs. El minyó creix “en seny e bellesa” (*ibidem*). Tanmateix, el seu “afeminat senyor” (dedicat en cos e ànima a l'esposa, vol dir-se, *CeG* I.3) ja no li presta atenció ni el “met avant” com solia. Curial roman a la cort, però un tant apartat. Ja no és el centre d'atenció, per a gaudi dels qui li tenien enveja: un dels mals inherents a tota cort. Com reacciona el fill d'Honorada? Doncs, amb la noblesa de cor que el caracteritza, reforçada ara amb el *seny* que ha adquirit sota l'influx de Mercuri, dels 7 als 13 anys.¹²²²⁰

---

¹²²¹⁶ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 94-95.

¹²²¹⁷ PIERA, Montserrat, L'elaboració de conceptes humanistes a *Curial e Güelfa*, dins BOVER, A. – MARTÍ, J. – ANN, M. (eds.), *Actes del setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Berkeley, 1993)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 211-220 (ps. 212-213).

¹²²¹⁸ SABATÉ, Glòria, La concepció de l'heroi al *Curial e Güelfa*, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 13, 2000, ps. 7-20; ed. electrònica <<http://www.unituebingen.de/romanistik/zfk/sabate.html>>, p. 8. Com afirmava en *La vita civile* (1438-1439) Matteo Palmieri (ll. I), “la fragilità e l'imperfezione umana hanno come unico rimedio la volontà e la capacità d'apprendere.” Vegeu PARISI, Daniela, Matteo Palmieri, dins *Il Contributo italiano alla storia del Pensiero. Economia*, Treccani, Roma, 2012; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/matteo-palmieri_II-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero:-Economia/> consultada en juny del 2014.

¹²²¹⁹ BADIA, Lola, *El Tirant* en la tardor medieval catalana, dins *Actes del Symposium “Tirant lo Blanc”*, Quaderns Crema (“Assaig”, 14), Barcelona, 1993, ps. 35-99 (p. 82).

¹²²²⁰ Sobre les edats de formació segons el *Tetrabiblos* de Ptolemeu, que són tingudes en compte per l'escriptor, vegeu el quadre que hem elaborat unes pàgines amunt.

“Per què lo fadrí, axí com aquell al qual seny no fallia, durant lo temps de la desfavor, per no perdre temps, après gramàtica, lògica, rectòrica e philosòphia, e fonch valent home en aquestes sciències, e axí mateix poeta molt gran, en tant que en moltes partides, sabent-se la sua sciència, devench molt famós e era tengut en gran stima” (*CeG* I.3).

Contrasta el programa educatiu infantil amb el d'un cavaller borgonyó del segle XV, com el cèlebre Jacques/Jacob de Lalaing. El pare d'aquest, es conformava amb què fóra adoctrinat cristianament, perquè evitara els set pecats capitals (“vous garder de pécher mortellement”), sobretot el de supèrbia, i no caiguera en la “folle amour”. Havia d'aprendre el francés (era flamenc) i que tinguera nocions de llatí. A tal efecte, li donà cavalleries i criats, “et un clerc bien lettré pour toujours lui montrer et apprendre, a fil qu'il n'oubliât son latin.”¹²²²¹ Fora de la Itàlia on els fills dels *condottieri* estudiaven les ciències liberals, com el Curial de la novel·la, els cavallers no rebien cap mena de formació cultural o intel·lectual específica. Era prou amb que disposaren d'alguns rudiments de gramàtica llatina i religió, i aprengueren doctrina moral en *doctrinals* de cavallers o de prínceps, normalment traduïts a llengua romanç.

La preparació del cavaller llombard, producte del seu afany personal per fornar-se, farà d'ell un cortesà excepcional. També ajudarà a que la Güelfa es fixe en ell, li atorgue el seu favor amorós i econòmic, i el pose, pels 15 anys d'edat aproximadament, sota la tutela d'un mentor: el procurador i tresorer de la senyora, Melchior de Pando. Sota l'atenta mirada d'aquest i amb els diners de la dama (*CeG* I.7)...

“...començà a metre en obra ço que per lo prom li era estat manat; e vestí's molt bé, e s'encavalcà, e pres algun servidor en sa casa. E, no obstant que ell fos molt ben acostumat, de continent que ·s viu créxer d'estat, cresqué axí mateix en virtut, e (...) tornà prudent e abte; car tantost fonch molt bell cantador, e après sonar esturments –de què devench molt famós–, axí mateix cavalcar, trobar, dançar, júnyer e totes altres abteses que a noble jove e valerós se pertanyían. E, com fos bell de la persona e ·s portàs molt ornat, fonch tan gentil que quasi en tota la cort del marquès de altri no ·s fehia menció (...). E la Güelfa (...) ·l confortava a

---

¹²²²¹ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalaing, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle, Librairie Verdrière – J. Carez, Paris, 1825, ps. 12 i 17-19.

devenir millor e major, comtant-li per diverses novelles com los hòmens, per diverses accidents, moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans hòmens, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament, la qual cosa és en mà de cascú (...). Melchior, per manament de la Güelfa, (...) ·l confortava a ben obrar (...).”

Segons els càlculs de Jaume Torró i Lola Badia, Curial aprofundeix en els estudis de ciència entre els 13 i els 15 anys, i rep després una formació integral de cavaller –de la mà de la Güelfa i Melchior– entre els 15 i els 19 anys, que és l’edat en la qual abandona la cort cap a la seua primera aventura, en companyia de Jacob de Cleves. El pròleg del llibre II ens indica ja que passarem dels 20 als 21 anys.¹²²²²

La primera part del programa educatiu es correspon amb una base escolàstica típicament medieval, pròpia de l’Europa Occidental del 1400. En realitat, aquest sistema curricular no era pensat inicialment per a formar cavallers (els *bellatores* o professionals de la guerra en el clàssic esquema estamental tripartit) ni seculars o vilans (*laboratores*, aptes per al treball manual), sinó per a una selecta elit d’“hòmens de sciència”, com els anomena l’autor del *Curial*: els antics *oratores*, la *clergie* dels francesos (religiosos i escriptors de cúria). Al llarg de l’edat mitjana, emperò, els estudis abans reservats als clergues s’obriren a la resta de la societat, en diferents graus.

La base de tota formació escolar era l’aprenentatge de la gramàtica (el llatí) i de nocions en les 7 arts liberals (el trivi i el quadrivi), com a propedèutica per als estudis universitaris de teologia, medicina, dret o arts.¹²²²³ La *Crónica de conquieridores* de Juan Fernández de Heredia (segle XIV) inclou un recull de biografies de “illustres varones” que explica que Orígenes, un dels pares de l’Església, “fue varón muy scient et adotrinado en las sacras scripturas, et fue tan scient en gramática, logica, rectórica et toda filosofia [natural i moral], que huvo après de sí muchos studiosos de los seculares que lo siguieron.”¹²²²⁴ Com s’observa, Curial comprén o intueix –des d’una perspectiva del segle XV italià, no del segle XIII de la ficció– que la formació intel·lectual l’ajudarà molt en la seua promoció social. De manera que aprén el llatí (la gramàtica), les

---

¹²²²² Vegeu BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 20-21).

¹²²²³ BECEIRO PITA, Isabel, *Libros, lectores y bibliotecas en la España medieval*, Nausicaä, Múrcia, 2007, p. 25.

¹²²²⁴ FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *Crónica de los Conquieridores, II* [Biblioteca Nacional de España, Ms. 10133-2], ed. electrònica a cura de John NITTI i Lloyd A. KASTEN, dins *Archivo digital de manuscritos y textos españoles* [ADMYTE], Hispanic Seminari of Medieval Studies (www.hispanicseminary.org), University of Wisconsin-Madison, 2011, f. 103r.

disciplines que completen el *trivium* (lògica, retòrica) i la filosofia. Aquesta es dividia en filosofia natural (el *quadrivium*: aritmètica, música, geometria, astronomia), filosofia moral (se suposa que l'*Ètica* d'Aristòtil) i metafísica (disciplina que no tenia interès, ni per a un cavaller, ni per a l'autor del *Curial*).¹²²²⁵ De fet, al llarg de la novel·la, s'apareixeran al cavaller les 7 arts liberals per a recordar-li la necessitat d'aprofundir en el seu estudi i coneixement, per ser la base de tot el coneixement.

Com a formacions complementàries, Curial aprén a trobar i versificar, i esdevé “poeta molt gran”; “trobador”, se'ns diu en un altre passatge. La formació intel·lectual es completa amb les *abteses* que aprén a la cort un donzell *ben acostumat*, que aspira a créixer en *estat*: vestir-se bé i posseir un bell cavall, dirigir els seus servidors, conversar de manera prudent, cantar i sonar instruments. Aquesta última és una activitat en la qual destaca el protagonista de l'obra, cosa que convida a identificar-lo amb un tipus de cortesà sensible per a l'harmonia, la lírica i la composició poètica. A aquest tipus respongueren, en temps del *Curial*, Pedro de Santa Fe, Jordi de Sant Jordi, el marquès de Santillana o Enyego d'Àvalos. Tots ells dominaven diferents instruments musicals – entre els quals, l'aristocràtica arpa, que també toca Curial– i tots (de D'Àvalos, no tenim constància documental o explícita que escriguera cap llibre, per bé que en llegia molts) destacaren com a literats. Curial, a més, practica el cant acordat i connecta –com el mateix autor– amb els gustos musicals de la cort d'Alfons el Magnànim; singularment, els del príncep Ferran –probable dedicatari de la novel·la cavalleresca– que disposava de capella pròpia de *xantres* i mostrava gran interès per la música.¹²²²⁶

L'autor enumera les de cavalcar, trobar, dansar i junyir (en justes o torneigs a cavall) com a habilitats socials específiques d'un “noble jove e valerós.” Si aquest era bell, com Curial, i es portava “molt ornat” d'indumentària i de joies, triomfaria socialment pel seu aspecte “gentil”, atractiu per a les gents, que en feien “menció”. No conforme amb aquestes perfeccions, la Güelfa esdevé mestra particular seua –com més avant ho serà ell de Camar– i passa les hores al seu costat “comtant-li per diverses novel·les” les vides exemplars d'homes que prosperaren en temps antics, una de les lectures que se solien aconsellar als cortesans de l'època. Aquesta actitud de buscar *exempla* de precursors històrics que ajuden a construir el personatge de ficció com a model per als “vivents”, és un reflex en la novel·la del mateix diàleg entre història i

---

¹²²²⁵ En VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959, p. 36, les arts i ciències se situen en un nivell inferior del saber, enfront de la “philosophia, axí moral, natural, com metafísica.”

¹²²²⁶ Sobre la música en el *Curial*, ja hem tractat en el capítol II.2.2.

ficció que estableix l'escriptor amb els seus oients o lectors. Perquè, com diu Pedro M. Cátedra, l'exercici de la ficció d'entreteniment “es el distanciamiento desde la realidad; el ejercicio de la autenticación pedagógica de la ficción es el de la *realización* histórica de esa ficción.”¹²²²⁷ De res serviria la lliçó pedagògica que conté la novel·la si no hi havia després una Güelfa real que llegira el llibre a algun Curial històric o real, per tal que aquest aprenguera usos i virtuts de l'univers i del personatge de ficció. La literatura no es concebia aleshores sinó com un espill de la realitat, i la realitat cavalleresca, quasi sempre, acabava reflectint com un mirall *fantasies* imaginades.

En el segle XV, encara, la lectura solia ser una cosa compartida entre lector i oients; en aquest cas, compartida íntimament entre la dama protectora i l'aprenent de cavaller íntegre. El llibre que llig la Güelfa a Curial és un d'aquells repertoris en romanç de “grans homes”, és a dir, de “varones il·lustres” (com el de la *Cronica de conqueridores*, més amunt referida), o el *De viris illustribus* de Petrarca (que conté les vides d'Alexandre, Pirrus, Escipió i altres referents heroics de l'autor) en algun d'aquells *volgarizzamenti* que demandaven cortesans i burgesos italians del Quatre-cents. Emulant “lo viure virtuosament” d'aquells homes exemplars, Curial esdevindria “millor e major”, com desitjava la Güelfa. Completa i arredoneix la formació del cavaller, a petició de la dama, el seu savi procurador Melchior, que el “confortava a ben obrar”. Com veurem, serà Melchior el qui oriente moralment la vida de Curial, recurrent a l'experiència dels seus anys i, sobretot, als consells dels filòsofs antics i pares de l'Església (com ara Sèneca o Agustí, filtrats de vegades per Petrarca).

Una vegada orientada la seua vida, ja serà Curial qui continue formant-se com a cavaller *científic*: “cercant” llibres de totes les matèries que podrà (proveint-se d'una biblioteca); aprofundint en les arts liberals; conversant amb filòsofs, poetes i oradors (és a dir, humanistes), que el tindran en gran estima; estudiant clàssics com l'*Eneida* glossada que ensenya a Camar, etc. En realitat, tots els guanys formatius del cavaller semblen més reflectir un *ideal* de l'autor, molt concordant amb el dels humanistes italians del 1440, que aquest vol fer compatible amb els usos i costums cavallerescs (la tradició trobadoresca, les habilitats cortesanes, la perfecció en les armes...). En realitat, l'escriptor no troba temps ni lloc perquè el seu personatge exhibisca tanta cosa com ha après. Ho fa, simbòlicament, en el somni i judici del Parnàs, on és coronat per Apol·lo

---

¹²²²⁷ CÁTEDRA, Pedro Manuel, *Los doze trabajos de Hércules en el Tirant*. Lecturas de la obra de Villena en Castilla y Aragón, dins *ACTES del Symposion 'Tirant lo Blanc'*, Quaderns Crema, Barcelona, 1993, ps. 171-205 (p. 199).

com un cavaller d'armes i lletres: l'home més complet del seu temps.¹²²²⁸ Després d'això, el fa tornar al segle XIII mitificat perquè siga de nou el trobador que pertoca a l'època: l'autor d'una *Cançó de l'orifany* que els oients o lectors coneixen bé.

La importància que s'atorga a l'educació completa del cavaller en *Curial e Güelfa* és un dels trets més significatius i “moderns” de l'obra. El que se'ns està proposant és la culminació d'un nou model de cavaller lletraferit i bibliòfil, culte, que encaixava bé en la Itàlia del *Quattrocento*, on s'escriu el *Curial*, però que resultava molt excepcional a la Península Ibèrica. Ací, sols trobava defensa i representació en el marquès de Santillana, el príncep de Viana, Pere el Conestable de Portugal, i pocs més. Convindria repassar, si de cas, quina era la situació educativa dels cavallers de Castella, Aragó, França i Itàlia, en temps del *Curial*, per a comprendre'n millor la proposta.

L'infant i literat castellà don Juan Manuel, en el *Libro del caballero et del escudero* (1326) i en el *Libro de los estados* (1327-1332), posa de manifest la distància existent entre els membres del seu estament i la *ciència*. Expressa implícitament la conveniència que els nobles s'inicien en matèries de saber, però troba que l'escassa “letradura” (coneixement del llatí, de la gramàtica) dels homes del seu estament fa que el coneixement esdevinga inaccessible per a ells. Per a solucionar aquesta situació, l'autor proposa que el cavaller aprenga llatí i es forme en distintes matèries escolàstiques, que li seran després molt útils.¹²²²⁹ Als prínceps, ja des del *Libro de Alexandre* (segle XIII), se'ls aconsellava iniciar-se en gramàtica, lectura, escriptura, lògica, versificació, música i memorització de sentències proverbials.¹²²³⁰

En el segle XV, era corrent en els fills de cavallers castellans –com aconsella la *Crònica* d'Álvaro de Luna– estudiaren gramàtica llatina des dels 5 anys d'edat, “porque tomen placer en leer las corónicas et de los fechos de armas et de cavallerías que acaesçieron.”¹²²³¹ D'ací que els reis del 1400 aprengueren el llatí en la infantesa de la mà d'algun “maestro en teología y grant letrado” i els cavallers, ensenyats per algun clergue gramàtic. Com a complement, se'ls administraven *castigos* (didàctica, disciplina

---

¹²²²⁸ Només en el plànol oníric i literari –que ho permet satíricament– l'autor i el seu personatge ingressen en el selecte club dels *poetae-theologi*, els il·luminats per sapiència Apol·lo (figura pagana assimilada sincrèticament per Petrarca a l'Esperit Sant) i reconeguts per la societat italiana com a homes de gran virtut, en tant que *poetae laureati*, poetes cerimoniosament coronats de llorer. Sobre totes aquestes simbologies i significacions itàliques, implícites en el *Curial*, vegeu KIRCHER, Timothy, *The Poet's Wisdom. The Humanists, the Church, and the Formation of Philosophy in the Early Renaissance*, Brill Academic Press (“Studies in Intellectual History”, 133), Leiden, 2006, p. 36 i ss.

¹²²²⁹ Vegeu RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús, *El debate sobre la caballería en el siglo XV*, Junta de Castilla y León – Concejalía de Educación y Ciencia, Valladolid, 1996, ps. 348-352.

¹²²³⁰ BECEIRO PITA, I., *Libros, lectores y bibliotecas...*, ps. 125-128.

¹²²³¹ *Ibidem*, p. 128.

social i moral), és a dir, *castigar* el cos per a apartar-lo del vici i inclinar-lo a la virtut, però també la ment, amb opuscles de literatura sapiencial: llibres de sentències, doctrinals morals i regiments de prínceps. Era normal que, de tutelar l'infant i orientar el procés d'adoctrinament s'ocupara un *ayo* o preceptor, com el Melchior de la novel·la catalana, que tutelava l'immadur Curial i el “confortava a ben obrar”.¹²²³²

Pero Niño (1378-1453), comte de Buelma i heroi de la biografia cavalleresca *El Victorial*, després d'aprendre les primeres lletres, doctrina moral, catequesi, aritmètica i nocions de llatí, “fue dado a criar e a enseñar”, als 10 anys d'edat, “a un hombre sabio e entendido, para que le enseñase e dotrinase en todas las buenas costumbres que pertenesçen a fidalgo bueno e noble.” Així aprenqué de “cómo le doctrinava e enseñava su ayo, e de los buenos castigos que le dava. E después començó a tomar armas.” Als 14 anys començà la seua carrera cavalleresca al servei del conestable de Castella –i pare d'Enyego d'Àvalos– Ruy López Dávalos. Aquest, per indicació del rei, s'ocupà d'acabar-lo de *criar* mentre fou “moço” (solter)¹²²³³ i de buscar-li muller. La xifra de 14 anys com a mínima recomanable per a l'accés a les armes i al matrimoni passà del dret germànic, on se la considera “edat perfecta”, a la cavalleria.¹²²³⁴ A diferència del cavaller *Curial*, l'aspiració del qual era excel·lir en la *cúria* o cort, allò a què aspirava el cavaller *Victorial* era a la victòria armada, al triomf militar. En conseqüència, Pero Niño ja no trobà cap interès en els llibres en l'edat adulta. La cultura no formava part de les seues obligacions estamentals, i el biògraf s'ocupa de remarcar-ho.

Dels 5/6 als 12 anys és quan l'alumne aprenia a llegir i escriure, i nocions d'aritmètica, geometria i llatí, amb un clergue. Encara no es considerava necessari l'*ayo* o mentor, però sí a partir dels 10 o 12 anys, quan molts fills de la noblesa entraven en una cort, o en la casa d'algun parent *fidalgó* –que esdevenia aleshores el seu tutor–, i s'iniciaven en les armes, la caça, la música i la poesia trobadoresca; allora que perfeccionaven els seus coneixements amb lectures diverses, i manuals de retòrica i epistolografia. Tot això, a la Castella de la primeria del segle XV.¹²²³⁵

---

¹²²³² *Ibidem*, ps. 118-125.

¹²²³³ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La creación literaria de *El Victorial*, dins DÍAZ DE GAMES, Gutierrez, *El Victorial*, ed. a cura de R. BELTRAN, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 18-202 (ps. 31-32).

¹²²³⁴ BECEIRO PITA, Isabel – CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo, *Parentesco, poder y mentalidad. La nobleza castellana de los siglos XII-XV*, CSIC, Madrid, 1990, ps. 114-120.

¹²²³⁵ Segons NADER, Helen, *Los Mendoza y el Renacimiento español*, Diputación Provincial de Guadalajara, Guadalajara, 1986, ps. 31-32 i 283.

A la València dels anys 1405-1415, els nobles contractaven clergues amb coneixements de gramàtica i arts per a adoctrinar els seus fills. Al palau dels Vilanova del carrer dels Cavallers, concorrien aleshores els néts del noble Vidal de Vilanova per a rebre lliçons del prevere Joan Fuster, “los quals ell (...) portava a scola e era mestre de aquells, e stava en casa de on pare [el pare de Jaume de Vilaragut] vivint aquells.”¹²²³⁶ Així, en el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, escrit en aquesta ciutat, es parla de “les bones costumes que deuen haver los fills dels cavallers”, entre les quals estan les de “saber bé legir e escriure e, encara, saber gramàtica e altra sciència perquè n sien més savis.” Per a les filles, “lo primer és que sàprien legir”, sense cap altra obligació de caire intel·lectual, ja que sovint s’ocupaven de tasques i labors domèstiques.¹²²³⁷

Els mercaders de Barcelona es preocupaven per deixar fons en testament, per si els fills es quedaven orfes, perquè pogueren continuar estudiant. Rafael Oller preveia per al seu fill Francí que els maresors “lo sostengan en l’astudi e vinga home.” També la Güelfa del relat de ficció “pres càrrech de ajudar-lo [ajudar Curial] e, a despit de la pobredat, fer-lo home” (*CeG* I.5).¹²²³⁸ Els menors d’edat no són homes: són éssers amb una personalitat incompleta, que cal modelar i completar amb l’estudi.

Per als cavallers de França i Borgonya, ens pot servir d’exemple el programa formatiu que la Dame des Belles Cousines preveu per al cambrer i estimat seu, Jehan de Saintré (Antoine de la Sale, *Le petit Jehan de Saintré*, ca. 1456). En principi, no se’n diu res de la formació gramatical i bàsica en infantesa. L’escriptor i quasi biògraf troba suficient amb el fet que la dama s’ocupe del *chastoiement* o càstig moral i doctrinal del jove. Tot això dintre d’un programa d’*avancement* social del cavaller al si de la cort, de progressió estratègicament calculada d’aquell que comença essent un simple *trinxant* del rei.¹²²³⁹ A diferència manifesta de Curial, que emprén autònomament el seu procés

---

¹²²³⁶ SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 1, p. 77.

¹²²³⁷ Citat per ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l’escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276 (p. 255).

¹²²³⁸ BATLLE GALLART, Carme, Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV, dins *Libre et lecture en Espagne et en France sous l’Ancien Régime. Colloque de la Casa de Velázquez (Paris, 1981)*, París, 1981, ps. 15-31 (ps. 22-23).

¹²²³⁹ Com en trinxant Martorell del príncep de Viana, aquell jove Johanot, després Johan, que Jaume Torró confon amb l’autor del *Tirant*. Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, Els darrers anys de Joanot Martorell, o En defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, vol. 2, ps. 573-600, i l’organització de materials i personatges homònims que tractem de fer en SOLER, Abel, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els

formatiu; Saintré sols es preocupa d'esforçar-se a *complaire* la seua tutora i *domina*.¹²²⁴⁰ La dama no llig directament perquè el seu amant l'escolte i aprenga. Es limita a donar-li consell sobre la conveniència d'interessar-se per...

“...des anciennes histoires, ausquelles vous prie et commande que veulliez prendre plaisir a escouter et a lire (...). Ainsin l'estude donne les meurs, et les meurs donnent les sens et les sens donnent les honneurs; donques par ainsin les escouter et retenir les nobles histoires, exemples et enseignements, pourrez acquerir la pardurable joye du Paradís, honneur en armes, honneur en sens et honneur en richesses, et vivre lyement e honnorablement.”¹²²⁴¹

El programa formatiu previst per l'heraldista de mentalitat medieval que és La Sale, en aquella Europa tan apartada de les novetats de Florència, no té res a veure amb el del *Curial*, i sí amb el que era habitual a les corts de quasi tot el continent: llegir “anciennes histoires” o “nobles histoires” (matèria de Roma, cròniques cavalleresques, relats bíblics) i “exemples et enseignements” (literatura sapiencial, miralls de prínceps, doctrinals morals, faules didàctiques). Els objectius de la formació del cavaller francès són més concrets, útils i precisos: salvar l'ànima, guanyar honor en les armes, acumular riquesa, etc. Després d'això, la cultura desapareix de la novel·la.

La relació que *Curial* manté –o que l'autor *idealista* vol que mantinga– amb la música, la cultura, la ciència, la poesia, l'oratoría i els llibres *reverents*, al llarg de tot el seu itinerari formatiu (dels 7 als 28 anys, i amb previsió de continuar en l'edat adulta), no s'entendria en absolut a la Castella, l'Aragó o la Borgonya del 1440. Aquesta relació del noble amb la cultura sols resulta comprensible quan l'emmarquem en la Itàlia del primer *Quattrocento*, la dels pedagogs humanistes que començaven a dominar el panorama intel·lectuals en corts com la dels Este de Ferrara o la dels Aragó de Nàpols. En conseqüència, l'aposta de l'anònim per la formació a llarg termini del seu heroi de paper és coherent amb l'àmbit on s'escrigué la novel·la: Itàlia.

En la Itàlia dels mercaders i dels mil *campanili*, el temps és or. Invertir-lo, doncs, en l'estudi, és molt convenient. En un relat cavalleresc de la primèria del segle XV, *Le*

---

darrers anys de l'autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502.

¹²²⁴⁰ Analitza aquests aspectes SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, ‘Publications Romanes et Françaises’, 232, Droz, Ginebra, 2003, ps. 41 i 140-141.

¹²²⁴¹ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 76.

chevalier errant (còdex de la biblioteca dels Saluzzo, a Casale Monferrato, que serví d'inspiració a l'autor del *Curial*),¹²²⁴² es parlava ja de la necessitat que el cavaller no s'entretinguera a “perdre son temps.”¹²²⁴³ El cicle d'estudis dels italians de mitjan Quatre-cents comprenia bàsicament les disciplines següents: gramàtica, retòrica, història, poesia i filosofia moral. Aquest era el cànon aconsellat a Cosme de' Medici per Tommaso Parentucelli (futur papa Nicolau V, 1447-1455).¹²²⁴⁴ A partir d'aquesta base formativa, ja podria el noble endinsar-se pel seu propi compte, i amb ajuda d'algun preceptor en l'estudi dels clàssics: allò que a Itàlia anomenaven *studia humanitatis*. Guido Cappelli explica que, per norma general, els humanistes italians aconsellaven el trivi i el quadrivi com a propedèutica als estudis d'humanitat: aprofundiment en la gramàtica, poesia, retòrica, història i filosofia moral; però de la mà d'autors clàssics grecs i romans, especialment i críticament recomanats. L'objectiu final del programa era dotar l'home d'un saber laic i antropocèntric, pragmàtic; oposat, en conseqüència, a les elucubracions lògiques dels escolàstics i a la sacra ciència reservada als teòlegs.¹²²⁴⁵

El redactor del *Curial* aposta per una formació escolàstica de base tradicional (trivi, quadrivi i filosofia moral), però incorpora l'oratòria i la poesia –a la italiana– al currículum del cavaller (el millor orador i poeta, segons Apol·lo; és a dir, un cavaller *humanista*). Fa també que acumule llibres de tota mena (com Alfons el Magnànim i altres prínceps italians) i els estudie amb afany. Se suposa que ho fa amb ajuda de glosses morals i d'algun “maestre”, circumstància que explica que, estant ell captiu a Tunis, oficie de mestre de Camar amb el *Virgili* glossat. Totes aquestes coses serien inimaginables en un escriptor de la Corona d'Aragó *gòtica* (posem que s'anomene Joanot Martorell) o a la Provença angevina (Antoine de la Sale).

Guarino Veronese (1374-1460), un dels grans humanistes del segle XV italià, preceptor i orientador de la cultura cortesana dels marquesos de Ferrara, envià el seu fill Girolamo a criar-se a la cort de Nàpols i el confià a la tutela del secretari reial Joan Olzina. A fi d'acomiar-lo com a pare i reconfortar-lo, li escrigué una epístola, titulada *Hypotesia*, (any 1443, Biblioteca Vaticana, ms. Lat. 6898), on l'animava a esdevenir un

---

¹²²⁴² Vegeu el capítol II.1.4.

¹²²⁴³ Vegeu BOUCHET, Florence, Voyage et quête de soi: le *Livre du chevalier errant* de Thomas de Saluces, dins LABBÉ, Alain – LACROIX, Daniel W. – QUÉRUÉL, Danielle (eds.), *Guerres, voyages et quêtes au Moyen Âge. Mélanges offerts à Jean-Claude Faucon*, Champion (“Colloques, congrès et conférences sur le Moyen Âge”, 2), Paris, 2000, ps. 31-42.

¹²²⁴⁴ FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *El humanismo renacentista: de Petrarca a Erasmo*, Arco Libros (“Cuadernos de Historia”, 83), Madrid, 2000, p. 17.

¹²²⁴⁵ Vegeu FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *El humanismo renacentista: de Petrarca a Erasmo*, Arco Libros (“Cuadernos de Historia”, 83), Madrid, 2000, ps. 100-101.

perfecte curial. Li aconsella, segons De' Rosmini, adquirir "cultura, eloquenza ed affezione alla virtù, ed il consiglia a perserverar negli studj, onde conseguir poscia un nome immortale".¹²²⁴⁶ Hom no aspira al paradís celestial de Saintré i dels *beguins* (el defensat per Sanglier davant Curial), sinó a la fama i a una glòria immortal: com la dels antics, com la del *Somni d'Escipió*, a la qual aspirava el personatge llombard. Els estudis aconsellats per Guarino al fill són compatibles amb un recomanable exercici físic. Així, el pare s'alegra en la carta de com el fill juga i s'exercita: "*ex umbra in lucem, et e ludo in palestram te descendisse, ut sempre optari, video.*"¹²²⁴⁷ També l'adolescent Curial passa moltes hores al dia justant a cavall i jugant a pilota. Però no oblida, sino que emprén com una obligació i un sacrifici individuals, amb gran esforç, la senda pedagògica traçada per l'humanisme. Aquesta senda, recordem de la mà de Francisco Rico, constituïa l'aposta central d'un moviment, l'impulsor del Renaixement, que "se propuso restaurar el ideal educativo de la Antigüedad, orientándose, como la vieja *paideia*, a dar al hombre un cierto tipo de 'cultura general' a través de los *studia humanitatis*, es decir, fundamentalmente, a través de las artes del lenguaje, adquiridas mediante la lectura, el comentario exhaustivo y la imitación de los grandes autores grecolatinos, sobre todo los poetas, historiadores y moralistas."¹²²⁴⁸

Molt interessant és l'itinerari formatiu traçat a manera de *speculum principis* per Michele Savonarola (Pàdua, 1398-Ferrara, 1468), deixeble de Guarino. Aquest metge humanista de la cort de Ferrara des del 1440, fou preceptor de Borso d'Este, marquès de Ferrara des del 1450 i germanastre d'un Ercole d'Este acollit a Nàpols el 1445 perquè estudiara amb el príncep Ferran d'Aragó. Doncs bé, Savonarola (*Del felice progresso di Borso d'Este*, ca. 1452) proposa un currículum de *scientie* (arts liberals, coneixements teòrics oposats a les arts mecàniques) similar al del *Curial*: gramàtica, lògica, retòrica, filosofia natural (música, geometria, astronomia, aritmètica) i filosofia moral (ètica, política, econòmica).¹²²⁴⁹ Segons Giovanna Maria Bertin, l'autor pretén dotar el seu príncep d'una *peritia litterarum* i d'una *scientia rerum* concordants amb l'ideal de

¹²²⁴⁶ DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli libri quattro*, Tipogr. de Nicolò Bettoni, Brèscia, 1805-1806, vol. 2, ps. 118-120.

¹²²⁴⁷ *Ibidem*, vol. 2, ps. 436-442 (doc. 785).

¹²²⁴⁸ Vegeu RICO, Francisco, *Temas y problemas del Renacimiento español*, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 1-27 (p. 10), que remet al treball clàssic de SABBADINI, Remigio, *Il metodo degli umanisti*, Felice Le Monnier ("Bibliotechina del saggiatore", 3), Florència, 1920.

¹²²⁴⁹ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, cap. 7.

cultura universal a què aspira l'humanisme. La integració d'aquests dos vessants del saber és un dels ideals de la pedagogia de la Roma clàssica, que els autors de l'època reivindiquen¹²²⁵⁰ i que l'escriptor del *Curial* vol també per al seu cavaller. Segons aquest ideal, els *studia humanitatis* contribueixen a l'harmonia de l'ànima, a la “temperança” d'ànim, com en diu l'anònim de la novel·la catalana. A més a més, com propugnaven Pier Paolo Vergerio “il Vecchio” i altres autors de tractats pedagògics, l'aprofundiment en els clàssics contribueix a crear homes lliures. La vella *auctoritas* medieval deixa pas al judici crític de l'individu, que –aconsellat per algun preceptor humanista, si és el cas– cerca els llibres que li interessin per a gaudir-los en lectura directa.¹²²⁵¹ Com el desconegut autor de *Curial e Güelfa*, el camarlenc Enyego d'Àvalos coneixia molt bé aquesta fórmula educativa, que practicà a casa amb els fills. Per això, entre els llibres de “totes les facultats” que cerca, es trobava una còpia del *De ingenuis moribus ac liberalibus studiis adulescentiae* (1400-1402) de Vergerio,¹²²⁵² que documenta el seu interès per la *paideia* dels humanistes (els sabers útils de la història i la filosofia moral, no els especulatius); un interès que compartia, sens dubte, amb l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa*, si és que no era ell mateix l'autor.

Guarino Veronese trobava idoni l'àmbit cortesà com el lloc on millor aprendre i avançar socialment. Per això envià el seu Girolamo amb Joan Olzina. En una de les seues lletres, fa un elogi del refinament curial de què cal que participen els humanistes: “*Verborum dulcedo, morum gravitas, consuetudinis lepos (...). Has ad tantas vel animi ven ingenii dotes adde litterarum amorem, bonarum artium studia insignemque disciplinam*”.¹²²⁵³ A la cort no sols s'aprenen coneixements, hàbits saludables, costums socials, habilitats venatòries i coreogràfiques, etc., sinó també idiomes; en particular, el francès, que és la llengua franca de la cavalleria europea. Així, Curial parla quotidianament en llombard amb la Güelfa –com quan torna de Tunis i vol descobrir la seua identitat–, però ha après la llengua d'oïl per audiència i lectura de llibres francesos, els predominants en les biblioteques llombardes del segle XV. Se'ns diu que l'Ansaldo de la cort montferratesa es “molt bell parlar” (*CeG* I.9) perquè domina *il bel parlare*,

¹²²⁵⁰ BERTIN, Giovanna Maria, *La pedagogia umanistica europea nei secoli XV e XVI*, Marzorati, Milà, 1961.

¹²²⁵¹ Més detalls de tot açò, en GARIN, Eugenio, *L'educazione in Europa, 1400-1600*, Laterza, Roma-Bari, 1957.

¹²²⁵² ‘Sobre els nobles costums i els estudis liberals dels adolescents.’ Vegeu el capítol I.3.5.

¹²²⁵³ VERONESE, Guarino, *Epistolario di Guarino Veronese*, ed. a cura de Remigio SABBADINO, Regia deputazione di storia patria, Venècia, 1915-1919, 2 vols.; reed. per Bottega d'Erasmus, Torí, 1967, p. 292. Citat per RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 46, n. 32.

expressió usual a la Itàlia septentrional dels anys del *Curial* per a qualificar l'habilitat oratòria. I és aquesta habilitat, al país dels *oratores* solemnes, que són escoltats amb fervor per prínceps i multituds, obri al bell parlar les portes de l'èxit social: la política, la diplomàcia, la cort, la distinció social.¹²²⁵⁴ Per això el marquès de Montferrat elegeix Ansaldo d'ambaixador a la cort de París. Ell, i també Curial, dominarien amb una certa solvència el francès oral o col·loquial; si més no, la terminologia cavalleresca i la fraseologia cortés i diplomàtica. Els gal·licismes del tipus “*Laxes-los aler*” (*CeG* I.17) o “*tres excel·lent e molt alt e valerós rey d'Aragó*” (*CeG* II.113), que feien gràcia a l'autor del *Curial*, eren apresos amb facilitat en un ambient cortesà.

Normalment, en l'Europa del segle XV, i amb ajuda del francès, era fàcil entendre's entre els parlants de llengües romàniques, molt més acostades en tots els aspectes que no ara. Així, durant el torneig de Melun, Curial –un llombard– aclareix al rei d'Aragó –un catalanòfon– una frase del duc de Borgonya –un francòfon– que el segon no havia entès bé: “Lavors Curial s'acostà al rey, qui bé no ho havia entès, e dix-li ço que lo duch deya” (*CeG* II.50). El cavaller domina també el llatí, que li obri les portes de la cultura –element bàsic de la seua identitat– i, aprofitant els anys que passa a Tunis, dedica un temps a aprendre l'àrab (s'entén que com una concessió a la realitat ficcional, a fi de fer més creïble la situació). Pensem que aleshores el marquès de Santillana a penes dominava la gramàtica llatina, raó per la qual ordenà tantes traduccions al castellà. El príncep Ferran de Nàpols fou mal alumne de gramàtica i, en l'esdevenidor, demanà també que li arromançaren els pocs llibres que eren del seu gust. Però encara és pitjor el cas del flamenc Jacob de Lalaing, el cavaller més famós d'Europa. No entenia gens el llatí i tenia dificultats per a sostenir una conversa en francès, malgrat que el seu nom oficial no era *Jacob* (com el Jacob del *Curial*), sinó *Jacques*. No era el cas de Curial el llombard, que estudia l'*Eneida* en llatí –i, en àrab, si es dóna el cas– i que s'alegra de trobar-se amb un frare del Sinaí que “parlava francès” (*CeG* III.8), després del seu periple per Palestina. Quan la interlocució és amb el soldà otomà, els “turcimans” (‘intèrprets’ o traductors) del mateix sobirà oriental, se suposa que traslladarien al francès les paraules de l'amo (*CeG* III.91).¹²²⁵⁵

---

¹²²⁵⁴ WOODWARD, William Harrison, *Studies in education during the age of Renaissance, 1400-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 1906, p. 251.

¹²²⁵⁵ Sobre els idiomes en el *Curial*, vegeu BUTINYÀ, Júlia, Convivència de llengües en el *Curial e Güelfa y Tirant lo Blanc*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 63 (1991-1992), Barcelona, 1993, ps. 333-346; ed. electrònica <<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=10972&portal=1>>

El francès de Curial seria un francès d'oïdes, perfeccionat amb algunes lectures i amb la permanència d'anys a l'exterior. Com també eren d'oïdes alguns dels seus coneixements culturals del món antic, apresos de boca dels seus amics els filòsofs, oradors i poetes (els humanistes del segle XV; no del XIII, com hauria correspost al temps de la novel·la històrica). Així, quan visita Grècia, troba allí paisatges i monuments dels quals havia oït parlar molt: “moltes coses antigues, les quals de paraula havia oïdes” (*CeG* III.24). El seu interès *arqueològic* seria inconcebible en un heroi novel·lesc de factura ibèrica, com Tirant, o de factura francesa, com Saintré. En *Curial*, les grades dels monuments antics són de marbre, com les estàtues, i les “coses antigues” no són simplement ‘velles’, sinó que remetent a una *Antichità* idealitzada. Quan abordem els episodis tunisencs veurem també fins a quin punt arriba l'interès arqueològic del mateix escriptor, que posa el nom de *Cammar/Cammar* a la seua Dido peculiar, sabent que les runes de Cartago es trobaven a la contrada tunisenca que els mercaders italians coneixien com *Cammar*.¹²²⁵⁶ Aquest coneixement adquirit “de paraula” fàcilment arribaria a Nàpols, i difícilment a llocs més apartats.

El model educatiu que se'ns presenta, doncs, és el del cortesà perfecte del segle XV, amb febleses humanes que l'obstaculitzen –les “caygudes” de Curials–, però amb un èxit irreal, en tant en quan s'obté en gran superlatiu. El cavaller de pobre casa esdevé el príncep de la faula, gràcies a la seua virtut, a la seua constància en l'estudi. La mateixa constància que Alfons d'Aragó, rei de Nàpols, solia inculcar paternalment en els alumnes becats de la seua escola palatina: “Studia, Francesco, studia”, deia el rei al xiquet i futur impressor Francesco del Tuppo, pel 1453, “perché io ti ho destinato a un posto che esige una persona bene istruita.”¹²²⁵⁷ El mateix monarca donava exemple als seus alumnes protegits, estudiant quotidianament la seua lliçó. Perquè, com afirmava el secretari Arnau Fonolleda en el preàmbul d'una lletra reial del 1449, “*honestum et laudabile in principibus est omni studio*”. Així –citem el Panormita en versió catalana de Jordi de Centelles– Alfons el Magnànim “jamés en los arduos negocios lexà los studis e lo exercici de apendre e de saber tots jorns poetes, philòsophs, teòlechs, o disfrutar ho legir ho horar (...). Semblava en açò al grant rey Alexandre, lo qual desijava més la glòria del saber e de l'entendre que ni de les armes ni del vençre.”¹²²⁵⁸ Quan Curial

---

¹²²⁵⁶ Us remetem al capítol II.3.12.

¹²²⁵⁷ Traduït del llatí a l'italià i citat per PONTIERI, Ernesto, *Alfonso il Magnanimo, re di Napoli (1435-1458)*, Edizione Scientifiche Italiane, Nàpols, 1975, p. 227.

¹²²⁵⁸ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN;

torna a l'estudi per exhortació de Bacus, ho fa “*tenint per perdut aquell temps* que sens estudi havia viscut” (*CeG* III.79). El mateix Alfons d'Aragó considerava “*diem illam in qua nihil legeret se perdidisse dicebat.*” Ho repetia tant als circumstants, que l'humanista Beccadelli li ho apuntà com una meritòria sentència. “Solia dir”, ho tradueix després Jordi de Centelles, “que *aquell jorn tenia per perdut* en lo qual res no havia llegit.”¹²²⁵⁹ És com si el cavaller de ficció s'haguera criat al costat del Magnànim i, obeint finalment el seu consell per boca d'un déu de l'Olimp, s'haguera regenerat.

Però, a tot això, si *Curial e Güelfa* és una mena d'espill de prínceps novel·lat i ple d'*indirectes*, ¿per a “plaer e consolació” de qui s'ha escrit? Dit d'una altra manera: ¿a qui anava dirigida la proposta d'un heroi de virtut cavalleresca, que no solia “perdre el temps” de joventut perquè l'invertia en l'estudi? A un rei com Alfons, que tenia ben assumida la lliçó dels humanistes i l'empra per a fer-se'n propaganda? A algun alumne díscol de la biblioteca reial de Castel Nuovo...? Segurament, està escrit per a un jove amb les mateixes pretensions de príncep que Curial (i les mateixes febleses morals: supèrbia i luxúria), com era el duc de Calàbria, el bastard Ferran d'Aragó; un adolescent que mostrava molt de valor a cavall, però poc d'interés pels llibres.

El mateix *Ferrante d'Aragona* s'adonarà en l'edat adulta del temps que ha perdut quan era l'hora d'estudiar. Així, en gener del 1466, Ferran I –ja rei consolidat de Nàpols– aconsellava el seu fill tercer, Frederic (1452-1504), príncep de Càpua (i futur monarca també), que seguira els manaments del preceptor particular que se li havia assignat; no *Melchior*, però sí *Baldasare* Oferiano, prohoms que impartia lliçons també a l'Estudi napolità.¹²²⁶⁰ Aconsellava el rei poc estudiós al minyó de 14 anys: “Attenderete a le lettere, a studiare, per modo che havendo el preceptore digno et sufficiente non cadate in reprehensione de haver perduto il tempo.”¹²²⁶¹ És com si el príncep haguera après la lliçó de *Curial e Güelfa*, però quan ja era tard. Ni havia fet cas als preceptes del

---

establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 187-191.

¹²²⁵⁹ *Ibidem*, p. 145. Per a contextualitzar, vegeu TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64.

¹²²⁶⁰ *Balthasar Oferanus Parthenopeus* escrigué uns comentaris en llatí als *Paradoxa* de Ciceró (BNN Vittorio Emanuele III, ms. IV E 52) i altres opuscles. Era preceptor de prínceps a la cort des de feia anys (tingué al seu càrrec el primogènit de Ferran, el futur Alfons I, nat el 1448) i fou amic de la duquesa de Calàbria, Isabella de Chiaromonte. Vegeu MOSCONE, Marcello, Isabella Chiaromonte (Chiaromonte), regina di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 62, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/isabella-chiaromonte-regina-di-napoli_Dizionario_Biografico/>

¹²²⁶¹ Citat per DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 124 i ss.

pare; ni als del mentor de la biblioteca reial, *Melchior* Miralles; ni als de Bacus el déu de la ciència, si és que mai arribà a oir o a llegir el llibre de Curial.

* * *

L'Ètica a Nicòmac d'Aristòtil (llibre I,1), distingeix entre dues menes de virtut relacionada amb l'aprenentatge: 1) la *intel·lectual*, que s'origina i es desenvolupa per la instrucció, raó per la qual requereix temps i dedicació, i 2) l'ètica, que és una virtut que s'obté per un procés de perfecció personal, d'adquisició d'hàbits. La perseverança en els *studia humanitatis* és la que fa l'home savi, doncs, segons el concepte dels humanistes italians del segle XV i de l'autor del *Curial*. L'objectiu de tot plegat era l'obtenció d'una sapiència i fortalesa d'ànim, que no té res a veure amb la *fortitudo* brutal i l'astúcia dels llibres de cavalleries clàssics. Quan Bartolomeo Facio en el seu *Rebus gestis* fa elogi de la *fortitudo* del rei Alfons, es refereix a la manera estoica i temperada amb que fa front, per exemple, a la mort del seu estimat germà l'infant Pere. Diu que no l'afronta com un vulgar soldat de campament, sinó com l'home estudiós que és: "*Eius mortem Alphonsus, etsi graviter, indoluit, non ut homo in castris, sed potius ut in studiis sapientiae ab adolescentia versatus.*"¹²²⁶² La construcció d'una personalitat adulta forta s'esdevé, sobretot, durant l'adolescència i la joventut. En triomfar Curial sobre si mateix i sobre els rivals, i contraure noces amb la Güelfa, la biografia del cavaller no s'acaba ni culmina per a res, però sí el seu procés de formació com a "príncep".

Curial e Güelfa no és, doncs, la biografia cavalleresca literària ni la crònica poetada d'un "*homo in castris*", com pretenen certificar-ho alguns crítics literaris que la contextualitzen equivocadament. És el procés de formació d'un home "*in studiis sapientiae ab adolescentia versatus.*" Veure en Curial un cavaller del segle XIII és fer una lectura superficial d'una obra del segle XV, que connecta amb l'esperit del seu temps. La novel·la és l'expressió literària dels ideals culturals d'un cavaller –l'autor, que es desdobra de vegades en el seu personatge– format en l'edat mitjana, però entusiasmat per les idees dels humanistes. Ni l'escriptor ni el seu *speculum principis* de ficció seran mai el "millor e pus valent entre los cavallers, e major de tots los poetes e oradors qui vuy són" (*CeG* III.35). Però com a ideal inaudit i superlatiu de la nova cultura, convenia abocar-ho en una novel·la tan ben humorada com aquesta, per a

---

¹²²⁶² Citat per ALBANESE, Gabriella i al., *Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i 'Rerum gestarum Alfonsi regis libri X'*, di Bartolomeo Facio, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.223-1.268 (p. 1.240).

sorpresa dels pocs oients o lectors que tindrien accés a l'obra. Com quan Enyego d'Àvalos d'autotitula pomposament “amatore delle Sacre Muse” o “cristianissimo cacciatore” en la traducció del català al toscà d'uns tractats de falconeria.¹²²⁶³ El límit entre la realitat, d'un costat, i la paròdia i la sàtira, d'altre, eren molt estrets a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Per això, quan el secretari reial Francesc Martorell rep una carta satírica del seu amic Beccadelli, la dóna a llegir primer que ningú al seu amic i paisà D'Àvalos (“*Innichio tuo vel potius nostro... nobilissimo... doctissimo*”, com l'anomena ell), perquè la puga “*interlegere*” i riure's amb ell.¹²²⁶⁴

Els oradors i poetes italians del segle XV fan seua la reivindicació de Sèneca, que entenia que les set arts liberals eren una preparació idònia per a estudiar després filosofia. Els humanistes del 1400 prestaven atenció principal a cinc matèries fonamentades en textos clàssics: gramàtica, retòrica, poesia, història i filosofia moral. Aquestes disciplines constituïen els anomenats *studia humanitatis*,¹²²⁶⁵ expressió inspirada en textos de Ciceró i Aule Geli. Coluccio Salutati, canceller de Florència durant tres dècades (1375-1406), constituí al seu voltant un cercle d'intel·lectuals per als quals el saber integral s'anomenava *humanitas* o *litterae humaniores*, i comprenia l'estudi de les matèries adés especificades i permetia aprofundir en el coneixement – *ergo*, autoconeixement– de la *conditio humana*. Salutati posava l'èmfasi en l'ètica, perquè és la part de la filosofia que infon humanitat. “La poesía y la historia eran consideradas formas de ética aplicada, al ofrecer a los estudiantes ejemplos buenos a imitar y malos ejemplos a evitar.”¹²²⁶⁶ Ensenyaven a viure virtuosament, com li ho explicava i li ho feia entendre la Güelfa a Curial quan li llegia el catàleg *de viris illustribus*. “Había una significativa omisión”, explica Peter Burke, “en el bloque intelectual de las humanidades: la lógica. El énfasis pasó del puño cerrado de la lógica, que usaba la fuerza para abatir a su contendiente, a la mano abierta del retórico, que

¹²²⁶³ LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

¹²²⁶⁴ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 277-279.

¹²²⁶⁵ RICO, F., *El sueño del humanismo...*, p. 78. Segons KRISTELLER, Paul Oskar, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, p. 194, “las humanidades significan una especie de educación liberal, es decir, una educación literaria digna de un caballero.”

¹²²⁶⁶ BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; trad. com *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, ed. a cura de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000, ps. 34-35.

preferia la persuasió.”¹²²⁶⁷ Per això Botticelli representarà les arts liberals (Museu du Louvre) amb una Retòrica que les presideix amb el braç estés cap a un grup de dames. La mateixa Retòrica ja rep un tractament especial, que la lliga a la música, en la desfilada de les arts liberals del *Curial* (*CeG* III.79).¹²²⁶⁸ Observeu també com l’escriptor es preocupa de fer-nos entendre que la retòrica, l’oratória, entesa com l’art de la persuasió, era l’assignatura forta de Curial: “si tot era molt eloqüent e gran orador” (*CeG* II.142). Tanmateix, quan la Güelfa li gira l’esquena i ell mateix és conscient de la vil traïció que ha comés, tracta de fer servir inútilment les seues dots persuasives d’orador. Els sentiments el traeixen i confonen la raó: “certes ací havia perduda e perdé la sciència e tot lo saber, que, com més treballava en escusar-se, paria que pus fort ell mateix s’acusàs, e, de ço que no era res, feya crim e mortal pecat” (*ibidem*).

Els pedagogs italians de la primeria del segle XV arredoniran les idees i conceptes de Salutati amb tractats sobre la matèria. Pier Paolo Vergerio da Capodistria, en el *De ingenuis moribus* més amunt citat (1400-1402), i documentat en la biblioteca davaliana, aconsella completar els *studia humanitatis* amb clàssics “en totes les facultats” (*CeG* III.79) com diria l’autor del *Curial*, a fi d’aconseguir una cultura personal enciclopèdica. Perquè l’home esdevinga lliure, convé, a més, que s’exercite en la poesia i la música. Per la seua banda, Leonardo Bruni, l’autor-traductor més present en la col·lecció de D’Àvalos, dedicà un *De studiis et litteris* (ca. 1423-1426) a la *puella docta* Battista Malatesta, on sosté que la fi d’aquest aprofundiment en els clàssics és el “*bene videndi*” i que cal interpretar el sentit de la vida segons la virtut.¹²²⁶⁹ Maffeo Vegio (1407-1456), en *De educatione liberorum clarisque eorum moribus* (1444), postul·la que l’individu no és un home complet si no se l’educa en la veritat dels clàssics i en l’eloqüència. Guarino Guarini da Verona, quan posa sota tutela seua el poderós Leonello d’Este i família (1436), transforma la cort de Ferrara en un model a imitar.¹²²⁷⁰ I, a poc a poc, els ideals educatius de la primeria de segle van prenent forma a les corts italianes, gràcies a mecenes com el mateix Alfons el Magnànim.

---

¹²²⁶⁷ *Ibidem*, p. 35.

¹²²⁶⁸ Tal com ho hem explicat en el capítol II.1.4.

¹²²⁶⁹ MARAVALL, José Antonio, El pre-Renacimiento del siglo XV, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 17-51 (p. 21).

¹²²⁷⁰ Per a majors detalls sobre aquesta embranzida pedagògica de l’humanisme, vegeu CARDINI, Franco – VASOLI, Cesare, Rinascimento e Umanesimo, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 45-158 (ps. 73-78).

Tots aquests humanistes justificaven el lliure accés dels laics als clàssics pagans i *gentils*: per damunt de les prohibicions, prevencions i avisos de perill que feien molts eclesiàstics. Argumentaven els amics dels clàssics recolzant-se en l'*auctoritas* patristica de l'*Oratio ad adolescentes* de Basili de Cesàrea: aquell opuscle que Enyego d'Àvalos tenia enquadrat amb el títol *De legendis libris gentilium*.¹²²⁷¹ El sant oriental, redescobert i emprat de coartada teològica pels humanistes florentins, sostenia que per a mirar el sol directament calia –per precaució– haver-ne observat abans el reflex atenuat en una superfície d'aigua.¹²²⁷² Amb aquesta metàfora, justificava que els adolescents amb dèficits formatius no podien aprofundir directament en l'exegesi de l'escriptura sagrada. Raó per la qual els convenia estudiar abans els clàssics grecoromans, pagans, com a matèries preparatòries. I recomanava, concretament, “els poetes, els historiadors, els oradors i tots aquells dels quals ens pot provenir alguna utilitat per a la formació de l'ànima.” Sols amb aquesta propedèutica intel·lectual, els “sagrats i inefables ensenyaments” superiors penetrarien millor en ells quan foren adults, i farien que “romanguí indeleble tota la vida l'esplendor de la virtut.”¹²²⁷³

Difícilment pot entendre's *Curial e Güelfa* amb profunditat (i no com una *recreació* pintoresca de la cavalleria i l'amor cortés, farcida de materials mitològics extirpables), si no atenem als paràmetres ideològics del lloc (Itàlia) i del moment (*ca.* 1444-1448) en els quals fou concebuda la novel·la. Aquests paràmetres es resumeixen a la perfecció en una de les epístoles humanístiques de Bruni.¹²²⁷⁴

“Que sea doble tu estudio: dirigido, en primer lugar, a conseguir en las letras no el conocimiento común y vulgar, sino un saber diligente e íntimo en el cual quiero que te muestres excelente; en segundo lugar, a obtener la ciencia de aquellas cosas que se refieren a la vida y a las costumbres; estudios éstos que se llaman de humanidad porque perfeccionan y adornan al hombre. Que en estos estudios tu saber sea variado y múltiple, y sacado de todas partes, de modo que no dejes de lado nada que pueda parecer contribuye a la formación, a la dignidad, a la alabanza de la vida (...). Quisiera en realidad que un hombre eminente tuviera un

¹²²⁷¹ Us remetem de nou al capítol I.3.5.

¹²²⁷² BASILI EL GRAN, Sant, *Als joves, sobre la utilitat de la literatura grega*, ed. i trad. a cura de Josep O'CALLAGHAN, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1985, p. 44.

¹²²⁷³ *Ibidem*, p. 43.

¹²²⁷⁴ BRUNI ARETINO, Leonardo, *Epistolarum Libri VIII*, ed. a cura de Leonardo MEHUS, 2 vols., Florència, 1741, ps. 49-50, que citem en traducció castellana, a partir de GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 76-77.

rico conocimiento, y también que supiese ilustrar y embellecer en el discurso las cosas que sabe. Pero nada de eso sabrá hacer quien no haya leído mucho, aprendido mucho, sacándolo de todas partes. De modo que no deberás ser adoctrinado solamente por los filósofos, por más fundamental que sea este estudio, sino que también debes formarte con los poetas, con los oradores, con los historiadores, de manera que tu discurso sea variado, rico y de ninguna manera rústico (...). Si, como así lo espero, alcanzas ese grado de excelencia, ¿qué riquezas podrán compararse con el resultado de tus estudios?”

* * *

El resultat del procés educatiu i autodidacta de Curial, i d'uns sorprenents –i autobiogràfics– contactes amb filòsofs, poetes i oradors (que no se'ns revelen fins al capítol II.116, per boca del rei de França), és la configuració del cavaller com un home estudiós, bibliòfil i *científic*. Què significa exactament això de “*scientífich*”, aplicat a un cavaller? Repassem d'entrada algunes de les justificacions que fa l'autor de la sorprenent evolució intel·lectual del seu cavaller llombard del segle XIII.

La definició més elogiosa i detallada del cavaller és la que fa el rei de França, quan s'erigeix en advocat defensor seu davant les difamacions de què és objecte per part dels ancians envejosos. Aquest rei Artús de ficció, savi i platònic, troba virtuós el comportament d'un jove cavaller que “no lexa l'*estudi*, ans tracta reverencialment los llibres, que tots quants lo conexen ho han a gran maravella” (*CeG* II.116). Quan, tornant de Terra Santa, Curial visita Grècia, l'autor ens recorda que el protagonista tenia curiositat de visitar Atenes, Tebes i el Mont Parnàs, “axí com aquell qui era *home científich* e qui nulls temps lexava l'*estudi*” (*CeG* III.24). El seu és un turisme cultural. Més avant, quan Curial recau en un món de vicis i vanitats, deixa de ser l'home virtuós que havia sigut: “freturós de tota virtut”, diu. L'autor –fidel deixeble de Leonardo Bruni– atribueix la desgràcia moral de l'immadur personatge al fet d'haver abandonat la lloable costum dels estudis d'arts: “se donà a viure mollament e lasciva (...), no recordant-se ésser cavaller ne *home de sciència*; ans axí la disciplina militar, com la vigília del *studi* més totalment en oblit” (*CeG* III.78). La providencial aparició en escena del “deu de *sciència*” Bacus, que s'adreça a “tu, qui en lo món, axí per cavalleria com per *sciència*, resplandies (...). Yo ·t prech, rechir e amonest que torns al *studi*”, perquè “la *sciència*, que és don divinal e eternal” és allò que fa virtuosos els homes. De

manera que Curial, meravellat amb el somni que havia tingut, “féu cercar llibres en totes les facultats, e tornà al *studi*, segons havia acostumat” (CeG III.79).

Per què tanta insistència en la constància en l'estudi, els llibres i la *ciència* en el moment crucial de la novel·la? Doncs, perquè l'autor considera importants aquestes coses, per damunt de les ja sabudes: que un cavaller s'ha de formar en armes i en “art de cavalleria”, com ell el denomina. Ah! I en la moderna “disciplina militar”, que és com denominen els *condottieri* italians a l'estratègia treta dels historiadors clàssics i aplicada al camp de batalla: com fa Curial amb Cèsar, per a planejar la victòria contra els turcs. Però bé, tornant al que es repeteix constantment al llarg de la novel·la, ¿què signifiquen exactament els conceptes *ciència* i *home científic* en *Curial e Güelfa*? Caldrà revisar la literatura de l'època per a precisar millor de quines fonts beu l'autor, o en quin context cultural es fa lloança –com ell la fa– del *cavaller científic*.

Com és sabut, els teòrics medievals diferenciaven entre *ars*, ‘coneixement posat en regles’ i *scientia*, ‘adquisició d'aquest coneixement’,¹²²⁷⁵ i entre arts mecàniques, relacionades amb treballs manuals, i arts *liberals*, pròpies de l'home ‘lliure’. L'exercici d'aquestes últimes –en teoria– no podia ser vedat als *milites* o cavallers, homes privilegiats i lliures per antonomàsia en la societat medieval, que sí que tenien vedada la dedicació a tasques relacionades amb les arts mecàniques. Els prehumanistes italians del *Trecento*, com l'autor del *Curial*, recomanaven perseverar en l'*studium* d'aquestes nobles arts als laics, inclosos els cavallers i patricis. Francesco Petrarca, evocat en l'*Eneida* glossada de Villena per a justificar el seu concepte de *cavallero científico*, aconsellava en el *Rerum memorandarum libri* (ll. 1,xi,37) l'estudi de les arts honestes (“*studia honestarum artium*”) per a evitar el vici (“*libidinis avaritiaque studium*”) i avançar virtuosament cap a la salvació de l'ànima. La veu *studium*, tan cara a l'autor del *Curial*, apareix citada en 97 ocasions en el *Rerum*. Deia Petrarca: “*Si studium detrahis, inglorius torpor et pigrositu marcidus carcer est otium.*” És a dir: ‘Si abandones l'estudi, adoptant una posició estúpida i peresosa, l'oci esdevindrà per a tu una presó deplorable’ (*ibidem*, I,xi,1, cap. *De studio et doctrina*). Posava Juli Cèsar com un exemple de constància en el “*studio litterarum*” (*ibidem*, I,xii,1). Aconsellava, en fi, obtenir llibres per a disposar d'una biblioteca pròpia i poder-se dedicar a allò que Suetoni i Livi anomenaven “*studia liberalia*” (I,xiii,2). Amb l'aplicació a aquests estudis autodidactes s'obtenia una educació moral que permetia afrontar amb serenitat i

---

¹²²⁷⁵ CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955

fortalesa d'ànim els avatars de la fortuna (els *infortunis* personificats del *Curial*); tot això, amb l'ajuda d'Aristòtil, Plató, sant Agustí i altres autors. Aquesta obra de Petrarca proclama una manera d'acostar-se a la cultura en la qual aprofundiren els humanistes del primer *Quattrocento* i de la qual participava l'anònim del *Curial*.

Un amic i seguidor de Petrarca, el cavaller i poeta Niccolò Beccari (Ferrara, ca. 1330-ca. 1382) reconeixia haver perdut la vista entusiasmat amb la lectura de llibres en vulgar i clàssics, vetlant fins a la matinada: “*maxima importunaque vigilia studiorum die noctuque*”,¹²²⁷⁶ expressió que recorda molt a “la vigília del estudi” (*CeG* III.78) que, segons l'escriptor de la novel·la catalana, practicava el seu il·lustrat protagonista. Aquest cortesà de Màntua i Ferrara fou un precursor de la figura del noble mecenes d'humanistes que adquireix una biblioteca i estudia quotidianament els clàssics. Com a model de comportament, aquest del *miles scientificus* i estudiós estava ja molt consolidat a la Itàlia d'Alfons el Magnànim, on s'escriu el *Curial*. En canvi, era un model de comportament extravagant a la Península Ibèrica, on Enric de Villena –cortesà de València en la dècada del 1420– aspirava a presentar-se com un cavaller *científic* sense tenir la formació adequada de base per a fer realitat el seu somni italòfil. Encara a la Castella del 1450, es considerava un fet excepcional que algú de l'estament militar –com el *Curial* de la ficció– mostrara tant d'amor per l'estudi i els llibres. Tan sols el marquès de Santillana i algun magnat més pugnaven per convèncer els membres del seu estament de les bondats d'estudiar lletres i practicar la *sciencia* poètica. Però ells no eren la norma –com volia fer entendre la crítica literària *nacionalista* del 1900–, sinó l'excepció, en un país culturalment perifèric i molt diferent d'Itàlia.

Quan Buonaccorso di Montemagno (1391-1429) publica Florència el seu diàleg *De nobilitate* (1422), ho fa per a elogiar els seus nombrosos paisans que, seguint l'exemple de Petrarca i Salutati, aspiren a una *nobilitas ex virtute* a través de l'estudi dels llibres i l'aprenentatge de la *ciència* que contenen. Així, el virtuós Gai Flamini que aspira a la mà de la bibliòfila Lucrècia, proclama la seua constància en l'estudi com una de les virtuts que haurien de fer que la donzella el preferira a ell (ho llegim en la versió de Carles de Viana): “Porque yo, quando comencé a crescer en mi niñez toda mi hedad despendí en los muy dulçes estudios de letras, aprendiendo gramática e, después (...), philosophia, de la doctrina de la qual no sé quál otro ofiçio pueda ser en la vida humana

---

¹²²⁷⁶ LEVI, Ezio, *Francesco di Vannozzo e la lirica nelle corti lombarde della seconda metà del secolo XIV*, Galletti e Cocei, Florència, 1908, p. 85. Vegeu també la veu ‘Niccolò Beccari’, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 7, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-beccari_Dizionario_Biografico/>

más loable. En los cuales estudios, no solamente latinos presceptores, más aun aquellos príncipes de la eloquencia quise oír en Athenas (...). Puedo dezir esto: que ningún día nin noche me pasó con continuo exercicio de estudios liberales.”¹²²⁷⁷ D’aquest opuscle, la filosofia del qual concorda molt bé amb l’esperit de nobles literats com Viana, Santillana, D’Àvalos i l’anònim del *Curial*, el mateix Enyego d’Àvalos degué encarregar a Angelo Decembrio un *volgarizzamento* en toscà, que el príncep de Viana s’encarregà de traduir personalment al castellà per a divulgar-lo. Com s’ha documentat en altre lloc,¹²²⁷⁸ el referit Decembrio, conegut de feia anys pel camarlenc d’Alfons el Magnànim, se’n passà a la cort d’aquest últim, protegit per D’Àvalos, el 1447. Pel que es dedueix de les seues lletres, treballà de conseller cultural i bibliotecari per al noble fins el 1458, quan el príncep de Viana –amic i corresponsal de dit camarlenc– decidí tenir-lo al seu costat a Sicília i a Barcelona amb ofici i càrrec de bibliotecari. Estem segurs que l’autor de *Curial e Güelfa* –si no era el mateix D’Àvalos– no podia estar molt lluny d’aquest ambient cultural, de nobles interessats per les lletres i els llibres.

* * *

Pel que documenta Stefano Cingolani, l’adjectiu *científich* o *scientificus*, en la tradició cultural catalana, se solia aplicar –com a la resta d’Europa– a personalitats eclesiàstiques amants de la lletra. Així consta, si més no, en els actes de cort dels anys 1410-1413.¹²²⁷⁹ En àmbit literari, *Lo somni* de Bernat Metge fa elogi de tres tipus de savi: els filòsofs, els poetes i “altres sciens e devots hòmens”.¹²²⁸⁰ Parla, però, de *sciens* (‘sabuts’) i no *científics* (‘predisposats a saber’), que –segons que es mire– pot resultar ben diferent. A Itàlia, els juristes, teòlegs i “hòmens de sciència” en general, com els denomina l’autor del *Curial*, rebien regularment aquest tractament honorífic de *scientificus vir*, en virtut de l’honor que els atorgava el seu interès per la ciència. Per exemple, un valencià que estudià a Bolonya i que passà anys després a la cort de Nàpols: “*excelenti ac egregio et scientifico viro domino Rodorico Falconis de Onda,*

¹²²⁷⁷ ARAGÓ, Carles d’, príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [ca. 1457-1460]; trad. al castellà de la versió toscana d’Angelo DECEMBRIO, de Buonaccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d’Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Université Paul Valery, Montpellier, 2000. ps. 175-191.

¹²²⁷⁸ Capítols I.2.2, I.2.5 i I.3.4.

¹²²⁷⁹ CINGOLANI, Stefano M., *Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intellectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (ps. 146-147).

¹²²⁸⁰ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 134.

diocesis Dertusensis” (Bolonya, 14 d’agost del 1423).¹²²⁸¹ Tanmateix, a la mateixa Itàlia i des del segle XIV, era costum anomenar *científics* els laics que excel·lien en les lletres. Així, Guiniforte Barzizza, el primer humanista que el 1432 es presentà davant Alfons V d’Aragó disposat a servir-lo, parlava d’un “uomo (...) di soprano ingegno, scientifico, e di aliquanta fama” referint-se a un laic.¹²²⁸² A Itàlia, l’adjectiu tenia un ús més comú i recurrent que a la Península Ibèrica. Boccaccio l’usava en sentit redundant, “*scientifici doctis*”, en les *Genealogie deorum gentilium* (ll. XI, cap. 2) i Coluccio Salutati, en *De laboribus Hercules* (1406), feia del personatge mitològic un heroi o cavaller científic (*vir scientificus*) oferit com a model a seguir per als nobles i patricis del seu temps: “*Hercules, id est vir scientificus sive philosophus*” (*ibidem*, ll. II, cap. 11). Autors com Enric de Villena i el seu deixeble anònim del *Curial* tindrien en molt bona consideració aquest personatge, destinat a ser una de les icones del Renaixement. Per a concretar més què volia dir quan parla de *científic* aplicat al·legòricament a Hèrcules, Salutati especifica: “*quia quos multum assidue studio deditos esse videmus, non solum studiosus, sed etiam scientificos arbitramur*” (*ibidem*, ll. II, cap. 16). El canceller preconitza la fama eterna per a aquells homes científics i estudiosos que destaquen en l’estudi de la “ciència mare,” la filosofia moral, de la mà d’aquells filòsofs antics que vivien a l’antiga Atenes: “*Nam Athene ab ‘athanatos’ Grece, Latine ‘immortalis’, dicte sunt, eo quod eternitate fame a viris scientificis et studiosis quedam immortalitas acquiratur. Continetur autem omnis scientia matre, que dicitur philosophia*” (*ibidem*, ll. II, cap. 11). Per això Curial té desig de visitar Atenes i per aquesta raó també Bacus (al·legoria de la Filosofia) presideix les arts liberals i l’anima a estudiar.

Tot aquell que a la Itàlia del segle XV es dedicava assíduament a estudiar les arts liberals i les lletres en general, rebia l’apel·latiu d’home *científic*, a manera de sinònim d’*estudiós*. Això ajuda a explicar els qualificatius italòfils que el redactor de *Curial e Güelfa* adreça al seu personatge de ficció, del tipus “home científic e qui nulls temps lexava l’estudi” (*CeG* III.24). Segurament, l’escriptor no ha llegit mai directament els *Treballs d’Hèrcules* de Salutati, però participa del seu mateix discurs, filtrat i amplificat a Itàlia pels humanistes de les dècades del 1420-1440. Petrarca, en unificar els

¹²²⁸¹ *Atti e memorie de la regia Deputazione di storia patria per le provincie di Romagna*, Bolonya, 1969, p. 281.

¹²²⁸² BARZIZZA, Guiniforte, *Lo Inferno della Commedia di Dante Aligheri, col commento di Guiniforte delli Bargigi; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell’avv. G. ZACHERONI, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838, Inf. XXVIII, vv. 22-24.*

conceptes *ciència* (llegiu ‘amor a l’estudi dels clàssics’) i prestància moral en epítets del tipus “*virum scientificum et honestum*” (*Epystole extravagantes*, 73 [var. 34], A Francesco Bruni, Pàdua, 26 de novembre del 1371),¹²²⁸³ havia afavorit l’emergència social d’una nova categoria –laica– d’home de ciència, que reivindicaven com a pròpia tant l’anònim escriptor com el seu *alter ego* de paper: el cavaller *curial*, que “en moltes e en les més coses serva honesta temperància” (*CeG* II.0).

A Itàlia potser no, però a la Península Ibèrica i a la cort de Nàpols (com denota el proemi III.0 del *Curial*) continuava la inèrcia d’un debat, convertit en tòpic segles arrere, entre la *clergie*, (l’elit clerical que monopolitzava la lletra i la ciència) i la *chevalerie* (els nobles professionals de les armes, que havien de competir en preeminència a la cort amb els únics *litterati* imaginables: els prelats).¹²²⁸⁴ Existia en el segle XIII un concepte estamental, “omes de saber”, que definia els lletrats de la corte reial a Castella i que es matenia vigent en el regnat de Joan II (1406-1454), quan se’ls denominava “letrados e hombres de saber” o “hombres de sciència”.¹²²⁸⁵ Diego de Valera, en les seues *Epistolas* (ca. 1445-1465) aconsellava així els reis i nobles castellans: “queráis de cada uno ser servido en el oficio que sabe: de los letrados en la ciencia e justicia; de los religiosos e clérigos, en las cosas de conciencia; de los cavalleros experimentados, en lo que toca a la guerra.” Existia ja la figura de l’home de ciència laic, però s’associava a la Península Ibèrica només amb els *curials* que exercien tasques burocràtiques: juristes, notaris, escriptors, racionals, etc. Els “sabidores” de gramàtica es replegaven corporativament sobre el monopoli del saber, que els atorgava preeminència, i tendien a excloure qualsevol intrusisme per part de nobles de sang intel·ligents, inquiets, sensibles o curiosos en excés. Això no passava en absolut a Itàlia, on els homes de saber s’aliaren amb els poderosos, en una simbiosi entre poder intel·lectual i poder polític que l’autor del *Curial* plasma de manera creativa i genial quan Homer i Aquil·les s’autocoronen recíprocament al Paràs.

A la Corona d’Aragó, la compartimentació estamental del coneixement literari –adquirit a través de la lletra– continuava plenament vigent, si més no pel que fa a les

---

¹²²⁸³ PETRARCA, Francesco, *Epystole extravagantes*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹²²⁸⁴ OULMONT, Charles, *Les débats du clerc et du chevalier dans la littérature poétique du Moyen Âge*, Champion, París, 1911, vol. 2, ps. 19-39.

¹²²⁸⁵ D’aquest tema s’ocupà magistralment MARAVALL, José Antonio, Los “hombres del saber” o letrados y la formación de su conciencia estamental, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 331-363, d’on extraem algunes de les citacions que vénen a continuació.

manifestacions ideològiques dominants. Per a un intel·lectual de la vella guàrdia catalana i escolàstica, com era el bisbe de Barcelona Francesc “Sapera”, que un cavaller pretenguera dir-se o esdevenir científic, era un despropòsit i suposava un perill per a la seua ànima. Així, en les Corts catalanes del 1413, manifestava quin era l’únic ordre social acceptable: “Los magnats, nobles barons, cavallers e hòmens de paratge, los quals són ordenats no pas a dar conseil, mas tan solament són ordenats a exercir armes e executar les conclusions e deliberacions fetes e determinades en les corts e congregacions, així en fet de conquestes com en defensió de la terra.”¹²²⁸⁶

Tornant ara a Castella, Juan de Lucena (1430-1506/07) usava l’expressió “hommes de ciencia” com a equivalent a “homes de saber”, és a dir, si ens situem en *Curial e Güelfa* III.0, els “hòmens de molta sciència... superbiosos”, que “menyspreen los altres hòmens qui no aconseguen tant.” Lucena especificava més: “Los unos abogados, corrigidores, ambaxadores, cançelleres, secretarios o del consejo del rey; los otros de su capilla, deanes, obispos, arçobispos, cardenales y fasta papas.”¹²²⁸⁷ Tots ells es mostraven corporativament solidaris i molt zelosos del seu honor estamental. Entre els castellans, excel·lia la figura del prelat Alonso de Cartagena, que, encara que s’interessà per l’humanisme italià durant un temps (dècada del 1430),¹²²⁸⁸ evolucionà després cap a posicions reaccionàries. Pel 1454, aconsellava els nobles i cavallers que evitaren la literatura de ficció i el saber elevat, si volien salvar l’ànima.¹²²⁸⁹ Aconsellava l’escolàstic al noble curiós Fernández de Velasco que els cavallers “*alii levioribus*

---

¹²²⁸⁶ ALBERT, Ricard – GASSIOT, Joan (eds.), *Parlaments a les Corts Catalanes*, Barçino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1928, p. 120. Citat per MARAVALL, J. A., Los “hombres del saber”..., p. 354.

¹²²⁸⁷ Citat ibídem, p. 357.

¹²²⁸⁸ En un principi, no veia malament que els cavallers adquiriren “algun trabajo de sciència”, però sense excedir-se’n tampoc massa (*Doctrinal de cavalleros*, 1446, dedicat al comte de Castro): “Los famosos cavalleros, muy noble señor, que en los tiempos antiguos por diversas regiones del mundo florecieron, entre los grandes cuidados e ocupaciones arduas que tenían para gobernar la república e la defender e anparar de los sus adversarios, acostumbraban interponer algund trabajo de sciencia, por que onestamente supiesen regir así aquellos cuyo regimiento les pertenesçia, así en fecho de paz como de guerras, entendiendo que las fuerças del cuerpo no pueden exercer auto loable de fortaleza si non son guardadas por coraçón sabidor.” Citat per LAWRENCE, Jeremy N. H., On Fifteenth-Century Spanish Vernacular Humanism, dins *Medieval and Renaissance*, dins MICHAEL, I. D. – CARDVELL, R. (eds.), *Essays in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford, 1985, ps. 63-79 (p. 70).

¹²²⁸⁹ GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Actitudes renacentistas durante el siglo XV: La correspondencia entre Alonso de Cartagena y P. Cándido Decembrio, dins *Cuadernos de Filología Clásica (Estudios Latinos)*, 1, Madrid, 1991, ps. 195-232 (ps. 201-202). Més detalls d’aquesta controvèrsia, en relació amb l’anònim del *Curial*, en el cap. I.2.6.

occupentur que nec ingenium excedat nec mentis sanitate honestative morum officiant”.¹²²⁹⁰

Segons el que exposa Jeremy Lawrance, Cartagena veia poc recomanable que un cavaller –com el Curial de la ficció i, segurament, el seu creador– s’endinsara excessivament en la lectura, l’estudi i la creació literària. Entre altres coses, perquè el saber era matèria reservada a aquells “hombres que, conducidos por su gran amor a la ciencia, se dedican a la profesión escolástica; éstos sí que pueden convenientemente cultivar los libros y pasar la mayor parte de su vida oyendo, leyendo y escribiendo.”¹²²⁹¹ En el proemi del llibre III, l’escriptor del *Curial* considera que aquests homes savis, però reaccionaris, “tenen lo pits inflat, axí com si aquella sciència ocupàs loch molt gran e que als pits no ·ls cabés”, cosa que contradia les seues pròpies declaracions (si més no, des del punt de vista de l’humanisme italià), “car si la sciència és virtut e habita en ells, lo vici de vanaglòria deu fugir.” I ara ve la cosa divertida: per a justificar la validesa inqüestionable de la màxima que acaba de redactar, ho adorna amb un escoli de lògica (vanaglòria és contrària a virtut i “dos contraris no poden estar ensems”) acompanyada de cites d’*auctoritas* sapiencial, que sonen molt a paròdia burlesca dels avorrits manuals d’escolàstica que circulaven per la cort. De fet, només acabar les cites llatines de la diatriba contra els lletrats orgullosos, l’autor ja va a allò que realment o literàriament li interessa: “E Curial, lo qual tenim entre mans...” (CeG III.0).

Ernest Curtius parla de l’existència d’un *cientifisme* per part dels laics italians dels *Trecento* que venia ja des de Dante, el famós *poeta-theologus*, i que suposava una reivindicació del lliure accés a la cultura, amb exaltació inclosa de la retòrica i la poesia, enfront de la rigidesa de la filosofia i la lògica escolàstiques.¹²²⁹² Sostenia Voigt que l’obra i la vida de Dant –l’autor més admirat i citat per l’anònim del *Curial*– representaven l’afirmació de l’individu que es perfecciona enciclopèdicament mitjançant l’estudi continuat i constant: “ce solitaire, qui avait atteint une si haute

---

¹²²⁹⁰ CARTAGENA, Alonso de, *Epistula ad Petrum Fernandi de Velasco, comitem de Haro*, dins LAWRENCE, Jeremy N. H., *Un tratado de Alonso de Cartagena sobre la educación y los estudios literarios*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1979, p. 58 (cap. 11).

¹²²⁹¹ Segons el contingut de l’*Epistula ad Petrum Ferdinandi de Velasco*, ressenyat per LAWRENCE, Jeremy N. H., La autoridad de la letra: un aspecto de la lucha entre humanistas y escolásticos en la Castilla del siglo XV, dins *Atalaya. Revue française d’études médiévales hispaniques*, 2, París, 1991, ps. 85-107 (p. 85).

¹²²⁹² CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol I, ps. 319-320 i 532-541.

perfection dans les sciences et les arts, et pour lequel la connaissance du monde était le fruit de ses études personnelles et de l'activité de son esprit.¹²²⁹³

Prompte s'havia de passar del laberint escolàstic de la *cognitio terminorum* (la disputa dialèctica, l'abús de la lògica i el cavil·lós discurs nominalista) al l'horitzó científic de la *cognitio rerum*, de l'interés per l'essència de l'home i les coses del món.¹²²⁹⁴ Aquest actitud fou el motor d'arrancada de l'humanisme, iniciat amb Petrarca, i del Renaixement del segle XV, que no és altra cosa que una expressió del triomf social i cultural del moviment humanístic. *Curial e Güelfa* es redacta, concretament, quan el nou paradigma comença a estendre's per tota Itàlia, gràcies a la bona acollida que ha tingut entre els patricis de les repúbliques mercantils, i entre els diferents prínceps i pontífexs que governen la península. Ja ho observava amb molta propietat Pere Bohigas, en un treball del 1936, que Curial és un heroi cavalleresc, però no medieval, sinó *modern*: construït à la mode del lloc i del temps on fou escrit, i que nosaltres identifiquem amb la Itàlia humanística. El protagonista del relat assumeix "moltes de les qualitats que el Renaixement demanava al cortesà: amor a l'estudi, a les belles coses, a la rica aparença, etc. Li agrada despendre molt, portar una vida fastuosa, és dona al plaer. Aquest diletantisme de Curial harmonitza perfectament amb el caràcter indecís i delicat que demostra en els moments decisius de la novel·la."¹²²⁹⁵

En la literatura catalana precedent al *Curial*, els homes de ciència no tenen res a veure ni amb el científisme del *Trecento* o l'humanisme del *Quattrocento*; ni amb les intencions de l'anònim autor de la novel·la. Bernat Metge (1340-1413), per posar un cas, parla de "los mestres en medecina, los naturals e mathemàtics e altres homes de sciència" en el sentit tradicional i purament medieval de l'expressió.¹²²⁹⁶ Aquest sentit és el que té, per exemple, en les obres de Ramon Lull. Com en *Doctrina pueril*, on s'explica que la ciència o *scientia rerum* és un dels dons que l'home rep de l'Esperit

---

¹²²⁹³ VOIGT, Georg, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, Berlín, 1893 (3a ed.; 1°, 1859); trad. al francès per M. A. LE MONNIER com: *Pétrarque, Boccacce et les débuts de l'Humanisme en Italie*, H. Welter, París, 1894, p. 15.

¹²²⁹⁴ GARIN, Eugenio, *L'educazione in Europa, 1400-1600*, Laterza, Roma-Bari, 1957.

¹²²⁹⁵ BOHIGAS, Pere, Notes sobre l'estructura de *Curial e Güelfa*, dins *Estudis universitaris catalans* ("Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i culturals"), 22, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 607-619 (p. 612).

¹²²⁹⁶ Ho cita GROS LLADÓS, Sònia, Sobre el passatge final de *Lo somni* i la presència del *Secretum*, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 73-96 (p. 81), però afirma a peu de pàgina (n. 20) que en el *Curial* el terme *sciència* apareix "vinculat a l'estudi dels assumptes divins". Obviament, no es refereix al to general de la novel·la (que no té res a veure amb assumptes divins) sinó a una citació concreta –la "sciència de conèixer Déu"– tonyida d'ironia antipaulina, com ho hem vist en el capítol II.2.1, on tractem d'Atenes i Jerusalem. Ens consta que l'autor no tenia cap interés en la teologia, la metafísica o altres assumptes sacres.

Sant per a “saber allò que existeix”, és a dir, per a aprendre coneixements de caràcter immanent, com ara les arts liberals, la física, la medicina o la filosofia moral. En canvi, la *sapientia*, un altre dels dons de l’Esperit Sant (o d’Apol·lo, si atenem al criteri profà del *Curial*, capítols III.11, III.24 i III.34¹²²⁹⁷), és allò que permet a l’home transcendir les seues limitacions sensorials, a fi d’aprendre els sabers superiors i transcendents.

Els coneixements elevats que requereixen de la sapiència o ciència infusa per a ser adquirits són la teologia o la metafísica dels escolàstics, disciplines que no interessen per a res l’anònim escriptor del *Curial*, i la *poesia* divinitzada dels humanistes italians, que és la que interessa a l’autor i la que infon Apol·lo Musagetes en el seu *alter ego* de ficció: “E comunicà-li tota la sapiència de la sua deïtat” (CeG III.34).¹²²⁹⁸

Només armat intel·lectualment amb la sapiència que administra Apol·lo podrà jutjar Curial en propietat una obra poètica sublim, com la *Ilíada* d’Homer, una composició tan elevada que es reserva –tret d’aquest cas, satíricament excepcional i metaliterari– per al gaudi i el judici crític dels “hòmens de ciència” (en un sentit ja humanistic de l’expressió), els quals la tenen “en gran estima” (*ibidem*). El cavaller Curial, com l’autor, no són “homes de ciència” dels tradicionals o vocacionals, però sí cavallers “científichs”, diletants: interessats de manera entusiasta per tota mena de sabers. Tanmateix, entén l’autor que, per a accedir amb profunditat a l’obra d’Homer, el seu cavaller ha de reunir la ciència de Bacus –que ja posseeix en alt grau, pels seus estudis autodidactes–, però també la sapiència infusa d’Apol·lo, que ja no depèn de la seua voluntat. Només els poetes “sublims” i “solemnes”, per una gràcia especial, atenyen el privilegi de ser il·luminats per les Apol·lo i el seu cor de Muses. No debades, si Homer havia esdevingut un poeta complet i un autor de llibres “de reverenda letradura” (*clàssics*, en diríem hui dia), fou perquè –atenent a la irònica acusació d’Apol·lo– “volguist mostrar quant senties de la mia sapiència, e usant de la sciència de Baco, poetant, te esforcist scrivint cercar [sic] poètiques ficcions e rectòriques colors, fingint moltes coses que no foren” (*ibidem*). Però valgué la pena, perquè el resultat és una obra que tots els homes de ciència coincideixen a elogiar i reverenciar. Sols els

---

¹²²⁹⁷ La dicotomia Bacus/ciència vs. Apol·lo/sapiència depèn d’una lectura del *commento* dantesco de Benvenuto da Imola, com ja s’ha explicat en el capítol II.1.5.

¹²²⁹⁸ Com ho exposa, molt pedagògicament, COSTA, Ricardo da, Las definiciones de las siete artes liberales y mecánicas en la obra de Ramon Llull, dins *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía*, 23, Madrid, 2006, ps. 131-164 (p. 142). El fet de considerar que “Curial pasa a ser *alter ego* del anónimo” en el transcurs de l’episodi oníric, és una interessant aportació de MINCHOTTI, Jorge, A propósito del hervor clásico en el libro III de *Curial e Güelfa*: atisbo de una metaliteratura, dins *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (León, 20-24 de septiembre de 2005)*, Universidad de León, Lleó, 2007, vol. 2, ps. 881-890 (p. 883).

homes com Homer, que reuneixen *scientia rerum* i sapiència poètica, obtenen aquest brillant resultat literari (ficcional). I això és compatible amb l'existència d'obres com les *Històries troianes*, que, malgrat la seua pretesa voluntat de veracitat històrica, son palesament mediocres. D'ací la ironia implícita al voltant de la figura de “maestre Guido.” L'escriptor, a més, plenament conscient de les seues poètiques ficcions, però també sabedor que mai no podrà assolir la sapiència d'un Dante, un Virgili o un Homer, es limita a fer que Apol·lo declare el seu cavaller de ficció com el “major de tots los poetes e oradors que vuy són” (*CeG* III.35). Per força, l'adverbi temporal ens porta al segle XV, al moment d'escriptura del *Curial*, ja que en el segle XIII no existien encara aquests “poetes e oradors” (definició d'*humanistes*, fins a la invenció d'aquesta veu a la fi del *Quattrocento*). No es tracta d'un somni de Curial: quan es desperta encara duu al cap la corona apol·línica de llorer i el cartell. La frontera entre la realitat i la ficció s'esvaeix, com també la que separa el personatge de l'autor. Aquest, ajudat per la poètica ficció del somni del Parnàs, manifesta la seua adhesió als innovadors postulats humanístics sobre la celsitud de la retòrica i la poètica, i sobre la licitud de ser un cavaller i poder aspirar a la ciència dels llibres i a la lliure creació literària.

Dintre de la lògica classificatòria medieval (la ciència convencional o de les coses mundanes, oposada a la sapiència elitista dels homes espirituals), era conseqüent parlar de la poesia trobadoresca com una ciència més: la ciència de trobar, la ciència de poetar, la *gaya sciència* (“*gaya vel gaudiosa, et alio nomine inveniendi sciencia nuncupatur*”).¹²²⁹⁹ Íñigo de Mendoza parla del saber poètic que ell practica com “esta sçiençia”.¹²³⁰⁰ Ara bé, la poètica d'Homer i dels seus èmuls –els humanistes del segle XV– va molt més enllà de la ciència de les coses, de la mètrica trobadoresca, i dels sonets en romanç que de manera voluntarista intenta condecorar el diletant Santillana. Els humanistes (“los hòmens científichs e de reverenda letradura”, *CeG* III.0), epígons

¹²²⁹⁹ Vegeu PUJOL, Josep, “Gaya vel gaudiosa, et alio nomine inveniendi sciencia”: les idees sobre la poesia en llengua vulgar als segles XIV i XV, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a l'edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 69-94; BOASE, Roger, *The Troubador Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l'espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trovadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981, doc. 3. MARAVALL, José Antonio, El prerrenacimiento del siglo XV, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 2, ps. 11-33 (ps. 14-15) constata que el marquès de Santillana “habla de la poesía como ciencia”, com era natural aleshores.

¹²³⁰⁰ GÓMEZ MORENO, Àngel, *El “Prohemio e carta” del marquès de Santillana y la teoria literaria del siglo XV, Promociones y publicaciones universitarias*, Barcelona, 1990, p. 39. Vegeu també CABRÉ, Lluís, Notas sobre la memoria de Santillana y los poetas de la Corona de Aragón, dins DEYERMOND, Alan D. (ed.), *Cancionero Studies in Honour of Ian Macpherson*, Queen Mary and Westfield College, Londres, 1998, ps. 25-38 (p. 26).

de Dante i èmuls d’Homer i Virgili, aspiren a convertir la *poesia* (llegiu ‘literatura de ficció’) en una de les més dignes i meritòries manifestacions de l’esperit humà. L’autor de *Curial e Güelfa* recolza els seus postulats, en contra d’alguns “hòmens pobres de sciència, qui presumen saber molt” (escolàstics, teòlegs, inquisidors, etc. contraris a l’humanisme) i que “volen disputar o disputen ab los hòmens científichs e de reverenda letradura,¹²³⁰¹ dels quals deurían oyr e apendre” (*ibidem*). Altra cosa és que fóra més o menys precís el lèxic utilitzat per l’anònim per a transmetre en “comun lenguatge cathalà” (*CeG* III.0) idees de l’humanisme que normalment circulaven en llatí. També li passava al canonge valencià Jordi de Centelles, quan, pel 1481, es dedicava a traduir al català el *De dictis et factis* de Beccadelli (ll. II, cap. 57):¹²³⁰²

Antonio Beccadelli <i>De dictis et factis Alphonsi regis</i>	Jordi de Centelles <i>Dels fets e dits del gran rey Alfonso</i>
<i>Pueros quos ad studia litterarum aptos ac prope natos intueretur, verum pauperitate et inopia ad gloriam aspirare non posse, ut quisque vel ad hanc, vel ad illam disciplinam idoneus videbatur, partim rhetoribus, partim philòsophis erudiendos commendabat, fovebatque sumptum illis affatim ministrans.</i>	Los fadrins que Sa Alteza [el rei] sabia aptes per a penre sciència hi abtes per a seguir studis de philo[so]phia, ni per ésser pobres no poder atènyer lo grau de la sciència, Sa Magestat los feya criar e acompanyava a retòrichs e altres a philòsofs, segons que vehia la abilitat de cascú, donant e fent ministrar a cascú la espesa per al estudi necessària.

Noteu bé que, on l’humanista de la cort de Nàpols escriu “estudis de lletres” (*studia litterarum, studia humanitatis*) com un mitjà pel qual l’home pot “aspirar a la glòria”, s’entén que mundana, l’escolàstic de València entén que hom segueix “pren ciència i estudis de filosofia” a fi de “poder atènyer lo grau de la sciència”. On l’italià Beccadelli escriu “erudir” els alumnes, el traductor ibèric Jordi de Centelles troba que els rei els dóna “a criar” i “encomana” els *scholares* a mentors o *magistri* tradicionals. Des de la València del 1481, però no des de les pàgines del *Curial* (algunes dècades anterior), les novetats arribades d’Itàlia encara no s’havien paït ni comprés. El traductor

¹²³⁰¹ La remarca en el verb *disputar* s’ha de posar en relació a una al·lusió irònica a la *disputatio*, que constituïa el fonament i la bandera de la cultura escolàstica. La reverenda letradura, en aquest cas, són els *studia litterarum* dels humanistes: les *litterae* dels homes *litteratissimi*, o els *homini scientifici*, en expressió també de Coluccio Salutati i deixebles.

¹²³⁰² BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 182-183.

parla de la ciència en el sentit arcaic i medieval de l'expressió, i tracta de reconstruir el currículum humanístic dels alumnes de la biblioteca reial napolitana per analogia amb el sistema escolàstic que coneixien ell i els seus lectors valencians.

Com s'ha vist, *Curial* es prepara en aquests coneixements propedèutics en el llibre I, però ja en el llibre III s'ha perfeccionat tant en l'estudi que opta –per obra i gràcia d'una aparició providencial d'Apol·lo– a la categoria d'orador i poeta, d'humanista. És com si algú format en les velles disciplines escolàstiques, les armes, la música, la gaia ciència i l'amor cortés –ja no parlem de la criatura literària, sinó del creador– aspirara a ser reconegut com un orador i poeta, d'acord amb els paràmetres culturals de la societat italiana que l'acull. Això no obstat, ell mateix reconeix que mai no podrà aconseguir escriure poesia “en la manera que a la matèria se pertany” per no haver servit les Muses “en la mia tendra edat” (una tendra edat que els lexicògrafs no trobarien dificultat a situar a la cort valenciana d'Alfons V). Es conforma amb adoptar un to satíric i escriure “axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer” (*CeG* III.0).

No fou l'autor del *Curial*, sinó un precursor i mestre seu, Enric de Villena, el primer a introduir a la Península Ibèrica, obertament, els nous conceptes i preceptes de cultura que venien d'Itàlia. Critica la falta de “sçiençia” dels escrivans professionals del país i la total ignorància que tenen aquests de la “lengua latyna” pròpiament dita: no del llatí macarrònic i burocràtic, sinó del llatí humanístic i digne: el dels italians. Troba que els falta aplicació a la matèria, “*studio et diligentia*”, i els adverteix que, “*per naturales potentias et virtutes ascendere potuit*” qui s'esforça esdevenir un intel·lecte agent a la manera del Virgili dantesc explicat pel comentarista Filippo Villani.¹²³⁰³ La falla cultural que separa Itàlia d'Ibèria es posa de manifest en la diatriba d'un esnobista i nobilíssim Enric –cosí dels reis d'Aragó i Castella– contra els seus paisans lletrats (*Glosas a l'Eneida*, I,27-28): “bien paresçe que los fazedores [de cròniques castellanés] non fueron criados con leche rectorical, ne mantenidos de la vianda poéthyca.”¹²³⁰⁴ El dèficit formatiu d'aquests impedia que escriviren d'una manera depurada i s'havien de conformar –en major mesura que l'autor del *Curial*– a escriure “rudament”.

Enric de Villena (+1434) defenia en terra hostil la lliure dedicació dels cavallers a l'estudi de les ciències liberals i a la creació literària. En *Los dotze treballs d'Hèrcules* (1417, traduït per ell al castellà el 1422) posava d'exemple la vida “del valiente

---

¹²³⁰³ MIGUEL-PRENDES, Sol, *El espejo y el piélagos. La 'Eneida' castellana de Enrique de Villena*, Edition Reichenberger, Kassel, 1998, p. 137.

¹²³⁰⁴ Citat ibídem.

cavallero e enperador Julio Çésar”, que, segons Lucà, “jamás por ocupación de armas, sin fallescer el uso de aquellas, non çesava o dexava de entender o trabajar las sçiencias.” I també la d’August, que, segons Suetoni, fou “non menos virtuoso cavallero” i “se dio a la arte de versificar.”¹²³⁰⁵ Sense lectures com la d’aquesta obra, escrita a la ciutat i cort de València i dedicada a un baró valencià –el senyor d’Albaida–, difícilment es poden entendre els ideals d’escriptors com el marquès de Santillana (només cal llegir el *Prohemio e carta* per a trobar el ressò d’aquests mots de Villena) o, en menor mesura, l’encara desconegut autor de *Curial e Güelfa*. Pel que s’observa, tots dos havien conviscut amb Enric de Villena a la cort del Magnànim.

Enric de Villena elogia el gran poeta romà Virgili, que, segons afirma, “desde su tierna hedat, quanto algunt poco de conosçimiento aver pudo, a seguir los estudios e adquirir sçiençia. Por eso curosamente en las çibdades e escuelas de Cremona e de Milán e de Nápol trabajó fasta que fue bien enseñado complidamente e fecho universal en todas sçibilidades” (*Traducción y glosas de la “Eneida”*).¹²³⁰⁶ Aconseguí així el “sçientífico e dulce stilo virgiliano” en la seua poesia, adornada per una “fructuosa doctrina” que s’oculta darrere d’“integumentos methafóricos e fabulosos.” Els poetes, segons ell, són els qui saben “contar” les *res gestae* dels cavallers antics per estil científic i dolç; no com el de les anodines “corónicas” castellanes dels “escrivanos de cámara romançistas (...), que lo ponen en gruesas e rudes palabras.”¹²³⁰⁷ Vet aquí la connexió irònica del “rudament e grossera” de l’anònim del *Curial*; un literat que fa homenatge de Villena introduint l’*Eneida* glossada i moralitzada, de la qual el cavaller llombard és un expert coneixedor, en l’episodi de la captivitat tunisenca.

Com observa la crítica, Villena posa una especial atenció a justificar i defendre les seues aspiracions literàries, les d’un cavaller, un laic; les d’un seguidor de l’Hèrcules que s’apareix simptomàticament en el moment crucial i més crític de *Curial e Güelfa* (*Los doze trabajos de Hércules*): “Esto fue escrito a perpetual memoria del dicho Ércules (...) a fin que los cavalleros no menospreçiasen darse a aprender a las sçiençias, según aquéste fizo, ca por eso no perderán el uso de las armas, contra la opinión de

---

¹²³⁰⁵ VILLENA, Enrique de, *Los doce trabajos de Hércules*, ed. a cura de Margherita MONREALE, Real Academia Española (“Biblioteca selecta de clásicos españoles”, sèrie 2, núm. 20), Madrid, 1958, ps. 43-44.

¹²³⁰⁶ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 2, p. 16.

¹²³⁰⁷ LACUESTA, Ramón Santiago, *La primera verisón castellana de La Eneida, de Virgilio. Los libros I-III, traducidos y comentados por Enrique de Villena (1384-1434)*, Real Academia Española de la Lengua, Madrid, 1979, ps. 39-41.

muchos bivalentes en aqueste tiempo o modernos, que afirman abaste al cavallero saber leer e escrevir (...). E non es menester alongar aquí allegaçiones, que, si bien buscaren las pasadas e morales, siquiera aprovadas istorias e ficçiones poéticas, fallarían muchos otros averlo así seguido, de los grandes señores e cavalleros e otros muchos, e cuasi la mayor parte.”¹²³⁰⁸ Insisteix el magnat lletraferit en una de les seues glosses a l’*Eneida*: “Aquí demuestra que [els antics] non despreçian la sçiençia en ese tiempo, antes avían bien que los grandes señores fuesen sçientes e letrados, e mayormente el emperador, que es señor universal soberano.”¹²³⁰⁹

La crítica literària destaca com una de les constants en l’obra erudita de Villena – farcida de plagis i tergiversacions, pel dèficit formatiu de l’autor– la defensa de la categoria de *cavallero científico* per a ell i per a tots els qui comparteixen amb ell un interès innat pels llibres, la cultura, els coneixements científics, la poesia, etc. S’hi evidencia un clar influx del prehumanisme italià en aquest posat “estudiós” del pròcer literat.¹²³¹⁰ L’autor de *Curial e Güelfa*, millor preparat que Villena des d’un punt de vista formatiu, intel·lectual i literari, comparteix amb ell aquestes inquietuds i redimensiona la defensa de l’ideal del *cavaller científich* convertint-lo en orador i poeta, en un autèntic cavaller humanista. Ell ja pertany a una generació ulterior de literats o amants de la lletra. S’ha format de manera autodidacta en la cultura italiana per haver viscut durant anys en alguna cort italiana i en contacte amb humanistes. I aquesta cort no és necessàriament la d’Alfons el Magnànim, on el rei, els humanistes que protegia i alguns cavallers lletraferits (entre els quals excel·lia el llombard d’esperit Enyego d’Àvalos) defenien obertament els ideals de la Itàlia de Bruni. La propaganda oficial manejada hàbilment per Antonio “el Panormita” parla així dels hispans arribats a Nàpols en relació amb la cultura italiana:¹²³¹¹

---

¹²³⁰⁸ VILLENA, Enrique de, *Los doce trabajos de Hércules*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994), ps. 34-35. Molt oportunament citat per GONZÁLVez ESCOLANO, Hèctor, El debat medieval de les armes i les lletres: l’aportació catalana del *Curial e Güelfa*, dins FREIXAS, M. – IRISO, S. (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 858-869 (p. 872).

¹²³⁰⁹ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la “Eneida” de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989, vol. 1, p. 45.

¹²³¹⁰ Vegeu CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules* de Villena y la *Fiorita* de Guido da Pisa, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396.

¹²³¹¹ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, p. 87 (ll. I, caps. 11 i 12. *Sapienter; Facete, Graviter*).

<p style="text-align: center;">Antonio Beccadelli</p> <p style="text-align: center;"><i>De dictis et factis Alphonsi regis</i></p>	<p style="text-align: center;">Jordi de Centelles</p> <p style="text-align: center;"><i>Dels fets e dits del gran rey Alfonso</i></p>
<p><i>Hispanos vero quingentis atque eo amplius annis a studiis humanitatis usque adeo abhorrentes, ut qui litteris operam impenderent, ignominia prope modum notarentur, et rudes ac prope efferatos homines doctrina modo reformavit.</i></p>	<p>Als criats seus, naturals d'Espanya, desviats e apartats de tot estudi de eloqüència, com aja quasi cinch-cents anys que de ornament de doctrina aquella pàtria fretureje, en tant, que als galants e generosos qui estudiaven en saber lengua latina scarnien e motejaven, lo gran rey los hi enduïa a saber y estudiar lo digne ornament de la sciència. Car los bàrbaros e grosos de enteniment, doctrina elegant los reforma.</p>
<p><i>Cum audisset unum aliquem ex Hispaniae regibus solitum dicere, non decere generosum et nobilem virum esse litteratum, exclamasse fertur vocem hanc non regis sed bovis esse.</i></p>	<p>Com oýs lo bon rey de Castella acostumava de dir que no pertanyia al noble e generós home saber letres ni sciència, ab veu alta e fellona, respòs que tal paraula no era de rey mas de bèstia.</p>

Alfons el Magnànim, *rex Italicus* per vocació, animava els seus homes d'armes, com l'autor del *Curial* també ho feia (a través de l'*speculum* de Curial), a aprofundir en els *studia humanitatis* (Beccadelli), expressió excessivament innovadora per a la València del 1480, que el canonge Centelles tradueix per *tot estudi de eloqüència*. Perquè allò que a la València gòtica del mateix Magnànim havia sigut només el somni o l'ideal de l'extravagant Enric de Villena, al Nàpols humanístic i a la Itàlia del 1440 esdevenia la norma a seguir: un paradigma sociocultural emergent i potent, com a producte de la revolució humanística. I a València, els lectors de Centelles ja havien oït alguna cosa de l'eloqüència en què aprofundien aquells avantguardistes estudiosos italians protegits pel Magnànim. El rei mecenes del llibre obert i els seus preclars humanistes s'havien esforçat durant anys a civilitzar una mica aquells *efferatos* cavallers hispans sotmetent-los voluntàriament a lliçons de clàssics a la biblioteca palatina. I l'autor de *Curial e Güelfa*, potser el menys *efferatus* i el més *'talianato* de tots els bel·licosos immigrants, contribueix a la causa proposant un nom model de cavaller humanista, adolescent, i dedicant-lo –segons el que dóna a entendre– a algun príncep tan necessitat de consell moral i d'orientació formativa com el mateix protagonista de l'obra.

Les idees de l'humanisme, amb posterioritat a la mort de Villena (1434), no sols començaren a penetrar amb força a la cort napolitana –italiana– on s'escrigué el *Curial*

(ca. 1444-1448), sinó també a la perifèrica Península Ibèrica, especialment de la mà d'estudiosos que visitaven a Itàlia. Juan de Lucena, en el *De vita beata* (Roma, 1463), posa en boca d'Alonso de Cartagena l'elogi següent del marquès de Santillana: “En armas extremo, disertíssimo en letras, si en lo uno trabaja, descansa en lo ál; ni las armas sus estudios, ni los estudios empachan sus armas.”¹²³¹² El *Curial* castellà que era *Enyego Lôpeç de Mendoza* (com se l'havia conegut durant anys a la cort del Magnànim) compartia amb l'escriptor anònim la passió per l'estudi, la lletra, els llibres i la ciència en general. No responia al model clàssic d'*homo litteratus* (Plaute) o *eruditus* (Ciceró), ni al de docte especulador escolàstic; en absolut. Però sí al del magnat lletraferit *alla manera* d'Itàlia: l'home estudiós, un orador i poeta diletant i autodidacta. Segons que ho interpretava José Antonio Maravall, a la Castella de Santillana assistim a “un nuevo tipo de individuo (...): no el *hombre del libro* –de la Biblia, del Corán, del Talmud, o de algún espejo de moral, natural o historial, al modo de los que Vicente de Beauvais ofreciera como universales y suficientes compendios–; es el *hombre de los libros*, de la lectura. Y su presencia vino a significar toda una seria transformación social.”¹²³¹³ Alguns d'aquests homes –pensem que encara no s'ha difós la impremta– circulen per Europa amb les alforges carregades de manuscrits preciosos i únics. Se'ls pot considerar, en paraules de Vittore Branca, els “fondatori de la civiltà moderna”.¹²³¹⁴ I entre ells destacava aleshores un antic patge de la cort de València, Enyego d'Àvalos, que, després de viure uns quants anys a Milà, visitava Nàpols i Castella amb tractats humanístics i obres clàssiques davall braç (ni més ni menys que *La República* de Plató, o la *Ilíada* d'Homer en versió llatina). Eren per a regalar-los als qui compartien el seu mateix interès; com ara Santillana, amic i parent del gran camarlenc.¹²³¹⁵

Quan Antoni Canals (1352-1419) traduí el *De providentia* de Sèneca per a facilitar-ne la lectura i consulta als homes de ciència, advertí que el “major perill” que corria la seua versió del clàssic era que fóra adquirit i gaudit per homes sense cultura, ja

¹²³¹² LUCENA, Juan de, *Libro de vida beata, entre don Alonso de Cartagena, obispo de Burgos; don Íñigo López de Mendoza, marqués de Santillana, y Juan de Mena, cordovés* [*De vita beata*, 1463], dins *Opusculos literarios de los siglos XIV a XVI*, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1892, ps. 105-205 (p. 133). Citat per PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Vida y escritura en el marqués de Santillana, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 81-93.

¹²³¹³ MARAVALL, J. A., El prerrenacimiento del siglo XV..., p. 15.

¹²³¹⁴ BRANCA, Vittore, Boccaccio, protagonista nell'Europa letteraria fra tardo Medioevo e Rinascimento, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 21-37 (p. 22).

¹²³¹⁵ Més detalls de tot açò, en la biografia de D'Àvalos, apartat I.3.

que havia sigut *descriptat* del llatí en llengua vulgar. Temia el religiós lletrat que circulara “entre hòmens de paratge, per so com ligen molt, e tots los libres adés seran vulgarizats, e per ço com conversen ab molt apte hom e per la rahó natural en que abunden”, podrien interessar-se també per Sèneca.¹²³¹⁶ El que Canals anuncia com un fenomen sociològic incipient, en temps de Villena és una reivindicació oberta i, quan s’escriu el *Curial*, una realitat consolidada. La *letradura*, com en deien els castellans (i també l’autor de *Curial e Güelfa*), ja no és patrimoni exclusiu dels *letrados*. La concepció medieval del saber com un depòsit establert de sapiència fa aigües, i les *auctoritates* escolàstiques i patrístiques medievals estant sent desplaçades per autors grecollatins redescoberts: aquells que contribueixen a restablir la *dignitas hominis*. Han transcorregut només dues generacions, i som ja en vespres de la impremta, quan els lectors i els tipus de lectura ja s’han multiplicat a les corts, i els cavallers –segons Maravall– “han aprendido a discutir y a criticar, y resulta que han cultivado cuidadosamente esa facultad, la razón.”¹²³¹⁷ Només cal parar esment a la desimbolta crítica que l’anònim del *Curial* adreça als savis de pit inflat (III.0) per a comprendre fins on pot haver arribat l’influx de les noves idees en àmbit cortesà.

De defendre aquestes mateixes posicions, s’ocupava Santillana a Castella, en el seu conegut pròleg als *Proverbios*, una obra redactada el 1437 per a adreçar-la al príncep Enric de Castella, de 12 anys d’edat: “Digo que, ¿cómmo puede regir a otro el que a ssí mesmo non rige? (...) La sçiencia non enbota el fierro de la lança, ni faze floxa la espada en la mano del cavallero.”¹²³¹⁸ En una carta del nebot de l’escriptor, Gómez Manrique, escrita arran de la seua mort (1458) es recordava el marquès “senyendo el primero (...) que en nuestros tiempos congregó la sciencia con la caballería e la loriga con la toga; que yo me acuerdo aver pocos (...) e aun ninguno (...) que a las letras se diede.” L’amant dels llibres no sols havia reconciliat cavalleria i ciència –aspiració que compartia amb l’anònim del *Curial*–, sinó que a més “arrancó de la patria la errada opinión”, açò és, la presumpció d’incompatibilitat entre la *vida activa* (cavalleria, pel

---

¹²³¹⁶ Citat per MARAVALL, J. A., *El prerrenacimiento del siglo XV...*, p. 16. Vegeu també MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, “No-m direu que lo dit Sèneca sia propheta ne patriarcha, qui parlen figurativament”. Antoni Canals i el *De providentia*, dins *Caplletra*, 15, València, tardor 1993, ps. 181-210.

¹²³¹⁷ MARAVALL, J. A., *El prerrenacimiento del siglo XV...*, p. 16.

¹²³¹⁸ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, ps. 217-219. Vegeu també ABAD, Francisco, *Pensamiento político e idea del saber en los Proverbios de Santillana*, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 1, ps. 135-141.

que fa a la societat estamental castellana) i l'*espectulativa* o intel·lectual.¹²³¹⁹ Tot i això, sempre hi hauria “algunos haraganes” que pensaven “ser cosa sobrada leer y saber a los cavalleros.”¹²³²⁰ Per a Joanot Martorell, per exemple, llegir i poc més.¹²³²¹

Els nobles interessats pel saber, con Santillana, generaven al seu voltant tota una clientela de secretaris, escriptors, traductors, mestres, etc., que protegien i animaven a traduir llibres. Segons el testimoni d'Hernando del Pulgar, en *Claros varones de Castilla*, Mendoza “tenía siempre en su casa doctores e maestros con quien platicava en las ciencias e leturas que estudiava.”¹²³²² Així, a poc a poc, es creaven uns cercles culturals, al voltant de biblioteques nobiliàries en procés constant de creixement.

Diego de Burgos, secretari del noble bibliòfil, s'estengué en elogis sobre el seu mecenes en el *Triunfo del Marqués de Santillana*, escrit arran de la mort d'aquest (1458). Encomiava la seua aposta conjunta per “armas y çiençia” (CXXIII,5). Recordava com parlava l'amo, tan sentenciosament i amb tanta propietat, bo i considerant que “por çiençia y razón las cosas fundava” (CXXX,7). I conclouïa que “Amó más la çiençia que la señoría / onró más que todos a los sabidores; / maguer más que todos en todo sabía / pensó saber menos que los más menores” (CXXXVI,1-4). Per a confirmar-ho, entre d'altres, apareixen en l'escena panegírica Petrarca, Boccaccio i Enric de Villena, que pronuncia els versos següents: “En todas las çiençias yo pienso que fue / más sabio, más misto y aun más entero / poeta, orador, marqués, cavallero / luzero de quantos yo vi ni pensé” (CLXI,5-8). De manera que, “juntó con las armas de su juventud / la çiençia que el alma de viçios ampara.”¹²³²³ El pròleg d'aquesta

---

¹²³¹⁹ Citat per AMADOR DE LOS RÍOS, José (ed.), *Obras de don Íñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1852, p. CLII, i per DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, p. 122, n. 11.

¹²³²⁰ Paraules del mateix Gómez Manrique, citades en SANTILLANA, m. de, *Obras completas...*, p. XXXI de la introducció dels editors.

¹²³²¹ Vegeu ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l'escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudios lingüísticos i culturales sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276 (p. 255).

¹²³²² PULGAR, Fernando del, *Claros varones de Castilla*, ed. a cura de Robert Brian TATE, Oxford University Press, Oxford, 1971, p. 24. Citat per RUBIO TOVAR, Joaquín, Traductores y traducciones en la Biblioteca del Marqués de Santillana, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan Salvador (coord.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 4, ps. 243-252 (ps. 244-245). Vegeu també DURÁN, Manuel, Introducció biogràfica y crítica, dins LÓPEZ DE MENDOZA, Íñigo (marqués de Santillana), *Poesías completas, vol. 1. Serranillas, cantares y decires; Sonetos fechos al itálico modo*, ed. a cura de M. DURÁN, Castalia, Madrid, 1975, ps. 7-30 (ps. 7-8), i AGUADÉ NIETO, Santiago, *Libro y cultura italianos en la Corona de Castilla durante la Edad Media*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1992, p. 169, i

¹²³²³ BURGOS, Diego de, *Triunfo del marqués de Santillana (1458)*, ed., introd. i notes de Carlos Moreno Hernández, dins *Lemir*, 12, València, 2008, ps. 1-86; ed. electrònica

composició poètica està dedicat al fill i successor del marquès, Pedro González de Mendoza. El secretari Burgos li explica que Santillana ensenyava als seus el major bé que hom pot buscar, que és “la çiençia”, per l’estudi de la qual ell mateix havia adquirit fama i renom a Espanya i a Itàlia. Encara que residia en un país hostil i feréstec, Castella, on “la vieja e gruesa costumbre tenía enlazados e obçegados en yerro los yntelectos de todos”. Amb la seua actitud, doncs, havia contribuït al renaixement de les lletres en la seua pàtria “trayendo a ella grand copia de libros de todo género de filosofía en estas partes fasta entonces non conoçidos, enseñando él por sí a muchos e teniendo onbres muy sabios que a la letura de otros aprovechasen.”¹²³²⁴

Santillana era un dels pocs que aspiraven a ser cavallers científics, seguint l’exemple i la doctrina italianitzant de Villena, però no era un cas únic. Rodrigo Alonso de Pimentel, II comte de Benavente (1420-1440), que posseïa i solia consultar les *Glosses* a l’*Eneida* de Villena, decidí compendiar personalment el 1439 tres *Dècades* de Titus Livi basant-se en la traducció que el canceller López de Ayala havia fet de la versió francesa de Bersuire.¹²³²⁵ Doncs bé, en el proemi, redactat en tercera persona, es presentava així com autor: “E como el noble e çientífico cavallero don Rodrigo Alfonso Pimentel, conde de Benavente, viese el gran volumen de razones en estos libros contenidas, se trabajó e aplicó a las acopillar e poner, non amenguando la sentencia e realitat d’ellas...”¹²³²⁶ Per a ser un cavaller científic com el Curial de la ficció, no calia saber molta gramàtica llatina, sinó aventurar-se per compte propi en el món del saber. Encara que l’autor de *Curial e Güelfa* intuïm que tenia unes bases formatives més sòlides i una prestància intel·lectual major que el comte de Benavente i que el famós Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana. El pas per Itàlia d’aquells que aspiraven a aprofundir en la ciència dels *studia humanitatis* resultava fonamental en aquest sentit. Per això Nuño de Guzmán (Còrdova, ca. 1410-ca. 1475) viatjà a Florència l’any 1439. Es presentà davant Giannozzo Manetti dient-se alumne d’Enric de Villena i s’hi quedà uns anys per a aprendre.¹²³²⁷ Quan hi arribà i es donà a conèixer, segons

---

<<http://www.parnaseo.uv.es/Lemir/Estudios.index.htm>>, ps. 51, 53, 55, 66 i 75, respectivament (l’accentuació gràfica és nostra).

¹²³²⁴ Ibídem, p. 7.

¹²³²⁵ Vegeu CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, p. 66, n. 28.

¹²³²⁶ Citat per BECEIRO PITA, Isabel, *Los libros que pertenecieron a los condes de Benavente entre 1434 y 1530*, dins *Hispania. Revista española de historia*, vol. 43, núm. 154, Madrid, 1983, ps. 237-280 (p. 241).

¹²³²⁷ Vegeu GUZMÁN, Nuño de, *Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti. Un episodio del proto-humanismo español*, ed. a cura de Jeremy N. H. LAWRENCE, Diputación Provincial,

l'*Apologia Nunnii equitis Hispani* del mateix Manetti, sorprengué els humanistes florentins pel seu esperit obert. Sentia una especial atracció –se suposa que com Curial “entre los grans philòsofs, poetes e oradors” (CeG II.116)– per establir conversa amb els *homines eruditi* i aprendre d’ells la ciència: “*Hoc praeterea loco [a Florència], cum litteratissimis atque doctissimis viris aliquandi conversatus, quod antea omisisse videbar, singularem quandam cum nonnullis memoratis hominibus familiaritatem amicitiamque contraxi.*”¹²³²⁸ Els humanistes es veien honrats i s’entusiasmaven despertant en nobles i cavallers –sobretot, si eren de països *semibarbari*– un interès per aquella nova *Italian way of life* anunciadora d’un esplèndid Renaixement.

Com s’ha vist, el concepte de cavaller científic que maneja amb comoditat l’anònim redactor de *Curial e Güelfa* és rar de trobar en escrits catalans. No hem trobat, si més no, cap testimoni documental o literari al respecte. En canvi, era molt corrent a la Itàlia del 1400, pel que demostren els treballs de Coluccio Salutati i dels seus deixebles intel·lectuals i continuadors: els protagonistes de la revolució humanística. S’entén així que quan Francesco Filelfo, protagonista de l’humanisme llombard, volgué fer elogi del seu mecenes i amic Enyego d’Avalos, el descrigué com el curial ideal, que reunia experiència d’armes i prestància en les lletres (*Odae, ca. 1450, II,vi,15-18*): “*Ingenti quamquam permultos laude nitentis / rex habet Alfonsus, lux tua clara magis. / Nam nulla fugit praestans, mi Davale, virtus, / nec bello insignis, nec veneranda toga.*”¹²³²⁹ Com cap altre cavaller de la cort de Nàpols, Enyego combinava l’habilitat en les armes (la lliça i la guerra) amb la virtut de la *veneranda toga*, que requeria de lletres.

L’influx d’aquestes idees sobre la “il·lustració” dels governants en la Itàlia dels humanistes, i la difusió del nou concepte de ciència, filtrat a Hispània per Enric de Villena (pels anys 1417-1434), arrelà en el vocabulari intel·lectual i literari del marquès de Santillana, el comte de Benavente, Diego de Burgos, etc., però també de l’autor de *Curial e Güelfa*, molt més italianitzat. Ara bé, això no significa que l’escriptor

---

Salamanca, 1989; MANETTI, Giannozzo, *Laudatio Agnetis Numantinae* [1440], manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1606, f. 1v. Vegeu LAWRENCE, Jeremy N. H., Nuño de Guzmán and Early Spanish Humanism: Some Reconsiderations, dins *Medium Aevum*, 51, Londres, 1982, ps. 55-85 (p. 70).

¹²³²⁸ MANETTI, Giannozzo, *Apologia Nunnii, equitis Hispani, per Iannocium Manetti dictata; ad dominum Ludovicum Gusmanum, patrem et dominum suum* [1440], Manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1601, f. 97v i ss. (f. 128r). Citat per LAWRENCE, Jeremy N. H., Nuño de Guzmán and Early Spanish Humanism: Some Reconsiderations, dins *Medium Aevum*, 51, Londres, 1982, ps. 55-85 (p. 78). Confirmen aquest testimoni altres fonts, que recorden Nuño conversant amb Manetti, Bruni “et con tutti questi letterati”. Vegeu RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 79.

¹²³²⁹ FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, ps. 124-125.

escriguera la novel·la a la Península Ibèrica, ja que, com s'ha dit moltes vegades, tant la major part de les seues fonts literàries com els seus referents intel·lectuals eren italians. En particular, pel que fa al procés d'educació de Curial, el nadó pobre, i de transformació d'aquest en cavaller madur i príncep virtuós, l'anònim escriptor sembla molt influït pel programa educatiu que –sota supervisió de Guarino Veronese– es portava a la cort dels Este, marquesos de Ferrara, principals amics i aliats d'Alfons el Magnànim, fins al punt d'emparentar estretament amb ell. En particular, *Curial e Güelfa* presenta moltes concomitàncies amb l'*speculum principis* del metge humanista d'aquella cort, Michele Savonarola, *Del felice progresso di Borso d'Este* (ca. 1452).¹²³³⁰ Tot i que el citarem en la traducció italiana que efectuà després l'autor, la redacció original fou en llatí, i se suposa que recull l'experiència del mateix Savonarola, des del 1440, com a preceptor dels marquesos i dels seus fills a la cort.¹²³³¹

El capítol 7é del tractat el dedica a “qual scientie sono da esser invitati i fioli d'i principi.” Comença dient que sobretot els fills dels prínceps (reis, marquesos..., sobirans en general) “suono da essere sollicitati a' buom costumi” o, com diria l'autor del *Curial*, “molt ben acostumats” (*CeG* I.7). Per aquesta raó, “secundo il mio iuditio, non credo che 'l sia cosa alcuna che tanto l'uomo invite a buom costumi quanto fa la *scientia*, che pur nuy vidiamo sottosopra li *homini scientifici* esser de li altri più *acustumati*. Et imperò i principi debbono invitare i fioli suoy ad imparare scientia, che *la scientia driza l'uomo a la virtù*, e cussì, essendo virtuosi, saperano meglio drizare la gente a luor comessa nel vero fine di la vita politica. E pur aricordarò il dicto di Platone: ‘Beato il mondo se i philosophanti rezesse’.” Les idees d'aquest pedagog (els subratllats són nostres) s'ajusten a la perfecció amb les del redactor del *Curial*, fins al punt que es podria afirmar que aquest ha rebut lliçons o consells d'aquell. També reforcen la idea, apuntada ja en múltiples ocasions, que *Curial e Güelfa* és una *institutio* o mirall de

---

¹²³³⁰ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este* [ca. 1452], ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹²³³¹ Sobre aquest humanista i sobre l'opuscle en particular, vegeu PICCARDI, Andrea, Un caso di auto-traduzione: il “Del felice progresso di Borso d'Este”, di Michele Savonarola, dins *Humanistica*, 8/1, Pisa-Roma, 2013, ps. 47-52; ZUCCOLIN, Gabriella, Princely Virtues in “De felice progressu” of Michele Savonarola, Court Physician of the House of Este, dins BEJCZY, István Pieter – NEDERMAN, Cary J. (eds.), *Princely Virtues in the Middle Ages, 1200-1500 / Herrschertugenden im Mittelalter*, Brepols (“Disputatio”, 9), Turnhout, 2007, ps. 237-258; ÍDEM, Medici a corte e formazione del signore, dins FERRARI, Monica (ed.), *Costumi educativi nelle corti europee (XIV-XVIII secolo)*, Franco Angeli editore – Pavia University Press, Milà – Pavia, 2010, ps. 77-102; ZUCCOLIN, Gabriella – CRISCIANI, Chiara (eds.), *Michele Savonarola: Medicina e cultura di corte*, Edizioni del Galluzzo – Sismel (“Micrologus' Library”), Florència, 2011.

prínceps de caràcter literari, dedicada a Ferran d'Aragó, íntim amic i company d'estudis del també adolescent Ercole d'Este, fill del marquès de Ferrara.

No sols hi trobem una coincidència en el vocabulari, sinó també en el programa de “scientie” previst pel pedagog: la gramàtica, com a porta d'accés als estudis liberals, que fan l'home lliure, i a “tutte le altre scientie”; la lògica, la retòrica, la dialèctica, la música, que és ciència “delectevole”, que proporciona “dilecto” (“aquella delectable sciència que és appellada música”, *CeG* III.0); la geometria, l'astrologia i l'aritmètica. En fi, les set arts liberals, com *Curial e Güelfa*, són considerades el pilar de l'educació d'un personatge important, com arribarà a ser-ho el cavaller llombard. És, precisament, quan ja es preveu la seua elevació literària de cavaller a príncep, quan l'escriptor fa comparèixer en escena les reines liberals: les que faran lliure l'home en què s'ha convertit aquell fins aleshores immadur adolescent. La finalitat d'estudiar aquestes arts, segons Savonarola és ocupar el temps i evitar que l'abandonament de l'estudi porte a l'alumne a caure en el vici i la depravació moral: “adciò che le mente loro per longa otiosità non ebbano a discorrere in le lascività” (“donant la tua vida a coses lascives..., vivint viciosament”, *CeG* III.79). El programa formatiu del príncep adolescent es completa amb un adequat programa de ciències morals, del qual s'ocupa Melchior de Pando en la novel·la i el mateix Savonarola en el món real: “se voriano farli imparare le scientie morale, il perché queste insegnano *biem rezere se medesimo* e i populi e le fameglie, che certo veruno saperà biem altruy rezere che non saperà lui biem governare” (“Yo 't prech, Curial, que torns en tu mateix, regoneix-te bé”, *CeG* II.144). Recomana a continuació l'ètica, la política i l'econòmica, per a completar el procés. Admet, de tota manera, que “nui pur vidiamo i principi senza tante scientie biem governare le ciptà e populi e sé medesimi. Dico che è vero, ma, se tal scientie sapesseno, anco meglio governare saperiano”. I conclou amb una màxima llatina: “*Morale negotium principibus plurimum attinere.*” La pròpia moral és el primer afer que cal atendre a un príncep, aspecte en què l'autor del *Curial* insisteix al llarg de la novel·la, tot i que el seu protagonista no assoleix el títol de príncep sinó com una recompensa. Abans d'això, no el mereixia, perquè no se l'havia guanyat, és a dir, perquè queia i requeia en el vici sense ser capaç d'obtenir la imprescindible victòria sobre ell mateix.

Michele Savonarola (Pàdua, 1385-Ferrara, 1468), avi del famós predicador Girolamo, tenia bons contactes amb l'humanisme llombard. Impartí durant molts anys lliçons a Pàdua (1419-1437), on excel·lia en l'art de medicina. Havia sigut deixeble i amic a l'Estudi de Pàdua de Gasparino Barzizza (que hi ensenyà del 1402 al 1421), i

continuà sent amic del seu fill Guiniforte Barzizza.¹²³³² Aquest últim havia servit Alfons el Magnànim (Barcelona-Sicília, 1432-1434) i, en tornar a Milà, ajudà Enyego d'Àvalos, antic patge d'Alfons i cambrer del duc milanès del 1435 al 1440, a aprofundir en els seus estudis de lletres. El juny del 1440, Michele passà la cort de Ferrara com a metge del marquès Nicolau III d'Este, i pedagog dels seus fills i familiars. Impartí lliçons a l'Estudi de dita ciutat del 1442 al 1458.¹²³³³ Guarino Veronese, que prorrogà alguna de les seues obres, deia d'ell (1439): “*is est humanitatis et urbanitatis hospitium*”.¹²³³⁴ A Ferrara, convisqué Savonarola amb Angelo Decembrio, futur bibliotecari d'Enyego d'Àvalos i de Carles de Viana, i amb Maria d'Aragó, filla d'Alfons el Magnànim, casada amb Leonello d'Este el 1444.

A partir d'aquesta aliança matrimonial, els contactes entre les corts de Nàpols i Ferrara foren molt intensos i continuats. Visitaren la cort ferraresa diferents diplomàtics de parla catalana entre els quals podria trobar-se l'autor del *Curial*: el cavaller Guillem de Vic (Gandia, ca. 1390-València, 10 de febrer del 1459), tutor de les filles del rei, acompanyà la infanta Maria de Nàpols a Ferrara en abril del 1444.¹²³³⁵ El cavaller i diplomàtic Enyego d'Àvalos,¹²³³⁶ futur gran camarlenc, partí de Nàpols en octubre del 1445 per a efectuar missions diplomàtiques a Florència, Ferrara i Milà. Es probable que, durant els anys 1443-1447, en qualitat d'ambaixador habitual de Nàpols a Milà (permanent des d'octubre del 1446), visitara la cort ferraresa sovint en comesa diplomàtica. El reemplaçarà en aquesta tasca, l'estiu del 1447, el cavaller fra Lluís Despuig (Xàtiva, ca. 1410-València, 3 d'octubre del 1482), claver i després mestre de Montesa. Fou enviat a Milà –via Ferrara– el 25 de juny del 1447 per a tractar de la guerra contra Venècia i Florència.¹²³³⁷ Hi tornà en successives ocasions: el 15 d'octubre del 1448, el rei escrivia al mateix Despuig perquè convencera el marquès de Ferrara d'acceptar una *condotta* militar que li oferien els milanesos.¹²³³⁸ El 8 d'abril del 1449,

---

¹²³³² DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli libri quattro*, Tipogr. de Nicolò Bettoni, Brèscia, 1805-1806, vol. 2, ps. 42-43.

¹²³³³ *Ibidem*, vol. 3, ps. 363-364.

¹²³³⁴ *Ibidem*, vol. 2, p. 362. De Guarino és el proemi al *Speculum Physonomiae* de Savonarola, del 1442 (vol. 3, p. 214).

¹²³³⁵ FOUCARD, Cesare, *Fonti di storia di Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444*, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757 (p. 751); SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume I (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 1, p. 16.

¹²³³⁶ A la biografia del qual us remetem; en particular el cap. I.3.4.

¹²³³⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 196v-197v, Tívoli, 23 de juny del 1447.

¹²³³⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.651/2, Campament de Civitavecchia, 15 d'octubre del 1448; AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 680-682. L'avisava també que Boil es dirigia a Gènova per a defensar la frontera amb Florència amb 3.000 cavalls.

Despuig i el mallorquí Mateu Malferit passaren per Ferrara, camí de Venècia, on pretenien acordar una aliança amb la Sereníssima.¹²³³⁹ El 14 d'octubre tornà Lluís a Ferrara,¹²³⁴⁰ on rebé autorització del rei per a endeutar-se a fi de pagar un exèrcit que actuara a la Llombardia i la Romagnola.¹²³⁴¹ El 22 de gener del 1450, Despuig i Antonio Beccadelli “el Panormita” iniciaren una gira diplomàtica per Roma, Florència, Bolonya, Ferrara i Venècia.¹²³⁴² En febrer 1451, el claver eixí de nou, amb el Panormita i un jove Giovanni Pontano, a visitar Roma, Siena, Ferrara i Venècia, buscant aliances.¹²³⁴³ El 12 de setembre del 1451 el rei hi tornà a enviar Despuig per a facilitar l'apropament polític entre Venècia i el marquesat.¹²³⁴⁴ El cavaller i *condottiero* Ramon Boil i Montagut (València, ca. 1397/98-Nàpols, 1458), acompanyat per Fernando de Guevara (germà d'Enyego d'Àvalos) i pels seus joves parents Ramon i Joanot Boil, comandà un exèrcit napolità acantonat a Ferrara per a defensar el marquesat –si calia– contra Francesco Sforza i altres amenaces (tardor del 1448-gener del 1453).¹²³⁴⁵

Com s'observa, durant els anys 1444-1453 (l'experiència didàctica de Savonarola es plasmà per escrit el 1452), els contactes entre Ferrara i cortesans del Magnànim foren molt regulars; circumstància que podria explicar d'alguna manera la coincidència terminològica de Savonarola (“nuy vidiamo sottosopra li homini scientifici esser de li altri più acustumati”, “la scientia driza l'uomo a la vertù”) amb la de l'anònim i

---

¹²³³⁹ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 450-451; JAVIERRE MUR, Aurea, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946, doc. 704 (ps. 317-318).

¹²³⁴⁰ JAVIERRE MUR, A., *Privilegios reales...*, docs. 716-717, ps. 321-322.

¹²³⁴¹ *Ibidem*, doc. 718, p. 322.

¹²³⁴² MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 66.

¹²³⁴³ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 103, 141 i 163-164; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 2, annex 19, ps. 172-175.

¹²³⁴⁴ *Ibidem*, doc. 737, p. 328.

¹²³⁴⁵ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 81, 85, 304, 317-318, 370-371, 381-382; ÍDEM, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 256, 286, 292 i 342; SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 362.

desconegut escriptor de *Curial e Güelfa* (“home científich e qui nulls temps lexava l’estudi”, “la sciència és tal, que avancen los homes”, etc.).

* * *

Pel que fa a l’amor pels llibres que el cavaller de la ficció catalana manifesta, tot encaixa òptimament amb el nou panorama cultural italià, del qual participava activament Alfons el Magnànim propiciant la formació d’una biblioteca d’estat a Nàpols.¹²³⁴⁶ Interpreta correctament Armando Petrucci l’afany del *re di Ragona* per presentar-se davant l’opinió pública dels italians, no com un príncep bàrbar, estranger i bel·licós, sinó com home civilitzat i italianitzat, com un home de llibres: “Este hombre”, diu Petrucci, “que hablaba castellano, que no conocía bien ni el italiano ni el latín, y que tenía a sus espaldas una educación completamente ibérica y en romance, fue transformándose –o, mejor, se hizo transformar– en un símbolo del príncipe italiano culto, educado *all’antica* y gran lector de libros clásicos.”¹²³⁴⁷ El símbol d’aquesta metamorfosi personal, de cavaller d’armes en home *científic* era la biblioteca reial: una de les grans col·leccions codicològiques de la Itàlia del segle XV.

L’altra gran biblioteca humanística del regne era la del gran camarlenc Enyego d’Àvalos.¹²³⁴⁸ La resta de nobles i cortesans del Castell Nou no s’interessaren excessivament pels llibres ni per la cultura; si més no, en la mesura extraordinària en què ho feren el cercle d’humanistes del rei, a títol col·lectiu, i el gran camarlenc i mecenes, a títol particular. La imatge cultivada en el *Quattrocento* pels grans senyors d’Itàlia (prínceps, *condottieri*, patricis...) es manifesta en els retrats on apareixen envoltats de llibres, emprant-los, quasi venerant-los.¹²³⁴⁹ En la biografia que traça Da Bisticci de D’Àvalos com el més perfecte *curial* del seu temps, no s’oblida de fer alabança de la seua passió pels llibres i la literatura, tant els clàssics com els millors autors italians en llengua vulgar: “Dilettavasi meravigliosamente di libri, e aveva in casa sua una bellissima libreria: tutti libri degnissimi, di mano, de’ più belli iscrittori d’Italia,

---

¹²³⁴⁶ PETRUCCI, Armando, *Libros, escrituras y bibliotecas*, ed. a cura de Francisco M. GIMENO BLAY, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 440-443.

¹²³⁴⁷ *Ibidem*, ps. 445-447.

¹²³⁴⁸ Que hem tracta de reconstruir parcialment i estudiar en el cap. I.3.5.

¹²³⁴⁹ GÓMEZ MORENO, Ángel, Los intelectuales europeos y españoles a ojos de un librero florentino: las Vite de Vespasiano da Bisticci (1421-1498), dins *Studi Ispanici*, 1, Pisa – Roma, 1997-1998, ps. 33-47 (p. 39).

e bellissimi di miniatura, di carte; e d'ogni cosa gli voleva in superlativo grado, e non guardava a quello che si spendesse, fussino i libri degni.”¹²³⁵⁰

El llibre –primerament manuscrit i, després, incunable– fou l'objecte totèmic de l'humanisme i del Renaixement italià del segle XV. I, com a tal, és presentat en *Curial e Güelfa*. Hi ha una expressió molt italiana i molt del *Quattrocento*, “libri in ogni facultà”, que resumia les aspiracions de l'home d'aquell temps –o del magnat que tenia possibilitats de fer-la realitat– d'abastar un coneixement enciclopèdic com a base o fonament d'una vida plena i virtuosa, a l'estil dels antics grecs i romans. En les biografies de Vespasiano da Bisticci s'expressa amb aquesta voluntat de reunir llibres de totes les matèries la bibliofilia humanística dels retratats. Com l'hongarés János Vitéz, amic de florentins, que pretenia seguir el mateix programa regenerador que l'anònim del *Curial* preveia per al seu cavaller de paper. De manera que, “delle prime cose che principiò, si fu che fece ordinare una bellissima libreria; e volle che vi fussino libri in ogni facultà, e fecene cercare in Italia e fuori d'Italia.”¹²³⁵¹

El personatge literari objecte de la nostra atenció es comporta exactament així: quan comprova que la seua vida no té sentit com a home, que ha perdut tota la dignitat, tracta de reconstruir-la moralment amb ajuda dels llibres: “lo jorn següent féu cercar llibres en totes facultats, e tornà al studi, segons havia acostumat” (*CeG* III.79). Com bé observa Júlia Butinyà, són els llibres –és a dir, la cultura apresada directament dels llibres d'autors clàssics, com aconsellaven els humanistes– el que afavoreix la regeneració moral i social del cavaller llombard.¹²³⁵² Curial no camina cap a l'ideal de comportament a què aspira plorant al Sepulcre de Jerusalem o llegint sant Gregori –que s'hi apareix per a fer riure el lector–, sinó educant-se bàsicament en els coneixements bàsics i diversificats de les set arts liberals (la ciència de Bacus), que faran d'ell un jove preparat per a aprofundir en l'edat adulta en la filosofia moral: la via que el permetrà portar una vida matrimonial honesta, un comportament virtuós i, en conseqüència, un recte regiment de la senyoria de Milà i del principat d'Aurenja. Però això, en qualsevol cas, ja no forma part de la novel·la, que s'interromp amb el triomf del protagonista sobre si mateix, gràcies a la dedicació a l'estudi, que evita l'oci i el vici.

---

¹²³⁵⁰ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

¹²³⁵¹ *Ibidem*, p. 218.

¹²³⁵² BUTINYÀ, Júlia, Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l'Edat Mitjana a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312 (p. 303).

Per a Curial, com per al seu *alter ego* ocasional al llarg del relat, l'autor de la novel·la, el llibre és un objecte totèmic. Què té d'estrany això, per a una novel·la escrita a la Itàlia dels humanistes en la dècada del 1440...? En principi, no res d'estrany, si no fóra perquè ho formula un autor procedent de la Península Ibèrica i format en una cultura medieval i trobadoresca, un home que viu entre dos móns. El seu cavaller emblemàtic de l'amor cortés, d'armes i trobes també, s'italianitza a poc a poc –almenys sobre el paper– segons que avança la lectura. Ho diu el rei de França, admirat d'aital comportament, una mica modern per al segle XIII en què se siuta teòricament l'acció: Curial “no lexa l'estudi, ans tracta tan reverencialment los llibres, que tots quants lo conexen ho han a gran maravella” (*CeG*, III.116). Fins i tot el rei de Tunis col·lecciona clàssics llatins com l'*Eneida*, que Curial s'ocuparà d'explicar –com si fóra el preceptor d'una princesa de la cort de Ferrara– a la seua enamorada Camar.

En la introducció de les seues vides d'homes il·lustres de la Itàlia del segle XV, en la qual no poden faltar ni Alfons el Magnànim ni Enyego d'Àvalos –els grans bibliòfils del *Mezzogiorno*–, Da Bisticci unifica el tòtem sapiencial que li proporciona negoci, el llibre, i l'estudi de les arts liberals, exactament com fa l'autor del *Curial* en el capítol decisiu (III.78) de l'aparició providencial de Bacus (els subratllats són nostres): “La presente età ha fiorito, *in ogni facultà*, d'uomini singularissimi (...). In questa età hanno fiorite tutte e sette arte liberali.”¹²³⁵³ La circulació de llibres “en totes les facultats” ha afavorit, sens dubte, aques floriment cultural. En arribar després a la vida del *rex Italicus*, Alfons d'Aragó i Nàpols, comenta que “egli aveva appresso di se moltissimi uomini dotti *in ogni facultà*, in modo che dava di provisione, l'anno che morì, ducati ventimila a uomini litterati.”¹²³⁵⁴ L'humanista Angelo Decembrio, amic, bibliotecari i preceptor d'Enyego d'Àvalos (resident al seu palau de Nàpols del 1447) passà l'any 1458 al servei del príncep Carles de Viana. Li facilità llavors la versió toscana que havia realitzat del tractat *de nobilitate* de Buonaccorso da Montemagno, un opuscle que influeix molt en el concepte de noblesa que transmet el *Curial*. El príncep d'Aragó el traduï al castellà estant presoner de son pare, Joan II (1460), i adoptà l'italianisme *facoltà* en el mateix sentit en què figura en *Curial e Güelfa*. Ho trobem cap a la fi del discurs, quan virtuós pretendent Gai Flamini indica a la culta donzella Lucrezia, amb la qual aspira a casar-se, que la seua variada biblioteca està disposició del matrimoni, si ella accedeix a l'oferta: “Aý fallarás mi librería, donde, *en qualquier facultad* te

¹²³⁵³ DA BISTICCI, V., *Vite di uomini illustri...*, p. 4.

¹²³⁵⁴ *Ibidem*, p. 53.

pluguiere, o libros latinos e griegos, o romançados, leerás.”¹²³⁵⁵ El príncep i el magnat virtuosos de l’alba del Renaixement (Alfons el Magnànim, Carles de Viana, el gran camarlenc Enyego d’Àvalos, etc.), s’estimen els llibres igual que Curial, que s’ennobleix vivint “entre los grans philòsfos, poetes e oradors”, al costat dels quals aprén i “és tengut en gran stima” (*CeG* II.216); no per la seua prestància intel·lectual, obviamment, perquè un cavaller no serà mai un bon filòsof, sinó per l’atenció que presta als llibres recomanats pels *humanistes* (aquest és el sentit del sintagma *filòsofs, poetes i oradors* en temps del *Curial*) i a la *doctrina* que ells li proporcionen.

Giovanni Marco Cinico da Parma, director de la biblioteca reial en temps de Ferran I de Nàpols i els seus successors (anys 1458-1498), i copista ocasional de llibres per encàrrec per a Enyego d’Àvalos, també, redactà un tractat anomenat el *Libro della observantia delli re e delli subditi*. Parlant de temes culturals, aconsellava el monarca proveir-se de “cuantos libros pueda, escritos *de todas las materias* que conciernen al príncipe, mas cuya lectura le permita alcanzar infinitos conocimientos” (Biblioteca Vaticana, ms. Chigi L VII 269, f. 44r).¹²³⁵⁶ Quan el venecià Marin Sanudo, seguint les hordes del rei Carles VIII de França, irrompé a la biblioteca de Castel Nuovo, es meravellà contemplant el tresor bibliogràfic de llibres luxosament il·lustrats, “benissimo aminiati, et *in ogni facultà*.”¹²³⁵⁷ En la tasca de col·leccionar i organitzar activament aquests llibres, havia col·laborat l’humanista calabrés Giovanni Brancati (Policastro, ca. 1440-Nàpols, ca. 1481). Trobant-se aquest a Matera (Sicília), escrigué al rei Ferran – probable dedicatari, quan era adolescent, de *Curial e Güelfa*– informant-lo de la nostàlgia que tenia per estar tan lluny de la seua estimada biblioteca palatina (1473): “Sóc lluny de Nàpols, de l’egregi domicili de les Muses, vull dir, de la teua biblioteca, ben fornida de *llibres en totes les facultats*, que tu mateix has constituït ab la teua grandíssima generositat i admirable amor envers les lletres” (“*Neappoli absum atque ex illo Musarum egregio domicilio, ex tua iniquam illa bibliotheca dignissima librorumque omnium facultatum refertissima, quam ipse liberalissime miroque in litteras amore*

---

¹²³⁵⁵ ARAGÓ, Carles d’, príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [1460]; trad. al castellà de la versió toscana d’Angelo DECEMBRIO, de Buonaccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d’Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballeria castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Universitè Paul Valery, Montpeller, 2000. ps. 175-191 (p. 188).

¹²³⁵⁶ Ho citem en traducció castellana de PETRUCCI, A., *Libros, escrituras y bibliotecas...*, p. 448.

¹²³⁵⁷ SANUDO, Marin, *L’espedizione di Carlo VIII in Italia*, ed. a cura de Rinaldo FULIN, Venècia, 1873, p. 239. Citat per TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 29).

constituisti”).¹²³⁵⁸ El que transmet l’epístola no té res a veure amb la realitat: a Ferran, li importaven ben poc els llibres i la cultura dels clàssics.¹²³⁵⁹ El que transmet l’epístola de l’humanista és un *ideal*, una aspiració utòpica: la mateixa aspiració que reflecteixen les pàgines del *Curial* quan ens transmeten la imatge –sorprenent imatge per a un lector catalanòfon del 1450– d’un cavaller formidable que es dedica en hores lliures a col·leccionar llibres “en totes les facultats” i a visitar la llar de les Muses.

“Major de tots los poetes e oradors qui vuy són”

La presentació –lògicament idealitzada, *poètica*– del personatge central de la novel·la com un home que complementa els estudis en arts liberals i filosofia amb la corona de gran orador i poeta, mereix comentari a banda. Potser siga una de les originalitats més “italianes” que presenta la novel·la cavalleresca.

Quan l’escriptor explica la iniciativa que té el cavaller d’iniciar-se en les arts liberals i la filosofia, diu que “fonch molt valent home en aquestes sciències”, que constituïen la base dels programes educatius a tota l’Europa del 1400. Ara bé, cal tenir en compte que, per als humanistes, les ciències liberals eren la base imprescindible de tota instrucció elevada, en un ambient cultural d’optimisme epistèmic, segons el qual l’èsser humà s’havia d’obrir a l’adquisició d’un ampli ventall de coneixements. Així ho reconeixia Pier Paolo Vergerio “il Vecchio” en el seu tractat pedagògic, divulgadíssim a la Itàlia del Quatre-cents, *De ingenuis moribus* (1402-1403). Observa que les arts liberals s’anomenen així, d’acord amb la tradició clàssica, perquè contribueixen a alliberar l’home: “*idcirco est liberalis, quod eiis studium liberos homines efficit.*”¹²³⁶⁰ Són estudis, a més, imprescindibles per a adquirir després filosofia moral i per a fonamentar l’excel·lència intel·lectual i ètica dels aspirants a orador i poeta. S’entén que alliberen l’home de les baixes passions (aquelles que l’allunyen del seu ésser humà i l’aproximen a les bèsties o *sangliers* de la naturalesa, i, en conseqüència, el posen a la

---

¹²³⁵⁸ PUGLIESE CARRATELLI, Giovanni, Due epistole di Giovanni Brancati su la “Naturalis historia” di Plinio e la versione di Cristoforo Landino. Testi latini inediti del sec. XV, dins *Atti dell’Accademia Pontaniana*, nova sèrie, 3, Nàpols, 1949-1950, ps. 179-193 (ps. 188-189).

¹²³⁵⁹ Tracta d’arreglar-ho BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, al·legant que, en qualsevol cas, li agradaven el dret i la música. Vegeu també RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d’Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

¹²³⁶⁰ Citat per GARIN, Eugenio, *History of the Italian Philosophy*, trad. a l’anglès de Giorgio PITON, Secretariato Europeo per le Pubblicazioni Scientifiche, Bolonya, 2008, vol. 1, p. 171.

lliure disposició dels avatars dictats per la Fortuna) i el reconduïxen la senda de la raó, que és la que contribuirà a transformar-lo en un home digne i virtuós.

Atenent a la nova jerarquia itàlica del saber, l'autor del *Curial*, després de parlar de les arts liberals i la filosofia apreses pel cavaller llombard, afig seguidament: “e axí mateix [esdevingué] poeta molt gran” (*CeG* I.3). Cert és que el cavaller també havia après a *trobar*, com una més de les *apteses* que pertocquen al seu estament. Però sols en una ocasió, quasi a la fi del llibre, i com pertoca al compositor de la *Cançó de l'orifany*, se'l qualifica de *trobador* (*CeG* III.64), una veu apropiada per a un *miles* del segle XIII. I encara per a un cavaller valencià o català del segle XV, però no per a un Curial italià que es comporta –inevitablement– en molts aspectes com si fóra un home del Quatre-cents. El mateix escriptor, molt italianitzat pel que fa als referents culturals, prefereix sistemàticament parlar de *poesia*, *poetes* i *poètiques* ficcions. Aquesta última expressió li agrada fer-la sinònima d'imaginar, de figurar i, sobretot, de ‘fingir’. Com quan Curial fingeix estar de bon humor davant els seus amics catalans, a fi de no entristir-los i “poetant ab lo gest” dissimula el mal d'amor (*CeG* I.36).

El teòric Leonardo Bruni (*Dialogui ad Petrum Paulum Histrum*) ajuda a explicar el que s'entenia per ficció poètica en el país i en l'entorn cultural on s'escriu *Curial e Güelfa*: “Mi sembra necessario (...) che un sommo poeta abbia tre doti: l'arte dell'immaginazione (*fingendi artem*), l'eleganza dell'espressione, la conoscenza di molte cose. Di queste tre doti la prima è precipua dei poeti, la seconda i poeti l'hanno in comune con gli oratori, la terza coi filosofi e gli storici”.¹²³⁶¹ Aquest *fingendi artem*, l'art d'imaginar, de crear ficció literària, que l'autor del *Curial* pretén dominar a una escala explícitament modesta (*CeG* III.0) i en llengua romanç, s'exerceix ideant o manllevant de clàssics *poeticas fictiones* (metàfores, al·legories, faules morals, mitologia clàssica, metamorfosis...) definides així pels *dictatores* medievals: artificis imaginatius, adornats de *colors retòrics*, que embelleixen un discurs amb contingut ètic. La *lectio* moral que transmeten els textos no resulta assequible procedint a una lectura *literal*, sinó desvelant la *veritat* que encobreixen bellament les ficcions *literàries*.

En el proemi al llibre II, explica que Mart, “segons la opinió antiga e poètiques ficcions” és el déu de la guerra. Dante Alighieri és un “venerable e gran poeta e actor [*id est*, ‘autor’, ‘autoritat’]” (*CeG* II.113). El rei de França situa Curial –la formació del qual en aquest sentit caldrà sobreentendre, ja que no se'ns ha detallat– com un home que

---

¹²³⁶¹ Citat per CAPPELLI, Guido M., Sapere e potere. L'umanista e il principe nell'Italia del Quattrocento, dins *Cuadernos de filología italiana*, 15, Madrid, 2008, ps. 73-91 (p. 76).

sol aprendre “entre los grans philòsofs, poetes e oradors” (CeG II.116). El resultat d’aquest aprenentatge és que el cavaller literat i estudiós aprofundeix en la retòrica i esdevé “molt eloqüent e gran orador”, gràcies en part a la seua “sciència e tot lo saber” que ha pogut acumular al llarg dels anys (CeG II.142), ja que la retòrica facilita els mètodes per a persuadir, però no els continguts ni els recursos. L’equilibrada combinació de *scientia* i *ars bene dicendi* resultava essencial, segons Ermolao Barbaro, citat per Oskar Kristeller: “La sabiduría debe ir unida con la elocuencia.”¹²³⁶²

Arribats al llibre III.0, l’escriptor de la novel·la cavalleresca –un home important, sens dubte– s’adreça de tu al seu alumne interlocutor o presumpte lector dedicatari: “deus pressupondre que los poetes han fingit nou Muses” (CeG III.0). De bell nou ens trobem associada la ficció –l’acte de fingir– o imaginació literària al digne ofici de *poetar*. Com en l’incipit del pròleg II, considera el seu deure advertir al lector que allò que va a descriure no és real ni respon a “veritat”, sinó que es tracta de ficcions de poetes *antics* (d’una Antiguitat clàssica idealitzada), tan vàlides o més com la mateixa veritat, sempre que hi haja un lector (“deus pressupondre”) disposat a despullar-les de l’“integument” per a traure’n ensenyança. Per aquesta raó continua dient que “les filles de Píreus foren –poetant– per los déus convertides en piques.” No és que els déus poetaren, és clar, sinó que la metamorfosi és un producte de l’art de poesia, de la imaginació correctament adreçada a l’adquisició de ciència i a virtut per part del lector. No siga el cas –cosa que l’escriptor no desitja per res del món– que pensem en ell com un narrador de faules fantàstiques, com les dels llibres de cavalleries i altres obres medievals plenes de monstres i disbarats onírics dels quals no s’extrau cap ciència; al contrari del que passa amb els mites clàssics. Perquè, com dirà més avant Apol·lo, “bo és lo poetar, mas, contra veritat scriure nom par sie loor” (CeG III.34). Deduir d’aquestes paraules del déu una condemna de la poesia i una defensa de les *Històries troianes*, com ha fet una part de la crítica del segle passat, és no entendre res en absolut de els intencions literàries i *poètiques* de l’anònim autor.

Les Muses “se tenen per menyspreades” si hom les fa aparéixer en obres “infimes e baxes”. Elles prefereixen, com és de suposar, encapçalar els llibres de “molts alts e sublimes estils, scrits per solemnes e molt grans poetes e oradors”. Continuant amb la

---

¹²³⁶² KRISTELLER, Paul Oskar, The Impact of Early Italian Humanism on Thought and Learning, dins LEVY, Bernard S. (ed.), *Developments in the Early Renaissance*, State University of New York Press, Albany, 1972, ps. 120-157 (ps. 126-127); reed. parcialment en espanyol com: El territorio del humanista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 34).

dissertació metaliterària del proemi III.0, l'escriptor s'adona que ha entrat en un terreny una mica fangós per a algú –com el seu presumpte dedicatari oficial– que potser presente una major dificultat de comprensió que els llibres I i II. Aquest, l'avis, “és algun poquet pus intricat que ·ls altres primers, per ço com en aquest haurà algunes transformacions e poètiques ficcions.” L'escriptor sap molt bé que els llibres de *poesia* (ficcio amb elevat contingut moral) requereixen d'una mínima preparació intel·lectual i d'una mínima sensibilitat que potser el seu imaginari interlocutor no atresora. Ell mateix ha pogut accedir als “integuments” dels cants de la *Comèdia* de Dante gràcies al seu llibre preferit i font d'erudició predilecta: el *commento* de Da Imola. Se suposa que alguns oients o lectors de *Curial e Güelfa* requeriran d'explicacions d'alguns passatges mitològics com la que fa el mateix autor amb allò de les Musiques i les Piques: “E quant a l'integument d'aquesta faula, di Fulgenci que nou Muses són...” (*CeG* III.0). La mateixa faula i l'explicació són de Da Imola. Ell no ha llegit mai Fulgenci. Quan parla de nou d'un altre referent mitològic, com és Jàson, es preocupa de nou d'observar que les serps i monstres amb els quals s'enfrontà són producte de “ficcions poètiques” i no del seu desig de fantasiejar, és clar. I així conclou un pròleg que resulta fonamental per a conèixer què entenia l'escriptor per literatura i per poesia.

En el capítol III.11, se'ns informa que, a Curial, “vench-li volentat de veure lo mont de Parnaso, on los poetes e philòsofs solien estar”. ¿Parlem, doncs, d'un indret físicament abordable, o d'una llar figurada dels poetes i els filòsofs antics? Potser una barreja onírica de totes dues coses, on s'entremesclen realitat i poètica ficció amb una finalitat didascàlica. La Fortuna evoca poc després els noms de Dione i comença així el seu discurs: “Fingen, molt cara amiga mia, los poetes...” (*CeG* III.17). S'hi insisteix en el caràcter poètic, fictici –però seriosament fictici, basat en poetes clàssics– de tot allò que es pretén exposar. Entre les autoritats antigues destaca “aquest reverent poeta grech Homero –lo qual per fama tu coneix molt bé–”. De Dares se'ns diu també que és “gran poeta” (*CeG* III.26), perquè aleshores es desconeixia críticament quines havien sigut les fonts de les *Històries troianes*. La portaveu de les Muses prega a Curial que s'ocupe de defendre l'honor d'Homer, “axí com major dels poetes grechs”. Les Muses ja coneixen Curial i saben “que aquesta pregària és supèrflua, car tu generalment honres a tots [els poetes], e més aquells qui més ho merexen”; afirmació que destapa la imatge d'un Curial –*alter ego* de l'escriptor– aficionat a la poesia clàssica i que a més coneix i honra Homer. No com el podria conèixer en profunditat un exegeta humanista, o algú que sabera grec, però sí “per fama”, com se'ns diu explícitament. Les Muses, advocades

defensores d'Homer, recorden que aquest és “maestre major dels poetes grechs” perquè elles li oferiren favor i, així, “poetant, scrivi” obres inigualables (*ibidem*). Uns paràgrafs més avant, les Muses insisteixen a presentar-lo com “aquest poeta que ab ajuda de nós dix tot ço que per la lengua grega se podia dir” (*CeG* III.28). Perquè un poeta, en major mesura que un historiador, és algú que domina òptimament la llengua.

Homer demana que Aquil·les testimonie a favor seu i li recorda que la seua bona fama la deu a ell (i no precisament a Dictis i Dares). Aquesta fama no sols la deu a Homer, sinó a “aquell altíssim poeta Virgili, major de tots los altres poetes” que, reivindicant com a pròpia la “veritat” poetitzada per Homer, “m’a seguit e ajudat entre ·ls latins”. Si no haguera sigut per ambdós poetes, “yo ·m pens que tu hagueres perduda molta fama.” (*CeG* III.30). Apol·lo, un fiscal satíricament molt parcial, evita que Aquil·les ajude Homer, però l’heroi i el poeta es coronen de llorer mútuament, ja que el primer ha donat fama al segons, i viceversa (*CeG* III.31). De Dictis i Dares, “grans e molts solemnes historials e poetes” –ací l’expressió ja assoleix un cert grau d’ironia– parla molt per damunt, perquè no paga la pena (*CeG* III.32). El que li interessa a l’escriptor és Homer i la seua defensa davant un presumpte auditori catalanòfon, poc il·lustrat sobre poesia clàssica i se suposa que culturalment hostil enfront de l’humanisme. No és una controvèrsia, la que es jutja, original, sinó ja molt rebregada a les corts de Castella i de Nàpols, com exposarem en un altre lloc.¹²³⁶³

La sapiència d’Apol·lo és una ciència infusa i sobrenatural, en què es fonamenta la llum que reben els filòsofs per a estudiar la metafísica, els teòlegs per a abordar la teologia i els poetes per a fer fluir en les seues ments un art tan elevat –si més no per als italians de l’època– com és la poesia. Per això, el fiscal del tribunal –paradoxalment i satíricament, el mateix Apol·lo– acusa a Homer d’haver volgut “mostrar quant senties de la mia sapiència”. La sapiència és el mitjà que il·lumina la ment del poeta, però els instruments que ajuden a dotar de continguts i perfeccionar formalment el poema sols s’aconsegueixen “usant la sciència de Baco”, és a dir, el rebost de coneixements en arts liberals i filosofia (natural i moral) acumulats prèviament per mitjà de l’estudi. En conseqüència, fent ús de “la mia sapiència, e usant de la sciència de Baco, poetant” (poetar és harmonitzar ciència i sapiència) “te sforcist scrivint” i cercant “poètiques ficcions e rectòriques colors” que explicaren la veritat sobre la guerra de Troia, però

---

¹²³⁶³ Vegeu el capítol II.5.3.

encoberta pel vel –integument– de l’art poètica.¹²³⁶⁴ No com Dictis i Dares o “maestre Guido”, que, sense cap art ni cap mèrit, diran “veritat” i prou.

El mèrit d’Homer, i ho reconeix la mateixa part acusadora, és haver “alçat en alt” la poesia amb el seu “noble e marvellós estil” que ha fascinat o “maravellat tots los poetes qui après tu són venguts”. Potser el relat d’Homer no fóra cert i per això els que l’han llegit i admirat han cregut “que los fets axí com tu has escrit foren passats”; cas de Virgili, “gran ans molt major de tots los poetes latins”. Aquest també –i el que parla ací és un Apol·lo satíric, no pas l’autor– “ha cercades e poetant escrites coses tenyides de color de mentira” o, si més no, que atempten contra la coherència històrica. Apol·lo troba que “bo és lo poetar, mas, contra veritat escriure, no ·m par sie loor”, però la veritat a què fa referència no és la dels cronistes, sinó la versemblança, que és el tipus de veritat narrativa que practica l’autor de *Curial e Güelfa*. El seu llibre no és un gran mentida, sinó un conjunt de ficcions poètiques –literàries– que no atempten contra la sensació de versemblança i de coherència històrica; que prescindeixen de les fantasies i efectes màgics de la literatura cavalleresca clàssica. Quan l’autor es dedica a “poetar”, per què és “bo”, ho fa procurant no atemptar contra la versemblança.

El fiscal olímpic, conclosa ací la seua breu peça oratòria, mostra els llibres a Curial, que oficiarà de jutge, perquè segons el déu està capacitat: “és poeta molt gran e solemne orador”, adverteix als interessats en la sentència. Atorgat permís als reus per a defensar-se, Homer és l’únic que pren la paraula per a dir, com a “gran poeta” que és, segons se’ns torna a remarcar, que ha escrit allò que devia. A continuació, per a solemnitzar la sentència i fer visible la nova condició adquirida –al·legòricament i oníricament– per Curial, Apol·lo ceneix el cap del cavaller amb una corona de llorer i un rètol que diu: “Millor e pus valent entre los cavallers, e major de tots los poetes e oradors qui vuy són.” Simultàniament, i a fi de transformar el dictat del cartell en un fet, “comunicà-li tota la sapiència.” (*CeG* III.34). La sentència que pronuncia és lògica, conciliadora i salomònica, i resol d’aquesta manera la controvèrsia oberta entre els cavallers i els humanistes de Nàpols sobre la matèria troiana: per als qui busquen una “veritat” senzilla i directa, Guido de Columnis; per als intel·lectuals o “hòmens de sciència”, formats en el desvelat d’integuments, la *Iliada*. Història per als cavallers

---

¹²³⁶⁴ GROS LLADÓS, Sònia Sobre el passatge, final de *Lo somni* i la presència del *Secretum*, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 73-96 (p. 90), quan associa només “la sciència de Baco” a la poesia, en la interpretació d’aquest passatge, ignora que la sublimitat d’Homer requereix també –en la doctrina que fonamenta el discurs de l’autor– la cooperació d’Apol·lo i la seua sapiència.

il·letrats i poesia per a aquells que, com Curial, siguen capaços d'obrir la seua ment – més sensible que la dels altres– a l'influx sapiencial d'Apol·lo.

Tot aquest desplegament de terminologia epistemològica (ciència, sapiència, etc.) que apareix en distints capítols del llibre III associada a un déus olímpics molt concrets, no té res d'original. Com quasi tots els materials erudits que fa servir l'autor per a “enriquir” l'obra, procedeix de fonts enciclopèdiques molt concretes. La predilecta de l'autor és el comentari de la *Comèdia* de Dante per l'escolàstic prehumanista Benvenuto da Imola (1379-1383), on aquest pren per punt de partida la teologia solar de Macrobi per a explicar què entenia Dante Alighieri per ciència i sapiència:

“Dantes (...) invocat de more poetico Apollinem deum poetarum, deum sapientiae. Apollo enim est ipse sol, (...), ut dicit Macrobius (...). Poeta petit gratiam et favorem Apollinis, dicens: fac me ita valentem, ut digne possim coronam lauream promereri (...) idest, fac me ita capacem (...) del tuo valore, idest, virtutis et sapientiae (...). Parnasus est mons Graeciae (...) qui (...) habet duo cornua, in altero quorum colebatur Apollo, in altero Bacchus (...). Per Bacchum autem figuratur scientia naturalis, quae haberi potest per acquisitionem humanam, sicut physica et ethica, idest, philosophia naturalis et moralis: per Apollinem vero scientia supernaturalis et divina, sicut metaphysica, idest, sacra scientia. Sol enim est qui virtute sua facit viros sapientes et excellentes doctores (...); quod per Bacchum poeta intelligit eloquentiam, quae hucusque suffecit sibi; nunc autem indiget sapientia quae per Apollinem figuratur (...). Solem quidem vocant Apollinem, in quantum infundit intellectum sapientiae mentibus hominum; Bacchum vero, in quantum producit effectus rerum naturalium.”

En l'edició de *Curial e Güelfa* del 2011, Lola Badia i Jaume Torró citen reporten el passatge de Benvenuto Rambaldi da Imola (*Paradiso*, cant I, versos 16-18),¹²³⁶⁵ però sense aprofundir en una explicació –com hauria sigut pertinent– que connecte l'autor amb l'ambient intel·lectual de la Itàlia del Quatre-cents. Juan Francisco Mesa Sanz sí que constata sense problemes aquesta la connexió amb “los ambientes intelectuales” de la Florència “de mediados del siglo XV” basant-se en l'interés de l'anònim pels

---

¹²³⁶⁵ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 682-683.

comentaristes trescentescos de Dante.¹²³⁶⁶ Tractem de plasmar sinòpticament la teoria desenvolupada en les seues lliçons universitàries per Da Imola, i apresada dècades després de l'anònim escriptor en el seu escriptori napolità:

La ciència de Bacus i la sapiència d'Apol·lo, segons les ficcions poètiques de <i>Curial e Güelfa</i>		
fonament filosòfic de la teoria epistemològica	teologia solar de Macrobi (<i>Saturnals</i>): un únic déu, identificable amb el SOL, amb dos noms distints:	
déus mitològics tutelars	BACUS (o Líber)	APOL·LO (o Febus)
coneixement adquirit	ciència (natural) de les coses	sapiència (sobrenatural)
definició de Da Imola	<i>scientia rerum naturalium</i>	<i>scientia supernaturalis et divina</i>
accessibilitat del saber a l'èsser humà	experiència cognitiva sensible (no cal intervenció divina)	experiència cognitiva mística (cal intervenció divina)
disciplines associades, al·legòricament parlant, a cada déu mitològic	arts liberals (trivi + quadrivi) filosofia natural (= física) filosofia moral (= ètica)	metafísica (antecedent pagà de la teologia) divina poiesis
enteniment que proporcionen	eloqüència	poesia
tipus de savi que formen	orador	poeta
síntesi harmònica de coneixements	"orador e poeta" (home virtuos, humanista)	

Aclarit el fonament teòric, molt important per a l'escriptor, ja no se'ns torna a parlar de poetes ni de poesia. Tan sols del trobador que torna a ser Curial a l'hora de cantar la *Cançó de l'orifany* (CeG III.64). Perquè per a l'escriptor, ser trobador i cavaller era del tot compatible amb obrir la ment a la ciència de les arts liberals i la sapiència dels poetes. Hi ha molt d'autobiogràfic en tot això, sens dubte.

Com s'observa, els conceptes de *poesia* i *oratòria* que maneja al llarg de la novel·la l'anònim, deriven, no de la seua formació trobadoresca o en *lais* i *ballades*

¹²³⁶⁶ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (p. 423).

franceses (com les de Grandson i Pizan que informen els mots de les empreses¹²³⁶⁷), sinó de la seua immersió cultural en l'univers –apassionant per a ell– de l'humanisme italià. Ho explica molt clarament Paul O. Kristeller: quan els italians del 1400 apostaven pels animar els *studia humanitatis*, o allò que normalment s'anomenaven “gli studi delle lettere”, es referien a la necessitat de reforçar l'educació bàsica (les arts liberals) amb tres matèries específiques: 1) la retòrica, a fi d'esdevenir eloqüents oradors; 2) la poètica, per la qual se sublima el llenguatge i l'expressió oral, i 3) la filosofia moral, per mitjà de la qual l'home es perfecciona en l'exercici de la *virtù*.¹²³⁶⁸ L'aposta pel reforç de les especialitats filològiques del saber, del *modus oratorius* o d'aprendre, formava part d'un projecte de contestació patriòtica –italiana– a l'hegemonia europea del *modus scholasticus*, on la lògica i la *disputatio* dialèctica resultaven centrals.¹²³⁶⁹

El la Itàlia de les primeres dècades del segle XV s'opera un gran canvi de paradigma pedagògic i cultural, preparat ja en temps de Da Imola. El saber escolàstic que ha dominat durant uns segles l'accés al coneixement i la transmissió d'aquest a l'Europa Occidental, és reemplaçat per una nova cultura –l'humanisme– que té per figures de referència els oradors-poetes. Així ho explica Guido Cappelli:

“Le materie tradizionali, basate nel *trivium* e il *quadrivium*, sostenute dalla logica formale e indirizzate alla dialettica, la filosofia naturale e in ultimo termine alla teologia, *regina scientiarum*, vengono progressivamente accantonate dalla sequenza poesia storia filosofia morale, così che il vertice del sapere passa, in questa nuova prospettiva, dalla teologia alla filosofia morale, intesa come ricerca *sui mores*, in una prospettiva unitaria in cui ogni forma del sapere rimanda alle altre, sotto il segno della poesia, realtà e simbolo insieme delle possibilità epistemologiche dei saperi umani.”¹²³⁷⁰

L'escolàstica tenia els seus santuaris a les universitats de França –París, sobretot–, Anglaterra –Òxford– i alguns centres del nord d'Itàlia. A la Península Ibèrica era també

---

¹²³⁶⁷ Vegeu el capítol II.2.3.

¹²³⁶⁸ KRISTELLER, Paul Oskar, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, p. 41.

¹²³⁶⁹ Aquestes expressions s'usaren ja més tard, en el segle XVI, quan ambdues maneres d'afrontar el discurs retòric coexistien en punxa. Vegeu FUMAROLI, Marc, *L'âge de l'éloquence*, Droz, Ginebra, 2002 (3a ed.; 1a, 1980), ps. 125-126.

¹²³⁷⁰ CAPPELLI, G. M., *Sapere e potere...*, p. 76.

el paradigma de saber hegemònic, per no dir únic. De manera que, quan el prelat Alonso de Cartagena entrà en contacte amb Leonardo Bruni i els italians, el seu concepte d'eloqüència xoca amb el dels innovadors humanistes. Segons ell, l'eloqüència, fonamental per als italians, exerceix un paper subsidiari perquè opera en un nivell pràctic, no especulatiu. Constitueix en tot cas “un alivio de grandes ocupaciones” i un auxili per a la vida virtuosa, com es demostra en “los fermosos tractados de los eloqüentes oradores antiguos”, i poca cosa més. Per a ell, el filòsof (Sèneca) sempre estarà per damunt de l'orador (Ciceró). Segons explica Fernández Gallardo, en el seu debat amb Leonardo Bruni, pel 1436, Cartagena al·lega que “la elocuencia no es garantía de calidad científica, ergo los oradores no pueden ser invocados como autoridades en debates científicos.”¹²³⁷¹ Criticava aquest bisbe –de molta ciència, però d'esperit conservador– les vel·leïtats paganitzants dels *'talianati* com Juan de Mena, que considerava una moda superficial a la qual calia posar fre, com també a l'entusiasme excessiu pels autors gentils en la lírica cortesana.¹²³⁷² En cas d'haver llegit el procés formatiu de Curial com a “orador” i poeta, l'hauria considerat una provocació, o una mostra de la frivolitat italòfila i paganitzant que envaïa les corts.

Deia Jacob Burckhardt, en el seu clàssic assaig sobre *Die Kultur de Renaissance in Italien* (1860), que la posició dels *oratores* a la Itàlia del segle XV era del tot privilegiada, ja que es trobaven “un un'epoca e presso un popolo per cui ascoltare è un piacere di prim'ordine.”¹²³⁷³ L'eloqüència dels rêtors era molt apreciada entre els humanistes i es considerava essencial en l'àmbit de la diplomàcia. El perfecte humanista –la corona del qual enarbora oníricament l'escriptor del *Curial* per al seu protagonista– era aquell que combinava de manera excel·lent la seua doble faceta d'*orator et poeta*. Aquesta consideració té un punt de partida en Macrobi (*Saturnals*, V,1), que celebrava la superioritat de Virgili sobre Ciceró pel fet que el primer era alhora poeta i orador, i abastava la gamma completa de tons estilístics ensenyats per la retòrica.¹²³⁷⁴

Quan l'anònim escriptor afirma del cavaller Curial que “si tot era molt eloqüent e gran orador” (*CeG* II.142), no ho fa debades, sinó de manera exemplificant. Si el seu

---

¹²³⁷¹ FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, Alonso de Cartagena y el humanismo, dins *La Corónica, A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, vol. 37-1, Lawrence (Kansas), 2008, ps. 175-215 (p. 191).

¹²³⁷² *Ibidem*, ps. 182, 184 i 186-187.

¹²³⁷³ BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), p. 269.

¹²³⁷⁴ Vegeu TATEO, Francesco, Prosa, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/prosa_Enciclopedia-Dantesca/>

cavaller és modèlic, si malgrat viure al segle XIII ha de servir d'exemple a cortesans del segle XV, s'haurà de comportar, doncs, d'acord amb les exigències del país –Itàlia– i de l'ambient cultural –l'humanisme– que serveix de referència i d'horitzó a l'autor. Per la mateixa raó, quan l'escriptor desenvolupa la semblança biogràfica de l'heroi que més admira, Aquil·les, entre les primeres virtuts que li atribueix destaca la de “molt ben parlant..., e portava's molt ornat” (*CeG* III.31). ¿Realment, se'ns està parlant de l'heroi de la *Ilíada*, o d'un cavaller-orador a l'estil d'Enyego d'Àvalos: un dels pocs elegits que el rei d'Aragó enviava en comesa diplomàtica a les corts norditalianes? Tant l'Aquil·les idealitzat i anacrònic, com el Curial, també idealitzat i anacrònic –per a ser un cavaller coetani de Pere el Gran– responen als nous ideals humanístics:

“El humanista era la persona entrenada para hablar bien y era requerido como un escritor de discursos que habían de ser pronunciados ya sea por él o por otros. De aquí que se supusiera que los cancilleres y secretarios humanistas componían tanto discursos como cartas para sus protectores o patronos, y como se acostumbraba que un embajador iniciara su misión con un discurso público en nombre de su gobierno, a menudo encontramos a un humanista actuando, si no como el embajador principal, al menos como uno de los miembros subordinados de la misión”.¹²³⁷⁵

Aquest era el model d'ambaixada elegit per Alfons el Magnànim, d'acord amb les itàliques costums: la legació d'un cavaller ben “ornat”, com D'Àvalos, que viatjava acompanyat –no sempre– per un secretari humanista, encarregat d'adornar d'oratòria la missió. Tanmateix, no sempre l'home de ciència era l'encarregat de culminar la missió des d'un punt de vista cerimonial, de pronunciar l'*oratio* davant el príncep. La delicada comesa podia have-se reservat perfectament al cavaller ambaixador, un elegant representant del monarca més poderós d'Itàlia. Aquest nou tipus de *curial* o *cortigiano* del Renaixement, capaç de fer-se escoltar pels més selectes auditoris, calia que haguera estudiat. Havia d'haver après nocions d'oratòria, a fi de ser i mostrar-se tan “ben parlant” com l'Aquil·les idealitzat de la novel·la; tan “eloqüent e gran orador” com

---

¹²³⁷⁵ KRISTELLER, Paul Oskar, Los antecedentes medievales del humanismo renacentista, dins ÍDEM, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, ps. 191-212; reed. parcialment com: El territorio del humanista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 40).

podia ser l'estudiós i “científic” Curial de la ficció literària. Perquè, en bona mesura, de les seues habilitats diplomàtiques, de la seua capacitat d'impressionar l'auditori cortés de destinació, depenia l'èxit de la missió diplomàtica a ell encomanada.

Segons l'exposició que feia Leonardo Bruni en *De studiis et litteris* (ca. 1423-1426), calia de tornar a escriure com els autors de l'antiga i esplèndida Roma i, en conseqüència, tornar a pensar –i a expressar-se oralment, retòricament– com ells ho havien après a fer.¹²³⁷⁶ El canceller florentí, emprant un terme reviscolat per Petrarca i divulgat per Salutati, el dels *studia humanitatis*, insistia en la necessitat que els joves estudiants conjugaren i harmonitzaren la “*scientia rerum*” (*rerum humanarum*, no la *divinarum* dels teòlegs) i la “*peritia litterarum*” necessàries per a esdevenir “*poetis et oratoribus*”. Sols aprofundint en aquesta manera d'afrontar la formació cultural dels joves, els nous protagonistes del saber podrien competir en qualitat literària i en comprensió profunda de la naturalesa humana amb les grans figures filosòfiques i literàries de l'Antiguitat grecolatina.¹²³⁷⁷

El ja citat Leonardo Bruni convertia en proposta pràctica, i molt divulgada aleshores, el que en la primeria del segle havien sigut teoritzacions del seu mestre i predecessor en la cancelleria florentina, Coluccio Salutati. Aquest, en el llibre primer del *De laboribus Hercules* (1406), dedicava el capítol III a explicar què és poesia i per què aquesta art es compon de totes les altres (“*quod ex omnibus artibus sit composita*”), cosa que la converteix en una excelsa disciplina. Parteix de l'autoritat del *Pro Archia* de Ciceró, que cita literalment: “*Atqui sic a summis hominibus eruditissimisque accepimus, ceterarum rerum studia et doctrina et preceptis et arte constare, poetam natura ipsa valere et mentis viribus excitari et quasi divino quodam spiritu inflari.*” La poesia és una art divina i, a més, insufla sublimitat i bellesa al discurs:

---

¹²³⁷⁶ En el pensament de Bruni, el *poeta* ver o literat excels –la màxima expressió del nou referent d'home virtuos i admirable– havia de posseir també coneixements d'oratòria, filosofia i història (*Dialogi ad Petrum Paulum Histrum*, ll. II): “*Videntur ergo mihi (...) in summo poeta tria esse oportere: fingendi artem, oris elegantiam multarumque rerum scientiam. Horum trium primum poetarum precipuum est; secundum cum oratore, tertium cum philosophis historicisque commune.*” És a dir: “Em sembla necessari (...) que un poeta sublim posseïssa tres dots: l'art de la imaginació, l'elegància en l'expressió i el coneixement de moltes coses. D'aquests tres dots, en el primer despunten els poetes; el segon, els poetes el comparteixen amb els oradors; el tercer, amb els filòsofs i els historiadors.” Citat per CAPPELLI, Guido M., *Sapere e potere. L'umanista e il principe nell'Italia del Quattrocento*, dins *Cuadernos de filología italiana*, 15, Madrid, 2008, ps. 73-91 (p. 76, n. 2).

¹²³⁷⁷ *De studiis et litteris* (paràgraf 19, línies 2-14), citat per CRANZ, F. Edward, The “*Studia Humanitatis*” and “*Litterae*” in Cicero and Leonardo Bruni, dins MARINO, Joseph – SCHLITT, Melinda (eds.), *Perspectives on Early and Modern Intellectual History*, University of Rochester Press, Nova York, 2000, ps. 3-26 (p. 23, n. 15).

“Philosophia ergo demonstrat, dialetica probat, rhetorica persuadet, grammatica vero docet. Et quoniam ipsa narratio, si puris sit absoluta vocabulis, rudis est, ideo excogitaverunt illi prudentissimi viri narrationem, quot rebus sermonis forma potest instrui, perpolitam atque perfectam. Simul etenim congruitatem grammaticae, logice proprietatem, ornatumque rhetorice coniungentes, ab arithmetica numeros, a geometria mensuras, a musica melodias, ab astrologia vero similitudines mutuarunt, ex his omnibus narrationem sive artem poeticam componendo, que sola digna foret sublimitate et pulcritudine sua excellentiam creaturarum et presertim hominum prosequi et commendationi divinarum rerum ac inenarrabilis deitatis laudibus adhiberi.”

Com en *Curial e Güelfa*, on les arts liberals de Baco ajuden Curial, Virgili i Homer a esdevenir poetes, gràcies a la sapiència insuflada d’Apol·lo, per a Salutati la poesia és la suma multiplicadora d’aquestes ciències menors:

“...ex quibus resultat et queritur musica melodia, clarum est poeticam narrationem ex trivio quadrivioque componi. Quod quidem adeo peculiare est huius facultatis quam poesim dicimus quod merito super alias singulari promineat dignitate. Nam si recte voluerimus intueri, ex omnibus scientiis et liberalibus artibus facultas ista collecta est ac sicut omnigenum florum manipulus et redolet et effulget. Et cum sit ab omnibus, sicut ostendimus, generata, post omnes artes et ipsam artem artium, philosophiam et theologiam hec ars incipit, et cunctas utpote preambulas sibique necessarias presupponit, quicquid dici potest tum suaviter, tum ornate, tum subtiliter narratura.”

Seguint el criteri i l’autoritat de Ciceró en el *Pro Archia*, trobarem que la retòrica i la poesia són dues matèries molt interrelacionades. De manera que resulta difícil diferenciar un bon orador d’un bon poeta, afirmació que justifica la profusió del tàndem *orator et poeta* en la tractadística humanística del segle XV, i –com no– en la idealista professió de fe d’un cavaller convers a l’humanisme que és Curial:

“...si michi non credis, crede si placet Ciceroni. Ipse quidem cum de poete et oratoris similitudine et equalitate multa dixisset, subdit: ‘In hoc quidem certe prope idem’ (scilicet orator et poeta est), ‘nullis ut terminis circumscribat aut

definiat ius suum quominus ei liceat eadem illa facultate et copia vagari quo velit', his verbis latissimam assignans materiam rhetorice atque poetice."¹²³⁷⁸

Els humanistes de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim acceptaven aquesta autoritat de Ciceró recomanada per Salutati i Bruni, sent com era Florència l'epicentre intel·lectual i doctrinal del moviment humanístic. Tanmateix, com recollia Bartolomeo Facio en *De viris illustribus* (1456), tot admetia una certa prelació o jerarquia, ja que els millors poetes mereixien un honor superior als millors oradors. La poesia, doncs, estava per damunt de l'oratoria. Tot i reconèixer l'"*affinitas*" entre totes dues dedicacions, adverteix que el nombre d'oradors és molt superior al de poetes, se suposa que perquè tots no són capaços d'arribar tan alt en el domini virtuós i sublim de la llengua: "*Sed oratorum semper utique maior numerus quam poetarum fuit.*" En tot cas, opina que "*non minus admirandus orator, quam poeta*", per les complicacions que també comporta la seua tasca intel·lectual.¹²³⁷⁹ Quan l'autor del *Curial* pretén coronar el seu cavaller amb la corona d'orador i poeta, és a dir, d'humanista, ho fa en una ambientació *satírica* (atenció: en el sentit sapiencial de la sàtira clàssica romana), per allò que revelen les ironies subjacents, tant en el discurs del narrador com en els de les Muses i Apol·lo; incloses també les possibles al·lusions autobiogràfiques.

On s'ha vist un cavaller humanista, abans de *Curial e Güelfa*? ¡Com no siga el satiritzat *Aenicus* dels *Convivia mediolanensia* de Filelfo: aquell antic patge de la cort de València que s'atrevia a discutir amb els seus amics humanistes, pel 1440, sobre l'*Eneida* de Virgili! No n'hi havia molts més, de cavallers humanistes, és cert, a la Itàlia on s'escriu en català aquesta novel·la tan italiana (o tan valenciana, segons els dialectòlegs¹²³⁸⁰). Però sí que era molt estès l'ideal humanístic sobre la conveniència que els homes d'armes, bo i començant per Alfons el Magnànim, es revestiren de glòria literària fent-se acompanyar de filòsofs, oradors i poetes, i llibres en abundància "en

---

¹²³⁷⁸ Aquestes citacions procedeixen de SALUTATI, Coluccio, *De laboribus Herculis* [1406], ed. a cura de Berthold Louis ULLMAN, *Thesaurus Mundi* ("Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis"), Zúric, 1951-1952; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹²³⁷⁹ FACIO, Bartolomeo, *De viris illustribus liber* [1456], ed. a cura de Lorenzo MEHO, Gaetano Tanzini, Florència, 1745; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, en la introducció al capítol dedicat als oradors.

¹²³⁸⁰ Com ho proclamava, en forma de pregunta i resposta, COLÓN DOMÈNECH, Germà, Era valencià l'autor del 'Curial'?, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61, Castelló de la Plana, 1985, ps. 43-52; reed. dins COLÓN, Germà, *Problemas de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 43-61. La resposta és que no: no era valencià.

totes les facultats”. Kristeller presenta la icona d’un Petrarca coronat com a poeta en el Capitoli de Roma com a imatge totèmica del que els humanistes –inclòs ací el diletant autor del *Curial*, si em permeteu la llicència– somniaven, quan parlaven de la poesia com una ciència sublim i del poeta com un sacerdot de la cultura:¹²³⁸¹

“Durante el siglo XV, antes de que se hubiera acuñado el término *humanista*, a los humanistas se les conocía generalmente por el nombre de *poetas*, aunque muchos de ellos difícilmente merecerían la etiqueta para las normas modernas. Esta noción puede también ayudarnos a entender por qué la defensa de la poesía, uno de los tópicos favoritos de la literatura humanista primitiva [es refereix als prehumanistes del *Trecento*], implicaba una defensa del saber humanista en su conjunto.

“No menos importante que la poética era el estudio humanista de la retórica u oratoria, y nuevamente los humanistas eran identificados a menudo como *oradores*, o como *poetas y oradores*, antes de que el término *humanista* hubiera entrado en uso. En cierto sentido, el estudio de la retórica era el estudio de la literatura en prosa como algo distinto del estudio de la poesía, y consistía de una manera análoga en la lectura e interpretación de los prosistas latinos antiguos, y en el ejercicio y práctica de composición de prosa latina a través de la imitación de modelos antiguos.”

Com explica Ernst R. Curtius, els humanistes trobaven en Ciceró un orador excessivament tècnic, massa centrat en l’*ars dicendi*. Ells preferien revaloritzar la figura de Quintilià, per al qual “el orador ideal es a la vez el hombre ideal.” Aquest autor conjugava per a ells l’art de l’eloqüència amb la perfecció harmònica de l’existència. Totes dues expressions de l’esperit humà anaven de la mà per a ell. Recomanava llegir poesia i la filosofia per ser unes disciplines molt útils, tant per a la pràctica de la retòrica *epideíctica*, destinada a la delectació i instrucció dels oients, com de la retòrica *forense*,

---

¹²³⁸¹ KRISTELLER, Paul Oskar, Los antecedentes medievales del humanismo renacentista, dins ÍDEM, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, ps. 191-212; reed. parcialment com: El territorio del humanista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 39).

orientada a la persuasió política, diplomàtica, jurídica, etc.¹²³⁸² Enyego d'Àvalos, format com Curial en una cort cavalleresca (arts liberals, armes, música, dansa...), després d'haver viscut cinc anys a la Llombardia, esdevingué després un dels diplomàtics més actius d'Alfons el Magnànim. Allí compregué la necessitat de formar-se com a *orator*, considerant que els ambaixadors del *Quattrocento* italià, més que com *ambasciatori*, eren reconeguts oficialment com a *solemnes oratores*. D'ací que l'antic patge de la cort de València, estant a Milà (1435-1440), adquirira i estudiara obres de Quintilià, per a començar a formar-se –se suposa que amb l'ajuda d'algun “maestre” humanista, dels que tenia per amics en aquella cort– com a orador a la italiana.¹²³⁸³

S'atorgava a la Itàlia del XV una gran importància a l'oratòria pública. Es demostra per les audiències que presidia el rei Alfons el Magnànim quan els grans *oratores* d'Itàlia visitaven Nàpols en comesa diplomàtica. Els millors solien ser els de Florència, on era vigent el vell ideal catonià del “*vir bonus dicendi peritus*”. Allí i en les repúbliques circumveïnes, els oradors assolien categoria d'homes d'estat, al servei de prínceps o de senyories comunals republicanes, segons el cas.¹²³⁸⁴ Al voltant del 1440, arribà a Castella (en el viatge emprés per D'Àvalos aquell any des de Milà?) el *De legendis gentiliū libris* de sant Basili. En el pròleg de la traducció castellana de dit opuscle, realitzada per un anònim traductor, apareixen esmentats els “estudios de humanitat” (per primera vegada en llengua espanyola) i els “poetas e oradores” que es formaven en ells (París, BNF, ms. Esp. 458, fs. 65r-69r). El llenguatge de l'humanisme italià i els seus textos totèmics començaven a penetrar, doncs, en la perifèrica Península Ibèrica. Ara bé, en aquesta ocasió primerenca, l'anònim traductor es veu en la necessitat d'explicar el significat d'aquests neologismes als seus paisans: “nosotros nos damos a los poetas e oradores e otros que los han tractado”. El qui aspire a ser un modern “orador e poeta”, com el Curial de la ficció, haurà de ser èmul i digne successor dels grans poetes i oradors de l'Antiguitat, a la manera dels italians.¹²³⁸⁵ I, per tal d'aconseguir-ho, convé seguir el consell de Bruní de perfeccionar-se en les humanitats,

---

¹²³⁸² CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, vol. 2, ps. 619-622.

¹²³⁸³ Ens referim, per exemple, a les *Declamationes minores* de Quintilià, adornades luxosament amb les seues armes heràldiques, que es conserven en la British Library (ms. Add 11951). Vegeu *CATALOGUE of Additions to the Manuscripts in the British Library Museum in the years MDCCCXLI-MDCCCXLV*, Printed by the Order of the Trustees, Londres, 1901, núm. 11951.

¹²³⁸⁴ Vegeu la introducció de l'editor en GUZMÁN, Nuño de, *Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti. Un episodio del proto-humanismo español*, ed. a cura de Jeremy N. H. LAWRENCE, Diputación Provincial, Salamanca, 1989, p. 9.

¹²³⁸⁵ *Ibidem*, p. 9, n. 1.

ja que, segons ell (*Epistolari*, VI,6), “*propterea humanitatis studia nuncupatur, quod hominem perficiant atque exornent*”.¹²³⁸⁶ Segons Bruni i el cercle florentí d'intel·lectuals, la filologia havia de posar-se al servei de la “realització de l'ideal ciceronià de l'orador” encarnat en la persona de Manetti,¹²³⁸⁷ un íntim amic d'Enyego d'Àvalos.

Els diplomàtics –el mateix D'Àvalos ho era i, si creiem Da Bisticci, “aveva buonissima perizia delle lettere latine”¹²³⁸⁸– havien d'elaborar les seues *orationes* per a persuadir els oients o interlocutors de els seues propostes polítiques. No eren oradors, els ambaixadors, especialitzats en el *genus iudiciale*, sinó en el *genus deliberativum*. Comptava molt l'experiència negociadora que hagueren acumulat i altres dots personals que, a la cort d'Alfons el Magnànim, reunien homes com Mateu Malferit o Lluís Despuig. Aquests i D'Àvalos eren els preferits per a terres italianes; per a França, la formació cavalleresca que tenia un Guillem-Ramon de Montcada es considerava més que suficient. El gènere més elevat de l'oratòria, el *genus demonstrativum* o *exornativum* es reservava ja per a humanistes i grans figures, capaces de compondre elegantíssimes i sublimes *laudationes*, epitalamis, oracions fúnebres, *gratulationes* per haver rebut algun càrrec, recepcions oficials, etc.).¹²³⁸⁹ Segons el que explica Jeremy Lawrance, en el món humanístic florentí del 1440, que solia freqüentar el cavaller Enyego d'Àvalos per a encarregar o adquirir manuscrits...

“El diálogo, el ensayo, la epístola familiar eran formas ‘abiertas’ que reemplazaban los métodos dialécticos del *tractatus* y *disputatio* escolásticos con una *sapientia* ecléctica y elegante ‘más propia del orador’. Ello facilitaba a su vez el desarrollo del estilo y filosofía que asociamos al Renacimiento. El estudio de ‘poetas y oradores’ y la composición de *orationes* y epístolas eran el haz y el envés de un solo movimiento.”¹²³⁹⁰

---

¹²³⁸⁶ *Ibidem*, ps. 9-10, n. 2. Citat i comentat també per GARIN, Eugenio, *L'umanesimo italiano: filosofia e vita civile nel Rinascimento*, Laterza, Bari, 2008 (2a ed.; 1a, 1952), ps. 51-102.

¹²³⁸⁷ Així ho afirma WITT, Roland G., *Medieval Ars Dictaminis and the Beginnings of Humanism: A New Construction of the Problem*, dins *Renaissance Quarterly*, 35, Nova York, primavera 1982, ps. 1-35 (p. 35).

¹²³⁸⁸ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380. Es de suposar, doncs, que també tinguera una molt bona perícia de les lletres vulgars.

¹²³⁸⁹ Vegeu GUZMÁN, N. de, *Tres opúsculos...*, p. 10.

¹²³⁹⁰ *Ibidem*, ps. 10-11.

S'hi havia consolidat, doncs, una nova eloqüència, sobre les bases cognitives d'una relectura crítica i recuperació dels clàssics antics, i sobre noves formes d'expressió alternatives al gòtic; fins i tot cal·ligràfiques, com era la *littera antiqua*.

En una ciutat de gran activitat mercantil, on els patricis feien estudiar àbac i comptabilitat als fills per a incorporar-se aviat als negocis paterns, Leon Battista Alberti els advertia de la necessitat d'ampliar aquests estudis pràctics amb el de clàssics com Homer, Virgili, Ciceró, Titus Livi o Sal·lusti, per tal que els adolescents esdevingueren adults virtuosos. Ho feia en llengua vulgar i en *I libri della famiglia* (1433), on sostenia que la virtut era el “premio alle fatiche dell'uomo studioso”, màxima humanística que compartia plenament l'autor de *Curial e Güelfa*. Els joves que aspiraren a prosperar i a ser respectats en aquella societat, havien d'estudiar *litterae humaniores*. Es tracta la “reverenda letradura” dels més solemnes oradors, poetes i filòsofs, que diria l'anònim escriptor, apresada de la mà de “bons mestres” com quan Curial ensenya Camar a adquirir ensenyances de l'*Eneida*: “Facciano adunque e' padri ch'e' fanciulli si dieno alli studi delle lettere con molta assiduità (...), a gustare e' poeti, oratori e filosofi, e soprattutto si cerchi d'avere solleciti maestri, da' quali e' fanciulli non meno imparino costumi buoni che lettere.”¹²³⁹¹ L'esperit ideològic és, si fa no fa, el mateix.

Josep Pujol troba paradoxal que el protagonista de la novel·la anònima “sigui un ‘poeta molt gran’, capaç de desvelar les obscuritats virgilianes i que, a l'hora de demostrar les seves aptituds literàries, esdevé un ‘gran trobador’ i compon la cançó *Atressí com l'aurifany*.”¹²³⁹² En realitat, l'autor no pretén crear una figura paradoxal, sinó aprofitar el context literari d'un cavaller se suposa que típic del segle XIII (però amb armes, costums i pràctiques, quasi totes del XV) per a introduir-hi algunes de les seues dèries erudites (allò que ha après llegint Da Imola, sobretot), metaliteràries (la defensa d'Homer i de les noves idees de l'humanisme en ambient hostil) i polítiques (començant pels noms de *Curial* i de *Güelfa*), barrejades amb notes de perfil autobiogràfic, paròdic, satíric, etc. Tot això encaixa a la perfecció en la figura d'un intèrpret de peces de trobadors i sonador d'arpa, com és el cavaller i gran justador Enyego d'Àvalos –format en la gòtica cort de València–, que des del 1435 s'ha

---

¹²³⁹¹ ALBERTI, Leon Battista, *I libri della famiglia*, ed. a cura de Ruggiero ROMANO i Alberto TENENTI, Einaudi, Torí, 1972; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>, llibre I, s. p.

¹²³⁹² PUJOL, Josep, “Gaya vel gaudiosa, et alio nomine inveniendi sciencia”: les idees sobre la poesia en llengua vulgar als segles XIV i XV, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a l'edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 69-94 (p. 74).

endinsat, de manera una mica esnob i pretensiosa, en l'horitzó cultural de l'humanisme italià.

Sol Miguel-Prendes, estudiosa de l'obra d'Enric de Villena, troba que l'autor del *Curial* emprà el terme de *poeta*, quan el protagonista, estant a Tunísia, interpreta el Virgili per a Camar, “como sinónimo de exégeta experto en el arte de la retórica.”¹²³⁹³ Primer ha sigut ell el que ha après de la mà de preceptors, fins a obtenir l'autonomia en els *studia humanitatis*: els coneixements (la *scientia rerum* de les arts liberals de Bacus), més la capacitat intel·lectual suficient i la sensibilitat literària (la *sapientia* infosa d'Apol·lo) com per a discernir críticament entre una obra de “reverenda letradura”, útil per a acréixer la virtut (la trilogia Homer, Virgili, Dante, per exemple) i una que diu “veritat” (*Lo Troià*), però que resulta anodina per als homes que aspiren a ser *scientífichs*. Ara, a Tunísia, en el plànol dels ideals creatius de l'escriptor –que no en la versemblança històrica d'un segle XIII i un país àrab– Curial, aquell model que es propugna sobre la base d'un cavaller clàssic, ja és veu capaç d'impartir lliçons. Això no obstant, aquesta no ha sigut la seua primera experiència com a crític literari: ja estant al Parnàs, se l'havia proveït de “libres escrits en lengua grega e latina” perquè –il·luminat per una sapiència onírica i providencial, ja que en realitat ell sap poc de llatí i ignora el grec– fóra capaç de discernir la qualitat literària dels presumptes clàssics antics. Que després torne, per exigències del guió, a ser un simple trobador, no té cap rellevància a efectes de desactivar el missatge ideològic i l'ideal subjacent a tota l'obra.

Com observa Lluís Cabré, l'escriptor juga amb el seu *alter ego* de ficció i el converteix, per aquella màgia versemblant i tolerable que consenten les poètiques ficcions, en un “expert en la literatura clàssica”.¹²³⁹⁴ En *Curial e Güelfa*, l'escriptor enarbora entre línies una proposta intel·lectual molt atrevida: la imatge o *speculum* idealitzat i poetitzat –per superposició al del cavaller històric, *prou*, trobador i cortès– d'un *cavaller humanista*. La proposta modèlica és altament innovadora en el context cultural on s'ha criat l'escriptor (la València dels cavallers trobadors), però no en la Itàlia dels poetes humanistes on s'escriu el relat. En qualsevol cas, aquesta proposta s'incorpora a un format heterodox de persuasió ideològica, com és una obra de ficció moralitzada, i en vulgar català. Més estranya i original encara pot entendre's la

---

¹²³⁹³ MIGUEL-PRENDES, Sol, *El espejo y el piélagos. La 'Eneida' castellana de Enrique de Villena*, Edition Reichenberger, Kassel, 1998, p. 79.

¹²³⁹⁴ CABRÉ, Lluís, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*, ed. crítica i comentada de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Barcelona, Quaderns Crema, 2011, 757 pp., dins *Medievalia. Revista d'estudis medievals*, 15, Barcelona, 2012, ps. 385-390 (p. 386).

iniciativa de l'agosarat escriptor si ens situem a la Itàlia del *secolo senza poesia*, on totes aquestes coses e la vertadera noblesa, la grandesa d'Homer, la importància de l'estudi de les arts liberals, se solien propugnar i debatre en tractats i diàlegs, i en llatí humanístic. El literat, conscient de les seues limitacions intel·lectuals i formatives, vol mostrar l'entusiasme pel moviment humanístic “axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer”, i no com faria un Decembrio, un Filelfo o un Bruni.

En les arts plàstiques trobem un clar paral·lel amb l'heterodòxia literària i híbrida –medieval alhora que renaixentista– que ofereix el *Curial*: quan el Pisanello fou acollit per D'Àvalos a la cort de Nàpols (1449), dissenyà una medalla on Alfons V d'Aragó era representat com un cavaller amb arnes medieval i corona oberta. Tanmateix, al costat s'hi afegí una originalíssima empresa humanística: el casc d'Apol·lo solar, on Febus infon sapiència a un llibre obert –aquesta sí que és una divisa coneguda del rei– que duu inscrita la màxima tolemaica (i curialesca, també) *Vir sapiens dominabitur astris*. Ho podríem traduir lliurement com: ‘L'home estudiós superarà amb èxit els infortunis’. Igual que passa amb *Curial e Güelfa*, no se'ns està dient que un rei de Nàpols siga devot del déu gentil Apol·lo, o que l'invocque per a adquirir un discerniment sobrenatural i esdevenir el major dels poetes i oradors del seu temps. El que s'està indicant, per mitjà d'un *integument* al·legòric –una *poètica ficció* iconogràfica, en podríem dir–, és que l'home que estudia i estima els llibres es beneficiarà d'una virtut intel·lectual (la sapiència apol·línica) que l'ajudara a burlar els infortunis i riures's de la Fortuna, com fa –seguint l'escola de Llucià de Samòsata– l'autor del *Curial*.

El missatge que ens transmet el *Curial* és el d'un autor que aposta per les idees de l'humanisme italià com a propiciadores d'una regeneració de l'estament cavalleresc. El missatge que ens transmet la medalla del *vir sapiens* és que el rei aposta també per la nova cultura, mal que siga en un ambient encara reticent a moltes novetats. El medi cultural de Nàpols era hostil i conservador: recordem que Valla se'n fugí després d'haver sigut processat per la Inquisició. I observem que ja no s'hi repetirà cap retrat, pintura, escultura o arc de triomf on apareguen al·legories “modernes” i rompedores a l'estil del casc d'Apol·lo-Febus dissenyat *all'eroica* (així denominaven els armers de Milà els arnesos d'encàrrec, que imitaven els d'herois de l'Antiguitat). De la mateixa manera, *Curial e Güelfa* només es divulgarà entre gent que sàpia apreciar-lo i valorar-lo; si és que l'autor, finalment, decidí donar alguna divulgació restringida a l'obra literària. Sols en un ambient intel·lectual més distés i obert a novetats, com serà poc després l'esplèndida cort dels Medici, hauria encaixat bé l'anònima novel·la catalana.

En la Florència de les dècades del 1460-1470, amb els seus espectacles de cavalleria i mitologia, de fantasia aristocràtica hibridada amb misticisme neoplatònic, hauria sigut ben rebuda i hauria trobat el seu decorat perfecte una novel·la tan innovadora en alguns aspectes com *Curial e Güelfa*: exquisit “*mélange de gothique et de Renaissance*”, com comprovà el primer expert que en féu una valoració global.

El concepte humanístic d'orador i poeta que transmet l'autor era perfectament assumit a la Itàlia de la dècada del 1440, quan s'escriu el *Curial*. En canvi, a la Península Ibèrica, a penes hi arribaven alguns ressos –no sempre ben entesos– dels ideals del moviment humanístic i de la seu peculiar terminologia. Una primerenca excepció era Bernat Metge, lector ja de Petrarca i Boccaccio, que en *Lo somni* (Barcelona, 1399) parla de la superioritat intel·lectual de “molts philòsoffs e *poetes*, que se són acostats assats a la veritat en quant humanal enginy no pot comprendre” (I,iv,8). Més avant (III,iv,19) precisa que es refereix a “los philòsoffs e *poetes* gentils.”¹²³⁹⁵ Felip de Malla (Barcelona, 1380-1430), en el consistori de la Gaia Ciència celebrat a Barcelona en febrer del 1413, convidava els trobadors, en nom de Déu, a trobar versos amb “mesusa e compàs de sancta saviesa”¹²³⁹⁶ i els posava de model un rei David de “dolç parlar” i “gratiosa doctrina”, que havia sigut “trobador perabòlic, *poeta*, orator, hystòric, savi theòlec i propheta.”¹²³⁹⁷ El biaix eclesiàstic i la barreja terminològica desvirtuen qualsevol possible relació semàntica entre allò que entenen per “orador e poeta” Malla i l'autor del *Curial*, escriptors separats per l'espai i pel temps.

No fou fins a deu anys després, el 1423, que la cort del rei Alfons V entrà en contacte amb l'ambient intel·lectual de Sicília, on les veus *poesia* i *oratoria* ja començaven a adquirir definitivament un altre valor. En l'endrea a la crònica alfonsina de Chaula, datada en dit any, el prehumanista afirma que considera la virtut del monarca “*poeticam scientiam laude dignam.*” Es referia a la seua prosa llatina, on el cronista-poeta intentava imitar l'estil dels clàssics antics.¹²³⁹⁸ En tornar el rei a València (primeria del 1424), l'acompanyava un “mestre Guillem, venecià, poeta” que fou

---

¹²³⁹⁵ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, ps. 134 i 202, respectivament.

¹²³⁹⁶ Vegeu RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, p. 574.

¹²³⁹⁷ Citat i contextualitzat per PUJOL, Josep, Els “trobadors estudiosos” segons Felip de Malla, dins ROMERO, Carlos – ARQUES, Rossend (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione italiana di studi catalani* (Venezia, 24-27 marzo 1992), Programma, Pàdua, 1994, ps. 191-20.

¹²³⁹⁸ DA CHAULA DA CHIARAMONTE, Tommaso [Thomae DE CHAULA], *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae Regem libri quinque* [1423]; *in unico codice Regii Neapolitani Archivi, nunc primum editi*, ed. a cura de R. STARRABBA, Scuola Tipografica “Boccone del Povero” (“Aneddoti storici e letterarj siciliani”, 50), Palerm, 1904, p. XXXIV.

contractat pels jurats de València per a impartir lliçons a la Casa de la Ciutat: “lig los libres de Vergili e de Boeci” i els tornarà a llegir –exposar– a l’any següent. Aquest és, de fet, el primer humanista o *poeta* a la italiana, en el sentit que s’expressa en *Curial e Güelfa*, que ens ha sigut possible documentar a la Corona d’Aragó.¹²³⁹⁹ El següent se’n vingué de Milà a Barcelona per compte propi i es presentà al Palau Reial davant Alfons el Magnànim, el 1432, disposat a seguir-lo i a ajudar-lo a apreciar les bondats de l’humanisme italià. S’anomenava Guiniforte Barzizza, es presentava com orador i poeta, i s’oferia al rei per a explicar-li els avantatges de formar-se com a príncep en els “*humanitatis studia*”, de manera que “*oratoriis, philosophicisque disciplinis (...) delectaris.*”¹²⁴⁰⁰ Al mateix Barzizza pertocà el 1435 acomodar a la cort de Milà el rei Alfons presoner i els magnats que l’acompanyaven. En abandonar la Llombardia poques setmanes després aquests, s’hi quedaren l’infant Enric –uns mesos– i Enyego d’Àvalos –uns anys. El teòleg i humanista Giuseppe Brivio, “*clarus orator atque poeta*” segons Barzizza (és a dir, humanista, com en el *Curial*), aprofità la captivitat d’Enric d’Aragó per a dedicar-li un poema inspirat per l’estudi de les Muses, “*Musarum studia*”. El poeta fingí poèticament que la seua erudita neboda –una mena de Camar milanesa, interessada pels clàssics– recitava l’elogi laudatori de tan insigne dedicatari de sang reial. Barzizza s’ocupava d’explicar al príncep que es tractava d’una donzella “*litterarum studiis liberalibus eruditissima*”,¹²⁴⁰¹ cosa que resultava inconcebible a la Castella natal de l’infant afalagat. El germà del rei Alfons i Enyego d’Àvalos ja no es trobaven aleshores entre trobadors, sinó entre els amants de les arts liberals i de les Muses: els mateixos poetes i oradors als quals al·ludeix el desconegut escriptor del *Curial*. A Itàlia, no sols canviava la mentalitat i la producció dels intel·lectuals, sinó també el vocabulari.

Alfons el Magnànim es trobava llavors a Gaeta, conquerint un Nàpols on entrà triomfalment el 1443. L’oficina de tresoreria, adaptada ja a les modes i al vocabulari cultural italià, atorgava a un tal “micer Lorenço de Valla, poeta laureat, per quitació”, la

---

¹²³⁹⁹ Vegeu NICOLAU D’OLWER, Lluís, *La Eneida a Catalunya*, dins *Ofrena. Orgue de “nostra-parla”*, Barcelona – Ciutat de Mallorca – Perpinyà – València, any 2, núm. 7, febrer 1918, ps. 9-10; RIERA SANS, Jaume, Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci, dins *Anuario de filología española de El Crotalón*, 1, Madrid, 1984, ps. 227-327; Arxiu Municipal de València, sign. A-28, Manual de Consells, f. 83v, Acta del 28 de setembre del 1424.

¹²⁴⁰⁰ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 187.

¹²⁴⁰¹ *Ibidem*, p. 168, Guiniforte Barzizza a l’infant Enric (Milà, agost del 1436).

paga anual que li pertocava del 1445, en data del 19 de desembre.¹²⁴⁰² Com és sabut, Lorenzo Valla era molt més conegut per les seues propostes de regeneració gramatical del llatí, crítica historiogràfica o filosofia epicureista, que no per la seua *poesia*, tal com s'entendria en l'actualitat aquest terme. Però és que, com els estudiosos del Renaixement, els apel·latius d'*orador* i/o *poeta* s'aplicaven al que en l'actualitat –i en base a un neologisme trobat *a posteriori*– denominem *humanistes*. Per a comprendre per què els cancellers del rei d'Aragó qualifiquen Valla de “poeta”, seguint la moda d'Itàlia, potser interessa atendre a la següent explicació d'Oscar Kristeller:

“Para los humanistas, el concepto de poesía (...) era de gran importancia. Durante el siglo XV, antes de que se hubiera encunado el término *humanista*, a los humanistas se les conocía generalmente por el nombre de *poetas*, aunque muchos de ellos difícilmente merecerían esta etiqueta para las normas modernas. Esta noción puede también ayudarnos a entender por qué la defensa de la poesía, uno de los tópicos favoritos de la literatura humanista primitiva, implicaba la defensa del saber humanista en su conjunto (...). No menos importante que la poética era el estudio humanista de la retórica u oratoria, y nuevamente los humanistas eran identificados menudo como *oradores*, o como *poetas* y *oradores*, antes de que el termino *humanista* hubiera entrado en uso.”¹²⁴⁰³

Valla, en *De vero bono* (1432), propugnava que la filosofia es posara al servei de l'oratòria, el principal referent de la qual per a ell era Quintilià (*Dialecticae disputationes*, 1439). D'acord amb Bruni i altres intel·lectuals italians, el servidor del rei d'Aragó exaltava “la disciplina retòrica, que constituía el núcleo profesional y el tema favorito del saber humanista.”¹²⁴⁰⁴ Per això el cavaller protagonista del *Curial*, tan amic com era d'oradors i poetes –i aspirant a ser el millor d'ells, encara que fóra en somnis– se'ns presenta com un home adaptat a les exigències del moment: “molt eloqüent e gran

---

¹²⁴⁰² IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 105.

¹²⁴⁰³ KRISTELLER, Paul Oskar, *The Impact of Early Italian Humanism on Thought and Learning*, dins LEVY, Bernard S. (ed.), *Developments in the Early Renaissance*, State University of New York Press, Albany, 1972, ps. 120-157; reed. parcialment en espanyol com: *El territorio del humanista*, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 39).

¹²⁴⁰⁴ KRISTELLER, Paul Oskar, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, p. 54.

orador” (*CeG* II.142). No caldria descartar que l’escriptor fóra amic de Valla, a més de ser, com ell, un fidel servidor del rei d’Aragó i de concebre la novel·la a Nàpols.

A un altre dels grans humanistes de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, Antonio Beccadelli “el Panormita”, en qualitat de preceptor del rei –amb altres diverses funcions– se li assignà un estipendi anual de 1.000 ducats el 1454. En la concessió se’l titulava de “*poeta et orator*” i s’afirmava que –com l’autor del *Curial*, també adornat de sentit de l’humor– era un home “*iocundo et serio in poesia et oratoria facultate, ac philosophia morali et doctrina rei militaris.*”¹²⁴⁰⁵ Reunia, doncs, el Panormita, com a “maestre” i conseller de príncep, coneixement de totes aquelles matèries que l’escriptor de la novel·la cavalleresca relaciona amb el seu heroi de ficció: la poesia, l’oratòria, la filosofia moral i la “disciplina militar”, també expressament esmentada. No es tracta de simples i reiterades coincidències terminològiques: es tracta d’evidències que indiquen on i com es produí la gestació intel·lectual de *Curial e Güelfa*.

Per la seua banda, Bartolomeo Facio, un altre dels humanistes que convisqueren amb l’escriptor de la novel·la anònima, resumí les vides de 6 poetes i 31 oradors que es comptaven entre els homes il·lustres de la Itàlia del moment. Ho féu en un *De viris illustribus* del 1456, on llegim en el pròleg: “*A poetis, quoniam ii antiquissimi, et ante oratores fuisse traduntur, scribere ordiar. Deinceps ad oratores, ac caeteros ordines veniam.*”¹²⁴⁰⁶ Poetes i oradors ocupen un lloc d’honor en el panorama social i intel·lectual de la Itàlia del 1450, al costat mateix dels reis i dels prínceps. I, pel que sembla, l’escriptor del *Curial* no està disposat a renunciar –mal que siga a risc de comprometre la versemblança del seu *Bildungsreise*– a una corona de llorer i a un diploma apol·lini per a l’heroi de ficció, corona i diploma oníricament atorgats. Potser els desitja també per a ell, però això no ho pot dir sinó tan solament en broma; com quan Enyego d’Àvalos, en una altre escrit, es proclama amateur de les Sacres Muses. Tothom sap que ell és un cavaller i lector diletant, però que d’ací no passa.

Mentre aquestes coses succeeixen a Itàlia, on un cavaller de ficció pot proclamar-se descaradament com “major de tots los poetes e oradors qui vuy són”, a la Península Ibèrica aquesta terminologia humanística comença a obrir-se camí tímidament, sobretot entre alguns extravagant nobles amics dels llibres i de les novetats. A Castella, per a

---

¹²⁴⁰⁵ RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366 (p. 319, n. 44).

¹²⁴⁰⁶ FACIO, Bartolomeo, *De viris illustribus liber* [1456], ed. a cura de Lorenzo MEHO, Gaetano Tanzini, Florència, 1745; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

Enric de Villena (*Arte de trovar*, 1423), la poesia és trobadoresca i és una “doctrina” apresada com qualsevol altra art, la qual requereix perícia tècnica. Per a Juan Alfonso de Baena, compilador del *Cancionero de Baena* (ca. 1445), la dels trobadors és una art secundària, inferior en importància i qualitat a la història, que recomana sobretot a prínceps i reis. La considera part de l’educació del noble, però sense establir qualsevol relació amb la retòrica. Per a Baena, la “gaya ciencia” és “una escriptura e composició muy sutil e bien graciosa” digna de ser conreada per cavallers i *fydalgos*. Ensenya, a tot el qui ame o pretenga amar, “a quien deve e cómo deve e dónde deve”.¹²⁴⁰⁷

El marquès de Santillana (dècades del 1440-1450), en canvi, ja pretén que siga la poesia –per influència ideològica d’Itàlia, que no per realització dels poetes autòctons com ell– un do divinal: “como és çierto este sea un çelo çeleste, una affection divina, un insaçiable çibo del ánimo.” Com en *Curial e Güelfa*, és el privilegi obtingut per uns pocs: “nunca esta çiencia de poesía e gaya sciencia se fallaron sinon los ánimos gentiles e elevados espíritus.” En paraules d’Ottavio di Camillo: Santillana “rescata la poesia de manos de la élite aristocrática (...) para confinarla a una élite intelectual.”¹²⁴⁰⁸ És el mateix que fa l’autor del *Curial*: ell està perfectament capacitat per a destacar entre els poetes ibèrics –catalanòfons i castellanòfons– de la cort d’Alfons V el Magnànim, component poemes plens d’erudició i amb l’estil preclar que el caracteritza. Tanmateix, els seus interessos intel·lectuals, bibliogràfics, culturals, etc., són uns altres: més italians, boccaccescos i humanístics; més francòfils en la lírica, també (Pizan, Grandson, Machault). En conseqüència, serà difícil trobar-lo entre els poetes de cançoner i més fàcil trobar-lo entre els pocs cavallers del rei Alfons que solien freqüentar les lliçons clàssiques de l’hora del llibre a la biblioteca de Castel Nuovo.

Per a Santillana –un creador allunyat en l’espai però pròxim en esperit a l’anònim de *Curial e Güelfa*– la poesia és la “más prestante” i la “más noble” de les ciències, en un grau comparable al de la filosofia (però no al de la teologia). La poesia que ell pretén realitzar és la que amaga davall el vel de la retòrica veritats filosòfiques, i no “cosas vanas e lascivas”, com l’acusaven els seus detractors.¹²⁴⁰⁹ Perquè Santillana, com se suposa que també l’autor del *Curial* (només cal llegir amb atenció la diatriba del proemi III.0) havia de patir el blasme d’alguns zelosos homes de ciència i autoritat. No obstant això, aconseguí formar a Castella, al seu voltant, un nodrit grup de traductors i

¹²⁴⁰⁷ Les cites i els interessants comentaris al respecte són de DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976, ps. 101-104.

¹²⁴⁰⁸ *Ibidem*, p. 105.

¹²⁴⁰⁹ *Ibidem*, p. 106.

intel·lectuals interessants en aquesta línia de pensament i creació. En canvi, el “poeta e orador” que pretenia ser l’anònim escriptor de *Curial e Güelfa* se’ns revela com un home solitari en la seua tasca; mancat de suport i de seguiment literari en les seues pretensions culturals, si més no entre l’auditori catalanòfon al qual anava destinada la novel·la. Potser per això decidí no escriure cap altra obra literària. I potser per això, entre altres raons que hem vingut exposant, el *Curial* no trobà fins al segle passat la divulgació i la difusió que seria d’esperar per la seua qualitat.

Cap al 1436, per primera vegada, i en la Comedieta de Ponça, el marquès de Santillana es refereix a “los poetas e los oradores”, a l’estil dels autors italians, be siga Boccaccio o bé siguen els comentadors de Dante, que comença a llegir amb afany.¹²⁴¹⁰ Per l’any 1439, el batxiller en dret Alfonso Gómez de Zamora tradueix al castellà per al marquès de Santillana l’*Ovide moralisé* de Bersuire, i evoca en el pròleg la figura de “maestre Francisco de Petrato [sic, per *Petrarca*], poeta e orador exçelente e en toda moral filosofia, e aun en toda estoria e poética disçiplina”.¹²⁴¹¹ El traductor al castellà del *De legendis libris gentilium* de Basili de Cesària, pel 1440, com més amunt avançàvem, parla de “studios de humanitat” i dels “poetas e oradores” de l’Antiguitat, que són dignes d’estudiar pels seus èmuls moderna, els oradors i poetes de l’humanisme (italians, s’entén).¹²⁴¹² L’any 1446, el conestable Álvaro de Luna recorda l’autoritat de Ciceró com la d’un “grand poeta e orador”, en el *Libro de las virtuosas e claras mujeres*.¹²⁴¹³ En el *Prohemio e carta* del marquès de Santillana (ca. 1449), es parla de Petrarca com un “poeta laureado” i de Boccaccio com un “poeta excelente e orador insigne”.¹²⁴¹⁴ Carlos Alvar suposa que el considera poeta pel *Ninfale*, el *Filocolo*, la *Fiammetta* i el *Filostrato*, i orador per les *Genealogie deorum* i el *De montibus*, obres del certaldés que el marquès posseeix a la seua biblioteca,¹²⁴¹⁵ però, en realitat, el que s’està expressant amb el tàndem *orator et poeta* és la representativitat de Boccaccio com a figura emblemàtica d’una nova cultura que arriba d’Itàlia i que encara no ha estat compresa del tot per aquest excepcionalment curiós escriptor castellà. En qualsevol cas,

---

¹²⁴¹⁰ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponça*, ed. a cura de Maxim P. A. KERKHOF, Espasa-Calpe (“Clásicos castellanos”), Madrid, 1987, p. 112 (XXII, v. 171).

¹²⁴¹¹ Citat per CROSAS LÓPEZ, Francisco, *La materia clásica en la poesía de cancionero*, Reichenberger, Kassel, 1995, p. 116, n. 169.

¹²⁴¹² *Ibidem*, p. 9, n. 1.

¹²⁴¹³ LUNA, Álvaro de, *Libro de las virtuosas e claras mujeres*, ed. a cura de Julio VÉLEZ SÁINZ, Cátedra, Madrid, 2009, p. 272.

¹²⁴¹⁴ GÓMEZ MORENO, Ángel (ed.), *El Prohemio e carta del marquès de Santillana y la teoría literaria del siglo XV*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1990, p. 32.

¹²⁴¹⁵ ALVAR, Carlos, Boccaccio en Castilla: entre recepción y traducción, dins *Cuadernos de filología italiana*, núm. extraordinari, Madrid, 2001, ps. 333-350 (p. 338).

és obvi que per a ell –com per a l’anònim del *Curial*– la d’humanista o poeta és una categoria superior, des d’un punt de vista creatiu i intel·lectual, a la de trobador. Així ho explicita quan parla de Francisco Imperial, poeta andalús d’origen italià, introductor a més de formes poètiques italianes a Castella, “al qual yo no llamaria dezidor o trobador, mas poeta”; fins al punt de considerar-lo mereixedor de la “láurea guirlanda”. Els “dezires e canciones” dels trobadors castellana, per tècnicament impecables que foren, restaven sempre per davall de la “sçiençia” de què feien gala els cèlebres poetes italians, que eren exemple d’elevació espiritual i elegància estilística.¹²⁴¹⁶

Són aquestes –i potser no n’hi haja més– les aparicions del clixé cultural humanístic i italià *orator ac poeta* en escrits castellans de la primera meitat del segle XV. En la segona meitat, segons que avance ja el segle, seran molt més abundants les mencions. A la Corona d’Aragó, la difusió d’aquest qualificatiu fou relativament més tardana i es verificà en àmbit urbà. L’any 1460, per exemple, es parla d’un “poeta gran e orador” vingut d’Itàlia tractà d’ensenyar retòrica a Barcelona, però no hi tingué molt bona acollida i abandonà Catalunya. A València, pels anys 1461-1467, el “poeta ytalià” Francesco de Boccinis llegia “poesia e altres” matèries.¹²⁴¹⁷ Lluís Despuig, virrei de València (i diplomàtic durant molts anys, al servei d’Alfons el Magnànim), en convocar un certamen poètic a la capital del regne, el 1474, cridà a participar “a tots los trobadors”,¹²⁴¹⁸ un terme plenament vigent encara en àmbit catalanòfon, on els *poetes* eren més aïnes els que venien d’Itàlia amb coneixements de *studia humanitatis*. Caldrà esperar encara a les dècades del 1480-1500 per a veure citada amb normalitat en l’àmbit catalanòfon l’expressió de *poeta i orador* ja plenament identificada amb la professió d’humanista. En la versió arromançada que el canonge de València Jordi de Centelles féu del *De dictis et factis* del Panormita (1481), es recorda que Alfons el Magnànim “ha daurat de estima e fama los nostres temps, e donat causa que singulàs poetes agen a fer libres de la sua gloriosa felicitat.”¹²⁴¹⁹ Tot indica que es refereix als poetes italians en

---

¹²⁴¹⁶ Vegeu l’estudi preliminar de GÓMEZ MORENO, Á. (ed.), *El Prohemio e carta...*, *op. cit.*

¹²⁴¹⁷ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Humanisme i Renaixement, dins *VIII Congrès d’Història de la Corona d’Aragó, III. ‘La Corona d’Aragó en el segle XVI’ (València, 1-8 octubre, 1967)*, València, 1973, vol. 2, ps. 9-35 (p. 16).

¹²⁴¹⁸ Vegeu SANCHIS GUARNER, Manuel (ed.), Introducció, dins *Les ‘Trobes en lahors de la Verge Maria’*, reprod. facsimil de l’ed. de Lambert Palmart, València, 1474; Vicent Garcia eds., València, 1979, vol. 2, ps. 5-63; FERRANDO, Antoni, *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1983.

¹²⁴¹⁹ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, p. 25.

general, i a Beccadelli en particular. En les *Cròniques d'Espanya* (ca. 1495-1513) de Pere-Miquel Carbonell, així mateix, es parla de “lo gran poeta e orador lo Panormita”, però no s'utilitza l'expressió per a qualificar barcelonins.¹²⁴²⁰ No obstant això, el mateix Carbonell i els estudiosos del seu temps a la Corona d'Aragó són ja conscients del triomf del paradigma cultural humanístic. Raó per la qual, en les mateixes *Cròniques*, es recorda l'afany del Magnànim per posseir “una gran libreria, la qual tenia fornida de totes matèries de sciència, especialment en art oratòria e poesia.”¹²⁴²¹ El Trastàmara de Nàpols havia sigut, doncs, un precursor en la promoció d'unes disciplines que, en temps de Carbonell, es consideraven ja la base del saber.

D' excepcional interès és un poema ocasional que, mig en broma, Diego del Castillo dedicà al seu amic Pere de Torroella estant a Nàpols. Es conserva en el cançoner castellà de San Martino delle Scale (PM 1) i fa constar que Torroella és “poeta retòlico e buen orador, / con mucha çiençia en grand juventud.”¹²⁴²² La terminologia cultural que a la Barcelona de Pere-Miquel Carbonell començava a ser d'ús habitual, mig segle abans ja ho era al Nàpols d'Alfons el Magnànim. Fins al punt que l'escriptor de *Curial e Güelfa* (ca. 1444-1448) la usava amb normalitat i amb una conscient adhesió; mentre que Diego del Castillo l'emprava carregada de sorna. Segurament, ell es comptava entre els que, en paraules del cerimoniós Panormita (versió de Centelles), “scarnien e motejaven” els seus companys “galants e generosos” que –emulant Curial el llombard– “studiaven en saber lengua latina” i aprofundien en l’“studi de eloquència”, determinats a “saber y estudiar lo digne ornament de la sciència”.¹²⁴²³

En qualsevol cas, s'ha de pensar que allò que hem vingut qualificant d'ideal, utopia, aposta maximalista de l'escriptor per al seu cavaller de ficció, no estava tan allunyat de la realitat italiana on s'escriu la novel·la. A Itàlia, prínceps, cavallers, patricis i *condottieri* estudiaven llatí i grec; col·leccionaven els clàssics i els llegien amb

---

¹²⁴²⁰ CARBONELL, Pere-Miquel, *Cròniques d'Espanya*, ed. a cura d'Agustí ALCOBERRO, Barçino, Barcelona, 1997.

¹²⁴²¹ CARBONELL, Pere-Miquel, *Cròniques d'Espanya*, ed. a cura d'Agustí ALCOBERRO, Barçino, Barcelona, 1997, vol. 2, p. 198. Citat per DURAN GRAU, Eulàlia, La imatge del rei Alfons, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.401-1.418 (p. 1.412).

¹²⁴²² Citat per PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El tornaviaje de la poesía castellana a la corte de Nápoles. El poeta Diego del Castillo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.563-1.574 (p. 1.565).

¹²⁴²³ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, p. 87 (ll. I, cap. 11. *Sapienter*).

devoció, i rebien lliçons particulars de *studia humanitatis* com a distintiu de la més elevada excel·lència social. Pensem que un famós *condottiero* amic d'Enyego d'Àvalos i del Magnànim com era Carlo Gonzaga (el mateix que ajudà Ramon Boïl, el 13 de setembre del 1447, a hissar les senyeres del rei d'Aragó al castell de Milà¹²⁴²⁴), era “bon orador” i “tenia una formació en lletres gregues i llatines”, se suposa que adquirida de la mà de preceptors personals. Ho sabem pel testimoni d'Enea Silvio Piccolomini, que el conegué pels anys 1448-1449, quan exercia de “capità del poble” per la República Ambrosiana.¹²⁴²⁵ I recordem també que el mateix D'Àvalos “aveva buonissima perizia delle lettere latine”, adquirida després de molts anys d'estudi.¹²⁴²⁶

“Millor e pus valent entre los cavallers”: la disciplina militar

El cartell amb què Apol·lo acompanya la corona al·legòrica –literària, poèticament fingida, i qui sap si satíricament autobiogràfica– del cavaller Curial, conté dos enunciats units per la conjunció copulativa “e” (*CeG* III.34 i 35). El primer és més històric i real (“millor e pus valent entre los cavallers”) i ha sigut sobradament demostrat en els llibres I i II de l'obra, a través de les proeses, els combats singulars, les accions heroiques i el comportament honrat i honorable de Curial, sempre respectuós amb les aspiracions ètiques de l'*ordo militum* i l'“art de cavalleria”. El segon enunciat, que acabem de comentar, el de “major de tots los poetes e oradors”, respon al caràcter més poètic i erudit del llibre III, i compendia els ideals o aspiracions utòpiques de l'autor, el qual somnia amb veure realitzada la figura d'un cavaller òptim en armes i en lletres. De fet, aprofita les pàgines de la novel·la per a propugnar entre línies la necessitat que el dedicatari –se suposa que algun príncep adolescent–, però també els lectors cortesans en general, imiten el comportament estudiós i virtuós de Curial.

El tractament superlatiu de l'heroi com a millor cavaller del món és característic de tota la tradició literària cavalleresca. En llibres de cavalleries i en novel·les cavalleresques, el protagonista serà sempre el millor, l'insuperable. En el cas del *Curial*, a diferència del *Tirant*, l'escriptor es preocupa de fer notar didàcticament la manera

---

¹²⁴²⁴ Vegeu DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, La politica italiana di Alfonso il Magnanimo, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Ponències, 5*; separata, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1955, p. 14.

¹²⁴²⁵ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)* [*Europa sui temporis varias continens historias, 1458*], trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla (“Historia y Geografía”, 31), Sevilla, 1998, p. 194: “buen orador, tenía una formación en letras griegas y latinas”.

¹²⁴²⁶ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

honorífica en què el cavaller exemplar afronta els desafiaments. El seu comportament no mereix “cadira enmig d’infern” (com diria Martorell), sinó que s’ajusta a l’ètica tradicional dels tractats de cavalleria. Diu Ramon Llull, en el *Llibre de l’orde de cavalleria*, que “offici de cavayler és mantenir vilves, òrfens, hòmens despoderats; cor, enaxí com és costuma e rahó que los majors ajuden a deffendre los menors.”¹²⁴²⁷ No cal detenir-nos ara en les múltiples ocasions en què l’escriptor presenta el cavaller defensant un vell falsament acusat, deslliurant una noble senyora innocent de la foguera, ajudant a cavallers que ho necessiten, comportant-se amb cortesia amb els rivals, lamentant la mort accidental d’un odiat contrincant, intentant corregir el desprestigi en què ha caigut per culpa d’alguns l’estament cavalleresc, honrant-lo ell mateix en qualitat de cavaller errant, ajusticiant aquells cavallers cruels i malignes que recorden Breus sens Pietat, etc.¹²⁴²⁸ En definitiva, la narrativa exemplar dels llibres I i II de la novel·la, desmuntada peça a peça, podria ajudar-nos a construir un *speculum militum* per fascicles formulat en format literari. Se suposa que aquest espill de cavallers està destinat –com la resta del llibre– a un cavaller adolescent, al qual vindria molt bé adoptar les posicions prudents i “temperades” de Curial, no sols en l’exercici de les armes, sinó també en totes les accions i coses de la vida. Perquè en el segle XV, els cavallers eren molt conscients de la dita proverbial (*Job 7,1*) *militia est vita hominis super terram*. Si la vida de l’home és com la del soldat consagrat a la milícia, l’esforç de cavalleria havia de ser considerat, així mateix, com un espill de la vida humana.

Quan s’escriu *Curial e Güelfa*, els ideals cavallerescos es mantenen plenament vigents. Hi ha molts cavallers que, assumint el pes i l’ideal –reforçat per les arts i la literatura– de la condició militar, arrisquen la vida en guerres i torneigs per aconseguir fama i renom. Perquè, com proclama Ausiàs Marc, “emprenent risc, hom ha dels bons paria / aconseguint honor e senyoria”,¹²⁴²⁹ i ho ratifica Alfons V: “Car fama sens perill jamás negú conseguir pogué (...); tant com és major lo perill e la pahor, tant és major la

---

¹²⁴²⁷ LLULL, Ramon, *Llibre de l’orde de cavalleria*, ed. a cura d’Albert SOLER LLOPART, Barcino, Barcelona, 1988, p. 181.

¹²⁴²⁸ La consciència de la crisi o degeneració de la cavalleria és una constant en obres de l’edat mitjana. Diego de Valera recordava, per a posar-la en evidència, el paper dels nobles *equites* romans en l’Antiguitat: “Si aquellos gentiles que por la divina gracia no fueron alumbrados, en tanto grado, onor e reverencia ovieron la noble orden de cavallería, quánta infamia e vergüença es a los que biven debaxo de la religión cristiana consentía ésta ser abiltada, menospreciada por la manera que en nuestro tiempo está.” Vegeu HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Universitè Paul Valery, Montpellier, 2000, p. 89.

¹²⁴²⁹ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 85.

honor que te'n seguirà.”¹²⁴³⁰ Aquells que se sentien incòmodes amb el sedentarisme cortesà, eren admirats per la seua proesa d'aventurar-se recorrent Europa i guanyant honor per diferents corts principesques. Se'ls anomenava cavallers *errants* (o *caminants*, com li hauria agradat més a l'anònim del *Curial*) i les seues aventures, inspirades en la literatura artúrica, però ja molt formalitzades i ritualitzades, eren seguides en àmbit cortesà. El rei de França Carles VI atorgava salconduits als cavallers que partien de la cort gal·la amb “entencion d'aler d'illec en plusieurs autres pays et contrees pour acquerir honneur et avoir plus grant conoissance des seigneurs et dames desdiz pays et de leurs armes”, o amb l’“entencion et propos d'aler presentement en plusieurs royaumes et parties de ce monde pour veoir le peuple et exercer sa persone en faiz de chevalerie”.¹²⁴³¹ La Corona d'Aragó comptava amb dignes representants d'aquest estil de vida tan excepcional com admirat. Ens referim a cavallers errants com el català Francí Desvalls, els valencians Felip Boïl i Pere de Nàtera, els aragonesos Bernat de Coscón i Galeot de Bardaxí, el sicilià Giovanni di Bonifacio, el castellà Fernando de Guevara (germà d'Enyego d'Àvalos per part de mare, que combaté el 1436 en presència de l'emperador d'Alemanya), etc.¹²⁴³² En la dècada del 1440, si s'haguera divulgat el *Curial*, els lectors haurien comptat amb un digne mirall literari d'aquest esperit aventurer, secularment vinculat a la condició de cavaller, en els llibres “de cavalleries”, però més vigent i popular que mai entre els *milites* del segle XV.

La medievalista Roser Salicrú ha documentat múltiples guiatges reials atorgats a cavallers europeus errants i viatgers, i observa com aquests comencen a proliferar en el darrer quart del segle XIV per a ser ja molt corrents, a la Corona d'Aragó, en les primeres dècades del segle XV, en vespres del *Curial*.¹²⁴³³ Realment, com documenta

---

¹²⁴³⁰ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, p. 79. Citat per BUTINYÀ, Júlia, Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (p. 204, n. 10).

¹²⁴³¹ VIELLARD, Jeanne – AVEZOU, Robert (eds.), *Lettres originales de Charles VIe conservées aux Archives de la Couronne d'Aragon, à Barcelone*, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 97, París, 1936, ps. 317-373 (docs. VIII, p. 330, i XX, p. 359). Citats per SALICRÚ LLUCH, Roser, Galícia i Granada: pelegrinatge i exercici de cavalleria en terres ibèriques i musulmanes occidentals a la Baixa Edat Mitjana, dins *El Camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrès Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba. Sèrie il·lustrada”, 21), Barcelona, 2007, ps. 163-177 (p. 163).

¹²⁴³² SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 257-258.

¹²⁴³³ SALICRÚ LLUCH, R., Galícia i Granada..., p. 163.

així mateix Martí de Riquer, el Quatre-cents fou el gran segle d'esplendor de la cavalleria en general i de la cavalleria *errant* en particular. Salicrú cita setze fragments dels referits guiatges (dels anys 1387-1415) on els interessats expressen la seua voluntat d'emprendre aventures cavalleresques a l'estil dels paladins de la literatura artúrica. Doncs bé, dels setze maneres d'expressar aquest anhel aventurer, les quatre que s'acosten al text del *Curial* (*CeG* II.1) són de salconduits atorgats per Ferran I o Alfons V d'Aragó, pels anys 1415-1417, estant la cort a València:

Guiatges reals a cavallers errants, 1415-1417	<i>Curial e Güelfa</i>, II.1
"...por exercir sus actos de cavallería e de notabla renombre, honor e fama... discurrir las diversas partes del mundo" (València, 1415)	"...car per ventura en tota ma vida no hauré avinentesa de exercitar lo cors en tan nobles fets ne ab tanta diversitat de cavallers com ara..."
"...por exercitar en diversas partidas del mundo los strenuos actos de cavallería" (Hijar, 1417)	
"... <i>ad strenuos militie actus exercendos ut vir fortis et intrepidus telluris ambiens litora ad ipsa climata declinare proponat</i> " (València, 1415)	
"... <i>ut strenuus militie et honestatis actus exercere intendat orbis ambitum perlustrare</i> " (València, 1415)	

El cavaller és, per definició, un home lliure, com s'observa en *Curial e Güelfa*, on l'emperador d'Alemanya, el rei d'Aragó, el duc de Borgonya i el rei de Nàpols intenten "retenir" Curial al seu servei, per les virtuts i qualitats que demostra. Entre els privilegis de què gaudeix l'estament militar, pel servei d'armes que ofereix a la corona, està el de l'exempció fiscal, cosa que explica que els cavallers d'àmbit urbà no siguen tractats de *veïns* (és a dir, contribuents), sinó d'*habitants* o *habitadors* de la ciutat. Ara bé, la imatge del cavaller clàssic que va de torneig en torneig, sense a penes recursos econòmics, guanyant honor i fortuna, ja no té correspondència amb la realitat del segle XV. Quan s'escriu el *Curial*, els cavallers errants recorren Europa amb diners i lletres de canvi, salconduits i seguicis a cavall, com uns herois reconeguts. No obstant això, l'itinerari erràtic conserva en la mentalitat de l'època la funció original de *prova* que tenia quan s'escrigué *Erec et Enide* (segle XII). El cavaller errant assumia un repte personal, el de provar-se a si mateix, i un repte social, el d'obtenir un ascens social.¹²⁴³⁴

¹²⁴³⁴ KÖHLER, Erich, *L'aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, Gallimard, París, 1974; trad. per Blanca GARÍ, *La aventura caballeresca. Ideal y realidad en la narrativa cortés*, Sirmio, Barcelona, 1991, ps. 64-66.

L'anònim autor del *Curial* reivindica i fa seu tot aquest patrimoni cultural que ell intueix que trobarà difícil encaix en l'Europa del futur, però que considera tan digne i tan noble com la nova cultura humanística, perquè aporta al cavaller una norma de conducta i una art –l'art de cavalleria– que mantenen encara plena vigència ideològica. La degeneració a què porten alguns l'estament militar no detrau mèrits als valors ètics positius que transmet. Per això, el *Curial* pot llegir-se com un llibre de defensa i reivindicació de la cavalleria tradicional, compatible amb les noves idees. I, per aquesta mateixa raó, *Curial* es perfecciona com a home d'armes alhora que aprèn a perfeccionar-se humanísticament, aspirant a ser un bon orador i poeta.

Els valors tradicionals o clàssics de la cavalleria, els que configuren l'*ethos* cavalleresc (*prouesse, loyauté, largesse, courtoisie, franchise*)¹²⁴³⁵ continuen sent a la Itàlia del segle XV, i més encara a la cort napolitana d'Alfons V d'Aragó, un marcadore indiscutible de la identitat aristocràtica, que és la que compta bàsicament i literàriament per a l'escriptor (altra cosa és que tinga simpatia pels mercaders o per les dones que lligen, entre altres originalitats). L'ancià cronista de Castel Nuovo, Loise de Rosa (1385-ca. 1475), molt amic d'Alfons d'Àvalos (germà del camarlenc Enyego, i home molt erudit i estudiós de les lletres, també), continua fonamentant la condició de cortesà –com els teòrics del segle XII– en la “cortesie o largiccze”.¹²⁴³⁶ Segons Maurice Keen, els valors més amunt relacionats es configuraren com a pilars d'un comportament idealitzat a partir de la revolució feudal de l'any 1000 i continuaren vigents, amb escassa variació, fins a la consolidació de l'estat modern pel 1500. L'estament nobiliari era el portador d'aquests valors i el més interessat a defensar-los i promoure'ls.¹²⁴³⁷ Per aquesta raó, els lectors del segle XV considerarien natural que *Tirant lo Blanc*, i segurament també *Curial e Güelfa*, foren escrits per cavallers.

La perpetuació d'una tradició literària –cavalleresca– que representen aquestes obres està matisada per una diferent aproximació a la figura del cavaller. En la literatura de la matèria de Bretanya (segles XII-XIII), el cavaller és encara una categoria holística, un estereotip literari, una figura modèlica i representativa de tot l'estament. En canvi, en les novel·les cavalleresques del segle XV, l'heroi comença a assolir una categoria d'individu. Assumeix aquesta categoria quan, com a personatge novel·lesc incipient (no

---

¹²⁴³⁵ KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Connecticut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 14-15 i 64-65.

¹²⁴³⁶ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 563.

¹²⁴³⁷ KEEN, M., *Chivalry...*, ps. 14-15.

esperem encara grans aprofundiments psicològics, ni grans evolucions de personalitat) comença a prendre consciència de les seues potencialitats, dels seus fracassos, de les seues oportunitats i de la força que li proporciona l'adopció d'un comportament virtuós. Ja no es tracta només d'una icona al·legòrica de l'estament nobiliari, d'un cavaller modèlic i elegit amb un destí gloriós, sinó també d'un model de creixement humà i superació personal que desborda el marc de la cavalleria.

Emily S. Beck creu trobar darrere de la figura de Curial les “noble ambitions” pròpies d'una classe social poderosa. És com si haguera deduït que, al darrere de les ambicions personals d'aquest cavaller de ficció, s'amaguen l'afany de prosperar en ascens social i de perfeccionar-se en la vida curial d'un altre cavaller, que podria ser perfectament l'escriptor.¹²⁴³⁸ Li sobta que, després d'atendre amb detall a l'educació del cavaller com a motor de la seua promoció social, es dedica durant els llibres I i II a privilegiar l'*ethos* cavalleresc de l'individu: la seua agressivitat masculina, la violència militarista inherent a la pràctica de la cavalleria. Al remat, és l'èxit en la batalla i en els torneigs allò que afavoreix realment l'ascens social del cavaller; mentre que la seua faceta de trobador o poeta, d'home de lletres, és molt més teòrica que no pràctica. L'esperit marcial anunciat en el pròleg del llibre II és el que s'imposa en la vida de Curial, des que viatja a Alemanya fins que obté el *restell* i la corona del Puig.¹²⁴³⁹ Les lletres seran per a ell una dedicació bruscament interrompuda per missions militars, com ara la croada contra els otomans. De manera que, segons la lectura literal que fa Beck de la novel·la, el cavaller llombard obtindrà “some familiarity with the liberal arts”, però sense poder aprofundir més el *desideratum* teòric de ser orador i poeta.¹²⁴⁴⁰

Tot això està molt bé, però tal tenir en compte que aquesta reivindicació de la marcialitat de Curial (*temperada* o moderada per Júpiter i Venus, i *confortada* pel seu trànsit pel signe de Lleó), que informa el gros de l'equipatge narratiu de la novel·la, és compatible amb la reivindicació paral·lela –i poetitzada, sobretot en el llibre III– d'una nova condició, la del *cavaller humanista* (“orador e poeta”), que justifica i legitima les ambicions polítiques i la preeminència cortesana i social de l'estament nobiliari. El cavaller no sols serà digne d'ascendir socialment en base a les velles virtuts de l'ètica cavalleresca, sinó també gràcies a les virtuts complementàries que li aporten l'ètica

---

¹²⁴³⁸ BECK, Emily S., Debating Arms and Letters: *Curial e Güelfa* and Noble Ambitions in the Fifteenth Century, dins *La corónica. A journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures and Cultures*, 40/1, Lawrence (Kansas), 2011, ps. 63-85.

¹²⁴³⁹ *Ibidem*, ps. 66-67.

¹²⁴⁴⁰ *Ibidem*, p. 81.

d'Aristòtil i els estudis de “reverenda letradura”, les *litterae humaniores*. En realitat, si l'autor insisteix tant en la constància del perfecte *curial* com a estudiós de les arts liberals i dels clàssics, sota l'atenta tutela de les nou Muses i d'un Apol·lo presidents del pròleg del llibre III, és perquè sap que l'adquisició de coneixements en aquestes matèries serà de gran transcendència per als prínceps, governants, nobles i cavallers a partir d'aleshores. Ser cavaller ja no serà el mateix que abans. Aquestes preocupacions, característiques de la crisi tardomedieval de la cavalleria i prèvies a l'emergència del modern prototip de *cortigiano* de l'estat modern, eren molt vigents a la cort de Nàpols i en altres corts italianes del temps. Francesco Filelfo, quan escrivia al seu amic Enyego d'Àvalos evocant amb nostàlgia la dedicació d'Alfons el Magnànim a les lletres, lamentava molt que Ferran I no s'ocupara gens dels llibres i, el que era més preocupant encara: que el príncep Alfons, el seu primogènit, haguera abandonat absolutament els estudis d'humanitat per a dedicar-se a la caça i altres passatemps. ¿Com podrà ser un rei de llibres, un governant virtuós i famós com el Magnànim, aquest jove entremaliat, si ara que pot i deu llegir no aprofita degudament el temps?¹²⁴⁴¹

En el mateix camí que porta de la literatura cavalleresca clàssica a la novel·la moderna, el *Curial* es troba acompanyat pel *Jehan de Saintré*; el primer, italià i amb vel·leïtats d'humanista; el segon, francès, i poc interessat –en realitat– en les lletres. Ambdós casos d'heroi proposat i pronosticat, no obstant les diferències, constitueixen sengles respostes literàries a la crisi del prototip holístic de cavaller medieval. Aquests dos ja no “són”, sinó que “esdevenen” perfectes curials amb molt d'esforç personal, al llarg d'un viatge vital que és a l'hora biografia i aventura. Segons Fernando Carmona, “el héroe, así, se convierte en personaje; empieza a dejar de ser arquetípico y representativo”. Participa d'una història d'amor que assoleix particular rellevància en l'evolució del personatge i que és el mòbil de l'aventura. Constitueixen aquestes novel·les, doncs, una baula de la cadena literària que porta de Chrétien de Troyes a Miguel de Cervantes: del *roman courtois* idealitzat, a la narrativa moderna, a través dels trets de realisme que ja ha adquirit la novel·la cavalleresca.¹²⁴⁴² Amb independència d'aquestes consideracions literàries, cal tenir en compte també que el *Curial* i el *Saintré* proposen també un nou model cavaller perfectament cortesà, adaptat als nous hàbits de

---

¹²⁴⁴¹ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 76-79 i 146-150; BENTLEY, Jerry H., *Política e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 78-79.

¹²⁴⁴² Vegeu CARMONA FERNÁNDEZ, Fernando, *La mentalidad literaria medieval (siglos XII y XIII)*, Universidad de Murcia, Múrcia, 2003, p. 80.

la “noblesa de govern” que poblarà les corts dels estats moderns. Les carreres cavalleresques de Jacob de Lalaing (cavaller real, mitificat biogràficament), Jean de Saintré i Curial (models de ficció) tenen per escenari principal la cort i responen al concepte de *noblesa de servei* vigent en el segle XV a Europa.¹²⁴⁴³

* * *

En el pròleg del llibre II, el que tracta més específicament de l’art de cavalleria, l’escriptor adverteix que serà una “cavalleria usada en diverses maneres.” De fet, ja durant el llibre I ha fet exhibició d’algunes de les *maneres*, procediments i comeses que els teòrics de la cavalleria medieval reservaven a aquesta nobilíssima “art”. En realitat, el que ha fet l’autor, abans de posar-se a escriure, ha sigut planificar –entre moltes altres continguts que el retraten com un home metòdic– la progressió escalonada de l’adolescent llombard per l’escala d’honors de la milícia.

Ho pogué constatar Regula Langbehn-Rohland, quan demostrà “la unidad constructiva de la novela” (enfront d’aquells crítics que parlaven d’un possible “segon moment” d’escriptura per al llibre III, i fins i tot d’un “segon autor”) basant-se en la programació metòdica de la carrera cavalleresca de Curial per part del seu anònim creador. Comprovà que hi havia una sorprenent coherència i una planificació temàtica, on “las batallas se distribuyen de manera organizada en los tres libros.” L’escriptor tracta de reflectir en el currículum del cavaller la major diversitat possible de modalitats de combat, d’acord amb els manuals de cavalleria de l’època. Així les coses, és fàcil trobar i identificar una batalla judicial, combats singulars a peu, combats a ultrança amb resultat de mort, justes individuals a cavall, torneigs a cavall en equip reduït o *melée* (‘mesclat’, en gran equip),¹²⁴⁴⁴ una batalla naval i una batalla campal.¹²⁴⁴⁵ El tema donaria per a un estudi monogràfic, acarant aquestes modalitats amb diferents manuals teòrics i analitzant aspectes tècnics (cerimònies, rituals, heràldica, armes i manera d’usar-les, moviments corporals, indumentària i arnesos, estratègia, tàctica militar, equipament dels cavalls, etcètera) que, segurament, ens portarien a concloure que, a més d’un hàbil escriptor, ens trobem davant d’un cavaller de sòlida formació. Seria

---

¹²⁴⁴³ SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, ‘Publications Romanes et Françaises’, 232, Droz, Ginebra, 2003, ps. 15-16.

¹²⁴⁴⁴ Que servia d’entrenament per a la guerra. Vegeu KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Connecicut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d’Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986, p. 273.

¹²⁴⁴⁵ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas ‘Dr. Amado Alonso’ en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 148, i 158, n. 26).

inconcebible, en qualsevol cas, que un secretari reial, un notari o un clergue (figures descartables del tot en l'autoria de *Curial e Güelfa*— pretengueren donar lliçons de cavalleria teòrica i pràctica als cortesans als quals se suposa que s'adreçava la novel·la. Potser l'hauríem de cercar entre aquells cavallers exemplars de la cort Nàpols, com Enyego d'Àvalos, que s'ocupaven d'organitzar personalment torneigs d'exhibició, on s'entrenaven els homes per al combat a cavall per a la guerra i on ells mateixos junyien.

Com adverteix Anton Espadaler, “les diverses manifestacions bèl·liques del *Curial* denoten una forta reglamentació que les caracteritza i les diferencia”, cosa que “té molt a veure amb el seu vessant més codificat: els tractats de cavalleria.”¹²⁴⁴⁶ Ho comprovem llegint l'*Arbre d'honor* de Gabriel Turell (Barcelona, 1471), on es consideren els següents graus d'ascens o *proeses* en la carrera d'un “cavaller prous”, perfeccionat en totes les disciplines, ideal i modèlic; prototípic, doncs:¹²⁴⁴⁷ (1) “batalla a ultrança” (Jacob de Cleves parla de la “batalla a ultrança ab dos cavallers” que sosté amb ajuda de Curial, *CeG* I.16); (2) triomf en les empreses (Curial afronta el torneig del Montferrat com una empresa amorosa, per indicació de la Güelfa “donats a ell aquesta manilla de brúfol, e port-la lo dia de la batalla” *CeG* I.38); (3) “scala vista”, ser el primer expugnador o escalador a entrar en un castell o vila murada (no és el cas, perquè Curial no participa en guerres, encara que a la fi de la novel·la obté un restell “de aquells qui són posats en les muralles per dubte d'escala”, *CeG* III.99);¹²⁴⁴⁸ (4) “exir primer de mina” en l'assalt d'una ciutat, com Nàpols, per exemple, el 1442 (Curial, excepcionalment, no efectua aquesta gesta); (5) “salt de galera” (“lo cossari... saltà en la galera de Curial... Perquè Curial, saltant de la popa ab los seus... e recobren la galera”, *CeG* III.4);¹²⁴⁴⁹ (6) “batalla campal de serrahints” (la batalla de Curial contra els turcs, III.87 i ss.), i (7) “batalla campal que son senyor sia” (“sabut lo marqués de Monferrat ésser en les tendes de Curial”, preparat per a participar en dita batalla, *CeG* III.89).

El resultat d'aquesta acumulació de peripècies i honors, fins i tot en les pàgines endolcides literàriament d'una novel·la, resulta un tant exacerbada. Turell s'adona d'aquesta obsessió pels mèrits que plasmaven jeràrquicament els manuals, i tracta de

---

¹²⁴⁴⁶ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 197.

¹²⁴⁴⁷ TURELL, Gabriel, *Arbre d'honor*, [1471], Barcino (“Els nostres clàssics”, col·l. A, 131), Barcelona, 1992, ps. 94-127. Per a una contextualització d'aquesta obra, vegeu SABATÉ, Glòria, La cavalleria a la Corona d'Aragó: tractats teoricodjurídics de producció pròpia, dins *eHumanista. Journal of Iberian Studies*, 31, Santa Barbara (Califòrnia), 2015, ps. 154-170 (ps. 161-163).

¹²⁴⁴⁸ Entrar a *escala vista* era assaltar una fortalesa de dia, per la força i a vista dels defensors.

¹²⁴⁴⁹ Els homes de la galera de Curial el tracten, d'aleshores endavant, de “nostramo” (*CeG* III.11), apel·latiu reservat als comandants de navilis.

justificar-ho amb un interrogant retòric: “Què és lo món, sinó virtut? Per aquella hix glòria; de glòria, fama; de fama, honor.”¹²⁴⁵⁰ En l’apoteosi cavalleresca del capítol III.99, on Curial esdevé falcó desencapellat, “anava-li de prop la glòria mundana”. Aquesta glòria, consolidada després de la batalla contra els turcs, li reporta una màxima fama, tal “que no ·s feya d’altri menció”. En conseqüència, i després de brillar en el torneig del Puig, el victoriós Curial rebrà de mans del rei de França un darrer i culminant *honor* (*honor* és també ‘territori obtingut per concessió feudal’), com és el principat d’Aurenja/Orenge i el títol corresponent de príncep (*CeG* III.100).

Tota la carrera cavalleresca de Curial –mèrits intel·lectuals a banda– està programada d’antuvi per l’escriptor per a anar desenvolupant-la, passa rere passa, al llarg dels tres llibres de la novel·la. Com ja ho havia notat Langbehn-Rohland, és un dels elements que permeten parlar d’una unitat constructiva del relat, basada en els apunts presos –o mentalment recordats– d’un vademècum de cavalleria molt semblant al que solia consultar, en àmbit de la Corona d’Aragó, Gabriel Turell. Notem com i de quina manera cada paraula del *Curial* és desada sobre el paper sense deixar molt de lloc a la improvisació creativa. El lector, quan arriba a la cloenda de l’obra, recorda que Curial ha patit una “cayguda”, de la qual “fonch remuntat en tal manera, que lo valent e virtuos cavaller, en un jorn, per sos mèrits, obtengué principat e muller” (*CeG* III.100). Com a valent, obté l’honor del principat; com a virtuos en el seu comportament, el guardó amorós de la muller. Però tot això es deu a “sos mèrits” personals acumulats: els obtinguts en l’escala de proeses i els de caràcter ètic o moral.

Curial afronta tot aquest procés d’enlairament social i personal amb considerables dosis de constància, temperància, paciència i –sobretot– prudència. Per al nou cavaller del segle XV que se’ns vol representar, la prudència és un valor fonamental. Per això, quan l’adolescent creix virtuosament a la cort, l’autor es preocupa d’indicar-nos que “tornà molt prudent e abte” (*CeG* I.7). La prudència reapareix en el capítol III.10 com una de les virtuts cardinals, segons Macrobi. John Jeffries Martin ha estudiat la importància atorgada a la prudència en temps de l’humanisme i el Renaixement, com a fonament de l’afirmació moral de l’individu. Ens referim a la prudència o *phronesis* de l’*Ètica a Nicòmac* d’Aristòtil, entesa “as a practical reason that guided one’s choice in the process of ethical decision-making.” Dels filòsofs grecs passà al cristianisme (Agustí d’Hipona) i a l’escolàstica. Tomàs d’Aquino (segle XIII) la considera la virtut

---

¹²⁴⁵⁰ *Ibidem*, p. 126.

més necessària per a la vida humana. Els humanistes del segle XV la rescaten de mans de l'Església (l'autor del *Curial*, satíricament i irònicament, ho fa per mitjà d'un eremita predicador que cita Macrobi...) per a convertir-la en “an ethical strategy that gave new emphasis to the individual's will”. No serà fins a Maquiavel, a primeries del segle XVI, que la prudència es divorcie de l'ètica. Aleshores, del “signore prudente” que pretén encara ser Curial (franc i sincer), es passara al “simulatore e dissimulatore” (l'hipòcrita), blasmat pels protestants, que hi oposen la virtut de la sinceritat.¹²⁴⁵¹

Curial no demostra solament ser prudent en la vida, sinó que també és prudent en el combat singular i –amb molta major raó– en la presa estressant de decisions que requereix la batalla campal. Aquesta prudència, lògicament, es fonamenta en l'estudi dels clàssics i és la que li permet planificar la batalla contra els turcs emulant l'estratègia de Juli Cèsar en el combat de Farsàlia.¹²⁴⁵² Quan el cavaller afronta l'estudi dels clàssics, per la seua especial dedicació a les armes, ha de parar esment als exemples de batalles que ofereixen els historiadors antics i els tractadistes de disciplina militar. Aquesta darrera expressió (la *militiae disciplina* de Titus Livi, Ciceró parlant de Pompeu, Quintilià, Plini, Lactanci...; però també Petrarca, *Epistolae Familiares*, XXII,14: *militaris disciplina*¹²⁴⁵³) és incorporada explícitament al currículum de Curial quan s'extravia dels seus deures i costums virtuosos, “no recordant-se ésser cavaller ne home de sciència; ans axí la disciplina militar, com la vigília del studi, més totalment en oblit” (*CeG* III.78). La perspectiva és tan moderna com italiana. Pensem que encara a la Castella del primer terç del segle XVI, no tenien gens clar els tractadistes què significava això de disciplina militar. Eva Botella constata que entre la noblesa ibèrica pesava molt el substrat conceptual medieval, producte de les inèrcies pròpies d'una societat poc dinàmica, molt estamental. Hi resultava un tant estranya la figura del *condottiero* o professional de la guerra, tan natural a la Itàlia del segle XVI, però també a la del segle XV, on s'escriu el *Curial*. “Y como el humanismo se recibe a medias, *militaris disciplinae* se traduce sin mayores problemas como ‘estado de la caballería’.”

---

¹²⁴⁵¹ MARTIN, John Jeffries, *Inventing Sincerity, Refashioning Prudence: The Discovery of the Individual Renaissance Europe*, dins *American Historical Review*, vol. 102, núm. 5, desembre 1997, ps. 1.309-1.342.

¹²⁴⁵² Vegeu el capítol II.3.13.

¹²⁴⁵³ PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiares*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

Es refereix a la traducció a l'espanyol de l'*Arte della guerra* de Machiavello.¹²⁴⁵⁴ No s'entenia encara que poguera haver una “virtud militar y cívica” patrimoni dels homes dedicats a les armes; adquirida per mitjà de l'experiència de camp, però també a través de l'estudi de llibres d'autors grecollatins i tractats de la matèria.

Malgrat que l'univers de ficció que descriu l'anònim succeeix teòricament en un mític i pretèrit segle XIII, el seu perfecte cortesà o *curial* s'anuncia ja com a un home del Renaixement: com a cavaller, s'interessa per la disciplina militar; com a home de ciència, per l'estudi de les arts liberals. Devia ser, doncs, algú molt semblant a Enyego d'Àvalos, que col·leccionava tractats com el *De re militari* de Vegeci,¹²⁴⁵⁵ biografies de grans comandants (Alexandre, Cèsar, Anníbal, Escipió, etc.) i obres d'història militar antiga, escrites pels millors autors: Plutarc, Polibi, Curci Ruf, Cèsar, Titus Livi, Suetoni, Orosi, Tàcit, Sal·lusti, Justí...¹²⁴⁵⁶ Quan Alfons el Magnànim el designà capità de galeres i l'envià a interceptar uns vaixells dels genovesos Spinola (juliol del 1449), tingué en compte la seua experiència provada en disciplina militar (“*maxime experientia probata*”), una disciplina que no equival exactament a cavalleria, ni té res a veure amb la proesa escalonada per Turell. Al que es referia el rei era als coneixements adquirits en llibres i sobre el terreny en preparació de combats i coses de guerra, la direcció de tropes i ‘la governació de gents’ d’armes: “*ut sitis in regimine sapiens in rebusque bellicosis providus et industrius, et in gubernatione gentium maxime strenueque circumspectus.*”¹²⁴⁵⁷ Són aquests els mateixos dots que mostra Curial el llombard quan planifica i dirigeix hàbilment la batalla contra els turcs.

En el temps en què s'escriu el *Curial*, els intel·lectuals més avançats comencen a prestar interès a tot un conjunt de tractats d'estratègia, poliorcètica, tàctiques ofensives i defensives, etc., que els *condottieri* italians –i l'autor del *Curial*, també– agrupaven sota la denominació de *disciplina militare*. Una obra pròxima al context cultural i a la mentalitat de l'autor en aquesta matèria pot ser *De perfectioni militaris triumphi* (ca.

---

¹²⁴⁵⁴ BOTELLA ORDINAS, Eva, Redención de la virtud. La primera traducció castellana del “Arte de la guerra” de Maquiavelo, dins *Espacio, tiempo y forma. Serie 4. Historia Moderna*, 13, Madrid, 2000, ps. 183-219 (p. 204).

¹²⁴⁵⁵ També hi ha autors com Valeri Màxim que dediquen un capítol (II.2, *De disciplina militaris*) a aquests aspectes, i que per a Diego de Valera (*Espejo de verdadera nobleza*, ca. 1441) era també un referent. Vegeu FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumphi / La perfección del triunfo*, ed. a cura de Javier DURÁN BARCELÓ, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 47.

¹²⁴⁵⁶ Vegeu el capítol I.3.5.

¹²⁴⁵⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 4v-5v, Castell Nou de Nàpols, 9 de juliol del 1449; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 31, n. 43.

1456) d'Alfonso Fernández de Palencia (Burgo de Osma, 1423-Sevilla, 1492), arromançada al castellà com *La perfección del triunfo* (1459). Com explica Javier Durán, per a Palencia, “el éxito en las armas depende, no de la buena fortuna como confían los ignorantes, sino de ‘la razón disciplinada’ o ciencia militar que los nobles deben estudiar y practicar.”¹²⁴⁵⁸ Si s'apliquen a estudiar-la, comprovaran “cómo los antiguos mantenían la disciplina militar de la guerra, e a quién juzgavan digno de honor glorioso; e qué condiciones se requerían para que alguno triunfase, e cuáles fueron las gentes que de vía de incurrutible artificio escrivieron primero los preceptos militares (...), e cuánto sea más conjunto el vencer a la razón disciplinada que a la fortuna, segúnd algunos com ynorançia han creýdo, e cómo el fundamento de la nobleza fue saber más en esta enseñançia e mejor usar de ella.”¹²⁴⁵⁹ El ja mencionat Enyego d'Àvalos –que tenia bons contactes amb Castella– assabentat de l'existència d'aquesta obra (la versió llatina del 1456), encarregà al cal·lígraf de la biblioteca reial napolitana Giovan Marco Cinico que li realitzara una còpia i l'adornara amb les seues armes heràldiques.¹²⁴⁶⁰

En conclusió, es pot concloure que l'escriptor del *Curial* aspira a presentar als seus lectors un nou model de cavaller i curial perfecte en tots els aspectes i sentits: el millor guerrer i més hàbil en la disciplina militar, però també el millor dels oradors i poetes, el més digne dels humanistes. Aquesta aposta maximalista, utòpica i literària, cal situar-la en el context cultural d'un debat obert a Castella –i, en menor mesura, a la Corona d'Aragó i la cort de Nàpols– sobre si els cavallers s'havien de dedicar exclusivament a la seua comesa bèl·lica o, per contra, podien esdevenir homes estudiosos i lletrats, i fins i tot literats creatius. Es tracta del debat sobre les armes i les lletres, que féu córrer molta tinta en el segle XV i encara en el XVI, i que no abordarem en aquest apartat per tractar-se d'un tema de molt de recorregut.¹²⁴⁶¹

---

¹²⁴⁵⁸ DURÁN BARCELÓ, Javier, La poética de la fábula en el tratado *De perfectione militaris triumphii* (1458) de Alfonso de Palencia, dins VILLEGAS, Juan (coord.), *Actas del XI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (1992)*, vol. 1 (*De historia, lingüísticas, retóricas y poéticas*), Asociación Internacional de Hispanistas, 1994, ps. 155-162 (p. 156).

¹²⁴⁵⁹ Citat ibídem, ps. 161-162, n. 10.

¹²⁴⁶⁰ Vegeu DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952, vol. 2, p. 115; FERNÁNDEZ DE PALENCIA, A. de, *De perfectione militaris...*, p. 55 i ss. (i p. 59, n. 4).

¹²⁴⁶¹ Us remetem al capítol II.5.4.

3.2. La Güelfa, viuda protectora i senyora de Milà

“Molt sàvia e suau, e temprada en sos moviments”

Que la Güelfa siga alhora “gràcia prevenit” espiritual i “contínuus punyiments” de desig carnal, excelsitud teològica i epicúria sensualitat, constitueix una combinació paradoxal de trets identitaris per a un mateix i –segons que es mire– “emblemàtic” personatge de la novel·la. La contradicció graciosa diu molt de la intenció satírica i la voluntat d'*ironitzar* el discurs que, gens dissimuladament, adornen la novel·la. Són un mirall del jocund caràcter de l'autor. Si, arribats en aquest punt de la novel·la, no hem sigut capaços de captar les facècies intel·lectuals i notes d'humor humanístic que ens ha lliurat l'escriptor, doncs ni gaudirem de l'obra ni l'haurem mai compresa bé. Potser, fins i tot, podrem arribar a pensar que som al davant d'un discurs plenament medieval: una recreació nostàlgica de l'amor cortés i la cavalleria, amb pretensions de versemblança o realisme, i ornada per digressions mitològiques prescindibles.

La contradictòria dama entra en escena en el mateix capítol I.1, on el marquès de Montferrat, senyor novell del marquesat i jove fadrí, se'ns diu que “havia una germana, minyona de poca edat appellada Güelfa”, de 13 anys: “la qual sens alguna comparació traspassava en aquells temps la bellesa de totes les donzelles de Ytàlia, no obstant que minyona fos, que anvides lo trezèn any aconseguia” (*CeG* I.2).

El també “jove e gentil cavaller” senyor de Milà s'enamora d'ella i es produeix un intercanvi matrimonial d'aquells que eren usuals en el segle XV, sobretot quan es tractava de segellar i consolidar aliances sòlides de tipus polític i militar:¹²⁴⁶² el senyor de Milà es casa amb la Güelfa, germana del marquès, i el senyor de Montferrat es casa amb Andrea, germana de dit senyor. El marit novençà “s' enamorà tant de la Güelfa “que altra cosa no ohia ne veyà” (*CeG* I.2). No debades, a banda de la seua incomparable bellesa adolescent, la Güelfa feia gala d'una maduresa inusual per a una dama de la seua tendra edat: “Era aquesta Güelfa molt sàvia e suau, e temprada en sos moviments. E, amant-la son marit ultra mesura, ella d'ell s'apoderà e s'ensenyorí, entant que ell no feya ni ordonava cosa alguna que primerament la Güelfa no n'assabentàs; e ella ab tanta discreció se regia, que per los vassalls poch menys que per lo marit era

---

¹²⁴⁶² Els Sforza de Milà i els Aragó de Nàpols són un exemple d'aquestes pràctiques d'intercanvi matrimonial en els darrers anys d'Alfons el Magnànim.

amada” (*ibidem*). D’entrada, el comportament del cònjuge sembla reprovable d’acord amb la mentalitat de l’època, però no se’l blasma ací per l’excessiva dependència de la muller (cosa que sí que farà l’autor amb el marquès, tan obsessivament enamorat de la seua Andrea), perquè el que interessa ara a l’escriptor és recalcar el caràcter madur, discret, fort i determinat de la joveníssima però noble dama.

El matrimoni de la Güelfa i el senyor de Milà dura a penes dos anys, perquè ell mor després d’haver-la deixada hereva universal en testament: “féu son testament, lo qual en presència de tots los seus barons ordonà. E volgué que la Güelfa, ab marit o sens marit, fos senyora de Milà, e, après dies d’ella, fos d’aquella o d’aquells en qui a ella plauria pervengués; e axí ell vivint ho féu jurar a sos vassalls, e passà d’aquesta vida” (*ibidem*). La fórmula “amb marit o sens marit” contradiu els usos testamentaris masculins de la Corona d’Aragó i, molt en particular, els de l’estament nobiliari, que solien introduir clàusules preventives –des de feia segles– per a desheretar les seues viudes en cas que decidiren contraure segones noces. Se’ns especifica després que ella serà “senyora de Milà”, però que decidirà també, si així ho desitja, qui serà el futur “senyor de Milà”: se suposa que elegint un segon marit, un titular morganàtic. I l’elegit serà Curial, que l’obtindrà, efectivament, a la fi de la novel·la: l’escriptor no ho diu explícitament en els darrers capítols, però el lector resident a Itàlia massa bé que ho sobreentén. Sobretot considerant que hom escriu en temps de la crisi successòria de Milà (dècada del 1440), que tohom a Itàlia coneix i que tant interessava als interessos estratègics de la Corona d’Aragó i d’Alfons el Magnànim. El que està fent l’autor, doncs, és preparar el triomf final del seu cavaller i l’ascens d’aquest a la possessió de Milà, una de les senyories més poblades, més riques i més cobejades de l’Europa del segle XV. L’anònim la coneix bé i sap que els testaments dels ducs de Milà (com aquell del 12 d’agost del 1447, en què Filippo Maria Visconti deixà el seu ducat al rei d’Aragó, en presència de l’ambaixador d’aquest, Enyego d’Àvalos) eren paper mullat si l’oligarquia nobiliària de l’estat no els jurava i acceptava. Per això es preocupa de remarcar que el senyor de la ficció “féu jurar a sos vassalls” la darrera voluntat dictada; circumstància inaudita a la Corona d’Aragó, però no tant al regne de Nàpols, on els grans barons reunien un poder superior al del rei. I tampoc a la mateixa Milà, on les successions al tron havien sigut històricament molt disputades.

La jove viuda de 15 anys abandona Milà –se suposa que governat per procuració– i torna a cal seu germà, el marquès de Montferrat, que vol evitar “algun sinistre”, per ser la Güelfa és “jove, tendra, rica e cobejada per molts” (*CeG I.2*). Ara bé, la dama, que

“obedient era e amava son germà sobre tota la sua felicitat”, no es trasllada a Pontestura o Casale Monferrato, seus de govern del Montferrat, i que el mateix autor esmenta, sinó a una tercera ciutat montferratesa, com és la populosa Alba: “e se n’anà a Monferrat, a una ciutat apellada Alva, on son germà era. La qual per lo germà fonch reebuda honorablement, assignant-li una e la pus bella part de son palau per a la sua estaja. E sovén la feya venir a menjar ab ell, o ell e l’Andrea se n’anaven a menjar ab ella. E axí stigueren alguns anys fraternalment comunicant” (*ibidem*). El germà conserva o “se retura” una part del palau i cedeix l’altra a la Güelfa, perquè aquesta hi tinga sa casa autònomament. Més avant veurem que l’elecció d’Alba –on no tingueren mai seu de govern els marquesos del segle XV– no té res de capriciós, sinó que respon a una intenció ben clara, i que la partició del palau té fonament històric real.

La Güelfa era “jove e fresca” i “cosa alguna sinó marit no fallia, trobant-se molt bella e molt loada, rica, favorida e ociosa, requerida e per molts sol·licitada”, veia com el marquès es mostrava negligent en tornar-la a maridar: “son frare no ·s curava de donar-li marit, ne a ella paria cosa honesta demanar-lo, no podent resistir als naturals apetits de la carn, qui ab contínuus punyiments incessantment la combatien, pensà que, si per ventura ella amàs secretament algun valerós jove, puys que algun no se n’apercebés, no seria desonestat, e que ja havia esdevengut a més de mil altres”. I si alguns se n’assabentaven, “no gosarien parlar de tan gran senyora com ella era”. De manera que, “no havent esguart a claredat de sanch ne a multitud de riqueses”, es fixà en l’adolescent Curial i “ymaginà d’avançar-lo” (*CeG* I.4). Estem entrant en un joc d’amor cortés, entre una *domina* socialment ben posicionada i un aspirant a cavaller que aquesta pretén “avançar” socialment per a fer-lo digne del seu amor. Amb la peculiaritat, emperò, que l’amor de la dama no s’idealitza, sinó que es mostra com el producte d’una passió libidinosa, però legítima –es tracta d’una viuda experimentada en amors, i no donzella ni dona casada–, que esdevindrà el motor de la novel·la. Sona molt a paròdia contra la hipocresia de l’amor cortés el fet que amar secretament no es considere cap “desonestat” (després se’ns dirà que la Güelfa és honestíssima), ja que “més de mil” casos s’han donat, com demostrava una saturant tradició literària. S’aprofita també per a remarcar que la riquesa o el llinatge no són importants si el vailet, com és el cas, compta amb una dama rica i desitjosa d’ennobrir un home tan “gentil” de cor. En fi: per a completar la calculada recreació trobadoresca, s’hi incorporen *devinadors*: dos ancians envejosos de la cort que tracten d’entrebanca la secreta relació amorosa.

La noble dama, dotada de recursos propis, contribueix a educar cortesament el seu cavaller i li proporciona un mentor de confiança (el seu tresorer i procurador Melchior de Pando) que li facilite consells morals i diners. Tanmateix, estant Curial a la cort de l'emperador, el duc de Baviera li ofereix la mà de la seua bellíssima filla Làquesis. El jove dubta sobre si acceptar o no l'ofereix; fins al punt que acabarà enamorant-se d'ella. Durant el procés, el cavaller somnia amb “un minyó molt pobre... tot despullat” que va plegant almoïna per les cases, fins que es troba una bellíssima “dona vestida tota de negre e en àbit de viuda” que es despulla de la seua roba per a vestir-lo. Acte seguit, la dona s'arranca el cor i l'ofereix al minyó famolenc per a que menge “tan dolça vianda”, que el transforma en home adult i bell. Promet a la dona, això sí, que si algun dia la troba en necessitat, l'ajudarà. El cavaller incompleix la promesa, mostrant d'aquesta manera una flagrant “ingritud” envers la viuda; més flagrant encara pel fet que home done “a altra dona lo pa que ella menjar devia” (*CeG* I.24).

S'ha produït un triangle amorós entre Curial, la Güelfa i Làquesis que deixarà Curial *ami sans amie*. La Güelfa pateix per l'absència del l'estimat, fins al punt que es deteriora la seua salut. Aleshores, comunica “a son frare que se'n volia anar a un monastir de dones que y havia, molt devot, e que, si morir li convengués d'aquest accident, en aquell volia ser soterrada (...), pregant a son frare que hom del món no la vистиàs.” Allí comptarà amb el consol i la confiança quotidiana d'una sàvia abadessa (*CeG* I.29). La Güelfa, en successius episodis, alhora que fa seguiment –per lletres i per relacions de testimoni– dels honors que obté el seu cavaller, se n'adona de la traïció que aquest comet en preferir Làquesis. Malgrat tot, es reconcilia amb ell i el recolza en el torneig de Milà, contra el noble napolità Boca de Far, el qual pretenia prendre-la per muller. Desitjosa de continuar fent prosperar el seu Curial, la senyora de Milà l'empeny a esdevenir cavaller errant i a viatjar al torneig de Melun acompanyat per una de les seues donzelles de confiança, l'Arta, que adopta el nom de Festa: aquesta esdevindrà una mena d'ambaixadora o de representant dels interessos amorosos de la Güelfa a la cort de París-Melun. El festeig amorós que Curial fa a Làquesis estant a França i els informes difamants que proporcionen a la Güelfa els ancians envejosos, que han viatjat allí en qualitat d'ambaixadors del Montferrat, fan que la viuda gire definitivament l'esquena a Curial i deixi d'afavorir-lo econòmicament. La seua actitud imita, amb matisos, l'*erguelh* de què feien gala les dames de l'amor cortés.¹²⁴⁶³

---

¹²⁴⁶³ TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80 (p. 70).

Tot i que Curial renuncia al seu interès per Làquesis –que contrau esposalles amb el duc d’Orleans–, la Güelfa jura que no el perdonarà, “si no era que la cort del Puig de Nostra Dona”, en presència del rei de França, li pregava que tinguera mercé, juntament amb tots els enamorats que allí foren (*CeG* II.140). En el transcurs de la crisi, la mateixa Làquesis s’ocupa de recordar-nos que la Güelfa té fama de ser “una de les pus honestes dones del món” per la seua “humanitat e virtut” (*CeG* II.86), i la deessa Juno rarifica que és “la pus bella e pus rica dona del món” (*CeG* II.124). Li ho recorda Melchior a Curial, també: “On trobarets dona tan rica e tan bella com aquesta, ne com la induirets que us done tant com aquesta us ha donat?” (*CeG* II.136). El mentor recrimina el poc seny del cavaller que ha despés tot allò que “ella, com a pròdiga, ultra tota condició de dona” li havia oferit, fins al punt que se la podia qualificar –teològicament parlant– de *gratia praeveniens* (“que aquesta senyora fonch gràcia prevenint”), qualificatiu que connecta amb la filosofia d’Agustí d’Hipona.¹²⁴⁶⁴ Ha sigut un ingrát, “no conexent la sospita e gelosia de les dones, que per res del món volen ne consenten par en la cosa amada” (*CeG* III.2). L’infidel i luxuriós Curial ha causat el seu estat d’infortuni, que el portarà a viatjar penitent per la Mediterrània i a patir un captiveri de més de sis anys a Tunis. Malgrat tot, la Güelfa sent remordiment per no haver-lo volgut perdonar i, quan s’assabenta del naufragi de Curial a l’Àfrica, “romp los vels al cap, e los cabells no foren quitis; met entr· ells les ungles blanques e tallants, e, entre los dits nevats, trahia aquells cabells que paria que fossen fils d’or batut” (*CeG* III.40).

A Tunis, Curial s’enamora d’ell la “mora” Camar, però el jove ja és suficientment fort i madur per a evitar faltar novament al seu amor a la Güelfa. Amb un tresor revelat per Camar, el llombard se’n torna a la seua terra i es dóna a conèixer. La regeneració moral del cavaller, aconseguida finalment després d’alguna recaiguda en el vici, fa que la Fortuna l’afavorisca. Aquesta demana a Venus que el seu fill, Cupido, “ab la sua treta d’or, fira la senyora de Milà en la pus pregona part del seu cor” (*CeG* III.81). La deessa de l’amor considera que la Güelfa ha de correspondre a l’afecte de Curial “per ésser ell leal a tu e passant per tu infinits treballs” (*CeG* III.95). El cavaller clama mercé al Puig i es perdonat públicament per la *domina* en l’evocació d’un clàssic trobadoresc, la *Cançó de l’orifany*. Curial lliura a la Güelfa els trofeus de la seua glòria cavalleresca, el *restell* i la corona. El rei de França honora Curial amb el principat d’Aurenja per a poder-lo

---

¹²⁴⁶⁴ Sobre el qual s’estén en consideracions exegetiques HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362.

casar dignament amb la senyora de Milà. De manera que ambdós amants obtenen allò que se'ns havia promés en el proemi del llibre I: “com ab gran treball e pena, seguits de molts infortunis... aconseguiren lo guardó de llurs treballs.”

* * *

Com recorda Riccardo da Costa, la generalització social a Europa dels ideals de l'*amour courtois* atorga un inusual protagonisme a les dames cortesanes i de l'estament nobiliari, a desgrat del marc antropològic condicionant, que és el d'una societat patriarcal. L'emergència de la figura de la dama com un personatge potencialment poderós es plasma en la literatura i en les arts. Fins al punt que, en els jocs d'escacs europeus, el gran visir hindú serà reemplaçat per una dama o reina que és, “do ponto de vista estratégico, a peça mais importante do jogo.”¹²⁴⁶⁵ En *Curial e Güelfa*, la senyora de Milà és també una de les peces més importants del tauler de joc literari. L'escriptor privilegia de manera conscient el paper de les dones com a éssers que, amb independència dels condicionaments socials, adquireixen una gran autonomia de pensament i d'acció; un tret atribuïble a la influència de la narrativa de Boccaccio i la tractadística de Leonardo Bruni. Si les dones de Boccaccio són “reals”, alliberades del clixé misogin en què les havien recloses els predicadors, per a mostrar-les desimboltes, agosarades i amb iniciativa, les de Bruni recuperen la dignitat que tenien en l'Antiguitat, i esdevenen fins i tot, “erudites”. D'aquestes fonts literàries beu l'autor, i d'aquestes categories de dona, doncs, intenta tractar el *Curial*, malgrat que no sempre aconsegueix l'escriptor emancipar-se de l'atmosfera cultural medieval (prèdiques contra el pecat de la carn, literatura al·legoritzada, faules morals...) on s'han criat ell i els seus previsibles lectors catalanòfons. Tres figures femenines, la Güelfa, Làquesis i Camar, que senten íntimament el seu erotisme –i que discuteixen de filosofia moral, com si hagueren estudiat el *De nobilitate* de Buonaccorso o l'*Eneida* glossada per Villena– condicionen i determinen el procés de formació del cavaller adolescent. “La Güelfa”, adverteix Glòria Casals, “és la protectora (la mare), la fidel i l'amant en potència; és la raó, la seguretat i molt probablement també, l'ensopiment i la frustració eròtica.”¹²⁴⁶⁶ Tot això resulta acceptable, llevat de l'observació extemporània sobre una malentesa “frustració sexual”; observació desmentida en perspectiva de futur pel tàlem matrimonial del capítol III.103, l'últim del llibre, on l'enllaç és beneït per la passió amatòria.

¹²⁴⁶⁵ COSTA, Ricardo da, A imagem da mulher medieval em *O Sonho* (1399) e *Curial e Guelfa* (c.1460), dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 424-442 (p. 425).

¹²⁴⁶⁶ CASALS, Glòria, Estudi introductor, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Glòria CASALS i Llorenç SOLDEVILA, Edicions 62, Barcelona, 1996, ps. 5-19 (p. 6).

Comenta Espadaler que la Güelfa “és la dona més abstracta de la novel·la.”¹²⁴⁶⁷ El seu retrat està basat més en qualitats morals que en cap altra cosa; Làquesis, per contra, representa la bellesa femenina superficial, i Camar, l’erotisme reconfortant i poètic. La crítica literària en general té molt clares les connotacions al·legòriques del personatge de Güelfa, que l’esquematitzen i que fan emparentar el *Curial* amb una literatura medieval de caràcter *moralisée* i de personatges al·legòrics (Amor, Orgull, Raó, etc.), molt arrelada a França. Així ho posa en evidència Giuseppe Sansone, que es fixa en aquesta i altres “carències” que presenta el relat curialesc respecte a la novel·la moderna i que l’ajuden a qualificar-lo de medievalitzant.¹²⁴⁶⁸ Interpreta el crític italià que la Güelfa es comporta com una “immòbil figura d’amant, en el bagatge sentimental de la qual s’alberguen ira, ressentiment i decepció al costat del gran senyal d’amor, però sense atènyer els moviments, ni els replecs, d’una moderna heroïna. Aquella jove enamorada, que ha travessat per moments de dubte, congoixa, ira, distància i rancor, ens la torna l’escriptor a la narració pràcticament ‘intacta’”.¹²⁴⁶⁹ Després de tots els avatars de la novel·la, la dama perdona el cavaller “com si res no s’hagués esdevingut”, si més no en el plànol del desenvolupament psicològic del personatge.¹²⁴⁷⁰ L’esquematisme de la senyora de Milà es nota, sobretot, quan l’autor la “desdobla” en forma d’abadessa –per a transformar un monòleg en diàleg– o en forma d’Arta/Festa, per a garantir l’allargament de la seua ombra al·legòrica fins a les llotges del torneig de Melun.¹²⁴⁷¹

Antoni Comas adverteix que la Güelfa “queda una mica com a la penombra de la novel·la. Només surt amb tota la seva presència en alguns moments.” És una figura activa, sí, però sotmesa a algunes contradiccions: “generosa i dura, apassionada i mesquina”. Encara que el seu retrat sembla inacabat, observem “una dona dominadora i segura d’ella mateixa”, que es regeix amb molta “discreció”, com diu l’autor. La bellesa de la Güelfa és enunciada sense entrar en molts detalls (jove i tendra, cabells daurats, carnació blanca, ungles d’ivori, indumentària sòbria però elegant...), perquè es tracta d’una bellesa no superficial com la de Làquesis, sinó “més fonda”, adverteix Comas.

---

¹²⁴⁶⁷ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 134.

¹²⁴⁶⁸ SANSONE, Giuseppe-E., *Medievalismo del Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell’anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari (“Biblioteca di filologia romanza”, 7), 1963, ps. 205-242.

¹²⁴⁶⁹ *Ibidem*, p. 237.

¹²⁴⁷⁰ SANSONE, Giuseppe-E., Pròleg, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i ‘la Caixa’, Barcelona, 1979, ps. 9-16 (p. 15).

¹²⁴⁷¹ Vegeu MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (p. 431).

“Al final de la novel·la, al cap d’uns quants anys, Làquesis s’ha marcit, mentre que la Güelfa encara es manté bellíssima. És el triomf de la dama enfront de la donzella”;¹²⁴⁷² d’allò permanent i moral, enfront d’allò sensual i efímer.

Interpreta Montserrat Piera que aquella dona, dotada d’autoritat, “puesto que ella es la señora legal de los súbditos de Milán” i de rendes importants, “posee todo aquello que Curial, el supuesto héroe, no tiene. A largo plazo lo obtendrá, pero será gracias a la Güelfa.”¹²⁴⁷³ Aquesta observació no és exacta del tot: l’autor anuncia l’aventura amorosa com una cosa de dos, però és Curial –el vertader protagonista d’una obra quasi biogràfica– el qui obté “per sos mèrits” el triomf, la glòria i el cor de la Güelfa, amb l’assentiment d’aquesta, és clar, però com reconeixement de l’esforç personal que ha fet el cavaller, en superar les seues febleses i esdevenir un “home” complet.

Que aquesta adolescent enamorada que és la Güelfa, tan madura en el seu comportament, contraga noces als 13 anys i siga viuda als 15, no té res d’estrany per al segle XV en termes mèdics, legals, històrics i literaris. Els metges i moralistes de l’època consideraven, no ja els 13, però si els 15 anys, com l’edat en què les dones adquirien la qualitat de núbils i, en conseqüència, foren aptes per a procrear al si del matrimoni.¹²⁴⁷⁴ L’edat pupilar o de tutela d’un menor orfe, segons la tradició del dret romà (el *Corpus Iuris Civilis* i el *ius commune* estudiats a Bolonya), es prolongava fins als 12 anys en les dones i fins als 14 en els homes. No obstant això, els *Furs* de València (V,vi,37), la prolongaven per ambdós sexes fins als 15 anys, “*adveniente pubertate pupili*”. Els adolescents (15-24 anys) romanien sota tutela d’un “curador”, subjectes a curatela, tot i que a partir dels 20 anys ja adquirien una sèrie de drets i podien detenir alguns oficis i càrrecs públics.¹²⁴⁷⁵ Des del punt de vista biològic, els contemporanis del *Curial* entenien que una dona de 15 anys, per norma general, estava ja preparada per al matrimoni i la procreació. El biògraf del cavaller Jacques de Lalaing, comenta que la mare havia contret noces als 15 o 16 anys d’edat i que era ja una dona “grande, bien faite et formée de tous membres; plus belle d’elle on ne sçauroit

---

¹²⁴⁷² COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 90-91).

¹²⁴⁷³ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 17.

¹²⁴⁷⁴ Com ho adverteixen els editors d’ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 668.

¹²⁴⁷⁵ OBARRIO MORENO, Juan Alfredo, La edad pupilar y la mayoría de edad en la Valencia medieval, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 42/2, juliol-desembre 2012, ps. 771-798 (ps. 772-774).

souhaiter.”¹²⁴⁷⁶ Pel que fa al terreny de la literatura, és Boccaccio –en el ventall de lectures que maneja l’anònim del *Curial*– qui més exemples ofereix (*Decameró*, III,10; IV,3; IX,6; X,6 i X,8) de donzelles (i alguna viuda, també) que responen al patró amorós de la *puella* de 14-16 anys de l’elegia llatina clàssica.¹²⁴⁷⁷ Els poetes antics i els escriptors medievals preferien, doncs, cantar els amors d’adolescents, per considerar que en aquesta edat la bellesa corporal –especialment, la femenina– brillava amb major resplendor. Per aquesta raó, Làquesis i Camar també són donzelles de 15 anys, una edat similar a la que compta Curial quan esdevé servidor amorós de la Güelfa.

El fet que la viuda de 15 anys del senyor de Milà se’n torne a casa del germà, al Montserrat, forma part de les convencions socials de l’època, segons les quals el mascle de major edat era el cap del llinatge, i les dones solteres i viudes del clan li devien respecte i obediència. També existia un concepte patrimonialista de les dones, per part de pares i germans. Prèvia consulta amb els parents més pròxims, aquests s’ocupaven de maridar-les i, donat un cas fortuït de viduïtat, tornar-les a acollir. Així consta per la literatura de l’època (el mateix *Decameró*¹²⁴⁷⁸) i en múltiples exemples històrics. Pensem ara en la filla d’Enyego d’Àvalos, que es casà el 1477 amb Francesco del Balzo (descendent dels prínceps d’Aurenja) i que el 1483 enviudà fortuïtament i se n’hagué de tornar a casa del pare: “e Costanza, priva de prole, era tornata (...) nella casa paterna.”¹²⁴⁷⁹ Altra cosa és que tingueren ja fills: aquests pertanyien al clan receptor –el del difunt marit– i no al de la dona, que restava llavors amb la família marital.

Ara bé, la categoria de viuda excloïa qualsevol mena de tutela legal de la Güelfa per part del marquès de Montserrat. Ni tan sols necessitava per a res l’auxili econòmic d’aquest, ja que –com preveu i prepara l’escriptor– és senyora de vassalls i posseïdora d’un important tresor que administra Melchior de Pando. Diu Elami Ortíz-Hernán que a la cort italiana “es la dama la que elige” perquè s’ho pot permetre, des de la seua posició social dominant i autònoma. En canvi, a la cort imperial són els pares de Làquesis els

---

¹²⁴⁷⁶ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l’Orde de la Toison d’Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 9.

¹²⁴⁷⁷ Com ho justifica GROS LLADÓS, Sònia, ‘*Amor omnia vincit*’: la força de l’amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239 (ps. 226-227); EADEM, GROS LLADÓS, Sònia, Sobre la presència de Boccaccio en el *Curial e Güelfa: la novella X.8*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 199.

¹²⁴⁷⁸ Com ho documenten Lola BADIA i Jaume TORRÓ en l’edició més amunt esmentada, ps. 538-539.

¹²⁴⁷⁹ COLAPIETRA, Raffaele, Costanza d’Avalos e il mito d’Ischia, dins *Napoli nobilissima. Rivista di topografia ed arte napoletana*, vol. 28, Nàpols, 1989, ps. 67-74 (p. 68).

qui elegeixen un marit òptim per a ella, perquè la donzella no disposa ni d'autonomia personal ni de mitjans econòmics.¹²⁴⁸⁰ No és cert del tot això, si tenim en compte que, per respecte de les convencions socials –que no per imperatiu legal–, la viuda Güelfa ha de comptar amb el consell favorable del germà per a casar-se. Més encara: havia de ser aquest el que es preocupava de buscar-li un nou marit, cosa que no fa. De manera que la jove soluciona secretament les seues urgències libidinoses per a cobrir així la negligència en la responsabilitat familiar del germà. Recordem també que hi ha un moment del relat en què Boca de Far aspira a casar-se amb la Güelfa i ho fa tractant el matrimoni amb el marquès i els seus consellers, que són precisament els envejosos, els mateixos que entrebanquen la relació secreta. El casament de la jove viuda és, doncs, un afer d'estat pendent. A fi d'evitar-lo i de propiciar el final feliç, l'escriptor es veu *obligat* a idear la reclusió monàstica de la jove.

Així que, si Montserrat Piera i Donna M. Rogers busquen en la Güelfa una dona obligada a casar-se als 13 i lliure per primera vegada en la vida als 15, s'equivoquen de camí. No existeix aquest concepte de llibertat en el segle XV, ni el de capacitat de control que atribueixen ambdues a la viuda llombarda.¹²⁴⁸¹ Tots els comportaments d'una societat cortesana medieval, tant els de gènere masculí (recordem el blasme de l'autor al marquès per “afeminat”), com els de gènere femení, estan determinats per patrons socials consolidats amb la coartada “ideològica” de representacions artístiques i literàries. Efectivament: si la *domina* elegeix un amant de rang inferior, no és per a “dominar-lo millor”, com donen a entendre Piera i Rogers, sinó perquè aquest joc literari de relació entre desiguals és el més comú dins un repertori de situacions amoroses, codificades ja en el segle XIII pel famós tractat d'Andreas Capellanus, que els historiadors de la literatura categoritzen com “l'amor cortés”.¹²⁴⁸² No existeix,

---

¹²⁴⁸⁰ ORTIZ-HERNÁN, Elami, La jerarquización social de la dama en *Curial y Güelfa*, dins *Medievalia*, 32-33, Instituto de Investigaciones Filológicas de la Universidad de México, 2001, ps. 43-49 (ps. 44-46).

¹²⁴⁸¹ PIERA, Montserrat – ROGERS, Donna M., The Widow as Heroine: the Fifteenth-Century Catalan Chivalresque Novel *Curial e Güelfa*, dins MIRRER, Louise – ARBOR, Ann (eds.), *Upon my husband's death. Widows in the literature and histories of medieval Europe*, The Michigan University Press, 1992, ps. 321-342 (ps. 322-331).

¹²⁴⁸² El joc de l'amor cortés, generalment, s'escenifica en una cort on la dona i senyora (muller del *dominus*) és desitjada per joves cavallers que freqüenten la casa, els quals, per obtenir els favors secrets de la dama, esdevenen servidors –i quasi esclaus– d'aquest amor sublimat. La submissió de l'elegit a la dona, que exigeix d'ell provar el seu valor com a cavaller i mantenir el secret i la fidelitat amorosos, rep com a recompensa una generositat per part d'ella, que esdevé dispensadora de gràcies. De tot açò en saben molt els lectors cortesans de mitjan segle XV, als quals se suposa que anava adreçada la novel·la anònima catalana. Aquest joc literari estava basat en la forma d'organització del sistema feudal, fonamentada en els contractes vassallàtics. Vegeu DUBY, Georges, El modelo cortés, dins DUBY, Georges – PERROT, Michelle (dirs.), *Historia de las mujeres en Occidente, tomo 2. La Edad Media* (dir.

doncs, una evident “inversión de papeles” entre homes i dones que supose “una transgresión del código artúrico”, o una voluntat de “subversión” dels plantejaments antropològics dominants en la societat europea de l’època, en els quals es troba molt còmode l’autor. La diferència entre realitat i ficció és clara per al Georges Duby, parlant de la *fin’amor*: “el juego de amor no pretendía en ninguna manera subvertir las relaciones jerárquicas que subordinan lo femenino a lo masculino en el seno de las relaciones sociales.”¹²⁴⁸³ Ara bé, cal reconèixer que el prototipus de dama de la novel·la artúrica i de la lírica cortés és, per norma general, aquella que es deixa “cortejar”. No com la Güelfa, que assumeix un paper actiu molt important. Entre altres coses, perquè és viuda i ja coneix els secrets de la passió carnal. Compta amb experiències sexuals al darrere: els moralistes no li poden exigir puresa, com a una donzella, sinó castedat de viuda.

Ella, emperò, rebutja l’assumpció d’aquesta càrrega mortificant i atorga “licència” eròtica als ulls per a gaudir del *mundus*, en una proclama epicúria que l’allibera de rèmores medievals: “donà licència als hulls que mirassen bé tots aquells qui eren en casa de son frare” (*CeG* I.4).¹²⁴⁸⁴ La influència literària de Boccaccio està darrere d’aquesta i d’altres mostres de desimboltura sensual. Recordem que el mateix certaldés, en les *Genealogie deorum gentilium* (XIV,13), insinua que Virgili ha elegit Dido per a enamorar i retenir Enees per ser una dona “noble por su prudencia y elocuencia, que gobierna a su ciudad y a su pueblo”, però també “viuda, como si fuera más apta para los placeres de Venus, por la experiencia” (“*prudencia atque eloquentia circumspectam, civitati sue et populo imperantem, et viduam, quasi ab experientia Veneris concupiscentie aptiorem*”).¹²⁴⁸⁵ Insisteix Giovanni Boccaccio a demostrar en les obres vulgars els avantatges d’amar a una viuda sobre els d’amar a una donzella: “vi mostrarò che la vedova più sollecita è a’ piaceri dell’amante che la pulcella” (*Filocolo*, IV,54).¹²⁴⁸⁶ En general, l’actitud de la Güelfa i altres comportaments desacomplexats i alliberadors de clixés medievals, manifesten –de vegades tímidament, altres més

---

per Christiane KLAPISH-ZUBER), trad. de l’italià a l’espanyol per Marco Aurelio GALMARINI, Taurus, Madrid, 2000, ps. 319-339 (p. 320).

¹²⁴⁸³ *Ibidem*, p. 334.

¹²⁴⁸⁴ Els ulls, com després se’ns insistirà en el cas de Laquesis, són la porta de la luxúria.

¹²⁴⁸⁵ En traducció castellana de BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogía de los dioses paganos*, ed. a cura de M^a. Consuelo ÁLVAREZ i Rosa M^a. IGLESIAS, Editora Nacional, Madrid, 1983, p. 839.

¹²⁴⁸⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it> Reflexiona sobre aquesta referència bibliogràfica TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80 (ps. 68-70).

agosaradament– l’assumpció per l’autor d’alguns ideals humanístics de la primera meitat del segle XV. Perquè, en el fons, aquest lector i èmul de Giovanni Boccaccio s’ha deslligat dels preceptes morals de l’homilètica medieval, recordats en la paròdia fraresca del Sanglier anacoreta. Sembla compartir amb Valla i altres humanistes preclars que freqüenten la cort d’Alfons el Magnànim la convicció que els diners, el luxe i els plaers formen part de la vida *natural* de l’home. Negar-se a acceptar-ho significaria atemptar contra la vida, la naturalesa i la dignitat humanes. D’altra banda, cal tenir en compte que l’escriptor ressol les contradiccions socials i morals de l’amor *cortés* – desigual i clandestí– de Curial i Güelfa reconduint-les cap a l’honestedat matrimonial. És a dir, que connecta també plenament amb les propostes i solucions de Guiniforte Barzizza (amic i servidor d’Alfons el Magnànim) i altres humanistes coetanis.¹²⁴⁸⁷

Matisos ideològics a banda, una lectura literal del text ens portarà a concloure que assistim a una reedició –l’enèsima de la literatura medieval– de la relació entre una *midons* i *aimia* de tradició trobadoresca, i un cavaller de rang inferior que aquesta protegeix i amb el qual manté una relació secreta. El llibre I, de fet, està farcit de veus literàries del tipus *devinar* que remeten a la tradició provençal.¹²⁴⁸⁸ El mateix Curial parla d’*aymia*, com una reminiscència de la vella lírica: “Digues, amich, e si lo cavaller que irà al torneig nulls temps hach aymia...?” (CeG I.27). En qualsevol cas, aquesta relació clandestina d’amor cortés *morganàtic*, com la qualifica Keightley, està atenuada –des d’un punt de vista de la transgressió moral; que aquesta és l’única transgressió perceptible– per la condició de viuda de la dama i senyora. La viduïtat la lliura de cometre cap adulteri, amb la qual cosa el pecat carnal no és tan greu ni conflictiu com el d’una infidelitat de les típiques de la tradició cortesana.¹²⁴⁸⁹ Ara bé, és precís que, per atenuat que siga, assistim a un amor amb conflictes al darrere, ja que un amor sense conflicte no interessa ningú i, en conseqüència, no és matèria de literatura.

Tal com afirma Montserrat Piera, l’“incontenible deseo sexual” de la Güelfa és el motor de l’acció novel·lesca;¹²⁴⁹⁰ però només un anecdòtic motor d’engegada. Per a res cal entendre’l com un *leit motiv* argumental. El “foc” de l’amor se sublimina

¹²⁴⁸⁷ Vegeu CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici (“Quaderni di filologia medioevale e umanistica”, 10), Messina, 2008.

¹²⁴⁸⁸ SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

¹²⁴⁸⁹ KEIGHTLEY, Ronald G., Moral(izing) aspects of love in *Curial e Güelfa*, dins *Antipodas*, 5, Sydney, desembre 1993, ps. 105-127 (p. 109).

¹²⁴⁹⁰ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 132.

poèticament de seguida. Es gradua cap a un sentiment honest i cordial. Només cal oir la conversa que estableixen al respecte la Güelfa i l'abadessa. L'anònim del *Curial* escriu una història de ficció amb un sentit moderat i responsable del lliure albir imaginatiu, però –això sí– sense deixar-se intimidar per possibles censure de caràcter moral. Si el desig sexual és intrínsec a l'home (i a la dona), doncs cal reflectir-ho explícitament i amb fisiològica naturalitat. Així, els “contínuus punyiments” que combaten de manera incessant les entranyes de la viuda no són altra cosa que “*naturalis* apetits de la carn”, perfectament comprensibles i justificables *científicament* en tant que producte de la natura. L'escriptor es desmarca de la condemna medieval d'aquests impulsos biològics, que assoleixen caràcter de pecaminosos en la patristica (Ambrós de Milà, en *Ad virginem devotam*, cap. 1, vincula “*concupiscentia carnis*” a “*concupiscentia oculorum*”¹²⁴⁹¹); són objecte de repressió per a la teologia escolàstica (“*concupiscentias carnis comprimendas*” en Tomàs d'Aquino, *Summa Theologica*, II, 2, q. 147, col. 1¹²⁴⁹²), i via de “damnació” per a moralistes i predicadors (“No vullats complir los desigs de la carn!”, advertia sant Vicent Ferrer).¹²⁴⁹³ Des de sant Jeroni (en *Adversus Iovinianum*, obra citada en el mateix *Curial*, cap. III.34), l'Església aconsellava les viudes que servaren la més honesta i íntegra castedat, que perseguiren la puresa d'esperit i que s'abstingueren de qualsevol plaer dels sentits. És possible que el redactor del *Curial* tinguera accés a l'*Excitatorium mentis ad Deum* del teòleg augustinian, i bisbe de Barcelona, Bernat Oliver (València, fi del s. XIII-Tortosa, 1348). D'aquesta obra devota s'havia fet una traducció catalana a primeries del segle XV (titulada *Excitatori de la pensa a Déu*) que Pere Bohigas defineix com “una de les obres d'estil més perfecte de la nostra antiga literatura”.¹²⁴⁹⁴ La versió en romanç fou molt divulgada i seria fàcil de trobar en una cort freqüentada per teòlegs, confessors i dames devotes. Amb la qual cosa, és fàcil que li sonaren admonicions del tipus: “les coses visibles menyspreant, e l'apetit de la carn refrenant”, com a recepta de vida per a la viuda que pretén autodisciplinar-se i conservar la castedat.¹²⁴⁹⁵ La consigna del moralista *ressona* en la del *Curial*, però l'autor de la novel·la cavalleresca capgira el to

¹²⁴⁹¹ SANT AMBRÒS DE MILÀ, *Omnia quotquot extant opera*, Basilea, 1555, p. 130.

¹²⁴⁹² Consultable en la versió digitalitzada *Corpus Thomisticum* <www.corpushomisticum.org/sth3146.html>, consultada en octubre del 2014.

¹²⁴⁹³ FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Gret SCHIB i Josep SANCHIS SIVERA, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1971-1988, vol. 3, p. 240.

¹²⁴⁹⁴ OLIVER, Bernat, *Excitatori de la pensa a Déu*, ed. a cura de Pere BOHIGAS, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1929, p. 10.

¹²⁴⁹⁵ *Ibidem*, p. 55.

admonitori en benefici del “natural” desfogament de la senyora, que dona llibertat als seus ulls perquè es complaguen amb la sensualitat de l’entorn. Es produeix, doncs, un rebuig epicuri de la vella moral fraresca.

Curiosament, és Làquesis la que defén l’actitud de la Güelfa amb Curial, ja que “l’ha fet home” i, honesta com és, ha obrat amb “humanitat e virtut” amb ell. Interpreta a partir d’aquestes paraules Montserrat Piera que ambdues dames, la verge alemanya i la viuda llombarda, tracten de portar un amor en secret amb el cavaller que desperta les seues passions, com fa la Ghismonda del *Decameró* (IV,1), però que el viatge amorós de la Güelfa “es más ambicioso y más completo. Por esa razón el desenlace no es trágico”. L’escriptor ha llegit la desgraciada història de Ghismonda (segurament, en la versió llatina de Leonardo Bruni, que Enyego d’Àvalos manà copiar per Nadal del 1443 a un escrivà milanés)¹²⁴⁹⁶ i aprofita les pàgines del *Curial* per a esmenar-la en clau humanista: “El autor creará un personaje que sea capaz de canalizar la energía de la personalidad rebelde de Guismonda de un modo positivo e inteligente en lugar de destructivo y trágico.” La Güelfa s’apassiona per Curial com Ghismonda ho fa per Guiscardo, però recondueix honestament la relació, que acaba en noces.¹²⁴⁹⁷

Reforça aquesta impressió la idea, apuntada per Júlia Butinyà, de la distinció entre un amor superficial que entra només pels ulls, el de Làquesis, i d’un altre amor “que entra por el corazón y no por los ojos.” Es tracta de l’amor honest i vertader que rep cobertura literària i al·legòrica en el somni del cor menjat protagonitzat per la viuda.¹²⁴⁹⁸ La d’Honorada, mare de Curial, és una “genuine virtue”, com la qualifica Charles Merrill; la de la Güelfa és una honestedat en principi simulada, com era la necessitat de “cobrir les passions” en tota la lírica cortesa. Tanmateix, aquest amor “se salva” i justifica la relació secreta per tal com s’encamina a una finalitat honesta: mantenir la fidelitat al cavaller afavorit, amb el qual s’espera i s’obté la consumació del vincle matrimonial.¹²⁴⁹⁹ Els sentiments de la Güelfa són contradictoris, com li ho confessa a l’abadessa. Aquell amor, que és “furor encesa e passió agradable” i que domina el seu esperit, passa de la fogositat fisiològica a la sublimació poètica (l’*amara dolcezza* de

---

¹²⁴⁹⁶ Vegeu el capítol I.3.5.

¹²⁴⁹⁷ PIERA, M., “*Curial e Güelfa*” y las novelas..., ps. 88-89.

¹²⁴⁹⁸ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 234-235.

¹²⁴⁹⁹ MERRILL, Charles J., They came to Carthage burning: Curial, Güelfa, Aeneas and St. Augustine of Hippo, dins SOBRER, J. M. (ed.), *Actes del vuitè Col·loqui d’Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Bloomington, 1995)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, ps. 189-198 (ps. 192-193).

Petrarca) i la parella aconsegueix la reconducció racional de l'*igneus furor* (Ovidi, *Metam.* IX, v. 540) cap al matrimoni.¹²⁵⁰⁰ Llavors, llur amor esdevé pur, honest i digne d'obtenir les benediccions al·legòrica o filosoficomoral (la Venus Urània), social (la mercé atorgada al Puig) i eclesiàstica (l'arquebisbe de Reims).¹²⁵⁰¹

* * *

La Güelfa es comporta amb l'autoritat inherent al seu rang social i al seu lloc a la cort, com a germana del *dominus* de Montferrat; un senyor, negligent en molts aspectes. Ella és molt més resolutiva que el germà: té dots de comandament i organització; sol prendre la iniciativa quan li convé: dirigeix i planifica la formació del cavaller, i l'empeny a abandonar la cort a manera de cavaller errant.¹²⁵⁰² Es comporta en moltes coses, és cert, com una mare sol·lícita amb el fill. Aquest vessant "maternal" i protector de la relació amorosa no ha passat desapercbut a la crítica. Joe Difrancis troba justificable aquest ambigu rol de "mother-figure" alhora que "potential bride" que imposa les seues condicions a l'estimat, en tant en quant el cambrer és un adolescent sense parents a la cort ni recursos. En paraules de Melchior de Pando, ell ha nascut per a servir-la.¹²⁵⁰³ El Curial adolescent que es deixa protegir, guiar i seduir per tres dones distintes conserva alguns aspectes del *puer aeternus* de les societats matriarcals cèltiques, de Bretanya i les Illes Britàniques, que mostrava la seua heroïcitat viril aventurant-se, però que trobava finalment el repòs entre dones disposades a fer-lo seu. Aquesta relació ambigua, present en moltes obres de la literatura artúrica reflecteix el xoc entre els valors matriarcals i el procés d'individualització masculina.¹²⁵⁰⁴ I encara que en *Curial e Güelfa* el conflicte s'interioritza en la consciència del cavaller, acaba casant-se amb la més maternal i serena de les tres dones que coneix.

El per què aquesta elecció de la *matrona*, de la dona madura i sensata per esposa, el trobarem justificat, des d'un punt de vista entre filosòfic i literari, en l'epístola sobre l'amor honest i matrimonial –base d'inspiració per a l'autor del *Curial*¹²⁵⁰⁵– que escrigué a Milà, el 4 de març del 1439, Guiniforte Barzizza. L'humanista llombard,

---

¹²⁵⁰⁰ Com s'ha explicat en el capítol II.1.7, on tractem de l'obra d'Ovidi.

¹²⁵⁰¹ Vegeu les reflexions sobre la resolució d'aquesta contradicció que fa BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, p. 33.

¹²⁵⁰² PIERA, M., "*Curial e Güelfa*" y las novelas..., p. 143 i ss.

¹²⁵⁰³ DIFRANCIS, Joe, A study of *Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d'abril de 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178 (p. 168).

¹²⁵⁰⁴ RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, La familia del Grial y la novela artúrica, dins RUIZ-DOMÈNEC, J. E., *Entre historias de la Edad Media. Veintiún ensayos*, ed. a cura d'Almudena BLASCO, Universidad de Granada, Granada, 2011, ps. 127-156 (p. 127).

¹²⁵⁰⁵ Vegeu el capítol II.1.7.

amic i servidor del Magnànim, es trobava llavors a la cort ducal en companyia d'Enyego d'Àvalos –criat a València, però ara cambrer de Filippo Maria Visconti– i de Berenguer Mercader –fill del batle de València, ambaixador d'Alfons el Magnànim– i se suposa que debatrien sobre aquesta qüestió.¹²⁵⁰⁶ El cas és que Barzizza, coneixent l'interés que el conflicte entre amor desordenat i amor honest generava a la cort napolitana del rei d'Aragó, decidí plasmar el seu pensament (on es recomana una reconducció de la passió, de la mà de Petrarca i amb idèntic final que en *Curial e Güelfa*) en forma de carta adreçada al cavaller Francesc Centelles, futur comte d'Oliva, aficionat a col·leccionar amants i visitar bordells.¹²⁵⁰⁷ El dedicatari era una excusa, ja que en realitat –i com consta per altra lletra annexa al treball literari– Barzizza volia saber quina impressió causava el seu text, en llatí humanístic (inaccessible, doncs, a dit Centelles) entre els lletrats de la cort napolitana. Pel que fa al contingut, l'humanista provava la *noblesa* de la monogàmia i l'amor honest, propugnats pels filòsofs, i la qualitat d'*innoble* –i impròpia per tant del comportament d'un cavaller com Centelles– de la promiscuïtat sexual. En conseqüència, aconsellava el cavaller i heroi de l'exèrcit alfonsí que es casara per a ordenar i ennobrir el seu comportament, però no amb una dona “*puerilem*”, sinó amb alguna senyora –sense importar que fóra viuda– que portara el “*matronalem animum in tenera fronte insignitum*”. I la raó per a justificar-ho era que l'amor sublim que li podia oferir una Güelfa com aquesta (perquè la definició s'ajusta a la perfecció a la personalitat de l' enamorada de Curial) era qualitativament molt superior als plaers que podia obtenir un home seguint les baixes passions de la “*corporis voluptas*.”¹²⁵⁰⁸ Aconseguir el “*virtutis amore*” no era fàcil, car requeria recórrer un “amorós ans dolorós camí” (*CeG I.0*) que Barzizza justifica, com l'autor de *Curial e Güelfa*, recorrent a la metàfora de la procel·losa navegació i citant Petrarca: camí “*di doglie certe e d'allegrezze incerte*” (*Triumphus Cupidins*, cap. IV, v. 153). D'això mateix avisa l'anònim, als amants i als lectors: “no sabent la certenitat de les penes... e no havent certenitat de la fi si serà pròspera o adversa” (*ibidem*).

Potser exageren una mica Montserrat Piera i Dona Rogers quan tracten de vincular la tutela exercida per la Güelfa sobre Curial amb el mite de Pigmalíó (Ovidi, *Metamorfosis*, X, vv. 243-298). De manera que “Guelfa has created in Curial her ideal

¹²⁵⁰⁶ Sobre la coincidència d'aquests personatges, vegeu el capítol I.3.4.

¹²⁵⁰⁷ BARZIZZA, Guiniforte, *Guinifortus Barzizzius Equiti Francisco Sci[n]tigles* [1439], dins BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 122-131 (p. 126).

¹²⁵⁰⁸ *Ibidem*, p. 128.

knight and lover; so long as he is dependent on her, however, he has no life of his own.”¹²⁵⁰⁹ Curial no és una criatura de la Güelfa. Des del primer moment actua per compte propi, i és ell qui decideix estudiar i formar-se. La senyora, a més, permet que flirtege amb Làquesis com una manera de provar la seua fidelitat, però no condiciona gens els seus moviments, des del moment en què delega la seua tutela en un tercer, com és Melchior de Pando. Aquest, a més, juga un paper ambigu, perquè es troba enmig d’una relació que va de mal en pitjor per culpa de Curial, però també per intransigència de la senyora. Cal tenir en compte, a més, que l’escriptor es preocupa, mitjançant diferents excursos i digressions mitològiques, de fer-nos saber que és Curial l’artífex dels infortunis que es troba i, finalment, del favor recuperat de la Fortuna.

Així que, en tot cas, Güelfa és –com afirma Pando– “gràcia prevenint”, impuls inicial, però no determinant ni coaccionador del “procés de vida” de Curial. Recordem la frase que clou el proemi del llibre III: “E axí, seguescam lo procés començat de la vida de nostre cavaller”. El de Curial no és un procés de salvació de l’ànima, tot i estar inspirat en el concepte teològic d’*homo viator*, sinó la conversió d’un jove dubitatiu en un adult virtuós, gràcies a una filosofia moral compatible amb la patristica. El concepte augustinà de *gratia praeveniens* remet a la bestreta de gràcia que Déu infon als homes amb independència que tinguen notícia d’ell, a la qual ha de correspondre l’home de fe amb rectitud de vida. Agustí s’inspirava en Joan 15:16 (“*Non vos me elegistis, sed ego elegi vos*”, ‘no sou vosaltres els qui m’heu elegit, sóc jo qui us he elegit’) i distingia entre dues menes de gràcia: la *praeveniens* o avançada per Déu a l’home, abans que aquest conega la fe, i la *subsequens* o adquirida per la resposta positiva de l’home a la crida del creador. Així ho explicaven els tractadistes medievals i el mateix Tomàs d’Aquino¹²⁵¹⁰ en la *Summa Theologica* (1-2, q 111 a 3).¹²⁵¹¹ Aquesta gràcia anticipada és desaproveitada i balafiada pel cavaller Curial, “elegit” i convidat a gaudir-la. El jove respon ingràtament i Pando ho posa en evidència. La *gràcia* de la Güelfa dirigeix les

---

¹²⁵⁰⁹ PIERA, Montserrat – ROGERS, Donna M., The Widow as Heroine: the Fifteenth-Century Catalan Chivalresque Novel *Curial e Güelfa*, dins MIRRER, Louise – ARBOR, Ann (eds.), *Upon my husband’s death. Widows in the literature and histories of medieval Europe*, The Michigan University Press, 1992, ps. 321-342 (ps. 336-337).

¹²⁵¹⁰ Un autor que no podia mancar en la biblioteca d’Enyego d’Àvalos, previsible cap de la casa dels Aquino (parents del teòleg) per haver-se compromés el 1443 amb l’última descendent femenina.

¹²⁵¹¹ Us tornem a remetre, sobre el particular, a HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (ps. 355-358).

primeres passes de Curial, però és ell el que forja, a base d'una experiència de prova i error, de caiguda i regeneració, la seua personalitat virtuosa.

L'objectiu primordial de la Güelfa no és obrar una criatura que responga a un model preconcebut per ella, sinó simplement participar de la tradició de l'amor cortés, on les dames procuraven fer "avançar" els seus amants secrets i protegits, fer-los prosperar socialment des de la seua privilegiada posició. El verb *avansar* és provençal, però es transferí a altres llengües romàniques com el francès, el català i l'italià, amb aquest sentit d'afavorir l'ascens d'algú. En referència a *Curial e Güelfa*, el filòleg Édouard Bourciez recordava l'origen occità de la veu, que servia en la lírica trobadoresca per a justificar la concessió o assignació per part de la *midons* "d'une aide pécuniaire très large accordé à l'élú de son cœur pour qu'il puisse, richement équipé, faire se preuves de loyal amant et de preux chevalier."¹²⁵¹² El sentit original es conservà en altres llengües. Per exemple, en el *Livre des fais* o biografia cavalleresca del mariscal Boucicaut (1406-1409), l'anònim autor recorda que els antics romans, "ceulx qu'ilz veoyent avanciez en excellence oultre le commun cours de nature, ilz les avançoient aussi en honneur oultre les autres hommes."¹²⁵¹³ Per la seua banda, Antoine de la Sale, autor de la novel·la cavalleresca *Le petit Jehan de Saintré* (ca. 1443-1456), descriu amb els mateixos termes que el *Curial* el desig que tenia la Dame des Belles Cousines d'afavorir i "*avancer son treshumble servant*" el patge o trinxant Saintré.¹²⁵¹⁴

La crítica literària documenta que La Sale, fidel servidor de Renat d'Anjou (el gran antagonista polític i militar d'Alfons el Magnànim) tindria enllestit un esborrany del *Saintré* amb anterioritat al 1448, ja que es troba dedicat a Jean II d'Anjou, duc de Calàbria, el servei del qual abandonà en dit any l'escriptor per a traslladar-se a la cort de Borgonya. El manuscrit acabat que es conserva data del 6 de març del 1456 i fou enllestit en terres de Felip el Bo. Les coincidències que presenten el *Curial* i el *Saintré*,¹²⁵¹⁵ són tals en relació amb la tutela que la Dame i la Güelfa exerceixen sobre els respectius protegits, que Martí de Riquer troba molt creïble que l'un haguera llegit l'altre. El problema és que resulta "molt difícil de precisar qui imità qui". Reconeix en

---

¹²⁵¹² BOURCIEZ, Édouard, Nota-ressenya d'Anfòs Par, *Curial e Güelfa*, dins *Bulletin Hispanique*, 31-3, París, 1929, ps. 277-278 (p. 278).

¹²⁵¹³ LALANDE, Denis (ed.), *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre, dit 'Bouciquaut', mareschal de France et gouverneur de Jennes*, Droz, Ginebra, 1985, p. 81.

¹²⁵¹⁴ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 66.

¹²⁵¹⁵ Ja detectades per ALONSO, Dámaso, *Tirant lo Blanc*, novel·la moderna, dins *Revista valenciana de Filologia*, 1, València, 1951, ps. 179-215 (p. 182, n. 9).

qualsevol cas, l'historiador de la literatura catalana, que aquesta "evident afinitat entre el *Saintré* i el *Curial* només es dona al començ de l'obra, ja que cada novel·la evoluciona després per diferents conductes narratius, sense que es detecte o s'aprecie cap influència o coincidència significativa més."¹²⁵¹⁶ Lluny de detectar-se relacions d'intertextualitat, caldria pensar que un dels dos autors tingué notícia de l'existència de l'obra de l'altre, i conegué per relació la part inicial de la trama argumental.

La dama del text francès és viuda com la Güelfa; és una de les *belles cousines* o grans duquesses de la cort de França (que l'autor manté en l'anonimat); adopta al seu servei un patge de 13 anys, el *petit Jehan*; li atorga favors i diners, i manté una relació amorosa secreta amb ell. En una altra novel·la cavalleresca contemporània, com és la borgonyona de *Jehan d'Avennes* (1460-1465), es tornarà a repetir el *topos* de la dama, la comtessa de Ponthieu, que s'ocupa d'educar, reformar i fer avançar el jove cadell de la cort.¹²⁵¹⁷ Roger Dubuis, editor del *Saintré* (1995), comenta que la manera en què la dama francesa sedueix i manipula el cavaller podria respondre a un a intenció d'abordar paròdicament una relació inspirada en els *romans* artúrics.¹²⁵¹⁸ Els precedents literaris de la lírica provençal i de la matèria de Bretanya podrien haver influït, doncs, en l'elecció temàtica pels escriptors d'una dama maternal i protectora.

No hauríem de descartar, doncs, la simple coincidència entre tres autors –o entre els dos primers, més concretament– que beuen de la tradició literària, i amb tendència matriarcal en alguns casos, de l'amor cortès. En qualsevol cas, només cal llegir contrastadament l'engegada narrativa del *Curial* (ca. 1444-1448) i el *Saintré* (ca. 1443-1456) per a sospitar que el segon podria haver tingut accés, si més no, als capítols inicials del *Curial*, o haver oït relació d'algú sobre el contingut:

Curial e Güelfa

La Güelfa "pensà que, si per ventura ella amàs secretament algun valerós jove (...). E axí donà llicència als hulls que mirassen bé tots aquells qui eren en casa de son frare. E no havent esguart a claredat de sanch ne a multitud de riqueses, entre

Le petit Jehan de Saintré

La Dame "pensà qu'elle vouloit en ce monde faire d'aucun josne chevalier ou escuier un homme renommé. Et en celle pensée s'arresta totalement. Si regarda par plusieurs jours, ça et la (...) de la court pour en choisir un le plus a son gré, mais a la

¹²⁵¹⁶ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 298.

¹²⁵¹⁷ Vegeu SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, 'Publications Romanes et Françaises', 232, Droz, Ginebra, 2003, p. 46.

¹²⁵¹⁸ En la introducció a LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Roger DUBUIS, Champion, París, 1995.

Si comparem ambdues obres, comprovarem que la protagonista femenina del *Saintré*, la *Dame des Belles Cousines*, és una gran duquessa de França i que les monges del monestir de Curial són les *belles cousines*, així mateix de la cort de París, però satiritzades en una conversa eròtica i boccaccesca. La tutela exercida per la Dame sobre el francès és més pròpia de la tradició cortesa, mentre que l’actitud amorosa de la Güelfa encaixa en la tradició italiana, amb Petrarca i Boccaccio pel mig, i alguns ideals humanístics. En el *Curial*, el certaldés i la seua narrativa hi pesen molt. L’escriptor, a més, insisteix molt en la formació i en la cultura del cavaller. En la novel·la italiana escrita en català, els amants compten amb confidents i detractors, en un joc més ric de personatges; en la borgonyona escrita en francès, els amants es troben relativament sols en llur confiança. La Sale presta molta més atenció que l’anònim a l’heràldica i als components medievalitzants en general.¹²⁵¹⁹ Per exemple, la Dame adoctrina religiosament el cavaller, li inculca preceptes catequètics i l’invita a resar; cosa que no interessa gaire ni a la Güelfa ni al seu creador. Aquesta llig a Curial biografies d’antics herois il·lustres, mentre que la Dame es conforma a fer que s’interesse pel seu compte en literatura sapiencial. La francesa expressa el seu mal d’amor per símptomes externs (es tanca, deixa d’ingerir aliments, fa dejú, pateix insomni...), mentre que la Güelfa fa servir recursos retòrics manllevats del *Decameró* o la *Fiammetta* per a expressar poèticament les “congoixes”. La Sale planeja la traïció de la Dame, consumada amb un abat, com un atac a la línia de flotació de l’amor cortés. Drama, sàtira i ironia s’ajunten en el triangle amorós entre el cavaller, el clergue i la dama: una dona falsa i infidel, que acabarà sent escarnida i difamada davant de tota la cort. L’abat resultarà ferit. La paradoxa arriba a ser tal, que porta Normand Cartier a concloure que l’amor inconstant i fals de la dama ha esdevingut per a Saintré un obstacle a la seua trepidant carrera cavalleresca.¹²⁵²⁰ És a dir, tot el contrari del que propugna l’autor del *Curial*. A més, La Sale fa gala d’una misogínia i d’un anticlericalisme de base medieval. Per contra, en el *Curial* les dones són rescabalades en la seua dignitat i l’anticlericalisme que afecta a

¹²⁵¹⁹ Com pertoca a algú que fou jutge del *Pas de la Joyeuse Garde* o *du Perron*, març-abril 1446. Vegeu DESONAY, Fernand, *Antoine de la Sale. Oeuvres complètes, tome I. ‘La Salade’*, Université de Liège – Librairie E. Droz, Lieja-París, 1935, p. 19.

¹²⁵²⁰ CARTIER, Normand, Jean de Saintré: The Liberation of Knighthood, dins *Aquila. Chestnut Hill Studies in Modern Language and Literatures*, 3 (“The Hague: Chestnut Hill-Martinus Nijhoff”), Boston, 1976, ps. 21-52. Vegeu també PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 162.

l'autor, satíric i irònic, deu molt a la cultura popular italiana i a l'humanisme. Comptat i debatut, i si fem excepció del fragment que acabem de citar, els paral·lelismes no són tan grans com s'ha dit, i resultaria poc o gens fructífer un assaig sobre el particular.

Com s'ha dit, La Sale, antic mentor del duc de Calàbria francès, Jean, fill de Renat d'Anjou, abandonà la cort angevina el 1448 i acabà la novel·la a Borgonya, on la signà en març del 1456. A la cort de Borgonya viatjà, l'any 1449, Lluís Sescases,¹²⁵²¹ la trajectòria diplomàtica i itinerant del qual s'ajusta com un regle a la seqüència cronològica i geogràfica de les successives filigranes del còdex únic i esborrany del *Curial* (ca. 1447-1448).¹²⁵²² Podria deduir-se, doncs, que Sescases haguera referit alguna cosa de *Curial e Güelfa* a l'autor del *Saintré*, en cas de confirmar-se la seua autoria sobre el manuscrit. Fins i tot, podria haver-li parlat de la intenció de l'autor de la novel·la catalana de dotar-la d'una lectura política figurada o al·legòrica. Si tenim en compte els suggeriments d'Antoni Ferrando,¹²⁵²³ podria ser que La Sale, servidor de Renat d'Anjou (i, des del 1448, client del delfí Lluís a la cort de Borgonya) haguera concebut el *Saintré* com una rèplica a allò que li havien referit sobre el *Curial*. És a dir, si el *Curial* es prestava a una interpretació al·legòrica de Curial (Aragó) afavorit per la Güelfa (l'Església) i triomfador a Itàlia, el *Saintré* podria representar la traïció d'una dama viuda i poderosa (l'Església) envers el seu fidel servidor (Anjou), al qual havia traït el 1443 en reconèixer les legítimes aspiracions del Magnànim al tron napolità. Ara, que podria haver sigut perfectament al contrari: que l'anònim del *Curial* haguera conegut una primera versió del *Saintré*, i que l'haguera interpretada en clau simbòlica. Es tracta, en qualsevol cas, de suposicions manquen de base documental sòlida per a establir una relació clara entre ambdues obres. Podria tractar-se, en tot cas, d'una simple coincidència en l'al·legorització. Tanmateix, *la Güelfa* sí que és un nom que "reclama" ser relacionat semànticament amb l'Església, mentre que la *Dame des belles cousines* de França del *Saintré*, així com la majoria de personatges de dita obra, no semblen tenir noms interpretables à clef, cosa que la distància de *Curial e Güelfa*.

Una altra obra de l'àmbit francòfon a tenir en compte és la molt divulgada i molt contestada *La belle dame sans merci* (1424) d'Alain Chartier: el retrat d'una dama despietada, que sembla que gaudisca fent patir el seu enamorat i negant-li mercé.

---

¹²⁵²¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, f. 176r, Castel Nuovo, 9 de juliol del 1449. Vegeu també la ressenya biogràfica de Sescases en el capítol I.2.3.

¹²⁵²² Vegeu el capítol I.2.7.

¹²⁵²³ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 28-29).

L'escriptor porta al límit el rebregat *topos* de la lírica trobadoresca, ja que inclemència d'aquesta acaba amb la mort sense confessió i la condemna eterna –per culpa seua– del dolorit enamorat. L'obra causà gran escàndol per la seua crítica radicalitzada, cínica i sarcàstica, d'una *midons* sense cor. Era ben coneguda a la Corona d'Aragó (Francesc Oliver, cavaller de Sant Joan de Jerusalem la traduï al català al voltant del 1458¹²⁵²⁴) i, segurament també, circularia en francès per les corts italianes. Montserrat Piera posa en evidència que la Güelfa no es correspon gens amb la caricatura que assaja Chartier, perquè la seua duresa i intransigència amb Curial¹²⁵²⁵ és una màscara davall la qual s'amaga el seu amor incondicional i la fidelitat envers el cavaller. Finalment, com era d'esperar, la dama aconsegueix la seua promesa –basada en l'argument de la clàssica *Cançó de l'orifany*– i atorga *mercé* a l'amant.¹²⁵²⁶ Per aquesta raó, Júlia Butinyà sospita que, si l'anònim del *Curial* coneixia l'obra de Chartier, el seu al·legat optimista en favor del servei amorós a la dama honesta s'hauria de llegir en termes de resposta o d'antagonisme amb el pessimisme del canonge francès. L'optimisme respondria al clima d'una cort triomfal, com la del Magnànim a partir del 1443, i el pessimisme, al d'una cort francesa afectada per guerres i problemes greus pel 1424. Fins i tot, podria pensar-se en la Güelfa com una rèplica en positiu a la *dame sans merci*, figura misògina contra la qual s'alçaren moltes veus a Europa, sobretot femenines.¹²⁵²⁷

Un aspecte que Piera i altres crítics no semblen captar correctament són les ironies implícites en els punts de la novel·la on l'autor reenvia el lector a passatges concrets de les *Històries troianes* de “maestre Guido”, com ell l'anomena. En les últimes línies de la novel·la, quan es consuma per fi el vincle matrimonial de Curial i Güelfa, l'autor excusa així la brevetat: “...ne parlaré del desig que los nuvis havien de anar al lit. Aquells que ho voldran saber, ligen maestre Guido de Columpnis allà on tracta del dormir de Jàson e de Medea (...); perquè maestre Guido se és treballat molt en fer tals

¹²⁵²⁴ CHARTIER, Alain, *La belle dame sans merci*, trad. catalana del segle XV de Francesc OLIVER, ed. a cura de Martí de RIQUER, Quaderns Crema, Barcelona, 1983.

¹²⁵²⁵ Que ESPADALER, Anton-M., Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: “Historia de Jacob Xalabín”; “Curial y Güelfa”; “Tirante el Blanco”* (reed. de la trad. a l'espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003, ps. XXXII-XXXIII, relaciona amb la del personatge de Chartier.

¹²⁵²⁶ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, ps. 150-151; EADEM, L'elaboració de conceptes humanistes a *Curial e Güelfa*, dins BOVER, A. – MARTÍ, J. – ANN, M. (eds.), *Actes del setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Berkeley, 1993)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 211-220 (p. 213).

¹²⁵²⁷ Vegeu BUTINYÀ, Júlia, Alain Chartier i el *Curial*, o Som davant un antagonisme polític?, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat ‘Jaume I’, Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 405-411.

descripcions, a ell ho recoman” (*CeG* III.103) Qualsevol que no haguera llegit abans *Lo Troià*, pensaria que se’ns està redirigint a una excelsa novel·la de caràcter poètic i eròtic, on es descriu magistralment l’escena de l’lit. Ja ens havia entabanat l’anònim abans, en recomanar-nos acudir a “maestre” Guido –una de les lectures imprescindibles entre el públic il·lustrat de la cort on s’escriu el *Curial*– per a veure com poetitzava magistralment la bellesa femenina en la persona d’Helena de Troia. Totes dues recomanacions literàries contenen, és clar, un evident grau d’ironia.

Piera remet a Mary Elizabeth Meek, editora de la *Historia destructionis Troiae*, per a advertir que les descripcions no eren precisament el fort d’aquest pseudo-cronista del segle XIII: “His attempts at a high style usually fail, as in his long catalogue of the beauties of Helen of Troy (...), which sound as if they have been lifted from a handbook of rhetoric.”¹²⁵²⁸ Quan un discurs expressa exactament el contrari del que vol dir, d’això en diem ironia: una manera d’expressar-se molt revalorat en el *Quattrocento* italià¹²⁵²⁹ i sense la qual no s’entén en absolut el *Curial*. En el cas concret de l’escena de l’lit de Jàson i Medea, la versió catalana de les *Històries*, de Conesa, ofereix –com deixa suposar l’anònim– una sublim exhibició de lírica i sensibilitat:

“Reebut, donques, per Medea de Jàson sacrament perdurable, abdós se n’entren en la cambra enballeÿda de incredible noblea; e foragitades les vestedures e abdós estant nuus en lo lit, Jàson obri en Medea les claustres de virginitat; e axí tota la nit passaren en alegries e en solaçes. E, jassia que Medea hagués complits sos delits per abraçaments de Jàson, los quals havia desitjats, gens per açò no-s partí della sintilla de la cobjança concebuda, ans, per los actes los quals havia esprovats, concebé pus greus enceniments que no havia debans.”¹²⁵³⁰

Montserrat Piera, malgrat tot, considera oportú el reenviament literari, perquè ens recorda el moment de l’ enamorament de la Güelfa com una rebel·lió a les normes

---

¹²⁵²⁸ MEEK, Mary Elizabeth (ed.), Introducció, dins DELLE COLONNE, Guido, *Historia destructionis Troiae*, ed. i trad. a cura de M. A. MEEK, Indiana University Press, Bloomington, 1974, ps. I-XXXIV (p. XV).

¹²⁵²⁹ Vegeu KNOX, Dilwyn, *Ironia: Medieval and Renaissance Ideas on Irony*, The Trustees of Columbia University in the City of New York (“Columbia Studies in the Classical Tradition”, 16), Nova York, 1989.

¹²⁵³⁰ DELLE COLONNE, Guido, *Les ‘Històries troyanes’ de Guiu de Columpnes*; traduïdes al català en el XIVè segle per en Jacme CONESA; y ara per primera volta publicades per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916, llibre 3, cap. 35, línies 957-968.

socials dictada pels seus impulsos eròtics.¹²⁵³¹ La crítica, sembla que detecta una voluntat d'ironia en l'escriptor, però la projecta, no en termes metaliteraris i contra la mediocritat de Guido de Columnis, sinó contra l'actitud del mateix personatge de la Güelfa i la seua presumpta insatisfacció sexual, comparable a la de Medea... Vista així, la cosa, no sols consagrem l'autor del *Curial* com un gran admirador de “maestre Guido” –fent amb Piera una lectura literal del text– sinó que arruïnem totalment el seu projecte literari de l'autor: el de presentar-nos la culminació d'un amor lleial i honest, i no tan sols la rebel·lió a les convencions socials d'una dama sexualment insatisfeta.¹²⁵³²

La senyora de Milà i algunes senyores del segle XV

Es podrien citar múltiples testimonis cronístics i literaris per a avalar la impressió que s'emportaven els visitants de Milà en el segle XV, i la imatge d'opulència, poder i prosperitat mercantil que projectaven la capital de la Llombardia i el seu estat ducal a la resta d'Europa. En *Le chevalier errant*, novel·la dinàstica dels Saluzzo, que governaven el Montferrat quan l'autor del *Curial* decidí emplaçar allí el seu heroi de ficció –cavaller errant, també–, es parla en termes molt elogiosos del Milà dels Visconti, “qu'il ont la plus noble seigneurie / qui sont en toute Ytalie.”¹²⁵³³ En la traducció castellana (ca. 1455) que enllestí Nuño de Guzmán d'una *oratio* de Giannozzo Manetti (1453), s'elogia així el *condottiero* Francesco Sforza, per haver obtingut, gràcies al seu geni i perícia militar, “el dominio del ducado de Milán, el qual, por el número de las çibdades e tierras e castillos e villas que él ha a su mandamiento, so sí e por la multitud asimismo de los súbditos e non menos fermosa fertilidat, e por la ampliación de la provincia de Lombardía, que es una de las más fermosas e delectables tierras que tenga el mundo, es

---

¹²⁵³¹ Segons ella, “les flames de tan gran ardor” de Medea, que es véu “trebaylada per aytal noble combatiment” (*Histories troyanes*, en versió de Conesa) recorden el desig carnal que torturava en el llibre I la Güelfa. Descartat (vegeu el capítol II.1.3) que l'anònim haguera llegit la versió catalana, cal advertir que aquesta manera de descriure la passió libidinosa prové de l'elegia llatina (GROS LLADÓS, Sònia, Escenes de seducció en el *Curial e Güelfa*. Una lectura des dels clàssics, dins BUTINYÀ, Júlia –CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 101-124) i es projecta en el *Curial*, no a través de Guido, sinó a través de les adaptacions de recursos narratius i retòrics boccaccescos, reelaborats a partir del *Decameró* i la *Fiammetta*. Vegeu, entre d'altres, STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa* e il *Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316.

¹²⁵³² Vegeu les reflexions que, en aquest sentit, fa PIERA, M., “*Curial e Güelfa*” y las novelas..., p. 102-108.

¹²⁵³³ BORDONE, Renato, Une très noble joute, dins SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d'Enrica MARTINENGO), Boves, Araba Fenice, 2008, ps. 27-35 (p. 34).

símile a cualquier grande, non que mediocre imperio.”¹²⁵³⁴ La mateixa impressió tenien altres humanistes italians vinculats a la cort d’Alfons el Magnànim: “*Mediolano, urbe tam opulenta tamque opportune sita*”, escriu Bartolomeo Facio (ca. 1451-1456).¹²⁵³⁵ Els ingressos anuals del ducat de Milà a mitjan segle XV ascendien a 600.000 ducats d’or, xifra una mica inferior a la de la senyoria italiana més rica (Venècia, amb 1 milió d’entrades anuals)¹²⁵³⁶ però quasi comparable a la de Nàpols i la Corona d’Aragó, avaluada per Mario del Treppo en uns 830.000 ducats.¹²⁵³⁷ El tresorer i procurador de Milà Melchior de Pando, encara que l’escena de ficció se situe en el segle XIII, té raó a renyar Curial i preguntar-li retòricament: “¿On trobarets dona tan rica... com aquesta, ne com la induirets que us done tant com aquesta us ha donat?” (*CeG* II.136).

L’escriptor, que es preocupa de presentar-nos reiteradament la Güelfa com “la senyora de Milà”, coneix la història del ducat. I per això veurem que mai no s’hi refereix a “la duquessa”, sinó a “la senyora”: perquè sap que Milà és ducat des de temps relativament recents. El títol ducal l’havia obtingut, l’any 1395, Gian Galeazzo Visconti, predecessor del duc Filippo Maria, que és el que governa quan hom comença a escriure el *Curial*. Abans no hi havia ducs ni ducat, sinó senyors i *signoria*. L’obtenció de la condició de duc i l’ofici de vicari imperial de la Llombardia, atorgats per l’emperador del Sacre Imperi Romanogermànic –senyor eminent del país, si més no *de iure*, en el plànol teòric– foren la recompensa a una brillant carrera militar i a una política expansiva completada de l’annexió de Verona i Vicenza (1387), Pàdua (1388), Pisa, Perusa, Bolonya i altres places.¹²⁵³⁸ Pamela Waley es fixà ja en aquest detall d’evitar mencionar Milà com a ducat,¹²⁵³⁹ i suposem que s’haguera sorprés gratament de

---

¹²⁵³⁴ *Oraçión de miçer Manety quando fue comisario general por el pueblo de Florencia al sitio de Vada, echa al señor Sigismondo Pandolfo de Malatestis quando le dio el bastón en nombre del pueblo de Florencia*, publicada dins GUZMÁN, Nuño de, *Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti. Un episodio del proto-humanismo español*, ed. a cura de Jeremy N. H. LAWRENCE, Diputación Provincial, Salamanca, 1989, p. 24.

¹²⁵³⁵ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2004, ps. 430-431.

¹²⁵³⁶ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, ps. 24-25 i 32-33.

¹²⁵³⁷ DEL TREPPO, Mario, *Il regno aragonese*, dins GALASSO, Giuseppe – ROMEO, Rosario (dirs.), *Storia del Mezzogiorno, volume 4/1. Il Regno, dagli Angioini ai Borboni*, Editalia, Roma, 1994, ps. 86-201 (p. 117).

¹²⁵³⁸ NAVARRO ESPINACH, Germán, *El ducado de Milán y los reinos de España en tiempos de los Sforza (1450-1535)*, dins *Historia, instituciones y documentos*, 27, Sevilla, 2000, ps. 155-182 (p. 157).

¹²⁵³⁹ WALEY, Pamela, *Historical Names and Titles in Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 251, n. 12).

saber que les armes heràldiques dels Visconti estan impreses en marca d'aigua en alguns dels plec de paper que conformen l'únic manuscrit que tenim del *Curial*.¹²⁵⁴⁰

La diguem-ne “deriva llombarda” que la literatura catalana emprén amb *Curial e Güelfa* no es limita a la pàtria de Curial, a la senyoria de la Güelfa, a l'empremta codicològica del mateix paper usat en l'administració milanesa del 1447, o a algunes fonts bibliogràfiques molt concretes,¹²⁵⁴¹ sinó que va més enllà. Fins al punt que la novel·la, entesa com un instrument de congratulació política pels triomfs d'Alfons el Magnànim, hauria estat concebuda per a celebrar literàriament –encara que aquesta fóra una intenció subalterna en la ment de l'escriptor– les aspiracions de la Corona d'Aragó d'esdevenir, al voltant dels anys 1445-1449, “senyora de Milà.”

Antoni Comas, sense haver estudiat especialment el context històric de la novel·la, intuïtivament encerta el pinyol: “Si admetéssim que l'obra surt de la cort d'Alfons el Magnànim, potser podríem relacionar-la amb la pretensió que tingué aquest monarca sobre el ducat de Milà”.¹²⁵⁴² Antoni Ferrando, partint d'aquesta idea, la d'una possible lectura política “en clau”, reorienta la interpretació al·legòrica cap a una commemoració de la victòria obtinguda sobre Renat d'Anjou per Alfons d'Aragó, la recompensa de la qual hauria sigut Nàpols.¹²⁵⁴³ Tanmateix, aquesta lectura es matisable, geogràficament i cronològicament parlant. Ho és per l'aparició de personatges i de rivalitats (Curial contra Boca de Far, Gerardo de Perúgia, els germans Du Chastel, el duc d'Orleans...) que ens traslladen a conflictes dels anys 1446-1448 i ens obliguen a desplaçar l'atenció –com el mateix escriptor ho fa, i des del primer capítol– al nord d'Itàlia. No s'entén que el duc d'Orleans siga convidat al·legoritzar un partit opositor al rei d'Aragó o a Curial en relació amb la conquesta de Nàpols (1435-1442), en la qual no pogué participar, perquè es trobava pres a Anglaterra (1415-1440).¹²⁵⁴⁴ Però sí que s'entén la seua presència a la novel·la, si considerem que durant els anys 1446-1447 amenaçà amb envair la Llombardia amb un exèrcit francès –i, finalment ho féu, però fracassà per falta de recursos, com li retreu la Güelfa en la novel·la– amb la intenció d'arravatar la senyoria de Milà al rei de Nàpols, que també la pretenia. El *restell* (Milà) i la corona (de

---

¹²⁵⁴⁰ Vegeu el capítol I.2.7.

¹²⁵⁴¹ Us remetem al capítol II.1.4.

¹²⁵⁴² COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 104-105).

¹²⁵⁴³ La seua interpretació, avançada en altres publicacions, pren forma definitiva en FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹²⁵⁴⁴ CHAMPION, Pierre, *Vie de Charles d'Orléans (1394-1465)*, H. Champion, París, 1911; reed. 1969.

rei d'Itàlia) eren els dos trofeus que estaven en joc.¹²⁵⁴⁵ El rei de França jugava ambiguaument amb els candidats al triomf militar. Com després ens ensenya la història (una història immediatament posterior al *Curial*, i una de les causes que la novel·la catalana romanguera dins un calaix), ni Orleans ni Aragó obtingueren Milà. El *prix* fou per a un militar plebeu i oportunista anomenat Sforza (març del 1450).

La història de les pretensions d'Aragó sobre Milà s'enceta amb una derrota naval (Ponça, 5-6 d'agost del 1435) transformada en victòria (octubre) per l'aliança pactada entre Alfons V el Magnànim i Filippo Maria Visconti, mancat aquest de descendència legítima: només tenia una filla bastarda, Bianca Maria. Havent mort la infanta Caterina de Castella, muller d'un germà del rei Alfons, l'infant Enric d'Aragó (octubre del 1439), el monarca manifestà el seu entusiasme per la possibilitat de casar-lo amb la filla del duc milanès. Aquella jugada matrimonial li hauria permés “dar e imposar ley en tota Itàlia e fer d'aquella a tot lur arbitre”.¹²⁵⁴⁶ Però quan li arribà la lletra que anunciava que Enric ja s'havia mullerat de nou amb Beatriz Pimentel, filla del comte de Benavente, s'hagué de replantejar el projecte. Es pensava en la possibilitat de casar Bianca Maria amb el príncep Ferran, hereu del regne napolità, però aquest era encara massa jove i Nàpols estava també per conquerir. El voluble duc Visconti, cansat de guerrear contra el *condottiero* Francesco Sforza, li oferí la filla per muller i el comtat de Cremona per dot (20 de novembre del 1441) a canvi de la pau amb ell, i amb els seus aliats Gènova, Venècia i Florència. La pau fou transitòria, però les conseqüències d'aquella jugada foren, a curt termini, molt beneficioses per al futur duc Sforza.

L'aliança política i matrimonial d'Aragó amb Ferrara, consumada el 1444, tenia per objectiu prendre posicions al nord d'Itàlia i, si es donava el cas o la possibilitat, optar al domini de la Llombardia. Borso d'Este, germà del marquès de Ferrara, que visità llavors la cort napolitana, elaborà un memorial per al rei Alfons, el 1445, on preconitzava com a cosa pròxima en el temps i segura l'annexió de Milà: “La vtra. mayestà facilissimamente intrarà in questo stato e signoria del duca et ottigniralo et goderalo pacificamente e cum grande piacere. Et havendo questo, la vtra. mayestà pò dire de havere la migliore parte de Italia, perché la è epsa. E non è dubio alchuno che la

---

¹²⁵⁴⁵ Sobre la simbologia d'aquests elements, vegeu el capítol II.2.3.

¹²⁵⁴⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.696, f. 88. Citat per RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 341, n. 61.

vtra. mayestà non sia re de Italia.”¹²⁵⁴⁷ Arribats a octubre del 1446, la diplomàcia veneciana veia com a molt previsible l'accés del rei de Nàpols al ducat de Milà, quan es produïra la mort de Filippo Maria, la salut del qual s'havia deteriorat. Els escrits secrets de la *Serenissima* parlaven de la senyoria d'Alfons sobre Milà, “la quale predicono tutti li iuditii”.¹²⁵⁴⁸ En aquesta data arribà a Milà des de Nàpols Enyego d'Àvalos, com a persona clau per a assessorar al duc en nom del rei d'Aragó. En la primavera del 1447, Filippo Maria Visconti, trobant-se feble de salut i amb l'exèrcit de Venècia a les portes, decidí lliurar secretament el govern de la senyoria de Milà al rei d'Aragó per a preparar així una successió al seu nom. Tanmateix, els fets es precipitaren per la mort sobtada del duc (agost del 1447), el dia després d'haver ordenat en testament la successió al ducat a favor d'Alfons. Els soldats del rei d'Aragó acantonats al castell de Porta Giove hissaren les seues senyeres, però els milanesos proclamaren la República Ambrosiana. El monarca es mostrà “*consternatus*”, en expressió de Bartolomeo Facio, quan adquirí notícia dels fets.¹²⁵⁴⁹ Calia la possibilitat que Venècia ocupara Milà o, encara pitjor, que el duc d'Orleans –Carles d'Orleans i Visconti–, que es titulava i es titulà després “duc de Milà”, envaïra la Llombardia amb ajuda del conspirador delfí Lluís de França i de Renat d'Anjou, el gran enemic i antagonista polític del rei d'Aragó.

No obstant els obstacles, el principal dels quals era el rebuig dels milanesos a ser regits per *catalani*, des de la cort d'Aragó tractava d'oferir-se una imatge de fermesa en la “legítima” pretensió, pel testament de Filippo, d'ocupar el tron milanés. Estant el campament reial a Montepulciano, el 23 d'octubre del 1447, els missatgers del Consell de Barcelona comunicaven als consellers l'estat de coses. Hi havia molts pretendents a Milà i “tots fan preparatius per fer-se'n senyors (...). E los que d'aquest menester senten, no veyan camí lo senyor rey pusca aver la senyoria, mes creuran li és molt neçsari per qualsevulla lo aya, e no venesians, car ab lo poder que ja han, e ab lo poder de Milà, serian per ésser senyors de Jènova lo primer jorn e d'aquí avant ésser senyors de la mar sens embarg de nagú (...). E, per tant, se creu que là ont que lo dit senyor no veyia disposició en aver ça senyoria”, s'estava preparant un pla alternatiu. Calia aliar-se amb

---

¹²⁵⁴⁷ D'ESTE, Borso e Leonello, *Sulla lingua volgare della diplomazia estense. Un memoriale ad Alfonso d'Aragona*, ed. a cura de Tina MATARRESE, Panini, Mòdena, 1988; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/repository/bibit/bibit000263/bibit000263.xml>>

¹²⁵⁴⁸ Citat per COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 467.

¹²⁵⁴⁹ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 212-217.

qui fóra amb tal que poguera sostenir-se l'eix polític Milà-Nàpols, hegemònic fins al moment a Itàlia. En qualsevol cas –insisteixen els ambaixadors catalans– hi regna la desorientació i el rei mateix dubta molt, “si no és que va a la ventura...”¹²⁵⁵⁰ Pocs dies després, en novembre del 1447 començava una campanya de guerra a la Toscana, que culminà l'estiu del 1448 amb el setge fracassat de Piombino i amb el retorn vergonyós i humiliant –però dissimulat– el rei Alfons a Nàpols.¹²⁵⁵¹

Frustrat l'intent d'Orleans d'apoderar-se de Milà per la força (tardor del 1447), l'amenaça que pesava sobre la comuna lliure de Milà (aquella rica “viuda” sense senyor, per defunció del darrer Visconti) era l'aliança entre Venècia i el poderós cabdill Francesco Sforza, gendre del duc difunt i aspirant ara –malgrat el seu origen plebeu– al ducat milanés. Hem de saber, a tot això, que la imatge d'una senyoria viuda per mort del senyor era molt corrent en la literatura i l'imaginari popular medieval. L'any 1458, quan traspassà Alfons el Magnànim, l'humanista milanés Pier Candido Decembrio escrigué al seu amic i mecenes napolità, Enyego d'Àvalos, per a comunicar-li poèticament el seu condol. Diu que tenia previst escriure un poema al respecte, els dos primers hexàmetres del qual serien: “*Partenope vidua est Alfonso rege sepulto; / Fama tamen meritum servavit tempore multo.*”¹²⁵⁵² Nàpols era viuda el 1458; Milà ho havia sigut –com s'esperava des de feia uns anys– el 1447, és a dir, tot coincidint amb el moment d'escriptura d'una novel·la coprotagonitzada per “la senyora de Milà”.

L'any 1449, el papa de Roma, Nicolau V, gran aliat del Magnànim (la Güelfa recolzant i finançant Curial, en el plànol simbolicopolític de la novel·la, si es vol) afavorí que aquest pactara exercir el protectorat sobre la República milanesa. Això fou possible perquè dominava l'estat milanés la *Parte Güelfa*, és a dir, un partit oligàrquic, papista i proaragonés, comandat pel *condottiero* i amic del rei d'Aragó, Carlo Gonzaga. Aquest havia sigut designat *capitano del popolo* i acumulava un poder quasi dictatorial. La *Parte Ghibellina*, minoritària, representava *il popolo minuto* i els patricis *sforzeschi*,

---

¹²⁵⁵⁰ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 280.

¹²⁵⁵¹ Més detalls de tot açò en el capítol I.1.2.

¹²⁵⁵² SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 70. No era necessari, però, que morira el rei per a tenir una pàtria viuda. Atenem si no a la coneguda proclama que féu el cardenal Margarit a les corts catalanes, el 6 d'octubre del 1454, deuciant l'absència prolongada del rei. Vegeu SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya* [1951], Base, Barcelona, 2006.

amics i partidaris de Sforza.¹²⁵⁵³ Tota aquesta situació concorda molt bé amb l'elecció de personatges –la senyora de Milà– i amb una lectura política d'antropònims com la *Güelfa*, que resultava “sorprenent” per a alguns crítics –no era el cas d'Antoni Comas– desconeguts dels avatars del regnat del Magnànim. Tanmateix, cal tenir en compte que el protectorat aragonés no pogué quallar ni fructificar per l'embranchada militar d'Sforza, que resultava ja inaturable. El brillant militar italià posà setge a la ciutat de Milà en la primavera del 1450, hi entrà triomfalment el 25 de març i s'emportà el *restell* i la corona ducal. El torneig de *Milà* –que no de *Melú*– s'havia resolt amb desfavorablement per a Curial / Aragó. Potser per això, i per altres fracassos o incidents consecutius,¹²⁵⁵⁴ el *Curial* tingué una divulgació restringida o privada.

* * *

Acabem d'establir una connexió racional i coherent entre el context històric de la successió de Milà (ca. 1439-1450) i el projecte literari –amb referents simbolicopolític– *Curial e Güelfa* (ca. 1444-1448). La connexió justifica la insistència a titular la Güelfa “senyora de Milà”, la importància atorgada al duc d'Orleans i altres aspectes menors. Tanmateix, no ajuda gaire a explicar quins personatges reals podrien haver ajudat a inspirar la figura –d'altra banda, molt per damunt esbossada– de la Güelfa. I també, com els referents històrics que podrien tenir en ment autor i lectors, conjuminats amb materials de procedència literària, completaven “la forma” del personatge.

Sabem per múltiples aproximacions de la crítica literària que Boccaccio era l'autor predilecte de l'anònim redactor de *Curial e Güelfa*: el seu mestre –no confessat, però– en l'art de la narrativa novel·lada. Pel que documenta Manuela Stocchi, el tòpic de la viduïtat de la dama i altres circumstàncies tòpiques que concorren en els personatges i les situacions de la novel·la cavalleresca, sobretot en el llibre I (el que tracta més específicament de l'amor), recorden a situacions i conceptes del *Decameró*. L'anònim treballa a partir de materials de Giovanni Boccaccio, que tradueix al català, però reelaborant-los i alterant-los dissimuladament, amb el propòsit d'enriquir discursos i peroracions; sobretot, els de les dones i, en particular, els de la Güelfa.¹²⁵⁵⁵ El nombre d'intertextualitats manllevades del *Decameró* és important i els personatges femenins

---

¹²⁵⁵³ DE' ROSMINI, Carlo, *Dell'Istoria di Milano*, Tipogr. Marini e Rivolta, Milà, 1820, vol. 2, p. 422. Vegeu també NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447–25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986.

¹²⁵⁵⁴ Com s'ha exposat en el capítol I.2.7.

¹²⁵⁵⁵ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (p. 299, n. 10).

del *Curial* deuen molt a les lectures boccacesques.¹²⁵⁵⁶ Altres analistes de l'obra anònima han aportat detalls complementaris. Com Júlia Butinyà, que veu en el *Curial* que junyeix i juga a pilota mentre la Güelfa l'observa, una recreació del jove que es troba a Sicília “armeggiando” quan s'enamora d'ell Lisa mirant-lo des d'una finestra.¹²⁵⁵⁷ Charles J. Merrill crida l'atenció, encara, sobre la virtuosa marquesa de Montferrat de la novel·la cinquena de la primera jornada del *Decameró*, exemple de fermesa moral; un conte que s'enceta amb una advertència de l'autor a les dones sobre la necessitat de “guardar-se” d'amar homes que no siguen de la seua condició.¹²⁵⁵⁸

Ja immediatament que es publicà la novel·la, en la primèria del segle XX, Menéndez Pelayo detectà algunes evidents afinitats entre la Fiammetta de Boccaccio i la Güelfa de l'anònim català.¹²⁵⁵⁹ Pere Bohigues recull les informacions de l'erudit espanyol i les completa amb d'altres, en el mateix sentit, efectuades pels editors de la novel·la en la dècada del 1936.¹²⁵⁶⁰ Manuel de Montoliu reconeix aquesta orientació crítica, però sempre que es tinga en consideració que Boccaccio presenta des del principi de la seua obra Fiammetta com una dama malaurada; en canvi, la Güelfa buscarà i treballarà amb l'horitzó d'un amor feliç, que finalment el consumarà.¹²⁵⁶¹ No obstant això, hi ha coses del *Curial* que deuen molt a l'*Elegia di madonna Fiammetta*, com la *nodrissa* confident de la dama italiana, que l'anònim català converteix en abadessa.¹²⁵⁶² Annamaria Annicchiarico troba molt coincident la insistència d'ambdós escriptors en la naturalesa ígnia de l'amor, que es manifesta en la Güelfa i en Fiammetta quan expressen el seu procés d'enamorament, producte de la contemplació del jove

---

¹²⁵⁵⁶ *Ibidem*, p. 297.

¹²⁵⁵⁷ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 58.

¹²⁵⁵⁸ MERRILL, Charles J., La Güelfa i els seus models italians, dins BOEHNE, Patricia – MASSOT, Josep – SMITH, Nataniel B. (eds.), *Actes del tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982). Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 159-168 (p. 167).

¹²⁵⁵⁹ MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, Libros de caballerías catalanes, dins *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915, ps. 248-251; reed. 1925; reed. Gredos, Madrid, 2008.

¹²⁵⁶⁰ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P.*, ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. XV i nota a la ratlla 13352; ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, p. 11, i III, p. 261, etc.; BOHIGAS, Pere, Notes sobre l'estructura de *Curial e Güelfa*, dins *Estudis universitaris catalans (“Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i culturals”)*, 22, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 607-619 (ps. 611-612).

¹²⁵⁶¹ MONTOLIU, Manuel de, ‘Curial e Güelfa’, dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70 (p. 61).

¹²⁵⁶² ARAMON SERRA, Ramon, L'humorisme en el ‘Curial e Güelfa’, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723 (p. 718); ANNICCHIARICO, Annamaria (ed.), *La Fiammetta catalana*, Japadre, L'Aquila, 1983, p. 76.

estimat, com un foc o desig encés, una sensació de flames que justifiquen la denominació de la dama italiana.¹²⁵⁶³ Isabel Grifoll, per la seua banda, no té dubtes que la Güelfa, “si bé forjada en la literatura cortesa, es va configurant en rèplica i superació de Fiammetta.”¹²⁵⁶⁴

Comptat i debatut, pot entendre's la caracterització de la Güelfa carnal i sentimental de la novel·la cavalleresca, com una *midons* d'inspiració provençal, però caracteritzada *a la italiana* a partir dels personatges femenins de Boccaccio. Pel que fa a la càrrega al·legòrica del personatge, la Güelfa deu molt també a la lectura i “estudi” d'un altre dels autors preferits de l'anònim, com és Dante Alighieri. Si atenem al comentari de la *Comèdia* de Benvenuto Rambaldi da Imola, a través del qual l'escriptor catalanòfon desvelava els *integuments* de Dante, veurem com alguns cants influïren en el concepte i disseny de la Güelfa. Per exemple, el cant II de l'*Inferno*, vv. 127-142, on el poeta-teòleg comença el seu viatge pel món d'ultratomba. Se'ns parla d'un llarg i dur viatge per un “cammino” que serà físic i espiritual. De fet, tota l'obra representa un procés de conversió, a través de l'expiació gradual del pecat a l'Infern, la purificació al Purgatori i la beatificació al Paradís. El viatge serà contat –ens adverteix Dante– per la “mente che non erra”, és a dir, de la memòria del procés de la vida.

En el mencionat cant II de l'Infern, el poeta Virgili, que es troba al Limbe, és cridat a escena per una dama “beata e bella” (després sabrem que és Beatrice) que li desperta el desig de servir-la devotament, de ser comandat per ella. Virgili anomena la seua *domina* “donna di sola virtù” i es mostra plenament disposat a obeir-la. Dante Alighieri, que es disposa aleshores a emprendre el seu itinerari literari, dóna gràcies ensems a Beatrice, “pietosa” (la gràcia divina) i a Virgilio, “cortese” (al·legoria de l'intel·lecte, la cultura i la ciència que fan l'home cortés, *curial*), per ajudar-lo a emprendre aquesta perillosa aventura. S'entén així que Virgili en Dante i Curial en l'anònim hauran de respondre positivament, al llarg dels seus respectius itineraris transformadors, a la gràcia que *praevenit* de Beatrice i de la Güelfa, respectivament. En la *Comèdia* del *poeta-theologus* Dante –però no en la profana i cavalleresca *Curial e Güelfa*– el viatge és al·legòric i respon a un disseny providencial. Comença de la mà de la “grazia preveniente” (la Verge Maria) i culmina amb auxili de la “grazia operante”

---

¹²⁵⁶³ *Ibidem*, ps. 67-75.

¹²⁵⁶⁴ GRIFOLL, Isabel, *Curial e Güelfa: Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 89-104 (p. 98).

(Beatrice).¹²⁵⁶⁵ És obvi que el viatge de tres llibres que descriu Curial (infern d'amor i desamor, purgatori mediterrani i paradís de glòria mundana), com altres obres literàries del moment, està inspirat en l'esquema tripartit la *Comèdia* de Dante, un autor molt admirat pel nostre anònim. Inspirant-se en Dante, l'autor del *Curial* fa que el cavaller llombard travesse pel seu infern, purgatori i paradís particulars. Emprén el viatge guiat per una Güelfa que és "gràcia prevenint" (ho explicita Melchior de Pando, en el cap. III.2) i el conclou quan la Güelfa, investida ara de "gràcia operant", reconeix que Curial ha deixat d'*errar* i li atorga la *mercé* que precipita el seu triomf.

Sens dubte que tots aquests estímuls literaris resultaren determinants a l'hora de configurar l'aspecte, la caracterització literària i el paper al·legòric de la viuda senyora de Milà. No obstant això, només cal observar en atenció el context històric on es desenvolupa el procés creatiu de la novel·la, Itàlia, per a trobar algunes dames que – conegudes directament o no per l'escriptor – podrien haver influït en alguns aspectes menors del personatge. Charles J. Merrill, en un article titulat *La Güelfa i els seus models italians*, fa molt bé en orientar la recerca cap a terres italianes, atés que la novel·la, tot i haver sigut escrita en català, no deixa de ser molt italiana. S'interessa el recercador per la reina Joana II de Nàpols, viuda als 35 anys, a la qual defineix com "un paradigma de mutabilitat i manca de fermesa" i es pregunta si "aquesta dona luxuriosa i de voluntat torcívola" s'hauria pogut passejar per la ment de l'anònim escriptor a l'hora de proposar la rebel·lió de la Güelfa contra les convencions socials que l'obligaven a mantenir-se casta.¹²⁵⁶⁶ Com a idea suggerent pot passar, però com a voluntat de l'autor que algun poguera relacionar la Güelfa amb el "pitjor" vessant personal de Joana II, sembla fora de tot lloc. I encara més si tenim en compte que el rei Alfons "utilitzà" descaradament la coartada genealògica de ser, des del 1421, el "fill adoptiu" de Joana (adopció sancionada el 1444 pel papa Eugeni IV, mitjançant una butla, i en contra de la darrera voluntat testamentària de la mateixa reina) per a legitimar enfront de Renat d'Anjou i davant la resta d'Europa el seu ascens al tron napolità.

Descartada –no per interessant, sinó per improcedent– aquesta primera proposta, Merrill ens recorda que Lucrezia d'Alagno, a partir del 1449, aconseguí enamorar de tal manera Alfons el Magnànim, que recorda molt a quan l'autor esmenta que la Güelfa

---

¹²⁵⁶⁵ Vegeu CATALDI, Pietro – LUPERINI, Romano (eds.), *Antologia della Divina Commedia*, Le Monnier, Florència, 1992, p. 24.

¹²⁵⁶⁶ MERRILL, C. J., *La Güelfa i els seus models italians...*, ps. 161-162.

s'apoderà en certa manera de Curial: “ella d'ell s'ensenyorí.”¹²⁵⁶⁷ A banda que es tracta d'una manera de parlar, resultaria difícil de justificar que l'autor adreçara al rei una possible amonestació en aquest sentit, com la que adreça al marquès de Montferrat de la ficció titlant-lo d'“afeminat” o dependent de la muller. En primer lloc, perquè el llibre no sembla estar dissenyat per amonestar un adult adúlter, sinó un adolescent luxuriós i dubitatiu. En segon lloc, perquè seria mal de pair que un escriptor que exalta les glòries passades del casal d'Aragó, escriguera una novel·la per a posar en evidència la inconveniència d'aquesta passió amorosa del rei, que tots els *poetes* com ell cantaven unànimes i que els moralistes –per la distància geogràfica i temporal– justificaven com un pecat venial.¹²⁵⁶⁸ I, en tercer lloc, perquè en la primavera del 1449, quan es fa pública la relació d'Alfons i Lucrezia, segurament el *Curial* era un llibre més que acabat. Altra cosa és considerar que, si no s'havia divulgat encara la novel·la, la relació del rei amb la donzella napolitana afavorira malentesos entre els lectors, i que fóra un dels fets més que aconsellaren el consum privat i restringit de l'obra; no per la figura de la Güelfa, sinó per la d'una Làquesis caricaturitzada en clau de paròdia homilètica.

La localització de la novel·la principalment al Montferrat fa seguir a Merrill, seguidament, la via oberta per Martí de Riquer¹²⁵⁶⁹ i explorada durant anys – infructuosament, malgrat l'esforç detectivesc i les seues intel·ligents observacions– per Anton Espadaler,¹²⁵⁷⁰ sobre la possible relació del *Curial* amb la casa comtal d'Urgell. En l'article de Merrill, el que es suggereix és una possible relació entre el caràcter ferm de Margherita di Monferrato, mare del pretendent a la corona Jaume d'Urgell “el Dissortat”, i el de la Güelfa.¹²⁵⁷¹ No hi ha cap indicatiu al respecte que pugui aportar el text novel·líctic, ni tampoc al·lusions textuais, ni explícites ni implícites, a la casa d'Urgell o a la referida dama. I això, a desgrat que la història discorre al Montferrat. Molt més

---

¹²⁵⁶⁷ Ibídem, ps. 164-166.

¹²⁵⁶⁸ Pensem que el matrimoni medieval no era cap sacrament, ni significava el que significarà després de Trento. Ja en el segle XIV, Francesc Eiximenis justificava que posaren distàncies marit i muller, com ho feren Alfons V i Maria de Castella, si el matrimoni no funcionava. D'altra banda, el pragmàtic franciscà admetia que l'home que viatjara lluny de casa mantinguera relacions sexuals amb altres dones, sense que aquestes comportaren, amb propietat, el qualificatiu d'*adulteri*. Vegeu EIXIMENIS, Francesc, *Lo Crestià* (selecció), a cura d'Albert HAUF, Edicions 62, Barcelona, 1983, p. 234; ORTS MOLINES, Josep-Lluís, Idees sobre la família a la tardor medieval, a través de *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis (1327-1490), dins *Alternativas. Cuadernos de trabajo social*, 1, Alacant, 1992, ps. 135-151.

¹²⁵⁶⁹ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631, concretament p. 621.

¹²⁵⁷⁰ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984; ÍDEM, Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimient de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231.

¹²⁵⁷¹ MERRILL, C. J., La Güelfa i els seus models italians..., p. 166.

aguda i encertada, en canvi, ens sembla la proposta del referit Charles J. Merrill sobre les concomitàncies que presenta la Güelfa amb la beata Margherita di Savoia, sobre la qual ens reservem l'oportunitat de tractar i d'estendre'ns més avall.

Hauríem de tenir en compte, d'altra banda –mal que fóra per a descartar-los, per inviablés com a font d'inspiració– personatges històrics com Alasina, germana de 13 anys del marquès de Montferrat que contragué nocés el 1257 amb un senyor de Milà. El seu germà era el Guglielmo VII Paleologo “el Gran” (marquès, 1253-1292), contemporani del temps històric de la narració curialesca, i que apareix en la *Comèdia* de Dante. Ell es casà l'any 1257, amb 14 anys d'edat, amb Elisabet de Gloucester. En paral·lel amb aquestes dades històriques, la vida del trobador occità Raimbaut de Vaqueiras ens conta com s'enamorà d'una donzella Beatrice, germana del marquès Bonifaci I de Montferrat; que en realitat no era germana sinó filla d'aquest senyor. Crida l'atenció sobre aquest fet Olimpio Musso.¹²⁵⁷² Tanmateix, pot objectar-se en detriment dels personatges del segle XIII que l'autor del *Curial* tenia molt de literat i ben poca cosa de cronista o historiògraf. És molt més fàcil que el motiu d'inspiració que contribuí a situar l'escena al Montferrat fóra la contalla trobadoresca de la “germana” Beatrice,¹²⁵⁷³ més accessible a l'escriptor del segle XV, que no les edats i situacions casuals d'Alasina i Guglielmo poades d'alguna primmirada crònica de segles arrere.

Anton Espadaler, que troba atraient la idea d'una novel·la escrita a Catalunya, i no a Itàlia, veia versemblant pel 1984 que la dedicatària de l'obra fóra la reina Maria de Castella, romasa als regnes occidentals de la Corona d'Aragó, quasi com si fóra viuda, mentre el marit regnava a Nàpols.¹²⁵⁷⁴ En aquest cas, el paper Làquesis podria ser identificable amb el de Lucrezia d'Alagno, la bella i seductora amistançada del rei. La proposta és criticada, entre d'altres, per Albert Hauf, perquè, en el cas de Làquesis “comportaria una crítica molt directa de la jove cortesana”, tan explícita com negativa. Tampoc no veu clar “quin seria el paper de Curial *vis à vis* Alfons el Magnànim.” Quant a la Güelfa, sembla més sensat a Hauf relacionar al·legòricament la “viuda” protectora

---

¹²⁵⁷² MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (ps. 41-43 i 46).

¹²⁵⁷³ Tal com ho presenta, seguint la petja de Musso, CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La infantesa de Curial i una font literària, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 413-424.

¹²⁵⁷⁴ ESPADALER, A.-M., *Una reina per a Curial...*, op. cit.

amb l'Església.¹²⁵⁷⁵ D'altra banda, només cal parar atenció a la biografia de la reina Maria per a veure la gran distància que separa l'esperit devot i franciscà de la seua biblioteca i la seua cort,¹²⁵⁷⁶ del que representa el contingut del *Curial*. La reina Maria, que no tenia res de dama boccacesca, es trobava prou lluny del lloc d'escriptura i dels lectors que hom preveia per a l'obra, els de la cort napolitana, com per a justificar qualsevol absència de relació entre els personatges de la novel·la i ella.¹²⁵⁷⁷

Una proposta a afegir, a les ja formulades, és la de santa Mònica, la mare de sant Agustí d'Hipona, pel rerefons maternal, els somnis que protagonitza la Güelfa i la vida dissoluta en que cau Curial seguint les passes d'un jove Agustí. Completaria l'analogia de personatges i situacions Lavínia, filla i hereva del rei del Laci, que es casà amb Enees i el convertí en rei del país i precursor dels futurs sobirans romans.¹²⁵⁷⁸ En aquest suggeriment comparatiu falla una cosa, com és la relació maternofilial de Mònica i Agustí, que no pot parangonar-se, en absolut, amb la relació amorosa i de fidelitat –no sols de protecció– que manté la Güelfa amb el cavaller llombard.

A la historiadora Maria-Teresa Ferrer,¹²⁵⁷⁹ no li passa desapercebuda una altra figura històrica com és la vertadera “viuda” i “senyora de Milà” del temps d'escriptura del *Curial*: Maria de Savoia i Borgonya (Chambery, 1411-Vigone, 1469). Filla del duc savoia Amadeu VIII, el pare la casà l'any 1428 amb Filippo Maria Visconti per a segellar la signatura d'una aliança. Convisqueren durant anys, però sense mantenir cap relació amorosa ni matrimonial convencional, ja que el senyor de Milà tenia la seua amistançada oficial. Guardaren les formes i prou. En agost del 1447, quan Maria esdevingué viuda per mort del duc, aprofità el suport que li atorgaven alguns prohoms

---

¹²⁵⁷⁵ HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (p. 353).

¹²⁵⁷⁶ Vegeu SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 10 ('Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques')*, Barcelona, 1928, ps. 213-347; RODRIGO LIZONDO, Mateu, Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d'Aragó, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 471-526; EARENIGHT, Theresa, *The King's Other Body. Maria of Castile and the Crown of Aragon*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2010.

¹²⁵⁷⁷ Insisteix a relacionar la reina Maria amb el *Curial*, VÁZQUEZ CAGIAO, Pablo, Interpretación para una nueva lectura del *Curial e Güelfa*, dins *Revista de filología románica*, 8, 1991, ps. 243-249 (ps. 247-249).

¹²⁵⁷⁸ MERRILL, Charles J., They came to Carthage burning: Curial, Güelfa, Aeneas and St. Augustine of Hippo, dins SOBRER, J. M. (ed.), *Actes del vuitè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Bloomington, 1995)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, ps. 189-198 (p. 197).

¹²⁵⁷⁹ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (p. 65).

milanesos per a tractar d'entronitzar al ducat vacant el seu germà, Lluís I de Savoia.¹²⁵⁸⁰ No ho aconseguí, però, perquè la República Ambrosiana s'havia consolidat. En juny del 1449, després que Lluís fracassara en el seu intent d'envair el ducat –buscant, fins i tot, una aliança amb Aragó per a repartir-se el territori–, la viuda senyora de Milà es véu obligada a abandonar la convulsa ciutat i a buscar refugi al Piemont, en terres del germà.¹²⁵⁸¹ Establida a la ciutat de Torí, professà com a religiosa i acabà els seus dies. Els savoians (i també els oficials catalans vinculats a la cort de Savoia, Lluís Sescases i Gabriel Cardona, 1452-1455¹²⁵⁸²) l'havien coneguda com *madame* o *madama* de Milà; els italians, *madonna di Milano*.¹²⁵⁸³ El títol de *madama* era usat i conegut també a l'afrancesada cort d'Alfons el Magnànim, on els napolitans –influits per la tradició angevina– anomenaven *madama* a Lucrezia d'Alagno.¹²⁵⁸⁴ Podríem anotar encara que la traducció catalana de *La belle dame sans merci* d'Alain Chartier (1424), realitzada a mitjan segle XV per Francesc Oliver (*ca.* 1457-1469), portava per títol *Requesta d'amor de madama sens mercè*.¹²⁵⁸⁵ En la novel·la cavalleresca *Tirant lo Blanc*, de Joanot Martorell (València, 1460-1464), és troben també al·lusions a “madama Carmesina”. Noteu, en contrast amb aquest ús generalitzat, com l'anònim de *Curial e Güelfa*, amic de gal·licismes protocol·laris del tipus *tres excel·lent* senyor, evita parlar al llarg de la novel·la de la *madama*, la *madonna* de Milà o la duquessa de Milà en la seua obra literària. La Güelfa és sempre una *senyora* de Milà del segle XIII. Es tracta d'evitar que algú tinga la temptació d'identificar la Güelfa amb la històrica i coetània senyora, la viuda del Visconti. No obstant això, no és sobrer reconèixer que alguna de les qualitats

---

¹²⁵⁸⁰ Des del 1434, els savoians ja havien intentat que Filippo adoptara Lluís o algun altre fill d'Amadeu com a legítim hereu. Vegeu COGNASSO, Francesco, *Di alcune relazioni sabaudo-viscontee dopo l'alleanza di Milano*, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 11, fasc. 3-4, Pavia, 1921, ps. 145-176 (ps. 162-163). Sobre el partit savoia de Milà, liderat per l'abat Casanova, vegeu GAULLIER, Eusèbe-Henri, *Correspondance du pape Felix V (Amédée VIII) et de son fils, Louis, duc de Savoie, au sujet de la ligue de Milan et de l'acquisition du Milanais, 1446-1449*, dins *Archiv für Schweizerische Geschichte*, 8, Zúric, 1851, ps. 269-364 (ps. 277-281).

¹²⁵⁸¹ CASATI, A., *Milano e principi...*, ps. 42-44.

¹²⁵⁸² Vegeu COGNASSO, Francesco, *L'alleanza sabaudo-viscontea contro il Monferrato nel 1431*, dins *Archivio storico lombardo*, 42, Milà, 1915, ps. 273-334 i 554-644 (p. 556): El canceller savolà Henri le Colombier, viatja el 1429 de Thonon a Milà per a “aler visiter madame de Millan.” CORNAGLIOTTI, Anna, *Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV*, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572 (p. 556).

¹²⁵⁸³ CASATI, Antonio, *Milano e principi di Savoia. Cenni storici*, Tipogr. de Ferrero e Franco, Torí, 1833, p. 17.

¹²⁵⁸⁴ DE ROSA, Enrico, *Alfonso I d'Aragona. Il re che ha fatto il Rinascimento a Napoli*, M. D'Auria, Nàpols, 2007, p. 85.

¹²⁵⁸⁵ CHARTIER, Alain, *La belle dame sans merci*, trad. catalana del segle XV de Francesc OLIVER, ed. a cura de Martí de RIQUER, Quaderns Crema, Barcelona, 1983; ÍDEM, *La Belle Dame sans merci. Traducció de Francesc OLIVER*, ed. electrònica a cura de Marta MARFANY SIMÓ, Biblioteca Digital Narpan, 2011 <<http://www.narpan.net/ben/indexbelledame.htm>>

que els cronistes atribueixen la duquessa viuda real podrien ser aplicades a la perfecció al personatge de ficció, i viceversa. Apareix definida concretament Maria com una “*mulier profecta et pudica, et proba et moribus modestissimus.*”¹²⁵⁸⁶

Tot i que les opcions anteriors podrien haver aportat idees per a situacions i caràcters relacionables amb la fictícia Güelfa, el personatge femení que l'autor pretén relacionar més directament amb la seua criatura deu ser la beata Margarida de Savoia,¹²⁵⁸⁷ o, més exactament, Margherita di Savoia-Acaia e Ginebra (Pinerolo, 1390-Alba, 1464), marquesa viuda de Montferrat. Fou l'última representant de la línia genealògica dels Savoia prínceps d'Acaia, antics senyors del Piemont.¹²⁵⁸⁸ Es tracta d'una de les candidates a comparar amb la Güelfa proposades per Merrill¹²⁵⁸⁹ que té interès documentar, perquè ajuda a explicar algunes coses del *Curial*.

En primer lloc, convé saber que el principat d'Acaia, que els Savoia ancestres de la beata i ella mateixa reivindicaven *de iure* des dels temps de Felip I del Piemont (senyor d'Acaia, 1301-1307), es localitzava a la Grècia adriàtica. Estava adjacent al despotat d'Arta o de Morea, i de vegades apareixia confós o agregat dit estat, per les lluites de poder a la regió i la inestabilitat de les dinasties despòtiques. La fortificada ciutat d'Arta fou capital de la Morea des del 1430 fins al 1449, quan l'ocuparen els turcs. El 1444, Alfons el Magnànim havia enviat a l'Arta una expedició militar de suport. És a dir que, tant Acaia com Arta, eren llocs ben coneguts pels cortesans del Nàpols del rei d'Aragó. Aquestes circumstàncies geogràfiques i històriques, en cas d'assimilar la figura de la Güelfa a Margherita di Savoia, podrien contribuir a explicar l'original nom d'*Arta* que rep la donzella de confiança de la senyora de Milà.

Com explica Merrill, Margherita contragué noces el 1403 amb el vidu Teodoro II Paleologo, marquès de Montferrat¹²⁵⁹⁰ i, segons ell, “príncep montferratés mig català”, per ser oncle matern del comte Jaume d'Urgell, candidat a rei d'Aragó en el compromís de Casp (1410-1412). A la mort del marit, l'any 1418, la viuda de Savoia restà sota tutela i govern del fillastre Gian Giacomo Paleologo, que heretà el marquesat. Els cronistes la recorden com una “una dona de seny i prudència”. Inspirada per les

---

¹²⁵⁸⁶ SEGRE, Arturo, Nicod de Menton e le aspirazioni sabaude al ducato de Milano (1445-1450), dins *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino*, vol. 34, fasc. 14, Torí, 1899, ps. 868-884 (p. 869, n. 1).

¹²⁵⁸⁷ Beatificada per l'Església Catòlica l'any 1669.

¹²⁵⁸⁸ Amadeu de Savoia, príncep d'Acaia i darrer senyor autònom del Piemont, i Caterina de Ginebra foren els progenitors de la beata.

¹²⁵⁸⁹ MERRILL, C. J., La Güelfa i els seus models italians..., p. 166.

¹²⁵⁹⁰ Aquest s'havia casat abans amb Argentina de Lunigiana (+1387) i amb Giovanna di Bar (+1402), que li donà tres fills, el major dels quals, Gian Giacomo, el succeí en el marquesat. Amb aquest matrimoni, esdevingué cunyada de Margarida de Montferrat, la mare de Jaume el Dissortat.

prèdiques del valencià sant Vicent Ferrer, que havia visitat el Montserrat en la primera de segle, la viuda decidí retirar-se a Alba i dedicar-se a fer obres de pietat, a més de consagrar una part de la seua vida a la fundació d'un monestir dominicà de monges. Fou demanada en segon matrimoni pel duc de Milà, però rebutjà l'oferta. "Encara vivia en ser escrit el *Curial* i, per consegüent, els lectors de l'obra tenien a l'abast un exemple viu de pietat, senescalia assenyada i competent i viduïtat casta, en comparació amb la qual la Güelfa hagué d'aparéixer vanagloriosa i mundana."¹²⁵⁹¹ Eureka. És exactament això: el provocador i paròdic escriptor de *Curial e Güelfa* busca que el lector reconega un model contemporani de *contemptus mundi* –la versió femenina del Sanglier eremita– per a desarticlar-lo. És a dir, pretén transformar el prototip de senyora aristocràtica honesta i beata, aquell que esperaria un lector cortesà medieval, sotmés al flagell d'una literatura clerical (la que rebutja el *mundus*), en la seua nova i humanista aposta d'aristòcrata honesta, però lligada al món: la que aspira a la *dignitas*. La nova dama –no la reprimida beata Margarida; sí la desimbolta Güelfa de la novel·la– és partidària d'una *vida activa* (concepte que humanistes com Brunni oposen a la *vida contemplativa* clergues i beates¹²⁵⁹²) i decidida a gaudir del sexe i dels plaers mundans (un epicureisme aristocràtic, temperat per l'ètica aristotèlica), i passa per damunt de tota convenció social i de l'amenaça fresca de damnació eterna. La fi –un amor sublimat i conjugal, alhora que satisfactori– justifica els mitjans. La de Curial amb la Güelfa seria, presentada sense complexos morals, una convivència amorosa portada en secret per prudència, no pas per hipocresia; una unió lleial i digna d'encomi.

El que ja resulta més difícil –Merill no ho fa– és justificar com uns lectors, se suposa que catalanoparlants i presumptament vinculats a la cort de Nàpols, tenien notícia suficient de l'existència d'aquesta venerable dama d'Alba, com per a poder-la identificar amb les pistes que ens aporta l'autor de la novel·la. Segurament, els cortesans de Nàpols haurien oït parlar d'ella al camarlenc i diplomàtic Enyego d'Àvalos, que havia servit el duc de Milà i havia posseït senyories pròximes a Alba pels anys 1435 al 1444. Durant els anys 1446-1447, D'Àvalos romangué d'ambaixador del rei d'Aragó a Milà. En la tardor del 1446, concretament, efectuà viatges des de la capital de la Llombardia a Ventimiglia (frontera de Ligúria amb Provença), a través del Montserrat i

---

¹²⁵⁹¹ MERRILL, C. J., La Güelfa i els seus models italians..., p. 166.

¹²⁵⁹² CAPPELLI, Guido M., "Ad actionem secundum virtutem tendit". La passione, la sapienza e la prudenza: vita activa e contemplativa nel pensiero umanistico, dins LISI, Francisco Leonardo (ed.), *The Ways of Life in Classical Political Philosophie. Papers of the 3rd Meeting of the Collegium Politicum. Madrid*, Academia Verlag ("Studies in Ancient Philosophy", 5), Sankt Augustin, 2004, ps. 203-230.

la ciutat d'Alba –que ve precis de camí– per a pagar els soldats catalans que tenia allí acantonats el rei Alfons. La missió d'aquests soldats era frenar un possible intent d'invasió del nord d'Itàlia propiciada per Renat d'Anjou i dirigida pel seu governador de la Provença, Tanneguy III du Chastel. Els diners eren del senyor de Milà i se suposa que viatjarien custodiats per una tropa d'homes d'armes que, al seu pas per la ciutat d'Alba, rebrien allotjament al palau senyorial que hi posseïen a mitges –com en *Curial e Güelfa*– la beata Margherita de Savoia i el marquès de Montferrat.¹²⁵⁹³

Les coincidències són bastant eloqüents. El fet que la senyora de Milà, disposant de palau a Casale Monferrato i de castell a Pontestura, siga desplaçada per l'autor a Alba, una ciutat on no tenien cort els marquesos, sembla un caprici literari destinat a propiciar l'associació entre la Güelfa i Margherita. Més encara: la manera de procedir del marquès de ficció amb la viuda (“assignant-li una e la pus bella part de son palau per a la sua estaja”, *CeG* I.2) coincideix exactament amb la situació que es produí el 1418 i que perdurava en temps d'escriptura de la novel·la, quan la senyora vivia en la seua meitat del palau i acompanyada de monges, esperant que es construïra el monestir. Tot sona molt al *Curial* i molt autobiogràfic, si contemplem la possibilitat –com més va més lògica i evident– que un antic patge de la cort de València i bon coneixedor del Montferrat, com Enyego d'Àvalos, fóra l'autor de l'anònima novel·la.

No deu ser casual, tampoc l'interés de la Güelfa per envoltar-se de monges i per la vida monàstica: “dix [la Güelfa] a son frare que se'n volia anar a un monastir de dones que y havia, molt devot, e que, si morir li convengués d'aquest accident, en aquell volia ser soterrada” (*CeG* I.29). Precisament, la beata savoiana convivia amb monges clarisses en hàbit de viuda, com la Güelfa, sense professar: era una terciària dominicana, una seglar admesa a viure d'acord amb la regla de sant Doménec de Guzman. El 13 de maig del 1446 havia celebrat la col·locació de la primera pedra d'un monestir on tenia previst recloure's i ser soterrada.¹²⁵⁹⁴ Quan Enyego d'Àvalos travessà repetidament per Alba (tardor del 1446), i se suposa que en qualitat d'ambaixador del rei d'Aragó i servidor del duc de Milà seria allotjat per la dama, els murs del monestir de Margherita estarien ja començant a ser edificats. És possible, també, que el rei Alfons o algun prelat de la cort napolitana s'interessaren pel testimoni de la beata, que havia conegut personalment sant Vicent Ferrer. No debades, el rei d'Aragó i Nàpols era devot del sant

---

¹²⁵⁹³ D'aquesta possible coneixença de la senyora d'Alba pel futur gran camarlenc ja hem tractat en els capítols I.3.4 i II.2.1, als quals us remetem.

¹²⁵⁹⁴ REMBAUDI, Alerino, *Il minutario (1439-1444) del beato Alerino Rembaudi, vescovo di Alba*, ed. a cura de Baldassare MOLINO, Edizioni Albesi, Alba, 2004, p. 13.

i s'interessava per elevar-los als altars, pretensió que obtingué l'any 1455. Encara que des del 1431 l'Església recopilava testimonis i informes sobre la vida del predicador.¹²⁵⁹⁵ Una curiositat al respecte és que, segons els hagiògrafs de Margherita –i açò era cosa sabuda a tota Itàlia en temps del *Curial*– el sant valencià se li apareixia en somnis i la orientava sobre el camí de vida que havia de dur. Aquest fet reforça el paral·lelisme entre la viuda marquesa de Montserrat i una Güelfa a la qual no s'apareixia en somnis cap sant celestial, sinó –atenció– els déus olímpics Venus i Cupido.

Segons les hagiografies basades en testimonis dels processos de canonització del pare Ferrer, aquest predicava el 1402 per la Llombardia, quan “de Alexandria passò nuestro santo a la ciudad de Alva”. Pel camí li eixiren al pas uns dimonis vestits d'ermitans que el dominicà recordava en els seus sermons: “precursoses del Anti-Christo, que no son hombres, sino demonios en trage de hermitaños, como en Lombardía, donde predicavan contra mí.” Passà per Gènova, governada llavors, en nom del rei de França, pel mariscal Jean Le Meingre “Boucicaut”, i el 1403 visità el Montserrat i la seua capital, Casale, on el sant predicà a prec dels senyors. Aleshores, la marquesa Margherita, presa de gran devoció pel sant valencià...

“...entró en tan vivos deseos de renovar su espíritu, que desde luego se dio al ejercicio de las virtudes; a la oración y a la mortificación en particular, y al socorro de los pobres con profusa magnificencia. Muriósele el esposo el año 1418 y luego votó castidad, sin querer la dispensación que le ofrecía de esse voto Martino V, a favor del príncipe Filippo Maria Visconti, duque de Milán, que la pretendía por esposa. Muerto después san Vicente, se le apareció, y mandó vistiese el ábito de la tercera orden de Santo Domingo. Executólo Margarita con otras damas que se unieron, practicando en su palacio lo que la regla de dicha orden dispone.”¹²⁵⁹⁶

---

¹²⁵⁹⁵ Vegeu SANCHIS SIVERA, José, *Historia de San Vicente Ferrer*, Llibreria dels Successors de Badal, València, 1896; FUSTER PERELLÓ, Sebastián, *Procesos de canonización de San Vicente Ferrer. Declaraciones de los testigos*, Ajuntament de València, 2007; CASANOVA, Emili – BUIGUES, Jaume (eds.), *En el món de Sant Vicent Ferrer*, Denes, Teulada-València, 2008; GÓMEZ GARCÍA, Vito T., Alfonso el Magnànim y la canonización de San Vicente Ferrer, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 203-222; FERRANDO, Antoni, *Sant Vicent Ferrer en la historiografia, la literatura i l'espiritualitat al segle XV*, Institució Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 135), València, 2013.

¹²⁵⁹⁶ VIDAL MICÓ, Francisco, *Historia de la portentosa vida y milagros del valenciano apóstol de Europa San Vicente Ferrer*, Tipogr. de Joseph Estevan Dolz, València, 1735, ps. 117-118.

El 1432, el papa Eugeni IV l'autoritza a fundar un monestir, que no prengué forma d'edifici conventual sinó a partir del 1446, com s'ha dit. Per a un fidel servidor durant anys de Filippo Maria Visconti, no podia ser desconeguda la història d'aquesta dona exemplar, de la qual es desferien en elogis els clergues i frares predicadors. Ella era la viuda perfecta que fa vot de castedat i renuncia al món: l'aristòcrata que es mortifica el cos i es nega a ser "senyora de Milà" (quan tenia l'oportunitat i el suport del papa de Roma); que abandona la vida cortesana per una trista reclusió, per una mort en vida; que rep la visita onírica de figures celestials que la inviten a aprofundir en la renúncia; que somnia amb edificar un convent on ser soterrada... El que fa l'autor del *Curial* és utilitzar elements propis o senyalats del model de vida "indigna" que vol denunciar (viuda, Montferrat, palau dividit amb el germà, Alba, monestir) i transforma la viuda reprimida i medieval en una representant de la *dignitas hominis* en la seua versió femenina. La Güelfa és una viuda amb iniciativa, amb una vida activa i una voluntat de gaudir de l'amor i del plaer sexual. La seua caracterització com dona dotada d'autoritat, honestedat i lleialtat, és compatible amb el gaudi de la vida mundana i de l'amor amb plaer que propugnaven els tractadistes florentins. Ella està preparada per a gaudir honestament de la glòria del "seu" Curial. És un model de vida aristocràtic alhora que digne, el que correspon als cortesans d'una Itàlia orientada pels humanistes, i no el que representen la beguina Margherita o el ridícul Sanglier del Sinaí: la primera, per renunciar a ser la senyora de Milà –com se li proposava– i preferir la mort en vida, i el segon, per renunciar a la seua digníssima condició de cavaller.

Les hagiografies de la beata aporten altres detalls i dates com ara les següents: La cessió de la meitat del palau pel marquès fou el 1422; l'oferiment de matrimoni del duc de Milà, el 1427, i l'ingrés en el tercer orde, el 1428. El pontífex Eugeni IV, el 16 de juny del 1445, l'autoritza a edificar el monestir unit al palau, amb invocació de la Magdalena, és a dir, la prostituta penedida, segons la tradició popular. La conclusió de l'obra arquitectònica fou el 1448, i el 20 de maig del 1450 ingressaren en el recinte conventual la viuda, en qualitat d'abadessa, i les seues setze primeres companyes. Vers la fi del 1439, Margherita di Savoia s'havia negat en redó a prestar obediència al seu parent el duc Amadeu VIII de Savoia, coronat papa –o antipapa– pel concili de Basilea amb el nom de Fèlix V (5 de novembre del 1439-7 d'abril del 1449). Amb aquest gest de resistència, la beata esdevingué al nord d'Itàlia un referent de la causa güelfa i una

fidel aliada del papa de Roma.¹²⁵⁹⁷ Comptat i debatut, tot indica –com en altres ocasions i altres personatges– que aprofundir en la biografia del gran camarlenc d’Alfons el Magnànim, Enyego d’Àvalos, ens duu a comprendre millor algunes capricioses eleccions d’ubicacions geogràfiques i personatges. D’altra banda, l’aprofundiment en la biografia, psicologia i situacions protagonitzades per personatges reals, com és el cas d’aquesta marquesa viuda del Montferrat, ajuden a interpretar millor les intencions literàries i els propòsits intel·lectuals de l’autor de la novel·la.

Els Orsini, la duquessa de Calàbria i la Güelfa

Si hi havia una família a Itàlia que fóra especialment coneguda per la seua secular defensa de la *Parte Guelfa*, aquesta família eren els Orsini. El poderós clan de patricis romans, d’on eixiren molts cardenals de l’Església, rivalitzava amb els Colonna, que representaven la defensa més acèrrima a la Santa Seu de la *Parte Ghibellina*.¹²⁵⁹⁸ Els Orsini eren també, en temps de *Curial e Güelfa*, els més alts representants de la noblesa napolitana i, des dels anys 1434-1436, donaven suport a Alfons el Magnànim. Quan Jerónimo Zurita parla d’“aquella casa de Baucio y de los Ursinos, que era tan gran y poderosa en el reino y en toda Italia”, fa referència, concretament, a les aliances matrimonials que havien unit la sang dels Del Balzo (d’origen provençal, Dels Baus, descendents dels prínceps d’Aurenja) i els Orsini, i havien fet dels Orsini-Del Balzo el clan més poderós de barons del regne.¹²⁵⁹⁹ A Roma, els Orsini conservaven molt de poder: l’any 1434 afavoriren l’avalot republicà que obligà el papa Eugeni IV a exiliar-se a Florència. Els Colonna caigueren llavors en la ruïna i els principals béns que posseïen els foren confiscats.¹²⁶⁰⁰ El jove *condottiero* Orso Orsini, futur comte de Nola (a Nàpols), encapçalà a la mateixa Roma, el 1436, un nou avalot urbà –instigat aquesta

---

¹²⁵⁹⁷ Vegeu REMBAUDI, Alerino, *Il minutario (1439-1444)...*, op. cit.; GALIBERTI, Bianca, *La beata Margherita di Savoia*, Superga, Torí, 1951, i l’hagiografia que conté la pàgina web de l’Orde de Sant Domènec a Itàlia, <www.domenicani.it>, consultada en maig del 2013.

¹²⁵⁹⁸ BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), ps. 107 i 110.

¹²⁵⁹⁹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 86 (XIV.25).

¹²⁶⁰⁰ GARCÍA, Ricardo – LLORCA, Bernardino, *La Iglesia en la época del Renacimiento y de la Reforma católica*, dins LLORCA, Bernardino – GARCÍA-VILLOSLADA, Ricardo – MONTALBÁN, Francisco Javier, *Historia de la Iglesia Católica, III. Edad nueva*, Editorial Católica, Madrid, 1967 (2a.), ps. 340-341.

vegada per Alfons el Magnànim– també contra els partidaris d'Eugeni IV.¹²⁶⁰¹ El rei d'Aragó escrigué al seu confident a la cúria romana, el bisbe García Aznárez de Añón, per a comentar-li que enviava un representant al concili de Basilea, oposat al papa Eugeni, “et, d'altra, que havem pràctica et manera, axí per via dels Ursinis com dels Colones, de levar-li la ciutat de Roma.”¹²⁶⁰² Alguns anys després, quan Alfons ja dominava Nàpols i tocà reconciliar-se amb el mateix pontífex, el prefecte o governador de Roma era Francesco Orsini, “*qui honor in Italia amplissimus erat*”, segons Bartolomeo Facio, i que contribuí notablement a la pau de Terracina entre Eugeni IV i Alfons V.¹²⁶⁰³ Entre la signatura d'aquest tractat (14 de juny del 1443) i la butlla definitiva d'infeudació de Nàpols al rei d'Aragó (1 d'abril del 1445), transcorregueren vora dos anys de negociacions i de reconciliació pautaada entre Aragó i Roma.

La divisió d'Itàlia entre güelfs i gibel·lins era ja, aleshores, història, però la divisió entre les faccions romanes irreconciliables, els Orsini i els Colonna, continuava vigent encara pel 1492, com testimonia Niccolò Machiavelli.¹²⁶⁰⁴ D'altra banda, els italians continuaven associant popularment i mentalment el nom d'Orsini a la causa güelfa. L'humanista Paolo Giovio, a mitjan segle XVI, fa memòria de “le due principal famiglie e capi dell'antica fazione Guelfa e Ghibellina, che si chiamano, [respectivament], Orsini e Colonesi.”¹²⁶⁰⁵ I Francesco Guicchiardi (Florència, 1483-1540), en la seua *Storia d'Italia* (1521), evoca “l'antica devozione della famiglia Orsini, la quale, avendo sempre tenuta la Parte Guelfa...”, i recorda “il vincolo della fazione Guelfa agli Orsini”, com a cosa coneguda a tota Itàlia.¹²⁶⁰⁶ No ens haja d'estranyar, doncs, que els cortesans del Nàpols d'Alfons el Magnànim als quals anava adreçat, amb tota seguretat, el *Curial*, quan oïren esmentar el nom de *Güelfa*, tingueren en ment,

---

¹²⁶⁰¹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 269.

¹²⁶⁰² AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 568.

¹²⁶⁰³ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri [1451-1456]*, Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 318-319. Vegeu també ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, Alfonso V, rey de Nápoles: regulación de la sucesión y reconciliación con el pontificado, dins ‘*Relaciones de la Corona de Aragón con los estados cristianos peninsulares (siglos XIII-XV)*.’ *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1997, vol. I-5, ps. 509-522 (p. 514).

¹²⁶⁰⁴ MACHIAVELLI, Niccolò, *Il Principe*, ed. a cura de Giorgio INGLESE, Einaudi, Torí, 1995, ps. 75-77.

¹²⁶⁰⁵ GIOVIO, Paolo, *Dialogo dell'imprese militari et amorose di mons. Giovio, vescovo di Nocera*, Tipogr. de Guillaume Rouillé, Lleó de França, 1559.

¹²⁶⁰⁶ GUICCIARDINI, Francesco, *Storia d'Italia*, ed. a cura de Silvana SEDEI MENCHI i Felix GILBERT, Einaudi, Torí, 1971, ll. II, cap. 5, i ll. III, cp. XI, respectivament.

entre altres imatges, l'Església, però també el clan Orsini. I això és interessant, perquè no sols l'Església romana, a partir del 1443, col·laborà amb Alfons el Magnànim en les seues empreses polítiques i militars, sinó que també els magnats Orsini napolitans li oferiren un suport (pels anys 1434-1436) que resultaria fonamental per a obtenir el rei d'Aragó la victòria sobre Renat d'Anjou i ser coronat a Nàpols.¹²⁶⁰⁷ Una família que tradicionalment havia donat suport al papa i als Anjou,¹²⁶⁰⁸ es desmarcava aleshores de la vella militància güelfa per a recolzar obertament el candidat gibel·lí.

La culminació de l'aliança entre els Aragó i els Orsini, respectius epígons al sud d'Itàlia de la causa gibel·lina (la de la Cúria imperial: Curial) i la causa güelfa (la de l'Església romana: la Güelfa), fou el matrimoni pactat el 1444 i realitzat el 1445 entre el duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, hereu del tron napolità, i Isabella di Chiaromonte (1424-1465), cognominada també "Orsini-Del Balzo", per ser l'hereva universal del gran patrimoni d'aquesta casa (el principat de Tàrent) i descendent directa dels prínceps provençals d'Aurenja, de la casa Dels Baus. El fet que la novel·la *Curial e Güelfa*, per indicis de distinta índole, sembla haver estat escrita a la cort de Nàpols i dedicada al príncep adolescent Ferran d'Aragó, ens obliga a fixar l'atenció en aquesta família dels Orsini-Del Balzo, i en les circumstàncies del crucial enllaç matrimonial. Entre altres coses, perquè el l'anònim escriptor exposa la culminació d'uns amors difícils en forma de matrimoni. Tot plegat, podria dur-nos a pensar en una obra literària concebuda inicialment pels anys 1444-1445 i amb esperit epitalàmic: celebraria el casament fundacional d'una nova dinastia de reis de Nàpols, separats de la Corona d'Aragó, reconciliats positivament amb el papa (1443-1445) i vinculats a la família més güelfa d'Itàlia. La inclusió de molts altres aspectes argumentals, mitològics, etc., en l'obra, a l'hora de concloure-la (1448?) hauria desdibuixat parcialment el propòsit epitalàmic primer, que, tanmateix hi aflora: des del proemi I.0 fins a la cloenda.

---

¹²⁶⁰⁷ Vegeu FACIO, B., *Rerum gestarum...*, ps. 134-135; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 17 (XIV.3), que parla de "los de aquella casa Ursina, que eren muy poderosos".

¹²⁶⁰⁸ El 27 de novembre del 1435, quan arribà a Nàpols la duquessa Elisabet de Lorena, muller de l'empresonat Renat d'Anjou, a prendre possessió del regne, el primer a retre-li homenatge fou Raimondo Orsini, comte de Nola i mestre justicier del reialme. Vegeu AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol.2, p. 23. Un any després, aquest magnat contragué nocces amb la infanta Elionor d'Urgell (filla de Jaume el Dissortat, obligada per Alfons V a contraure nocces amb ell), obtingué de l'aragonés la promesa del ducat d'Amalfi i el principat de Salern, i consumà així la "traïció" dels Orsini als Anjou. Vegeu RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 58-59 i 63-64; CUADRADA MAJÓ, Coral, Política italiana de Alfonso V de Aragón (1420-1442), dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 7-8, Barcelona, 1986-1987, ps. 269-309 (p. 290).

El fet que el cavaller de la ficció novel·lesca obtinga el mateix dia el guardó d'un "principat e muller" el posa en igualtat de condicions amb el bastard Ferran, que, en contraure nocces amb Isabella, no sols consolidà —en clau de política interna— la seua posició com a príncep hereu, sinó que també obtingué una digna muller, hereva universal del principat de Tàrent: un patrimoni feudal vastíssim, com tot seguit s'explicarà. Finalment, si considerem que el títol elegit per l'anònim literat per a adornar la corona principesca de Curial era el "d'Orenge" (*Aurenja*, en occità i català; *Orange*, en francès modern), descobrim un altre punt que recolza la idea d'una dedicatòria oficial de la *institutio principis* que en part el *Curial*, al jove duc de Calàbria. El principat que obté el príncep de ficció (Curial) és un al·legòric o literari principat d'Aurenja, que posseïren els Dels Baus/Des Baux; el principat que obté el príncep real (Ferran) és el que li promet en dot un insigne Del Balzo: el principat de Tàrent. La coincidència és eloqüent i no podia passar desapercibuda a cap cortesà de Castel Nuovo. La reivindicació que feien els Orsini-Del Balzo napolitans del principat del cor d'Europa serviria, doncs, d'excusa literària a l'escriptor per a culminar la novel·la amb una pinzellada erudita i poètica. S'escenifica al·legòricament l'assimilació de l'heroi literari, que ha triomfat sobre els seus vicis i ha assumit un comportament virtuós, el príncep Curial d'Orange, al dedicatari oficial de l'obra, Ferran. D'ací que, en el comiat final de l'obra, l'escriptor es referisca a Curial i la Güelfa com "lo príncep e la princessa" (*CeG* III.103). I ¿qui eren, si no, "lo príncep e la princessa" per als previsibles lectors de la novel·la cavalleresca, sinó Ferran i Isabella?

El duc de Calàbria, segons aquesta interpretació o lectura al·legòrica de la part final de la novel·la, hauria d'adquirir "per sos mèrits" (estudi dels llibres, lleialtat matrimonial, autocontrol de la supèrbia i la luxúria) una corona de príncep morganàtic d'Orenge —en realitat una corona *de virtut*— si volia esdevenir un adult amb perspectives de ser un bon governant. Tot això, sobre el paper de la novel·la, i sempre llegit en clau de poètica ficció i d'utopia literària. Com era també una utopia, en aquest cas política, que la Corona d'Aragó esdevinguera "senyora de Milà" a l'endemà de de la mort de Filippo Maria Visconti (1447) i que, en conseqüència, Ferran I de Nàpols fóra també senyor de Milà, com Curial. Totes aquestes constatacions ens porten de nou a situar la concepció i redacció de la novel·la al voltant dels anys que van de l'acord de Terracina amb el papa (1443) a la pèrdua d'interés per Milà (1448), amb unes fites clau, com són les esposalles entre el d'Aragó i la Orsini (1444) i la consumació del matrimoni (1445). És probable, doncs, que moltes de les idees, així com el concepte general i l'argument

de la novel·la, foren ja concebudes per l'escriptor en els anys 1443-1445. Ara bé, la dilació en la redacció (fa l'efecte de ser una obra molt treballada, sotmesa a diverses i minucioses revisions) el portaria a al·ludir a situacions i personatges dels anys 1446-1447, com pot ser la rivalitat entre el rei d'Aragó i el duc d'Orleans per endur-se el *restell* de Milà –el ducat vacant– i la *corona de ferro* llombarda.

Crida l'atenció, en aquest context de “revelacions” finals de la novel·la, l'aparició sense vindre al cas d'una frase evangèlica en llatí: “*Benedicta tu in mulieribus*” (*CeG* III.100). S'insereix a penes unes línies abans de desvelar-nos l'autor que el títol que reserva el rei de França per al guanyador del torneig del Puig és el de príncep d'Orange. Trobem que la Güelfa, amb veu tremolosa, accepta que el rei de França li atorgue marit, també en to evangèlic: “fets de mi ço que en plaer vos vindrà”. A continuació, la núvia imminent, apareix “maravellosament vestida e ornada de tants e tan preciosos joyells, que tot lo món stava torbat. Resplandia la bellesa d'aquella senyora sobre quantes eren.” Làquesis se la mira amb enveja, però, “per molt que 's volgués cobrir, encara dix: ‘*Benedicta tu in mulieribus*’.” L'antiga donzella rival reconeix la derrota i proclama així la superioritat en bellesa i en tots els aspectes de la senyora de Milà, a la qual adreça la bíblica salutació. Tal com proposa Rosa Navarro, l'escriptor sembla estant seguint entre línies el guió de l'*Evangelí* de sant Lluç.¹²⁶⁰⁹

Primerament, se'ns remet a *Lluc* 1:38 (“*Fiat mihi secundum verbum tuum*”) és a dir, a la resposta resignada de la Mare de Déu davant l'anunciació per l'àngel Gabriel de la concepció del Messies en ella. La Verge es troba llavors tan torbada (“*turbata est in sermone eius*”, *Lc* 1:29), com la Güelfa en davant la proposta del rei: “no sens veu tremolosa e la cara tota carregada de vergonya” (*CeG* III.100). La frase en llatí forma part del mateix passatge evangèlic (*Lc* 1:28), ja que és la salutació de l'àngel a la Mare de Déu. Aquesta salutació era molt present en la parafernàlia iconogràfica i heràldica de la cort d'Alfons el Magnànim, per tal com l'orde militar que presidia el rei –per successió de son pare, Ferran I el d'Antequera– era l'Orde l'Estola i la Gerreta, constituïda tenint una estola blanca per divisa “con berretta della salutacione dell'angilo Gabrieli”, com explicava el jurista valencià Llop d'Espejo als seus paisans napolitans.¹²⁶¹⁰ Així les coses, l'episodi bíblic de l'Anunciació era procedent en una obra com aquesta a celebrar poèticament el bon moment pel qual travessava la cort

¹²⁶⁰⁹ NAVARRO DURÁN, Rosa, Misterios de una extraña novela: *Curial e Güelfa*, dins *Clarín. Revista de nueva literatura*, any 16, núm. 96, Madrid, 2011, ps. 3-11 (p. 8).

¹²⁶¹⁰ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 135.

d'Aragó establida a Nàpols. Ara bé, pel que interpreta l'editor francès del *Curial*, Jean-Marie Barberà,¹²⁶¹¹ aquesta salutació de Làquesis a la Güelfa podria interpretar-se també com la que rep Elisabet de la Mare de Déu durant la Visitació, quan acaba de concebre Joan el Baptista: “*Benedicta tu in mulieres, et benedictus fructus ventris tui*” (Lc 1:42).

Relacionats amb aquesta evocació, hi ha uns versos de Boccaccio (*Rime*, part II,41, *L'Ave Maria*) al·lusius al mateix assumpte de la Visitació (la cursiva és nostra): “(...) / Ivi è la Madre di quel dolce frutto, / che con piatade sempre grazia acquista / alla miseria d'esto mondo brutto. / A cui intendo di drizzar mia vista / con le dolci parole di colui, / che 'nanzi al nascer suo fu profetista. / Lo qual gli disse, com' fu innanzi a lui: / “*Benedicta tu in mulieribus, / et benedictus fructus ventris tui*”, / flettendo sé 'n *Helisabeth visceribus / (...)*.”¹²⁶¹² Recordaria per ventura aquests versos l'anònim autor del *Curial*? ¿Voldria que els seus lectors associaren la frase al nom d'Elisabet per tal d'honorar –comparant-la amb una Güelfa exultant de bellesa i honestedat– la muller del més que probable dedicatari de l'obra, la duquessa *Isabella*...?

Siga o no una al·lusió a la futura reina *Isabella*, crida l'atenció la represa final per l'escriptor d'un llenguatge basat en la sacra escriptura. Recordem que l'arrancada de l'obra (la concepció, *adventus* i epifania de *Curial*, *CeG* I.1) que sonava a paròdia o a reminiscència narrativa evangèlica. Ara en l'*explicit*, la cosa gira curiosament al voltant de la concepció d'un altre infant o d'algun messies. Tot això, malgrat que la matèria argumental de què es tracta és la preparació i celebració d'unes bodes, i aquesta entrada en escena d'una suggerida gestació sembla avançar esdeveniments... L'anunci de l'àngel, en el context dels versicles que pren de referència a l'autor, és evident al lector de l'època: “*Et ecce concipies in utero et paries filium*”, (Lc 1:31), un fill que seria rei, “*et regnavit*” (Lc 1:33). ¿Com explicar aquesta estranya intromissió evangèlica a l'hora de cloure l'aventura amorosa? L'única explicació raonable que trobem és que la redacció dels darrers capítols coincidiria amb la celebradíssima notícia (febrer del 1448) de la concepció maternal de la duquessa de Calàbria, Isabel. Aquesta ja portava en el ventre el príncep Alfons (nat el 4 de novembre), és a dir, el futur hereu del tron napolità. L'embaràs era el resultat esperat de tres anys (1445-1448) de matrimoni irregular –pel luxuriós comportament del duc Ferran– i calia celebrar-ho degudament; com se

---

¹²⁶¹¹ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 416, n. 250.

¹²⁶¹² BOCCACCIO, Giovanni, *Rime*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

celebraria per Melchior de Pando en l'univers de ficció (*CeG* III.103): “*Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum, in pace*” (*Lc* 2:29).

És cert: el de Melchior, després d’haver llegit tot el relat, no pot ser considerat, en principi, sinó com el comiat que certifica la missió complida del mentor: el pupil ja és un home adult i virtuós, i no necessita del seu consol i assessorament moral. No obstant això, des del punt de vista de pura exegesi bíblica, la salutació del *Nunc dimittis* és el càntic que entona l’ancià sacerdot Simeó quan rep entre braços el Jesuset: l’infant que regnarà per a ser “*gloriam plebis tuae, Israel*” (*Lc* 2:32). Sembla que el díscol príncep napolità haja assumit per fi la seua condició de marit i pare: prova de maduresa i, en conseqüència, d’acostament en virtut a Curial el llombard. Si, com semblen indicar les marques de paper del darrer quadern del manuscrit BNE 9750, algun escrivà aragonés al servei del diplomàtic Lluís Sescases passà a nét els darrers capítols a partir del 19 de febrer del 1448 (en uns fulls de paper suís duts al campament reial de la Toscana aquell dia, al retorn de l’ambaixada de Sescases al ducat de Savoia),¹²⁶¹³ es podria pensar que, a última hora, l’anònim recorregué a l’*Evangelii* de sant Lluç per a reforçar la fi del relat amb al·lusions velades –però fàcilment detectables pels lectors– a la bona notícia: el primer embaràs d’Isabella de Chiaromonte.

Al marge d’aquestes diguem-ne “especulacions amb algun fonament cronològic i codicològic”, ens convindria revisar com es produí aquesta vinculació entre la casa reial d’Aragó (Curial, en una interpretació al·legòrica del text) i els Orsini (que sonaven molt a Part Güelfa¹²⁶¹⁴), el 1445. La veritat és que no fou una aliança fàcil, sinó una entesa entre grans poders¹²⁶¹⁵ sotmesa a múltiples avatars, tant abans com després de la unió conjugal dels ducs de Calàbria. Comencem per recordar –de la mà dels historiadors– que l’home més poderós del regne de Nàpols després del rei, (tant s’hi val que s’anomenara aquest Renat o Alfons) era l’oncle matern d’Isabella, Giovanni Antonio

---

¹²⁶¹³ Sobre l’itinerari de Sescases en relació amb el manuscrit, vegeu el capítol I.2.7.

¹²⁶¹⁴ En PORZIO, Camillo, *La congiura de’ baroni del Regno di Napoli contra il Re Ferdinando I*, ed. a cura de Stanislao D’ALOE, Tipogr. de Gaetano Nobile, Nàpols, 1859, p. CCLXXIV, l’editor afirma que, amb el sufocament de la revolta dels barons dels anys 1485-1486, s’acabà definitivament el que havia sigut històricament la causa dels güelfs: “Così pure, tra le rovine de’ baroni, furono seppelliti per sempre gli ultimi ricordi de la Parte Guelfa.”

¹²⁶¹⁵ “Una tacita intesa, quasi un patto di mutua non aggressione”, malgrat el qual Alfons I sempre mantingué “un atteggiamento di diffidente amicizia” amb el príncep, com sosté MOSCATI, Ruggero, *Lo stato napoletano di Alfonso d’Aragona*, dins *IX Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema ‘La Corona d’Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)’*, vol. 1. Relazioni, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 85-102 (p. 101-102).

Orsini-Del Balzo o Del Balzo-Orsini (1401-1463),¹²⁶¹⁶ el príncep de Tàrent, mancat de descendència masculina legítima. Ell era en la dècada del 1430 el referent principal d'allò que els medievalistes italians anomenen “*il baronaggio del Mezzogiorno continentale*”:¹²⁶¹⁷ el *lobby* dels grans barons feudals que decidia, amb els seus canvis de posicionament dinàstic, qui regnava a Nàpols i qui no; per bé que solien mostrar-se normalment dividits en dos bàndols gens rígids, per les contínues afeccions i desafeccions verificades quan es produïa una “guerra civil”.

El príncep de Tàrent, gran feudatari del país i senyor del “tacó” de la Península Itàlica, dominava 300 universitats (municipis) i 7 metròpolis urbanes; més de 30 seus episcopals i més de 400 castells. Segons una dita popular, podia viatjar de Nàpols a Tàrent sense abandonar els seus dominis i, a més, com afirma Alan Ryder, exercia una “soberania absoluta sobre sus vasallos”. Reunit el poder d'aquest príncep amb el dels barons Orsini i De Balzo de la nissaga que ell presidia, el poder econòmic, militar i polític que acumulaven era ben considerable, i més encara en un regne de grans feudataris, on el reialenc era estret (canviaria això amb l'absorció per Ferran I, el 1463, del principat de Tàrent) i on l'Església sols controlava 43 *università*.¹²⁶¹⁸ En una coneguda descripció del regne de Nàpols del 1444, quan s'enumeren els barons més poderosos del país, el primer lloc l'ocupa el “serenissimo principe de Taranto”, que és “da caxa Ursina”, i el segon, el duc de Calàbria, “mon signor don Fernando”. Els dominis promesos per Giovanni Antonio a la duquessa de Calàbria, segons l'autor, comprenien més de 400 feus i s'estenien, eixint per la porta del Mercat de Nàpols per 15 jornades de camí o 400 milles de distància.¹²⁶¹⁹ Com diu Pontieri, “la sua collateralità alla corona nel regimento del paese” podia parangonar-se al poder que exercia el duc de Borgonya com a príncep d'estats francesos enfront del rei de França.¹²⁶²⁰

El 20 d'agost del 1434, el príncep de Tàrent, descontent des de feia dos anys amb la reina Joana II, negocià amb Alfons d'Aragó donar-li suport. A l'any següent, morí la sobirana i el Magnànim posà setge a Gaeta (episodi inicial de la guerra de conquesta de

---

¹²⁶¹⁶ KIESEWETTER, Andreas, Giovanni Antonio Orsini del Balzo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 79, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2013; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/orsini-del-balzo-giovanni-antonio_Dizionario-Biografico/>

¹²⁶¹⁷ Vegeu MOSCATI, R., *Lo stato napoletano...*, p. 90.

¹²⁶¹⁸ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 366-369.

¹²⁶¹⁹ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salerno, 1997, doc. 1, ps. 5, 12 i 13.

¹²⁶²⁰ PONTIERI, Ernesto, *Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese*, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (ps. 35-36).

Nàpols, 1435-1443) auxiliat pels exèrcits o *condotte* particulars d'Orsini-Del Balzo i parents (1.500 cavalls i 1.000 infants).¹²⁶²¹ El cronista napolità dels *Diurnali*, justificava així la traïció dels Orsini a la causa diguem-ne *güelfa* d'aquella guerra: “lo prencepe de Taranto, vedendo la Ecclesia inpotente, et havea tanti nemici a lo Reame, se redusse alla fidelità de rè di Rahona” i s'enfrontà així als exèrcits que el papa Eugeni IV enviava en suport de Renat d'Anjou. Afig que les forces del país formaven un sol exèrcit perquè “re de Rahona à tolte tutte le gente d'arme a ciascuno signore, reservato a lo principe di Taranto, gran condestabole”, és a dir, comandant en cap de dits efectius (1437).¹²⁶²² El rei Alfons sols remetia lletres autògrafes (escrites “de mi mano”) al seu germà Joan, a la reina Maria, al cardenal d'Aquileia (comandant dels exèrcits pontificis), al bisbe de Lleida (corresponsal seu davant la cúria romana) i al príncep de Tàrent (conseller imprescindible en els afers d'estat).¹²⁶²³ L'autoritat d'aquest era directament proporcional als seus dominis, segons Facio,¹²⁶²⁴ i el tractament epistolar i protocol·lari que rebia del rei era el de “patre nostro carissimo”.¹²⁶²⁵ Quan s'organitzà l'entrada triomfal a Nàpols d'Alfons el Magnànim, en febrer del 1443, el príncep manifestà el seu greuge al mestre de cerimònies perquè volia anar davant de tots i no es resignava a compartir protagonisme amb els barons vençuts, que havien sigut convidats a desfilar magnànimament pel rei. Sostenia que “che a lui parte del trionfo conveniva, per haver havuto gran parte nella vittoria; ciò dal rè inteso, ordinò che tutti i baroni dopo lui venissero.” Al seu costat caminava l'infant Ferran. Dies després, en celebrar-se el parlament, el príncep de Tàrent fou el primer a seure-hi.¹²⁶²⁶

La relació entre el cap dels Orsini-Del Balzo i Alfons d'Aragó fou cordial des de l'aliança matrimonial del 1444 fins al 1453; encara que, quan Venècia –enemiga de

---

¹²⁶²¹ Vegeu RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 305; ÍDEM, *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, ps. 247-252; PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 261).

¹²⁶²² PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “*Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento*”, vol. 21, part 5), ps. 147 i 183.

¹²⁶²³ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 244.

¹²⁶²⁴ FACIO, B., *Rerum gestarum Alfonsi...*, ps. 134-137. Comenta que el rei d'Aragó, pel 1435 comprengué que necessitava guanyar-se el suport dels barons i, sobretot, del príncep, per a obtenir la victòria: “*conciliare sibi primum regulatorum animos instituit et, in primis, Iohannis Antonii Ursini, Tarentini principis, qui, ut magnitudine ditionis ita dignitate et aurorevolezza.*”

¹²⁶²⁵ SQUITIERI, Adelaida, Un barone napoletano del Quattrocento: Giovanni Antonio del Balzo Orsini, principe di Taranto, dins *Rinascenza salentina*, 7, Salento, 1939, ps. 138-185 (p. 153).

¹²⁶²⁶ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 10.

Nàpols— tractà d'avivar una rebel·lió dels Orsini contra els Trastàmara pel 1449; el príncep es mostrà una mica dubitatiu.¹²⁶²⁷ El 1453, havent mort el seu germà Gabrielle Orsini-Del Balzo, premiat amb el ducat de Venosa (comissat als proangevins Caldora), com ambdós germans havien pactat una successió mútua, Giovanni Antonio s'enutjà amb el monarca perquè aquest reconegué per duquessa la filla de Gabrielle (1454).¹²⁶²⁸ Tanmateix, respectà el pacte tàcit de no agressió fins el 1458. Aleshores, es negà a reconéixer Ferran I¹²⁶²⁹ i encapçalà la rebel·lió dels barons contra ell (1459). Tal com comenta l'ancià cronista palatí Loise de Rosa, el príncep de Tàrent era “uno grande signore” que, “avendo invidia de re Ferrante” donà suport als Anjou quan abans havia entronitzat els Aragó: “iucava a la correola, ca è dentro, ca è fore”, i acabà estrangulat amb la mateixa corda de la corriola.¹²⁶³⁰ Segons Pontieri, Ferran I experimentà des de primera hora “quanto fallace fosse stata la politica filo-feudale di Alfonso, dacché i primari artefici della sedizione furono proprio i baroni con cui s'era emparentato, in primo luogo il principe di Taranto e il duca di Sessa.”¹²⁶³¹ En la matinada del 15 de novembre del 1463, al castell d'Altamura, el príncep traïdor i cap visible del *baronaggio* hostil morí de sobte, misteriosament, “alcuni dixerò venenato et alcuni affogato; del quale non restò herede et ad quello successe lo serenissimo re Ferdinando, in tucte le soy riccheze”, segons el que llegim en la crònica del Notar Giacomo. En l'imaginari popular napolità de l'època, eren llegenda els extensos dominis del difunt, sinó també les monedes i tresors que acumulava: es deia que posseïa un ramat de bestiar compost de “cento pecore de oro massizo.”¹²⁶³² La inesperada mort de l'oncle de la duquessa Isabella (sembla que, en realitat, d'un accés greu de febra quartana, malària)

¹²⁶²⁷ Segons RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, p. 348.

¹²⁶²⁸ KIESEWETTER, A., Giovanni Antonio Orsini del Balzo..., *op. cit.*

¹²⁶²⁹ STORTI, Francesco, L'arte della dissimulazione: linguaggio e strategie del potere nelle relazioni diplomatiche tra Ferrante d'Aragona e Giovanni Antonio del Balzo Orsini, dins SOMAINI, Francesco – VETERE, Benedetto, *I domini del principe di Taranto in età orsiniana (1399-1463)*, Congedo Editore, Galatina, 2009, ps. 79-105 (ps. 79-80).

¹²⁶³⁰ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 534.

¹²⁶³¹ PONTIERI, Ernesto, Aragonesi di Spagna e aragonesi di Napoli nell'Italia del Quattrocento, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 1. Relazioni, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 3-24 (p. 14).

¹²⁶³² GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli [ca. 1490-1511]*, Stamperia Reale, Nàpols, 1845, ps. 106-107.

esdevingué providencial per a la consolidació de Ferran I en el tron i per a l'ampliació substancial del patrimoni reial i del poder de la corona.¹²⁶³³

El matrimoni entre Ferran d'Aragó i Isabella de Tàrent¹²⁶³⁴ fou el producte d'una crisi (la malaltia greu del rei de març-abril del 1444) i d'un intent de solucionar-la amb vistes a la successió monàrquica, mitjançant un lligam conjugal, el difícil equilibri de poder d'un regne napolità recent instituït per Alfons el Magnànim. A partir del 1443 (consolidació d'Alfons en el tron, amb reconeixement del papa de Roma), l'adolescent Ferran d'Aragó era un dels millors partits del continent. Bastard de naixença, son pare l'havia legitimat el 1440. Cent vint-i-cinc barons napolitans l'havien jurat com a duc de Calàbria el 2 de març del 1443, i el pontífex Eugeni IV el reconegué com a hereu el 1444,¹²⁶³⁵ amb la qual cosa se'l veia com a successor consolidat al tron del Magnànim. El rei d'Aragó, que –pensant a aïllar Renat d'Anjou– anhelava el ple reconeixement com a sobirà de Nàpols per part del rei de França (i també l'autor del *Curial*, que reflecteix molt bé, de manera literària, aquest anhel diplomàtic), envià Guillem-Ramon de Montcada a París. La comesa d'aquest, especificada en unes instruccions del 24 de gener del 1444, era concertar el matrimoni de Ferran amb una filla del rei Carles VII.¹²⁶³⁶ Les negociacions s'interromperen, però, en primavera, per la greu malaltia del rei. I també perquè, una vegada recuperat, el pare del príncep canvià de plans matrimonials i estratègics per a ell: decidí que seria molt més convenient, per la pau del regne i l'assegurament d'una tranquil·la successió, casar-lo amb una napolitana.

---

¹²⁶³³ Segons RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>, gràcies a aquest avantatjós matrimoni, Ferran I esdevingué l'any 1463, de colp i volta, “il maggiore proprietario terriero del regno”, amb la qual cosa li fou molt més senzill –per homes d'armes i recursos econòmics– afrontar victoriosament la fi de la revolta baronial (1463-1465).

¹²⁶³⁴ Vegeu la ressenya biogràfica que ofereix MOSCONE, Marcello, Isabella Chiamonte (Chiaromonte), regina di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 62, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/isabella-chiamonte-regina-di-napoli_Dizionario_Biografico/>

¹²⁶³⁵ ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, Alfonso V, rey de Nápoles: regulación de la sucesión y reconciliación con el pontificado, dins *Relaciones de la Corona de Aragón con los estados cristianos peninsulares (siglos XIII-XV). XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1997, vol. I-5, ps. 509-522 (p. 520); SENATORE, Francesco, Parlamento e luogotenenza generale. Il regno di Napoli nella Corona d'Aragona, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 433-474 (ps. 439-441).

¹²⁶³⁶ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 510-511.

En realitat, la crisi política s'escenificà i es resolgué en cosa de pocs dies. Estant de caça prop de Pozzuoli, en març del 1444, Alfons el Magnànim emmalaltí greument de malària. El 2 d'abril empitjorà la seua salut de tal manera, que començaren a córrer els rumors que estava morint-se. Segons un cronista local, “li catalani andavano salvando le cose loro per li castelli” conscients de l'hostilitat de la població urbana (que desitjava venjar el saqueig de la ciutat pels homes del rei el 1423¹²⁶³⁷) i “molti signori havevano già pensato a fer novità (...). Il prencipe di Taranto vene de Puglia à speroni battuti” per si es presentava l'ocasió d'alçar-se en armes, evitar la successió d'Alfons per Ferran, i imposar un candidat alternatiu.¹²⁶³⁸ Durant els dies 5 al 9 d'abril, esclatà un violent avalot urbà contra *i catalani*, que es plantejaven ja demanar auxili a Joan de Navarra, germà del Magnànim i successor seu a la Corona d'Aragó.¹²⁶³⁹

A partir del 9 d'abril la salut del rei Alfons es restablí ràpidament i prodigiosament, i les coses tornaren a l'ordre. Tanmateix, el Magnànim s'adonà de la fragilitat de les seues bases de poder i ordenà Montcada retirar-se de París.¹²⁶⁴⁰ Havia decidit reforçar el vincle entre la corona i el gran senyor de la terra, el príncep de Tàrent, casant el fill, de 12 anys d'edat (era nat el 2 de juny del 1432)¹²⁶⁴¹ amb la neboda i hereva universal d'aquest, la donzella Isabella, de 19 anys. Les negociacions foren immediates, com s'indica en el comunicat de la notícia pels missatgers de Barcelona als consellers de dita ciutat (11 de maig del 1444): “Lo senyor rey ha finat matrimoni de don Ferrando, son fill, ab la neboda del príncep de Théranto.”¹²⁶⁴² La signatura dels capítols matrimonials se celebrà amb una justa on destacaren el mateix

---

¹²⁶³⁷ Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 316.

¹²⁶³⁸ Citat per CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, p. 55, i RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 64, n. 84.

¹²⁶³⁹ PIGNATELLI, E. (compil.), *Diurnali del Duca...*, p. 187.

¹²⁶⁴⁰ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 2, ps. 517-518: “Cuando el rey se puso bueno, que fue a los cinco o seis días, vio cuán poco se podía confiar de los naturales del reino, y para el caso que muriese trató de dejar a su hijo sólidamente asegurado por medio de un matrimonio conveniente.” En una lletra de Filippo Maria Visconti al marquès de Ferrara, parlant dels problemes d'Alfons, li expressa que “lo stato del Reame non è simile de li altri, et lo bisogna tenere cum la spatta in mane.” Vegeu OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 2, doc. 335 (ps. 388-390), Milà, 9 de novembre del 1445.

¹²⁶⁴¹ Datació que confirmen diverses fonts documentals i cròniques. Vegeu aquest assumpte en el capítol I.1.

¹²⁶⁴² MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 187, p. 249.

infant Ferran, corpulent i hàbil cavalcador malgrat la seua tendra edat; Enyego de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos, i el cavaller valencià Lluís Maça-Cornell (amb doble cognom, com el Pere Maça / Cornell del *Curial*), cunyat del mateix D'Àvalos.¹²⁶⁴³ Es documenta en diverses ocasions el vincle d'aquesta família dels "Enyegos", la més poderosa de la cort, amb la cultura cavalleresca i amb el probable príncep dedicatari del llibre que ens ocupa. Els emissaris barcelonins, després de descriure la festa, anoten que el 13 de maig el rei "ha publicat lo matrimoni que ha fet de son fill don Ferrando, ab la neboda del príncep de Théranto (...) devant tots los barons que sich són trobats de aquest reyalme, e de moltes altres notables persones." Els anuncien "les sposalles, que's faran demà dijous, que haurem XIII del present mes de maig: jassie que la donzella no hic sie, lo príncep de Théranto té poder bastant per ella, e ab procura."¹²⁶⁴⁴ Des del punt de vista dels nadius del regne, "questa parenteza fo inextimabile" i celebrada amb manifestacions de goig, perquè es desitjava posar fi a les tensions i divisions existents, després de tant d'any de guerra. Així ho entenia el cronista dels *Diurnali*, que prengué nota d'"i sentiment di giubilo ch'essa [l'aliança conjugal] suscitò nel regno, ansioso di vedere consolidata la pace tra coloro che maneggiavano le redini."¹²⁶⁴⁵

La donzella entronitzable, filla de Tristany de Clermont (*Claramunt*, per als catalans; *Chiaromonte* o *Chiaramonte* per als italians), era òrfena de pare des del 1441, i romania des d'aleshores sota tutela de l'oncle. Aquest tractava de casar-la amb Teodor Paleòleg, germà de l'emperador de Bizanci i dèspota de Morea (a la Grècia adriàtica, fitant amb el despotat d'Arta). Tanmateix, en assabentar-se de la voluntat del rei que l'hereva del seu patrimoni fóra la futura reina de Nàpols, interrompé les converses.¹²⁶⁴⁶ Segons els dietaristes, "una gran frotta de catalani", encapçalats pel valencià Ximenes Peres de Corella, tutor del duc Ferran, acompanyà la núvia des de Lecce, on residia, fins a Nàpols, a través de tot el país, en la primavera del 1445.¹²⁶⁴⁷ Les noces, previstes per al 14 d'abril, s'ajornaren després per al 28 de maig (segons els *Diurnali*) o al 30 (segons Zurita), i foren consumades per un príncep que és retratat Beccadelli com un adolescent

---

¹²⁶⁴³ *Ibidem*, p. 250; AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 2, ps. 518-519.

¹²⁶⁴⁴ *Ibidem*, p. 255.

¹²⁶⁴⁵ Citat per PONTIERI, E., *Dinastia, regno...*, p. 41.

¹²⁶⁴⁶ MOSCONE, M., *Isabella Chiaramonte...*, *op. cit.*

¹²⁶⁴⁷ Citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 82.

precoç i ben desenvolupat per a la seua edat pubertària.¹²⁶⁴⁸ Tanmateix, recordem que els xiquets de l'edat mitjana passaven a ser considerats “homes” als 14 anys, quan ja tenien edat els reis per a regnar i els donzells per a esdevenir cavallers.

Se celebraren aquells dies a Nàpols unes festes de caràcter extraordinari, “con un ceremoniale che non si vedeva da anni lontani” i amb “feste, danze e giostre infinite”.¹²⁶⁴⁹ Segons Ernesto Pontieri, la població napolitana confraternitzà amb els vencedors de la guerra com mai no ho havia fet, desitjosa d'assolir amb aquelles noces una pau consolidada i duradora. Tothom contribuïa aleshores a generar o instaurar, al voltant de la nova dinastia, “un clima de gaiezza”, d'alegria i celebració per l'inici d'una nova era de conciliació i prosperitat. El rei Alfons I pretenia reforçar internament la imatge de magnanimitat, per a fundar sobre Nàpols –la Corona d'Aragó *stricto sensu* ja quedava molt lluny– “una casa di pace, tenendo ragione a ciascuno, piccoli e grandi”, per expressar-ho en mots de l'anònim cronista dels *Diurnali*.¹²⁶⁵⁰ El monarca pretenia reunir al seu voltant, de manera concorde, “vincitori” i “vinti”, proaragonesos i proangevins, forasters i regnícoles. *Curial e Güelfa*, una novel·la pensada aleshores (¿l'any 1444, just després que Enyego d'Àvalos manara copiar per a ús propi la *novella* de Guiscardo i Ghismonda?) respon a la perfecció, no sols al clima de celebració epitalàmica (d'un matrimoni de gran importància històrica), sinó també a l'atmosfera d'optimisme, triomf i glòria del casal d'Aragó, que es vivia pels anys 1445-1447.

Totes aquestes reflexions fan pensar en Ferran d'Aragó com el dedicatari del relat cavalleresc, i en la seua “Güelfa/Arta” particular, una jove dama, el caràcter de la qual podria haver influït –com de fet influí del de la beata Margherita di Savoia– en la configuració d'alguns aspectes de la jove viuda de ficció. Llop d'Espejo, pels anys 1468-1470, recordava així difunta reina Isabella: “Questa moglie del re don Ferrando ebbe nomo Isabelle, che fo donna pocho allegra; non comportava vanitate; hamava la justicia; hera donna multo devota, facendo vita de una santa religiosa (...); fo certo una donna virtuosissima.”¹²⁶⁵¹ Quan romangué a Nàpols de lloctinent del marit, el 1459, segons Riccardo Filangieri, “tenne la carica con grande senno e virile coraggio,

---

¹²⁶⁴⁸ Vegeu el BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968.

¹²⁶⁴⁹ PONTIERI, E., *Dinastia, regno...*, p. 41. Vegeu també ÍDEM, *La giovinezza di Ferrante d'Aragona*, dins FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Studi in onore di Riccardo Filangieri*, L'arte tipografica, Nàpols, 1959, ps. 531-601.

¹²⁶⁵⁰ Citat per PONTIERI, E., *Dinastia, regno...*, p. 46.

¹²⁶⁵¹ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, ps. 102-103.

dimostrandosi una ‘muy excelente princesa’ –quale la definì lo Zurita– e contribuendo non poco alla vittoria di casa d’Aragona.”¹²⁶⁵² En el còdex miniat de l’aristocràtica confraria de Santa Marta, apareix retratada llegint un llibre. Majors detalls de la seua personalitat aporta Giovanni Sabadino degli Arienti, en la seua compilació biogràfica de dones il·lustres d’Itàlia, la *Gynevera de le clare donne* (1490).¹²⁶⁵³

“Isabella, de’ Neapoletani serenissima regina (...). Mai fu veduta in donna mane più bianche, nè dete più longhi et ben proportionati, che a lei. Naturalmente il suo aspetto era regale in modo, che qualuncha incognito l’havesse veduta, o sola, ovvero in compagnia de altre donne, non per distinctione de vestimente, ovvero altri portamenti, ma solo per la maiestà de lo aspetto che era in lei (...). Fu humanissima et affabile, honestissima in opere et in parole, senza mormoratione de alcuna vanità. Le sue parole per diportarsi erano savie et benigne. Voluntieri vedeva gl’homini docti et costumati; le donne de bona fama et de virtute haveano gratia cum lei. In la corte sua non li piaceva tenere gioveni nè homini de legiero sentimento, che quando aprisseno la bocha, el vento li menasse la lingua. Ma donde sentiva homini prudenti et de grande maturità, cum ogni industria et spesa se operava presso se tenerli; et similmente questa felice electione usava in le donne et damicelle che tenea in camera sua, le quali sempre erano erudite da lei, in quanto a Dio et al mondo, al virtuoso vivere. Li suoi piaceri et quilli delle sue damicelle furono sempre cum grande honestate et sobrietate, a ciò che Ceres et Bacho non facessero in la sua pudica corte Venere regnare. Del che ogniuno existimava la regia casa non regale in questo, ma più tosto monastero, ovvero di castità sacratissimo templo. Li suoi abiti et vestiti furono neapolitani et modestissimi, senza ostensione de le pompe, come hogidì usano molte donne per lasivia, ma quasi tutto il pecto cum vera honestà portava coperto. Et quisti abiti non solamente lei usava, ma generalmente volea che tutte le donne de sua compagnia usaseno (...). Del che il re et tutti li signori existimarono Isabella infra l’altre illustre dote de la natura essere stata constante, paziente et humanissima (...). La quale nel stato regale se governò cum la sua usata religione et serene virtute, per modo che di lei beatamente se parlava. Quando il regno fu invaso dal duca Ioanne per occuparlo cum lunga guerra (...), Isabella per sei anni sola governò la città de Neapoli, capo del regno, cum iustitia et tranquillità et amore de

---

¹²⁶⁵² FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, ps. 38-39, i làmina 11.

¹²⁶⁵³ DEGLI ARIENTI, Giovanni Sabadino, *Gynevera de le clare donne [1490]*, ed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

citadini (...). Mai fu tanto occupata in le occorentie del regio stato, che ella preternitese li officii, le oratione, le messe, li deiunii, le abstinentie, le discipline et il portamento de cilitio, et le elemosine, perchè era catholica, devota et amante de Dio; quale continuamente orava (...). Isabella non mancò mai de le sue illustre opere et virtute. Et per dieci anni che vixè regina, in tutte le virtute spirituale et sancte et seculare se fece splendida et diva, et cum tanta iustitia et beatitudine, che alhora se potea in Neapoli et in tutto el regno dire esser la etate aurea de Saturno. Fu tanto dilecta et cara al re marito, che per dea l'adorava (...).”

Per damunt dels estereotips que sol transmetre aquesta mena d'obres, interessa retenir la caracterització d'una dama honesta, devota i morigerada, però amb caràcter fort i dots de govern. Aquella dona solia vestir sòbriament, però amb elegància que la feia excel·lir, i no veia amb bons ulls les vanitats, etc., concorda amb el que aporten les cròniques i els documents històrics. També recorden molt algunes frases a les que reporta l'autor del *Curial* sobre la Güelfa. Com quan Festa (*alter ego* juvenil de la Güelfa reclosa) “mogué les mans, ab aquells delicats, prims e lonchs dits...” (*CeG* II.41). O quan “jatsia la Güelfa, com a viuda, fos de negre vestida, emperò la sua gràcia era tanta que paria que la honestat d'aquelles negres vestedures cresqués la sua bellesa” (*CeG* III.96). El tipus d'imatge de la Güelfa que transmet a la novel·la, tot i ser un tant esquemàtica aquesta figura de matrona protectora, sembla una combinació de trets inspirats per Margherita de Savoia i Isabella de Tàrent. La primera dama sols era coneguda a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim per referències i fama. La segona era ben present i, si encertem en la proposta, ben relacionada amb les intencions de “reconducció matrimonial” del plaer que l'escriptor volia exemplificar a través del comportament Curial, a fi que servira de model i d'exemple al dedicatari.

Un nom amb connotacions simbolicopolítiques

Des que la novel·la fou descoberta i publicada fa més d'un segle, l'elecció del nom de *Güelfa* per a la protagonista femenina ha resultat inexplicable –per ser *aparentment* paradoxal– per a la crítica literària. Quan Martí de Riquer tracta, molt per damunt, l'onomàstica de la novel·la, ho troba coherent amb l'època i el tipus de literatura que és el *Curial*. Tanmateix, li resulta ineludible afrontar una incòmoda evidència, com és la càrrega historicopolítica que planeja sobre el nom de la Güelfa:

“Només els noms de Curial i la Güelfa resten despresos de la realitat, ja que el primer vol dir senzillament ‘cortesà’ i el de la dama, el del membre d’una facció política italiana (els güelfs enfront dels gibel·lins).”¹²⁶⁵⁴ La novel·la pot dir-se *catalana* perquè hom l’escriu en català, però hi ha molts elements que ens obliguen a mirar cap a Itàlia, i el nom dels mateixos protagonistes és un dels més indicatius en aquest sentit.

Ja hem avançat alguna cosa sobre el particular, en tractar la figura de Curial, però caldria aprofundir-hi una mica més. Des d’una perspectiva històrica, cal retenir que la novel·la està escrita en català i per algú que ret honor al casal d’Aragó, identificat amb la causa dels gibel·lins (partidaris a Itàlia de la preeminència del poder temporal de l’Imperi sobre el de l’Església), enemics dels güelfs (partidaris de la preeminència del papa de Roma), durant els segles XIII (el de la novel·la), XIV i XV. L’origen del conflicte es remunta al segle XII i al Sacre Imperi Romanogermànic que dominava aleshores tot el nord d’Itàlia. Els Welfen de Baviera es disputaven l’ascendència sobre la Cúria imperial amb els Staufen o Hohenstaufen de Suàbia. Així és com sorgiren, en solar teutònic, els *Welfen und Weiblingen* com a bàndols polítics enfrontats, i la seua transposició italiana: els *Guelfi e Ghibellini*. El conflicte d’interessos esclatà en enfrontament armat pels anys 1176-1180, entre el gibel·lí Frederic “Barba-roja”, portador de l’àguila imperial, i el güelf Enric “el Lleó” de Saxònia, que feia d’armes heràldiques el lleó rampant. Des d’aleshores, i durant segles, aquests dues insígnies zoomorfes seran el principal distintiu dels bàndols enfrontats.¹²⁶⁵⁵ Recordem ara la fusió al·legòrica que fa l’autor de la novel·la del lleó de la Güelfa sostenint a les mans (i no *devorant*, com en el díptic proangeví de la capella napolitana de Conradí) el falcó que, si no cau en el vici, algun dia sera àguila o rei de les Dues Sicílies.¹²⁶⁵⁶

Durant el segle XIII, en el marc de la Querella de les Investidures (la pugna entre Papat i Imperi, o entre potestat espiritual i poder temporal, per l’hegemonia política sobre els estats italians), els güelfs s’aliaren amb Roma (la *pars Ecclesie*) i els gibel·lins defensaren la causa de l’Imperi (la *pars Imperii*). Aleshores, Carles d’Anjou, que desplaçà del tron napolità els Hohenstaufen amb la benedicció de Roma i l’auxili de la Part Güelfa d’Itàlia, esdevingué el paradigma del “güelfisme intransigent”. Per contra, Dante i els “güelfs blancs” de Florència, amb els quals s’identificava el poeta,

---

¹²⁶⁵⁴ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 292.

¹²⁶⁵⁵ Seguim la didàctica exposició de RAVEGGI, Sergio, *L’Italia dei guelfi e dei ghibellini*, Bruno Mondadori, Milà, 2009, ps. 7-10.

¹²⁶⁵⁶ Emblema del qual hem tractat amb deteniment en el capítol II.2.3.

representaven un sector més transigent i no tan acèrrim enemic de l'Imperi. En l'escala local de cada regió, es reproduïren els enfrontaments de bàndols autodenominats güelfs i gibel·lins, que sovint no eren sinó faccions patrícies enfrontades (la divisió de blancs i negres de la mateixa Florència, un dels bastions de la causa güelfa, així ho certifica). El màxim grau de cisma del país i d'enfrontament es donà pel 1313, quan tota la península es trobava escindida en parcialitats: “con un blocco guelfo alla cui testa ci sono, il papato, gli Angiò e Firenze, al quale si contrapongono soprattutto i Visconti di Milano, gli Scaligeri di Verona e gli Aragonesi di Sicilia”, gibel·lins tots ells.¹²⁶⁵⁷

El paladí de la causa güelfa en el temps històric de la narració és el duc d'Anjou, que s'enfronta –en la realitat històrica i en la ficció novel·lesca– amb Pere el Gran, líder de la causa gibel·lina pel seu matrimoni amb Constança Hohenstaufen, que el portarà a reclamar el tron de les Dues Sicílies i a envair Sicília el 1282. Aleshores s'enceta un conflicte entre els Anjou, recolzats per Roma, i els Aragó, que es reedità en els anys previs a l'escriptura del *Curial*, amb la guerra pel control de Nàpols entre Renat d'Anjou (recolzat pel papa) i Alfons d'Aragó, 1435-1443. Només entrar a Nàpols, el Magnànim s'agenollà davant la tomba de Conradí Hohenstaufen, dels referents mítics de la causa històrica dels gibel·lins...¹²⁶⁵⁸ Com explicar, doncs, que l'autor de la novel·la optara precisament pel nom de Güelfa per a la seua *domina* literària? Charles J. Merrill, de fet, no s'ho explica, perquè està clar que “els enemics dels aragonesos i dels catalans eren precisament els güelfs” de la Itàlia medieval. A més a més, “un personatge anomenat ‘la Güelfa’ hauria per força d'evocar sentiments negatius en un lector català contemporani de l'obra”.¹²⁶⁵⁹ La paradoxa onomàstica està servida, doncs.

Per a complicar una possible justificació lògica i coherent en la tria nominal, resulta que els Visconti, senyors i després ducs de Milà durant els segles XIII al XV, foren els majors defensors a Itàlia de la causa imperial i gibel·lina;¹²⁶⁶⁰ en estreta cooperació amb els marquesos de Montferrat, conspicus gibel·lins així mateix.¹²⁶⁶¹

---

¹²⁶⁵⁷ Ibídem, ps. 13-14.

¹²⁶⁵⁸ PARLATO, Antonio, *Corradino di Svevia: l'ultimo ghibellino*, M. Adda, Bari, 2002.

¹²⁶⁵⁹ MERRILL, Charles J., La Güelfa i els seus models italians, dins BOEHNE, Patricia – MASSOT, Josep – SMITH, Nataniel B. (eds.), *Actes del tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982). Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 159-168 (ps. 160-161).

¹²⁶⁶⁰ Estaven enfrontats als güelfs Della Torre per obtenir l'hegemonia política sobre el ducat. Vegeu SOMAINI, Francesco, Processi costitutivi, dinamiche politiche e strutture istituzionali dello Stato visconteo-sforzesco, dins ANDENA, Giancarlo i al. (eds.) *Comuni e signorie nell'Italia settentrionale: la Lombardia*, UTET, Torino, 1998, ps. 681-786; RAVEGGI, S., *L'Italia dei guelfi e dei ghibellini...*, p. 13.

¹²⁶⁶¹ Com ho documenten ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 24, i WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins

Existeix fins i tot un Guglielmo VII de Montferrat, mort el 1290 –el temps històric de la narració– que figura en la *Comèdia* de Dante –autor admirat per l’anònim del *Curial*– com el cap dels gibel·lins d’Itàlia. Els medievalistes el consideren, de fet, el “principale alfiere del ghibellinismo italiano” i l’identifiquen en el seu moment com el principal flagell de les comunes güelfes.¹²⁶⁶² L’adhesió dels marquesos de Montferrat a la causa continuava vigent encara en la primèria del segle XV. L’emperador Segimon d’Alemanya premià Teodoro Paleologo i els seus descendents amb la vicaria general del Sacre Imperi per a tota la Llombardia (20 de setembre del 1414); un títol que ratificaren després els emperadors Frederic III i Maximilià I d’Habsburg.¹²⁶⁶³

Es cert, en qualsevol cas, que en el segle XV els històrics enfrontaments entre la *Parte Guelfa* i la *Parte Ghibellina* d’Itàlia¹²⁶⁶⁴ havien remés i, de fet, s’havien desactivat, ja que el papat i l’Imperi eren institucions en crisi, sense poder ni capacitat per a intervenir amb voluntat d’hegemonia sobre la política italiana. Tanmateix, la memòria d’aquella pugna secular continuava ben viva, entre altres coses per la disputa entre els Aragó i els Anjou del tron napolità. I també perquè, en quasi totes les grans ciutats italianes, persistien bàndols oligàrquics que, amb l’objecte de disputar-se el poder comunal –i ja no tant per tradició política o ideològica–, continuaven denominant-se oficialment *güelfs* i *gibel·lins*.¹²⁶⁶⁵ Valga de mostra de la situació l’intent que féu el duc de Milà, Filippo Maria Visconti, el 21 de novembre del 1440, per a acabar amb els bàndols o faccions polítiques d’aquestes denominacions que es disputaven el poder, no sempre per mitjans pacífics, a la ciutat de Pavia. Els obligà a negociar una pau i promulgà un decret (*Capituli de la Sancta Unione*) on s’estipulaven unes normes per a l’elecció no conflictiva de càrrecs cívics: “le citadini et altri non se nominano più per partialitate de Guelfi ni Gibellini, ni altre qualunque siano, ma tutto siano levata et extincte et remessa ogni iniuria per respecto a damno de persone et beni mobili (...), salvo in quelle cose che furono per la giostra”, a fi de poder “extirpare bene la materia

---

DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 252).

¹²⁶⁶² RAVEGGI, S., *L’Italia dei guelfi e dei ghibellini...*, p. 13.

¹²⁶⁶³ DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Monferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsimil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975, ps. 298 i 306.

¹²⁶⁶⁴ Vegeu RAVEGGI, Sergio, *L’Italia dei guelfi e dei ghibellini*, Bruno Mondadori, Milà, 2009.

¹²⁶⁶⁵ Sobre la longevitat i la persistència del binomi polític a la Itàlia centro-septentrional en el segle XVI, vegeu GENTILE, Marco (ed.), *Guelfi e ghibellini nell’Italia del Rinascimento*, Viella, Roma, 2005.

de questa macula penitentiale.”¹²⁶⁶⁶ És a dir, que els poders polítics del nord i centre d’Itàlia (atenció: del nord; no pas de Nàpols, on elegir el nom de *Guelfa* per una dama podria ser vist com un exotisme¹²⁶⁶⁷) pugnaven en temps de *Curial e Güelfa* per reduir els partits medievals a comparses festives rivals. El poder ducal milanés volia desterrar de Pavia una conflictivitat secular, basada en un contenciós polític vell i obsolet, i reconduir la rivalitat entre güelfs i gibel·lins cap al terreny esportiu –la *giostra* o justa cavalleresca– per a esborrar-la de la política comunal o municipal. Comenta Francesco Cognasso que, a l’endemà de morir Filippo Maria Visconti, el 14 d’agost del 1447, es proclamà a Milà la República, amb una gran adhesió popular, però que al cap de pocs dies, el 20 d’agost, ja havien sorgit discrepàncies, partidismes i divisions d’opinió. Amb la qual cosa, “di nuovo si incominciò a parlare di guelfi e di ghibellini”, per les denominacions tradicionals que adoptaren els dos grans bàndols.¹²⁶⁶⁸ A Nàpols no, però a la Llombardia –on es dedueix que passà alguns anys l’autor de la novel·la– sí que era molt viva la vella terminologia medieval, i el nom ancestral de *güelfs*.

És ben difícil de justificar que els estímuls en l’elecció del nom vinguen de l’àmbit literari. Existí un cantar de gesta italià del Tres-cents protagonitzat pel cavaller *Gibello*.¹²⁶⁶⁹ En el cantar francès, molt més conegut, titulat *La prise d’Orenges* (ortografia del topònim relacionable amb el principat d’*Orenges* de la fi del *Curial*), apareix “le brave Guibelin”, nebot del mític Guillaume d’Orange que fundà el principat.¹²⁶⁷⁰ Es tracta d’antropònims que podrien connotar una relació amb la causa gibel·lina. Certament, les obres de Dante i de Boccaccio eren plenes de referències històriques a la secular pugna peninsular entre güelfs i gibel·lins, i contribuïen així a mantenir la memòria de dites faccions encara ben vida. Vet, per exemple, la novel·la X,6 del *Decameró*, on Boccaccio evoca la memòria de Carles I d’Anjou i explica que,

¹²⁶⁶⁶ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 1, doc. 220 (ps. 222-224), Pavia, 21 de novembre del 1440.

¹²⁶⁶⁷ Allí feia temps, com observa PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d’Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 272), que “questi termini avevano perduto il contenuto ideologico che avevano avuto” en el segle XIII; llevat de per a aquells que, com l’autor del *Curial*, havien viscut durant anys al nord d’Itàlia i tenien nocions d’història d’Itàlia i de Nàpols.

¹²⁶⁶⁸ COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall’Oglio editore, Milà, 1966, p. 508.

¹²⁶⁶⁹ LEVI, Ezio (ed.), *Fiore di leggende. Cantari antichi. Serie I (cantari legendari)*, G. Laterza e Figli (“Scrittori d’Italia”, 64), Bari, 1914, cantar núm. VI.

¹²⁶⁷⁰ RÉGNIER, Claude (ed.), *La prise d’Orange (chanson de geste de la fin du XIIe siècle éditée d’après la rédaction AB, avec introduction, notes et glossaire)*, Klincksieck (“Bibliothèque française et romane. Série B: Éditions critiques des textes”, 5), Paris, 1986 (7a. ed.).

“per la cui magnifica impresa, e poi per la sua gloriosa vittoria avuta da re Manfredi, furon di Firenze i Ghibellin cacciati e ritornaronvi i Guelfi.”¹²⁶⁷¹ Tanmateix, no es coneix cap obra amb anterioritat a la que convenim a titular *Curial e Güelfa*, amb protagonistes així denominats. I no hem trobat el nom d’algun personatge femení coincident o similar. Pel que fa a l’afegiment constant de l’article “la” al nom propi *Güelfa* i a altres de dames italianes (*l’Arta*), es tracta d’un fenomen col·loquial de la Itàlia nord-occidental ben conegut.¹²⁶⁷² Aquest i molts altres indicis mostren que l’autor no sols estava familiaritzat amb el paisatge i les pràctiques socials de la Llombardia, sinó que hauria viscut durant anys en aquell país, on aprengué a parlar amb fluïdesa el *volgare illustre* d’aquelles corts: una varietat del toscà literari, oral i escrit, afectada per dialectalismes i usos locals.¹²⁶⁷³

Ateses les consideracions històriques, troba Pamela Waley que “Guelfa’s name could never have been sympathetic one to Aragonese ears.” L’única explicació raonable que troba és que l’autor elegira el nom però eufonia,¹²⁶⁷⁴ però aquesta eufonia no clarifica l’aparent paradoxa, ni el fet que *Curial* admeta, també, una interpretació onomàstica al·legòrica, i complementària a més de *Güelfa*. Hi havia noms d’heroïna molt més eufònics amb diferència que no hagueren incorregut en la possibilitat – possibilitat que sí que busca l’autor– d’admetre lectures polítiques. Entendre la tria de *Güelfa*, amb Anna-Maria Saludes,¹²⁶⁷⁵ com un homenatge al güelf blanc que fou Dante (l’escriptor ens recorda que el poeta elogià el gibel·lí Per d’Aragó per força i “ab gran dolor de son cor”, *CeG* II.113), no contribueix a solucionar lògicament l’enigma crític. ¿Hauria elegit, per ventura, l’anònim escriptor proaragonés el nom de la Güelfa “ab gran dolor de son cor”, con Dante? Si fóra un gibel·lí radical, sí. Però no ho és. Ell és conciliador, perquè el temps polític i la cort on escriu ho demanen, com ara ho veurem.

---

¹²⁶⁷¹ Citat per GASPARINI, Leone, *La Napoli de Boccaccio. Echi e reminiscenze di vita e storia napoletana nel “Decamerone”*, Tipogr. del Valentino, Nàpols, 2013, ps. 63-65. Aquesta plena operativitat dels qualificatius polítics *güelf* i *gibel·lí*, preservada per la literatura i, en conseqüència, accessible als presumptes lectors del *Curial*, és apuntada per FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 800).

¹²⁶⁷² La pràctica no sols afecta als dialectes nord-italians, sinó també a les llengües de contacte de la confluència entre la llengua d’oc, la llengua d’oil i el llombard. Vegeu, per exemple, MARTIN, Jean-Baptiste, *Le Franco-provençal de poche*, Assimil., Chennevières-sur-Marne, 2005.

¹²⁶⁷³ Sobre el domini de l’italià col·loquial per l’autor, vegeu CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull’italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

¹²⁶⁷⁴ WALEY, P., *Historical Names and Titles...*, p. 252.

¹²⁶⁷⁵ SALUDES AMAT, Anna-Maria, *I sogni del Curial e Güelfa*, dins *Sogno e scrittura nelle culture iberiche. Associazione Ispanisti Italiani. Atti del XVII Convegno (Milano, 24-25-26 ottobre 1996)*, Bulzoni, Roma, 1998, vol. 1, ps. 273-287 (p. 287).

Montserrat Piera és de l'opinió que l'autor incorre –a propòsit?, com una provocació?– en una actitud contradictòria quan elegeix aquest nom per a la dama: “No se puede ser güelfo y exaltar, al mismo tiempo, al rey que mejor defendía la causa gibelina.”¹²⁶⁷⁶ Per la seua banda, Olimpio Musso observa que els antropònims *Guelfa* i *Guelfo* existien en el segle XIII a la Toscana i l'Emília-Romanya, regions inclinades precisament per la causa güelfa; però entenem que no a la Llombardia.¹²⁶⁷⁷ Per als medievalistes de la Corona d'Aragó, el nom de la Güelfa es presenta com tot “un misteri”, en mots de Maria Teresa Ferrer i Mallol.¹²⁶⁷⁸

Molts estudiosos del Curial han coincidit en la idea que resulta inevitable parlar de *la Güelfa* com un antropònim amb segones lectures sense relacionar-lo amb l'Església i la seua enconada pugna medieval amb l'Imperi. Ja d'entrada notem una analogia fonètica entre *la Güelfa* i *la Ghiesa* o *la Ghiexia*, que és com és denominava l'Església (*la Chiesa*, en italià modern) en textos italians del segle XV. Pere Balanyà veu clar que la Güelfa, si representa alguna cosa simbòlicament, aquesta cosa ha de ser o l'Església o el Papat, i es pregunta si Curial podria representar Catalunya, pregunta que té difícil resposta per l'escassa presència en l'obra d'aquest país.¹²⁶⁷⁹ Antoni Ferrando, buscant una lectura al·legòrica de caràcter polític en l'obra, troba també com a constatació indiscutible que qualsevol lector de l'època relacionaria fàcilment la Güelfa amb l'Església Romana. Ho relaciona, doncs, amb el procés de reconciliació obert entre el pontífex Eugeni IV i el rei de Nàpols, Alfons I, a partir de la concòrdia de Terracina (1443), i amb el marc històric de fons de l'enfrontament històric i la divisió d'Itàlia entre la Part Güelfa (l'Església) i la Part Gibel·lina (identificable amb el nom de *Curial*, per la Cúria imperial: l'aparell estatal de l'imperi). Si a Terracina es donaven la mà el cap de la causa güelfa i el paladí de la causa gibel·lina, això vol dir que hom avançava ja definitivament cap a *la pace d'Italia*, una de les obsessions diplomàtiques de l'època.¹²⁶⁸⁰ Alfons el Magnànim feia propaganda en els seus escrits d'erigir-se en

---

¹²⁶⁷⁶ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 32.

¹²⁶⁷⁷ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (ps. 50-51, n. 21).

¹²⁶⁷⁸ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (p. 66).

¹²⁶⁷⁹ BALANYÀ ABADIA, Pere, L'autoria dels llibres *Curial i Güelfa*, dins *Diplomatari*, vol. 1, núm. 3, Barcelona, desembre 1980, ps. 49-54 (ps. 50-53).

¹²⁶⁸⁰ Vegeu OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, ps. 168-169.

garant d'aquesta pau, des del 1444. I és previsible que, en correspondència i en paral·lel, des de l'àmbit cultural, l'escriptor s'erigira a la seua manera en portaveu literari d'aquest ideal abastable d'una concòrdia entre poder espiritual i poder temporal, entre la Mare Església i l'Espasa que es mostrava disposada a defensar-la, entre la Güelfa i Curial. Amb el benentès, recorda Ferrando, que aquesta harmonia de poders entre les dues espases creuades de sant Pere¹²⁶⁸¹ –sota el signe de la prevalença de l'espasa temporal sobre l'espiritual– era ja una utopia política teoritzada per Dante.¹²⁶⁸²

Els noms de *Curial* e *Güelfa*, poca cosa tenen a veure, doncs, amb Catalunya o amb altres estats de la Corona d'Aragó occidental, i molt en canvi amb Itàlia i amb la consolidació del poder d'Alfons el Magnànim sobre la península de la sabata de tacó. Qualsevol coneixedor de la història d'Itàlia i de la historiografia napolitana de l'època que tinga accés a la novel·la, ho notarà molt planament. Anna Maria Compagna, que ha estudiat precisament aquesta historiografia, tracta d'explicar-ho així, d'acord amb les orientacions de Ferrando: “Curial rappresenta quello che appartiene alla curia, al tribunale, alla cancelleria, alla politica. Guelfa quello che è dalla parte del papa. Quando il potere della cancelleria, il potere laico, riconoscerà quello religioso, quello che appartiene al papa, il romanzo si considererà concluso.”¹²⁶⁸³ Insisteix Compagna, en altres aproximacions al *Curial*, en aquesta idea que el poder polític “reconoce al religioso”, en la lectura dels capítols conclusius de la novel·la.¹²⁶⁸⁴ Però ho fa, al nostre parer, des d'una òptica equivocada, segons la qual Curial continuaria *sotmés* a la Güelfa.

És cert que Curial demana mercé a la Güelfa, però també és cert que el cavaller se l'ha guanyada, aquesta misericòrdia maternal, per proesa d'armes i per virtut moral. Així és reconegut per tothom: pel públic assistent al torneig del Puig, que pressiona la

---

¹²⁶⁸¹ D'aquest símbol, associat en la ficció a Pere el Gran, hem tractat en el capítol II.2.3.

¹²⁶⁸² Molts més detalls i reflexions al voltant d'aquesta lectura política, en FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 30-31); ÍDEM, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 359); ÍDEM, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 813).

¹²⁶⁸³ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, I risvolti sovranazionali dell'identità catalana: il cavaliere è turco, è lombardo, è bretonese, dins “*La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*”. *Associazione italiana di studi catalani. Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*; ed. electrònica (<http://www.aisc.cat>), 2009, p. 20.

¹²⁶⁸⁴ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, 'Curial e Güelfa': texto catalán, contexto italiano, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 235-242 (p. 237).

Güelfa (*la Chiesa*) perquè atorgue favor al cavaller (rei de Nàpols, 1443; en una lectura política). I què fa ara, el virtuós i madur Curial? ¿Sotmetre's a l'obediència amorosa servil de la viuda devota, com en el llibre I, quan era un adolescent immadur i necessitat de tutela? O prendre la iniciativa? L'autor ho té clar: la relació lleial dels amants que se'ns anunciava en el proemi del llibre primer s'ha mantingut, però el triomf i la glòria, el “guardó” dels treballs, és únicament de Curial, i a més a més “per sos mèrits”. Ella li havia girat l'esquena en un moment determinat (el 1436, l'Església reconeix Renat d'Anjou com a rei de Nàpols), cosa que havia obligat a passar per set anys de purgatori (la guerra napolitana) fins a poder guanyar-se el seu favor. Per si fóra poc, s'especifica que aquesta glòria és una glòria mundana, relacionada amb el poder temporal que adquireix el cavaller i no amb cap recompensa de tipus espiritual. El reconeixement dels mèrits de Curial per la Güelfa (com el reconeixement, en el paral·lel històric, dels mèrits del Magnànim per Roma, el 1443) és un requisit imprescindible per a obtenir i consolidar aquesta glòria. Però de cap de les maneres pot llegir-se la relació com una claudicació de Curial, un “reconeixement” de cap poder religiós, o un retorn a la relació de domini de la *midons* sobre el vailet del començ de la novel·la.

Dominique de Courcelles troba també versemblant assimilar emblemàticament el nom de Curial amb conceptes com la cort, la cortesia, l'element festiu i pagà. En canvi, la Güelfa i el personatge que representa –posats a assajar interpretacions al·legòriques– sonaria més a Església i religió, a intransigència i a intolerància, a severitat escolàstica. L'element conciliador o mediador de la relació seria la figura de Melchior de Pando, interpretable com una *filosofia* de conciliació entre ambdós universos.¹²⁶⁸⁵ Melchior és el tresorer, el polític, el diplomàtic, el conseller, el negociador, la prudència i el seny personificats... Potser no va massa desencaminada la idea.

Moltes lectures que s'han fet en aquest sentit –sobretot amb vistes d'explicar el perquè d'una *Güelfa* en una novel·la proaragonesa– han coincidit a identificar Güelfa amb Església. Anton Espadaler, no obstant això, discrepa de l'associació, ja que troba incoherent que una jove viuda atreta sexualment per un cavaller pugui representar al·legòricament l'Església Catòlica.¹²⁶⁸⁶ En qualsevol cas, i atesa la freqüència en què la

---

¹²⁶⁸⁵ DE COURCELLES, Dominique, *Curial e Güelfa: Une voie philosophique et poétique*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 243-252 (ps. 244-245).

¹²⁶⁸⁶ ESPADALER, Anton-M., Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV, dins D'AGOSTINO, Guido, *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo' (Napoli, 1997)*, Paparo, Nàpols, 1998, vol. 2, ps. 1.419-

literatura medieval sol remetre a segones lectures en clau simbòlica, cap crític descarta que darrere de l'elecció de *Güelfa* no hi haja una intencionalitat especial. És clar, de tota manera, que la novel·la és, d'entrada i literalment parlant, una obra de literatura d'evasió, un relat d'aventures de cavalleria i d'amor. La intenció primera de l'autor no està condicionada per cap intencionalitat política, i tanmateix l'escriptor aprofita els recursos que maneja (personatges, diàlegs, onomàstica) per a transmetre a un lector confident una sèrie de missatges que desborden el marc de la lliçó lateral i el plànol afegit que representa la lliçó moral oferida per Curial al dedicatari.

* * *

Conscients d'una més que probable associació de conceptes entre *Güelfa* i Església, potser resulte més fàcil interpretar el rerefons d'algunes frases i diàlegs. Per exemple, com quan la *Güelfa* declara el seu amor a Curial: “T’he fet senyor de mi e de mos béns e tu, pus cruel que Erodes, axí com ingrát, menysprees los dons...” (*CeG* I.8). Aparentment, el retret es reforça amb una comparativa col·loquial de l'al·ludit amb el rei Herodes. Però cal tenir en compte que, en el marc de l'enfrontament secular entre l'Imperi (inclòs ací el regne de les Dues Sicílies: Sicília i Nàpols) i el Papat, els pontífexs usaven aquesta mateixa imatge per a blasmar i difamar els emperadors: al cap del poder temporal “lo si chiamava *più crudele di Erode*, *più perverso di Nerone*”, com explica Luigi Salvatorelli.¹²⁶⁸⁷ Per exemple, el papa Innocenç IV (1243-1254), el gran representant de la teocràcia pontifícia, evocava Herodes per a atacar Frederic II, emperador i rei de Nàpols. Mort aquest, el 1250, el papa llançà una croada contra el seu successor, Conrad IV, pare del Conradí de Sicília citat en *CeG* III.5-6. Envià el sant pare els predicadors a dissuadir els prínceps alemanys de donar-li suport, i aquests recordaren des dels púlpits que, ““essendo morto Erode [con tale appellava Federico], il quale impropriamente tentò di occidere le anime redente da Cristo, altro Archelao”, cioè Conrado, ‘per dritto ereditario della paterna tirannia vuole assumere il principato...”

1.430 (p. 1.422). La crítica rep resposta per part de FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional ‘Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna’ (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 358), que argumenta, entre altres coses, que els *fedeli d'Amore* italians del segle XIV –entre els quals alguns situen Dante– es referien a l'Església com la *Viuda*.

¹²⁶⁸⁷ SALVATURELLI, Luigi, *L'Italia comunale: dal secolo XI alla metà del secolo XIV*, Mondadori (“Storia d'Italia”, 4), Milà, 1940, p. 550.

(*CeG*, III.5).¹²⁶⁸⁸ Al llarg de la novel·la, l'escriptor usa sovint el terme "principat" (< dret romà *principatus*) amb el sentit d' 'hegemonia'. I recordem que, a la fi de l'obra, en un sol dia Curial obté "principat e muller." No es descarta, doncs, que en aquesta evocació d'Herodes haguera recordat alguna lectura sobre els avatars polítics del Nàpols del segle XIII, que tant interessaven els cortesans de l'època.¹²⁶⁸⁹

Melchior de Pando, quan Curial es distancia de la dama, l'aconsella que no es mostre ingrát envers la que ha sigut la seua senyora i benefactora: "aquesta senyora fonch gràcia prevenint, en la qual, alegrant lo seu cor, profità a tu e més en orde de bé haver, e a pròpies despeses t'ha aportat a l'estat en què est" (*CeG* III.2). Estant a la cort de París, ja l'havia advertit "que us vullats regir discretament, e no façats que, a culpa vostra, aquella senyora se enfellonesca contra vós". La línia de defensa de Curial és: "sab Déu que tot lo meu desig és star prop la senyora, a fi que la pogués servir en totes les coses...; emperò, puys que a ella plau, yo no y pusch àls fer; yo staré allà on ella manarà... e que... me vulla oyr abans de condampnar" (*CeG* II.67). D'altra banda, la Güelfa exigeix fidelitat per part de Curial i amenaça, si no, amb retirar-li de colp i volta el favor econòmic: "seré avara en guardar lo thesor que volonterosamente com a pròdiga voldria despendre" (*CeG* II.70). Si algú de l'època haguera cercat sentits figurats en el que simplement aparenta ser un diàleg literari, no hauria trobat dificultat a relacionar el "thesor" de la Güelfa amb el tresor de l'Església, que a partir del 1443 finançava pròdigament les campanyes militars del rei d'Aragó. Charles J. Merrill observa que en l'actitud protectora de la Güelfa envers Curial, a través d'aquests diàlegs, resulta fàcil percebre un to de despotisme que podria relacionar-se amb una actitud de recel del Papat envers l'autonomia i l'ambivalència política del Magnànim.¹²⁶⁹⁰ Des dels primers capítols de la novel·la, la viuda manifesta quina és la condició que desitja per al "seu" Curial, amb una veu més d'autoritat majestàtica que de dona enamorada: "Solament te vull reduir a memòria que 't membre que est meu" (*CeG* I.14). Pablo Vázquez completa tal vegada el paral·lelisme, entre context historicopolític i interrelació literària entre personatges onomàsticament al·legoritzats, avisant-nos de la funció "monàrquica" que

---

¹²⁶⁸⁸ PIATTI, Giuseppe, *Storia critico-cronologica de' romani pontefici e de' generali e provinciali concilii*, 9 vol., ed. a cura de Giovanni GRAVIER, Tipogr. de Giuseppe Raimondi, Nàpols, 1767, vol. 7, p. 190.

¹²⁶⁸⁹ Sols cal veure la importància que atorga al conflicte secular Aragó-Anjou, DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice ("Testi e documenti di letteratura e di lingua", 19), Roma, 1998, 2 vols.

¹²⁶⁹⁰ MERRILL, Charles J., *Adventure and quest in 'Curial e Güelfa'*, Tesi doctoral, Duke University, 1978, reportat per PIERA, Montserrat, "Curial e Güelfa" y las novelas de caballerias españolas, Pliegos, Madrid, 1998, ps. 32-33.

la Güelfa exerceix sobre Curial. És com si la pietosa però autoritària viuda fóra conscient del seu poder “sobirà” sobre el cavaller i tinguera la pretensió d’utlitzar-lo, d’avassallar-lo.¹²⁶⁹¹ Ara bé, quan llegim la fi de la novel·la, la pregunta que sobrevé és: qui ha utilitzat a qui, per a obtenir el triomf, la fama i la glòria?

Certament, l’aplec de reflexions que aporta la crítica literària conviden a relacionar aquest esquema d’elevació / domini de la dama sobre el cavaller victoriós / servidor, com un paral·lel simbòlic –mediatitzat pels noms de *Güelfa* i *Curial*– entre la Santa Seu, senyora del mer i mixt imperi (plena potestat feudal) del regne de Nàpols, i el nou rei entronitzat, el d’Aragó, que a partir del 1443 esdevindrà braç armat de l’Església, i com a tal serà afavorit i subvencionat per ella. La part maternal del personatge femení invita també a comparar-lo amb la Mare de Déu (“*Benedica tu in mulieribus*”, *CeG* III.100), cosa que connecta amb la figura de Maria consagrada per la tradició patristica com a *typus Ecclesiae* (Ambrós de Milà, PL 15,1555) o *figura Ecclesie* (ídem, PL 16,326; Agustí, PL 40,661): la *Mater Ecclesiae* com a mare dels creients i la Verge Maria com a espill o “tipus” de l’Església.¹²⁶⁹²

La Güelfa, per a major indicació, és una viuda. I l’Església, seguint també Agustí d’Hipona i Ambrós, autors de la patristica ben considerats pels humanistes,¹²⁶⁹³ es la “Viuda” de Crist que espera la segona vinguda del Salvador. Aquesta metàfora, basada en *Lluc* 18, es argumentada per Agustí en *Enarratio in Psalmum* (131,23): “*Ergo tota Ecclesia una vidua est in viris, in feminis, in coniugatis, in adolescentibus, in virginibus; omnis Ecclesia una vidua est, deserta in hoc saeculo.*”¹²⁶⁹⁴ Ambrós de Milà s’hi refereix també en el seu tractat sobre la viduïtat (*De viduis*, 13).¹²⁶⁹⁵

Tenint en compte tot el que ha observat la crítica al voltant d’una viuda maternal com la senyora de Milà, que té nom de partit eclesiàstic, convé que repassem succintament quina era la relació entre Curial (Aragó) i la Güelfa (la *Ghiesa*) en la dècada del 1440, que és, presumiblement, quan s’escrigué *Curial e Güelfa*. Encara que

¹²⁶⁹¹ Vegeu VÁZQUEZ CAGIAO, Pablo, Interpretación para una nueva lectura del *Curial e Güelfa*, dins *Revista de filología románica*, 8, 1991, ps. 243-249 (p. 246).

¹²⁶⁹² HUHN, Joseph, Maria est typus Ecclesiae imprimis secundum S. Ambrosium et S. Augustinum, dins *Maria et Ecclesia. Acta Congressus Mariologici-Mariani in civitate Lourdes anno MCMLVIII celebrati, vol. 3* (*De parallelismo Mariam inter et Ecclesiam*), Accademia Mariana Internationalis, Roma, 1959, ps. 163-199.

¹²⁶⁹³ El neoplatònic sant Agustí era un dels autors més presents en la biblioteca d’Enyego d’Àvalos. Vegeu el capítol I.3.5.

¹²⁶⁹⁴ Citat per VOGT, Hermann J., *Bilder der frühen Kirche. Bildworte der Bibel bei den Kirchenvätern; kleine Geschichte des Credo*, Erich Werner, Munic, 1993; trad. a l’italà per Maria Luisa MILAZZO, com: *Immagini della Chiesa dalle origini*, Jaca Book, Milà, 2000.

¹²⁶⁹⁵ RECCHIA, Vincenzo, *Lettere e profetia nell’esegesi di Gregorio Magno*, Ed. Puglia, Bari, 2003, ps. 128-129.

ens hauríem de remuntar als tems del papa Nicolau II (1058-1061), quan Roma signà el tractat de Melfi (1059) amb els normands. L'Església –que al·legava ser senyora d'Itàlia per donació, falsificada donació, de l'emperador Constantí– legitimava l'autonomia del regne normand a canvi d'un homenatge o tribut simbòlic, en reconeixement de la plena sobirania del papa sobre aquell estat. D'aleshores endavant, el de les Dues Sicílies (Nàpols i la Sicília insular) es considerà un regne vassall de la Sant Seu. Els reis, per a ser legítims i canònics (i evitar així rebel·lions justificades *de iure*), havien d'acceptar la investidura del regne pel pontífex de torn i la coronació simbòlica per mans del papa o d'algun llegat seu (per ser el successor de Pere el sobirà teòric). Aquest tractat, després d'algun estira i arronsa, prengué forma de butlla el 5 de juliol del 1098, quan el papa Urbà II coronà rei de les Dues Sicílies el comte Roger. Aquest rei *de facto* es considerava un *legatus natus* feudatari del papa, el qual era titular suprem de la sobirania i percebia de Roger cada any un tribut simbòlic.¹²⁶⁹⁶

A partir del 1282, es complicà la situació, perquè Pere III d'Aragó esdevingué titular de la Sicília insular i enemic del papa, i Carles I d'Anjou es quedà per separat amb la Sicília continental (Nàpols). El papa Bonifaci VIII pactà amb Jaume II d'Aragó (pau d'Agnani, 1296) la renúncia a Sicília, a canvi, entre altres concessions de designar-lo gonfanoner de l'Església: portador del *vessillo di San Pietro* o *gonfalone della Chiesa*. Aquest estendard identificava el banderer, honoríficament, com el braç armat de l'Església; com el braç portador de les dues espases de Pere, citades en encíclics pontifícies i en el tractat polític *De Monarchia* de Dante. Duia el *vexillum* de Roma, en el centre, les claus creuades de Pere sobremuntades pel conopeu o *sinnicchio* (pavelló que protegeix el papa del sol). Algun rei de Nàpols, com és el cas de Ladislau I el Liberal (1386-1414), gaudí del privilegi de ser *vexillifer Ecclesiae*.¹²⁶⁹⁷ Però també el seu predecessor, Carles III de Durazzo, aliat del papa Urbà VI. Així ho manifesta ostensiblement la taula d'un anònim florentí (el mestre de Carlo di Durazzo) dels anys 1381-1383. S'hi representa *La conquesta de Nàpols* (*Metropolitan Museum of New York*) en tres escenes. En totes tres, es representen gonfanons triangulars amb les armes heràldiques dels Anjou-Durazzo (reis de Nàpols), en cap, i les claus creuades de sant Pere, en sautor i en punta (que recorden molt les espases “entrecroades” del rei Pere de

---

¹²⁶⁹⁶ FERRO POMÀ, Víctor, Influències i confluències. Alguns resultats de la relació entre els estats catalano-aragonesos i el regne sículo-napolità, dins *Recerques. Història, economia, cultura*, 32 (“El patriotisme i la Monarquia hispànica”), Barcelona, 1995, ps. 65-70 (p. 66).

¹²⁶⁹⁷ LUDOVICI, Paul, L'origine e il significato del Vessillo di Sacra Romana Chiesa, dins *L'illustrazione vaticana*, 7, Roma, 1936.

la novel·la¹²⁶⁹⁸). Es volia representar heràldicament, i pictòricament pel que fa al cas, la vinculació entre l'espasa del poder espiritual (la Mare Església) i l'espasa del poder temporal (el rei de Nàpols, com a filial servidor seu). O entre *Curial i la Güelfa...* Dècades després, la tradició vexil·lològica es mantenia. El 19 de setembre del 1420, quan Joana II Anjou-Durazzo lliurà el govern de Nàpols al seu “fill adoptiu” Alfons V d'Aragó, se celebrà una cerimònia en una sala presidida per “quattro bandiere: la una all'arma de Papa Colonna; l'altra, della Chiesa; l'altra, tutta all'arme della regina con quella de rè di Rahona quartata, et l'altra de lo Reame.”¹²⁶⁹⁹

Les coses canviaren poc després, com és sabut: la frívola reina anul·là l'adopció d'Alfons i orientà la successió cap als Anjou. Estant l'armada catalanoaragonesa a Iscla, Joana II tornà a adoptar el d'Aragó (6 d'abril del 1433)¹²⁷⁰⁰ i aquest obtingué fins i tot una butlla confirmatòria del papa Eugeni IV, que després s'extravià interessadament, perquè la monarca es desdigué al cap d'unes setmanes. Els Anjou francesos, candidats preferits pel papa, romangueren com a legítims hereus a la mort d'aquesta reina (1435). Els cronistes contemporanis, sobretot els proangevins, insistien en la idea jurídica “che lo Reame era della Ecclesia”.¹²⁷⁰¹ Sent així, és lògic que el rei d'Aragó es reclamara fidel servidor de l'Església, com a aspirant a ser reconegut rei de Nàpols. Raó per la qual, el 15 de novembre del 1437 consignà un estipendi de 50 ducats d'or per a un cavaller que havia de dur en presència seua l'estendard de les claus entrecruades de Sant Pere.¹²⁷⁰² Durant els anys 1433 al 1443, Alfons el Magnànim, que no podia traure's del cap aquesta inexcusable realitat, pugnà de totes les maneres que pogué per a obtenir la legitimitat en les seues pretensions de coronar-se rei de les Dues Sicílies: pressionant diplomàticament el papa, alimentant avalots a Roma, jugant ambigüament amb

---

¹²⁶⁹⁸ Sobre el simbolisme dantesc d'aquestes, vegeu el capítol II.2.3.

¹²⁶⁹⁹ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5), p. 104.

¹²⁷⁰⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 41-47 (XIV.11-13).

¹²⁷⁰¹ CARDAMI, Lucio, *Diarii di messer Lucio Cardami. Ne' quali si contengono le Memorie istoriche de' suoi tempi, dall 1410 sino all'anno 1494*, ed. a cura de Giovanni Bernardino TAFURI, “Istoria degli scrittori nati nel regno di Napoli”, vol. 3.1, Nàpols, 1749, p. 487. Citat per ELÍAS DE TEJADA, Francisco, *Nápoles hispánico, tomo I. La etapa aragonesa (1442-1503)*, Montejurra, Madrid, 1958, p. 32, n. 28.

¹²⁷⁰² MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 256. Citat per CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 78.

l'antipapa savoià Fèlix V, etc. I, tanmateix, Eugeni IV atorgà solemnement la butla d'investidura de Nàpols a Renat d'Anjou el 23 de febrer del 1436, el que suposà, segons humanistes i cronistes, un colp dur per al rei d'Aragó.¹²⁷⁰³

A partir d'aleshores, Alfons –que es trobava en plena guerra amb Renat– accentuà els seus contactes amb el concili de Basilea i amb el duc Amadeu VIII de Savoia (elegit papa el 1438) a fi de pressionar la cúria romana. Fins i tot, es recorregué a la “guerra ideològica”, quan Lorenzo Valla publicà la seua divulgadíssima crítica historiogràfica de la donació d'Itàlia per Constantí al papa (*De falso credita*, 1441).¹²⁷⁰⁴ Ací demostrava, amb arguments erudits i incontestables, la falsedat del document que contenia aquella presumpta donació. En març del 1442, tanmateix, quan Alfons preparava ja el seu setge definitiu a Nàpols, sembla que el papa Eugeni IV començà a transigir una mica; en tant en quant designà gonfanoner de l'Església el *condottiero* del duc de Milà (ferm aliat del Magnànim), Niccolò Piccinio, perquè fera la guerra a Francesco Sforza.¹²⁷⁰⁵ El futur duc de Milà, aleshores encara capità de ventura, disposava d'un poderós exèrcit verterà. Havia ocupat en benefici propi la Marca d'Ancona, que era part del patrimoni de Sant Pere, i urgia al papa, doncs, expulsar-lo d'allí. Tanmateix, els Estats Pontificis no disposaven de forces militars suficients per a realitzar-ho.

Consolidat ja el Magnànim en el tron de Nàpols, Eugeni IV compregué que un rei tan fort i victoriós podia assetjar Roma si volia i oferir-la en safata a l'antipapa savoià, si no claudicava en la seua oposició a la casa d'Aragó. De manera que, finalment, es negocià un acord a Terracina (14 de juny del 1443) que obrí les portes a successives butles d'investidura d'Alfons I com a rei de Nàpols i legitimació del príncep Ferran com a duc de Calàbria i hereu de la corona (1444-1445). Gràcies a l'aliança que abans havia establert amb el senyor de Milà, Filippo Maria Visconti (octubre del 1435) i a aquesta pau de Terracina, el rei d'Aragó comptava amb l'aliança de dues de les cinc grans potències d'Itàlia (les altres dues, Florència i Venècia, eren proangevines), de manera que podia començar a “dictar llei” –com ell ho qualificava en les seues lletres

---

¹²⁷⁰³ CANABAL RODRÍGUEZ, Laura, Notas sobre la política religiosa de Alfonso el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 111-120 (p. 116).

¹²⁷⁰⁴ Us remetem als capítols inicials, on hem tractat extensament d'aquests afers.

¹²⁷⁰⁵ FERORELLI, Nicola, Schema di un tentato accordo tra Alfonso d'Aragona e Francesco Sforza nel 1442, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 4, vol. 12, fasc. 23, Milà, setembre 1909, ps. 212-216 (p. 213, n. 3).

personals– a Itàlia sencera.¹²⁷⁰⁶ Com en els capítols finals de *Curial e Güelfa*, el premi de la *corona* no era per al guanyador del torneig (Aragó = Curial), sinó per a la Güelfa (= Església), però el que s'emportava el poder i la glòria era Curial.

Segons Alan Ryder, Alfons el Magnànim “siempre se esforzó por controlar la Iglesia, no por renovarla”.¹²⁷⁰⁷ El rei d'Aragó (Curial) instrumentalitzava així, en favor propi, la seua condició de fidel servidor de l'Església (la Güelfa). Perquè, a partir d'aleshores –interessadament, és clar– els Trastàmara de Nàpols esdevindran cavallers al servei de la Viuda de Crist i gonfanoners de les claus creuades de Pere, transformades en “espases” en dur-les un rei cavalleresc i carismàtic, una reencarnació del mític Pere el Gran cantat per Dante, un *rex Italicus*. Hem de veure, a més, que el 1459, el cardenal Orsini (d'acreditada nissaga güelfa) coronà solemnement Ferran I i, per delegació del papa Pius II, li atorgà en mà el *vexillum Ecclesiae*.¹²⁷⁰⁸ Tres dècades i mitja després, el 1494, en la coronació d'Alfons II, “facto el juramento, fu dato alla maestà sua per mano del cardinale el vexillo de Santa Chiesa, insegna della investitura dela dignità regale et del regno.”¹²⁷⁰⁹ El ritual medieval mantenia plena vigència.

El cardenal d'Aquileia, Ludovico Scarampo, cap dels exèrcits pontificis, negociador de Terracina i molt amic del Magnànim, alliberà el 1443 un subsidi de 140.000 ducats d'or (moneda oficial en *Curial e Güelfa* = 200.000 florins d'Aragó), del rendes eclesiàstiques de la Corona d'Aragó (dominis ibèrics i italians)¹²⁷¹⁰ per a sufragar l'armament d'un gran exèrcit per Alfons el Magnànim. Amb aquella injecció pecuniària, procedent del tresor de l'Església (recordem la importància del “thesor dela Güelfa” en la novel·la), l'any 1444, “pudo reunir el rey un formidable ejército, entre 9.000 y 10.000 hombres: la mitad eran las tropas de Piccinino (4.000 caballos y 1.000 infantes) (...). Tal exhibición de potencial militar obligó a huir a Sforza de la Marca e incluso provocó que algunos capitanes y jefes de escuadras entraran a sueldo del rey. El ejército combinado del rey [en nom de Nàpols] y Piccinino actuando en nombre de la

---

¹²⁷⁰⁶ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 34.

¹²⁷⁰⁷ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 385.

¹²⁷⁰⁸ VITALE, Giuliana, *Ritualità monarchica, cerimonie e pratiche devozionali nella Napoli aragonese*, Laveglia, Napoli, 2006, p. 30.

¹²⁷⁰⁹ *Ibidem*, p. 33.

¹²⁷¹⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 366 (XV.43).

Iglesia, había logrado en agosto y septiembre reconquistar casi toda la Marca.”¹²⁷¹¹ Es podria dir que, amb ocasió d’aquella guerra de les Marques contra Sforza, Curial (Aragó, la dinastia gibel·lina) i la Güelfa (l’Església) cavalcaven junts per primera vegada. El 23 de setembre del 1446, quan ja era previsible la derrota final de Sforza, el clergat ibèric de la Corona d’Aragó –seguint instruccions del papa– lliurà 40.000 ducats al fidel tresorer general del rei, Mateu Pujades,¹²⁷¹² un prohoms que s’ocupava pocs mesos després de tutelar a Nàpols l’adolescent Ferran d’Aragó, regent del regne per absència del pare. En la butla pontifícia es preveia un possible atac a Florència, senyoria amiga d’Sforza, que amenaçava amb envair el patrimoni de Sant Pere. El 29 de desembre del 1446, el rei Alfons es trobava acampat als Estats Pontificis i reclamava a Eugeni IV 200.000 ducats més, que no li foren negats en absolut.¹²⁷¹³

Joe Difrancis es fixa en el “maternal aspecte of her character”, el de la viuda de ficció, i en “the motherly side of Guelfa’s relationship to Curial”, durant la qual la dama exerceix la seua autoritat per a condicionar les accions i els sentiments del jove. Troba també que aquesta oferta incondicional d’amor i diners per part de l’honesta dama té “the effect of reducing Curial to the role of debtor.” L’ambigua posició de la dama, com a “mother-bride” frustra el desenvolupament d’algunes possibilitats eròtiques,¹²⁷¹⁴ entre altres coses, pel pes al·legòric excessiu que presenta el personatge femení. La dama recorda al cavaller, de manera directa o a través del seu tresorer, que la font del seu honor prové d’ella i de les seues subvencions. “She imposes upon Curial the conditions of their relationship. She reminds him that she is the source of his honor and that she will give him more money when she feels he deserves it.”¹²⁷¹⁵

La, fins a feia pocs anys, “impensable” i idíl·lica harmonia entre Aragó i l’Església es manifesta, no sols en la cooperació financera i militar, sinó també en gestos com ara la condecoració d’Alfons I per Eugeni IV amb la Rosa d’Or, que arribà a Nàpols en maig del 1444.¹²⁷¹⁶ El rei convocà tots els grans barons del regne per a solemnitzar el moment i fer-ne propaganda. Quan el missatger del pontífex li lliurà el

---

¹²⁷¹¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 47.

¹²⁷¹² *Ibidem*, p. 52.

¹²⁷¹³ *Ibidem*, p. 53.

¹²⁷¹⁴ DIFRANCIS, Joe, A study of *Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d’Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d’abril de 1979)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178 (ps. 166-167).

¹²⁷¹⁵ *Ibidem*, p. 168.

¹²⁷¹⁶ RYDER, Alan, La politica italiana di Alfonso d’Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 85).

simbòlic trofeu floral, el rei el deposità en mans del fill, el príncep Ferran, per tal que aquest l'ostentara en una cavalcada processional pels carrers de la ciutat. Encapçalava la processó un gran brogit de trompetes i, segons els missatgers del Consell de Barcelona, “no s'ich oblidà res que hic sie de penseria, ne de fama”.¹²⁷¹⁷ Tot estava, doncs, ben planificat per a mostrar als napolitans que el rei d'Aragó era –encara que resultara increïble per a alguns antics amics de Renat d'Anjou– era fidel servidor de *la Ghiesa*. No ens cap el dubte que la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* s'adequava a aquest projecte propagandístic, però amb una molt més prolongada elaboració, un format literari i una restringida divulgació, difícil d'explicar. És ben probable, com ja hem anotat més amunt, assenyalar el 1444 com el moment en què l'autor podria haver concebut la idea d'escriure una novel·la relacionada amb el nou equilibri de poder a Itàlia i “dedicable” a un príncep adolescent necessitat de models virtuosos.

Des de la Península Ibèrica, els intel·lectuals celebraven el retrobament entre poder temporal i autoritat espiritual. Així, per exemple, Pere Belluga dedicà el seu *Speculum Curiale* a Alfons el Magnànim titulant-lo “*scientiae amatorem (...), sapientem (...), scientiae directorem (...) et Ecclesiae vexillarium.*”¹²⁷¹⁸ El jurista valencià conclougué la redacció de l'obra en l'exili (Almansa, 1441), per problemes amb Joan de Navarra, lloctinent del regne de València. La dedicà pel 1443 a Alfons el Magnànim i la volgué titular amb l'adjectiu *curiale* per al·lusió a l'autoritat que dimanava de les corts o parlaments (*curiae*), organismes als quals prestava particular atenció el jurisperit.¹²⁷¹⁹ Tanmateix, alguns editors posteriors entengueren que l'adjectiu (coincident curiosament amb l'elegit per l'autor de *Curial e Güelfa*) es prestava a alguna confusió, i s'edità sovint l'obra amb el títol d'*Speculum Principum* o ‘espill de prínceps’. ¿Coneixeria per ventura aquest tractat, dedicat a un *princeps curialis* i vexil·lífer de l'Església, el redactor de la novel·la cavalleresca anònima? És probable que sí, però no creiem que Belluga influïra excessivament en la tria onomàstica. Com a molt, podria haver ajudat a identificar les veus *curia* i *princeps*. Fixem-nos que el tractadista es refereix al llarg del text a la seua obra com “aquest *Espill Curial del*

---

¹²⁷¹⁷ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 256. Citat per RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, p. 319.

¹²⁷¹⁸ BELLUGA, Pere, *Speculum Principum, cum Commentariis et additionibus D. Camilli Borrelli, I. C. Olivetani*, Tipogr. de François Vivien, Brussel·les, 1650, fs. 2-3.

¹²⁷¹⁹ MARONGIU, Antonio, Lo *Speculum Principum* del valencià Pere Belluga, dins *VIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó, II. 'La Corona d'Aragó en el segle XIV' (València, 1-8 octubre, 1967)*, València, 1970, vol. 2, ps. 53-65.

Princeps”: “*Existima hoc Speculum Principis Curiale edere, et de Curia principaliter intendere.*”¹²⁷²⁰

El 13 de desembre del 1443, Eugeni IV confirmà per butlla l'adopció d'Alfons I per Joana II com a fill i successor legítim en el tron napolità. Pocs dies després, arribà a Nàpols Pietro di Monferrato, cambrer i ambaixador del duc de Milà, urgint el rei d'Aragó que intervinguera aviat contra el gendre d'aquest, Sforza, i entre els tres aliats (Milà, Roma i Nàpols) l'expulsaren aviat de terres de l'Església. El Magnànim es posà mans a l'obra i eixí de Gaeta amb el seu exèrcit a punt el 25 de juny del 1444, en direcció a la Marca d'Ancona.¹²⁷²¹ Avançat l'any 1446, aquesta regió septentrional ja havia tornat a l'obediència del papa i Sforza havia sigut arraconat. En el transcurs dels operatius de guerra, Filippo Maria Visconti escrivia a Leonello III d'Este, marquès de Ferrara, i gendre i aliat del Magnànim, per a congratular-se per l'establiment a Itàlia d'un eix hegemònic de poder Milà-Roma-Nàpols. Veia el senyor de Milà que “quantuncha la possanza del papa, del re d'Aragona et la nostra siano unita insieme”, Itàlia obeiria els designis de tots tres (Milà, 9 de novembre del 1445).¹²⁷²² El fet esperable que la Corona d'Aragó esdevinguera “senyora de Milà” a la mort del mateix Filippo (com, de fet, ho disposà aquest en testament el 1447), potser depenia també de les bones relacions que el rei de Nàpols continuara mantenint amb l'Església.

La percepció de l'aliança que tenia l'escriptor del *Curial* devia ser molt similar, no sols a la que es tenia a la cort de Castel Nuovo, sinó també a la resta de la Corona d'Aragó. Per exemple, el 20 d'octubre del 1446, quan el batle general de València, Berenguer Mercader, remeté a Nàpols florins per valor de 20.000 ducats, especificà que la destinació d'aquells recursos era la de finançar la guerra “contra sos enemics [els del casal d'Aragó] e de la Sglésia, e de l'il·lustre duch de Milà, per expugnar aquells.”¹²⁷²³ En gener del 1447, es renovà en auxili del duc de Milà, atacat durament per Venècia. Aquest s'alegrà, en una de les seues lletres, de veure renovada l'aliança militar entre “la

---

¹²⁷²⁰ BELLUGA, P., *Speculum Principum...*, f. 3r.

¹²⁷²¹ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 3, ps. 22-23.

¹²⁷²² OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 2, doc. 335 (ps. 388-390), Milà, 9 de novembre del 1445.

¹²⁷²³ KÜCHLER, Winfried, *Die Finanzen der Krone Aragon während des 15. Jahrhunderts (Alfons V. und Johann II.)*, Aschendorff, Münster, 1983; reed. com: *Les finances de la Corona d'Aragó al segle XV (regnats d'Alfons V i Joan II)* [1983], Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1997, p. 429.

Sanctità del Papa et la Mayestà del Re”.¹²⁷²⁴ Santedat i majestat, papa i rei: *Güelfa i Curial*, posats a imaginar al·legories literàries, no era una mala elecció. Les maneres d’expressar-se dels circumstants a l’escriptor i del temps d’escriptura ajuden a entendre i a interpretar amb propietat hermenèutica –amb ajuda d’historiadors– materials literaris com el *Curial*, pensats per algú interessat en la diplomàcia i la política; excel·lent coneixedor d’Itàlia, i sabedor d’algunes curiositats europees.

El 6 de març del 1447, mort feia poc el papa Eugeni, fou coronat Nicolau V (1447-1455), un lligur que compregué la importància de mantenir l’aliança amb Alfons. El rei, en conèixer el talant del nou papa –de qui, inicialment, havia recelat¹²⁷²⁵– se n’alegrà molt, literalment, com un fill disposat a continuar servint la mare. Així ho expressava el 21 de març, en una lletra remesa al triumvirat valencià de la regència napolitana, Corella, Olzina i Pujades: “...tant com en lo intrínsech, havem pogut sentir ell [Nicolau V] és home sabent e intel·ligent, e qui ha voluntat de reformar la cort romana per son poder e extirpar-ne los vicis e abusos (...). Totes les sues demostracions són de gran afecció vers nos e liberalitat. Si persevera, conixerà nos ésser-li bo e obedient fill”.¹²⁷²⁶ Ara bé, només reconèixer-lo oficialment com a papa i senyor eminent de Nàpols, ja requeria el “fill obedient” 25.000 ducats per a prosseguir la campanya de guerra contra Florència, a la Toscana.¹²⁷²⁷ Mentre durà el conclave, per si de cas, Alfons posà els seus ulls atentament sobre Roma, des del seu campament de Tívoli, emplaçat a poques milles de la ciutat eterna. El poeta català Lleonard de Sors signà aleshores una composició on comparava Alfons V d’Aragó amb l’emperador Constantí (com l’autor del *Curial*: quan el cavaller llombard rep un providencial estendard “*in hoc signo vinces*” i s’imposa als turcs): “No us par fes més Constantí, / donant dot tan opulent a l’Església santa”. Mèrit tenia també, segons el trobador, que un rei tan poderós a les portes de Roma no aprofitara l’avinentsa d’una seu apostòlica vacant, per a conquerir la ciutat eterna: “qu’en tal poder, dins en Tívoli estant, / gents d’armes prou, infanteria tanta, / lo papa mort, fes ço que fera, sant...”¹²⁷²⁸ En realitat, no

---

¹²⁷²⁴ OSIO, L. – CANTÙ, C. (coords.), *Documenti diplomatici...*, vol. 3, part 2, doc. 382 (ps. 471-473), Milà, 28 de gener del 1447.

¹²⁷²⁵ Per l’amistat que Tommaso Parentucelli, que així s’anomenava en el segle el sant pare, professava pels Medici de Florència, antagonistes polítics del rei d’Aragó. Vegeu RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, p. 322, n. 16.

¹²⁷²⁶ RYDER, A., *La política italiana di Alfonso...*, ps. 241-242.

¹²⁷²⁷ *Ibidem*, p. 242.

¹²⁷²⁸ Citat per RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), ps. 412-413.

li convenia cometre tal despropòsit, és clar, ja que –com tot seguit comprovarem– explotar en benefici propi el tresor de la Santa Seu li venia molt millor.

Ochoa Brun interpreta que Nicolau V fou amb Alfons “mucho más benévolo” que el seu predecessor.¹²⁷²⁹ Eugenio Dupré-Theseider qualifica Nicolau V com “il miglio amico che Alfonso avesse (o se non amico, almeno suo sostenitore).”¹²⁷³⁰ I és que, per a assolir el triomf militar i la glòria mundana, per a ser l’home que dictava sa llei a tota Itàlia, Alfons V “necesitaba un papa amigo (entiéndase, subordinado).” Així ho ratifica Miguel Navarro Sorní. L’aparent relació del “fill obedient” amb la “mare i senyora” que li aportava pròdigament el seu tresor, era en realitat una relació d’*utilització* de l’Església pel rei de Nàpols. Roma controlava el cor de la Península Itàlica; posseïa grans ingressos, però no tenia un gran exèrcit, i, sobretot, era la màxima font de legitimitat que podia al·legar Alfons enfront el defenestrat Renat d’Anjou, que seguia titulant-se, a la cort d’Angers, *roy de Sicile*. El papa valencià Calixt III (Alfons de Borja), que havia servit durant anys el Magnànim i el coneixia bé, en ser entronitzat el 1455 posà fi a l’aparent idil·li entre poders, tan beneficiós per al rei.¹²⁷³¹

A partir del 1455, doncs, les relacions foren tenses, però no en absolut amb anterioritat a aquesta data. Com observa Ryder, “las llaves de San Pedro a menudo abrieron las arcas del tesoro del clero a las órdenes de Alfonso”.¹²⁷³² L’any 1450, Nicolau V li proporcionà un *subsidi* de 205.400 florins d’or. És lògic que no faltaren veus crítiques en la cúria romana que s’alçaren contra aquest “favor” incondicional atorgat pel papa al rei. Alguns denunciaven que aquell monarca “mangia volentieri di quello de’ preti”.¹²⁷³³ Alguna cosa semblant podria passar per la ment dels lectors als quals s’adreçava el *Curial*, se suposa que cortesans de Nàpols, en llegir o escoltar algun fragment de la novel·la com ara el següent (*CeG* I.6):

“E no lexant [la Güelfa] respondre a Curial, prenent-lo per la mà lo més en una cambra, e, obrint una gran caxa plena tota del thesor de la Güelfa, li dix: –Fill

---

¹²⁷²⁹ OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 198.

¹²⁷³⁰ DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, La política italiana di Alfonso il Magnanimo, dins *IV Congrés d’Història de la Corona d’Aragó. Ponències*, 5; separata, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1955, p. 28.

¹²⁷³¹ NAVARRO SORNÍ, Miguel, Alfonso el Magnánimo y la Iglesia: Calixto III Borja dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 247-259 (p. 254).

¹²⁷³² RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, p. 323.

¹²⁷³³ Citat ibídem, n. 21.

meu, vet ací una partida de mos béns; pren-ne a ton plaer tant com te serà vijares que hages mester per a metre't en bon estat, e no penses que, perquè ara no ·n pusques portar tants com ne voldries, que gens per axò aquesta caxa no ·t vedarà lo pendre'n altra vegada; ans tots temps serà presta a ta ordinació, e no ·n pendràs huy tants que demà no y sien ja tornats, en manera que no s'acabaran.”

Quan Alfons dictà instruccions diplomàtiques per a Carafello Caraffa i Mateu Malferit (26 de juny del 1447), perquè assistiren a la conferència de Ferrara on s'havia de negociar l'anhelada “pau general” d'Itàlia, els manà simular interès per la utòpica proposta del papa, però sobretot per obtenir diners d'aquest i prosseguir la guerra contra Venècia i Florència.¹²⁷³⁴ A les poques setmanes es desencadenà la crisi successòria a Milà, per la mort en agost del darrer Visconti. Aleshores s'hi constituí la República Ambrosiana, en la qual prompte sorgiren divisions. Es formaren dos partits, la Part Güelfa i la Part Gibel·lina,¹²⁷³⁵ i fou la primera –la més aristocràtica o oligàrquica, i la millor connectada amb Roma– la que demanà que Milà esdevinguera un protectorat d'Alfons el Magnànim (1448-1449). Mentrestant, a Roma, Giovanni Aurispa escrivia a Antonio Beccadelli (25 de gener del 1449) manifestant-li el descontent de molts oficials i súbdits del papa, no amb la *liberalitat* d'aquest amb el rei d'Aragó, sinó amb la *prodigalitat* excessiva i inadmissible: “*de illo disputantur ac multi, qui nunquam reges reges fuerunt, illum prodigum, non liberalem, appellant, et arguunt largitatem illam non permissuram ut magna faciat.*”¹²⁷³⁶ Es tractava, segons els crítics, d'una prodigalitat en el sentit negatiu del terme. Com la que Melchior denuncia davant Curial, quan el reprova pel balafament que ha fet dels béns rebuts de la Güelfa: “car, si tu no fosses, guardant ella lo seu thesor, fóra la sua la pus rica casa de Ytàlia, ço que ara no és, car ella, com a pròdiga, ultra tota condició de dona, t'o ha donat, e tu, com a pròdich, sens mesura e comte, ho has sàviament despès e guastat” (*CeG* III.2).

El 21 de febrer del 1451, Alfons d'Aragó envià instruccions al seu ambaixador, el xativí Lluís Despuig, perquè visitara Florència i defensara davant la *signoria* toscana els seus mèrits com a alliberador de la Marca. El rei recordava haver obrat allí (1444-1446),

---

¹²⁷³⁴ PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119.

¹²⁷³⁵ COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 508.

¹²⁷³⁶ AURISPA, Giovanni, *Carteggio di Giovanni Aurispa*, ed. a cura de Remigio SABBADINI, “Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall'Istituto storico italiano. Epistolari”, 70, Roma, 1931, lletra 96, ps. 119-120, Roma, 25 de gener del 1449.

“com a obedient fill de Sancta Mare Sglésia. Ell, personalment, cavalcà en auxili del dit Sanct Pare e de Sancta Mare Sglésia e, per gràcia de Déu, finalment les dites terres de la Marcha e altres foren recobrades e restituhides a la Sglésia e constituhides en pau e repòs.”¹²⁷³⁷ Nicolau V, recordant aquests vells mèrits i reconeixent-li’n de novells, li concedí de nou (1451) la màxima distinció que podia rebre un monarca europeu de mans d’un papa: la Rosa d’Or.¹²⁷³⁸ Semblava haver-se verificat a Itàlia –si més no, de fet– aquella “unió d’intencions” o “*concordantia oppositorum*” (equiparable a la recercada concordança onomàstica de “contraris” *Curial* i *Güelfa*) que pronosticava el prestigiós cardenal i teòleg Nicolau de Cusa (1401-1464), com a solució transaccional al secular dilema del Papat i l’Imperi. En el divulgadíssim *De concordantia catholica* (1434), propugnava que un imperi “al costat” del papat era la solució perfecta per a superar el conflicte fal·laç i sense fonament filosòfic, segons ell, entre güelfs i gibel·lins –en temps històric– i entre conciliaristes i papistes al si de l’Església del segle XV, quan s’escriu *Curial e Güelfa*. I argumentava fent servir la metàfora següent: així com en l’horitzó infinit de la mar no hi ha principi ni fi, ni res s’oposa a res, tampoc no havia d’haver “contraris” en la detenció d’un poder infinit que venia de Déu. La solució havia de ser unitària: “al lado de la Iglesia está el Imperio, como la otra suprema potestad capaz de construir la unidad jurídica y polític de la *respublica christiana*”.¹²⁷³⁹

Tot sembla indicar que la idea d’unificar com a protagonistes un cavaller anomenat *Curial* i una viuda protectora anomenada la *Güelfa* sorgí en un ambient social (la cort de Nàpols, 1444...) on l’oportunisme polític d’un rei, la complaença estipendiària de dos papes, la doctrina teològica de major prestigi, la tradició dantesca, la política matrimonial, el pacte tàcit amb els Orsini-Del Balzo, etc., giraven al voltant d’una concòrdia de poders. Els antics antagonismes perduraven, sí, però hi havia un interès per esborrar-los amb lligams fins aleshores inaudits. Vistes així el panorama, ja no resulta “un misteri” explicar el nom de la senyora de Milà.

Recordem, finalment, les paraules del comentarista de la *Comèdia* més llegit per l’anònim, Benvenuto da Imola, al voltant de *Paradís*, cant XXX, vv. 133-141. S’hi tracta d’una Itàlia d’intel·lectuals que lligen el *De Monarquia* de Dante i que somnien amb l’arribada d’un sobirà que assumirà el *principatus* de tot el país. La utopia exigia

¹²⁷³⁷ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (doc. XXIII de l’apèndix, p. 267).

¹²⁷³⁸ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, p. 323, n. 21.

¹²⁷³⁹ CUSA, Nicolás de, *De concordantia catholica, o Sobre la unión de los católicos*, ed. i trad. de José M^a. de ALEJANDRO LUEIRO, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1987, ps. XII-XIII.

deixar arrere la divisió del país entre güelfs francòfils i gibel·lins germanòfils. Els italians, portats per les seues pròpies cobejances i ambicions, s’havien capficat en aquestes lluites inútils i havien oblidat el socors i remei (“*succursum et remedium*”) que oferien la Mare Església i la Cúria Imperial (“*vel Mater Ecclesia, vel Imperialis Aula*”), institucions que convindria harmonitzar algun dia, si es pretenia assolir la pau i la felicitat d’Itàlia.¹²⁷⁴⁰ Potser l’escriptor, estudiós i admirador de Dante que era l’anònim de *Curial e Güelfa*, pensava que ja havia arribat l’hora d’un *rex Italiae*. Es decebria considerablement, si la cosa és així, després de la fracassada campanya del Magnànim a la Toscana (1448). Fins al punt de privar els seus coneguts, potser tret d’algunes comptades excepcions, del “plaer e consolació” de llegir el *Curial*.

3.3. Melchior, la caixa del tresor i la filosofia moral

Procurador de la Güelfa i mentor de Curial

Quan Curial coneix Melchior “de Pando” (o “de Pandó”, segons un joc còmic i calculat de recitació, al qual es dóna sentit més avall), no és encara cavaller. S’inicia en la vida, en l’amor i en les armes. Es troba en “la tendra edat”, l’adolescència, aquella que permet modelar la personalitat de l’infant, del púber, per a transformar-lo a poc a poc en un adult, en “un home”. És llavors quan la senyora de Milà s’enamora del jove i decideix “fer-lo home. E tantost manà al dit Melchior que ·l se’n menàs a casa sua e que, no descobrint-li d’on li venia, lo metés en bon estat, e li donàs de l’argent tant com lo dit Curial ne voldria e ·n sabria despendre” (*CeG* I.5). Aleshores apareix la figura del tresorer i procurador de les rendes de la Güelfa, Melchior de Pandó (figura anàloga al tresorer general i procurador de rendes de la Corona d’Aragó, amb seu a Nàpols, Mateu Pujades), com la persona que, per especial delegació de la *domina*, exercirà la tutela i la protecció directa sobre el fidel servidor que s’espera que siga Curial.

La “tendra edat” és també l’edat oportuna per a formar l’intel·lecte del jove, perquè aquest adquirisca “apteses” de cavalleria i coneixements “scientífichs” en gramàtica i altres ciències liberals, i en filosofia moral. Perquè, el qui arriba a l’edat adulta sense haver aprofitat per a l’estudi el temps de joventut, difícilment podrà després

---

¹²⁷⁴⁰ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>> Més detalls sobre aquest passatge de Da Imola, en el capítol II.2.3, on tractem de la simbologia del *restell* i la corona.

corregir els efectes de la negligència. Així ho recorda el mateix autor en el proemi al llibre III: “si yo les hagués en la mia tendra edat servides,” les Muses del Parnàs, ara socorrerien e ajudarien com als altres servidors seus, mas yo no curí d’elles ne les coneguí...” (*CeG* III.0). Melchior, emperò, no és cap intel·lectual ni poeta, tampoc, però sí un “prohom”: home bo i laboriós, honrat i exemple per als altres, de moral íntegra. A banda de ser cavaller o noble de sang (“gentilhome”), els discursos i consells que adreçarà després a Curial el retraten com un home que ha llegit sant Agustí, Sèneca, Boeci, Ciceró, Aristòtil, etc. i que, a més de donar exemple per l’experiència de vida, ha sabut compaginar els ensenyaments sobre l’autocontrol moral dels filòsofs estoics amb un neoplatonisme augustinia, a l’estil de Francesco Petrarca.

La presentació inicial que se’ns fa del personatge per part de l’escriptor és la següent: “Havia aquesta noble dona un procurador, lo qual reebia e tenia per ella totes les rendes de Milà e aquell[e]s administrava; home molt savi, secret e valerós, ja de edat de cinquanta anys, Melchior de Pandó appellat. La Güelfa amava molt aquest Melchior e fiava d’ell no solament les riqueses, ans encara tots los seus secrets” (*CeG* I.5). És evident que no sols li confiava, la noble però joveníssima dama, els seus criteris de gestió i decisions polítiques, sinó també els seus secrets d’alcova. D’ací que, quan li confia la tutela de Curial, la Güelfa pensa també en el vell intermediari com una intel·ligent coartada per poder afavorir econòmicament Curial. Melchior “fill ne filla no havia” (*CeG* I.5), de manera que a la cort pensarien en ell com una mena de pare adoptiu de Curial, com aquell que li oferia paternalment el seu favor i els seus recursos. El procurador assumeix fàcilment el paper assignat i acaba preocupant-se per Curial, com si fóra realment un fill adoptiu seu o un fillol, portat per l’estima sincera que sent per ell: “Lo dit Melchior, qui (...) amava lo dit Curial poch menys que la Güelfa, lo prés per la mà e, amenant-lo-se’n a la sua casa, en la següent forma li parlà” (*ibidem*). El tutor recorda a l’orfe tutelat que havia conegut el seu pare, del qual havia sigut amic, i s’ofereix, no sols a afavorir-lo amb diners, sinó a fer-lo hereu universal seu llegat; amb una condició: “si veuré en tu los obsequis no ·s perden” (*CeG* I.6).

Sent encara clandestí l’amor que la Güelfa professa pel jove, Melchior, “gentilhome e molt prom”, el pren de la mà –com es feia en les cerimònies de presa de possessió feudal– “e lo més en una cambra” on es trobava “una gran caxa plena tota del thesor de la Güelfa”, i li dóna llibertat per a despendre diners: “pren-ne a ton plaer”, li indica (*ibidem*). En correspondència, el jove aprenent de cavaller i d’home havia de “créixer” en virtut, si volia gaudir dels beneficis oferits per Melchior, que poc després se

li descobrirà que procedeixen en realitat de la seua enamorada Güelfa. No obstant això, i malgrat les directrius sobre la seua educació, que són dictades en primera instància per la senyora, serà Melchior qui s'ocupe directament de vetlar perquè la formació *moral* del cavaller –la *intel·lectual* és assumida pel jove com un repte propi– el porte a bon port. Convé que no *erre* el camí, que es mantinga virtuós i fidel a la Güelfa. En agraïment per la dedicació que li demostra tenir Melchior de Pando en la tutela, Curial el tracta respectuosament de *pare* (“a, Melchior, pare meu!”, *CeG* I.22; “pare meu”, *CeG* I.25). Es aquesta una fórmula de gratitud i de cortesia molt corrent en el segle XV, quan Alfons el Magnànim considerava “pare” seu el duc de Milà en les lletres que li remetia, malgrat que no es diferenciaven tant en edat l'un de l'altre.

El fet que Melchior s'ocupe de missions diplomàtiques a la cort imperial o a la del rei de França ve molt bé a l'escriptor per a mantenir-lo prop del seu personatge principal i sempre atent al comportament d'aquest, com a fidel servidor que és i confident de la Güelfa. Així, quan el duc de Baviera ofereix a Curial la mà de Làquesis, el mentor li recorda el deute contret amb la senyora (*CeG* I.22). Curial s'excusa amb l'emperador i se'n torna a “mon pahís”, la Llombardia. El cavaller presenta Melchior a l'emperador com el “prom” que té “en loch de pare, e quasi m'a nodrit, e a despeses sues m'a fet home” (*CeG* I.23). L'ombra protectora de Pando, com una veu de la consciència, es projectarà també sobre el jove mentre romanga aquest a la cort de París. El tresorer hi oficia d'intermediari entre ell i la Güelfa. La viuda enamorada, malgrat els dubtes que generen en ella les intencions de Làquesis, decideix continuar afavorint Curial per mitjà del procurador: “car tantost fonch manat a Melchior que donàs a Curial totes les coses que volgués, sens contradicció alguna; e trameteren-li tota la sua gent e tota la sua desferra, e moltes altres coses que la Güelfa novament li donà” (*CeG* II.71).

Ara, quan la Güelfa, informada pels envejosos, dóna crèdit a la traïció de Curial, ordena a Pando que deixi de lliurar-li diners: “e axí, que torcés la clau de la caxa” (*CeG* II.126). El jove, que comença a caure en desgràcia, és aconsellat aleshores per Pando, que deixa d'afavorir-lo econòmicament, d'acord amb la Güelfa, per a redreçar-lo moralment: “Lo prom sabia molt, e respòs a Curial...” (*CeG* II.135). El prohoms és savi i les seues respostes ajuden Curial a madurar. A més a més, és compassiu amb ell i intercedeix davant la Güelfa quan aquesta es mostra inflexible: “Yo us clam mercè que vullats perdonar a estes mies velles canes si han ardiment de parlar” (*CeG* II.142). L'home es presenta com un vell tan canós com prudent –d'acord amb la màxima

salomònica *cani hominis prudentia eius*¹²⁷⁴¹ – disposat a passar de l’edat *viril* (28-48 anys) a la *gravitas* (un preàmbul de la senectut), etapa que en l’edat mitjana es considerava inaugurada als 49 anys.¹²⁷⁴² D’ací que parles com si començara a esperar l’hora de la mort, el viatge de l’ànima al mes enllà i la recompensa salvífica per als justos com ell. És com si –seguint la tradició medieval– les edats de declivi constituïren una pròrroga durant la qual “la mia ànima cansada voldrà a esta pesada e anciana carn tenir companyia” (*CeG* II.142). L’ànima purificada, segons sant Agustí, tendeix a elevar-se cap al cel. Espera escapar de la presó carnal que l’arrossega cap a la terra. Vol alliberar-se d’un cos que ha assolit ja la plenitud vital i comença a caure en la decrepitud. En la ficció que ens ocupa, allò que donarà sentit a aquesta pròrroga serà precisament el fet de vetlar per la correcta educació juvenil de Curial, a fi que aquest esdevinga digne de l’amor de la Güelfa i es realitzi com un home adult i seré, madur i virtuós.

Una part de la crítica literària, confosa pels jocs narratològics de l’escriptor, ha pensat que aquest podria “amagar-se” darrere el personatge de Melchior.¹²⁷⁴³

¹²⁷⁴¹ D’aquesta frase es parla en el capítol II.1.3, quan tractem de l’obra de sant Jeroni (*Epistolae*, LVIII: *Ad Paulinum presbiterum*, 1).

¹²⁷⁴² Segons RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 504, quan el rei d’Aragó pronuncià el seu solemne vot de croada (26 d’agost del 1455), ho féu perquè s’acostava ja als 60 anys d’edat i es trobava a l’espera de la mort. A partir dels 50 anys, l’esperança de vida era molt reduïda en l’edat mitjana, fins i tot per als monarques i personatges més importants.

¹²⁷⁴³ A partir de COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 64). Segons ell, Melchior de Pando ens ofereix “el retrat” de l’autor i caldria buscar algun vell prohoms de la cort napolitana, i, més concretament, “algun català que visqué a la cort d’Alfons IV el Magnànim”, que responguera a l’edat i altres característiques atribuïdes per l’autor al personatge. Segueix aquesta inconsistent proposta BOHIGAS, Pere, “Curial e Güelfa”, dins TATE, Robert B. – YATES, Alan (eds.), *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Cambridge, 9-14 abril 1973)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, València, 1976, ps. 219-234; reed. dins BOHIGAS, Pere, *Aportació a l’estudi de la literatura catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba”, 23), Barcelona, 1982, ps. 295-319. I determina que BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 44), arriben a deduir fins i tot que l’autor té 50 anys, perquè “el mismo lo confiesa en la ficción...” En aquesta mateixa línia, FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 27), afirma: “A la novel·la hi ha prou indicis per a suposar que l’autor s’amaga darrere la figura de Melchior de Pandó (...). L’autor seria un home d’una cinquantena d’anys...” També en ÍDEM, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 2, ps. 415-450 (p. 421): és un fet generalment admès que l’autor “s’amaga darrere de” Pandó; ÍDEM, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 813): L’escriptor “s’amaga en la ficció darrere la figura de Melchior de Pandó”; ÍDEM, Joan Olzina, secretari d’Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-

Tanmateix, aquesta *deducció* de l'anònim darrere d'un personatge no sols és "gratuïta", en encertada expressió de Carles Miralles, sinó que es contradiu amb una lectura atenta del text com realitzada pel mateix Miralles. Al costat de Melchior, trobem un narrador que és altra persona, que "acompanya el lector, saltuàriament, des del començament fins al final; és un element d'articulació del text, de construcció del relat."¹²⁷⁴⁴ L'escriptor no sols compareix com a tal en els proemis, sinó que també es desdobra circumstancialment en una segona veu narrativa, la qual introdueix excursos retòrics al llarg de la narració. La veu de l'autor narrador i omniscient és autònoma, i ben discriminada respecte de la del "narrador fingit" o delegat dels excursos retòrics, però també respecte de les veus dels diferents personatges: Curial, la Güelfa, Melchior i *tutti quanti*.

En el dens proemi al llibre primer, "[O.] quant és lo perill...", qui ens adreça la paraula és directament l'escriptor, com en quasi tot el text narratiu i descriptiu de la novel·la. Aquest és el que diu "us *vull recitar* quant costà..." (CeG I.0), "volent scriure a vostra consolació e plaer, *recitaré*" (CeG I.15), "pens cascú" (I.8), "per ésser breu" (I.8), "no ·s pertany a nostra matèria parlar-ne pus, car solament *hi som* per recomtar los fets de Curial" (CeG I.23), "e *sapiats* que d'aquell linatge de Madiona..." (CeG III.70), "No *curaré* ara de parlar de la recepció que ·l rey féu a Aznar e a sa muller (...), car assats ne *diguí* en lo capítol dels cavallers qui venien de Montferrat" (CeG II.113), "E Curial, lo qual *tenim* entre mans, bé ·s devia recordar..." (CeG III.0), "E axí, *seguescam* lo procés començat de la vida de nostre cavaller" (*ibidem*), etcètera.

A diferència de les velles cròniques medievals, o del *Tirant* de Martorell i altres novel·les cavalleresques,¹²⁷⁴⁵ l'autor dialoga amb l'oient o lector; revela confidències al

---

463 (p. 443). Finalment, ho trobem també en ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa*: El jo de l'autor i la història, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286 (p. 279), que aglutina frases de Melchior amb altres del biògraf fingit del segle XIII i altres de l'autor de la novel·la, i dedueix que som al davant d'una "obra de maduresa".

¹²⁷⁴⁴ MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (p. 431): L'escriptor "sovint sembla servir-se d'algun personatge per decidir o contrapesar la direcció que els fets prenen. Particularment de Melchior de Pando, sense que això aboni cap relació 'biogràfica' amb l'autor: des del punt de vista històric no tenim cap indicatiu que ens suggereixi res sobre l'autor; fóra gratuït, en principi, voler extreure dades sobre ell d'una figura del seu relat." Ara, que tenim uns quants indicis sobre la més que probable autoria d'Enyego d'Àvalos, encara resulta no sols gratuïta, sinó també imprecisa, la suposició.

¹²⁷⁴⁵ La comparació literària la fa DAREYS, Vincent, *Dire et représenter le vrai dans les chroniques et les romans cavalleresques catalans. Comparaison des chroniques de Bernat Desclot et Ramon Muntaner, et des romans 'Tirant lo Blanc' et 'Curial e Güelfa'*, Tesi doctoral, Université Sorbonne Nouvelle – Paris

dedicatari, o s'excusa davant uns oients propers. La seua proximitat al lector l'acosta a l'estil de Boccaccio (*Decameron, Filocolo, etc.*),¹²⁷⁴⁶ un autor d'on extrau abundants idees argumentals, lèxic cultista i recursos retòrics. L'escriptor també s'introdueix breument en la narració amb apòstrofes (“Legidor, atén bé...”, *CeG* II.113) i interpel·lacions, per recordar al lector fets que figuren en capítols precedents, o el reenvia retòricament a pàgines de les *Històries troianes*: “Aquells qui ho voldran saber, ligen mestre Guido de Columpnis allà on tracta del dormir de Jàson” (*CeG* III.103). Com constata Carles Miralles, l'autor irromp inesperadament i és molt present en l'obra, malgrat que s'absté de revelar-nos-hi el nom o la identitat. Si ho havia fet o ho havia pensat fer en el pròleg general de l'obra, és una cosa que potser mai no sabrem.

Al marge d'això, en el capítol I.1 l'autor recorda haver llegit una història de Curial (“segons yo he legit”). Aquesta lectura de la *biografia cavalleresca* de Curial s'ha produït abans, “en Cathalunya”, segons un incís previst en l'esberrany de l'obra, però introduït decisivament a última hora. Es justifica així –d'acord amb aquesta tòpica coartada ficcional¹²⁷⁴⁷– que l'escriptor pugua recordar fidelment fets allunyats en el temps, de dos segles arrere: “fonch ja ha lonch temps”. Continua adreçant-se al lector el mateix autor-narrador durant molts capítols, però deixa la porta oberta a citacions textuais simulades de la veu narrativa original: la de la biografia o “manuscrit trobat”, que l'autor simula haver conegut i llegit a Catalunya. De manera que, en les edicions crítiques de l'obra, convindria si de cas, editar aquests fragments entre cometes, o amb una anotació marginal esclaridora, que evitara la confusió entre la veu d'un personatge (Melchior), la del narrador fingit (aquell escriptor del còdex català, que fou contemporani de Curial el llombard) i l'autor o narrador omniscient. En qualsevol cas, la discriminació de la veu autorial i la *fingida* al marge de la del personatge Pando, no trau raó a aquells crítics que han plantejat que l'escriptor fa ús de Melchior, potser amb major intensitat i profunditat que d'altres figures, per a exposar plantejaments de signe filosoficomoral i opinions personals que ajuden a donar sentit a l'obra.

3, École Doctorale 122. Europe Latine – Amérique Latine, París, 2012; ed. electrònica <<http://tel.archives-ouvertes.fr/docs/00/76/77/06/PDF/2012PA030001.pdf>>, ps. 182-183, 241 i 253.

¹²⁷⁴⁶ El paral·lel d'aquesta actitud amb la que manté Boccaccio en el *Filocolo* és notat per BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 82).

¹²⁷⁴⁷ Sobre la qual reflexionen TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (p. 271), i GONZÀLVEZ ESCOLANO, Hèctor, La traducció com a salconduit ficcional: les innovacions del *Tirant lo Blanc* i el *Curial e Güelfa*, dins *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, ps. 187-200.

Una curiositat remarcada per Miralles és que cap dels tres llibres comença en tercera persona. L'autor-narrador s'hi fa present en primera persona, i després ja "hi som menats, a la tercera persona, per una primera, la del jo que conta."¹²⁷⁴⁸ Observem així mateix, que, quan aquest autor-narrador vol dramatitzar la caiguda en desfavor del cavaller, es desdobra en aquesta segona veu figurada (el relator del còdex català, coetani del cavaller de ficció) per tal d'adreçar retòricament al lector un plany elegíac: "Trist e doloros me trop..." El "jo" o primera persona que se solidaritza amb la tristor de Curial ja no és l'autor o escriptor que redacta els proemis, que narra els esdeveniments, que articula els diàlegs. És una veu emancipada, un segon narrador que l'escriptor fingeix citar directament per a reforçar així el dramatisme del moment. I, per descomptat, aquest biògraf de Curial no té res a veure amb Melchior. Ell, se suposa també que parla dels fets i la vida de Melchior, però no és pas Melchior. Segurament, l'autor pensava en aquest redactor antic de la "vida" de Curial com algú d'aquells que, en el segle XV redactaven biografies cavalleresques, un gènere molt de moda aleshores¹²⁷⁴⁹ i molt relacionat per la crítica amb el mateix *Curial*.¹²⁷⁵⁰ Recordem que l'escriptor fa del Sanglier del llibre II un objecte d'atenció per part d'aquesta categoria d'escriptors o biògrafs de cavallers: "Assats e molta honor havia guanyada lo Sanglier en moltes places on a ultrança se era trobat, de les quals ere exit gloriosament; e per moltes partides del món la sua cavalleria era tenguda en molt gran preu, en tant que de les sues victòries molts havien començat a scriure libres, daurant les letres, no obstant que, per ventura, los actes d'argent fossen, segons que és costuma dels scriptors" (*CeG* II.101).

La veu narrativa "antiga", parafrasejada ocasionalment per l'escriptor pròpiament dit, el del segle XV, la veu del biògraf fictici i contemporani del cavaller, justifica alguns excursos elegíacs. Ell simula recordar personalment els sentiments de dolor que, com a biògraf de Curial i testimoni dels fets, li produí la seua *caiguda*: "cuydí morir", diu. El què sentia aquell dolor no era l'escriptor del segle XV que s'adreça directament a nosaltres, lectors, ni el seu personatge de Melchior, sinó l'autor del manuscrit escrit "ja ha lonch temps" i descobert per l'escriptor feia temps, quan es trobava a Catalunya

---

¹²⁷⁴⁸ MIRALLES, C., Dues notes sobre el *Curial*..., p. 430.

¹²⁷⁴⁹ GAUCHER, Élisabeth, *La biographie chevaleresque. Typologie d'un genre (XIIIe-XVe siècle)*, Honoré Champion, París, 1994.

¹²⁷⁵⁰ Vegeu, per exemple, BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200.

(si és que la introducció del corònim fou decisió d'autor i no del copista, ja que fóra més lògic haver llegit la vida de Curial al Montserrat o a la Llombardia).

Estranyament, a excepció tal volta de Montserrat Piera, pocs han sigut els lectors conscients de la presència d'aquesta veu narratològica presumptament original, i la del testimoni directe dels fets; contemporània de Curial i Melchior.¹²⁷⁵¹ Piera tracta d'individualitzar i destriar del text els fragments on emergeix el –diguem-ne– biògraf elegíac i relator fidel, que són els següents: “E axí ·l viu –e encara ·m par que ·l veja–, ab la squena e coll eriçats...” (*CeG* II.101); “Trist e molt dolorós me trop, vista la desaventurada e molt congoxosa partença que Curial fa...” (*CeG* II.143); “Certes, aquell dolorós jorn que Curial de la cambra de la Güelfa partí, cuydí morir...” (*CeG* II.143); “Ay de mi! ¿E com scriuré, sens plorar, aquest dolorós partiment? Certes, la força defall...” (*CeG* II.144); “O, Curial! ¡E fesses tu aquesta relació, qui ho vist en sompnis, e la mia ploma vergonyosa, que torna roja en la mia mà, no hagués a escriure lo cas següent...” (*CeG* III.25). Per tal de fer reconeixible al lector l'entrada en escena del que Piera qualifica com un personatge més de la ficció cavalleresca, l'autor-narrador, l'escriptor del segle XV, col·loca en les seues mans la ploma i el dota de fórmules de *recusatio* epistologràfica pròpies de manuals de la Itàlia septentrional del moment.¹²⁷⁵² Aquest detall ens duu a reforçar la idea –hipotètica, és clar– que l'escriptor havia pensat escriure “Fonch ja ha lonch temps, segons yo he legit **en Lombardia**...” (*CeG* I.1), com és de bona lògica pensar (és allí on transcorre bona part de l'acció; és el “pahís” que reclama Curial com a seu), però que després, o l'anònim mateix o una mà indiscreta, com pensa una part de la crítica literària, escrigué *>en Cathalunya<* per a emplenar el buit o espai en blanc que contenia el manuscrit únic, l'esborrany.¹²⁷⁵³

Concloues les breus intromissions sentimentals, emotives o enyoradisses del narrador fingit del segle XIII, que no són sinó senzills excursos retòrics, l'autor prossegueix lliurement amb el seu relat. Reprén el control de la narració sobre les accions dels diversos personatges, inclòs el de Melchior, que –insistim– no podem confondre amb cap de les dues veus narratives: “...e encara, com me recorda, convidat per les làgremes d'aquell dolorós Curial, li cuyt fer companyia” [fi de l'excurs elegíac

---

¹²⁷⁵¹ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 55, n. 9.

¹²⁷⁵² Vegeu el capítol II.1.1.

¹²⁷⁵³ S'ha tractat ja aquesta controvèrsia en el capítol I.2.7. Potser el més encertat siga SANVISENTI, Bernardo, Su le fonti e la patria del *Curial e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106 (p. 105, n. 106), que ja trobava que l'autor havia decidit escriure “en Cathalunya” per a proporcionar pistes falses i fictícies que preservaren el seu anonim.

del narrador fingit o segona veu narrativa. Hi reapareix la primera veu narrativa, la de l'autor omniscient:] “Per què, com la Güelfa se fos ja apartada de la porta, e Curial, sense ésser oyt, vanament se escusàs, confortat per Melchior, fonch llevat de terra...” (CeG II.143). El biògraf del segle XIII, la història del qual serveix de base a l'escriptor per a contar actualitzadament la seua, reapareix ocasionalment, de la mà de dit escriptor, per a “acompanyar” Curial figuradament en els seus tràngols sentimentals. Aquest recurs narratològic aporta major força, credibilitat i dramatisme a la situació, perquè el biògraf o segona veu ha sigut testimoni directe del dolor de Curial, i el *recorda*. En un altre plànol distint de la ficció, es troba Melchior. Aquest és també contemporani de Curial –com el biògraf fingit–, però no recorda res. Simplement, interactua amb la resta de personatges ficticis i “acompanya” Curial físicament. L'acompanyament del biògraf fictici del segle XIII és distant i testimonial; el de Melchior és proper i paternalista. Però el que està claríssim és que són dos individus del tot diferenciats. Atribuir l'autoria del “manuscrit trobat” del capítol I.1 a Melchior de Pando i posar-li l'etiqueta de “cronista” no representa cap *solució* interpretativa de *Curial e Güelfa*. Ben al contrari: és una manera d'embolicar la troca, de complicar la comprensió de l'obra.¹²⁷⁵⁴

Això no lleva que, per una especial llicència de l'autor –que Comas qualificà de pirandel·liana¹²⁷⁵⁵– Melchior de Pando aconselle a Curial en el segon capítol del llibre III remarcant el que li acaba de dir en la cloenda del llibre antecedent: “faç conclusió que millor partit te'n portes que no lexes a la Güelfa, *segons en l'altre libre ·t digui*” (CeG III.2). Es tracta d'una llicència poètica sense major repercussió.¹²⁷⁵⁶ Sí, en efecte:

¹²⁷⁵⁴ En BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 66), trobareu fins i tot un epígraf titulat “La crònica de Melchior de Pando”, basat en el fet que –segons algun crític– Melchior de Pando “assumeix l'autoria en alguns passatges significatius de la trama.” Aquesta assumpció d'autoria és una confusió del personatge (Melchior) amb la veu del biògraf de Curial (el del manuscrit que l'autor “ha llegit” en Catalunya), en la qual sol delegar de vegades l'escriptor o narrador omniscient per a desplegar paràgrafs elegíacs. Melchior no assumeix pas, en cap moment, la veu de narrador en tercera persona. No hi ha cap crònica que se li pugui atribuir.

¹²⁷⁵⁵ COMAS, A., Escolis a *Curial e Güelfa...*, p. 65 i ss. RIQUER, Martí de, *Literatura catalana medieval*, Ajuntament de Barcelona – Delegació de Serveis de Cultura (“Publicacions del Museu d'Història de la Ciutat”, 25), Barcelona, 1972, p. 109, es fa ressò d'aquesta idea: “O bé es tracta d'una imperdonable distracció o bé d'una audàcia digna d'Unamuno o de Pirandello que, al tercer llibre, Melchior de Pando digui a Curial, parlant-li en estil directe” la frase on li recorda el contingut de “l'altre libre”. En efecte, el personatge és fa conscient –com una broma més de l'autor, de les moltíssimes que conté el *Curial*– de la seua participació de la ficció, d'un experimental projecte narratològic.

¹²⁷⁵⁶ Però no necessàriament una “curiosa confusió de l'autor”, com pensaven MIQUEL, Ramon – PAR, Anfós, Comentaris y notes literàries, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. 481-

el personatge de Melchior sembla haver adquirit *consciència* de formar part d'un projecte literari, però no per això deixa de ser un personatge. Una llicència semblant es produeix quan l'escriptor es permet el luxe, en el preàmbul del somni del Parnàs, d'adreçar-se retòricament al seu personatge demanant-li que li conte què ha somniat. Ho fa, això sí, recorrent a la veu del biògraf simulat del còdex antic: "O, Curial! ¡E fesses tu aquesta relació, qui ho vist en sompnis, e la mia ploma vergonyosa, que torna roja en la mia mà, no hagués a escriure lo cas següent, car parla sens testimoni, e alguns no y donaran fe! (...). E tu forças-me que ho diga, al·legant-me lo libre de Macrobi (...). E dius encara que és possible sompnar (...) E axí, tu dir ço que has somiat, e yo scriure ço que tu a molts publiquist..." (*CeG* III.25). Curial ha contat el seu increïble somni "a molts" contemporanis seus. El fictici autor de la seua biografia cavalleresca n'ha tingut notícia i vol que li'l relate a ell, de nou i en primera persona, per tal que la seua transmissió per escrit siga el més directa i fidedigna possible. Aquesta interlocució amb Curial, se suposa que havia sigut abocada retòricament sobre el "manuscrit trobat" del segle XIII en primera persona. Així, l'escriptor de la novel·la simula transcriure literalment el preàmbul del biògraf al somni de Curial, de manera que es completa l'itinerari narratològic: Curial somnia i li ho conta al biògraf. Aquest ho escriu de manera tan atrevida com fidedigna. L'autor fingeix haver trobat el manuscrit del segle XIII i transcriu per al gaudi del lector del segle XV el diàleg retòric entre el biògraf i el biografiat, abans de procedir amb la descripció del somni. El que s'adreça a Curial, el seu interlocutor directe, doncs, no és ni el personatge fictici de Melchior de Pando ni el mateix escriptor o narrador omniscient, sinó el biògraf contemporani del cavaller: aquell anònim redactor del segle XIII, el manuscrit del qual fingia haver descobert i llegit l'autor de la novel·la –si l'incís inicial no és espuri– "en Cathalunya".

Tant Melchior com el biògraf simulat dels excursos dramàtics –aquest segon sí que és una màscara d'autor, però retòrica i molt formalista– se sotmeten igualment als criteris organitzatius d'un escriptor plenament conscient de la seua llibertat creativa. A ell, no li cal "amagar-se" darrere de cap personatge, perquè quan vol –i ho demostra perfectament en el proemi al llibre III– aprofita l'avinentesa per opinar en primera persona sobre literatura i estil, o sobre el que siga. O per excusar-se també en primera persona per haver d'escriure sobre mitologia clàssica, "no en la manera que a la matèria se pertany, mas axí rudament e grossera com yo ho hauré sabut fer" (*CeG* III.0). Aquest

---

544 (p. 517). L'autor és aficionat als jocs metaliteraris i als experiments narratològics; en aquest cas, amb un efecte còmic que no és producte d'un lapsus, sinó intencionat.

yo sí que representa la veu i la intenció declarada de l'escriptor (en un context prologal i també retoricat, emperò). I, com s'observa, aquest *yo* no té res a veure amb la veu del personatge de Melchior de Pandó. El tresorer no compareix per a res en els pròlegs, ni és autor de cap "crònica poetada" de Curial, com suggereix Jaume Torró: "...la crònica d'un cavaller Curial, que Melchior de Pando, el personatge que guia el protagonista al llarg del relat, hauria escrit."¹²⁷⁵⁷ S'hi acosta, però no és exactament així.

Tornem a observar una nova seqüència on intervenen Melchior alligant Curial (1), el biògraf fingit que dramatitza (2) i l'autor-narrador que reprén el fil del relat just després de l'excurs retòric (3). Confondre tots tres en un és una solució no sols "gratuïta", con denunciava oportunament Carles Miralles, sinó que aporta confusió a la comprensió del text i a la correcta interpretació de la novel·la cavalleresca. Observem que se'ns està relatant la història per part d'un autor, que és el que signa els proemis I.0, II.0 i III.0 i el que dirigeix l'acció dels personatges, articula els diàlegs, realitza les descripcions, etc. Aquest autor-narrador fingeix des del principi ("segons yo he legit" a Catalunya, *CeG* I.1) l'existència d'una segona veu narratològica antiga. Però aquesta no conta cap crònica. Solament serveix a l'autor de recurs ocasional per a desdoblar la veu narrativa i introduir lamentacions elegíiques recordades en primera persona i consells morals que reforcen els de Melchior. Observem-ho amb un exemple textual:

***CeG* II.143-144. Tres veus concurrents: autor-narrador (veu 1), narrador retòric i fictici per als excursos elegíacs (veu 2) i personatge de ficció Melchior de Pando (veu 3)**

[*Parla el personatge de Melchior, la veu 3:*] "...E axí, anem a casa nostra –[indica ara l'autor-narrador o veu 1:] dix Melchior–", [*continua dient Melchior, veu 3:*] "e per ventura conexerets no ésser tant lo mal com pensats." // [*Acomiada el capítol II.143 l'autor-narrador o veu 1:*] "Per què, a força quaix, mudà Curial d'aquell loch, e feren lur via" // [*El biògraf fingit del segle XIII o veu 2 recita un monòleg elegíac, cap. II.144, a fi d'incidir en el consell de Melchior a Curial, però des de fora:*] "Ay de mi! ¿E com scriuré, sens plorar, aquest dolorós partiment? Certes, la força defall als meus dits, e cau la ploma en mig del paper (...). Yo ·t prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps, e, si tu vols jutjar sens voluntat, veuràs no haver rahó de plànyer." [*El biògraf no parla directament amb Curial. S'hi adreça retòricament. Conclou l'elegia retòrica, és la veu 1, la de l'autor-narrador omniscient assumeix de nou, directament, la que reprén les regnes de la narració:*] "Curial, com atengués a la posada e ·s lexàs caure en lo lit..."

---

¹²⁷⁵⁷ TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281 (ps. 270-271).

Quan Melchior reprén Curial al·lega sentir-se autoritzat per la seua experiència de vida: “lo recordar-me que són stat jove e moltes vegades he errats los camins que tu ara erres” (*CeG* II.145). “Aquest vell que tens davant” (*CeG* III.2), “aquell vell cansat” (*CeG* III.39) sembla viure només amb l’esperança de poder atorgar les seues benediccions al procés de purificació anímica i moral del seu pupil; com es demostrarà finalment, quan entone en càntic de Simeó en la cloenda de l’obra (*CeG* III.103): “E aquell Melchior, vell, cansat, qui viu lo príncep, abraçà’l, plorant de goig, dient: –*Nunc dimittis seruum tuum, Domine, secundum uerbum tuum, in pace.*” Qui acomiada el llibre, emperò, no és pas ni Melchior ni la veu desdoblada i elegíaca del narrador, que feia aparició en els moments crucials del drama personal del cavaller. Aquell que acomiada en llibre és el narrador omniscient, que maneja els fils de l’acció i que maneja també el personatge de Melchior, com la resta, a manera de ventríloc. A més a més, si hi ha algun personatge amb el qual es puga identificar l’escriptor, aquest és sens dubte Curial, sobre la imatge idealitzada del qual projecta la seua manera d’entendre la cavalleria: com una perfecta simbiosi entre el món de les armes i el de les lletres.¹²⁷⁵⁸

* * *

Quan els lectors de *Curial e Güelfa* oïren que la Güelfa assignava la tutela de l’orfe donzell llombard a un prohoms o vell cavaller amb responsabilitats cortesanes, de ben segur que l’assimilarien a figures coetànies com els *ayos* que tutelaven els fills de monarques i d’aristòcrates castellans o aragonesos. A Catalunya i a València, les tuteles indirectes eren més rares, per l’existència d’una noblesa o cavalleria més urbana i més sedentària. Però a Castella la figura del *ayo* que s’ocupava d’ensenyar els pupils a ser perfectes cavallers i homes d’íntegra moral (proporcionant-los mestres de lletres; corregint-los moralment amb consells i *castigos*; preparant-los per al matrimoni...) era una institució consolidada ja en el segle XIII.¹²⁷⁵⁹ Continuava vigent en el segle XV. Pensem ara en la tutela de molts anys que exercí el conestable de Castella Ruy López Dávalos, progenitor d’Enyego d’Ávalos, sobre l’adolescent Pero Niño, futur comte de Buelna i protagonista de la biografia cavalleresca *El Victorial*.¹²⁷⁶⁰ L’*ayo* o, en el seu defecte, el cavaller prohoms que tutelava algun adolescent, no calia que foren parents del pupil, però sí que gaudiren de la màxima confiança dels pares o dels tutors legals

¹²⁷⁵⁸12758 Sobre la identificació de l’autor amb molts aspectes de Curial, vegeu, entre d’altres, els capítols I.2.6 i II.3.1.

¹²⁷⁵⁹12759 BECEIRO PITA, Isabel, Educación y nobleza: siglos XIII-XV, dins *Anuario de estudios medievales*, 21, Barcelona, 1991, ps. 571-590 (ps. 575-581).

¹²⁷⁶⁰12760 DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial* [ca. 1436], ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996.

d'aquest. Ells li'l lliuraven perquè *se'l criara* (el tinguera per una mena de *criat*, en sentit medieval), perquè el *nodrira* en bons costums i maneres corteses, i el *castigara* oportunament per tal de fer d'ell una persona virtuosa i madura.

Pensem que, en la mentalitat medieval, la inestabilitat psicològica característica de l'adolescència i la primera joventut eren tingudes com una "feblea de seny" (*Furs de València*), una mena de demència transitòria o malaltia mental que calia corregir oportunament, a fi de garantir el correcte comportament de l'individu en l'edat adulta. Així s'entenen, doncs, comentaris com els que feia Fernán Pérez de Guzmán, en *Generaciones y semblanzas*, sobre els infants d'Aragó Enric i Joan de Trastàmara, germans d'Alfons el Magnànim. Diu que, pel 1420, quan agitaven ja conflictes armats a Castella, "eran muy moços e tocados de aquella dolència real que es común e general a todos los reales moços, que son dirigidos o gobernados por ayos e maestros, e aún algunos son que nunca desta dolència sanan."¹²⁷⁶¹ Per a l'autor del *Curial*, influït per lectures humanístiques, les febleses morals del cavaller adolescent ja no són cap *dolència*, ni tampoc una atracció pel pecat animada pel Maligne, com denunciaven els predicadors medievals. Al contrari: són l'ocasió que tot home troba per a "conèixer-se" seguint el precepte dèlfic, amb el recurs a l'estudi dels llibres (els *studia humanitatis*: arts liberals i clàssics de filosofia moral), i amb ajuda i consell d'un preceptor moral *laic*, format en filosofia estoica i en neoplatonisme augustinà, com és Melchior de Pando. Aquest no pretén "salvar l'ànima" de Curial, en absolut. No és la seua comesa. El que pretén és ajudar-lo a trobar-se a si mateix. Però el que ha de redimir-se de les seues febleses morals i intel·lectuals és el mateix jove: si ha sigut responsable i protagonista de la seua "cayguda", ha de saber també esmenar-se.

Que el personatge de Curial és un anunci novel·lístic del *cortigiano* perfecte del Renaixement italià, és una cosa que es descobreix segons que hom avança en la comprensió de l'obra i de les intencions de l'autor. L'esperit intel·lectual d'aquest connecta plenament amb el dels *praeceptores* humanistes del Quatre-cents, que començaven a renovar els mètodes d'ensenyament de l'Europa medieval basant-se en l'exemple dels clàssics grecollatins. Així les coses, com afirma Guido Cappelli, els nous mètodes d'ensenyament del segle XV italià "tienden a reducir la coerción y la violencia,

---

¹²⁷⁶¹ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas* [1450-1455], ed. a cura de R. B. TATE, Tamesis, Londres, 1965, p. 42. Es refereix a fets del 1420.

y apuestan en cambio por la persuasión, el diálogo entre maestro y discípulo”,¹²⁷⁶² un vincle com el que plantejava Petrarca en el *Secretum* i com el que estableix, per emulació, l’anònim de la novel·la cavalleresca entre Melchior i Curial. O també, per què no?, el que establirien després, en un altre escenari, el lector de clàssics en què s’havia convertit Curial i la *docta puella* Camar, lectora entusiasta de l’*Eneida*.¹²⁷⁶³ En efecte, com exposa el mateix Cappelli, la nova educació de l’humanisme, la que reflecteix o pretén idealitzar l’escriptor –malgrat que l’acció transcorre en un remot segle XIII– es basava en una lectura comentada de textos clàssics, amb acompanyament d’un “maestre” (com el denomina l’autor), que formaven part d’una escala de complexitat. Hom començava per Terenci, autor d’estil més senzill, i continuava endinsant-se en la matèria clàssica, després, de la mà de grans autors com Ciceró, Virgili, Sèneca o Horaci.¹²⁷⁶⁴ En el *De tranquillitate animi* de Sèneca, un opuscle conegut per l’escriptor, el mestre no era un superior, sinó un preceptor confident. Com el Melchior en qui delega la tutela la Güelfa, de la mateixa manera que, en el *Secretum* de Petrarca, la Veritat al·legoritzada delega sobre Agustí la cura intel·lectual i l’alliçonament de Francesco.

En aquest sentit, la formació moral –que no intel·lectual ni literària; aquesta és cosa del mateix cavaller, amic de filòsofs, oradors i poetes– oferida per Melchior, pot ser llegida, com una alternativa laica i moderada, humanística, a la “redempció” extremista que li planteja un Sanglier convertit en anacoreta.¹²⁷⁶⁵ El framenor del Sinaí pretén que Curial *deixe de ser* ell mateix. Vol que renunciï als luxes de la cort, a les armes i els torneigs, als amors i a les dones, a la vida de cavaller, a la seua *dignitas hominis*, en fi, per abraçar la *miseria hominis* de l’home medieval: el que renuncia al *mundus* per salvar l’ànima i gaudir d’una vida eterna al Paradís. Melchior de Pando no interfereix ni commina, no amenaça com Sanglier. Ell solament *consola* el jove, com Boeci i Agustí feien amb els seus lectors, i l’aconsella, no deixar de ser el que és, sinó *tornar a ser* (“Regoneix-te bé, e venç a tu mateix mentre has temps”, *CeG* II.145) la

¹²⁷⁶² CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 100-101.

¹²⁷⁶³ GROS LLADÓS, Sònia, “Legia l’*Eneydos* e molts altres llibres”. *Doctae puellae* en el *Curial e Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 28, Alcalá de Henares, 2012, ps. 107-123.

¹²⁷⁶⁴ CAPPELLI, G. M., *El humanismo italiano...*, p. 101.

¹²⁷⁶⁵ Com encertadament es planteja la qüestió en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 656: “La renúncia al món que proposa el Sanglier a partir del model de sant Francesc no escau a un cavaller que aspira a la perfecta cortesia com Curial. La lliçó que li convé és la de Melchior, que nega el poder de la fortuna i ensenya a evitar els vicis i cultivar les virtuts sense renunciar a la milícia ni a la cort.”

jove ànima de purs sentiments que havia sigut abans de deixar-se dur, en determinats moments, per impulsos arrogants i eròtiques temptacions. Li proposa seguir, doncs, els ensenyaments de Sèneca, Aristòtil i altres filòsofs antics. Quant al reforç del segon segell identitari del cavaller –*tornar a l’amor per les lletres*–, no serà Melchior qui se n’ocupe, sinó el mateix déu Bacus: “Yo ·t prech, requir, e amonest que torns al estudi” (CeG III.79). Per als humanistes, ambdós camins –l’aprofundiment autodidacta en els clàssics i el perfeccionament moral en la *virtù*– resultaven indissociables. Els *studia* ajudaran Curial a exercir l’autocontrol sobre els instints nocius que l’home comparteix amb els animals, i que afloren en forma de rampells de supèrbia i luxúria. Els llibres –el llibre serà l’objecte totèmic del Renaixement italià– ajudarà el cavaller aprenent d’home a adquirir virtut, a esdevenir *humanior*, ‘més humà i racional’; “temperat de moviments”, refinat i cortés: tot un “prohom” de la cavalleria.

En aquest sentit, el personatge de Melchior, representa un exemple per a ell de bon gestor econòmic, i d’home mesurat, madur, ponderat: un savi i prudent conseller. El seu plantejament concorda relativament bé amb els “valors morals laics, cortesans i cavallerescos que defensa l’Anònim.”¹²⁷⁶⁶ Encara que, com s’ha vist en altre lloc,¹²⁷⁶⁷ els ideals intel·lectuals de l’escriptor superen el capteniment estoic de Pando (l’autor fa compatibles els plaers legitimats per l’epicureisme amb la temperància aristotèlica); el seguiment que fa dit Pando de la filosofia consolatòria boeciana (enfront d’un autor més optimista i influït per l’humanisme: ell no creu en els condicionaments de la Fortuna sotmesa a la Providència, sinó en la capacitat de l’home per a ser artífex de la seua sort o dissort, d’acord amb el plantejament de Valla) i el seu posat augustinià, d’humanisme “cristià” i introspectiu, que s’acosta al del *Secretum* de Petrarca (els al·legats antifraescos, la preocupació per les dones, la *nobilitas ex virtute* i altres plantejaments de fons, el situen en l’esfera de l’humanisme madur del temps de Bruni). A més, el concepte d’amor de *Curial e Güelfa* supera l’*amara dolcezza* de Petrarca. És optimista, d’acord amb l’epístola d’amor honest i matrimonial adreçada per Barzizza a un cavaller valencià (1439), i neoplatònic, regit per la “Venus estel·lificada”.¹²⁷⁶⁸

¹²⁷⁶⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 27).

¹²⁷⁶⁷ En el capítol II.2.6, quan abordem l’influx dels tractadistes de l’humanisme, i en el capítol II.2.7, quan tractem dels clàssics antics i, més en particular, de Boeci.

¹²⁷⁶⁸ Us remetem de nou, per a majors detalls, als capítols II.2.6 i II.2.7. L’amor neoplatònic és el “erotismo ennoblecido” de què parla COSTA, Ricardo da, *Curial e Güelfa*, caballerías, cortesías y humanismo, dins *Simposi Internacional ‘De Ramon Llull a ‘Curial e Güelfa’ i ‘Tirant lo Blanch’. Clàssics, història, traducció i cultura a la Corona d’Aragó (Universitat d’Alacant, novembre 2011)*, ed. electrònica <<http://www.ricardocosta.com/artigo/curial-e-guelfa-caballerias-cortesias-y-humanismo>> , p.

Ara bé, com reconeix la crítica literària, el personatge de Pando –i també el de Curial, la Güelfa, Làquesis, etc.– mostren, per inèrcia de la tradició exegetica medieval, un rostre al·legòric, alligador, sobreentés. En el cas de Melchior de Pando, el vell conseller figura –en mots d’Antoni Comas– “la consciència de Curial i la veu de l’experiència”, el sentit comú. Ell representa la saviesa acumulada al llarg dels anys, producte de l’aprenentatge vital i de la cultura popular (els proverbis), però també, i sobretot, de lectures sapiencials, devotes i filosòfiques.¹²⁷⁶⁹ Ja havia advertit abans Jordi Rubió que Melchior exerceix alhora de *psicòleg* i de *psique* del cavaller: “com si fos la personificació de la seva consciència en els moments en què la seua fidelitat vacil·la.”¹²⁷⁷⁰ En aquest sentit, el paral·lel ficcional més pròxim que troba Melchior de Pando és el *Raison le Philosophe* (‘Raó el Filòsof’, al·legoria de la raó i de la filosofia moral) de *Le chevalier errant* (ca. 1400), obra del marquès de Saluzzo conservada a la biblioteca de Casale Monferrato, coneguda segurament per Enyego d’Àvalos¹²⁷⁷¹ i ens consta que freqüentada per l’anònim del *Curial*, que no debades situa l’acció al Montferrat i cita explícitament la “vila de Casalo”. *Le chevalier* és un tríptic literari cavalleresc, en francès, que narra el viatge al·legoritzat d’un cavaller pels dominis de l’amor, les armes i la saviesa. *Raison* és el preceptor o veu de la consciència, que pretén encaminar el *miles* pel bon camí de la moral cristiana i la ciència, i evitar que *erre*.¹²⁷⁷²

No obstant el paral·lel literari inequívoc entre l’obra de Saluzzo i el *Curial*, hi havia també altres precedents i condicionaments literaris que pogueren haver ajudat a inspirar i caracteritzar Pando. No creiem, emperò, viable cap relació amb el *praeceptor* o *magister amoris* d’Ovidi, com explora Sònia Gros,¹²⁷⁷³ malgrat que, en efecte, el seu paper d’intercessor entre la Güelfa i Curial l’obliga a oficiar, vulgues no vulgues, de conseller amorós. De fet, l’amor forma part tant de la vida de qualsevol ésser humà, en general, com de la mateixa vida del preceptor, que també experimentà en temps de joventut els dubtes, els comportaments i les pors que tenallen ara l’ànima del pupil: “són

---

18: Melchior, per delegació de la Güelfa, ajudarà al “encuadramiento de las emociones, el freno del desenfreno, el ennoblecimiento del erotismo.”

¹²⁷⁶⁹ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 95).

¹²⁷⁷⁰ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, El Renacimiento en las letras catalanas, dins DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, Vergara, Barcelona, 1953, vol. 3, ps. 727-930; reed. dins RUBIÓ, J., *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 415.

¹²⁷⁷¹ Vegeu el capítol I.3.2.

¹²⁷⁷² Sobre la importància d’aquest llibre com a font d’inspiració de l’estructura i d’alguns personatges i situacions del *Curial*, vegeu el capítol II.1.4.

¹²⁷⁷³ GROS LLADÓS, Sònia, Consejeros, intermediarios y confidentes amorosos en el *Curial e Güelfa*, dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 129-144.

stat jove”, recorda el vell prohoms al servidor de la Güelfa, “e moltes vegades he errats los camins que tu ara erres” (*CeG* II.145). A diferència dels frares predicadors, que en teoria no tenen per què haver “navegat” per la mar de Venus, Melchior de Pando té experiència en matèria d’amors, i això l’autoritza encara més com a conseller. No obstant això, la seua saviesa i discreció no tenen res a veure amb els consells en matèria de seducció i d’erotisme que oferien els *praeceptores* de l’elegia ovidiana. Com reconeix la mateixa Gros, “sus consejos, a diferencia de los del autor latino, nunca se refieren a detalles concretos sobre el arte de la seducción amorosa. Y, por supuesto, jamás ni siquiera insinuará la procacidad del jocosO Ovidio.”¹²⁷⁷⁴

Molt pròxim en intencions a l’anònim de *Curial* se situava el Dante de la *Divina Comèdia*, en deixar-se guiar per Virgili per al seu viatge al·legòric, com adverteix Júlia Butinyà.¹²⁷⁷⁵ A banda de l’admiració per Dante que manifesta sentir l’escriptor, hom detecta al·lusions a situacions de la *Comèdia* –l’anècdota de la porta del cel, vigilada de sant Pere– que apareixen tant en el poema italià com en el *Curial* (fi del llibre II). A més, quan Curial tracta Melchior de “pare meu” recorda¹²⁷⁷⁶ els versos 10-15 del *Purgatorio*: “Ond’io: ‘Maestro, il mio veder s’avviva / sì nel tuo lume, ch’io discerno chiaro / quanto la tua ragion parta o descriva. / Pero ti prego, dolce padre caro, / che mi dimostri amore a cui reducei / ogne buono operare e ’l suo contaro’.” És a dir: “Vaig dir: ‘Mestre, la meua vista creix / tant amb la teua llum, que veig ben clar / tot allò que descrius i defineixes. / I per allò et demane, pare amable, / que m’expliques l’amor, d’on dius que vénen / tots els bons actes i també els contraris’.”¹²⁷⁷⁷ Virgili, per a Dante, és “mestre”, veu de “la raó” i “pare”. Per al marquès de Saluzzo, que s’inspira també en aquests versos dantescos, és sobretot “Raó” personificada o al·legoritzada, fonamentada en la filosofia moral: *Raison le Philosophe*. Pensem que aquest escriptor s’havia format a la cort de París, on els cortesans estaven habituats a llegir obres moralitzants protagonitzades per vicis o virtuts al·legoritzades. El personatge de Melchior és una mica menys al·legòric, en canvi. És més complex i polifacètic: un preceptor més humà i més pròxim, més natural –pare adoptiu, amic compassiu, mestre dialogant i persuasiu– que els al·legoritzats per Dante en Virgili i per Saluzzo en *Raison*.

---

¹²⁷⁷⁴ *Ibidem*, p. 143.

¹²⁷⁷⁵ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 78.

¹²⁷⁷⁶ *Ibidem*, p. 69.

¹²⁷⁷⁷ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 658-659.

Deixant de banda ara els “models” del personatge, descobrim que el contingut –i fins i tot la forma– del diàleg consolatori que estableix Melchior amb Curial a la fi del llibre II, es troba molt influït per la lectura del *Secretum* de Francesco Petrarca. Participa l’anònim amb això, segons Júlia Butinyà, de “la profunda marca agustiniana” que impregna algunes obres de l’època influïdes per la saviesa de Petrarca.¹²⁷⁷⁸ En el llibre I d’aquesta obra, Agustí aconsella a Francesco que defuja els *fallaciarum laqueis* (‘llaços fal·laciosos’) de les coses mundanes i temporals: els *laqueis* de *Làquesis*, per al cas que ens ocupa.¹²⁷⁷⁹ L’anima a deixar de plorar i de queixar-se, per a concentrar-se en la *veritatis studium*. ‘l’estudi de la veritat’, que transcendeix les misèries mundanes. El reprén perquè es mostra tan ploraner i mancat de voluntat de regenerar-se moralment com el Curial de la novel·la anònima: “*Lacrimarum tibi testis sum multarum, voluntatis vero minime.*” Agustí deixa que plori i es lamenti el pupil, abans d’asserenar-lo i esperonar-lo a moure’s: a mostrar menys llàgrimes i major voluntat.¹²⁷⁸⁰

No oblidem tampoc que el mestre de narrativa i retòrica literària preferit per l’autor del *Curial* era Giovanni Boccaccio. Com molt bé apunta Sònia Gros, el paper admonitori de Melchior sobre Curial troba un paral·lel evident en la novel·la X,6 del *Decameron*: aquella on tot un rei de Nàpols, Carles d’Anjou, se sent atret per les temptacions de la carn, com si fóra un díscol jovencell, i és reptat pel seu amic i conseller, el comte Guido, perquè “es vença a si mateix” i sàpia regir-se com a home si és que aspira a regir exemplarment els seus súbdits. De fet, les frases de Boccaccio en aquest conte exemplar, ressonen clarament darrere de les de Pando. Llegim en la *novella*: “Io vi ricordo, re”, diu el comte Guido, que convé a l’home “se medesimo vincere (...); vincete voi medesimo e questo appetito raffrenate (...). Così adunque il magnifico re operò (...) e se medesimo fortemente vincendo”, aconseguí reconduir cap a

---

¹²⁷⁷⁸ BUTINYÀ, Júlia, Barcelona, Nápoles y Valencia: tres momentos del humanismo en la Corona de Aragón, dins *Revista de filología románica*, extra 3, Madrid, 2002, ps. 91-107 (ps. 93-94).

¹²⁷⁷⁹ Sobre aquest joc de noms, ha treballat HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362.

¹²⁷⁸⁰ Més detalls sobre aquest paral·lel, en el capítol II.1.5, on tractem de Petrarca. Vegeu també ESPADALER, Anton-M., *Novelas cavallerescas del siglo XV*, Espasa-Calpe, Madrid, 1989, p. XXXVI; CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La coherència iconogràfica de la segona visió mitològica de Curial, dins *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 5, Madrid, 1996-1997, ps. 41-57; BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 66; MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 88).

la virtut la seua vida. I en *Curial e Güelfa*: “Yo ·t prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps (...). Regoneix-te bé, e venç a tu mateix mentre has temps” (*CeG* II.144-145). El procurador de la senyora de Milà procura recordar en distintes ocasions que el seu comportament es desvia del propi d’un cavaller: “no és obra de cavaller”, li diu (*CeG* I.23 i II.67). Amb la qual cosa, sembla emular, segons Gros, les frases admonitòries adreçades pel comte Guido al rei de Nàpols: “Questo non è atto di re”, li diu.¹²⁷⁸¹ Aquesta recerca de paral·lels en el *Decameron*, on l’autor també s’interessa per altres predecessors d’Alfons el Magnànim en el tron napolità i en la Corona d’Aragó, com Pere el Gran, podria relacionar-se perfectament amb una dedicatòria del llibre al príncep Ferran d’Aragó, hereu de la corona napolitana i unificador de les tradicions dinàstiques dels casals d’Aragó i Anjou. El nou *Conte Guido* del segle XV podria ser, en realitat, un escriptor (el *Conte Camerlengo*, Enyego d’Àvalos?) preocupat pel caràcter luxuriós i superb del príncep adolescent, sobre el qual havia de recaure aviat la responsabilitat de governar el Reialme.¹²⁷⁸²

* * *

El component estoic del missatge moral que transmet el *Curial* per boca de Melchior de Pando és fonamental per entendre la novel·la, encara que no únic. Les aportacions de l’epicureisme, l’aristotelisme reinterpretat per Bruni i el neoplatonisme humanístic es volen fer compatibles, per part de l’escriptor, amb l’estoïcisme de manual que el mentor Melchior de Pando transmet al seu deixeble i afillat.

Quan l’autor avança o anuncia en el proemi del llibre III que Curial fou postrat del carro de triomf i “a cap de set anys, regonexent-se, restituint en sa llibertat”, parla de la *llibertat moral*, segons com la definien els estoics. És la mateixa llibertat el camí de la qual reivindica Camar quan evoca el suïcidi de Cató d’Útica. Els filòsofs de l’antiga Roma diferenciaven entre la llibertat *civil*, la coneguda pel poble, i la llibertat *moral*, la que obtenien els savis adequant el seu comportament als preceptes filosòfics. Per això feien elogi de “l’imperi del savi sobre les passions” com a fonament d’una vida pública ordenada i pròspera. Segons Ciceró (*Paradoxa*) o Horaci (*Sàtira*, II,iii,7), sols el savi és lliure. En la sàtira V de Persi (*Ad Cornutum, magistrum suum. De vera libertate*, vv. 73-179), es defineix aquesta vertadera llibertat, que és la que desitja l’escriptor per al seu heroi de ficció i la que recomana –amb alguns matisos– als lectors.

¹²⁷⁸¹ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 280.

¹²⁷⁸² Més detalls sobre la relació entre el *Curial* i el *Decameron*, en el capítol II.1.5, on tractem de Boccaccio.

La llibertat que costa a Curial set anys d'aconseguir, i un llarg periple mediterrani, s'obté caminant amb pas ferm per la senda de la virtut. Cal ser temperat, modest i desinteressat. A tal efecte, resulta imprescindible haver dominat abans les pròpies passions –domini que demostra Curial quan Camar el tempta–, haver-se'n alliberat.¹²⁷⁸³ El mateix Persi ho havia comprovat sent jove. El preceptor Cornut (un llibert, antic esclau de Sèneca) l'havia ajudat a canviar radicalment el seu concepte de vida: li havia obert els ulls en fer-li veure que els vicis eren un mal a extirpar. La sàtira cinquena, de fet, és un homenatge de Persi al que havia sigut el seu mestre i “orientador” moral, aquell que li havia mostrat el camí de la llibertat vertadera.¹²⁷⁸⁴ El mateix paper l'exerceix Melchior en la novel·la cavalleresca: el paper de mostrar a Curial un camí de redempció que no és el dels frares mendicants, sinó el dels filòsofs antics, redescoberts i posats d'exemple a a seguir pels més prestigiosos humanistes italians del *Quattrocento*.

Amb independència de la invitació que fa Melchior a Curial en el llibre II perquè obtinga la llibertat moral (estoïcisme), es conega a si mateix (Aristòtil i la filosofia peripatètica) i regenere la seua ànima (neoplatonisme augustinià), en el capítol 2 del llibre III continua la seua lliçó recurrent a Boeci, Sèneca i Agustí d'Hipona.¹²⁷⁸⁵ En primer lloc, insisteix perquè el cavaller contemple el desfavor amorós de la Güelfa, la desgràcia o infortuni en què ha caigut per les seues faltes, com una “benaventurança”, d'acord amb el *De consolatione Philosophiae* de Boeci: “deus grayr a nostre senyor Déus, lo qual és pròspera fortuna, o almenys està en la sua potestat.” La Fortuna és governada per la Providència divina (per al moderat prohoms Melchior; però no per al satíric autor, que la ridiculitza i caricaturitza) i, en conseqüència, tant la sort com la dissort són proveïdes per Déu en benefici de l'home. A continuació li recorda el deure de ser agraït pels beneficis que Déu i la Fortuna li havien propiciat per mitjà de la persona de la Güelfa i del mateix Melchior: “Digues, Curial: ¿recordes-te del primer jorn que ací venguist? Prech-te que l'hages en memòria (...). Aquesta casa te rebé e t'avançà...” Amb la qual cosa remet al *De beneficiis* de Sèneca (III,ii,1). El concepte de noblesa de l'escriptor té més en compte els mèrits individuals que no els heretats dels pares, d'acord amb Buonaccorso, Poggio i altres humanistes. Tanmateix, no sols els

---

¹²⁷⁸³ PERSI FLAC, A., *Sàtires*, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1954, ps. 97-102. Sobre Persi en el *Curial*, vegeu el capítol II.1.7.

¹²⁷⁸⁴ Vegeu PATTERSON, Orlando, *Freedom. Freedom in the Making of Western Culture*, Basic Books, Nova York, 1991; trad. al espanyol per Óscar Luis MOLINA com: *Libertad. La libertad en la construcción de la cultura occidental*, Editorial Andrés Bello, Madrid, 1991, ps. 367-370.

¹²⁷⁸⁵ Per a les cites llatines concretes i connexions intertextuals amb els clàssics, que no reproduïrem ací, vegeu el capítol II.1.7.

seus lectors, sinó també el vell Melchior participen d'una mentalitat més tradicional i medieval. S'explica així que, segons Melchior, “altres, per ésser nats en major casa (...), merexien mills que tu” ser afavorits per la senyora de Milà. La frase següent ens porta ara sobre la pista teològica d'Agustí d'Hipona i els seus intèrprets medievals; singularment, Pietro Lombardo: “la Güelfa ficà en tu los seus ulls, e volent avançar alguna persona, elegí tu (...); direm ab veritat que aquesta senyora fonch gràcia prevenint.” El concepte augustinia de *gratia praeveniens* (el favor gratuït que Déu avança a l'home amb previsió que aquest s'esforce a purificar l'ànima i salvar-se) és explicada per Lombardo, però la font directa d'on beu l'escriptor, segurament, és el comentari de Dante per Benvenuto da Imola, on Beatrice, com la Güelfa del Curial, és comparada amb la gràcia divina que mostra a Dante el camí.¹²⁷⁸⁶

La Güelfa fou “pròdiga” amb Curial, en el bon sentit de la paraula, però aquest fou “pròdich” també, ara en el mal sentit, a malbaratar els beneficis rebuts. Dit això, torna a l'escena Sèneca: “Bé sabs encara com per Làquesis perdist lo seny en Alamanya, e, oblidant ço que oblidar no devies, te escalfist en amor stranya” (*De beneficiis*, III,iii,1). I de nou Boeci (*De consolatione Philosophiae*): “A, Curial! ¡E com és dura cosa de comportar la prosperitat!” No sols és dur de gestionar l'infortuni, sinó també la bona fortuna, que demana de l'afortunat que siga prudent i bon administrador. Torna seguidament Sèneca, amb la lliçó sobre la ingratitude: “Recorda't lo sompni que fist de l'home ingrati que tu volies matar; pensa que tu mateix eres aquell.” La ingratitude té conseqüències penitencials, que Melchior anuncia amb frases de ressonància evangèlica (“dies molts són passats que devies haver begut aquest càlzer”) i homilètica (en toscà o italià: “tragar aquesta pí·lola tan amarga”). Acusa seguidament de balafiador i de nou fill pròdig el cavaller afavorit i el maleeix pel seu comportament recurrent a una frase lapidària de l'Antic Testament: “tornist a Làquesis axí com los cans al vòmit.” Arribats en aquest punt, posa fi a l'admonició per a, partint de la trista situació, començar a posar remei a l'infortuni. És el torn del Petrarca del *Secretum* (“Lexem ara les làgremes...”), reforçat per Boeci: “que no ·t fa injúria alguna [la Güelfa] si lo seu auxili, no lo teu, te denega.” Ella li denega “lo seu” auxili i li dóna una oportunitat en desafavorir-lo, perquè ara serà ell el qui haja de recórrer a “lo teu” auxili, a guanyar-se

---

¹²⁷⁸⁶ Aspectes dels quals s'ha tractat més detingudament en els capítols II.1.5 i II.1.7, i sobre els quals ja havia escrit encertadament HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362.

per mèrits propis el qualificatiu de persona moralment correcta i virtuosa. “Ves en nom de Déu”, li aconsella el prohoms, quan Curial es proposa a realitzar el seu viatge de retrobament personal i anímic, però “no lexes a la Güelfa”.

Mateu Pujades, Melchior Miralles, Porcellio Pandone...?

Qui *s'amaga* darrere de Melchior de Pando? L'actitud d'un autor que juga amb l'onomàstica aprofitant una informació compartida amb els seus lectors, fa indispensable explorar l'entorn on fou escrita la novel·la, la Itàlia d'Alfons el Magnànim, per trobar possibles referents inspiradors del personatge.

La primera evidència salta a la vista: el nom evangèlic de *Melcior* (*Melchior* en grafia arcaica) recorda d'entrada al primer dels reis de l'Orient segons la tradició medieval: **el rei Melcior**, aquell que es representava en els retaules gòtics del segle XV oferint al Messies una caixa de monedes d'or, d'acord amb una interpretació pseudoetimològica de l'antropònim: *Melci-OR*.¹²⁷⁸⁷ Així que s'ajusta bé l'elecció per a denominar un prohoms que és tresorer i que administra “una gran caxa plena tota del thesor de la Güelfa” (*CeG* I.6). És també el qui proporciona l'or de la Güelfa a un jove cavaller que havia nascut i s'havia presentat a la cort de Montferrat com un bellíssim i prometedor Messies de la cavalleria moderna.¹²⁷⁸⁸ El tresorer general de la Corona d'Aragó, Mateu Pujades, solia pagar distintes quantitats “a fra Domingo Exarch, lochtinent de capellà major, per los entremesos que fa a al capella del Castell Nou” (1445).¹²⁷⁸⁹ S'hi incloïa una representació anual de l'adoració dels Reis coincidint amb la celebritat de l'Epifania. El 6 de gener del 1446, per primera vegada, se celebrà a la cort un auto sacramental on intervenien Melcior, Gaspar i Baltasar. El tresorer pagà a un sastre napolità “per lo drap de grana per a [fer] calces als tres Reys d'Orient que·s deuen fer lo jorn de Epifania”, i 30 lliures a Llorenç Belluga “per la llarguesa de Epifania”,¹²⁷⁹⁰ és a dir, per a distribuir caritat als pobres. Així que el rei Melcior no sols

---

¹²⁷⁸⁷ Giannozzo Manetti, en la versió llatina de l'*Apologia Nunni equitis hispani* que dedicà a Alfons el Magnànim (*cod. Urbinat. Lat.* 387) comenta que els cossos dels tres reis de l'Orient jauen soterrats a la catedral de Colònia. Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 65-66.

¹²⁷⁸⁸ Aquesta relació amb el rei de l'Orient portador d'or, la planteja FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 806, n. 3).

¹²⁷⁸⁹ Vegeu IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 106 *et passim*.

¹²⁷⁹⁰ *Ibidem*, ps. 116 i 122, respectivament.

era familiar als lectors del *Curial* per tapissos i retaules, sinó també per representacions domèstiques d'entremesos litúrgics, coorganitzats pel tresorer de la corona.

Ignorem qui es podria disfressar cada any de rei Melchior amb motiu d'aquells entremesos, però no ens estranyaria gens que fóra l'honorable cavaller i prohoms **Mateu Pujades** (València, ca. 1397-Nàpols, desembre del 1447; noteu la coincidència d'inicials amb *M.elchior de P.ando*), a qui Alfons el Magnànim “fiava d'ell no solament les riqueses, ans encara tots los seus secrets” (*CeG* I.5). El **tresorer** Pujades, la biografia del qual s'ha desplegat oportunament,¹²⁷⁹¹ custodiava un gran tresor a la Torre de l'Or del Castell Nou de Nàpols (en construcció; conclosa el 1452),¹²⁷⁹² i s'emportava amb ell una altra caixa plena de monedes d'or quan el rei eixia de campanya militar, ja que era Mateu –com el Melchior de la novel·la– qui administrava les rendes corrents de la cort, qui remunerava els cortesans i qui avançava diners a les tropes: recursos per als *ampraments* de gent d'armes (mobilitzacions) i *gatges* (soldades individuals).¹²⁷⁹³ La documentació cancelleresca fa menció específica de “la caixa del senyor rey”,¹²⁷⁹⁴ d'on Mateu Pujades obtenia recursos immediats per als pagaments. Vet com Melchior de Pando, que es disposa a oferir un estipendi a Curial, l'introdueix “en una cambra” ben preservada i li descobreix “una gran caixa plena tota del thesor de la Güelfa” (*CeG* I.6). Notem, a més, que els conceptes de lèxic militar manejats pel tresorer general de Nàpols (*ampraments*, *gatges*, etc.) no eren gens estranys a l'autor de la novel·la ni als seus lectors: “Henrich de Castella havia nom e tenia mil rocins de christians e *gatges* del rey” (*CeG* III.68). O també: “Anats, anats, hòmens del món, e requirits vostres amichs que us ajuden en vostres necessitats, e, com vindrets ab major cuyta, fermaran lo colze e demanaran (...) la causa de l'*amprament*” (*CeG* III.21).

Que Pujades fou una persona clau per al triomf de la campanya napolitana del rei d'Aragó, ho han documentat perfectament els medievalistes. Que, a més a més, gaudia de la confiança del rei, a qui servia des del 1430 en les armes i en la gestió econòmica,

---

¹²⁷⁹¹ En el capítol I.2.5.

¹²⁷⁹² MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 86; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 424-426.

¹²⁷⁹³ Més detalls sobre aquests conceptes en SÁIZ SERRANO, Jorge, *Los ejércitos del rey en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)*, dins SESMA MUÑOZ, Ángel, *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 97-128

¹²⁷⁹⁴ ARV, Mestre racional, 8.791, *Comptes del tresorer general Mateu Pujades*, f. 12.

ho ratifica Ruggero Moscati. Comenta que Mateu Pujades fou “un tesoriere, cioè, che, perché più anziano degli altri o perché residente più stabilmente presso il sovrano e per ciò stesso maggiormente influente, venne considerato come un *primus inter pares*” en l’administració de les rendes reials.¹²⁷⁹⁵ A més, l’any 1446, quan el rei emprengué la seua campanya de guerra contra la Toscana, Mateu Pujades fou elegit per ell com un dels tres homes de confiança que havien d’assessorar el príncep adolescent, Ferran d’Aragó, duc de Calàbria, en la regència o govern de Nàpols; detall interessant, perquè aquest príncep es presenta com el candidat idoni per considerar-lo el dedicatari fictici o simulat de *Curial e Güelfa*. Els altres dos responsables de la tutela o membres d’aquell triumvirat valencià de regents foren el secretari reial Joan Olzina i el futur comte de Cocentaina, el cavaller Ximén-Peris de Corella. Pujades, que gaudia en principi de bona salut, morí en desembre del 1447, tot coincidint amb el moment d’escriptura o d’enllestiment final de la novel·la cavalleresca. Tenia uns cinquanta anys, és a dir, la mateixa edat que el personatge de ficció. I igualment que Melchior de Pando, havia acomplert amb èxit missions diplomàtiques a l’estranger, a banda dels afers econòmics.

Pel seu caràcter de “vell prohóm”, cavaller devot i tresorer general des del 1436, era Pujades el cortesà de Nàpols que podia posar rostre perfectament –en la imaginació dels oients per als quals era pensat i “recitat” el Curial– al Melchior de Pando tresorer de ficció. Una interessant connexió entre la realitat històrica i la ficció literària podria trobar-se en la familiaritat amb què Melchior i Curial cooperen i fan circular els diners valent-se de lletres de canvi. Precisament, Mateu Pujades destacà per haver agilitzat extraordinàriament la tresoreria de la Corona d’Aragó recorrent a registres d’entrades i eixides a l’estil dels mercaders, i a una emissió massiva de lletres de canvi. Aquests procediments, desconeguts fins aleshores en l’administració reial, servien, per exemple, perquè Pujades facilitara recursos econòmics a l’ambaixador de la Llombardia, Enyego d’Àvalos, quan aquest es trobava a centenars de quilòmetres de Nàpols.¹²⁷⁹⁶ Quan D’Àvalos tornava a la cort, mantenia una relació molt directa i quotidiana amb Pujades, ja que el gran camarlenc era el responsable de la Regia Camera della Sommaria, el gran organisme financer del regne. Havia de coordinar la seua feina, periòdicament, amb la de al tresoreria reial de Mateu.¹²⁷⁹⁷ En la ficció novel·lesca del *Curial* es produeix una

---

¹²⁷⁹⁵ MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d’Alfonso d’Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377 (p. 374).

¹²⁷⁹⁶ Com s’ha vist en el capítol I.3.4.

¹²⁷⁹⁷ Es pot fer un seguiment d’aquesta col·laboració entre Enyego i Mateu en MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana*

transposició d'aquesta relació, quan “lo camarlench de l'emperador e lo thesorier” es presentaren junts a Curial per gratificar-lo econòmicament amb un “petit present” monetari (*CeG* III.93). Si el “camarlench” D'Àvalos, fou –com sospitem– l'autor de *Curial e Güelfa*, és lògic que pensara en el caràcter del “thesorer” Mateu Pujades per a dissenyar mentalment la imatge del tresorer Melchior de Pando.

Per cert, un dels grans maldecaps que durant anys tingué Mateu Pujades fou el de generar confiança entre els prestadors de diners (banquers i rics mercaders italians, molts d'ells) sobre el pagament efectiu i en els terminis estipulats de les lletres de canvi garantides personalment pel rei Alfons. D'ací que pogueren llegir-se amb un somriure irònic frases com la pronunciada per Melchior de Pando quan s'acomia de Curial perquè té previst tornar-se'n al Montferrat: “e no dubtets de pendre cambis sobre mi, car yo ·ls compliré certament” (*CeG* II.67). Curial, desplaçat a l'estranger durant mesos i sense accés directe al tresor de la Güelfa, havia de *confiar* que els diners que ell amprava dels banquers de París, a recobrar al marquesat de Montferrat, serien reintegrats amb diners comptadors i en la data indicada, quan els agents llombards dels prestadors francesos visitaren el tresorer, garant de les lletres de canvi.

* * *

El joc onomàstic del rei Melchior i el tresorer Mateu Pujades, com a punt de partida és suggerent, però caldria contemplar a més alguna altra possible influència o al·lusió vetlada. Per exemple, el nom de pila del procurador de la Güelfa era també el del capellà **Melchior Miralles** (València, *ca.* 1410-1502), **mentor i mestre** dels alumnes de l'estudi annex a la biblioteca reial del Castell Nou de Nàpols. Era ell qui, a banda d'impartir-los lliçons, seleccionava els millors alumnes becats per Alfons el Magnànim per a acompanyar-los a París i establir-los allí còmodament, de manera que pogueren cursar estudis superiors, sota la cobertura econòmica del rei d'Aragó. Si Mateu Pujades recordava en algun aspecte Melchior de Pando, Melchior Miralles compartia amb ell el paper de preceptor d'adolescents, i viatjava amb ells a París, de la mateixa manera que el personatge de ficció havia acompanyat Curial en la seua estada parisenca. Tanmateix, era encara relativament jove quan s'ocupava, en les dècades del 1440-1450, de tenir cura dels alumnes de la biblioteca, i el seu aspecte difícilment podria recordar al del

---

pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 7. Ratio focolariorum Principatus Citra (1445). Apodisse per Cabriele Cardona, tesoriere di Calabria (1445-1449). Grassa di Abruzzo e Fiere (1446-1447). Numerazione di fuochi di Calabria (1447), Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, p. 42 et passim.

Melchior “vell e cansat” de la ficció, a diferència de Pujades. Se li atribueix la redacció d’una part substancial de la *Crònica del capellà d’Alfons el Magnànim*.

* * *

Més complicat podria ser explicar el per què del llinatge *de Pando*; atés que, amb tota seguretat, i en la línia del que sol ser habitual en l’obra, ha d’haver-hi *un per què*. En principi, no hi ha consens entre els editors sobre si convé una accentuació oxítona (*Pandó*, en Ferrando, 2007) o paroxítona (*Pando*, en Rubió, 1901; Aramon, 1930; Miquel, 1932, i Badia-Torró, 2011). Antoni Ferrando justifica molt bé, filològicament, l’accentuació aguda en relacionar-la hipotèticament amb una reducció al català del cognom napolità *Pandone*. Al·lega, a banda, que l’escriptor tendeix –com també ho feien els buròcrates napolitans del rei d’Aragó– a catalanitzar lingüísticament o ortogràficament els noms i cognoms italians. Si l’autor usa la forma catalana *Melchior* (grafia arcaica o medieval de la moderna *Melcior*) i no la italiana *Melchiorre*, no és il·lògic concloure que el cognom també responguera a la forma *Pandó*, més ajustada a una dicció, més natural en una recitació de l’obra per part d’un lector catalanòfon. Per a reforçar aquesta argumentació, Ferrando posa l’exemple del sintagma dantesc “fi di Pietro Bernardone” (*Parad.* XI, v. 89), al·lusionant a sant Francesc d’Assís, que en el *Curial* adopta la forma catalanitzada “fill de Pere Bernadó”. El desplaçament de l’accent es veuria reforçat també pel fet que, en un capítol concret, Festa equivoca el nom de Pandó i l’anomena “Pandolfo”. Potser hi buscava l’escriptor algun efecte còmic, o volia desvelar als lectors alguna clau onomàstica que se’ns escapa d’entrada. En qualsevol cas, no sembla per a res un lapsus, perquè Festa repeteix el nom de Pandolfo com si l’autor volguera remarcar en l’oient l’associació *Pandó-Pandolfo*.¹²⁷⁹⁸

Ni a la Llombardia ni al Nàpols del temps d’Alfons el Magnànim existia cap *Pando* relacionable amb el personatge de ficció. Això no obstant, sí que existí un **tresorer i procurador** del rei Manfred, rei de Sicília i Nàpols (1258-1266), anomenat **Leone de Pando**. L’autor de la novel·la té notícia cronística –un tant confusa, això sí– de “lo rey Mamfré”, sogre de Pere el Gran (*CeG* II.33) i diu que “Mamfrè, semblantment rey del dit regne, lo qual, despuys que sabé la nova de Curial e de la victòria que havia haüda del cossari, mostrà haver plaer, e volgué’l retenir en son servey” (*CeG* III.5). Aquest Leone de Pando, doncs, era un personatge del temps de ficció de la novel·la, la segona meitat del segle XIII. Pel 1261 se’l documenta com a

---

¹²⁷⁹⁸ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 16).

“procurador” de Manfred I¹²⁷⁹⁹ i en un escrit del 1270 es recorda que havia sigut “tesoriero della Regia Camera di re Manfredi”,¹²⁸⁰⁰ precedent de la Regia Camera della Sommaria dirigida pel gran camarlenc Enyego d'Àvalos en temps del Magnànim. Segons Antonio Mammato, fou un noble de Scala (Salern) que exercí de tresorer del rei des del 1266 i de *secreto* de Calàbria des del 1268. El 1272 es traslladà a Sicília per a dedicar-se a la construcció naval (1274-1275) i pels anys 1279-1280 gestionava la *secrezia* de Sicília.¹²⁸⁰¹ Es tracta, emperò, d'un personatge d'escassa transcendència històrica i és ben improbable que en tingueren notícia els lectors de la novel·la. Amb la qual cosa, també és improbable que l'escriptor s'haguera inspirat en ell per al personatge.

Si ja no era corrent a mitjan segle XV aquest llinatge nobiliari dels Pando, sí que ho era en canvi el dels barons napolitans Pandone, comtes de Venafro. El noble Francesco Pandone contribuí activament, amb homes d'armes i recursos propis, al triomf i l'entronització del rei d'Aragó, encara que fins el 1437 havia servit Renat d'Anjou.¹²⁸⁰² En canviar de bàndol, Alfons el Magnànim el nomenà comte de Venafro (1437-1456) i l'acceptà al seu seguici. Mort el 1456, el succeí un fill seu anomenat Pandolfo Pandone (1457), que destacà com a *condottiero* dels Anjou i dels barons rebels, en combat contra les tropes fidels a Ferran I de Nàpols (1459-1465), i caigué després en desgràcia.¹²⁸⁰³ Antoni Ferrando,¹²⁸⁰⁴ Maria Teresa Ferrer¹²⁸⁰⁵ i, també, Lola Badia i Jaume Torró, s'han fixat en el llinatge nobiliari dels *Pandone* com a possible via hipotètica d'explicació del cognom de Melchior, però sense cap altre indicatiu o vincle amb el *Curial*, en principi, més enllà de la paronomàsia. Ara hi podríem afegir, en favor

---

¹²⁷⁹⁹ IACOLINO, Giuseppe, *Le isole Eolie nel risveglio delle memorie sopite. Dalla battaglia di Lipari del 1339 alla vigilia della “ruina” del 1544*, Lípari, 2007, vol. 2, ps. 284-286.

¹²⁸⁰⁰ MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Carlo I di Angiò, dal 6 di agosto al 30 di dicembre 1270, tratti dall'Archivio Angiolo di Napoli*, Tipogr. de R. Rinaldi e G. Sellitto, Nàpols, 1874, p. 24.

¹²⁸⁰¹ MAMMATO, Antonio, *Scala e la sua nobiltà in età Angioina*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Napoli «Federico II», Facoltà di Lettere e Filosofia, Dipartimento di Discipline Storiche «E. Lepore», Nàpols, 2010, ps. 58-59.

¹²⁸⁰² IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 93.

¹²⁸⁰³ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, p. 495; MORRA, Gennaro, *Una dinastia feudale. I Pandone di Venafro*, Edizioni Enne, Campobasso, 1985; SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco, *Spazi e tempi della guerra nel Mezzogiorno aragonese: l'itinerario militare di Re Ferrante (1458-1465)*, Carlone (“Iter Campanum”, 10), Salerno, 2002, p. 69.

¹²⁸⁰⁴ FERRANDO, A., Introducció..., p. 27.

¹²⁸⁰⁵ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (ps. 69-70).

d'aquesta hipòtesi, que el noble Pandone tenia un fill primogènit anomenat *Pandolfo*. Però tampoc no hi podríem afegir molt més. Els mateixos crítics, sortint de l'atzucac a què ens duu *misser* Francesco –un personatge gris, sense cap atribut que permeta relacionar-lo amb la ficció novel·lesca, ni amb el caràcter de Melchior de Pando–, han cridat l'atenció sobre el seu parent Porcellio Pandone,¹²⁸⁰⁶ un polèmic pseudohumanista vinculat pels anys 1443-1446 als ambients cortesans de Nàpols.

Prèviament, tant Anton Espadaler, en *Una reina per a Curial* (1984),¹²⁸⁰⁷ com Júlia Butinyà,¹²⁸⁰⁸ ja havien advertit sobre aquesta possible relació evocativa entre Melchior de Pandó i Porcellio de' Pandoni. El que és segur és que aquesta coincidència paronomàstica, si el *Curial* fou concebut o escrit a Nàpols, com és ben probable, no podia passar desapercibuda, de cap de les maneres, als cortesans i previsibles destinataris de la “recitació” de la novel·la cavalleresca. **Porcellio Pandone o de' Pandoni**, d'acord amb les dues variants onomàstiques documentades (Nàpols, ca. 1404-Roma, 1485),¹²⁸⁰⁹ desfilà darrere del carro triomfal d'Alfons el Magnànim, en febrer del 1443, al costat del Panormita i de Valla, i escrigué un poema commemoratiu en llatí per a celebrar la victòria. Tanmateix, no sols el Panormita i Valla, sinó també altres veritables humanistes del seu temps, procuraven evitar la seua companyia, per tractar-se d'una mena de “farsant” o pedant que, fent-se passar per humanista i aprofitant la moda de la poesia llatina, elaborava i recitava teatralment indigeribles composicions en lloança de grans nobles o de prínceps, dels quals rebia generosos estipendis. La seua sang napolitana i noble li obria moltes portes, per a enveja dels humanistes.

Es dedicava a l'ensenyament universitari i privat (mentor de fills de nobles), però visità durant la seua vida diferents corts d'Itàlia fent-se passar per un gran poeta i orador. Empresonat el 1434 per una revolta romana, estigué a Florència i s'incorporà el 1443 a la flamant cort napolitana del rei d'Aragó. Visità Ferrara el 1444, però se'n tornà a Nàpols el 1446, on conclogué el seu *Triumphus Alphonsi devicta Neapoli*. Tractava de guanyar-se la vida a Castell Nou, però l'hostilitat dels humanistes del rei Alfons l'obligà a traslladar-se a Rímimi, on conegué Sigismondo Pandolfo Malatesta (1446), al qual

---

¹²⁸⁰⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa i el “comun llenguatge català”*, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 203) l'anomenen erròniament *Giovannantonio Pandone*, quan és sabut que mai s'anomenà Giovannantonio. Es tracta d'un error difós en el mateix títol de l'obra per un biògraf erudit del personatge, com s'ha explicat en el capítol I.2.2. Sempre fou *Porcellio*.

¹²⁸⁰⁷ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 30-31.

¹²⁸⁰⁸ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 237-238.

¹²⁸⁰⁹ Resumim ací alguns trets biogràfics que es troben més desenvolupats en el capítol I.2.2.

admirava molt, abans de fixar residència a Siena (1447-1448). Fou admés de nou a Nàpols (1449-1452) i, ajudat per influents amics del *baronaggio* napolità (recordem que ell mateix era tot un Pandone: titulat en cancelleria com el “*nobilis et preclari viri Porcellii Pandoni de Neapoli*”), obtingué nòmina de “*secretarius et poeta*” amb 300 ducats d’assignació anual (1 d’agost del 1450). Tanmateix, el moment culminant de la seua carrera, a desgrat del menyspreu que sentien per ell els humanistes dignes de tal nom, fou la seua coronació com a *poeta laureatus* i orador insigne (9 d’abril del 1452) aprofitant la visita a la cort de Nàpols de l’emperador Frederic III.

A manera d’acte de desgreuge, pocs mesos després, el gran camarlenc Enyego d’Àvalos es véu obligat a preparar una cerimònia semblant per a homenatjar el seu amic –i humanista reconegut a tota Itàlia– Francesco Filelfo, que fou coronat a Nàpols pel rei Alfons I (1453). Aleshores, *il Porcellio* ja no es trobava allí, perquè el Panormita l’havia obligat a acompanyar el duc de Calàbria a la guerra contra Florència (tardor del 1452). Estant allí al nord, se’n passà a l’enemic i, al cap d’uns mesos, s’assentà a la cort de Rímini, al costat del seu admirat mecenes, Pandolfo Malatesta (1454-1456), al qual dedicà un poema llatí llagoter en extrem, el 1455. Descontent, tanmateix, amb la recompensa rebuda, tractà de tornar a Nàpols dit any, però el rei Alfons ja no l’acceptà. Hagué d’esperar al 1465, quan es reconcilià amb Ferran I i se’l contractà de lector d’humanitats a la universitat. Allí romangué només uns mesos, impartint lliçons. Després es domicilià a Roma, on moriria molt ancià, “tras el arco de una vida amarga en la continuidad de los fracasos,” en paraules d’Elías de Tejada.¹²⁸¹⁰

Les connotacions negatives que per als lectors del *Curial* el nom de Porcelliò Pandone podia adquirir (com també les havia adquirides el llinatge napolità dels *Bocadefar*, del qual fa escarn l’escriptor¹²⁸¹¹), no acaben ací, emperò. El preceptor de donzells i pseudohumanista Pandone (segurament, conegut com *Porcel-li de Pandó*, per a la colònia catalanòfona, habituada a catalanitzar noms i llinatges nadius) tenia fama de pederasta: alguns alumnes l’havien acusat d’abusar sexualment d’ells. Fixant-se en aquesta mala fama, els seus enemics intel·lectuals, particularment Filelfo –íntim amic de D’Àvalos–, trobaren ocasió per difamar-lo públicament i literàriament. El pròcer de l’humanisme llombard, que l’havia acollit abans a sa casa de Milà, l’atacà furibundament en *De jocis et seriis*, amb epigrames on se l’anomenava *Porcellus*

---

¹²⁸¹⁰ ELÍAS DE TEJADA, Francisco, El pensamiento político de los humanistas alfonsinos de Nápoles, dins *Estudios Lulianos*, 3, Palma de Mallorca, 1957, ps. 335-350 (p. 338).

¹²⁸¹¹ Vegeu el capítol II.3.7, on es tracta del noble napolità “Pere Bocadefar” i els seus germans.

Porcellius. En una epístola, l'acusava de sodomita preclar.¹²⁸¹² En l'*Eulogium in Porcellium Porcellum Grammaticum*, concretament, Filelfo s'inventa un fals epitafi per a quan muira aquest gramàtic indigne, que no humanista, on havia de resar: “ “El Porcell Porcel·li, conegut per tot vici, ara no és ací sinó cendra. De fet, sent sodomita únic, el seu destí era ser cremat en vida. Oh, pobre d'ell!, després de mort: així ho han decretat els déus.”¹²⁸¹³ Els escrits d'un exalumne seu, Periangelo Siciliano, del 1470, aprofundiren en l'assumpte, quan recordà que alguns estudiants esbossaven grafitis fàl·lics en els respatlors dels pupitres de l'Estudi de Roma, amb frases obscenes com ara la que ell recordava: “Porcellio, tu altissimo vate, / questi membri lussuriosi / sono qui per il tuo culo”.¹²⁸¹⁴ Aquest i altres testimonis de contemporanis, a més de composicions seues de to homoeròtic,¹²⁸¹⁵ contribuïren a fer escarn d'aquest polèmic poeta petulant, que a més a més hom denunciava com un pervertit instructor d'adolescents. La fama pòstuma no millorà molt la cosa, i Pandone esdevingué una caricatura de la perversió. Matteo Bandello deia d'ell en una novel·la seua (1554) que havia sigut sodomita i apassionat “mille volte dei fanciulli che non è capra del sale”.¹²⁸¹⁶ Pel que fa al seu caràcter i personalitat –“facilone e mestierante, vanitoso e cortigiano”– val a dir que s'oposava diametralment al del Melchior de Pandó de la novel·la.¹²⁸¹⁷ Els cortesans lletraferits del rei d'Aragó, que es relacionaven molt bé amb Valla, Beccadelli i altres humanistes de prestigi, defugien pel que sembla la seua companyia. Solament el cavaller Mateu Malferit fou amic seu. Era ell qui l'havia recomanat als secretaris Olzina i Martorell, després d'haver-lo conegut durant la guerra de les Marques (1443).¹²⁸¹⁸ En agraïment pel seu mecenatge o intercessió davant el poder, l'adulador Porcellio dedicà algunes composicions poètiques al culte diplomàtic mallorquí.

¿Com explicar, després d'aquest controvertit perfil biogràfic, que l'autor del *Curial* elegira el cognom *Pando/Pandó* per a designar la persona que havia de tenir cura de l'adolescent cavaller? Doncs, no hi ha moltes alternatives, com no siga que ho fera

¹²⁸¹² DE' ROSMINI ROVERETANA, Carlo, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Tipogr. de Luigi Mussi, Milà, 1808, vol. 3, ps. 32-34, 44, 161-163 i 204.

¹²⁸¹³ Citat *ibidem*, vol. 3, apèndix, ps. 161-163, doc. 13.

¹²⁸¹⁴ SICILIANO, Pierangelo, *Versi composti per Petrum Angeum siculum, In procaces adulescentes romanos [ca. 1475]*, dins NOVATI, Francesco, *Gli scolari romani ne' secoli XIV e XV*, dins *Giornale storico della letteratura italiana*, 2, Roma, 1883, ps. 129-140 (ps. 139-140).

¹²⁸¹⁵ Vegeu DE' PANDONI, Porcellio, *In Petrutium adolescentem ut operam versibus daret*, dins *Carmina illustrium poetarum italorum*, Tartini e Franchi, Florència, 1719-1726, vol. 7, p. 506.

¹²⁸¹⁶ ‘Apassionat mil vegades més dels xicons que no la cabra de la sal.’ Vegeu BANDELLO, Matteo, *Le novelle*, UTET, Torí, 1974, part I, novel·la 6.

¹²⁸¹⁷ ALTAMURA, Antonio, *L'Umanesimo nel Mezzogiorno d'Italia*, “Bibliopolis” (Libreria antiquaria editrice), Florència, 1941, ps. 16-19.

¹²⁸¹⁸ Segons CAPPELLI, G. M., *Briciole poetiche...*, ps.99-100.

per provocar sarcàsticament l'auditori, ja que tothom pensaria de seguida en "Porcel·li de Pandó", o bé per jugar amb la doble possibilitat d'accentuació.

Explicuem-ho, doncs: La novel·la anònima estava pensada per a ser "recitada", com indica el mateix escriptor al llarg del text, i com donen a entendre també els signes de puntuació que marquen una pauta de lectura.¹²⁸¹⁹ De manera que, en pronunciar el cognom de Melchior, el recitador o el lector queien en un dilema. D'una banda, la familiaritat amb el llinatge *Pandone* i la tendència a catalanitzar-lo o pronunciar-lo agudament (*Pandó*) feien de la solució oxítona la natural o espontània per a un lector catalanòfon. Però com aquesta pronúncia interferia còmicament en la lectura, ja que feia pensar en el depravat i petulant Porcellio Pandone, segurament, l'escriptor, que s'adreçava a uns lectors confidents (i és clar que no tenia pensat divulgar massa l'obra¹²⁸²⁰), esmenaria el recitador obligant-lo a pronunciar *Pando*.

Seria, doncs, un joc de lectura similar als poemes del segle XV que admetien una doble lectura, en positiu i en negatiu. Una cosa com la cobla que dedicà Bernat Fenollar a Roís de Corella (València ca. 1469/70), on, "llegint-la tota diu mal e llegint-la per mitat diu bé". Si hom llegia la meitat esquerra de la composició, s'emetia un judici positiu sobre l'homenatjat; si la llegíem sencera, el panegíric es transformava en sàtira.¹²⁸²¹ Per al cas que ens ocupa, la lectura positiva com Melchior *de Pando* projectava la imatge d'un tresorer eficient (el rei Melchior; Mateu Pujades) o d'un preceptor atent (Melchior Miralles), però també la d'algú que ho donava tot a Curial i que mostrava a l'adolescent (l'latí **PANDO**: 'mostrar, exposar, posar de manifest') la senda de saviesa i integritat moral garantida pels filòsofs antics. Cert és que hi havia verbs més adequats si el que es desitjava era evocar una relació entre mestre i alumne (DOCEO, per exemple). Però es dona el cas que el verb *pandere* és el que emprà **Francesco Petrarca** en una coneguda epístola literària (que l'anònim del *Curial* coneix)¹²⁸²² en la qual accepta ser preceptor moral de Giovanni Boccaccio, en un moment de desesperació espiritual d'aquest, similar a la que acusa Curial a la fi del llibre segon.

Ens referim, concretament, a una cèlebre epístola consolatòria de les *Seniles* (I,5), datada a Pàdua el 28 de maig del 1362, on Petrarca anima Boccaccio a no desesperar-se,

---

¹²⁸¹⁹ Vegeu el capítol I.1.7, on tractem del manuscrit, i el II.1.5, on s'aborda la importància d'aquests signes per als escriptors italians, quan tractem de Giovanni del Virgilio.

¹²⁸²⁰ Qüestió debatuda en els capítols I.2.6 i I.2.7.

¹²⁸²¹ ROÍS DE CORELLA, Joan, *Obres de Joan Roïç de Corella*, ed. a cura de Ramon MIQUEL i PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1913, p. 431.

¹²⁸²² Vegeu el capítol II.1.5, on tractem de les epístoles de Petrarca.

i a continuar llegint i escrivint sobre temes profans i amorosos. L'autor del *Secretum*, com en les pàgines d'aquesta obra, escolta els plors epistologràfics del compungit pupil (*"tuarum lacrimarum"*, I,v,1), que l'havia saludat en la lletra precedent com a preceptor moral i intel·lectual seu: *"preceptoris tui incliti."* Francesco accepta l'encàrrec consolatori amb mots amicals i paternals, i amb la frase: *"Tibi vero, amice, cui meorum consiliorum nichil occultum velim, totum lese mentis archanum PANDO"* (I,v,3). És a dir: 'A tu, amic meu, a qui no vull deixar ocult res dels meus pensaments, t'expose tot allò de secret que conté la meua nafrada ment.' Petrarca, com el Melchior de la ficció i com qualsevol ésser humà, ha passat pels mateixos moments de dubte i de tràngol que Boccaccio. Tanmateix, una vegada superats aquests, es mostra disposat a "mostrar" (*pando*) a l'alumne els secrets de la saviesa, a obrir-li el seu cor i la seua ment. La retenció memorística d'aquesta frase per l'anònim de *Curial e Güelfa*, i l'emulació succinta del *Secretum* de Petrarca que trobem en l'alliçament moral que Melchior adreça a Curial, podrien justificar perfectament la cognominació de *Pando*. Seria com un homenatge al gran mestre i pare de l'humanisme, Francesco Petrarca, personatge situat als antípodes intel·lectuals de Porcellio *Pandó(ne)*.

En qualsevol cas, si era algun homenatge a Petrarca basant-se en dita frase, hauria requerit de glossa, d'explicació directa de l'autor. Altrament, l'enigmàtica veu *pando* podia evocar altres interpretacions etimològiques o pseudoetimològiques, d'aquelles que agradava desxifrar als lectors d'Isidor de Sevilla, i a l'home medieval en general. Per exemple, per a un lector catalanòfon de Boccaccio (*Decameron*, introd. a la jornada I: "...ecco entrare nella chiesa tre giovani uomini... Uno si chiamava Panfilo ['tot amor']; l'altro, Filostrato ['vençut d'amor']; il terzo, Dioneo ['fill de Venus']."¹²⁸²³), **Pan-do** podia significar perfectament 'tot ho done' (a Curial), fins i tot l'herència. Proposa aquesta interpretació Antoni Ferrando, com un "cognom parlant", indicatiu de generositat extrema del pare adoptiu i preceptor del jove cavaller.¹²⁸²⁴ Estaríem al davant, simplement, d'una influència boccacesca de les moltíssimes que aplega l'obra. En aquest cas, seria la de recórrer a eufòniques etimologies hel·lèniques, evocadores

¹²⁸²³ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it> Explica MARENDUZZO, Antonio, I periodi della letteratura italiana, Edizioni Giusti, Florència, 1954, p. 75: "Secondo taluni il Boccaccio sarebbe adombrato in Panfilo; secondo altri in Dioneo; ma forse tutti e tre gli uomini rappresentano l'autore ritratto nei diversi aspetti di amante fortunato, gaudente e tradito."

¹²⁸²⁴ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 36).

dels personatges de la novel·la sentimental bizantina, un gènere tan de moda a la Itàlia baixmedieval.¹²⁸²⁵ Caldria accentuar, en conseqüència, en la síl·laba final (pel substantiu català *do*, ‘donatiu’). En algunes contrades de Catalunya, es conserva la locució *donar a tot do*, que significa ‘donar completament, sense restriccions, incondicionalment.’¹²⁸²⁶

D'altra banda, *Pan-do* suggeria expressions eucarístiques com el *panis donum* o ‘donatiu de pa’ de Jesucrist als apòstols en l'Última Cena.¹²⁸²⁷ Per als primitius cristians, el *panis donum* o oferiment de pa era també un signe de caritat i d'amistat fraternal. Sant Paulí de Nola, les epístoles del qual eren llegides a la cort de Nàpols, i foren transcrites en còdex luxós a petició de Ferran I, saludava així el seu mestre Agustí d'Hipona (*Epistula XXV,5, ca. 394*): “*Panem unum, quem unanimittatis indicio misimus caritati tuae, rogamus accipiendo benedicas*”. En la ressenya inicial de la carta solia apareixer la frase explicativa: “*Panem dono mittit concordiae signum.*”¹²⁸²⁸ En altres ressenyes, llegim: “*Paulinus episcopus Augustino gratias agit pro libris quinque (...), vicissim panem dono mittit, amicitiae eiusdem et eiusdem communionis symbolum.*”¹²⁸²⁹ El rerefons augustiniana, a més de petrarquesc, de les admonicions de Melchior en la novel·la, així com la probable dedicació d'aquesta al duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, casat el 1445 amb una Orsini-Del Balzo (senyors de la ciutat de Nola, protegits pe sant Paulí de Nola, del qual conservaven el cos incorrupte), podrien ajudar a relacionar hipotèticament aquest *panem donum* amb el llinatge de ficció *Pandó/Pando*.

La simbologia cristiana del donatiu o *do* de pa (caritat, amistat, fraternitat) continuava vigent en temps del *Curial* i penetrava en textos literaris: des del *Convivio*

---

¹²⁸²⁵ POMER MONFERRER, Juan José, Les cartes d'amor a la novel·la grega antiga i al *Curial e Güelfa*, dins *Scripta. Revista de literatura i cultura medieval i moderna*, 4, València, desembre 2014, ps. 1-10, i GROS LLADÓS, Sònia, Boccaccio i la novel·la sentimental grega al *Curial*, dins *Studia Iberica et Americana*, 1, Fullerton (Califòrnia), desembre 2014, ps. 94-126, han trobat petges argumentals o expressives d'aquesta literatura en el *Curial*. Tanmateix, no s'ha descobert, ara com ara, cap connexió intertextual, i sembla evident que Boccaccio oficià d'intermediari literari d'aquestes relacions.

¹²⁸²⁶ Vegeu ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *do*.

¹²⁸²⁷ Susceptible de composicions acròstiques, com la creu on *panis* apareix en vertical i *donum* en horitzontal, compartint ambdues veus la mateixa N. Vegeu POCHET, Jacques, *Apollinis spiritualis oraculum*, Tipogr. de Jean Mommart, Brussel·les, 1651, p. 308. Segons l'abat benedictí (1040-1110) ECHTERNACH, Thiofrid von, *Flores Epitaphi Sanctorum*, ed. a cura de Johannes Robert, Tipogr. d'Hubert Reutland, Luxemburg, 1619, p. 40, aquest era un pa de l'esperit o de l'ànima (el “*coelestis panis donum*” de les lleis evangèliques) que calia servir “*non in tabulis lapideis, sed in tabulis cordibus carnalibus*” (II Corintis 3:3).

¹²⁸²⁸ SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *Epistolae*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

¹²⁸²⁹ SANT PAULÍ DE NOLA, *Divi Paulini episcopi nolani, quotquot extat, Opera Omnia, partim soluta oratione, partim carmine conscriptam*, ed. a cura d'Henricus GRAVIUS, Tipogr. de Matern Colin, Colònia, 1560, p. 427.

de Dante (I,xiii,12), on el pa –“il mio pane”– esdevé metàfora d’una vianda literària sacralitzada,¹²⁸³⁰ fins el mateix *Curial*, on una dona (simbolitzant la Güelfa) s’apareix en somnis al cavaller ingràt, li ofereix el cor i li diu: “Menja aqueix pa...” (*CeG* I.24). De la mateixa manera, quan Giannozzo Manetti visità Nàpols el 1455 i deixà embadalit el rei Alfons amb la recitació de les seues *orationes* humanístiques, el monarca volgué retenir-lo al seu costat, “dicendo a messer Giannozzo che si desse di buona voglia, che s’egli [el rei] non avesse se non uno pane suo, glie lo dividerebbe.”¹²⁸³¹

En conclusió, es podrien resumir les influències recaients o suggerides per l’onomàstica de Melchior de Pando o de Pandó, en aquest quadre sinòptic:

Melchior	de Pando (recitat en positiu)	de Pandó (recitat en negatiu)
rei Melchior, representat amb una caixa de monedes d’or (Melci-OR).	Leone de Pando, procurador i tresorer general, i cap de la Regia Camera del rei Manfred I de Sicília (segle XIII, temps de la ficció).	Porcellio Pandone o de’ Pandoni (> * <i>Porcel-li de Pandó</i>), pseudohumanista pedant i preceptor pervertit de donzells.
Mateu Pujades (inicials coincidents M. P.), procurador i tresorer general del rei Alfons; regent del príncep Ferran.	Pseudoetimologia, a l’estil de l’onomàstica hel·lenitzant de Boccaccio: <i>Pan-do</i> (‘tot ho done’), simbolitzant generositat.	
Melchior Miralles, mestre i preceptor d’alumnes de la cort. Els acompanya a estudiar a París.	<i>Panis donum</i> o donatiu de pa entre cristians, en senyal de caritat, amistat o fraternitat (com el de Paulí de Nola a sant Agustí).	
	Petrarca s’ofereix a Boccaccio de preceptor i diu voler-li mostrar (<i>pando</i> , en l’epístola llatina) tots els secrets de la seua saviesa.	

Resulta difícil de dilucidar quina d’aquestes possibles influències literàries o extraliteràries podria haver determinat el criteri onomàstic de l’autor. Però, incidint en el

¹²⁸³⁰ ALIGHIERI, Dante, *Convivio*, ed. a cura de Franca BRAMBILLA AGENO, Le Lettere, Florència, 1995; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003, <www.bibliotecaitaliana.it>

¹²⁸³¹ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 60.

caràcter jocund i satíric que manifesta aquest al llarg de la novel·la, proposaríem d'editar críticament el nom *Melchior de Pando* d'acord amb una lectura d'aquest "en positiu", és a dir, amb accentuació gràfica paroxítona. En acabant, que cadascú s'arrisque, com tindria previst l'enginyós escriptor, a recitar el llinatge amb accentuació oxítona, i a evocar en conseqüència –en conseqüència còmica o hilarant– l'ombrívola i controvertida figura del preceptor de donzells Porcellio de' Pandoni.

Es podria dir que la del pseudohumanista napolità és la relació més "evident", però també la més clarament rebutjable pels mateixos lectors coetanis. Solament seria acceptable entesa en clau de sàtira provocadora. Pensant alternativament en una interpretació positiva de l'antropònim, que contribuïra a dignificar la novel·la, resulta difícil creure –si el coneixia– que l'autor s'haguera deixat influir o interpel·lar pel nom d'un personatge menor del segle XIII, com el tresorer Pando. S'ajusta millor amb l'esperit de l'anònim, lector dels trescentistes italians, una probable "composició" del nom del personatge inspirant-se en tres coses: (1) La figura de Mateu Pujades, per ser un prohoms i tresorer ben conegut pels seus lectors, amb inicials coincidents com a pista identificativa; útil per "posar rostre" al personatge; (2) L'elecció del nom de *Melchior* per ser el del rei mag vinculat a l'or i per ser Melchior el tutor dels alumnes de la biblioteca palatina, i (3) La justificació erudita –requerida de glossa– del verb llatí *pando* com a cognom (jugant a l'equívoc amb *Pandó < de' Pandoni*), en base a la cèlebre lletra on Petrarca accepta guiar com a *praeceptor* Boccaccio.

Unificant el propòsit al·legòric amb la necessitat de caracteritzar un personatge que semblara pròxim al lector, l'anònim hauria elegit una "composició" de dos elements: riquesa i moral, diners i consells, que és el que proporciona a Curial Melchior de Pando. La figura subjacent d'un personatge històric com Mateu Pujades representaria l'excel·lent tresorer. Amb el nom de *Melchior*, al·legoritzaria la *riquesa* com a requisit imprescindible perquè l'home virtuós pugui triomfar i obtenir glòria. La figura subjacent d'un mestre de vida com Francesco Petrarca representaria l'excel·lent preceptor moral. Amb el cognom en clau *de Pando*, al·legoritzaria la *filosofia moral* com a requisit imprescindible perquè el jove pugui esdevenir un adult virtuós. Curial no haguera obtingut mai "principat e muller" sense *riquesa* (Melchior) i *virtut* (de Pando). Raó per la qual bé està que Melchior de Pando entone el *Nunc dimittis* final.

Pandolfo Malatesta, Pandolfo Pandolfini i el just Simeó

Un altre debat pendent és el que ens duu a buscar sentit a la següent intervenció de Festa, recent tornada de la cort de París al Montserrat:

“E yo mirí'l un poch, e, no podent formar en la mia boca paraula alguna, una ymage de marbre torní; mas *Pandolfo*, qui tots temps me tench companyia, me avivà los spirits, qui mig vius stàvan, dient: ‘Responets, e anem’. Per què yo solament haguí avinentesa de dir: ‘Plau-me’. Girant, donques, la squena, volie’m moure per venir ençà, tirada per lo desig de veure vostra senyoria; tiràvan-me detràs los sospirs de Curial, axí fort que no ‘m podia partir d’aquell loch, com *Pandolfo* exclamà dient: ‘Anem’” (*CeG* II.69).

Unànimement, i com indica la lògica de la narració, la crítica ha identificat aquest Pandolfo amb Melchior de Pando, i ha atribuït la variació onomàstica a un lapsus d'autor,¹²⁸³² que, tanmateix, resulta difícil d'explicar. Més aviat caldria parlar d'un lapsus que l'escriptor atribueix al personatge de Festa, amb una lectura en clau que se'ns escapa. Anton Espadaler documenta una confusió onomàstica comparable – aquesta, tanmateix, no premeditada – en les *Mémoires* de Philippe de Commines. Parla el cronista francès d'un “ambassadeur appelé messire Camilo Pandolfe”, que, en realitat era Camillo Pandone.¹²⁸³³ Si busquem en l'entorn de la cort de Nàpols, potser trobem algun Pandolfo contemporani del moment d'escriptura de *Curial e Güelfa*, com ara: “mestre Pandolfo”, un espingarder del rei Alfons documentat pel 1437;¹²⁸³⁴ Pandolfo de Ascanis de Santo Angelo, capità reial de la ciutat de Catanzaro pels anys 1452-1453,¹²⁸³⁵ o Pandolfo Pandone, que heretà el 1457 el comtat de Venafro i que encapçalà

---

¹²⁸³² Així ho cregueren els primers anotadors de l'obra: ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, p. 267; ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. 499-500, n. 7.444. “singular distracció de l'autor.”

¹²⁸³³ Citat per ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 30.

¹²⁸³⁴ Arxiu del Regne de València, Mestre racional, 9.403, Comptes de tresoreria de Guillem Pujades, 1437.

¹²⁸³⁵ PONTIERI, Ernesto (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 2. I registri della Cancelleria Vicereale di Calabria (1422-1453)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1961, vol. 2, ps. 155, 195 i 218.

unes tropes enfrontades amb Ferrer I de Nàpols (1459-1465), cosa que féu que perdera les possessions heretades del pare.¹²⁸³⁶ Tanmateix, aquests personatges pertanyen a l'esfera militar i, ni per raons d'edat ni per altres circumstàncies biogràfiques, encaixen per a res en el personatge de la novel·la de ficció que ens ocupa.

La lògica fa pensar en Sigismondo Pandolfo Malatesta (Brescia, 1417 – Rímini, 1468), un “Pandolfo” ben conegut i famós a tota Itàlia i, més en particular, a la cort del rei d'Aragó. Senyor de Rímini des del 1432, se'l considerava un dels *condottieri* més prestigiosos de la península, tot i que el seu caràcter moralment depravat féu que l'humanista Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) li aplicara l'epítet la *fex Italiae*, ‘l'escòria d'Itàlia.’¹²⁸³⁷ Eugeni IV el contractà perquè fera front a Francesco Sforza a les Marques de l'Església, que aquest tenia ocupades. Durant els anys 1445-1446 combaté contra Sforza aliat amb Milà i Nàpols.¹²⁸³⁸ A partir de juny i juliol del 1445, i “alla guida delle truppe di Milano, di Napoli e della Chiesa, condusse un assalto generale nella Marca”, que posà contra les cordes Sforza. El 21 de març del 1447, Alfons el Magnànim el contractà els seus serveis, per a la campanya de la Toscana i li finançà una *condotta* de 400 llancers i 400 infants amb 32.000 ducats.¹²⁸³⁹ Tanmateix, pocs mesos després se'n passà al servei de Florència (10 de desembre)¹²⁸⁴⁰ i aconseguí desbaratar el setge de Piombino per l'exèrcit del rei d'Aragó (15 de juliol del 1448). Considerat pels florentins el “salvatore della Toscana”, durant els anys 1449-1454 continuà enfrontat a Nàpols: recolzà amb les seues tropes l'aliança antiaragonesa de Sforza (duc de Milà des del 1450), Florència i Venècia.¹²⁸⁴¹ Ja s'ha comentat adés que Porcellio Pandone, que servia el rei d'Aragó (1443-1446), se'n passà a la cort de Rímini buscant la protecció del Malatesta, al qual admirava (1446). Més avant, es beneficià també del seu mecenatge (1454-1456) i li dedicà (1455) dotze elegies reunides davall el títol *De amore Iovis in Isottam*, on cantava els amors del senyor de Rímini i Isotta degli Atti.

---

¹²⁸³⁶ Com més amunt ha estat assenyalat.

¹²⁸³⁷ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 497.

¹²⁸³⁸ JONES, P. J., *The Malatesta of Rimini and the Papal State*, Cambridge, 1974, ps. 194-195.

¹²⁸³⁹ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 187, vol. 3, part 2, doc. 402 (p. 498).

¹²⁸⁴⁰ En octubre del 1447, encara trobem pòlisses de tresoreria general (Arxiu del Regne de València, Mestre racional, 8.791, f. 147) signades per un tal *Bonocorso* (Buonaccorso), “en nom de micer Sigismondo de Malatesta, prorata de la sua emprestància.”

¹²⁸⁴¹ FALCIONI, Anna, Sigismondo Pandolfo Malatesta (de Malatestis), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 68, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/sigismondo-pandolfo-malatesta_Dizionario-Biografico/>

L'abandonament que féu Pandone de la cort del Magnànim per a servir Pandolfo coincideix en el temps amb el moment d'escriptura del *Curial* (que altres indicadors històrics i paleogràfics situen pels anys 1445-1448). No seria difícil pensar que l'estranya "confusió" *Pandone / Pandolfo* del capítol II.69 de la novel·la coincidira amb aquest moment, o tractara de descobrir que amb el nom de Melchior *de Pandó* es feia broma de l'admiració que sentia el poeta pedant per un *condottiero* tan brillant en les armes com mancat de moral. Tanmateix, aquesta suposició no encaixa gens amb l'honorabilitat atribuïda al personatge de la ficció. Sols per aquesta raó, caldria desestimar-la. Si no la descartàrem, hauríem d'admetre que l'al·lusió al viatge de Pandone a visitar Pandolfo, o bé és un lapsus –repetit i inadvertit, i difícil d'explicar–, o bé fóra un caprici sense relació aparent amb l'argument del *Curial*.

Una hipòtesi explicativa més raonable és que l'autor de la novel·la no pensara en el Pandolfo conegut pels seus coetanis, sinó en un antecessor seu, famós també, i molt més encomiable com a persona. Ens referim a **Pandolfo II Malatesta** (1325-1375), senyor de Pèsaro, que destacà en les armes i també en les lletres. Fou amic i seguidor de Francesco **Petrarca** i, per la seua voluntat d'exercitar-se alhora en la cavalleria i en la cultura llibresca,¹²⁸⁴² representa un digne predecessor del model de *cortigiano* renaixentista que pretén proposar o idealitzar l'anònim amb *Curial*. Aquest Pandolfo havia servit els Visconti, senyors de Milà, contra els Paleologi del Monferrat, però s'interessà massa per la favorita de Bernabò Visconti. Ella oferí al cavaller, en senyal del seu amor, un preciós anell que li havia regalat el mateix Bernabò. Aquest reconegué la joia en el dit del *condottiero* i Pandolfo hagué d'abandonar Milà (1357).¹²⁸⁴³ Aprofità llavors per efectuar un viatge a la cort imperial i un altre a Londres, abans de tornar-se'n a Itàlia i reprendre la seua professió de comandant de tropes.

Entre els humanistes del segle XV italià –i també entre Shakespeare, Goethe i altres grans figures de la literatura europea¹²⁸⁴⁴– ressonaren les paraules que Petrarca

---

¹²⁸⁴² Vegeu FALCIONI, Anna, Pandolfo Malatesta, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 68, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pandolfo-malatesta_Dizionario-Biografico/>; DAMIANI, Roberto (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, 2009; ed. electrònica (<http://www.condottieridiventura.it>), consultada en febrer del 2013; ANTOGNINI, Roberta, *Il progetto autobiografico delle "Familiars" di Petrarca*, Edizioni Universitarie di Lettere, Economia, Diritto, Milà, 2008, ps. 275-278 i 294.

¹²⁸⁴³ Giovanolla di Montebretto s'anomenava la jove. vegeu TOLFO, Maria Grazia, Giovanolla di Montebretto, Bernarda Visconti e il suo fantasma, dins *Storia di Milano - Personaggi*, Milà, 2002; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/Personaggi/Ritrattifemminili/bernarda.htm>>

¹²⁸⁴⁴ LESHMAN, James Blair, *Themes and Variations in Shakespeare's Sonnets*, Routledge, Nova York, 2005, ps. 45 i 106; RITTER SATINI, Lea, *Sorte e ragione: Petrarca in Europa*, "Lezione Sapegno

dedicà, en forma de versos, a tan insigne deixeble i amic (*Rime*, sonet 104, vv. 12-14): “Pandolfo mio, quest’opere son frali / al lungo andar, ma il nostro studio è quello / che fa per fama gli uomini immortali.”¹²⁸⁴⁵ Els versos, commemoratius d’uns espectacular victòria obtinguda pel militar sent jove (Margotto sul Ticino, 1356), venien a col·lació dels precedents, on constava que Cèsar, Escipió l’Africà i altres grans personatges antics no havien aconseguit la fama eterna “per incude” (“per l’enclusa”), gràcies a les estàtues de bronze, ni “per martello”, figurats en escultures de marbre, perquè aquests són materials peribles i duren poc. Al contrari del que creien els romans, el marbre i el bronze eren fràgils al costat de la lletra. La literatura era l’única art capaç d’immortalitzar els homes, qüestió sobre la qual insisteix en alguns punts de la novel·la l’escriptor del *Curial*: “no digam los seus valerosos actes ésser indignes de recordació venerable; car, si per ventura fossen estats escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o algun altre gran poeta o orador, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura” (*CeG* III.0). El 4 de gener del 1373, Petrarca envià a Pandolfo Malatesta una còpia dedicada del seu *Canzoniere* (1371-1372), que incloïa aquesta composició sobre la immortalitat que atorgaven els literats.

¿Quina mena de sentit podria tenir esmentar aquest Pandolfo en el *Curial*, a manera d’un subtil homenatge al cavaller victoriós i bibliòfil del segle XIV? Doncs podria relacionar-se amb la relació de mentor i pupil que establí Petrarca amb Pandolfo, en paral·lel amb la de Pando i Curial. Pandolfo ha triomfat en les armes, però Petrarca li recorda la importància de les lletres, si vol adquirir un perfil complet de comandant gloriós. El nom de Pandolfo apareix en la novel·la quan Curial acaba de triomfar a París com a cavaller, però encara no ha obtingut la glòria literària, que hom reserva per al llibre III. Pandolfo serví els Visconti, com els havia servit en temps del *Curial* Enyego d’Àvalos, que degué tenir notícia de dit personatge; en particular, perquè el *Canzoniere* de Petrarca, conegut per l’anònim del *Curial*, es recitava i es comentava en presència del duc Filippo Maria Visconti.¹²⁸⁴⁶ ¿Podria ser algun recordatori moralitzant adreçat, no als lectors en general, sinó al dedicatari del llibre, que ja hauria sigut allixonat abans sobre la importància de dedicar-se a l’estudi, seguint el consell de Petrarca? Vegem també que els consells de Pando tenen molt de contingut petrarquesc.

2003”, con interventi di Jean Balsamo e Lina Bolzoni, Nigro Aragno (Fondazione Natalino Spegno), Torí, 2008, p. 106.

¹²⁸⁴⁵ PETRARCA, Francesco, *Canzoniere*, ed. a cura de Daniele PONCHIROLI, Einaudi, Torí, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹²⁸⁴⁶ Vegeu el capítol II.1.5, on tractem de l’obra de Petrarca en el *Curial*.

També podria ser un advertiment interlineat per al lector, o per al dedicatari (que potser havia tingut notícia de la frustrada història d'amor de Pandolfo a Milà), sobre la situació paral·lela en què es trobava Curial. El cavaller llombard, a causa d'un amor com el de Làquesis, que –segons el criteri de l'escriptor– no li convenia, s'arriscava a llançar a perdre la seua brillant trajectòria cavalleresca; com l'havia llançada a perdre, almenys durant algun temps, el cèlebre Pandolfo. Tots aquests aspectes, o qualsevol d'ells, podrien haver interferit en l'enigmàtic esment del nom de Pandolfo.

* * *

Val a recordar, a més, que existí un jove exemplar del temps d'Alfons el Magnànim anomenat **Pandolfo Pandolfini**. Convidat a les noces de Ferran d'Aragó (Nàpols, primavera del 1445), com a membre de la legació diplomàtica florentina, esdevingué per al fill del Magnànim un amic i un model a seguir. Recordava aquell viatge Vespasiano da Bisticci, en la biografia de Giannozzo Manetti:

“Nel 1445, [Manetti] fu fatto ambasciadore insieme con Nofri Parenti al re Alfonso, nelle nozze di don Ferrando, suo figliuolo. Andò con assai cavalli et onoratamente, e menò seco de primi giovani della città, che fu Pandolfo di messer Giannozzo Pandolfini, et altri di condizione. Passando da Roma, visitarono papa Eugenio, il quale, subito che furono giunti drento alla camera, con uno viso tutto lieto disse: *'Vos multum bene veniritis'*.”¹²⁸⁴⁷

A la festa nupcial concorregueren ambaixadors de tota Itàlia, cavallers i trompeters, que portaven més de 2.000 cavalleries forasteres.¹²⁸⁴⁸ Entre els joves, destacà per la seua cortesia Pandolfo (Florència, 1424 – Nàpols, 1465), que era el tercer fill de Giannozzo Pandolfini, ambaixador de Florència a Nàpols (el 1450 i el 1454) i membre d'una reeixida nissaga de diplomàtics.¹²⁸⁴⁹ A la fi de la guerra civil napolitana,

---

¹²⁸⁴⁷ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 29.

¹²⁸⁴⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 96v, Castell Nou de Nàpols, 27 de maig del 1445. El rei Alfons comenta que espera la visita de “tots los barons de aquest reyalme e los embaxadors dels senyors e comunitats de Itàlia, los quals havem convidats a les noces del il·lustre duch de Calàbria, nostre fill.”

¹²⁸⁴⁹ Sobre els Pandolfini i la cort de Nàpols, vegeu, entre d'altres, REUMONT, Alfredo, *Della diplomazia italiana dal secolo XIII al XVI*, Tipogr. Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1857, ps. 301-302; SCIPIONI, Giuseppe Scipione, *Leon Battista Alberti e Agnolo Pandolfini. Lettere al dottore Rodolfo Reiner, separata d'Il Preludio, any 6*, Tipogr. Morelli, Ancona, 1882; MAXON, Brian Jeffrey, *Costumed Words: Humanism, Diplomacy, and the Cultural Gift in Fifteenth-Century Florence*, Tesi doctoral, Northwestern University, Evanston (Illinois, USA), 2008, p. 216, n. 8; MALLET, Michael, Luigi Guicciardini, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 61, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma,

el 1465, el rei Ferran I –padrí de baptisme d’alguns dels seus fills– l’acollí a la seua cort com ambaixador resident de Florència, però morí poc després, i el monarca napolità s’ocupà de dotar i sostenir els seus fills orfes. Segons Brian Maxon, Pandolfo i el seu germà Pier Filippo responien al perfil d’“humanistic dilettantes with patrician status.”¹²⁸⁵⁰ Obeïen a un nou model de cortesà refinat i format en *studia humanitatis*, un estatus que l’autor de *Curial e Güelfa* desitjava atorgar al seu cavaller modèlic:

“The combination of humanist words and patrician diplomats allowed Florence exceed both the status and the oratorical expectations. The Pandolfini family was a favorite of King Ferrante in Naples. King Alfonso had knighted the Florentine diplomat Giannozzo Pandolfini in 1450. Giannozzo’s son, Pandolfo, became so popular with Alfonso’s successor Ferrante that the King served as Godfather of his son. After Pandolfo died in Naples...”¹²⁸⁵¹

La presència, la temperància cortesa i l’excel·lència en l’oratòria que demostrava aquell jove florentí eren producte d’haver-lo posat el pare sota tutela de l’humanista Giannozzo Manetti (gran amic d’Enyego d’Àvalos, que el protegí i acollí al seu palau napolità quan s’hagué d’exiliar).¹²⁸⁵² De manera que aquest Pandolfo, conegut a la cort de Nàpols, posava en evidència la importància que tenia per a un jove cortesà deixar-se guiar i tutelar per un savi prohóm que li mostrara el camí de la saviesa. Amplia considerablement la informació sobre el personatge la biografia que li dedicà el llibrer florentí, amic i biògraf també de D’Àvalos, Vespasiano da Bisticci:

“Pandolfo di messer Giannozzo Pandolfini nacque di nobilissimi parenti, et ebbe buona notizia delle lettere, e furongli di gransissimo ornamento, aggiunto alle singolari doti che aveva dalla natura (...), e in questa età de’ suoi teneri anni,

---

2004, ed. digital http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-guicciardini_Dizionario-Biografico/; RYDER, Alan, Alfonso d’Aragona e l’avvento di Francesco Sforza al ducato di Milano, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 80, Nàpols, 1961, ps. 9-46 (p. 30); BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 81. L’avi de Pandolfo, Agnolo Pandolfini (+1446), “fu dotto nella lingua latina, e massime di Filosofia, così morale come naturale; che in tempo erano pochi cittadini che n’avessino notizia, perchè non era se non ne’ frati, e non ne’ secolari.”, cosa que feia d’ell un excel·lent “ambasciatore” i un home de “grandissima autorità” (DA BISTICCI, V., *Vite di uomini illustri...*, p. 291).

¹²⁸⁵⁰ MAXON, B. J., *Costumed Words...*, p. 180.

¹²⁸⁵¹ *Ibidem*, p. 179.

¹²⁸⁵² *Ibidem*, ps. 31, 148 i 180-181. Els Pandolfini foren també molt amics de D’Àvalos. Vegeu CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Temi e testi”, 15), Roma, 1969, p. 146, i ps. 173-174, doc. 37.

nel parlare fu onestissimo. Cominciò, come egli venne all' età della discrezione, ad acquistare grandissima riputazione per tutta la città, così co' primi, come con gl' infimi, avendo a buona ora formato l'abito nelle virtù; e da quelle mai si alienò. Fu di natura eloquentissimo, e paziente auditore a chi gli parlava (...). Aveva aggiunte a tutte queste condizioni, d'essere umano con ognuno. Conversò sempre con uomini gravi e maturi (...), con messer Giannozzo Manetti, e con tutti gli uomini degni e maturi e letterati, i quali aveva la città in quegli tempi; ed era tanta la grazia che aveva nel parlare, che non solo era amato da tutti, ma avuto in grandissima riverenza e riputazione; e quando egli parlava, dove fussino uomini di condizione, era udito con ogni attenzione, e pareva uno giovane di grandissima autorità (...). Aveva in prima udito dal maestro Battista da Fabriano l'*Etica* d'Aristotele, e parte n'udì da messer Giovanni Argiropolo; in modo che aveva universale giudizio di ogni cosa. Aggiunse le lettere con la pratica; e quando aveva a parlare di cosa alcuna, non era inferiore a ignuno della sua età. Perseverando a questo modo negli studi e nella pratica...¹²⁸⁵³

Revelat com un excel·lent orador “apresso tutti gliu omini dotti”, inicià en la vida pública i en la política als 18 anys d'edat, el 1442, i fou capità d'homes d'armes en substitució del pare. El vocabulari que maneja Da Bisticci, que escriu unes dècades després que l'anònim del *Curial*, concorda això no obstant amb alguns dels qualificatius que l'autor de la novel·la cavalleresca aplica al seu cavaller de paper: *notizia delle lettere, doti dalla natura en els teneri anni, onestissimo, grandissima riputazione, grazia nel parlare, amato da tutti, bon orador, perseverare negli studi*, etc. Da Bisticci comenta que, sent encara jove Pandolfo, la Senyoria florentina l'envià d'ambaixador a París, a la cort de França, on “andovvi molto onoratamente” i fou molt ben acollit i admirat. “Aiutollo assai la natura, aggiuntevi le lettere e la lunga consuetudine d'avere sempre praticato con uomini degni, e nutritosi in quello.”¹²⁸⁵⁴ Sembla que tornem a llegir alguns passatges de la novel·la catalana, com aquell on el rei de França fa elogi de les virtuts de Curial, poc després d'haver citat el nom de *Pandolfo* (CeG II.116):

“D'altra part, és molt abte e virtuós, savi e de gran e notable consell; però no me'n meravell, car entre los grans philòsofs, poetes e oradors, veig que és tengut

¹²⁸⁵³ DA BISTICCI, V., *Vite di uomini illustri...*, ps. 308-310.

¹²⁸⁵⁴ *Ibidem*, p. 317.

en gran stima, e veig que son fet irà de bé en millor. Car és tan diligent, que no pert temps (...). Curialment, dich-vos que algú dels altres no ·s pot egualar ab ell; e, partit d'aquí, no lexa l'estudi, ans tracta tan reverencialment los libres, que tots quants lo conexen ho han a gran maravella. Que sia bell de la persona e graciós, no m'ò caldria dir, que si malícia o enveja no us té cegats, tan bé ho vets com yo. A molts lo he oyt loar e, certes, no a tort, car, si los meus hulls no m'an enganat, nulls temps hoy loor que li fos donada, que ell no la obràs millor que no havien los altres expressat. Donchs ¿què podem dir, sinó que Déus e natura l'an compost, e axí avantajosament dotat?"

Vistes les eloqüents coincidències, es podria pensar, fins i tot, que l'autor de *Curial e Güelfa*, a banda de tenir per referent el patge Gabrielelet Curial (que excel·lia a la cort de Nàpols pel maneig de les armes, i que justava colze a colze amb Ferrante pel 1446), trobà en Pandolfo (el 1445) el model de *curialitat* humanística o renaixentista amb el qual desitjava dotar i *arredonir* el protagonista de la novel·la. "Car la costuma de la cavalleria e de la sciència [noteu la dualitat: cavalleria + estudi] és tal, que avancen los hòmens de pobre estat e ·ls fan grans senyors" (*CeG* II.116). O con escrigué Da Bisticci, a manera de cloenda moralitzant de la biografia de Pandolfo: "Conosca ognuno quanta forza hanno virtù, in quelli che si volgiono affaticare in perseverarvi."¹²⁸⁵⁵ I, si deixaven de perseverar en algun moment, sempre podien recórrer a l'ajuda de Bacus, d'acord amb la filosofia neoplatònica, de moda en el *Quattrocento*.¹²⁸⁵⁶

El biògraf completa la caracterització del personatge i destaca la seua especial amistat amb el duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, rei de Nàpols des del 1458:

"...per la grande grazia che aveva presso del re [Ferran I], come si è di poi dimostrato per quello ch'egli ha fatto a' figliuoli. Quando sua Maestà andava a spasso per la terra di Napoli, sempre menava Pandolfo appresso di sè, e andava parlando con lui molto domesticamente. Acquistò, appresso di sua Maestà e di quelli signori [el camarlenc i altres cortesans], grandissima grazia, perchè aveva questa singular dota da Dio e dalla natura, che sempre, nel suo parlare, piaceva a ognuno, più l'una volta che l'altra; le sua parole erano misurate e temperate, e sapevasi bene accomodare, secondo chi gli parlava (...). Istando Pandolfo

---

¹²⁸⁵⁵ *Ibidem*, p. 321.

¹²⁸⁵⁶ Vegeu el capítol II.1.7, on tractem de Plató i del neoplatonisme en el *Curial*.

appresso il re in laudabili condizioni, e in bona grazia di sua Maestà, il quela, come è detto, gli aveva posto uno singulare amore (...), morì appresso di quello principe (...). Aveva il re poco tempo innanzi battezzato uno figliuolo maschio, il quale aveva avuto Pandolfo, e fecegli porre nome *Ferdinando*.¹²⁸⁵⁷

Si *Curial e Güelfa* estava pensat –en teoria, oficiosament– com un *speculum principis* on mirar-se el duc adolescent de Calàbria (rei Ferran, a partir del 1458), l'entrada en escena d'aquest elegant jove florentí (1445), que prompte es féu amic de l'hereu del tron, podria relacionar-se també amb l'esment d'un Pandolfo en el *Curial*. Cap la possibilitat que, d'alguna manera, l'autor tractara de cridar l'atenció del dedicatari proposant-li tres espills de curialitat on mirar-se: el Pandolfo deixeble de Petrarca, home d'armes i lletres del segle XIV; el Pandolfo deixeble de Manetti, que excel·lia sobretot per haver-se format des de jove en "l'estudi dels llibres", i el Curial deixeble moral de Pando, que era un gran cavaller, però que sols esdevingué príncep d'Aurenja després d'haver-se polit com un home virtuós i bibliòfil.

* * *

Una darrera qüestió pendent, sobre el personatge de Melchior de Pando, és la d'abordar el significat del comiat de la novel·la, on aquest entona el *Nunc dimittis*, el càntic evangèlic de Simeó, molt conegut i ben accessible en els llibres devocionals de l'època: "E aquell Melchior, vell, cansat, qui viu lo príncep, abraçà'l, plorant de goig, dient: –*Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum, in pace*" (Lluc, 2:29-32). Com comenta Juan Francisco Mesa, aquest cant s'associava a l'ofici diví de la litúrgia de les hores, i servia per acomiadar el dia en hora de completes.¹²⁸⁵⁸ Tanmateix, al darrere d'aquesta elecció del comiat, pot haver també algun altre significat que meresca glossa, ja que s'hi relaciona un dels personatges més importants de la novel·la, el preceptor o curador filosoficomoral del cavaller protagonista, amb el sacerdot **Simeó**: el primer fill del poble d'Israel que reconegué amb alegria el Messies.

Es parla ja d'un tal Simeó que participà en la traducció de l'hebreu al grec de l'Antic Testament, en temps de Ptolemeu II Filadelf (285-246 aC): el fundador de la

---

¹²⁸⁵⁷ DA BISTICCI, V., *Vite di uomini illustri...*, ps. 318-321.

¹²⁸⁵⁸ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428 (ps. 390-391).

famosa Biblioteca d'Alexandria, mitificat pels humanistes del *Quattrocento*.¹²⁸⁵⁹ Segons una tradició piadosa medieval, Déu hauria prolongat extraordinàriament la seua vida per tal que morira a Jerusalem just després d'haver contemplat el rostre del Salvador. Tanmateix, la llegenda fou lògicament descartada pels exegetes. No en canvi la seua possible relació amb un rabí, contemporani de Jesús i de nom Simeó, que figura en el *Talmud*. En l'*Evangelí* de sant Lluç se'l presenta com un home vell i just, però en textos apòcrifs (*Protoevangelí de Jaume, Evangelí de Nicodem*) se'l qualifica de sacerdot.¹²⁸⁶⁰ També se'l considera profeta, pel fet d'haver profetitzat en el *Nunc dimittis servum tuum, Domine...* ('Ara, Senyor, deixa el teu servent en pau...') la vinguda del regne de Déu. En el segle V el salm consolatori fou adoptat com a pregària vespertina, perquè assenyalava un moment d'abandonament i de fe, de confiança cega malgrat la foscor que s'anunciava; un comiat de la llum i del món exempt de temor.

L'any 1204, l'urna cinerària de Simeó, que es conservava a l'oratori de Santa Maria de Constantinoble, fou duta pels croats a Occident i desada a l'església de San Simeone Profeta de Venècia; raó per la qual, aquest era un "sant" ben conegut a Itàlia. Tanmateix, l'humanista florentí Giannozzo Manetti, en la seua *Apologia Nunni equitis hispani* (1440), rededicada a Alfons el Magnànim, sostenia que les vertaderes restes de Simeó no eren les de Venècia,¹²⁸⁶¹ sinó les custodiades a Zadar (Croàcia), a l'església de Sant Simeó, en un reliquiari considerat el més gran d'Europa.¹²⁸⁶²

Els estudiosos de la sacra escriptura interpreten així mateix el càntic de Simeó com desitjava transmetre-ho l'autor de *Curial e Güelfa*: com una manifestació gojosa en

¹²⁸⁵⁹ L'humanista Guarino Veronese, quan felicità el papa Nicolau V per la fundació de la Biblioteca Vaticana (1448), comparà aquell projecte amb el del Filadelf, el mateix faraó que ordenà traduir als "Setanta intèrprets" (70 doctors de la llei enviats per Eleazar) la Bíblia hebrea al grec. Aquest text era canònic a l'Església Ortodoxa i fou objecte de debat a la Florència conciliar de vespres del *Curial*. Sobre la felicitació de Guarino al pontífex, vegeu SABBADINI, Remigio, *Vita di Guarino Veronese*, Tipogr. del Reale Istituto Sordo-Muti, Genova, 1891, p. 164. Giannozzo Maetti comparà també el projecte vaticà amb l'alexandri: "[Nicolau V] imitò perfectament a Ptolomeo Filadelfo, inclito rey de Egipto, del que había leído que, para construir su biblioteca tan famosa, había obrado de esta guisa para obtener los libros; biblioteca que se narra que llegó a reunir –resulta increíble– cerca de nueve mil libros griegos." En MANETTI, Giannozzo, *Vita di Nicolò V*, "Rerum Italicarum Scriptores", 3/2, ps. 925-926. Citat per GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 44. El mateix Manetti publicà una versió crítica i depurada del *Salteri* per a dedicar-la al rei d'Aragó, evoca la tasca dels *Septuaginta* i de sant Jeroni amb la *Vulgata*, i agrai el patrocini reial amb la promesa que el nom d'Alfons el Magnànim seria recordat pels segles amb una glòria paragonable a la de Ptolemeu Filadelf. Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 63.

¹²⁸⁶⁰ CUTLER, A., Does the Simeon of Luke 2[25-35] refer to Simeon Son of Hillel? Eleven arguments for answering "yes", dins *Journal of Bible and Religion*, 34, 1966, ps. 29-35. Vegeu també FITZMYER, Joseph, *The Gospel to According to Luke*, Doubleday & Company, Madrid, 1981; trad. com *El Evangelio según Lucas*, Ediciones Cristiandad, Madrid, 1987.

¹²⁸⁶¹ SORIA, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 65-66.

¹²⁸⁶² PETRICIOLI, Ivo, *St. Simeon's Shrine in Zadar*, "Monumenta artis Croatiae", 1/7, Zagreb, 1983.

veure que “l’esperança esdevé certesa.” Si bé ho mirem, durant tota la novel·la, el vell Melchior conserva l’esperança de no morir abans d’haver vist realitzat el seu projecte de reconducció moral de Curial. Quan observa que aquest ha superat les seues “caigudes” d’adolescent en la depravació i la indolència, ja pot descansar tranquil. Quan Pando veu que s’ha convertit en un home virtuós, de fermes conviccions i amor pels llibres; que ha assumit les regnes d’una vida matrimonial honesta; que ha conegut la glòria com a cavaller i es disposa a governar amb seny la senyoria de Milà i el principat d’Aurenja, aleshores ja pot morir-se confiadament i sense càrrec de consciència.

A efectes del planejament intern –argumental i filosoficomoral de la novel·la– l’entonació final del *Nunc dimittis* és una cloenda molt oportuna. Funciona com l’*omega* d’una *alfa* anunciada en el proemi primer, com el tancament d’un cicle prenunciat: el de la transformació d’un infant en home, superats els tràngols i naufragis inseparables del pas per l’adolescència i la joventut. Aquest home, a més, és ja tot un “príncep” i porta “ben cinta la corda” dantesca de tota virtut: cavalleresca i amorosa. Significa la constatació d’una arribada a port que ja se’ns havia anunciat a l’inici de l’obra: “Car, posat que alguns amats de la fortuna, après de infinits infortunis, sien arribats *al port per ells desijat...*” (CeG I.0). Pocs capítols més avant, quan el marquès de Montferrat sospita que l’adolescent Curial ha traït la seua confiança, contempla la possibilitat d’expulsar-lo de sa casa i li diu: “amant més tenir-te luny que prop, te dich que en aquest punt de tota la mia terra, jamás no retornador, te hages absentar; e cerca en altra part qui *a millor port arribe lo teu jovent* que yo la infantesa no he fet” (CeG I.12). Navega per altres mars, li indica, i adquireix un seny que t’evite naufragar de bell nou, que et faça superar les “caigudes” de la joventut i continue la tutela educativa que jo mateix he començat en l’edat infantil. La metàfora navegatòria és ben antiga, manejada ja pels elegíacs llatins. Ha passat, però, pel *disiato porto* del *Canzoniere* de Petrarca (*porto disiato* o *porto di salute*, en Boccaccio)¹²⁸⁶³ abans de ser interioritzada per l’anònim com una imatge oportuna per representar el procés de construcció moral d’un ésser humà; convenient, doncs, per a una novel·lada *institutio principis*.

En un devocionari dels comtes d’Oliva (regne de València), que posseïa mossén Francesc-Gilabert de Centelles, un dels capitans més destacats de l’exèrcit d’Alfons el Magnànim (i dedicatari d’un tractat *De amore*, de Guiniforte Barzizza, 1439, que influí

---

¹²⁸⁶³ Sobre les fonts italianes del proemi I.0, vegeu els capítols II.1.1 i II.1.5.

molt en el *Curial*¹²⁸⁶⁴), es presentava així el passatge evangèlic que ens ocupa: “Exposició del càntich de Simeon, qui comença: *‘Nunc dimitis seruum tuum, Domine, secundum uerbum tuum in pace...’*: Senyor, ara lassaràs ton servidor en pau (ço és a dir, ara morré de mort corporal), com yo he vist ton Fill axí com tu m’havies promés, e és lum a il·luminar les gents, e glòria de Israel, ton poble.”¹²⁸⁶⁵ La lectura d’aquests versicles s’associava a la festa de la Presentació de Jesús en el Temple (2 de febrer, la Verge Maria Candelària), durant la qual era comú que entonaren el càntic de Simeó cantors o *xantres* de capella domèstica, en les corts reials i en els millors palaus. S’emprava, a tal efecte, una partitura continguda en el *Responsorium graduale*:¹²⁸⁶⁶ un manual que no mancava a ca n’Enyego d’Àvalos, amb el títol d’*Il Graduale*, per ser aquest molt aficionat a la música i al cant, com l’anònim del *Curial*.¹²⁸⁶⁷

Hi ha una connotació del càntic de Simeó que, segurament, no se li escapava a l’anònim escriptor, i és que es tracta de la solemne salutació d’un rei esperat (o “rey expectant”, com diria Joanot Martorell),¹²⁸⁶⁸ d’un monarca imminent. Com afirma Léopold Sabourin, en el seu comentari exegetíc de l’*Evangelí* segons sant Lluç (el predilecte de l’autor del *Curial*¹²⁸⁶⁹) “in nessun passo dell’Antico Testamento il Messia è chiamato ‘il cristo del Signore’ [*ho christós Kyriou*]: l’espressione designa però occasionalmente il re (1 *Sam* 24,6.10).”¹²⁸⁷⁰ Simeó saluda l’infant Jesús com l’esperat sobirà del poble d’Israel, com l’ungit (*christós*) per a regnar en un futur imminent, en acompliment de la profecia d’Isaïes (52:9). Aquesta lectura del *Nunc dimittis* com una salutació al monarca esperat era destacada en primer lloc pels intèrprets medievals de la Bíblia. Sant Bonaventura (un autor que no mancava en la biblioteca de D’Àvalos¹²⁸⁷¹), en el seu *Comentari a l’Evangelí de sant Lluç* (II,i,68), escriu:

¹²⁸⁶⁴ Vegeu el capítol II.1.6.

¹²⁸⁶⁵ BATLLORI, Miquel, Un devozionario catalano del ’400 in Bologna, dins *Archivum Romanicum*, 22, Florència, 1938, ps. 490-509; reed. en català com: Un devocionari català del segle XV a Bolonya, dins ÍDEM, *De l’edat mitjana (Obra completa, vol. 1)*, ed. a cura d’Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d’estudis i investigacions”, 18), València, 1994, ps. 199-216 (p. 211).

¹²⁸⁶⁶ Il LIBRO della Preghiera Antica, dins *La civiltà cattolica*, any 52, sèrie 18, vol. 3, Roma, 1901, ps. 416-432 (p. 420).

¹²⁸⁶⁷ Us remetem al capítol I.3.5, el de la biblioteca davaliana.

¹²⁸⁶⁸ En la dedicatòria del *Tirant lo Blanc* a Ferran de Portugal, que s’esperara que creara un regne cristià al Magrib. Sobre el sentit d’aquesta expressió, vegeu FERRANDO, Antoni, Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465), dins *eHumanista*, 22, Santa Barbara (EUA), 2012, ps. 623-668 (p. 639).

¹²⁸⁶⁹ Com s’ha vist en el capítol II.1.7.

¹²⁸⁷⁰ SABOURIN, Léopold, *Il Vangelo di Luca. Introduzione e commento*, Editrice Pontificia Universitaria Gregoriana – Edizioni Piemme, Roma – Casale Monferrato, 1989, p. 92.

¹²⁸⁷¹ Vegeu el capítol I.3.5.

“*Ostendit igitur Simeon senex se consolatum in presentia Christi ex ratione triplici: [1] Propter dignationem maiestatis, propter quam dicit ‘Nunc dimittis servum tuum, Domine, quia Dominus venerat ad servum; secundi Regum vigesimo quarto: ‘Quid causae est, ut veniat dominus meus rex ad servum suum?’ (...). [2] Propter impletionem pietatis (...). [i 3]. Propter ademptionem tranquillitatis; propter quam dicit ‘in pace’ (...). Iam pro vera consolatione poterat dicere illud quod dixit Iacob ad Ioseph, Genesis quadragesimo sexto: ‘Iam luctus moriar, quia vidi faciem tuam et superstitem te relinquo’ (...); unde poterat dicere illud: ‘In pace in id ipsum dormiam et requiescam’, quia nihil aliud exspectabat.*”¹²⁸⁷²

L’elecció del comiat de la novel·la podia estar pensada, doncs, per part d’un fidel servidor per a dedicar-la –mal que fóra oficiosament (l’esperit satíric d’alguns passatges la feia políticament incorrecta)– a un monarca esperat o imminent, a un príncep que esperava a ser coronat i a governar el seu poble. I, aquest príncep, ateses les circumstàncies històriques del *Curial* (cronològiques, culturals, literàries, etc.) no podia ser altre que l’adolescent Ferrant d’Aragó, duc de Calàbria i, en un futur no molt llunyà, destinat a fundar un nou *Regnum Neapolitanum* segregat de la Corona d’Aragó.

* * *

Una darrera consideració podria merèixer encara la interpretació al·legòrica de la figura de Melchior de Pando atenent al seu antropònim. Recordem que a Siena (Biblioteca Comunale degli Intronati, ms. H VI 29) es conserva una compilació d’opuscles humanístics manada a copiar per Enyego d’Àvalos durant una de les seues estades diplomàtiques a la Llombardia (duu colofó datat a Milà el 10 de gener del 1444).¹²⁸⁷³ La recopilació, transcrita per un escrivà client del cortesà montferratés Giacomino Biandrate di San Giorgio (conegut a la cort de Milà com “Giacomino da Monferrato”), portava el títol *Liber de militia et nobilitate*, ‘El llibre de la cavalleria i la noblesa’, s’entén que de la nova cavalleria o noblesa *umanistica*, a l’estil de la que idealitza l’anònim del *Curial* en el seu personatge central.

¹²⁸⁷² SANT BONAVENTURA, *Commentarius Evangelii Sancti Lucae*, dins *Opera omnia*, ed. a cura d’Aloisio DA PARMA, Quaracchi, Tipogr. del Collegio San Bonaventura, Parma, 1895, vol. 7, ps. 1-604 (ps. 59-60). El subratllat és nostre.

¹²⁸⁷³ ILARI, Lorenzo, *Catalogo che comprende non solo tutti i libri a stampa e mss. che in quella si conservano, ma vi sono particolarmente riportati ancora i titoli di tutti gli opuscoli, memorie, lettere inedite e autografe*, Tipogr. All’insegna dell’ancora, Siena, 1844-1848, vol. 1, ps. 53, 111 i 227; vol. 2, p. 92; vol. 3, p. 167

El còdex davalità conté la famosa exposició de Poggio Bracciolini exaltant, des d'una perspectiva filosòfica molt optimista, la *nobilitas ex virtute* enfront de la vella noblesa medieval, basada en la sang. Tanmateix, a continuació fou copiada una postil·la literària a aquest text, composta per Carlo Marsuppini, on s'expressa que la noblesa i la glòria no són a l'abast de tothom. Solament aquells que reuneixen una suficiència econòmica o pertanyen a un llinatge ben situat podran assolir la glòria d'una virtut inexorable (i posa l'exemple dels Medici); mentre que qualsevol home pobre, per molt virtuós que siga, trobarà limitacions a l'hora de realitzar els somnis de l'humanisme.¹²⁸⁷⁴ L'autor del *Curial*, segurament, tingué en compte aquestes observacions quan aquell infant elegit per la natura per a dotar-lo esplèndidament, sols arribà a la categoria de príncep, per acció indirecta de la Güelfa. Aquesta el forní de riqueses i mitjana materials (la caixa del tresor de Melchior) i d'orientacions filosoficomorals perquè esdevinguera un home virtuós (les lliçons petrarquescs de Pando).

3.4. La cort del Montferrat i els vells envejosos

El marquès: un personatge amb clarobscur

A diferència de Curial, la Güelfa i Melchior de Pando, el marquès de Montferrat, de qui solament consta el títol nobiliari –i no el nom– és un personatge secundari, que, amb tot, es mostra present al llarg de tot el relat. No debades, Curial, educat en ambient cortesà com a criat i familiar del marquès, serà llançat a la cavalleria i a la fama des del seu minúscul, però aristocràtic, principat llombard: el marquesat de *Monferrato*. D'allí procedia la mare de Jaume d'Urgell “el Dissortat”, el candidat al tron de la Corona d'Aragó que resultà descartat al Compromís de Casp (1412), en benefici del progenitor d'Alfons el Magnànim, i caigué en desgràcia l'any 1413. Aquesta circumstància, que no passà desapercebuda a Martí de Riquer,¹²⁸⁷⁵ ha donat origen a algunes investigacions i teories tendents a relacionar *Curial e Güelfa* amb una eina de defensa “soterrada” o subliminal d'una presumpta ideologia “urgellista”, contrària a la dinastia castellana de

---

¹²⁸⁷⁴ Més detalls sobre aquest debat, en el capítol II.1.6.

¹²⁸⁷⁵ RIQUER, Martí de, “Curial e Güelfa”, dins *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631 (p. 620).

Trastàmara.¹²⁸⁷⁶ La hipòtesi interpretativa, sostinguda sobre febles fonaments històrics, ha sigut descartada per medievalistes especialitzats en l'època estudiada.¹²⁸⁷⁷

El marqués de la ficció novel·lesca, “en aquell temps era jove fadrí e poch temps havia que per mort de son pare li ere pervengut lo regiment e senyoria de la sua terra (...), lo qual en aquest cas stava en un castell seu appellat Pont de Stura” (*CeG* I.1). Com s’ha observat en el capítol dedicat a la geografia de l’obra, l’autor coneix bé el país de Montserrat i les seues seues de govern, i se suposa que sap que, a partir del 1445, el nou marqués de Montserrat havia fixat la seua residència permanent a l’estratègic castell de Pontestura.¹²⁸⁷⁸ Essent encara infant, el llombard Curial, que bé podria haver nascut en una vila de la ruralia pròxima, com la desapareguda Borgofranco (del ducat de Milà, fronterera amb el Montserrat; possessió d’Enyego d’Àvalos, 1436-1444, contigua a una ermita romànica de santa Honorada: la mare de Curial s’anomenava així),¹²⁸⁷⁹ camina durant algunes hores, arriba a Pontestura i, quan el marqués i els seus cortesans ixen de missa, es dóna a conèixer. El marqués l’acull com a criat de la seua cort, amb vistes a fer d’ell un dels seus *scutiferi* o *écuyers* (el francès és llengua de cort i refinament al Montserrat; Curial, adobat cavaller, regala “tota la desferra sua d’escuder”, *CeG* I.23). Concorda això amb el costum vigent a mitjan segle XV en dita cort, d’acollir els marquesos els fills de *gentiluomini* de la ruralia (com el “gentil home” pare de Curial) que es mostraven més prometedors en les armes, per a fer-los escuders.

El plantejament històric de l’escenari i dels esdeveniments concorda, doncs, amb el que podia conèixer l’escriptor sobre el marquesat. A partir d’ací, la ficció evoluciona quan el marqués es casa i, “tant se era enamorat lo marqués de Andrea, sa muller, que ja no curava de degú, ans oblidava totes altres coses.” De manera que Curial “per lo dit afeminat senyor era més en oblit” (*CeG* I.3). La negligència com a governant del marqués no sols és constatada pel narrador, sinó també per Melchior de Pando, parlant amb Curial: “car lo marqués no solament ha oblidat tu, ans encara si mateix e tots aquells de casa sua” (*CeG* I.6). El marqués, poc atent en conseqüència al que succeïa a la cort, és advertit per dos ancians envejosos de la relació amorosa que Curial ha establert

---

¹²⁸⁷⁶ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 35-74. Amb noves aportacions i perspectives en ÍDEM, Urgell, urgellisme i literatura. La literatura i el comtat d’Urgell a la Baixa Edat Mitjana, dins SABATÉ, Flocel – FARRÉ, Joan (coords.), *Cultura i poder. Reunió científica. IV Curs d’estiu Comtat d’Urgell (Balaguer, 12, 13 i 14 de juliol de 1999)*, Pagès (“Aurembiaix d’Urgell”, 4), Lleida, 2002, ps. 53-69.

¹²⁸⁷⁷ Més detalls sobre les bases en què es fonamenta aquesta teoria d’interpretació del *Curial*, i sobre les evidències històriques, onomàstiques, etc., que obliguen a descartar-la del tot, en el capítol II.3.7.

¹²⁸⁷⁸ Us remetem, per a majors dades, al capítol II.2.1.

¹²⁸⁷⁹ Vegeu ara el capítol II.3.1, on tractem de la pàtria de Curial i els seus progenitors.

amb la seua germana viuda, la Güelfa, qüestió que, segons el codi medieval d'honor cavalleresc, era considerada una imperdonable traïció al senyor.

No obstant això, el marquès actua en prudència i s'entrevista abans personalment amb el familiar suspecte de traïció: “Curial, fins ací yo t'e amat molt e t'e avançat devant tots aquells de ma casa, pensant yo que ma honor fos a tu recomanada e per aquella te sotsmetesses a tot perill. Ara és-me estat dit que tu ames molt més tos plaers que no ma honor...” Després d'amenaçar-lo (“E si yo com a home en açò obrar volgués, ans que ara de mi ·t partisses, te faria pudir la sua boca, la qual ir, venint ab mi a dinarse, besist”) amb una cruel punició, reflexiona fent ús de la raó i decideix no “desfer la factura de les mies mans”, per haver-se criat Curial des d'infant a casa seua. En lloc de castigar-lo amb la pena de mort, li ho commuta per un desterrament sense esperança de retorn. Ho fa perquè assumeix aquella relació deshonrosa del criat i la germana com un fracàs personal seu: “cerca en altra part qui a millor port arribe lo teu jovent que yo la infantesa no he fet.” Curial respon negant l'acusació i ocultant la veritat: “menten falsament per les goles, e yo ·ls combatré a cors per cors, un après d'altre, fins que yo d'aquest blasme a ton juyhí sie quiti d'aquí avant.” La confiança entre senyor i vassall és tal, que aquest el tracta de tu amb tota naturalitat: “Si tu m'as avançat, yo ·m pens que des que ·m sé regonèxer t'o he ben servit...” El cavaller sembla mostrar-se disposat a acceptar la pena d'exili, que ell presenta com injusta. Tanmateix, de resultes de la discussió, el marquès acaba atorgant fe a la versió del jove i decideix ajornar el judici sobre la qüestió, però amb un advertiment: “te guarts d'ací avant no cages en tal follia.” Els ancians han d'acceptar, doncs, el seu primer fracàs (*CeG* I.12).

Emily Beck troba moralment justificable, en atenció als paràmetres mentals de l'època, que Curial mentisca al seu senyor per a encobrir un amor presumptament il·lícit i criminal (vet que el vassall deshonra descaradament l'home que l'havia criat, que a més era el seu “senyor natural”), perquè, en realitat, aquest amor indigne no era tal.¹²⁸⁸⁰ A diferència dels adulteris i amors secrets de la lírica cortés, moralment reprovables, la relació entre la Güelfa i Curial era destinada neoplatònicament¹²⁸⁸¹ a ennoblir ambdós amants. Sols aquesta perspectiva ja justificava l'encobriment i l'evitació d'un conflicte innecessari recurrent a mentides. Però és que, a més, l'Enveja, “de la qual eren plens” els ancians acusadors, és la que ha llançat la infàmia sobre Curial; de la mateixa manera

---

¹²⁸⁸⁰ Vegeu BECK, Emily S., *Debating Arms and Letters: Curial e Güelfa and Noble Ambitions in the Fifteenth Century*, dins *La corónica. A journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures and Cultures*, 40/1, Lawrence (Kansas), 2011, ps. 63-85 (ps. 75-76).

¹²⁸⁸¹ Sobre el neoplatonisme inherent al projecte novel·lístic, hem tractat en el capítol II.1.7.

que els jueus havien blasmat injustament el Salvador. A més, des de la perspectiva ideològica de l'humanisme civil italià, que afecta l'esperit i el contingut del *Curial*, l'amor és vist com un benefici individual que repercuteix en el benefici social i en la concòrdia de la comunitat. Per contra, l'enveja i altres vicis individuals són percebuts com a perjudicials, no solament per a l'individu, sinó per a la *civitas*, ja que esdevenen una font de discòrdia social. Així que el fet que Curial mantinga enganyat el marquès es justificat moralment des d'aquesta doble perspectiva. En certa manera, l'escriptor "manipula" l'actitud del lector per a posicionar-lo al costat de l'amant secret. Però no com volien els relators artúrics i poetes provençals, que feien del lector un còmplice de la immoralitat, sinó volent convèncer-lo de la malvolença tòxica dels ancians, contrastada amb les bondats d'un amor passional reconduït honestament.

En el capítol precedent a la tensa conversa entre el marquès i Curial, l'autor havia advertit: "lo marquès, qui savi e molt bon cavaller era..." (*CeG* I.11). Amb la qual cosa manifesta opinions contradictòries ja sobre el personatge: d'una banda, el qualifica d'"afeminat" de la muller i negligent, i d'altra de savi, prudent i racional en les seues determinacions, com demostra la decisió presa sobre Curial. Incorre l'anònim en idèntica ambivalència semblant quan presenta el marquès com un "bell cavaller assats e molt valent de la persona" i, a continuació el fa malparlar de Curial, que acaba de tornar del viatge a Alemanya. El noble sent enveja del nou cavaller i, a continuació esbossa un somriure irònic en descriure les armes heràldiques que porta el noble senyor: "E axí, tocant les trompetes ab molt gran brogit, se més al torneig ab uns paraments de seda, tots brodats de fulles de malves, e tal mateix l'estendard." El *malva* era en l'edat mitjana el color simbòlic del verí. Se'l relacionava pseudoetimològicament amb l'adjectiu *malvat*. A més a més, les fulles de malva són una arma heràldica inexistente, que en algunes obres literàries (com el *Tirant* de Joanot Martorell) adquireix un valor de moble parlant. És a dir, que el marquès, envejós i injust en algunes decisions, "mal va".¹²⁸⁸² Curial emet un primer judici d'aquest comportament contradictori: "lo marquès és molt valerós cavaller, mas ço que ara fa, més sab a mortal batalla que a torneig" (*CeG* I.31). Llavors és advertit per un gentilhome de l'enveja que sent per ell el senyor. El marquès ho demostra seguidament quan profereix: "Curial, nosaltres, qui no som stats en Alamanya, no sabem fer armes ne sabem ferir de lança ne d'espasa; e axí, prestats paciència si no ho fem tan bé com vós e los altres qui més ho havets usat." Per a rematar

---

¹²⁸⁸² Aspecte del qual s'ha tractat amb deteniment en el capítol II.2.3.

la valoració negativa que sobre ell podia adquirir Curial –i també els oients de la novel·la–, el marquès atorga el premi del torneig celebrat al Montferrat al “gran senyor” napolità Boca de Far, en lloc de concedir-lo a un català, “cavaller de pobre fet”, que l’havia merescut per haver combatut molt millor que l’altre (*CeG* I.32).¹²⁸⁸³ Curial intercedeix davant el marquès en favor del català, però el noble no rectifica.

En el llibre II, Curial esdevé cavaller errant i pren comiat del marquès (*CeG* II.4). El senyor esdevé llavors un referent llunyà, preocupat, per incitació dels envejosos, de buscar un marit per a la Güelfa, i també de defensar la seua legítima possessió del marquesat enfront de les pretensions del borgonyó Antoni Mossenyor. Sols a la fi del llibre III, arran de la croada dirigida per Curial contra els turcs, el marquès reapareix amb algun protagonisme directe. El senyor de Montferrat es presenta a batalla en auxili de l'emperador (*CeG* III.88) i, després de caure presoner dels infidels, és alliberat a canvi de deu “grans senyors” turcs i honorat pel seu antic vassall (*CeG* III.91-92). Aquest l’ha superat àmpliament en mèrits, virtut i prebendes, com a “gran conestable” que és ja de l'exèrcit imperial. En comprovar l'ascens meteòric de l'antic *écuyer*, el noble “torbà’s tot, e viu que ell no era res en esguart de Curial” (*CeG* III.89); “ajustant a açò que majors hòmens vivien en casa de Curial e li feyen honor que no era lo marquès de Monferrat” (*CeG* III.92), en un temps en què la qualitat i el nivell aristocràtic d’un príncep es mesuraven per la quantitat de nobles i cortesans que sostenia. A partir d’ací, com a germà de la Güelfa, el marquès participa en les festes que acomiaden el llibre III. Però, això sí, s’observa que l’escriptor ha contraposat l’evolució ascendent d’un donzell que, pels seus mèrits i virtuts, esdevé “príncep”, al costat de l’evolució descendent d’un gran senyor italià que “mal va”. Les seues negligències, enveges i decisions injustes manifesten que no sempre la noblesa de sang s’acompanya d’un comportament recte i honorable. O que el valor en la cavalleria medieval és insuficient, si no ve completat – com requerirà el Renaixement– per altres virtuts que l’adornen.

Com observava Regula Langbehn-Rohland, el marquès es presentat al lector amb valors positius i reacciona amb prudència a les acusacions que pesen contra Curial. Tanmateix, en tornar aquest d’Alemanya, es manifesta una “tirantez” entre ambdós cavallers, agreujada per la crítica al premi atorgat a Boca de Far. Després es produeix el distanciament. I, al contrari del bon servei que els cavallers de la idíl·lica edat mitjana oferien als seus sobirans, el que fa Curial, en darrera instància, és “eclipsar” un marquès

---

¹²⁸⁸³ Sobre la interpretació d’aquesta pugna entre italians i catalans, vegeu el capítol II.3.7.

que “es débil, presumido y de mal criterio. Las características del buen señor, que se loan extensamente hablando de Pere el Gran (...), faltan en el marqués, quien olvida los intereses de sus criados cuando se casa (...) y no hace nada para que se busque a Curial en Oriente.”¹²⁸⁸⁴ Aquest retrat, òbviament, encaixaria molt malament –en cas que les tinguérem en compte des d’una perspectiva històrica de rigor– amb les tesis que plantegen un “urgellisme” ideològic per a l’anònim del *Curial*.¹²⁸⁸⁵

La mateixa autora troba interessant la utilització que fa l’escriptor del personatge principesc per a evidenciar la *nobilitas ex virtute* adquirida per Curial com un motor d’ascens social i com un valor a reconèixer pels “vells nobles”.¹²⁸⁸⁶ Tal com es planteja l’argument de la novel·la, Curial “sube un escalón considerablemente más alto que el marqués de Monferrato, quien finalmente reconoce la grandeza de quien antes había sido paje en su casa, y está muy contento de que se case con la Güelfa.”¹²⁸⁸⁷ Aquesta lectura sociològica de la novel·la encaixa molt bé amb el perfil d’un escriptor format com a tal a Itàlia; lector de tractats humanístics sobre el nou concepte de noblesa,¹²⁸⁸⁸ i no amb algú que compartira els valors conservadors –medievals, “sanguinis”– imperants encara entre els membres de l’estament nobiliari de la Corona d’Aragó. Solament a la Itàlia dels humanistes eren dignes d’elogi “plebeus” o “gentilhomes” que, després d’una vida dedicada a la professió de les armes i a l’estudi de les lletres, esdevenien grans prínceps i senyors, i aconseguien matrimonis molt avantatjosos.

Antoni Comas crida l’atenció sobre l’ambigu tractament que rep el personatge del marqués, que al remat no sembla tan “savi” ni “bon cavaller” com pressuposava inicialment el narrador.¹²⁸⁸⁹ Podríem dir que, en un plànol al·legòric, representaria una imatge de governant injust que era més o menys tòpica en la literatura de l’època. Pensem ara en els versos d’Ausias Marc, “rei no regeix ne els pobles obeeixen: / no sé qui és pus culpable a l’altre”, que manifesten un cert recel entre els cavallers sobre

---

¹²⁸⁸⁴ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas ‘Dr. Amado Alonso’ en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 153, n. 12).

¹²⁸⁸⁵ Ja ho ha escrit abans algú: ¿Com s’explica que un presumpte nostàlgic de l’urgellisme, com algú diu que és l’autor del *Curial*, tracte tan innoblement el marqués de Montferrat, considerant que la família d’aquest havia obert les portes als exiliats catalans de l’urgellisme derrotat a Balaguer el 1413?

¹²⁸⁸⁶ Com observa BUTINYÀ, Júlia, *Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l’Edat Mitjana a través de la novel·la catalana Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312 (p. 298), el contrast de Curial amb el marqués és també un contrast satíric entre la nova noblesa del Renaixement i la vella noblesa de l’edat mitjana.

¹²⁸⁸⁷ LANGBEHN-ROHLAND, R., *Curial e Güelfa...*, p. 156.

¹²⁸⁸⁸ Vegeu el capítol II.1.6.

¹²⁸⁸⁹ COMAS, Antoni, *Escolis a Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 95).

l'eficiència d'una justícia reial com més anava més complexa i distanciada de la realitat.¹²⁸⁹⁰ Encara que, en el cas de *Curial e Güelfa*, el que es posa en judici no és tant la sociologia del poder autocràtic, com la legitimitat del “príncep” per a assumir-lo, sempre que el seu comportament filosòficomoral s'ajuste a la integritat que demanen d'ell els filòsofs clàssics. Tot això concorda amb la nova tractadística humanística *de principe*, que posava el focus en l'individu detenedor del poder.¹²⁸⁹¹

* * *

Un dels epítets que, en *Curial e Güelfa*, envileixen la imatge del marquès de Montferrat és el d'*afeminat*. “Tant se era enamorat” d'Andrea el marquès, que havia esdevingut un “afeminat senyor”, dedicat màximament als plaers i solços d'una còmoda vida de festeig, en detriment dels afers de govern, de l'atenció als seus cavallers i servidors, etc. “Totes altres coses” les tenia en oblit el marquès quan es trobava acompanyat i seduït de manera absorbent per la seua bellíssima muller (*CeG* I.3). No és que estiguera mal vist l'amor matrimonial o la passió amorosa al si del matrimoni, però sí la inversió de papers en una societat antropològicament masculista, on la separació social de sexes era bastant estricta. El marit havia de manifestar un criteri “racional” i “rector” de la muller i de la institució matrimonial, que suplira les vel·leïtats morals i els dèficits intel·lectuals atribuïts per clergues i moralistes al “sexe dèbil.” L'home que es deixava guiar pels criteris de la dona, era encaminat per aquesta al desastre.

Quan el déu Neptú es nega a deixar-se convèncer per la Fortuna, que pretén que perjudique Curial, li replica: “Ve, ve, falsa e variable fembra (...), com noure li volgués, no ho faria requerint-me'n tan falsa e tan variable fembra com tu est, car tots temps t'aguí per sospitosa; e no vull haver nom de afeminat, que ·m governe per tu” (*CeG* III.13). Si es deixava dur pel criteri de tan voluble i falsa “fembra”, adquiriria mala fama, d'“afeminat”: un d'aquells que es deixen “governar” per dones.

En els llibres de cavalleria clàssics, es considerava indigna aquesta subordinació del mascle a la femella. Com observa Montserrat Piera,¹²⁸⁹² Erec estava tan enamorat de

---

¹²⁸⁹⁰ Citat i comentat per GARCIA-OLIVER, Ferran, “Ma llengua té la vida e la mort.” Del poema a la biografia en Ausiàs March, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institutió Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 101-113 (p. 110).

¹²⁸⁹¹ Vegeu CAPPELLI, Guido M., *La otra cara del poder. Virtud y legitimidad en el humanismo político*, dins CAPPELLI, G. M. – GÓMEZ RAMOS, A. (ed.), *Tiranía. Aproximaciones a una figura del poder (Actas del Seminario Internacional “Los límites del poder: figuras del tirano”)*, Dykinson, Madrid, 2008, ps. 97-120; ÍDEM, *Sapere e potere. L'umanista e il principe nell'Italia del Quattrocento*, dins *Cuadernos de filología italiana*, 15, Madrid, 2008, ps. 73-91.

¹²⁸⁹² PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 97.

la seua Enide que havia deixat d'acudir a torneigs. Tenia una muller molt amiga i amant, i sols trobava delit estant amb ella. Els companys insistien a distanciar-lo una mica, perquè el trobaven a faltar, i temien que el bon cavaller esdevinguera un trist *efeminat*, no en el sentit modern de l'expressió, sinó en el sentit medieval de què tractem. En *Tirant lo Blanc*, Carmesina tem que el seu enamorat s'entretenga excessivament a festejar-la i a proporcionar-li plaers cortesans i amorosos, “car los bons cavallers vos incriminarien de deslleal e afeminat.” Per evitar aquest descrèdit i fama, sols cal una cosa, segons la donzella: “que dexeu amor e conquistau honor.”¹²⁸⁹³

El moralista fra Francesc Eiximenis, el en *Llibre de les dones*, lamenta el cas de l'home *efeminat*, que es deixa seduir o dominar en excés per una dona, o que es deixa arrossegar irracionalment pel vici de la luxúria: “Els hòmens, pus son effeminats en l'amor de la carn de les fembres, tornen axí bèsties: que elles els menen així com un asse o un boch pel cabestre, e fan-los tenir per no-rres e per bèsties, davant Déu e davant dels hòmens.”¹²⁸⁹⁴ Bernat Metge, en *Lo somni*, afirma que el costum de les femelles “és tirar los hòmens, e specialment afeminats, a aquell angle que desigen.”¹²⁸⁹⁵ Aquests testimonis ibèrics de la fi del segle XIV enllacen amb l'opinió que sobre l'assumpte tenia el rei de Nàpols, Alfons el Magnànim, quan li preguntaven per la seua estranya situació matrimonial, amb una reina resident dellà la mar. Segons Antonio Beccadelli, en traducció de Jordi de Centelles, el monarca feia elogi de la seua allunyada muller, per la virtut i prudència de què havia fet gala sempre, però afegia la postil·la següent, en clau de broma jocunda: “Yo havia deliberat fora de la cambra no parlar res de ma muller en laor sua, perquè no fos jutgat efeminat e masa de la muller.”¹²⁸⁹⁶

A la mateixa cort de Nàpols no mancaven aristòcrates italians que sostingueren aquest plantejament misogin. Segons Diomedes Carafa, en un tractat sobre “quello have da fare la mulgliyere per stare a bene con suo marito”, sostenia que Déu havia posat

---

¹²⁸⁹³ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, cap. 172, ps. 742 i 744, respectivament.

¹²⁸⁹⁴ EIXIMENIS, Francesc, *Llibre de les dones*, ed. a cura de Frank NACCARATO, Universitat de Barcelona – Curial edicions, Barcelona, 1981, vol. 1, cap. 27. Citat per HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (p. 343, n. 21).

¹²⁸⁹⁵ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, p. 158 (I,v,50).

¹²⁸⁹⁶ BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 164-165.

l'home sobre la terra per a governar la dona, i “si che que quando fosse lo contrario, che la donna hagia da governare lo homo (...), ei cosa contra natura, che tale cose tardo ponno essere altro che male.”¹²⁸⁹⁷ Notem que el noble napolità utilitza en mateix verb que l'autor del *Curial*: deixar-se “governar” per la muller. En aquest sentit, val a dir que la mateixa cort napolitana del Magnànim fou testimoni d'un cas de seducció manifesta i feblesa moral del monarca –justificada amb afany per humanistes i poetes–, quan aquest començà a deixar-se “governar” per l'encisadora Lucrezia d'Alagno, des de la fi del 1448 o, ja més clarament i públicament, des de la primavera del 1449.

Més distant en el temps i més objectiu que els servidors protegits pel magnànim amant, l'historiador Jerónimo Zurita judicà que “ya en este tiempo, estando en tan madura edad [Alfons V d'Aragó], le divertieron algún tanto de las cosas de la guerra los amores de una doncella, por la delicadeza y regalos de aquella ciudad, que por este camino se sojuzgaron y efeminaron otros capitanes muy feroces y guerreros.”¹²⁸⁹⁸ No faltaren a la mateixa cort de Nàpols servidors que criticaven més o menys discretament els favors excessius que el rei propiciava a la d'Alagno. Així, el veterà cortesà Loise de Rosa, que havia conegut ja molts amors cortesans, després de justificar les febleses del rei que servia ara, no pogué evitar introduir en la seua crònica de *Ricordi* una dissertació pedagogicomoral –misògina, medieval– sobre l'assumpte:

“*Quy este femena?*– Fera insaciebbele, confusione dell'omo, dessprecczamento dell'omo, continua sollicitutene, battaglia sencza treva, naufracio, serva non may contenta dall'omo (...). Et tu sie savio et no te fare signoriare, cha, como la femmena te signoria, se fa puttana, et, commo la femmena èy puttana, la vita toa non vale uno picczolo, perché essa, dubitando de la vita soa, te fa ammacczare: sicché no te ce conducere.”¹²⁸⁹⁹

La situació d'enamorament tardorenc d'Alfons el Magnànim (fi del 1448-1458) ha de ser, per força, posterior al moment d'escriptura de *Curial e Güelfa*, una novel·la

---

¹²⁸⁹⁷ CARAFA, Diomede, *Memoriale et recordo de quello have da fare la mulglyere per stare bene con suo marito, et in chè modo se have abonestare*, dins *Per nozze Emilio Nunziante-Eleonora Spinelli*, Nàpols, 1888, ps. 5-17 (p. 16). Citat i comentat per VITALE, Giuliana, *Modelli culturali nobiliari nella Napoli aragonese*, Carlone (“Immagini del medioevo”, 6), Salerno, 2002, ps. 182-183.

¹²⁸⁹⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 424 (XV,58).

¹²⁸⁹⁹ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 641-642.

pensada en bona mesura per a exaltar les glòries de la casa d'Aragó. Si l'obra fóra del 1449 o d'alguns anys després, el lector hauria tendit a associar mentalment els dos casos: el de la submissió enamoradissa del marquès de Montferrat amb Andrea, en l'univers de ficció, i el del capriciós enamorament del rei Alfons amb la donzella napolitana Lucrezia.¹²⁹⁰⁰ Si admetem la probabilitat que el *Curial* s'acabara d'escriure cap al 1448 –com apunten diversos indicadors cronològics–, hauríem de considerar també que aquest “inesperat” enamorament del rei podria haver contribuït a evitar la difusió de la novel·la, per temor a interpretacions indesitjables d'aquesta. No debades, l'anònim escriptor, en cas d'haver-se divulgat lliurement el relat, podria haver sigut acusat fàcilment de mostrar l'*efeminament* del rei recorrent la màscara literària del marquès de Montferrat, un home que, d'altra banda, afavoria els napolitans en detriment dels catalans. I més encara si considerem que els Bocadefar napolitans, relacionables amb el Boca de Far de la ficció, havien sigut molt afavorits pel rei Alfons.¹²⁹⁰¹ Si uns personatges reals napolitans apareixien transportats a l'univers literari, també podria entendre's que l'escriptor havia volgut “criticar” de manera subtil l'*efeminament* del rei.

Recordem, així mateix, que no tots els cortesans aplaudiren aquest canvi de rumb d'Alfons el Magnànim, que deixà d'aspirar al control de la Llombardia i renuncià a l'espasa, per a refugiar-se en els plaers de l'hort de Torre del Greco i en les faldes de *madonna* Lucrezia. La Corona d'Aragó, definitivament, semblava apartar-se de la perspectiva –feia poc acaronada– d'esdevenir “senyora de Milà”. El gran camarlenc Enyego d'Àvalos, que tant havia pugat per la incorporació de Milà al patrimoni reial del casal d'Aragó, decidí abandonar la cort durant alguns mesos: s'embarcà en un estol per a combatre els venecians, al llarg d'una campanya que resultaria desastrosa (1449). En vista de la situació, se'n tornà i ja no s'embarcà mai més.¹²⁹⁰²

Ara bé, el cas del rei Alfons no era únic a la Itàlia del segle XV, ni era el més evident i conegut. A més, el rei no havia perdut per a res el seny per causa de l'amor, ni descurava excessivament els assumptes de govern. Si hi havia un cas flagrant d'*efeminament* principesc a la Itàlia del temps de *Curial e Güelfa*, aquest era **Lluís I de Savoia** (1413/14-1465), duc de Savoia des del 6 de gener del 1440, per abdicació del pare, Amadeu VIII, l'antipapa Fèlix V, i casat amb la princesa xipriota Anne de Lusignan des del 7 de febrer del 1434. Segons Antonio Casati, era fama pública que el

---

¹²⁹⁰⁰ O el que és pitjor encara: hauria pogut veure en la seductora Laquesis una recreació literària de la dama napolitana. Vegeu el capítol II.3.6, on tractem d'aquest personatge.

¹²⁹⁰¹ Qüestió tractada en el capítol II.3.7.

¹²⁹⁰² Més detalls, en el capítol biogràfic II.3.4.

jove duc “si lasciava governare dalla moglie, Anna di Lusignano e, come sempre, il governo della principessa era il dominio dei favoriti”, és a dir, dels cortesans xipriotes als quals privilegiava la duquessa.¹²⁹⁰³ Alessandro Barbero afig que la dama emprava “gli uffici per ricompensare i propri favoriti”, en detriment dels nobles savoians.¹²⁹⁰⁴ El recolzament d’un ambiciós noble i favorit seu per Anna, Jean de Compey, havia provocat quasi una guerra civil entre els nobles savoians, enfrontats en dos bàndols armats l’estiu del 1446, i continuaria causant problemes durant anys.¹²⁹⁰⁵

Un cronista de l’època, autor de l’*Epitomae Historicae Dominici Machanei*, afirma, sense pal·liatius, que “*Ludovicus erat cum dicta eius uxore adeo effeminatus, quod non poterat unum passum facere absque ea.*”¹²⁹⁰⁶ Reforçant encara més aquesta observació, un humanista contemporani com fou Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) retrata el personatge en qüestió com un “*vir mansuetus et amans otti, et qui parere quam imperare aptior esset.*” En contrast amb el duc, la duquessa de Savoia era una “*audacem feminam que subesse nesciret*”, raó per la qual, com afirma François-Charles Uginet, “ebbe nel corso di tutta la vita un considerevole ascendente sul marito.”¹²⁹⁰⁷ Comprovaren en primera persona la situació el català Lluís Sescases i el valencià Gabriel Cardona, que, descontents amb Alfons el Magnànim, s’exiliaren a Savoia en la dècada del 1450 i obtingueren altes responsabilitats de govern i ocasions de negoci amb la sal, gràcies a la intermediació de “la Madama”, com ells l’anomenaven.¹²⁹⁰⁸

És probable que l’autor de *Curial e Güelfa* haguera tingut notícia directa d’aquesta situació savoiana. Sescases havia sigut arxiver i escrivà al servei de D’Àvalos abans d’exercir d’ambaixador davant Lluís de Savoia. A més, el mateix Enyego fou

---

¹²⁹⁰³ CASATI, Antonio, *Milano e principi di Savoia. Cenni storici*, Tipogr. de Ferrero e Franco, Torí, 1833, p. 12.

¹²⁹⁰⁴ BARBERO, Alessandro, La venalità degli uffici nello stato sabauda. L’esempio del vicariato di Torino (1360-1536), dins MARINI, L. – TOCCI, G. (eds.), *Amministrazione e giustizia nell’Italia del Nord fra Trecento e Settecento: casi di studio*, Bolonya, 1994, ps. 11-40 (ps. 22-26); reed. dins *Studi veneziani*, 28, Venècia, 1994, ps. 17-44; ed. electrònica <http://fermi.univr.it/rm/biblioteca/scaffale/Download/Autori_B/RM-Barbero-Venalita.pdf>

¹²⁹⁰⁵ Vegeu BARBERO, Alessandro, Les lligues nobiliaries pendant les dernières années d’Amédée VIII, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (eds.), *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451). Colloque international (Ripaille-Lausanne, 23-26 octobre 1990)*, Bibliothèque historique vaudoise, Lausana, 1992, ps. 229-245 (p. 233).

¹²⁹⁰⁶ PROMIS, Domenico (ed.), *Chronica latina Sabaudiae*, dins *Monumenta Historiae Patriae*, vol. 3, Stamperia Reale, Torí, 1840, cols. 593-670 (col. 621).

¹²⁹⁰⁷ UGINET, François-Charles, Ludovico I di Savoia, duca di Savoia, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 66, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-i-di-savoia-duca-di-savoia_Dizionario-Biografico/>

¹²⁹⁰⁸ Vegeu CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572. I el capítol I.2.3, en les biografies d’aquests personatges.

ambaixador durant anys a Milà, on convivia amb Sescases pel 1447. I sobradament hauria tingut notícia abans, per informacions diverses, dels fets de Savoia i de la problemàtica de “desgovern” relatiu que patia aquella cort. De fet, els historiadors coincideixen a remarcar que la ineptitud manifesta i de negligència relativa del duc Lluís contribuï al declivi de l'estat alpi. Amb la qual cosa no és estrany que fóra el duc un personatge inspirador del marquès de Montferrat de ficció: un noble i bon cavaller que heretava un gran ducat com Savoia, però que no reunia ni virtuts morals, ni dotes suficients de govern o criteris de justícia per a fer-lo prosperar.

* * *

L'altre personatge “decadent” i digne de conjuguar-se amb el de duc de Savoia per a completar el retrat desmillorat del marquès de la ficció, és el mateix **Giovanni IV Paleologo** (1413-1464), **marquès de Montferrat** des del 1445. Per a entendre, emperò, el tractament ambigu del personatge de ficció, cal repassar succintament la situació històrica del Montferrat i la seua relació amb Alfons el Magnànim.

Monferrato era un llegendari estat feudal, tan antic (instituit el 967 per Aleramo I, fundador d'una prestigiosa dinastia *aleràmica*) com arraconat en el segle XV entre els ducats de Savoia i Milà. La rivalitat d'aquests estats puixants, de fet, fou la que evità la desaparició del marquesat montferratés. Per als literats de la Itàlia baixmedieval, el Montferrat era un lloc mític, per la seua dinastia, emparentada amb els emperadors de Bizanci i protectora de trobadors durant els segles XII-XIII.¹²⁹⁰⁹ Dante Alighieri parla del Montferrat i dels marquesos en la *Divina Comèdia*, el *Convivio* i *De vulgari eloquentia*. En el *Convivio* (IV,xi,14), concretament, exalta la liberalitat de Bonifaci I (marquès, 1192-1207), que acollí en la seua cort el trobador Raimbaut de Vaqueiras (*ca.* 1165-1207), procedent del principat d'Aurenja, durant els anys 1192-1207.¹²⁹¹⁰ En *De vulgari eloquentia* (I,xii,5), qualifica Giovanni I (1296-1305), que mugué guerra contra Alessandria per a venjar el seu pare, d'“ipocrita e ambiguo, esempio del disonore di cui si macchiano i regnanti contemporanei.” ¿Podria haver influït aquest sever judici

---

¹²⁹⁰⁹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 61-62) elaboren una llista de trobadors que passaren pel marquesat, com foren Gaucelm Faidit, Peire de la Mula, Aimeric de Peghilhan, Albertet i Falquet de Romans, i Raimbaut de Vaqueiras.

¹²⁹¹⁰ Sobre aquest trobador i la seua possible relació amb la novel·la, vegeu CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La infantesa de Curial i una font literària, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 413-424.

dantesc en l'ambigüitat amb què l'anònim tracta el seu marqués? En la *Comèdia* (*Purg.* VII,133-136), finalment, Dante presenta Guglielmo VII "il Grande" (1253-1292) en l'Antipurgatori, entre els prínceps negligents de nissaga més insigne, per haver sigut gibel·lí i vicari de l'emperador, i per haver permés que foren devastats per la guerra el Montferrat i el Canavés.¹²⁹¹¹ Així que tampoc emet un judici positiu sobre aquest segon marqués, que seria el contemporani del temps de ficció del *Curial*.

Com el marqués del relat cavalleresc, Guglielmo VII havia heretat el marquesat sent un adolescent i s'havia casat als 14 anys amb Isabella de Gloucester (1257). La seua germana, Alasina, es casà als 13 anys –la mateixa edat del primer matrimoni de la Güelfa– amb el senyor de Milà. D'altra banda, consta que Raimbaut de Vaqueiras, dècades abans, s'havia enamorat de Beatrice, germana –no pas filla, com consta equivocadament en algun autor– de Bonifacio I; encara que fou un enamorament líric, amb seqüeles només literàries. Aquestes coincidències de la història amb la ficció, descobertes per Olimpio Musso i tingudes en compte per Antoni Ferrando,¹²⁹¹² són difícils de documentar en l'actualitat recurrent a cròniques i arxius. És raonable pensar que més difícils serien de documentar encara en el segle XV per a un escriptor que no tenia dots precisament d'historiador (ni tan sols coneixia bé la genealogia dels reis d'Aragó). Es fa difícil pensar que l'escriptor tinguera notícia que una filla del senyor del Montferrat del segle XV s'havia casat amb el senyor de Milà als 13 anys d'edat, i decidira reproduir la situació basant-se en aquest detall genealògic. Les coincidències històriques amb fets montferratesos del segle XIII són curioses de conèixer, però és difícil de creure que jugaren un paper determinant a l'hora d'articular la trama argumental dels primers capítols de l'obra. Amb tot, sí que és probable que els amors de Raimbaut i Beatrice, recollits per les *vides* de trobadors medievals, hagueren pervingut a notícia de l'anònim i que constituïren un factor inspirador de la història d'amor de Curial i Güelfa, o de la localització d'aquesta a la mitificada cort del Montferrat.

El "Gran Marchese" gibel·lí del segle XIII que fou Guglielmo VII "Spadalunga" deixà petja en altres obres literàries, a banda de la *Divina Comèdia*, on apareix en

---

¹²⁹¹¹ CECILIA, Adolfo, Montferrato, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <[http://www.treccani.it/enciclopedia/monferrato_\(Enciclopedia-Dantesca\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/monferrato_(Enciclopedia-Dantesca)/>); PIANO, Pierluigi, "Il buon Marchese di Monferrato..." Dante Alighieri e il Monferrato, dins *Bollettino del Marchesato – Circolo Culturale "I Marchesi del Monferrato"*, Casale di Monferrato, any 8, núm. 48, novembre 2012, ps. 3-8.

¹²⁹¹² MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (ps. 41-43); FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 31-32).

companyia de Pere el Gran. Per exemple, figura en l'*Histoire des seigneurs de Gavre* i en la biografia de *Gastó IV de Foix*.¹²⁹¹³ En relació amb el marquesat de Montferrat com a escenari de relats de ficció italians, Manuela Stocchi crida l'atenció sobre les distintes frases de la novel·la I,5 del *Decameron* de Giovanni Boccaccio en què es fixà l'autor del *Curial*.¹²⁹¹⁴ L'anònim les plagià o imità, com tantes altres frases, per a enriquir la seua novel·la de temàtica cavalleresca.¹²⁹¹⁵ Precisament, l'esmentat relat boccaccesc té per localització també el Montferrat del segle XIII, amb l'argument següent: La bellíssima marquesa acomiada el marit, que se'n va a la croada, i rep a palau el rei de França, Felip August (1165-1223, en el tron des del 1180), que s'enamora d'ella. Convidat a dinar, la dama fa que li cuinen totes les gallines del lloc. Els vins eren bons i variats, però la vianda, única –gallines–, circumstància que estranyà el convidat. La marquesa ho justificà dient que les dones, encara que diverses en honor i virtut, totes eren dones, com les gallines del dinar. El rei, que s'havia mostrat disposat a seduir-la, comprengué la metàfora i admeté que havia concebut un mal amor per aquella dona. S'acomiadà ràpidament i se'n anà a Gènova. Com s'observa, l'argument de Boccaccio no té gaire relació amb la situació del *Curial*, i, a més a més, no s'hi observa l'ombra que que projecta sobre la figura del marquès l'anònim.¹²⁹¹⁶ Però és una mostra més de l'atractiu que tenia per als literats d'Itàlia aquest escenari senyorial de la Llombardia. I pensem que l'autor del *Curial* no és cap italià, però la seua novel·la sí que és molt italiana, pel que fa a la geografia, la toponomàstica i les fonts literàries de referència.

Stocchi troba un paral·lel entre la conversa que *Curial* sosté amb el marquès, on aquest, en virtut de l'empatia, comprén que el jove puga haver-se enamorat de la Güelfa com “una follia” de joventut, amb una situació similar del *Decameron*. Es tracta de la *novella* II,6, on Giannotto, servidor del noble Corrado Malaspina, s'enamora de la filla d'aquest, Spina, i és descobert. El senyor, lluny de castigar-lo amb la pena capital, es mostra indulgent amb aquell apassionat i immadur jove, i li commuta la pena capital per

---

¹²⁹¹³ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Enrique fi de Oliva y las grandes conquistas de Ultramar en las biografías caballerescas de la casa de Borgoña, dins GONZÁLEZ, Cristina (ed.), *El olvidado encanto de Enrique fi de Oliva. Homenaje a Alan Deyermond*, Hispanic Seminary of Medieval Studies (“Spanish Series”, 146), Nova York, 2011, ps. 47-72 (p. 55). S'inclinen per Guglielmo VII com a motiu d'inspiració històrica per a l'escriptor que ens ocupa, ANÓNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 625.

¹²⁹¹⁴ Vegeu el capítol II.1.5 per a les intertextualitats.

¹²⁹¹⁵ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (ps. 297-298 i 313).

¹²⁹¹⁶ Com adverteix GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 189.

una altra de presó. Després, per circumstàncies que no vénen al cas, el clement Malaspina allibera el jove i beneeix el seu matrimoni amb Spina.¹²⁹¹⁷ Després de Boccaccio, el Montferrat deixa d'interessar els literats. Podria dir-se que en el segle XV el Montferrat no sols acusa un declivi polític i militar, sinó també literari, si no fóra pel protagonisme que recobra com a espai mític en *Curial e Güelfa*.

Quant als esdeveniments històrics, interessa saber que, pels anys 1425-1428, Savoia, Montferrat, Florència i Venècia s'aliaren contra el duc de Milà, Filippo Maria Visconti;¹²⁹¹⁸ per bé que els montferratesos signaren un armistici amb Milà el 6 d'abril del 1426, i abandonaren la coalició.¹²⁹¹⁹ Alfons el Magnànim, que havia recolzat l'aliança antimilanesa i els genovesos Fregosi, els quals aspiraven a emancipar-se del Visconti, signà també un acord bilateral amb Milà (7 de març del 1426) amb el compromís de rebre Còrsega en un futur i custodiar, mentrestant, els presidis lligurs de Portvendres i Lèrexí (*Portovenere* i *Lerici*, 1426-1437).¹²⁹²⁰ El 1428, el Visconti pactà una pau amb Savoia i la resta de rivals: confederació amical entre els ducats de Savoia i Milà, i el marquesat de Montferrat.¹²⁹²¹ Tanmateix, Giangiacomo de Montferrat cometé l'error de recolzar Venècia i Florència contra Milà (1430). Els ducs de Savoia i Milà s'aliaren aleshores contra ell (febrer del 1431). L'atacaren per l'oest i per l'est, respectivament, i li amputaren alguns territoris. El *condottiero* del duc de Milà, Niccolò Piccinino, causà estralls en el sector oriental. Solament Casale i Pontestura resistiren a l'enemic; la resta del territori romangué durant mesos ocupat per Savoia i Milà.¹²⁹²² Amadeu VIII aprofità el tràngol del seu veí i cunyat, li oferí una pau humiliant (Thonon, 13 de febrer del 1432), a canvi de tornar-li alguns territoris i oferir-li protecció front a Milà. L'oferiment fou estratègic, perquè aconseguí traure el Montferrat de la tradicional esfera d'influència milanesa per a lligar-lo des d'aleshores a Savoia.¹²⁹²³ Titular d'un estat frontissa entre Savoia i Milà, Giangiacomo Paleologo es veia incapaç de

---

¹²⁹¹⁷ STOCCHI, M., *Curial e Güelfa e il Decamerone...*, ps. 305-307.

¹²⁹¹⁸ Seguim en aquests esdeveniments el detallat relat de DE-CONTI, Vincenzo, *Notizie storiche della città di Casale e del Monferrato*, vol. 4, Tipogr. Casuccio e Comp., Casale, 1839, ps. 119-195.

¹²⁹¹⁹ COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo da Gian Galeazzo a Filippo Maria*, "Storia di Milano", vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955, p. 517.

¹²⁹²⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, ps. 657 (XIII.39), 663-665 (XIII.41).

¹²⁹²¹ DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Monferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsimil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975, p. 312.

¹²⁹²² *Ibidem*, p. 315; COGNASSO, Francesco, L'alleanza sabardo-viscontea contro il Monferrato nel 1431, dins *Archivio storico lombardo*, 42, Milà, 1915, ps. 273-334 i 554-644.

¹²⁹²³ COGNASSO, F., L'alleanza sabardo-viscontea..., p. 556.

defendre's adequadament de tan poderosos veïns, i hagué de renunciar a la seua autonomia.¹²⁹²⁴

El “pusil·lànim”¹²⁹²⁵ cavaller Giovangiaco (1395-1445, marqués des del 1418, casat amb Giovanna, germana d'Amadeu) se sentia atrapat entre dos prínceps ambiciosos. El 1433 se signà la pau de Ferrara i el 1434 Amadeu VIII intercedí pel seu cunyat montferratés davant Filippo Maria Visconti. Aquest accedí a tornar al Montferrat la major part de les terres ocupades en la campanya del 1431.¹²⁹²⁶ Les negociacions a tres bandes (fi del 1434-gener del 1435) concloueren amb un tractat del Torí (22 de gener del 1435), per mitjà del qual Milà, Montferrat i Savoia ratificaren una pau a tres bandes que incloïa el protectorat savoia sobre els estats dels Paleologi. En tornar al Montferrat, Giangiacomo tractà d'evitar dit protectorat, però Savoia posà setge a Chivasso, la vella capital montferratesa,¹²⁹²⁷ i el marqués hagué de capitular i sotmetre's.¹²⁹²⁸ Aquesta “humiliació” del 1435 marca un abans i un després, segons els historiadors, en el procés de decadència del Montferrat en l'albor de l'edat moderna. Giangiacomo es véu forçat aleshores a lliurar al seu cunyat savoia Chivasso, la ciutat d'Alba (que seria recuperada el 1445) i altres terres. El compromís polític amb Amadeu VIII comportà la transformació del Montferrat, *de facto*, en un protectorat savoia.

El marqués de Saluzzo o de Saluces, Ludovico I Del Vasto, servidor de Savoia, es casà amb una filla del marqués Giangiacomo (1436) i s'instal·là a Casale Monferrato per a governar el marquesat sota l'atenta mirada del duc Amadeu. Allí podia gaudir tranquil·lament –com a home culte i lletraferit de fama europea¹²⁹²⁹– del recitat de la novel·la de cavalleria al·legòrica *Le chevalier errant*, que havia escrit son pare, Tommaso III di Saluzzo, i que l'anònim de *Curial e Güelfa* trobà ocasió de llegir o de consultar amb deteniment.¹²⁹³⁰ Segurament, Saluzzo l'ensenyaria als ambaixadors que enviava al nord el rei d'Aragó, per ser una joia bibliogràfica familiar. Sobretot si els

---

¹²⁹²⁴ DA SAN GIORGIO, B., *Cronica di Benvenuto Sangiorgio...*, ps. 316-320.

¹²⁹²⁵ Així l'adjectiva DE-CONTI, *op. cit.*, p. 180.

¹²⁹²⁶ DA SAN GIORGIO, B., *Cronica di Benvenuto Sangiorgio...*, p. 320.

¹²⁹²⁷ No hi havia en realitat un cap i casal o seu de la cort pròpiament dit, ja que, en les primeres dècades del segle XV, es documenta la presència itinerant dels senyors per Chivasso, Moncalvo, Trino i Pontestura, però Chivasso era la vila preferida per als afers de govern. Casale no seria elegida com a capital “oficial” fins el 1465. Vegeu RICALDONE, G. Aldo di, *Annali del Monferrato, 951-1708*, La Cartostampa, Torí, 1972, ps. 480-481.

¹²⁹²⁸ SETTIA, Aldo A., Giangiacomo Paleologo, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 54, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 407-410 <http://www.treccani.it/enciclopedia/giangiacomo-paleologo-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

¹²⁹²⁹ Pregonada per l'Imperi Alemany i per Itàlia per humanistes de la talla de Piccolomini.

¹²⁹³⁰ Com demostren les múltiples coincidències entre ambdues obres. Vegeu el capítol II.1.4.

aquests emissaris eren bibliòfils, amants de la cavalleria i col·leccionistes de llibres ben il·luminats... I no cal pensar molt, en conseqüència, per a pensar en persones concretes. Per la seua banda, el vell marquès Giangiacomo Paleologo hagué de fixar la seua cort, a manera de “retir daurat”, apartat del camp de joc de la política, al castell de Pontestura, que començà a rehabilitar a tal efecte el mateix any 1436. Tot això coincideix en el temps amb la presa de possessió, a pocs quilòmetres d’allí, de la vila de Borgofranco i la fortalesa de Scaldasole (ducat de Milà) per Enyego d’Àvalos, expatge d’Alfons d’Aragó a València i, ara, un dels principals cortesans de Milà. Alfons el Magnànim acabava de segellar una estratègica aliança amb Filippo Maria Visconti (Milà, octubre del 1435, després de la batalla de Ponça) i, el 12 de juny del 1436, Amadeu VIII i Giangiacomo Paleologo s’aliaven també amb Milà contra Venècia.¹²⁹³¹

El poder efectiu al Montferrat, a partir del 1436, no el detenia ja el marquès Giangiacomo, sinó el savoia Louis de Saluces (Ludovico di Saluzzo). Per bé que el marquès titular haguera delegat cerimoniosament el poder nominal en el seu primogènit, Giovanni, resident a Casale amb el cunyat Saluzzo. Quan aquest Giovanni, amb el numeral IV, assumirà el poder (1445), es prolongarà la situació de govern efectiu de Saluzzo, instal·lat al palau de “la vila de Casalo”. El nou marquès reemplaçà el difunt al retir del “castell de Pont de Stura”. El palau urbà d’Alba (annexa de nou al Montferrat des del mateix any 1445), com es comenta de passada en la ficció novel·lesca del *Curial*, era partit en dues meitats: una per a quan el marquès el visitava i l’altra per a marquesa viuda de Montferrat, la beata Margarida de Savoia. Aquesta es rodejà de monges per a fundar un monestir (1446) i, com s’ha comentat en altre lloc, apareix un dels personatges inspiradors de la Güelfa.¹²⁹³² Enyego d’Àvalos, que transitava per “Alva” pels anys 1446-1447 per a portar diners de Milà a l’exèrcit del rei d’Aragó acantonat a Ventimiglia (frontera d’una Provença enemiga, governada per Tanneguy III du Chastel), degué conèixer personalment “la senyora” d’Alba i, qui sap si també, alguna abadessa confident, de l’orde dominicana de les clarisses, que li fera companyia.

Un fill fadrister de Giangiacomo i germà segon de Giovanni IV, el futur marquès de Montferrat Guglielmo VIII Paleologo (nat el 1420), consta que fou home “di corporatura prestante e dotato di notevole forza fisica”,¹²⁹³³ i destacà com a home

---

¹²⁹³¹ DA SAN GIORGIO, B., *Cronica di Benvenuto Sangiorgio...*, p. 323.

¹²⁹³² Més detalls de tot açò en el capítol II.3.2.

¹²⁹³³ MUSSO, Riccardo, *Filius et capitaneus generalis*. Guglielmo VIII Paleologo e il ducato di Milano nella seconda metà del Quattrocento, dins BASSO, Enrico – MAESTRI, Roberto (eds.), *I Paleologi di*

d'armes. S'estrenà en la guerra al costat del seu cosí Renat d'Anjou (Nàpols, abril del 1438) contra els homes d'Alfons el Magnànim, i ocupà un lloc al Consell Reial angeví (1440-1442). En juny del 1442, acompanyà a l'exili Renat. Passaren per Florència, on demanaren infructuosament ajuda al papa Eugeni IV. Durant els anys 1442 al 1445, Guglielmo romangué al Montferrat i ja en gener del 1445, fou contractat pel duc de Milà, Filippo Maria Visconti, al càrrec d'una *condotta* d'homes d'armes i en previsió d'un nou enfrontament amb Venècia.¹²⁹³⁴ Guglielmo, acompanyat pel seu germà menut Bonifacio, lloctinent seu, dedicat com ell a l'art de la guerra, foren vists a Milà per l'ambaixador savoia Nicod de Menthon (desembre del 1445), que els descrigué així: “y ai veu messieurs Guillaume et Boniface de Montferrat, qui en vérité sont tres beaux seigneurs.”¹²⁹³⁵ Residint a la cort de Milà, Guglielmo degué conèixer pels anys 1446-1447 Enyego d'Àvalos, excambrer del duc de Milà i exsenyor de feus llombards, i ara ambaixador del rei d'Aragó a la Llombardia. Ambdós compartien una gran passió per la falconeria. D'Àvalos fou autor de tractats de cura de falcons, i el falconer major del *condottiero* montferratés, Guglielmo Balzani, en un tractat seu, celebra l'afició del rei de Nàpols per aquestes aus com un “patre et patria de li virtù de li ucelli (...), liberalissimo et sol contento e satisfacto del piacere di quelli.”¹²⁹³⁶

El marquesat de Montferrat mantindria, doncs, relacions cordials amb Milà pels anys 1435-1446, amb intercanvi d'obsequis i amb presència eventual dels fills del marquès de Montferrat, d'ofici militar (Guglielmo i Bonifacio), a la cort milanesa de Porta Giove. El 12 de març del 1445, morí Giangiacomo al castell de Pontestura i, com adés avançàvem, heretà el seu marquesat, “protegit” per Savoia, el primogènit, Giovanni IV Paleologo (Casale, 1413 – 1464). El secundogènit, Guglielmo, continuava servint aleshores el Visconti en les armes, com a subordinat del *condottiero* o comandant general Carlo Gonzaga, en una guerra que tenia per escenari l'Emília-Romanya. Un testimoni del segle XV afirma del marquès Giovanni IV que “questo

---

Monferrato: una grande dinastia europea nel Piemonte tardo-medievale, Circolo Culturale ‘I Marchesi del Monferrato’, Chivasso, 2008, ps. 43-81.

¹²⁹³⁴ SETTIA, Aldo A., Guglielmo VIII, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmo-viii-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

¹²⁹³⁵ COSTA DE BEAURÉGAR, Henri de, *Souvenirs du règne d'Amédée VIII, premier duc de Savoie. Mémoires accompagnés de pièces justificatives et de documents inédits*, Tipogr. de Puthod Fis, Chambéry, 1859, doc. 7, p. 204, Torí, 18 de febrer del 1446.

¹²⁹³⁶ Citat per LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

signor al mondo ebbe gran fama (...), perchè de varie scientie era illustrato”,¹²⁹³⁷ raó per la qual passaren per la seua cort figures de l’humanisme llombard, com era l’excortesà del Magnànim Guiniforte Barzizza (pel 1450) o Francesco Filelfo (maig del 1457 – octubre del 1458),¹²⁹³⁸ grans ambdós de l’ambaixador del rei d’Aragó a Milà, el ja mencionat D’Àvalos.¹²⁹³⁹ El marquès els acollia perquè li redactaren oracions fúnebres o diplomàtiques, i altres composicions que atorgaven prestigi.

Com afirmava Anton Espadaler, que identifica alguns trets personals d’aquest Giovanni IV darrere la màscara del marquès fictici del *Curial*, fou dit marquès un home “provincià”: ben poc cosmopolita i estadista, al contrari del que havien sigut antany els seus predecessors.¹²⁹⁴⁰ I això que havia emparentat per via matrimonial –el casament de dues germanes– amb l’emperador de Constantinoble (parent llunyà de la casa marquesal) i amb el rei de Xipre. Tanmateix, es conformava amb la seua daurada reclusió montferratesa, en una cort que conservava l’esperit francòfil i cavalleresc d’antany, al marge de les noves pràctiques militars i de govern. Com constatava G. Aldo di Ricardone, en els seus *Annali del Montferrato*, Giovanni IV Paleologo elegí l’any 1445 el castell reformat pel seu difunt progenitor, Pontestura, com la “sua residenza di preferenza, dove condusse una esistenza misera, dando segni di squilibrio mentale ed erompendo in invettive contro i Savoia.” A la seua mort, el 1464, se’l soterraria a l’església de sant Francesc de Casale, “ancora borgo modesto.”¹²⁹⁴¹

Certament, Giovanni IV no havia visitat mai la centroeuropea i imperial Alemanya; ni se l’hi esperava: “Curial, nosaltres, qui no som stats en Alamanya, no sabem fer armes...” (*CeG* I.32). Els versos que li dedicà Galeotto del Carretto resumeixen bé la situació i fan balanç adequat del que significà la seua fase de govern (1445...): “Et ei quantunque mai dal Stato fuori / Non fosse, hebbe perhò spirito gentile; / Fuò sempre amato da molti signori / Per la sua vita lieta e signorile; / In lui non stavan odii né ranchori, / Et viver ben con tutti fuò suo stile, / Et pel fratel Guielmo talvolta

---

¹²⁹³⁷ Citació és d’uns versos encomiàstics de Guglielmo Catanio di Lu, inclosos en una crònica del 1494, reportada per ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 56. La citació és d’uns versos encomiàstics de Guglielmo Catanio di Lu, inclosos en una crònica del 1494.

¹²⁹³⁸ SETTIA, Aldo A., Giovanni IV, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 56, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 131-135; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-iv-paleologo-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

¹²⁹³⁹ Vegeu els capítols I.3.2 i I.3.4.

¹²⁹⁴⁰ ESPADALER, A., *Una reina per a Curial...*, p. 58: “¿Qui, sinó ell, pot ésser l’indecis, distret, aclaparat per la muller, irrellevant i provincià personatge de l’obra?”

¹²⁹⁴¹ RICARDONE, G. Aldo di, *Annali del Montferrato, 951-1708*, La Cartostampa, Torí, 1972, ps. 480-481.

hebbe / guerra et travaglio et molto glie rincrebbe.”¹²⁹⁴² El mateix Del Carretto, que l’havia conegut personalment en temps d’infantesa, el descriu com un “signore elegantissimo di bellezze, alquanto di color rosso, non grande come Guglielmo e Bonifazio [els germans menors, ambdós *condottieri*], né di tanta buona complexione quanto loro”; hospitalari amb els forasters; caritatiu i benefactor de l’hospital de Casale (que apareix també en el *Curial*); “eloquentissimo et real signore, liberalissimo sopra tutti i principi suoi contemporanei (...); de grande e perspicace ingegno.”¹²⁹⁴³

El cronista i cortesà montferratés Benvenuto di San Giorgio ofereix el següent perfil humà o ressenya biogràfica del marquès de Montferrat: “Fu Giovanni munifico, gentile e benignissimo signore, nè ai servizi della persona sua volle se non gentiluomini. Ed alcuna volta, essendo richiesto di accettare qualecheduno di bassa liga, rifiutandolo soleva dire che i gentilhuomini erano fatti per servire signori e i villani per servir gentiluomini.”¹²⁹⁴⁴ Vincenzo De-Conti, historiador decimonònic del mateix marquesat, es basa en aquesta crònica –informada sobretot per records i descripcions orals del personatge– i afig algun detall a partir de documents històrics:

“...un principe nudrito di alto spirito, splendido nel dire, parlatore soave, elaborato, contegnoso; concedeva ospitalità ai forestieri, ed accordava amicizia, protezione e pietà a coloro che erano dalla fortuna balestrati. Dice el Benvenuto voleva al suo servizio se non gentiluomini; e se veniva talora richiesto ad accettare alcuno nato in basso loco, egli rifiutavalo, dicendo che gentiluomini doveano prestare il loro servizio ai signori e i villani ai gentiluomini.”¹²⁹⁴⁵

Com s’observa, de la mateixa manera que el *Curial* satiritza el caràcter *efeminat* del jove duc de Savoia, també fa sàtira del jove marquès de Montferrat en la ficció. D’entrada, situa al seu servei el fill d’“un gentil hom” que solament era “senyor d’una casa baxa” (*CeG* I.1). L’actitud classista o arrogant atribuïda a aquest marquès és objecte de crítica pel mateix historiador montferratés del segle XIX, que recrimina la forma de pensar del personatge partint de posicions filosòfiques que ja eren assumides

---

¹²⁹⁴² DEL CARRETTO, Galeotto, *Cronaca del Monferrato, in ottava rima (1493); con uno studio storico sui marchesi del Carretto di Casale e sul poeta Galeotto*, ed. a cura de Giuseppe GIORCELLI, Tipogr. de G. Jacquemo (“Documenti storici del Monferrato”, 8), Alessandria, 1897, p. 96. Citat per ESPADALER, A., *Una reina per a Curial...*, p. 65.

¹²⁹⁴³ Citat per SETTIA, A. A., *Giovanni IV...*, *op. cit.*

¹²⁹⁴⁴ DA SAN GIORGIO, B., *Cronica di Benvenuto Sangiorgio...*, p. 325.

¹²⁹⁴⁵ DE-CONTI, V., *Notizie storiche...*, p. 181.

per l'autor de la novel·la catalana del segle XV: “posciachè la vera nobilità non dal sangue, ma dalla virtù dell'animo prende la forma ed il carattere.”¹²⁹⁴⁶ Recordem si no una de les fases del mateix capítol inicial del *Curial*: “Noble cor, emperò, que en molts pobres hòmens se met, se més en aquest...” (*ibidem*). La noblesa de cor, posats entremig els mitjans econòmics imprescindibles, serà allò que faça triomfar Curial i que demostre al marquès de Montferrat com s'equivocava de criteri: “torbà's tot” el marquès, a la fi del llibre III, “e viu que ell no era res en esguart de Curial” (*CeG* III.89). La *virtù dell'animo*, molt de temps abans del segle XIX, ja havia derrotat la *nobiltà dal sangue*, com preconitzaven els humanistes italians de temps del *Curial*.

Malgrat l'èxit en la recuperació d'Alba –lloc elegit per l'autor de la novel·la com a residència de la Güelfa– el 1445,¹²⁹⁴⁷ els primers temps de govern de Giovanni IV foren molt problemàtics. L'1 de maig del 1446, el marquès signà un tractat secret amb el delfí Lluís de França per a partir-se el ducat de Milà. L'hereu de la corona francesa conspirava aleshores per envair la Llombardia. El compromís incloïa la cessió d'Alessandria al Montferrat a canvi de facilitar l'entrada dels francesos.¹²⁹⁴⁸ Des de la cort del Castell Nou de Nàpols es miraven amb atenció aquestes maniobres i moviments diplomàtics, no tan secrets com hom desitjava o pretenia; en un moment en què, davant la probable imminència del decés del duc de Milà, mancat d'hereus legítims, els Este de Ferrara animaven el rei d'Aragó a “preparar la posesión de la Lombardia.”¹²⁹⁴⁹

El fill secundogènit de Giangiacomo i germà del nou marquès Giovanni IV, Guglielmo Paleologo (1420-1483; futur marquès amb el nom de Guglielmo VIII, 1464-1483), estant a 5 de juliol del 1446, traí la confiança del *condottiero* Carlo Gonzaga, comandant general de l'exèrcit del duc de Milà: es retirà sense avisar de la guerra sostinguda a l'Emília-Romanya contra Venècia. Poques setmanes després, el 8 d'agost, un espantat Giovanni IV deixà el castell de Pontestura i totes les seues terres a càrrec del cunyat, el governador savoia i marquès Ludovico di Saluzzo (“*illustris fratris nostris carissimi, quem... proprium carnalem fratrem nostrum habemus et reputamus*”),¹²⁹⁵⁰ i emprengué un viatge diplomàtic d'urgència a la cort veïna del Castell de Porta Giove:

---

¹²⁹⁴⁶ *Ibidem*, ps. 182-183.

¹²⁹⁴⁷ Com ja anotà ESPADALER, A., *Una reina per a Curial...*, p. 56.

¹²⁹⁴⁸ MANDROT, Bernard-Édouard de, Un projet de partage du Milanais en 1446, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 44, París, 1883, ps. 179-191.

¹²⁹⁴⁹ Com afirma JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 192).

¹²⁹⁵⁰ Ludovico di Saluzzo (1406-1475) era casat, des del 1436, i per imperatiu de la treva i protectorat savoia, amb Isabella Paleologo (1419-1475), germana del marquès Giovanni IV.

“*dispositi personaliter nos transferre Mediolanum.*” Pretenia a evitar *in extremis* la ruptura de relacions amb Milà i una previsible ofensiva de Filippo Maria Visconti. Temia que el duc estiguera tramant una terrible venjança per la traïció del Guglielmo. Mentrestant, Saluzzo, des de Casale, preparava la defensa. Escrigué al marquès (11 agost) explicant-li que s’estava proveïnt d’armes i fortificant el marquesat. Com a recurs d’emergència, Saluzzo demanà al seu senyor natural, el duc de Savoia, que li enviara 300 infants: 100 escuders amb espasa, 100 ballesters i 100 llancers.¹²⁹⁵¹

Tota la previsió diplomàtica de Giovanni IV de Montferrat fou inútil. Filippo Maria Visconti ja havia decidit no escoltar el marquès; rompre l’acord de pau del 1435, i fer que Gonzaga envaïra i devastara una part del Montferrat (6 de setembre) en concepte de revenja per la traïció de Guglielmo. Els milanesos ocuparen unes quantes viles i en demanaren un rescat de 4.000 ducats d’or.¹²⁹⁵² Mentrestant, Guglielmo se n’havia passat al bàndol venecià i combatia contra l’exèrcit milanès, que fins a juliol havia auxiliat. Els venecians avançaren inexorablement sobre Milà (tardor del 1446) i l’apurat Visconti, aprofitant la mediació del rei de França, trobà convenient perdonar els germans del Montferrat (20 de desembre del 1446) i acceptar de nou al seu costat Guglielmo Paleologo com a capità de tropes al servei del ducat: el gran aliat peninsular d’Alfons el Magnànim.¹²⁹⁵³ A la mort de Filippo Maria (agost del 1447), es desencadenà una nova crisi. Els germans Paleologi actuaren llavors amb una calculada ambigüïtat, pel fet de trobar-se enmig del “vesper” geopolític llombard. A Milà es proclamà la República Ambrosiana, cortejada per un allau de candidats al ducat. El rei d’Aragó, el duc d’Orleans i Francesco Sforza eren els que majors possibilitats tenien de triomfar. El Montferrat, amb els francesos entrant per ponent a la Llombardia, es veren arrossegats a una lliga (15 de desembre del 1447) amb Renaud du Dresnay, governador de l’estratègica plaça d’Asti i lloctinent a Itàlia de Carles d’Orleans.¹²⁹⁵⁴

El duc d’Orleans –personatge no debades molt present en *Curial e Güelfa*, i rival del protagonista– aspirava aleshores (1446-1447) a ocupar Milà amb un exèrcit francès i provençal, i a proclamar-se duc del Milanèsat, en detriment i perjudici dels interessos

---

¹²⁹⁵¹ BARBERO, Alessandro, L’organizzazione militare del ducato sabauda durante la guerra di Milano (1449), dins *Società e Storia*, 71/1, Torí, 1996, ps. 1-38 (p. 10).

¹²⁹⁵² MULETTI, Delfino i Carlo, *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e dai marchesi di Saluzzo*, Tipogr. de Domenico Lobetti-Bodoni, Saluzzo, 1830, ps. 68-70; SETTIA, Aldo A., Giovanni IV, marchese di Monferrato..., *op. cit.*

¹²⁹⁵³ SETTIA, A. A., Guglielmo VIII..., *op. cit.*

¹²⁹⁵⁴ La iniciativa partí del marquès, que envià ambaixador a França. Vegeu CATALOGUE analytique des archives de M. le baron de Joursanvault, J. Techener, París, 1838, vol. 1, p. 55.

del seu rival més poderós, el rei d'Aragó. Fracassat, emperò, l'intent militar d'Orleans, Guglielmo Paleologo entrà en contacte amb Francesco Sforza, l'altre aspirant al ducat vacant de Milà, rival de Gonzaga i enemic del rei d'Aragó. Sforza animà el germà del marquès de Montferrat a ocupar Alessandria (1448),¹²⁹⁵⁵ ciutat que el mateix Sforza li oferiria qualitat de feu, en previsió de ser coronat duc, i amb compromís de lliurar-li'n la possessió l'1 de novembre del 1448. En contraprestació, Guglielmo li havia de prestar un servei de huit mesos amb 700 *llances* (de 3 cavalls per unitat) i 500 infants.¹²⁹⁵⁶ Sforza, tanmateix, incomplí la seua promesa. S'enemistà amb Guglielmo i el tingué presoner a Pavia (maig del 1449 – maig del 1450). En resposta Giovanni i Guglielmo s'aliaren amb Venècia i Nàpols (1451)¹²⁹⁵⁷ contra dit Sforza, duc de Milà des de març del 1450. Pactaren ferma aliança amb Nàpols el 1452, i no es reconciliaren amb dit Francesco Sforza fins a l'endemà de la signatura de la pau peninsular de Lodi (9 d'abril del 1454).¹²⁹⁵⁸

* * *

En conclusió, pot dir-se que el marquès de *Curial e Güelfa* és una combinació dels defectes que afectaven dos prínceps italians, operada a manera de discreta sàtira literària per un observador amb coneixements geogràfics, aristocràtics i diplomàtics sobre el nord-oest de la Península Itàlica. D'una banda tenim al darrere la ineptitud del jove príncep Lluís I de Savoia, aquell *effeminatus* i inepte que retraten els cronistes coetanis, els humanistes de major prestigi i els historiadors. D'altra banda, ajuda a completar el personatge de ficció la voluble i contradictòria figura de Giovanni IV: un home d'aspecte cavalleresc i refinada educació aristocràtica, que es veia atrapat per les misèries d'un estat decadent. La seua personalitat s'ajusta als dubtes, enveges i claroscurs que deposita sobre el marquès fictici l'autor de la novel·la, i és interpretable en clau de sàtira la superació del noble presumptuós –però mancat de dots de govern i de virtuts principesques– per un cavaller de “casa baixa” com Curial.

---

¹²⁹⁵⁵ Els habitants de la ciutat, que no pogueren fer-li front, li obriren les portes, segons PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)* [*Europa sui temporis varias continens historias*, 1458], trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla (“Historia y Geografía”, 31), Sevilla, 1998, p. 194.

¹²⁹⁵⁶ DE-CONTI, V., *Notizie storiche...*, ps. 192-195.

¹²⁹⁵⁷ JAVIERRE MUR, Aurea, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946, doc. 735, p. 327, Nàpols, 16 d'abril del 1451, Capítols de la lliga anti-Sforza, entre Alfons I de Nàpols; Francesco Foscari, dux de Venècia (aliat amb Lluís de Savoia), i Giovanni Paleologo, marquès de Montferrat, contra el duc de Milà, Francesco Sforza. Vegeu també SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 27, p. 83;

¹²⁹⁵⁸ SETTIA, A. A., Giovanni IV..., *op. cit.*

Aquesta al·lusió literària del *Curial* als defectes personals i morals dels petits prínceps subalpins, seria viable i “políticament correcta” en uns moments determinats, durant els quals aquests foren hostils al rei d’Aragó i al seu gran aliat, el duc de Milà, però improcedents i incòmodes en altres moments. L’evolució de la conjuntura diplomàtica es podria resumir així: Amadeu VIII de Savoia (l’antipapa Fèlix V) negocià amicalment amb el rei Alfons V d’Aragó fins el 1443, quan aquest s’alià amb el papa Eugeni IV (acords de Terracina). Pel 1446 i la primavera del 1447, Aragó i Savoia es mantenien a l’expectativa per la previsible successió al ducat de Milà. Tanmateix, per iniciativa de Savoia (abril del 1447), s’encetaren unes negociacions amistoses, que culminaren en el tractat del 27 de juny del 1449, que preveia la partició de Milà entre Savoia i Aragó, projecte que prompte es revelaria com a inviable.

Pel que fa als Paleologi marquesos del Montferrat, durant els anys 1436-1446 foren aliats de l’eix peninsular Nàpols-Milà. Entre juliol i setembre del 1446 es produí una crisi per la defecció de Guglielmo en la guerra contra Venècia i el saqueig de part del marquesat per tropes del Visconti. Tanmateix, el 20 de desembre es referen les relacions amb Milà, prolongades fins a la mort del duc Filippo Maria (agost del 1447). Aleshores, Giovanni IV es decantà cap a França i s’alià amb el duc d’Orleans (desembre del 1447). Davant el fracàs d’aquest últim, s’acostà a Francesco Sforza i es distancià diplomàticament, doncs, de la causa del rei d’Aragó fins el 1451.

Comptat i debatut, l’autor de *Curial e Güelfa* podria haver començat a redactar l’obra amb anterioritat a juliol del 1446, quan es confiava plenament en el marquès de Montferrat com un segur aliat del duc de Milà i del rei d’Aragó. Ara bé, l’ambigu comportament d’aquest i del seu germà a partir del 1446 podria explicar un canvi de rumb en la caracterització del personatge, amb la introducció d’algunes valoracions pejoratives –en l’última redacció, ca. 1446-1448– que entrarien en contradicció amb els judicis previs del personatge com un “excel·lent cavaller”. El mateix caràcter voluble, contradictori i negligent de Giovanni IV, això no obstant, farien creïble i acceptable entre els coneixedors de la política italiana de l’època la caracterització amb clarobscur que presenta la novel·la cavalleresca. D’altra banda, el caràcter *efeminat* i incompetent del noble de ficció, que tothom aleshores relacionaria amb el del duc Lluís de Savoia, tindria sentit en un escrit que fóra posterior a l’estiu del 1443 (ruptura de relacions diplomàtiques amb Savoia) i a l’abril del 1447, moment de la represa d’aquestes relacions amb vistes al repartiment amical del ducat milanès. Totes aquestes indicacions situen cronològicament la caracterització ambivalent del marquès de Montferrat de la

ficció novel·lesca entre el juliol del 1446 (la notícia d'un marquès de Montferrat històric, que “mal va”) i l'abril del 1447 (primeres passes de reconciliació diplomàtica amb l'*efeminat* duc de Savoia: el jove fill de l'antipapa Fèlix V).

Andrea, Arta/Festa, i els envejosos Ansaldo i Ambròsio

En el segon capítol de la novel·la cavalleresca, l'anònim ens diu que el senyor de Milà, primer marit de la Güelfa, “havia una germana molt bella appellada **Andrea**” (*CeG* I.2). A fi de segellar una doble aliança entre Milà i el Montferrat, com era costum aleshores, es pactà un intercanvi de donzelles: la Güelfa, germana del marquès de Montferrat, es casà amb el senyor de Milà, i “l'Andrea”, germana d'aquest últim, amb dit marquès. Els fets coincideixen amb l'entrada de l'infant Curial en una cort, la montferratesa, on fou molt afavorit. Tanmateix, tot canvià després, perquè “tant emperò se era enamorat lo marquès de la Andrea, sa muller, que ja no curava de degú, ans oblidava totes altres coses; per què lo dit minyó (...) per lo dit afeminat senyor era més en oblit, e no anava axí favorit, ornat ne a punt com fehia d'abans que l'Andrea vengués.” (*CeG* I.3). La marquesa Andrea participa, al costat de la Güelfa, de les gales de la cort i apareix en determinades escenes, però mancada d'atributs i de personalitat; com una figura de cera.¹²⁹⁵⁹ La seua única intervenció de rellevància es redueix precisament a enamorar perdudament el marit, fins al punt de “governar-lo”, de fer d'ell un príncep titella o *afeminat* en sentit medieval: un calçasses com a marit i un negligent en els afers de govern en general, i en l'afavoriment de Curial en particular. Se suposa, doncs, que Andrea seria percebuda o concebuda per l'escriptor com una dama de forta o *viril* personalitat, capaç d'exercir la influència dominant que –com s'ha vist més amunt– exercia Anne de Lusignan, duquessa consort de Savoia, sobre el marit.

Andrea, en italià, és un nom de gènere masculí. A més, no existí cap dama o donzella al Montferrat o el Milà del segle XV que poguera hom relacionar amb el personatge de ficció.¹²⁹⁶⁰ En tot cas, sí que hi hagué una germana del marquès de Montferrat, de nom Amedea (30 d'agost del 1429 – 3 de setembre del 1440), que el seu

---

¹²⁹⁵⁹ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 190: “Fonamentalment, la seva funció es redueix a acompanyar Güelfa, al costat d'altres dames.”

¹²⁹⁶⁰ L'únic *Andrea* del temps del *Curial* relacionable amb les cases governants de dits estats era un home, religiós i amic d'Enea Silvio Piccolomini: Andrea Visconti. Vegeu SPINELLI, Giovanni, La diffusione del culto di San Bernardo in alta Italia, dins ZERBI, Pietro (ed.), *San Bernardo e l'Italia*, Scriptorium Claravallense, Milà, 1993, ps. 193-216 (p. 205); PEDRALLI, Monica, ‘*Novo, grande, covertò e ferrato*’. *Gli inventari di biblioteca e la cultura a Milano nel Quattrocento*, Vita e pensiero, Milà, 2002, p. 282, n. 120.

progenitor, Giangiaco­mo Paleologo, prometé en matrimoni (maig del 1435) al rei de Xipre Jean II de Lusignan (1418-1453), amb un dot de 25.000 ducats d'or. La donzella era encara en edat infantil quan se celebraren les noces per poders al castell de Ripaille, Savoia (23 de setembre del 1437). No embarcà cap a Xipre, des de Venècia, fins el mes de maig del 1440. En arribar a l'illa, morí prematurament.¹²⁹⁶¹ En gener del 1441, al Montferrat, Guiniforte Barzizza, excortesà d'Alfons el Magnànim, pronuncià una oració humanística fúnebre o consolatòria titulada *Epistula ad Ioannem Iacobum Montisferrati, marchionem, consolatoria, De morte eius filia reginae Cypri*.¹²⁹⁶² Ara bé, l'aproximació fonètica *Amedea – Andrea* no es fonament suficient per a poder relacionar aquest personatge femení montferratés amb el de la ficció literària.

Rosa Navarro Durán, recercadora interessada a evidenciar l'existència d'alguns “misterios” en el contingut del text medieval del *Curial*, troba estrany que “un català” – ella prejutja que l'autor és català– que se suposa que escriu a Itàlia –en aquest cas, combrega amb el criteri dominant de la crítica literària– pense en *Andrea*, “que en italiano es masculino”, per a denominar tota una dama del Montferrat.¹²⁹⁶³ I no li falta raó: és una cosa estranya en la literatura italiana, però no és en absolut inèdita o inaudita, i menys encara pot dir-se “misteriosa”. En català, com és sabut, el femení d'*Andreu* és *Andreua*, no pas *Andrea*. De manera que l'antropònim que hi aplica l'autor del *Curial* és italià, i és de gènere femení, simplement perquè ell avisa quan diu que l'aplica a una dona: a una dama bella i de forta personalitat, que *senyoreja* el marit.

Nosaltres potser no, però els lectors del *Curial*, radicats a Nàpols i coneixedors dels gustos lectors de l'anònim escriptor, pensarien lògicament i immediatament en l'*Andrea* (no home, sinó dona florentinonapolitana del segle XIV; ressenyada com *Andreola* o *Andreina* per algun autor d'època moderna per evitar confusions de gènere) a la qual Boccaccio dedicà la seua composició erudita *De mulieribus claris* (ca. 1361-1362): una recopilació de ressenyes biogràfiques de dames insignes.

De fet, la composició del certaldés portava per títol complet, com es llig en alguns manuscrits, *Muleri clarissimae, Andreae de Acciaioli de Florentia, Alta Villae*

---

¹²⁹⁶¹ HABERSTUMPF, Walter, *Regesti dei marchesi del Monferrato di stirpe Aleranica e Paleologa per l'“outremer” e l'Oriente (secoli IX-XVI)*, Deputazione subalpina di storia patria (“Biblioteca storica subalpina”, 205), Torí, 1989, p. 88.

¹²⁹⁶² BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 1, ps. 33-39 i 132-134.

¹²⁹⁶³ NAVARRO DURÁN, Rosa, Misterios de una extraña novela: *Curial e Güelfa*, dins *Clarín. Revista de nueva literatura*, any 16, núm. 96, Madrid, 2011, ps. 3-11 (p. 4, n. 1).

Comitissae.¹²⁹⁶⁴ El germà de dita Andrea era Niccolò Acciaiuoli (1310-1365), un pròcer florentí que es desplaçà a la cort de Nàpols per a servir el rei Robert I d'Anjou.¹²⁹⁶⁵ Amant de les lletres i protector d'insignes visitants, com Petrarca o el mateix Boccaccio, Niccolò esdevingué gran senescal de Joana I. Aquest ofici palatí, en temps de *Curial e Güelfa*, el detenia, al servei d'Alfons el Magnànim, Enyego de Guevara. Aquest, per cert, era germà uterí del comte de Monteodorisio, Enyego d'Àvalos: un dels candidats a ser identificat com l'anònim escriptor. En el segle XVIII, l'acadèmic florentí Domenico Maria Manni hagué d'aclarir als seus lectors, en un estudi sobre l'obra de Boccaccio, que “questo nome di *Andrea* dato a una donna non è nuovo tra noi [italiani], siccome alcuno va sembrando”, però sí que resultava molt rar de trobar en fonts històriques. De manera que el cas de l'Andrea dedicatària del certaldés podria considerar-se –juntament amb l'Andrea del *Curial*– un cas excepcional. Ja pensant a explicar-lo recurrent a l'erudició, Manni s'inclinava per pensar que Boccaccio havia tingut en compte l'etimologia d'“*andres*’, *Graeci, quod Latini dicimus ‘homines’*.” És a dir, que hauria volgut atribuir les virtuts encomiables del sexe viril a una dona elegida per dedicar-li el catàleg de dones de comportament heroic i preclar, i, en conseqüència, ornades d'una fermesa moral més pròpia del gènere masculí que del sexe dèbil.¹²⁹⁶⁶

Un altre estudiós toscà de la primeria del Set-cents, Antonmaria Biscioni, edità l'epístola dedicatòria de Boccaccio a Andrea (*Pistola a madonna Andrea Acciaiuoli, contessa d'Altavilla*), on l'autor del *Decameron* justificava l'excepcionalitat genèrica del nom de la seua destinatària al·legant que Déu li l'havia atorgat per a compensar-la de “quello che la Natura al femminil sesso ha mancato”. El nom, segons l'escriptor, era apropiat per a una dama que s'igualava en seny i virtut a qualsevol home, i “perciocchè ‘andros’ in lingua greca non è altro in latino che ‘uomo’.” Boccaccio la considerava una “onorata donna (...), degna d'essere agguagliata a tutti i degni ed antichissimi uomini.” En conseqüència, “ho voluto aggiuntervi il dono del titolo di questa operetta, giudicando con queste poche lettere non minor ornamento appresso i successori avverti accresciuto, di quello che già abbia fatto la contea di Monte Odorisio, ed ora quella d'Altavilla, per le quali la Fortuna t'ha fatto illustre.”¹²⁹⁶⁷ Fixem-nos d'entrada en què

¹²⁹⁶⁴ MANNI, Domenico Maria, *Istoria del Decamerone di Giovanni Boccaccio*, Florència, 1742, p. 71.

¹²⁹⁶⁵ Els Acciaiuoli, mercaders rics de Florència ennoblits, foren especialment afavorits pels reis Anjou de Nàpols i obtingueren importants càrrecs de govern. Vegeu FENIELLO, Amedeo, Napoli al tempo di Renato d'Angiò, dins *Bullettino storico italiano per il Medioevo*, 112, 2010, ps. 273-295 (ps. 278-279).

¹²⁹⁶⁶ *Ibidem*.

¹²⁹⁶⁷ BISCIONI, Antonmaria (ed.), *Prose di Dante Alighieri e di messer Giovanni Boccaccio*, Tipogr. de Tartini e Franchi, Florència, 1723, ps. 321-323.

aquesta epístola de Boccaccio és l'única obra del Giovanni Boccaccio (un mestre de literatura, admirat i imitat per l'anònim del *Curial*) on apareix esmentat el comtat i el títol senyorial de *Monteodorisio*. I notem, de pas, que el comte de Monteodorisio, per desig i afavoriment d'Alfons el Magnànim, era el gran camarlenc Enyego d'Àvalos; precisament un lector i bibliòfil compulsiu, sobre el qual recauen les principals sospites d'autoria de la novel·la cavalleresca italo-catalana *Curial e Güelfa*.

Andrea Acciaiuoli, que els cronistes contemporanis retraten encomiàsticament com una dama de “strong moral character, highly educated, and having elegant speech”,¹²⁹⁶⁸ contragué el seu primer matrimoni amb el noble Carlo II Arto, comte de Monteodorisio (i nét bastard del rei Robert d'Anjou¹²⁹⁶⁹). Mort el tal Arto l'any 1346,¹²⁹⁷⁰ la deixà viuda amb uns 25 anys d'edat (¿se la podria haver conegut com *l'Arta*, per ser viuda de n'Arto?) i comtessa titular de Monteodorisio: una de les senyories més riques –pels ingressos derivats del dret de pas de bestiar– i disputades del regne napolità. Amb aquest patrimoni, contragué segones noces amb Bartolomeo II de Càpua, comte d'Altavilla (o *d'Hauteville*, en francès), amb la qual cosa esdevingué també comtessa consort d'Altavilla (ca. 1358-1360).¹²⁹⁷¹ Giovanni Boccaccio, en llaor seu i del seu germà Niccolò, decidí dedicar-li el *De mulieribus claris* (ca. 1361-1362).¹²⁹⁷² Opina Margaret Franklin que, amb aquella dedicatòria, l'escriptor toscà volgué presentar com una opció lloable el fet que una dama associara el seu nom i el seu honor al de diferents nobles “to legitimate female glory” i que, a Andrea, el caràcter fort li venia anunciat d'una manera providencial pel nom que li havia sigut imposat en el baptisme.¹²⁹⁷³

En vespres d'escriure's *Curial e Güelfa*, començava a haver a Itàlia un gran interès per conèixer detalls sobre les vides i costums de les *Tre Corone del Trecento*,

---

¹²⁹⁶⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Famous Women [De mulieribus claris]*, trad. i ed. de Virginia BROWN, I Tatti Renaissance library – Harvard University Press, Cambridge – Londres, 2003, p. 1.

¹²⁹⁶⁹ Tothom sabia que el rei Robert I era pare de Carlo I Arto (+1370; engendrat d'una cambrera de Sanxa d'Aragó o de Mallorca, reina de Nàpols), encara que aquest passava per fill putatiu de Bertrando Arto, comte de Sant'Agata dei Goti i de Monteodorisio, i gran canceller del mateix Robert. Carlo I es casà amb Giovanna di Scoto, de la qual engendrà el Carlo II casat amb Andrea. Un germà seu, Luigi, heretà Sant'Agata i ell, Monteodorisio. Vegeu GAGLIONE, Mario, Sancia d'Aragona-Majorca. Da regina de Sicilia e Gerusalemme a monaca di Santa Croce, dins *Archivio per la storia delle donne*, 1, Nàpols, 2004, ps. 27-55 (p. 32).

¹²⁹⁷⁰ Carlo II i el seu fill Bertrando II, fill també d'Andrea, foren decapitats el 1345 per haver donat mort al marit de la reina Joana I.

¹²⁹⁷¹ *STORIA di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, p. 264.

¹²⁹⁷² FRANKLIN, Margaret, *Boccaccio's Heroines. Power and Virtute in Renaissance Society*, Ashgate, Aldershot (Regne Unit), 2006, ps. 23-25.

¹²⁹⁷³ *Ibidem*, ps. 24-27.

Dante, Petrarca i Boccaccio, reputats ja en el segle XV com tres vertaderes glòries nacionals. Encara que els humanistes més estrictes menysprearen l'obra de Boccaccio, per considerar-la més vulgar i popular, allunyada dels seus ideals elitistes, humanistes de la talla de Giannozzo Manetti reivindicaren i celebraren el geni del certaldés. Pensem ara en l'opuscle que el savi florentí publicà l'any 1436, titulat *De vita et moribus trium illustrium poetarum florentinorum*, on incloïa les biografies dels tres grans escriptors Leonardo Bruni, en canvi, sols biografià Dante i Petrarca, però no Boccaccio.¹²⁹⁷⁴ En la biografia manettiana de Boccaccio es fa constar expressament que l'escriptor havia dedicat el “*De mulieribus claris' ad dominam Andream de Acciarolis, Altae Villae comitissa, librum unum.*”¹²⁹⁷⁵ El biògraf de Boccaccio fou molt amic del bibliòfil i lletraferit Enyego d'Àvalos, comte de Monteodorisio. El gran camarlenc d'Alfons el Magnànim acollí Manetti al seu propi palau napolità, en qualitat de mecenes, quan l'humanista s'exilià de Florència i es refugià prop del rei d'Aragó.

De ben segur que tingueren ocasió, Manetti i D'Àvalos, de comentar aquest detall napolità de la dedicatòria a la tal Andrea, titular casualment del mateix comtat, Monteodorisio, que ara posseïa D'Àvalos gràcies al seu avantatjós matrimoni amb una rica donzella de la casa d'Aquino.¹²⁹⁷⁶ O potser ja ho coneixia d'abans el camarlenc ibèric. És un detall que difícilment podria haver passat desapercbut a *don* Enyego, tenint en compte que l'adquisició d'una senyoria –en aquest cas, el Monteodorisio que havia pertangut abans a Andrea– venia acompanyada de l'arxiu corresponent, amb pergamins i documents acreditatius del segle precedent. Qualsevol indagador ben orientat podria haver-hi localitzat el nom “excepcionalment femení” d'Andrea.

Giannozzo Manetti no véu necessari explicar aquesta curiosa tria onomàstica del pare de la dama Acciaiuoli, però sí que degué cridar l'atenció de Leonardo Bruni. Com farien segles després els erudits florentins, Bruni entendria etimològicament el nom grec d'Andrea com la “dignificació” onomàstica d'algú –en aquest cas una noble donzella– destinat premonitòriament a comportar-se amb fortalesa i coratge. El canceller de la senyoria de Florència, traductor d'obres gregues al llatí, relacionava el grec *Andreía* (que per a ell explicaria que *Andrea* fóra femení) amb *anér/andrós*, ‘home’. Era per a ell un vocable interpretable literalment en llatí per *virilitas* (de *vir*, ‘home’), però

---

¹²⁹⁷⁴ *Ibidem*, p. 10.

¹²⁹⁷⁵ MANETTI, Giannozzo, *Life of Giovanni Boccaccio*, dins *Biographical Writings*, ed. i trad. a l'anglès a cura d'Stefano U. BALDASSARRI i Rolf BAGEMIHL, Harvard University Press (“The Tatti Renaissance Library”), Cambridge – Londres, 2003, ps. 86-105 (ps. 96-98).

¹²⁹⁷⁶ Matrimoni i possessió dels quals s'ha tractat extensament en el capítol I.3.3.

figuradament admetia ser traduït per *temperantia*. Així, en el seu *Isagogicon moralis disciplinae* (1424-1426), escriu: “*Et Caesar increpans milites inquit: ‘Se non tantum virtutem in milite desiderare, quantum modestiam, virtutem haud dubie pro fortitudine ponens.’ Itaque, ut in multis aliis, ita in hoc preclarius Greci quam nos; ‘fortitudinem’ enim illi ‘andrian’ vocant, id importat –ut verbum de verbo exprimatur– ‘virilitatem’, communis quiddam est nec viri solum verum etiam mulieris; ‘fortitudo’ autem propria viri.*” Andrea seria, doncs, una dona depositària de la virtut de la temperància, l’*andrea* dels grecs, compartida per homes i dones, comuna a ambdós sexes.¹²⁹⁷⁷ Tenint en compte aquestes consideracions d’hel·lenista, segurament, l’autor de la comèdia humanística *Andrieta* (Pavia, ca. 1420-1440) elegí el nom que duu el títol per a la seua protagonista: per a connotar-la –*nomen omen*– de fortalesa i coratge¹²⁹⁷⁸ davant els cercles de l’humanisme llombard, inclosa la cort de Filippo Maria Visconti, on residia per aquells anys D’Àvalos, i on aquestes comèdies es representaven i comentaven.

Tampoc no es difícil deduir que Enyego d’Àvalos, interessat en compilacions a l’estil del *De mulieribus claris* sobre dones insignes de l’Antiguitat (encarregà a Florència un còdex luxós amb la versió llatina del *De virtutibus mulierum* de Plutarc¹²⁹⁷⁹), poguera haver tingut notícia de la lletra dedicatòria de Boccaccio a la comtessa de Monteodorisio, predecessora seua en el feu. Podria haver conegut les nocions de temperància, fortalesa i coratge que, segons Bruni, els grecs denominaven *andrea*. Seria aquest, en conseqüència, un nom apte per a fer sàtira d’una marquesa fictícia (darrere de la qual s’amaga la duquessa xipriota Anne de Lusignan), que transformava en marit en una titella, en un home *efeminat*, en un *vir* “governat” per ella. Recordem que l’*Isagogicon* que explica aquestes coses –un comentari de l’*Ètica* d’Aristòtil, obra que interessava a l’anònim del *Curial*– arribà ben prompte a Castella i fou manat a traduir al castellà pel marquès de Santillana,¹²⁹⁸⁰ receptor d’alguns opuscles

---

¹²⁹⁷⁷ BRUNI ARETINO, Leonardo, *Opere letterarie e politiche*, ed. a cura de Paolo VITI, Utet, Torí, 1996, p. 220.

¹²⁹⁷⁸ Vegeu ANONIMO, *Andrieta* – RANZO, Mercurino, *De falso hypocrita*, ed. i trad. a l’italià a cura de Paolo ROSSO, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2011, ps. 6 i 10.

¹²⁹⁷⁹ Vegeu el capítol I.3.5.

¹²⁹⁸⁰ JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, La versión castellana del *Isagogicon moralis disciplinae* de Leonardo Bruni conservada en el incunable 1704 de la Biblioteca Nacional de Madrid, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, 22-1, Madrid, 2002, ps. 87-175; EADEM, El *Isagogicon moralis disciplinae* de Leonardo Bruni Aretino y su difusión en España: notas para el estudio de dos versiones castellanas cuatrocentistas, dins CONDE PARRADO, Pedro P. – VELÁZQUEZ, Isabel (eds.), *La Filología Latina. Mil años más. Actas del IV Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos (Medina del Campo, 22-24 maig 2003)*, Sociedad de Estudios Latinos, Madrid, 2005, ps. 1.225-1.242; EADEM, *El ‘Isagogicon moralis disciplinae’, de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesi

italians que Enyego d'Àvalos portà d'Itàlia el 1440, i d'altres que arribarien després, amb el seu germà Fernando de Guevara, aprofitant un viatge d'aquest (1446).¹²⁹⁸¹ Qui sap si també el gran camarlenc i mecenes d'humanistes tingué notícia de la comèdia llombarda titulada *Andrieta*. En definitiva, si admetem com a versemblant la hipòtesi, com més anem més fonamentada, de considerar que D'Àvalos podria haver escrit el *Curial*, aquella Andrea que Rosa Navarro considerava tan “misteriosa” deixaria de ser-ho.

* * *

Curiosa és, així mateix, l'elecció de l'antropònim *Arta*, o l'Arta (no *n'Arta*, com seria cosa d'esperar en català,¹²⁹⁸² sinó amb article determinant *la*, d'acord amb la tendència dels dialectes italians septentrionals¹²⁹⁸³), per a la donzella de confiança de la Güelfa, que serà “conduïda” per Curial com a cavaller errant i participarà activament de les festes i celebracions cavalleresques de la cort de França.

L'Arta apareix en escena durant un sopar que té lloc en el transcurs del torneig celebrat al Montferrat, on s'enfrontaran Curial i Boca de Far. Curial seu a taula enmig de la Güelfa i d'Andrea, “E servia de mestre d'ostal una noble donzella apellada Arta, la bellesa en aquell temps de la qual ere tenguda en gran stima; e, acompanyada de molts cavallers e gentils dones, se feya conèixer en la sala. Emperò lo servir que ella feya ere majorment mirar Curial...” (*CeG* I.32). La senyora de Milà la reprén, un poc afectada de gelosia, i comença a tractar-la amb naturalitat com una donzella de companyia seua, en la qual té depositada gran confiança. Per aquesta raó elegeix aquesta dona jove, bella, donzella i noble, perquè la represente honorablement –com una mena d'*alter ego* seu– en unes festes cavalleresques, les de Melun i París, a les quals ella no pot assistir. Ella ha de preservar intacta la seua fama i honor, i el secret de la relació amb Curial: “D'altra part”, proposa la Güelfa a Curial, quan aquest es disposa a partir en forma de cavaller

---

doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>

¹²⁹⁸¹ Aspectes detallats en el capítol biogràfic I.3.4. Encara que sembla que, en el cas de l'*Isagogicon*, aquest fou enviat directament per Bruni a Joan II de Castella en un moment indeterminat entre el 1436 i el 1442, qüestió documentada per Montserrat Jiménez en els treballs citats en la nota precedent.

¹²⁹⁸² Per a estranyesa dels filòlegs coneixedors de la llengua catalana medieval. Vegeu FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 16); CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940 (p. 923); CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

¹²⁹⁸³ Vegeu el capítol II.1.2, on es demostra que l'autor del *Curial* aprengué a parlar i escriure en italià a la Llombardia, és a dir, a la pàtria del seu protagonista de ficció.

errant, “havia pensat que te’n menasses Arta, aquesta donzella, perquè veés totes les coses” (*CeG* II.2). Els ulls d’Arta són els ulls de la Güelfa, ben atents al comportament del jove cavaller i als honors que aquest obtindrà. És el testimoni directe que haurà de donar fe a la *domina* de la lleialtat del seu servidor i de la glòria obtinguda.

Com a digna representat de la Güelfa, aquesta “donà molts joyells a l’Arta e li’n prestà molts e molt preciosos, e treballà’s en metre-la a punt tant com pogué” (*CeG* II.3). Ho feia, no per vanitat seua, sinó per afavoriment de Curial, ja que tenia previst la senyora preservar la identitat de la seua donzella fent-la adoptar el nom al·legòric de *Festa*, del qual es tractarà més avall. Diu la Güelfa a la seua serventa: “Arta, tu vas en la companyia de aquell que yo voldria anar; la causa per què yo t’i tramet és aquesta: segons yo he sabut, Làquesis (...) hi serà...” (*ibidem*). La donzella s’havia d’informar sobre una previsible rival amorosa i sobre l’actitud de Curial envers ella: “veges quina festa se faran ella e Curial”, indica la senyora. A partir d’ací, camí de la cort i en la mateixa cort de França se succeeixen alguns episodis més o menys divertits, on l’Arta es comporta, en mots d’Antoni Comas, com una “noia espabilada” i desimbolta; enginyosa i sensible, també. Estant de camí, Arta sembla un record de l’Énide que acompanya Erec en la cavalleria errant del clàssic artúric: “Festa serveix d’esquer, per a atreure aventures, com Énide” en el clàssic cavalleresc. Després, esdevé a la cort una discreta i digna representant de la senyora, i exerceix d’“hostessa d’honor de la reina de França.” Ara bé, quan acaba la seua missió d’informadora fidel de la Güelfa, desapareix de l’escena, a la fi del llibre II, i ja no reapareix en les festes del llibre III, a diferència d’Andrea. El balanç psicològic d’aquest personatge d’Arta, secundari i escassament caracteritzat, és positiu: transmet subtileza i cortesia.¹²⁹⁸⁴

Quant al significat o “enigma” literari que s’amaga darrere d’aquest antropònim, és difícil pensar que tinga explicació etimològica recurrent al llatí *arta*, ‘estreta, reclosa’ o ‘estricta, severa’. El personatge de ficció no respon en absolut, pel que fa al seu comportament, al sentit d’aquest adjectiu. També es fa difícil pensar en *l’Arta* com un sobrenom d’Andrea Acciaiuoli, amiga de Giovanni Boccaccio i viuda de Carlo II Arto, comte de Monteodorisio (i predecessor en aquest títol nobiliari d’Enyego d’Àvalos); entre altres coses, perquè aquesta Andrea precisament justifica la presència d’un altre personatge homònim en el *Curial*, com més amunt s’ha explicat.

---

¹²⁹⁸⁴ Seguim COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 67 i 94).

Descartades aquestes possibilitats, ens haurem d'interrogar sobre la possible influència del topònim grec *Arta*.¹²⁹⁸⁵ A ponent del regne de Nàpols, i molt influït políticament en aquest en temps per Alfons el Magnànim, existia un despotat grec d'Epir que ocupava un important sector adriàtic o occidental del que és la Grècia contemporània. Els italians de l'època denominaven aquest principat *l'Arta*, perquè ocupava la conca d'un riu anomenat Arta i tenia per capital una ciutat de nom Arta. Era aquell un estat feudal (1204-1449) producte de la IV Croada, que governaren conflictives elits cavalleresques procedents de França i d'Itàlia. L'humanista Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) confirma que “los hombres de nuestro tiempo llaman al Epiro ‘Arta’.”¹²⁹⁸⁶ A la cort de Nàpols també es parlava de *l'Arta* per a referir-se a dit territori. El cortesà i cronista Loise de Rosa es refereix al dèspota en els seus *Ricordi* com “lo re dell'Arte”.¹²⁹⁸⁷ Alfons el Magnànim, que tenia aspiracions territorials sobre aquesta Arta (era duc nominal d'Atenes i Neopàtria, i havia designat virreis d'Albània i Grècia¹²⁹⁸⁸), mantenia relacions diplomàtiques amb el despotat. El 17 de gener del 1451, per exemple, regalà una mula i uns draps de luxe a Attanasio Lasguimi, comte palatí i ambaixador del dèspota de l'Arta, al qual havia rebut a la cort.¹²⁹⁸⁹

En realitat, aquest devia ser un ambaixador en l'exili, ja que la ciutat d'Arta i una part substancial del territori del despotat acabaven de caure a mans dels turcs l'any 1449. El penúltim dèspota d'Epir, Carlo II Tocco (1429-1448), amenaçat des d'abans del 1430 pels otomans, s'havia casat amb Raimondina, una filla del noble sicilià Giovanni o Joan de Ventimiglia (1398-1436), comte de Geraci. Aquest Ventimiglia, en cooperació amb el príncep de Tàrent, Giovanantonio Orsini-Del Balzo, organitzà un estol de 40 galeres armades que salpà de Bari per a auxiliar Carlo i Raimondina, en un moment d'ofensiva de la confederació otomana sobre l'Arta (anys 1443-1444).¹²⁹⁹⁰

¹²⁹⁸⁵ Com suggereix l'editor d' ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 106, n. 29.

¹²⁹⁸⁶ PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)* [*Europa sui temporis varias continens historias*, 1458], trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla (“Historia y Geografía”, 31), Sevilla, 1998, p. 102.

¹²⁹⁸⁷ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 654-655.

¹²⁹⁸⁸ Més detalls en el capítol II.2.1, on tractem de la geografia i la toponímia de l'obra.

¹²⁹⁸⁹ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, ps. 66-67.

¹²⁹⁹⁰ FOUCARD, Cesare, Fonti di storia di Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757.

Joan de Ventimiglia, criat a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim, era un dels capitans més destacats amb què comptava el rei d'Aragó, i estava emparentat amb els Cardona i els Montcada de la mateixa cort.¹²⁹⁹¹ Així que l'expedició a l'Arta no podia passar gens desapercibuda als oients i lectors del *Curial* si aquests residien –com és de suposar– a Nàpols. La resistència d'Arta contra els turcs (1443-1449) i la caiguda final de la ciutat en mans enemigues (1449) foren seguides atentament des de la cort napolitana. Encara hi hagué un darrer dèspota menor d'edat, Leonardo Tocco i Ventimiglia (1448-1479), que fou tutelat per sa mare, la viuda Raimondina, entre el 1448 i el 1460. Aquest darrer any, els Tocco perderen Angelokàstron i foren desposseïts, definitivament, dels seus estats pels turcs.

Arta, l'antiga Ambràcia, era una ciutat coneguda pels amants de la història grecollatina i dels seus grans generals, com era l'anònim redactor del *Curial*, per haver elegida com a seu de govern pel cèlebre monarca Pirrus d'Epir, que fou soterrat allí. Aquest rei Pirrus, procedent de Grècia, havia conquerit tot el sud d'Itàlia i havia avançat per la península fins amenaçar severament la Roma republicana (280-277 aC). Se'l considerava un mític i digne predecessor d'Alfons el Magnànim, el monarca conqueridor i refundador del *Regnum Neapolitanum*. Com a tal figura Pirrus en el catàleg de governants exemplars i insignes guerrers de *Curial*: “Veritat és que aquest noble e valerós cavaller, del qual s'escriu lo present libre, no fonch gran capità, ne gran guerrer o conquistador, axí com diríem Alexandre, Cèsar, Aníbal, Pirro o Cipió o altres molts, los quals, per lur indústria, mesclada emperò ab cavalleria, conquistaren los uns quaix tot, los altres grans troços o partides del món” (*CeG* III.0).

Alguns aristòcrates napolitans, coneixedors d'aquesta història antiga, de guerres i batalles gestades sobre contrades de toponímia ben familiar, elegien el nom d'aquest mític monarca de l'Arta per a batejar els seus primogènits. Portava aquest nom (des del seu naixement, *ca.* 1430) Pirro Del Balzo, un noble proaragonés que aconseguí el ducat de Venosa (disputat fortament amb una altres nobles proangevins, ridiculitzats en el *Curial*¹²⁹⁹²) i que casà el seu primer fill mascle i hereu amb la primogènita del gran camarlenc de la cort, Enyego d'Àvalos, la famosa Costanza. Un altre primogènit, Ferran d'Aragó, el príncep hereu d'Alfons V d'Aragó –i probable dedicatari del *Curial*–, coneixia i admirava també la figura de Pirrus. Quan elegí com a divisa pròpia un munt de roques d'ågata amb el lema “*natura non artis opus*”, ho féu per recordar el mític

---

¹²⁹⁹¹ Us remetem a la seua ressenya biogràfica, del capítol I.2.5.

¹²⁹⁹² Vegeu el capítol II.3.7, on tractem del nom de Federico de Venosa.

anell d'àngata de Pirrus. Segons Plini el Vell, la mítica joia contenia la representació d'Apol·lo dirigint el cor de les Muses (tot allò que s'explica en el pròleg III del *Curial*), però no tallada per cap argenter, sinó prodigiosament obrada per la natura.¹²⁹⁹³

Ferran era casat des del 1445 amb Isabella de Tàrent, hereva de l'immens patrimoni i dels drets dels Orsini-Del Balzo. I els Orsini havien sigut dèspotes de l'Arta durant el segle XIV. No seria estrany que el príncep hereu de Nàpols, i admirador de Pirrus, com denota la divisa personal elegida, somniara amb la possibilitat de salvar l'Arta dels turcs i d'incorporar-la als seus dominis, basant-se entre altres coses en els presumptes drets hereditaris que podia al·legar en nom de l'esposa. Recordem, a més, que el text del *Curial* conté altres "pistes" literàries, com la manilla de brúfol o la salutació evangèlica de santa Isabel, que permeten entreveure la figura d'Isabella, la muller del príncep hereu de Nàpols, darrere de la Güelfa.¹²⁹⁹⁴ Podria ser que l'Arta, la donzella en què "es desdobla" la Güelfa per a seguir les passes de Curial,¹²⁹⁹⁵ haguera rebut aquesta denominació com un enèsim missatge en clau. La noblesa, bellesa i bon seny de la jove, doncs, podrien ser trets de comportament atribuïbles a la duquessa de Calàbria, o identificables com a tals pels oients o lectors de la novel·la.

Amb això, l'anònim autor no faria sinó seguir les passes del seu mestre en l'art de la narració, Giovanni Boccaccio, que escrivia en clau el nom de *Fiammetta*, però donant a entendre que pensava en la seua admirada Maria d'Aquino, filla natural de Robert I de Nàpols.¹²⁹⁹⁶ Tots dos escriptors estigueren vinculats a una mateixa cort, però escrigueren en segles distints i s'expressaren literàriament en idiomes diferents.

* * *

Quan la Güelfa delega en l'Arta la seua representació i vigilància amorosa a la llunyana cort de París, l'acomida amb aquesta advertència: "E axí, ves en nom de Déu; tot aquest viatge t'apellaràs **Festa**, que axí vull que hages nom" (*CeG* II.3). Estant ja a

---

¹²⁹⁹³ Sobre aquesta simbologia ens hem estés el en capítol II.2.3.

¹²⁹⁹⁴ Qüestió sobre la qual s'ha tractat en el capítol II.3.2.

¹²⁹⁹⁵ Com també sembla desdoblar-se amb "l'abadessa" per a poder així l'autor escenificar converses de temàtica amorosa i diversa. Vegeu dit capítol II.3.2, i les observacions que fa al respecte MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, Aracne. *Trasllats i ordits d'alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72.

¹²⁹⁹⁶ Vegeu DE LELLIS, Carlo, *Discorsi delle famiglie nobili del Regno di Napoli*, Tipogr. d'Honofrio Savio, Nàpols, 1544, vol. 1, ps. 272-273; DE FREDE, Carlo, Da Carlo I d'Angiò a Giovanni I (1263-1382), dins PONTIERI, Ernesto i al. (eds.), *Storia di Napoli*, Nàpols, 1969, vol. 3, ps. 5-333 (p. 184); GRIFFIN, Nathaniel Edward, Introduction, dins GRIFFIN, Nathaniel Edward – MYRICK, Arthur Beckwith (trads.), *The Filostrato of Giovanni Boccaccio*, Biblo & Tannen – University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1929, ps. 2-24.

França, quan Curial demana a Arta que no revele la seua identitat, ella li explica “com la Güelfa li havia manat que en tot loch d’ací avant se fes nomenar Festa” (*CeG* II.11). El curiós apel·latiu fa riure Curial, que esdevé així còmplice de la dissimulació onomàstica. Tura, la donzella de Làquesis, també se sorprén en trobar-se amb una dona que duu per nom Festa: “Per ma fe”, diu, “vós havets bon nom, e sens vós [sense festa] poch valen los fets del món” (*CeG* II.34). La frase forma part, com comenta Carles Miralles, d’un joc per part de l’autor amb el concepte de *festa* i amb les formes verbals *fer festa* i *festejar*, a propòsit del personatge dit precisament Festa (o de “la Festa”, com també se la denomina en alguna ocasió, a l’estil dels italians del nord).¹²⁹⁹⁷

Arta/Festa, estant a les llotges del torneig de Melun, rivalitza en bellesa amb Làquesis de Baviera: “les belleses d’aquelles dues se combatien contínuament, e no ·s podien vençre la una a l’altra” (*CeG* II.42). Per als espectadors francesos, Làquesis és “la alamanya”; Arta/Festa, “la ytaliana”. En el capítol II.52, Curial rep el “prix” al millor cavaller de mans del rei de França. A continuació, el monarca demana com es diu a la donzella que acompanya el triomfador. En oir que el nom de Festa, riu com havien rist abans altres, i exclama: “E, per ma fe, vós havets lo pus noble nom e pus plasent que yo anch oys, e, sens tota falla, festa sóts vós a tots aquells que us veen, car a mi és stada festa lo tenir-vos vuy de prop” (*CeG* II.53). En boca d’altres personatges del llibre II, Festa, per la simpatia que genera, sembla ser tinguda com una mena de fada o de mussa de l’alegria i la jovialitat. Així doncs, després d’un sopar, el mateix rei de França “tramés a dir a la reyna que vengués e menàs Festa ab si.” I una vegada té al davant la donzella italiana, diu: “On que vós siats, no staran sens festa” (*CeG* II.56). Comencen llavors les gales i balls, i “com molt haguessen feste[j]at, Festa, alargant los ulls entre la gent, viu Melchior de Pandó...” (*ibidem*). Finalment, trobem que, el dia de sant Jordi, fixat per a l’enfrontament armat entre Curial i el Sanglier, “la reyna rebé Festa no sens gran festa” (*CeG* II.100). És evident que, si l’autor volia incorporar a l’Arta algun contingut de tipus al·legòric, quan elegí per a ella el sobrenom de Festa, aquest contingut tindrà relació amb el gaudi mundà i cortesà del cavaller Curial a la cosmopolita cort de París, on obtindrà glòria i reconeixement social en un ambient caracteritzat per l’alegria. Tot això s’esdevé en vespres d’un canvi de rumb: la

---

¹²⁹⁹⁷ MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, Aracne. *Trasllats i ordits d’alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72 (p. 40).

“cayguda” del jove en desgràcia. En aquest sentit, l’escriptor reforça el caràcter festiu de la permanència del cavaller a la cort de París amb frases del tipus: “Tota la festa era sua [de Curial], e los altres morien de enveja e de glòria” (*CeG* II.72).

El canvi de rumb vital de Curial, en relació amb el nom de Festa, remet a frases com aquella del capítol primer de l’*Elegia di madonna Fiammetta*, de Giovanni Boccaccio: “Vivendo adunque contenta, e in festa continua dimorando (...), la Fortuna, sùbita volvitrice delle cose mondane, invidiosa de’ beni medesimi che essa avea prestatì (...), fece all’avversità trovare via.”¹²⁹⁹⁸ La voluble Fortuna, omnipresent –malgrat la seua impotència– en *Curial e Güelfa*, no pot consentir que la vida siga sempre una festa. Aquesta és una mica la lliçó moral que transmet Boccaccio en els seus girs argumentals i que imita l’anònim quan decideix que “la Festa” acompanye Curial en els seus bons temps i l’ajude a gaudir de les glòries mundanes, just abans que la Fortuna, “envejosa” també en la novel·la catalana, afecte Curial amb sobtats infortunis.

Cal tenir en compte, a més del possible record boccaccesc, i del caràcter al·legòric que impregna alguns personatges i que en determina fins i tot els noms (Curial, Güelfa, Pando, Andrea...), l’advertència preliminar que fa l’escriptor en el proemi al llibre II, sobre els influxos astrals que afectaran la vida del cavaller. El planeta Mart farà de Curial un home una mica “superbiós” i la seua temperància natural es veurà lleugerament afectada pel déu de la guerra; tot i que els planetes “Jovis e Venus” temperaran la “malícia” natural que afecta els qui són marcials purs, com Sanglier. Com explica el manual d’astrologia *judicial* d’Alí ibn Ragel, un dels llibres consultats per l’anònim per a les seues notes d’erudició astronòmica,¹²⁹⁹⁹ els planetes poden influir sobre allò que succeirà a “aquél que està de viaje” i indicaven “qué será de él en su camino”. Si el planeta regent és Mart i el caminant és un cavaller errant, com en el cas que ens ocupa, lògicament és fàcil que hi abunden les aventures cavalleresques. Ara bé, amb l’influx col·lateral o temperant de Júpiter, la pugna “tendrá que ver con la justicia”, com es demostra pels actes de justícia executats per Curial camí de la cort. Una vegada ingressat en aquesta, sembla que hi influeix el planeta Venus, raó per la qual “tendrá que ver con mujeres, alegrías, diversiones, amigos...”¹³⁰⁰⁰ És a dir, que la incidència venusiana podria associar-se al·legòricament amb la presència de Festa. La donzella

---

¹²⁹⁹⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Elegia di Madonna Fiammetta*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Carlo DELCORNO, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it> La cursiva és nostra.

¹²⁹⁹⁹ D’aquestes fonts tractem en el capítol II.1.3, en l’apartat dedicat a les fonts occitanes.

¹³⁰⁰⁰ ABEN RAGEL, Alí, *El libro conplido en los iudizios de las estrellas (partes 1 a 5)*, ed. a cura de Carmen ORDÓÑEZ, Índigo, Barcelona, 1997, p. 245.

acompanya el paladí d'una cavalleria regenerada, regida per criteris de justícia. Curial no cessarà de lamentar les “males costums”, la crueltat i manca de cavallerositat dels seus rivals, els actes d'injustícia i deshonra a dames i homes bons, etc.

Curial (el guerrer Mart, temperat pel just Júpiter) i Festa (Venus temperant Mart) es complementen perfectament en el disseny “astrològic” que l'escriptor prepara per a donar algun sentit o significat filosoficomoral al conjunt d'aventures del llibre II. En el transcurs d'aquestes aventures, el protagonista recorre a un vell tòpic literari, com és el del combat dels defectes del seu “degenerat” estament: les maldats i vileses dels mals cavallers. Ho fa en pro d'una cavalleria noble i regenerada, de la qual es presenta com el més digne representant: “lo millor cavaller del món”. Aquest és el llibre de les armes. Després ja tindrà temps l'escriptor de dotar el seu cavaller amb la corona de llorer, per la seua dedicació complementària a les lletres. Pel que fa a Festa, aquesta representa la bellesa i la sensualitat, el bon humor i el solaç, els plaers mundans i l'alegria cortesa, que resulten imprescindibles per a la formació personal d'un excel·lent cavaller o curial. D'ací que faça l'autor la glossa següent: “vós, [Festa], havets bon nom, e sens vós [sense festes i alegries] poch valen los fets del món” (*CeG* II.34).

En tractar de les fonts bibliogràfiques llombardes del *Curial*, s'ha destacat la relació amb *Le chevalier errant* del marquès de Saluzzo, obra custodiada a la biblioteca palatina de Casale Monferrato.¹³⁰⁰¹ Doncs bé, en aquest relat dantesc, ple de personatges al·legòrics, el cavaller protagonista emprén en forma de cavaller errant un viatge similar a l'emprés per Curial. A tal efecte, es fa acompanyar d'una donzella de nom *Esperança*. Saluzzo considera important ressaltar davant el lector –un lector que s'intueix medieval i piadós– la importància de la virtut teològica de l'esperança per a ajudar el cavaller en el seu itinerari vital. El remat d'aquest itinerari, per a l'escriptor piemontés, és una penitent salvació de l'ànima, d'acord amb una perspectiva ideològica i cultural pròpia de l'edat mitjana. *Esperança*, en *Le chevalier*, és una fidel servidora de la Dama Coneixença, la protagonista del llibre primer, protectora del cavaller protagonista i equivalent al·legòric, en certa manera, de la Güelfa de la novel·la catalana.

L'anònim del *Curial* reproduïx aquesta situació argumental en el seu relat, donat que la dama Güelfa delega també en una fidel servidora l'acompanyament de l'heroi. Tanmateix, en la novel·la humanística o renaixentista que ja és *Curial e Güelfa*, el personatge ja no duu el nom teològic d'*Esperança*, sinó el més mundà i epicuri de

---

¹³⁰⁰¹ En el capítol II.1.4.

Festa. El canvi no és irrellevant. Sobretot si tenim en consideració que la perspectiva filosoficomoral de l'anònim de la novel·la catalana apareix emancipada de tota tutela religiosa. El seu horitzó narratiu no contempla l'ancianitat i la voluntat de salvació del cavaller, sinó el seu triomf i la glòria que aquest adquirirà en assolir l'edat adulta. La perspectiva del *Curial* és tan mundana, alegre i jocunda com l'ambient intel·lectual de l'humanisme italià. I com el mateix significat de Festa, on podien haver concorregut, conjuntament, idees creuades de Boccaccio (la despreocupada *fiesta* en què vivia Fiammetta) i de Saluzzo (l'al·legòrica companya del cavaller).

* * *

A la cort de Montferrat, i també a la de París, els amors de Curial i la Güelfa es veuran enterbolits per la presència de dos *devinadors* (si atenem a la terminologia clàssica de l'amor cortés trobadoresc),¹³⁰⁰² que tractaran de posar al descobert la relació secreta que mantenen la *domina* i el seu *servidor*. La característica definitòria d'ambdós personatges, que són ancians, és l'enveja que senten de Curial, jove i feliçment enamorat, raó per la qual reben regularment l'apel·latiu d'"**envejosos**". Ells són els més eficaços servidors de l'Enveja al·legoritzada: aquella vella fastigosa, tan present en totes les corts principesques, que s'amaga davall les falces de la Fortuna. Com en les *Silvae* d'Estaci,¹³⁰⁰³ Enveja i Fortuna són parentes i companyes inseparables.

Ja d'entrada, l'autor té en compte que els seus lectors coneixen bé el tòpic de la cort com un àmbit social hostil i competitiu, contrari a l'honestedat i a la puresa de sentiments, ple d'individus mediocres i hipòcrites que entrebanquen la felicitat d'aquells que la mereixen. Recordem que en temps d'escriptura de la novel·la, està de moda un gènere denominat *invektiva in curiales*, on es denuncia el món d'enveges, intrigues i perills en què viuen els cortesans.¹³⁰⁰⁴ El *De vita curiali detestanda tamquam miseriis plena* d'Alain Chartier (1427) era una obra emblemàtica d'aquest corrent pessimista – que contrasta amb l'optimisme del *Curial*– i en inventaris sol aparèixer referenciada

---

¹³⁰⁰² En relació amb llur actuació, el mateix escriptor fa ús del verb provençal *devinar* i il·lustra capítols del llibre I amb vocables de la tradició literària cortesana. Vegeu els capítols II.1.2 i II.2.2..

¹³⁰⁰³ Comentades en el capítol II.1.7 en relació amb el *Curial*.

¹³⁰⁰⁴ HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 175; LEMAIRE, Jacques-Charles, *La traduction en moyen français de la lettre anti-curiale "De curialium miseriis epistola", d'Aeneas Silvius Piccolomini*, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 2007, p. 7.

com *Le Curial*.¹³⁰⁰⁵ Molts lectors de la novel·la, de ben segur, participarien d'aquestes tòpiques consideracions *anticurial*. S'entén així que, quan Curial es veu un tant desafavorit del marqués per l'excessiu capficament amorós d'aquest amb l'Andrea, l'autor comente que es trobava una mica "apartat, de què alguns envejosos, dels quals totes les cases dels grans senyors són plenes, havien molt gran plaer" (*CeG* I.3). Poc després, quan la Güelfa i Curial comencen a consolidar la seua relació amorosa, els envejosos adopten una forma concreta en les persones d'Ansaldo i Ambròsio, dos astuts cavallers ancians de la cort, que actuen "empesos per enveja" (*CeG* I.8) i que són testimonis d'un bes furtiu entre la senyora de Milà i el seu amant.

Els són bons observadors i noten que la senyora està afavorint econòmicament Curial, i que l'*avança* per amor i sense llicència del germà. Segueixen de prop el cas per saber "si podrien veure indicis d'alguna desonestat, e que tantost al marqués ho manifestassen" (*CeG* I.8). Ambdós vells es mostren "torbats" per no poder descobrir aquell pacte secret entre amants, fins que assisteixen a "un besar" entre el jove i la viuda, i "murmurant" se'n van tots decidits a "denunciar-ho al marqués (...). E lo un d'ells, Ansaldo nomenat, lo qual era molt bell parlar e gran orador" (*CeG* I.9) descriu la situació al senyor de la casa, amb l'excusa de voler "guardar" el seu honor, i en atenció a "la inhonesta e contínua freqüentació de Curial ab la Güelfa." Manifesta dit Ansaldo que els havien vist besar-se i que, "pensant que en nostra vellesa siam venguts ací per ésser alcavots, la qual cosa a Déu no plàcia, que nós, qui en nostre jovent cuydam haver ben viscut, ara vengam un no sabem qui a furtar-nos la glòria de nostra honor e fama." Per aquesta raó ha decidit que calia denunciar-ho (*CeG* I.10).

Redunda en la relació acusatòria "l'altre ancian, lo qual Ambròsio era nomenat", però aportant una dosi de prudència quan adverteix al ja alterat i irat marqués que es continga. El que ha fet Curial és cosa de joves, que de vegades es deixen endur per la força de l'amor, i ara cal "aquells qui han alienada la honor sua no facen a tu perdre ·l seny" (*CeG* I.11). L'escriptor deixa clar que es tracta de dos "hòmens de gran astúcia" (*CeG* I.12), experimentats en intrigues palatines i controvèrsies àuliques. Prova d'això és l'actitud d'Ambròsio, quan aconsella al marqués que obre sense que transcendisca públicament l'incident. El senyor del Montferrat accepta, però, després de parlar amb Curial, dubta molt dels acusadors i li atorga de nou la seua confiança. Ajudat així de

---

¹³⁰⁰⁵ CAYLEY, Emma, "Anchois maintien des dames la querelle." Poetry, Politics and Mastery in the Manuscript Tradition of Alain Chartier, dins CAYLEY, Emma – KINCH, Ashby (eds.), *Chartier en Europe*, D. S. Brewer, Cambridge, 2008, ps. 75-90.

moment el possible conflicte i el desfavor en què volien que caiguera el jove, els “cavallers ancians” s’ofereixen a anar d’ambaixadors a París (*CeG* II.92), on segueixen les passes de Curial, que els tracta honorablement, sense sospitar res de les seues malèvoles intencions. Allí, Ansaldo i Ambròsio desitgen que el vença Sanglier i tracten de difamar-lo, infructuosament, davant un savi rei de França, el qual defén l’honor del virtuós cavaller. No conformes amb això, informen subreptíciament la Güelfa de la presumpta traïció amorosa comesa pel cavaller amb Làquesis. D’altra banda, convencen la senyora de Milà que Curial ha desvelat descaradament a la cort de París el seu amor secret per ell. Amb la qual cosa contribueixen a fer que el cavaller amorós caiga en desgràcia i s’exilie del Montferrat, com ells desitjaven. Serà Venus, ja a la fi del llibre III, la que renyarà personalment la Güelfa per haver actuat “induïda per dues falses llengües de dos envejosos, falsos e mentidors ancians” (*CeG* III.95).

Antoni Comas¹³⁰⁰⁶ suggerí una possible relació d’aquests “dos cavallers ancians” amb els “dos ancians” falsos i luxuriosos de la *Història de Susanna* inclosa en el *Llibre de Daniel* (fragments grecs, 13). En l’Antic Testament, Susanna és una rica i bella dama casada amb Joaquim. Aprofitant l’absència d’aquest, els dos ancians, que s’havien obsessionat sexualment amb ella, l’aborden ensems, aprofitant que ella ha decidit prendre un bany al safareig de l’hort clos del marit. Els vells, que compten amb gran credibilitat en la seua comunitat, la inciten a jaure amb ells. Si no accepta, amenacen amb difamar-la públicament d’haver-la vista dins l’hort rebolcant-se amb un jove gallard i cometent-hi un flagrant adulteri. Susanna es nega rotundament a acceptar el xantatge, a pecar. Els ancians, que són “jutges” d’ofici, l’acusen, i l’assemblea local la condemna a ser lapidada. Quan ja la porten en comitiva a apedregar, s’hi interposa el profeta Daniel, que llavors era encara un minyó, i convenç els veïns perquè interroguen bé els ancians acusadors. Aquests són testimonien i, en contradir-se clarament, posen de evidència llur perjuri. Els condemnats a morir, finalment, són ells. El versicle 63 conclou: “Helquies i la seua dona van alabar Déu per la seua filla Susanna, juntament amb Joaquim, el seu marit, i tots els parents, perquè s’havia demostrat que no havia comés res indigne.”¹³⁰⁰⁷ Com la Güelfa amb Curial, que en realitat no tenia cap intenció deshonest, sinó que volia avançar el cavaller per a casar-se amb ell.

---

¹³⁰⁰⁶ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 67).

¹³⁰⁰⁷ *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, p. 1.660.

Charles Merrill reprén l'anàlisi comparada del cas de la Güelfa amb el de Susanna, suggerida per Comas, però també es fixa en les diferències entre ambdues situacions. En el cas de Susanna, els ancians hebreus es troben "ferits d'amor per ella", mentre que en el *Curial*, actuen per enveja, i el jove enamorat és tan real com la relació que manté amb la dama. I conclou que la Güelfa és una mena de "Susanna contrafeta", perquè la senyora de Milà sí que transgredeix les convencions socials imperants i actua per compte propi. A més, els ancians del *Curial* són envejosos i maliciosos, però no per això deixen de ser "sincers" i exposen la veritat del fet.¹³⁰⁰⁸

La curiosa història de Susanna, un relat independent annex al llibre de Daniel, era ben coneguda pels lectors del *Curial*, habituats con tots els seus contemporanis a navegar per les planes de l'Antic Testament. També se la representava en col·leccions de tapissos flamencs, d'aristocràtica exhibició. Pensem ara en aquella col·lecció de sis tapissos de la història *de la chaste Suzanne* que Lluís, el delfí de França, regalà l'any 1445 a la *Dame de beauté* Agnès Sorel, Volgué reconciliar-se així amb l'amant oficial del seu pare, el rei Charles VII, amb la qual no feia bona lliga.¹³⁰⁰⁹

Ara bé, si hi havia un lloc, sens dubte, on aquesta història es representara i "s'actualitzara" anualment a Itàlia, aquest lloc no era la cort de Nàpols, el previsible punt de lectura de la novel·la, sinó la ciutat de Milà. Allí, on residí Enyego d'Àvalos durant dotze anys amb escasses interrupcions, cada any se celebrava l'anomenada *Festa di Susanna*. I, amb ocasió d'aital celebritat, tenien lloc concorregudes representacions sacres de carrer, amb les corresponents parelles d'ancians libidinosos i tendres Susannes contrafetes. D'aquestes representacions es conserva algun guió teatral, en octaves dialogades, entre els fons de la Biblioteca Ambrosiana.¹³⁰¹⁰ Les mateixes representacions sacres tenien lloc a Florència¹³⁰¹¹ i és probable que també en altres

---

¹³⁰⁰⁸ MERRILL, Charles J., Isolda, Güelfa, Susanna i els antics, dins *Actes del quart Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Washington D. C., 1984)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985, ps. 131-142 (ps. 134-137 i 140).

¹³⁰⁰⁹ VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Histoire de Charles VII, roi de France, et de son époque, 1403-1461*, Société de l'Histoire de France, París, 1865, vol. 3, p. 29; HEERS, Jacques, *Louis XI. Le métier du roi*, Librairie Académique Perrin (Coll. "Tempus"), París, 2003 (2a; 1a, 1999), p. 37.

¹³⁰¹⁰ PASQUINI, Emilio, Letteratura popolareggiante, comica e giocosa, lirica minore e narrativa in volgare del Quattrocento, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 803-911 (p. 858).

¹³⁰¹¹ PARDUCCI, Amos, *La Festa di Susanna*. Sacra rappresentazione fiorentina del sec. XV, dins THOMAS, Georges (ed.), *Mélanges de Philologie et d'Histoire offerts a M. Antoine Thomas par ses élèves et ses amis*, Slatkine Reprints, Ginebra, 1973; NEWBIGIN, Nerida (ed.), *La festa di Susanna*, dins *Nuovo corpus di sacre rappresentazioni fiorentine del Quattrocento edite e inedite tratte da manoscritti coevi o ricontrollate su di essi*, Commissione per i testi di lingua ("Collezione di opere inedite o rare", 139), Bolonya, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>;

grans ciutats del nord d'Itàlia. Amb la qual cosa no caldria descartar que l'escriptor tinguera retinguda aquella imatge teatral en la retina; que aquell record haguera influït en el plantejament "estructural" de la relació dels ancians amb la Güelfa, com influiria també –de l'escenari al llenç– en els millors pintors del Renaixement italià.

En qualsevol cas, no s'han de descartar altres fonts d'inspiració també evidents, com són els típics *lauzangiers* o *devins* de la literatura d'amor cortés, que, des de la seua posició subalterna a la cort, entrebanquen l'acostament de l'enamorat a la seua *domna*. Normalment, els afecta un sentiment de *gelosia* passiva, com es demostra pels apel·latius que reben per part dels trobadors: *gelós*, *envejós*, *mal parlan*, etc.¹³⁰¹² Al cap i a la fi, són un element considerat com necessari per a la recreació del joc d'equilibris i desequilibris que caracteritza l'amor cortés, típicament medieval, en el coneixement del qual havia sigut educat literàriament l'anònim de *Curial e Güelfa*. Recordem que Ansaldo i Ambròsio actuen "per via de indicis, volent *devinar* ço que no saben" (*CeG* I.4), cosa que concorda amb l'aplicació en obres trobadoresques del qualificatiu de *devinador* o persona que capta les especulacions o rumors –*los devinars* de la cort– per a descobrir i perjudicar l'intrèpid amant.¹³⁰¹³ Vegem un exemple del trobador Peirol d'Auvèrnia: "Devinador e parlier, / enoiós e lauzengier / segon la fazenda / convén qu'ieu m'entenda / que gieinh mi ha mestier / ab que mi defenda."¹³⁰¹⁴

Com Susanna i la Güelfa, hi ha una altra dona acusada, Iseu, que desperta la simpatia del lector. Els barons que, en el *Tristany* de Béroul, descobreixen la relació que manté la dama amb el cavaller protagonista no tenen res amb comú amb els personatges bíblics, però sí la posició de nova Susanna que afecta tant a Iseu com a la Güelfa.¹³⁰¹⁵ Lola Badia i Jaume Torró relacionen els envejosos de la novel·la catalana amb els *felons* que provoquen la desgràcia de Tristany i, especialment, amb Andret, que "és a l'origen de tots els mals de Tristany." Aquest actua de manera maliciosa mogut per l'enveja que li provoquen les excel·lències cavalleresques i les apteses de l'amant d'Iseu: "par envie

---

BASKINS, Cristelle L., *La festa di Susanna*. Virtue on trial in Renaissance sacred drama and painted wedding chests, dins *Art History*, 14, Londres, setembre 1991, ps. 329-344.

¹³⁰¹² KÖHLER, Erich, Les troubadors et la jalousie, dins *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Âge et de Renaissance offerts à Jean Frappier*, Droz, Ginebra, 1970, vol. 1, ps. 543-567 (ps. 543-559). Vegeu també RIQUER, Martí de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Planeta, Barcelona, 1975, vol. 1, p. 94.

¹³⁰¹³ MARCOS ÁLVAREZ, Francisco de B., Dos mozos adivinos: Hurón ('Libro de buen amor'), Pármeno ('La Celestina')... y alguno más, dins *Revista de literatura medieval*, 13-2, Madrid, 2001, ps. 95-114 (p. 111).

¹³⁰¹⁴ MAHN, C. A. F., *Die Werke der Troubadours in Provenzalischer sprache; nach Raynouard, Rochegude, Diez, und nach den handschriften*, Ferd. Duemmler's Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1855, vol. 2, p. 26.

¹³⁰¹⁵ MERRILL, C. J., Isolda, Güelfa, Susanna..., p. 131-134 i 137.

de ce qu'il veoit que chascuns looit monseignor Tristan de chevalerie et de toutes autres bontez."¹³⁰¹⁶ Finalment, es podria afegir, de la mà de Jaume Torrò,¹³⁰¹⁷ un darrera baula de la cadena de personatges molestos que entrebanquen els amors idíl·lics de la tradició medieval. En el *Filocolo* de Giovanni Boccaccio (II,iv,7), el mestre de la cort, Racheio, delata els delicats amors de Florio i Biancifiore, als quals acaba de descobrir abraçant-se i besant-se. Comunica la novetat a Ascalion, el cavaller preceptor dels joves des de la infantesa, i ambdós resolen informar-ne al rei. En conseqüència, el monarca decideix separar els adolescents, per trobar inconvenient la relació.

* * *

La tradició bíblica i literària medieval ajuden a explicar a la perfecció els fonaments sobre els quals reposen les figures dels dos envejosos acusadors del *Curial*. Tanmateix, la crítica literària ha descurat explicar per què aquests s'anomenen precisament amb nom italians en un text català, i es diuen **Ansaldo** i Ambròsio. Anton Espadaler sí que s'interroga per un possible sentit en clau de l'inusual antropònim *Ansaldo*, però, incapaç "de trobar enlloc ningú que el portés", renuncia a aprofundir més en la qüestió.¹³⁰¹⁸ És probable que l'anònim del *Curial* haguera estat a Gènova o haguera conegut genovesos, i tinguera notícia d'una devoció de caràcter molt local¹³⁰¹⁹ per *sant'Ansaldo*, bisbe de Poitiers. La prova que es tractava d'un nom comú entre la cavalleria i l'oligarquia genoveses des de l'alta edat mitjana, és la presència de centenars d'Ansaldo en les relacions d'oficials de la república medieval recopilades per Agostino Olivieri.¹³⁰²⁰ Si hi havia, doncs, un nom que fóra genuïnament genovés, aquest era el d'Ansaldo,¹³⁰²¹ i com a tal seria reconegut pels lectors de la novel·la.

Precisament, en temps de *Curial e Güelfa*, un tal **Ansaldo di Ansaldo** di Grimaldo destacava per ser un dels capitans més valents de la marina genovesa.¹³⁰²²

---

¹³⁰¹⁶ CURTIS, Renée L. (ed.), *Le roman de Tristan en prose*, Max Hueber, Munic, 1963 (I); E. J. Brill, Leiden, 1976 (II); D. S. Brewer, Bury St. Edmunds, 1985 (i III), vol. 3, p. 846. Citat per ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÒ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 539.

¹³⁰¹⁷ TORRÒ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281, i en l'edició citada en la nota precedent, p. 539.

¹³⁰¹⁸ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 86.

¹³⁰¹⁹ A banda de Gènova, sols és possible documentar en culte per aquest quasi desconegut sant en alguns punts aïllats de la ruralia italiana, com Rho (prop de Milà) o Berardenga (prop de Siena).

¹³⁰²⁰ OLIVIERI, Agostino, *Serie cronologica dei consoli del Comune di Genova*, Tommaso Ferrando, Gènova, 1861. Vegeu, per exemple, els 64 còsols que duïen aquest nom, en la relació de les pàgines 353-355.

¹³⁰²¹ Curiosament, en l'actualitat també sona moltíssim a la ciutat de Gènova el nom *Ansaldo*, però per ser la denominació d'una gran i emblemàtica indústria de l'edat contemporània.

¹³⁰²² GIUSTINIANI, Agostino, *Annali della Repubblica di Genova*, Canepa, Gènova, 1854, vol. 2, p. 299.

Posseïa una galera armada i participà activament en la guerra contra Alfons el Magnànim del costat de Renat d'Anjou. Els nobles Ansaldi eren una de les famílies més importants de la Gènova del segle XV. Destacaren en els combats navals del 1420-1423, en la batalla de Ponça (1435) i en altres accions de guerra contràries als interessos de la casa reial d'Aragó. Eren oriünds de Voltri, en la *riviera* occidental de Gènova,¹³⁰²³ i se'ls documenta ja en escrits del segle IX amb la forma dialectal *Ansuald*. Si admetem, doncs, la més que probable lectura en clau de la novel·la anònima catalana, els triomfs que obté Curial simbolitzarien la puixança del casal d'Aragó (hereu de la causa gibel·lina, relacionable amb la *Curia Imperialis*) reconciliat amb l'Església (la Güelfa),¹³⁰²⁴ certament. Desxifrades així les intencions al·legoricopolítiques de l'anònim, resulta que l'envejós Ansaldo i la seua conspiració contra Curial representarien el partit genovés dels Campofregoso. Entre altres coses, perquè els mateixos cavallers Ansaldi eren membres destacats d'aquesta bel·licosa facció francòfila, proangevina i antiaragonesa de la república de Sant Jordi. Enfront dels Campofregoso o Fregoso, es posicionaven els proaragonesos Adorno, que, per mediació de Bartolomeo Facio, Joan Olzina, Enyego d'Àvalos i altres diplomàtics d'Alfons el Magnànim, acceptaren viure sota sobirania nominal del nou rei de Nàpols, del 7 d'abril del 1444 al 30 de gener del 1447. Aquest trienni curt de vassallatge genovés fou dur i problemàtic per les contínues maniobres de caràcter clientelar –sedicions internes–, diplomàtic –l·ligues amb França i Renat d'Anjou– i militar –incursions, desembarcaments, assalts– que perpetraren els Ansaldi, Fregoso i altres enemics de l'eix Milà-Nàpols; en estreta cooperació amb el governador angeví de la Provença, el cavaller Tanneguy III du Chastel.

Si l'autor del *Curial* era algú com Enyego d'Àvalos, ambaixador del Magnànim al nord d'Itàlia i sostenidor de les tropes que el rei d'Aragó tenia acantonades a la frontera de Provença, prop de Niça (1444-1448), on s'havien refugiat els Ansaldi i companyia (expulsats de Gènova),¹³⁰²⁵ l'explicació “enigmàtica” del nom *Ansaldo* deixaria de ser capriciosa. Es tractaria senzillament d'una projecció sobre l'univers literari del *Curial* del rancor que els cortesans de Nàpols –molts d'ells, presoners a Gènova arran del

---

¹³⁰²³ Pàtria del conegut pintor del barroc genovés Andrea Ansaldo.

¹³⁰²⁴ Com proposa FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹³⁰²⁵ Més detalls sobre els intensos moviments diplomàtics i militars en aquesta zona (1446-1447) en el capítol I.3.4.

desastre de Ponça, 1435-1436¹³⁰²⁶ – podrien haver concebut contra els Ansaldi i altres famílies genoveses enemigues acèrrimes de la Corona d'Aragó. De manera que les enveges i infàmies de l'Ansaldo de ficció, recaients sobre Curial, tindrien una correspondència onomàstica amb els entrebancs que els Ansaldi genovesos havien perpetrat per a dificultar el triomf del rei d'Aragó en "l'empresa" d'Itàlia. Es tractaria, així, d'una mena de venjança literària, de cara a un públic "de casa", sobre personatges particularment odiats. Pensem ara, també, en el clan angeví dels *Du Chastel*, humiliats en el *Curial* mitjançant personatges que porten dit cognom. No sols Enyego d'Àvalos aplaudiria alegrement la derrota dels *del Chastell* i *Ansaldo* ficticis de la novel·la, sinó també un auditori devot del rei d'Aragó, que havia vessat sang combatent contra aquests i altres cavallers fidels a Renat d'Anjou en la guerra napolitana.

* * *

Molt més fàcil d'identificar o interpretar "al·legòricament" que la d'Ansaldo és la figura d'**Ambròsio**. Tothom a la Itàlia on s'escrigué i es llegí el *Curial* –i també fora d'Itàlia, és clar– havia oït parlar de sant Ambròs de Milà, pare de l'Església i gran figura de la Cristiandat. Era, com és lògic, un sant de devoció especial per als milanesos, que l'invocaven com a patró defensor de la ciutat i del ducat. Molts eren els llombards que portaven el nom d'Ambròs. Existí, a més, una moneda milanesa antiga, amb el sant en l'anvers, denominada *ambrosino*, que tornà a encunyar-se el 1447: el mateix any on els catàlegs de filigranes o marques d'aigua ajuden a situar diverses raimes de paper milanés relacionables amb l'únic manuscrit que conservem del *Curial*.¹³⁰²⁷

Els milanesos, en les representacions iconogràfiques del protector de la ciutat, que proliferaven per tot arreu, no destacaven tant el bàcul que sostenia amb la mà esquerra o la mitra que el coronava. Preferien ressaltar un altre atribut, que curiosament apareix en el *Curial*: "unes deceplines d'or" (*CeG* II.43) amb les quals el sant intercessor flagel·lava i dispersava els enemics de Milà. En la novel·la catalana, emperò, aquest *moble* heràldic (reservat a clergues, segons els heraldistes) és atribuït al noble Joan Martines de Luna per recordar el seu parentiu amb el papa (o antipapa) Benet XIII: un autèntic "flagell" per a l'Església Catòlica, atribolada pel Gran Cisma.¹³⁰²⁸

L'*ambrosino* d'argent (2,3 grs.) havia sigut encunyat pel comú de Milà entre el 1256 i el 1313, amb l'efígie amenaçadora de sant Ambrós, que deixava de beneir amb la

---

¹³⁰²⁶ BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288.

¹³⁰²⁷ Qüestió abordada en el capítol I.2.7.

¹³⁰²⁸ De l'escut d'aquest noble, es tracta en el capítol II.2.3, dedicat a l'heràldica.

mà dreta –com feia en les representacions més antigues– per a amenaçar amb les esmentades deixuïnes. El 1447, quan els milanesos retiraren de les torres del Castell de Porta Giove la senyera del rei d’Aragó per a proclamar la República Ambrosiana (1447-1450), recuperaren l’emblemàtica moneda comunal.¹³⁰²⁹

Molts llombards que circulaven per Itàlia portaven el nom d’Ambròs, amb la qual cosa aquest antropònim era percebut com a molt típic o característic de Milà i la Llombardia. D’ací que, els literats, a l’hora d’elegir el nom d’algun personatge milanés, pensaren lògicament en *Ambrogio*. És el cas de l’escriptor napolità, contemporani del *Curial*, Masuccio Salernitano, que, en el *Novellino* (relat 11) escriu: “Fu in Milano un leggiardo e nobile cavaliere, per nome ditto messere Ambrogio...”¹³⁰³⁰

L’antropònim *Ambròs*, escrit a la moda literària toscanejant, hauria adoptat la forma *Ambruogio* (ortografia i fonètica arcaïques) o la d’*Ambrogio* de què fa ús ja l’imitador de Boccaccio que fou Masuccio (normativa o recomanada en el modern italià; com també *Biagio*, en lloc de l’arcaic *Blasio*, per a Blai¹³⁰³¹). Tanmateix, en el segle XV i en els dialectes o llengües septentrionals, es mantenia la forma etimològica *Ambrosio* (< llatí AMBROSIVS). No és estrany, doncs, que si l’autor del *Curial* havia après l’italià a la Llombardia –com es dedueix per l’abús de *verbi sintagmatici* llombards i l’ús d’algun llombardisme lèxic¹³⁰³²– preferira l’ortografia etimològica, que per trobar-se en text català accentuem gràficament com *Ambròsio*.

De la mateixa manera que la república de Gènova, dividida entre els Adorno (proaragonesos) i els Fregoso (proangevins), a la cort milanesa s’havien constituït en la dècada del 1440 dos “partits”: el dels que preparaven la successió de Filippo Maria Visconti (+1447) pel rei Alfons el Magnànim (on destacaven l’ambaixador d’aquest Enyego d’Àvalos, l’humanista Guiniforte Barzizza; el *condottiero* Carlo Gonzaga, etc.) i el partit dels *sforzeschi*, que preferien que fóra duc Francesco Sforza, cèlebre *condottiero*, però plebeu, i casat amb una filla bastarda del Visconti. I precisament en

---

¹³⁰²⁹ CRIPPA, Carlo, *Le monete di Milano dai Visconti agli Sforza, dal 1329 al 1535*, Milà, 1989; BELLESIA, Lorenzo, L’ambrosino milanese (1, 2 i 3), dins *Panorama numismatico*, 255, 256 i 257, San Marino, octubre-novembre-desembre 2010; ed. electrònica <<http://panorama-numismatico.com/wp-content/uploads/ambrosino-zecca-milano-3.pdf>>

¹³⁰³⁰ Citat per DE BLASI, Nicola, Due riflessioni storico-linguistiche su Masuccio Salernitano e Loise De Rosa, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.371-1.392 (p. 1.377).

¹³⁰³¹ AMENTA, Niccolò, *Della lingua nobile d’Italia, e del modo di leggiardamente scrivere in essa, non che di perfettamente parlare*, Tipogr. d’Antonio Musio, hereu de Michele-Luigi, Nàpols, 1723, p. 171.

¹³⁰³² Us remetem al capítol II.1.2.

aquest bàndol antiaragonés destacava un personatge intrigant –assimilable, doncs, a l’Ambròsio de la novel·la– anomenat Ambrosio Crivelli. Els seus parents els germans Crivelli (l’humanista Ludovico i el primer secretari ducal, Cicco) eren els principals agitadors de la causa sforzesca, activa almenys des del 1444.¹³⁰³³

En la primavera del 1446, **Ambrosio Crivelli** (*Ambrosio Baldassare de Crivellis*, en un escrit de l’època) era “cambrer i familiar del duc”, especialitzat, pel que sembla, en comeses burocràtiques i diplomàtiques. Filippo Maria li confià les negociacions amb un Francesc Sforza acorralat a les Marques, per tal que aquest cedira la seua darrera possessió estratègica, Iessi, o bé al papa Eugeni o bé al rei Alfons.¹³⁰³⁴ Mentre visqué Filippo Maria, Crivelli, tot i que se sentia atret per la causa d’Sforza, no es posicionà políticament en contra de la candidatura successòria d’Alfons d’Aragó. De fet, el 23 de juny del 1447 es presentà al campament del rei d’Aragó, a Tívoli (el Laci), en companyia de Barzizza i en qualitat d’ambaixador del duc de Milà, que estava planejant transferir el poder al monarca, perquè veia pròxima la seua mort i els venecians amenaçaven llavors Milà.¹³⁰³⁵ Pocs dies abans, Ambrosio, per indicació del duc de Milà, s’havia entrevistat amb Sforza. El duc, convençut pel rei d’Aragó, pretenia reconciliar-se amb el díscol gendre, perquè aquest posseïa un poderós exèrcit i resultava imprescindible la seua cooperació per a detenir l’ofensiva veneciana.¹³⁰³⁶

A l’endemà de la mort de Filippo (agost del 1447), el mateix Ambrosio ja no dissimulà les seues simpaties per Sforza. Al contrari: s’alineà ràpidament en el partit antiaragonés, que dirigien els germans Crivelli. Aquest partit comptava amb el suport de la burgesia i dels estaments més populars de la ciutat, i s’anomenava –per tradició onomàstica política– *la Parte Ghibellina*. L’aristocràcia milanesa amiga del rei d’Aragó, en canvi, recolzava el partit de *la Parte Guelfa*, predominant en temps de la República Ambrosiana (1447-1450). Aquest partit “güelf” atorgà un poder quasi dictatorial al *condottiero* proaragonés Carlo Gonzaga (“capo e preside del Popolo”), que decapità un grup de prohoms entre els quals es trobava Ambrosio. Els havien interceptat unes lletres secretes i xifrades, remeses a Sforza, on li exposaven els seus plans per a

---

¹³⁰³³ Segons CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, p. 189.

¹³⁰³⁴ Vegeu OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, ps. 567-569 (doc. 346, 16 de juny del 1446).

¹³⁰³⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 168, Tívoli, 23 de juny del 1447.

¹³⁰³⁶ NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447–25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986, p. 24.

lliurar-li la ciutat (1448).¹³⁰³⁷ Crivelli era, doncs, un dels principals dirigents de la comunitat milanesa que, a partir del 1444, i molt més clarament des de l'estiu del 1447, conspiraren a favor de Sforza i en contra del rei d'Aragó (el *Curial* de la novel·la, si atenem a la lectura política de l'obra proposada per Antoni Ferrando).

El fill d'Ambrosio, Giacomo, en una súplica elevada el 1466 a la duquessa Bianca Maria Visconti, muller de Francesco Sforza, li recorda la fidelitat del seu pare.¹³⁰³⁸ El fet que Ambrosio Crivelli actuara tan prop de l'ambaixador del rei de Nàpols a Milà, Enyego d'Àvalos, i que visitara la cort o el campament del Magnànim, faria d'ell un home conegut pels lectors de *Curial e Güelfa*. Amb la qual cosa, l'Ambròsio de la novel·la (representant al·legòric del partit pro-Sforza de Milà) feia bona parella amb un Ansaldo identificable amb el partit antiaragonés de Gènova, que només assolir el poder, en gener del 1447, buscà ràpidament una aliança amb el mateix Sforza. Finalment, el 25 de març del 1450, les portes de Milà s'obriren per a Francesco Sforza i aquest esdevení duc de Milà. Però quan s'escrigué la redacció definitiva del *Curial* (ca. 1446-1448), les coses no estaven tan clares. La Corona d'Aragó encara mantenia l'esperança de poder esdevenir "senyora de Milà", amb el suport de l'Església (al·legoritzada la Güelfa de la novel·la) i de la part güelfa del *popolo*.

3.5. El mite dinàstic de la duquessa d'Ostalriche

La recreació d'una llegenda de tradició germànica

En la tradició literària o narrativa de l'Europa Occidental, s'havia divulgat durant l'edat mitjana, en diferents versions, la història llegendària d'una sobirana o aristòcrata acusada falsament d'adulteri, però deslliurada de les flames per la justícia divina, administrada aquesta en forma d'ordalia cavalleresca. Un combat entre cavallers havia determinat, amb la victòria del paladí de la senyora, que aquesta era lliure de pecat i, en conseqüència, absoluta d'haver de morir tan terriblement com injustament.

Durant la baixa edat mitjana, aquesta llegenda, coneguda a Catalunya com la del *Bon comte i l'emperadriu d'Alemanya*, fou en certa manera patrimonialitzada pel casal de Barcelona, la dinastia regnant a la Corona d'Aragó, i utilitzada per a reivindicar la

---

¹³⁰³⁷ DE' ROSMINI, Carlo, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Tipogr. de Luigi Mussi, Milà, 1808, vol. 2, ps. 42-44.

¹³⁰³⁸ CARNELLI, Luigi, *Famiglie e personaggi vari*, Gorla Maggiore (Llombardia), 1997; ed. electrònica <http://archiviostorico.comune.gorlamaggiore.va.it/lib/exe/fetch.php?media=argomenti_vari:famiglie_15_1.pdf>

concessió de Provença als comtes catalans per part de l'Imperi. La divulgaren cronistes i literats, i es transformà gairebé en una contalla popular, gràcies la identificació del protagonista de la gesta amb un “bon comte” de la remota Barcelona carolíngia.¹³⁰³⁹ Tant és així que el rei Martí I l'Humà, en la seua al·locució a les corts celebrades a Perpinyà l'any 1406, recordà aquest com un dels grans mites fundacionals de la Corona d'Aragó: “¿No fo gran fama e lo renom que lo conte de Barcinona e los catalans leixaren en Alemanyia delliurant l'emperadriu d'aquell crim de què era estada falsament difamada? Lo qual delliurament nengú no havia volgut empendre, ans era desamparada de tots los seus, e per lo conte de Barcinona e per los catalans fo delliurada.”¹³⁰⁴⁰

La inclusió de la llegenda en la crònica reial de Bernat Desclot (ca. 1288), havia contribuït sens dubte a popularitzar-la entre la noblesa i les classes lletrades de la Corona d'Aragó, i a que fóra considerada com un fet amb fonament històric. La versió del cronista català, que fa protagonista de la gesta el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV (o III),¹³⁰⁴¹ té poc a veure amb la del *Curial*, que, com ha demostrat Antoni Ferrando, es relaciona amb altres versions centreeuropees.¹³⁰⁴²

Segons el relat que desplega Bernat Desclot en la *Crònica* (caps. 7-10), l'emperadriu d'Alemanya, filla del rei de Bohèmia, s'enamora d'un cavaller i fou delatada a l'emperador per uns “llausengers”. Interrogada pel marit, nega rotundament haver sigut infidel a ell. Els acusadors s'ofereixen a combatre en duel judicial contra dos paladins de la dama per demostrar la veracitat de l'adulteri. L'emperador accepta i amenaça la muller amb cremar-la en un foguera si vencen els acusadors.

Un joglar alemany passa per Barcelona, n'informa el comte i aquest s'ofereix a defensar la causa de la dama. Ell i un “companyó” faran front als “falsos llausengers”.

---

¹³⁰³⁹ CORTADELLAS VALLÈS, Anna, *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 29-32.

¹³⁰⁴⁰ ALBERT, Ricard – GASSIOT, Joan (eds.), *Parlaments a les Corts Catalanes*, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1928, ps. 68-69. Citat per CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 159).

¹³⁰⁴¹ Segons distintes propostes identificatives de què es fa ressò SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), p. 600, n. 1 al cap. 7.

¹³⁰⁴² FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d'una llegenda germànica: el tema de l'emperadriu d'Alemanya falsament acusada d'adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.), *Actes del desè Col·loqui de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216; ÍDEM, Els desenvolupaments quatrecentistes de la llegenda de l'emperadriu d'Alemanya, amb atenció especial a *Philpertus et Eugenia* i al *Curial e Güelfa*, en COLÓN, Germà – MARTÍNEZ, Tomàs – PEREA, M. P. (eds.), *La cultura catalana en projecció de futur*, Fundació Germà Colon – Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2004, ps. 187-213.

Ambdós arriben a Colònia i, quan el comte ja està llest per al combat, descobreix que el companyó se n'ha fugit. L'emperador consulta amb els contrincants i aquests accepten lluitar, l'un darrere l'altre, amb el referit comte. Aquest s'enfronta primerament amb el millor cavaller alemany i el mata. L'altre acusador, atemorit, confessa haver incriminat falsament l'emperadriu "per enveja e per mala volentat". Llavors, l'emperador deixa a mans de l'emperadriu el càstig del difamador, però la dama li atorga mercé. El comte se'n torna a Barcelona on rep després la visita d'una agraïda emperadriu, que vol endur-se'l a Alemanya perquè creu que el marit l'havia d'haver premiat amb un gran guardó. El comte se'n torna amb ella a la cort imperial i l'emperador li ofereix "una terra qui marca assats pres de vós, qui és nostra e de nostre Emperi; e jo dón-la a vós e als vostres, e siats marquès de Proença. E jo faç-vos-en bona carta jurada e fermada de nós e dels prínceps d'Alemanya." En tornar-se'n cap a Catalunya, el comte "venc en Proença e entrà en possessió de la terra. E la gent de Proença hagren-ne molt gran goig e feeren-li molt gran honor; e d'aquí avant tengren-lo per senyor."¹³⁰⁴³

El rerefons polític de la versió catalana de la llegenda es relaciona amb la vinculació històrica del comtat-marquesat de Provença al casal de Barcelona-Aragó des del 1127 fins el 1247, quan, per via matrimonial, fou adquirit per Carles d'Anjou, membre de la casa reial francesa, futur rei de Nàpols i antagonista de Pere el Gran d'Aragó. Frederic I Barba-roja, emperador (1155-1190) i senyor eminent d'aquells feus, reconegué la titularitat sobre la Provença a la casa comtal dels Ramons-Berenguers, circumstància que justifica la cloenda de la versió de Desclot.¹³⁰⁴⁴ Cert és que, en temps d'aquest cronista, Jaume I i Pere I d'Aragó encara podien efectuar alguna reivindicació fonamentada, per la proximitat en el temps al 1247. En canvi, en temps del *Curial*, la reposició d'aquesta llegenda per a plasmar una reivindicació del rei d'Aragó sobre Provença sols podia entendre's, o com una reedició romàntica i purament literària del mite,¹³⁰⁴⁵ o com un al·legat sobreentès contra el vençut Renat d'Anjou, comte de

---

¹³⁰⁴³ SOLDEVILA, F. (ed.), *Les quatre grans cròniques...*, ps. 415-420.

¹³⁰⁴⁴ Ibídem; Per a les implicacions polítiques de la llegenda en la versió catalana vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, llibre 2, cap. 19; DURAN GRAU, Eulàlia, *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans. Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1991-1992*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991, i, més específicament, AGUILAR, Miquel, La llegenda del bon comte i l'emperadriu: entre l'amor cortès i la política d'estat, dins *Journal of Catalan Studies*, 8, Barcelona, 2005, ps. 63-76 (p. 64). Seguim aquest últim autor en el resum divulgatiu que fa de la difusió de la llegenda al llarg dels segles.

¹³⁰⁴⁵ Pensem que la signatura del tractat de Corbeil, el 1258, havia segellat la inclusió en l'òrbita política del regne de França de l'actual Occitània (la meitat meridional de l'estat francès). No obstant això, mal que fóra nominalment, les reivindicacions transpirinques dels reis d'Aragó no foren mai oblidades. Així, amb ocasió de la visita d'un ambaixador francès a la València d'Alfons el Magnànim (dècada del

Provença, que havia dificultat (1436-1442) l'entronització napolitana d'Alfons V. La segona opció sembla la més raonable, ja que l'escriptor, com més avall es veurà, empra l'onomàstica de l'episodi per fer burla de Renat i dels seus servidors i aliats.

En el *Curial*, la introducció de la llegenda de l'emperadriu reforça el missatge polític implícit al llarg de tota la novel·la: l'exaltació monàrquica del “rey d'Aragó” i dels seus predecessors en el tron; singularment, d'un Pere el Gran elogiat per Dante. Aquesta defensa de la tradició dinàstica de la casa implantada a Nàpols l'any 1443, en temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*, inevitablement havia d'anar acompanyada per un dissimulat –o, més pròpiament, insinuat– atac a la casa rival dels ducs d'Anjou i comtes de Provença, expulsats de Nàpols per Alfons el Magnànim:

<i>CURIAL e GÜELFA</i>	
Missatge polític i reivindicació literària de les glòries i possessions dels reis d'Aragó, tant pel que fa als territoris detinguts de fet com pel que fa als reivindicats de dret	
Intervenció en favor d'Augier Bellian a Hongria.	El rei Alfons era rei nominal d'HONGRIA des del 1435, per herència de Joana II d'Anjou. Els hongaresos li oferien la corona pels anys 1444-1447.
Episodi de l'Imperi, recordatori de la llegenda del bon comte i l'emperadriu.	La vella reivindicació literària del comtat de PROVENÇA (dels Anjou) per al rei d'Aragó.
Torneig de Montferrat, on Curial i els catalans s'enfronten al napolità Bocadefar i a italians relacionables amb <i>condottieri</i> .	Defensa de l'honor i el coratge dels cavallers de CATALUNYA (“pobres”, segons el tòpic dantesc) enfront dels nobles i militars italians.
Torneig de Melun, on Curial, Pere el Gran i els nobles aragonesos (alguns, amb llinatges valencians) s'imposen a cavallers d'altres països.	Exemplaritat i glòria militar dels nobles d'ARAGÓ (i VALÈNCIA) que destacaren fent costat al rei en la conquesta de Nàpols.
Curial és acollit a la cort del rei Conradí Hohenstaufen, a Sicília.	Record simbòlic (no historiogràfic) de la incorporació de SICÍLIA a la Corona d'Aragó (1282) i de l'herència que rebria Ferran d'Aragó dels seus ancestres Hohenstaufen (el llegat gibel·lí

1420), demanant ajuda en la guerra contra Anglaterra, el Trastàmara recordà al rei de França que, en cas d'ajudar-lo, podria optar a algunes terres del Llenguadoc, “*propterea quod ius ac titulum praetenderet in eam partem Galliae Narbonensis, quam incolae ‘Linguae Occitanam’ vocant, quas Carolus rex iam pridem occupatas detineat.*” En BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, p. 130. Citat per TORRÓ TORRENT, Jaume, *Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV*, dins SAN JOSÉ, Javier –BURGUILLLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437 (p. 428).

	de les Dues Sicílies).
Curial és acollit a la cort de Carles d'Anjou, a Partènope (Nàpols).	Evocació dels drets successoris dels Anjou-Durazzo de NÀPOLS, heretats per Alfons el Magnànim (1435), en tant que fill adoptiu de la reina Joana II d'Anjou, i transmesos al seu fill Ferran (el llegat güelf de les Dues Sicílies).
Curial visita Jerusalem i la Terra Santa.	El mateix rei Alfons el Magnànim posseïa i exhibia títol nominal de rei de JERUSALEM, des del 1435, per herència de Joana II d'Anjou.
Visita de Curial a Atenes i somni del Parnàs. Defensa de la frontera balcànica contra els turcs.	Alfons V era titular nominal dels DUCATS D'ATENES i NEOPÀTRIA, i tenia nomenat un virrei de Grècia, Albània i Esclavònia.
Episodis finals del llibre III, on Curial esdevé senyor morgànatic de Milà i príncep "d'Orengé".	Evocació subtil del DUCAT DE MILÀ (reivindicat pel rei Alfons enfront del duc d'Orleans, 1446-1447) i reclamació simbòlica del PRINCIPAT D'AURENJA (Ferran d'Aragó, casat el 1445 amb l'hereva italiana dels drets dels Des Baux / Del Balzo sobre dit principat).

El repertori de títols i territoris encaixa bé amb l'acusada fidelitat monàrquica de l'autor de *Curial e Güelfa*, que contrasta francament amb la de Joanot Martorell, autor del *Tirant*. A diferència d'aquest, que prescindeix absolutament d'al·ludir a Alfons el Magnànim i a les seues empreses d'Itàlia,¹³⁰⁴⁶ l'anònim del *Curial* introdueix referències o suggeriments més o menys velats a topònims, personatges històrics, paisatges i situacions relacionables amb la col·lecció de títols del rei Alfons: "DIVVS · ALPHONSVS · ARAGO[NIAE] · SI[CILIAE] · VA[LENTIAE] · HIE[ROSOLYMAE] · HVN[GARIAE] · MA[IORICARVM] · SAR[DINIAE] · COR[RSICAE] · REX · CO[MES] · BA[RCHINONAE] · DV[X] · ATEN[ARVM] · C[OMES] · R[OSSILIONIS] · C[ERITANIEQVE]." Aquesta relació s'exhibeix en les medalles obrades pel Pisanello a Nàpols (1448-1449) sota l'atenta mirada del seu amic i mecenes el *Conte Camerlengo*, Enyego d'Àvalos, retratat per ell en una medalla.¹³⁰⁴⁷ Potser l'autor del *Curial* anava una mica més enllà del repertori de títols oficial que proclamava el sobirà. Qui sap si projectava, és clar que

¹³⁰⁴⁶ SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about "Tirant lo Blanc". From the sources to the tradition. / Més sobre "Tirant lo Blanc". De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company ("IVITRA. Research in Linguistics and Literature", 10), Londres, 2015, ps. 35-52.

¹³⁰⁴⁷ D'aquestes medalles fem descripció, en relació amb el *Curial*, en el capítol I.3.4.

utòpicament –en el camp de la fantasia poètica–, la viabilitat que el successor d'Alfons fóra algun dia rei de *Partènope*, senyor de Milà i príncep *d'Oreng*, a més de comte de Provença.

* * *

Cal observar que la llegenda de l'emperadriu –de rerefons germanòfil i antiangeví– té unes arrels profundes i carolíngies, que expliquen la seua difusió per tota l'Europa central i occidental, i no sols per la Corona d'Aragó. Els fets històrics memorats per una versió cronística original es remunten a l'any 831. L'emperador Lluís I el Pietós, casat en segones noces amb Judit de Baviera, s'alià llavors amb Bernat de Septimània, fill de Guillaume d'Oreng, el mític fundador del principat d'Aurenja.¹³⁰⁴⁸ El tal Bernat era cambrer de l'emperador i comte de Barcelona (826-832, 835-844), Narbona (828-844) i Tolosa de Llenguadoc (835-844). L'aliança la promogué Judit per beneficiar el fill únic que havia tingut amb l'emperador, Carles el Calb. Aquest, per ser fadristern, no tenia dret en principi a cap llegat territorial. Un intrigant ministre de Lluís, Wala, contrari a aquella maquinació política, féu que dos comtes de la cort imperial d'Aquisgrà (Aachen, Westfàlia) acusaren falsament l'emperadriu de cometre adulteri amb dit comte Bernat. La sobirana fou condemnada a morir cremada en la foguera, però un combat judicial determinà que era innocent i descobrí el complot palatí. L'emperadriu difamada recobrà el seu honor i el seu fill Carles II el Calb obtingué el terç occidental de l'Imperi de Carlemany (843) i, més

---

¹³⁰⁴⁸ Sobre la probable influència de la cançó de gesta francesa *La prise d'Oreng* sobre el *Curial*, vegeu el capítol II.14. L'humanista i historiador italià Flavio Biondo (que dedicava llibres al rei d'Aragó pel 1443, abans de caure en desgràcia amb el nou papa Nicolau V, 1447, i haver d'intervenir en favor seu Enyego d'Ávalos, 1448; vegeu els capítols I.2.2 i I.3.4), havia descobert que en els *Annals Reials* de França el comte Bernat de la llegenda catalana constava com el “fundador” del comtat de Barcelona i pare del fundador del principat d'Aurenja. Vegeu COLL ALENTORN, Miquel, Dos humanistes italians en la nostra historiografia [Discurs llegit el 7 de maig de 1971 en la Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans], dins *In memoriam Carles Riba (1959-1965)*, Institut d'Estudis Hel·lènics – Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, Barcelona, 1973, ps. 129-139; reed. dins COLL, M., *Historiografia*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Obres de M. Coll i Alentorn”, 1), Barcelona, 1991, ps. 417-427, i en BALCELLS, Albert (ed.), *Discursos de les festes anuals i de les inauguracions de curs (1914-2006)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2009, ps. 447-458. Aquesta notícia interessaria molt a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim –i a l'autor del *Curial*– ja que, per un atzar de la genealogia, el darrer descendent de la línia dels comtes de Barcelona, el príncep Ferran, es prometé (1444) i contragué matrimoni (1445) amb Isabella de Tàrent o de Chiaromonte, hereva del patrimoni dels Orsini-Del Balzo, darrers descendents dels prínceps d'Aurenja. Els contraents eren, en conseqüència, parents llunyans, en tant que portadors ambdós de la sang del mític comte Bernat. Com és sabut, a la fi de la novel·la catalana, Curial és guardonat amb el “principat d'Oreng” pel rei de França, cosa que podria tenir relació no solament amb dit matrimoni, sinó amb el descobriment cronístic de Biondo, si aquest fou comunicat per ell al rei i al seu entorn.

endavant, el comtat de Provença (875), és a dir, el territori vinculat a la versió catalana de la llegenda.¹³⁰⁴⁹

A la mort de Wala (852), un deixeble seu, Paschal Radbert, contà la història de l'ordalia en un pamflet titulat *Epitaphium Arsenii*. El debat entre aquest autor i altres polemistes, partidaris de Bernat i del Calb, contribuï a la gestació de la llegenda literària. Recollí la història en un romanç anònim occità titulat *Lo comte de Tolosa* (segle XII), a partir del qual es creà la primera versió catalana: *Romanç del comte de Barcelona e rey d'Aragó* (fi del segle XII), on el protagonista era un mític "bon comte" barcelonés. D'aquest romanç deriva la versió o "família" catalana de narracions, on s'inclouen, entre d'altres, el relat de Bernat Desclot (segle XIII) i un record de la llegenda que apareix també en el *Tirant* de Joanot Martorell (segle XV). Durant els segles XV i XVI, els més diversos cronistes se'n farien també ressò.¹³⁰⁵⁰

A banda de la família catalana de relats sobre l'emperadriu, circularen també en els segles XII-XV per Europa narracions derivades de la mateixa llegenda, amb lleugeres variacions argumentals o de personatges, que els experts han agrupat i catalogat per famílies: l'occitana o francoanglesa, la centreeuropea i la provençal (més tardana). El grup de versions centreeuropees de la llegenda estaria vinculada, pel que fa a la seua difusió, a un triangle geogràfic configurat per la França oriental, Alemanya i Itàlia. Gaston Paris, pel 1900, ja advertí que la versió inclosa en el *Curial* diferia en diversos aspectes de les que circulaven per Catalunya¹³⁰⁵¹ i s'acostava a les del grup centreeuropeu. Hermann Steinberger¹³⁰⁵² i Jordi Rubió,¹³⁰⁵³ i més modernament Antoni

---

¹³⁰⁴⁹ LAFOND-KETTLITZ, Barbara, *De l'amour courtois à "l'amour marié". Le roman allemand (1456-1555)*, Peter Lang ("Contacts. Études et documents", 61), Berna, 2005, p. 141.

¹³⁰⁵⁰ AGUILAR, M., La llegenda del bon comte..., p. 65; TATE, Robert Brian, Mitología en la historiografía española de la Edad Media y del Renacimiento, dins *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Gredos, Madrid, 1970, ps. 13-32; SALADRIGUES ORTÍS, Robert – TORNÉ CUBELLS, Josep, El bon comte de Barcelona i la fundació de Poblet, dins *Analecta Sacra Tarraconensia. Revista de Ciències Historicoeclesiàstiques*, 80, Barcelona, 2007, ps. 5-32. Potser la versió més extensa i detallada siga la d'un contemporani del'anònim del *Curial* com és PUIGPARDINES, Berenguer de, *Sumari d'Espanya*, ed. a cura de Joan IBORRA, Universitat de València, 2000, ps. 96-99. En aquest cas, a diferència de la novel·la italo-catalana, la dependència de Desclot és evident i quasi literal. Una mica posterior al *Curial*, i basada també en Desclot, com la resta de relats catalans, és la novel·lesca versió de Pere-Miquel Carbonell, on Ramon-Berenguer III es disfressa de monjo per a confessar l'emperadriu; venç els acusadors usant l'espasa de sant Martí, antic patró de Catalunya, i celebra un monumental convit a Barcelona. Vegeu ALCOBERRO, Agustí, Mites i llegendes, dins *Barcelona. Quaderns d'història*, 9, Barcelona, 2003, ps. 135-148.

¹³⁰⁵¹ PARIS, Gaston, Le roman du comte de Toulouse, dins *Annales du Midi*, 12, Tolosa de Llenguadoc, 1900, ps. 5-32 (ps. 8-9, n. 3).

¹³⁰⁵² STEINBERGER, Hermann, Zu Sage von der Grafen von Barcelona (Toulouse) und der Kaiserin von Deutschland, dins *Münch Museum für Philologie des Mittelalters un der Renaissance*, 1, Munic, 1912, ps. 310-338 (ps. 323-324)

Ferrando i Miquel Aguilar,¹³⁰⁵⁴ han insistit sobre la qüestió, cosa que obliga a descartar Desclot –malgrat la incomprendible *inèrcia* d’una part de la crítica literària, inclosos els editors com Badia i Torrò (2011)¹³⁰⁵⁵ – com a font directa del *Curial*.¹³⁰⁵⁶

Que els “oients” de la novel·la reconegueren l’*hipotext* de la llegenda catalana en la reelaboració de l’anònim, no lleva que aquest s’haguera pogut basar en alguna versió apresada durant la seua estada a la cort de Milà, on consta que consultà altres llibres.¹³⁰⁵⁷ El fet de trobar-se el ducat de Milà en el triangle geogràfic per on es divulgava la versió centreeuropea explicaria algunes peculiaritats que aparten el *Curial* del relat de Desclot, l’autor seguit per cronistes catalans contemporanis com Berenguer de Puigpardines. Els trets argumentals que connecten el *Curial* amb el grup europeu, són resumits bàsicament per Antoni Ferrando: “L’acusada no és una emperadriu sinó una sobirana de rang inferior”, la duquessa d’Ostalriche, “i l’alliberador no és un cavaller que s’assabenta per atzar de l’acusació, sinó que és el mateix acusat a qui l’acusada sol·licita ajuda”, Jacob de Cleves. No es desconeixien, per tant, l’acusada i l’acusador, sinó que hi havia entre ells una certa relació afectiva.” Vistos aquests paral·lelismes, conclou: “Es tracta, doncs, d’una versió que podria haver estat gestada a Itàlia.”¹³⁰⁵⁸ Ara deduïm, per altres indicis extraliteraris, que la versió podria haver sigut llegida a Milà. Caldria seguir, si de cas, la pista de relats del segle XV com l’alemany de *Philopertus et Eugenia*, on l’heroi torna d’un peregrinatge al Sant Sepulcre (el Jacob del *Curial* anava

---

¹³⁰⁵³ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Les versions catalanes de la llegenda del bon comte de Barcelona i l’emperadriu d’Alemanya, dins *Estudis universitaris catalans*, V-17, Barcelona, 1932, ps. 250-287; reed. dins RUBIÓ, J., *Història i historiografia*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987.

¹³⁰⁵⁴ AGUILAR, M., La llegenda del bon comte..., ps. 68-69, seguint el criteri que Ferrando reitera en diferents articles més amunt referits.

¹³⁰⁵⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 62-63): La història de Desclot, segons dits editors, “té una funció estructurant en la trama del llibre I.” Hi veuen un solapament del conte de la vella crònica amb “l’episodi del rescat de Biancifiore falsament acusada de traïció per Massamutino al llibre II del *Filocolo* de Boccaccio”. Les raons o connexions al·legades en tal sentit (ps. 548 i 552 de dita edició) tampoc no són excessivament rellevants: Florio combat per alliberar Biancifiore de la foguera portant una àguila a l’elm, com en duia una Curial, i “el senescal Massamutino, vençut en combat judicial, és cremat a la foguera de l’acusada” (*Filocolo* II,70). Potser aquest últim detall sí que podria haver influït en la venjativa solució final de l’episodi curialesc, però ni Desclot ni Boccaccio foren la font bàsica o primordial de l’anònim.

¹³⁰⁵⁶ Us remetem a les reflexions ja expressades sobre les fonts catalanes de la novel·la, en el capítol II.1.3.

¹³⁰⁵⁷ Vegeu el capítol II.1.4, sobre les fonts llombardes. I també l’avançament que fèiem en SOLER, Abel, *Italianos contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d’un episodi de Curial e Güelfa*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

¹³⁰⁵⁸ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional ‘Tirant lo Blanch: l’albor de la novel·la moderna’ (Ais de Provença, 21-22 d’octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 351).

en romiatge a Sant Jaume); Eugènia no és emperadriu, sinó duquesa (com la del *Curial*), etc. O també les fonts de Bandello, un altre escriptor de l'àrea nord-italiana, que conta la història d'una duquesa de Savoia salvada per un peregrí que viatjava a Sant Jaume.¹³⁰⁵⁹ Com més s'avança en la recerca, doncs, més s'estreiteix el cercle al voltant de Milà, la Llombardia i el Montferrat, és a dir, la pàtria del fictici protagonista del *Curial*. Encara que, com afirma Antoni Ferrando, la versió de la novel·la catalana sembla presentar-se com “un cas apart”, des d'una “posició singular”.¹³⁰⁶⁰ Encara que l'autor s'haguera inspirat en la lectura d'alguna d'aquestes llegendes que corrien pel nord d'Itàlia, segurament innovà en molts detalls i introduí elements capriciosos que la diferenciaven de la font directament consultada. Més avall es veurà que la toponomàstica, la caracterització de personatges i la descripció dels combats de l'episodi novel·lesc de *Curial e Güelfa* podrien haver estat influïts per un breu relat castellà de l'aventura protagonitzada per Fernando de Guevara a la cort de Viena (1436), un relat compartit per l'anònim amb l'autor de la crònica reial de Joan II de Castella.

En la variant francoanglesa de la llegenda del bon comte i l'emperadriu, en coincidència amb la novel·la catalana –i amb el *Filocolo* de Boccaccio– els difamadors de la dama són condemnats a mort després de ser derrotats.¹³⁰⁶¹ Pel que fa a les altres coincidències amb la versió que devia córrer pel nord d'Itàlia, Ferrando afig un detall curiós pel que fa a l'interès en la recepció milanesa de la llegenda:

“No s'hauria de descartar, en el fet que l'autor del *Curial* presenti la víctima de la infàmia com a duquesa d'Àustria, el ressò que degué tenir en terres septentrionals d'Itàlia la condemna a mort, el 1391, d'Agnès Visconti, filla del senyor de Milà i esposa de Joan Francesc Gonzaga, senyor de Màntua, acusada falsament d'adulteri. Agnès era germana de Verda, duquesa d'Àustria, i de Magdalena, duquesa de Baviera, i en la novel·la la protagonista de la llegenda és duquesa d'Àustria i filla dels ducs de Baviera, mentre que la Güelfa és viuda del senyor de Milà.”¹³⁰⁶²

---

¹³⁰⁵⁹ FERRANDO, A., Els desenvolupaments quattrocentistes..., p. 192 i 205.

¹³⁰⁶⁰ *Ibidem*, ps. 195 i 199.

¹³⁰⁶¹ *Ibidem*, p. 201-203. Aquest final venjatiu apareix també en la versió anglesa *The Erle of Tolous and the Emperes of Almany* (ca. 1400), però en el *Curial* acusat i defensor coincideixen, i la protagonista no és cap emperadriu.

¹³⁰⁶² FERRANDO, A., Fortuna catalana d'una llegenda..., p. 208.

S'hauria de comptar aquest rerefons tradicional i centreeuropeu de la llegenda, no pas de l'emperadriu, sinó de la duquesa d'Ostalriche, com un indicador entre molts que fa pensar en el *Curial* com una obra redactada a Itàlia.¹³⁰⁶³ Ferrando no centra l'atenció a la ciutat de Nàpols, en aquests articles sobre filiació intertextual, com el punt d'Itàlia on la novel·la hauria gaudit d'un públic expectant i catalanòfon, però sí que ho fa en altres diversos treballs. Si ens analitzem publicacions sobre biblioteques i cultura de dita ciutat en temps del Magnànim, no trobarem cap referència a possibles interessos en la llegenda germànica que ens ocupa. Amb una interessant excepció, emperò. Entre els volums d'una magnífica biblioteca que Enyego d'Àvalos cedí a la seua filla, la culta Costanza, es conservava un volum en “spagnuolo (sic)” amb el títol o *incipit* “*Bernard, conte...*” Així figura en inventari, redactat per un notari italià.¹³⁰⁶⁴

No seria difícil especular, doncs, amb la possibilitat que es tractara d'un romanç, no en “espanyol”, és clar, sinó en llengua d'oc, sobre *Bernard, comte [de Tolosa]*. L'argument transmés per aquest manuscrit hauria pogut influir en alguns aspectes en l'episodi reproduït en la novel·la cavalleresca. Bonaventure de Sisteron, autor d'una història del principat d'Aurenja del segle XVIII, es refereix al mític personatge fundador com “comte Bernard, fils de Guillaume ‘Cornet’..., comte de Toulouse et premier prince d'Orange.”¹³⁰⁶⁵ Recordem, pel que afecta al simbolisme de l'empresa que la Güelfa regala a Curial (“una manilla de brúfol”), que el *Cornet* del sobrenom Guillaume justificava les armes heràldiques dels Des Baux. Aquest moble heràldic que heretaria la muller, des del 1445, del príncep Ferran de Nàpols, consistia en un *cornet* o brúfol de caça (banya de brúfol) subjecte a una corretja per dues manilles.¹³⁰⁶⁶ Totes aquestes interrelacions entre fonts literàries, connexions simbòliques amb Aurenja i enigmes emblemàtics com la “manilla de brúfol” podrien ajudar a comprendre millor les intencions literàries de l'anònim i el sentit global de *Curial e Güelfa*.

Acarant el *Curial* amb el *Tirant*, com fa Miquel Aguilar, es comprova que ambdós escriptors, separats per una mar d'experiències vitals, bevien de tradicions distintes. Joanot Martorell recorda la llegenda en el capítol 38, on fa Guillem de Vàroic protagonista de la salvació d'una comtessa falsament acusada d'adulteri. La seua versió de la llegenda és la que coneixen els seus lectors valencians. Sense les implicacions

---

¹³⁰⁶³ *Ibidem*, p. 211.

¹³⁰⁶⁴ Per a la secció humanística de la biblioteca davaliana, l'única de què es coneix un inventari, vegeu el capítol I.3.5.

¹³⁰⁶⁵ SISTERON, Bonaventure de, *Histoire de la ville et principauté d'Orange*, Tipogr. de Marc Chave, L'Haia, 1741, p. 238.

¹³⁰⁶⁶ Més detalls en el capítol II.2.3.

polítiques o propagandístiques que deixa ben explícites Desclot i que insinua l'anònim del *Curial*, l'autor del *Tirant* resumeix un història “molt semblant a la que Desclot usa per la seva *Crònica*, motiu pel qual podem considerar *Tirant lo Blanc* ben bé dins els paràmetres de la família catalana (a diferència de *Curial e Güelfa*) (...). Joanot Martorell emprà la versió que li és més propera de la llegenda, la més comuna dins la tradició catalana, molt similar a la de Desclot i la resta de cròniques catalanes i aragoneses posteriors.”¹³⁰⁶⁷ A diferència també de la crònica de Bernat Desclot i del *Curial*, dues obres de fervorosos monàrquics, vinculades a distintes corts d'un rei d'Aragó, en el *Tirant*, una obra escrita lluny de la cort i per un desclassat,¹³⁰⁶⁸ el record de la llegenda està mancat de la significació política i reivindicativa que solia tenir.¹³⁰⁶⁹

Auger Bellian, i els germans Perrin i Hans

Abans de tractar directament del cas que afecta a la duquessa d'Ostalriche, la trama argumental del *Curial* ens obliga a passar abans per Hongria. Just després d'avisar-nos de la falsa acusació d'adulteri que pesa sobre la duquessa i Jacob de Cleves, Curial emprèn el camí de l'Imperi amb aquest, per a ajudar-lo, però es detenen al “regne d'Ongria” (*CeG* I.15; fixem-nos en l'ortografia italiana del corònim) per a solucionar cavallerescament la injustícia comesa amb “un cavaller vell que volien escapçar”. L'acusaven falsament d'haver occit un altre cavaller quan aquest anava de camí. En atenció a la pena reservada a nobles i generosos, el “pretor” de la ciutat hongaresa per on passaven Curial i Jacob pretenia ordenar la decapitació del reu, encara que aquest jurava i perjurava que no havia perpetrat aquell crim.

D'acord amb el tòpic de ser Hongria el país de les ordalies i de la justícia divina,¹³⁰⁷⁰ poc aficionat als procediments formals del dret romà, l'acusador, que és germà de la víctima, “s'ofer fer-ho conèixer per batalla”, ja que el vell, que s'anomena “mossén Auger Bellian”, nega rotundament la greu acusació que pesa sobre ell. Aquest cavaller té dos fills també cavallers, “los quals poch ha són venguts de Bohèmia” (*CeG* I.15), però són tan covards que es mostren vergonyosament negligents en la defensa de

---

¹³⁰⁶⁷ AGUILAR, M., La llegenda del bon comte..., ps. 68-69.

¹³⁰⁶⁸ SOLER, Abel, Joanot Martorell, “cavaller habitador de la ciutat de València.” Nous documents sobre els darrers anys de l'autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502.

¹³⁰⁶⁹ Com conclou el mateix Aguilar, *ibídem*, p. 69.

¹³⁰⁷⁰ Qüestió tractada, a propòsit del comentari sobre l'ofici llombard de pretor, en el capítol II.1.2.

llur progenitor: “A, Perrin e Hans!” –exclama el reu ancià, de 80 anys d’edat¹³⁰⁷¹– “No sóts vosaltres mos fills...” (*ibidem*). Quan Curial es disposa a combatre contra l’acusador, “los cavallers jóvens, fills del prom, foren prests per pendre lo un l’estandart, l’altre l’elm”, com si foren dignes escuders o auxiliars del paladí. Jacob de Cleves, atent a l’escena, ho evita cridant i maleint: “¡Lexats-ho, cavallers sens vergonya! Yo prech a Déu que us veja morir a mala mort, car la vostra malvestat e gran covardia met en perill tots mos fets. ¡Mills vos estiguera pendre armes e combatre la desliurança de vostre pare!” (*CeG* I.17). Demostraven tenir, aquests cavallers i fills de cavaller, predestinats per raons de sang a honrar la cavalleria, molta por, però poca vergonya, en el sentit medieval del mot. L’ancià guerrer es mostra incapacitat per a defendre’s, però recorda amb orgull –per a vergonya de dits fills– que “en lo meu jovent he menades moltes batalles a ultrança defenent no la mia causa, ans la strana” (*CeG* I.16).

Curial és qui emprén per ells el combat contra l’acusador, de nom Harrich (de) Fontaynes (amb la variant “Fonteynes”, *CeG* I.17). L’episodi conclou amb una claudicació del denunciand i amb l’alliberament de l’ancià denunciand, que lògicament es mostra tremendament agraït amb Curial. Es pot llegir entre línies una moralitat (“major vergonya és a un linatge tenir un parent mort per justícia que cent per batalla”, *CeG* I.15) que apel·la al codi d’honor de la cavalleria medieval, per a seguir el qual es veien incapaços els *desvergonyits* Perrin i Hans. Recordem que l’educació dels lectors del *Curial*, i potser la del mateix autor, depenien de compilacions de màximes morals com les exposades en els *Castigos del rei don Sancho* (segle XIV):

“La vergüença, raygada en el coraçón del omne bueno y de la buena muger, guarda el themor de Dios y da-l conosçençia contra él. La vergüença desuja los malos fechos y da carrera por que se fagan los buenos. La vergüença faze conosçer a omne el linaje onde viene, y que tome vergüença de su linaje y de sí mesmo y de los que han de venir dél. Ca, por fecho que faga omne contra su generaçión, de vergüença, él lo echará en vergüença. Por eso fue fecha la cauallería de los fijos d’algo: por que oujesen vergüença; lo primero, del linaje

---

¹³⁰⁷¹ “Com sie ja de edat de vuytanta anys” (*CeG* I.16).

onde viene; lo segundo, de sí mesmo; lo terçero, de aquellos que han de venir dellos. Y, guardando estas otras vergüenças, fazen los fijos dalgo bien.”¹³⁰⁷²

Aquest *speculum* dedica molta atenció al concepte de *vergonya*, per ser bàsic en el codi d'honor de la noblesa.¹³⁰⁷³ Pot llegir-se l'episodi d'Auger, doncs, com una primera lliçó per a la formació del perfecte cavaller a què exemplifica *Curial*; una moralitat novel·lada pensant en un dedicatari que podria ser el jove príncep Ferran. La comesa d'aquest, com la de qualsevol fill de valent cavaller, era la de fer honor al llinatge d'on procedia i, molt especialment, a l'espill del seu progenitor.

* * *

Com en altres antropònims de la novel·la, l'escriptor s'ha inspirat en la tradició literària i històrica per a designar el vell cavaller del patíbul com **Auger Bellian** (*Ogier*, normalment, en ortografia medieval francesa, i *Oggero*, *Uggero* o *Uggieri* en italià; *Otger*, en català). Els coneixedors de la literatura medieval és fàcil que relacionen aquest nom amb la *Chanson de Roland* (ca. 1060), on apareix per primera vegada esmentat el tal Otger el Danés o Otger de Dinamarca com un dels dotze “pars” que acompanyaven el rei Carlemany. Protagonitzarà després una cançó de gesta específica, *Ogier le Danois* (segle XII), on es canten els fets i la vida d'un cavaller que ja era llegendari a Dinamarca, Holger Danske (és a dir, Otger el Danés). La injusta mort del seu fill provoca que es rebel·le contra el seu antic senyor, Carlemany, però després es reconcilia amb aquest i acaba santament la seua vida, sent un venerable ancià. El cant desé del poema èpic conta el pas del coll de Saint-Bernard per Carlemany i la victòria obtinguda per aquests sobre els llombards, gràcies a l'actuació heroica d'Otger, raó per la qual aquesta obra interessaria els cortesans de la Llombardia.¹³⁰⁷⁴

És possible que l'anònim tinguera notícia de tal personatge a la cort de Milà, en alguna obra èpica francesa o francoladina on figurara *Auger le Danois*. Les variants diftongades *Auger* i *Augier*, bé que rares, eren corrents en francès medieval i en occità.

---

¹³⁰⁷² SANCHO IV, *Castigos y documentos del rey Sancho*, ed. a cura d'Antonio RIVERA GARCÍA, Biblioteca Digital Saavedra Fajardo, Múrcia, 2005; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/NOTAS/RES0093.pdf>>, p. 29. Hem modernitzat gràficament l'edició d'aquest fragment, i s'han introduït alguns canvis en la puntuació.

¹³⁰⁷³ Sobre la probable influència de manuals castellans de formació de donzells en l'educació de l'anònim escriptor, vegeu el capítol II.1.3, on es tracta de les fonts castellanques.

¹³⁰⁷⁴ I no sols entre els cortesans. L'ambaixador savoia a la cort de Filippo Maria Visconti era Nicod de Menthon, i el sant que dóna nom al coll de la cançó, sant Bernat de Menthon, era el personatge més emblemàtic de la família, que tenia les seues possessions en aquella zona.

Als territoris que foren Provença i Savoia, *Augier* és un cognom conegut.¹³⁰⁷⁵ Convé saber, a més, el que comenta Jane Everson: que les històries d’Otger circulaven pel nord d’Itàlia en uns còdexs miscel·lanis de matèria de França dits *Gesta Francor[um]*, “transmitting French narratives, even if in hybrid linguistic forms”, on podria trobar-se la forma diftongada *Auger* que adopta l’autor de *Curial e Güelfa*. La influència de les gestes èpiques d’Otger el Danés sobre l’univers estètic de l’aristocràcia nord-italiana de temps del *Curial* expliquen, per exemple, que els marquesos Gonzaga de Màntua (Carlo Gonzaga era el principal *condottiero* de Filippo Maria Visconti pels anys 1446-1447¹³⁰⁷⁶) demanaren als *armurers* de Milà arnesos *all’eroica* que recordaren la figura del *Danese paladino*, per constituir les seues gestes una de les lectures predilectes de dita casa.¹³⁰⁷⁷ Amb tot, cal tenir en compte que circularen per l’Europa central dels segles XIII-XV, i no sols per la Itàlia dels *cantimpanca* (contadors d’històries del cicle carolingi, per places i carrers), variades històries amb el tal Otger de protagonista.

* * *

Pel que fa al llinatge del personatge de ficció, *Bellian*, es tracta del nom d’un altre mític cavaller i croat, el francès Balian o *Bellian* d’Ibelin “el Jove” (ca. 1143-1193), fill tercer de Balian “el Vell”. Derrotat a la batalla de Hattin per Saladí, defengué heroicament la plaça de Jerusalem, sotmesa a setge per aquest sultà d’Egipte i Damasc. Lliurà les claus de la ciutat santa a Saladí (1187) i aquest li perdonà la vida. Fou la culminació d’una contesa traumàtica per a l’Europa del seu temps, que fou plasmada idealitzadament en miniatures de manuscrits medievals, en tapisseria borgonyona de l’època de Felip el Bo i del *Curial*,¹³⁰⁷⁸ i en modernes produccions cinematogràfiques. Pactant amb Saladí, Balian evità ser decapitat per ell. El sultà havia escapat terriblement el príncep d’Antiòquia, Reginald de Châtillon, en la seua mateixa tenda de campanya, durant l’esmentat setge, i en presència d’un atemorit rei Guy de Lusignan,

---

¹³⁰⁷⁵ Segons la bases de dades digitalitzada *geopatronim.com*, la major concentració del llinatge *Augier* es dona en la Provença marítima: actuals departaments d’Alpes Maritimes, Bouches de Rhône, Var i Vaucluse. També es coneixen a la regió dels Alps savoians topònims del tipus *Mont Augier*.

¹³⁰⁷⁶ En els mateixos anys en què Enyego d’Avalos treballava àrduament, com a ambaixador del rei d’Aragó a Milà, per salvar la ciutat i el ducat de l’assetjament de francesos i venecians. I ho feia en estreta cooperació amb dit Gonzaga.

¹³⁰⁷⁷ MANN, James G., The Lost Armoury of the Gonzagas, dins *The Archaeological Journal*, 95, Londres, 1938, ps. 239-337; reed. per Ken Trotman, *Huntingdom*, 2005, p. 254.

¹³⁰⁷⁸ Vegeu PAVIOT, Jacques, Noblesse et croisade à la fin du Moyen Âge, dins *Cahiers de recherches médiévales*, 13, 2006 ; ed. electrònica <<http://crm.revues.org/751>>, consultada en juny del 2012.

que era també captiu seu.¹³⁰⁷⁹ El monarca, però, seria alliberat després. L'escena de la sobtada i arbitrària decapitació (exaltada en obres com la *Passio Raginaldi principis Antioche*, que fa de la víctima un màrtir de la Croada¹³⁰⁸⁰) apareix en miniatures medievals per a impressionar els lectors de les cròniques ultramarines. Per exemple, en una il·lustració de la *Historia* de Guillaume de Tyr del manuscrit Fr. 68 de la Bibliothèque Nationale de France, f. 399, on s'observa el cap del príncep d'Antiòquia redolant pel terra, acabat de tallar. Segurament, l'anònim del *Curial* havia vist alguna miniatura semblant, i recordava el sanguinari esdeveniment quan feia dir al seu Bellian: “si vós vengut no fóssets lo meu cap ara no staria sobre les mies espatles” (*CeG* I.17).¹³⁰⁸¹

Després d'aquestes gestes, Balian esdevingué la mà dreta del referit Guy de Lusignan, rei nominal de Jerusalem. Quan aquest perdé la corona de la Terra Santa, Balian d'IBelin l'acompanyà a Xipre i l'ajudà a fundar un regne croat (1192) que subsistia encara en el segle XV. Els descendents d'IBelin, molts dels quals portaven el nom de *Balian*, foren una de les famílies més importants del regne xipriota. Per bé que als manuscrits de les cròniques d'Ultramar o de les croades –un gènere literari molt apreciat a Centreeuropa– predominen les formes *Balian*, *Balyan* i *Ballian* (més rarament, *Belleem*), no és desconeguda la forma *Bellian* que apareix en *Curial e Güelfa*. Aquesta ortografia és la que figura en la traducció francesa (generalment coneguda com *Estoire d'Eracles*) de la *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* (ca. 1170-1184) de Guillaume de Tyr: la de la miniatura de la decapitació, més amunt comentada. D'aquesta obra es conserven 13 manuscrits, 8 dels quals procedeixen del Llevant croat i 5 són edicions luxoses d'Europa Occidental (França i Itàlia). Un d'aquests còdexs occidentals (Biblioteca Medicea Laurenziana, ms. Pluteo LXI.10) pertangué al tresor bibliogràfic dels Medici de Florència. Un altre (BNF, ms. 2631) duu per títol *Livre de la conquête de la terre d'Outremer*, i pertangué a la biblioteca d'estat (castell de Pavia) de Filippo Maria Visconti, duc de Milà. Passà als Sforza i, l'any 1499, a la col·lecció

---

¹³⁰⁷⁹ MAALOUF, Amin, *Las cruzadas vistas por los árabes*, Alianza Editorial, Madrid, 2005, ps. 270-271; BERNARD, Hamilton, *The Elephant of Christ: Reynald of Châtillon*, dins *Studies in Church History*, 15, Cambridge, 1978, ps. 97-108.

¹³⁰⁸⁰ BLOIS, Pierre de, *Petri Blesensis tractatus duo: Passio Raginaldi principis Antiochie, Conquestio de dilatione vie Ierosolimitane*, ed. a cura de Robert B. C. HUYGENS, Brepols (“Corpus Christianorum Mediaevalis”, 194), Turnhout, 2002.

¹³⁰⁸¹ Sobre la influència que aquestes representacions gràfiques podien exercir sobre la plasmació d'escenes literàries del *Curial*, vegeu MARTINES, Vicent, *Enlightening words: Text and image in Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 363-386.

que el rei de França Lluís XII posseïa a la seua residència del castell de Blois. Aquesta còpia, il·luminada, data de la fi del segle XIII o primeria del XIV, i conté, entre altres textos sobre les croades, la crònica de Bernard le Tresorier, atribuïda a qui fou tresorer de Balian o “**Bellian d’Ybelin**”.¹³⁰⁸² Si l’autor del *Curial*, com consta per altres indicis, visqué durant anys a la cort de Milà, o fou cambrer de Filippo Maria Visconti, hauria tingut accés a les miniatures i als textos que parlaven d’aquest famós croat *Bellian*, que s’hauria lliurat per ben poc de ser “escapçat” pel terrible Saladí.

* * *

Els fills d’Auger Bellian s’anomenen **Perrin** i **Hans**. Ni ells ni el pare porten antropònims hongaresos, ja que l’autor desconeixia Hongria. El del pare procedeix de lectures diverses (matèria de França i cròniques d’Ultramar); els dels fills provenen del diminutiu francès de *Pierre*, *Perrin*,¹³⁰⁸³ i d’un nom típicament germànic, com és *Hans*, apòcope familiar de *Johannes*. Es podrien traduir aquests noms al català, doncs, com *Perot* i *Joanot*, seguint el costum hipocorístic de la Corona d’Aragó de denominar els donzells o cavallers joves amb apel·latius acabats amb el sufix *-ot*. Amb la qual cosa, ja d’entrada, l’escriptor els adapta a l’edat i circumstàncies d’uns jovenots amb títol de cavaller, però mancats de valor, “vergonya” i honor cavallerescos. Per a marcar, a més, el contrast amb el pare, adorna aquest d’un currículum guerrer de joventut del qual es devaneix, i que sembla certificat pels mítics noms d’*Auger* i *Bellian*.

Fins ací, tot sembla fonamentat sobre curiositats literàries de l’escriptor, sense cap connotació secundària o aparent lectura en clau. Tanmateix, hem de tenir en compte que, a la Savoia del temps d’escriptura del *Curial*, i després d’uns anys de conflicte latent (1441-1446) havia esclatat una guerra de partits nobiliaris (estiu del 1446) entre el noble Jean de Compey, favorit de la duquessa Anna de Xipre (que és la que porta les regnes del ducat, en lloc del seu *effeminatus* marit¹³⁰⁸⁴) i els nobles marginats per la

---

¹³⁰⁸² Sobre aquesta obra i el manuscrit llombard, vegeu DI FABRIZIO, Anna Maria, *Saggio per una definizione del francese di Oltremare: edizione critica della Continuazione di Acri dell’Historia di Guglielmo di Tiro, con uno studio linguistico e storico*, Tesi doctoral, Dipartimento di Studi linguistici e letterari. IVe Section, Sciences historiques et philologiques, Università degli Studi di Padova – École pratique des hautes études, Pàdua, 2013, especialment, les pàgines 89-92, 203, 440 (“et fut faiz conestables et bail dou reyaume de Jerusalem, Bellian d’Ybelin”) i 477 (“et morut Bellian d’Ybelin”).

¹³⁰⁸³ Nom que influí en l’hipocorístic castellà *Pedrin*. Hi havia un “Perrinet de Venècia” que era “sonador d’òrguens de casa del senyor rey” a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim. Vegeu IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 145.

¹³⁰⁸⁴ Lluís I de Savoia, a qui tingué en compte l’autor del *Curial* per a caracteritzar el seu marquès de Montferrat (vegeu amunt, el capítol precedent II.3.4). Anna de Xipre arribà a Savoia el 1434 per a contraure noces amb l’hereu d’Amadeu VIII, i vingué acompanyada per un notable seguici de cortesans d’aquella illa oriental que s’hi quedaren a viure. Vegeu TAVERNA, Donatella, *Anna di Cipro: l’eterna*

poderosa *Madame*,¹³⁰⁸⁵ liderats per la família Menthon.¹³⁰⁸⁶ Precisament Nicod de Menthon (ell i el pare eren els caps visibles del partit anti-xipriota; enemics acèrrims de Compey) exercia aleshores l'ambaixador savoia a la cort de Milà.¹³⁰⁸⁷ En conseqüència, estaria molt en contacte directe i quotidià amb l'ambaixador del rei d'Aragó, Enyego d'Àvalos, i amb el secretari reial Lluís Sescases, al qual acompanyaria a partir del 1447 en els seus desplaçaments diplomàtics entre Savoia, la Toscana i Nàpols.¹³⁰⁸⁸ Aquests coneixien la difícil situació del ducat, governat per un cercle de cavallers i oficials xipriotes que feien pinya amb dita Anne de Lusignan (descendent del rei Guy de Lusignan, al qual havia servit fidelment Bellian d'Ibelin). Doncs bé, el nucli dur de la camarilla xipriota el constituïen tres personatges: un vell cavaller, **Jacques de Belian**, i altres dos més joves, que eren germans i s'anomenaven **Perrin** i **Hector d'Antioche**. És evident que, per a algú que es moguera en els àmbits diplomàtics italians i tinguera informació del poder que, per delegació d'Anna de Xipre, exercien els tals Belian, Perrin i Hector, no podria evitar somriure davant les coincidències onomàstiques del *Curial*.

Els tres personatges llevantins apareixen junts, en representació de la duquessa, en el casament de Margarida de Savoia (1445)¹³⁰⁸⁹ i en altres esdeveniments cortesans

---

straniera, Jaca Book, Milà, 2007. El 29 d'agost del 1446, el partit de Nicod de Menthon atemptà contra la vida de Compey, sense èxit, aprofitant una partida de caça. Segons UGINET, François-Charles, Ludovico I di Savoia, duca di Savoia, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 66, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-i-di-savoia-duca-di-savoia_Dizionario-Biografico/>, “i contemporanei, ma anche la storiografia moderna, concordano nel constatare la debolezza inaudita di Ludovico I e della stessa Anna di Lusignano verso i nobili ciprioti giunti in Savoia al seguito della duchessa.”

¹³⁰⁸⁵ Segons el testimoni coetani de Pierre du Bois, la duquessa i els seus cortesans de Xipre “veulurent estre avanciers et desadvancier les plus grans de la court; dont ceulx qui soubsteignent les Chippiens pour complaire a la dame furent de court, les aultres nobles furent debouttés.” Citat per BARBERO, Alessandro, Les ligues nobiliaires pendant les dernières années d'Amédée VIII, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (eds.), *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451). Colloque international (Ripaille-Lausanne, 23-26 octobre 1990)*, Bibliothèque historique vaudoise, Lausana, 1992, ps. 229-245 (p. 231).

¹³⁰⁸⁶ *Ibidem*, p. 233. I, també, BÉRUARD, Aristide i al., *Découvrir l'Histoire de la Savoie*, Centre de la Culture Savoyarde, Albertville, 1998, p. 106.

¹³⁰⁸⁷ Per la interès que pot tenir per al contingut del *Curial*, introduïm una succinta ressenya del tal Menthon, que fou un dels millors cavallers del seu temps, en la biografia de Lluís Sescases (capítol I.2.3).

¹³⁰⁸⁸ Vegeu la semblança de Sescases, referida en la nota precedent, i FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

¹³⁰⁸⁹ Filla d'Amadeu VIII, viuda de Lluís d'Anjou i cunyada d'Anna de Lusignan, compromesa el 1444 amb el príncep elector Lluís IV del Palatinat. Vegeu CORNAZ, Ernest, *Le mariage palatin de Marguerite de Savoie (1445-1449)*, Payot et Cie. (“Mémoires et documents de la Société d'Histoire de la Suisse Romande”, 2), Ginebra, 1932, ps. 124-129 (doc. 10).

relacionats amb dita cort.¹³⁰⁹⁰ A banda de la coincidència Bellian-Lusignan adés remarcada, se'n poden trobar d'altres. Per exemple, el cèlebre Reginald escapçat per Saladí era príncep d'*Antiòquia*, i els tals Perrin i Hèctor portaven ara aquest títol. El fet que foren germans i cavallers, així com el nom de *Perrin*, també contribueixen a la identificació. No en canvi *Hans* ('Joanet'), que segurament l'anònim trobava més apropiat que no l'heroic d'*Hèctor* per al pusil·lànim fill d'Auger Bellian. En qualsevol cas, s'observa que procurà mantenir-hi l'*H*- inicial com a pista identificativa. En setembre del 1447, a l'endemà de la mort de Filippo Maria Visconti (que havia deixat Alfons V d'Aragó per successor testamentari), Perrin d'Antiòquia, que aleshores era ja un dels nobles més rics de Savoia, participà en el col·lectiu de cortesans que, al voltant d'Amadeu VIII, plantejaren el finançament d'una possible campanya de Milà. Pretenien, en cooperació amb la viuda del Visconti, Maria de Savoia, i el partit milanés pro-savoia que es reunia al seu voltant, contribuir a fer de Lluís I de Savoia el nou duc de Milà.¹³⁰⁹¹ En oposició a dit projecte, Nicod de Menthon (ambaixador del mateix Lluís a Milà), Enyego d'Àvalos (ambaixador d'Aragó a Milà) i Lluís Sescases (ambaixador d'Aragó a Milà i Savoia) cooperaren activament a tres bandes per aproximar Savoia a la causa del Magnànim (1447-1448). Finalment, es pactà a Nàpols (1449) un repartiment del ducat on Lluís es conformaria a incorporar una part substancial del territori milanés al Piemont savoia, a canvi d'acceptar la legitimitat del rei d'Aragó.¹³⁰⁹² Tanmateix, el tractat ja arribava tard i, després d'un fracàs militar de Lluís de Savoia, fou Francesco Sforza qui entrà triomfalment a la ciutat de Milà (març del 1450).

Perrin i Hèctor, particularment odiats per l'ambaixador savoia a Milà, l'esmentat Nicod de Menthon (que en els anys 1447-1449 propicià, cooperant amb Sescases, l'aliança entre Aragó i Savoia), eren senyors del castell de Duingt, als Alps savoians, enfront mateix del castell de Menthon.¹³⁰⁹³ Segons les fonts de l'època, l'instigador de

---

¹³⁰⁹⁰ PAGE, Agnès, *Vêtir le prince: tissus et couleurs à la cour de Savoie (1427-1447)*, Université de Lausanne, Lausana, 1993, p. 96.

¹³⁰⁹¹ GAULLIER, Eusèbe-Henri, Correspondance du pape Felix V (Amédée VIII) et de son fils, Louis, duc de Savoie, au sujet de la ligue de Milan et de l'acquisition du Milanais, 1446-1449, dins *Archiv für Schweizerische Geschichte*, 8, Zúric, 1851, ps. 269-364; separata ed. per Höhr, Zúric, 1851, ps. 277 i 280-281. Dirigien el partit milanés partidari de Lluís I un abat de cognom Casanova i *Madame de Milan*, com es coneixia a Savoia la viuda de Filippo Maria.

¹³⁰⁹² Més detalls d'aquestes negociacions en la semblança biogràfica de Sescases (capítol I.2.3).

¹³⁰⁹³ Es tractava d'un castell-palau residencial privilegiat, "château de plaisance et forteresse tout ensemble", segons SALES, Charles-Auguste, *Le pourpris historique de la maison de Sales de Thorenc, en Genevois*, Tipogr. de Jacques Clerc, Annecy, 1659, p. 346. L'havien comprat en 1451 (CHAPIER, Georges, *Châteaux savoyards: Faucigny, Chablais, Tarentaise, Maurienne, Savoie prore, Genevois, La*

la marginació dels nobles savoians en profit de la camarilla xipriota i els seus amics fou un tal Yotin de Nores o de Lusignan, fill natural del rei Janus de Xipre. Era casat amb Maria de Belian, filla d'un Jacques de Belian que tindria ja uns 70-80 anys (tenia ja dos néts, Amadeu i Hèctor de Lusignan i Belian, estudiant a la Llombardia), en coincidència amb l'edat proposada pel novel·lista per al seu personatge de ficció. La *Madame* obtingué per a l'ancià xipriota i els seus les castellanies d'Alinges-Thonon (a la riba francesa del llac Léman), la Val d'Ayas (perpendicular a la vall d'Aosta) i l'estratègica localitat portuària de Vilafranca de Mar (Provença).¹³⁰⁹⁴

Juntament amb els Lusignan-Belian, destacaven en la cort els germans Perrin i Hèctor d'Antiòquia, presents –segons Donatella Taverna– en totes les manifestacions cortesanes i molt afavorits per la duquessa Anna, fins al punt de suscitar l'enveja i la hostilitat de la noblesa de la terra. Els cortesans del país acusaven Yotin de Lusignan de ser un home indigne i, infundadament, de ser amant de la duquessa. Perrin i Hèctor eren *écuyers* i assistents inseparables d'Anna de Xipre des del 1437. Perrin, el major (titulat en diplomes com l'“*egregius virus Perinus de Antiochia de Chipro*”), exercí de vicari o lloctinent de la ciutat de Torí en absència del duc, del 1447 al 1465.¹³⁰⁹⁵ Les intrigues de Perrin i Hèctor es prolongarien fins al colp de mà perpetrat a Savoia el 1462 per Felip “Sense Terra”. Conspiraven aleshores per incorporar un afeblit ducat de Savoia al regne de França, però foren descoberts i caigueren en desgràcia.¹³⁰⁹⁶

Un detall que contribueix a refermar la sospita d'una sàtira política d'aquests personatges francòfils de l'estat savoia (Nicod de Menthon, excel·lent cavaller i diplomàtic, representava el partit –diguem-ne– proaragonés) es troba en el fet que els germans Perrin i Hans del *Curial* vingueren de Bohèmia: “los quals poch ha són venguts de Bohèmia” (*CeG* I.15). El sol gentilici *bohemià* o *bohemó*, ja sonava d'entrada negativament en temps d'escriptura del *Curial*. Per causa de les guerres

---

Déocuvrance, La Rochelle, 2005) i el duc Lluís I els en confirmà la possessió el 7 de desembre del 1455. Vegeu BOREL D'HAUTERIVE, André, *Annuaire de la noblesse de France et des maisons souveraines d'Europe*, any 43, Tipogr. d'E. Plon, París, 1887, p. 299.

¹³⁰⁹⁴ CASTELNUOVO, Guido, Les étrangers du prince: cour, crédit et seigneurie en Savoie à la fin du Moyen Âge, dins *Revue du Nord*, 89, Lille, 2002, ps. 429-452; ed. electrònica <<http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00805892>>, p. 444, n. 65.

¹³⁰⁹⁵ BARBERO, Alessandro, La venalità degli uffici nello stato sabauda. L'esempio del vicariato di Torino (1360-1536), dins MARINI, L. – TOCCI, G. (eds.), *Amministrazione e giustizia nell'Italia del Nord fra Trecento e Settecento: casi di studio*, Bolonya, 1994, ps. 11-40; reed. dins *Studi veneziani*, 28, Venècia, 1994, ps. 17-44; ed. electrònica <http://fermi.univ.it/rm/biblioteca/scaffale/Download/Autori_B/RM-Barbero-Venalitya.pdf>

¹³⁰⁹⁶ GALIFFE, Jacques-Augustin, *Matériaux pour l'Histoire de Genève*, Tipogr. de J. Barbezat, Ginebra, 1829, vol. 1m p. 470.

hussites (1419-1436) i seqüeles, s'associava llavors Bohèmia a l'heretgia hussita,¹³⁰⁹⁷ que dominava en aquell territori malgrat els esforços de l'Imperi i l'Església per reduir-lo a la unitat de la fe.¹³⁰⁹⁸ El teòleg barcelonés Joan de Palomar (+ca. 1443),¹³⁰⁹⁹ emissari d'Alfons el Magnànim al concili de Basilea, s'esforçà molt en aquesta causa i participà a Praga en les negociacions (gener del 1433-setembre del 1436) que desembocaren en el retorn dels bohemis a l'obediència imperial.¹³¹⁰⁰ També es coneixien com a *bohemians* els gitanos nòmades que començaven a deambular aleshores per la Península Ibèrica, i que recorrien l'Europa Occidental amb falsos salconduits del rei Bohèmia.¹³¹⁰¹

Tanmateix, l'associació de Perrin i Hans amb els *bohemons*, capriciosament afegida per l'escriptor (el normal és que, si eren fills d'Auger, visqueren amb ell o prop d'ell a Hongria), s'ha de relacionar amb la reivindicació que feien els seus inspiradors històrics, Perrin i Hector d'Antiòquia, de ser descendents directes dels prínceps d'Antiòquia i, en conseqüència, del Reginad d'Antiòquia decapitat per Saladí (cosa que conjuga amb l'agraïment de Belian a Curial per haver salvat el cap). Si mirem la relació de prínceps d'Antiòquia, observarem que *Bohemon(d)* és precisament el nom predilecte d'aquella casa: Bohemond I (1098-1111), Bohemond II (1111-1130), Bohemond III (1163-1201), Bohemond IV (1201-1219), Bohemond V (1233-1252), Bohemond VI (1252-1268) i Bohemond VII (1275-1287). Els tals Perrin i Hector, no sols s'enorgullien públicament de descendir d'aquesta casa mítica dels Bohemonds (cosa

---

¹³⁰⁹⁷ A la Castella del 1460, per exemple, *bohemio* era tingut per sinònim d'*heretge*, com en el *Libro de los Evangelios moralizados* de Juan López de Salamanca. Vegeu SÁNCHEZ, Manuel Ambrosio, La represión de la disidencia ideológica en el discurso religioso medieval, dins VACA LORENZO, Ángel (ed.), *Disidentes, heterodoxos y marginados en la historia*, Universidad de Salamanca ("Acta Salmanticensia. Estudios históricos y geográficos", 109), Salamanca, 1998, ps. 85-108 (ps. 91 i 104).

¹³⁰⁹⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 118 (XIV,33), comenta que una de les principals preocupacions del Concili de Basilea fou "la reducción de los griegos y bohemios a la Iglesia Católica."

¹³⁰⁹⁹ Sobre el qual trobareu una semblança biogràfica en el capítol I.2.4.

¹³¹⁰⁰ ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, *La situación europea en época del Concilio de Basilea. Informe de la delegación del Reino de Castilla*, Centro de Estudios e Investigación 'San Isidoro', Lleó, 1992, ps. 126-147, especialment les pàgines 131-138.

¹³¹⁰¹ Vegeu LÓPEZ DE MENESES, Amada, La inmigración gitana en España en el siglo XV (Apuntes para su estudio), dins Martínez Ferrando, archivero. *Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, Barcelona, 1968, ps. 239-263. El gentilici *bomians* o *bobians* continuava en ús a València en el segle XVI, com s'observa en TARASSONA, Pere-Jeroni, *Instituciones dels Furs y Privilegis del Regne de València, eo summari e reportori de aquells*, Tipogr. de Pedro de Huete, València, 1580, p. 394. Vegeu també SALINAS CATALÁ, Jesús, "Khetane – Juntos". *Materiales interactivos para trabajar la cultura gitana* [CD-rom], Conselleria de Cultura i Educació de la Generalitat Valenciana, València, 2002, on es recull l'acte de cort del 1547 dels braços eclesiàstic i reial contra "moltes companyies de hòmens e dones vagabunts, que's dihen *bomians* (...), la vida dels quals és furtar y robar, e enganar dones e persones simples, per hon semblant gent no deu ésser tol·lerada ni admesa en ningún regne que sia ben regit."

que justificaria la broma de que “venien de Bohèmia” com a pista identificativa, sempre de cara a uns lectors informats de l’assumpte), sinó que havien adoptat com a pròpies les armes heràldiques atribuïdes per ells al príncep d’Antiòquia Bohemond I: “De gueules, à la fasce d’or accompagnée en chef de trois fleurs de lis d’or, rangées de fasce.”¹³¹⁰² Sembla que l’autor del *Curial* –¿un diplomàtic ben informat del tema, com Enyego d’Àvalos?– se’n riu d’aquestes coses. De cara a un públic que comparteix amb ell opinions i visió política, satiritza com a covards i cavallers sense valor per al combat, solament per a portar indignament l’espasa: els joves xipriotes.

Harrich de Fontaynes

Resta ara saber què podrien significar, per a l’escriptor i per als presumibles lectors confidents del *Curial*, el nom i el llinatge d’**Harrich de Fontaynes**, el germà de la víctima, que acusa sense proves l’ancià Bellian d’haver-lo assassinat. El personatge es presenta amb dues pinzellades: “assats bon cavaller e molt fort, e confiava molt de la sua cavalleria.” Quan observa la dilació en l’execució d’Auger Bellian, reacciona “ab gran furor” (*CeG* I.17). El cognom presenta la variació gràfica *Fonteynes*. Quan Anton Espadaler s’enfrontà meritòriament als “enigmes” que sembla que presenta el *Curial* per a una part de la crítica, li resultà xocant l’aparició d’aquest Fontaynes, “que té poc d’hongarès i, menys encara, de germànic, en un context en què l’autor s’esforça a conferir a la novel·la un to centreeuropeu.”¹³¹⁰³ És clar que un escriptor amb tantes fonts d’informació com sembla tenir l’anònim, s’haguera pogut informar perfectament d’algun llinatge hongarès o haguera pogut elegir un nom germànic.

Tanmateix, cal entendre –per a una comprensió millor del *Curial*– que el propòsit d’aquests episodis centreeuropeus del llibre I és el de reivindicar subtilment la legitimitat de les frustrades aspiracions de la Corona d’Aragó sobre Provença. D’ací que hom recórrega, en el planejament narratiu i argumental de la novel·la, a la reproducció de la llegenda del comte i l’emperadriu. S’aprofita, de pas, aquesta per a batejar els rivals de Curial (= Aragó, en una lectura al·legoricopolítica) amb noms de baptisme i llinatges (Harrich, Fontaynes, Othó, Cribaut, Parrot, Sant Laydier...) que “sonen” molt als d’amics i fidels servidors de Renat d’Anjou. Però també al de clients del seu

---

¹³¹⁰² MAILHOL, D. de, *Dictionnaire historique et héraldique de la noblesse française; rédigé dans l’ordre patronymique d’après les archives des anciens parlements, les manuscrits de d’Hozier et les travaux des auteurs*, París, 1895-1897, vol. 1, p. 40, basant-se en informació documental de l’Arxiu de Torí.

¹³¹⁰³ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 87-88.

principal aliat, el delfí Lluís de França, que amenaçava pels anys 1444-1447 amb envair la Llombardia.¹³¹⁰⁴ Lògicament, aquests personatges de ficció, alguns dels quals exhibiran per mobles heràldics indignes “renarts” (*Renat* d’Anjou era el gran enemic d’Alfons el Magnànim entre el 1436 i el 1458, en temps d’escriptura del *Curial*), no se’ls retratarà molt positivament. Se’n farà sàtira i burla, per al gaudi d’oients i lectors de la cort del rei d’Aragó a Nàpols, encara que siga a costa de sacrificar la versemblança onomàstica que es derivaria d’haver elegit noms hongaresos o alemanys.

Per a comprendre millor l’estratègia d’*insinuació* onomàstica de l’escriptor cal dissociar noms i llinatges, com es veurà més avant quan tractem dels italians convocats al torneig de Montferrat.¹³¹⁰⁵ Per al cas que ens ocupa ara, una cosa és **Harrich** i una altra *de Fontaynes*. Certament, qualsevol oient del *Curial* que en anys precedents haguera combatut a Nàpols contra els cavallers de Renat d’Anjou, el nom d’Harric era ben familiar, ja que així s’anomenava un gendre de Renat d’Anjou, Ferry II de Vaudémont-Lorraine (1428-1470, comte de Vaudémont, 1458-1479), conegut també com **Harric de Lorreine**¹³¹⁰⁶ (*Harricus de Lorreine*, en escrits llatins; *Harric*, *Herric*, *Ferric* i *Ferry*, en documents francesos, per reducció hipocorística de *Frédéric*).¹³¹⁰⁷

El vincle entre la família ducal de Lorena (Imperi Germànic) i la casa d’Anjou es remunta al 1420, quan Violant d’Aragó, poderosa matriarca dels Anjou, casà el seu fill Renat amb Elisabet de Lorena, hereva del ducat. Antoine de Vaudémont, pare d’Harric, que al·legà drets hereditaris a Lorena, s’alià amb un partit borgonyó contra el marit d’Isabel. Havent mort el pare d’Elisabet, Charles II de Lorena el 1431, ambdós partits s’enfrontaren en la batalla de Bulgnéville. Renat d’Anjou caigué presoner del duc Felip III el Bo de Borgonya, que no l’alliberà fins el 1436, moment en què el francès es desplaçà a Nàpols per a disputar la corona napolitana a Alfons el Magnànim. Abans de ser alliberat, Renat hagué de signar un tractat (28 de gener del 1437) pel qual renunciava a una important herència flamenca, i prometia casar la seua filla única, Yolande d’Anjou (nascuda el 1428) amb Ferry/Harric II de Lorena. En contraprestació, aquest reconeixia Elisabet i Renat coma legítims ducs de Lorena.¹³¹⁰⁸ La pau del 1437

---

¹³¹⁰⁴ Vegeu aquests anys en la biografia de D’Àvalos, capítol I.3.4.

¹³¹⁰⁵ Estudiats en el capítol I.3.7.

¹³¹⁰⁶ L’anònim escriurà poc després Lorreine, a la francesa, el nom del ducat (*CeG* I.19).

¹³¹⁰⁷ Aquestes variants gràfiques, i altres detalls biogràfics del personatge, en FRANÇOIS, Michel, *Histoire des comtes et du comté de Vaudémont, des origines à 1473*, Tipogr. A. Humblot et Cie., Nancy, 1935; POUILL, Georges, *La maison ducal de Lorraine*, Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1991.

¹³¹⁰⁸ VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d’Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 1, ps. 228-229.

convertia els vells rivals a la successió en sogre i gendre i, en conseqüència, en fidels aliats en el tauler geopolític europeu, ben conegut per l'autor del *Curial*.

Harric de Lorena, a banda de gendre del contrincant d'Alfons el Magnànim en la guerra napolitana, era també un excel·lent cavaller justador. Participa en els principals torneigs que se celebraren en temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*. El 1445, amb ocasió de la pau assolida per Anglaterra i França en la Guerra dels Cent Anys, es prepararen a Nancy (cap i casal del ducat de Lorena) unes justes on confraternitzaren les cases antany enfrontades de Vaudémont-Lorraine i Anjou-Lorraine. L'excusa era celebrar un doble casament: l'esperat matrimoni entre dit Ferry/Harric i la filla de Renat, d'una banda, i el matrimoni per poders de Marguerite d'Anjou, filla de Renat, i el rei Enric VI d'Anglaterra. Aquesta segona boda no agradà gens a la cort de Nàpols, és clar, perquè aliava Anglaterra amb els Anjou, quan fins aleshores havia sigut una fidel aliada de Borgonya en la mencionada Guerra dels Cent Anys. Per aquesta raó, en *Curial e Güelfa* els anglesos i el seu monarca no són ben tractats.

En aquestes justes de Nancy (abril-juny del 1445), que ressonaren per tota l'Europa cavalleresca, Renat d'Anjou participà portant armes heràldiques de *roy de Sicile* (de les Dues Sicílies, Nàpols inclòs) i duc d'Anjou, Bar i Lorena. Pel que fa a Ferry/Harric de Vaudémont-Lorena, podríem citar la relació que fa l'autor de la biografia cavalleresca de Gastó IV de Foix de la seua entrada en escena:

“Après vint Ferry monsieur de Lorraine, aîné fils du comte de Vaudémont, monté sur ung grand et puissant coursier à une housseure de veloux violet tout semé de roses de brodeures à fil d'or trait, une manteline de mesme et son escu tymbré et armoyé de ses armes. Il avoit après luy six destriers houssés, les trois de damas violet, les autres trois de satin à une grande croix blanche d'orphaveries, ses paiges à petites journades de mesme, et avoit pour le servir six gentilshommes à hocquetons de damas violet, portans chaicun un boys de long des lices.”¹³¹⁰⁹

Crida l'atenció d'aquestes justes del 1445, molt pròximes o simultànies al temps d'escriptura del *Curial*, l'enfrontament protagonitzat per un equip a cavall d'anglesos, portant paraments de creus roges de Sant Jordi en camper blanc, contra d'altre de

---

¹³¹⁰⁹ LESEUR, Guillaume, *Histoire de Gaston IV, comte de Foix. Chronique française inédite du 15e siècle*, ed. a cura d'Henri COURTEAULT, Renouard – Société de l'histoire de France, Paris, 1893-1894, ps. 148-149.

francesos (el de Renat d'Anjou i Harric de Lorena) portant aquests creus blanques sobre vermell, és a dir, els mateixos colors d'Anglaterra, però invertits.¹³¹¹⁰ L'escriptor de la novel·la catalana recorda aquest caprici heràldic en el transcurs d'un torneig celebrat a la cort de França, que presenta molts trets que recorden els de Nancy, Saumur, Tarascó, etc. En un determinat moment, quan Curial i Aznar d'Atrossillo s'enfronten a Sanglier i Guillalmes de la Tor, les armes dels dos primers "eren blanques, ab creus de sant Jordi. D'altra part, lo Sangler e Guillalmes de la Tor (...) venien, les sues cotes d'armes vermelles e creus blanques." (*CeG* II.100). Els francesos, doncs, reproduïen els paraments que havien fet servir els seus paisans a Nancy, mentre que el cavaller llombard i l'aragonés fan seues les armes i creus de Sant Jordi, compartides heràldicament a l'Europa occidental pels reis d'Anglaterra i d'Aragó.

Harric no sols destacà al certamen de Nancy, sinó que fou el vencedor del també cèlebre Pas de Saumur (ducat d'Anjou), celebrat per iniciativa de dit Renat entre juny i agost del 1446.¹³¹¹¹ Rompé llances contra els comtes d'Eu, de Nevers i de Montmorency; Tanneguy IV du Chastel, nebot del governador de Provença (i membre d'una família ben escarnida en *Curial e Güelfa*); Gills de la Porte i el senyor de Mortagne. Les cròniques relaten que les dames atorgaren a Ferry de Lorena el fermall d'or del torneig, per mans d'una adolescent Jeanne de Laval, que pocs anys després es casaria amb el comte Renat.¹³¹¹² En maig-agost del 1445, Ferry havia participat en les justes de Châlons-sur-Marne (la Xampanya) i el 1449 també s'exercitaria com a cavaller en el Pas de Tarascó (la Provença). Des del 1448 era membre de l'orde del Croissant fundada per Renat d'Anjou.¹³¹¹³ Amb posterioritat, Harric de Lorena comandà les tropes del delfí Lluís de França contra el duc de Savoia (1453); governà el ducat de Bar en nom del seu sogre (1456), i fou designat "lloctinent general de Sicília" (1459) quan es produí una nova contesa bèl·lica entre els Anjou i Ferran I de Nàpols, hereu d'Alfons el Magnànim. Evidentment, no devia ser cap sant de la devoció dels cortesans i diplomàtics del rei d'Aragó, ni de l'anònim redactor de *Curial e Güelfa*.

El llinatge del Harric de la ficció, "de Fontaynes", podria ser un joc de paronímia (*Lorreyne/Lorrayne* <> *Fonteynes/Fontaynes*) que afavorira la identificació "en clau" del personatge de ficció amb el lloctinent de Renat d'Anjou. Sense descartar aquesta

---

¹³¹¹⁰ MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, p. 26-27 i 59.

¹³¹¹¹ *Ibidem*, ps. 195-196.

¹³¹¹² VILLENEUVE BARGEMONT, L.-F., *Histoire de René d'Anjou...*, vol. 1, p. 32.

¹³¹¹³ LESEUR, G., *Histoire de Gaston IV...*, vol. 1, p. 193; MÉRINDOL, C. de, *Les Fêtes de chevalerie...*, ps. 26-27, 59 i 62.

idea, s'ha de veure que existia aleshores un també conegut cavaller, **Jean Daillon** (1423-1481), **senyor de Fontaynes** o Fontaines (actual Fontaine-lès-Dijon) per via matrimonial des de l'any 1443; comte de Lude, per adquisició, des del 1457. Amic d'infantesa del conspirador delfí Lluís de França, durant els anys 1436-1453 fou la seua mà dreta; especialment a partir del 1444, any en que el senyor del Delfinat el nomenà conseller i *chambellan* seu,¹³¹¹⁴ és a dir, l'equivalent al càrrec de gran camarlenc ostentat per Enyego d'Àvalos al servei d'Alfons I i Ferran I de Nàpols.

Realment, el seu ascens social, als 20 anys d'edat, fou propiciat per la concessió que li féu Lluís de 5.000 escuts d'or anuals (13 de març del 1443) per a poder-lo casar dignament amb Renée de Fontaines, filla i hereva universal de René de Fontaines. L'enllaç nupcial (28 de juny) comportava també la cessió de la senyoria pel sogre al gendre. Amb la qual cosa, per via morganàtica, el favorit del delfí pogué lluir a la cort el títol de *sire* o “senyor de Fontaines.”¹³¹¹⁵ Fins l'any 1453, el cavaller Daillon serví el delfí, però durant els anys 1453-1461 caigué en desfavor d'aquest i passà a la cort del rei Carles VII. Tanmateix, en accedir el seu antic senyor al tron, amb el nom de Lluís XI (1461-1483), recuperà la confiança i la protecció d'aquest, que el reposà en l'ofici palatí de *chambellan* seu. Jean de Fontaynes havia sigut abans lloctinent general del Llenguadoc (1439) i comandant de tropes en la guerra contra Borgonya.¹³¹¹⁶ I, essent ja d'edat avançada, el 1475, s'ocupà de formalitzar l'annexió del principat d'Aurenja (estat autònom fins aleshores de l'Imperi Germànic) al Delfinat.¹³¹¹⁷

Destacava el *sire de Fonteynes* en justes com la de Saumur, més amunt esmentada (juny-agost del 1446).¹³¹¹⁸ O també en les organitzades per Carles VII a Tours, en gener del 1447, per a celebrar les esposalles de la seua filla Jeanne amb el comte de Clermont. En les cròniques que relaten la seua participació en aquests certàmens cavallerescos,

---

¹³¹¹⁴ AUBERT DE LA CHENAYE-DESBOIS, François-Alexandre, *Dictionnaire de la noblesse*, Antoine Boudet, París, 1699-1784 (2a. ed.), vol. 5, ps. 452-453; QUICHERAT, Jules, Un manuscrit interpolé de la ‘Chronique Scandaleuse’, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, any 6, t. 1, París, 1855, ps. 412-442 (p. 421); VINCENT, J.-L., *Abrégé de l'Histoire de Savoie, de Piémont et de Sardaigne*, Parent-Desbarres, París, 1842, p. 125.

¹³¹¹⁵ ANSELME DE SAINT-MARIE, Simplicien, *Histoire généalogique et chronologique de la Maison Royale de France, des pairs, grands officiers de la couronne et de la maison du roy, et des anciens barons du royaume*, ed. a cura de M. POTIER DE COURCY, Firmin Didot frères, fils et cie., París, 1868 (4a ed.), vol. 8, p. 189.

¹³¹¹⁶ DAVID, M., *Jean Daillon, seigneur du Lude, chambellan de Louis XI. Drame historique*, Tipogr. Wittersheim, París, 1847; BEAUCHET-FILLEAU, Henri et Paul, *Dictionnaire historique et généalogique des familles du Poitou*, Tipogr. Oudin, Poitiers, 1891 (2a), vol. 3, p. 13.

¹³¹¹⁷ ALLARD, Guy, *Les gouverneurs et les lieutenants au gouvernement de Dauphiné. Extrait de l'Histoire de cette province*, Tipogr. de J. Verdier, Grenoble, 1704; reed. a cura d'H. GARIEL, Grenoble, 1864, p. 178.

¹³¹¹⁸ MÉRINDOL, C. de, *Les Fêtes de chevalerie...*, ps. 147-148.

se'l designa com *Jehan d'Ayllon, sire de Fontaynes/Fonteynes*,¹³¹¹⁹ un apel·latiu cavalleresc i nobiliari amb el qual seria conegut, doncs, per l'anònim de *Curial*. Pel que sembla, no sols destacava en el terreny de les armes. També era un hàbil diplomàtic i negociador, raó per la qual el seu senyor es referia a ell com “maître Jean des habiletés”, perquè, com el modèlic Curial de la novel·la catalana, “aquest és cavaller en parlar e en obrar, e en plaça, e en cambra e en liça, e en tot loch” (*CeG* II.116); que “yo no viu per a liça er per a cambra sinó aquest” (*CeG* I.22). Aquesta és la semblança del personatge històric que feia Pierre Antoine de la Place, a partir de les notícies del senyor de Fontaines que pogué recollir el cronista flamenc Philippe de Commynes:

“Comines parle, en deux ou trois endroits de ses *Mémoires*, d'un monseigneur du Lude, qui étoit fort agréable au roi Louis XI, et qui aimoit fort son profit particulier. 'Il avoit, dit-il, été nourri avec le roi dans sa jeunesse, lui savoit très bien complaire et étoit homme très plaisant.' Ce seigneur s'appeloit Jean Daillon et Louis XI l'appeloit *maître Jean des habiletés*, parce qu'il trouvoit des expédients à tout. Aussi devint-il gouverneur du Dauphiné, ainsi que d'Arras et de l'Artois, où il se fit tout d'or. En sorte que s'il y avoit, disoit quelqu'un, un parallèle à faire à la façon de Plutarque, on trouveroit dans un historien de quoi en faire un bon entre ce favori et le maréchal de la Feuillade sous Louis XIV; car l'un et l'autre étoient grands trompeurs, grands parleurs, grands menteurs, et vendoient tout à prix d'argent. On voit encore des lettres écrites de la main de Louis XI, où ce prince disoit à du Lude : 'Faites bien, *maître Jean*; et je ferai bien, moi, *maître Louis*.' ”¹³¹²⁰

El 22 d'abril del 1444, a Avinyó, Daillon signà un tractat en nom del delfí amb l'influent cardenal Pèire de Foix i el seu nebot, el comte Gastó IV de Foix.¹³¹²¹ Sens dubte, sabent que es tractava d'un poderós senyor d'Occitània, pretenien atraure-se'l a la seua causa. Però Gastó era fidel al rei de França i amic del rei d'Aragó...

---

¹³¹¹⁹ *Ibidem*; LESEUR, G., *Histoire de Gaston IV...*, vol. 1, p. 197.

¹³¹²⁰ PLACE, Pierre Antoine de la, *Choix d'anecdotes et faits mémorables, ou Le Valere-Maxime françois*, Tipogr. de Pierre Didot l'Aîné, Paris, 1792, vol. 2, ps. 75-76.

¹³¹²¹ COURTEAULT, Henri, *Gaston IV, comte de Foix, vicomte souverain de Béarn, prince de Navarre (1423-1472)*, Slatkine, Tolosa de Llenguadoc, 1980, p. 104.

“...la fin de l’année 1446 fut troublée par les intrigues du dauphin Louis; jaloux de la faveur de Pierre de Brézé [senescal del rei Carles VII] et d’Agnès Sorel [amant del mateix monarca], il voulait à tout prix se défaire de l’un et de l’autre. Avec l’aide de quelques intrigants, dont les principaux étaient Antoine de Chabannes, chambellan du roi, le sire de Bueil et Jean de Daillon [senyor de Fontaines], il pratiqua auprès de tous les hauts personnages de la cour de secrètes menées (...); le roi de Sicile [Renat d’Anjou] et son frère Charles trempaient eux-mêmes dans le complot. Le jeune comte de Foix dut recevoir les ouvertures des conspirateurs, mais ils trouvèrent chez lui une fidélité inébranlable à la cause de Brézé (...), et il n’avait plus à se souvenir d’avoir autrefois conclu une alliance avec ce même Jean de Daillon, qui s’en autorisait peut-être pour l’entraîner dans sa rébellion. Gaston resta du côté du roi et du sénéchal...”¹³¹²²

No ens estranya, doncs, que en la ficció cavalleresca, el rei de França i el comte de Foix siguen personatges ben considerats per l’escriptor, mentre que el nom de Fontaines li serveix per a denominar un dels rivals que es troba Curial en la seua trajectòria de cavaller errant. L’ambaixador del rei d’Aragó al nord-oest d’Itàlia, Enyego d’Àvalos, establert a Milà en octubre del 1446, trobaria en el senyor de Fontaines un rival diplomàtic de primer ordre. L’enviat d’Alfons el Magnànim recorria la Llombardia, el Montferrat, el Piemont, la Ligúria i la frontera amb Provença (Ventimiglia) per a evitar o prevenir una invasió francesa del delfí Lluís i Renat d’Anjou, recolzant els drets successoris del duc d’Orleans al ducat de Milà.¹³¹²³ Mentrestant, Fontaines i altres agents antiaragonesos conspiraven contra el rei d’Aragó a espatles del rei Carles de França, que es trobava llavors molt ocupat amb els afers de la Normandia.

En el terreny de la ficció literària, tant el nom d’Harric (lloctinent de Renat d’Anjou) com el renom de Fontaines (lloctinent del delfí Lluís) serviren, doncs, d’excusa per conformar la identitat onomàstica d’un cavaller vençut simbòlicament per *Curial*. En una lectura o comprensió literal de la novel·la, aquests detalls resultaven del tot innecessaris; però no en una segona lectura política “en clau” –transparent, no excessivament enigmàtica–, que l’escriptor té pensada ja quan planeja l’estructura

---

¹³¹²² COURTEAULT, H., *Gaston IV, comte de Foix...*, p. 126; RAYMOND, Paul, Description détaillée des sceaux conservés aux archives des Basses-Pyrénées, dins *Bulletin de la Société des sciences, lettres et arts de Pau* (2a. sèrie), 2, Pau, 1872-1873, ps. 147-492 (p. 234).

¹³¹²³ Vegeu el capítol I.3.4.

argumental de la novel·la.¹³¹²⁴ Per això els noms de personatges “angevins” s’associaran sobretot en l’episodi de la duquessa d’Ostalriche, el de la reelaboració d’una llegenda reeditada literàriament durant segles per a protestar contra els Anjou.

La cort imperial i un emperador munífic

Estant el jove *écuyer* Curial al Montferrat, va de pas el cavaller Jacob de Cleves, que ve de la cort imperial d’Alemanya, i que travessa la Llombardia en el transcurs d’un romiatge a Sant Jaume de Galícia. A Casale, el peregrí s’assabenta que uns cavallers indignes, Othó de Cribaut i Parrot de Sant Laydier, han incriminat falsament Cloto, “duquessa d’Ostalriche” (Àustria), filla del duc de Baviera i germana de Làquesis, d’haver comés amb ell adulteri. Ha de ser cremada en la foguera si no es presenten en defensa seua, en una ordalia cavalleresca contra els acusadors, dos cavallers que proven la innocència de la dama. La proposta de recórrer al judici de Déu la fa la “reyna d’Ongria”, cosina germana de l’acusada, i l’accepta l’emperador del Sacre Imperi Romà Germànic. En el camí de la cort alemanya, que no s’especifica on es troba, però que per circumstàncies històriques de mitjan segle XV convindria situar a Viena (*Ostalriche*), Curial i Cleves travessen per la ciutat hongaresa on té lloc l’anecdòtic alliberament del reu de pena capital Auger Bellian, que venim de comentar.

Testimonis del combat judiciari sobre la innocència o culpabilitat de la duquessa Cloto d’Ostalriche (transsumpte literari de la protagonista femenina de la llegenda del *Bon comte i l’emperadriu d’Alemanya*) seran, a banda del mateix emperador, els reis de Sicília i Bohèmia (sí, el “rey de Sicília”, també; encara que sembla estrany, té explicació, com més avant es veurà), i els ducs d’Holanda i Lorena, “vells e molt savis senyors” (*CeG* I.19). Curial i Cleves venceran en combat Cribaut i Sant Laydier en presència de dit emperador. Aquest alliberarà Cloto i ordenarà incinerar els falsaris, abans d’adobar cavaller Curial i honorar-lo amb obsequis sumptuosos. D’altra banda, el duc i la duquessa de Baviera, agraïts per l’alliberament de la filla casada, Cloto, oferiran a Curial la mà de llur filla donzella, Làquesis, si aquest es digna a acceptar-la, amb la qual cosa donaran peu al primer triangle amorós de la novel·la.

Els noms de **Cloto**, la duquessa d’Ostalriche, i de Làquesis, són al·legòricament complementaris, i cal explicar-los conjuntament, en relació amb les Moires o Parques

---

¹³¹²⁴ Com deduí, a partir de diversos indicis onomàstics, FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

del *Mite d'Er* inclòs en *La República* de Plató. Com s'ha vist en el capítol dedicat a les fonts de *Curial e Güelfa*, l'autor de la novel·la era un dels privilegiats lletraferits de la Itàlia dels humanistes amb accés a l'original concepte platònic de les tres dames que determinen el destí dels homes com a “filles de Necessitat”. Plató accepta el paper de Cloto com la primera moira: la que determina el naixement dels homes, el principi de la vida, l'encarrilament dels itineraris vitals. La tercera moira, Àtropsos (“Àntropos”, en el *Curial*) representa la mort, la solució de la vida, la cloenda. Però la més important per al filòsof és Làquesis, que no és simplement la dama representada per grecs i romans amb una vara que mesura la longitud del fil de la vida. Per a Plató, aquesta moira és la que permet a les ànimes dels homes “elegir” el seu destí i la seua naturalesa en el trànsit per la vida terrenal. La longitud o durada de la vida sí que es cosa de la moira, però no l'elecció d'un destí. Aquesta decisió moral la delega Làquesis en cadascú. L'assoliment d'una ànima pura depén del criteri i de la voluntat humanes.¹³¹²⁵

El fet que Plató atorgue un protagonisme primordial entre les Moires a Làquesis explica, no sols el rerefons neoplatònic d'alguns passatges de la novel·la, sinó el fet que l'escriptor denomine simbòlicament, amb un nom extret de la matèria clàssica, una “verge alamanya”. En trobar-se Làquesis al davant, Curial haurà trobat la seua “Y” pitagòrica, la seua disjuntiva hercúlia. Al llarg dels llibres I i II, com s'exposarà més extensament en abordar el personatge concret de Làquesis, Curial haurà d'elegir el seu destí: o continuar servint l'amor honest la Güelfa, o deixar-se seduir per la superficialitat de Làquesis. Tenint en compte aquest paper “crucial” o transcendental reservat a Làquesis, el fet que la germana s'anomene també al·legòricament *Cloto* vol significar que aquesta és el principi: la que propicia la primera aventura cavalleresca de l'heroi novel·lat. “D'açò és stada a tu la Fortuna favorable”, adverteix la Güelfa a Curial abans d'acomiar-lo, “que batallaràs per una de les pus nobles dones del món e pus valerosa” (*CeG* I.14). L'alliberament de Cloto significa l'entrada del cavaller “errant” en el laberint de la vida i de les relacions socials, la posada en marxa de “lo procés... de la vida de nostre cavaller” (*CeG* III.0), com el denomina l'anònim.

L'emperador elegeix dos jutges, el **duc d'Holanda** i el **duc de Lorreine** perquè organitzen la lliça i, com era costum, ambdós pertanyen a bàndols diferents. El primer representa el “partit borgonyó”, que no sols a França, sinó a la resta d'Europa (Aragó-Nàpols, Portugal, Milà...) despertava simpaties i teixia aliances. El segon duc representa

---

¹³¹²⁵ Més detalls de tot açò, en el capítol II.1.7, on tractem de l'obra de Plató.

el “partit angeví”, encapçalat per Renat d’Anjou i el seu gendre i lloctinent, *Harric* de Lorena o Ferry de Lorreine, el nom del qual ja s’havia insinuat prèviament darrere de l’antropònim fictici *Harrich* de Fontaynes. En realitat, l’escriptor presenta l’emperador rodejat de “duchs e duquesses” (*CeG* I.19), per ser aquest el rang aristocràtic més elevat, però devia saber que Holanda havia sigut un comtat cedit l’any 1433, per la cèlebre Jacqueline de Baviera (personatge històric inspirador en part de Làquesis de Baviera¹³¹²⁶) al duc de Borgonya, Felip III el Bo. O és possible, com suggereixen Lola Badia i Jaume Torró, que tinguera en compte que els titulars del comtat d’Holanda des de mitjan segle XIV, eren els ducs de Baviera-Straubing, citats en la documentació cancelleresca de la Corona d’Aragó com a *duchs de Baviera e d’Holanda*.¹³¹²⁷ Del ducat de Lorena, posseït per Renat d’Anjou des del 1437, ja s’ha tractat adés.

Pel que s’observa, l’elecció d’aquests títols nobiliaris per l’autor de *Curial e Güelfa* no és improvisada ni gratuïta, sinó que té en compte un joc europeu d’oposicions, amics de Borgonya *versus* amics d’Anjou, que tornarà a fer-se efectiu en diferents moments d’aquesta novel·la, de to polític antiangeví. Podria interpretar-se, doncs, que darrere d’aquests jutges del torneig, l’autor hauria volgut insinuar al lector personatges de tal rellevància com el comte d’Holanda i el duc de Lorena dels temps de la novel·la, és a dir, Felip de Borgonya i Renat d’Anjou, respectivament.

Juntament amb aquests dos, l’emperador delega després en altres dos jutges, els “reys de Sicília e de Boèmia” (*CeG* I.21) la comesa de victorejar el campió Jacob de Cleves. Com seguidament es veurà, Jacob de Cleves i Curial representen, en una lectura al·legòrica i geopolítica de l’episodi, l’eix o aliança Borgonya-Aragó, mentre que darrere dels seus contrincants, Otó de Cribaut i Parrot de Sant Laydier, s’insinuen noms i llinatges relacionables amb l’eix conspiratori Delfinat-Anjou, que girava al voltant del delfí Lluís i de Renat d’Anjou, el gran antagonista d’Alfons el Magnànim. Això explica, entre altres coses, que Cribaut i Sant Laydier exhibisquen “renarts” sobre fons blau: el color dels Anjou i el nom de *Renat* (en altres capítols, el gal·licisme *renart* deixa lloc al mot patrimonial *rabosa*, però l’al·ludit és el mateix Anjou). Mentre visqué, Renat d’Anjou fou conegut a França, nominalment, com *le roy de Sicile*, enfront del titular real i victoriós, Alfons el Magnànim, *rey de les Dos Sicílies* (la insular i la peninsular o napolitana). De manera que podria considerar-se la presència del **rei de Sicília** en el

---

¹³¹²⁶ Vegeu el capítol següent II.3.6.

¹³¹²⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 550-551.

seguici d'un vencedor afí a la casa de Borgonya com una mena de subtil burla o humiliació. Quant al **rei de Bohèmia**, resulta més difícil d'entreveure-hi cap altra lectura, com no siga la de donar versemblança a l'escenografia germànica del relat. En temps del *Curial*, la corona del rei de la conflictiva Bohèmia, príncep elector de l'Imperi, estava vacant. Exercia de príncep regent el cabdill hussita Jordi de Podiebrad (1439-1453), per haver mort els antics posseïdors de la corona, que havien sigut l'emperador Segimon (+1437) i el duc Albert d'Àustria (1438-1439).

La **reina d'Hongria**, que intercedeix en la ficció per la seua cosina Cloto, podia fer pensar als oients del *Curial* en la carismàtica Elisabet de Luxemburg (1409-1442), filla única de l'emperador Segimon, rei d'Hongria. Mancat de fills barons, Segimon designà hereu el gendre, Albert VI duc d'Àustria (rei, 1438-1439), que morí deixant embarassada Elisabet. Aquesta fou expulsada per nobles partidaris de lliurar el tron un rei de Polònia que fera front a amenaça turca. La reina, en una hàbil maniobra, s'emportà amb ella la Santa Corona (imprescindible per a consagrar legítimament els sobirans del país), amb la qual coronà el seu fill Ladislau V el Pòstum (15 de maig del 1440), nascut pocs dies abans (el 22 de febrer). Interceptada en l'exili pel rei de Romans i futur emperador Frederic III d'Alemanya, aquest la obligà a tornar la corona als hongaresos (1442). Traspassà la reina Elisabet poc després (desembre del 1442) i, havent mort també el rei electe de Polònia-Hongria el 1444, Frederic III col·locà el Pòstum i legítim sobirà en el tron, però sota tutela del poderós heroi János Húnyadi. Aquest, això no obstant, s'havia plantejat –i ho proposà en repetides ambaixades– oferir la corona de sant Esteve al *rex Hungariae* nominal, que era Alfons el Magnànim (1444-1447).¹³¹²⁸ Totes aquestes circumstàncies no podien passar desapercebudes, doncs, als oients del *Curial*, que recordarien la malaurada Elisabet, amb tota seguretat, quan oïren parlar, encara que fóra en un relat de ficció, de la reina d'Hongria.

Que el duc i la duquessa d'Àustria (*Österreich* en alemany) apareguen amb el títol *d'Ostalriche* indica que l'escriptor estava més familiaritzat amb l'ortografia francesa medieval (*Osterriche*) que no amb la catalana: *Estalrich* en Bernat Desclot i en Joanot Martorell; *Estelrich* i *Àustria*, en altres escrits baixmedievals. Aquestes formes tradicionals de la Corona d'Aragó s'expliquen per pseudoetimologia (< HOSPITALE +

---

¹³¹²⁸ Qüestió sobre la qual s'ofereixen detalls en el capítol II.2.1. Vegeu també MARINESCU, Constantin, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, ps. 143-152.

ric) i per analogia amb la vila catalana d'*Hostalrich* o *Estalrich*, l'actual Hostalric),¹³¹²⁹ El topònim, doncs, resulta eloqüent sobre quines eren les habituals fonts d'informació de l'anònim. També les delata l'ortografia italiana del **duc “de Bavària”** o “de Baviera”, en lloc del *Bavera* que llegim en *Tirant lo Blanc*. El titular d'aquest ducat era Albert de Wittelsbach i Visconti, parent del duc de Milà, i conegut com Albert III el Piadós (1401-1460). Fou duc de Baviera-Munic del 1438 al 1460. Seduït per una criada, es casà amb ella per amor (1432). El pare del jove, el duc Ernest, escandalitzat per aquella boda secreta, acusà de bruixeria l'atrevida dona i féu que l'assassinaren (1435). El vidu contragué llavors matrimoni amb Anna de Brunswick (1420-1474),¹³¹³⁰ que seria **la duquessa** històrica contemporània de la de *Curial e Güelfa*.

Tret de l'anècdota del matrimoni per “seducció” de la criada, no apareix res més que faça pensar amb alguna significació en l'elecció de Baviera com a terra natal de Làquesis. Resulta innegable, amb tot, l'exemplaritat de l'anècdota matrimonial, de la qual es parlaria molt a la cort de Filippo Maria Visconti. En efecte, el cas donava lloc precisament al debat que sostenen la duquessa de Baviera fictícia i la seua filla Làquesis en la novel·la, sobre la conveniència d'un matrimoni poc ponderat i per amor, sense tenir en compte les terribles conseqüències que podria comportar. Així ho provaven el tràgic enamorament de Tancredi i Ghismonda, narrat per Boccaccio, però també els amors del duc històric de Baviera, víctima d'una tragèdia similar.

Mirat des del punt de vista d'un noble del segle XV, que tot un duc alemany oferisca la mà de la seua filla a un cavaller jovençà i estranger “de casa baixa” –per molt agraït que estiguera– és una decisió un tant precipitada; com la que havia pres en un moment determinat el duc real o històric, amb tristes seqüeles. Sorprén, i no sols al lector cortesà medieval, sinó també al contemporani, la facilitat amb què el duc de Baviera, de la nit al matí, sembla disposat a desprendre's del seu important patrimoni: “Curial, car amich meu, no m sé en quina manera retribuir-te..., sinó donant-te aquesta mia filla per muller, e que prengues la meytat de la mia terra, e, après de mos dies, de tota sies senyor” (*CeG* I.22). La duquessa de Baviera de la ficció, més racional que el pare i la filla, dubta si la cosa podrà arribar a bon port. Ella reflexiona i troba, al contrari del que creu la seua filla, “que Curial no és pertinent a la mia noblesa” (*CeG* II.86). Suposem que no desitjava per a la seua Làquesis una vida marcada per enllaços

---

¹³¹²⁹ Com s'advertí ja en el capítol II.2.1, en tractat de la toponímia.

¹³¹³⁰ GUT, Georg A., *Albrecht III., Herzog in Bayern, Gemahl der Agnes Bernauer. Das Leben des Herzogs und das Geschehen in München und Bayern*. Selbstverlag, Munic, 1993.

desgraciats, com havia sigut la de la cèlebre Jacqueline de Baviera i del mateix duc històric de Baviera, l'enamorat de la criada. Al remat, l'escriptor reorienta les esposalles, en el seu univers de ficció, i emparella la filla del duc de Baviera amb tot un duc d'Orleans: un aristòcrata de rang estamental equiparable al seu.

El **duc d'Ostalriche** més emblemàtic de temps del *Curial* és Albert V d'Habsburg i Baviera (1397-1439), duc d'Àustria (1404-1439) i rei de Romans (1438-1439), casat amb la filla de l'emperador i rei d'Hongria Segimon: la més amunt esmentada Elisabet de Luxemburg. Aquesta fou la **duquessa** d'Àustria real del 1421 al 1442, els darrers anys com a regent del seu fill Ladislau el Pòstum. Aquest morí jove i en vespres de casar-se (1457), amb la qual cosa no existí cap altra duquessa d'Àustria entre el 1442 i el 1457 que fóra reconeixible pels lectors del *Curial* informats de política internacional. Del caràcter d'aquesta dama dóna notícia irònica el viatger andalús Pedro Tafur, que la visità a Viena l'any 1438. En primer lloc, el cavaller s'entrevistà amb el marit i després amb ella. El duc li donà la divisa de l'orde cavalleresc del Drac, instituït pel seu sogre i predecessor,¹³¹³¹ i “puesto que su marido me avía dado la devisa del Dragón, ella me dio la suya propia, que traÿe en los pechos.” Rafael Beltran, comentant el sentit d'aquesta frase, troba al darrere una insinuació sobre el caràcter frívol de la duquessa, descrita pel mateix Tafur com una “dueña muy hermosa, alta de cuerpo”. El relaciona Beltran, “a buen seguro, con la fama de libidinosa de la senyora.”¹³¹³² Si aquesta dubtosa reputació havia arribat també a oïdes de l'anònim del *Curial*,¹³¹³³ bé podria haver pensat en la duquessa d'Ostalriche com un personatge adequat per representar en la novel·la cavalleresca Cloto, a punt de ser cremada per creure-la adúltera.

Com s'observa, l'escriptor, sense fixar-se excessivament en genealogies, sí que té notícia que tots aquests ducs germànics i sobirans centreeuropeus (de Baviera, Àustria, Hongria, Bohèmia, l'Imperi...) es troben emparentats entre ells, i això li serveix per a relacionar-los en el terreny de la ficció. Aquest no era un món desconegut del tot per als

---

¹³¹³¹ MIRA, Eduard, Dracs i grius. Una frontera al sud-est, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 181-222.

¹³¹³² TAFUR, Pero, *Andanças e viajes de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982, p. 234. Citat i comentat per BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Los libros de viajes medievales castellanos. Introducción al panorama crítico actual: ¿cuántos libros de viajes castellanos?, dins *Los libros de viajes en el mundo románico. Revista de filología románica, anejo I*, Madrid, 1991, ps. 121-163 (p. 150). Parlem en aquest cas de “la duquessa”, que no era emperadriu, com afirma el mateix Tafur, perquè el marit no fou mai coronat emperador. Era tan sols el rei electe de Romans.

¹³¹³³ Tafur acabava de passar per la cort de Milà, on s'havia entrevistat amb Filippo Maria Visconti i, en conseqüència, hauria pogut conèixer un dels seus cambrers més afavorits, Enyego d'Àvalos.

cortesans del Nàpols d'Alfons el Magnànim. Els informaven oportunament d'aquelles corts ambaixadors, heralds i cavallers errant que les havien visitades. L'any 1436, un excortesà i home fidel al rei d'Aragó, com era el cavaller errant Fernando de Guevara (germà major uterí del gran conestable Enyego d'Àvalos) s'havia aventurat cap a Viena, a la cort del duc i la duquessa "d'Ostalriche". Allí havia combatut heroicament contra un conegut cavaller del país, de nom *Georg von Rapach*, segons la proposta onomàstica d'una clàssica *Història de Viena*,¹³¹³⁴ sostinguda sobre fonts cronístiques amb variants ortografies del tipus: *micer Jorge*, *micer George Vourapag* (< *von Rapag), *Jorge de Raphaç* o *Jorje Voniroc* (< d'un original **von Repac?*).¹³¹³⁵ La confirmació de la identitat antroponímica proposada la proporciona un salconduit atorgat per Alfons el Magnànim, que testimonia el pas per Catalunya, en desembre del 1431, d'un cavaller de l'Imperi Alemany (*Alamandie Imperii*) anomenat *Georgius de Rapach*. Se'n tornava aleshores al seu país després d'haver peregrinat a Sant Jaume de Galícia.¹³¹³⁶

Al marge de quin siga el nom correcte del contrincant, la proesa cavalleresca era recordada a la capital imperial quan la visità Tafur l'any 1438. El viatger andalús, després d'anotar l'anècdota dels pits de la duquessa, afig: "E antes de que partiese de Viana, fui a ver a Jorge Voniroc, un cavallero que avía fecho armas secretas con don Fernando de Guivara. E este cavallero fue conmigo estas dos leguas fasta la casa e allí lo fizo comer el otro antes que partiese, e estuvimos aquel día todo en mucho placer."¹³¹³⁷ Segons altres fonts, la batalla s'havia efectuat en presència del duc Albert. La gesta

---

¹³¹³⁴ MAYER, Anton – STARZER, Albert – ZIMMERMANN, Heinrich F. J., *Geschichte der Stat Wien*, Verein für Geschichte der Stadt Wien – Druck und Verlag von Adolf Holzhausen – K. und K. Hofund Universitäts Buchrucker, Viena, 1897-1918, vol. 1 (1895), p. 169.

¹³¹³⁵ Vegeu PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros preladados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, p. 360 (*micer George Vourapag*); TAFUR, P., *Andanças e viajes...*, p. 235 (*Jorge Voniroc*); ESQUERDO, Onofre, *Nobiliario valenciano (1686)*, ed. a cura de J. MARTÍNEZ, Ateneu Mercantil, València, 1963; reed. per la Biblioteca Valenciana, València, 2001, vol. 1, p. 83 (*Jorge de Raphaç*); Miguel de Cervantes (*micer Jorge*).

¹³¹³⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.582, f. 152r, ressenyat per SALICRÚ LLUCH, Roser, Galícia i Granada: pelegrinatge i exercici de cavalleria en terres ibèriques i musulmanes occidentals a la Baixa Edat Mitjana, dins *El Camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Abat Oliba. Sèrie il·lustrada", 21), Barcelona, 2007, ps. 163-177 (p. 175); EADEM, Caballeros cristianos en el Occidente europeo e islámico, dins HERBERS, Klaus – Jaspert, Nikolas (eds.), *"Das kommt mir spanisch vor". Eigenes und Fremdes in den deutsch-spanischen Beziehungen des späten Mittelalters*, Lit Verlag ("Geschichte und Kultur der Iberischen Welt", 1), Münster, 2004, ps. 217-289 (p. 284).

¹³¹³⁷ TAFUR, P., *Andanças e viajes...*, p. 235.

figura relatada en la *Crónica de Juan II de Castilla*,¹³¹³⁸ en un epígraf titulat: “De cómo don Fernando de Guevara salió con una empresa, e hizo sus armas valientemente en presencia del duque Alberto de Austerriche.” Atenció a la plasmació del corònim: *Austerriche*. ¿Dependria l’*Ostalriche* del *Curial* d’una rara ortografia francesa com adés proposàvem? ¿O cap la possibilitat que l’anònim haguera llegit una relació en castellà de l’aventura de Guevara? Si fóra així, la variant *Austerriche* o *Osterriche de la hipotètica font castellana (amb el dígraf –ch– traduïble fonèticament com una consonant africada postalveolar sorda; com en *empachar* i altres mots castellans introduïts per l’escriptor) hauria condicionat l’hàpax o estranya adaptació *Ostalriche*.

La crònica castellana explica que Fernando partí de la cort de Castella, on es trobava aleshores; que el seu contrincant alemany era un home “muy valiente... de la casa del duque Alberto de Austerriche, que después fue rey de Ungría e de Boemia y emperador de los Romanos.” Observem ara les coincidències toponomàstiques i d’ortogràfiques: *Austerriche* / *Ostalriche*, *Ungría* / *Ongria* (sense H-), *Boemia* / *Boèmia* (també sense l’h intercalada), el *duque*, el *emperador* (en realitat, rei de Romans)... Si admetérem la possibilitat que l’autor del *Curial* fóra Enyego d’Àvalos, germà de Fernando de Guevara, potser aquestes coincidències amb el text de la crònica castellana tindrien una fàcil explicació. Altrament, les hauríem d’atribuir a l’atzar.

El cavaller “errant” castellà féu armes a peu contra Georg. I, encara que l’alemany era un home valent i corpulent, “don Fernando se hubo tan valientemente que lo firió de la hacha en ambas a dos las manos, en tal manera que el alemán se iba retrayendo.” Aquest detall narratiu connecta també amb la novel·la catalana. Però no és l’únic: globalment considerat, sembla com si l’anònim autor de *Curial e Güelfa* haguera volgut rememorar una proesa cavalleresca tan ben coneguda pel seus oients o lectors –persones pròximes a ell– com era aquesta del cavaller aventurer de l’Alemanya del 1436. Enyego d’Àvalos degué ser un dels primers a tenir notícia del triomf del germà. Residia aleshores a la cort ducal de Milà, i Fernando, que participà en el setge napolità del 1437,¹³¹³⁹ degué viatjar de Viena a Nàpols, segurament, travessant per Milà. El mateix any visità la cort de Navarra, on Carles d’Évreux, príncep de Viana, celebrà un convit

---

¹³¹³⁸ Us remetem, per a majors detalls, al capítol I.3.1, on trobareu una ressenya biogràfica de Fernando de Guevara i més informació sobre l’aventura germànica d’aquest.

¹³¹³⁹ DUTTON, Brian (ed.), *El Cancionero del siglo XV, c. 1360-1520*, Universidad de Salamanca – Biblioteca Española del siglo XV, Salamanca, 1990-1991, vol. 7, p. 374.

en honor seu.¹³¹⁴⁰ Poc després de la definitiva entronització del rei d'Aragó a Nàpols (1443) Fernando de Guevara s'instal·là en aquella cort, al costat dels seus poderosos germans, els Guevara-D'Àvalos. Dirigí importants contingents de tropes durant l'afer successori de Milà (1447),¹³¹⁴¹ per encàrrec del Magnànim. En el regnat del seu successor, Ferran I, obtingué el títol nobiliari napolità de *conte di Belcastro* (1467-1483). A Nàpols residia des de feia anys el poeta barceloní Benet Garret *il Cariteo*, que cantà en la llengua de Dante la dignitat aristocràtica que exhibia la persona del vell cavaller de la gesta alemanya: el “bel Ferrando, ai re non inequale in maiestade”.¹³¹⁴²

El combat de *Curial e Güelfa* pertany exactament a la mateixa modalitat que el de Fernando de Guevara: a peu i amb atxes. “L'emperador..., oyda la relació, féu sonar una trompeta, e tantost los cavallers exiren de fora e foren-los donades les hatxes” (*CeG* I.19). Atenció ara a les *hatxes* amb *h-*, com en la crònica castellana, i no com en català. Curial s'enfronta a Parrot de Sant Lauydier, que, com el contrincant de Fernando, “en aquell temps ere tengut per un dels millors e pus aspres cavallers d'Alamania” (*CeG* I.20). La crònica de Joan II diu: “como quiera que el caballero alemán era sin comparación mucho más valiente que don Fernando de Guevara, don Fernando se hubo tan valientemente que lo firió de la hacha en ambas a dos las manos, en tal manera que el alemán se iba retrayendo.” La mateixa decisió adopta Curial en el seu avanç sobre Parrot, al qual obliga a retrocedir: Curial “ahurtà'l tan fort e li donà tan grans colps, que certes Parrot conegué que havia molt a fer en defendre's de Curial; per què Curial, conexent que l'altre més avant no podia, ans li fallia alè e força...” (*CeG* I.21). En la crònica, el duc interromp el combat: “echó el bastón e sacólos de las lizas”, perquè veia clarament que Fernando havia superat hàbilment el paladí de la seua cort. Baixà del cadafal i es fu acompanyar dels contendents per retre'ls honor. En la ficció literària, els falsos acusadors confessen llur perjuri, els “feels” interrompen la batalla i “l'emperador devallà del cadafal e vench a Curial” (*CeG* I.21). Als altres combatents, els falsos i indignes cavallers, se suposa que no es dignà ni a mirar-los a la cara.

---

¹³¹⁴⁰ VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933, p. 71.

¹³¹⁴¹ Vegeu, per exemple, JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269.

¹³¹⁴² CHARITEO, Il (Benet GARRET), *Le rime di Benedetto Gareth detto “Il Chariteo”*, ed. a cura d'Erasmus PERCOPO i Benedetto CROCE, Tipogr. de l'Accademia delle Scienze (“Biblioteca napoletana di storia e letteratura”, 1), Nàpols, 1892, vol. 2, p. 415; citat per CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana...*, ps. 36-37, i ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 147.

Conta l'autor de la crònica castellana que el duc-emperador “hizo muy grande honra a don Fernando de Guevara, y enbióle un joyel que podía valer quinientas coronas e dos trotones muy especiales.” En la ficció cavalleresca, la passa següent és també la mateixa: la de contar els honors i regals que l'emperador ofereix al cavaller. Curial rep joies de valor incalculable “e quatre cavalls molt bells e deu hacanees molt belles”. La coincidència en el tipus d'obsequis, per bé que els de la ficció siguen més sumptuosos i exagerats, també resulta sospitosa de provenir d'una mateixa relació oral o d'una font escrita compartida amb la del cronista de Joan II de Castella. Fernando de Guevara, segons la crònica, passà després algun temps a Castella, “e después acordó de se ir a Nápol para el rey don Alonso de Aragón, el qual o rescibió muy bien e le hizo grande acogimiento e mercedes.”¹³¹⁴³ Es traslladà, doncs, a la cort on, segons tots els indicis, fou concebuda i escrita la història cavalleresca de Curial el llombard.

L'aventura germànica del Guevara –que apareix ressenyada entre les anotacions erudites del *Curial* per Lola Badia i Jaume Torró¹³¹⁴⁴– fou recordada per cròniques i llibres de viatges i, pel que sembla, recreada entre línies en l'episodi de la novel·la catalana. Es rememora també en obres literàries molt posteriors, com el *Quixot* (I,49) de Miguel de Cervantes: “Niéguenme asimesmo que no fue a buscar las aventuras a Alemania don Fernando de Guevara, donde se combatió con micer Jorge, caballero de la casa del duque de Austria.”¹³¹⁴⁵ Alonso Quijano recorda la gesta històrica per a demostrar al canonge de Toledo que els cavallers *andantes*, de què tracten els llibres de cavalleries que llig, no eren cap producte de la fantasia dels autors, sinó que existiren de

---

¹³¹⁴³ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros preladados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, p. 360. Vegeu també GARIBAY ZAMALLOS, Esteban de, *Los quarenta libros del compendio historial de las crónicas y universal historia de todos los reynos de España, donde se escriven las vidas de los reyes de Castilla y León; prosíguese también en la sucesión de emperadores occidentales y orientales [1555-1566]*, Tipogr. de Sebastián de Cormellas, Barcelona, 1628, vol. 2, p. 464 (ll. 16, cap. 25); BOWLE, John, *Anotaciones a la historia de don Quijote de la Mancha*, Tipogr. d'Edward Easton, Salisbury, 1781, p. 151.

¹³¹⁴⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 549, fan esment de Fernando de Guevara, però el tracten senzillament de “cavaller castellà” vinculat a “la cort de Joan II de Castella”. Se suposa que, per desconeixement històric, ignoren que fou també cortesà de València, *condottiero* d'Alfons el Magnànim quan la Corona d'Aragó aspirava a esdevenir “senyora de Milà”, i un dels cortesans més reeixits de la cort napolitana de dit rei d'Aragó.

¹³¹⁴⁵ Citat i comentat per CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, p. 37, i RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 143 i 153-154. Vegeu també RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Vida española en la época gótica. Ensayo de interpretación de textos y documentos literarios*, Alberto Martín, Barcelona, 1943; reed. com *La vida española en la época gótica* dins RUBIÓ, J., *Obras completas, vol. IV*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985, ps. 273-274.

veritat i eren éssers reals, de carn i d'ossos. Si Cervantes, transcorreguts vora dos segles, trobava oportú recordar en la ficció literària el combat sostingut per Guevara amb un cavaller “de la casa del duque de Austria”, no ens haja d'estranyar que pensara el mateix l'autor del *Curial* quan el mític combat era encara una cosa recent.

En la caracterització de **l'emperador d'Alemanya**, que en la ficció curialesca és una figura distinta del duc d'Àustria, no afloren els trets descriptius que faran de l'emperador de la guerra contra els turcs un venerable ancià, identificable amb el vell emperador Segimon d'Hongria, mort el 1437.¹³¹⁴⁶ En aquest episodi del llibre I, sembla que l'escriptor pense en algú més jove i gallard, com era Frederic III d'Habsburg (1415-1493), emperador electe o rei de Romans (1440-1452) i emperador efectiu del Sacre Imperi Romà Germànic (1452-1493). La corona la rebé del papa de Roma el 19 de març del 1452, en el transcurs d'una gira per Itàlia que incloïa la visita a la cort de Nàpols. El gran camarlenc Enyego d'Àvalos s'ocupà de rebre'l en nom d'Alfons el Magnànim, i d'organitzar nombroses festes i demostracions d'alegria.¹³¹⁴⁷ Frederic mantenia molt bones relacions amb el rei d'Aragó des d'anys abans. Quan Filippo Maria Visconti morí i deixà en testament Milà al rei Alfons (agost del 1447), aquest proposà a Frederic cooperar en el control del la Llombardia (Milà, teòricament, era un ducat de l'Imperi), a canvi d'esdevenir ell vicari imperial de la Toscana.¹³¹⁴⁸ L'alemany tenia llavors molts problemes interns i, al remat, el rei d'Aragó, retirat a la Toscana (1448), perdé les opcions que tenia d'esdevenir senyor de Milà en març del 1450.¹³¹⁴⁹ Així que aquells plans ja resultaven del tot caducs quan l'emperador visità Nàpols.

La relació cordial i l'aliança entre l'Imperi i el rei de Nàpols-Aragó, doncs, justifica el favorable tractament que rep l'emperador de la novel·la, i el fet que siga aquest precisament qui adobe cavaller el jove Curial. Entre els regals que li ofereix l'emperador a Curial, trobem “una correja grossa d'or”, que representa el *cingulum* cavalleresc ofert pels antics emperadors romans als *equites*, i el que oferien els emperadors romanogermànics als cavallers d'esperons daurats (*equites aurati*). Entre

---

¹³¹⁴⁶ D'aquest es tractarà en el capítol II.3.13.

¹³¹⁴⁷ El camarlenc eixí a rebre l'emperador a Gaeta, “dove fè trovare l'apparato possibile a farsi per la capacità di quella città”, segons SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 3, p. 128; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 32.

¹³¹⁴⁸ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 352-353.

¹³¹⁴⁹ RYDER, Alan, Alfonso d'Aragona e l'avvento di Francesco Sforza al ducato di Milano, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 80, Nàpols, 1961, ps. 9-46. Més detalls, en el capítol I.1.2.

altres esplèndids donatius, li regala també “una esquerpa d’or” (una de les divises del duc de Milà) i una roba que té brodada “una testa de drach... que paria que devoràs l’ome” (*CeG* I.23), és a dir, el drac o Biscia Viscontea, emblema de Milà.¹³¹⁵⁰ Els regals, especialment la vestidura del drac, semblen simbolitzar –en el plànol al·legoricopolític de l’obra– una “investidura” del feu de Milà per part de l’emperador a favor d’Alfons el Magnànim. La formalitat, previsible el 1447, es veuria ajornada per la proclamació de la República Ambrosiana (1447-1450) i per l’entronització al ducat milanès (1450) del principal antagonista del rei d’Aragó a la península, Francesco Sforza.

En realitat, el catàleg de regals que l’emperador ofereix a Curial és no sols desproporcionat, sinó també demostratiu que ens trobem davant un sobirà esplèndid i munificent. La seua generositat i prodigalitat són les més eloqüents de la novel·la. Els qui pogueren assistir al “donatiu”, “loaren l’emperador de gran magnificència” (*CeG* I.23). Connecten amb una tradició ideològica medieval i trobadoresca, segons la qual la *largeza* era una de virtuts cardinals de l’home noble. Els cavallers, i més encara els prínceps opulents, havien de celebrar justes extraordinàries; convidar molts comensals; repartir obsequis “de inextimable preu”, com els qualifica l’autor de la novel·la. Estretien llaços socials recorrent a gràcies i regals. L’*avareza* era mal vista per totes les classes socials, tant en l’era d’or dels trobadors com en el *Quattrocento*.¹³¹⁵¹ Això és interessant, perquè precisament aquest emperador electe, coronat des del 1452, tenia fama entre els oligarques i humanistes italians de l’època de ser un mesquí avar, és a dir, tot el contrari que el *Kaiser* del *Curial*. És voler dir que l’emperador de la ficció mostra un comportament diametralment oposat al que s’atribuïa, a la Itàlia on fou escrita la novel·la, a l’emperador real i històric ¿Una sàtira subtil més...?

El tòpic d’uns alemanys (*tedeschi*) retratats com a “bàrbars” transalpins, avars i descortesos, era força popular a la Itàlia del segle XV. Les visites eventuais d’algun emperador servien perquè els italians, com més anava més adornats de prejudicis etnocèntrics i germanòfobs, aprofundiren en el *topos* de l’emperador gasiu. El florentí Vespasiano da Bisticci, biògraf i amic d’Enyego d’Àvalos, contava l’anècdota següent sobre la “davallada” a Itàlia del vell emperador Segimon, que hagué de romandre uns mesos a Siena (1432), perquè no li permetien d’arribar a Roma, on s’havia de coronar:

---

¹³¹⁵⁰ Per a majors detalls sobre el significat emblemàtic d’aquests regals, vegeu el capítol II.2.3.

¹³¹⁵¹ CARMONA FERNÁNDEZ, Fernando, *La mentalidad literaria medieval (siglos XII y XIII)*, Universidad de Murcia, Múrcia, 2003, ps. 72-76.

La riquíssima comunitat de Florència, de pregona tradició güelfa i proangevina (i enemiga del duc de Milà, que havia permès Segimon coronar-se “rei d’Itàlia” a Sant Ambrós), es negà a rebre’l, però accedí després a reconciliar-se diplomàticament amb ell. Li enviaren d’ambaixador Agnolo Pandolfini amb un *bacino* ple de monedes d’or, noticiosos de la necessitat de pecúnies que tenia el rei de Romans. Ell les acceptà, però, volent dissimular la seua pobresa i la fama d’avar que l’acompanyava, “fece mettere i detti danari in su la tavola; di poi ne prese colla mano quanti poteva tenere, e davagli a’ sua signori e baroni; in modo che non ne rimase ignuno. Di poi si volse a Agnolo ridendo, e disse in latino che non voleva i danari per sè, ma per i sua compagni; e vuotò il bacino, e chiamò uno de’ sua, che, così vuoto, lo riponesse.”¹³¹⁵² Els lectors florentins, conscients de la ironia implícita en l’última frase –¿d’on havia de traure l’or aquell rei sense regne?– dubtarien molt que l’ordre donada al criat s’acomplira.

La cort napolitana no era aliena a aquest tòpic despectiu, il·lustrat anecdòticament. El veterà cortesà Loise de Rosa, reservà unes pàgines dels seus *Ricordi*, redactats en napolità, per a riure’s del vergonyós comportament exhibit a Itàlia per Frederic III i el seu multitudinari seguici de cavallers alemanys aficionats al vi. Després de lloar el seu rei Alfons I per “essere de sua natura largo, essprenno, cortese, benignio, graciuso, bene costumato...” (recordem el Curial “ben acostumat” del capítol I.7), el vell cronista relata al seu amic i dedicatari Alfons d’Àvalos (el germà menut d’Enyego) que “tutto lo opposito abbe lo inperatore che fo a Napole”, protagonista de múltiples “scurtesie overo avaricie”.¹³¹⁵³ La primera demostració d’aquest caràcter avar la oferí a Florència, on, sense esperar que Cosme de’ Medici li fera cap regal, seleccionà un teixit de luxe que li agradava i féu que li’l regalara. Estant a Roma, accepta els regals d’una pobra dona que hauria hagut de rebutjar cortesament. “Averrialo fatto lo sengniore mio re Alfonso, re de ly ry...?”, es demana el crític memorialista. Ja a Nàpols, Frederic adquirí una peça de tela d’Holanda i, després de mesurar-la i queixar-se perquè hi mancava mitja *canna* de teixit, evità amb excuses i dilacions pagar-la al mercader. “Averrialo fatto lo mio singniore?” Visità l’església de Sant Agustí i, en veure la relíquia d’un braç de sant ricament conservada, amb l’excusa que aquell era un sant de la seua devoció, la demanà al capellà. Aquest li’l regalà i demanà que feren preu de l’argent del reliquiari perquè

¹³¹⁵² DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 300

¹³¹⁵³ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 565-569.

se'n fera càrrec el tresorer imperial, però Frederic al·legà que la seua capella era molt més digna que aquella església. S'emportà de franc relíquia i reliquiari, i els digué als monjos que es tingueren ja per pagats amb aquell gest imperial.

Estant a Nàpols, el rei Alfons convidà Frederic a presidir el cadafal de les justes organitzades en llaor seu (abril del 1452). La llotja que compartien el rei i l'emperador estava guarnida per totes bandes amb un riquíssim drap d'or. El mestre de cerimònies del certamen, Enyego d'Àvalos, hàbil junyidor i amic de cerimònies cavalleresques,¹³¹⁵⁴ ho havia previst així. Un dels participants més destacats d'aquella justa, per cert, era "Gabrielet Curial(e)", patge predilecte del rei Alfons, protegit d'Enyego, amic i company de justes del príncep Ferran, i inspirador del Curial de la novel·la. El jove moriria pocs mesos després.¹³¹⁵⁵ Doncs bé, estant a punt de començar la primera justa, es posà a ploure sobtadament: "commenczao a cchiovere et lo imperatore tirava lo panno, che no se infondesse. Lo re le lo levao de mano et dissele: 'Sengniore imperatore, chisto panno èy pagato...'" El Magnànim amfitrió, avergonyint, evità amb aquest gest que l'emperador apareguera davant els napolitans com un mesquí.

Aquesta anècdota de la visita imperial a Nàpols podria inspirà, sens dubte, dels capítols del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (València, 1460-1464), que havia residit a la cort napolitana.¹³¹⁵⁶ En la ficció martorelliana, la filla del rei de Sicília nota que Felip, infant de França, es comporta com si fóra un home "grosser, vil e avar". Ella tractarà de fer-ho evident, alhora que Tirant jugarà a dissimular-ho com podrà. L'infant francès veu que plou i s'enfanga tot, i es preocupa pel deteriorament de la caríssima roba de luxe que duu; per a satisfacció de la princesa sícula, i per a vergonya i desesperació de Tirant. La reprensió que aquest fa al seu amic, doncs, es justifica per la mentalitat de l'època: "Bé podeu ésser fill de rey –dix Tirant–, que tan avar e tan mesquí siau" (cap. 109).¹³¹⁵⁷ Per a Loise de Rosa, en clara oposició al caràcter del rei

---

¹³¹⁵⁴ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 3, p. 128; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 32.

¹³¹⁵⁵ Sobre la biografia del qual es tracta extensament en el capítol II.3.1

¹³¹⁵⁶ Encara que les dades de la seua presència estan mancades d'un sòlid suport documental que permeta documentar amb fermesa el lapse cronològic d'aquesta estada. Vegeu SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about "Tirant lo Blanc". From the sources to the tradition. / Més sobre "Tirant lo Blanc". De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company ("IVITRA. Research in Linguistics and Literature", 10), Londres, 2015, ps. 35-52

¹³¹⁵⁷ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 424-428.

d'Aragó, l'emperador d'Alemanya demostrava ser “uno grande avaro”, i no observava gens l'obligació que tenia de ser “largo et cortese de la roba”.¹³¹⁵⁸

La preexistència a Itàlia d'aquest tòpic de l'emperador avar i pidolaire, reforçada per l'actitud gasiva de Frederic III, podria justificar la lectura en clau discretament satírica de la “inversió” operada per l'autor del *Curial*. El fet de presentar l'emperador de ficció com el paradigma de la liberalitat provocaria entre els lectors i oients, radicats a la Itàlia dels humanistes, més d'un somriure irònic.

Tanmateix, convé observar que una lectura atenta de l'episodi dels regals obliga a pensar justament tot el contrari. L'emperador de la ficció és tractat molt benigneament per l'escriptor i sense segones lectures deduïbles. No sols el fa creditor d'una gran magnificència i magnanimitat, sinó que també el presenta com l'autoritat suprema, que apadrina l'entrada oficial de *Curial* en el món de la cavalleria adulta i dels torneigs. La imatge que transmet l'emperador fictici no es corresponia, certament, ni amb la del tòpic ni amb la que podria transmetre un Frederic III d'Habsburg. Més aviat, caldria interpretar-la com una exaltació –idealista, literària, utòpica– per part de l'autor del prestigi decaïgut del Sacre Imperi Romà Germànic, d'acord amb la tradicional militància gibel·lina de la Corona d'Aragó i dels reis de Sicília. Aquesta ancestral amistat entre la casa d'Aragó i l'Imperi s'estava reeditant en forma d'aliança geopolítica i relació amical entre Frederic d'Alemanya i Alfons el Magnànim pels anys 1446-1452. Si l'obra *Curial e Güelfa* tenia per destinataris uns lectors radicats a la cort napolitana del Magnànim, era convenient presentar en la ficció literària un emperador del segle XIII –el temps de la narració– que fóra digne de tal nom, i que suplira en l'univers idealitzat de la ficció les mancances dels emperadors moderns.

De fet, l'exemplaritat en el comportament de l'emperador d'Alemanya és tal, a l'hora de complimentar *Curial* amb “donatius”, que obliga l'antic donzell o *écuyer*, acabat d'adobar cavaller per ell, a emular-lo davant de tota la cort: “*Curial tornà arrere e vestí's una d'aquelles robes, e més-se demunt, d'aquells joyells, los que li foren vists. Per estrena de les quals robes e altres joyells, Curial donà al portador tota la desferra sua d'escuder, de què fonch loat molt*” (*CeG* I.23). Si després de rebre totes aquelles riqueses gratuïtament, s'haguera preocupat per conservar la seua vella “desferra”, la cort l'haguera blasmat d'avar. Se suposa que, d'acord amb el plantejament que fa l'escriptor del *Curial* com una *institutio principis*, on s'aprenen harmònicament la vella cortesia

---

¹³¹⁵⁸ DE ROSA, L., *Ricordi...*, p. 569.

cavalleresca i la *virtù* humanística, aquest capítol podria interpretar-se com una lliçó exemplar sobre la llarguesa que havia de demostrar un perfecte curial.

Jacob de Cleves, el cavaller peregrí

Estant el jove Curial a la cort de Montferrat, a “Casalo” (Casale Monferrato, cruïlla de peregrins que van del nord a Roma, i d’Itàlia i la vall de Danubi a sant Jaume de Ponent o de Compostel·la), arriba allí un herald d’Alemanya buscant “un cavaller qui en romiage a Sant Jacme de Galícia era anat; e trobà’l aquí en un hostel, on jahie greument malalt.” Li porta una lletra de la duquessa d’Ostalriche, de la cort imperial d’on ell ve, on li explica que “era stada acusada de adulteri” (*CeG* I.13) amb ell per uns falsaris, “per enveja” (*CeG* I.14), i condemnada a morir cremada en la foguera pel seu marit, el duc. Deia també que, per intercessió de la seua cosina la duquessa d’Hongria, el duc havia acceptat que, si ell i un company d’armes vencien els acusadors en combat judiciari, la duquessa seria alliberada. Curial s’ofereix de “companyó” al cavaller malalt i, una vegada restablida la salut d’aquest, emprenen el viatge a Alemanya. “Lo cavaller alamaný, qui Jacob de Cleves ere appellat” no sembla un cavaller errant o solitari qualsevol, sinó un noble de la cort de l’emperador, que s’encaminava llavors cap a Sant Jaume amb un nombrós seguici: “tota la sua gent” (*CeG* I.14).

Fent la via d’Alemanya, travessen per Hongria i, per insistència de Curial, salven el vell Auger Bellian d’una falsa acusació d’assassinat. Pel que diu l’ancià, quan observa les reticències de Jacob a defendre la seua causa, aquest cavaller de Cleves era ben conegut o tenia fama: “A, Jacob! Yo ‘t conech bé... E si tal cavaller fosses com cuydes ésser, no degueres sperar...” (*CeG* I.16). Cleves està preocupat per la batalla que els espera davant l’emperador, però Curial el convenç de la urgència i de la necessitat de salvar la vida de Bellian. L’alemany maleeix els fills d’Auger, Hans i Perrin, per la seua covardia i poca vergonya, que fa d’ells uns cavallers indignes de tal nom. Curial venç l’acusador, Harrich de Fontaynes, i allibera l’acusat. A continuació, Cleves i Curial s’enfronten als difamadors de la duquessa. Othó de Cribaut pugna amb Jacob de Cleves combatent amb valor “com aquells qui eren valents e molt bons cavallers” (*CeG* I.20). Simultàniament, Parrot de Sant Laydier s’enfronta a Curial “molt bravament”. En el transcurs de la batalla, Curial es veu obligat a socórrer Jacob, que es veu superat en algun moment pel seu contrincant. Al remat, els defensors obtenen la victòria i els acusadors són cremats a la foguera en lloc de la dama condemnada. Jacob desapareix

aleshores d'escena, acompanyat i victorejat pels reis de Sicília i Bohèmia, per a cedir el protagonisme del relat a Curial. Al cap d'uns paràgrafs, el narrador se n'adona i s'excusa: “No ·s meravell degú que per aquí no ·s parla de Jacob de Cleves, car no ·s pertany a nostra matèria parlar-ne pus, car solament hi som per recomtar los fets de Curial; e d'altra part, no obstant que Jacob de Cleves fos festejat, honrat e favorit, emperò, en esguart de ço que ·s feya a Curial, era fort pobre cosa, e per ço a present no ·n curarem” (*CeG* I.23). L'astre resplendent del novell cavaller Curial, desconegut fins aleshores, havia eclipsat la fama del ja cèlebre Jacob de Cleves.

Per què Jacob de Cleves? O, millor dit, per què els noms de *Jacob* i *Cleves* per a denominar l'amic i aliat de *Curial* (Aragó, en la lectura política en clau de la novel·la). En principi, no es coneixia cap membre de la casa ducal borgonyona de Cleves, de la qual es tractarà després, que portara el nom de *Jacob* (< llatí *Iacobus*; *Jaume*, en català; adequat en principi per algú que peregrinava a Sant Jaume: *Sanctus Iacobus*, en llatí). Ara bé, *Jacob* (també *Jakob*) és l'equivalent de Jaume en flamenc (neerlandés), la llengua predominant al ducat de Borgonya, al qual pertanyia el ducat de Cleves. I cal saber que en temps de *Curial e Güelfa* havia adquirit fama a tota Europa un cavaller borgonyó anomenat al seu país Jacob de Lalaing (1421-1453), encara que era més conegut internacionalment pel seu nom en francès, la *koiné* cortesa i cavalleresca de l'època: Jacquet o **Jacques de Lalaing**, “le Bon Chevalier”.¹³¹⁵⁹ Segons el que llegim en la biografia del personatge traçada per Hanno Wijsman, “Jacques, in het Nederlands vaak als Jacob, Jacquet voor intimi”,¹³¹⁶⁰ és a dir, que els borgonyons que s'expressaven en neerlandés –la gran majoria– l'anomenaven sovint *Jacob*. Els contactes habituals en la dècada del 1440 entre les corts de Borgonya i Aragó, amb freqüents ambaixades i intercanvis de regals suggereixen que els lectors del *Curial* pensarien fàcilment en aquest Jacob o Jacques en oir el nom del cavaller de ficció.

No debades, Jacob o Jacques de Lalaing era, al voltant del 1445, el cavaller justador més prestigiós de Borgonya i més admirat d'Europa. El seu estil de vida era un model per a la resta dels cavallers i quedaria plasmat en una coneguda biografia

---

¹³¹⁵⁹ DE WIN, Paul, Jaques de Lalaing, dins DE SMEDT, Raphaël (ed.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques*, Peter Lang (“Kieler Werkstücke. Reihe D, Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters”, 3), Frankfurt del Main, 2000 (2a. ed.), ps. 117-120 (núm. 51); GAUCHER, Élisabeth, Jacques de Lalaing, dins GAUVARD, Claude – DE LIBERA, Alain – ZINK, Michel (eds.), *Dictionnaire du Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, París, 2002, p. 735.

¹³¹⁶⁰ WIJSMAN, Hanno, Jacques van Lalaing, de laatste ridder, dins *Yolande van Lalaing (1422-1497), kasteelvrouwe van Brederode*, Kastelenstichting Holland en Zeland, Haarlem, 2009, ps. 169-182 (p. 169).

cavalleresca.¹³¹⁶¹ Encara que procedia d'una família de generosos radicada a Valònia, al castell de Lalaing (Écaussines, Hainaut), Jacob no dominava el francès. No arribà mai a parlar-lo amb fluïdesa, segons les cròniques, malgrat que, des dels set anys d'edat, el pare el posà sota tutela d'un clergue per a “sçavoir parler, entendre et écrire en latin et en françois.” Quan visità la Maria de Castella a Barcelona (1448), s'entengué amb ella en francès gràcies a un intèrpret que l'acompanyava: “par un sien ancien chevalier”, el qual traduïa la conversa amb la reina de la Corona d'Aragó.¹³¹⁶² Potser per aquesta raó els cronistes i historiògrafs de Flandes i els Països Baixos es referien a ell com *Jacob de Lalain* o *Lalaing*, *mynheer Jacob de Lalain*, *Jacob van Lalaing*, etc.¹³¹⁶³ I potser per això també els flamencs que mercadejaven al port de Nàpols haurien parlat d'ell com *Jacob*, cosa que justificaria la insinuació del cèlebre personatge darrere de la figura fictícia de la novel·la. El fet que Curial eclipsara la figura del tal *Jacob* (de Cleves; el tal Lalaing era “criat” de la casa ducal de Cleves), ajudava a situar-lo des de l'inici del llibre I entre els millors cavallers del seu temps: “lo millor cavaller del món”, com no es cansa d'afirmar tòpicament l'escriptor. S'estableix així, per via de suggeriment onomàstic, un diàleg entre la realitat històrica, on Lalaing era considerat pels seus contemporanis el millor cavaller, i l'univers de ficció, on Curial demostra superar-lo.

---

¹³¹⁶¹ RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, El papel de los caballeros en la política europea del siglo XV: de Boucicaut a Jacques de Lalaing, dins RUIZ-DOMÈNEC, J. E., *Entre historias de la Edad Media. Veintiún ensayos*, ed. a cura d'Almudena BLASCO, Universidad de Granada, Granada, 2011, ps. 213-225; reprod. en BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 165-180 (p. 174). El seu paper com a organitzador de passos d'armes i participant en torneigs i certàmens diversos animà molt la vida cavalleresca de la cort de Felip III el Bo. Vegeu BOUSMAR, Éric, Pasos de armas, justas y torneos en la corte de Borgoña (siglo XV y principios del XVI). Imaginario caballeresco, rituales e implicaciones socio-políticas, dins DE JONGE, Krista – GARCÍA GARCÍA, Bernardo José – ESTEBAN ESTRÍNGANA, Alicia (eds.), *El legado de Borgoña. Fiesta y ceremonia cortesana en la Europa de los Austrias (1454-1648)*, Fundación Carlos de Amberes – Marcial Pons Ediciones de Historia, Madrid, 2010, ps. 561-605.

¹³¹⁶² CHASTELAIN, Georges, Chronique de Jacques de Lalain, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (XVe siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, Paris, 1838, ps. 601-726 (ps. 604 i 656, respectivament).

¹³¹⁶³ Vegeu BUYLAERT, Frederik, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)*, Academia Press (“Historische monografieën Vlaanderen”, 1), Gant, 2011, p. 273; *MEMORIEBOEK der stad Ghent van 't j. 1301 tot 1737*, “Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen”, 2a sèrie, núm. 13, Tipogr. de C. Annoot-Braeckman, Gant, 1852-1861, vol. 2, p. 221; D'OUDEGHERST, Pieter (ed.), *Kronyke of Jaerboeken van Vlaenderen*, Tipogr. de C. J. Fernand, Gant, 1785, vol. 2, p. 391; VAERNEWYCH, Marcus van, *De histoire van Belgis, of Kronyke der Nederlandsche oudheyd* [1574], Tipogr. de D. J. Vanderhaeghen, Gant, 1829, vol. 2, p. 135; NEUT, Armand, *Militaire Jaerboeken der Bengen of Geschiedenis der Oorlogen, Arnsverrigtiugen en wapendaden, werke in Belgien plaets gehad hebben sedert den in val van Cesar tor Hedendaegs*, Tipogr. d'A. Cauvin, Brussel·les, 1836, vol. 2, p. 133; DAMEN, Mario, *De sttat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Historische Vereniging Holland – Uitgeverij Verloren (“Hollanse studien”, 36), Hilversum (Països Baixos), 2002.

Els estudiosos de *Le petit Jehan de Saintré*, novel·la cavalleresca coetània del *Curial* i redactada en la seua versió definitiva a Borgonya, presenta motius argumentals i aspectes que, segons la crítica literària, s'inspiraren en episodis de la vida del modèlic Lalaing. De fet, s'admet generalment que la figura del *petit Jehan* de la ficció té per primordial inspirador el *Jacquet* històric i real.¹³¹⁶⁴ Per la seua banda, el mateix cavaller Lalaing protagonitza un pòstum *livre de faits* o biografia cavalleresca¹³¹⁶⁵ que, en determinats passatges, adquireix la fesomia narrativa d'un llibre de ficció. El que ratifica les tesis de Martí de Riquer¹³¹⁶⁶ i de molts altres estudiosos de la cultura cavalleresca europea en els seus anys d'esplendor, sobre com a mitjan segle XV, els escriptors de novel·la cavalleresca (La Sale, Martorell, l'anònim del *Curial*, etc.) s'inspiraven en fets històrics de cavallers i aventurers contemporanis.¹³¹⁶⁷ En sentit invers, els organitzadors de passos d'armes i torneigs representaven combats basats en escenes màgiques, bucòliques o pintoresques de llibres de cavalleria, i els biògrafs dels més notables cavallers “novel·laven” les vides d'aquests per a fer més agradable la lectura. Com observa i critica l'anònim redactor que ens ocupa, sempre hi havia cavallers que excel·lien sobre la resta, “en tant que de les seues victòries molts havien començat a scriure llibres, daurant les letres, no obstant que, per ventura, los actes d'argent fossen, segons que és costuma dels scriptors” (*CeG* II.101).

Fill d'un cavaller de la ruralia borgonyona, Jacob o Jacquet de Lalaing estudia gramàtica i altres coneixements bàsics entre els 7 i els 15 anys, moment en què abandona el castell pairal per a ingressar a la cort del duc de Borgonya, com a criat de la casa de Cleves, emparentat amb Felip III el Bo. Aldolphe de Clèves (1373-1448, duc de Cleves des del 1416¹³¹⁶⁸) serà el seu protector¹³¹⁶⁹ i el que impulsarà la carrera en armes

---

¹³¹⁶⁴ Vegeu SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, ‘Publications Romanes et Françaises’, 232, Droz, Ginebra, 2003.

¹³¹⁶⁵ BEAUME, Colette (ed.), *Le livre des faits du bon chevalier messire Jacques de Lalaing*, trad. al francès modern, dins RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, ps. 1.193-1.409.

¹³¹⁶⁶ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españolas*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008; ÍDEM, *Cavalleria. Fra letteratura e realtà nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, Aracne (“Dialogoi medievale”, 1), Ariccia, 2014; RIQUER, Martí de, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992.

¹³¹⁶⁷ Sobre la fantasia literària de Martorell, en relació amb el seus amics “de carn i d'ossos” Jaume de Vilaragut i Carmesina, vegeu en SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013; ÍDEM, Tres Carmesines reals i una de ficció. Interés del diàleg entre història i literatura per a la interpretació de *Tirant lo Blanc*, dins *Mirabilia/MedTrans*, 2, Barcelona, desembre 2015, ps. 134-149, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

¹³¹⁶⁸ L'emperador els concedí sengles títols ducals, aquell any, als comtes de Savoia i de Cleves, amb la qual cosa els elevà de rang aristocràtic simultàniament.

d'un adolescent que, fins aleshores, desconeixia el que era un torneig.¹³¹⁷⁰ Adolphe havia elegit el jove i prometedor Jacquet, l'any 1436, perquè fóra escuder i amic del seu fill Jean de Clèves, encara que en realitat el jove noble el tractaria com si fóra un germà. El mateix any ambdós s'estrenaren en la guerra, integrats en una companyia de 600 homes d'armes. Eren, a més, Jacob i Clèves, inseparables companys en les justes que se celebraven aleshores entre els joves donzells de la cort borgonyona.¹³¹⁷¹ En una relació de 64 cambrers (*camerarii*) que gaudien pel 1441 de "l'acostament" a la persona del duc de Borgonya, un dels prínceps sobirans més importants de l'Europa del seu temps, es trobaven nobles cavallers com Jean de Glymes, senyor de Bergues (representat per un transsumpte fictici en el *Curial*, entre els amics del rei d'Aragó), però també joves de prometedora carrera, com el mateix Jacques de Lalaing.¹³¹⁷²

Per aquells anys (*ca.* 1440-1444), segons el seu biògraf, a Brussel·les i en altres ciutats, "furent faites grandes fêtes et ébattements, et spécialement de joûtes, où Jacquet de Lalain, avec son seigneur et maître le jeune duc de Clèves, se gouverna tellement si bien que, fut dedans ou dehors, le prix lui étoit donné e présenté par les dames." Quan acabava cada certamen, en els convits i gales de la cort, i en un ambient que retrata molt bé l'anònim del *Curial*, "de toutes dames et damoiselles il étoit aimé et prisé" i, lògicament, gaudí especialment de la "grâce du duc de Bourgogne".¹³¹⁷³ Se celebrà entre el 11 de juliol i el 10 d'agost del 1443, a "la Charme de Marsenay" (actual Marsannay-la-Côte, prop de Dijon), el Pas d'Armes de l'Arbre de Carlemany. Allí competí un equip de dotze borgonyons *defenedors* ("gardans et tenans", "ceux de dedans") contra d'altre de dotze aventurers o assaltants de la resta d'Europa. Destacà per l'equipament que lluïen i per les seues intervencions la parella de justadors formada per Jean de Clèves i "son mignon Jaques de Lalain".¹³¹⁷⁴ Compartia equip amb Jacques

---

¹³¹⁶⁹ LABARGE, Margaret W., *Viajeros medievales. Los ricos y los insatisfechos*, Nerea, Hondarríbia (Guipúscoa), 2000 (2a ed.), ps. 254-257.

¹³¹⁷⁰ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, ps. 14-15.

¹³¹⁷¹ *Ibidem*, ps. 35-40.

¹³¹⁷² BUTKENS, Christophe, *Supplement aux trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, Tipogr. de Chrétien van Lom, L'Haia, 1726, p. 40.

¹³¹⁷³ CHASTELAIN, G., *Chronique du bon chevalier...*, p. 43.

¹³¹⁷⁴ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 394).

i Cleves el noble Guillaume de Vienne, senyor de Sant Jordi,¹³¹⁷⁵ que té també un transsumpte cavalleresc en el llibre II de *Curial e Güelfa*. No hi ha dubte que l'anònim escriptor, que redacta la novel·la no molts anys després del 1443, tenia coneixement i notícia d'aquest pas d'armes i d'altres certàmens cavallerescos de l'esplendorosa cort de Felip de Borognya. En aquest pas de l'Arbre fou on s'estrenà amb èxit un prometedor Lalaing. A partir d'aleshores, segons Olivier de la Marche, "a esté tenu l'un des gentils coureurs de lance, et un des bons jousteurs, et qui plus souvent à jousté et gaigné pris que l'on ait sceu de son temps."¹³¹⁷⁶ El duc Felip III el Bo, que havia presidit el referit pas d'armes, incorporà el jove campió a les tropes que participaren, per disposició seua, en l'assalt a la ciutat de Luxemburg (23 de novembre del 1443-primeria del 1444).¹³¹⁷⁷

Finalitzada la campanya de Luxemburg, Felip III el Bo viatjava per Flandes acompanyat pel seu fill, *le Grand Bâtard*, és a dir pel referent històric de l'Antoni Mossenyor de *Curial e Güelfa*: "Antoine, bastard de Bourgogne, fils bastard du duc." Ambdós es desplaçaren a Brussel·les, on s'havien preparat cadafals per a celebrar unes justes (Quaresma del 1444). Arribà el duc així a "sa ville de Brucelles, où joustes furent faictes et criées par Jehan Monsieur de Clèves, Jaques de Lalaing et moult d'autres."¹³¹⁷⁸ De bell nou, la parella borgonyona diguem-ne *Jacob & Cleves*, inspiradora del personatge de ficció de llibre I del *Curial*, excel·lia com a organitzadora de competicions cavalleresques. El fet que Lalaing començara a despuntar i a adquirir fama europea pels anys 1444-1446 (era del tot desconegut el 1443) és un indicador cronològic a considerar a l'hora de datar la novel·la; si més no, el llibre I.

Pocs mesos després, Jacques de Lalaing viatjà a França (febrer-març del 1445) predisposat a participar en les justes i festes de Nancy que tenia previst organitzar Renat d'Anjou (abril-juny del 1445). Els participants portaven "flàmoles" amb mots de divises en lletres d'or,¹³¹⁷⁹ tal com figura en els ambientacions del *Curial*. Lalaing anava una mica d'incògnit, per tal com era un home desconegut. Sols era aleshores un "inexpert" *écuyer* d'Hainaut. Venia en representació de la casa de Borgonya, antagonista des de feia dècades de la casa d'Anjou. Allí demostrà les seues extraordinàries habilitats en

---

¹³¹⁷⁵ BÉGUILLET, M., *Description générale et particulière du duché de Bourgogne, précédée de l'abrégé historique de cette province*, L. N. Frantin, Dijon, 1775, vol. 1, ps. 214-215.

¹³¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 377.

¹³¹⁷⁷ CHASTELAIN, G., *Chronique du bon chevalier...*, ps. 44-46; GALAS, Matthew, *The Deeds of Jacques de Lalaing. Feats of arms of a 15th. Century knight*, dins *ARMA. The Association for Renaissance Martial Arts*, 2001; ed. electrònica <<http://www.thehaca.com/>>, consultat en març del 2014.

¹³¹⁷⁸ LA MARCHE, O. de, *Mémoire de la maison de Bourgogne...*, p. 406.

¹³¹⁷⁹ MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, p. 58.

presència del rei de França, el delfí Lluís de Valois, la duquessa d'Orleans, la duquessa angevina de Calàbria i altres *belles cousines* de la cort de París que rivalitzaven des de les llotges per atraure l'atenció del que seria proclamat campió i cavaller revelació de la cita.¹³¹⁸⁰ Les dames comentaven la lliça en diàlegs ideats pel biògraf, que fa comentar a la duquessa consort d'Orleans, Marie de Clèves: “beau-frère de Clèves [el seu germà Jean] et lui [Jacob] sont assez usités et accoutumés de jouter et tournoyer, car en l'hôtel de le bel oncle de Bourgogne, tous ébattements s'y font chacun jour.”¹³¹⁸¹ Les victòries del borgonyó en terreny francès posaren en evidència la inferioritat dels paladins de les cases de Valois i Anjou, que hagueren de passar “grand vergogne.”¹³¹⁸² Segur que, quan els cortesans del rei d'Aragó tingueren notícia de la humiliació, sentiren un gran plaer, per l'antipatia que els despertaven el delfí Lluís i el duc Renat. I, òbviament, això resulta determinant perquè l'autor del *Curial* situara el seu Jacob de Cleves de la ficció literària combatent colze a colze amb Curial el llombard.

En les mateixes justes de Nancy, Lalaing començà a pregonar la seua fama de seductor –indissociable en la vida i la literatura cortesanes de la faceta de campió en les armes– portant, no la divisa d'una sola dama, com era costum, sinó les divises de dues dones alhora “sans que l'une sçut rien de l'autre”.¹³¹⁸³ Les elegides cortesament per ell per a complaure-les eren les dues dones que el cronista recorda que rivalitzaven en bellesa a les llotges: una jove Marie de Clèves (1426-1487), casada pel seu progenitor amb un envellit duc d'Orleans, l'any 1440, i Marie de Bourbon (1428-1448), *duchesse de Calabre*, en tant que muller des del 1437 de Jean d'Anjou (duc de Calàbria *de facto* fins el 1442, quan els Anjou foren expulsats de Nàpols pels Aragó, i sols conservà el títol). El casament d'aquesta última fou exigít pel duc Felip III el Bo de Borgonya als Anjou, a canvi de l'alliberament (1436) del nou cap de la casa, Renat d'Anjou, que anhelava traslladar-se a Nàpols per a guerrear contra Alfons el Magnànim.

En veure'l eixir el cavaller a la lliça, malgrat la secreta cessió de penyores oferida per les *belles cousines*, tothom sospità, pels gestos d'intranquil·litat i per la “tensió” existent entre ambdues dames, quina havia sigut l'arriscada jugada d'un justador, que derrocà admirablement, un rere l'altre, fins a huit oponents.¹³¹⁸⁴ Alguns medievalistes

¹³¹⁸⁰ CHASTELAIN, G., *Chronique du bon chevalier...*, ps. 46-47.

¹³¹⁸¹ Ibídem, p. 49. D'aquesta companyonia escriu també BEAUNE, Henri – D'ARBAUMONT, J., *Mémoires d'Olivier de la Marche, maître d'hôtel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire*, Société d'Histoire de France – Librairie Renouard, París, 1885, ps. 1.227-1.230.

¹³¹⁸² CHASTELAIN, G., *Chronique du bon chevalier...*, p. 54-55.

¹³¹⁸³ Ibídem, p. 57.

¹³¹⁸⁴ GALAS, M., *The Deeds of Jacques...*, *op. cit.*

qualifiquen la doble divisa d'escàndol, pels rumors palatins que generà. L'anècdota, comentada per Michelle Szkilnik en relació amb el *Jehan de Saintré* (la història d'un jove cavaller protegit per una anònima i discreta *belle cousine* de França),¹³¹⁸⁵ circulà sens dubte per les corts més distingides d'Europa, expectants davant la gran concentració nobiliària de Nancy. Hem de veure que allí s'hi celebrava la fi de la Guerra dels Cent Anys, que havia ensangonat durant generacions el continent. I es feia festa al matrimoni per poders entre Margherite, filla de Renat d'Anjou, i Enric VI d'Anglaterra, a la col·legiata de Sant Jordi de Nancy (30 d'abril del 1445).¹³¹⁸⁶

L'escàndol soterrat de les *belles cousines*, doncs, degué ser conegut també per l'autor del *Curial*. Potser determinà, no sols aspectes argumentals del torneig "de Melú" de la novel·la (llibre II), sinó també alguna de les escenes concretes del llibre. I no s'hauria de descartar que, en coincidència amb Antoine de la Sale, testimoni directe dels fets, l'anònim del *Curial* decidira començar també la seua novel·la amb un jove cavaller triomfador protegit secretament per una gran dama. Observem, a més, la frivolitat quasi boccacesca amb la qual es comporten les monges d'un monestir del *Curial*, els noms de les quals es corresponen –no per casualitat– amb els de les grans duquesses o *belles cousines* de la cort de França. O rivalitat que s'estableix als cadafals de la cort de França entre Làquesis i Festa (llibre II); una tensió reeditada després (llibre III) per Làquesis i la Güelfa. En presència del rei de França, les dues grans dames, que abans havien rivalitzat per les atencions amoroses de Curial, continuen mirant-se de reüll. Finalment, la duquesa d'Orleans claudica i reconeix que l'altra, la destinada a casar-se amb Curial, la supera en seny i bellesa. La salutació evangèlica de santa Isabel és diguem-ne un *senhal*, quasi a la fi del relat, que descobreix als lectors (si més no, a aquells que encara no han sigut capaços de deduir-ho per signes precedents), quin rostre definitiu convé posar a la bellíssima, honesta i al·legòrica "Güelfa" (*CeG* III.100):¹³¹⁸⁷

"La reyna e la Güelfa tornaren en les lotges e, tantost entrades en un retret, la Güelfa fonch maravellosament vestida e ornada de tants e tan preciosos joyells, que tot lo món stava torbat. Resplandia la bellesa d'aquella senyora sobre quantes eren. Ay, e com cuydà morir Làquesis, ferida de tres enveges, ço és, del marit, de

¹³¹⁸⁵ SZKILNIK, M., *Le petit Jean de Saintré...*, p. 57.

¹³¹⁸⁶ VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, p. 456.

¹³¹⁸⁷ Sobre els personatges inspiradors de la Güelfa, ens hem estés en el capítol II.3.2.

la bella, e de la festa! Mirau-la: mudava la color en mil maneres; e, per molt que ·s volgués cobrir, encara dix: *‘Benedicta tu in mulieribus’.*”

Làquesis era casada, com la dama de Clèves, amb el duc d’Orleans; la Güelfa s’havia de casar, com Marie de Bourbon, amb un Curial que –segons una interpretació fàcilment assumible de l’obra– vol ser espill moral i exemple literari per al duc de Calàbria *aragonesa*, Ferran d’Aragó, l’antagonista del duc angeví. El paral·lelisme o mirall entre realitat i ficció se’ns serveix novament en safata literària:

La rivalitat entre dues grans dames a les llotges d’un certamen cavalleresc			
REALITAT HISTÒRICA		FICCIO LITERÀRIA	
Justes de Nancy (França, ca. 1445)		<i>Curial e Güelfa</i> , III.100 (ca. 1446-1448)	
Marie de Clèves	muller del duc d’Orleans des del 1440	Làquesis de Baviera	muller del duc d’Orleans en la ficció novel·lada
Marie de Bourbon	muller del duc de Calàbria, Jean d’Anjou, des del 1437	La Güelfa (= Isabella de Tàrent)	muller de Curial (= muller del duc de Calàbria, Ferran d’Aragó, des del 1445, probable dedicatari de l’obra)

L’esquema d’identitats contraposades (recordem que la novel·la reflecteix en certs punts la tensió postbèl·lica entre els Aragó i els Anjou, després del triomf napolità d’Alfons el Magnànim, el 1443) encaixa molt planament si s’admet –com hem anat proposant, amb diferents indicis, al llarg de capítols precedents– que Isabella de Tàrent, hereva del patrimoni dels Orsini-Del Balzo, casada amb Ferran el 1445 (casualment, en juny, just quan s’acabaren les justes de Nancy), s’amaga “enigmàticament” darrere de l’assenyada Güelfa de la novel·la catalana (els Orsini eren, tradicionalment, la família més güelfa d’Itàlia). I si s’admet, també, que Ferran és l’adolescent al qual s’adreçava la *institutio principis* novel·lada que resulta ser *Curial e Güelfa*.

El borgonyó Lalaing participà seguidament en les justes de Châlons-sur-Marne (estiu del 1445),¹³¹⁸⁸ i afrontà després el desafiament que li llançà un cavaller errant sicilià, Giovanni di Bonifacio, vassall d’Alfons el Magnànim. Aquest aventurer passà per Milà, Savoia i Borgonya. Arribà amb un nodrit currículum de victòries a Anvers

¹³¹⁸⁸ MÉRINDOL, C. de, *Les Fêtes de chevalerie...*, ps. 166-167.

(Brabant), el 26 de setembre del 1445, i desafià Jacques de Lalaing (o *Jacob*, com l'anomenarien els paisans flamencs, i com degué arribar el nom a la cort de Nàpols, quan se'n tornà el cavaller errant). S'enfrontà el sicilià amb el borgonyó a Gant, davant el duc de Borgonya, el 15 de desembre, en un combat memorable. Felip el Bo, a petició del duc d'Orleans, que també s'hi trobava,¹³¹⁸⁹ llançà el bastó a la lliça per a interrompre una batalla molt igualada, que reportà honor a ambdós contendents; encara que, segons els cronistes borgonyons, l'actuació de Lalaing fou la més meritòria. Felip el Bo residia aquells mesos a Gant amb motiu d'estar celebrant-se el capítol quinquennal de cavallers del Toisó d'Or que acceptà com a membre l'"il·lustre *très excellent* e molt alt e valerós rey d'Aragó". Els títols a la borgonyona els aplica l'autor de la novel·la a Pere el Gran (*CeG* II.113), però sonen molt a commemoració d'aquesta notícia.¹³¹⁹⁰

Giovanni di Bonifacio portava per empresa un *carcan* o collar d'argenteria a manera de lligacama, en la cuixa esquerra. La seua tenda era de seda verda i blanca (colors heràldiques d'enamorat) amb la divisa en francès *Qui a belle dame, la garde bien*,¹³¹⁹¹ a imatge dels ornaments que se'ns descriuen en el *Curial*. En tant que vassall del rei de Nàpols (admés llavors a dur el Toisó), el sicilià fou molt honorat, també a l'estil del que llegim en el *Curial*. El duc li féu donatiu de "tant en or, monnoye, comme en vaisselle et drap de soye; dont le chevalier en remercia le duc bien et honorablement, et prit congé de lui."¹³¹⁹² Per la seua banda, Jacob de Lalaing –*écuyer* o donzell encara, com el *Curial* que combat colze a colze amb Jacob de Cleves– gaudí a Gant de l'honor

---

¹³¹⁸⁹ Ambdós cosins, membres de dinasties que havien rivalitzat en temps passats, celebraven a Gant el seu retrobament amical, després de molts anys. Vegeu McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, ps. 321-322.

¹³¹⁹⁰ BRUGIÈRE, Prosper (baron de Barante), *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a. ed.; 1a., 1824-1826), vol. 5, p. 255. Sobre aquest assumpte del Toisó, simbòlic, però molt relacionat amb l'aliança geopolítica Aragó-Borgonya, beneïda literàriament en el *Curial*, vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *ESTUDIS d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119; DE GIOVANNI-CENTELLES, Guglielmo, La proyección mediterránea del Toisón de Oro, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 105-122; BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes al Toisón de Oro contenidos en la cancillería de los reyes de Aragón, *ibídem*, vol. 1, ps. 239-243.

¹³¹⁹¹ BRUGIÈRE, P., *Histoire des ducs de Bourgogne...*, p. 255.

¹³¹⁹² CHASTELAIN, G., *Chronique du bon chevalier...*, ps. 80-103 (la citació, en la p. 103). Després, es té notícia que el sicilià prosseguí les seues gestes per Europa: estant a Torí, el 12 de desembre del 1449, lluità contra Jean de Compey, el favorit de la duquessa Anna de Xipre, la del marit *efeminat* inspirador, entre d'altres, del marquès de Montferrat (vegeu amunt, el capítol I.3.4). Hi oficià de jutge el marquès de Saluzzo, governador del Montferrat i propietari d'una biblioteca a Casale que, segurament, fou visitada per l'autor del *Curial* (vegeu els capítols I.3.4 i II.1.4).

de ser adobat cavaller per Felip III de Borgonya, cerimoniosament i en presència de tota la cort. El que contà Giovanni en tornar al Castell Nou de Nàpols, o el que contaren altres testimonis de la “batalla”, sens dubte, podria haver influït en les descripcions de combats, “donatius” i gales de la novel·la. I en el fet que l'emperador de la ficció celebrara el triomf de Curial, com el de Lalaing, fent-lo cavaller.

Després d'aquest enfrontament amb Di Bonifacio, el borgonyó ja no trobà rivals al reialme de França que s'atrevisen a fer-li front. De manera que acordà dictar els capítols d'una empresa (20 de juliol del 1446) i partir de gira per diferents corts. Eixí de camí el mes d'agost,¹³¹⁹³ volent “achever sa quête et accomplir son emprise”, consistent en “un bracelet d'or” que havia de tocar qui el desafiara.¹³¹⁹⁴ Travessà tota França en direcció a la cort de Navarra. Sabia que trobaria allí bona acollida per part d'un elegant i filoborgonyó príncep de Viana, Carles d'Évreux (nebot d'Alfons el Magnànim), que era casat des del 1439 amb Agnès de Clèves,¹³¹⁹⁵ germana de Jean de Clèves (recordem que Lalaing s'havia criat en la casa ducal com un germà de dit Jean).¹³¹⁹⁶ En travessar pels carrers de Pamplona (estiu del 1447), l'expectació fou molt gran, ja que el cavaller havia adquirit renom. La fama hauria arribat a Nàpols, també:

“Au passer que messire Jacques faisoit par les rues, en allant au palais, huis et fenêtres étoient parés et remplis d'hommes et de femmes, dames et damoiselles, bourgeoises et pucelles; pour garder icelui messire Jacques et sa compagnie. Et ne s'en doit on point émerveiller, car il étoit un des beaux jeunes chevaliers, qui étoit régnant de son temps: et avec ce étoit richement paré et vêtu d'une robe moult riche chargée d'orfèvrerie. Il étoit grand et droit, bien fait et formé de tous membres; ben viaire et plaisant, doux, aimable et courtois...”¹³¹⁹⁷

---

¹³¹⁹³ RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, p. XLIII.

¹³¹⁹⁴ Sobre aquestes empreses del braçalet, ha tractat en interessants estudis RIQUER, Martí de, El episodio barcelonés del ‘Jean de Saintré’, dins *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Âge et de Renaissance offerts à Jean Frappier*, Droz, Ginebra, 1970, vol. 2, ps. 957-967 (p. 959); ÍDEM, Les chevaleries de Jacques de Lalaing en Espagne, dins *Comptes rendus des séances de l'Accademie des Inscriptions et Belles-Lettres*, any 135, núm. 2, París, 1991, ps. 351-365 (p. 354). Sobre les divises de Curial, inclosa la “manilla de brúfol”, vegeu el capítol II.2.3.

¹³¹⁹⁵ Alguns cronistes i historiadors espanyols l'anomenen erròniament Ana de Cleves. Sobre aquesta dama, vegeu NARBONA CÁRCELES, María, Agnès de Clèves, une princesse bourguignonne à la cour de Navarre, dins PARAVICINI, Werner (ed.), *La cour de Bourgogne et l'Europe. Le rayonnement d'un modèle culturel. Actes du colloque de Paris (9-11 octobre 2007)*, Institut Historique Allemand de Paris – Jan Thorbecke Verlag, París – Ostfildern, 2013, ps. 649-668.

¹³¹⁹⁶ CHASTELAIN, G., *Chronique du bon chevalier...*, ps. 109-113.

¹³¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 121. Citat per RIQUER, Martí de, Les chevaleries de Jacques de Lalaing..., p. 355.

Després de viure un temps a Navarra, Lalaing estigué a Sòria amb Joan II de Navarra, pare de Carles de Viana i germà d'Alfons el Magnànim (setembre-desembre del 1447), i passà per les corts de Castella (Valladolid, Nadal del 1447) i Portugal (gener del 1448). En tornar, s'enfrontà amb Diego de Guzmán, de l'orde de Calatrava, a la futura horta i plaça del convent de Sant Pau de Valladolid (3 de febrer del 1448).¹³¹⁹⁸ El combat fou equilibrat i de controvertida valoració. Concloué quan el rei Juan II i el conestable Álvaro de Luna baixaren del cadafal i animaren els contendents a cessar el duel, donar-se les mans i perdonar-se “comme fières et bons amis.” Segons el *Livre des faits*, s'imposà l'estranger; segons la *Crónica de Juan II*, el castellà.

El cavaller de l'empresa del braçalet s'acomiadà de Carles de Viana i Agnès de Clèves al castell d'Olite i la vila de Tafalla (Navarra, febrer del 1448; a Olite moriria poc després dita dama, el 6 d'abril), i féu camí cap a Borgonya per Saragossa (visita de comiat a Joan de Navarra, governador d'Aragó i València, en març del 1448), Lleida, Montserrat i Barcelona (abril).¹³¹⁹⁹ Estant el de Lalaing a Barcelona, la reina lloctinent de Catalunya, Maria de Castella, li féu gran honor, però no li atorgà llicència per a justar, perquè no volia disgustar el seu allunyat marit, sabedora dels lligams d'amistat que vinculaven aleshores el duc de Borgonya i el rei de Nàpols.¹³²⁰⁰

En els mesos subsegüents, continuà *Jacob von Lalaing* el seu periple per Borgonya, Escòcia, Anglaterra i Borgonya de nou. Només tornar al seu país, dictà els capítols d'un sonat pas d'armes tematitzat com el *Pas de la Fontaine des Pleurs* (1449-1450).¹³²⁰¹ En les *Mémoires* d'Oliver de la Marche es conta que, en octubre del 1450, Jacques partí de Borgonya i emprengué una gira cavalleresca per Itàlia, amb la intenció de visitar Roma, per ser l'any del Jubileu. Es desplaçà després de Roma a la cort de Nàpols exhibint al braç el famós braçalet o manilla de la seua empresa:

“Et quand le moins de septembre fut passé, ledict messire Jaques s'en ala à Romme, et de là à Naples, moult notablement acompaigné; et porta par les Italies

---

¹³¹⁹⁸ Segons CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *El itinerario de la corte de Juan II de Castilla (1418-1454)*, Sílex, Madrid, 2007, ps. 424-425, Joan II de Castella romangué a Valladolid entre desembre del 1447 i març del 1448. Sobre el lloc on se celebrà la lluita, vegeu SANGRADOR VÍTORES, Matías, *Historia de la muy noble y leal ciudad de Valladolid, desde su remota antigüedad hasta la muerte de Fernando VII*, Tipogr. de D. M. Aparicio, Valladolid, 1851, vol. 1, p. 266; QUADRADO, José María, *Valladolid, Palencia y Zamora*, Daniel Cortezo y Cía., Barcelona, 1885, p. 63.

¹³¹⁹⁹ RIQUER, M. de, *Les chevaleries de Jacques de Lalaing...*, ps. 356-361.

¹³²⁰⁰ CHASTELAIN, G., *Chronique du bon chevalier...*, p. 178.

¹³²⁰¹ RIQUER, M. de, *Les chevaleries de Jacques de Lalaing...*, ps. 356-361.

et en Naples son emprise, qu'il avoit emprise à porter par la plus-part des royaumes chrestiens. Mais nul ne toucha à son emprise, combien qu'à la court du roy de Naples l'on y vouloit toucher; mais le roy de Naples (qui pour lors estoit roy d'Arragon et de Naples) ne le voulut souffrir, pour l'amour qu'il avoit au duc Philippe de Bourgogne, à qui il estoit frère-d'armes. Audict lieu de Naples [ja el setembre del 1451] trouva ledict messire Jaques le duc Jehan de Clèves, neveu du duc de Bourgogne, celui qui avoit nourri ledict messire Jaques, lequel duc de Clèves revenoit de Jérusalem, où il avoit esté faict chevalier; et plusieurs autres seigneurs de ses païs. Et devez sçavoir que le roy d'Arragon le festoya et receut moult honorablement, tant pour l'amour qu'il avoit à la maison de Bourgogne, comme pour l'honneur de la persone dudict duc de Clèves, qui fut de soy un des beaux, des sages et des bien adrecés princes de son temps. Et le roy Alphonse dessus-dict fut large prince, honorable et abandoné. Et de là se partit le duc de Clèves, et avecques luy messire Jaques de Lalain; et s'en retournèrent devers le duc de Bourgogne, qui pour lors se tenoit au païs de Brabant; et furent bien viegnés et bien receus.”¹³²⁰²

L'arribada per terra dels ambaixadors borgonyons coincidí amb el retorn per mar al port de Nàpols de l'estol de nobles peregrins on viatjaven, entre d'altres, el duc Jean de Clèves, adobat cavaller a Jerusalem; Jean de Glimes, senyor de Bergues (un altre dels al·ludits onomàsticament en el *Curial*), i un secretari reial i diplomàtic del rei d'Aragó, Lluís Sescases: home devot de la croada i del Sant Sepulcre, i excel·lent diplomàtic. Maria-Teresa Ferrer sospitava que el secretari Sescases podria haver escrit el *Curial*.¹³²⁰³ Si no l'escriví –no hi ha res d'especial que ho faci pensar–, sí que es pot proposar hipotèticament com el probable escrivà de l'únic manuscrit de l'obra que s'ha conservat, quan confrontem les marques d'aigua amb el seu itinerari diplomàtic dels anys 1446-1448: els de la darrera redacció i passada a nét de l'obra.¹³²⁰⁴

---

¹³²⁰² LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 450). Vegeu també BEAUME, C. (ed.), *Le livre des faits du bon chevalier...*, ps. 1.348-1.350.

¹³²⁰³ Vegeu FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (especialment, les ps. 71-73).

¹³²⁰⁴ Com s'ha argumentat en el capítol I.2.7, on tractem d'aquest còdex-esborrany.

La germanor entre Jacob i Clèves, d'una banda, i la "germania d'armes" entre el duc de Borgonya i el rei d'Aragó, no sols no passaven desapercebudes a l'autor del *Curial*, que devia conèixer personalment els valents cavallers borgonyons, sinó que l'escriptor considerava necessari plasmar-la escrivint una novel·la que té molt de borgonyòfila i, en conseqüència, d'antiangevina. L'aparició de Jacob de Cleves en el llibre I anuncia el que serà la confraternització del rei d'Aragó de la ficció (Pere el Gran, transsumpte novel·lesc de l'esperit cavalleresc d'Alfons el Magnànim) amb el duc de Borgonya i els senyors Sant Jordi i de "Vergues", en el llibre II.

Estant a Nàpols, pogueren confraternitzar els cavallers borgonyons amb cavallers del rei Alfons com el valencià Pere de Cardona i Villena (els Cardona també reben el corresponent homenatge en el *Curial*)¹³²⁰⁵ i el gran senescal Enyego de Guevara, germà uterí del gran camarlenc Enyego d'Àvalos (principal sospitós, ara com ara, d'haver escrit la novel·la anònima catalana). En gener del 1451, els borgonyons abandonaren Nàpols i tornaren al nord: el primer d'abril, Jean de Clèves es trobava ja al seu castell ducal. Estava previst convocar aleshores el capítol de l'orde militar del Toisó d'Or que se celebraria a Mons, on es presentaren les credencials dels referits Cardona i Guevara, per als quals reservava el duc de Borgonya sengles toisons d'or. Si en el 7é capítol (Gant, 1445), el beneficiari del guardó cavalleresc havia sigut Alfons el Magnànim (el núm. 42 de la relació de cavallers), en el 8é capítol del Toisó foren admesos a l'orde els següents cavallers: Jean I, duc de Cleves (núm. 48 de l'orde); Enyego de Guevara, comte d'Ariano (núm. 49); Pere de Cardona, comte de Collesano (núm. 50), Jacob/Jacques de Lalaing, senyor de Bougnicourt (núm. 52) i Jean de Lannoy (núm. 51).¹³²⁰⁶ La germania d'armes entre Jacob i Cleves, d'una banda, i cavallers d'Alfons el Magnànim com Cardona i Guevara, d'altra, és una data a retenir si aspirem a comprendre per què en el llibre I de la novel·la apareix un alemany dit *Jacob de Cleves* al costat mateix del protagonista de la novel·la, un *Curial* que al·legoritza el casal d'Aragó. És probable que la novel·la reflectisca el clima d'amistat i d'aliança que s'estava gestant al voltant del 1445 (i que es consolidaria pels anys 1450-1451) entre

---

¹³²⁰⁵ Per a la biografia d'aquest important cortesà del Magnànim, vegeu el capítol I.2.5.

¹³²⁰⁶ PAUWELS, M. H. (ed.), *La Toison d'or. Cinq siècles d'art et d'histoire. Exposition organisée par le Ministère de l'éducation nationale et de la culture, et la Ville de Bruges, au Musée communal des beaux-arts (Musée Groeninge, Dyver, 12-14 juillet – 20 septembre 1962. Catalogue)*, La Ville de Bruges, Bruges, 1962, p. 36. Enyego de Guevara, en els registres llatins de l'orde, fou inscrit com *Iohannes*, per desconèixer quina podia ser l'adaptació d'un nom d'origen basc com *Íñigo* o *Enyego*, totalment desconegut per als escrivans flamencs, però el llinatge i el títol de comte d'Ariano no deixen lloc a dubtes sobre la identificació del personatge.

dos dels estats autocràtics més esplendorosos del segle XV: el ducat de Borgonya dels anys de Felip el Bo i la Corona d'Aragó governada per Alfons el Magnànim.

Una vegada conclòs el capítol de Mons,¹³²⁰⁷ pel 15 de maig del 1451, Jean de Croÿ, senyor de Chimay i gran batle d'Hainaut; Jean Lefèbvre de Saint-Rémy, abat d'Everbode, i el mateix Jacques de Lalaing abandonaren de nou la cort de Borgonya per a desplaçar-se com ambaixadors de Felip el Bo a Nàpols. Portaven amb ells els collars de Pere de Cardona i Enyego de Guevara. Els dies 8 i 9 de juliol s'entrevistaren amb el papa Nicolau V per a tractar de la pau entre França i Anglaterra. El mateix mes de juliol ja es trobaven a Castel Nuovo amb el rei Alfons, que acceptà la proposta de Felip de Borgonya de constituir una lliga per a promoure la croada a Terra Santa. En realitat, aquestes lligues no foren sinó excuses emblemàtiques –pura retòrica cavalleresca– que justificaven altres acords més pràctics. Acabada l'ambaixada, se'n tornaren a Borgonya acompanyats de Joan Ferrando, prior de Tortosa, que portava la resposta al duc. Parlaven, sempre sobre el paper, de constituir una gran conferència europea per tal que Alfons V, en qualitat de rei titular de Jerusalem, encapçalara la croada per a la redempció del Sant Sepulcre. El duc recolzaria el rei en la seua entronització hierosolimitana i, en correspondència, el rei recolzaria les pretensions que des del 1447 tenia Felip d'esdevenir emperador del Sacre Imperi Germànic.¹³²⁰⁸

Lalaing morí jove, amb 32 anys d'edat, poc després. Fou el 4 de juliol del 1453, quan tractava de sufocar en nom del duc de Borgonya la rebel·lió urbana de Gant (1452-1453). El projectil d'una peça d'artilleria li causà un impacte mortal al cap. Per una tètrica i premonitòria paradoxa, el millor representant de la cavalleria flamígera d'Europa moria per causa d'una arma de foc.¹³²⁰⁹ Acabava de caure Constantinoble a mans del Gran Turc, sense que ni Felip de Borgonya ni Alfons d'Aragó –*personae non gratae* en el *Tirant lo Blanc*– hagueren mogut ni un dit per evitar-ho; per a desesperació dels cavallers europeus a la vella usança, fins i tot aquells que no tenien ni un gallet, com Joanot Martorell. L'hora de la cavalleria medieval tocava a la fi.

* * *

Si la vinculació clientelar de Jacob/Jacquet de Lalaing a la casa ducal de Cleves era ja motiu suficient perquè als oients o lectors del *Curial* –vinculats amb tota seguretat

---

¹³²⁰⁷ GRUBEN, Françoise de, *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bourguignone (1430-1477)*, Leuven University Press, Lovaina, 1997, p. 268.

¹³²⁰⁸ PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVe siècle-XVe siècle)*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne (« Cultures et civilisations médiévales »), París, 2003, ps. 123-124. Vegeu també BEAUME, C. (ed.), *Le livre des faits...*, p. 1.350.

¹³²⁰⁹ RIQUER, M. de, *Les chevaleries de Jacques de Lalaing...*, ps. 360-361.

a la cort de Nàpols– els sonara gratament el nom de Jacob de Cleves, l'aparició d'aquest llinatge en la novel·la té unes altres possibles connotacions. No debades, des de la dècada del 1430, la casa alemanya de Cleves, vassalla del duc de Borgonya, estava ben relacionada amb els Trastàmara de Navarra i la Corona d'Aragó.

El cap del llinatge i fundador del ducat havia sigut Adolf II von Kleve (1373-1448) o Adolphe II de Clèves, en el francès oficial de la cort de Borgonya. L'any 1394 heretà de son pare el comtat de Cleves (a cavall entre Renània i Brabant, és a dir, entre els actuals estats d'Alemanya i els Països Baixos), elevat a la categoria de ducat, simultàniament amb el comtat de Savoia, per especial privilegi de l'emperador Segimon (19 de febrer del 1416). Es casà en segon matrimoni amb Marie de Bourgogne, filla del duc de Borgonya Joan Sense Por i germana de Felip III el Bo, cosa que explica les referències cronístiques al seu fill Jean –company d'armes del cèlebre Lalaing– com “el nebot del duc de Borgonya.” Engendrà en Marie tres fills i set filles. La cinquena filla, Agnès de Clèves (1422-1448) es casà l'any 1439 amb Carles d'Aragó (o d'Évreux), príncep de Viana: fill de Joan de Navarra i nebot d'Alfons el Magnànim. El 1440, la filla menuda, Marie, contrauria noces –com més amunt s'ha dit– amb el duc Carles d'Orleans, amb el qual passà a formar part de la cort de França. Heus ací un dels motius del relativament benigne i respectuós tractament que rep per part de l'autor del *Curial* el duc d'Orleans de la novel·la: en cap moment és sotmés a sàtira.

L'any 1438, després de passar per Milà, el cavaller andalús Pero Tafur visità el ducat de Cleves i el mateix duc, que duia al pit una divisa de l'orde del Cigne. Ell sabia qui era: “Padre que fue de la princesa de Navarra [escriu, doncs, amb posterioritat a la mort d'aquesta, el 1448], e casado con la hermana del duque de Borgoña. Gran señor de tierras e de rentas, pero lo más dello él lo ganó, y de sus vecinos, dizen que por valentía de su persona.”¹³²¹⁰ Adolphe envià el seu hereu, , **Jean I de Clèves** (*Johann I von Kleve* en alemany, 1419-1481: duc de Cleves, 1448-1481; company d'armes de *Jacob* de Lalaing) al regne de Navarra, l'any 1439, per a acompanyar la germana i efectuar els preparatius de les bodes, que comptarien amb sumptuoses celebracions als palaus d'Olite, Tafalla i Pamplona.¹³²¹¹ Les esposalles s'havien concordat el 1438.

---

¹³²¹⁰ TAFUR, Pero, *Andanças e viajes*, ed. a cura de Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, Fundación José Manuel Lara, Madrid, 2008, p. 204.

¹³²¹¹ SOMMÉ, Monique, De Flandre en Navarre: le voyage d'Agnès de Clèves, nièce de Philippe de Bon et princesse de Navare, en 1439, dins PARAVICINI BAGLIANI, Agostino – PIBIRI, Eva – REYNARD, Denis (dirs.), *L'itinérance des seigneurs (XIVe-XVIe siècles). Actes du Colloque international de Lausanne et Romainmôtier (29 novembre-1er décembre 2001)*, Université de Lausanne, Lausana, 2003, ps. 173-192. Entre d'altres curiositats, en les festes nupcials actuà un grup de músics i balladors

El noble borgonyó aprofitaria el viatge diplomàtic no sols per confraternitzar amb el seu imminent cunyat, sinó també per peregrinar a Sant Jaume de Galícia amb una nombrosa comitiva, anècdota que connecta amb el “romiatge” a la mateixa ciutat santa de Jacob de Cleves i “tota la sua gent” (*CeG* I.14). Realment, la peregrinació de Jean de Cleves a Santiago, anotada per diversos cronistes, fou un veritable espectacle de cavalleria nòmada. El nebot del duc, segons la *Crònica de Clèves* de Gert van der Schuren, salpà del port de l'Esclusa (Sluis, Flandes) el 4 de juliol del 1439.¹³²¹² Navegava acompanyat per 200 nobles i 200 cavallers de Borgonya, amb els respectius seguicis de parents, escuders, cavallerissos, criats, etc. Entre els acompanyants de mossén de Clèves no podia faltar Jacob de Lalaing, inseparable amic i companyó d'armes –quasi un germà per, segons les cròniques–, que participà també del viatge i de les gales nupcials.¹³²¹³ Desembarcaren a Bilbao i foren rebuts pel príncep de Viana a Estella.

La boda de Carles i Agnès, celebrada el 30 de setembre del 1439 al castell navarrés d'Olite, comptà amb diversos dies de celebracions. Hi assistí, entre d'altres, el comte Gastó IV de Foix, molt vinculat a Navarra. És aquest un altre noble, amb interessos a cavall entre França i la Península Ibèrica, i molt bones relacions amb Alfons el Magnànim, que pareix ben considerat per l'autor del *Curial*. En la documentació navarresa, Jean de Clèves apareix denominat, en romanç navarrés, com “mos[én] Johan, fijo del duc de Cleves, d'Alamania.”¹³²¹⁴ Recordem, a tot això, que el company d'armes de Curial és presentat també com un “cavaller alamaný” (*CeG* I.14). També figura en comptes navarresos titulat a la borgonyona: “Joan Moseñor” (< *Jean Monsieur*), com l'*Antoni Mossenyor* de la novel·la anònima catalana. En les cròniques borgonyones

---

musulmans vinguts a posta des de Xàtiva. Vegeu CARLOS, Príncipe de Viana, *Crónica de los reyes de Navarra*, ed. a cura de José YANGUAS MIRANDA, Anubar, València, 1971, p. XV.

¹³²¹² La data la proporciona JOLIVET, Sophie, “Pour soi vêtir honnêtement à la cour de monseigneur le duc de Bourgogne.” Costume et dispositif vestimentaire à la cour de Philippe le Bon de 1430 à 1455, Tesi doctoral, Université de Bourgogne, Dijon, 2003; ed. digital <<http://tel.archives-ouvertes.fr/docs/00/39/23/10/PDF/THESESOPHIE.pdf>>, p. 7.

¹³²¹³ NARBONA CÁRCELES, M., Agnès de Clèves, une princesse..., p. 663.

¹³²¹⁴ Més detalls en IDOATE, Florencio, Juan de Cleves, peregrino de Santiago, dins *Rincones de la historia de Navarra*, Aramburu, Pamplona, 1979, vol. 3, ps. 773-775. Vegeu també PLÖTZ, Robert, Milites et nobilitates in Itinere Stellarum, saeculum XI ad saeculum XVI, dins HERNANDO, José Luis – HUERTA, Pedro Luis – GARCÍA, Miguel Ángel (dir.), *Viajes y viajeros en la España medieval*. 5.º *Curso de Cultura Medieval (Aguilar de Campoo, 1993)*, Fundación Santa María la Real – Centro de Estudios del Románico, Aguilar de Campoo, 1997, ps. 109-120 (p. 118); VIDAL RODRÍGUEZ, Manuel, *La tumba del Apóstol Santiago, ilustrada con cien fotografías*, Tipogr. del Seminario Conciliar Central, Sant Jaume de Galícia, 1924, p. 125; VÁZQUEZ DE PARGA, Luis – LACARRA, José M.ª – URÍA, Juan, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, CSIC-Escuela de Estudios Medievales, Madrid, 1948, vol. 1, p. 94; BURGO, Jaime del, *Historia general de Navarra. Desde sus orígenes hasta nuestros días*, Rialp, Madrid, 1992, vol. 2, p. 104.

trobem, per exemple, com el duc de Borgonya es trobava el 1438 a Chalons-sur-Soane, “acompañé de Jehan Monsieur, héritier de la duché de Clèves.”¹³²¹⁵

No tots els borgonyons vinguts a les festes nupcials participaren després en la peregrinació a Sant Jaume de Compostel·la (4 d'octubre-13 de desembre del 1439) protagonitzada per l'hereu del ducat de Cleves: un viatge entre penitencial i aventurer. L'acompanyaren 97 cavallers, amb les respectives companyies, inclosa la de Jacob de Lalaing. El fet que algunes versions centreeuropees de la llegenda de l'emperadriu inclogueren en l'heroi salvador de la dama la condició de peregrí de Sant Jaume influí, sens dubte, en l'elecció per l'anònim del *Curial* dels noms Jacob i Cleves per a un company d'armes de Curial caracteritzat de romeu. El romiatge de Jacob i Cleves s'hauria de comptar, doncs, com un motiu inspirador de la ficció curialesca.

No es detingueren molt, els peregrins estrangers. El 13 de desembre ja es trobava de nou Jean de Cleves a Navarra: se'l documenta dinant al castell de Tafalla. Passà les festes de Nadal al castell d'Olite, amb el príncep de Viana i la seua germana Agnès,¹³²¹⁶ i emprengué des de Tudela (30 de desembre)¹³²¹⁷ el retorn al ducat de Borgonya. No ho féu a través dels Pirineus orientals, sinó travessant abans per Barcelona. Segons el *Llibre de solemnitats*, els borgonyons entraren a la ciutat l'11 de gener del 1440, i “isqueren moltes e diverses persones a rebre'l e fer-li honor.” S'albergà en la casa de Francí des Pla, però no es detingué molt a la ciutat, sinó que continuà el viatge.¹³²¹⁸

Jean de Clèves era considerat en el seu temps com un cortesà modèlic. En octubre del 1442, l'emperador electe o rei de Romans, Frederic III d'Habsburg, acudí a Besançon (el Franc Comtat) per a entrevistar-se amb el duc de Borgonya, Felip III el Bo, i celebrar-hi deu dies de festes. A la recepció oferida pel duc, segons el cronista Oliver de la Marche, inicià el ball l'emperador i “ceux que j'y vey le plus souvent

---

¹³²¹⁵ LA MARCHE, O. de, *Mémoire de la maison de Bourgogne...*, p. 370. El cronista parla també d'“Adolf Monsieur de Clèves.” El tractament de *monsieur* o ‘senyor’ solia postposar-se al nom del titular.

¹³²¹⁶ *CATÁLOGO de la Sección de Comptos. Documentos*, vol. 44, Comunidad Foral de Navarra, Departamento de Educación y Cultura, Pamplona, 1985, ps. 211-256: despeses on es fa esment de Jean de Cleves, entre el 13 i el 29 de desembre.

¹³²¹⁷ Molts més detalls sobre l'estada de Cleves a Navarra, en DESDEVISES DU DÉZERT, Georges, *Don Carlos de Aragón, prince de Viane. Étude sur l'Espagne du Nord au XVe siècle*, Colin, París, 1899; trad. i ed. a cura de Pascual TAMBURRI, Departamento de Educación y Cultura del Gobierno Foral de Navarra, Pamplona, 1999, ps. 175-234.

¹³²¹⁸ DURAN, Agustí – SENABRE, Josep (eds.), *Llibre de solemnitats de Barcelona*, edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat, Institució Patxot, Barcelona, 1930-1947, vol. 1, ps. 116-122. Vegeu també SCHWARTZ, Frederich – CARRERAS, Francesc (eds.), *Manual de novells ardots, vulgarment apellat 'Dietari Antich del Consell Barceloní'. Volum primer, comprenent los volums originals del I al IX. Anys 1390-1446*, Ajuntament de Barcelona, 1892, vol. 1, ps. 403-404.

danser et aller, ce furent le duc de Bronswic et Jean Monsieur de Clèves.”¹³²¹⁹ L’11 de juliol del 1443, Clèves participà en les justes del Pas d’Armes de l’Arbre de Carlemany, celebrat a Marsannay (al sud-oest de Dijon). Segons el mateix De la Marche, hi participaren el “duc vell” Adolphe de Clèves; el “duc jove”, com es coneixia a Jean de Clèves, i l’inseparable amic d’aquest últim, l’escuder Jacob/Jacquet de Lalaing: “Jehan Monsieur de Clèves et son mignon, Jaques de Lalain, furent fort en poinct d’escuyers, de chevaux, de pages, d’orfèvrerie et de campagnes.”¹³²²⁰ En commemoració de l’efemèride cavalleresca, comentada a tota Europa, un trobador compongué una cançó, de la qual extractem els versos 89-92: “En la compagnie de Challant / estoyt le conte de Nevers, / Jehan de Clèves, et le puissant / prince d’Orenge...”¹³²²¹ Notem que l’ortografia d’*Orenge* és l’arcaica de les cançons de gesta *La prise d’Orenge*, com en el *Curial*,¹³²²² i no la d’*Orange*, més corrent en francès, ni l’occitana i catalana d’*Aurenja*.

Clèves participà amb Lalaing en la campanya del duc de Borgonya contra Luxemburg (novembre del 1443-gener del 1444). Excel·liren ambdós en les justes de Quaresma celebrades a Brussel·les el 1444, com més amunt s’ha comentat.¹³²²³ L’any 1448, a la mort del duc vell Adolphe I, Jean I heretà el ducat de Clèves i preparà una multitudinària peregrinació de borgonyons a la Terra Santa (1450-1451). Com més amunt s’ha comentat, el nou duc de Clèves fou adobat cavaller a Jerusalem i, en tornar, visità la cort d’Alfons el Magnànim. Romangué allí algunes setmanes en companyia de Jacob de Lalaing, que venia d’ambaixada de part del duc de Borgonya, i amb altres nobles de la cúpula de govern del rei Alfons: els imminents cavallers del Toisó, Pere de Cardona i Enyego de Guevara, i un germà d’aquest, Enyego d’Àvalos, que, en qualitat de gran camarlenc, s’havia d’ocupar d’allotjar i honorar tan insignes hostes. En tornar a Borgonya, el de Clèves participà en el capítol de Mons del Toisó (1451), on ell mateix tenia reservat un collar de l’orde, per disposició del duc Felip el Bo.

No tot foren, però, alegries i bones notícies per a la casa ducal. El 6 d’abril del 1448 morí essent encara jove Agnès de Clèves, al castell navarrés d’Olite, sense deixar-li descendència al seu marit el príncep Carles de Viana. El poeta català Pere Torroella, molt vinculat a la cort de dit príncep, compongué aleshores un panegíric en prosa titulat

---

¹³²¹⁹ LA MARCHE, O. de, *Mémoire de la maison de Bourgogne...*, p. 375.

¹³²²⁰ *Ibidem*, p. 394.

¹³²²¹ STEIN, Henri, Chanson du pas de Marsannay (1443), dins *Bibliothèque de l’École des Chartes*, 82, París, 1921, ps. 330-337 (p. 333).

¹³²²² Sobre possibles connexions entre aquesta cançó i la novel·la cavalleresca, vegeu el capítol II.1.4.

¹³²²³ LA MARCHE, O. de, *Mémoire de la maison de Bourgogne...*, p. 406.

*Clomplaynta sobre la muerte de doña Inés de Cleves, princesa de Navarra.*¹³²²⁴ És inevitable pensar en el moment en què comença a despuntar Jacques de Lalaing, “mignon” del duc jove de Cleves, com a gran justador (1444) com un indicador cronològic *post quem* per a la redacció del *Curial*. De la mateixa manera, hauríem de considerar la mort de la princesa Clèves (abril del 1448) com un indicador més *ante quem* per a la redacció definitiva de la novel·la. No s’hauria entés bé que, d’una manera entre desenfadada i frívola, l’anònim escriptor elegira de company de Curial un tal Jacob *de Cleves* quan encara estava de cos present la germana de Jean de Clèves, per la qual feien planys i *complaintes* els cortesans de la Corona d’Aragó. S’inclouen ací els curials napolitans del Magnànim, interessat llavors (el mateix any 1448) en les negociacions que el rei, a través del duc de Clèves, mantenia amb l’emperador electe Frederic III, per a casar-lo amb una infanta de la casa reial d’Aragó.

Recordem que, en la novel·la catalana, Jacob de Cleves és un fidel servidor i cortesà de l’Imperi d’Alemanya. Doncs bé, quan Jean de Clèves decidí emprendre el seu viatge d’Ultramar, l’emperador electe Frederic III d’Habsburg li encarregà reunir-se a Nàpols –per això féu escala allí i hi romangué durant setmanes– amb el rei Alfons el Magnànim. Tenia poders de dit rei de Romans per a negociar amb el rei d’Aragó el seu matrimoni amb la infanta Elionor de Portugal, neboda d’Alfons.¹³²²⁵ La iniciativa havia partit del mateix sobirà d’Aragó i Nàpols, que havia enviat uns pintors a Portugal el 1448 per a retratar l’infanta i enviar el retrat a Frederic. Segons la comptabilitat napolitana, el duc alemany arribà a Castel Nuovo l’1 de desembre. Les esposalles imperials se signaren allí (10 de desembre del 1450) i se celebrà un sumptuós convit en honor del signatari Jean de Clèves.¹³²²⁶ Segons Zurita, Clèves “era gran señor y esperaba suceder a su tío [Felip III el Bo, duc de Borgonya] si muriese sin hijos

---

¹³²²⁴ TORROELLA, Pere, *Obra completa*, ed. a cura de Francisco RODRÍGUEZ RISQUETE, Barcino (“Els Nostres Clàssics”), Barcelona, 2011, vol. 2, ps. 147-154. Vegeu també ELIZALDE, Ignacio, *Navarra en las literaturas románicas (española, francesa, italiana y portuguesa)*, Diputación Foral de Navarra – Institución ‘Príncipe de Viana’ – CSIC, Pamplona, 1977, vol. 2, ps. 218-223.

¹³²²⁵ Jean de Clèves tenia un germà, Adolphe júnior, casat amb Beatriu de Portugal i Urgell, cunyada del rei Alfons V de Portugal. Pere de Portugal, marit d’Isabel d’Urgell i Aragó, era germà d’Elisabet de Portugal, muller de Felip de Borgonya. I la germana de Felip, Maria de Borgonya, era muller d’Adolphe sènior de Clèves. Tot aquest laberint d’aliances explica la bona consideració que tenia qualsevol Clèves a les corts de Portugal i Aragó, i a la de Navarra, per ser cunyat també del príncep de Viana. Amb la qual cosa, és lògic que l’emperador d’Alemanya li confiara aquesta missió diplomàtica tan important per a la seua vida i per a l’esdevenidor de l’Imperi.

¹³²²⁶ MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona*, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 66. Vegeu també ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, f. 74v, Torre del Greco, 16 de desembre del 1450, Lletre del duc Jean de Clèves al duc Felip de Borgonya, estant d’ambaixada davant el rei d’Aragó.

[legítims]; y la infante doña Isabel, duquesa de Borgoña, procuraba que el duque de Cleves casase con una de sus hijas del infante don Pedro de Portugal, su hermano.”¹³²²⁷

El matrimoni entre Frederic III i la neboda del rei d’Aragó no es formalitzaria fins el 16 de març del 1452, tres dies després de la coronació a Roma de dit Frederic com a emperador del Sacre Imperi Romà Germànic. Per aquesta raó, els novençans visitaren a continuació Nàpols, on l’oncle de la infanta contraient tenia preparades unes festes i demostracions de cortesia tan grans (abril del 1452).¹³²²⁸ Amb aquest enllaç matrimonial es reforçava l’aliança geopolítica dels estats de Portugal, Borgonya, Alemanya i la Corona d’Aragó; en contrapés a l’acostament entre França (i els Anjou) i Anglaterra una vegada conclosa la Guerra dels Cent Anys.¹³²²⁹ No és estrany, doncs, veure com l’anònim del *Curial* –ben informat sobre diplomàcia i geopolítica d’Europa– forma un equip de ficció cavalleresca amb Aragó i Borgonya, i es mostra ressentit amb l’acostament dels anglesos, antics aliats de Borgonya, als Anjou. Interpretar el “torneig de Melú” de la novel·la sense tenir en compte tot aquest joc continental d’equilibris és com interpretar un fresc de Da Vinci sense saber res de composició pictòrica. El context històric compta molt en el planejament argumental de *Curial e Güelfa*.

Alfons el Magnànim, per òbvies raons d’estat i de distanciament geogràfic, no acudia directament als capítols borgonyons del Toisó d’Or. Es feia representar per grans nobles borgonyons que hi votaven per ell. En el nové capítol de l’orde, celebrat a l’Haia (Holanda) l’any 1456, Jean de Clèves exercí de procurador seu, per raons de parentiu i d’amistat.¹³²³⁰ Tres anys després, el duc de Cleves assistí al concili de Màntua, convocat pel papa Pius II per a pacificar Europa i proposar una croada contra el Gran Turc.

---

¹³²²⁷ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 430 (XV,59).

¹³²²⁸ Ho explica el mateix ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 425 (XV,58). Vegeu també RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 351 (n. 79).

¹³²²⁹ Castella, França i Anglaterra representaven els nuclis monàrquics continentals del que serien grans estats o potències modernes. En canvi, Portugal, Borgonya i Aragó-Nàpols eren potències secundàries (des del punt de vista demogràfic) i talassocràtiques, de vocació marítima i mercantil, destinades a ser absorbides per les grans: Portugal i la Aragó-Nàpols s’integraren en la Monarquia Hispànica; Borgonya fou fagocitada en part per França i dominada políticament per la mateixa monarquia dels Àustria (Flandes i els Països Baixos). Vegeu les reflexions geopolítiques que fa, en aquest sentit MIRA, Eduard, *Sensibilidad artística y geopolítica (Estampas de la Valencia del Magnánimo y de Jan van Eyck: un viaje en la memoria)*, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 51-96.

¹³²³⁰ BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes al Toisón de Oro contenidos en la cancillería de los reyes de Aragón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 239-243 (p. 241).

Segons les cròniques, al costat del “duc de Clèves fuit assise la duchesse de Milan, et auprès d’elle le seigneur de Bergues; auprès de lui, maistre Anthoine Huveron, aussi un des conseillers dudit duc de Bourgogne, pareillement envoyé a la dite ambassade.”¹³²³¹

El cronista Enguerrand de Monstrelet cita en dues línies els noms consecutius de quatre personatges amb correlat fictici en el *Curial*: el duc de Cleves, la senyora de Milà, el senyor de Bergues i el duc de Borgonya. La trobada sols podia tenir per escenari Itàlia: el país on, sens dubte, s’escrigué la novel·la cavalleresca catalana per iniciativa d’algú que estava ben informat sobre diplomàcia milanesa i borgonyona.

En el món de ficció del *Curial*, mentre Jacob de Cleves i Curial combaten contra Parrot de Sant Laydier i Othó de Cribaut, la Güelfa té un somni on dues raboses són vençudes per dos lleons. La guineu o rabosa del somni és una al·legoria que connecta amb els “renarts” sobre fons blau que llueixen els contrincants de Curial, cosa que remet lògicament a l’heràldica i l’onomàstica de Renat d’Anjou: l’enemic capital d’Alfons el Magnànim. Pel que fa als lleons, el lleó de la Güelfa és exhibit com a propi per Curial, el protagonista de la novel·la i el personatge que simbolitza la Corona d’Aragó. D’altra banda, Felip de Borgonya (representat en la ficció per l’onomàstica borgonyona de Jacob de Cleves) era sobrenomenat *le Grand Lion*.¹³²³² Per si el lector no té clara del tot la interpretació, l’abadessa de la novel·la –que ha somniat el mateix que la viuda– explica que els lleons són, és clar, Curial (= Aragó) i Jacob de Cleves (= Borgonya), i que les vils raboses o “renarts” són Parrot i Othó. Com ara s’explicarà, ambdós porten una onomàstica al·lusiva als Anjou i al delfí de França.

Tota aquest desplegament al·legòric, difícil de captar per al lector contemporani sense la glossa del medievalista, resultava fàcil d’entendre a uns cortesans de Nàpols que havien combatut durant anys contra els francesos, molts dels quals tenien coneixements bàsics de política internacional. La situació plantejada, l’oposició simbòlica de les dues raboses als dos lleons, ens trasllada als anys 1445-1447, quan el Magnànim (el del lleó de la Güelfa = portador del gonfanó de l’Església) feia constant intercanvi de regals amb Felip el Bo (el lleó de Borgonya), en previsió que la Corona d’Aragó esdevinguera “senyora de Milà”. En oposició, Renat d’Anjou (la rabosa de Provença) conspirava amb Lluís de Valois i Anjou, delfí de França (la “rabosa” del

---

¹³²³¹ BOUCHON, J. A. C. (ed.), *Chroniques d’Enguerrand de Monstrelet*, Verdière, París, 1826, p. 324. Citat per STEIN, Henri, Un diplomate bourguignon du XVe siècle: Antoine Haneron, dins *Bibliothèque de l’École des Chartes*, 98, París, 1937, ps. 283-348 (p. 284).

¹³²³² Vegeu RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, p. 749. Ja s’ha tractat amb major deteniment de la simbologia política de les raboses i els lleons en el capítol II.1.3, al qual us remetem.

Delfinat, fill d'una germana de Renat, Marie) per a ocupar Gènova, Milà i tota la Llombardia. L'emperador Frederic III d'Alemanya, senyor eminent i teòric del ducat de Milà, no podia fer sinó d'espectador impotent. Després entraria en escena –en la història i en la ficció curialesca, simultàniament– el duc i poeta Carles d'Orleans, que disputava (tardor del 1447) la successió del ducat de Milà al rei d'Aragó.

En aquests anys, sens dubte, és on cal situar el procés de redacció final del *Curial* i d'arredoniment onomàstic de l'obra. Sembla que la majoria dels noms à *clef* foren decidits a la fi d'un projecte literari intensament treballat durant els anys precedents, però que no prengué forma definitiva fins els anys 1446-1448.

Parrot de Sant Laydier i Othó de Cribaut

Quan els cortesans de Nàpols, que havien vessat sang pròpia o de parents per la causa del rei d'Aragó (1435-1443), oïen parlar d'un "estandart blau clar, tot sembrat de *renarts* burells" (*CeG* I.19), com el dels pèrfids Parrot de Sant Laydier i Othó de Cribaut, era inevitable que pensaren en *Rena(r)t* d'Anjou i els seus aliats. De fet, la idea de l'escriptor de solucionar l'episodi de la duquessa cremant cruelment ambdós cavallers pot interpretar-se perfectament com una "cremada en efigie" literària, com una *vendetta* poèticament elaborada. Recordem que ens trobem en el segle XV, quan la Santa Inquisició incinerava en efigie els heretges que no havia pogut capturar i desenterrava cadàvers, així mateix, per a cremar-los públicament.¹³²³³ Des d'un punt de vista antropològic, la crema purificadora dels mals esperits era producte d'una tradició immemorial europea que troba reflex, per exemple, en les fogueres equinoccials, de gener a Quaresma –on els etnògrafs inclouen les falles de València¹³²³⁴–, que no eren sinó rituals purificadors de la primavera, del cap d'any biològic. En els focs primaverals s'incineraven andròmines velles i representacions antropomòrfiques (*ninots*, *pallassos*) tractades satíricament, que al·legoritzaven homes malèvols.¹³²³⁵

---

¹³²³³ A la mateixa València de Roís de Corella es multiplicaren aquestes escenes terrorífiques. Vegeu, per exemple, RUBIO VELA, Agustín, Valencia y Torquemada. En torno a los comienzos de la Inquisición española (1482-1489), dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74, Castelló de la Plana, gener-juny 1998, ps. 77-139.

¹³²³⁴ SANMARTÍN, Ricardo, El fuego ritual de las fallas, dins GONZÁLEZ ALCANTUD, José Antonio – BUXÓ REY, M^a. Jesús (eds.), *El fuego: mitos, ritos y realidades. Coloquio Internacional (Granada, 1-3 de febrero de 1995)*, Centro de Investigaciones Etnológicas Ángel Ganivet – Anthropos, Granada, 1997, ps. 257-272; LLORENÇ, Alfons, Foc, falles i sàtires, dins *Mediateca de Festes.org*, València, 2007; ed. digital <http://www.festes.org/arxiu/Focs_falles_satires-Alfons_Llorenç.pdf> consultada en gener del 2016.

¹³²³⁵ Vegeu, per exemple, BOUCHÉ PERIS, Henri, Fuego, demonios y santos. Un estudio de antropología castellanense, dins *Estudis Castellonencs*, 1. Castelló de la Plana, 1982, ps. 185-229; ARIÑO

No caldria explicar que, en la mentalitat medieval de l'autor i lectors del *Curial*, les purificacions rituals i les execucions en patíbuls ardents d'heretges, sodomites i algun cruel assassí, eren tingudes per un element més de la vida quotidiana. En la reelaboració que fa de la llegenda de l'emperadriu, l'escriptor antiangeví aprofita l'avinentesa per incloure la satírica i *emblemàtica* destrucció pel foc d'uns cavallers reals especialment odiats per oients o lectors. En el dúctil terreny que és la ficció, els enemics del rei d'Aragó esdevenen éssers contrafets. Se'ls degrada al rang de pèssimes i falses criatures, de mals cavallers, per a fer-los perdre el combat contra "els bons": els simbòlics portadors de bondat i justícia. Per a l'anònim escriptor, és un senzill exercici de maniqueisme didascàlic: un *divertimento* a l'inici de la novel·la per a compartir amb uns lectors confidents. Parrot i Othó no són, al cap i a la fi, sinó unes raboses caricaturesques de paper, amb cartells al·lusius en clau (els noms), com els que fiquen des de temps immemorial els fallers valencians al peu cada ninot. Plantades enmig d'una novel·la cavalleresca, les *renarts* abatudes pels lleons esperen la torxa del botxí (o del faller): "La duquessa fonch devallada del cadafal, e muntaren-hi los dos falsos cavallers, e, encès lo foch, moriren a cruel e vergonyosa mort" (*CeG* I.22).

¿Qui podia representar, doncs, el primer incinerat, un cavaller anomenat Parrot de Saint Laydier? Atesa la "tàctica" del narrador de combinar noms i cognoms històrics de distinta procedència –fenomen que continuarem constatant en capítols successius–, caldria interrogar-se primer pel sentit de **Parrot** i, en acabant, pel de Saint Laydier. En la ficció novel·lada, s'esbossa el personatge com un "cavaller de vint-e-cinch anys", és a dir, major d'edat que Curial i "tan gran com un jagant, fort e rebust pus que altre que fos en tot l'Imperi, brau e ardit més que un leó, en tant que en la plaça on ell era tothom li feya loch e degú no 's gosava pendre ab ell, atès que n'avia morts tres en lliça a ultrança" (*CeG* I.30). Quan es proposa enfrontar-se al llombard, se'ns diu que "en aquell temps ere tengut per un dels millors e pus aspres cavallers d'Alamania, e lo qual moltes vegades se ere trobat en lliça a ultrança, de què tots temps havia reportada honor" (*CeG* I.20). El qualificatiu gentilici d'alemany, que el lector ha d'admetre d'entrada per exigències geogràfiques i argumentals, es veu contradita lingüísticament, culturalment, per la denominació del personatge amb un nom francès (*Parrot*, versió vulgar de *Pierrot*, hipocorístic de *Pierre*) i un llinatge occità (*de Saint Laydier*).

VILLARROYA, Antoni, *Festes, rituals i creences*, Alfons el Magnànim, València, 1988. O, per a un plantejament comparatista i continental del fenomen, el clàssic assaig d'ELÍADE, Mircea, *Tratado de historia de las religiones*, Instituto de estudios políticos, Madrid, 1954.

Segons que avança la novel·la, els oients aniran descobrint que alguns noms rars i incoherents, que semblen arbitràriament elegits, responen a –diguem-ne– *senhals* davall dels quals es descobreixen enigmàticament les identitats de personatges molt coneguts. No es tracta, és clar, de cap originalitat literària, sinó d'un costum molt arrelat, tant en la poesia trobadoresca com en la literatures cavalleresca o al·legòrica, tradicions en les qual havien educat els seus gustos l'escriptor i els destinataris de l'obra. El narrador bromeja sobre els seus jocs onomàstics (“A santa Maria! ... E quinys noms!, *CeG* II.54) i, per al cas de Parrot i Othó que ens ocupa ara, proporciona evidències heràldiques o pistes d'altra mena, que permeten fins i tot el lector menys suspicax “obrir la closca de la nou” onomàstica –segons una metàfora de l'exegesi molt recurrent en l'edat mitjana– i gaudir del contingut al·legoritzat. Així les coses, l'autor assenyala oportunament: “vets los dos cavallers acusants venir ab un estandart blau clar, tot sembrat de renarts burells, e tals los paraments dels cavalls” (*CeG* I.19). Els mateixos Parrot i Othó tornen després “al seu paballó, qui blau clar sembrat de renarts era” (*ibidem*).

Com s'ha explicat en altre lloc, els *renarts* al·ludeixen al nom de **Renat d'Anjou**, l'enemic acèrrim del rei d'Aragó, però també a la rabosa o guineu: un animal que, en la cultura popular i en la literatura medievals –especialment després de *Le roman de Renart*–, s'associava a l'astúcia malèvola. Per això, el camper heràldic dels Anjou, de color *atzur* (blau fosc), és degradat per l'escriptor a un “blau clar” indigne de l'heràldica cavalleresca i associat a valors negatius. Completant la degradació o distorsió emblemàtica, la *sembradura* (tecnicisme heràldic) de dignes flors de lis de la casa reial de Valois-França, compartides pel rei gal Carles VII i per Alfons el Magnànim (fill adoptiu de Joana d'Anjou, reina de Nàpols), en portar-les els Anjou i aliats, esdevenen “renarts” i baraten el cromatisme d'or per un tristíssim “burell”.¹³²³⁶

La popularitat de *Pierre / Pèyre* com a nom de baptisme al regne de França, i, per tant, de l'hipocorístic *Pierrot* o *Parrot*, explica que en provençal modern aquesta veu denominara el gos d'atura o de pastor.¹³²³⁷ Tanmateix, en l'edat mitjana, tant en francès com en occità, un *perroquet* o *parrot* era un papagai d'aquells que s'importaven des d'Orient per a exhibir-los a les corts i a les cases riques d'Europa. En anglés arcaic, la veu habitual era *popinjay*, però el contacte amb francesos i occitans durant la Guerra

¹³²³⁶ Per a majors detalls sobre tot aquest programa de degradació heràldica, vegeu el capítol II.2.3.

¹³²³⁷ MISTRAL, Frédéric, *Le Trésor dou Fleibrige, ou Dictionnaire Provençal-Français, embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, Rémondet-Aubin, Aix-en-Provence, 1878, vol. 2, p. 486, s. v. *parrot*. Vegeu també . És cognom corrent en molts llocs de França, especialment al Llemosí. D'allí potser fóra oriünd un mercader de Perpinya, Felip Parrot, que freqüentava la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.940, f. 80v, Torre del Greco, 29 de gener del 1450).

dels Cent Anys propicià la difusió en el segle XV de la veu *parrot* (l'habitual en l'anglès contemporani) per a designar el papagai. Segons els lexicògrafs, *popinjay* desapareix del tot per substitució de *parrot* en la dècada del 1520. A més a més, els anglesos en derviaren el verb *to parrot*, 'repetir sense entendre'.¹³²³⁸

En el *Decameron* (VI,10), Boccaccio parla dels *pappagalli* domesticats com una d'aquelles "morbidezze d'Egitto" que s'havien posat de moda entre les elits italianes del segle XIV.¹³²³⁹ Procedien de països tropicals, però arribaven a Europa occidental des del port d'Alexandria d'Egipte. Quan el viatger castellà Pero Tafur travessava pel Sinaí, l'any 1437, es trobà amb una caravana de beduïns que "trae toda espeçiería, e perlas, e piedras e oro, e perfumes, e lienços, e papagayos e gatos de la India."¹³²⁴⁰

A la cort valenciana d'Alfons el Magnànim eren corrents aquestes mascotes. Estant el rei a Terol, el 7 de març del 1428, escrigué a l'abadia del monestir de la Saïdia (València), manant-li que la novícia Isabel, germana del cavaller i poeta Jordi de Sant Jordi, restituïra a la infanta Elionor –la futura reina consort de Portugal– el papagai que s'havia emportat del Palau Reial al cenobi.¹³²⁴¹ La reina Maria de Castella, l'esposa quasi repudiada per Alfons el Magnànim, també tenia el seu papagai de companyia.¹³²⁴² Les grans dames de València, com Violant de Montpalau, amiga del poeta Joan Roís de Corella, posseïen vistosos papagais engabiats. *Na Montpalaua*, en el seu testament del 1495, deixà a una monja "lo meu papagay ab sa gàbia" (1495).¹³²⁴³ Pel que deixa translluir la documentació, a la Corona d'Aragó, la possessió de papagais era un caprici domèstic de reïnes, dames i monges d'elevada categoria social. No es documenta cap cavaller o cap noble de la terra que preferira baratar els falcons o altres aus de presa, característiques de la falconeria –l'esport venatori més elitista de l'època–, per la

---

¹³²³⁸ Vegeu HARPER, Douglas, *Online Etymology Dictionary*, 2011, veu *parrot*; ed. electrònica <www.etymonline.com> consultada en març del 2014.

¹³²³⁹ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹³²⁴⁰ TAFUR, Pero, *Andanças e viages de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982, ps. 94-95.

¹³²⁴¹ SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984, p. 52 (doc. 49: Arxiu del Regne de València, Cancelleria reial, reg. 232, f. 156v).

¹³²⁴² SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 10 ('Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques')*, Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 305); RODRIGO LIZONDO, Mateu, Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d'Aragó, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 471-526 (p. 487).

¹³²⁴³ SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014, p. 272.

possessió de papagais engabiats o altres exotismes ornitològics. Amb la qual cosa, el fet que un cavaller tan valent s'anomenara *Parrot* ja feia riure d'entrada.

A les refinades corts d'Occitània i de França, sembla que el costum de posseir i exhibir papagais venia de més antic que no a Itàlia o la Península Ibèrica. Això explica que Arnaut de Carcassès (primera meitat del segle XIII) titulara una composició seua com *Las novas del papagay*. En alguns llibres de cavalleries tardans, com *Le chevalier du Papegau* (fi del segle XIV – primeria del segle XV), l'al·lusió a la mascota aportava un component còmic: l'animal exòtic hi apareixia com un ajudant del rei Artús en les aventures amoroses d'aquest.¹³²⁴⁴ El papagai havia sigut ja incorporat als bestiaris simbolitzant el “valor moral”. En el cas de la literatura catalana, apareix amb un paper rellevant en *La Faula* de Guillem de Torroella (ca. 1370-1375).¹³²⁴⁵

A la Corona d'Aragó, doncs, els *parrots* o *perroquets* eren cosa de dones i de trobadors amb sentit de l'humor. En la cort dels Anjou de Provença, en canvi, eren un afer de prínceps solemnes i de reis coronats, des del moment en què el duc Renat d'Anjou, que es titulava *roy de Sicile*, dedicava una part de les seues hores d'oci a criar papagais i a contemplar-se'ls. Així com Alfons el Magnànim tenia en nòmina desenes de falconers, per a les seues partides de caça, Renat d'Anjou havia contractat també un equip professional d'ensinistradors de papagais. A la Itàlia dels humanistes, se'n reien d'aquestes frivolitats de les corts franceses.¹³²⁴⁶ Els ambaixadors que dit príncep rebia a la seua cort contaven després aquestes rareses, o també la presència al voltant de Renat de nans de companyia: “un certain Tribulet entre autres, sorte de nan microcéphale, somptueusement vêtu, dont la tête (...) ne dépassait guère le volume d'une orange”,¹³²⁴⁷ cosa que recorda el nan que es troba Curial en la novel·la, quan travessa per la Provença camí de París. El duc Renat d'Anjou, com és sabut, era també un aficionat a les lletres i als llibres. Entre altres obres, escrigué ell mateix un *Livre du cuer d'amour espris* (1457) farcit d'al·legories i personatges emblemàtics, on el déu de l'Amor era

---

¹³²⁴⁴ LAWRENCE, Marilyn, Comic functions of the Parrot as Minstrel in *Le Chevalier du Papegau*, dins BUSBY, Keith – DALRYMPLE, Roger (eds.), *Arthurian Literature*, vol. 19, D. S. Brewer, Cambridge, 2003, ps. 135-152.

¹³²⁴⁵ Vegeu RENEDO PUIG, Xavier, El papagai i l'Orient (Notes sobre la història del papagai a l'edat mitjana), dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 49, Girona, 2008, ps. 367-391 (ps. 379-386).

¹³²⁴⁶ Com comenta RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002.

¹³²⁴⁷ HAMY, Ernest-Théodore, Les mores du roi René, dins *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, sèrie 5, núm. 7, París, 1906, ps. 418-420.

alimentat amb cors de papagais.¹³²⁴⁸ Tal era la seua afició a aquestes aus. Sols que els excombatents de la guerra napolitana (1435-1443) pensaren en un antic i poderós rival com el duc Renat dedicat ara a la cria de *parrots* (Angers, 1443...), seria motiu suficient perquè el *senhal* onomàstic d'un *Parrot* amb escut blau sembrat de *renarts* fóra relacionat de seguida amb ell; en clau satírica i ridiculitzadora, és clar.

Renat d'Anjou (1409-1480) era fill segon de Lluís II (+1417), duc d'Anjou, comte de Provença i rei titular o nominal de Nàpols, i de Violant (+1442), filla del rei Joan I d'Aragó. El seu germà major, Lluís III, morí als 31 anys (1434), i heretà Renat els seus drets a ocupar el tron napolità, després de la mort de la reina Joana II d'Anjou (1435). Alfons el Magnànim combaté contra ell durant anys (1436-1442) fins a derrotar-lo i incorporar tot el *Reyalme* (1443) a la Corona d'Aragó. L'any 1442, el *roy de Sicile*, que conservà aquest títol nominalment mentre visqué, es retirà a les seues possessions franceses: els ducats d'Anjou i Lorena, i el comtat de Provença. Després del rei de França, era ell l'home més poderós del regne, fins i tot per davant del delfí o hereu de la corona, i senyor del Delfinat, Lluís de Valois (futur Lluís XI).

A França, se'l coneixia generalment com *le roi René*, encara que també apareixen variants documentals amb *Renaud* o *Renard*. Aquestes, juntament amb la forma italiana *Renato* i la catalana *Renat*, justifiquen per paronímia l'associació simbòlica *Renat/renart* proposada per l'autor de *Curial e Güelfa*. L'animadversió que sentien Alfons el Magnànim i els seus cortesans per Renat d'Anjou era, lògicament, elevada, i calia manifestar-la oportunament amb tota mena de gestos. Així, quan el rei d'Aragó entrà a la ciutat de Nàpols cerimoniosament, el 26 de febrer del 1443, ho feu trepitjant el drap de brocat d'or que, pocs anys abans havia servit de pali Renat d'Anjou per a accedir a la mateixa capital. Era un dels trofeus o *spolia* que, seguint la tradició dels antics romans, eren exhibits pel protagonista de la vitòria militar.¹³²⁴⁹ Pel que fa a l'autor del *Curial*, sembla com si tinguera pressa, ja en els primers capítols de la

---

¹³²⁴⁸ Vegeu McMUNN, Meradith T., Parrots and Poets in Late Medieval Literature, dins *Antrhozoös*, 12/2, Cambridge, 1999, ps. 68-75; ANJOU, René d', *Le livre du coeur d'amour épris*, ed. a cura de Florence BOUCHET, Librairie générale française (Le livre de poche, 4.567, Lettres gothiques), París, 2003.

¹³²⁴⁹ MASSIP, Francesc, De ritu social a espectacle del poder: l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.859-1.892 (p. 1.861).

novel·la, de desfer-se del fantasma de Renat d'Anjou: de caricaturitzar-lo per l'afició als papagais; de metamorfosejar-lo en rabosa; d'incinerar-lo en una foguera.

Quan Renat hagué de fugir de Nàpols, el 1442, passà per Florència a visitar el papa Eugeni IV, el seu antic aliat, buscant ajuda. El pontífex, però, amenaçat pel cisma de l'Església, hagué d'acceptar els fets consumats i pactà amb Alfons la investidura de Nàpols, que era feu de la Santa Seu. El francès protestà enèrgicament per aquesta claudicació pontifícia durant els anys 1443-1445.¹³²⁵⁰ Durant aquells anys no perdé l'esperança de poder tornar a envair el sud d'Itàlia amb el suport dels seus tradicionals aliats, les repúbliques filoangevines de Florència i Venècia. Aquestes representaven a Itàlia un contrapés a l'eix geopolític Milà-Roma-Nàpols creat per Filippo Maria Visconti i Alfons d'Aragó el 1435, i reforçat el 1443 amb els tractats de Terracina entre el nou monarca napolità i el seu vell enemic, el papa Eugeni. Semblava que, després de molts segles, Curial (= Aragó) havia esdevingut un fidel servidor de la Güelfa (= l'Església)¹³²⁵¹ i ambdós caminaven ensems cap a la unitat d'Itàlia.

Comenta l'historiador Summonte que, en novembre del 1445, saltaren les alarmes en la diplomàcia milanesa. El Visconti informà el Mangànim que Florència i Venècia, s'havien aliat amb el poderós *condottiero* Francesco Sforza i amb el duc Lluís de Savoia (i el pare d'aquest, l'antipapa de Basilea, Fèlix V), “procurando d'indurre re Renato in Italia, ma il re [Alfons], che volea integramente sodisfar al duca, si dichiarò più apertamente con esso per mezo di don Indico d'Avalos, che stava a Milano et era a lui molto caro, e principale nel suo consiglio.”¹³²⁵² Enyego d'Àvalos, sospitós segons tots els indicis d'haver escrit el *Curial*, era la persona clau en aquest joc d'aliances. Criad des de la infantesa a la cambra del rei Alfons, a València, aquest tenia depositada en ell la seua màxima confiança com a ambaixador de Nàpols a la Llombardia. D'altra banda, el duc de Milà, que havia afavorit extraordinàriament D'Àvalos durant els anys 1435-1444 (l'havia fet cambrer seu, capità d'homes d'armes, senyor de viles i castells, etc.), li tenia molta estima i es deixava guiar sovint pel seu intel·ligent criteri. Del l'habilitat del diplomàtic depenia, en part, la conservació de l'eix geopolític Milà-Nàpols. Havia

---

¹³²⁵⁰ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (p. 323).

¹³²⁵¹ Segons la proposta interpretativa de FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹³²⁵² SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, llibre V, cap. 2, ps. 62-63.

d'evitar que el duc, un home maníac i vel·leïtós, amenaçat per Venècia (que envaï triomfalment el ducat i es presentà als afores de Milà en la tardor del 1446), tinguera la temptació d'obrir les portes de la Llombardia als francesos.

Renat d'Anjou havia alternat la seua cort ducal de Lorena amb el seguici del rei Carles VII entre el 1442 i l'octubre del 1445. Entre dit mes i gener del 1447, tingué cort a Saumur (ducat d'Anjou). Ara bé, davant la complicació de la situació a Itàlia, on es preveia que morira prompte el vell Filippo Maria Visconti, en gener del 1447 es traslladà a Tarascon (comtat de Provença), on tindria cort fins a l'estiu del 1449. Estant el "rei" Renat a Tarascon amb el seu governador de Provença, Tanneguy III del Chastell (un home que no queia molt simpàtic, tampoc, a l'autor del *Curial*), Filippo preparava el traspàs de poders del ducat de Milà a Alfons. El 21 de juliol del 1447, estant al campament reial de Tívoli (el Laci), el Magnànim dictà instruccions al seu procurador, el valencià Lluís Despuig, perquè prenguera en nom seu de les terres i castells del ducat que li lliurara el Visconti. El projecte es malmetria per la mort del duc en agost i per la proclamació d'una República Ambrosiana que duraria tres anys.¹³²⁵³

En les instruccions de juliol del 1447, i en resposta a una pregunta del mateix Visconti, preocupat per l'avanç dels venecians sobre la seua capital, el rei de Nàpols aprovava l'acostament diplomàtic de Milà al rei de França, un monarca que serà tractat de savi i equànime en la ficció curialesca. Tanmateix, de cap de les maneres –advertia Alfons a l'ambaixador Despuig– havia d'establir Filippo Maria cap vincle diplomàtic amb Renat d'Anjou: "con lo dit senyor [el rey d'Aragó] haja haüt bona voluntat al dit sereníssimo rey de França, e a la casa sua. E entre ells altre interés no sia que de la diferència que és entre lo dit senyor [Alfons] e lo il·lustríssimo duch Renat."¹³²⁵⁴ Val a dir que el rei Carles de França havia reconegut legítimament el rei d'Aragó com a sobirà de Nàpols i mantenien gran amistat. De fet, la "diferència" o enemistat entre les cases d'Anjou i d'Aragó era l'únic obstacle per a una perfecta fraternitat. Recordem, a més, que l'any 1444 el Magnànim havia negociat casar el seu fill Ferran, l'hereu de Nàpols, amb una filla del rei de França; projecte que s'hagué d'anul·lar per la greu malaltia del rei i pel perill d'una revolta del *baronaggio* napolità contra ell.¹³²⁵⁵

---

¹³²⁵³ Vegeu el capítol I.1.2.

¹³²⁵⁴ JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111 (p. 107, doc. 3).

¹³²⁵⁵ Més detalls d'aquests esdeveniments polítics, en el capítol I.1.1.

En febrer del 1449, Francesco Sforza animà el d'Anjou a emprendre la guerra contra Aragó, que tenia la intenció d'aliar-se amb Savoia (acord de Nàpols, 27 de juny del 1449).¹³²⁵⁶ Tanmateix, havent fracassat el 1447 la iniciativa militar del seu parent el duc d'Orleans, Renat renuncià a sacsejar el vesper llombard. El mateix Sforza imposaria la llei de la força i seria entronitzat duc de Milà en març del 1450. El duc d'Orleans es trobava a la cort Anjou de Tarascó en la tardor del 1447, quan es preparava per a encapçalar les tropes que havien de conquerir Milà.¹³²⁵⁷ Tanmateix, arribà a Asti justament uns dies després que el seu exèrcit fóra destruït per un *condottiero* de la República Ambrosiana (octubre del 1447). Hagué de buidar les arque per a pagar rescats, amb la qual cosa restà impossibilitat per a continuar la conquesta.¹³²⁵⁸

La conjuntura històrica analitzada, doncs, ajuda a situar el procés de redacció del llibre I del *Curial*, on apareix el Parrot dels *renarts* burells, en un interval cronològic que aniria de novembre del 1445 (crida perquè Renat envaïska Itàlia) a l'estiu del 1449 (Renat deixa Provença per Angers), amb el fracàs del duc d'Orleans pel mig (1447). Deduïm, per creuament amb altres dades, que més prop del 1445 que no del 1449. El perill d'una invasió francoangevina, això no obstant, es mantingué latent fins a la pau de Lodi (1454), ratificada pel rei de Nàpols (gener del 1455) i el papa Nicolau V (març del 1455), com una manera de blindar Itàlia contra ingerències estrangeres. Tal com observa Dora Musto, la reconstrucció de l'eix Nàpols-Milà amb la reconciliació dels Aragó i els Sforza estava pensada per a “principalmente costituire una difesa contro le pretese delle case d'Angiò e d'Orleans, che rivendicavano diritti sul Reame di Napoli, sulla Sicilia e sul ducato di Milano.”¹³²⁵⁹ En aquesta reconciliació, segellada després amb matrimonis principescos entre Milà i Nàpols, jugà un paper molt important, per òbvies raons, el gran camarlenc d'Alfons I i Ferran I, Enyego d'Àvalos.¹³²⁶⁰

En el lapse determinat hipotèticament per a situar la redacció de l'episodi on apareix el nom en clau de Parrot (novembre del 1445-1449), hi ha un moment

---

¹³²⁵⁶ PONTIERI, Ernesto, *Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese*, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 148).

¹³²⁵⁷ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, p. 325.

¹³²⁵⁸ MALLETT, Edward Michael, *Signori e mercenari. La guerra nell'Italia del Rinascimento*, Il Mulino, Bolonya, 1983, p. 237.

¹³²⁵⁹ MUSTO, Dora, *Alle origioni dell'intesa Napoli-Milano sotto Alfonso d'Aragona: i capitoli nuziali di Alfonso, principe di Capua, e d'Ippolita Sforza*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 98, Nàpols, 1980, ps. 177-184 (ps. 177-178).

¹³²⁶⁰ *Ibidem*, p. 183.

especialment simbòlic, per la difusió que tenien a les corts les notícies de celebracions cavalleresques. Ens referim a la celebració per Renat d'Anjou, encara a Saumur (abril-juny del 1446), d'un espectacular pas d'armes dit *le Pas du Perron ou de la Joyeuse Garde*. Com en altres passos, hi havia un equip defensor, el dels 40 cavallers de Renat, i un altre de 40 aventurers. Els defensors, curiosament, havien de defensar un escut 'sembrat de flors de pensament' lligat a un peiró de marbre: "défendre un écu *semé de fleurs de pensées*, attaché à un *perron* de marbre gardé par un nan et deux lions." La similitud fonètica entre *Perron* i *Parrot*, i la descripció de dita divisa, fan pensar en l'escut del Parrot de la novel·la, "tot sembrat de renarts burells" (*CeG* I.19) com una burla satírica de l'escut del *Perron*. El certamen se celebrà amb grans preparatius, al pla de Launay, a les portes de Saumur. Es fabricà un castell de fusta "fait par artifice" i s'atorgaren premis sumptuosos, amb diamants i robins. Tingué lloc en quaranta jornades seguides, a excepció dels divendres, per respecte de la Passió de Crist. El vencedor s'emportà un destre; el finalista, un fermall de diamants.

Per pintar les escenes d'artifici, foren contractats dos pintors flamencs del prestigiós obrador de Jan van Eyck. Al porsavant que dirigia totes aquelles cerimònies, Renat li imposà el ridícul nom de *Fleur de pensée*, 'Flor de pensament', cosa que serveix d'excusa a l'autor del *Curial* per a l'aparició en la seua ficció d'un herald denominat humorísticament *Bon Panseur* (*CeG* II.27), és a dir, 'bon cavallerís': per ser els *panseurs* (en francès) o *pensadors* (en català medieval) els encarregats de *panseur bêtes* o "pensar bèsties", com solia dir i escriure el mateix escriptor:¹³²⁶¹ d'alimentar els cavalls. Recordem les frases amb joc d'homònims del tipus: "Lo cavaller los dix què era allò que ells sabrien fer. Respongueren que *pensar* bèsties. Dix lo moro: –*Pensau* a vosaltres mateix, donchs, que aquí no ha altres bèsties de *pensar*..." (*CeG* III.37). Tot fa veure, doncs, que, de la mateixa manera que s'ha degradat l'atzur heràldic en blau clar, les flors de lis en *renarts* i l'or en *burell*, també fa gràcia que es trobe Curial a França un herald *Bon Panse[u]r* que recorde tant el *Fleur de pensée* del 1446. Aquest porsavant solia acompanyar després les missions diplomàtiques de Renat d'Anjou: l'estiu del 1448 se'l documenta, per exemple, acompanyant a Roma el baró de *Grimaut* (títol nobiliari que explica el *Cribaut* de la novel·la, com més avall s'exposarà).¹³²⁶²

---

¹³²⁶¹ D'aquesta expressió, molt repetida en el *Curial*, s'ha tractat en el capítol II.1.7, on tractem de l'*Eneida* de Virgili en relació amb els capítols africans de la novel·la.

¹³²⁶² LECOY DE LA MARCHE, Albert, *Le roy René: sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d'après les documents inédits des archives de France et d'Italie*, Librairie de Firmin-Didot, frères, fils et Cie., Paris, 1875; reed. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1969, vol. 1, p. 257.

Un dels quatre jutges del Pas du Perron fou Antoine de la Sale, l'autor de la novel·la cavalleresca *Le petit Jehan de Saintré*, que conté paral·lelismes argumentals amb l'anònima catalana. En el camp de batalla, els 39 companys de Renat d'Anjou portaven paraments “de gueules au semé de pensées au naturel” (‘de gules o vermell, amb un sembrat de pensaments al natural’), però ell es distingia de la resta per lluir un parament blau –el mateix color que Parrot– amb “lambrequins, aux armes de France”,¹³²⁶³ és a dir, sembrat de flors de lis; en la novel·la, les flors de lis esdevenen *renarts*. En les danses i les gales cortesanes de cloenda, el criador de papagais i amfitrió del pas “aparaît vêtu de drap rouge semé de fleurs de pensées” (‘aparegué vestit de drap roig sembrat de flors de pensament’).¹³²⁶⁴ Un manuscrit de la Biblioteca Nacional de Rússia, a Sant Petersburg (Fr.F.p.XIV.4, ca. 1470-1480) conté vistoses làmines de Renat d'Anjou eixit del castell dels *tenants* (f. 6) i del mateix *roy de Sicile* anant a l'encontre del duc d'Alençon (f. 24r). Segur que la sumptuositat colorista suscità l'enveja d'altres corts d'Europa i la crítica burlesca dels cortesans del rei de Nàpols. Poter algun testimoni d'aquelles justes –un diplomàtic anglés?– informà l'autor de la novel·la catalana de l'aspecte que presentava Renat d'Anjou: amb aquelles vestidures de gala, d'un vermell tan viu i florit, que semblava el plomatge d'algun dels seus *parrots*.

* * *

Si el nom de Parrot, en una novel·la catalana de la cort de Nàpols, podria associar-se, vistes les circumstàncies del 1446, a Renat d'Anjou, el cognom *de Sant Laydier*, amb una major facilitat, s'associava llavors a l'intrigant Lluís de Valois, senyor del Delfinat, hereu de la corona de França, gran amic del comte de Provença i molt perillós –pel poder militar de convocatòria– per als interessos del rei d'Aragó.

És cert que, tirant d'enciclopèdia, una part de la crítica literària –per exemple, Lola Badia i Jaume Torró, en llur edició comentada del 2011¹³²⁶⁵– posa el nom de Gilhèm de Sant Leidier al costat del personatge de la ficció curialesca. El proposat és un trobador en actiu pels anys 1165-1195, autor de dèsset composicions líriques, que

¹³²⁶³ MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, ps. 14 i 17.

¹³²⁶⁴ HEERS, Jacques, Introduction, dins ANJOU, René d', *Traité des Tournois. Edition microfiches couleurs du manuscrit Dresden, Sächsische Landesbibliothek, Mscr. Dresd. Oc 58*, ed. a cura de Jacques HEERS i Françoise ROBIN, Edition Helga Lengenfelder, Munic, 1993, p. 17. Vegeu també BERTOLDI, Sylvain – GALLARD, Olivier, *Les Anjou: confluences d'histoire*, Gal'art, París, 2001, p. 224; NÈVE, Joseph, *Antoine de La Salle. Sa vie et ses ouvrages, d'après des documents inédits*, Champion, París, 1903, p. 49; KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Conncticut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986, p. 271;

¹³²⁶⁵ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 550.

s'enamora de la germana del delfí d'Alvèrnia.¹³²⁶⁶ No cal investigar molt sobre ell per endevinar que no té res a veure amb el *Curial*, ni amb les escenes cavalleresques amb noms i heràldiques en clau que planteja l'escriptor. De fet, quan els oients o lectors de la novel·la cavalleresca –sobretot, els amics de l'autor– oïren pronunciar el nom de Sant Laydier, potser no pensarien tant en el trobador, si és que en tenien notícies, sinó en una *dame de Saint-Laydier* de la qual es parlava a totes les corts d'Europa, per ser l'amant oficial del primogènit del rei de França, l'adés mencionat delfí Lluís.

Hi havia a l'est de França un gentilhome, el senyor de Saint-Didier (en francès) o Saint-Laydier (en provençal i en el romanç del Delfinat: el francoprovençal o arpità), de nom Aymar Régnard (*Renard* o *Reynard*, en altres fonts). Era natural de Grenoble i, essent d'extracció plebea i burgesa, acumulà riqueses i fou designat per Lluís de Valois conseller i mestre d'hostal seu. La causa d'aquesta designació, que discriminava altres nobles prohoms, era que Aymar tenia una filla bellíssima, Phélice Régnard (amb variants *Félise*, *Felize*) de la qual s'havia enamorat el delfí. El díscol Lluís, que es portava molt malament amb el pare, el rei Carles VII de França, mantingué una relació estable amb ella del 1442 al 1447, de resultes de la qual tingué dues filles bastardes: Marie de Valois, nascuda pel 1445, i Jeanne de Valois, que nasqué el 1447. La favorita i el seu pare, com era habitual, foren guardonats amb grans regals i amb prebendes al Delfinat, com ara la castellania de Beaumont. En el moment en què es rompé la relació, i per qüestions d'honor que es tenien molt en compte aleshores, el delfí casà la seua examistançada (el 2 de novembre del 1447) amb un burgés de la ciutat de Grenoble, Jean Pic, que era un simple fill de notari (mort el 1452).¹³²⁶⁷

El medievalista Anatole de Gaullier, biògraf de l'amiga del futur Lluís IX de França, identifica la família de la dama amb “les Reynard, Régnard ou Rénard, qui portaient comme armes parlantes un renard passant d'or sur un champ de gueules, à l'ia d'azur.”¹³²⁶⁸ Ens trobem, doncs, amb un llinatge (*Régnard*), unes armes heràldiques (el *renart* de la família de la favorita i els *renarts* del *Curial*) i un parent i aliat de *Renat*

---

¹³²⁶⁶ RIQUER, Martí de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Planeta, Barcelona, 1975; reed. per Ariel, Barcelona, 1983, vol. 2, ps. 553-564; SAKARI, Aimo, *Poésies du troubadour Guillem de Saint-Didier* (“Mémoires de la Société néophilologique de Helsinki”, 19), Hèlsinki, 1956.

¹³²⁶⁷ Vegeu GALLIER, Anatole de, Phélice Régnard, dins *Bulletin de la Société départementale d'Archéologie et statistiques de la Drôme*, vol. 7, núm. 24, Valence, 1873, ps. 47-51; DURAND-DELGA, Michel, Qui était la mère des filles du dauphin Louis, le futur Louis XI?, dins *Héraldique et généalogie. Bulletin des sociétés françaises de généalogie, d'héraldique et de sigillographie*, 3, París, 1997, ps. 344-347; RADIER, Dreux du, *Mémoires historiques, critiques et anecdotes des reines et regentes de France*, Tipogr. Frères Mame, París, 1808, vol. 3, ps. 237-238.

¹³²⁶⁸ GALLIER, A. de, Phélice Régnard..., p. 48.

d'Anjou (Lluís de Valois i Anjou), una dama *de Sant Laydier* i una cronologia contextual (ca. 1442-1447) que coincideix amb el procés de redacció de la novel·la catalana. No cap el dubte, en conseqüència, que el joc paronímic de vocables, servit en clau enigmàtica, resultava relativament transparent per a uns oients cortesans, informats de política internacional. Si *Parrot* és Renat d'Anjou, *Sant Laydier* no pot ser altre que el pèrfid fill del rei de França, Lluís de Valois, senyor del Delfinat. Finalment, el fet que l'atzur o digna color heràldica de la casa de França, compartida per Renat i Lluís, es degrade en "blau clar, tot sembrat de renarts burells" cal relacionar-ho –fora ja del terreny dels blasons– amb el fet que, per als italians de l'època, "il turchese era segno sicuro di gelosia."¹³²⁶⁹ Els *renarts burells*, els grisos prínceps envejosos del sud-est del regne de França, es morien de *gelosia* en veure com el rei triomfador de la guerra napolitana amenaçava amb esdevenir "senyor de Milà" i *rex Italiae*.

Lluís de Valois i d'Anjou (1423-1483; Lluís XI, rei de França, 1461-1483) era conegut a la cort del rei d'Aragó, en temps del *Curial*, com "lo Dalfí de Viana" (*le delphin* o delfí de Viana/*Vienne*, cap i casal del Delfinat).¹³²⁷⁰ Aquest títol nobiliari de França es reservava al baró primogènit del rei i hereu de la corona, a més de senyor del Delfinat de Viana: una regió limítrofa amb Savoia i la Provença.

El delfí Lluís, malavingut durant anys amb son pare, es guanyaria, per part dels nombrosos detractors que tenia, el sobrenom de l'"Aranya Universal" (*Universelle Aragne*) per la seua intensa activitat conspiratòria i diplomàtica, que teixia fils pertot arreu. Fins al punt de poder-hi observar alguna mena de transtorn mental.¹³²⁷¹ Era fill de Carles VII de França i de Marie d'Anjou, germana major del duc Renat, l'antagonista d'Alfons el Magnànim. Això explica en bona mesura l'aliança existent entre oncle i nebot, i l'animadversió d'aquests pel rei d'Aragó. La difícil i malèvola personalitat d'aquest príncep, que assolí la corona a edat avançada, generà al seu voltant una llegenda que el medievalista Jacques Heers resumeix així: "On l'accusa d'ourdir de sombres intrigues et de se complaire de sordides règlements de comptes. On le disait tyrannique, imprévisible, expert dans l'art de feindre et de séduire. Surtout, il fut l'homme par qui le scandale arrive, fauteur de troubles, responsable de querelles

---

¹³²⁶⁹ BUTLER GREENFIELD, Amy, *A perfect Red: Empire, Espionage, and the Quest of the Color of Desire*, Harper Collins Publishers, Nova York, 2005, p. 19.

¹³²⁷⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.655, f. 122v, Castellnou de Nàpols, 15 de febrer del 1451.

¹³²⁷¹ BRACHET, Auguste, *Pathologie mentale des rois de France: Louis XI et ses ascendants. Une vie humaine étudiée à travers six siècles d'hérédité, 852-1483*, Hachette, París, 1903.

dynastiques et de révoltes qui mirent en grave péril l'unité du royaume.»¹³²⁷² Si dintre del regne de França era ja tingut per personatge odiós, doncs imaginem-nos com de bé encaixava la seua figura en un dels falsos acusadors de la duquessa d'Ostalriche, d'aquells que són incinerats en efigie per un escriptor de cal el rei de Nàpols.

El pare de Lluís, Carles VII, li confià la lloctinència general de Llenguadoc i la de Poitou (1439), però pocs mesos després, i amb només 17 anys d'edat, el príncep liderà una revolta contra el mateix monarca, aliant-se amb la noblesa rebel de la Praguerie (febrer del 1440). A partir d'aleshores, no cessarà de créixer la seua fama de conspirador i mal fill, que figura en les obres del papa Pius II (Enea Silvio Piccolomini) i d'altres contemporanis. Derrotat i humiliat, hagué de suplicar perdó i reconciliar-se amb el sobirà. Durant els anys 1443-1444, la víctima dels seus moviments armats fou el comte d'Armanyac, poderós senyor de l'Occitània. L'estiu del 1444 intervingué en les guerres que assotaven Suïssa dirigint un exèrcit d'*écorcheurs* o soldats mercenaris, que causaren estralls per la seua crueltat. Intervingueren al voltant de Basilea, amb una oportunista subvenció del papa de Roma, enemic del concili que se celebrava en dita ciutat. El 1445, la seua esposa de 20 anys, Margarida d'Escòcia, que no li havia pogut donar fills, morí de resultes dels seus maltractaments, en tèrboles circumstàncies. L'any 1446 tornà a sonar el nom del delfí Lluís per Europa, quan dirigí un complot contra la persona del mateix rei Carles VII, al qual pretenia reemplaçar en el tron. Encara que les víctimes directes de la fallida conspiració foren el camarlenc i l'amant del monarca, Pierre de Brézé i Agnès Sorel, als quals Lluís odiava profundament. Carles VII decidí expulsar-lo de la cort. La ruptura fou "certes brutale" i la crisi familiar, irreversible, no com la del 1440. Pare i fill ja no es tornaren a dirigir la paraula. El delfí de França trobaria refugi (1446) per les terres orientals del regne, fins a la presa de possessió formal (7-15 de gener del 1447) de l'*apanage* o territori que li corresponia com hereu del tron, el Delfinat de Vienne. Allí residí en companyia de la seua estimada dama de Sant Laydier, Phélice Regnard, fins que se la deixà, al llarg del 1447, per a conviure amb una nova amant: Gayette Durand, la filla d'un notari de Grenoble.¹³²⁷³

Per saber com circulaven aquestes notícies de la cort de França –sobre amants, relacions pare-fill, etc.– per les corts italianes del temps del *Curial*, hom pot recórrer als

---

¹³²⁷² HEERS, Jacques, *Louis XI. Le métier du roi*, Librairie Académique Perrin (Coll. "Tempus"), París, 2003 (2a; 1a, 1999), ps. 23-24.

¹³²⁷³ *Ibidem*, p. 26-42.

Ricordi del vell cortesà de Nàpols Loise de Rosa, on contava així la situació al seu amic i dedicatari de l'obra, Alfons d'Àvalos (el germà menut d'Enyego):

“Lo re de Franza aveva lo figlio primogenito chiammato lo Darffino, et rebbellaose a lo patre et fecele uno insulto, lo quale ve dirrò. Lo re aveva una innamorata, una doncella pellegrina, et quisto traditore de lo patre una notte scala chessa casa dove essa abitava et trase in camera soa et trovala a lo lietto, et dale tanta cuorpe de papagorge che quatto cuseture no l'averiano cusuta. La maitina, lo re, piangendo, fece fare uno mangnio ossicuo, benché essa era donna de piú de cientomilia ducate. Lo re fece cercare dove era lo Darfino. Isso se nde andò a lo duca de Bergonia et con isso stette durante la vita de lo patre.”¹³²⁷⁴

Loise barreja els fets del 1446 amb l'exili del delfí a Borgonya (1456-1461), després d'un enèsim enfrontament amb el pare. De moment, a partir del 1446, Lluís de Valois imperà sobre el Delfinat com si fóra un sobirà independent i, des d'allí, es dedicà a teixir noves conspiracions, al cap d'una poderosa maquinària diplomàtica. Primerament, tractà de fer lliga amb l'oncle Renat d'Anjou, comte de Provença, que decidí no recolzar-lo per no enemistar-se amb el rei Carles. Simultàniament, féu tractes el delfí amb el partit antiaragonés de Gènova i amb el seu parent el duc d'Orleans. Tots els seus moviments, especialment intensos pels anys 1446-1447 (dos anys en què es fa versemblant datar la redacció final del *Curial*, i la introducció de l'onomàstica à *clef*), estaven pensats per projectar la seua ombra sobre el laberint polític italià. Tenia planejat fundar un principat a Gènova i, amb ajuda de Venècia i Florència, i permís de Savoia i de Montferrat, envair el ducat de Milà i ocupar la Llombardia.¹³²⁷⁵ El paper de Renat, òbviament, consistiria a conquerir simultàniament Nàpols i Sicília.¹³²⁷⁶ El del duc d'Orleans, mancat de recursos, seria un peó a mans del delfí, aprofitant que sa mare era una Visconti, i amb això es justificava l'empresa de Milà. El rei Carles, amic del Magnànim i ocupat amb afers normands, es desmarcà del projecte. De resultar el pla, les cases franceses de Valois, Orleans i Anjou esdevindrien senyores d'Itàlia. Tanmateix,

---

¹³²⁷⁴ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 581-582.

¹³²⁷⁵ SPONT, Alfred, La France dans l'Italie du nord au XVe siècle, dins *Revue des questions historiques*, 61/1, París, 1897, ps. 509-514 (p. 511).

¹³²⁷⁶ ¿Entendria l'anònim del *Curial* que, en relació amb el perillós delfí, el paper del comte de Provença era el d'un subordinat, com el gos d'atura (*parrot*, en occità) respecte del pastor...?

durant els anys 1446 al 1450, totes aquestes iniciatives del senyor del Delfinat no arribaren a bon port. Ell i els Anjou s'hagueren de conformar amb veure entronitzat a Milà, el 1450, el seu aliat Francesco Sforza, antagonista del rei d'Aragó.

Els contactes de Lluís de Valois i Anjou amb els Fregoso (i els seus amics els Ansaldi) proangevins i francòfils de Gènova, exiliats a Niça, ja venien de desembre del 1444. En la mateixa tardor del 1444, el delfí havia demanat el duc de Milà que lliurara el comtat d'Asti (el Piemont) al duc Carles d'Orleans.¹³²⁷⁷ Durant l'any 1445, insistí davant el mateix Filippo Maria Visconti, home voluble i mancat de descendència legítima, perquè el designara, a ell mateix, hereu del ducat. Prometia el delfí, en contraprestació, enviar-li un gran exèrcit que l'ajudaria a recuperar les terres ocupades per Venècia: Brèscia, Bèrgam, etc. En realitat, era una excusa per obtenir una legitimitat que l'autoritzara a ocupar el ducat i a retenir-lo a la mort del duc, en qualitat d'hereu testamentari; encara que l'aristocràcia i l'oligarquia milaneses no eren proclius a respectar aquestes darreres voluntats ducals.¹³²⁷⁸ Ho negocià secretament, és clar, i a espatles del gran aliat i hereu testamentari final del Visconti (agost del 1447), el rei d'Aragó. Fracassada l'aproximació al duc de Milà, pels anys 1446-1447 el delfí tractà d'expulsar el partit proaragonés que governava Gènova, i també les forces del rei d'Aragó acantonades a Ventimiglia (la frontera amb una Provença governada per Tanneguy III du Chastel) que sostenia, amb diners de Milà, Enyego d'Àvalos. L'amant de la Sant Laydier pretenia esdevenir príncep dels genovesos, perquè Gènova (< Ilatí IANVA) era, geoestratègicament parlant, “la porta d'Itàlia.”¹³²⁷⁹ No oblidem, a més que la Ligúria havia pertangut pocs anys abans al regne de França, gràcies al cèlebre Jean II Le Meingre “Boucicaut” (que l'autor del *Curial* presenta com el germà de l'abadessa Violant de la ficció¹³²⁸⁰) i els francesos la reclamaven com a pròpia. Perquè, com explicava un diplomàtic milanés de l'època, “naturalmente, franzosi aspirano ad le cose de Lombardia”.¹³²⁸¹ la vella Gàl·lia Cisalpina dels romans. El delfí pretenia també

---

¹³²⁷⁷ XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (ps. 324-327).

¹³²⁷⁸ COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 468.

¹³²⁷⁹ Més detalls, en el capítol I.3.4.

¹³²⁸⁰ Darrere d'aquesta figura, com es veurà en el capítol II.3.8, s'entreveu la figura carismàtica de Violant d'Aragó, reina nominal de Nàpols (o de Sicília) i mare de Renat d'Anjou.

¹³²⁸¹ Ho explicava l'ambaixador milanés de Nàpols, Antonio da Trezzo, al duc Francesco Sforza en una lletra remesa des de Barletta l'11 de gener del 1459. Vegeu MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Lettere autografe di Ferrante d'Aragona, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 368-388 (p. 387).

al·legar drets sobre el Montferrat, i insistí formalment davant el marquès perquè li retera alguna mena d'homenatge (1445, 1447), però no obtingué resposta.¹³²⁸²

En febrer del 1446, Lluís de Valois es posà en contacte amb el duc jove Lluís I de Savoia per a pactar en secret un tractat de partició del ducat de Milà, on al marquès de Montferrat se li prometia la ciutat d'Alessandria, a canvi de deixar lliure pas a les tropes franceses i savoianes. L'artífex de l'acord, el ministre savoia Bolomier, fou assassinat per un complot de nobles antifrancesos. I, encara que el tractat s'arribà a signar (1 de maig), quedaria en paper mullat.¹³²⁸³ Mentre el delfí negociava amb Savoia i Montferrat (el marquès del *Curial*: l'antic aliant de Milà i Nàpols, que ara “mal va”¹³²⁸⁴), el pare, Carles VII, establia relacions diplomàtiques amb el duc de Milà, Filippo M. Visconti (1446-1447), amb la secreta benedicció –transmesa per Lluís Despuig– del rei d'Aragó.¹³²⁸⁵ Potser ho feia per barrar el pas al fill, i evitar les enormes complicacions polítiques que hauria provocat l'entrada d'un gran exèrcit francès a Itàlia.

Tot aquest laberint d'aliances geopolítiques i jocs diplomàtics, sense conèixer el qual no podem accedir al pensament de l'anònim escriptor, explica una aparent paradoxa de la novel·la catalana, que no tota la crítica literària ha sabut interpretar: el *Curial e Güelfa* no és cap novel·la *antifrancesa*, com s'ha dit sovint. És un text elogiós amb el rei de França de la ficció, en correspondència amb la bona relació de Nàpols amb París. En tot cas, serà una novel·la *antiangevina*, per tal com els personatges més odiosos –com s'observa ara i es veurà en altres episodis– es relacionen amb l'entorn de la casa dels Anjou: tant la de Renat com la de Lluís (Anjou per part de mare).

Perfectament coneixedors de la situació, l'equip diplomàtic del rei d'Aragó per al nord d'Itàlia, on excel·lien Lluís Despuig, Francesc Malferit, Enyego d'Àvalos i Lluís Sescases, intercanviava tota mena d'informacions encriptades sobre el “perill angeví”. Es tenia notícia que el duc de Milà estava negociant amb el delfí de França (17 d'octubre-29 de desembre del 1446) l'enviament a la fi de març del 1447 d'un poderós exèrcit a la Llombardia que detindria l'avanç de Venècia sobre la capital milanesa. A canvi, el delfí demanava la cessió d'Asti per al *peó* d'Orleans i el compromís de Filippo

---

¹³²⁸² MULETTI, Delfino i Carlo, *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e dai marchesi di Saluzzo*, Tipogr. de Domenico Lobetti-Bodoni, Saluzzo, 1830.

¹³²⁸³ MANDROT, Bernard-Édouard de, Un projet de partage du Milanais en 1446, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 44, París, 1883, ps. 179-191; UGINET, François-Charles, Guglielmo Bolomier, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 11, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1969, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmo-bolomier_Dizionario-Biografico/>

¹³²⁸⁴ Sobre l'ambivalent tractament del marquès de la ficció, vegeu el capítol precedent, I.3.4.

¹³²⁸⁵ MANDROT, Bernard-Édouard de – SAMARAN, Charles, *Dépêches des ambassadeurs milanais en France sous Louis XIe et F. Sforza*, París, 1916-1923, vol. 2, p. XI.

de reconèixer-lo com a senyor de Gènova.¹³²⁸⁶ Tanmateix, el rei de Nàpols ja s'hi havia avançat pel que fa als moviments militars, en posicionar una part important del seu exèrcit al mateix ducat de Milà, l'octubre del 1446.¹³²⁸⁷ Envià amb ells Enyego d'Àvalos perquè convencera el duc que aquella aliança amb Lluís era molt mala idea. Ho explica succintament, segurament informat per l'obra de Jerónimo Zurita, l'historiador napolità del segle XVI Giovanni Antonio Summonte. El rei Alfons, que romania acampat prop de Roma, es preocupà quan s'assabentà del pacte de socors militar Delfinat-Milà de desembre del 1446, per mitjà del qual Filippo Maria Visconti...

“...stava determinato di consignar la città d’Asti a Luigi, Delfino di Francia. E, visto quanto ciò fusse dannoso per lo stato del Re quanto pericoloso per tutte le imprese, avvertí al duca dell’inconvenienti che di ciò seguir poteano, esortandolo che considerasse che, s’il Delfino avesse Asti, in quel punto intentaria di mover guerra alla città di Genova, il che al duca e al Re paria gran danno.”¹³²⁸⁸

El 28 de maig del 1447, des del campament de Tívoli, Alfons V d'Aragó donava les instruccions següents, que havien de ser transmeses per D'Àvalos a Filippo Maria Visconti: En primer lloc, que el duc tinguera compte “de non assignare le forteze de Asti a lo re [de França, en nom del duc d'Orleans] o Dalfino de Franza, o altre per loro parte”, perquè això comportava un greu risc. Les forteses del Piemont, reclamades durant anys pel duc d'Orleans al seu parent el duc de Milà (li pertanyien per herència legítima de sa mare, Valentina Visconti), en cas de ser ocupades ara pels francesos, podrien afavorir qualsevol intent de Renat d'Anjou o de Lluís de Valois d'entrar en escenari llombard. Perquè –dedueix el rei Alfons– difícilment “se vogliono contentare de solo Ast e non extendere le mani a lo piú maxime.” L'estratègia a seguir, segons ell, passava perquè Visconti es reconciliara amb el gendre, Sforza, l'apartara d'una possible lliga amb Florència i “l'utilitzara” –amb la promesa d'heretar el ducat– de força de xoc

---

¹³²⁸⁶ DU FRESNE, G., Un chapitre d'histoire diplomatique..., ps. 324-327 i 333-335; PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, ps. 184-186.

¹³²⁸⁷ Aquestes s'afegien a les tropes acantonades a la mateixa Gènova des del 1444, en defensa del govern que exercia el partit proaragonés –vassall del rei– en dita república.

¹³²⁸⁸ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, p. 78 (V,i,78).

contra la poderosa Venècia, “perchè se sente ipso conte [Francesco Sforza] havere amicicie con fiorentini e tenere ancora alcune pratiche con ipsi.”¹³²⁸⁹

En octubre i novembre del 1446, es documenten viatges de D'Àvalos des de Milà a Gènova, on es trobava Joan Olzina, i a Ventimiglia, on eren les tropes de Ramon d'Hortafà, a través del Montferrat i el Piemont (Casale, Pontestura, Alba). Es tractava de reforçar les posicions polítiques i militars en la “frontera” contra Renat i Lluís (que és com dir, en el mon paral·lel de la ficció, contra *Parrot* i *Sant Laydier*), i contra un governador de Provença, un tal Du Chastel, que també serà objecte de sàtira literària en els cavallers cognominats *Del Chastell* que Curial venç en la novel·la. El rei escrigué a Hortafà per informar-lo que els rumors que corrien per Itàlia, d'una imminent invasió angevina en suport de Florència i Venècia, no eren ni creïbles ni fidedignes: “De la venguda del duch Rayner en Proença feu poca stima quant al bufar que venecians e florentins fan en aquests affers.” I afig, per a assegurar que seria ben recompensat: “del que-ns dieu com don Enyego vos ha donat mil e docents ducats per los infants e docents per vós, havem haüt plaer; avisant-vos que us visitarem millor, e encara als dits infants, per modo que-n sereu content. E d'açò hajau ferma sperança.”¹³²⁹⁰

Tanmateix, els dies 21-26 de desembre del 1446 es complicaren les coses a la regió. Un cavaller odiós i presumtuós com era el bastard de Saint-Vallier (que acabaria brutalment assassinat per un tumult de genovesos), per delegació del delfí Lluís, dirigí una expedició naval per desembarcar a Gènova i començar des d'allí el procés d'ocupació francesa del nord-est d'Itàlia. No és difícil llegir una al·lusió a aquest *Saint-Vallier* en el *Curial* en la figura del *Sanglier de Vilahir*, jugant metamorfosejar un *sant* en *sanglier* o ‘senglar’, i a la pseudoetimologia infamant: *Vilà + ira > Vilahir*.

Doncs bé, acompanyaven Guillaume de Poitiers –que així s'anomenava l'agent de confiança del delfí– el seu pare, Charles de Poitiers, senyor de Saint-Vallier; el ja esmentat Tanneguy III du Chastel, per procuració de Renat d'Anjou, i els genovesos partidaris de Giano de Campofregoso, entre els quals es trobaria Ansaldo degli Ansaldi (identificable al·legòricament, aquest partit, amb l'Ansaldo envejós de la novel·la¹³²⁹¹). Posat en marxa l'operatiu, per cap d'any del 1447, s'incorporava als preparatius

---

¹³²⁸⁹ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 196); PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119 (p. 115).

¹³²⁹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, fs. 125r/v.

¹³²⁹¹ Com s'ha comentat en el capítol precedent, II.3.4.

d'invasió, entre d'altres, l'arquebisbe de Reims,¹³²⁹² un personatge que apareix també en la novel·la, paradoxalment, beneint les esposalles de Curial i la Güelfa: “fet venir l'arquebisbe de Rens, qui cosí era del rey... e ab general festa lo rey los féu esposar” (*CeG* III.100). El 4 de gener del 1447 els genovesos amics dels Fregoso provocaren una rebel·lió. Durant tot el mes, Gènova fou escenari d'enfrontaments, que culminaren amb el triomf dels Fregoso, encara que el nou *dux*, Giano, expulsà Saint-Vallier i es negà a acceptar l'autoritat del delfí, per a tranquil·litat de D'Àvalos i del rei Alfons.¹³²⁹³ Comenta l'historiador Gaston du Fresne, que, estant a Marsella, el 16 de febrer del 1447, “le bâtard [de Saint-Vallier] insistait pour que le Dauphin entrât personnellement en scène”,¹³²⁹⁴ però l'intrigant Lluís trobà complicat fer-se reconèixer per la força a Gènova, on no seria ben rebut, ni pel partit derrocat, ni pels nous inquilins de la senyoria.

No es descarta, examinada la situació, que el nom de *Sanglier de Vilahir*, que apareix en escena en el capítol II.74, fóra inspirat per la tensió generada en desembre del 1446-febrer del 1447. Amb la qual cosa, es podria comptar aquest com un altre indicador cronològic a tenir en compte sobre el procés d'enllestiment de l'obra. Per a complicar la tensió d'aquells mesos, per cap d'any del 1447 una galera corsària amb patent del rei d'Aragó envai per sorpresa el port de Marsella i causà molts anys. Segons Jean Favier, biògraf de Renat d'Anjou, el governador de Provença, “Tanguy II [III] du Chastel, ne cessait de se plaindre” i amenaçà furiosament amb empresonar tots els súbdits d'Alfons el Magnànim residents al país. ¿Com podia fer-se allò, que uns estrangers foren empresonats arbitràriament a França, sense judici ni causa justificativa? Doncs solament recorrent la “mala costuma d'albines” (*CeG* II.32), un dret francès d'origen germànic que –passat pel filtre de la matèria de Bretanya– apareix en el llibre II del *Curial* per a diversió del lector. En la realitat, aquesta potestat permetia els senyors feudals capturar arbitràriament qualsevol estranger que travessara pels seus dominis.¹³²⁹⁵ En vista de la situació, el cardenal d'Avinyó,¹³²⁹⁶ de la casa comtal de

---

¹³²⁹² DU FRESNE, G., Un chapitre d'histoire diplomatique..., ps. 339; AMELOTTI, Luca, Giano Fregoso (Campofregoso), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 50, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giano-fregoso_Dizionario-Biografico/>

¹³²⁹³ Us reenviem de nou al capítol I.3.4, per a majors detalls del procés.

¹³²⁹⁴ DU FRESNE, G., Un chapitre d'histoire diplomatique..., ps. 343 i 347.

¹³²⁹⁵ Més detalls de tot açò, en el capítol II.2.2.

¹³²⁹⁶ Avinyó era un principat de l'Església, pràcticament independent, al costat mateix de Provença, i el cardenal n'era príncep regent.

Foix, amic del rei Alfons, intervingué per a calmar Du Chastel.¹³²⁹⁷ Segurament, l'autor del *Curial* era coneixedor d'aquestes notícies quan elegí el nom de Bertran del Chastell (*CeG* II.19) per a enfrontar-lo amb Curial, quan aquest travessava per Provença, i introduí de manera humorística el record de les “males costumes”.

L'atac corsari obligà Renat d'Anjou a establir cort permanent a Tarascó (Provença), on romangué entre febrer del 1447 i febrer del 1449.¹³²⁹⁸ En abril del 1447, el delfí Lluís es desplaçà a Provença i el 7 de maig s'entrevistà amb Renat per a preparar entre ambdós una campanya d'Itàlia. L'entrevista fou decebedora per al delfí, perquè l'oncle no volgué comprometre's amb ell i, en conseqüència, enemistar-se amb el rei Carles VII.¹³²⁹⁹ El monarca francès també preferia mantenir la pau amb el rei Alfons, que, estant a Tívoli, acabava de rebre (19 de febrer del 1447) una ambaixada seua.¹³³⁰⁰ França tractava de controlar del tot la Normandia: Carles entrà a Rouen (“Roam” en el *Curial*, capítol II.38) el 27 de juliol del 1447. Heus ací, possiblement, una clau orientativa més a tenir en compte per a la datació d'aquests capítols del llibre II de la novel·la. No obstant aquest desinterés real de Carles VII per Itàlia, sí que es veia obligat a mostrar un interès diplomàtic per a afavorir el duc d'Orleans davant Filippo Maria Visconti, del qual esperava que li cedira Asti. El rei Alfons escrigué a D'Àvalos (13 de juny) dient-li: “Don Enyego, recordeu-vos...” d'informar sobre quines converses mantenia Milà amb els francesos “sobre lo dit fet d'Ast”,¹³³⁰¹ pel risc que significava cedir aquesta plaça i que esdevinguera una porta d'accés per al delfí i el duc d'Anjou.

Per la seua banda, el duc de Milà continuava jugant secretament a la diplomàcia a dues bandes. Mentre consignava 94.000 ducats perquè D'Àvalos remunerara Hortafà i els seus homes, mantenia converses amb Lluís i Renat (16 d'abril del 1447) barallant la possibilitat de rebre ajut francès contra Venècia, atés que el rei d'Aragó sols pensava en dirigir una campanya contra Florència.¹³³⁰² Entre maig i agost, D'Àvalos i altres enviats del rei d'Aragó aconseguiren que el duc no caiguera en aquella temptació. Tanmateix, la mort d'aquest el 13 d'agost i la proclamació a l'endemà de la República Ambrosiana de

---

¹³²⁹⁷ FAVIER, Jean, *Le roi René*, Fayard, París, 2008, p. 200.

¹³²⁹⁸ MOULIÉRAC-LAMOUREUX, Rose Léone, *Le roi René, ou les hasards du destin: 1409-1480*, Aubel, Avinyó, 1980, ps. 89-90; VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 2, ps. 18-20.

¹³²⁹⁹ VILLENEUVE BARGEMONT, L.-F., *Histoire de René...*, vol. 2, ps. 17-20.

¹³³⁰⁰ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 247 i 372, n. 29.

¹³³⁰¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2-699, fs. 83v-84r, Tívoli, 13 de juny del 1447. Més detalls, en el capítol I.3.4.

¹³³⁰² DU FRESNE, G., Un chapitre d'histoire diplomatique..., ps. 347-348.

Milà, evitaren que Alfons el Magnànim prenguera possessió efectiva del ducat, i obriren les portes a la concurrència d'altres rivals, com ara Carles d'Orleans i Visconti, el duc d'Orleans. No és estrany així que el “duc d'Orleans” de la novel·la rivalitze amb el rei d'Aragó i amb Curial, i adquirisca molt de protagonisme a la fi del llibre II i durant el llibre III de Curial e Güelfa. ¿Un indicador cronològic més?

El fracàs estrepitos de la temptativa militar del duc d'Orleans d'ocupar el ducat de Milà es data en setembre-octubre del 1447.¹³³⁰³ Hagué d'abandonar Itàlia i conformar-se amb el títol nominal. Com deia la Güelfa al mateix duc, en el món paral·lel de ficció: “Vós, senyor, fets bé en lexar-li ço que no li podets toldre” (*CeG* III.100) a Curial, és a dir, al personatge que al·legoritzava la Corona d'Aragó. La datació d'aquesta frase seria posterior al fracàs del duc, ja que és interpretable a manera de moralitat: per a ocupar la Llombardia calia un exèrcit molt poderós i grans recursos econòmics, i Orleans no tenia ni una cosa ni l'altra. La decepció coincidí amb l'absorció de Renat d'Anjou i Lluís de Valois en altres afers i amb l'entreteniment del rei d'Aragó la Toscana. L'únic que avançava posicions cap al tron milanés fou Francesco Sforza (1448). No obstant això, sembla que, enfront de la possibilitat que aquest optara a Milà, ja en novembre del 1447 el “delfí de Viena” intentà un acostament al Magnànim (ambaixada al campament reial de Joachin Girart de Chevanon, senyor de Bazaugues i batle d'Aunis, *écuyer* seu), sondejant una possible aliança d'aquest amb el duc d'Orleans.¹³³⁰⁴ Aquest es cartejà amb el rei, cosa que explica la “reconciliació” del duc d'Orleans amb el *Curial* a la fi del llibre III de la novel·la, possiblement escrit entre el 1447 i el 1448.¹³³⁰⁵

En la primavera del 1449, Lluís Sescases, ambaixador del rei d'Aragó a Savoia, i Nicod de Menthon, ambaixador del duc de Savoia davant el rei d'Aragó, s'esforçaven a traçar una aliança amb vistes a repartir-se ambdós estats Milà. Lluís de Valois tractà de dinamitar-la (11 de maig) proposant a Lluís I de Savoia que s'apartara del rei d'Aragó i cooperara amb ell amb el mateix propòsit militar.¹³³⁰⁶ La història demostrà finalment que, per damunt d'aquestes estratègies creuades i jocs diplomàtics, el que triomfava era

---

¹³³⁰³ Us reenviem de nou al capítol I.3.4.

¹³³⁰⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 19r, Campament de Campopetroso, al maresme de Lucca, 27 de novembre del 1447. El rei d'Aragó li respon amb cortesies i sobreentesos, sobre un afer que ja li comentarà Girart.

¹³³⁰⁵ Vegeu el capítol II.3.10, on es tracta del duc d'Orleans.

¹³³⁰⁶ GAULLIER, Eusèbe-Henri, Correspondance du pape Felix V (Amédée VIII) et de son fils, Louis, duc de Savoie, au sujet de la ligue de Milan et de l'acquisition du Milanais, 1446-1449, dins *Archiv für Schweizerische Geschichte*, 8, Zúric, 1851, ps. 269-364; separata ed. per Höhr, Zúric, 1851, p. 321.

la iniciativa ardidada: l'acció d'un poderós exèrcit de veterans, el de Francesco Sforza, que fou el qui entronitzà el *condottiero* com a duc en març del 1450.

* * *

La percepció pels lectors del *Curial* que *Parrot* i *Sant Laydier*, respectivament, eren sobrenoms literaris dels històrics Renat i Lluís, els “renarts burells”, venia reforçada pel nom de l'altre fals acusador de la duquesa d'Ostalriche, el “cavaller molt valent” Othó de Cribaut. Com en molts dels antropònims llegibles de la novel·la llegibles à *clef*, sembla que cal interpretar com a coses separades *Othó* i *Cribaut*. El nom d'un **Othó** que portara paraments blaus sembrats de *renarts* havia d'evocar, indiscutiblement, el conegut **Ottone Caracciolo** (ca. 1380-ca. 1444), conegut a Nàpols per l'hipocorístic *Ottino* i dit *Othon* pels francesos amb els quals cooperava contra els homes del rei d'Aragó. Era aquest cavaller, justament, un dels nobles napolitans que més recolzaren de Renat d'Anjou i en contra d'Alfons el Magnànim. És probable que, en les files del rei d'Aragó (1435-1443), se'l coneguera també com *Othó*. Els cronistes francesos també l'identifiquen pel seu títol de *comte de Nicastre*.

Cavaller de sang noble i de mèrits militars, *Othon* Caracciolo no descurà els estudis: posseïa coneixements jurídics. Era senyor de Maida i Laconia (Catanzaro), Maddaloni i Nicastro, al ducat de Calàbria. L'any 1419, Joana II de Nàpols el designà canceller. Des d'aquesta posició, en els anys 1420-1423 liderà el partit napolità contrari a Alfons V d'Aragó i partidari de Lluís III d'Anjou. Com explica Franca Petrucci, la reina Joana, que havia desafavorit Lluís per a adoptar com a hereu Alfons, “gli tolse la carica di gran cancelliere e gli confiscò i feudi calabresi.”¹³³⁰⁷ A partir d'aleshores ingressà en la cort i seguí del candidat angeví. Quan la reina revocà l'adopció del rei d'Aragó (juliol del 1423), recuperà el favor d'aquesta. Era de nou gran canceller del regne i, com a tal, signà el document de concessió del ducat de Venosa a Sergianni Caracciolo, un altre dels enemics napolitans del rei Alfons (1425). En octubre del 1427, Lluís III, duc de Calàbria, li atorgà títol de comte de Nicastro. Participà després en la conjura que acabà amb la vida de l'esmentat Sergianni, gran senescal, que controlava el poder al país (1432). En morir la reina, el 1435, fou designat membre del Consell de Regència, que esperà amb els braços oberts l'arribada de Renat d'Anjou. Fou gran

---

¹³³⁰⁷ Seguim la biografia traçada per PETRUCCI, Franca, Ottino Caracciolo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 19, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1976, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ottino-caracciolo_Dizionario-Biografico/> Vegeu també PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone: nella primitiva lezione da un testo a penna*, ed. a cura de Nunzio Federico FARAGLIA, F. Gianni, Nàpols, 1895, p. 231.

canceller del nou rei Anjou i un dels principals suports amb què comptaren la regent Elisabet de Lorena i el rei Renat en arribar a la ciutat de Nàpols.¹³³⁰⁸

L'any 1436 –atenció a aquesta dada– *Othon* Caracciolo i el futur baró de *Grimaut*, del qual es tractarà més avall, foren designats conjuntament per Renat d'Anjou ambaixadors davant el papa Eugeni IV, del que obtingueren un incondicional recolzament. Els mateixos dos cavallers, l'any 1439, foren nomenats per Renat capitans generals per a la defensa de Nàpols.¹³³⁰⁹ Que dos cavallers dits així portaren a l'uníson el penó dels “renarts” contra el rei d'Aragó durant els anys 1436-1442, justifica la creació d'un cavaller fictici designat com *Othó de Cribaut*. Ambdós nobles capitans acompanyaren Renat d'Anjou en el vaixell on el rei d'Aragó li permeté embarcar cap a l'exili (3 de juny del 1442)¹³³¹⁰ i, després d'implorar auxili al papa Eugeni IV (Florència), tornaren a Nàpols ensems (desembre del 1442) per a negociar la capitulació de les darreres possessions angevines: el Castell Nou i el de Sant Elm. Alfons V d'Aragó, fent honor al seu renom de Magnànim, els perdonà la vida, com a tants altres nobles del bàndol perdedor, però els embargà feus i riqueses. El vell Caracciolo emmalaltí i morí pocs mesos després, pel 1444; el de Grimaut preferí exiliar-se a Provença.

Havia sigut Ottino un bon cavaller i militar en temps de joventut, i el principal suport autòcton amb què comptaren els Anjou-Lorena en temps d'Alfons el Magnànim. Amedeo Feniello el caracteritza d'aquesta manera: “Ottino Caracciolo, gran cancelliere, uomo di guerra, insigne giurista, che resta fedele fino a la fine al re [Renat], al punto di accompagnarlo, per un breve tempo, in esilio.”¹³³¹¹ Encara que tenia ja més de 50 anys en la dècada del 1430, continuava exercitant-se com a cavaller. Ell i cinc tornejadors més s'enfrontaren al duc de Sessa i altres cinc, en un torneig que s'organitzà a Nàpols per les Carnestoltes del 1438, en honor de Renat d'Anjou i els seus nobles.¹³³¹² Sembla que no fou l'únic certamen que organitzà, ja que se l'identifica com un entusiasta dels

---

¹³³⁰⁸ Com diu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 80 (XIV,23).

¹³³⁰⁹ DAMIANI, Roberto (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, 2009; ed. electrònica <<http://www.condottieridiventura.it>>, veu *Gionanni Cossa*, consultada en febrer del 2013.

¹³³¹⁰ LECOY DE LA MARCHE, Albert, *Le roy René: sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d'après les documents inédits des archives de France et d'Italie*, Librairie de Firmin-Didot, frères, fils et Cie., Paris, 1875; reed. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1969, vol. 1, p. 218.

¹³³¹¹ FENIELLO, Amedeo, Napoli al tempo di Renato d'Angiò, dins *Bullettino storico italiano per il Medioevo*, 112, 2010, ps. 273-295 (p. 286).

¹³³¹² *Ibidem*, p. 291.

torneigs i de la cavalleria commemorativa;¹³³¹³ com eren també, per cert, l'escriptor del *Curial* i els seus lectors. En el transcurs de la guerra napolitana, les terres que posseïa Ottino foren transferides a cavallers del rei d'Aragó i confirmades després de la consolidació d'aquest en el poder. Per exemple, Maddaloni fou donat a Pere de Montdragó el 26 d'agost del 1441. Se li confirmà el feu el 16 d'agost del 1446: "*terram et castra nostra Magdaloni, que et quam prossimis tunc diebus habueramus a manibus et posse Octini Caraczuli de Neapoli, in rebellione atque inobedientia nostre maiestatis, existentis, adherendo illustri duci Andegavie, emulo nostro et enemigo.*"¹³³¹⁴

Encara pel 1446, a la cancelleria reial d'Alfons el Magnànim, els documents recordaven la perfídia d'aquell cavaller fidel fins a la mort a Renat d'Anjou, 'èmul nostre i enemic', segons que es llig. En conseqüència, no era mal elegit el nom d'*Othó* per a un cavaller de ficció que és odiós pel seu comportament moral, fa bandera heràldica dels "renarts" i acabarà cremat simbòlicament en la foguera.

* * *

Si darrere del *senhal* d'Othó sembla definir-se aquest personatge, al seu costat hi vindria bé un altre napolità acèrrim partidari dels Anjou, com fou **Giovanni Cossa** (1400-1476), **baró de Grimaut** (en provençal; *Grimaud*, en francès modern), que justifica perfectament el parònim *de Cribaut* de la novel·la. En aquest cas, la variació toponímica juga a contrastar en l'oient de la novel·la el *Grimaut* original amb un altre nom de nova creació i de tètrica ressonància: *Cribaut*, de *crim* + *ribaut* ('ribald: home de mala vida, persona sense escrúpols').¹³³¹⁵ Aquestes coses i jocs conjuguen molt bé amb l'esperit de filòleg amateur que documenta en l'anònim escriptor Antoni Ferrando, fent balanç dels diferents estudis sobre el lèxic i l'ortografia de l'obra.¹³³¹⁶

Jean Cossa o *Cosse*, com apareix en cròniques de França,¹³³¹⁷ era membre de la *nobiltà di seggio* napolitana. Els seus ancestres, els *Cossa* o *Coscia* oriünds de l'illa d'Iscla, pròxima al litoral napolità, havien sigut almiralls de Nàpols regnant la casa

¹³³¹³ ROBIN, Françoise, *La cour d'Anjou-Provence: la vie artistique sous le règne de René*, A. & J. Picard, París, 1985, p. 48.

¹³³¹⁴ DE' SIVO, Giacinto, *Storia di Galazia Campana e di Maddaloni*, Nàpols, 1860-1865, vol. 1, ps. 163-164.

¹³³¹⁵ El mateix anònim fa ús d'aquest qualificatiu, en referència a un corsari: "destrossar aquell ribaut d'Ambrosino de Spindola" (*CeG* III.7).

¹³³¹⁶ Vegeu FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88.

¹³³¹⁷ En alguns documents italians, se l'esmenta amb variants del tipus *Giovanni Coscia* o *Giovanni Salvacossa*.

d'Anjou.¹³³¹⁸ Era nebot de Baldassarre Cossa (Joan XXIII, l'antipapa elegit pel concili de Pisa i excomunicat pel de Constança, 1410-1415).¹³³¹⁹ El 1423 s'estrenà en la guerra contra el rei d'Aragó comandant un bergantí de l'estol Visconti que salpà de Gènova per a desembarca soldats a la Campània. Guarda conservador dels boscos reials per designació de Joana II de Nàpols (1433), havent mort Lluís III d'Anjou (novembre del 1434), esdevingué virrei de Calàbria. Entre els anys 1435 i 1442 combaté ardidament per la causa de Renat d'Anjou, contra Alfons el Magnànim. El francès, l'any 1436, designà Ottino Caracciolo i Giovanni Cossa ambaixadors davant el papa Eugeni IV, de qui obtingueren, no sols el reconeixement o investidura de Renat d'Anjou com a legítim aspirant al tron, sinó també el compromís d'aportar a la causa un exèrcit de l'Església Romana. Els mateixos Ottino i Giovanni foren els elegits pel rei angeví, l'any 1439, perquè exerciren conjuntament la capitania general en la defensa de Nàpols. És a dir, que, pels anys 1436-1442, trobem units, com si foren carn i ungla, a manera de *duumvirs*, els dos cavallers històrics que serveixen d'excusa literària per a la designació d'*Othó de Cribaut* que s'aplica al cavaller fictici de *Curial e Güelfa*.

Només ser designat capità, eixí de la capital amb 500 soldats a cavall, s'apoderà de Caivano i executà vilment el custodi de la plaça, fidel al rei Alfons (1439). Vet aquí un *crim* més propi de *ribaut* que de cavaller, que justificaria sobradament la recercada metamorfosi ortogràfica *Grimaut* > *Cribaut*. I és que Renat d'Anjou recompensà Jean Cossa per aquesta i altres accions similars, el 21 d'abril del 1441, atorgant-li el castell i baronia de Grimaut, al comtat de Provença.¹³³²⁰ A canvi, ell hagué de cedir al comte dos feus, Marignane i Gignac, que posseïa d'abans. En la primavera del 1442, Cossa custodiava la important fortalesa de Castel Capuano, a Nàpols, i comandava la guàrdia de l'aqüeducte que, procedent de Dogliuolo (Poggioreale), alimentava els pous de la capital partenopea.¹³³²¹ Se celebraren llavors unes justes, per a distraure la població

---

¹³³¹⁸ VITALE, Giuliana, *Élite burocratica e famiglia. Dinamiche nobiliari e processi di costruzione statale nella Napoli angioino-aragonese*, Liguori ("Mezzogiorno medievale e moderno", 4), Nàpols, 2003, ps. 258-265. Seguim la ressenya biogràfica d'aquesta autora i les de DAMIANI, Roberto (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, 2009; ed. electrònica <<http://www.condottieridiventura.it>>, veu *Gionanni Cossa*, consultada en febrer del 2013.

¹³³¹⁹ El pare de Giovanni era el noble napolità Gaspare Cossa.

¹³³²⁰ ROURE, Baron du, *Inventaire analytique des titres et documents originaux tirés des archives du château de Berbegal*, H. Champion, París, 1903, p. 429; BIANCO, Helène et Thierry, *Les descendants provençaux de la famille Cossa, seigneurs de Procida entre 1339 et 1519*, 2007; ed. digital <<http://www.procida-family.com/docs/publications/cossa.pdf>>, consultada en gener del 2014.

¹³³²¹ LECOY DE LA MARCHE, Albert, *Le roy René: sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d'après les documents inédits des archives de France et d'Italie*, Librairie de Firmin-Didot, frères, fils et Cie., París, 1875; reed. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1969, vol. 1, ps. 212-214.

assetjada, on destacà el senyor de Grimaut coma justador.¹³³²² La deserció d'un guarda de l'aqüeducte, Sacchitello (maig), facilità l'entrada per aquesta via d'aigua dels soldats del Magnànim a la ciutat i facilità l'assalt d'aquesta (juny). Assetjat el baró de Grimaut a Castel Capuano, Renat li permeté retre la fortalesa a canvi d'un rescat de 1.000 ducats d'or. Negocià a l'església de Santa Maria Coronata amb Llop Ximén d'Urrea (descendent de l'Atrossillo homenatajat en el *Curial*) i Ramon Boil, però sols obtingué una compensació de 212 ducats: el preu del material bèl·lic romàs al castell.

La capitulació de la ciutat de Nàpols se signà el 2 de juny del 1442. Acordà aleshores el de Grimaut –que dirigia les negociacions– l'arribada de dos galeres genoveses, on *Othon* Caracciolo, el mateix negociador, Renat d'Anjou i pocs més embarcaren camí de l'exili, a l'endemà mateix, el 3 de juny del 1442.¹³³²³ El biògraf romàntic del *roy René*, Louis-François Villeneuve Bargemont, descriu la trista escena dels pocs barons fidels que acompanyaren el monarca depositat en la seua partença definitiva de Nàpols, “parmi lesquels se trouvaient Othon Caraccioli, Jean de Cossa, Georges de Lamagna et Arteluche d'Alagonia.”¹³³²⁴ Els dos primers de la llista, pel rang que ocupaven, eren precisament *Othon* i *Grimaut*, els mateixos noms que ressonen en l'episodi curialesc de la duquesa falsament incriminada. Els exiliats desembarcaren dies després a Porto Pisano per a demanar socors militar, a Florència, al papa Eugeni IV. Othon i Grimaut tornaren a Nàpols en desembre del mateix any 1442 per a negociar amb el rei Alfons la capitulació del Castell Nou (*Castel Nuovo*) i del castell de Sant Elm (*Sant'Eramo*), signada el dia de Nadal.¹³³²⁵ El Magnànim els perdonà la vida: el vell Ottino Caracciolo s'hi quedà (moriria pocs mesos després), però el baró de Grimaut decidí exiliar-se a Provença i continuar servint el destronat Anjou.

Abans d'abandonar Nàpols, però, el rei entronitzat Alfons I, per intermediació de la reina de França, comissionà Cossa (28 de desembre del 1443) perquè negociara, amb intervenció també de la reina Maria de Castella, les condicions d'una *treva* entre les cases d'Aragó i Anjou (14 de març del 1443).¹³³²⁶ La participació de la reina d'Aragó s'explica per ser la lloctinent de Catalunya i per tenir els mercaders de Barcelona grans

---

¹³³²² MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, ps. 143-144.

¹³³²³ LECOY DE LA MARCHE, A., *Le roy René: sa vie...*, vol. 1, p. 218.

¹³³²⁴ VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 1, ps. 331-332.

¹³³²⁵ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 51-52).

¹³³²⁶ *Ibidem*. Se'n hi remet a ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 54r-55r (28 de desembre del 1442) i 2.690, fs. 20v-21r (14 de març del 1443).

interessos mercantils amb França i Provença. Per a supervisar les negociacions i participar-hi, el rei Alfons mantingué el baró de Grimaud al seu costat, a la cort de Castell Nou, fins el mes de juny del 1443, quan es conclogué tot l'afer de l'armistici. Se signà un acord d'un any de durada, però renovable anualment fins a juny del 1448. Tanmateix, no s'acomplí el termini previst, per causa d'una nau amb patent de cors del Magnànim, que envaí el port de Marsella en gener del 1447. L'historiador Alan Ryder, que estudia aquestes negociacions, observa també que, “contemporaneamente, Tanguy du Chastel, prevosto di Parigi [i governador del comtat de Provença], faceva appropi independenti con la regina Maria nell'interesse Angioino e per instigazione della Regina di Francia. Il primo risultato di queste trattative fu la concessione d'un salvacondotto per tutte le navi provenzali nelle acque settentrionali di Genova.”¹³³²⁷

S'establí Cossa a Provença l'estiu del 1443, ja gaudint del càrrec de lloctinent general del comtat des del 1442. Ell i el governador Du Chastel, doncs, eren les màximes autoritats de dit territori per davall del duc d'Anjou i Lorena. Destacà com a junyidor per la seua participació en les justes de Nancy (abril-juny del 1445), on se'l presentà amb el seu nom afrancesat, *Jehan Cosse, sire de Grimaud*.¹³³²⁸ En el certamen cavalleresc de Saumur (1446), era un dels cinc *tenants* o defensors del Pas du Perron, i fou el cavaller que més combats travà, nou en total.¹³³²⁹ Allí anuncià la seua participació en les justes de Tours, que tingueren lloc el 1447 per a celebrar les noces de Jeanne, filla del rei de França, Carles VII, amb el comte de Clermont.¹³³³⁰ El mateix any 1447 se'l comptà entre els assistents al pas de Tarascó.¹³³³¹ Entre torneig i torneig, es dedicava, lògicament, a conspirar contra els interessos del rei d'Aragó, durant els anys 1446-1447 que foren els de màxima tensió diplomàtica i, segurament també, els de la definitiva redacció dels llibres I i II del *Curial* (si l'autor és, com sospitem, Enyego d'Àvalos). Acabada la crisi, el 1447, viatjà el baró de Grimaud a Lleó de França per a participar en una conferència que ajudara a posar fi al cisma de l'Església, és a dir, que facilitara la claudicació de l'antipapa savoia Fèlix V. El *roy de Sicile* li assignà dit any una renda vitalícia de 1.500 florins d'or procedent dels ingressos dels jueus de Provença.¹³³³² A

---

¹³³²⁷ Ibidem.

¹³³²⁸ VILLENEUVE, L.-F., *Histoire de René d'Anjou...*, vol. 1, ps. 353-354 i 454-456.

¹³³²⁹ MÉRINDOL, C., *Les Fêtes de chevalerie à la cour...*, p. 15.

¹³³³⁰ Ibidem, p. 143; LESEUR, Guillaume, *Histoire de Gaston IV, comte de Foix. Chronique française inédite du 15e siècle*, ed. a cura d'Henri COURTEAULT, Renouard – Société de l'histoire de France, París, 1893-1894, vol. 1, p. 197.

¹³³³¹ MÉRINDOL, C. de, *Les Fêtes de chevalerie...*, ps. 62-63 i 143-144.

¹³³³² BIANCO, H. et T., *Les descendants provençaux de la famille Cossa...*, op. cit.

continuació (28 d'octubre del 1447), Renat envià "*Johanni Cosse, baronie Grimaldi domino, viro amplissimo*" a visitar el papa de Roma i el dux de Venècia.¹³³³³ Es trobava a Roma entre febrer i l'estiu del 1448, acompanyat del porsavant de Renat, *Fleur de pensée*,¹³³³⁴ un nom que l'autor del *Curial* satiritza com *Bon Panser*.¹³³³⁵

El mateix any 1448, Renat d'Anjou li lliurà el collar número 4 del seu orde militar del Croissant, recent establert pel destronat *roy de Sicile*, el que dóna a entendre el seu elevat rang al si de l'administració angevina.¹³³³⁶ En maig-juny del 1449 se celebrà a Tarascó el *Pas de la Bergère*: un certamen cavalleresc espectacular per al lluïment dels nous portadors de la divisa del Croissant, i el baró de Grimaut rompé diverses llances contra Philippe de Lénoucourt.¹³³³⁷ Com la resta de personatges transportats en clau al món de la ficció curialesca (Jacob, Cleves, Parrot, Sant Laydier, Othó, del Chastell, etc.), el cavaller de *Grimaut/Cribaut* també excel·lia per les seues habilitats com a justador i tornejadore. L'any 1459, després de múltiples missions diplomàtiques i militars, encapçalà el desembarcament de tropes de Jean d'Anjou, que venia disposat a arravatar el tron de Nàpols a Ferran I d'Aragó. L'angeví l'havia designat gran senescal i comte de Troia, i fou un dels *condottieri* més esforçats del seu exèrcit.¹³³³⁸

Capturat pel rei Ferran I l'any 1462, se li oferí la possibilitat de canviar de bàndol, oportunitat que rebutjà. Se l'alliberà romanent un fill seu d'hostatge. Aquest fill s'anomenava Gaspare i se'n fugí de la cort de Nàpols el mateix any 1462 en companyia de l'antiga amant del rei Alfons, Lucrezia d'Alagno. Després d'algunes vicissituds itàliques, se'n passaren a Dalmàcia, segons el relat d'Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II).¹³³³⁹ Perduda de nou la guerra napolitana (1465), el fidel baró de Grimaut rebé amb els braços oberts els ambaixadors catalans que oferiren la corona reial a la casa

---

¹³³³³ PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, ps. 198-200. El 28 de febrer del 1448 es trobava a Roma, segons DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, *Histoire de Charles VII. L'expansion de la royauté, 1444-1449*, Librairie de la Société bibliographique – A. Picard, París, 1888, p. 274.

¹³³³⁴ LECOY DE LA MARCHE, Albert, *Le roy René: sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d'après les documents inédits des archives de France et d'Italie*, Librairie de Firmin-Didot, frères, fils et Cie., Paris, 1875; reed. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1969, vol. 1, p. 257, n. 1.

¹³³³⁵ Com s'ha comentat en tractar de Renat d'Anjou i del seu *senhal* en clau de la novel·la: *Parrot* (vegeu amunt).

¹³³³⁶ GIRAUD, François, *La croix d'Anjou au coeur de la Provence*, Le Manuscrit, Paris, 2007, p. 216.

¹³³³⁷ DU FRESNE, G., *Histoire de Charles VII...*, p. 274; LECOY DE LA MARCHE, A., *Le roy René: sa vie...*, vol. 1, p. 502.

¹³³³⁸ LECOY DE LA MARCHE, A., *Le roy René: sa vie...*, vol. 1, ps. 292-293.

¹³³³⁹ MONTEMAYOR, Giulio de, La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d'Aragona, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123 (ps. 119-121). Passà després Lucrezia per Ravenna i acabà residint els seus darrers anys de vida a Roma.

d'Anjou (1466). El duc Renat, rei dels catalans (1466-1472), el nomenà gran senescal seu (1470) i governador del ducat de Bar (1474), però conservant el càrrec de lloctinent de Provença. Durant els anys 1469-1470 havia sigut, a més, la mà dreta de Jean d'Anjou en la guerra sostinguda per la Catalunya rebel contra Joan II, rei d'Aragó.¹³³⁴⁰

Mort al castell de Tarascó (15 de setembre del 1476), el baró de Grimaut fou soterrat a l'església baixa de Santa Marta, en un sepulcre de marbre amb el seu retrat de cavaller, obra de Francesco Laurana: l'escultor de l'arc de triomf napolità d'Alfons el Magnànim.¹³³⁴¹ El mateix Laurana, l'any 1466, havia retratat Jean Cossa en forma de medalla renaixentista, a imitació de les que havia fos anys arrere a Itàlia el Pisanello.¹³³⁴² Per ordre del comte Renat, s'inscrigué en la tomba del baró de Grimaut un epitafi que reclamava la seua condició de natural de Nàpols, *civis Parthenopeus*, però també la seua infrangible lleialtat als Anjou: “Il abbandona sa patrie pour suivre la gloire du roi René, / auquel partout et toujours il demeure fidèle...” El text continua dient que governà la Provença i “dompna le peuple de Ligurie.”¹³³⁴³ Recordem –per allò de l'autoria i la datació del *Curial*– que la baronia de Grimaut ocupava una posició fronterera (en l'actual *Côte d'Azur* francesa) amb la plaça de Ventimiglia (Ligúria occidental), on Alfons V d'Aragó tenia acantonades les seues tropes (1446) en previsió d'una probable invasió provençal. De remunerar personalment aquestes tropes s'ocupava Enyego d'Àvalos, amb recursos oferits per la senyoria de Milà. És segur que tindria notícia directa de Grimaut i dels seus moviments a França i a Itàlia. No debades, en el terreny de la diplomàcia italiana, era ell el seu rival i antagonista directe.

Antonio Beccadelli “el Panormita”, el destacat humanista de la cort napolitana del rei d'Aragó, qualifica Cossa en les seues obres de “*familiarem intimum*” de Renat d'Anjou.¹³³⁴⁴ Segons Scipione Ammirato, “in tutta la guerra [dels anys 1459-1465] fu di

---

¹³³⁴⁰ LECOY DE LA MARCHE, A., *Le roy René: sa vie...*, vol. 1, p. 378.

¹³³⁴¹ Sobrenom de l'artista, oriünd de la Dalmàcia, i de nom croata Franjo Vranjanin. La tomba es trobava a l'església baixa de dita col·legiata.

¹³³⁴² També realitzà medalles per encàrrec del duc Jean de Calàbria (1464), de Lluís IX (sense datació) i altres personalitats franceses d'alt rang. Vegeu HEISS, Aloïss, *Les médailleurs de la Renaissance*, 2. *Francesco Laurana, Pietro da Milano, J. Rothschild*, París, 1882, ps. 34-35.

¹³³⁴³ Traducció al francès que presenten BIANCO, H. et T., *Les descendants provençaux de la famille Cossa...*, *op. cit.*, del text original llatí que es pot llegir en AUBANEL, Élisée, *Monumen[t]s de l'église de Sainte-Marthe, à Tarascon, département des Bouches-du-Rhône; avec un essai sur l'apostolat de Sainte-Marthe et des autres saints tutélaires de Provence*, Élisée Aubanel, Tarascon, 1835, ps. 72-75: “*Comes et civis Partheopeus, / is patriam liquit tractus fulgore Renati / regis quem coluit semper ubique fide, / (...) / et domuit ligures Marte Tonante viros.*”

¹³³⁴⁴ BECCADELLI, Antonio (“el Panormita”), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, p. 92, n. 1.

grandissimo conto e stima appresso il duca Giovanni [Jean d'Anjou]”¹³³⁴⁵ Gian Battista Carrafa el qualifica d’“huomo ne gli negotii del mondo esperto molto, et per la sua buona eloquenza s’haveva gran riputatione et favore presso quei principi di Francia.”¹³³⁴⁶ El francés Antoine de Varillas diu del baró de Grimaut, en relació amb Renat d’Anjou, que fou “son principal confident et gran sénéchal de Provence” i completa així el retrat: “[Cossa] n’avoit point d’autres interêts que ceux de son maître, et n’agissoit que pour le rétablir sur le trône de ses ancêtres (...). Il étoit né avec ces deux qualitez qui distinguoient les françois d’avec les étrangers: il avoit une sincerité sans affectation et une liberté de langage qui n’alloit jamais jusqu’à la raillerie, ny jusqu’à la satire.”¹³³⁴⁷ Insisteix en les lloances Lecoy de la Marche: “Cet ami fidèle... était la plus précieuse conquête faite en Italie par le roi René”,¹³³⁴⁸ que el designà tutor del seu fill el duc *de Calabre*, Jean d’Anjou (1443-1445), antagonista dinàstic del duc de Calàbria de fet, Ferran d’Aragó, més que probable dedicatari de *Curial e Güelfa*.

La historiadora Giuliana Vitale destaca que, “pur podendo [el baró de Grimaut] usufruire del perdono che Alfonso aveva assicurato, mostrò una tale coerenza nella sua scelta politica, da abbandonare Napoli ed emigrare in Francia al seguito di Renato d’Angiò, dal quale divenne consigliere, ciambellano e senescalco di Provenza.” Se’l podia considerar, en definitiva, com “un esempio di devozione ininterrotta alla casa d’Angiò.”¹³³⁴⁹ Per la seua banda, el francés François Giraud destaca la importància de “ce personnage, qui obtint en 1450 le rang de sénateur de l’orde” del Croissant (suprimit per butla pontificia el 1460) i que participà d’una manera destacada en les diverses justes i pasos d’armes disposats per Renat d’Anjou en la dècada del 1440.¹³³⁵⁰

Amb un currículum com el del baró de Grimaut, resulta ben oportuna l’elecció de Cribaut per al cognom d’un dels servidors de l’estendard dels “renarts” escarmentat en el plànol literari de la ficció amb una derrota a mans de *Curial* (= Aragó) i una condemna al foc etern, en lloc de la innocent duquessa d’Ostalriche.

* * *

¹³³⁴⁵ AMMIRATO, Scipione, *Delle famiglie nobili napoletane*, Tipogr. d’Amadore Massi da Furlì, Florència, 1651.

¹³³⁴⁶ CARRAFA, Gian Battista, *Dell’Historie del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giuseppe Cacchii, Nàpols, 1572, f. 210v.

¹³³⁴⁷ VARILLAS, Antoine de, *Histoire de Louis onze*, Tipogr. de Claude Barbin, París, 1699, vol. 2, ps. 135-136.

¹³³⁴⁸ LECOY DE LA MARCHE, A., *Le roy René: sa vie...*, vol. 1, p. 502.

¹³³⁴⁹ VITALE, G., *Élite bureaucratique e famiglia...*, p. 265.

¹³³⁵⁰ GIRAUD, François, *La croix d’Anjou au coeur de la Provence*, Le Manuscrit, Paris, 2007, p. 216.

L'examen detingut de l'onomàstica de l'episodi de l'alliberament de la duquesa d'Ostalriche (llibre I del *Curial*), permet deduir que la inserció d'aquest apartat en l'obra remet a les reivindicacions territorials del vell mite dinàstic de la Corona d'Aragó, el que Bernat Desclot, en el segle XIII, tant contribuí a divulgar. Ara bé, en el cas de la novel·la del segle XV, el propòsit ja no és *protestar* des del terreny literari sobre la pèrdua de Provença a mans dels Anjou, l'any 1247, sinó *celebrar* la revenja d'aquella pèrdua per Alfons el Magnànim, arran del triomf del 1443.

El rei d'Aragó havia arravatat el reialme de Nàpols a Renat d'Anjou (1435-1443) i s'havia aliat amb Borgonya (1444-1446), el duc de la qual –antagonista dels Anjou a França– l'havia condecorat amb el Toisó d'Or. L'escriptor reflecteix la nova situació geopolítica d'Europa jugant a carregar al·legòricament els personatges: fa que Curial (Aragó) vença uns pèrfids cavallers que, per l'onomàstica, l'heràldica i altres indicis, són relacionables amb Renat d'Anjou, comte de Provença, i amb el seu nebot i estret aliat, el delfí de França, Lluís de Valois i Anjou. Ambdós conspiren pel 1446 per evitar que la Corona d'Aragó, servidora ara de l'Església (la Güelfa) esdevinga “senyora de Milà” i domine hegemoníicament l'escenari polític d'Itàlia. L'anònim del *Curial*, per òbvies raons, desitja tot el contrari. Així que aprofita de base la llegenda o mite dinàstic tradicional de la Corona d'Aragó –però a partir d'una versió centreeuropea– per a plantejar la seua transposició literària del conflicte amb els francesos.

El conjunt de noms desplecats à *clef*, que al lector contemporani no li sonen a res, sí que el podien ser *desxifrats* fàcilment per oients o lectors contemporanis de la cort napolitana d'Alfons I. S'endevina que els pocs que tingueren accés al text –no es coneix cap notícia del *Curial* en inventaris, ni se sap que mai es divulgara obertament– eren persones pròximes al rei i a l'aparell diplomàtic d'aquest. Cal pensar en cavallers excombatents de la guerra napolitana; curials i buròcrates de l'administració reial; dames amigues coneixedores dels grans noms femenins d'altres corts... Aquest col·lectiu “confident”, de receptors informats sobre assumptes de política i diplomàcia europees, podria segurament identificar-hi els personatges següents:

L'episodi de l'alliberament de la duquesa d'Ostalriche

(proposta de lectura política i d'identificació dels personatges històrics suggerits en clau onomàstica)¹³³⁵¹

¹³³⁵¹ No s'hi inclouen els personatges al·legòrics (Cloto, Laquesis) mancats de significació política, o els secundaris, del tipus “rey de Boèmia”, que no aporten tampoc una significació especial a l'episodi.

personatge de ficció	personatge o entitat històrica	justificació	
Curial	la Corona d'Aragó	<p>* Succeeix a la Cúria Imperial de temps dels gibel·lins en els seus drets a exercir l'hegemonia sobre Itàlia.</p> <p>* Combat colze a colze amb personatges de nom i llinatge borgonyó, d'acord amb l'aliança establida (1445-1446) entre Alfons el Magnànim, rei d'Aragó-Nàpols i Felip el Bo, duc de Borgonya.</p> <p>* Obté victòries sobre personatges vinculables per <i>senhals</i> onomàstics a la casa d'Anjou o al seu aliat, el delfí de França.</p>	
Jacob de Cleves. Al·legoritzat en el somni de la Güelfa com un lleó, en referència al <i>Grand Lion</i> , el duc de Borgonya.	Jacob	Jacob/Jacques de Lalaing	<p>* Criat de la casa ducal de Cleves; escuder i company de torneigs de Jean de Clèves (1436-1444).</p> <p>* El cavaller més famós d'Europa a partir del 1445.</p> <p>* Peregrinà a Sant Jaume de Galícia, amb Jean de Clèves el 1439.</p> <p>* Molt ben relacionat amb la cort de Nàpols, que visita com ambaixador de Borgonya. Un dels responsables del manteniment de l'aliança geopolítica Aragó-Borgonya.</p>
	de Cleves	Jean de Clèves	<p>* Senyor, amic i company d'armes de Jacob/Jacques de Lalaing (1436-1444).</p> <p>* Peregrinà a Sant Jaume de Galícia amb Lalaing el 1439.</p> <p>* Molt ben relacionat amb la cort de Nàpols, que visita com ambaixador de Borgonya. Un dels responsables del manteniment de l'aliança geopolítica Aragó-Borgonya.</p>
Augier Bellian	Jacques de Belian	<p>* Cavaller servidor d'Anna de Xipre, duquessa de Savoia, del bàndol contrari a Nicod de Menthon i als interessos de la Corona d'Aragó; favorable als francesos.</p> <p>* Ancià d'edat avançada, com l'<i>Augier</i> el Danés de la matèria de França.</p> <p>* Descendent del croat Balian defensor de Jerusalem, que estigué en perill de ser decapitat per Saladí.</p>	
Perrin i Hans	Perrin i Héctor d'Antioche	<p>* Germans xipriotes, descendents de la dinastia dels Bohemonds, prínceps d'Antiòquia (en la ficció, vénen "de Bohèmia").</p> <p>* Formen, amb Jacques de Belian i la duquessa Anna, una camarilla a</p>	

			<p>Savoia contrària als interessos del rei d'Aragó i favorable al delfí de França i als Anjou.</p> <p>* Conspiradors i intrigants: mals cavallers.</p>
Harric de Fontaynes	Harrich	Ferry/Harric de Lorena	<p>* Gendre i lloctinent de Renat d'Anjou.</p> <p>* Destaca en les justes i torneigs la dècada del 1440.</p>
	de Fontaynes	Jean Daillon, senyor de Fontaynes	<p>* La mà dreta del delfí de França, Lluís de Valois i Anjou.</p> <p>* Conseller en afers de govern i hàbil diplomàtic.</p> <p>* Destaca en les justes i torneigs de la dècada del 1440.</p>
Parrot de Sant Laydier. Cavaller de paraments blaus (heràldica de França i d'Anjou) sembrats de "renarts". Al·legoritzat en el somni de la Güelfa com una rabosa (<i>renart</i> , en francès).	Parrot	Renat d'Anjou, comte de Provença i rei de Nàpols destronat per Alfons el Magnànim	<p>* Duc d'Anjou i comte de Provença (el país relacionat amb el mite dinàstic). El nom de <i>Renat</i> justifica els "renarts" heràldics.</p> <p>* Principal enemic i rival d'Alfons el Magnànim, a qui lliura les claus de Nàpols (1442) després d'una dura guerra.</p> <p>* Continua amb la idea, pel 1446, d'envair de nou Itàlia, en aquesta ocasió per la Llombardia, per a evitar que la Corona d'Aragó esdevinga "senyora de Milà".</p> <p>* Una de les seues principals aficions, una vegada retirat a França, és la de criar papagais, <i>parrots</i>.</p>
	de Sant Laydier	Lluís de Valois i Anjou, delfí de França	<p>* Senyor del Delfinat (al nord de la Provença), molt aficionat a les intrigues i conspiracions.</p> <p>* Nebot i aliat de Renat d'Anjou, i principal instigador (1444-1447) d'una invasió de la Llombardia que no s'arribà a produir.</p> <p>* Recolza el duc Carles d'Orleans en la seua intenció de disputar el ducat de Nàpols al rei d'Aragó (1447).</p> <p>* Té per amistançada, del 1442 al 1447, una filla del senyor de Sant Laydier, Phélise Régnard o Rénard, que duia per armes heràldiques un <i>renart</i> o rabosa (> els "renarts" del <i>Curial</i>).</p>
Othó de Cribaut. Cavaller de paraments blaus (heràldica de	Othó	Othon/Ottino Caracciolo	<p>* Un dels principals suports amb els quals comptava Renat d'Anjou a Nàpols (> "renarts" del <i>Curial</i>).</p> <p>* Entre el 1436 i el 1442, juntament amb el baró de Grimaut, encapçala el Consell Reial de Renat d'Anjou a Nàpols, l'acció diplomàtica i la defensa</p>

<p>França i d'Anjou) sembrats de "renarts". Al·legoritzat en el somni de la Güelfa com una rabosa (<i>renart</i>, en francès).</p>			<p>militar de la capital contra el rei d'Aragó.</p> <p>* Bon justador i organitzador de justes i torneigs a Nàpols durant el regnat de Renat, pels anys 1438-1442.</p> <p>* Negocia l'armistici entre les cases d'Aragó i Anjou, a Nàpols, el 1443, i mor allí ancià i arruïnat, el 1444.</p>
	de Cribaut	Giovanni/Jean Cossa, baró de Grimaut	<p>* Un dels principals suports amb els quals comptava Renat d'Anjou a Nàpols (> "renarts" del <i>Curial</i>).</p> <p>* Entre el 1436 i el 1442, juntament amb el baró de Grimaut, encapçala el Consell Reial angeví a Nàpols, l'acció diplomàtica i la defensa militar de la capital contra el rei d'Aragó.</p> <p>* Bon justador, que destaca en els passos d'armes i altres certàmens celebrats a Nàpols i a França en la dècada del 1440.</p> <p>* Negocia l'armistici entre les cases d'Aragó i Anjou, a Nàpols, el 1443, i s'exilia a Provença, on és lloctinent de Renat i serà un dels seus més directes i fidels servidors durant dècades. Enemic acèrrim dels Trastàmara de la Corona d'Aragó mentre visqué.</p> <p>* L'execució del capità de Caivano (1439) i altres actuacions cruels justifiquen la mutació infamant <i>Grimaut</i> > <i>Cribaut</i> (< <i>crim</i> + <i>ribaut</i>, 'ribald').</p>

La descodificació onomàstica d'aquests capítols inicials del *Curial* ens posa sobre la pista d'un home que ha seguit, en companyia dels seus lectors, els esdeveniments de la guerra napolitana d'Alfons el Magnànim contra Renat d'Anjou i els seus més incondicionals servidors, com *Harric* de Lorena, Othon Caracciolo i el *sire* de Grimaut (1436-1443). És probable que haja combatut fins i tot contra ells, en cooperació amb els oients de la novel·la, cortesans de Nàpols, raó que explicaria el desig compartit amb ells de presentar-los maquiavèl·licament caracteritzats –com a mals i falsos cavallers– en el món paral·lel de la ficció. En qualsevol cas, les tries onomàstiques de l'escriptor (que podria ser Enyego d'Àvalos, participant en la batalla de Ponça, en 1435, i en la guerra contra Renat, 1440-1443) indiquen, sense dubte, que el *Curial* és un projecte literari pensat per a ser "recitat" a la cort napolitana d'un victoriós rei d'Aragó.

L'escriptor és un home que coneix molt bé allò que passa en una semicircumferència que va de Marsella a Viena: partim de la Provença de Renat

d'Anjou, el baró de Grimaut i Tanneguy du Chastel; passem la línia pel Delfinat de Lluís de Valois i el senyor de Fontaines; prosseguim per la Savoia dels xipriotes Belian, Perrin i Héctor, servidors la duquesa Anna i del seu *effeminatus* marit; ens prolonguem fins a la Borgonya de Felip el Bo, Jacques de Lalaing i Jean de Clèves; travessem per la Baviera d'un duc poc racional en matèria d'amors, i concloem el traçat en el ducat d'Àustria, a la Viena capital del Sacre Imperi Alemany, on l'any 1436 havia triomfat en combat cavalleresc Fernando de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos.

Renat, Lluís i Anna són tres personatges històrics que obstaculitzen els objectius diplomàtics de la Corona d'Aragó al nord d'Itàlia; Felip i l'emperador d'Alemanya, en canvi, els propicien. Si ens fixem en el lloc o centre des d'on es traça aquest semicercle geopolític amb projecció centreeuropea, veurem fàcilment que el punt de partida es troba al ducat de Milà, a la cort de Filippo Maria Visconti (+1447). Allí residí durant anys Enyego d'Àvalos i, des d'aquella cort desplega una gran activitat diplomàtica al servei del rei d'Aragó i Nàpols; especialment pels anys 1446-1447, quan urgia contrarestar l'acció diplomàtica del duc d'Anjou i aliats, i assegurar –cosa que no pogué ser, a la fi– que la Corona d'Aragó esdevinguera “senyora de Milà”.

L'onomàstica manejada en l'episodi de la duquesa d'Ostalriche no fa sinó reforçar la idea que l'autor de *Curial e Güelfa* és D'Àvalos. Dificilment podria ser cap altra persona, algú que reunira tant detallada informació sobre els personatges al·ludits, caricaturitzats i fins i tot “destruïts” en efígie en la novel·la cavalleresca. Pel que a la cronologia del llibre I, és molt probable que fóra redactat pel crític any 1446, amb posterioritat al triomf napolità del rei d'Aragó (1443) i al matrimoni del príncep Ferran (1445, que justificaria la temàtica i el final “nupcial” de la novel·la), i amb anterioritat a l'entrada en l'escenari llombard del duc d'Orleans –un altre dels personatges de la ficció curialesca– disputant al rei d'Aragó el ducat de Milà (1447).

3.6. Làquesis, Tura i els llaços seductors de l'amor

Làquesis: “los estrens no procuren repòs”

Quan Curial allibera Cloto, la filla major i casada del duc de Baviera, aquest se sent molt agraït i, com es donava la casualitat o *ventura* que tenia una filla fadrina que havia assolit l'edat núbil (“havent una molt bella filla donzella de edat per ventura de quinze anys”, *CeG* I.22) i que era la més bella de l'Imperi Alemany, proposa al cavaller heroic que accepte esposar-se amb ella, amb la temptadora promesa de rebre en dot la

meitat del ducat i d'heretar, a la seua mort, l'estat sencer. El magnat alemany convida, en conseqüència, el cavaller a sopar: per a honorar-lo i per a preparar l'escenari de la concessió de la mà de la filla. El sopar és íntim, ja que només hi participen el convidat, el duc de Baviera, la duquessa i les filles del matrimoni, Cloto i Làquesis. La casada exerceix de "mestre d'ostal" i "l'altra filla donzella, la qual Làquesis era nomenada" assumeix les funcions del coper: hi serveix el vi. Feta aquesta presentació, l'escriptor procedeix amb la succinta caracterització del personatge (*CeG* I.23):

“Era aquesta Làquesis donzella que anvides lo quinzèn any traspassava, assats gran de la persona e de maravellosa bellesa, e la qual en aquell jorn s'estudià en ajustar artificial bellesa a la natural, de la qual nostre senyor Déus la havia dotada, devant totes altres de l'imperi d'Alamania, amplament e molt copiosa. No vull musar en escriure per menut totes les circumstàncies de la sua bellesa, mas aquell qui ho voldrà saber lija Guido de Columpnis allà on descriu la bellesa de Elena, e sie content ab allò; e pense que a Làquesis no li fallia bellesa, car certes natura, ab gran estudi, per fer maravellar les gents la produí tal en lo món. E sobre totes les belleses que havia, sí tenia los pus bells hulls e pus resplandents e alegres que en algun temps fossen estats vists, ab los quals no era persona que ella miràs que de present no li fes oblidar totes altres coses, e solament de mirar a ella haver cura contínua; en tant, que ab los hulls solament tenia moltes bèsties en pastura, los quals, si ella no fos, haguéran cercat en altra part lur deliurança, no obstant que ella era tan freda que nulls temps de home algú, per bell ne valent que fos, se era poguda escalfar, ne home del món pogué conèixer que ella més a una part que a altra se inclinàs; e a moltes senyores, les quals, si aquesta no fos, hagueren molts requiridors, féu servir forçada honestat. E ultra açò, totes les coses que feya o deya eren dites e fetes ab tanta gràcia e ab tan gran donari que aquesta era admiració sobirana.”

Làquesis és una noble donzella de 15 anys (l'edat en què els cavallers de l'època començaven a buscar marit per a les seues filles), ben desenvolupada físicament i d'una bellesa molt seductora, de manera que se la considera la donzella més bella de l'Imperi Alemany. Els béns que Déu i la natura li han atorgat els millora recorrent a l'"artificial bellesa", és a dir, amb una indumentària i un maquillatge que incrementen el seu atractiu. La dicotomia entre bellesa *natural* i *artificial* formava part del tradicional

repertori misogin dels moralistes medievals. Pertocaria, doncs, entrar en detalls anatòmics sobre la increïble bellesa dels seus pits, els malucs, la blancor de la pell, els dits, el coll..., que contribuïren a arredonir la idealització del personatge. Tanmateix, l'autor, més interessat per la filosofia moral que per la lírica, no vol “musar” o perdre el temps en “escriure per menut totes les circumstàncies de la sua bellesa”. Ja ho havien fet abans, per bé que de manera una mica soporífera –copiant d'un *ars dictaminis*– autors tan poc recomanables en aquest sentit com Guido delle Colonne (*Historia destructionis Troyae*, segle XIII) quan descriu la bellesa d'Helena de Troia.¹³³⁵²

L'evocació del mite clàssic no és casual ni improvisada. Curial haurà de viure el seu particular juí de Paris. El joc al·legòric de les tres deesses (Hera és el Poder; Atena, la Saviesa; Afrodita, la Bellesa), sembla reproduir-se en la tríada femenina que configuren una reina de França (el poder) que es mostra més amiga de Festa (la saviesa de la Güelfa, a qui representa) que no de Làquesis; la Venus de Baviera, el poder seductor de la bellesa, personificat. Tal com observa Montserrat Piera, quan Curial venç mossén de Claucestre i lliura l'escut d'aquest a Làquesis, sembla recordar-se el moment en què Paris ofereix la poma de la Discòrdia a Helena:¹³³⁵³ “Làquesis pres l'escut, ab molta alegria, e ·l féu penjar davall los seus pits, en la loja.” No hi ha cosa que recorde més les *pomes* del Paradís en la literatura i els sermonaris medievals que els pits turgents i generosos d'una donzella ben proporcionada, com els que exhibeix ací Làquesis. Continua el text: “Miraven gent infinida e deyen: ‘Per cert, Làquesis és la pus bella donzella de totes, car lo cavaller del falcó ho ha dit.’” (*CeG* II.48). L'elecció judicial del nou heroi Curial, com la de Paris, no serà, tanmateix, la més recomanable, i tindrà conseqüències fatídiques per a ell. El –diguem-ne– juí de Curial no deriva en cap guerra de Troia, és clar, però sí en una psicomàquia: en una dura pugna en el seu intel·lecte i en la seua ànima, entre dos amors de distinta naturalesa. Els pits de Làquesis seran les pomes d'una discòrdia sentimental que farà “caure” el cavaller.

Si l'anònim recomana les *Històries troianes* de Guido delle Colonne en aquell punt del relat on vol presentar Làquesis com una nova Helena, és indubtablement per dues raons: 1) perquè els seus oients o lectors han oït recitar moltes vegades aquest *best seller* medieval de matèria troiana, i 2) perquè la recomanació li permet d'afegir un punt

---

¹³³⁵² Com ja advertia COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 92-93), en aquest com en altres punts de la narració, l'escriptor “dóna per sobreentesos els llocs comuns” compartits amb els seus lectors.

¹³³⁵³ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 125.

d'ironia als resultats estètics obtinguts pel "maestre" sicilià. Qui més en vulla saber, Ilija Guido "e sie content ab allò..."¹³³⁵⁴ Els qui llegien Guido, amb ben poc s'accontentaven, és cert. Dit això, l'anònim autor focalitza l'atenció en els precisos ulls de Làquesis, que havien captivat molts homes. Els *ulls*, com es veurà, esdevindran un element fetitxista i emblemàtic del personatge femení. Malgrat l'atenció que suscita allà on va, Làquesis es mostra "freda" davant els molts "requiridors" que la pretenen per muller. Cap "home del món pot conèixer" per qui se sent més atreta. Sobre la manera de comportar-se, se'ns diu, en fi, que la jove actuava amb "gràcia" i "gran donari."

Curial no pot evitar enamorar-se de la jove, que "tantost furtà lo seu cor a la Güelfa". Ella li correspon: "Làquesis, la qual tenia los hulls ficats en aquells de Curial" es mostra "tota ansiosa" per seduir-lo. Ambdós estan "alienats" pels sentits, que obnubilen la raó, quan intervé la donzella de la casa, Tura, per a donar lloc a un diàleg cortés i rialler. La duquessa coopera amb el marit amb el gest ovidià de fer que Làquesis oferisca vi a Curial i, usant de la mateixa copa, en consumisca la resta: "beu lo romanent per amor de Curial", li indica la mare.¹³³⁵⁵ La jove duu una vestit brodat d'ulls i llaços, emblemes que connecten amb un *topos* de la tradició clàssica i patristica –els llaços de la seducció, que atrapen els homes incauts–, reeditat i proclamat en el *Trecento* per Francesco Petrarca.¹³³⁵⁶ Interrogat per la mare, el jove troba els ulls de Làquesis meravellosos i conclou que "la sua roba concorda bé amb la sua faç."

Després del convit i d'uns jocs de vetlada, el duc reclou Curial dins la cambra "on Làquesis dormir solia, molt ricament aparellada", perquè dorma allí. Els escriptors de l'edat mitjana coneixen bé aquest simbolisme de la invasió de les cambres secretes de la dama per *partenaire* masculí, i ho solen aprofitar. Recordem ara l'argument de la *Tragèdia de Caldesa* de Joan Roís de Corella (ca. 1458), on el cavaller espera la dama que l'ha de traïr reclòs a la seua cambra, "llançat sobre el llit".¹³³⁵⁷ En un sentit invers, el de la donzella que envaeix l'espai privat del cavaller, tenim en el cas de Viana, quan reposa al llit de Paris, en *Paris e Viana*.¹³³⁵⁸ El lliurament de la *possessió* de la cambra

---

¹³³⁵⁴ Sobre l'obra de Guido i el *Curial*, vegeu el capítol II.1.4.

¹³³⁵⁵ Us remetem al capítol II.1.7, on es tracta d'Ovidi.

¹³³⁵⁶ Com s'ha vist en els capítols II.1.4 (Petrarca) i II.2.3 (símbols i al·legories de l'obra).

¹³³⁵⁷ En SOLER, Abel, Les dones, l'amor i una elegia eròtica d'Ovidi en la vida i en l'obra poètica de Roís de Corella, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 3 ("Erotisme i obscenitat en la literatura catalana antiga"), València, 2014, ps. 178-207 (ps. 191-192), es tracta també d'aquest assumpte de la possessió de la cambra de la dama.

¹³³⁵⁸ Com observa PELLISSA PRADES, Gemma, *Materials per a una edició crítica i comentada del Paris e Viana català*, Treball de recerca, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2009; ed. digital <<http://www.recercat.net/handle/2072/169744>>, p. 38.

per part dels ducs a Curial –repetint els gestos d’una cerimònia de presa de possessió feudal¹³³⁵⁹– és un altre llaç, una trampa, una prova més per a l’adolescent servidor de la Güelfa. Com és costum en les donzelles dispostes a maridar, la família exhibeix el dot de la filla a la cambra de soltera d’aquesta. Seguint el protocol habitual en aquests casos, la mare ha deixat a la vista la part sumptuària de l’aixovar femení (“en joyes e en diners”, en deien els notaris) que la filla aportarà a aquell que la vulla prendre per muller.

El retaule amb sant Marc “en figura de leó”, l’emblema heràldic de la Güelfa, fa dubtar *Curial* –fins aleshores, un *cor lleial*– sobre el camí que emprén ara: “A, *cor desleal!*”, exclama dins de si. És conscient d’haver comés el que sant Basili, en una cèlebre homilia adreçada als joves (*Oratio ad adolescentes*, VII,43-46), considerava un pecat d’*adulteri visual*: “Qui mira per plaer una dona, encara que realment no consumi l’adulteri, pel fet d’haver acceptat en la seva ànima un desig passional, no queda exempt d’inculpació.”¹³³⁶⁰ Traduïda al castellà i titulada en algunes versions manuscrites del segle XV com *Conócete a tí mismo*, l’*oratio* de Basili fou molt apreciada pel marquès de Santillana i el seu cercle, perquè animava a llegir els clàssics profans. En la versió castellana figura així el text d’inspiració evangèlica (*Mateu* 5:28): “El que mirare a la muger con concupisçencia, como quier que no lo ponga en obra, pero porque lo desseó fazer en su corazón, non quedó sin pecado.”¹³³⁶¹ Fou també una de les joies bibliogràfiques de la col·lecció del gran camarlenc d’Alfons V d’Aragó, Enyego d’Àvalos.¹³³⁶² En els àmbits de lectura que freqüentava aquest, és a dir, els de la cort alfonsina de Nàpols, on presumiblement fou concebuda la novel·la *Curial e Güelfa*, aquest concepte teològic de cometre adulteri *de visu* devia ser ben conegut.

No cal que recordem, en relació amb aquestes matisacions, la importància que s’atorgava en l’edat mitjana a les facultats visuals de l’home. Per exemple, quan un senyor feudal, per impediment físic o per especial dificultat orogràfica, no podia prendre

---

¹³³⁵⁹ El lliurador de la possessió o un procurador seu –en aquest cas, la duquessa– pren de la mà el beneficiari del feu i el fa entrar dins l’immoble a posseir: un castell, un forn, una taverna... A continuació ix d’allí, tanca les portes, i deixa el nou senyor tot sol dins. Aquest passeja per l’estança o la casa, contempla visualment tot allò que a partir d’ara serà seu i, quan ja ho té tot vist, surt per a prosseguir amb el ritual.

¹³³⁶⁰ BASILI EL GRAN, Sant, *Als joves, sobre la utilitat de la literatura grega*, ed. i trad. a cura de Josep O’CALLAGHAN, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1985, p. 53.

¹³³⁶¹ BASILIO DE CESÀREA, *A los jóvenes*; trad. del llatí al castellà de Pedro DÍAZ DE TOLEDO, basada en la trad. del grec al llatí de Leonardo BRUNI, ed. de Rafael HERRERA GUILLÉN basada en el ms. BNF Esp. 458, Biblioteca Saavedra Fajardo, Múrcia, 2004; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/LIBROS/Libro0159.pdf>>, p. 14.

¹³³⁶² Vegeu el capítol II.1.7, on tractem de Basili de Cesària.

possessió “corporal” d’una fortalesa, era lícit que en prenguera possessió “visual” o *de visu*. Cosa que explica per què Curial se sentia culpable d’haver pres –diguem-ne ara– *possessió visual* del cos de Làquesis, i per què la seua falta –que no inclou cap relació carnal ni deshonestia del tot amb la dama– és considerada un fet moralment molt reprobable, i una traïció amorosa envers la Güelfa. Pròpiament, no es podria parlar d’adulteri, perquè ni tan sols estaven esposats la senyora de Milà i Curial, però en el projecte argumental de l’obra es dona per sobreentés que estan “predestinats” a esdevenir marit i muller. El fet que Curial s’haja deixat seduir per la bellesa superficial de Làquesis i s’haja enamorat d’ella, fa que el seu comportament siga condemnable del tot per a qualsevol lector de l’*Evangeli de Sant Mateu* (5:27-29): “[27] *Audistis quia dictum est antiquis: Non moechaberis. [28] Ego autem dico vobis: quia omnis qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, jam moechatus est eam in corde suo. [29] Quod si oculus tuus dexter scandalizat te, erue eum, et projice abs te: expedit enim tibi ut pereat unum membrorum tuorum, quam totus corpus tuum mittatur in gehennam.*” És a dir: “[27] Ja sabeu que es va dir: ‘No cometes adulteri.’ [28] Doncs jo vos dic: Tot aquell que mira la dona de l’altre amb desig de posseir-la, ja ha comés adulteri amb ella en el seu cor. [29] Si l’ull dret et fa caure en pecat, arranca-te’l i llança’l; val més que es perda un dels teus membres que no que tot el teu cos siga llançat a l’Infern.”¹³³⁶³ Els ulls, com s’observa, també eren un element central per a l’evangelista, ja que són el canal de connexió entre el *mundus* exterior i la consciència de l’home.

El cobertor i les cortines del dormitori de Làquesis estan també folrats d’ulls i de llaços, i en la recambra adjacent hi ha un altre llit amb “totes les joyes de Làquesis”. Un fermall conté un lleó amb un vers de Grandson (*Cuer desirous n’a null sojorn*) que recorda a Curial l’amor que li professa la Güelfa,¹³³⁶⁴ però que ja no desperta en ell el mateix remordiment que havia sentit en veure el lleó del retaule.

Curial té llavors un malson que demostra la seua ingratitud, advertida també per Melchior de Pando. A continuació, entren unes donzelles de Làquesis dient que aquella li lliuraria els seus ulls, si tant li agraden, però que en lloc d’això li ofereix en seu vestit de llaços i d’ulls d’or, perquè es faça jupons d’aquesta tela en demostració d’amor. Des d’aleshores, el jove “no vestia altres jupons sino de aquella roba.” Melchior dona per

---

¹³³⁶³ *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, *Nou Testament*, ps. 23-24.

¹³³⁶⁴ Sobre el sentit d’aquest mots o llegenda, vegeu els capítol II.1.4. i II.2.3.

consumada la traïció amorosa: “Curial”, l’adverteix, “aquesta donzella pot haver nom Làquesis, mas ella és Àntropos, certament” (*CeG* I.25).

Làquesis es troba excitada per l’amor que sent, “quasi foraexida de si”, quan ambdós van junts a missa. I, encara que el duc “sperava que li demanàs Làquesis per muller, puys que ell la y havia preferda”, Curial es manté indecís. El duc mana Làquesis que bese Curial durant el do de la pau en l’eucaristia i, en besar-se, “lo un e l’altre se enceneren axí fort, que tothom conegué ubertament que eren namorats; car Làquesis tornà vermella e tremolosa, axí com aquella que nulls temps havia amat. Semblantment, Curial se torbà tot.” El tòpic del bes dels enamorats aprofitant les paus de la missa sol aparéixer en obres literàries medievals. Johan Huzinga recorda que Guillaume de Machault, en el poema autobiogràfic de 10.000 versos titulat *Le voir-dit* (ca. 1362), recorda com el poeta i la seua Peronelle es besaren “très devotement” aprofitant una peregrinació: “Quan on dist ‘Agnus Dei’ (...), / Doucement me donna la pais / Entre deux piliers du monstier / Et j’en avoie bien mestier / Car mes cuers amoureux estoit.”¹³³⁶⁵ En francès, *la paix* era el nom del *donapau*, un taulell de fusta, d’argent o d’ivori que el capellà donava a besar als fidels.¹³³⁶⁶ Simultàniament, els parents es besaven recíprocament en demostració d’amor fraternal, paternofilial, etc. El fet que el duc de Baviera, en el Curial, mane la filla besar el cavaller es justifica per l’anhel que té de rebre’l al si de la seua família, com un futur gendre ja compromés.

Làquesis, en particular, es troba en aquells dies molt alterada, “anant axí com nova enamorada, no sabent cobrir les seues passions.” Presenta símptomes inequívocs del mal d’amor, l’*amor hereos*. Es desmaia en un moment determinat. Els presagis del narrador no són prometedors: Làquesis s’emociona oint el nom de Curial “no menys que Píramus al nom de Tisbes”, una parella de trista fi. A diferència de l’experimentada i racional Güelfa, la jove alemanya no sap “cobrir la seua passió” (*CeG* I.26). Quan Curial la besa, es recupera de la malaltia amorosa que la tenia enllitada i s’atreveix a confessar-li el seu amor, tot i reconeixent que “lo meu cor”, per primera vegada en la

---

¹³³⁶⁵ MACHAULT, Guillaume de, *Les oeuvres de Guillaume de Machault*, ed. a cura de Prosper Tarbé, Reims-París, 1849, p. 110. Citat per HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, ps. 166-167.

¹³³⁶⁶ En alguns inventaris es descriu així: “Un dóna-pau d’argent daurat, ab una pietat al mig y quatre seraphins al entorn, ab un senyal de capítol baix d’ell, pese un march.” En DALMASES BALANÀ, Núria de, *Orfebreria catalana medieval: Barcelona, 1300-1500. Aproximació a l’estudi. Argenters i documents*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1992, vol. 2, p. 277.

seua curta vida, “és de tot en tot alienat e fora de mon arbitre e és en vostre poder” (*CeG* I.27). El cavaller pren comiat de l'*alienada* donzella, però la duquesa promet a la filla que el retrobaran aviat al torneig de Melun, al qual té previst concórrer Curial.

Prompte arriben a oïdes de la Güelfa, que esclata en gelosia, les notícies de Làquesis i les intencions del pare d'aquesta de maridar-la amb Curial. La senyora de Milà tem que Làquesis, “ab los seus llaços, lo prenga altra volta” (*CeG* I.30), però Melchior tracta d'evitar el trencament amb la Güelfa quan aconsella Curial que es desfaça de la roba de llaços i ulls. La Güelfa prova l'amor de Curial flirtejant amb el presumtuós napolità Boca de Far, però després afavoreix el seu cavaller llombard i li atorga les seues benediccions i divises. No obstant això, la relació es deteriora, perquè la Güelfa, cada vegada que recorda “lo fet de Làquesis”, s'encén “tota de rabiosa ira” (*CeG* II.1). Melchior intervé en favor de Curial, però la senyora es mostra dubitativa i penserosa. La senyora decideix enviar Arta/Festa a la cort de París perquè observe “quina festa se faran” Curial i la seua rival amorosa (*CeG* II.3).

Una vegada reunits Làquesis i Curial a París, la “verge alamanya”, com l'anomena la Güelfa, li envia uns presents per mitjà de Tura. Hi destaquen el “fermall del leó” i una tenda de campanya amb un llebrer blanc a la porta que duia un collar de perles i safirs. La imatge del *veltro* o llebrer és la d'un animal que acompanya els retrats dels aristòcrates italians de l'època, com a signe de distinció i delicadesa cortesana. Per això el llebrer és blanc i el collar, adornat de joies. Però les aparences enganyen i, poden encobrir la imatge dantesca de les gosses caçadores (*Inferno* XIII, v. 127) que corren darrere dels homes, *come veltri ch'uscisser di catena*, és a dir ‘com llebrers deslligats de la cadena.’¹³³⁶⁷ En les cartes de *trionfi* usades en la cort milanesa de Filippo Maria Visconti pels anys 1442-1447, la carta de l'*Enamorat* representava un home i una dona agafats de la mà, davant d'una tenda a la porta de la qual està lligat un llebrer blanc.¹³³⁶⁸ Aquesta carta, vinculada al guarisme imperfecte 6, indicava que el jugador havia d'elegir el seu destí, de decidir-se entre dos camins, o entre dues dones... En aquell joc humanístic, inspirat en els *Trionfi* de Petrarca, la carta de la tenda i el llebrer era signe de prova, amor, bellesa, llibertat, elecció i dubte. Representava la presa de decisió de l'home entre sentiments i afectes contraposats: la urgència de decidir. Amb la qual cosa, no s'ha de descartar que la imatge iconogràfica dels triomfi milanesos haguera pogut

---

¹³³⁶⁷ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 172-173.

¹³³⁶⁸ Vegeu TOLFO, Maria Grazia, Carte da gioco: trionfi e tarocchi, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d'edició electrònica <http://www.storiadimilano.it/Arte/carte_gioco.htm>

inspirar la divisa de Làquesis, atès que l'anònim del *Curial* –com donen a entendre les seues fonts i altres indicadors– havia viscut a la cort de Milà.¹³³⁶⁹

El lema que apareix brodat, en forma de filacteri, per les vores de la porta de la tenda de Làquesis, recorda Christine de Pizan: *¿Comant porà mon paubre cuer pourter la grant dolour que il faut à souffrir?* (*CeG* II.34). Un poc més avant, la jove apareix amb un vestit carmesí brodat d'ulls i llaços d'or, i amb el motiu del llebrer en la mànega, acompanyat del mateix mot en francès (*CeG* II.60). La intenció de la filla del duc de Baviera, aconseguida, és la d'establir un vincle emblemàtic amb el seu cavaller estimat, que manifeste públicament l'amor que per ella sent ell. Potser el lema elegit no és el més prometedor, perquè remet a una obra de la poetessa Pizan on avisa les dames del seu temps dels problemes que sobrevenen a aquelles que es deixen dur per la passió amorosa i que prolonguen relacions irreflexives, mancades de futur.¹³³⁷⁰

Mentre Tura actua en favor de la seua ama, Làquesis, Festa recorda a Curial el seu deure de mantenir-se fidel a la Güelfa, alhora que rivalitza amb Làquesis en bellesa als cadafals del torneig. El duc d'Orleans, que dirigeix l'equip enfrontat al de Curial i el rei d'Aragó, s'enamora de Làquesis: “era enamorat de Làquesis tant que no ·s veyà” (*CeG* II.39). La jove bavaresa no defrauda aquells que havien oït la fama de la seua bellesa, ja que, recurrent a “materials per mudar la pell” i altres artificis, feia excel·lir encara l'obra de la natura i “feya meravellar tots los que la veyen”. Porta un braçalet regalat per Curial, amb les lletres *Ami sens amie* (*CeG* II.41). Es tracta d'un vers del *Cançoner* musicat de Blondel de Nesle.¹³³⁷¹ El *link* intertextual amb aquella cançó presagia la situació en què es trobarà el llombard quan perda el favor amorós de la senyora de Milà. La rivalitat entre Làquesis i Festa ajuda a representar el triangle amorós establert entre la Güelfa (representada ací, secretament, per Festa), Curial i Làquesis. Així com el bàndol del rei d'Aragó manifesta combatre per Festa, el duc d'Orleans es proclama paladí de la bellesa de Làquesis i desplega en honor d'aquesta dama un estendard verd (la color heràldica de l'amor) amb una ala gran (*ala magna*) com a únic moble o figura parlant, “per ço com Làquesis era *alamanya*” (*CeG* II.43).¹³³⁷² Un nou triangle amorós es configura, doncs: un duc com el d'Orleans vol que la seua muller siga la filla d'un duc com el de Baviera, però aquesta prefereix l'amor d'un cavaller com Curial.

¹³³⁶⁹ Més detalls sobre aquesta divisa del llebrer i les seues possibles significacions en el capítol II.2.3.

¹³³⁷⁰ Vegeu els capítols II.1.3 i II.2.3.

¹³³⁷¹ Com s'ha comentat en els mateixos capítols II.1.3 i II.2.3.

¹³³⁷² Es tracta d'una típica composició heràldica per paronomàsia. Vegeu MONTANER FRUTOS, Alberto, Identificación, evocación y conformación en los emblemas heráldicos: el caso de las armas parlantes, dins *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 18, Saragossa, 2012, ps. 41-70 (p. 52).

“La alamanya” i “la ytaliana” continuen sent objecte d’admiració per a tothom i competeixen, esplèndides, a les llotges. La victòria dels cavallers del rei d’Aragó, els dels “escuts negres”, fa que Festa siga festejada pel rei i la reina de França, “de què cuydà morir d’enveja” Làquesis (*CeG* II.53). Ella es retira “mal contenta” amb sa mare (*CeG* II.54). La reina desafavoreix Làquesis per enveja i perquè la jove ha gosat menysprear la seua bellesa: un altre dels molts gestos que testimonien el seny relativament curt de l’adolescent alemanya. La “desvergonyada fembra”, com la titla el narrador, ha tornar cometre un error. Poc després, apareix Làquesis a la cort vestint una roba amb el llebrer que tothom associa a la tenda de Curial, la identitat incògnita del qual és revelada per ella al rei (*CeG* II.60), a canvi que sàpia mantenir-la en secret. El narrador, en aquest punt, tracta Làquesis de “desvergonyada fembra”, per causa de la seua indiscreció. El monarca, que comprén que Làquesis està enamorada de Curial, accepta el secret i decideix afavorir-la. La reina continua fent costat a Festa. Mentrestant, al Montferrat, la Güelfa tem que la de Baviera aconseguisca el seu objectiu, “e la judgava per molt freturosa de vergonya” (*CeG* II.71).

Les consideracions que l’escriptor adreça al lector sobre la poca vergonya o l’evident desvergonyiment d’aquesta donzella adolescent no són gratuïtes. Responen a consideracions socials que Jaume Torró explica molt bé. Les donzelles *han de ser* per naturalesa tímides, vergonyoses, reservades. I més encara en matèria d’amors. Diu Torró, comentant un text del *Filocolo* de Boccaccio (IV,39-42):

“El desvergonyiment és la nota que defineix el comportament de Làquesis en el segon llibre (...). No és propi d’una dona enamorada ni de cap altra ésser atrevida i desvergonyida, perquè la vergonya és la principal guarda de l’amor d’una dona. Si les dones saben preservar millor les flames de l’amor que els homes és perquè el temor i la vergonya hi prenen més força.”¹³³⁷³

Làquesis continua festejant amb Curial, i despertant la gelosia del duc d’Orleans i altres joves cavallers enamorats també d’ella. Tanmateix, la duquesa de Baviera es deixa convèncer pel rei de França perquè tracte un possible matrimoni de Làquesis amb el duc d’Orleans: “que donàs sa filla per muller al duch d’Orleans” (*CeG* II.73). La filla no vol ni sentir parlar d’aquesta idea, i tampoc no vol tornar-se’n a Baviera. Els

---

¹³³⁷³ TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80 (ps. 68-69).

francesos recolzen aleshores el bel·licós Sanglier de Vilahir en la batalla que pretén emprendre contra Curial, i que Làquesis s'esforça a evitar. Se sent culpable de la situació: “tothom diria: ‘Per Làquesis vénen aquestes coses’.” (CeG II.84).

Per la seua banda, la duquessa discuteix amb Làquesis (CeG II.85) sobre el fet que “tu ames home qui no és covinent a la tua noblesa”. A més a més, Curial és fama que “ama altra” i, si Làquesis continua obsessionada amb ell, “perts per ell un dels pus nobles matrimonis del món”: la possibilitat de casar-se amb el duc d’Orleans, un enllaç parat i beneït pel rei de França. La mare vol que la filla raone sobre la seua situació, perquè si continua obcecada amb els seus sentiments per Curial, potser la seua relació acabe tràgicament. Com la del duc de Baviera històric, que s’havia casat per amor quan era jove –i escandalosament– amb una criada, i que moriria per incitació del malcontent sogre. No ens estranye, doncs, que siga la duquessa de ficció –i no el duc– la que tracte de redreçar la situació de la filla des d’una perspectiva racional. S’estableix aleshores un debat, on Làquesis es posa en la pell de la Ghismonda del relat IV,1 del *Decameron* de Boccaccio (CeG II.86). L’amor fa que la jove es rebel·le contra les convencions i se senta per damunt de les lleis i de la raó, posseïda per la força de la passió: “car la necessitat en què yo ·m veig romp e trenca les leys, no solament de la vergonya, ans de tota la rahó.” L’amor passional la domina, com havia dominat Ghismonda i altres protagonistes de tràgiques històries d’amor entre desiguals.¹³³⁷⁴

Làquesis, però, tracta de justificar la seua elecció defenent la *nobilitas ex virtute* de Curial, la noblesa del seu comportament i dels seus mèrits, que –d’acord amb els tractadistes de l’humanisme del Quatre-cents– excel·leixen per damunt dels mèrits d’aquells que només atenen a la noblesa de sang. D’altra banda, la jove alemanya deixa clar que la seua follia d’amor no l’ha portada ni la portarà a cometre cap acte deshonest: la seua virginitat de donzella roman intacta i immaculada.

El debat que mare i filla estableixen parteix del *Decameron*, però amb la intermediació i amb les consideracions aportades per Leonardo Bruni, que l’any 1436 havia elegit aquest relat per a versionar-lo en llatí amb el títol *Fabula Tancredi*. El camarlenc i ambaixador del rei d’Aragó Enyego d’Àvalos, estant a Milà pel 1443, encarregà a un copista amb vincles al Montserrat, que li transcriguera la versió bruniana de Boccaccio i la relligara amb altres opuscles que tractaven del nou concepte humanístic de noblesa. El volum resultant duia el títol de *Liber de militie et nobilitate*

---

¹³³⁷⁴ S’ha tractat detingudament d’aquest debat i les seues fonts (Boccaccio, Bruni) en el capítol II.1.5, quan tractem del *Decameron*. Us remetem, doncs, a dit apartat, per a majors detalls i anotacions.

(Siena, ms. H VI 29). La *novella* IV,1 (la dels amors impossibles de Ghismonda i Guiscardo, tràgicament anihilats per Tancredi, el cruel pare de la donzella desflorada) interessava a l'escriptor, doncs, no per a recrear-se en el dolor de la tragèdia o en els sentiments contrastats que agitaven aquesta, sinó per a una reflexió més abstracta i racionalment discernible: per a establir allò que ell, per boca de Làquesis s'anomena "descripció de noblesa". L'hereva del ducat de Baviera recorda a la mare una discussió que ja havien tingut abans sobre aquest assumpte amb rerefons sociològic i filosòfic: "¿recordats-vos, senyora, de les paraules que dix Guismunda a Tancredi, son pare, sobre lo fet de Guiscart, e de la descripció de noblesa?" Ghismonda, enamorada de Guiscardo, defengué ardidament la noblesa del seu amant davant el pare, com ara la defén Làquesis; encara que l'assumpte, en el relat boccaccesc, se soluciona dramàticament. Làquesis recorda a la duquessa que, llegint ambdues l'obra, aquesta havia lloat l'actitud valenta de Ghismonda davant el pare, Tancredi, com a pròpia d'una "dona de seny e de virtut". Erigida en portaveu d'un Boccaccio llegit i reivindicat en clau sentimental, la filla reconeix que Ghismonda era molt més noble que Guiscardo, però s'excusa en la força inexorable del déu de l'Amor, que havia unit ambdós amants. Diguem-ne que Làquesis és una *alumna* del Boccaccio medieval criticat humanísticament per Bruni. Si continua enlluernada per la força desbordant de l'amor malaltís, potser comprove també els efectes tràgics d'una passió amorosa no temperada per la raó.

Com diu Simone Ventura, en comparança amb el medieval traductor del *Decameró* català del 1429, l'anònim del *Curial* "comprén molt millor la Ghismonda: la seva naturalesa provocadora, potencialment subversiva." Per davall de la Làquesis estereotipada com una encarnació de l'atractiu eròtic femení –maquillada, atractiva, fascinant– aflora la jove dona real que expressa sense complexos de gènere ni de classe social la seua pugna contra els valors patriarcals, contra la hipocresia al voltant de la noblesa de sang i altres llocs comuns de la cultura de l'època. Lluny de perdre's en la condemna moral del personatge que incita l'heroi al "pecat", l'autor del *Curial* reivindica la filla del duc de Baviera com una dona indefensa però no inert. La Làquesis del *Curial*, alliberada per un moment de la càrrega al·legòrica depositada sobre ella, aspira a ser un personatge tan real com les dones enamorades que manejava Boccaccio; amb idees pròpies i sentiments que sap verbalitzar i defendre.¹³³⁷⁵ La dona *objecte* de

---

¹³³⁷⁵ VENTURA, Simone, Dues dones exemplars i la literatura catalana: Griselda i Ghismonda, dins *Sapiens.cat*, Barcelona, ed. electrònica <<http://blogs.sapiens.cat/medievalistesenbloc/>>, consultada en juny-juliol 2013.

les diatribes misògines medievals deixa pas a la dona *subjecte*, a l'èsser humà en la seua complexitat, una complexitat que afecta per igual a dones i a homes. Així ho entenien i ho expressava Leonardo Bruni en la seua tractadística filosòfica.

L'autor del *Curial*, certament, admira el certaldés per la caracterització realista que fa dels personatges femenins. Comprén perfectament el significat i l'abast de la seua obra. Tanmateix, l'anònim no combrega amb els arguments de Ghismonda, rescatats per Làquesis. No està d'acord amb aquell discurs boccaccesc de l'amor que tot ho justifica. L'autor del *Curial* s'alinea amb l'encoberta crítica que feia Bruni al popularíssim Boccaccio servint-se precisament d'aquest relat del *Decameron*, sobre la necessitat de reconduir racionalment els sentiments, d'evitar els extrems de la passió, de temperar l'ànima racionalment d'acord amb Aristòtil. Convindria, afirma Bruni, escriure històries com la dels clàssics antics, i no com les de Boccaccio i altres autors medievals. Ell vol llegir escriptors que proposen solucions que foren més racionals i menys extremades. Des d'aquesta admiració pel plantejament humanístic de Bruni, l'escriptor de *Curial e Güelfa* recolza –diguem-ne que ideològicament– els plantejaments assenyats de la duquessa de Baviera quan aquesta respon irònicament a la filla. Allà on Làquesis al·lega, citant Boccaccio, que “Amor, qui és piadosa, e benigna Fortuna, los ajustà”, la mare replica que el déu tan poderós d'Amor, que l'apassionada adolescent adora i invoca, “per ço que lo un no plangués l'altre longament [Guiscardo e Ghismonda], los procurà simultànea o momental mort; e de açò hagueren la Fortuna favorable, que abdosos hagueren un mateix sepulcre.” La cloenda sentimental i commovedora de Boccaccio (“onorevole ammenduni in un medesimo sepulcro gli fé sepellire”) és capgirada ací irònicament.¹³³⁷⁶ L'amor de Ghismonda i de Làquesis és incitat per un Eros cec, d'ulls embenats. El de l'autor del *Curial* és un Eros d'ulls descoberts: el de la deessa Venus Celestial de Plató, que es manifesta a la Güelfa –en una epifania meravellosa, digna de ser pintada per Botticelli– vers la fi del llibre III.

Els escriptors no haurien de commoure tan improductivament, pensa l'anònim. El que haurien de fer és ajudar a reconduir racionalment els sentiments del lector, com fa ell amb l'*exemplum* del jove Curial. L'amor que propugna l'anònim és un amor honest i neoplatònic, com el de la Güelfa i Curial, compatible amb la temperància aristotèlica. “¡Com és segura cosa tenir les vies mijanes, car los extrems no procuren repòs!”, exclama la Güelfa (*CeG* II.88). Els extrems porten els amants al sepulcre: engendren

---

¹³³⁷⁶ Citat per GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 256.

solucions literàries que commouen i emocionen els lectors (com també *commouen* superficialment els predicadors medievals, a l'estil d'un Curial convertit per Sanglier en "beguí" per unes poques hores), però que no els aporten cap "llició" ètica sòlida, que millore les seues vides seguint l'estel d'Aristòtil. Els extrems generen llàgrimes, dol i dolor. Allò que convé és "servar honesta temperància" (*CeG* II.0).

En correspondència amb aquest plantejament filosoficomoral de fons, que interfereix en l'evolució argumental de l'obra, si prosseguim llegint, veurem que la raó de la duquesa s'imposarà a la passió de l'enamorada filla. La bellíssima Làquesis acabarà centrant-se en "les vies mijanes" de la raó: es casarà amb un duc, que l'ajudarà a oblidar uns sentiments amorosos ben purs i legítims, però de difícil o conflictiva deriva. Ja ho criticava pocs anys abans d'escriure's el *Curial*, el Leonardo Bruni llegit per Enyego d'Àvalos: el relat de Boccaccio, a diferència de les faules dels antics (l'humanista posa d'exemple contrastat la faula de Seleuc i Antíoc, que tradueix a l'italià i enquaderna amb la de Boccaccio, per als seus seguidors) no era aconsellable ni recomanable des d'una perspectiva filosoficomoral. El triangle conflictiu que configuren Ghismonda, Guiscardo i Tancredi hauria pogut resoldre's com en la faula clàssica de Seleuc, feliçment i racionalment, sense escampament de sang i profusió de dolor. Posat mans a l'obra, l'autor del *Curial* planteja primer uns amors desiguals, que volen ser la transposició dels amors de Guiscardo i Ghismonda, però els corregeix després des d'una perspectiva –diguem-ne– bruniana i gens tràgica.

Així que és correcta la interpretació del personatge que fa Júlia Butinyà quan observa que Làquesis no és cap donzella indecent, a l'estil de les que condemnaven els moralistes medievals: "que ab tota la fervor d'amor qui m'encén, yo no ·m són haüda desonestament" (*CeG* II.86). És honesta, la jove, però no és cap model a seguir, perquè no és capaç de dominar les passions per mitjà de la raó, com aconsella Petrarca en *De remediis* –diu Butinyà¹³³⁷⁷–, però, sobretot, com recomana l'Aristòtil de l'*Ètica a Nicòmac*, traduïda i posada a disposició de tothom pel mateix Bruni. Aquesta obra esdevindrà en temps del *Curial* un vademècum de conducta moral, no sols per als joves estudiants de la Florència de Bruni, sinó també per als nobles lletraferits que busquen perfeccionar-se amb l'ajuda dels llibres. Com el gran camarlenc de la cort de Nàpols,

---

¹³³⁷⁷ BUTINYÀ, Júlia, El *Decamerón* tras el *Curial e Güelfa*, dins *Estudios humanísticos: filología*, 19, Madrid, 1997, ps. 11-31 (p. 14).

Enyego d'Àvalos, i com el seu amic el príncep Carles de Viana, que, després de passar per dita cort, traduí les *Ètiques* en versió de Bruni al castellà.¹³³⁷⁸

Montserrat Piera observa que la duquessa reconeix la causa de la perdició i la tràgica mort de Guiscardo i Ghismonda en “el hecho de que Guismunda utilizara su energía exclusivamente para conseguir la satisfacción de su deseo sexual.” A diferència d'aquesta precipitació passional, Làquesis té voluntat de conservar el seu honor i facilita la recompensa o la compensació de poder redreçar la seua vida casant-se amb un duc. De manera que, a diferència del *Decameron*, en el *Curial* assistirem a “un desenlace distinto a través de la superación de los defectos de Guismunda.”¹³³⁷⁹ El distanciament respecte de la tragèdia passional de Boccaccio –medieval, prehumanística, poc exemplar– s'opera en el *Curial* en concordança amb els dictats de la filosofia moral humanística, com un gest de “modernitat” literària, conscient i militant. L'escriptor aposta per privilegiar, com feien els clàssics antics elogiats per Bruni (Seleuc: el pare que controla la seua ira, i obté una solució racional i feliç) en contrast amb Boccaccio (Tancredi el forassenyat, cruel botxí de la filla), solucions argumentals moralment edificants i filosòficament encomiables, d'acord amb l'*Ètica* d'Aristòtil. O, fins i tot –i en això, ja se separa de Bruni–, amb ideals neoplatònics *à la mode*.

Fetes aquestes reflexions, prosseguim amb l'evolució argumental de la novel·la, en el punt on els francesos confien en la mort de Curial pel terrible Sanglier. Els ducs de Bretanya i d'Orleans pensen en qui “senyorejaria Làquesis”, ja que ambdós estaven enamorats d'ella (*CeG* II.88). Quan Curial venç Sanglier, el rei de França li fa els honors corresponents, però “tornà a parlar lo matrimoni de Làquesis e lo duch d'Orleans, lo qual moltes vegades era estat mogut.” La jove torna a negar-se i el rei comprén que, si no s'allunya Curial de París, aquesta difícilment podrà oblidar-lo (“refredar-se d'ell”) i acceptar la seua proposta. Per part d'Orleans, no hi ha cap inconvenient, ja que el noble senyor “la amava tant que perdia lo seny per ella” (*CeG* II.114). Aquesta és la situació quan els ancians envejosos convencen la Güelfa de la traïció comesa per Curial amb Làquesis, que exageren tant com poden. Diuen que el cavaller “no veu ni ou més avant d'ella” i que té previst abandonar París per a anar-se'n a viure a Baviera amb l'alemanya, com a marit i muller (*CeG* II.126). La Güelfa dóna crèdit a la versió dels envejosos. La Fortuna s'apareix en somnis al duc d'Orleans per a

---

¹³³⁷⁸ Vegeu el capítol II.1.7, on tractem d'Aristòtil en el *Curial*.

¹³³⁷⁹ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 88.

afavorir-lo (*CeG* II.132) i Làquesis, “mal contenta de Curial, perquè se n’era anat a Montserrat sense dir-li res, consentí en lo matrimoni” amb Orleans (*CeG* II.134). Se celebren així unes esposalles socialment recomanables, les de la filla d’un duc amb un duc, i es posa solució racional a un problemàtic triangle amorós. L’autor fa, doncs, que l’apassionada Làquesis trobe una via d’eixida raonable a la seua conflictiva situació, consistent en un matrimoni (com el de Curial i la Güelfa a la fi del llibre).

En tornar al Montserrat, on la Güelfa li ha girat l’esquena, Curial es justifica davant el seu mentor, Melchior de Pando. Al·lega que, realment, ell no havia desitjat mai casar-se amb Làquesis, sinó continuar fidel a la Güelfa. Tanmateix, Pando li recorda les seues febleses morals i el seu “festeig” inconscient amb la bavaresa, que el retrataven com un home desagratit amb la Güelfa: “menyspreant-la, vos entornàvets a Làquesis, tenint en poch la sua fellonia” (*CeG* II.136). Curial s’adorm i se li apareix un infortuni en somnis, en forma i imatge de la duquessa, que li aconsella abandonar la Güelfa, per haver-la perduda del tot, i tornar a París, abans que Làquesis, requerida per molts, accepte la mà d’algun noble i ell la perda també (*CeG* II.137). Contra el criteri de Pando, el cavaller se’n torna a París, una cort abandonada ja pels seus amics del torneig. Allí, la passió de Làquesis per ell s’ha refredat i la jove alemanya actua ja deixant-se guiar per la raó: “E Làquesis li tramés a dir que ella ·l· pregava que no la anàs a veure, car era sposada ab lo duch d’Orleans, lo qual hi pendria enuig molt gran; e axí, que fes son prou.” El rei, atesos els precedents, no tenia encara per segura la temperància que demostrava la promesa del duc d’Orleans, “pensant que Làquesis, no havent-lo oblidat, no ·s· sabia governar ab aquella discreció que al seu matrimoni se convenia” (*CeG* II.139). Es refereix a la preparació del casament previst, operació que, en el cas de la noblesa titulada, requeria de llargues negociacions familiars.

Aquest segon viatge a París manifesta la persistència en l’“error” per part de l’immadur Curial. Melchior ja s’ha ocupat de recordar reiteradament al cavaller “errat” que està errant el seu camí vital. Ell mateix s’ha buscat el seu “infortuni”. Aleshores es quan es precipita la “cayguda” de Curial en desgràcia: ha errat volent servir dues dones i ha obtingut per recompensa el desfavor amorós de la Güelfa i el desenamorament de Làquesis. I és que, com afirma l’evangelista Mateu (6:22-24), hom no pot servir dos senyors alhora.¹³³⁸⁰ Troba sentit, doncs, que emprenga, aquest Curial *ami sans amie*, el

---

¹³³⁸⁰ Relaciona el passatge evangèlic amb la novel·la HAUF, Albert, *Sedució (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24)*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.),

seu periple de regeneració per la Mediterrània i per l'hort de Tunis. El cavaller és responsable de la seua desgràcia, com li exposa Pando: “Bé sabs encara com per Làquesis perdist lo seny en Alamanya, e, oblidant ço que oblidar no devies, te escalfist en amor stranya (...). Pensa, Curial, que Làquesis fonch fúria infernal que t'aparegué per destruir-te, e cuydà ho aportar a efecte, e fet ho haguera, si aquest vell que tens davant no s'í fos oposat (...); tornist a Làquesis axí com los cans al vòmit” (*CeG* III.2).

El retorn al vòmit forma part d'una condemna evangèlica als reincidents en pecat mortal, molt propagada per sermonadors medievals.¹³³⁸¹ Però no l'evocació de Làquesis com a “fúria infernal”, que recorda el “Tesífone, furia infernal” de *La Coronación* de Juan de Mena (ca. 1439).¹³³⁸² Ambdós escriptors volen evocar Tisífone, una de les tres fúries mitològiques, germana d'Al·lecto i Megera. Ella s'enamora del bell Citerió i, en acostar-se a ell, el matà amb el mos d'una de les serps que li sortien del cap. Apareix esmentada en el llibre VI de l'*Eneida* i en la *Divina Comèdia*.¹³³⁸³ El jove miles llombard havia d'aprendre encara a apartar-se de possibles “fúries infernals”, com la Tisífone de Baviera; a controlar els seus impulsos passionals i sexuals; a deixar-se aconsellar pel pensament racional i temperat que representa Pando; a fortificar-se moralment en la saviesa dels llibres, i a reflexionar racionalment abans d'actuar. Tot això forma part d'un procés de creixement en *virtù* que es realitzarà en el llibre III.

A partir del moment de les esposalles i del rebuig explícit de les atencions de Curial, Làquesis s'absenta del plànol narratiu. Sols tornarà a aparèixer-hi vers la fi de la novel·la, com a duquesa consort d'Orleans, i animadora de les accions cavalleresques del seu marit i paladí amorós, que rivalitzarà amb Curial en la lliça. El retrobament té lloc en les vespres del torneig de santa Maria d'agost al Puig d'Occitània, quan totes les senyores de la cort de França ocupen les llotges. Aleshores, “la reyna” (aquella nova Hera de l'al·legòric judici de Paris, que representava el *poder*), quan “viu la Güelfa” (com una nova Atenea, amb la serena bellesa que atorga la *saviesa*) “plena de incredible bellesa, començà a festejar-la, axí per amor d'ella e de Curial com per despit de Làquesis” (una nova Afrodita, la imatge viva de l'*erotisme* nuu, moralment derrotat), “la qual tenie present.” Continua la relació: “Miraren-se les dues, e jatsia la Güelfa, com

---

Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362.

¹³³⁸¹ Sobre aquestes frases amb ressonància religiosa, vegeu l'apartat corresponent del capítol II.1.7.

¹³³⁸² MENA, Juan de, *La Coronación* [ca. 1439], ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009, p. 270.

¹³³⁸³ GRIMAL, Pierre, *Diccionari de mitologia grega i romana*, Edicions de 1984, Barcelona, 2008, p. 531.

a viuda, fos de negre vestida, emperò la sua gràcia era tanta que paria que la honestat d'aquelles negres vestedures cresqués la sua bellesa. Làquesis la mirava de fit en fit, e no partie d'ella la sua vista. Miraven-la tots los cavallers e gentils hòmens, e com més la miraven més crexia a cascú lo desig de mirar-la; e paregué a tots que, des que la Güelfa ere venguda, Làquesis havia perduda la meytat de la sua bellesa” (*CeG* III.96). Làquesis, no obstant l'assoliment d'un tranquil estat matrimonial, conserva intacta la tendència al desequilibri emocional, com es demostra per les seues reaccions davant la grada quan el marit és desarçonat o pateix dificultats: “Cuydava morir Làquesis de malenconia, e tota rabiava de mal talent (...). Làquesis deya mal contínuament del cavaller del falcó.” En llevar-se l'elm i descobrir el seu rostre Curial, Làquesis tracta d'apartar-se d'ell, però intervé llavors el duc d'Orleans, un personatge tractat benignament en l'obra, per ser tan cortés i cavalleresc com el duc poeta Carles d'Orleans, que disputà la senyoria de Milà a Alfons el Magnànim: “Muller” –diu el duc a Làquesis– “yo us faré amichs. Sus, ara ·l besats, per amor de mi.” I així ho fa la muller, en obediència a un marit que raona com cal i que no es deixa endur, com ella, per mals pensaments i ressentiments (*CeG* III.100).

El triomf esportiu de Curial és també el triomf moral de la Güelfa, i la definitiva derrota de Làquesis, que –malgrat els seus esforços, els de la mare i els del marit per *temperar* la seua ànima– continua sent presonera de sentiments nocius. Quan se celebren les esposalles de Curial amb la Güelfa, aquesta comparteix lloc a la llotja de nou amb Làquesis. La senyora de Milà es mostra “maravellosament vestida e ornada de tants e tan preciosos joyells, que tot lo món stava torbat. Resplandia la bellesa d'aquella senyora sobre quantes eren.” La qual cosa suscita una gran enveja en la muller del duc d'Orleans: “Ay, e com cuydà morir Làquesis, ferida de tres enveges, ço és, del marit, de la bellesa, e de la festa! Mirau-la: mudava la color en mil maneres; e, per molt que ·s volgués cobrir, encara dix: *'Benedicta tu in mulieribus'*” (*CeG* III.100). El comiat de Làquesis, segons que es mire, és entre enigmàtic i revelador. Recorda les salutacions evangèliques de la Mare de Déu i santa Isabel, i convida a veure una Isabella de Tàrent darrere de la Güelfa.¹³³⁸⁴ Però és també un reconeixement explícit de la superioritat de la bellesa moral sobre la bellesa sensual. La senyora de Milà, amb “la honestat de les seus negres vestedures”, representa la “honestat temperància”: la *virtù* per antonomàsia dels humanistes del *Quattrocento*, que Aristòtil recomana al gènere humà com la

¹³³⁸⁴ Com s'ha exposat en els capítols II.1.7 (fonts religioses del *Curial*) i II.3.2.

panacea d'una vida *més humana*, regida per un sentit de l'*eudaimonia*. Làquesis, per contra, representa el desequilibri sentimental d'aquells que es regeixen per les passions de l'ànima (passions femenines en el seu cas; passions masculines, en el també "extremat" Sanglier) i no per la raó; tot, segons una dicotomia filosoficomoral, susceptible de matisos, però vigent en tota la novel·la. La Fortuna somriu als virtuosos: "Aparia-li la Fortuna", a Curial, "en tant que d'altri sinó d'ell e de la Güelfa no 's feya menció. Tots e totes deyen que Làquesis no era res." I el duc d'Orleans, demostrant una vegada més la seua honestedat, reconeix la superior bellesa de la Güelfa sobre totes (CeG III.102).

Les dues Venus de Plató, i Hèrcules davant la cruïlla

Làquesis de Baviera és el paradigma de "les foles femmes", com les anomena l'autor de *Le petit Jean de Saintré*.¹³³⁸⁵ dones de poc de seny, que corren el risc, no sols de perdre l'ànima elles, sinó també de fer-la perdre a l'incaut que les estime. Durant tota l'edat mitjana, s'havia consolidat l'estereotip cristià de l'Eva pecadora, de la *fembra* sensual transformada en temptació diabòlica, en oposició modèlica a la perfecció de la casta i puríssima Verge Maria. La misogínia dels moralistes i dels predicadors del segle XIV, tendent a accentuar la perversió de la dona com a incitadora al pecat, s'acostava ja a la caricatura. I el debat establert entre els literats de la baixa edat mitjana sobre la qüestió femenina —els uns, detractors del sexe dèbil; els altres, defensors de les virtuts de les dones— no deixava de ser sinó una batalla d'estereotips, de percepcions abstractes de la dona, quasi sempre escrites per homes.¹³³⁸⁶ Solament amb l'obertura de ment que porta l'humanisme, se superen aquests clixés culturals tan estrets.

S'entén que, comptant amb aquests precedents literaris medievals, Albert Hauf interpretara l'oposició Güelfa-Làquesis, més amunt contextualitzada en la Itàlia dels humanistes, com un "debat" maniqueu "entre la gràcia divina i la temptació diabòlica." El professor Hauf hi creu detectar un plantejament clàssic o medieval del dilema, i els referents teològics de l'escriptor (v. gr., el concepte de *gratia praeveniens* aplicat pel Melchior de Pando a la Güelfa) "permeten dubtar del caràcter humanístic de

---

¹³³⁸⁵ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 27.

¹³³⁸⁶ ARCHER, Robert, *La "cuestión odiosa". La mujer en la literatura hispánica tardomedieval*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011.

l'obra".¹³³⁸⁷ Si l'anònim reedita en el *Curial* tòpics misògins i imatges caricaturesques obtingudes dels moralistes més reaccionaris, ho fa en un sentit de paròdia. Els predicadors, i els moralistes de l'època, com ara Eiximenis o Bernardí de Siena, consideraven com una mostra d'aberrant arrogància la "bellesa artificial" en la qual era mestra Làquesis, una bellesa que pretenia suplantar l'obra del Creador i "deificar" un cos de carn per a incitar els homes al pecat, en despertar en ells desitjos impurs.¹³³⁸⁸

Certament, l'escriptor es fa ressò d'aquest pensament misogin, i l'exagera còmicament per a provocar un somriure irònic en el lector: "car tot lo seu estudi [el de Làquesis] era créixer la bellesa sua a tot son saber, car no era mestre de medicina, que abte fos, que ella no ·l·tengués ocupat en ordonar e fer materials per mudar la pell, aprimar-la, e esclarir la cara, pits e mans. Pens yo que ella no creya que altre parays hi hagués sinó ésser bella e alegrar-se dels terrenals desigs" (*CeG* II.41). No s'usa aquest discurs fralesc o propi del *Corbaccio* de manera seriosa, és a dir, que no s'empra en absolut en clau de moralista cristià o de literat expressament misogin. No hi ha cap esment del pecat, de la culpa, del perill de perdició de l'ànima, etc., en la relació entre Làquesis i *Curial*. La jove alemanya es tractada amb una relativa compassió i comprensió com a ésser humà, i se la deixa expressar-se. Les seues passions – entenguem-ho bé– no són pecaminoses i *condemnable*s. Són *naturals* (recordem les pulsions dels "naturals apetits de la carn", que també sufoquen la Güelfa) i, com a tals, susceptibles de ser *temperades* per la raó humana. Hi col·laboren en aquesta direcció, la d'obtenir un comportament "mesurat", basat en l'"honestat temperància", els consells de la duquessa, del rei de França o d'un marit cortés i honorable, com és el duc d'Orleans. Tots treballen per reconduir la jove des dels extrems, que "no procuren repòs", cap al centre: la *virtus in medio* d'un Aristòtil reeditat per Leonardo Bruni.

En fi, l'autor del *Curial* no maneja amb propietat aquells conceptes teològics i aquelles –diguem-ne– amenaces d'infern en els quals solien insistir els autors cristians d'aleshores, i que el Sanglier del Mont Sinaí adopta com a pròpies tan devotament. Quan l'escriptor fa referència de passada a la "gràcia prevenint" d'Agustí d'Hipona i de Pietro Lombardo, es comprova, pel registre de fonts bibliogràfiques que informen el

---

¹³³⁸⁷ HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de *Curial* (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (p. 327).

¹³³⁸⁸ *Ibidem*, ps. 342-344.

Curial, que es tracta d'un préstec enciclopèdic.¹³³⁸⁹ És una de les moltes anotacions que fan aparèixer l'autor, davant els seus lectors, com un prodigi d'erudició llibresca. Perquè, no ho oblidem, l'escriptor no té res d'eclesiàstic devot ni de teòleg. I aprofita, a més, l'obra per a oferir un discurs laic i neoplatònic. No content amb això, arremet amb sentit de l'humor contra els framenors, els beguins i tots els *sangliers* que simpatitzaven a Itàlia amb Bernardino da Siena. Per bé que la caracterització de Làquesis peque una mica de "medievalitzant", el conjunt de l'obra sí que permet inferir que ens trobem amb una visió de la vida optimista, alegre i humanística; no res a veure, doncs, amb el pessimisme maniqueista dels predicadors medievals.

Una prova evident d'aquesta actitud innovadora és la concessió de veu i de paraula a Làquesis, perquè aquesta expresse obertament els seus sentiments i la seua rebel·lia contra les convencions socials que entrebanquen el seu amor per Curial. Com explica Júlia Butinyà, Làquesis no és vituperada excessivament per l'escriptor, com haguera fet un autor medieval. Ans al contrari, l'autor "rescata" el personatge¹³³⁹⁰ de la seua desorientació adolescent. Làquesis segueix les petges de la Ghismonda de Boccaccio, però no es comporta deshonestament. L'autor permet que siga ella mateixa qui defenga la seua honorabilitat, compatible amb uns sentiments que la desborden i que la porten a obrar impulsivament. Com diu Jaume Torró, "l'autor del *Curial* volgué reivindicar Làquesis abans d'abandonar-la i deixà que ho fes ella mateixa."¹³³⁹¹

La jove alemanya aconseguirà moderar els seus sentiments desequilibrants, el seu apassionament innat, gràcies sobretot al suport *racional* de la mare, del rei de França i d'un marit enamorat. Tots ensems cooperen amb l'escriptor en la redempció de la jove i en la seua integració matrimonial, ja consumada amb més o menys garanties d'èxit quan Làquesis reapareix en el un seguici de personatges cortesans que participen de les bodes i del final feliç de la novel·la. A banda d'això, hem de tenir en compte com i de quina manera l'escriptor atorga veu i protagonisme a les dones, a diferència dels escriptors de l'edat mitjana, i des d'una perspectiva inaudita abans de l'humanisme. La dona llig i opina autònomament. Gaudeix de les *novelle* amoroses de Boccaccio (Làquesis i la duquessa), o "estudia" els clàssics i debat sobre literatura i filosofia moral (Fàtima i Camar). La dona del *Curial* no té res a veure amb la de sant Vicent Ferrer. Ella

---

¹³³⁸⁹ Vegeu el capítol II.1.7, on es tracta d'Agustí i de Lombardo, o el II.1.4, en Benvenuto da Imola, que és, en aquest cas, la font intermèdia.

¹³³⁹⁰ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 45-47.

¹³³⁹¹ TORRÓ TORRENT, J., Notes per a llegir..., ps. 57-80 (p. 69).

participa, com volia Bruni, dels beneficis que proporciona a l'ésser humà l'estudi reflexiu dels llibres de "reverenda letradura": els *studia humanitatis*.

No obstant aquests matisos, és cert que l'escriptor acusa en la caracterització de Làquesis –i en la d'altres personatges– la influència d'una tradició literària medieval sobre amors, cavalleries, etc., molt amiga d'al·legoritzar les figures. En aquest cas, la donzella alemanya *emblematisa* en el seu aspecte, comportament i divises –llaços, ulls, llebrer– el poder seductor de la bellesa. Joe Difrancis té raó quan es fixa en l'escàs interès de l'autor a caracteritzar Làquesis: "Our author never really gives a clear physical description of Làquesis. He seems to realize that the reader's imagination can go beyond words and that the fewer the details with which he restricts his audience the greater effectiveness will his psychological revelations have."¹³³⁹² L'escriptor deixa que el lector imagine per ell mateix l'exuberant aspecte de la donzella, mentre s'ocupa de centrar-se en l'oposició entre una Güelfa generosa i una vanitosa Làquesis; entre la lleialtat amb rerefons "espiritual" (segons Difrancis) o neoplatònic (en el sentit original i filosòfic de l'expressió, segons nosaltres) de la senyora de Milà, i la sensualitat superficial i "corporal", aprehensible només pels sentits, de la filla del duc de Baviera.¹³³⁹³ Seguint el criteri de Plató en *El convit*, tan popular entre les classes lletrades del Quatre-cents italià, podríem dir que l'amor de la Güelfa –conjunció perfecta de plaer sensual i comunió anímica– representa l'amor de la Venus *Celest* ("estel·lificada e col·locada en lo cel tercer (...); col·locada en lo cel, e quant és gran la festa e menció que s fa d'ella universalment", *CeG* III.16). Per contra, l'amor foll i passional que s'expressa a través del personatge de Làquesis representa l'amor carnal i superficial, dictat per una libido viciosa; inspirat per la Venus o Afrodita *Pandemos*, 'Popular'.¹³³⁹⁴

Com diu Manuela Stocchi, "per Lachesis non vi sarà possibilità di coronare il suo desiderio, poiché il sentimento da lei provato è ancora legato alla passione."¹³³⁹⁵ La jove bavaresa vol portar Curial per la via contraindicada per Plató: la de l'amor libidinós, passional, que altera la salut, però que cessa amb el temps els seus efectes. Per contra, la Güelfa, dominada com ella per les mateixes passions naturals i carnals, sap reconduir-

---

¹³³⁹² DIFRANCIS, Joe, A study of *Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d'abril de 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178 (ps. 169-170).

¹³³⁹³ *Ibidem*, ps. 172-173.

¹³³⁹⁴ Més detalls sobre aquest assumpte, quan tractem de Plató com a font del *Curial*, en el capítol II.1.7.

¹³³⁹⁵ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (p. 312).

les sàviament per una via racional. Ella, per mediació de la Venus Celest –que davalla del cel per visitar-la, com en un fresc de Botticelli– obté la digna recompensa: un amor honest i estable, gojosament nupcial i eròticament satisfactori, amb perspectives de conservar-se eternament. Aquest és l’amor ideal que recomana Plató. Concorde, a més, amb l’“honestia temperància” o felicitat moderada de l’*Ètica* d’Aristòtil, i amb la solució matrimonial recomanada com a òptima per Guiniforte Barzizza¹³³⁹⁶ i els altres humanistes italians, molt abans que ho sancionara l’Església en el Concili de Trento.

En definitiva, la consigna filosòficomoral que llança *Curial e Güelfa* en matèria d’amors és la següent: qualsevol cavaller o aristòcrata de la nova era humanística que aspire a l’excel·lència *curial*, haurà de vencer les passions que comparteix l’èsser humà amb les bèsties, per a abraçar un amor idealitzat i “temperat”, que assegure la perfecta harmonia dels amants; en cos i ànima, beneïda per la Venus Celest. Comptat i debatut, la tipificació al·legòrica a què l’autor sotmet el triangle amorós de Curial (servidor amorós), Làquesis (seducció temptadora) i la Güelfa (amor honest) no depèn pas de la tradició misògina i cristiana medieval, sinó d’uns nous paràmetres culturals: els de l’humanisme neoplatònic de la Itàlia del segle XV, fonamentats sobre la filosofia clàssica i bàsics per a entendre l’art i la literatura del Renaixement.

L’esmentat triangle amorós, doncs, aprofita a l’escriptor per a presentar amb un exemple concret l’oposició d’allò que Regula Langbehn-Rohland defineix com “el principio de la honestidad contra el de la impudicia.” L’amor honest de la Güelfa, en el *Curial*, és utilitzat amb una pretensió exemplificant més general, com a metàfora de la *virtù*.¹³³⁹⁷ Làquesis, per contra, representa la força de tot allò que atrau l’èsser humà cap al vici. L’oportuna observació d’aquesta estudiosa de la literatura del segle XV la posa sobre la pista de la “Y” pitagòrica, associada per Petrarca i altres autors posteriors al mite clàssic d’un Hèrcules adolescent enfrontant-se a una decisió que serà crucial en la seua vida i que li atorgarà fama i renom. Hèrcules és ben present en la novel·la cavalleresca catalana i ajuda a Curial, en efecte, a decidir quin camí vol emprendre en la seua vida d’adult: el camí de la depravació o la senda de la virtut.

La necessitat en què es troba l’Hèrcules adolescent de resoldre el seu dilema vital és plasma en la faula de Pròdic de Ceos, recollida en els *Memorabilia* de Xenofont:

---

¹³³⁹⁶ Sobre la influència del tractat *De amore* d’aquest autor en el plantejament de l’amor en el *Curial*, vegeu el capítol II.1.6.

¹³³⁹⁷ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas ‘Dr. Amado Alonso’ en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (ps. 151-152, n. 10).

L'heroi, encara adolescent, es troba entre dues dones que al·legoritzen, respectivament la Virtut (*Areté*) i la Malícia (*Kakía*). Cadascuna li dona a elegir un camí, i Hèrcules escull el més complicat, conscient de ser aquell, el camí de la Virtut, el que porta l'home a assolir “el grau de felicitat més perfecte”.¹³³⁹⁸ Aquesta faula mitològica és la que justifica la popularitat iconogràfica del mite des dels temps de l'humanisme italià. Per bé que la idea general d'una “elecció vital” entre el bé i el mal té una trajectòria més extensa i variada. Hesíode parla dels camí dificultós de la virtut i del fàcil camí de la maldat. En la *Bíblia*, la idea reapareix en diferents passatges. Plató tracta també l'assumpte i indica, en el Mite d'Er de *La República*, que el camí de la virtut és el de la dreta; el dels malvats, el sinistre. Virgili, en fi, reprén la visió de Plató en el descens d'Enees a l'Avern, en el llibre VI de l'*Eneida*.¹³³⁹⁹ La bifurcació de camins al llarg de la vida i la necessitat d'elegir se simbolitzava en la tradició antiga amb la ípsilon majúscula (Y) de l'alfabet grec convertida en emblema lineal de “lo procés de la vida” de l'home, com l'anomenava l'autor del *Curial*: “E axí, seguescam lo procés començat de la vida de nostre cavaller”, ens diu només començar el llibre III.

En aquest procés de la vida, el traç inferior de la “Y” representa la infantesa. En arribar a l'adolescència –l'edat del protagonista de la novel·la– la vida ens obliga a elegir entre dos camins: el del bé i el del mal, representats, respectivament, pel traç que tendeix cap a la dreta i aquell que deriva cap a l'esquerra. El símbol s'atribuïa a Pitàgoras –es parla, doncs, de la “Y pitatògica”–, però realment foren els autors llatins els qui el popularitzaren amb aquesta significació moral: Persi, Lactanci, Marcia Capella, Servi i Isidor de Sevilla. Aquest enciclopedista, sens dubte, fou qui més ajudà a la divulgació de la separació de camins, el *bivium*: “*Biuium autem, quod superest, ab adolescentia incipit: cuius dextra pars ardua est, sed ad beatam uitam tendens; sinistra faciliior, sed ad labem interitumque deducens.*”¹³⁴⁰⁰

El text de Pròdic recollit per Xenofont fou traduït al llatí i divulgat per Ciceró en *De officiis*, encara que aquest canvià el *kakía* de Xenofont (‘malícia’) per *uoluptas* (‘plaer’), quan en altres textos (*Tusculanae*, IV,34) ho havia traduït més pròpiament per *uiciositas* (‘tendència al caure en el vici’).¹³⁴⁰¹ Després de Ciceró, Sili Itàlic i altres autors grecs reprendran la faula de Pròdic i Xenofont, amb diferent sort i difusió. També

¹³³⁹⁸ Vegeu XENOFONT, *Records de Sòcrates*; ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1923, ps. 36-38.

¹³³⁹⁹ Més detalls en ESPIGARES PINILLA, Antonio, *Voluptas, Vitium y Virtus* junto a Hércules: del texto a la imagen, dins *Revista de Estudios Latinos*, 14, Madrid, 2014, ps. 141-164 (ps. 141-142).

¹³⁴⁰⁰ Citat ibídem, ps. 142-143.

¹³⁴⁰¹ Ibídem, ps. 143-146.

els primers autors cristians se'n faran ressò. Especialment sant Basili el Gran, en la seua cèlebre al·locució *Ad adolescentes*. En aquest opuscle, de gran difusió humanística, conegut per l'anònim del *Curial*,¹³⁴⁰² també s'apareixen a l'heroi antic dues dones. La primera dama, assimilable a la Güelfa del *Curial*, és una bella matrona, ben ornada, però sòbria en la indumentària i el comportament, que ofereix a Hèrcules un camí ple de "treballs", però recompensat amb l'etern "guardó" de la divinitat. La segona dona és una jove bella i seductora, que augmenta la seua bellesa recorrent a l'artifici, com fa Làquesis, i que ofereix a l'heroi una alternativa fàcil: deixar-se dur per la sensualitat, la superficialitat i el vici, que podrien dur-lo a perdre's, a extraviar-se. Hèrcules elegirà la difícil senda que li mostra la Dama Virtut; de la mateixa manera que Curial acabarà elegint finalment mantenir-se fidel a la Güelfa i casar-se amb ella.¹³⁴⁰³

En la versió llatina que Bruni fa del text de Basili, la donzella *Kakía* de Pròdic i Xenofont ('la Malícia') és caracteritzada per tres vocables llatins: *uitium*, *uoluptas* i *malitia* ('vici', 'plaer' i 'malícia'). Ho fa Bruni, sens dubte, influït per la versió clàssica de Ciceró, autor que elegí la veu llatina *uoluptas*, en comptes de la més apropiada de *uiciositas* que utilitzà en altres traduccions del grec.¹³⁴⁰⁴ El resultat és que un lector de la versió bruniana de la faula (que pogué perfectament haver conegut l'autor del *Curial*), associaria fàcilment els conceptes de 'plaer' i 'sensualitat' amb l'aspecte físic i els gestos de Làquesis. D'altra banda, la seua retorçada psicologia encaixa a la perfecció amb l'atractiva donzella *Kakía* o Malícia al·legoritzada per Xenofont. Làquesis es troba sotmesa a les passions més superficials de l'amor, i es deixa guiar per emocions i pensaments engendrats per un sentiment de *malitia*: rampells d'ira, indiscrecions i malediccions, atacs d'enveja i gelosia, etc. El seu entorn –la mare, el marit, el rei– tracten de reconduir i a controlar aquest comportament poc mesurat.

Els estudiosos del mite d'*Hèrcules davant la cruïlla*, destaquen que Francesco Filelfo, gran amic i corresponsal epistolar d'Enyego d'Àvalos, el tenia molt en compte, i contribuí a difondre'l entre els humanistes del seu temps. Per exemple, el fa servir en el

---

¹³⁴⁰² Vegeu el capítol de fonts clàssiques, II.1.7, on tractem específicament d'aquests autors.

¹³⁴⁰³ Sobre el mite herculi en general, vegeu CAPPELLI, Guido M., Hércules en la encrucijada: entre Italia y España, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 503-513. Sobre la relació d'aquest amb el *Curial*, ha treballat MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la "nobilitas" de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60.

¹³⁴⁰⁴ ESPIGARES, A., *Voluptas, Vitium y Virtus...*, p. 149.

seu *commento* al sonet XIII del *Canzoniere* de Francesco Petrarca.¹³⁴⁰⁵ Qualsevol font clàssica o humanística que estiguera a disposició de l'autor del *Curial* hauria pogut servir-li d'inspiració per a crear un triangle amorós entre l'heroic Curial, la virtuosa Güelfa i la seductora Làquesis que recorda, no sols el mite de Pròdic, sinó també tantes obres de les belles arts que tractaren el tema a partir del Renaixement.¹³⁴⁰⁶

Una de les més belles representacions del tema clàssic –que podria ben bé servir d'il·lustració interior per a qualsevol edició del *Curial*– és conserva al Museu di Capodimonte di Nàpols. Es tracta de l'oli sobre llenç titulat *Ercole al bivio*, que pintà Annibale Carracci pels anys 1595-1596 sota l'orientació iconològica de l'humanista Fulvio Orsini. N'hi havia precedents anteriors sobre aquesta temàtica, però l'obra de Carracci, com explica Erwin Panofsky (en el seu clàssic assaig del 1930, *Hercules am Scheidewege und andere antike Bildstoff in der neueren Kunst*), esdevindrà el model canònic del que partiran després molts il·lustradors i pintors.¹³⁴⁰⁷ El quadre representa un Hèrcules seient i indecís. El flanqueja a la seua esquerra una temptadora donzella, de perfil sinuós i de gest insinuant, als peus de la qual descansa una màscara teatral: un símbol de l'engany. A la seua esquerra, una matrona de rostre seré s'aproxima a ell per mostrar-li un camí d'aspra pujada al final del qual l'espera la glòria. La Làquesis seductora del llenç representa la *Voluptas*, el Plaer sensual, segons alguns crítics, o la Depravació, segons altres, perquè mostra una posat una mica hostil. La que assumeix en aquesta obra el paper pictòric de Güelfa és, en canvi, una matrona protectora i serena. Té seient als seus peus un poeta coronat de llorer, que espera que Hèrcules decidisca emprendre l'aspre camí de la glòria mundana, disposat a cantar per escrit les seues proeses. No debades, en el relat de Pròdic de Ceos, es recorda que els homes virtuosos – com el Curial de la novel·la “moralitzada”– obtenen una glòria que supera la mort: “lloats en poemes, floreixen per tostemps en el record” dels homes. La virtut que elegirà finalment Hèrcules té per recompensa, no sols la “glòria mundana”, sinó també la vida eterna i celestial que prometen en els seus somnis i visions, tant Plató, com Ciceró, Macrobi i els neoplatònics en general.

---

¹³⁴⁰⁵ TATEO, Francesco, Francesco Filelfo tra latino e volgare, dins AVESANI, R. i al. (eds.), *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII Convegno di Studi Maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, Antenore (“Medioevo e umanesimo”, 58 – “Studi maceratesi”, 17), Pàdua, 1986, ps. 61-87 (p. 81).

¹³⁴⁰⁶ ESPIGARES, A., *Voluptas, Vitium y Virtus...*, ps. 150-164.

¹³⁴⁰⁷ PANOFSKY, Erwin, *Ercole al bivio e altri materiali iconografici dell'antichità tornati in vita nell'età moderna*, Quodlibet, Macerata, 2010.

En realitat, en *Curial e Güelfa*, la intervenció d'Hèrcules com a model a seguir, quan el jove i voluble cavaller ha d'elegir definitivament entre el *Vitium* i la *Virtus* (*CeG* III.79), no ve associada directament al dilema amorós Làquesis – Güelfa, ja ben resolt aleshores. És relativament independent un dilema (amor honest – amor luxuriós, en els llibres I-II) de l'altre (comportament virtuós – comportament viciós, en el llibre III), però no per això deixa de relacionar ambdues eleccions el lector, perquè, al cap i a la fi, l'amor honest i el comportament virtuós són el producte d'un autodomini racional de les passions –com recomanaven els humanistes lectors d'Aristòtil– amb ajuda de la saviesa que contenen llibres, oferits al cavaller per un déu Bacus (la Filosofia Moral), que ve precedit per les set ciències personificades. Aquell que persevera en l'estudi, optarà segur per la Virtut. I aquell que es comporte virtuosament, obtindrà per recompensa un amor neoplatònic, pur i ple: el de la senyora de Milà, en una unió beneïda per la Venus “Estel·lificada”. Així les coses, quan Curial deixa arrere la figura desestabilitzadora, superficial i desequilibrada de Làquesis, que sols el tempta i el sedueix amb un amor superficial i sensual, tan apassionat i malaltís com poc consistent, rebutja el salconduit que li lliura la Venus Pandemos. De manera que no es pot dir que la Güelfa, en el seu vessant de personatge al·legoritzat, signifiqui la Virtut en si, sinó més aviat “l'Amor virtuós”. De la Làquesis dotada de sentit al·legòric, tampoc no pot afirmar-se que vulga significar el Vici en si, sinó més exactament “l'Amor superficial”. Es podria plasmar així, doncs, l'esquema de pensament de l'anònim, pel que fa al plantejament de la competència amorosa entre les dues dames:

El triangle amorós Güelfa – Curial – Làquesis		
<i>Interpretació al·legoricomoral segons el jui de Paris.</i>	<i>Interpretació al·legoricomoral segons el mite d'“Hèrcules davant la cruïlla”.</i>	<i>Interpretació al·legoricomoral segons Plató: El Convit, i “El mite d'Er” en La República.</i>
Làquesis = Afrodita / Venus = la Bellesa	Làquesis = el Vici	Làquesis = Amor sensual i carnal = Afrodita Venus Pandemos
Curial = Paris, erigit en jutge	Curial = Hèrcules, davant el <i>bivium</i>	Curial = ànima que elegeix el seu destí de mans de la parca Làquesis
la Güelfa = Atena / Minerva = la Saviesa	la Güelfa = la Virtut	la Güelfa = Amor en cos i ànima = Afrodita o Venus Celest
la reina de França = Hera / Juno = el Poder		

El rastreig de fonts literàries clàssiques a què hom ha sotmés *Curial e Güelfa*¹³⁴⁰⁸ permet deduir que l'escriptor jugà sincrèticament amb les tres possibles vies d'interpretació al·legòrica del seu text, que coneixia perfectament. A més, es pren la llicència humorística de parodiar en algun fragment les diatribes misògines dels moralistes cristians de l'època, que convidaven a interpretar –en un lector conservador i poc informat sobre cultura clàssica– el triangle amorós en clau cristiana: Curial seria, vista així la cosa, l'ànima del pecador que se sent temptada per una Eva luxuriosa i demoníaca (Làquesis), que el portarà pel camí de la perdició i de la condemna infernal. La Güelfa serà –com diu en un moment determinat Melchior– la “gràcia prevenint” del Nostre Senyor, disposada a redimir l'ànima del míser pecador per a salvar-la del pecat i que aconseguisca per guardó la glòria del Paradís.¹³⁴⁰⁹ També podríem pensar que l'autor tingué en compte l'associació del caràcter de Làquesis amb els *fallaciarum laqueis* que mantenen Francesco Petrarca captiu de les coses mundanes i l'aparten de la *veritatis studium*, que eleva cristianament la seua ànima, il·luminada per la sapiència teològica d'Agustí d'Hipona.¹³⁴¹⁰ Evidentment, aquestes lectures amb biaix confessional resulten una mica forçades, de cara a la interpretació d'una novel·la cavalleresca moralitzada d'acord amb els paràmetres laics i paganitzants de l'humanisme italià. Els ressos homilètics que l'autor introdueix en el seu discurs són notes de color, compartides amb un públic oient fart d'escoltar els mateixos sermons de sempre. No trauen gens de força a un discurs narratiu i a una lliçó moral edificada sobre els fonaments d'un novell paradigma filosòfic i cultural: el de la *cavalleria umanistica* italiana.

La moira Làquesis i *La República* de Plató

Pronunciar el nom de *Làquesis*, com pronunciaria un lector catalanòfon de l'època, o *Làquesis*, si ho accentuem segons pertocaria a una dicció clàssica i hel·lenística, ens duu a pensar en els “llaços” emblemàtics de la donzella: en les trampes de la seducció femenina, en les quals cauen els homes incauts. Perquè *laqueus*, en llatí,

---

¹³⁴⁰⁸ Vegeu el capítol II.1.7.

¹³⁴⁰⁹ Aprofundeix en les possibilitats d'una exegesi cristiana i medieval de l'obra, HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362.

¹³⁴¹⁰ Vegeu MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60 (p. 41).

significa ‘llaç’, i, com observa Albert Hauf, es dóna al joc paronímic; especialment, quan declinem el mot en datiu o ablatiu: A LAQVEIS > Làquesis.¹³⁴¹¹ Ara bé, amb independència de l’eloqüent joc onomàstic, no s’ha d’oblidar que, interpretat literalment, *Làquesis* és el nom d’una de les tres Moires dels grecs i Parques dels romans: les tres filaneres que, segons la mitologia clàssica, intervenen en el destí de cada individu i el determinen. Carles Miralles constata –i no s’equivoca gens– que “en l’economia de *Curial e Güelfa* és clar que Làquesis significa les Parques.”¹³⁴¹²

Les *Moirai* o *Parcae* són tres germanes, Cloto, Làquesis i Àtrops, que, en Píndar i altres autors, tenen per servidora Tique, ‘la Sort Atzarosa’: la *Ventura*, en el vocabulari medieval; d’on deriva, com veurem, el nom de la donzella Tura.¹³⁴¹³ Els mitògrafs antics les feien filles de diferents divinitats. En un passatge de la *Teogonia* d’Hesíode (vv. 900-906) són filles de Zeus i Temis (‘la Llei de la Natura’). En altre passatge de dita obra, en canvi, el mateix Hesíode es contradiu (vv. 217-220) i les fa filles de Nix (‘la Nit’) i Èreb (‘la Foscor’), versió que reapareix en els *Himnes òrfics* i en les *Les eumènides* d’Èsquil. D’altra banda, Epimènides les presenta com filles de Cronos (‘el Temps’) i Eunòmia (‘la Bona Llei’).¹³⁴¹⁴ Són poques més les propostes mitogràfiques, però n’hi ha una susceptible de lectura filosòfica, la de Plató, que serà molt divulgada entre els neoplatònics del segle XV italià. En el Mite d’Er (*La República*), el filòsof grec afirma que les tres Moires són filles d’una deessa o abstracció mitològica dita *Ananke* (*Necessitas*, ‘Necessitat’), i és seguit pel neoplatònic autor del *Curial*: “O vosaltres, tres germanes... Vet que ab Necessitat us invoque” (*CeG* II.145).

¹³⁴¹¹ HAUF, Albert G., Laquesis: la personificació de la seducció en el *Curial e Güelfa*, dins *Letteratura cavalleresca tra Italia e Spagna (da ‘Orlando’ al ‘Quijote’) – Literatura caballeresca entre España e Italia (del ‘Orlando’ al ‘Quijote’)*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentista – CERES de la Universidad de Kiel, Salamanca, 2004, ps. 261-284; ÍDEM, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362 (ps. 342 i 348).

¹³⁴¹² MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, Aracne. *Traslats i ordits d’alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72 (ps. 44-45).

¹³⁴¹³ PARRAMON BLASCO, Jordi, *Diccionari de la mitologia grega i romana*, Edicions 62 (‘El Cangur. Diccionaris’, 209), Barcelona, 1997, p. 152. D’aquest nom de Tura, tractarem en l’apartat subsegüent.

¹³⁴¹⁴ OTTO, Walter F., *Die Götter Griechenlands*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1987; trad. a l’espanyol per Rodolfo BERGE i Adolfo MURGUÍA ZURIARRAIN com: *Los dioses de Grecia*, Siruela, Madrid, 2003, p. 258; BERMEJO BARRERA, José Carlos – GONZÁLEZ GARCÍA, Francisco J. – REBOREDA MORILLO, Susana, *Los orígenes de la mitología griega*, Akal, Madrid, 1996, ps. 57-58.

Fa bé Ricardo da Costa, traductor del *Curial* al portugués, quan recorda al lector, en anotació a peu de plana, que les Moires apareixen ja en Hesíode i altres mitògrafs com una curiositat ancestral més, però sols amb Plató fan la seua solemne entrada en el terreny de la filosofia.¹³⁴¹⁵ I fa bé perquè és clar que l'anònim escriptor no ha elegit debades el nom de Làquesis per assignar-lo a un personatge dels més rellevants pel que fa a l'evolució argumental de la novel·la. Si ho ha fet, descartant altres moltes possibilitats menys “estranyes” o més versemblants (¿on s'ha vist mai una alemanya de l'edat mitjana anomenada Làquesis?), no ha sigut per introduir una nota més d'erudició mitogràfica, sinó amb un propòsit evident d'al·legorització filosoficomoral. I aquesta al·legorització –com tot seguit es comprovarà– és de filiació platònica.

Diu literalment Hesíode, en els versos 903 al 906 de la *Teogonia*: “...i a les Moires, a les quals Zeus atorgà la major distinció, / a Cloto, Làquesis i Àtropsos, que concedeixen als homes / mortals el ser feliços o desgraciats.”¹³⁴¹⁶ La primera moira, o la primera de les tres filles de Necessitat –si acceptem la proposta genealògica del Mite d'Er de Plató–, s'anomena *Cloto*, que vol dir ‘la Filanera’. Seu al davant d'una filosa i s'ocupa d'anar introduint els infants nounats en el curs de la vida. La segona germana és Làquesis, ‘l'Obtinguda per Sort’, ja que el nom que la designa (*Lákthesis*) es relaciona amb el verb grec *lankhánō*, ‘obtenir per sort, tocar en sort’, i amb el substantiu derivat de dit verb, *lákhos*, que significa ‘la part assignada en sort’.¹³⁴¹⁷ D'ací s'explica que, ja en els autors clàssics siga aquesta la parca més directament vinculada a l'acció de la donzella Tique (Ventura). Cabdella aquesta Làquesis els flocs de llana, com si estirara i manipulara a pler els fils de les vides humanes, alhora que en determina la longitud de cadascun. La tercera parca és Àtropsos (*Àntropos* en l'ortografia del *Curial*, com en Villena i altres autors ibèrics), i ella és ‘la Inexorable’. Duu unes tisores d'or a la mà per a tallar quan pertoca el fil de la vida humana. Administra la mort.

El fet que l'escriptor aplique el nom al·legòric de *Cloto* a la duquesa d'Ostalriche pot entendre's de tres maneres: (1) Simplement, per ser germana de Làquesis, ajudant a justificar que aquesta porte un nom grec tan estrany; (2) Perquè és Cloto qui introdueix

---

¹³⁴¹⁵ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 447, n. 36.

¹³⁴¹⁶ Citat per MÜLLER, Moira Anne, “*Moira*”. *Destino y libertad en el pensamiento antiguo*, Tesi doctoral, Facultat de Filosofia, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2015, p. 63 (hem traduït del castellà).

¹³⁴¹⁷ RAMELLI, Ilaria – LUCCHETTA, Giulio, *Allegoria. Volume I: L'età clàssica*, Vita e Pensiero, Milà, 2004, p. 120 n. 110; MÜLLER, Moira Anne, “*Moira*”. *Destino y libertad en el pensamiento antiguo*, Tesi doctoral, Facultat de Filosofia, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2015, p. 22, n. 26.

Curial en la seua primera gran aventura cavalleresca i, en conseqüència, afavoreix l'inici de l'itinerari cavalleresc de l'heroi, o (3) Perquè una de les atribucions de la moira Cloto, segons els autors clàssics, era la de decidir quan els mortals havien de salvar-se o de morir. Ella és, de fet, l'única de les tres germanes capaces de salvar de la mort, o fins i tot ressuscitar, algú que haja mort injustament. Per exemple, en el mite de Pèloped: aquest és sacrificat pel seu pare, el rei Tàntal, i oferit als déus. Zeus s'apiada de la víctima, que ja ha sigut quartejada i obté de Cloto l'ajuda imprescindible per a recompondre-li el cos i tornar-lo a la vida. El culpable de l'abominable crim és llançat pels déus a l'estatge infernal del Tàrtar.¹³⁴¹⁸ El fet que Cloto, duquesa d'Ostalriche se salve *in extremis* de morir en el patíbul injustament, i que siguen igualment castigats els culpables d'aquell horror, podria recolzar la tercera de les opcions.

No resulta inaudit que, en una novel·la cavalleresca influïda per les noves "modes" mitològiques de l'humanisme, aparegueren personatges al·legoritzats en forma de moira, de fada hel·lenística. La personificació femenina i trinitària del destí s'havia fet ja molt popular entre els literats de l'època, i aviat envairia el món dels tapissos flamencs i dels frescos palatins italians. El marquès de Santillana, a la Castella contemporània de *Curial e Güelfa*, té molt present el mite de les tres Parques, i escriu reiteradament el nom de la tercera com *Àntropos*, tal com figura també en l'anònim del text català.¹³⁴¹⁹ S'observa que ambdós eren lectors i quasi deixebles del "precursor" en estudis clàssics Enric de Villena, que ja havia introduït aquesta *-n-* ultracorrectora d'*Àntropos* en les seues gloses a l'*Eneida*.¹³⁴²⁰ Com comproven Lola Badia i Jaume Torró,¹³⁴²¹ la glossa 114 de Villena (ll. I, cap. ii) té interès per a comprendre el sentit que l'anònim del *Curial* atribuïa a les Parques de la mitologia clàssica:

"Dixeron los poethas que tres fadas eran las que fadavan los omes en sus nascimientos, a las cuales llamaron Clotho, Lacchesis e Antropos; e que Clotho trae la rueca e Lacchesis tirava el filo e ordía la tela e Antropos la cortava (...).

---

¹³⁴¹⁸ JULIEN, Nadia, *Le dictionnaire des Mythes*, Marabout, Alleur (Bèlgica), 1992; trad. a l'espanyol per José Antonio BRAVO com: *Enciclopedia de los mitos*, Robinbook, Teià (Barcelona), 2003, p. 357, s. v. *Tàntalo*.

¹³⁴¹⁹ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROLHAND DE LANGBEHN, Crítica, Barcelona, 1997, ps. 29, 132, 205 i 236.

¹³⁴²⁰ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la "Eneida" de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989, vol. 1, p. 84.

¹³⁴²¹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 555.

Clotho en griego quiere dezir ‘vocaçión’, mostrando la entrada de la vida; e *Lacchesis* en griego quiere dezir ‘suerte’, que es la suerte de la vida, siquiere la duraçión de aquélla; *Antropos* en griego quiere dezir ‘syn orden’, por la condiçión de la muerte, que non viene a çierto tiempo.”

Una de les tres germanes extrau el fil de la vida, la següent administra la sort del mortal –diguem-ne que la bona o la mala ventura d’aquest– i la tercera li assigna l’hora de la mort.¹³⁴²² “¿E quals fades me fadaren...?”, exclama en un moment determinat Curial, quan s’adona que el destí l’ha portat davant de les Muses (*CeG* III.28). Ho fa, com s’observa, seguint les passes literàries d’un dels seus mestres, relacionat amb la cort de València. Pels estudis de Juan Miguel Valero, sabem que des del segle XIV circulaven pels cercles lletraferits ibèrics –i eren, doncs, accessibles a Enric de Villena– mencions a les “tres fades” (*tria fata*) del *Mithographus Vaticanus I*:

“*Plutoni destinant tria fata, quae poetis Parcae per antiprasin vocantur, per quas iuxta paganos vita disponitur humana. Harum igitur una tenet colum, id est praeest nativitati; altera trahit filum, id est disponit vitam; tertia abrumpit, id est mortem adducit. Unde est: ‘Clotho colu bajolat, Lachesis trahit, Atropos occat.’ Prima autem Clotho, id est ‘evocatio’; secunda Lachesis, id est ‘sors’; tertia Atropos, id est ‘sine ordine.’*¹³⁴²³

En els cercles culturals on es movia Villena, amb els quals es relaciona –en una primera etapa preitaliana– l’anònim del *Curial*, Cloto hauria adquirit un sentit d’evocació del passat, cosa que anava bé per evocar, en la novel·la, el vell mite del bon comte i l’emperadriu. Per contra, Làquesis és associada o assimilada a la *sors*, és a dir, a la *ventura*, cosa que justifica –com després veurem– el nom de Tura: la bella donzella servidora de Làquesis, que fa d’intermediària entre aquesta i Curial.

Els poetes de cançoner tenien una especial fixació amb la mortífera Àtrops; a diferència de l’autor del *Curial*, que encara el seu heroi cap a la plenitud de la vida –vicissituds i turbulències juvenils pel mig– de la mà de Cloto i de Làquesis. Diego del Castillo, per exemple, escriurà (vv. 25-27): “Traya la su rueca de un Cloto çeñida; /

¹³⁴²² VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vols. 2-3 (2000), vol. 2, ps. 73 (vegeu també la p. 486, glossa 450 del ll. II, cap. xxiv).

¹³⁴²³ Citat per VALERO, J. M., *La Expositio Virgiliana* de Fulgencio..., p. 130, n. 29.

Làquesis el fuso con ella filando; / Antropus venía sus filos cortando, / de muy espaventables cuchillos fornida” (*Visión sobre la mort d’Alfons el Magnànim*; Nàpols, 1458).¹³⁴²⁴ El text és s’acosta molt a una frase del *Curial*: “Àntropos, qui menaça tots los vivents ab lo seu coltell afilat” (*CeG* II.143). Pel que s’observa, el model iconogràfic que tenien per referent mental ambdós escriptors, que crearen les seues composicions literàries en un mateix marc palatí, la cort napolitana del rei d’Aragó, no era el de la parca Inexorable amb unes tisores d’or, sinó brandant un “coltell” o diversos “cuchillos”, esmolats i apunt per a seccionar el fil de la vida. Els estudiosos de la iconografia del Renaixement italià constaten que Àtropos pot dur tisores o ganivet, segons la preferència del comitent o de l’artista que realitze l’obra.¹³⁴²⁵

Aficionat com cap altre poeta castellà del seu temps als decorats mitològics, Juan de Mena, en *Laberinto de Fortuna* (1444), descriu amb unes pinzellades (estrofa 71) les tres mítiques filaneres: “Atento, segund me mandava, mirando, / vi los tres Fados: a Cloto el primero, / Lachesis segundo, Atropos terçero, / en veces alternas la rueda girando, / e vi sobre todos estar imperando / en el círculo que es de Diana, / una reina, que toda la umana / virtud parecía tener a su mando.”¹³⁴²⁶ Mena fa de les Parques unes divinitats sotmeses al disseny suprem d’una Fortuna totpoderosa, coronada com una reina, boeciana, plenament medieval. En oposició a aquesta visió conservadora del destí humà, ens trobem un *Curial* rompedor i humanístic, on la Fortuna és una “deessa” ridícula i caricaturitzada, menyspreable i mancada de tot poder sobre l’home virtuós. Més en la línia de Mena que no en la del *Curial*, el marquès de Santillana adreça un conegut *Prohemio* (1448) al conestable de Portugal on les parques segueixen les ordres del déu Destí i regeixen sense pal·liatius la vida dels homes:

“Por tanto, señor, quanto yo puedo, exhorto e amonesto a la vuestra magnificèncja que, asý en la inquisición de los fermosos poemas, commo en la polida horden e regla de aquéllos, en tanto que Cloto filare la estambre, vuestro

¹³⁴²⁴ Citat per VALERO MORENO, Juan Miguel, La *Expositio Virgilianae* de Fulgencio: poética y hermenéutica, dins *Revista de poética medieval*, 15, Alcalá de Henares, 2005, ps. 112-192 (p. 130, n. 29). Sobre aquest poeta, vegeu SIMÓ, Lourdes, Un olvidado poeta de cancionero: Diego del Castillo, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrès de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 397-411; ÍDEM, “Parténope la fulgente”, de Diego del Castillo, y el género de la elegía epistolar en la poesía cancioneril del siglo XV, dins *Revista de poética medieval*, 6, Alcalá de Henares, 2001, ps. 87-114.

¹³⁴²⁵ HALLEUX, Elisa de, *Iconographie de la Renaissance italienne*, Flammarion, París, 2004, p. 213.

¹³⁴²⁶ MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna*, ed. a cura de José Manuel BLECUA, Espasa Calbe (“Clásicos Castellanos”), Madrid, 1960, p. 42.

muy elevado sentido e pluma no çessen, por tal que quando Atropos cortare la tela, non menos dèlphicos que marçiales honores e glorias obtengades.”¹³⁴²⁷

Hi ha dues moires que actuen al marge de l’home: Cloto va filant el fil de la vida, qüestió en la qual no poden intervenir els afectats. Per la seua banda, Àtropsos té previst tallar aquest fil, inexorablement, però també imprevisiblement. Amb la qual cosa, tampoc no pot fer res l’home per evitar-ho, ni per saber quan succeirà. La parca a la qual s’enfronta l’home és, sens dubte, la intermediària, Làquesis. Amb aquesta sí que pot l’ésser humà negociar l’obtenció dels “marçiales honores” (cavallerescs) i els honors “dèlphicos” (filosoficomorals, concordants amb el lema dèlfic *gnôthi seauton*) que Santillana desitja per al seu amic Pere de Portugal. És a dir, els mateixos honors que l’autor del *Curial* concedeix al seu cavaller de ficció. Aquest, en trobar-se amb Làquesis en plena adolescència, haurà d’elegir entre el camí de la glòria militar i la saviesa dèlfica (“regoneix-te bé”, *CeG* II.144), o el camí del vici i la perdició.

Tant l’anònim del *Curial* com el marquès de Santillana, i com el lletraferit conestable de Portugal, solien recórrer amb fruïció a l’enciclopèdia mitogràfica més pràctica i popular del segle XV: les *Genealogie deorum gentilium* de Giovanni Boccaccio. En un extens capítol d’aquesta obra (I,v: *De Cloto, Lachesi et Atropu, filiabus Demogorgonis*), el certaldés prefereix un mitògraf de rara difusió, Teodonci, per a fer de les tres Moires les filles del Caos, extretes del seu ventre tumultuós per Demogòrgon juntament amb Pan (déu de bèsties de pastura i pastors, inductor de la sexualitat masculina desenfrenada), al qual servien...¹³⁴²⁸ No res a veure, doncs, amb els altres mitògrafs a l’ús. D’altra banda, veiem com l’ortografia de les germanes no té correspondència amb la del *Curial*. Segueix Boccaccio el criteri de Sèneca (*Epistolae ad Lucilium*, tragèdia *Ædipus*), que fa de les Moires, no tres deesses, sinó tres *fata* o ‘fades’, expressió citada en context mitològic en la novel·la catalana.

A banda de la versió de Teodonci, Boccaccio exposa la d’altres *auctores* antics, coincidents amb Ciceró (*De natura deorum*) a fer de les Parques tres filles d’Èreb i la Nit. Es basa explícitament en Fulgenci (citat en el *Curial* com a font de gran autoritat, en el mateix proemi al llibre III) quan escriu (I,v,6): “*Et ait idem Fulgentius, Cloto*

---

¹³⁴²⁷ GÓMEZ MORENO, Ángel (ed.), *El Prohemio e carta del marquès de Santillana y la teoría literaria del siglo XV*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1990, p. 65

¹³⁴²⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

interpretari 'evocationem', eo quod suum sit, iacto cuiuscunque rei semine, illud adeo in incrementum trahere, ut aptum sit in lucem emergere. Lachesis autem, ut idem dicit, interpretatur 'protractio' seu 'sors', eo quod id quod a Cloto compositum est et in lucem evocatum a Lachesi suscipiatur et protrahatur in vitam."¹³⁴²⁹ Cloto és la que evoca la vida, la força generatriu que fa créixer allò sembrat i ho fa emergir a la llum. Làquesis fa avançar els homes al llarg de la vida i els administra una "sort" determinada. Àntropos, continua dient Boccaccio, "converteix" la vida en mort.

Compartien aquesta definició de Làquesis com 'la Sort', tant Pietro Alighieri com Benvenuto Rambaldi da Imola, els dos comentaristes de Dante que solia consultar l'escriptor. El primer (*Purg. XXI, vv. 7-30*) es basa també en Fulgenci: "*Cloto enim dicitur 'evocatio', Lachesis 'sors', Antropos 'sine ordine'*."¹³⁴³⁰ Evocació, Sort i Sense Ordre serien per a ell els noms de les tres germanes traduïts del grec al llatí. Da Imola escriu (*Purg. XXI, vv. 25-33*): "*Clotho quae interpretatur productio de non esse ad esse; et per hanc dant intelligi nativitatem hominis. Secunda vocatur Lachesis, quae interpretatur 'sors'; et significat cursum humanae vitae quae sub sorte laborat. Tertia vero vocatur Atropos, quae est deductio ab esse ad non esse, et interpretatur 'sine conversione', quia a morte ad vitam est impossibile fieri regressum.*"¹³⁴³¹

D'acord amb l'exposició de Boccaccio, s'ajusta bé el nom de Cloto a la duquesa d'Ostalriche de la novel·la, per tal com és la batalla per la seua causa la que enceta el fulgurant ascens social o cavalleresc de Curial (*in incrementum trahere*) i la que el trau del Montferrat per a 'fer-lo emergir a la llum' de la societat europea (*ut aptum sit in lucem emergere*). Pel que fa a Làquesis, Boccaccio reforçaria en l'escriptor l'associació ja coneguda d'abans, per Enric de Villena, de la segona parca amb la *Sors*, la Ventura. Reforça encara el vincle un comentari del mateix Boccaccio en dit capítol: "*Sunt insuper qui volunt Lachesis eam esse, quam 'fortunam' nuncupamus, et ab ea omnia mortalium contingentia agitari.*" És a dir: 'N'hi ha d'altres que volen que Làquesis sigui la que anomenem 'fortuna' i que empeny totes les contingències humanes.'¹³⁴³²

¹³⁴²⁹ Citat i comentat per BETTINZOLI, Attilio, Boccaccio, le parche, il fato e l'acceptio personarum?, dins *Studi sul Boccaccio*, 41, Florència, 2013, ps. 239-255 (p. 253).

¹³⁴³⁰ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹³⁴³¹ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹³⁴³² Citat en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. de BADIA i TORRÓ, *op. cit.*, p. 555.

És evident que l'anònim de *Curial e Güelfa* no identifica Làquesis –personatge al·legòric del plànol narratiu real– amb la Fortuna –personatge caricaturesc del plànol narratiu mitològic–; encara que sí que disposa la de Baviera d'una servidora fidel, Tura, identificable amb la Ventura, que la posa en contacte adesiara amb Curial. La Làquesis de la novel·la, doncs, no al·legoritza ni fortuna, ni sort, sinó, sobretot i per damunt de tot, “elecció moral”. Ella simbolitza el dilema vital amb el qual es troba l'adolescent cavaller a l'hora d'encarar la bifurcació de la seua “Y” pitagòrica. Làquesis és el motiu que l'atar (venTura) li posa al davant perquè comence a discernir que la vida consisteix bàsicament a elegir entre dos camins seguint les passes del seu admirat Hèrcules: el camí planer del vici i la malícia, o la costeruda senda de la virtut i la bondat. La lectura moralitzant que exposa Pando al seu pupil Curial fa balanç d'una mala elecció per part del jove. El vell Melchior, que ja fa molts anys que ha superat amb èxit aquesta crisi vital, exclama quan veu que Curial, “cavaller *errant*”, vol tornar-se'n a París al costat de Làquesis: “Ay! E com me tem que errats lo camí! (...) Obrits los ulls de l'enteniment, e, si havets errat, esmenats-vos, e no errets altra vegada, car aquesta error seria pijor que la primera” (*CeG* II.136). Després de dubtar molt, Curial ha elegit el camí “sinistre” i haurà de pagar, doncs, les conseqüències de la seua fatídica elecció.

Si aspirem a una comprensió millor i més íntegra de la novel·la catalana, no ens convé interpretar l'enamorament de Curial amb Làquesis com una seqüela de la perspectiva de l'homilètica medieval,¹³⁴³³ en termes de pecat i condemnaió eterna. El discurs de Melchior de Pando, malgrat les invectives paròdiques en clau devocional, es fonamenta en la filosofia clàssica estoica (Sèneca), la part de la patrística que resultava agradable als humanistes neoplatònics (Agustí) i el *Secretum* de Francesco Petrarca, l'iniciador del moviment humanístic.¹³⁴³⁴ A més, cal remarcar el fet que Làquesis no és cap *meretriu* ni cap dona deshonest per naturalesa, portadora de la bíblica maledicció d'Eva, d'aquelles que blasmada pels moralistes religiosos. No és la *fembra* fatal, que tempta l'home pecador deshonestament per endur-se'l al jaç.

---

¹³⁴³³ Com fa HAUF, Albert G., *Laquesis: la personificació de la seducció en el Curial e Güelfa*, dins *Letteratura cavalleresca tra Italia e Spagna (da 'Orlando' al 'Quijote') – Literatura caballeresca entre España e Italia (del 'Orlando' al 'Quijote')*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentista – CERES de la Universidad de Kiel, Salamanca, 2004, ps. 261-284; ÍDEM, *Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24)*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362

¹³⁴³⁴ Us remetem als capítols II.1.7 i II.1.5, on tractem, respectivament, de les fonts clàssiques i italianes del *Curial*.

Làquesis és una noble adolescent casta i honesta, respectuosa per força amb les convencions socials. Ella és incapaç d'incórrer en cap deshonestedat, com declara a sa mare, la duquesa. I, tanmateix, és emocionalment hipersensible, desequilibrada en tant que passional. Amics i parents, coneixedors d'aquesta feblesa o carència de recte raciocini, tracten de reconduir la jove per la senda de la "honestat temperància" aconsellada per Aristòtil en les *Ètiques*. De la mateixa manera, i en paral·lel, Melchior de Pando s'esforça a "redreçar" moralment el seu pupil, igualment adolescent. Ell també es veu afectat per aquella "feblea de seny" que els *Furs de València* definien com una incapacitat per regir-se autònomament prescindint de pares i tutors morals, i que fitaven cronològicament entre els 15 i els 21 anys d'edat.¹³⁴³⁵ El mal psicològic de Làquesis, el seu "perill" moral, no l'afecta solament a ella, sinó també al cavaller dubitatiu. Però coneix un antídoto que es diu matrimoni formal i socialment homologat: el fet de casar-la amb un duc honrat i enamorat d'ella. Aquesta podria haver sigut la solució, si no fóra perquè l'autor coneixia casos de dones –i el de Làquesis n'és paradigmàtic– on ni tan sols l'amor matrimonial era suficient per a calmar la tendència "natural" a l'enveja i la malícia. Definitivament, Làquesis s'identifica bé amb la *Kakía/Malícia* personificada dels *Memorabilia* de Xenofont, un llibre de moda en la Itàlia del segle XV, que els humanistes recomanaven estudiar al jove príncep Ferran d'Aragó: aquell que es presenta com el més probable dedicatari oficial de *Curial e Güelfa*.

Ara bé, no descurem el caràcter de moira o parca de Làquesis, que és reforçat al llarg de la novel·la per successives al·lusions a les tres fatídiques germanes. En un determinat moment, quan la Güelfa tem una traïció de Curial, parla de "la taula on li presentaven Làquesis, verge alamanya" (*CeG* I.40), cosa que ens duu sobre la pista de Plató, que també qualifica aquesta moira de "verge". La Làquesis de la visió del *Mite d'Er* de Plató és testimoni de com les ànimes renten i esborren la seua memòria en travessar al més enllà pel riu mitològic de Lete. I això és precisament el que li passa a Curial quan s'enamora de la filla del duc de Baviera: "Les honors en les quals Curial se veyia, les quals de dia en dia crexían, axí com si ell hagués begut tot lo riu de Lethe, li feren oblidar no solament les coses de Monferrat, ans encara menysprear-les. Per què, no obstant que Melchior de Pandó lo sol·licitàs de tornar-se'n, Curial no ho metia per obra..." L'ànima de Curial (el nou Hèrcules) ha travessat el riu de l'oblit de la Güelfa (la

---

¹³⁴³⁵ COLON, Germà – GARCIA, Arcadi – GARCIA, Vicent (eds.), *Furs de València*, Barcino ("Els Nostres Clàssics"), Barcelona, 1974-2002, llibre 2, rúbriques 13 i 14.

Virtut), perquè es troba ara “encès de la bellesa de Làquesis [el Vici]” (*CeG* I.26).¹³⁴³⁶ Tot això, interpretat, és clar, per damunt del plànol o lectura literal de l’argument de la novel·la, és a dir, *entrellegint* al·legòricament el triangle amorós.

Però, si hi ha algun fragment que connecte amb el Plató de *La República* i la seua revolucionària lectura del mite de les Moires, aquest és el del comiat del llibre II. El moment és crucial per a qui vulla dilucidar al·l intenció moralitzant de la novel·la. No sols perquè conclou ací la segona part de l’obra, aquella on Curial ha sucumbit als encants de Làquesis i ha caigut en desgràcia, sinó també perquè el jove invoca a les tres germanes com a filles de Necessitat perquè “salven” la seua damnada ànima. No s’encomana a Jesucrist, ni a la Verge Maria, ni a cap personatge de la cort celestial, com s’hauria pogut esperar en l’edat mitjana, amb vistes a evitar les penes de l’Infern. Curial encomana el seu cas i la seua penitència a una tríada de divinitats paganes posada de nova a la Itàlia humanística i neoplatònica. Anem, doncs, al text:

“O vosaltres, tres germanes, qui fatalment disponets la vida dels hòmens: trenque la una la sua filosa e no file pus; vague la altra e no debane ne cresca la sua tela; e l’altra talle la dita tela, tallant los fils de la mia vida; e totes tres, donats fi a mos mals! Vets que ab Necessitat vos invoque, e vets-me de genolls davant vosaltres! No ·m girets la cara. Oyts-me almenys, e, si algun spirit de pietat havets, usats de aquell envers mi, traent-me d’aquest món, a mi molt dur e cruel” (*CeG* II.145).

La seua desesperació el porta a voler morir i a que la seua ànima siga portada al més enllà, al lloc presidit, segons Plató, per les Moires i Necessitat. Aquest plantejament ens obliga a revisar¹³⁴³⁷ el famós *Mite d’Er de Pamfília*, l’episodi escatològic i visionari que clou el llibre X i darrer de *La República* de Plató. Allí, el guerrer Er, mort en combat, viatja al més enllà, però recobra la vida i pot contar el que ha vist. Recorda haver contemplat el riu de Lete (‘l’Oblit’), per on passen les ànimes dels difunts i esborren les seues memòries per a reincorporar-se en l’esdevenidor a nous cossos. Prop d’allí està “el fus de Necessitat”, el fus d’Ananke, que és l’eix que sosté el cosmos. Al

---

¹³⁴³⁶ En relació amb aquesta menció de Lete, diu MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (p. 436): “L’àmbit que senyoreja Laquesis per a Curial és el de la mort simbòlica, el de l’oblit dels favors rebuts.”

¹³⁴³⁷ Ja ho hem fet extensament en el capítol II.1.7. Ací ho farem de manera més concisa.

seu voltant giren les esferes planetàries. Les filles de Necessitat, Cloto, Làquesis i Àtropos, presideixen l'escena, però a Plató sembla que només s'interessa per la segona, per considerar-la la més important o la més "decisiva". Ella és la que obliga els homes o, més pròpiament les ànimes dels homes, a elegir lliurement quin serà el seu destí i la seua inclinació: si optaran pel bé o pel mal, pel vici o per la virtut.

Segons el personatge d'Er descriu a Plató, les ànimes dels justos pugen al cel pel camí de la dreta (*La República*, 614c) i reben una eterna recompensa.¹³⁴³⁸ En la ficció curialesca, quan Curial es troba amb un amic seu, l'admirable senyor de Salanova, és probable que tinga en compte que el vertader senyor de Salanova (Savoia), un dels millors cavallers del seu temps havia mort o estava a punt de morir.¹³⁴³⁹ I això motiva el comiat i homenatge que rep el personatge històric en el seu *alter ego* de la novel·la: "E encontraren dos camins (...). Puys que los camins nos partexen; e axí, elegits qual de aquests vos plau (...). Per què lo senyor de Salanova, prèns comiat, elegí la man dreta, e axí ·s partí de Curial" (*CeG* II.11). En realitat, aquesta és una inserció autobiogràfica, anecdòtica o improvisada. La trobada no afecta per a res l'argument de la novel·la, però recorda la recompensa que –segons els neoplatònics– espera als cavallers *curials*: cortesos, però també cultes i justos, dignes d'una cavalleria renaixent.

Si continuem ara analitzant *La República* de Plató, veurem com el guerrer Er, en el seu viatge al més enllà, es troba cara a cara amb les Moires. Aquestes seuen ensems, entronitzades (617b-e), però a la moira Làquesis se li reserva l'honor o la comesa de rebre en audiència les ànimes dispostes a tornar a la vida. Ella els adreça un discurs on les qualifica d'efímeres: "sou en principi d'un nou període caduc en condició mortal." Destinades a servir una nova vida humana, elles seran les que elegiran el "geni" o el caràcter que voldran assumir: "No serà un geni el que us triï, sinó que vosaltres triareu el geni." El paper de la moira serà el de sortejar l'ordre de l'elecció, però ni ella ni els déus de l'Olimp condicionaran el comportament futur dels humans. Perquè –afig Làquesis– "la virtut no admet amo; cadascú en tindrà més o menys en el grau que l'honori o la menyspreï. La responsabilitat és del qui tria; el déu n'és innocent."¹³⁴⁴⁰ Per boca de Làquesis, doncs, Plató trasllada la responsabilitat en l'elecció d'una vida virtuosa o una vida viciosa als mateixos éssers humans o, més concretament, a les ànimes que habitaran els cossos. El coneixement d'aquesta concepció metafísica, que

---

¹³⁴³⁸ PLATÓ, *Diàlegs, volum XI. La República (llibres V-VII)*, ed. i trad. a cura de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1990, p. 129-133.

¹³⁴³⁹ Sobre aquest personatge, es tractarà en el capítol següent.

¹³⁴⁴⁰ *Ibidem*, ps. 133-134.

revolucionà la filosofia clàssica o antiga (fins aleshores el destí de l'home estava "condicionat" per déus, parques i fortunes diverses) és bàsic, no sols per comprendre la cultura i l'art de l'humanisme italià del segle XV, sinó també per contextualitzar correctament el *Curial* en aquest ambient i per entendre'l com pertoca.

Si l'anònim del *Curial* adopta el nom de Làquesis per a la seductora donzella de Baviera, és perquè –d'acord amb Plató– trasllada la responsabilitat de l'elecció entre Virtut i Vici al protagonista de la novel·la, Curial. Si la Làquesis de *La República* posa les ànimes dels homes davant la disjuntiva d'elegir el servei o el rebuig de la virtut, perquè "la virtut no admet amo", la Làquesis del *Curial* posa l'ànima del cavaller davant la disjuntiva d'elegir el servei o el rebuig de la Güelfa. Aquest, i no altre, és l'argument que dóna sentit a l'antropònim i a l'al·legorització de Làquesis: "lo viure virtuosament, la qual cosa és en mà de cascú" (*CeG* I.7). Ho diu Plató i ho remarca amb aquesta frase un cavaller –l'autor– educat en la tradició medieval, però d'una gran curiositat intel·lectual, que el situa en l'àmbit d'un neoplatonisme incipient. I això només pot trobar explicació entre els cenacles més elegants i cultes de la Itàlia del segle XV, on humanistes i lletraferits cortesans debatien sobre aquestes idees. Ni el Crist del Sant Graal de Jerusalem, que Curial visita d'arrapa-i-fuig; ni el Déu dels anacoretas del Sinaí, que serveix per a riure's de Sanglier i dels beguins; ni la Fortuna omnipotent de Boeci i dels escriptors medievals, que ell ridiculitza sarcàsticament, condicionen per a res el lliure albir rescatat per Lorenzo Valla i pels neoplatònics. El destí de Curial, com el destí de qualsevol home del Renaixement, "és en mà de cascú." Ho expressa molt clarament una de les consignes elegides pel camarlenc Enyego d'Àvalos per a il·lustrar una medalla que, sota la seua orientació, executà el Pisanello per al rei d'Aragó: *VIR SAPIENS DOMINABITVR ASTRIS*. L'home estudiós dominarà el seu destí.¹³⁴⁴¹

Plató sap molt bé allò que acaba de dir per boca de Làquesis. I per si el lector té algun dubte, continua dient i aconsellant: "I precisament aquí, pel que sembla, estimat Glaucó, hi ha tot el risc per a l'home, i concretament per això cal que cadascun de nosaltres s'esforci, fins i tot desatenent altres ensenyaments, en aquest, i en sigui aprenent i investigador, per si és capaç d'aprendre i descobrir totalment qui el farà poderós i savi per a discernir la vida útil i la dolenta, i a elegir sempre i a tot arreu la millor de totes les possibles" (618b-c).¹³⁴⁴² Plató situa al centre de la vida l'esforç per

---

¹³⁴⁴¹ D'aquestes medalles i la relació que guarden amb la novel·la italo-catalana, s'ha tractat en el capítol I.3.4.

¹³⁴⁴² *Ibidem*, p. 134.

aprendre a través de la filosofia a elegir el camí de la virtut, idea que resulta bàsica per a la filosofia humanística, per a la vida de ficció de Curial –que s’esforça també a estudiar els seus llibres– i per a una correcta interpretació de la novel·la. Petrarca, Salutati, Bruni, Guarino, etc., insistiran en aquesta idea de les Set Ciències i la Filosofia, personificada en el *Curial* per la cort de Bacus, com un camí d’avanç cap a la virtut; de perfeccionament de l’ànima, si hi introduïm una lectura platònica. L’elecció d’una vida virtuosa no és puntual ni fortuïta. Representa, segons Plató, un “risc” i un “esforç”, una perseveració. Ningú no pot esdevenir “poderós i savi” de la nit al matí. Curial passarà per successius moments de dubte, d’infortuni, de “cayguda” moral fins al moment (*CeG* III.79) en què torne al “studi” i elegisca definitivament la *semita virtutis*.

El que fan Làquesis i altres pertorbacions que afecten l’itinerari vital de Curial és arrossegar-lo cap als extrems, quan la seua tendència natural és a ser un home racional i temperat. Diu Plató, just després de la intervenció de Làquesis: “cal saber elegir sempre una vida al mig dels dos extrems i evitar tant com puguem els excessos en un sentit o en l’altre, tant en aquesta vida com en la futura, perquè així és com l’home arriba a la màxima felicitat” (619a-b). La Güelfa, pel que s’observa, també ha estudiat Plató i té por que Làquesis *descende* el seu heroi cavalleresc en procés de formació. Tem que la filla del duc de Baviera arrossegue Curial cap als extrems: “O, com és segura cosa tenir les vies mijanes, car los extrems no procuren repòs!” (*CeG* II.88). Ara bé, la Güelfa sap molt bé que el dilema que Làquesis planteja a Curial és cosa del cavaller i del seu lliure albir. Ella –testimoni passiu dels dubtes del jove– no hi pot intervenir. O Curial elegeix ell per ell el camí de la virtut, o haurà de fer-se càrrec del seu “error”.

Abans de Plató, els malvats, els viciosos, els depravats, encara tenien excusa. L’home errat “no es donava a si mateix la culpa dels seus mals, ans la donava a la Fortuna i als déus i a tot més que no pas a si mateix” (619c-d).¹³⁴⁴³ Això és el que diu Plató, és a dir, tot el contrari del que diria un Sanglier, un sant Vicent Ferrer o un san Bernardino da Siena, per als quals la responsabilitat última residia en el Diable, que temptava els homes febles de fe i els feia pecar... En la metafísica visió del *Mite d’Er* de Plató, redescoberta pels humanistes, una vegada que Làquesis confirma a les ànimes l’elecció que han fet, un guardià porta l’ànima a Cloto, que fa girar el fus “sancionant així el destí que s’havia triat” l’home. Intervé aleshores la tercera germana, Àtropos, “la qual feia irreversible el disposat”. A continuació, les ànimes passen el riu de l’Oblit o de

---

¹³⁴⁴³ *Ibidem*, ps. 135-136.

Lete per a assumir la seua nova destinació i personalitat sobre la terra. S'entenen millor així advertiments com el de Melchior al jove tutelat, quan troba ja irreversible l'enamorament d'aquest de la verge alemanya: "Curial, aquesta donzella pot haver nom Làquesis, mas ella és Àntropos, certament" (*CeG* I.25). Dit això és quan el narrador recorda l'assumepte platònic de "lo riu de Lethe" (*CeG* I.26).

El context de totes aquestes frases no és el d'un manual de filosofia, òbviament, sinó el d'una obra suposadament d'evasió i de ficció cavalleresca, però no cap dubte que l'autor té en compte el consell final de Plató que, desplegat a manera de moralitat, clou el Mite d'Er (620d-621d): "En la convicció que l'ànima és immortal, i que és capaça de comportar tot el mal i tot el bé, ens mantindrem en el camí de dalt, i exercitarem de tota manera la justícia conjuntament amb el seny per tal de ser amics de nosaltres mateixos i dels déus tant mentre som aquí com quan ens enduem els trofeus que, a tall de campions, recollim de tots cantons."¹³⁴⁴⁴ L'ànima virtuosa obtindrà trofeus i "guardons", tant en la vida terrenal com en la vida eterna, on tindrà un lloc reservat (i açò ja no és de Plató, sinó del neoplatònic Macrobi, comentarista del *Somnium Scipionis* també evocat en *Curial e Güelfa*) entre els estels de la Via Làctea.

Una vegada revisat succintament el text de *La República*, convindria també atendre a les interpretacions que lògicament se'n poden fer. Com ara la de Giovanni Reale i Dario Antiseri en llur *Història del pensament filosòfic*: "Platón lleva a cabo una auténtica revolución de la creencia griega tradicional, según la cual los dioses y la Necesidad serían los encargados de decidir el destino del hombre. Platón afirma que, al contrario, los paradigmas de las vidas se encuentran en el regazo de la *moira* Làquesis, hija de la Necesidad, pero que estos paradigmas no son impuestos, sino sólo propuestos a las almas."¹³⁴⁴⁵ En *Curial e Güelfa*, la caiguda de Curial en la temptació luxuriosa, la traïció a la Güelfa i altres decisions equivocades que pren, no són el producte d'un condicionament ni de cap imposició. Làquesis "proposa" i "és proposada" a Curial, però aquest és lliure d'elegir. El mateix Melchior de Pando aconsella filosòficament i paternalment Curial, però el deixa sempre elegir lliurement quin serà el seu destí i quins camins emprendreà, perquè "lo viure virtuosament... és en mà de cascú".

Com diuen Reale i Antiseri, "la elección queda atribuida por entero a la libertad de las almas. El hombre no es libre de vivir o no vivir, pero es libre de escoger cómo

---

¹³⁴⁴⁴ Ibídem, ps. 137-138.

¹³⁴⁴⁵ REALE, Giovanni – ANTISERI, Dario, *Historia del pensamiento filosófico y científico*; versió espanyola de Juan Andrés IGLESIAS, Herder, Barcelona, 1988, p. 147

vivir desde un punto de vista moral, esto es, de vivir según la virtud o según el vicio.” Aquesta és la lliçó fonamental de Plató, que l’anònim del *Curial* tenia ben apresada. El text platònic anima el lector a estudiar, perquè l’estudi és “la fuerza que salva en este mundo y en el más allá, para siempre.”¹³⁴⁴⁶ Es tracta d’una aposta per l’intel·lectualisme ètic que serà assumida plenament pels humanistes del *Quattrocento*, amb els quals s’alinea, a pesar del seu nivell d’estudis diletant, l’autor de la novel·la.

És difícil trobar algú que poguera haver escrit aquesta novel·la tan italiana en català, en l’entorn curial d’Alfons el Magnànim. Com no siga Enyego d’Àvalos, mecenes i amic d’humanistes. Aquest cavaller d’armes i lletres, residint a la pàtria de Curial el 1440, cooperà de manera entusiasta amb Pier Candido Decembrio en la difusió per Europa (Itàlia septentrional, Anglaterra, Castella, Nàpols) de la versió llatina de *La República* de Plató, una obra fins aleshores inaccessible a l’Europa Occidental. Fou Enyego d’Àvalos, testimoni quotidià i animador de les traduccions de Decembrio durant els anys 1435-1440, un dels primers a poder escoltar –després de segles– la veu de Làquesis oferint als homes la “llibertat” d’elegir entre el vici i la virtut. No fa molt que Massimo Zagia ha identificat com a propietat de D’Àvalos, heràldicament marcada, el còdex Lat. 10669 de la Biblioteca Vaticana que conté la *Celestis Politia* de Plató (Milà, 1440).¹³⁴⁴⁷ Com a bon llibre de “reverenda letradura”, el manuscrit està preciosament il·luminat, en contrast amb el còdex “íntim”, cursiu i romanç del *Curial*.

Làquesis de Baviera i Jacqueline de Baviera

A ningú se li escapa que l’autor del *Curial* es divertia elegint els noms per als seus personatges: “E quins noms! Per ma fe...!” (*CeG* II.54). I és evident també que procurava associar-los, no sols amb abstraccions al·legoritzades (Làquesis = la moira del dilema moral), sinó també amb personatges històrics importants del temps d’escriptura de l’obra, del segle XV. En aquest cas, el fet que Làquesis siga filla del duc de Baviera i hereva del ducat de Baviera, ens porta a pensar, indiscutiblement, en la controvertida figura femenina de Jacqueline de Baviera (1401-1436), la *Jacoba van Beieren* dels neerlandesos, de la qual es tractarà seguidament.

---

¹³⁴⁴⁶ *Ibidem*.

¹³⁴⁴⁷ ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 38 i ss.).

S'admeten altres propostes, és clar. Per exemple, Antoni Ferrando veia temptador associar el caràcter passional i maliciós de Làquesis amb la reina Joana II de Nàpols (1371-1435), ben coneguda pels seus fracassos matrimonials, vel·leïtats luxurioses i amants apoderats.¹³⁴⁴⁸ Tanmateix, Joana, una anciana ja en temps d'Alfons el Magnànim, no té res a veure amb Baviera. També es podria pensar, per coincidència paronímica, en Beatrice Lascaris di Tenda (1372-1418), filla del comte de Tenda i viuda del *condottiero* Facino Cane, casada el 1412 amb el duc de Milà, Filippo Maria Visconti. Acusada d'adulteri amb un domèstic de la cort, el duc ordenà decapitar-la el 1418.¹³⁴⁴⁹ La llegendària dama, rescatada de l'oblit per la literatura romàntica del segle XIX, sí que podria haver influït en el regal de "la tenda" que ofereix Làquesis a Curial, i encara més si pensem que per ser viuda de *Cane* ('gos', en italià) podria establir-se una altra possible connexió simbòlica amb el gos "llebrer" de Làquesis.¹³⁴⁵⁰ No obstant això, el cas d'aquesta luxuriosa duquessa seria conegut per l'autor de l'obra, però difícilment pels seus lectors, que no la tindrien en ment com un referent compartit.

Podríem encara retrocedir en el temps per a fixar-nos en una anècdota del 1389 que fou molt divulgada després en cròniques. El rei de França convocà un gran torneig a París per a l'1 de maig d'aquell any, que tingué per espectadores privilegiades Valentina Visconti "la fille au seigneur de Milan", muller d'un jove duc d'Orleans, i la reina, Elisabet de Baviera, "tres noble dame et belle et bien semble de haulte extraction et cuer; est fille le duc de Baviere." Els mateixos cronistes que així les presenten expliquen que, durant el torneig, ambdues dames rivalitzaven en bellesa a les llotges.¹³⁴⁵¹ El rei de la novel·la convoca a torneig també "lo primer jorn de maig" (*CeG* III.84), i la senyora de Milà i la filla del duc de Baviera, casada amb el duc d'Orleans, rivalitzen en bellesa, així mateix, a les llotges. Deu ser una coincidència de noms i de títols, i es difícil pensar en una influència real i directa de l'anècdota del segle XIV sobre l'anònim com a motiu d'inspiració. No es coneix cap altre indicati que ho faça sospitar.¹³⁴⁵²

¹³⁴⁴⁸ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 30).

¹³⁴⁴⁹ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, ps. 79, 184, 199-200 (n. 206); COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, ps. 476-477.

¹³⁴⁵⁰ Vegeu el capítol II.2.3, on es tracta de l'emblema del llebrer.

¹³⁴⁵¹ PICAT, Marco, Tommaso III, marchese errante: l'autobiografia cavalleresca di un Saluzzo, dins SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d'Enrica MARTINENGO), Boves, Araba Fenice, 2008, ps. 5-26 (p. 10).

¹³⁴⁵² De la fama d'intrigant i seductora d'Elisabet de Baviera, filla d'un duc de Baviera del segle XIV, escriu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló

En canvi, l'aspecte i la psicologia de Jacqueline de Baviera (morta encara jove, en octubre del 1436, quan Enyego d'Àvalos es trobava a Milà),¹³⁴⁵³ “madame Jaque” en les *Mémoires* d'Olivier de la Marche,¹³⁴⁵⁴ sí que recorda molt al caràcter que l'anònim del *Curial* pretén infondre a la seua donzella alemanya. La dita *Jacqueline* fou filla i hereva universal, com *Làquesis* –fixem-nos en la harmonia fonètica d'ambdós noms–, d'un duc de Baviera. Com la mateixa *Làquesis*, la mà de Jacqueline seria molt cobejada, no sols per la seua proverbial bellesa,¹³⁴⁵⁵ sinó també pel gran dot que havia d'aportar a l'afortunat marit. Les coincidències, d'entrada, ja són eloqüents. Les terres germàniques del seu progenitor, Guillem II de Baviera, duc de Baviera-Straubing (nom d'un estat existent entre el 1353 i el 1429) comprenien la Baixa Baviera i els comtats d'Hainaut, Holanda, Zelanda i Frísia). Promesa el 1406, amb cinc anys d'edat, a Joan de Turena (delfí de França, fill de Carles VI i d'Elisabet de Baviera), s'esposà amb ell el 1412 i consumà el matrimoni el 1415. No tingueren sort, perquè el marit morí l'any 1417. Aleshores, el pare, traspasat el mateix any 1417, la prometé al seu cosí Joan IV de Brabant, però quan la jove descobrí que aquest planejava desposseir-la d'Holanda, demanà al papa l'anul·lació canònica del matrimoni (1418).

Jacqueline es casà en terceres núpcies amb un poderós duc anglés, Humphrey of Lancaster, duc de Gloucester (1422), fill d'Enric IV d'Anglaterra, cosa que provocà un conflicte entre aquest i el duc Felip III el Bo, duc de Borgonya previsible hereu del ric llegat de la dama (1423). Del matrimoni Gloucester-Baviera nasqué mort un únic fill, el 1424. El duc anglés marxà a la guerra el 1425 en una desastrosa expedició contra França i, en tornar, abandonà la muller per una amant, Eleanor Cobham. Demanà al papa Martí V la nul·litat del matrimoni, amb l'excusa de no haver-se anul·lat encara l'anterior enllaç

---

al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (ps. 172-173, n. 24).

¹³⁴⁵³ Sobre aquest personatge, vegeu JANSE, Antheun, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren (1401-1436)*, Uitgeverij Balans, Àmsterdam, 2009; SURY, Geoffroy, *Bayern Straubing – Hennegau : la Maison de Bavière en Hainaut (XIVe-XVe siècle)*, G. G. Sury, Brussel·les, 2010 (2a). I, sobretot, BOUSMAR, Éric, *Jacqueline de Bavière, trois comtés, quatre maris (1401-1436): l'inévitable excès d'une femme au pouvoir?*, dins BOUSMAR, É. i al. (eds.), *Femmes de pouvoir, femmes politiques durant les derniers siècles du Moyen Âge et au cours de la première Renaissance*, De Boeck, Brussel·les, 2012, ps. 385-455.

¹³⁴⁵⁴ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600.

¹³⁴⁵⁵ El dibuixant Antoine de Succa, en els seus famosos *Mémoriaux* (1601-1615), tractà de reconstruir les faccions d'aquesta dama, a partir de vestigis iconogràfics i documentals del segle XV. Vegeu COMBLEN-SONKES, Micheline – VAN DEL BERGEN-PANTENS, *Christiane, Les mémoriaux d'Antoine de Succa, un contemporain de P. P. Rubens (dessins du XVIIe siècle)*, Brussel·les, 1977.

amb Joan de Brabant. Obtingué l'anglés la butla desitjada el 1428, i es casà amb la seua amant plebea. El menyspreu que féu de Jacqueline desprestigià molt el duc, cosa que ajuda a entendre la "humiliació" literària que l'anglés "Clàucestre" (Gloucester) –quan Anglaterra s'havia aliat matrimonialment, el 1445, amb els Anjou, enemics d'Aragó– pateix el en "el torneig de Melú" del *Curial*. L'escriptor fa que l'heroi llombard li lleve de les mans l'escut, a manera de trofeu, i demana a un portador anònim que el porte a les llotges i el lliure a la donzella més bella. L'encarregat en fa donació a Làquesis de Baviera (*CeG* II.48), una dama que, no sols pel nom, sinó també pel geni, recorda molt la Jacqueline de Baviera repudiada pel duc "de Clàucestre" històric.

A la mort de Joan de Brabant, el 1427, i en previsió de la propera obtenció de la nul·litat matrimonial pel duc de Gloucester, Felip el Bo obligà la seua cosina Jacqueline a cedir-li *de facto* el seu patrimoni dels Països Baixos. Es féu designar l'hereu, a fi de poder governar aquells estats legítimament i *de facto*. Després de moltes vicissituds, es remaridà Jacqueline, per quarta vegada, amb Frank van Borselen, un noble zelandés que governava Holanda per Felip el Bo. Fou un *matrimonium clandestinum*, segons les fonts, celebrat el 1432, que no seria sancionat d'una manera legal fins el 1436. Aleshores, quan ja semblava encaminar-se cap a una definitiva estabilitat sentimental i matrimonial, morí per causa d'una tuberculosi (8 d'octubre del 1436). Esdevingué, per als seus coetanis, el paradigma femení de la infelicitat amorosa.

Cronistes i historiadors atribuiren els fracassos consecutius al caràcter voluble, intrigant i maliciós de la filla del duc de Baviera. Mademoiselle de La Roche-Guilhen, que publicà l'any 1707 una novel·la basada en la seua biografia, la retrata en el proemi de l'obra com "une princesse toûjours disgraciée, et qui ne suivoit que le cours d'une fatalité attachée a sa naissance."¹³⁴⁵⁶ Sens dubte, les Moires l'havien feta nàixer així. Per la seua banda, l'abat Hossart, en la seua *Història eclesiàstica i profana* de l'Hainaut (1792), la tracta també de víctima de la dissort amorosa i nupcial, ja que "fut mariée quatre fois, et à peine eut-elle un mari."¹³⁴⁵⁷ Ja en el segle XIX, les passions de la dama despertaven simpaties entre les historiadores del Romanticisme. Madame Sawyer d'interessà per ella per ser "une femme si malheureusement célèbre" pel seu tarannà seductor i maquiavèl·lic, amb una llegenda negra al darrere, alimentada pels seus detractors. Ella la rescata biogràficament i d'una manera indulgent, "puisque ses

---

¹³⁴⁵⁶ LA ROCHE-GUILHEN, Anne, *Jacqueline de Bavière, comtesse de Hainaut (nouvelle historique)*, Tipogr. de Paul Marret, Àmsterdam, 1707, p. 3.

¹³⁴⁵⁷ HOSSART, Abbé, *Histoire eclesiastique et profane du Hainaut*, A J. Lelong, Mons, 1792, vol. 2, p. 211.

infortunes peuvent être attribuées, en grande partie, à l'extrême sensibilité de son âme et aux passions aimantes qui y puisent leur énergie."¹³⁴⁵⁸ El gran Alexandre Dumas, en *La dame de volupté, ou Mémoires de Jeanne d'Albert de Luynes, comtesse de Verrue, surnommée "la Dame de Volupté"* (1863), no pogué estar-se d'evocar-la tràgicament. L'anomena "la princesse de Bavière" i exclama: "Pauvre Jacqueline! Qu'elle était superbe et qu'elle était aimée!"¹³⁴⁵⁹ És ben probable, doncs, que, quatre segles abans de Dumas, l'anònim del *Curial* ja haguera vist en "la filla del duc de Baviera" una *dame de volupté* a partir de la qual desenvolupar els trets psicològics de Làquesis.

Un altre historiador i biògraf de Jacqueline, Frans De Potter (1880), aprofundint en un tòpic sobre la lleugeresa i la voluptuositat de la dama, que ja venia dels temps del *Curial*, emetia judicis morals sobre el seu comportament del tipus: "La duchesse ne songea plus qu'au plaisir, et bientôt sa légèreté lui fit commettre une faute grave..." O també: "Humiliée, délaissée, dépouillée, la malheureuse princesse, comprenant ses torts, se retira dans un château de la Hollande..."¹³⁴⁶⁰ El punt de partida d'aquestes consideracions novel·lesques sobre la filla del duc de Baviera són, a banda de les dades biogràfiques més amunt esbossades, els comentaris efectuats per cronistes del segle XV. Enguerrand de Monstrelet la descriu com una dona atractiva, "belle et bien formée". Per la seua banda, Olivier de la Marche la caracteritza psicològicament com una dona "de toutes fous sage et subtile, pour sa volenté de conduire selon son desir."¹³⁴⁶¹

Conten les cròniques flamenques que, governant Jacqueline de Baviera, els seus estats visqueren alterats per sangonoses lluites entre dues velles faccions que competien pel poder. La primera duia el nom de *Cabillauds* o *Kabeljauwen*, 'els Bacallars', per ser un peix gran, que es menjava els peixos menuts. Els opositors, en resposta, havien adoptat el nom de *Hoeken* o *Hameçons*, és a dir, 'els Hams', on el bacallà havia de caure pres. Mentre que els Abadejos o Bacallars s'alineaven del costat de Felip III el Bo, duc de Borgonya, que pressionava la jove senyora perquè el designara hereu, els Hams lluitaven en defensa dels legítims interessos de la filla del duc de Baviera.¹³⁴⁶²

---

¹³⁴⁵⁸ SAWYER-VAN WESTREENEN VAN THEMAAT, J. J., *Jacquelin de Bavière*, Frères van Cleef, La Haia – Amsterdam, 1833, vol. 1, ps V-IX.

¹³⁴⁵⁹ DUMAS, Alexandre, *La dame de volupté. Mémoires de Mademoiselle de Luynes*, Michel Lévy Frères, París, 1864.

¹³⁴⁶⁰ Citat per BOUSMAR, E., *Jacqueline de Bavière...*, p. 435, n. 160.

¹³⁴⁶¹ Citat ibídem, p. 446.

¹³⁴⁶² BRUGIÈRE, Prosper (baron de Barante), *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a. ed.; 1a., 1824-1826), vol. 1, p. 457, n. 2: "Ces deux factions ensanglantèrent le règne de Jacqueline de Bavière. Les hameçons étaient pour elle..."

En una cort tan ben relacionada diplomàticament amb el ducat de Borgonya – l’anònim del *Curial* admirava Felip el Bo–, els diplomàtics com Enyego d’Àvalos estarien ben informats d’aquestes faccions, que s’enfrontaren especialment en temps de Jacqueline, però que estaven actives des del 1350 i continuarien pugnans de manera irreconciliable als Països Baixos fins el 1490.¹³⁴⁶³ Ens sobrevé ara la instantània – transmesa per un espia milanés de la cort de Nàpols– d’un D’Àvalos *Conte Camerlengo*, i “gran amfitrió” de diplomàtics, dinant i conversant amb “Antoni Mossenyor”, el Gran Bastard (1451): “la una quila del grande camerlingo, dixnando con tuto uno servitore del ducha di Borgonia, giamato Bastardo, a la Tore [del Greco].”¹³⁴⁶⁴

Precisament en vespres d’escriure’s la versió definitiva del *Curial*, ressorgí la guerra entre Hams i Bacallans en una Holanda governada durant aquells anys, en nom del duc de Borgonya, per Willem van Lalaing (1440-1445).¹³⁴⁶⁵ Aquest noble era el pare del cèlebre Jacob o Jacques de Lalaing, inspirador en part del Jacob de Cleves del *Curial* i ambaixador ocasional del mateix duc de Borgonya al rei d’Aragó.¹³⁴⁶⁶ Història i ficció curialesca s’entrellacen... Els Hams del ducat de Borgonya, defensors de la filla del duc de Baviera, no serien gens desconeguts, en absolut, per a l’autor de la novel·la. Aquest podria haver pensat en els “llaços” o hams de caçador (*laquei venatoris*) de Làquesis perquè el lector els relacionara amb els *hams* de Jacqueline.

Al llarg dels segles, la llegenda generada al voltant del personatge i la seua condició de dona jugaren en contra d’un tractament històricament crític de Jacqueline de Baviera, aquella dona *faillible*. Resultava difícil trobar un biògraf antic que fóra més o menys objectiu i no es deixara dur per les consideracions subjectives del moralisme misogin o del victimisme romàntic. Diu al respecte Éric Bousmar:

“De fait, cette faillibilité peut la faire tomber dans l’excès. Une représentation misogyne bien ancrée de l’essence féminine ne lie-t-elle pas celle-ci à un type de comportement irréflecti, impulsif, écervelé? Jacqueline, à

---

¹³⁴⁶³ Vegeu JANSEN, Hubertus P. H., *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Van Dishoeck (“Fibulareeks”, 17), Bussum, 1966.

¹³⁴⁶⁴ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 29, ps. 87-88, Nàpols, 8 de setembre del 1451. Sobre el personatge en qüestió, vegeu CLÉMENT, José, Antoine de Bourgogne, dit “le Grand Bâtard”, dins *Publication du Centre Européen d’Études Bourguignonnes*, 30, Lieja, 1990, ps. 165-192.

¹³⁴⁶⁵ OVERSTEEGEN, T., Hoeken aan de macht tijdens stadhouder Willem van Lalaing, 1440–1445, dins MARSILJE, J. W. (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland*, Verloren (“Cahiers Sociale Geschiedenis”, 7), Hilversum, 1990, pp. 106–121.

¹³⁴⁶⁶ Us remetem al capítol II.3.5.

nouveau, semble une candidate idéale pour ce type de lecture essentialiste, d'autant qu'elle est une princesse qui sort volontairement du rôle secondaire qui sied à sa 'faiblesse' pour agir sur le devant de la scène (...). Certains contemporains de la princesse n'ont pas manqué de lui reprocher son attitude excessive et certains biographes sérieux ont, mutatis mutandis, analysé les choses dans les mêmes termes. Jacqueline traîne donc une image de virago impossible à vivre, de femme écervelée, insatiable et inconséquente.”

Les consideracions que sobre Jacqueline i els seus Hams arribaven a la cort napolitana o al campament reial d'Alfons el Magnànim estaven filtrades per la facció proborgonyona i enemiga de la dama: la dels Bacallars. A aquesta pertanyien, lògicament, la família de Jacquet de Lalaing i altres emissaris del duc Felip el Bo. En conseqüència, la imatge que oferirien de la filla del duc de Baviera, com una dona “irreflexiva, impulsiva, desassenyada, insaciable, inseqüent” –traduïm ara els adjectius del text que venim de citar en francès–, encaixa a la perfecció amb la caracterització psicològica que l'escriptor pretén oferir de Làquesis.

Els estudiosos de les relacions nupcials de la noblesa europea han prestat especialment atenció al “cas” especial de Jacqueline de Baviera.¹³⁴⁶⁷ En *Curial e Güelfa*, tot allò referit a Làquesis gira precisament al voltant del matrimoni. No deixa de ser una coincidència que els mitògrafs grecollatins associen les tres Moires a les tres fases més importants de la vida: Cloto s'ocupa del naixement, Làquesis del matrimoni i Àtropsos de la mort.¹³⁴⁶⁸ Amb la qual cosa, bé està que el tema d'haver d'escollir muller –fonamental en la vida d'un cavaller– siga presentat a Curial per Làquesis com una elecció “crucial” en el camí de la seua vida. Tan crucial, que determinarà si el cavaller ha sabut elegir entre l'amor neoplatònic o l'amor superficial, entre la virtut o el vici.

Làquesis acaba d'assolir l'edat núbil i apropiada, els 15 anys. El duc de Baviera vol buscar-li marit i troba en Curial –un tant precipitadament, per ventura– un digne candidat a gendre i a hereu morganàtic del patrimoni ducal. La família de Làquesis desplega tot un repertori de rituals prematrimonials ben coneguts pels lectors de la novel·la (el convit familiar, la copa ovidiana, la presa de possessió de la cambra i el llit, l'exhibició de les joies del dot, el bes durant l'eucaristia, etc.) en previsió que Curial

---

¹³⁴⁶⁷ RIBORDY, Geneviève, “Faire les nopces”. *Le mariage de la noblesse française (1375-1475)*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies (“Studies and Texts”, 146), Toronto, 2004.

¹³⁴⁶⁸ Així figura ja en Hesíode. Vegeu MÜLLER, M. A., “Moira”. *Destino y libertad...*, p. 64.

accepte la mà de la donzella. Tanmateix, els dubtes del cavaller i l'ofertament del duc d'Orleans per mediació del rei de França, provoquen el debat entre mare i filla, entre la duquessa de Baviera i Làquesis, sobre quin matrimoni li convé: ¿un casament per amor, de resultat incert o problemàtic, o un matrimoni de conveniència amb un noble del seu rang? Les pressions socials i familiars, i l'allunyament de Curial, faran que Làquesis "refrede" les seues passions amoroses i accepte casar-se amb Orleans. Tanmateix, la parella no és feliç del tot. El duc està enamorat d'ella i se l'estima, però, transcorreguts ja set anys, ella encara sent enveja de la Güelfa, per haver-se casat amb Curial. Com diu el rei de França, Làquesis no sap "governar-se". És tota una Jacqueline de Baviera transportada al màgic univers de la ficció curialesca.

Pel que fa a la proposició matrimonial del pare de Làquesis, el duc de Baviera, és evident que resulta precipitada, no tant per a la donzella (les nobles de l'Europa del seu temps se solien casar entre els 15 i els 18 anys d'edat) com per al cavaller. Els homes de l'estament militar no tenien necessitar de casar-se fins que assolien una edat relativament més elevada que les dones. Curial estava preparat per a casar-se als 21 anys si haguera acceptat la proposició de la família ducal de Baviera, però això hauria significat la brusca interrupció de la gloriosa carrera militar que tenia prevista la Güelfa per a ell. Finalment, es casarà als 28 anys amb la senyora de Milà, en la plenitud de la vida (assenyalada per la combinació pitagòrica 7 x 4) i en l'edat *viril* –com es deia aleshores–, després d'haver-se realitzat del tot com a home d'armes. Molts cavallers cortesans d'Alfons el Magnànim no pensaven a contraure noces fins a una edat relativament avançada. Pensem ara en el cas d'Enyego d'Àvalos, el gran camarlenc, que, després d'una carrera d'armes a Milà, decidí comprometre's amb una rica hereva de Nàpols pels anys 1442-1443, amb uns 28 anys d'edat també.¹³⁴⁶⁹

No deixa de ser irònica tota aquesta associació de la temàtica matrimonial del *Curial* amb Làquesis i la família ducal de Baviera. Sobretot, tenint en compte –com s'ha dit ja en altre lloc¹³⁴⁷⁰– que Albert de Wittelsbach i Visconti (1401-1460), dit Albert III el Piadós (1438-1460), s'havia casat sense llicència paterna amb una criada (1432), que morí assassinada després a instàncies del pare (1435).¹³⁴⁷¹ No ens estranye, doncs, que siga el duc qui propose la mà de la seua hereva al primer cavaller que passa per la cort, mentre que la duquessa (assimilable, en el plànol de la realitat històrica, a Anna de

---

¹³⁴⁶⁹ Vegeu el capítol I.3.4.

¹³⁴⁷⁰ En aquest cas, en el capítol II.3.5.

¹³⁴⁷¹ GUT, Georg A., *Albrecht III., Herzog in Bayern, Gemahl der Agnes Bernauer. Das Leben des Herzogs und das Geschehen in München und Bayern*. Selbstverlag, Munic, 1993.

Brunswik, segona muller del duc des del 1436 i mare dels seus nombrosos fills) es plantege les coses d'una manera més racional i assenyada. Agnes Bernauer, la criada que es casà amb el duc de Baviera, ha inspirat moltes obres literàries, com la tragèdia signada Friedrich Hebbel; òperes, i fins i tot un musical folk de Carl Orff. De segur que la peripècia matrimonial del duc de Baviera no passaria desapercebuda a la cort del ducat adjacent de Milà, on llavors residia Enyego d'Àvalos (1435-1440). Especialment si tenim en compte que Albert III era tot un Visconti per part de mare. Concretament, era cosí germà de Filippo Maria Visconti: les mares, germanes.

En conclusió, podria resumir-se d'aquesta manera la construcció del personatge femení de Làquesis a partir de referents històrics i mitològics:

Làquesis, filla del duc de Baviera, en <i>Curial e Güelfa</i>		
plànol literal	referent històric primordial	plànol al·legòric
Làquesis de Baviera	Jacqueline de Baviera	La moira Làquesis, 'la Sort'
filla del duc de Baviera	filla del duc de Baviera	
tot gira al voltant del seu matrimoni	els seus quatre matrimonis foren desgraciats	tutela el matrimoni dels mortals
servida per la donzella (Ven)Tura		servida per la nimfa Tique (Ventura)
duu per emblemes llaços, ulls i un llebrer	sostinguda pels nobles <i>hameçons</i> (hams de pesca)	

La donzella (Ven)Tura, al servei de Làquesis

Sembla evident que la donzella de la casa ducal de Baviera que en *Curial e Güelfa* serveix Làquesis porta un nom, Tura, que es relaciona molt bé amb el concepte medieval de *ventura*. Notem com i de quina manera es presenta Làquesis, com un insospitat terratrèmol emocional en la vida del jove cavaller. Ho fa de la mà de son pare i “per ventura”, per una coincidència de llocs i d'edats (el subratllat és nostre): “Per què lo duch de Baviera, volent davant tots usar de la sua magnificència, havent una molt bella filla donzella, de edat per ventura de quinze anys –e era la pus bella per fama e per fet que en aquell temps en l'imperi d'Alamanya se trobàs–, presa aquella per la mà, se'n vench davant Curial” (*CeG* I.22). El duc convida Curial a sopar i aleshores apareix en escena Tura, la donzella que d'ací en avant esdevindrà una fidel servidora de Làquesis, i una missatgera eficaç entre aquesta i el seu estimat:

“E mentre ells dos staven axí alienats, una noble donzella apellada Tura, la qual a Curial servia de coltells, e no menys que Làquesis se era altada d’ell, s’apercebé d’açò, e, veent que Curial no menjava, axí com aquella qui era assats bella e molt abta, dix: ‘Curial, ¿mirant a mi vos oblida lo menjar, o per ventura no us alta mon servey?’ Curial ladonchs despertà lo cor, e, apartant un poch los ulls de lla on los tenia, alargà la desusada mà al plat e féu continença de menjar. Ladonchs la duquessa dix: ‘Tura, plaer m’as fet, que l’has sol·licitat.’

Parodiant en un ambient familiar oficis àulics de tipus honorífic, Cloto fa de “mestre d’ostal” o majordom; Làquesis, de *copera* (amb una copa ovidiana d’amor, que compartiran ella i Curial). Tura oficia de *coltellera*. El *coltell* que maneja aquesta no augura cosa bona, ja que ajuda a associar-la a la tercera parca, “Àntropos, qui menaça tots los vivents ab lo seu coltell afilat” (*CeG* II.143). Hi tenim, doncs, Cloto, Làquesis i una Àtropos absent, la tercera moira, que és reemplaçada per la que –com més avall es veurà– els antics consideraven la quarta moira, (*Ven*)Tura. Perquè quede clara la proposta al·legòrica del nom, la portadora interroga enigmàticament –però tampoc no massa enigmàticament, com és costum en aquest escriptor– Curial: “Per venTURA no us alta mon servey?” Làquesis simula trobar-se una mica gelosa per l’acostament de la bella Tura al seu pretendent, però just abans d’això pronuncia una segona frase també enigmàtica: “Tura, plaer m’as fet, que l’has sol·licitat”. En realitat, la interpretació d’aquesta frase s’ha de relacionar amb la parella al·legòrica Làquesis (moira de la Sort) – Ventura (servidora de la moira). Ha sigut la Ventura, la casualitat, l’atzar, en efecte, la responsable de “sol·licitar” Curial: l’ha dut en presència de Làquesis, perquè aquesta puga temptar-lo amb la seua bellesa i els seus arts de seducció.

En arribar Làquesis a Melun, on es trobava la cort del rei de França, s’assabenta per un herald d’on es troba Curial i “féu cavalcar Tura, donzella sua” per enviar-li una lletra i uns regals. Curial, que viatja d’incògnit, com a paladí de la Güelfa, no s’espera aquest atzarós imprevist, aquesta ventura que no pot defugir: “Tura entrà per l’ostal, e sens que Curial no se’n pogué amagar, ella ·l viu e féu-li molt gran reverència; e Curial, puy viú que àls no y podia fer, se féu ab ella, e la pres del braç, e li féu molt gran festa (...). Era aquesta Tura bella molt, e ben parlant, e tan alegre que açò era gran maravella.” (*CeG* II.34). En els capítols següents, la persuasiva Tura esdevé fidel missatgera. Fa arribar a Curial les sol·licituds i els capriciosos regals de Làquesis, i en

tornar-se'n, duu les respostes i el “braçalet” de Curial a la seua senyora. Després, la trama argumental evoluciona de tal manera que Tura ja no hi torna a aparèixer; sí, en canvi, la seua senyora, que reapareix de nou a la fi del llibre tercer. La ventura es presenta d'imprevist en la vida del cavaller. Aquest “no se'n pogué amagar”, perquè els fets fortuïts són imprevisibles i, en conseqüència, “às no y podia fer”.

Es podrien considerar, a la ventura, altres alternatives onomàstiques o propostes explicatives: una Verge de Tura a Olot,¹³⁴⁷² Catalunya; el riu suís de Thur o Tura, afluent del Rin, fitant amb Baviera;¹³⁴⁷³ una evocació del vers 45 del cant XXIII de l'*Inferno* de Dante, “che l'un de' lati all'altra bolgia tura”,¹³⁴⁷⁴ un llinatge Tura italià, de la part de Bolonya, etc. Tanmateix, si partim de la coincidència de tots els mitògrafs a identificar la moira Làquesis amb “la Sort” assignada als humans, s'explica molt bé que pugua ser posada al seu servei una donzella denominada Ventura. Ara bé, per ser *Ventura* un antropònim masculí en italià, a l'escriptor li sembla més adequadament femenina la reducció hipocorística *Tura*. La “noble donzella” de companyia de Làquesis tindria, doncs, un nom al·legòric (com Cloto, Festa, la Güelfa, etc.) ben relacionat amb el nom també al·legòric de Làquesis, més noble encara que ella, per ser filla d'un duc. Tot plegat ens posa sobre la pista d'una antiga nimfa o divinitat grega, **Tique**, ‘la Sort Atzarosa, la Ventura’, que els mitògrafs antics posaven al servei de Làquesis i que

---

¹³⁴⁷² Que cridà l'atenció de BUTINYÀ, Júlia, Sobre l'autoria del *Curial e Güelfa*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 41, Barcelona, 1987-1988, ps. 63-119 (p. 103).

¹³⁴⁷³ La vall de Tura era un lloc en guerra en temps del *Curial* (1436-1450). Vegeu ILLI, Martin, Zurigo (vecchia guerra di), dins *Dizionario storico della Svizzera*, Berna, trad. de l'alemany a l'italià, versió del 02.11.2012 (<http://www.hls-dhs-dss.ch/textos/i/I8877.php>) consultada en maig del 2014; LAU, M. i al., Zurigo, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1937; ed. electrònica <[www.treccani.it/enciclopedia/zurigo_\(Enciclopedia-Italiana\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/zurigo_(Enciclopedia-Italiana))>, consultada en maig del 2014.

¹³⁴⁷⁴ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 288-289. Virgili protegeix Dante i ambdós fugen de la persecució dels dimonis alats, a manera de l'aigua que discorre ràpida pels canals que la porten al molí (vv. 43-45): “e giù dal collo de la ripa dura / supin si diede a la pendente roccia, / che l'un de' lati a l'altra bolgia tura.” És a dir: ‘i, des de dalt de la dura ribera, / es deixà anar d'esquena pel pendent / de roca que separa els dos fossats.’ Els comentaristes italians del segle XIV trobaven en *tura* un mot de difícil interpretació. L'humanista llobard Guiniforte Barzizza, en l'exposició que dedicà cap al 1440 a Filippo Maria Visconti, tracta de resoldre-ho així: “*e giù dal colle della ripa dura, giù dal sommo di quell'argine ch'era di sasso, tra le due bolge elevato a modo di un colle, il duca mio, Virgilio, si diede, si lasciò andar supino alla pendente roccia, che tura l'un de' lati, che chiude l'un de' lati, e fa una delle sponde all'altra bolgia sesta. Tura è vocabolo che vien da quel verbo latino obturo, e significa quanto 'stoppare', 'chiudere', ed in questo senso qui lo usa Dante; conciosiachè le ripe dalle parti serrando tra loro il fosso in mezzo, e facendogli sponde dai lati, convien dire, che una delle ripe tura, o serra l'un de' lati, e l'altra ripa tura l'altro lato. Altri espositori non intendendo la significazione di quel vocabolo tura, dicono che bolgia tura è una sola parola dall'autore trovata per consonanza di suo ritmo.*” Vegeu BARZIZZA, Guiniforte, *Lo Inferno della Commedia* di Dante Alighieri, col commento di Guiniforte delli Bargigi; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell'avv. G. ZACHERONI, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838; reed. dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

sobrenomenaven com ‘la quarta moira’. Fixem-nos, a més, que, a diferència dels noms femenins tractats a la manera nord-italiana, amb article determinant (*la Güelfa*, *l’Arta*, *la Festa*), Tura i Làquesis no són citades mai com *la Tura* i *la Làquesis*, potser per la seua condició d’alemanyes, o per llur intens caràcter al·legòric.¹³⁴⁷⁵

En l’edat mitjana, com en l’Antiguitat clàssica, quasi tot era molt imprevisible. No hi havia previsions meteorològiques, econòmiques, polítiques, etc., que foren fiables o fidedignes del tot. El poder de les vicissituds quotidianes, de l’atzar a curt termini –la bona o la mala ventura–, combinat amb l’acció inexorable de la voluble dama Fortuna, que –subordinada cristianament per Boeci a la Providència divina– regia el curs dels esdeveniments a mitjà termini, eren tinguts molt en compte.¹³⁴⁷⁶ Hem de valorar bé, per a una correcta interpretació de tota la literatura medieval, aquesta mentalitat, aquesta predisposició humana a assumir psicològicament la càrrega i el risc dels imprevistos. Així ho entenia l’autor de *Curial e Güelfa*, molt aficionat a emprar l’expressió *per ventura*, o els substantius *aventura* i *desaventura*. En això no fa sinó seguir les passes de Boccaccio, que atribueix quasi tots els seus girs argumentals a una força sobrenatural i atzarosa que ell mateix anomena “ventura”. Tant en la ment dels lectors del *Decameron*, com en la dels oients del *Curial*, era ben present aquest concepte, el de ventura, que en els vocabularis moderns seria desplaçat per *atzar*, que no significa exactament el mateix. *Atzar* és un terme abstracte, filosòfic, sense concreció. *Ventura* definia aquest mateix concepte abstracte, però també s’aplicava, més específicament, a qualsevol vicissitud fortuïta que alterara o distorsionara les previsions de vida. Si l’imprevist representava un desafiament, era una *fuerte ventura*, com deien els castellans. Si opera en sentit negatiu sobre aquell que l’ha de patir, serà considerat una mala ventura. Altrament, si l’esdeveniment és positiu, benvinguda siga la bona ventura.

---

¹³⁴⁷⁵ Es fixen en aquest aspecte FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 17); MARTÍ MESTRE, Joaquim, La formació del plural i la situació del gènere en *Curial e Güelfa* dins el context del segle XV, dins *Caplletra*, 43, València, tardor 2007, ps. 89-124; reed. com: Aspectes de morfologia nominal en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 597-630 (ps. 606-607).

¹³⁴⁷⁶ Recordem el *De remediis utriusque fortuna* de Petrarca, el *Llibre de Fortuna e Prudència* de Bernat Metge, el *Laberinto de Fortuna* de Juan de Mena, el *Favor de Hércules contra Fortuna* del marquès de Santillana i tantíssimes obres literàries de la baixa edat mitjana dominades per aquesta obsessió amb l’incertesa de l’esdevenidor. Vegeu també BUTINYÀ, Júlia, El paso de “Fortuna” por la península durante la Baja Edad Media, dins *Medievalismo*, 3 Madrid, 1993, ps. 209-229; MANZANARO BLASCO, Josep-Miquel, *Fortuna en ‘Tirant lo Blanch’ i en ‘Curial e Güelfa’*, Publicacions de la Universitat d’Alacant, Alacant, 1998; BUTTAY-JUTIER, Florence, *Fortuna. Usatges politiques d’une allégorie morale à la Renaissance*, Presses de l’Université Paris-Sorbonne, París, 2008.

Segons el *Diccionari* Alcover-Moll, en el segle XV s'entenia per *ventura*, sobretot, un “esdeveniment bo o dolent, o sèrie d'esdeveniments bons o dolents impossibles de preveure amb certesa.” Procedeixen així les cites de Muntaner (*Crònica*, cap. 286: “Fo ventura d'ells que vench en mans dels genovesos”); de l'anònim traductor del *Decameró* català del 1429 (II,16: “La tua ventura e mia m'ha aportada davant tu”), o d'Ausiàs Marc (CIV: “E van en loch on la ventura 'ls porta”). Pel que s'observa, cadascú havia de fer-se càrrec de la ventura que “la sort” –la parca Làquesis dels antics– li assignava en cada moment. U podia gaudir en un determinat moment de molt *bona ventura*, i en altre moment de *mala ventura*. O actuar *a la ventura*, com els cavallers errants que buscaven aventures, dits també cavallers *de ventura*.¹³⁴⁷⁷ Encara que el refranyer popular (*La ventura, cascú la's procura*, citat per Joanot Martorell en *Tirant lo Blanc*, cap. 59) aconsellava ser més conseqüent en la conducta.

A Valladolid, en maig del 1428, “un lombardo que el infante” don Enric de Trastàmara, germà d'Alfons el Magnànim “traía consigo” –segurament, algú amb estudis humanístics¹³⁴⁷⁸– organitzà un pas d'armes: una *performance* cavalleresca titulada el *Paso de la Fuerte Ventura*. Assimilada pel dissenyador la Ventura medieval a la deessa Fortuna, sortí a la palestra una dama majestàtica fent girar una gran roda daurada “que dezian Rueda de la Ventura”. Hi havia un castell de fustam amb un griu defensor i la “deessa” de la Ventura amb les seues donzelles, que feien companyia als cavallers defensors. Els aventurers havien d'accedir al recinte per un arc adornat per un cartell on es llegia: “Este es el arco del Pasaje Peligroso de la Fuerte Ventura”. L'herald que anuncià l'espectacle al rei de Castella, els infants Joan i Enric d'Aragó, i el conestable castellà Álvaro de Luna, principals testimonis de la festa, exclamà: “Cavalleros, ¿qué ventura vos traxo a este tan peligroso passo, que se llama de la Fuerte Ventura? Cuplevos que vos volbades; si non, no podredes pasar syn justa.”¹³⁴⁷⁹

¹³⁴⁷⁷ ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, s. v. *ventura*.

¹³⁴⁷⁸ Per l'afició a les lletres i a la cultura italiana de l'infant. Vegeu la ressenya biogràfica que en fem en el capítol I.2.5. I també BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201.

¹³⁴⁷⁹ RICO, Francisco, Unas coplas de Jorge Manrique y las fiestas de Valladolid en 1428, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 2, Barcelona, 1965, ps. 515-524 (ps. 528-529); RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967, ps. 60-62; LUZ LAMARCA, Rodrigo de, *El marquesado de Villena, o El mito de los Manuel*, Departamento de Cultura de la Diputación Provincial de Cuenca, Conca, 1998, ps. 200-201. L'expressió castellana “fuerte ventura” apareix en llibres de cavalleries del segle XIV, com *Amadís de Gaula* o la *Historia del caballero Zifar*. Basant-se en una d'aquestes lectures, en un portolà del 1339 (resultat d'una expedició mallorquina del 1338), el cartògraf Angelí Dulcert associà el nom de *Forte Ventura* a una de les illes Canàries. El nom de l'illa de Lanzarote (< Lancelot du Lac) també conté una eloqüent referència literària. Vegeu HERNÁNDEZ-RUBIO

Tots els assistents eren capaços d'interpretar l'important concepte de *ventura* que donava títol al certamen cavalleresc. El que resultava ja més complicat era definir-lo per escrit, com intentava per aquells dies Enric de Villena. En la seua traducció i glosses de l'*Eneida*, després de recordar els noms dels tres “fados” dels antics, Cloto, Làquesis i Àtropos, comenta que la ventura “non es otra cosa synon la serie de los dichos fados, siquier la orden de las causas, començando de la remota fasta aquel efecto.”¹³⁴⁸⁰ Heus ací una de les lectures de l'anònim escriptor de *Curial e Güelfa* que podria haver-lo dut a associar la figura de Làquesis amb la també “noble” donzella Tura.

La voluntat de personificar o al·legoritzar la Ventura venia de ben antic. Els grecs havien ideat un atzar deïficat com a complement i ajuda de les Moires. La nova donzella de les fades del destí duia per nom “*Tijé*, la Suerte, el Acaso, símbolo del capricho y de lo arbitrario que comanda la existencia. Ella es implacable, no por maldad ni odio, sino por indiferencia a las consecuencias de sus inclinaciones.” Així la defineix Francisco J. Folch en un estudi sobre simbologia, que parteix de fonts i referents clàssics.¹³⁴⁸¹ De fet, no mancaven els literats que la sobrenomenaven ‘la quarta moira’. Més específicament, com s'explica en l'*Enciclopèdia de la Religió* dirigida per Mircea Eliade, “Tyche, as the goddess of chance, was associated with Lachesis, one of the Moirai (Fates)”,¹³⁴⁸² així com apareix a partir de textos d'Arquíloc, Píndar, Sòfocles, Eurípides, Hesíode i Plini el Vell. L'‘Atzar’ personificat, la Ventura, que també apareix en els diàlegs de Plató, era considerada per molts autors de l'Antiguitat com una deessa o una Parca “auxiliar”. És raó suficient perquè l'autor del *Curial* dissenyara l'estratègia seductora de la parella al·legòrica Làquesis – (Ven)Tura. L'atzarosa ventura, personificada per la donzella Tura, afavoreix els designis del destí regit per Làquesis, que duu a Curial davant la cruïlla hercúlia, per la que passen tots els adolescents. Arribat a la bifurcació de la “Y” pitagòrica, el jove haurà d'elegir entre la virtut i el vici. Haurà de decidir-se entre el servei racionalment “temperat” a l'amor de l'Afrodita Urània (la neoplàtonica Güelfa) o els plaers passionals de l'Afrodita Pandemos (la libidinosa Làquesis).

CISNEROS, José Marís, *Fuerteventura. En la naturaleza y la historia de Canarias*, Cabildo Insular de Fuerteventura, Puerto del Rosario, 1983, vol. 1, p. 154.

¹³⁴⁸⁰ VILLENNA, Enrique de, *Traducción y glosas de la “Eneida” de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989, vol. 1, p. 244.

¹³⁴⁸¹ FOLCH, Francisco José, *Sobre símbolos*, Editorial Universitaria (“El saber y la cultura”), Santiago de Chile, 2000, p. 69.

¹³⁴⁸² YUSA, Michiko, Chance, dins ELIADE, Mircea (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Macmillan – Collier Macmillan, Nova York – Londres, 1987, vol. 3, ps. 192-196 (p. 194).

El poeta Píndar, protegit pels sobirans grecs de Sicília; recomanat per Manetti al nou rei de Sicília, Alfons el Magnànim, i del qual obté l'anònim del *Curial* el seu lema definitiu per al cavaller (*Ans anvie que pitié*),¹³⁴⁸³ divinitza Tique com una poderosa filla de Zeus, i la fa també estreta cooperadora de les Moires (fragment 75).¹³⁴⁸⁴ Apareix a més en l'*Olímpica* (XII,i,2) i en altres composicions seues.¹³⁴⁸⁵ El nom grec de la figura divina de *Týkhê*, que fou assimilada al panteó romà identificant-la amb *Fortuna*, sol ser traduït en anglés per *Chance*; en portugués per *Acaso*; en francès, per *Hasard*, etc. En català medieval, seria més apropiada la traducció de *Ventura* que la de *Sort*, veu que reserven pels informadors habituals de l'anònim del *Curial* a Làquesis.

Els mitògrafs discrepen en la catalogació de Tique. Hesíode, en la *Teogonia*, diu que és una de les nimfes Oceànides, filles de l'Oceà i de Tetis. En els *Himnes homèrics* se la classifica entre les Nereides, nimfes marines també, i s'associa a Deméter. Altres la fan filla del tità Prometeu. I alguns la consideren una germana molt unida a Peitó (*Peithô*), 'la Persuasió', és a dir, la divinitat ocupada de la força de la persuasió i de la seducció, especialment en matèria d'amors. Es relaciona Peitó amb el vessant luxuriós d'Afrodita, servida en el temple de Corint per 100 donzelles. El mateix Píndar cantava a aquestes "joves molt acollidores, serventes de Peitó [Persuasió] en la sumptuosa Corint."¹³⁴⁸⁶ Ignorem si l'anònim del *Curial* tingué en compte el vincle fratern entre Tique (Ventura) i Peitó (Persuasió) quan pensà en el nom de Tura per a denominar l'instrument de què se serveix Làquesis per a persuadir i seduir Curial. En qualsevol cas, Hesíode parla ja d'aquesta Persuasió, que es representa iconogràficament com a donzella de la deessa Afrodita Pandemos. En un conegut fresc pompeià (ca. 25 aC) del Museu Nacional Arqueològic de Nàpols, es presenta davant ella portant de la mà un infant alat, amb els ulls embenats, és a dir, un Eros invident, luxuriós.

En el segle VII, Arquíloc expressava així el poder de la ventura i la sort sobre les vides dels homes: "Tique i Moira –l'atzar i el fat– determinen totalment el destí dels homes, Pèricles." Tique, la nimfa donzella de les vicissituds inesperades (*metabolai*, en grec), era vista com una mestra d'allò inconstant i imprevisible. El seu culte augmentà en el segle IV aC, quan se la consagrà definitivament com una deessa més del panteó

---

¹³⁴⁸³ Com s'ha dit en els capítols II.2.3, sobre emblemàtica, i II.1.7, sobre fonts clàssiques.

¹³⁴⁸⁴ ALLÈGRE, Fernand, *Étude sur la déesse grecque Tyché. Sa signification religieuse et morale, son culte et ses représentations figurées*, Ernest Leroux ("Bibliothèque de la Faculté des Lettres de Lyon", 14), París, 1889, p. 206.

¹³⁴⁸⁵ PINDARO, *Tutte le opere (Olimpiche, Pitiche, Nemee, Istmiche, Frammenti). Testo greco a fronte*, ed. a cura d'Enzo MANDRUZZATO, Bompiani ("Il pensiero occidentale"), Milà, 2010.

¹³⁴⁸⁶ Fragment 122 Snell, en PINDARE, *Œuvres complètes, Éditions de la Différence, Paris, 1990*.

olímpic, i fou molt popular en l'edat hel·lenística com a protectora de ciutats davant els catàstrofes.¹³⁴⁸⁷ Vincet Cioffiari associa el sentit que tenia la Ventura per als grecs, segons les fonts, al concepte d'“indeterminació” que caracteritza la vida, enfront de la Fortuna pròpiament dita, que era la que determinava finalment el balanç positiu o negatiu dels efectes de la Ventura.¹³⁴⁸⁸ També s'oposa la Ventura dels grecs, donzella de fins sovint funestos, a la matrona Fortuna dels romans, associada a valors més positius o favorables, com ara l'oportunitat o l'obtenció de riqueses. La Ventura *juga* amb la vida dels homes; la Fortuna, per contra, afavoreix els virtuosos.¹³⁴⁸⁹

La representació iconogràfica de Tique entre els antics no fou fixa ni unívoca. Depenia del criteri personal dels diferents artistes, o de les necessitats del client. En la seua descripció de Grècia, el geògraf Pausànies (segle II aC) arriba a la ciutat d'Egira (Acaia) i descriu així el lloc on rebia culte Tique (*Periègesi*, VII,xxxvi,7-8):

“[7] He vist també a Egira un altre temple petit. [8] L'estàtua que alberga és la de Tique [Ventura], que duu la cornucòpia d'Amaltea [símbol de riquesa] i té l'Amor alat al costat. Es vol donar a entendre així que en qüestió d'amors la sort atzarosa fa més que la bellesa. Jo compartisc l'opinió de Píndar sobre moltes coses, i, entre d'altres, sobre allò que diu en una de les seues odes: que Tique és una de les Moires, i que ella és la més poderosa d'aquelles germanes.”¹³⁴⁹⁰

Fernand Allègre, estudiós de la iconografia de Tique, comenta aquesta efígie, on s'associa l'Amor a la Ventura, i comenta que no es tracta d'un amor en positiu. Aquest

¹³⁴⁸⁷ BUTTAY-JUTIER, Florence, *Fortuna. Usatges polítics d'una allégorie morale à la Renaissance*, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, París, 2008, ps. 49-50.

¹³⁴⁸⁸ CIOFFRARI, Vincent, *Fortune and Fate from Democritus to Saint Thomas Aquinas*, Columbia University, Nova York, 1935, vol. 2, ps. 225-236.

¹³⁴⁸⁹ BUTTAY-JUTIER, F., *Fortuna...*, p. 54.

¹³⁴⁹⁰ PAUSANIAS, *Description de la Grèce, livre VII. Achaie* (vol. 4), trad. al francès per Étienne CLAVIER, Société Royale Académique des Sciences, París, 1821. El traductor assimila lliurement la *Tyche* grega a la Fortuna romana, figura que remet a un concepte abstracte distint, encara que després ho matisa entre parèntesi com “atzar”. Anomena també les Moires a la romana, Parques: “[7] (...) J'ai vu aussi à Égira un autre petit temple. [8] La statue qu'on y voit est celle de la Fortune, qui tient la corne d'Amalthée; l'Amour avec des ailes est auprès d'elle. On a voulu donner à entendre qu'en amour la fortune (le hasard) fait plus que la beauté; je partage l'opinion de Pindare sur beaucoup de choses, et entre autres sur ce qu'il dit dans une de ses odes, que la Fortune est l'une des Parques, et qu'elle est bien plus puissante que ses sœurs.” En PAUSANIAS, *Descripción de Grecia. Libros VII-X. Libro VII: Acaya*; introd., trad. i notes de María Cruz HERRERO INGELMO, Editorial Gredos (“Biblioteca Clásica Gredos”, 198), Madrid, 1994, p. 89: “Conozco, por haberlo visto, un edificio en Egira en el que había una imagen de Tique que lleva el Cuerno de Amaltea. Junto a ella está Eros con alas, que quiere indicar que los asuntos del amor para los hombres tienen éxito más bien por la fortuna que por la belleza. Pues bien, yo estoy de acuerdo con la oda de Píndaro que dice, entre otras cosas, que Tique es una de las Moiras y que tiene más fuerza que sus hermanas.”

Eros no representa la força generatriu de segles arrere, sinó d'un amor luxuriós, ja que “pus tard, les poètes renoncèrent à cette conception primitive d'Eros, pour ne voir en lui que le dieu des passions amoureuses et le fils malicieux et charmant d'Aphrodite.”¹³⁴⁹¹ Tique intervé, de fet, en algunes novel·les bizantines de temàtica amorosa, com ara *Leucip i Clitofon* o *Dafnis i Cloe*, per a ressaltar el paper que l'atzar juga en les relacions amoroses i en la concreció exitosa d'aquestes. L'obra de Pausànies sols era coneguda a la Itàlia del *Curial* pels humanistes, gràcies a un manuscrit adquirit pel florentí Niccolò de' Niccoli a primeries del segle XV i traduït parcialment al llatí per Guarino Veronese,¹³⁴⁹² l'humanista més important de la cort de Ferrara (molt ben relacionat, com els seus mecenes, amb el rei d'Aragó). Amb independència que l'anònim del *Curial* tinguera notícia d'aquesta associació de Ventura i Amor en Pausànies, eren suficients els testimonis clàssics del vincle de Ventura amb Persuasíó i amb Làquesis com per a deduir que *Tura* fou ideat com una afèresi de *Ventura*. No debades l'autor de la novel·la era un molt aficionat a la mitografia.

3.7. “Mala y són venguts!” Italians contra catalans

Quan l'autor de *Curial e Güelfa* estructura la seua novel·la per a evocar l'esplendor de la Corona catalanoaragonesa en el segle XIII, decideix dedicar un episodi a exaltar l'ardidesa dels catalans (capítols I.31-45) i un altre d'homenatge als nobles aragonesos (II.27-64). D'acord amb aquest pla de treball, selecciona uns mercenaris catalans i els relaciona amb llinatges de segona fila (Orcau, Oluge) per a dignificar la cavalleria catalana en l'àmbit d'un torneig celebrat al Montferrat. Quan li pertoca després exaltar Aragó, elegeix en canvi *ricosombres* de rang aristocràtic (Martines de Luna, Maça, Cornell, Alagó, Urrea, Atrosillo...) i els situa al costat del rei Pere el Gran, al torneig de Melú. S'observa, d'entrada, que l'escriptor té en superior concepte dels aragonesos, car els situa en un escenari més insigne –la cort del rei de França– i els dedica una major atenció narrativa que l'atorgada, episòdicament, als catalans. Aquests són rebuts a palau i agraciats pel rei Pere, però són els nobles aragonesos els qui l'acompanyen al combat, els més “acostats” a la persona reial.¹³⁴⁹³

---

¹³⁴⁹¹ ALLÈGRE, F., *Étude sur la déesse grecque Tyché...*, ps. 145-148.

¹³⁴⁹² PRETZLER, Maria, *Pausanias. Traven Writing in Ancient Greece*, Bloomsbury (“Classical Literature and Society”), Londres – Nova York, 2007, p. 119.

¹³⁴⁹³ Aspecte del qual tractarem més detingudament en l'apartat II.3.9, que dediquem al rei Pere el Gran i els cavallers d'Aragó.

L'homenatge als cavallers catalans vassalls de Pere el Gran (transposició literària d'Alfons el Magnànim, als ulls del lector coetani) comença quan el marquès de Montferrat organitza un torneig i entra en escena el cavaller napolità Boca de Far. El foraster ve disposat, no sols a guanyar la lliça, sinó també a concertar un matrimoni amb la Güelfa, circumstància que el contraposa i l'enemista, ja d'entrada, amb Curial. En un primer combat col·lectiu a cavall, protagonitzat pel marquès i el napolità, destaca per la destresa i noblesa dels seus actes el català Dalmau d'Oluge, que es fa amic de Curial. El marquès no li atorgà el premi a ell sinó a Boca de Far, injustament. L'afer és discutit i deriva en un desafiament entre el Curial i tres catalans (Dalmau d'Oluge, Roger d'Oluge i Ponç d'Orcau) contra Boca de Far i altres tres "ytalians": Gerardo de Perúgia, Frederico de Venosa i Salonés de Verona. Hi ha en joc dues coses: l'honor dels catalans i l'amor de Curial per la Güelfa. Tots els italians ixen desarçonats d'un combat a cavall, però el més malparat és Boca de Far, que resulta mort involuntàriament per Curial. Els catalans se'n tornen victoriosos a Catalunya, els honora el rei Pere el Gran i els dota amb "grans heretats" com a recompensa per la gesta cavalleresca.

El rerefons dantesc de l'episodi: "l'avara povertà di Catalogna"

Les motivacions d'aquest homenatge als súbdits del rei d'Aragó concorden amb el patriotisme monàrquic que l'escriptor manifesta al llarg de l'obra. D'altra banda, es relacionen amb la *Comèdia* de Dante, en la mesura en què el poeta és admirat i citat reiteradament per l'anònim. Compareix Alighieri en el *Curial* per a exaltar el valor del rei d'Aragó, que "d'ogni valor portò cinta la corda" (*CeG* II.113) i s'al·ludeix implícitament a la *Comèdia* quan es manifesta que el rei Pere d'Aragó remunerava els catalans a fi que no foren vilipendiats per llur *pobresa*, per l'*avara povertà*. L'escriptor no nega en cap moment la pobresa dantesca dels catalans, però instrumentalitza el tòpic difós entre els italians per a demostrar que "honor... sens treball, bonament no ·s pot haver." El que no deixa de ser sinó una màxima cavalleresca de manual que apareix també en les primeres línies del pròleg del *Tirant*: "E legim que honor sens exercici de molts actes virtuosos no pot ésser adquirida, e felicitat no pot ésser atesa sens mijà de virtuts".¹³⁴⁹⁴ L'honor cavalleresc no és la recompensa que rep un individu per la seua claredat de sang o per la riquesa dels paraments de què fa gala, ans un premi a la

---

¹³⁴⁹⁴ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 69.

constància, al comportament virtuós; com els dels catalans que, al servei d'Alfons el Magnànim, havien contribuït a la conquesta de Nàpols; com el dels catalans de la ficció, també: “Aquests cathalans, confiants de lur virtut, anant per lo món feyan offici de combatre, e no ·s podien fer grans fets d'armes que ells no s'i trobassen e no reportassen gran honor; e axí eren tenguts en gran preu en moltes províncies, en les quals, cercant honor, que sens treball bonament no ·s pot haver, eren estats” (*CeG* I.37).

La conclusió de l'episodi i de tot el llibre I de la novel·la, a manera d'*exemplum*, és bastant eloqüent. El rei “don Pedro” després de sopar a Barcelona amb els mercenaris victoriosos, “no oblidant la gràcia de la sua singular magnificència, preciosos dons e grans heretats en què visqueren los donà, per ço que d'ací avant on que anassen no·ls diguessen ‘cavallers pobres’. Tothom murmurava de la gran singularitat que lo rey havia feta en honrar aquests cavallers.” El rei, que s'havia fet ressò de les murmuracions, justificà les gratificacions repartides, no com a recompenses individuals capricioses, sinó com una manera d'honorar tota la cavalleria. No debades, els guardonats havien demostrat ser excel·lents cavallers, car havien vençut el bo i el millor de la cavalleria italiana, i havien rebut el que els pertocava (*CeG* I.46).

“On que anassen...” –òbviament, es refereix l'escriptor, específicament, a Itàlia– “no·ls diguessen ‘cavallers pobres’” Qui els tractava de cavallers pobres, als *catalani*? Doncs els italians en general, que citaven com a font autoritzada la popular i divulgadíssima *Comèdia* dantesca; concretament el vers 77 del cant VIII del *Paradís*, on s'al·ludeix a “l'avarà povertà di Catalogna.” El qualificatiu, com és lògic, ha fet córrer molta tinta entre escriptors de llengua catalana (Riquer, Fuster, Pla, Mira...) i d'altres llengües circumveïnes.¹³⁴⁹⁵ El marc historicocultural del cant és el del conflicte secular entre els Aragó i el Anjou pel control de les Dues Sicílies, i el que pronuncia els mots és Carles Martell, germà del rei Robert de Nàpols. Adverteix aquest de l'afany de guany que manifesten els seus acompanyants catalans: “Si el meu germà pogués preveure això, / evitaria la pobresa avara / de Catalunya, per no rebre'n dany; / que verdaderament cal que procure, / per si o per altri, que la seua barca / ja carregada, no es carregue més. / A ell, que és avar, tot i venir d'un pare / generós, li caldria una milícia / que no pensara

---

¹³⁴⁹⁵ No és el nostre objecte d'atenció directa, però es pot fer un tast de les diferents aproximacions exegetiques que des de la Renaixença catalana s'han fet dels mots de Dante, en: PLA, Josep, *L'avarà povertà di Catalogna*, consultable en <<http://www.lletres.net/pla/plaavara.html>>; LLOVET, Jordi, *L'avarà povertà di Catalogna*, dins *El País (Quadern Catalunya)*, Barcelona, 29 de novembre del 2007, ed. electrònica <http://elpais.com/diario/2007/11/29/quaderncat/1196300725_850215.html>; MIRA, Joan-Francesc, Sobre 'l'avarà povertà', dins *El Temps. Setmanari d'informació general dels Països Catalans*, núm. 1.376, València, 26 d'octubre del 2010, ed. electrònica <<http://www.joanfmira.info/articulos/index.php?id=216>>

tant a omplir les arques” (vv. 76-84).¹³⁴⁹⁶ Com explica en una anotació a la seua traducció Joan-Francesc Mira, “el germà de Carles, Robert d’Anjou, havia viscut un temps a Catalunya com a ostatge i, quan arribà a Nàpols com a rei, anava acompanyat de nobles i cavallers catalans que degueren fer-se famosos per la rapacitat. El rei, doncs, hauria d’apartar-se d’aquesta gent per no acabar ell mateix perjudicat.”¹³⁴⁹⁷

Com s’observa, la història tornava a repetir-se en temps d’escriptura del *Curial*. Un altre rei novament instal·lat a Nàpols, Alfons el Magnànim, se’n venia acompanyat de nou per *creati catalani*, als quals afavoria i recompensava generosament amb senyories i capitànies napolitanes. No faltaria qui pensara que al rei conqueridor de Nàpols, li convindria seguir el consell de Carles Martell: prescindir d’avars catalans i dotar-se d’“una milícia / que no pensara tant a omplir les arques.” La generositat del Magnànim –com tot seguit tindrem ocasió de documentar– donava pàbul a murmuracions entre els barons del *Reame* italià, els quals no s’estarien d’evocar oportunament l’autoritat cultural dels versos del poeta-teòleg. L’anònim autor, afectat per l’anticatalanisme dels napolitans, que troba reflex en la lluita de Boca de Far contra Curial, justifica literàriament les recompenses rebudes pels seus presumptes lectors (els súbdits *catalani* del Magnànim, si admetem que l’obra fou escrita en context italià) i confuta literàriament, de pas, el “desafortunat” blasme de Dante.

Lola Badia i Jaume Torró, en llur edició del *Curial*, recorden que la fama de pobresa dels catalans l’havien divulgada ja en el segle XIII trobadors al servei de Carles I d’Anjou, encara que a partir de Dante esdevingué un tòpic entre els italians.¹³⁴⁹⁸ Ja Ramon Muntaner, en el capítol 29 de la seua *Crònica* (1325-1332) s’havia ocupat de respondre –patriòticament, a diferència de l’autor del *Curial*– a aquella mala fama: “E nengú pens que en Catalunya sia poca província, ans vull que sàpia tothom que en Catalunya ha comunament pus ric poble que negú poble que jo sàpia ne haja vist de neguna província, si bé les gents del món la major part los fan pobres.”

L’escriptor de la novel·la cavalleresca, en canvi, no pretén negar la relativa pobresa dels catalans contemporanis, raó per la qual elegeix *ex professo* dos llinatges secundaris, del rerepaís occidental, de la Catalunya pregona. En això, es diferencia singularment d’Antoine de la Sale, autor de la novel·la cavalleresca *Jehan de Saintré*

---

¹³⁴⁹⁶ Traducció justificada per l’editor-traductor en l’article citat en la nota precedent.

¹³⁴⁹⁷ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 964-965. Els versos originals diuen: “E se mio frate questo antivedesse, / l’avara povertà di Catalogna / già fuggeria, perché non li offendesse.”

¹³⁴⁹⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 575.

(maig del 1456, data del ms. més antic), que pretén evocar els grans llinatges catalans: Cervelló, Perellós, Montcada, Prades, Cardona i Urgell.¹³⁴⁹⁹ També pren distància l'anònim del *Curial* respecte del marquès de Santillana i la seua *Comedieta de Ponça* (1435). Ací, el poeta exalta la participació de Catalunya en la batalla contra Gènova citant –“allende Monçón”– les cases de Prades, Cardona, Pallars i Cervelló, i els homes de la conca de Llobregat, rossellonesos, perpinyanesos, empordanesos...¹³⁵⁰⁰ No és que l'autor del *Curial* desconega les grans famílies nobiliàries i les comarques de Catalunya. És, senzillament, que exaltar els grans senyors de Catalunya no forma part del seu projecte literari; no forma part del plantejament d'aquest episodi de catalans contra italians. El propòsit és un altre i està inspirat en, com s'ha dit, en la lectura de Dante.

El contrast desitjat per l'escriptor és evident i forma part d'una dictomia *povertà / ricchezza*: Dalmau d'Oluge no és sinó un “cavaller de pobre fet”, qüestió que l'escriptor no es cansa de remarcar: “aquell pobre cavaller”, torna a dir més avant. Curial troba que potser necessiten diners, els pobres, per a aparellar-se millor: “los requirí si havien mester diners que ho diguessen, qu' ell los en donaria prou.” La resposta de Dalmau d'Oluge és clara: “Cavaller, nosaltres no haven mester vostre argent” ja que vivien de manera independent. “Podem cercar lo món”, afig, sense dependre d'altri, “car vós conixerets que a mi bastarà lo cor.” Els catalans són tan valents com austers, parcs en exhibició d'armes i arnesos. No requereixen de luxosos paraments ni elaborades divises heràldiques. Tenen prou amb lliurees blanques i creus de sant Jordi: “Curial, ací no ha mester molt argent, car la pompa no val res en tals fets; esforçats-vos bé a menar les mans, que aquelles vos han a honrar, e l'als tot és fum” (*CeG* I.36).

Tot el debat de fons de l'episodi dels catalans està orientat a demostrar que, amb independència del nivell de riquesa i de la noblesa de sang, la virtut –en aquest cas la virtut cavalleresca– dels homes és allò que els fa mereixedors de ser honorats i guardonats. L'aspecte i la indumentària d'aquells catalans, vol l'autor que contraste amb els aires del “gran senyor” que es dóna Boca de Far, un “cavaller napoletà... molt ben

---

¹³⁴⁹⁹ Riquer, Martí de, *Caballeros andantes españolas*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 42, esmenant les deturpacions de l'autor francòfon, hi retroba els noms d'en Guerau [en realitat, l'escriptor sembla suggerir *Enguerrand*] de Cervelló, Arnau de Perellós, Francesc de Montcada, el comte de Prades, el comte de Cardona, el comte d'Urgell (Jaume el Dissortat), *don*a Elionor de Cardona i Frederic de Luna (nét de Martí I, infant de sang reial). L'informador, segons Riquer, podria haver sigut un Arnaud de la Sale –parent d'Antoine?– que era servidor de Gastó IV de Foix pel 1450 i que degué assistir al *Pas du Pin aux Pommes d'Or* organitzat a Barcelona pel seu senyor, en novembre-desembre del 1455 (ps. 77-84).

¹³⁵⁰⁰ Per un acarament específic –i ideològic– entre el poema castellà i la novel·la catalana, vegeu BUTINYÀ, Júlia, *La Comedieta de Ponça y el Curial e Güelfa* frente a frente, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311.

muntat e ricament aparellat e ab notable companyia” (CeG I.31); “molt bell e molt bon cavaller, de molt gran linatge e maravellosament heretat” (CeG I.34), propietari del millor cavall del torneig, un destrer d’exòtica denominació: Saladí. Els catalans són homes “de pobre fet”, però, en compensació, són bel·licosos i ardit: “forts e molt aspres cavallers... a gran maravella” (CeG I.36); “lo cathalà se mostrà tan brau e tan aspre que no és en dir” (CeG I.33). L’aspror, la bravura i el coratge dels catalans eren qualitats –tòpicament consagrades en l’imaginari popular d’Itàlia– que els permetien abandonar llur país natal, Catalunya, i “cercar món” oferint-se com a mercenaris. Quan tornen a la terra pairal després d’haver triomfat al torneig, el rei els premia i fa callar els envejosos de la cort, car reconeix que l’esperit de la cavalleria “en los cursos de aquells tan valerosament se és mostrada; e aquesta matexa honor, e molt major, li faré, quant en lo cors d’algun de vosaltres se voldrà mostrar” (CeG I.46).

És segur que l’autor coneixia la *Comèdia*, l’estudiava i sentia una particular reverència per Dante com a autoritat i model literari. Coneixeria, doncs, els polèmics versos. I, segurament també, la interpretació que en féu Benvenuto da Imola, un dels comentaristes que l’escriptor solia consultar assíduament:¹³⁵⁰¹

“...unde dicit: l’avara povertà di Catalogna, hoc dicit quia rex Robertus, quando stetit in Aragonia, cuius pars maritima vocatur Catalonia, obses pro patre suo, acquisivit amicitias et familiaritates multorum, quos postea in Italia promovebat ad officia, qui noverant bene accumulare. Ad quod duo impellebant eos, scilicet, paupertas, quae suadet homini furtum et rapinam; et avaritia, quae reddit hominem ingeniosum ad omnia illicita lucra. Unde bene Africanus minor consultus in senatu, uter duorum deberet mitti ad regendam provinciam, respondit: “Neuter, quia alter nihil habet, alter nihil sufficit.” Et vere catalani reputantur homines cordati et sagaces inter hispanos.”¹³⁵⁰²

Luca Fiorentini, estudiós del *Commentum* de Benvenuto, assenyala tres passatges de la *Nuova Cronica* (1322-1348) de Giovanni Villani (IX,82; X,18 i 39) que

¹³⁵⁰¹ Vegeu MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428.

¹³⁵⁰² Citat per FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L’elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche*, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma “Sapienza”, Roma, 2011, p. 729.

testimonien com l'avarícia dels catalans era ja proverbial a la Itàlia del segle XIV. En efecte, Villani judica que Pere el Gran d'Aragó, tan elogiat –malgrat les discrepàncies polítiques– per Dante, “era arditto e di gran cuore, ma, come Catalano di natura, fellone...”¹³⁵⁰³ Per la seua banda, Franco Sacchetti (ca. 1330-ca. 1400), en el *Trecentonovelle*, en el relat CCLIV, retrata els catalans com homes que es comporten “con animo fellone e sdegnoso”.¹³⁵⁰⁴ S'ha vist també com Da Imola tracta d'explicar el sentit dels versos de Dante recurrent a un exemple tret de Valeri Màxim (VI.iv.2, *Graviter dicta aut facta*) que conté la frase atribuïda a Escipió l'Africà.¹³⁵⁰⁵ El coratge i la sagacitat d'aquells pobres catalans els impel·lia a rapinyar béns il·lícitament.

Ja en temps de la redacció del *Curial*, l'humanista llombard Angelo Decembrio, amic del rei d'Aragó i protegit durant anys (1447-1458) pel gran camarlenc de la seua cort, Enyego d'Àvalos, posà en evidència que Dante –atenció– “errava” en aquesta apreciació: “*Errat Dantes Hispaniam Citeriorem, quan populari more Cataloniam nominat, cum avaram dixerit. Non 'avaram' sed parcissimam eam gentem.*” Ell havia visitat la Corona d'Aragó el 1450. Hi romangué, a més, durant els anys 1458-1465, al servei de Carles de Viana i de Joan II d'Aragó, i podia donar testimoni en la seua *Politia litteraria* (V,64) que els catalans no eren uns avars, sinó gent moderada en la despesa i sòbria en el vestir; *parca*, en lògica comparació amb el caràcter dels italians.¹³⁵⁰⁶ Compartien, doncs, Decembrio i l'autor del *Curial*, una lectura correctora del tòpic dantesc, deslligada del sentit negatiu que adquiria la interpretació popular.

Els catalans i la xenofòbia anticatalana al Nàpols del segle XV

L'episodi dels catalans del *Curial* té a veure, doncs, amb la *Comèdia* de Dante, però també amb allò que Benedetto Croce documentava com “l'odio italiano contro i catalani”, tan arrelat en la cultura popular, la literatura i la sapiència proverbial de la Itàlia medieval.¹³⁵⁰⁷ Els habitants de la península presidida per Roma consideraven tots els “*hispani*” com uns “*semibarbari et efferati homines*”, en coneguda expressió de

---

¹³⁵⁰³ VILLANI, Giovanni, *Nuova cronica*, ed. a cura de Giovanni PORTA, Fondazione Pietro Bembo – Ugo Guanda editore, Parma, 1991, llibre 7, cap. 59.

¹³⁵⁰⁴ SACCHETTI, Franco, *Il Trecentonovelle*, ed. a cura d'Emilio FACCIOLI, G. Einaudi, Torí, 1970; reed. digital dins *Biblioteca Italiana*, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹³⁵⁰⁵ FIORENTINI, L., *Il commento dantesco di Benvenuto...*, ps. 729-730.

¹³⁵⁰⁶ Citat per GUALDONI, Franco, *Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462*, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156 (p. 135).

¹³⁵⁰⁷ CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, ps. 26-29.

Giovanni Boccaccio.¹³⁵⁰⁸ Però als catalans –conqueridors de Sicília i Nàpols, almogàvers i corsaris indomables, mercenaris temuts– els havien patit més de prop i els consideraven, per norma general, competidors en el domini de la Mar Mediterrània.

La visió despectiva dels catalans i l'anticatalanisme polític dels italians era comú des del segle XIII entre els güelfs de la Península Itàlica, les repúbliques aliades dels Anjou de Provença, els genovesos i altres que aspiraven al domini de la mar.¹³⁵⁰⁹ Els detractors del metge i moralista valencià Arnau de Vilanova (ca. 1240-1311), per posar un cas, l'acusaven de ser home 'de despreciable nació, és a dir, català' (*"de filiis despecte nationis, scilicet cathalanus"*).¹³⁵¹⁰ Curiosament, el papa Bonifaci VIII, pel 1301, esmentava mestre Vilanova com l'únic bon català que havia conegut, en una divulgada conversa amb Carles II de Nàpols, on afirmava que seria un miracle trobar algun català que obrara bé: *"Immo est magnum miraculum, quod aliquis catalanus faciat bonum!"*¹³⁵¹¹ Diferents cronistes i humanistes dels segles XIV i XV alimentaren amb els seus textos aquesta tòpica animadversió envers els catalans intrusos, fellons, corsaris i "avars". Centrant-nos en l'etapa napolitana del regnat Alfons el Magnànim (1420-1423, 1432-1458), durant la qual s'escrigué el *Curial*, els testimonis d'anticatalanisme, de recança envers els *catalani* i el *Re di Raona* es multiplicaren en relació directament proporcional amb la ingerència de la Corona d'Aragó en la política italiana.

Des dels consecutius matrimonis de Robert I d'Anjou amb Violant d'Aragó (1297) i amb Sança de Mallorca (1304), els catalans foren una minoria present i activa a la ciutat i al port de Nàpols.¹³⁵¹² No eren la colònia més important: pel 1400, hi havia molts artesans i mercaders florentins, concentrats a la via dei Fiorentini, prop del Castell

---

¹³⁵⁰⁸ En l'adreça de BOCCACCIO, Giovanni, *De casibus virorum illustrium*, ed. a cura de Pier Giorgio RICCI i Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹³⁵⁰⁹ Vegeu FERRER MALLOL, Maria-Teresa, I genovesi visti dai catalani nel medioevo. Da amici a nemici, dins GALLINARI, Luciano (ed.), *Genova una 'porta' del Mediterraneo*, Brigati, Gènova, 2005, p. 137-174. L'enemistat dels genovesos era ja secular i difícilment reversible, com li ho recordava Alfons d'Aragó a Filippo Maria Visconti, en octubre del 1446: "lo nom de la senyoria del rey d'Aragó e de cathalans és molt avorrida en aquella comuna de Gènova" (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 46r-49r, Castell Nou de Nàpols, 12 d'octubre del 1446).

¹³⁵¹⁰ Citat per FERRANDO, Antoni, *Consciència idiomnàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, València, 1980, p. 147.

¹³⁵¹¹ FINKE, Heinrich, *Aus den Tagen Bonifaz VIII. Funde und Forschungen*, Münster, 1902, p. XXXVI, doc. 9.

¹³⁵¹² GASPARINI, Leone, *La Napoli de Boccaccio. Echi e reminiscenze di vita e storia napoletana nel Decamerone*, Tipogr. del Valentino, Nàpols, 2013, p. 25.

Nou,¹³⁵¹³ molts genovesos, també, i, en menor mesura, assentaments de francesos, llombards, jueus, pisans, senesos i luquesos.¹³⁵¹⁴ En el regnat de Joana I (1343-1382) s'havia edificat un districte marítim per a acollir els mercaders de distintes nacionalitats, “acciò stessero nella città quieti.” Aparegueren així en la trama urbana la *rua Catalana*, la *rua Toscana*, la *rua Francesca*, la *corsa dei Fiorentini*, la *loggia dei Genovesi*, la *Scalesia* i la *rua Amalfitana*.¹³⁵¹⁵ El carrer dels Catalans¹³⁵¹⁶ s'estén “sulle colline di San Marcellino e de Monterone” i encara se la identifica en el nomenclàtor urbà com una travessa que connecta les cèntriques vies de Medina i d'Agostino Depretis, confluents en un Piazza Municipio presidida pel Castel Nuovo.¹³⁵¹⁷

La permanència d'Alfons d'Aragó a la cort de Joana II (1420-1423) provocà una crisi en aquesta secular convivència de napolitans i catalans. En maig del 1423, les tropes de Muzio Attendolo Sforza, ajudades pels partidaris del duc de Venosa (el favorit de la reina, Sergianni Caracciolo), ocuparen la ciutat i saquejaren les cases dels catalans i sicilians, com recullen les cròniques: “lo Sforzu intrau intra la gitati di Napuli et misi a sacumannu a multi persuni et curreu li banchi fatti da li Siciliani et Catalani.”¹³⁵¹⁸ Poques setmanes després, quan arribà de Catalunya una esquadra de reforç, els súbdits del rei d'Aragó saquejaren la ciutat i cremaren moltes cases. L'abandonaren després, assaltaren l'illa d'Iscla i fundaren allí una “*catelanorum colonia*”, com la denomina el Panormita, per tal d'assegurar-se'n la fidelitat dels pobladors.¹³⁵¹⁹

¹³⁵¹³ CROCE, B., *La Spagna nella vita italiana...*, p. 21. Els florentins ja hi abundaven en temps de Giovanni Boccaccio. Renovaren els seus estatuts de col·lectiu autònom el 1430. Vegeu FIGLIUOLO, Bruno, L'organigramma della nazione fiorentina a Napoli, dagli statuti del 1430, dins PETTI BALBI, Giovanna (ed.), *Comunità forestiere e “nationes” nell'Europa dei secoli XIII-XVI*, GISEM-Liguori, Nàpols, 2001, ps. 191-200.

¹³⁵¹⁴ FENIELLO, Amedeo, Napoli al tempo di Renato d'Angiò, dins *Bullettino storico italiano per il Medioevo*, 112, 2010, ps. 273-295 (p. 278).

¹³⁵¹⁵ MONTEMAYOR, Giulio de, La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d'Aragona, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123 (p. 60).

¹³⁵¹⁶ En ACA, Cancelleria reial, reg. 2.907, fs. 176r-177v, 1 de desembre del 1446, llegim que a l'escrivà valencià Bernat Llopis se i assignà una casa a la plaça de Sant Nicolau i un casal o solar “*in partita vocata la Rua Catalana*”, de la mateixa parròquia de Sant Nicolau. Segons els apunts de la tresoreria reial, a “la Ruga Cathalana”, pel setembre del 1446, existien diverses cases llogades a personal vinculat a la cort. Vegeu IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 202.

¹³⁵¹⁷ FENIELLO, Amedeo, Tracce dell'economia catalano aragonesa a Napoli, dins *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medioevo*, 114, 2012, ps. 181-197 (ps. 182-183).

¹³⁵¹⁸ ANÓNIM, *Fragmentum Siculae Historiae ab anno MCC LXXXVII usque ad annum M CCCC XXXIV*, dins MURATORI, Ludovico Antonio (ed.), *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. 24, Tipogr. de la Societá Palatina, Milà, 1738, cols. 1.085-1.100 (col. 1.089).

¹³⁵¹⁹ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 150-153.

El desprietat saqueig de Nàpols pels *catalani* en juny del 1423 condicionà l'actitud hostil de la població urbana, la resistència d'aquesta al costat de Renat d'Anjou i el rancor xenòfob envers els dominadors arribats d'enllà la mar.¹³⁵²⁰ El cronista Angelo di Costanzo comenta en la seua *Istoria del Regno* (1572-1581) quina era la situació pel 1440, quan Alfons el Magnànim es proposà assetjar la capital del país: “Napolitani, ch'abborrivano il nome catalano, ricordandosi che la città dicesette anni avante era stata mezz'arsa et sacchegiata da quelli, ad una voce gridaro che non volesse [el rei Renat] abbandonarli, che voleano morire soto la sua bandiera.”¹³⁵²¹

Quan el rei d'Aragó, conquerit ja tot el regne, efectuà l'entrada solemne a Nàpols, el 26 de febrer del 1443, les colònies de florentins i de catalans prepararen sengles entremesos per a la cavalcada triomfal. L'humanista Lorenzo Valla, en una lletra remesa a Paulo Cartella, un estudiant de dret a Perusa amic seu, li féu relació de la desfilada alfonsina, però silencià irònicament els espectacles preparats per catalans i florentins. Els considerava indignes i impropis d'aquell nou Cèsar: “*Permitte me*”, deia, “*queso, magne rex, florentinorum cathalanorumque facto silentio preterire, aut in aliud tempus differre. Fuit lepida illam quidem pompa atque festiva, sed ludis tamen aptior quam triumpho, quam rex Alfonsus magis tulit quam probabit.*”¹³⁵²²

Tot i els favors i recompenses que rebrien per part del rei, els catalans tenien fama de pirates i saquejadors. “E addirittura dei ‘barbari’ i catalani erano stimati nei circoli umanistici”, com constata Ernesto Pontieri; “non solo per la loro idiosincrasia per le lettere, ma anche per la natura bellicosa, facile a trasmodare in ferocia nei conflitti.”¹³⁵²³ El caràcter dels catalans suscitava controvèrsia entre els mateixos humanistes. Poggio Bracciolini atribuï al seu oponent intel·lectual Lorenzo Valla una sentència llatina segons la qual els catalans no desitjaven ser glorificats en escultures de marbre, com els antics o els cultes italians, sinó que es dedicaven a acumular or i esclaus perquè remaren en les seues galeres: “*Non enim marmor sculpti catalani cupidi sunt, sed auri et*

---

¹³⁵²⁰ Com ho argumenta amb testimonis documentals i cronístics, CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, ps. 314-328.

¹³⁵²¹ DI COSTANZO, Angelo, *Historia del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giuseppe Cacchio, L'Aquila, 1582, p. 381.

¹³⁵²² Citat per IACONO, Antonietta, Il trionfo di Alfonso d'Aragona tra memoria classica e propaganda di corte, dins *Rassegna storica salernitana*, 26-1, Salern, juny 2009, ps. 11-58 (ps. 18-19 i 32).

¹³⁵²³ PONTIERI, Ernesto, Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (ps. 83-84).

servorum, quibus ad remigium utantur.”¹³⁵²⁴ Valla, fingint empatia amb un anònim jove català indignat per la diatriba del florentí, falsament atribuïda a ell, l’acusà en el seu *Antidotum primum* (1452) de ser un desvergonyit calumniador.¹³⁵²⁵

Els estrangers eren odiats a Nàpols per les víctimes del saqueig del 1423 i pels simpatitzants de la causa angevina, com el sastre “mastro Francisco” de la cèntrica plaça de la Sellaria, que –segons Facio– “odiava molto re Alfonso, chiamandolo, come per ingiuria, ‘catalano’. E quando lo vedeva lo maldiceva di modo che altri lo intendevano, colle parole: ‘Sto catalano quanto ne fa! Et lodava Renato et i francesi.’” El rei el cridà a palau i, per a demostrar-li la seua magnificència, el perdonà.¹³⁵²⁶ Els catalans, no sols se sabien dominadors del país, sinó que competien amb els italians en demostracions cavalleresques. En les festes que seguiren a l’entrada del rei Alfons a Nàpols, a primeries de març del 1443, dos barcelonins que es comptaven entre els “bells junyidors del món”, Francí Desvalls i Joan Llull, efectuaren una demostració als afores de la ciutat i en presència del rei. I, segons els missatgers del Consell de Barcelona, “lo dit senyor romàs tant content e tan alegra com dies ha fos, e los ytalians ne romangueren tots ensenyats, que algun d’ells no fonch aquí per empendre tal acte.”¹³⁵²⁷ Aquesta rivalitat cavalleresca entre els catalans i els “italians” en general –i no sols els napolitans– troba ressò específic en les pàgines del *Curial e Güelfa* de què tractem ara. Al darrere, s’amaga un sentiment d’inferioritat dels nobles de països perifèrics d’Europa, com ara Castella o la Corona d’Aragó, que se sentien enlluernats per la potència demogràfica, militar i mercantil de la Itàlia del segle XV. S’entenen així millor, a banda de l’episodi del *Curial* de què tractem, el lament literari del marquès de Santillana (1443), perquè no

---

¹³⁵²⁴ La citació (BRACCIOLINI, Poggio, *Poggi Opera*, Estrasburg, 1513, f. 329) es trobava en una lletra remesa per Poggio a l’antiquari florentí Andreolo Giustiniano, comprador genovés d’escultures gregues per a revendre-les a Itàlia. Aquest li havia dit que, segons Francesco da Pistoia (framenor desplaçat a Morea per a cerca antiguitats), uns corsaris catalans li havien robat una estàtua de marbre que estava esperant. Poggio li responia amb ironia que això no podia ser: “*In quo ut conicio manifeste mentitus fuit. Non enim marmoris sculpti...*” Més detalls, en SHEPHERD, William, *Vita di Poggio Bracciolini*, trad. a l’italià de Tommaso TONELLI, Tipogr. de Gaspero RICCI, Florència, 1825, vol. 2, p. 148, n. b.

¹³⁵²⁵ VALLA, Lorenzo, *Antidotum primum. La prima apologia contro Poggio Bracciolini* [1452], ed. a cura d’Air WESSELING, Van Gorcum, Leiden, 1978, llibre II, 126 (p. 132): “*Optime iudices. Nam hic in quadam epistola scripsit ‘Non enim marmoris sculpti Catalani cupidi sunt, set auri et servorum quibus ad remigium utantur’ Sed quid plura? Volo ex iisquoque que ad probandam imperitiam meam Pogius attulit docere non modo me auctorem non fuisse illarum notationem, sed eum non per imprudentiam falsamque suspectionem, verum per apertam calumniam me auctorem esse dixisse.*” Vegeu també la pàgina 26.

¹³⁵²⁶ Traduït del llatí per MONTEMAYOR, Giulio de, *La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d’Aragona*, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123 (p. 62); CROCE, B., *La Spagna nella vita italiana...*, p. 54.

¹³⁵²⁷ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 222 (doc. 166).

troba poetes disposats a cantar les glòries d'un rei “de memoria digna / a quien se humillan los grandes señores / a quien Italia sobervia se inclina.”¹³⁵²⁸

A la rivalitat, cal afegir la desconfiança envers la població aborigen, entre la qual hi havia camuflats molts traïdors. En *Curial e Güelfa* (III.7), quan Curial s'allotja a la cort napolitana del rei Carles, “alguns, ytalians, dèyan que aquest devia ser gran traïdor, e que li llevàs la galera, e ·l fes estrènyer, e sabia la veritat. Altres, francesos, dèyan que no ·s devia fer per cosa del món, abans lo devían lexar anar quitament.” Els francesos de la cort de Carles d'Anjou són cavallers honests i francs; els italians, en contrast, són una gent molt mal pensada. El mateix devien opinar, tal vegada, els italians respecte dels nouvinguts amb el rei d'Aragó. El ferrarés Borso d'Este, invitat especial de la cort napolitana l'any 1444, pogué constatar l'existència d'una “tensió” política i xenòfoba que jugava en contra de la consolidació d'Alfons I en el tron napolità. Advertia el monarca sobre l'excessiva predilecció pels *catalani* per a ocupar els llocs de govern, l'incontrolat repartiment de feus i capitanies als nouvinguts, i la desconfiança i recança que aquesta discriminació palesa generava en els napolitans:

“Como a nui è chiaramente monstrato, che la mayestà vostra in questo reame non è amato per niente, anzi è piu tosto odiato. E questo, sacra mayestà, viene perché la vostra mayestà pare che non attenda a quisti de lo reame quanto gli promesse quando lo hebi (...), che le cose soe che solevano godere, como sum beni feudali concessigi dali re ad alchuni gentilhomini de lo reame, la vostra mayestà gli ha tolti a loro e dati a deli catelani, li quali gli tengono et possedono. Item, che tuti li officii de lo reame, li quali, sequondo che a nui è monstrato chiaramente, mali modi et tiranie grandissime che evidentemente uxano verso quisti de lo reame, et anche perché li volemo tenere sotto pedi et signorezarli cum desonesti modi, e per ogni cossa pare che la vostra mayestà non se fidi de veruno 'taliano, neanche né ami né voglia veruno, cossa da farve perdere molto lo amore de quisti vostri subditi. Questo non diemo perché la mayestà vostra faccia male ali catelani e bene ali 'taliani, anzi perché faza bene ai catelani, ma li adoperino in quelle cose che se affano per la mayestà vostra e non contra quella.”¹³⁵²⁹

---

¹³⁵²⁸ Citat per PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El Marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del humanismo peninsular, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *Del humanismo*. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 29-36 (p. 32).

¹³⁵²⁹ FOUCARD, Cesare, Fonti di storia di Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2,

Segons Benedetto Croce, “Alfonso rimaneva straniero (...) e lo si vedeva attorniato da una folla di catalani, aragonesi e catigliani, ai quali conferiva gli uffici che gli antichi se deano ai regnicoli; e quella gente, per le sue ‘superbie, mali modi et tirannie grandissime’, era odiata e faceva odiare il re.”¹³⁵³⁰ En efecte, els medievalistes constaten que el rei Alfons, només assolir el poder a Nàpols, el 1443, s’envoltà d’una xarxa de persones fidels: “di nobili animati da ideali cavallereschi, ma anche di affaristi e imprenditori di se stessi, che avevano costruito fortune personali e familiari nell’impresa italiana (...), chiamati polemicamente *catalani* da chi denunciava la rapacità ed estraneità al regno.”¹³⁵³¹ Els nadius del país –Borso parla també d’“italians”, en general– se sentien discriminats i apartats dels principals llocs de responsabilitat de la cort. Així les coses, quan emmalaltí greument i estigué apunt de morir el rei Alfons (fi de març-primeria d’abril del 1444), alguns dels grans barons del regne –fins i tot els qui havien contribuït al triomf del Magnànim– es prepararen per si calia alçar-se en armes. El 5 d’abril, a Nàpols, “li catalani andavano salvando le robe loro per li castelli, e molti signori avevano già pensato a fare novità”, segons el relat d’un dietarista anònim.¹³⁵³² Els *Diurnali* del duc de Monteleone afigen que, entre el 5 i el 9 d’abril – quan es restablí prodigiosament la salut del monarca–, “deli catalani, beato era quello se potea salvare alo Castello Novo portando loro robba, deliberando in loro consiglio mandare per re de Navarra [Joan de Trastàmara], frate de re de Rahona, havesse venuto a soccedere lo reame.”¹³⁵³³ Segons el cronista Summonte, “connobe all’hora il re la poca confianza de baroni, e quanto poco fidar si potea dell’animo di quei del regno” i decidí casar l’hereu del tron, el príncep Ferran, amb la neboda i hereva del baró napolità més poderós i “perillós” per a l’estabilitat en cas de sedició, el príncep de Tàrent.¹³⁵³⁴

Nàpols, 1877, ps. 725-757. Vegeu també RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 75, n. 16.

¹³⁵³⁰ CROCE, Benedetto, *Storia del Regno di Napoli*, Bari, 1925, ps. 89-90.

¹³⁵³¹ SENATORE, Francesco, Parlamento e luogotenenza generale. Il regno di Napoli nella Corona d’Aragona, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 433-474 (p. 457).

¹³⁵³² Citat per CROCE, B., *La Spagna nella vita italiana...*, p. 55.

¹³⁵³³ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5), ps. 186-187.

¹³⁵³⁴ SUMMONTE, G. A., *Dell’historia della città...*, ll. 5, cap. 1, ps. 45-46.

Hi havia províncies del regne especialment enemigues i hostils al rei d'Aragó, com ara Calàbria. Alfons I tractà d'atraure de Milà a la seua cort Enyego d'Àvalos pel 1439 per a casar-lo amb la marquesa de Cotró, hereva d'un immens patrimoni i, de fet, la feudatària més poderosa de Calàbria. Tanmateix, l'envià per a negociar les noces, Antonio di Centelles-Ventimiglia, s'avançà a la jugada, es casà amb la rica senyora i, en l'estiu del 1444, ordí una trama per assassinar D'Àvalos. En descobrir-se la conjura, Centelles se n'hagué de fugir a Calàbria: avalotà la regió contra el rei d'Aragó i provocà una guerra (octubre del 1444-març del 1445) que acabà perdent.¹³⁵³⁵ A la fi del conflicte, el cavaller poeta aragonés Joan de Tàpia, designat pel rei capità de la ciutat de Tropea (Calàbria, 1445-1449) compongué “un alvalá que mandó Johanne de Tapia a la fija de la condesa de Arenas”, Maria Caracciolo –que era manifestament proangevina, com altres barons calabresos– on la definia d'aquesta manera: “Donzella italiana, / que ya fuiste aragonesa, / eres tornada francesa, / non quieres ser catalana...”¹³⁵³⁶ La composició, per cert, es titulava així: *Dezir, siendo enemiga la tierra.*¹³⁵³⁷

Com adverteix Ernesto Pontieri, Enyego d'Àvalos s'havia convertit en el *catalano* més afavorit pel rei i en l'home més envejat pels napolitans que se sentien discriminats. A la mateixa cort, existia una rivalitat manifesta entre Enyego de Guevara, germà de D'Àvalos i un altre dels homes de confiança del rei, i el noble napolità Pietro Bucca di Faro, amb qui es disputava la capitania de la ciutat de Càpua (1447): el rei l'atorgà finalment al napolità.¹³⁵³⁸ Com s'observa, la cosa més curiosa és que els presumptes *catalani* injuriats amb aquest gentilici pels napolitans, no sempre eren catalans del principat de Catalunya, sinó sobretot castellans criats a València, buròcrates valencians (el col·lectiu predominant a la cancelleria), mallorquins, aragonesos, etc. De fet, quan el Magnànim volgué finançar amb fons ibèrics la campanya del centre d'Itàlia (tardor del 1446), trobà la col·laboració d'Aragó, València i Mallorca, però la reticència a contribuir de Catalunya. L'11 de desembre, escrivia sobre aquesta qüestió a la reina Maria, dient: “los catalanes podrán guardar su dinero para lo despender en otro tiempo.”¹³⁵³⁹ De fet, els ingressos ordinaris de Nàpols i Sicília eren tan grans, que allò

---

¹³⁵³⁵ D'aquests aspectes hem tractat amb deteniment en els apartats I.3.3i I.3.4, als quals us remetem.

¹³⁵³⁶ Citat per ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Alacant, 1990, p. 59.

¹³⁵³⁷ Vegeu TAPIA, Juan de, *Poemas*, ed. a cura de Luigi GIULIANI, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2004, p. 18.

¹³⁵³⁸ Us remetem de nou als apartats I.3.3 i I.3.4.

¹³⁵³⁹ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, p. 242; SOLDEVILA, Ferran, La reina Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real*

que poguera arribar de l'arraconada Catalunya –un país blindat políticament contra les exigències monàrquiques– representava ja un percentatge prescindible i ajornable.

Durant la campanya toscana del 1447-1448, Alfons I de Nàpols pogué prendre nota, segons el cronista Summonte, de “l’odio che comunemente se tenea alla natione catalana, sotto il nome de la quale se comprendeano tutti quelli della Corona d’Aragona.”¹³⁵⁴⁰ Els insults envers els bàrbars invasors vingueren, lògicament, de Florència, senyoria que abominava del “tiranno raonese” i dels seus “can catelani.”¹³⁵⁴¹ Per als italians del nord, Alfons I no era el rei de Nàpols, sinó un estranger: el rei d’Aragó. Un florentí, en una carta d’aquesta època, subratllava la vacil·lació política dels italians –“la esitanza di noi italiani”– com a causa de l’imperi exercit pels pèrfids catalans: “regnano cathalani, e sa Dio come la loro natura ci si con fà!” A la fi del 1448, després del setge fracassat de Piombino, quan Alfons el Magnànim tornà definitivament a Castell Nou, Cosme de’ Medici es vantà públicament d’haver extirpat del cor d’Itàlia “la peste catalana.”¹³⁵⁴² És clar que, com advertia Borso d’Este al rei d’Aragó pel 1445, “epsi Florentini, zeneralmente, più amano li francixi che catelani.”¹³⁵⁴³

La lectura que es feia a Itàlia de la victòria militar i l’entronització d’Alfons el Magnànim, així com la recerca per aquest d’una hegemonia sobre tota Itàlia (“*Rex Italicus*”, es titulava; no “*Rex Italiae*”), es llegien pels contemporanis com una imposició dels catalans sobre els italians, com una mena d’“humiliació” col·lectiva. L’episodi del *Curial* s’entén millor si ho mirem amb aquest estat d’opinió anticatalà al darrere, però vist, és clar, a la defensiva: des de la part contrària. Des de la mateixa part “contrària”, és a dir, favorable al rei d’Aragó, s’han de llegir els versos que el poeta d’Urbino Angelo Galli dedicà a Lucrezia d’Alagno, la companya sentimental del monarca, per a celebrar un acord d’aquest amb Federico da Montefeltro, que havia aconseguit apartar aquest de Francesco Sforza. Els escrigué en setembre del 1451 per a celebrar la glòria d’un rei guerrer, vingut a Itàlia “con pochi ragonesi e pochi ispani” (v.

Academia de Buenas Letras de Barcelona, 10 (*Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 256).

¹³⁵⁴⁰ SUMMONTE, G. A., *Dell’historia della città...*, ll. 5, cap. 1, p. 82.

¹³⁵⁴¹ SOLDANI, Maria Elisa, *Uomini d’affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2011, ps. 26-27.

¹³⁵⁴² DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, *La politica italiana di Alfonso il Magnanimo. Lezioni tenute nell’Università di Bologna durante l’anno accademico 1955-56*, R. Patron, Bolonya, 1956, ps. 14 i 27, respectivament. Vegeu també PONTIERI, Ernesto, *Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese*, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 144).

¹³⁵⁴³ D’ESTE, Borso e Leonello, *Sulla lingua volgare della diplomazia estense. Un memoriale ad Alfonso d’Aragona*, ed. a cura de Tina MATARRESE, Panini, Mòdena, 1988; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/repository/bibit/bibit000263/bibit000263.xml>>

94; noteu com evita usar el gentilici *catalani*, connotat negativament) i havia vençut tots aquells italians hostils que se li havien posat al davant:¹³⁵⁴⁴ “Ne insidie ancor de molti ’taliani, / Che cum franchezza e cum l’ardita spada / Vinto ha questa contrada, / Domando e castigando questo e quello / Al suo voler rebello, / Sempre vincendo cum la spada in mano” (vv. 99-104). La sensació que es vol transmetre, d’un rei que venç i desarçona un a un els *condottieri* rivals que se li posen al davant, és similar a la que pretén transmetre l’autor de *Curial e Güelfa*, que s’erigeix –a diferència del poeta d’Urbino– en restaurador dels valors positius del gentilici *català*.

Ara bé, el rei no és cap heroi novel·lesc, ni ha vençut tot sol els italians que li han fet front. Ha vingut acompanyat per homes de la seua màxima confiança, que han conviscut i compartit batalles amb ell durant anys, i que ell –seguint la tradició castellana– anomena “mis criados.” Per als escrivans de cancelleria, es tracta dels “familiars de la casa del senyor rey”; per als napolitans, “i creati catelani.” L’any 1452, quan Alfons envia el seu fill, el duc de Calàbria, a capitanejar les tropes destinades a la Toscana, no l’envia sol, sinó acompanyat per “los meus companyons, cavallés veterans provats per mi en molts perills, e amichs de la mia glòria e de mon real estat.” Així consta en la traducció catalana que Jordi de Centelles féu del llibre *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum*, d’Antonio Beccadelli.¹³⁵⁴⁵ La companyonia i la confiança entre *catalani* (súbdits del rei d’Aragó) s’estenia també a tots els llocs on podien influir. Per exemple, quan Gabriel de Cardona –valencià, extresorer de Calàbria– s’exilià a la cort de Savoia, procurà servir-se només de catalans, en el sentit ampli o itàlic del gentilici, per a fer negoci. Així, quan Bartolomeo da Scorno li oferí mariners pisans per a les seues galeres, Cardona li respongué que “a mi no ve bé ni·m plau, que a hòmens de ma lengua e nació vuyll comanar mos fets e coses, e no a pisans.” Així ho explica en una lletra privada datada a Annecy el 13 d’octubre del 1454.¹³⁵⁴⁶ Aquest Gabriel és el mateix que, dos anys abans, conversant a Roma amb un ambaixador milanés, “disse che’l spagnolo et castigliano [el rei d’Aragó] è el più superbo animale del mondo”, quan

---

¹³⁵⁴⁴ NONNI, Giorgio, Angelo Galli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 51, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <www.treccani.iet/enciclopedia/angelo-galli_ (Dizionario-Biografico)> consultada en juny del 2014 (ps. 174-175).

¹³⁵⁴⁵ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, p. 237.

¹³⁵⁴⁶ CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572 (p. 562).

el criticava per aliar-se amb els venecians i per altres discrepàncies que l'havien portat a exiliar-se de Nàpols i endur-se amb ell el tresor de Calàbria.¹³⁵⁴⁷

Les tensions a la cort entre els familiars del rei i els nobles napolitans continuaven vigents el 1455, quan el gran senescal Enyego de Guevara fou desafiat a duel per Giovanni Antonio Caldora, membre d'una família desposseïda dels feus de l'Abruç en profit dels Guevara-D'Àvalos, i del ducat de Venosa, atorgat als Del Balzo, amics i emparentats amb els anteriors.¹³⁵⁴⁸ Tal com observa Roxane Chilà, el cas més evident d'antagonisme i d'oposició motivada dels barons napolitans als nouvinguts amb el rei d'Aragó “c'est sans doute le cas de la famille Caldora, érigé en *exemplum* de l'iniquité aragonaise.”¹³⁵⁴⁹ El testimoni del cortesà napolità Loise de Rosa transmet la sensació que es tenia a la Itàlia d'aleshores de viure sota l'imperi dels catalans. Especialment, des de la coronació pontifícia del valencià Alfons de Borja (1455):

“A ly M Ciiij LV, in tienpo de lo re de Raona, lo buon Dio fece esaltare la gente catalana. Prima, lo papa era catalano et chia(m)mavase papa Calistro; avevano lo reamo de Napole (con) sey altre riame, czoè: Catalognia et Raona, Cicilia, Mayorica, Menorica, Sardegnia (et) Corcica; Portogallo [sic]; Navar(r)a; Santo Iacobo, riamo èy; lo gra (m)mastro de Rodo, lo gra (m)mastro de Perusia, lo generale de Santo Francisco, lo generale de Santo Do(m)minico; sengnioreano lo mare colle galee e lle nave ave fatte lo re Alfonso.”¹³⁵⁵⁰

Quan es produí la mort del Magnànim (27 de juny del 1458), no sols esclatà una crisi de convivència entre napolitans i “criats” del rei, sinó també una pugna pel poder entre dues faccions de *catalani*. Els cortesans de Carles d'Aragó, príncep de Viana i primogènit de la Corona d'Aragó, present a Nàpols des de feia any i mig, es conjuraren amb alguns notables –naturals de Catalunya, sobretot– per a entronitzar-lo en lloc del

---

¹³⁵⁴⁷ SENATORE, F. (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli...*, vol. 1, doc. 40, p. 109, Llettra de N. Trachedini a Francesco Sforza (Roma, 7 de juliol del 1452).

¹³⁵⁴⁸ Vegeu AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 816-817.

¹³⁵⁴⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 319.

¹³⁵⁵⁰ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 541-542.

legítim hereu d'Alfons, el bastard Ferran, duc de Calàbria.¹³⁵⁵¹ L'ambaixador milanès Antonio da Trezzo fou testimoni de com Ferran I prengué la iniciativa i cavalcà triomfalment per la ciutat acompanyat pels seus fidels, el mateix dia 27: “montó a cavallo bene accompagnato da catalani et italiani, et molto populo, et cum le bandere de questo regno e trombeti scorre la terra e cavalcò per tutti li seggi”, és a dir, per tots els districtes urbans. Observeu de nou, la dualitat simplificadora –italians *versus* catalans– que reflecteix literàriament el *Curial e Güelfa*. Els discriminats napolitans confiaven en *Ferrante d'Aragona* com un sobirà que contribuïra a italianitzar la cort, a redimensionar l'excessiva influència dels *catalani*: “Molto se mostrano contenti questi neapolitani de questo stato et dicono che hora hanno uno re ad loro modo, cioè 'taliano, perquè questo è allevato cum loro, et dicono non volere più né francesi né catalani.”¹³⁵⁵² El mateix rei Ferran comentà a Da Trezzo que ell tenia la intenció de “vivere come italiano et cum italiani consigliare, aiutarsi e valerse” (octubre del 1458),¹³⁵⁵³ conscient com era del descontent arrelat en la població i del perill latent d'un avalot popular i nobiliari. Des de l'altra banda de la mar, en canvi, els consellers de Barcelona animaven el nou rei de Nàpols o Sicília Deçà Far a continuar afavorint els compatriotes, “per vós ésser cathalà e nat ací [havia nascut a València], e ésser inclinat per rahó de nostra fidelitat e dels loables usus e costums d'aquesta pàtria” (10 de març del 1460).¹³⁵⁵⁴

Les paraules i les intencions de Ferran de Trastàmara no tenien res a veure amb els fets reals, és a dir, amb el reforç del poder que detenien els D'Àvalos-Guevara, Olzina, Martorell, Pallars, Dias Garlon i altres “catalans”, assentats i heretats quasi tots durant el regnat del seu progenitor... El diplomàtic Bartolomeo Antici da Recanati, comentava al duc de Milà que, si en temps d'Alfons I ja era particularment envejat el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, pels grans beneficis rebuts del rei, ara encara ho era més (30 d'agost del 1458): “Inter alios [afavorits per Ferran I] ce è don Inico, fratello

¹³⁵⁵¹ Segons ABULAFIA, David, The Inception of the Reign of King Ferrante I of Naples: The Events of Summer 1458 in the Lights of Documentation from Milan, dins ABULAFIA, D. (ed.), *The French Descent into Renaissance Italy (1494-1495). Antecedents and Effects*, Aldershot, Variorum, 1995, ps. 71-89, per ser Carles un candidat molt més maleable que no el duc de Calàbria.

¹³⁵⁵² SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, ps. 659-660, doc. 262, Gugliano, 27 de juny del 1458; citat parcialment i comentat per SENATORE, Francesco, Le ultime parole di Alfonso il Magnanimo, dins ROSSETTI, Gabriella – VIOLO, Giovanni (eds.), *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, Liguori – GISEM, Nàpols, 2000, vol. 2, ps. 247-270 (ps. 251-252).

¹³⁵⁵³ Citat per SENATORE, F., Le ultime parole..., p. 253, n. 29.

¹³⁵⁵⁴ DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, p. 249.

del conte de Ariano (...); de questo crepano de passione et de invidia, et grandemente ne mormorano.”¹³⁵⁵⁵ Dos dies abans, un altre informador de Francesco Sforza, Giovanni Caimi, escrivia des de Teano confirmant aquesta impressió:

“Item, indendo che molti et la più parte deli signori del regno non son ben contenti, et me l’anno facto dire poy che son venuto, perché la maiestà del re non li accareza né se governa cum veruno de loro excepto el conte de Buccino, et favorisse el conte camerlengo [Enyego d’Àvalos] et gli altri catalani e spagnoli che li son remasti più che loro et più che quasi non faceva il padre. Io gli l’ho dicto più volte ad soa maiestà come da mi. Me ha resposto che l’è de bisogno che’l se adiuta de quilli che’l si può adiutare, et che de quisti signori italiani non gli è veruno che vaglia né de chi se possa adiutare, et questo perché la maiestà delo re passato non ne adoperava veruno. Per quello che posso comprehendere credo che sempre se adiuterà cum questi catalani e spagnoli, et dubio che non li venga rumore ale spalle in fine.”¹³⁵⁵⁶

Pocs dies després, en setembre del 1458, la diplomàcia llombarda continuava informat de la situació en els mateixos termes: “La maestà soa, al intrinseco se stringe cum li catalani, qual cosa pare turbi la mente de’ regnicoli, laudando tratti ben quelli del padre gli sono rimasti, ma *etiam* lo facia in modo che non sia in molestia de la gente.” Anunciava el rei, sense massa convicció, que “quando questi signori del reame [els barons] vegnerano a stare in corte presso sua maestà, se vederà che cum loro più che con altri consulerà le cose sue.”¹³⁵⁵⁷ No hi hagué temps per assajar aquesta integració, perquè la majoria dels barons napolitans es rebel·laren contra Ferran i oferiren el tron a Jean d’Anjou, en el context d’una guerra successòria (1459-1465) que semblava, durant els primers anys, que seria propícia als proangevins. Així evocava en els seus *Ricordi*, l’ancià cronista Loise de Rosa, un successos de juliol del 1460:

“Chi avesse ditto che lo re Fe(r)rante avesse venciuto? Ysso era povero et era rutto et p(er)dute le gente d’arme et lo suo ynimico era forte p(er) mare et

---

¹³⁵⁵⁵ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, ps. 109-110.

¹³⁵⁵⁶ *Ibidem*, doc. 32, p. 102.

¹³⁵⁵⁷ DEL TREPPO, Mario, *Il regno aragonese*, dins GALASSO, Giuseppe – ROMEO, Rosario (dirs.), *Storia del Mezzogiorno, volume 4/1. Il Regno, dagli Angioini ai Borboni*, Editalia, Roma, 1994, ps. 86-201 (p. 107).

p(er) te(r)ra et tutty ly singniure inimice, p(er)fine a cchi lle che isso se aveva crissute; et le gente soe, che erano scanpate et venute a Napole, se le rebellaro et andavano p(er) Napole gridando: ‘Moczaro ly catalanel!’, et possero ssacco lo burdiello et amacczaro xiiij catalano in mia presencia.”¹³⁵⁵⁸

L’esclat xenòfob tingué lloc l’11 de juliol del 1460, quatre dies després de la flagrant derrota de Sarno infringida a Ferran I per les tropes fidels a Jean d’Anjou. La crònica dita “del notari Giacomo” també es fa ressò de l’avalot:

“...se mosse uno grande remore in la cità ni Napoli, cio è, a lo Mercato, et a la Marina Grande, dalli fanti che erano in Napoli contro li cathalani, per causa che li homini delle galee havevano preso certi fanti et quilli posti in galea per forza. Et si foro morti nove cathalani et abrusaro lo schiffo de la galea dove portavano alcuni per forza, et quelli scamparo et tagliaro a pezi quilli de bona voglia, et si ne possero uno alla vensaglia gridandose ‘mora li cathalani!’ dove lo conte Ioanne de Vintemiglia cavalcò et acquitò lo remore.”¹³⁵⁵⁹

La batalla de Troia (1462) capgirà la situació i començà a consolidar-se en el tron el rei Ferran, que acollí el 1463 tres naus carregades de catalans, “*cum uxoris et filiis eorum*”, que fugien de la guerra civil del principat.¹³⁵⁶⁰ No obstant aquesta aportació, la colònia ibèrica minvà molt aquells anys per la diàspora ulterior a la mort del rei Alfons (l’estiu del 1458) i per les seqüeles de la llarga guerra. La supremacia dels estrangers catalans era ja més un tòpic que una realitat. Masuccio Salernitano, en el seu *Novellino* (1475), recull de *novelle* escrites en les dècades del 1450-1460, adverteix en el proemi argumental del relat XL, sobre “la malvagità e tratti catalani.” En el curs de la narració, recorda a un personatge “che de pratiche e tratti catalani se guardasse” i, en l’explicació exemplar que clou el relat, justifica que un natural del país fóra enganyat per un català, “atteso che le pratiche de’ catalani in tali tempi non erano si note per lo nostro regno como sono oggi.”¹³⁵⁶¹ Davant d’aquesta actitud popular tòpica i generalitzada, el cronista valencià Llop d’Espejo –un catalanoparlant perfectament integrat en la vida

¹³⁵⁵⁸ DE ROSA, L., *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913...*, vol. 2, p. 563.

¹³⁵⁵⁹ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 103.

¹³⁵⁶⁰ Citat per CROCE, B., *La Spagna nella vita italiana...*, ps. 60-61.

¹³⁵⁶¹ MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Sansoni editore, Florència, 1957; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

política i cultural napolitana– hagué de dedicar un apartat de la seua *Summa del re di Napoli* (1468-1470) a explicar “Como l’italiani fugino lo consorcio de catalani.” Ho justifica dient que la causa rau en la mala experiència de la guerra entre el rei d’Aragó i el duc d’Anjou, és a dir, novament el record del saqueig del 1423:

“Et per questo l’italiani fugino lo consorcio de catalani, però jocano de paro[le] nella sobrietate e prudencia. Et cossì, Santo Luise fo santo perché omgnny cosa se trovano catalani dispuesti. E maggiormente quelli de Aragona, de Valensia e de Maiorica (che non sonno catalani), cossì a esseri boni cristiani e limosinari, como a essere valenti homini in sciensia et en teologia, et valenti homini de arme et en mercantacie. Et cossì ditto Roberto [rei de Nàpols] e San Luise [d’Anjou] forino in Catalonny purificati in omgnny virtù.”¹³⁵⁶²

Recorda la presència d’una reina catalana en el Nàpols del segle XIV i afirma que el marit d’aquesta, Robert I, hauria sigut “lo più savio et glorioso re del mundo” si no haguera pecat d’avariciós. Aquest qualificatiu indica que el referent de l’autor eren els mateixos versos de la *Comèdia* de Dante que serviren d’inspiració a l’autor del *Curial*. “Et ben lo disse lo multo virtuoso et liberalissimo, el re don Alfonso de Aragona, respondendo a una demanda fatta per li imbassaturi de Barcellona. Disse: ‘Vossotros ganáis por despender, e los reyes despienden por ganar’.”¹³⁵⁶³

Per aquesta època, els valencians i els mallorquins “de nació” començaven a acceptar malament que se’ls tractara de catalans a Itàlia: “che non sono catalani”, adverteix d’Espejo. D’altra banda, els humanistes havien generalitzat el gentilici “*hispani*” per a aplicar-lo en general a tots els procedents de la Península Ibèrica. Així ho llegim, per exemple, en el *Liber rerum gestarum Ferdinandis regis* (1469), on el Panormita al·ludeix als “*Siculi atque Hispani proceres*” de la cort d’Alfons el Magnànim (“*familiares et alumnos meos*”, en boca del mateix rei; *alumni mei* < *mis criados*) i els distingeix dels “*Italici*.”¹³⁵⁶⁴ No obstant això, entre els segments populars de la població, amb anterioritat a l’entrada en escena del *Gran Capitán* (1495), la minoria estrangera hispànica era definida generalment com *i catelani*. Així, per

¹³⁵⁶² ESPEJO, Llop d’ (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d’Aragona*, ed. a cura d’Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, ps. 84-85 (ll. 1, cap. 32).

¹³⁵⁶³ *Ibidem*, p. 85.

¹³⁵⁶⁴ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, p. 8.

exemple, quan Loise de Rosa enumera les colònies estrangeres de Nàpols, l'any 1471, cita concretament els alemanys, els francesos, els venecians, els genovesos, els llombards i els catalans. I d'aquesta última comunitat exclama –i exagera, sens dubte– que tota la ciutat n'està plena: “tutta la citate de èy pina!”¹³⁵⁶⁵ Els annals napolitans parlen d'un enèsim avalot contra la colònia catalana en novembre del 1485.¹³⁵⁶⁶ Aleshores, la llengua catalana ja havia desaparegut del tot dels usos administratius i de la cort. Tanmateix, el record nefand dels dominadors *catalani* era molt viu entre la *nobiltà di seggio* napolitana. Com Tristanno Caracciolo, que el *De varietat fortunae* (ca. 1509) lamentava que el ric patrimoni feudal dels Aquino haguera sigut alienat per Alfons el Magnànim i lliurat a uns estrangers: “*ad exteram nationem devolutum.*” Es tracta d'una curiosa al·lusió als D'Àvalos, que feia dècades que havien abandonat el català i el castellà per a integrar-se plenament en una societat italiana i en una cultura italòfona.¹³⁵⁶⁷

Comptat i debatut, al llarg del segle XV, especialment a partir del saqueig de Nàpols pels “catalans” (1423), el gentilici *catalano*, estés a tots els súbdits ibèrics del rei d'Aragó, adquireix entre els napolitans una càrrega altament despectiva. La rivalitat entre nobles napolitans i familiars de la cort del Magnànim –*italians* contra *catalans*– arriba a un punt culminant a l'endemà de la conquesta (1444-1447), moment que trobarà ressò en l'obra literària *Curial e Güelfa*, d'una manera molt evident.

Curial el llombard, “los seus cathalans” i els altres

El paper assolit pel cavaller llombard Curial respecte dels seus amics i companyons d'armes, els catalans, en el torneig de Montferrat, dóna què pensar. “Los cathalans vengueren a Curial e digueren-li quins paraments volia que fessen per al dia de la batalla e quines cotes d'armes” (*CeG* I.36). Des del primer moment, els catalans es posen a disposició del protagonista de la novel·la: confien en ell, s'hi subordinen, el segueixen con si es tractara d'un líder natural, es posen a la seua disposició... A partir d'aleshores, els catalans deixen de ser, doncs, uns aventurers que han vingut a lluir

¹³⁵⁶⁵ DE ROSA, L., *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913...*, vol. 2, ps. 655-656.

¹³⁵⁶⁶ Segons CROCE, B., *La Spagna nella vita italiana...*, ps. 60-61.

¹³⁵⁶⁷ CARACCILO, Tristano, *Opuscula historica, id est: Ioannae primae Reginae Neapolis vita; Sergianni Caraccioli vita; De varietate fortunae; De Inquisitione; Genealogia Caroli primi; De Ferdinando qui post rex Aragoniae fuit; Nobilitatis neapolitanae defensio*, ed. a cura de Ludovico Antonio MURATORI (“Raccolta dei più rinomati storici di Napoli”, 6), Tipogr. de Gravier, Nàpols, 1769-1770, p. 100; citat i traduït per COLAPIETRA, R., *Il conte camerlengo Innigo d'Avalos...*, ps. 144 i 148 (n. 24).

armes i guanyar premis al Montferrat. A partir d'aquell moment, passen a ser “els catalans de Curial.” De manera que, quan aquest es prepara per a lluitar contra Boca de Far, “tramés per *los seus catalans*” (*CeG*. I.36). Seria tal volta interessant –pensem ara– aproximar-nos al coneixement de la composició de l'exèrcit napolità del rei d'Aragó, i al paper i la posició dels catalans en aquest, per veure si podia haver existit alguna correlació evident entre l'organització militar i la ficció literària.

La configuració de l'exèrcit reial d'Alfons I era, l'any 1441, de més de 9.000 homes a cavall i peons, dirigits per 289 capitans. El 73% d'aquesta capitans eren italians (sicilians inclosos), el 20% de la Corona d'Aragó i el 7% castellans. Tanmateix, el col·lectiu ibèric, a pesar del seu escàs pes quantitatiu, era –segons Jorge Sáiz– “el que conformava el nervio de los ejércitos operativos del Magnánimo en tierras italianas.” En la cavalleria alfonsina s'integrava la clientela militar del monarca: veterans de les guerres del 1420-1435, cavallers de la cort i aventurers contractats. Els principals càrrecs de la cort, del govern i de l'exèrcit els exercien homes de confiança, generalment valencians, catalans o aragonesos.¹³⁵⁶⁸ Els catalans *stricto sensu* –els del principat de Catalunya– constituïen una minoria, on destacaven les set companyies de ballesters, comandades pels “conestables catalans de la guàrdia del senyor rey”. Guillem Pujades, nebot del tresorer general, distribuï la soldada als respectius conestables: Joan Català, que comandava 36 homes; Antoni Oliveres, 36 més; Pere Pieres, altres 26; Bernat Vidal, 18; Francesc Selva, 16, i Antoni de Bona, 20.¹³⁵⁶⁹

Aquests ballesters catalans, juntament amb la infanteria siciliana, constituïen l'avantguarda de l'exèrcit del rei d'Aragó, encara que no tenen res a veure amb el prototipus literari de combatent català a cavall que delinea l'autor del *Curial*.¹³⁵⁷⁰ Es tracta de mercenaris vilatans, no de membres de la baixa noblesa, combatents a cavall, com eren els Oluja i Orcau, llinatges que tractarem seguidament d'identificar i de situar en relació amb la cort napolitana. Ara bé, la impressió que feien els catalans del principat a la resta de combatents sí que és la que transmet el literat: homes de pobra

---

¹³⁵⁶⁸ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010 (p. 981).

¹³⁵⁶⁹ ARV, Mestre racional, 8.790, f. 189v, Comptes de tresoreria de Mateu Pujades. Vegeu també SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 120.

¹³⁵⁷⁰ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, ll. 5, cap. 1, p. 3.

dotació, però que, pel seu valor i coratge, constituïen l'avantguarda i una tropa d'elit encarregada de la “guarda” personal del rei. Aquest procurava que els set *conestables* (italianisme *conestabili*) foren coordinats per algun noble cavaller d'alt rang. Per exemple, durant la campanya de Marca d'Ancona contra Francesco Sforza i en defensa de l'Església Romana (1444-1446), un jove castellà, nat i criat a València, Alfons d'Àvalos (futur capità general en la guerra del 1459) dirigia els tropes de catalans. També ocupava un rang similar el camarlenc Guillem-Ramon de Montcada.¹³⁵⁷¹ Entre novembre del 1446 i agost del 1447, Enyego d'Àvalos, germà d'Alfons, efectuava viatges entre Milà i Ventimiglia –a través de Pontestura i Alba– per a pagar soldades als catalans de Ramon d'Ortafà, acantonats a la Ligúria.¹³⁵⁷² En maig del 1447, Enyego de Guevara, germà uterí de dits Alfons i Enyego, repartia soldades a les “companyes de guàrdia” del rei.¹³⁵⁷³ De manera que existia una excel·lent relació entre els germans coneguts com *los Enyegos* (fills del conestable Dávalos, criats com a patges del rei Alfons a la cort de València) i els catalans de l'avantguarda de l'exèrcit reial.

Si ens fixem en la ruta seguida per D'Àvalos comprovarem que té correlació amb alguns topònims citats per l'anònim autor del *Curial*. Ramon Miquel i Planas, editor del *Curial* a Barcelona, el 1932, s'estranyava, però ho tenia clar: “no's transllueix per res que, en el concepte de l'autor, fos també català'l protagonista del llibre.”¹³⁵⁷⁴ Aquesta anotació era necessària en una novel·la que es publicitava a la capital de Catalunya, des del 1901, com la “novela catalana del quinzen segle” per antonomàsia.¹³⁵⁷⁵ Ara bé, per molt estrany que sonara als qui la definien tan estrictament, el personatge principal no era pas català, sinó llombard. I els cavallers que li fan costat en la lliça del Montferrat se'n tornen tots sols i “són objecte a Barcelona de grans festes que'l rey els fa; y per res tampoch no's parla de Curial, absent, aquí llògicament devia revertir una bona part de la honra, si se'l hagués tingut com a súbdit del gran rey.” I és que, normalment, la literatura respon a objectius merament literaris, amb independència dels recurrents prejudicis patrioters, que deriven sovint en lectures equívokes.

---

¹³⁵⁷¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (p. 211).

¹³⁵⁷² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, fs. 125r/v, Mignano Monte Lungo, 21 de novembre del 1446.

¹³⁵⁷³ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 325r, maig del 1447. Eren infants ballesters. Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (ps. 206 i 211).

¹³⁵⁷⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 489, n. 3.076.

¹³⁵⁷⁵ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901.

El protagonista de la novel·la escrita en català, i escrita amb tota seguretat a Itàlia, és llobard. No té res, absolutament, de català ni d'aragonés; ni pretén mostrar cap patriotisme especial o particular, com sovint s'ha especulat. Ara, és innegable, i així ho comunica l'herald Bon Panser als cavallers aragonesos de la novel·la, que Curial “ha feta bona companyia ja a cavallers de vostre regne, e us vol gran bé a tots.” Remarca Festa a continuació que Curial els vol fer companyia, molt gratament, perquè “és enamorat de tota vostra nació” (*CeG* II.28). A quina nació es refereix? L'aragonesa, com donen a entendre els cavallers al·ludits? O, més aviat, com sembla, a “tota la nació” catalanoaragonesa, la dels súbdits del rei d'Aragó? Comsevulla que fóra, Curial no és ni català ni aragonés, però se'ns presenta com “un gran enamorat” de la Corona d'Aragó; circumstància que, si tinguera connotacions autobiogràfiques, estaria aportant-nos un detall més per a perfilar el retrat robot de l'anònim autor.

Els cavallers “de vostre regne” (sic) són els catalans Oluja i Orcau del torneig de Montferrat. Amb l'expressió “vostre regne”, ¿es referia l'anònim autor del *Curial*, per ventura, al regne privatiu d'Aragó, d'on eren els Maça, Martines de Luna, etc., interpel·lats? Impossible: els Oluja i els Orcau no eren pas aragonesos, ni del regne d'Aragó. ¿És referia, doncs, a un presumpte *regnum* catalanoaragonés, a un constructe mental, a un *regnum Aragoniae* assimilat a tota la Corona? No hi cap una possibilitat d'interpretació alternativa. En conseqüència, és difícil pensar que el *Curial* fóra obra d'un escriptor aragonés, català, o valencià: a ningú d'aquests se'ls haguera passat mai pel cap reunir els Orcau i els Atrosillo com a cavallers d'un idèntic i sol Aragó(!), situar Barcelona en el regne d'Aragó i algunes altres peculiaritats coronímiques. Aquesta mena de rareses –entre tantes altres que conté presumptament el *Curial*– remetent una *imago regni* unitària de la Corona d'Aragó com a “regne d'Aragó”, per assimilació al concepte unitari del regne/corona de Castella. L'autor no veu ni contempla la Corona d'Aragó com un conjunt de regnes associats a la persona del monarca, ni parla mai del *principat* de Catalunya, un terme molt recurrent en la documentació oficial i privada de l'època. No és rar, això, sinó que ajuda a interpretar el concepte polític i territorial que l'autor del llibre tenia de les terres del *rex Aragonum*; un concepte que s'acosta més al d'un castellà del segle XV, que no al d'un natural de la Corona.

D'altra banda, és evident que Curial, tot i no ser català, sent una gran simpatia pels catalans; els fa costat i els dóna suport. Fins i tot els ofereix diners per a millorar l'equipament, cosa que aquells rebutgen, per a demostrar que no són avars, com els fan aparèixer els italians, sinó austers. En tot moment es comporta Curial amb “los seus

cathalans” com si fóra un d’aquells nobles rics i paternalistes de la cort del Magnànim (Enyego de Guevara, Enyego i Alfons d’Àvalos...) que s’ocupaven de coordinar i dirigir els “pobres” catalans de l’exèrcit reial: els ballesters mercenaris que venien a Itàlia a “cercar món” i hi exhibien una gran valentia. És probable que, en aquest cas, com en molts altres indrets i racons de la ficció novel·lesca, darrere de Curial s’amague la figura d’Enyego d’Àvalos. Ell era un llombard de cor i d’adopció: estigué vinculat a la Llombardia des del 1435 fins el 1447; fou soterrat a l’església dels llombards de Nàpols, i protegí un patge del rei, de llinatge llombard, anomenat *Gabriel Curial*. D’Àvalos era qui travessava el Montferrat pel 1446-1447 per a proveir de fons els catalans que “cercaven món” i soldades a la Ligúria. Ell –com ningú més a la cort– coneixia la geografia montferratesa que recorre mentalment l’autor del *Curial*.

Enyego d’Àvalos, a més, s’ha criat a València en la cambra reial d’Alfons V, en un ambient cortesà i cavalleresc, d’exaltació monàrquica constant, però aïllat ideològicament de les peculiaritats forals i dels particularismes patriòtics dels regnes d’Aragó i València, i del principat de Catalunya. És natural, doncs, si fóra el gran camarlenc l’autor de *Curial e Güelfa*, que haguera pensat en la Corona d’Aragó com un tot unitari, com un “regne” únic del segle XIII –el segle de la ficció novel·lada– amb capital a Barcelona, habitat per cavallers de dues “llengües” i nacions: catalans i aragonesos. No és perquè fóra castellà de natura –que ho era– i poguera concebre “tot Aragó” com els castellans veien en Castella un país unitari. És perquè no era ni valencià, ni llombard, ni napolità..., sinó producte d’un peculiar itinerari formatiu. En conseqüència, ignorava les peculiaritats identitàries o patriòtiques que exhibien les oligarquies de Barcelona, València o Mallorca. No eren rellevants per a ell.

Podríem dir, comptat i debatut, que Curial era un estranger, un no-català, un no-aragonés, que, això no obstant, es comportava solidàriament amb els catalans i els aragonesos de l’univers de ficció. Era com qualsevol dels magnats de la minoria castellana de l’entorn del Magnànim, que lluitaven colze a colze amb els catalans i els aragonesos, en defensa del rei d’Aragó i el seu regne (“vostre regne”, “vostra nació”) i contra els enemics italians. I és que, per llegir i interpretar el *Curial* amb propietat, no ens hem de situar a Barcelona i València, sinó al lloc on hom concebé la novel·la, a Itàlia. A aquesta conclusió arribava Antoni Ferrando, quan afirmava que “una lectura atenta del *Curial* exigeix llegir-lo en clau italiana i de la Corona d’Aragó, amb una

perspectiva difícilment conciliable amb una visió principatina o valenciana.”¹³⁵⁷⁶ Reforça aquesta idea el comentari d’Anna Maria Compagna que posa en evidència l’ambivalent o, més aviat, el contradictori comportament patriòtic del protagonista de la ficció cavalleresca: “Curial es un italiano que está con los catalanes y en contra de los italianos.” Com s’explica, doncs, això? “Es como si la no catalanidad de Curial celebre su catalanidad. La catalanidad de un no catalán. Y es el contexto italiano el que lo permite.”¹³⁵⁷⁷ No serveix per a explicar-ho que els llombards, els de la Llombardia medieval *sensu lato*, foren considerats no-italians per l’escriptor. Ben al contrari: per a l’anònim, la regió forma part indiscutible d’Itàlia. Situa el marquès del Montferrat “entre ·ls altres jóvens de Ytàlia” (*CeG* I.11); a França, Festa és “la ytaliana” (*CeG* II.42) i el ducat de Milà és “la pus rica casa de Ytàlia” (*CeG* III.2). Així que hauríem d’entendre la no-catalanitat de Curial com el caprici autobiogràfic d’un home que se sent llombard d’esperit, però que combat a gust amb els catalans. Fins i tot crida fort el nom de “sant Jordi” en arremetre contra Boca de Far (*CeG* I.43).¹³⁵⁷⁸ Tanmateix, això podria trobar explicació per les cotes d’armes que comparteix amb els catalans, i també per ser la creu de sant Jordi la bandera i el signe distintiu de la Llombardia.¹³⁵⁷⁹

L’alineació de Curial amb els catalans en lliça és paral·lela amb l’alineació de l’autor amb l’esperit xovinista i patriòtic que mostraven els catalans (recordem les afirmacions de Gabriel de Cardona: “a hòmens de ma lengua e nació vuyll comanar mos fets”) enfront dels estrangers en general i dels italians en particular. Així, quan “l’Arta vench ab un bacinet d’armes molt bell, e de part del marquès lo donà a Boca de Far, axí com al pus valent e millor cavaller del torneig (...), lo cathalà [Dalmau d’Oluge] se torbà tot, e dix: ‘Mala y són venguts los strangers no coneguts!’” (*CeG* I.32). Júlia Butiñà ho

¹³⁵⁷⁶ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 83).

¹³⁵⁷⁷ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, ‘Curial e Güelfa’: texto catalán, contexto italiano, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 235-242 (p. 236). Aquestes idees, ja les havia apuntades en EADEM, I risvolti sovranazionali dell’identità catalana: il cavaliere è turco, è lombardo, è bretonne, dins “*La Catalogna in Europa, l’Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*”. *Associazione italiana di studi catalani. Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*; ed. electrònica (<http://www.aisc.cat>), 2009, ps. 19-20.

¹³⁵⁷⁸ Ja es fixa en aquest detall WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in ‘Curial e Güelfa’, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256.

¹³⁵⁷⁹ La creu de Sant Jordi era ja l’emblema de la Lliga Llombarda el 1176 i fou portada pels llombards a la Primera Croada el 1096.

considera “un curioso deslíz”, ja que, si bé ho mirem, els veritables estrangers d’aquell torneig no eren Boca de Far i els seus companys italians.¹³⁵⁸⁰

Els estrangers al Montferrat eren, precisament, Dalmau d’Oluge i els seus companys. Com interpretar aquesta aparent contradicció? Doncs, comprenent que llegim una caricatura amable dels cavallers catalans, del col·lectiu *nacional* protagonista d’aquest episodi (com els nobles aragonesos ho seran d’un altre). És una de les moltes ironies refinades i facècies cortesanes que conté l’obra, i al·ludeix a la situació de competència –de vegades, violenta– entre els *catalani* i els italians a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim. Tots dos col·lectius rivalitzaven pels regals, els oficis i les prebendes que distribuïa el monarca. D’aquests dons eren beneficiaris singulars en la dècada del 1440 els germans napolitans Boca de Far. La coincidència onomàstica no és, doncs, gratuïta. Tothom a qui anava adreçat el *Curial* era coneixedor de l’enveja d’alguns catalans envers aquella família de cavallers intrèpids, molt acostada a la persona del rei –com seguidament ho documentarem– i beneficiada per la liberalitat i la munificència cortesana d’aquest. D’altra banda, l’aparició del llinatge Boca de Far és l’indicador –adreçat a uns lectors propers i coneguts– que s’està tramant una transposició literària del conflicte latent, de la tensió inconfessable entre els dos col·lectius de la cort: els estrangers dominadors, que se sentien poc recompensats pel rei per la sang que havien vessat en la guerra de conquesta de Nàpols, i els italians, que se sentien discriminats pel favoritisme del rei amb els *creati catalani*.

En aquest sentit, el marquès de Montferrat (que duu per armes heràldiques unes fulles de *mal-va*) representa la gratificació injusta, la que poden percebre els italians presumptuosos, representats per la figura de Boca de Far. El rei Pere representa, per contra, la gratificació justa, la que perceben els catalans virtuosos. És a dir, que l’autor agrana cap a casa i resol el conflicte a favor dels catalans. No debades, es tracta d’una novel·la escrita en llengua catalana i adreçada als súbdits ibèrics, als “ocupants” de Nàpols, i no als “ocupats.” Pensar, amb Antoni Comas, que l’autor del *Curial* “potser pretengué crear a Itàlia un estat d’opinió favorable a la causa de la casa d’Aragó” resulta ben discutible.¹³⁵⁸¹ En primer lloc, perquè els italians són els adversaris dels catalans i els perdedors; en segon lloc, perquè la part pitjor se l’enduu precisament el personatge

---

¹³⁵⁸⁰ BUTINYÀ, Júlia, Convivencia de lenguas en el *Curial e Güelfa y Tirant lo Blanc*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 63 (1991-1992), Barcelona, 1993, ps. 333-346; ed. electrònica <<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=10972&portal=1>>, p. 343.

¹³⁵⁸¹ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 104).

napolità i, en tercer lloc, perquè sols que s'haguera divulgat obertament *Curial e Güelfa* en la cort alfonsina, s'haguera generat polèmica entre els napolitans pel fet d'esmentar el nom d'un cortesà real del rei d'Aragó, (Pietro) Boca de Far, per a ridiculitzar-lo i anihilar-lo en el terreny de la ficció. Si existia un afany de revenja literària en aquesta elecció, segurament seria una venjança compartida entre amics, parents i confidents; cosa que ajuda a explicar la nul·la difusió de la novel·la.

“Mala y són venguts los strangers no coneguts!” No es tracta d'una frase original d'autor, com és evident, sinó d'una locució d'arrelam popular, que l'escriptor transforma en una consigna definitiva de l'orgull comunitari del poble català. Com quan afirma dels nobles aragonesos –en el capítol corresponent– que “són tan alts de cor, que cascú cuyda valer un rey” (*CeG* II.27), bo i evocant un tòpic foral ben conegut a l'Aragó del segle XV. En el cas de la locució catalana, l'editor del 1901, Antoni Rubió, es limita a recordar-nos que “mala y són” és una expressió del català medieval equivalent en significat a “en mala hora.”¹³⁵⁸² El mateix escriptor la torna a utilitzar més avant: “que si lo jorn següent tornaven al torneig, *mala y vindrien* per a ells, car lo duch d'Orleans havia votat no entendre sinó en ells solament” (*CeG* II.38). El sentit de la frase pronunciada per Dalmau d'Oluge seria, doncs: ‘En mala hora hi són vinguts els estrangers desconeguts!’, en al·lusió al napolità Boca de Far i els seus companys naturals d'Itàlia, i amb un efecte còmic derivat de la paradoxa que els vertaders estrangers no eren els italians, sinó el qui compartien l'arenga xenòfoba. Per a remarcar l'efecte, se'ns indica en el mateix passatge que, quan els catalans conegueren la virtut cavalleresca del no-català Curial, “entr· ells lo tengueren en gran estima, e hagueren per clar que *mala hi era vengut* Boca de Far” (*CeG* I.36). Curial és l'estranger simpàtic; Boca de Far, el foraster hostil i amenaçador, mal vingut i malament considerat.

Vegem algun exemple més d'ús contemporani de la locució, per a captar-ne millor el significat. El 26 de juliol del 1399, els jurats de València escrigueren al rei per a referir-li que dos bàndols de gentilhomes s'havien enfrontat als carrers de la ciutat: “E com los de la part d'En [Nicolau de] Valldaura los veesen, dixeren-li [a Alfons Roís] que se n'entrà en mal ora; si no, que *mala hi era vengut*. E aquell entrà-ss'en e tanquà les portes.”¹³⁵⁸³ El 18 de novembre del 1413, a Lleida, el jurista i vicecanceller de Ferran I Bernat de Gualbes, interrogà Pere Tibanat, llaurador de Benavent de Segrià,

---

¹³⁵⁸² ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, p. 519, n. 8.

¹³⁵⁸³ RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1985, doc. 135, p. 278.

com a testimoni del procés contra el comte Jaume d'Urgell, aspirant al tron d'Aragó. L'home recordà com el monarca Dissortat entrà al castell de Benavent “per força, cridant altes veus la sua gent ‘viva lo rey don Jayme’, e desonestant ab veus altes, dient ‘mala hi són venguts...’, a ell testimoni e altres de dit loch, ‘que traïdors sou, perquè haveu pres lo rey carrater e strany, e haveu jaquit lo de la terra’.”¹³⁵⁸⁴ Avançat el segle XV, continuava vigent l'expressió, com es demostra per una lletra del procurador del comtat de Ribagorça al rei Joan II d'Aragó (3 de novembre del 1461) on li explica com els enemics havien impedit actuar un oficial reial i li havien ordenat, armes en mà, “que no fes actes neguns, sinó que mala hi era vengut. E, axí, se n'hagué de tornar.”¹³⁵⁸⁵

En el fons, la lectura literal i literària de l'episodi del torneig de Montferrat és la d'un enfrontament més entre cavallers, on el protagonista de la novel·la, Curial el llombard, aprofita per a lluir-se i guanyar honor. Tanmateix, el repertori onomàstic convida el lector contemporani de l'escriptor –al qual va destinada en primera instància l'obra– a efectuar una segona lectura relacionada amb la situació historicopolítica de la Itàlia d'Alfons el Magnànim. Tot fa sospitar que, al darrere dels noms dels catalans amics de Curial (Dalmau d'Oluge, Roger d'Oluge, Ponç d'Orcau) i “els altres”, els antagonistes, els italians vinguts en mala hora (Boca de Far, Gerardo de Perúgia, Frederico de Venosa, Salonés de Verona), s'insinuen personatges reals contemporanis a l'autor i als seus lectors, al moment d'escriptura de *Curial e Güelfa*. El cas més evident, com és amunt avançàvem, és el de Pietro Bucca di Faro. Quan Lola Badia i Jaume Torró s'acosten al cas, diuen: “*Boca de Far* és un llinatge documentat al regne de Nàpols en temps del rei Alfons, però fins ara no s'ha trobat cap Gerardo de Perúgia, cap Salones de Verona ni cap Frederico de Venosa.”¹³⁵⁸⁶ És cert, com tampoc no trobarem cap *Otó de Cribaut*, però sí un *Otó* i un *Cribaut* –per separat– enemics del rei d'Aragó, amics de Renat d'Anjou, i combinats sincrèticament per l'escriptor per evocar-los literàriament als seus lectors/oients de la cort napolitana.

El procediment de “composició” de noms de l'autor del *Curial*, com tot seguit observarem, és similar a l'utilitzat *ca.* 1456 per Antoine de la Sale en la novel·la

---

¹³⁵⁸⁴ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, tomo XXXV. Proceso contra el último conde de Urgel y su familia, tomo I*, Tipogr. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1868, ps. 136-137.

¹³⁵⁸⁵ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XVII. Levantamiento y Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo IV*, Barcelona, 1859, p. 280.

¹³⁵⁸⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 77).

cavalleresca francesa *Jehan de Saintré*, quan vol designar els rivals italians o “lombards” del protagonista i del seu company d’armes, el cèlebre mariscal Boucicaut: Nicole de Maletestes/Malestestes i Galiàs de Mantua.¹³⁵⁸⁷ *Nicole* fa pensar en Niccolò Piccinino, *condottiero* del ducat de Milà; *Maletestes*, en Sigismondo Pandolfo Malatesta, *condottiero* i senyor de Rimini; *Galiàs*, en Galeazzo Maria Sforza, *condottiero*, fill i successor del duc de Milà, i el de *Màntua*, amb Ludovico III Gonzaga, *condottiero* i marquès de Màntua. Es tractava, en el fons, d’insinuar noms de guerrers estrangers coneguts pel lector, però sense comprometre’s l’autor identificant-los clarament i humiliant-los amb una derrota “literària”. La pugna fictícia evoca la sostinguda per Boucicaut per dominar la Ligúria, el Piemont i la Llombardia, a fi de mantenir-los lligats a la corona de França. De la mateixa manera, com seguidament ho comprovarem, la lluita de catalans contra italians en l’univers de ficció té correspondència dialògica amb fets i amb antagonismes històrics, reals.

Els catalans del *Curial* i el fantasma d’un presumpte urgellisme

Abans d’entrar en matèria sobre els noms dels cavallers ficticis de la novel·la i la possible correlació d’aquests amb personatges reals, resulta ineludible obrir i tancar un excurs sobre les valoracions ideològiques i –segons que es mire– ideologitzades (patriotisme, catalanisme, urgellisme, antialfonsinisme...) que han interferit en dècades passades en la interpretació del *Curial*; fins al punt d’haver introduït algunes distorsions culturals en àmbit acadèmic, que entrebanquen i dificulten una correcta lectura i contextualització de l’obra. Afortunadament, aquestes apreciacions, sobretot les menys fonamentades, han sigut confutades amb seny per historiadors i filòlegs.

Des del primer moment en què fou descobert el text a Madrid, els amants barcelonins de les “glòries catalanes” celebraren amb intel·lectual efusió la troballa. La crítica literària noucentista buscava en les pàgines del *Curial* “lo plaer de tenir en nostra literatura una novela que ne podríem dir patriòtica o catalanista”. Així ho entenia pel 1901 Antoni Rubió i Lluch,¹³⁵⁸⁸ que projectava les dèries del nacionalisme català de l’època, anacrònicament, sobre un artefacte literari de factura medieval. Segons ell, el protagonista de l’obra “no és català”, lamentablement, però “viu en íntim contacte amb

---

¹³⁵⁸⁷ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, ps. 181-183.

¹³⁵⁸⁸ RUBIÓ LLUCH, Antoni, Observacions preliminars, dins ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzè segle*, ed. a cura d’Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. V-XV (p. XI).

catalans”, si més no en l’episodi que ens ocupa i en algun altre més. No obstant això, sent “tan patriòtica y tan nostrada la novela, penso que son anònim autor degué de ésser català”, és a dir, de Catalunya, del principat. Sent així, el *Curial*, escrit en una llengua que “no presenta valencianismes” (segons Rubió; estudis posteriors han demostrat tot el contrari), seria una obra a tenir en alta estima pels lectors de Barcelona i de la resta del país. I, de fet, se la podia considerar com una obra mestra, “pariona del *Tirant*” de Joanot Martorell, novel·la i actor vinculats a València.¹³⁵⁸⁹

Seguint l’estela d’aquesta reivindicació patriòtica del *Curial*, però des d’una posició més prudent, Antoni Comas trobava que la novel·la “respira un clima de catalanitat reconfortant”, per la presència de cavallers catalans –i també aragonesos– i per un company de Curial, en el captiveri de Tunis, que també és català. L’esperit de l’obra, especialment en els capítols que ens ocupen ara, reflectia a la perfecció del *geni nacional* dels catalans: “gent pràctica, eficaç i expeditiva.”¹³⁵⁹⁰ Aquesta visió catalanòfila de la novel·la ha sigut discutida per alguns crítics. Des d’una lectura un tant provocadora, el catedràtic murcià Joaquín Hernández Serna afirmava –taxativament, però imprecisament, cal dir– que, en *Curial e Güelfa*, “nadie es catalán salvo unos caballeros errantes, el embajador en Túnez y sobre todo la deslumbrante figura de Pedro el Grande.” El que pretenia, amb aquella qüestionable afirmació, era traure pes a la tradicional lectura *catalanista* efectuada per alguns estudiosos, incapaços de comprendre la varietat de components culturals i la *matisable* catalanitat de l’obra.¹³⁵⁹¹ Per la seua banda, el catedràtic valencià Antoni Ferrando veu altament improbable l’autoria d’un català (la llengua acosta l’obra a la València de la primera meitat del segle XV) i troba que el pretés “ambient català” del *Curial* “és més aviat un constructe ideològic” que no un valor evidenciat a partir d’una interpretació literària que siga críticament estricta, acadèmica i cauta, asèptica des d’un punt de vista ideològic.¹³⁵⁹² Si hi aflora alguna mena de sentiment patriòtic a l’obra, aquest sentiment seria el de la fidelitat inqüestionable a la monarquia, una mena de “patriotisme de la Corona

---

¹³⁵⁸⁹ *Ibidem*, ps. XI-XII.

¹³⁵⁹⁰ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 96).

¹³⁵⁹¹ HERNÁNDEZ SERNA, Joaquín, Releyendo a *Curial e Güelfa* (I), dins *Estudios Románicos*, 12, Múrcia, 2000, ps. 109-156 (p. 112).

¹³⁵⁹² FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 76).

d'Aragó”,¹³⁵⁹³ tal com el definia l'any 1928 el filòleg Anfós Par: “l'autor [de *Curial e Güelfa*] és rublert de l'esperit nacional, no de Catalunya, sinó de la Corona d'Aragó.”¹³⁵⁹⁴

L'elecció del marquesat de Montferrat com a principal escenari de la novel·la, i el coneixement geogràfic que l'autor manifesta de la zona, portaren a Martí de Riquer (1964) a plantejar-se la possible relació d'aquest amb el comte Jaume d'Urgell “el Dissortat”, candidat al tron d'Aragó pels anys 1410-1412, caigut en desgràcia i mort en presó. Alguns dels seus partidaris, en efecte, s'exiliaren al marquesat de Montferrat, ja que la mare del comte era la carismàtica Margarida de Montferrat (+Morella, 1420). Amb la qual cosa, i malgrat que la novel·la s'escriu ja a mitjan segle XV, quan no hi ha constància de cap català al Montferrat, Riquer es demana: “¿Fou aquest [l'anònim escriptor] un fervent urgellista en la seva juvenesa, que en edat madura buidà nostàlgicament records de la cort monferratesa?”¹³⁵⁹⁵

La qüestió tenia, d'entrada, una complicada resposta. L'última notícia de la presència d'exiliats catalans al Montferrat és del 1418, quan Joan-Ramon de Cardona fou fet presoner en aquelles terres quan se'n tornava del concili de Constança a Catalunya, per uns catalans exiliats.¹³⁵⁹⁶ L'urgellisme català al Montferrat, el d'uns pocs recalitrants, no duraria molt més de cinc anys (1413-1418...), i encara dècades abans que s'escriguera *Curial e Güelfa* (dècada del 1440). En aquesta època, ja no se sabia res, al marquesat, ni dels catalans ni de Catalunya. A banda d'això, la proposta llançada al vent per Riquer presenta una contradicció bàsica, que ja fou evidenciada, sense major comentari, per Regula Langbehn-Rohland (1972): “La comparación de la débil figura del marqués con Pere el Gran lleva a una interpretación contraria a la que ofrece Riquer.”¹³⁵⁹⁷ En *Curial e Güelfa*, el marqués no ix precisament ben parat, cosa que dissuadeix de pensar en partidaris tardans del comte d'Urgell.

---

¹³⁵⁹³ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 807).

¹³⁵⁹⁴ PAR, Anfós, “*Curial e Güelfa*”: notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, p. 66.

¹³⁵⁹⁵ RIQUER, Martí de, “*Curial e Güelfa*”, dins *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631 (p. 621).

¹³⁵⁹⁶ GOÑI GAZTAMBIDE, José Los españoles en el concilio de Constanza, dins *Hispania sacra*, 15, Madrid, 1962, ps. 253-386 (ps. 288-290 i 303-311).

¹³⁵⁹⁷ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas ‘Dr. Amado Alonso’ en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (p. 153, n. 12).

No advertia aquesta palmària contradicció Anton Espadaler (*Una reina per a Curial*, 1984) quan decidí aprofundir assagísticament en aquesta “hipòtesi urgellista”. L’interrogant llançat per Riquer, segons ell, obria una via d’indagació que podria resultar crucial per a identificar l’autor i per a explicar el presumpte missatge polític – més o menys subliminar– que, segons ell, contindria l’obra.¹³⁵⁹⁸ Els resultats de l’assaig foren decebedors: les recerques bibliogràfiques i documentals sobre el Montserrat de mitjan segle XV no li aportaren cap notícia positiva al respecte.¹³⁵⁹⁹

Ara bé, a pesar de tot, i contra tota evidència, l’assagista insistí a “demostrar” que el *Curial* era una novel·la ideològicament *urgellista* (sic), és a dir, de reivindicació nostàlgica –evidentment, *post mortem*– dels drets successoris d’aquell infant dissortat de la primeria de segle. Segons ell, convindria “resseguir les traces d’un possible urgellisme implícit a la novel·la.”¹³⁶⁰⁰ Per a fonamentar aquesta tesi, anacrònica i desbaratada des d’un punt de vista estrictament historiogràfic,¹³⁶⁰¹ tractà d’alinejar Espadaler tots els llinatges catalans i aragonesos de la ficció literària amb els clans nobiliaris que donaren suport a Jaume d’Urgell. No entrarem ara en detalls, però les associacions, en la majoria dels casos, es contradiuen obertament amb la publicística historiogràfica. Posarem només un exemple: el *Johan Martines de Luna* que cita explícitament l’autor de la novel·la –amb nom i cognoms– fou el principal mantenidor de les justes de Saragossa del 1414, en les festes de coronació de Ferran I.¹³⁶⁰² Més trastamarista, ja no podia ser! El mateix Anton se n’adona de les contradiccions en què incorre durant el procés de constatació de la seua preconcebuda idea: se “sorprén” de trobar en la llista els Pallars, que “es decantaren... per Ferran d’Antequera”,¹³⁶⁰³ o els Urrea, que “foren antiurgellistes”. Què importa, al cap i a la fi? Les elucubracions són tan forçades com la mateixa cloenda del capítol: “És ben lícit, en conclusió”, diu,

---

¹³⁵⁹⁸ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 35-74.

¹³⁵⁹⁹ Per a una lectura crítica sobre la metodologia i de les conclusions –algunes, apriorístiques– a les quals arriba el professor català, vegeu SANSONE, Giuseppe-E., Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, pp. 252, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 137-141.

¹³⁶⁰⁰ ESPADALER, A.-M., *Una reina per a Curial...*, p. 62.

¹³⁶⁰¹ Cal tenir en compte que Riquer, excel·lent coneixedor de la història de Catalunya, a diferència d’Espadaler, no parla mai d’urgellisme en relació amb el *Curial* ni amb el temps d’escriptura de la novel·la, sinó d’un possible autor urgellista en temps de joventut, en la primeria de segle.

¹³⁶⁰² Vegeu SALICRÚ LLUCH, Roser, La coronació de Ferran d’Antequera: l’organització i els preparatius de la festa, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 25/2, Barcelona, 1995, ps. 699-760. En la relació d’aquestes festes –no cal cercar molt més–, trobareu la relació de quasi tots els llinatges del *Curial*.

¹³⁶⁰³ No Ferran el d’Antequera, com pertoca, sinó “Ferran d’Antequera”, com si es tractara d’un cognom o títol nobiliari, i no un sobrenom... En fi: el fonament historiogràfic d’aquest apartat de “l’urgellisme” sembla procedir d’informacions enciclopèdiques o molt bàsiques, insuficientment contrastades.

“parlar de nostàlgia urgellista a partir dels ressons que els llinatges catalans i aragonesos de la novel·la poden obrir en un lector de mitjan segle XV.”¹³⁶⁰⁴

No cal ni dir que aquesta hipòtesi tan malament fonamentada –però sostinguda encara per l'autor en articles recents¹³⁶⁰⁵– ha sigut criticada per medievalistes i historiadors de la literatura. Agustín Rubio Vela, coneixedor com pocs del fenomen urgellista, documenta la naturalesa efímera d'aquest partidisme.¹³⁶⁰⁶ Pel 1412, a l'endemà de la sentència de Casp, que proclama Ferran de Trastàmara rei d'Aragó, encara es podia oir –molt excepcionalment– la protesta d'algú que opinava que “lo reyalme de Aragó no pertanyia a vós, dit senyor [Ferran I], ans al compte de Urgell. E que à(vo)lment e falsa” s'havien pronunciat els compromissaris de Casp. Quan Balaguer capitulà (20 d'octubre del 1413) i el Dissortat fou processat i condemnat, el moviment de signe urgellista restà escapçat, desactivat i desarticulat.

Els grans nobles catalans es reconciliaren ràpidament amb el rei electe i s'afanyaren a participar després en la campanya mediterrània del 1420.¹³⁶⁰⁷ No hi existiren, doncs, persones ni llinatges nobiliaris de *trajectòria* urgellista prolongada dècades després, com pressuposa Espadaler. Tampoc no s'enregistra cap indici documentable de “nostàlgia” entre els magnats que havien donat suport al comte; amb la qual cosa, la justificació ideològica buscada per Espadaler per al *Curial* no tindria sentit. Podríem repetir els múltiples arguments aportats per Rubio sobre questa matèria, o sobre l'existència d'una idealització romàntica de l'urgellisme, que va des del controvertit opuscle *Scriptura privada* (¿ca. 1466-1472, o acaballes del segle XVI?)¹³⁶⁰⁸

---

¹³⁶⁰⁴ ESPADALER, A.-M., *Una reina per a Curial...*, p. 74.

¹³⁶⁰⁵ ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa*: El jo de l'autor i la història, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286 (p. 278): l'autor ha de ser “algú de més que probable trajectòria urgellista.” ¿Si és així, per què no se'ns hi ofereix una relació de personatges d'acreditada *trajectòria* urgellista; per si es trobara entre ells l'autor del *Curial...*? Doncs, perquè aquesta trajectòria sembla que només existeix en el plantejament, historiogràficament anacrònic, que s'obstina a sostenir l'autor.

¹³⁶⁰⁶ RUBIO VELA, Agustín, Urgelistas valencianos. Sobre la oposició a Fernando I de Trastàmara, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 33/1, Barcelona, 2003, ps. 191-291.

¹³⁶⁰⁷ El mateix Rubio (ps. 273-274), seguint el medievalista català Sobrequès, testimonia com els Cardona i els Montcada, citats en el *Curial*, esdevingueren els principals valedors de Ferran I a Catalunya a l'endemà de Casp. No en canvi, els Pallars, que també apareixen en l'obra, o els Illa i els Cervelló, que no hi figuren. Si l'autor volia manifestar alguna mena de nostàlgia pel bàndol anul·lat el 1413, com és que no cità els Illa ni els Cervelló, dos grans llinatges catalans dels que més perseveraren en l'urgellisme?

¹³⁶⁰⁸ La còpia més antiga és del 1624. Sobre l'autenticitat o falsedat d'aquesta obra pamfletària, on es contenen fets ulteriors al 1480 i es parla d'uns castellans que comenten “desacatos y barbaritats”, s'ha debatut molt. Vegeu RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la

fins a la historiografia romàntica de la Catalunya del 1900; però seria extens en excés. Si de cas, atenguem a com el rei Alfons de Trastàmara, l'any 1428, casà una filla del comte d'Urgell amb un infant de Portugal –el pare de Pere el Conestable, futur “rei dels catalans”–, perquè “consideraba nulo el peligro de un urgelismo soterrado en sus reinos”. Vet també com els rebels catalans de mitjan segle XV, abans de prestar cap atenció al nét del Dissortat, donaren suport en primer lloc a dos Trastàmara: Carles de Viana i Enric IV de Castella.¹³⁶⁰⁹ Per a Rubio Vela, que dedica les últimes planes del seu article a criticar la lleugeresa de la proposta d'Espadaler sobre el *Curial*, “la sorpresa es inevitable cuando, entre los linajes añorados o elogiados por el autor supuestamente urgelista, se señala a los Montcada, los Maça, los Urrea, los Cardona y los Pallars.” A continuació, desmunta amb arguments incontestables –que no reproduïm ací per mor de brevetat– l'arriscada i poc fonamentada proposta d'Espadaler.¹³⁶¹⁰

No obstant les dades positives posades en evidència pels medievalistes, i en particular per Rubio Vela el 2003, encara és possible trobar en articles enciclopèdics del 2008, se suposa que seriosament fonamentats, el ressò d'aquestes infundades teories de conspiració urgellista. Citem a partir del diccionari de literatura dirigit per Àlex Broch per a Enciclopèdia Catalana, en article anònim: “El fet que el rei Pere *el Gran* coprotagonitzi força pàgines de l'obra, com també l'elecció de Montserrat com a territori de referència i la presència de cavallers que responen a llinatges compromesos amb la causa d'Urgell permet de veure en el *Curial e Güelfa* també una dimensió política, no aliena a l'ambient enrarit que es produí arran del conflicte entre la Generalitat i Joan II, i que desembocà en la guerra civil del 1462.”¹³⁶¹¹

Des del camp de la crítica literària, la inconsistència dels arguments probatoris de l'autor d'*Una reina per al Curial* foren ja denunciats, no solament per la ressenya de Giuseppe Sansone –més amunt referida, en nota a peu de pàgina–, sinó també per la ressenya de Lola Badia, que no trobà gens versemblant la hipòtesi urgellista desplegada,

---

Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491 (ps. 450-455). Sembla que, per davall d'una redacció ampliada i manipulada de la segona meitat del segle XVI, subjauen parts i passatges d'un original perdut del temps de la guerra civil quatrecentesca. Vegeu BATLLE, Mar, *Patriotisme i modernitat a 'La fi del comte d'Urgell'*, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

¹³⁶⁰⁹ RUBIO VELA, A., *Urgelistas valencianos...*, ps. 286-287.

¹³⁶¹⁰ *Ibidem*, ps. 288-290.

¹³⁶¹¹ BROCH, Àlex (dir.), *Diccionari de literatura catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2008, ps. 296-297, veu *Curial e Güelfa*.

amb molt bona voluntat, per l'assagista: “De fet, a les pàgines d'Espadaler la hipòtesi d'un autor del *Curial* urgellista s'apaga, es desfibra.”¹³⁶¹² Temps i paciència.

Ponç d'Orcau i els Orcau de la cort napolitana

Al torneig de Montferrat són citats només el nom de tres catalans aventurers i justadors, entre mercenaris i cavallers errants, entre els quals l'escriptor es preocupa de destacar i situar al capdavant del grup un tal Ponç d'Orcau: “Mas Ponç d'Orcau era home noble de linage, prim e lonch de la persona, jove de poch dies, los cabells roigs, e tan gentil que paria que fos fet a pinzell, molt temprat e forts, e tan ardit que no ·s poria scriure, alegre, cantador, tot enamorat e, finalment, benvolgut de quantes persones lo havien en privadesa.” Més avant, reforça així la noblesa del mateix cavaller: “¿Què us diré de l'altre cathalà, apellat Ponç d'Orcau? Aquest era home de major linage e de molt pus clara sanch que degú de sos companys [els d'Oluja] (...), cavaller noble e de gran esforç.” Arremet contra ell, impetuosament, un italià anomenat Salonés de Verona, que cau del cavall i es queda penjant d'un estrep (*CeG* I.43). Poc abans d'això, quan Curial i els catalans entren en lliça abans del combat, “anava tot primer Ponç d'Orcau, après Roger d'Oluge, despuys Dalmay d'Oluge, e darrerament Curial” (*CeG* I.41). Ja en el llibre II, quan Curial va camí del torneig de Melú i es troba amb els cavallers aragonesos, és reconegut per un escuder “lo qual en lo torneig e en la batalla de Monferrat ere estat en companyia d'en Ponç d'Orcau.” El mateix escuder presenta el llombard com “lo cavaller qui matà a Boca de Far, en companyia d'en Ponç d'Orcau, ab qui yo era, e dels altres cathalans” (*CeG* II.30). Poc després, quan el rei Pere s'interessa per conèixer la identitat del cavaller que acompanya els aragonesos, se'l descriu com “lo cavaller de Monferrat qui combaté contra Boca de Far en companyia d'en Ponç d'Orcau e dels altres” (*CeG* II.37). Fa l'efecte, doncs, que el d'Orcau, en el projecte literari de l'escriptor, haja estat caracteritzat com un cavaller “de major linage”, procedent d'un estrat mitjà de l'estament militar català. Per contra, els d'Oluja hi figuren com simples homes de paratge: donzells, membres de l'estrat més baix. La diferència és marcada també per l'autor pel tractament d'*en* que atorga a Ponç.

Els Orcau, en efecte, eren una família nobiliària catalana de segon ordre, amb possessions –la baronia d'Orcau, principalment– radicades a la comarca interior del Pallars (Catalunya). Pel que fa al nom de Ponç, era més corrent entre l'arbre genealògic

---

¹³⁶¹² BADIA, Lola, Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, dins *Els Marges*, 34, Barcelona, 1986, ps. 117-120 (p. 118).

dels Oluja que no entre els Orcau. Per contra, el nom de Roger era més comú entre els Orcau dels segles XIV i XV que no entre els Oluja. És com si, tractant de separar els éssers de ficció de qualsevol al·lusió directa a personatges històrics homònims, l'autor haguera intercanviat els noms de pila d'ambdues famílies.¹³⁶¹³ Arnau i Pere d'Orcau, que mantenien vincles amb el comte de Cardona, foren urgellistes durant l'Interregne (1410-1412) i el setge de Balaguer (1413).¹³⁶¹⁴ En canvi, el noble Ramon d'Orcau (urgellista, en principi), s'afanyà a retre homenatge al Trastàmara quan es llegí el veredicte de Casp (28 de juny del 1412). Signà, de fet, com a testimoni del dit acte de publicació.¹³⁶¹⁵ Estant al setge de Balaguer, el 9 de setembre del 1413, Ferran el d'Antequera envià el primogènit Alfons –el futur rei de Nàpols– a demanar al baró Pere d'Orcau¹³⁶¹⁶ les claus del castell d'Orcau, on s'havia fortificat.¹³⁶¹⁷ I sembla que el príncep o el rei aconseguiren atraure'l a la causa. Prova d'això és que el mateix Pere d'Orcau (juntament a Bernat de Pinós, Ramon de Bages, Ponç d'Oluja, Galceran d'Oluja, etc., noms que ressonen en el *Curial*¹³⁶¹⁸) figura en una relació de quinze catalans convidats el 1414 a la solemne coronació de Ferran el d'Antequera, celebrada a Saragossa. En aquelles festes, els donzells Ponç i Galceran d'Oluja foren adobats cavallers.¹³⁶¹⁹

D'aleshores endavant, els d'Orcau no sols foren fervorosos trastamaristes, sinó que participaren activament en les guerres mediterrànies i itàliques d'Alfons el Magnànim. Destaca en particular la figura del senyor de Llimiana (el Pallars Jussà, Catalunya), el joveníssim però estrenu cavaller Pere d'Orcau.¹³⁶²⁰ El cronista Gaspar

---

¹³⁶¹³ Com ho certifica FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (p. 79).

¹³⁶¹⁴ SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, Curial, Barcelona, 1973, ps. 49, 82, 85 i 256.

¹³⁶¹⁵ *Ibidem*, p. 260.

¹³⁶¹⁶ Fill primogènit i hereu universal de Ramon-Roger i Joana, nat pel 1390 i orfe tutelat per la mare amb anterioritat al 1398. Vegeu, en la Biblioteca Nacional de Catalunya, Arxiu del Castell de Vilassar de Dalt (fons del Marquesat de Barberà, catàleg electrònic <www1.bnc.cat/vilassar> consultat en desembre del 2014), sign. 28-2-07 (B-7), Calaix d'Orcau-Erill, núm. 22, Trem, 14 d'octubre del 1398.

¹³⁶¹⁷ RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1985, doc. 110, ps. 112-113.

¹³⁶¹⁸ Sense que per això puga dir-se que *Curial e Güelfa* és un llibre de "nostàlgia" trastamarista.

¹³⁶¹⁹ Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg., 2.439, f. 4v-5r; SALICRÚ LLUCH, R., La coronació de Ferran d'Antequera..., ps. 719 (n. 78) i 720 (n. 83).

¹³⁶²⁰ El pare, dit també Pere d'Orcau, havia comprat el feu al rei Alfons, l'any 1426, per 6.000 florins d'or (*Enciclopèdia Catalana*, veu 'Llimiana'). Fou una inversió lucrativa, ja que la senyoria produïa aleshores una interessant collita de safrà i Pere esdevingué (segons dades dels anys 1442-1444) un dels principals productors. Vegeu RIERA MELIS, Antoni, La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autonòmica medieval en un context conflictiu, dins *Acta historica*

Pelegrí el tracta insistentment de “*puer*”, “*puerum*”, “*nobilis puer*”; aspecte que concorda amb el “noble” i “jove de pocs dies” Ponç d’Orcau que ens vol presentar l’autor del *Curial*. És probable, així mateix, que la descripció física que l’escriptor elabora del jove (“los cabells roigs, e tan gentil que paria que fos fet a pinzell, molt temprat e forts... ardit..., alegre, cantador, tot enamorat”) es corresponga amb l’aspecte real del personatge històric. L’adolescent pallarés s’incorporà a la conquesta de Nàpols el 1442 amb quatre *llances*, és a dir, amb dotze homes d’armes,¹³⁶²¹ entre cavallers d’arnés complet i auxiliars: uns efectius modestos, propis d’un membre de la baixa noblesa.¹³⁶²² Figura com a un dels capitans vinculats a la casa reial¹³⁶²³ en vespres de la transcendental batalla de Carpenone (28 de juny del 1442), que permeté Alfons el Magnànim disposar l’assalt definitiu a Nàpols.¹³⁶²⁴ Poques setmanes després, en l’assalt al castell de Fagnano (1 d’agost), Pere d’Orcau escalava heroicament per la muralla, en companyia de fra Berenguer de Fontcoberta¹³⁶²⁵ i del vescomte de Xelva, Pere-Roger Boil de Lladró i Cornell, però tingué molt mala fortuna: resultà ferit pels defensors de la plaça forta i morí. La seua heroica mort (“*heros de Orcau*”) i la d’altres insignes combatents causà un gran dolor en el campament reial: “*durus fuit luctus in campo.*”

---

et archaeologica mediaevalia, 30, Barcelona, 2009-2010, ps. 153-249 (ps. 246-247); VERDÈS PIJUAN, Pere, “*Per ço que la vila no vage a perdiçió*”. *La gestió del deute públic en un municipi català (Cervera, 1387-1516)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2004, ps. 761-762.

¹³⁶²¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Guerra y nobleza en la Corona de Aragón. La caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Tesi doctoral, Universitat de València, 2003, p. 396.

¹³⁶²² El pare, Pere d’Orcau, era convocat a corts el 1442 entre la cavalleria de segona fila. Els grans nobles d’aleshores eren el comte de Cardona i Prades; Joan-Roger d’Erill, senyor d’Anglesola (germà de Berenguer), Felip de Castre (senyor de Guimerà), Guerau Alamany de Cervelló i Guillem-Ramon de Montcada. Vegeu VERDÈS PIJUAN, Pere, La fiscalidad sobre el azafrán: una “cuestión de estado” en la Cataluña del siglo XV, dins VALLEJO POUSADA, Rafael (ed.), *Los tributos de la tierra. Fiscalidad y agricultura en España (siglos XII-XX)*, Universitat de València, València, 2008, ps. 213-234 (p. 226, n. 41).

¹³⁶²³ Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 396.

¹³⁶²⁴ Aquell dia comandaven l’exèrcit reial cinc nobles valencians: els germans Pere i Alfons de Cardona i Villena, Llop Ximenes d’Urrea, Ramon Boil i Guillem-Ramon de Montcada (aquest últim, siculovalencià). Vegeu PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l’italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, ps. 476-477 (X.79); RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 304.

¹³⁶²⁵ Cavaller de Sant Joan de l’Hospital, comanador de l’Espluga de Francolí, gran prior de Catalunya i cavaller major de la cort napolitana. Vegeu MORALES ROCA, Francisco-José, *Prelados, abades mitrados, dignidades capitulares y caballeros de las órdenes militares, habilitados por el brazo eclesiástico en las Cortes del principado de Cataluña. Dinastías de Trastámara y de Austria, siglos XV y XVI (1410-1599)*, Eds. Revista ‘Hidalguía’, Madrid, 2001, p. 203.

Així consta per la crònica llatina del valencià Gaspar Pelegrí, metge del rei Alfons el Magnànim i cronista bèl·lic seu del 1419 al 1443:¹³⁶²⁶

“Tamen castris presides subegerant plurimum regios milites lacessere. Hactenus fossum probat heros de Orcau puer, citus animo, quem, prosilientem ad turre, letale saxum infelicem percutit. Lateri cuius, vicecomitem Xelve, audacem, eo equidem modo vulnus crudele perfoderat. Verum ille, miserans deiectum puerum, fossum conscendens attollit ab umbo. Sed, proch dolor vulnere cervicis, nobilis puer, post dies, ultimum clausit, fefellit. In ira, frater de Fonte Caupert, vir fidelis, etsi validas exerceret artes, prora acriter incussus constitit in digitos, sed, nuper arreptus, ictu letali post dies lumen extinguit eterna nocte. Huius infortunii servicia, strenuitate functorum et gracia, durus fuit luctus in campo.”

La traducció italiana de Fulvio Delle Donne, editor de la crònica, és:

“Tuttavia, i comandanti del castello avevano dato ordine perentorio di assalire i soldati regi. Finalmente provò a passare il fossato il giovane cavaliere di Orcau, pronto d’animo, che un sasso fatale percosse infelice mentre cercava di arrampicarsi sulle torri; una crudele ferita colpì allo stesso modo il visconte di Xelva Pere Roger Lladró, che era al suo fianco. In verità questi, commiserando il giovane abbattuto, superato il fossato, lo sollevò da terra. Ahimè, a causa della ferita al collo, il nobile giovinetto, dopo alcuni giorni, concluse la sua vita: preso dall’ira, il frate di Fontcouberta, uomo fedele, benché combatteva validamente, colpito violentamente nella fronte rimase bloccato nei movimenti e, infine, subito un colpo mortale, dopo alcuni giorni estinse la luce nell’eterna notte. Per la crudeltà di questo fato, per l’eroismo di quei morti e per il favore di cui godevano, grande fu il lutto tra i soldati.”

La mort d’aquest i d’altres mascles de la casa d’Orcau afavorí la successió en la baronia pallaresa d’Orcau, per via testamentària (1446), del cavaller Berenguer d’Erill-Orcau (València, ca. 1400-?, post 1484), un dels homes de la màxima confiança del rei de Nàpols: fill d’un destacat trastamarista del 1412, patge del rei des del 1416,

---

¹³⁶²⁶ PELEGRÍ, G., *Historiarum Alphonsi regis...*, p. 480-483 (X.124-128).

majordom de la cort i combatent des del 1425, capità de cavalleria a l'exèrcit de Nàpols, almirall, virrei, diplomàtic, etc.¹³⁶²⁷ Berenguer heretà la baronia d'Orcau per mort del seu oncle Arnau-Julità d'Orcau i en virtut d'una clàusula testamentària i un *vincl*e instituït del 1387.¹³⁶²⁸ La disposició successòria exigia que l'hereu assumira les armes i llinatge d'Orcau. Berenguer d'Erill, tot i ser valencià d'origen, passà llavors a ser considerat un dels barons del principat de Catalunya, on se'l convocava a corts. En la documentació napolitana, per exemple, en un escrit de l'11 de maig del 1456, es presenta com “*nos, Berengarius d'Erill, miles, in Pallarensis, principatus Cathalonie domiciliatus; nunc vero in civitate Neapolis moram trahens*”.¹³⁶²⁹ El primogènit havia rebut el nom de *Roger*, per a continuar amb la tradició onomàstica dels Orcau, i els novells barons d'Orcau es cognominarien endavant *d'Erill-Orcau*. En vespres de la guerra de Catalunya, el noble Arnau d'Orcau era *armiger* de Carles de Viana i ferm partidari d'aquest. Comandava sis cavallers armats i capitanejava el sometent de Lleida el 1461.¹³⁶³⁰ Tanmateix, els seus parents Erill-Orcau, d'acreditada trajectòria trastamarista, alfonsina i itàlica, eren incondicionals del rei Joan II d'Aragó. Arnau, alineat amb la Generalitat de Catalunya, rebé del conestable Pere de Portugal la senyoria de Castellbisbal (1464) i continuava combatent per la seua causa el 1466. Se'l considerava nominalment “baró d'Orcau”, però es trobava del tot arruïnat i percebia una paga del conestable per a poder sobreviure als avatars negatius de la guerra.¹³⁶³¹ Ara bé, aquests esdeveniments s'allunyen ja del temps d'escriptura del *Curial*.¹³⁶³²

---

¹³⁶²⁷ Us remetem a la biografia que hem traçat, del personatge, en l'apartat I.2.5.

¹³⁶²⁸ Sobre els avatars genealògics d'aquests llinatges, vegeu l'*Enciclopèdia Catalana* (articles i arbres genealògics dels Erill i els Orcau, a cura d'Armand de FLUVIÀ); SÁNCHEZ VILANOVA, Llorenç, *El Pallars. Visió històrica. Pallars Sobirà. Pallars Jussà*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1996; BERTRAN CUDERS, Jordi, *Història d'Isona i la Conca Dellà*, Garsineu Edicions (“Estudis”, 21), Tremp, 2007. El matrimoni que afavorí la transmissió del patrimoni dels Orcau als Erill és recordat per Pere Tomic: “lo dit noble n'Arnau d'Orcau donà altra filla per muller al noble en Berenguer d'Erill”. Vegeu TOMIC, Pere, *Històries e conquestes dels Reys d'Aragó e Comtes de Barcelona*, Barcelona, 1438, p. 258.

¹³⁶²⁹ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 474.

¹³⁶³⁰ MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, La estancia del príncipe de Viana en Mallorca (1459-1460), dins *Príncipe de Viana*, 235, Pamplona, maig-agost 2005, ps. 37-51; MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011, p. 328.

¹³⁶³¹ MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernesto, *Catálogo dela cancellería regia de Pedro de Portugal (1464-1466)*, Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona, 1953-1954, vol. 2, p. 194, doc. 3.189 (13 de maig del 1466): “A Pedro dez Pla.- Orden de entregar al noble barón de Orcau 50 fl. en concepto de gracia. Le irá dando el dinero poco a poco: una vez 10 fl., otra 15, otra 20. Deberá cumplir bien la orden, pues es obra muy meritoria dada la mucha necesidad en que se halla dicho personaje (R. 24, Intr., fol. 166).”

¹³⁶³² No per a tota la crítica, però. ESPADALER, Anton-M., Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimet de l'edat moderna*.

Atés el context històric, allò més raonable és pensar que un autor del *Curial* vinculat –com els seus previsibles lectors– a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim. Ell era un escriptor de ficció que coneixia la crònica historiogràfica de Gaspar Pelegrí, la qual fou conclosa pel 1443 i divulgada en dita cort. Ho dóna a pensar el fet que tres dels personatges heroics d’aquest relat cronístic, els cavallers de Pinós i Bages del setge de Bonifaci (1421)¹³⁶³³ i el “màrtir” de la conquesta napolitana Pere d’Orcau (1442) són evocats conjuntament en l’obra literària. També ho fa pensar la coincidència d’aficions literàries entre Pelegrí i l’anònim del *Curial*: ambdós eren lectors i estudiosos entusiastes de l’*Eneida* de Virgili.¹³⁶³⁴ El mateix anònim i els seus lectors haurien sigut testimonis de l’acció heroica i de la dolguda mort del “noble” capità Pere d’Orcau, el mes d’agost del 1442. Aquell malaguanyat cavaller català, “jove de poch dies”, bé mereixia rebre un homenatge literari, l’honor del qual s’estenia a tota la casa d’Orcau i, en conseqüència, al nou cap del llinatge: el cavaller valencià, gran baró de Catalunya (des del 1446) i cap d’esquadra de la cavalleria reial, Berenguer d’Erill-Orcau. Recordem que el torneig de Montferrat és descrit com una exhibició de combats eqüestres. Berenguer d’Erill, àlies *Berenguer d’Orcau*, s’havia criat de patge a la cort valenciana d’Alfons V, com els Guevara-D’Àvalos i altres criats o *familiars* de la cambra reial, i tot fa pensar que l’autor del *Curial* hauria conviscut amb ell durant anys. Amb la qual cosa, l’homenatge literari estaria més que justificat.

Dalmau i Roger d’Oluge: els Oluja i Pere de Cardona

Dos dels catalans que intervenen amb Curial, contra Boca de Far i companyia, en el torneig de Montferrat, són *Oluge* de llinatge i parents entre ells. El primer que entra en escena, en un combat anterior –el que capitanejen el marquès i el napolità– és Dalmau: “un cavaller cathalà, lo qual era molt forts de la persona, e, cavalcant un cavall forts e molt valent” (*CeG* I.31). El seu comportament no sols és excel·lent pel que fa a l’esport, sinó també pel que respecta a la seua integritat moral i cavallerositat. Tanmateix, el marquès atorga el premi d’aquella jornada –injustament, als ulls de Curial i dels catalans– al presumptuós Boca de Far. Curial s’havia interessat per conèixer la

---

Estudis d’homenatge a Eulàlia Duran, Universitat de Barcelona – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231, tracta de relacionar fets esdevinguts a la llunyana Catalunya en la dècada del 1460 amb els continguts de la novel·la cavalleresca. I titula “comte d’Orcau” dit Arnau (p. 227).

¹³⁶³³ PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi...*, ps. 74-76 (I.97-98 i 119-122).

¹³⁶³⁴ Vegeu DELLE DONNE, Fulvio, Introduzione a PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi...*, ps. 1-44 (p. 23).

identitat d'aquell estranger que portava “un escut vert ab una barra d'or qui ·l travessava” i que li digué “haver nom Dalmau d'Oluge e ésser de Cathalunya” (*CeG* I.32). Dalmau, “lo cavaller català”, “lo català”, representa la *povertà di Catalogna* cantada per Dante, en oposició al “gran senyor” Boca de Far. L'escriptor el qualifica com a “cavaller de pobre fet” i “aquell pobre cavaller” (*CeG* I.32), i aquest justifica davant Curial que els catalans són austers però indòmits i emprenedors, i que no són per a res pobres en virtut, valentia i esforç. Per tant, no necessiten tanta “pompa” per a lluir-se. És el mateix Dalmau el qui presenta a Curial “altre cavaller de mon linatge, de mon nom e de mes armes”, que resulta ser Roger d'Oluge. Aquest segon Oluge ocupa una posició més discreta que la de Dalmau, que es caracteritzat de nou –i, en aquesta ocasió, més extensament– per l'autor de la novel·la: “Era aquest Dalmau d'Oluge home molt aperssonat, e de grans spatles, e fort espès de tots los membres, e axí era tan fort, que sens tota falla lo cavaller qui ab ell combatia no ·s devia tenir per segur; no era, emperò, en res gentil de la persona, mas sí havia lo cor tan alt que assats fóra estat per a un rey. Tal era l'altre cavaller d'Oluge” (*CeG* I.37). Després de derrocar l'italià Gerardo de Perúgia, arremet contra Frederico de Venosa, brandant una feixuga espasa “así com aquell qui era quasi gigantaz e molt forts” (*CeG* I.43). L'aspecte físic de Dalmau devia ser imponent, però la seua categoria social inferior a la de Ponç d'Orcau. Aquest últim, segons l'escriptor, era “home de major linatge e de molt pus clara sanch que degú de sos companys” (*ídem*). Pel que fa a Roger, se'ns el representa –sense caracteritzar– combatent a cavall contra Frederico de Venosa, que li mata el destrer, i a peu, contra Gerardo de Perúgia, i se'ns diu que Roger “era molt pus fresch e li durava més lo cors” que no a l'italià, “en tant que tothom coneixia bé l'avantatge” (*ídem*).

Els *Oluges* de la novel·la tenien correspondència en la vida real en un llinatge d'homes de paratge (donzells i algun cavaller) amb casa pairal a la vila de Cervera i heretats en la mateixa vegueria cerverina. Concretament, eren senyors des de feia generacions, de dos llogarets minúsculs de la Segarra, anomenats popularment “les Oluges” (Oluja Sobirana i Oluja Jussana), a 6 Km de distància de l'esmentada vila. Una de les portes medievals de Cervera s'anomenava precisament “la porta d'Oluja” o “el portal de les Oluges.”¹³⁶³⁵ Les armes heràldiques del llinatge eren: “de sinoble e una creu d'or”, segons l'armorial català (1516-1519) d'Esteve Tamburini.¹³⁶³⁶ Com

---

¹³⁶³⁵ DURAN SANPERE, Agustí, *Llibre de Cervera*, Curial, Barcelona, 1977, ps. 44-48, 52, 55, 63 i 323.

¹³⁶³⁶ Pseudònim de Pere de Clariana-Seva. Vegeu ADAM, P. (ed.), *Traité de blason et armorial catalan* de Steve Tamburini, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 19, Barcelona, 1961-

s'observa, es dona una coincidència de color i esmalt amb l'escut de la ficció cavalleresca, encara que en *Curial e Güelfa* no hi figura una creu, ans una barra d'or.

Els Oluja de la Cervera del segle XII (Ponç, Berenguer, Gombau¹³⁶³⁷) eren senyors de Vallfogona de Riucorb i benefactors de l'orde del Temple.¹³⁶³⁸ Ponç d'Oluja estigué a la primera conquesta de Mallorca (1115); Pere d'Oluja, a les Naves de Tolosa (1212); un altre Ponç, a la conquesta de Sardenya (1323) i un Galceran, a la guerra contra Castella (1364).¹³⁶³⁹ Pel 1300, el Ponç de Sardenya era tutor del jove Ramon de Cardona "el Güelf", que destacaria després en les guerres d'Itàlia.¹³⁶⁴⁰ A les corts de Cervera del 1359 concorregueren Guerau, Galceran i dos Ramon d'Oluja.¹³⁶⁴¹ Pel 1369, consta que vivien 15 famílies a Oluja jussana, 12 de les quals tenien per senyor natural el donzell Pere d'Oluja i els tres restants, el monestir de Santes Creus.¹³⁶⁴² Pel 1378, el cavaller Ramon d'Oluja, el donzell Pere d'Oluja i Santes Creus es repartien la possessió

1962, ps. 359-407 (p. 381). Els Oluja de la vila propera de Tàrraga sembla que usaven, en canvi, la mateixa creu d'or però en camper d'atzur. Vegeu RIQUER, Martí de, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 1, p. 131. Ambdues creus són plenes. Vegeu també DURAN SANPERE, A., *Llibre de Cervera...*, p. 309; RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), ps. 291-292.

¹³⁶³⁷ MIRET SANS, Joaquim, *Les cases dels templers i els hospitalers en Catalunya. Aplech de noves y documents històrics*, Tipogr. de la Casa Provincial de la Caritat, Barcelona, 1910, ps. 119, 135, 157-158 *et passim*.

¹³⁶³⁸ SANS TRAVÉ, Josep-Maria, La comanda del Temple de Vallfogona de Riucorb. Primera part: la creació i la formació del patrimoni (segles XII i XIII), dins *Quaderns d'història tarraconense*, 2, Tarragona, 1980, ps. 7-54. Continuaren molt vinculats a l'orde durant el segle XIII. Vegeu PAGAROLAS SABATÉ, Laureà, *Els templers de les terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I a l'abolició de l'orde (1213-1312)*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1999, *passim*. Els Oluja, de fet, foren una família molt destacada de templers en els segles XII-XIV. Vegeu RIBERA, fray Manuel Mariano, *Centuria primera del real y militar instituto de la ínclita religión de Nuestra Señora de la Merced, redempción de cautivos christianos. Parte primera*, Tipogr. de Pau Campins, Barcelona, 1726, ps. 380 i 545-546.

¹³⁶³⁹ TOMIC, Pere, *Històries e conquestes dels Reys d'Aragó e Comtes de Barcelona*, Barcelona, 1438, ps. 219, 231, 249 i 256; DEMURGER, Alain, *Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge (XIe-XVIIe siècles)*, Editions du Seuil, París, 2002; reed. com: *Caballeros de Cristo. Templarios, hospitalarios, teutónicos y demás órdenes militares de la Edad Media (siglos XI a XVI)*, Universitats de Granada i València, Granada-València, 2005, ps. 109-110.

¹³⁶⁴⁰ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Ramon de Cardona, militar y diplomático, dins *Revista da Faculdade de Letras-História, II série, XV (1998)*. IV *Jornadas Luso-Espanholas de História Medieval: 'As relações de fronteira no século de Alcanices'* (Porto, 1997), Oporto, 2000, ps. 1.433-1.451.

¹³⁶⁴¹ OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña, tomo IV. Cortes de Cataluña, tomo I. Comprende desde el año 1359 al 1367*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1899, p. 79.

¹³⁶⁴² BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XII. Censo de Cataluña ordenado en tiempos del rey don Pedro el Ceremonioso, custodiado en el Archivo General de la Corona de Aragón*, Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1856, p. 52.

dels 20 *fochs* o cases de les dues Olujes.¹³⁶⁴³ De la fi del segle XIV i primeria del XV, són Berenguer, Jaume, Ponç, Ramon i fra Gombau d'Oluja.¹³⁶⁴⁴

Ja des de la fi del segle XIII hi ha notícies sobre la bel·licositat dels Oluja, implicats sovint en conflictes i bandositats. Pels anys 1397-1401, Martí I l'Humà hagué d'intervenir per a posar fi a les sanguinàries bandositats que, des del 1388 almenys, enfrontaren als carrers de Cervera i Barcelona els Oluja i els seus enemics, els sa-Cirera. Pels anys 1415-1420, l'enfrontament –armat i judicial – fou entre els Oluja i els seus veïns, els vilatans de Cervera.¹³⁶⁴⁵ En l'Interregne (1410-1412), Galceran d'Oluja fou urgellista,¹³⁶⁴⁶ però després del setge de Balaguer (1413) es reconcilià, com la resta del clan, amb la nova dinastia Trastàmara. Això explica que, en una llista de quinze cavallers catalans invitats a les festes de la coronació de Ferran I (Saragossa, 1414) figuren, juntament amb Pere d'Orcau, els donzells cerverins Ponç i Galceran d'Oluja. En el transcurs d'aquella apoteosi trastamarista, el rei castellà elevà de categoria ambdós gentilhomes en adobar-los cavallers.¹³⁶⁴⁷ Poc després, quan Alfons el Magnànim començà la seua aventura mediterrània (maig del 1420), el cavaller Antoni d'Oluja –de Cervera?– s'acordà en l'armada reial.¹³⁶⁴⁸ Si sobrevisqué, tornaria a casa el 1423. A partir d'aquesta data, potser per trobar-se el clan arruïnat a causa de litigis i bandositats, no tingueren opció o recursos per a aventurar-se en les guerres d'Itàlia. A diferència dels Orcau (ben representats pel “jove heroi” Pere i pel baró Berenguer), els d'Oluja no figuren per a res ni a l'exèrcit ni a la cort napolitana (1435-1458) del rei Alfons. En desembre del 1445, quan morí el cavaller Ponç d'Oluja, senyor d'Oluja Jussana, eren tan grans els seus deutes, que l'hereu, el cavaller de Cervera Lluís d'Oluja,

---

¹³⁶⁴³ REDONDO GARCÍA, Esther, *El fogatjament general de Catalunya de 1378*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2002, p. 130.

¹³⁶⁴⁴ DURAN SANPERE, Agustí, *Llibre de Cervera*, Curial, Barcelona, 1977, ps. 93-94 i 204.

¹³⁶⁴⁵ GIRONA LLAGOSTERA, Daniel, *Itinerari del rey en Martí (1403-1410)*, Separata de l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1913-1914 (ps. 515-654), ps. 104-112; SCHWARTZ, Frederich – CARRERAS, Francesc (eds.), *Manual de novells ardots, vulgarment apellat 'Dietari Antich del Consell Barceloní'*. Volum primer, *comprenent los volums originals del I al IX. Anys 1390-1446*, Ajuntament de Barcelona, 1892, 28 d'agost-9 de setembre del 1401; DURAN SANPERE, Agustí, Els Ausiàs March de Montcortès, dins *Estudis Romànics*, 11, Barcelona, 1962, ps. 145-160 (p. 145); ÍDEM, *Llibre de Cervera...*, p. 99; RIVERA SENTÍS, F.-Xavier, Lo fet d'en Ponç d'Oluja, dins *Miscel·lània Cerverina*, 15, Cervera, 2002, ps. 39-68; FERRER MALLOL, M.-T., Fou Lluís Sescases...?, p. 77.

¹³⁶⁴⁶ SOBREQÜÉS VIDAL, S., *El Compromís de Casp...*, p. 225.

¹³⁶⁴⁷ ACA, Cancelleria reial, reg., 2.439, f. 4v-5r; SALICRÚ LLUCH, R., La coronació de Ferran d'Antequera..., ps. 719 (n. 78) i 720 (n. 83).

¹³⁶⁴⁸ CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Ordenanzas de las armadas navales de la Corona de Aragón aprobadas por el rey don Pedro IV, año de MCCCCLIV*, Imprenta Real, Madrid, 1787, p. 18 de l'apèndix documental.

es veu obligat a vendre la senyoria pairal per només 400 lliures barceloneses.¹³⁶⁴⁹ El generós desposseït passà a formar part de la clientela militar del comte de Prades i, durant la guerra civil catalana (1462-1472) combaté al seu costat en l'exèrcit reialista, per la causa de Joan II d'Aragó.¹³⁶⁵⁰

És ben probable que, al llarg del'any 1446 arribara a la cort de Nàpols alguna notícia sobre la ruïna i "l'extinció feudal" de l'antiquíssim llinatge de *milites* cerverins, homes de gran prestància per a la guerra, però –com els Oluje de l'episodi montferratés del *Curial*– cavallers "de pobre fet": dignes representants, doncs, de la *povertà* que Dante atribuïa a Catalunya. Pensem que el flamant bisbe de Vic i futur cardenal Jaume de Cardona, home lletraferit i molt relacionat amb Cervera, tornà de Barcelona a Nàpols per l'agost del 1446. En juliol s'havia complit el seu trienni de president de la Generalitat de Catalunya.¹³⁶⁵¹ Cervera estava molt relacionada amb els Cardona i Jaume amb els frares augustinians d'aquesta vila, que elegí com el lloc on desijtava morir. Així que podria haver sigut ell el qui portara notícies sobre els Oluja, tenint en compte la presència a la cort de persones oriündes d'aquella remota vila.

En efecte: resulta molt estrany que una família de la Catalunya profunda, aparentment desvinculada del lloc, el temps i l'entorn on escriu l'autor del *Curial* (el Nàpols d'Alfons el Magnànim, dècada del 1440) aparega misteriosament en la novel·la. Una explicació raonable és la que dóna la medievalista Maria-Teresa Ferrer: "Els Oluja eren petits cavallers de la Segarra i només a algú de la comarca se li podia acudir fer-los protagonitzar torneigs internacionals, bé que sí que eren molt bregosos."¹³⁶⁵² És curiós observar com, alhora que podien arribar notícies a Nàpols de la ruïna dels Oluja, Lluís Sescases, el que havia sigut un jove escrivà natural de Cervera o comarca, "per sos mèrits", com diria l'autor del *Curial*, era adobat cavaller pel mateix monarca (Tívoli, 4

---

¹³⁶⁴⁹ Biblioteca Nacional de Catalunya, Arxiu del Castell de Vilassar de Dalt (fons del Marquesat de Barberà, catàleg electrònic <www1.bnc.cat/vilassar> consultat en desembre del 2014), sign. 17-4-11 (E-8), Calaix de Santa Fee, núm. 12, Cervera, 10 de desembre del 1445. Lluís d'Oluja, cavaller de Cervera, que ha heretat el lloc d'Oluja Jussana del seu difunt pare, Ponç d'Oluja, fa venda de la senyoria a Francesc de Caldes, cavaller i senyor de Santa Fe de Segarra, per 400 lliures, moneda de Barcelona.

¹³⁶⁵⁰ TORNÉ CUBELLS, Josep, Catàleg de pergamins de l'actual Arxiu del Monestir de Poblet, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 7-282 (doc. 205, ps. 115-116). El 12 de maig del 1476, el governador de Catalunya, Requesens de Soler, acredità formalment els serveis prestats a Joan II el Gran per dit Lluís. Vegeu *Butlletí de l'Arxiu Nacional de Catalunya*, 20, Barcelona, juliol del 2008, p. 25 (ingressos de documents).

¹³⁶⁵¹ CREUS COROMINES, Teodor, *Un golpe de estado hasta aquí desconocido en la historia de Cataluña*, Tipogr. Fortanet, Madrid, 1888; separata del *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 13, Madrid, 1888, ps. 61-169 (p. 127).

¹³⁶⁵² FERRER MALLOL, M.-T., Fou Lluís Sescases...?, p. 77.

de març del 1446).¹³⁶⁵³ El privilegi militar porta la signatura d'Enyego d'Àvalos, el bibliòfil curial al qual havia servit l'exbibliotecari Sescases durant els tres anys precedents (1443-1446) a l'oficina i arxiu de la Sommaria –i qui sap si a la biblioteca particular del noble, organitzant els nombrosos llibres que posseïa.

Crida l'atenció també, des d'un punt de vista filològic, que els *Oluja* siguin *Oluge* al *Curial*. La terminació en *-e* representa la pronunciació amb *e* oberta de la *-a* final dels noms en la major part del català nord-occidental, que perviu en l'actualitat i que ja està molt documentada en textos medievals procedents d'aquesta zona.¹³⁶⁵⁴ En el cas concret d'*Oluja* es documenta l'alternança entre la variant popular i la variant culta, que manté la *-a* etimològica. Així, *castri Oluge, castrum Oluge* (en llatí, segle XII);¹³⁶⁵⁵ *Uluya* i *Hulugia* (llibres de la cort de justícia de València, 1287-1298);¹³⁶⁵⁶ tres vegades *Uluge* i una *Uluga* (convocatòria de corts de Cervera del 1359);¹³⁶⁵⁷ *Uluge jusana, d'en P. d'Uluge, donzell* (focs reials i de cavallers de la vegueria de Cervera, 1369);¹³⁶⁵⁸ *les Uluges, Huluja subirana, Uluja sobirana, Uluge jussana* (fogatge del 1378);¹³⁶⁵⁹ *las casas... dels Uluyes (La fi del comte d'Urgell, ca. 1466-1472?)*;¹³⁶⁶⁰ *Berenguer de Oluge, donzell, domiciliat en la vegueria de Cervera* (memorial de greuges signat a Cervera, el 20 de gener del 1475, i remés a les corts de Perpinyà).¹³⁶⁶¹ És així com s'explica també la grafia esporàdica *pluge*. Altrament, la tendència del *Curial* a tancar en *-e* la tercera persona del singular de diversos temps verbals, singularment la del present de subjuntiu de les conjugacions II i III (*enuge* per *enuja, estoge, guerrege, menge...*) respon a la pronúncia popular de la major part del català occidental, incloent-hi el valencià, ja en l'edat mitjana. La tendència és vivaç en l'actualitat i, en el cas del valencià, encara és la pronunciació predominant en les comarques septentrionals.¹³⁶⁶²

¹³⁶⁵³ ACA, Cancelleria reial, 2.908, fs. 157r-158r (de la 2a numeració), Tívoli, 4 de març del 1446.

¹³⁶⁵⁴ Vegeu VENY, Joan, *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia*, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1982, p. 129.

¹³⁶⁵⁵ BACH, Antoni – SAROBE, Ramon (eds.), *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2002, vol. 1, ps. 80 i 372, respectivament.

¹³⁶⁵⁶ SILVESTRE ROMERO, Aureli (ed.), *Llibre de la Cort del Justícia de València (1287-1288, 1298)*, Universitat de València, València, 2008, docs. 114, 289 i 822.

¹³⁶⁵⁷ OLIVER ESTELLER, B. (ed.), *Cortes... desde el año 1359 al 1367*, p. 79.

¹³⁶⁵⁸ BOFARULL y MASCARÓ, P. de, *Colección de documentos...*, vol. 12, p. 52.

¹³⁶⁵⁹ REDONDO GARCÍA, E., *El fogatjament general...*, p. 130.

¹³⁶⁶⁰ SALAS BOSCH, Xavier de (ed.), *La fi del Comte d'Urgell*, Barcino, Barcelona, 1931, p. 127.

¹³⁶⁶¹ OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos Reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende la conclusión del proceso familiar de las Cortes de Perpiñán-Barcelona 1473-1479; complemento a dicho proceso; apéndice*, vol. 26, Real Academia de la Historia, Madrid, 1917, p. 489.

¹³⁶⁶² MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'*, novel·la

En el cas d'Oluja/*Oluge*, un topònim de la Catalunya occidental, de l'entorn de la vila d Cervera, la decantació per la forma en *-e* podia haver estat influïda per algun informador d'aquella comarca, o pel copista, que devia pronunciar també com a /ε/ oberta l'-a final culta en tots aquests casos: *farie*, *cantave*, *Lleide...*¹³⁶⁶³ No es pot descartar que l'autor del *Curial* poguera haver oït aquest topònim directament com /olúε/, per boca d'algú de Cervera o rodalies. De fet, s'observa en la documentació escrita de la Cervera del segle XV (memorial cerverí remés a les corts del 1475) la tendència a la forma *Oluge*. En efecte, l'escriptor podia haver trobat a la cort napolitana més d'un informador de la vila de Cervera, que li haguera parlat de les Oluges i dels cavallers "de pobre fet" que les posseïen. Hi havia dos col·laboradors directes del rei d'Aragó que procedien d'aquella vila: el lletraferit arquebisbe de Saragossa Dalmau de Mur (+1456) –fixem-nos en la coincidència del nom amb *Dalmau* d'Oluge¹³⁶⁶⁴– i el secretari i diplomàtic Lluís Sescases (cerverí, segons el que semblen indicar les recerques de Maria-Teresa Ferrer i Mallol).

Dalmau de Mur estigué vinculat durant anys a la cúria romana de Florència. Fou bibliòfil i amant de les belles arts; dedicatari del cronista Pere Tomic; amic dels humanistes Guiniforte Barzizza i Poggio Bracciolini, i elogiat per Valla per la seua sapiència escolàstica.¹³⁶⁶⁵ Tanmateix, en temps d'escriptura del *Curial*, el prelat es trobava a la seua diòcesi de Saragossa, allunyat de la cort de Nàpols des del 1436. En canvi, Lluís Sescases ocupà diferents oficis en dita cort en les dècades del 1430-1440 (escrivà-bibliotecari, 1430/2-1443; notari-archiver de la Sommaria, 1433-1446; escrivà de manament 1436-1443; secretari reial i agent diplomàtic des del 1443; cavaller i conseller reial, 1446-1452).¹³⁶⁶⁶ Ferrer ha pogut vincular-lo a fets, personatges i ambients que permeten relacionar-lo amb *Curial e Güelfa*,¹³⁶⁶⁷ fins al punt de proposar-lo com a possible autor del relat. Lluís treballà subordinat al cap de la Sommaria, Enyego d'Àvalos (1443-1446), un culte magnat –molt amic i company d'armes, per

---

cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596. Vegeu també WHEELER, Max W., La morfologia verbal al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 875-908 (ps. 897-900).

¹³⁶⁶³ COROMINES, Joan, *Lleures i converses d'un filòleg*, Club editor, Barcelona, 1971, ps. XIV-XV.

¹³⁶⁶⁴ De fet, la coincidència onomàstica és doble (Dalmau-Roger) afecta als dos insignes pròcers de la Catalunya occidental, com ho eren els bisbes-cancellers d'Alfons el Magnànim, *Dalmau* de Mur (1419-1436) i el seu successor, A.-Roger de Pallars (1436-1461).

¹³⁶⁶⁵ Més detalls, en la semblança biogràfica que oferim en l'apartat I.2.4.

¹³⁶⁶⁶ Us remetem, en aquest cas, a la biografia inclosa en l'apartat I.2.3.

¹³⁶⁶⁷ FERRER MALLOL, M.-T., *Fou Lluís Sescases...?, op. cit.*

cert, del baró d'Orcau, Berenguer d'Erill– que sembla també força relacionat amb l'ambient cultural en què es gestà la novel·la. A més, segons que ho hem pogut constatar, la trajectòria diplomàtica de Sescases per Pinerolo, Milà i Thonon (1447-1448) té una correlació suggerent amb les successives marques d'aigua que presenta el manuscrit del *Curial*.¹³⁶⁶⁸ Amb la qual cosa, no resulta difícil deduir que, si existí algú de la zona de Cervera que informara l'escriptor de l'existència dels *Oluge*, aquest informador podria haver sigut, seguint la pista traçada per Teresa Ferrer, el bibliotecari Sescases.

No obstant aquesta presumpció de Lluís Sescases com a possible informador –o, més pròpiament, un dels possibles informadors– sobre Oluja i els cavallers i donzells epònims, hi ha més possibilitats encara. Pensem ara en el noble Pere de Cardona i Villena (València, 1415-Nàpols, 1451), senyor de la vall d'Aiora; comte de Collesano, per donació d'Alfons el Magnànim (1444-1451), a més de primer cambrer de la cort de Castel Nuovo: acompanyant del rei. S'havia criat a la cort de València com a patge del rei Alfons, en companyia d'Enyego d'Àvalos i, per circumstàncies que es concretaran més avall, rep homenatge a la novel·la en les figures del “senyor de Monlesú”, “Johan Martines de Luna” i “Ramon Folch de Cardona”.¹³⁶⁶⁹ Era el tal Pere fill d'Antoni de Cardona i Martines de Luna, senyor de la baronia de Maldà i Maldanell (limítrofa amb les Oluges) i de la baronia d'Oliana (limítrofa amb la d'Orcau).¹³⁶⁷⁰ Heretà del pare aquestes i altres senyories menors de Catalunya, entre les quals destaca la d'Oluja de Montfalcó, a les mateixes Oluges, circumstància que ajuda molt a connectar-lo amb l'ambient de producció de *Curial e Güelfa*. En efecte, en un document del 5 de març del 1448, en temps d'escriptura de la novel·la cavalleresca, trobem que Pere de Cardona i Villena es titula senyor o “*dominus...* de la Oluygia de Muntfalcó”.¹³⁶⁷¹

Des del 1428, Pere es beneficiava de la cessió paterna del feu d'Oliana i les seues rendes: una possessió embargada al comte d'Urgell Jaume el Dissortat l'any 1413, i atorgada per Ferran I al de Cardona el 1414. A la mort del pare el 1439, heretà també el feu de Maldà. Eren dues senyories que donaven més problemes que beneficis, i que, en conseqüència, el posseïdor tractà d'alienar en la dècada del 1440. Féu venda d'Oliana a

---

¹³⁶⁶⁸ Vegeu l'apartat I.2.7.

¹³⁶⁶⁹ Us remetem ara als capítols II.3.8, II.3.9 i II.3.13.

¹³⁶⁷⁰ Oferim una ressenya biogràfica del personatge en el capítol I.2.5.

¹³⁶⁷¹ CATALÀ ROCA, Pere (dir.), *Els castells catalans*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1997 (2a. ed.; 1a, 1979), vol. VI/2, p. 1.042, n. 54.

Joan-Ramon d'Alta-riba, el 14 de maig del 1448, per preu de 55.000 sous.¹³⁶⁷² La baronia de Maldà i Maldanell fou venuda poc després, el 16 d'abril del 1450, a Bernat d'Albert, senyor de Ponts, que era marit d'una tia seua, de llinatge i casa de Cardona¹³⁶⁷³ És probable, doncs, que Pere de Cardona haguera escoltat contar al seu progenitor històries dels bel·licosos cavallers d'Oluja que, entre la fi del segle XIV i la primeria del segle XV, estigueren molt relacionats amb Maldà i la valleta de Riucorb. Sols cal observar la nòmina de castlans que governaven en els segles XIV-XV el castell de Sant Martí de Maldà (en la defensa del qual morí el mític Ramon Folc I de Cardona, primer vescomte de la nissaga) per a veure l'estreta correspondència que s'estableix amb l'onomàstica manejada en l'episodi que ens ocupa del *Curial*:

Castlans coneguts de Sant Martí de Maldà ¹³⁶⁷⁴	Personatges de ficció del <i>Curial</i>
Ponç d'Oluja (1315)	Ponç d'Orcau
Pere d'Oluja (1415)	Dalmau d'Oluja
Dalmau de Passanant (1429)	Roger d'Oluja
Roger de Montoliu (1430)	

Com explica Antoni Bach i Riu, en una monografia sobre Bellpuig, “a Sant Martí de Maldà, fins a finals del segle XV, hi tingueren feus i castlanies els Oluja; eren senyors del molí de la Torre de la Sinagoga”,¹³⁶⁷⁵ un bell molí rural fortificat del camí que duu de Sant Martí a Bellpuig. El recercador local confirma que la família Oluja fou molt afavorida a la zona de Maldà, “ja abans del segle XV i en temps posterior”.¹³⁶⁷⁶ Els grans barons recorrien a aquesta baixa noblesa, subalterna i vilatana, per a exercir tasques de recaptació de renda i administració directa dels seus feus. Pensem ara en el paper que aquests “pobres” cavallers de la ruralia catalana podien exercir aleshores en profit de nobles absentistes com Pere de Cardona, aristòcrata i home criat a la cort des de la infantesa. Bé estava que l'autor del *Curial* es recordara d'ells i els homenatjara en la novel·la, amb noms i cognoms ben coneguts pel seu amic Pere de Cardona, a fi de confutar els versos de Dante. A tot això, val a recordar que els germans Pere i Alfons de

¹³⁶⁷² Article *Oliana* de l'*Enciclopèdia Catalana*.

¹³⁶⁷³ CATALÀ ROCA, P., *Els castells catalans...*, vol. VI/2, ps. 1.035-1.036.

¹³⁶⁷⁴ Article *Sant Martí de Riucorb* (nom oficial, des del 1937, de Sant Martí de Maldà) de l'*Enciclopèdia Catalana*. Vegeu també BACH RIU, Antoni, *Bellpuig i la seva antiga baronia, al Pla d'Urgell*, Fundació Vives Casajuana, Barcelona, 1972, p. 71.

¹³⁶⁷⁵ BACH RIU, A., *Bellpuig...*, p. 127.

¹³⁶⁷⁶ *Ibidem*, p. 72.

Cardona i Villena destacaven a la cort napolitana pel seu mecenatge de poetes i –com l’anònim del *Curial*– per l’estudi de la *Divina Comèdia*. El poeta català Lleonard de Sors diu d’Alfons de Cardona: “fill és de Dant en saber i conèixer”.¹³⁶⁷⁷

El napolità Boca de Far i el seu cavall, Saladí

Atret per la convocatòria esportiva del marquès de Montferrat, un cavaller napolità anomenat Boca de Far s’hi presenta, amb la intenció de brillar en la lliça i sondejar la possibilitat de casar-se amb la viuda Güelfa: “...vench un cavaller napolità, apellat Boca de Far, molt ben muntat e ricament aparellat e ab notable companyia, lo qual era vengut al torneig més per amor de la Güelfa que de la festa, cuydant-la haver per muller, tractant los ancians”, és a dir, els vells envejosos de la cort que pretenien entrebancar la relació de la Güelfa amb Curial. El pompós baró participa en la lliça “ab lo seu cavall apellat Saladí, lo qual era lo pus sobrer, pus fort e millor que altre algú que fos en lo torneig” (*CeG* I. 31). La pressió que exerceix en ell i els seus en combat sobre el marquès de Montferrat causa alarma en les grades, però la intervenció del català Dalmau d’Oluge salva la situació de l’amfitrió. A la conclusió de la jornada, el marquès honora, premia i “festeja” Boca de Far com el millor cavaller, per a sorpresa de Curial i els catalans, que pensen que era Dalmau qui mereixia el *prix*.

L’autor ens recorda que “Boca de Far era gran senyor, e era vengut molt ben acompanyat al torneig, e s’i era enamorat de la Güelfa” (*CeG* I.32) per a solapar la rivalitat esportiva (català *versus* napolità i, després, catalans *vs.* italians) amb la rivalitat amorosa (Curial *versus* Boca de Far, que vol casar-se amb la Güelfa). Pensar en la possibilitat que Boca de Far concerte esposalles desequilibra psicològicament Curial i li provoca sentiments extrems, de la malenconia fins a l’ira: “Curial, sabent Boca de Far ésser amorós de la Güelfa, devench molt gelós, e, encés en ira, l’haguera mort en qualsevol partit...” (*CeG* I.34). La gelosia ajuda a explicar el seu posicionament al costat dels catalans: “Curial respòs: –Boca de Far, yo no dich res del marquès, mas, tant com toca a vós, dich que a mon juyhí lo cavaller cathalà és estat huy millor cavaller que vós, e més ha fet que vós de gran res e mills mereix lo pris” (*CeG* I.32). Creix així l’antagonisme entre els dos bàndols en formació (Curial i els catalans, contra Boca de

---

¹³⁶⁷⁷ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Da Barcellona a Napoli a metà del Quattrocento, fra correnti medievali e umanistiche, dins INDELLI, Giovanni – LEONE, Giuliana – LONGO AURICCHIO, Francesca (eds.), *Mathesis e Mneme. Studi in memoria di Marcello Gigante, Pubblicazioni del Dipartimento di filologia classica ‘Francesco Araldi’ dell’Università degli Studi di Napoli Federico II*, núm. 25, Nàpols, 2004, vol. 2, ps. 323-343 (ps. 334-335).

Far i els italians) i adquirint en boca de Dalmau d'Oluge un caient xenòfob: el “mala y són venguts los strangers...”, *CeG* I.34). El marquès i els ancians “se meteren a tractar matrimoni de la Güelfa ab Boca de Far (...) qui era molt bell e bon cavaller, de molt gran linage e maravellosament heretat, e tan ben parlant que no havia esmena, axí que tothom havia plaer d'estar-li a prop” (*GeG* I.34). Curial supera la frustració que el tenia “eclipsat” (*CeG* I.36) amb la companyonia dels “seus catalans”, amb els quals prepara cotes i paraments amb la creu de Sant Jordi per a enfrontar-se amb els “strangers”. La recuperació de l'ànim és absoluta per a Curial quan rep de l'estimada Güelfa, en senyal d'amor, una “manilla de brúfol... de què fonch tan content com si hagués guanyat un realme” i una alcandora per a vestir-la en el torneig (*CeG* I.38).

Boca de Far, a diferència dels “pobres” catalans, entra en escena “ab los seus, ab tanta ufana que no és en dir; e venien-los davant dotze cavalls en destre, cuberts molt ricament de paraments verts, brocats d'or, e ab tan gran brogit de ministrers e trompetes que açò era meravella.” Curial s'ho juga tot: “Certes”, pensa, “ara cové que yo sia cavaller, e yo veuré la Güelfa ab qual d'abdosos romandrà” (*CeG* I.42). Ell i els catalans fan front a uns companys del napolità Boca de Far, que no són qualificats tanmateix de “napolitans”, sinó d’“ytalians”, i que –no per casualitat, sinó intencionadament per part de l'autor– porten noms que recorden els de famosos *condottieri* actius arreu d'Itàlia en les dècades del 1420-1440, que s'oposaren l'hegemonia itàlica del Magnànim, com més avall veurem. Es tracta de Gerardo de Perúgia, Frederico de Venosa i Salonés de Verona. Ambdós bàndols pugnen tan “encesos de rabiosa ira..., que tothom conegué que no s'avien gens d'amor” (*CeG* I.43). La victòria obtinguda per catalans sobre italians es completa amb la victòria de Curial contra Boca de Far, en una lluita cos a cos que culmina amb la desgraciada mort del rival amorós. La mort que evita el seu matrimoni amb la Güelfa, però és lamenta profundament pel llombard: “Curial hach molt gran desplaer, car bé l'haguera volgut vençre, mas no matar” (*CeG* I.44).¹³⁶⁷⁸

D'entrada, el nom del cavaller resulta “amenaçador”, com una tempesta. La *Bocca di Faro* –l'estret que separa Calàbria de Sicília– era un lloc molt temut pels mariners per les tempestes que s'hi formaven. Així ho explicava ja Ramon Muntaner (1325-1332), quan comenta l'entrada de les galeres de Roger de Flor “en Boca de Far. E en Boca de

---

¹³⁶⁷⁸ La gesta esportiva, malgrat el desgraciat resultat, proporciona fama a Curial, com ens recorda l'autor quan, en el capítol II.30, quan un antic escuder de Ponç d'Orcau el presenta als nobles aragonesos com “lo cavaller qui matà Boca de Far..., lo qui matàs Boca de Far, en companyia dels catalans.” O en el capítol II.37, quan el rei Pere s'interessa per conèixer el cavaller “qui combaté contra Boca de Far.” Estant ja a Melú, Laquesis recorda també al rei de França com Curial havia alliberat Cloto a Alemanya i, després, “havia mort Boca de Far” (*CeG* II.60).

Far és la major meravella del món, com res hi ha durada con fortuna de xaloch o de migjorn hi ha, que les carreres hi són tan grans, e la mar hi cava tan fort, que res no hi ha durada.”¹³⁶⁷⁹ La galera de Curial, en el seu viatge mediterrani també passa “lo Far de Mecina” (*CeG* III.6) i Fortuna impreca Neptú, “no oblidades les tempestats del Far de Mecina” (*CeG* III.12). L’elecció del nom de l’antagonista de Curial podria evocar en el lector els perills de la mar, que l’autor relaciona, paradoxalment, amb el llombard, en plena lluita d’aquest amb el napolità. Els espectadors, s’admiren i “deyan que Curial no era cavaller, ans era *tempesta e destrucció* de cavallers” (*CeG* I.44).

Això no obstant, els lectors contemporanis del *Curial* –un obra escrita a la cort de Nàpols, segons la hipòtesi tradicional i generalment admesa– no podien llegir aquest passatge novel·lesc sense deixar de relacionar el nom de Boca de Far amb el d’una família de cortesans napolitans, els Bucca di Faro (*Bocca de Faro*, en papers napolitans; *Boca de Far*, en la cancelleria catalana), molt afavorits per Alfons el Magnànim. El vincle amb la cort procedeix del noble napolità Blasio Boca de Far, que s’incorporà a l’exèrcit del rei d’Aragó el 1433 quan aquest es trobava a Iscla. El 26 de gener, el tresorer reial Bernat Sirvent li ofería paga “en acorriment de sou de certa gent d’armes que ha promeses tenir en servey del senyor rey.”¹³⁶⁸⁰ Blasio morí en combat pocs anys després i el rei acollí els seus fills orfes (Pietro, Guido i Rinaldo), com a patges de la cambra reial. La primera notícia del major, Pietro, com a patge, és del 6 d’abril del 1441, quan rep 15 ducats del tresor reial.¹³⁶⁸¹ Mesos després, en desembre, el rei Alfons dóna graciosament a dit “Pere Bocha de Far, patge” 20 ducats d’or “per a fer-se fer un lit” de nova factura.¹³⁶⁸² El 16 de maig del 1442, al castell de Gaeta, hi ha nova ordre del rei per a un altre lit: “Tresorer, manam-vos que doneu a Petro de Boca de Far trenta ducats per comprar-se un lit.”¹³⁶⁸³ Pocs dies després, el mateix monarca oferí 100 ducats

---

¹³⁶⁷⁹ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), cap. 196 de la *Crònica* de Ramon Muntaner, p. 843.

¹³⁶⁸⁰ ACA, Mestre racional, reg. 423, f. 55.

¹³⁶⁸¹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 37.

¹³⁶⁸² FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d’Aragona e Renato d’Angiò*, Lanciano, 1908, p. 249. Segons aquest autor, els germans foren molt ben tractats i beneficiats pel monarca. La citació és de MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, ps. 110 i 116.

¹³⁶⁸³ ARV, Mestre racional, reg. 9.402, f. 17r; citat per CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 1, p. 213.

de donatiu per “als fàmil·los de Bocadefar.”¹³⁶⁸⁴ Tot plegat, indica que la família del cavaller fou acollida íntegrament a la cort de Gaeta, entre el 1441 i el 1442. El jove s’acabava d’incorporar a les tropes reials, com indica una altra anotació del tresorer: “doní a Pere de Boca de Far, hom d’armes, en acorriment de sou, de X *lances* [30 soldats] (...), L ducats” (1441).¹³⁶⁸⁵ El napolità no era un gran baró, però sí un home amb recursos econòmics i ben acompanyant, com el seu *alter ego* de la ficció. La relació entre el personatge literari i el seu correlat històric no és nova: ja fou advertida com a òbvia per la medievalista Maria-Teresa Ferrer i Mallol.¹³⁶⁸⁶

Una vegada assolida una indeterminada majoria d’edat, en aquells mesos del 1442, el rei adobà cavaller “Petro de Boca de Far” i començà a ser tractat en la cancelleria com a noble (“*nobili*”) i cambrer del rei (“*camerario*”). El 13 de novembre de dit any, estant amb el rei al campament de caça de la terra de Foggia, aquest el recompensà amb la batlia o gabella de la ciutat de Manfredònia (“*baiulacionis civitatis Manfredonie*”) per ser un excel·lent cavaller: pels serveis “*per vos laudabiliter et animo indefesso prestita et impensa quoque prestatís, et prestiturum speramus meliora in futurum.*”¹³⁶⁸⁷ En juny del 1443, se l’identifica –a ell o a un parent proper– com a posseïdor d’una embarcació que portava el correu de Sicília a la cort de Nàpols.¹³⁶⁸⁸ El seu paper militar en la guerra de Calàbria (octubre del 1444-març del 1445) li proporcionà sucoses recompenses. El 15 de desembre del 1444, per exemple, “Petri Bocca de Faro”, que deté l’ofici palatí de *reboster* del rei, rep una vinya reial pròxima a Cotró (Crotone). Signa la donació el secretari Fonolleda i la supervisa Enyego d’Àvalos: “*vidit Ennicus de Davalos, locumtenens magni camerarii.*”¹³⁶⁸⁹

En data indeterminada del 1445, es documenten 50 ducats més de donació del rei “a Pere Bocca de Far, e són per son frare”.¹³⁶⁹⁰ Segurament, Guidone havia deixat de ser patge per a equipar-se amb diners del rei i incorporar-se a la cavalleria. L’1 de desembre, Pujades paga “a Pere Boca de Far, reboster”, 14 ducats 12 tarins d’una part

¹³⁶⁸⁴ ARV, Mestre racional, reg. 9.402, f. 36v.

¹³⁶⁸⁵ MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, p. 98, s. d. (1441).

¹³⁶⁸⁶ Algun dels documents i dades que oferim sobre el personatge, són ja reportats per dita autora en: FERRER MALLOL, M.-T., *Fou Lluís Sescases...?*, ps. 70-71.

¹³⁶⁸⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.904, fs. 11v-12r, Terra de Foggia, 13 de novembre del 1442; SPERANZA, Vilia, *Edizione e studio di fonti per la storia della Puglia nel periodo di Alfonso il Magnanimo*, Tesi doctoral, Facultat de Geografia i Història, Departament d’Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Barcelona, 2014, ps. 159 i 300.

¹³⁶⁸⁸ CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 37.

¹³⁶⁸⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.907, fs. 26v(bis)-27r, Cotró, 15 de desembre del 1444.

¹³⁶⁹⁰ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 73.

del salari que se li devia. A continuació mateix, el 2 de desembre, Enyego d'Àvalos rep una quantitat molt superior (793 ducats 3 tarins 6 grans) per la seua missió diplomàtica a Florència. Simultàniament, se li paguen 93 ducats al patge Gabrielelet Curial (*Curiale, Correale*), per ordre del rei, perquè pugua vestir-se amb indumentària de luxe.¹³⁶⁹¹ Poques setmanes després, l'1 de febrer del 1446, “Guido Bocadefar, page” percep un altre donatiu graciós, però de menor entitat que el de Gabrieleletto; concretament, de 50 ducats.¹³⁶⁹² En març és Pietro qui rep 20 ducats més.¹³⁶⁹³ En octubre del 1446, finalment, trobem nous regals oferits pel monarca a cinc patges, és a dir, a un napolità, un portugués i els tres germans Bucca di Faro: “A Guidono e Renaldo Bocadefar, patges, e, per ells, a Pere Bocadefar, llur frare”, 30 ducats d'or...¹³⁶⁹⁴ Com s'observa, Boca de Far i parents competien amb Curial, l'any 1446 –en vespres de la campanya centroitaliana– en el fet de “ser festejats” i rebre donatius del rei Alfons. Com també és probable que competiren en l'exhibició de destreses militars, ja que ambdós antics criats del rei, *Pere Boca de Far* i *Gabrielet Curial* (usem els noms a la catalana, com solien constar en la paperassa de Nàpols) excel·lien en l'art de la milícia. Tot això no podia passar desapercebut a l'autor de *Curial e Güelfa*, que potser els tenia molt a prop.

A l'hora d'emprendre la campanya del centre d'Itàlia i de la Toscana, “Petro Bocha de Far” / “Pere Boca des P[h]ar” aporta 3 llances o unitats de cavalleria (9 homes d'armes), per les quals cobrà una primera provisió de 12 ducats el 16 d'octubre del 1446. A continuació, perceben avançament Joanot Olzina –el fill únic del secretari reial–, que aportava 16 homes (5 llances i un terç) i el cosí germà d'aquest, Nicolau Olzina, amb 3 llances més. També i figura ben a prop l'adés mencionat Gabrieleletto Curiale, que s'estrenà com a participant de l'exèrcit reial en aquesta campanya bèl·lica.¹³⁶⁹⁵ Les cèdules de tresoreria reial testimonien la presència del noble napolità Boca de Far –el reboster major Pietro, el cap visible del llinatge– al campament reial de Tívoli.¹³⁶⁹⁶ En març del 1447 romania vacant l'estratègica capitania de Càpua, la tercera

¹³⁶⁹¹ Ibídem, ps. 80-81; CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 37.

¹³⁶⁹² Ibídem, p. 146; citat per CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, ps. 36-37.

¹³⁶⁹³ IGUAL, D. – NAVARRO, G., *La tesorería general...*, p. 183.

¹³⁶⁹⁴ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 212r.

¹³⁶⁹⁵ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, ps. 26 i 128. Vegeu també STORTI, Francesco, L'heredità militare di Alfonso I d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 118, Nàpols, 2000, ps. 13-61 (ps. 42-43).

¹³⁶⁹⁶ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 226r, s. d. (1447); 9.403, s. f., s. d. (comptes pendents del 1447).

ciutat del regne,¹³⁶⁹⁷ i sembla que hi hagué una disputa de tan important ofici entre Boca de Far i el gran senescal Enyego de Guevara –germà major d’Enyego d’Àvalos. El senescal es titulava pel mes de maig, pomposament, com “don Enyego de Guivara, comte d’Ariano e castellà del castell e torres de la ciutat de Càpua.” Figura així en un escrit on consta que repartia soldades als catalans de les *companyes de guàrdia* del rei: mercenaris, “de pobre fet”, com diria l’autor del *Curial*, vinguts del principat de Catalunya.¹³⁶⁹⁸ Novament, sembla produir-se un paral·lelisme entre la ficció literària (*Curial* i “los seus cathalans”) i la vida a la cort del Magnànim (Guevara i els seus catalans). Finalment, el rei Alfons es decantà per Boca de Far, llevà la capitania a Guevara i atorgà “el premi” a Pietro Boca de Far (17 de novembre del 1447).¹³⁶⁹⁹ Enyego de Guevara, en compensació, s’hagué de conformar amb un premi de consolació com era la capitania de Bari, ciutat apartada de Nàpols i de menor importància. Potser l’autor del *Curial* tampoc no es trobava molt lluny del gran senescal.

L’1 d’agost del 1447, al campament de Passarano, Alfons atorgà al mateix “Petro Buccadefaro”,¹³⁷⁰⁰ reboster i familiar seu, la castellania de Santa Severina, a Calàbria: una simbòlica fortalesa que havia pertangut al rebel Antonio di Centelles-Ventimiglia, de qui tot seguit tractarem. El 19 d’octubre, mentre tornava la cort a Nàpols, Alfons I confirma Boca de Far en la capitania de Càpua.¹³⁷⁰¹ Dotze dies després de l’entrada del rei a Nàpols, després de la campanya de la Toscana, el 27 de novembre del 1448, Boca de Far rep un estipendi des de Nàpols, sense especificar; el 15 de desembre, a més de la castellania de Santa Severina, es fa càrrec també de la governació d’aquest feu i de Casale di San Mauro di Caraba, ambdós oficis a títol vitalici. El 20 de gener del 1449, a

---

¹³⁶⁹⁷ Provisionalment, des del 27 de març i mentre es decidia a qui s’adjudicava, s’ocupava d’administrar-la el català Roderic o *Rodrigo Vidal*, escrivà de manament i familiar del rei. Vegeu CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 308; ACA, Cancelleria reial, reg. 2.913, fs. 71v-72r, Civitavecchia, 18 d’octubre del 1448.

¹³⁶⁹⁸ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 325r, maig del 1447. Sobre la guàrdia catalana del rei, vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo*, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (ps. 206 i 211).

¹³⁶⁹⁹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 37.

¹³⁷⁰⁰ MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, ps. XXVI-XXVII i 61-62; CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 37.

¹³⁷⁰¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.913, fs. 71v-72r, Civitavecchia, 19 d’octubre del 1448; CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 37.

Pozzuoli, el rei ordena al tresorer reial del ducat de Calàbria, Gabriel Cardona, que efectue un pagament a Pietro per raó de la custòdia d'aquelles places.¹³⁷⁰²

En un altre escrit del 1449 consta que el reboster –resident a la cort, no als castells que custodiaven altres per ell– percebia una assignació anual de 925 ducats.¹³⁷⁰³ La seua relació amb els *catalani* amb interessos a Sicília (com eren Gabriel Cardona o Lluís Sescases¹³⁷⁰⁴) sembla que no era massa cordial. Hi hagué d'intervenir a sovint el cap de les finances reials, Enyego d'Àvalos, per tal que s'hi acompliren els manaments del rei. Per exemple, el 20 de gener del 1449, ordenà Cardona que procedira a remunerar “Petro Boca de Faro” i els seus 4 soldats del castell, torre i casals de Sant Maure.¹³⁷⁰⁵ El 27 de febrer, tornà a demanar-li que pagar a Boca de Far allò que se li devia per la governació de Santa Severina, tal com havia ordenat el sobirà en provisió del 27 de novembre precedent: “*de assignatione stipendiorum Petro Bucca de Faro et sociis XV pro custodia castelli Sancte Severine*”, és a dir, 120 ducats al mes per a Boca de Far i 3 ducats de paga mensual per a cadascun dels seus 15 soldats.¹³⁷⁰⁶ En setembre del 1449, se li atorgà una pensió vitalícia i heretable de 1.000 ducats anuals.¹³⁷⁰⁷

La notícia següent és del 20 de maig del 1450, quan “Petri Boccadefaro”, reboster, és gratificat pel rei Alfons amb el justiciat de la província del Principat Deçà, document redactat pel secretari Arnau Fonolleda, amb el vistiplau del gran camarlenc Enyego d'Àvalos.¹³⁷⁰⁸ Pietro degué morir, encara relativament jove, en setembre del 1450. Pocs dies després, el 6 d'octubre, a Torre del Greco, Alfons I atorgà al seu germà menut, Rinaldo, la governació i capitania de Santa Severina i San Mauro en les mateixes

---

¹³⁷⁰² MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, ps. XXVI-XXVII i 61-62; CERAUDO, Giorgio – SPADEA, Roberto, *Il castello di Santa Severina*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 1998, p. 72; PESAVENTO, Andrea, Il castello di Santa Severina al tempo dei Carrafa, dins *La Provincia KR*, 10-16, Crotona, 2008; reed. electrònica <http://www.archiviostoricocrotone.it/doc/castello_caraffa.htm> consultada en setembre del 2012; CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 37.

¹³⁷⁰³ MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, p. 72; KÜCHLER, Winfried, *Die Finanzen der Krone Aragon während des 15. Jahrhunderts (Alfons V. und Johann II.)*, Aschendorff, Münster, 1983; reed. com: *Les finances de la Corona d'Aragó al segle XV (regnats d'Alfons V i Joan II)* [1983], Institutió 'Alfons el Magnànim', València, 1997, p. 310.

¹³⁷⁰⁴ La relació de Cardona amb Calàbria, com a tresorer del ducat, és evident; la de Sescasses, més indirecta: el seu estipendi anual depenia –des del – dels ingressos que Cardona obtenia dels drets d'exportació de forment calabrès. Vegeu FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro 'Curie Summarie' (1440-1442). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, p. XXIX i 120-126; FERRER MALLOL, M.-T., Fou Lluís Sescasses...?, p. 87.

¹³⁷⁰⁵ MAZZOLENI, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, p. 73.

¹³⁷⁰⁶ *Ibidem*, p. 72; COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 30.

¹³⁷⁰⁷ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 37.

¹³⁷⁰⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.914, fs. 66r-67v, Castell de Mazzone delle Rose, 20 de maig del 1450.

condicions en què les havia detingudes del difunt; també a títol vitalici i amb el corresponent vistiplau del cap de la Sommària, Enyego d'Àvalos.¹³⁷⁰⁹ Segons un escrit del 8 d'octubre, que l'identifica Pietro –entre altres oficis ja mencionats– com a governador de la terra reial de Rocca Bernarda, s'informa que havia mort no feia molt i que heretava dita governació el seu germà i hereu, Rinaldo Bocca de Faro.¹³⁷¹⁰ Aquest servia anys després el rei i, també, el duc de San Marco, fidel aliat de Ferran I en la guerra successòria iniciada el 1459.¹³⁷¹¹ El rei novell, Ferran I, escrivia el 24 de juliol del 1458 al virrei de Calàbria, Francesc Siscar, comentant-li que havia arribat a la cort de Nàpols “lo amat nostre Ranaldo de Boqua de Far” portant un memorial de pròcers de la Calàbria, encapçalats pel virrei, que es mostraven fidels a ell.¹³⁷¹²

Es constatat, doncs, una llarga vinculació dels nobles Boca de Far a la cort napolitana, que no podia passar desapercebuda ni a l'escriptor ni als amics –se suposa que escassos i discrets, de confiança– que compartien amb ell la lectura. La documentació dels anys 1446-1447 permet fonamentar l'existència d'una rivalitat entre els patges Curiale i Bucca di Faro per atraure's l'atenció i les recompenses del rei Alfons; una rivalitat cavalleresca, en les guerres del rei, entre napolitans i *catalani*; una mala relació de Boca de Far amb els *catalani* de Calàbria; una recompensa per a Boca de Far –la capitania de Càpua– que seria sentida com injusta per Enyego de Guevara, amics i parents; una relació cordial entre Guevara i els seus subordinats del principat de Catalunya... Tot això, podria haver servit d'inspiració per a dissenyar, amb una segona lectura al darrere, l'episodi del torneig de Montferrat. Ara bé, i la rivalitat amorosa entre Curial i Boca de Far? En què podria haver-se basat, l'autor?

Les fonts historiogràfiques –i algunes relectures romàntiques– ens informen que la principal crisi que agità el regne de Nàpols en temps de la consolidació en el tron d'Alfons d'Aragó, la guerra de Calàbria (octubre del 1444-març del 1445), esclatà per causa de la competència de dos cavallers per esposar Enrichetta Ruffo.¹³⁷¹³ Aquesta riquíssima dama, marquesa de Cotró (Crotone), era l'hereva d'un gran patrimoni feudal estès per Calàbria. Els parents intentaren casar-la amb un cosí (1437), però el rei impedí

---

¹³⁷⁰⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.915, fs. 2v-4v, Torre del Greco, 6 d'octubre del 1450.

¹³⁷¹⁰ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 3, p. 37.

¹³⁷¹¹ MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l'Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912, doc. 13, p. 26, 24 de juliol del 1458.

¹³⁷¹² *Ibidem*, doc. 14, ps. 26-27, 24 de juliol del 1458.

¹³⁷¹³ Repassem ací, succintament, les notícies que oferim amb major detall en l'apartat I.3.3, al qual us remetem.

la consumació de l'enllaç matrimonial, perquè tenia pensat casar-la amb Enyego d'Àvalos, antic patge de la cort de València (1422-1432) i ara cambrer del duc de Milà (1435-1444).¹³⁷¹⁴ Com estava previst que D'Àvalos es reincorporara el 1440 a la cort de Nàpols i es casara amb ella, el rei envià el virrei de Calàbria, el noble Antonio di Centelles-Ventimiglia a concertar esposalles (1439). Aquest noble, de caràcter sediciós en extrem –així el qualifica Pontano–, desafia el rei i es prometé en espòs a la dama. Zurita, fent-se ressò de les cròniques italianes, escriu que el cavaller que envià el Magnànim “para concertar matrimonio entre la marquesa y don Íñigo de Ávalos –que era gran privado del rey– trató matrimonio para sí. Y, por los servicios que había hecho al rey en Calabria, el rey no hizo demostración que se curaba de ello.”¹³⁷¹⁵

Tot i que el rei tractà d'anul·lar l'enllaç, el papa Eugeni, proangeví i enemic seu, afavorí que es consumara (1441), amb la qual cosa Antonio deixà de ser virrei, però esdevingué el senyor més poderós de Calàbria, una província que ell mateix, durant els anys 1437-1438 havia sotmés amb gran esforç militar. El rei hagué de reprimir la seua ira i acceptar els fets consumats, car necessitava els serveis d'Antonio en vespres de l'assalt a Nàpols (1442) i la seua entrada triomfal (1443). Mentrestant, D'Àvalos, que s'havia reintegrat a la cort el 1440, era el noble més afavorit pel rei, cosa que generava enveges entre els napolitans del seguici reial. Tots veien en Antonio el representant de la causa “napolitana”, mentre que Enyego representava per a ells el favoritisme excessiu del rei envers els *creati catalani*. No cal ni dir que l'enemistat entre ambdós magnats era més que manifesta. Fins al punt que, l'estiu del 1444, el de Centelles-Ventimiglia ordí una conjura per assassinar D'Àvalos. El medievalista Ernesto Pontieri ho interpreta com una conseqüència de la tensió creixent entre italians i *catalani*, una tensió que es transmet i s'evidencia molt bé en les pàgines del *Curial*: “L'odio, la rivalità funesta, fra il Centelles e il d'Avalos, in sostanza, non era che l'espressione dei sentimenti del baronaggio napoletano (...) verso la nuova dinastia. Di quelle cattive disposizioni potrebbe vedersi un indizio nella tentata soppressione del d'Avalos per mano, se non del marchese di Crotona, di qualche persona a lui fidata.”¹³⁷¹⁶

La trama es descobrí en vespres que Antonio arribara al campament reial on es preparava la campanya de les Marques (estiu del 1444), amb els seus 900 homes

---

¹³⁷¹⁴ Més detalls biogràfics del personatge, en l'apartat I.3.2.

¹³⁷¹⁵ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 307 (XV.27).

¹³⁷¹⁶ PONTIERI, Ernesto, *La Calabria a metà del seccolo XV e le rivolte di Antonio Centelles*, Nàpols, 1963, p. 189.

d'armes calabresos (300 llances). Quan ja es trobava de camí, dellà Nàpols, algú avisà oportunament el noble de la descoberta de la conjura i aquest decidí tornar-se'n a Calàbria i avalotar la província contra el rei. Ara bé, l'ajuda veneciana que esperava no hi arribà. El rei sotmeté a setge, personalment, les principals fortaleses calabreses (tardor-hivern del 1444-1445) i féu capitular Centelles (febrer del 1445). Tanmateix, contra tot pronòstic i rumor popular, li perdonà magnànimament la vida.

Com s'observa, l'anònim autor de *Curial e Güelfa* no fou tan magnànim amb el personatge literari Boca de Far, un dels més malparats de tota la novel·la. Els lectors hagueren pogut entendre el passatge com una defensa literària dels catalans en general contra els vituperis que llançaven contra ells els italians, però també com una *vendetta* literària de l'autor. De fet, no era gens difícil que els contemporanis del novel·lista relacionaren l'antagonisme matrimonial, glossat per totes les cròniques, entre Enyego Àvalos (llombard "d'adopció") i Antonio di Centelles-Ventimiglia (napolità dissident), amb la rivalitat "amorosa" del text novel·lístic; aquesta última, reservada al gaudi literari en l'esfera familiar o amical. Detalls com el fet que Pietro Boca de Far governara Santa Severina, senyoria principal i seu de la cort virregnal d'Antonio di Centelles (el futur príncep de Santa Severina), és un element que podria ajudar el lector a "lligar caps", a establir paral·lelismes entre realitat i ficció. Pensem que l'*affaire* D'Àvalos-Centelles inspirà almenys una altra obra literària, segons Eulàlia Duran: la novel·la boccacesca de Jordi de Centelles *Ab justícia maravellosa*.¹³⁷¹⁷

Menció a banda mereix, a tot això, el cavall de Boca de Far, Saladí,¹³⁷¹⁸ pel protagonisme que adquireix durant el torneig. I també perquè és l'únic cavall de la novel·la –juntament amb el *Pompeu* de Pere el Gran– del qual se'ns reporta nom, i aquesta circumstància demana explicació. Fixem-nos en que Boca de Far es presenta al torneig "ab lo seu cavall, apellat Saladí, lo qual era lo pus sobrer, pus fort e millor que altre algú que fos en lo torneig." Quan cauen junts dels respectius cavalls Dalmau d'Oluge i ell, vol tornar a pujar al seu cavall, però el català li ho impedeix: "Cavaller, lexau lo fill de la egua, car certes no serà pus vostre." Combaten ambdós i el marquès aprofita per agafar "lo cavall de Boca de Far per les regnes e vench-se'n a les lotges e

---

¹³⁷¹⁷ DURAN GRAU, Eulàlia, Dues novel·les desconegudes del canonge valencià Jordi de Centelles (vers el 1500), dins *Els Marges*, 36, Barcelona, 1987, ps. 21-37; reed. dins DURAN, E., *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, Tres i Quatre ("La unitat", 185), València, 2004, ps. 593-626 (ps. 600-601 i 610-611).

¹³⁷¹⁸ Que remet, en principi, a un personatge històric de primer ordre. Vegeu MÖHRING, Hannes, *Saladin. Der Sultan und seine Zeit (1138-1193)*, C. H. Bech, Munic, 2005; ed. en espanyol com *Saladino. El sultán y su época (1138-1193)*, Universitat de València, València, 2010.

presenta'l a Curial" (*CeG* I.31). Interrogat després Boca de Far per Curial sobre si volia combatre a peu o a cavall, respongué "que a cavall, car cavaller era e no volia ésser peó" (*CeG* I.33). Finalment, se'ns recorda que el napolità "havia lo cavall molt avantajós, e, ab la ajuda del cavall, se comportava molt" (*CeG* I.43).

Saladí fou un personatge literari ambivalent en època medieval, sobre el que requeien consideracions pejoratives, com a infidel conqueridor del Sant Sepulcre, però també una mitificació admirativa, que el portà a protagonitzar relats cavallerescos.¹³⁷¹⁹ Un dels relats més divulgats prové de la flamenca *Crònica de les Croades* de l'escuder de Belian d'Ibelin (1178-1192),¹³⁷²⁰ que inspirà altres cròniques, *romans* francesos en vers, del tipus *Li estoire d'outremer et dou roi Saladin* (segle XIV), i la novel·la 76 del *Novellino*.¹³⁷²¹ L'argument bàsic o original era el següent: Ricard Cor de Lleó es quedà sense cavall a les croades, quan defenia Jafa contra Saladí. El sultà es trobà amb ell per a negociar; "lui dist que moult s'esmereueilloit de veoir ung si haut homme à pié entre les barons" i li regalà un cavall de gran valor. El cristià agrai l'obsequi, però l'oferí a un escuder seu. Saladí se sentí ofés i, com no volia combatre a peu contra un rei, sinó a cavall, es retirà del setge.¹³⁷²² En altres versions es parla d'un cavall viciat, que l'escuder no pogué controlar, per a perfilar així el caràcter enganyós de l'infidel. La història del cavall de Saladí, segurament coneguda per l'escriptor del *Curial*, es féu popular a França: el 17 de juliol del 1385, conta el cronista Froissart que l'entrada de la reina Elisabet de Baviera a París se celebrà amb una representació de "le Pas du roy Salhadin".¹³⁷²³ De dècades després és *Le Roman de Saladin*, tercera part de l'anònim cicle de *Jean d'Avesnes* (ca. 1460-1465), on el sultà descobreix que prové d'una família

---

¹³⁷¹⁹ I no cavallerescos, també, com la *Comèdia* de Dante (*Inf.*, cant IV, vers 129; vegeu GABRIELI, Francesco, Saladino, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/saladino_Enciclopedia-Dantesca/>) o el *Decameron* de Boccaccio (novel·les I,3 i X,9), com s'adverteix en: ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 568. Sobre les metamorfosis de Saladin i la literatura medieval, vegeu BERRIOT, François, *Spiritualité, hétérodoxie et imaginaires. Études sur le Moyen Âge et la Renaissance*, Université de Saint-Étienne, Saint-Étienne, 1994, p. 228; RICHARD, Jean, Les transformations de l'image de Saladin dans les sources occidentales, dins *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 89-90, Aix-en-Provence, juliol, 2000; ed. electrònica <<http://remmm.revues.org/279>>

¹³⁷²⁰ Recordem que al *Curial* hi ha un personatge dit Auger Bellian. Vegeu LE TRÉSORIER, Bernard, *Histoire des Croisades. Continuation de Guillaume de Tyr*, ed. a cura de François GUIZOT, J.-L.-J. Brière («Collection des mémoires relatifs à l'Histoire de France, depuis la fondation de la monarchie française jusqu'au 13e siècle», 20), París, 1824, ps. 193-194.

¹³⁷²¹ També apareix el mític Saladino en els relats 23 i 40 de la mateixa compilació italiana.

¹³⁷²² TRÉBUTIEN, Guillaume-Stanislas (ed.), *Le Pas de Salhadin. Pièce historique en vers relative aux Croisades; publiée par la première fois d'après le manuscrit de la Bibliothèque du Roi*, Silvestre, París, 1836, ps. V i VII.

¹³⁷²³ *Ibidem*, p. IV.

noble francesa i comet adulteri amb la reina de França. En aquesta obra, posterior al *Curial*, el caríssim cavall de Saladí és l'objecte més disputat d'un torneig a cavall celebrat a la cort francesa. Un cavaller flamenc, pobre, es llança sobre el sultà, l'abat a terra i li pren el destreter, que a la fi del torneig li serà regalat.¹³⁷²⁴

La coincidència en l'excés d'atenció al cavall fan pensar en dos autors del segle XV inspirats per una anècdota que els artistes plàstics representaven des de feia un segle als millors palaus d'Anglaterra, Borgonya i França.¹³⁷²⁵ A la Península Ibèrica, el mite no tingué cap difusió; a Itàlia sí, per influència francesa. Les plasmacions iconogràfiques del popular Saladí no comprenien l'anècdota del cavall oferit a Ricard Cor de Lleó, però també un altre relat popular: la tensa trobada a la tenda de campanya entre Saladí i els seus dos insignes presoners, l'heroi Renaud de Châtillon (*Rinaldo*, en italià) i el rei Guy de Lusignan (*Guido*). Renaud fou decapitat pel paladí de l'Islam, que perdonà la vida al monarca cristià. Estem segurs que el noble napolità Blasio Boca de Faro, progenitor dels germans Pietro, Guido i Rinaldo –fixem-nos en l'onomàstica–, era un apassionat d'aquesta història de Rinaldo i Saladí. De la *Passion* de Pierre de Blois (segle XII), on es mitifica el martiri de Renaud,¹³⁷²⁶ deriven cançons i romanços populars en vers, alguna còpia dels quals podria haver arribat al Nàpols angeví. Sabem, a més, que *Rinaldo*, *Renaldo* o *Rainaldo* era conegut a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, perquè apareix confrontat amb herois clàssics en un debatut passatge de la *Gesta Ferdinandi regis Aragonum* (1445-1446) de Lorenzo Valla.¹³⁷²⁷ D'altra banda, cal observar que el castell de Porta Giove de Milà, freqüentat en els anys 1435-1447 per molts súbdits del rei d'Aragó, estava decorat amb una col·lecció de tapissos amb les “*storie di Rinaldo e Saladino*” que havia portat de París, l'any 1396, Gian Galeazzo

---

¹³⁷²⁴ Vegeu COOK, Robert F. – CRIST, Larry S., *Le Deuxième Cycle de la Croisade. Deux études sur son développement. Les textes en vers 'Saladin'*, Droz, Ginebra, 1972, ps. 9 i 61; CRIST, Larry S. (ed.), *Saladin. Suite et fin du deuxième Cycle de la Croisade*, Droz – Minard, Ginebra – París, 1972, caps. XV-XVI, p. 68; GAUCHER, Élisabeth, *La biographie chevaleresque. Typologie d'un genre (XIIIe-XVe siècle)*, Honoré Champion, París, 1994, p. 29.

¹³⁷²⁵ CASSAGNES-BROUQUET, Sophie, *Culture, artistes et société dans la France médiévale*, Ophrys, Gap-París, 1998, p. 128.

¹³⁷²⁶ RICHARD, Jean, *La grande storia delle crociate*, Roma, 1999, vol. 1, p. 343.

¹³⁷²⁷ Vegeu BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 61).

Visconti.¹³⁷²⁸ ¿Caldria buscar, doncs, el nom de l'autor de la novel·la entre els súbdits catalanòfons del rei d'Aragó que hagueren freqüentat en aquells anys la cort de Milà?

És una possibilitat entre d'altres. Però pensem, també, que els noms adoptats per l'escriptor, se suposa que anaven adaptats als coneixements i als gustos d'un estret cercle de lectors/oients. Per a aquests lectors de *Curial e Güelfa*, radicats segons tots els indicis en l'entorn cortesà d'Alfons el Magnànim,¹³⁷²⁹ un cavall dit Saladí ajudava a relacionar onomàsticament el Boca de Far històric –germà de Rinaldo i Guido– amb el literari. D'altra banda, convé repassar el relat 76 del *Novellino*, el que tracta de Ricard Cor de Lleó i Saladí, on es narra que el cavall que el musulmà oferí al cristià estava ensenyat (“nodrito”) per a tornar-se'n veloç a la tenda de Saladino amb el rei enemic –presoner– cavalcant al damunt. L'astúcia del rei Ricard, que hi féu muntar un escuder seu, l'hauria salvat, doncs, de ser capturat traïdorament. La moralitat del relat és: “E così nelli amichevoli modi, de' nemici non si dee l'uomo fidare.”¹³⁷³⁰ L'escriptor del *Curial* coneixia de ben segur el *Novellino*, ja que hi introdueix elements procedents de l'adaptació en prosa de *l'Atressi con l'Orifanz* de Rigaut de Berbezilh que conté dita obra.¹³⁷³¹ De manera que, quan anomena *Saladí* al cavall de Boca de Far, potser al·ludisca a l'escassa confiança que li inspiren nobles napolitans com els Boca de Far o Antonio di Centelles-Ventimiglia, que mostraven una cara amable, “amichevole modi”, però que en realitat eren “nemici” encoberts, conspiradors en potència, com els que tractaren d'assassinar Enyego d'Àvalos, dels quals “non si dee l'uomo fidare.”

Gerardo de Perúgia, Casalmaggiore i la rivalitat amb els Caldora

Els tres companys de torneig del napolità Boca de Far, als quals s'aplica el gentilici, més general, d'italians, compareixen el capítol I.43 de *Curial e Güelfa* per a esdevenir rivals del partit dels catalans, capitanejat per un llombard com és Curial. Dalmau d'Oluge arremet a cavall contra Gerardo de Perúgia i el derroca: “Era aquest

---

¹³⁷²⁸ ALBERTARIO, Marco, La decorazione pittorica dei castelli di Milano e Pavia all'età di Galeazzo Maria Sforza, dins FIORIO, Maria Teresa – TERRAROLI, Valerio (eds.), *Lombardia rinascimentale: arte e architettura*, Skira, Milà, 2003, ps. 55-72 (p. 55).

¹³⁷²⁹ En la Península Ibèrica, no hi ha notícia que s'haguera difós aquesta temàtica decorativa, ni que foren gaire populars les històries, romanços o llegendes de Saladí.

¹³⁷³⁰ MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Sansoni editore, Florència, 1957, relat 76; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹³⁷³¹ THOMAS, Antoine, Rigaut de Barbezieux et le *Novellino*, dins *Giornale di filologia romanza*, 3, fasc. 7, Roma, 1880, ps. 12-15; MONSON, Don A., De la chanson par la « razo » à la nouvelle: *Atressi cum l'orifanz*, de Rigaut de Barbezieux et ses commentaires narratifs médiévaux, dins *Medioevo romanzo*, 16, 1991, ps. 271-284.

Gerardo de Perúgia cavaller molt abte, e mol ardit, e ultrajós, e gran emprenedor; emperò no era gens fort, si tot a cavall cuydava valer tant com altre cavaller, per avantajós que fos.” A Roger d’Oluge li pertoca de contrincant Frederico de Venosa, que li fereix de mort el cavall. Roger s’alça del terra i lluita a peu contra Gerardo. A Ponç d’Orcau li ve a l’encontre, finalment, “un cavaller molt valent e de gran linage, apellat Salonés de Verona, lo qual presumia tant de si, que no ·s tenia per dit que cavaller del món hagués durada contra ell.” El xoc de cavalls fa caure Ponç, però Salonés “com no pogués traure lo un dels peus del strep, anava penjat, e lo cavall lo portava rocegant.” El seu rival deté l’animal i continuen el combat a peu. Mentrestant, Dalmau desarçona del cavall Frederico. Mentre els catalans continuen lluitant a peu, l’autor narra la lluita i la victòria de Curial, i la mort de Boca de Far, que rep un homenatge fúnebre per part dels companys, “no com a vençut, mes com a sobrat d’armes” (CeG I.45).

Com tot seguit observarem, els noms d’aquests ficticis combatents italians evocuen –poc o gens dissimuladament– les figures de grans *condottieri di ventura* contemporanis; fàcilment identificables, per tant, pels lectors de l’obra. El primer de tots, Gerardo de Perúgia, porta el nom de fonts d’un Gerardo –*Gherardo*, en italià modern– que féu saltar l’alarma a Nàpols en setembre del 1446 i obligà Alfons el Magnànim a marxar cap al nord d’Itàlia amb tots els seus efectius militars. Es tracta del noble *condottiero* Gherardo Dandolo (Venècia, ca. 1393-?, ca. 1464), home de “temperamento forte e deciso”, segons les cròniques. Patrici de la república de Sant Marc, governava interinament Brèscia pels anys 1426-1427.¹³⁷³² Començà la seua carrera militar pel 1435, sent *podestà* d’Orzinuovi (prop de Brèscia), en la zona fronterera amb Milà.¹³⁷³³ Segurament participà en el frustrat intent d’invasió del ducat milanés per Erasmo da Narni, “il Gattamelata” (abril del 1437),¹³⁷³⁴ que desencadenà la III guerra *veneto-viscontea* (1438-1441). Durant els anys 1438-1440 fou el capità

---

¹³⁷³² GULLINO, Giuseppe, Gherardo Dandolo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 32, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1986; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gherardo-dandolo_Dizionario_Biografico/>

¹³⁷³³ TAGLIAFERRI, Amelio (ed.), *Elenco generale dei rettori, 2, Orzinuovi (1428-1796), dins Relazioni dei rettori veneti in Terraferma*, vol. 13. Podestaria e capitanato di Crema. Provveditorato di Orzinuovi, provveditorato di Asolo, A. Giuffrè, Milà, 1979, p. 4.

¹³⁷³⁴ MENNITI IPPOLITO, Antonio, Erasmo di Narni, detto il Gattamelata, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 43, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1993, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/erasmo-da-narni-detto-il-gattamelata_Dizionario-Biografico/>

encarregat de la defensa de Brèscia contra les tropes del duc de Milà, Filippo Maria Visconti, i el seu *condottiero* i comandant general, Niccolò Piccinino.¹³⁷³⁵

En escrits del 1438 consta com un dels capitans de l'exèrcit venecià¹³⁷³⁶ i proveïdor de Castro San Giovanni, a la Romanya, des d'on cooperava amb el Gattamelata contra Francesco Sforza.¹³⁷³⁷ En gener-febrer del 1439, des de Rovereto,¹³⁷³⁸ cooperà amb Jacopo Antonio Marcello i el Gattamelata en la lluita contra Milà a la conca del llac Garda. El 22 de febrer, a Castel Romano (Pieve di Bono), al nord del llac, s'enfrontà amb les tropes de Piccinino.¹³⁷³⁹ L'estiu de dit any la *Serenissima* l'elegí perquè fóra “provveditore dell'Armata Veneziana, ciacchè i Veneziani costumaron sempre di mantenere ne' loro eserciti un nobile con titolo di provveditore [in campo].”¹³⁷⁴⁰ El 20 d'agost, combatia colze a colze amb Marcello,¹³⁷⁴¹ i 9 de novembre del 1439 fou responsable de la victòria obtinguda per Venècia sobre Piccinino a la plana d'Arco, a la riba nord del Garda.¹³⁷⁴² L'estiu del 1440, recuperà per a la *Serenissima* “la riviera bresciana del Garda.”¹³⁷⁴³ El 18 de setembre 1441, durant la fase final de la guerra, a la Toscana, continuava exercint de capità i proveïdor de l'exèrcit.¹³⁷⁴⁴

El 13 d'abril del 1442, Gherardo Dandolo fou cessat com a proveïdor i, durant els anys 1442-1443, governà les províncies de Bèrgam i Brèscia,¹³⁷⁴⁵ on s'ocupà del “controllo di quasi tutte le opere di difesa passiva della Lombardia de dominio veneto.”

---

¹³⁷³⁵ MOROSINI, Paolo, *Historia della città e repubblica di Venetia*, Tipogr. de Paolo Baglioni, Venècia, 1637, ps. 463-478.

¹³⁷³⁶ TASSINI, Giuseppe, *Curiosità veneziane, ovvero Origini delle denominazioni stradali di Venezia*, Grimaldo, Venècia, 1872, vol. 1, p. 197, s. v. *Dandolo*.

¹³⁷³⁷ GULLINO, G., Gherardo Dandolo..., *op. cit.*

¹³⁷³⁸ TASSINI, G., *Curiosità veneziane...*, vol. 1, p. 197, s. v. *Dandolo*.

¹³⁷³⁹ MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni..., *op. cit.*; GULLINO, G., Jacopo Antonio Marcello..., *op. cit.*

¹³⁷⁴⁰ BARONI-CAVALCABO, Clemente, *Idea della storia e delle costumi antiche della valle Lagarina, ed in particolare del Roveretano*, Trento, 1776, p. 119.

¹³⁷⁴¹ DAMIANI, Roberto (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, ed. electrònica (<http://www.condottieridiventura.it>), consultada en febrer del 2013, veu *Gherardo Dandolo*.

¹³⁷⁴² SANUDO IL GIOVANE, Marin, *Le vite dei dogi (1423-1474). Tomo I (1423-1457)*, ed. a cura d'Angela CARACCILO i Chiara FRISON, La Malcontenta, Venècia, 1999, p. 639. Gonzaga havia entrat a Salò, concretament, el 22 de juliol. Vegeu BETTONI, F., *Storia de la Riviera di Salò*, Stefano Malaguzzi, Brescia, 1880, vol. 1, ps. 644-645.

¹³⁷⁴³ SORANZO, Giovanni, Battaglie sul Garda nella guerra veneto-viscontea, dins *Nova Historia*, any 14, Verona, 1962, ps. 38-71 (p. 66).

¹³⁷⁴⁴ CERUTI, Paolo, *Biografia soncinata*, Tipogr. del Dottor Giulio Ferrario, Milà, 1834, p. 227.

¹³⁷⁴⁵ TAGLIAFERRI, Amelio (ed.), Elenco generale dei rettori di Bergamo (1428-1795), dins *Relazioni dei rettori veneti in Terraferma, vol. 12. Podestaria e capitanato di Bergamo*, A. Giuffrè, Milà, 1978, p. 37; TASSINI, G., *Curiosità veneziane...*, vol. 1, p. 193, s. v. *Dandolo*.

Assegurades aquestes, féu política al Senat venecià (1444-1445)¹³⁷⁴⁶ abans de reaparéixer a la Terraferma amb ofici de podestà o governador de Verona (1445-1446).¹³⁷⁴⁷ L'1 de maig del 1446, amb l'ocupació per Francesco Piccinino¹³⁷⁴⁸ de Cremona (senyoria dotal de Francesco Sforza, casat amb la filla de Filippo Visconti, però aliat de Venècia),¹³⁷⁴⁹ es reprengueren les hostilitats entre Milà i Venècia. La *Serenissima* designà Gherardo *provveditore* general del seu exèrcit.¹³⁷⁵⁰ A primeries d'agost el *condottiero* Micheletto Attendolo trobava en dificultats per a fer front a Piccinino. Els venecians hi enviaren “come provveditore della Repubblica, perchè assumesse con energia il governo, Gerardo Dandolo.”¹³⁷⁵¹ El 23, Gherardo entrà a Cremona, on fou “accolto dai cittadini come il Salvatore.”¹³⁷⁵² Allí establí la seua de la seua *provveditori in campo*.¹³⁷⁵³ Un mes després, els dies 25-29 de setembre del 1446, l'exèrcit de Gherardo Dandolo i Micheletto Attendolo atacà per sorpresa el de Niccolò Piccinino (5.000 homes a cavall i 1.000 infants) al pla de Casalmaggiore.¹³⁷⁵⁴ La desfeta dels milanesos fou total i una part important de l'exèrcit del duc (4.000 soldats) romangué captiva dels venecians.¹³⁷⁵⁵ Gherardo Dandolo solemnitzà l'espectacular victòria enviant a la Senyoria de Venècia una missiva urgent, “data a cavallo”, on es mostrava exultant i exclamava: “Digano tutti: E anderemo a Milano! E torremo Milano! E reusciremo de tante guerre e guaie!”¹³⁷⁵⁶ Tota Itàlia s'assabentà que a Casalmaggiore, al Cremonese, “l'esercito milanese rimase distrutto”.¹³⁷⁵⁷ En octubre, Dandolo rebé ordres de Venècia de travessar el riu Adda i avançar sobre Milà sense perdre temps. I, en efecte, caigueren algunes posicions més entre Cremona i Milà. Ocupà Gherardo

¹³⁷⁴⁶ GULLINO, G., Gherardo Dandolo..., *op. cit.*

¹³⁷⁴⁷ BIANCOLINI, Giambattista, *Serie cronologica dei vescovi e governatori di Verona*, Dionigio Ramanzani, Verona, 1750, p. 29; CERUTI, Paolo, *Biografia soncinate*, Tipogr. del Dottor Giulio Ferrario, Milà, 1834, p. 227; GULLINO, G., Gherardo Dandolo..., *op. cit.*

¹³⁷⁴⁸ Fill de Niccolò Piccinino (mort en octubre del 1444) i successor seu en la direcció dels mercenaris *Bracceschi* i en capitania general dels exèrcits milanesos.

¹³⁷⁴⁹ COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, ps. 466-467.

¹³⁷⁵⁰ CERUTI, Paolo, *Biografia soncinate*, Tipogr. del Dottor Giulio Ferrario, Milà, 1834, p. 227.

¹³⁷⁵¹ COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo e la Repubblica Ambrosiana (1392-1450)*, “Storia di Milano”, vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955, p. 369.

¹³⁷⁵² COGNASSO, F., *Il ducato visconteo...*, p. 269.

¹³⁷⁵³ COGNASSO, F., *I Visconti...*, ps. 464-467; CORTESI, Mariarosa, *L'Archivio antico del monastero di Santa Grata in Columnellis*, Edizione dell'Ateneo, Bègam, 2007, p. 135.

¹³⁷⁵⁴ COGNASSO, F., *Il ducato visconteo...*, p. 364-365 i 369.

¹³⁷⁵⁵ NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447-25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986, p. 20.

¹³⁷⁵⁶ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 465.

¹³⁷⁵⁷ GULLINO, G., Gherardo Dandolo..., *op. cit.*

Caravaggio, “ed ora si passa l’Adda.” El 7 novembre, quan caigué Cassano, “a Milano vi è il panico. La popolazione fugge, i tribunali suspendono i lavori.”¹³⁷⁵⁸

Afortunadament per als milanesos, les inclemències meteorològiques, els temporals de la tardor, obligaren l’exèrcit de Venècia a guardar una treva d’hivernada (novembre-desembre del 1446).¹³⁷⁵⁹ Filippo Maria Visconti, que comptava des d’octubre amb la presència d’un ambaixador especial del rei d’Aragó –el seu estimat excambrer Enyego d’Àvalos– es mostrà molt alleujat en desembre per l’entrada a Milà d’una part de l’exèrcit d’Alfons el Magnànim (2.000 homes a cavall i 300 infants) capitanejat pel valencià Ramon Boïl (desembre del 1446).¹³⁷⁶⁰ En gener del 1447, Gherardo Dandolo buscà aliar-se amb els güelfs de Cremona per a entrar a la ciutat, que novament s’havia perdut. A partir dels dies 4 al 6 de març tractà d’assaltar-la, però la conjura proveneciana havia praccassat i s’hagué de retirar en abril, moment en què se signà una treva. Se’n tornà llavors a Venècia, on fou elegit per a exercir l’ofici de *savio di Terraferma* (juliol-desembre del 1447).¹³⁷⁶¹ Tanmateix, no el pogué exercir perquè, a l’endemà de la mort del duc Visconti (13 agost 1447) es proclamà a Milà la República Ambrosiana (14 d’agost), els soldats del rei d’Aragó foren expulsats i els milanesos reobriren les hostilitats contra Venècia.¹³⁷⁶² En resposta, Gherardo Dandolo atacà Lodi i Piacenza amb 1.000 infants.¹³⁷⁶³ Aquesta segona plaça capitulà el 20 d’agost.¹³⁷⁶⁴

Estant a Piacenza, el 15 de setembre rebé el nomenament de podestà i proveïdor de l’exèrcit.¹³⁷⁶⁵ Ara bé, el poderós *condottiero* Francesco Sforza, que s’havia posat a sou de l’Ambrosiana, assaltà dita ciutat el 14 de novembre. A l’endemà, el proveïdor Dandolo i el capità general Attendolo resistien reclosos en una ciutadella que decidiren abandonar de nit i secretament.¹³⁷⁶⁶ Sforza aconseguí capturar a 8.000 presoners de l’exèrcit venecià, “e, tra questi, Gerardo Dandolo, proveditor, il quale, persuaso

---

¹³⁷⁵⁸ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 466.

¹³⁷⁵⁹ GULLINO, G., Gherardo Dandolo..., *op. cit.*

¹³⁷⁶⁰ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 467.

¹³⁷⁶¹ CHITTOLINI, Giorgio, *Storia di Cremona. Il Quattrocento. Cremona nel ducato di Milano (1395-1535)*, Bolis, Milà, 2008, p. 26; GULLINO, G., Gherardo Dandolo..., *op. cit.*

¹³⁷⁶² GULLINO, G., Gherardo Dandolo..., *op. cit.*

¹³⁷⁶³ DAMIANI, R. (coord.), *Note biografiche di capitani...*, veu *Gherardo Dandolo*.

¹³⁷⁶⁴ CASTALDINI, Alberto, Reti creditizie, reti culturali. Sabato da Lodi a Villafranca Veronese nella seconda metà del Quattrocento, dins VARANINI, Gian Maria – MUELLER, Reinhold C., *Ebrei nella Terraferma veneta del Quattrocento. Atti del Convegno di studi, Verona 14 novembre 2003*, Firenze University Press, Florència, 2005, ps. 45-58 (p. 47).

¹³⁷⁶⁵ KING, Margaret L., *The Death of the Child Valerio Marcello*, The University of Chicago Press, Chicago, 1994, p. 264.

¹³⁷⁶⁶ MACCHI, Mauro, *Istoria del Consiglio dei Dieci*, Tipogr. d’Alessandro Fontana, Torí, 1848, vol. 1, p. 236; CERUTI, P., *Biografia soncinate...*, p. 227.

dall'Attendolo a fuggire e salvarsi, si ha che rispondesse voler anzi appresso le insegne morire, che con vergognosa fuga vivere infame.”¹³⁷⁶⁷ Açò, segons la propaganda oficial veneciana. En realitat, el proveïdor fou capturat quan se'n fugia amb altres oficials camí del Parmigiano, “ma Gherardo, per esser grave di corpo, non potè tirare di tutta la necessaria celerità, onde fu arredato dalle genti de' Piccinini a Fiorenzuola.”¹³⁷⁶⁸ Les fonts cronístiques, en efecte, apunten al fet que era un home de “*corporis onere gravior*”¹³⁷⁶⁹ i que els fills de Piccinino, capitans al servei de Sforza, l'interceptaren fàcilment. Gherardo sabia que aquests estaven descontents amb Sforza i tractà de negociar amb ells, en secret, a Bèrgam, una aliança entre les repúbliques de Milà i Venècia, idea que no fructificà.¹³⁷⁷⁰ Rescatat per Venècia, Dandolo tornà a la seua ciutat on exercí oficis polítics. Se'l designà el 19 de juny del 1448 *podestà* de Brèscia i proveïdor de Bèrgam, i en juliol, proveïdor general de l'exèrcit, de nou. En aquest càrrec, Sforza el derrotà de nou i el tornà a tenir presoner un mes. Realitzà Gherardo una altra visita a Venècia i una nova estada a Bèrgam i Brèscia, fins el 28 de març del 1451, quan se'l designà capità de Verona i, en agost, *savio di Terraferma*. Detingué després altres oficis a Venècia i la seua última comesa militar fou la de proveïdor de l'exèrcit (1452-1454) en la guerra a la Romanya contra Ferran d'Aragó –duc de Calàbria– i el *condottiero* Jacopo Piccinino, al servei d'aquest. Amb la signatura de la pau de Lodi (1454) acabà la seua carrera militar. Nomenat duc de Candia el 1456, residí a Creta fins el 1459, quan se'n tornà a Venècia. Exercí de *podestà* de Bèrgam de bell nou (1462-1464)¹³⁷⁷¹ i morí poc després, en lloc i data incerts.

Com s'observa, el *cursus* militar de Gherardo Dandolo (1437-1454) coincideix amb el moment d'escriptura de *Curial e Güelfa*, on compareix un italià Gerardo enfrontat, significativament, a un llombard i tres súbdits del rei d'Aragó. Notem també que l'any 1446, i els dies 25-29 de setembre concretament –els de la gran victòria de Casalmaggiore– “fu il momento di maggior trionfo per il Dandolo”, segons el seu biògraf, Giuseppe Gullino.¹³⁷⁷² A Nàpols es parlava molt d'ell ja des de l'estiu, quan arribaren notícies que l'exèrcit de Venècia avançava perillosament sobre Milà. Si la

---

¹³⁷⁶⁷ MOROSINI, Paolo, *Historia della città e repubblica di Venetia*, Tipogr. de Paolo Baglioni, Venècia, 1637, p. 509.

¹³⁷⁶⁸ POGGIALI, Cristoforo, *Memorie storiche della città di Piacenza*, Tipogr. de Filippo G. Giacomazzi, Piacenza, 1759, vol. 7, p. 281.

¹³⁷⁶⁹ GULLINO, G., Gherardo Dandolo..., *op. cit.*

¹³⁷⁷⁰ DARU, Bruno, *Storia della Repubblica di Venezia*, Tipogr. Elvetica, Capolago, 1837, vol. 3, p. 253.

¹³⁷⁷¹ GULLINO, G., Gherardo Dandolo..., *op. cit.*

¹³⁷⁷² *Ibidem*.

gran metròpoli llombarda queia a mans de Venècia –república amiga de Renat d’Anjou – no sols es rompia l’eix estratègic Milà-Nàpols, que garantia l’hegemonia del Magnànim sobre la península, sinó que trontollava també el tron napolità. El 5 d’octubre, quan encara no es coneixia el desastre bèl·lic de Casalmaggiore, Alfons d’Aragó escrivia a Filippo Maria Visconti prometent-li ajuda militar imminent. El monarca, segons Alan Ryder, “ritenne consigliabile mandare Iñigo de Avalos al duca di Milano” per a coordinar millor l’acció diplomàtica Milà-Nàpols.¹³⁷⁷³ Justament acabava de dictar Alfons les instruccions per a D’Àvalos (11 d’octubre) quan arribà a Castel Nuovo, el dia 12, la notícia de la gran victòria obtinguda “en el Cremonés” per Gherardo Dandolo sobre l’exèrcit de Milà. Així ho comenta Ryder: “Proprio il giorno dopo che erano state redatte le istruzioni per de Avalos, giunse notizia a Napoli della schiacciante sconfitta del generale milanese.”¹³⁷⁷⁴ El rei escrigué a D’Àvalos el dia 13 lamentant la desfeta de l’exèrcit de Milà en “lo Cremonés.”¹³⁷⁷⁵ Quan l’ambaixador del rei d’Aragó arribà a Milà, per aquells dies, la situació era de caos i de pànic per la previsible entrada de l’exèrcit venecià a la ciutat. Mentrestant, des de la llunyana Nàpols, el Magnànim tractava de tranquil·litzar com podia el seu fidel aliat el duc: “vos ofrezco la persona para ir e poner a todo peligro por vos e vuestro stado, mejor que por el mío. De todas las otras deliberaciones, don Yñigo de Ávalos vos las dirá, que dudo mi mal escribir no las danyase al buen entender.”¹³⁷⁷⁶ Escrivia el dia 14 el rei al seu home de confiança en la cúria pontifícia, el bisbe de Lleida, avisant-lo que, atesa la situació d’alarma –la gent de Milà “és estada sparatada e rota en el Cremonés de la gente de los venecianos”– havia decidit eixir de Nàpols amb tot el seu exèrcit cap a la Llombardia, per a evitar que Venècia esdevinguera senyora de Milà.¹³⁷⁷⁷

---

¹³⁷⁷³ RYDER, Alan, La politica italiana di Alfonso d’Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 235).

¹³⁷⁷⁴ El medievalista remet a ACA, Cancelleria reial, reg. 2.940, f. 19r, Castell Nou de Nàpols, 12 d’octubre del 1446.

¹³⁷⁷⁵ *Ibidem*, f. 49r, Castell Nou de Nàpols, 13 d’octubre del 1446.

¹³⁷⁷⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 46r-49r. Vegeu també ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 364-366 (XV.42-43); MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 250; AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 565-566.

¹³⁷⁷⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.940, f. 19r, Castell Nou de Nàpols, 14 d’octubre del 1446.; RYDER, A., La politica italiana..., ps. 105-106 (datat erròniament el dia 13).

L'homonímia entre el Gerardo (o Gherardo) històric i el Gerardo de la ficció novel·lesca, semblen apuntar cap a setembre del 1446 com a la data de referència que tindrien del *condottiero* els lectors napolitans del *Curial*. A més a més, no deixa de ser casual que el rei d'Aragó enviara llavors a la Llombardia, de manera urgent, un home com D'Àvalos que era "llombard" d'adopció i que havia sigut cambrer i vassall del duc de Milà durant els anys 1435-1444. Potser en aquesta relació, hipotèticament resseguible, entre realitat i ficció es trobe alguna clau que ajude a situar l'obra en el context històric que li pertoca i en una fitació cronològica més aproximada de les que habitualment fem servir els historiadors de la literatura. En qualsevol cas, el nom de Gerardo convé encara posar en relació amb el cognom "de Perugia" que l'acompanya, i amb els noms dels altres italians del torneig de Montferrat.

* * *

Perúgia, a la manera italiana, com l'escriu l'autor del *Curial* (*Perusa*, normalment, en català) és la capital de l'Úmbria, un dels Estats Pontificis, però també la pàtria en els segles XIV-XV de prestigiosos *captiani di ventura*. Destaca la figura del gran *condottiero* Andrea de Fortebracci, més conegut com "Braccio da Montone" (Perusa, 1368-l'Aquila, 5 de juliol del 1424), el "capità Bratxo" de la crònica del capellà d'Alfons el Magnànim.¹³⁷⁷⁸ Senyor de Perusa (1416-1424), Braccio fou el principal aliat amb què comptà el rei d'Aragó quan fou adoptat per primera vegada per la reina Joana II de Nàpols (1421-1423). Andrea i els soldats de la seua escola militar –els anomenats *Bracceschi*– s'enfrontaren asprament als *Sfrozeschi* de Muzzio Attendolo Sforza, fidel aliat de Lluís III d'Anjou. Braccio da Perugia combaté colze a colze amb els catalans de Ramon de Perellós i fou designat gran conestable per Alfons el Magnànim.¹³⁷⁷⁹ Així que és tan improbable com incongruent que l'apel·latiu "de Perúgia" de la novel·la pretenga evocar aquest capità. Quan traspassà, l'any 1424, el seu criat Niccolò Piccinino (1386-15 d'octubre 1444), natural també de Perusa, esdevingué el referent per als *Bracceschi* i la peça clau de la política antiveneciana del duc Visconti de Milà. Tant ell com els seus fills combateren ardidament per la causa del duc de Milà i el rei d'Aragó en la dècada del 1440.¹³⁷⁸⁰ Així que tampoc cap pensar en els Piccinini com a contrincants de *Curial* el llombard i els súbdits de Pere el Gran del correlat literari.

---

¹³⁷⁷⁸ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 169.

¹³⁷⁷⁹ Vegeu AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 1, p. 85, 90, 93, 108 i 229.

¹³⁷⁸⁰ Tant és així, que el 27 de juny del 1442, Alfons el Magnànim honorà Niccolò Piccinino amb un privilegi que li permetia portar el cognom i armes de la casa reial d'Aragó. Vegeu VEUSSEUX,

Caldria demanar-se, doncs, qui era senyor de Perusa en la dècada, tot coincidint amb l'època d'activitat militar de Gherardo Dandolo, i veure quina relació mantenia amb l'eix Milà-Nàpols. Braccio Baglioni da Perugia (1419-1479) era el nom *condottiero*, nebot i deixeble de Braccio da Montone, que esdevingué senyor de Perusa el 1437 i es posà al servei del duc de Milà contra Venècia.¹³⁷⁸¹ S'agregà aleshores a les tropes de Niccolò Piccinino amb una *condotta* de 25 llances (75 homes d'armes) i degué lluitar colze a colze amb el cambrer ducal Enyego d'Àvalos i altres feudataris de Filippo Maria Visconti, en la III guerra *veneto-viscontea* (1437-1441). Finalitzada aquesta, combaté a favor del seu senyor natural, el papa de Roma Eugeni IV, a l'Úmbria i a les Marques, contra Francesco Sforza (agost del 1442-novembre del 1444). Ho feia, en els últims mesos, de manera coordinada amb les tropes que Filippo Maria Visconti i Alfons el Magnànim havien enviat a la Marca d'Ancona, per a desallotjar d'aquelles terres del patrimoni de Sant Pere el carismàtic Sforza. En començar el 1446 continuava servint Eugeni IV –principal aliat de Milà i Nàpols– contra Bolonya.

Tanmateix, en la tardor de l'any 1446 es distancià de l'eix Milà-Roma-Nàpols i se'n passà a l'enemic: l'eix tradicionalment proangeví i antiaragonés Florència-Sforza-Venècia. Així les coses, després de la treva hivernal 1446-1447, acordà combatre al servei de Florència (contracte de *condotta* d'abril del 1447) contra el rei de Nàpols, que travessava aleshores les terres de l'Església en direcció a la Toscana. Comptava a tal efecte amb un exèrcit de 150-200 llances (450-600 homes d'armes a cavall) dispostat a obstaculitzar des de Perusa/Perugia, la seua base d'operacions des del 1442, l'avanç d'Alfons d'Aragó. A la mateixa Perusa, Braccio acollí Piero de' Medici, fill de Cosimo, antagonistes del Magnànim en aquell moment. En juny del 1447, el senyor de Perusa actuava a l'Emília al servei de Florència, defenent Bolonya contra les tropes de Milà. I quan el Magnànim acampà a la Toscana i posà setge a Piombino (primavera-estiu del 1448), el mateix senyor de Perusa lluità al servei de Florència contra l'exèrcit del rei d'Aragó. El 20 de març del 1448 li havien renovat la *condotta* els florentins.¹³⁷⁸²

Giovanni-Pietro (dir.), *Archivio Storico Italiano, ossia, Raccolta di opere e documenti finora inediti o divenuti rarissimi riguardanti la Storia d'Italia. Appendice*, vol. 9, Gabinetto Scientifico-Letterario, Florència, 1853, p. 78.

¹³⁷⁸¹ Seguim la biografia traçada per DAMIANI, R. (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra...*, veu *Braccio Baglioni*.

¹³⁷⁸² Hem resseguit la ressenya biogràfica de la nota anterior i, també, la d'ABBONDANZA, Roberto, Braccio Baglioni, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 5, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1963, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/braccio-baglioni_Dizionario-Biografico/>

Comenta Alan Ryder que el 1447, Alfons I de Nàpols, “durante la sua marcia attraverso il territorio di Perugia, città amica di Firenze, l’esercito reale dovette affrontare molte ostilità. Poiché Perugia era una città pontificia, Alfonso protestò presso Nicola V, che consigliò il governatore e ai priori delle arti di frenare il popolo e di placare il re con qualche dono.” El novell papa Nicolau V temia que el rei Alfons, provocat per la gent de Perusa, saquejara o destruïra la ciutat, com a revenja per la traïció del seu senyor i antic aliat. De fet, el rei Alfons escrigué als de Perusa una carta amenaçadora (19 d’octubre del 1447) on prometia infligir-los “tal castigo, que les costará cara la amistad de Florencia.” Afegia, però, que s’abstindria de castigar-los si li subministraven les vitualles que demanava i li facilitaven el trànsit cap a la Toscana.¹³⁷⁸³ Comptat i debatut, tot sembla indicar que el tàndem onomàstic *Gerardo* + *Perúgia* fa al·lusió a un gran obstacle per a la política hegemònica del rei d’Aragó (la victòria de Gherardo Dandolo a Casalmaggiore en setembre del 1446) i la traïció del senyor de Perusa, Braccio Baglioni, en la tardor del mateix any 1446, quan començà a contactar amb Florència per a signar la *condotta* d’abril del 1447.

Frederico de Venosa: un altre “traïdor” i un ducat en disputa

En l’episodi del torneig de Montferrat, en un moment determinat, entra en escena contra Curial i els catalans “l’altre ytalià, appellat Frederico [sic] de Venosa” (*CeG* I.43). Quan els primers lectors de la novel·la cavalleresca, presumiblement localitzats al Nàpols d’Alfons el Magnànim, imaginaven algun capità italià de nom *Frederico*, indiscutiblement se’ls representaria en ment Federico da Montefeltro (1422-1482), comte d’Urbino i un dels grans *condottieri* del *Quattrocento*.¹³⁷⁸⁴

Sent encara adolescent, en agost del 1438, Federico (futur comte d’Urbino, 1444-1482) fou contractat per Milà per a fer front a l’amenaça veneciana. Participà així en la III guerra *veneto-viscontea* (1438-1441) combatent colze a colze amb un dels homes de confiança del rei d’Aragó: Enyego d’Àvalos, cambrer ducal, feudatari i capità al servei de Filippo Maria Visconti (1435-1440). Les circumstàncies eren les següents: acabada de morir en gener del 1438 el condottiero Bernardino degli Ubaldini, que comptava amb

---

¹³⁷⁸³ Citat per RYDER, A., *La politica italiana...*, p. 267 i n. 5. Vegeu també RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 324.

¹³⁷⁸⁴ Si no indiquem el contrari, estem seguint la detallada ressenya biogràfica de DAMIANI, R. (coord.), *Note biografiche di capitani...*, veu *Federico da Montefeltro*.

800 homes d'armes a cavall al seu seguici. Filippo distribuí aquesta dotació, meitat i meitat, entre Ottaviano Ubaldini, fill del difunt, i una altre jove prometedor: Federico da Montefeltro.¹³⁷⁸⁵ Pier Candido Decembrio, en la seua *Vida* del duc de Milà, esmenta com a company d'armes i de cort de D'Àvalos el mateix Ottaviano.¹³⁷⁸⁶ De manera que és fàcil pensar en Enyego com un dels dignataris del palau de Milà que més directament pogueren relacionar-se en aquell moment amb Federico da Montefeltro.

Entre octubre del 1442 i octubre del 1444, segurament per recomanació del mateix D'Àvalos, Federico serví el rei d'Aragó en la guerra de conquesta de Nàpols –a la Campània– i en la campanya de la Marca d'Ancona empresa contra Francesco Sforza. Tanmateix, en octubre del 1444 s'alià amb Sforza i Florència, enemics de l'Església, de Milà i de Nàpols, i combaté a les Marques contra els exèrcits del papa de Roma i d'Alfons el Magnànim (1444-1447). En juliol del 1445 fou excomunicat per Eugeni IV, perquè com a feudatari de l'Església que era, havia signat una *condotta* amb Sforza per a enfrontar-se a les tropes del pontífex en camp de batalla. En octubre del 1445, a les Marques, féu retrocedir les forces del cardenal Scarampo i del sicilià Joan de Ventimilla –comandant del rei d'Aragó– que pugnaven contra Sforza a les Marques.

Animada pel senyor de Rimini, Sigismondo Pandolfo Malatesta (aliat del papa, del duc de Milà i del rei d'Aragó), es tramà a la cort d'Urbino una conjura en contra de Federico, en la qual participaren parents i persones acostades. En Carnestoltes del 1446, el senyor descobrí el contuberni i decapità directament els implicats. El 14 d'abril, el papa Nicolau V l'excomunicà per continuar recolzant Francesco Sforza. Durant l'estiu, el referit Sforza s'allotjà, invitat per ell, al palau comtal d'Urbino. Entre setembre del 1447 i octubre del 1448, Federico actuà de comandant de les tropes de Florència contra el rei d'Aragó, que es trobava acampat en la Toscana. I no sols això, sinó que atragué el Malatesta a la causa florentina.¹³⁷⁸⁷ Entre altres coses, Da Montefeltro desbaratà l'assalt a Piombino i fou el causant del major fracàs militar del rei Alfons, després del qual es retirà humiliat a Nàpols (novembre del 1448). En març del 1448, Alfons havia tractat

---

¹³⁷⁸⁵ Segons BENZONI, Gino, Federico da Montefeltro, duca di Urbino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 45, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1995, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-miroballo_Dizionario-Biografico/>, el duc de Milà el contractà personalment el 9 de maig del 1438, i aquesta campanya militar fou transcendental per a aportar-li experiència en les armes.

¹³⁷⁸⁶ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 118.

¹³⁷⁸⁷ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri [1451-1456]*, Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, el nomena com "*Federico Urbinatum principe, rei militaris perito.*"

d'atraure-se'l i de contractar-lo perquè reemplaçara en la comandància de la Ligúria el català Ramon d'Ortafà, que se n'havia vingut amb els seus a la Toscana, però Federico rebutjà l'oferta. En abril, renovà el contracte militar amb Florència i capturà el mencionat Ortafà. Obstaculitzà el setge de Piombino pel rei Alfons (25 de juny-10 de setembre del 1448). Aquest trobà un gran obstacle per a l'èxit, segons Alan Ryder, “per la decisione di Federigo d'Urbino di servire la Repubblica.”¹³⁷⁸⁸ Entre juliol i setembre, Da Montefeltro havia protegit també Livorno i altres places contra l'amenaça i les incursions catalanoaragoneses. En octubre, finalment, combaté les guarnicions que el Magnànim havia deixat acantonades a la Toscana.

En febrer del 1450, abandonà el servei de Florència per a actuar com a *condottiero* independent. Operant ja com a tal, en agost del 1450 es posà al servei del nou duc de Milà, Francesco Sforza, encara que un any després canvià de bàndol i passà al servei del rei de Nàpols (octubre del 1451) amb 800 llances (2.400 cavallers) i 400 peons.¹³⁷⁸⁹ De fet, fou ell el qui havia de portar el pes militar i de direcció en una nova campanya de guerra contra Florència (1452-1454) teòricament comandada pel duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, l'hereu del tron napolità.¹³⁷⁹⁰ Després d'això, i fins el 1465, ja no mantingué cap altra relació militar de servei amb Nàpols. A banda de capità, era també un excel·lent justador: poc abans del 1450 perdé un ull en una justa.

Pel que fa a les relacions amb el rei d'Aragó, en la tardor del 1445, Alfons I de Nàpols concebia l'esperança que, per intervenció del papa, senyor eminent del comtat d'Urbino, el díscol Federico abandonara la causa d'Sforza i fera costat a l'Església, Milà i Aragó. Enyego d'Àvalos, que es dirigia a Milà per Florència en octubre del 1445, rebé una missiva secreta del rei –en llenguatge xifrat– on comentava: “Don Enyego, porque nos havemos recebido del ilustríssimo duque de Milán...” una lletra on es congratulava per la fi de la campanya de Calàbria i del retorn de l'exèrcit d'Alfons a la guerra de la Marca, en pro de l'Església, per a desallotjar d'allí Francesco Sforza. El diplomàtic havia de romandre un temps a Milà i estar atent als moviments, entre d'altres, del comte *Frederico* d'Urbino (*sic*, amb la mateixa ortografia que en *Curial e*

---

¹³⁷⁸⁸ RYDER, A., La politica italiana..., p. 272.

¹³⁷⁸⁹ El contracte se signà a Nàpols el 2 d'octubre, segons BENZONI, G., Federico da Montefeltro..., *op. cit.* Se li prometé la xifra extraordinària de 60.000 ducats per any, en qualitat de comandant general de les tropes del rei d'Aragó, per a conduir 6.500 homes a cavall i 2.000 a peu. La signatura de la pau de Lodi, el 9 d'abril del 1454, posà fi a la guerra, i hagué de ser acceptada pel rei Alfons el 1455.

¹³⁷⁹⁰ RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

Giüelfa), que desobeïa el seu senyor natural –el papa Eugeni IV– i s’obstinava a recolzar militarment Sforza. Acabava de saber el rei, “por persona a quien nós damos fe, que misser Frederico, que se dize conde de Urbino, haviendo consultado con el papa, e se le dava licencia que se acordasse con el dicho ilustríssimo duque [de Milà], le respondió que no quería sino con el conde Francisco [Sforza], e que aquesta fue la causa que el dicho conde de Urbino tomó la vía del dicho conde Francisco.”¹³⁷⁹¹ El cronista Jerónimo Zurita cita literalment el document i comenta que, aleshores, el rei d’Aragó mantenia contacte directe amb el duc de Milà “por medio de Íñigo de Ávalos, que estaba en Milán y era muy acepto al rey y muy principal en su consejo.”¹³⁷⁹²

En la tardor del 1446, el duc i el rei tractaren d’atraure’s el favor de Federico da Montefeltro, però el 8 de desembre arribà notícia a Milà que el comte d’Urbino havia renovat la seua aliança amb Francesco Sforza.¹³⁷⁹³ Quan arribà la notícia, feia poques setmanes que Enyego d’Àvalos havia tornat a Milà, en qualitat d’ambaixador permanent (octubre del 1446-novembre del 1447). La situació del ducat era alarmant, amb l’exèrcit venecià de Gherardo Dandolo a les portes, i la presa de posició de Federico no feia sinó complicar encara més les coses, per al Magnànim, al nord d’Itàlia.

No obstant això, Alfons V d’Aragó tractà d’atraure’s a la seua causa, amb ofertes diplomàtiques i econòmiques, el tàndem militar Sforza-Montefeltro. Ambdós es posaren en contacte amb el rei en els primers mesos del 1447, quan aquest es trobava acampat a Tívoli, prop de Roma. Segons Zurita, “el rey los recibió a ellos y a sus estados debajo de su protección.” El 2 de març, Alfons signà un acord amb Francesco per tal que aquest s’encaminara a Milà i ajudara a defensar el ducat i fer front a l’amenaça veneciana.¹³⁷⁹⁴ Tanmateix, aquest acord, producte d’un estratègic joc a dues bandes per part de Sforza, esdevindria paper mullat. Sforza tenia els seus propis interessos –que passaven per aliar-se amb Florència, pocs mesos després del presumpte acord amb Aragó– i una calculada estratègia que el portaria a esdevenir, l’any 1450, duc de Milà. I Federico d’Urbino actuava d’indefectible alfil seu, en una complicada partida d’escacs.

* * *

---

¹³⁷⁹¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 27r-28v, Terra de Caramamio, 7 de novembre del 1445. Vegeu també RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d’Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 93).

¹³⁷⁹² ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 348 (XV.38).

¹³⁷⁹³ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 2, doc. 371, ps. 451-452, 8 de desembre del 1446.

¹³⁷⁹⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 375 (XV.48).

Que el *Frederico* de *Curial e Güelfa* porte l'apel·latiu de *Venosa*, no té res a veure amb aquest escenari del nord, sinó amb el regne de Nàpols. L'estratègica ciutat de Venosa, ubicada al cor de la *Sicília Deçà Far*, és la pàtria d'Horaci, escriptor clàssic oriünd el futur *Regnum Neapolitanum*, que l'autor del *Curial* no s'oblida de col·locar, significativament, al costat d'Homer, Virgili, Ovidi i Lucà (*CeG* III.28). En el segle XV, la *Venusia* dels romans era el centre d'un important estat senyorial, transformat en ducat de Venosa el 1425 per la reina Joana II, a fi d'ofrenar-lo a l'home més poderós del reialme: el *condottiero*, favorit i amant seu, Sergianni Caracciolo. El seu nom era Giovanni Caracciolo, però se'l coneixia amb el tractament francès de *sieur* Gianni, aglutinat en cròniques i documents coetanis com *Sergianni*.¹³⁷⁹⁵ Era fill d'un escuder, però destacà en les armes i, pel seu aspecte galant i cavalleresc, enamorà literalment la reina Joana i esdevingué gran senescal del regne. Obtingué llavors moltes senyories i títols nobiliaris, entre els quals els de comte d'Avellino i Matera, i duc de Venosa. De fet, era *ser* Gianni qui governava el regne de Nàpols en la dècada del 1420 i fou un gran obstacle durant anys per als interessos polítics del rei d'Aragó.

Segons Ernesto Pontieri, “forte del favore incondizionato di Giovanna II, il gran siniscalco, ser Gianni Caracciolo, era sempre onnipotente.”¹³⁷⁹⁶ El cronista valencià Gaspar Pelegrí, metge del rei Alfons i contemporani dels fets, identifica les maniobres conspiratòries de Sergianni com la causa primordial de la crisi napolitana del 1423.¹³⁷⁹⁷ Zurita afirma que el de Venosa “aborrecía (...) al rey y a todos los suyos, y a los de nuestra nación, ora fuesen aragoneses o catalanes o de otro reino, como fuesen españoles.” Els considerava bàrbars i conspirà amb els enemics d'Alfons a fi d'allunyar-lo de Nàpols, aprofitant el seu concubinat amb Joana II i “la variedad y las mudanzas de aquella princesa.”¹³⁷⁹⁸ En abril del 1423, el rei Alfons preparà per a desfil·lar un enorme elefant amb un castell damunt on cantaven i sonaven àngels músics, en senyal de triomf.¹³⁷⁹⁹ Doncs bé, “li gentilhomini de Capuana, con voluntà del gran senescalco, in

---

¹³⁷⁹⁵ Com ho explica DELLE FOGLIE, Anna, *La cappella Caracciolo del Sole a San Giovanni a Carbonara*, Centro Culturale Agostiniano – Jaca Book, Roma – Milà, 2011.

¹³⁷⁹⁶ PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 253).

¹³⁷⁹⁷ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, ps. XVI-XVII i 44-47 (II.70-76).

¹³⁷⁹⁸ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 577 (XIII.16) i p. 562 (XIII.11), respectivament.

¹³⁷⁹⁹ MAXWELL SNYDER, Hope, “Un elefante grandissimo con lo castello sopra”: il trionfo aragonese del 1423, dins *Archivio storico italiano*, 50, Roma, 1992, ps. 847-875.

controversia, fecero doi carra piene di foco, et bombarde, et circa 30 homini jostraturi a cavallo, vestiti a modo de diaboli de cannavazzi [draps bastos] per affrontare gli angeli de rè di Rahona.”¹³⁸⁰⁰ Així consta en els *Diurnali del duca di Monteleone*.

El conflicte polític, la rivalitat entre els dos poderosos amics de la reina Joana, la “controversia” de la que parla el cronista, prompte esclataria en conflicte obert. De fet, els testimonis coetanis feren responsable el de Venosa de l’emboscada parada al rei d’Aragó al castell de Capuana (1423), d’on eixiren “muy mal heridos”, Guillem-Ramon de Montcada i Juan Bardaixí; el rei se’n fugí de miracle. Muzio Attendolo Sforza, per inducció també de Sergianni, s’apoderà llavors de Nàpols. Els catalans saquejaren la ciutat en revenja i el Magnànim hagué d’abandonar el país.¹³⁸⁰¹ Roxane Chilà, en fi, troba que la rivalitat política dels anys 1420-1423 “entre partisans du sénéchal Sergianni Caracciolo et du roi, ont contribué à exaspérer les tensions nationales” i, com a seqüela del saqueig del 1423, a redimensionar el rebuig xenòfob i el rancor envers els *catalani* d’una part important de la població i del *baronaggio* napolitans.¹³⁸⁰²

Pels anys 1468-1470, un altre cronista valencià, Llop d’Espejo, recordava als catalans aquells fets del 1423 com un “herrore” del rei Alfonso, que es concordà amb la reina sense tenir en compte que aquella tenia “en grande favore et governatore de quella uno gentilomo neapulitano, el quali avea nomo messeri Juhan Caragiolo, et la dicta el fe grande senescalco del regno. El quale facea et regea dicto regno come se lui fosse stato vero re o marito della dicta regina, nonobstante se dicea per certo se lla tocasse carnalmente.” La interferència del senescal féu que Sforza actuara “contra le catalani, et vennero alli mano, et foro presoni multi cavalieri et baruni de re Alfonso.”¹³⁸⁰³

Després d’aquest episodi, moriren els dos grans *condottieri* que actuaven al país, Braccio i Sforza (1424) i el poder de Sergianni –amb un Lluís III d’Anjou confinat al

---

¹³⁸⁰⁰ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5), ps. 109-110. Vegeu també MAXWELL SNYDER, Hope, “Un elefante grandissimo con lo castello sopra”: il trionfo aragonese del 1423, dins *Archivio storico italiano*, 50, Roma, 1992, ps. 847-875.

¹³⁸⁰¹ *Ibidem*, p. 580 (XIII.16).

¹³⁸⁰² CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 316.

¹³⁸⁰³ ESPEJO, Llop d’ (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d’Aragona*, ed. a cura d’Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 92.

govern de Calàbria– fou incontestable.¹³⁸⁰⁴ Segons Giustino Fortunato, la inalterable fe de la reina en ell es posà de manifest amb la concessió que li féu “del ducato di Venosa, mirando a inserirlo nelle file del baronaggio più elevato” (12 de març del 1425).¹³⁸⁰⁵ El curial napolità Loise de Rosa, testimoni directe, confirma que “lo gra· senescarco... signoriava tutto chisto Riame, ma no era re.”¹³⁸⁰⁶ Jerónimo Zurita comenta, així mateix, que Sergianni Caracciolo actuava “governando assolutamente, como le placía (...), de manera que el duque de Anjou no era más parte en él de la que se le daba por el gran senescal.”¹³⁸⁰⁷ L’únic error que cometia, segons ell, era desconfiar del baró més poderós del regne, el príncep de Tàrent, Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo. Tractà d’acostar-se a ell casant una filla seua amb el germà del príncep, Gabriele (1431),¹³⁸⁰⁸ però ja era tard: els Orsini-Del Balzo prompte esdevindrien el principal suport nobiliari i militar del rei d’Aragó.¹³⁸⁰⁹ Més recent és el comentari de Benedetto da Croce, quan afirma que “di Sergianni Caracciolo (...), gran siniscalco del Regno, che maneggiò tutti gli affari al tempo di Giovanna seconda, si ricordano cavalleresche bravure”, car era gran militar i havia sigut un excel·lent torneiant o justador en els anys de joventut.¹³⁸¹⁰

Però, això sí, el duc de Venosa no admetia opositors que pogueren danyar la seua posició: instigà el 1430 l’eliminació del castellà de Capuana: “per invidia (...), de nocte, ad colpe de azepte fo morto”, segons la crònica del notari Giacomo.¹³⁸¹¹ Pocs mesos després, el 1431, Alfons el Magnànim envià el cavaller valencià Lluís Despuig i el confessor reial fra Antonio di Fano a tractar “con Juan Caracciolo, duque de Venosa, gran senescal del reino, que era la mayor parte en él y el mayor deservidor que el rey tuvo.”¹³⁸¹² Li quedaven, però, pocs mesos de vida, al gran senescal. El desig de la reina,

¹³⁸⁰⁴ PONTIERI, Ernesto, *Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese*, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 19).

¹³⁸⁰⁵ FORTUNATO, Giustino, *Ser Gianni Caracciolo, duca di Venosa nel 1425*, R. Ricciardi, Nàpols, 1907, p. 4; PALADINO, Giuseppe, Giovanni Caracciolo (Sergianni), dins *Enciclopedia italiana*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1930, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-caracciolo_Enciclopedia_Italiana/>

¹³⁸⁰⁶ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 513.

¹³⁸⁰⁷ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 685 (XIII.46).

¹³⁸⁰⁸ *Ibidem*, vol. 5, p. 685 (XIII.46).

¹³⁸⁰⁹ Es tracta, concretament, dels germans Giovanni-Antonio i Gabriele Orsini-Del Balzo, però també de Raimondo Orsini, comte de Nola; Francesco Orsini, prefecte de Roma i el seu germà Ursino; Dolce i Jacopo Orsini. Vegeu AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 2, p. 86.

¹³⁸¹⁰ I comenta, de pas, algunes anècdotes al respecte. Vegeu CROCE, Benedetto, *Storia del Regno di Napoli*, Bari, 1925, p. 56.

¹³⁸¹¹ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli [ca. 1490-1511]*, Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 75.

¹³⁸¹² ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 10 (XIV.1).

segons el mateix Zurita, de frenar “la soberbia del gran senescal”, pel qual se sentia ja amenaçada, la aportaren a acceptar una conjura per a assassinar-lo.¹³⁸¹³ Uns sicaris l’apunyalaren de nit i a traïció, a Castel Capuano, el 18 d’agost del 1432, i rebé sepultura a l’endemà a l’església de Sant Giovanni a Carbonara. Dirigí el complot, segons les cròniques, una enemiga del duc, Covella Ruffo, duquessa de Sessa i “donna di maschio sentire”, en expressió de Pontieri, que pretenia influir sobre la voluble reina.¹³⁸¹⁴ L’episodi cridà l’atenció de la historiografia romàntica, com és lògic, i Simone de Sismondi deduí que Sergianni tenia tal ascendència sobre la sobirana, “che la passione l’aveva già resa sua schiava. Egli non era ancora pago di ricchezze, di onori, di potenza, ed ogni giorno chiedeva a Giovanna nuove concessioni. Era duca di Venosa, conte d’Avellino, signore –ma non principe– da Capua, perché non osava assumersi un titolo devoluto agli eredi del trono.” Amb la qual cosa, suscità moltes enveges i rancors, que el conduïren el 1432 a una dramàtica execució programada.¹³⁸¹⁵

Hem d’advertir, a tot això, que el I duc de Venosa no actuava sol: comptava amb el recolzament d’una gran família de nobles i *condottieri* oriüds de l’Abruç, els Caldora. Jacopo Caldora (1369-15 de novembre del 1439), gran conestable de Nàpols amb els Anjou, ocupà i posseí el marquesat del Vasto i comtat de Monteodorisio (1430-1442).¹³⁸¹⁶ Des del punt de vista militar, fou, a més, el braç armat del duc de Venosa: entre d’altres, contra les guaricions catalanes del rei d’Aragó (1424) i contra el mencionat príncep de Tàrent i els Orsini-Del Balzo en general, aliats des del 1434 amb el monarca ibèric.¹³⁸¹⁷ En recompensa per la fidel aliança política, l’inefable duc de Venosa casà la seua filla Isabella Caracciolo (1428) amb el fill i company d’armes i successor de Jacopo, Antonio Caldora (ca. 1400-1460).¹³⁸¹⁸ Tres anys després, ambdues famílies renovaren l’amistat amb el casament de Troiano Caracciolo (+1449), fill de

¹³⁸¹³ *Ibidem*, vol. 6, p. 22 (XIV.5).

¹³⁸¹⁴ PONTIERI, E., *Dinastia, regno e capitale...*, p. 20.

¹³⁸¹⁵ SIMONE DE SISMONDI, Jean-Charles-Léonard, *Storia delle Repubbliche italiane, dei secoli di mezzo*; trad. del francès a l’italià, Torí, 1818, vol. 9, ps. 59-60.

¹³⁸¹⁶ MIRANDA, Armando, *Dissoluzione e redistribuzione di un grande dominio feudale: il territorio dei Caldora*, dins SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco (eds.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d’Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols, 2011, ps. 67-142 (p. 109, n. 159).

¹³⁸¹⁷ Vegeu DI CAMMAROTA, Marina Raffaelli, Giacomo (Iacopo, Iacopuzzo) Caldora (Candola), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 16, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1973, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/caldora-giacomo-iacopo-iacopuzzo_Dizionario-Biografico/>

¹³⁸¹⁸ Seguim les ressenyes biogràfiques de DAMIANI, R. (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra...*, veu *Antonio Caldora*; DI CAMMAROTA, Marina Raffaelli, Antonio Caldora, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 16, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1973, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-caldora_Dizionario-Biografico/>

Sergianni, amb Maria Caldora, filla de Jacopo Caldora). Troiano, de fet, esdevingué II duc de Venosa a partir d'agost del 1432, per mort del pare. Posteriorment, el 1436, la reina regent Elisabet de Lorena (muller de Renat d'Anjou) regalà als Antonio Caldora un palau confiscat al comte de Nola, Raimondo Orsini-Del Balzo, i totes les possessions feudals d'aquest,¹³⁸¹⁹ i i el designà virrei de Nàpols. El agost de dit any, els Caldora tractaren infructuosament de recuperar Venosa, ocupada pels Orsini-Del Balzo.¹³⁸²⁰ El posicionament de Troiano Caracciolo enfront d'Alfons d'Aragó, significà la seua caiguda en desgràcia, com es conta en la crònica llatina de Gaspar Pelegrí (1440). Reproduïm ací la traducció italiana de Fulvio Delle Donne. Noteu com el metge valencià culpa de l'obstinació sediciosa de Troiano la muller, Maria Caldora, se suposa que influïda pel seu germà, el capità enemic Antonio Caldora:¹³⁸²¹

“Poicché Troiano Caracciolo, duca di Melfi e conte di Avellino, per consiglio della moglie [Maria Caldora] aveva più volte rifiutato di sottometersi al re, cosa che più volte aveva promesso, tutto l'esercito regio andò minacciosamente contro di lui (...). Il furore dell'esercito arse contro Troiano. Per cui, entrando le truppe nella sua terra, furono depredati e dati alle fiamme alcuni castelli, i primi che si trovavano sulla strada. Perciò, per timore di essere distrutti, altri trenta e più castelli si consegnarono al re. El mentre era in corso questo assalto, benché Renato [d'Anjou] si trovasse a dedici miglia con quattro migliaia uomini, non si preoccupò di muovere contro quel violento attacco, né venne portato aiuto dalla sua opposizione contro quella rovina, e Troiano venne privato del grande dominio per il quale era potente, e lo vedemmo quasi spogliato della maggior parte del suo splendore.”

Segons les cròniques, Jacopo i Antonio Caldora, pare i fill (pare i germà, respectivament, de la frustrada II duquessa de Venosa), foren els principals *condottieri* amb què comptà la causa de Renat d'Anjou durant la guerra napolitana (1435-

---

¹³⁸¹⁹ MIRANDA, A., Dissoluzione e redistribuzione..., p. 72.

¹³⁸²⁰ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 76.

¹³⁸²¹ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, p. 421 (VIII.441).

1443).¹³⁸²² Antonio havia heretat del pare (novembre del 1439) l'ofici de gran conestable, i fou guardonat per Renat d'Anjou amb el títol de duc de Bari. Quan el pare morí, no sols era considerat “il più grande e temuto condottiero del Mezzogiorno d'Italia, ma anche, se non soprattutto, il più potente barone del regno:” acumulava 75 estats feudals.¹³⁸²³ En juny del 1440, per diferències amb el mateix Renat, Antonio Calora canvià oportunament de bàndol: pactà una aliança amb el Magnànim, que l'abraçà simbòlicament després de rebre'n homenatge. Tanmateix, en abril del 1442, traí per sorpresa Alfons.¹³⁸²⁴ Els catalanoaragonesos el derrotaren a Carpenone, en juny, en una batalla crucial, que els possibilità posar setge a Nàpols i assaltar dita capital.

En octubre, Antonio –que es trobava presoner– es reconcilià amb Alfons i aquest l'admeté al parlament del 1443, però a costa de renunciar a les immenses possessions feudals heretades del pare, que foren redistribuïdes a fidels per part del rei. Segons Armando Miranda, estudiós del procés de dissolució del patrimoni *caldoresco*, els dos estats més importants que posseïa la nissaga, el marquesat del Vasto i al comtat de Montedoriso (a l'Abruç), foren adjudicats pel Magnànim, respectivament, als germans Enyego de Guevara (1444) i Enyego d'Àvalos (1443),¹³⁸²⁵ els “Enyegos”, com se'ls coneixia a la cort. Aquesta concessió, com és lògic, generà una gran animadversió, al si de la cort, entre els Guevara-D'Àvalos i els Caldora-Caracciolo.¹³⁸²⁶

Quan el rei Alfons emmalatí i estigué a punt de morir (març del 1444) Antonio es desplaçà a l'Abruç i s'alçà en armes (abril), fins que comprengué que el rei havia recobrat totalment la salut i que no hi havia res a fer. Tornà a ser objecte de la magnanimitat reial i participà en maig del 1445 en les festes nupcials del príncep Ferran i Isabella de Chiaromonte, neboda i hereva del príncep Orsini-Del Balzo. Conta la *Historia del Regno di Napoli* d'Angelo di Costanzo (1582), que per febrer o març 1455, el gran senescal i marquès del Vasto,¹³⁸²⁷ Enyego de Guevara...

---

¹³⁸²² En la crònica francesa de DE CANDIDA, Giovanni, *Des roys et Royaume de Cecile* [ca. 1466-1488], dins PONTIERI, Ernesto, *Per la storia del regno di Ferrante I d'Aragona, re di Napoli: studi e ricerche*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1969, ps. 447-471 (p. 496), llegim: “*Duo erant in Regno Renati partium belli duces: Johannes Vitelescus, patriarcha, Eugenii legatus, et Jacobus Candola, ex Regni proceribus, genus ductus a Candolis Massiliensibus; hic, dum vixit, strenue pro Renato militavit.*”

¹³⁸²³ MIRANDA, A., *Dissoluzione e redistribuzione...*, ps. 73 i 75.

¹³⁸²⁴ DAVERIO, Michele, *Memorie sulla Storia dell'exducato di Milano, riguardanti al dominio del Visconti, estratte dall'Archivio di quei Duchi*, Tipogr. Mainardi, Milà, 1804, ps. 167-168.

¹³⁸²⁵ En realitat, la possessió formal d'Àvalos no s'efectuà fins el 1452, per circumstàncies que no venen al cas, però en les esposalles signades el 1443 amb Antonella d'Aquino, es comprometé l'aportació per part de l'esposa del comtat comisat al Caldora.

¹³⁸²⁶ MIRANDA, A., *Dissoluzione e redistribuzione...*, p. 74.

¹³⁸²⁷ El marquesat del Vasto i altres possessions de Guevara (Serracapriola, San Martino in Pensilis i el comtat d'Ariano Irpino) havien pertangut abans del 1442 als Caldora (ibídem, p. 75).

“...venne a parole con Giovan Antonio Caldora, nipote di Giacomo, il quale, acora che fusse privato dello stato, stava tra i corteggiani del re, et riteneva ancora l’alterezza degli antichi suoi. Il quale mandò un cartello al marchese, con dire ch’havea detto ch’egli gli havea rotta la parola, et che volea, combattendo a tutta oltranza, far buono al marchese ‘che mentiva per la gola.’ Il marchese rispose per un altro cartello, che quel che havea detto era vero, e che non volea combattere se prima non s’informava che il Caldora fusse uomo da combattere con lui. Poichè i tradimenti di Giacomo Caldora, suo avo, haveano fatti tutti i suoi discendenti huomini di riproccia, et ch’in tal caso non convenia ch’esso, ‘cavalier limpio’, scendesse a combattere con un uomo riprovato per ragione di cavalleria. Il Caldora replicò che l’attione dei suoi erano note per tutt’Italia, et che esso se ne tenea glorioso, ma quando ben questo non fusse, egli era huomo dignissimo di competere con ogni gran cavaliere, poichè il re lo tenea nella gratia sua. Et che più tosto il marchese era colpatò di questa taccia, poichè era castigliano e havea pigliate le armi contra il re di Castiglia, suo signore. Et aggiunse ch’il marchese non devea parlare in pregiudicio dei morti, poichè esso marchese, per la codardia che mostrava, era in vita civilmente morto. Continuaro più di quattro mesi in questi cartelli, et al fine il re non volle che combattessero.”¹³⁸²⁸

En aquell intercanvi de lletres de batalla, que comptà amb tota la pompa ritual i l’espectació necessàries, segons Martí de Riquer intervingueren dos reis d’armes de la cort anomenats Aragó i Jerusalem.¹³⁸²⁹ El desafiant Giovanni Antonio Caldora (*ca.*

---

¹³⁸²⁸ DI COSTANZO, Angelo, *Historia del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giuseppe Cacchio, L’Aquila, 1582, p. 422. Si llegim CROCE, Benedetto, *La corte spagnuola di Alfonso d’Aragona a Napoli. Memoria letta nella tornata dell 11 febbraio 1894 dal socio Benedetto Croce* (separata d’*Atti dell’Accademia Pontaniana*, vol. 24, memoria 2), Nàpols, 1894, p. 25, veurem que tergiversa el testimoni crònic: n’altera substancialment el discurs, i canvia Enyego de Guevara per un Enyego d’Àvalos que titula erròniament ‘marqués de Pescara’. Persisteix en l’error en CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, p. 55. Raó per la qual fa errar també MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Antología de los poetas líricos castellanos, II. La poesía en la Edad Media (II)*, dins MENÉNDEZ, M., *Obras completas, epistolario y bibliografía*, Fundación Ignacio Larramendi – MAPFRE, Madrid, 2009, vol. 5, p. 258. Fidel al cronista és, en canvi, AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Colléll*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 816-817, que es seguit per RIQUER, Martí de, Joanot Martorell i el ‘Tirant lo Blanc’ [1969], dins MARTORELL, Joanot – GALBA, Martí-Joan de, *Tirant lo Blanc i altres escrits de Joanot Martorell*, a cura de Martí de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1979, ps. 7-108 (p. 38); ÍDEM, *Aproximació al ‘Tirant lo Blanc’*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 120.

¹³⁸²⁹ RIQUER, Martí de, *Heràldica catalana des de l’any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, p. 63.

1428-1500)¹³⁸³⁰ era un fill bord del *condottiero* Raimondo Caldora (germà d'Antonio, fill del cèlebre Jacopo; lloctinents seus ambdós¹³⁸³¹). L'avi l'havia lliurat en qualitat d'ostatge al rei Alfons (gener del 1441) de manera que es crià de patge i coper a la cort del mateix rei Alfons I, pel qual fou apreciat. D'ací que considerara pel 1455 que “il re lo tenea nella gratia sua.” L'any 1449, havia heretat un important patrimoni del pare i el 1458, tres anys després de l'incident amb Guevara, estigué present a la signatura del testament del mateix Magnànim. El 1459 retirà a l'Abruç amb els seus parents, ocupà Monteodorisio, senyoria d'Enyego d'Àvalos, i prengué les armes contra Ferran de Trastàmara. Fou desallotjat del comtat de Monteodorisio en juliol del 1464. Abandonà l'Abruç en companyia de Jacopo Piccinino i obtingué a Milà la mà de Drusia, una de les filles del duc Francesco Sforza, amic des de feia dècades dels Caldora.¹³⁸³²

En efecte: quan es produí l'alçament dels barons contra Ferran d'Aragó i en favor de Jean d'Anjou (1459), els *condottieri* Antonio i Giovanni Antonio Caldora retingueren, respectivament, el marquesat del Vasto i el comtat de Monteodorisio. Esdevingueren, a més, un dels principals suports militars de la casa d'Anjou en la contesa successòria (1459-1465). Giovanni Antonio, de fet, es titulava oficialment *comte de Monteodorisio*, en concurrència i antagonisme amb el titular proaragonés, D'Àvalos.¹³⁸³³ A partir del 1462, la guerra es decantà en favor de Ferran. Antonio i el seu nebot Giovanni Antonio s'encastellaren a les muntanyes de l'Abruç (1464-1465). El duc de Milà, Francesco Sforza, havia suggerit a Enyego de Guevara que aprovara la recuperació d'algun feu als Caldora a canvi d'una reconciliació d'aquests amb Ferran, però el senescal li respongué (21 de gener del 1462) que no podia ni ho pensava consentir pas, perquè ell, “una cum mei fratelli”, ho havien arriscat tot per la causa de Ferran, “lassando le nostre cosse in pericolo evidentissimo di perdirise, solo per sequire alla soa maiestà”; en canvi, aquells eren uns traïdors de mena.¹³⁸³⁴ Com indicàvem adés,

---

¹³⁸³⁰ Us remetem a la semblança biogràfica de DAMIANI, R. (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra...*, veu *Giovanni Antonio Caldora*.

¹³⁸³¹ Aquest Raimondo, capità de tropes de Renat d'Anjou, havia sigut guardonat el 25 de març del 1442 amb l'ofici de *gran camarlenc* del regne, que en el bàndol proaragonés exerciren el sogre d'Enyego d'Àvalos i, des del 1449, ell mateix. Vegeu DAVERIO, Michele, *Memorie sulla Storia dell'exducato di Milano, riguardanti al dominio del Visconti, estratte dall'Archivio di quei Duchi*, Tipogr. Mainardi, Milà, 1804, ps. 167-168.

¹³⁸³² RECCHO, Giuseppe (Duca d'Acquadria), *Notizie di famiglie nobili illustri della città e regno di Napoli*, Tipogr. de Domenico Antonio i Nicola Parrino, Nàpols, 1717, p. 110.

¹³⁸³³ Vegeu MIRANDA, A., *Dissoluzione e redistribuzione...*, ps. 88-89; STORTI, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 4 (1 gennaio-26 dicembre 1461)*, Carlone, Salerno, 2004, p. 399.

¹³⁸³⁴ CATONE, E. – MIRANDA, A. – VITTOZZI, E. (eds.), *Dispacci Sforzeschi da Napoli. Volume 5 (1 gennaio 1462-31 dicembre 1463)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2009, ps. 35-36; citat ibídem, p. 87, n. 86.

el 1464, Giovanni Antonio s'hagué d'exiliar a la cort milanesa, on encara tenia futur. El seu oncle, Antonio, resistí fins a la fi. Capturat al Vasto (abril del 1465) per Alfons d'Àvalos, germà d'Enyego, l'empresonaren a Nàpols en maig, però se l'alliberà per intercessió de Sforza. S'exilià a Iessi (les Marques), on morí pobre, el 1466.

La rivalitat entre Antonio i Giovanni Antonio Caldora, d'una banda, i els germans Guevara-D'Àvalos, d'altra, fou paral·lela a la disputa que pel ducat de Venosa mantingueren (1435-1454) els mateixos Caldora-Caracciolo, d'una banda, i els Orsini-Del Balzo (descendents italians dels prínceps d'Aurenja/Orange), d'altra. El solapament d'ambdues disputes, al nostre parer, podria explicar l'aparició de Venosa en *Curial e Güelfa* en sentit negatiu, com el cognom d'un contricant dels súbdits del rei d'Aragó. En primer lloc, recordem que el títol havia sigut creat per Joana II el 1425 per a honorar Sergianni Caracciolo. Aquest casà els seus tres fills d'aquesta manera: 1) Giovannetta (+1451) el 1431, amb Gabriele Orsini-Del Balzo (ca. 1391-1453); 2) Isabella, el 1438, amb Antonio Caldora, comte de Trivento; 2, i 3) Troiano (+1449), el 1431, amb Maria Caldora, filla de Jacopo, germana d'Antonio i tia de Giovanni Antonio.

El ducat de Venosa fou compromés per Sergianni Caracciolo com a dot de Giovanetta, per al seu gendre Gabriele Orsini-Del Balzo, germà de Giovanni Antonio, príncep de Tàrent. Obrava així en perjudi del seu fill mascle, Troiano, i amb l'objecte d'atraure-se'ls al seu partit.¹³⁸³⁵ A la mort de dit Sergianni, en efecte, Gabriele i Giovannetta esdevingueren II ducs de Venosa (1432-1434). Tanmateix, l'aliança dels germans Orsini-Del Balzo en general amb el rei d'Aragó féu que se'ls desposseïra del ducat per a atorgar-lo a Troiano Caracciolo i Maria Caldora (1434). Per la seua banda, l'1 de març del 1435, Alfons el Magnànim emeté un privilegi en sentit contrari, on reconeixia el seu fidel baró Gabriele Orsini-Del Balzo com a legítim duc de Venosa. Els germans Orsini-Del Balzo s'havien apoderat, de fet, de la ciutat, i els seus homes resistiren al setge de Jacopo Caldora –el sogre del duc Troiano– en agost del 1436.¹³⁸³⁶ Així que, mentre els uns posseïen a Nàpols el títol, els altres retenien de fet el feu i eren conscients que, si s'aconseguia l'entronització d'Alfons I el Magnànim a la capital del regne, la senyoria Venosa seria d'ells amb plenitud de drets.

Comptat i debatut, mentre durà la guerra (1435-1443), hi concorregueren dos ducs de Venosa en disputa: el cunyat d'Antonio Caldora i el germà del príncep de Tàrent. A

---

¹³⁸³⁵ Segons PALADINO, G., Giovanni Caracciolo (Sergianni)..., *op. cit.*

¹³⁸³⁶ Sobre aquest operatiu frustrat de setge, vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 121 (XIV,34).

Gabriele Orsini-Del Balzo, el rei Alfons li confirmà oficialment el títol el 14 de juny del 1441.¹³⁸³⁷ La posició d'aquest es consolidà del tot el 1443, quan la victòria d'Alfons el Magnànim deixà desposseïts, definitivament, els Caldora i els Caracciolo. De fet, en març de dit any es casà Maria Donata (+1481), hereva de Gabriele, amb el fill del duc d'Àndria, Pirro del Balzo (ca. 1430-1490),¹³⁸³⁸ i el rei els expedí un segon privilegi on els reconeixia la possessió del ducat. No obstant això, com és lògic, els Caldora-Caracciolo continuaren reivindicant l'estat de Venosa durant anys per via judicial (1443-1454). Finalment, una definitiva sentència reial, inapel·lable, conclogué l'assumpte a favor de Gabriele Orsini-Del Balzo, com era d'esperar (7 de juny del 1454)

13839

La relació que els germans Guevara-D'Àvalos mantenien amb Pirro Del Balzo era de gran amistat i germanor. Combateren ensems i feren pinya durant la guerra successòria del 1459-1465 al voltant de l'amençat Ferran d'Aragó. Així els documenta, per exemple, Franca Petrucci: "Dopo la rotta di Sarno (7 luglio 1460), il Del Balzo, insieme con Iñigo de Guevara e Alfonso e Iñigo d'Avalos fu inviato con 400 cavalli a presidiare la sua terra di Acerra, che, trovandosi a poche miglia da Napoli, costituiva una importante posizione strategica..."¹³⁸⁴⁰ Aquesta companyonia política i militar explica que la primogènita del matrimoni de Pirro i Donata, Isotta Ginevra Del Balzo,¹³⁸⁴¹ contraiguera noces el 1471 amb Pietro di Guevara, II marquès del Vasto.¹³⁸⁴² El contraient era el successor d'Enyego de Guevara, i es trobava sota tutela del seu oncle Enyego d'Àvalos. L'elecció d'una insigne descendent dels Dels Baus occitans, prínceps d'Aurenja, per part de D'Àvalos indica, d'altra banda, la voluntat de segellar amb l'enllaç nupcial una aliança entre els "Enyegos" o Guevara-D'Àvalos i els Del

---

¹³⁸³⁷ En un convit celebrat el 1442, segons MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 32, el duc de Venosa ocupava un primer lloc d'honor, seguit a continuació pel comte de Tricarico i el comte d'Avellino.

¹³⁸³⁸ Pietro del Balzo, àlies "Pirro" (+1491) es casà amb Donata, primogènita i hereva del duc Gabriel de Venosa quan aquesta tenia 11 anys d'edat.

¹³⁸³⁹ JURILLI, Francesco, *Ruvo di Puglia nella preistoria e nella storia*, Vecchi, Trani, 1971, p. 263.

¹³⁸⁴⁰ PETRUCCI, Franca, Pirro del Balzo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 36, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1988, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/pirro-del-balzo/Dizionario_Biografico/>

¹³⁸⁴¹ Fixem-nos en l'onomàstica artúrica de la dama, que revela l'afició de la família Del Balzo a les novel·les de cavalleries.

¹³⁸⁴² Segons RYDER, Alan, Pietro Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-guevara_Dizionario-Biografico/>, "il suo matrimonio con Isotta Ginevra Del Balzo, figlia maggiore di Pirro, duca di Venosa, fu però totalmente spettacolare per sfarzoche il Pontano lo descrisse fin nei dettagli (...), 'ut nihin visum fuerit in eo genere opulentius'."

Balzo, ducs de Venosa proaragonesos.¹³⁸⁴³ L'entesa era basada en part en l'antagonisme que ambdues famílies mantenien amb els Caracciolo-Caldora, ducs de Venosa proangevins. Però l'aliança entre els D'Àvalos i els Del Balzo no conclougué ací: el 1477, el mateix Enyego casà la seua primogènita, la culta Costanza d'Avalos e d'Aquino, amb un altre fill del duc de Venosa: Federico Del Balzo, II comte d'Acerra.¹³⁸⁴⁴

Tornant als desposseïts Caldora-Caracciolo, val a dir que, en la dècada del 1440, no solament reivindicaven el ducat en disputa, sinó també la figura heroica del malaguanyat Sergianni, el I duc de Venosa. Aquest disposava d'una capella a San Giovanni a Carbonara des del 1427, en la qual fou soterrat. Doncs bé, en els anys 1443-1446, en reivindicació de la figura paterna, el II duc de Venosa, el desposseït Troiano Caracciolo,¹³⁸⁴⁵ edificà un monument fúnebre presidit per una figura erta del *condottiero* i amant de la reina Joana. El programa escultòric del mausoleu conté al·legories al·lusives “alla forza, alla prudenza, alla virtù militare di Ser Gianni.”¹³⁸⁴⁶ Fou dissenyat pel pintor milanés Leonardo da Besozzo i executat en estil gòtic per l'escultor Jacopo della Pila. Completà el monument una solemne inscripció epigràfica en llatí humanístic atribuïda a Lorenzo Valla, on s'exalta Caracciolo com un “*fortissime Caesar*.”¹³⁸⁴⁷ Al voltant del 1500, el seu descendent Tristanno Caracciolo el biografà per a presentar-lo con un encomiable patriota i heroi napolità.¹³⁸⁴⁸ La inscripció

---

¹³⁸⁴³ La possessió de Venosa pels Orsini es consolidà en els anys 1444-1445 pel matrimoni del futur rei Ferran amb l'hereva del principat de Tàrent. La núvia, en el seu viatge de Tàrent a Nàpols (maig del 1445), fou aclamada al seu pas per Venosa, “lugar de Gabriel de Ursino, duque de Venosa, que també era el tío de la duquesa”, com ho relata ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 342 (XV.37).

¹³⁸⁴⁴ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 47.

¹³⁸⁴⁵ Desposseït de Venosa, però no de Melfi i de la ciutat d'Avellino, que li foren restituïts per Alfons I. Era casat amb Maria de Cardona.

¹³⁸⁴⁶ Consta de tres pilastres amb estàtues de tres guerrers i cinc cariàtides, figures femenines, que representen la Justícia, la Força, la Prudència, el Domini i la Potència. Des de dalt, el difunt contempla dempeus els feligresos. Vegeu TUFANO, Luigi, *Linguaggi politici e rappresentazioni del potere nella nobiltà regnicola tra Trecento e Quattrocento: il mausoleo di Sergianni Caracciolo in S. Giovanni a Carbonara e i caratteri trionfalistici del sepolcro nobiliare*, dins *Mélanges de l'École française de Rome*, 127/1, Roma, 2015, ed. digital <<https://mefrm.revues.org/2519>>

¹³⁸⁴⁷ GALANTI, Giuseppe Maria, *Della descrizione geografica e politica delle Sicilie*, Gabinetto Letterario, Napoli, 1792, p. 99; FARAGLIA, Nunzio Federico, La tomba di Sergianni Caracciolo in San Giovanni a Carbonara, II. Il monumento di Sergianni, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 8, Nàpols, 1899, ps. 20-23 (p. 21). La inscripció deu datar del 1446, segurament, ja que el 1447 Valla abandonà Nàpols i es vinculà a la cúria romana. Vegeu VILLANI, Gianni, *L'Umanesimo napoletano*, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 720).

¹³⁸⁴⁸ CARACCILOLO, Tristano, *Sergianni Caracciolo, gran siniscalco del regno di Napoli [Vita Serzannis Caraccioli, magni senescalci]*, dins *Opuscoli storici editi et inediti*, ed. a cura de Giuseppe PALADINO, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1934-1935 (MURATORI, L. A. ed., “*Rerum italicarum scriptores*”, 1733, vol. 22, part 1), ps. 19-40.

monumental del “*Venusii duci*” fou restaurada el 1699 i el 1754, quan se’l titulà encara “*M. regni senescalco, Venusiae ducem*”. La reivindicació del personatge cèlebre i del títol perdut continuava vigent, en la memòria familiar, malgrat el transcurs dels segles.¹³⁸⁴⁹

Observades en conclusió, totes aquestes relacions personals, es pot deduir que el mot de Venosa, atribuït en el plànol de la ficció a un rival de Curial el llombard i els catalans del rei d’Aragó, podria recordar una figures històriques negativa, el duc de Venosa de la tomba erigida el 1446, i els contemporanis que li retien homenatge. En particular, els al·ludits podrien ser els *condottieri* Jacopo i Antonio, i més concretament aquest últim, per ser el cap de la casa antagonista dels Del Balzo i els Guevara-D’Àvalos. Ara bé, hi ha un aspecte de la narració que podria recordar, de manera paròdica i mordaç, la mort de Jacopo Caldora el 15 de novembre del 1439, que no fou gens gloriosa: “mentre passeggia a cavallo (...), è colto da un attacco apoplettico. Viene portato al suo padiglione e muore in poche ore.”¹³⁸⁵⁰ L’escena sona molt similar al text del *Curial*, on diu que, venint “Frederico de Venosa a cavall (...), no podent sostenir los colps que [Dalmau d’Oluge] espesament li donava, fonch forçat a abraçar lo cavall, sinó certament en terra fóra caygut. E tantost Damlau d’Oluge (...), arrancant-lo de la sella, lo mudà en lo coll del cavall seu, e axí l’aportà travessat fins al cadafal del marquès, e aquí ·l lexà caure” (*CeG* I.43). Qualsevol cavaller de Nàpols que haguera oït relatar la mort del mític *condottiero* Caldora, podia traçar paral·lelismes entre realitat i ficció que no resultaven excessivament simpàtics per als *Caldoreschi*.

Salonés de Verona i la III guerra veneto-viscontea

D’entrada, advertim que podria ser inapropiat pensar en un *Salones* paroxíton¹³⁸⁵¹ com el nom d’un personatge d’una novel·la cavalleresca. Ja no sols perquè la variant aguda *Salonés* siga més onomàstica i eufònica que *Salones*,¹³⁸⁵² sinó també perquè, llegit geogràficament el nom, remet a la *riviera* de Salò, comarca pròxima a Verona; amb la qual cosa, ambdós *Salonés* i Verona semblen formar un joc coherent. Si atenem ara als esdeveniments que tingueren lloc al país de Salò –la conca del llac Garda– i la

¹³⁸⁴⁹ FARAGLIA, N. F., *La tomba di Sergianni...*, p. 21.

¹³⁸⁵⁰ DAMIANI, R. (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra...*, veu *Jacopo Caldora*.

¹³⁸⁵¹ Com apareix en les distintes edicions que s’han fet del *Curial* des del 1901.

¹³⁸⁵² Com ho són *Amadís*, *Artús*, *Tristany de Leonís*, *Lançalot*, *Tirant*, *Curial* i un llarg etcètera de noms propis i llinatges d’herois cavallerescs, quasi tots amb accentuació aguda.

plana de Verona en temps aproximat d'escriptura del *Curial* (dècades del 1430-1450), potser comprendrem millor l'original aposta toponímica de l'autor.

La zona geogràfica a què remet l'escriptor amb el nom Salonés de Verona fou l'escenari de guerra pels anys 1438-1440, en vespres d'escriure's el *Curial*. Es tracta de l'anomenada tercera guerra *veneto-viscontea*, és a dir, un dels successius conflictes entre Milà i Venècia pel control de Bèrgam, Brèscia, Salò, Verona i Vicenza: territoris intermedis, disputats durant generacions entre ambdues potències itàliques. La Senyoria veneciana havia emprés una política d'expansió per la Terraferma (incorporació de Bèrgam, 1428), que fou durament contestada pel duc de Milà, Filippo Maria Visconti.¹³⁸⁵³ En abril del 1437, Erasmo da Narni "il Gattamelata", cèlebre *condottiero* al servei de Venècia, auxiliat pel marquès de Màntua, Giovanni Francesco Gonzaga, havia fracassat en el seu intent d'invasió del ducat.¹³⁸⁵⁴ A l'any següent, a l'endemà de signar un pau amb Florència (30 de març del 1438), Filippo animà el seu gran *condottiero*, Niccolò Piccinino a emprendre una gran ofensiva: ocupà Bolonya i la Romanya, i assaltà territoris de Bèrgamo i Brèscia, defesos pels venecians i Gonzaga, el qual se'n passà aleshores al bàndol milanés.¹³⁸⁵⁵ L'1 de juliol, a Casalmaggiore, Piccinino obtingué una gran victòria enfront del *provveditore* venecià de dita plaça, Jacopo Antonio Marcello, i el Gattamelata (*governatore* general de l'exèrcit de *la Serenissima*, amb 300 ducats de salari mensual, des del 5 de desembre del 1437¹³⁸⁵⁶), els quals es retiraren en direcció a Verona.¹³⁸⁵⁷ Durant el mes de juliol, Piccinino penetrà pel Bresciano, mentre el Gattamelata preparava la defensa de Brèscia.¹³⁸⁵⁸ El 19 d'agost arribà a notícia a Venècia que Gonzaga avançava sobre el Salonés, "et Salò si haveva dado al ducha di Millan per li giebelini, e così il lago di Garda e la Val Chamonica, e fo una malla nova, et di tutto è stà caussa quel traditor del marchese di

---

¹³⁸⁵³ TARDUCCI, Francesco, L'alleanza Visconti-Gonzaga del 1438 contro la Republica Veneta, dins *Archivio Storico Lombardo*, sèrie 3, vol. 11, fasc. 22, Milà, 1899, ps. 265-329.

¹³⁸⁵⁴ MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni..., *op. cit.*

¹³⁸⁵⁵ SORANZO, G., Battaglie sul Garda..., p. 38; ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (ps. 106-108).

¹³⁸⁵⁶ MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni, *op. cit.*

¹³⁸⁵⁷ GULLINO, Giuseppe, Jacopo Antonio Marcello, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 69, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2007; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/jacopo-antonio-marcello_Dizionario-Biografico/> El 7 de juliol, Filippo escrivia al seu sogre, el duc Amadeu VIII de Savoia, i es mostrava eufòric pels èxits de Piccinino, que havia devastat els voltants de Verona, però que s'havia hagut de retirar per una contraofensiva de Venècia. Vegeu COGNASSO, Francesco, Aneddoti di storia viscontea, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 15, fasc. 1-4, Pavia, 1921, ps. 1-32 (doc. 4, p. 22).

¹³⁸⁵⁸ MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni..., *op. cit.*

Mantova.”¹³⁸⁵⁹ El 31 d’agost, quan Piccinino dominava pràcticament tot el Bresciano (sols hi resistia l’assetjada i fortificada Brèscia),¹³⁸⁶⁰ el duc de Milà avisà el marquès de Màntua que havia expedit reforços a dit comandant per a prendre posicions i obstaculitzar la retirada del Gattamelata a Verona. Niccolò, deia, “cum lo nostro exercito, parendo a luy, guarda di meterse in loco donde possa devedare a Gattamelata che’l non vada in Veronese.”¹³⁸⁶¹

Noteu com la tendència, no sols del català (*el Gironès, el Barcelonès, etc.*), sinó també de l’italià, era a derivar una toponímia comarcal (*il Veronese, il Salonese, etc.*), a partir de noms de ciutats: per allò de l’accentuació aguda de *Salonés*, de què tractàvem més amunt. Es pot posar un altre exemple proper: el 1446, quan el rei Alfons el Magnànim enviava instruccions al seu ambaixador a Milà, Enyego d’Àvalos, situava la batalla de Casalmaggiore, on els milanesos havien sigut humiliats pels venecians, en “lo Cremonés”, és a dir, en la comarca llombarda de Cremona.¹³⁸⁶²

El Gattamelata havia deixat ben guarnida Brèscia, però, trobant obstaculitzada la seua retirada cap a Verona –indefensa capital de la Terraferma veneciana¹³⁸⁶³–, realitzà una proesa digna de Cèsar: recorregué per la riba nord tota la conca del Garda, a través de la comarca de Salò (el Salonés). Esquivà així, heroicament i a marxes forçades, el bloqueig milanés i arribà a Verona amb 4.000 homes de cavall i 1.000 infants (28 de setembre del 1438).¹³⁸⁶⁴ En el recorregut pel país de Salò, hagué d’obrir-se pas lluitant contra senyors locals i contra les tropes del Visconti. En mots de Francesco Cognasso, “fu una spedizione che fece stupiri tutti.”¹³⁸⁶⁵ El dia 29 se’l designà capità general de totes les forces vènetes i se li pujà l’assignació mensual a 500 ducats. Mentrestant,

---

¹³⁸⁵⁹ SANUDO IL GIOVANE, M., *Le vite dei dogi (1423-1474). Tomo I (1423-1457)...*, p. 96.

¹³⁸⁶⁰ MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni..., *op. cit.*

¹³⁸⁶¹ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 1, doc. 181, Milà, 31 d’agost del 1438.

¹³⁸⁶² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 49r, Castell Nou de Nàpols, 13 d’octubre del 1446.

¹³⁸⁶³ Segons COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall’Oglio editore, Milà, 1966, p. 454, els venecians no temien que Brèscia, ben fortificada, caiguera a mans de l’enemic, però els provocava pànic pensar que Verona poguera ser ocupada per Milà.

¹³⁸⁶⁴ SORANZO, G., *Battaglie sul Garda...*, p. 38; MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni..., *op. cit.* En la crònica veneciana de SANUDO IL GIOVANE, M., *Le vite dei dogi...*, vol. 1, p. 639, llegim que “il magnifico Gattamelata, governorator del campo nostro era en Bressa con la mazor parte delle zente d’arme. Volendose unir con le altre zente e venir in Veronese, se deliverò con cavalli 3.000 e fanti domille per la via della montagna andar verso Trento e pasar a Verona, e cossì, cavalcando di et notte, zonse al cospetto d’i signori d’Archo.”

¹³⁸⁶⁵ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 454. El Gattamelata sorprengué Piccinino, que pronuncià una famosa imprecació: “Per il... di Sant’Antonio! Ne ha saputo più la gata que el sorco!” (citad ibídem).

Niccolò Piccinino, després de més de dos mesos, abandonà per infructuós el setge de Brèscia pensant a reunir-se amb Gonzaga per a atacar Verona.

La treva hivernal (octubre del 1438-gener del 1439) es rompé prompte: el 12 de gener, el Gattamelata eixí de Verona en direcció al Salnés, on els seus combateren amb els Piccinino en diferents indrets, en cooperació amb el proveïdor venecià Gherardo Dandolo. En febrer tingué lloc una batalla naval al llac Garda, enfront de Salò, entre un estol de 80 navilis pujats des de Venècia i l'*armatella* milanesa, que obtingué la victòria.¹³⁸⁶⁶ El 15 d'abril del 1439, les forces de Milà i Màntua travessaren l'Adige i forçaren el Gattamelata a retirar-se de nou a Verona.¹³⁸⁶⁷ Allí romania esperant que arribara en el seu socors, des de la Marca, el cèlebre *condottiero* Francesco Sforza, antic enemic del rei d'Aragó a Nàpols, contractat ara per Venècia contra Milà.¹³⁸⁶⁸ Ambdós reuniren forces a Verona en maig, disposats a alliberar la ciutat de la pressió milanesa, recuperar la ribera del Garda per a Venècia i desallotjar els milanesos del Bresciano.¹³⁸⁶⁹ Aprofitant l'eixida del Gattamelata i Sforza cap al Garda, Piccinino i Gonzaga envaïren la planura veronesa i saquejaren Verona, ocupada per forces milaneses entre la fi de maig i juliol. Segons Antonio Menniti, "la disfatta fu gravissima, ed Erasmo subì numerose critiche."¹³⁸⁷⁰ En juny, al llac de Garda, els venecians pujaren galeres en carros i destruïren l'estol milanés. A la fi de dit mes, units a Pàdua Sforza i el Gattamelata, avançaren cap a Verona. Francesco Sforza, comandant d'un imponent exèrcit (14.000 homes a cavall i 8.000 infants), obligà a retirar-se les forces de Piccinino i Gonzaga, i fou aclamat com l'alliberador de la ciutat, el 9 de juliol del 1439.¹³⁸⁷¹ En la biografia del duc de Milà, Filippo Maria Visconti (1447), el que havia sigut fins aleshores el seu secretari, l'humanista Pier Candido Decembrio, destaca que "il grosso impegno bellico passò quindi nel Veronese (...), procurando non mediocre motivo di gloria a Filippo Maria (...). Verona fu presa dai nostri al primo assalto, e saccheggiata. Ma protrato ritardare dei rincalzi, venne ripresa e rafforzata dallo Sforza."¹³⁸⁷² La ciutadania de Verona, agraïda, prometé gratificar

---

¹³⁸⁶⁶ MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni..., *op. cit.*; GULLINO, G., Jacopo Antonio Marcello..., *op. cit.*

¹³⁸⁶⁷ SORANZO, G., Battaglie sul Garda..., p. 51.

¹³⁸⁶⁸ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 455.

¹³⁸⁶⁹ SORANZO, G., Battaglie sul Garda..., p. 53-54.

¹³⁸⁷⁰ MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni..., *op. cit.*

¹³⁸⁷¹ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 455.

¹³⁸⁷² Citem en italià, a partir de DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 63.

Sforza amb 10.000 ducats i el Gattamelata amb 3.000 si mantenien allunyades de la ciutat les forces del Visconti.¹³⁸⁷³

Pels mesos de juliol-novembre del 1439, Piccinino combatia contra l'exèrcit venecià a la ribera del Garda, un llac on es continuaven produint combats navals, i bloquejava l'avanç de Sforza cap a Brèscia. En setembre, Piccinino tornà a ocupar Verona, però Sforza obtingué una gran victòria sobre ell (amb 2.000 soldats milanesos presos), l'expulsà de la ciutat i capgirà la marxa de la guerra.¹³⁸⁷⁴ En setembre, enfront de la costa del Salonés, al llarg Garda, Milà obtingué una nova victòria naval contra Venècia.¹³⁸⁷⁵ Animat per aquesta victòria el duc Visconti decidí construir més vaixells de guerra, ajudat pels experimentats calafats tortosins de mestre Francesc Castelló, que li havia enviat el seu aliat Alfons el Magnànim (desembre del 1439).¹³⁸⁷⁶

El 9 de novembre, el proveïdor venecià Gherardo Dandolo i el *condottiero* Sforza derrotaren també les fores de Niccolò Piccinino a Tenno, prop d'Arco.¹³⁸⁷⁷ Piccinino reaccionà audaçment a la derrota: es reuní amb Gonzaga a Peschiera i ambdós saquejaren de nou i per sorpresa Verona (16 de novembre). Quan hi arribà Sforza, el 19 de desembre, es produí un combat en àmbit urbà, fins que foren expulsats els milanesos. Pocs dies després, a Arco –al nord de Garda– Piccinino s'imposà a Sforza, en el que fou l'últim enfrontament abans d'una treva de cinc mesos (Nadal del 1439-8 d'abril del 1440).¹³⁸⁷⁸ Sforza i el Gattamelata s'acantonaren a Verona, mentre que Piccinino se'n tornà a Milà. Els seus èxits militars se celebraren en una festa celebrada –segons l'humanista Filelfo– el 31 de desembre a la Sala Verda del castell de Pavia. El dia de Cap d'Any del 1440, allí mateix, Filippo Maria Visconti distribuí anells i joies entre els combatents.¹³⁸⁷⁹ En reprendre's les hostilitats, l'escenari bèl·lic es traslladà a la Toscana. Allí, en la decisiva batalla d'Anghiari (29 de juny del 1440), Sforza (amb tropes pròpies, de Venècia, de Florència i de l'Església) s'imposà al Piccinino i salvà la ciutat de Florència de caure a mans del duc de Milà. El legat pontifici afirmà, després de

¹³⁸⁷³ MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni..., *op. cit.*

¹³⁸⁷⁴ SORANZO, G., Battaglie sul Garda..., p. 60.

¹³⁸⁷⁵ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 160, n. 73.

¹³⁸⁷⁶ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 1, doc. 198 (p. 193).

¹³⁸⁷⁷ SANUDO IL GIOVANE, M., *Le vite dei dogi...*, ps. 644-645; ZAGGIA, M., *Linee per a una storia...*, ps. 106-108; DAMIANI, Roberto (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, ed. electrònica (<http://www.condottieridiventura.it>), consultada en febrer del 2013, veu *Francesco Sforza*.

¹³⁸⁷⁸ SORANZO, G., Battaglie sul Garda..., p. 62; COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 455; DECEMBRIO, P. C., *Vita di Filippo...*, p. 160, n. 73.

¹³⁸⁷⁹ COGNASSO, F., *I Visconti...*, p. 475.

la batalla: “De gran tempo in qua non si vide più bello et aspro facto d’arme.”¹³⁸⁸⁰ Això no lleva que continuara combatent-se al llac Garda, on les galeres venecianes destruïren l’estol del duc de Milà (1440),¹³⁸⁸¹ i en el territori annex de Salò (1440-1441). El 20 de novembre del 1441 es donà per conclòs el conflicte sense que cap de les dues parts, ni Venècia ni Milà, haguera aconseguit cap guany significatiu. L’únic avanç important havia sigut el de la carrera militar de Sforza, l’alliberador de Verona.¹³⁸⁸²

Com s’observa, el nom del cavaller italià de ficció, Salonés de Verona, sembla remetre a dues accions brillants de la III guerra *veneto-viscontea* (1437-1441) i als seus respectius protagonistes: l’heroica marxa a través del *Salonese* protagonitzada en setembre del 1438 pel *condottiero* Erasmo da Narni “il Gattamelata” (Narni, ca. 1370-Pàdua, 16 de gener del 1443) i el triomfal alliberament de Verona per Francesco Sforza (San Miniato, 1401-Milà, 1466; duc de Milà, 1450-1466), el 9 de juliol del 1439. Ambdós eren els principals enemics del duc Filippo Maria Visconti de Milà i aquest duc era, des d’octubre del 1435, el principal aliat d’Alfons d’Aragó, rei de Nàpols, cosa que proporciona una certa lògica l’al·lusió continguda en el *Curial*, i més encara en una pugna contra uns catalans amics i aliats del llombard Curial.

El que resulta ja més estrany és que una guerra del nord d’Itàlia fóra evocada pocs anys després en una novel·la cavalleresca que la crítica, per norma general, sol vincular a la cort napolitana. L’explicació pot raure en la participació en aquesta guerra de d’un home de la màxima confiança del rei Alfons com era Enyego d’Àvalos, patge seu a València (des del 1422), presoner a Ponça (1435), i un dels principals feudataris i capitans de cavalleria del duc de Milà (1435-1440). Solament ell i el seu germà menut Alfons –encara adolescent¹³⁸⁸³– es trobaven a la cort de Milà quan tingué lloc la guerra evocada en l’episodi montferratés de *Curial e Güelfa*. Enyego, a més, com a cambrer ducal i senyor de Scaldasole i Borgofranco, hauria d’aportar les seues hosts a la guerra,

---

¹³⁸⁸⁰ *Ibidem*, p. 455.

¹³⁸⁸¹ VECCHI, Augusto-Vittorio, *Storia generale de la Marina militare*, Tipogr. de Raffaele Giusti, Livorno, 1895 (2ª ed.), p. 252.

¹³⁸⁸² Segons SORANZO, G., *Battaglie sul Garda...*, p. 66-71. Comenta PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d’Història de la Corona d’Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119 (p. 114) que, a partir d’aleshores, Sforza es desinteressà dels seus feus i interessos a Nàpols, on havia combatut al costat del pare contra el rei d’Aragó. El contracte que li oferí Venècia i l’acolliment que tingué a Verona, “détournà vers le nord l’action de François Sforza, beaucoup plus intéressé par le riche Duché de Milan que par ses maigres fiefs dans le Royaume de Naples.”

¹³⁸⁸³ Com el retrata Francesco Filelfo en el primer dels *Convivia Mediolanensia*. Vegeu GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone*, Bibliopolis, Nàpols, 2005, ps. 341-401 (ps. 341-355).

d'acord amb el sistema de clientela predominant de l'exèrcit ducal en aquesta època.¹³⁸⁸⁴ La destrucció de l'arxiu milanès el 1450 impedeix conèixer detalls concrets dels efectius convocats, però per altres testimonis ens consta de la seua participació en la campanya del Saloni i Verona, subordinat al capità general Piccinino.

En primer lloc, Pier Candido Decembrio, en la del *Bellum Gallicum* de Juli Cèsar, datada el 26 de març del 1440, qualifica Enyego de cavaller “*strenuissimi*”. El transcriptor de l'obra, un *volgarizzamento*, era un soldat del castell de Porta Giove, que descansava aleshores, durant la treva primaveral.¹³⁸⁸⁵ D'Àvalos aprofità aquesta treva (gener-maig del 1440) per a formar-se en les lletres, proveir-se de manuscrits per a la seua biblioteca i preparar un viatge a Castella –on portà obres d'Itàlia– abans de reincorporar-se, el mateix any 1440, a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. El mateix Decembrio, en la *Vita Philippi* o biografia del duc (1447) situa *Inicus* entre els tres principals personatges “di rilevante nobiltà” que adornaven la cort de Milà, juntament amb els noble capitans o *condottieri* Ottaviano Ubaldini i Cristoforo Torelli.¹³⁸⁸⁶ Ara bé, segons l'humanista, Enyego mereixia ser nomenat en primer lloc per ser un “giovane che faceva spicco per qualità morali e talento non comune”,¹³⁸⁸⁷ a més de ser un bibliòfil i lector diletant, gran amic dels humanistes i dels clàssics grecolatins. Disciplina militar i estudi dels llibres eren els dos pilars formatius del futur gran camarlenc de Nàpols. Un dels seus biògrafs, Paolo Giovo, afirma que, quan abandonà la Llombardia –la terra de Curial– i “ritornò agli Aragonesi” hi arribà “fornito grandemente de gli ornamenti dell'ottime lettere et della disciplina militare.”¹³⁸⁸⁸ En el

---

¹³⁸⁸⁴ Vegeu COVINI, Nadia, In Lomellina nel Quattrocento: il declino delle stirpi locali e i ‘feudi accomprati’, dins CENGARLE, Federica – CHITTOLINI, Giorgio – VARANINI, Gian Maria (eds.), *Poteri signorili e feudi nelle campagne dell'Italia settentrionale fra Tre e Quattrocento: fondamenti di legittimità e forme di esercizio*, Florència, 2004, ps. 127-174; ÍDEM, Milano e Bologna dopo il 1455. Scambi militari, condotte e diplomazia, dins DEL TREPPO, Mario (ed.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento (1350-1550)*, CISEM – Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 165-214.

¹³⁸⁸⁵ ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Precisiones en torno a la historia y a la filiación del Ms. Bibl. Colegio Santa Cruz, 301 de Valladolid (*'Bellum Gallicum'* de César), dins *Minerva*, 20, Valladolid, 2007, ps. 111-129 (p. 113).

¹³⁸⁸⁶ Ubaldini era fill d'un cèlebre *capitano di ventura* de la cort d'Urbino. Es formà a la cort de Milà del 1438 al 1446 i, després, fou un gran estadista a Urbino fins a ben avançat el segle XV. Vegeu EICHE, Sabine (ed.), *Ordine et officii de casa de lo illustrissimo signor duca de Urbino*, Accademia Raffaello, Urbino, 1999, p. 18. Cristoforo I Torelli (1409-1460), comte de Guastalla, combaté al servei del duc des del 1427, i actuà de *condottiero* subordinat a Niccolò Piccinino en la guerra del 1438-1440, com d'Àvalos. Vegeu DAMIANI, Roberto (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, ed. electrònica (<http://www.condottieridiventura.it>), consultada en febrer del 2013, veu *Cristoforo Torelli*.

¹³⁸⁸⁷ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 118.

¹³⁸⁸⁸ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 6v.

privilegi del 9 de juliol del 1449, on Alfons el Magnànim designava D'Àvalos capità general de l'armada napolitana, es parlava d'ell com un capità de galeres de “*maxime experientia probata*”, se suposa que al riu Po i al llac Garda, en companyia de l'almirall genovés del duc de Milà –i antic corsari del rei d'Aragó– Ambrogino di Spinola.¹³⁸⁸⁹ També es destacava el seu domini de la disciplina militar i la seua serenitat en la direcció de tropes en camp de batalla: “*ut sitis in regimine sapiens in rebusque bellicosus providus et industrius, et in gubernatione gentium maxime strenueque circumspectus.*”¹³⁸⁹⁰ Armand Messer el qualifica de “grand *condottiere*” i afirma que “Innigo fut un des *condottieri* les plus habiles d'Alphonse Ier.”¹³⁸⁹¹ Per a celebrar aquesta excel·lència en les armes, el palau napolità dels D'Àvalos s'ornà de peces ceràmiques decorades, conjuntament, amb els rostres d'Enyego d'Àvalos i Niccolò Piccinino, el *condottiero* de Milà que féu front a Sforza i el Gattamelata.¹³⁸⁹²

La participació de D'Àvalos en els successius saqueigs perpetrats a Verona per l'exèrcit milanés, féu que fóra odiat particularment pels fills d'aquella país; com la resta de servidors del Visconti. En octubre-novembre del 1446, es divulgà la gran victòria obtinguda per Venècia a Casalmaggiore i es tingué notícia de l'avanç de l'exèrcit venecià sobre Milà. Llavors, els veronesos es mostraren disposats a reforçar amb totes les seues forces l'ofensiva, segons el secretari milanés Decembrio, per a venjar-se així dels saqueig que havien patit el 1439.¹³⁸⁹³ En aquest context, troba lògica l'advertència del rei Alfons al príncep de Tàrent, principal baró del regne napolità (27 de desembre del 1446), de “como el ribaldo de un veronés” difamava D'Àvalos a Nàpols i deia que el rei Alfons tenia previst arravatar-li els estats al príncep per a donar-los al *catalano*, que llavors era absent: exercia d'ambaixador a Milà. El rei li aconsellava que no donara crèdit a “falsías” dels seus enemics (Verona, territori de Venècia), “que ponen e pintan cosas en el viento”; com feia el referit ribald de Verona, “que sembrava que vos quería levar lo vuestro e darlo a don Ínnigo de Ávalos.”¹³⁸⁹⁴

---

¹³⁸⁸⁹ De la biografia del qual tractarem detalladament en el capítol II.3.11.

¹³⁸⁹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 4v-5v, Castell Nou de Nàpols, 9 de juliol del 1449.

¹³⁸⁹¹ MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l'Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912, p. XLV i n. 2.

¹³⁸⁹² DONATONE, Guido, *La maiolica napoletana dell'età aragonesa*, Nàpols, 1976, ps. 32 i 108 (i taula 5).

¹³⁸⁹³ DECEMBRIO, P. C., *Vita di Filippo Maria...*, p. 64.

¹³⁸⁹⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.940, f. 23v; publicat per GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, p. 242.

No resulta gens arriscat, ateses les múltiples coincidències, pensar que darrere la figura fictícia de Curial “lo lombard”, company dels catalans i contrincant de Salonés de Verona, s’amaga –o s’evidencia, als ulls d’uns lectors coneguts i pròxims– el personatge històric del gran camarlenc de la cort de Nàpols.

Francesco Sforza triomfà com cap altre italià del seu temps no ho havia fet i sobrevisqué al moment d’escriptura del *Curial*. En canvi, el Gattamelata morí a Pàdua en gener del 1443. El seu fill Giannantonio da Narni i els prohoms paduans¹³⁸⁹⁵ decidiren erigir-li un celebèrrim monument eqüestre de bronze, obra de Donatello, inspirat en el de l’emperador romà Marc Aureli. L’artista florentí executà l’obra durant la seua estada a Pàdua (1443-1453). La crítica romàntica afirmava que el projecte fou el que motivà el trasllat de Donatello a Pàdua, el 1443, encara que aquest no prengué forma concreta fins el 1446, quan es constituí una comissió cívica *ad hoc*. De manera que l’escultura eqüestre prengué forma entre el 1447 i el 1453.¹³⁸⁹⁶

Mentre el projecte escultòric renaixentista anava gestant-se, la fama de la *statua alla romana* del Gattamelata a cavall ja s’havia divulgat per tota Itàlia. El rei Alfons, en una missiva diplomàtica remesa al dux de Venècia, comenta així el seu interès per l’obra: “*cum audiverimus ingeni solertiam atque subtilitatem magistri Donatelli in statu is tam ene is cum marmore is fabricandis*”, i especialment pel que comenten “*de quadam statua enea Gattamelata quondam per eum facta...*”¹³⁸⁹⁷ A continuació ordena al seu ambaixador davant la *Serenissima*, el claver de Montesa fra Lluís Despuig, que s’informe sobre aquesta estàtua del Gattamelata i s’interesse per veure si pot contractar Donatello.¹³⁸⁹⁸ La dissertació erudita ve al cas pel curiós tractament que rep a la novel·la cavalleresca Salonés de Verona per part de l’autor; un tractament que ja cridà l’atenció del perspicaç professor Martí de Riquer. Recordem que, havent sigut envestit per Ponç d’Orcau, Salonés no sabé descavalcar hàbilment del cavall, com pertocava a un bon genet: “no pogués traure lo un dels peus del strep, anava penjat, e lo cavall lo portava rocegant.” (*CeG* I.43). Comparant el *Curial* i el *Tirant*, Riquer aprofita per a dir que Salonés, en aquest passatge, manifesta ser maldestre pujant a cavall, i ha de passar la

---

¹³⁸⁹⁵ MENNITI IPPOLITO, A., Erasmo di Narni, *op. cit.*

¹³⁸⁹⁶ WIRTZ, Rolf C., *Donatello*, Könemann, Colònia, 1998; DE VECCHI, Pierluigi – CERCHIARI, Elda, *I tempi dell’arte*, Bompiani, Milà, 1999, p. 99.

¹³⁸⁹⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.569, f. 90r, Nàpols, 26 de maig del 1452, redactat pel secretari reial Arnau Fonolleda.

¹³⁸⁹⁸ *Ibidem*, f. 90v, Nàpols, 26 de maig del 1452. Documents citats per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 261.

vergonya i humiliació de veure's arrossegat pel destret. Sort que el d'Orcau "tingué el gest cortès d'aturar el cavall del seu adversari, deslligar-li el peu de l'estrep i ajudar-lo a llevar-se per a prosseguir la batalla a peu."¹³⁸⁹⁹ ¿Coneixeria l'autor del *Curial*, per ventura, el projecte d'estatua eqüestre de Donatello? ¿És per això que decidí humiliar el genet de ficció, per a causar un somriure irònic en el lector cortesà, se suposa que informat com el rei Alfons de l'homenatge eqüestre al *condottiero*?

Conclusions: un episodi relacionat amb la Itàlia del 1446

Com s'observa, prenent per excusa el ressò entre els italians del tòpic dantesc de l'*avara povertà* de Catalunya, l'escriptor reivindica el bon nom i la virtut dels catalans, en contrast amb l'excessiva pompa i la mala fe dels napolitans i dels italians en general. Tot això reflecteix una triple tensió: la de l'eix Milà-Nàpols hegemònic a Itàlia, contra els qui ataquen aquesta hegemonia; la dels *catalani* recompensats pel rei de Nàpols contra els cortesans napolitans envejosos, i la d'una rivalitat entre dos cavallers per una dama. Quan repassem els personatges històrics de l'època en què s'escrigué *Curial e Güelfa* amb els personatges de ficció de la novel·la, obtenim un quadre de coordenades polítiques i cronològiques que permet situar la concepció de la novel·la cavalleresca a Itàlia i aproximar-la al voltant del 1446. Observem-ho sinòpticament:

L'episodi del torneig de Montferrat en <i>Curial e Güelfa</i>			
personatge fictici	personatges històrics	relació amb la cort de Nàpols	hipòtesi explicativa / relació amb Enyego d'Àvalos
Ponç d'Orcau, català jove i noble de sang.	Pere d'Orcau, mort heroicament en combat el 1442 + Berenguer d'Erill, baró d'Orcau des del 1446.	El jove "heroi d'Orcau" és exaltat en la crònica de Gaspar Pelegrí, 1443 (com també un cavaller de Pinós i un altre de Bages) i el baró d'Orcau és un	Celebració de l'herència d'Orcau per Berenguer d'Erill, que fou nomenat cap d'una de les set esquadres de l'exèrcit reial en octubre del 1446 .

¹³⁸⁹⁹ RIQUER, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 138.

		dels cortesans més reeixits de Nàpols.	Berenguer d'Erill i Enyego d'Àvalos s'havien criat junts com a patges del rei Alfons a la cort de València, i eren amics des del 1422.
			Pere de Cardona i Villena, amic d'infantesa d'Enyego d'Àvalos i primer camarlenc de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, era senyor d'Oliana (1428-1448), baronia contiguous a la d'Orcau.
Dalmau i Roger d'Oluge, cavallers catalans pobres.	Els cavallers Oluja de Cervera, arruïnats, venen la senyoria en desembre del 1445. La notícia potser arribà a Nàpols en la primavera del 1446.	El 4 de març del 1446, un plebeu de Cervera, el secretari Lluís Sescases, és adobat cavaller.	Celebració del privilegi militar (març del 1446) obtingut per un paisà dels Oluja, Sescases. Enyego d'Àvalos signa el document. En agost del 1446 ve de Barcelona el prelat Jaume de Cardona, molt relacionat amb Cervera: podria haver informat de la ruïna dels Oluja.
		Un altre cerverí vinculat a la cort, Dalmau de Mur, devia conèixer també els Oluja.	Dalmau de Mur compartia aficions literàries amb d'Àvalos. Lluís Sescases fou notari-arxiver al seu servei pels anys 1443-1446. D'Àvalos el promogué a cavaller i es féu acompanyar per ell en l'ambaixada a Milà (1446-1447).
		Pere de Cardona i Villena, primer camarlenc del Magnànim a Nàpols, era senyor de Maldà i Maldanyell (1439-1450), baronia contiguous a les Oluges, on posseïen béns els cavallers Oluja de Cervera. Però era també senyor , ell mateix, de l'Oluja de Monfalcó , segons un escrit del 1448. Els castlans de pobles com Sant Martí de Maldà portaven una onomàstica (Ponç d'Oluja,	Pere de Cardona i Villena era amic d'infantesa d'Enyego d'Àvalos, per haver-se criat ambdós a la cort de València com a patges de cambra d'Alfons el Magnànim. Pere i el germà major de D'Àvalos foren condecorats el 1451 amb el Toisó d'Or pel duc de Borgonya. Pere es relacionable amb el senyor de Monlesú i altres personatges de la ficció curialesca. L'amistat entre ambdues cases, la de Pere i la d'Enyego se segellà anys després amb vincles de sang.

		Pere d'Oluja, Dalmau de Passanant, Roger de Montoliu...) relacionable amb la del <i>Curial</i> .	
Boca de Far, noble napolità presumtuós i pompós.	Pietro Buccadi Faro (<i>Pere Boca de Far</i>), noble napolità, patge, reboster i capità de Santa Severina pel rei Alfons (1441-1450). Antonio di Centelles-Ventimiglia, noble napolità (senyor i, després, príncep de Santa Severina), que arravatà la promesa d'Enyego d'Àvalos per a casar-se amb ella (1439-1441) i conspirà per a assassinar-lo l'estiu del 1444.	Pels anys 1446-1447 els germans Boca de Far competeixen a la cort amb el patge napolità Gabrieleetto Curiale (<i>Gabrielet Curial</i>), d'una família d'origen llombard. El mateix Boca de Far disputa la capitania de Càpua a Enyego de Guevara (març-octubre del 1447). El rei l'atorga al napolità. El fet que fóra capità de Santa Severina, impedí que Enyego d'Àvalos fóra beneficiari dels feus embargats al Centelles.	Revenja literària per la rivalitat entre Boca de Far i Curial (1446), i per la competència entre Boca de Far i els germans Guevara-D'Àvalos. Gabriel Curial (llombard de llinatge) era amic de D'Àvalos (llombard d'adopció) i rival de Boca de Far (noble napolità), que mantenia relacions tenses amb Gabriel Cardona i Lluís Sescases, <i>catalani</i> vinculats a la Sommaria de D'Àvalos. El també noble napolità Centelles fou enemic de D'Àvalos i li impedí casar-se amb la seua "Güelfa". Ambdós personatges polaritzaren, respectivament els partits <i>catalano</i> i italià de la cort.
Gerardo de Perúgia, cavaller italià	Gherardo Dandolo, proveïdor de l'exèrcit de Venècia, artífex de la gran victòria de Casalmaggiore (25 de setembre del 1446) sobre Milà.	La victòria de Gherardo, que estava a les portes de Milà, provocà la mobilització general de l'exèrcit d'Alfons el Magnànim (octubre del 1446) i la campanya de guerra centroitaliana (1446-1448).	Revenja literària contra el <i>condottiero</i> que estigué a punt d'arruïnar els projectes del rei d'Aragó en setembre del 1446 . El rei Alfons acabava d'enviar D'Àvalos a Milà, quan li escrigué amb urgència (13 d' octubre del 1446) per a comentar-li el desastre

			causat per l'exèrcit de Gherardo. Pocs dies després, quan D'Àvalos arribà a Milà, hi regnava el caos i tothom temia que la ciutat fóra saquejada per l'exèrcit de Gherardo.
	El senyor de Perusa i <i>condottiero</i> Braccio Baglioni, que lluitava a favor de l'eix Milà-Nàpols, es posicionà en la tardor del 1446 del costat de l'eix Florència-Sforza-Venècia.	La traïció del senyor de Perusa dificultà el trànsit del rei d'Aragó pel centre d'Itàlia i la seua política antiflorentina. El 1447, Alfons amenaçà els perusins per dificultar-li el pas cap a la Toscana.	Revenja literària contra el <i>condottiero</i> vassall del papa que havia traït la causa del rei d'Aragó en la tardor del 1446 . Enyego d'Àvalos, enviat d'ambaixador a Milà en octubre del 1446, degué tenir notícia directa d'aquest canvi de posicions.
Frederico de Venosa, cavaller italià	Federico da Montefeltro, conte d'Urbino, que havia servit el rei Alfons (1441-1442), però que ara lluitava al servei de Francesco Sforza (1444-1447)	En Carnestoltes del 1446, descobrí una conjura contra ell i executà tots els responsables, parents inclosos. El papa no el pogué convèncer perquè canviara de bàndol i l'excomunicà el 14 d'abril del 1446.	Revenja literària contra un dels principals <i>condottieri</i> enemics del rei d'Aragó, tacat de cruel tirania en març del 1446. El rei escrivia pel 1445 a D'Àvalos, ambaixador a Milà, lamentant el posicionament de <i>Frederico</i> (escrit com en el <i>Curial</i>) de part de l'enemic. El 8 de desembre del 1446 arriba la notícia a Milà, molt negativa, que ha renovat l'aliança amb Sforza.
	Antonio Caldora, <i>condottiero</i> que perdé el marquesat del Vasto (en favor d'Enyego de Guevara) i el comtat de Monteodorisio (en favor d'Enyego d'Àvalos) per haver traït el rei Alfons i que reivindicava el ducat de Venosa (1443-1454) per al seu cunyat Troiano Caracciolo (+1449) i el seu nebot orfe, Giovanni II.	Quan s'assabentà que el rei estava greument malalt, s'alçà en armes a l'Abruc (abril del 1444). El rei el perdonà i el convidà a les noces del príncep Ferran (maig-juny del 1445), però sembla que fou exclòs de la cort.	Revenja literària contra un <i>condottiero</i> proangeví "encobert", que no dubtà a traïr el rei en la primavera del 1444, però que fou apartat de la cort el 1445 . Els Caldora eren enemics declarats d'Enyego de Guevara i Enyego d'Àvalos, beneficiaris (1443-1444) de les senyories que els havien sigut embargades. Intercanviaren lletres de batalla amb ells. Enyego d'Àvalos casà la seua primogènita i el seu nebot i pupil amb sengles fills del duc de Venosa proaragonés, Orsini-Del Balzo (beneficiari del

			ducat embargat als Caracciolo-Caldora).
Salonés de Verona cavaller italià	Erasmus da Narni “il Gattamelata”, <i>condottiero</i> enemic del duc de Milà, per la proesa que realitzà en setembre del 1438: circumval·là pel <i>Salonese</i> (regió de Salò) el llac Garda i entrà a Verona.	Havent mort el 1443, la ciutat de Pàdua decidí alçar un monument equestre al Gattamelata i designà una comissió <i>ad hoc</i> el 1446. El rei Alfons s’interessà pel projecte i per l’artífex, Donatello.	Revenja literària contra un <i>condottiero</i> que, en la novel·la, cau del cavall i és arrossegat pel destre de manera humiliant. Possible burla del projecte artístic del 1446 .
	Francesco Sforza, cèlebre <i>condottiero</i> i gran rival militar del rei d’Aragó, que, coordinat amb el Gattamelata, alliberà Verona el 1439 de les urpes del duc de Milà.	Pocs anys després, Sforza ocupa les Marques (patrimoni de l’Església) i el rei d’Aragó i el duc de Milà ajuden el papa a expulsar-lo (1444-1446). En desembre del 1446 admet la derrota i demana una treva. En febrer del 1447 es reconcilia amb el duc de Milà.	Celebració literària per la derrota de l’heroi de Verona i la seua expulsió de la Marca d’Ancona en desembre del 1446 .
Curial, cavaller llombard	Gabrieletto Curiale (<i>Gabrielet Curial</i>), el patge més estimat del rei, justador brillant i prometedor + Enyego d’Àvalos, cavaller lletraferit i bibliòfil.	Curiale, protegit per D’Àvalos, rivalitza amb Boca de Far per a rebre atencions i regals del rei (1446). El mateix Boca de Far rivalitza amb Enyego de Guevara, germà de D’Àvalos, per la capitania de Càpua (1447).	Revenja literària per la rivalitat entre Boca de Far i Curial (1446), i per l’enemistat entre Boca de Far i els germans Guevara-D’Àvalos.
			Enyego d’Àvalos era un “llombard” d’adopció, després d’haver residit tants anys a Milà. A partir d’ octubre del 1446 proveïa de fons, a través del Montferrat, els catalans del rei d’Aragó acantonats a Gènova i Ventimiglia (la Ligúria).

En conclusió, s’observa que l’autor del *Curial* (pròxim a Enyego d’Àvalos i molt amic o parent seu; si no era ell mateix), es trobava treballant en aquests capítols finals del llibre I de la novel·la pels mesos d’octubre-desembre del 1446, molt aproximadament. Les coincidències cronològiques són ben indicatives al respecte. Pel que fa als personatges ficticis, molts d’ells semblen al·ludir a cortesans de Nàpols pròxims a la figura del que seria gran camarlenc: Gabrielelet Curial, Pere Boca de Far,

Berenguer d'Erill-Orcau, Dalmau de Mur, Lluís Sescases, Enyego de Guevara, Antonio Caldora, els Orsini-Del Balzo (descendents dels prínceps d'Orenges)...

Els noms dels italians participants en el torneig organitzat pel marquès de Montferrat, més concretament, formen un joc onomàstic –fàcilment reconeixible pel lector coetani– amb noms dels grans *condottieri* italians que s'oposaren a l'eix polític del ducat de Milà i el regne de Nàpols. En el cas de *Venosa*, per exemple, les al·lusions implícites afecten a la rivalitat entre els Caldora-Caracciolo i els Orsini-Del Balzo, d'una banda, però també a l'animadversió dels Caldora per Enyego d'Àvalos. Pel que fa a la rivalitat “amorosa” entre Curial el llombard i el napolità Boca de Far, es dona un evident paral·lelisme en la competència per una riquíssima dama entre Enyego d'Àvalos i Antonio di Centelles-Ventimiglia. Finalment, el nom de *Salonés de Verona* no s'entén si no és com una evocació literària de la participació d'Enyego d'Àvalos, militar al servei del duc de Milà, en la campanya de guerra dels anys 1438-1439, que tingué per escenari la comarca de Salò –el Salonés– i la plana de Verona. No hi ha cap altre personatge més, a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim –ni, per descomptat, fora d'aquesta cort–, que pugui encaixar talment en el perfil dissenyat a *clef* per l'escriptor. Tot plegat, podria fer-nos arribar a pensar: o es tracta d'un caprici autobiogràfic de l'autor, que seria el mateix D'Àvalos; o és un homenatge per part d'algun escriptor que el coneix molt bé i li és molt pròxim, si ell fóra, en canvi, el dedicatari.

3.8. Curial, cavaller errant: el viatge a París

El senyor de Salanova, un vell amic... de Curial?

Només començar el llibre II, que és llibre “de cavalleria”, segons l'advertència prologal de l'escriptor, Curial ix del Montferrat a manera de cavaller errant i travessa la Provença, el Delfinat i França, camí del “torneig de Melú”, prop de París. Només començar el viatge, ja ha de fer front als “mals cavallers” que comencen a eixir-li al camí i que semblen emular “les males costumes de Breus Sens Pietat” (*CeG* II.5), paradigma de l'*anticavaller* en la matèria de Bretanya: descortés amb les donzelles, deshonorat, malèvol i cruel assassí.¹³⁹⁰⁰ La missió de Curial durant aquest viatge, propiciada per la conjunció astral de Mart amb Júpiter, serà la de fer i administrar

---

¹³⁹⁰⁰ La familiaritat amb aquest personatge deriva de la literatura artúrica que circulava aleshores pel nord d'Itàlia i que era allí molt popular. Vegeu el capítol II.1.4.

justícia cavalleresca. El nou heroi novel·lesc pretén regenerar l'esperit de la vera cavalleria, enfront de la mala fama d'aquells que han deshonrat la noble milícia.

Els primers mals cavallers amb els quals s'enfronta Curial són anònims: l'autor no entra en consideracions onomàstiques. N'acaba de véncer uns quants quan trota "malenconiós" en comprovar el sinistre camí que sembla haver emprés l'estament militar al qual pertany ell. Llavors, per casualitat, es troba pel camí amb un bon cavaller "lo qual après de Curial se'n volie anar" (*CeG* II.8), el qual col·labora amb Curial en la defensa de la donzella Arta, enfront d'aquells malvats que volen fer-se amb ella. Reprenen el camí i el desconegut interroga l'Arta sobre la identitat de l'excel·lent company que la porta "en conduyt" a la cort del rei de França (*CeG* II.11). La donzella no pot revelar aquest secret. Li demana que es conforme sabent "que és cavaller" i prou. Aleshores, el desconegut afirma: "Cavaller és ell sens falla (...), e axò mills ho sé yo que vós", però insisteix en la demanda. La frase "mills ho sé yo que vós" resulta un tant enigmàtica. Si el desconegut acaba de conèixer Curial, ¿com és que sap que és "cavaller sens falla" millor del que ho podia saber la jove montferratesa...?

Arta no se sent autoritzada a desvelar l'incògnit de Curial, però sí per a interrogar l'altre sobre la seua identitat: "que m digats qui sòts". La resposta gira al voltant d'alguna anècdota que comparteixen l'autor de la novel·la i els seus lectors, de la qual no hem aconseguit obtenir cap notícia documental o literària que la justifique. Segurament, es tracta d'una confidència autobiogràfica de l'escriptor posada a l'abast del seu íntim cercle d'oients: "Ay, desaventurat de mi! E què m'havets dit! Yo són de Savoya, e són lo senyor de Salanova." L'Arta se sorprén: "En nom de Déu (...), yo he ben oït parlar de vós e de madona Remunda de Gout, filla del senyor de Saut." En principi, tot sembla indicar que la "desventura" del noble savoia es deu a una història d'amor cortés o similar que no ha tingut un final feliç. D'ací que una dona de cort com és l'Arta, d'aquelles que s'interessaven per aquestes històries sentimentals, hauria pogut "oir parlar" d'ell i de Raimunda, filla del senyor de Sault (la Provença). "A, las!", exclama el noble, com si encara retinguera alguna mena de dolor al cor. "¿E aquest cavaller coneix-me?", pregunta. L'Arta diu que no ho sap i es mostra reticent a revelar-li també el seu nom, que és el d'una "donzella de poca nomenada". Se suposa, doncs, que el senyor de Salanova és un home del seu temps amb més "nomenada". Tampoc no vol revelar la donzella de la Güelfa de quin país o "terra" vénen.

Parlaven d'això quan "encontraren dos camins", un dels quals tira cap a la dreta. Curial, davant la cruïlla, s'adreça ell i li diu: "Cavaller, a partir nos cové, puyes que los

camins nos partexen; e axí, elegits qual de aquests vos plau.” Salanova no entén aquesta enigmàtica frase, d’uns camins “que axí ·ns volen partir, car volentés iria en vostra companyia, e per mon grat no ·m partiria de vós, si a vós venia en plaer.” Curial li torna els honors i el compliment: “Cavaller, en ma bona fe, si yo deguéis tenir companyia d’algun cavaller, yo no lexaria la vostra; emperò ha deliberat anar tot sol, a present; e axí, triats lo camí que voldrets, car yo són content de pendre l’altre.” El senyor de Salanova s’acomida i “elegí la man dreita”, el camí de les ànimes virtuoses en el *Mite d’Er* de *La República* de Plató.¹³⁹⁰¹ Amb la qual cosa se sobreentén –i aquest és un presagi de la caiguda de Curial en els llaços de Làquesis– que Curial tirà “tot sol” pel camí “esquerre”. La sorpresa per a ell ve a continuació, quan l’Arta li revela la identitat d’aquell que els havia acompanyat: “sapiats que és lo senyor de Salanova, vostre gran amich.” Se suposa que portava l’elm posat i que Curial no l’havia pogut reconèixer, és clar. “En nom de Déu!”, exclama el llombard. “Yo he plaer que ell és ací. ¿E havets-li dit qui són yo?” L’Arta respon que “no pas”, i acaben així, sense cap explicació raonable, les referències a la vella amistat entre Curial i Salanova.

Pel que sembla, assistim a una de les diverses incursions autobiogràfiques que l’escriptor realitza al llarg de l’obra, per a incloure antropònims (Andrea, la comtessa de Montedorisio amiga de Boccaccio), topònims (del tipus Salonés i Verona, escenaris d’una guerra milanesa dels anys 1438-1440), elements emblemàtics (el lleó que travessa dues colors heràldiques, com el del comtat de Montedorisio), relacionables –per aquells oients o lectors que el coneixen– amb les seues coordenades vitals. Amb la qual cosa, no és molt difícil deduir que el senyor de Salanova (al ducat de Savoia, com es preocupa d’especificar l’anònim) és un vell conegut i amic, no pas del protagonista de la ficció, sinó del seu *alter ego* real: l’escriptor. A més a més, no ens cap el dubte, després del que hem llegit, que aquell noble savoia devia ser un gran cavaller del seu temps, un espill on mirar-se els *milites* a la vella usança. No sols per allò que s’intueixen com uns amors cortesos amb la filla del senyor de Sault, sinó també perquè Curial demostra un gran “plaer” per haver-se’l trobat precisament “ací”, en un camí cap a París on els altres cavallers que ha tractat són indignes de tal nom i males persones.

* * *

L’anecdòtica trobada amb el senyor de Salanova, doncs, es configura com un episodi “enigmàtic” per al lector contemporani, que no sap de quin personatge històric

---

¹³⁹⁰¹ Com s’ha vist, tractat de Laquesis, en el capítol II.3.6.

“depén” el de la ficció, però no per al lector contemporani i coneixedor de l’escriptor: per a aquells pocs destinataris directes de l’obra, que compartien amb l’autor tot un catàleg d’informacions i confidències que se’ns escapen. Admetem, doncs les nostres limitacions per accedir amb propietat i completeness a la comprensió del text literari del *Curial*. Però admetem també la possibilitat oberta d’acostar-nos una mica més –fins on siga possible– a les intencions literàries de l’autor havent indagat sobre Salanova i els seus senyors en les fonts historiogràfiques relatives al segle XV.

Per començar, val a dir que Sallenôves és actualment un petit municipi rural de les muntanyes alpines del sud-oest de Ginebra, presidit per un majestuós castell del segle XII, reformat en el segle XVI. Està integrat en el departament francès de l’Alta Savoia, fronterer amb Suïssa. Durant segles, fou senyoria feudal de la família de Viry, vassalls dels comtes de Ginebra i, des del 1401, dels ducs de Savoia. Pel que fa al topònim, *Sallenôves* és l’actual denominació oficial, en francès modern (els notaris del segle XVIII escriuen encara *Sallenove*) i amb accent circumflex des de mitjan segle XIX. En arpità, la llengua francoprovençal pròpia del país, el poble s’anomenava *Sallanûva*, amb alguna variant documental en plural, *Sallanuvaz*, que explica l’actual de *Sallenôves*. En documents llatins de l’edat mitjana figura interpretat etimològicament com *Aula Nova*; en francès medieval, *Salenove*; en provençal o occità, *Saranovo*; en llombard, en italià i en el català de *Curial e Güelfa*, hom troba escrit *Salanova*.¹³⁹⁰² No era aquest un indret molt poblat, ni en el segle XV –ni a hores d’ara tampoc– però sí estratègicament situat vora una cruïlla de camins de les rutes que seguien els mercaders que comerciaven entre Nuremberg, Ginebra, la vall de Roine, Gènova i Milà. Així s’observa en un mapa de camins del 1501, obra de l’alemany Erhard Etzlaub, de Nuremberg.¹³⁹⁰³

Les primeres notícies de la nissaga dels Viry, futurs senyors de Viry i Salanova, es remunten al segle X. Salanova es vincula a aquesta casa almenys des del 1123. Vullielme de Salanûva, que fundà en les seues terres l’abadia cistercenca de Bonlieu (1165), degué edificar també l’emblemàtica fortalesa. L’any 1239 se separaren les línies genealògiques de Salanova i Viry, en virtut del testament del cavaller croat Hugues de

---

¹³⁹⁰² Una part important d’aquesta informació ha sigut posada a disposició en internet per l’associació cultural local *Lo’z’amis d’Sallanuve – Les amis de Sallenôves*, en <www.lesamisdesallenoves.fr> consultada en febrer del 2015. La resta de dades procedeixen de fonts enciclopèdiques i esments en obres generalistes. Vegeu, en particular, SIROT, Élisabeth, *Noble et forte maison. L’habitat seigneurial dans les campagnes médiévales du milieu du XIIè au debut du XVIè*, Editions Picard, París, 2007.

¹³⁹⁰³ Reproduït per MARIÉ, Françoise i al., *Raconte-moi le château de Sallenove*, Association “Lo’z’amis d’Sallenûve”, Sallenôves (Alta Savoia), 2006.

Viry-Salanova.¹³⁹⁰⁴ Deixà el castell pairal del Viry al seu primogènit, Guillaume, continuador de la saga dels “senyors de Viry”, i el de Salanova i senyories annexes a un fill fadristern Hugonet, iniciador de la saga dels “senyors de Salanova”, que s’extingiria el 1584, després d’haver brillat en els segles XV i XVI.¹³⁹⁰⁵ Aquesta branca menor portà per armes heràldiques: “Palé d’argent et de gueules de six pièces à la bande d’or, brochante sur le tout”, o, segons altres heraldistes, “Palé d’argent et de gueules de six pièces à la bande de gueules, brochante sur le tout.” Acompanyava la divisa dels Salanova el mot: *A VIRTUTE VIRI*, “els homes són obra de la virtut.”¹³⁹⁰⁶

Fill d’aquell primer *dominus* de Salanova del 1239 devia ser –en una època coincident amb el temps històric del relat del *Curial– Vullielme* de Salanova, casat amb Isabelle de Ternier (1235-1269) i mort el 1282. Com tots els altres senyors de Salanova anteriors al 1400, es tracta d’un personatge gris i sense cap rellevància que explique la menció del *Curial*. No es coneix tampoc, en els repertoris de poesia trobadoresca o en les vides de trobadors provençals cap història d’amor que convida a relacionar –com fa l’autor de la novel·la– el senyor de Salanova amb una filla del senyor de Sault. Les genealogies d’aquesta casa provençal, molt ben conegudes, tampoc no ofereixen cap enllaç matrimonial ni cap relació aparent amb la família savoiana.

La de Salanova era una de les cinc grans cases feudals del comtat de Ginebra, juntament amb les de Menthon, Terny-Ternier, Viry i Compey.¹³⁹⁰⁷ Els cronistes savoians de la baixa edat mitjana recullen una cobla popular segons la qual “Ternier, Viry et Compey / sein les meillous maisons du Genevey; / Salanuva et Menthon / né lou cédein pas d’on botton.”¹³⁹⁰⁸ Tanmateix, no fou fins al segle XV, sota la sobirania dels ducs de Savoia, que un senyor de Salanova adquirí gran fama i renom al centre d’Europa i al nord d’Itàlia. S’anomenava **Guigues de Salanova** (ca. 1378/80-1449). Apareix en la documentació de l’època amb variants onomàstiques *Guigue*, *Guigon*, *Gui*, *Ugo* i *Hugues*, i toponímiques *Salenove*, *Salanova*, *Sallenove* i *Salanuva*, i la seua carrera militar fou una de les més brillants de la primera meitat del segle XV.

---

¹³⁹⁰⁴ PIGUET, Martine, “Salanova, de”, dins *Dictionnaire historique de la Suisse*, 2013; ed. electrònica <<http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F20641.php>> consultada en gener del 2016.

¹³⁹⁰⁵ MÉNABRÉA, Léon, *Des origines féodales dans les Alpes occidentales*, Imprimerie Royale, Torí, 1865, ps. 282-284.

¹³⁹⁰⁶ FORAS, Amédée de i al., *Armorial et nobiliaire de l’ancien duché de Savoie*, Grenoble, 1863-1911, vol. 2, ps. 345-384; BOREL D’HAUTERIVE, André, *Annuaire de la noblesse de France et des maisons souveraines d’Europe*, any 43, Tipogr. Allier Frères, Grenoble, 1861, ps. 388-389.

¹³⁹⁰⁷ GRILLET, Jean-Lois, *Dictionnaire historique, littéraire et statistique des départements du Mont-Blanc et du Léman*, Librairie J. F. Puthod, Chambéry, 1807, p. 28.

¹³⁹⁰⁸ Citat per GAUDY-LE FORT, Jean-Aimé, *Promenades historiques dans le canton de Genève*, Joel Cherbuliez, Ginebra, 1849, vol. 1, p. 168.

Guigues heretà el feu de Salanova sent encara jove, l'any 1399, per mort sense successió directa del seu cosí germà Pierre de Sallenove. Encara que aquest de Salanova era el seu feu principal, disposà també, per herència i per adquisició, de les senyories feudals de Lornay, Jarsaigne i part d'Ayme (Tarantaise); Satans, Etrépigny i Cincens (Borgonya), i Saint-Denis-de-Chausson i La Balme sur Cerdon (Bugey).¹³⁹⁰⁹ Se'l cita amb el diminutiu *Gigon de Sallenoves* entre els deu nobles que acompanyaren el comte de Ginebra a ratificar (1405) un acord d'annexió al ducat de Savoia negociat des del 1400.¹³⁹¹⁰ Aleshores comptaria ja amb més de 25 anys d'edat. A canvi d'algunes cessions, obtingué del duc Amadeu els privilegis necessaris per a organitzar un mercat setmanal i una fira de bestiar a la seua senyoria.¹³⁹¹¹ Hi fundà també un hospital dedicat a Sant Jordi i Santa Caterina Màrtirs. El de Salanova era un d'aquells senyors dels Alps que gaudien de gran autonomia per a armar cavalleria pesant, infants i uns arquers molt sol·licitats. Normalment, es proveïen de companyies pròpies, augmentades amb soldats quan havien de concórrer a guerres a canvi d'un estipendi, en qualitat de mercenaris. Això explica que, pels anys 1410-1411, quan els homes del papa aragonés Benet XIII (Pedro Martínez de Luna) es veren assetjats per tropes franceses a Avinyó, recorregueren als acreditats serveis militars del senyor de Salanova.

El papa (i antipapa, excomunicat pel concili de Pisa el 1409), ja havia hagut d'abandonar la ciutat i la fortalesa d'Avinyó el 1403, per les pressions que rebia per part de França. Un magnat lloctinent d'aquest, el duc d'Orleans, havia enviat a assetjar Avinyó un exèrcit comandat per Robin de Braquemont (el Rubín de Bracamonte radicat després a Castella; que justifica el "Rubín" Le Meingre del Curial, *vid. infra*). El pontífex aragonés aconseguí burlar el setge i evadir-se secretament, deixant emperò allí els seus homes. Durant els anys 1403-1409, Benet XIII residí a Gènova, Savona, Mònaco, Niça, Perpinyà..., com a producte d'una inestabilitat que perjudicaria la seua

---

¹³⁹⁰⁹ MARIÉ, F. i al., *Raconte-moi le château...*, *op. cit.*

¹³⁹¹⁰ El comtat de Ginebra havia sigut compromés en venda, el 1401, per 45.000 francs d'or, al comte de Savoia. El 1402, Amadeu VIII ordenà prendre'n possessió i acabà amb la dominació de la casa de Villars sobre dit territori. No obstant això, deu vassalls del comte de Ginebra, entre els quals el senyor de Salanova, es resisteixen a l'annexió fins el 1405. Aquesta fou aprovada per l'emperador el 1415. Vegeu DUPARC, Pierre, *Le comté de Genève, IXe-XVe siècle*, Jullien – Picard ("Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève", 39), Ginebra – París, 1955, ps. 340-342.

¹³⁹¹¹ El 30 de gener del 1405, segons MARIÉ, F. i al., *Raconte-moi le château...*, *op. cit.* El lloc de celebració d'aquesta fira era *Cheptonex* o *Chettonex*, l'antic nom del cap i casal del feu de Salanova, actual poble de Sallenôves.

relació –més avall comentada– amb el noble savoia.¹³⁹¹² El papa Luna era absent, però l'inexpugnable castell-palau d'Avinyó romania adscrit a ell i fidel a la causa, encara que custodiat per uns efectius limitats. Un nebot de Benet XIII, Rodrigo Martínez de Luna, dirigia una tropa de 120 soldats de la Corona d'Aragó, contractats a sou. Prompte s'hiafeferien 25 cavallers armats, experimentats, que li proporcionà el 1410 Guigues de Salanova, sota comandament d'un *écuyer* o lloctinent seu, Guichard de la Tour.¹³⁹¹³ Els francesos capturaren aleshores Esmenard Margarit, un dels homes de Rodrigo, oriünd de la vila de Sabadell (Catalunya). El sotmeteren a un interrogatori sota tortura, que ha proporcionat als historiadors algun detall sobre aquest setge definitiu del castell avinyonés. El presoner català fou decapitat públicament per un carnisser d'Avinyó (21 de setembre del 1411) amb l'objectiu de pressionar psicològicament els assetjats. Aquests capitularen pocs dies després, el 30 de setembre, concretament, i evacuaren en pau el castell el 22 de novembre, després de dèsset mesos de resistència.

En la primavera del 1410, Rodrigo de Luna havia envià el mencionat Esmenard a Berna perquè contractara allí els serveis del “seigneur de Sallenoves” o el d'altres combatents savoians hagueren lluitat contra els suïssos, guerrers experimentats. L'1 de juny del 1410, el de Salanova signà el contracte i corregué la veu d'alarma a Avinyó –segons un dietari local, el 14 de juny– que “lo seignor de Saranovo devié intrar au dith palays, et puyt corre la villa, et la metre à saqueman”, per haver traït els avinyonesos al papa.¹³⁹¹⁴ La font és el *Chronicon parvum Avinionense de schismate et bello*, que recull aquesta participació de Guigues en “la guerre des catalans”, com l'anomenaven els cronistes francesos.¹³⁹¹⁵ Els 25 de Salanova eren una avançada per a un exèrcit de 1.200 cavallers armats que Benet XIII havia sol·licitat als senyors de Salanova (720 homes, a canvi de 600 florins) i d'Entremont (480 més, per 400 florins). El papa deia haver reservat 4.000 florins per a aquesta guerra i prometé avançar l'estipendi al “*dominus de Salanova*”, però aquests no arribaven.¹³⁹¹⁶ Dits reforços militars de Savoia, en cas

---

¹³⁹¹² El duc Amadeu VIII havia donat un gran suport al papa d'Avinyó, però a partir del 1409 (concili de Pisa), li retirà l'obediència. Vegeu GALLAND, Bruno, *Les papes d'Avignon et la Maison de Savoie (1309-1409)*, École française de Rome, Roma, 1998.

¹³⁹¹³ BENOIT, Fernand, L'interrogatoire de Margarit. Document inédit sur Benoit XIII (1410-1411) et supplément à l'inventaire des fonds des notaires d'Orange conservé à la Bibliothèque du Vatican, dins *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 39, París, 1921, ps. 267-301 (p. 278). El relat que ve a continuació procedeix d'aquest article.

¹³⁹¹⁴ *Ibidem*, p. 274, n. 1.

¹³⁹¹⁵ CARRERI, François Charles (ed.), *Chronicon parvum Avinionense de Schismate et de Bello (1397-1416)*, dins *Annales d'Avignon et du Comtat Venaissin*, Avinyó, 1916, ps. 161-174 (p. 168).

¹³⁹¹⁶ BENOIT, F., L'interrogatoire de Margarit..., p. 279 i ss.

d'haver-hi arribat, haurien constituït un fort element de dissuasió més per als assetjants, que comandava Philippe de Poitiers, governador del Delfinat de Viana.

Aprofitant aquest retard del papa, en abril del 1411, Philippe inicià negociacions amb Guigues de Salanova per a apartar-lo de l'afer d'Avinyó. El convencé que li convenia més auxiliar el duc de Borgonya, amb el qual actuà d'intermediador el de Poitiers, i li oferí 500 florins d'or a canvi de veure'l apartat, de moment, de “la guerra dels catalans”. El savoia acceptà l'oferiment en novembre i aquesta fou una de les causes que precipitaren les negociacions per a la capitulació de la fortalesa. Finalment, el senyor de Salanova passaria al servei del duc Joan Sense Por de Borgonya, el 1412, subordinat a Antoine de la Rochebaron, senyor de Benzé-le-Châtel (al Mâconnais) i Rochebaron, el qual era casat amb una filla bastarda del duc. El noble savoia aportà als seus exèrcits del ducat de Borgonya uns 800 homes d'armes a cavall, és a dir, una xifra superior a la compromesa poc temps arrere amb el papa d'Avinyó.¹³⁹¹⁷

El duc de Borgonya, el 19 d'agost del 1412, recompensà els serveis militars del senyor de Salanova de la manera següent: el nomenà un dels seus camarlencs (*chambellan*) i li atorgà en feu la torre i el castell de Santans, al Franc Comtat; més una renda anual de 250 lliures per a mantenir-lo al seu costat.¹³⁹¹⁸ Segons un testimoni del 1414, el mercenari desfilà en una “mostra” militar celebrada a Châtillon-sur-Seine, localitat del ducat francès de Borgonya, amb una companyia de 216 écuyers, dos trompeters, diversos ministrers, i 13 arquers i ballesters. Poc després, reapareix com a militar a Beauvais dans l'Oise, vila cèlebre pels seus tapissos.¹³⁹¹⁹ Se suposa que participà en la cèlebre batalla d'Azincourt (1415), com a part dels 10.000 savoians que, segons les fonts, hi prengueren part. L'any 1417 desfilava davant el mariscal de Borgonya amb els seus homes d'armes i flanquejat per dos vistosos heralds que el servien.¹³⁹²⁰

---

¹³⁹¹⁷ Sobre l'estada de Salanova a Borgonya, vegeu SCHNERB, Bertrand, Les capitaines de Jean sans Peur, duc de Bourgogne (1404-1419), dins MARCHANDISSE, Alain (coord.), *A l'ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Âge, Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège*, Lieja, 2003, ps. 329-342; ÍDEM, Bourgogne et Savoie au début du XVe siècle: évolution d'une alliance militaire, dins *Publication du Ccentre européen d'études bourguignonnes*, 32, Lieja, 1992, ps. 13-29 (ps. 19-20).

¹³⁹¹⁸ PLANCHER, Urbain – MERLE, Zacharie – SALAZARD, Alexis, *Histoire générale et particulière de Bourgogne; avec des notes, des dissertations et les preuves justificatives*, Tipogr. d'Antoine de Fay, Dijon, 1748, vol. 3, p. 353; ROUSSET, A., *Dictionnaire géographique, historique et statistique des communes de la Franche-Comté, et de ses hameaux qui en dépendent, classés par département, volume V. Département du Jura*, A. Robert, Lons-le-Saunier, 1857, vol. 5, p. 532.

¹³⁹¹⁹ MARIÉ, F. i al., *Raconte-moi le château...*, *op. cit.*

¹³⁹²⁰ E, p. 10.

El de Salanova ocupava encara un lloc destacat en la cort borgonyona pels anys 1419-1422, quan lluitava activament en les dures campanyes de la Guerra dels Cent Anys, que Borgonya i Anglaterra sostenien contra el rei de França.¹³⁹²¹ Un escrit de l'any 1422 ens informa, d'altra banda, que era marit d'Antoniette de la Balme,¹³⁹²² filla d'Étienne, bastart de la Baume, almirall i mariscal del duc de Savoia; senyor de la Balme de Sillingy, a 7 Km de Salanova.¹³⁹²³ L'any 1421, Amadeu VIII de Savoia i el seu nebot Felip III de Borgonya es reuniren i signaren un acord pel qual el primer oferí al segon unes tropes de soldats llombards i savoians que, subordinades al senyor de Rochebaron-en-Forêts, serien comandades per Guigues de Salanova:

“L’entrevue de ces deux princes [de Savoia i Borgonya] n’opéra autre chose qu’une parfaite union de leurs intérêts pendant les troubles du Royaume de France; ce qui fut cause qu’en l’an 1422 le seigneur de Roche-baron en Forêts s’étant déclaré pour de duc de Bourgogne, le duc Amé lui envoya huit cent hommes d’armes savoisiens et lombards, sous la conduite du seigneur de Salenove, qui se saisirent de plusieurs places en Velai. Mais Rochebaron n’ayant pas été soutenu, et toute la noblesse d’Auvergne, de Lyonnais et de Lymosin s’étant assemblée au Puy sous la conduite de Bernard d’Armagnac, comte de Perdiac, ce parti fut défait. Et Salenove contraint avec ses gens de se retirer en Bourgogne.”¹³⁹²⁴

En les cròniques, el savoia figura com “Guigue, seigneur de Salenove, écuyer, conseiller et chambellan de Jean, duc de Bourgogne”.¹³⁹²⁵ La *Chronique de la Pucelle*, on es narren els fets del temps de Jeanne d’Arc, figura el senyor de Salanova precisa

---

¹³⁹²¹ FÉNIN, Pierre de, Mémoires de Pierre de Fenin, écuyer et panetier de Charles VI, roy de France ; contenant l’histoire de ce prince depuis l’an 1407 jusques à l’an 1422, dins *Mémoires particuliers relatifs a l’Histoire de France*, volum 5, Londres, 1785, vol. 5, ps. 545-547.

¹³⁹²² ARCHIVES de l’ancien duché de Savoies, I. Serie SA: Archives de Cour, Archives départementales de la Savoie, Tipogr. Gardet, Annecy, 1966, p. 23.

¹³⁹²³ Com ens informa molt gentilmente Mme. Françoise Marié, historiadora i vice-presidenta de l’associació cultural *Lo’z’amis d’Sallanuve*, a la qual hem d’agrair, entre d’altres, aquesta informació genealògica. La dama morí en un moment indeterminat entre el 1426 i el 1444.

¹³⁹²⁴ GUICHENON, Samuel, *Histoire généalogique de la Royale Maison de Savoie; justifié par titres, fondations de monastères, manuscrits, anciens monuments, histoires et autres preuves authentiques*, Tipogr. de Jean-Michel Briolo, Torí, 1778, vol. 2, p. 460/35. Vegeu també CHARTIER, Jean, *Histoire de Charles VII, roy de France*, ed. a cura de Denis GODEFROY, Imprimerie Royale, París, 1661.

¹³⁹²⁵ WAVRIN, Jehan de, seigneur de Forestel, *Anchiennes Chroniques d’Engleterre, I (1re-5e parties. Des temps fabuleux à 1444)*. Choix de chapitres inédits, ed. a cura de Melle DUPONT, Société d’Histoire de France – J. Renouard, París, 1858, vol. 1, p. 241.

que comandava de 800 homes d'armes a cavall i arquers savoians, i que combatia, en cooperació amb els exèrcits del duc de Borgonya i del rei d'Anglaterra, contra els Armanyac, els Anjou i altres grans potentats de la casa de França.¹³⁹²⁶

El senyor de Salanova fou responsable, el 31 de juliol del 1423, d'una de les principals victòries obtingudes del bàndol borgonyó, la de Cravant, combatent contra Tanneguy du Chastel (nom que explica el dels germans “del Chastell”, en el *Curial*), un dels homes més destacats del bàndol contrari: el dels Armanyac (Valois-Anjou, Orléans i Armagnac).¹³⁹²⁷ Participà també el militar savoia en les negociacions travades entre Louis II de Chalon-Arly, príncep d'Aurenja (l'“Orengé” del *Curial*), que reivindicava drets successoris al comtat de Ginebra, i Amadeu VIII de Savoia, que el compensà econòmicament a canvi de renunciar a dits drets.¹³⁹²⁸ L'any 1424 havia tornat al seu feu de Salanova, quan el duc de Savoia l'envià en missió a Milà.¹³⁹²⁹ En previsió dels riscos que podia córrer la seua vida en aquell país, desconegut per a ell, Guigues de Salanova dictà testament (8 d'agost del 1426). Preveia, entre altres coses, que al seu soterrar el concelebraren 200 capellans, “tant archevêques qu'êvêques, abbés, prieurs, religieux et prêtres.”¹³⁹³⁰ El cavaller, no sols tenia un alt concepte de si mateix, sinó que també era amic dels cerimonials, com testimonien aquest i altres documents. El testador –aspecte interessant– declara ser parent proper de Guillaume de Grandson, senyor de Pesmes i parent del gran poeta savoia Othon de Grandson. Es manifesta “*consanguineum carissimum seu*” i el declara hereu substituït al feu de Salanova, si es dona la dissort d'extingir-se la via directa de successió masculina.¹³⁹³¹ Precisament un vers del poeta Grandson, *Cuer desireux n'a nul sejour*, esdevindrà un mots heràldics de *Curial e Güelfa*.¹³⁹³² Després de signar aquest testament, Guigues abandonà la cort de Borgonya per a posar-se definitivament al servei del duc de Savoia, i aprofità la seua experiència

---

¹³⁹²⁶ ANÒNIM, Chronique de la Pucelle, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France, avec notes et notices*, Auguste Desrez, París, 1838, ps. 407-510 (p. 407).

¹³⁹²⁷ Dels Du Chastell, es tracta extensament en aquest capítol, pàgines avall.

¹³⁹²⁸ GUICHENON, Samuel, *Histoire généalogique de la Royale Maison de Savoie; justifié par titres, fondations de monastères, manuscrits, anciens monuments, histoires et autres preuves authentiques*, Tipogr. de Jean-Michel Briolo, Torí, 1778, vol. 2, p. 462/37.

¹³⁹²⁹ MARIÉ, F. i al., *Raconte-moi le château...*, op. cit.

¹³⁹³⁰ CHALMIN-SIROT, Élisabeth, Lieu de résidence de la petite aristocratie en territoire genevois du XIIe à XVIe siècle, dins *Archéologie médiévale*, 33, París, 2003, ps. 115-138 (p. 122).

¹³⁹³¹ MARTIN, P. E., Bulletin d'histoire du Moyen Âge pour 1914-1915. Suisse Romande, *Anzeiger für schweizerische Geschichte – Indicateur di storia svizzera – Indicateur d'histoire suisse*, 13, Berna, 1915, ps. 286-298 (p. 297). Apareixen com a executors del seu testament Nicolas d'Annecy, àlies Dessercier; Jacques de Viry; Guillaume de Viry; Guillaume de Grandson; Jean Vidomme i Jean de Fregieyto. Vegeu FORAS, A. de i al., *Armorial et nobiliaire...*, vol. 5, p. 358.

¹³⁹³² Vegeu els capítols II.1.4 i II.2.3.

per a realitzar expedicions militars (ca. 1426-1439) ja no relacionades amb l'escenari francès, sinó amb el també conflictiu espai geopolític llobard.

Guigues de Salanova, citat de vegades amb l'hipocorístic *Guigon*, es trobava a disposició d'Amadeu VIII de Savoia per a la mobilització d'efectius. El 3 de març del 1426 Venècia havia declarat la guerra a Filippo Maria Visconti, duc de Milà. El 5 de juny el duc savoia convocà un consell de nobles, al qual concorregué Salanova.¹³⁹³³ L'1 d'agost del 1427, Savoia, aliada amb Venècia, mobilitzà els seus efectius contra el Visconti. Les deu llances (trenta homes d'armes) i un ballester amb els quals devia servir el duc *Gigoni domino Aulenove* s'hi incorporaren el 9 d'agost.¹³⁹³⁴ Després d'una ofensiva oportunista –que col·locava el duc de Milà entre dos fronts, per l'oest i per l'est – Amadeu VIII obtingué un acord molt favorable per als seus interessos. Se signà la Pau de Torí amb Filippo Maria (2 de desembre del 1427) amb les següents condicions: la cessió de Vercelli a Savoia; la promesa de casar-se el duc de Milà amb una filla del duc de Savoia, i l'aliança militar i amical Savoia-Milà contra Venècia. Els que per pocs mesos havien sigut enemics, ara esdevenien amics, parents i aliats.

De resultes d'aquest tomb diplomàtic, les tropes savoianes passaren a auxiliar el duc de Milà, en guerra contra Venècia. Segons Luigi Cibrario, els savoians assessoraren l'exèrcit milanès en una disciplina que començaven a dominar molt bé a Centreeuropa: l'artilleria.¹³⁹³⁵ “Si deputarono a governar ciascuna bombardarda due o più cavalieri scelti tra i più bei nomi del nobiliario di Savoia e di Bressa, come la Chambre, Condée, Luirieux, Salenove, ecc.” Els savoians disposaven de bombarders alemanys i suïssos, i d'un hàbil enginyer piemontés, artífex de bombardes, Frelino di Mercadillo da Chieri, que, a partir del 1433, “servì il Visconti dopo di aver servito Amedeo VIII.”¹³⁹³⁶ La incorporació de savoians a l'exèrcit milanès fou regular a partir del 1428, quan se celebraren a Milà les noces entre Maria de Savoia, filla d'Amadeu, i Filippo Maria Visconti. Entre les dotze dames que acompanyaren la duquessa i s'incorporaren a la cort

---

¹³⁹³³ GUICHENON, S., *Histoire généalogique...*, p. 465/40.

¹³⁹³⁴ COSTA DE BEAURÉGAR, Henri de, *Souvenirs du règne d'Amédée VIII, premier duc de Savoie. Mémoires accompagnés de pièces justificatives et de documents inédits*, Tipogr. de Puthod Fis, Chambéry, 1859, p. 129 (doc. 2).

¹³⁹³⁵ Els exèrcits europeus començaren a introduir l'artilleria a partir del 1430. Alfons el Magnànim, per exemple, a Nàpols, comptava pel 1441 amb una elit de set tècnics de les “bombardes e spingardes del senyor rey”, que dirigien els petits contingents d'artilleria lleugera, amb armes de foc portàtils, incorporades al seu exèrcit. A l'any següent, en vespres de la caiguda de Nàpols, ja n'eren molts més, entre alemanys, flamencs i borgonyons. Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 120.

¹³⁹³⁶ CIBRARIO, Luigi, *Origini e progresso delle istituzioni della monarchia di Savoia. Parte prima: storia*, Stamperia Reale, Torí, 1854, ps. 43-44.

milanesa de Porta Giove es trobava “Loyse de Salenove”.¹³⁹³⁷ I entre els nobles savoians que participaren en la cavalcada nupcial i en les festes destacava Nicod de Menthon, futur ambaixador de Savoia a Milà, i el senyor de Salanova (2 d’octubre del 1428).¹³⁹³⁸

Guigues figura entre els testimonis del testament del 1429 de John of Lancaster, duc de Bedford, germà d’Enric V d’Anglaterra i regent en nom del seu nebot menor d’edat Enric VI, del 1422 al 1435.¹³⁹³⁹ Era casat aquest príncep, des del 1423, amb Anne de Bourgogne, filla del duc de Borgonya Joan Sense Por, i fou ell qui ordenà l’execució de Jeanne d’Arc el 1431, durant la guerra contra França. Per aquell temps fou quan Louis de Chalon, príncep d’Aurenja (*Orange*) i gran aliat del duc de Borgonya, decidí envair el Delfinat de Viana/*Vienne* (estat pertanyent al delfí de França o hereu de la corona, l’encara infant Lluís de Valois i Anjou) amb l’excusa de reclamar dos feus que allí li pertanyien en dret. Ho feia, en realitat, per a conquerir aquell estat i cooperar amb Borgonya contra França. Amadeu VIII de Savoia hi aportà 300 llances (900 homes) i 2.000 infants, que foren posats a disposició de cinc capitans, un dels quals era el senyor de Salanova. El parent i aliat milanés, Visconti, hi aportà també alguns efectius de reforç. El senescal de Lleó de França (*Lyon*), que defenia el Delfinat, reforçà el seu exèrcit amb les ferotges tropes mercenàries del castellà Rodrigo de Villandrado, que, cooperant amb les del francès Raoul de Gaucourt, infligiren una terrible derrota als invasors en la batalla d’Anthon (llogaret de l’actual municipi de Janneyrias, a escassos quilòmetres a l’est de Lleó de França), l’11 de juny del 1430. Guigues de Salanova i 500 savoians més de l’exèrcit del príncep d’Aurenja foren capturats per francesos i castellans. El príncep aconseguí escapar al galop gràcies al seu vigorós cavall, amb el qual travessà el Roine nadant. Els vencedors obtingueren com a trofeu l’estendard d’Aurenja, que penjaren solemnement en la catedral de Grenoble.¹³⁹⁴⁰

---

¹³⁹³⁷ COSTA DE BEAURÉGARD, H. de, *Souvenirs du règne d’Amédée VIII...*, p. 217.

¹³⁹³⁸ *Ibidem*, ps. 35-36.

¹³⁹³⁹ POCQUET DU HAUT-JUSSE, B. A., Anne de Bourgogne et le testament de Bedford (1429), dins *Bibliothèque de l’École des chartes*, 95, París, 1934, ps. 284-326 (p. 302, n. 1). Pel que sembla, aquest autor fa una interpretació errònia de *G. com Galéas* (nom del fill de Guigues, nat amb posterioritat al 1426), en lloc del nom del pare, *Guigues*, que seria el testimoni de dit acte notarial.

¹³⁹⁴⁰ COSTA DE BEAURÉGARD, H. de, *Souvenirs du règne d’Amédée VIII...*, ps. 67-77; COGNASSO, Francesco, L’alleanza sabauda-viscontea contro il Monferrato nel 1431, dins *Archivio storico lombardo*, 42, Milà, 1915, ps. 273-334 i 554-644 (p. 564); MOROSINI, Antonio, *Chronique d’Antonio Morosini. Extraits relatifs à l’histoire de France*, ed. a cura de Germain LEFÈVRE-PONTAILS i Léon DOREZ, Renouard, París, 1898-1902, vol. 3, ps. 288-289; BERRIAT-SAINTE-PRIX, Jacques, *Jeanne d’Arc, ou Coup d’oeil sur les révolutions de France au temps de Charles VI et de Charles VII, et, sur-tout, de la Pucelle d’Orléans*, Pillet, París, 1817, p. 330; GUICHENON, S., *Histoire généalogique...*, vol. 2, ps. 468-469/43-44. Cap també la possibilitat que la confusió fóra, no del transcriptor, sinó d’alguna còpia del

El príncep d'Aurenja i el duc de Savoia els hagueren de rescatar, doncs, de mans d'un Villandrado que augmentà així la seua fama i el seu patrimoni. L'alliberament del senyor de Salanova degué produir-se en qüestió de mesos, ja que en l'any 1431 se'l documenta signant un acte al seu castell savoia.¹³⁹⁴¹ És interessant constatar que aquest Rodrigo de Villandrado, que vencé i capturà el senyor de Salanova, tornà a la Península Ibèrica (1432) per a posar-se al servei del rei Joan II i del conestable Álvaro de Luna, contra els infants d'Aragó, Enric i Joan, germans d'Alfons el Magnànim.¹³⁹⁴² En recompensa pels seus serveis militars, el rei de Castella li atorgà l'any 1440 el comtat de Ribadeo, al regne de Galícia,¹³⁹⁴³ la senyoria que el 1423 havia sigut embargada al gran conestable Ruy López Dávalos (+1428). Aquest dictà testament a València –on es trobava exiliat– i atorgà en herència dit comtat de Ribadeo (els drets que tenia a reclamar-lo) al seu fill i patge del rei d'Aragó, el futur gran camarlenc Enyego d'Àvalos.¹³⁹⁴⁴ El paper del veterà Villandrado al costat del conestable Luna seria fonamental perquè aquest obtinguera el triomf d'Olmedo (1445), que causà la derrota i posterior defunció de l'infant Enric (al qual havien acompanyat i servit devotament Enyego d'Àvalos i la seua família), i posara setge a Atienza (1446).¹³⁹⁴⁵

Capturat Enyego d'Àvalos a Ponça, sent ja cavaller, quan es trobava al costat del rei Alfons (1435), el féu romandre en la seua cort Filippo Maria Visconti, duc de Milà, que li atorgà la rica senyoria d'Scaldasole i Borgofranco (març del 1436). En el diploma de lliurament de la possessió del feu es podia llegir: “a l'estrenu home i expectable cavaller don Enyego d'Àvalos, fill del difunt, magnífic i magnànim *don* Rodrigo López Dávalos, comte de Ribadeo i gran conestable digníssim d'Espanya” (“*ad virum strenuum spectabilemque militem dominum Innichum de Davalos, filium quondam magnifici magnanimique domini Roderici Lopem de Davalos, comitis Rivedey et magni*

---

document original, on el transcriptor desplegara anacrònicament la G. de la signatura com *Galéas* en comptes de *Guigues*.

¹³⁹⁴¹ MARIÉ, Françoise i al., *Raconte-moi le château...*, op. cit.

¹³⁹⁴² Vegeu MOREL-FATIO, Alfred, Nota-ressenya de: ‘Don Rodrigo de Villandrado, conde de Ribadeo. Discurso leído en la junta pública de aniversario de la Real Academia de la Historia, el 27 de mayo de 1882, por don Antonio María Fabié, académico de número, Madrid, M. Tello, 1882, In-8º, 279 p.’, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 45, París, 1884, ps. 372-376 (ps. 374-375).

¹³⁹⁴³ ÁLVAREZ DE LA FUENTE, José, *Sucesión real de España*, Tipogr. de Manuel Martín, Madrid, 1773, vol. 3, p. 208; FABIÉ, Antonio María, *Don Rodrigo de Villandrado, conde de Ribadeo. Discurso leído en la Junta Pública en Aniversario de la Real Academia de la Historia*, Tipogr. de M. Tello, Madrid, 1882.

¹³⁹⁴⁴ Més detalls, en el capítol I.3.1, en la biografia de dit personatge.

¹³⁹⁴⁵ QUICHERAT, Jules, *Rodrigue de Villandrado, l'un des combattants pour l'indépendance française au quinzième siècle*, Librairie Hachette, París, 1879.

conestabilis Yspanie dignissimi”).¹³⁹⁴⁶ Cambrer com era de la cort de Milà, Enyego d'Àvalos lluitava contra Venècia el 1437 en companyia dels milanesos i dels seus aliats savoians, entre els quals no mancava un gran militar com era el senyor de Salanova. S'assabentà després (1439) que el rei de Castella havia assignat l'emblemàtica senyoria paterna, la seua herència de Ribadeo, al tal Villandrado,¹³⁹⁴⁷ del qual no guardaria molt bon record Salanova. Amb la qual cosa, no és difícil deduir que D'Àvalos, l'autor del *Curial* i el senyor de Salanova tenien algunes coses en comú de què conversar, a banda dels llibres de cavalleries. Si no és que l'autor de *Curial e Güelfa* –com es pot deduir per aquest i per molts altres indicis acumulats– és el tal Enyego d'Àvalos.

L'any 1431, el duc Amadeu VIII de Savoia convocà tots els mercenaris dispersos en diferents conteses per a la guerra contra el marquès de Montferrat, que s'havia aliat amb Venècia i Florència contra Milà.¹³⁹⁴⁸ La pressió savoiana dels anys 1431 i 1434-1435, combinada amb l'atac de Milà per l'est, obligà el marquès de Montferrat a declarar-se vassall de Savoia i a sotmetre's al govern del marquès de Saluzzo, servidor d'Amadeu VIII, que es casà amb una filla del marquès montferratés i fixà la residència a Casale (1436).¹³⁹⁴⁹ En el transcurs d'aquesta pugna, Amadeu VIII i Filippo Maria Visconti, superades algunes diferències sobre el Montferrat, tingueren ocasió de renovar (17 de febrer del 1435) l'acord d'amistat, aliança i ajuda mútua. Amb la qual cosa, alguns dels savoians que havien participat en comeses militars al Montferrat passaren al servei del duc Visconti i la duquessa Maria de Savoia.¹³⁹⁵⁰ Entre aquests es trobaria el *sire de Sallenôve* que es documenta al castell de Ripaille, el 7 de novembre del 1434, assistint a la solemne fundació per Amadeu VIII de l'Orde dels Cavallers de Sant Maurici. En la relació figuren els 23 homes d'estat més rellevants del ducat, entre els quals Pierre de Menthon (pare de Nicod, l'ambaixador savoia a Milà) i Francesco de Thomatis,¹³⁹⁵¹ un jurista piemontés que, juntament amb Nicod de Menthon i Lluís Sescases participaria pels anys 1447-1449 en les negociacions que portaren a un tractat

---

¹³⁹⁴⁶ Citat en DECEMBRIO, Pier Candido, *Petri Candidi Decembrii opuscula historica, 1. Vita Philippi Mariae III Ligurum ducis*, ed. a cura de Giuseppe FOSATI i Attilio BUTTI, 'Rerum Italicarum Scriptores', vol. 20, part 1, Nichola Zanichelli, Bolonya, 1935, p. 403.

¹³⁹⁴⁷ BERNI CATALÁ, Joseph, *Creación, antigüedad y privilegios de los títulos de Castilla*, Tipogr. de l'autor, València, 1769, p. 131.

¹³⁹⁴⁸ COGNASSO, F., *L'alleanza sabauda-viscontea...*, p. 594.

¹³⁹⁴⁹ D'aquest aspectes, s'ha tractat amb deteniment en els capítols II.2.1 i II.3.4.

¹³⁹⁵⁰ GUICHENON, S., *Histoire généalogique...*, vol. 2, ps. 37-52 i 80.

¹³⁹⁵¹ BRUCHET, Max, *Le Château de Ripaille*, C. Delagrave, París, 1907, p. 93. Aquest autor interpreta erròniament la G. de *Guigues* com *Guillaume*.

(Nàpols, 1449) entre la Corona d'Aragó i el ducat de Savoia per a ocupar el ducat milanés.¹³⁹⁵²

El duc de Savoia, el 12 de juny del 1436, ratificà el seu compromís “di prestare ogni aiuto e favore a Filippo Maria, duca di Milano, contro Veneziani.”¹³⁹⁵³ El seu gendre, Visconti, havia d'afrontar l'amenaça d'un poderós exèrcit, el de la Sereníssima de Venècia, i l'ajuda d'Amadeu VIII es feia en perspectiva que el seu fill Lluís poguera heretar Milà, davant la mancança d'hereus legítims per part del duc titular. Això significa que, a partir de juny del 1436 i, sobretot, en l'estiu i la tardor del 1437, Salanova i altres capitans de l'exèrcit savoia cooperaren amb l'exèrcit de Milà en la guerra contra Venècia. La guerra prosseguí després pel “Salonés” (< Salò) i Verona (1438-1440), dos topònims que formen part del repertori autobiogràfic i –fins ara– “enigmàtic” de *Curial e Güelfa*.¹³⁹⁵⁴ Sens dubte que durant aquella primera campanya de guerra, la del 1437-1438, el senyor de Salanova i Enyego d'Àvalos tindrien ocasió de travar gran amistat, i de compartir combats i lectures cavalleresques. No debades, D'Àvalos era un dels cambres i senyors feudals més destacats de la cort de Porta Giove, d'aquells que hi aportaven tropes i ajudaven a allotjar els capitans de Savoia.

La confraternització entre l'exèrcit milanés del duc Filippo i el dels paisans de la duquessa Maria la plasmen historiadors tan acreditats com Francesco Cognasso referint-se a un exèrcit de Savoia-Visconti. Així, per exemple, entre agost i novembre del 1437, “l'exercito sabaudo-visconteo si avanzò (...) sul bergamasco occupando diversi castelli e terre” de la Terraferma veneciana. Un diplomàtic de la República de Sant Marc informà que Amadeu VIII havia enviat en ajuda de Milà, comandats pel mariscal savoia Lluís d'Acaia, 2.000 o 3.000 infants, i 2.000 o 3.000 homes més a cavall, en virtut del tractat del 1434 ratificat el 1436. Aquestes expedicions eren de tres mesos de durada com a màxim, raó per la qual en novembre se'n tornaren a Savoia.¹³⁹⁵⁵ A partir de gener del

---

¹³⁹⁵² Qüestió documentada per FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142, sobre la qual aportem algun detall suplementari en la ressenya biogràfica de Sescases, en el capítol I.2.5.

¹³⁹⁵³ DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Monferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsímil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975, p. 323.

¹³⁹⁵⁴ Dels quals tractem en el capítol precedent, II.3.7.

¹³⁹⁵⁵ COGNASSO, Francesco, Di alcune relazioni sabaudo-viscontee dopo l'alleanza di Milano, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 11, fasc. 3-4, Pavia, 1921, ps. 145-176 (ps. 172-173 i 176).

1438, Amadeu VIII preferí posicionar-se com a àrbitre del conflicte, raó per la qual envià una ambaixada a Venècia demanant la pau (abril del 1438).¹³⁹⁵⁶

En octubre-novembre 1439, Guigues de Salanova declarà a favor del seu parent Jean de Compey, favorit de la duquessa Anna de Xipre, en el juí sostingut per aquest contra els nobles germans Bardonenche, amb els quals havia tingut un incident.¹³⁹⁵⁷ A partir d'aquesta data, el senyor de Salanova desapareix, no sols de les nòmines militars, sinó també de la documentació de cort i oficial. Possiblement, emmalaltí o es retirà als seus dominis pel 1440 o poc després. Segons ens informa molt amablement la historiadora local Françoise Marié, vicepresidenta de l'associació cultural *Lo'z'amis d'Sallanuve*,¹³⁹⁵⁸ Guigues de Viry-Salanova dictà testament el 1444 manifestant estar malament de salut. Tindria aleshores uns 65 anys d'edat, i comptava amb un jove fill (nat amb posterioritat al 1426) disposat a succeir-lo en la senyoria: *Galéas de Sallanova et la Balme*. El pare tenia ja previstos tots els preparatius per a un comiat de la vida terrenal que volia que fóra solemne i sonat. No sols pel disseny de la seua tomba, tallada en pedra blanca de Seyssel, sinó també pels rituals fúnebres: “son corps doit être accompagné d'une centaine de prêtres, de jeunes filles portant une chandelle allumée, de cinq chevaux recouverts de housses noires et accompagnés de bannières.”¹³⁹⁵⁹

El nom de *Galeàs* per a l'hereu de Salanova és indicatiu, com solia ser habitual en l'època (pensem ara en *Galeazzo* Visconti i altres antropònims milanesos relacionables amb la Biblioteca ducal de Pavia) de l'afició del senyor de Salanova als llibres de cavalleries, a la matèria de Bretanya, on *Galahad* o *Galeàs* aconsegueix el Sant Graal. ¿Justificaria aquesta probable afició a la cavalleria clàssica medieval que el senyor de Salanova aparega homenatjat en el *Curial* precisament en el llibre II, on l'escriptor parodia l'estil dels llibres de Tristany i Lançalot? És probable que sí, ja que l'anònim, proborgonyó com el senyor de Salanova, aprofita el context d'una cavalleria degenerada –la d'una França de “males costumes”– per a fer-hi comparéixer el seu vell “amich” Salanova, com una excepció. Ell atenua la “malenconia” que sent el cavaller Curial en comprovar les injustícies en què incorren els del seu estament. *Galeàs*, el cavaller perfecte –se suposa que admirat pel *sire* de Salanova– representa l'antítesi moral, en la

---

¹³⁹⁵⁶ COGNASSO, Francesco, Aneddoti di storia viscontea, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 15, fasc. 1-4, Pavia, 1921, ps. 1-32 (ps. 21-22, doc. 4).

¹³⁹⁵⁷ SALES, François de, *Œuvres complètes de S. François de Sales, évêque et prince de Genève*, ed. a cura de l'Abbé MIGNE, J.-P. Migne, París, 1861, vol. 1, cols. 13-16.

¹³⁹⁵⁸ A partir de dades publicades en MARIÉ, F. i al., *Raconte-moi le château...*, op. cit.

¹³⁹⁵⁹ *Ibidem*.

matèria de Bretanya, de Breus Sens Pietat, amb el qual s'equiparen els malèvols o indignes cavallers o amb els quals s'enfronten Curial i el seu amic.

L'any 1446, quan Enyego d'Àvalos estava de nou d'ambaixador del rei d'Aragó davant la cort de Milà, el marquesat de Montferrat i la república de Gènova, es produïren les desavinences entre el marquès i el duc Visconti. Aquest previa envair i saquejar una part del Montferrat, per a castigar la traïció del germà del marquès, que havia abandonat sense avisar el seu exèrcit.¹³⁹⁶⁰ En previsió d'aquesta incursió, el marquès de Saluzzo, cunyat del marquès –que residia a Pontestura– i governador savoia del marquesat, amb seu a Casale, demanà ajuda al duc de Savoia. Aquest li envià ràpidament una companyia de 300 homes d'armes: 100 arquers, 100 ballesters i 100 llancers (*“una pars sit targoni, alia tercia balisterii et alia tercia lancee”*).¹³⁹⁶¹ Considerant la gran experiència militar en direcció de tropes com aquestes que tenia el veterà Salanova, no fóra estrany que aquest haguera pres part en l'expedició. Si fóra així, l'anècdota del *Curial* podria celebrar un retrobament fortuït entre l'autor de la novel·la i el noble savoia, al qual, previsiblement, no li quedarien ja molts anys de vida. Seria com un comiat, a manera d'homenatge o d'admiració per Salanova com un cavaller exemplar. I si Salanova no baixà aquesta vegada a la Llombardia, una terra que ja coneixia molt bé, podria haver-se informat sobre ell i sobre el seu estat de salut l'ambaixador del rei d'Aragó, en trobar-se amb algun d'aquells savoians. Tot això, tenint en compte que el diplomàtic D'Àvalos és el principal i quasi l'únic sospitós d'haver escrit la novel·la cavalleresca.

El vell Guigues era viu encara en la primeria del 1449, quan apareix citat en un acte notarial. Morí segurament el 6 d'abril de dit any, data que consta amb posterioritat en l'obituari de l'abadia femenina cistercenca de Bonlieu, situada vora el castell-palau de Salanova. Allí fou soterrat, en una tomba, destruïda en el segle XIX, que exhibia les seues armes heràldiques; concretament, a la capella de Sant Nicolau de dita església abacial. Es conserva un dibuix del sepulcre, realitzat el 1848 per Louis Coppier d'Annecy. Pel que fa a la relació amb la novel·la que ens ocupa, les marques d'aigua del paper milanès del còdex del *Curial*, entre altres indicadors de cronologia aproximada, situen al voltant del 1447 la redacció definitiva de la novel·la.¹³⁹⁶² Hi ha, doncs, una suggerent coincidència amb l'expedició savoiana del 1446 a la frontera del Montferrat amb el ducat de Milà, allí on Enyego d'Àvalos, fins el 1444, havia sigut senyor de

---

¹³⁹⁶⁰ Més detalls de tot açò, en el capítol II.3.4.

¹³⁹⁶¹ BARBERO, Alessandro, L'organizzazione militare del ducato sabauda durante la guerra di Milano (1449), dins *Società e Storia*, 71/1, Torí, 1996, ps. 1-38 (p. 10).

¹³⁹⁶² Vegeu el capítol I.2.7.

Borgofranco. És ben probable, doncs, que pogueren haver-se retrobat l'autor del *Curial* i el senyor de Salanova en aquella ocasió. O, si més no, que l'escriptor haguera tingut notícia de l'estat de salut i del retir del gran noble i mercenari savoia als seus dominis. Comsevulla que fóra, és cert que decidí retre-li homenatge en el llibre II de la novel·la. Allí el presenta com un bon cavaller, com els dels mítics temps de la matèria artúrica. S'acomiada d'ell, i l'endreça per "lo camí de la dreta", aquell que es reservava en *La República* de Plató per a les ànimes virtuoses i ben encaminades.

El succeí en el feu el seu fill Galéas de Salanova, criat a la cort de Borgonya, que el 16 de desembre del 1455 es documenta ratificant per part de Savoia un tractat amb el rei de França signat el 1452.¹³⁹⁶³ Era casat amb la noble savoiana Louise de Montluel i Luyrieux,¹³⁹⁶⁴ i fou pare d'un Antoine de Salanova que el succeí posteriorment en la senyoria. Aquest Antoine, seguint les passes del seu heroic avi, destacà com a capità de mercenaris al servei del ducat de Borgonya. Comandava tropes d'infanteria llombarda, i cavalleria i arquers savoians, pels anys 1474-1476.¹³⁹⁶⁵

Remunda de Gout, filla del senyor de Saut

Quan l'Arta descobreix la identitat del senyor de Salanova, expressa la seua sorpresa (en realitat, exerceix d'interlocutora en la ficció de la sorpresa que s'espera en un oients confidents de la novel·la) perquè havia oït "parlar de vós e de madona Remunda de Gout, filla del senyor de Saut." Tractant-se d'un afer entre un home i una dona, i sent l'oient una noble donzella com l'Arta, el més segur és que l'anècdota que hi ha al darrere siga alguna història malmesa d'amor. Un cavaller de perfil clàssic, com Guigues de Salanova, no hauria sigut un heroi complet sense haver protagonitzat en temps de joventut alguna història d'amor cortés. La suposició, això no obstant, es veu mancada de suport documental. No ens ha estat possible documentar cap lligam nupcial entre la casa provençal dels Agoult, servidors del duc d'Anjou, i els Viry de Salanova, servidors dels ducs de Borgonya, Savoia i Milà, i enemics dels d'Anjou. Tampoc no

---

¹³⁹⁶³ REVEL, Charles, *Usages des pays de Bresse, Bugey et Gex; leurs statuts, stil et édits*, Tipogr. de Jean-Baptiste Besson, Bourg-en-Bresse, 1775, vol. 2, p. 457.

¹³⁹⁶⁴ AUBERT DE LA CHENAYE-DESBOIS, François-Alexandre, *Dictionnaire de la noblesse*, Antoine Boudet, París, 1699-1784 (3a ed.), vol. 14, p. 366.

¹³⁹⁶⁵ BEAUNE, Henri – D'ARBAUMONT, J., *Mémoires d'Olivier de la Marche, maître d'hôtel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire*, Société d'Histoire de France – Librairie Renouard, París, 1885, vol. 3, ps. 89-90; GINGINS LA SARRA, Frédéric, baron de, *Dépêches des ambassadeurs milanais sur les campagnes de Charles-le-Hardi, duc de Bourgogne, de 1474 à 1477*, Joel Cherbuliez, París – Ginebra, 1858, vol. 2, ps. 162 i 175 (n. 19).

s'enregistra cap connexió entre ambdues cases nobiliàries en les nombroses *vides* i obres de trobadors que tingueren relació amb els Agoult de Provença.

Si hi hagué cap història d'amor entre ambdós personatges citats en la ficció, el senyor de Salanova i la *madona* (*midons?*) de Sault, aquesta degué ser furtiva o contenir matisos susceptibles d'interés literari. Formaria part d'algun relat oral compartit pels lectors amb l'autor de la novel·la catalana; sense descartar que fóra una confessió confidencial de dit Salanova al mateix escriptor. En qualsevol cas, l'anònim insinua el nom de la “madona” d'Agoult, sense revelar més detalls sobre l'afer. És perfectament conscient que els seus lectors, residents a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, si bé no han conegut directament el senyor de Salanova, com ell, sí que tenen notícia directa dels Agoult, per la participació de cavallers d'aquesta casa en la guerra napolitana entre Renat d'Anjou i el referit rei d'Aragó, del 1436 al 1443. Si el llinatge Salanova ens traslladava a Milà, on podríem resseguir la pista de l'autor de *Curial e Güelfa*, ara el llinatge d'Agoult ens trasllada al Nàpols de vespres de la novel·la. Entre aquestes dues ciutats, no ens càpia el dubte, pivota la biografia de l'escriptor.

És interessant notar, d'entrada, que hom prescindeix de les formes franceses del cognom Agoult i el topònim Sault, per a citar-los, respectivament com *Gout* i *Saut*. Tant la manca de l'-l- com l'afèresi (occità *Agout* > arpità *Gout*) permeten pensar en un informador savoia, que parlara en arpità, com podia ser el mateix senyor de Salanova, o algun dels seus parents o servidors. Entre els trets morfològics de l'arpità, de la llengua francoprovençal parlada a l'antiga Savoia, destaquen el fet d'afegir l'article determinant als noms de dona –com en el llombard i com en el *Curial*– i les formes aferètiques d'antropònims, tan masculins com femenins: la Jeâna (Joana), la Génie (Eugènia), la Mya (Maria), Guste (August), Mile (Émile), Zèbe (Eusèbe), etc.¹³⁹⁶⁶

Els Agoult, que empraven per armes heràldiques un llop rampant, *armé et vilainé* de gules, en camper d'or, eren una de les famílies més nobles del comtat de Provença. Val a dir que, durant la segona meitat del segle XII, Raimond I d'Agoult (*ca.* 1140-1203), investit senyor de la vall de Sault (a l'alta Provença, en l'actual departament de Vaucluse) per infeudació de l'emperador Frederic II Barba-roja (1178), tingué una cort molt cèlebre pel mecenatge que atorgà als trobadors. Cadenet es refereix, per exemple, en els seus versos a “en Raimon Agout, que tant valia, / e del marqués de cui fo Monferratz, / que per aisso no ·n semblet nuils iratz / ni no ·n tolgron benfaich a

---

¹³⁹⁶⁶ MARTIN, Jean-Baptiste, *Le Franco-provençal de poche*, Assimil., Chennevières-sur-Marne, 2005.

cantadors.” Gaucelm Faidit afig, en *Mon cor e mi*: “car ab n’Agout sui, don no ·m puose partir, / de cui nuills hom no pot trop de bendire.” Pèire Vidal, en *Ges quar estius*: “Senher n’Agout, no ·us sai lauzar, / ms de vos dauri mon chantar.”¹³⁹⁶⁷

Testimoni del seu amor per la poesia provençal és el cançoner que duu el seu nom.¹³⁹⁶⁸ Actuà de mediador en les negociacions de la fira de Beaucaire (1172), per mitjà de les quals Raimon V de Tolosa renuncià als seus drets sobre Provença en favor del rei Alfons II el Cast d’Aragó, marquès de Provença del 1166 al 1196. Ratificat el pacte en la Pau de Tarascó (1176), Alfons II designà Raimond governador de Niça.¹³⁹⁶⁹ El senyor de Sault governava amb relativa autonomia la seua cort, que visqué el seu moment de major esplendor del 1170 al 1188. En aquesta darrera data, el comtat de Velai, on es trobaven els dominis de la casa d’Agoult, fou agregat al regne de França.

Tingué el gust de solemnitzar, el senyor de Sault, la pau entre els comtes de Tolosa i Barcelona amb una gran festa que tingué lloc el 15 d’agost del 1172, com era costum, a “la cort del Pou de Santa Maria” (el Puig de Santa Maria, d’Occitània, que apareix també en el *Curial*). El comte de Tolosa lliurà a Raimon 100.000 sous perquè els distribuïra entre els cavallers que hi concorregueren a veure els torneigs i el certamen trobadoresc.¹³⁹⁷⁰ Fou aquest Raimond, doncs, l’iniciador d’una dinastia de nobles provençals que era la més important de dit comtat mediterrani en temps del *Curial*. Una de les branques de la família continuava posseint la senyoria de Sault (comtat des del 1461). Sense descartar, doncs, que l’anònim de la novel·la tinguera

---

¹³⁹⁶⁷ PILLET, Alfred, *Bibliographie der Troubadours, ergänzt, weitergeführt und herausgegeben von H. Carstens*, Niemeyer, Halle, 1933, 103.16 (23-26), 167.37 (51-52) i 364.22 (ps. 81-82), respectivament. Citat per DI LUCA, Paolo, *La poesia del trovatore Peire Bremon Ricàs. Edizione critica*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Napoli Federico II, Dipartimento di filologia moderna, Nàpols, 2007, p. 193, n. 10.

¹³⁹⁶⁸ STRONSKI, Stanislas, Notes sur quelques troubadours et protecteurs des troubadours célèbres par Elias de Barjols, dins *Revue des langues romanes*, 50, Montpellier, 1907, ps. 5-44 (ps. 5-11 i 18); AURELL CARDONA, Jaume, Els fonaments socials de la dominació catalana a Provença sota Alfons el Cast (1166-1196), dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 5-6, Barcelona, 1984-1985, ps. 83-110 (p. 93). Tingué fama de liberal. Vegeu COLL VEHÍ, Josep, *La sátira provençal. Discurso leído al Claustro de la Universidad Central*, Tipogr. de M. Rivadeneira, Madrid, 1861, p. 77. El cançoner és descrit així en NOSTREDAME, Jean de, *Les vies des plus célèbres et ancies poètes provençaux qui ont floury du temps des comtes de Provence*, Alexandre Marsilii, Lleó de França, 1575, p. 13: “deux grands tomes divers escripts en lettre de forme sur parchemin, illuminez d’or et d’azur, qui sont dans les archifs du seigneur comte de Sault, ausquels sont descrites en lettre rouge, les vies dels poètes provençaux (qu’ils nommoient ‘troubadours’) et leur poésies en lettre noire, en leur idiomat, en nombre de plus de quatre vingts, tant hommes que femmes.”

¹³⁹⁶⁹ LE LABOURIER, Claude, *Les mazures de l’Abbaye Royale de l’Isle-Barbe, ou Histoire de tout ce qui s’est passé dans ce célèbre monastère*, Tipogr. de Jean Couterot, París, 1682, p. 103.

¹³⁹⁷⁰ GALVANI, Giovanni, *Sulla verità delle dottrine perticariane nel fatto storico della lingua*, Carlo Turati, Milà, 1846, p. 359.

notícia de la mítica cort trobadoresca de Raimond I d'Agoult, senyor de Sault, no hi ha cap altra connexió que pugui establir-se amb el relat cavalleresc.

El més probable és que el nom de Remunda –que pot ser fingit o dissimulat– s'haja de relacionar amb una cronologia més pròxima al temps d'escriptura del *Curial* i a la biografia del cavaller Guigues de Salanova (ca. 1378/80-1449), l'individu històric al qual ret homenatge l'escriptor. Per a comprendre com pogueren arribar a relacionar-se els membres de dues famílies com els Agoult (proangevins) i els Salanova (proborgonyons), cal revisar l'arbre genealògic dels Agoult les dues branques en què s'escindí a la mort de Raimond III d'Agoult (1271-1358), gran senescal de Provença. Aquest tingué dos fills de distints matrimonis, que donaren origen a la Branca de Sault i a la Branca de Barret.¹³⁹⁷¹ El cap de la branca de Sault, o dels barons de Sault (1), fou Foulques (+1375), pare de Briande d'Agoult, la mare de la reina d'Aragó Maria de Luna i Agoult, de la qual es tractarà més avall. Succeí a Foulques el seu fill Raimond, que no tingué descendència masculina. Casà la seua filla i hereva Phanette d'Agoult, el 1394, amb el seu nebot Foulques d'Agoult, de la branca de Barret. El fill d'aquest matrimoni, Raimondet d'Agoult (baró de Sault, 1438-1461) morí sense descendència i els seus béns recaigueren en l'esmentada branca de Barret.

La branca de Barret (2) fou iniciada pel Raimond IV d'Agoult, germà menut del Foulques d'Agoult baró de Sault, més amunt mencionat i cap de l'altra branca. Tingué Raimond un fill homònim, Raimond V d'Agoult (1363-1412), casat amb Louise de Glandeves, que fou camarlenc del duc de Borgonya Joan Sense Por, al qual prestava serveis militars un jove senyor de Salanova. **Raimond V** tenia una filla, anomenada **Jeanne d'Agoult i de Glandeves** (nascuda el 1383), que per raons d'edat podia haver establert la relació amorosa que insinua el *Curial*. Recordem que Guigues de Salanova era nat pels anys 1378-1380. Jeanne, criada a la cort de Borgonya amb el pare, tenia 22 anys d'edat quan fou casada, el 1405, amb Antoine Oger VI de Forcalquier (1380-1465), senyor de Viens i Grambois. Aleshores, el senyor de Salanova comptava amb entre 25 i 27 anys d'edat. Cap la possibilitat que, seguint la tradició de l'amor cortés, el mercenari savoia haguera mantingut alguna relació amorosa amb la jove. Aquesta, certament, s'anomenava Jeanne i no era filla, sinó neboda, del baró de Sault. Però el fet

---

¹³⁹⁷¹ Seguim en aquesta descripció la sistemàtica i fidedigna sinopsi genealògica elaborada per GALLIAN, Jean, *Généalogies historiques et blasonnées. Maison d'Agoult*, 2011, ed. electrònica <<http://jean.gallian.free.fr/>>, consultada en març del 2014.

d'anomenar-la *Remunda* permetia als oients o lectors de l'obra "ubicar-la" genealògicament entre els nombrosos *Raimond* de la casa d'Agoult.

El pare de Jeanne era *Raimond V*, i el seu cosí germà i futur baró de Sault, s'anomenava *Raimondet* i havia lluitat a Nàpols, al costat de Renat I d'Anjou, contra Alfons el Magnànim.¹³⁹⁷² S'embarca a primeries d'abril del 1438 amb el comte de Provença a Marsella, i el 9 de maig entrà amb ell a Nàpols en un lloc preferent. Les cròniques el citen com "Raymon d'Agoult" i el situen al costat de Charles II de Poitiers, senyor de Saint-Vallier i governador de la Provença (relacionable en el terreny de la ficció amb el "comte de Poytieus" del torneig de Melun, i el seu fill el bastard Guillaume, amb el Sanglier¹³⁹⁷³), i de Betran de Beauvau, segnyor de Tigny i de Sillé-le-Guillaume (relacionable amb el Guillalomes de la Tor de la ficció).¹³⁹⁷⁴

Així que la família no era gens desconeguda en l'àmbit de recepció de la novel·la, que se suposa que és el de la cort napolitana d'Alfons I, enemic de Renat I, Agoult i companyia. El fet d'anomenar *Remunda* la dama relacionada amb Salanova sembla, doncs, un recurs amb doble funció: la d'encobrir el vertader nom de l'*aymia* (Jeanne) i la de situar-la al si d'una família, la dels nombrosos *Raimond* d'Agoult i de Sault, ben coneguda. Considerat a més el to antiangeví de la novel·la, no s'ha de descartar la voluntat de marcar amb una nota de deshonra, amb aquesta insinuació amorosa, l'honor de Raimondet de Sault, enemic de la casa d'Alfons V d'Aragó. El que per al senyor de Salanova significava un apunt biogràfic que el situava entre els lleials amadors de

---

¹³⁹⁷² Raimondet d'Agoult (1400-1461) –que conservà la marca diminutiva –*et* mentre visqué– esdevingué baró de Sault el 1437. Reté homenatge a Renat d'Anjou el 25 de març del 1438, durant la guerra de Nàpols. Vegeu GAVOT, M., *Titres de l'ancien comté de Sault. Usine de Rustrel et ses dépendances*, Tipogr. de J.-S. Jean, Apt, 1865, vol. 2, ps. 89-91. L'havien casat als 14 anys (Tarascó, 16 de març del 1414) amb Louise de Beauvau, filla de Macé de Beauvau, cpaità del castell d'Angers i governador de Tàrent (Nàpols) per Lluís II d'Anjou. Vegeu BIDEU, Laurent, *La noblesse et les princes d'Anjou. La famille Beauvau*, dins COULET, Noël – MAZ, Jean-Michel (eds.), *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Âge. Actes du Colloque Internationale organisé par l'Université d'Angers (Angers-Saumur, 3-6 juin 1998)*, Collection de l'École française en Rome, 275, Roma, 2000, ps. 472-497 (p. 488). El matrimoni es consumà sis anys després, el 1420, per no ser encara núbil la muller, de la qual no tingué cap descendència. Vegeu DE COURCELLES, Jean-Baptiste, *Histoire généalogique et héraldique des pairs de France, des grands dignitaires de la couronne, de principales familles nobles du royaume et des maisons princières de l'Europe, précédée de la généalogie de la maison de France*, Arthus Bertrand, París, 1822-1833, vol. 7, p. 33: "Et, attendu qu'elle n'était pas encore nubile, il fut convenu qu'elle demeurerait six ans auprès de la reine de Sicile avant la consommation du mariage. Raimondet d'Agoult n'en eut point d'enfants." Tampoc no se li conegué cap fill il·legítim i es probable que, darrere de la *Remunda* del *Curial* s'amague alguna insinuació irònica sobre les inclinacions sexuals del personatge –enemic d'autor i lectors– amb el qual s'estingiria, sense cap successió directa (1461), la casa dels Agoult senyors de Sault.

¹³⁹⁷³ Vegeu, respectivament, els capítols II.3.10 i II.3.11.

¹³⁹⁷⁴ QUATREBARBES, Théodore de, *Œuvres complètes du Roi René, avec une biographie et des notices par M. le comte de Quatrebarbes*, Tipogr. Cosnier i Lachèse, Angers, 1845, vol. 3, ps. XLVII-XLVIII.

l'amor cortés, i el completava com a cavaller modèlic, per a la casa dels barons de Sault significava un fet vergonyós si es donava a conèixer.¹³⁹⁷⁵

* * *

La família dels Agoult senyors de Sault no sols era coneguda per l'antagonisme que mantenia en temps del *Curial* amb els homes d'Alfons el Magnànim, sinó també per haver emparentat en el segle XIV amb la família reial d'Aragó i amb la noblesa aragonesa. S'ha comentat que l'avi de Raimondet, Raimond, senyor de Sault, tingué una filla menuda anomenada Briande d'Agoult i del Balzo-Avellino (àlies "Sénebrune" d'Agoult), la mare de la qual era membre d'una família napolitana (els *Dels Baus* > *Del Balzo*) descendent dels prínceps d'Aurenja. De la família provençal d'Agoult-Sault havia eixit el primer papa d'Avinyó, Climent V (Bertrand d'Agoult), cosa que explica la fidelitat d'aquesta al també papa avinyonés Pedro Martínez de Luna (Benet XIII). Dit papa i Raimond d'Agoult havien pactat a mitjan segle XIV el matrimoni d'aquesta Brianda d'Agoult o "de Gout" (+1393)¹³⁹⁷⁶ amb el noble aragonés i parent del pontífex Llop-Ferrenc de Luna, I comte de Luna.¹³⁹⁷⁷ Seria la seua segona muller i la mare de Maria de Luna (1357-1406), hereva del comtat aragonés, muller des del 1372 de Martí I l'Humà i, en conseqüència, reina consort d'Aragó (1396-1406).

Briande d'Agoult, abans de casar-se amb el comte de Luna, havia sigut una de les dames d'honor de la reina Joana de França, "qui d'ordinaire étoient auprès de sa personne", quan la sobirana residí a Avinyó. Briande i la seua germana Béatrix passejaven amb la reina per la vora del Roine acompanyades d'altres dames, entre les

---

¹³⁹⁷⁵ Foulquet III d'Agoult i Glandeves, germà de Jeanne, era conseller i camarlenc de Renat d'Anjou en la guerra de Nàpols (1436-1442). Fou després veguer de Marsella (1443...), gran senescal de Provença (1444-1492), cavaller núm. 12 de l'Orde del Croissant (1448), baró de Sault a la mort de Raimondet (1461) i marmessor testamentari de dit Renat (1475). Destacava en els torneigs de la dècada del 1440 portant el mot *Un vault mieux*, on jugava amb la paronímia *sault/vault*. Vegeu VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 1, ps. 353-355 i vol. 2, ps. 56-57. En aquest personatge ja s'havia fixat FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 26), quan situava hipotèticament a Nàpols la redacció del *Curial*.

¹³⁹⁷⁶ Les seues despulles mortals foren traslladades a Aix-en-Provence, personalment, pel seu germà Raimon d'Agoult, senyor de Sault, el 1401. Vegeu CINGOLANI, Stefano M., La reina María y los funerales de su madre, Brianda d'Agout, condesa de Luna, en Zaragoza (1399-1401). Aproximación al estudio de los rituales funerarios de los monarcas de la Corona de Aragón, dins *Aragón en la Edad Media*, 24, Saragossa, 2013, ps. 71-90.

¹³⁹⁷⁷ MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, Un linaje aragonés con proyección mediterránea: los Luna. Cauces abiertos de investigación, dins NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.), *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI* & *VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004*. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 2004), València, 2005, vol. 1, ps. 275-284 (p. 280).

quals estava la famosa Laura de Noves (1310-1348) de la qual s'enamora Petrarca. L'escena de la reunió femenina inspirà al poeta el sonet titulat *Dodici dame*.¹³⁹⁷⁸

Doncs bé, Llop-Ferrenc de Luna (+1361) i Briande d'Agoult (+1400) tingueren, a banda de la reina Maria, una segona filla, Brianda (II) de Luna i Agoult, que es casà amb el noble valencià-aragonés Lope-Ximénez d'Urrea, senyor de l'Alcalatén, al regne de València, i d'altres senyories al regne d'Aragó. Divorciada canònicament d'aquest, després d'una llarga controvèrsia, es remaridà (1391)¹³⁹⁷⁹ amb el també noble aragonés Luís Cornel y Cardona, senyor d'Alfajarín. Tenien ambdós una filla, Brianda (III) Cornel y de Luna-Agoult, que es casà el 1410 amb el noble valencià Pero Maça de Liçana, senyor de Moixent. Com afirmava el cronista Francesc Diago, “casando don Pedro Maça de Liçana (...) con Brianda Cornel, hija primogénita de don Luys Cornel (...) y de doña Brianda de Luna, hija segunda del conde Lope de Luna, señor de Segorbe y de doña Brianda de Aguiota [sic, per *Agoult*] (que la primera fue doña María de Luna, y casó con el infante don Martín, que llegó a ser rey de Aragón), quedó muy calificada la familia de Maça de Liçana con este casamiento.”¹³⁹⁸⁰ L'hereu de Pero, Lluís Maça-Cornell, contragué noces a València, el 1426, amb una germana d'Enyego d'Àvalos, que aleshores era un dels joves patges de la cambra del rei Alfons. La contraient fou dotada pel mateix monarca i l'enllaç –que no tingué descendència– confirmà l'excel·lent relació que mantenia la família del conestable castellà en l'exili de València, Ruy López Dávalos, amb els Maça de Liçana, senyors de Moixent i Novelda.¹³⁹⁸¹

En *Curial e Güelfa*, Pero Maça –dit *Pero Cornell* més avant, sense que supose cap lapsus– és un dels principals cavallers d'Aragó que acompanyen el rei Pere el Gran, Així és com ret homenatge l'autor a la casa de Maça-Cornell, tan orgullosa d'haver emparentat amb els Agoult de Sault, i tan relacionada genealògicament amb Enyego

---

¹³⁹⁷⁸ PAUL, Jacques-François, *Mémoires pour la vie de François Pétrarque, tirés de ses oeuvres et des auteurs contemporains, avec notes et dissertations, et des pieces justificatives*, Askée et Mercus, Amsterdam, 1764, vol. 2, ps. 44-45, n. 19.

¹³⁹⁷⁹ SALAZAR CASTRO, Luis de, *Advertencias históricas sobre las obras de algunos documentos escritores modernos, donde con las crónicas y con las escrituras solicita su mejor inteligencia*, Tipogr. de Mateo de Llanos y Guzmán, Madrid, 1688, ps. 73-75. Sobre l'enllaç genealògic dels Maça amb els Martínez de Luna-Agoult, és interessant també veure els aclariments que fa BES, Isabel, El procés contra Isabel Cornell, dins *L'Espill*, 23/24, València, gener del 1987, ps. 83-94 (p. 84).

¹³⁹⁸⁰ DIAGO, Francisco, *Anales del Reyno de Valencia*, Tipogr. de Pedro Patricio Mey, València, 1613, vol. 1, p. 387.

¹³⁹⁸¹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 659 (XIII.40). Més detalls en el capítol I.3.1.

d'Àvalos –probable autor de la novel·la–, per ser aquest D'Àvalos cunyat del noble valencià, d'esclarida ascendència aragonesa i provençal, Lluís Maça-Cornell.¹³⁹⁸²

Els Luna que enllacen amb els Maça-Cornell, cal tenir en compte que pertanyen a la rama dels Martínez de Luna, parents del papa Benet XIII. Com el Juan Martínez de Luna que combaté colze a colze amb Alfons el Magnànim, Lluís Maça-Cornell i Enyego d'Àvalos en la guerra napolitana, o com l'homònim “Johan Martines de Luna” del *Curial*, que apareix en companyia de Pero Maça-Cornell... Tot sembla girar, en fi, al voltant dels contactes personals, les amistats, els interessos bibliogràfics i, fins i tot, els enllaços genealògics del gran camarlenc lletraferit de la cort de Nàpols. Solament algú com ell era capaç de pensar alhora en el senyor de Salanova, els Agoult de Sault, els Maça, els Cornell, els Martines de Luna, etc., perquè formaven part de la seua família i de la seua trajectòria biogràfica per València, Milà i Nàpols. Amb la qual cosa se'ns referma la seua candidatura a ser considerat l'autor de *Curial e Güelfa*.

La priora Yoland i les *belles cousines* de França

És curiós comparar el tractament que les monges reben en tres obres tan diferents com el *Decameron* de Giovanni Boccaccio, el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell i *Curial e Güelfa*. L'escriptor toscà participa de les ironies i sàtires anticlericals, i de les insinuacions sobre les transgressions sexuals als cenobis característiques de la cultura popular italiana. En *Decameron* (III,1) fingeix ser home prudent i “calla” els noms de les monges i el monestir, diu que per conservar-les la bona fama, alhora que desplega un argument carregat d'erotisme i sacrílega carnalitat.¹³⁹⁸³ En el *Tirant lo Blanc*, amb un autor tan medieval o més que Boccaccio, les monges són tractades també amb un esperit carnestoltesc i sacríleg, procaç i provocador. Així, amb ocasió d'una desfilada pública, “totes les monges jòvens e galants se habillaren, e encara moltes de les ansianes se vestiren totes de seda” i es fan acompanyar per una cort de prostitutes i rufians “ballant amb tamborinos”.¹³⁹⁸⁴ D'aquestes obres es distancia el tarannà cortés, refinat i

---

¹³⁹⁸² Que adoptà el cognom matern de Cornell, en comptes del patern original de Maça, a fi d'heretar la senyoria aragonesa d'Alfajarín, deixada sense hereu directe pel seu oncle homònim, Luis Cornel. Més detalls en la ressenya biogràfica de Lluís Maça-Cornell inclosa en el capítol I.2.5.

¹³⁹⁸³ Relacionen aquest relat de Boccaccio amb el *Curial*, d'una manera generalment acceptada per la crítica, STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa* e il *Decameron*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (p. 308); GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 185-187 i 227-230.

¹³⁹⁸⁴ Citat i comentat, en contrast amb el *Curial*, per ESCARTÍ, Vicent-Josep, La representació social del poder i la festa al *Tirant* i a la cort dels Borja, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot*

aristocràtic de l'anònim del *Curial*. En la seua obra, l'anecdòtica visita del cavaller errant a un monestir de monges discorre entre la facècia àulica i de sàtira subtil.

La conversa amb rerefons eròtic entre Curial i l'Arta, d'una banda, i la priora "Yoland" i les seues 8 monges, d'altra (la crítica literària, unànime, ha vist en la priora i les 8 monges de Boccaccio el motiu d'inspiració de l'episodi), discorre per un terreny ple de segones intencions i lectures. Tanmateix, en cap manera participa l'anònim de la mordacitat o de la procacitat anticlerical que es dedueix dels textos de Boccaccio i Martorell. Encara que Sònia Gros troba en aquesta escena del monestir una davallada excepcional del culte autor del *Curial* al "registre més popular i còmic" que presenten alguns relats del *Decameron*, s'ha de veure que no arriba a ser exactament el mateix. En aquest, com en altres "plagis" encoberts del seu mestre en la narrativa, l'autor de la novel·la catalana –citem la mateixa Gros– "defuig l'expressió de l'erotisme explícit, fins i tot obertament obscè, que manifesten molts (...) relats boccaccians de caràcter humil i còmic, els quals constitueixen el que Branca ha anomenat el 'món existencial' de Boccaccio."¹³⁹⁸⁵ És evident que el *món existencial* de l'anònim de *Curial e Güelfa* no discorria per l'univers de les classes populars, les tavernes i les places; sinó pels ambients de cort, habituats a la facècia cortesa i a l'humor subtil. I, tanmateix, al contrari que el Boccaccio irònicament discret, l'autor del *Curial* no troba escrúpols a designar amb noms i cognoms les monges que participen del immoderat debat eroticoburlesc. Amb l'agregant que els llinatges de les monges es corresponen –com seguidament es veurà– amb els de les grans dames de la cort de França, les duquesses i comtesses de les grans famílies franceses (els Anjou, Armanyac, etc.) enfrontades amb els interessos geopolítics de les cases aliades de Borgonya i Aragó.

Podríem dir, doncs, que l'autor de la novel·la cavalleresca obté la idea d'un escenari monacal del relat del *Decameron*, però la reelabora amb matisos irònicament subtils i elegants, amb l'objecte de satiritzar les *Belles Cousines* de França.¹³⁹⁸⁶ Així eren conegudes les grans dames de la cort de París: per estar emparentades entre elles i

---

Martorell i l'Europa del segle XV, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 223-280 (ps. 232-233).

¹³⁹⁸⁵ GROS LLADÓS, S., "Aquella dolçor amarga"..., p. 319.

¹³⁹⁸⁶ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 38, recorda que les monges de Boccaccio també eren "di sangue nobile", i entén que aquest episodi és una provocació transgressora i de to anticlerical que ressalta sobre el to moderat que sol adoptar l'escriptor al llarg de la novel·la. Es podria afegir que, en aquest cas, la voluntat de l'autor de satiritzar les dones "de l'enemic" de la casa d'Aragó, per complaure l'auditori, s'imposa sobre altres consideracions argumentals o de caire moralitzant.

per ser el de *belle cousine* l'apel·latiu de cortesia amb el qual es tractaven.¹³⁹⁸⁷ Recordem que el contemporani del *Curial* Antoine de la Sale, en *Le petit Jehan de Saintré*, deixa en l'anonimat una Dame des Belles Cousines de comportament sexual poc exemplar. La Sale adverteix el lector en el preàmbul que pretén parlar “de une dame des Belles Cousines de France, sans autre nom ne surnom nommer.” Ambdues obres, el *Saintré* (que cita una *cousine* anònima qualsevol) i el *Curial* (que les designa totes amb noms i llinatges més o menys suggerents) es fan ressò de l'escàndol causat per Jacquet de Lalaing en les justes de Nancy (1445), quan declarà –incògnitament– servir simultàniament dues d'aquestes *cousines* que rivalitzaven en bellesa a les llotges. Ho féu portant amb ell les penyores d'empresa d'ambdues dames. En teoria, ningú no sabia qui eren les interessades, però en la pràctica tothom en parlava.¹³⁹⁸⁸

En el *Curial*, quan la Güelfa es retira a un monestir i desvela a l'abadessa el seu amor pel jove vailet, el narrador col·loca en boca de la superiora una frase de l'estil de les que proliferaven en les *novelle* de Boccaccio i altres autors italians: “Senyora, si bé les monges estan apartades, emperò alguna volta són requestes per alguns hòmens que han pocs negocis, e yo en mon jovent he hoyda aquesta liçó més de quatre vegades.” (*CeG* I.29). És irònic ja que l'abadessa, en teoria una dona verge, casta i devota, pugui donar lliçons d'amor a la Güelfa, una viuda amb experiència matrimonial. Però encara augmenta el grau d'ironia el fet que la monja insinue com, en el seu temps de joventut, havia oït “aquesta lliçó més de quatre vegades”, ensenyada segurament per mestres d'aquells que, quan tenen “pocs negocis”, visiten els convents.

Curial viatja de cavaller errant, portant la donzella Arta/Festa en companyia seua, camí del torneig de Melun, quan es troben a mitjan camí, al regne de França, un monestir rural femení, que sembla apartat de tota civilització, però que habiten monges adornades amb els llinatges més aristocràtics del país (*CeG* II.12). “E tant anaren, que arribaren a un monastir de dones, on foren reebuts molt alegrament; e moltes de les monges del monastir se altaren de la bellesa e graciositat de la donzella, la qual era tan bella que en poques partides haguera trobat par. Emperò totes se altàvan de Curial, e no ·s podien fartar de mirar-lo.” Les monges, posseïdes per una libido a flor de pell, però molt gracioses de conversa, com pertoca a dones del seu estament social, es dedicaran a

---

¹³⁹⁸⁷ Vegeu, per exemple, les converses de dames que es transcriuen en CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalaing, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 63.

¹³⁹⁸⁸ Com s'ha explicat en el capítol II.3.5.

“mordre” i “motejar” Festa amb “trufes” o bromes picants, alhora que assetjaran el cavaller amb les seues encobertes proposicions i insinuacions eròtiques.

Suposen d'entrada que Curial i Festa són més que companys de viatge, i una diu que el cavaller deu fer més “junes ab vós que ab los cavallers errants.” Festa reacciona a les bromes insinuant: “Yo ·m pens que vosaltres lo voldriets haver per sacristà”, com l'hortolà del conte de Boccaccio, que acabà copulant amb tota la comunitat. Les monges, lluny d'ofendre's, responen amb frívols rialles i continuen el joc. Una monja insinua que la prioria podria reemplaçar Festa d'acompanyant, però ella al·lega que no, perquè “les dones no han per usança assallir camins ne apresonar cavallers.” Una altra dona per apta a la superiora per “traure lo cotó del jupó” al cavaller, expressió popular nord-italiana d'elevat contingut eròtic, perquè s'usava amb el sentit de mantenir una relació sexual amb un home.¹³⁹⁸⁹ I així transcorre la conversa, entre allò que l'autor procura recalcar que són “burles” i “jochs”. El capítol no conté cap provocació mordaç a l'estil de Martorell, ni cap transgressió de la moral o de l'honestedat eclesiàstica, a l'ús de Boccaccio. Tot són ironies típiques de la facècia cortesa,¹³⁹⁹⁰ i constitueixen una atrevida sàtira –segons que es mire– de les grans dames de la cort de França. Allà on Boccaccio i Martorell busquen la connivència ideològica i còmica d'un auditori popular, l'anònim del *Curial* apunta cap a una audiència de cort, masculina i femenina: més selecta i més refinada, més confidencial també, però molt ben informada sobre qui eren els Armanyac, els Borbó, els Berry i altres famílies al·ludides.

Aquest enfocament ens duu a pensar en una cort com la napolitana d'Alfons el Magnànim, on se seguïen molt atentament les coses de la cort de París. Enviat pel monarca, en març i abril del 1444 residí a París el cavaller siculovalencià Guillem-Ramon V de Montcada-Alagó (aquell que organitzava certàmens cavallerescs amb Enyego d'Àvalos a Nàpols),¹³⁹⁹¹ amb la comesa –interrompuda bruscament per la greu malaltia d'Alfons V– de negociar el casament del príncep Ferran amb una filla del rei de França. Dictà les instruccions per a la negociació el secretari Joan Olzina.¹³⁹⁹² De ben segur que D'Àvalos, Olzina i altres cortesans de Nàpols desitjaven saber quines eren les grans senyores d'aquella cort, i quines excel·lien per la seua bellesa. Però també ho preguntarien les dames de Castel Nuovo, cridades a escoltar el *Curial*. De totes aquestes

¹³⁹⁸⁹ Vegeu el capítol II.1.1, on es tracta dels usos proverbials de l'escriptor i de la fraseologia de l'obra.

¹³⁹⁹⁰ Es tracta, bàsicament, d'una manera de bromejar que ja cridà l'atenció de ARAMON SERRA, Ramon, L'humorisme en el *Curial e Güelfa*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723.

¹³⁹⁹¹ Vegeu els capítols I.2.5 i I.3.4.

¹³⁹⁹² Us remetem a la seua biografia, inclosa en el capítol I.2.5.

coses, els podien informar molt bé Montcada i altres ambaixadors eventuais al rei de França, un sobirà que es relacionava cordialment amb el Magnànim. De manera que als oients de la novel·la cavalleresca no els seria desconegut el nom d'una monja de Borbó, en oir el nom de la qual Festa “se girà vers ella, e féu-li molt gran reverència.” Ho feia per saber que, a més de monja, era una dona d'esclarida sang.

En un sol capítol, el II.12, es concentren els noms de la priora Yoland le Meingre, i les monges Gileta de Berrí, Johanina de Borbó, Violant de la Sparra, Ysabel de Bar, Blanca de Bretanya, Caterina d'Orleans, Matta d'Armanyach i Beatriu de Foix. Tot i admetre la possibilitat que ens trobem amb un recurs típic dels *romans à clef*, Rafael Beltran desisteix a l'hora de dilucidar “en estas combinaciones catalano-francesas” algun conjunt de personatges històrics, perquè opina que “son puro juego de invención”.¹³⁹⁹³ És certa l'afirmació, però matisable, perquè tenim constància, per altres molts passatges de la novel·la, que l'anònim de *Curial e Güelfa* no deixa lloc excessiu a la improvisació. D'acord amb l'esperit general de l'obra, sembla una mica més aproximada la presumpció de Júlia Butinyà sobre que es tracte, no d'un joc “puro” d'invenció, sinó “de una hiriente puya a la casa real francesa.”¹³⁹⁹⁴ Encara que també es podria discrepar d'aquesta observació, per tal com l'autor situa en bon lloc, no sols la casa de França, sinó també el seu màxim representant, un rei equànime i just. No tots els nobles de França (un reialme que, segons la documentació diplomàtica de la cancelleria de Nàpols, incloïa també Borgonya) podien ser objecte d'escarn per part d'un servidor proborgonyó de la monarquia d'Alfons el Magnànim. Les enemistats es projectaven sobre Renat d'Anjou, el delfí Lluís de Valois i llurs aliats incondicionals, el comte d'Armanyac i tots els nobles del partit aristocràtic dels *Armagnac*.

La sospita més creïble és que l'escriptor està oferint als seus lectors una galeria satírica, jocundament insinuada, de les grans dames de la cort de París-Melun –la majoria relativament joves– que donaven suport al referit partit nobiliari d'Armanyac-Anjou, enfrontant durant generacions amb el partit de Borgonya. Com s'observa fàcilment, l'autor és un espectador del “torneig” europeu que s'està jugant a la fi de la Guerra dels Cent Anys (dècada del 1440), on els Armanyac, els Anjou i els ducs de Borgonya exercien un paper destacat. Els equips i enfrontaments del “torneig de Melú”,

---

¹³⁹⁹³ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Enrique fi de Oliva y las grandes conquistas de Ultramar en las biografías caballerescas de la casa de Borgoña, dins GONZALEZ, Cristina (ed.), *El olvidado encanto de Enrique fi de Oliva. Homenaje a Alan Deyermond*, Hispanic Seminary of Medieval Studies (“Spanish Series”, 146), Nova York, 2011, ps. 47-72 (p. 51).

¹³⁹⁹⁴ BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, ps. 40-42, i n. 35.

en la ficció curialesca, tendeixen a ser un espill de les aliances geopolítiques de la casa d'Aragó, així com de les fòbies i les filies d'un escriptor proborgonyó. La seua decantació per Borgonya explica –amb una lògica no exempta de capricis onomàstics– per què els noms de les monges del monestir “sonen” a *belles cousines* de la part dels Armanyac. Eren filles i mullers, en algun cas, dels nobles que organitzaren a Occitània la *Praguerie*: la gran revolta nobiliària del 1440 que el delfí Lluís –un insolent conspirador– es prestà a encapçalar, contra el seu propi pare, el rei Carles VII de França. La relació de noms, en qualsevol cas, situa l'autor de *Curial e Güelfa* en un ambient de cort molt ben informat sobre la gran noblesa d'Europa, i contribueix a arredonir el seu retrat com algú que treballa en l'alta burocràcia i la diplomàcia.¹³⁹⁹⁵

Les monges de <i>Curial e Güelfa</i> (II.12)	Personatges i fets històrics, i grans dames de la cort de França	Edat pel 1447
Yoland Le Mengre	Deu ser un apel·latiu jocund en record de la carismàtica <u>reina angevina de Sicília, Yolande d'Aragon</u> o Violant d'Aragó (ca. 1380-1442), que no sols era l'enèrgica matriarca del clan dels Anjou, antagonistes d'Alfons el Magnànim, sinó també la dona més poderosa de França en uns moments molt difícils. Era sogra i consellera del jove rei Carles VII, al qual ajudà a consolidar-se en el tron. A falta d'un heroi com Jean Le Meingre “Boucicaut” (mort el 1421), molt amic d'ella pels anys 1411-1415, els francesos comptaven amb aquesta “dama de ferro” del segle XV. El medievalista Gérard de Senneville ha posat per títol a la seua biografia (2008) <i>Yolande d'Aragon. La reine qui a gagné la guerre de Cent Ans</i> .	morta el 1442
Matta d'Armanyach	Deu llegir-se com el sobrenom d' <u>Isabelle d'Évreux</u> (1395-1450), <u>comtessa d'Armanyac</u> (<i>Armagnac</i> , en francès) per haver-se casat el 1419 amb el comte (1418-1450) Jean IV. En context de la Guerra dels Cent Anys, els Armanyac lideraven el bàndol contrari al duc de Borgonya i als interessos del rei d'Aragó, i havien reiniciat les hostilitats el 1442. Mate d'Armagnac (Mata d'Armanyac) havia sigut duquessa de Girona (1373-1378) pel seu matrimoni amb el futur <i>Joan I d'Aragó</i> . ¹³⁹⁹⁶ El fet que Isabelle (1414-1419) fóra promesa inicialment en matrimoni al futur <i>Joan II d'Aragó</i> atorgaria una mica de lògica a la combinació onomàstica.	52

¹³⁹⁹⁵ Retrat que esbossàvem en el capítol I.2.6 i que, a poc a poc, anem completant.

¹³⁹⁹⁶ JAVIERRE MUR, Aurea, Matha de Armanyach, duquesa de Gerona (1373-1378), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 96, Madrid, 1930, ps. 107-247; GARRIDO, Josep-David, *Ferran I “el d'Antequera”, un rei de conveniència*, 3 i 4, València, 2011, ps. 77-79.

Gileta de Berri	Sobrenom aplicat a <u>Maria d'Anjou</u> (nascuda el 1404), duquesa de Berry en tant que <u>reina de França</u> , (1422-1461) per estar casada des del 1410 amb Carles VII, titular del ducat de Berry (1417-1461), per ser aquest un <i>apanage</i> annex a la corona. Ara bé, el nom de Gileta s'entén com un escarn per l'escàndol sexual i polític del 1408, quan Jean I de Valois (predecessor del rei Carles en el ducat de Berry, 1360-1416) segrestà una xiqueta de 8 anys d'edat, Gillette La Morcière, per a oferir-la en muller al cèlebre miniaturista i protegit seu Paul van Limburg.	43
Johanina de Borbó	<u>Éléonore de Bourbon</u> (nascuda el 1404), <u>duquesa de Nemours</u> i comtessa de Pardiac, per ser muller des del 1429 Bernard VIII d'Armagnac (1400-1456), comte de Pardiac des del 1418. Aquest era aliat de Renat d'Anjou, i enemic de la causa del duc de Borgonya i del rei d'Aragó. Era un dels caps del gran "partit" nobiliari dels Armanyol i fou un dels principals protectors de Jeanne d'Arc, dita popularment <i>Jeannette</i> pels francesos i <i>Giovannina</i> pels italians.	40
Ysabel de Bar	<u>Isabelle I de Lorena</u> (nascuda el 1410), <u>duquesa de Bar</u> per estar casada amb el duc de Bar, que era Renat d'Anjou, duc d'Anjou i de Bar. Isabelle fou regent de Nàpols pels anys 1435-1436, mentre esperava que el seu marit fóra alliberat i comandara les tropes enfrontades amb el rei d'Aragó (1436-1443).	37
Violant de la Sparra	Pierre II de Montferrand-Landiras, senyor de l'Esparre o Lesparre (Aquitània; <i>l'Esparra</i> en occità) pels anys 1441-1454, tenia una filla, <u>Isabelle de l'Esparre</u> (1415-1464) que esdevingué <u>baronessa de Gramont</u> (a la Baixa Navarra) el 1435 en casar-se amb François de Gramont (<i>ca.</i> 1410-1462). ¹³⁹⁹⁷ Aquest era destacat partidari del bàndol de França-Armanyol en la guerra contra Borgonya-Anglaterra represa pels anys 1442-1448. ¹³⁹⁹⁸ No hi ha cap Violant identificable amb aquesta casa. Com suggereix Júlia Butinyà, ¹³⁹⁹⁹ deu haver-hi influït el nom de Violant de Bar (1361-Barcelona, 1431), reina francesa d'Aragó (1387-1396), per ser la segona muller, des del 1380, de Joan I (la primera fou Mata d'Armanyol, també citada en l'episodi).	32
Blanca de Bretanya	Blanche de Bretagne (1398-1416), filla de Jean IV, duc de Bretanya, i de Joana de Navarra, fou la primera muller (1407-1416), de Jean IV d'Armagnol (1396-1450), comte d'Armagnol (1418-1450), enemic de Borgonya i dels infants d'Aragó a Castella. Fou empresonat per conjurar-se amb el delfí Lluís contra el rei de França (1443). Alliberat el 1446, els seus feus romanien embargats. Potser siga un <i>senhal</i> o sobrenom per a la seua primogènita, la <u>duquesa d'Alençon</u> , <u>Marie d'Armagnol</u> (1420-1473), casada el 1437 amb el duc Jean II d'Alençon, instigador de	27

¹³⁹⁹⁷ BAILEY, Donald A., Les Châteaux de Landiras et de Montferrand and their Seigneurial Families. Part One: Setting, Medieval History, and Genealogy, dins *Advances in Historical Studies*, 2, Irvine (Califòrnia), 2013, ps. 81-93 (p. 89).

¹³⁹⁹⁸ Aquest mateix François seria, a partir del 1448, conestable de Carles de Viana i un dels principals actors del conflicte civil navarrés. Vegeu *HISTOIRE et généalogie de la maison de Gramont*, Schlesinger frères, París, 1874, ps. 138-139.

¹³⁹⁹⁹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 42.

	l'esmentada revolta del 1440 –la Praguerie– contra el rei de França.	
Beatriu de Foix	<u>Elionor d'Évreux</u> o de Navarra (nascuda el 1425) era la comtessa de Foix , per ser casada des del 1434 amb Gastó IV, comte de Foix (1436-1472). Existí una Béatrix de Foix (1365-1410) casada amb Carlo Visconti, germà de Filippo Maria Visconti, duc de Milà, que podria haver ajudat a completar el nom.	22
Caterina d'Orleans	La duquessa d'Orleans, Marie de Clèves (1426-1487), casada des del 1440 amb el duc Charles d'Orléans, que disputà el ducat de Milà al rei d'Aragó pels anys 1446-1447, era devota de santa Caterina d'Alexandria, com la seua família (tenia una germana anomenada Catherine de Clèves). Encarregà relíquies i féu peregrinacions per a reforçar la devoció a aquesta santa. ¹⁴⁰⁰⁰	21

Que la monja d'Orleans s'anomena Caterina; que la monja de Foix porte el nom de Beatriu, o que la religiosa associada a la casa de Berry siga designada com “Gileta”, no són capricis atribuïbles en absolut a l'atzar. Són lligams establits per l'escriptor a fi de “dissimular” à *clef* el nom de cada dama. Tanmateix, la suggerent onomàstica no s'altera excessivament, a fi que uns oients informats sobre França pogueren fer-se una idea de quines eren les *belles cousines* al·ludides en la ficció:

Les manges de <i>Curial e Güelfa</i>	Les <i>belles cousines</i> de França
Yoland Le Mengre, priora	la reina de Sicília, sogra del rei
Matta d'Armanyac	la comtessa d'Armanyac
Gileta de Berrí	la duquessa de Berry i reina de França
Johanina de Borbó	la duquessa de Nemours
Ysabel de Bar	la duquessa de Bar
Violant de la Sparra	la baronessa de Gramont
Blanca de Bretanya	la duquessa d'Alençon
Beatriu de Foix	la comtessa de Foix
Caterina d'Orleans	la duquessa d'Orleans

Potser se'ns escape algun detall més, que seria, sens dubte, entés amb refinat sentit de l'humor pel públic al qual anava dirigit –teòricament– la sofisticada novel·la cavalleresca. Per exemple, no ens estranya que entre les manges destaque pel seu atreviment sor Johanina, el nom de la qual recorda el de l'heroica *Giovannina*, com es coneixia a Nàpols i a Itàlia la famosa **Jeanne d'Arc** (1412-1431). Sor Johanina proposa a Festa que es quede ella al monestir “e yo iré-me'n ab lo cavaller, e veuré aquests

¹⁴⁰⁰⁰ VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Histoire de Charles VII, roi de France, et de son époque, 1403-1461*, Société de l'Histoire de France, París, 1865, vol. 3, p. 359, n. 1.

cavallers errants com tracten *donzelles...*” (CeG II.12). Podria sobreentendre’s en la frase una ironia subtil la precària condició de *Donzella* de Jeanne (*la Pucelle*, en deien els francesos amics d’Armanyac, els enemics de Borgonya), que abandonà la casa paterna per a conviure entre cavallers. Això pretenia fer Johanina.

Una de les anècdotes més curioses que es compten de santa Jeanne d’Arc, sobrenomenada *la Pucelle d’Orléans*, és que, estant a Sant Denís, rompé una famosa espasa-reliquia trobada a l’església de Santa Catherine de Fierbois –es deia que havia pertangut a Carles Martell, vencedor dels sarraïns– sobre els muscles d’una prostituta (1429).¹⁴⁰⁰¹ Fins aquella capella de la França profunda, dedicada a la mítica Caterina d’Alexandria, peregrinà devotament *madame Marie de Clèves*, muller del duc Charles d’Orleans, competidor del rei d’Aragó pel 1447. En els comptes privats de la dama figura haver-se pagat “a Jehan Lessayeur, orfèvre de monseigneur le duc d’Orléans, la somme de 25 s. t., qu’il avoit paiée a Sainte-Catherine de Fierbois, pour une enseigne d’or par lui achetée pour ma dite dame.”¹⁴⁰⁰² No és estrany, doncs, que els cortesans de Nàpols, si tenien notícia d’aquesta devoció, acceptaren de grat el *fictum nomen* en clau de Catherine d’Orléans per a incorporar dita senyora al catàleg de *belles cousines* “enemigues”, transformades en monges descarades. Com tampoc no els estranyaria llegir una novel·la on el principal rival de Curial fóra el mateix Orleans.

És necessari que tingueren notícia, els lectors del *Curial*, d’un succés escandalós dels anys 1408-1412, recordat en l’obra amb el *senhal* “Gileta de Berrí.” Eren els temps de Jean I de Valois, duc de Berry, un apassionat –com l’autor del *Curial*– dels llibres, a més d’un extravagant col·leccionista d’obres d’art. Havent mort el 1404 el seu germà Felip II, duc de Borgonya, el de Berry atragué a la seua cort tres germans neerlandesos que tenien fama de ser els millors miniaturistes del seu temps: Paul, Herman i Johan van Limburg. Després d’haver il·luminat per al mecenes el llibre de *Belles Heures du duc de Berry* (actualment conservat en el museu de The Cloisters de Nova York), el senyor de Berry els encarregà (1410) l’execució d’una obra encara més ambiciosa: el llibre de les *Très Riches Heures du Duc de Berry* (manuscrit 65 del Musée Conté de Chantilly, anys 1411-1416), que està considerat la culminació de l’art de la miniatura medieval i és tingut, possiblement, com el manuscrit més valuós del món.

---

¹⁴⁰⁰¹ IRELAND, William Henry, *Memoirs of Jeanne d’Arc, surnament “la Pucelle d’Orleans”; with the History of her times*, Tipogr. de Robert Triphook, Londres, 1824, vol. 2, p. LXV.

¹⁴⁰⁰² VALLET DE VIRIVILLE, A., *Histoire de Charles VII...*, vol. 3, p. 359, n. 1.

Per a convèncer-los de la necessitat d'emprendre la dura tasca, el mecenes atorgà els més diversos béns, riqueses i capricis al major dels germans, Paul, que era molt amic seu i que es guanyà renom de pederasta. S' enamorà d'una xiqueta de Bourges, de només 8 anys d'edat, **Gillette La Mercière**, la filla d'un mercader, que fou escandalosament segrestada pel duc (1408) per a casar-la amb el pervertit pintor. L'anècdota esdevingué digna de ser estudiada i inclosa en obres com la d'Auguste Brachet, titulada *Pathologie mentale des rois de France: Louix XI et ses ascendants* (1903).¹⁴⁰⁰³

L'angoixada família La Mercière portà l'assumpte a discreció del Parlament de París i es produí un gran escàndol polític. Finalment, el rei de França –que intercedí per la família– pactà amb el duc que la xiqueta es casara més avant amb l'artista, i no pas aleshores. L'enllaç de Paul i Gillette se celebrà finalment el 1412, quan ella tenia uns 12 anys (l'edat canònica mínima que exigia l'Església a les dones per a poder-se casar) i ell 24. El duc de Berry dotà la parella amb una gran casa a Bourges, i altres joies i regals. Els duc i els tres germans Limburg moriren durant una epidèmia de pesta (1416) i es deixaren el gran llibre per acabar. La viuda Gillette es tornà a casar poc després del 1435, i conservà la casa i els béns oferits pel duc...¹⁴⁰⁰⁴ En la dècada del 1440, és a dir, en temps del *Curial*, el llibre d'hores del duc de Berry es trobava en possessió de Renat d'Anjou, el gran antagonista d'Alfons el Magnànim. Ell encarregà completar-ne la decoració a un pintor que la crítica sol identificar amb Barthélemy van Eyck (1444), el qual havia residit ja a la seua cort de Nàpols (1438-1442), en temps de la guerra amb Aragó.¹⁴⁰⁰⁵ L'assumpte de Gillette de Berry fou contat per cronistes, i es ressenya així en el diari de l'escrivà del Parlament de París, Nicolas de Baye:

“1409. Lundi, VIIe jour de janvier.– Cedit juour, à heure de X heures, s'est retraicte la Court au Conseil pour certaines lettres que le grant maistre d'ostel a

---

¹⁴⁰⁰³ BRACHET, Auguste, *Pathologie mentale des rois de France: Louis XI et ses ascendants. Une vie humaine étudiée à travers six siècles d'hérédité, 852-1483*, Hachette, París, 1903, p. 514.

¹⁴⁰⁰⁴ S'ha escrit molt sobre l'assumpte de Gillette i les *Hores* del duc de Berry. Podeu veure, si de cas, DÜCKERS, Rob – ROELOFS, Pieter (eds.), *The Brothers Van Limburg* [catàleg d'exposició], Nimega (Països Baixos), 2005; HUSBAND, Timothy, *The Art of Illumination. The Limburg Brothers and the Belles Heures of Jean de France, Duc de Berry*, The Metropolitan Museum of Art – Yale University Press, Nova York, 2005, ps. 322-323; RIBAUT, Jean-Yves, Enlumineurs et financiers. Documents berrichons inédits sur les frères de Limbourg, dins *Revue de l'Art*, 88/1, París, 1990, ps. 48-51 (p. 50); MEISS, Millard, *French Painting in the Time of Jean de Berry. The Limbourgs and Their Contemporaries*, Franklin Jasper Walls Lectures, Nova York, 1974, vol. 1, ps. 80-81, n. 16; MARTINDALE, Andrew, Simone Martini and the Problem of Retirement, dins FERNIE, Éric – CROSSLEY, Paul (eds.), *Medieval Architecture and its Intellectual Context. Studies in honour of Peter Kidson*, The Hambledon Press, Londres – Ronceverte, 1990, ps. 283-288 (p. 287, n. 18).

¹⁴⁰⁰⁵ THIÉBAUT, Dominique (dir.), *Primitifs français. Découvertes et redécouvertes. Exposition au Musée du Louvre, du 27 février au 17 mai 2004*, RMN, París, 2004, ps. 137-140.

monstrées à la Court, par lesquelles le Roy lui mandoit qu’il feist commandement à la Court qu’elle ly delivrast Gilette La Merciere, fille de IX ans environ, qui estoit en la main de la Court, et en cas de refus que la preist et baillast au duc de Berri, qui s’en disoit avoir la garde en son chastel d’Estampes paravant, et laquelle il voiloit marier à un peintre qui ly faisoit besoigne, comme l’en dit, contredisant la mere et justice requerant.”¹⁴⁰⁰⁶

La crònica informa que *Gileta* era filla del mercader Gilles Le Mercier, de Bourges, i de les negociacions per al pacte, portades pel duc de Berry.¹⁴⁰⁰⁷ El nom ve bé per a no revelar ni donar a entendre que al darrere s’amaga la reina de França, **Marie d’Anjou**, no mal avinguda del tot amb el rei d’Aragó. Però el cognom “de Berry” la descobreix, per ser l’únic títol dels manejats annex a la corona. La pobra monja sor Gileta es conforma amb dormir amb Festa amb tal de no dormir sola: “...yo us convide a dormir ab mi aquesta nit’. Respòs Johanina: ‘¿E no us valdria més convidar lo cavaller?’ Respòs Gileta: ‘No, que no m valdria res...’” (*CeG* II.12). El rei Carles VII, enamorat des del 1442 de la seua bella amant, Agnès Sorel, havia deixat la reina sola al tàlem conjugal. “No li valdria res” sol·licitar la seua companyia. En general, els grans nobles francesos tenien una fama ben guanyada d’adúlter contumaços i col·leccionistes d’amants. En conseqüència, les seues esposes semblaven –segons l’espill deformant de la ficció dissenyat per l’anònim del *Curial*– les monges d’un convent de Boccaccio.

No sols succeïa açò a França. El cronista Olivier de La Marche, amb ocasió d’una “trobada” entre el duc de Borgonya i la seua muller (1444), explica que la relació era freda, perquè “le duc de Bourgogne fut de son temps un prince le plus dameret et le plus envoiseux que l’on sceut. Et avoit de bastards et de bastardes une moult belle compagnie. Ainsi la royne et la duchesse se rassembloyent souventes fois, pour eux douloir et complaindre l’une à l’autre de leur crève-cœur.”¹⁴⁰⁰⁸ És a dir, que la duquessa de Borgonya se sentia tan abandonada en el llit com la reina de França. L’una podia consolar l’altra, perquè ambdues havien de patir una contínua humiliació per part dels marits. Això és el que vol dir precisament l’autor del *Curial*, a una informada i selecta audiència: que qualsevol cavaller atractiu, com el jove Lalaing, no podia

---

¹⁴⁰⁰⁶ BAYE, Nicolas de, *Journal de Nicolas de Baye, greffier du Parlement de Paris (1400-1417)*, ed. a cura d’Alexandre TUETÉY, Librairie Renouard – Société de l’Histoire de France, París, 1885, p. 253.

¹⁴⁰⁰⁷ *Ibidem*, p. 257.

¹⁴⁰⁰⁸ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l’Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 407).

freqüentar la cort de França sense sentir-se assetjat sexualment per aquelles duquesses insatisfetes eròticament pels respectius marits (els enemics d'Aragó, és clar). Ho demostrava el divertit –i alhora escandalós– episodi de les justes de Nancy del 1445, més amunt comentat, on dues *belles cousines* de França sospiraven pel campió.

En fi, és evident que sense conèixer bé genealogies nobiliàries i anècdotes cortesanes d'aquesta mena, els lectors contemporanis difícilment podem accedir a una comprensió completa del *Curial*: de les intencions literàries i extraliteràries de l'anònim escriptor de la novel·la. Per contra, només aprofundint en una correcta contextualització geogràfica i cronològica dels personatges *à clef* (d'acord amb totes les coordenades extraliteràries, que remetent a una obra realitzada pels anys 1444-1448, per un autor que es movia al llarg de l'eix geopolític italià Milà-Nàpols) assolirem una comprensió lectora més pròxima a la de l'ambient de recepció de l'obra, en el qual pensava l'anònim quan elegia noms apresos de la realitat per als seus éssers de ficció.

Fixem-nos ara en la més que probable associació de la priora “Yoland”, “noble dona e de bon linage”, amb **Yolande d'Aragon**. Aquesta era de bon llinatge: és més que evident que l'autor del *Curial* no és qui per a negar la claredat del llinatge de l'al·ludida. Ella fou, de fet, la darrera gran representant del casal reial de Barcelona, que havia governat durant segles la Corona d'Aragó, abans de l'entronització dels Trastàmara castellans (1412). La seua presentació genealògica com a germana dels Le Meingre la desencanaixa del planter de nobles duquesses i comtesses que l'envolten. Cal interpretar-ho, emperò, com una nota d'efecte còmic adreçada a un auditori que, precisament per presentar Yoland com a “priora” de totes aquestes *belles cousines*, la identificaria fàcilment amb la carismàtica reina mare. Interrogada la priora per Festa, respon: “Yo he nom Yoland le Mengre, e he dos germans, apellats lo un Johan le Mengre, en altra manera mossèn Bociquaut, l'altre ha nom Rubín le Mengre, cavallers assats de bon renom” (*CeG* II.12). Tot forma part del joc onomàstic de l'escriptor, ja que ni existí cap Yoland Le Meingre, ni cap Rubin germà de Boucicaut.

Yolande o Violant d'Aragó i Bar (1381-1442), una “femme énergique”, segons els cronistes i historiadors, fou filla de Violant de Bar i del rei Joan I d'Aragó, que la dotà generosament per a casar-la (1400) amb Lluís II d'Anjou, comte de Provença i d'Anjou, i rei titular de Nàpols (o “de Sicile”) del 1384 al 1417. Amb la qual cosa portava títol nominal de “reina de Sicília”. Fou mare de Lluís III d'Anjou i de Renat I d'Anjou, antagonistes polítics d'Alfons el Magnànim, amb el qual rivalitzaren i guerrejaren per la possessió de Nàpols fins el 1443. Hàbil estratègia i negociadora

política, contribuï a engrandir els estats dels Anjou. Fou l'artífex de l'adopció de Renat pel cardenal-duc Lluís de Bar (1419) i del casament de mateix Renat amb Isabelle de Lorreine, hereva del ducat de Lorena (1420); moviments que feren de Renat I, duc d'Anjou i comte de Provença, duc també de Bar i de Lorena.

Aquells anys, els inicials de la tercera i darrera fase de la Guerra dels Cent Anys (1415-1453), foren molt difícils per al regne de França, enfrontat amb l'aliança Anglaterra-Borgonya. Enric V d'Anglaterra envià la Normandia i derrotà els francesos en la històrica batalla d'Azincourt (1415). Violant esdevingué viuda el 1417 i màxima responsable de la casa dels Anjou. Aleshores, amb els grans nobles del país presoners dels anglesos, el seu futur gendre Charles de Valois (compromés el 1414 amb Marie d'Anjou) esdevingué delfí de França per haver mort dos germans majors.

El jove hereu del tron es deixava guiar i aconsellar per la carismàtica sogra, i així esdevingué rei als 19 anys –en tèrboles circumstàncies i enmig d'una gran divisió de partits i d'opinions–, amb el nom de Carles VII (1422). Acabava de morir aleshores a Yorkshire (21 de juny del 1421) el gran mariscal i heroi de l'exèrcit francès, Jean II Le Meingre “Boucicaut”, presoner dels anglesos des del 1415. Regnava en el bàndol francès el pessimisme, però Violant maniobrà políticament per a dividir el bàndol enemic. Després, amb l'aparició providencial de Joana d'Arc (1429), la guerra es capgirà en perjudi de l'aliança angloborgonyona. La valoració que fan els historiadors francesos de la intervenció de la dama en el govern de França devia ser molt similar a la que faria un contemporani seu com l'autor del *Curial*. Gérard de Senneville ho resumeix en el títol de la biografia dedicada a la matriarca dels Anjou: *Yolande d'Aragon. La reine qui a gagné la guerre de Cent Ans*.¹⁴⁰⁰⁹ “Yoland Le Meingre” era, doncs, un nom que s'ajustava bé al seu caràcter i a la seua biografia.¹⁴⁰¹⁰

Yolande d'Aragon era molt present en els despatxos de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, especialment pels anys 1446-1448, com seguidament es veurà. En la crònica napolitana del valencià Llop d'Espejo se la recorda també.¹⁴⁰¹¹ En una

---

¹⁴⁰⁰⁹ SENNEVILLE, Gérard de, *Yolande d'Aragon. La reine qui a gagné la guerre de Cent Ans*, Librairie Académique Perrin, París, 2008.

¹⁴⁰¹⁰ La bibliografia sobre aquesta dama és molt extensa i continuen proliferant llibres sobre les seues gestes. Vegeu, a tall de mostra, SERGENTET, Marie-Louise, *La reine de l'ombre: Yolande d'Aragon*, Cheminements (“Une histoire pour l'histoire”), Coudray-Macouard, 2002; ROCHES DE CHASSAY, Arnaud des, *Yolande d'Aragon, ou L'unité de la France, 1379-1442*, C. Hérissey, Janzé, 2006; ROHR, Zita Eva, *Yolande d'Aragon (1381-1442). Family and Power. The Reverse of the Tapestry*, MacMillan, Nova York, 2016. Etcètera.

¹⁴⁰¹¹ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, ps. 130-131.

crònica proangevina escrita per un napolità exiliat pels anys 1486-1488, se la fa protagonista de la reivindicació de Nàpols per a la casa d'Anjou, en contra dels interessos d'Alfons V d'Aragó. Així, quan Joana II de Nàpols demanà auxili a Alfons contra Lluís III d'Anjou, el Trastàmara li respongué que...

“...jusques à ce qui en eust adverty, Loys d'Anjou, luy promectant que de luy et sa mère, Yoland [notem la coincidència ortogràfica amb el *Curial*], vouloient remectre et quicter le droit qu'ilz avoient es royaumes de Sicile et d'Arragon, en ce faisant non seullement ne aider à la royne mais tujours le secourir à l'ancontre d'elle. Et pour ce, en façon quelconcque on ne peut à ce induyre Yoland, Alfonse, indigné et considérant et regardant le grant péril et danger évidant qui luy estoit prochain si Loys eust en la possession et joysance du royaume, à l'exemple de Pierre, son prédecesseur, roy d'Arragon, il accepta ceste adopcion et à Loys. Duquel par avant avoit esté amy, se monstra très aspre enemy, tellement qui le troubla oudit royaume, et l'en debouta et chassa.”¹⁴⁰¹²

Ja abans d'aquest enfrontament, Violant havia fet força, pels anys de l'Interregne i el Compromís de Casp (1410-1412), per fer valdre els drets del seu fill primogènit, Lluís III d'Anjou, duc de Calàbria aleshores, a la successió de Martí I l'Humà, germà del malaurat Joan I. Finalment, s'hi imposà la candidatura de Ferran I de Trastàmara (1412), progenitor i predecessor d'Alfons V d'Aragó i I de Nàpols. Els Anjou no renunciarien, però, a reclamar la corona aragonesa. No sols incorporaren al seu blasó les armes heràldiques dels quatre pals de gules en camper d'or, sinó que intervingueren a dècades després en la guerra civil catalana, contra Joan II d'Aragó.

La mare de Yolande/Violant d'Aragó i Bar, la reina Violant de Bar, vivia encara al palau de Bellesguard (Barcelona) el 24 d'octubre del 1429, quan atorgà al secretari reial Joan Olzina l'alta jurisdicció sobre el Ràfol i Alcosser de Planes, a la senyoria valenciana de Cocentaina, que formava part del seu patrimoni dotal i particular.¹⁴⁰¹³ A la mort de la reina Violant (1431), el seu llegat fou reintegrat de manera irregular en el patrimoni reial. Violant d'Aragó el reivindicà sense èxit per a la seua filla, la reina

---

¹⁴⁰¹² DE CANDIDA, Giovanni, *Des roys et Royaume de Cecile* [ca. 1466-1488], dins PONTIERI, Ernesto, *Per la storia del regno di Ferrante I d'Aragona, re di Napoli: studi e ricerche*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1969, ps. 447-471.

¹⁴⁰¹³ FULLANA MIRA, Luis, *Historia de la villa y condado de Cocentaina*, Tipogr. La Industrial, Alcoi, 1920, ps. 239-240.

Marie d'Anjou. En morir la sogra, Carles VII continuà la reclamació de Cocentaina i altres llocs. Alfons el Magnànim féu que fra Lluís Despuig, desplaçat a València, i Berenguer Mercader, governador del regne valencià, estudiaren el cas (juliol del 1446-gener del 1447), tot coincidint amb el temps d'escriptura del *Curial*. Cocentaina havia sigut empenyorada per la corona al noble valencià Joan de Pròixida (1444-1446) i ara calia desempenyorar-la per 20.000 florins d'or. Aquest diners, oferits per València a canvi d'esdevenir la Ciutat "senyora" de Cocentaina (gener del 1447), s'invertirien en la campanya militar centroitaliana (novembre del 1446-novembre del 1448) destinada a contrarestar la força de Florència i a auxiliar el senyor de Milà.¹⁴⁰¹⁴

La cancelleria napolitana enregistra visites d'emissaris de la "molt cara e amada cosina" la reina de França, Maria d'Anjou i d'Aragó, per a negociar sobre "les terres e béns de la illustríssima dona Yolant [de Bar], reyna d'Aragó, de bona memòria, tia nostra e àvia vostra, possehia en nostres regnes i terres" (Campament de Ciperano, 11 de desembre del 1446).¹⁴⁰¹⁵ El rei delega en la reina Maria la negociació de l'afer¹⁴⁰¹⁶ i poc després aquesta rep la visita a Barcelona d'uns ambaixadors francesos.¹⁴⁰¹⁷ Malgrat la referida cessió temporal de Cocentaina als jurats del municipi de València (gener del 1447) a canvi de recursos econòmics urgents, continuaren les pressions de la reina de França, per mitjà del diplomàtic Joachin Girard, que rebé una resposta favorable del rei Alfons estant al campament de Campopetroso, el 29 de novembre del 1447. Fou promés a la reina que "vos façam assignar les terres e senyories de Coçentayna, Borja e Magallon, e los derreratges de aquelles, e los béns mobles los quals dieu a vós pertanyen per causa de la il·lustríssima dona Yolant de Bar, de loable memòria, reyna de Aragó, àvia vostra, e de la il·lustríssima dona Yolant [d'Aragó i de Bar], mare vostra, e ties nostres." Ara bé, després d'aquestes bones paraules de cortesia, el rei prometé remetre el cas a juristes experts, perquè foren aquells els que l'aconsellaren en tan difícil dictamen.¹⁴⁰¹⁸ El jurista valencià Ferrer Ram dictaminà en contra de la reina de França entre el 21 de maig i el 9 de juny del 1448.¹⁴⁰¹⁹ I el rei es véu amb les mans lliures per a

---

¹⁴⁰¹⁴ Ibidem, p. 253.

¹⁴⁰¹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, fs. 98v-99r.

¹⁴⁰¹⁶ Ibidem, reg. 2.699, f. 54, Ciprano, 11 de desembre del 1446.

¹⁴⁰¹⁷ OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 201.

¹⁴⁰¹⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, fs. 19v-20v, 29 de novembre del 1447.

¹⁴⁰¹⁹ FULLANA MIRA, L., *Historia de la villa...*, p. 257; ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 63r/v, Borgiano, 9 de juny del 1448.

assignar Cocentaina al noble valencià Ximen-Peres de Corella,¹⁴⁰²⁰ tutor del duc de Calàbria –l’hereu de Nàpols, Ferran d’Aragó–, el 28 d’agost del 1448; a canvi del desemborsament per part del beneficiari de 80.000 florins d’or, invertits d’urgència en el desastrós setge contra Piombino (campanya de la Toscana). En setembre, Alfons el Magnànim atorgà títol de comte al mateix i Cocentaina, definitivament, deixà de ser reclamada per la reina de França, hereva dels drets de les “Yolands”.¹⁴⁰²¹

La successió d’ambaixades franceses del 1446-1447 a la cort i el campament del rei d’Aragó reclamant els drets de la famosíssima “tia Yolant” del rei Alfons no passarien gens desapercebudes per als seus cortesans. Qualsevol oient de *Curial e Güelfa*, dels molts valencians que residien en aquella cort –la gran majoria dels catalanoparlants de Nàpols eren del regne de València–, en oir parlar d’una “Yoland Le Meingre” envoltada per les grans duquesses de França, no podrien evitar associar-la mentalment amb la *Yoland* que “guanyà” la guerra dels Cent Anys.

Johan Le Mengre “Bociquaut” i Rubín Le Mengre

La priora del monestir “de dones” manifesta tenir “dos germans..., Johan Le Mengre, en altra manera ‘mossèn Bociquaut’” i “Rubín Le Mengre”, i fa constar que són “cavallers assats de bon renom” (*CeG* II.12). No es pot deixar de pensar, d’entrada, en **Jean II Le Meingre “Boucicaut”** (Tours, 1364 – Yorkshire, 1421), mariscal de França i representant dels interessos francesos a Gènova i la Llombardia, i en el seu germà, que no es deia Rubín, sinó Geoffroy Le Meingre. Aquest segon és més desconegut i, encara que governà el Delfinat de Viana i acompanyà el seu germà en múltiples aventures, sempre actuà des d’una segona fila. El veritablement famós fou el germà de què tractem ara, Jean II, presentat com un model de vida per als cavallers del seu temps,¹⁴⁰²² però caigut en desgràcia i mort presoner dels anglesos.

Boucicaut féu les seues primeres armes el 1378. A partir del 1380 destacà en campanyes de guerra i el 1382 fou adobat cavaller. El 1386, Jean de Gand, duc de Lancaster, que reivindicava per a ell la corona de Castella, envaí Galícia des de

¹⁴⁰²⁰ La ressenya biogràfica del qual trobarem en el capítol I.2.5.

¹⁴⁰²¹ Més detalls en FULLANA MIRA, L., *Historia de la villa...*, ps. 251-305; LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 80 (n. 191) i p. 133 (n. 24).

¹⁴⁰²² RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, El papel de los caballeros en la política europea del siglo XV: de Boucicaut a Jacques de Lalaing, dins RUIZ-DOMÈNEC, J. E., *Entre historias de la Edad Media. Veintiún ensayos*, ed. a cura d’Almudena BLASCO, Universidad de Granada, Granada, 2011, ps. 213-225; reprod. en BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 165-180

Portugal. El duc de Borbó, amb una companyia de francesos on es trobaven els germans Le Meingre i Robert de Braquemont (àlies Rubín de Bracamonte), s'hi presentà en ajuda del rei Joan I de Castella. Com més avall s'explicarà, en aquella defensa destacà heroicament el també jove guerrer andalús Ruy López Dávalos (pare d'Enyego d'Àvalos), que pocs anys després seria designat gran conestable de Castella. És evident que el muntatge onomàstic “Rubín” + “Le Mengre” que conté la novel·la cavalleresca, es correspon amb aquest episodi del 1386, tan ben conegut per a D'Àvalos. Ja que, de fet, els únics llocs on coincideix el personatge de sobrenom “Rubín” i els germans Le Meingre són les cròniques on es conta la defensa de Benavente del 1386 –on començà la glòria de Dávalos i els seus descendents– i la novel·la *Curial e Güelfa*. Tot això, evidentment, no pot ser producte de la casualitat o caprici de l'atzar.

Boucicaut lluità després contra els anglesos; contra els musulmans, en una primera croada a Tunísia (1389), i contra els polonesos de Prússia i Lituània, colze a colze amb els cavallers teutònics (1391). En tornar de l'Europa oriental, el rei de França el féu mariscal dels seus exèrcits. Casat el 1393, prengué part en la desastrosa croada de Nicòpolis contra els otomans (1396) i caigué presoner del sultà. Carles VI l'havia designat governador de Gènova en març del 1396, però no fou alliberat fins el 1399. L'emperador de Constantinoble li encarregà la defensa de la ciutat, i no tornà a Occident fins el 1401, quan es féu càrrec efectiu del govern de Gènova, una plaça que regí amb molta duresa. Des d'allí encapçalà una expedició a Síria i a Xipre, on fou vençut pels venecians (1403). En una de les seues absències, la capital de la Ligúria es revoltà contra ell. La guarnició francesa de Gènova fou massacrada (1409). Tractà durant dos anys de sufocar la rebel·lió reviscolant l'antiga pugna entre güelfs i gibel·lins a la Llombardia i el Piemont, però fracassà i se n'hagué de tornar a França (1411). El 1413, la muller esdevingué vescomtessa de Turena, títol nobiliari que ell començà a emprar també. El 25 d'octubre del 1415, a la famosa batalla d'Azincourt, caigué presoner d'Enric V d'Anglaterra. Morí en captivitat, a l'altra banda del Canal de la Mànega, vora sis anys després de la derrota, el 1421.¹⁴⁰²³

Boucicaut era molt recordat al nord d'Itàlia per la conflictiva presència a la zona d'un exèrcit francès (1396-1411), situació que amenaçava amb repetir-se pel 1446, i que Enyego d'Àvalos, l'ambaixador del rei d'Aragó a Milà, tractava d'impedir per tots els

---

¹⁴⁰²³ La bibliografia sobre el personatge és molt extensa. Vegeu si de cas LALANDE, Denis, *Jean II le Meingre, dit Boucicaut (1366-1421). Étude d'une biographie héroïque*, Droz, Ginebra, 1988; BORSARI, Gino, Jean Le Meingre de Boucicaut, maréchal de France, gouverneur de Gênes (1401-1409). A propos de ses sceaux, dins *Revue française d'héraldique et sigillographie*, 47, París, 1977, ps. 7-14.

mitjans. En vespres de la rebel·lió de Gènova, el 1408, Boucicaut ocupava la Ligúria i part de la Llombardia auxiliat per un partit profrancès, del qual formava part el príncep d'Acaia, senyor del Piemont. En contra, tenien una aliança “gibel·lina” constituïda pels Visconti de Milà, el marquès Teodor II de Montferrat i els gibel·lins exiliats de Gènova. El 30 d'agost del 1409, Boucicaut arribà a ocupar Milà en nom del rei de França, amb un exèrcit d'11.000 infants i 4.000 cavallers, però la rebel·lió de Gènova en la rereguarda (3 de setembre) l'obligà a evacuar una plaça tan important. S'esdevingué llavors una dura guerra, on els aliats antifrancesos, liderats pel *condottiero* montferratés Facino Cane, arraconaren el mariscal al Piemont (abril del 1410). Jean Le Meingre volia fer passar un exèrcit francès pel Delfinat, governat pel seu germà Geoffroy, i per Savoia, però el duc savoia Amadeu VIII pactà amb el príncep d'Acaia i el marquès de Montferrat aïllar l'estranger (12 d'octubre del 1410). Ell mateix demanà al rei de França que cessaren les inútils hostilitats, ja que Boucicaut mancava ara de recursos militars i de suports a la zona, i el monarca acceptà. El 10 de novembre, el rei de França el cridà el mariscal a París, on arribà el 31 de juliol del 1411. Perdé, doncs, Jean II Le Meingre “Boucicaut” l'oportunitat històrica d'incorporar la Ligúria i la Llombardia –com ell pretenia– al regne de França.¹⁴⁰²⁴ Una nova oportunitat per a la revenja es presentava pels anys 1446-1447, en coincidència amb el temps d'escriptura del *Curial*.

L'autor de la novel·la, que havia residit a la cort de Milà, tindria notícia de tots aquests fets per boca del mateix duc Filippo Maria Visconti, que, sent encara comte de Pavia, participà de l'aliança contra el francès. En la documentació nord-italiana apareixia citat com “monseigneur Bouciquaut [> “mossèn Bociquaut”, en el *Curial*], mareschal de France, lieutenant de roy et gouverneur de Jaynes.”¹⁴⁰²⁵ El mariscal francès havia visitat la Corona d'Aragó en vespres de la batalla d'Azincourt, amb ocasió de la seua peregrinació a Sant Jaume de Galícia, a la qual venia acompanyat d'altres cent cavallers francesos. Ferran I el d'Antequera, que tenia cort aleshores a València, signà el salconduit necessari a nom de “*Johannes Le Meingre, dictus Bousiquaut*”, mariscal de França (11 de juny del 1415).¹⁴⁰²⁶ Era conegut a Europa l'orde que havia

---

¹⁴⁰²⁴ COGNASSO, Francesco, Sul soggiorno del maresciallo Boucicaut in Piemonte dopo la ribellione di Genova, dins *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 34, París, 1914, ps. 235-266; ÍDEM, *Il ducato visconteo da Gian Galeazzo a Filippo Maria*, “Storia di Milano”, vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955, p. 142; LALANDE, D., *Jean II le Meingre...*, ps. 159-160 i 163-164.

¹⁴⁰²⁵ COGNASSO, F., Sul soggiorno del maresciallo..., p. 244.

¹⁴⁰²⁶ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 43.

instituit Le Meingre a la fi del segle XIV, constituït per 13 cavallers i titulat “de l’Écu Vert à la Dame Blanche.” Portaven per divisa i empresa un braçalet “d’or esmaillée de vert atout une dame blanche dedans”,¹⁴⁰²⁷ per ser el verd el color dels enamorats i el blanc el de la puresa. Quan Curial es presenta a la cort de París i al torneig de Melun, ho fa amb les mateixes cartes de presentació heràldica, ja que planta un “papalló tot vert e blanch”: d’amor per la senyora de Milà i de puresa de cor, abans de caure en la temptació luxuriosa i en la traïció amorosa servides per Làquesis de Baviera.¹⁴⁰²⁸ Les empreses portant un braçalet ressonen també en la novel·la anònima catalana.

Fins i tot, es podria buscar un altre paral·lel entre la vida fictícia de Curial i la biografia de Boucicaut en el títol de “gran conestable” que l’emperador d’Alemanya atorga al cavaller llombard en vespres de la batalla contra els turcs de “la Frontera” balcànica (*CeG* III.87). Les despulles mortals de Boucicaut, portades d’Anglaterra a França en la dècada del 1420, foren depositades en un sepulcre de la basílica de Sant Martí de Tours, on es podia llegir l’epitafi següent: “Grand connétable del’empereur et de l’Empire de Constantinople”. El títol l’havia obtingut el 1399, quan encapçalà la defensa de la ciutat de Constantinoble contra els atacs dels nòmades otomans.¹⁴⁰²⁹ A diferència del francès, humiliat i capturat a Nicòpolis (1396) per aquells “barbres sens ley”, com els denomina l’autor del *Curial*, el cavaller perfecte de la novel·la, lector d’històries de Juli Cèsar arromançades per Decembrio, planteja una millor estratègia. De resultes de la seua dedicació a “l’estudi”, venç els bàrbars. Demostrarà així que no sols és un cavaller *curial* del Renaixement, sinó que supera també les gestes –no gaire afortunades en el cas de Boucicaut– dels herois de la cavalleria clàssica.

Com el Sanglier de Vilahir de la ficció curialesca, Boucicaut era un d’aquells cavallers llegendaris, que havia obtingut victòries i fama “per moltes partides del món (...), en tant que de les seues victòries molts havien començat a scriure llibres, daurant les letres” (*CeG* II.101). L’anònim ho explica molt bé: “s’havien començat..” a escriure biografies cavalleresques seues, abans de saber quin era el final que esperava a tan ardorós i iracund personatge. Unes línies més avall, l’escriptor parafraseja la falla de la

---

¹⁴⁰²⁷ Capítol 37 de l’orde, citat ibídem, p. 44.

¹⁴⁰²⁸ De la simbologia dels colors, s’ha tractat amb deteniment en el capítol II.2.3.

¹⁴⁰²⁹ NOBILLEAU, Paul, *Sépultures des Boucicault en la basilique de Saint-Martin (1363-1490)*, Tours, 1873. A la mort de Boucicaut, l’any 1421, el seu germà Geoffroy heretà un famós reliquiari que l’emperador de Constantinoble havia regalat al mariscal quan el nomenà gran conestable. Vegeu LALANDE, Denis, *Jean II le Meingre, dit Boucicaut (1366-1421). Étude d’une biographie héroïque*, Droz, Ginebra, 1988, p. 173. Segurament fou Geoffroy qui determinà el text de l’epitafi.

pell de l'ós d'Isop¹⁴⁰³⁰ per advertir el lector que “lo savi caçador” Curial (*venator intrepidus* en la versió llatina de la cort de Nàpols, i en una medalla del rei Alfons) que s'enfronta amb el Sanglier ha après la lliçó del clàssic. L'autor no troba prudent biografiar presumptuosament els cavallers en vida, sense conèixer quin serà el seu final. En el cas de l'admirat cavaller francès, Sanglier, li espera una humiliació a mans de Curial el llobard que el portarà a retirar-se com un eremita penitent. Solament en l'univers de ficció, com demostra la mateixa novel·la catalana, el biògraf pot gaudir de la màxima llibertat. Pot acabar la biografia, si convé, *in medias res* i amb un final feliç. L'heroi Curial abasta els 28 anys i es preveu que la seua vida serà feliç. Però, és clar, aquesta previsió només funciona en les biografies literàries de ficció.

Les biografies de Sanglier, com la vida del també desgraciat Boucicaut, foren “començades” per “scriptors” d'aquells que dauren les lletres, però romangueren inacabades i anul·lades per la decepció. La Biblioteca Nacional de França (ms. Fr. 11432) conserva un manuscrit inacabat dit *Le livre des fais du bon messire Jehan Le Maingre, dit Bouciquaut, mareschal de France et gouverneur de Jennes*, redactat entre abril del 1406 i abril del 1409, i atribuït al confessor, secretari i escrivà del mariscal, Nicolas de Gonesse, que havia traduït al francès el *Valeri Màxim*.¹⁴⁰³¹ El llibre s'interromp bruscament el 1409, quan es produeix la revolta de Gènova i comença la decadència de l'heroi. Romandrà sense signatura d'autor i sense la luxosa decoració que hom tenia previst aplicar al còdex. A més, aquest manuscrit únic i inacabat, com el del *Curial*, serà una biografia cavalleresca de quasi nul·la difusió durant generacions. A la fi del segle XV el posseïa per atzar la família dels Hangest, senyors de Genils (el Franc Comtat), que no tenien res a veure amb els Le Meingre.¹⁴⁰³² No obstant això, les gestes de Boucicaut figuraven en cròniques i relats diversos, i formaven part d'una memòria oral que compartien el protagonista de la biografia castellana dita *El Victorial*, Pero Niño (antic “familiar” de Ruy López Dávalos) i un home molt relacionable amb l'autoria del *Curial*, com és Enyego d'Àvalos (fill del mateix Ruy López Dávalos).¹⁴⁰³³

---

¹⁴⁰³⁰ Vegeu el capítol II.1.7, on tractem d'aquest clàssic.

¹⁴⁰³¹ MILLET, Hélène, *L'Église du Grand Schisme (1378-1417)*, Picard, París, 2009, ps. 136-147.

¹⁴⁰³² LALANDE, Denis (ed.), *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre, dit 'Bouciquaut', mareschal de France et gouverneur de Jennes*, Droz, Ginebra, 1985, p. 20.

¹⁴⁰³³ Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré: connexions històriques i literàries*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (ps. 158 i 160).

La poetessa Christine de Pizan, en el seu *Débat des deux amants*, aplaudeix la institució per Boucicaut de l'Orde de l'Escut Verd amb la Dama Blanca. Antoine de la Sale, en la novel·la cavalleresca de *Le petit Jehan de Saintré*, així mateix, atorga un paper destacat a *Boussicaut*, convertit en personatge de ficció.¹⁴⁰³⁴ Com adverteix Rafael Beltran, la posició de Boucicaut en el *Saintré* és la d'un amic i company d'armes de l'heroi de la novel·la. En *Curial e Güelfa*, per contra, és un cavaller de bon renom citat anecdòticament.¹⁴⁰³⁵ L'observació és ben interessant, ja que, per a l'autor del *Curial*, els germans Le Meingre no apareixen lluitant contra el cavaller llombard o excel·lint en l'art de la cavalleria, com seria d'esperar. Vet el contrast amb Tannegy du Chastel, que sí que es retrata com un cavaller enemic de Curial. Els Le Meingre són citats en un episodi ornat de noms de grans senyores de la cort de França com una coartada anecdòtica per a caracteritzar à *clef* la priora "Yoland" i ajudar que els oients posen per rostre a la religiosa el de la carismàtica "Yoland d'Aragón".

* * *

Amb independència de la fama i renom que acompanyava la figura –històrica ja en temps del *Curial*– de Jean II Le Meingre "Boucicaut", hem de tenir en compte que aquest mateix nom continuava sonant en el temps d'escriptura de la novel·la. Destacava com a cavaller i justador aleshores un nebot homònim seu, fill del seu germà Geoffroy i d'Isabelle de Poitiers-Valentinois, que s'anomenava **Jean III Le Meingre "Boucicaut"** (ca. 1423-1485), senyor de Bridoré o Breuildoré (1432-1485). Se'l cita en cròniques com "messire Jehan Boussicault", "Jean Le Meingre, sire de Boucicaut", "messire Jean Le Maingre dit 'Boucicault'", etc. Tingué un paper rellevant en el pas i les justes de Saumur, organitzades per Renat d'Anjou al seu ducat (abril-juny del 1446), i en el torneig de Tours, organitzat pel rei Carles VII de França amb motiu de les esposalles de sa filla Jeanne amb el comte de Clermont (gener del 1447).¹⁴⁰³⁶ En aquests certàmens cavallerescos, lluia per armes heràldiques una àguila de gules en camper d'argent.

---

¹⁴⁰³⁴ LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978, p. 141 i ss.; LALANDE, Denis, Le couple Saintré-Boucicaut dans le roman *Jehan de Saintré*, dins *Romania*, 111, París, 1990, ps. 481-494.

¹⁴⁰³⁵ BELTRAN LLAVADOR, R., El mariscal Bocicaut..., p. 163; ÍDEM, Memoria histórica y ficción: las biografías militares y caballerescas en la Europa del XV y los referentes realistas de *Tirant lo Blanc* y *Curial e Güelfa*, dins GRIFOLL, Isabel – ACEBRÓN, Julián – SABATÉ, Flocel (eds.), *Cartografies de l'ànima: identitat, memòria i escriptura*, Pagès, Lleida, 2014, ps. 217-230.

¹⁴⁰³⁶ LESEUR, Guillaume, *Histoire de Gaston IV, comte de Foix. Chronique française inédite du 15e siècle*, ed. a cura d'Henri COURTEAULT, Renouard – Société de l'histoire de France, París, 1893-1894, vol. 1, ps. 195-197; MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, ps. 63, 65-66 i 131-132.

Aquest Le Meingre III, certament, no assolí el prestigi de l'oncle homònim, que s'havia relacionat pels anys 1411-1415 amb "Yoland" d'Aragon. Tanmateix, el fet que el nom de Boucicaut sonara de nou entre la cavalleria dels anys 1446-1447 (quan, segons molts indicis concurrents, s'estava redactant el *Curial*) pot explicar l'avinentsa d'introduir, a títol d'anècdota genealògica i en un rar context monàstic, presidit per una priora dita Yoland, el "recordatori" onomàstic del gran mariscal de França.

Del gran mariscal i del seu germà... Rubín Le Meingre? Si revisem la biografia del mariscal Jean II Le Meingre "Boucicaut", comprovarem que sí que tingué un germà major, no tan famós com ell, però company inseparable seu, anomenat **Geoffroy Le Meingre de Boucicaut** (1358-1432). Era senyor de Bridoré (o Breuildoré), Estableau, Luc i Roquebrune, i fou governador del Delfinat de Viana del 1399 al 1407, mentre el seu germà governava Gènova. Es casà en primeres noces (ca. 1355) amb Constance de Saluces (o Costanza di Saluzzo), filla del marquès Frédéric II de Saluzzo, i en segones noces (1421) amb Isabelle de Poitiers-Valentinois, que és la mare del nebot homònim del mariscal, Jean III Le Meingre "Boucicaut" adés referit.¹⁴⁰³⁷ El vincle amb els Saluzzo és interessant, perquè el nebot de dita Costanza, el marquès lletraferit Ludovico I di Saluzzo, governava des del 1436 el Montferrat. Custodiava a la seua biblioteca de Casale Monferrato (a poques hores a peu del Borgofranco d'Enyego d'Àvalos) una obra de son pare, *Le chevalier errant*, que influí en la concepció tripartida i altres aspectes literaris del *Curial*. Així que l'escriptor hauria pogut oir parlar d'aquest germà de Boucicaut per boca d'aquest Saluzzo resident a Casale. Era aquesta també la pàtria del *condottiero* Facino Cane, capità de la lliga gibel·lina dels anys 1408-1411: la que derrotà en combat el mariscal de França i l'expulsà de la Llombardia.

En *Le livre des fais* de Boucicaut, el biògraf de l'heroi parla de "Geoffroy, son frère, qui en son parfaict aage a esté et est chevalier de tres grant emprise (...), et en si grant office comme gouverneur de la Dauphiné."¹⁴⁰³⁸ Amb el seu germà, fou un dels cofundadors de l'orde cavalleresc de l'Escut Vert amb la Dama Blanca.¹⁴⁰³⁹ I amb el seu germà participà en les grans aventures de frontera, com ara la campanya de Prússia i Lituània (1391) o la croada de Nicòpolis (1396). L'any 1398 posà setge a Avinyó, residència del papa aragonés Benet XIII (Pedro Martínez de Luna). En morir el seu germà, l'any 1421, ell fou el seu hereu universal, i el custodi d'un famós reliquiari que

---

¹⁴⁰³⁷ GALLIAN, Jean, *Généalogies historiques et blasonnées. Maison Le Meingre de Boucicaut*, 2011; ed. electrònica < <http://jean.gallian.free.fr/comm2/l/lemeingr.htm> />, consultada en març del 2014.

¹⁴⁰³⁸ LALANDE, D. (ed.), *Le livre des fais...*, p. XXII.

¹⁴⁰³⁹ BELTRAN LLAVADOR, R., *El mariscal Bocicaut...*, p. 161.

l'emperador de Constantinoble havia regalat al mariscal, en nomenar-lo "gran conestable" del seu fracassat exèrcit contra els turcs (1396).¹⁴⁰⁴⁰ Per aquesta raó batejà el seu fill amb el nom de "Jean", en honor al difunt germà. De Geoffroy, mort el 1432, es parlaria encara en temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*, cosa que explica que l'autor parle, no solament del mariscal, sinó de "dos germans" Le Meingre, "cavallers assats de bon renom" (*CeG* II.12), encara que tinga el caprici d'alterar el nom del segon i d'esmentar-lo com "Rubín" en lloc del seu vertader nom, Geoffroy.

* * *

Interessa saber que, relacionat amb els germans Boucicaut, existí un altre cavaller francès, d'"assats bon renom", conegut a Castella –on es quedà a viure i arrelà– com "Rubín de Bracamonte." En dona notícia, en relació amb el *Curial*, Rafael Beltran:

"Amb el nom *Robín* es podia recordar algun personatge famós, com ara Robert de Bracquemont, anomenat *Robin* o *Robinet*, conseller del rei francès (va arribar a ser, un any, 1417, almirall de França), i molt relacionat amb Ferran [el] d'Antequera i la Corona de Castella (casat amb dues castellanes). Cosí de Jean de Bétancourt, el conqueridor de les illes Canàries, tots dos estaven estretament vinculats a la casa d'Orleans."¹⁴⁰⁴¹

El cavaller i aventurer **Robert de Braquemont, àlies "Rubín"** (França, ca. 1355-Mocejón, Toledo, 4 d'abril del 1419)¹⁴⁰⁴² fou conegut a Castella, on s'establí, amb el nom de *Rubín de Bracamonte*. S'estrenà en les armes essent *écuyer*, l'any 1374, quan comandava quatre homes d'armes. Adobat cavaller, esdevingué senyor de Grainville-La-Teinturière (la Normandia) i de Béthencourt (la Picardia) i serví en l'armada de la mar amb un cavaller i deu escuders (1377). Acompanyà Lluís II d'Anjou a la guerra de Nàpols (1384-1385) i obtingué de Carles VI de França una gratificació de 2.000 francs d'or. El monarca l'envià després en ajuda del rei Joan I de Castella, que feia front a la invasió de Galícia i Lleó, des de Portugal, de l'exèrcit del duc de Lancaster, Jean de

---

¹⁴⁰⁴⁰ LALANDE, D., *Jean II le Meingre, dit Boucicaut...*, p. 173.

¹⁴⁰⁴¹ BELTRAN LLAVADOR, R., *El mariscal Bocicaut...*, p. 161, n. 9.

¹⁴⁰⁴² Seguim les orientacions bibliogràfiques de PATTOU, Étienne, *Famille de Bracquemont* [2014], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Bracquemont.pdf>> consultada en octubre del 2015; BERROCAL SÁEZ, Luis Agustín (ed.), *Epílogo de la sucesión de los Bracamonte en España (edición digital de un manuscrito conservado en el Archivo Histórico de la Diputación de Zamora)*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez – Ediciones Bracamonte, Peñaranda de Bracamonte, 1999.

Gand (gendre del rei Pere I el Cruel, assassinat i reemplaçat el 1369 per Enric de Trastàmara), el qual reclamava per a ell la corona castellana (1386). Molta atenció a aquesta expedició, encapçalada pel duc de Borbó, en la qual participaven ensems Rubín de Braquemont i els germans Jean II i Geoffroy Le Meingre, i en la qual destacà per la diverses heroïcitats el futur contestable de Castella i pare d'Enyego d'Àvalos. ¿Com explicar satisfactòriament el muntatge enigmàtic “Rubín Le Mengre” del *Curial*, si no deduïm que l'autor de la novel·la fou el gran camarlenc de Nàpols?

Entrem ara en detalls: A Rubín de Braquemont, li pertocà defendre contra els anglesos l'estratègica plaça de Benavente, al regne de Lleó, fronterera amb Portugal, que fou durament assetjada. Aleshores és quan entra en escena un jove corregidor d'Úbeda i futur contestable de la Corona de Castella, Ruy López Dávalos, que era considerat un dels millors soldats del rei castellà. En trobar-se cara a cara l'exèrcit que assetjava els francesos de Rubín amb el del Trastàmara de Castella, Jean de Gant i Juan I de Castilla decidiren que, en lloc d'emprendre una sangonosa batalla, seria millor resoldre la sort de Benavente amb un duel judicial. El duc de Lancaster elegí per al combat el més brillant dels seus capitans. El rei de Castella trià per representant Dávalos. L'andalús vencé cos a cos l'anglès, davant la presència i expectació d'ambdós exèrcits enemics, i guanyà, a més de la plaça de Benavent i la llibertat de l'assetjat Rubín, el penó i els esperons daurats del contrincant abatut (març del 1387).¹⁴⁰⁴³ El disseny heràldic del penó comprés en el botí de Ruy López, de fet, serví d'inspiració per a dissenyar les armes nobiliàries dels Dávalos/D'Àvalos, és a dir, les que feia dissenyar i miniar en els seus llibres humanístics el gran camarlenc de la cort d'Alfons V Magnànim, rei d'Aragó i Nàpols. Foren les de Benavente (1386) i Constantinoble (1399) les úniques expedicions bèl·liques on consta que coincidiren Rubín i els germans Le Meingre. La coincidència onomàstica del *Curial* respon, doncs, a una lògica i a una vinculació directa amb els records familiars d'Enyego d'Àvalos.

---

¹⁴⁰⁴³ El de Gant era marit de la infanta Constanza de Castella, una filla del depositat i occit Pere el Cruel (1369), i pretenia –aliat el 1385 amb Joan d'Avís, rei de Portugal– ocupar el tron castellà, que entenia que els Trastàmara havien usurpat. Desembarcà a A Coruña el 1386. Sobre la biografia del conestable i aquest episodi, trobareu més detalls en el capítol I.3.1. I també en RUANO PRIETO, Fernando, El conestable don Ruy López Dávalos, primer duque de Arjona, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, vol. 8, Madrid, 1903, ps. 166-177; vol. 9, 1903, ps. 166-177, i vol. 11, 1904, ps. 398-408 (ps. 174-175); SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, Auge y caída de un hombre nuevo: el conestable Ruy López Dávalos, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 195-1, Madrid, gener-abril 1998, ps. 43-80 (p. 49); PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, El *Cancionero de Baena* como fuente historiográfica de la baja Edad Media castellana: el ejemplo de Ruy López Dávalos, dins *Cancioneros en Baena. Actas del II Congreso Internacional 'Cancionero de Baena'*. In memoriam Manuel Alvar (eds. J. L. Serrano Reyes – J. Fernández Jiménez), Ayuntamiento de Baena, Baena, 2003, vol. 1, ps. 293-333.

D'aquella gesta heroica, protagonitzada pel gran conestable Ruy López Dávalos en socors del *mosén Rubín*, sospitem que existí un relat manuscrit que el mateix Enyego d'Àvalos conservava quan fou camarlenc del duc de Milà (1435-1440). Això explicaria que Pier Candido Decembrio l'haguera consultat i que fera referència a la heroicitat del conestable, amb detalls concrets, en la dedicatòria a Enyego d'Àvalos de la traducció toscana d'un dels llibres de Juli Cèsar (1438), que serviran al Curial de la ficció novel·lada per a planificar la batalla contra els turcs.¹⁴⁰⁴⁴ També explicaria, l'existència d'aquesta petita crònica familiar dels Dávalos –tal volta coneguda per l'autor d'*El Victorial*, ateses algunes connexions amb el *Curial*¹⁴⁰⁴⁵–, la mitificació literària d'un “Rubín” cavaller modèlic de França, acompanyat dels Le Meingre. I potser, fins i tot, podria explicar el paral·lelisme entre allò que afirmava l'humanista Decembrio en el pròleg adreçat a D'Àvalos, sobre els “fets” del seu pare, i allò que tracta d'exposar també l'autor del *Curial* en el pròleg III que adreça als seus lectors:

Dedicatòria de Decembrio a D'Àvalos	<i>Curial e Güelfa</i> , III.0
<p><u>Questi</u> [del conestable Dávalos i altres cavallers moderns] <u>sono exempli degni di gloria e di fama, e non mancho de li antichi Romani memorabili</u>, né de vertute e d'ingegno a quelli inferiori, benché de lo splendore del sole de <u>li eccellenti scriptori</u> e de eloquentia de quelli non siamo equalmente illustrati.¹⁴⁰⁴⁶</p>	<p>Concloent, donchs (...): <u>no digam los seus actes</u> [els de Curial] <u>ésser dignes de recordació venerable</u>; car, si per ventura fossen escrits per Tito Lívio, per Virgili, Staci o <u>algun altre gran poeta o orador</u>, fóran estats legits, recordats e tenguts en gran stima per hòmens de reverenda letradura.</p>

Estant a Castella, *don Rubín* de Bracamonte, com l'anomenaven els castellans, contragué el seu primer matrimoni amb la noble donzella Inés de Mendoza y Ayala, tia paterna d'Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana. L'escriptor castellà havia conegut de jove Enyego d'Àvalos a la cort d'Alfons el Magnànim. Anys després (*ca.* 1440-1446), rebé d'ell el regal de preciosos llibres acabats de portar d'Itàlia.¹⁴⁰⁴⁷ Santillana i D'Àvalos podrien haver conversat ocasionalment sobre el tal *Rubín* i la seua

¹⁴⁰⁴⁴ Sobre aquesta dedicatòria i la connexió intertextual amb el *Curial*, vegeu els capítols I.3.2 i II.1.5.

¹⁴⁰⁴⁵ Us tornem a remetre a l'interessant article de BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200.

¹⁴⁰⁴⁶ Citat per COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 142.

¹⁴⁰⁴⁷ Vegeu el capítol I.3.4.

família toledana, per tenir els germans D'Àvalos-Guevara –exiliats a la cort de València, patges de cambra d'Alfons V– tenien llur casa pairal a Toledo (és a dir, precisament a la ciutat d'on prové l'únic manuscrit que ens ha arribat del *Curial*).

Robert de Bracquemont se sentia ben acollit a Castella, on es desplaçava sovint en qualitat d'ambaixador regular del rei de França (des del 1391), amb la qual cosa es trobava en contacte amb l'home més poderós del regne per delegació del rei: el ja mencionat valido i contestable Dávalos, que fou *privado* de Joan I, Enric III i Joan II de Castella –és a dir, un dels homes més poderosos del regne– del 1391 al 1420. L'any 1393, en prova de l'amistat entre ambdós regnes, Carles VI de França envià Rubín a Castella proveït de setze collars d'or perquè els imposara als setze magnats castellans que s'hagueren mostrat més francòfils. Entre aquests, es trobava, òbviament, l'insigne progenitor de d'Enyego d'Àvalos, i és ben probable que aquest encara conservaren el collar quan s'escrigué la novel·la. Del 1399 és un viatge o croada a Constantinoble, en auxili de l'emperador bizantí, on Jean II Le Meingre “Boucicaut”, designat “gran conestable” de l'Imperi Bizantí, dirigí la lluita contra els bàrbars otomans de l'Anatòlia. L'any 1402, l'aventurer participà en l'expedició de conquesta de les Illes Canàries encapçalada pel seu cosí germà Jehan de Béthencourt. En tornar-se'n a França, el duc d'Orleans li encarregà cercar Avinyó per a evitar la fugida del pontífex aragonés Benet XIII. El 1403, Rubín envià des de Castella quatre galeres i 500 ballesters mercenaris a França, i el 1405 coordinà l'acció de l'estol francocastellà que s'enfrontà als anglesos. El rei Carles el tenia des del 1406 com un dels seus consellers. Com a tal, viatjà a Valladolid el 1407 per a signar una aliança amb Ferran el d'Antequera (futur Ferran I d'Aragó), tutor del rei infant Joan II de Castella. Acompanyà el d'Antequera i el conestable Dávalos a la campanya contra Granada (1408-1410), on s'ocupà d'operatius navals. Fou l'almirall del regne de França entre el 1405 i el 1418. Derrotat per l'estol britànic del duc de Clarence (1415), el triomf a París del partit borgonyó (1418) suposà per a ell la pèrdua del càrrec i de moltes prebendes. Amb la qual cosa decidí exiliar-se a Castella, amb la seua segona muller, Leonor Álvarez de Toledo, on s'establí definitivament i on fundà la nissaga nobiliària dels Bracamonte, senyors de Peñaranda de Bracamonte (Salamanca) i de Fuente el Sol (Valladolid).

Bertran i Guillalmes del Chastell: la Venjança

L'aparició del llinatge Del Chastell (en francès, *Du Chastel*) després d'haver convertit en monges les grans dames del partit dels Armanyac, enemic del partit de Borgonya, forma part d'un programa desplega per l'escriptor al llarg de la novel·la, sense gaires improvisacions. L'anònim del *Curial* té previst escarnir des del terreny de la ficció –amb *ficta nomina*: sobrenoms i combinacions onomàstiques enginyoses–, no sols els francòfils de Savoia (episodi hongarés); la desassenyada i ingovernable Jacqueline/Làquesis de Baviera; els servidors de Renat d'Anjou i el delfí de França (episodi de la duquesa d'Ostalriche), sinó també el partit Armanyac de França, enemic de Borgonya (les monges-duqueses, els germans Du Chastel, el duc d'Orleans, etc.). Per contra, es dedicarà a exaltar les glòries de la casa d'Aragó (el nou Pere el Gran que és Alfons el Magnànim) i el seu gran amic i aliat –des de la concessió al rei de Nàpols del Toisó d'Or, el 1445– el duc de Borgonya i els seus servidors.

Tot aquest panorama d'oposicions –fílies i fòbies polítiques– projectades sobre un l'espill deformant de la ficció literària ha sigut reduït sovint, per alguns estudiosos de la literatura enciclopèdicament informats d'història medieval europea, a un contradictori caràcter “antifrancès” de la novel·la. ¿Què en fem, doncs, del benèfic rei de França i de l'ambientació francesa predominant...? Evidentment, tot el planejament ideològic del *Curial*, propi d'algú que es movia en el camp de l'alta política i la diplomàcia, ha sigut, o bé negligit –amb algunes interessants excepcions¹⁴⁰⁴⁸–, o bé incomprés –per obcecació localista–, malgrat que forma part indissociable del projecte literari traçat i dissenyat per un intel·ligent escriptor. És voler dir, que, sense tenir en compte els ideals i les fixacions polítiques de l'autor, és inútil tractar de llegir amb propietat la novel·la o tractar de comprendre'n la intencionalitat, la *causa última* de l'artefacte literari.

Al contrari que Joanot Martorell en *Tirant lo Blanc*, l'autor de *Curial e Güelfa* no improvisa aleatòriament en qüestions de toponomàstica, ni sol operar amb el caràcter transgressor i iconoclasta d'aquell. La *descriptació* del seu pensament polític, ben plasmat en la novel·la, depén d'una correcta contextualització del text literari en la primera meitat del segle XV i en la cort del rei Alfons V d'Aragó, a Nàpols, relacionada geopolíticament i diplomàticament amb la resta d'Europa. Quan Antoni Rubió publicà a

---

¹⁴⁰⁴⁸ Han aprofundit en aspectes polítics i onomàstics del text autors com Pamela Waley, Antoni Ferrando, Júlia Butinyà o Rafael Beltran, i, en general, els articles del volum primer dels *Estudis lingüístics i culturals*, editat professor Ferrando el 2012, on es fa balanç d'allò conegut fins ara.

Barcelona la novel·la el 1901, la subtitulà “novela *catalana* del quinzè segle”, com a part d’una eficient operació de màrqueting literari.¹⁴⁰⁴⁹ Entusiasmats amb el subtítol, molts estudiosos s’han deixat portar per un esperit tal “patriòtic” com restrictiu, que els ha dut a “encaixar” el text en un llit de Procust –el de la perifèrica realitat catalana del 1450– on no té gens de cabuda. No s’han entés bé per tothom que l’obra és *catalana* pel que afecta a la llengua d’escriptura i a algun anecdòtic episodi. Consideracions idiomàtiques al marge, el *Curial* és una novel·la *molt europea*, d’àmplia projecció internacional, sorgida d’una cort diplomàticament molt dinàmica.

La fixació en els aspectes geopolítics no lleva que l’anònim autor aprofiti l’avinentsa de la seua creativitat per a introduir eventualment algunes anècdotes i personatges que tenen a veure amb la seua biografia. D’altra banda, es permet el luxe de contradir-se una mica quan encomia el rei de França o el rei Carles “de Partènope” (Carles I o II d’Anjou). Ho fa perquè Alfons I i Ferran I de Nàpols, fill i nét adoptius respectivament de Joana II d’Anjou, reivindicaven llur legitimitat intercanviant regals i benaurances amb Carles VII de França i proclamant-se membres de la prestigiada casa reial dels Capets-Valois. A tal efecte, Alfons i família exhibien les flors de lis dels Valois-Anjou en equipaments de vexil·lologia, heràldica i sigil·lografia. Ara bé, una cosa era l’heràldica i la genealogia, i altra la política internacional.

Quan l’escriptor es planteja escriure una novel·la, Europa es troba agitada. Hom assisteix al moment culminant de la Guerra dels Cent Anys, on la noblesa del “reialme” de França *lato sensu* (que inclou en ducat de Borgonya; si més no, en la percepció que se’n tenia a la cancelleria napolitana del rei d’Aragó¹⁴⁰⁵⁰) es troba escindit en dues grans coalicions antagòniques: (1) el partit dels *Armanyac-Orléans*, defensors de la França independent de Charles VI (1380-1422) i Carles VII de Valois (1429-1461), i (2) el partit dels *ducs de Borgonya*, aliats dels reis d’Anglaterra de la casa de Lancaster (Enric V, 1413-1422, i Enric VI, 1422-1461¹⁴⁰⁵¹), que reclamaven també la corona francesa. L’enfrontament entre els dos “partits” havia tingut el seu punt culminant –amb funestes seqüeles– l’any 1419, quan el duc de Borgonya Joan Sense Por fou assassinat vilment a Montreau, amb un colp de destrat al cap, per un Du Chastel. El magnicidi, imprescindible en els manuals escolars d’història de França, projecta la seua ombra

---

¹⁴⁰⁴⁹ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzè segle*, ed. a cura d’Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901.

¹⁴⁰⁵⁰ Vegeu el capítol II.2.1, on tractem de la geografia i la geopolítica de la novel·la.

¹⁴⁰⁵¹ Aquest continua considerant-se rei titular de França fins el 19 d’octubre del 1453, moment en què la presa pels francesos de Bordeus posà fi a l’epíleg de la Guerra dels Cent Anys.

sobre el *Curial*, l'autor del qual encara reclama *Venjança* literària. Aquest nom, aplicat a un herald del llibre II de la novel·la, no s'entén si no es coneix la repercussió dels fets del 1419, que l'escriptor coneix en versió de la casa de Borgonya.

L'esquema geopolític dels Armanyac, Anjou i Orléans (França autònoma) contra Borgonya (rei unitari d'Anglaterra i França) començà a rompre's pels anys 1444-1445, amb les negociacions de pau d'Anglaterra i França, i el casament del monarca anglès amb una filla de Renat d'Anjou (23 d'abril del 1445), enllaç que fou interpretat a la cort de Nàpols –i en l'espill ficcional del *Curial*– com una imperdonable “traïció” dels anglesos al partit borgonyó. L'ambaixador del rei d'Aragó a Anglaterra, el valencià Felip Boïl, abandonà precipitadament Londres en senyal de protesta...¹⁴⁰⁵² L'any 1445 és, doncs, una data *post quem* de redacció, si més no per als capítols del “torneig de Melú”. L'autor de la novel·la –no cal dir-ho per ser evident– és un admirador de tot allò de Borgonya.¹⁴⁰⁵³ És algú com Enyego d'Àvalos, gran camarlenc d'Alfons el Magnànim i molt informat de les coses del centre Europa, després d'haver residit durant anys a l'observatori llombard. Només algú com ell, italòfil de mena i admirador de les modes artístiques de l'humanisme, es faria retratar pel Pisanello en una medalla renaixentista (1449), però amb una indumentària nòrdica, del més pur estil borgonyó.¹⁴⁰⁵⁴ Sens dubte, com l'autor del *Curial*, volia que el Pisanello presentara artísticament, en una mateixa obra, el bo i el millor de la cultura europea elitista del seu temps: la renovada cavalleria flamígera de Borgonya i l'esperit innovador de l'humanisme d'Itàlia.

* * *

L'excurs introductori sobre la França dividida és imprescindible per a comprendre el tractament que reben els germans Bertran i Guillalms del Chastell en la novel·la catalana. La primera víctima de l'acció justiciera del llombard és el cavaller **Bertran del Chastell**. Amb ell es troben Curial i Festa només abandonar el monestir de dones (*CeG* II.13). Els ve a l'encalç perquè s'ha assabentat de la bellesa d'Arta/Festa. Al·lega tenir dret a endur-se la donzella basant-se en les “la mala costuma d'albines” (*aubines*) que regeix al regne de França. En virtut de la consuetud, els senyors poden empresonar arbitràriament els estrangers, i altres cavallers –com recorda la matèria de Bretanya–

---

¹⁴⁰⁵² FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, ps. 56 i 200.

¹⁴⁰⁵³ Com ja posà en evidència, a partir d'alguns incidis, WALEY, P., *Historical Names...*, *op. cit.*; EADEM, In search of an autor for *Curial e Güelfa*: the French Clues, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, Liverpool University Pres, Liverpool, 1976, ps. 117-126.

¹⁴⁰⁵⁴ Sobre aquesta medalla hem escrit en el capítol II.3.4.

poden arravatar donzelles derrocant els cavallers errants que les “condueixen” a un torneig.¹⁴⁰⁵⁵ La informació sobre l’interés del francès de batre’s amb Curial els arriba per boca d’un herald que fa d’emissari de mossén del Chastell. Curial tranquil·litza Festa (*CeG* III.14-15) i accepta combatre per ella, mentre l’herald desplega la propaganda de l’adversari: “No cavalca millor cavaller ne pus valent per aquest realme... és lo millor e pus valent” (*CeG* III.15). El llombard s’enfronta amb el “requiridor”, li fa volar la llança en peces i li mata accidentalment el cavall. Continuen lluitant a peu, en una pugna igualada i esgotadora. L’herald reconeix que Curial és superior al seu “maestre” (*CeG* III.17). Llavors arriben corrent a l’escenari de la batalla la priora i les monges, alertades pel pas de Bertran pel monestir. Aquest es troba ja quasi desmaiàt. La priora reconforta l’abatut cavaller i intercedeix davant Curial perquè perdone l’ofensa.

Sor Yoland Le Meingre (cal llegir entre línies Yolande d’Aragon, matriarca dels Anjou de Provença i mare de Renat d’Anjou) coneix molt bé el cavaller abatut, de qui revela la identitat: “aquest cavaller, qui Bertran del Chastell ha nom (...). E sapiats que tots los de aquell linage del Chastell són molt forts e valents cavallers” (*CeG* III.19). Segurament, l’auditori d’un *Curial e Güelfa* recitat al Nàpols pel 1448 esclataria a riure quan el recitador desvelava per sorpresa la identitat del personatge en qüestió, després d’haver-ne mantingut la incògnita, a manera dels llibres de cavalleria artúrica. El “del Chastell” és qui governa Provença aleshores en nom de Renat, i des d’allí conspira contra Curial (cal llegir entre línies, la casa d’Aragó) per arravatar-li la senyoria de Milà (cal llegir entre línies, la Güelfa, representada ací per Festa). Observem, doncs, com l’autor aprofita el que sembla un episodi literalment anodí, copiat de qualsevol Tristany o Lançalot a l’ús, per a jugar amb una onomàstica suggerent.

Curial es conforma amb suspendre la lluita, encara que “aquell cavaller era tan ultrajós, car certament sinó la mort no ·ls haguera donada la pau” (*CeG* II.20). Bertran del Chastell insisteix, des del llit on l’atenen per les nafres que presenta, a voler reptar de nou Curial quan es recupere. El llombard l’adverteix: “que us tragats del cap aquesta follia” (*CeG* II.20). Les monges se l’emporten al monestir on, recuperat, Del Chastell és dissuadit per la priora, si s’estima la vida, de tornar-se a enfrontar a Curial.

Poc després de vèncer Del Chastell, Curial s’enfronta també victoriosament amb un cruel senyor de Monbrú. A continuació designa un escuder seu amb el “nom

---

¹⁴⁰⁵⁵ Sobre els fonaments jurídics reals i sobre el tòpic literari d’aquest dret germànic d’*aubines*, vegeu els capítols II.2.2 i II.1.4, respectivament.

Venjança e li fa fer les sues armes e la sua devisa”, amb un mot per a la divisa que anima l’herald a mantenir un “vol” moderat, seguint el consell de Dèdal a Ícar: sense pujar tant que en reba algun dany, però sense baixar tant com per a humiliar-se (*CeG* II.24). L’enigmàtica denominació de l’herald, no s’observa que tinga res a veure amb la pugna històrica per Nàpols-Sicília amb els Anjou.¹⁴⁰⁵⁶ El context no ho dóna a entendre. Com suggereixen Lola Badia i Jaume Torró, el nom de *Venjança* “està condicionat pels dos darrers enfrontaments amb Bertran del Chastel i el senyor de Montbrú” i la divisa “reivindica l’equilibri i la justa mesura contra la brutalitat dels cavallers ultratjosos.”¹⁴⁰⁵⁷ Tot això és cert, però encara n’hi ha més. Com descobriren els lectors de *Curial e Güelfa* vers la fi del llibre III, el narrador està ordint ací una sangonosa “venjança” literària contra els Du Chastel, el llinatge responsables d’un dels ultratges més deplorables de la cavalleria medieval: el crim de Montereau del 1419.

* * *

Ja no tornem a saber res de Bertran fins a la fi del llibre III, quan Curial torna a l’estudi i a la vida virtuosa, i la Fortuna comença a afavorir-lo. Mentre Fortuna i Venus es posen d’acord per a restituir-lo en una bona posició, el cavaller travessa França per Angers (capital del ducat d’Anjou). Se suposa que creua el Canal de la Mànega i es presenta a la ciutat de Londres, on té cort **el rei d’Anglaterra** (*CeG* III.82):

“En aquest temps mateix havia en Londres un cavaller de Bretanya, molt valent, apellat Guillalmes del Chastell, e no gosava estar en lo regne de França per alguna cosa que haurie feta contra lo plaer del rey; e havia molts anys que vivia en Anglaterra. Aquest cavaller, per fama, e encara de fet, era lo pus fort e lo pus valent cavaller que en tot lo reyalme de França se trobàs, e encara en Anglaterra no havia par ne equal. Aquest cavaller era estat germà de un cavaller qui Bertran del Chastell hach nom, lo qual havia combatut Curial en lo camí que a forma de cavaller errant féu al torneig de Melú.

“E perquè Bertran del Chastell, despuys que partí del monastir en lo segon libre mencionat, per aquella batalla perdé lo seny e après la vida, Guillalmes del Chastell, son frare, tenint per aquella rahó lo ventrell gros contra Curial, sabent

---

¹⁴⁰⁵⁶ Com proposa FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 813).

¹⁴⁰⁵⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 590.

que Curial era tornat, per un haraut li scrivi, requerint-lo de batalla per a davant lo rey d'Anglaterra, com lo dit Guillalmes en França no gosàs passar. E jatsia Curial per dues letres se fos escusat d'aquella batalla, obrint ab bona veritat tot lo cas que s'era seguit entre ell e Bertran del Chastell, lo dit Guillalmes, qui era molt ardit e forts, e molt ultrajós, e ab gran ergull en estrem, li replicà en tal manera e sots tal composició de paraules, que a Curial, segons art de cavalleria, fóra mills ésser mort en lo cativeri que escusar-se més avant d'aquella batalla. Per què hach, contra tot son grat, a acceptar-la..."

Efectuats els cerimonials cavallerescos de rigor i tenint per jutge el rei d'Anglaterra, "rey jove e desijós de veure tal fet", emprén el "lombart" la batalla a tota ultrança contra "lo bretó... felló ans furiós o rabiós", que actua amb "furor" i ofén de paraula el seu adversari. El rei, que no dissimula la seua inclinació pel bretó, jura que deixarà que el combat arribe a la fi, s'entén que perquè desitja –contra tota qualitat moral exigible a un jutge que és a més monarca– la mort de Curial a mans de Guillalmes. El combat és dur, a colps d'atxa, i el final de Guillalmes, terrible. Amb un primer colp d'atxa al cap, Curial "lo tabuxà"; amb un segon colp, "lo mes per terra, e per ventura ere ja mort, e encara li donà, en terra on jahia, dos colps tan estranys, que lo cervell li féu exir per moltes parts del cap." El rei d'Anglaterra no ret cap honor al vencedor. El cavaller llombard, tement que estiga parant contra ell represàlies, contracta "una fusta" per a tornar-se'n a França. En conéixer la victòria del seu amic Curial a Londres, el sobirà francès mostrarà gran plaer i voldrà felicitar-lo.

Curial no mata cap rival si no és per accident, necessitat o justícia. Just abans del combat "parlava amb paraules blanques" i es mostrava seré i temperat. I, tanmateix, amb Del Chastell s'acarnissa iradament, sense justificació aparent, fins al punt de fer brollar del crani amb l'atxa el cervell inert del bretó. És com si Venjança, el nom enigmàtic imposat a manera de vaticini al seu herald en el llibre II, s'haguera per fi acomplit. Els lectors contemporanis no ho entendran tal com ho entenien els del 1445 en avant, si no saben que el partit de Borgonya, aliat amb el rei d'Anglaterra, havia tractat de venjar durant vint-i-sis anys (1419-1445) la destrossa del crani de Joan Sense Por amb una atxa per Tanneguy du Chastel (Montereau, 1419). I ara, per culpa de la "traïció" a la causa del rei d'Anglaterra, la venjança ja resultava del tot inviable. Doncs això: si la cavalleria europea era incapaç de recuperar Constantinoble de mans del Gran Turc, Joanot Martorell ho realitzaria en la ficció del *Tirant*. De la mateixa manera, si Anglaterra

fallava a Borgonya i Aragó, i s'aliava ara amb els Anjou i Armanyac, doncs Curial el llombard s'ocuparia d'executar la somniada venjança borgonyona sobre el fàcil boc expiatori d'un personatge de ficció. Que aquest personatge porte el mateix cognom de l'assassí descervellador del duc de Borgonya no és, doncs, atzarós.

L'encrueliment de Curial amb els Du Chastel és el que pertoca. O, si més no, el que tenia pensat l'escriptor d'acord amb els seus paràmetres ideològics i en connivència amb les fílies polítiques dels seus lectors, ben informats sobre geopolítica i diplomàcia d'Europa. Ha de ser descomptat l'episodi, doncs, de l'amanit catàleg de presumptes "estranyeses" argumentals del *Curial*. Aquestes no són sinó el producte de la deficient intel·lecció d'una obra literària mal contextualitzada. Així, des de Martí de Riquer fins a Rafael Beltran,¹⁴⁰⁵⁸ la humiliació dels Du Chastel ha circulat de pròleg en pròleg del *Curial* com un motiu de "perplexitat" per a la crítica, sense cap justificació.¹⁴⁰⁵⁹

Tampoc no ens estranye gens el tractament negatiu que rep el sobirà britànic. Si l'autor insisteix reiteradament a qualificar-lo de "jove" és perquè vol que ens

---

¹⁴⁰⁵⁸ Vegeu BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 260-261.

¹⁴⁰⁵⁹ En RIQUER, Martí de, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968, vol. 1, p. 147, troba que és una "insòlita interpretació negativa de la figura de Guillaume du Chastel i del seu gernà" la que fa l'anònim. En RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), observa que "sorprèn, a la nostra novel·la, l'actitud adversa a Guillaume du Chastel, unànimement lloat per tots els contemporanis." En RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 49, s'estranya pel furibund ajusticiament de Guillelmes del Chastell a Londres, "sin duda con una intención que se nos escapa, pues el anónimo autor de *Curial e Güelfa* es difícil de situar en un ambiente concreto." Ja s'apunta, doncs, la imprescindible necessitat de "situar" l'autor en els eu context per a comprendre l'obra. En RIQUER, Martí de, *Aproximació al "Tirant lo Blanc"*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 69, diu que l'autor de la novel·la, "per raons que ignorem, presenta una visió negativa d'aquell cavaller bretó que fou molt celebrat arreu." ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 97-98, ajuda a situar l'autor com a proborgonyó, ja que ens recorda que Tannegy du Chastel fou inculpat de l'assassinat del duc de Borgonya a Montereau (1419). Per la seua banda, BUTINYÀ, Júlia, El nom de Guillelmes del Chastell al *Curial e Güelfa*. Una hàbil ironia o una desraonada incongruència?, dins *Revista de l'Alguer*, II-2, l'Alguer, 1991, ps. 155-163, tracta de resoldre el que qualifica d'"enigma coent", que depèn de coses que sabien l'anònim i "el cercle per al qual escrivia", observació ben oportuna. I tracta de veure si la cosa podria lligar amb el desafiament cavalleresc d'Alfons el Magnànim (que l'estudiosa identifica, simbòlicament, amb Curial) al rei de Tunis (Gerba, 1432), però no resulta molt convincent. BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Convergencias entre *El Victorial* y *Curial e Güelfa*: del accessus biogràfic al contexto històric de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459 (ps. 454-455), doncs, continua considerant "estraño que se le trate [Du Chastel] tan negativamente en la novela catalana" i troba també coherent relacionar-ho amb el magnicidi de Montereau. El mateix BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (p. 170) sospita que aquest tractament dels Du Chastel pot dependre de les "fortes tensions ideològiques" que solen condicionar alguns aspectes de les novel·les cavalleresques de l'època, però coincideix amb Riquer amb continuar expressant la seua "perplexitat" (p. 178) per aquest enfocament peculiar del desconegut escriptor.

l'imaginem com **Enric VI de Lancaster** (1421-1461; rei 1422-1461). Aquest comptava amb 22 anys quan signà la treva de Tours (1444) i amb 23 quan contragué noces amb Marguerite d'Anjou (23 d'abril del 1445), la filla del duc Renat d'Anjou: el gran valedor a França del partit antiborgonyó, a més d'antagonista acèrrim del rei d'Aragó i Nàpols. El compromís nupcial, ordit per la camarilla de William de la Pole, futur duc de Suffolk, fou ocultat pel Parlament al poble, conscients com eren els seus impulsors de la impopularitat de llur decisió, després d'una guerra de cent anys. Quan Curial executa el seu contrincant, el rei d'Anglaterra actua en conseqüència, “no faent ne procurant-li honor alguna per rahó de la victòria”. Tanmateix, el cavaller se sent acompanyat: “aquells qui l'havien acompanyat a l'anar a la plaça, lo acompanyaren” després, perquè no tot el poble anglés compartia l'actitud del seu jove rei. De fet, el descontentament per aquest canvi derivà en una rebel·lió (1449) i en l'assassinat de Suffolk (1450), al qual s'acusava de les pèrdues territorials d'Anglaterra en territori francès.¹⁴⁰⁶⁰ En gener del 1448 començava a rompre's la treva entre Anglaterra i França, perquè els anglesos havien incomplert el compromís de lliurar la Maine (al nord d'Angers) als francesos. La guarnició britànica s'hi resistí i Le Mans caigué després d'un setge, el 16 de març. No seria gens estrany, doncs, que l'episodi d'Angers, Londres i Del Chastell, que sembla estranyament inserit enmig de la línia argumental de la novel·la, poguera haver estat influït per la notícia d'aquesta represa de la guerra dels Cent Anys.

* * *

Comsevulla que siga, la rellevància atorgada per l'escriptor als germans Bertran i Guil·lalmes del Chastell obliga a revisar algunes dades d'aquesta important família de la noblesa bretona. Les primeres notícies sobre la casa Du Chastel, originària del Finisterre de la Bretanya (a ponent de l'Alta Bretanya) i radicada a la ciutat de Brest, es remunten al segle XI. Tanmateix, no fou fins el segle XIV que aquesta família cèltica destacà en la persona de Tanneguy I du Chastel (*ca.* 1300-*post* 1352), capità de Brest. Aquest tingué tres fills anomenats Tanneguy II (+1370), Guillaume I (+1370) i Bertrand du Chastel. Aquests dos últims coincideixen, com es veu, amb els noms dels germans Guil·lalmes i Bertran de la novel·la. Tanmateix, es troben una mica llunyans en el temps. A més, Bertrand du Chastel no passà de ser un cavaller de segona fila.¹⁴⁰⁶¹

---

¹⁴⁰⁶⁰ KEEN, M. H., *England in the Latter Middle Ages*, Methuen & Co., Londres, 1975, ps. 428-433.

¹⁴⁰⁶¹ Seguim les genealogies elaborades per ANSELME DE SAINT-MARIE, Simplicien, *Histoire généalogique et chronologique de la Maison Royale de France, des pairs, grands officiers de la couronne et de la maison du roy, et des anciens barons du royaume*, ed. a cura de M. POTIER DE COURCY, Firmin Didot frères, fils et cie., París, 1868 (4a ed.); PATTOU, Étienne, *Famille du Chastel* [2011], dins

No obstant això, convé remarcar que Tanneguy II du Chastel fou company d'armes i aventures del cèlebre conestable de França **Bertrand du Guesclin** (Motte-Broons, Bretanya, ca. 1320 – Castellnou de Randó, el Llenguadoc, 1380) fou un dels personatges més cèlebre de la història de França. Ja en el mateix segle XIV, començaren a escriure's d'ell cròniques i cançons de gesta,¹⁴⁰⁶² potser conegudes per l'anònim autor del *Curial*. Els biògrafs medievals de *Bertran*, com era costum, solien “daurar” els “actes d'argent” del cavaller bretó. Exageren, doncs, quan descriuen el cavaller bretó amb un aspecte inhumà i zoomòrfic, com si estiguera travessat d'humà i de senglar: “qu'il fut brave, intrepide, heureux et fortant toûjours avec un succès incroyable de toutes les expéditions qu'il entreprenoit (...); qu'il étoit d'une taille robuste, qu'il avoit les poings gros et quarrez, qu'il avoit la peau noire comme celle d'un sanglier, et qu'on ne devoit pas s'étonner s'il en avoit aussi la force et le courage.”¹⁴⁰⁶³

El caràcter de Bertrand du Guesclin era brutal i iracund, tendent als extrems, en concordança amb el seu aspecte.¹⁴⁰⁶⁴ Era una cosa com els bretons Sanglier i Bertran del Chastell del *Curial*. Aquells cavallers atlàntics eren biografiats protagonitzant tota mena de gestes meravelloses, èpicament sobredaurades, quan en realitat eren cavallers de dubtosa moralitat i homes indignes de tal honor literari. O, si més no, així ho entenia l'anònim de la novel·la catalana. Representaven un model de cavalleria obsolet i contrastaven clarament, pels seus comportaments socials immoderats, profundament medievals, amb el *Curial* de ficció que ell intenta presentar com a model als adolescents del seu temps. Els grans herois bretons o francesos comptaven amb l'agregant –

Racines et histoire, publicació digital <http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/du_Chastel> consultada en octubre del 2015. Vegeu també les dades que aporta CASSARD, Jean-Christophe, Tanguy du Chastel, l'homme de Montereau, dins COATIVY, Yves (ed.), *Le Trémazan des Du Chastel: du château fort à la ruine. Actes du colloque de Brest (10-12 juin 2004)*, Centre de recherche bretonne et celtique – Association SOS Château de Trémazan, Brest-Landunvez, 2006, ps. 83-104.

¹⁴⁰⁶² És ben coneguda la *Chanson de Bertrand du Gesclin*, estudiada, amb altres biografies cavalleresques, per GAUCHER, Élisabeth, *La biographie chevaleresque. Typologie d'un genre (XIIIe-XVe siècle)*, Honoré Champion, París, 1994. Ha tractat ja d'aquest personatge en relació amb el *Curial*, BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Memoria histórica y ficción: las biografías militares y caballerescas en la Europa del XV y los referentes realistas de *Tirant lo Blanc* y *Curial e Güelfa*, dins GRIFOLL, Isabel – ACEBRÓN, Julián – SABATÉ, Flocel (eds.), *Cartografies de l'ànima: identitat, memòria i escriptura*, Pagès, Lleida, 2014, ps. 217-230.

¹⁴⁰⁶³ ANÒNIM, *Anciens mémoires du quatorzième siècle depuis peu découverts, ou l'on apprendra les aventures les plus surprenantes et les circonstances plus curieuses de la vie du fameux Bertrand du Guesclin, connétable de France*, adaptació lingüística i ed. a cura de Jean LE FÈBVRE, Tipogr. de Baltasar Ballere, Douay, 1692 p. 150.

¹⁴⁰⁶⁴ S'ha escrit molt sobre Du Guesclin des del segle XIV. Vegeu, entre d'altres, FRAIN, Édouard, “Nos, Du Guesclin”. *De 1300 a 1828*, Édouard Lécuyer, Vitré, 1917; MINOIS, Georges, *Bertrand du Guesclin*, Fayard, París, 2006; MOAL, Laurence, *Du Guesclin: images et histoire*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2015; LASSABATÈRE, Thierry, *Du Guesclin. Vie et fabrique d'un héros médiéval*, Perrin (“Biographies”), París, 2015.

humanísticament considerat– de ser uns *milites* profundament analfabets, detall que certifiquen, com un mèrit més, els biògrafs. El trobador Cuvelier, en la seua *Chanson de Bertrand du Guesclin* (estrofa 66, vv. 1836-1837), constata amb complaença: “Car lir ne savoit n’escríre ne compter. / Onc maistre ne trouva, sachiés le sans doubter, / de quoy li ber Bertran [notem la coincidència ortogràfica amb el *Curial*] se laissat dotriner. / Ainçois vouloit ferir son maistre et hutiner.”¹⁴⁰⁶⁵ De Tanneguy du Chastel, diu Jean-Christophe Cassard: “une biographie intellectuelle du personnage est impossible à esquisser”,¹⁴⁰⁶⁶ perquè no es té constància que llegira mai cap llibre.

Aquesta oposició entre els cavallers que no lligen res de res i aquells que estudien l’*Ètica* d’Aristòtil i *La República* de Plató, es posa repetidament en contrast, al llarg d’una novel·la cavalleresca. L’actitud insultant i poc ponderada d’aquells *sangliers* i dels seus corifeus xocava –i eixia derrotada– amb el caràcter temperat i cortés, bibliòfil i estudiós, del cavaller *curialis* de la Itàlia “dels llibres” que protagonitza la innovadora novel·la catalana. Per als humanistes italians del temps del *Curial*, París, la “bàrbara” capital de l’escolàstica medieval, estava sent derrotada per la Florència de Brunni i de l’humanisme renaixentista. En l’*umanesimo cavalleresco* de *Curial e Güelfa*, l’obsolet cavaller analfabet de la matèria de Bretanya és vençut i castigat per un nou model de cavaller: el d’una “matèria d’Itàlia” que no adquirí la volada literària que hauria desitjat l’anònim del *Curial*, el seu discret iniciador. El primer model de cavaller representa l’edat mitjana, les *Dark Ages*; el segon, proclama la “llum” del Renaixement.

Destacà el temut cavaller Bertrand du Guesclin –un autèntic Sanglier de la França del segle XIV– en torneigs i batalles contra els anglesos, abans de ser convocat per Enric de Trastàmara contra el rei Pere I el Cruel, a qui disputava la corona de Castella (1366). El monarca havia contractat, per a fer front a Du Guesclin, els serveis del Príncep Negre, governador anglés de la Guiana, que derrotà i capturà el bretó a la batalla de Nàjera (1367). L’alliberà poc després. Du Guesclin tornà a Castella per ajudar Enric a guanyar la decisiva batalla de Montiel (1369). El rei Pere, assetjat al castell de Montiel, negocià amb Du Guesclin, per separat, una fugida honorable. Tanmateix, el bretó l’enganyà: el portà a la tenda de campanya del seu germanastre, Enric de Trastàmara. Aquest i Pere s’abraçaren lluitant cos a cos, però, en veure que Enric tenia les de perdre, Bertrand s’abalançà sobre Pere i el posà a disposició d’Enric perquè

---

¹⁴⁰⁶⁵ CUVELIER, Jean, *La chanson de Bertrand du Guesclin*, ed. a cura de Jean-Claude FAUCON, Éditions universitaires du Sud, Tolosa de Llenguadoc, 1990-1991, vol. 1, p. 41.

¹⁴⁰⁶⁶ CASSARD, J.-C., Tanguy du Chastel..., p. 91.

aquest l'apunyalara repetidament i consumara el magnicidi. Les cròniques castellanques dels Trastàmara justifiquen la traïció i l'auxili de Du Guesclin a Enric atribuint-li la frase: “Ni quito ni pongo rey, pero ayudo a mi señor...” Enric rematà la faena seccionant el cap del rei assassinat i reballant-lo a un caminal. La resta del cadàver de Pere I fou exhibit als que encara resistien intramurs, per a obtenir la capitulació. D'aquella manera tan brutal i medieval –i tan lamentable per a un escriptor que vivia ja en altra època, com l'autor del *Curial*– fou entronitzat Enric II de Trastàmara.¹⁴⁰⁶⁷

Sí, es cert que el magnicidi reial del 1369 encara queda molt més lluny del temps d'escriptura del *Curial* que el de Montereau del 1419. Però cal tenir en compte un detall: el 24 de maig del 1446, mentre prenia forma la novel·la catalana en la cort d'un Trastàmara (la napolitana d'Alfons el Magnànim, poblada per molts exiliats acabats d'arribar),¹⁴⁰⁶⁸ la casa castellana de Trastàmara, per disposició de Joan II, havia decidit reparar la memòria de Pere I el Cruel. A tal efecte, es traslladaren les seues descurades despulles mortals i foren inhumades al desaparegut monestir de Santo Domingo el Real de Madrid, en un digne monument fúnebre, davant de l'altar major. El fet nefast i anticavalleresc del lleig apunyament del 1369, derivat de la conducta maldestra de *Bertran* du Guesclin, fou en part reparat.¹⁴⁰⁶⁹ Testimoni pròxim del soterrar degué ser Fernando de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos, que acabava d'arribar d'Itàlia amb uns llibres per al marquès de Santillana. Fernando s'havia reunit amb Joan II de Castella i es disposava a ajudar-lo en el setge d'Atienza (estiu del 1446).¹⁴⁰⁷⁰

El currículum militar de Bertrand du Guesclin és molt extens, però la resta d'activitats i dades biogràfiques no tenen cap relació amb la novel·la anònima. Si hi havia algun interès en l'autor de *Curial e Güelfa* de “castigar” *Bertran* en el llibre II, juntament amb l'altre gran magnicida, *del Chastell*, era per a assenyalar-lo –en contra del criteri dels biògrafs francesos– com un senglar indigne de dir-se cavaller. La companyonia entre ambdós cavallers bretons del segle XIV, Tanneguy du Chastel i

---

¹⁴⁰⁶⁷ És un assumpte molt barallat en la historiografia espanyola. Vegeu, si de cas, VALDEÓN BARUQUE, Julio, *Pedro I el Cruel y Enrique de Trastámara*, Santillana, Madrid, 2002; DÍAZ MARTÍN, Luis Vicente, *Pedro I el Cruel, 1350-1359*, Trea, Gijón (2a. ed.), 2007.

¹⁴⁰⁶⁸ Els que venien, amb salcoduit de Maria de Castella, després d'haver sigut vençut i mort l'infant Enric de Castella (1445), gran amic de la família Dávalos/d'Àvalos.

¹⁴⁰⁶⁹ Vegeu LÓPEZ NÚÑEZ, Juan, *Los restos del rey D. Pedro, el Cruel, La esfera*, 84, Madrid, 7 d'agost del 1915, p. 29; ARCO GARAY, Ricardo del, *Sepulcros de la Casa Real de Castilla*, Instituto Jerónimo Zurita – CSIC, Madrid, 1954, ps. 305-306; RABADÉ OBRADÓ, M^a. del Pilar, Religiosidad y memoria política: las constituciones de la capilla de Pedro I en Santo Domingo el Real de Madrid (1464), dins *En la España Medieval*, 26, Madrid, 2003, ps. 227-261.

¹⁴⁰⁷⁰ Sobre el viatge de Fernando, se suposa que portant amb ell una part de la *Iliada* de Decembrio, per encàrrec d'Enyego d'Àvalos, ja s'ha tractat en el capítol I.3.4.

Bertrand, afegida la fama de brutals i violents que tenien els bretons, pot explicar perfectament l'elecció de l'antropònim *Bertran* per part de l'escriptor per a fer menys explícita la referència directa a un *TanneGuy* (III) du Chastel ben conegut per ell, i germà d'un Guillaume (II). Seria una cosa com en el cas paral·lel, més amunt revisat, de la parella *Rubín* [de Bracamonte] + [Geoffroy] *Le Meingre*. Hi tindríem, doncs, una nova parella de companys convertida en un sol personatge: *Bertran* [du Gesclin] + [TanneGuy] *del Chastell*. Aquest procediment del “muntatge” dissimulador de noms i cognoms, ja l'havia assajat l'escriptor pàgines amunt, en l'episodi de la duquesa d'Ostalriche: Auger + Bellian, Othó + Cribaut, etc.¹⁴⁰⁷¹ Els referits TanneGuy III i Guillaume II formen part d'una tercera generació dels Du Chastel, famosa i pròxima al temps d'escriptura de la novel·la. Són més fàcilment relacionables, per tant, amb els germans Bertran i Guillalmes del Chastell de la ficció novel·lesca à *clef*.

Guillaume II du Chastel (? – Dartmouth, Anglaterra, 15 d'abril del 1404), germà major de TanneGuy III, fou camarlenc del rei Carles VI de França i del duc d'Orleans, un dels caps del partit nobiliari d'Armanyac-Orleans, furibundament enfrontat amb el duc de Borgonya. Es trobà el 1400 a París amb el cavaller català Pere de Cervelló, al qual reptà per lletra de batalla el 19 de novembre del 1401. Intercanviaren noves lletres: elegiren un jutge neutral, Enric III de Castella, i aquest els hi assignà lloc i data: Segòvia, 15 de setembre del 1401. Tanmateix, no ha arribat cap notícia, ni documental ni cronística, sobre el combat.¹⁴⁰⁷² Segurament, l'anul·larien, com solia succeir amb tants altres enfrontaments cavallerescos solucionats per la via literària.¹⁴⁰⁷³

Servia aleshores Guillaume el duc de Bretanya, en qualitat d'almirall, per a la guerra contra Anglaterra. Aquesta tenia per escenari les dues ribes del Canal de la Mànega. Fou Du Chastel, gran justador i tornejadore, un dels set campions que acompanyaren el senyor de Barbazan en un mític certamen del 1402 contra els anglesos. L'anomenat *Combat des Sept* (castell de Montendre, 19 de maig de dit any) fou instrumentalitzat després de manera interessada per la propaganda cavalleresca

---

¹⁴⁰⁷¹ Us remetem pàgines amunt, al capítol II.3.5.

¹⁴⁰⁷² RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 44-49; RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), ps. 254-257.

¹⁴⁰⁷³ Sols cal veure el repertori que publica el mateix RIQUER, Martí de, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968. O les consideracions al respecte dels coautors RIQUER, Martí de – VARGAS LLOSA, Mario, *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*, Barral, Barcelona, 1972; reed. per Sirmio, Barcelona, 1990.

francesa.¹⁴⁰⁷⁴ Cridà l'atenció de literats com la poetessa Christine de Pizan, que cantà en tres balades la victòria dels campions de França. Guillaume destacà sobre la resta de contendents.¹⁴⁰⁷⁵ Obtingué llavors el cavaller Du Chastel una victòria naval a Pointe Saint Mathieu i saquejà la ciutat anglesa de Jersey (abril del 1403). Tanmateix, prengué una decisió equivocada quan desembarcà a la platja de Blackpool Sands, a Dove, un lloc de la costa de Cornualla (Anglaterra) situat 4 milles al sud-oest de Dartmouth. Allí trobaria la mort, sent encara relativament jove, en la primavera del 1404. Guillaume pretenia caure per sorpresa sobre el flanc d'uns anglesos que s'havien atrinxerat a recer d'unes dunes. El senyor de Jaille tingué notícia que aquells defensors de la platja, encara que nombrosos, eren vilans de poblacions pròximes. Seria una vergonya no atacar-los. Du Chastel, ferit en el seu punt d'honor, assumí el risc i fou liquidat pels britànics, juntament amb majoria dels seus 200 cavallers, conduïts a la mort per ell.¹⁴⁰⁷⁶

Immediatament, els relators bretons interpretaren propagandísticament el martiri heroic d'aquells cavallers. Recorrent a un "véritable processus d'héroïsation", exaltaren la personalitat i la gesta de Guillaume du Chastell, com explica Jean-Christophe Cassard. Com que no hi ha cap heroi que no tinga en el seu expedient una frase cèlebre, atribuïren a Du Chastel l'autoria d'una màxima estoica que hauria sigut pronunciada per ell just abans de morir: *Kentoc'h mervel evid en em trec'hi*, en galó; *Plutôt mourir que se souiller*, en francès; *Potius mori quam foedari*, en llatí. En realitat, aquesta frase –o una versió molt similiar– ja es documenta des del 1385 en la divisa de l'ermeni que lluien els ducs de Bretanya, dels quals eren vassalls els Du Chastel. Els bretons convertiren el lema ('És preferible morir que rebre deshonor') en mot de banderes i divises heràldiques. Els seus actuals descendents encara la juxtaposen amb orgull als seus emblemes com un símbol més de la mitificació nacional del país.¹⁴⁰⁷⁷ 'Abans morir que caure en deshonor..?' Per a l'autor del *Curial*, es tracta d'una màxima tan medieval com desaconsellable. Ell prefereix per al seu *curial* humanista una sentència del clàssic Píndar, el poeta cantor dels sobirans de la Magna Grècia (la Sicília dels antics): *Ans envie que pitié*. 'És preferible causar enveja' per mèrits propis, com el rei Alfons, 'que

---

¹⁴⁰⁷⁴ VAIVRE, Jean-Bernard, Le rôle armorié du combat de Montendre, dins *Journal des savants*, 2/1, París, abril-juny del 1973, ps. 99-125.

¹⁴⁰⁷⁵ CASSARD, J.-C., Tanguy du Chastel..., ps. 87-88.

¹⁴⁰⁷⁶ Recull el relat, entre molts altres autors, un clàssic com és HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtevormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 136.

¹⁴⁰⁷⁷ CASSARD, J.-C., Tanguy du Chastel..., p. 87.

donar llàstima'.¹⁴⁰⁷⁸ Llàstima és el que donava l'irreflexiu cavaller bretó. Discreparia de l'anònim, en canvi, el príncep Ferran, duc de Calàbria. Al cap d'uns anys de ser entronitzat imità els ducs bretons creant un orde cavalleresc de l'Ermini (1465) amb la divisa i el mot corresponent plagiats: *Malo mori quam foedari*.¹⁴⁰⁷⁹

Sols cal llegir els preliminars de la batalla entre Curial i Guillalmes del Chastell per observar que la màxima bretona, i més concretament la frase posada en boca de l'heroi temerari, no era desconeguda per l'escriptor: "Lo dit Guillalmes, qui era molt ardit e forts, e molt ultrajós, e ab gran ergull en estrem, li replicà en tal manera e sots tal composició de paraules, que a Curial, segons art de cavalleria, fóra mills ésser mort en lo cativeri que escusar-se més avant d'aquella batalla. Per què hach, contra tot son grat, a acceptar-la." (*CeG* III.82). L'estudiós Rafael Beltran ens posa sobre la pista d'una connexió amb *El Victorial*, biografia cavalleresca on l'autor explica que Guillaume no morí en combat, sinó "en lo cativeri", com diu l'autor de la novel·la anònima, dotze o tretze dies després, per trobar-se greument ferit.¹⁴⁰⁸⁰ Evidentment, l'anònim –o ja no tan anònim– del *Curial* està parodiant la frase de Guillaume du Chastel, transformada en màxima heroica de la cavalleria francesa. En realitat, ell sap que la frase lapidària oculta una decisió empresa follament i que portà a un resultat deplorable. En lloc de deixar-se guiar per la raó, com sol fer Curial, estudiós dels llibres clàssics i seguidor de l'ètica aristotèlica, l'heroi medieval Du Chastel afrontà un combat desigual, on preveia que havia de morir, portat per una decisió militar irracional i poc meditada. Actuà "segons art de cavalleria", però aquesta art, que es fonamenta en l'honor personal del cavaller i de les tropes que se li assignen, pot resultar catastròfic si el cabdill militar no sap moderar els seus impulsos per mitjà de l'estudi i la raó. Curial demostrarà, efectivament, com es fa això, en la batalla en inferioritat contra els turcs.

Com els cavallers de tots els temps, Curial és una mica "superb" (*CeG* II.0), però, al remat, sap reconduir la situació. Estalvia esforços inútils i actua amb criteris cortesos i racionals. És el mateix que fa la senyora de Milà, quan domina els impulsos sexuals que la "punyeixen" i endreça la seua relació amorosa cap a una via matrimonial honesta.

---

¹⁴⁰⁷⁸ Sobre la procedència i el sentit d'aquest mot de Curial, vegeu el capítol II.2.3.

¹⁴⁰⁷⁹ ESTEBAN LORENTE, Juan Francisco, Las divisas de los poderosos y la seducción intelectual, dins RUIZ, Margarita – CASASECA, Antonio – PANERA, F. Javier (eds.), *El poder de la imagen; la imagen del poder*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2013, ps. 63-92 (p. 72); VITALE, Giuliana, *Araldica e politica: statuti di ordini cavallereschi curiali nella Napoli aragonese*, Carlone, Nàpols, 1999, ps. 57 i 111.

¹⁴⁰⁸⁰ DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial* [ca. 1435-36, 1445-48], ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, cap. 68, ps. 513-514.

El control racional de les passions, fonamentalment les de la supèrbia i la luxúria, que són la causa de la majoria dels mals, és un *leitmotiv* en la novel·la.

En la biografia cavalleresca castellana *El Victorial* (ca. 1435-1436, 1445-1448), que narra les gestes de Pero Niño, un antic “familiar” (o jove cavaller tutelat) del pare d’Enyego d’Àvalos, l’autor explica com el biografiat visità la península de Cornualla on havia mort en combat el famós cavaller Del Chastell (1405). En contrast amb l’autor de *Curial e Güelfa*, el biògraf del “primitiu” i analfabet cavaller espanyol admirava molt el sacrifici estoic i cavalleresc del noble bretó, i el seu sacrifici:

“...de tomar tierra en aquel lugar, por contar cómo murió allí mosén Guillén del C[h]astel, el noble e muy valiente cavallero; porque tan valiente e tan fuerte cavallero como él fue en este mundo, razón es de fazer dél grand mençion en las ystorias de los nobles cavalleros, quando a caso viniere.

“Mosén Guillén fue natural de Bre[ta]ña. Hera brétón ‘bretonante’. Llaman brétón ‘bretonante’ al que es brétón que non es mezclado de otra naçion ni lengua; e llaman ‘brétón galón’ por los que son el cabo de Bretaña mezclados con Françia; e éstos non los an por tan puros bretones, ni tan fidalgos. Ansí que era de los mejores linajes de Bretaña. Hera señor de una grand baronía, que llaman “el C[h]astel”. Hera hombre muy alto de cuerpo, e de grand fuerça, e muy fermoso de su persona. Hera muy valiente.

“Entró en canpo muchas vezes, tantos por tantos, ansí en armas secretas como a todo trançe. Tan valiente hera quando hera en los canpos armado, e tan ligero andava, como si non truxese armas ningunas. Tanto se atrevía en su valentía que muchas vezes en los canpos acometía al que le caía en suerte de lo tomar a manos. Entró en un batalla de siete por siete, e los otros contrarios eran yngleses, e fue vençedor él e sus compañeros, los quales heran éstos: Arnau Guilén de Barbasán, Angebaot, e Caroys, e mosén Guillén Batallier...

“[Espai en blanc; hi manca el relat del desembarcament a Dartmouth] ...doze naos. E sobre tomar tierra allí, ovo entre ellos grand porfía quién la tomaría primero. Fue en ellos deshordenança, e la gente de los yngleses hera mucha. E fueron luego vençidos, comoquier que mosén Guillén peleó mucho bién, fasta que

lo firieron muy mal. Fue ferido so las platas, de una espada. E estando preso, murió dende a doze o treze días.”¹⁴⁰⁸¹

A diferència de l'escrivà castellà Gutierre Díaz de Games, que castellanitza el nom francès *Guillaume* com *Guillén*, l'anònim del *Curial* prefereix una forma literària tan capriciosa i arcaica com *Guillalmes*,¹⁴⁰⁸² que sembla obtinguda de la lectura d'alguna cançó de gesta; singularment, del cicle de *Guillalmes d'Orenge*,¹⁴⁰⁸³ fundador del principat d'Aurenja. *La prise d'Orenge*, concretament, és una obra tinguda en compte en la novel·la catalana per a preparar el final nupcial i apoteòsic del príncep d'Aurenja i la Güelfa (suposem que en llaor del príncep Ferran de Nàpols, casat el 1445 amb la darrera descendent italiana dels prínceps *d'Orenge* i membre de la família Orsini, la més *güelfa* d'Itàlia: Isabella de Chiaromonte, àlies Orsini-Del Balzo).¹⁴⁰⁸⁴

Guillaume II du Chastel era casat amb Marie du Pont, però, com el seu germà Tanneguy II, no deixà descendència. No obstant això, tingué un nebot, fill del seu germà Olivier, batejat com **Guillaume III du Chastel**, que fou *écuyer* del delfí Lluís de Valois (al·ludit pejorativament en el *Curial* pel pseudònim “de Sant Laydier”) i *grand pannetier* de la cort del rei de França. Morí sent encara jove, al setge de Pontoise i en presència del rei Carles VII. Defenia heroicament l'estratègic pas del riu Oise, entre la Normandia i París (20 de juliol del 1441) contra les forces angleses del duc de York.¹⁴⁰⁸⁵ El monarca francès concedí a la família el gran honor d'inhumar-lo a la capella de Santa Maria la Blanca de l'abadia reial de Sant Denís, a París: és a dir, al costat de l'heroi bretó *Bertran* du Guesclin. El nom de *Guillaume*, doncs, encara sonava en associació al cognom *Du Chastel* quan s'escrigué el *Curial e Güelfa*.

Valdrà afegir a aquesta dada que dos dels homes que cooperaren activament amb Tanneguy III du Chastel en l'assassinat del duc de Borgonya al pont de Montereau, l'any 1419, portaven aquest mateix nom. Ens referim als servidors del duc Charles I

---

¹⁴⁰⁸¹ *Ibidem*.

¹⁴⁰⁸² Hi figuren *Guillalmes de Roan*, *Guillalmes de la Tor* i *Guillalmes del Chastell*.

¹⁴⁰⁸³ En molts manuscrits d'aquesta obra i cançons al·lusives al personatge, aquest figura com *Guillalmes*. Vegeu TYSSENS, Madeleine, *La geste de Guillaume d'Orange dans les manuscrits cycliques*, Société d'Édition 'Les Belles Lettres' (“Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège”, 178), París, 1967, p. 60. A l'escriptor, sembla que li agrada aquesta forma arcaïtzant i de ressonàncies literàries.

¹⁴⁰⁸⁴ Vegeu el capítol II.1.4, on es tracta de les fonts franceses de la novel·la.

¹⁴⁰⁸⁵ ANSELME DE SAINT-MARIE, Simplicien, *Histoire généalogique et chronologique de la Maison Royale de France, des pairs, grands officiers de la couronne et de la maison du roy, et des anciens barons du royaume*, ed. a cura de M. POTIER DE COURCY, Firmin Didot frères, fils et cie., París, 1868 (4a ed.), vol. 8, p. 359; DEVIC, Claude – VAISSETE, Jean-Joseph, *Histoire générale du Languedoc*, Privat, Tolosa de Llenguadoc, 1872-1879; CASSARD, J.-C., *Tanguy du Chastel...*, p. 103.

d'Orleans, **Guillaume Bataille**, senescal del comtat d'Angulema (patrimoni de dit duc d'Orleans) i Guillaume d'Avaugour, batle de Turena.¹⁴⁰⁸⁶ El més cèlebre dels dos era *Guillalmes* Bataille, que ajudà Tanneguy *del Chastell* a colpejar brutalment el duc ferit fins a rematar-lo. Bé està, doncs, que el cavaller sobre el qual projecta la seua ira –una ira literària– l'escriptor porte per nom Guillaume del Chastell i de Guillaume Bataille, i que muira del mateix mal que Joan Sense Por. Però no a traïció i de resultes d'una ira incontrolable, sinó com a culminació d'un combat cavalleresc entre iguals, amb totes “les cerimònies d'aquestes batalles” (*CeG* III.82). Bataille havia obtingut glòria combatent a Montendre (1402) en l'equip de Guillaume II du Chastel, el del regent de França Louis I d'Orléans, contra els set contrincants angloaquitans.¹⁴⁰⁸⁷ En vespres de Montereau, pel 1418, era un experimentat capità al servei del delfí Carles (VII), del consell del qual formava part, i comandava 100 homes d'armes a cavall.¹⁴⁰⁸⁸ Fou també diplomàtic. Visità l'any 1411 la cort castellana del regent Ferran de Trastàmara (imminent Ferran I d'Aragó), per encàrrec del duc Carles d'Orleans.¹⁴⁰⁸⁹

Tanneguy III du Chastel (o *Tanguy*, *Tanki* en llengua galona; Trémazan, Bretanya, 1370 – Beaucaire, Llenguadoc, 1449)¹⁴⁰⁹⁰ és “l'homme de Montereau”. Amb aquest antonomàstic sobrenom el coneixen els medievalistes francesos, per la fama d'haver assassinat el duc de Borgonya Joan I Sens Por al pont de Montereau, l'any 1419. Tanneguy era un dels fills fadristerms del senyor del castell de Trémazan, en l'actual municipi de Landunvez, al Finisterre de la Baixa Bretanya. Era casat des del 1405 amb la bretona Sibylle Le Veyer, però no tingué descendència.

Des de jove, el cavaller destacà en les armes a l'ombra del seu germà Guillaume, en el context de la lluita del duc de Bretanya i els anglesos de Cornualla, durant la Guerra dels Cent Anys. El 1404 participà en la desastrós desembarcament organitzat per

---

¹⁴⁰⁸⁶ Vegeu MIROT, Albert, Charles VII et ses conseillers assassins de Jean Sans Peur, dins *Annales de Bourgogne*, 14, Dijon, 1942, ps. 197-210 (p. 200).

¹⁴⁰⁸⁷ VAIVRE, Jean-Bernard, Le rôle armorié du combat de Montendre, dins *Journal des savants*, 2/1, París, abril-juny del 1973, ps. 99-125.

¹⁴⁰⁸⁸ MORICE, Hyacinthe, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique et civile de Bretagne*, Tipogr. de Charles Osmont, París, 1744, vol. 2, p. 985; MORANVILLE, H, Extraits du journal du Trésor (1345-1419), dins *B E C*, 49, París, 1888, p. 434.

¹⁴⁰⁸⁹ JAMME, Armand, Benoît XIII, le Schisme et la Couronne: regards sur les corisement des enjeux politiques au temps de l'interrègne aragonais, dins SESMA MUÑOZ, José Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Grupo CEMA – Universidad de Zaragoza (“Actas”, 174), Saragossa, 2010, ps. 119-147 (p. 129, n. 36).

¹⁴⁰⁹⁰ Malgrat algunes fonts antigues, que apunten al 1458 com la data de la defunció, és molt probable que aquesta tinguera lloc el 1449, amb vora 80 anys d'edat, si atenem –entre altres dades– a les fonts consultades per CASSARD, J.-C., *Tanguy du Chastel...*, p. 103.

Guillaume, que morí en una platja pròxima a Dartmouth, a mans dels anglesos. Tanneguy sobrevisqué i romangué presoner de l'enemic durant més d'un any (1404-1405). Després de participar al setge de Calais (1406)¹⁴⁰⁹¹ i d'haver saquejat la plaça de Dartmouth en revenja per la mort del germà (1407), efectuà un viatge per la Península Ibèrica amb una companyia de cavallers francesos. El 9 de maig del 1407 arribaren a la ciutat de València i participaren, en presència del rei Martí I l'Humà, en les justes que solemnitzaven les bodes de la infanta Elisabet d'Aragó amb el comte Jaume d'Urgell. El 30 de maig, Tanneguy i tres francesos més justaren contra el noble Pere de Montcada i tres companys, com relata la crònica de Monstrelet.¹⁴⁰⁹² Tanneguy ocupava llavors una discreta posició en el seu equip, liderat pel senescal d'Hainaut.¹⁴⁰⁹³

En tornar a París, entrà al servei del duc Louis d'Orléans, però fou un contracte efímer, ja que el magnat fou assassinat el 23 de novembre del 1407 per instigació del duc Jean I de Bourgogne. L'any 1410 es desplaçà a Nàpols per a dirigir les tropes de Lluís II d'Anjou, duc d'Anjou i comte de Provença, que disputava la corona napolitana a Ladislau d'Anjou-Durazzo, el rei efectiu (+1414) i pare de Joana II. Després d'obtenir una important victòria a Roccasecca (1411), la falta de recursos obligà Lluís a retirar-se i a renunciar a ocupar el tron que pretenia. Aquesta aventura proporcionà a Du Chastel un coneixement de la topografia de la ciutat de Nàpols i les seues fortalises, el Castell de l'Ou i Castell Nou, que li vindria bé per a unes negociacions del 1439, més avall comentades.¹⁴⁰⁹⁴ L'any 1412, recomanat pel mateix Lluís II d'Anjou, Du Chastel passà a servir Charles de Valois, futur Carles VII de França. La seua fama augmentà aleshores exponencialment quan, formant part d'una ambaixada cavalleresca a Londres, afrontà victoriosament una batalla contra el cavaller anglés John Cornwall, en abril del mateix any, i en presència del rei Enric V d'Anglaterra.¹⁴⁰⁹⁵ Aquest detall biogràfic era sens dubte conegut per l'autor del *Curial*, que decideix situar a Londres i en presència també d'un rei d'Anglaterra, el combat a ultrança de Curial i Du Chastel. El que en la vida real fou una victòria que atorgà renom a Du Chastel i féu que es guanyara els favors del

---

¹⁴⁰⁹¹ MIROT, A., Charles VII et ses conseillers..., p. 199.

¹⁴⁰⁹² RIQUER, M. de, *Caballeros andantes...*, ps. 124-126; ÍDEM, *Història de la literatura...*, vol. 3, ps. 254-257.

¹⁴⁰⁹³ CASSARD, J.-C., Tanguy du Chastel..., p. 89.

¹⁴⁰⁹⁴ MIROT, A., Charles VII et ses conseillers..., p. 203.

¹⁴⁰⁹⁵ KNOWLSON, George, *Jean V, duc de Bretagne, et l'Angleterre (1399-1442)*, ("Archives historiques de Bretagne", 2), W. Heffer & Sons Ltd. - Librairie de Bretagne Yves Durand-Noël, Cambridge - Rennes, 1964, p. 74; CASSARD, J.-C., Tanguy du Chastel..., p. 90.

futur rei de França, en la ficció es capgira: Du Chastel és vençut i el rei de França idealitzat de la novel·la ho celebra amb demostracions d'alegria.

En tornar de Londres adornat de fama, Tanneguy III du Chastel obtingué les nòmines de camarlenc i mariscal de Guiana (*Guyenne*), l'any 1412, i de capità de La Rochelle, el 1415. El mateix any 1415 fou designat prebost (*prévôt*) de París: un ofici reial de primer ordre. Salvà la vida del delfí Charles a París (30 de maig del 1418) quan la ciutat fou envaïda pels borgonyons, i el rei el designà mariscal dels seus exèrcits, lloctinent de Champanya i Brie, i majordom o *grand-maître* de la casa reial.¹⁴⁰⁹⁶ Trobant-se, doncs, en el cim de la seua carrera política, fou acusat poc després de ser, si no l'instigador, sí l'artífex material –segons els testimonis directes borgonyons– del magnicidi de Montereau (París, 10 de setembre del 1419). Se l'acusava d'haver actuat com el braç armat de Jean Louvet, home conspirador i instigador del crim, un protegit de Yolande d'Aragó, que és com dir pels Anjou de Provença.¹⁴⁰⁹⁷ Les cròniques borgonyones relaten com Tanneguy esclà amb una atxa el cap del duc de Borgonya, Jean Sans Peur, i li provocà la mort, accelerada aquesta per “del Chastell” i el seu còmplice Guillaume Bataile, que remataren la víctima a destrallades. En les acusacions formals, sostingudes durant dècades contra ell pel duc de Borgonya i fill de la víctima, Felip el Bo, són acusats ensems Du Chastel i Guillaume Bataille.¹⁴⁰⁹⁸

El crim s'ha d'entendre atenent a uns precedents que vénen del 1407, quan esclatà una guerra civil entre els dos partits nobiliaris: els Armanyol de dit Louis I, duc d'Orléans, i els Borgonyons del duc Jean I Sans Peur de Borgonya. Els dos magnats es disputaven el control d'un consell de regència de França presidit per la reina Isabel de Baviera. Es remorejava que aquesta tenia per amant el duc d'Orleans (un nou motiu d'inspiració, doncs, per a la parella Làquesis de Baviera – duc d'Orleans del *Curial*) i es creu que aquest fou el mòbil que portà Joan Sense Por a ordenar l'assassinat del seu antagonista, Orleans (23 de novembre del 1407). Era vigent la pugna pel 1415, quan el rei d'Anglaterra desembarcà a França, en el marc de la guerra dels Cent Anys. En realitat, la “guerra” de bàndols es prolongà entre el magnicidi del 1407 i el tractat d'Arràs del 1435, amb seqüeles i ferides obertes, que enterboliren la relació entre la monarquia francesa i l'estat borgonyó durant les dècades del 1440-1450.¹⁴⁰⁹⁹

---

¹⁴⁰⁹⁶ MIROT, A., Charles VII et ses conseillers..., p. 199.

¹⁴⁰⁹⁷ CASSARD, J.-C., Tanguy du Chastel..., p. 94.

¹⁴⁰⁹⁸ MIROT, A., Charles VII et ses conseillers..., p. 200 *et passim*.

¹⁴⁰⁹⁹ Vegeu SCHNERB, Bertrand, *Les Armagnacs et les Bourguignons. La maudite guerre (1407-1435)*, Perrin, París, 2009 (1a, 1988).

Els d'Armanyac i Borgonya –els francesos, dividits i enemistats– foren derrotats i humiliats pels anglesos a la famosa batalla d'Azincourt (1415), i Anglaterra avançà després sobre territori francès. Jean I de Borgonya i el delfí Charles de Valois (futur Carles VI, aliat del partit dels Armanyac-Orleans; aconsellat per la seua sogra, la “reina en l'ombra” Yolande d'Aragon, matriarca dels Anjou, relacionable amb la priora *Yoland* que consola Bertran del Chastell en el *Curial*) començaren a negociar una pau que posara fi a la discòrdia entre els dos bàndols (8 de juliol del 1419). Un atac dels anglesos, que amenaçaven París (31 de juliol), els impedí solemnitzar la reconciliació. Aquesta s'ajornà al 10 de setembre, quan el delfí Charles i el duc Charles d'Orléans, d'una banda, i el duc Jean I de Borgonya d'altra, se citaren al pont de Montereau sobre el riu Sena (no gaire lluny de París) per a segellar l'esperada reconciliació. En mig d'una tensió que permetia tallar l'aire amb un ganivet, el duc de Borgonya s'agenollà cerimoniosament davant el delfí enmig del pont. Posà llavors la mà damunt del pom de l'espasa que duia encintada, volent incorporar-se, però Tanneguy du Chastel, servidor del duc d'Orleans, interpretà que el duc pretenia agredir el delfí. Iradament i sense donar temps a reaccionar a ningú, el del Chastell alçà en l'aire una atxa que duia i destrossà el crani del duc agenollat. Amb la qual cosa, el que pretenia ser una pau esdevingué un nou motiu per a la pugna violenta a ultrança entre ambdós partits. Felip III de Borgonya, successor de Joan Sense Por, clamà venjança per la mort del pare i s'alià de seguida (tractat de Troyes, 20 de maig del 1420) amb Enric V d'Anglaterra.¹⁴¹⁰⁰ La ruptura d'aquesta aliança el 1445, ordida per Renat I d'Anjou (que casà la seua filla Marguerite amb Enric VI d'Anglaterra) seria entesa per Borgonya i Aragó –i, en conseqüència, per l'autor proborgonyó de la novel·la catalana– com una traïció.

Lluny de castigar Du Chastel per les greus conseqüències d'aquell crim nefand, la “priora” de les *belles cousines* de França, la carismàtica sogra i *valida* del jove delfí, Yolande d'Aragon, encara el recomanà al seu fill Louis III d'Anjou perquè el nomenara governador de Provença: el lloc per on travessava *Curial* quan es trobà amb el monestir de dones... Tot açò, evidentment, cal conèixer-ho si aspirem a llegir “entre línies” l'aparentment anodina història cavalleresca del *Curial*: un innocent paròdia d'un obsolet *Tristany* o *Lançalot*, però farcida de referències polítiques a fets i personatges del segle XV. L'autor del *Curial*, admirador d'un Felip III el Bo que des del 1445 és germà

---

¹⁴¹⁰⁰ BONENFANT, Paul, *Du meurtre de Montereau au traité de Troyes*, Académie Royale de Belgique (“Coll. Mémoires de la classe des Lettres et Sciences morales et politiques”, tome 52, fasc. 4), Brussel·les, 1958. En Troyes es pactà que, a la mort de Carles VI de Valois el succeiria el seu gendre, Enric V d'Anglaterra, o el fill d'aquest, que fou Enric VI de Lancaster i Valois.

d'armes d'Alfons V d'Aragó, reclama *Venjança* en el llibre II i l'executa en el llibre III. Curial remata el cavaller del Chastell, en presència del jove rei d'Anglaterra. És com si volguera recordar a l'anglès "traïdor" del 1445, el jove Enric V, els terribles motius que determinaren l'aliança angloborgonyona del 1420, signada pel seu pare, Enric V, i ara lamentablement anul·lada per ell, per deixar-se aconsellar malament. El més curiós de tot plegat és que l'anònim del *Curial* reproduïx exactament, però a la inversa –l'assassí és la víctima–, el magnicidi de Montereau en versió borgonyona:

“Lo Bretó més mans per la spasa, mas l'altre li hach donat altre colp tan gran en lo cap, que tot lo tabuxà. Lo Bretó, no curant de la spasa, se volgué metre en ell e abraçar-lo. Curial li donà un altre colp axí forts al cap, que lo Bretó anvides se tench enpeus. Curial li percut altre colp tan terrible, que estès lo més per terra, e per ventura ere ja mort, e encara li donà, en terra on jahia, dos colps tan estranys, que lo cervell li féu exir per moltes parts del cap.” (*CeG* III.82).

Sens dubte, ell hauria oït contar la història a algun dels cavallers de Borgonya que, quan Alfons el Magnànim emprengué la seua marxa cap al nord d'Itàlia (octubre del 1446), s'incorporaren al seu exèrcit per a auxiliar-lo en el "torneig de Milà" que s'estava jugant aleshores a la pàtria de Curial.¹⁴¹⁰¹ La versió que ofereixen les cròniques borgonyones sobre el magnicidi depén del relat contat per Jean Séguinat, secretari del difunt duc, a la comissió d'investigació que ordenà Felip el Bo:

“En entre temps, messire Robert de Loire le print [Joan Sense Por] par le bras dextre et lui dit: ‘Levez-vous. Vous n’êtes que trop honorable.’ Et ledit duc étoit à un genou, comme dit est, et avoit son épée ceinte, laquelle étoit selon son vouloir, trop demeurée derrière lui, quand il s’agenouilla. Si mit la main pour la remettre plus devant à son aise, et lors ledit messire Robert lui dit: ‘Mettez-vous la main a votre épée en la presence de monseigneur le dauphin?’ Entre lesquelles paroles s’approcha d’autre côté messire Tanneguy du Châtel, qui fit un signe, en disant: ‘Il est temps!’ Et fêrit ledit duc d’une petite hache, qu’il [Du Chastel] tenoit en sa main, parmi le visage, si roidement qu’il chut à genoux, et lui abattit le menton. Et quand le duc se sentit féru, mit la main à son épée pour la tirer et se

---

¹⁴¹⁰¹ Vegeu el capítol II.3.10.

cuida lever pour lui défendre. Mais incontinent, tant dudit Tanneguy comme d'aucuns autres, fut féru plusieurs coups et abattu à terre comme mort.”¹⁴¹⁰²

Algunes frases del *Curial* (“lo bretó més mans per la spasa”) semblen estar calcades sintàcticament de la versió borgonyona dels fets: “le duc... mit la main à són éppe.” L’anònim tenia fonts d’informació tan parcials com directes. Qui sap si l’autor de la novel·la hauria tingut accés a alguna relació escrita del succés. El recordatori que féu Anton Espadaler en *Una reina per a Curial* (1984) citant la mateixa crònica de Monstrelet era, doncs, ben oportú: “No oblidem, tampoc, que Tanneguy fou acusat de l’assassinat del duc de Borgonya Joan Sense Por.” De Monstrelet recorda que “de ce [del magnicidi] fu demandé toute sa vie Tanneguy du Chastel.”¹⁴¹⁰³ No obstant això, la seua vida fou molt llarga i mai se’l pogué processar per aquell crim. No mancaren tampoc els borgonyons que acusaren el delfí Carles (futur Carles VII) d’haver planejat l’atemptat, però l’autor del *Curial* el defén d’aquestes infundades i contradictòries acusacions.¹⁴¹⁰⁴ El delfí era qui promovia aleshores la reconciliació, i fou Du Chastel, acèrrim partidari dels Orleans, el culpable de tot, com dóna a entendre també la crònica borgonyona. L’escriptor fa que Guillalmes del Chastell [*alter ego* ficcional de Tanneguy] abandone França “per alguna cosa que haurie feta contra lo plaer del rey” (*CeG* III.82), *alguna cosa* que tot lector informat relacionarà amb els fets del 1419. A més a més, quan el *desideratum* polític de l’autor del *Curial* reclama del rei de França una actitud justa i honesta. Per això, quan té notícia del resultat del combat de Londres, “lo rey de França, qui amava Curial e havia en oy lo bretó, mostrà haver-ne molt gran plaer, e ho publicà a tots” (*CeG* III.83). Pel que fa a la comitiva borgonyona del pont de Montereau, hi destacava el senyor de Saint-Georges, Guillaume de Vienne, testimoni de la comissió acusatòria contra Tanneguy du Chastel i progenitor del “senyor de Sant Jordi” a qui ret homenatge el desconegut autor de *Curial e Güelfa*.¹⁴¹⁰⁵

---

¹⁴¹⁰² BOUCHON, J. A. C. (ed.), *Chroniques d’Enguerrand de Monstrelet*, Verdière, París, 1826, p. 183. Vegeu també la versió de COMMINES, Philippe de, *Mémoires*, ed. a cura de J. BLANCHARD, Droz, Ginebra, 2007, llibre 4, cap. 9.

¹⁴¹⁰³ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 97, inclosa la citació. Hi insisteix en ÍDEM, Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: “Historia de Jacob Xalabín”; “Curial y Güelfa”; “Tirante el Blanco”* (reed. de la trad. a l’espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003.

¹⁴¹⁰⁴ Sobre aquesta controvèrsia, vegeu MIROT, A., Charles VII et ses conseillers..., *op. cit.*

¹⁴¹⁰⁵ BOUCHON, J. A. C. (ed.), *Chroniques d’Enguerrand de Monstrelet...*, ps. 177-182; CASSARD, J.-C., Tanguy du Chastel..., p. 100.

En realitat, Tanneguy du Chastel no abandonà la cort el 1419. Protegit pel seu bàndol, participà en la batalla de Cravant (1423), en l'exèrcit contrari al senyor de Salanova, capità del duc de Borgonya, company d'armes d'Enyego d'Àvalos a Milà (1437-1438) i amic del cavaller Curial de la ficció. El jove delfí Carles, Carles VII França des d'octubre del 1422, influït per la sogra, la poderosa Yolande d'Aragon, retirà de l'escena Du Chastel l'any 1425. Com afirma un dels estudiosos de la figura del magnicida, el medievalista Albert Mirot, "il jouissait de la faveur du comte de Provence, Louis III, roi de Naples, et de son successeur, René, qui voyaient en lui un conseiller fidèle, auquel leur mère Yolande d'Aragon avait gardé son estime."¹⁴¹⁰⁶ Una estima que troba reflex en la ficció curialesca en les atencions que rep el Bertran del Chastell enderrocat per Curial per part de la priora del monestir, sor Yoland.

El monarca, amb tal de veure Tanneguy lluny de la cort, el nomenà senescal de Beaucaire, amb una interessant pensió vitalícia. És a dir, que, en comptes d'enviar-lo a l'exili, el "retirà" a la Provença, a terres del fill de *madame* Yolande: "Puis que vos [Du Chastel] consentez aller hors du royaume, retirez-vous en la cité de Beaucaire, dont je vous donne l'office de seneschal, ou vous tiendrez et serez payé de vos gaiges et pensions extraordinaires qui vous sont par nous ordonnées." Com estava amenaçat de mort, se li atorgà també que portara un cos personal de guardaespalles, constituït per quinze arquers experimentats, costejats de l'erari reial.¹⁴¹⁰⁷ No obstant l'exili i l'apartament de la cort, durant les dècades subsegüents el bretó participà en moviments militars i en el regiment de la Provença i el Llenguadoc, país que també governà. El 1433 se'l documenta al setge de Vaison (principat d'Aurenja), i reprimint els rebels del Comtat-Venaisin, alçats en armes contra el legat pontifici d'Avinyó; a l'any següent, acompanyant el rei Carles VII en un periple pel Delfinat.¹⁴¹⁰⁸

Els proborgonyons clamaren venjança contra ell i volien matar-lo cruelment, tal com ell havia fet amb el gran duc de Borgonya. O si més no, com manifesta la postura d'acostament de Felip el Bo a Carles de França iniciada el 1429, el processament amb garanties dels acusats del magnicidi. Quan se signà el tractat d'Arràs, el 1435, s'insistí molt en aquesta qüestió de la justícia,¹⁴¹⁰⁹ ja que no es podia exercir la venjança.

---

¹⁴¹⁰⁶ MIROT, A., Charles VII et ses conseillers..., p. 203. Els historiadors han posat nom al principal instigador de l'assassinat. Era un tal Jean Louvet, personatge de pocs escrúpols, protegit per madame Yolande i refugiat a la Provença dels Anjou a l'endemà de cometre's el magnicidi (ibídem, ps. 198-199).

¹⁴¹⁰⁷ Vegeu PARADIN, Guillaume, doyen de Beaujeu, *Chronique de Savoye*, Tipogr. de Jan de Tournés, Lleó de França, 1561, ps. 284-286.

¹⁴¹⁰⁸ MIROT, A., Charles VII et ses conseillers..., p. 203.

¹⁴¹⁰⁹ Vegeu la transcripció dels articles corresponents ibídem, ps. 197-198.

Evidentment, el duc de Borgonya no hi podia procedir contra el criminal Du Chastel, per haver-se reclòs aquest i estar protegit a la Provença per Lluís III i Renat I d'Anjou, els grans antagonistes polítics d'Alfons el Magnànim. Precisament fou en el transcurs de la guerra per Nàpols entre Renat i Alfons (1436-1443) quan reaparegué Tanneguy en l'escena internacional, a manera d'ambaixador excepcional del rei Carles VII de França. Viatjà de Marsella a Nàpols l'any 1439, després que Alfons fracassara en el seu primer setge de la capital, per a negociar la rendició del Castell de l'Ou i el Castell Nou, controlats des del 1421 per homes del rei d'Aragó, als Anjou. La crònica local del Notar Giacomo enregistra la capitulació del Castell dell'Ovo, esdevinguda el 10 de juny de dit any 1439, per mediació de Du Chastel: "Fo havuto lo Castello dell'Ovo per re Raynere et per li genovisi, et fo assignato alli ambasciaturi de re de Franza per parte de dicto re Ranere, et foro rezate tucte le donne dei cathalani, quale foro compagnate per lo nepote de lo doce, capitano dell'armata de ienovesi."¹⁴¹¹⁰ Castel Nuovo continuava aleshores controlat pels homes de l'alcaid Arnau Sanç, natural de Xàtiva (regne de València), que també negocià amb Du Chastel i companyia, i –mancat de vitualles com estava– és véu obligat a retre'ls les claus de la fortalesa, prèvia autorització del Magnànim, el 25 d'agost del 1439.¹⁴¹¹¹ La negociació final de la capitulació, en substitució de Sanç, la conclogué com a "alcaid accidental" el cavaller valencià Lluís de Montagut, íntim amic d'Enyego d'Àvalos, i coorganitzador amb ell de justes cavalleresques com la de l'1 de maig del 1446.¹⁴¹¹² S'entendrà, en conseqüència, que el llinatge "del Chastell" no era gens desconegut a la cort i al campament napolitans d'Alfons el Magnànim, on residien els potencials oients i lectors de la novel·la anònima *Curial e Güelfa*.

Tanneguy "del Chastell" se'n tornà llavors a la Provença i continuà governant-la, mentre un nebot seu homònim, Tanneguy IV du Chastel, triomfava com a jove justador en l'entorn del perdedor de Nàpols (1442), l'adés mencionat Renat I d'Anjou. Participà aquest cavaller en els passos d'armes de Saumur (ducat d'Anjou, 1446) i Tarascon (comtat de Provença, 1447; de nou allí, el 1449), en temps d'escriptura del *Curial*. Aquest Tanneguy IV era fill d'Olivier du Chastel, el secundogènit de Guillaume II, de qui heretà la senyoria de Du Chastel el 1404.¹⁴¹¹³ Contragué un avantatjós matrimoni

---

¹⁴¹¹⁰ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 84.

¹⁴¹¹¹ FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, ps. 62-63.

¹⁴¹¹² Més detalls en el capítol II.3.4.

¹⁴¹¹³ MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, ps. 62, 69, 78 i 150-151.

amb l'hereva del vescomtat de La Bellière i, després d'haver sigut governador del Rosselló pels Anjou (Guerra de Catalunya), traspassà l'any 1477.

Una de les últimes notícies interessants de l'oncle, Tanneguy III, són de la dècada del 1440. Només tornar a França, el 28 d'octubre del 1439, Renat I el confirmà com a lloctinent general de la Provença i rescatà per a ell un títol abolit el 1423, el de senescal de Provença, que obtingué Du Chastel el 1440. El 4 d'agost de dit any, Carles VII li afegí la responsabilitat de ser lloctinent seu per al Llenguadoc, i el 15 de desembre el féu comissari de finances de dita regió. Charles IV d'Anjou, comte de Maine, encara adornà més la seua persona designant-lo lloctinent del seu comtat. No obstant el favor que, com s'observa, renovaven en aquell ancià les cases de Valois i Anjou, els borgonyons continuaven reclamant-lo com a reu d'un crim de lesa majestat.

Com s'ha dit, en el tractat d'Arràs entre França i Borgonya-Anglaterra (1435), la part francesa s'havia compromés per jurament a admetre el processament de Du Chastel. Tanmateix, aquesta part de l'acord s'incomplí. En les conferències de Châlons-sur-Marne (actual Châlons-en-Champagne) dels mesos de juny-agost del 1445, el duc Felip de Borgonya, aprofitant que es trobava cara a cara amb Carles VII,¹⁴¹¹⁴ li renovà la reclamació. Interessat el rei per l'assumpte, si més no de paraula, ordenà el duc als seus diplomàtics que plantejaren als oficials la corona la vella reivindicació del processament de Du Chastel. Les successives denúncies dels anys 1445-1448 – coincidents amb el temps d'escriptura del *Curial*– foren desoïdes pels buròcrates de París. En canvi, en la ficció “correctora”, el rei es mostra descontent amb Du Chastel i aquest s'ha d'exiliar a França per a protegir-se de la seua ira.... En vista de les noves dilacions que es presentaven, l'any 1448, Felip de Borgonya decidí enviar a París una ambaixada solemne exigint de manera contundent el processament dels criminals de Montereau, “especialment ledict Tanneguy du Chastel”. S'iniciaren negociacions (1 d'octubre del 1448) que encara duraven el 1449, quan es produí la mort natural del principal inculpat. Amb la qual cosa, l'afer es donà per liquidat.¹⁴¹¹⁵

Lluny de lliurar Du Chastel emmanillat al seu antagonista de Borgonya, Renat d'Anjou recompensava el vell servidor amb missions diplomàtiques i condecoracions. Visità, per exemple, el papa Nicolau V a Roma el 1448, en nom de Renat. En agost del

---

¹⁴¹¹⁴ Sobre el context festiu d'aquesta trobada, vegeu BARBAT, L., *Histoire de la ville de Châlons-sur-Marne et de ses monuments, depuis son origine jusqu'à l'époque actuelle (1854)*, Tipogr. de T. Martin, Châlons-sur-Marne, 1855, p. 352.

¹⁴¹¹⁵ BRUGIÈRE, Prosper (baron de Barante), *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a. ed.; 1a., 1824-1826), vol. 2, p. 69, n. 2; MIROT, A., *Charles VII et ses conseillers...*, ps. 206-208.

mateix any, el comte de Provença li concedí el número 4 dels 18 primers distintius que imposà als seus fidels de l'orde cavalleresca del Croissant. En la relació fundacional figuren altres personatges –enemics del rei Alfons en la guerra de Nàpols– que ressonen per les pàgines del *Curial*, com ara el senyor de Grimaud (al·ludit com *Cribaut* en la novel·la), el número 7 de l'orde, o Raimond d'Agoult senyor de Sault, amb el número 11.¹⁴¹¹⁶ No cal insistir en les antipaties antiangevines de l'escriptor.

Tot el que s'ha dit no feia gens simpàtica la saga dels Du Chastell als ulls dels cortesans del rei d'Aragó i, des del 1443, de Nàpols. Ara que, sens dubte, un dels principals motius pels quals l'autor del *Curial* arremeté d'una manera tan contundent contra els “del Chastell” en la novel·la, ens trasllada a un escenari del 1446. Aleshores, en plena disputa entre Aragó (simbòlicament, *Curial*) i el duc d'Orleans per veure quina casa esdevenia “la senyora de Milà”, el diplomàtic de Renat d'Anjou conspirava amb els aliats d'Itàlia (Venècia i Florència) per a tornar a envair el país.

En la tardor del 1446, l'ambaixador d'Alfons V Magnànim davant el duc Filippo Maria Visconti de Milà, Enyego d'Àvalos –més que probable autor del *Curial*, per les dates manejades fins ací–, viatjava sovint de Milà a Ventimiglia, en la frontera de la Ligúria amb la Provença, travessant per Pontestura o Casale Monferrato i per Alba. Ho feia per a pagar soldades als centenars de catalans que tenia acantonats allí el rei d'Aragó, en previsió que el governador de Provença, Tanneguy III “del Chastell”, dirigira una invasió de Gènova i la Llombardia per orde i disposició de Renat d'Anjou. Aquest actuava ara en connivència amb el conspirador delfí Lluís de Valois i amb el duc d'Orleans. Charles d'Orléans era el rival més feble dels que disputaven al rei Alfons la successió de Milà (Filippo Maria mor en agost del 1447), però era fill d'una Visconti. Amb aquest pretext de legitimitat, els provençals es preparaven per si calia repetir les gestes de Le Meingre, el conqueridor francès de Milà, i germà en la ficció de la “priora” Yoland (la Yolande matriarca dels Anjou), segons l'escriptor...¹⁴¹¹⁷

---

¹⁴¹¹⁶ VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 2, ps. 288-289. Segons BEAUVAU, Louis de, *Le pas d'armes de la Bergère, maintenu au tournoi de Tarascon, publié d'après le manuscrit de la Bibliothèque du Roi; avec un précis de la chevalerie et des tournois, et la relation du carrousel exécuté à Saumer*, Tipogr. de Crapelet, París, 1835 (2a.), ps. 111-114, el vell Tanneguy rebé el Croissant en una cerimònia celebrada el 23 de setembre.

¹⁴¹¹⁷ Ja hem insistit en aquests detalls historicocontextuals del *Curial* en distints capítols anteriors, com l'I.3.4 (biografia de d'Àvalos), el II.2.1 (geografia de la novel·la) o el II.3.5 (al·lusions a Renat d'Anjou, Harric de Lorreine, Lluís de Valois i altres “renarts burells”).

Recordem¹⁴¹¹⁸ que Tanneguy du Chastel animava des de Provença (desembre del 1446-gener del 1447) expedicions de soldats francoangevins i genovesos exiliats per a derrocar el partit proaragonés de Gènova, sostingut per Alfons el Magnànim amb recursos aportats des de Milà per Enyego d'Àvalos. Finalment, en gener del 1447, Gènova caigué, però el nou *dux* preferí romandre independent dels Anjou i de França. Coincidiren aquells moviments amb l'atac al port de Marsella, per sorpresa, d'una galera corsària amb patent del rei d'Aragó (gener del 1447). Comenta Jean Favier, en la seua biografia de Renat d'Anjou, que “Tanguy II [III] du Chastel, ne cessait de se plaindre” per les destrosses causades a Marsella, que posaven fi a la treva entre els Anjou i Aragó negociada el 1443.¹⁴¹¹⁹ Du Chastel estava tan furiós, que amenaçà amb capturar i empresonar indiscriminadament –com si invocara el bàrbar *droit d'aubines* o “mala costuma d'albines”¹⁴¹²⁰– tots els súbdits de la Corona d'Aragó que trobara a Provença. La inseguretats a la regió era tal, que obligà Renat d'Anjou a desplaçar-se d'Angers a Tarascó, en febrer del 1447, i establir la seua cort a Provença. A Venècia i Florència es remorejava que s'estava preparant per a tornar a Itàlia...

En fi, és clar que tot aquest enrenou dels anys 1446-1447, coincidint amb el moment d'escriptura de la novel·la, i els noms dels protagonistes del “torneig” diplomàtic i militar de Milà (“de Melú”?), influïren notablement en els jocs toponomàstics d'un jocund escriptor, que era fidel servidor del rei d'Aragó i Nàpols. Finalment, no foren els francesos els qui travessaren la ratlla de Ventimiglia per a ocupar la Llombardia. Fou Curial qui passà per la mateixa Angers –la capital dels estats de Renat d'Anjou– i viatjà fins a Londres per a rebentar a destalades el crani de l'assassí de Montereau, en presència d'aquell “jove” rei d'Anglaterra, tan poc de fiar com es demostrava pel seu enllaç per sorpresa amb una filla de Renat (1445) El protagonista de *Curial e Güelfa*, precedit pel seu herald Venjança, havia consumat la somniada revenja borgonyona, mal que fóra sobre el paper d'un rebregat escriptori: aquella matèria tan dúctil, que serveix de suport a qualsevol somni. Arribat, doncs, al capítol III.82 de la novel·la, ja havia resolt l'heroi del *Curial* tot allò que tenia pendent. Arribava per a ell l'hora de la glòria, del casament amb la Güelfa i, en conseqüència, de la seua possessió mroganàtica de la cobejada senyoria de Milà.

---

¹⁴¹¹⁸ Ja n'hem tractat detalladament, entre altres capítols, en el II.3.5.

¹⁴¹¹⁹ FAVIER, Jean, *Le roi René*, Fayard, París, 2008, p. 200.

¹⁴¹²⁰ No sols producte de la fantasia dels escriptors, sinó basada en una legislació real, com s'explica en el capítol II.2.2.

Els senyor de Monlesú, ofés pel de Monbrú

Durant el seu camí accidentat camí de París, a través de França, Curial s'assabenta del l'assalt que pateix “lo **senyor de Monlesú**” per part d'un cruel i despietat “**senyor de Monbrú**”. D'entrada, l'elecció d'ambdós topònims occitans no trau coherència al recorregut del llombard per França, per on va “castigant” cavallers antiborgonyons, del bàndol dels Armanyac. El tractament benèfic del senyor de Monlesú, com seguidament es veurà, obeeix a una explicació racional i autobiogràfica, i no resta gens de coherència a l'episodi fictici. Si més no, no resulta incoherent a les oïdes d'un col·lectiu de receptors directes de la novel·la, se suposa que informats sobre “l'assumpte” o conflicte de la realitat històrica a què remet una ficció interpretable à *clef*.

Ambdós topònims, Monlesú i Monbrú, es corresponen, respectivament, amb dos poblacions rurals –històricament més importants que en l'actualitat– pertanyents al modern departament francès de Gers. Es tracta de Monlezun-d'Armagnac (*Montlasun d'Armanhac* en occità o gascó), llogaret de 200 habitants, i Monbrun (aquest, d'uns 300 habitants; dit *Montbrun* el gascó). Es troben situades entre Tolosa de Llenguadoc i l'Oceà atlàntic, al cor de la Gascunya dominada en el segle XV per la casa nobiliària dels Armanyac.¹⁴¹²¹ Els membres d'aquest clan eren enemics dels ducs de Borgonya i principals instigadors del partit nobiliari que donà mort –gràcies a la mà executora de Tanneguy du Chastel i companyia– al duc borgonyó Joan I Sense Por, al pont de Montereau, el 1419. Monlezun, concretament, era el cap i casal del comtat de Pardiac (vinculat a la família Armanyac) i Monbrun fou una plaça i castell important del comtat d'Armanyac (el que dóna nom a dita família), amb ressonàncies literàries al *Roman de Jaufre* occità. L'escriptor vol desplaçar l'atenció del lector, doncs, de la Bretanya de Du Guesclin i Du Chastel, a una Aquitània o Gascunya dominada pels comtes de Pardiac i d'Armanyac, epònims del partit *Armagnac* (Valois-Anjou i Orléans), pel qual sentia antipatia el proborgonyó i antiangeví autor de *Curial e Güelfa*.

---

¹⁴¹²¹ Aquesta és l'única explicació racional i lògica de la compaginació d'aquests dos topònims propers: el de la relació amb el partit i la casa d'Armanyac, família que ja comença a ser escarnida satíricament des del moment en què Curial i Festa entren al monestir de dones. S'ha fet recerca també, sense resultats, al voltant d'altres llocs de França dits *Montbrun* (amb –t–), com els dels departaments de Lot, Lozère i l'Alta Garona, o, més especialment, els de Montbrun-les-Bains (Montbrú del Delfinat) i Montbrun-des-Corbières (Montbrú de Llenguadoc), sense cap resultat positiu que conduísca a relacionar-los en cap aspecte amb el *Curial*. De la mateixa manera, per a Monlesú, s'ha de descartar la proposta de TURULL, Albert – RAMÍREZ, Esperança, Tipologia dels noms propis en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.027-1.088 (p. 1.040, n. 18), que l'identifiquen amb un *Montlausun* modern, que era en el segle XV *Montlausut*, amb –t final, i que tampoc no té res a veure amb el contingut de la novel·la.

En el transcurs del llibre segon, el protagonista acaba de véncer Bertran del Chastell quan reprén la marxa i es troba amb un cavaller que ha malferit i enderrocat un altre i li ha furtat o pres la donzella que portava en “conduyt”. Arribats davant de Curial, “la donzella feya lo pus dolorós plany del món.” En ser interrogada per ell, li revela la identitat del cavaller nafrat i abandonat enmig del camí: “Senyor –dix ella– ell ha nom lo senyor de Monlesú.” No pensem que siga un desconegut per al cavaller errant. Ben al contrari, es tracta d’un dels seus millors amics... ¿Un gascó, amic de joventut del cavaller montferratés? És evident que, com en el cas de Salanova, ens trobem amb una nova aclucada d’ulls autobiogràfica als oients de la novel·la, al sentit de la qual accediríem de seguida si –per ventura, o per deducció– sabérem qui és l’autor del *Curial*. Perquè allò més segur és que el senyor de Monlesú no siga amic del Curial de ficció, sinó del curial real que escrigué la novel·la. En qualsevol cas, la profunda amistat entre els personatges de la ficció es posa així de manifest: “Curial, que l’oy nomenar, tota la sanch li fugí, per ço com lo dit senyor de Monlesú era gran amich seu, e en Alamanya no havia gayre temps se eren departits, on lo dit cavaller havia fetes armes, de les quals ere exit molt honorablement.” Pel que sembla, es tracta d’un aventurer que ha passat per Alemanya. Allí l’hauria conegut Curial, a la cort de l’emperador. Curial es trobava en deure de socórrer-lo, a ell i a la seua donzella.

Curial demana al senyor de Monbrú –encara n’ignora el nom– que torne al de Monlesú la donzella, perquè a aquell pertany legítimament conduir-la. Monbrú proposa un intercanvi d’aquesta per Festa. Curial respon amb cortesia i el gascó demana resoldre-ho amb una batalla singular. S’encontren a cavall. Curial desarçona Monbrú i aquest proposa continuar a peu, espases en mà. No accepta haver sigut derrotat en la justa i haver perdut, segons la llei dels cavallers errants del reialme, la donzella. Pres de la ira, quan veu que un dels escuders de Curial ajuda la donzella de Monlesú a pujar a cavall, el senyor de Monbrú s’hi interposa i “furiós e encès de rabiosa ira” estaca l’espasa en el ventre de l’escuder, el mata traïdorament, i a continuació es gira i occeix també la donzella (*CeG* II.22). Curial “cuydà perdre ·l seny” davant aquell criminal. Combaten ambdós asprament i el malfactor, abans de morir, li revela el seu nom: “Sapiats que yo són mort per vostra batalla, e havets mort lo senyor de Monbrú.” Curial estableix un joc onomàstic amb l’anticavaller criminal de la matèria artúrica Breus Senza Pietà, un personatge molt popular aleshores al nord d’Itàlia.¹⁴¹²² “Certes, si vós

---

¹⁴¹²² Vegeu el capítol II.1.4, quan tractem de les lectures cavalleresques de les corts nord-italianes.

sóts mort, yo dich qu· és mort Breus Sens Pietat e no altre, e, ara siats senyor de Monbrú o de Monnegre, vós havets ben merescut lo dan que tenits e pitjor.”

El *Bruno(r) le Noir*, “cavaller de la Cota Mal Tallada” dels llibres de cavalleria francesos de la matèria artúrica, esdevé *Brewnor the Black* en les versions angleses. En la difusió francesa i italiana del cicle de Tristany i Lançalot, el criminal *Brehus*, *Bruno* o *Breüs Sans Pitié* tendeix a confondre’s amb dit *Bruno* o *Brunor*. Fins al punt que es generà un personatge denominat *Brun Sans Pitié* o *Brun le Félon*. Amb aquestes denominacions apareix en alguns manuscrits francesos d’aquells que es llegien a les corts aristocràtiques de la Itàlia septentrional; singularment, en el *Guiron le Courtois* (BNF, fr. Nouv. Acq. 5243) i el *Lancelot du Lac* (BNF, fr. 343) de la biblioteca de Pavia: dos llibres de culte de la cort de Filippo Maria Visconti, on residí durant anys Enyego d’Àvalos, cambrer ducal.¹⁴¹²³ En textos toscans, apareixen noms com *Bruno lo Spietato* i *Breusso*. El color *bru* (marró, fosc) conté connotacions negatives, que ajuden a definir l’anticavaller Breus de la cavalleria clàssica, però també el senyor de MonBRU(N) (topònim reinterpretat sarcàsticament com Mon-NEGRE), que retrata l’autor del *Curial*. S’entén millor així el joc de noms entre Mon-BRUN “el Cruel” i el BRUNO “lo Spietato” dels *cantimpanca* de les places i carrers d’Itàlia, al qual juga l’escriptor. El nan que fa d’herald o missatger en l’episodi forma part, així mateix, de l’ambientació artúrica que acompanya el “cavaller errant” en el llibre II del *Curial*. La família Monbrú, recordant també l’apel·latiu de *Brun “le Felón”* en un d’aquells còdexs, cultiva aquesta reprobable qualitat moral de la *fellonia*. Així, veurem com el nan avisa Curial, perquè hi ha dos cavallers “de Monbrun”, Carles i Jaques, que “vénen tan *fellons* que per res del món no us lexaran sens batalla” (CeG II.25).

Fet aquest excurs, convé continuar amb el relat de l’ajusticiament del senyor de Monbrú. L’escuder supervivent, dels dos que acompanyaven el llombard –com era costum–, trau l’elm al criminal i veu que encara és viu. Curial, cruel justicier quan cal, mana que li talle el cap “e ·l lançàs tan luny com pogués. E axí fonch fet” (CeG II.23). El gest és exactament el mateix que efectuà Enric de Trastàmara, com més amunt s’ha comentat, amb Pere I, sobrenomenat precisament, i per demèrits propis, “el Cruel”.

---

¹⁴¹²³ Més detalls sobre aquest personatge i el tractament que rebia en les lectures milaneses, en BUBENICEK, Venceslas (ed.), *Guiron le Courtois. Roman arthurien en prose du XIIIe siècle*, De Gruyter, Berlín – Boston, 2015, ps. 68 i 389-398; LATHUILLÈRE, Roger, *Guiron le Courtois. Étude de la tradition manuscrite et analyse critique*, Librairie Droz (“Publications romanes et françaises”, 86), Ginebra, 1966; SUTTON, Kay, Milanese luxury books. The patronage of Bernabò Visconti, dins *Apollo*, 134, 1991, ps. 322-326; BOSCH-LAUBY, Aurélie, Un ms. arthurien et son commanditaire: le *Guiron le courtois* de Bernabò Visconti (Bibl. Nat. de Fr., n. a. f. 5243), Tesi doctoral de l’École des chartes, París, 2000.

Podria estar justificant-se entre línies la “justícia” administrada en el fons contra un rei tan “Cruel” i assassí com fou Pere I de Castella per part del fundador de la dinastia ibèrica dels Trastàmara, a la qual pertany Alfons el Magnànim. Així com l’actuació de *Bertran* du Gesclin fou miserable, la del primer monarca Trastàmara podia considerar-se un acte de justícia equiparable al de Curial. Ja que, en el fons, la víctima era un home cruel i detestable. No obstant això, com a rei de Castella que era, Joan II de Trastàmara havia considerat adequat autoritzar-li un sepulcre digne, el 1446. Tot plegat troba fàcil interpretació quan l’autor es refereix a “Monbrú lo Cruel” (*CeG* II.24).

Executat el criminal, Curial es retroba amb el seu amic el senyor de Monlesú, que s’ha trencat una cama. Tanmateix, no es descobreix el rostre per a no ser conegut per ell, a fi de conservar incògnita la seua identitat, camí del torneig. Porten el ferit al abadia de monges, regida per un abat, on rep atenció (sense que se li siga descoberta la mort de la donzella ni la identitat de Curial), i on són soterrades les víctimes de Monbrú. Acte seguit, l’escuder supervivent és condecorat per Curial amb el nom –reclamatiu, enigmàtic– de Venjança. Si ja ha venjat Curial les morts, occint i desfent el cadàver del senyor de Monbrú de la ficció, caldrà pensar en alguna venjança en el plànol de la realitat històrica, el desig de la qual siga entés i compartit pels lectors confidents de la novel·la. Com més amunt s’ha vist, aquesta venjança es relaciona amb els germans *Bertran* i *Guillaume* du Chastel, i amb la mort per un *Guillaume* i un *Du Chastel*, en nom del partit Armanyac, del duc Joan Sense Por de Borgonya. Si tenim en compte que Monlesú i Monbrú formen part de la zona de Gascunya controlada per la casa senyorial gascona d’Armanyac, les peces del trencaclosques comencen a lligar, ja que en el capítol III.82 Curial venja sobre el paper la mort del duc borgonyó. La venjança es projecta, doncs, sobre tots els criminals del partit Armanyac, especialment sobre el pèrfid *Tanneguy* “el Chastell” i sobre el “senyor de Monbrú.”

Pel que fa a les “letres” amb què s’adorna l’equipament de Venjança (la màxima no respectada per Ícar de volar sense caure baix, però també sense pujar tant “que te n’endenys”), al nostre parer, caldria relacionar-les amb un consell adreçat al dedicatari, segurament Ferran de Trastàmara-Aragó, hereu del tron de Nàpols, sobre el desmerescut ascens al tron castellà del seu ancestre Enric II de Trastàmara. Les decisions preses iradament pels reis medievals d’antany projectaven negres ombres sobre la seua fama històrica: Pere I havia pujat tant en el seu orgull que s’havia “endenyat”, que resultava indigne de portar al cap la corona. Enric s’havia rebaixat tant, en el seu “ajusticiament” a traïció del Cruel, que “valia molt menys” als ulls de tothom. D’haver vençut en batalla

campal el seu rival, ara se l'acusava d'haver ordit un assassinat. Curial executa la mateixa acció venjativa, però d'una manera formal i cavalleresca.

Pel que sembla, l'autor de la novel·la discreparia de la intenció del rei de Castella –enemic dels infants d'Aragó i del rei de Nàpols– d'autoritzar per a Pere “el Cruel” un monument funerari com el que s'estava alçant a Madrid, l'any 1446. Ell no tenia dubtes sobre les honres fúnebres que esperaven als assassins, ja foren senyors de Monbrú, senyors de Monnegre o reis de Castella: “Tramés al camí e féu desarmar lo senyor de Monbrú, e féu-lo soterrar en mig del camí, on féu fi car un gros pal, en lo qual manà que l'arnès del mort fos penjat, e féu scriure en una taula, la qual en lo pal féu clavar, la causa de la mort del senyor de Monbrú ‘lo Cruel’.” (*CeG* II.24).

En el capítol següent, un nan avisa Curial que un germà i un oncle del senyor de Monbrú estan cercant-lo per a venjar la mort d'aquest. Aquests s'anomenen, respectivament, “**Carles de Monbrun**” i “**Jaques de Monbrun**”, amb el topònim en format ortogràfic francès (*CeG* II.25). Ambdós són desarçonnats a continuació per Curial, que troba lloc per a explicar el succeït i és absolt de tota culpa per l'oncle Jaques. Aquest passa després pel monestir i descobreix a Monlesú la mort “de la sua donzella”. El cavaller convalescent “cuydà perdre ·l seny” (*CeG* II.26). Desconeix, però, la identitat del misteriós cavaller del falcó que l'ha ajudat i l'ha venjat.

* * *

L'agressió de Monbrú a Monlesú remet a uns fets esdevinguts el 1402, però encara deplorats a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim en temps del *Curial*. Per a comprendre-ho millor, convé “descriptar” els topònims (Monlesú, Monbrú/n) i els antropònims (Carles, Jaques) i tenir en compte que tota aquesta primera part del llibre II del *Curial* està sent dedicada per l'anònim a “venjar” literàriament algunes de les ofenses comeses pel partit nobiliari francès dels Armanyac. Observem, a tot això, que s'està produint en el terreny de la ficció un conflicte: el senyor de Monbrú, cruel i malvat, deixa nafrat el de Monlesú i el desposseeix d'allò que li pertany. Caldrà identificar aquest senyor de Monlesú com un “gran amich” de l'autor, ja que aquest, recurrent al seu *alter ego* de paper, el llombard Curial, s'escandalitza d'aquella desposseïció i de l'actitud insolent i criminal de Monbrú, i l'executa. Atenem amb això el suggeriment de Lola Badia i Jaume Torró: “Cal entendre que l'amistat cavalleresca de Curial amb el senyor de Montlesú és molt intensa, si la notícia de la seva caiguda li

fa fugir la sang.”¹⁴¹²⁴ La identificació del topònim que fan els editors és la correcta: el relacionen amb l’emblemàtica fortalesa d’un dels estats dels Armanyac,¹⁴¹²⁵ tot i que no aprofundeixen en la simbologia *antiarmanyac* implícita que conté l’episodi. Entenem que, entre altres coses, perquè sembla contradictori, d’entrada, que un proborgonyó com l’anònim tinga el caprici ara de ser “gran amich” d’un senyor de Monlesú; quan les fonts enciclopèdiques vinculen aquest feu a la casa dels Armanyac... No es tracta, però, d’una contradicció, sinó d’una pista sobre l’amic de l’escriptor.

Val a dir, d’entrada, que el castell i lloc de Monbrun (actual departament de Gers) ens porten al cor de la Gascunya dels Armanyac, concretament al comtat d’Armanyac. El **senyor de Monbrú** deu ser, doncs, el nom en clau del **comte d’Armanyac** (1418-1450), **Jean IV d’Armagnac** (1396-1450), senyor autònom de contrades extenses d’Occitània i fidel servidor i aliat de Joan II de Castella. L’ajudà amb efectius armats en la prolongada pugna que mantenia aquest contra els infants d’Aragó, Enric i Joan de Trastàmara, recolzats per llur germà Alfons el Magnànim. El comte d’Armanyac reté homenatge i vassallatge al rei de Castella l’any 1425 i es posa a la seua disposició per a emprendre la guerra contra la Corona d’Aragó, quan l’autor del *Curial* encara devia ser un infant: un patge del rei a València, si es tracta d’Enyego d’Àvalos. A Jean IV, se’l coneixia llavors a Castella com el *conde de Armiñaque*. I, després de sostenir una guerra privada contra el comte de Foix (1419-1434), s’alià amb el nou contestable castellà Álvaro de Luna, que havia desplaçat del poder (1421) el contestable Dávalos, pare de dit Enyego. Com era lògic, el de Foix donà suport al rei d’Aragó, del qual era vassall, i als seus germans els infants d’Aragó, Joan de Navarra, Enric i Pere (1425).¹⁴¹²⁶

Durant la segona guerra entre Aragó i Castella, pel 1430, segons conta Pérez de Guzmán en la *Crónica de Juan II*, “vinieron embaxadores al rey [de Castella] del conde de Armiñaque, los quales de su parte le dixeron que-l conde estaba muy presto con todas sus gentes para servir en la guerra que hacía contra los reyes de Aragón y Navarra, así como su vasallo e aliado.”¹⁴¹²⁷ Demanà sou a Joan II i aquest li agraià la cooperació militar amb 10.000 florins d’or, l’any 1431. El rei de Castella desitjava que controlara els moviments del comte de Foix. Aquest i el d’Armanyac es veren les cares en les

---

¹⁴¹²⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 588.

¹⁴¹²⁵ Remeten a SAMARAN, Charles, *La maison d’Armagnac et les dernières luttres de la féodalité dans le Midi de la France*, Picard, París, 1908; reed. per Slatkine-Megariots, Ginebra, 1975, ps. 12-13 i 315.

¹⁴¹²⁶ OLIVERA SERRANO, César, Los condes de Armagnac y la diplomacia castellana del siglo XV (1425-1474), dins *En la España medieval*, 16, Madrid, 1993, ps. 189-222 (ps. 191-194).

¹⁴¹²⁷ Citat ibídem, p. 194.

negociacions entre Castella i Aragó, que portaren a les treves de Majano, signades en juliol del 1430. Durant els anys 1431-1437, el d'Armanyac continuà sent un fidel amic i aliat d'Álvaro de Luna, per a disgust del rei d'Aragó. Per la seua banda, el comte de Foix treia partit d'aquesta enemistat el 1434, quan casà el seu fill Gastó amb la infanta Elionor d'Aragó i Navarra (filla del futur Joan II d'Aragó i de la reina Blanca de Navarra), amb la qual cosa es posicionava en segon lloc, per darrere del príncep de Viana i per darrere d'un Armanyac, en la línia de successió a la corona navarresa. Els serveis prestats pel d'Armanyac al rei de Castella foren recompensats el 1446 amb la donació a Jean IV del comtat de Cangas (del Narcea) i Tineo, a Astúries, que havien pertangut anys abans a Enric de Villena. El gascó li havia enviat reforços al de Luna per a la batalla d'Olmedo (1445), on foren derrotats quasi definitivament els infants d'Aragó, però ell mateix no hi pogué concórrer pel fet d'estar presoner –com més avall es veurà– del rei de França. Pels anys 1446-1447 –ja en temps de redacció del *Curial*– se'l documenta enviant ajuda de nou a Joan II de Castella, contra els interessos de Joan de Navarra i, en conseqüència, del rei Alfons V i de la Corona d'Aragó.¹⁴¹²⁸

Les seues relacions amb la corona francesa foren molt conflictives, sobretot a partir de l'any 1440. Aleshores el comte d'Armanyac encapçalà la revolta de la Praguerie contra el rei Carles VII de França, recolzada pel díscol delfí Lluís de Valois: el mateix que voldrà, en temps del *Curial*, disputar Milà al rei d'Aragó (1446-1447).¹⁴¹²⁹ El distanciament del rei de França es féu més evident durant els anys 1441-1443, quan Jean IV d'Armagnac s'acostà molt als anglesos. Fins al punt de casar un fill seu amb una filla del rei d'Anglaterra (1442).¹⁴¹³⁰ El rei Carles VII, reconciliat amb el fill, el dit Lluís, l'envià amb un exèrcit perquè assetjara el noble occità –rebel recalcitrant– a la seua terra de L'Isle-Jourdain (1443). Als afores de la ciutat es troben, precisament, el lloc i el castell de Monbrun. Tal vegada, aquesta referència toponímica era la que s'escoltà a l'entorn diplomàtic del rei d'Aragó on es movia l'escriptor. El comte fou pres allí pel delfí de França i, reconciliat amb la casa reial, se li perdonà la vida, però fou empresonat, primerament a Tolosa de Llenguadoc i després a Carcassona (1444).¹⁴¹³¹ Quan Guillem-Ramon V de Montcada, gran amic d'Enyego d'Àvalos, partí de Nàpols cap a París en febrer del 1444, l'assumpte de la captura del senyor de Monbrun estava de plena actualitat. Tres anys després de l'empresonament del comte

---

¹⁴¹²⁸ *Ibidem*, p. 197.

¹⁴¹²⁹ Vegeu el capítol II.3.5, on s'al·ludeix a aquest personatge.

¹⁴¹³⁰ OLIVERA SERRANO, C., *Los condes de Armagnac...*, p. 197.

¹⁴¹³¹ *Ibidem*.

d'Armanyac, en maig del 1446, coincidint amb el moment d'escriptura del *Curial*, el magnat fou perdonat i alliberat per Carles VII, però els seus estats feudals, segrestats, eren administrats per agents de la corona.¹⁴¹³² Morí Jean IV l'any 1450, desposseït de tots els seus béns i del seu poder, per la perfídia i la contumàcia que demostrà.

El seu fill Jean V d'Armagnac, l'hereu del comtat, no fou capturat. Es refugià a Bielsa (Aragó), mentre era jutjat en absència a França per traïció i no veia esperança de poder recuperar els territoris embargats. El rei de Castella envià un ambaixador a París, l'any 1455, demanant perdó per al reu a Carles VII, per tal com els d'Armanyac “habían mantenido años atrás una estrecha colaboración que se había materializado en un vínculo vasallático estable, de gran utilidad en caso de guerra contra Aragón y sus aliados”, com diu César Olivera.¹⁴¹³³ Enric IV de Castella pretenia que Jean V defensara la causa navarresa de Carles de Viana contra el pare d'aquest, Joan de Navarra, que s'havia aliat el 1455 amb el comte de Foix. De fet, Jean V era cosí del príncep de Viana i s'havia manifestat partidari seu des del 1451. Viana fou acusat d'anglòfil davant el rei de França, però es defensà de l'acusació el 1456;¹⁴¹³⁴ encara que tots aquests assumptes ja sobrepassen el marc cronològic d'escriptura de *Curial e Güelfa*.

La clau interpretativa política –que de nou ens porta als volts del 1446– s'ajunta amb una connexió literària documentada per Júlia Butinyà,¹⁴¹³⁵ que ajuda a fer que els lectors del *Curial* recorden un episodi del *Roman de Jaufre*, obra occitana en vers de la matèria artúrica. Es tracta del lloc on el justicier Jaufre s'enfronta amb els custodis del castell de *Monbrun* (amb ortografia coincident amb la del *Curial*; *Montbrun*, en occità normatiu). Els cavallers surten d'un en un de la fortalesa i Jaufre els abat successivament: una cosa com fa *Curial*, en vespres de trobar-se amb els Monbrú, amb huit cavallers que ixen d'un castell i que, successivament, són vençuts pel llombard. El senyor del castell, atemorit, veu que Curial n'ha vençut huit, un rere l'altre, però que “si fossen cent, un après d'altre faria de tots ço que d'aquests ha fet” (*CeG* II.8). La frase recorda la pronunciada en el *roman* pel senescal del castell de Monbrú, igualment

---

¹⁴¹³² BLANCHARD, Guillaume, *Compilation chronologique contenant un recueil en abrégé des ordonnances, édits et déclarations et lettres patentes des rois de France, qui concernent la justice, la police et les finances*, Tipogr. de la Viuda de Moreau, París, 1715, vol. 1, col. 261.

¹⁴¹³³ OLIVERA SERRANO, César, *Servicio al rey y diplomacia castellana: don Juan Manuel de Villena (+1462)*, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 25/2, Barcelona, 1995, ps. 463-488 (p. 479).

¹⁴¹³⁴ *Ibidem*, ps. 479-480.

¹⁴¹³⁵ BUTINYÀ, Júlia, De les fonts del *Curial e Güelfa* i del posat blasfemador del seu autor, dins *Revista de filologia romànica*, 9, Barcelona, 1992, ps. 181-189; EADEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 91-96.

atemorit per la proesa del foraster: (vv. 3530-3531): “E de totz aquelz de Monbrun / feratz altrestal, un e un.”¹⁴¹³⁶ O, en altra versió manuscrita: “Car, da totz aquels de Monbrun, / uns es uns vos faria aital.”¹⁴¹³⁷ *Aquelz de Monbrun* són, lògicament, *aquells d’Armanyac* en la novel·la del segle XV: uns nobles amics del rei de Castella i del seu *valido* Álvaro de Luna, però odiats pel duc Felip de Borgonya (els Armanyac havien assassinat son pare el 1419); mal avinguts amb el comte de Foix (els Foix són els tradicionals antagonistes dels Armanyac en terres d’oc);¹⁴¹³⁸ mal considerats a la Corona d’Aragó (per l’afer dels infants), i maleïts a la mateixa França pel rei Carles VII, que no els perdonava llur obstinació sediciosa. En el relat occità, Jaufre s’enamora de Brunesentz la Bella, senyora de Monbrú, una fortalesa que és mitificada així en la fantasia literària (vv. 3071-3074): “E son castel a nom Monbrun / E non cujes ges que sol un / N’aia, enantz n’a d’autres moutz; / Mas Monbrun es lo cap de touz / E deu aver la seignoria.”¹⁴¹³⁹ Monbrú era un castell mític del comtat d’Armanyac, la senyoria pairal de la casa epònima, si més no en el terreny de les belles lletres.

Els noms de **Carles de Monbrun** i **Jaques de Monbrun** remetent, a més a més, a importants personatges de la casa d’Armanyac, que ja mostraven de joves un comportament conflictiu. El primer personatge de la ficció curialesca recorda el nom de **Charles I d’Armagnac** (1425-1497), fill fadristern de Jean IV, a més de vescomte de Fézesanguet (1425-1497) i de futur comte d’Armanyac (1473-1497) a la mort del seu germà Jean V. Aquest Carles intervingué en assumptes de Savoia i el Piemont essent encara jove. Ell i Gabriel de Cardona (valencià, extresorer del duc de Calàbria exiliat a la cort de Savoia¹⁴¹⁴⁰) oficiaren de diplomàtics, l’any 1451, en les negociacions de pau entre el duc Lluís I de Savoia i el nou duc Francesco Sforza de Milà. El príncep savoia el recompensà designant-lo governador i capità general de Vercelli i Chivasso (entre el Piemont i el Montferrat) i primer conseller del Consell Cismontà.¹⁴¹⁴¹

¹⁴¹³⁶ Citat per BUTINYÀ, J., De les fonts del *Curial e Güelfa...*, p. 182.

¹⁴¹³⁷ LEE, Charmaine (ed.), *Jaufre*, Edició digital <www.rialc.unina.it/jaufre-i.htm>, Biblioteca del Repertorio informatizzato dell’antica letteratura italiana (RIALC), Università di Napoli Federico II, Nàpols, 2000 (revisada el 2002); reed. per Carocci (“Biblioteca medievale”, 105), Roma, 2006.

¹⁴¹³⁸ OLIVERA SERRANO, C., Los condes de Armagnac..., p. 192.

¹⁴¹³⁹ LEE, C. (ed.), *Jaufre...*, s. p.

¹⁴¹⁴⁰ Per a la biografia d’aquest interessant personatge, vegeu el capítol I.2.3, a més de FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l’autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d’Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

¹⁴¹⁴¹ CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572 (p. 561).

El segon nom, “Jaques” recorda el nom de **Jacques I d’Armagnac** (1433-1477), fill i successor de Bernard VIII i, en conseqüència, futur comte de Pardiac (1456-1477): la senyoria usurpada pels de “Monbrun” als “Monlesú”. El comtat d’Armanyac i el comtat de Pardiac eren els dos grans estats de la casa posseïdora del mític castell de Monbrú, emplaçats ambdós a la Gascunya o Occitània occidental. Si l’autor del *Curial* tenia notícia de dits antropònims, era segurament per informes del noble siculovalencià Guillem-Ramon V de Montcada, comte d’Adernò i integrant d’un estret consell reial on compartia taula amb el també diplomàtic Enyego d’Àvalos. Montcada emprengué un llarg viatge a les corts de París i Borgonya (febrer-maig del 1444), on tingué temps suficient de recopilar informació sobre la noblesa del regne de França.¹⁴¹⁴²

I què en fem, doncs, de l’enigmàtic **senyor de Monlesú**? Que pot tenir a veure amb els Armanyac? Per a comprendre-ho, cal saber en principi que en l’edat mitjana l’actual llogaret actual de Monlezun-d’Armagnac fou en origen una vila emmurallada amb un imponent castell (desaparegut). De fet, era el cap i casal del comtat de Pardiac, una de les senyories més importants de la Gascunya medieval. Els comtes de Pardiac, vassalls dels reis de Navarra i, després, dels reis de França, s’anomenaven en els segles XIII-XIV “senyors de Monlezun”.¹⁴¹⁴³ La família, en origen denominada “de Saint Lary”, havia adoptat el nom del castell pairal i és coneguda pels moderns medievalistes i genealogistes occitans com “els Monlezún-Saint Lary” o “els Monlezun-Pardiac”.¹⁴¹⁴⁴ El geògraf francès Pierre Davity, que descrigué la França dels anys 1613-1635, quan arribà a l’antic comtat de Pardiac, confirmà la pregona decadència en què havia caigut la vila gascona al llarg del segle XVI: “Monlezun en est le siège principal [del comtat], mais cette ville a esté démantelée, et le chasteau démoly. Ville condale; quelque reste de murailles et portes, et a esté autrefois capitale du comté.”¹⁴¹⁴⁵

---

¹⁴¹⁴² Havia d’informar-se de les infantes de França, per a casar l’hereu de Nàpols, Ferran d’Aragó, amb una d’elles. Se suposa que de pas obtindria notícies d’altres famílies insignes, per si la prevista relació matrimonial Nàpols-França –interrompuda bruscament per circumstàncies polítiques internes del *Regnum Neapolitanum*– havia de ser estretida amb lligams nupcials aristocràtics.

¹⁴¹⁴³ LURO, Jules, *Histoire de Pardiac et de ses bastides*, Mémoire historique de la Gascogne, Mirande, 2004, ps. 138-156.

¹⁴¹⁴⁴ Vegeu, per exemple, COURTÈS, Georges, *Le Gers: dictionnaire biographique de l’Antiquité à nos jours*, Société archéologique et historique du Gers, Auch, 2007, p. 246, s. v. *Monlezun*.

¹⁴¹⁴⁵ DAVITY, Pierre, *Description générale de l’Europe, quatriesme partie du monte. Tome second, contenant une particulière description du Royaume de France*, ed. augmentada i corregida per Jean-Baptiste ROCOLES, Dénis Bechet i Louis Billaine, París, 1660, p. 520.

L'any 1353,¹⁴¹⁴⁶ els senyors de Monlezun, comtes de Pardiac, emparentaren amb la noble família dels Peralta (l'linatge oriünd de la Ribagorça), comtes de Caltabellotta, fidels servidors dels reis d'Aragó i Sicília, i amb descendents directes a la cort napolitana del Magnànim. Tanmateix, les noces de l'hereva de Monlezun, Anne de Monlezun i Peralta, comtessa de Pardiac, amb un Armanyac de Fézensac o Fézensaguet, (1377), serviren d'excusa a un dels comtes d'Armanyac, el desprietat Bernard VII d'Armagnac, per a anihilar els fills del matrimoni i apoderar-se per la força dels estats de Monlezun, Pardiac i Fézensaguet (1402-1403). La crueltat del personatge justifica l'apel·latiu de "lo Cruel" i el tractament que reben el criminal "senyor de Monbrun" (castell emblemàtic dels Armanyac) i el seu cadàver per part de l'heroi de la novel·la catalana. L'extinció forçada del llinatge gascó per l'usurpador Bernat VII justifica la reivindicació que sostenien els hereus siculonapolitans de Monlezun. Entre ells, lògicament, es trobava un "gran amich" de l'autor de la novel·la.

Per entendre el mapa senyorial de la Gascunya del 1400 ens hem de remuntar al 1288, quan Géraud VI, comte d'Armanyac i vescomte de Fézensaguet, repartí aquestes dues senyories entre dos fills, per separat. Un dels cavallers de la branca de Fézensaguet, Géraud III (vescomte de Fézensaguet des del 1390) és qui enllaça per via nupcial (1377) amb els Monlezun de Saint Lary. Pel que fa a la línia genealògica dels senyoria de Monlezun i comtat de Pardiac,¹⁴¹⁴⁷ tenim un Arnaud-Guilhem IV de Monlezun (ca. 1310-1368), comte de Pardiac, casat en segones núpcies (1353) amb Elionor de Peralta, filla de Ramon de Peralta (*post* 1292-Catània, Sicília, 1349), I comte de Caltabellotta. El matrimoni tingué dos fills, Arnaud-Guilhem V, comte de Pardiac (1368-1391), que morí sense descendència, i Anne de Monlezun i Peralta, que heretà el comtat l'any 1391, encara que aquest es trobava embargat i administrat per la corona de França des de l'any 1377 pel caràcter violent del senyor i els abusos comesos contra els vassalls.¹⁴¹⁴⁸ El marit d'Anne des del 1377, el ja mencionat Géraud III d'Armagnac

---

¹⁴¹⁴⁶ Concretament, el 17 de gener del 1353. Vegeu BNF, Dep. Mss., Col·lecció de documents del Llenguadoc, vol. 39, núm. 14, fs. 157 i ss., Capítols matrimonials d'Elionor de Peralta, filla del comte de Caltabellotta, amb Arnaud-Guilhem d'Armagnac, vescomte de Fézensaguet.

¹⁴¹⁴⁷ Seguim el detallat desplegament genealògic d'AUBERT DE LA CHENAYE-DESBOIS, François-Alexandre, *Dictionnaire de la noblesse*, Antoine Boudet, París, 1699-1784, vol. 14, p. 349 i ss., però esmenat en algunes dates per altres fonts històriques i genealògiques modernes. Vegeu també VITON DE SAINT-ALLAIS, Nicolas, *L'art de vérifier les dates des faits historiques des chartes, des chroniques et autres anciens monuments, depuis la naissance de Notre-Seigneur*, Valade, París, 1818, vol. 9, part 2, p. 326.

¹⁴¹⁴⁸ El desposseït senyor es dedicà a la guerra com a mercenari, primerament a la Llombardia i, a partir del 1387, al servei del rei d'Aragó. Vegeu d'AUBERT, F.-A., *Dictionnaire de la noblesse...*, vol. 11, p. 192: "Arnaud-Guilhem de Montlezun, chevalier, qualifié noble et puissant seigneur de Saint-Lary (...),

(+1402), vescomte de Fézensaguet des del 1390, esdevingué comte morganàtic de Pardiac el 1391. Amb la qual cosa, per atzars genealògics, l'any 1391 s'ajuntaren el comtat de Pardiac (els Monlezun-Peralta) i el vescomtat de Fézensaguet (branca dels Armanyac) en una mateixa línia genealògica, que duraria ben poc. Malgrat tot, el comtat de Pardiac continuava embargat per la corona al començ del segle XV.

Els problemes per a la casa vindrien a la mort de Géraud III, l'any 1402. El noble difunt deixà la senyoria de Monlezun-Pardiac a mans de la viuda Anne, com a tutora dels seus fills menors, Jean I (comte de Pardiac, 1402-1403) i Arnaud-Guilhem, que serien eliminats pel malèvol Bernard VII d'Armagnac, parent llunyà de Géraud. Tal com relata el genealogista Aubert de la Chenaye-Desbois, sembla que el rei de França havia desembargat per fi el feu en favor de la legítima senyora, tutora de Jean I...

“...Bernard VII, comte d'Armagnac, souffrait impatiemment qu'Anne [de Monlezun i Peralta] eût été mise en possession du comté de Pardiac, prétendant que la confiscation ne pouvait avoir été faite en faveur du roi, mais seulement au profit du comte d'Armagnac, comme Jean son père l'avait soutenu. Ce dernier, en effet, avait même pris le titre de 'comte de Pardiac', et dans le partage de ses biens il avait assigné a Bernard, son fils [el secundogènit i futur comte, Bernard VIII], le Pardiac pour son appanage, d'où celui-ci concluait que le roi n'avait pu donner ce comté a Anne de Monlezun. Il est clair néanmoins que la prétention de Bernard était mal fondée, attendu que le Pardiac n'avait fait partie de l'Armagnac, mais bien de l'Astarac, dont il avait été démembré. Ainsi, ce comté étant émané des comtes d'Astarac, la confiscation aurait appartenu plutôt au comte d'Astarac qu'a celui d'Armagnac. Mais la force prévalut sur le droit. Bernard, l'any 1402, s'empara du Pardiac. Anne de Montlezun étant morte l'année suivante, il se saisit de la personne de Géraud, son époux [dada errònia ; en realitat, aquest havia mort el 1401] et de celle de ses deux fils, Jean et Arnaud-Guillaume, l'un et l'autre en bas-âge. Géraud fut conduit premièrement au château de Lavardens, et de-là à la Rodelle, en Rouergue, où il fut enfermé dans une citerne. Il y mourut de froid, et Arnaud-Guillaume, son second fils, y ayant été mené ensuite, fut tellement saisi de frayeur en l'apercevant, qu'il expira sur le champ (...). Toutes ces catastrophes

---

sénéchal et gouverneur du pays de Bigorre en 1380. Se distingua dans les guerres contre les anglois. Fit le voyage de Lombardie (...). Il s'étoit obligé par traité du 6 novembre 1387 envers le roi d'Aragon, de le servir envers et contre tous excepte le roi de France et le comte d'Armagnac.”

arrivèrent dans le cours de la même année 1403. L'usurpateur se servit des anglais pour réduire les places et les forteresses, et employa la protection du duc de Berri auprès du roi, pour se faire confirmer dans son injuste possession. Il reçut, comme on l'a vu ci-devant, le prix de ses violences, le 12 juin 1418, dans la sédition de Paris, où il fut massacré.»¹⁴¹⁴⁹

És a dir, que el poderós comte d'Armanyac, amb bons contactes a la cort de París –entre els quals destacava el duc de Berry¹⁴¹⁵⁰–, aprofitant el parentiu llunyà amb el difunt Géraud III, reclamà per a ell la possessió d'un comtat de Pardiac embargat per la corona. Al·legava que formava part de les terres de l'antic comtat d'Armanyac carolingi, quan en realitat havia pertangut al territori veí d'Astarac. No suportava que, restablida en la possessió la viuda tutora Anne de Monlezun i Peralta, continuara la línia successòria, garantida pels fills d'aquesta, Jean i Arnaud-Guilhem, perquè havia concebut ja la idea d'usurpar el feu, limítrof amb el comtat d'Armanyac, per a atorgar-lo al seu fill secundogènit, Bernat [VIII]. El primogènit de l'usurpador és, precisament, el Jean IV, comte d'Armanyac (1418-1450) i enemic de la casa reial d'Aragó, que més amunt identificàvem com el “senyor de Monbrú” de la ficció novel·lística, interpretada aquesta en clau política. Encara que el qualificatiu de “Cruel” es justifica per les accions criminals del pare, de qui tractem ara. Bernard VII, no content amb ocupar per la força Monlezun (1402), aprofità que havia mort Anne (1403) per a empresonar l'hereu legítim del comtat, l'adolescent Jean I de Monlezun, dins un aljub, on morí de fred, i amb fer que el germà d'aquest, l'infant Arnaud-Guilhem, morira per les armes. Exterminats així els brots de la família, encara acabà amb la resistència dels senescals fidels a la casa de Monlezun-Peralta recorrent a mercenaris anglesos de la Guiana: aquells amb els quals combatia França en la Guerra dels Cent Anys. Uns anys després, Bernard VII “de Monbrú” seria assassinat brutalment als carrers de París (1418), quan els homes del duc de Borgonya, enemics acèrrims del partit dels Armanyac, ocuparen la capital del reialme, en vespres del magnicidi de Joan Sense Por.

A partir del 1403, i per damunt de les desoïdes reclamacions dels Peralta de Sicília –legítics hereus de l'extinta casa de Monlezun–, els Armanyac de França posseïren com a propis el vescomtat de Fézensaguet i el comtat de Pardiac. El fill segon de Bernat

¹⁴¹⁴⁹ *Ibidem*, vol. 14, ps. 356-357.

¹⁴¹⁵⁰ Recordem-nos de la inclusió de Gileta de Berrí entre les monges del monestir del *Curial*, per a denunciar satíricament les perversions sexuals animades per aquest duc de Berry quan empresonà la xiqueta de 8 anys Gilette La Mercière per a casar-la amb el seu pintor preferit. *Vid. supra*.

VII, Bernat VIII (+1462), heretà, com estava previst, el comtat de Pardiac l'any 1418, i el continuava posseint il·legítimament en temps de *Curial e Güelfa*. En la ficció novel·lesca, la donzella que “usurpa” brutalment Monbrú a Monlesú al·legoritza la senyoria del comtat de Pardiac. El plany de la dona és un record del plany de la pobra Anne de Monlezun i Peralta. La crueltat del senyor de Monbrú és una plasmació, en fi, ficcional del caràcter furibund del comte d'Armanyac massacrada el 12 de juny del 1418. La venjança executada per Curial sobre el “senyor de Monbrú” representa una manera d'escarnir en el plànol de la ficció –introduint-hi un filtre satíric– la criminal actuació dels Armanyac, enemics a més de la monarquia de Nàpols-Aragó.

A la mort de l'infant Arnaud-Guilhem, darrer descendent directe de la casa de Monlezun-Peralta (1403), el legítim comte de Pardiac hauria d'haver sigut dels Luna-Peralta de Sicília. En realitat, aquest Luna són Martínez de Luna, com llur parent el papa Benet XIII i com el “Johan Martines de Luna” homenatjat –no per casualitat– en *Curial e Güelfa*. Quan Jerónimo Zurita narra la defensa que féu de Gaeta el noble “Antón de Luna” enfront d'una armada genovesa (1423-1424), precisa que no s'ha de confondre amb l'Antón de Luna homònim, aragonés i urgellista, “que mató al arzobispe de Zaragoza”, com fan alguns autors. Aquest Antoni menor, segons el cronista, fou “un barón muy principal de Sicilia, que fue el hijo del conde don Artal de Luna y sucesor de la casa de Peralta, que fue tan ilustre y poderosa en aquel reino y de la sangre real de Aragón.”¹⁴¹⁵¹ Com explica Marcello Moscone,¹⁴¹⁵² Zurita confon el protagonista d'aquesta acció bèl·lica, Antoni de Cardona i Martines de Luna (que obtingué l'herència i adoptà per àlies el nom de l'oncle “Antón de Luna”, l'assassí del bisbe), amb el fillastre d'aquest, Antoni de Luna i Peralta, que tenia dos o tres anys d'edat quan tingué lloc el combat naval. L'error de Zurita és deu, doncs, a un desfassament cronològic i a una confusió genealògica determinada per l'homonímia dels dos *Antoni*.

Artal de Luna,¹⁴¹⁵³ el noble siculoaragonés al·ludit erròniament per Zurita (parent dels Agoult de Sault, per cert), s'havia casat l'any 1404 –és a dir, a l'endemà mateix de

---

¹⁴¹⁵¹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, ps. 613-614 (XIII,27).

¹⁴¹⁵² MOSCONE, Marcello, Antonio de Luna, conte di Caltabellotta, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 66, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2006, ed. electrònica <[¹⁴¹⁵³ Fill segon de Fernán-López de Luna, germanastre de la reina Maria de Luna, per ser fill natural de Llop de Luna, primer comte de Luna. Vegeu MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, Un linaje aragonés con proyección mediterránea: los Luna. Cauces abiertos de investigación, dins NARBONA VIZCAÍNO, Rafael \(coord.\), *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI* & *VII Centenari*](http://www.treccani.it/enciclopedia/luna-antonio-de-conte-di-caltabellotta_(Dizionario_Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

la usurpació de Monlezun– amb la xiqueta Margherita di Peralta (+1452), menor d’edat encara, però portadora d’un ric patrimoni en tant que VI comtessa de Caltabellota, des del 1401.¹⁴¹⁵⁴ La de Peralta era la depositària, a més, dels legítims drets successoris al comtat de Pardiac-Monlezun, en tant que filla i hereva de Niccolò de Peralta (nebot per part de pare d’Elionor, *dame de Monlezun*, i cosí germà de la desposseïda Anne de Monlezun i Peralta). Margherita parí aleshores el desitjat fill mascle i hereu, **Antoni [Martines] de Luna i Peralta** (1421-1464), destinat a ser el futur VII comte de Caltabellota (1453-1464), després d’haver corregit el pare el testament (1422) abans de morir.¹⁴¹⁵⁵ També fou designat hereu universal pel seu oncle sicilià, Raimondetto di Peralta.¹⁴¹⁵⁶ Amb la qual cosa reuní en la seua persona els drets successoris dels Peralta de Sicília, Raimondetto i Margherita, que incloïen la reivindicació dels legítims drets possessoris sobre el comtat occità dels Monlezun-Peralta, Pardiac.

Havent mort Artal de Luna, la viuda Margherita de Peralta es remaridà amb el poderós noble valencià –d’origen catalanoaragonés– Antoni de Cardona i Martines de Luna (*ca.* 1380-1439), vidu d’Elionor de Villena (de sang reial, senyora d’Aiora) i protagonista de la gesta de Gaeta del 1423-1424.¹⁴¹⁵⁷ Aquest Cardona esdevingué, doncs, el comte morganàtic de Caltabellota (i nominal “senyor” del “Monlesú” o Pardiac ocupat a la força pels Armanyac). Era tutor de l’hereu del comtat i administrador de la important senyoria siciliana. En alguna crònica apareix citat erròniament ell com a comte titular de Caltabellota, segurament per una confusió entre els dos homònims “Antoni.” En realitat, la comtessa titular era la muller, fins al seu traspàs (1452). Morí abans Antoni de Cardona (1439) i l’administració dels estats dels Peralta passà a ser responsabilitat dels seus fills, Pere i Alfons de Cardona i Villena, fillastres de la viuda Margherita, i germanastres del menor Antoni de Luna i Peralta.

---

de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004’. XVIII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó (València, 2004), València, 2005, vol. 1, ps. 275-284 (p. 280).

¹⁴¹⁵⁴ L’any 1399 havia mort Niccolò de Peralta, IV comte de Caltabellota, relativament jove, i havia deixat d’hereva una filla primogènita –la V comtessa– que fou la que adoptà en primer lloc per esposa Artal de Luna (1398). Tanmateix, en morir aquesta (1401), heretà el patrimoni la germana menor, Margherita, amb la qual es casà el seu cunyat vidu després d’haver obtingut dispensa papal. Així doncs, pogué conservar a les seues mans el llegat dels Peralta. Per a tota aquesta operació d’“apropiació” matrimonial de la important senyoria sícula, comptà amb un gran suport per part de la corona. Vegeu *ibidem*; RUSSO, Maria Antonietta, Peralta, conti di Caltabellotta, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 82, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2015, ed. electrònica <[¹⁴¹⁵⁵ MOSCONE, M., Antonio de Luna..., *op. cit.*](http://www.treccani.it/enciclopedia/conti-di-caltabellotta-peralta_(Dizionario_Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

¹⁴¹⁵⁶ SAN MARTINO DE SPUCCHES, Francesco, *La storia dei feudi e dei titoli nobiliari di Sicilia dalla loro origini ai nostri giorni* (1924). *Lavoro compilato su documenti ed atti ufficiali e legali*, Scuola Tipografica “Boccone del Povero”, Palerm, 1924, vol. 2, p. 78.

¹⁴¹⁵⁷ Trobareu ressenyes biogràfiques d’aquest personatge i dels seus descendents en el capítol I.2.5.

Aquest no prengué possessió del feu fins el 1453, mesos després de la mort de la mare. Això no obstant, al costat dels seus germanastres, el jove de Luna i Peralta era pels anys 1441-1448 un dels principals capitans de l'exèrcit reial, dels que contribuïren a la conquesta de Nàpols i altres campanyes bèl·liques. Fou ambaixador davant el papa Nicolau V (1447) i desplegà diferents comeses diplomàtiques i de govern.¹⁴¹⁵⁸

Com s'observa –i aquesta és la dada que ens interessa, en connexió amb el *Curial*–, la responsabilitat de reivindicar “Monlesú” als senyors “de Monbrú” (els Armanyac) correspongué entre el 1439 i el 1451 tant al legítim successor, Antoni de Luna i Peralta, com al seu germanastre i protector, el magnat de la cort de Nàpols **Pere de Cardona i Villena** (València, 1415-Nàpols, fi d'agost del 1451). Aquest era comte de Collesano (a Sicília, per donació reial, 1444), però també senyor de la vall d'Aiora (regne de València, herència materna), i de Maldà i Maldanell, i Oliana (principat de Catalunya, herència paterna).¹⁴¹⁵⁹ Es dona la coincidència que Oliana afronta amb el comtat d'Orcau (el Pallars) i Maldà amb les Oluges, i que els cavallers Oluja de Cervera tenien possessions i oficis de regiment a la vall de Maldà. Amb la qual cosa, es reforça el vincle d'aquest magnat amb el contingut de la novel·la, on també reben homenatge els cavallers catalans d'Oluja i d'Orcau.¹⁴¹⁶⁰ Pere i el seu germà Alfons de Cardona i Villena s'havien criat lluny de Catalunya. Se'ls acollí com a patges de la cambra del rei Alfons d'Aragó, que tenia cort preferent a València, en companyia d'Enyego d'Àvalos, més que probable autor del *Curial*. Aquest, amb una edat similar (era nascut pel 1414), s'integrà l'any 1421 en aquell elitista col·lectiu de patges de la cambra reial: els pocs elegits que gaudien del privilegi de seure a taula quotidianament amb el monarca. Com que s'havien criat junts, els Cardona-Villena valencians amb els D'Àvalos vinguts de Castella, doncs s'explica que foren tan amics Enyego i Pere com podia ser Curial un “gran amich” del senyor de Monlesú en el divertit terreny de la ficció. El fet de criar-se de donzells amb el rei era un signe d'elitisme cavalleresc que apareix ben reflectit en la novel·la. Per exemple, quan es diu que Aznar d'Atrossillo era un cavaller prometedor, “lo qual lo rey s'avia nodrit en la sua cambra” (*CeG* II.40).

---

¹⁴¹⁵⁸ SAN MARTINO DE SPUCCHES, F., *La storia dei feudi...*, vol. 2, p. 78.

¹⁴¹⁵⁹ Us remetem, per a majors detalls genealògics, biogràfics i bibliogràfics sobre la família, al capítol II.2.5.

¹⁴¹⁶⁰ Més detalls d'aquesta aparent “coincidència” en el capítol II.3.7.

Pere o *Pedro*¹⁴¹⁶¹ de Cardona, per haver sigut “familiar” del rei des de menut, era el magnat més pròxim a la persona d’Alfons el Magnànim. El monarca, establert a Nàpols, l’havia designat “primer carmarlenc” i acompanyant permanent seu. Juntament amb els germans D’Àvalos-Guevara, era el baró d’Aiora un gran admirador de la cort ducal de Borgonya i un dels artífexs de l’aliança Nàpols-Borgonya, segellada entre el 1443 i el 1446. En recompensa pel seu interès, Felip III el Bo li atorgà l’any 1451 el collar del Toisó d’Or, que ja havia rebut el rei Alfons el 1445.¹⁴¹⁶² En realitat, el capítol de Mons on es concedí la gràcia, atorgaria dos collars per a sengles magnats de la cort de Nàpols: el número 49, al gran senescal Enyego de Guevara (germà uterí major d’Enyego d’Àvalos)¹⁴¹⁶³ i el número 50, al susdit Pere de Cardona. Altres dos beneficiaris de la cobejada condecoració, admesos en el mateix capítol de Mons, foren Jacob/Jaques de Lalaing (núm. 52) i el seu antic senyor, Jean de Clèves (núm. 48).¹⁴¹⁶⁴ Amb la qual cosa tenim un nou lligam amb *Curial e Güelfa*, on “Jacob de Cleves” esdevé germà d’armes del llombard Curial.¹⁴¹⁶⁵ El mateix Jaques de Lalaing, el 15 de maig del 1451, fou enviat pel duc de Borgonya a Nàpols per a portar els collars als nous beneficiaris.¹⁴¹⁶⁶ Durant el mes de juliol, els borgonyons romangueren allotjats a Castel Nuovo.¹⁴¹⁶⁷ Coincidiren en la seua estada amb l’arribada al port napolità de l’expedició a Terra Santa organitzada per Jean de Glimes, senyor de Bergues (el “senyor de

---

¹⁴¹⁶¹ Era costum dels nobles valencians de l’època, súbdits d’una dinastia castellana, adoptar noms de pila castellans. I no sols dels nobles. Fixem-nos, per exemple, en *Alfonso* i *Rodrigo* de Borja, normalment tractats pels historiadors amb uns noms propis catalanitzats (*Alfons* i *Roderic*) que mai no usaren, ni que serien reconeguts per ells mateixos com a propis.

¹⁴¹⁶² JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d’Or, dins *ESTUDIS d’història medieval*, vol. 4, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119.

¹⁴¹⁶³ En alguns llibres editats en francès sobre l’orde del Toisó, figura escrit *Jean de Guevara, conte d’Ariano*. És una traducció del *Johannes* Ilatí de la documentació de la confraria cavalleresca amb què es traduí l’antropònim basc *Íñigo/Enyego*.

¹⁴¹⁶⁴ MARINESCU, Constantin, Documents espagnols inédits concernant la fondation de l’Ordre de la Toison d’Or, dins *Comptes rendus de l’Académie des inscriptions et belles-lettres*, París, juliol-octubre del 1956, p. 401-417 (p. 411); GRUBEN, Françoise de, *Les chapitres de la Toison d’Or à l’époque bourguignone (1430-1477)*, Leuven University Press, Lovaina, 1997, p. 266; PAUWELS, M. H. (ed.), *La Toison d’or. Cinq siècles d’art et d’histoire. Exposition organisée par le Ministère de l’éducation nationale et de la culture, et la Ville de Bruges, au Musée communal des beaux-arts (Musée Groeninge, Dyver, 12-14 juillet – 20 septembre 1962. Catalogue)*, La Ville de Bruges, Bruges, 1962, p. 36.

¹⁴¹⁶⁵ Vegeu el capítol II.3.5.

¹⁴¹⁶⁶ GRUBEN, Françoise de, *Les chapitres de la Toison d’Or à l’époque bourguignone (1430-1477)*, Leuven University Press, Lovaina, 1997, p. 268.

¹⁴¹⁶⁷ PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l’Orient (fin XIVe siècle-XVe siècle)*, Presses de l’Université de Paris-Sorbonne (« Cultures et civilisations médiévales »), París, 2003, ps. 123-124. Vegeu també BEAUME, Colette (ed.), *Le livre des faits du bon chevalier messire Jacques de Lalaing*, trad. al francès modern, dins RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, ps. 1.193-1.409 (p. 1.350).

Vergues” del *Curial*),¹⁴¹⁶⁸ en la qual havia participat l’exsecretari reial –i exescrivà de la Sommaria de D’Àvalos– Lluís Sescases:¹⁴¹⁶⁹ el principal sospitós d’haver transcrit el còdex únic o esberrany del *Curial*.¹⁴¹⁷⁰ A les poques setmanes d’haver-se’n tornat al nord els peregrins del senyor de Bergues i els diplomàtics borgonyons, morí Pere de Cardona i Villena (fi d’agost del 1451). Fou succeït en l’ofici palatí de “primer camarlenc” de la cort napolitana d’Alfons el Magnànim per Guillem-Ramon V de Montcada-Alagó.¹⁴¹⁷¹

Per les venes dels Montcada, criats essent donzells a la cort de València i residents ara a la de Nàpols, també corria la sang dels Peralta-Monlezun. Elionor de Peralta, comtessa de Pardiac i mare de la desposseïda Anne de Monlezun, tenia una germana menuda, Joana (+1354/55) casada amb Mateu de Montcada (+1378), comte d’Agosta (Sicília) i besavi del comte d’Adernò Guillem-Ramon V de Montcada. Aquest era molt amic dels seus parents llunyans, els germans Cardona-Villena, i d’Enyego d’Àvalos. El gran camarlenc era diplomàtic, com ell. Montcada i D’Àvalos coorganitzaren unes de justes a la borgonyona a Nàpols l’1 de maig del 1446. Dos anys abans, entre febrer i maig del 1444, el Magnànim envià Guillem-Ramon d’ambaixada a París, amb retorn per Borgonya i Avinyó. Se suposa que aprofitaria l’avinentsa per a reivindicar a França, entre altres coses, els drets malmesos de la família Peralta a la successió del comtat de Pardiac, usurpat al darrer senyor “de Monlesú.”

Els Cardona-Villena, valencians de sang reial radicats a Nàpols, eren una família interessada, com la dels D’Àvalos-Guevara, per les lletres. El poeta català Lleonard de Sors, en *La nau*, compost a Itàlia, fa elogi –gairebé llagoter¹⁴¹⁷²– del seu mecenes Alfons de Cardona, germà menor de Pere i casat amb una Peralta de Sicília (Caterina de Peralta, senyora de Chiusa), del qual escriu: “fill és de Dant en saber i conèixer”.¹⁴¹⁷³

---

¹⁴¹⁶⁸ Sobre aquest personatge, vegeu, més avall, el capítol II.3.10.

¹⁴¹⁶⁹ Aspecte ben documentat per FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l’autor de *Curial e Güelfa?* El Nord d’Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

¹⁴¹⁷⁰ Com s’ha plantejat, hipotèticament, en el capítol I.2.7.

¹⁴¹⁷¹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 81.

¹⁴¹⁷² Segons RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Els Cardona i les lletres, dins *Estudis de literatura catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, ps. 83-128 (p. 121).

¹⁴¹⁷³ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Da Barcellona a Napoli a metà del Quattrocento, fra correnti medievali e umanistiche, dins INDELLI, Giovanni – LEONE, Giuliana – LONGO AURICCHIO, Francesca (eds.), *Mathesis e Mneme. Studi in memoria di Marcello Gigante*, Pubblicazioni

Segurament, compartia Alfons de Cardona l'interés per la *Comèdia* de Dante, no sols amb Lleonard de Sors, sinó també amb l'autor del *Curial*. El primogènit de Pere, Artal de Cardona, esdevindrà anys a venir consogre d'Enyego d'Àvalos.¹⁴¹⁷⁴ Amb la qual cosa es comprova com les amistats entre grans magnats de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, projectades en forma de personatges à *clef* en la novel·la, es transformaven –com era costum– en aliances matrimonials: en vincles de sang.

Comptat i debatut: tres dels principals interessats a assistir a la victòria de Curial sobre el criminal senyor de Monbrú, que ajuda així el seu “gran amich” Monlesú, eren Pere de Cardona i Villena, Alfons de Cardona i Villena, i Guillem-Ramon de Montcada, tres dels homes més pròxims, a la cort de Nàpols, a la figura del rei. Eren tres homes emparentats amb els Monlezun, comtes de Pardiac, que foren desposseïts pels comtes d'Armanyac, senyors de la mítica fortalesa senyorial de Monbrun.

Els resultats de la indagació genealògica i històrica ens porten sobre una important pista interpretativa d'aquest episodi de la novel·la amb lectura “en clau”. Ens duen també sobre la pista dels destinataris confidents del *Curial*, que havien de trobar-se entre els “amics” de l'autor; en un ambient amb coneixements sobre diplomàcia europea, partits nobiliaris de França i altres informacions geopolítiques reservades a un reduït cercle de *curials*. D'aquest entorn àulic formaven part, a banda dels secretaris reials, els germans D'Àvalos-Guevara, els germans Cardona i mossén Montcada, antics patges i donzells de la cort de València, i ara implicats en primera línia en la diplomàcia i el govern napolitans. Es comprén així que les preferències lèxiques de l'escriptor (del tipus *rabosa*, en lloc de *guineu*) l'acosten al registre col·loquial de València, on s'havien criat l'escriptor i els qui l'havien d'oïr “recitar”: aquells als quals anava adreçada, principalment, l'obra. No ens estranya, doncs, que en el *Curial* facen costat al rei Pere les cases de Cardona, Montcada, Maça de Liçana, Cornell, Martines de Luna, Atrosillo, Urrea, etcètera, que es corresponen amb el repertori genealògic del mateix cercle de magnats cortesans d'Alfons el Magnànim, com es comprovarà en el capítol següent. Tot plegat, ajuda a situar la novel·la –indefectiblement– en ambient napolità, com proposava la crítica de primeries del segle XX i com ha vingut remarcant, en publicacions més recents, l'editor del *Curial* Antoni Ferrando. I amb una cronologia que, en coincidència amb altres múltiples indicadors, ens situa al voltant de l'any 1446.

---

del Dipartimento di filologia classica 'Francesco Araldi' dell'Università degli Studi di Napoli Federico II, núm. 25, Nàpols, 2004, vol. 2, ps. 323-343 (ps. 334-335).

¹⁴¹⁷⁴ Vegeu COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 56 i 67-69, i el capítol II.3.4, on es tracta dels fills de d'Àvalos.

La complexitat laberíntica de les dades genealògiques i històriques manejades, ens obliga a la fi d'aquest capítol a fer una síntesi sinòptica dels resultats obtinguts, a manera de proposta de “desxiframent” dels personatges de la ficció:

<i>Curial e Güelfa</i> , II.8-26 i III.82	Personatges històrics al·ludits	Observacions
el senyor de Salanova, de Savoia	Guigues de Sallenove, senyor de Salanova (Savoia)	Cavaller i gran militar savoia de la cort de Borgonya. Destacat en la lluita contra els Armanyac (França). Lluità a la batalla de Cravant (1423) contra Tanneguy du Chastel. En la batalla d'Anthon (1430) caigué presoner del mercenari castellà Rodrigo de Villandrado. Joan II de Castella (enemic dels infants d'Aragó) féu donació a dit Rodrigo del comtat de Ribadeo, que corresponia per herència, des del 1428, a l'exiliat Enyego d'Àvalos. El de Salanova fou company d'armes del mateix D'Àvalos en la guerra de Milà contra Venècia (1437-1438), que es disputaven el Salonés (llac Garda) i Verona. Dictà testament Salanova el 1444. Podia haver-se retrobat amb D'Àvalos al Montferrat, l'any 1446, arran d'una expedició savoiana al Montferrat, quan Enyego era ambaixador del rei d'Aragó davant Milà, Casale Monferrato i Gènova. O, si més no, aquest hauria pogut rebre informacions directes sobre el personatge. Traspassà l'any 1449.
Remunda de Gout, filla del senyor de Saut	Jeanne d'Agoult i de Gladeves, filla de Raimond V d'Agoult i neboda de Raimondet d'Agoult, senyor de Sault .	D'edat pròxima a la del senyor de Salanova, es crià a la cort de Borgonya, on aquest fou un destacat capità. S'insinua una possible relació amorosa irregular entre ambdós cortesans. Raimondet, senyor de Sault (1438-1461) combaté a la guerra de Nàpols (1436-1442) al costat de Renat I d'Anjou contra Alfons V d'Aragó. Parents dels senyors de Sault foren la reina d'Aragó Maria de Luna i d'Agoult (+1406) i el noble valencià Lluís Maça-Cornell, resident a Nàpols pel 1445 i cunyat d'Enyego d'Àvalos.
la priora Yoland, germana de Johan Le Mengre “Bouciquaut” i de Rubín Le Mengre	Yolande d'Aragon (Violant d'Aragó i Anjou)	Reina angevina de Nàpols, matriarca dels Anjou i animadora del partit d'Armanyac. Impulsa la candidatura del seu fill Lluís III d'Anjou a la Corona d'Aragó contra la del pare d'Alfons el Magnànim (1410-1412) i al tron de Nàpols (1420-1423) contra el mateix Magnànim. Quan mor el gran heroi francès Le Meingre “Boucicaud” (1421), Yolande governa França en nom del seu jove gendre, el delfí Carles (Carles VII). Amb les seues “armes diplomàtiques”, fa que França guanye la Guerra dels Cent Anys. Quan el partit Armanyac assassina el duc de Borgonya (Montereau, 1419), protegeix l'assassí Du Chastel, refugiat a la Provença dels Anjou, d'on esdevé governador. Morta Yolande (1442), la seua filla, reina de França, reclama d'Alfons V la seua herència de la Corona d'Aragó, amb successives ambaixades a Itàlia (1446-1448). En la resolució d'aquest afer participà Lluís Despuig, company de diplomàcia d'Enyego d'Àvalos.
	Jean II Le Meingre	Mariscal de França i cèlebre cavaller. Governador de Gènova pel rei francès

	“Boucicaut”	(1401-1411), conquerí la Llombardia i Milà (1409), però fou expulsat per una coalició gibel·lina. Vençut a Azincurt (1415), morí presoner dels anglesos. El duc d’Orleans dels anys 1446-1447, aliat amb Renat d’Anjou i el delfi de França, fracassà en el seu intent de reeditar la gesta de Boucicaut, i no pogué esdevenir senyor de Milà. Un dels que lluitaren de jove contra ell fou el duc de Milà Filippo Maria Visconti, del qual fou cambrer i vassall Enyego d’Àvalos del 1435 al 1444, i ambaixador a Milà pel rei d’Aragó fins el 1447. En les justes de Saumur (organitzades per Renat d’Anjou, 1446) i en les de Tours (gener del 1447), destacà un nebot homònim de Jean II, fill del seu germà Geoffroy, dit Jean III Le Meingre “Boucicaut”. Els germans Jean II i Geoffroy participaren amb Rubín de Bracamonte d’una expedició en ajuda del rei de Castella contra el duc de Lancaster (defensa de Benavente, 1386) i foren testimonis allí de l’heroïtat del pare d’Enyego d’Àvalos, protagonista d’una gesta recordada per Pier Candido Decembrio, en la dedicatòria endreçada a Enyego d’una traducció toscana de les històries de Juli Cèsar (Milà, 1438). El llibre i la dedicatòria presenten connexions intertextuals amb el <i>Curial</i> . ¹⁴¹⁷⁵ Les de Benavente i Constantinoble foren les dues úniques accions on consta que coincidiren Rubín i els germans Le Meingre.
	Geoffroy Le Meingre	Germà inseparable del gran Boucicaut, al qual acompanyà en les seues aventures, abans de ser governador del Delfinat. Emparentat amb el marquès de Saluzzo, governador del Montferrat des del 1436, veí de la senyoria llombarda d’Enyego d’Àvalos i posseïdor de <i>Le chevalier errant</i> , un dels llibres que inspiraren el <i>Curial</i> . Fou testimoni, també Geoffroy, de la gesta del pare de dit Enyego a Benavente, plaça defesa per Rubín de Bracamonte (1386).
	Robert de Braquemont, àlies Robín (Rubín de Bracamonte, a Castella)	Robert de Braquemont, àlies “Robin”, Rubín de Bracamonte per als castellans, fou un gran capità francès, responsable de la defensa de Benavente (1386) pel rei de Castella, contra el duc invasor duc de Lancaster. En la mateixa expedició francesa participaren els germans Jean II Le Meingre “Boucicaut” i Geoffroy Le Meingre. El futur conestable Ruy López Dávalos (pare d’Enyego d’Àvalos) alliberà la plaça assetjada amb una gesta heroica que suposà el principi del seu ascens social meteòric. Rubín, ambaixador de França a Castella des del 1391, freqüentà la cort castellana i tingué gran amistat amb el pare de D’Àvalos, amb el qual cooperà en la guerra contra Granada (1408-1410). Membre del partit dels Armanyac, s’hagué d’exiliar a Castella el 1418, on fundà la casa nobiliària dels Bracamonte, senyors de Peñaranda.
Les monges d’Armanyac, Borbó, Bar, Bretanya,	Les grans duquesses i comtesses de la cort de França, del partit dels Armanyac (Valois-Anjou,	Es respecten regularment els cognoms d’aquestes dames (d’entre 21 i 52 anys d’edat pel 1447), però es canvien els noms amb al·lusions a aspectes personals, biogràfics o familiars de cadascuna. Les converses eròtiques es relacionen amb un escàndol de les justes de Nancy (1445), protagonitzat amb dues d’aquestes dames

¹⁴¹⁷⁵ Vegeu el capítol II.1.6.

Orleans, etc.	Orléans, Armagnac).	per Jacques de Lalaing (al·ludit en el <i>Curial</i> amb la figura de Jacob de Cleves ¹⁴¹⁷⁶). També tenen a veure amb l'hàbit dels magnats francesos de deixar soles les esposes en el tàlem conjugal per a dedicar-se a freqüentar concubines.
Bertran del Chastell i el seu germà Guillalms del Chastell	Tanneguy III du Chastel	Cavaller bretó, iracund i magnicida. Mà executora del partit nobiliari d'Armanyac en l'assassinat de Joan Sense Por, duc de Borgonya (Montereau, 1419), al qual rematà a destrallades. De la mateixa manera morirà Guillalms del Chastell a mans de Curial. Protegit per Yolande d'Aragó i els Anjou, el 1439 es desplaça a Nàpols per a negociar amb els custodis per Alfons el Magnànim del Castell de l'Ou i el Castell Nou la rendició d'aquestes forteses a Renat I d'Anjou. Li lliurà les claus de Castel Nuovo el cavaller valencià i "alcaid accidental" Lluís de Montagut, íntim amic d'Enyego d'Àvalos i coorganitzador amb ell de justes com la de l'1 de maig del 1446. El duc de Borgonya reclamà al rei de França (1445-1448) el processament de Du Chastel, però el d'Anjou li renovà la confiança (1444) i el condecorà (1448). Mentrestant, el rei d'Aragó tenia posicionat un exèrcit (1446) a Ventimiglia (la Ligúria, frontera amb la Provença), perquè s'esperava que Du Chastel, en nom de la casa d'Anjou, conspirava per ocupar Gènova i apoderar-se de Milà amb l'excusa de la legítima successió del duc d'Orleans, Carles d'Orleans i Visconti (aquest fracassarà en l'intent, el 1447). Mentrestant, Enyego d'Àvalos, amb recursos del duc Filippo Maria Visconti de Milà, feia viatges a Ventimiglia (tardor del 1446), a través del Montferrat i Alba, per a pagar les tropes catalanes destinades a frenar Du Chastel. Existí un Tanneguy IV du Chastel, nebot de l'anterior, que destacà en justes celebrades per Renat d'Anjou a Nàpols (1442), Saumur (Anjou, 1446) i Tarascó (Provença, 1447).
	Bertrand du Guesclin	Cavaller bretó, tan iracund i magnicida com l'anterior, amb aspecte de senglar, segons els llibres que començaren a escriure's d'ell en vida (inspira també, en part, la figura de Sanglier de Vilahir). Responsable directe de l'engany i assassinat del rei Pere el Cruel de Castella per Enric de Trastàmara (1369). El rei Joan II de Castella, el 1446, tracta de reparar el deshonor rebut pel cadàver reial del Cruel autoritzant-li un sepulcre digne. El tractament a què sotmet Curial el cadàver del senyor de Monbrú "lo Cruel" és el mateix que patí el desprietat rei de Castella per part d'Enric de Trastàmara, iniciador de la dinastia a la qual pertanyia Alfons V d'Aragó i I de Nàpols. Potser l'autor no estava d'acord amb la decisió del rei castellà, enfrontat amb el mateix Alfons, de retre homenatge fúnebre a un home cruel com el senyor de Monbrú, que no s'ho mereixia.
	Guillaume II du Chastel (+ Guillaume Bataille + Guillaume III du Chastel)	Guillaume du Chastel fou un cèlebre cavaller i heroi bretó, germà major de Tanneguy II, que serví al duc de Bretanya contra els anglesos, fins a la seua mort (Dartmouth, Canal de la Mànega, 1404), a la qual es llançà sabent que l'enemic era molt superior, fent seua la màxima bretona 'Abans morir que rebre deshonor',

¹⁴¹⁷⁶ Vegeu el capítol precedent II.3.5, on es donen detalls de dit escàndol, que també influí en l'autor de *Le petit Jehan de Saintré*.

		parodiada satíricament per l'autor del <i>Curial</i> . Cal tenir en compte, a més, que Guillaume Bataille, senescal d'Angulema, ajudà Tanneguy du Chastel a rematar a destraldades el duc de Borgonya Joan Sense Por (magnicidi de Montereau, 1419) i que Curial actua exactament igual amb Guillalms del Chastell quan el venç: rematant-lo a destraldades. Un tercer Guillaume és el III d'aquest nom de la casa "del Chastell": heroi de França, per la defensa que féu de Pontoise el 1441 contra els anglesos, se'l soterrà a Sant Denís al costat del famós Du Guesclin.
El "jove" rei d'Anglaterra	Enric VI de Lancaster, rei d'Anglaterra	Se'l retrata com un monarca indigne i poc de fiar, a més de contrari a Curial. Aquesta actitud s'explica pel recel concebut entre els destinataris de la novel·la catalana envers Enric VI (1421-1461; rei des del 1422). Primerament, per haver traït la vella aliança amb Borgonya, amiga d'Aragó (treva de Tours, 1444); en segon lloc, per haver-se casat amb una filla de Renat I d'Anjou (23 d'abril del 1445), enemic de Borgonya i d'Aragó, el que significà la ruptura de relacions amb Alfons el Magnànim, i la marxa precipitada, de Londres a Nàpols, de l'ambaixador valencià Felip Boïl. Per bé que el monarca anglés continuà reivindicant-se "rei de França", els francesos ocuparen (1448-1453) les terres continentals que fins aleshores havien pertangut a Anglaterra, i la guerra s'acabà.
El senyor de Monbrú	Jean IV d'Armagnac, comte d'Armanyac i senyor del castell de Monbrú . Fill i successor de Bernat VII, que exterminà els Monlezun per a usurpar-los el comtat de Pardiac (amb capital a Monlezun) i assignar-lo al seu fill Bernard VIII.	Jean IV, comte d'Armanyac (1418-1450), succeí al cap de la casa dels Armagnac (que donava nom al partit anti-Borgonya: Valois-Anjou, Orléans, Brétagne i Armagnac), el cruel Bernat VII. Aquest, en els anys 1402-1403, havia arravatat el comtat gascó de Pardiac (amb cap i casal a Monlezun) a la viuda d'un cosí seu, Anne de Monlezun i Peralta, parenta dels Peralta de Sicília, comtes de Caltabellotta, d'origen aragonés. No content amb veure morta Anne, eliminà cruelment els seus dos fills, menors d'edat i legítims successors del comtat. El fill de Bernat, Jean IV, rebel contumaç (1440-1443) fou detingut a Monbrun pel rei de França i empresonat (1443-1446). Alliberat el 1446, la corona li expropià algunes senyories i li mantingué segrestada la resta del patrimoni feudal.
El senyor de Monlesú	Antoni [Martines] de Luna i Peralta, capità i cortesà de Nàpols (ajudat pel seu germanastre i tutor Pere de Cardona i Villena), reivindicava la legítima successió la senyoria dels Monlezun (el comtat de Pardiac), usurpada pels Armaganc als Monlezun-Peralta.	El sicilià Antoni de Luna, jove capità del rei Alfons (1441-1448), i sa mare, la viuda Margherita, comtessa de Caltabellotta, formaven part de la casa dels Cardona de Nàpols, dirigida pel noble valencià Pere de Cardona i Villena. Era aquest Cardona senyor de la vall d'Aiora, Maldà-Maldanell i Oliana; comte de Collesano per donació d'Alfons el Magnànim (1444-1451), que l'havia designat primer cambrer de la cort de Nàpols. Criat a València com a patge de cambra del mateix monarca, en companyia d'Enyego d'Àvalos ("gran amich" seu, com era Curial del senyor de Monlesú). Des de la mort del seu pare (1439) fins al seu mateix traspàs (1451), Pere reivindicà els drets successoris al comtat gascó de Pardiac propis de la seua madrastra, la viuda siciliana Margherita di Peralta (+1452), i del seu jove germanastre, Antoni de Luna i Peralta (comte de Caltabellotta des del 1453). Segurament aprofità a tal efecte l'ambaixada a París (1444) de Guillem-Ramon V de Montcada, amic de D'Àvalos i seu, a més de

		parent dels mateixos Peralta. La demanda es remuntava al 1403, quan el desprietat Bernat VII d'Armagnac, comte d'Armanyac i senyor de Monbrú (+1418, linxat a París), exterminà els joves hereus Monlezun-Peralta per a usurpar-los el comtat de Pardiac i assignar-lo al seu segundogènit, Bernat VIII (comte il·legítim, 1418-1456). Poc abans de morir, Cardona rebé el Toisó d'Or del duc de Borgonya (1451), juntament amb Enyego de Guevara (germà d'Enyego d'Àvalos), Jacob/Jacques de Lalaing i Jean de Clèves, personatges homenatjats en el <i>Curial</i> per mitjà de la figura de “Jacob de Cleves”. Les famílies de Pere i Enyego segellarien després la seua amistat per via matrimonial.
Carles de Monbrun	Charles I d'Armagnac (1425-1497), fill del comte d'Armanyac (senyor de Monbrun) i nét de l'usurpador de Monlezun , el cruel Bernat VII.	De caràcter molt conflictiu i conspirador, fou qui precipità definitivament en la ruïna la casa comtal d'Armanyac, que havia sigut una de les més distingides de França. Recolzaria segurament al seu cosí, el comte Jacques I de Pardiac en la seua pretensió de conservar Monlezun, contra les legítimes reclamacions dels Luna-Peralta de Nàpols. Guillem-Ramon V de Montcada, parent dels Peralta damnificats pels Armagnac i amic d'Enyego d'Àvalos, el degué conèixer durant la seua ambaixada de Nàpols a París (febrer-maig del 1444).
Jaques de Monbrun	Jacques I d'Armagnac (1433-1477), fill del comte de Pardiac (amb capital a Monlezun) i nét del senyor de Monbrun (comte d'Armanyac) que usurpà dit comtat als Monlezun , el cruel Bernat VII.	De caràcter igualment conflictiu i conspirador, o encara més, era l'hereu del comtat de Pardiac, arravatat contra tot dret als Monlezun i reivindicat pels legítims hereus de Nàpols, els Luna-Peralta de la casa de Pere de Cardona i Villena. Moriria Jacques executat en un patíbul, condemnat pel Parlament de París pels seus enormes crims. Guillem-Ramon V de Montcada, parent dels Peralta damnificats pels Armagnac i amic d'Enyego d'Àvalos, el degué conèixer durant la seua ambaixada de Nàpols a París (febrer-maig del 1444).

3.9. “Don Pedro” el Gran i els cavallers d'Aragó

“Havia en aquest temps en Aragó un rey...”

L'acció històrica relatada en el *Curial* transcorre en un marc cronològic coincident aproximadament amb els regnats de **Pere III d'Aragó “el Gran”** (1240-1285; en el tron, 1276-1285), Conradí de Sicília i Nàpols (1266-1268) i Carles I d'Anjou, rei de

Nàpols (1268-1285).¹⁴¹⁷⁷ Pere el Gran (III d'Aragó, II com a comte de Barcelona, I com a rei de València), malgrat la curtedat dels seus anys de govern, fou un dels sobirans més importants per a la història de la Corona d'Aragó, per tal com fou l'iniciador de l'expansió mediterrània d'aquesta, amb la conquesta de Sicília als Anjou (1282). Fou també el vencedor dels musulmans que resistien al regne de València (III *intifada* d'al-Àzraq, 1276-1277) i el vencedor del rei de França Felip III l'Ardit, que envaí Catalunya el 1285. El seu conflicte amb els Anjou de la casa reial de França, ducs d'Anjou i comtes de Provença, es remunta a quan era príncep hereu. Contragué matrimoni aleshores (1262) amb Constança Hohenstaufen (1249-1302), néta de l'emperador Frederic II d'Alemanya i filla del rei de les Dues Sicílies, Manfred I.¹⁴¹⁷⁸

L'any 1266, Carles I d'Anjou (aliat del pontífex Climent IV en la històrica pugna entre el papa –i els güelfs– i l'emperador –amb els gibel·lins– per l'hegemonia sobre Itàlia), envaí el regne de les Dues Sicílies (la Sicília continental, amb capital a Nàpols, i la Sicília insular) i contribuí a destronar els darrers reis Hohenstaufen, de la casa imperial alemanya: Manfred I (+1266) i Conradí I (+1268). El primer fou vençut i mort pels francesos a la batalla de Benevento (26 de febrer del 1266); el segon, fou vençut pel duc d'Anjou a Tagliacozzo, el 23 d'agost del 1268, i decapitat a Nàpols, als 16 anys d'edat, el 29 d'octubre subsegüent. A partir d'aquella data, Carles d'Anjou ocupà el tron de Nàpols-Sicília amb la necessària benedicció del papa, senyor eminent o *de iure* de les Dues Sicílies, des d'època normanda. Els drets successoris de la dinastia rival quedaven ara depositats en la futura reina d'Aragó, Constança Hohenstaufen, filla de Manfred I i cosina germana del malaurat Conradí. Ella es postulava com la legítima hereva dels drets usurpats a la casa alemanya. Invocant aquesta legitimitat gibel·lina, la Sicília insular s'aixecà contra els francesos (revolta del Vespro, 1282). Pere d'Aragó ocupà l'illa en nom de la seua muller, que esdevingué així reina efectiva de Sicília i reclamà també Nàpols. Es verificà aleshores una situació de guerra i enemistat entre la Corona d'Aragó i els Anjou de Provença, amb seqüeles que es prolongaren fins el temps

---

¹⁴¹⁷⁷ L'autor no dóna cap referència cronològica, ni exacta, ni aproximada ni indirecta. En realitat es cometen alguns errors genealògics que manifesten “un cert desgavell històric”, com afirma RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 289, compatible tanmateix amb una voluntat de versemblança argumental. No obstant això, quan es tracen les coordenades temporals dels personatges històrics al·ludits en la ficció literària, s'obté un marc cronològic que oscil·la entre els anys 1260 i 1300 a tot estirar. Sobre aquesta qüestió, apuntada s'ha tractat en el capítol II.2.2.

¹⁴¹⁷⁸ Sobre la biografia del personatge històric, vegeu SOLDEVILA, Ferran, *Pere el Gran*, Institut d'Estudis Catalans (“Memòries de la Secció Historicoarqueològica”, 11), Barcelona, 1950-1956 (reed. el 1995), 3 vols.; CINGOLANI, Stefano M., *Pere el Gran. Vida, actes i paraula*, Editorial Base, Barcelona, 2010.

d'escriptura de *Curial e Güelfa* Aleshores, Alfons V el Magnànim, rei d'Aragó, s'acabava d'imposar a Renat I d'Anjou, rei de Nàpols, després d'una duríssima guerra (1435-1443) que culminà amb la reunificació territorial de les Dues Sicílies: la Sicília Deçà el Far de Messina (el sud d'Itàlia) i la Sicília dellà Far (l'illa).

Aquest de Nàpols és, bàsicament, el conflicte viscut que interessa directament a l'autor de la novel·la i al seus lectors. Projectar-lo literàriament al voltant de la figura de Pere el Gran, només té sentit des d'una perspectiva estrictament napolitana. Com ja s'adonà Antoni Ferrando, en cap moment l'autor dóna detalls de Pere III com a guerrer antiislàmic, o com a rei victoriós enfront dels francesos que assetjaren Girona.¹⁴¹⁷⁹ L'antagonisme que compta per a ell és el de Pere III d'Aragó contra Carles I d'Anjou: “si situem el *Curial* a la Itàlia de l'època d'Alfons el Magnànim i constatem que el seu autor va mostrar una decidida opció per la causa aragonesa, difícilment podria ser aliè a un tema polític que era ben candent: els drets de Renat d'Anjou i d'Alfons el Magnànim a la corona de Nàpols en morir, sense descendència, el 1435, la reina Joana.”¹⁴¹⁸⁰

El vell contenciós s'observa i es reelabora quan una de les parts ja havia triomfat sobre l'altra. Es revisa des d'un escenari postbèl·lic, a l'endemà mateix del 1443, quan es podia celebrar literàriament la definitiva victòria dels Aragó-Anjou/Durazzo (Alfons V, rei d'Aragó, fill adoptiu de Joana II d'Anjou-Durazzo) sobre els ducs d'Anjou, una branca dinàstica, reforçada en el segle XV, de la casa reial de Valois. La perspectiva “mitificadora” de l'anònim no mira tant al passat gloriós com a un futur gojós que s'inaugura aleshores. No anava gens foraviat, doncs, Antoni Ferrando quan suggerí que “el missatge implícit al *Curial* hauria estat doble: d'una banda, defensar la causa del Magnànim a Itàlia, i, d'altra, obtenir el reconeixement del Papat, símbol màxim de l'Església i garantia suprema dels drets del monarca catalanoaragonès a la corona de Nàpols.”¹⁴¹⁸¹ Difereix notablement la visió de l'autor del *Curial* sobre Pere el Gran de la que poguera tenir un cardenal “tan català” com Margarit. S'aparta dels discursos de cronistes evocadors de les glòries pàtries i residents dellà la mar.

---

¹⁴¹⁷⁹ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 803-804 i 811).

¹⁴¹⁸⁰ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 29).

¹⁴¹⁸¹ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 359).

Es comprén que aquells conflictes antics dels sarraïns i dels francesos, contats per les cròniques del regnat de Pere III, afectaren València i Catalunya, però no gens Nàpols, que queda ara ben lluny d'allò i que és el lloc on radica la cort. El *Curial*, es coneix per indicis múltiples que està concebut i redactat a Itàlia. I, lògicament, l'escriptor compon la seua ficció des d'una perspectiva estrictament napolitana. L'autor pensa en un públic interessat bàsicament –com ell– en la història de les Dues Sicílies, sobretot en la història contemporània de la costosa victòria del rei d'Aragó, que és la que els afecta més de prop. Ni tan sols li interessa la història de Sicília *stricto sensu*, amb els Pròixida i altres herois de l'antigor cronística siculocatalana. Per això el *Curial* no tracta per a res del gloriós *Vespro* del 1282, ni dels almogàvers. Si de cas, podria tenir-se en compte una possible al·lusió a Messina com un record al famós setge que tingué lloc a l'estret en temps de Pere el Gran. La perspectiva simbòlica, però, és la d'un segle XV on Corona d'Aragó (*Curial*), senyora per fi de Sicília i Partènope, compta amb la benedicció de l'Església (la Güelfa) per a esdevenir “senyora de Milà”, si “lo rey d'Aragó”, un *alter Petrus*, aconsegueix véncer el seu rival més directe, “lo duch d'Orleans”, i els seus poderosos aliats: els Anjou, els Armanyac, etc. Aquest assumpte de Milà ens porta a una data com el 1447, la del conflicte successori de Milà, tal com havia intuït –sense atrevir-se a indagar-ho més– Antoni Comas.¹⁴¹⁸² Això no lleva que, només pel fet d'elegir com a temps de ficció el del regnat de Pere el Gran, resulte inevitable suggerir que els conflictes del segle XV vénen d'aquells del XIII.

Quan Júlia Butinyà comprova el gran protagonisme que l'escriptor concedeix a Pere el Gran en la seua ficció italiana, es demana per què no aprofita el pas de *Curial* per Sicília per a reivindicar els fets gloriosos encetats amb les Vespres sicilianes del 1282. S'estranya, l'estudiosa, perquè, en lloc d'això, transforma el “duc d'Anjou” del llibre II –rival del rei Pere en el torneig de “Melú”– en un Carles el “Magnànim” de Partènope.¹⁴¹⁸³ És clar per què ho fa: per a ell, el secular conflicte dinàstic Staufen/Aragó-Anjou (1282-1443) s'ha resolt definitivament, per tal com Alfons el Magnànim, fill adoptiu de Joana II d'Anjou, ha heretat d'ella el tron napolità (1435); ha vençut *l'altre Anjou* usurpador, Renat I (1442), i ha rebut les benediccions de l'Església (“la Güelfa”), arran dels acords de Terracina (1443). Per a l'anònim, el Trastàmara és tan legítim successor del Conradí *rex Sicíliæ*, com dels Carles I i II de *Partènope*

---

¹⁴¹⁸² COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-10 (p. 104).

¹⁴¹⁸³ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 52.

(Nàpols); encara que el modern duc d'Anjou es negue a reconèixer-ho. El mateix rei de França, Carles VII de Valois, dotat d'un *alter ego* tan ben tractat en la novel·la, no sols ho reconeix, sinó que manté excel·lents relacions diplomàtiques amb Nàpols.¹⁴¹⁸⁴

En connexió amb el contenciós del segle XIII entre les cases principesques d'Aragó i Anjou, les cròniques catalanes celebren el valor cavalleresc i l'enginy de Pere el Gran d'Aragó en l'assumpte dit "el desafiament de Bordeus" (1283). Carles I d'Anjou l'havia desafiat a resoldre les seues diferències cos a cos i en batalla campal: ell i cent cavallers francesos, contra Pere i cent de la Corona d'Aragó. Foren concordats una data, l'1 de juny, i un lloc, Bordeus, a l'Aquitània del rei d'Anglaterra. El rei d'Aragó, obstinat a complir la paraula donada, navegà de Sicília a Cullera (València), cavalcà per tot l'Aragó, travessà els Pirineus, i es presentà d'incògnit a Bordeus. Òbviament, hi deixà constància notarial de la seua presència. El duc d'Anjou, que havia confiat en l'absència del contrincant, romangué a Nàpols (malgrat que, en alguna versió angevina, es conta que el d'Anjou i el rei de França, amb un exèrcit, trotaven cap a Bordeus, però el d'Aragó es presentà la vespra i se'n fugí, per temor a una emboscada). En no presentar-s'hi Carles, obtingué, des d'una perspectiva mental medieval i cavalleresca –comprensible perfectament en temps del *Curial*–, deshonor i vergonya.¹⁴¹⁸⁵ La veritat és que el monarca català s'hi presentà acompanyat de pocs homes, amb l'afany de servir honor. S'entenia per tothom que aquells desafiaments cerimoniosos i jurats no solien repercutir en combats reals, sinó que formaven part d'una propaganda ritual de guerra. Tanmateix, els juraments i vots, i els gestos simbòlics com el de Pere, eren molt apreciats pels cavallers i, en general, pels homes de l'edat mitjana.¹⁴¹⁸⁶ Per això l'Europa feudal del 1283 es mantingué a l'expectativa del duel principesc.

---

¹⁴¹⁸⁴ Aspecte que tractarem en el capítol II.3.11.

¹⁴¹⁸⁵ Les diverses fonts cronístiques que aborden aquest episodi (catalanes, italianes, franceses...) ofereixen dades interessadament contradictòries al respecte. CINGOLANI, Stefano M., El desafiament de Bordeus (capítols 99-100, 104-105), dins ÍDEM, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Institut d'Estudis Catalans ("Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica", 68), Barcelona, 2006, ps. 453-490, ha tractat de confrontar aquestes fonts cronístiques amb testimonis arxivístics per a aclarir aproximadament els fets. No obstant això, el que interessa ara, per a la comprensió del *Curial*, és tenir en consideració no la versió històrica o documentalment contrastable dels fets, sinó aquell "relat" que s'interpretava com a correcte i verídica a la cort napolitana del rei d'Aragó, per tradició dinàstica i cronística proaragonesa.

¹⁴¹⁸⁶ La versió catalana de l'episodi es pot llegir, entre altres llocs, en PUIGPARDINES, Berenguer de, *Sumari d'Espanya [1462]*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2010, p. 122.

El contingut del *Curial* no pot entendre's amb propietat, com adverteix Antoni Ferrando,¹⁴¹⁸⁷ si ignorem la voluntat de l'autor de posar el focus en el conflicte Aragó-Anjou del segle XIII. Al mateix es refereixen extensament els més diversos cronistes, historiògrafs i humanistes que serviren Alfons el Magnànim a Nàpols en les dècades del 1440-1450, en coincidència amb el lloc i el temps d'escriptura de la novel·la. Fins i tot un vell cortesà com Loise da Rosa, que escriu en dialecte napolità unes memòries de caràcter privat,¹⁴¹⁸⁸ dedica extenses dissertacions a comentar els contenciós Anjou-Aragó del segle XIII des del prisma polític i propagandístic del segle XV. Per als cortesans ibèrics de Castel Nuovo, presumptes destinataris del *Curial*, tots aquests fets i personatges sonaven ben familiars. No debades, la figura de Pere el Gran havia sigut cantada per trobadors provençals, cronistes catalans i primeres figures de la literatura italiana, com Dante Alighieri i Boccaccio, que eren llegides amb fruïció en dita cort. El mite era reeditat al menjador de palau, cada vegada que algú rellegia en veu alta les cròniques catalanes quan els comensals acompanyaven el rei a taula.

Al Nàpols del 1444, segons el testimoni de l'humanista ferrarés Michele Savonarola, “al tempo dil manzar” el rei demanava que es guardara silenci al menjador àulic, per tal que algun home docte “lezesse o recitasse cose di audito degne, come historie d'i soy passati e de li altri assay i quali lassato hanno di sé gloriosa memoria; e somegliante bey documenti, per i quali il principio se avesse a fare più prudente e più docto e li astanti ancora (...). E ciò servava a nostro tempo Alfonso re di Catelogna e di Neapoli.” A diferència de l'hora del llibre humanística, compartida pel Magnànim amb els seus humanistes, en llatí, sobre temes elevats, les lectures compartides amb els cavallers eren en vulgar, com el mateix *Curial*: “essendo il vulgare più comune che la littera, per conseguir mazuor fructo, cussy tal lezere per vulgare più comendo...”¹⁴¹⁸⁹ És evident que, entre les lectures habituals de la casa, no mancarien cròniques catalanes

¹⁴¹⁸⁷ Entre altres llocs, en la introducció a l'edició crítica de la novel·la: FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 25). I, més específicament, en ÍDEM, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369; ÍDEM, *Curial e Güelfa: una història amorosa...*, *op. cit.*, concretament en les pàgines 818-821, on considera que en el personatge del rei Carles de Nàpols del llibre III del *Curial* hi ha una hibridació dels reis Carles I i Carles II.

¹⁴¹⁸⁸ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, 2 vols.

¹⁴¹⁸⁹ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, cap. 8.

com la de Bernat Desclot o Ramon Muntaner, on es recordaven les guerres ancestrals de Pere el Gran i Carles d'Anjou, i l'aventura cavalleresca de Bordeus. Per bé que, en acabant, aquestes no foren consultades directament per l'autor de la novel·la.

L'anònim del *Curial* respectava com a fonts d'autoritat historiogràfica els obsolets, però “molts auctèntichs e grans llibres”, que, redactats “per diverses, grans e molt solemnes doctors” –notem la ironia humanística d'aquesta hipèrbole–, relataven “los strènuus actes d'armes” del rei Pere el Gran (*CeG* II.113). Els coneixia i els havia llegits –o, més segurament, escoltats recitar–, però els considerava tan “solemnes” com obsolets, i no formaven part, per descomptat, del seu repertori de lectures habituals.¹⁴¹⁹⁰ El referent que prefereix explícitament l'anònim per a exaltar la figura modèlica de Pere el Gran, com més avant s'insistirà, és italià i literari: Dante Alighieri.

* * *

L'entrada en escena del rei d'Aragó es produeix ja a mitjan llibre I, quan s'ocupa de guardonar els cavallers catalans d'Oluja i Orcau que havien triomfat amb Curial en el torneig de Montferrat. Es tracta d'uns aventurers mercenaris¹⁴¹⁹¹ que, en tornar a Catalunya, són honorats i premiats pel monarca. Estranyament, l'acció se situa al Palau Reial de Barcelona, però l'escriptor ubica el rei “en Aragó” (*CeG* I.46): “Havia en aquest temps en Aragó un rey molt noble e molt valerós en estrem, apellat **don Pedro**, cavaller molt rebust, forts e valent, lo qual mentre visqué féu de son cors en batalles moltes coses dignes de recordable veneració, axí contra sarrayns com altres gents.” Que es designe el rei en castellà, *don Pedro*, crida molt l'atenció. L'assumpte mereix una dissertació contextual que ajude a explicar-ho i que diferim per a més avall.

Quant a la descripció d'un rei corpulent i bon guerrer, val a dir que es correspon amb la que desplegaven els cronistes del segle XIV. També troba encaix amb els gestos que protagonitza el “Pedro” III de la novel·la del segle XV. En un determinat moment, com anoten Lola Badia i Jaume Torró, “el rei Pere alça a força de braços el duc d'Orleans i el llança contra les llotges, gest que només era a l'abast de combatents de gran envergadura.”¹⁴¹⁹² El primer posat que adopta el monarca evocat, no és, tanmateix, bel·licós, sinó liberal i majestàtic: “E com sabé que los tres cavallers vassalls seus

---

¹⁴¹⁹⁰ Sobre l'escàs ús, o pràcticament nul, de la historiografia catalana medieval com a font de la novel·la del segle XV, vegeu el capítol II.1.3. Curiosament, són més les connexions intertextuals amb cròniques castellanes que no amb les catalanes.

¹⁴¹⁹¹ Quant a aquest episodi, vegeu el capítol II.3.4.

¹⁴¹⁹² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 80).

venien de la batalla que havien feta e fossen prop Barchinona, volent mostrar la magnanimidat sua...”, els prepara una recepció a la cort. Els aventurers acaben d’arribar del Montferrat i el rei es troba “en Aragó”(sic), concretament a Barcelona. És evident que es tracta d’un *Aragó* vist com es veia des de Castella o des d’Itàlia: com el conjunt de terres governades en nom dels reis que portaven aquest títol eminent. D’ací que l’escriptor, difícilment identificable com català o valencià, parle sempre del “rey d’Aragó”, sense esmentar per a res ni el títol comtal de Barcelona, ni el “principat” de Catalunya, ni encara menys el “regne” de València. *Aragó* ho engloba tot.¹⁴¹⁹³

La de l’autor del *Curial* és, sens dubte, la perspectiva d’un cavaller o noble *curial*, fidel a la corona, però no identificat plenament amb cap pàtria, territori regnicola o col·lectivitat etnolingüística o nacional. La seua actitud no té res a veure amb el patriotisme urbà o nacional dels burgesos i dels seus fills o parents, els buròcrates de la cort. Pensem que els nobles i *milites*, els “privilegiats” –beneficiaris de privilegis de sang, lliures en moviments, exempts d’imposicions i de molts deutes cívics– no eren dits mai *ciutadans* de cap vila o ciutat. Eren *habitadors* francs del lloc on es trobaven, amb total llibertat per a circular i establir-se allí on desitjaren viure. La justícia que pesava sobre ells era la justícia reial, amb seu a la cort. Realment, els cavallers no eren “de cap regne” o territori concret, sinó cavallers “del rei”, tal com apareixen definits i caracteritzats en el *Curial*. Formaven part d’un col·lectiu jeràrquic organitzat en forma de piràmide de fidelitats feudovassallàtiques mútues, amb el rei al vèrtex.

* * *

Continuem llegint i veiem que el rei d’Aragó té tres fills: “lo major dels quals ere apellat **don Alfonso** –e aquest morí abans que son pare–, l’altre havia nom **don Jayme**, l’altre **don Frederich**.” Se’ns està parlant, respectivament, d’**Alfons III el Franc** o el Liberal (1265-1291), primogènit de Pere el Gran i successor seu com a rei d’Aragó (1285-1291); **Jaume II el Just** (1267-1327), secundogènit, successor de l’anterior i rei d’Aragó des del 1291, i **Frederic II de Sicília** (1272-1337), fill quart –tercer dels barons– i rei de Sicília Dellà Far (1295-1337) o *de Trinàcria*. Aquest títol, li l’aplicaren Carles II d’Anjou i el papa Bonifaci VIII, signataris del tractat d’Anagni amb Jaume II (1295). De la mateixa manera que el comte-rei *Pedro*, els infants *Alfonso* i *Jayme*, malgrat residir a Barcelona, són anomenats com si es tractara d’aragonesos o castellans. L’excepció és *Frederich*, nom germànic que apareix en ortografia catalana de l’època.

---

¹⁴¹⁹³ Més detalls sobre la qüestió en el capítol II.2.1.

Aquesta mateixa forma no era absent de documents castellans;¹⁴¹⁹⁴ com també era corrent en castellà dir i escriure, per exemple, *don Enrich* (de Trastàmara).¹⁴¹⁹⁵ Alfons V d'Aragó, sent encara príncep (1414) escrivia a son pare, el rei Ferran I, referint-se reiteradament a “don Frederich d'Aragó [ca. 1402-1438], comte de Luna, cosí meu.”¹⁴¹⁹⁶ El record recent d'aquest important i controvertit personatge històric podria haver influït en l'ortografia elegida per l'autor del *Curial*. En una novel·la contemporània d'aquesta, com és *Le petit Jehan de Saintré* d'Antoine de la Sale, apareix citat –per a “incomoditat” dels possibles lectors de la Corona d'Aragó– “don Federich de Luna”.¹⁴¹⁹⁷

Després del nom del primogènit del rei, l'infant Alfons, l'escriptor introdueix un incís que diu: “aquest morí abans que son pare”. Evidentment, no fou així, com perfectament sabia qualsevol secretari reial o qualsevol escrivà que treballara a la cancelleria napolitana d'Alfons el Magnànim, un col·lectiu on –malgrat algunes orientacions de la crítica literària del segle passat– resulta francament difícil d'encaixar la figura de l'anònim autor.¹⁴¹⁹⁸ Els professionals de la burocràcia reial estaven habituats a cercar documents per regnats, a copiar i autenticar vells privilegis del segle XIII, etc., i resulta inconcebible que cometeren un error com aquest. Com explica Jaume Riera, els arxivers i personal de cancelleria eren, per formació pròpia, experts en una genealogia “que manejaven a diari.” No debades, l'organització dels registres documentals que portaven estava condicionada estrictament per aquesta successió cronològica de reis d'Aragó, i els escrits que copiaven al·ludien sovint als vells sobirans.¹⁴¹⁹⁹ L'autor del *Curial* era un gran aficionat a la mitologia clàssica, i era fidel a la monarquia –això sí–, però no mostrava gaire interès per genealogies del segle XIII.

El despropòsit genealògic és tan eloqüent, que no podia passar desapercebut als primers editors de l'obra. Antoni Rubió (1901)¹⁴²⁰⁰ i Miquel i Planas (1932) se

---

¹⁴¹⁹⁴ Vegeu, per exemple, el “don Frederich” del doc. 160 (any 1256) transcrit per VILLAR GARCÍA, Luis, *Documentación medieval de la catedral de Segovia (1115-1300)*, Universidades de Salamanca y Deusto (“Acta Salmanticensia. Textos medievales”, 15), Salamanca, 1990, p. 270.

¹⁴¹⁹⁵ Personatge del qual es tractarà en el capítol II.3.13.

¹⁴¹⁹⁶ ÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, Universitat de València, 2004, p. 277 (doc. 365), Saragossa, 16 d'agost del 1414 (tres mencions seguides).

¹⁴¹⁹⁷ Citat per Riquer, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967, p. 35.

¹⁴¹⁹⁸ D'aquest aspecte, es debat àmpliament en el capítol I.2.6.

¹⁴¹⁹⁹ RIERA SANS, Jaume, La correcta numeració dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, vol. 26, núm. 69, Catarroja (l'Horta), 2011, ps. 485-521 (ps. 492-493).

¹⁴²⁰⁰ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. 490-491.

sorprenen per allò que el primer qualifica de “grossa inexactitud històrica.”¹⁴²⁰¹ Martí de Riquer es limita a esmenar la suposició que l’infant Alfons premorí al pare.¹⁴²⁰² Per la seua banda, Olimpio Musso atribueix l’equivocació a l’autoritat que representava per a l’anònim la *Comèdia* de Dante, tot coincidint amb la lectura històricament errònia dels ambigus versos referits al primogènit de Pere III per quasi tots els exegetes italians dels segles XIV i XV: “L’autore del romanzo deve essere stato sviato da qualche commentatore dantesco, che commisse l’errore d’identificazione.”¹⁴²⁰³ Aquesta opinió és seguida pels editors moderns del *Curial*, Antoni Ferrando,¹⁴²⁰⁴ i Lola Badia i Jaume Torró.¹⁴²⁰⁵

El gran poeta toscà, en el cant VII del *Purgatorio* de la *Comèdia*, versos 112-120, fa que el trobador güelf Sordello da Goito (+Nàpols el 1269) vitupere Jaume II d’Aragó i Frederic III de Sicília, enemics de la casa d’Anjou, alhora que lloa les virtuts del germà major d’ambdós, Alfons III el Franc o el Liberal, de qui comenta –en versos d’ambigua interpretació– que hauria excel·lit més que els altres si més temps haguera viscut: “Quel che par sì membruto e che s’accorda, / cantando, con lui dal maschio naso, / d’ogne valor portò cinta la corda; / e se re dopo lui fosse rimaso / lo giovanetto che retro a lui si diede, / ben andava il valor di vaso in vaso, / che non si puote dir de l’altre rede; / Iacomo e Federigo hanno i reami; / del retaggio miglior nessun possiede.” És a dir: ‘Aquell [Pere el Gran] que sembla tan robust, i canta / acompassat amb el del nas viril, / portà cenyit el cordó del valor; / i si haguera estat rei més temps després / el jovenet que seu al seu darrere, / el seu valor s’hauria transvassat, / cosa que no es pot dir d’un altre hereu: / els regnes són de Jaume i Frederic, / però no la millor part de l’herència.’¹⁴²⁰⁶ És evident que l’anònim autor coneixia bé aquests versos, perquè els cita parcialment de memòria en el capítol II.113, com una font d’autoritat. Així que, en principi, podria

¹⁴²⁰¹ Que remet a Rubió, en ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, n. 3627. Proposa aquest editor que potser es produí una confusió amb l’infant Alfons, fill primogènit de Jaume I, premort a Pere l’any 1262, cosa que permeté a aquest últim heretar els regnes d’Aragó i València, reservats en principi al difunt.

¹⁴²⁰² RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), vol. 3, p. 287.

¹⁴²⁰³ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (ps. 45 i 50-51, n. 21).

¹⁴²⁰⁴ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (ps. 12-13).

¹⁴²⁰⁵ Ho consideren una mala lectura de Dante, en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 574.

¹⁴²⁰⁶ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 522-523.

atribuir-se a una mala lectura que no comet, com s'observa, Joan-Francesc Mira, quan tradueix els versos de l'italià al català. La interpretació que en fa Mira, basant-se en la moderna crítica dantesca, és que si Alfons el Liberal, rei durant molts pocs anys i mort sense descendència, haguera regnat durant més temps, hauria pogut demostrar les virtuts heretades del pare, superiors a les dels germans. La crítica güelfa –Dante, güelf moderat, escriu açò l'any 1300– consisteix, doncs, en l'afirmació següent: “Frederic, rei de Sicília, i Jaume, rei d'Aragó, han heretat els regnes, però no les virtuts del pare, que eren la part més important de l'herència.”¹⁴²⁰⁷

Per a Antoni Ferrando aquesta inexactitud no és cap lapsus ni mala interpretació, sinó un producte més –entre tants altres– del predomini de les fonts historiogràfiques i literàries italianes entre els materials emprats per l'anònim del *Curial* per a preparar la seua obra. En els textos italians, partint d'un error dels primers comentaristes de la *Divina Comèdia*, es repeteix, circula i es transmet amb major o menor ambigüitat la primerenca defunció d'Alfons III.¹⁴²⁰⁸ Així apareix en el *commento* de Jacopo della Lana, l'*Ottimo commento*, les *Chiose sopra Dante*, el *commento* de Francesco da Buti, l'anònim florentí dels volts del 1400, Giovanni da Serravalle (1416), Cristoforo Landino (1480-1481), etc. Però és que, a més, la versió errònia dels comentaristes de Dante transcendeix a la literatura historiogràfica. De manera que en les més diverses cròniques italianes dels segles XIV-XV, des del *Chronicon Siculum* –també en la versió catalana– fins a la crònica Villani, es considera que Pere el Gran tingué un primogènit virtuós, que morí jove i que no regnà. Afirmar amb bon criteri Ferrando:

“El nostre anònim autor difícilment hauria comès un error històric com aquest si hagués residit habitualment als dominis hispànics del Magnànim. I, menys encara, si hagués tingut al davant la crònica de Desclot, o la de Muntaner, en la qual els ‘don Pedro’, ‘don Alfonso’, ‘don Jayme’ i ‘don Frederich’ del *Curial* van sempre en català i precedits de l'article personal ‘En’, i on, contràriament al que diu l'autor del *Curial*, s'esmenten els quatre fills mascles de Pere el Gran que li sobrevisqueren.”¹⁴²⁰⁹

---

¹⁴²⁰⁷ *Ibidem*, p. 525.

¹⁴²⁰⁸ FERRANDO, A., Sobre el marc històric..., ps. 345-348; ÍDEM, Introducció..., ps. 12-13.

¹⁴²⁰⁹ FERRANDO, A., Sobre el marc històric..., ps. 347-348.

A tal efecte, sols cal llegir el capítol 11 de la crònica de Ramon Muntaner, per comprovar que Pere el Gran tingué “quatre mascles e dues donzelles, ço és a saber: l’infant N’Anfós, e l’infant En Jacme, e l’infant En Frederich, e l’infant En Pere.”¹⁴²¹⁰ El mateix tractament reben els fills de Pere III d’Aragó, en català i honorats amb l’*En/N’* de rigor, amb altres obres historiogràfiques de tradició autòctona, ben informades sobre l’assumpte. També llegim en Bernat Desclot (caps. 50-51) que Conradí era nét de l’emperador Frederic II, fill de Conrad IV i nebot de Manfred I de Sicília. En canvi, en el *Curial* consta erròniament que dit Conradí era “fill de l’emperador Frederich, rey de Sicília, e nebot de Mamfré” (*CeG* III.5). Una prova més, segons Pamela Waley, que l’escriptor no tenia al davant les cròniques catalanes del segle XIV.¹⁴²¹¹ Com adverteix, Júlia Butinyà, Giovanni Boccaccio comet el mateix error en el *Decameron* (II,6) de pensar en Conradí com un fill de Frederic II. En el *Curial* es rectifica l’errada de Boccaccio de fer de Manfred el successor directe de Frederic –suprimint, doncs, el breu regnat intermedi de Conrad I–, però “tampoco él acertó al hacer de Conradino el hijo del emperador Federico, ya que era su nieto.”¹⁴²¹² Podrien haver-hi influït, en un sentit igualment distorsionador de la realitat, les equivocacions genealògiques que en aquesta successió contenen tant Muntaner com algunes cròniques italianes; inclosa la del vell cortesà de Nàpols Loise da Rosa, que feia germans Manfred I (fill, en efecte, de Frederic II) i Conradí (nét, no pas fill).¹⁴²¹³ Recordem que De Rosa dedicà els seus *Ricordi* sobre aquestes i altres històries –basades en fonts cronístiques fidedignes, però deformades per la transmissió oral– al seu amic Alfons d’Àvalos, el germà menut del principal sospitós d’haver escrit el *Curial*: el camarlenc Enyego d’Àvalos.

¹⁴²¹⁰ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), p. 676, citat ibídem, p. 348.

¹⁴²¹¹ WALEY, Pamela, *Historical Names and Titles in Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 253).

¹⁴²¹² BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 53. Vegeu també COMPAGNA PERROME CAPANO, Anna Maria, *I risvolti sovrnazionali dell’identità catalana: il cavaliere è turco, è lombardo, è bretone*, dins “*La Catalogna in Europa, l’Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*”. *Associazione italiana di studi catalani. Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*; ed. electrònica <<http://www.aisc.cat>>, 2009, p. 23; GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 196, n. 35.

¹⁴²¹³ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 596.

Ara bé, una cosa era equivocar-se en la realment complicada genealogia i successió en el tron dels Staufen del 1260, i altra suprimir de la llista de monarques un rei d'Aragó. Naturalment, en textos de la Catalunya del segle XV, basats en una tradició historiogràfica autòctona i ben documentada en aquests aspectes, no es cometia l'error, tan generalitzat a Itàlia, de fer desaparèixer el regnat d'Alfons el Franc. Encara que, partint d'una lectura de Dante auxiliada per *commenti*, podien generar-se alguns comentaris un tant ambigus, com el de Pere Tomic en les *Històries e conquestes dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona* (1438), cap. 40: “Diu Dant en lo seu libre que, si aquest [Alfons III] hagués viscut [més temps], fóra com son pare e millor; que Dant lo haguera per millor rey que fos en lo món en aquell temps.”¹⁴²¹⁴ Tanmateix, en el cas de la crònica catalana del segle XV, l'aparent ambigüitat de l'enunciat es ressol fàcilment quan hom atén al context, on es parla d'un rei Alfons que sí que sobrevisqué al pare i tingué un breu regnat. Per contra, en fonts italianes condicionades per Dante i els seus *commenti*, s'afirmava sovint que *don Alfonso* (versió ortogràfica d'alguns textos italians, coincident amb la dicció castellana de l'anònim de *Curial e Güelfa*) morí jove i que, en conseqüència, no pogué succeir en el tron el seu progenitor.

On Dante escriu “fosse rimaso”, en lloc d'entendre ‘haguera viscut més temps’, la majoria dels comentaristes del *Trecento* italià, poc versats en la genealogia d'una casa estrangera, interpretaren ‘si Alfons haguera sobreviscut’ al pare. Ferrando consulta Jacopo della Lana (ca. 1324-1328), un dels primers que interpreten malament Dante i afirmen que Alfons premorí a Pere III: “se qual giovanetto (...) fosse rimaso re dopo lo detto Piero (...), ma non fu re. E questo giovinetto ebbe nome *don Alfonso*.”¹⁴²¹⁵ L'error es reproduïx en l'*Ottimo commento* (ca. 1333), atribuït al florentí Andrea Lancia, on es diu que “*donno Anfriso* (...) morì giovanetto”, de manera que “la morte il tolse di mezzo, sì che non succedette nel regno”. Les *Chiose ambrosiane* (ca. 1374-1375) mantenen l'equivocació: “Ancora ebbe un altro figliuolo, che morì giovane. Costui veniva vertudioso come 'l padre, o più, e avea nome Alfonso.” Per la seua banda, Francesco da Buti (ca. 1383-1385), explica que Alfons “morì giovane innanzi che fusse re.” Finalment, un Anònim florentí dels volts del 1400, continua igualment desorientat:

¹⁴²¹⁴ TOMIC, Pere, *Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*, ed. a cura de Joan IBORRA, Afers (“Textos Clàssics”, 2), Catarroja – Barcelona, 2009, p. 244.

¹⁴²¹⁵ DELLA LANA, Iacomo, *Commento alla “Commedia”*, ed. a cura de Mirko VOLPI, amb la col·laboració d'Arianna TERZI, Salerno Editrice (“Edizione nazionale dei commenti danteschi”), Salerno, 2009, p. 1.075.

“ma se fosse rimaso re l’altro figliuolo, ch’ebbe nome don Affus.”¹⁴²¹⁶ Però, sens dubte, el més curiós és que cronistes italians de la talla del florentí Giacomo Villani incorren en el mateix error genealògic, potser influïts per Dante i els seus exegetes.

La proposta de relacionar la novel·la anònim amb aquests cronistes i amb els referits comentaristes de la *Divina Comèdia* és interessant, sempre que es comprovara – no en tenim cap indicati al respecte– que aquestes fonts bibliogràfiques foren conegudes o emprades pel redactor del *Curial*. Aquestes potser no, però sí que ens consta que solia consultar el comentari dantesc per Pietro Alighieri en la 2a redacció, perduda, però molt pròxima en continguts a la 3a i definitiva.¹⁴²¹⁷ El fill de Dante tenia molt clar que el príncep Alfons, mort essent jove, no havia succeït el pare en el tron (*Purg.* VII, 70-136): “*Anfusium, in virtute similem sibi si vixisset, nam in iuvenili etate mortuus est (...). Auctor fingit hic sedere post dictum eius patrem, dicendo quomodo si successisset in regno dicto eius patri.*”¹⁴²¹⁸ L’altre comentarista predilecte de l’anònim, Benvenuto da Imola, n’estava millor informat (*Purg.* VII, 115-120): “*scilicet, Alphonsus fosse rimaso re dopo lui, idest, supervixisset diutius in regno (...). Petrus reliquit (...) Alphonsum, primogenitum, regem Aragoniae, et Iacobum II, regem Siciliae. Sed Alphonsus parum vixit post mortem patris.*”¹⁴²¹⁹ Sens dubte, l’anònim confià en Pietro Alighieri (“*mortuus est...; si successisset... eius patri*” > “aquest morí abans que son pare”), o comprovà que la seua versió –equivocada– coincidia amb altres fonts italianes.

* * *

Proseguint ara amb la presentació de Pere i els infants de Barcelona, l’autor fa eixir de palau la família per a rebre i honrar els Oluja i Orcau. Aquests “foren muntats al reyal palau”, cosa que recorda la topografia del Palau Reial Major, i se’ls fa molta festa,

---

¹⁴²¹⁶ Citats per FERRANDO, A., *Sobre el marc històric...*, ps. 346-347; ÍDEM, *Introducció...*, p. 13. Vegeu també COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *Curial e Güelfa: texto catalán, contexto italiano*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 235-242 (p. 240); EADEM, *I risvolti sovranazionali dell’identità catalana: il cavaliere è turco, è lombardo, è bretone*, dins “*La Catalogna in Europa, l’Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*”. *Associazione italiana di studi catalani. Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*; ed. electrònica <<http://www.aisc.cat>>, 2009, p. 23. El comentari de Buti era seguit quasi literalment, en temps d’Enyego d’Àvalos, per Guiniforte Barzizza, comentarista de Dante a la cort de Milà cap al 1440, tal com s’ha dit en el capítol II.1.6.

¹⁴²¹⁷ Vegeu MESA SANZ, Juan Francisco, Pietro Alighieri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196, i el capítol II.1.6.

¹⁴²¹⁸ ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹⁴²¹⁹ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

perquè l'escriptor vol mostrar Pere el Gran com un mirall de cavallers i un defensor de les virtuts de la cavalleria: “car aquest rey tenia en tanta stima los bons cavallers que açò era una gran maravella.” Convidats a sopar pel monarca, serveix “de mestre d’ostal l’infant don Alfonso. Los altres dos fills, don Jayme e don Frederich, stigueren als caps de la taula ab sengles torxes en les mans.” El rei completa l’episodi del torneig de Montferrat, on lluiten italians contra catalans, atorgant en recompensa als aventurers catalans unes dignes senyories, “per ço que d’ací avant on que anassen no ·ls diguessen cavallers pobres.” En realitat, tot l’episodi està pensat per a honorar el poble català i lliurar-lo de l’estigma, tòpic ja a la Itàlia dels segles XIV-XV, recitat en uns versos mal interpretats de Dante sobre “l’avara povertà di Catalogna.”¹⁴²²⁰ El passatge, que clou el llibre I, es tanca amb una declaració del mateix Pere, en primera persona, sobre la necessitat d’honorar el militar estament: “Yo no honre los meus cavallers per les sues persones, mas honre la cavalleria que en ells és.” Els presents tenen clar –recollint un tòpic de la literatura cavalleresca– que “mentre aquest rey visqués, cavalleria seria sostenguda, e, morint ell, cavalleria vendria a menys” (*CeG* I.46). Com afirma Antoni Comas, l’escriptor elegeix el que per a ell i per als seus lectors es considerava l’exemple “més alt de cavalleria que podia oferir l’Europa medieval”.¹⁴²²¹

Després d’aquella anecdòtica visita de l’escriptor a la capital d’Aragó, Barcelona, les aventures de Curial discorren per altres països d’Europa, i el rei Pere ja no reapareix fins el llibre II, que tracta sobretot “de cavalleria” (*CeG* II.0). Anant Curial camí del torneig de Melun, coincideix amb uns cavallers “d’Aragó” o “del rey d’Aragó” (“sabent yo que vosaltres sòts del rey d’Aragó”, *CeG* II.28), que porten llinatges de grans famílies d’estirp aragonesa domiciliades en el segle XV regnes d’Aragó i València, de les quals tractarem tot seguit. Ells també van al torneig. Curial fa bona lliga amb aquells “aragoneses”, que també són amics del comte de Foix. I, després, conversant amb un herald, s’interessa pel rei al qual serveixen dits cavallers. L’herald, anomenat Bon Panser i encarregat d’acompanyar els aragonesos a la vila i castell de Melun, comenta que el rei d’Aragó, com a cavaller, “és lo millor del món sens falla, segons que yo oïg, e vol mal al duch d’Anjou e a tota la sua casa, segons que he oït, per ço com ha mort lo rey Mamfré, son sogre; e bé li plauria que lo duch d’Anjou cavalcàs com a cavaller errant, e per ventura lo faria penedir de ço que ha fet” (*CeG* II.33).

---

¹⁴²²⁰ Com s’ha exposat en el capítol precedent, II.3.7.

¹⁴²²¹ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-10 (p. 104).

L'escriptor està recordant als seus lectors la mort de Manfred I Hohenstaufen, rei de Nàpols i Sicília, i pare de la reina Constança (1266), a mans de Carles I d'Anjou, comte d'Anjou i de Provença, i rei de Nàpols (1268-1285) i Sicília (1268-1282). Atenció al detall: fins al 1360, el d'Anjou era un comtat de França, no pas encara un ducat. Tanmateix, l'escriptor es veu condicionat en la titulació per l'hàbit dels súbdits d'Alfons el Magnànim, destinataris de la novel·la, compartit pels cronistes napolitans afins, de designar sistemàticament "duch d'Anjou" o "duca d'Angiò" Renat I de Nàpols (1435-1442), per considerar-lo un rei il·legítim. En un sentit invers, en tota la documentació oficial de Renat, mentre viurà, i en tota la propaganda angevina, el duc d'Anjou es titularà en primer lloc *rex Siciliae* o *roy de Sicile*.¹⁴²²² Quan participarà en justes i gales de la cort de França, en la dècada del 1440, sempre ho farà com "le roy de Sicile" (de les Dues Sicílies), malgrat haver sigut destronat l'any 1442 per Alfons el Magnànim, rei d'Aragó i titular *de facto* (des del 1442) i *de iure* (des dels acords de Terracina, 1443) de la disputada corona. Si l'anònim haguera tingut per referent directe les cròniques catalanes, és obvi que hauria parlat "lo rei Carles" en el torneig de Melun. Així apareix en Bernat Desclot quan relata el desafiament de Bordeus.

Un exemple de la utilització sistemàtica de l'apel·latiu "lo duca d'Enyoya" o "lo duca d'Inioya" per a referir-se a Renat d'Anjou el podem trobar, per exemple, en els *Ricordi* napolitans de Loise de Rosa, dedicats a Alfons d'Àvalos, on explica d'una manera col·loquial i succinta el resultat de la pugna entre els Anjou i els Aragó pel tron de Sicília (1420-1443): "Po' venne lo duca d'Enyoya et arcune singniurie se rebellaro contra la regina. Et in chillo tienpo venne re Alfonso e cacczao lo duca d'Enyoya et multy singniurie se rebellaro a la regina et derose allo re Alfonso."¹⁴²²³

El fet d'anomenar "duch d'Anjou" el rival del "rey Pere" representa, sens cap mena de dubtes, una voluntat de transportar a la ficció curialesca l'enfrontament del "rey don Alfonso" amb el "duch Renat" o "duch Rayner". Així se'ls designava normalment en la cancelleria napolitana. Per exemple, en la correspondència secreta que el mateix Alfons el Magnànim remetia al nord d'Itàlia, al capità Ramon d'Hortafà i a l'ambaixador Enyego d'Àvalos, advertia: "De la venguda del duch Rayner [d'Anjou] en Proença feu poca stima quant al bufar que venecians e florentins fan en aquests affers"

---

¹⁴²²² En virtut del tractat d'Anagni (1295), Jaume II d'Aragó acceptà que el regne insular del seu germà, Frederic II, s'anomena "de Trinàcria" (el nom grec de l'illa) i que el de Carles II d'Anjou, amb capital a Nàpols, continuara dient-se –per raons de legitimitat– "de Sicília".

¹⁴²²³ DE ROSA, L., *Ricordi...*, vol. 2, p. 629.

(Campament de Tívoli, 21 de setembre del 1446).¹⁴²²⁴ Solament en el llibre III, i a fi de legitimar al·legòricament els drets successoris d'Alfons I (fill adoptiu de Joana II d'Anjou), l'autor del *Curial* presenta un “rey Carles” regnant sobre “Partènope”, el nom antic i poètic de Nàpols, i el qualifica explícitament de “magnànim”. De manera que recorda, no el Carles I executor de Manfred i Conradí, sinó el seu successor, Carles II, qualificat de magnànim pels cronistes, com el rei Alfons, i digne predecessor d'aquest en el tron; a més de pare de Blanca d'Anjou, reina d'Aragó del 1295 al 1310. En honor d'aquest Carles II, el rei d'Aragó hauria adoptat en el seu escut el “sembrat” de flors de lis d'or, que, en portar-les el duc Renat d'Anjou, esdevenien “renarts burells”, com se les designa, satíricament, en l'episodi de la duquesa d'Ostalriche.¹⁴²²⁵

Una vegada plantades les tendes dels “aragoneses” o “cavallers d'Aragó” a Melun, prop de París, hi arriba d'incògnit el rei Pere (*CeG* II.37), amb un plantejament del viatge que recorda el del desafiament de Bordeus (1283), ben conegut pels oients del *Curial*, per haver sigut oients abans de la crònica de Bernat Desclot: “En aquest mateix temps, lo rey d'Aragó, qui tres mesos o més havia cavalcat contínuament, a forma de cavaller errant e, sens ésser stat conegut...” L'escriptor recorda que aquest monarca “havia fetes coses de son cors dignes de recordable veneració”, però que ell no pensava recordar-les, perquè “no ·s pertany a nostra matèria tractar sinó dels fets de Curial.” Altrament, “yo scriuria ací alguns notables actes qui són venguts a notícia mia, los quals per les sues valeroses mans foren finats a honor sua, no menors ne de menor perill que aquells que desús havets legits”: els protagonitzats pel Curial errant.

Els aragonesos s'han assabentat per un herald que el cavaller del falcó, que va d'incògnit, és el “cavaller de Monferrat” que combaté colze a colze amb Ponç d'Orcau i companyia. Pere el Gran s'entrevista amb ell, sense descobrir-se com a rei: “Curial mirà lo rey, e viu-lo molt espès de tota la persona e de condecet statura, terrible en l'esguart, los ulls tots ardents e que paria que allà on mirava metia terror; parlava poch, mes haguera mester més temperància en sos moviments, car era molt executiu e confiava tant de la força del seu cors e de la lealtat dels vassalls, que emprenia moltes coses terribles e de gran perill, en manera que no dubtava res.” L'interlocutor causa molt bona impressió al llombard i, per diversos indicis, sospita calladament que es tracta del rei d'Aragó. Notem que en tot aquest llibre II mai es parla de “lo rey Pere”, sinó del “rey

---

¹⁴²²⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, fs. 125r/v.

¹⁴²²⁵ Sobre l'al·lusió a Renat en aquest episodi, vegeu el capítol II.3.5; sobre l'heràldica dels reis contrincants de Nàpols, i els seus efectes propagandístics, el capítol II.2.3.

d’Aragó” o del “cavaller de les spases entrecroades”, que és l’emblema heràldic adoptat per Pere el Gran en el torneig de Melun. Es tracta, sens dubte, d’un recordatori gibel·lí al·lusiú a la superposició de l’espasa del poder imperial sobre l’espasa del poder pontifici.¹⁴²²⁶ Aquesta *superposició* harmònica –el somni monàrquic de Dante¹⁴²²⁷– sembla haver-se fet realitat a partir del 1443. El depositari dels drets dinàstics imperials i gibel·lins sobre Nàpols, Alfons el Magnànim (“lo rey d’Aragó”, el “cavaller de les spases”), ha esdevingut servidor i defensor de l’Església de Roma (la Güelfa). Aquesta li ha concedit el gonfanó de les claus “entrecroades” de sant *Pere*, perquè expulsi Francesco Sforza de les Marques (1443-1446). El context històric, és clar, influeix en l’emblemàtica del *Curial*, i obliga els lectors a relacionar Alfons el Magnànim amb el seu celebrat ancestre, Pere el Gran. Per bé que la caracterització del rei de ficció cal relacionar-la amb els records de les audicions cronístiques de Castel Nuovo, a l’hora de dinar, i no amb l’aspecte o el caràcter del monarca coetani de l’obra. Les dues espases, “*illos duos gladios, quos assignavit Petrus*” (Dante, *De Monarchia*, III,ix,2) constitueixen, en un plànol al·legòric que no descarta gens l’autor del *Curial*, una resposta política, vehiculada emperò per una obra literària, a la propaganda angevina del relat cavalleresc *Pierre de Provence et la Belle Maguelone* (1438, primera redacció). En aquest, el protagonista és un Pierre de Provence, el *chevalier aux Clefs*, o ‘cavaller de les Claus’ entrecroades de l’apòstol Pere, que obté el tron de Nàpols, disputadíssim aleshores, en plena guerra entre Alfons d’Aragó i Renat d’Anjou. S’hi commemora l’atorgament de la investidura de Nàpols pel papa a Renat I (1436).¹⁴²²⁸ Set anys després, tot s’havia capgirat, amb la victòria d’Alfons I (1442) i una nova investidura en favor seu (1443), justificativa de les espases entrecroades de Pere.¹⁴²²⁹

En les vespres del torneig, “lo rey aportava en l’escut dues spases entrecroades (...). E lo rey, qui havia un poch lo ventrell gros contra ·ls franceses, per rahó del duch d’Anjou, qui havia mort son sogre, mirà vers aquella part on los angleses rompien lances contra ·ls franceses; e axí, lo rey ficà sperons al seu cavall, apellat Pompeu, e sí

¹⁴²²⁶ Com s’ha explicat en el capítol II.2.3.

¹⁴²²⁷ Relacionat oportunament amb el *Curial* per FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹⁴²²⁸ Aquesta obra és relacionada amb el *Curial*, molt oportunament, per BABBI, Anna Maria (ed.), *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, Rubbettino, Soveria Manelli, 2003. Sobre les possible relacions d’aquesta novel·la amb el *Curial*, vegeu BABBI, Anna Maria, *Il Curial e Güelfa e i romanzi francesi del XV secolo*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 139-156.

¹⁴²²⁹ Més detalls sobre aquesta simbologia, en el capítol II.2.3.

anà vers lo duch d'Orleans..." (CeG II.38). El rei d'Aragó és amic del rei de França; no, evidentment, en les cròniques catalanes, però sí en la trama d'una novel·la molt més pendent de la realitat del 1447 que no de la del 1283. Per aquesta raó, encara que Pere odie els francesos (de Borbó, Bar, Poitiers, etc.) que són amics del "duch" d'Anjou, l'autor de la mort del seu sogre, el seu rival en el *Curial* no serà el que seria lògic que fóra, Carles d'Anjou, sinó el capità dels francesos, el duc d'Orleans. És clar que aquest títol no existia en el segle XIII, com tampoc el de duc d'Anjou. El ducat d'Orleans fou creat l'any 1344. Tanmateix, aquests detalls, ni els coneixia l'autor del *Curial*, ni interessaven gaire als seus lectors. El que interessava era la rivalitat entre un duc d'Orleans i un rei d'Aragó de la ficció, com a reflex més que evident de la rivalitat que mantenien Alfons el Magnànim i Charles I d'Orléans i Visconti, pels anys 1446-1447, per esdevenir senyors de Milà. El primer seria designat hereu testamentari per Filippo Maria Visconti (+1447); el segon, recolzat pel duc d'Anjou i altres grans nobles de França –el rei Carles VII procurava mantenir-se neutral–, pretenia fer valer els seus drets successoris, en tant que nebot del duc finat sense descendència legítima. Tot plegat, obliga a situar la ficció curialesca, des d'una perspectiva contextual, en un lapse cronològic molt estret, que aniria del 1446 al 25 de març del 1450, a tot estirar, quan Francesco Sforza es proclamà duc de Milà. Es demostrà *de facto* que el rei d'Aragó i el duc d'Orleans havien fracassat en les seues pretensions. A partir d'aquell moment, la Corona d'Aragó tenia ben difícil esdevenir "la senyora de Milà."

Ja durant les vespres del torneig, Curial coopera amb els cavallers d'Aragó contra els del duc d'Orleans, i el monarca decideix revelar-li qui és: "Yo són lo rey d'Aragó, vostre amich." La resposta gestual i cortesa del llombard sembla, ben mirat, una mica excessiva: "Curial, qui ·s leixà caure de genolls en terra e li besà les mans." Transmet una sensació de reverència per part de l'autor, no tant envers el personatge reial de ficció, com envers la monarquia "d'Aragó" que Pere el Gran representa i personifica en la novel·la. Immediatament, Curial accepta tenir el rei, mentre durarà el torneig, "per mestre e per senyor" (CeG II.38). Festa completa l'escena d'exaltació monàrquica afirmant: "Senyor, si tots los reys de christians eren tals cavallers com vós, e tenien tals vassalls, no hauria moro en lo món." L'antagonisme del monarca aragonés amb el duc d'Orleans es referma en aquest mateix capítol preliminar del torneig, perquè "lo duch d'Orleans s'avia mès en lo cap abatre los cavallers dels scuts negres", que són el signe d'identitat adoptat pels servidors de Pere III el Gran. Aquest personatge reial permet a

l'autor vehicular literàriament el seu fervor monàrquic, en projectar-lo precisament sobre “el rei catalanoaragonés més italià del segle XIII.”¹⁴²³⁰

Quan el comte de Foix s'ofereix per a auxiliar el rei d'Aragó, com a reflex de les bones relacions que mantenia Gastó IV de Foix amb Alfons el Magnànim, l'escriptor aprofita per al·ludir a l'absència del duc d'Anjou, com un record cronístic –compartit amb els receptors del *Curial*– del mític desafiament de Bordeus (1283): “que no ·m desplau sinó que un cavaller que yo conech no és ací; sinó, yo li faria conèixer de mon cors contra ·l seu que no ha fetes bé moltes coses que ha meses en obra; emperò, si del cel serà ordonat e Déus me prestarà la vida, a la prova serà mès” (*CeG* II.39). És refereix, òbviament, al “duch d'Anjou”. En relació amb aquesta absència, cal tenir en compte que, en temps d'escriptura del *Curial*, la Itàlia proangevina (Venècia, Florència i Francesco Sforza, sobretot) esperen que Renat I d'Anjou decidisca fer-se present en la disputa que mantenen el rei d'Aragó i el duc d'Orleans, entre d'altres, per la successió de Milà (1446-1448): podríem dir-ne “el torneig de *Milà*”. Alfons el Magnànim se'n riu, d'aquest rumors sobre una nova invasió angevina d'Itàlia, ja que té Renat per ben escarmentat. La covardia del duc d'Anjou del 1283, que no acudí al desafiament de Bordeus, es projecta, doncs, sobre el personatge històric Renat, absent de l'escenari de guerra nord-italià, i fa que la frase de la novel·la adquirisca un matís de desafiament irònic als Anjou. El duc d'Anjou no gosa a participar al “torneig de *Melú*.” Recordem la frase que el rei Alfons adreçava en la tardor del 1446 a Enyego d'Àvalos i a les seues guarnicions de la frontera d'una Provença governada per Tanneguy du Chastel: “De la venguda del duch Rayner [“duch d'Anjou”] en Proença, feu poca stima quant al bufar que venecians e florentins fan en aquests affers.”¹⁴²³¹ Ni està ni se l'espera.

El rei d'Aragó del *Curial* comanda 35 cavallers amb escuts negres, que segueixen l'estendard de les espases, dut per Aznar d'Atrossillo, i que s'enfrontaran als 50 del duc d'Orleans i “lo comte d'Armanyach” (*CeG* II.40 i 44) En el transcurs de la pugna col·lectiva a cavall, s'aliaran amb els de Borgonya, el gran amic i aliat d'Alfons el Magnànim, contra la França del partit Armanyac, amics dels Anjou; però no directament contra el rei de França, tothora respectat i ben tractat. També rebran els embats dels cavallers de les espases els anglesos, “amats” antany pel rei d'Aragó, però considerats uns desagraïts i uns traïdors a la causa de Borgonya des de feia ben poc

---

¹⁴²³⁰ Per expressar-ho en mots de BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 10).

¹⁴²³¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, fs. 125r/v, Campament de Tívoli, 21 de setembre del 1446.

(l'any 1445). Per això actuen en el torneig “falsament” (CeG III.48). S'està reflectint en la ficció, d'una manera informal, però ben administrada per part de l'autor, un torneig que representa el joc d'equilibris geopolítics i diplomàtics dels anys 1445-1448, vist des de la perspectiva de la cort napolitana del rei d'Aragó, i per algú que coneix tot l'entramet internacional molt bé. Per òbvies raons, els oients o lectors als quals va destinada l'obra, o que s'espera que la interpreten amb plenitud, han de moure's en aquest mateix ambient, de cortesans ben informats sobre diplomàcia.

El rei d'Aragó demostrarà en el torneig la seua capacitat de comandament, fins al punt d'eclipsar durant alguns episodis el protagonista de la novel·la. Montserrat Piera observa que Pere el Gran, en situar-se per damunt de Curial, fa que la novel·la s'aparte dels cànons de la tradició artúrica, on la superioritat cavalleresca de l'heroi de la ficció era inqüestionable i no tenia parangó. La “inferioritat” del Curial¹⁴²³² necessita, doncs, de ser explicada d'acord amb un criteri que s'ha autoimposat l'escriptor. Régula Langbehn-Rohland escriu: “Resulta sorprendente que el héroe del torneo [Pere I] no sea el protagonista”, Curial, sinó el rei d'Aragó. Quan es produeix l'entrada en escena del sobirà de la Corona d'Aragó, Curial roman en la penombra, cau relegat a un segon plànol. Es justificaria molt bé aquesta “relativización temporaria de la figura del protagonista” de la novel·la, si el dedicatari de l'obra fóra una persona del casal reial, pel tarannà reverencial envers el monarca que adopta l'autor, i per la tradició de les cròniques reials que eren llegides des de temps antic en dita cort.¹⁴²³³

La companyonia cavalleresca que s'estableix entre Pere el Gran i Curial és una mica paternal o tutorial, com de mestre i alumne. Curial el té “per mestre e per senyor” i aprén d'ell en l'assumpte principal de què tracta el llibre II: l'art de cavalleria. A diferència d'un jove aprenent de cavaller Tirant lo Blanc, que tracta d'aprendre al costat del veterà retirat Guillem de Vàroic, Curial el llombard aprendrà algunes lliçons de cortesia, cavalleria i direcció de tropes a cavall d'un mestre que es troba en actiu. És un rei adult i madur, però es troba encara en plena forma: en la plenitud de l'*edat viril*, per expressar-ho a l'estil medieval. Els nobles cavallers que el serveixen el reverencien d'una manera eloqüent i es deixen guiar pels seus criteris de regiment.¹⁴²³⁴

---

¹⁴²³² PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 32.

¹⁴²³³ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (ps. 153-154).

¹⁴²³⁴ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 45-46).

Ja adverteix Carles Miralles que l'autor té molt clar l'esquema de la piràmide feudovassallàtica on se situen els diferents personatges. El rang més baix l'ocupen els catalans Dalmau d'Oluge, "cavaller de pobre fet" (*CeG* I.32) i el seu germà Roger. Els segueix cap amunt Ponç d'Orcau, cavaller "de major linatge" (*CeG* I.43), assimilable als barons d'Orcau catalana, i recordat en el llibre II amb tractament cortés: "En Ponç d'Orcau" (*CeG* II.36). Vénen després els que posseeixen títol de noblesa, aragonesos com "don Pero Maça" i altres tractats de *don*, i el català Cardona, que rep tractament de cortesia *En*. Curial és un estranger, un llombard, però la seua categoria com a heroi cavalleresc el situa ja en la perspectiva d'esdevenir príncep. Tots els reis que coneix el desitjarien tenir al seu costat. Al capdamunt de la piràmide d'honors del llibre II, i en un rang equiparable al "rey de França", es troba el dit "rey d'Aragó".¹⁴²³⁵

Quan Roxane Chilà estudia la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, comprova que mitja vida del rei i dels seus cortesans transcorre en tendes de campanya. El rei de Nàpols viu llargues temporades de l'any lluitant contra Renat d'Anjou; descansant en campaments cinegètics; fent gira pels estats del seu reialme; realitzant expedicions bèl·liques que s'allarguen durant mesos o, fins i tot, anys...¹⁴²³⁶ És allò que la medievalista francesa titula *La cour sous la tente*, 'La cort en tenda de campanya'. Es tracta d'un ambient de companyonia en àmplies i còmodes tendes que l'autor del *Curial* reproduïx amb tota naturalitat en la seua ficció. No s'acaben ací, tanmateix, les coincidències de vida i comportament entre el Pere III somniat i l'Alfons V real. No ens estranya, doncs, que Pamela Waley haja vist darrere del fervor monàrquic del *Curial* un text escrit al Nàpols d'Alfons el Magnànim (1442-1458) per a afavorir la imatge del monarca regnant.¹⁴²³⁷ O que Júlia Butinyà, més directament, sospite d'una "habilíssima exaltació de la figura alfonsina de la mà de Pere el Gran", a qui l'autor equipara, no sols amb els cavallers de la matèria artúrica, sinó també amb els herois antics.¹⁴²³⁸

---

¹⁴²³⁵ Vegeu MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (ps. 431-432).

¹⁴²³⁶ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, ps. 375-378.

¹⁴²³⁷ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256.

¹⁴²³⁸ BUTINYÀ, Júlia, El nom de Guillalmes del Chastell al *Curial e Güelfa*. Una hàbil ironia o una desraonada incongruència?, dins *Revista de l'Alguer*, II-2, l'Alguer, 1991, ps. 155-163 (p. 160).

No ens càpia el dubte: el rei d'Aragó del *Curial* té moltes coses en comú amb el rei d'Aragó i de Nàpols; bo i començant pel tractament francoborgonyó d'"il-lustre, tres excel·lent e molt alt e valerós rey d'Aragó", que sembla copiat de l'armorial del Toisó d'Or, on el rei de Nàpols adquirí dret de representació l'any 1445. Quan observem "lo rey d'Aragó" del *Curial* dirigir les tropes equiestres cavalcant sobre el seu cavall, anomenat Pompeu (la gran figura de la cavalleria romana), és com si vérem –nosaltres potser no, però els destinataris primers del llibre, sí– la noble figura d'Alfons el Magnànim dirigint per darrera vegada els seus homes d'armes, a cavall taambé, en la campanya nord-italiana (1446-1448). L'humanista Bartolomeo Facio, testimoni directe de l'activitat de comandament del rei, el retrata amb un posat similar al del monarca del *Curial*, dirigint a cavall els operatius bèl·lics del setge de Piombino: "*regi, qui proeliantes equo circumibat...*"¹⁴²³⁹ El rei va desplaçant-se entre els seus subordinats, amb el seu poderós cavall, i va donant-los-hi ordres i indicacions directes.

Si el llibre, com sospitem, s'adreça oficialment al príncep hereu de Nàpols, Ferran d'Aragó, duc de Calàbria (1443-1458), s'estaria evocant com a exemple de rei-cavaller i model virtuós a seguir un predecessor genealògic d'aquest: Pere el Gran. El rei exaltat per trobadors i cronistes, el responsable primer de les aventures italianes de la Corona d'Aragó, mostra en la ficció uns dots de comandament comparables als d'Alfons el Magnànim, aquell "re conductor" (*condottiero*) d'homes d'armes a cavall, com l'anomenava Borso d'Este (1444).¹⁴²⁴⁰ En la novel·la cavalleresca italo-catalana, al flanc del rei d'Aragó, Curial esdevé un alumne obedient i reverent, com un fill amb el pare. Es podia establir el paral·lel amb un Ferran adolescent, que socorria i auxiliava el pare en operacions de combat. Al costat del "rey d'Aragó" de temps del *Curial*, un príncep en projecte com Ferran d'Aragó aprenia lliçons de valor, liderat i cavalleriesitat, que són les que –com diu Pamela Waley¹⁴²⁴¹– prefereix transmetre l'escriptor a través del personatge reial. L'anònim evita perdre's en excursions nostàlgics sobre l'heroïcitat del monarca o les guerres sícules, molt rebregats ja per la historiografia palatina i pels cronistes de Castel Nuovo. "Although it is often said that the author of *Curial* relies

---

¹⁴²³⁹ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 442-443.

¹⁴²⁴⁰ FOUCARD, Cesare, Fonti di storia di Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757.

¹⁴²⁴¹ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 256).

heavily on Desclot”, adverteix amb raó Waley, “he does not appear to have read the work very thoroughly.”¹⁴²⁴² No l’ha llegit per a preparar l’obra, ni Desclot ni Muntaner; ni li interessaven gaire per a documentar motius i escenaris. En realitat, no li interessaven molt específicament els continguts de les “solemnes” cròniques sobre l’expedient militar del rei Pere, perquè té suficient, per al seu projecte literari, amb el que afirma Dante i el que exemplifica Boccaccio sobre el “valor” moral del rei d’Aragó.

“D’ogne valor portò cinta la corda”

Amb l’elecció del temps de Pere III el Gran i de la figura d’aquell rei *de bona memòria* –la fórmula aplicada pels cancellers per referir-se als predecessors del monarca regnant–, l’anònim de *Curial e Güelfa* aprofundeix en la secular mitificació del personatge històric. Si el rei d’Aragó adopta en la novel·la del segle XV una aurèola heroica, és perquè ja la duia d’abans. Com afirma Montserrat Piera, si Pere d’Aragó sembla ser el protagonista d’una part significativa del llibre II, és perquè aquest està “dedicado a la caballería, porque él es el caballero auténtico.”¹⁴²⁴³ Des del trobador Cerverí de Girona (segle XIII) fins al cardenal Margarit (segle XV), el monarca iniciador de l’expansió talassocràtica del poble catalànic havia sigut objecte de mitificació per part dels escriptors de la Corona d’Aragó: “La seva figura exemplifica el millor de la cortesia i de la cavalleria, d’acord amb la propaganda polític dels temps de Cerverí de Girona i de Bernat Desclot.”¹⁴²⁴⁴ En la crònica de Ramon Muntaner (cap. 51), el monarca és parangonat amb els herois de la literatura cavalleresca artúrica més llegits –o escoltats– en el segle XIV: “anc Rotlan, ne Oliver, ne Tristany, Lançalot, ne Galeàs, ne Perceval, ne Palamides, ne Boors, ne Estors de Mares, ne Morat de Gaunes, ne neguns d’altres poguessen fer tots dies ço que el rei En Pere feïa.”¹⁴²⁴⁵

---

¹⁴²⁴² Ibídem, p. 253.

¹⁴²⁴³ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 124.

¹⁴²⁴⁴ Segons BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 77), que remetent, per a comprendre els orígens d’aquesta mitificació a la monografia de CABRÉ, Míriam, *Cerverí de Girona, el trobador de Pere el Gran*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears (“Col·lecció Blanquerna”, 7), Barcelona – Palma de Mallorca, 2011.

¹⁴²⁴⁵ Citat i comentat per MARTINES, Vicent, *Els cavallers literaris. Assaig sobre la literatura cavalleresca catalana medieval*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1995; ed. digital <http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/7637/1/Cavallers_Literaris.pdf>, p. 19. Vegeu també ÍDEM, Una cavalleria per als reis. El sentiment cavalleresc, els reis i la literatura catalana medieval, dins FALCÓN, Isabel (ed.), *Actes del XVè Congrés d’Història de la Corona d’Aragó*, Universitat de Saragossa, Saragossa, 1994, t. 1, vol. 3, ps. 347-356 (ps. 348-349).

El fet d'associar la figura dels reis als herois de la tradició literària continuava vigent a la cort valenciana i barcelonina d'Alfons el Magnànim (anys 1416-1432), quan el mateix sobirà adoptava la identitat d'algun mític cavaller per a participar en justes teatrals. Com afirma Michel Stanesco, el fet de vestir-se de Tristany o Lançalot no representava un transvestiment capriciós, sinó un acte d'exaltació cavalleresca: una elevació emblemàtica que permetia l'individu sortir d'ell mateix i mostrar que havia de ser reconegut en la seua essència.¹⁴²⁴⁶ D'acord amb aquesta mentalitat medieval –que és la que féu proliferar els “cavallers errants” durant el segle XV molt més que abans– el rei Pere del *Curial* interessa més als lectors com a l'essència de la cavalleria personificada, que com a estadista. Armando A. dos Santos considera que la cronística catalana ja havia donat bona mostra del vincle ideològic entre el rei Artús de la Taula Redona i l'arquetipus de rei-cavaller que representaven els sobirans d'Aragó. El rei és el *primus inter pares* d'uns cavallers germans d'armes, que l'acompanyen i lluiten al seu costat, colze a colze, emulant la companyonia de la matèria de Bretanya.¹⁴²⁴⁷

Jaume Torró observa com Desclot transforma les gestes del rei Pere en un mirall de prínceps i cavallers. En elegir l'autor del *Curial* els “temps” del gran monarca, vol evocar i projectar cap al segle XV les glòries d'un passat mitificat o idealitzat. Però, això sí, com reconeix el mateix Torró, l'anònim no recorre a l'obsolescent autoritat dels “auctèntichs e grans libres” de l'antigor cronística catalana, sinó a la moderna autoritat sapiencial de la *Divina Comèdia* de Dante. És aquesta font italiana la que fa del rei Pere, ornat d'*ogni valor*, aparega en el *Curial* “com el cavaller adobat de tota virtut, civil i militar. Això és el cavaller perfecte.” Que l'elogi el faça un güelf com Dante, encara el fa més fidedigne, és clar, i així ho explicita el mateix escriptor.¹⁴²⁴⁸

La vigència del mite de Pere el Gran en vespres del *Curial* és posada de manifest per Stefano Cingolani quan comprova que els actes virtuosos que protagonitzà, la seua modèlica prudència i la fortalesa que demostrava, eren evocats pels oradors de les corts

---

¹⁴²⁴⁶ STANESCO, Michel, *Jeux d'errance du chevalier médiéval. Aspects ludiques de la fonction guerrière dans la littérature du Moyen Âge flamboyant*, E. J. Brill, Leiden, 1988, p. 102.

¹⁴²⁴⁷ DOS SANTOS, Armando Alexandre, Típico retrato de uma época de transição, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo da COSTA i al., Publicacions of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2012, ps. 71-80.

¹⁴²⁴⁸ TORRÓ TORRENT, Jaume, La noblesa, la lírica, la caça i la cortesia, dins *Mot so raso*, 3, Girona, 2004, ps. 7-15 (p. 8). Vegeu també COSTA, Ricardo da – RASSELLI DOS SANTOS, Francis, A imagem política da monarquia aragonesa na novela de cavalaria *Curial e Guelfa* (séc. XV), dins SANTOS, Jorge Augusto da Silva – COSTA, Ricardo da (eds.) *Anais. XIII Congresso Internacional de Filosofia Medieval: “Metafísica, Arte e Religião na Idade Média” (Vitória, Espírito Santo, 01 a 04 de Agosto de 2011. Campus de Goiabeiras)*, Departamento de Línguas – Sociedade Brasileira de Filosofia Medieval – Universidade Federal do Espírito Santo, Vitória, 2013, ps. 565-576 (p. 566).

catalanes del període 1411-1454.¹⁴²⁴⁹ Ja en la segona meitat del segle XV, a la Corona d'Aragó, es produirà un canvi d'orientació en la historiografia de terres de parla catalana. Pere el Gran cedirà el protagonisme, com a gran mite dinàstic i nacional, indiscutible encara en temps del *Curial*, a Jaume I el Conqueridor. De manera que, tant a València –Jaume I havia fundat el regne valencià– com a Barcelona, durant els segles XVI al XVIII, i després, amb la represa romàntica de la Renaixença, serà Jaume I el gran heroi medieval de la Corona d'Aragó, molt per damunt de Pere.¹⁴²⁵⁰

Quan, a mitjan segle XV, el cardenal Joan Margarit pensà en un rei que representara les glòries d'un passat a mitificar, elegí –com l'autor del *Curial*– la figura de Pere el Gran. La seua allocució a les Corts de Catalunya (6 d'octubre del 1454) és ben coneguda. Davant la dislocació i la decadència del país, s'invoquen els bons temps del rei Pere, a manera de denúncia política: “Aquella Cathalunya qui sots lo rey En Pere, lavòs regnant, s'és defesa contra tots los prínceps del món, christians e moros, los quals tots li foren enemichs...” A continuació, es recorden les seues accions contra els musulmans i el rei de França, a més de la pugna contra els Anjou.¹⁴²⁵¹ Com ja s'ha dit, a l'autor del *Curial* només li interessa aquest darrer conflicte, perquè és l'únic que té una repercussió específica en l'ambient previst per a la recepció de la novel·la: la cort de Nàpols. Els qui vullen saber altres coses d'abast més estrictament patriòtic, sempre poden recórrer a aquells “auctèntichs e grans libres” que, a diferència del cardenal Margarit, interessin a ell molt tangencialment. Els catalans de les Corts del 1454 denuncien l'absència prolongada del rei Alfons a la susdita cort napolitana, i consideren l'actitud distant d'aquest envers Catalunya com una de les causes de la crisi que viu el Principat: “aquesta quasi vídua nació de Cathalunya”, és com anomena Margarit a un estat de la Corona abans primordial i ara reduït a condició de conflictiva perifèria, en benefici de l'opulent, extens i pobladíssim “reyalme” de Nàpols.

Interpreta Alan Ryder que la negra imatge de la viuda que Margarit projecta sobre la seua pàtria, obeeix a “un trasfondo psicológico, una pérdida de orientación, un miedo de que habían sido relegados a una condición provinciana por una dinastía

---

¹⁴²⁴⁹ CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159 (p. 159).

¹⁴²⁵⁰ Vegeu ROCA, Rafael, La mitificació vuitcentista del passat medieval: la figura de Jaume I, rei d'Aragó, dins *eHumanista/IVITRA*, 2, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 271-284.

¹⁴²⁵¹ ALBERT, Ricard – GASSIOT, Joan (eds.), *Parlaments a les Corts Catalanes*, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1928, ps. 208-212; TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976, ps. 338-342, apèndix 15 (p. 340).

forastera.”¹⁴²⁵² Dalmau de Mur, fill de Cervera, que havia sigut bisbe de Girona i arquebisbe de Tarragona, manifesta ja pel 1436 la inquietud que afectava els catalans després de quatre anys només d’empresa mediterrània del rei: “Lo nostre cor tremola e stà en molt gran congoixa, atesa majorment la gran fredor que ací és, e la poca menció que del rey se fa.”¹⁴²⁵³ L’any 1443, la reina Maria, lloctinent del marit a Catalunya, es queixava de “l’acostumada pràctica de dilacions dels cathalans”. I el rei, fart també d’interdiccions parlamentàries i entrebancs foralistes, li responia clar i castellà (1446): “faze mis fechos (...) como si no tuviesen cortes.”¹⁴²⁵⁴ Ni la desentesa entre el rei i el Principat, ni la valoració crítica dels Trastàmara per part de molts catalans, ni el corresponent transfons psicològic obscur que perceben Ryder i els medievalistes especialistes en la Catalunya de mitjan segle XV, formen part del projecte literari que diem *Curial e Güelfa*; ni se’l detecta gens al llarg del text. Per a l’autor de la novel·la, *Cathalunya* és un corònim ornamental, i no una realitat nacional entranyable (o conflictiva).

En el *Curial*, Pere el Gran és presentat al lector “sin nostalgia alguna”, com diu Rafael Beltran. És un model ètic, de rei virtuós,¹⁴²⁵⁵ però no un referent polític o reivindicatiu. De la mateixa opinió són Lola Badia i Jaume Torró, quan comenten que l’evocació ficcional del rei Pere “no tiene nada de nostálgico, nada de elegíaco; al contrario, la autoridad de Dante legitima la gloria de Aragón en los años en que se refrendaban sus derechos en territorios de Nápoles, tomada en 1442 contra las pretensiones de la casa de Anjou.”¹⁴²⁵⁶ Discrepen, doncs, de la tesi d’Anton Espadaler, segons la qual la figura del rei Pere no tindrà efectes nostàlgics, però sí de “denúncia política” de la casa regnant.¹⁴²⁵⁷ És aquesta, però, d’una suposició fonamentada sobre la

¹⁴²⁵² RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 452.

¹⁴²⁵³ ACA, Cancelleria reial, reg. 3176, f. 135, Saragossa, 25 de maig del 1436. Citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 240, n. 5.

¹⁴²⁵⁴ *Ibidem*, p. 240, n. 4.

¹⁴²⁵⁵ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Convergencias entre *El Victorial* y *Curial e Güelfa*: del accessus biográfico al contexto histórico de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459 (p. 449).

¹⁴²⁵⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 48).

¹⁴²⁵⁷ En ESPADALER, Anton-M., *Història de la literatura catalana*, Barcanova, Barcelona, 1993, p. 63, diu de l’actitud de l’autor amb Pere el Gran: “Sembla que el contraposi a la figura absent d’Alfons el Magnànim. Això connectaria amb la tradició urgellista, crítica amb la nova dinastia.” Alfons V és absent del segle XIII, lògicament, però no el seu predecessor d’aquells temps, que l’escriptor procura quasi

presència de llinatges catalans en la novel·la que són titlats –per una deficient informació sobre els mateixos– d’“urgellistes”.¹⁴²⁵⁸ La presumpció del missatge polític subliminal manca de tota base argumental, perquè el text i l’esperit de la novel·la estan ben lluny de proporcionar-la.¹⁴²⁵⁹ Més antiga que les anteriors, però intuïtivament molt encertada, és la resposta que donà Antoni Comas a la pregunta: “Què hi fa el rei Pere d’Aragó a la novel·la i perquè li dona aquest relleu?” Ell creu que darrere de tot allò del torneig de *Melú* el que hi ha realment és l’actualització del conflicte Aragó-Anjou, però amb intenció de crear “un estat d’opinió favorable a la causa de la Corona d’Aragó” a Itàlia, que és el país on cal posar realment el focus analític, en un moment (pels anys 1446-1448) en què Alfons V aspira al ducat de *Milà*.¹⁴²⁶⁰

És ben clar que *Curial e Güelfa* no té res a veure amb els plors enyoradissos de Joan Fogassot. El poeta català, en maig del 1454, cloïa una cançó de temàtica mariana, “una mica forçadament”, com afirma Riquer, implorant el retorn a Barcelona del rei d’Aragó: “Famós rei just, que tot vassall enyora, / enyor mortal passam, com tant s’absenta; / absent dels seus, ab stranys se presenta; / present lo·ns feu ab la reyna, senyora.” Ambaixador de l’estament “mercantívol” a Nàpols l’any 1453, Fogassot compongué el poema *Rei virtuós, senyor d’insigne terra*, on somniava amb la festa de recepció del monarca absent a la Catalunya abandonada: “Ja veig reblerts los carrers e les places, / per vos mirar d’innumerable gent, / genolls prostrats en terra promptament, / plorant de goig. No hi bastaran les maces / dels porters molts, uixers, oficials, / cridant grans crits: ‘Tirar, tirar! Feu loc!’ / Del poble tot, així·l gran com lo poc, / cridant irà: ‘Oh, remei de tots mals! / Pròsper-vos Déu e la vida us prorrogue!’”¹⁴²⁶¹

S’estava creant aleshores a Barcelona tota una literatura de planys i laments per la trista situació del país, immers en una pregonera crisi econòmica i sociopolítica. I era fàcil atribuir la decadència catalana –“flagell, punició e càstich”– a la interrupció, l’any 1410,

---

sempre citar com “lo rey d’Aragó”. La figura del rei no sols és ben present en la ficció, sinó també molt ben tractada.

¹⁴²⁵⁸ Qüestió ja tractada en el capítol II.3.7.

¹⁴²⁵⁹ ESPADALER, Anton-M., Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: “Historia de Jacob Xalabín”; “Curial y Güelfa”; “Tirante el Blanco”* (reed. de la trad. a l’espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003, p. XXVI. Malgrat l’intent d’aquest autor de vincular la presència de Pere el Gran en l’obra com “una cuestión netamente política” en clau interna catalana, no s’aporten proves convicents al respecte. Si hi ha cap intenció política en el *Curial*, aquesta és de projecció geopolítica europea i està elaborada des d’una perspectiva “napolitana”.

¹⁴²⁶⁰ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 104).

¹⁴²⁶¹ Citat per RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 492.

de la “línea masculina” del casal reial “dels gloriosos comtes de Barcelona e d’Aragó, de gloriosa recordatió.” Citem l’anònim de *La fi del comte d’Urgell*, pamflet dels inicis del segle XVII, però basat en una redacció original de ca. 1466-1479.¹⁴²⁶² Bé saben els medievalistes com aquesta visió pejorativa dels Trastàmara entronitzats el 1412 i, més particularment, del regnat d’Alfons el Magnànim, es transmeté, Renaixença romàntica pel mig, a la historiografia catalana del segle XX, ben poc interessada per la definitiva *projecció italiana* de la Corona d’Aragó. En general, com observa Ruggero Moscati, la historiografia catalana clàssica s’havia interessat molt més per les glòries dels segles XIII-XIV, que no per les misèries del segle XV, quan el trasllat de la cort de Barcelona a València i, després, a Nàpols, “pregiudicò la Catalogna, perché essa, in una tappa decisiva della sua trasformazione in stato moderno, col passaggio della monarchia di ‘tipo medioevale’ ad una ‘di tipo rinascimentale’, avrebbe avuto bisogno della direzione e del personale intervento di un uomo energico come Alfonso.”¹⁴²⁶³

En *Curial e Güelfa*, Catalunya és aquella terra llunyana on l’autor simulava recordar haver llegit –en un pretèrit tan indeterminat com fictici– el manuscrit trobat que serveix d’excusa tòpica per començar l’obra. Els escriptors catalans del passat són “aquells catalans qui trasladaren los libres” de Tristany i de Lançalot del francès al català. Aquells catalans i aquella Catalunya semblen una mica llunyans, ara mateix, de l’escenari on es redacta la novel·la. En cap lloc es parla de “la terra”, ni del “comtat”, ni del “principat” de Catalunya. Els catalans del torneig de Montferrat són uns “pobres” cavallers, d’acord amb el tòpic dantesc, castlans subalterns del *primus camerarius* de Nàpols, el valencià Pere de Cardona i Villena, baró de Maldà.¹⁴²⁶⁴ Els *ricosombres* aragonesos (no pas catalans, sinó curials d’estirp aragonesa radicats a Nàpols) són els que acompanyen el rei i engrandeixen la seua glòria cavalleresca a “Melú”, en una

---

¹⁴²⁶² SALAS BOSCH, Xavier de (ed.), *La fi del Comte d’Urgell*, Barcino, Barcelona, 1931, p. 137. Segons RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat – Universitat d’Alacant – Universitat de València – Universitat ‘Jaume I’, Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491 (ps. 450-451), aquest text, originalment titulat *Scriptura privada*, podria ser un original dels anys 1466-1472 aproximadament, però ampliat a manera de text de caràcter pamfletari, per la profunda reelaboració que patí pel 1600. La còpia més antiga és del 1624, i, a banda de referir-se a fets ulteriors a la dècada del 1480, presenta un antagonisme cultural entre castellans i catalans que és més propi del regnat de Felip III que no del segle XV. Els castellans es presenten executant “desacatos y barbaritats”, amb incongruències i expressions lèxiques, inclosos castellanismes lingüístics, que revelen una reelaboració moderna.

¹⁴²⁶³ MOSCATI, Ruggero, Alfonso V d’Aragona, re di Sicilia, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 2, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-v-d-aragona-re-di-sicilia-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

¹⁴²⁶⁴ Vegeu el capítol II.3.7, on es relacionen els Oluja amb aquest personatge.

ficció molt ben dissenyada. Quan hi surten els noms de Barcelona, Solsona o la Roca (del Vallés), no es tracta de llocs “sentits” com a propis, sinó de referents toponímics neutres i anecdòtics. Com podien ser també les famoses salines d’Eivissa o les muntanyes d’Aragó. Estan desproveïts de qualsevol valor afectiu que convida a equiparar-los amb un Pont de Stura, una Ponça o una Partènope, indrets que sonen com més familiars a l’escriptor. La novel·la cavalleresca, en fi, no conté cap incís de lírica planyívola o enyoradissa a l’estil de Fogassot i d’“aquells cathalans” monàrquics, inclòs el cardenal Margarit, que vestien Catalunya de dol, com si fóra una viuda. “Car amor de luny e fum d’estopa tot és hu” (Martorell, *Tirant lo Blanc*, cap. 4).

Per a l’autor del *Curial*, l’única viuda interessant és la de Boccaccio: la dama italiana, encara jove i sexualment activa, que ha tastat els plaers “naturals” de la carn i que desitja tornar-los a gaudir al costat d’un jove vailet. I això no té res a veure, com pretenia demostrar Anton Espadaler fa algunes dècades,¹⁴²⁶⁵ amb la devota reina Maria, sexualment insatisfeta i amiga de franciscans radicals, que governa amb castellana autoritat des del Palau Reial de Barcelona. L’anònim autor de *Curial e Güelfa* sap i transmet que el temps històric que li ha tocat viure –gojós i gloriós– és encara millor i més alegre que el del bon rei “don Pedro”. Ell escriu celebrant i gaudint de la victòria d’Alfons el Magnànim, un rei de Nàpols que és ja un dels prínceps més poderosos d’Europa. Pel 1447, mentre ell redacta, Alfons V d’Aragó aspira a esdevenir “senyor de Milà”, és a dir, a consolidar la seua hegemonia sobre Itàlia, ja que és de fet un *rex Italicus* –tal com es troba encara esculpit a l’arc de triomf de Castel Nuovo–, però, per a l’autor del *Curial*, podria arribar a ser fins i tot el *rex Italiae*. Els somnis dels biògrafs de Pere el Gran, no sol semblen haver-se acomplit en el temps d’escriptura de la novel·la, sinó que han sigut també superats. Apunten ara cap al somni monàrquic de Dante, que és el que interessa a l’escriptor quan elegeix els símbols heràldics que exhibirà “don Pedro”. La monarquia de la Corona d’Aragó, des de Nàpols, ha traçat una gran aliança europea amb Borgonya (1446). Aspira a fer valer els seus interessos internacionals en el gran “torneig de Melú” que està posant fi a la Guerra dels Cent Anys. Una cosa és la intenció real del rei a fer-se entronitzar a Milà –hi renunciarà *de facto* després del fracàs de Piombino (1448)– i altra cosa són els somnis amb projecció europea (datables *ca.* 1446-1448) d’un autor del món de la diplomàcia.

---

¹⁴²⁶⁵ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984.

Les glòries del nou rei de “Partènope”, la persona on concorren els legítims drets dinàstics de Pere el Gran d’Aragó, Conradí Hohenstaufen i Carles d’Anjou, són una realitat perfectament commemorable. I la forma optimista que adopta aquesta commemoració és la d’una novel·la cavalleresca de caràcter alegre i vitalista, molt influïda per la literatura toscana i per la nova cultura humanística d’Itàlia. Per molt que ens esforcem, no hi podem detectar cap afectació de patriotisme nostàlgic, ni menys encara una evocació d’“aquella Cathalunya” triomfal del segle XIII des de la trista perspectiva de Margarit i Fogassot. La *tristor catalana* del 1450 no té res a veure amb l’*alegria italiana* del *Curial*. Els referents patriòtics de l’anònim tampoc no hi compten gaire. Només cal veure els elegits per a acompanyar el rei d’Aragó de la ficció curialesca. No tenen res de catalans: són tots magnats “aragoneses”, i porten noms i cognoms relacionables amb famílies d’esclarida nissaga aragonesa. No pot ser casualitat tampoc que aquests famílies hagen radicat al regne de València en els segles XIV-XV. O que es troben ben presents en l’entorn immediat del rei d’Aragó, a la cort de Nàpols. O que es relacionen amb l’entorn amical i familiar de l’autor. La darrera observació solament resulta vàlida –com després es veurà– si s’admet la hipòtesi que identifica el gran camarlenc Enyego d’Àvalos com l’autor de *Curial e Güelfa*.

* * *

No sols les fonts de l’autor *Curial e Güelfa* són preferentment i bàsicament italianes, sinó també l’enfocament mitificador de Pere el Gran que més interessa a l’escriptor, que és de caràcter moral i dantesc. Així, una vegada reivindicat el rei d’Aragó com a “mestre” de Curial en l’art i l’honor de la cavalleria, se’l presentarà també com a exemple de rei virtuós, de la mà de Dante (*CeG* II.113): “E qui voldrà saber qui fonch aquell rey, lija lo setèn capítol del *Purgatori* de Dant, que allí ho trobarà.” L’autor de la *Comèdia* era güelf i contemporani de la disputa entre els Aragó i els Anjou pel regne de Sicília. Com a tal, fa elogi de Carles I de Nàpols, però no pot estar-se d’exaltar la figura de Pere III d’Aragó: “car no obstant que lo dit Dant fos afecionat a la parcialitat del rey Carles, enemich del dit senyor rey d’Aragó, e en aquella *Comèdia, De Purgatori*, aquest venerable e gran poeta e actor, ab tot son poder e saber se esforce pronunciar les loors d’aquell rey Carles –lo qual sens tota falla era notable rey e bon cavaller, no emperò par e equal a l’altre–, ab tot axò, no gosà amagar la strenuïtat e excel·lència de la cavalleria d’aquell il·lustre, tres excel·lent e molt alt e valerós rey d’Aragó.” Els cronistes confirmen allò que, a contracor, ha d’admetre el poeta toscà, quan narren...“los strènuus actes d’armes del qual, axí com dignes de

recordable veneració, escrits en molts auctèntics e grans llibres per diverses, grans e molt solemnes doctors, robora e conferma, dient, en l'estrem punt del seu parlar, ab gran dolor de son cor, que 'de ogni valor portò cinta la corda'. Legidor, atén bé a les paraules que diu: que "de tota valor", e no li posa defalliment, ne ho poria dir sens consciència." Pere el Gran no sols era tributari del valor de la cavalleria, que es demostra per l'ús de les armes, en justes i torneigs, i en el camp de batalla, sinó també per les seues virtuts morals, com a persona íntegra i honorable. El dedicatari del llibre, presumiblement Ferran d'Aragó, hereu del tron napolità i descendent de Pere el Gran, ha de posar atenció, sobretot, a aquest segon aspecte: "Legidor, atén bé." En el terreny de la ficció, el rei d'Aragó ensenya Curial a comportar-se com el futur príncep sobirà que serà; en el món paral·lel de la realitat, el rei d'Aragó Alfons el Magnànim ensenyava també el seu fill –el futur monarca– a ser com Pere III d'Aragó el Gran.

La imatge tòpica del monarca llegendari del segle XIII –que llavors no era tant Jaume el Conqueridor, sinó Pere el Gran– era tan coneguda pels cronistes catalans, com pels literats italians com Dante, Boccaccio, Giovanni Villani, etc.:¹⁴²⁶⁶

"...car bé sabia Dant que lo dit rey Carles, ab gran poder de gent tenint sitiada Mecina per mar e per terra, fugí per pahor del dit rey, qui venia sobr· ell, no ab tanta gent com lo dit Carles tenia. E semblantment, com, requerint lo dit rey Carles, lo rey d'Aragó e ell s'aguessen a combatre a cors per cors en Bordeu, e lo dit Carles, contra tota sa fe e contra tota honor de cavalleria, qui prohibeix lo fet següent, hagués fet ajust de gents d'armes en gran nombre –axí com aquell qui fàcilment ho podia fer, per rahó que era francès– per empachar lo dit rey d'Aragó que a la batalla no anàs, per dubte d'aquella gent, ell, emperò, cercà manera, no sens gran perill, com anàs; e de fet anà. E lo jorn assignat per a fer la batalla comparegué davant lo capità de Bordeu, prest per fer la dita batalla; lo dit rey Carles, emperò, no comparegué, ne satisfeu a la sua honor. E açò no era ne fonch amagat al dit Dant, car encara a tots los orbs fonch assats notori."

---

¹⁴²⁶⁶ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 329-330).

L'elecció del personatge de Pere és ben oportuna per al context on s'escriu la novel·la catalana. No sols pel públic catalanòfon al qual s'adreça l'escriptor, sinó també perquè estava de plena actualitat el conflicte Aragó-Anjou del segle XIII, reinterpretat interessadament per a "demostrar" les legítimes aspiracions a Nàpols del rei Alfons. No sols s'hi fixen els cronistes napolitans com De Rosa, o els valencians radicats a Nàpols, com Gaspar Pelegrí i Llop d'Espejo, sinó també els mateixos humanistes italians protegits pel rei d'Aragó. Així, no es difícil trobar en el *Rerum gestarum* de Bartolomeo Facio, una invocació dels drets successoris d'Alfons el Magnànim fonamentada genealògicament i històricament sobre els de Pere III d'Aragó i Constança de Sicília.¹⁴²⁶⁷ La reivindicació de les glòries reeditades de Pere el Gran involucrava tot l'aparell de propaganda historiogràfica de la cort de Nàpols i, com s'observa, afectava fins i tot a la producció literària en llengua catalana: el *Curial*, concretament.

No obstant això, el referent de l'anònim escriptor no és tant cronístic com literari. El seu admirat Dante, autor que s'estudiava aleshores com un referent "sapiencial" més que líric, situa el rei Pere III d'Aragó en la *Comèdia* (*Purg.* VII) entre els altres grans personatges del seu temps: l'emperador d'Alemanya, Rodolf II d'Habsburg, Otokar II de Bohèmia, Felip III i Felip IV de França, Enric III d'Anglaterra, Carles I de Nàpols i Guillem VII de Montferrat. D'altra banda, Boccaccio el recorda les virtuts morals de Pere el Gran en el *Decameron* amb la història d'una jove siciliana, Lisa, que s'enamora d'ell malaltissament (X,7).¹⁴²⁶⁸ El rei accedeix a visitar-la com a teràpia per a guarir-la de l'*amor hereos* que l'ha envaïda, i té el gest d'humanitat d'acostar-se a ella damunt del llit per tal de consolar-la (el mateix gest de pietat que reproduceix *Curial* amb Camar, però alterat sobtadament per un gir satíric¹⁴²⁶⁹). El rei Pere dota Lisa generosament per a casar-la amb un gentilhome i la besa castament en el front. És un regal de cortesia lírica i cavalleresca pel gran amor que la donzella li havia professat.

L'elogi i moralitat que clouen el relat seté d'aquesta X jornada del *Decameró*, projecten entre els italians dels segles XIV-XV la fama exemplar d'un rei ja mitificat per trobadors del segle XIII: "Così adunque operando si pigliano gli animi de' subgetti, dassi altrui materia di bene operare e le fame eterne s'acquistano: alla qual cosa oggi

---

¹⁴²⁶⁷ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 34-35. Referenciat per BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 42).

¹⁴²⁶⁸ Vegeu GROS LLADÓS, Sònia, "Aquella dolçor amarga". *La tradició amatòria clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, ps. 285-293.

¹⁴²⁶⁹ Com s'ha vist en el capítol II.1.7, on es parla d'Ovidi com a font per als braços "de polp" de Camar.

pochi o niuno ha l'arco teso dello 'ntelletto, essendo li più de' signori divenuti crudeli e tiranni.” La promesa d'eternitat en la fama per als reis que es comporten honestament, no sols en el camp de batalla sinó en la vida quotidiana, és recollida així mateix per l'autor del *Curial*: “E d'açò [dels fets del rei Pere] no pus, car fonch massa notori en aquell temps per tot lo món, e durarà tant com lo món haurà durada” (*CeG* II.113). El dedicatari fictici de la novel·la, que podia ser perfectament un príncep i futur governant, algun adolescent com Curial, n'hauria de prendre bona nota.

La *corda* dantesca de 'tots i qualsevulla valors' que tenia ben cenyida Pere el Gran a la cintura, era, entesa literalment, la penyora de la indumentària del cavaller d'on penjava la beina de la seua espasa victoriosa. Al·legòricament parlant, emperò, la *corda* és la 'corretja', és a dir, l'al·legoria del seu comportament moral correcte, propi d'algú que, malgrat el poder que deté, sap controlar les seues passions: “Legidor, atén bé a les paraules que diu: que 'de tota valor', e no li posa defalliment.” El símbol de la *corda* remet a un concepte d'arrel patristica, com diu Júlia Butinyà¹⁴²⁷⁰ citant Bruno Nardi: “il cingolo e la corda come simboli di purità e di castità, per raffrenare gli stimoli che nei lombi e nei reni s'annidano.”¹⁴²⁷¹ L'atenció que demana l'autor concorda, doncs, no sols amb el discurs moral –subjacent al llarg de tota la novel·la– sobre la necessitat que el jove Curial controle les passions d'orgull i luxúria, sinó també –segons que hipotetitzem – amb allò que havia de corregir el futur Ferran I de Nàpols si aspirava a ser un monarca tan digne i tan eternament recordat com era el seu mític ancestre.

El rei d'Aragó reunia en la seua persona els valors militars i els valors morals que tot bon governant havia de reunir òptimament. Però també els requeria qui aspirara a ser bon cavaller, per ser la *corda* una representació del *cingulum militiae* i de les obligacions d'aquells que el portaven, “in quanto lega (e obbliga) e trascina.”¹⁴²⁷² Els comentaristes trescentescos de la *Divina Comèdia* que solia estudiar amb deteniment l'escriptor de *Curial e Güelfa* incideixen en primera instància en la perfecció de Pere d'Aragó com a cavaller. Vegem, per exemple, Da Imola (*Purg.* VII,114): “*idest, quod ille Petrus fuit cingulo militiae decoratus, armatus omni scientia belli et disciplina*

---

¹⁴²⁷⁰ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 268-269.

¹⁴²⁷¹ NARDI, Bruno, *Saggi e note di critica dantesca*, ed. a cura de Riccardo RICCIARDI, Milà-Nàpols, 1996, p. 335.

¹⁴²⁷² Segons PAZZAGLIA, Mario, *Corda*, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/corda_Enciclopedia-Dantesca/>

militari.”¹⁴²⁷³ Pietro Alighieri qualifica el rei de “*probissimus*” en la primera redacció del seu *commento*, i de “*virtute et probitate clarissimus*” en la tercera i definitiva versió, per interpretar que *ogni valor* remet a dos valors diferents: la probitat en les armes i la virtut personal.¹⁴²⁷⁴ Francesco da Buti, seguit a la cort de Milà per Guiniforte Barzizza, diu: “cioè, fu valoroso in ogni cosa: la corda (...) significa legamento, sicchè per questa si dà ad intendere ch’elli era legato et obligatori ad ogni valore.”¹⁴²⁷⁵

“Don Pedro” i el seu cavall Pompeu

Albert Turull i Esperança Ramírez, en el seu estudi sobre la toponomàstica del *Curial*, s’estranyen per “la forma castellanitzada”¹⁴²⁷⁶ dels noms dels reis i els infants residents en un palau reial que l’autor situa a Barcelona, Aragó (*sic*): “don Pedro”, “don Jayme”, “don Alfonso” i “don Frederich”. La discordança amb les cròniques catalanes, singularment amb la de Bernat Desclot, que parla del rei “En Pere” i els infants “En Jacme” i “N’Anfós”, és més que evident. Ja estranyà els primers editors de la novel·la, però no hi trobaren una explicació raonable. Basant-se en aquesta “dizione castigliana” de la família reial del segle XIII amb tractament de “don”, Olimpio Musso troba un “grave errore” considerar que l’autor de la novel·la fóra un català: “pur chiamandolo Pedro e no Pere (come per un catalano sarebbe stato più logico).”¹⁴²⁷⁷

El tractament de *don* o *donno* per a reis i prínceps ibèrics no era desconegut per als italians, sinó que solien usar-lo –com adés s’ha vist– els comentaristes de Dante del segle XIV. Per exemple, quan Jacopo della Lana escriu: “E questo giovinetto ebbe nome *don* Alfonso.”¹⁴²⁷⁸ Així que la dicció aparentment castellana vindria reforçada per les lectures italianes de l’escriptor. D’altra banda, l’autor utilitza l’article personal *en*

---

¹⁴²⁷³ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

¹⁴²⁷⁴ ALIGHIERI, Dante, *La Commedia*, dins *Le opere*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Mondadori – Società Dantesca Italiana, Florència, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003, <www.bibliotecaitaliana.it>

¹⁴²⁷⁵ DA BUTI, Francesco, *Comento sopra la Divina Comedia di Dante Alighieri*, ed. a cura de Crescentino GIANNINI, Tipogr. Patelli Nistri, Pisa, 1858, vol. 2, p. 164.

¹⁴²⁷⁶ TURULL, Albert – RAMÍREZ, Esperança, Tipologia dels noms propis en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.027-1.088 (p. 1.055).

¹⁴²⁷⁷ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (ps. 41 i 45).

¹⁴²⁷⁸ DELLA LANA, Iacomo, *Commento alla “Commedia”*, ed. a cura de Mirko VOLPI, amb la col·laboració d’Arianna TERZI, Salerno Editrice (“Edizione nazionale dei commenti danteschi”), Salerno, 2009, p. 1.075.

(“lo fill d’en Pere Bernadó”), emprat també com a tractament de cortesia (“En Ramon Folch”, *CeG* III.67-72), però amb la peculiaritat que sols apareix en aquests dos casos. Per a Pietro Bernardone, pare de sant Francesc d’Assís, l’ús és anecdòtic i sense cap connotació. En canvi, en el cas de Ramon Folc, transmet la sensació de voler retre honor a la casa de Cardona, detall de rellevància per a situar l’autor i algun dels seus més insignes lectors. Així, el nom de Ramon hi pareix reforçat de manera insistent amb el tractament “En”. Solament el tractament d’aquest personatge recorda l’estil i la tradició de les velles cròniques catalanes. Miquel Planas i Anfòs Par, prengueren nota d’aquesta rara utilització del tractament de cortesia català: “Anotem aquesta particularitat, d’anar precedit el patronímich *Ramon* del article *en*. No recordem haver trobat sinó un altre cas semblant en tot el llibre.”¹⁴²⁷⁹ Per als personatges femenins, igualment, es prefereix el tractament llombard o nord-italià (“la Güelfa”, “l’Arta”, etc.)¹⁴²⁸⁰ i no el que hauria sigut d’esperar en una obra redactada en català, fins i tot si s’espera que aquesta obra siga llegida a la cort italiana de Nàpols: **“Na Güelfa”*, **“N’Arta”*, etc.

Als dubtes de Musso sobre la catalanitat nativa de l’autor del *Curial*, se suma la prudència d’Antoni Ferrando a l’hora de designar com a “català” pròpiament dit o fill de Catalunya l’autor d’una novel·la amb peculiaritats filològicament tan estranyes: “Un català del Principat mínimament familiaritzat amb la història de la Corona d’Aragó”, afirma, “mai no podria arribar a escriure tals disbarats històrics o a usar, a propòsit dels tractaments de la família reial, uns criteris contraris a la tradició pròpia.”¹⁴²⁸¹ En què consistia aquesta tradició pròpia? Turull i Ramírez ho exemplifiquen citant una frase de la crònica reial de Pere el Cerimoniós (cap. 115), on apareixen combinats els tres tractaments de cortesia habituals en els segles XIII-XIV en terres de parla catalana: “Venc a nós don Pedro d’Eixèrica e En Nicolau Carròs e mossèn Ferrández de Luna”.¹⁴²⁸² Aquest exemple és una mostra de l’alternança dels tractaments *En* (< llatí *domine*) i *mossén* (< mossènyer < mon sènyer) per als nobles i cavallers de tota mena (com el “mossén Auger Bellian” del *Curial*). El tractament aragonés (i castellà) de *don* es reserva als membres de la família reial, els personatges de sang reial –en aquest cas, Pere de Xèrica– i els nobles titulats. S’imposà, fins i tot, el costum pel 1400 de

---

¹⁴²⁷⁹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfòs Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 531, n. 13.399.

¹⁴²⁸⁰ Vegeu el capítol II.1.2, on tractem de la influència de la parla llombarda en l’obra.

¹⁴²⁸¹ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d’A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 16).

¹⁴²⁸² TURULL, A. – RAMÍREZ, E., Tipologia dels noms propis..., p. 1.009.

denominar els infants reials amb noms aragonesos, com si aquesta elecció idiomàtica accentuar l'aurèola de noblesa d'aquests. No ens estranya així trobar-nos, en procés contra el comte Jaume d'Urgell (1413), mencions generalitzades a “don Jayme d'Aragó” posades en boca de testimonis catalans, urgellistes o no.¹⁴²⁸³ Així, per exemple, Pere Tribanat, pagès de Benavent de Segrià, recorda que el comte d'Urgell es presentà un dia al terme de Segrià per a rebre l'homenatge dels vassalls com a rei, i accedí al castell de Benavent “per força, cridant altes veus la sua gent ‘viva lo rey don Jayme!’”¹⁴²⁸⁴ Si aquesta del *don + antropònim castellà* era l'opció dels urgellistes, doncs imaginem-nos amb quina comoditat els seguidors de “don Ferrando” de Trastàmara es referien a ell i al seu fill “don Alfonso” amb la mateixa formulació.

Es podien encara posar encara més exemples de la consolidació d'aquesta formulació castellana en el segle XV, fins i tot al Principat, on els usos protocol·laris eren més aviat conservadors. En els dietaris de la Generalitat de Catalunya, es pot llegir en data del 1413, una referència a “don Jayme d'Urgell”, que es catalanitza una mica, com “don Jacme, comte d'Urgell”, pel 1433.¹⁴²⁸⁵ Des del Nàpols del 1436, els missatgers barcelonins informaven als consellers de Barcelona (en lletra de 6 de gener) de la caiguda de Gaeta a mans de “lo infant don Pedro”.¹⁴²⁸⁶ En una data ja més tardana, en les compilacions dels *Usatges de Catalunya* del 1413 prologades i impreses el 1495, es parlava de “lo rey don Alfonso quart” i “lo rey don Fernando segon”.¹⁴²⁸⁷ Així que la crida d'atenció que feia Anfós Par (“És molt remarcable que nostres comtes sobirans, qui son enunciats com a reys d'Aragó, sempre duhen los noms en castellà...”¹⁴²⁸⁸) s'explica, senzillament, per un autor “trastamarista” i habituat al uns usos oficials que ja venien d'abans fins i tot de la implantació de la dinastia castellana.

La implantació de la dinastia Trastàmara a la Corona d'Aragó no féu sinó reforçar aquesta tendència històrica a designar amb noms i tractaments castellans els membres

---

¹⁴²⁸³ El criteri no sols s'aplica al procés, sinó, per norma general, a la documentació cancelleresca de l'època relacionada amb dit personatge. Vegeu GIMÉNEZ SOLER, Andrés, Don Jaime de Aragón, último conde de Urgel, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7, Barcelona, 1901, ps. 127-443.

¹⁴²⁸⁴ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, tomo XXXV. Proceso contra el último conde de Urgel y su familia, tomo I*, Tipogr. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1868, ps. 136-137, Lleida, 18 de novembre del 1413.

¹⁴²⁸⁵ SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, ps. 9 i 58, respectivament.

¹⁴²⁸⁶ CAMÓS CABRUJA, Luis, Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53 (p. 49).

¹⁴²⁸⁷ *CONSTITUCIONS de Catalunya. Incunable de 1495*, Parlament de Catalunya, Barcelona, 2005.

¹⁴²⁸⁸ PAR, Anfós, “*Curial e Güelfa*”: notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, p. 73.

de la família reial. I no mancaven, fins i tot a la mateixa Barcelona, on els usos cortesos solien ser menys innovadors, personatges de l'estil d'un cardenal "don Jayme de Cardona", que es feia anomenar així, encara que no fóra membre de la família reial, sinó president de la Generalitat.¹⁴²⁸⁹ Lògicament, tant el "rey don Alfonso [V] d'Aragó" com els infants residents a Nàpols en temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*, com els infants de la mateixa novel·la, rebien noms i tractaments en castellà. Per exemple, "l'infant don Pedro" de Trastàmara, valent guerrer, germà d'Alfons el Magnànim i virrei seu a les possessions napolitanes durant anys.¹⁴²⁹⁰ Morí el 18 d'octubre del 1438, durant el primer setge a què sotmeté Nàpols el rei d'Aragó.¹⁴²⁹¹ El cadàver de "don Pedro" fou traslladat solemnement al monestir napolità del Carmine el 1445.¹⁴²⁹²

Seguint la norma habitual, l'infant Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i hereu del tron napolità, rebrà el nom castellà del seu avi, *Ferdinando*, amb el qual –o amb la variant abreujada corrent aleshores, *don Ferrando*– serà conegut i citat per norma general.¹⁴²⁹³ Per bé que els italians adaptaren l'antropònim i feren popular la denominació de *re Ferrante d'Aragona*. Com els personatges reials del *Curial* o com els dos papes de la casa valenciana dels Borja, *Alfonso* (Calixt III) i *Rodrigo* (Alexandre VI), *don Ferrando* era nat i criat en infantesa al regne de València, i catalanoparlant, però no veia estrany portar el nom en castellà, com l'avi o el pare. Altra cosa és la

---

¹⁴²⁸⁹ Trobareu una ressenya biogràfica de dit cardenal, amb citacions documentals i cronístiques il·lustratives, en el capítol II.1.4.

¹⁴²⁹⁰ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, p. 501, doc. 3 (any 1424: ACA, Cancelleria reial, reg. 2691, f. 142v); MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 90, doc. 19; MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 85.

¹⁴²⁹¹ De l'impacte al cap, de rebot, d'un projectil de bombardà, que li provocà la mort immediata. Vegeu PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., "Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento", vol. 21, part 5), p. 152; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 286-287 (aquest situa la mort el dia 17); GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli [ca. 1490-1511]*, Stamperia Reale, Nàpols, 1845, ps. 82-84, constata que la bala "li levò meza testa". També relata aquesta mort el jurista català Jaume Marquilles (1368/70-1451/55), en els seus *Commentaria super Usiaticis Barchinone* (1448), que inclou un relat succint sobre la conquesta de Nàpols, on diu que "ipse don Pedro, frater dicti regis Alfonsi, equester stando...", etc. Vegeu QUER AIGUADÉ, Pere de, *L'adaptació catalana de la "Historia de rebus Hispaniae" de Rodrigo Jiménez de Rada: textos i transmissió (segles XIII-XV)*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2000, vol. 2, p. 753.

¹⁴²⁹² COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale, La città del sole*, Nàpols, 1999, p. 20.

¹⁴²⁹³ AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón en Italia...*, vol. 2, p. 84.

referència a un Pere del segle XIII, que qualsevol català de l'època hauria citat amb propietat i naturalitat, com fa el cardenal Margarit el 1454, com “lo rey En Pere”.¹⁴²⁹⁴ Qualsevol català, o qualsevol valencià amb aficions historiogràfiques.

Pensem ara en la crònica que redactà en llengua napolitana el valencià Llop d'Espejo (1468-1470) per a justificar davant els lectors de Nàpols el legítim ascens al tron del rei d'Aragó. Pel que s'observa, i a diferència de l'autor del *Curial*, el jurista oriolà¹⁴²⁹⁵ es deixà dur per la inèrcia de les cròniques reials catalanes que consultava,¹⁴²⁹⁶ però sense descurar les populars i divulgadíssimes fonts literàries italianes: “De quanto re *Em Pere* fa mensione Juhan Boccacio en una novella: quanto illo era onesto (...). Laudò multo Juhan Boccacio la virtù del re *En Pere*, como è laudata la virtute de Cipione Africano.”¹⁴²⁹⁷ En aquest cas, i a diferència del *Curial*, el cronista té clar que el primogènit de Pere, l'infant Alfons, el succeí en el tron d'Aragó, com Alfons III.¹⁴²⁹⁸ En altres capítols, retrobem així mateix “lo re Em Pere”, “allo re Em Pere d'Aragona” o “lo re Em Pera”.¹⁴²⁹⁹ Però no sempre és així. S'hi observa alguna vacil·lació quan, en un mateix episodi apareix “don Petro (...), che ebbe Sicilia contra lo re Carlo” i, dues línies més avall, torna a ser “lo dicto re En Petro” i “questo re Em Pere”.¹⁴³⁰⁰ Pel que fa a la família reial del segle XV, Espejo esmenta el “re don Alfonso”, l’“infanto don Henrico”, l’“infanto don Petro” i l’“infanto don Ferrando” de Nàpols.¹⁴³⁰¹

El secretari reial d'Alfons I i Ferran I de Nàpols Gaspar Talamanca, també valencià, afirma servir “lo sereníssim príncep don Ferrando”, l'any 1462, quan emprén la traducció del llatí al català de la *Crònica dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona*. En aquesta obra alterna en el nom dels reis d'Aragó anomenats Pere entre l'aragonés *Pedro* –influint pel modern costum dels infants amb noms castellans– i el català *Pere* –atenent a la tradició cronística autòctona.¹⁴³⁰² A la Catalunya de la fi del segle XV, l'arxiver Pere

---

¹⁴²⁹⁴ TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976, ps. 338-342, apèndix 15 (p. 340).

¹⁴²⁹⁵ Del qual trobareu ressenya biogràfica en el capítol I.2.3.

¹⁴²⁹⁶ Com adverteix COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La *Summa* di Lupo de Spechio e le sue fonti, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468 (ps. 459).

¹⁴²⁹⁷ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, ps. 50 (part II, cap. 35) i 128.

¹⁴²⁹⁸ *Ibidem*, p. 130.

¹⁴²⁹⁹ *Ibidem*, ps. 78-81.

¹⁴³⁰⁰ *Ibidem*, ps. 124-128.

¹⁴³⁰¹ *Ibidem*, ps. 92-93 i 98.

¹⁴³⁰² GARRIDO VALLS, Josep-David, Un nou manuscrit de la “Crònica dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona”: el ms. Ventimiliano 1/83 de la Biblioteca Regional Universitària de Catània, dins

Miquel Carbonell comprén que s'haja estés en els usos burocràtics i historiogràfics la dicció castellana dels reis d'Aragó, però ell sembla que preferira restaurar la legítima forma catalana dels historiadors antics: "lo dit don Pedro, o, en nostre vulgar català, Pere."¹⁴³⁰³ L'opció de l'anònim del *Curial*, que escriu a mitjan segle XV, ens revela clarament que l'autor no és cap patriota català ni valencià. Ni tan sols és un lector directe de les velles cròniques. És algú que troba natural que els reis i els prínceps, encara que siguen del segle XIII, es denominen en el castellà habitual a la cort napolitana dels Trastàmara: "don Pedro", "don Jayme" i "don Alfonso".

En la mateixa cort, com a producte de les interferències lingüístiques, els napolitans oïen dir sempre "En Corella" al cavaller valencià Ximén-Peres de Corella, tutor del duc de Calàbria, i ho adaptaven a la italiana com "messer Incoreglia", on el tractament *messer* aplicat als gentilhomes i cavallers italians redunda sobre un "In" (*En*) incorporat al llinatge del personatge en qüestió.¹⁴³⁰⁴ L'anònim del *Curial* empra el mossén de rigor per als cavallers com "mossén Auger" o "mossén Bouciquaut", i l'*En* com un tractament honorífic per al català Folc de Cardona, que és traduït a l'aragonés *don* per a aplicar-lo als nobles aragonesos: "don Johan Martines de Luna, l'altre ha nom don Pero Cornell, l'altre ha nom don Blasco d'Alagó, e l'altre ha nom don Johan Ximenes de Urrea" (*CeG* II.27). Ja des del 1412, amb l'accés al tron dels Trastàmara, s'havia consolidat a la Corona d'Aragó el costum de diferenciar els simples cavallers (*en*, *mossén*) dels nobles o posseïdors de títol de noblesa (bé per sang reial, bé per privilegi reial especial), que rebien el tractament de cortesia *don*. Aquest és correctament aplicat en la novel·la als nobles Maça-Cornell, Martines de Luna, Alagó i Ximenes d'Urrea. I, encara que l'autor té la deferència de conservar l'*En* català per als Cardona, en la cancelleria catalana del 1440 ja era corrent referir-se als nobles catalans amb l'apel·latiu generalitzat de *don*. Per exemple, el comte de Prades, un dels nobles catalans més distingits, era citat normalment com "don Johan de Cardona".¹⁴³⁰⁵ El 14 de

---

Miscel·lània Giuseppe Tavani, 1, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 19-36 (p. 30).

¹⁴³⁰³ CARBONELL, Pere-Miquel, *Cròniques d'Espanya*, ed. a cura d'Agustí ALCOVERRO, Barcino, Barcelona, 1997, vol. 1, p. 254. Citat per ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa*: El jo de l'autor i la història, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286 (p. 283).

¹⁴³⁰⁴ ALTAMURA, Antonio (ed.), *Napoli aragonese nei ricordi de Loise de Rosa (Edizione del ms. parigino 913, con glossario e indici)*, Libreria Scientifica Editrice, Nàpols, 1971, ps. 162-163.

¹⁴³⁰⁵ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983*,

maig del 1448, quan el rei li escriu des de la Toscana per dir-li que no necessita la seua ajuda militar, li comenta que la casa de Cardona ja es troba ben representada a casa seua pel valencià “don Pedro de Cardona, comte de Golisano, vostre parent bé acostat”.¹⁴³⁰⁶ valència de nissaga catalana, com s’observa, però tan “don Pedro” com el rei evocat en el *Curial*. El castellà era llengua dinàstica, i estava de moda en l’onomàstica elitista de la Corona d’Aragó, on les *Elisabet* eren ja *Isabel*; molts Pere esdevenien *Pedro*, i *Alfonso*, *Rodrigo* o *Ferrando* no eren noms de fonts desconeguts.

Un cas especial, a la cort napolitana del rei d’Aragó, el representen els fills del conestable de Castella, Ruy López Dávalos, criats des de la infantesa a València en la cambra del rei. Eren germans uterins dels Guevara, emparentats amb la casa reial de Trastàmara i tractats lògicament de *don*, a Castella, a València i a Nàpols. Tanmateix, el pare, el conestable exiliat a València, era un noble de novíssim encuny: “senyor d’una casa baixa” (*CeG* I.1), com el pare de *Curial*, però transformat “per sos mèrits” militars i polítics en l’home més poderós de la Castella durant els anys 1391-1420, fins que fou derrocat, quan era comte de Ribadeo i senyor de molts estats. Tenint en compte aquest títol, el rei Alfons s’adreçarà personalment a Enyego d’Àvalos com “don Enyego” en lletres catalanes. Tant els Guevara com els D’Àvalos seran considerats pels italians com si foren consanguinis del Magnànim; segurament per l’afavoriment que rebien d’aquest i pel costum castellà d’anomenar-los “mis familiars”.¹⁴³⁰⁷

* * *

El nom del cavall del rei Pere, **Pompeu**, bé mereix un breu excurs explicatiu. Ja cridà l’atenció de Lola Badia, quan comprovava la condició d’“estrany” vehicle literari del *Curial*: un llibre edificat sobre la tradició literària cavalleresca per a reportar pinzellades i seqüències de cultura grecolatina.¹⁴³⁰⁸ El nom del destre de combat del rei d’Aragó apareix citat en les vespres del torneig de Melun: “e axí, lo rey ficà sperons al seu cavall, apellat Pompeu, e sí anà vers lo duch d’Orleans, qui anava ab la lança en la cuxa” (*CeG* II.38). Llavors es configura un antagonisme Aragó-Orleans de caràcter literari que, que és la transposició de la rivalitat entre el duc d’Orleans i el rei d’Aragó de quan s’escriu la novel·la (pel 1447). Però també resulta parangonable amb l’antagonisme existent en temps de la Guerra Civil romana, entre Cèsar i Pompeu, que

---

vol. 10. *Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 112.

¹⁴³⁰⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 52r/v, Bosc d’Inucanco, 14 de maig del 1448.

¹⁴³⁰⁷ Sobre aquesta família en qüestió, vegeu el capítol I.3.4.

¹⁴³⁰⁸ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 7).

afectava a l'hegemonia sobre Itàlia de dos grans comandants militars. Els destinataris presumibles del *Curial* no sols participen d'alguns referents culturals de l'escriptor, sinó també d'un context geopolític que influeix en l'argument i que dóna sentit a determinades tries onomàstiques. Aquestes intrusions de material clàssic, no són improvisades, doncs. I, per descomptat, no tenen res d'“estranyes”.

L'escriptor explicita ben clar quines són algunes de les seues lectures predilectes: “Legit he en Tito Lívio la victòria que hach Aníbal dels romans e despuys la que Scipió hach dels africans, e semblantment la de Cathilina, e noresmenys la de Júlio e Pompeyo, mas yo crech que si ell aquesta hagués sabuda, no haguera scrites aquelles per majors” (*CeG* III.91). Curial també ha llegit aquests llibres, com demostra l'estratègia de la seua batalla contra els turcs, que imita la tàctica de Cèsar contra Pompeu en la batalla de Farsàlia (48 aC). Segons Lola Badia i Jaume Torró, el plantejament que fa l'anònim de la novel·la catalana era deutor dels *Comentarii de bello civili* (45 aC) de Juli Cèsar (101/100-44 aC).¹⁴³⁰⁹ Aquest llibre figurava en la biblioteca humanística de Filippo Maria Visconti catalogat amb el títol *Le bataglie de Cesaro et Pompeo, in vulgare, facte per domino Candido da Vigevano, in carta*.¹⁴³¹⁰ Es tracta de la traducció toscana efectuada a petició del duc per l'humanista llombard Pier Candido Decembrio (Milà, 1437-1438), sota l'atenta mirada del camarlenc ducal Enyego d'Àvalos, gran bibliòfil i més aficionat encara que el duc a aquestes lectures. Per això Decembrio, que era molt amic seu, li dedicà personalment una de les parts de la traducció. Pensem que alguns d'aquests llibres clàssics es transcrivien “*in camera strenuissimi d[omini] Inici militis*”, tal com fa constar explícitament algun escrivà o transcriptor.¹⁴³¹¹ És curiós observar com, potser condicionat per les diccions vulgars italianes “Júlio” i “Pompeo”, en el llibre III l'escriptor es refereix –en castellà?– a “Júlio e Pompeyo”, mentre que en el llibre II afirma –en correcte català– que el cavall de Pere el Gran és “Pompeu”. Tot plegat, denota la interferència d'estímuls lingüístics i culturals a què estava sotmés

---

¹⁴³⁰⁹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 50); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 87 i 693-694; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa i el “comun llenguatge català”*, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 217).

¹⁴³¹⁰ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (p. 27), inventari del 1488.

¹⁴³¹¹ ROSSI, M. M., Laura morta e la concezione petrarchesca dell'aldilà, dins *Studi petrarcheschi*, 7, Bolonya, 1961, ps. 301-322 (p. 316); ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Precisiones en torno a la historia y a la filiación del Ms. Bibl. Colegio Santa Cruz, 301 de Valladolid (*Bellum Gallicum* de César), dins *Minerva*, 20, Valladolid, 2007, p. 113.

l'escriptor: criat a València, però perfecte coneixedor de la literatura castellana; immergit en la llengua i la cultura nord-italianes abans d'establir-se a Nàpols.¹⁴³¹²

L'anònim cita expressament el poeta napolità "Lucano" com una de les seues fonts d'autoritat, dada interessant si tenim en compte que l'heroi de la *Pharsalia* de Lucà és precisament el gran Pompeu: el comandant de les forces aristocràtiques i eqüestres, en una Roma republicana i plebea subjugada a Cèsar. Si hi havia un nou Pompeu, en aquesta Roma sense Cèsar del segle XV, aquest havia de ser Alfons el Magnànim. I si Pere d'Aragó era conegut històricament com "el Gran", bé anava el nom de Pompeu per al seu cavall, pel fet de compartir amb l'heroi antic el mateix apel·latiu encomiàstic: *Gnaeus Pompeius Magnus*, 'Gneu Pompeu el Gran'.

En el poema èpic de Lucà, ben conegut per l'anònim,¹⁴³¹³ el cavall del general comparteix protagonisme amb ell i és, de fet, com un personatge més. Per exemple, en el llibre VI, vers 84, es fa un elogi del "*belliger... sonipes*" o 'destrer bel·licós de què disposa Pompeu per cavalcadura. En el llibre VII, vv. 341-342, es presenta Pompeu, com el Pere el Gran del *Curial* i com l'Alfons el Magnànim de la crònica de Facio, arengant a cavall les seues tropes en un moment crucial del combat. El poeta el presenta cavalcant entre els seus *equites*, 'revisant les files des de la seua superba muntura': "*...totumque per agnem / sublimi praevectus equo...*" En aquest llibre VII és quan el cavall de Pompeu, el *sonipes Pompei*, va guanyant en presència i protagonisme. Derrotat per l'estrateg Cèsar, Pompeu ha de fugir a galop del camp de batalla (VII, vv. 677-679): "*... Tum Magnum concitus aufert / a bello sonipes non tergo tela pauentem / ingentisque animos extrema in fata ferentem.*" És a dir: 'Llavors, el Gran [Pompeu] agullona el destrer i s'allunya de la lliça, sense témer els dards a l'espalla, acceptant amb coratge el seu extrem fat.' Continua present el cavall en els versos 721-725: "*... Tu Caesar in alto / caedis adhuc cumulo patriae per viscera vacis, / at tibi iam populos donat gener. Avehit inde / Pompeium sonipes; gemitus lacrimaeque secuntur / plurimaque in saevos populi convicia diuos.*" És a dir: 'Tu, Cèsar, per damunt d'un cúmul de morts avances, trepitjant les entranyes pàtries, i el gendre ja t'ofereix nacions. El destrer de Pompeu d'allí l'allunya i el segueixen planys i llàgrimes, i un cor de pregona imprecació contra els déus cruels.' I, finalment, en el llibre VIII, vv. 3-4: "*cornipedem exhaustum cursu stimulisque negantem / Magnus agens, incerta fugae*

---

¹⁴³¹² Aspectes dels quals s'ha tractat en els capítols II.1.1 i II.1.2.

¹⁴³¹³ Vegeu el capítol II.1.7, on es tracta específicament d'aquest autor romà.

vestigia turbat.” És a dir: ‘amb el cavall exhaust i negant-se a ser esperonat, el Gran dissimula les petjades del seu pas, i confon els camins’.

La famosa fuga a cavall de Pompeu després de la desfeta fascinà els lectors medievals de la *Histoire ancienne jusqu'à César et Faits de Romains*, un còdex del Museu del Louvre il·luminat pels anys 1470-1475 pel famós pintor Jean Fouquet (Tours, 1420-1480). Una de les belles il·lustracions més conegudes del llibre (RF 5271 del museu) representa el general Pompeu a cavall inspirant-se en el poema de Lucà.¹⁴³¹⁴ Com la resta d'imatges d'aquest i d'altres manuscrits francesos i borgonyons similars, Pompeu és representat com un cavaller modèlic i vestit de gala, amb un arnés d'or, galopant a cavall d'un destre blanc i de bellíssimes proporcions. És així com s'imaginaven el Pompeu romà els presumptes autor i lectors del *Curial*, i és així també com s'imaginarien segurament l'aspecte del cavall del rei d'Aragó.

Al Nàpols d'Alfons el Magnànim, per aquesta mateixa època, es fongueren unes magnífiques portes de bronze per al Castell Nou, sent ja rei Ferran I, on es representa el monarca a cavall dirigint les seues esquadres a la victòria de Troia (1464) contra els Anjou. Hi ha baix una llegenda que compara l'aspecte majestàtic de Ferran d'Aragó amb el de Pompeu: “SICVT POMPEVM IN HE[M]ACTIS” (errat per *EMATHIIS).¹⁴³¹⁵ Ara bé, aquest Pompeu a cavall no és l'honorable i estoic perdedor de la batalla de Farsàlia, sinó el Pompeu que derrotà Juli Cèsar a l'Emàtia (Macedònia), en la també cèlebre batalla de Dyrhaquium (48 aC), on el cap dels *Optimates* comandava 2.000 homes a cavall, infanteria a banda, enfront dels 500 de Cèsar i els *Populares*. El lloc de la batalla era Durazzo per als italians (actual Durrës, Albània), topònim associat a la família regnant a Nàpols en els segles XIV-XV. Donà nom a la línia dinàstica dels Anjou-Durazzo d'Hongria, de la qual era successor Ferran I, enfrontada en el segle XIV a la línia genealògica dels Anjou-Valois de Provença, la derrotada a l'any 1464.

Pel que fa a la preferència del rei per Pompeu en lloc de Cèsar, cal tenir en compte que el partit de Pompeu era el dels *Optimates*, amb el qual s'identificaven els aristòcrates dels estats autocràtics de la Itàlia del Renaixement, a diferència dels oligarques de les repúbliques mercantils i els seus intel·lectuals, entusiasmats per la Roma republicana. Quan a la cort napolitana del segle XV un anònim que signà amb la sigla “B.” comentà la *Farsàlia* de Lucà per al duc d'Amalfi, ho justificà dient que aquell

---

¹⁴³¹⁴ REYNAULD, Nicole – CORDELLIER, Dominique (dirs.), *Les enluminures du Louvre. Moyen Âge et Renaissance*, Hazan – Louvre éditions, París, 2011, p. 180.

¹⁴³¹⁵ BARRETO, Joana, La porte en bronze du Castelnuovo: naissance de la chronique monumentale, dins *Histoire de l'art. Architecture des temps modernes*, 54, París, 2004, ps. 123-138 (p. 137, n. 13).

llibre era “*dignum*” de tal magnat, perquè “*existimavi Lucanum exponere impetum pompeiane gentis ipse sustinuit.*”¹⁴³¹⁶ Els *optimates* del segle XV sentien admiració per Cèsar com a estrateg i estadista, però també simpatia pel partit pompejà dels *equites*. Tal com pretenien demostrar d’alguna manera els humanistes, la moderna cavalleria tenia les seues arrels històriques en el els *equites* o ‘cavallers’ de la Roma clàssica. D’ací que els cavallers com el gran camarlenc d’Alfons el Magnànim, Enyego d’Àvalos (Siena, Intronati, ms. H VI 29, gener 1444) o com el seu amic i parent castellà, el marquès de Santillana,¹⁴³¹⁷ s’interessaren pel *De militia* (1421) de Leonardo Bruni;¹⁴³¹⁸ per bé que l’enfocament de la qüestió per aquest fóra de caire civil o republicà. Per a Santillana, per a D’Àvalos i per a l’anònim del *Curial*, la cavalleria medieval cavalcava sobre l’herència d’una cavalleria romana idealitzada. Per això és interessant –que no estrany– que l’autor de la novel·la anònima elegira el nom de Pompeu, el millor representat d’aquella cavalleria clàssica de l’Antiguitat, per al destre de Pere el Gran, l’home que es desitja revestir com el millor representant de la cavalleria clàssica medieval.

Una última anècdota clàssica que podria haver influït en aquesta elecció, no depèn de Lucà, sinó de la biografia de Pompeu inclosa en les *Vides paral·leles* de Plutarc. Es tracta d’uns fets del 77 aC succeïts a la planura de València, durant la primera guerra civil romana, que enfrontava a Hispània Sertori i Pompeu. Conta Plutarc que “Sertori escampava frases arrogants contra Pompeu”, encara que el temia. “La guerra tingué moltes fases, però el que més enutjà Pompeu fou la presa de Lauró [Llúria] per Sertori” (*Pompeu*, XVIII,1-4).¹⁴³¹⁹ Exaltat per algunes victòries obtingudes als afores de València sobre els lloctinents de Sertori, Pompeu li parà batalla a la vora d’un estratègic pas del riu Xúquer, prop d’Albalat de la Ribera (ibidem, XIX, 2-5):

“[2] Vora el riu Sucró, un cap al tard, fan xocar els dos exèrcits (...). [3] La batalla té un resultat indecís: per tots dos costats hi ha una ala victoriosa; però,

---

¹⁴³¹⁶ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d’Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. 18.

¹⁴³¹⁷ Tenia dues còpies de l’obra de Bruni, traduïdes al castellà. Vegeu RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús, *El debate sobre la caballería en el siglo XV*, Junta de Castilla y León – Concejalía de Educación y Ciencia, Valladolid, 1996, p. 118. A més a més, és coneguda la seua *Qüestió sobre la cavalleria* (1444), adreçada a l’erudit prelat Alonso de Cartagena: DURÁN BARCELÓ, Javier, Introducció, dins FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumpho / La perfección del triunfo*, ed. a cura de J. DURÁN, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 11-53 (ps. 45-46).

¹⁴³¹⁸ Sobre aquest opuscle, vegeu BAYLEY, Charles Calvert, *War and Society in Renaissance Florence: The “De militia” of Leonardo Bruni*, Toronto University Press, Toronto, 1961.

¹⁴³¹⁹ PLUTARC, *Vides paral·leles*, vol. III, part 5a. *Agésilau i Pompeu*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1934, p. 59.

dels dos generals, el que més glòria s'emportà fou Sertori, perquè posà en fuga l'enemic que tenia arregat enfront d'ell. [4] Contra Pompeu, que anava a cavall, es llançà un home alt, d'infanteria: arremetent-se i vinguts al cos per cos, els cops de les espases els cauen a tots dos a les mans, però no amb igual resultat. Pompeu és ferit simplement, i ell talla la mà de l'altre. [5] Un gran nombre d'enemics li corren alhora damunt, quan ja és començada la derrota dels seus, però contra tota esperança es salva, abandonant als enemics el seu cavall, guarnit amb unes capçanes d'or i ornaments de gran preu; repartint-se aquestes despulles i barallant-se per elles, s'endarrereixen.”¹⁴³²⁰

El comandant Pompeu, obligat a abandonar el seu cavall, el millor de l'exèrcit i el més ricament ornamentat, digne d'un rei, aconsegueix fugir-se'n de l'enemic, perquè aquells que l'havien de capturar s'entretenen disputant-se el botí. Els germans D'Àvalos-Guevara de la cort de Nàpols podien gaudir d'aquest relat en aragonés, gràcies a la possessió d'un tresor bibliogràfic com eren les *Vidas semblantes* de Plutarc, traduïdes del grec al romanç (1379-1385) per iniciativa de Juan Fernández de Heredia.¹⁴³²¹ En aquesta versió es conta com, prop de València, “cerca del río Socrona, a la fin fueron a la batalla” Sertori i Pompeu, aquest segon, a cavall: “Mas tantos enemigos le vinieron a suso a Ponpeyo, que de todo lo rompieron, et fuyó otrament que no sperava; porqu-el descavalgó de su cavallo et dexó el cavallo a los enemigos, el cual cavallo havia el freno obrado de oro et la siella de muyt grant precio, et otros ornamentes. Et mientras aquellos qui lo encançavan partían aquellas cosas, Ponpeyo escapó.”¹⁴³²² Amb aquests referents literaris en ment, quan els assistents a una recitació del *Curial* oïen “lo rey ficà sperons al seu cavall, apellat Pompeu” (*CeG* II.38), és inevitable que pensaren en el destre de combat del rei d'Aragó com el més bell i el més ornamentant del món.

---

¹⁴³²⁰ *Ibidem*, p. 60. Aquest episodi apareix reflectit també per Orosi (ll. V, cap. 21) i cridà l'atenció de cronistes valencians com BEUTER, Pere-Antoni, *Primera part de la Història de València* [1538], ed. a cura de J. ESCARTÍ, Universitat de València, 1998, ps. 132-133: “Mes, barallant-se los soldats sertorians sobre la presa de les guarnicions riquíssimes del cavall de Pompeu, fogí Pompeu d'entre ells y salvà's.”

¹⁴³²¹ Publicades com PLUTARCO, *Vidas semblantes (versión aragonesa de las 'Vidas paralelas', patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d'Adelino ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2009.

¹⁴³²² ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Adelino (ed.), *Las 'Vidas de hombres ilustres' (n. 70-72 de la Biblioteca Nacional de París). Estudio y edición*, Tesi doctoral, Universidad Complutense, Madrid, 1983, p. 495. Sobre la relació entre el manuscrit editat i els referits cortesans de Nàpols, vegeu la introducció.

Del desafiament de Bordeus (1283) al de Maddaloni (1438)

L'any 1901, quan Antoni Rubió publicà per primera vegada el *Curial*, observà: “lo torneig de Melú sembla un recort del famós palench de Bordeus”,¹⁴³²³ en referència al deseiximent de Bordeus, plantejat per al 1283 per Pere III d'Aragó i Carles I d'Anjou, al qual acudí d'incògnit el primer, i el segon, per haver negligit el compliment de la seua paraula de cavaller, quedà difamat. D'aleshores ençà, l'associació entre l'anècdota del segle XIII i els capítols del llibre II del *Curial* on s'escenifica el “torneig de Melú” (vila i castell de Melun, lloc d'esbargiment de la cort de França, als afores de París), ha esdevingut un tòpic prologal.¹⁴³²⁴ Així, per a Anton Espadaler, no cap dubte que dit torneig és una “reelaboración fantasiosa del famoso desafío de Burdeos”.¹⁴³²⁵ Júlia Butinyà considera que l'autor “desfigura” el desafiament de Bordeus –una victòria moral, però sense lluïment en les armes– en emprar-la com a teló de fons per al torneig de Melun.¹⁴³²⁶ L'autor té present l'episodi, sense reproduir-lo –potser perquè li interessien més altres conflictes del segle XV–, però introduint el que Butinyà qualifica de “bromes culturalistes”, com ara fer que els vencedors del certamen desapareguen sense acomiadar-se formalment del rei de França; després d'haver al·ludit l'autor a la incompareixença a Melun del duc d'Anjou, el seu gran rival i enemic.¹⁴³²⁷ Caldria afegir-hi la sorpresa que s'emporten els cavallers de Borgonya, en el *Curial*, quan descobreixen que el seu interlocutor, arribat d'incògnit, és el rei d'Aragó. Segons Lola Badia i Jaume Torró, l'escena sembla inspirada en Desclot, en la sorpresa dels francesos presents a Bordeus quan comproven que es troben davant el rei d'Aragó.¹⁴³²⁸ Podria ser un record de lectura la crònica catalana de Bernat Desclot. Però ni en aquesta escena ni

---

¹⁴³²³ ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzenè segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, p. XIV de les “Observacions preliminars”.

¹⁴³²⁴ Des que BOHIGAS, Pere, “Curial e Güelfa”, dins TATE, Robert B. – YATES, Alan (eds.), *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Cambridge, 9-14 abril 1973)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, València, 1976, ps. 219-234 (ps. 227-228), suggerira que l'anònim escriptor era un lector de Desclot, i per això s'interessà pel deseiximent de Bordeus.

¹⁴³²⁵ ESPADALER, Anton-M., Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: “Historia de Jacob Xalabín”; “Curial y Güelfa”; “Tirante el Blanco”* (reed. de la trad. a l'espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003, p. XXIII.

¹⁴³²⁶ BUTINYÀ, Júlia, El nom de Guillelmes del Chastell al *Curial e Güelfa*. Una hàbil ironia o una desraonada incongruència?, dins *Revista de l'Alguer*, II-2, l'Alguer, 1991, ps. 155-163 (p. 159).

¹⁴³²⁷ BUTINYÀ, Júlia, Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANCA FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234 (ps. 208-209).

¹⁴³²⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 62-63; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, El *Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 211).

en la resta de la novel·la, s'observa cap connexió intertextual entre ambdues obres, que demostre que l'anònim emprara la crònica per a preparar la seua narració ficcional. Simplement, coneixia els fets de Bordeus com els coneixien la resta de cortesans del rei d'Aragó i Nàpols, per haver-los oït relatar com a cosa sabuda, tant per via oral com per les audicions cronístiques que tenien lloc al menjador de palau.

En realitat, els paral·lelismes entre el vell relat historiogràfic del segle XIII i la fantasia cavalleresca del segle XV són tan puntuals com anecdòtics. No es tracta en absolut d'una "reedició" simbòlica del torneig de Bordeus en el torneig de Melun; entre altres coses, perquè ací el rival a abatre és el duc d'Orleans (per la disputa de Milà, *ca.* 1447) i no el duc d'Anjou, ja derrotat el 1442, i absent d'aquest nou torneig. El que pretén l'escriptor no és, doncs, reproduir vells contenciosos, sinó "evocar-los" amb alguns senyals, en commemoració de la glòria secular de la monarquia d'Aragó, i en homenatge també al rei mític que protagonitza el torneig de ficció. Diu Montserrat Piera que les coincidències amb el relat del 1283 són, en veritat, ben poques, però que això no obstant hi són, i cal tenir-les en compte.¹⁴³²⁹ Sobta, en qualsevol cas, que l'enemistat política i la rivalitat militar de Pere el Gran i Carles d'Anjou, exaltada per les velles cròniques, s'haja reduït ací a una simple "qüestió personal".¹⁴³³⁰

El rei d'Aragó no sent simpatia pels francesos en general, "amava de tot son cor los angleses" (que mostraran ser uns falsos i uns traïdors durant el torneig) i li la té jurada al duc d'Anjou en particular, per haver eliminat el seu sogre, Manfred de Sicília: "per ço com ha mort lo rey Mamfrè, son sogre" (*CeG* II.33); "lo rey, qui havia un poch lo ventrell gros contra ·ls franceses, per rahó del duch d'Anjou, qui havia mort son sogre" (*CeG* II.38). Ens trobem, doncs, davant una nova facècia de l'autor, que tracta de reduir a una simple qüestió de fixació personal el que fou un conflicte entre estats prolongat fins el segle XV. És com si l'anònim menytinguera el contingut de les cròniques, malgrat conservar algun possible element decoratiu.

Per exemple, la data de la cita de Bordeus, l'1 de juny del 1283, coincideix amb la convocatòria del torneig de Melun, "de licència del rey, lo primer dia de juny" (*CeG* I.26). El rei de França atorga "licència" als seus comtes i ducs perquè es desentenguen de les seues obligacions militars i compareguen festivament al torneig de la cort. Ara bé,

---

¹⁴³²⁹ PIERA, Montserrat, "*Curial e Güelfa*" y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998.

¹⁴³³⁰ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (ps. 247-248).

per damunt de la coincidència atzarosa de dates amb un fet tan llunyà com el del 1283, s'imposa la idea de pensar en un altre primer de juny: concretament, l'1 de juny del 1444, quan entrà en vigor la treva de Tours signada el 28 de maig entre els reis de França i Anglaterra. Aleshores, sí que donà "licència" el rei de França als seus, i se celebraren múltiples justes i torneigs festius, pels anys 1445-1447, mentre hi perdurà i es prolongà la treva.¹⁴³³¹ Tot plegat, sembla que l'anònim del *Curial* prescindeix de velles fonts catalanes per haver-se habituat en anys precedents a consultar preferentment materials bibliogràfics i fonts d'informació italianes, com dedueix Antoni Ferrando.¹⁴³³² Aquest hàbit –i aquesta és ja una deducció filològica de Cesáreo Calvo– hauria sigut cosa d'uns quants anys.¹⁴³³³ D'altra banda, sembla estar molt més interessat pels fets i personatges contemporanis, que pels actes d'armes del pretèrit.

Només cal llegir amb deteniment el relat de Bernat Desclot (caps. 104-105),¹⁴³³⁴ que tant interessà a cronistes com Puigpardines (*Sumari d'Espanya*, Catalunya, 1462) o Llop d'Espejo (*Summa dei re di Napoli*, Nàpols, 1468-1470)¹⁴³³⁵ per comprovar que els punts de contacte amb el llibre II del *Curial* són escassos i anecdòtics: "ecos" d'unes glòries passades, que interessin a l'escriptor i als seus oients, però que ja han sigut plenament superats i eclipsats per l'empresa napolitana d'Alfons el Magnànim. El desafiament de Bordeus tingué lloc en desembre del 1282, una vegada havia triomfat la revolta antiangevina de Sicília i l'ocupació del tron de Palerm pel rei d'Aragó. Carles d'Anjou es trobava llavors a Calàbria; Pere el Gran, a Messina. Carles desafià Pere a combatre en un torneig "en camp clos", 100 cavallers de França contra 100 de la Corona d'Aragó. Pere acceptà el repte vers la fi de dit any. S'havien citat als afores de Bordeus, en territori neutral dels anglesos, per a l'1 de juny del 1283.¹⁴³³⁶

---

¹⁴³³¹ Com es veurà millor en el capítol següent, II.3.10.

¹⁴³³² FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 337).

¹⁴³³³ CALVO RIGUAL, Cesáreo, Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del *Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

¹⁴³³⁴ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), ps. 492-498.

¹⁴³³⁵ PUIGPARDINES, Berenguer de, *Sumari d'Espanya* [1462], Publicacions de la Universitat de València, València, 2010, ps. 121-124; COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La *Summa* di Lupo di Spechio e le sue fonti, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468 (ps. 452-453). El cronista oriolà es documentà a partir de Desclot, Muntaner, la crònica reial dita "de San Juan de la Peña" i la crònica de Partènope.

¹⁴³³⁶ Reconstruïm els fets a partir del creuament de fonts literàries diverses i fonts historiogràfiques efectuat per TROMBETTI BUDRIESI, Anna Laura, La sfida de Bordeaux: divagazioni sul tema di un

El papa Martí IV, protector dels drets de Carles d'Anjou i “senyor eminent” de les Dues Sicílies, s’hi oposava. Tanmateix, la notícia ja s’havia divulgat per Europa i havia generat una gran expectació. El rei de França havia fracassat poc abans en un setge de Bordeus, i no mostrà molt d’entusiasme. El rei d’Anglaterra, Eduard I, elegit per jutge del certamen, tampoc no demostrà cap interès a traslladar-se al continent i presidir-lo. Pere el Gran temia que l’espectacle fóra en realitat una excusa, i que volgueren parar-li una emboscada el d’Anjou i el rei Felip III de França (el mateix que pocs mesos després envaí Catalunya). No obstant aquest refredament, el d’Aragó havia donat la seua paraula de rei i cavaller, i decidí complir-la com demanaven els codis de cavalleria. Així que determinà presentar-se a Bordeus d’incògnit, després d’una èpica cavalcada,¹⁴³³⁷ i es donà a conèixer personalment al senescal de la ciutat, per a deixar fe de la seua presència. Com el d’Anjou donava per descomptat que ningú dels dos es beneficiaria de passar de la retòrica –un desafiament de paper– a les armes, no es mogué de Nàpols. El resultat fou que, una vegada coneguda la “proesa” de Pere, els antagonistes s’acusaren mútuament de covardia i “fellonia”. En correspondència, els cronistes proaragonesos propagaren la “deshonra” de Carles de Nàpols, i els cronistes proangevins tractaren de provar la falsedat d’aquella aventura, en benefici de la causa dels Anjou.

Per exemple, el florentí Giovanni Villani, que tracta de rebaixar els mèrits del rei d’Aragó, afirma que tot fou un invent i que, en realitat, Pere III “non vi venne né comparì” el dia que tocava, sinó la vespra i d’incògnit. Quan hi arribaren Carles i Felip de França, Pere ja se n’havia anat apressadament: “Si partisse e, ciò fatto, senza soggiornare si tornò in Araona. E ·l primo dì che si partì cavalcò bene novanta miglia. Per la qual cosa lo re Carlo si tenne forte ingannato...” El rei de França se’n sentí molt decebut i enganyat, i se’n tornà a París amb el duc d’Anjou. El papa de Roma, també indignat, excomunicà el rei d’Aragó.¹⁴³³⁸ És ben probable que l’anònim fóra coneixedor, si no directament del relat de Villani, sí d’aquesta versió proangevina oposada a la

---

duello mancato, dins *XI Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Palermo-Trapani-Erice, 25-30 aprile 1982)*, sul tema ‘*La società mediterranea all’epoca del Vespro*’, *Accademia di Scienze e Lettere e Arti*, Palerm, 1984, vol. 4 (comunicazioni), ps. 409-419.

¹⁴³³⁷ Acabada de triomfar el rei en la defensa de Malta (5 maig del 1283), quan emprengué una navegació directa, que el portà a Cullera (regne de València) pels dies 17 o 18 de maig. El dia 25 es trobava a Tarassona, on es disfressà de criat i, amb uns homes de confiança, emprengué la cavalcada cap a la costa atlàntica, on arribaria, efectivament, per l’1 de juny. Vegeu MONTAGUT ESTRAGUÉS, Tomàs de, *El mestre racional a la Corona d’Aragó (1283-1419)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1987, ps. 67-69. Una carta del monarca, segellada amb el segell de Bernat de Bellví, senyor de Bèlgida, fou publicada per SOLDEVILA, Ferran, *Vides de Pere el Gran i d’Alfons el Liberal*, Aedos, Barcelona, 1963, p. 217. Està datada a Baiona el mateix 1 de juny i fa referència explícita a la convocatòria cavalleresca.

¹⁴³³⁸ VILLANI, Giovanni, *Storia di Giovanni Villani, cittadino fiorentino*, Tipogr. de Filippo e Jacopo Giunti e fratelli, Florència, 1587, ps. 249-250 (llibre I, caps. 86-87).

Descloit. En el *Curial* es presenta com una mena de broma, comprensible si tenim en compte la relació de fets proangevina, la marxa precipitada del rei d'Aragó, que se'n torna a Barcelona sense trobar-se amb el rei de França. Aquest "havia feta aparellar una taula molt gran per tots los cavallers dels scuts negres", però ells no compareixen al dinar. El comte de Foix li comenta que se n'han anat, notícia que causa al monarca "molt gran desplaer"; no perquè l'hagen deixat plantat, sinó perquè no ha aprofitat l'ocasió per aprendre de les virtuts d'aquells estrangers, de conèixer-los abans que se n'anaren. El comte diu que s'han deixat les tendes i el rei bromeja dient "que ell se'n volie anar a aquelles tendes, mentre ells no y fossen. Almenys sí se li poria pegar alguna poca de la bondat que ·ls altres havien; de què lo comte ris molt" (*CeG* II.59). En correcció de la versió angevina, el rei de França curialesc no *reprén* el rei d'Aragó pel fet de venir i d'anar-se'n d'incògnit, sinó que *aprén* de la seua virtut.

Pel que fa als protagonistes de la gesta, relatada amb molt de detall per Bernat Descloit, el cronista destaca els noms de cinc acompanyants del rei (Conrad Llança, Blasco d'Alagó, Gilabert de Cruïlles, Bernat de Peratallada i Domingo d'Ozca), entre els quals sols trobem un, el de Blasco d'Alagó, que coincidisca amb els acompanyats del rei d'Aragó de la novel·la del segle XV. És clar que, si l'anònim escriptor haguera volgut reeditar l'aventura en el seu text, hauria fet coincidir, si més no, els noms dels personatges, cosa que no s'hi esdevé. Els noms i cognoms elegits per l'autor del *Curial*, com tot seguit es veurà, responen a la seua intenció de relacionar la ficció ambientada en el XIII amb una onomàstica pròxima en l'espai i en el temps, i pròpia del segle XV. I els cavallers "aragoneses" del "torneig de Melú" no en són l'excepció.

En definitiva, tot el repertori de dates i detalls coincidents, de bromes sobre els incògnits i les marxes precipitades, d'evocació entre línies del desafiament de Bordeus, podria ser el producte d'un caprici de l'escriptor per a guanyar-se la simpatia dels seus lectors, que també eren oients habituals de la "matèria d'Aragó": les cròniques de la biblioteca dinàstica. Tanmateix, hi ha un detall històric del temps d'escriptura de *Curial e Güelfa* que ha passat desapercbut a la crítica literària. Es tracta dels motius que portaren "lo rey d'Aragó", el 9 de setembre del 1438, a adobar cavaller el seu fill i "alumne", l'encara petit Ferran d'Aragó, acabat d'arribar de València.

Es trobava aleshores el Reialme en plena guerra (1435-1443), quan Renat d'Anjou tingué l'ocurrència de voler reeditar el desafiament de Bordeus. Envià una lletra de deseiximent a Alfons el Magnànim on l'animava a combatre en batalla campal, convocada en un lloc i hora predeterminats: la plana de Maddaloni, entre Càpua i

Maddaloni, el 8 d'agost del 1438. Després del protocol·lari intercanvi de lletres, a l'hora de la veritat el d'Anjou no s'hi presentà, perquè l'esforç organitzatiu del rei d'Aragó havia sigut tal, que temia ser derrotat i perdre el regne. El rei Alfons se sentí aleshores tan satisfet d'haver complit la seua paraula com el seu ancestre Pere III el Gran, i decidí solemnitzar la –diguem-ne– “nova victòria moral” sobre els covards Anjou. De manera que parà per al sendemà una festa, on adobà cavaller el seu fill en presència del seu exèrcit,¹⁴³³⁹ on sí que hi havia molts “aragoneses” –inclosos també catalans i valencians– que portaven la sang dels Maça de Liçana, Cornell, Alagó, Martines de Luna, Atrossillo, Ximenes d'Urrea, Montcada, Pinós o Bages. El fet que *Curial e Güelfa* tinguera per presumptes receptors, entre d'altres, els participants d'aquella guerra napolitana justificava sobradament l'elecció dels cognoms. No calia per a res l'esforç d'anar a cercar-los en aquells “auctèntichs e grans llibres” redactats “per diverses, grans e molt solemnes doctors” de la prestatgeria reial. I si el *Curial* estava dedicat al príncep Ferran, els records literaris del desafiament de Bordeus serien molt apropiats, per la reedició que s'ha produït de la gesta ancestral a Maddaloni, l'any 1438.

Parlen d'aquest episodi, entre d'altres autors, el dietarista dels *Diurnali del duca di Monteleone*; els humanistes Bartolomeo Facio i Antonio Beccadelli; els cronistes Jerónimo Zurita, Pandolfo Collenuccio i Angelo di Costanzo, etc.¹⁴³⁴⁰ Fou un dels fets més remarcables del procés de conquesta de Nàpols pel rei d'Aragó (1420-1443) i el motiu que animà el rei a assetjar la capital per primera vegada, en un operatiu tràgicament marcat per la mort de l'infant “don Pedro”, el germà menut del Trastàmara

¹⁴³³⁹ Vegeu un resum d'aquesta “gesta” alfonsina en TESCIONE, Giuseppe, Caserta medievale e i suoi conti e signori: lineamenti e ricerche, dins *Archivio storico di Terra di Lavoro*, any 1, vol. 1, Càpua, 1956, ps. 177-233, i any 2, vol. 2, 1959, ps. 53-101, publicat com una separata per La diana, Marcianise, 1965, p. 88; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 285; ÍDEM, Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

¹⁴³⁴⁰ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone: nella primitiva lezione da un testo a penna*, ed. a cura de Nunzio Federico FARAGLIA, F. Gianni, Nàpols, 1895, p. 150; FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, p. 222; ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 176-177 (XIV,49); DI COSTANZO, Angelo, *Storia del Regno di Napoli*, Tipogr. de Borel e Bompard, Nàpols, 1839; reed. per Brenner, Cosenza, 1884, p. 301; COLLENUCCIO DA PESARO, Pandolfo, *Compendio de le Istorie del regno di Napoli* [1498-1500], ed. a cura d'A. SAVIOTTI, Laterza (“Scrittori d'Italia”, 115), Bari, 1929, ps. 264-265; BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, p. 222 (III,35).

(17 d'octubre del 1438). El cronista valencià i metge del rei Gaspar Pelegrí és, tal vegada, el que major atenció prestà al desafiament de Maddaloni.¹⁴³⁴¹ Com explica el medievalista Alan Ryder, la causa bèl·lica del pretendent a esdevenir Alfons I de Nàpols travessava en estiu del 1438 per dificultats. Aleshores “René, imprudentement, le proporcionó una salida para salvar la cara desafiándole a combatir.” Conta Pelegrí que duc d'Anjou li envià d'emissari el seu herald Provença (“*nuncium armorum militemque, Provinciam nomine, regi Alfonso huc ille emisit*”), amb un guant de malla de ferro (“*arpagonam*”) per a ser lliurat en senyal de duel.¹⁴³⁴²

El cronista valencià transcriu el diàleg solemne entre l'herald i Alfons. El rei d'Aragó li respon “*certaminis signum mox accipiens*” i li proposa un combat singular d'ell mateix contra Renat: “*Si domino tuo, amice, persona contra personam an potencia contra potenciam libet bellum finire, enuncia modum.*” Com es comprova, l'autor del *Curial* i els seus oients, no sols recordaven la valenta actitud del monarca, sinó que es complaien recordant la covardia de l'Anjou, igual com feia Gaspar Pelegrí l'any 1443. Així, quan el rei d'Aragó de ficció conversa amb el comte de Foix –Gastó IV, que enviava ambaixades a Alfons, solia trobar-se a França amb Renat I– comenta l'ambient que ha trobat a Melun i diu: “e dich-vos que no ·m desplau sinó que un cavaller que yo conech no és ací [el duc d'Anjou, és clar]. Si no, yo li faria conèixer de mon cors contra ·l seu que no ha fetes bé moltes coses que ha meses en obra; emperò, si del cel serà ordonat e Déus me prestarà la vida, a la prova serà mès” (*CeG* II.39).

El missatger veu correcte que s'enfronten “*potencia contra potenciam, aut una virtute contra aliam*”, però els seus mots indiquen que Renat no pensava precisament en un duel de “mon cors contra ·l seu”. El rei Alfons defensa la seua legitimitat, perquè la reina Joana II “*in filium et heredem nos erexit*” i s'ajusta per data el 8 de setembre del 1438, “*die festivo Virginis Marie mensis septembris*”, en Terra di Lavoro i en batalla campal. A continuació, vist l'herald i els seus companys amb teixits d'or i de seda, riquíssims, per a impressionar el seu adversari, amb el qual continuarà negociant les condicions de la batalla. El dia assignat, el rei es presentà com pertocava al camp de combat, però el duc d'Anjou no: “*ibi autem Renato expectato, tempus perlabitur consignatum.*” Se'l cridà ritualment al vent per tres vegades, però allí no hi havia cap senyal de l'adversari. Així que, com pertocava, els heralds acusaren la “contumàcia” de

---

¹⁴³⁴¹ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspare Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, ps. 246-248 (VIII, 51-82).

¹⁴³⁴² *Ibidem*, p. 247 (VIII,58).

Renat. Alfons V d'Aragó, en senyal de victòria, es passejà pel camp desert amb el seu cavall: “*Ea qua sollempnitate uti in milicia iura dicunt contumacibus fieri, in signum victorie equo currenti in campum labitur rex, ac ob infamiam absentis, in deiectioem decoris eiusdem.*” Preservà així el rei el seu honor i no caigué en la infàmia burlesca que feren recaure els presents sobre l'absent: “*ut de verbo remisso notaretur infamia, undique predicacio fit derisoria.*” La celebració de la victòria moral –cavalleresca i honorable, presagi de la victòria definitiva del 1442– conclogué a l'endemà quan el rei féu cavaller el seu fill Ferran: “*Et ut actus sublimior fieret, filium suum Ferdinandum militem illustravit.*”¹⁴³⁴³ El petit infant cavaller d'aleshores, que seria el príncep hereu de Nàpols, s'havia transformat en un adolescent en el temps d'escriptura del *Curial*, recordaria sempre aquella jornada. L'escriptor, que segurament pensava dedicar-lo oficialment al mateix duc de Calàbria, aprofita entre línies per a riure's de l'absència del duc d'Anjou en companyia dels seus oients o lectors; de la mateixa manera que s'havien rist els cavallers d'Alfons el Magnànim a Maddaloni l'any 1438.

El fet de Maddaloni fou vist, realment, com un segon desafiament de Bordeus, i la propaganda proaragonesa s'ocupà de divulgar-lo així per Itàlia i Europa. Ara bé, com es demostrarà en successius capítols, el contrincant que interessa ara a l'autor de *Curial e Güelfa* per al seu “rey d'Aragó” no és un “duch d'Anjou” infamat, absent del camp de Bordeus, del camp de Maddaloni, del Siti Perillós de Nàpols i del torneig de Melú/Milà. L'observatori milanés i napolità des del qual opera l'escriptor, a cavall entre Nàpols i la Llombardia, l'ha portat a diluir i a minimitzar els mites patriòtics antics del 1283, i els enfrontaments ja solucionats del 1438-1443, per a projectar l'acció combativa del seu rei “de les espases” sobre un trontollant escenari europeu. La projecció bèl·lica mediterrània pertany a un escenari ja dominat. Ell és un proborgonyó de mena, i li interessa molt la consolidació de l'eix diplomàtic Borgonya-(Milà)-Nàpols començat a edificar el 1443 i ratificat el 1446 amb el lliurament del Toisó d'Or al rei de Nàpols, quan tota Itàlia tem que ocupe el ducat de Milà i aspire a ser el *rex Italiae*. Quan Alfons I emprenga la seua campanya del nord d'Itàlia, s'incorporaran voluntàriament al seu exèrcit (1446-1447) cavallers i grans senyors borgonyons, que recorden molt els senyors de Vergues i sant Jordi, que, espontàniament, es manifesten en la novel·la partidaris entusiastes del rei d'Aragó, i fins i tot parents llunyans.¹⁴³⁴⁴

---

¹⁴³⁴³ *Ibidem*, p. 248 (VIII,82).

¹⁴³⁴⁴ Vegeu el capítol següent, II.3.10.

Vistes així les coses, desfilaran pel “torneig de Melú” del *Curial* els noms de grans nobles de França, Anglaterra, Borgonya i la Corona d’Aragó. I és que, per obra i gràcia d’Alfons el Magnànim, la Corona d’Aragó havia entrat per la porta gran, l’any 1443, al club de les grans monarquies i principats europeus. L’anònim autor de la novel·la, molt posat en assumptes de diplomàcia, geopolítica i relacions internacionals, comprén l’oportunitat que es presenta al rei al qual serveix, i –encara que siga en el terreny de la ficció literària– el situa enmig d’un escenari políticament apassionant, com és el de la darrera fase de la Guerra dels Cent Anys (1337-1453). D’aquest aspecte, el dels paral·lels entre la realitat europea del 1445-1448 i el torneig de ficció on participen colze a colze el rei i Curial, es tractarà després més detingudament.¹⁴³⁴⁵

Els “aragoneses” que acompanyen el rei d’Aragó

Cavalcant a través de França, Curial i Festa es troben amb un paisatge bucòlic, presidit per una font i una “céquia d’aygua” on fa la seua aparició providencial un misteriós “cavall tot blanc, molt bell”, que causa meravella en la companyia llombarda (*CeG* II.27). Els lectors del *Llibre de l’Apocalipsi* –Enyego d’Àvalos en posseïa un exemplar de bell format, amb cobertes de fusta– coneixeran fàcilment que es tracta del cavall blanc o EQVVS ALBVS que sant Joan convida a relacionar amb l’anunci de l’arribada d’un rei victoriós. En el Nou Testament, aquest rei és, òbviament, Jesucrist en la seua segona vinguda; en el *Curial*, el rei vencedor és “lo rey d’Aragó” (*Apoc.* 6:2): “*Et vidi: et ecce equus albus, et qui sedebat super illum, habebat arcum, et data est ei corona, et exivit vincens ut vinceret.*” És a dir: ‘I vaig veure que hi havia un cavall blanc, i el seu genet duia un arc. Li van donar una corona i va eixir com a vencedor camí de la victòria.’ També els lectors del *Curial*, habituats a les llegendes bíbliques de la numismàtica napolitana, trobarien fàcilment interpretable aquesta simbologia.¹⁴³⁴⁶ Per a completar l’al·legoria messiànica, són quatre els escuders que, actuant “de part de quatre cavallers”, un nombre que recorda el *tetramorfos*, els Quatre Evangelistes (en l’edat mitjana, els nombres no s’elegien a l’atzar) s’emporten el cavall blanc. Com a símbol, recorda el cavall blanc que precedia el carro triomfal del Magnànim en febrer del 1443, quan aquest entrà triomfalment a Nàpols;¹⁴³⁴⁷ encara que aquest podria al·ludir

---

¹⁴³⁴⁵ Vegeu el capítol següent, II.3.10, que dediquem als personatges estrangers.

¹⁴³⁴⁶ D’aquesta font i d’altres referents bíblics, s’ha tractat més detalladament en el capítol II.1.7.

¹⁴³⁴⁷ MASSIP, Francesc, *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d’Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-124.

més directament al cavall blanc de Galeàs: l'heroi arturic predestinat a conquerir el Siti Perillós.¹⁴³⁴⁸ En qualsevol cas, el lligam simbòlic establert en els lectors de la cort napolitana entre el mític rei d'Aragó de la novel·la i el rei d'Aragó al qual servien sembla més que evident, i caldria tenir-lo en compte a efectes interpretatius.

Un dels escuders que vénen a pel cavall informa Curial que els quatre cavallers “són d'Aragó”, un nom que sona agradable a les seues oïdes: “En nom de Déu!” – exclama– “en Aragó molts cavallers hi ha, e bons.” Més avant observarem, com ja s'havia vist en el llibre primer, que *Aragó* significa per a l'autor del *Curial* –a diferència del que significaria per a qualsevol català o valencià de l'època– ‘tota la Corona d'Aragó’, amb cap i casal a Barcelona. Com afirma Martí de Riquer, l'escriptor és un home “afecte a tot el que es refereix al nom d'Aragó, tant en l'ampli sentit de la Corona com en el del regne privatiu”, que tendeix ací a confondre.¹⁴³⁴⁹

Els cavallers aragonesos, de cadascun dels quals es tractarà més avall, són nobles barons de rang aristocràtic. Ho sabem perquè cadascun d'ells rep el tractament cortés de “don” i, perquè els llinatges, els identifiquen com a barons de la gran noblesa del regne privatiu d'Aragó; concretament, de les cases de Luna, Cornell, Alagó i Urrea. Curial no revela la seua identitat. La bellesa de Festa fa que pensen per un moment a prendre-la d'acord amb “la costuma” d'*albines* del regne de França. Però Cornell s'hi presta i els altres accepten, però l'herald que els acompanya, de nom “Bon Panser”, els convenç perquè no facen cap “malvestat”. Ell mateix visita Curial, el reconeix per haver-lo vist combatre a Alemanya i li explica la seua comesa d'acompanyar al torneig els quatre cavallers, ardits i valents. “E, d'altra part, són tan alts de cor, que cascú cuyda ser un rey, e vós veurets que axí ho mostraran...” (*CeG* II.27). Atesa la descripció encomiàstica que fa Bon Panser dels aragonesos, el cavaller llombard i l'herald opinen que “l'ergull dels bretons e dels angleses” i dels “normants” no serà res quan comproven la superioritat en l'art de cavalleria d'homes com aquests d'Aragó.

El duc de Bretanya, senyor dels odiats bretons “del Chastell”, és amic del comte d'Armanyac, el duc d'Orleans i el duc d'Anjou; en el context de la Guerra dels Cent Anys, se'l considera enemic de Borgonya. El rei d'Anglaterra i senyor de la Normandia, fa ben poc (1445) que se n'ha passat al bàndol angeví i, en conseqüència, els seus

---

¹⁴³⁴⁸ Vegeu RAYNALD, Christiane, *Le chevalier sans monture. Conventions iconographiques et innovations dans le roman de “Tristan en prose”*, Ms. 527, Bibliothèque municipale de Dijon, dins *Le chevalier dans le monde médiéval*, CUERMA (Centre Universitaire d'Études et Recherches Médiévales) – Presses Universitaires de Provence (“Senefiance”, 32), Aix-en-Provence, 1992, ps. 465-509.

¹⁴³⁴⁹ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 815.

cavallers mereixen també la invectiva. Ja comença a anunciar-se, doncs, que els de la Corona d'Aragó es decantaran del costat de Borgonya. Quant a l'afirmació que els aragonesos “són tan alts de cor, que cascú cuyda valer un rey”, es tracta d'una caracterització nacional, com la que s'havia fet dels catalans en el torneig de Montferrat, en tractar-los d'austers però coratjosos, a fi de confutar l'*avara povertà* que els atribuïen els lectors de Dante.¹⁴³⁵⁰ En aquest cas, els magnats d'Aragó, d'acord amb la tradició foral del regne privatiu, s'equiparen al rei, que és un *primus inter pares*. L'autoritat d'aquest s'eleva per damunt de la resta perquè ells ho consenten. Aquesta “altesa” de cor, lluny d'enterbolir les relacions amb el monarca, com es comprovarà durant el torneig, facilita el tracte de companyonia i la concòrdia amb aquest. Ja tracta d'ella el capítol XX de la *Crònica* de Ramon Muntaner (1325-1328), on es refereix a les “gràcies” que els reis d'Aragó fan als seus vassalls: “Per què les gents de Cathalunya e d'Aragon ne viuen pus alt de cor com se veen així poblats a llur guisa. E null hom no pot ésser bon d'armes si no és alt de cor.” Els sobirans els tracten de complaure, “que no us diré que sien senyors de llurs vassalls, que ans són companyons.”¹⁴³⁵¹

Quan els reis de la Corona d'Aragó, a Saragossa, acceptaven la corona reial d'Aragó, rebien el següent jurament d'homenatge per part dels *ricosombres* del país: “Nos, que valemos tanto como vos, os hacemos nuestro rey y señor, con tal que nos guardéis nuestros fueros y libertades. Y, si no, no!”¹⁴³⁵² A aquesta fórmula de jurament, inventada amb aquesta redacció solemne i redundat a mitjan segle XVI, però basant-se en un tòpic ja secular, es refereix òbviament l'autor del *Curial* quan afirma que “cascú cuyda valer un rey.” Coneix, doncs, l'anònim escriptor la llegenda mítica del constitucionalisme aragonés, segons la qual els nobles de l'antic comtat de Sobrarb fundaren el regne d'Aragó elegint entre tots, a manera d'assemblea, un *primus inter*

---

¹⁴³⁵⁰ Vegeu el capítol II.3.7.

¹⁴³⁵¹ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), p. 684.

¹⁴³⁵² Versió transmesa per PÉREZ, Antonio, *Relaciones*, Tipogr. de Samuel Chovövet, Ginebra, 1654, ps. 143-144. En BLANCAS, Jerónimo de, *Coronaciones de los serenísimos reyes de Aragón* [1585], ed. a cura de Juan Francisco Andrés de UZTARROZ, Tipogr. de Diego Dormer, Saragossa, 1641, figura l'enunciat: “Nos, que cada uno de nosotros somos igual que vos, y todos juntos más que vos, te hacemos rey si cumplés nuestros fueros y los haces cumplir; si no, no!” HOTMAN, François, *Francogallia*, Ginebra, 1573, ps. 85-86, ho transcriu així: “Nos, que valemos tanto como vos y podemos más que vos, vos elegimos rey con estas y en estas condiciones: entre vos y nos, un que manda más que nos.” I l'ambaixador venecià SORANZO, Pietro, *Relazione*, Venècia, 1570, p. 85, així: “Nos, que valemos tanto como vos, que no valéis más que nos, os juramos como príncipe y heredero, con la condición de que conservéis nuestras leyes y nuestra libertad. Y haciéndolo vos de otra manera, nos no os juramos.”

pares, un sobirà amb poders limitats i “condicionats”.¹⁴³⁵³ Foren els juristes dels segles XVI i XVII els qui més contribuïren a difondre el mite, fins al punt de donar origen a la dita popular *En Aragón, antes hubo leyes que reyes*.¹⁴³⁵⁴

La llegenda fundacional, de fet, ja era emprada de coartada política pels poderosos –i, de vegades, insubmisos– magnats feudals del regne d’Aragó, almenys des de temps de Jaume I (segle XIII), per a fer front a l’autoritarisme reial.¹⁴³⁵⁵ Les primeres dades al respecte provenen del *Liber Regum*, en romanç navarrés (ca. 1200), la *Historia gòtica* de Jiménez de Rada (1243) i la compilació general dels *Furs* d’Aragó del 1247. L’assumpte serví de base, per exemple, per a justificar la redacció dels *Furs* d’Osca (el mateix 1247).¹⁴³⁵⁶ La història del rei electiu estigué d’actualitat durant la guerra de la Unió (segle XIV) i fou exaltada poc després pel jurista Martín de Segarra, en defensa de la figura del *Justicia de Aragón*. Prompte aparegué una llista de reis de Sobrarb llegendaris,¹⁴³⁵⁷ presents en cròniques aragoneses almenys des del 1370: *Crònica de san Juan de la Peña*. La relació dinàstica començava amb un mític Garci Ximénez del segle VIII (identificat per alguns historiadors amb el rei de Pamplona Íñigo Íñiguez ‘Arista’), que 300 cavallers de “les muntanyes d’Aragó” –aquell espai d’on l’autor del *Curial* fa procedir Aznar de Atrosillo– proclamaren un rei de Sobrarb al paratge dit Oroel, prop de la vila de Jaca, i constituïren allí el nucli original del futur regne d’Aragó.¹⁴³⁵⁸ Entre altres contemporanis del *Curial*, s’interessà pel mite fundacional aragonés el príncep de Viana (1453-1454), per les seues aspiracions al tron de Navarra, ja que Aragó, fins el 1035, havia sigut una part més del gran reialme basc de Pamplona.¹⁴³⁵⁹

La font d’informació bibliogràfica més accessible sobre els orígens llegendaris d’un regne on el rei valia tant com els qui l’elegiren, era la *Crònica general de Pere III*

---

¹⁴³⁵³ ARANGUREN, Roldán Jimeno, Pedro Abarca y su tratado manuscrito *Origen y progresos de la contienda sobre los primeros reyes de Aragón y Navarra, llamados de Sobrarbe* (ca. 1685), dins *Pedralbes. Revista d’història moderna*, 31, Barcelona, 2011, ps. 91-123.

¹⁴³⁵⁴ Recollida en la compilació foral del 1552. Vegeu DELGADO ECHEVARRÍA, Jesús, *Los Fueros de Aragón*, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, Saragossa, 1997, p. 105.

¹⁴³⁵⁵ Resumeix l’evolució del mite, des del segle XIII fins a la seua culminació teòrica, inclosa la difusió europea a càrrec de tractadistes de França i Venècia, ÁLVAREZ JUNCO, José, *Historia y mito. Saber sobre el pasado y cultivo de identidad*, Lección inaugural del curso académico 2011-2012, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2011, ps. 29-31.

¹⁴³⁵⁶ GIESEY, Ralph A., “If not, not.” *The Oath of the Aragonese ant the Legendary Laws of Sobrarbe*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1968; LALINDE ABADÍA, Jesús, *Los Fueros de Aragón*, Librería General, Saragossa, 1976.

¹⁴³⁵⁷ El regne d’Aragó sorgí l’any 1035, quan Sancho el Mayor, rei de Pamplona, dividí els seus estats (Castella, Euskal Herria i Aragó) entre els seus fills. A Ramir I pertocaren els comtats orientals d’Aragó, Sobrarb i Ribagorça, que unificà per a adoptar el títol de rei d’Aragó.

¹⁴³⁵⁸ UTRILLA UTRILLA, Juan F., *Historia y ficción en las crónicas aragonesas: cronistas y propaganda política en la Edad Media*, dins *Aragón en la Edad Media*, 18, Saragossa, 2005, ps. 83-113 (p. 104).

¹⁴³⁵⁹ ARANGUREN, R. J., Pedro Abarca..., p. 114.

el Cerimoniós, coneguda comunament com la *Crònica de Sant Joan de la Penya* (ca. 1370). Aquesta fou una de les fonts emprades pel jurista valencià Llop d'Espejo al Nàpols de la dècada del 1460 per a preparar la redacció de la seua *Summa dei re di Napoli*.¹⁴³⁶⁰ En qualsevol cas, a la cort napolitana i la cancelleria reial d'Alfons V el Magnànim abundaven els jurisperits especialistes en dret foral, i els nobles amb feus aragonesos, ben informats sobre la tòpica qüestió del rei electiu. S'observa, finalment, que els llinatges privilegiats per l'autor del *Curial* figuren entre els principals nobles concurrents a les corts aragoneses del 1412 (Alagó, Maça, Cornell, Urrea o Ximenes d'Urrea, Luna o Martines de Luna, Pinós, Verga, Ladrón, Ferrandis d'Herèdia, Gurrea, Urríes, Castro i Erill) i del 1436 (Martines de Luna, Urrea o Ximenes d'Urrea, Alagó, Cornell-Maça, Boil, Cervelló, Castro, Íxer, etcètera).¹⁴³⁶¹ L'anònim estava ben informat sobre les famílies més distingides del regne d'Aragó. Com a tals, no estranya gens que reben homenatge en la novel·la, però sí que sobta la predilecció de nissagues d'Aragó en detriment dels cognoms de la gran noblesa de Catalunya. Aquesta qüestió té fàcil explicació quan pensem en un autor que s'expressa en un català, però que *no és* català, per bé que coneix bé el català de València i altres variants dialectals. El seu àmbit de criança i de residència va molt bé que poguera ser la cort reial.

Explicada, doncs, la caracterització general dels aragonesos que posa l'escriptor en boca de l'herald francès, continuem el relat on aquest promet no revelar la identitat de Curial. En tornar al camp dels aragonesos, Bon Panser recomana el cavaller, de qui diu que "ha fet bon companyia ja a cavallers de vostre regne". Es refereix als Oluja i Orcau del torneig del Montferrat, que són catalans i, en conseqüència, "de vostre regne" d'Aragó, segons els esquemes mentals unitaris de l'escriptor. Vet com situa els catalans i Barcelona dins un "regne d'Aragó" equiparable a la visió que tenien els castellans d'un gran "regne de Castella" comprensiu de tota la Corona de Castella. A continuació, és Festa l'encarregada de transmetre als aragonesos que Curial desitja conèixer-los, "car ell és enamorat de tota vostra nació". S'entén que s'està referint, novament, a "tota" la nació dels cavallers "del rey d'Aragó", és a dir, la Corona d'Aragó. El sentit que tenia en l'edat mitjana el terme *natio* remet a una idea de 'conjunt de súbdits' que habiten els estats del rei d'Aragó, sense cap connotació política o lingüística. Finalment, el

---

¹⁴³⁶⁰ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La *Summa* di Lupo de Spechio e le sue fonti, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468.

¹⁴³⁶¹ SARASA SÁNCHEZ, Esteban, La alta nobleza laica aragonesa en torno a los Trastámara (siglo XV), dins CASAUS BALLESTER, M^a. José (ed.), *El condado de Aranda y la nobleza española en el Antiguo Régimen*, Institución 'Fernando el Católico' – CSIC, Saragossa, 2009, ps. 9-30 (ps. 14 i 21, respectivament).

llombard accedeix al “logís” dels aragonesos i declara alegrar-se, “sabent yo que vosaltres sóts del rey d’Aragó”, és a dir, vassalls i servidors seus, perquè ha oït dir que dit monarca és “lo millor cavaller del món”. I, s’entén que per l’amistat que l’havia unit amb els catalans, “són tan enamorat de tots los seus, que yo ·ls serviria en tot ço que pogués.” Per això els havia enviat de missatgera Festa, cosa que no hauria fet per res del món am altres cavallers, “si de vostra nació no fossen” (*CeG* II.28).

Curial es disfressa i junyeix amb els quatre aragonesos, però és reconegut després per un escuder que havia servit Ponç d’Orcau. A partir d’aleshores, Curial i Festa confraternitzen amb els estrangers. Localitzats per Bonté, herald del comte de Foix, aquest els informa dels equips que s’estan formant de cara al torneig, per “llengües”, encara que més avant se’ns avisa que s’han desfet. Curial s’interessa per saber si hi ha més cavallers de la Península Ibèrica: “¿e d’Espanya, ha ·y molts cavallers?” L’herald només en coneix dos: “un de Pinós, altre de Batges” (*CeG* II.33).¹⁴³⁶² Els d’Espanya semblen ser, doncs un català o aragonés (Pinós), i un altre català o valencià (Bages), qüestió que tractarem de resoldre més avall. Té notícia també Bonté de la presència d’un total de dotze cavallers del rei d’Aragó que encara no han arribat a Melun. Ha sentit parlar de Blasco d’Alagó, Pero Maça (en realitat, Cornell, però tant s’hi val, com després es veurà) i “un d’Orrea” (variant ortogràfica d’*Urrea*, corrent en escriptures medievals).¹⁴³⁶³ La fama que estan adquirint aquests homes d’armes del rei d’Aragó és tal, que si Tristany i Lançalot cobraren vida i “provaren aquesta nació” s’hagueren vist igualats o superats per ells (*CeG* II.33). Instal·lats a Melun, arriba llavors “lo rey de Aragó, qui tres mesos o més havia cavalcat contínuament a forma de cavaller errant e, sens estar conegut”, havia realitzat les més diverses proeses. El rei ve tot sol i d’incògnit. Planta la tenda al costat de les de Curial “e los aragoneses” o “cavallers d’Aragó”, i s’ajunten tots a dinar. Per diversos indicis (vaixel·la d’or, reverències, etc.), el llombard sospita “aquest ésser lo rey d’Aragó; emperò callava tots temps.”

En les vespres del torneig, els aragonesos, paladins de la donzella Festa, despleguen l’estendard de les “dues spases entrecroades” del rei d’Aragó, que serà dit endavant “lo cavaller de les spases (entrecroades)”, i els seus homes fan pintar les

---

¹⁴³⁶² L’editor Antoni Ferrando, seguint el criteri de Miquel i Planas i d’Aramon, interpreta *Barges*, però sembla més lògic, com després es veurà, que siga el topònim català –i nom de família noble– *Batges* (*Bages*).

¹⁴³⁶³ Vegeu també, per exemple, els documents en llatí citats per NAVARRO ESPINACH, Germán, La formación de los señoríos del condado de Aranda, dins CASAUS BALLESTER, M^a. José (ed.), *El condado de Aranda y la nobleza española en el Antiguo Régimen*, Institución ‘Fernando el Católico’ – CSIC, Saragossa, 2009, ps. 65-84 (p. 66), on *Urrea* es llatinitza com *Orrea*, *Orrera* o *Orreia*.

respectives divises sobre escuts negres. Amb la qual cosa se'ls coneixerà com “los cavallers dels scuts negres”. Curial continua sent el cavaller “del falcó encapellat”, però fa costat al rei d'Aragó. L'actuació dels aragonesos en el torneig, a partir del capítol II.38, cooperant amb els borgonyons contra francesos del duc d'Orleans i anglesos, té a veure amb el context de la Guerra dels Cent Anys i serà tractada en el capítol següent. Pere el Gran va guanyant adhesions segons que avança el llibre II. En principi, compta amb 6 cavallers, després amb 9, amb 15, amb 30 i, en el capítol II.44, al començ oficial del torneig, l'acompanyen 35 cavallers; al duc d'Orleans, 50. En el capítol II.49 entra en escena un cavaller del rei d'Aragó, “appellat Pere de Muncada” i se suposa que català (pel llinatge), que arremet contra l'anglès “Salísberi”. A la fi de la jornada, el rei d'Aragó rep el “pris al millor cavaller”: una copa d'or (*CeG* II.52).

Uns quants capítols més avant, entra en escena el cavaller bretó Vachier de Vilahir, àlies Sanglier, que desafia Curial (*CeG* II.74-75). Aquest farà equip amb el francès Guillalmes de la Tor, de l'equip del duc d'Orleans, per a combatre en batalla a ultrança Curial, que ha de buscar-se un company. El llombard el sol·licita al rei d'Aragó, que es troba a Barcelona, i un jove valent i molt ardit, l'aragonés Aznar d'Atrossillo, s'avança a la decisió reial i emprén el camí de París. Curial i Aznar vencen, respectivament, Sanglier, que pren l'hàbit de frare mendicant, i De la Tor, que ofereix la mà de la seua germana Yoland a l'aragonés. Aznar es casa amb Yoland de la Tor i se'n torna “en lo regne d'on era natural” (*CeG* II.110), concretament, “a Barchinona, on Aznar trobà son senyor ab molta gent notable” (*CeG* II.112). De bell nou, l'expressió “lo regne” (d'Aragó) s'aplica ben atípicament i en sentit extensiu: equival a una Corona d'Aragó reduïda a la uniformitat onomàstica; sense principats. La capital d'aquest gran regne és Barcelona, on “lo rey d'Aragó” té cort i palau, i es fa acompanyar de cavallers catalans (Oluja, Orcau) i nobles aragonesos (Maça, Alagó, Atrossillo, etc.). Existeix un regne mestís, amb dos pobles ben diferenciats per l'escriptor al llarg dels llibres I i II: “los cathalans” i “los aragoneses”.¹⁴³⁶⁴ Els primers, són retratats com a pobres cavallers i de baix llinatge, però valents i aventurers; els segons, són presentats com a nobles d'alt rang, i per això acompanyen el rei.

Després del comiat d'Atrossillo, l'escriptor fa un elogi del rei “don Pedro” de Barcelona (*CeG* II.113) i clou les referències al rei d'Aragó i els seus cavallers: “E axí tornaré a la matèria de la qual me són un poch luyat...” El lector ja sap que la matèria

---

¹⁴³⁶⁴ Més detalls sobre la Corona d'Aragó i la varietat etnolingüística, vistos per l'autor del *Curial*, en el capítol II.2.1.

del *Curial* no s'ha d'allunyar excessivament cap a la Corona d'Aragó, perquè el protagonista és italià, i els seus assumptes passen per França, el Montferrat i –com es veurà després– Sicília, Nàpols i l'aventura mediterrània. L'escriptor, per la seua banda, comprén que ja ha retut suficient homenatge a la casa regnant a la qual serveix, després d'haver rescatat el mite del bon comte i l'emperadriu (reivindicació de Provença i diatriba en clau antiangevina); haver confutat l'*avara povertà* dantesca que pesava sobre els austers cavallers de Catalunya (torneig de Montferrat), i haver glorificat l'altesa de cor dels orgullosos nobles d'Aragó (torneig de Melun). Acomplint aquest protocol, el que pertoca és continuar amb “lo procés començat de la vida de nostre cavaller” (*CeG* III.0), que és realment la “matèria” que interessa desenvolupar a l'anònim; tot i que, durant els viatges d'aquest, siga inexcusable passar per Ponça, Sicília i Nàpols.

Difícilment, un català de natura –donem per descomptat que l'autor del *Curial* no ho és– hauria privilegiat de tal manera els llinatges de cavallers d'Aragó per damunt dels catalans. *Curial* és amic i germà d'armes de catalans i d'aragonesos. Ofén els catalans en oferir-los diners, per veure'ls tan pobres, però després comprén que allò que els manca en exhibició de luxes –al contrari que el napolità Boca de Far– ho supleixen en valor en les armes i honorabilitat. L'actitud amb els “aragoneses” és diferent. Aquests no són mercenaris aventurers, sinó grans senyors de les seues terres, tractats sistemàticament de “don” i capaços de participar en un torneig internacional fent costat al monarca. L'*acostament* a la persona del rei, com es deia aleshores, era un signe de distinció nobiliària. Aquells que compartien “cambrà” i tenda de campanya amb Alfons el Magnànim, a la cort itinerant de Nàpols, se situaven al cim de la piràmide de poder. D'altra banda, els Luna, Urrea, etc., són de tal rang nobiliari, que els capacita per a enfrontar-se cos a cos en un torneig amb reis i grans magnats de França i Borgonya: el duc de Bretanya, el comte de Poitiers, el comte de Foix, el senyor de Sant Jordi, etc. L'estratificació que estableix l'autor de la novel·la cavalleresca emplaça clarament els “aragoneses” per damunt dels “catalans”, a excepció dels “Muncada” i “Cardona” (dels Pallars, caldrà parlar-ne més avant, perquè hi són citats irònicament). En conseqüència, resulta contradictori pensar en un fill del Principat de Catalunya com a autor d'una obra literària on els aragonesos són preferits als catalans.

Quan Antoni Comas, l'any 1968, inclogué uns interessants escolis al *Curial* en els seus *Assaigs sobre literatura catalana*, procurà maquillar la decantació *proaragonesa* de l'escriptor referint-se als “catalans i aragonesos”, o a “*Curial* i els catalano-

aragonesos” que flanquejaven Pere el Gran al torneig de Melun.¹⁴³⁶⁵ En realitat, dels companys de campament i de torneig que destaca en primer plànol l’escriptor, l’únic que s’intueix que podria ser català és Pere de Muncada; la resta, no. També hi apareix esmentat un cavaller de “Batges”, però no se’n fa més menció. No obstant això, és comprensible la patriòtica voluntat del crític literari d’efectuar una lectura de la novel·la en clau de catalanitat. Aquest esforç –o aquest prejudici, segons que es mire– discrepa, això no obstant, de l’argument i dels continguts empíricament resseguibles de l’obra. En conseqüència, es produeix un xoc entre allò que pensàvem que hauria de ser el *Curial* i allò que realment demostra ser. Quan l’analista dedueix que la novel·la no respon a les seues expectatives, hi afloren les presumptes rareses, incongruències i contradiccions de l’anònim, és a dir, les evidències que contradiuen l’enunciat del subtítol restrictiu elegit per Antoni Rubió l’any 1901: *novela catalana del quinzen segle*. Si l’autor i la novel·la són catalans en sentit estricte, com es venia suposant fins aleshores, es demana Comas: ¿com és que “donar pàtria catalana” a Curial no fou una prioritat per a l’escriptor?¹⁴³⁶⁶ La conclusió que obté Comas coincideix en bona mesura amb la de diversos altres crítics catalans, esmeperduts en la perplexitat analítica: “tot això no deixa d’ésser contradictori, i acaba d’enfosquir la qüestió dels orígens d’aquesta novel·la”.¹⁴³⁶⁷ Davant aquest panorama, corre hom el risc d’endinsar-se en un atzucac intel·lectual o de concloure –com s’ha arribat a especular– que el *Curial* és una falsificació.

Sent *proaragonés* el pla de treball de l’escriptor, sorprén comprovar com la crítica catalana del segle passat s’entestava a “fer catalans” en un sentit molt estricte i restringit –no purament gentilici o lingüístic– l’escriptor, la novel·la i, fins i tot, el fill d’un noble llombard de casa baixa, que és el protagonista de l’obra. Un interès paral·lel, en la “demostració” forçada de la catalanitat –diguem-ne– *principatina* del *Curial*, era la de negar qualsevol possibilitat que l’autor fóra un valencià, de l’estil de Joanot Martorell, autor del *Tirant*, o de tants altres escriptors de l’anomenat “segle d’or” valencià. Així, ja el primer editor, Antoni Rubió (1901) explicava als seus lectors, sobretot barcelonins, que “los noms no estrangers dels que hi figuren, són casi bé tots catalans, no valencians.”¹⁴³⁶⁸ Dels aragonesos, que realment són molt més importants en el

---

¹⁴³⁶⁵ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 54-55).

¹⁴³⁶⁶ *Ibidem*, ps. 62-63.

¹⁴³⁶⁷ *Ibidem*, p. 63.

¹⁴³⁶⁸ RUBIÓ LLUCH, Antoni, Observacions preliminars, dins ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzen segle*, ed. a cura d’Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. V-XV (p. XIV).

desplegament argumental de l'obra que no els catalans Oluja o Orcau, són pràcticament oblidats, per aquest i per altres editors de l'època. El filòleg autodidacta Anfós Par (1928), seguint l'opinió de Rubió, afirmava també que l'ús del sintagma *lenguatge català* “excloueix que l'autor sigui valencià”.¹⁴³⁶⁹ Més modernament, Anton Espadaler (1984) afirmava –sense cap comprovació documental– que Honorada, el nom de la mare de Curial era perfectament barceloní, o que l'escriptor escriu “en oblit de valencians”.¹⁴³⁷⁰ Encara que, més recentment, aquest autor matisa i admet, influït per les conclusions d'un article d'Antoni Ferrando,¹⁴³⁷¹ la possible presència en la novel·la d’“un parell de valencians” (1998, 2007).¹⁴³⁷² Lola Badia i Jaume Torró, coeditors de la novel·la, redundant finalment en el tòpic, afirmen explícitament que, en *Curial e Güelfa*, “no aparece ninguna familia valenciana” (2010).¹⁴³⁷³

Els historiadors de la cultura i la literatura haurien de recordar allò que notava ja pel 1610 el cronista Gaspar Escolano en relació a la “indistinció” –que és diferent a l'oblit– dels valencians respecte dels catalans i aragonesos, i a la concepció binacional o catalanoaragonesa que subsistia encara a Itàlia quan s'escrigué el *Curial*: els humanistes de la cort de Nàpols, i més encara l'autor de la novel·la, que escriu amb una perspectiva historicista, “sólo hazen mención de Aragón y Cataluña, passando por una mesma tierra y nación la de Cataluña y Valencia. De que se dio en un grande inconveniente...”¹⁴³⁷⁴ Per als castellans, els valencians eren també *catalanes*. Valga el testimoni de Luis Panzán quan comenta la concurrència de nobles a València, l'any 1415, per a les festes

---

¹⁴³⁶⁹ PAR, Anfós, “*Curial e Güelfa*”: notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, p. 81.

¹⁴³⁷⁰ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 114.

¹⁴³⁷¹ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 342-344).

¹⁴³⁷² ESPADALER, Anton-M., Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV, dins D'AGOSTINO, Guido, *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo' (Napoli, 1997)*, Paparo, Nàpols, 1998, vol. 2, ps. 1.419-1.430 (p. 1.423); ÍDEM, Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimient de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231 (p. 226).

¹⁴³⁷³ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 44).

¹⁴³⁷⁴ ESCOLANO, Gaspar, *Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611; reimpr. facsímil, Departament d'Història Moderna de la Universitat de València, 1972, vol. 1, lls. 1-2, cap. 15, col. 108. Citat per FERRANDO, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, València, 1980, p. 186.

nupcials del futur Alfons el Magnànim amb Maria de Castella: en presència de “los mijores caballeros de Valençia”, diu el cronista que “cada día justaban e jugaban las cañas, justas a porfía, los castellanos con los catalanes; que, sabed que la flor de Castilla vinieron a las bodas, que de la una part e de la otra cavalleros yvan por tierra; que, a dicho de cavalleros catalanes, nunca vieron tan fuertes justas.”¹⁴³⁷⁵

Els testimonis que palesen “la desorientació sobre la paternitat i procedència geogràfica del *Curial e Güelfa*”¹⁴³⁷⁶ foren recollits per Antoni Ferrando. El qual, després de tractar d’identificar l’autor de la novel·la –pels indicis lèxics valencians que aquesta conté– amb algun curial valencià del Nàpols del Magnànim, començà a sospitar (2012) que l’anònim podria haver sigut algun aragonés o castellà vinculat durant anys al regne de València. Fóra o no fóra aquesta sospita una clau per a resoldre la identitat de l’autor, el que tenia clar el filòleg és que aquest autor mantenia relació amb aragonesos o nobles de llinatge aragonés, i tenia un alt concepte de la monarquia i del nom d’“Aragó” Una altra de les pistes aportades per Ferrando, sobre la qual aprofundirem seguidament, és la constatació que alguns dels llinatges presumptament o explícitament “aragoneses” del *Curial*, en realitat corresponien a famílies de la noblesa aragonesa radicades en els segles XIV-XV al regne de València, on Alfons el Magnànim tingué cort en vespres d’escriure’s la novel·la; constatacions que obligaven a matisar el presumpte “oblit de valencians”.¹⁴³⁷⁷ Lògicament, aquelles famílies, ja molt més valencianes que aragoneses (habituaes a caçar a la *marjal*, entre *raboses* i *culleretes*; a passejar per *alqueries* de l’horta, entre *séquies* i gerres marcades amb *almànguena*), es traslladaren a Nàpols amb “lo rey d’Aragó” i expliquen les preferències lèxiques del *Curial*.

Quan situem el *Curial* en el context que li pertoca, que no pot ser cap altre que la Nàpols de la dècada del 1440, es comprova fàcilment d’on provenen els llinatges “aragonesos” i catalans que reben homenatge per part de l’anònim. Sols cal fer una

---

¹⁴³⁷⁵ CARRO, Eva Belén – PUERTO, Laura – SÁNCHEZ, María (eds.), *Libros de caballerías (de ‘Amadís’ al ‘Quijote’): poética, lectura, representación e identidad*, Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas, Salamanca, 2002, p. 83; PANZÁN, Luis, *Recordanzas en tiempos del Papa Luna (1407-1435)*, ed. a cura de Gregorio de ANDRÉS, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1987, p. 116.

¹⁴³⁷⁵ ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congrés d’Història de la Corona d’Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 291).

¹⁴³⁷⁶ FERRANDO, A., ibídem, p. 186.

¹⁴³⁷⁷ FERRANDO, A., Sobre el marc històric..., ps. 342-344; ÍDEM, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88. L’article inclou les citacions textuals replegades en el paràgraf anterior.

ullada als treballs del medievalista Jorge Sáiz, del tipus *Los capitanes de Alfonso el Magnánimo* (1997) per comprovar que, en coincidència amb el *Curial*, els Martínez de Luna, Montcada, Cardona, etc., són els qui acompanyen el rei en la seua tenda de campanya i els qui dirigeixen tropes a cavall.¹⁴³⁷⁸ En principi, pels llinatges, podríem deduir fàcilment que es tracta d'aragonesos o catalans, però el seguiment específic que fa de dits personatges el mateix Sáiz confirma que, o bé eren naturals del regne de València (amb ascendència aragonesa i/o catalana, és clar), o bé eren sículocatalans o sículoaragonesos criats des de la infantesa a la cort valenciana del rei d'Aragó (dècades del 1410-1420).¹⁴³⁷⁹ Era el signe dels temps: mentre la noblesa catalana es mostrava poc o gens interessada en la costosa i llunya *empresa* italiana del rei d'Aragó, la noblesa i la cavalleria valencianes –però també la burgesia en ple– cooperaren molt activament en la guerra de conquesta de Nàpols. En conseqüència, l'element humà predominant a Nàpols procedia del regne valencià,¹⁴³⁸⁰ circumstància que també ajuda a explicar les ressonàncies lingüístiques valencianes del *Curial*; sense necessitat d'hipotetitzar –com solen fer alguns lexicògrafs– que l'autor fóra un valencià de natura.

En contra d'aquesta hipòtesi de la presumpta *valencianitat* de l'anònim, s'observa la insistència de l'escriptor de “imaginar-se” o ambientar històricament una Corona d'Aragó netament bipartida entre els “cathalans” i els “aragoneses”. Els valencians, no és que siguin objecte d'oblit per part de l'escriptor; ni els mallorquins o catalans de Mallorca, ni els sicilians, ni els sards... És, simplement que l'autor, habituat a l'audició de les velles cròniques catalanoaragoneses, no concep que pogueren existir “cavallers valencians” del segle XIII. I, com encara en el segle XV el concepte de pàtria o nació era ben difícil d'atribuir als *milites* (l'estament lliure i privilegiat, depenent directament de l'autoritat del monarca¹⁴³⁸¹), els seus amics *valencians* –és a dir, *napolitans* de nou encuny, però de procedència i criança valencianes– rebran homenatge d'acord amb els seus ancestres, majoritàriament “aragoneses”. I tornem a notar que

---

¹⁴³⁷⁸ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441*, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010 (p. 1.006, n. 32).

¹⁴³⁷⁹ Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008. Vegeu també les ressenyes biogràfiques d'aquests cavallers, que incloem en el capítol I.2.5.

¹⁴³⁸⁰ Vegeu els apartats I.1 i I.2, per majors detalls.

¹⁴³⁸¹ El que interessava realment als nobles de l'època no era el lloc on eren nats ells o els seus avantpassats, sinó la transmissió genealògica i onomàstica de la sang que portaven.

aquest gentilici, usat per l'anònim, sol abastar la totalitat dels nobles residents a la cort de Barcelona o a la Corona d'Aragó: “los cavallers del rey d'Aragó”.

Quan revisem la documentació cronística i epistolar de l'època, trobem que els valencians, a diferència del *Curial* –que representa una acció històrica, no coetània– sí que eren tinguts en compte a banda dels catalans i els aragonesos. Vegem, a tall de mostra la lletra remesa als consellers de Barcelona pels emissaris enviats a la cort de Nàpols, l'11 de maig del 1444. Els ambaixadors situen el rei, en el marc d'una festa napolitana, circumdat “de nobles hòmens e de cavallers, axí de aquest reyalme, com de catalans e de regne de València, e de aragoneses.”¹⁴³⁸² El mateix esquema classificatori era aplicat per Íñigo López de Mendoza –excortesà d'Alfons el Magnànim– quan es referia als mèrits literaris dels poetes de la Corona d'Aragó, en el seu *Prohemio e carta* (ca. 1448-1449): “los catalanes, valençianos e aun algunos del reyno de Aragón.”¹⁴³⁸³ Uns anys abans, en la *Comedieta de Ponça* (1435-1436), el mateix marquès de Santillana classificava territorialment els companys d'armes del rei d'Aragó, distribuint-los per diferents cobles, farcides de llinatges nobiliaris i gentilicis:¹⁴³⁸⁴

L'exèrcit d'Alfons el Magnànim a la batalla de Ponça (1435), segons la <i>Comedieta de Ponça</i> del marquès de Santillana (LXXI-LXXIV)			
ARAGÓ (LXXI)	VALÈNCIA (LXXII)	CATALUNYA (LXXIII)	CASTELLA (LXXIV)
<i>Luna</i>	<i>Maça</i>	els de Barcelona	Sandoval
<i>Urrea</i>	Boil	els del Llobregat	Avellaneda
Íxer	<i>Pinós</i>	els del Rosselló	Sotomayor
Castro	Centelles	Prades	Castro
Heredia	Soler	Cardona	Mendoza
<i>Alagó</i>	<i>Montcada</i>	Perellós	Fajardo
Lihori	Arenós	Cervelló	Angulo
els del Moncayo		els del Principat	Ávalos
Urríes		els perpinyanesos	Puelles

¹⁴³⁸² MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 250 (doc. 187).

¹⁴³⁸³ GÓMEZ MORENO, Ángel (ed.), *El Prohemio e carta del marquès de Santillana y la teoría literaria del siglo XV*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1990, p. 32. Vegeu PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El Marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del humanismo peninsular, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *'Del humanismo'*. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 29-36.

¹⁴³⁸⁴ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Antología poética*, ed. a cura de J. Carlos LÓPEZ NIETO, Akal, Madrid, 2000, ps. 303-304, edició basada en el text SA8, fs. 58r-78v. L'elecció d'aquesta versió manuscrita sembla encertada. En algunes versions menys fidedignes, per posar un cas de distorsió, els *Arenoses* es canvien per uns espuris *Requesens*.

Gurrea		els empordanesos	
--------	--	------------------	--

S’han destacat en negreta els tres llinatges d’Aragó i tres de València que coincideixen amb els elegits per l’autor del *Curial*, personatge que compartia aficions i interessos literaris amb Santillana. Si compartia també amb ell els mateixos criteris de classificació nobiliària, sembla evident que, després de l’homenatge retut a Catalunya en el torneig del Montferrat, l’elecció de cognoms per al torneig de Melun respon a la intenció d’homenatjar Aragó i València. Per bé que, atesa la historicitat ambiental de la novel·la i la procedència predominantment aragonesa de molts nobles valencians, l’autor opta per definir-los tots com “los aragoneses” o “los del rey d’Aragó”.

La identitat aragonesa, enarborada en els segles XIII-XV pels *ricoshombres* d’un país de barons enfront de l’autoritarisme reial, era molt forta en la baixa edat mitjana. Es considerava aragonés tot fill de pare aragonés, encara que haguera nascut i viscut, per posar un cas, a València. Els estudis de Vicent Baydal sobre la configuració identitària dels valencians com a comunitat política, i sobre la difusió incipient del gentilici *valencià* (dècades del 1330-1380),¹⁴³⁸⁵ posen en evidència les reticències dels barons del bloc feudal aragonés, majoritari al regne de València, a fer-se reconèixer com a valencians. Aquest gentilici novell, amb una càrrega política al darrere (la defensa de la vigència al regne dels *Furs* de València, enfront dels d’Aragó) l’acceptaven interessadament els veïns –majoritàriament “cathalans” d’origen i de llengua– de la capital i les viles reials. Tanmateix, alguns barons aragonesos s’hi resistien. Pere el Cerimoniós recordà als senyors de Xèrica l’obligació que tenien d’acudir “a las ditas Cortes de Valencia e compareçer e seyer en ellas como ricos homnes de Valencia, e fazer todos actos de ricos homnes e valençanos”, tal com feien ja “Lop de Luna, Johan Xeméneç de Urrea, ricos homnes de Aragón, pero” obligats a dir-se també valencians “por los lugares, castiellos e villas que han en terras de Valencia.”¹⁴³⁸⁶

Si el lligam etnocultural entre valencians, catalans i mallorquins era molt estret i evident (en un escrit del 1506 es parla dels tres pobles com “totes les dites nacions compreses sota la nació de catalans”¹⁴³⁸⁷), el vincle polític –que comptava molt més que l’idiomàtic en temps del *Curial*– era molt més estret entre aragonesos i valencians, enfront del que aplegava catalans i mallorquins. Recorda Baydal que, a més...

¹⁴³⁸⁵ BAYDAL, Vicent, *Els valencians, des de quan som valencians?*, Afers, Catarroja, 2016.

¹⁴³⁸⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 1.522, fs. 48r-51v (c. XI-1336). Citat ibídem, p. 129.

¹⁴³⁸⁷ Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 1B-V1, Lletres closes, 29, f. 46v (25 de maig del 1506). Citat ibídem, ps. 171-172.

“...una part dels valencians se sentia vinculada a la comunitat etnocultural aragonesa, és a dir, a la ‘nació aragonesa’, que incloïa tots aquells que descendien d’aragonesos. Les qüestions protocol·làries relacionades amb la Corona, per exemple, mostren la gran proximitat que hi havia entre valencians i aragonesos, segurament perquè la part més potent de la noblesa valenciana procedia d’Aragó. Així, els valencians seien al costat dels representants aragonesos en les Corts generals, mentre que els catalans i mallorquins formaven una representació conjunta sense diferenciar-se’n. Igualment, en les cerimònies de coronació també es guardava aquell mateix ordre, puix que els cordons que penjaven del cavall del rei eren oferts als aragonesos i valencians per la banda dreta, i als catalans i mallorquins per la banda esquerra.”¹⁴³⁸⁸

Deixant a part les consideracions *genealògiques* i historicopolítiques sobre els nobles aragonesovalencians o “aragonesos” en regne de València, cal tenir en compte també la diferència d’espectre sociològic entre els aragonesos que envolten el rei en el *Curial* –grans nobles– i els catalans que són rebuts a Barcelona pel monarca i deixen de ser –literalment– “pobres” i errants, perquè el rei els recompensa. En efecte, els catalans de Montferrat són aventurers o mercenaris; els aragonesos (o aragonesovalencians), en canvi, són fidels i directes servidors del rei. ¿No eren precisament aquests, sobretot els valencians, els principals responsables del triomf napolità del 1443? Eren oportunes, doncs, les observacions d’Antoni Ferrando quan remarcava que “l’autor del *Curial*, en evocar els personatges que envoltaren Pere el Gran, no sols ignorà les cròniques de Desclot i Muntaner, sinó que s’inspirà més aviat en els noms de cavallers catalans, aragonesos i valencians de la seva època que es distingiren per les seves lluites cavalleresques i que protagonitzaren, a més, importants fets d’armes a Itàlia.”¹⁴³⁸⁹ Només calia contextualitzar més aproximadament el *Curial* en el lloc i el temps on fou escrit, per a deduir amb gran probabilitat d’encert quins eren els al·ludits.

En l’article de Jorge Sáiz sobre *Los capitanes de Alfonso el Magnánimo*, se’n adverteix de l’existència, en temps d’escriure’s el *Curial*, d’un nucli dur de poder al

---

¹⁴³⁸⁸ *Ibidem*, p. 172.

¹⁴³⁸⁹ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional ‘Tirant lo Blanch: l’albor de la novel·la moderna’ (Ais de Provença, 21-22 d’octubre de 1994)*, Centre Aixoís de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 345).

voltant del monarca. El constituïen huit curials o “cortesanos políticos”, com els anomena el medievalista, que copaven en la *domus regia* els oficis palatins més importants, les capitànies de l'exèrcit reial i les més elevades responsabilitats de govern. Destacaven el 1441, en vespres de la capitulació de Nàpols, com a caps de les *esquadres* o seccions de la cavalleria reial, la part de l'exèrcit posada sota comandament directe del rei d'Aragó. Aquest detall de contextualització històrica és summament interessant, ja que permet d'establir una connexió temàtica amb el combat eqüestre “de Melú” (o *de Milà*, un conflicte ulterior al de Nàpols, finalitzat el 1443) i una connexió cronològica amb la novel·la, per trobar-nos en vespres d'escriure's *Curial e Güelfa*. Es remarcaran aquells elements del perfil biogràfic¹⁴³⁹⁰ que connecten amb elements argumentals i toponomàstics de la ficció curialesca interpretables fàcilment à *clef*:¹⁴³⁹¹

[1] Enyego de Guevara, comte d'Ariano, rep el Toisó d'Or per concessió del duc de Borgonya, juntament amb Jacob/Jacques de Lalaing i Jean de Clèves. Castellà criat a València. Germà major i cap de la casa d'Enyego d'Àvalos, comte de Monteodorisio, que combat al seu constatat com a lloctinent. Enyego és el principal sospitós d'haver escrit el *Curial*. A més a més, és cunyat del valencià Lluís Maça-Cornell: baró d'Alberic i fill del famós Pero Maça i Alagó (que ven el feu d'Aragó, Liçana, i conserva els de València, 1412); cunyat de Juan Martínez de Luna, i descendent ell mateix dels Martínez de Luna i dels Agoult, senyors de Sault. *Don Pero Maça* (pare de Lluís i sogre de Juan) fou el principal protector del conestable castellà Dávalos i els seus fills i fillastres, “los Enyegos”, quan aquests foren acollits a la cort de València, el 1422.

[2] Berenguer d'Erill, àlies “Berenguer d'Orcau” per exigència de vincle testamentari. Valencià d'ascendència catalana i hereu de la baronia d'Orcau per extinció de la successió masculina directa.

[3] Ramon Boïl, valencià, cap de l'exèrcit de la Llombardia, que aspirava a fer la Corona d'Aragó “senyora de Milà”, 1446-1447.

[4] Pere de Cardona i Villena, comte de Collesano, senyor de la Vall d'Aiora; nebot de l'escriptor Enric de Villena i oncle de sor Isabel de Villena.

---

¹⁴³⁹⁰ Trobareu una síntesi biogràfica més extensa i detallada de cada cavaller en els capítol I.2.5 i en l'apartat I.3.

¹⁴³⁹¹ SÁIZ SERRANO, J., Los capitanes de Alfonso el Magnánimo..., p. 986; SÁIZ SERRANO, Jorge, *Guerra y nobleza en la Corona de Aragón. La caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Tesi doctoral, Universitat de València, 2003, p. 458 (i n. 69).

Valencià de preclara ascendència catalanoaragonesa, per ser fill d'Antoni de Cardona i Martines de Luna. Baró també de Maldà (al costat de les Oluges), on els cavallers Oluja de Cervera posseeixen béns i governen castells. Com a tutor del seu germanastre Antoni de Luna, reclama l'herència dels Monlesú (comtes de Pardiac) als Armanyac senyors de Monbrú. Rep el Toisó d'Or per concessió del duc de Borgonya, juntament amb Jacob de Lalaing i Jean de Clèves.

[5] Alfons de Cardona i Villena, germà de Pere, comte de Ríjols (Reggio, Calabria), destaca més en les armes que Pere, però el germà major gaudeix d'una major influència sobre el monarca.

[6] Llop III Ximenes d'Urrea, vescomte de Roda (Aragó) i senyor de la tinença d'Alcalatén (regne de València). Aragonés criat i radicat a València. Hereu del patrimoni nobiliari de la família extinta dels Atrosillo (una branca antiga dels primers Luna).

[7] Guillem-Ramon V de Montcada-Alagó, comte d'Adernò. Valencià d'ascendència catalanoaragonesa i siciliana. Fill de Joan de Montcada i Alagó, i nét de Beatriu d'Alagó: la darrera depositària genealògica del patrimoni sicilià dels famosos Blasco d'Alagó siculoaragonesos. Parent, per la línia de Peralta, d'Antoni de Luna: el que reivindica el llegat gascó dels Monlesú.

[8] Antoni o *Antón* (Martines) de Luna i Peralta, jove sicilià d'ascendència aragonesa (futur comte de Caltabellotta), que reivindicava el llegat dels senyors de Monlesú, comtes de Pardiac, sota tutela del germanastre Pere de Cardona.

[9] Encara s'hi podia afegir el nom de Lluís Maça, àlies Lluís Cornell, incorporat com a capità a l'exèrcit reial el 1444, destacat en les armes pels anys 1444-1446, i membre d'un estret consell reial del qual formaven part els seus cunyats els Guevara-D'Àvalos.

No caldria aprofundir molt en l'estudi d'aquests llinatges per a descobrir que, no solament l'autor, sinó també alguns destinataris primers de la novel·la formaven part d'aquest grup elitista de la cambra napolitana de "lo rey d'Aragó". Com tampoc resultaria gens difícil de relacionar l'onomàstica cavalleresca del *Curial* amb el repertori de noms, interessos i afinitats familiars presents en aquest selecte col·lectiu nobiliari. El detall més curiós és que quasi tots són nats, criats, educats o radicats durant anys a València, però conserven la consciència i l'orgull nobiliari de ser descendents d'aquells antics "aragoneses..., tan alts de cor, que cascú cuyda ser un rey" (*CeG* II.27). Tots

destaquen, a més, en les tècniques i habilitats del torneig a cavall, com els personatges de la novel·la, i tots ells reverencien amicalment el rei d'Aragó. Al cap i a la fi, no anaven molt desorientats els lexicògrafs quan sospitaven, amb proves i evidències diverses, de la *Valencianitat del "Curial"* que dona títol a un article de Joan Veny (2009).¹⁴³⁹² És probable que la resposta a la pregunta que es feia Germà Colón l'any 1985, *Era valencià l'autor del "Curial"?* s'haja de respondre amb un matisable adverbí negatiu.¹⁴³⁹³ Tant s'hi val que no fóra valencià. Al cap i a la fi, tot sembla que girava al voltant d'uns nobles traslladats de València a Nàpols: uns cavallers *valencians* atípics, per als quals la cort era la seua casa i la seua pàtria. Tots ells, coneguts i amics de l'escriptor, estarien ben disposats a deixar-se fascinar pel reconeixement que els seus ancestres aragonesos –i catalans– obtenien en la ficció curialesca.

Johan Martines de Luna i Pero Maça-Cornell

El primer noble aragonés a ser mencionat, potser per raons de protocol, és **Johan Martines de Luna**, membre d'una branca de la família aragonesa dels Luna (la iniciada en Martín de Luna¹⁴³⁹⁴), que era la més important del regne d'Aragó en els segles XIV-XV. Pels anys 1350-1430, els Martínez de Luna, senyors d'Illueca, són un dels grans llinatges del regne i de la Corona d'Aragó.¹⁴³⁹⁵ El cognom rep tractament ortogràfic català en el *Curial*, amb –s. Era costum habitual, en les escrivanies de València, alternar les formes *Martines*, *Martínez* i *Martíneç* per a aquests cognoms forasters (un cas similar es dona amb l'ortografia dels *Ximénez*, *Ximéneç* o *Ximenes* de Luna). De la línia genealògica dels Martínez de Luna vénen també els Luna de Sicília, representats a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim pel noble **Antoni (Martines) de Luna i Peralta** (1421-1464), capità de l'exèrcit reial (1441-1448), diplomàtic i home de govern; futur

---

¹⁴³⁹² VENY, Joan, *Valencianitat del Curial*, dins VENY, J., *Estudis lingüístics valencians*, Universitat de València, València, 2009, ps. 253-292.

¹⁴³⁹³ COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Era valencià l'autor del Curial?*, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61, Castelló de la Plana, 1985, ps. 43-52; reed. dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 43-61.

¹⁴³⁹⁴ Hi havia també els López de Luna i els Fernández de Luna.

¹⁴³⁹⁵ MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, *Un linaje aragonés con proyección mediterránea: los Luna. Cauces abiertos de investigación*, dins NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.), *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI' & 'VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004'. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 2004)*, València, 2005, vol. 1, ps. 275-284.

comte de Caltabellotta i legítim hereu de les reivindicacions del llegat dels Monlezun-Peralta, comtes de Pardiac (Gascunya), usurpat pels Armanyac.¹⁴³⁹⁶

En la ficció novel·lesca, el que efectua les presentacions entre Curial i els aragonesos és un escuder del personatge que ens ocupa: “Lo un, qui mon senyor és, ha nom don Johan Martines de Luna, l’altre ha nom don Pero Cornell, l’altre ha nom don Blasco d’Alagó, e l’altre ha nom don Johan Ximenes de Urrea” (*CeG* II.27). Tots quatre nobles aragonesos reben al seu “logís” la visita de Festa i “li feren gràcies infinides”, però cap gràcia pot igualar el present que li ofereix el de Luna: “E mentre axí parlaven, don Johan Martínez de Luna s’acostà a Festa e donà-li una cadena d’or molt rica, dient-li: ‘Donzella, yo no ·m recort haver vista donzella tan bella com vós sóts, ne que tant me plagués; e axí us prech que, per honor del cavaller qui us condueix, e per amor de mi, vullats aportar aquesta cadena.’ E axí la y més al coll” (*CeG* II.28). Martines de Luna destaca en el combat a cavall, durant el torneig de Melun, contra el normand – Normandia era del rei d’Anglaterra– Guiallmes de Roam (*CeG* II.38).

D’acord amb la manera de procedir de l’escriptor, que cuida molt els detalls emblemàtics,¹⁴³⁹⁷ observem que la cadena pot recordar el privilegi que tenien els Martínez de Luna d’adornar el seu escut amb una cadena d’or, en record de la participació d’un avantpassat seu en la batalla de les Navas de Tolosa (1212). Els repertoris heràldics recorden que els Martínez de Luna tenen origen precisament en un Llop Martínez de Luna que morí heroicament en aquest combat.¹⁴³⁹⁸ D’aquesta família dels Martínez de Luna eixiren personatges històrics tan rellevants com la reina Maria de Luna i d’Agoult (1357-1406), muller de Martí I l’Humà, rei d’Aragó (1396-1410).¹⁴³⁹⁹ La mare d’aquesta reina era Briande d’Agoult, una dama de la casa provençal dels senyors de Sault (família al·ludida en el *Curial*), de la qual descendia també Lluís Maça-Cornell, cunyat d’Enyego d’Àvalos. De la mateixa família fou Pedro Martínez de Luna (Illueca, 1328-Peníscola, 1422), papa i antipapa, amb el nom de Benet XIII (1392-1422).¹⁴⁴⁰⁰ Els Martínez de Luna, orgullosos de comptar amb un pontífex de l’Església

---

¹⁴³⁹⁶ Tema del qual s’ha tractat en el capítol precedent, II.3.8, al qual us remetem.

¹⁴³⁹⁷ Sols cal veure el capítol II.2.3 per comprovar-ho.

¹⁴³⁹⁸ *LINAJES de Aragón. Reseña genealógica y heráldica de las familias aragonesas*, Tipogr. de Leandro Pérez, Saragossa, 1910-1916, vol. 2 (1911), p. 129; FERNÁNDEZ GÓMEZ, J., *Crónica de la provincia de Zaragoza...*, p. 83; SESMA MUÑOZ, J. Angel i al., Introducció, dins *Benedicto XIII. La vida y el tiempo del Papa Luna*, Caja de Ahorros La Inmaculada, Saragossa, 1987.

¹⁴³⁹⁹ JAVIERRE MUR, Aurea Lucinda, *María de Luna, reina de Aragón*, CSIC – Instituto ‘Jerónimo Zurita’, Saragossa, 1942.

¹⁴⁴⁰⁰ Com en el cas de la reina Luna, del papa Luna existeix una extensa bibliografia. Vegeu, si de cas, les relacions amb els parents aragonesos documentades per MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, *El*

Catòlica del seu llinatge, reivindicaren la seua memòria a partir de Diumenge de Rams del 1430, quan el túmul sepulcral on reposaven les seues restes, a Peníscola, emanà un meravellós olor de santedat.¹⁴⁴⁰¹ Aleshores, una de les persones més acostades al rei i nebot del papa, Juan Martínez de Luna, obtingué permís d'Alfons el Magnànim per a traslladar les restes de Benet XIII al seu castell d'Illueca.¹⁴⁴⁰² Es justifica així l'únic detall de l'heràldica dels aragonesos del *Curial* que proporciona l'escriptor: "Aportava don Johan Martines de Luna", homònim del cavaller del 1430, "en l'escut deceplines d'or, e cascú dels altres, la sua devisa" (*CeG* II.43). Una cosa era l'heràldica familiar dels Martínez de Luna (una lluna d'argent en camper de gules, i barba d'argent),¹⁴⁴⁰³ i d'altra la "devisa" elegida per l'autor del relat cavalleresc, pròpia d'un prelat, per a destacar la figura del papa Luna, encara molt present en la memòria col·lectiva en la dècada del 1440. Des del punt de vista iconogràfic, les deixuplines d'or recorden les que portava sant Ambrós de Milà, erigit en símbol heràldic i numismàtic de la República Ambrosiana, constituïda en agost del 1447. Però, llegit des d'una altra perspectiva, l'elecció de l'autor –no era precís aportar cap divisa– respon a la voluntat d'homenatjar algun amic lector, de la nissaga dels Martínez de Luna, amb una l'evocació anecdòtica del pontífex.¹⁴⁴⁰⁴

L'homonímia entre el "Johan Martines de Luna" de la ficció i el Juan o **Johan V Martínez de Luna** y Cabeza de Vaca (Illueca, Aragó, ca. 1382 – Roa, Castella, 1438) del regnat d'Alfons el Magnànim, reclama l'atenció dels analistes de *Curial e Güelfa*.¹⁴⁴⁰⁵ El personatge històric es documenta per primera vegada l'any 1409, quan el seu oncle el papa d'Avinyó Benet XIII (resident temporalment entre Niça i Perpinyà), li

---

Papa Luna, un imposible empeño. La legitimidad de Benedicto XIII, Centre d'Estudis del Maestrat ("Història del Maestrat", 9), Benicarló, 2006.

¹⁴⁴⁰¹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 771 (XIII,70).

¹⁴⁴⁰² FEBRER IBÁÑEZ, Juan José, *Peñíscola. Apuntes históricos*, Tipogr. Hijo de J. Armengot, Castelló de la Plana, 1924, ps. 194-196.

¹⁴⁴⁰³ FERNÁNDEZ GÓMEZ, J., *Crónica de la provincia de Zaragoza...*, p. 83. No es correspon aquesta dada exactament amb l'estudiada per NICOLÁS-MINUÉ SÁNCHEZ, Andrés J., 'El 'Nobiliario original. Linajes de Aragón' de Juan del Corral [BNE, ms. 3427, Saragossa, 1650], dins *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 12, Saragossa, 2006, ps. 71-141 (p. 101), on s'assimilen les armes dels senyors d'Illueca a les pontificies de Benet XIII, que potser diferien una mica. El papa duia "de púrpura, con media luna de argent ynclinada". Els Luna senyors de Ricla "traen, de plata, partido en faja, con luna escaqueada de dos escaques de negro y oro, y abajo escaqueado de negro y oro."

¹⁴⁴⁰⁴ Més detalls sobre aquesta divisa, en el capítol II.2.3.

¹⁴⁴⁰⁵ Posa en relació ambdós personatges TERRADO PABLO, Javier, Lo aragonés en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 999-1.026 (p. 1.003), que el documenta com a conseller i camarlenc d'Alfons el Magnànim pel 1431.

costejà un exèrcit de cent homes d'armes a cavall perquè acompanyara Martí I d'Aragó "el Jove", rei de Sicília, a la campanya de pacificació de Sardenya.¹⁴⁴⁰⁶

Prompte heretaria d'un pare homònim, Juan IV Martínez de Luna "el Viejo" (+ ca. 1411/13), les senyories aragoneses d'Illueca, Gotor, Morata, Villanueva de Jalón i Purujosa.¹⁴⁴⁰⁷ Alferes de l'infant i regent de Castella Ferran el d'Antequera pel 1410, fou un dels observadors del Compromís de Casp (1410-1412)¹⁴⁴⁰⁸ i un dels paladins al regne d'Aragó de la causa dels Trastàmara, a diferència del seu parent Antón de Luna, el carismàtic líder dels urgellistes. Ferran I, rei d'Aragó des del 1412, l'elegí, l'any 1414, perquè fóra el "mantenidor" o organitzador de la seua solemne coronació, celebrada a Saragossa. Fou aquell un acte de propaganda trastamarista, on se celebrava el triomf sobre el rebel català Jaume d'Urgell (retut arran del setge de Balaguer, el 1413) i l'entronització de la casa castellana.¹⁴⁴⁰⁹ Entre les justes cavalleresques que hi tingueren lloc, destacà el mateix organitzador. En les corts de Terol del 1428, Martínez de Luna fou un dels quatre diputats de "los ricoshombres" d'Aragó.¹⁴⁴¹⁰ Durant la Guerra de Castella (1429-1430), el baró d'Illueca oficià d'interlocutor amb els castellans en les negociacions que portaren a signar la treva de Mayano (25 de juliol del 1430).¹⁴⁴¹¹ En les corts valencianes del 1429, actuà de síndic del rei Alfons V.¹⁴⁴¹² Residia aleshores amb el rei, a la seua cort del Palau valencià del Real, com molts dels futurs oients o lectors de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, plena de records i evocacions.

Formà part *don* Juan, pels mateixos anys 1429-1430, de la junta encarregada de fulminar procés contra el comte de Luna, el rebel infant Frederic.¹⁴⁴¹³ En compensació, el monarca li cedí importants senyories d'Aragó que havien pertangut a dit comte. En la

---

¹⁴⁴⁰⁶ CASTILLO GENZOR, Adolfo, *La historia de la villa de Illueca y su representación heráldica*, Manuscrit de l'Arxiu Municipal d'Illueca, 1961; ed. digital <www.ayuntamientodeillueca.com/historiaescudoillueca.pdf> consultada en gener del 2016.

¹⁴⁴⁰⁷ MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, Un caso interesante de honor bajomedieval: Pedros y Álvaro de Luna en torno al 1400, dins *Comunicaciones al XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealógica y Heráldica (Madrid, 19-26 septiembre 1982)*, Instituto Salazar y Castro, Madrid, 1983, vol. 3, ps. 179-196 (p. 195).

¹⁴⁴⁰⁸ CASTILLO GENZOR, A., *La historia de la villa de Illueca...*, op. cit.

¹⁴⁴⁰⁹ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 5.

¹⁴⁴¹⁰ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón [1562]*, CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 682 (XIII,45).

¹⁴⁴¹¹ *Ibidem*, vol. 5, ps. 698-699 (XIII,52), 708 i 710-711 (XIII,55); CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Alfonso el Magnánimo y Aragón, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 44-62 (p. 49).

¹⁴⁴¹² *Ibidem*, vol. 6, p. 711 (XIII,55).

¹⁴⁴¹³ *Ibidem*, vol. 5, ps. 719-720 (XIII,57).

documentació cancelleresca, Alfons el Magnànim es referia al seu fidel servidor com “el noble amado consellero e camarlench nuestro don Johan Martínez de Luna”; sempre hi figura *Johan*, com en el *Curial*.¹⁴⁴¹⁴ Estant el rei d’Aragó a Barcelona, l’11 de maig del 1432, en vespres d’embarcar-se i iniciar la seua empresa d’Itàlia, confià tots els assumptes pendents amb Castella al criteri del noble, que romandria llavors a Aragó: “Confiantes plenariament de la nobleza, industria e savieza del noble e spectable barón don Johan Martínez de Luna, senyor de Illuecha, cavallero e camarlech.”¹⁴⁴¹⁵ Absent de la campanya napolitana, se’l documenta el 1435 sent ambaixador de Maria de Castella, reina d’Aragó, i Blanca de Navarra, a Joan II de Castella, per a la prolongació fins a Tots Sants d’una treva entre regnes que conclouïa el 25 de juliol.¹⁴⁴¹⁶ El 13 d’abril del 1436, fou Joan II de Navarra qui l’envià, juntament amb Alfons de Borja (futur papa Calixt III) a signar una pau amb el conestable de Castella, Álvaro de Luna. Aquesta es ratificà, en efecte, a Toledo, el 22 de setembre subsegüent.¹⁴⁴¹⁷

Era casat des del 1414 amb Brianda Maça (filla de Pero Maça i germana de Lluís-Maça Cornell, cunyat d’Enyego d’Àvalos), que no li donà descendència. Es trobava d’ambaixada a la vila de Roa (Castella), negociant amb el rei castellà i el conestable Álvaro de Luna –cosí germà seu¹⁴⁴¹⁸–, quan li presentà d’improvís la mort (25 de maig del 1438).¹⁴⁴¹⁹ Se li celebraren unes espectaculars honres fúnebres, segons les cròniques, a la mateixa Roa. A banda d’un possible joc de paronímia entre el topònim ROA i el ROAM amb l’entrada en escena al torneig del *Curial* d’un Guillelmes de *Roam* que s’enfronta amb el Johan Martines de Luna, val a dir que la mancança de successió del noble interessava molt els Maça de Liçana valencians. Entre altres coses, perquè l’hereu del llegat del difunt, un germà fadristerne seu anomenat Jaime Martínez de Luna, sostingué un contenciós pel la reclamació dotal de la viuda Brianda Maça, amb la

---

¹⁴⁴¹⁴ COLOMA LLEAL, Galcerán, *El castellano del siglo XV en la Corona de Aragón*, Institución Fernando el Católico (“Fuentes Históricas Aragonesas”, 26), Saragossa, 1997, doc. 90, ps. 90-91;

¹⁴⁴¹⁵ BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, tomo XXXVII. Guerra entre Castilla, Aragón y Navarra. Compromiso para terminarla (año 1431)*, Tipogr. de l’Arxiu de la Corona d’Aragó, Barcelona, 1869, p. 330.

¹⁴⁴¹⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón...*, vol. 6, p. 91 (XIV,26).

¹⁴⁴¹⁷ SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis i al., *Los Trastámaras de Castilla y Aragón en el siglo XV*, dins MENÉNDEZ PIDAL, Ramon (dir.), *Historia de España*, vol. 15, Espasa-Calpe, Madrid, 1968, p. 146; OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 232.

¹⁴⁴¹⁸ Fill d’un oncle Martínez de Luna que s’havia establert a Castella.

¹⁴⁴¹⁹ ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón...*, vol. 14, p. 51 (VI,184); MARÍN PADILLA, Encarnación, La villa de Arándiga, del señorío de los Martínez de Luna en el siglo XV: los judíos (I), dins *Sefarad. Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, any 57, núm. 1, Madrid, 1997, ps. 69-95 (ps. 73-74). Vegeu també FANTONI BENEDÌ, Rafael, Los Martínez de Luna: casa de Illueca, condes de Morata, dins *Hidalguía*, Madrid, any 49, núms. 286-287, maig-agost 2001, ps. 337-357 (p. 344).

família de la qual estava mal avingut (1438-1443). S'intentà resoldre el plet amb uns "capítoles e pactos" del 1443 entre els Maça i dit Martínez de Luna. Jerónimo Zurita fa balanç de la biografia de Juan Martínez de Luna dient que "fue muy valeroso y gran señor de este reino. Este caballero fue casado con doña Brianda Maza, hija de don Pedro Maza de Lizana y doña Brianda Cornel, y no dejó hijos. Y sucedió en aquella casa don Jaime de Luna, su hermano."¹⁴⁴²⁰ Del tal Jaime, personatge poc reeixit, sols es coneix una ambaixada a Castella (1447) per a negociar la treva (8 de març del 1448) signada entre Castella i Aragó tres anys després de la batalla d'Olmedo (1445).¹⁴⁴²¹

És inevitable, doncs, que Enyego d'Àvalos, cunyat de Lluís Maça (àlies Lluís Cornell), haguera sentit parlar pel 1438 de la mort a Roa de Juan Martínez de Luna, gendre del vell Pero Maça (que era casat, a més, des del 1404, amb una Brianda Cornell i de Luna: la mare de Lluís), i del conflicte successori del 1443. A banda dels lligams de parentiu amb els Maça, pensem que el seu amic Pere de Cardona, el primer camarlenc del Magnànim (fill d'Antoni de Cardona i Martínez de Luna, nét de Beatriu Martínez de Luna) era cosí del noble i diplomàtic aragonés. Així que la presència d'un "Johan Martínez de Luna" en el *Curial* no podia estranyar gens a un col·lectiu de lectors identificable, en part, amb el nucli dur de poder de la cort napolitana.

* * *

Tampoc no resulta sorprenent, vista l'estreta relació entre ambdues famílies, que, al costat mateix de Johan Martines de Luna, aparega el nom de "**Pero Cornell**" o "**Pero Maça**", com també se'l denomina en algun altre capítol. El contemporani al·ludit no pot ser altre, doncs, que el cavaller aventurer valencià, i senyor de la baronia d'Alberic, Lluís Maça-Cornell (1402/4-1473). Tot i que s'anomenava **Lluís Maça** de naixement (era fill d'un famós **Pero Maça**), havia adoptat (1437) l'àlies o segon nom de "**Lluís Cornell**" per exigències del vincle testamentari del seu oncle matern, l'aragonés Luís Cornell, que li deixà en herència –per mancança de descendència directa– Alfajarín i altres possessions del regne d'Aragó.¹⁴⁴²² No obstant això, la fama que projectava sobre el seu progenitor (encara viu: morí el 1448), feia que se'l coneguera més pel cognom patern. Aquest detall explica que l'escuder de Martines de Luna presente "Pero Cornell" a Curial en un capítol (*CeG* II.27) i que, poc després, Bonté, herald del comte de Foix, manifeste haver oït que, entre altres cavallers del rei d'Aragó, venia cap a París un tal

¹⁴⁴²⁰ ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón...*, vol. 14, p. 51 (VI,184).

¹⁴⁴²¹ MARÍN PADILLA, E., *La villa de Arándiga...*, ps. 75-76.

¹⁴⁴²² ARV, Cancelleria reial, reg. 266, f. 67v.

“Pero Maça” (*CeG* II.33). Els oients de la novel·la, coneixedors de la duplicitat del llinatge de Lluís, assumirien amb naturalitat el canvi de cognom.

El personatge del *Curial* anomenat *don Pero Cornell* o Maça és presentat just després de Joan Martines de Luna, i de seguida es mostra com un cavaller predisposat a l'aventura, quan diu: “Aquesta ventura a mi m’espera, car tots havets combatut vuy, e yo no he fet res” (*CeG* II.27). Quan els quatre aragonesos es troben Curial disfressat, ell és el primer a actuar d’acord amb “la costuma dels cavallers errants (...) de rompre lances”. Així que, “metent-se primer don Pero Cornell, anà envers lo cavaller, e feriren-se tan poderosament que les lances volaren en peces” (*CeG* II.29). Després bromeja conversant amb Curial –és el primer també a l’hora de parlar– i ja no se l’esmenta sinó indirectament, per boca de Bonté, l’herald del comte de Foix. Aquesta alternança cognominal *Maça / Cornell* per a un mateix individu de la ficció, que es verifica en la documentació del segle XV vinculada als Maça-Cornell valencians, permeté Antoni Ferrando de relacionar-los amb el context cultural del *Curial*.¹⁴⁴²³

Martí de Riquer trobava adequada la incursió en el terreny de la ficció d’un Pero Maça històric, que “sembla el personatge d’una novel·la”¹⁴⁴²⁴ i al qual ell mateix dedicà una monografia: *Vida i aventures de don Pero Maça* (1984).¹⁴⁴²⁵ **Don Pero (III) Maça de Liçana i Alagó** “el Barbut” (Xàtiva, 1384-Alacant, 30 d’abril del 1448), estava estretament emparentat amb els Alagó i els Martines de Luna. Era casat des del 1404 amb Brianda Cornell i de Luna. Tenia cases a València i Xàtiva, i les seues senyories es concentraven al sud del regne de València. Després de viure aventures com el viatge al Purgatori de Sant Patrici (Irlanda), contragué deutes per servir Martí I i hagué de vendre els feus aragonesos de la casa de Liçana (1412) per a establir-se a València, on destacà pel seu trastamarisme i pels serveis oferits a Ferran I, Alfons V i l’infant Enric.¹⁴⁴²⁶ Aportà “cent rocins” al setge de Balaguer (1413),¹⁴⁴²⁷ assistí com a majordom reial a la coronació de Saragossa (1414) i intercanvià lletres de batalla amb Joan de Vilaragut

---

¹⁴⁴²³ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional ‘Tirant lo Blanch: l’albor de la novel·la moderna’ (Ais de Provença, 21-22 d’octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 342-343).

¹⁴⁴²⁴ RIQUER, Martí de, *Aproximació al “Tirant lo Blanc”*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 55.

¹⁴⁴²⁵ RIQUER, Martí de, *Vida i aventures de don Pero Maça*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984.

¹⁴⁴²⁶ *Ibidem*, ps. 10-13.

¹⁴⁴²⁷ RUBIO VELA, Agustín, Después de Caspe. El urgelismo y las oligarquías, dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 265-292 (p. 268).

(1418). A més a més –i aquest aspecte interessa particularment– ajudà el conestable de Castella, Ruy López Dávalos, servidor de l'infant Enric, perseguit per Joan II de Castella, a refugiar-se a València amb la seua família (1422). Quan el medievalista Agustín Rubio desmunta l'hipòtesi d'una interpretació urgellista del *Curial* bastida per Anton Espadaler, basant-se sobretot en el deficient suport documental de la tesi,¹⁴⁴²⁸ alerta que Pero Maça fou “uno de los más encarnizados enemigos del conde de Urgel”, cosa més que evident.¹⁴⁴²⁹ I no fou l'únic trastamarista fervorós relacionable amb l'eloqüent llista d'al·ludits en el *Curial* que s'està desplegant ací.

Les circumstàncies de l'exili dels Dávalos deriven de l'intent del conestable i de l'infant Enric de Trastàmara o d'Aragó (germà d'Alfons el Magnànim, cap d'un partit nobiliari a Castella) de “governar” la persona del jove rei Joan II de Castella. Fracassaren en aquest intent (1420-1421) i el rei i el seu *valido* Álvaro de Luna, després d'empresonar Enric, decidiren capturar també el conestable Dávalos. Aquest abandonà la cort amb tota la seua família i clientela i es refugià al castell de Segura (juny del 1422)¹⁴⁴³⁰ i, després a Úbeda i Arjona, on el conestable es trobava malalt. Tornaren a Segura per a reunir-se amb la infanta Catalina, germana de Joan II que havien casat amb l'infant Enric (novembre del 1420) i que era ferma partidària del marit.¹⁴⁴³¹ Assabentat que el rei havia enviat un exèrcit per capturar-los, travessaren clandestinament al regne de València. La fugida des del regne de Jaén havia sigut precipitada i a marxes forçades. El conestable hagué d'abandonar molts dels seus béns i riqueses, inclòs un tresor valorat en 900 marcs d'argent (207 Kg) custodiat al castell de Jódar.¹⁴⁴³²

A la vall de Vinalopó, esperaven els insignes fugitius *don* Pero Maça, senyor d'Elda, i el seu fill Lluís Maça i Cornell. En l'anomenada *Crònica de Pere Maça*, es llig: “En aquest any de XXII, en lo mes de maig, lo rey de Castella prèl l'infant don

---

¹⁴⁴²⁸ “No hay aportación de argumentos nuevos: son las mismas sospechas de Riquer, aunque expuestas con más énfasis.” Vegeu RUBIO VELA, Agustín, Después de Caspe. El urgelismo y las oligarquías, dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 265-292 (p. 289).

¹⁴⁴²⁹ *Ibidem*, p. 290.

¹⁴⁴³⁰ Des d'allí, el mateix mes de juny, Ruy López escrigué al rei per a defensar-se de la “disffamación” falsària llançada contra ell. Vegeu TORRES FONTES, Juan, Los condestables de Castilla en la Edad Media, dins *Anuario de historia del derecho español*, 41, Madrid, 1971, ps. 57-112, doc. 1 de l'apèndix, p. 102.

¹⁴⁴³¹ OLIVERA, César – PASTOR, Isabel, La diplomacia castellana y Alfonso V el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 619-640 (p. 626).

¹⁴⁴³² YARZA LUACES, Joaquín, *La nobleza ante el rey. Los grandes linajes castellanos y el arte en el siglo XV*, El Viso, Madrid, 2003, p. 78.

Enrich, mestre de Santiago e germà del rey d'Aragó (...). E la infanta, muller de dit mestre e germana del rey de Castella, de continent se'n passà en Aragó acompanyant-la Roy López Dávalos, conestable de Castella, e vench e arribà al castell de la Mola [de Novelda], perseguint-la molts castellans.¹⁴⁴³³ El cronista Zurita hi aporta encara algun detall més: “apostaron a un lugar de la val d'Elda que llaman la Muela, que era de don Pero Maza de Lizana; y de allí don Pero Maza, con mucha gente de caballo, acompañó a la infanta hasta Cullera”, via Dénia, abans d'arribar a València.¹⁴⁴³⁴ S'instal·laren al Palau del Real, esperant per veure si podien passar a Nàpols, on es trobava aleshores Alfons el Magnànim. El rei, en rebre notícia dels fets, ho desaconsellà, per tal de no indignar encara més el rei de Castella.¹⁴⁴³⁵ Així que, aollits i acompanyats pels Maça-Cornell, els arruïnats Dávalos s'instal·laren a la ciutat i cort de València esperant que concloguera la primera aventura mediterrània del rei d'Aragó (1421-1423).

En tornar el rei a València, afavorí molt Dávalos i els seus fills i fillastres (els germans uterins Guevara i Dávalos/d'Ávalos), que s'integraren en la *família* o col·lectiu de *criados* del rei. Passaren concretament a ser patges de la seua cambra, al palau del Real de València. D'altra banda, la relació entre la família valenciana Maça-Cornell i els Dávalos fou molt estreta i intensa. En aquells anys, Pero viatjà a Nàpols (1422-1423) per a consultar el rei sobre l'assumpte dels exiliats.¹⁴⁴³⁶ En tornar a València, desafia a duel l'ambaixador castellà (1424),¹⁴⁴³⁷ i acollí l'infant Enric quan aquest fou alliberat (1425).¹⁴⁴³⁸ En vista de l'excel·lent relació establida entre els Maça-Cornell i la família

---

¹⁴⁴³³ Consta que una dama del seguici, de llinatge Guevara, morí d'esgotament i fou soterrada en l'ermita de Santa Magdalena de dit castell, enderrocada el 1958: una filla anomenada Elvira? SALA CAÑELLAS, Vicente, *Crónicas de la villa de Novelda: Novelda en el ayer*, Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, Alacant, 1979, p. 94, diu que aquesta dama era Elvira de Guevara, segona muller del conestable. Donen per bona la notícia TORRES FONTES, Juan, Los condestables de Castilla en la Edad Media, dins *Anuario de historia del derecho español*, 41, Madrid, 1971, ps. 57-112 (p. 72, n. 11), i PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, El *Cancionero de Baena* como fuente historiográfica de la baja Edad Media castellana: el ejemplo de Ruy López Dávalos, dins *Cancioneros en Baena. Actas del II Congreso Internacional 'Cancionero de Baena'. In memoriam Manuel Alvar* (eds. J. L. Serrano Reyes – J. Fernández Jiménez), Ayuntamiento de Baena, Baena, 2003, vol. 1, ps. 293-333 (p. 325). Tanmateix, aquesta no podia ser, perquè ja feia anys que Dávalos era casat amb la seua tercera muller, Constanza de Tovar, mare d'Enyego i d'Alfons d'Ávalos.

¹⁴⁴³⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón...*, vol. 5, p. 572 (XIII.14).

¹⁴⁴³⁵ JAVIERRE MUR, A., Relaciones diplomáticas entre Juan II..., ps. 32-33.

¹⁴⁴³⁶ HINOJOSA MONTALVO, José (ed.), *Crònica de Pero Maça*, Universitat de València, València, 1979, p. 50.

¹⁴⁴³⁷ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 629-630 (XIII.31); BELLOT, Pedro, *Anales de Orihuela de mosén Pedro Bellot (siglos XIV-XVI)*, ed. a cura de Juan TORRES FONTES, Real Academia de Alfonso X el Sabio – Institut de Cultura 'Juan Gil-Albert', Múrcia – Alacant, 2001 (2a.; 1a., 1954), vol. 1, ps. 310-311.

¹⁴⁴³⁸ GARCÍA DE SANTA MARÍA, Álvaro, *Crónica de Juan II de Castilla*, ed. a cura de J. de M. CARRIAZO ARROQUIA, Real Academia de la Historia, Madrid, 1982, p. 433; BELLOT, P., *Anales de Orihuela...*, vol. 1, p. 430. En MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*,

d'Enyego d'Ávalos (que tenia pel 1425 uns 11 anys d'edat), Alfons dotà una filla del conestable i germana uterina de dit Enyego, Constanza de Guevara, per a casar-la amb el primogènit de Pere Maça i hereu del seu patrimoni nobiliari, el ja mencionat Lluís Maça-Cornell. El cronista Zurita solemnitza així l'efemèride:

“Estando el rey en Valencia, a 21 del mes de enero del año de nuestro redemptor de 1426, se concertó matrimonio entre doña Constanza de Ávalos, hija de don Ruy López de Ávalos, conde de Ribadeo y condestable de Castilla, y de doña Constanza de Tovar [filla, en realitat, d'Elvira de Guevara, l'anterior muller del conestable], y don Luis Maza y Cornel, hijo de doña Brianda de Luna [Cornell i de Luna, en realitat], hermana de la reina doña María de Aragón; porque el rey tuvo muy gran cuidado del remedio de los hijos del condestable, y así puso en grandes estados en el reino a don Íñigo de Guevara y a don Íñigo de Ávalos, sus hijos.”¹⁴⁴³⁹

Destacà després Pere Maça en la guerra contra Castella, la batalla de Ponça, la governació d'Oriola (el sud del regne valencià) i les guerres privades amb els Pròixida, els Boil i els Corella; llinatges valencians que, malgrat ser molt destacats a la cort de Nàpols, no apareixen esmentats per a res en *Curial e Güelfa*. Joanot Martorell, l'autor del *Tirant*, desitjava veure'l, pel 1437, de jutge en el seu contenciós cavalleresc amb Joan de Montpalau. Participava Pero en desembre de dit any 1437 de la guerra de Nàpols, al costat del seu fill Lluís, però se'n tornà després a València, on se suposa que es retiraria per motius de salut o, sobretot, per la seua avançada edat. L'incansable cavaller dictà testament en gener del 1448 i morí poc després, a Alacant.¹⁴⁴⁴⁰ Entre el seu llegat hi havia un manoll de lletres de batalla, entre les quals estava la que li adreçà Joan de Vilaragut el 25 de setembre del 1418, on podem llegir: “E vós [Pero Maça] volets e prenets per companyia un fill de una egua, ço que no havets pogut fer ni pens que passe sens nota.” En el *Curial*, quan Boca de Far intenta tornar a pujar al seu cavall, és interpel·lat així per Dalmau d'Oluge: “Cavaller, lexau lo fill de la egua, car certes no serà pus vostre” (*CeG* I.31). En altre lloc, quan Curial mata accidentalment el cavall de

---

ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 178, consta la notícia següent: “En l'any .M.CCCC.XXVI., lo senyor rey fonch malalt en València; e, a .XX. de octubre, lo vench a veure l'infant don Anrich e don Pero Maça.”

¹⁴⁴³⁹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 659 (XIII.40).

¹⁴⁴⁴⁰ Més detalls, en la ressenya biogràfica del capítol I.2.5, al qual us reenviem.

Bertran del Chastell, aquest s'indigna i crida: “Certes, vós no havets fet colp de cavaller, car lo fill de la egua no us havia ferit” (*CeG* II.16). Aquesta perífrasi referida a un destre o a un rossí no és gens corrent,¹⁴⁴⁴¹ cosa que fa pensar en una lectura o en un record oral de les lletres de batalla de Pero Maça per l'autor del *Curial*. No pensem que a la cort de Nàpols no es llegien, rellegien i escrivien lletres de batalla com les de València. El mateix gran senescal Enyego de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos, intercanvià correspondència desafiant amb els Caldora napolitans.¹⁴⁴⁴²

Lluís Maça i Cornell participà de manera intermitent en la guerra napolitana del rei d'Aragó. Allistats Pero i Lluís en l'estol mediterrani dels infants d'Aragó (1433), passaren a Sicília i foren fets presoners a la batalla de Ponça (1435). Alliberats el 1436, tornaren a València, on s'implicaren en guerres feudals privades. L'any 1437 se'ls documenta al regne de Nàpols, però el 1441 a València i el 1442 a Xàtiva. L'any 1444, Lluís passà a Nàpols amb una companyia d'homes d'armes i entrà de a *camarlenc* de la cort, al costat del seu cunyat Enyego d'Àvalos i altres notables curials. Destacà en les guerres de les Marques (1444-1446) i de Calàbria (1444-1445), i obtingué grans beneficis. En maig del 1444, participà amb Enyego de Guevara i el príncep Ferran d'Aragó en unes justes que celebraven el compromís matrimonial d'aquest.¹⁴⁴⁴³ Enyego d'Àvalos, ben posicionat al si de la cavalleria, afavorí el seu cunyat procurant-li privilegis que reforçaven els seus interessos feudals a la Ribera de Xúquer.¹⁴⁴⁴⁴

Una vegada satisfetes les seues expectatives, se'n tornà Lluís a València (1446), però continuà parlant-se molt d'ell a Nàpols per un contenciós cavalleresc encetat en febrer-maig del 1447 amb el noble valencià Nicolau de Pròixida, amb el qual intercanvià lletres de batalla. Acordaren ambdós celebrar un duel a Granada, tenint per jutge el sultà nazarí Muhàmmad IX “l'Esquerrà”; amb la qual cosa s'hagueren de posar en contacte amb el gran visir i privat d'aquest, ‘*Abd al-Barr*, conegut pels castellans com *Avdilbar*. Es justifica així –i amb una cronologia que ronda la primavera del 1447– la incorporació d'aquest i altres antropònims granadins (Faraig, Fàtima, *Avdal-là*)¹⁴⁴⁴⁵ transportats hàbilment i en ortografia castellana al terreny de la ficció, per l'autor de *Curial e Güelfa*. Si l'autor estava en l'entorn familiar o amical de Lluís Cornell, o era el

---

¹⁴⁴⁴¹ El curiós paral·lelisme amb el *Curial* ja fou advertit per RIQUER, M. de, *Vida i aventures de don Pero...*, p. 79.

¹⁴⁴⁴² En febrer-març del 1455, segons RIQUER, Martí de, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 1, p. 32. Hi intervingué el rei d'armes Jerusalem.

¹⁴⁴⁴³ Més dades i detalls biogràfics en el capítol I.2.5, de biografies de cavallers.

¹⁴⁴⁴⁴ Vegeu, per exemple, ARV, Cancelleria reial, reg. 495, fs. 107v-108v, Cosença, Calàbria, 6 de març del 1445.

¹⁴⁴⁴⁵ Vegeu el capítol II.3.13.

seu mateix cunyat bilingüe, D'Àvalos, la cosa tindria fàcil explicació. El cavaller valencià tornà a la cort de Nàpols, on es trobava pel 1450, i de nou l'any 1454, i fou ambaixador a Milà pels anys 1455-1456. A la mort d'Alfons el Magnànim, el 1458, se'n tornà definitivament a València, i continuà destacant en oficis i guerres. Mancat de descendència amb Constanza de Guevara, heretà el seu patrimoni el seu germà Martí, casat amb una Rocafull, i continuador de la nissaga dels Maça de Liçana.¹⁴⁴⁴⁶

Blasco d'Alagó i Pere de Muncada

“Don **Blasco d'Alagó**” és l'únic dels cavallers aragonesos del torneig de Melun que coincideix en nom amb un dels acompanyants de Pere el Gran al desafiament de Bordeus del 1283.¹⁴⁴⁴⁷ Les cròniques de Bernat Desclot i Ramon Muntaner, ben conegudes pels cortesans d'Alfons el Magnànim, així ho recorden. L'escriptor hauria pogut elegir algun altre acompanyant, però es decideix per un Alagó, perquè es tracta d'una de les grans famílies nobiliàries d'Aragó i, també, perquè d'aquestes famílies sembla haver seleccionat aquelles que tenen relació amb el seu cercle d'amistats.

El nom de *Blasco* fou molt corrent entre els barons d'Alagó, escindits al voltant del 1300 en dues grans branques genealògiques: l'aragonesa i la siculoaragonesa. El més cèlebre fou Blasco I d'Alagó “el Gran” (+ca. 1241), IV senyor d'Alagó, que acompanyà Jaume I el Conqueridor a la conquesta de València, com apareix en el *Llibre dels feits*. Un nét seu, **Blasco II d'Alagó “el Nét”** (+1293), VI senyor d'Alagó, fou el que acompanyà Pere III d'Aragó al desafiament de Bordeus. Amb la qual cosa, ocupa un lloc preferent per a ser identificat amb el “don Blasco” de la novel·la cavalleresca. Després hi hagué un Blasco III (+1385), que fou capità general del regne d'Aragó, però que és menys conegut, i un Blasco IV, nascut l'any 1445. En el capítol II.33, apareixen citats correlativament “don Blasco d'Alagó, e don Pero Maça”. Precisament, el **Pero Maça i Alagó** del temps del *Curial*, protector dels D'Àvalos, el mateix que casà el seu primogènit amb la germana d'Enyego d'Àvalos, era descendent per via materna d'aquests Blasco d'Alagó ibèrics. La inclusió del noble del segle XIII podria interpretar-se, doncs, com una part de l'homenatge amical als valencians Maça de Liçana. *Don Pero* era fill d'Elisabet d'Alagó, i nét de l'adés referit Blasco III d'Alagó. Per aquesta raó tenia un germà secundogènit que fou batejat com Blasco Maça i Alagó, en

---

¹⁴⁴⁴⁶ Més detalls d'aquestes dades biogràfiques en el referit capítol I.2.5.

¹⁴⁴⁴⁷ Com adverteix FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 13).

homenatge al nom ancestral i dinàstic de Blasco d'Alagó. La repetició onomàstica i fetitxista dels *Blasco* al si de la casa nobiliària d'Alagó era del tot normal: responia al "culte" que retien els grans llinatges nobiliaris medievals als seus avantpassats més il·lustres. En el cas que ens ocupa, consta que Blasco Maça i Alagó residia a Nàpols, dada que encara reforça la idea d'una associació mental –per part de l'autor i dels lectors als quals s'adreçava– entre el Blasco d'Alagó de les cròniques i els Maça.

Quant a la línia siciliana, s'inicia en temps de Pere el Gran, quan un parent homònim de Blasco II, conegut en italià com Blasco I d'Alagona "il Vecchio" (+1301), desembarca a Sicília, entre el 1282 i el 1285, en ajuda del rei d'Aragó. Aquest és l'iniciador o *capostipite* dels Alagó de Sicília, caps del partit nobiliari o *Fazione dei Catalani*, oposada a la indigenista *Fazione dei Latini*. Blasco I i els seus descendents portaren títol de comtes de Mistretta, i foren senyors de diverses baronies de l'illa. El fill i successor de Blasco I fou Blasco II d'Alagona "il Giovane" (+1353), que fou mestre justicier de Sicília i regent del regne; en un moment en què els *Alagona* de Catània eren la família més influent i poderosa de la Sicília oriental.¹⁴⁴⁴⁸ Tanmateix, caigueren en desgràcia el 1392 en oposar-se a Martí I,¹⁴⁴⁴⁹ i l'últim gran representant masculí de la nissaga, Artal II, s'exilià a Malta, on morí el 1402. Una germà seu, Matteo d'Alagona, tingué una filla, Beatrice d'Alagona e Palizzi, mare de Joan de Montcada-Alagó o Giovanni di Moncada-Alagona, darrer depositari de les restes del llegat feudal dels Alagó de Sicília.¹⁴⁴⁵⁰ El primogènit d'aquest i successor seu en el comtat d'Adernò (Sicília) fou **Guillem-Ramon V de Montcada-Alagó** i Fenollar d'Aragó (? , ca. 1400-+Palerm, 1466), criat en companyia d'Enyego d'Àvalos i altres donzells a la València

---

¹⁴⁴⁴⁸ GIUNTA, Francesco, Blasco d'Alagona il Vecchio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/blsco-alagona-il-vecchio_\(Dizionario_Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/blsco-alagona-il-vecchio_(Dizionario_Biografico)/>); ÍDEM, Blasco d'Alagona il Giovane, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1961, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/blasco-alagona-il-giovane_\(Dizionario_Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/blasco-alagona-il-giovane_(Dizionario_Biografico)/>); ÍDEM, Alagona (Artale, Blasco il Vecchio, Blasco il Giovane), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 3, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1961, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/alagona_\(Dizionario_Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/alagona_(Dizionario_Biografico)/>)

¹⁴⁴⁴⁹ HINOJOSA MONTALVO, José (ed.), *Crònica de Pero Maça*, Universitat de València, València, 1979, ps. 43-44. Per entendre millor la divisió de bàndols i el conflicte esclatat el 1392, vegeu CORRAO, Pietro, *Governare un regno. Potere, società e istituzioni in Sicilia tra Trecento e Quattrocento*, Liguori, Nàpols, 1991.

¹⁴⁴⁵⁰ VITTOZZI, Elvira, Giovanni Moncada Alagona, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 75, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2011, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-moncada-alagona_Dizionario_Biografico/>; ABELA, Giovanfrancesco – CIANTAR, Giovanantonio, *Malta illustrata, ovvero Descrizione di Malta, isola del mare siciliano e adriatico, con le sue antichità, ad altre notizie, divisa in quattro libri*, Stamperia di Palazzo, Malta, 1780; ed. facsímil per Libri Quattro, Malta, 1984. Citada en el web <www.maltagenealogy.com>, consultada en gener del 2016.

d'Alfons el Magnànim, i catalanòfon per tant. L'amistat entre ambdós magnats, que, com s'ha vist, formaven part del cercle de capitans a cavall del rei d'Aragó, era gran pel 1446, quan coorganitzaren a Nàpols unes justes cavalleresques extraordinàries per al primer de maig.¹⁴⁴⁵¹ Aquesta relació entre castellanovalencià D'Àvalos i el siculovalencià Montcada –descendent del mític Blasco d'Alagó de les cròniques– fa compatible el desig de l'autor del *Curial* d'afalagar el fill de Pero Maça i Alagó, amb la voluntat d'homenatjar simultàniament els Blasco d'Alagó de sicilians. També fa compatible que alguns magnats catalanoparlants, però no catalans (s'havien criat en la cort catalana de València, cruïlla de llengües maternes catalana, aragonesa, castellana i siciliana), mostren més interès pels “aragoneses” que no pels “cathalans”.

* * *

Un altre noble distingit en el “torneig de Melú” és “**Pere de Muncada**”. Forma part de l'equip de “cavallers del rey d'Aragó”, però no se'l presenta entre els “aragoneses” (Luna, Urrea, Maça, Alagó), per ser la casa de Montcada una estirp d'origen català, amb ramificacions siciliana i valenciana en temps del *Curial*. Tampoc no se'ns explica que siga “cathalà”. És, simplement, “un d'ells”: els del cavaller de les espases o rei d'Aragó d'incògnit. Muncada arremet contra els anglesos. Entre aquests, figuren el rei d'Anglaterra, “mossèn de Claucestre” (comte de Gloucester), “mossèn de Salísberi” (comte de Salisbury) i el comte de Derby, que havia sigut designat inicialment com el capità dels cavallers de la Gran Bretanya (“per part dels angleses e dels escots, lo comte Arbi”, *CeG* II.33), però que ja no hi figura més.

A mitjan torneig, apareix “un comte anglès, apellat mossèn de Salísberi, lo qual era de la persona molt gran, valerós e famós cavaller”, el qual acut en ajuda del seu compatriota “mossèn de Claucestre”. Acompanyat de cinquanta cavallers, rodegen Curial, que rep l'ajuda del rei d'Aragó, “lo cavaller de les espases” i els seus. “E un d'ells, appellat Pere de Muncada, veent Salísberi en un gran e molt bell cavall, cuytà per ell, e ab una lança grossa e molt forts, que en la mà tenia, lo ferí tan asprament que del cavall lo derrocà, les cames altes, e caygué ben prop de Curial” (*CeG* II.49). El llombard l'ajuda a incorporar-se i combat amb ell asprament. El rei d'Anglaterra “crident a grans crits”, salva el seu comte de la humiliació, però el cavall ja pertany al botí de Pere de Muncada, “e per lo dit Pere de Muncada fonch donat a Curial.” El llombard, aleshores, ataca a cavall el rei d'Anglaterra i els seus, però el rei d'Aragó

---

¹⁴⁴⁵¹ Aquest personatge ha estat biografat en el capítol I.2.5.

mana que deixen estar els anglesos i centren l'esforç contra els francesos (*CeG* II.50). El tractament ambivalent del rei d'Anglaterra i els seus, que el rei d'Aragó “amava de tot son cor” es justifica (sempre després del 1444-1445) perquè el rei anglès de temps del Curial havia abandonat l'aliança amb Borgonya i la Corona d'Aragó per a fer les paus amb els francesos del partit Armanyac (Orleans, Valois, Armanyac, Bretanya, etc.) i havia ratificat la nova aliança amb lligams de sang: casant-se amb la filla de Renat I d'Anjou, en gran rival del Magnànim, el dia de sant Jordi del 1445.¹⁴⁴⁵²

Crida l'atenció que l'anònim escriptor opte per l'ortografia *Muncada*, en comptes de les més habituals *Montcada* o *Moncada*. Segons Joan Veny, podria haver influït en el tancament vocàlic la labial *m*.¹⁴⁴⁵³ Joaquim Martí sosté que podria haver-hi influït també el fet d'entendre's el topònim com un compost de *mund*,¹⁴⁴⁵⁴ cosa que concorda amb la interpretació cancelleresca i llatina del cognom: *de Monte-Cateno*. Comsevulla que siga, la veritat és que, en temps de *Curial e Güelfa*, la forma escrita *Muncada* era molt corrent. Antoni Ferrando, que havia proposat ja identificar el cavaller de ficció amb el senyor de Vilamarxant, és a dir, el Pere de Montcada valencià coetani de la novel·la,¹⁴⁴⁵⁵ aporta una citació extreta del *Dietari o crònica del capellà d'Alfons el Magnànim*, on s'observa que apareix ortografiat el nom com “Pere de Muncada”.¹⁴⁴⁵⁶ La mateixa forma es documenta en escrits de Catalunya (*Scriptura privada*, ca. 1466-1479¹⁴⁴⁵⁷); en els registres notariais de València (on la séquia de Montcada era dita escrita sovint “la céquia de Muncada”¹⁴⁴⁵⁸) i en la *Comedieta de Ponça* (1435-1436) del marquès de Santillana, excortesà del rei d'Aragó (vv. 569-571): “Allí se nombravan Maças e

---

¹⁴⁴⁵² Vegeu el capítol II.3.10.

¹⁴⁴⁵³ VENY, Joan, *Els parlars catalans*, Moll, Palma de Mallorca, 1986, p. 37.

¹⁴⁴⁵⁴ MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (p. 567).

¹⁴⁴⁵⁵ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 342).

¹⁴⁴⁵⁶ FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463 (p. 457).

¹⁴⁴⁵⁷ SALAS BOSCH, Xavier de (ed.), *La fi del Comte d'Urgell*, Barcino, Barcelona, 1931, p. 128. L'autor alterna el *Muncada* del nom de la casa amb el *Moncada* dels membres de la mateixa.

¹⁴⁴⁵⁸ Vegeu, per exemple, FURIÓ, Antoni – GARCIA-OLIVER, Ferran (eds.), *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València*, Universitat de València (“Fonts Històriques Valencianes”), València, 2007, p. 109 *et passim*.

Boyles, / Pinoses, Çentelles, Soleres e Muncadas, / e los Arenoses...”¹⁴⁴⁵⁹ Els versos fan referència als cavallers del regne de València, cosa que s’explica perquè els Montcada que havia conegut Santillana a la cort eren, bàsicament, els Montcada valencians, barons de Xiva i Castellnou. Aquests són els que participaren de la conquesta i de la cort napolitanes d’Alfons V el Magnànim, encapçalats pel seu parent i cap de la branca siciliana de Montcada, el magnat de la cort Guillem-Ramon V de Montcada, que s’havia criat de jove a la cort alfonsina de València. Doncs bé, aquest noble i els seus parents eren coneguts a Itàlia, on prengué forma el *Curial*, com els *Muncada*. En les *Fonti Aragonesi*, per exemple, es pot llegir en català: “mossén Guillem-Ramon de Muncada, conte de Adernò e camarlench del senyor rey” (ca. 1446).¹⁴⁴⁶⁰

La introducció de Pere de Muncada en el *Curial*, doncs, obliga a repassar succintament una genealogia, la dels Montcada de Catalunya, València i les Dues Sicílies, que és molt ben coneguda.¹⁴⁴⁶¹ No debades, fou aquesta una de les grans famílies nobiliàries del Principat durant els segles XI al XIV.¹⁴⁴⁶² El nom de “Pere de Muncada” no era dels més corrents de la família (a diferència de Guillem, Ramon i Guillem-Ramon), però sí que n’hi hagué uns quants, i alguns de gran rellevància. Quan s’escindí en el segle XIII la gran família dels Montcada en dues branques, la dels vescomtes de Bearn (Occitània) i la dels senyors de Tortosa (Catalunya), aquests últims donaren lloc a la branca dels senyors de Tortosa i Fraga, d’un costat, i a la branca dels senyors d’Aitona, d’altre. El primogènit de Guillem-Ramon I de Montcada (+1228), primer senyor d’Aitona i Serós, fou Pere I de Montcada i d’Aragó (+1267), senescal de Jaume I, i el primogènit d’aquest, **Pere II de Montcada i Abarca** (+1308), que fou senescal de Pere III d’Aragó el Gran, és a dir, del “cavaller de les espases” del *Curial*. Aquest Pere II, precisament, és el cap de la branca familiar dels Montcada (línia d’Aitona) catalans i valencians, i dels Montcada (de la mateixa línia) de Sicília.

---

¹⁴⁴⁵⁹ SANTILLANA, marqués de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROHLAND DE LANGBEHN, amb estudi preliminar de Vicente BELTRÁN, Crítica, Barcelona, 1997, p. 163.

¹⁴⁴⁶⁰ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 147.

¹⁴⁴⁶¹ La trobareu plasmada en forma d’arbres genealògics en SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Els barons de Catalunya*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980; reed. a cura de Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ i Armand de FLUVIÀ ESCORSA, Base, Barcelona, 2011. Es pot consultar, complementàriament, la que ofereix l’*Enciclopèdia Catalana*, en l’article *Montcada*.

¹⁴⁴⁶² Com a tals, compten amb una extensa bibliografia. Sobre els orígens i primers segles, vegeu SHIDELER, John Clement, *Els Montcada: una família de nobles catalans a l’edat mitjana (1000-1230)*, Edicions 62, Barcelona, 1987.

Ambdues rames de la família es reuniren en les dècades del 1420-1440 al voltant d'Alfons el Magnànim, li ajudaren a conquerir Nàpols i foren dignament recompensades. Cosa que, en principi, ja és suficient justificació per a l'homenatge que reben en el *Curial*.

Pere II de Montcada i Abarca tingué dos fills: Ot I de Montcada i Pinós “el Vell”, senyor d'Aitona (línia de Catalunya i València), i el fadristern Guillem-Ramon I de Montcada i Pinós (iniciador de la línia de Sicília, +ca. 1336), que es casà amb Luquina d'Alagó, comtessa de Malta i parenta del poderós baró aragonés de Sicília, Blasco I d'Alagó (recordem que el nom de “Blasco d'Alagó” també figura en el *Curial*). Els succeïren els comtes d'Agosta, Guillem-Ramon II, Mateu I, Guillem-Ramon III, Mateu II i Guillem-Ramon IV. Mancat aquest de descendència, el seu patrimoni l'heretà el seu cosí germà Guillem-Ramon V, que servia el rei Alfons V des de la infantesa.

En la branca catalana, destacà un fill fadristern d'Ot I, l'almirall **Pere (III) de Montcada i Lloria** (+Barcelona, ca. 1358), senyor de Llagostera i Vilobí d'Onyar (Catalunya), que destacà per les seues campanyes a l'Estret de Gibraltar. Derrotà l'estol dels benimerins a la batalla d'Estepona (1342)¹⁴⁴⁶³ i tingué un lloc destacat en la croada internacional del setge de la ciutat i port islàmic d'Algesires (1342-1344). En qualitat d'almirall de la Corona d'Aragó, comandava una vintena de galeres armades, que s'uniren a les 40 galeres (i 40 naus) de Castella, i a les 12 de Gènova, per a afavorir la rendició de l'estratègica ciutat portuària.¹⁴⁴⁶⁴ Evidentment, aquestes proeses, relatades per fonts castellanques com la *Crònica de Alfonso Onceno* i el *Poema de Alfonso XI*, no tenen res a veure amb la batalla del Pere de Muncada del *Curial* contra els anglesos. En principi, no, però no deixa de ser curiós que el principal protagonista del *Poema*, i adversari dels cristians, fóra un tal *Audallà* o *Avdallà* (com el personatge tunisenc del *Curial*)¹⁴⁴⁶⁵ i que els anglesos participants en la croada d'Algesires vingueren

---

¹⁴⁴⁶³ SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel, *Pagar al rey en la Corona de Aragón en el siglo XIV*, CSIC, Barcelona, 2003, ps. 273-274; LÓPEZ FERNÁNDEZ, Manuel, Aproximación a las fechas de las batallas navales de Bullones, Guadalmequí y Estepona, dins *Aljaranda. Revista de estudios tarifeños*, 76, Tarifa, 2010, ps. 31-38.

¹⁴⁴⁶⁴ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada. Historia de la relaciones entre ambos reinos*, Tipogr. de la Casa de la Caridad, Barcelona, 1908, ps. 274-276; CANELLAS LÓPEZ, Àngel, Aragón y la empresa del Estrecho en el siglo XIV. Nuevos documentos del Archivo Municipal de Zaragoza, dins *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 2, Saragossa, 1946, ps. 30-36; SOLDEVILA, Ferran, *Història de Catalunya*, Alpha, Barcelona, 1962 (1a ed., 1934-1935), vol. 1, p. 468; HILLS, George, *El peñón de la discordia. Historia de Gibraltar*, San Martín, Madrid, 1974, p. 87.

¹⁴⁴⁶⁵ ANÓNIMO, *Poema de Alfonso Onceno, rey de Castilla y de León*, dins SÁNCHEZ, Tomás Antonio – PIDAL, Pedró José – JANER, Florencio (eds.), *Poetas castellanos anteriores al siglo XV*, M. Rivadeneyra, Madrid, 1864, ps. 477-561 (*passim*). Vegeu el capítol II.3.13, on tractem dels personatges africans.

comandats pels comtes d'*Arbi* (ortografia original, coincident amb la del *Curial*), i *Solúsber* (en el *Curial*, on trobem una ortografia més corrent en textos ibèrics i francesos, *Salísberi*). Així, per exemple, en agost del 1343, se'ns informa en la *Crònica* de l'embarcament de les tropes angleses a Ceuta, en 15 galeres, per a entrar en combat: "Et fueron en estas galeas, con el almirante [Egidio Bocanegra], el conde de Arbi, et el conde de Salusber, et todas sus compañías. Et destos et de otras gentes iban las galeras bien pobladas de muchas compañías."¹⁴⁴⁶⁶ Pere de Montcada comptava amb l'ajuda dels seus dos sotsalmiralls, Mateu Mercer i Jaume Escrivà, i tots tres estaven subordinats a l'almirallat o comandament general de l'estol croat pel genovés Bocanegra.¹⁴⁴⁶⁷

La coincidència de noms i l'aliança amical entre els protagonistes no castellans de la croada (el català Pere de Montcada i els anglesos Arbi/Derby i Salísberi/Salisbury) es desfà i es contradiu en la novel·la cavalleresca. Per què? Doncs, segurament per a assenyalar allò que sentien els Montcada de la cort de Nàpols, en assabentar-se pel 1445 de la "traïció" del rei d'Anglaterra i els seus. Els descendents d'aquells companys del gran Pere de Montcada del segle XIV servien en el segle XV un rei britànic que havia sigut proborgonyó –com Alfons I de Nàpols– fins a feia no res, però que a partir del 1445 seria parent, amic i aliat dels Anjou. Aquesta reflexió i aquesta ruptura simbòlica d'amistats entre els Montcada i els Salísberi podria explicar l'actitud ambivalent de l'autor amb els anglesos, als quals humilia "poèticament"; no sense deixar oberta la porta a l'esperança d'un retrobament, quan fa que el rei d'Aragó ordene no fixar-se en ells, sinó en els francesos antiborgonyons, que són realment l'adversari a abatre. Quant a les fonts d'informació que podrien haver arribat a l'anònim sobre el setge d'Algesires –un fet històric de gran transcendència–, no podrien haver sigut les cròniques catalanes, perquè aquestes tracten dels senescals Pere I i Pere II, però no de l'almirall. Sí que ho fa, en canvi, la crònica castellana on es parla dels comtes d'*Arbi* i Salisbury coincidents amb els del *Curial*. Sense descurar aquesta via d'interpretació, tampoc no caldria descartar que la "broma" literària de fer que Pere de Montcada s'enfronte amb el comte de Salisbuy fóra deutora de la lectura –compartida amb els oients de la novel·la– d'alguna oral o escrita transmesa al si de la família nobiliària.

---

¹⁴⁴⁶⁶ ANÓNIMO, *Crónica del rey don Alfonso onceno*, Atlas ("Biblioteca de autores españoles", 66), Madrid, 1953, p. 370.

¹⁴⁴⁶⁷ Vegeu l'esquema de comandament que presenta TORREMOCHA SILVA, Antonio, *Algeciras musulmana y cristiana (ss. VIII-XIV)*, Patrimonio, Cultura y Ciencias Medievales ("Estudios", 9), Granada-Cadis, 2011, p. 77.

L'altre Pere important de la nissaga, ja pertanyent al temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*, és **Pere (IV) de Montcada i Martines de Luna** (València, ca. 1375-Nàpols?, ca. 1443), baró de Vilamarxant i un dels Montcada valencians d'ascendència catalana; urgellistes reconciliats amb Ferran I.¹⁴⁴⁶⁸ Sembla que l'escriptor l'esmenta per ser un cavaller i justador de renom, com n'havien sigut també els seus avantpassats de nom "Pere". El progenitor del Pere que ens ocupa, Ot III de Montcada i Maça de Liçana (+ ca. 1426), que era casat amb Elfa Martines de Luna (recordem que els Maça i els Luna també apareixen en el *Curial*), dividí els estats entre tres fills barons que tingué d'aquesta. Deixà a Guillem-Ramon III (+1455) els comtats de Cammarata i Marmilla (Sicília), i les baronies d'Aitona i Mequinensa (Catalunya-Aragó); a Joan-Florimon (+1461), iniciador de la línia valenciana dels futurs marquesos d'Aitona,¹⁴⁴⁶⁹ les baronies de Xiva i Castellnou (regne de València), i al Pere de què tractem ara, Vilamarxant, igualment localitzat prop de València, on aquest fixà, lògicament, la seua residència. Pere es casà tres vegades: amb Jofredina de Montcada (hereva de Llagostera, baronia que passaria a les seues mans el 1423, per sentència reial), amb Joana de Pròixida i amb Joana de Vilaragut. En la tercera muller concebé Mateu de Montcada i Vilaragut, casat (1443) amb la seua cosina germana Ofresina, futura baronessa d'Aitona i Mequinensa (1465-1483). La parella morí sense descendència, amb la qual cosa, tant el llegat català de la dama (Aitona, Mequinensa, etc.) com el del marit (Vilamarxant i Llagostera) passaren als hereus del susdit Joan-Florimon, barons de Xiva i Castellnou (1483). Es verificà al llarg del segle XV, doncs, una "recollida" del llegat catalanoaragonés i sicilià dels Montcada del Principat pels parents valencians, molt implicats alguns d'ells en les empreses mediterrànies de la Corona i en el govern de Nàpols.

---

¹⁴⁴⁶⁸ El relacionen ja amb la novel·la MORET, Hèctor, Els cavallers de llinatge aragonés a *Curial e Güelfa*, dins *Rolde. Revista de cultura aragonesa*, 56-57, Saragossa, abril-setembre 1991, ps. 30-34; FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 342-343); ÍDEM, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88; BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200 (p. 186).

¹⁴⁴⁶⁹ Comtes d'Aitona des del 1532; marquesos des del 1581.

Els darrers brots masculins de la línia de Catalunya, Guillem Ramon i Pere, eren fills d'un bastard de Guillem-Ramon III i, en conseqüència, no pogueren reclamar legítimament l'herència d'aquest. Foren objecte d'atenció per a l'autor de l'*Scriptura privada* (dècada del 1470), que els inclogué en la seua relació planyívola de nobles *principatins* arruïnats i desposseïts dels feus arran de l'entronització dels Trastàmara: “La casa dels nobles Muncada, com éran los nobles mossèn [Guillem-]Ramon de Moncada e Pere de Moncada, e altres nobles valerosos, temuts, reputats, de antiquíssima natura (no emperò tant antiga que pogués ésser dita podrida, car encara en lo temp[s] de aquella destructió verdejave e florie), ¿a què és ara venguda?”¹⁴⁴⁷⁰

Tornant al cas particular de Pere de Montcada, tingué fàcil entrada a la cort perquè participà en la guerra siciliana del 1392 al costat del seu germà Guillem-Ramon III. El pare d'ambdós, Ot III, conseller molt acostat de Martí I (+1410) i Martí II de Sicília (1409-1410; és a dir, Martí I l'Humà, rei d'Aragó) li féu donació (1403) de la baronia de Vilamarxant, al regne de València, amb la qual cosa fixà allí la seua residència. Era casat des del 1405 amb la referida baronessa de Llagostera, Jofredina de Montcada. Se'l considerava per aquells anys com un excel·lent justador i, com a tal, participà en les justes que solemnitzaren el casament entre la infanta Elisabet i el comte Jaume d'Urgell, a València, en maig del 1407. Fou concretament el dia 30 de maig, i en presència del rei Martí, quan Pere de Montcada justà contra Tanneguy du Chastell (el futur governador angeví de la Provença, al·ludit ell i el seu llinatge molt negativament en el *Curial*) i altres aventurers francesos.¹⁴⁴⁷¹ L'any 1409 fou capità de l'expedició a Sardenya per a rescatar Martí de Sicília, on destacà, lluitant contra els rebels sards, en la victòria de Sanluri i l'assalt a Oristà. Durant els anys 1410-1412, com molts dels seus parents, es mostrà partidari de la candidatura urgellista, però el 1413 –com la resta dels Montcada– es reconcilià amb els Trastàmara guanyadors del Compromís de Casp.¹⁴⁴⁷²

---

¹⁴⁴⁷⁰ SALAS BOSCH, Xavier de (ed.), *La fi del Comte d'Urgell*, Barcino, Barcelona, 1931, p. 128.

¹⁴⁴⁷¹ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 124-126; RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), vol. 3, ps. 254-257; CASSARD, Jean-Christophe, Tanguy du Chastel, l'homme de Montereau, dins COATIVY, Yves (ed.), *Le Trémazan des Du Chastel: du château fort à la ruine. Actes du colloque de Brest (10-12 juin 2004)*, Centre de recherche bretonne et celtique – Association SOS Château de Trémazan, Brest-Landunvez, 2006, ps. 83-104 (p. 89).

¹⁴⁴⁷² Sobre la reconciliació dels Cardona i els Montcada amb la nova dinastia, a la qual passaren a servir – en mots de Santiago Sobrequés i Vidal– “fervorosament” a partir dels anys 1413-1414, vegeu RUBIO VELA, Agustín, Después de Caspe. El urgelismo y las oligarquías, dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 265-292 (ps. 273-274).

A la cort valenciana d'Alfons el Magnànim (ca. 1416-1430) obtingué ofici de camarlenc, a més del seu reconeixement (1423) com a *noble* titulat, i baró de Vilamarxant i Llagostera. El seu elevat rang es posa de manifest quan el trobem negociant la pau del 1430 amb Castella, al costat dels comtes de Pallàs i Cardona; el seu germà Guillem-Ramon de Montcada, Ramon de Cardona, Bernat de Pinós, Artal d'Alagó, Joan Martines de Luna, Ximén d'Urrea i Pere Maça de Liçana. Realment, més que una relació de nobles "asseguradors" de la treva, tal com la recollí el cronista Zurita,¹⁴⁴⁷³ sembla la fitxa de llinatges escollits per l'autor del *Curial* per introduir-los en el univers de ficció cavalleresca. Lògicament, l'expert Pere de Moncada seria un dels instructors en l'art de la cavalleria dels patges i donzells de la cambra reial, tan relacionats amb el *Curial*. Les seues últimes comeses sembla que transcorregueren acompanyant el rei Alfons a les seues empreses italianes (1432-ca.1443).

A Nàpols, el cap de la casa –i també de la comitiva armada– dels cavallers Montcada era el comte d'Aderò, **Guillem-Ramon V de Montcada-Alagó** (?, ca. 1400–Palerm, 1466),¹⁴⁴⁷⁴ d'ascendència siciliana, però criat des de menut a la cambra del rei d'Aragó, és a dir, a València, en companyia dels seus parents valencians, Guillem-Ramon III (baró de Xiva), el Pere de què venim tractant (baró de Vilamarxant) i un tercer Guillem-Ramon, que era bastard. Per causa de problemes econòmics greus (1415), els Montcada valencians s'integraren amb forces pròpies en el servei militar de la corona (campanya mediterrània del 1420-23; guerres contra Castella del 1425 i del 1429-1430) i és possible que "alguno de ellos acompañara a su pariente siciliano Guillem Ramon de Montcada, como integrante de sus compañías en los escenarios napolitano y centro-italiano entre 1441-1448."¹⁴⁴⁷⁵ En qualsevol cas, el gran referent per als Montcada a la cort de Nàpols era l'esmentat Guillem-Ramon V. El seu establiment definitiu al regne napolità se segellà el 1443 pel seu matrimoni amb la noble Diana di Sanseverino-Capece,¹⁴⁴⁷⁶ titular d'una herència molt disputada amb la família de la contraient (1442-1449),¹⁴⁴⁷⁷ contenció que podria explicar el tractament negatiu que

---

¹⁴⁴⁷³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 766 (XIII,69).

¹⁴⁴⁷⁴ Trobareu una ressenya biogràfica d'aquest personatge en el capítol I.2.5.

¹⁴⁴⁷⁵ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 374-375.

¹⁴⁴⁷⁶ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 45.

¹⁴⁴⁷⁷ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de*

rep l'únic Capece esmentat en el *Curial*. Fou el rei Alfons qui afavorí l'enllaç amb el que era el seu primer camarlenc i gaudia de la seua màxima confiança. En l'informe del 1444 atribuït a Borso d'Este sobre la cort de Nàpols, se'l qualifica de *catelano*, gentilici que estranyà Ryder,¹⁴⁴⁷⁸ però que s'explica per la seua criança a València. En el mateix cas es trobaven els valencians Cardona-Villena i els castellans D'Àvalos, que, pel fet d'expressar-se en català, són anomenats per algun autor *catalani*.

Guillem-Ramon de Montcada s'estrenà en les armes pel 1421, quan fou ferit al setge d'Acerra, i prengué part en les guerres de Castella (1425-1430) i les expedicions africanes (1432-1434) abans de caure presoner a Ponça (1435). Pels anys 1436-1443, amb ofici palatí de gran senescal de Sicília (el gran senescal de Nàpols era Enyego de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos), combaté els Anjou i els proangevins de Nàpols alhora que participava en accions de govern i diplomàcia. El 24 de juliol del 1439 se'l documenta negociant amb el bretó Tanneguy du Chastel, governador de Provença per Renat I d'Anjou, la capitulació del Castell Nou, aprovada –per força– pel rei d'Aragó.¹⁴⁴⁷⁹ Precisament aquest és el mateix “del Chastel” que trenta-dos anys abans, a València, s'havia enfrontat a Pere de Montcada. Recordem que aquesta família bretona i angevina és molt maltractada en el *Curial*. Guillem-Ramon de Montcada compartí després la glòria militar en la batalla de Carpenone (28 de juny del 1442) amb Pere de Cardona i Villena, Llop Ximenes d'Urrea i Ramon Boïl. Aquest combat afavorí l'assalt definitiu de Nàpols per part d'Alfons el Magnànim. Ell mateix participà en les negociacions de la treva que posava fi a la guerra amb els Anjou (1443), pocs mesos abans de partir d'ambaixador a Borgonya, París i Avinyó (febrer-maig del 1444).

El de Montcada viatjava al nord d'Europa acompanyat per 50 cavallers armats i amb carta de presentació com a “mariscal” del rei de Nàpols, per a impressionar a la manera d'Itàlia els cortesans de Bruges i de París-Melun. Travessà per Milà el 28 de febrer del 1444,¹⁴⁴⁸⁰ i allí es trobà amb els germans i amics Enyego i Alfons d'Àvalos, que el Magnànim havia enviat d'ambaixadors permanents (desembre del 1443-març del 1444) en un moment delicat, per tal de conservar l'aliança amb el duc Filippo Maria

---

Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008ps. 131-133.

¹⁴⁴⁷⁸ *Ibidem*, p. 316.

¹⁴⁴⁷⁹ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, ps. 181-182 i 300.

¹⁴⁴⁸⁰ BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-293 (regesta 231, ps. 328-329). Ací és on es tradueix *senescal* per *mariscal*.

Visconti.¹⁴⁴⁸¹ En maig hagué d'interrompre les negociacions amb França per a casar el príncep Ferran amb una filla de Carles VII, pels problemes interns del regne napolità, que obligaren finalment a esposar l'infant amb l'hereva del príncep de Tàrent. En tornar cap a Itàlia, visità el cardenal del principat pontifici autònom d'Avinyó,¹⁴⁴⁸² de la casa dels comtes de Foix, que feia d'interlocutor amb França i amb els Anjou. Tots aquests viatges i contactes de Guillem-Ramon de Montcada, lògicament, tenen molt a veure amb el contingut del *Curial* i amb els personatges que hi fan aparició.

Després de participar en la guerra de Calàbria (1444-1445), el de Montcada fou enviat d'ambaixador a la Península Ibèrica, amb diverses comeses, una de les quals consistia amb negociar amb *Avdilbar* i altres poderosos de Granada una treva d'un any.¹⁴⁴⁸³ En tornar a Nàpols, es retrobà allí amb els seus amics Enyego d'Àvalos i Lluís Montagut, excel·lents justadors i aficionats a les cerimònies cavalleresques. Tots tres convenceren el rei perquè els ajudara a costejar unes justes solemnes, d'estil borgonyó, que tingueren lloc a Nàpols el primer de maig del 1446.¹⁴⁴⁸⁴ Poques setmanes després, trobem el de Montcada negociant amb el rei de Tunis un intercanvi de captius¹⁴⁴⁸⁵ i, a partir de la tardor, implicat en la llarga campanya centroitaliana del rei Alfons (novembre del 1446-novembre del 1448). Durant aquesta expedició seria *capesquadra* de 115 llances (345 homes a cavall), estructurades en 31 companyies.¹⁴⁴⁸⁶ Anà d'ambaixador a Roma, arran de la coronació del papa Nicolau V (març del 1447)¹⁴⁴⁸⁷ i, en establir-se de nou el rei a Nàpols, s'integrà en un selecte consell de govern format (1450) pel príncep Ferran, Enyego de Guevara, Enyego d'Àvalos, Pere de Cardona i Villena, Lluís Maça-Cornell (baró d'Alberic), Francesc-Gilabert de Centelles (comte d'Oliva) i Ximén-Peres de Corella (comte de Cocentaina).¹⁴⁴⁸⁸ Tots eren valencians o

---

¹⁴⁴⁸¹ RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (p. 67).

¹⁴⁴⁸² Segons RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 82.

¹⁴⁴⁸³ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 346 (XV.37).

¹⁴⁴⁸⁴ MONTEMAYOR, Giulio de, La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d'Aragona, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123.

¹⁴⁴⁸⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, fs. 149v-153r i 160r-164v, Castell Nou de Nàpols, 17 d'agost del 1446.

¹⁴⁴⁸⁶ SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (p. 210); ÍDEM, *Caballeros del rey...*, ps. 82 i 135.

¹⁴⁴⁸⁷ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 410-411; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 6, p. 374 (XV.46).

¹⁴⁴⁸⁸ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III,

“criats” de la cort de València, inclosos els castellans de naixença Guevara-D’Àvalos, circumstància que els faria comprendre fins a la més mínima peculiaritat del *Curial*, inclosos alguns dialectalismes que han cridat l’atenció dels lexicòlegs.

Els altres fets posteriors relacionats amb el parent de “Pere de Muncada” ja no interessien tant per a comprendre el rerefons à *clef* d’alguns aspectes argumentals del *Curial*. Si de cas, val a recordar que el comte d’Adernò era parent dels “Blasco d’Alagó” sicilians i dels Peralta, també de Sicília, hereus del comtat gascó de Pardiac, arravatat criminalment pels Armagnac (comtes d’Armanyac i senyors de Monbrú) als Monlesú-Peralta.¹⁴⁴⁸⁹ L’amistat personal del cap dels Montcada amb el gran camarlenc D’Àvalos, sospitós d’haver escrit *Curial e Güelfa*, es posa de manifest quan –a través dels comtes del tresorer Mateu Pujades (un prohom que recorda en alguns aspectes Melchior de Pando¹⁴⁴⁹⁰)– observem Guillem-Ramon, Enyego i Lluís Montagut, cooperant per a organitzar les justes napolitanes del 1446. Era tot un espectacle de propaganda¹⁴⁴⁹¹ per al rei d’Aragó, que havia vençut els “renarts burells” de Renat I d’Anjou (1443) i havia triomfat com a braç armat de l’Església de Roma (la Güelfa, en el plànol al·legòric del *Curial*) expulsant Sforza de la Marca d’Ancona (1444-1446).

Pujades els abonà diferents quantitats de diners per teles i ornaments diversos per a “environar” –com diria l’autor del *Curial*, que havia viscut uns quants anys a la Llombardia¹⁴⁴⁹²– els cadafals de la lliça. Llegim, per exemple: “lo qual drap fou donat graciosament, de manament del senyor rey, al comte d’Adernò [mossén de Montcada], a *don* Enyego d’Àvalos e a mossén Luís de Montagut, per a sengles paraments de cavalls, per rahó del rench que duen tenir demà, que és primer de ma[i]g a la plaça de Carbonayra.”¹⁴⁴⁹³ Fóra ben interessant haver comptat amb un relat d’aquesta competició esportiva, que no ha deixat petja en la cronística napolitana. El tal Montagut era d’una edat similar a la d’Enyego i s’havia criat amb ell i Montcada a la cort valenciana d’Alfons V el Magnànim. Durant la guerra de Nàpols, fou alcaid accidental del Castell

---

Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. I, p. 369.

¹⁴⁴⁸⁹ Qüestió de la qual s’ha tractat en el capítol antecedent I.3.8.

¹⁴⁴⁹⁰ Vegeu el capítol II.3.3.

¹⁴⁴⁹¹ Aquest és el sentit que tenien els certàmens celebrats en temps de pau, segons VAN DEN NESTE, Evelyne, *Tournois, joutes, pas d’armes dans les villes de Flandre a la fin du Moyen Age (1300-1486)*, École des Chartes, París, 1996.

¹⁴⁴⁹² Com s’observa per la seua expressió influïda pel llombard (capítol II.1.2).

¹⁴⁴⁹³ ARV, Mestre racional, 9.407, f. 154r, Eixides de la tresoreria general de Mateu Pujades, 1446.

Nou pel 1439, en vespres de la rendició negociada per de Guillem-Ramon de Montcada amb Tanneguy “del Chastell”,¹⁴⁴⁹⁴ de la qual s’ha tractat més amunt.

Pel que sembla, aquest Lluís de Montagut (València, *ca.* 1412/14-*post* 1460), amic de joventut d’Ausiàs Marc, presoner de Ponça (1435) i *conestable* en la guerra napolitana (1436-1443),¹⁴⁴⁹⁵ destacaria com a justador, però potser no fóra tan bo amb la llança com Guillem-Ramon... En una novel·la com el *Curial*, plena de facècies, bromes i jocs onomàstics, quan l’escriptor es refereix a “un comte anglès, apellat mossèn de Salísberi, lo qual era de la persona molt gran, valerós e famós cavaller”, és probable que estiguera pensant en el llinatge dels comtes de Salisbury, els Montagut (o Montagut, o Montacute: el nom d’un emblemàtic castell del comtat). En temps del *Curial*, Richard Neville era IV baró de Montacute *iure uxoris*, per haver-se casat amb Alice Montacute, la darrera comtessa de Salisbury d’aquest cognom. Els Montagut valencians no tenien res a veure, genealògicament parlant, amb els britànics. Però potser circulà entre els amics la broma sobre la coincidència onomàstica. Quan se’ns diu que “Pere de Muncada, veent Salísberi (...), ab una lança grossa e molt forts, que en la mà tenia, lo ferí tan asprament que del cavall lo derrocà, les cames altes, e caygué ben prop de Curial” (*CeG* II.49), ¿s’estaria recordant algun embat del reng de junyir del 1446? De fet, el que s’està descrivint –a mitjan torneig col·lectiu a cavall, on s’usen normalment altres armes més lleugeres– és una improvisada justa individual, on “Muncada” (Guillem-Ramon?) abat i desarçona el “comte de Salísberi” (*¿Montagu-Montagut*, en la imaginació de l’autor; com el joc establert abans amb *Roa* i *Roam?*).¹⁴⁴⁹⁶

L’amistat entre els Montcada i els D’Àvalos continuà en la generació subsegüent. El successor de Guillem-Ramon V en el comtat d’Adernò, el seu fill Joan-Tomàs de Montcada i Sanseverino, sent ja un ancià, l’any 1495, escrigué una biografia de la culta filla d’Enyego d’Àvalos, titulada *Vita illustris Constantiae Davalos, comitissae Acerrarum*: aquella mecenes i poetessa que cantava els amors de Dido i Enees; educava

---

¹⁴⁴⁹⁴ MIROT, Albert, *Lettres et provisions du lieutenant général et sénéchal de Provence délivrées en faveur de Tanguy du Chastel*, dins *Bulletin historique et philologique du comité des travaux historiques*, París, 1938-1939, ps. 95-109; CASSARD, Jean-Christophe, Tanguy du Chastel, l’homme de Montereau, dins COATIVY, Yves (ed.), *Le Trémazan des Du Chastel: du château fort à la ruine. Actes du colloque de Brest (10-12 juin 2004)*, Centre de recherche bretonne et celtique – Association SOS Château de Trémazan, Brest-Landunvez, 2006, ps. 83-104.

¹⁴⁴⁹⁵ S’ofereix una ressenya d’aquest i d’altres Montagut en el capítol I.2.5.

¹⁴⁴⁹⁶ Ens referim al Guillelmes de Roam, que s’enfronta amb Joan Martines de Luna cavaller que havia mort pocs anys abans a Roa, on se li havien celebrat unes sonades honres fúnebres (vegeu amunt).

els seus nebots a Iscla fent-los llegir novel·les cavalleresques, i era capaç de compondre elegies per la mort del seu estimat germà “nel più fiorito valenziano”.¹⁴⁴⁹⁷

Johan Ximenes de Urrea i Aznar d’Atrossillo

Els Urrea i els Atrossillo d’Aragó havien reunit sang i patrimonis a mitjan segle XIV en una sola nissaga: la de els valencians Ximenes d’Urrea, senyors de la tinença d’Alcalatén. Amb la qual cosa, convé associar-los com a matèria d’anàlisi, de la mateixa manera que els associarien l’escriptor i els destinataris de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*. En aquest relat de ficció, “don **Johan Ximenes d’Urrea**”, nom d’un personatge real del segle XIV, apareix esmentat entre els quatre grans nobles “aragoneses” que fan costat al rei d’Aragó en el “torneig de Melú”(CeG II.27). Poc després, quan Curial interroga l’herald del comte de Foix sobre els aragonesos que es comenta a París que vénen al certamen de Melun, aquest li respon que sols ha oït nomenar d’uns tals “don Blasco d’Alagó, e don Pero Maça, e un de Orrea” (CeG II.33), i no en coneix més. L’escriptor, a banda de jugar a la duplicitat onomàstica Maça / Cornell, que obliga a pensar els contemporanis en Pero Maça i el seu fill Lluís Maça-Cornell, amb el d’Urrea fa ús d’una variant amb obertura de la vocal inicial, *Orrea*, que no era l’habitual, però que també és present en la documentació notarial de l’època. Com observa Antoni Ferrando –i s’ha vist adés en la paronímia *Roa / Roam*– l’escriptor és molt amic d’aquest jocs de variació sinonímica, ortogràfica (*vuyt / huýt*), etc.¹⁴⁴⁹⁸ Ja no es parla més avant d’Urrea, però sí que apareix la figura d’un jove “**Aznar d’Atrossillo**”, que esdevé company d’armes de Curial en la doble batalla que afronten, respectivament, contra Guillalmes de la Tor i Vachier de Vilahir, àlies “Sanglier”.

L’Atrossillo de la ficció és un jove “gentil home” (donzell, escuder) que, en principi, no tenia previst participar en el torneig, on els invitats són nobles senyors i cavallers experimentats. Però el rei, que sap elegir els seus, es fixa en ell, perquè se l’ha

---

¹⁴⁴⁹⁷ TORRACA, Francesco – SANNAZARO, Jacopo – CARAZOLA, Pietro Antonio, *Studi di storia letteraria napoletana*, F. Vigo, Livorno, 1884, p. 18. Sobre la llegendària Costanza d’Avalos, vegeu MUTINI, Claudio, Costanza d’Avalos, principessa di Francavilla, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-costanza-d-principessa-di-francavilla_Dizionario-Biografico/> I també el capítol I.3.4, on es tracta d’ella.

¹⁴⁴⁹⁸ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88.

criat a la seua cambra i en coneix les virtuts físiques i militars. L'adoba immediatament cavaller i l'incorpora al seu equip de nobles aragonesos (*CeG* II.40):

“Lo rey manà que tothom s'armàs, e que ací anava molt a la honor de cascú; e axí, que s'esforçassen. Tothom s'armà, e lo rey pres l'estandart seu, qui era tot negre, ab les spases entrecroades, e, com miràs entorn, viu un gentil home de poch dies, mas valent e de bon cors, lo qual lo rey s'avia nodrit en la sua cambra, e era de les montanyes d'Aragó, apellat Aznar d'Atrossillo; e, fent-lo cavaller, li dix: ‘Yo ·t coman aquest standart e ma honor.’ Lo cavaller novell, en un punt armat, e muntat en un cavall molt fort, pres l'estandart; e lo rey mirà entorn, e viu que eren trenta-e-cinch cavallers armats.”

Desafiat per Sanglier i De la Tor, Curial necessita un “companyó” per a la batalla. Com no vol que siga francès, escriu al rei d'Aragó, a Barcelona, perquè li envie un dels seus homes. Coneguda la notícia a la cort, el jove Aznar, sense permís del rei, emprén la primera jornada del camí de París (de Barcelona a la Roca del Vallés), a fi d'avançar-se a la decisió reial i ser ell qui faça costat a Curial (*CeG* II.82):

“Aznar d'Atrossillo (...), sens dir res, en aquell punt partí de Barchinona, e se n'anà a dormir a la Roca; e d'allí scrivi una letra al senyor rey, per la qual li denunciava com era partit per anar-se'n a Curial e fer aquella batalla, per què li suplicava e li clamava mercè que no ·l privàs de la sua gràcia, ans li plagués scriure a Curial que ell lo y trametia. E llevà's a mijà nit, e continuà son camí a jornades tirades, tement-se que ·l rey li trametés detràs per empachar-lo. E axí vench a París, e ·s presentà a Curial; de què Curial hach molt gran plaer, car conexia'l per ço com havia aportat l'estandart al torneig, e era valent e molt valerós, forts e ardit, en tant que tot cavaller qui l'hagués per companyó deguera ésser rahonablement content.”

El rei es resigna, aprova l'autodesignació d'Aznar i bromeja sobre la qüestió amb un modisme castellà (*haver menester más freno que espuelas*¹⁴⁴⁹⁹), que l'escriptor tradueix mentalment al català: “tots temps coneguí que Aznar havia més mester fre que

---

¹⁴⁴⁹⁹ Sobre les dites i refranys castellans que conté el *Curial*, vegeu el capítol II.1.1.

esperons, e sens tota falla ell és bon cavaller e marvellós.” El rei, en conseqüència, envia diners i paraments a Atrossillo i el recomana per carta a Curial, el comte de Foix i els senyors borgonyons de Vergues i de Sant Jordi. L’aragonés, acceptat per companyó per Curial, es presenta com pertoca al rei de França...

“Era aquest Aznar jove de vint anys, molt gran luytador, tirador de barra, gran mestre en tot exercici d’armes, axí d’espasa, de hatxa, com encara de daga, e tan leuger, que al saltar o voltejar paria que volàs; e era tant forts que en lo regne on ell se era criat fins aquell jorn no havia par. Havia los cabells durs e molt aspres, e gran flota de cabells naray[ns], grans mans, amples spatles e pits, e era molt prest, e ardit com un leó” (*CeG* II.83).

L’aspecte d’Aznar impressiona el rei de França i els cortesans presents: “Miraren tots a Aznar, e feren rahó que aquest devia ésser valent cavaller e molt forts, encara que fos molt jove e tendre” (*ibidem*). Atrossillo combat ardidament amb Guillalmes de la la Tor, coneixent aquest “Aznar ésser molt pus forts que ell” (*GeG* II.102), però d’una manera honorable i cavalleresca. Podent haver-li produït la mort, no ho fa. Prefereix esperar –cosa que succeeix oportunament– que el rei de França interrompa la lliça. Tothom proclama aleshores la victòria esportiva de Curial i Aznar (*CeG* II.103). Guillalmes està admirat per la noble actitud del seu contrincant, solemnitzada amb una pau entre els quatre cavallers, que s’abracen i s’atorguen perdó... “Mas lo dit Guillalmes no besà a Aznar, ans, ab la vista brava e fellona, acomiadant-se de tots, a la sua posada lo se’n menà.” Dissimulava: el que volia era oferir-li la mà de la seua germana, Yoland de la Tor, donzella “de molt noble linage”, amb la qual es casa Aznar i se’n torna feliç a la cort d’Aragó, al “regne d’on era natural” (*CeG* II.109-110).

La noble família aragonesa dels Atrosillo, destacada en guerres i cròniques dels segles XIII i XIV, fou una branca familiar de les tres en què s’escindí, en el segle XII, la família dels Luna. La componien tres germans: Martín de Luna, cap del llinatge dels Martínez de Luna; Llop-Ferrenc I de Luna, cap dels López de Luna, i Alamany d’Atrosillo. Aquest últim adoptà el nom del seu castell d’Atrosillo, despoblat de l’actual terme municipal de Castiello de Jaca, un llogaret de la comarca de la Jacetània, pròxim a les muntanyes dels Pirineus.¹⁴⁵⁰⁰ L’escriptor del *Curial* estava ben informat d’aquesta

---

¹⁴⁵⁰⁰ ONA GONZÁLEZ, José Luis, El valle fortificado (II), dins *Revista de la Asociación Turística del Valle del Aragón*, 3, Canfranc-Estación, 2001-2002, ps. 16-20.

ascendència, per tal com situa els orígens d'Aznar d'Atrossillo a “les montanyes d'Aragó”.¹⁴⁵⁰¹ En la documentació medieval aragonesa, no són rares les ortografies *Atrossyllo* o *Trossill* per a definir el lloc d'origen de dita família i per a reflectir la qualitat d's sorda del fonema intervocàlic.¹⁴⁵⁰² Bé atenent a la pronúncia oïda de viva veu, que tracta d'adaptar a l'ortografia catalana, o bé per haver-ho vist escrit així en aragonés, l'anònim del *Curial* presenta el nom amb doble –ss–.

En el segle XIII, dos germans anomenats Gil i Peregrín d'Atrosillo acompanyaren Jaume I el Conqueridor a les guerres de conquesta de Mallorca (1229-1230) i València (1237-1245). El primer rebé en donació la senyoria d'Albal i el segon, Catarroja, en l'horta meridional del cap i casal (1238) Tanmateix, les seues possessions aragoneses eren molt més importants. Gil féu venda d'Albal al capítol de la Seu de València (1244); Peregrín donà la seua alqueria a l'orde de la Mercé (1252), i se'n tornaren ambdós a Aragó.¹⁴⁵⁰³ Catarroja pertanyia en temps del *Curial* a Mateu Pujades,¹⁴⁵⁰⁴ el tresorer general de la Corona, resident a Nàpols i tan íntimament relacionat en la seua tasca fiscalitzadora amb la Sommaria d'Enyego d'Àvalos.¹⁴⁵⁰⁵

Els *ricoshombres* Atrosillo foren senyors de les baronies d'Estercuel i Monclús, i altres feus. Duien per armes, en camper de gules, quatre trossos de llances d'or disposats en pal.¹⁴⁵⁰⁶ El següent Atrosillo destacat fou un Llop-Ferrenc d'Atrosillo que apareix en la *Crònica* de Bernat Desclot com un dels 40 cavallers signataris del compromís de Pere el Gran d'enfrontar-se amb el duc d'Anjou, en l'episodi del desafiament de Bordeus (1283). Juntament amb ell, hi ha un Ximén d'Urrea – predecessor dels Ximénez o *Ximenes* d'Urrea– que fou elegit pel rei d'Aragó com un dels seus sis “feels”, encarregats amb els sis fidels de Carles d'Anjou d'estipular els

---

¹⁴⁵⁰¹ Aquesta part del regne d'Aragó, l'Alt o el Vell Aragó, mantingué durant segles, a banda de la llengua aragonesa –que encara s'hi parla–, una forta personalitat regional i institucional. Vegeu, per exemple, GÓMEZ ZORRAQUINO, José Ignacio, El justicia de las Montañas de Aragón (1585-1672): la institución y sus oficiales, dins *Revista de Historia Moderna*, 26, Alacant, 2008, ps. 61-89.

¹⁴⁵⁰² UBIETO ARTETA, Agustín, *Toponimia aragonesa medieval*, Anubar, Saragossa, 1972, p. 39.

¹⁴⁵⁰³ Arxiu del Regne de València, Clergat, Pergamins, 2.341, 15 de desembre del 1252; MILLÁN RUBIO, Joaquín, La familia de los Atrosillo. Su fundación de Santa María del Olivar, dins *Ligarzas*, 7, València, 1975, ps. 85-132.

¹⁴⁵⁰⁴ VICIANO, Pau, *Catarroja, una senyoria de l'Horta de València en l'època tardomedieval*, Ajuntament de Catarroja, Catarroja, 1989.

¹⁴⁵⁰⁵ La biografia de Pujades, en el capítol I.2.5; la de d'Àvalos, en relació amb ell, en el capítol I.3.4. Sobre el tresorer del rei com a un dels personatges inspiradors de Melchior de Pando, vegeu el capítol II.3.3.

¹⁴⁵⁰⁶ NICOLÁS-MINUÉ SÁNCHEZ, Andrés J., El ‘Nobiliario original. Linajes de Aragón’ de Juan del Corral, dins *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 12, Saragossa, 2006, ps. 71-141 (p. 77).

“capítols” de la prevista batalla.¹⁴⁵⁰⁷ Ni l’un ni l’altre cavaller acompanyaren finalment el rei al camp de Bordeus. Únicament, com més amunt s’ha exposat, Blasco d’Alagó.

Avançat el segle XIV s’extingí per manca de successió masculina la família, i heretà Estercuel i la resta del patrimoni María Ximénez d’Atrosillo, filla de Martín Gil d’Atrosillo, casada pel 1344 amb el noble valencià Joan II Ximenes d’Urrea, senyor de la Tinença d’Alcalatén (era el segon matrimoni d’aquest¹⁴⁵⁰⁸). Durant anys, Maria sostingué un litigi contra un parent seu anomenat també Martín Gil d’Atrosillo.¹⁴⁵⁰⁹ Sembla que el contenciós se solucionà pel 1371 a favor dels Ximenes d’Urrea-Atrosillo de València.¹⁴⁵¹⁰ Així les coses, el fet que aparega un Atrosillo en *Curial e Güelfa*, difícilment s’entendria si no fóra per l’estreta vinculació d’un membre d’aquesta família, Llop Ximenes d’Urrea, a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim. Antoni Ferrando ja remarcà els vincles familiars existents entre els Ximenes d’Urrea i els Atrosillo, i les relacions d’aquestes famílies amb el regne de València.¹⁴⁵¹¹ Convindrà, en conseqüència, repassar la genealogia –no exempta d’algun dubte o contradicció entre autors¹⁴⁵¹²– de les branques aragonesa i valenciana dels Urrea.

---

¹⁴⁵⁰⁷ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), p. 487 (cap. 100).

¹⁴⁵⁰⁸ Segons NATIVIDAD, Fray Antonio de la, *Silva de sufragios declarados (...) al Excmo. Sr. don Antonio Ximénez de Urrea*, conde de Aranda, Saragossa, 1648, s. p.

¹⁴⁵⁰⁹ Al qual fa referència ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 3, p. 578 (VII,75).

¹⁴⁵¹⁰ CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Un decenio de la villa de Longares en sus gentes y negocios, según testimonios notariales (1366-1377), dins *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 43-44, ps. 95-152 (p. 120), situa la data del casament en aquest any 1371, però Zurita data l’inici del contenciós familiar el 1344.

¹⁴⁵¹¹ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 75).

¹⁴⁵¹² Vegeu NATIVIDAD, Fray Antonio de la, *Silva de sufragios declarados (...) al Excmo. Sr. don Antonio Ximénez de Urrea*, conde de Aranda, Saragossa, 1648; BORAÑO CLEMENTE, Gerónimo, *Noticia de Gerónimo Jiménez de Urrea y de su novela caballeresca inédita, ‘Don Clarisel de las Flores’*, Tipogr. de Calisto Ariño, Saragossa, 1866, ps. 11-12; CERVERÓ, Lluís – BATLLORI, Miquel, El comte Dionís d’Hongria, senyor de Canals, al seguici de la reina Violant: la descendència de Dionís als regnes de València i d’Aragó, dins *X Congrés d’Història de la Corona d’Aragó. Comunicacions, vols. I i 2*, Saragossa, 1980, ps. 559-577; MAINÉ BURGUETE, Enrique, La carta de població concedida a Tierga por don Pedro de Urrea en 1334, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11, Saragossa, 1993, ps. 527-551 (p. 550); LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Los Urrea y la revuelta de L’Alcalatén de diciembre de 1440, dins *Sàitabi*, 45, València, 1995, ps. 259-274; NAVARRO ESPINACH, Germán, La formación de los señoríos del condado de Aranda, dins CASAUS BALLESTER, M^a. José (ed.), *El condado de Aranda y la nobleza española en el Antiguo Régimen*, Institución ‘Fernando el Católico’ – CSIC, Saragossa, 2009, ps. 65-84; GASCÓN PÉREZ, Jesús, Los municipios de la comarca en las edades Media y Moderna, dins ALQUÉZAR PENÓN, Javier – RÚJULA LÓPEZ, Pedro (eds.), *Comarca de Andorra-Sierra de Arcos*, Diputación General de Aragón (“Territorio”, 31), Saragossa, 2008, ps. 93-104 (ps. 100-101); NAVARRO, Germán – VILLANUEVA, Concepción – SOLA, Alejandro Jesús, La compra del Vizcondado de Rueda en 1393, dins *Aragón en la Edad Media*, 23, Saragossa, 2012, ps. 223-243.

En principi, està ben documentat que Ximén I d'Urrea (l'Urrea que donà origen a la línia o branca genealògica dels *Ximénez*), senyor de les baronies de Biota i El Bayo, a la comarca coneguda llavors com “les Muntanyes d'Aragó” (entre Jaca i el regne de Navarra), ajudà Jaume I el Conqueridor en la conquesta de València. Fou compensant amb la tinença d'Alcalatén (al nord del nou regne de València, 1233) i les alqueries de Sollana i Pardines (prop de València, 1238). El succeí Ximén II d'Urrea i Rodrigues, casat amb Toda Pérez Cornell, que tingué dos fills: Ximén III d'Urrea, a qui pertocaren Biota i El Bayo (Aragó), i **Joan Ximénez I d'Urrea** (ca. 1320), que heretà la tinença d'Alcalatén (València). A aquest aragonés, assentat a València i fundador de la branca valenciana dels Urrea, excel·lentment representada al Nàpols del *Curial* per don Llop Ximenes d'Urrea, és el que rep homenatge –sense excloure altres al·lusions que vénen explicades més avall– en la novel·la relacionant-lo amb Pere el Gran.

Hi ha un detall molt important –des del punt de vista al·legòric general de la novel·la– i significatiu per a la identificació del personatge històric suggerit, és el relacionat amb l'estendard reial. Com l'Aznar d'Atrossillo del *Curial*, aquest “Johan Ximenes d'Urrea” històric fou l'abanderat, el “senyaler”, el portador de la senyera reial de l'exèrcit de la Corona d'Aragó, per especial designació de Jaume II el Just (1291-1327). Fou durant la campanya de Sardenya, el 3 de febrer del 1324, per haver mort la vespra Artal de Luna, parent de Joan i portador fins aleshores de l'ensenya reial. Així ho comunicà l'infant Alfons a son pare. Segur que el virrei de Sicília conservava, com un tresor, el pergami on el rei ratificava als Ximénez d'Urrea (que anys després rebrien el patrimoni i la sang dels Atrossillo), amb dret hereditari, el privilegi de dur la senyera reial: “*Et nos incontinenti, attenta probitate nobilis Johannis Eximini d'Urrea (...), quam a nobis remunerari et honorificis atolli beneficiis obtime promeretur, vexillum nostrum ei comissimus*”.¹⁴⁵¹³ La coincidència amb allò que s'expressa en la novel·la no és casual ni improvisada –com pràcticament no res del que conté l'obra–, sinó producte d'un “missatge” codificat lleugerament per l'autor, però perfectament discernible per a uns lectors –entre els quals es trobaria el virrei de Sicília i mestre de camp d'Alfons el Magnànim, Llop Ximenes d'Urrea– informats sobre l'assumpte: “e lo rey [d'Aragó] pres l'estandart seu, qui era tot negre, ab les spases entrecroades (...) e, fent-lo cavaller,

---

¹⁴⁵¹³ MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, *La casa de Luna (1276-1348). Factor político y lazos de sangre en la ascensión de un linaje aragonés*, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster, 1990, ps. 241 i 450.

li dix: ‘Yo ·t coman aquest standart e ma honor.’ Lo cavaller novell, en un punt armat, e muntat en un cavall molt fort, pres l’estandart” (*CeG* II.40).

Arran del tractat d’Anagni (1295), impulsat pel papa Bonifaci VIII, es donava la circumstància que Jaume II d’Aragó era el gonfanoner o braç armat oficial de l’Església (*vexillifer Ecclesiae*). Com a tal, al costat de la senyera, havia de dur el seu exèrcit el *vexillum Petri*, és a dir, l’estendard pontifici de les claus “entrecroades”, com diria l’autor del *Curial*. Doncs bé, el mateix privilegi del 1324 explica que, en boca del rei Jaume, que “*nos olim, cum alia carta nostra, comendasse nobili et dilecto Johanni Eximeni de Urrea vexillum Sancte Romane Ecclesie.*”¹⁴⁵¹⁴ És a dir, que abans d’heretar del seu parent Luna el dret a portar la senyera reial, el d’Urrea ja havia sigut portador del gonfanó de l’Església per especial designació personal del monarca. Aquesta excepcional circumstància, la de portar el rei d’Aragó les claus “entrecroades” de Roma era de caràcter vitalici, i quedà anul·lada per defunció del privilegiat monarca (1327). A més a més, ja no es tornaria a repetir fins el 1443 (tractat de Terracina, entre Alfons el Magnànim i Eugeni IV), quan el rei de Nàpols, reconegut com a tal, fou autoritzat a portar les claus de sant Pere (que ja exhibia, *de facto*, des del 1437), com a nou gonfanoner i capità de l’Església, en la guerra contra Francesco Sforza (1444-1446). És en el marc d’aquesta conjuntura històrica quan s’escriu el *Curial* i quan l’escriptor recorda que els Ximénez d’Urrea-Atrosillo, per un antic privilegi, ja havien dut la senyera pontificia. Ara bé, l’escriptor transforma les claus en “spases entrecroades”. Després, hi aplica de fons un esmalt de sable (negre): el de l’estendard que duia per Nàpols el duc de Calàbria (presumpte dedicatari de la novel·la). I finalment, posa les espases a mans d’un “rey d’Aragó”,¹⁴⁵¹⁵ que les cedeix cerimoniosament a un personatge històric del qual descendeix el mestre de camp d’Alfons el Magnànim: no sols un gran militar, sinó també un dels homes més poderosos de la cort de Nàpols. Alhora que ret homenatge literari al seu amic, i als Ximenes d’Urrea-Atrosillo en general, és clar que l’anònim vol expressar al·legòricament el següent ideal polític: si Curial (la Corona d’Aragó o el regne de Nàpols, que havia d’heretar Ferran d’Aragó) servia la Güelfa (l’Església), ja no era pel reconeixement de la superior autoritat d’aquesta. Sols cal veure que el papa no apareix esmentat per a res en tota la novel·la.

---

¹⁴⁵¹⁴ *Ibidem*, p. 242.

¹⁴⁵¹⁵ Sobre el gonfanó de l’Església i tota aquesta simbologia, ja s’ha tractat en el capítol II.2.3, al qual us remetem per a majors detalls.

Ni tan sols quan cal convocar una croada contra els infidels i bàrbars otomans.¹⁴⁵¹⁶ El servei de Curial plasma al·legòricament la definitiva harmonia –somniada per Dante en el *De monarchia*– entre l’espasa del poder temporal o imperial (la gibel·lina) i la del poder espiritual (la güelfa). El “guardó” de glòria i felicitat anunciat per a la parella en el proemi I.0, se l’emporta sencer el cavaller a la fi del llibre III, quan la Güelfa passà a ser ombra seua. El que teoritzà solemnement sobre les “espases entrecroades” o superposades “de Pere” (“*Oportet ante gladium esse sub gladio, et temporale auctoritatem spirituali subjici potestati*”, afirmava *ex cathedra*¹⁴⁵¹⁷) fou precisament el mateix Bonifaci VIII que atorgà el bandera al rei d’Aragó perquè la cedira a Ximenes d’Urrea.

Joan Ximénez I d’Urrea, casat amb Teresa d’Entença, sols tingué una filla, Toda Pérez d’Urrea, casada amb el noble aragonés Artal V d’Alagó (+1323). El primogènit d’aquest matrimoni, Blasco III d’Alagó, heretà el cognom i les terres del pare (les baronies de Pina i Sástago, regne d’Aragó); el fadrister, **Joan Ximénez II d’Urrea**, heretà el feu de l’avi matern (la tinença d’Alcalatén, regne de València) i adoptà el nom i el cognom d’aquest per vincle testamentari. Amb la qual cosa, tenim que el Ximenes d’Urrea de la cort napolitana on s’havia de “recitar” el *Curial*, també portava en les seues venes al sang dels nobles Blasco d’Alagó, com Lluís Maça-Cornell i Guillem-Ramon de Montcada-Alagó, altres dos dels capitans del Magnànim. Joan Ximénez III destacà en la guerra de la Unió (1348) fent costat al rei Pere IV el Cerimoniós contra els unionistes, entre els quals hi havia els seus parents Urrea, barons de Biota i El Bayo. Aquests perderen els feus en profit de dit Joan, recompensat també per la corona amb el mer i mixt imperi de l’Alcalatén (1354). També degué ser el rei Pere qui propicià el segon matrimoni de Joan, pel 1344, amb la donzella María Ximénez d’Atrosillo, hereva d’un important patrimoni aragonés: la baronia d’Estercuel i les altres possessions de la important casa dels Atrosillo, mancada de successió masculina.

Un cosí de la jove, Martín II Gil d’Atrosillo, i el fill Llop-Ferrenc, sostingueren un llarg contenciós (1344-1371) contra Ximénez d’Urrea per aquesta causa de la successió

---

¹⁴⁵¹⁶ Com nota i explica BUTINYÀ, Júlia, El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa* (encara sobre el primer humanisme), dins *Mirabilia*, 10, Barcelona, 2010, ps. 235-257, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

¹⁴⁵¹⁷ Citat per PERTILE, Antonio, *Storia del diritto italiano, dalla caduta dell’Impero Romano alla codificazione*, Istituto del Diritto Publico e delle Fonte del Diritto, Tipogr. Fratelli Salmin, Pàdua, 1892-1902 (2a ed.), vol. 1, p. 302, n. 39.

dels Atrosillo, que finalment guanyà Joan.¹⁴⁵¹⁸ Seqüela de la sentència del 1371 deu ser la compra a Gil de Rada per Martín Gil d'Atrosillo del lloc de Mezalocha, per 60.000 sous jaquesos (Saragossa, 5 d'abril del 1372),¹⁴⁵¹⁹ perquè dit feu fou lliurat de seguida a Joan Ximénez III d'Urrea i María d'Atrosillo. Aquests designaren **alcaid de Mezalocha** un parent de la dama, que era escuder i s'anomenava Artal d'Atrosillo (1371-1377), el qual fou succeït per un parent –un fill?, també escuder– anomenat **Aznar d'Atrosillo** (1377), com el “gentil home” de la novel·la cavalleresca.¹⁴⁵²⁰ Cap la possibilitat que l'Aznar històric destacara especialment per la seua fortalesa o ardidesa en el combat, en alguna de les campanyes de guerra en què s'implicà la casa dels Ximenes d'Urrea. El relat d'alguna de les seues proeses, qui sap si per transmissió oral o escrita, hauria arribat a la cort de Nàpols de la mà de Llop Ximenes d'Urrea, i hauria sigut utilitzat oportunament per l'autor de la novel·la per a bastir el seu personatge de ficció.¹⁴⁵²¹

Joan Ximénez II d'Urrea i Maria Ximénez d'Atrosillo tingueren dos fills. El primogènit, Ximén II d'Urrea, heretà el patrimoni de les muntanyes d'Aragó (baronies de Biota i El Bayo, etc.) i enllaçà genealògicament amb els Luna-Agoult: la família de la reina Maria de Luna, parenta dels Agoult provençals, barons de Sault, esmentats tangencialment en *Curial e Güelfa*. El fill secundogènit, **Joan Ximenes III d'Urrea i Atrosillo** (senyor ca. 1375-1388), heretà la tinença d'Alcalatén i les baronies aragoneses d'Estercuel i Atrosillo (el feu dels Atrosillo). Casat amb Ramoneta de Boïl (hereva de Mislata, prop de València, i amb drets successoris sobre Benilloba, al mateix regne), comprà l'any 1393 el vescomtat de Roda (viles aragoneses de Rueda i Épila) a Francesc de Perellós.¹⁴⁵²² Pel 1395 encara cuejaven les apel·lacions dels Atrosillo

¹⁴⁵¹⁸ Algun autor situa el matrimoni de Joan i Maria d'Atrosillo el 1371, però Zurita retrotrau l'origen de la disputa familiar al 1344. Vegeu ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 3, p. 578 (VII,75).

¹⁴⁵¹⁹ Biblioteca de Catalunya, Fons Històric, Hospital de la Santa Creu, Pergamins, núm. 606.

¹⁴⁵²⁰ CANELLAS LÓPEZ, Àngel, Un decenio de la villa de Longares en sus gentes y negocios, según testimonios notariales (1366-1377), dins *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 43-44, ps. 95-152 (p. 152). La identificació amb aquest personatge històric ja havia sigut proposada per FERRANDO, Antoni, FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 75); ÍDEM, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463 (p. 457).

¹⁴⁵²¹ Podria haver tingut aquesta proesa relació amb la guerra contra Castella. Segons *Crònica dels reis d'Aragó*, les incursions dels Urrea en terres castellanques havien donat nom a un adagi: “...resta en Castella un dit vulgar que, quant degú volia dir mal o blasfemar a altri, li deya: ‘Axí Urreas malos passen por tu casa’.” Vegeu GARRIDO VALLS, Josep-David, Un nou manuscrit de la “Crònica dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona”: el ms. Ventimiliano 1/83 de la Biblioteca Regional Universitària de Catània, dins *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, 1, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 19-36 (p. 30, f. 88r del manuscrit).

¹⁴⁵²² Malgrat la transferència del feu, els Perellós pactaren amb els Urrea el manteniment del títol vescomtal per a llur casa. Vegeu NAVARRO, G. i al., *La compra del Vizcondado...*, op. cit.

aragonesos, quan obtingué un reconeixement definitiu per part de la corona dels seus drets sobre Estercuel.¹⁴⁵²³ Establert a València, el succeí el seu primogènit, Llop I Ximenes d'Urrea (ca. 1388-1404), que morí jove, amb la qual cosa els feus passaren a Pere I Ximenes d'Urrea i Boil (senyor 1404-1421).¹⁴⁵²⁴ Coincidí el temps de Pere amb el Compromís de Casp (1410-1412), durant el qual dirigí a Aragó el partit favorable als Trastàmara, que lluità contra el d'Antón de Luna, acèrrim partidari de la candidatura al tron del comte Jaume d'Urgell "el Dissortat".¹⁴⁵²⁵ Les grans despeses que hagué d'afrontar en aquesta campanya l'obligaren a vendre al poderós justícia d'Aragó, Berenguer de Bardaixí, el patrimoni dels Atrosillo: la baronia d'Estercuel, i els feus d'Alfamén i Mezalocha (1412). La venda s'ha de relacionar amb el casament del mateix Urrea amb una filla de Berenguer, Maria Bardaixí. Ferran I el d'Antequera compensà, en qualsevol cas, les despeses de l'Urrea amb la baronia d'Almonacid de la Sierra, entre altres donacions i prebendes.¹⁴⁵²⁶ Aquest Pere I romandria a Aragó, com el seu immediat successor del primogènit, el noble Pere II Ximenes d'Urrea (mort el 1469), vinculat a la cort saragossana de Joan de Trastàmara, germà del Magnànim, on excel·lí entre el cercle de lletraferits interessats en poesia, com ara Pere Torroella.¹⁴⁵²⁷ Fou després governador del regne de València (1459-1469), per designació del mateix Joan II.

El germà segon o fadrister del Pere II aragonés era **Llop II Ximenes d'Urrea** i Bardaixí (1404-1475). El nom valencià de *don Lop Ximénez* o *don Llop Ximenes d'Urrea* (no *Lope*) apareix, tant en la documentació aragonesa com en la napolitana i la siciliana.¹⁴⁵²⁸ No és estrany així que, per la parla en què s'expressaven, el d'Urrea i

¹⁴⁵²³ MILLÁN RUBIO, J., La familia de los Atrosillo..., ps. 114-115.

¹⁴⁵²⁴ Com adverteix LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., Los Urrea y la revuelta..., p. 260, CERVERÓ, L. – BATLLORI, M., El comte Dionís d'Hongria..., ps. 573-574, introdueixen genealògicament, entre Joan III i Pere I, un Llop Ximenes d'Urrea, seguint alguna errònia font d'informació antiga.

¹⁴⁵²⁵ ABELLA, Juan – LAFUENTE, Mario – DE LA TORRE, Sandra, De Martín I a Fernando I: itinerario de un compromiso (1410-1412), dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 61-94 (p. 63).

¹⁴⁵²⁶ NAVARRO, G. i al., La compra del Vizcondado..., p. 82.

¹⁴⁵²⁷ CABRÉ, Lluís, Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context, dins ALEMANY, Rafael (ed.), *Ausiàs March: textos i contextos*, Intitut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Alacant – Barcelona, 1997, ps. 59-72; ÍDEM, From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea an Other 'Ausismarchides', dins MACPHERSON, Ian – PENNY, Ralph (eds.), *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deyemond*, Tamesis, Londres, 1997, ps. 57-73; RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011, vol. 2, ps. 259-300 (epistolari entre Torroella i Urrea).

¹⁴⁵²⁸ Vegeu, per exemple, MARÍN PADILLA, Encarnación, Aranda y Jarque, señorío de los Ximénez de Urrea, en 1449, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11, Saragossa, 1993, ps. 553-573 (p. 565).

Pedro de Cardona foren catalogats com a *catalani* per l'autor de la *Descrittione de la città e governo di Napoli* (1444), atribuïda a Borso d'Este.¹⁴⁵²⁹ El cronista Collenuccio, en canvi, el recorda (1498-1500) i el situa entre un col·lectiu, el dels “huomini ingenuosi... valentiani” que atorgaren esplendor a la cort napolitana d'Alfons I.¹⁴⁵³⁰ El medievalista Jorge Sáiz cataloga Urrea com a valencià-aragonès, com els Maça de Liçana, per pertànyer tots a nobles famílies aragoneses de sang i –en part– de patrimoni baronial, però ser catalanòfons de naixença o criança, i radicats a València.

El progenitor de Llop Ximenes li reservà els béns que no eren part del llegat hereditari, sinó adquisicions, és a dir, el vescomtat de Roda.¹⁴⁵³¹ Un tercer germà, Ximén, heretà les baronies pairals de Biota i El Bayo. Destacaria el referit Llop en el terreny de les armes, des que als 16 anys d'edat¹⁴⁵³² passà a criar-se i servir (1420-1432) Alfons el Magnànim. Era una recompensa més al seu progenitor, per la decidida actuació trastamarista. Habità Llop durant anys al Palau del Real de València, on el sobirà tenia la seua cort quasi permanent, i continuà servint-lo també durant dècades, en totes les empreses d'Itàlia (1432-1458). En el seu escut heràldic, que exhibí durant anys en la guerra contra els Anjou i altres campanyes, el mestre de camp mostrava les armes d'Urrea, però combinades amb les d'Atrosillo. A més, la família de la mare, els Bardaixí, eren els posseïdors –per la venda del 1412, adés comentada– de la valuosa herència dels Atrosillo: la baronia d'Estercuel.¹⁴⁵³³ Amb la qual cosa, era ben senzill que els oients del *Curial* relacionaren Llop d'Urrea amb “Aznar d'Atrosillo”.

Fins i tot és possible que la caracterització que se'ns dóna d'Aznar (“Havia los cabells durs e molt aspres, e gran flota de cabells naray[ns], grans mans, amples spatles e pits, e era molt prest, e ardit com un leó”, *CeG* II.83) s'ajustara a l'aspecte físic i a la impetuositat del baró, recordada pel Panormita en una anècdota que més avall referim. Que fora Llop el “mestre de camp” –l'organitzador dels exèrcits del rei– no era producte

---

¹⁴⁵²⁹ Per a estranyesa de RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 316.

¹⁴⁵³⁰ COLLENUCCIO DA PESARO, Pandolfo, *Compendio dell'Historia del Regno di Napoli* [1498-1500], Tipogr. de Giovanni Maria Scotto, Nàpols, 1541, f. 191v.

¹⁴⁵³¹ Encara que en algunes genealogies consta com si fóra titular del vescomtat el germà, hi ha documentació al respecte, on s'informa d'actuacions dels procuradors aragonesos del noble resident a Nàpols. Vegeu, per exemple, del 1439, *ibidem*, p. 74. A la mort del germà major, 1469, això sí, Llop heretà la resta de béns. Altres notícies sobre la gestió absentista del patrimoni aragonès de Llop. Vegeu *ibidem*, ps. 553-573 (ps. 554-555 i 558), dels anys 1448-1449; FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 216, n. 1 (*don Lop Ximenes*, amb –s, com en el *Curial*; en Aragó, amb –z).

¹⁴⁵³² Segons NATIVIDAD, A. de la, *Silva de sufragios declarados...*, s. p.

¹⁴⁵³³ GASCÓN PÉREZ, J., Los municipios de la comarca..., p. 101.

de la casualitat, sinó d'aptituds especials. Podrien ser perfectament les “apteses” apreses per “un gentil home de poch dies, mas valent e de bon cors, lo qual lo rey s'avia nodrit en la sua cambra” (*CeG* II.40). També Llop s'havia nodrit en la “cambra” valenciana del rei des que era un adolescent (1420...), en companyia del mateix autor del *Curial* (1422-1435), si és que aquest era –com semblen indicar-ho tots els indicis– Enyego d'Àvalos. I en companyia dels Montcada-Alagó, Cardona (amb connexió amb els Oluja), Erill-Orcau, etc. homenatjats o al·ludits en l'obra. Tots ells, quan eixien a caçar al camp de Nàpols, veien *guineus* i les anomenaven lògicament *raboses*, tal com figura en el *Curial*, per haver-se criat tots entre valencians. L'explicació sobre la pretesa “valencianitat” lingüística de *Curial e Güelfa* –una valencianitat bastant *impura*, per cert, afectada de castellanismes, toscanismes i llombardismes¹⁴⁵³⁴– és senzillament aquesta: la d'un autor i uns lectors procedents de la cort de València.

Hi ha un altre detall que obliga a relacionar l'Aznar d'Atrossillo amb Llop d'Urrea, i és l'afició que el personatge de ficció manifestava a un esport manxec que començava a arrelar aleshores a “les montanyes d'Aragó” i que s'anomenava “tirar barra” (en algun lloc de Catalunya, on raríssimament es documenta, en deien, lògicament, *gitar barra*;¹⁴⁵³⁵ amb el verb medieval *gitar*, que també coneix i usa l'anònim del *Curial*). Precisament, el primer “tirador de barra” que es documenta en la història dels esports d'Aragó –deixant de banda ara el del *Curial*– fou un criat del cavaller Juan de Gurrea, que excel·lí cap al 1450 en una competició celebrada a Sarda, prop de Jaca.¹⁴⁵³⁶ I tot podia caure en el terreny de la coincidència casual, si no fóra perquè Gurrea era el procurador del noble absentista Llop Ximenes d'Urrea en les corts aragoneses dels anys 1446-1450, coincidents amb el moment d'escriptura del *Curial*.¹⁴⁵³⁷

El currículum militar de Ximénez d'Urrea-Atrossillo,¹⁴⁵³⁸ recordat pel comportament d'Aznar, començà quan era tan sols un donzell adolescent –com l'Atrossillo de la novel·la– criat a la cambra del rei. Amb 16 anys d'edat, acabat d'incorporar a la cort, el rei Alfons se l'emportà a la campanya mediterrània del 1420-

---

¹⁴⁵³⁴ Com s'ha vist en els capítols II.1.1 i II.1.2.

¹⁴⁵³⁵ PUJOL, Francesc – AMADES, Joan, *Diccionari de la dansa, dels entremesos i dels instruments de música i sonadors. Volum primer: la dansa*, Fundació Concepció Rabell i Cibils, viuda Romaguera, Barcelona, 1936, ps. 157-158, els quals remetent a SEGURA VALLS, Joan, *Història d'Igualada*, Tipogr. d'Eugeni Subirana, Barcelona, 1907.

¹⁴⁵³⁶ DONCEL RECAS, Lucio, *Deportes tradicionales de fuerza en España*, Visión Libros, Madrid, 2010, ps. 107-108.

¹⁴⁵³⁷ Com s'ha exposat en el capítol II.2.2, referit a l'ambientació històrica de la novel·la.

¹⁴⁵³⁸ Per a algunes fonts d'informació suplementàries sobre les dades que oferim a continuació, us remetem a la ressenya biogràfica del personatge inclosa en el capítol I.2..5.

1423. Com llegim en el Curial, “aquest [Atrosillo] devia ésser valent cavaller e molt forts, encara que fos molt jove e tendre” (*CeG* II.83). Després d’aquesta campanya, Llop d’Urrea participà en les guerres contra Castella (1425, 1429-1430), on comandà tropes i compartí missions diplomàtiques amb Joan Martínez de Luna (el senyor d’Illueca i Gotor homenatjat en el *Curial*) i amb Guillem-Ramon de Montcada (baró de Mequinença, parent del Guillem-Ramon de la cort de Nàpols).¹⁴⁵³⁹ Continuà destacant en les expedicions sicilianes a Tunis i Líbia (1432-1434), abans de ser fet presoner a la batalla de Ponça (1435). En les cròniques catalanes apareix el primer entre els presoners de la noblesa aragonesa: “De Aragó hi foren presos los següents: primo, Lop Ximén d’Urrea, qui après fonch visrey de Sicília...”¹⁴⁵⁴⁰ Notem com, malgrat pertànyer a la branca valenciana dels Urrea i ser valencià de criança, a Barcelona se’l considerava –pel seu llinatge, ancestres i possessions de Roda i Èpila, aragonés, com els “aragoneses” del *Curial*.

En ser alliberat, el 1436, Llop passà a la cort de Gaeta, on Alfons el Magnànim li féu donació (1437) de Trasmoz i Lituénigo (feus aragonesos enmbargats el 1430 al comte de Luna) i el designà “mestre de camp” del seu exèrcit, per a la dura guerra de conquesta de Nàpols (1436-1443) contra Renat I d’Anjou.¹⁴⁵⁴¹ Era conestable de tropes d’infanteria pel 1438. El seu comportament fou heroic i fou ferit en combat el 1439.¹⁴⁵⁴² Prestava diners a la corona per a finançar l’exèrcit (1440). Aportava personalment una tropa de dotze llances (36 efectius a cavall) pel 1442.¹⁴⁵⁴³ Aquest any destacà en la crucial batalla de Carpenone, que donà lloc al definitiu setge de Nàpols.

Només ser designat virrei de Sicília (novembre del 1443), un ofici que exerciria amb escasses interrupcions fins a la seua mort, el 1475, s’ocupà de millorar relacions amb el rei de Tunis deixant-hi d’ambaixador permanent el benedictí fra Giuliano

---

¹⁴⁵³⁹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 711 (XIII,55).

¹⁴⁵⁴⁰ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 101 (doc. 29).

¹⁴⁵⁴¹ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d’Aragona e Renato d’Angiò*, Lanciano, 1908, ps. 220, 235, 290-292, 300-301 i 381.

¹⁴⁵⁴² PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 263 (VIII,305).

¹⁴⁵⁴³ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. I. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 134.

Mayale.¹⁴⁵⁴⁴ Viatjà a Gènova amb el jurista sícul Battista Platamone, el secretari valencià Joan Olzina i l'humanista lígur Bartolomeo Facio per a pactar amb el *dux* un protectorat per part del rei d'Aragó (1444).¹⁴⁵⁴⁵ Segons Jorge Sáiz, dirigí un important contingent en la guerra de les Marques (1444-1446), on la senyera del rei d'Aragó, com en els temps del seu avantpassat el “senyaler” Joan Ximenes d'Urrea, encapçalava l'exèrcit de la Corona d'Aragó acompanyada del gonfanó de les claus “entrecroades” de sant Pere. També estigué en la guerra de sotmetiment de la Calàbria (1444-1445) i coorganitzà –en qualitat de mestre de camp– el finançament de l'expedició centroitaliana del rei d'Aragó (1446-1448).¹⁴⁵⁴⁶ Ell mateix, lògicament, era un dels *capessquadra* de la cavalleria reial.¹⁴⁵⁴⁷ De manera que, en escriure's el *Curial*, els mèrits militars de *don* Llop estaven sobradament acreditats. Jerónimo Zurita l'anomena com un “de los señalados caballeros que hubo en su tiempo, y fue gran privado del rey don Alonso.”¹⁴⁵⁴⁸

L'humanista de la cort de Nàpols Antonio Beccadelli “el Panormita” conta que, trobant-se el campament reial al setge de Caiazzo (l'Abruç, maig del 1441),¹⁴⁵⁴⁹ es presentà impetuosament Llop Ximenes davant el rei i interrompé bruscament una conversa que aquest mantenia amb el cronista i altres homes de saber, sobre les guerres de Viriat. Al mestre de camp, li urgia consell militar. I no dubtà a interposar-se bruscament amb el seu cavall entre el rei Alfons i el Panormita. Actuava Llop, doncs, d'acord amb la dita castellana que cita el “don Pedro” del *Curial*: “tots temps coneguí que Aznar havia més mester fre que esperons.” Potser qui pronuncià la frase fou un altre rei d'Aragó, castellà i molt aficionat a usar refranys populars en la conversa –segons testimonis cronístics– i en les seues lletres autògrafes, com era “don Alfonso”. De fet, la frase sona molt a un modisme castellà: *tener más menester freno que espuelas*.

---

¹⁴⁵⁴⁴ CERONE, Francesco, Alfonso il Magnanimo ed Abu 'Omar Othmân. Trattative e negoziati tra il Regno di Sicilia di qua e di là dal Faro ed il Regno di Tunisi (1432-1457); separata d'*Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, Tipogr. Giannotta, Catània, 1912, p. 128.

¹⁴⁵⁴⁵ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, vol. 6, ps. 297 (XV.24) i 362-365.

¹⁴⁵⁴⁶ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Hisenda reial i comerç en el regne de València en època del Magnànim, dins *Recerques*, 43, Barcelona, 2001, ps. 129-162 (p. 144), en novembre del 1446.

¹⁴⁵⁴⁷ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 83.

¹⁴⁵⁴⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 39 (XIV,10).

¹⁴⁵⁴⁹ Segons una proposta de datació de LAURENZA, Vincenzo, Il Panormita a Napoli, dins *Memorie dell'Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92, basant-se en FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 235. També hi ha qui situa l'anècdota en el setge de Maddaloni, el 1438, però llavors sembla que encara no era mestre de camp o que no tenia tanta autoritat com pel 1440.

Llavors –tornem ara a la crònica de l’humanista– el rei el manà callar i esperar a la conclusió del debat erudit: “Sobrevingué [a] aquestes coses lo noble don Lop Ximénez d’Urrea, qui fon visrey de Sicília e príncep dels honrrats cortesans, e capità de l’exèrcit, e mès-se entre mi e lo rey. Lo rey li manà s’apartàs, dient-li que aquel loch era per lavòs dels togats, ço és, dels letrats, e no dels cavallés. Obeý lo dit don Lop”. Aquesta és la traducció de Jordi de Centelles a partir del text original en llatí: “*Supervenit huic sermoni Ximenius Durrea purpuratorum princeps praefectus castrorum. Cumque et locum, qui inter regem et me medius erat equo invectus capere instaret, rex vultu renitens prohibuit, asserens locum illum cum de litteris, aut cognitione antiquitatis ageretur non purpuratorum, sed togatorum esse. Cessit ergo Ximenius.*”¹⁴⁵⁵⁰ Beccadelli considera Llop d’Urrea com el primer entre els curials o nobles magnats de la cort amb responsabilitat de govern, que l’humanista anomena els *purpurati*.

Convindria anotar, com un possible vincle més amb el *Curial*, l’amistat existent entre dos grans puntals de la monarquia alfonsina, com foren Llop Ximenes d’Urrea i Enyego d’Àvalos; amistat que devia remuntar-se al 1424, moment en què el d’Urrea tornà amb el rei a València, on vivia l’exiliat castellà, que era un xiquet d’uns deu anys. Molt de temps després, quan morí a Nàpols Alfons V, una part dels barons ibèrics –els catalans, sobretot– tractaren d’entronitzar Carles de Viana (resident a Nàpols, 1457-1458) en lloc del bastard Ferran I. D’Àvalos, gran amic del príncep Carles (vidu de la germana de Jean de Clèves, i amfitrió d’aquest i Jacob/Jacques de Lalaing quan foren peregrins a Sant Jaume), intervingué amb altres negociadors. Carles es retirà a Sicília, un regne que, a diferència de Nàpols, es mantingué en la Corona d’Aragó, governada ara per Joan II el Gran.¹⁴⁵⁵¹ Estaria mal vist a Nàpols que el lletraferit D’Àvalos continuara intercanviant lletres i manuscrits amb el també culte i bibliòfil príncep de Viana. Així que ambdós aprofitaren els viatges que feia l’amic mossén Llop de Nàpols a Palerm per a intercanviar informacions i còdexs. En tornar el virrei de Sicília a Nàpols, en juny del 1459, Llop, portava amb ell una lletra de Carles de Viana on aquest anunciava a “don Enyego d’Àvalos” la seua previsió de passar a Mallorca. Li recomana alguns servidors, que romandran a Itàlia. S’emporta amb ell, de mentor i bibliotecari humanista, el llombard Angelo Decembrio, que havia sigut fins aleshores servidor de D’Àvalos, i li anuncia que un falconer seu anomenat Mallorques li portarà a Nàpols “el

---

¹⁴⁵⁵⁰ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, ps. 108-109 (*De dictis et factis Alphonsi regis*, I.42).

¹⁴⁵⁵¹ Més detalls sobre aquest conflicte, en la ressenya biogràfica de Carles de Viana inclosa en el capítol I.2.5.

libro que vos enviamos”, del qual no es fa constar el títol. Vol que D'Àvalos el llija i el corregisca, i li'l torne en acabant. A més, espara llegir un opuscle que està component el mateix camarlenc, encara per acabar.¹⁴⁵⁵² Segurament, es tractava d'algun dels seus tractats sobre veterinària de falcons, redactats inicialment en català i traduïts pel mateix D'Àvalos en llengua toscana, el 1472, a petició de Ferran I de Nàpols.¹⁴⁵⁵³

Bonté i Bon Panser; un de Pinós i altre de Batges

Com el llibre II del *Curial* tracta especialment de l'art de cavalleria, i aquesta art s'havia sofisticat molt en el segle XV, hi juguen un paper especial els heralds o “harauts” (< francès *héraut*),¹⁴⁵⁵⁴ oficials d'armes superiors als reis d'armes (portadors de la lliurea amb divises o senyals heràldics d'un sobirà o d'un cavaller) i als simples porsavants (< francès *poursuivant*) o auxiliars. Aquesta última figura és negligida en el *Curial*, però no la dels “reys d'armes”. En el capítol II.55, un rei d'armes fa una crida en nom de l'emperador, perquè comence la lluita. En altre moment sens diu: “quatre reys d'armes e molts harauts, vestits de la liurea de Curial, anàvan per tota la plaça cridant mercè, e convidant e animant les gents a cridar” (*CeG* III.99).

Conta Martí de Riquer que, quan s'acabava un torneig o una justa i venia l'hora del convit, els poravants i els reis d'armes cridaven “largesse!” per a demanar al senyor o monarca de torn que els ascendira de categoria, amb la corresponent imposició de nom.¹⁴⁵⁵⁵ Una mostra d'aquesta agraïment del senyor, la trobem en *Curial e Güelfa* quan el protagonista, després d'uns fets molt dramàtics, ascendeix el seu escuder

---

¹⁴⁵⁵² ACA, C, Varia, 392, f. 152r/v, en mal estat de conservació. Transcrita parcialment per MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011, doc. 19, p. 643. Comentada, amb més detalls sobre el contingut, per RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011, vol. 1, p. 67, n. 81.

¹⁴⁵⁵³ LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

¹⁴⁵⁵⁴ En el *Tirant lo Blanc*, consta 26 vegades el gal·licisme amb la forma *heraut* i 6 només com *haraut*, segons FERRANDO FRANCÉS, Antoni, Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490, dins Rafael ALEMANY – Antoni FERRANDO – MESEGUER, Lluís-B. (eds.), *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, setembre 1991)*, Universitats d'Alacant, València i Castelló/Jaume I – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona 1993, vol. 2, ps. 25-68 (p. 103). A les corts italianes del rei d'Aragó, com en el *Curial*, i potser per influència siciliana i napolitana, s'usava la forma *haraut*. Vegeu RIQUER, Martí de, *Aproximació al “Tirant lo Blanc”*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, p. 47, on parla d'unes lletres de batalla intercanviades en sicília entre Ferran de Vintimilla i Gascó de Montcada (Palerm, 1433), que foren portades per “Catalogna, haraut di lu sinyori re.”

¹⁴⁵⁵⁵ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 205-206.

supervivent al rang d'herald: “féu haraut lo seu scuder, e li més nom Venjança e li féu fer les sues armes e la sua devisa” (*CeG* II.24). El nom imposat de *Venjança* és relaciona amb la invocació literària d'una venjança contra el cruel “senyor de Monbrú” i el pèrfid cavaller “del Chastell”. És a dir, respectivament: contra els hereus d'aquell comte d'Armanyac que arravatà criminalment Pardiac als Monlesú-Peralta (amb hereus legítims a la cort de Nàpols), i contra TanneGuy du Chastel, que perpetrà el magnicidi de Montereau (1419): l'assassinat a destraldades de Joan Sense Por, pel qual encara reclamava justícia el duc de Borgonya en temps del *Curial* (1445-1448).¹⁴⁵⁵⁶

Com s'observa al llarg de l'acció del llibre II, els heralds eren un personal especialitzat en l'acompanyament i informació de cavallers, l'assessorament heràldic, l'organització i protocol dels torneigs, etc. Normalment, portaven sobrenoms de caràcter territorial o simbòlic (Jerusalem, València, Aragó, etc.) relacionats amb els títols del senyor al qual servien. La medievalista Roxane Chilà documenta per al Nàpols d'Alfons el Magnànim (dades dels anys 1439-1454) els següent reis d'armes, heralds i porsavants: Conquesta, Siti Perillós, Aragó, Sicília, Catalunya, Calàbria, Barcelona, València, Nàpols, Mallorca i Jerusalem.¹⁴⁵⁵⁷ Com s'observa, són rares les denominacions al·legòriques. Quasi tots porten sobrenoms toponímics relacionats amb els títols de la casa regnant: rei de Mallorca, príncep de Catalunya, duc de Calàbria, comte de Barcelona, rei de Jerusalem... Els noms de Conquesta i de Siti Perillós estan vinculats a la conquesta de Nàpols (1442), assimilada al·legòricament a la conquesta, en la matèria de Bretanya, del Siti Perillós i el Sant Graal pel cavaller elegit i pur, Galeàs. El nom de Siti Perillós el duu un simple “porsevant”, que, com els seus companys, solia rebre “donatius graciosos” del rei i dels nobles de la cort pels seus serveis.¹⁴⁵⁵⁸ No sabem exactament si en concepte de salari anual, el rei d'armes Nàpols cobrà de la tresoreria reial una assignació de 24 ducats d'or amb 4 tarins en gener del 1446.¹⁴⁵⁵⁹

No tots aquests professionals de l'heràldica actuaren simultàniament, ja que alguns viatjaven als regnes occidentals de la Corona. En un pagament de la tresoreria

---

¹⁴⁵⁵⁶ Més detalls de tot açò, en el capítol precedent II.3.8.

¹⁴⁵⁵⁷ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, ps. 231-232. El rei Alfons, sent encara príncep hereu (1412-1416), ja comptava al seu servei amb heralds anomenats Aragó, Catalunya i altres noms similars. Vegeu ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., *La corte del infante don Alfonso (1412-1416)*, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 281).

¹⁴⁵⁵⁸ Vegeu IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 192.

¹⁴⁵⁵⁹ *Ibidem*, p. 146.

del 1445, apareixen junts a Nàpols Mallorca, Catalunya i Calàbria;¹⁴⁵⁶⁰ en un altre del 1452, en relació amb l'organització d'una justa napolitana, hi compareixen els reis d'armes Aragó, Conquesta i Siti Perillós. Aquests personatges, d'imponent prestància física i indumentària especial, eren elegits pels reis de l'Europa cavalleresca –a Itàlia, es preferien els *oratores*– per a ambaixades i relacions diplomàtiques. Per exemple, l'any 1435, el rei d'Aragó envià a la cort de Savoia el seu herald València, i el duc Amadeu VIII li remeté per ambaixadors els seus heralds Piémont i Savoye.¹⁴⁵⁶¹

El predomini de la coronímia en les denominacions d'aquest personal fou relacionada per Jaume Riera amb una de les “rarses” del *Curial* que li feren pensar que l'obra era una falsificació del segle XIX. Els heralds de la novel·la “porten noms abstractes, potser de divises (...), quan era preceptiu que portessin noms de ciutats o regnes; si més no, durant el segle, no s'ha documentat cap herald que porti nom abstracte.”¹⁴⁵⁶² No cal consultar molt les cròniques de l'Europa del segle XV per a desmuntar aquest argument d'un ús “preceptiu” de topònims, que mai no existí. A la Navarra del 1446, Riquer documenta en missió diplomàtica un porsavant anomenat *Léal* (‘Lleial’).¹⁴⁵⁶³ Per la mateixa època, el rei d'Anglaterra enviava un altre porsavant a Borgonya, en missió diplomàtica, anomenat *Bonreport* (1450), una designació que recorda al Bon Panser del *Curial*.¹⁴⁵⁶⁴ I ja pel 1430, el rei de Navarra, Joan de Trastàmara, germà d'Alfons el Magnànim, disposava d'un herald amb nom urbà, Pamplona, i d'un porsavant *Bonne Foi* (‘Bona Fe’), denominació al·legòrica i abstracta que s'acosta molt en significat la de Bonté, l'altre herald de la novel·la cavalleresca.¹⁴⁵⁶⁵

La bondat era, de fet, una de les virtuts clàssiques dels llibres de cavalleria artúrica: “mesire Tristans (...)” –llegim en el *Tristan en prose*– “se traveillera puis en courtoisie et em bonté et en valeur ent em pris et en houneur, que par beles proieres

---

¹⁴⁵⁶⁰ *Ibidem*, p. 102.

¹⁴⁵⁶¹ COGNASSO, Francesco, Di alcune relazioni sabauda-viscontee dopo l'alleanza di Milano, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 11, fasc. 3-4, Pavia, 1921, ps. 145-176 (ps. 152-154).

¹⁴⁵⁶² RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat ‘Jaume I’, Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491 (p. 484).

¹⁴⁵⁶³ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 23.

¹⁴⁵⁶⁴ FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, ps. 188 i 202.

¹⁴⁵⁶⁵ *Ibidem*, p. 201.

assuiduelment conquerra les amours ma dame Yseut.”¹⁴⁵⁶⁶ En el *Curial és Bon Panser* qui presenta així el seu company: “Senyors, ací és **Bonté**, haraut del comte de Foix, qui ve de Melú, e us comtarà gran colp de noves, si les voldrets oyr” (*CeG* II.32). Segons uns versos encomiàstics del biògraf del comte de Foix coetani del *Curial*, Gastó IV (1423-1472, comte des del 1436), la bondat era precisament una de les qualitats que definien el seu senyor, molt ben relacionat amb el rei d’Aragó i Nàpols: “En son franc cœur regentoit gratitude / Bonté, vaillance, tendant à rectitude.”¹⁴⁵⁶⁷ No ens estranye que l’anònim del *Curial*, molt entés en qüestions de diplomàcia europea, haguera tingut notícia del caràcter bondadós d’un comte ben tractat en la ficció.

En *Le chevalier errant* del marquès de Saluzzo, un relat cavalleresc que influí molt en la idea de l’autor del *Curial* d’escriure una novel·la,¹⁴⁵⁶⁸ apareixen diversos personatges amb nom al·legòric, que expliquen algunes eleccions en aquest sentit. Per exemple, la *Festa* que acompanya Curial quan va de cavaller errant és equiparable amb la donzella *Esperança* que acompanya el cavaller errant de Saluzzo. De la mateixa manera que en el llibre II de la novel·la catalana, en la piemontesa apareixen al·lusions a Breus Sens Pietat o el Cavaller de la Cota Maltallada, deutores de la matèria de Bretanya. A més, quan el *chevalier errant* es troba afectat de malenconia, per haver-lo encantat *Brunz sanz Pitié*, el Déu d’Amor li envia el seu sergent Bonté (vv. 1292-1358)¹⁴⁵⁶⁹ i transforma la seua vida en una “festa” de solaços i plaers cortesans. Així ho interpreta Daniel Chaubet: “Parfois, cependant, la mélancolie l’emportait, mais alors les serviteurs du Dieu d’Amour que lui avait envoyés le sergent Bonté venaient le distraire. Chaque fois ils l’emmenaient dans un lieu plein de délices, où tout le monde dansait, chantait et festoyait.”¹⁴⁵⁷⁰ En el *Curial*, el cavaller no es troba melancòlic, però Bonté sí que actua de missatger de Làquesis de Baviera: la representació del mateix amor mundà, refinat i superficial, que espera el cavaller quan aquest arribe a la cort. Aquest Bonté missatger de l’amor del còdex nord-italià –una obra custodiada a la biblioteca dels

---

¹⁴⁵⁶⁶ QUERUEL, Danielle – SANTUCCI, Monique (eds.), *De l’appel d’Yseut jusqu’au départ de Tristan de la Joyeuse Garde*, vol. 7 de MÉNARD, Philippe (dir.), *Le Roman de Tristan en prose*, Droz, Ginebra, 1994, p. 198.

¹⁴⁵⁶⁷ LESEUR, Guillaume, *Histoire de Gaston IV, comte de Foix. Chronique française inédite du 15e siècle*, ed. a cura d’Henri COURTEAULT, Renouard – Société de l’histoire de France, París, 1893-1894, vol. 1, p. 171.

¹⁴⁵⁶⁸ Vegeu el capítol II.1.4, on es tracta de les fonts llombardes i franceses de l’escriptor.

¹⁴⁵⁶⁹ SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d’Enrica MARTINENGO), Boves, Araba Fenice, 2008.

¹⁴⁵⁷⁰ D’ALERAN, Thomas III, marquis de Saluces, *Le chevalier errant*, ed. a cura de Daniel CHAUBET, Centre d’études franco-italiennes / Centro di studi franco-italiani – Universitats de Torí i Savoia (“Cahiers de Civilisation Alpine / Quaderni di Civiltà Alpina”, 15), Ginebra, 2001, p. 48.

Saluzzo de Casale Monferrato— podria estar rondant per la ment de l'autor, entre altres estímuls o motius d'inspiració, quan es decidí pel nom de Bonté.

Una explicació alternativa ens duria a relacionar Bonté amb un joc paronímic amb el cognom d'Antoni Bonet (*Bonet* > *Bonté*), porsavant i herald de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim pels anys 1439-1444, amb el nom *Conquesta*. Fou ascendit a rei d'armes amb el nom de València l'any 1444:¹⁴⁵⁷¹ “*Anthonium Bonetum, cognominatum Conquistam, armorum heraldum in omnibus a se peragendis negociis semper eum probitate, diligentia, veritate, sinceritate et fide prestare cognoverimus, atque iis de causis dilectum habeamus et a nobis benemeriti arbitremur, eundem ipsum, olim heraldum Conquistam, nunch armorum regem nominatum Valenciam ordinamus, constituimus et facimus.*”¹⁴⁵⁷² Pel que s'observa, en aquest moment i en aquesta cort els reis d'armes estaven per damunt dels heralds en categoria. Heus ací una nova coincidència amb l'ambientació del *Curial*, novel·la concebuda en dita cort napolitana, on els reis d'armes semblen estar també per damunt dels heralds, al contrari del que era corrent a la major part d'Europa. Així s'entén que, quan l'emperador fa una crida, aquesta la faça un rei d'armes. O que, en el moment culminant de la novel·la en toca clamar mercé per a Curial, només hi ha “quatre reys d'armes” precedint un seguici de “molts harauts, vestits de la liurea de Curial” (*CeG* III.99).

Quant a l'altre herald del *Curial*, **Bon Panser**, el protagonista de la novel·la “conegué'l, per ço que l'havia ja vist altra vegada en companyia de Jacob de Cleves, e semblantment lo haraut congué a Curial” (*CeG* II.27). Segurament, s'hauria trobat a la cort de l'emperador d'Alemanya, amb ocasió del duel protagonitzat per Cleves i Curial. Ara, la seua comesa era la de guiar i acompanyar al “torneig de Melú” els cavallers del rei d'Aragó. Se suposa que és francès o servidor del rei de França: pel nom; perquè els guia per “aquesta terra”, el reialme de França, que coneix ell molt bé, i perquè critica l'orgull dels normands, aliats tradicionals d'Anglaterra i Borgonya. L'herald fa honor al seu nom, interpretat en positiu com ‘Bon Pensar’, quan modera l'ímpetu desafiant dels cavallers i tracta de reconduir-lo segons les regles d'honor de la cavalleria, i els aconsella moralment. Una vegada arribats a Melun, Bon Panser esdevé missatger i informador del rei d'Aragó i els seus sobre les novetats que s'hi produeixen. Fa crides, també, “per manament del cavaller de les spases” (*CeG* II.43).

---

¹⁴⁵⁷¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve de la conquête...*, vol. 1, ps. 231-232.

¹⁴⁵⁷² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.945, fs. 30v-31r, Nàpols, 25 de juny del 1444.

En general, Bon Panser rep un tractament positiu per part de l'autor, que convida a interpretar al·legòricament el seu sobrenom professional com *bon penser* o *bon penseur* (en francès modern), és a dir, 'bon pensar' o 'bon pensador': un home de seny i de pensament correcte. Nogensmenys, cal tenir en compte que el *panseur* de la França medieval era el *maréchal* (*manescal* o veterinari), especialment dels cavalls d'una cort. El verb *panser*, en el mateix francès medieval (i també *pensar*, en català) significava 'tenir cura' d'animals, com la tenia el *panseur des chevaux*. A Gaeta (1438), per posar un exemple en català, el tresorer retribueix l'home "que pensava los leons", regalats pel rei de Tunis a Alfons el Magnànim.¹⁴⁵⁷³ El mateix anònim del *Curial* es refereix de vegades a "pensar bèsties" en aquest sentit. D'altra banda, val a recordar que, en el mes de juny del 1446, en les justes de Saumur (ducat d'Anjou), un porsavant dit Jean de Maslines fou honorat per Renat I d'Anjou elevant-lo a la categoria d'herald. Li atorgà la divisa poètica i el nom d'una flor de pensament (*fleur de pensée*), al·lusiva a la flor de lis. Aquest fou l'emblema adoptat per a les justes i la lliurees del comte de Provença.¹⁴⁵⁷⁴ Durant els anys 1446-1454, el tal *Fleur de Pensée* acompanyà el baró de Grimaud (el napolità Giovanni Cossa, fidelíssim servidor de Renat; al·ludit en el *Curial* amb el cognom Cribaut¹⁴⁵⁷⁵) en diverses missions diplomàtiques. No caldria descartar, doncs, que, així com les flors de lis d'or dels Anjou esdevenen "renarts burells" en l'episodi de la duquesa d'Àustria, el *Fleur de Pensée* del certamen angeví fóra parodiat amb el nom de Bon Panser, amb una possible lectura irònica com 'bon manescal'.

* * *

Quan l'herald Bonté intercepta Curial i els aragonesos camí de Melun, els informa dels partits que s'estan formant, per "llengües" (sistema d'agrupació nacional característic d'ordes militars i de col·legis universitaris) i que s'ha pensat en principi que el comte de Foix, amb senyories a ambdues bandes dels Pirineus, podria capitanejar els pocs cavallers "de lengua d'och, ab tota la lengua d'Espanya", és a dir, Occitània i tota la Península Ibèrica. Curial s'interessa llavors per saber si ha arribat ja algú d'Espanya:

¹⁴⁵⁷³ CERONE, Francesco, La politica orientale di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 27, Nàpols, 1902 (ps. 2-93, 384-456, 555-634, 774-852) i 28, 1903 (ps. 154-212); separata, Tipogr. de Luigi Pierro e figlio, Nàpols, 1903, p. 124, n. 1.

¹⁴⁵⁷⁴ MÉRINDOL, Christian de, Rois d'armes et poursuivants à la cour d'Anjou au temps du roi René, dins *Revue du Nord*, vol. 88, núms. 366-367 ("L'hérait, figure européenne (XIVe-XVIe siècle)". *Actes du colloque de Lille*, 2005), juliol-desembre 2006, ps. 617-630; LECOY DE LA MARCHE, Albert, *Le roy René: sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d'après les documents inédits des archives de France et d'Italie*, Librairie de Firmin-Didot, frères, fils et Cie., Paris, 1875; reed. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1969, vol. 1, p. 257.

¹⁴⁵⁷⁵ Vegeu el capítol II.3.5.

“¿e d’Espanya, ha-y molts cavallers?” L’herald li respon que no, “car no n’i sé sinó dos: un de **Pinós**, altre de **Batges**” (*CeG* II.33). ¿En quins cavallers o en quines famílies podrien estar pensant l’anònim del *Curial* i els destinataris de la novel·la quan escoltaven aquests cognoms? ¿Ens podrien ajudar a *situar* l’obra?

El primer llinatge fa referència als nobles barons de Pinós. Eren oriünds d’un castell de Pinós del segle XI, les runes del qual es conserven a Santa Maria de Merlès (el Berguedà), però des del segle XIII tenien castell-palau a Bagà, a la mateixa comarca, i des d’allí governaven les seues possessions del principat de Catalunya. De l’època històrica del “cavaller de les espases” del *Curial*, només es coneix un díscol Guillem de Pinós, que fou empresonat pel mateix Pere el Gran, quan aquest era encara infant. Així que, en principi, cal descartar en l’elecció de *Pinós* qualsevol relació amb el desafiament de Bordeus, és improbable que procedira d’alguna crònica. És més probable que, com en altres casos, els referents més clars per a l’autor i els lectors de la novel·la cavalleresca es trobaren pròxims al temps d’escriptura.

El vertader impulsor de la prosperitat d’aquesta nissaga catalana, no tan acreditada com les dels Cardona, Montcada, Cervelló, etc., fou Pere-Galceran III de Pinós i Fenollet, senyor de la baronia de Pinós (1354-1383) i d’altres “honors” acumulades: Lluçà i la Portella (comprades el 1369), la baronia de Mataplana i la vall de Toses (adquirides el 1376), i la vall de Ribes (1381). Mort sense fills, el succeí el seu germà Bernat-Galceran I de Pinós i Fenollet, que fou baró de Pinós del 1383 al 1421, i que portà a la casa les baronies de Castre, Peralta i Guimerà.¹⁴⁵⁷⁶ Destacà en bàndol urgellista (1410-1412). Però, amb els comtes de Cardona i Pallars, es reconcilià després amb els Trastàmara (1413-1414). Distribuí en testament el seu important llegat territorial entre tres fills tinguts de distints matrimonis: el primogènit, Pere-Galceran de Castre-Pinós, inicià la línia genealògica dels Castre, que serien vescomtes d’Évol; el mitjà, Bernat-Galceran II de Pinós-Fenollet i Fernández de Ahones (*ca.* 1380-1443), continuà la línia senyorial dels barons de Pinós, i el menut, Ramon-Galceran de Pinós i Milany (1389-1437), àlies “Ramon de Milany”, heretà béns i cognom de la mare.¹⁴⁵⁷⁷

Bernat-Galceran II de Pinós, conegut en documents com “Bernat de Pinós”, heretà dels Fenollet el vescomtat d’Illa i Canet (1423), títol nobiliari en el qual el succeí el seu fill Galceran VII de Pinós i Mur, vescomte i baró del 1443 al 1470. Ferm opositor a

---

¹⁴⁵⁷⁶ Trobareu molts més detalls familiars i genealògics en SERRA VILARÓ, Joan, *Baronies de Pinós i Mataplana*, Balmes, Barcelona, 1930-1950, 3 vols.

¹⁴⁵⁷⁷ Vegeu SERRA VILARÓ, Joan, *Baronies de Pinós i Mataplana*, Balmes, Barcelona, 1930-1950, vol. 1, ps. 199-221.

l'autoritarisme reial des del 1449 al 1462, fou empresonat fins i tot per la reina Maria de Castella, lloctinent a Catalunya d'Alfons el Magnànim. A la mort d'aquest, vers el final de la guerra civil catalana, la família eixí molt perjudicada. Els feus de Pinós i Mataplana foren repartits per Joan II entre una altra branca de la família i una neboda, Joana-Estefania de Pinós, casada amb el capità navarrés Beltrán de Armendaris (1470). El vescomtat del Rosselló es perdé el 1463 per l'ocupació francesa. S'explica així el lament de l'autor de la *Scriptura privada* (ca. 1472): “La casa del noble Bernat de Pinós [el vescomte mort el 1443], qui llavors se parificava al stat de un comte, ¿a què és vinguda e en quin punt és, e en mà de qui és o se speredeser?”¹⁴⁵⁷⁸

És evident que, en la dècada del 1440, quan l'autor del *Curial* evoca el nom de Pinós, no s'ha passat encara aquest tràngol dinàstic, i els lectors han de pensar en la noble i pròspera casa dels vescomtes d'Illa i barons de Pinós. Però tampoc no deu ser la novel·la posterior al 1449, quan es produeix la “ruptura” dels Pinós amb la monarquia del “rey d'Aragó”, tan exaltada per l'escriptor, i quan el cap de la casa és punit per la seua contumaç desobediència. Heus ací, doncs, un marcador *ante quem* més per a *Curial e Güelfa* que hauria de ser tingut en compte, entre tants d'altres.

Uns quants anys abans de la crisi, el 8 d'octubre del 1444, Galceran VII de Pinós, com a gran senyor del Rosselló, s'havia reunit amb el comte Gastó IV de Foix per a signar una aliança de cooperació política transpirinenca,¹⁴⁵⁷⁹ aliança que no degué passar desapercebuda a la cort de Nàpols. Recordem que és Bonté, l'herald del comte de Foix en la ficció, qui informa *Curial* sobre “un de Pinós” que participarà en el “torneig de Melú”. A la cort de Castel Nuovo no residia en temps del *Curial* (ca. 1444-1448) cap cavaller de la casa dels Pinós. Solament es documenta un oficial de capella dit Joan de Pinós, que fou escolà de l'almoïna pel 1445 i almoïner del rei des del 29 de desembre del 1448.¹⁴⁵⁸⁰ Això no obstant, els Pinós havien contribuït heroïcament a l'empresa italiana del rei d'Aragó. Especialment l'any 1421, com ara es veurà.

En relació amb la política reial, els barons de Pinós destacaren pel seu trastamarisme. El 1414 foren convidats a Saragossa a les festes de la coronació de Ferran I d'Antequera. Curiosament, en la relació d'assistents, hi figuren correlativament

---

¹⁴⁵⁷⁸ SALAS BOSCH, Xavier de (ed.), *La fi del Comte d'Urgell*, Barcino, Barcelona, 1931, p. 126.

¹⁴⁵⁷⁹ COURTEAULT, Henri, *Gaston IV, comte de Foix, vicomte souverain de Béarn, prince de Navarre (1423-1472)*, Slatkine, Tolosa de Llenguadoc, 1980, p. 105.

¹⁴⁵⁸⁰ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 229.

un de Pinós i altre de Bages: “don Ramon-Galceran de Pinós, mossén Ramon de Bages”.¹⁴⁵⁸¹ Assistiren després, a València (1415) a les noces del príncep Alfons amb Maria de Castella.¹⁴⁵⁸² Bernat II de Pinós participà en la primera guerra contra Castella i fou signatari de les treves del 1425.¹⁴⁵⁸³ Així mateix, prengué part en la segona guerra (1429-1430) i signà entre els grans nobles de la Corona d’Aragó garants de la treva de cinc anys acordada el 1430: els comtes de Pallars i de Cardona, Guillem-Ramon de Montcada, Ramon de Cardona, Artal d’Alagó, Ximén d’Urrea, Joan Martines de Luna, Pere Maça de Liçana i Pere de Montcada.¹⁴⁵⁸⁴ El baró Bernat de Pinós hi assistia com a representant de la branca catalana, la principal de la família, però també es documenten en el segle XV nobles Pinós a les corts d’Aragó (com Bernardo de Pinós, “el bastard de Pinós”, que destacà en les corts d’Alcanyís, 1441¹⁴⁵⁸⁵) i alguns a València. En la *Comedieta de Ponça* (1435-1436), potser per confusió, situa els Pinós en l’estrofa dedica als llinatges eminents de la noblesa valenciana (vv. 569-571): “Allí se nombravan Maças e Boyles, / Pinoses, Çentelles, Soleres e Muncadas, / e los Arenoses...”¹⁴⁵⁸⁶ Per a l’exortat d’Alfons V d’Aragó, com per a l’autor del *Curial*, els castellans, aragonesos, valencians i catalans que participaren de la batalla de Ponça (1435) demostraven el valor de la gent d’*Espanya* enfront dels italians, com es llig en l’estrofa LXX, vers 1: “La gente de España llamava ‘¡Aragón!’”¹⁴⁵⁸⁷

Quan Alfons de Trastàmara (futur Alfons V d’Aragó) era encara infant hereu, pels anys 1415-1416, comptava al seu servei amb un jove *coper*, el més amunt esmentat **Ramon-Galceran de Pinós i Milany** (setembre del 1389-1437), que era company de “cambra” dels donzells “Enyego Lópeç de Mendoça”, castellà, futur marquès de Santillana; Ximén-Peres de Corella, valencià, futur comte de Cocentaina; Berenguer d’Erill-Orcau, valencià, futur baró d’Orcau; Ramon Boil, valencià, futur capità de la

¹⁴⁵⁸¹ TOMIC, Pere, *Històries e conquestes del realme d’Aragó e principat de Catalunya*, ed. a cura de Joan IBORRA, Afers (“Textos Clàssics”, 2), Catarroja – Barcelona, 2009, p. 277.

¹⁴⁵⁸² *Ibidem*, p. 279.

¹⁴⁵⁸³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 652 (XIII,38).

¹⁴⁵⁸⁴ *Ibidem*, vol. 5, p. 766 (XIII,69).

¹⁴⁵⁸⁵ *Ibidem*, vol. 6, p. 247 (XV,8).

¹⁴⁵⁸⁶ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROHLAND DE LANGBEHN, amb estudi preliminar de Vicente BELTRÁN, Crítica, Barcelona, 1997, p. 163.

¹⁴⁵⁸⁷ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, p. 4.

Corona d'Aragó a la Llombardia, etc.¹⁴⁵⁸⁸ A aquest col·lectiu de familiars del Magnànim s'incorporarien més avant (1422) els Guevara-D'Àvalos, castellans criats a València en edat infantil, on s'ajuntaren amb els joves Maça-Cornell, els Cardona, els Montcada-Alagó i altres llinatges relacionables amb el *Curial*. Com és lògic, els fills i fillastres del conestable Dávalos no pogueren participar en la campanya mediterrània i napolitana del 1420-1423, però sí que ho féu i amb gran honor “Ramon de Pinós”, com se'l coneixia, en companyia del seu parent Pere-Galceran de Pinós i Tramaced (ca. 1400-1460), baró de Guimerà i –des del 1424– vescomte d'Èvol. Aquest segon obtingué privilegis del rei, però fou Ramon un dels homes que més es destacaren durant el setge de Bonifaci, el 1421. El seu comportament heroic era recordat a la cort de Nàpols, i com a tal apareix en la crònica del metge valencià Gaspar Pelegrí, titulada *Historia Alphonsi primi regis*, on es relaten les expedicions de guerra dels anys 1419-1443:

*“Occurrit asperimo bello magnanimus vir Iohannes d'Ixer, quem saltu robusto insequitur Raymundus de Pinosso, pernix, quorum virtus utique strenua fuit, qui ymo ense cruento his multis sanguis effusus est. Haud secus eorum cohors egregia profectus edidit ociores non pavida, non ignara, neu sorte metuenda stringit gladios scuresque ad prelium hostis ardorem bene remittit.”*¹⁴⁵⁸⁹

En la mateixa crònica, ben coneguda segurament per l'autor de *Curial e Güelfa*, poc abans d'aquesta gesta d'“un de Pinós” es dona testimoni també de l'heroïcitat d'un “altre de Batges”. Amb la qual cosa –sumant-hi altres indicis i coincidències– es podria pensar que l'autor del *Curial* i els seus lectors haurien compartit la lectura d'aquesta crònica del metge del rei, i sabrien identificar-ne els personatges al·ludits. Ramon de Pinós no participà després en l'empresa napolitana iniciada el 1432. Preferí retirar-se a Barcelona, on fou diputat de la Generalitat pel braç militar (1434-1437). Posseïa a Catalunya, com a herència de la mare, la baronia de Milany i la Portella, amb Vallfogona, els castells de Cartellà i Tudela, i la casa de Grions. Era casat amb Elisabet Ballester, filla d'un ciutadà barceloní, i morí el 1437. La muller ja havia mort també,

---

¹⁴⁵⁸⁸ ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 289).

¹⁴⁵⁸⁹ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, llibre 1, ps. 97-98 (74-75).

relativament jove, i els tres fills menors del matrimoni, Pere-Galceran-Benet (+abans del 1447), Aldonça (+1439) i Beatriu de Pinós-Milany i Ballester (ca. 1433-Mallorca, 1485), passaren a ser tutelats per l'oncle patern Bernat II (+1443). Beatriu fou l'única supervivent de la família i es casà el 1454 amb un cosí germà seu, Francesc-Galceran de Pinós, fill del referit oncle i tutor Bernat II Galceran de Pinós.¹⁴⁵⁹⁰

Gaspar Pelegrí havia relatat abans la gesta d'un altre heroi del setge de Bonifaci (1421), que combatia colze a colze amb el de Pinós, Gaspar de Bages:

*“Iam strages multa fuit et vulnera turbe creba inflingebantur inter eos maxime in militem de Rupe, Chatilciorum nacione, qui morte truculenta subductus, est graviter. Afuit huic damnacioni Gaspar de Bagis, qui adolescentulus adversus audentem, cuius pretextu novum surrexerat bellum, postibus se exponit. Et cum prorsus ad manim conservisset ac gladium vibrasset, illum expugnandum decrevit. O quam in ipsum iaculo equante sagictam tristia celerant certamina!”*¹⁴⁵⁹¹

Aquest **Gaspar de Bages i Cervelló**, àlies Gaspar de Llupià (ca. 1402-regne de Nàpols?, ca. 1440) era fill¹⁴⁵⁹² del famós Ramon de Bages o de Llupià-Bages (ca. 1340-1420), recordat com un dels millors cavallers del seu temps.¹⁴⁵⁹³ Sa mare era Sibil·la de Cervelló, germana del noble i experimentat cavaller Berenguer-Arnau de Cervelló i Queralt (+1433), baró de la Llacuna.¹⁴⁵⁹⁴ Ramon de Bages, el pare del personatge de què tractem ara, era senyor de Bages de Rosselló, Montoriol d'Amunt (a l'actual comuna rossellonesa de Queixàs) i Sant Joan de Pladecorts (el Vallespir). Participà en múltiples campanyes de guerra a Castella, Catalunya, Sicília i Sardenya, i fou partidari de Jaume d'Urgell durant el Compromís de Casp (1410-1412). L'any 1413, Ramon i els Bages (que havien afegit aquest cognom al de Llupià en el segle XIV, en virtut d'un vincle testamentari) es mostraren fidels vassall del nou rei, Ferran I de Trastàmara, amb

---

¹⁴⁵⁹⁰ SERRA VILARÓ, J., *Baronies de Pinós i Mataplana...*, ps. 217-221.

¹⁴⁵⁹¹ PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi...*, llibre 1, p. 76 (119-122).

¹⁴⁵⁹² Segons SALES, Núria, Un ambaixador rossellonès del Sacre Imperi Romanogermànic? Gaspar de Llupià i Maximilià I, rei dels Romans (1477-1497), dins *Pedralbes. Revista d'història moderna*, 18/2, Barcelona, 1998, ps. 147-181 (p. 156, n. 17).

¹⁴⁵⁹³ FERRER MALLOL, Maria Teresa, El consell reial durant el regnat de Martí l'Humà, dins *El poder real de la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*. XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993), Gobierno de Aragón, Saragossa, 1996, vol. I/2, ps. 173-183 (p. 183).

¹⁴⁵⁹⁴ Vegeu RIBERA, fray Manuel Mariano, *Genealogía de la nobilísima familia de Cervellón*, Tipogr. de Pau Campins, Barcelona, 1733, ps. 92 i 225.

el qual col·laboraren en el setge de Balaguer. En correspondència, el rossellonés fou recompensat amb feus comissats al “Dissortat” i el seu fill Gaspar tingué accés a la cort. L’any 1414, Ramon es trobava a Saragossa, en la coronació de Ferran I el d’Antequera, i el 1415 València, en les bodes del príncep Alfons i Maria de Castella.¹⁴⁵⁹⁵

Antoni Ferrando (edició del *Curial* del 2007), seguint el criteri d’anteriors editors, manté la lectura del cognom com “un de *Barges*”: ¿una catalanització del cognom nobiliari *Vargas*/*Bargas, de Toledo? Certament, a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim destacà “Alfonso de *Vargues*” com a cortesà i home d’armes.¹⁴⁵⁹⁶ Apareix en molt escrits cancellerescos, però no es documenta mai amb *B-*. D’altra banda, val a dir que, en el manuscrit del *Curial*, es pot llegir perfectament *Batges*. Lola Badia i Jaume Torró (edició del 2011) entenen, doncs, que es tracta del llinatge català *Bages*,¹⁴⁵⁹⁷ per tal com fa joc amb altres cognoms nobiliaris, de catalans i aragonesos, continguts en l’obra.¹⁴⁵⁹⁸ El llinatge nobiliari medieval no fa referència la moderna comarca del Bages, sinó a l’antiga baronia de Bages de Rosselló, que en alguns escrits medievals apareix documentada com *Batges*.¹⁴⁵⁹⁹ També figura escrit en algun document el nom de Gaspar de *Batges* amb *-tg-*.¹⁴⁶⁰⁰ Per bé que aquesta ortografia és relativament rara. Pot deure’s a interpretacions fonètiques concordants amb una pronunciació –diguem-ne– occidental o valenciana, d’algú que viu relativament lluny del Bages i del Rosselló.

Fet aquest incís lingüístic, afegirem que, en temps de la implantació de la casa de Trastàmara, era bisbe de València (1398-1427) un germà de Ramon, Hug de Llupià-

---

¹⁴⁵⁹⁵ TOMIC, Pere, *Històries e conquestes del realme d’Aragó e principat de Catalunya*, ed. a cura de Joan IBORRA, Afers (“Textos Clàssics”, 2), Catarroja – Barcelona, 2009, ps. 277 i 279.

¹⁴⁵⁹⁶ Vegeu, entre altres fonts: Arxiu del Regne de València, Mestre Racional, 9.403, s. f., setembre del 1442; MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 133.

¹⁴⁵⁹⁷ A Catalunya, segons documenta per al 2014 la base de dades *Idescat* <www.idescat.cat>, existien 352 individus amb primer cognom *Bages*, i solament 10 amb *Barges*. També resulta improbable que fóra cap Borja o *Borges*, encara que el cronista de la cort de Nàpols Loise de Rosa parle d’“un gra· singniore catalano, nepote de papa Calistro, lo quale se chiamava messere Borges.” Vegeu DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 522. Un ambaixador milanés a Nàpols, així mateix, parlava de Pere-Luís Borja, pel 1458, com “*domino Borges*”. Vegeu SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, p. 103.

¹⁴⁵⁹⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 594.

¹⁴⁵⁹⁹ ROCA HERAS, Josep-Maria, *Johan I d’Aragó, l’aymador de la gentileza*, Institució Patxot, Barcelona, 1929, p. 278; GAY DE MONTELLÀ, Rafael, *Llibre del Rosselló. Historiografia del Rosselló, del Conflent i del Vallespir: les comarques germanes*, Editorial Selecta, Barcelona, 1959, p. 92.

¹⁴⁶⁰⁰ SALES, N., Un ambaixador rossellonès..., p. 148.

Bages. Gaspar era conegut a la ciutat i al Palau del Real de València com “lo nebot del bisbe”. Així consta pel relat d’unes justes infantils o “sortija de caballeros niños” de la qual fou testimoni el castellà Luis Panzán. Recordava aquest que l’infant Pere de Trastàmara, germà menut d’Alfons, solia jugar a palau amb els “fijos de condes e de grandes caballeros (...), que todos heran casi de diez a honce años cada uno, que ya cavalgavan en rozines e los corrían.” Pere proposà a la núvia i futura cunyada seua, de 13 anys d’edat, organitzar una justa a la plaça del Mercat “dentro en la çibdad, do justa[ra]n, con diez o doce de mi hedad [10 anys], fijos de los mijores caballeros de Valençia, jugar una joya a la sortija: quien mejor la correrá que lieve la joya. E, senora, vos sed la que la juzgará, que la dedes a quien lo fará mejor; e demando a vos la joya.” El mateix infant Pere, que després destacaria en el terreny bèl·lic, cridà...

“...aquellos con quien más platicava o aví·amor. E eran éstos: el conde de Luna [Frederic d’Aragó, de 13 anys], que con él estaba siempre, y mossén Remón Boýl, que era de hedad de honze años; mosén Gaspar de Bages [de 12 o 13 anys], sobrino del obispo de Valençia; Juan Carrillo e Sancho Carrillo, sobrinos del cardenal de San Estaçio. E lo otro, mosén Gaspar Díaz, hijo de mosén Ma[n]uel Díaz [Díez, baró d’Andilla]; el otro, Francés Perellós [primer dels Rabassa de Perellós], hijo de mosén Francés de Perellós [vescomte nominal de Roda], e dos fijos de mosén Bernal Centellas [baró de Nules i Oliva, el cap del trastamarisme valencià]; don Pere Remón de Moncada, fij[o] de mosén Pedro de Moncada [el “Pere de Muncada” del *Curial*, baró de Vilamarxant], e dos donzell[e]s del príncipe que llamaban Garavytos.”¹⁴⁶⁰¹

En atenció a la importància de la família i els serveis prestats per la casa dels Bages, el príncep Alfons ja havia incorporat Gaspar de Bages de patge de la seua “casa”. Apareix enregistrat com a tal pels anys 1413-1415.¹⁴⁶⁰² El 1419, sent ja rei Alfons V, casà el seu noble “criat” amb una donzella de la família noble dels Alagó de

---

¹⁴⁶⁰¹ PANZÁN, Luis, *Recordanzas en tiempos del Papa Luna (1407-1435)*, ed. a cura de Gregorio de ANDRÉS, Fundación Universitaria Española, Madri, 1987, p. 116; CÁTEDRA, Pedro Manuel, *Realidad, disfraz e identidad caballeresca*, dins CARRO, Eva Belén – PUERTO, Laura – SÁNCHEZ, María, *Libros de caballerías (de “Amadís” al “Quijote”)*. *Poética, lectura, representación e identidad*, Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas de la Universidad de Salamanca, Salamanca, 2002, ps. 71-85 (ps. 83-85).

¹⁴⁶⁰² ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., *La corte del infante don Alfonso (1412-1416)*, dins *IV Congrès d’Història de la Corona d’Aragó (Palma de Mallorca, 1955)*. *Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 291).

Sardenya, Marquesa d'Alagó, com a part de la política de pacificació de l'illa que tenia previst executar Alfons el Magnànim.¹⁴⁶⁰³ A l'any següent, el 1420, morí Ramon de Bages, i el jove Gaspar heretà els importants feus d'aquest al Rosselló. Pogué finançar així una costosa companyia d'homes a cavall (25 efectius)¹⁴⁶⁰⁴ per a participar en la primera empresa mediterrània d'Alfons el Magnànim: Sardenya, Còrsega i Nàpols (1420-1423). Se'l documenta assistint amb altres nobles barons (de llinatges Luna, Montcada, Pallars, Maça, Cornell i Alagó) a la sessió inaugural del parlament del regne de Sardenya, on havia adquirit interessos pel seu matrimoni.¹⁴⁶⁰⁵ Fou també un dels signataris de la compra per Alfons V de les prerrogatives sobiranes del regne d'Arborea, a Sardenya (l'Alguer, 17 d'agost del 1420).¹⁴⁶⁰⁶ Després d'això s'esdevingué el setge de Bonifacio (octubre del 1420-gener del 1421), on la resistència dels corsos i l'auxili naval genovés feren fracassar el rei d'Aragó en el seu intent de conquerir Còrsega. Ací és on destacà heroicament un Gaspar de Bages, que era encara un "adulescentulus", segons el testimoni visual del metge del rei, Gaspar Pelegrí.

El senyor de Bages combaté pels carrers de Nàpols; estigué al saqueig de Marsella (1423), i se'n tornà amb el rei Alfons a la cort de València (1424). És probable que, amb posterioritat, participara en altres guerres italianes del rei. Encara que no se'l documenta directament en fonts napolitanes, se sap que morí encara jove, potser abans del 1440.¹⁴⁶⁰⁷ El seu gran amic de la infantesa, l'infant "don Pedro" de Trastàmara, en la comitiva del qual possiblement s'hauria integrat, morí tràgicament en el primer setge de Nàpols, el 17 d'octubre del 1438. Onsevulla que estiguera aleshores el de Bages, quan es produí la seua mort tenia contret un deute extraordinari amb els prestadors florentins de la casa Tecchini: ¿recursos econòmics per a finançament d'homes d'armes?

La família de banquers toscans Tecchini estava establida a Perpinyà, prop de Bages de Rosselló, des de la fi del segle XIV. Gaspar havia rebut els diners de Tommaso Tecchini, del qual havien heretat l'empresa els seus fills Francesco i

---

¹⁴⁶⁰³ Un nebot d'aquesta dama, Lorenzo d'Alagona, encapçalà la rebel·lió de l'illa dels anys 1470-1478, que costà la ruïna a la família en qüestió, i als parents de Bages que s'havien assentat a Sardenya. Vegeu SALES, N., Un ambaixador rossellonès..., p. 156, n. 17.

¹⁴⁶⁰⁴ CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Ordenanzas de las armadas navales de la Corona de Aragón aprobadas por el rey don Pedro IV, año de MCCCCLIV*, Imprenta Real, Madrid, 1787, apèndix documental, p. 18.

¹⁴⁶⁰⁵ BOSCOLO, Alberto – SCHENA, Olivetta (ed.), *Acta curiarum Regni Sardiniae. I parlamenti di Alfonso il Magnanimo (1421-1452)*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller, 1993, ps. 29-30.

¹⁴⁶⁰⁶ D'ARIENZO, Luisa, *Documenti sui visconti di Narbona e la Sardegna*, CEDAM, Pàdua, 1977, vol. 2, p. 15 (doc. 187).

¹⁴⁶⁰⁷ Vegeu ALART, Julià-Bernat, *Inventaire-sommaire des Archives Départementales antérieures à 1790. Pyrénées-Orientales. Archives Civiles. Serie B. C.*, Tipogr. de Paul Dupont, París, 1868, ps. 157 i 171.

Giovanni. Aquests pressionaren la viuda Marquesa, tutora del fill i hereu de la senyoria, Joan-Pau de Bages i Alagó, menor d'edat, per a recobrar aquesta suma tan important. Era pel 1447, quan els germans Tecchini prestaven diners a Alfons I de Nàpols per a la seua campanya de guerra centroitaliana (1446-1448), entre altres coses, “finanziando l'armamento di navi con ingenti somme”, per expressar-ho en mots de la historiadora Maria Elisa Soldani.¹⁴⁶⁰⁸ Els banquers pressionaren el sobirà negant-li liquiditat quant més falta li'n feia, en el setge de Piombino, 1448. Argumentaven que, si no s'embargaven els feus de Bages per a pagar el deute pendent, no podien facilitar-li més diners. El rei escrigué el 1448 a la reina Maria, lloctinent de Catalunya, i li demanà que procedira “*ad unam executionem rigidam atque fortem*” contra la deutora.¹⁴⁶⁰⁹

L'any 1452 encara continuava pendent la reclamació per part de dits florentins.¹⁴⁶¹⁰ L'hereu de Bages assistí amb les rendes embargades als desastres de la Guerra Civil Catalana i perdé les seues terres, definitivament –si és que vivia encara– l'any 1463, arran de l'ocupació francesa del Rosselló. La ruïna de la casa de Bages era tan lamentable com la de Pinós, i portà l'autor de la *Scriptura privada* (ca. 1472) a escriure: “La casa e lo gran heretatge de mossén Ramon de Bajes, cavaller de tanta e tant gran prestància e nomenada, del tot és perempta e anichilada.”¹⁴⁶¹¹ Òbviament, l'autor del *Curial* es refereix a uns Pinós d'abans de la fallida i l'orde d'embargament del 1448. O és possible, també, que les reclamacions econòmiques dels Tacchini davant la cort-campament del rei, pels anys 1446-1447, li portaren a memòria la fama de Ramon i el valor de Gaspar de Bages. Amb allò d’“un de Bages” s'estaria evocant en els oients de la novel·la, sobretot, la figura i la personalitat d'aquest segon, que l'autor hauria conegut segurament a la cort alfonsina de València, en temps d'infantesa.

Allí s'havien trobat i conegut també el malaurat infant “don Pedro”; l'erudit italòfil Enric de Villena, que trobà temps a València per a procrear sor Isabel de Villena; els germans Cardona-Villena, el de Montcada-Alagó, Lluís Maça-Cornell, els D'Àvalos-Guevara, Berenguer d'Erill-Orcau, i tants altres joves donzells i cavallers “valencians” d'adopció –d'origen aragonés, català, sicilià i castellà– relacionables amb aspectes onomàstics i argumentals de *Curial e Güelfa*. El llibre segon de la novel·la, on

---

¹⁴⁶⁰⁸ SOLDANI, Maria Elisa, A Firenze mercanti, cavalieri nella signoria dei re d'Aragona. I Tecchini-Taquí tra XIV e XV secolo, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 39/2, Barcelona, 2009, ps. 575-604 (p. 592).

¹⁴⁶⁰⁹ Ibídem, p. 601; EADEM, *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2011, p. 273.

¹⁴⁶¹⁰ ALART, J.-B., *Inventaire-sommaire...*, p. 296.

¹⁴⁶¹¹ SALAS BOSCH, Xavier de (ed.), *La fi del Comte d'Urgell*, Barcino, Barcelona, 1931, p. 135.

apareixen aquests cognoms tan familiars, està escrit precisament pensant en ells: en uns homes formats com Curial en les justes i les armes, la lírica trobadoresca, la matèria de Bretanya, les genealogies i narracions heroiques d'avantpassats, les reivindicacions patrimonials del tipus “Monlesú”, la relacions entre les grans cases d'Europa, etcètera. Per això aquest llibre II és més senzill d'entendre i “per la major part” tracta “de cavalleria, usada en diverses maneres” (CeG II.0).

Després ja trobà temps l'escriptor per exercitar-se en el llibre III en coses més “intricades” sobre la cultura i la mitologia clàssiques, que també tenien un públic expert a la cort de Nàpols. Entre aquests possibles lectors crítics i confidents del llibre III es podrien trobar els secretaris reials, alguns escrivans i juristes, però també alguns dels cavallers del rei, que, com els germans Enyego i Alfons d'Àvalos, solien concórrer devotament a les lliçons sobre l'*Eneida* i altres clàssics que s'impartien quotidianament a la biblioteca reial. Solament algú com el gran camarlenc, atrapat entre l'edat mitjana i el Renaixement, bon justador i militar, però bibliòfil i estudiós; ambaixador eventual i mecenes d'humanistes, podria haver escrit –un rere l'altre– els tres llibres de *Curial e Güelfa*: el primer i el segon, pensant en els vells amics de la cort de València, amb els quals s'havia retrobat el 1440, després del seu exili llombard; el tercer, expressant la seua afició a les novetats de l'humanisme, compartida amb els catalanòfons més cultes de la cort: els secretaris valencians Olzina i Martorell, entre d'altres.

El rei d'Aragó i els cavallers “aragoneses” del “torneig de Melú”

<i>Curial e Güelfa</i> , II.27-113	Personatges històrics relacionables	Observacions
lo rey d'Aragó don Pedro	Pere III d'Aragó el Gran (1240-1285, rei 1276-1285)	L'autor explicita el nom de Pere, però després es refereix sempre al “rey d'Aragó” o al “cavaller de les spases entrecroades”, per la senyera que desplega aquest en el torneig de Melun. S'hi emblematisa l'harmonia utòpica de Dante (<i>De Monarchia</i>) entre la monarquia d'Itàlia i l'Església, que l'autor entén assolida el 1443 i plasmada en l'expulsió de Sforza de la Marca (1444-1446), en portar el rei de Nàpols el gonfanó de les claus “entrecroades” i les “dues espases” de Pere (butla de Bonifaci VIII).
	Alfons V el Magnànim (1394-1458, rei 1416-1458)	La caracterització moral i exemplar del personatge; la manera de dirigir els homes d'armes a cavall; alguns refranys, anècdotes i frases concretes (especialment les del repte i el ridícul de Renat d'Anjou a Maddaloni, 1438, considerat com un segon desafiament de Bordeus); l'actuació com a “mestre e senyor” de Curial (que adoptaria un paper subordinat, similar al del jove Ferran d'Aragó combatent al flanc de son pare); l'actitud ambivalent envers

		els anglesos, explicable a partir del 1445; el tractament en francès calcat del protocol del Toisó d'Or (1445-1446); la rivalitat amb el duc d'Orleans per la successió de Milà (1446-1447), etc., permeten veure darrere d'aquest rei d'Aragó una transposició idealitzada d'Alfons V el Magnànim.
Pompeu	Pompeu el Gran (106-48 aC)	Basant-se en el <i>belliger sonipes Pompei</i> de la <i>Pharsalia</i> de Lucà, i en una anècdota de la batalla del riu Xúquer contada per Plutarc (<i>Vides paral·leles</i>), l'escriptor fa del cavall del rei un símbol de la continuïtat entre els <i>equites</i> idealitzats de l'Antiguitat i els <i>milites</i> medievals. Si Pompeu, cap dels <i>Optimates</i> i de la cavalleria aristocràtica, fou el millor genet de Roma, el mític Pere el Gran també fou el cavaller medieval perfecte. Pompeu era admirat pel príncep Ferran, probable dedicatari del <i>Curial</i> . En les portes de bronze de Castel Nuovo s'observa Ferran I de Nàpols –un home amant i col·leccionista de cavalls– dirigint les tropes al trot “ <i>sicut Pompeum in He[m]actis</i> ”, és a dir, com quan Pompeu derrotà Cèsar i els seus <i>Populares</i> a l'Emàtia, en la batalla de Dyrhaquium (48 aC).
don Alfonso	Alfons III d'Aragó (1265-1296, rei 1285-1296)	L'escriptor, segueix a la lletra el comentari dantesc de Pietro Alighieri, que, com altres fonts italianes, fa premorir l'infant Alfons i l'esborra erròniament de la llista històrica dels reis de la Corona d'Aragó.
don Jayme	Jaume II d'Aragó (1267-1327, rei 1296-1317)	Se'l cita com a infant.
don Frederich	Frederic II de Sicília (1272-1337, rei 1295-1337)	Se'l cita sent encara infant. L'ortografia del nom recorda la del comte de Luna, “don Frederich”, exiliat el 1430 i mort el 1438.
Johan Martines de Luna	Joan V Martines de Luna (ca. 1382-1438)	Noble aragonés i senyor d'Il·lueca (trastamarista, 1410-1412), però resident en la dècada del 1420 a la cort de València, on convisqué amb Enyego d'Àvalos. Fou el procurador del rei Alfons en les Corts Valencianes del 1429. Cavaller exemplar i camarlenc de la màxima confiança del rei, romangué a la Península Ibèrica el 1432 ocupat d'afers diplomàtics. Era nebot de Benet XIII, al servei del qual s'havia iniciat en les armes (1409). Traslladà les restes del papa Luna del Peníscola a Il·lueca (1430), cosa que explica la divisa de les “deceplines d'or” que se li atribueix en el <i>Curial</i> . Era gendre de Pero Maça i Alagó, i cunyat de Lluís Maça-Cornell (cunyat, aquest últim, d'Enyego d'Àvalos); parent de Pere i Alfons de Cardona i Villena. Mort a <i>Roa</i> (Castella), se li celebraren allí unes sonades honres fúnebres (1438), que potser expliquen –per joc paronímic– el seu combat en la ficció contra un Guillaumes de <i>Roam</i> .
	Pero Maça i Lluís Maça-Cornell	Joan Martines de Luna era casat amb una filla de Pero Maça, Brianda, germana de Lluís Maça-Cornell (aquest, traslladat de València a Nàpols el 1444, era cunyat des del 1426 d'Enyego d'Àvalos). Pel 1443, els Maça sostenien un contenciós, en nom de la viuda de Luna, dita Brianda Maça, contra el seu germà i successor en la senyoria d'Il·lueca, Jaume Martines de Luna, ambaixador enviat a Castella pel rei el 1447.

	Antoni [Martines] de Luna i Peralta (1421-1464)	Noble cavaller sicilià d'ascendència aragonesa, integrat en la casa del seu germanastre Pere de Cardona, i ben situat a la cort de Nàpols. Futur comte de Caltabellotta. Com a hereu dels Peralta de Sicília (per testament del seu oncle Raimondetto), reivindicava la successió al comtat gascó de Pardiac, arravatat als Monlesú-Peralta pels Armanyac, cosa que justifica el conflicte del <i>Curial</i> entre els senyors de Monbrú i Monlesú. Essent encara jove, pel 1441-1443, fou un dels capitans de l'exèrcit reial. El rei l'envià d'ambaixador al papa Nicolau V el 1447.
	Pere i Alfons de Cardona, fills d'Antoni de Cardona i Martines de Luna	Nobles cavallers valencians, criats a la cort de València en la dècada del 1420 i amb altes responsabilitats de govern a la de Nàpols. Emparentats amb els Martines de Luna aragonesos, esdevingueren també fillastres de Margherita (Martines) de Luna i germanastres d'Antoni de Luna i Peralta, nobles sicilians que reivindicaven als Armanyac el comtat occità de Pardiac, arravatat criminalment per aquests als Monlesú-Peralta.
Pero Maça-Corell	Pero Maça i Alagó (1384-1448)	Noble valencià (un dels caps del trastamarisme valencià, 1410-1412), senyor de Moixent i diverses senyories més; cèlebre cavaller i aventurer. L'any 1422, quan Enyego d'Àvalos s'exilià a València, acollí i protegí la seua família –la de Ruy López Dávalos, conestable de Castella– amb la qual matenia una gran amistat. Fins al punt de casar el seu hereu i primogènit, Lluís, amb una filla de dit conestable (1426). Convisqué amb Enyego, tant a la cort de València com a Itàlia. Es documenten connexions intertextuals entre una lletra seua de batalla (València, 1418) i el text de <i>Curial e Güelfa</i> .
	Lluís Maça i Cornell, àlies Lluís Cornell (1402/04-1473)	Noble valencià, baró d'Alberic, i fill primogènit i successor del cèlebre Pero Maça. Per vincle testamentari del 1427, adoptà el 1437 el cognom patern i heretà d'un oncle la baronia d'Alfajarín (Aragó). Acompanyà i acollí el petit Enyego d'Àvalos i família des del 1422, a València, i es casà el 1426 amb una germana seua. Estigué a Sicília (1433-1435) i fou presoner a Ponça (1435), però no tornà a les guerres d'Itàlia fins el 1444, quan excel·lí com a capità en la campanya de la Marca (portant les claus “entrecroades” de Pere contra Sforza, 1444-1446) i en la pacificació de Calàbria (1444-1445). Afavorit pels seus cunyats Guevara-D'Àvalos, formà part del consell reial d'Alfons el Magnànim. Era bon justador i ho demostrà en les justes napolitanes del 1444, (esposalles del príncep Ferran). En tornar a València, intercanvià lletres de batalla (febrer-maig del 1447) amb Nicolau de Pròixida. Ambdós negociarien amb el gran visir <i>Avdilbar</i> (personatge transferit al <i>Curial</i>) tenir el rei de Granada per jutge en un duel a ultrança que evitaren per Alfons el Magnànim i Maria de Castella. Tornà a Nàpols el 1450.
Blasco d'Alagó	Blasco II d'Alagó “el Nét” (+1293)	Noble cavaller aragonés, VI senyor d'Alagó i un dels pocs que acompanyaren Pere el Gran al desafiament de Bordeus (1283).
	Pero de Maça i Alagó	Més amunt nomenat, descendent dels Blasco d'Alagó aragonesos.

	Blasco Maça i Alagó	Noble cavaller valencià (trastamarista, 1410-1412) resident a la cort de Nàpols. Germà del famós Pero Maça i oncle de Lluís Maça-Cornell (el cunyat d'Enyego d'Àvalos).
	Guillem-Ramon V de Montcada-Alagó	Noble cavaller siciliovalencià, criat a la cort de València i amb grans responsabilitats en la de Nàpols, on se'l coneixia pel títol de comte d'Adernò. Descendent dels successius Blasco d'Alagó o <i>d'Alagona</i> siculoaragonesos. El pare, Joan de Montcada i Alagó, era fill de l'última representant d'aquesta nissaga, Beatriu d'Alagó.
Pere de Muncada	Pere II de Montcada i Abarca (+1308)	Noble cavaller català, senescal de Pere III el Gran, el rei d'Aragó de la novel·la.
	Pere III de Montcada i Lloria (+ca. 1358)	Noble cavaller i almirall català, que cooperà amb els comtes anglesos de Derby (<i>Arbi</i> , en la <i>Crònica</i> i el <i>Poema</i> d'Alfons XI de Castella) i Salisbury, en la croada internacional del setge d'Algesires (1342-1344). Enfrontar-lo ara en el <i>Curial</i> al comte de Salisberi –company d'armes en el torneig de Melun del comte Arbi– fou una broma capriciosa de l'autor, que expressa la decepció de la cort napolitana amb el viratge proangeví dels anglesos (el matrimoni del rei d'Anglaterra amb una filla de Renat d'Anjou, el 1445).
	Pere IV de Montcada i Martines de Luna (ca. 1375-ca. 1443)	Noble cavaller valencià, baró de Vilamarxant (urgellista, 1410-1412, però fidel servidor dels Trastàmara des del 1413), resident a la cort de València en la dècada del 1420. Fill d'Ot III de Montcada i Maça de Liçana, estava molt emparentat amb els Maça-Cornell i els Martines de Luna. Famós guerrer i justador. L'any 1407, en unes justes celebrades a València, s'enfrontà a Tanneguy du Chastel (el futur assassí del duc de Borgonya, 1419, reclamat a jui per Felip el Bo, 1445-1449, i recordat negativament pels “del Chastell” del <i>Curial</i>). Participà amb els Montcada, Cardona, Pallàs, Martines de Luna, Ximenes d'Urrea, Maça i Pinós (llinatges citats en el <i>Curial</i>) en les negociacions de la pau amb Castella (1430).
	Guillem-Ramon V de Montcada-Alagó (ca. 1400-1466)	Noble cavaller siciliovalencià, criat a la cort de València. Comte d'Adernò i hereu d'una part del patrimoni sicilià dels Blascó d'Alagó o <i>Alagona</i> , per ser net de Beatriu d'Alagó, la darrera representant de la nissaga. Dirigí tropes on s'integraven els seus parents valencians: Guillem-Ramon III de Montcada, baró de Xiva, i el ja referit “Pere de Muncada”, baró de Vilamarxant. L'any 1439 negocià amb Tanneguy du Chastel (vexat en el <i>Curial</i> a través dels cavallers “del Chastell”) la rendició a Renat d'Anjou del Castell Nou de Nàpols. La seua reivindicació del comtat de Pardiac per als Luna-Peralta (1439-1451), integrats en la seua casa, explica el conflicte del <i>Curial</i> entre els senyors de Monbrú i Monlesú. Compartí la victòria de Carpenone (1442) amb Pere de Cardona i Llop Ximenes d'Urrea. Un plet (1442-1449) amb els Capece de Nàpols pot explicar el tractament despectiu d'Arrigheto Capece en el <i>Curial</i> . Estigué d'ambaixador a Borgonya i París-Melun (1444) i,

		segurament, informà l'autor del <i>Curial</i> sobre llinatges i cavallers europeus. Sent ambaixador a la Península Ibèrica (1445-1446), negocià amb el gran visir <i>Avdilbar</i> de Granada, que apareix després en el <i>Curial</i> . En tornar a Nàpols, coorganitzà amb Enyego d'Àvalos unes justes cavalleresques per a l'1 de maig del 1446, data que també apareix en el <i>Curial</i> . Justà contra el seu amic, el valencià Lluís de Montagut, circumstància que dóna peu a la broma d'enfrontar-lo en el <i>Curial</i> amb el comte de Salisbury (nobles anglesos de nissaga <i>Montagut</i> o <i>Montagu</i>). En la campanya centroitaliana (1446-1448), el comte d'Adernò era un dels principals capitans del rei d'Aragó.
Johan Ximenes d'Urrea / un d'Orrea + Aznar d'Atrossillo	Joan Ximénez I d'Urrea “el Senyaler” (?-ca. 1340)	Noble cavaller valencià d'ascendència aragonesa. Senyor de la tinença d'Alcalatén i fundador de la branca valenciana dels Urrea. Jaume II el Just el féu senyaler o portador de la senyera reial en l'exèrcit, com l'Aznar d'Atrossillo del <i>Curial</i> . El seu nét, citat més avall, es casà amb una Atrossillo i recollí el llegat d'aquesta noble –però extinta– família d'Aragó. L'any 1324 el mateix rei li confià el gonfanó pontífic de les claus “entrecroades” de Pere (Jaume II era gonfanoner de l'Església des del 1295), reinterpretat en el <i>Curial</i> com una bandera d’“spases entrecroades” al·lusiva a Alfons el Magnànim, que havia recuperat el 1443 la condició de braç armat de l'Església (però sense sotmetre's a ella, tal com es propugnava per Dante en <i>De monarchia</i>).
	Joan Ximénez II d'Urrea (àlies Blasco III d'Alagó) (senyor, ca. 1340-ca. 1375)	Noble cavaller valencià, d'origen aragonés. Nét de Joan Ximénez I i fill d'Artal V d'Alagó, adoptà el nom de l'avi per a heretar el seu patrimoni feudal, al regne de València. Visqué a mitjan segle XIV, i adquirí per via matrimonial el patrimoni dels Atrossillo (noble família aragonesa, extinta). Pel 1377 tenia un escuder i parent de la muller, Aznar d'Atrossillo, que era alcaid de Mezalocha (Aragó).
	Aznar d'Atrossillo	L'escuder i alcaid de Mezalocha (Aragó) adés esmentat, al servei de Joan Ximénez II d'Urrea pel 1377.
	Joan Ximénez III d'Urrea i Atrossillo (senyor, ca. 1375-1388)	Noble cavaller valencià. Secundogènit de Joan Ximénez II, heretà d'ell els feus valencians de la tinença d'Alcalatén, i, de la mare, les baronies aragoneses d'Estercuel i Atrossillo. Adquirí el 1393 el vescomtat de Roda. El seu nét, Pere I Ximenes d'Urrea, cap dels trastamaristes d'Aragó, féu venda del llegat dels Atrossillo als Bardaxí (1412).
	Llop II Ximenes d'Urrea i Bardaixí (1404-1475)	Noble valencià, besnét de Joan Ximénez III d'Urrea i Atrossillo, i senyor del vescomtat aragonés de Roda (Rueda i Épila). El seu germà major heretà els feus valencians. Arran de la venda del 1412, la família de sa mare, Maria Bardaixí, era la posseïdora del llegat dels Atrossillo. Convisqué a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim amb Enyego d'Àvalos. S'estrenà en les armes als 16 anys (jove i “tendre” com l'Aznar del <i>Curial</i>) i acompanyà el rei a totes les guerres, on destacà pel seu valor. Fou designat mestre de camp de l'exèrcit, i capità de tropes a cavall en la guerra napolitana (1438-1443), a més

		de virrei de Sicília. Com a tal, s'ocupà de les relacions diplomàtiques amb un rei de Tunis (un altre dels personatges del <i>Curial</i>) que regalava lleons al de Nàpols. Dirigí un important contingent a les Marques (1444-1446), on la senyera reial onejava al costat de la papal de les claus “entrecroades” de Pere. S'ocupà Llop de múltiples afers de govern i comeses diplomàtiques. Amic el camarlenc D'Àvalos, actuà de portador de lletres i llibres entre ell i el príncep de Viana quan aquest es trobava a Sicília (1458-1459). En l'escut, combinava armes heràldiques d'Urrea i d'Atrosillo. El caràcter impetuós de Llop es correspon també amb el de l'Aznar d'Atrossillo de la novel·la.
Bonté (herald del comte de Foix)	Antoni Bonet , àlies <i>València</i>	Porsavant i herald valencià de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim pels anys 1439-1444, amb el nom <i>Conquesta</i> ; ascendit a rei d'armes el 1444, amb el nom <i>València</i> . Possible joc paronímic, doncs (<i>Bonet</i> > <i>Bonté</i>). Sense descartar la possible relació amb el sergent Bonté de <i>Le chevalier errant</i> del marquès de Saluzzo, una de les obres inspiradores del <i>Curial</i> . En el relat nord-italià, Bonté és missatger de l'amor mundà de les corts; en el <i>Curial</i> , arriba enviat per Làquesis, figura femenina que representa, si fa no fa, el mateix.
Bon Panser, (herald al servei dels aragonesos)	Jean de Maslines, àlies <i>Fleur de Pensée</i> .	Un altre joc de mots: <i>penser, penseur / panser, panseur</i> . Possible lectura positiva (“bon pensador”) o irònica (“bon manescal”), com una burla paròdica del sobrenom poètic elegit per Renat I d'Anjou quan elevà el seu porsavant Maslines a la categoria d'herald, arran de les justes de Saumur (ducat d'Anjou, juny del 1446).
un de Pinós	Ramon de Pinós (Ramon-Galceran de Pinós i Milany, àlies “Ramon de Milany”, ca. 1395-1437).	Noble cavaller català fadrister, de família urgellista (1410-1412), però reconciliada el 1413 amb els Trastàmara: el jove entrà de <i>coper</i> en el seguici del futur Alfons V (el mateix 1413). Seria després baró de Milany i la Portella, per herència materna. Essent criat a la cort de València amb Enyego d'Àvalos, el marquès de Santillana i altres citats més amunt, s'explica que Santillana col·loque el cognom Pinós entre els valencians de la <i>Comedieta de Ponça</i> (1435-1436). Morí sent encara relativament jove, i deixà només una filla. És el Ramon de Pinós que el cronista valencià i metge del rei Gaspar Pelegrí (<i>Historia Alphonsi</i> , Nàpols, 1443) recorda, juntament amb “un altre de Batges”, combatent heroicament en el setge de Bonifacio (Còrsega, 1421).
altre de Batges	Gaspar de Bages (escrit, de vegades, <i>Batges</i>) i Cervelló, àlies “Gaspar de Llupià” (ca. 1402-ca. 1440).	Noble cavaller català, fill i hereu del famós Ramon de Bages (+1420), que fou un dels millors cavallers del seu temps. Heretà d'ell la baronia de Bages de Rosselló. Criat a la cort i ciutat de València, on se'l coneixia com “lo nebot del bisbe” Hug de Llupià-Bages, es féu gran amic de l'infant Pere, germà petit del futur Magnànim, amb el qual destacà en unes justes infantils (1415) celebrades en dita ciutat durant les bodes del futur Alfons V i Maria de Castella. Sent ja senyor de Bages, armà 25 cavallers per a l'expedició mediterrània del 1420-1424. Continuaria després, tal vegada, en el seguici de l'infant “don Pedro”, que morí tràgicament en el setge de Nàpols (1438). El de

		<p>Bages moriria per aquell temps (<i>ca.</i> 1440), potser en plena guerra napolitana. Es trobava endeutat llavors amb uns banquers florentins, els quals solien finançar el rei i els seus homes implicats en afers bèl·lics. Pel 1446-1447, sabent que el rei estava urgit de diners, el pressionaren perquè decretara (1448) l'embargament de Bages a la viuda del difunt baró. El personatge en qüestió és el mateix Gaspar de Bages "<i>adolescentulus</i>" que el cronista valencià i metge del rei Gaspar Pelegrí (<i>Historia Alphonsi</i>, Nàpols, 1443) evoca, juntament amb "un de Pinós", lluitant heroicament durant el setge de Bonifacio (Còrsega, 1421).</p>
--	--	---

3.10. El torneig de "Melú" i la Guerra dels Cent Anys

Un escenari internacional canviant: 1444-1448

L'esquema de treball amb el qual opera l'autor del *Curial* a l'hora d'establir amistats i rivalitats, aliances i antagonismes, protagonismes i absències, en el "torneig de Melú", no té res d'improvisat. L'escriptor és un home que coneix molts detalls sobre la Guerra dels Cent Anys en la seua darrera fase; sobre els prínceps sobirans de l'Europa central i nord-occidental; sobre les estratègies geopolítiques dels grans senyors del continent en el període 1444-1447 aproximadament, i sobre allò que més li convé a la Corona d'Aragó i de Nàpols, que acaba de ser admesa a la *lliça*. Després de moltes dècades de guerra, s'havia arribat a una treva bianual de Tours entre Enric VI de Lancaster, rei d'Anglaterra amb pretensions sobre França, i Carles VII de Valois-França (28 de maig del 1444-1 d'abril del 1446), renovada per quatre anys més (1 d'abril del 1446-1 d'abril del 1450), però que començarà a trencar-se arran del setge de Le Mans (prop d'Angers) pels francesos (gener-març del 1448), cosa que no sabem si tindria res a veure amb el pas de Curial per Angers, en un dels episodis conclusius del llibre III de la novel·la, just abans d'embarcar-se cap a Londres. Solament tenint per teló de fons aquesta tensa pau i concòrdia dels anys 1444-1448, és possible pensar en un torneig internacional com el representat en la novel·la, on el rei de França oficia de gran amfitrió del rei d'Aragó, el duc de Borgonya, i àdhuc el rei d'Anglaterra. Deu pensar l'autor que, si els grans conflictes es resolgueren esportivament, potser no s'escamparia tanta sang, ni la cavalleria seria vista com una confraria d'homes despietats. Ell, com

Carles de Viana, estudiós també de l'Ètica d'Aristòtil, concep la “nova” cavalleria com un camí de perfecció personal i moral, de creixement humà.

A la França dividida, que descansa des de la treva de Tours (signada el 28 de maig, però vigent des de l'1 de juny del 1444) fins a la represa de la guerra (la campanya de Normandia, 1447), es dóna una oportunitat esplèndida per a celebrar diverses *justes* (tandes de combat individual) i alguns *passos d'armes* (competicions entre dos equips: defensors i aventurers), en les quals participen els grans ducs i comtes del regne de França. Recordem que, ja en els primers capítols del llibre I del *Curial* s'anuncia la celebració del torneig de Melun, “de licència del rey, lo primer dia de juny” (CeG I.26), justament el dia en què entrà en vigor la treva de Tours entre França i Anglaterra. Aquesta coincidència probablement té molta més força informativa que no la de l'1 de juny com a data fixada per al desafiament de Bordeus del 1283, jornada que queda molt lluny en el temps i que no forma part de la –diguem-ne– *memòria compartida* per l'autor de *Curial e Güelfa* amb els seus lectors. Algunes de les millors competicions cavalleresques del segle XV europeu tingueren lloc en diferents punts de França i Borgonya (però també al Nàpols del rei d'Aragó, per iniciativa d'Enyego d'Àvalos, l'1 de maig del 1446¹⁴⁶¹²) pels anys 1445 i 1446.¹⁴⁶¹³ Com a remat, en gener del 1447 s'introduí a França una novetat potser rellevant per a datar la part central del llibre II del *Curial*: la modalitat del *torneig*, una mena de combat multitudinari a cavall, que s'havia negligit en anys precedents i que tornava ara a posar-se de moda.¹⁴⁶¹⁴ Aprofitant les bodes d'una infanta, el mateix rei de França i el comte de Foix organitzen a Tours un sonat torneig a cavall, al qual concorren el duc de Bretanya, el baró de Grimaut, Jean III Le Meingre “Boucicaut” i altres noms que ressonen per les pàgines del *Curial*.¹⁴⁶¹⁵ La germanor i el protagonisme que s'observa entre el rei i el comte de Foix en el “torneig de Melú” de la novel·la podria haver sigut inspirada, en part, per aquest esdeveniment. El referit ambient de pausa per cansament bèl·lic, aprofitat per al

---

¹⁴⁶¹² Més detalls en els capítols I.3.4 i II.2.2.

¹⁴⁶¹³ Vegeu, entre d'altres, MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993

¹⁴⁶¹⁴ Vegeu BOUSMAR, Éric, Pasos de armas, justas y torneos en la corte de Borgoña (siglo XV y principios del XVI). Imaginario caballeresco, rituales e implicaciones socio-políticas, dins DE JONGE, Krista – GARCÍA GARCÍA, Bernardo José – ESTEBAN ESTRÍNGANA, Alicia (eds.), *El legado de Borgoña. Fiesta y ceremonia cortesana en la Europa de los Austrias (1454-1648)*, Fundació Carlos de Amberes – Marcial Pons Ediciones de Historia, Madrid, 2010, ps. 561-605 (ps. 562-563).

¹⁴⁶¹⁵ LESEUR, Guillaume, *Histoire de Gaston IV, comte de Foix. Chronique française inédite du 15e siècle*, ed. a cura d'Henri COURTEAULT, Renouard – Société de l'histoire de France, París, 1893-1894, vol. 1, ps. 196-197; LOBINEAU, Guy Alexis, *Histoire de Bretagne*, Tipogr. de François Muguët, París, 1707, vol. 1, p. 470.

lluïment cavalleresc, té molt a veure amb l'ambientació que crea l'autor de la novel·la catalana.

Per a deduir amb propietat les intencions literàries de l'anònim, doncs, convé conèixer en perspectiva almenys la història del mig segle precedent i, amb una certa profunditat, tot allò que s'esdevé en l'escena italiana i internacional en temps d'escriure's la novel·la. La Guerra dels Cent Anys (1337-1453) continuava enfrontant en el segle XV el rei d'Anglaterra (de la casa de Lancaster, que pretenia ser també rei de França, aliat amb el duc de Borgonya) i el rei de França (de la casa de Valois, que pretenia recuperar els extensos territoris ocupats pels anglesos, sobretot la Normandia). Vist des d'Itàlia, aquest conflicte fascinava i era objecte de tractament novel·lat molt prop d'on escrivia l'autor del *Curial*. Pensem ara en la novel·la històrica humanística *De origine inter Gallos ac Britannos belli storia* (ca. 1443), dedicada al cortesà del rei d'Aragó Carlo Ventimiglia per Bartolomeo Facio, desitjós, segons Gabrielle Albanese, de “risuscitare il meraviglioso incendio tra l'una parte e l'altra.”¹⁴⁶¹⁶

D'aquest “incendi” durador entre els sobirans d'ambdues ribes del canal de la Mànega, participaven activament els magnats subalterns: grans comtes i ducs. El duc de Bretanya, els comtes d'Armanyac, els ducs d'Anjou i comtes de Provença, i el duc d'Orleans recolzaven Carles VI (1380-1422) i Carles VII (1429-1461) de Valois. D'altra banda, Enric V (1413-1422) i Enric VI (1422-1461) de Lancaster comptaven amb l'ajut del duc de Borgonya (amb dominis a França i a l'Imperi Alemany). El ducat de Borgonya era un gran estat francès (en la cancelleria de Nàpols, se'l considerava part del reialme de França), que des del 1382 actuava amb gran autonomia, i que tingué per ducs Joan I Sense Por (1404-1419) i Felip III el Bo (1419-1467).

L'esquema presentat –una mica simplificador– evolucionà al llarg dels anys. Els historiadors parlen d'una darrera fase de la guerra (1415-1453) marcada inicialment per la gran victòria dels anglesos a Azincourt (1415). La corona reial francesa travessà per grans dificultats, mentre París era disputat per dos grans bàndols nobiliaris, els Armanyac-Orleans i els Borgonyons. L'any 1407 fou assassinat el duc d'Orleans pels borgonyons i el 1419 el duc de Borgonya per Tanneguy du Chastel (que troba reflex en el *Curial* en els “Del Chastell”). Aleshores imperava en la part francesa *Yolande*

---

¹⁴⁶¹⁶ Vegeu ALBANESE, Gabriella – BESSI, Rosella, *All'origine della guerra dei Cento Anni. Una novella latina di Bartolomeo Facio e il volgarizzamento di Jacopo di Poggiobracciolini*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 2000.

d'Aragon et d'Anjou (probanlement al·ludida en la novel·la com “la priora” Yolant¹⁴⁶¹⁷), sogra d'un jove Carles VII i matriarca d'una família –la de Lluís i Renat d'Anjou– que havia acumulat molt de poder, i que prompte s'enfrontaria al rei d'Aragó per Nàpols. De caràcter providencial per a superar la crisi oberta per Azincourt fou l'aparició en escena de Jeanne d'Arc (1429), que contribuí a infondre ànim en el bàndol que estava perdent, el de França, i obligà Anglaterra i Borgonya a negociar el tractat d'Arràs (1435). El duc de Borgonya comença a reconciliar-se llavors amb el rei de França, però sense trencar lligams amb Anglaterra, i mantenint-se enemic dels Anjou: Renat I d'Anjou fou vençut i caigué presoner de Felip III el Bo de Borgonya del 1431 al 1437.

La situació canvià considerablement quan un “jove” i indigne rei d'Anglaterra, com el retrata en la novel·la l'autor del *Curial*, decidí travar converses amb Carles VII i amb els Anjou (1444) –ara que Renat I havia sigut expulsat de Nàpols per Alfons V d'Aragó (1443)– a fi d'anar solucionant el secular conflicte. No conforme amb això, i aconsellat per una camarilla, Enric VI decidí casar-se amb una filla de Renat I d'Anjou, el 23 d'abril del 1445. Sense tenir en compte aquesta data com a marca de datació *post quem* del llibre II del *Curial*, no s'entén l'actitud de l'autor envers els anglesos. Aquesta enllaç, que dividí en dos Anglaterra i propicià la derrota posterior dels britànics, suposà una ruptura de relacions automàtica amb la Corona d'Aragó. Des de Borgonya, a més, fou vista com una mena de traïció; entre altres coses, perquè continuava governant la Provença dels Anjou el magnicida “Del Chastell” que el rei de França, en el tractat d'Arràs, havia promés lliurar-lo a Borgonya perquè fóra jutjat. Es cursaren llavors per la diplomàcia borgonyona noves reclamacions a París (1445-1448), que foren desoïdes. Simultàniament, el duc Felip III el Bo tractà de contrapesar la inquietant amistat angloangevina traçant un eix geopolític entre Borgonya, Milà i Nàpols. L'any 1450, aprofitant la divisió i la decepció dels anglesos, el rei de França llançarà una gran ofensiva sobre la Normandia i la Gascunya, regions ocupades per Anglaterra. El 1453, finalment, caigué a mans franceses Bordeus. Els anglesos sols retenien Calais. La Guerra dels Cent Anys havia conclòs, doncs, amb la victòria de França. Però l'autor del *Curial* desconeixia aquest final. Ell escrivia aproximadament pel 1447.

L'any 1445, els duc de Borgonya atorga el Toisó d'Or al rei d'Aragó, i li remet, l'any 1446, homes d'armes d'incògnit per a ajudar-lo en la campanya de guerra contra les repúbliques de Florència i Venècia, enemigues de Milà i amigues del duc d'Anjou.

---

¹⁴⁶¹⁷ Sobre Yolant i els del Chastell, vegeu el capítol II.3.8.

L'hegemonia que el nou rei de Nàpols projecta sobre Itàlia es basa aleshores en els següents moviments: [1] Pactar el vassallatge de Gènova (1444), barrera de contenció contra Provença; a la Ligúria, el rei ha posicionat un exèrcit pagat per Enyego d'Àvalos (1446) amb diners de Milà. [2] Contenir la gran potència militar de Venècia enviant un exèrcit a Milà en la tardor del 1446, on l'ambaixador D'Àvalos tracta d'evitar que el duc, temptat pels francesos, abandone l'aliança amb Aragó, vigent des del 1435. [3] Mantenir l'amistat amb el rei de França –malgrat la rivalitat amb els Anjou–, per tal d'evitar que s'implique en el vesper llombard, i comptar amb el comte de Foix com un bon amic a la cort de París. [4] Mantenir un eix amical amb l'emperador d'Alemanya, senyor eminent de Milà, i amb el duc de Borgonya, enemic també dels Anjou. [5] Controlar els moviments i amenaces del delfí Lluís de França, barallat amb son pare el rei, i del duc d'Anjou: amenacen amb envair junts el nord d'Itàlia, aprofitant que el duc d'Orleans (fill d'una Visconti) fa temps que reclama unes possessions piemonteses, i ara vol ser duc de Milà, per haver mort Filippo Maria Visconti (agost del 1447). [6] Reclamar el rei d'Aragó la senyoria de Milà, com a hereu testamentari de Filippo (1447), mentre s'intenta apartar Sforza (*condottiero* amb gran potència militar, gendre del Visconti, aspirant també al ducat) de Florència i reconciliar-lo amb el sogre (just abans de la mort d'aquest) perquè salve Milà de la pressió de Venècia.¹⁴⁶¹⁸

El fracàs de Piombino (la Toscana, estiu del 1448) obligarà el Magnànim a replegar-se de nou cap a Nàpols (octubre del 1448) i permetrà que Sforza s'impose com a duc de Milà (25 de març del 1450). També havia fracassat el duc d'Orleans en la tardor del 1447, en el seu intent d'apoderar-se per la força de Milà, que fou la capital d'una efímera República Ambrosiana (1447-1450) amenaçada militarment per totes bandes. Si s'havia posat com a data *post quem* per al plantejament d'aliances del llibre II del *Curial* el 23 d'abril del 1445, caldria posar en els darrers mesos del 1447 una data *ante quem*. Pels dies 17-18 d'octubre, el comandant de l'exèrcit del duc Charles I d'Orleans a la Llombardia, Regnault de Dresnay, fou derrotat i fet presoner pel nou *condottiero* de la República Ambrosiana, Bartolomeo Colleoni.

Dit Colleoni, que Filippo Maria Visconti empresonà per traïció amb Venècia (1446), amb la proclamació de la república (14 d'agost del 1447) fou designat cap dels exèrcits de Milà com a lloctinent de l'absent Francesco Sforza, al qual havien contractat inicialment els “defensors de la Llibertat” milanesos per a fer front a les amenaces

---

¹⁴⁶¹⁸ Més detalls de tots aquests aspectes polítics en els capítols I.1.1, I.1.2 i I.3.4.

militars que pesaven sobre ells. En assabentar-se que Dresnay havia posat setge a l'estratègic castell de Bosco Marengo, Colleoni s'hi dirigí amb totes les seues tropes i obtingué una sonadíssima victòria sobre els francesos, que li donaria fama a escala internacional. Amb una acció fulminant i mortífera, delmà la cavalleria de Dresnay, que fou sorpresa i deixà sobre el camp de batalla ni més ni menys que 1.500 cadàvers. Els presoners es comptaven per centenars, entre els quals el mateix comandant, pel qual demanà Milà al d'Orleans l'astronòmic rescat de 14.000 corones d'or.¹⁴⁶¹⁹

El duc es trobava en dies precedents a Tarascó (la Provença), a la cort de Renat d'Anjou, assistit pel financer Jacques Cœur i el governador Du Chastel.¹⁴⁶²⁰ Travessà els Alps, però arribà tard al comtat d'Asti. Fou el 26 d'octubre, l'endemà del desastre, i “en modeste équipage”, segons les cròniques. Immediatament, hagué de negociar l'alliberament del governador capturat, però ho féu a canvi de buidar les seues arques i quedar-se, en conseqüència, sense recursos econòmics efectius. Durant novembre i desembre del 1447, el duc es véu mancat de diners per a pagar soldades als supervivents que romanien a Asti i per a reemplaçar els morts en una derrota monumental, que reverbera a la fi del *Curial* en forma d'indirecta llançada per la Güelfa al duc de la ficció: no podia pretendre el que no estava al seu abast. Era clar que difícilment podria continuar una guerra de conquesta, seguida amb atenció des de França, però que havia començat desastrosament. Els mercenaris romanents l'abandonaren, i ell mateix acabà acomiadant-se de de les seues aspiracions en agost del 1448.¹⁴⁶²¹ En aquesta data, Charles ambdonà el comtat d'Asti i la Llombardia, i ja no hi tornà més.

Durant la pausa hivernal que afectava tots els anys al nord d'Itàlia les campanyes de guerra i de diplomàcia (novembre del 1447-primeries del 1448) serien concebudes –ajustant-se a l'actualitat política en curs– els capítols “correctors” de la part final del llibre III. Ací, el duc d'Orleans, que “confiava molt de la sua virtut” (*CeG* III.100), perd el torneig i comprén l'advertiment que li ha fet poc abans la Güelfa, sobre la “corona” del premi disputada entre Orleans i Curial: “Vós, senyor, fets bé en lezar-li ço que no li

---

¹⁴⁶¹⁹ MALLETT, Edward Michael, *Signori e mercenari. La guerra nell'Italia del Rinascimento*, Il Mulino, Bolonya, 1983, p. 237.

¹⁴⁶²⁰ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, p. 325.

¹⁴⁶²¹ PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, ps. 194-197; McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, p. 325; GRUNZWEIG, Armand, Quatre lettres autographes de Philippe le Bon, dins *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, t. 4, fasc. 2-3, Brussel·les, 1925, ps. 431-437 (p. 433).

podets toldre” (*CeG* III.100).¹⁴⁶²² L’anònim respecta el cavaller i poeta Charles d’Orleans, que no és vist a la cort d’Aragó com un enemic malèvol, com Renat d’Anjou, sinó com un rival tan digne com relativament feble. Feia bé, i així ho veia també el papa Nicolau V, aliat d’Alfons el Magnànim (el nom de *la Güelfa* recorda l’Església), a deixar la corona ducal de Milà i la cèlebre “corona de ferro” allí custodiada –la dels reis d’Itàlia– al rival més fort.¹⁴⁶²³ El duc havia romàs molts anys presoner dels anglesos, i mancava d’experiència bèl·lica i de recursos suficients per a triomfar.

El descoratjament patit pel duc en arribar a Asti i trobar-se desfet el seu exèrcit el portà, segons Alan Ryder, a “la declarada predisposició” de “coaligarse con Alfonso contra Francesco Sforza”, operació temuda pel rei de França, que no desitjava veure els seus parents involucrats en aventures italianes de complicada resolució.¹⁴⁶²⁴ En aquesta decisió intervingué segurament “lo delfi de Viena”, el sempre intrigant Lluís de Valois, principal valedor fins aleshores del duc d’Orleans. En novembre del 1447, envià un ambaixador al campament reial d’Alfons d’Aragó, Joachim Girart, batle d’Aunis i *écuyer* de la seua cambra, per a tractar confidencialment d’aquestes coses. El rei li respongué cortesament i confià que Girart li donaria detalls sobre el que pensava.¹⁴⁶²⁵ Per la seua banda, Orleans es posà també en contacte amb el rei d’Aragó i Nàpols, que ara no era vist ja com un rival, sinó com un eventual aliat en el difícil laberint de la guerra i la política nord-italianes. Es comprén, en conseqüència, que el comiat d’Orleans en la novel·la siga amistós i cavalleresc: “Viu lo duch que era Curial, abraçà’l molt amigablement, e aquí foren perdonades totes les passades iniquitats” (*CeG* III.100). Se’l fa participar, a més, honorablement de les bodes de Curial i la Güelfa: “Lo duch d’Orleans pres les regnes de la Güelfa (...) e, prèr amigable comiat, cascú anà a son loch” (*CeG* III.102). Tan efusiu acomiadament sembla estar redactat amb posterioritat a octubre del 1447, però tampoc no amb molta ulterioritat.

---

¹⁴⁶²² Segons MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (p. 460), es nota ací que la Güelfa, per fi, ha recuperat el sentit de l’humor.

¹⁴⁶²³ Sobre el simbolisme “milanés” del *restell* i la corona del *Curial*, vegeu el capítol II.2.3.

¹⁴⁶²⁴ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 327, n. 1.

¹⁴⁶²⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 19r, Campament de Campopetroso (litoral de Lucca, la Toscana), 27 de novembre del 1447.

En les previsions al·legòriques de la novel·la, s'albira una Corona d'Aragó (Curial) que assoleix el triomf: convertida en “senyora de Milà”, amb les benediccions de l'Església de Roma (la Güelfa) i del rei que havia reconstruït França, Carles VII. Però aquestes previsions poètiques o literàries, que encara resultaven factibles pels anys 1448-1449, es frustraran definitivament el 25 de març del 1450 amb l'entronització milanesa de Francesco Sforza. Aquesta data del 1450 és, així mateix, un altre marcador cronològic *ante quem* a tenir en compte. Afecta a l'obsolescència de la utopia “poetitzada” o al·legoritzada per un escriptor que escriu en un moment determinat, amb una perspectiva triomfal i per a uns lectors determinats, els quals comparteixen amb ell aquestes il·lusions o utopies. Ell somniava amb un *Rex Italiae*, senyor de Nàpols i Milà, agermanat amb Alemanya i Borgonya. L'aliança germànica i nòrdica es reforçarà, certament, però les aspiracions hegemòniques d'Alfons el Magnànim sobre la península no seran exactament les que preveia l'autor del *Curial*. “Lo rey d'Aragó” havia desat en una recambra el gonfanó de les “spases entrecroades”. Des del 1449, per a decepció de molts dels seus, el Magnànim preferia passejar-se pels jardins de Torre del Greco de la mà de la seua amant, Lucrezia d'Alagno. Com si fóra el marquès de Montferrat de la novel·la anònima: “tant emperò se era enamorat lo marquès de la Andrea, sa muller, que ja no curava de degú, ans oblidava totes altres coses” (*CeG* I.3).

El que s'estava coent i decidint pels anys 1445-1447 a la Llombardia, vist des de la perspectiva de la colònia catalanòfona de Nàpols, afectava sobretot el futur d'Itàlia. Tanmateix, el resultat d'aquest “torneig de Milà” tindria, inevitablement, una projecció geopolítica sobre la resta d'Europa occidental, i afectaria sobretot la situació d'equilibri centreeuropeu entre França i Borgonya, alterada per l'acostament angeví d'Anglaterra i per les pretensions d'Orleans sobre Milà. Des d'un observatori privilegiat com és la cort dels Visconti (l'autor ha viscut a la Llombardia i ha consultat obres només localitzables en biblioteques de Milà o el Montferrat¹⁴⁶²⁶), l'escenari europeu es coneix de més a prop: la cort imperial, Hongria, Baviera, Savoia, el duc d'Anjou, Avinyó, Poitiers, etc., són noms més familiars, de països propers. Si Enyego d'Àvalos –l'home que es feia retratar pel Pisanello, el 1449, amb un vistós capell borgonyó– és, com sospitem, l'autor de la novel·la, li hauria resultat molt fàcil sistematitzar en la ficció cavalleresca un panorama d'aliances i d'antagonismes que, com a culte diplomàtic d'Alfons V d'Aragó,

---

¹⁴⁶²⁶ Vegeu el capítol II.1.4, o també SOLER, Abel, Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*, dins *IX Congresso internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani*. “Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, folclore, letteratura, storia” (Torino, 15-18 settembre 2015), en premsa.

coneixia al detall i d'una manera tan “secreta” com actualitzada: per l'intercanvi de missives diplomàtiques amb la cort i per confidències d'altres ambaixadors. Només algú habituat a desplaçar-se per “Alva”, “Casalo” i “Pont de Stura” (el Piemont i el Montferrat), i que tinguera simultàniament notícia del visir “Avdilbar” de Granada i del bastard “Antoni Mossenyor” de Borgonya, podria haver escrit *Curial e Güelfa*.

El rei d'Aragó contra el duc d'Orleans

Amb aquest escenari internacional de teló de fons, l'escriptor, així com havia transformat unes monges en les grans duquesses de París, ara escenifica –informalment, també– el joc de relacions diplomàtiques que afectaven la Corona d'Aragó en el tram final de la Guerra dels Cent Anys. Ja en el llibre primer, un herald explica a Curial la publicació del “torneig de Melú”, segons la qual es reglamenten els colors heràldics que hauran de lluir els convocats: els amorosos de viudes, com Curial, negre i burell; els de dones maridades, morat; els enamorats de donzelles, verd i blanc; els cavallers amics de monges –que n'hi havia, en el segle XV, uns quants–, verd i burell. L'herald anuncia també quins seran els principals rivals a abatre: “lo duch de Bretanya e lo duch d'Orleans, qui són jóvens e molt valents cavallers” i que vindran –exagera l'emissari, és clar– “ab docents cavallers cascú de son hostal”. A banda, hi concorreran “molts duchs e comtes e altres grans senyors” (*CeG* I.26), atés que un certamen convocat pel rei de França, la monarquia més prestigiosa d'Europa, adquireix rang internacional. Quan el rei d'Aragó Pere el Gran hi concorre, ho fa, no acompanyat de “pobres” aventurers catalans com els Oluja o els Orcau, sinó de “grans senyors” amb títol de “don”: els nobles “aragoneses”, equiparats socialment als ducs francesos.

Curial, el jove cavaller errant que travessa França, s'enfronta ja amb francesos caracteritzats onomàsticament –Monbrú, Del Chastell– com a membres del vell partit dels Armanyac (amics d'Orleans i del duc de Bretanya, i enemics de Borgonya), una facció que encapçalen ja en la dècada del 1440 els Anjou (enemics d'Alfons el Magnànim, que traça lligams amb Borgonya). Així les coses, arriba de París Bonté, l'herald del comte de Foix, i informa Curial i els aragonesos sobre els equips i capitans que s'estan improvisant a Melún: castell i vila als afores de París, on els reis de França solien passar alguns mesos a l'any.¹⁴⁶²⁷ El *Díptic de Melún*, una obra cimera de la

---

¹⁴⁶²⁷ Melun es troba a 40 Km al sud de París i disposava d'un castell reial edificat originalment pels Capets del segle X, en temps de Robert el Pietós (865-923). L'any 1420, els seus habitants havien patit un duríssim setge per part dels anglesos, que els obligà a menjar-se les rates per a sobreviure, com resa el

pintura gòtica de cort –on l’amant del rei de França, Agnès Sorel, ensenya un pit a l’Infant Jesús¹⁴⁶²⁸– és precisament d’aquests anys.” L’autor del *Curial* sabia perfectament on era Melun, per relacions de personatges ibèrics, com Pero Niño, que havien visitat aquella cort rural abans de ser afectada la vila per la guerra.¹⁴⁶²⁹ “Melú” serà, doncs, la seu d’un torneig multitudinari a cavall, modalitat ben coneguda a la cort del rei d’Aragó, per estar compost quasi tot el seu exèrcit per esquadres de cavalleria.¹⁴⁶³⁰

Segons Bonté, “lo duch de Borgunya” lidera l’equip “dels alamanys e dels ytalians”, en concordança amb una entesa italogermànica –gairebé gibel·lina– ben vista per l’escriptor. Els de la llunyana Gran Bretanya, “angleses” i “escots”, tenen per capità el comte de Derby, “lo comte Arbi”. La companyonia d’anglesos i escocesos sonaria versemblant a oïdes dels lectors abans del 1448, quan Anglaterra reprengué una guerra contra Escòcia que ja venia d’antic. Els “de lengua d’och, ab tota la lengua d’Espanya, que ·m pens que seran pochs, lo comte de Foix.” En alguns ordes militars i universitats, institucions de caràcter internacional on s’agrupaven cavallers i estudiants per “llengües” (regions d’afinitat lingüística), el Llenguadoc s’associava amb regnes de la Península Ibèrica (Espanya). El fet que un gran noble occità com el comte de Foix (rival històric dels comtes d’Armanyac) tinguera possessions a ambdues bandes dels Pirineus afavoria el seu lideratge. En temps del *Curial*, a més, el de Foix era casat (des del 1436) amb Elionor, filla de Joan de Trastàmara, rei de Navarra, i, per tant, es mostrava cordial amb el germà del sogre, Alfons el Magnànim. Els “franceses e altres gents” (bretons, normands, etc.) havien elegit per cap, no el duc d’Anjou, com seria d’esperar si la novel·la fóra escrita abans del 1443, sinó “lo duch d’Orleans”, tal com pertocava a una nova situació, que ubica l’obra pels anys 1446-1447.

El plantejament inicial de “quatre banderes a quatre angles”, tanmateix, no és gens segur, segons Bonté. “E, jatsia que aquesta ordenança sie feta, no ·m pens que s’i serve orde, ne en açò ne en les colors dels enamorats” anunciades en el llibre primer (*CeG* II.33). S’interpreta que, com solia passar en altres certàmens, la promiscuïtat amical i la

---

lema local *Fida muris usque ad mures*. Carles VII, en compensació, solia honrar-los amb la seua presència, passant llargues temporades en una reedificada fortalesa reial de Melun.

¹⁴⁶²⁸ Segons la interpretació que fan de la conegudíssima obra alguns historiadors de l’art. Vegeu, orientativament, OLIVAR, Marcial, *Cien obras maestras de la pintura*, Biblioteca Básica Salvat, Barcelona, 1971, o AVRIL, François (dir.), *Jean Fouquet, peintre et enlumineur du XVe siècle. Catalogue de l’exposition*, Bibliothèque nationale de France – Hazan, París, 2003.

¹⁴⁶²⁹ Més avall, en parlar del rei de França, s’insistirà sobre aquesta qüestió.

¹⁴⁶³⁰ Vegeu el capítol II.2.2, on es tracta de justes i tornejos.

diversitat de bàndols acabaria quallant en la formació de dues “banderes” o “quarters” que rivalitzarien pel “prix”. Els cavallers “aragoneses” (Alagó, Maça, Luna, Urrea) i els “catalans” (Montcada, Pinós, Bages), en principi, havien d’haver-se integrat entre els “d’Espanya” comandats pel comte de Foix. Però veurem finalment que seran liderats pel seu *senyor natural*, “lo rey d’Aragó”, transfigurat en un emblemàtic “cavaller de les spases entrecroades”. Aquest equip farà front al duc d’Orleans i als seus aliats francesos, i, amb l’ajuda de Borgonya, obtindrà la desitjada copa d’or de mans del rei de França, el qual procura mostrar una actitud més aviat arbitral o neutral.

No hauríem d’identificar aquestes alineacions –com fan equivocadament Lola Badia i Jaume Torró– amb l’esquema interpretatiu d’un *pas d’armes* on un bàndol “de dins” (els francesos) s’enfrontaria al bàndol “de fora” (els aventurers) assajant la conquesta d’alguna posició emblemàtica.¹⁴⁶³¹ Aquest esquema no és pas el de la lliça de Melun que es planteja en el *Curial*.¹⁴⁶³² En la novel·la s’explicita que estem assistint a un “torneig” a la vella usança, on en principi no hi ha cap equip de dins, ni hi ha necessitat que es constituïsquen dos equips de contrincants.¹⁴⁶³³

Comença el torneig amb la celebració de les vespres. El **rei d’Aragó** “havia un poch lo ventrell gros contra ·ls franceses, per rahó del **duch d’Anjou**”, que, d’acord amb la covardia de Carles I d’Anjou a Bordeus (1283) i de Renat I d’Anjou a

---

¹⁴⁶³¹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 78); IIDEM, *Ambient internacional i cultura de cort en Curial e Güelfa: primer suplement a l’edició de Quaderns Crema 2011*, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudios medievales en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 57). És fàcil trobar explicacions sobre les diferències entre un torneig i un pas d’armes en innumerable treballs de Riquer, o en articles divulgatius del tipus BOUSMAR, Éric, *Pasos de armas, justas y torneos en la corte de Borgoña (siglo XV y principios del XVI)*. *Imaginario caballeresco, rituales e implicaciones socio-políticas*, dins DE JONGE, Krista – GARCÍA GARCÍA, Bernardo José – ESTEBAN ESTRÍNGANA, Alicia (eds.), *El legado de Borgoña. Fiesta y ceremonia cortesana en la Europa de los Austrias (1454-1648)*, Fundación Carlos de Amberes – Marcial Pons Ediciones de Historia, Madrid, 2010, ps. 561-605 (ps. 562-563). Vegeu també el capítol II.2.2, on tractem de l’ambientació cavalleresca de l’obra.

¹⁴⁶³² A més a més, en cas d’haver volgut representar-hi un pas d’armes, que no és el cas, hauria incorregut l’autor en un flagrant anacronisme, ja que els passos d’armes eren una modalitat molt recent i sofisticada (dècada del 1420...) de competició cavalleresca. Vegeu Vegeu JOURDAIN, Jean-Pierre, *Le thème du Pas dans le royaume de France (Bourgogne, Anjou) à la fin du Moyen Âge: l’émergence d’un symbole*, dins *Annales de Bourgogne*, 62, Dijon, 1990, ps. 117-133. Si en el *Curial* no hi tenen cabuda les armes de foc, ni altres armes i coses “modernes”, tampoc no hi pot haver passos d’armes.

¹⁴⁶³³ Per a entendre millor aquesta modalitat de combat esportiu, reviscolada romànticament en temps del *Curial*, vegeu BOUSMAR, Éric, *Pasos de armas, justas y torneos en la corte de Borgoña (siglo XV y principios del XVI)*. *Imaginario caballeresco, rituales e implicaciones socio-políticas*, dins DE JONGE, Krista – GARCÍA GARCÍA, Bernardo José – ESTEBAN ESTRÍNGANA, Alicia (eds.), *El legado de Borgoña. Fiesta y ceremonia cortesana en la Europa de los Austrias (1454-1648)*, Fundación Carlos de Amberes – Marcial Pons Ediciones de Historia, Madrid, 2010, ps. 561-605 (ps. 562-563).

Maddaloni (1438) no ha gosat presentar-se al certamen. Segons les lletres enviades pel rei Alfons a Enyego d'Àvalos, malgrat els rumors que corren per Itàlia, ni està ni se l'espera a la Llombardia (tardor del 1446).¹⁴⁶³⁴ Aquest, que havia sigut rei de Nàpols (1435-1442), ha perdut la corona i el tron, i, com expressa el cortesà napolità Loise de Rosa, s'ha refugiat a França, d'on ja no sortirà: “Fo Renato, che perdiò lo riame de Cicilia [el *regnum Siciliae* de Nàpols] et, tornaosende in Francza et fo èt èy duca d'Angiere” o “duca de Ingioya”.¹⁴⁶³⁵ El rei d'Aragó, despreocupat en conseqüència d'un rival que no s'atreveix a enfrontar-se amb ell cos a cos, observa un lloc on “los angleses rompien llances contra ·ls franceses”, per inèrcia d'una Guerra dels Cent Anys, que, malgrat la treva del 1444 i la boda del 1445, continuava oberta.

Pensat i fet, el rei d'Aragó busca l'encontre amb el “**duch d'Orleans**”, que ara és el nou rival a abatre, i el desarçona. És inútil pensar en el duc d'Orleans de temps de Pere III d'Aragó, perquè aquest títol nobiliari encara no existia. L'autor del *Curial* té les cròniques per materials obsolets i, encara que sembla paradoxal, situa l'acció en un segle XIII que li interessa ben poc; o, millor dit, que no li interessa com li podria interessar a un cronista o a un secretari reial. Si elegeix els “bons temps” del rei Pere el Gran, ho per a mitificar la ficció en un pretèrit tan còmode com gloriós per a la casa d'Aragó i reconeixible pels seus lectors pròxims.¹⁴⁶³⁶ Però després ornamenta aquesta ficció pretèrita amb personatges “en clau” que els lectors reconeixen fàcilment com a coetanis. Així, el duc d'Orleans del temps històric de la novel·la no fa pensar en cap duc antic, sinó en el duc del temps d'escriptura, que era Carles d'Orleans.

El personatge històric coetani resultaria simpàtic a un literat com el del *Curial*, per la fama que havia adquirit de cavaller perfecte d'armes i lletres. Destacava com a poeta de l'amor o, més concretament, de l'experiència amorosa del “je moy”, però no amb la conflictivitat psicològica d'Ausiàs Marc, sinó amb una voluntat de recerca de la musicalitat. El duc d'Orleans de temps del *Curial* s'interessava per “les grandes et réelles questions de la solitude, de l'amour charnel et de la mort qui permettent au 'je' du poète d'accéder à son expression propre, à sa clarification, en dépit ou grâce aux

---

¹⁴⁶³⁴ D'aquesta sonada absència literària, i dels precedents històrics que la justifiquen, s'ha tractat en el capítol antecendent, II.3.9.

¹⁴⁶³⁵ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 518 i 529.

¹⁴⁶³⁶ Qüestió advertida ja fa anys per WALEY, Pamela, *Historical Names and Titles in Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 249), que cita específicament l'exemple del duc d'Orleans i considera que caldria tenir-lo en compte com un element determinant amb vistes a una datació de l'obra.

accidents politiques de la vie.”¹⁴⁶³⁷ No ens estranya, doncs, que enfront de l'estendard del rei d'Aragó, amb aquelles espases creuades en camper de sable –connotat de messianisme monàrquic i dantesc–, el duc d'Orleans exhibisca una senyera una mica més poètica i molt menys transcendental. El príncep francès elegeix per esmalt la color de l'amor pur i cavalleresc (sinople, verd) i hi sobreposa un moble parlant ben trobat: una gran ala d'or (< ALA-MAGNA D'OR-léans), per sentir-se perdudament enamorat de la bellíssima “verge *ala-manya*” Làquesis, com la denomina l'autor del *Curial*. No cabia dubte, doncs, que “lo duch d'Orleans (...) era enamorat de Làquesis, tant que no ·s veyá” (*CeG* II.39). De manera que, només veure i desxifrar l'estendard, “tothom pronusticà que, per ço com Làquesis era alamanya, feya aquella ala” (*CeG* II.43).

Quan Felip VI de França erigí el ducat d'Orleans, el 1344, ho féu com un *apanage* o gran senyoria vinculada a la corona reial, adjudicable a *princes de sang*, barons fadrísters de la família reial de Valois. A la mort del primer duc, el 1376, se suprimí el ducat i fou creat de nou el 1392 en favor de Lluís I d'Orleans (o de Valois), fill de Carles V de Valois, rei de França. Aquest segon duc d'Orleans (1392-1407), cap del partit nobiliari dels Armanyac, esdevingué el regent de França i l'home més poderós del país a primeries del segle XV, quan fou assassinat per instigació del partit de Borgonya (1407). Anys després, en revenja, Tanneguy “del Chastell” assassinà el duc Joan Sense Por de Borgonya, al pont de Montereau (1419). La reconciliació entre Charles I d'Orléans i Felip III de Borgonya, fills respectivament de les dues víctimes de magnicidi, i emparentats entre ells, no començà a ser possible fins a l'alliberament del primer, el 1440. Com explica Enid McLeod, no s'havien vist des del 1415.¹⁴⁶³⁸ De manera que veure participar junts en un torneig com el del *Curial* el duc de Borgonya i el duc d'Orleans podia resultar més acceptable per al lector a partir d'aquesta data. També resulta versemblant la descripció elogiosa d'un duc que es vol que siga digne rival de l'heroic rei d'Aragó. El duc “assats notable cavaller, vench a la plaça molt ben acompanyat, e rompé lances e féu maravelles de son cors (...); valent cavaller era e tenia molts cavallers prous e valents en la sua companyia” (*CeG* III.96).

---

¹⁴⁶³⁷ DE COURCELLES, Dominique, De l'élaboration d'un “je” poétique dans la première moitié du XVe siècle. Essai de littérature comparée: Ausias March entre Charles d'Orléans et François Villon, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 311-325 (p. 325).

¹⁴⁶³⁸ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, ps. 285-286.

Prèviament, se'ns havia dit que el duc de Bretanya i el duc d'Orleans “són jóvens e molt valents cavallers” i que portaven una gran companyia d'homes, “cascú de son hostel” (*CeG* I.26): *hostel*, en francès medieval, en el sentit de *domus aulica*, de cort privativa. Els francesos confien en ell com a capità (*CeG* II.33), i arriba a comptar amb 50 homes en el torneig. La xifra supera els 35 que al remat segueixen el rei d'Aragó, que va d'incògnit. Abatut i humiliat per aquest en les vespres, Orleans es proposa per “empresa” (objectiu estratègic, comesa cavalleresca) durant el torneig “abatre los cavallers dels scuts negres” (*CeG* II.38). I, com ell és el capità que compta amb majors efectius, i el rei d'Aragó el qui més n'obté per adhesió, acaba configurant-s'hi un torneig “a dos quarters”,¹⁴⁶³⁹ ja no a quatre: els del duc d'Orleans (francesos, bretons, normands, occitans d'Armanyac...) contra els del rei d'Aragó (aragonesos, catalans, borgonyons, occitans de Foix...). Els anglesos i el seu rei comencen lluitant contra els francesos, d'acord amb l'ancestral antagonisme de la Guerra dels Cent Anys, però després actuen “falsament” i són objecte de vituperi, tant en el torneig de Melun com en el viatge que empenirà a Londres Curial en el llibre III. La malvolença, lògicament, cal relacionar-la amb el sobtat gir geopolític d'Enric VI, l'any 1445.

En el torneig de Montferrat, s'havia juxtaposat una rivalitat amorosa (la disputa de la Güelfa entre Boca de Far i Curial) a una rivalitat nacional (catalans contra italians) per a justificar l'alineació del llombard amb els catalans.¹⁴⁶⁴⁰ En el torneig de Melun, es juxtaposarà també la rivalitat amorosa (el duc d'Orleans s'enamora de Làquesis, i aquesta de Curial) a la rivalitat dinàstica (els francesos del duc d'Orleans contra els “aragoneses” –i alguns catalans– del rei d'Aragó). És el comte de Foix, cortesà de França en el segle XV, però vassall també del rei d'Aragó, qui informa el “cavaller de les spases” i els seus homes dels “scuts negres” de l'evolució del torneig. El rei creu encara que hi ha quatre capitànies, com l'havia informat Bonté, i com s'havia previst en un principi. Però no és així: “Senyor” –l'avisava el comte– “ja són desfetes aquexes ordonances de capitànies, e no s'i servarà orde, sinó qui mills menarà les mans, aquell se'n portarà la honor de la plaça; e vós, senyor, tenits petita companyia per a tant com haurets a fer, car, si vós sabiéts les empreses que són fetes contra vós...” (*CeG* II.39). Quan es posen en pràctica aquestes empreses o ‘intencions’ combatives, es demostrarà la rivalitat existent entre els del duc d'Orleans i els del rei d'Aragó.

---

¹⁴⁶³⁹ El rei d'Aragó recorda al comte de Foix (*CeG* II.39) que “ell era capità de l'un quarter del torneig”, en referència a “l'un” i l'altre: el d'Orleans.

¹⁴⁶⁴⁰ Vegeu el capítol II.3.7.

Charles I de Valois i Visconti (1394-1465), àlies “Carles d’Orleans”, tercer **duc d’Orleans** (1407-1465) era orfe de pare des del 1407 per l’assassinat de Louis I. La mare, Valentina Visconti i de Valois (1370-1408), era germana major de Filippo Maria Visconti (duc de Milà, 1412-1447) i casada el 1385 amb dit Louis. Valentina havia aportat en dot, a la casa del marit, l’estratègic comtat d’Asti, al Piemont, considerat la porta d’accés al ducat de Milà des de França. En morir la mare, el 1408, Charles heretà el comtat, però fou fet presoner pels anglesos a la famosa batalla d’Azincourt (1415) i romangué captiu d’Anglaterra durant vint-i-cinc anys (1415-1440). El seu oncle Filippo Maria aprofità el buit de poder per a ocupar Asti i incorporar-la al ducat milanés, amb l’aprovació de Carles i amb la promesa de restituir-li’l quan fóra lliure (1422).¹⁴⁶⁴¹ El duc de Milà havia casat la seua filla il·legítima, Bianca Maria Visconti, amb el *condottiero* plebeu Francesco Sforza (octubre del 1441), governador per ell del comtat d’Asti (1438-1443). En ser alliberat Charles i tornar a França, el 1440, començà a reclamar al duc de Milà l’herència materna. L’oncle Filippo, principal aliat del rei d’Aragó des del 1435, prometé restituir-li el comtat, però incomplí la paraula. Sforza havia sigut destituït el 1443 i el duc d’Orleans envià el noble Raoul de Gaucourt a l’emperador d’Alemanya, a retre-li vassallatge pel comtat (juliol del 1444). Tanmateix, Filippo Maria Visconti endarreriria i diferia el lliurament efectiu del feu. Orleans, que no es refiava de les paraules de l’oncle, decidí que era l’hora de prendre’l per la força.¹⁴⁶⁴²

Mancat de recursos i d’exèrcit,¹⁴⁶⁴³ Charles demanà ajuda al seu oncle Carles VII de França per a conquerir la plaça *manu militari* (tardor 1444). Li recordà que, sobretot gràcies a ell i a la seua insistència amb els anglesos, s’havia pogut signar la treva de Tous entre França i Anglaterra (28 de maig del 1444). Però el monarca francès no el recolzà en aquest assumpte d’Itàlia. Posà d’excusa que acabava d’invertir aleshores una fortuna en el rescat del seu germà Jean d’Orléans, duc d’Angulema, alliberat pels anglesos el mateix any 1444. De manera que el duc d’Orleans, que també dedicà molts

---

¹⁴⁶⁴¹ CUADRADA MAJÓ, Coral, Política italiana de Alfonso V de Aragón (1420-1442), dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 7-8, Barcelona, 1986-1987, ps. 269-309 (p. 287). Sobre el constant canvi de mans d’aquesta ciutat i comtat, vegeu BARBERO, Alessandro – CASTELNUOVO, Guido, Governare un ducato. L’amministrazione Sabauda nel Tardo Medioevo, dins *Società e Storia*, 57, Milà, 1992, ps. 456-512 (ps. 473-474).

¹⁴⁶⁴² McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l’espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, ps. 322-330.

¹⁴⁶⁴³ WALEY, P., *Historical Names and Titles...*, p. 249.

recursos econòmics aquells anys a costejar el rescat compromés de Jean, hagué d'ajornar fins el 1447 la seua entrada militar al nord d'Itàlia.¹⁴⁶⁴⁴

Pel 1444, tres anys abans de la mort del darrer duc Visconti, les relacions del rei d'Aragó amb el referit duc d'Orleans eren cordials. En unes instruccions remeses a l'ambaixador de Londres, el valencià Felip Boïl (Nàpols, 18 de juny del 1444), s'explica que el també valencià i protonotari Ferrer Ram, havia viatjat a Milà (març) per evitar que Filippo Maria Visconti es reconciliara amb el seu gendre, Sforza, ara que el rei d'Aragó l'estava foragitant de les Marques en nom de l'Església (guerra de la Marca, 1444-1446), portant les claus “entrecroades” de l'apòstol Pere. Visconti se sentí decebut durant uns mesos amb el rei Alfons, perquè aquest havia acceptat (1444) el vassallatge de Gènova (rebel·lada contra Milà el 1436). I el Magnànim volia que Boïl parlara amb el rei d'Anglaterra, i que escriguera als ducs de Borgonya i d'Orleans, a fi que aquests intervingueren. Havien de convèncer Filippo Visconti perquè no pactara amb “son gendre, rebel·le e enemich de dit senyor e de Santa Mare Ecclesia” (que és com dir, en el plànol al·legòric de l'onomàstica de la novel·la, enemic del *Curial* Aragó que servia *la Güelfa*).¹⁴⁶⁴⁵ Poc després, Visconti faria cas al rei d'Aragó.

Veient que el rei Carles VII es trobava molt ocupat en les relacions amb Anglaterra, Charles d'Orleans buscà la interlocució entre el delfí Lluís de Valois (senyor del Delfinat, príncep hereu de França) i el duc de Milà. Filippo Maria Visconti s'alegrà que “il Dalfino” s'interessara pel seu cosí “monsignore duca d'Orliens”, al qual reconeixia deure-li Asti per dret; però, de fet, posava excuses de mal pagador (Milà, 23 de febrer del 1445): ell no podia tolerar, com a senyor de Milà, “certe parolle stranie e menaze che sono usate per alcuni dal canto di la, quale non vole dire per honestà soa e de quelli che hano dicte simile parolle.”¹⁴⁶⁴⁶ El duc d'Orleans era un home honest i cavallerós, segons el seu oncle, però alguns que tenia amics i consellers una mica “fellons”, com s'observa també en el *Curial*, en el cas de Sanglier.

En les justes de Nancy (primavera del 1445), França celebrava el “sorprenent” casament del rei d'Anglaterra amb una filla de Renat d'Anjou. Les duquesses d'Orleans i de Calàbria (no la nora del Magnànim, sinó Marie de Bourbon) competien en bellesa a les llotges, com Làquesis (futura duquesa d'Orleans) i Festa en el *Curial*. En el camp de lliça, adquiria fama internacional el tàndem de justadors *Jacob* i *Clèves*, és a dir,

¹⁴⁶⁴⁴ McLEOD, E., *Charles of Orleans, Prince and Poet...*, p. 324.

¹⁴⁶⁴⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 80v-81r, Castell Nou de Nàpols, 18 de juny del 1444.

¹⁴⁶⁴⁶ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, p. 365 (doc. 318).

Jacquet de Lalaing i el seu senyor Jean de Clèves.¹⁴⁶⁴⁷ Mentrestant, els diplomàtics de Milà allí presents informaven el seu duc (26 de maig) que el duc d'Orleans s'havia reunit amb el duc Renat d'Anjou per a demanar-li ajuda econòmica i militar.¹⁴⁶⁴⁸ Feia molt poc que el duc d'Anjou havia eixit escaldat de la derrota italiana, i encara no veia oportú aventurar-s'hi de nou. Aquesta “covardia”, que recordava els desafiaments frustrats de Bordeus (1283) i de Maddaloni (1438), troba reflex en el *Curial*, per boca del rei d'Aragó, quan aquest lamenta l'absència del duc d'Anjou en el “torneig de Melú”, o de *Milà*, que tant s'hi val per a un autor enjogassat amb la paronímia.

Desemparat pel rei i per Renat, Orleans buscarà alternativament l'ajuda del duc de Borgonya. Des del 1440, Charles s'havia reconciliat amb el seu “cosí” Felip III el Bo. Refredats els odis ancestrals i posats en oblit els magnicidis del passat, Charles es casà en terceres núpcies amb Marie de Clèves, neboda del mateix Felip, filla del duc de Cleves (noble alemany de la màxima confiança del duc), cunyada de Carles de Viana i germana de l'adés mencionat Jean de Clèves. Ambdós ducs, el de Borgonya i el d'Orleans, signaren aleshores un tractat d'ajuda mútua. Malgrat aquesta reconciliació familiar, Borgonya no veia amb bons ulls l'entrada d'Orleans a la Llombardia amb un exèrcit, en contra dels interessos del seu nou amic, des del 1443, el rei d'Aragó. Per això Felip el Bo es limità a acceptar el duc d'Orleans, juntament amb Alfons el Magnànim, en la prestigiosa orde del Toisó d'Or (1445),¹⁴⁶⁴⁹ però sense proporcionar-li els recursos econòmics i els efectius que Charles tan encaridament li suplicava.

Si *Curial* i Orleans s'abracen i es perdonen com a bons germans a la novel·la cavalleresca, és, entre altres coses, perquè el rei d'Aragó i el duc francès són, des del 1445 “germans d'armes” del Toisó, i aquest detall era tingut en compte. Cavallers i homes de seny ambdós, es consideraven rivals quan s'esdevingué la qüestió de Milà (tardor del 1447), però no foren mai enemics, sinó amics; a diferència del que passava amb Renat d'Anjou. Per a entendre la política internacional i la diplomàcia de l'època, cal saber que no existia encara la moderna “política d'estat”, sinó la medieval política “d'homes d'estat”. Hi comptaven molt les actituds personals i els gestos. Així, quan el

---

¹⁴⁶⁴⁷ Vegeu el capítol II.3.5.

¹⁴⁶⁴⁸ VALE, Malcom Graham Allan, *Charles VII*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1974, p. 97.

¹⁴⁶⁴⁹ McLEOD, E., *Charles of Orleans, Prince and Poet...*, p. 288; PAUWELS, M. H. (ed.), *La Toison d'or. Cinq siècles d'art et d'histoire. Exposition organisée par le Ministère de l'éducation nationale et de la culture, et la Ville de Bruges, au Musée communal des beaux-arts (Musée Groeninge, Dyver, 12-14 juillet – 20 septembre 1962. Catalogue)*, La Ville de Bruges, Bruges, 1962, p. 36. Charles d'Orleans fou el cavaller 38é de l'orde; Alfons V d'Aragó, el número 42, admesos en el 7é capítol de l'orde, celebrat a Gant.

rei de França enviava “hacanees” de Londres al fill del rei de Nàpols, el duc de Calàbria, no es considerava el que hui diríem un regal d'estat, sinó un regal personal i amistós, en correspondència amb el detall que havia tingut amb ell el rei d'Aragó d'enviar a França productes exòtics procedents del port d'Alexandria.¹⁴⁶⁵⁰

La situació canvia en l'estiu i la tardor del 1446. Filippo Maria Visconti mou guerra contra Venècia, però pateix una derrota monumental a Casalmaggiore (28 de setembre del 1446) a càrrec de Gerardo Dandolo (recordem el *Gerardo* del torneig de Montferrat del *Curial*). Els venecians es troben als afores de Milà. El rei de Nàpols mobilitza tot el seu exèrcit, envia una part a defensar Milà, i se situa amb la resta al centre d'Itàlia. Amb les tropes enviades a Milà, dirigides pel valencià Ramon Boïl, viatja l'ambaixador Enyego d'Àvalos, que portarà una activitat frenètica desplaçant-se per la Ligúria, el Piemont, el Montferrat i la Llombardia en general. El rei Alfons li envia diners en octubre: “Al magnífich don Enyego d'Àvalos, per les despeses que li ha covengut fer anant en Gènova, e d'allí a Milà, hon lo dit senyor lo tramés per fets de la sua cort.”¹⁴⁶⁵¹ Filippo Maria Visconti tem que el seu ducat siga ocupat per la república de Sant Marc i es veu temptat a negociar amb el duc d'Orleans i amics (el delfí Lluís i el duc d'Anjou) l'entrada a la Llombardia d'un poderós exèrcit francès que, a canvi d'Asti i altres concessions, conjurara la potent amenaça veneciana.¹⁴⁶⁵² Del 17 d'octubre al 29 de desembre del 1446, la diplomàcia milanesa negocia amb el delfí Lluís de França l'enviament per a la fi de març del 1447 d'un poderós exèrcit a la Llombardia. Els francesos, dirigits pel duc d'Orleans (un simple *peó*, a mans de Lluís de Valois i el seu cunyat Renat d'Anjou, que aportarien el gros dels efectius) farien retrocedir Venècia i reincorporarien al ducat Milà les posicions perdudes de Bèrgam i Brèscia, a canvi d'Asti per a Orleans i del reconeixement de Louis (futur Lluís XI de França) com a senyor de Gènova i la Ligúria.¹⁴⁶⁵³ Alfons V el Magnànim sabia que aquestes negociacions d'octubre del 1446 eren l'excusa perfecta perquè el conspirador senyor del Delfinat i el

---

¹⁴⁶⁵⁰ D'aquest intercanvi de detalls, ens ocuparem amb major deteniment en tractar del rei de França.

¹⁴⁶⁵¹ Arxiu del Regne de València, Mestre Racional, 8.791, f. 199r.

¹⁴⁶⁵² BORDONE, Renato, La dominazione francese in Asti. Istituzioni e società tra Medioevo ed età Moderna, dins ROMANO, Giovanni (ed.), *Gandolfino da Roreto e il Rinascimento nel Piemonte meridionale*, 20, Fondazione Cassa di Risparmio di Torino, Torí, 1998, ps. 15-45 (p. 17).

¹⁴⁶⁵³ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (ps. 324-327 i 333-335); PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, ps. 184-186.

seu cunyat Renat ocuparen Milà i la Llombardia, raó per la qual s'avançà als francesos i posicionà un important exèrcit al ducat de Milà, el mateix mes d'octubre.

L'oferta del delfí Lluís i del comte Renat de Provença, relacionables amb els escarmentats cavallers dels “renarts burells”, acusadors de la duquessa d'Ostalriche (el delfí, per exemple, tenia per concubina la *dame* de Sant Laydier...),¹⁴⁶⁵⁴ gràcies a la intervenció d'Enyego d'Àvalos –el seu exsenyor, Filippo Maria Visconti, se l'estimava molt–, era diferida pel duc de Milà *sine die*. En abril del 1447, els francesos tornaren a insistir a enviar un exèrcit encapçalat per Orleans. El rei d'Aragó (campament de Tívoli, 12 de maig) escrigué al duc de Milà dient que calia evitar-ho com fóra, perquè si el delfí s'apoderava de Gènova i Asti, els francesos tindrien obertes les portes de la Llombardia.¹⁴⁶⁵⁵ La clau de tot l'assumpte la tenia un ofegat i moribund duc, però també l'ambaixador de Nàpols a Milà, D'Àvalos, que havia de pressionar en aquest sentit a la cort milanesa. Allí arriba en maig l'ambaixador francès Regnault de Dresnay insistint en la reclamació d'Asti per al duc d'Orleans. Aquest l'havia designat governador del comtat, però no en prengué possessió fins a la mort del Visconti (agost del 1447), quan la República Ambrosiana consentí la cessió d'Asti al duc francès.¹⁴⁶⁵⁶

El 13 de juny, el rei d'Aragó escrigué al seu ambaixador a la Llombardia insistint en la qüestió de frenar i retenir els francesos. Els secretaris reials li escrivien en català, perquè el tenien per catalandòfon, encara que fóra bilingüe: “Lo rey d'Aragó.- Don Enyego. Recordeu-vos, stant en Milà, e après, vengut a nós ací en Tíbuli, haver-vos escrit e dit per part de l'il·lustríssimo duch de Milà, que...” no hi havia cap inconvenient a veure'l negociar amb França, Alemanya o Savoia. Tanmateix, allò de negociar la devolució d'Asti al d'Orleans era un afer més delicat, ja que afectava molt negativament als interessos geopolítics i estratègics de la Corona d'Aragó.¹⁴⁶⁵⁷

En aquesta tensa situació, el 13 d'agost del 1447 es produeix la mort del duc de Milà, Filippo Maria Visconti, que havia signat la vespra un testament on deixava el ducat al rei d'Aragó. Ramon Boïl, cap de l'exèrcit del rei d'Aragó, Enyego d'Àvalos, Lluís Sescases, Lluís Despuig i altres súbdits del rei d'Aragó presents a Milà, hissien les senyeres de la Corona d'Aragó, “senyora de Milà”, sobre les torres de Porta Giove. Els milanesos, tanmateix, es rebel·len a l'endemà i proclamen la República Ambrosiana.

---

¹⁴⁶⁵⁴ Més detalls en el capítol II.3.5.

¹⁴⁶⁵⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 74v-75v.

¹⁴⁶⁵⁶ CHAMPION, Pierre, *Vie de Charles d'Orléans (1394-1465)*, H. Champion, París, 1911; reed. 1969, ps. 358-359.

¹⁴⁶⁵⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2-699, fs. 83v-84r, Tívoli, 13 de juny del 1447.

L'exèrcit del rei d'Aragó es veu forçat a abandonar la Llombardia, encara que Enyego d'Àvalos hi continua durant alguns mesos, en qualitat d'ambaixador del rei d'Aragó. Comença aleshores una disputa entre diferents candidats a assumir la successió ducal, per la via diplomàtica combinada amb la força militar. Entre ells, els dos millor posicionats –en principi– són el rei d'Aragó i el duc d'Orleans.¹⁴⁶⁵⁸ Aquest últim al·lega que és nebot per via materna del difunt Filippo Maria. A més, en el testament de Gian Galeazzo Visconti (1399), es preveia la successió per part de Valentina Visconti –la mare del duc d'Orleans– i els seus, en cas d'extingir-se la línia masculina de la nissaga.¹⁴⁶⁵⁹ Es tractava, emperò, d'una legitimitat qüestionable, ja que la llei sàlica imperial del 13 d'octubre del 1396 invalidava la successió de Milà per via femenina.¹⁴⁶⁶⁰ No obstant això, Charles I començà a titular-se “duc d'Orléans, de Milan et de Valois, et caetera” en els seus escrits oficials,¹⁴⁶⁶¹ i ho féu durant anys, mentre visqué. D'altra banda, era cosa sabuda que l'aristocràcia i l'oligarquia milaneses solien respectar poc els testaments ducals, raó per la qual tractaren de fer desaparèixer el testament que beneficiava el rei d'Aragó. Aquest no en tenia còpia. Així que l'única manera de fer-se reconèixer algú duc de Milà seria per la força. I encara que la rivalitat per aquesta “corona” se la disputaven en principi “lo duch d'Orleans” i “lo rey d'Aragó”, com s'observa en l'ambientació del *Curial*, al remat se l'havia d'endur el tercer en discòrdia: el marit plebeu de la bastarda del Visconti, Francesco Sforza (1450).

Poc després d'haver-se proclamat la República a Milà, Regnault de Dresnay prengué possessió del comtat d'Asti com a governador, en nom del duc d'Orleans (agost del 1447). Aquella seria la base d'operacions per a una ocupació del ducat milanès. En setembre, el duc d'Orleans s'entrevistà a Lleó de França amb el duc de Borgonya per demanar-li ajuda, però sols obtingué una minsa col·laboració: s'autoritza els senyors i estats borgonyons a prestar-li diners i a proporcionar-li mercenaris. Es tractava de complaure'l –en virtut del tractat d'ajuda mútua–, però sense perjudicar l'amistat amb el Magnànim. Segons el biògraf del duc Charles Enic McLeod, Felip el

---

¹⁴⁶⁵⁸ D'aquests aspectes històrics, trobareu més informació en el capítol I.1.2.

¹⁴⁶⁵⁹ FORGHIERI, Vanda, *Asti e la politica francese in Lombardia del 1422-1461*, Societá di storia, arte e archeologia per la provincia di Alessandria, Alessandria, 1937, p. 37. Citat per ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 23.

¹⁴⁶⁶⁰ PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, ps. 193-194.

¹⁴⁶⁶¹ MAULDE, René de, *Étude sur la condition forestière de l'Orléanais au Moyen Âge et à la Renaissance*, Herluison, Orléans, 1871, p. 253.

Bo accedí a ajudar-lo, però ho féu “de muy mala gana”.¹⁴⁶⁶² Les cròniques de Borgonya precisen que “il [Felip] y consentit, et ce fut en Bourgogne que se forma l’armée destinée à conquérir le duché de Milan. Le duc d’Orléans y vint [a Brabant i els Països Baixos] avec sa femme, madame de Clèves [filla del duc borgonyó de Cleves]. Les États de la province lui donnèrent six mille francs.”¹⁴⁶⁶³

Per la seua banda, el rei Carles VII de França, que veia més problemes que avantatges en una penetració de tropes franceses al nord d’Itàlia i que tenia afers més interessants per a ell a la Normandia, autoritzà el duc d’Orleans (primeries d’octubre del 1447) a recaptar 1.500 lliures i contractar mercenaris per a l’expedició milanesa. A aquesta ajuda s’afegiria la proporcionada pel delfí Lluís de Valois, senyor del Delfinat, regió fronterera amb Savoia i el nord d’Itàlia, que també facilità alguns recursos compromesos. El duc d’Orleans confià la direcció de l’exèrcit al seu amic Jean de Châlons, senyor d’Arguel i hereu del principat d’Aurenja, que prengué per lloctinent el borgonyó Philippe de Vauldre (senyor de Mons, actual Bèlgica). L’historiador Prosper Brugière conta com el “fis du prince d’Orange (...), sur l’espoir de la conquête du duché de Milan, avait vendu la plupart de ses domaines” i no sols “revint ruiné, sans avoir réussi à rien”, sinó que també fou desheretat pel pare. El final de la novel·la cavalleresca que ens ocupa sembla redactat entre la fi del 1447 i la primeria del 1448, quan el fracàs i la frustració de l’hereu del principat d’Aurenja eren més que dramàtics. D’ací que l’escriptor el considere *il·legítim* per a esdevenir “príncep d’Orange” i faça la broma d’adjudicar el principat a Curial. La broma conjuga amb el fet que la futura reina de Nàpols, muller de Ferran d’Aragó, era l’hereva de la reivindicació dels Del Balzo napolitans (antics *Dels Baus/Des Baux*) a la successió en la senyoria d’Aurenja.¹⁴⁶⁶⁴ La humiliació patida pel príncep d’Aurenja francès seria motiu d’alegria per a ells.

Mentre Charles d’Orleans anava formant el seu exèrcit, Sforza, que havia passat de servir Venècia a l’Ambrosiana, reclamà per a ell Asti, d’on havia sigut governador fins el 1443. Envià cap allí el *condottiero* Bartolomeo Colleoni, que destrossà els mercenaris borgonyons del primogènit del príncep d’Aurenja i els soldats francesos, inqüestionablement, a Bosco Marengo (17-18 d’octubre).¹⁴⁶⁶⁵ Amb la qual cosa l’aventura milanesa del duc d’Orleans començà amb molt mal peu. Per si fóra poca la

---

¹⁴⁶⁶² McLEOD, E., *Charles of Orleans, Prince and Poet...*, p. 325.

¹⁴⁶⁶³ BRUGIÈRE, Prosper (baron de Barante), *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a. ed.; 1a., 1824-1826), vol. 5, p. 268.

¹⁴⁶⁶⁴ Qüestió sobre la qual tornarem en el capítol II.3.13.

¹⁴⁶⁶⁵ SEGRE, Arturo, *Nicod de Menthon e le aspirazioni sabaude al ducato de Milano (1445-1450)*, dins *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino*, vol. 34, fasc. 14, Torí, 1899, ps. 868-884 (p. 877).

derrota, el cap de l'exèrcit francès, Dresnay, havia sigut capturat per l'enemic durant la batalla, i les 14.000 corones d'or que el duc paga per rescatar-lo, el deixaren sense diners. Charles havia creuat els Alps, i es presentà ja tard a Asti (26 d'octubre). Venia, a més, sense cap exèrcit, per a decepció dels seus. Des d'allí envià uns ambaixadors a Milà reclamant formalment l'herència del Visconti.¹⁴⁶⁶⁶ Ho féu inútilment, ja que no rebé cap resposta favorable per part de la flamant república milanesa.

Mentrestant, des del campament reial de la Toscana, els missatgers del Consell de Barcelona informaven els consellers de la complicada situació. Veien que el rei no tornaria a Nàpols abans de veure's "sanyor de tota Ytàlia. O¹⁴⁶⁶⁷ que ell se perdrà de aquesta volta..." Trobaven que la crisi política i militar del moment era com un torneig pel tron vacant de Milà (Campament de *Monte Pesulano*, 23 d'octubre del 1447): "Totes aquestes coses vénan ha causa de la mort del duch de Milà", succés que ha animat el "duch d'Orlins" i altres rivals a disputar-li l'herència al rei d'Aragó i, amb ella, la debatuda hegemonia sobre Itàlia: "Tots fan preparatoris per fer-se'n sanyors [de Milà], hi ells [els milanesos] volen ésser comuna, amperò per fet se ha [que] dins tres mesos, de nerasitat, ells han a pendra partit, hi han [ha] aver senyor. E los que de aquest mester senten, no veuan camí lo senyor rey pusca haver la senyoria, e creuan li és molt neçasari per qualsevulla la aya, e no venesians."¹⁴⁶⁶⁸ L'anònim del *Curial* podia somniar amb un torneig de Milà cavalleresc, on el duc d'Orleans reconeixia la superioritat de *Curial* (la Corona d'Aragó, servidora de l'Església, la Güelfa) i del "cavaller de les spases entrecroades" (el rei d'Aragó, portador del gonfanó de sant Pere, però amb autoritat superior a la del papa, com propugnava Dante). Nogensmenys, per al rei Alfons i els seus consellers polítics –com informaven els catalans– la prioritat no era ocupar la Llombardia, sinó apartar Florència i Sforza de Venècia, i evitar a tota costa que la república veneciana s'annexionara el ducat de Milà. Una cosa eren els somnis literaris d'un escriptor, i altra la praxi política que s'imposava aleshores.

El 10 de novembre del 1447, el duc d'Orleans rebé el jurament de fidelitat dels seus vassalls d'Asti i tractà de reorganitzar-se, mentre reclamava ajuda urgent a França i

---

¹⁴⁶⁶⁶ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, ps. 325-326; MALLET, Edward Michael, *Signori e mercenari. La guerra nell'Italia del Rinascimento*, Il Mulino, Bolonya, 1983, p. 237.

¹⁴⁶⁶⁷ En el document original, "ho", que esmenem per tal de facilitar la comprensió de la disjuntiva.

¹⁴⁶⁶⁸ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 279 (doc. 206).

Borgonya. Tant Carles VII com Felip III se'n desentengueren i posaren excuses.¹⁴⁶⁶⁹ En conseqüència, Charles d'Orleans perdé tota capacitat d'iniciativa i es quedà a l'espera d'una resposta positiva des de França, que mai no arribà. S'entenen així les subtils ironies que introdueix l'autor del *Curial* en la novel·la, quan afirma que el duc d'Orleans cavalcaria per França acompanyat per 200 cavallers camí del torneig, "tots de son hostal", com si fóra opulent i no li hagueren faltat mai homes d'armes. En el "torneig de Melú", a més, rep l'ajuda de tots els grans ducs de França. En realitat, com declara la Güelfa en la ficció, de cap manera podia Orleans arravatar-li la "corona" a Curial, atesa la superioritat d'aquest. Conscient per desembre del 1447 del seu avantatge militar, i sabedor de la trista situació d'Orleans, el rei d'Aragó llançà una ofensiva diplomàtica doble: primerament, per a convèncer el duc de Borgonya que no ajudara el seu parent, i en segon lloc, pensant a poder atraure's el mateix duc d'Orleans al seu costat, a fi de conjurar l'amenaça expansionista de Venècia.

És evident que el "diplomàtic" autor del *Curial* estava informat d'aquest pla de treball, el de la recerca d'una aliança entre els candidats Aragó i Orleans, just en el moment d'acabar de redactar la novel·la (gener del 1448?). Aleshores transforma el duc d'Orleans, de rival, en amic: Curial "abraçà'l molt amigablement, e aquí foren perdonades totes les passades iniquitats" (*CeG* III.100). La reconciliació ve seguida d'una conversa cortesa i ben humorada, on el sempre moderat i cavalleresc Orleans reconeix la superioritat de Curial: "Lo duch, qui de Curial no ·s partie, dix: 'Curial, vós m'avets furtada ma muller, car yo, no ha molts dies, havia la pus bella muller del món; ara veig que la tenits vós'." És refereix a la Güelfa, no per casualitat "senyora de Milà" en la novel·la. Continua dient: "'Emperò, jur-vos que hom del món no us en deu haver enveja, que si la tenits, molt bé la havets, e, en molts anys, servint, merescuda, e a gran preu la havets comprada.' Moltes eren les paraules que en solaç deçà e dellà se deyen..." (*CeG* III.102). Es preparava l'accés de Curial (la Corona d'Aragó), nupcial i morganàtic –celebrat com unes esperades i costoses bodes–, a la senyoria de Milà, de la mà d'una viuda anomenada *la Güelfa* (l'Església, en una lectura al·legòrica).

El 25 de gener del 1448, des de Castelló de Pescara (*Castiglione della Pescaia*, a la Toscana), Alfons V d'Aragó escrigué al seu aliat Felip III de Borgonya comentant-li el fet del duc d'Orleans i la rivalitat que mantenia amb ell "*pro consecutione ducatus*

---

¹⁴⁶⁶⁹ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (ps. 352).

Mediolani, in quo ius herem pretendit exposcitis”, però li recordà subtilment que no era l’únic que pot al·legar aquest dret, “*sed quam complures in ipso ducatu ius here pretendunt*”.¹⁴⁶⁷⁰ Enyego d’Àvalos, que en desembre del 1447 havia abandonat Milà i s’havia reincorporat a la cort-campament de la Toscana, estava al corrent d’aquest canvi de posició del rei Alfons. A partir d’aleshores, el Magnànim tractaria d’atraure’s l’amistat del rival més feble, el duc d’Orleans; primerament, per via epistolar i, després, enviant-li d’ambaixador un cavaller, conseller i majordom major seu, Jaume Perpinyà (28 de maig del 1448).¹⁴⁶⁷¹ El rei d’Aragó tractava Charles formalment, en les seues lletres, com un “*consanguineo et amico nostro carissimo*”, cosa que encaixa –fins i tot, des d’un punt de vista lèxic– amb l’*amigablement* del final del *Curial*. Fa la impressió que algunes de les ambigüitats i dels girs argumentals de la novel·la (amb el marquès de Montferrat, amb el rei d’Anglaterra, amb el duc d’Orleans...) hagen estat pensades i revisades al temps que evolucionava el panorama diplomàtic dels anys 1445-1448, al qual està subjecte –fil per agulla– el rerefons al·legoricopolític de l’obra literària. És com si l’escriptor plasmara a través dels noms dels personatges, de les situacions, dels elements emblemàtics, etc., una situació viscuda de molt a prop.

Un impotent i desesperançat Charles I d’Orleans romangué al seu comtat piemontés d’Asti fins el 10 d’agost del 1448, quan se’n tornà cap a França.¹⁴⁶⁷² L’any 1449 tornaria a demanar ajuda, infructuosament, a Felip el Bo, però aquest feia oïdes sordes. Així les coses, pel 1450, Charles manifestava la seua resignació a haver perdut l’opció d’esdevenir duc de Milà –títol que lluiria solament a efectes honorífics– i es conformava amb el premi de consolació¹⁴⁶⁷³ del comtat d’Asti.¹⁴⁶⁷⁴ No obstant això, les reivindicacions de la casa dels Orleans sobre Milà es mantindrien actives durant generacions i justificarien l’expansionisme francès sobre la Llombardia. La invasió del ducat de Milà per François d’Orléans (el rei Francesc I de França) seria frenada pels

---

¹⁴⁶⁷⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 180r, Campament reial a Castelló de Pescara (*Castiglione della Pescaia*), 25 de gener del 1448.

¹⁴⁶⁷¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 148r, Abadia di Fango, 28 de maig del 1448.

¹⁴⁶⁷² CHAMPION, P., *Vie de Charles d’Orléans...*, 358-379; GRUNZWEIG, Armand, Quatre lettres autographes de Philippe le Bon, dins *Revue belge de Philologie et d’Histoire*, t. 4, fasc. 2-3, Brussel·les, 1925, ps. 431-437 (p. 433).

¹⁴⁶⁷³ Com observa WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256, el fet de casar-se amb la ingovernable Laquesis també podria considerar-se com un premi de consolació per al duc d’Orleans de la novel·la.

¹⁴⁶⁷⁴ McLEOD, E., *Charles of Orleans, Prince and Poet...*, ps. 329-330. Els ducs d’Orleans i reis de França d’aquesta casa foren comtes d’Asti fins el 1531. Vegeu BARBERO, Alessandro – CASTELNUOVO, Guido, Governare un ducato. L’amministrazione Sabauda nel Tardo Medioevo, dins *Società e Storia*, 57, Milà, 1992, ps. 456-512 (ps. 473-474).

exèrcits de Carles V, comandats per un nét d'Enyego d'Àvalos (1524-1525). Es tracta de Francesco Ferrante d'Avalos, que s'havia criat d'infant a Iscla, amb sa tia Costanza; segons Paolo Giovo, llegint “romanzi scritti in volgare, e massivamente in lingua spagnuola, ne' quali sono celebrati i maravigliosi fatti de' baroni e de' fortissimi cavalieri.”¹⁴⁶⁷⁵ Hauria pogut conéixer i llegir per casualitat el *Curial*?

Poytious, Brabant i altres aliats del duc d'Orleans

Fent costat al duc d'Orleans, apareixen alguns noms curiosos. Quan el rei d'Aragó s'enfronta personalment amb dit príncep, aquest és ràpidament assistit en el combat per dos cavallers de la seua formació: “Ladonchs, los franceses cuyten per relevar son senyor; e lo rey encontrà **lo comte de Poytious** axí fort, que ·l mes per terra; e no s'arrestà sobre aquell, ans ne fèr un altre, qui **Jaques de Brabant** havia nom, e sí l'encontrà tan poderosament que a terra ·l mes” (*CeG* II.38). El primer reapareix com a lloctinent del duc: “Lo rey d'Aragó viu que lo duch d'Orleans e lo comte de Poytious anaven ensems, e on anassen se treballaven en noure als dels scuts negres; per què, tantost cridant [el rei d'Aragó] Curial, ensems anaren contra ells” (*CeG* II.44).

El comtat de Poitiers, *Poytious* en francès medieval era un dels *apanages* o grans feus de la casa de França assignats a persones de la família reial. I es dóna el cas que el darrer titular, com a Charles II de Poitiers (1403-1461), era el mateix rei de França des del 1422, Charles VII. Així que cal descartar aquesta via d'interpretació i pensar, alternativament, en una important família nobiliària del Delfinat de França, que portava per cognom *de Poitiers*. Aquesta família no era desconeguda, en absolut, al Nàpols d'Alfons el Magnànim. El rei d'Aragó havia tractat de casar Enrichetta Ruffo i de Poitiers (filla de Margherite de Poitiers; néta de Louis de Poitiers, senyor de Saint-Vallier¹⁴⁶⁷⁶), marquesa de Crotona i senyora d'un immens patrimoni a la Calàbria, amb el seu “criat” i camarlenc Enyego d'Àvalos, pel 1440. Tanmateix, el noble napolità Antonio de Centelles-Ventimiglia s'hi interposà i, contra el desig del rei, la prengué per muller, i tramà un complot per assassinar el referit D'Àvalos (1444).¹⁴⁶⁷⁷

---

¹⁴⁶⁷⁵ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 8v.

¹⁴⁶⁷⁶ SCAGLIONE DI GERACE, Pasquale, *Storie de Locri e Gerace, messe in ordine ed in rapporto con le vigende della Magna Grecia, di Roma e del regno delle Due Sicilie*, Tipogr. de Gaetano Nobile, Nàpols, 1856, vol. 1, p. 70.

¹⁴⁶⁷⁷ Més detalls del greu conflicte que se'n derivà, en el capítol I.3.3.

Un cosí d'aquesta marquesa, **Charles II de Poitiers** (ca. 1400-1454), **senyor de Saint-Vallier** (1428-1454),¹⁴⁶⁷⁸ era governador de Provença per Renat I d'Anjou pels anys 1437-1438.¹⁴⁶⁷⁹ S'embarcà amb el seu senyor en l'aventura napolitana contra el rei d'Aragó (1438-1440). El 9 de maig del 1438 entrava a Nàpols en un lloc destacat al costat del mateix Renat, juntament amb Bertrand de Beavau (personatge relacionable amb el "Guillalmes de la Tor" de la ficció curialesca¹⁴⁶⁸⁰) i Raymond d'Agoult, senyor de Sault (un altre dels al·ludits en la novel·la catalana).¹⁴⁶⁸¹ El 27 d'octubre del 1440, se'l documenta també a Nàpols fent costat al *condottiero* Antonio di Caldora, ell i el mateix Bertrand de Beauvau.¹⁴⁶⁸² Acabada la guerra napolitana amb la derrota dels Anjou (1442-1443), el de Poitiers passà a ser un dels principals lloctinents del delfí Lluís de Valois, personatge obscur, disposat a entrebancar els plans del rei d'Aragó.

Per desembre del 1446 i gener del 1447, es documenta el de Poitiers cooperant amb Tanneguy "del Chastell" (com en diria l'anònim del *Curial*), governador de Provença per Renat d'Anjou, i preparant l'ocupació francesa de Gènova. El delfí volia accedir des d'allí a Asti i Milà, i de reactivar, si s'esqueia, la guerra de conquesta de Nàpols, perduda pel duc d'Anjou el 1443.¹⁴⁶⁸³ Segurament devia ser aquest Poitiers el que exercia d'interlocutor entre el delfí i el duc d'Orleans per a oferir-li suport econòmic, militar i diplomàtic; cosa que justificaria sobradament el sobrenom *à clef* de "comte de Poitieu" que aplica l'autor de la novel·la al lloctinent de ficció del duc. A més a més, el braç armat d'aquest Poitiers era un fill bastard seu anomenat Guillaume, però conegut com "le bâtard de Poytieu" o el bastard de Saint-Vallier.¹⁴⁶⁸⁴ Aquest gaudia també de la confiança del delfí, i sospitem que el seu comportament no devia ser molt cavalleresc: morí anys després a Gènova, linxat pels genovesos. No seria gens estrany, tampoc, que l'autor del *Curial* pensara en aquest bastard Guillaume quan

---

¹⁴⁶⁷⁸ CAISE, Albert, *Histoire de Saint-Vallier, de son abbaye, de ses seigneurs et de ses habitants*, J. B-Dumoulin – M. A. Combier – M. H. Goudard, Saint-Vallier (Drôme), 1867, ps. 61-62.

¹⁴⁶⁷⁹ RUFFI, Antoine de, *Histoire de la ville de Marseille*, Tipogr. d'Henri Martel, Marsella, 1696, vol. 1, ps. 269-270; PAPON, Jean-Pierre, *Histoire générale de Provence*, Tipogr. de Ph.-D. Pierres, París, 1784, vol. 3, ps. 353-354, n. 1.

¹⁴⁶⁸⁰ Vegeu el capítol següent, II.3.11.

¹⁴⁶⁸¹ QUATREBARBES, Théodore de, *Œuvres complètes du Roi René, avec une biographie et des notices par M. le comte de Quatrebarbes*, Tipogr. Cosnier i Lachèse, Angers, 1845, vol. 3, ps. XLVII-XLVIII.

¹⁴⁶⁸² PAPON, Jean-Pierre, *Histoire générale de Provence*, Tipogr. de Ph.-D. Pierres, París, 1784, vol. 3, ps. 353-354, n. 1.

¹⁴⁶⁸³ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (ps. 333 i 343).

¹⁴⁶⁸⁴ SAINTE-MARIE, Anselme de, *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France*, Frères Châtelain, Àmsterdam, 1713 (3a.), p. 755.

elaborà personatges com *Guillaume* del Chastell o com *Vachier de Vilahir*, àlies Sanglier.¹⁴⁶⁸⁵

Totes aquestes informacions sobre moviments diplomàtics i militars del delfí, el duc d'Orleans, etc., sols les podia conèixer de primera mà un home com Enyego d'Àvalos, ambaixador del rei d'Aragó al nord-oest d'Itàlia. La Ligúria, el Piemont, el Montferrat i la Llombardia *sensu lato*, constituïen pels anys 1446-1447 una tensa "frontera" amb Provença dels Anjou i el Delfinat. La regió per on es movia D'Àvalos, a més, era aquella on es trobaven Gènova, Portvendres, Alba, Casale, Pontestura, Milà... La toponímia del *Curial* és molt eloqüent. Com l'escriptor de la novel·la, D'Àvalos devia saber que les tropes de què disposava el duc d'Orleans, llestes per a assaltar Milà des d'Asti (1447), venien comandades pel fill del príncep d'Aurenja i pel borgonyó De Vauldrey. Eren, principalment, el producte d'una recaptació feta per Charles d'Orleans en els estats del duc de Borgonya; singularment, en el més ric i important d'aquests, que era el ducat de Brabant (dividit actualment entre Bèlgica i Holanda). Més avant, apareix un "**duch de Brabant**", del costat de Borgonya i Anglaterra, que lluita contra el duc de Bretanya i els francesos del quarter d'Orleans (*CeG* II.46).

Com el comtat de Poitiers, títol associat al rei de França, el de duc de Brabant era un dels títols que, des del 1430 i per herència, havien recaigut en la persona de Felip III el Bo,¹⁴⁶⁸⁶ duc de Borgonya que aspirava pels anys 1446-1447 a la proclamació d'un *royaume de Brabant*. En març del 1446, Felip demanà al rei de Romans, Frederic III d'Alemanya, que li atorgara en favor seu –i no d'altres candidats– la investidura del Brabant, l'Holanda, la Zelanda i l'Hainaut (Països Baixos), i reivindicà, de pas, el títol de "rei de Brabant". Les converses es reprengueren en gener del 1447, conferències de Colònia, Brussel·les i Bruges. En aquesta última ciutat arribaren a un acord Felip i Albert d'Àustria, que també hi al·legava drets (18 de maig), però el de Borgonya obtingué resposta negativa a l'obtenció de la desitjada corona (juliol). Continuaren les negociacions durant l'estiu i, en octubre-novembre del 1447 el Consell de Brabant envià a la cort imperial el diplomàtic Adrien van der Ee, que fracassà de nou en l'intent. L'emperador sols admetia la validesa del títol (18 de maig del 1448) per als estats borgonyons recaients dins l'Imperi Romanogermànic, però el duc de Borgonya pretenia

---

¹⁴⁶⁸⁵ D'aquest personatge es tracta amb major deteniment el en capítol següent, II.3.11.

¹⁴⁶⁸⁶ Aquest era duc de Brabant des del 4 d'agost del 1430, per haver mort sense successió Philippe de Saint-Pol (1404-1430), darrer duc autònom (1427-1430). En els articles del Toisó d'Or i en altres documents, Felip III es titulava doblement: "duc de Borgonya i duc de Brabant". A Brabant es on es trobava més sovint la seua cort itinerant.

incloure-hi també els estats que posseïa dins el regne de França.¹⁴⁶⁸⁷ Així que, a la fi del 1448 es refredaren les relacions entre ambdós i el projecte fou oblidat. És versemblant pensar que l'afer del regne de Brabant, encetat en març del 1446, podria haver arribat a oïdes d'un informat autor del *Curial*, mentre aquest escrivia.

Pel que fa al nom de **Jaques** de Brabant, podria recordar, en relació amb el finançament i la formació de l'exèrcit de Charles d'Orléans, els imprescindibles recursos financers aportats pel cèlebre **Jacques Cœur** (Bourges, 1395-illa de Quios, 1456), conegut també com "l'argenter del rei de França". Aquest fou un dels personatges més importants de la França del segle XV: gran mercader, emprenedor, negociant, prestador, home de govern, diplomàtic, etc. La burgesia de la Corona d'Aragó el temia i l'odiava, per les bones relacions que sabia mantenir amb la monarquia, a base de préstecs pels quals obtenia privilegis mercantils.¹⁴⁶⁸⁸

Ell no era de Brabant, però sí que resultava una peça imprescindible en tots els moviments militars que es realitzaven a França, per la seua immensa fortuna, augmentada finançant el rei Carles VII, el delfí Lluís, el duc Renat d'Anjou, el duc d'Orleans, etc. Sense el seu ajut econòmic, era impossible, per exemple, que el rei de França afrontara la reforma monetària del 1447 o les grans despeses d'una campanya de reconquesta de la Normandia (1447-1449), que, afortunadament per al rei d'Aragó, el mantingué apartat dels assumptes d'Itàlia que tant interessaven el d'Orleans. Cœur, que també prestà diners a Alfons el Magnànim, podia tractar de tu els prínceps del moment als quals servia, i obtenir d'ells avantatges per als seus negocis mercantils. Quan Carles VII entrà triomfalment a Roà/*Rouen*, el 10 d'octubre del 1449, Jacques Cœur, ennoblit el 1441, cavalcava al seu mateix costat i compartia amb ell la glòria del triomf. Pel que fa a la relació amb el duc Charles I d'Orléans, aquest encara hauria romàs presoner dels anglesos després del 1440, si no fóra per Cœur. El magnat de Bourges recaptà d'un ric

---

¹⁴⁶⁸⁷ LEROUX, Alfred, *Nouvelles recherches critiques sur les relations politiques de la France avec l'Allemagne de 1378 à 1461*, E. Bouillon, París, 1892, ps. 181-182 i 209; LIGNY, Humbert, *L'Occident médiéval: la Belgique et l'Europe*, Éditions universitaires, Brussel·les, 1947, p. 388; LEGUAI, André, Les États princiers en France à la fin du Moyen Âge, dins *Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa*, 4/1, Roma, 1967, ps. 133-157 (p. 141); ÍDEM, *Les ducs de Bourbon, le Bourbonnais et le royaume de France à la fin du Moyen Âge. Recueil d'articles*, Société bourbonnaise des études locales, Yzeure, 2005, p. 31.

¹⁴⁶⁸⁸ L'argenter del rei –títol honorífic de cort– instaurà l'any 1449 un monopoli en la importació d'espècies cap a França que perjudicà els barcelonins, anteriors proveïdors del país gal. Se'ls imposava ara un aranzel del 10%. Els mercaders barcelonins el responsabilitzaven en part de la decadència del seu comerç. El rei Alfons, en canvi, el protegí interessadament, ja que, per damunt dels interessos mercantils dels súbdits, posava els seus projectes militars a Itàlia. L'acostament de Jacques a Alfons accentuà el desencís dels prohoms de la Biga amb la monarquia. Vegeu MARINESCU, Constantin, Alfonse le Magnanime, protecteur d'un rival du commerce catalan: Jacques Cœur. Pourquoi?, dins *Estudios de Historia Moderna*, 3, Barcelona, 1953, ps. 27-63.

mercader d'Avinyó els recursos urgents per al rescat del duc, que foren lliurats per ell, personalment, al comte de Dunois, “el bastard d'Orleans”.¹⁴⁶⁸⁹

A banda d'això, interessa observar que, en previsió d'una ocupació francesa de Gènova i d'una invasió d'Itàlia pel delfí Lluís i Renat I d'Anjou, Jacques Cœur s'havia traslladat el seu domicili a Marsella. Des d'allí escrigué a Carles VII ironitzant sobre la dependència que els grans senyors de França tenien dels seus diners (15 de febrer del 1447): “Je sçais bien que la conquête du Saint-Graal ne se peut faire sans moy.”¹⁴⁶⁹⁰ Aquest *Graal* no era cap altre que l'anhelada Itàlia: Gènova, el comtat d'Asti i, des d'allí, el ducat de Milà, l'expulsió dels *catalani* de Nàpols, i l'obtenció en detriment del rei d'Aragó de l'hegemonia militar i política sobre una fragmentada Península Itàlica. Renat d'Anjou havia traslladat la seua cort d'Angers (ducat d'Anjou, al nord de França) a Tarascó (el comtat de Provença), on faria companyia (febrer del 1447 a febrer del 1449)¹⁴⁶⁹¹ al seu veterà governador, el magnicida Tanneguy du Chastel.

Freqüentaven Tarascó i Marsella aleshores (1446-1447), no sols Jacques Cœur, sinó també Charles de Poitiers, senyor de Saint-Vallier (el “comte de Poitiers” de la novel·la) i el seu nebot Guillaume, el bastard de Saint-Vallier (amb connexions amb el “Sanglier de Vilahir” de la ficció); tots dos, més amunt esmentats. Des d'allí planejaren i intentaren (desembre del 1446-gener del 1447)¹⁴⁶⁹² una ocupació francesa de la república de Gènova, que es frustraria pels desitjos independentistes del *dux* que ells mateixos hi entronitzaren. A l'altra banda de la frontera amb Provença, a Ventimiglia (la Ligúria), l'ambaixador Enyego d'Àvalos i l'exèrcit de catalans pagats per ell amb diners del duc de Milà, vigilaven els possibles moviments dels francoangevins.¹⁴⁶⁹³

---

¹⁴⁶⁸⁹ Vegeu BROUQUET, Sophie, Élités et consommation de luxe dans le Midi à la fin du Moyen Âge, dins BROUQUET, Sophie – GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercado del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, Universitat de València, València, 2015, ps. 30-43 (p. 33).

¹⁴⁶⁹⁰ VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, Lettre inédite de Jacques Cœur, dins PARIS, Louis (dir.), *Le cabinet historique. Revue mensuelle*, vol. 2, part 1a (documents), París, 1856, ps. 193-196. El magnat declarava haver abandonat la cort i haver-se establert a Marsella (abril del 1447), invitat per Renat d'Anjou, per a potenciar el mercadeig i impulsar l'activitat portuària. Vegeu MOLLAT, Michel, *Jacques Cœur ou l'esprit d'entreprise au XVe siècle*, Aubier (“Collection historique”), París, 1998, p. 133.

¹⁴⁶⁹¹ MOULIÉRAC-LAMOUREUX, Rose Léone, *Le roi René, ou les hasards du destin: 1409-1480*, Aubel, Avinyó, 1980, ps. 89-90; VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 2, ps. 18-20; COOK, Théodore-Andrea, *Old Provence. Provence's Roman and Medieval past brought to life through its buildings, literature and people*, C. Scribner's Sons, Nova York, 1905; reed. per Signal Books, Oxford, 2001, ps. 400-401 i 413.

¹⁴⁶⁹² DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (ps. 339-340).

¹⁴⁶⁹³ Més detalls, en els capítols I.3.4 i II.3.5.

Llavors baixà a la Provença el delfí Lluís de Valois (parodiat en el “Sant Laydier” del *Curial*¹⁴⁶⁹⁴) i intentà convèncer el seu parent el duc d’Anjou de l’oportunitat de llançar-se sobre Itàlia (7 de maig del 1447); inútilment, perquè Renat no ho veia convenient. Era inevitable, doncs, que aquests moviments, seguits al detall en cercles diplomàtics, repercutiren en l’elecció de noms à *clef* per als personatges de ficció de *Curial e Güelfa*.

El mateix duc d’Orleans coincidí amb Jacques Cœur i Tanneguy du Chastel a la cort de Renat d’Anjou establida a la Provença, quan passà per Tarascó (setembre-octubre del 1447), just abans d’emprendre la seua marxa cap a Asti (el Piemont).¹⁴⁶⁹⁵ Pretenia liderar el seu exèrcit acantonat allí, però quan arribà ja havia arribat tard, perquè Bartolomeo Colleoni, *condottiero* de Milà, l’havia desfet.

* * *

Desarçonats els de Brabant i Poytieus, “un **normant** molt valent, apellat **Guillalmes de Roam**” pretén ferir el cavaller del falcó, Curial, en defensa del qual surt l’aragonés “Johan Martines de Luna”, mort i soterrat amb funerals esplèndids a Roa l’any 1438. És possible que hi haja un joc paronímic amb *Roam*, que és com es deia en català medieval la capital de la Normandia, Roan (*Rouen*, en francès). Existí un **Guillaume de Rohan**-Montauban i Aubigné (1386-1432), IX senyor de Montauban, Romilly i Landal, que no era normand, sinó bretó. I, encara que, en principi, no sembla el personatge al·ludit per l’escriptor, té algun interès en relació amb la disputa de Milà entre el rei d’Aragó i el duc d’Orleans. Guillaume de Rohan era, de fet, un personatge històric ben recordat a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti, on residí Enyego d’Àvalos del 1435 al 1447 amb poques interrupcions. Fill d’Olivier V de Rohan-Montauban (1350-1389), senyor de Montauban i altres senyories bretones, es crià a la cort, on esdevingué canceller de la reina Elisabet de Baviera i Visconti, muller de Carles VI. Aquest dotà amb 30.000 lliures la neboda de la reina, Bona-Isabella Visconti, amb esposalles del 1411, perquè es casara amb el referit Guillaume, que era ja vidu d’un primer matrimoni, davant de tota la cort (1414).¹⁴⁶⁹⁶ Arran d’aquest casament, el de Rohan quartejà les seues armes heràldiques pairals amb el drac o Biscia Viscontea, un noble heràlid que conservarien honoríficament els seus descendents.

---

¹⁴⁶⁹⁴ Us remetem, així mateix, al capítol II.3.5.

¹⁴⁶⁹⁵ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l’espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, p. 325.

¹⁴⁶⁹⁶ MORÉRI, Louis, *Le Grand Dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l’histoire sacrée et profane*, Tipogr. de François Pitteri, París, 1747, vol. 12, p. 592, s. v. *Montauban*; CUST, Elizabeth, *Somme Account of the Stuarts of Aubigny*, Chiswick Press, Londres, 1891, p. 87.

Guillaume tingué, del seu enllaç amb la Visconti, una filla, Marie de Rohan-Montauban i Visconti (+ca. 1479), que l'any 1445 es casà amb el cambrer del delfí de França, Jean Malet “el Jove”, senyor de Gravelle, al qual fa referència, sens dubte, el “senyor d’Agravila” del *Curial*.¹⁴⁶⁹⁷ Tot això tenia repercussions per al procés successori que s’obriria previsiblement en morir Filippo Maria Visconti, cosa que s’esdevingué el 1447. Les noces de la filla de Bona Visconti potser passaven desapercubudes a la cort de Nàpols, però eren seguides amb atenció a la cort de Milà. Des d’allí, l’ambaixador del rei d’Aragó, D’Àvalos, havia d’explicar-ho al seu senyor i als secretaris reials com Olzina, Martorell o Fonolleda, perquè ho tingueren en compte a l’hora de reclamar –com feien– suport del papa i de l’emperador per a refermar els drets successoris a Milà, no genealògics en absolut sinó testamentaris, d’Alfons V d’Aragó.

Bona Visconti i Armanyac (1389-1469) era filla única del difunt Carlo Visconti, senyor de Parma, i era neboda també de Valentina Visconti i de Valois (la mare del duc Charles I d’Orleans) i del mateix Filippo Maria Visconti, duc de Milà (+1447). Tots tres, Valentina, Carlo i Filippo Maria, eren els fills supervivents del gran duc dels anys 1385-1402, Gian Galeazzo Visconti. A la mort de Filippo Maria, la línia de successió legítima i genealògica al ducat milanés –cedit, emperò, en testament per Filippo al rei d’Aragó– passava pel duc d’Orleans, que el reclamà amb ambaixades i exèrcits fracassats el 1447. Però, si el duc moria, les següents en la línia de successió a la senyoria de Milà serien precisament la mateixa Bona Visconti, viuda des del 1432 de Guillaume de Rohan, i els seus fills. Així que la filla d’aquesta, Maria de Rohan i Visconti, muller des del 1445 del “senyor d’Agravila”, formava part de la línia successòria encapçalada pel Charles d’Orleans. S’explica d’aquesta manera, una manera entesa millor des de Milà, que Agravila siga company del duc d’Orleans en la novel·la, i el defense dels colps que rep del rei d’Aragó i de Curial. En aquell moment, el lector informat de la cort napolitana tindria la impressió que el torneig internacional “de Melú” estava molt condicionat, així mateix, pel torneig “de Milà”.

La coincidència cronològica del casament, l’any 1445, de la filla d’aquell “Guillalms de Roam” (mort el 1432) amb la preparació de la novel·la (ca. 1445), que potser fou escrita parcialment a Milà, podria explicar que aquest antropònim sonara molt en la ment de l’anònim. O que l’aprofitara pel al seu joc d’onomàstica creativa en clau, plena de doblats paronomàstics, evocacions literàries i sobrenoms enginyosos.

---

¹⁴⁶⁹⁷ Vegeu avall, quan tractem d’aquest altre personatge.

Tanmateix, el senyor de Montauban havia mort feia anys. El seu fill s'anomenava Jean i no Guillaume, i –al marge de la línia genealògica que havia obert– no representava cap risc ni perill militar o diplomàtic per als interessos del rei d'Aragó. De manera que, amb independència de la coincidència homonímica, cal cercar una explicació alternativa al nom. En aquest sentit, resulta també fructífera la relació amb un altre Guillaume, el qual no era de Bretanya com aquell, sinó “normant” al cent per cent.

Per a saber quin normand s'oculta davall la denominació en clau de “Guillalmes de Roam” cal observar les grans famílies normandes que lluitaven contra l'ocupació anglesa del seu país. Hi destacaven les de Harcourt i Estouteville, emparentades amb la casa reial, de les quals reunia la sang el personatge històric que ara ens ocupa: **Guillaume II d'Estouteville** i Harcourt (*ca.* 1412-1483), conegut a Itàlia com ‘**el cardenal de Rouen**’ (*cardinale Rotomagense*). Pel que fa a la ciutat de Rouen, convé saber que, en temps del *Curial* fou molt disputada entre França i Anglaterra. Sotmesa a setge entre juliol del 1418 i gener del 1419, caigué a mans dels anglesos. Pel 1447, comptant amb el suport financer del seu fidel “argenter”, Jacques Cœur, Carles VII de França inicià una ofensiva per reconquerir una plaça tan important. Tanmateix, la capital normanda no tornà a ser francesa fins el 31 de juliol del 1449.

Sent Guillaume d'Estouteville el nebot predilecte de l'arquebisbe de Rouen, amb 16 anys d'edat, acumulava ja en aquella diòcesi canongies i abadies diverses. Després féu una brillant carrera eclesiàstica i política, durant la seua residència quasi contínua a la cúria romana. Fou, entre moltes altres coses, bisbe d'Angers (la capital del duc d'Anjou), del 1439 al 1447; creat cardenal el (1440), i després legat de França; abat de l'emblemàtic Mont Saint Michel (1444); arquebisbe, ell mateix, de Rouen, des del 1453, etc.¹⁴⁶⁹⁸ Des d'un punt de vista ideològic, el cardenal s'ocupà de lluitar per la revisió de la condemna de Jeanne d'Arc, sentenciada a mort per heretgia en el famós “procés de Rouen” (1431), format per un consell a sou dels anglesos ocupants de la Normandia. Recordem que *Curial* inclou una divertida al·lusió a “Johanina” (*Giovannina*, com se la coneixia a Itàlia), la *Donzella d'Orleans*, en l'episodi del monestir, com una monja desitjosa de conviure –peril·losament per al seu honor

---

¹⁴⁶⁹⁸ Sobre aquest personatge i la seua família, vegeu PATTOU, Étienne, *Maison d'Estouteville* [2004], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Estouteville.pdf>> consultada en abril del 2014; POMMERAYE, François, *Histoire des archevêques de Rouen*, Tipogr. de Laurens Maurry, Roà, 1667, ps. 563-576; ESPOSITO, Anna, Guillaume (Guglielmo) d'Estouteville (Tuttavilla), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 43, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1994, ps. 456-460, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/guillaume-d-estouteville_\(Dizionario-Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/guillaume-d-estouteville_(Dizionario-Biografico)/>)

virginal– entre els cavallers errants.¹⁴⁶⁹⁹ També s’ocupà Estouteville, des del 1445, d’encetar el procés de canonització de fra Bernardí de Siena, els seguidors del qual són objecte de fines ironies en el *Curial*, amb invectives benhumorades contra els franciscans i els beguins, i amb un paròdic sermó, predicat en el desert del Sinaí pel “framenor” convers Sanglier.¹⁴⁷⁰⁰

Tot plegat resulta ja d’interés. Però aquest interés augmenta, en relació amb la seua “presència” en el *Curial*, si tenim en compte els lligams de sang i de servei que vinculaven el cardenal de Rouen amb la casa ducal d’Orleans. Cal saber, d’entrada, que el tal “Guillalmes de Roam”, transformat en cavaller de ficció, era germà de Louis d’Estouteville, senyor d’Estouteville i de Vaumont, senescal de Normandia i *Grand-Bouteiller* de França. Fou, a més, qui defengué heroicament el Mont Saint Michel contra els anglesos (1425-1444). Ambdós germans eren fills de Jean d’Estouteville (+1435), el *chambellan* o gran camarlenc durant anys del duc Charles I d’Orleans. Es comprén així que, posicionat el cardenal normand al costat del nou papa venecià Nicolau V, tractara d’acostar l’Església de Roma (*la Güelfa*, en el plànol al·legòric de l’onomàstica del *Curial*) al seu candidat la *signoria* de Milà, que òbviament era aquell amb el qual s’havia criat de menut: el duc d’Orleans. L’autor de la novel·la, que – insistim– es mou en aquest món de la diplomàcia, tan actiu i apassionant a la Itàlia del *Quattrocento*, sap bé de què parla quan proporciona pistes –“un normant”– que ajuden a desxifrar à *clef* els distints personatges. I, si per a un lector contemporani ben informat sobre el context cultural de gènesi del *Curial*, és fàcil desxifrar aquestes claus, encara ho seria molt més per a curials del rei d’Aragó com Mateu Malferit, Lluís Despuig, Lluís Sescases, Guillem-R. de Montcada, etc.: els valencians, catalans i mallorquins de la cort de Nàpols, invitats per l’escriptor a gaudir del seu enginyós talent.

Mentre, el cardenal de Rouen, a la cúria romana del nou papa Nicolau V, amic seu, coronat el 6 de març del 1447, movia els fils en favor del duc d’Orleans (més avant, recolzà una aliança amb Sforza, ja duc de Milà, els Medici de Florència i França, per a disputar al rei d’Aragó l’hegemonia sobre Itàlia), Alfons el Magnànim enviava diplomàtics amics de l’autor del *Curial*: el gran senescal Enyego de Guevara, germà de D’Àvalos,¹⁴⁷⁰¹ Guillem-Ramon de Montcada,¹⁴⁷⁰² protector a Nàpols dels cosins

---

¹⁴⁶⁹⁹ Vegeu el capítol II.3.8.

¹⁴⁷⁰⁰ Vegeu, en aquest cas, el capítol següent, II.3.11.

¹⁴⁷⁰¹ FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1440-1442). Frammento del registro ‘Curie Summarie’ (1445). Frammento del*

valencians Montcada-Martines de Luna,¹⁴⁷⁰³ i Berenguer d'Erill-Orcau, baró d'Orcau¹⁴⁷⁰⁴ (en març del 1447) per a pressionar el pontífex en favor seu. Al remat, el papa, tot i ser venecià, mantingué el rei de Nàpols com a principal servidor seu. Aquest era el portador de l'estendard de les claus "entrecroades", i candidat òptim al ducat de Milà: l'aliança del 1449 entre la República Ambrosiana, la Santa Seu i el rei de Nàpols. Precisament, el cunyat del "Johan Martines de Luna" al·ludit en el *Curial* justant contra "Guillalmes de Roam", era Lluís Maça-Cornell, cunyat també d'Enyego d'Àvalos. Aquest cavaller valencià destacà en la direcció d'un exèrcit del rei d'Aragó que, al servei de l'Església romana, havia expulsat Sforza de les Marques (1444-1446). Amb la qual cosa, troba justificació la fantasiosa confrontació à *clef* entre un Martines de Luna nebot del papa Benet XIII i un Guillaume de Rouen cardenal del papa Nicolau V.

Observem també que Estouteville, consanguini –que no solament amic i servidor– del duc d'Orleans,¹⁴⁷⁰⁵ estenia els seus tentacles de poder, en aquest cas, poder econòmic, cap a la cort de Nàpols. Estratègicament, prestava diners a grans famílies de barons del Laci i de la cort d'Alfons el Magnànim amb intenció d'apropiar-se, per embargament, d'interessants senyories emplaçades entre Roma i Nàpols.¹⁴⁷⁰⁶ Entre els endeutats amb ell estaven els Orsini de Nàpols, amb els quals emparentaria després, i els Gaetani. La família d'Onorato Gaetani, comte de Fundi i fidel servidor del rei d'Aragó, li devia més de 5.000 ducats d'or, que no li pogué tornar. Li hagueren de lliurar les seues senyories del Laci: la pesquera del riu Fogliano, Tivera, Castelvecchio, Ninfa i San Donato.¹⁴⁷⁰⁷ Onorato Gaetani (+1449), a més de ser el cap visible de la noblesa napolitana que recolzava el rei d'Aragó, era també l'oncle matern d'Antonella d'Aquino e Gaetani, promesa en matrimoni (1443) amb Enyego d'Àvalos. Amb la qual

---

registro 'Curie Summarie' (1458-1459), Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, p. XX; DAVERIO, Michele, *Memorie sulla Storia dell'exducato di Milano, riguardanti al dominio del Visconti, estratte dall'Archivio di quei Duchi*, Tipogr. Mainardi, Milà, 1804, ps. 167-168.

¹⁴⁷⁰² FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 410-411; ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 374 (XV.46).

¹⁴⁷⁰³ Sobre la relació d'aquests personatges amb el contingut del *Curial*, vegeu el capítol precedent, II.3.9.

¹⁴⁷⁰⁴ CARUSO, Giovanni Battista, *Memorie storiche di quanto è accaduto in Sicilia dal tempo de' suoi primieri abitatori sino alla coronazione del re Vittorio Amedeo. Parte terza. Volume primo*, Tipogr. de Francesco Valenza, Palerm, 1744, p. 59.

¹⁴⁷⁰⁵ La seua besàvia, Isabelle de Valois (1313-1383), havia sigut germana del rei de França Felip IV l'Afortunat (1293-1350), besavi de Charles d'Orléans.

¹⁴⁷⁰⁶ Vegeu *Ibidem*; ESPOSITO, Anna, Il cardinale Guglielmo d'Estouteville, Ambrogio di Cori e l'area dei Colli Albani, dins FROVA, Carla – MICHETTI, Raimondo – PALOMBI, Domenico (ed.), *La carriera di un uomo di curia nella Roma del Quattrocento: Ambrogio Masari da Cori, agostiniano: cultura umanistica e committenza artistica*, Viella, Roma, 2008, ps. 161-172.

¹⁴⁷⁰⁷ ESPOSITO, Anna, Guillaume (Guglielmo) d'Estouteville (Tuttavilla)

cosa, és difícil pensar que el cardenal de “Roam” fóra objecte de la simpatia dels Gaetani, o del mateix Enyego; com tampoc no despertava gaire simpatia a l'autor del *Curial*.

A Roma el cardenal de “Roam” convivia amb una concubina italiana, Girolama Togli (+1442), que li donà cinc fills, reconeguts i dotats amb els béns i castells adquirits pel pare.¹⁴⁷⁰⁸ Un d'aquests, Guglielmo I *Tuttavilla* (adaptació del cognom francès original, ca. 1425-1477) mantingué vincles amb els Orsini de Nàpols: la principal família napolitana de la cort, i la d'Isabella de Tàrent, muller des del 1445 de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria. Un fill homònim d'aquest Guglielmo, Guglielmo II *Tuttavilla* (+1501) es casaria a Nàpols el 1483 amb Ippolita Orsini,¹⁴⁷⁰⁹ filla natural del difunt Napoleone Orsini (ca. 1420-1480), un dels principals nobles i *condottieri* d'Alfons I (1443) i Ferran I de Nàpols. Aquest últim sobirà recompensà la seua fidelitat, l'any 1487, expropiant i concedint-li el comtat de Sarno, antic feu dels Orsini.¹⁴⁷¹⁰

Comtat i debatut, el “normant” en qüestió (del qual, òbviament, se'n sabia ben poc o no res a terres de Catalunya o València) era ben conegut a la cort de Nàpols. I seria fàcil de reconèixer, especialment, en els ambients de govern i d'alta diplomàcia on es movia l'anònim –o no tan anònim ja– autor de *Curial e Güelfa*.

* * *

Altres personatges del torneig de Melun que donen suport al duc d'Orleans són “**lo comte d'Armanyach**” i “Jaques d'Agravila”. Només començar oficialment el torneig, “tantost lo comte d'Armanyach, en ajuda dels de Orleans, mogué, e, d'altra part, corre contra ell lo duch de Holanda” (*CeG* II.44). L'alineació d'aquest senyor de l'Aquitània francesa amb el duc d'Orleans és tan lògica com perfectament explicable. Com s'ha vist més amunt, durant el primer terç del segle XV, la noblesa del regne de França s'havia escindit en dos grans partits nobiliaris, irreconciliables: el dels Armanyac, liderats precisament pel duc Louis I d'Orléans, i el dels Borgonyons, encapçalat per un duc de Borgonya, el fill del qual, des del 1433, seria també comte –

---

¹⁴⁷⁰⁸ TABBAGH, Vincent, *Fasti Ecclesiae Gallicanae*, 2. *Diocèse de Rouen. Répertoire prosopographique des évêques, dignitaires et chanoines des diocèses de France de 1200 à 1500*, Brepols, Turnhout, 1998, ps. 130-136. Vegeu també ALTOMARE, Biagio, *Memorie storiche di diverse famiglie nobili così napoletane come forastiere, così vive come spente, con le loro arme; e con un trattato dell'arme in generale*, Tipogr. de Giacomo Raillard, Nàpols, 1691, ps. 495-497.

¹⁴⁷⁰⁹ ESPOSITO, A., *Il cardinale Guglielmo d'Estouteville...*, ps. 162-163.

¹⁴⁷¹⁰ Vegeu RUOCO, Silvio, *Storia di Sarno e dintorni*, G. Buonaiuto, Sarno, 1999-2001, 3 vols.; MIRANDA, Armando, *La presa di Sarno del 23 marzo 1462 e la fine della dominazione degli Orsini*, dins FRANCO, Alfredo (ed.), *Studi storici sarnesi: dal Quattrocento al Cinquecento*, Benevento, 2012, ps. 27-40 (p. 30 i ss.). Existeixen algunes contradiccions, segons autors, sobre l'adjudicació de Sarno als *Tuttavilla*, que alguns retarden al 1494.

que no duc— d’Holanda. El que pretén recordar literàriament l’autor és, doncs, l’oposició tradicional entre els Armanyac i els Borgonyons, les seqüeles de la qual perduraven encara en la dècada del 1440, malgrat les negociacions encetades en la conferència d’Arràs (1435), pensades per a anar superant l’enemistat entre París i Borgonya, i contribuir a la pau i a la “reconstrucció” de França.

Els comtes d’Armanyac, que tenien les seues importants possessions territorials a la Gascunya, eren la punta de llança a l’Occitània contra els invasors anglesos durant la Guerra dels Cent Anys.¹⁴⁷¹¹ Eren senyors d’un mític castell de “Monbrú”, i usurpadors a més del comtat de Pardiac als “Monlesú”-Peralta sicilians, una família que comptava amb hereus, en temps del *Curial*, residents a la cort napolitana del rei d’Aragó. D’aquests aspectes, relacionats també amb el contingut del llibre II de la novel·la cavalleresca, ja se n’ha tractat abans.¹⁴⁷¹² Quan els lectors catalanòfons de la cort napolitana oïen el nom d’Armanyac, recordaven lògicament el nom de **Jean IV d’Armagnac** (1396-1450), **comte d’Armanyac** (1418-1450), fidel servidor del rei Joan II de Castella i el conestable Álvaro de Luna (el que desplaçà del poder i obligà a exilir-se el pare d’Enyego d’Àvalos), i enemic del comte de Foix, Joan de Navarra i els altres infants d’Aragó, i la Corona d’Aragó en general. Cooperà amb Castella en les guerres del 1425 i 1429-1430 contra Aragó, mentre s’enfrontava a França amb el comte de Foix (1419-1434), vassall i aliat en terres franceses d’Alfons el Magnànim.¹⁴⁷¹³

En la *Crónica de Juan II*, Pérez de Guzmán constata, en data del 1430, que “vinieron embaxadores al rey [de Castella] del conde de Armiñaque, los quales de su parte le dixeron que el conde estaba muy presto con todas sus gentes para servir en la guerra que hacía contra los reyes de Aragón y Navarra, así como su vasallo e aliado.”¹⁴⁷¹⁴ Fou recompensat pels seus serveis amb 10.000 florins d’or (1431) i continuà col·laborant amb Álvaro de Luna en contra dels interessos de Foix i d’Aragó. Obtingué, a més, a Castella, el comtat asturià de Cangas i Tineo (1446), per la col·laboració armada en la batalla d’Olmedo (1445), on foren derrotats els infants d’Aragó. Ell no pogué concórrer perquè, com es veurà, era presoner del rei de França.

---

¹⁴⁷¹¹ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l’espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, p. 86.

¹⁴⁷¹² Vegeu el capítol II.3.8.

¹⁴⁷¹³ OLIVERA SERRANO, César, Los condes de Armagnac y la diplomacia castellana del siglo XV (1425-1474), dins *En la España medieval*, 16, Madrid, 1993, ps. 189-222 (ps. 191-194).

¹⁴⁷¹⁴ Citat ibídem, p. 194.

No obstant això, pels anys 1446-1447, els d'Armanyac continuaren col·laborant amb el conestable castellà contra els interessos de Joan de Navarra i Alfons V d'Aragó.¹⁴⁷¹⁵

A França tingué moltes complicacions, després d'haver secundat la Praguerie o revolta d'Occitània liderada pel delfí Lluís de Valois (1440).¹⁴⁷¹⁶ Perduda aquesta causa, tractà d'atraure's l'amistat del seu antic enemic, Anglaterra (1441-1443), i casà un fill seu amb una infanta anglesa (1442).¹⁴⁷¹⁷ Carles VII de França perdé la paciència i envià contra ell un exèrcit dirigit pel seu fill, l'esmentat Lluís, amb el qual s'havia reconciliat. Aquest capturà el d'Armanyac (1443), que fou portat a Tolosa de Llenguadoc i, després, a Cacassona (1444).¹⁴⁷¹⁸ Se l'alliberà en maig del 1446, però no se li tornaren els estats feudals, que romanien embargats per la corona.¹⁴⁷¹⁹ Era una ocasió ideal perquè Antoni de Luna i Peralta, jove magnat de la cort de Nàpols, i els seus germanastres i tutors valencians, els Cardona-Villena, reclamaren al rei de França la legítima possessió del comtat de "Monlesú" (Pardiac), embargat als Armanyac; ocasió que l'escriptor no deixa de celebrar en el llibre II de la seua novel·la, en capítols datables pel 1446.¹⁴⁷²⁰

A la mort de Jean IV d'Armagnac (1450), el seu fill i successor Jean V es trobava fugitiu i exiliat. Fou jutjat a França, amb tot, mentre es trobava refugiat a Bielsa (Aragó). Enric IV de Castella intercedí per ell davant de Carles VII de França (1455), tot coincidint amb l'aliança que havien traçat Joan de Navarra i el comte de Foix: aquest fou avantposat per Joan al príncep de Viana en la línia de successió a la corona navarresa. El d'Armanyac i Castella recolzaven Carles d'Évreux o de Viana, mentre que el de Foix continuava fidel als Trastàmara de la Corona d'Aragó.¹⁴⁷²¹

* * *

El rei d'Aragó i Curial fan front al duc d'Orleans i al comte de Poytieus quan, de colp i volta apareix en la lliça un nou cavaller: "E Curial, veent que un cavaller, apellat **Jaques d'Agravila**, vengués per ferir lo rey, corre contra ell, e donà-li tan gran encontre de la lança, que del cavall lo derrocà" (*CeG* II.44). Es fa al·lusió, com suggeria Anton

---

¹⁴⁷¹⁵ *Ibidem*, p. 197.

¹⁴⁷¹⁶ Vegeu el capítol II.3.5, on s'al·ludeix a aquest personatge.

¹⁴⁷¹⁷ OLIVERA SERRANO, C., *Los condes de Armagnac...*, p. 197.

¹⁴⁷¹⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁷¹⁹ BLANCHARD, Guillaume, *Compilation chronologique contenant un recueil en abrégé des ordonnances, edicts et declarations et lettres patentes des rois de France, qui concernent la justice, la police et les finances*, Tipogr. de la Viuda de Moreau, París, 1715, vol. 1, col. 261.

¹⁴⁷²⁰ Com s'ha vist en el capítol II.3.8.

¹⁴⁷²¹ OLIVERA SERRANO, César, *Servicio al rey y diplomacia castellana: don Juan Manuel de Villena (+1462)*, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 25/2, Barcelona, 1995, ps. 463-488 (p. 479).

Espadaler,¹⁴⁷²² a la família normanda de Graville, que destacà en el tram final de la Guerra dels Cent Anys al costat del rei de França, contra els anglesos.

Jean V Malet de Coupigny (ca. 1385-1449), **VIII senyor de Graville** (el Havre),¹⁴⁷²³ posseïa importants senyories a la Normandia i a l'Illa de França, algunes de les quals ocupades fins a la dècada del 1440 pels anglesos. Fou gran falconer, *pannetier* del rei i mestre dels ballesteres de França. Del seu primer matrimoni amb Jeanne de Bellengues tingué una filla, Marie. Del seu segon enllaç, amb Jacqueline de Montagu (que li aportà en dot la senyoria de Marcoussis, de la qual entrà en possessió el 1422), tingué un fill baró: el seu hereu universal, Jean de Graville “el Jove”, que descaria també en l'art de la cavalleria i la milícia.¹⁴⁷²⁴ Joan “el Vell” era un veterà de múltiples guerres. Se'l documenta com *grand-maître dels arbalétièrs* de l'exèrcit francès en la batalla d'Azincourt (1415),¹⁴⁷²⁵ un ofici que ostentà durant dècades. També adquirí les senyories Montcontour, a la Turena (1422), i Tournenfuye (1435).

Quan els borgonyons –el partit nobiliari del duc de Borgonya– s'apoderaren de París (1418), per a evitar repressàlies sobre la seua persona, canvià de bàndol de manera oportunista, i matà i empresonà molts dels homes que Alfons el Magnànim havia enviat allí per a col·laborar amb el delfí de França i el duc d'Orleans (encara no s'havia produït el conflicte per Nàpols amb els Anjou). En fou testimoni el cavaller valencià Aznar Pardo de la Casta (lector de Grandson, introductor del culte amorós a sant Valentí a la Corona d'Aragó¹⁴⁷²⁶), un dels enviats a París.¹⁴⁷²⁷ Estant a Bourges (*Burges en Berri*, 26 de juny), escrigué una lletra al rei on relatava al detall el que havia succeït, a manera d'un corresponsal de guerra *avant la lettre*. Després d'explicar com els de Borgonya entraren a la ciutat per la porta “de Sant **Jaques**” (“Alguns de París... obriren la porta de

---

¹⁴⁷²² ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 89.

¹⁴⁷²³ No s'ha de confondre aquest lloc i aquest senyor amb l'Égreville de l'Illa de França i els seus barons, de molta menor rellevància que aquests. Vegeu DULAURE, Jacques-Antoine, *Histoire physique, civile et morale des environs de Paris, depuis les premiers temps historiques jusqu'à nos jours; contenant l'histoire et la description du pays et de tous le lieux remarquables compris danys un rayon de vingt-cinq à trente lieues autour de la capitale*, Guillaume, París, 1825-1827, p.12.

¹⁴⁷²⁴ BOREL D'HAUTERIVE, André, Notice historique et généalogique sur la maison de Malet, dins *Revue historique de la noblesse*, 2, París, 1841, ps. 375-453 (p. 390); MALTE BRUN, Victor Adolphe, *Histoire de Marcoussis, de ses seigneurs et de son monastère*, August Aubry, París, 1867, ps. 86-87.

¹⁴⁷²⁵ BOREL D'HAUTERIVE, A., Notice historique et généalogique..., ps. 398-399.

¹⁴⁷²⁶ RIQUER, Martí de, La cención de San Valentín del poeta Pardo, dins *Revista de Filología Española*, vol. 39, núm. ¼, Madrid, 1955, ps. 338-344.

¹⁴⁷²⁷ Trastamarista fervorós com els Mercader i veterà, també, del setge de Balaguer del 1413 (SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 143), en abril del 1418 es trobava retingut a Besers, camí de París, segons VALERO DE HOLZBACHER, Ana María, *La Requesta d'amor tençonada* del poeta Aznar Pardo, dins *Miscellanea Barcinonensia*, 41, Barcelona, agost 1975, ps. 41-47 (p. 44).

Sant Jaques, hon ja defora habia be D hòmens d'armes de borgunyons...”), dedica un paràgraf concret a relatar la desgràcia dels súbdits de la Corona d'Aragó, causada en bona mesura per la “traïció” del senyor “**de Gravila**”. Es parla, entre altres coses de l'empresonament i la possible mort d'un bastard dels Mercader:¹⁴⁷²⁸

“De vostres vassalls, hi són stats presos lo bastart Mercader, Antón d'Heredia e lo Navarro. No sé si són morts, jatssia que crech que ajen fet la via dels altres. Mossén Lorenç [Jaume Llorenç?],¹⁴⁷²⁹ era partit de París lo divendres ans que la rebelió se faés, e anàs-se'n al pont de l'Archa, hon era mossén de Gravila, qui s'és fet borgunyó e ha destrossat mossén Lorenç, que scassament los ha lexat venir. Lo qual [Llorenç] de present és a Means, en Bria, ab qualsque XX hòmens d'armes. Dels altres que havia, no-n puch V... no sapria hon són, car açís diu que mossén de Gravila los féu aturar-se per força.”

Membres de la família del bastard presoner eren mossén Berenguer Mercader, amic d'Enyego d'Àvalos i governador després del regne de València, i altres alts funcionaris de l'administració napolitana.¹⁴⁷³⁰ Amb la qual cosa, l'aparició del senyor “d'Agravila” en el *Curial* podria dependre d'alguna relació oral de la família Mercader, sobre les penalitats patides pel parent o la mort que pogué patir aquest. També podrien haver-lo recordat els nombrosos Pardo de la Casta, de la casa valenciana del baró morgànatic d'Albaida, que destacaren en totes les campanyes bèl·liques d'Alfons el Magnànim (1420-1448), segons Jorge Sáiz. Lideraven els parents armats en les guerres italianes (1432-1448) els germans Lluís i Joan Pardo de la Casta, néts de l'autor del relat de París, i una nova generació: Martí, Perot, Lluís, Jofre, etc.¹⁴⁷³¹

---

¹⁴⁷²⁸ PARDO DE LA CASTA, Aznar, Récit fait au roi d'Aragón, Alfonse V, de l'entrée à Paris des tropes bourguignonnes et de l'assaut tenté par le dauphin pour reprendre la ville (28 mai-1er juin 1418), ed. a cura de J. VELLIARD, dins *Les Journées parisiennes de mai-juin 1418 d'après les documents des Archives de la Couronne d'Aragón*, en l'*Annuaire-Bulletin de la Société d'histoire de France*, any 1940, París, 1941, ps. 137-153. Ja havia sigut publicat abans per dins PUIG PUIG, Sebastià, Martín V. Su itinerario de Constanza a Roma (1417-1420), dins ÍDEM – CARRERAS CANDI, Francisco, *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la solemne recepción pública del Dr. D. Sebastián Puig y Puig, el día 3 de agosto de 1930*, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona – Tipogr. “La Renaixensa”, Barcelona, 1930, ps. 5-90, doc. 13 de l'apèndix (ps. 63-68).

¹⁴⁷²⁹ Podria ser –si és que era jove– Jaume Llorenç, servidor domèstic del rei, membre “de la escuderia” el 1429 i capità dels “munters a cavall” (1430), un cos especial de cavalleria professional. Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 179-180 i n. 242. Apareix també el 1441, entre els homes de Ramon Boil, a la guerra de Nàpols (p. 401).

¹⁴⁷³⁰ Vegeu les biografies d'aquests, contingudes en el capítol I.2.5.

¹⁴⁷³¹ SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 379-380, 394, 396, 406 i 408.

El de Graille es reconcilià amb el delfí, i recuperà l'ofici de *grand-maître* dels ballesters del regne de França (1425).¹⁴⁷³² Continua fidel a la casa ducal d'Orleans i, després, a Carles VII. Acompanyà el monarca en l'entrada solemne a París el 1429, com a *grand pannetier* seu.¹⁴⁷³³ Fou testimoni el 1436 del tractat que signaren el rei de França i el duc Amadeu VIII de Savoia, en virtut del qual un nét d'aquest duc es prometé en matrimoni amb la infanta Yolande de Valois. En novembre del 1437, encapçalà, al costat del mateix rei de França, la desfilada de l'exèrcit reial a París, al cap dels seus 800 arquers. Retirat de la vida militar el 1446,¹⁴⁷³⁴ l'any 1448 rebé encara una assignació de 2.000 lliures per part del rei. Moriria pocs mesos després (el 1449).¹⁴⁷³⁵ El fet de retirar-se d'aquest important ofici militar l'any 1446 podria haver sigut determinant, en forma de notícia arribada a oïdes de l'anònim, per incloure'l en el llibre. La cronologia és coincident amb la d'altres indicis que situen el llibre II pel 1446.

El seu fill i successor, **Jean VI Malet** i Montagu, **IX senyor de Graille**, començà la seua carrera com un cavaller errant. Fou un dels campions del *Paso honroso* del port d'Órbigo (Lleó, camí de Sant Jaume) organitzat el 1434 per Suero de Quiñones. Després triomfà també com a justador a Borgonya.¹⁴⁷³⁶ Apareix citat en la crònica d'Enguerrand de Monstrelet sol aparéixer com "le seigneur de Graille",¹⁴⁷³⁷ encara que abans d'això fou senyor de Marcoussis i Bois-Malesherbes per herència materna (1445). Destacaria l'any 1441 en el setge de Pontoise, estratègic pas fluvial del nord-oest de París, defés pels francesos contra els anglesos. En aquella acció morí heroicament Guillaume III du Chastel, nebot de Tanneguy du Chastel, el governador angeví de Provença.¹⁴⁷³⁸ El rei Carles VII es referia al personatge que ens ocupa com "Jehan de Granville le Jeune, escuier, conseiller aussi et chambellan de notre très chier amé filz le

¹⁴⁷³² Vegeu VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Charles VII, roi de France, et ses conseillers, 1403-1461*, Dumoulin, París, 1859, p. 37.

¹⁴⁷³³ VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 1, p. 86.

¹⁴⁷³⁴ CONTAMINE, Philippe, *Guerre, état et société à la fin du Moyen Âge. Études sur les armées des rois de France, 1337-1494*, Mouton & Company ("Civilisations et sociétés", 24), París, 1972, p. 428, n. 144.

¹⁴⁷³⁵ BOREL D'HAUTERIVE, A., Notice historique et généalogique..., ps. 398-399.

¹⁴⁷³⁶ BOUDET, Theodore, conte de Puymaigre, *La cour littéraire de don Juan II, roi de Castille*, Librairie A. Frank, 1873, p. 140 i nota.

¹⁴⁷³⁷ D'aquest cavaller tracten JULIEN, C. – DAGNOT, J. P., *Jean VI de Graille, seigneur de Marcoussis, I. Le chevalier*, ed. digital <julienchristian.perso.sfr.fr/Chroniques/graille4.htm> consultada en març del 2014.

¹⁴⁷³⁸ Com s'ha dit en el capítol II.3.8, on els tracta dels cavallers "del Chastell" del *Curial*.

Dauphin du Viennoys”, en el moment en què li reté homenatge (1449)¹⁴⁷³⁹ per haver heretat del pare, Jean V, la senyoria de *Greville* o “Agravila”. Simultàniament, durant la campanya de la Normandia (1447-1450), havia recuperat de mans dels anglesos els feus de Graville, Harfleur, Lillebonne, Ambourville, Grand-Heure i Petit-Heure, Montagu, Fontaine-Malet-de-Grâce i Joinville.¹⁴⁷⁴⁰ L’acostament al delfí Lluís de Valois, que conspirava pels anys 1446-1447 per entronitzar els seus parents Charles d’Orléans a Milà i Renat d’Anjou a Nàpols, i per expulsar la Corona d’Aragó d’Itàlia,¹⁴⁷⁴¹ resulta interessant de cara a justificar la seua presència en *Curial e Güelfa*. Si és que realment es refereix l’escriptor a aquest, i no al seu pare i predecessor en el feu.

El topònim francès és deformat per l’escriptor, com fa amb altres materials toponomàstics, en base a una pseudoetimologia: *Agra + vila*. Jean de Graville el Jove era un prometedor cavaller, com bé sabia l’autor del *Curial*, i com bé sabien també els cortesans de Filippo Maria Visconti (+1447). Recordem que Enyego d’Àvalos visqué en dita cort durant anys, entre el 1435 i el 1447. Allí tothom sabia que l’any 1445 el flamant senyor “d’Agravila” s’havia casat amb Marie de Rohan-Montauban i Visconti (+ca. 1479), filla de Bona Visconti i Armagnac (1389-1469) i del bretó Guillaume de Rohan-Montauban;¹⁴⁷⁴² néta de Carles Visconti, senyor de Parma; neboda de Filippo Maria i de Valentina (la mare del duc d’Orleans que reclamava la successió de Milà enfront del rei d’Aragó), etc. El “senyor d’Agravila”, marit d’aquesta Visconti situada per darrere d’Orleans en la línia de successió al ducat de Milà –en contra del dret testamentari al·legat pel rei d’Aragó–, convertia tots els de la casa de Graville en interessats aliats de Charles I d’Orléans en la seua empresa llombarda. L’autor del *Curial*, que potser escrigué part de la novel·la a Milà, tenia molt en compte aquestes coses –conegudes segurament a la cort de Nàpols per relació seua– quan decidí fer d’Agravila un personatge que defén Orleans dels atacs que rep de Curial.

Cal tenir en compte, a més, que les bodes del senyor de Graville amb la Visconti foren l’any 1445, coincidint aproximadament amb el temps de redacció de la novel·la cavalleresca. Poc després d’haver-se celebrat aquestes noces del 1445, l’hereu de Graville, amb el nom de *Jean d’Agreville*, i ofici de capità de Montargis, tingué un paper rellevant com a justador en les justes de Saumur (ducat d’Anjou, juny del 1446)

---

¹⁴⁷³⁹ BOUCHON, J. A. C. (ed.), *Chroniques d’Enguerrand de Monstrelet*, Verdrière, París, 1826, vol. 6, p. 9.

¹⁴⁷⁴⁰ MALTE BRUN, V. A., *Histoire de Marcoussis...*, p. 87.

¹⁴⁷⁴¹ Com s’ha exposat en el capítol II.3.5, al qual us remetem.

¹⁴⁷⁴² Vegeu més amunt, on tractem del personatge de ficció Guillalmes de Roam.

celebrades per Renat I d'Anjou, l'antagonista napolità del Magnànim.¹⁴⁷⁴³ Tot plegat, convertia Jean de Malet, “senyor d'Agravila” en un bon candidat a ser un dels companys d'Orleans desarçonats per Curial la ficció literària:

“E lo rey, presa primerament una forts lança en la mà, com ne volgués ferir al duch d'Orleans (...); metent lo rey la mà a la spasa, cuytà per lo duch d'Orleans, per ferir-lo. E Curial, veent que un cavaller, apellat Jaques d'Agravila, vengués per ferir lo rey, corre contra ell, e donà-li tan gran encontre de la lança, que del cavall lo derrocà; per què lo rey cuytà lo duch d'Orleans, e donà-li tan forts colps e tan pesants sobre ·l cap, que torbà'l, e anava lo duch tot balancejant, que no sabia on s'estava” (*CeG* II.44).

En les dècades següents, esperava al noble francès, *sire* de Graille, una gran carrera militar, que no cal ressenyar per no tenir ja relació amb el contingut del *Curial*. Únicament remarcar que algú com Enyego d'Àvalos, que era ambaixador d'Aragó pels anys 1444-1447 a la cort Visconti de Milà, a més d'aficionat a organitzar justes, tindria clares referències d'aquest cavaller errant i justador “d'Agravila”, el qual segurament intervingué en les negociacions que el seu senyor el delfí de França mantenia amb el duc de Milà (tardor del 1446-primavera del 1447) perquè obrira les portes de la Llombardia a un exèrcit francès.¹⁴⁷⁴⁴ La principal comesa que tenia D'Àvalos a Milà, segons les lletres que li arribaven del rei d'Aragó, era precisament evitar-ho: convèncer el duc Filippo Maria que aquesta decisió resultaria molt perjudicial.

* * *

Després de ser derrocat el d'Agravila, “lo **duch de Borbó** e lo **duch de Bar** junts entren en lo torneig”, seguint la bandera del duc d'Orleans i els seus francesos, “contra los quals lo rey d'Anglaterra ab tota la sua gent anà.” Es produeix un combat col·lectiu espectacular, al qual s'incorpora per la part francesa d'Orleans, “lo duch de Bretanya”, que és atacat en resposta per “los **duchs de Berrí** e **de Brabant**”, amics de Borgonya (*CeG* II.46). En aquesta ocasió, sembla que l'escriptor vol fascinar els oients o lectors, en presentar-los un aristocràtic combat esportiu, on excel·leixen ni més ni menys que un rei i cinc ducs: l'escalafó més elevat de la noblesa de França.

---

¹⁴⁷⁴³ MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, ps. 62-63 i 118-119.

¹⁴⁷⁴⁴ Era costum que es feren servir els vincles de sang en afers de diplomàcia per a convèncer els parents.

El duc de Borbó apareix després amb el nom de fonts del personatge històric contemporani de l'escriptor: "**Carles de Borbó**", enamorat de Làquesis (*CeG* II.72). Vivia aleshores, en efecte, **Charles I de Bourbon** (1401-1456), **VI duc de Borbó** (1434-1456), regent del ducat des del 1415, per haver caigut el seu pare presoner dels anglesos. És clar, doncs, per què en la novel·la ataca directament el rei d'Anglaterra i els seus. Havia combatut essent jove (1421-1422) contra el comte de Foix a Occitània (el comte de la novel·la és amic d'Aragó i Borgonya), i després contra els enemics anglesos. Féu costat al sediciós delfí de França contra el rei Carles VII. Després es retirà als seus dominis. L'hereu del ducat, Jean II el Bo (1426-1488), s'estrenà en les armes al setge de Metz (1444), rica ciutat alemanya que Renat I d'Anjou pretenia annexionar als seus dominis del ducat de Lorena. Participà després, pels anys 1447-1450, en la campanya de la Normandia contra Anglaterra, dirigida per Carles VII.

Més interessant per a comprendre l'aparició del Borbó en el *Curial* és el paper polític exercit per un germà de Carles, **Louis de Bourbon** i de Berry (1405-1486), comte de Montpensier i fill de Marie de Berry (nét del darrer duc de Berry). A petició del duc d'Orleans —enllaç amb Anglaterra, pels molts anys que havia romàs allí presoner— oficià d'interlocutor francès amb els anglesos en les negociacions de pau del 1444. La seua habilitat diplomàtica, segurament detestada per l'autor de la novel·la i pels cortesans del Nàpols del rei d'Aragó, derivà en la signatura de la treva de Tours (28 de maig del 1444) i del matrimoni d'Enric VI d'Anglaterra amb una filla de l'enemic dels "aragoneses" per antonomàsia, Renat d'Anjou (abril-maig del 1445). Pot ser que a la cort de Nàpols, se'l coneguera com el germà de Carles de Borbó.

El **ducat de Bar** havia recaigut en la persona de Renat d'Anjou el 1430, per herència del seu oncle, Louis I de Montbéliard. Però tornava a estar d'actualitat en les justes de Nancy del 1445. Allí, després de molts anys de disputa pel ducat de Lorena entre els Vaudémont i els Anjou, **Ferry II de Vaudémont-Lorraine** (1428-1470, comte de Vaudémont, 1458-1479), conegut també pel nom d'*Harric de Lorreyne*,¹⁴⁷⁴⁵ contraia matrimoni amb Yolande d'Anjou, filla del seu antic enemic Renat. Esdevingué així gendre, aliat i lloctinent seu. El duc d'Anjou, de Lorena (*iure uxoris*) i de Bar el designà **governador del ducat de Bar** a títol vitalici. En conseqüència, el de Lorena passava a la "llista negra" dels enemics d'Aragó. El **ducat de Berry** havia pertangut a Carles de Valois des del 1417, coronat el 1422 com Charles VII de França. El ducat de Brabant,

---

¹⁴⁷⁴⁵ D'aquest personatge ja s'ha tractat en el capítol II.3.5, en relació amb el "Harric de Fonteynes" del *Curial*.

com més amunt s'ha explicat, l'havia heretat el 1430 Felip III el Bo, duc de Borgonya. Així que aquestes atribucions semblen un caprici literari de l'escriptor, per a augmentar els "quirats" del torneig de ficció afegint-hi algunes corones. Encara que el menyspreu pel nom de Berry podria relacionar-se perfectament amb el ja referit **Louis de Bourbon i de Berry**, el signatari de la referida treva de Tours. Més interessant pot ser la menció en el *Curial* del duc de Bretanya, títol no dependent de la corona.

Ja en el capítol I.26 se'ns havia anunciat que al torneig de Melun concorrerien, com a nobles destacats, "lo **duch de Bretanya** e lo duch d'Orleans, qui són jóvens e molt valents cavallers (...), ab docents cavallers cascú de son hostel." En els preparatius del torneig, el rei d'Anglaterra avisa el duc de Borgonya i el duc de Bretanya "que miràs què farían los dels scuts negres" (*CeG* II.43), que estaven causant tant de temor com expectació. El de Borgonya es posicionarà del costat d'Aragó; el de Bretanya i els seus (Sanglier, per exemple, és un bretó), del costat d'Orleans i dels francesos; tot això, d'acord amb el joc d'aliances de l'etapa final de la Guerra dels Cent Anys. Així, quan Làquesis festeja amb Curial, "no reposàvan tant, ne havien plaer, lo duch de Bretanya, lo duch d'Orleans, ne Carles de Borbó, qui jóvens cavallers eren, e cascú ere amorós de Làquesis" (*CeG* II.72). Com en altres episodis de la novel·la –i en els de qualsevol text de temàtica cavalleresca–, la rivalitat en la lliça i en l'amor se solapen. Els rivals en amors de Curial senten enveja per ell; en particular el duc de Bretanya, que allotja en el seu "hostal" el ferotge Sanglier (*CeG* II.76). El mateix duc forma "consell" amb els abans esmentats duc d'Orleans i Carles de Borbó, on decideixen que el Sanglier s'ha d'enfrontar en combat amb Curial (*CeG* II.77). Quan el bretó repta a combat el llombard, el narrador aprofita l'avinentsa per recordar-nos la intervenció de "lo duch de Bretanya, qui havia Curial en oy, per rahó de Làquesis" (*CeG* II.78).

Era **duc de Bretanya** aleshores (1442-1450), **François I le Bien-Aimé** (1414-1450). La política del seu predecessor, Jean V, s'havia caracteritzat per "une neutralité teinté d'opportunisme" en les relacions amb França i Anglaterra.¹⁴⁷⁴⁶ El 1440 signà el darrer de diversos tractats amb el rei Enric VI, en el qual es comprometia a no donar asil en terres seues a enemics d'Anglaterra. Tanmateix, en arribar François al poder, la cosa canvià radicalment. Llançà una ofensiva contra els anglesos (1442), que fou contestada durament pels 10.000 homes del duc de Somerset (1443). Després hagué de fer front a l'ofensiva llançada pel cèlebre mercenari François de Surienne "l'Aragonés" (1401-

---

¹⁴⁷⁴⁶ LEGUAY, Jean-Pierre – MARTIN, Hervé, *Fastes et malheurs de la Bretagne ducale, 1213-1532*, Éditions de l'Ouest de France ("Université"), Rennes, 1982, p. 197.

1462), un artiller i brillant comandant militar que alguns investigadors fan parent dels Borja de Xàtiva, concretament, oncle d'Alexandre VI (mossén Francesc de Surió?).¹⁴⁷⁴⁷ L'“Aragonés” era cavaller de la Garrotera (1447) i atacà Bretanya el 1449. Amb motiu d'aquest atac, que rompé una treva, es produí la fase conclusiva de la guerra (1449-1453). Com a justador, el duc de Bretanya participà, entre d'altres, en el torneig de Tours (gener del 1447) organitzat pel rei de França i el comte de Foix.¹⁴⁷⁴⁸

Un episodi bastant controvertit, en relació amb François I de Bretanya, fou l'arrest arbitrari que féu, el 26 de juny del 1446, de la persona del seu germà i successor, el noble Gilles de Bretagne (1420-1450), per l'amistat que aquest mantenia amb Enric VI d'Anglaterra. No sols el retingué presoner, sinó que permeté que morira estrangulat (1450). Aquest conflicte familiar –i polític, entre els partits francòfil i anglòfil de Bretanya– causà gran sensació a Europa. El rei d'Anglaterra amenaçà fins i tot, l'any 1447, amb envair personalment Bretanya per alliberar l'amic captiu.¹⁴⁷⁴⁹ No és estrany que, si l'autor del *Curial* tenia notícia d'aquests fets, atribuísca sentiments poc nobles com l'odi (“oÿ”) a tot un gran duc i qualifique els bretons d'iracunds.

El comte de Foix i el seu fill Febus

A banda d'una monja de llinatge Foix, la primera notícia del comte de Foix a la novel·la prové del seu herald, Bonté (un nom que transmet connotacions positives), que visita Curial i els aragonesos quan aquests van camí de Melun. L'herald ve precisament d'allí i els informa dels preparatius del torneig. Comenta que s'estan formant en principi “quatre banderes”, una de les quals agrupa els cavallers “de lengua d'och, ab tota la lengua d'Espanya, que ·m pens que seran pochs”, i que elegeixen per capità “**lo comte de Foix**” (*CeG* II.33). Els franceses van a banda, en l'equip del duc d'Orleans. Els comtes de Foix històrics dels segles XIV-XV posseïen senyories i interessos tant a

---

¹⁴⁷⁴⁷ Vegeu BOSSUAT, André, *Perrinet Gressart et François de Surienne, agents de l'Angleterre. Contribution à l'étude des relations de l'Angleterre et de la Bourgogne avec la France sous le règne de Charles VII*, E. Droz, París, 1936, p. 43. A la Xàtiva dels Borja, existí una família de generosos propietaris de l'alqueria d'en Miquel Sorió/Surió (1386), que passà a ser de Pere Sorió/Surió (1421). Vegeu VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins CASANOVA, Emili – ROSSELLÓ, Vicenç-M. (eds.), *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, Universitat de València, València, 2002, ps. 431-456 (p. 441). La família i el llinatge desapareixen després d'aquesta ciutat.

¹⁴⁷⁴⁸ LOBINEAU, Guy Alexis, *Histoire de Brétagne*, Tipogr. de François Muguet, París, 1707, vol. 1, p. 470.

¹⁴⁷⁴⁹ Vegeu GABORY, Émile, Le meurtre de Gilles de Bretagne, 1450, dins *Figures d'histoire tragiques ou mystérieuses*, Librairie académique Pérrin et Cie., París, 1929, ps. 110-118; JOUVE-QUÉMARREC, Maryvonne, *L'ambassadeur de la paix: Gilles de Bretagne*, Cheminements, 2003.

Occitània (regne de França) com a Catalunya (Corona d'Aragó) i Navarra. Amb la qual cosa, es comprén que un equip constituït per gent de la Península Ibèrica i d'Occitània – on es parla la “lengua d'och” – el considere un digne capità.

Quan Curial s'interessa per saber per boca de Bonté si hi havia cavallers d'Espanya, aquest respon que no sap els noms sinó d'un de Pinós, altre de “Batges”, Blasco d'Alagó, Pero Maça i un d'Orrea, i el rei d'Aragó, que s'espera que vinga; “mas no ·s pot saber de cert; crech que lo comte de Foix, qui és son servidor, ho deu saber. Emperò, d'altres cavallers d'Aragó, qui cavalquen com a cavallers errants, he oydes grans maravelles...” (*ibidem*). Per a l'anònim del *Curial*, la llengua d'Espanya comprén un gran país anomenat *Aragó*: la Corona d'Aragó. El comte de Foix és “servidor” del rei d'Aragó, per tal com ell –i se suposa que els oients del *Curial*– saben que Foix és també comte de Castellbò, a Catalunya, i ret homenatge, per aquest i altres feus, a dit monarca. Si més no, en el segle XV, quan s'escriu la novel·la.¹⁴⁷⁵⁰

L'agrupació del sud de França i la Península Ibèrica en una gran demarcació sembla seguir el criteri etnocultural o “filològic” de Dante Alighieri en el *De vulgari eloquio* (I,viii): “*Nam alii oc, alii oïl, alii sì, affirmando loquuntur; ut puta Hispani, Franci et Latini.*” És a dir: ‘Així, els uns diuen *oc*, d'altres *oïl* i d'altres *sì* per a afirmar, segons que siguen, respectivament, hispans, francs o llatins (italians).’ La llengua llatina havia derivat en tres grans famílies romances, bàsicament diferenciables per la forma d'afirmar dient “*oc*” (com en occità i en català medieval), “*oïl*” (en francès actual, *oui*) i “*sì*”, un adverbí que el poeta reserva per als italians, als quals denomina llatins. En el *Curial*, el criteri lingüístic sols té interès per a aplicar-lo als del grup d'oc *latu senso*. La resta de cavallers es classifiquen per col·lectius nacionals (francesos, alemanys, italians, anglesos, escocesos) o per pertinença a estats feudals (els alemanys, i els “francesos” de Borgonya, que no fan bona lliga amb els connacionals del duc d'Orleans).

Aquestes primeres “ordonances” es desfán quan, en les vespres del torneig, rivalitzen els del duc d'Orleans i els cavallers dels escuts negres, liderats per un rei d'Aragó d'incògnit (el cavaller de les espases entrecreuades). La rivalitat es polaritza al voltant d'aquests dos capitans. El primer i el seu lloctinent, el comte de Poytieus, que

---

¹⁴⁷⁵⁰ Caldria contextualitzar millor totes aquestes dades històriques i feudovassallàtiques, alhora d'evitar interpretacions simplificadores del torneig com les de BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Ambient internacional i cultura de cort en Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 57, n. 10): “[El comte de Foix], tot i estar més arrenjerat amb els de dintre [es confon ací el torneig amb un pas d'armes], intenta entrar a formar part del bàndol on hi ha el rei d'Aragó, que acaba adobant cavaller el seu fill.”

aspiren al premi del certamen, recorren les tendes de campanya buscant recolzament per a la seua causa. Mentrestant, el comte de Foix, francès i amic del duc d'Orleans –el comte real de mitjan segle XV estava molt vinculat a la cort de França–, sap perfectament qui és el de les espases, ja que, com ha dit Bonté, és “servidor” i vassall seu. Tanmateix, en els dies previs, Foix ha sigut elegit capità dels cavallers occitans i ibèrics, i resultaria lògic que, veient que s'estaven formant ja dos grans “quarters”, el rei d'Aragó i els seus s'integraren en el seu equip: “Lo comte de Foix anà vers aquella part tot sol e desfretat, e, feta reverència al rey, lo suplicà que fos sa mercè que l'acollís en la sua companyia” (*CeG* II.39).¹⁴⁷⁵¹ El rei d'Aragó, que es mostra tothora autosuficient, rebutja cortesament l'ofertament: “li respòs que aquella jornada no ho faria”, però que potser en algun altre certamen ho acceptaria. “E encara li dix”, el rei al comte, “que ell era capità de l'un quarter del torneig, e que no li venia bé metre's en altra companyia.” El rei d'Aragó dóna per sentenciat que hi haurà dos quarters al torneig: “l'un” serà el del duc d'Orleans, bàsicament francès, i l'altre, el capitanejat per ell.

El comte de Foix, que tracta el rei formalment de “senyor”, l'informa que, si aquesta és la seua postura, ja s'han desfet del tot les “ordonances de capitànies” previstes inicialment, “e no s'i servarà orde”. Considerat que “tenits petita companyia” i que hi ha molts en contra dels cavallers dels escuts negres, el comte creu que convindria al rei d'Aragó no rebutjar la seua “proferta”. Tanmateix, el rei d'Aragó aprofita per a recordar al comte les ganes que té de provar el seu cos contra els francesos i fa broma sobre l'absència del duc d'Anjou. El comte l'informa que el rei de França i els seus entraran en el torneig i el rei d'Aragó li diu: “tenits vostre camí e no ns destorbets”. Amb la qual cosa, el comte “se n'anà ab dur cor, car, certes, tots temps volguera ésser en aquesta companyia” (*CeG* II.39). La conclusió a què ens duu el capítol és que el comte de Foix, vist que no podia conservar la seua capitania, desitjava almenys ser acollit en la del rei d'Aragó. Però aquest, entre altres coses s'entén que per preservar incògnita la seua identitat, desitja solament el servei dels “aragoneses”.

Quan la pugna entre cavallers en la lliça creix en intensitat, “lo comte de Foix, qui encara no era entrat en lo torneig” comenta amb el rei de França l'evolució, a les llotges. El comte creu que el dels escuts negres guanyaran. El rei s'inclina, lògicament, pel seu parent, el duc d'Orleans. Aleshores, el de Foix crida el seu fill, el jove donzell Febus, i

---

¹⁴⁷⁵¹ Alguns crítics han interpretat aquesta frase –ambigua, però clarificada a continuació– com una proposta del comte de Foix de passar-se'n a la companyia del rei d'Aragó o posar-se sota el seu comandament. És, realment, al contrari: el comte proposa al rei que recolze la seua capitania.

li diu que s'incorpore al torneig amb quatre cavallers de la casa armats amb escuts negres, i que reforce així el bàndol del cavaller de les espases: “digues-li com lo rey de França entrarà susara en lo torneig contra ell, per venjar lo duch d'Orleans, e suplica-li que ·t faça cavaller, e no ·t partescas d'ell” (*CeG* II.46). Febus obeeix el pare, sense saber que el de les espases era el rei d'Aragó, i és adobat cavaller per aquest. El capità és informat pel jove “que era Febus, fill del comte de Foix, de què lo rey hach gran plaer” (*CeG* II.47). L'anècdota recorda molt l'enviament que féu el duc de Borgonya històric, Felip el Bo, l'any 1447, d'un fill bastard seu, “Anthoni Mossenyor”, amb altres homes d'armes a Itàlia, perquè s'incorporaren d'incògnit a l'exèrcit d'Alfons el Magnànim.¹⁴⁷⁵² Després de la incorporació de Febus, el rei de França entra al torneig contra el duc de Borgonya. Busca els dels escuts negres, però els seus lluiten contra ells amb gran desavantatge. El comte de Foix, que ho observa, tracta de salvar l'honor del que també és el seu senyor, el rei de França, i fa que abandone la plaça, després d'haver justat contra el cavaller de les espases. Per evitar l'enfrontament entre els dos reis als quals serveix, i coneixent la superioritat física del rei d'Aragó, el comte de Foix “se fonch més en mig” i fa que el de França es retire a les llotges (*CeG* II.48).

El comte de Foix ja no reapareix fins el moment en què interroga Febus sobre els cavallers dels escuts negres, que se n'han anat de Melun sense avisar (*CeG* II.58). El noble adverteix el rei de França de l'absència d'aquests (*CeG* II.59). El monarca llicencia el torneig perquè havia emmalaltit un fill seu, i el comte de Foix i el borgonyó senyor de Vergues, amic i parent del rei d'Aragó, disputen sobre qui dels dos ha de custodiar les tendes on reposa Festa. El rei de França interroga la donzella al respecte i aquesta diu que les confiarà a “un prom”, tal vegada Melchior (*CeG* II.63). El cavaller llombard és respectat tant pel comte de Foix com pel duc de Borgonya i els senyors borgonyons (*CeG* II.72). Tots plegats recolzen Curial en la batalla que prepara contra Sanglier i li reten honors quan venç (*CeG* II.77-104). Més avant, quan l'escriptor prepara la caiguda en desfavor de Curial, el duc de Borgonya i el comte de Foix s'acomoden i se'n tornen respectivament als seus dominis (*CeG* II.138).

El posicionament cavalleresc del comte de Foix com a espectador del torneig –que no és ambigua, sinó equidistant– té molt a veure amb la seua posició feudovassallàtica i diplomàtica de mitjan segle XV: vassall alhora del rei de França i del rei d'Aragó, i amic del rei d'Aragó, però obligat també amb el duc d'Orleans i altres senyors de la cort

---

¹⁴⁷⁵² Vegeu més avall, on tractem específicament del personatge d'Anthoni Mossenyor.

de França, que sol freqüentar. L'autor evita que entre en lliça, perquè seria indigne que es posicionara per un dels senyors als quals serveix. L'utilitza hàbilment com una mena d'àrbitre amical entre Aragó i França, però acaba fent que el seu fill Febus s'integre en l'equip del rei d'Aragó, i que ell mateix s'ajunte amb el duc de Borgonya, i no amb els francesos del duc d'Orleans, Carles de Borbó i el duc de Bretanya.

Els comtes de Foix en els quals pensa l'anònim del *Curial* foren grans nobles i cavallers admirats en el seu temps, i lluíren unes armes heràldiques de tres pals de gules en camper d'or, variant dels quatre pals de la casa reial d'Aragó. Els cronistes francesos ho explicaven dient que els comtes de Foix descendien dels reis d'Aragó. Per exemple, Jean Froisart (ca. 1337-ca. 1405): “En porte le comte de Foix les armes, car il descend d'Aragon, et sont pallées d'or et de gueules.”¹⁴⁷⁵³ Segons una descripció del Pas del Pi de les Pomes d'Or (Barcelona, 1455), el comte de Foix no duia tres, sinó quatre pals de gules, per a remarcar així l'ancestral vincle de sang amb els reis de la Corona d'Aragó: “escartelé de Foix et aussi d'Arragon, dont le premier quartier estoit d'or à deux vaches de gueules, et le second estoit d'or à quatre paulx de gueulles.”¹⁴⁷⁵⁴

Gastó III de Foix-Bearn, àlies “Gastó Febus” (1331-1391), el personatge històric o real que justifica el nom de **Febus** per al fill del comte de la ficció, fou comte de Foix, vescomte de Bearn i Lautrec, i veguer de la vall d'Andorra del 1343 al 1391. Les seues senyories territorials s'estenien pel Llenguadoc i la Gascunya, on rivalitzava en poder amb els Armanyac, enemics tradicionals de la seua casa. Els cronistes del segle XV el recorden com un nobilíssim i modèlic cavaller, sobrenomenat *Phoebus* per la seua bellesa.¹⁴⁷⁵⁵ A més a més, se'l considerà un dels grans caçadors del seu temps, i tota Europa se'l coneixia sobretot pel seu famós manual de cinegètica: el *Livre de chasse*. Si l'autor del *Curial*, el seu dedicatari i alguns dels seus lectors eren, com se suposa, cavallers aficionats a la caça, coneixerien sens dubte aquesta obra de Febus, i veurien apropiada una evocació de Febus de Foix en la novel·la cavalleresca.¹⁴⁷⁵⁶ El

---

¹⁴⁷⁵³ PHOEBUS, Gaston, *La chase, de Gaston Phoebus, comte de Foix*, ed. a cura de Joseph LAVALLÉE, Boureau du Journal des Chasseurs, París, 1854, p. XLI.

¹⁴⁷⁵⁴ MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, p. 155.

¹⁴⁷⁵⁵ TUCOO-CHALA, Pierre, *Gaston Fébus et la Vicomté de Béarn*, Bière, Bordeus, 1960; ÍDEM, *Gaston Fébus, grand prince médiéval (1331-1391)*, J & D, Pau, 1996.

¹⁴⁷⁵⁶ La relació d'aquest comte Febus amb el *Curial*, fou proposada ja per ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 90. Si l'autor fóra Enyego d'Àvalos (que es vantava de ser un “fortissimo cacciatore” en el proemi a la seua traducció del català al toscà d'un dels seus manuals de falconeria), el dedicatari Ferran d'Aragó (caçador entusiasta, igualment) i els lectors confidents aquells que solien acompanyar el rei Alfons en les seues expedicions cinegètiques pel reialme de Nàpols, l'evocació de Febus de Foix hi encaixaria molt bé.

record d'aquest personatge, a més, era molt viu en la memòria de la casa comtal de Foix: l'any 1467, l'hereu del comtat seria batejat amb el nom de François-Febus.

El *Livre des déduiz de la chasse des bestes sauvages et des oyseaux de proye* és una obra datada pels anys 1387-1389, i dedicada al duc de Borgonya, Felip II l'Atreuit. S'hi exposen diferents tècniques de caça major i menor, a més d'un tractat específic sobre falconeria. Des de la seua publicació, fins a la fi del segle XVI, aquesta obra fou la Bíblia dels entusiastes de la cinegètica, pels coneixements que plasmava sobre història natural i arts venatòries. Se'n conserven 44 còpies manuscrites, la més luxosa de les quals és la de la Biblioteca Nacional de França, ms. Fr. 616 (ca. 1400-1416), il·luminada amb 87 precioses miniatures. El manual fou escrit pel comte de Foix pensant a instruir els joves aristòcrates en l'aprenentatge de diferents tècniques de caça.¹⁴⁷⁵⁷ En l'incipit, l'autor s'autodenomina Febus: “Si commence le prologue du *Livre de chasse* que fist le comte Febus de Foys, seigneur de Bearn...”

Només acabar l'obra, l'autor n'envià una còpia a la cort del rei d'Aragó, Joan I el Caçador. El còdex rebut seria un dels que apareixen en successius inventaris de la biblioteca reial.¹⁴⁷⁵⁸ Joan i Violant escrigueren a Febus des de la vila de Montsó, el 28 d'abril del 1389, per a agrair-li el regal.¹⁴⁷⁵⁹ En la biblioteca reial de Nàpols, en temps d'Alfons I i Ferran I, es conservaven còpies del *Livre de chasse* en diferents idiomes. N'hi havia un exemplar en català (*Llibre d'amaestrament de caça de tots animals e maneres de caçar*), dues còpies almenys en italià (*De muntaria; Amaestramenti de la casa de omne natura de animale, et de lo modo et ordine de casare et aliviare li cani...*) i almenys un exemplar en francès;¹⁴⁷⁶⁰ sense comptar els que podrien posseir els nobles cortesans en les seues biblioteques particulars. Per exemple, per a algú com el gran

---

¹⁴⁷⁵⁷ PHOEBUS, Gaston, *Le livre de la chasse de Gaston Phoebus*, ed. a cura de Gabriel BISE, Liber – Minerva, Friburg – Ginebra, 1984; TUCOO-CHALA, Pierre, L'art de la pédagogie dans le Livre de la chasse de Gaston Fébus, dins *La chasse au Moyen Âge. Actes du colloque de Nice (22-24 juin 1979)*, Centre d'études médiévales de Nice (“Publications de la Faculté des lettres et des sciences humaines”, 20), Niça, 1980, ps. 19-34.

¹⁴⁷⁵⁸ Vegeu ALBERNI JORDÀ, Anna, *Le Roman de Cardenois* i l'empremta de Guillaume de Machaut en la poesia catalana medieval, dins *Romania*, vol. 130, núms. 517-518, París, 2012, ps. 74-108 (p. 164).

¹⁴⁷⁵⁹ GARRIDO, Josep-David, *Ferran I “el d'Antequera”, un rei de conveniència*, 3 i 4, València, 2011, p. 75.

¹⁴⁷⁶⁰ CHERCHI, Paolo – DE ROBERTIS, Teresa, Un inventario della Biblioteca Aragonesa, dins *Italia medioevale e umanistica*, 33, Pàdua, 1990, ps. 109-347 (p. 254); LÓPEZ-RÍOS MORENO, Santiago, A new inventory of the Royal Aragonese Library of Naples, dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 65, Londres, 2002, ps. 201-243 (p. 243); CIFUENTES COMAMALA, Lluís, *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, Barcelona, 2006 (2a; 1a, 2002), p. 155; LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, Università di Bari, nuova serie, 6, Adriatic, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, p. 19.

camarlenc Enyego d'Àvalos, autor de manuals de falconeria i veterinària, aquest llibre de caça del comte de Foix seria una obra de consulta imprescindible.

A banda del llibre d'art venatòria, interessa constatar que, en l'inventari dels llibres de Martí I l'Humà (1410), es descriu una crònica o biografia cavalleresca de Febus de Foix, de la qual podria haver tingut notícia l'autor del *Curial*. És l'única referència que se'n té, i se la considera com una obra perduda:¹⁴⁷⁶¹ “Ítem, un altre libre appellat ‘*Cronique del comte de Foix*’ escrit en pergamins, ab algunes figures pintades e en francès; ab posts de fust; cubert de vellut vermell ras, ab dos tancadors d'argent, ab parxa de seda vermella e flochs, ab un botí de fil d'aur als caps dels tancadors; lo qual comença ‘Sains Bernas...’ e faneix ‘...*infine regam ad talem signum*’.”¹⁴⁷⁶² Potser es tractava d'un dels diversos enviaments bibliogràfics que el mateix comte havia fet a Joan I i Violant de Bar, on s'inclouïen novetats com ara les *balades* de Machault. Ho fa sospitar, no sols la llengua d'escriptura, sinó també el format codicològic.

Una cosa es el “Febus” del *Curial* i daltra, “lo comte de Foix”, el nom del qual no es declara, però fa pensar en el gran comte contemporani de l'escriptor i dels lectors de la novel·la. Gastó III fou succeït pel seu nebot Mateu de Foix-Castellbò, vescomte de Castellbò –a Catalunya– i de Foix (1391-1398). Heretà els estats la seua germana Elisabet (1398-1412), casada amb el noble francès Archimbaud de Grailly, amb la qual cosa es produí un canvi de dinastia. En quedar viuda, Elisabet transferí el poder al seu fill Joan de Grailly (1412-1436), que adoptà el cognom matern o dinàstic de Foix. A aquest, el succeí el seu fill **Gastó IV de Foix-Bearn** (1425-1472), **comte de Foix** des del 1436 i vescomte de Castellbò des del 1426. Com a senyor de Foix devia retre homenatge al rei de França; com a senyor de Castellbò, al rei d'Aragó. S'explica així la seua curiosa posició transpirinenca en la novel·la, com a capità d'Espanya i Occitània, i la seua actitud pròxima als dos reis als quals “serveix”, ajuda i tracta de “senyor”. Per a comprendre la seua importància com a príncep autònom del sud de França i com a interlocutor entre els reis de França i Aragó, cal entrar en precedents.

La casa de Foix, en la primeria del segle XV, mantenia una estreta relació amb la casa de Barcelona, regnant a la Corona d'Aragó fins el 1410, i un vincle amistós amb els Trastàmara de Castella. Pels anys 1408-1410, dos joves fills de la comtessa Elisabet

---

¹⁴⁷⁶¹ SARPOULET, Jean-Marie, *Les débuts des Reclams de Bearn e Gascogne, revue occitane en Gascogne (1897-1920)*, Presses universitaires de Bordeaux, Bordeaux, 2005, p. 31.

¹⁴⁷⁶² MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590 (p. 439, ítem 185).

de Foix, Jean i Archimbaud, cooperaren amb el regent Ferran el d'Antequera (futur Ferran I d'Aragó) i el conestable Ruy López Dávalos (el pare d'Enyego d'Àvalos) en la lluita que dirigien contra els musulmans de Granada.¹⁴⁷⁶³ L'hereu del comtat, Jean, fou adobat cavaller al camp de Zahara (1408); el fadristerm, al setge d'Antequera (1410). Tanmateix, quan s'esdevingué el Compromís de Casp (1410-1412), el comte Archimbaud recolzà la candidatura al tron d'Aragó de Lluís II d'Anjou. El seu successor, que primerament havia seguit les passes del pare, recolzant el d'Anjou, havent mort d'aquest (12 de febrer del 1412), manifestà de nou la seua amistat a Ferran I el d'Antequera, als infants d'Aragó i als Trastàmara en general.

Joan I de Foix no participà en el setge de Balaguer (1413) perquè, recent designat per Carles VI de França lloctinent del Llenguadoc i la Gascunya, hagué d'afrontar una guerra contra el comte d'Armanyac (1412-1413). Implicat en la política francesa, s'acostà als anglesos (1419) i, a partir del 1423, es mostrà fidel al nou rei Carles VII. Participà en l'host reial (1423-1425), ajudà a instal·lar el seu germà, el cardenal Pierre de Foix, com a vicari apostòlic d'Avinyó (1433) i morí l'any 1436. Pel que fa a les relacions amb la Corona d'Aragó, en les guerres de Castella (1425, 1429-1430), el comte de Foix donà suport a Alfons V d'Aragó i als seus germans, els infants Enric, Joan de Navarra i Pere, contra el rei Joan II de Castella i el seu conestable *don Álvaro de Luna*. El bàndol del conestable, per contra, comptà amb la cooperació militar i el vassallatge del comte d'Armanyac, antagonista a Occitània de la casa de Foix.¹⁴⁷⁶⁴ Ambdós comtes occitans participaren en les negociacions que feren possible la treva de Mayano (1430). Per aquells anys, era legat pontifici a la Corona d'Aragó (gener del 1425-1429) el germà del comte Joan, l'esmentat cardenal Pierre de Foix (1386-1464). Aquest prelat convocà un concili a Tortosa (1429), per a la deposició de l'antipapa de

---

¹⁴⁷⁶³ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros preladados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, ps. 314 i 328.

¹⁴⁷⁶⁴ El rei li envià en ambaixada, el 1430, el cavaller de València Lluís Aguiló i li oferí 10.000 florins d'or a canvi del seu auxili mercenari. Els castellans feren el mateix amb el comte d'Armanyac, amb una quantitat de diners equivalent. Vegeu ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, ps. 747 (XIII,65) i 764 (XIII,69), respectivament. I també OLIVERA SERRANO, César, Los condes de Armagnac y la diplomacia castellana del siglo XV (1425-1474), dins *En la España medieval*, 16, Madrid, 1993, ps. 189-222 (p. 197). L'aportació de Foix és xifra en 500 combatents a cavall (250 homes d'armes i 250 pillarts), més 200 ballesters, contractats per un servei de quatre mesos, segons SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 33.

Peníscola que havia succeït a Benet XIII, Climent VII.¹⁴⁷⁶⁵ Així mateix, propicià les negociacions de pau entre Castella i Aragó.¹⁴⁷⁶⁶ L'eclesiàstic conservà sempre l'amistat amb el rei d'Aragó. Entre altres coses, havia reivindicat per a ell la investidura de Nàpols quan fou adoptat per Joana II d'Anjou (1421).¹⁴⁷⁶⁷ Signada la treva de Moyano, Alfons V tractà de reconciliar els Armanyac i els Foix (1430), i de refermar els lligams amb els Foix pel casament en terceres núpcies del comte Joan, poc abans de morir (1435), amb Joana d'Urgell (1415-1446), filla del comte Jaume d'Urgell el Dissortat (la qual es casà després amb el comte de Cardona, Joan Ramon Folc III).¹⁴⁷⁶⁸

Amb Gastó IV de Foix i d'Albret, en mots d'Henri Courteault, s'assolí la "grandeur territoriale de la maison de Foix".¹⁴⁷⁶⁹ Entre altres possessions, heretà el vescomtat de Narbona, el 1447. Rebé l'herència paterna el 1436 amb només 13 anys d'edat. Encara sent menor edat, el 22 de desembre del 1434, s'havia casat amb l'infanta Elionor de Navarra, filla de Joan de Navarra (futur rei Joan II de Navarra i d'Aragó), neboda d'Alfons el Magnànim i germana menuda del príncep Carles de Viana.¹⁴⁷⁷⁰ Aquest casament el vinculària a la cort de Navarra i als seus problemes dinàstics, i posicionària la casa de Foix en la línia de successió al tron de Pamplona.¹⁴⁷⁷¹ El matrimoni del príncep hereu Carles de Viana amb Agnès de Cleves (1439-1448) es resolgué per mort de la muller sense tenir descendència. L'any 1441 havia traspasat la reina Blanca I de Navarra. El seu vidu, el rei morganàtic Joan d'Aragó, germà d'Alfons el Magnànim, retingué en favor seu la corona navarresa. Les seues diferències amb el primogènit, Carles, portarien el país a la guerra civil (1451) i a la deposició de dit Carles en la línia successòria en favor de Gastó de Foix i la seua muller (1455).

---

¹⁴⁷⁶⁵ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, ps. 286-287; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 174-184, i 198-208.

¹⁴⁷⁶⁶ COURTEAULT, Henri, *Gaston IV, comte de Foix, vicomte souverain de Béarn, prince de Navarre (1423-1472)*, Slatkine, Tolosa de Llenguadoc, 1980, ps. 19-24; BARON, François, *Le cardinal Pierre de Foix le Vieux (1386-1464) et ses legations*, dins *La France franciscaine*, 3, París, 1914-1920, ps. 286-334.

¹⁴⁷⁶⁷ FINK, Karl August, *Martin V. und Aragon*, Berlín, 1938; Kraus Reprint., Vaduz, 1965, ps. 113-141.

¹⁴⁷⁶⁸ COURTEAULT, H., *Gaston IV, comte de Foix...*, p. 24; ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón...*, vol. 5, p. 775 (XIII,71).

¹⁴⁷⁶⁹ COURTEAULT, H., *Gaston IV, comte de Foix...*, p. 1.

¹⁴⁷⁷⁰ ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón...*, vol. 6, p. 79 (XIV,22).

¹⁴⁷⁷¹ ARBELOA MURU, Víctor Manuel, *La desaparición casi inevitable del pequeño reino pirenaico*, dins *Príncipe de Viana*, 254 (VII Congreso General de Historia de Navarra), Gobierno de Navarra, Pamplona, 2011, vol. 2, ps. 619-634 (p. 620).

En dècada del 1440, no obstant això, el comte de Foix no s'havia posicionat clarament en la qüestió successòria de Navarra. L'any 1439, Carles d'Évreux (1421-1461), fill primogènit de Joan de Trastàmara i de Blanca I d'Évreux, reina de Navarra (1425-1441), a més de príncep de Viana (hereu del tron navarrés), s'havia casat amb Agnès de Clèves, filla del duc borgonyó de Cleves¹⁴⁷⁷² i germana d'un Jean de Clèves inspirador en part del Jacob de Cleves del *Curial*.¹⁴⁷⁷³ Agnès morí sense descendència, l'any 1448. Quan el viatger alemany Sebastian Ilsung passà pel castell d'Olite (Navarra) en desembre del 1440, visità la princesa de Viana, que es trobava en companyia del comte Gastó de Foix, i aquest invità la dama a fer de traductora de l'alemany al francès, a fi de mantenir una conversa fluïda amb l'estranger.¹⁴⁷⁷⁴ En gener del 1441, en vespres d'esclatar el conflicte successori per mort de la reina Blanca (1 d'abril), el comte envià al regne de Nàpols, al rei Alfons, tres ambaixadors seus.¹⁴⁷⁷⁵ L'afer principal a tractar, que el tingué ocupat del 1440 al 1443, fou la guerra contra el comte d'Armanyac (rebel al rei de França) per la successió al comtat de Comenge, que correspongué el 1443 al seu parent Mateu de Foix.¹⁴⁷⁷⁶ El mateix any, el comte d'Armanyac fou capturat prop del castell de "Monbrú" –notícia que l'autor del *Curial* coneixia bé¹⁴⁷⁷⁷–, empresonat a Tolosa de Llenguadoc pel rei de França i desposseït dels seus estats.

Quant a Navarra, inicialment, Gastó de Foix recolzà la reclamació del tron que feia el seu cunyat Carles de Viana (1441-1444). Les seues relacions amb el rei de França eren bones, ja que aquest l'havia designat lloctinent general de Gascunya el 1443, una vegada desaparegut del mapa el seu antagonista a la zona, el díscol Jean IV

---

¹⁴⁷⁷² NARBONA CÁRCELES, María, Agnès de Clèves, une princesse bourguignonne à la cour de Navarre, dins PARAVICINI, Werner (ed.), *La cour de Bourgogne et l'Europe. Le rayonnement d'un modèle culturel. Actes du colloque de Paris (9-11 octobre 2007)*, Institut Historique Allemand de Paris – Jan Thorbecke Verlag, París – Ostfildern, 2013, ps. 649-668.

¹⁴⁷⁷³ Vegeu el capítol II.3.5.

¹⁴⁷⁷⁴ HONEMANN, Volker (ed.), Sebastian Ilsung als Spanienreisender und Santiagopilger (mit Textedition), dins HERBERS, Klaus (dir.), *Deutsche Jakobspilger und ihre Berichte ("Jakobus-Studien"*, 1), Tübingen, 1988, ps. 61-95 (p. 86): "Und stond bey ir ain mechtiger graff de Fos [comte de Foix], da was vor ach bey geuessen." És a dir: 'Al seu costat es trobava el poderós comte de Foix, amb el qual jo ja havia estat abans.' També diu: "Daz sprach der graff, sy teisch mit mir reden, aber sy schemet sich". És a dir: 'Ell li digué que havia de parlar amb alemany amb mi, però ella tenia vergonya.' Citat per NARBONA CÁRCELES, M., Agnès de Clèves, une princesse bourguignonne..., p. 662, n. 74.

¹⁴⁷⁷⁵ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 136: Anotació de de tresoreria per "la despesa a III embaxadors al senyor rey tramesos per lo comte de Ffoix".

¹⁴⁷⁷⁶ COURTEAULT, H., *Gaston IV, comte de Foix...*, ps. 67-71.

¹⁴⁷⁷⁷ Vegeu el capítol II.3.8.

d'Armagnac.¹⁴⁷⁷⁸ No obstant això, la consciència que tenia el comte de Foix de la seua relativa autonomia es plasmava en la documentació que emanava de la seua cancelleria, en titular-se “comte par la grâce de Dieu”, sense cap autoritat per damunt d'ell.¹⁴⁷⁷⁹ En la tardor del 1444, refredades les relacions amb el príncep de Viana, travessà els Pirineus, peregrinà a Montserrat i es presentà a Barcelona (desembre) buscant un acostament al seu sogre, Joan de Navarra. S'encetaren unes negociacions amb ell (primavera del 1445) que fructificaren deu anys després (el 1455), però que plasmaven el seu allunyament del príncep de Viana.¹⁴⁷⁸⁰ Alfons V també donava suport al seu germà.

En els anys subsegüents (1445-1447), el comte de Foix, membre del consell reial de França (1442-1461), es documenta participant en les gales de la cort del rei Carles VII, com un dels grans nobles del regne i dels més acostats a la persona del monarca, tal com se'l retrata en el *Curial*.¹⁴⁷⁸¹ En companyia de Renat d'Anjou, Charles de Borbó, Charles d'Orleans i altres grans ducs i nobles de França, el comte de Foix participà en diferents justes, torneigs i passos d'armes celebrats aprofitant els anys de pau gojosa derivats de la treva de Tours (1444-1447). Precisament són també els anys durant els quals l'anònim del *Curial* es permet el luxe literari de situar en un escenari esportiu, sense que la idea pugui resultar inversemblant, els reis d'Anglaterra i França, i el duc de Borgonya i altres contendents de la Guerra dels Cent Anys, confraternitzant.

Destacava llavors Gastó IV de Foix com un dels millors justadors del seu temps: en les justes de Nancy (abril-maig del 1445) i en les de Châlos-sur-Marne (maig-agost del 1445), celebrades en presència del rei de França; en les de justes de Tours (1446);¹⁴⁷⁸² en les de Saumur, organitzades per Renat d'Anjou al seu ducat (abril del 1446);¹⁴⁷⁸³ en el *Pas du Rocher-Périlleux*, dit també l'*Emprise de la gueule du dragon*,

---

¹⁴⁷⁷⁸ COURTEAULT, H., *Gaston IV, comte de Foix...*, ps. 94 i 100.

¹⁴⁷⁷⁹ *Ibidem*, p. 80 i ss.

¹⁴⁷⁸⁰ *Ibidem*, ps. 111-112; LESEUR, Guillaume, *Histoire de Gaston IV, comte de Foix. Chronique française inédite du 15e siècle*, ed. a cura d'Henri COURTEAULT, Renouard – Société de l'histoire de France, París, 1893-1894, vol. 1, p. 135.

¹⁴⁷⁸¹ Per exemple, en BEAUNE, Henri – D'ARBAUMONT, J., *Mémoires d'Olivier de la Marche, maître d'hôtel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire*, Société d'Histoire de France – Librairie Renouard, París, 1885.

¹⁴⁷⁸² LESEUR, G., *Histoire de Gaston IV...*, vol. 1, ps. 144-170 i 183-190; VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, vol. 1, ps. 353-355 i 456; MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, ps. 55, 57, 60, 155-157; BARBER, Richard William, *The Knight and Chivalry* [1970], Boydell Press, Woodbridge, 1995, ps. 184-185; FALLOWS, Noel, *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*, The Boydell Press, Woodbridge (Regne Unit), 2010, ps. 225-226.

¹⁴⁷⁸³ LESEUR, G., *Histoire de Gaston IV...*, vol. 1, ps. 195-196.

celebrat entre Razilly i Chinon (la Turena), en juny del 1446,¹⁴⁷⁸⁴ i en el torneig de Tours (gener del 1447), on se celebraven les esposalles de la infanta Jeanne, filla de Carles VII, amb el comte de Clermont. D'organitzar aquest últim certamen s'ocuparen personalment el rei i el comte de Foix. Hi assistiren, entre d'altres, el duc de Bretanya, Jean III Le Meingre 'Boucicaut' i el baró de Grimaut, personatges que ressonen per les pàgines de *Curial e Güelfa* i que eren especialment aficionats a aquestes competicions.¹⁴⁷⁸⁵

En les justes de Nancy, on se celebrava la treva entre França i Anglaterra, el comte de Foix muntava "ung tres bel et puissant coursier andeluzien, nommé La Grue"¹⁴⁷⁸⁶ i duia un mot heràldic brodat en lletres d'or –com els del *Curial*– on es podia llegir: *C'est moi qui l'a*, 'Sóc jo qui la tinc'. S'establí així un diàleg amb el conegut lema del seu pare, *J'ai la belle dame*, 'Jo tinc la bella dama', que havien incorporat als seus cants els trobadors de l'època.¹⁴⁷⁸⁷ Tota aquesta escalada de festes amb exhibició de cavalleries i decorats luxosos s'hagué d'interrompre el 1447 per la represa bèl·lica per part de Carles VII. Havia arribat l'hora de la campanya de la Normandia (1447-1450). El comte Gastó de Foix combaté aleshores heroicament contra els anglesos, però en l'altre front de guerra, el de la Guyena: Mauléon, Médoc, Cadillac, etc.

Entre torneig i torneig, Gastó IV de Foix trobà temps per a dedicar-se a afers de govern i tasques diplomàtiques. Entre el 1436 i el 1445, pràcticament, el comte i el rei d'Aragó havien perdut el contacte, ocupat intensament com havia estat Alfons el Magnànim en la seua "empresa" d'Itàlia. Tanmateix, en assabentar-se el nou rei de Nàpols que el comte de Foix havia iniciat converses amb Joan de Navarra a Barcelona (1445), volgué cooperar en la tasca d'atraure-se'l com aliat. Amb anterioritat al mes de maig del 1446, el rei d'Aragó li envià una ambaixada a París proposant-li una aliança amb ell i amb el duc de Milà, Filippo Maria Visconti. Per l'estiu, el comte respongué a la crida enviant a Nàpols un ambaixador seu, Bertran de Michalgo, que portava una resposta positiva. Aquesta data podria servir com una referència cronològica més *post quem*, de tipus orientatiu, a l'hora de datar el llibre II del *Curial*.

La discreta maniobra diplomàtica, duta a terme per un noble *mig francès*, que compartia taula a París i Angers amb Renat d'Anjou, recorda molt el comte de la ficció

---

¹⁴⁷⁸⁴ *Ibidem*, vol. 1, ps. 194-195.

¹⁴⁷⁸⁵ *Ibidem*, vol. 1, ps. 196-197; LOBINEAU, Guy Alexis, *Histoire de Bretagne*, Tipogr. de François Muguet, París, 1707, vol. 1, p. 470.

¹⁴⁷⁸⁶ LESEUR, G., *Histoire de Gaston IV...*, vol 1, p. 157.

¹⁴⁷⁸⁷ *Ibidem*, vol. 1, ps. 152-157.

curialesca, que abandona la companyia del seu senyor, el rei de França, per a acostar-se al seu “altre senyor”, el rei d’Aragó. Recordem: “Lo comte de Foix anà vers aquella part tot sol e desfregat, e, feta reverència al rey, lo suplicà que fos sa mercè que l’acollís en la sua companyia” (*CeG* II.39). Michalgo s’emportà a París una lletra del rei d’Aragó, redactada pel secretari Joan Olzina (Castell Nou de Nàpols, 26 de setembre del 1446), on es tractava el comte de Foix d’“spectable magnífich comte, nebot nostre molt car”. El rei s’alegrava del fet que el comte, per mitjà d’en Michalgo, li haguera comunicat la seua intenció de reforçar “la liga per nós feta ab lo il·lustríssimo duch de Milà”. L’emissari havia comunicat al rei que “haviets deliberat, per la gran e bona devoció e amor que sempre vós e vostra casa havets haüda e contínuament havets devers nós, volenterosament voler ratifficar la dita liga, com a nostre adherent e recomanat, segons dit és, e per ço havets tramés a ell, dit micer Bertran.”¹⁴⁷⁸⁸

L’aliança contemplava un tractat d’ajuda mútua, d’on s’excloïen com a enemics el duc de Milà, i els reis de Castella, Navarra i Portugal, a proposta del rei d’Aragó, i el rei de França i el delfí Lluís de Valois, a precís i proposta del comte de Foix. Ambdós prínceps es comprometien a aportar en socors de l’altre, i en cas de necessitat, 500 homes a cavall amb una soldada inicial per a sis mesos. Si la guerra venia per mar, el nombre d’homes seria indeterminat, però concordant amb el preu dels 500 genets. Alfons V consentí escriure a la reina Maria perquè tornara a la casa de Foix uns feus catalans ocupats per la corona, d’acord amb el que negociaren, amb major deteniment, el comte de Foix, d’una banda, i la reina Maria i Joan de Navarra, d’altra.

Notem el desig de servir el rei d’Aragó que manifesta el comte de Foix en el “torneig de Melú” (de Milà?) i, així mateix, l’enviament que li fa, no de 500 homes, però sí de 5 cavallers: el seu fill Febus i quatre més. Difícilment aquestes coses podrien haver sigut escrites amb anterioritat al pacte del 1446, que sembla condicionar aquest detall argumental de la novel·la, perfectament comprensible per part d’uns oients del *Curial* que estaven al corrent de l’estratègia diplomàtica del rei de Nàpols. Com també resulta curiós que el comte del *Curial* s’interpose per evitar que el rei de França siga atacat i humiliat pel rei d’Aragó; actitud que concorda –a manera de broma literària– amb el desig del comte de Foix històric de plasmar el nom del rei de França com un adversari exceptuat del pacte d’ajuda mútua signat amb el rei d’Aragó.

---

¹⁴⁷⁸⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 109v-110v.

En els mesos següents a l'acord d'aliança entre Foix i Aragó, es negocià la restitució del castell de Rialp i la Vall d'Àssua (el Pallars Sobirà), que el rei Alfons havia manat restituir al noble occità. El comte envià el seu herald al monarca (recordem el Bonté de la novel·la), que es trobava en un campament assetjant Montecastello (la Toscana, novembre del 1447) i aquest prometé a Gastó IV que s'ocuparia personalment d'aquest afer quan acabara la guerra i se'n torne a Nàpols.¹⁴⁷⁸⁹

El rei victoriós de Nàpols, Alfons I d'Aragó, havia pactat el 1443 amb el rei destronat, Renat I d'Anjou, una treva que es rompé a primeries del 1447, quan un corsari amb patent del rei d'Aragó envai el port de Marsella i provocà el pànic en la població, que ja havia patit un saqueig per Alfons el Magnànim el 1423.¹⁴⁷⁹⁰ Aleshores, el comte de Foix s'oferí com a mediador entre el duc i el rei, a fi que les aigües tornaren a mare.¹⁴⁷⁹¹ Recordem que, en la novel·la, el rei d'Aragó fa referència irònica, en presència del comte de Foix, a l'absència del duc d'Anjou del torneig. També hi intervingué com a mediador l'oncle de Gastó IV, el vell cardenal Pierre de Foix, que el 12 de maig del 1447 seria nomenat pel nou papa Nicolau V vicari general *in temporalibus* de la ciutat papal d'Avinyó i de la senyoria pontificia del Comtat Venaissin, limítrofa amb la Provença de Renat d'Anjou.¹⁴⁷⁹² Qui sap si aquestes coses tenen alguna relació amb el capriciós itinerari que segueix Curial en la ficció novel·lesca: “Curial se'n va a Massella, e allí adobà's algun poch; e despuys anà a Avinyó, e adobà's millor e cresqué son estat” (*CeG* III.78). Realitza aquesta ruta en vespres de caure en el vici mundà i ser advertit dels seus errors pel déu Bacus i les Set Ciències Liberals.

Durant els anys 1449-1453, els darrers de la Guerra dels Cent Anys, el comte de Foix prengué part destacada en l'ofensiva de recuperació de les places de la Guyena (litoral atlàntic del sud-oest de França) ocupades des de feia dècades per Anglaterra. Participà en les preses de Dax (1451), Bordeus i Baiona (1452). Finalitzada la guerra (1453), començà a negociar una aliança definitiva amb el seu sogre el rei Joan de Navarra per a desallotjar d'aquell territori el príncep Carles de Viana, en guerra contra

---

¹⁴⁷⁸⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, fs. 17r/v, Campament contra Montecastello, 18 de novembre del 1447.

¹⁴⁷⁹⁰ Més detalls, en els capítols I.3.4 i II.3.5.

¹⁴⁷⁹¹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 290.

¹⁴⁷⁹² BARON, François, Le cardinal Pierre de Foix le Vieux (1386-1464) et ses legations, dins *La France franciscaine*, 3, París, 1914-1920, ps. 286-334.

dit Joan. Les negociacions conclogueren amb el tractat de Barcelona (5 de desembre del 1455), per mitjà del qual, Elionor d'Aragó i Évreux, el seu marit Gastó IV de Foix, eren reconeguts com a nous prínceps de Viana i hereus de la corona navarresa, en lloc d'un primogènit, Carles, que havia sigut desheretat pel pare.¹⁴⁷⁹³ Per a solemnitzar aquest acord dinàstic, el comte empenyorà el vescomtat de Castellbò i vengué una important relíquia de Foix, i invertí els 30.000 florins d'or obtinguts en un pas d'armes celebrat al Born de Barcelona, el mateix desembre del 1455. Es denominà el *Pas du Pis aux Pommés d'Or*, perquè el comte penjà pomes d'or d'un pi, que es proposà defensar com a justador, contra aquells cavallers aventurers que gosaren tocar les fruites. Des d'aquell moment, adoptà per sobrenom cavalleresc el de Cavaller de les Pomes d'Or.¹⁴⁷⁹⁴ Tot plegat, resulta bastant eloqüent sobre les aficions cavalleresques que aquest noble de la cort de França compartia amb l'autor i amb els lectors del *Curial*.

D'acord amb el pacte amb Joan de Navarra, que havia usurpat el tron de Navarra al seu fill l'any 1451, el comte de Foix ocupà militarment la Baixa Navarra (l'actual comunitat autònoma); expulsà d'allí Carles de Viana (1456-1457), i esdevingué lloctinent general del regne navarrés. La resta de fets de la biografia de Gastó IV s'allunyen ja del temps d'escriptura de la novel·la que ens ocupa.

El rei d'Anglaterra, Arbi, Clàucestre i Salisberi

Com el rei d'Aragó, el comte de Foix, el duc d'Orleans o tants altres nobles titulats, el rei d'Anglaterra és més un títol personificat que un personatge identificable amb nom i cognoms. Aquesta línia d'al·legorització de reis i nobles forma part no sols de la capriciosa recreació geopolítica de la ficció, sinó també d'un costum habitual en les cancelleries de l'època. Hi havia al continent europeu molts regnes que quedaven ben lluny de la cort de Nàpols. L'estudiós de la diplomàcia britànica medieval John Ferguson s'estranyà perquè, a la cort d'Alfons el Magnànim, els secretaris semblaven

---

¹⁴⁷⁹³ Tampoc no es tingueren en compte els drets successoris de la infanta Blanca, que era major d'edat que Elionor. Vegeu COURTEAULT, Henri, *Gaston IV, comte de Foix, vicomte souverain de Béarn, prince de Navarre (1423-1472)*, Slatkine, Tolosa de Llenguadoc, 1980, vol. 1, ps. 111-112; ARBELOA MURU, Víctor Manuel, La desaparición casi inevitable del pequeño reino pirenaico, dins *Príncipe de Viana*, 254 (VII Congreso General de Historia de Navarra), Gobierno de Navarra, Pamplona, 2011, vol. 2, ps. 619-634 (p. 620).

¹⁴⁷⁹⁴ RIQUEL, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 78-79.

ignorar el nom del rei d'Anglaterra des del 1422, Enric VI. Algunes lletres del 1450 o el 1452, són enviades, curiosament a un tal "*Ludovico, regni Angliae*".¹⁴⁷⁹⁵

No obstant aquesta llunyania, Alfons V tenia molt clar que Anglaterra era un dels regnes més rics, poblats i poderosos d'Europa, i, com a tal, s'esforçà a mantenir relacions cordials amb la casa de Lancaster. En realitat, la relació serà un tant ambigua, pel viratge diplomàtic de Londres del 1445, que més avall es detallarà. D'entrada, només cal llegir el *Curial* per comprovar que, malgrat l'"amor" que manifesta el rei d'Aragó pels anglesos, aquests es porten de manera falsa i traïdora, i, en conseqüència, justifiquem l'antipatia que mostra per ells l'autor de la novel·la.¹⁴⁷⁹⁶ Com adverteixen Lola Badia i Jaume Torró, el combat que afronta l'aventurer Curial davant el rei d'Anglaterra, quasi a la fi de l'obra, té lloc "en un ambient hostil i del tot mancat de cortesia",¹⁴⁷⁹⁷ que contrasta notablement amb el de la cort del rei de França. Contra el tòpic de la crítica literària de fa dècades sobre el presumpte caràcter *antifrancés* de la novel·la, proposat per Antoni Comas,¹⁴⁷⁹⁸ ja advertia Pamela Waley que, en realitat, els enemics a vilipendiar no semblaven tant els francesos com els anglesos.¹⁴⁷⁹⁹ Cal insistir, en qualsevol cas, en el fet que es tracta d'una antipatia de caire contextual i conjuntural, immediatament posterior al 1445: la data que consagra el vincle de sang entre els Anjou i els Lancaster. De manera que l'anglofòbia aparent del *Curial* –se suposa que compartida amb els receptors de l'obra– no és més que una manifestació secundària de l'esperit *antiangeví* de la novel·la, que és realment el més perceptible.

Quan el rei d'Aragó –d'incògnit– destaca en el vespre del torneig de Melun, tot el campament s'agita. No sols el duc d'Orleans i el comte de Foix busquen posicionar-se de nou per l'aparició d'aquest poderós i inesperat capità rival, sinó també el duc de Borgonya i el rei d'Anglaterra. Aquests dos preveuen "que si los cavallers dels scuts

---

¹⁴⁷⁹⁵ FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, p. 56: "His Neapolitan scribes dit not even know the name of England's King".

¹⁴⁷⁹⁶ En l'edició d' ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 603, tracta d'explicar-se aquest amor envers Anglaterra des d'una perspectiva historicista, relacionada amb la recerca d'un camp neutral a Bordeus (plaça anglesa), el 1283, on enfrontar-se el rei d'Aragó i el duc d'Anjou.

¹⁴⁷⁹⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 57, n. 9).

¹⁴⁷⁹⁸ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107.

¹⁴⁷⁹⁹ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 254).

negres havien mester ajuda, demanant-la, la porien haver; en altra manera, cascú faria sos fets” (*CeG* II.40). La referida informació arriba a oïdes del rei d’Aragó per boca de l’herald que el serveix, Bon Panser, però el monarca ibèric no se sent temptat per cap oferta. Prefereix dur ell la capitania d’un “quarter” intrèpid, encara que minoritari, i que després s’hi afegisca qui vulla: cavallers de Foix, de Borgonya, etc. El rei d’Anglaterra sembla un dels més inquietos per les virtuts que han mostrat, ja en la vespra, els cavallers dels escuts negres, i posa en alerta el duc de Borgonya i el duc de Bretanya. Cadascú actua de moment per la seua banda (*CeG* II.43), encara que ja s’havia vist en la vespra que els anglesos s’enfrontarien preferentment amb els francesos, d’acord amb un inexcusable conflicte secular de fons: la Guerra dels Cent Anys.

Per això, quan els ducs francesos de Borbó i de Bar, aliats del duc d’Orleans, entren en el torneig, “contra los quals lo rey d’Anglaterra ab tota la sua gent anà” (*CeG* II.46). El duc de Bretanya, francès i aliat d’Orleans, és atacat pel borgonyó de Brabant. Reapareix després el monarca anglès en auxili d’un apurat comte de Salisberi durament combatut per Curial: “tothom féu juyhí que l’haguera mort si no fos lo rey d’Anglaterra, qui, cridant grans crits, a aquella part vengué, e, metent-se per la pressa ab innumerable multitud de cavallers, fér en los cavallers dels scurs negres” (*CeG* II.50). La “llança d’or” que el rei d’Anglaterra llueix a la cimera del seu casc és interpretable com un signe que el defineix com a justador guardonat. En les justes de l’època, el vencedor podia ser recompensat, en les grans celebracions, amb una llança d’or massís.¹⁴⁸⁰⁰ Els anglesos, inicialment enfrontats amb els francesos, deixen de combatre’ls per a atacar ara els del rei d’Aragó. Curial arremet durament contra el rei d’Anglaterra i els seus, però s’hi interposa aleshores el cavaller de les espases (rei d’Aragó d’incògnit), que, “axí com havia en oy los franceses, amava de tot son cor los angleses”, als quals ordena no combatre, detall que fa que el rei d’Anglaterra s’interesse per “saber qui era lo cavaller” (*CeG* II.50). El monarca britànic ja no tornarà a aparéixer fins el capítol III.82, on, abans d’acabar el llibre, l’escriptor transporta el seu heroi a Londres per a consumir, sobre l’efígie poètica de Guillaume del Chastell (transposició de l’assassí i governador angeví de Provença, Tanneguy du Chastel), la venjança proborgonyona pel magnicidi de Montereau: la mort a destalades del duc de Borgonya, el 1419.¹⁴⁸⁰¹

Contràriament al que seria d’esperar abans del 1445, quan Anglaterra era enemiga dels Anjou i amiga de Borgonya, el rei d’Anglaterra es mostra descortés, mal governant

---

¹⁴⁸⁰⁰ Com s’ha dit en el capítol II.2.3.

¹⁴⁸⁰¹ Més detalls sobre els germans del Chastell, en el capítol II.3.8.

i partidari de “Del Chastell”. Curial, després de vèncer el seu rival, no rep cap honor per part del sobirà i tem que aquest li jugue una mala passada. Així que s’afanya a abandonar Londres i travessa el canal de la Mànega per a tornar al continent.¹⁴⁸⁰² És una fugida precipitada, com la que efectuà l’ambaixador del rei d’Aragó a Londres només assabentar-se que Enric VI de Lancaster es casava amb una Anjou.

Com ja ha sigut exposat en altre lloc, el monarca al·ludit en el *Curial* i retratat despectivament com a “jove”, en el sentit d’immadur, en el capítol III.82, és **Enric VI de Lancaster** (1421-1461; rei 1422-1461). Amb 22 anys d’edat, es deixà aconsellar per una camarilla francòfila que impulsà la treva de Tours (signada el 28 de maig del 1444, activa a partir de l’1 de juny) i, per a sorpresa dels mateixos anglesos, decidí casar el monarca amb Margherite d’Anjou, de 15 anys d’edat, filla del duc Renat I d’Anjou: no sols l’antagonista mediterrani del rei d’Aragó, sinó també un vell enemic de la mateixa Anglaterra. La decisió fou presa en març del 1445, i les bodes se celebraren ràpidament: a França, per poders, el 23 d’abril, dia de Sant Jordi, i a la catedral de Westminster, el 30 de maig, amb benediccions nupcials de l’arquebisbe de Canterbury. El prelat coronà la donzella angevina (educada pel preceptor Antoine de la Sale: l’autor de la novel·la cavalleresca *Le petit Jehan de Saintré*, ca. 1448-56) com a reina consort.

Evidentment, l’elecció no podia ser pitjor des del punt de vista de la diplomàcia napolitana, que és el punt de vista que –entre línies, al seu estil i manera– transmet l’autor del *Curial*. En anys precedents s’havien fet grans esforços per a consolidar les relacions amb Anglaterra, un país que el Magnànim “amava”, com el rei d’Aragó del *Curial*. Obtinguda la victòria incontestable de Nàpols contra Renat d’Anjou (1443), el rei d’Aragó preveia maridar una neboda seua amb el d’Anglaterra, però la decisió del 1445 llançà tots els esforços diplomàtics esmerçats amb antelació. La Corona d’Aragó rompé directament relacions amb Anglaterra. L’amistat no començà a refer-se fins a l’any 1450, quan el Alfons V fou admés, amb el núm. 166, en l’Orde de la Garrotera.¹⁴⁸⁰³ Anys a venir, hi entraria també el comte de Montedorisio, Enyego d’Àvalos (cavaller núm. 200, any 1467), amb unes armes heràldiques¹⁴⁸⁰⁴ on exhibia –

---

¹⁴⁸⁰² Episodi ja comentat amb deteniment en dit capítol II.3.8.

¹⁴⁸⁰³ FERGUSON, J., *English Diplomacy (1422-1461)*..., p. 54.

¹⁴⁸⁰⁴ Fàcilment consultables en <https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Knights_and_Ladies_of_the_Garter>, consultada en gener del 2016.

com Curial– “un lleó rampant d’or, qui travessava abdues les colors”, en honor de la viuda del Borgo que cedí en dot el comtat a la seua muller, Antonella d’Aquino.¹⁴⁸⁰⁵

Les desavinences amb Anglaterra, doncs, ajuden també –com múltiples altres indicis– a fixar la cronologia del *Curial* al voltant dels anys 1445-1450, a tot estirar. Amb anterioritat la data crítica 1445, com bé sabia un molest visitant de la cort de Londres, Joanot Martorell, futur autor del *Tirant*, era fàcil rebre favors del rei d’Anglaterra gràcies a l’amistat que aquest tenia amb el cavaller de ventura Felip Boïl i Soler. Aquest era cosí bastard del noble Ramon Boïl, un dels grans capitans del rei d’Aragó a Itàlia, i –juntament amb l’eclesiàstic Vicent Climent, valencià, com Martorell i Boïl– feia d’enllaç diplomàtic entre Nàpols i Londres.¹⁴⁸⁰⁶ Fou cèlebre la batalla singular que sostingué Felip als afores de Londres amb el donzell anglés John Astley (1442),¹⁴⁸⁰⁷ combat que entusiasma el jove Enric VI. Amb el seu immoderat paísà Joanot Martorell, la relació no fou gens cordial: acabaren intercanviant lletres de batalla.¹⁴⁸⁰⁸

Felip havia participat en la conquesta de Nàpols i el rei l’havia nomenat camarlenc seu i *menechaut* (1443), un títol honorífic que duïen aleshores molts diplomàtics de l’Europa cavalleresca. El 18 de juny del 1444, només assabentar-se de la signatura de la treva de Tours, Alfons V envià urgentment mossén Boïl en gira diplomàtica. Segons les instruccions lliurades pel secretari reial Joan Olzina, havia de visitar l’emperador d’Alemanya, el rei d’Anglaterra, i els ducs de Borgonya i d’Orleans. La part més important de la missió era la de proposar matrimoni a Enric VI de Lancaster amb una d’aquestes dues infantes portugueses de sang “aragonesa”: [1] Elionor d’Aragó (1402-1445), germana d’Alfons el Magnànim, reina viuda de Portugal des del 1439, per defunció del rei Eduard I, o [2] la filla d’aquesta i del mateix Eduard I, Elionor de Portugal i Aragó (1434-1467), neboda del Magnànim.¹⁴⁸⁰⁹ Felip Boïl havia d’intentar com fóra, dissimuladament i basant-se en l’amistat amb consellers proclius a aquesta aliança, la realització d’aquest projecte d’enllaç matrimonial: “ab aquelles pus cautes e dissimulades maneres”, de manera “que·l dit tracte de matrimoni se continue,

---

¹⁴⁸⁰⁵ Sobre la interpretació dels aspectes heràldics del *Curial*, vegeu el capítol II.2.3. Per a aquests detalls biogràfics sobre D’Avalos, el capítol II.3.4.

¹⁴⁸⁰⁶ Per a una ressenya biogràfica de Felip Boïl, vegeu el capítol I.2.5; sobre Climent, el capítol I.2.3.

¹⁴⁸⁰⁷ Servidor pels anys 1442-1447 del duc de Buckingham. Vegeu RAWCLIFFE, Carole, *The Staffords, Earls of Stafford and Dukes of Buckingham*, Cambridge University Press, Cambridge, 1978, p. 232.

¹⁴⁸⁰⁸ RIQUER, Martí de, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992, ps. 46-55; VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografia ilustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València, 1995, ps. 148-150; docs. 741 (ps. 457-458) i 745 (ps. 459-461).

¹⁴⁸⁰⁹ Aquesta seria la futura esposa de l’emperador d’Alemanya, Frederic III, des del 1452.

proseguesca e se strenga per venir-ne, si possible serà, a bona conclusió ab qualsevol de les descrites, mare o filla.”¹⁴⁸¹⁰ Les diferències d’edat entre els contraents, o la condició de viuda de la reina de Portugal, no eren vistes aleshores com un obstacle en matèria d’aliances dinàstiques: el vincle polític era el que de veres interessava.

* * *

Els anglesos estan representats en el torneig de Melun, no sols pel rei d’Anglaterra, sinó també pels comtes d’Arbi, de Cláucestre i de Salisberi, és a dir, respectivament: de Derby, de Gloucester i de Salisbury. El primer que s’esmenta en el *Curial* és el de Derby, que, en vespres del certamen, es preveia que fóra capità dels cavallers de la Gran Bretanya: “per part dels angleses e dels escots, **lo comte Arbi**” (*CeG* II.33). Com ja s’ha comentat més amunt,¹⁴⁸¹¹ l’ortografia del topònim *Arbi* presenta coincidència amb una font castellana com és *Crónica de Alfonso Onceno*, on els comtes d’Arbi/Derby i *Solúsber*/Salisbury: “Et fueron en estas galeas, con el almirante, **el conde de Arbi**, et el conde de Sálusber, et todas sus compañías. Et destos et de otras gentes iban las galeras bien pobladas de muchas compañías.”¹⁴⁸¹² Els nobles anglesos combaten heroicament com a croats en el setge d’Algesires (1342-1344), al costat d’un “Pere de Muncada” que, en el *Curial* es transformarà –per obra i gràcia, no de l’atzar creatiu de l’autor, sinó d’una ficció minuciosament repensada– en el contrincant del “comte de Salisberi”. L’aliança amb els Anjou del rei d’Anglaterra, decidida el 1445, justifica que l’antic “amor” dels cavallers la Corona d’Aragó pels anglesos, amb els quals havien realitzat algunes gestes en el passat, es convertirà en *Curial e Güelfa* en una sensació de despit, de rancor envers aquell poble.

De manera que el comte de Derby de la novel·la no està inspirat en cap personatge històric contemporani de l’escriptor, sinó en el personatge literari d’una crònica. Si ens cenyim a les dades històriques, veurem que el comtat de Derby fou un *apanage* de la monarquia londinenca, un gran estat atorgat a membres de la casa reial, reintegrat a la corona l’any 1399 i tornat a crear el 1485 per atorgar-lo als Stanley. De manera que, en temps del *Curial*, el títol de comte de Derby (*Earl of Derby*) no existia, o era atribuït al mateix rei Enric VI. La causa de la supressió del 1399 és recordada per la biografia cavalleresca castellana *El Victorial* (ca. 1435-1436, 1445-1448): els magnats anglesos

---

¹⁴⁸¹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 79v-81v, Castell Nou de Nàpols, 18 de juny del 1444 (la cita és del f. 81r).

¹⁴⁸¹¹ En el capítol precedent, II.3.9.

¹⁴⁸¹² ANÓNIMO, *Crónica del rey don Alfonso oncenno*, Atlas (“Biblioteca de autores españoles”, 66), Madrid, 1953, p. 370.

assassinaren Ricard II, que volia pactar la pau amb França, el 1399, i “alçaron en su lugar por rey al **conde Arbi**”, Enric IV, germà de Caterina de Lancaster, reina de Castella.¹⁴⁸¹³ El llibre narra les gestes del comte Pero Niño, un noble tutelat essent jove pel pare d’Enyego d’Àvalos, i presenta interessants connexions amb el *Curial*, que semblen el producte d’una tradició oral parcialment compartida.¹⁴⁸¹⁴ Com s’observa, la forma *conde Arbi* d’aquesta font s’acosta encara més al *comte Arbi* del *Curial*; amb la qual cosa, caldria tenir-la més en consideració que la crònica castellana del segle XIV que abans apuntàvem com a “excusa” per enfrontar Arbi i Muncada.

Sense descartar la possible influència d’aquestes fonts orals i literàries castellanques, cal afegir que aquest darrer comte de Derby era ben conegut a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti (+1447), a la qual estigué adscrit Enyego d’Àvalos durant anys (1435-1447), en qualitat de gran senyor de la Llombardia i, després, d’ambaixador eventual o resident del rei d’Aragó. **Henry Bolingbroke** (1367-1413), que així s’anomenava el **comte de Derby** coronat com **Enric IV** de Lancaster, rei d’Anglaterra (1399-1413), havia viatjat molt per Europa. Era conegut a Itàlia com “**il conte Arbi**”, tal com figura en la crònica de Giovanni Sercambi, de Luca (1348-1424), en coincidència ortogràfica també amb el *Curial*.¹⁴⁸¹⁵ Però se’l coneixia sobretot, al comte *Arbi*, per la seua impossible història d’amor amb Lucia Visconti e della Scala (Milà, 1372-Londres, 1424), filla de Bernabò Visconti; tia materna del darrer duc Visconti de Milà, Filippo Maria (+1447); una història que fou cantada per trobadors i poetes.

Lucia Visconti, parenta per via materna de l’ambaixador d’Alfons el Magnànim a Londres, el noble valencià Felip Boïl de la Scala (dels *Della Scala*, senyors de Verona), fou promesa als 10 anys a Lluís II d’Anjou (1382). Les negociacions continuaren durant dos anys, amb la previsió de convertir-la en reina consort de Sicília (títol referit, en la

---

¹⁴⁸¹³ DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial* [ca. 1435-36, 1445-48], ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 493-494. Sobre el comte de Derby que forçà el canvi de dinastia, vegeu BRUCE, Marie Louise, *The Usurper King: Henry of Bolingbroke, 1366-1399*, Rubicon Press, 1998, p. 110.

¹⁴⁸¹⁴ Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Convergencias entre *El Victorial* y *Curial e Güelfa*: del accessus biogràfic al contexto històric de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459; ÍDEM, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200.

¹⁴⁸¹⁵ PIÉTRESSON DE SAINT-AUBIN, Pierre, Documents inédits sur l’installation de Pierre d’Ailly à l’évêché de Cambrai en 1397, dins *Bibliothèque de l’école des chartes*, 113, París, 1955, ps. 111-139 (p. 138).

casa d'Anjou, al reialme de Nàpols).¹⁴⁸¹⁶ Després de la caiguda i enverinament del seu pare (1385), el seu cosí germà Gian Galeazzo continuà la negociació d'esposalles. Frustrat l'intent de casar-la amb l'Anjou, el nou duc ho intentà, també infructuosament (1386), amb Johann von Görlitz (fill del rei de Bohèmia i emperador d'Alemanya Carles IV), que es casà el 1388 amb una princesa sueca. L'eterna donzella núbil romania esperant una ocasió diplomàtica millor, quan visità la cort de Milà el comte de Derby (maig del 1394), que viatjava aleshores pel continent. Acabava d'enviudar de la seua primera muller, que li havia donat set fills, però encara era jove (27 anys d'edat). Lucia, de 21 anys i de natura apassionada, emmalaltí d'amor per ell. Ell estava disposat a prendre-la per muller, però Gian Galeazzo li exigí que casara també la seua filla amb un fill seu; exigència que el futur monarca anglés no acceptà. El duc començà a buscar per maridar la cosina soltera un príncep alemany, decisió a la qual ella es resistia de manera contumaç, perquè continuava enamorada del comte de Derby.

A Lucia, la casaren finalment, al castell de Pavia, l'any 1399, amb el futur Friedrich IV, landgravi de Turíngia. Però el matrimoni no es consumà, i fou anul·lat en juliol del 1403.¹⁴⁸¹⁷ Simultàniament, a l'Anglaterra del 1399, el comte de Derby accedia *manu militari* al tron, amb el nom d'Enric IV, i, encara que se'n recordava de Lucia – segons els cronistes –, es casà per deure polític, en segones núpcies, amb Jeanne d'Évreux, filla de Carles II de Navarra (1403). No obstant això, el monarca efectuà gestions per tal que Lucia no es casara amb Stefan, fill fadrister del comte palatí Robert III (com tenia pensat, però ajornà, pel 1404, el duc de Milà) i es reunira amb ell a Londres. Allí, Enric IV li concertà esposalles (maig del 1406), signades per l'hereu de Milà, Filippo Maria, garant d'un dot de 70.000 florins, compromés pels Visconti.¹⁴⁸¹⁸ Mesos després, el mateix rei d'Anglaterra la portà de la mà a l'altar¹⁴⁸¹⁹ per a casar-la amb *sir* Edmund III Holland, IV comte de Kent, fill d'un germanastre del destronat Ricard II (24 de gener del 1407). El matrimoni durà poc, perquè el comte, bastant més

---

¹⁴⁸¹⁶ BRADLEY, Helen, Lucia Visconti, Countess of Kent (d. 1424), dins BARRON, Caroline – SUTTON, Anne F. (eds.), *Medieval London Widows, 1300-1500*, A & C Black, Edimburg, 1994, ps. 77-85 (p. 77).

¹⁴⁸¹⁷ ROMANO, Giacinto, Il primo matrimonio di Lucia Visconti e la rovina di Bernabò, dins *Archivio storico lombardo*, sèrie 2, núm. 20, Milà, 1893, ps. 585-611; VISCONTI, Alessandro, *La biscia viscontea. I dodici Visconti*, Athena, Milà, 1929, ps. 146-156; BEVAN, Bryan, *Henry IV*, St. Martin's University Press, Nova York, 1994, ps. 33-34.

¹⁴⁸¹⁸ HINDS, Allen B. (ed.), Preface, dins *Calendar of State Papers and Manuscripts in the Archives and Collections of Milan, 1385-1618*, His Majesty's Stationery Office, Londres, 1912, ps. V-LIX.

¹⁴⁸¹⁹ Segons el testimoni cronístic de NICOLAS, Harris (ed.), *A Chronicle of London. From 1089 to 1483*, Tipogr. de Longman, Rees, Orme, Brown and Green, Londres, 1827, p. 90.

jove que ella, premorí tanmateix el 15 setembre 1408.¹⁴⁸²⁰ La dama llobarda romangué viuda a la cort londinenca, amb el títol de comtessa de Kent, que seria suprimit a la seua mort, l'any 1424. La difunta enamorada del “conte Arbi” havia acumulat una gran fortuna, testa a favor de la seua germana Anglesia Visconti (+Milà, octubre del 1439) i al nebot Gian Carlo Visconti i Armanyac, dit “il Piccinino”.

L'autor del *Curial* podria haver oït comentar als Montcada valencians de Nàpols la història del “Pere de Muncada” que lluità colze a colze amb “lo comte Arbi” en el mític setge d'Algesires; cosa que justificaria la broma d'enfrontar ambdós personatges en la novel·la. Podria haver tingut accés a la crònica o al poema castellans d'Alfons XI, en els quals apareix també un tal *Avdallá*, que duu el mateix nom –amb ortografia castellana– que un dels tunisencs del *Curial*. Podria haver oït l'anònim, per boca d'un conestable Dávalos o del seu antic “criat” Pero Niño, refugiats a València el 1422, la història d'un “Guillalmes del Chastell” que travessà la mar cap a Anglaterra poc després de l'entronització reial del comte “Arbi”. O, igualment, podria haver oït parlar de dit comte a la cort de Milà, arran de la mort d'Anglesia (octubre del 1439), quan es parlaria de nou dels amors del comte “Arbi” amb Lucia Visconti. En fi, si l'autor del *Curial* fou algú com Enyego d'Àvalos, gran cortesà de Filippo Maria Visconti pels anys 1435-1440 i cantor de poemes d'amor al so de l'arpa,¹⁴⁸²¹ és més que probable que tinguera notícia del comte de Derby i que decidira incloure'l en el relat de ficció.

* * *

Quan s'està desenvolupant el torneig, *Curial* s'ha d'enfrontar als cavallers anglesos de “Clàucestre” i “Salisberi”, en un context que posa de manifest que els d'aquesta nacionalitat actuen falsament, de manera poc cavalleresca, raó per la qual desperten en el sempre moderat llobard sentiments de ràbia i d'ira:

“Ladonchs *Curial*, qui de rabiosa ira fonch encès per rahó de un anglès qui falsament, ab una lança, l'avía ferit, e no ·l pogués atènyer –tan yvarçosament li desparch–, alargant los hulls, viu altre anglès, qui **mossèn de Claucestre** havia nom, e lo qual fins en aquella ora los cavallers dels scuts negres per tot son poder havia infestats molt; e sí dreçà lo cavall contra ell, e, ab una lança en la mà, cuytà derrere ell e aconseguí'l davant les lotges. L'anglès, qui oy cridar “¡Ací és lo

---

¹⁴⁸²⁰ WEIR, Alison, *Britain's Royal Family: A Complete Genealogy*, The Bodley Head, Londres, 1999, p. 111.

¹⁴⁸²¹ Detalls que es troben reflectits en els capítols I.3.2-I.3.4, als quals us remetem.

cavaller del falcó: ¡gara d'ell!", girà's de continent, e, tenint una lança en la mà, se'n va per ferir-lo, e sí'l ferí per mig l'escut, en manera que tota la lança féu volar en peces. Curial, qui tot rabiava de mal talent, encontrà lo cavaller de tal virtut, que, passant-li l'escut, li féu sentir la lança en la carn crua, e ·l derrocà del cavall fort vituperosament, en manera que no sabia si era nuyt o jorn. E, devallant del cavall, e tenint aquell per una regna, li llevà l'escut, lo qual era tot blanch ab una corona d'or, e sí ·l tramés tantost a les loges, dient: 'Ves, dóna'l a la pus bella donzella de totes'." (CeG II.48).

El cavaller i diplomàtic castellà Diego de Valera, que visità la cort de Londres l'any 1442, es quedà meravellat –com, segurament també, Joanot Martorell– amb els cerimonials cavallerescos i heràldics que allí se solemnitzaven. En canvi, l'autor del *Curial*, que simpatitza poc amb els anglesos, no acaba de creure's el tòpic. Així, quan es prepara el combat de Curial contra Del Chastell a Londres, diu que fou “feta una lliça no tan solemne com en França, car, segons me par, en Anglaterra en aquell temps no ·s feyen tan grans cirimònies de dos cavallers qui ·s combatessen” (CeG III.82). El mateix Valera, en el seu *Ceremonial de príncipes*, recordava...

“...aver visto el duque de Glocestre, en Gránuja [Greenwich], que es a tres leguas de Londres, lunes de la Resurrección [del 1442], vestido en ábito ducial de esta guisa: un manto de tapete azul fasta los pies, aforado en armiños, abierto por el costado, y un rico collar de balaxos e perlas y una befa en la cabeça con un rico coronel, y un cetro de oro en la mano. E ansí andava en la procesión, llevándole delante un cavallero un espada, la punta arriba.”¹⁴⁸²²

El ducat i títol ducal de Gloucester (*Duke of Gloucester*) fou un *apanage* de la casa reial anglesa (estat cedit a títol vitalici a algun infant o membre de la família del rei), creat per primera vegada el 1385, en favor d'un fill del rei Eduard III, Thomas of Woodstock (1355-1397), I duc de Gloucester (1385-1397). Aquest morí sense successió masculina, així que el títol tornà a la corona, fins el 1414. Aleshores fou erigit per segona vegada en benefici d'un fill del difunt Enric IV (+1413), germà d'Enric VI

---

¹⁴⁸²² VALERA, Diego de, *Ceremonial de príncipes* [ca. 1474], ed. de Rafael HERRERA GUILLÉN basada en la de Joan Viñao, València, ca. 1517, Biblioteca Saavedra Fajardo, Múrcia, 2005; ed. electrònica <www.saavedrafajardo.org/Archivos/LIBROS/Libro0183.pdf>, ps. 10-11.

(1413-1422) i oncle d'Enric VI (1422-1461, 1470-1471). Ens referim a **Humphrey of Lancaster** (1390-1447), **II duc de Gloucester** (1414-1447), que és el personatge en el qual pensarien tant l'autor com els possibles oients de *Curial e Güelfa*. A la mort d'aquest duc, l'any 1447, el títol quedà de nou en suspensió, fins a l'any 1461, quan s'atorgà a un tercer titular, posterior al temps d'escriptura de l'obra.

Humphrey de Gloucester apareix citat com "*Hunfredus duci Cloucestrensis*" en les cartes que li remetia (Milà, dècades del 1430-1440) l'humanista Pier Candido Decembrio.¹⁴⁸²³ En el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (València, 1460-1464), apareix documentada la forma *Glóceste*, similar al *Glócestre* del castellà Valera. En canvi, els escrivans del Consell de Barcelona (1436-1438) es referien al duc de *Clàusestri*.¹⁴⁸²⁴ Per la seua banda, els ambaixadors que dit consell barceloní tenia residint a la cort napolitana, es referien al duc de *Còucestre* (1444).¹⁴⁸²⁵ Altrament, a la cancelleria reial del Magnànim solia preferir-se l'ortografia *Glàucestre* (secretari reial Joan Olzina, Nàpols, 1444),¹⁴⁸²⁶ forma que té una major correspondència amb el *Clàucestre* del *Curial*; cosa que contribueix a reforçar la idea d'una gènesi napolitana de la novel·la. L'escriptor no sols es trobaria radicat a Nàpols, sinó que, molt probablement, estaria en contacte –i potser tindria amistat– amb el secretari reial Joan Olzina; una amistat com la que tenien ell i el gran camarlenc D'Àvalos, que compartien aficions literàries, i interès pels clàssics i l'humanisme.¹⁴⁸²⁷ Per bé que la preferència de l'escriptor per una C- inicial per al topònim podria estar influïda per cròniques i textos medievals francesos (on solia aparèixer com *Monseigneur de Claucestre*), o qui sap si per textos occitans.¹⁴⁸²⁸ La forma napolitana de la cancelleria i de la novel·la, en qualsevol cas, podrien haver-la condicionada, així mateix, les missives diplomàtiques i

---

¹⁴⁸²³ ZACCARIA, Vittorio, L'epistolario di Pier Candido Decembrio, dins *Rinascimento*, 3, Florència, 1952, ps. 85-118 (p. 105).

¹⁴⁸²⁴ Arxiu Històric Municipal de Barcelona, Consell, Lletres closes, 1436-1438, f. 40v. Citat per COLL JULIÀ, Núria, Aspectos del curso catalán y del comercio internacional en el siglo XV, dins *Estudios de Historia Moderna*, 4, Barcelona, 1954, ps. 159-188 (p. 167, n. 46).

¹⁴⁸²⁵ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, ps. 264-267 (docs. 193-194/2).

¹⁴⁸²⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 79v-81v (f. 81v), Castell Nou de Nàpols, 18 de juny del 1444.

¹⁴⁸²⁷ Ambdós apareixen ben relacionats en els materials epistolars manejats per SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956.

¹⁴⁸²⁸ D'occitans, sols hem trobat aquesta forma en FLOURAC, Léon, *Jean Ier, comte de Foix, vicomte souverain de Béarn, lieutenant du roi en Languedoc. Étude historique sur le sud-ouest de la France pendant le premier tiers du XVe siècle*, A. Picard, París, 1884, p. 291: "si no poden aver lo dit mossen de Claucestre, que deven empetrar cum agen autre grant senhor d'Anglaterra"

les relacions orals de Felip Boïl, ambaixador a Borgonya i a Anglaterra pels anys 1440-1445.

Humphrey de Gloucester, fill i germà de rei, fou l'home més poderós d'Anglaterra en les primeres dècades del segle XV. Casat el 1422 amb Jacqueline de Baviera, senyora de bona part dels Països Baixos i dama amb molts trets amb comú amb la Làquesis de Baviera del *Curial*,¹⁴⁸²⁹ la repudià el 1426 per a casar-se amb una amant plebea (1428), cosa que el desprestigià com a noble. L'important patrimoni de l'exmuller seria recollit pel duc de Borgonya, Felip III el Bo. Aquest havia sigut desafiat per Gloucester amb un desembarcament de tropes a Calais (1424) per a fer valdre els seus drets morganàtics al comtat d'Hainaut. Finalment, i a desgrat de l'aliança Borgonya-Anglaterra (reforçada en juny del 1424 pel casament de John of Lancaster, duc de Bedford i regent anglés de França, amb Anne de Bourgogne), el duc de Gloucester i el comte de Salisbury ordiren un pla per assassinar el duc Felip (1424-1426).¹⁴⁸³⁰ Aquest complot criminal i antiborgonyó de "Clàucestre" i "Salisberi", i el seu descobriment, coincident en el temps amb una segona ambaixada multitudinària de borgonyons a València (1427),¹⁴⁸³¹ sembla ja interessant per a justificar per què apareixen junts ambdós nobles en el *Curial* i són escarmentats. Amb una burla inclosa, com és lliurar l'escut que portava "Clàucestre" a Làquesis de Baviera.

El contuberni fou descobert per un tal Guillaume Benoît, intendent del comte de Suffolk, que desertà i se'n passà a la part de Borgonya. Declarà davant una comissió extraordinària d'indagació constituïda *ad hoc* per Felip el Bo (juny del 1427). Explicà el confident que, essent sabuda l'afició del duc de Borgonya a les justes, "on trouverit moyen de lui asséner *un subtil coup* qu'on ne manquera pas d'imputer au hasard, et le peuple serait bien forcé de croire à la fortuité d'un pareil cas."¹⁴⁸³² Amb l'objectiu d'una mort accidental en camp de lliça, elegiren un bon justador de la confiança i seguici de Suffolk: el capità Thomas Guerrard. Aquest s'encarregaria, en unes justes que s'havien de celebrar el 1425, de garantir l'èxit de l'atemptat. Tanmateix, el comte de Suffolk

---

¹⁴⁸²⁹ Vegeu el capítol I.3.6.

¹⁴⁸³⁰ DESPLANQUE, M. A., *Projet d'assassinat de Philippe-le-Bon par les Anglais (1424-1426). Mémoire historique présenté à la classe des lettres de l'académie royale de Belgique*, Académie Royale de Belgique, Brusel·les, 1867.

¹⁴⁸³¹ BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes a las embajadas de 1426 y 1427 contenidos en la cancillería de los reyes de Aragón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 91-101.

¹⁴⁸³² DESPLANQUE, M. A., *Projet d'assassinat...*, p. 18.

caigué malalt i no pogué concórrer amb el seu esbirro a les justes. Després d'això Suffolk, Gloucester i Salisbury planejaren una entrevista del primer amb el duc de Borgonya, amb previsió de parar-li una emboscada mortal (1426). Seria una cosa com l'emboscada que patí el "Tròyol" de les *Històiries troianes* a mans d'Aquil·les i els seus mirmidons, o la que l'autor del *Curial* fa que protagonitze el "comte de Salisberi", quan encercla traïdorament Curial amb 50 cavallers. Aquil·les tingué èxit, però no Salisbury i companyia amb Felip el Bo, ni el "Salisberi" de ficció amb Curial.

Resulta que, per determinades circumstàncies, el duc de Borgonya tingué notícia que s'estava tramant alguna cosa, i evità el contacte amb els implicats. Es tractaren les diferències per intermediaris diplomàtics i s'arribà a una reconciliació formal el 1427. S'entén així millor l'actitud del proborgonyó escriptor, i del seu *alter ego* de paper, amb el duc de "Clàucestre" de la novel·la: "Curial, qui tot rabiava de mal talent, encontrà lo cavaller de tal virtut, que, passant-li l'escut, li féu sentir la lança en la carn crua" (*CeG* II.48). Normalment, en les justes que emprén, el llombard –que s'anuncia, recordem, amb un herald anomenat *Venjança*– procura no ferir l'adversari. Tanmateix, la "ràbia" contra aquest angés el duu a venjar el complot descobert el 1427, del qual tindria notícia amb tota seguretat, perquè fou airejat per la propaganda borgonyona. Igualment, venjarà després el magnífic de Montereau del 1419 (l'assassinat d'un duc de Borgonya per Tanneguy du Chastel) amb la mort brutal d'un "Del Chastell".¹⁴⁸³³

En els anys subsegüents, desprestigiats per les seues derrotes militars davant els francesos, el duc de Gloucester es trobà amb un partit rival poderós (1441-1445), que es guanyà la confiança del seu jove nebot Enric VI, i caigué finalment en desgràcia (1445) dos anys abans de morir; tot això, en temps d'escriptura del *Curial*. Era conegut el magnat anglés, d'altra banda, per la seua afició a les lletres, als llibres i a les novetats culturals produïdes per l'humanisme a Itàlia. L'any 1433 comissionà al canceller florentí Leonardo Bruni la traducció llatina de la *Política* d'Aristòtil, completada el 1438. L'humanista Pier Candido Decembrio, cap de la cancelleria milanesa, esdevingué el seu agent cultural a Itàlia (1438-1444) i traduí en el seu honor *La República* de Plató (1437-1440).¹⁴⁸³⁴ A banda d'interessar-se pels clàssics, fou també un lector entusiasta

---

¹⁴⁸³³ Aspecte comentat en el capítol II.3.8.

¹⁴⁸³⁴ BORSA, Mario, *Correspondence of Humphrey Gloucester and Pier Candido Decembrio (1439-1444)*, dins *English Historical Review*, 19, Londres, 1904, ps. 509-526; SAYGIN, Susanne, *Humphrey, Duke of Gloucester (1390-1447), and the Italian Humanists*, Brill, Leiden, 2002, p. 219.

del Boccaccio Ilatí (les *Genealogie deorum gentilium*), i del *Decameron* i altres obres del certaldés que regalà l'any 1444 a la Universitat d'Oxford.¹⁴⁸³⁵

Des del punt de vista polític, el duc de Gloucester es coordinà pels anys 1436-1441 amb el duc Richard de York, lloctinent general de França i la Normandia, i amb el cunyat d'aquest, el comte de Salisbury, per a la guerra sense quarter contra els francesos pro-Valois. Pretenia continuar Humphrey amb els propòsits bel·licistes del seu difunt germà, el rei Enric V. Quan es negocià i s'acordà l'alliberament del duc d'Orleans, l'any 1440, Gloucester s'hi oposà obertament.¹⁴⁸³⁶ Enfront d'aquest partit s'alçà la veu, a partir del 1441, del cardenal Beaufort i de William de la Pole, futur duc de Suffolk, que constituïren un cercle nobiliari a la cort partidari de la diplomàtica i la reconciliació amb França. Enmig de tot es trobava el rei Enric VI d'Anglaterra: aquell “jove” tan poc de fiar del *Curial*, que s'inclinaria finalment per l'acord amb França (1445).

Mentre la política de Londres evolucionava conflictivament, altres contenciosos, de caràcter mercantil, afectaven els mercaders barcelonins que comerciaven amb Anglaterra. Ja pel 1436, de resoldre –o de complicar, segons que li interessara– aquestes coses s'ocupava Gloucester, que era interpel·lat pel rei Alfons a petició del Consell de Barcelona.¹⁴⁸³⁷ El 19 de setembre del 1442, els consellers escrigueren al rei, que es trobava en plena guerra napolitana, alarmant-lo perquè el duc de Gloucester s'havia apoderat, contra dret, segons deien, de les mercaderies de sengles naus de Joan Llull menor i Francesc Pujades, en represàlia per la vulneració d'unes obligacions mercantils. Hi intervingué directament a Londres un eclesiàstic valencià ben relacionat amb Gloucester, Vicent Climent, que es movia hàbilment per les altes esferes del poder londinenc.¹⁴⁸³⁸ Tanmateix, no hi pogué fer res, i l'assumpte quedà pendent de resolució. El 18 de juny del 1444, Alfons el Magnànim ordenà al seu secretari Joan Olzina que, en l'ambaixada a Londres que es disposava a efectuar el *menechaut* Felip Boïl, incloguera una visita al “duch de Glaucestre” per a saludar-lo i per a demanar-li la devolució de les naus. El cavaller valencià havia d'explicar al magnat britànic...

---

¹⁴⁸³⁵ BRANCA, Vittore, *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio, II. Un secondo elenco di manoscritti e cinque studi sul testo del “Decamerone”, con due appendici*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1991, vol. 2, ps. 68 i 55, respectivament.

¹⁴⁸³⁶ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, ps. 273-281.

¹⁴⁸³⁷ COLL JULIÀ, N., *Aspectos del corso catalán...*, p. 167.

¹⁴⁸³⁸ FERNÁNDEZ, Amancio – TATE, Robert Brian, Vicent Climent: un valenciano en Inglaterra, dins *Estudios de historia moderna*, 6, Barcelona, 1956-1959, ps. 133-139 (p. 137).

“...com lo dit senyor ha reebuda sa letra sobre lo material de les marques o represàlies fetes per ell, dit duch, de la nau de Francesch Pujades e d'en Johan Llull menor de dies, ciutadans de Barchinona, e robes que en aquelles eren e foren ocupades e com lo dit senyor li regràcia sa bona oferta e voluntat, e li plau granment que de tal matèria e axí molesta haja de fer ab vassalls seus.”¹⁴⁸³⁹

El rei havia escrit a Barcelona prometent una solució per al contenciós i avisant que, de la resposta que portara l'ambaixador, informaria ben informat els consellers. Els missatgers catalans, Francesc des-Pla i Guillem des-Torrent, informaren a Barcelona (20 de juny i 4 de juliol) de la partença de mossén Boïl. El secretari Olzina, segons deien, assegurava que aquest assumpte del duc de Gloucester era prioritari i que seria tractat específicament per l'ambaixador.¹⁴⁸⁴⁰ El mateix secretari havia acordat abans amb ells les instruccions sobre la negociació que calia dur a terme.¹⁴⁸⁴¹

L'assumpte preocupava especialment a la cort de Nàpols. El tresorer general de la Corona, Mateu Pujades (desplaçat a València el 1442, per a facilitar la recaptació d'impostos i l'enviament de fons a Nàpols) era germà del Francesc embargat pel duc de Gloucester. Ambdós eren valencians, però Francesc Pujades s'havia assentat des de feia anys a Barcelona, i era un dels “ciutadans” i mercaders catalans més actius. Aquest Francesc era pare, a més, de Guillem Pujades, establert des del 1437 a Gaeta al costat de l'oncle, primerament com a escrivà i després com a lloctinent. Pel 1442, era “receptor general de les peccúnies de nostra cort” o substitut del tresorer absent.¹⁴⁸⁴² A més d'estar atent a les remeses de l'oncle, Guillem s'havia de coordinar regularment amb Enyego d'Àvalos, responsable de la *Camera della Sommaria*, el gran organisme financer del reialme napolità, que era el més ric i poblat de la monarquia.

Segons Alan Ryder, Guillem “tenia mucha influencia sobre Alfonso” i estava molt ben considerat a la cort. Francesc Pujades aprofità aquesta influència del fill per a obtenir privilegis mercantils per a Barcelona, arran d'una visita seua a Nàpols en la primavera del 1444, de resultes de la qual fou inclòs el seu contenciós amb Gloucester

---

¹⁴⁸³⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 79v-81v (f. 81v), Castell Nou de Nàpols, 18 de juny del 1444.

¹⁴⁸⁴⁰ MADURELL MARIMÓN, J. M., *Mensajeros barceloneses...*, ps. 264-265 (doc. 193, Nàpols, 20 de juny del 1444) i 266-267 (doc. 194/2, Nàpols, 4 de juliol del 1444).

¹⁴⁸⁴¹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 279.

¹⁴⁸⁴² Trobareu ressenya biogràfica de Mateu i Guillem Pujades en el capítol I.2.5.

en l'ambaixada. Francesc se'n tornà a Catalunya en abril, amb una carta dels emissaris barcelonins a la cort (del 29 d'abril), on aquests advertien els consellers que havien de confiar en les seues explicacions sobre els projectes del rei, “com haje major manera de saber-les que negun altre, per lo gran loch e favor que son fill en Guillem Pujada ha ab lo senyor rey, qui vol que l'anomenen en nom de tresorer. E dehir-vos, senyors, ab tota veritat, que la favor que aquest ha és obre de no creure.”¹⁴⁸⁴³

L'ambient que es trobà Felip Boïl a Londres en arribar-hi, l'estiu del 1444, era ja molt enrarit per la pugna entre partits. Pocs mesos abans, William la Pole (futur duc de Suffolk), que havia desplaçat del poder Gloucester i comptava ara amb el suport d'Enric VI, havia acordat amb el duc d'Orleans la celebració d'una conferència de pau entre França i Anglaterra.¹⁴⁸⁴⁴ Les negociacions prosperaren: Carles VII de França acceptà casar Margherite d'Anjou, filla de Renat I d'Anjou (el gran enemic del rei d'Aragó) amb el rei d'Anglaterra. La infanta eixí de Tours cap a Angers (4 de maig) per a anar preparant ja unes esposalles que sorprendrien Europa i disgustarien el rei d'Aragó, alhora que afavoririen la conclusió de la llarga Guerra dels Cent Anys. El duc de Borgonya s'incorporà a les converses i el 28 de maig, a Montils-lès-Tours se signà l'anomenada treva de Tours, que entraria en vigor l'1 de juny. Pocs dies abans, Suffolk, en representació del rei d'Anglaterra, celebrà esposalles per poders amb la filla del duc d'Anjou, a la catedral de Sant Martí de Tours (24 de maig del 1444).¹⁴⁸⁴⁵

Aquesta última maniobra, la de l'enllaç de sang que segellava la treva, es mantingué en secret, per tal com s'havia fet a espatles del marginat duc de Gloucester, del parlament i del poble anglés. De manera que Alfons V encara proposava en la seua ambaixada de juny del 1444, al rei d'Anglaterra, que acceptara la mà de la seua germana, la reina viuda de Portugal, o de la seua neboda, la filla d'aquesta. El matrimoni entre Enric VI de Lancaster i Margarida d'Anjou se celebrà primerament a Nancy, per procuració, el 23 d'abril del 1445, i fou el preludi d'unes brillants justes cavalleresques. La reina viatjà a Anglaterra i, el 30 de maig, reberen les benediccions nupcials ambdós contraents a la catedral de Westminster. Abans que tinguera lloc aquesta celebració, l'ambaixador Felip Boïl abandonà precipitadament Anglaterra: tan precipitadament com farà, cap a la fi del llibre III, el *Curial* de la novel·la. El rei de Nàpols i els seus cortesans, inclòs l'autor del *Curial* –com és més que evident– estaven

---

¹⁴⁸⁴³ Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Lletres comunes, vol. 14, f. 65, Nàpols, 29 d'abril del 1444. Citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 204.

¹⁴⁸⁴⁴ McLEOD, E., *Charles of Orleans...*, ps. 305-306.

¹⁴⁸⁴⁵ *Ibidem*, p. 308.

molt disgustats per la novetat i tal vegada culpaven el vell Gloucester de no haver evitat aquell casament i de no haver volgut desembargar, tampoc, els béns del pare del tresorer Pujades i de l'altre mercader català. Segons John Ferguson, “Alfonso was displeased that nothing had been done about the losses of his merchants En Francesch Pujades and En Joan Llull, and intended tu look into the matter further.”¹⁴⁸⁴⁶

Realment, des del 1441, Gloucester havia perdut molt de poder: la seua muller fou sentenciada i morta, acusada de bruixeria, i ell fou apartat del poder en benefici del nou favorit del jove rei, Suffolk. Les bodes del 1445 suscitaren molta oposició a Anglaterra. Suffolk mantenia el temor que Gloucester, germà i oncle de reis, encapçalara alguna acció contra ell. Així que el manà detenir per alta traïció el 20 de febrer del 1447. El duc morí tres dies després, probablement assassinat. William Shakespeare presentarà un duc de Gloucester, encarregat d'acompanyar en la ficció la tragèdia protagonitzada pel rei Lear, potser inspirant-se en algun aspecte de la figura de Humphrey.

La crueltat i la violència amb la qual es tractat “mossèn de Claucestre” per Curial en el torneig de Melun, ell i altres anglesos, troba explicació raonable si situem la redacció dels llibres II i III en algun moment entre abril del 1445 (casament del rei anglés amb la filla de Renat) i l'any 1450 (acceptació per Alfons V del collar de la Garrotera: reconciliació). Tot encaixa, doncs, amb la resta de referències cronològiques que afecten altres personatges o situacions. Quan Felip Boïl abandonà Londres (primavera del 1445), el vell duc de Gloucester era ben conscient que se n'anava disgustat amb ell i amb tot els anglesos; que no tornaria més a aquell país, i que encomanaria aquest disgust al seu “vell amic” el rei d'Aragó. Amb la qual cosa, tractà d'arreglar-ho al cap d'unes setmanes: el 12 de juliol de dit any escrigué al rei Alfons enviant-li amb la missiva un valuós manuscrit i dient-li que segur que l'apreciaria, com a “mecenes de les lletres que era”. El regal consistia en “a lavishly illuminated copy of Livy's *Roman History* from the library of Charles V, which Bedford had given to Gloucester in 1427”. En la lletra, redactada en llatí humanístic per un dels secretaris del duc, l'italià Antonio Beccaria, el magnat anglés recordava l'entrevista mantinguda poc abans amb l'ambaixador Boïl: “*cum dominus Philippus Boyl, legatus tuus, proximis his diebus, ad me visitandum venisset...*”¹⁴⁸⁴⁷ El cavaller valencià, tan ben rebut poc abans a la cort del duc de Borgonya, no havia aconseguit en canvi els seus objectius a

---

¹⁴⁸⁴⁶ FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, p. 56.

¹⁴⁸⁴⁷ SAYGIN, S., *Humphrey, Duke of Gloucester...*, ps. 121-123.

Londres. En assabentar-se de la imminència de les bodes del rei amb Margarida d'Anjou, en maig del 1445, havia abandonat la Gran Bretanya camí de Nàpols.¹⁴⁸⁴⁸

Suffolk s'assabentà de l'enviament diplomàtic realitzat pel duc de Gloucester al rei d'Aragó. Tres dies després que aquest haguera escrit la lletra al Magnànim, el 15 de juliol del 1445, coincidí que arribaren a Londres els ambaixadors del rei de França i de Renat d'Anjou (el futur rei d'Anglaterra es preveu que seria nét d'aquest). Enric VI i del seu privat aprofitaren l'avinentesa per a degradar i humiliar en públic Gloucester, afirmant que la seua opinió no comptava per a res. L'acusaren, a més, de voler continuar en relació diplomàtica amb el rei d'Aragó, que era enemic de la casa de la reina Margarida, i, en conseqüència, d'Anglaterra. L'apartaren directament del consell de govern. D'ací que, entre aquesta data i la seua mort, en febrer del 1447, Humphrey de Lancaster, duc de Gloucester, estigué retirat als seus dominis.¹⁴⁸⁴⁹ Per la seua banda, Boil no sols no tornà més a Anglaterra, sinó que abandonà el terreny de la diplomàcia per a dedicar-se a les armes, a l'ombra dels seus parents, els *condottieri* valencians Ramon i Joanot Boil.¹⁴⁸⁵⁰ Aquests foren els capitans de l'exèrcit del rei d'Aragó a la Llombardia (1446-1447), quan la Corona d'Aragó aspirava a ser senyora de Milà, i prosseguiren combatent després en contrades del nord d'Itàlia.

Per la seua banda, Enric VI de Lancaster procurà restablir les relacions diplomàtiques amb el rei d'Aragó i Nàpols, pel 1450, amb un gest carregat de simbolisme, com era la seua admissió en l'orde de la Garrotera.¹⁴⁸⁵¹ No era sols un gest, emperò, sinó una declaració d'amor i germania. Recordem amb Johan Huizinga que la pertinença a un orde militar, en el segle XV, no era qualsevol cosa per a un rei o per a un cavaller: comportava la creació d'"un fort lligam sagrat".¹⁴⁸⁵² En conseqüència, el marge per al vilipendi dels anglesos en el *Curial* s'ha de situar cronològicament, per força o per lògica, entre la primavera del 1445 i el 1450. I encara podria ser més estret pel cap baix si tenim en compte l'arribada a la cort de Nàpols, per març del 1447, de la notícia de la desgraciada mort del duc de Gloucester. Així les coses, les circumstàncies

---

¹⁴⁸⁴⁸ FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, ps. 56 i 200.

¹⁴⁸⁴⁹ SAYGIN, S., *Humphrey, Duke of Gloucester...*, p. 123.

¹⁴⁸⁵⁰ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 362.

¹⁴⁸⁵¹ FERGUSON, J., *English Diplomacy (1422-1461)...*, p. 56.

¹⁴⁸⁵² HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 115.

històriques, que condicionen tants elements toponomàstics i argumentals de la novel·la, ens porten a pensar en un lapse cronològic molt estret (1445-1447) i ajuden molt bé a situar, com s'ha dit, la redacció dels llibres II i III de la novel·la. Hi pesaria també el record latent, d'autor i lectors, del desgraciat matrimoni del duc de Gloucester amb Jacqueline de Baviera (1422, anul·lat el 1428), durant el qual el magnat anglès tramà un complot amb Salisbury per a assassinar el duc de Borgonya (*ca.* 1425).

* * *

A la implicació del comte de Salisbury en el comentat intent d'assassinat del duc de Borgonya (1424-1426), en estreta cooperació amb el duc de Gloucester, s'afegirien altres circumstàncies relacionables amb el temps d'escriptura del *Curial* (dècada del 1440). La mala impressió que degué causar a Felip Boïl –i, en conseqüència, al consell de govern d'Alfons el Magnànim– l'actitud proangevina del comte de Salisbury (1444) degué influir en el tractament que rep el “**comte de Salisberi**” en la novel·la. La seua topada amb *Curial* és immediatament posterior a la de Clàucestre:

“Mas un comte anglès, apellat mossèn de Salisberi, lo qual era de la persona molt gran, valerós e famós cavaller, havent vist ço que *Curial* havia fet, fet abans llevar mossèn de Claucestre e, mig mort, a la sua tenda tramès, cridà tots los cavallers qui en companyia del dit Claucestre éran venguts e, no relexant los seus propis, tots los amonestà que era necessari que lo cavaller del falcó aquell jorn fos abatut. Per què, sens ferir, se met per lo torneig, e tant cercà amunt e avall, que ell viu lo cavaller del falcó qui feya armes davant les lotges, e la sua strenuïtat resplandia entre tots los cavallers. Per què Salisberi, qui ·l viu, corre contra ell, e més de cinquanta cavallers qui ab ell tots junts venien; e encontren a *Curial* dels pits dels cavalls axí fort, que, per valent e per poderós que fos lo seu cavall, li fonch forçat anar a la terra. Mas *Curial*, trobant-se a peu en mig de tanta gent, ab la spasa se defenia tan maravellosament, que no era degú que lo seu colp no temés. Emperò, per molt que ell fes, li levaren lo cavall a força, e ·l se'n menaren, e ·s treballaven en apresonar-lo; e sens falla aportat ho hagueren a efecte, si no fos un cavaller qui cridà lo cavaller de les spases...” (*CeG* II.49).

Aquesta escena és, clarament, una continuació de la venjança literària que emprén l'escriptor contra el duc de Gloucester i el comte de Salisbury que l'any 1426, després d'haver intentat atemptar contra la vida del duc de Borgonya en una lliça, tractaren de

parar-li una emboscada mortal; com més amunt s'ha dit. L'emboscada real no tingué lloc perquè el duc fou previngut; la de Curial té lloc, però no té èxit.

El cavaller de les espases (el rei d'Aragó) i tots els seus es precipiten sobre aquells que havien emboscat Curial i l'alliberen, alhora que un d'ells, "Pere de Muncada" s'enfronta directament amb el comte de Salisbury i l'abat de la sella. Curial dóna cortesament la mà al noble anglés, però perquè s'incorpore i combata per la seua vida amb ell. L'embranchida d'un Curial irat és tal, que Salisbury "fonch constret a ficar los genolls". Tothom el jutja ja per mort "si no fos lo rey d'Anglaterra": convocant els seus, aconseguix deslliurar el comte, però no la seua cavalcadura, que, retinguda per Pere de Montcada, és lliurada per aquest a Curial, que ataca a cavall el rei i altres anglesos (*CeG* II.50). Aleshores, el rei d'Aragó, que, malgrat tot el que veia que feien, "amava de tot son cor los angleses", ordena els seus que es vagen a pels francesos.

La batalla continua, però l'autor ajorna un comentari sobre aquest episodi de l'encerclament de Curial per cavallers enemics, ordit pel comte de Salisbury:

"Salisberi fonch molt reprès de la empresa que havia feta contra lo cavaller del falcó. Car si lo dit cavaller havia derrocat a mossèn de Claucestre e li llevava l'escut, lo cavaller del falcó ho havia fet e feya bé com a cavaller, combatent-lo a cors per cors, e Salisberi, puy que personalment se trobava en aquell debat e volgués ajudar o ajudàs a Claucestre, açò podia ell fer molt bé e sens càrrech seu. Mas, mirant açò, lexar-los, e anar a cercar cavallers, e ajustar-los, e tots d'ahurt venir contra un sol cavaller, açò ·ls paria mal fet, e que no fonch obra de tal cavaller com ell cuydava ésser, car, si per ventura, mentre ell anava a cercar e ajustar los altres cavallers, lo cavaller del falcó hagués mort a Claucestre, Salisberi se fóra trobat sens cosín germà, e per ventura li fóra tolt loch de venjança, e, d'altra part, que deute de cavalleria no sofer que aquells ajusts se facen en tal cas, ne per tal via" (*CeG* II.62).

El judici sobre l'emboscada parada per Salisberi a Curial el fan els cavallers de la cort assistents i participants en el torneig. Troben encomiable la noblesa del llombard, que havia derrocat Claucestre en combat cos a cos, "e feya bé com a cavaller", però no l'estratagema de Salisberi, que "no fonch obra de tal cavaller com ell cuydava ésser." Si Curial haguera mort Claucestre, per negligència del seu "cosín germà" Salisberi, que no féu front cos a cos el llombard, hauria sigut per culpa seua. No tindria dret a venjar-se'n,

per haver faltat al codi d'honor. A més, l'emboscada dels 50 cavallers és una operació que “deute de cavalleria no sofer”. El paràgraf vol transmetre un judici sobre aquest cas de caire cavalleresc i conservador, medieval, ajustat fil per randa al concepte d'honor de la cavalleria clàssica. Per reforçar aquesta opinió, que seria la majoritària en els cenacles nobiliaris de les corts valenciana i napolitana d'Alfons el Magnànim, l'escriptor compara l'actitud de Salisberi amb la d'un Aquil·les desacreditat en les *Històries troyanes* de Delle Colonne –el *best seller* bèl·lic de l'edat mitjana i de dites corts–, que, agrupant els seus mirmidons, havia rodejat “Tròyol” i li havia donat mort. El duc de Borgonya del 1426 haguera pogut ser, perfectament, un nou Tròyol.

Tanmateix, el paràgraf subsegüent (atenent a la voluntat de l'autor, en tota la novel·la, de plantejar eclècticament opinions contraposades, obertes al debat, a la manera de Ciceró i els tractadistes de l'humanisme¹⁴⁸⁵³) s'introdueix una correcció de judici recurrent a l'*auctoritas* de Vegeci (*Epitome rei militaris*, III,ix,3), un autor clàssic, que l'anònim del *Curial* coneixia i estudiava: “aquell és tengut per savi cavaller o capità qui pus sàviament e ab pus cautelosa manera, ab menys dan e menys perill, e ab major seguretat, sab cercar e haver la cobejada e dubtosa victòria” (*CeG* III.62).¹⁴⁸⁵⁴ La cavalleria de l'edat mitjana es basava en el combat i en l'honor individuals, però la cavalleria de la Itàlia del Magnànim es fonamentava en el combat col·lectiu i en l'estratègia, adreçada a l'obtenció per damunt de tot de la victòria.

La nova manera de fer la guerra requeria de “conduïdors” formats en “disciplina militar” –com l'anomena l'anònim–, que foren com Enyego d'Àvalos, qui, segons un elogi del rei d'Aragó (1449), era “*in regimine sapiens in rebusque bellicosis providus et industrius, et in gubernatione gentium maxime strenueque circumspectus.*”¹⁴⁸⁵⁵ Els lectors del *Troià* i seguidors de velles opinions eren encara molts (“molts han dit...”) en l'ambient on es movia l'escriptor, però “pot ser que erren”, sobretot qual afirmen que Hèctor estava per damunt d'Aquil·les, i que aquest el matà de manera covard. No hi diu pas això, Homer. I l'escriptor, encara que no ha tingut accés al passatge concret de la *Ilíada*, sap que els humanistes defenen unànimement l'honor d'Aquil·les.¹⁴⁸⁵⁶

Així doncs, els qui sostenen la justificació del narrador –és ell el que s'expressa en aquests comentaris– són “altres” pocs, que “dien que Achil·les usà bé en matar

---

¹⁴⁸⁵³ Vegeu el capítol II.1.7, on es tracta de l'eclècticisme ciceronià, i el capítol II.1.6, on s'aborda la influència sobre l'autor dels diàlegs humanístics.

¹⁴⁸⁵⁴ Us remetem de nou al capítol II.1.7, on tractem de Vegeci com a font del *Curial*.

¹⁴⁸⁵⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 4v-5v, Castell Nou de Nàpols, 9 de juliol del 1449.

¹⁴⁸⁵⁶ D'aquest debat s'ha tractat amb deteniment en el referit capítol II.1.7, quan s'aborden autors com Vegeci i Homer.

Tròiol a qualsevol partit.” Aquests recolzen llur argumentació en la saviesa dels antics. Entre els cavallers una mica *crítics* amb el codi d’honor medieval, és evident que es troba l’autor. Altrament, no hauria calgut que emetera aquest segon judici en positiu sobre l’emboscada de Salisberi, que és una contestació al criteri imperant. De la mateixa manera, s’observa ací –i es veurà encara més en el llibre III– que l’escriptor defén la figura d’Aquil·les, perjudicada per Guido delle Colonne i per la tradició medieval, però reivindicada per la cultura de l’humanisme i del Renaixement.¹⁴⁸⁵⁷

Pel que fa a l’onomàstica del comte anglés, val a dir que el nom de Salisbury (*Salàsberi* en el *Tirant* de Joanot Martorell), d’entrada, sonaria malament a la cort de Nàpols per tres possibles raons. En primer lloc, perquè les bodes d’Enric VI de Lancaster amb la filla de Renat d’Anjou començaren a celebrar-se a Anglaterra –on encara es trobava l’ambaixador de Nàpols, Felip Boil– amb una cerimònia que tingué lloc el 23 d’abril del 1445 a Titchfield Abbey (en la costa meridional del país: el lloc d’arribada des de França), presidida per William Ayscough, **arquebisbe de Salisbury**. L’eclesiàstic participaria seguidament (juliol del 1445) en les negociacions amb l’ambaixada francesa arribada a Londres per a ratificar l’acord de pau.¹⁴⁸⁵⁸

Es podria afegir encara que el jurista, diplomàtic i conseller de William de la Pole “Suffolk”, Adam Moleyns (un personatge il·lustrat, que es cartejava amb Enea Silvio Piccolomini), era encara **degà de Salisbury** (1441-1445) quan acompanyà el mateix Suffolk a l’ambaixada de França on es tractà del matrimoni entre Margarida d’Anjou i Enric VI (19 de febrer-27 de juny del 1444). En recompensa pels seus serveis obtingué el bisbat de Chichester (24 de setembre del 1445) i fou l’amfitrió de l’ambaixada francesa a Londres de juliol del 1445, en la qual Gloucester fou humiliat per se amic d’Alfons el Magnànim. El 20 de juliol del 1446 anà ell mateix d’emissari a França. A la

---

¹⁴⁸⁵⁷ Lola Badia i Jaume Torró observen que “l’episodi de l’acorrallament de Curial per Salisberi i Clauestre és construït sobre la crònica de Guido delle Colonne –entesa com a vertadera– a propòsit de la mort de Tròiol a mans d’Aquil·les.” Vegeu BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 97). Tanmateix, no encerten a veure que l’autor ho planteja així en deferència a uns lectors habituats al *Troià*, però abans mateix introdueix una frase en defensa d’Aquil·les i, seguidament, un paràgraf corrector en el qual discrepa del criteri tan estès d’aquells que al·leguen el “maestre” – irònicament considerat– Guido, enfront de l’*auctor* Vegeci. Vegeu també el comentari que fan dits editors en ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 604 i 607-608.

¹⁴⁸⁵⁸ GRAHAM, Rose – RIGOLD, Stuart E., *Titchfield Abbey*, Her Majesty’s Stationery Office, Londres, 1969, p. 9. DUNN, Diana E. S., Margaret [Margaret of Anjou] (1430-1482), Queen of England, consort of Henry IV, dins *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004, ed. electrònica <<http://www.oxforddnb.com.proxy2.library.illinois.edu/view/article/18049>, creat el 15 de juny del 2012>

cort reial, el degà de Salisbury exercí de ‘guardià del segell privat del rei’ (*keeper of the King’s privy seal*) des del 3 de juny del 1444.¹⁴⁸⁵⁹ Si Felip Boil l’havia conegut en la seua ambaixada (juny del 1444-maig del 1445), potser hauria descobert que es tractava d’un personatge no sols enemic de la causa i de la casa del rei d’Aragó, sinó també odiós per a molts dels seus coneguts. Fou linxat per uns soldats malcontents, el 29 de gener del 1450, que embarcaven a Portsmouth. Els convocats acusaren el diplomàtic Moleyns de la pèrdua de Normandia i aquest, just abans de morir, culpà Suffolk.¹⁴⁸⁶⁰ Aquest currículum resulta, en efecte, suggerent. Tanmateix, el personatge històric al·ludit en negatiu en *Curial e Güelfa* és un “comte”, un noble cavaller. No és tracta de cap prelat o arquebisbe, com eren l’arquebisbe de Salisbury o el degà de la seu.

Sent aquesta l’elecció de l’autor, caldria recordar que “lo comte Arbi” o de Derby (*CeG* II.33) i el comte de Salisbury, com més amunt ha estat exposat, combateren colze a colze amb l’almirall Pere de Montcada en el setge d’Algesires (1342-1344), i ara es dóna la paradoxa que qui arremet contra Salisberi és també un “Pere de Muncada”. Les fonts castellanques de la croada antiislàmica (*Crònica* i *Poema* d’Alfons XI) adaptem com *Arbi* el comte de Derby, coincidint amb el *Curial*, i com *Solúsber* el topònim *Salisbury*. L’anònim de la novel·la catalana es decanta, en canvi, *Salisberi*, que era la forma predominant en textos francesos i ibèrics del segle XV. En anglés medieval, així mateix, eren habituals múltiples variants ortogràfiques del tipus *Salusbery*, *Salusburi*, *Salesburi*, *Salusbyry*, *Salysburi*, *Salsbury*, *Salesbiry*, *Salysbery* i *Salisberi*.¹⁴⁸⁶¹ Així que és probable que l’opció de l’escriptor depenguera d’una informació directa, rebuda de viva veu de l’ambaixador Boil, al seu retorn d’Anglaterra a Nàpols (1445).

Quant al títol comtal, fa pensar directament en un personatge històric tan important com fou **Richard Neville** (1400-1460), **V comte de Salisbury** *iure uxoris* (1428-1460), per haver-se casat pel 1421 amb la darrera comtessa titular de Salisbury de la nissaga dels Montagut, Montagu o Montacute: Alice Montacute. El progenitor d’aquesta no tingué descendència masculina, amb la qual cosa es produí un canvi de

---

¹⁴⁸⁵⁹ JHONES, Thomas (trad.), *The Chronicles of Enguerrand de Monstrelet*, Henry G. Bohn, Londres, 1853, vol. 2, p. 136; GRIFFITHS, Ralph A., *The Reign of King Henry VI. The exercise of royal authority, 142-1461*, University of California Press, Bekerley – Los Angeles, 1981, p. 281; SMITH, Bill, Adam Moleyns (d. 1450), dins *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, Oxford, 2004, ed. digital <www.oxforddnb.com/view/article/18918> consultada en gener del 2016.

¹⁴⁸⁶⁰ PEARSALL, Derek, The Literary Milieu of Charles of Orléans and the Duke of Suffolk, and the Autorship of the Fairfax Sequence, dins ARN, Mary-Jo (ed.), *Charles d’Orléans in England, 1415-1440*, D. S. Brewer, Cambridge, 2000, ps. 145-157 (p. 149).

¹⁴⁸⁶¹ ACKERMAN, Robert W., *An Index of the Arthurian Names in Middle English*, Stanford University Press (“University series. Language and Literature”, 10), Stanford, 1952, p. 211.

dinastia, dels Montacute als Neville. Aquesta comtessa Alice de Salisbury era fillastra de la marquesa de Suffolk, muller del Suffolk: l'artífex el matrimoni d'Enric VI amb la filla del duc d'Anjou. El comte, Richard Neville, no era "cosín germà" de Humphrey de Lancaster, però aquest sí que compartia sang reial amb la seua muller, Alice Montacute. Encara que és probable que l'autor no coneguera aquests lligams, sinó que improvisara el vincle familiar per a justificar el socors prestat pe Salisberi a Clàucestre. També cal tenir en compte que aleshores tots els consanguinis de les cases reials europees es tractaven protocol·làriament de *beaus cousins*. En qualsevol cas, el personatge en qüestió era citat per ser un destacat magnat de la cort i un cavaller notable.

L'any 1436, Neville acompanyà el seu cunyat Richard, duc de York, a la guerra de França, comandant 1.300 homes d'armes i un nombre indeterminat d'arquers. En aquesta guerra combaté contra els francesos colze a colze amb el duc de Gloucester. Ambdós defenien l'estratègica plaça de Calais contra el duc de Borgonya, que acabava de reconciliar-se amb el rei de França en la conferència d'Arràs (1435). En tornar a Anglaterra, en novembre del 1437, Richard esdevingué membre del Consell Reial d'Enric VI de Lancaster. En els anys 1438-1443 estigué ocupat en el control de la frontera occidental d'Anglaterra amb Escòcia. A partir del 1443, esdevingué un personatge molt influent a la cort, de la qual es retiraria de nou el 1448 per a fer front als escocesos, ja que aquell any esclatà de nou la guerra –de caràcter estructural– entre Anglaterra i Escòcia. Si Felip Boil fou ambaixador d'Alfons V d'Aragó a Londres pels anys 1444-1445, el degué tractar i conèixer personalment. Sabria, doncs, que, a banda d'un bon militar, era partidari ferm del casament del rei Enric VI amb la filla de Renat d'Anjou. De fet, una de les dames que acompanyaven Margarida d'Anjou en les festes nupcials de Nancy (Lorena, març del 1445) era precisament Alice Montacute, la muller de Neville i comtessa titular de Salisbury. L'ambaixada, encapçalada pel mencionat Suffolk (que passà de comte a marquès de Suffolk en setembre del 1444), partí de Londres en novembre del 1444 i se'n tornà de França en abril del 1445.¹⁴⁸⁶² En la ficció d'una novel·la indissimuladament antiangevina com és *Curial e Güelfa*, encaixa molt bé, doncs, el "comte de Salisberi" com un cavaller a véncer i abatre.

* * *

---

¹⁴⁸⁶² BAUMGAERTNER, Wim E., *Squires, Knights, Barons, Kings, War and Politics in Fifteenth Century England*, Trafford, Bloomington, 2009, ed. digital, s. p.

Hi ha un detall final sobre els anglesos, de caràcter heràldic,¹⁴⁸⁶³ relacionable amb la decepció que afectà els curials de Nàpols, l'any 1445, en assabentar-se que el “jove” (i se suposa que no molt ben aconsellat) Enric VI de Lancaster havia elegit Margarida d'Anjou per a quartejar les seues armes heràldiques amb les d'ella, i oferir-li la corona de reina d'Anglaterra. L'escriptor representa la “mala elecció” quan arravata als anglesos un escut blanc –mancat d'armes heràldiques, a l'espera de rebre'n algunes– que només té per timbre una corona d'or, emblema de reialesa. És l'escut destinat a una futura reina o sobirana. Notem, a més, que –com té per costum l'escriptor– juga a la paronímia amb *regna/reyna*: “E, devallant del cavall, e *tenint aquell per una regna, li llevà l'escut*, lo qual era tot blanch ab una corona d'or, e sí ·l· tramés tantost a les loges, dient: ‘Ves, dóna'l a la pus bella donzella de totes’.” El portador, segurament un dels anglesos de Clàucestre i Salisberi, atorga l'escut sense pensar-ho a la superficial Làquesis, que en realitat no el mereix tant com Festa: “Per què, aquell qui ·l· portava, lo donà a Làquesis, de què ella fonch molt contenta (...). De què Festa cuydà morir d'enveja, e, sobrada de ira...” (*CeG* II.48). La representant a la cort de París de la Güelfa manifesta uns sentiments concordants amb els dels cortesans del Magnànim el 1445, quan comprovaren que l'escut blanc de la reina d'Anglaterra havia sigut decorat amb les armes del duc d'Anjou, i la corona d'or l'havia rebuda una filla seua.

L'elecció dels personatges entre els quals es traspassa l'escut inclou una broma sobreentesa: el trofeu és arravatat al duc de Gloucester (“Clàucestre”), fill i germà de reis d'Anglaterra, i donat a Làquesis de Baviera, una dama que recorda en molts aspectes la desgraciada vida amorosa de Jacqueline de Baviera, que tingué molts pretendents i marits, però que mai no fou feliç. El seu tercer matrimoni (1422-1428) havia sigut precisament amb el duc Humphrey de Gloucester, del qual nasqué un únic fill mort (1424). L'anglès l'abandonà (1425) i obtingué del papa la nul·litat (1428) per a poder casar-se amb la seua amant plebea.¹⁴⁸⁶⁴ També té relació aquest judici on són presents tres dames a les llotges (la *bella* Làquesis, la *sàvia* Güelfa representada per la Güelfa, i la *poderosa* reina de França) amb el juí de París, que preferí la bellesa d'Afrodita a la saviesa d'Atenea o a al poder d'Hera.¹⁴⁸⁶⁵ És una lliçó, en definitiva, sobre les males eleccions en la vida: les matrimonials i les dinàstiques. Aquestes errades eleccions, determinades per impulsos passionals, sentiments i percepcions superficials,

---

¹⁴⁸⁶³ I ja comentat, en conseqüència, en el capítol II.2.3.

¹⁴⁸⁶⁴ Com s'ha exposat en el capítol II.3.6, al qual us remetem.

¹⁴⁸⁶⁵ PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, p. 125.

solen portar a la discòrdia. A diferència de les bones eleccions: aquelles que es realitzen seguint l'ètica d'Aristòtil, és a dir, dominant els impulsos de les passions naturals (que ens igualen als animals) i recorrent a la força de la raó humana.

El duc de Borgonya

En els dies previs al torneig, l'herald Bonté informa Curial i els "aragoneses" que estan constituint-se quatre quaters o banderes, de manera que serà un combat multitudinari a quatre bandes, en el qual s'endurà el "prix" el millor equip. Capitanegen els quaters, respectivament, el comte d'Arbi (anglesos i escocesos), el comte de Foix (occitans i ibèrics), el comte d'Orleans (francesos *strictu sensu*, bretons, normands, gascons...) i el "duch de Burgunya" o "de Borgunya" (l'autor juga, com sempre, amb les variants ortogràfiques), que encapçala els cavallers alemanys i italians (*CeG* II.33). El ducat de Borgonya conté terres pairals a França, però s'estén ara molt per terres de l'Imperi Alemany. L'eix Alemanya-Itàlia que traça ací l'escriptor jugarà a favor de l'amistat que els borgonyons adquiriran amb el rei d'Aragó: reflex literari de l'aliança *italogermànica* (Borgonya-Milà-Nàpols) traçada pels anys 1442-1446. S'està preparant el terreny, doncs, per al joc d'aliances que es concretaran després. Curial, independent, però llombard (italià), se sentirà a gust lluitant colze a colze amb un rei d'Aragó al qual admira (l'aliança Milà-Aragó data del 1435) i amb el duc de Borgonya, que farà amistat, tant amb el cavaller llombard com amb el monarca "aragonés". El que en principi sembla producte d'una creativitat improvisadora, no és tal improvisació.¹⁴⁸⁶⁶ En tot moment, l'autor "controla" qualsevol detall onomàstic o argumental de la seua obra a fi de comunicar a uns lectors ben informats –en aquest cas, ben informats de la política internacional i l'acció diplomàtica de la cort de Nàpols– continguts que tinguen correlació versemblant amb el panorama europeu dels anys 1445-1448.

Les previsions inicials, on no compta per a res la Corona d'Aragó, canviaran de seguida. L'actuació del rei d'Aragó d'incògnit en les vespres del torneig suscita en els equips rivals, a parts iguals, temor i admiració. L'herald Bon Panser s'assabenta "per un heraut del duch de Borgunya, e encara per un altre del rey d'Anglaterra, que si los cavallers dels scuts negres havien mester ajuda, demanant-la, la porien haver; en altra manera, cascú faria sos fets" (*CeG* II.40). Els "aragoneses" encara en són pocs, i el

---

¹⁴⁸⁶⁶ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 90-92, s'adona perfectament que l'autor és "proborgonyó", com ho fan la resta d'estudiosos de la novel·la, però el que cal és explicar per què, si el que aspirem és a entendre la intenció literària de l'autor.

comte de Foix (occitans i ibèrics), el duc de Borgonya (francesos anti-Orleans) i el rei d'Anglaterra llancen ofertes per atraure-se'ls. Tanmateix, el rei d'Aragó –autosuficient, emprenedor– rebutja personalment l'oferiment de Foix, i fa oïdes sordes als altres dos. Prefereix ser ell capità del seu propi “quarter” i que, aquells que vullen li “demanen”, a ell, de servir-lo. Recorda al comte de Foix “que ell era capità de l'un quarter del torneig, e que no li venia bé metre's en altra companyia” (*CeG* II.39).

A punt de començar el torneig, el rei de França veu “tots los cavallers dels scuts negres a una part” i pronostica que aquests faran un bon paper. El duc d'Orleans, que despunta com el rival a contenir, s'interessa per saber quants en són. L'informen que, de moment, en són 35; ell en té 50. Però “los borgunyons e los angleses deyen que, si ajuda havien mester, demanant-la a ells la porien haver” (*CeG* II.43). Els esquemes inicials de quatre capitànies per “llengües” o grans conjunts supranacionals (la Gran Bretanya, Occitània i Espanya, Alemanya i Itàlia, i França) ja no hi compten per a res. L'esquema inicial que planteja l'escriptor és el de la Guerra dels Cent Anys, anterior al 1435 (francesos del duc d'Orleans d'una banda; borgunyons i anglesos, d'altra), però alterat per dues novetats. En primer lloc, per la irrupció en el “torneig de Melú” d'un capità desconegut i inesperat. En segon lloc, per la “traïció” dels anglesos, que en principi semblen amics de Borgonya i d'Aragó, però que després es mostren falsos: ataquen Curial i Aragó de manera poc cavalleresca. Sens dubte, la irrupció en l'escenari europeu d'un rei d'Aragó-Nàpols reconegut per Roma (1443); el casament del rei anglès amb la filla de Renat d'Anjou (1445), el gran enemic d'Aragó, i l'aliança forjada entre Aragó i Borgonya (1445-1446), determinen les evolucions del torneig de Melun, que l'autor de *Curial e Güelfa* desplega sobre un intricat tauler de joc literari. La competició Aragó-Orleans, en fi, és un evident reflex literari del “torneig de Milà” (1446-1447), on Alfons el Magnànim i Carles d'Orleans pugnaven per la “corona” ducal.

El duc d'Orleans (artífex de la treva França-Anglaterra, 1444; aspirant al ducat de Milà, com s'ha dit, en el temps històric, paral·lel al de la ficció) pronostica que, sent així “qui vencirà los dels scuts negres vencirà tot.” El rei d'Anglaterra, temorós també de l'empenta del rei d'Aragó, avisa altres dos capitans, el duc de Borgonya i el duc de Bretanya perquè estiguen alerta (*CeG* II.43). El rei de França (natural protector del duc d'Orleans, a qui ajuda, vulgues no vulgues en l'afer italià, 1446) cerca el d'Aragó, però rep l'atac del duc de Borgonya (en teoria, vassall seu i senyor de territoris francesos, però enemistat històricament amb ell i amb els del duc d'Orleans per la Guerra dels Cent Anys). El comte de Foix observa que el rei de França és superat pel rei d'Aragó –

ell sap qui és el cavaller de les espases– i el convenç perquè deixi la lliça, torne a les llotges i es limite a oficiar de jutge i espectador privilegiat. Això concorda amb l’aliança signada entre Foix i Aragó (1446), que convertia el comte de Foix, a la cort de França, en un aliat a l’hora d’apartar el rei de França dels afers d’Itàlia i, singularment, de la reivindicació de Gènova i de la successió de Milà (1446-1447).

Així estan evolucionant les coses quan els d’Aragó, per ordre del rei, deixen de combatre els anglesos per a atacar els francesos. Es troben llavors amb “aquells del duch de Borgonya, entre los quals havia dos cavallers molt valents, lo un dels quals ere apellat lo senyor de Sent Jordi, l’altre, lo senyor de Vergues.” El rei d’Aragó veu que el de Vergues portava per cota d’armes pals de gules en camper d’or, és a dir, la senyera dels reis d’Aragó. Amb la qual cosa, ordena no atacar-lo. El mateix ocorre amb el de Sant Jordi, que duu paraments amb la creu de dit sant, protector de la casa reial d’Aragó (*CeG* II.50). Aquests senyals heràldiques presagien l’amistat que quallarà després entre els dels escuts negres i “aquests burgunyons e flamenchs”. L’autor sap que, com la Corona d’Aragó, on caben “aragoneses” i “cathalans”, dos pobles amb llengües i tradicions diferents, al ducat de Borgonya també hi ha diferència entre els borgonyons pròpiament dits, francesos, i els flamencs, residents en l’Imperi Germànic i de llengua neerlandesa. En aquesta categoria sembla que s’inclouen tàcitament els alemanys de Luxemburg, la Renània, Cleves, etc., assimilats als “flamenchs”.

Bon Panser, herald del rei d’Aragó, fa d’enllaç amb els borgonyons, que “meten les spases als foures” i decideixen no atacar els dels escuts negres. Vergues i Sant Jordi comuniquen la novetat al “**comte de Flandes**”, que jeia malalt “en la sua tenda” i que “havia comanada la sua gent al duch de Borgonya”. En efecte, el riquíssim i poblat comtat de Flandes, a la mort de Margarida III, comtessa de Flandes (1405) havia passat a formar part del patrimoni de la casa ducal de Borgonya. Aquesta incorporació havia sigut, de fet, molt important per a la consolidació del ducat com un gran estat europeu, a més d’una potència mercantil i naval. Borgonya no sols s’havia afirmat autònomament respecte del rei de França, sinó que també havia combatut contra el partit defensor d’aquest rei, el dels Armanyac-Orleans: “Los burgunyons, qui contra los franceses aquell jorn se eren molt treballats, anaren al seu duch” i li pregunten que faci paus amb el cavaller de les espases, cosa que aquest accepta. Cessa llavors l’activitat, i els senyors de Vergues i Sant Jordi s’ajunten amb el rei d’Aragó a sopar (*CeG* II.50). El rei els descobreix la seua identitat i els accepta en el seu quarter o equip (*CeG* II.58). Tanmateix, el rei de França, per un fet inesperat, llicencia el torneig. Els d’Aragó se’n

tornen sense avisar al seu país i el senyor de Vergues disputa amb el comte de Foix perquè ambdós volen ser guardians de les tendes de campanya on s'allotja Festa (*CeG* II.63). En els capítols següents, i en absència del rei d'Aragó, el duc de Borgonya, Vergues, Sant Jordi i Foix constitueixen un "consell" (*CeG* II.77) que recolza Curial quan aquest s'ha d'enfrontar al Sanglier. El contrincant bretó comptarà amb el suport del duc d'Orelans, el duc de Bretanya i els seus. Es consolida així el caràcter *proborgonyó* de la novel·la, ben compatible amb els sentiments dels cortesans d'Alfons V el Magnànim en el moment d'escriure's *Curial e Güelfa*.

El duc de Borgonya és qui capitaneja aquest "partit" d'amics de Curial: "Lo duch de Borgonya, lo comte de Foix, e molts barons e cavallers, feyen molta honor a Curial: una, perquè ho merexia; altra, per despit dels altres. E anaven a la sua posada, e l'acompanyaven fins a la cort, e ·l tornaven a son hostal; e açò cascun jorn, en manera que Curial era molt ben acompanyat e ab molta favor" (*CeG* II.81). El fet que es faça acompanyar pel comte de Foix no és cap casualitat: és una transposició del triangle geopolític traçat per la diplomàcia napolitana l'any 1446, amb els dos tractats de germania, amistat i ajuda mútua, signats amb els històrics comte Gastó IV de Foix i duc Felip III el Bo de Borgonya. I els grans senyors de Bergues (l'històric, amb *B-*) i de Saint-Georges, com es veurà, tenen a veure en aquesta amistat.

El duc de Borgonya és qui presenta Aznar d'Atrossillo, protocol·làriament, al rei de França (*CeG* II.83). S'ha convertit, no sols en amic del rei absent d'Aragó, sinó també en padrí de Curial a la cort de París. Mentrestant, al Montferrat, els cavallers envejosos s'assabenten que Anthoni Mossenyor, oncle de dit duc, reivindicava per a ell el marquesat de Montferrat, i amb aquesta excusa es desplacen a París. El duc de Borgonya i el comte de Foix festegen la victòria de Curial i Aznar (*CeG* II.104). A petició dels envejosos, Curial exposa al duc el problema de l'oncle Anthoni, que sembla que no es tal problema (*CeG* II.119), la qual cosa satisfà el marquès de Montferrat (*CeG* II.121). Poc després, Curial visita el Montferrat, on la Güelfa li gira l'esquena, i se'n torna a París, on descobreix que "lo duc de Borgonya se n'anà a la sua terra; e lo comte de Foix..." (*CeG* II.138). Després d'aquesta darrera menció, ja no es torna a parlar en la novel·la, ni del duc de Borgonya, ni dels nobles barons borgonyons.

* * *

El ducat independent de Borgonya (emancipat del regne de França; lliure de retre homenatge al rei de França des del 1418) fou governat durant els anys 1419 al 1467 pel duc **Felip III el Bo** (1396-1467), artífex d'una de les corts més pròsperes i brillants

d'Europa. Resulta difícil que, en el temps d'escriptura del *Curial*, quan els destinataris de l'obra oïren nomenar el **duc de Borgonya** no pensaren en ell.

En els capítols d'acceptació del Toisó d'or per Alfons V d'Aragó el Magnànim, redactats a Itàlia i en llengua catalana –com el *Curial*– el secretari reial Arnau Fonolleda, fa servir alternativament les dues formes ortogràfiques del títol nobiliari conegudes per l'anònim: “lo duch de Burgunya” i “lo duch de Borgunya” (14 de novembre del 1446).¹⁴⁸⁶⁷ L'autor de la novel·la –que s'expressa oralment i escriu en un català dialectalment occidental– escriu *Borgunya* 13 vegades i *Burgunya*, 6; en canvi, Fonolleda –barceloní– preferia la forma amb tancament vocàlic en *u*. Ambdues variants eren corrents a la cancelleria de la Corona i a la literatura catalana de l'època. Les exigències d'Alfons V d'Aragó a Felip III de Borgonya concorden del tot amb aquell esperit palesament antiangeví del *Curial* de què veníem tractant. Si Nàpols s'agermana amb Borgonya és, sobretot, per a aïllar “lo duch d'Anjou”:

“Vol encara lo dit senyor rey, e sots aquesta condició e no en altra manera acceptar lo dit collar e orde: Que, si cas era que lo dit duch de Burgunya era en liga, ara o en sdevenidor, ab lo duch d'Anjou, e entre lo dit senyor e lo duch d'Anjou era guerra, en la qual lo dit duch de Burgunya faés valença al duch d'Anjou, que en tal cas al dit senyor sia lícit, sens altre cas ne cerimònia, rendre lo dit collar e exir-se del dit orde, e guerrejar semblantment contra lo dit duch de Burgunya, no obstant los dits capítols e presents modificacions...”¹⁴⁸⁶⁸

Jeremy Lawrance considerava interessant la sintonia de l'autor del *Curial* amb la “Burgundian culture” estudiada per Pamela Waley,¹⁴⁸⁶⁹ com una via més d'aproximació a la novel·la i a l'individu que hi havia al darrere.¹⁴⁸⁷⁰ L'escriptor sintonitza amb aquella mena de “romanticisme cavalleresc” que informà la parafernàlia flamígera del gòtic borgonyó i de les seues espectaculars *performances* cavalleresques. Recordem que a la

---

¹⁴⁸⁶⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 50. Publicat per JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *ESTUDIS d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119, doc. 1 de l'apèndix (ps. 116-117), Presenzano, 13 de novembre del 1446.

¹⁴⁸⁶⁸ *Ibidem*, p. 117.

¹⁴⁸⁶⁹ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256; EADEM, In search of an autor for *Curial e Güelfa*: the French Clues, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, Liverpool University Pres, Liverpool, 1976, ps. 117-126.

¹⁴⁸⁷⁰ LAWRENCE, Jeremy N. H., Nota-ressenya de WALEY, Pamela (trad.), *Curial and Güelfa*, George Allen & Unwin, Londres, 1982, dins *Medium Aevum*, 55/1, Londres, 1986, ps. 148-149.

Corona d'Aragó del segle XV, tant en la part ibèrica com en la cort napolitana, s'apreciava molt l'estètica borgonyona. El rei Alfons era un home de gustos artístics preferentment flamencs. I, si els regnes de França, Anglaterra i Castella representaven els grans "centres" i pols d'atracció (demogràfics, polítics, econòmics, militars) de l'Europa Occidental, la "gran entente perifèrica" de Borgonya, Aragó i Portugal –com la denomina Eduard Mira¹⁴⁸⁷¹– presentava una gran puixança a mitjan segle XV: militar, política, diplomàtica, artística i navegatòria. L'entesa entre Felip III el Bo i Alfons V el Magnànim, dos prínceps de dominis inconnexos, però de grans aspiracions i de gran personalitat, resultava, així les coses, tan aconsellable con natural.¹⁴⁸⁷²

Els estats del duc de Borgonya comprenien una *Part-Delà* (comtats d'Artois, Flandes, Holanda, Brabant, Hainaut i Limbourg), integrada en el Sacre Imperi Romanogermànic, i una *Part-Deçà* (ducat de Borgonya i Franc Comtat de Borgonya) al regne de França. Separaven ambdues parts els ducats imperials d'Alsàcia i Lorena, i la Picardia francesa dels Valois. De la mateixa manera, el rei d'Aragó posseïa uns *Regnes Occidentals* o d'*Enllà la Mar* (regnes d'Aragó, València, Mallorca i Sardenya; principat de Catalunya) i un regne principal, que és el de les Dues Sicílies (Sicília deçà Far, amb Nàpols de capital, i Sicília dellà el Far de Messina: la part insular). Tanmateix, a diferència de Felip de Borgonya, Alfons posseïa formalment el títol de "rei". El borgonyó, que es titulà el 1435 *el gran duc de l'Oest* (de França), tractà de superar aquesta carència negociant infructuosament amb el futur emperador Frederic III la concessió d'un títol de *rei de Brabant*, que mai no pogué ser (1446-1448).¹⁴⁸⁷³ L'aliança amb Aragó, per aquests mateixos anys, manifestava un sentiment d'admiració mútua entre l'àrbitre del centre d'Europa i el rei que, després d'haver conquerit Nàpols (1443), aspirava a imposar el seu poder hegemònic a tota Itàlia (1446-1448).

Es comprén així que l'autor de *Curial e Güelfa*, que escriu des de i per a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (ca. 1445-1448) tracte tan amistosament el duc de Borgonya i els seus grans barons. En contrast amb això, un cavaller arruïnat i

---

¹⁴⁸⁷¹ MIRA, Eduard, *Del Mar del Norte al Mediterráneo. Vínculos dinásticos, rutas comerciales y relaciones artísticas*, dins NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV* (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museo de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001), Museo Thyssen-Bornemisza – Museo de Belles Arts de València, Madrid, 2001, ps. 117-132 (p. 126).

¹⁴⁸⁷² Segons MIRA, E., *ibídem*, el pacte s'ajusta "a la geopolítica continental y a una antigua lógica de alianzas europeas." S'inscriu "en la tradicional entente de los pequeños y dinámicos países periféricos y urbanos frente a los pueblos telúricos, expansivos y constructivos de estado: Castilla y, en primer lugar, Francia."

¹⁴⁸⁷³ Com més amunt s'ha comentat.

desencantat amb el rei Alfons, com fou Joanot Martorell, autor de *Tirant lo Blanc* (València, 1460-1464), projecta sobre la seua obra “un intencionado y significativo silencio respecto a todo lo que afecta al ducado de Borgonya.”¹⁴⁸⁷⁴ I també sobre tot allò que poguera tenir relació amb l’empresa italiana o napolitana del rei d’Aragó, molt recent en la memòria col·lectiva dels seus lectors valencians.¹⁴⁸⁷⁵ Això no lleva que l’autor del *Tirant*, i d’una manera més hiperbòlica i onírica que no el realista anònim del *Curial*, es deixara seduir per la sofisticació *flamboyant* de la poètica cavalleresca borgonyona. Les cerimònies, llibres, obres d’art i espectacles heràldics de Borgonya representen la culminació manierista de l’estètica gòtica francoteutònica, i Martorell – que fa de la cavalleria un espectacle de la paraula– no podia mantenir-se al marge de la projecció d’aquesta estètica francoborgonyona sobre València.

Pel 1440, tot el que girava al voltant de la cort principesca de Felip III el Bo procurava ser l’expressió d’un estil de vida exuberant i refinat. No ens estranya, doncs, que aquesta producció cultural suscitara l’admiració de prínceps i barons de tota Europa, i que fóra imitat fins i tot per aquells que vivien immersos en la revolució renaixentista d’Itàlia. Tot plegat explica que un home culte i amic d’humanistes com era el gran camarlenc d’Alfons el Magnànim, Enyego d’Àvalos, elegira una divisa humanística per al revers de la seua medalla del Pisanello (1449), alhora que demanava l’artista italià que el retratara amb una indumentària a la borgonyona: la mateixa, si fa no fa, amb què apareix retratat el duc de Borgonya en taules i miniatures de l’època.¹⁴⁸⁷⁶ Cal entendre que, per damunt de la cultura burgesa i republicana d’Itàlia, que impulsa el Renaixement, imperaven a Europa els selectes clubs de portadors de collars com el Toisó d’Or, “metàfora de la *queste* cavalleresca y *griálica*”, en mots d’Eduard Mira, i d’una cultura d’“exacerbación de lo caballeresco”, a càrrec d’“un *lobby*, un selecto grupo de presión y de poder”¹⁴⁸⁷⁷ que domina a les grans corts del continent. L’autor del *Curial*, molt clarament, forma part d’aquest *lobby* cavalleresc, que Michelle Szkilnik

---

¹⁴⁸⁷⁴ RIQUER, Martí de, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992, ps. 118-119.

¹⁴⁸⁷⁵ SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d’Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about “Tirant lo Blanc”. From the sources to the tradition. / Més sobre “Tirant lo Blanc”. De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company (“IVITRA. Research in Linguistics and Literature”, 10), Londres, 2015, ps. 35-52.

¹⁴⁸⁷⁶ D’aquesta medalla, molt relacionada amb els continguts del *Curial*, s’ha tractat en el capítol II.3.4.

¹⁴⁸⁷⁷ MIRA, E., *Del Mar del Norte al Mediterráneo...*, p. 126.

identifica amb “le rêve d’une internationale chevaleresque”,¹⁴⁸⁷⁸ i la novel·la italo-catalana protagonitzada per un llombard respon a l’esperit d’aquest somni elitista. L’entrada d’Alfons el Magnànim en els ordes del Toisó (1445) i la Garrotera (1450); de Ferran I de Nàpols en la Garrotera (1463); de Pere de Cardona i Enyego de Guevara en el Toisó (1451), d’Enyego d’Àvalos, finalment, en la Garrotera (1467), revelen la projecció que tingué aquest somni elitista de l’alta cavalleria europea sobre un Nàpols – el de mitjan segle XV – on s’escrivía i es llegia en català, com demostra el *Curial*.

Segons el medievalista Jacques Paviot, Felip el Bo i Alfons el Magnànim tenien moltes coses en comú: el gust per la magnificència; la voluntat diplomàtica d’exercir d’àrbitres d’Europa (el primer, entre França i Anglaterra; el segon, a Itàlia); la retòrica que alimentaven sobre la cavalleria i l’esperit de croada; la relació familiar i amistosa d’ambdós prínceps amb Portugal, etc.¹⁴⁸⁷⁹ A més a més, ambdós s’havien llançat a una aventura molt de moda aleshores entre els prínceps europeus: la de col·leccionar llibres i constituir magnífiques biblioteques palatines. Alfons el Magnànim, a la manera d’Itàlia, havia inaugurat el 1435, en contractar el Panormita, la seua biblioteca humanística d’estat; Felip el Bo, des del 1445, havia començat a adquirir i encarregar, així mateix, molts còdexs luxosament il·luminats. La biblioteca del duc de Borgonya, que no contenia ni 300 exemplars l’any 1420, passarà dels 900 l’any 1467. Animava aquest dinamisme bibliòfil de Borgonya una jove generació de nobles cortesans amants dels llibres i col·leccionistes d’obres d’art; entre els quals destacaven, segons Hanno Wijsman,¹⁴⁸⁸⁰ Adolphe de Clèves (germà menut del duc Jean de Clèves) i el gran bastard Antoine *Monseigneur*. No ens haja d’estranyar, en conseqüència, que tant el bastard amic dels llibres com la família Clèves siguen objecte de l’homenatge –com no podia ser altrament– d’un altre gran diletant: el borgonyòfil autor del *Curial*.

Pamela Waley, en estudiar i traduir el *Curial* a l’anglès, percebé l’admiració que l’escriptor sentia per les coses i les gents del duc de Borgonya, i tractà d’explicar-ho indagant en el passat sobre la relació entre la família rossellonesa dels Perellós i la cort

---

¹⁴⁸⁷⁸ SZKILNIK, Michelle, *Jean de Saintré, ou le rêve d’une internationale chevaleresque*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 385-401.

¹⁴⁸⁷⁹ PAVIOT, Jacques, Les relations de la Couronne d’Aragon avec la Bourgogne et l’Empire Germanique au XVe siècle, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 41-58 (p. 45).

¹⁴⁸⁸⁰ WIJSMAN, Hanno, Les manuscrits de Pierre de Luxembourg (ca. 1440-1482) et les bibliothèques nobiliaires dans les Pays-Bas bourguignons de la deuxième moitié du XVe siècle, dins *Le Moyen Âge (De Boeck Supérieur)*, 113, Brussel·les, 2007/3, ps. 613-637 (ps. 613-614).

de Borgonya, en el segle XIV.¹⁴⁸⁸¹ Tanmateix, Pere Bohigas considerava insuficient el vincle d'aquesta família (una *presumpta* germana de Ramon II de Perellós, Joana, havia sigut dama de companyia de la muller de Joan Sense Por, el duc assassinat el 1419) per a poder-ho relacionar amb una obra de mitjan segle XV com és el *Curial*.¹⁴⁸⁸² Per la seua banda, Anton Espadaler s'ocupà de posar en evidència algunes “incorreccions” genealògiques que contenen els estudis de Waley,¹⁴⁸⁸³ i que la porten a confondre l'autor del *Viatge al Purgatori* amb el seu fill homònim, Ramon III de Perellós.

Els contactes diplomàtics i de tota mena entre la Corona d'Aragó i el ducat de Borgonya, establits d'una manera fluïda i fructífera, tenen una data d'inici clara: l'any 1426. Aleshores, Felip III el Bo s'havia de tornar a casar i buscava muller. En principi, havia pensat en Elisabet d'Aragó-Urgell, filla del comte Jaume II d'Urgell “el Dissortat” (candidat perdedor del Compromís de Casp, 1412) i infanta de la casa reial tutelada ara pel rei Alfons V, que finalment es casaria el 1429 amb el conestable Pere de Portugal, per a refermar l'aliança Aragó-Portugal. Abans d'aquesta solució, i per a tractar un possible casament de la d'Urgell amb el duc de Borgonya, en setembre del 1426 arribà a València –seu de la cort i capital, *de facto*, de la Corona d'Aragó– una ambaixada de 40 grans senyors, cavallers, buròcrates i servidors del duc de Borgonya. Les negociacions continuaren després durant uns mesos, perquè sembla que el duc preferia una Trastàmara, amb lligams de sang amb el rei. Amb la qual cosa, començà a parlar-se d'Elionor d'Aragó (1402-1445), germana d'Alfons V i resident aleshores al Palau del Real de València. El duc Felip de Borgonya envià a València una segona ambaixada multitudinària, de 60 cavallers (abril-setembre del 1427). Si aquest matrimoni haguera fructificat, la mare d'Enyego d'Àvalos, la viuda Constanza de Tovar, que era la principal dama de companyia de la infanta Elionor,¹⁴⁸⁸⁴ s'hauria traslladat amb ella, com a duquessa imminent, a la cort de Borgonya. Tanmateix, la iniciativa arribava ja tard, perquè el rei Alfons ja estava negociant el casament d'aquesta Elionor amb el príncep hereu de Portugal, Eduard I l'Eloqüent (rei del 1433 al 1438), en unes bodes que se celebraren el 1428. Així que, finalment, Felip el Bo optà per casar-se

---

¹⁴⁸⁸¹ WALEY, Pamela, *Historical Names and Titles in 'Curial e Güelfa'*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256; EADEM, *In search of an autor for 'Curial e Güelfa': the French Clues*, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, Liverpool University Press, Liverpool, 1976, ps. 117-126.

¹⁴⁸⁸² BOHIGAS, Pere, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba”, 23), Barcelona, 1982, p. 319.

¹⁴⁸⁸³ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 75 i ss.

¹⁴⁸⁸⁴ Vegeu el capítol I.3.2.

amb Elisabet de Portugal (1430).¹⁴⁸⁸⁵ Amb la qual cosa es creà un triangle d'amistat i poder que vinculava tres estats amb importants centres urbans i mercantils, i amb una política naval i mercantil expansiva, com eren Portugal, Aragó i Borgonya.

A fi de mantenir latent la bona relació amb Borgonya, en previsió d'una aventura mediterrània que Alfons V preveia pròxima, el rei envià al duc dos ambaixadors l'any 1430: el jurista valencià Jaume Pelegrí i el cavaller errant aragonés Lluís de Falces.¹⁴⁸⁸⁶ A Borgonya, al contrari del que afirma erròniament Anton Espadaler, no hi havia cap servidor de la Corona d'Aragó "lluïtant" aleshores.¹⁴⁸⁸⁷ En qualsevol cas, és cert que intercanviaren ambaixades, i que Alfons el Magnànim es beneficià indirectament de l'empresonament que, arran de la batalla de Bulgnéville (1431) patí Renat I d'Anjou (1431-1437), una captivitat que endarrerí la incorporació d'aquest a la guerra napolitana. No obstant això, les relacions entre Borgonya i Aragó no començarien a intensificar-se fins el 1442, quan el Magnànim guanyà la guerra.

El mateix any 1442, un herald de Felip el Bo arribà a Nàpols portant com a regal un mapamundi, segurament la còpia d'un que havia encomanat el duc l'any 1436. En resposta, el flamant rei de Nàpols envià a Borgonya l'escrivà valencià Pere Puigeriol, d'ambaixador, per a regalar al duc un orgue italià, obra de Costantino da Modena. Més avant, el 1452, Alfons rebria de Felip un rellotge de delicat i precís mecanisme.¹⁴⁸⁸⁸ L'intercanvi d'objectes sumptuaris formava part d'aquests rituals d'aproximació i amistat. Quan Alfons I de Nàpols celebrà al seua desfilada triomfal a la manera d'un Cèsar (26 de febrer del 1443), la cort borgonyona travessava per moments d'esplendor.

---

¹⁴⁸⁸⁵ PAVIOT, J., *Les relations de la Couronne d'Aragon...*, ps. 42-43; BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes a las embajadas de 1426 y 1427 contenidos en la cancillería de los reyes de Aragón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 91-101.

¹⁴⁸⁸⁶ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 743 (XIII,64).

¹⁴⁸⁸⁷ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 96. El professor llig la crònica borgonyona d'Enguerrand de Monstrelet i adverteix d'"una dada que tal vegada no convindria oblidar" i "és que combatent entre els homes d'armes del duc de Borgonya hi figurava un personatge de Catalunya: Joan de Cardona." Doncs bé, no hi ha cap personatge de la casa dels Cardona, ni català ni valencià, identificable amb aquest Joan. Si continuem llegint la referida crònica, veurem que "messire Jehan de Cardonne" és el "seigneur de Bichancourt, Boort e Bazentin", de la casa picarda dels *Cardonne*, fill de Louis de Cardonne i Margherite Charpentier. No hi caben dubtes ni especulacions possibles al respecte. Vegeu MONSTRELET, Enguerrand de, *Chroniques d'Enguerrand de Monstrelet, nouvelle édition*, ed. a cura de J. A. BUCHON, Verdière, París, 1826, vol. 6, p. 7 (any 1431).

¹⁴⁸⁸⁸ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli* (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library), Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 39). El nom de l'ambaixador, relacionable amb una família de notaris de Gandia, el proporciona OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 231.

A la Charme de Marsenay, prop de Dijon, tingueren lloc sis setmanes de festes presidides pel duc. S'hi inclogué un sonat Pas d'armes de l'Arbre de Carlemany (juliol del 1443), els convocats al qual havien de ser “chevaliers et escuyers natifs et sujets de la duché et comté de Bourgogne, nobles hommes de quatre lignées, et sans vilain reproche.”¹⁴⁸⁸⁹ A la manera d'Itàlia, “l'emperador de la Mediterrània” preferia emular humanísticament la glòria de Roma i la virtut obtinguda pels mèrits personals. “El gran duc d'Occident” s'inclinava, en canvi per mites més medievals, com el de Carlemany, i per exaltar una virtut cavalleresca procedent de la noblesa de sang. Aquestes dues visions del món conflueixen de manera original en *Curial*, de la mà d'un autor que troba compatible la vella cavalleria amb els nous ideals humanístics.

Acabades les celebracions i ben reconegut Alfons I pel papa de Roma en el tron, Felip III li envià algunes lletres (1443)¹⁴⁸⁹⁰ proposant-li “de fer empresa contra infeels” ambdós sobirans. La demanda formava part d'una línia de proclames retòriques de croada a Terra Santa, que caracteritzà la cultura cavalleresca borgonyona de mitjan segle XV.¹⁴⁸⁹¹ El 3 de gener del 1444, havia de partir de Nàpols cap a Borgonya el cavaller Guillem-Ramon de Montcada –amic d'Enyego d'Àvalos i organitzador amb ell de justes napolitanes–, amb intenció de signar una lliga o concòrdia entre Felip i Alfons, més de caràcter simbòlic que no altra cosa, per a “la empresa contra els turchs”. Signà les instruccions el secretari reial Joan Olzina.¹⁴⁸⁹² Especificà que el rei d'Aragó tenia desig de pactar germanor i ajuda mútua amb el duc de Borgonya, “primer que ab rrey ne príncep del món”. Sobre “la empresa contra los turchs”, deia que, si el duc l'emprenia per iniciativa pròpia, el rei l'ajudaria, per bé que veia difícil eren l'aliança croada amb alguns estats (Venècia, Florència, etc.) “enemichs” de dit monarca.

---

¹⁴⁸⁸⁹ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 376).

¹⁴⁸⁹⁰ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 361.

¹⁴⁸⁹¹ Vegeu PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVè siècle-XVè siècle)*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne (“Cultures et civilisations médiévales”), París, 2003, p. 63.

¹⁴⁸⁹² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, fs. 70r-71r, Castell Nou de Nàpols, 3 de gener del 1444, publicat en DIAS DINIS, António Joaquim, *Monumenta Henricina, vol. 8 (1443-1445)*, Comissão Executiva das Comemorações do V Centenário da Morte do Infante D. Henrique, Coímbra, 1967, doc. 69 (ps. 117-120). Vegeu també PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne...*, p. 98; PAVIOT, Jacques, *Les relations de la Couronne d'Aragon avec la Bourgogne et l'Empire Germanique au XVè siècle*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 41-58 (ps. 46-47).

La partença de Montcada sembla que es retardà alguns dies. El 28 de febrer del 1444 passà per Milà i es presentà al duc com a conseller, camarlenc i gran mariscal (*marescallo*) del seu aliat Alfons V d'Aragó, i obtingué el preceptiu salconduit. Viatjava amb un acompanyament de cinquanta homes armats, que el rei Alfons havia preparat acuradament per a impressionar el seu col·lega borgonyó.¹⁴⁸⁹³ És ben probable que Filippo Maria Visconti demanara a Guillem-Ramon notícies del seu servidor dels anys 1435-1444, i encara vassall per la possessió de grans senyories llombardes, Enyego d'Àvalos, vinculat des del 1440 a la cort del rei d'Aragó. Ho deduïm perquè existeixen lletres d'aquestes dades on el duc s'interessa per saber coses de D'Àvalos, ja que l'esperava a Milà per a cobrar rendes, com cada any, i no havia acudit encara.¹⁴⁸⁹⁴

El de Montcada, sícul de naixement però criat a la cort de València, a la cambra del rei, i camarlenc seu a Nàpols,¹⁴⁸⁹⁵ passà primer per la cort de França (març-abril del 1444) i estigué algunes setmanes a la cort itinerant de Felip III el Bo, on tindria ocasió de conèixer els senyors de Bergues (“Vergues”, en el *Curial*), Saint-Georges (“Sant Jordi”, en la novel·la), etc., i podria haver informat d'aquestes coses en acabant a l'anònim escriptor que ens ocupa. Estant a Bruges, el 2 de juny del 1444, mossén Guillem-Ramon s'acomiadà de les justes i les gales de Borgonya i emprengué el camí de retorn cap a Itàlia,¹⁴⁸⁹⁶ passant abans per Avinyó. La proposta diplomàtica de croada euroborgonyona liderada per un rei d'Aragó que era, des del 1443, rei també de Jerusalem, fou contestada per ell educadament, però de manera dilatòria. No formava part dels objectius ni dels interessos polítics immediats del Magnànim. Això no obstant, la tasca de confraternització de mossén Montcada i els seus 50 acompanyants seria continuada per altres ambaixadors, i se segellaria –emblemàticament– amb l'intercanvi de divises (1445-1446): el Toisó d'Or de Felip III el Bo per al rei Alfons, i l'orde del Gerró i l'Estola dels Trastàmara per al mateix duc de Borgonya.¹⁴⁸⁹⁷

---

¹⁴⁸⁹³ BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-293 (regesta 231, ps. 328-329).

¹⁴⁸⁹⁴ Més detalls en el capítol I.3.4.

¹⁴⁸⁹⁵ En trobareu una ressenya biogràfica, del personatge, en el capítol I.2.5.

¹⁴⁸⁹⁶ PAVIOT, J., *Les ducs de Bourgogne...*, p. 98.

¹⁴⁸⁹⁷ PAVIOT, Jacques, Les relations de la Couronne d'Aragon avec la Bourgogne et l'Empire Germanique au XVe siècle, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 41-58 (ps. 46-47). Aquest autor afirma (p. 47) que “on l'élit plus de chevaliers napolitans dans l'orde” del Toisó. Napolitans exactament, no, però sí un valencià (Pere de Cardona) i un castellà criat a la cort de València (Enyego de Guevara) que ocupaven dos dels llocs de poder més importants a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (1451).

El 18 de juny del 1444 es redactaren noves instruccions diplomàtiques perquè el cavaller errant i diplomàtic valencià Felip Boil recorreguera amb un digne acompanyament la cort imperial d'Alemanya (el rei de Romans, Frederic III), Borgonya (un estat que la cancelleria napolitana vincula geogràficament a França) i Anglaterra.¹⁴⁸⁹⁸ En tots els casos, es parlaria del desig que mostrava el Magnànim de “la pau e quietació d'Ytàlia”, la unitat dels cristians i la lluita per alliberar Terra Santa dels infidels: “contra infeels, per defensió e augmentació de la fe christiana e, en special, en toltre e liberar de mà dels dits infels la Santa Casa de Hierusalem.”¹⁴⁸⁹⁹ Retòrica croada a banda, segons Alan Ryder, el que es tractava era de sondejar noves aliances europees,¹⁴⁹⁰⁰ en un afany de projecció nòrdica –i nord-italiana– de la nova diplomàcia instal·lada a Nàpols, que es projecta en *Curial e Güelfa* en forma de “torneig de Melú”. Com s’ha vist, el fracàs que obtingué el rei Magnànim amb l’intent de casar el rei d’Anglaterra amb una parenta seua, i l’èxit que per contra obtingué el duc d’Anjou en aquest sentit, condicionen molts dels aspectes argumentals del llibre II de la novel·la. També caldria recordar que, aprofitant l’estada de Boil a Borgonya, el rei Alfons encarregà al seu governador del regne de València, Berenguer Mercader, que enviara a Flandes el mercader valencià Joan Gregori. Havia de comprar un preciós retaule de sant Jordi que circulava pel mercat flamenc d’art des del 1441, data de la mort del pintor.¹⁴⁹⁰¹

En resposta a l’ambaixada de Boil, en setembre del mateix any 1444, Felip de Borgonya envià emissaris seus a Nàpols, que arribaren cap al 13 d’octubre. En aquesta data, el rei Alfons es mostra disposat a escoltar l’oració que havien de fer aquests “*super intelligentia adversus infideles vicissim tractanda*”.¹⁴⁹⁰² Poc després, aprofitant la celebració a Gant del VII Capítol de l’Orde del Toisó d’Or (1445-1446), el duc de Borgonya i els seus condecoraren amb aquesta divisa –la més cotitzada de l’Europa cavalleresca del moment– Alfons V d’Aragó (1445), amb el número 42 dels cavallers

¹⁴⁸⁹⁸ RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 361.

¹⁴⁸⁹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 79v-81v, Castell Nou de Nàpols, 18 de juny del 1444.

¹⁴⁹⁰⁰ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 95.

¹⁴⁹⁰¹ TOSCANO, G., *Alfonso il Magnanimo (1396-1458)...*, p. 39.

¹⁴⁹⁰² Segons un document supervisat pel mateix Olzina, que era el que duia, en cooperació amb Arnau Fonolleda, les relacions amb Borgonya. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 60, Castell Nou de Nàpols, 13 d’octubre del 1444.

admesos.¹⁴⁹⁰³ El monarca napolità agrai la concessió enviant a Borgonya, el 4 de gener del 1446, el regal d'unes “acanees” (egües angleses de luxe, per al transport de nobles i cortesans) acompanyades d'una ambaixada que partí de Nàpols.¹⁴⁹⁰⁴

A partir d'aleshores, els millors cavallers errants de la cort d'Alfons el Magnànim serien rebuts amb els braços oberts a la pròspera Flandes de Felip el Bo. Així, per exemple, en la primavera del 1446 fou molt celebrat que el sicilià Giovanni di Bonifacio combatera contra el famós Jacob (o *Jacquet*) de Lalaing per a celebrar la festa de cloenda del mencionat capítol del Toisó. En la llotja d'una lluita que fou comentada a tota Europa, es trobava el duc Charles I d'Orléans, que havia rebut també el Toisó, com a símbol del seu procés de reconciliació amb Borgonya, iniciada arran del seu alliberament, el 1440. Exhibia Di Bonifacio, en una tenda de campanya de seda blanca i verda –uns colors que també serveixen d'ambientació a l'autor del *Curial*–, una llegenda en lletres daurades que deia: *Qui a belle dame, la garde bien*. Ell era sicilià, però les divises, com en el *Curial*, calia que foren en francès: la *lingua franca* de la cavalleria europea de l'època. A prec del duc d'Orleans, el duc de Borgonya interrompé el combat perquè començaven a ser perillosos els colps que es donaven ambdós contrincants. Perillava la vida del jove Jacob:¹⁴⁹⁰⁵ un “criat” del noble alemany Jean de Clèves, que fou immediatament adobat cavaller pe duc, i que esdevindria en els anys subsegüents el cavaller *esportiu* més famós i modèlic d'Europa.¹⁴⁹⁰⁶

En abril del 1446, el cavaller errant aragonés *Galiot de Baltasin*, versió cronística borgonyona del seu vertader nom, Galeot de Bardaixí, participà en unes sonades justes d'Arràs, presidides pel duc. El seu combat amb Philippe de Ternant, senyor de Ternant i cavaller del Toisó, fou molt sonat. Portava l'aragonés, en els paraments del seu cavall, uns versos en francès, brodats com els dels personatges del *Curial*: “en grosses lettres

---

¹⁴⁹⁰³ PAUWELS, M. H. (ed.), *La Toison d'or. Cinq siècles d'art et d'histoire. Exposition organisée par le Ministère de l'éducation nationale et de la culture, et la Ville de Bruges, au Musée communal des beaux-arts (Musée Groeninge, Dyver, 12-14 juillet – 20 septembre 1962. Catalogue)*, La Ville de Bruges, Bruges, 1962, p. 36.

¹⁴⁹⁰⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 57v, Castell Nou de Nàpols, 4 de gener del 1446, publicat per JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *ESTUDIS d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119.

¹⁴⁹⁰⁵ Encara que sol citar-se aquest famós cavaller borgonyó com Jacques de Lalaing, a la francesa, els espectadors d'aquest torneig, que seria tal volta relatat a Nàpols per algun testimoni flamenc, es referien a ell com Jacob von Lalaing; cosa que explica el “Jacob de Cleves” del *Curial*. Vegeu el capítol II.3.5.

¹⁴⁹⁰⁶ BRUGIÈRE, Prosper (baron de Barante), *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a. ed.; 1a., 1824-1826), p. 255.

d'or".¹⁴⁹⁰⁷ Mossén Bardaixí (o *Bardaxí*), protagonista en temps de joventut d'una "empresa del braçalet" que Martí de Riquer relaciona amb algun episodi i divisa femenina del *Curial*,¹⁴⁹⁰⁸ recorregué Flandes, França, Alemany i Itàlia abans de reincorporar-se a l'exèrcit d'Alfons (12 d'abril del 1448) amb un interessant salari. Destacà llavors en el setge de Piombino.¹⁴⁹⁰⁹ Aquest Galeot, per cert, era oncle del valencià Llop Ximenes d'Urrea i Bardaixí, virrei de Sicília i mestre de camp del rei d'Aragó en les guerres d'Itàlia (1438-1448), que tant té a veure amb la presència d'un "Johan Ximenes d'Urrea" i un "Aznar d'Atrosillo" en la novel·la. Precisament, el patrimoni dels extingits Atrosillo havia passat de mans dels Ximenes d'Urrea als Bardaixí, per compra de l'oncle d'aquest Galeot, Berenguer de Bardaixí.¹⁴⁹¹⁰

Ja ho diu Johan Huizinga, que la pertinença de dos prínceps o dos cavallers a un mateix orde militar, encara que siga de caràcter simbòlic, imprimeix en la relació "un fort lligam sagrat".¹⁴⁹¹¹ El l'acte de cloenda del VII Capítol del Toisó celebrat a Gant, el Magnànim no estigué en persona, pel seu càrrec i ocupacions, però "par-dessus la place du roy d'Aragon avoit un riche ciel de drap d'or, comme s'il y eust esté en personne." Oficià de procurador seu el noble Antoine de Crouy, comte de Porcien (havia adquirit el comtat de Charles I d'Orleáns, el 1429¹⁴⁹¹²) i senyor de Crouy, Renty i Seninghen (+1477), primer camarlenc del duc i cavaller del mateix orde.¹⁴⁹¹³ El de Trastàmara volgué arredonir la germania d'armes que significava el Toisó (obtingut el 1445, però

---

¹⁴⁹⁰⁷ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 410).

¹⁴⁹⁰⁸ RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967, ps. 17-19 i 41.

¹⁴⁹⁰⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 319 (aquest autor creu erròniament que és un sicilià, pel nom). Vegeu també ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 5, p. 279 (XV,42); AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 643-644; RIQUER, Martí de, *Vida caballeresca en la España del siglo XV*, Real Academia Española, Madrid, 1965, ps. 66-67; SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 258.

¹⁴⁹¹⁰ Vegeu el capítol precedent, II.3.9, on es tracta dels cavallers del rei d'Aragó.

¹⁴⁹¹¹ HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 115.

¹⁴⁹¹² Feu vinculat al Château-Porcien, a les Ardenes. Vegeu DUBY, Tobiésen, *Traité des monnoies des barons*, Impremta Reial, París, 1790, vol. 2, p. 136. En algunes enciclopèdies consta la data 1439, però deu ser un error per la del 1429, que conté SCHOIER, Jean, *La généalogie et descende de la tres-illustre maison de Croy*, Tipogr. de la viuda de Jacques Boscard, París, 1589, ps. 11-15.

¹⁴⁹¹³ LA MARCHE, O. de, *Mémoire de la maison de Bourgogne...*, ps. 417-418. Sobre el procurador, vegeu entre d'altres fonts, DUPUY, Pierre, *Traitez touchant les droits du roy tres-chrestien sur plusieurs etats et seigneuries*, Tipogr. d'Augustin Courbe, París, 1640, p. 770.

rebut marterialment el 1448) enviant en correspondència al duc (el 1446) la seua divisa dinàstica i personal de “les Gerrelles e la Stola”: el collar amb dos gerrons d’or contenint el símbol marià dels liris i un griu, més una estola o banda. En l’inventari *post mortem* dels béns de Carles d’Évreux, príncep de Viana (1461), se’l descrivia molt gràficament com “lo collar de les gerrilles, ab lo grifo penjant.”¹⁴⁹¹⁴

En novembre del 1446, quan el rei Alfons i el seu exèrcit estaven acampats vora una forest indeterminada del nord de la Campània (*castrum apud silvam*) pròxima a Presenzano, arribaren uns nous ambaixadors del ducat de Borgonya: un rei d’armes no especificat; el cèlebre viatger i diplomàtic Guillebert de Lannoy (1386-1462), camarlenc i conseller del duc, senyor de Willerval i Tronchiennes (*Vulerval* i *Tronciennes*, en el registre cancelleresc), amb un jurista assessor.¹⁴⁹¹⁵ El diplomàtic, en el seu conegut llibre de *Voyages*, explica i data l’ambaixada. Diu que havia eixit de Lilla (Flandes) el 30 d’agost “pour accomplir le saint voyage de Jhérusalem” i, de pas, realitzar aquesta ambaixada borgonyona davant el rei d’Aragó. Travessà abans per Milà, Ferrara, Venècia, Siena, Bolonya, Roma i Nàpols. A Castel Nuovo s’entrevistà amb el príncep Ferran, “qui me festia et me donna ung très-beau disner, de là m’en alay devers le roy d’Arragon, qui tenoit les champs, et le trouvoy à ung village nommé [en blanc], auquel je fis mon ambaxade comme j’avoie charge, et me donna a u partir ung drap d’or bleu et à mon filz ung velours, et à moi aussy.”¹⁴⁹¹⁶ Es desplaçà després al campament reial, sobre la ruta de Nàpols a Roma, i tornà de nou a la ciutat portuària de Nàpols, on s’embarcà el 4 de desembre en una nau genovesa que, via Messina i Rodes anava a Terra Santa. A diferència de Curial, De Lannoy passarà per Rodes.

Estant a Presenzano, el 13 de novembre del 1446, el Alfons V d’Aragó escrigué a Felip III de Borgonya, al qual tractava de “molt il·lustre príncep, nostre molt car e molt amat cosí lo duch de Borgunya, frare e companyó de son orde del Toyçó de l’or.” El rei

---

¹⁴⁹¹⁴ OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cerámica morisca, n.º. III. Las divisas del rey en los pavimentos de ‘obra de Manises’ del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909, p. 68.

¹⁴⁹¹⁵ MARINESCU, Constantin, Documents espagnols inédits concernant la fondation de l’Ordre de la Toison d’Or, dins *Comptes rendus de l’Académie des inscriptions et belles-lettres*, París, juliol-octubre del 1956, p. 401-417, doc. 1 de l’apèndix (p. 412).

¹⁴⁹¹⁶ LANNOY, Guillebert de, *Voyages et ambassades, chevalier du Toison d’or, seigneur de Santes, Willerval, Tronchiennes, Beaumont et Wahégnies, 1399-1450*, ed. a cura de Constant-Philippe SERRURE, Tipogr. d’Émanuel Hoyois, Mons, 1840, ps. 126-127. Sobre el personatge en qüestió, vegeu HALECKI, Oscar, Gilbert de Lannoy and His Discovery of East Center Europe, dins *Bulletin of the Polish Institute of Arts & Sciences in America*, 2/2, Nova York, 1944, ps. 314-331; SCHNERB, Bertrand, L’éducation d’un jeune noble à la cour de Philippe le Bon d’après les *Enseignements paternels* de Ghillebert de Lannoy, dins PAVIOT, Jacques (ed.), *Liber Amicorum Raphaël de Smedt, 3. Historia (Miscellanea Neerlandica)*, Peeters, Lovaina, 2001, ps. 113-132.

manifestà al duc la seua alegria per la visita de Lannoy i per la proposta feta per ell.¹⁴⁹¹⁷ Aquesta lletra portava un annex, lliurat al rei d'armes del duc, on el secretari Arnau Fonolleda especificada les condicions perquè el rei de Nàpols acceptara el Toisó. El mateix dia signà una nova credencial per al duc,¹⁴⁹¹⁸ on li proposava d'acceptar el collar del Toisó d'or a canvi del compromís del duc de Borgonya de no aliar-se ni cooperar amb un enemic que ambdós tenien en comú: el duc d'Anjou, Renat I. Sols així, Alfons V d'Aragó acceptaria formar part del selecte club de 31 cavallers que presidia Felip el Bo.¹⁴⁹¹⁹ El 28 de desembre, estant acampat a la devesa de Cervara di Roma, prop d'Anagni (el Laci), el rei tenia ja preparada una ambaixada de resposta al duc, que portarien el seu uixer d'armes, el valencià Francesc Daviu, i el *sotsmunter* major (cap del personal de caça), el donzell aragonés García Montañés.

El 4 de gener del 1447 s'ultimaren els preparatius, que incloïen el lliurament a Felip el Bo de l'estola i del collar dels gerrons i el griu.¹⁴⁹²⁰ En el document en qüestió, Alfons el Magnànim tracta Felip de “companyó e frare”. Li prega que accepte les seues condicions per a acceptar el Toisó; li recorda els afers familiars amb el regne de Portugal, que també els uneixen; li parla de simbolitzar amb l'intercanvi de trofeus cavallerescos una “liga e amicícia” ferma i duradora, i especifica quines són les insígnies que li prega que accepte: “ço és, la faxa o stola e jarra, e encara lo collar d'or de les jarretes ab lo griffó pendent”, que representen l'“empresa” del rei.¹⁴⁹²¹ Calia encara rebre de Nàpols alguns regals (“los presents dels falcons, cans e acanees”),¹⁴⁹²² que retardarien l'eixida de l'expedició fins el 28 de febrer.¹⁴⁹²³ Montañés coneixia ja la cort de Borgonya, perquè en la primavera del 1446 s'hi havia desplaçat per a adquirir cavalls i falcons de qualitat, amb carta de recomanació del rei de Nàpols.¹⁴⁹²⁴

---

¹⁴⁹¹⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, f. 95r, Campament *apud silvam*, 13 de novembre del 1446.

¹⁴⁹¹⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 50r-52r, 14 de novembre del 1446.

¹⁴⁹¹⁹ Més detalls en JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *ESTUDIS d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119. Les condicions exigides pel Magnànim, en el doc. 1 de l'apèndix (ps. 115-117).

¹⁴⁹²⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 57v-59r, Bosc de Passarano (el Laci), 4 de gener del 1447; JAVIERRE MUR, A., Alfons el Magnànim i el Toisó..., ps. 114-115.

¹⁴⁹²¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, fs. 100v-102v, Campament de la devesa de Cervara (*apud nemus Cervarie, prope Anniani*), 28 de desembre del 1446.

¹⁴⁹²² JAVIERRE MUR, A., Alfons el Magnànim i el Toisó..., ps. 118.

¹⁴⁹²³ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 60.

¹⁴⁹²⁴ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 195.

El 15 de maig del 1447 conclogueren els tràmits de la lliga Aragó-Borgonya, quan Felip acceptà, en nom de l'Orde del Toisó, les condicions exigides per Alfons.¹⁴⁹²⁵ L'ambaixador Daviu, que havia jurat solemnement (la vespra, dia 14) els capítols modificats, informà el rei dels luxes de Borgonya. El monarca hi envià un "comprador", el mercader italià Giovanni Benedetti (*Johannem de Benedictis*) des de Roma (10 de juny del 1447) per a seleccionar i adquirir els millors draps pintats d'Arràs ("*pannorum depinctorum*"). És aquest un ornament nòrdic molt apreciat per l'autor del *Curial*: la cambra de Làquesis estava "molt ben empaliada de draps de raaz" (*CeG* I.23). Estant el Curial de la novel·la a París, "comprà un alberch molt vell, lo qual ornà de draps de Arràs e molta altra tapiceria notable" (*CeG* II.67).¹⁴⁹²⁶ Enyego d'Àvalos, personatge amb gustos i comportaments molt pròxims als de Curial, arribà a posseir la millor col·lecció de draps i tapisos d'Arràs del sud d'Itàlia.¹⁴⁹²⁷ En juliol del 1447, els ambaixadors napolitans continuaven a Borgonya. Daviu escrigué al rei per a informar-lo de novetats. El 4 d'agost l'ambaixador Francesc Daviu arribà de Borgonya al campament de Tívoli (el Laci), tal com consta en un escrit del dia 8.¹⁴⁹²⁸ Llavors, Alfons V el Magnànim escrigué directament a Felip III el Bo per a comentar el contingut d'aquestes lletres.¹⁴⁹²⁹ També escriu el rei, el 8 d'agost, a dos camarlencs del duc (Philippe de Ternant, senyor de Ternant, que visqué entre el 1400 i el 1456, i el senyor d'Harbourdin, Jean "Hennequin", ca. 1400-1466, bastard de Luxemburg) i el canceller Nicholas, dels quals té referències per lletres de Daviu. Agraeix a tots tres les gestions que ha fet a la cort borgonyona en favor de l'acceptació de les condicions exigides.¹⁴⁹³⁰

L'aliança entre Aragó i Borgonya, acabada de forjar pels anys 1446-1447, explica l'amistat, en *Curial e Güelfa*, entre el rei d'Aragó, el duc de Borgonya i els seus, i Curial. Aquesta germania de prínceps començà a donar fruits immediatament. Felip III el Bo, que havia autoritzat a desgana el duc Charles I d'Orléans a rebre préstecs de

---

¹⁴⁹²⁵ JAVIERRE MUR, A., Alfons el Magnànim i el Toisó..., p. 115.

¹⁴⁹²⁶ D'aquests aspectes ornamentals, trobareu més detalls en el capítol II.2.2.

¹⁴⁹²⁷ CONTE F. T., *Gil arazzi dell'illustre famiglia d'Avalos, de' marchesi del Vasto e di Pescara (...)*. Soneti del conte F. T., Nàpols, ca. 1776; MORELLI, Mario, *Arazzi, I. Collezione d'Avalos (Napoli, Museo e gallerie nazionali di Capodimonte)*, Pinacoteca del R. Museo Nazionale, Nàpols, s. d. (ca. 1930).

¹⁴⁹²⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 176v-177r.

¹⁴⁹²⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, f. 175v, Tívoli, 10 de juny del 1447.

¹⁴⁹³⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, fs. 183v-184r, 184r i 184v, respectivament; reg. 2.699, fs. 176v-177r; JAVIERRE MUR, A., Alfons el Magnànim i el Toisó..., docs. 13-15 de l'apèndix, ps. 444-446.

flamencs i contractar mercenaris dels seus estats,¹⁴⁹³¹ escrigué en secret a Francesco Sforza (28 de setembre del 1447), defensor oficial de la flamant República Ambrosiana, i li demanà que evitara que el duc d'Orleans s'apoderara de Milà. Felip jugava a dues bandes: buscant la reconciliació amb el d'Orleans, però mirant ara pels interessos del rei d'Aragó. Així les coses, el 7 de gener del 1448, Felip escrigué a Florència (república francòfila i proangevina) dient que el seu cor estava amb el duc d'Orleans, però en realitat es tractava d'una escaparata diplomàtica, i el rei d'Aragó ho sabia. Com escriu Paul-Michel Perret, “cela dénoterait chez Philippe le Bon une duplicité bien inutile et bien invraisemblable” des d'una perspectiva patriòtica francesa.¹⁴⁹³²

El rei d'Aragó tenia plena consciència de la col·laboració borgonyona, perquè el del 1447 s'afegiren a l'exèrcit reial contra Florència diversos nobles borgonyons, arribats al campament reial una mica d'incògnit. El 5 de novembre, Alfons escrivia a Felip dient-li que havia rebut una lletra de recomanació seua, “per la qual vós nos recomanau Ysberto de Yrlandis, de vostre linatge, de bastardia”, que el rei d'Aragó ignorava fins aquella data que fóra fill seu. Aprofita l'avinentesa per manifestar la seua grata sorpresa, ja que es tracta d'un cavaller de bona condició i de mèrits militars, com ha demostrat mentre ha romàs d'incògnit al seu servei. Si haguera sabut qui era, diu el Magnànim, “lo haguérem tractat segons per lo avenir tractar entenem”, en honor del duc, “cosí e amich nostre molt car”.¹⁴⁹³³ La incorporació de nobles borgonyons a l'exèrcit del rei d'Aragó el 1447 (hi serien també els senyors de Bergues i Saint-Georges?) concorda amb la cooperació en el “torneig de Melú/Milà” del *Curial* entre els borgonyons i el cavaller de les espases. I, segons Jacques Paviot, seria un assaig per a la croada a Jerusalem que Felip volia compartir amb Alfons, a fi d'obtenir els mèrits suficients per a obtenir una corona reial (ell solament era “duc”).¹⁴⁹³⁴

Resulta ben artificios el nom d'*Isbert d'Irlande*, més propi de la matèria artúrica que d'un cavaller borgonyó. De fet, com pogué comprovar Constantin Marinescu, el baró de Reiffenberg, que inventaria els 17 fills bastards de Felip el Bo, no documenta

---

¹⁴⁹³¹ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, p. 325.

¹⁴⁹³² PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, p. 202, nota 3.

¹⁴⁹³³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 16v. Campament de Rencine, 5 de novembre del 1447, document signat per Arnau Fonolleda.

¹⁴⁹³⁴ PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVè siècle-XVè siècle)*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne (“Cultures et civilisations médiévales”), París, 2003, p. 127.

enlloc cap Isbert d'Irlanda.¹⁴⁹³⁵ En realitat, no existeix cap altre rastre documental d'aquest personatge, malgrat que se'ns informa que és fill bastard del duc. Es pot pensar, doncs, que es tractava d'algun altre bastard, com Antoine, al qual es referirien els seus servidors com *Antoine Monseigneur*: una cosa com l'"Anthoni Mossenyor" del *Curial*. Aquesta hipòtesi sols es pot oferir, tanmateix, a títol d'especulació, fins que aparega alguna citació documental que permeta confirmar-ho. Encara que raons d'edat, esperit militar i experiència cavalleresca, reconeixement patern, etc., no hi ha cap altra possibilitat que fóra cap altre bastard que l'encara poc conegut Antoine.¹⁴⁹³⁶

El collar del Toisó arribà per fi a mans del rei d'Aragó el 3 de maig del 1448: el portà al seu campament de la toscana el "familiar" del duc Gilles de Madons.¹⁴⁹³⁷ En fracassar el rei Alfons en el setge de Piombino (estiu del 1448) i retirar-se a Nàpols, on gaudia dels plaers de la seua amant Lucrezia d'Alagno (1449...), començà a ser difícil que la Corona d'Aragó esdevinguera alguna vegada senyora de Milà. En la primavera del 1449, l'ambaixador del rei a Savoia, Lluís Sescases, negocià un acord amb el duc savoia Lluís I perquè Savoia i Aragó envaïren la Llombardia i es repartiren el ducat milanés. En juliol arribà Sescases amb els ambaixadors savoians a Nàpols, i el 9 de dit mes, Alfons I escrigué a Felip III dient-li que pretenia cooperar amb Savoia en l'alliberament de Milà de mans dels "tirans" que l'oprimien: "*videntes excelse Comunitatis Mediolanensium statim tyrannis oppressimum.*" L'avisà que pensava enviar un exèrcit de cavallers i d'infants: "*armigerorum equestrium, scilicet pedestrium copias*".¹⁴⁹³⁸ Li ho explicaria millor Lluís Sescases, que tenia previst tornar a Savoia i, des d'allí, visitar la cort de Borgonya.¹⁴⁹³⁹ Mentre Sescases efectuava aquesta missió, les tropes del duc de Savoia foren derrotades a l'entrada del ducat per l'exèrcit de la República Ambrosiana. Es repetia de nou el fracàs obtingut abans pel duc d'Orleans, i el rei d'Aragó renunciava definitivament a enviar-hi cap exèrcit. Milà hauria de resistir aleshores a l'avanç de Francesco Sforza, davant el qual capitulà (1450).

Les relacions amb Borgonya es refredaren una mica a partir d'aquesta "ruptura" de l'eix geopolític *lotaringi* anhelat abans del 1450: Borgonya-Savoia-Milà-Roma-

---

¹⁴⁹³⁵ MARINESCU, Constantin, Documents espagnols inédits concernant la fondation de l'Ordre de la Toison d'Or, dins *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, París, juliol-octubre del 1956, p. 401-417 (p. 403).

¹⁴⁹³⁶ Com es justificarà més avall, quan tractem del personatge d'Anthoni Mossenyor.

¹⁴⁹³⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 121r, Albarese d'Acquevive, prop de Piombino, 3 de maig del 1448; *Ibidem*, doc. 3, p. 414.

¹⁴⁹³⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, fs. 175v-176r, Castel Nuovo, 9 de juliol del 1449.

¹⁴⁹³⁹ *Ibidem*, f. 176r, Castel Nuovo, 9 de juliol del 1449.

Nàpols.¹⁴⁹⁴⁰ Els dos prínceps es limitaren a l'intercanvi de regals i de vots retòrics de croada. El 2 de novembre del 1450, el rei de Nàpols escrigué al duc i a la duquesa de Borgonya dient que els enviava un comprador de la seua cort per a proveir-se d'objectes sumptuaris a Flandes: “provedir-nos d'essas partes de algunos panyos de raç e de otras cosas.” El comprador, Andreu de Pol, acompanyat per l'oficial de tresoreria Dalmau Sanoses i l'escrivà de ració Andreu Ferrer, reberen salconduit el 19 de novembre, amb ordre de comprar paraments d'Arràs per a llit, cortines, tovalloles, cobertors i llençols; draps pintats d'Arràs per a decorar parets, i tapissos historiatos “de les pus belles ystòries que porran trobar, a llur coneguda”; drap burell fi d'Anglaterra; mil *canes* de tela d'Holanda; llençols, i “càntares e altres vexells d'argent d'estranya fayçó (...) per ornament del tinell.” Ho havien de noliejar cap a Nàpols en galeres de venecians.¹⁴⁹⁴¹ Acompanyaria el comprador el cavallerís de Castell Nou, Giovanni Barrasa, amb uns cavalls de bona raça que regalava el rei al duc de Borgonya.¹⁴⁹⁴²

Alan Ryder, biògraf d'Alfons el Magnànim, qualifica Felip III de Borgonya com “el gran charlatán” de la croada contra els infidels, pel seu constant intercanvi de lletres retòriques sobre la qüestió amb Anglaterra i Aragó. “El parloteo”, afirma, “se habría prolongado *ad infinitum* si Constantinopla no hubiera caído en poder de los turcos el 1453”,¹⁴⁹⁴³ sense que cap dels grans prínceps de l'Europa occidental moguera un dit, com acusava un indignat Joanot Martorell en *Tirant lo Blanc*. L'any 1451, el duc proposà una conferència europea per a conjurar el perill otomà. Projectava una expedició naval, però sense realitzar propostes concretes ni marcar objectius reals, i tractava d'involucrar en aquest projecte idealitzat un indolent Alfons el Magnànim.¹⁴⁹⁴⁴

Amb tal de refermar les bones relacions mantingudes entre Nàpols i Borgonya, el VIII capítol del Toisó d'or (el de Mons, 1451) decidí acceptar com a germans dos grans

---

¹⁴⁹⁴⁰ Milà formava d'aquest projecte d'eix geopolític mesoeuropeu, com explica Olivier de la Marche, quan comenta que, pel 1445, “le duc de Bourgogne et le duc de Milan estoient frères d'armes et aliés ensemble.” Vegeu LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 409).

¹⁴⁹⁴¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, f. 67r/v.

¹⁴⁹⁴² RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 90.

¹⁴⁹⁴³ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 361-362.

¹⁴⁹⁴⁴ PAVIOT, Jacques, Les relations de la Couronne d'Aragon avec la Bourgogne et l'Empire Germanique au XVè siècle, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 41-58 (p. 47).

magnats de la cort napolitana: el comte d'Ariano i gran senescal Enyego o *Íñigo* de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos, amb el número 49,¹⁴⁹⁴⁵ i el noble valencià Pere o *Pedro* de Cardona i Villena, senyor de la vall d'Aiora i “primer camarlenc” del rei, amb el núm. 50. Juntament amb ells, reberen els collars núms. 52 i 48, respectivament, *Jacob* o Jacques de Lalaing, model de cavallers, i el senyor d'aquest, Jean de Clèves, ambdós homenatjats en el llibre I de *Curial e Güelfa*.¹⁴⁹⁴⁶ A banda dels objectius polítics i diplomàtics de la concessió, es tingué en compte que el comte d'Ariano era “il secondo re” de Nàpols, per expressar-ho en mots (escrits el 26 de maig del 1451) de l'ambaixador sienés Francesco Aringhieri.¹⁴⁹⁴⁷ Quant a mossén Cardona, noble de sang reial, es tingué en compte la seua descendència per via materna dels Manuel/*Manoel* de Villena, una branca de la Casa de Borgonya que regnà a Castella en els segles XIII-XIV. Els de Villena, concretament, descendien de l'infant Manuel de Borgonya i Suàbia, fill de Ferran III el Sant de Castella, i havien “reforçat” amb sang borgonyona la casa de Trastàmara, la d'Alfons V d'Aragó: pel matrimoni d'Enric II de Castella amb Juana Manuel, i el de Juan I (1383) amb Beatriz Manuel de Villena.¹⁴⁹⁴⁸

El 15 de maig del 1451, Felip III envià una ambaixada especial a Nàpols,¹⁴⁹⁴⁹ encapçalada per Jean de Croÿ o Crouy, senyor de Chimay i gran batle d'Hainaut; Jean Lefèbvre de Saint-Rémy, abat d'Everbode, i Jacques de Lalaing. Passaren per Roma (8-9 de juliol) per a tractar amb Nicolau V sobre la pau entre Anglaterra i França. Dies després entraren a Nàpols amb la proposta de croada per al rei. Des del mateix 8 de juliol, el duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, preparava per a ells a Castel Capuana un gran convit de recepció.¹⁴⁹⁵⁰ Els ambaixadors romangueren a Nàpols entre juliol i octubre, i se'n tornaren a Borgonya, amb la resposta, acompanyats pel prior de Tortosa, el valencià Joan Ferrando, que oficiaria d'ambaixador napolità davant el duc.¹⁴⁹⁵¹ En

---

¹⁴⁹⁴⁵ El nom de fonts, desconegut al centre d'Europa, fou adaptat com *Jean de Guevara, conte d'Ariano*, en llatí, *Johannes*.

¹⁴⁹⁴⁶ MARINESCU, C., Documents espagnols inédits..., p. 411; GRUBEN, Françoise de, *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bourguignone (1430-1477)*, Leuven University Press, Lovaina, 1997, p. 266; FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, p. 69.

¹⁴⁹⁴⁷ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 83.

¹⁴⁹⁴⁸ OLIVERA SERRANO, César, Servicio al rey y diplomacia castellana: don Juan Manuel de Villena (+1462), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 25/2, Barcelona, 1995, ps. 463-488 (p. 466).

¹⁴⁹⁴⁹ GRUBEN, Françoise de, *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bourguignone (1430-1477)*, Leuven University Press, Lovaina, 1997, p. 268.

¹⁴⁹⁵⁰ MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 413.

¹⁴⁹⁵¹ PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne...*, ps. 123-124.

aquella ambaixada prengué part un “Bastardo” de Borgonya, documentat en una lletra del 8 de setembre, enviada des de Nàpols per un milanés a Francesco Sforza.¹⁴⁹⁵² Roxane Chilà dubta si podria identificar-se aquest bastard amb Corneille o amb Antoine, els dos amb edat suficient per a fer el viatge.¹⁴⁹⁵³ Evidentment, no podia tractar-se del Gran Bastard Corneille, perquè aquest era molt conegut i, a més, s’ocupava aleshores de grans afers d’estat, com a governador i capità general del ducat de Luxemburg.¹⁴⁹⁵⁴ Aleshores es vivien moments crítics a Gant, una gran ciutat de Flandes. Allí esclataria una revolta, en desembre del 1451, que costaria la vida a l’any següent a Corneille.¹⁴⁹⁵⁵

El document on apareix el bastard borgonyó és una missiva secreta escrita pel venedor d’arnesos de Milà Giovanpietro di Antonio Missaglia al duc Sforza, a Nàpols, el 8 de setembre del 1451. Comentava, entre altres coses, que havia vista el “grande camerlingo dixnando con tuto uno servitore del ducha di Borgonia, giamato Bastardo” i que, en presència seua, el gran senescal Enyego de Guevara, germà de D’Àvalos, havia tractat despectivament dit Sforza, com un “filio di mulatieri”,¹⁴⁹⁵⁶ indigne senyor de Milà, a més d’enemic del rei d’Aragó. Pesava encara molt a la cort de Nàpols la decepció per no haver pogut aconseguir –com segurament ho somniava l’autor de *Curial e Güelfa*– que la Corona d’Aragó fóra, “per sos mèrits”, la senyora de Milà.¹⁴⁹⁵⁷

Poc després d’aquesta visita, arribà a Nàpols l’expedició borgonyona de Jean de Glimes, senyor de Bergues (el “senyor de Vergues” del *Curial*, vaja). Venien d’una peregrinació de cavallers a Terra Santa, i els acompanyava un idealista de la croada, com era el diplomàtic català Lluís Sescases, excompany d’ambaixada de D’Àvalos al Milà del 1446-1447, i sospitós d’haver transcrit aleshores l’esborrany del *Curial*.¹⁴⁹⁵⁸ A la cort de Nàpols coincidiren aleshores Bergues i Jean de Clèves, que havia peregrinat

---

¹⁴⁹⁵² SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 29, ps. 87-88, Nàpols, 8 de setembre del 1451.

¹⁴⁹⁵³ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, p. 266 i vol. 2, p. 167.

¹⁴⁹⁵⁴ Sobre aquest bastard relacionable amb el Curial, vegeu més avall, on tractem del personatge d’Antoni Mossenyor.

¹⁴⁹⁵⁵ BRUGIÈRE, Prosper (baron de Barante), *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a. ed.; 1a., 1824-1826), vol. 2, p. 89.

¹⁴⁹⁵⁶ SENATORE, F. (ed.), *Dispacci sforzeschi...*, doc. 29, ps. 87-88.

¹⁴⁹⁵⁷ Vegeu CLÉMENT, José, Antoine de Bourgogne, dit “le Grand Bâtard”, dins *Publication du Centre Européen d’Études Bourguignonnes*, 30, Lieja, 1990, ps. 165-192.

¹⁴⁹⁵⁸ Com es proposa, a manera d’hipòtesi, en el capítol I.2.7.

amb ell a Jerusalem, i l'antic "familiar" i gran amic d'aquest, el cèlebre Jacob/Jacques de Lalaing, que havien participat en la missió diplomàtica a Nàpols.¹⁴⁹⁵⁹ Totes aquestes dades de confraternització italiana entre súbdits del rei d'Aragó i del duc de Borgonya obliguen a pensar en una gènesi i una "recitació" de la novel·la a Nàpols. També ajuden a vincular l'obra al cenacle literari dels germans Guevara-D'Àvalos, en el qual es movien Guillem-R. de Montcada, Pere de Cardona i Villena, Lluís Maça-Cornell i altres dignataris del Magnànim relacionables amb aspectes de la ficció.

A l'endemà de la caiguda de Constantinoble (1453), el rei d'Aragó tractà de fer que el duc de Borgonya recolzara la Lliga Itàlica formada a iniciativa de Roma per a tractar d'una croada (1454-1455).¹⁴⁹⁶⁰ Aleshores, Alfons d'Aragó es conformava ja amb ser, no un *Rex Italiae*, sinó un *Rex Italicus*, com es llig en l'arc de triomf de Castel Nuovo: un monarca hegemònic i pacificador d'Itàlia. L'any 1456, Jean de Clèves, nebot de Felip el Bo, oficià de procurador del rei de Nàpols en un nou capítol del Toisó.¹⁴⁹⁶¹ La mort d'Alfons I (1458) i la guerra successòria que hagué d'afrontar Ferran I de Nàpols (1459-1465), ajornaren noves relacions amb Borgonya. Aquestes foren represes a la fi del conflicte i culminaren (4 d'agost-1 de setembre del 1469) amb la signatura d'una "*confederationem et ligam*" negociada al mateix Nàpols per un porsavant anomenat Gorchem: "*prosecutoris armorum ducis Burgonie*."¹⁴⁹⁶² Tanmateix, aquestes relacions de les dècades del 1450-1460, ja ens aparten del temps d'escriptura del *Curial*, que, segons múltiples indicis argumentals, tot convida a situar *ca.* 1445-1448.

---

¹⁴⁹⁵⁹ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825, p. 222.

¹⁴⁹⁶⁰ CAPPELLI, Guido M., Giovanni Brancato e una sua inedita orazione politica, dins *Filologia e critica*, 27, Roma, 2002, ps. 64-76 (p. 72); ÍDEM, Debutto napoletano d'una ignota orazione ufficiale di Ermolao Barbaro, dins *Humanistica. An International Journal of Early Renaissance Studies*, 5/1, Pisa – Roma, 2010, ps. 111-120 (p. 112).

¹⁴⁹⁶¹ BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes al Toisón de Oro contenidos en la cancellería de los reyes de Aragón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 239-243 (p. 241).

¹⁴⁹⁶² MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 3. Frammento del 'Quaternus Sigilli Pendentis' di Alfonso I (1452-1453). Il registro 'Sigillorum Summariae Magni Sigili XLVI (1469-1470)'*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1963, doc. 863, p. 127. El nom del porsavant remet a la ciutat de Gorcum (Gorinchem, en neerlandés), a l'Holanda meridional.

Els senyors de Vergues i de Sant Jordi

Al costat del duc de Borgonya, en *Curial e Güelfa*, apareixen dos grans senyors borgonyons, amb les seues respectives comitives, que donaran suport, així mateix, al rei d'Aragó i a Curial. Es tracta de “**lo senyor de Vergues**” i “lo senyor de Sant Jordi”, i tenen correspondència amb personatges coetanis del moment d'escriptura.

En el torneig de Melun, quan els cavallers del rei d'Aragó deixen de banda els anglesos, a petició del mateix monarca i capità, i llavors...

“...van sobre aquells del duch de Burgunya, entre los quals havia dos cavallers molt valents, lo un dels quals ere apellat lo senyor de Sent Jordi, l'altre, lo senyor de Vergues. E com lo cavaller de les spases veés lo senyor de Vergues aportar una cota d'armes feta tota a vergues vermelles e d'or, les quals són armes del rey d'Aragó, manà a tots los seus que contra aquell degú no combatés. E, d'altra part, viu lo senyor de Sant Jordi ab paraments blanchs e creus vermelles, [e] dix: ‘O, com me fóra mesclat ab aquests burgunyons e flamenchs, si no fos les armes que porten! Lexau-los, per amor de mi. ¡Anem contra los franceses!’ Per què Bon Panser anà al senyor de Vergues e al de Sant Jordi qui companyons eren, e ·ls dix ço que lo cavaller de les spases havia dit; la qual cosa oyda per ells, meten les spases als foures, e tiren-se a una part, e digueren a Bon Panser: ‘Digues a la honor de la cavalleria de tot lo món, ço és, lo cavaller de les spases, e a la sua noble companyia, que, oyt ço que ell ha ordonat, nosaltres exim del torneig per a vuy, que certes no y ferirem colp’.” (*CeG* II.50).

Els senyors de Vergues i de Sant Jordi s'adrecen a la fi de la jornada al cavaller de les espases, al qual manifesten la seua admiració, i el conviden a reposar en les seues tendes de campanya. El rei accepta tenir-los companyia, però en les seues tendes. De manera que ambdós barons borgonyons acaben allotjats “en les riques tendes de Curial”, on té lloc el sopar. Tot es desenvolupa en un ambient de cordialitat, contrari del tot a l'odi manifestat envers els anglesos. Pels honors que Curial ret al capità dels escuts negres, el senyor de Vergues comença a sospitar i vol saber qui és. El rei Pere aleshores es revela la seua identitat: “Yo són lo rey d'Aragó” (*CeG* II.57).

Només oir la revelació, “lo senyor de Vergues se més de genolls en terra”, com també el de Sant Jordi. El rei fa que s'incorporen. El de Vergues pren la paraula fent

lloança del monarca, per tal com “yo, senyor, són de vostre linage e port vostres armes” i de sempre havia tingut desig de conèixer-lo i servir-lo, si es donava el cas. Ambdós cavallers s’ofereixen al rei per a formar part del seu equip, i aquest promet tractar-los com si foren parents o amics seus. Al matí següent, el rei encarrega al senyor de Vergues que s’ocupe d’acompanyar Festa. Aquest sempre va “ab lo senyor de Sant Jordi, qui d’ell no ·s partia”, i ambdós mantenen el secret de l’incògnita identitat del rei d’Aragó (*CeG* II.58). Més avant, quan el rei de França –per un imprevist familiar– llicencia el torneig, el senyor de Vergues i el comte de Foix competeixen per la custòdia de les tendes on reposava Festa. El rei de França, per evitar la querella, preguntà a la mateixa Festa, i aquesta prefereix delegar la responsabilitat en “un prom”, que podria ser Melchior de Pando, present llavors a la cort francesa (*CeG* II.63).

Curial, “secretament”, confessa a Vergues i Sant Jordi la partença precipitada del rei d’Aragó i els seus, i prega al primer que faça el favor d’acompanyar Festa des de París fins a Melun. Escriuen a Festa perquè es prepare, i aquesta se’n ve custodiada pel senyor de Vergues. A Melú, Melchior de Pando li comunica que la Güelfa l’espera al seu costat, al Montferrat, i que Curial romandrà a París (*CeG* II.66).

Els senyors de Vergues i Sant Jordi fan després el possible, a París, pel que el rei de França faça “festa” a Curial, cosa que suscita l’enveja dels ducs d’Orleans i Bretanya, i de Carles de Borbó –els barons francesos, doncs–, que s’havien enamorat de Làquesis. L’enveja deriva en el desafiament entre el bretó Sanglier i Curial, i aquest rep el suport del comte de Foix, el duc de Borgonya i els seus barons: “Curial era molt favorit per lo rey e per molts altres; axí mateix lo comte de Foix, lo senyor de Sant Jordi e lo senyor de Vergues lo s’acostaven molt (...); los quals encara foren causa que lo duch de Borgunya, qui sovén e moltes vegades lo se’n menava a son hostel, lo favorís e ·l se acostàs” (*CeG* II.72). Vergues i Sant Jordi “e altres grans barons” formen part d’un “consell” que recolza Curial contra els francesos. Però, quan toca anar-se’n a dinar, els qui es queden a taula amb Curial són aquells dos (*CeG* II.77). Així mateix, quan el rei d’Aragó s’assabenta que Aznar d’Atrossillo ha decidit formar parella de combat amb Curial, escriu lletres al mateix Curial, a Vergues i a Sant Jordi (*CeG* II.83). Els barons borgonyons comparteixen amb el llombard festes, danses i alegries en vespres de la lluita amb Sanglier (*CeG* II.96), i celebren amb ell la victòria. Després, s’esfumen de la línia argumental de la novel·la, juntament amb el duc de Borgonya.

La primera cosa que crida l’atenció és el que sembla una selecció de personatges basada en criteris heràldics, per a representar les armes del rei d’Aragó (les “vergues”

del senyor de Vergues) i del patró de la casa reial (la creu de Sant Jordi). Si és té en compte que, en la tradició heràldica italiana les armes del rei d'Aragó es definien com un “scudo araldico verghettato rosso e d'oro”,¹⁴⁹⁶³ es comprendrà per què l'autor altera l'ortografia de *Bergues*, important feu i títol nobiliari de Borgonya, i la transforma en *Vergues*. En la tradició heràldica ibèrica, allò que en Itàlia són *verghe*, a la Corona d'Aragó eren els quatre *pals* de gules de la senyera; *palos*, en castellà.¹⁴⁹⁶⁴ Evidentment, el joc onomàstic –amb possible sobreentés humorístic– sols té sentit en una novel·la escrita i recitada a Itàlia. Allí els lectors o oients del text estaven ja acostumats a oir parlar de les *vergues* del rei d'Aragó i de les Dues Sicílies: una prova més, doncs, del context italià on cal ubicar la redacció i –escassa– difusió de l'obra.

Quan Pamela Waley revisà el catàleg de grans nobles de la cort borgonyona de Felip el Bo, observà que hi havia un senyor de Vergy, i el proposà com a personatge històric relacionable amb el de la novel·la.¹⁴⁹⁶⁵ Anton Espadaler seguint aquest criteri, s'interessa per Jean de Vergy, mariscal de Borgonya, i, en no trobar cap vincle genealògic ni heràldic amb els reis d'Aragó, no encerta a interpretar “quina secreta intenció” podia haver tingut l'autor en esmentar el senyor de Vergues.¹⁴⁹⁶⁶

La proposta d'identificació ha sigut correctament esmenada per Maria Teresa Ferrer i Mallo, ¹⁴⁹⁶⁷ en comprovar que no es referia l'anònim als senyors de Vergy, sinó més probablement als Glimes, senyors de *Bergues* o *Berghes*, en el francès cortesà de Borgonya (actual Berghen op Zoom, al Brabant septentrional, Països Baixos).¹⁴⁹⁶⁸ Aquesta família era també molt important i lluïa el la seua heràldica, en efecte, tres pals de gules en camper d'or, com els quatre pals de l'escut del rei d'Aragó, o com els tres

---

¹⁴⁹⁶³ D'ANDREA, Alberto – ANDREANI, Christian, *L'evoluzione dello scudo araldico dei regnanti napoletani*, 2005, ed. electrònica <www.edizionidandrea.it>, consultada en gener del 2016.

¹⁴⁹⁶⁴ A la Castella de l'edat moderna, s'adoptà el mot *vergeta*, potser per influx italià, per a denominar un pal estret: un escut *vergeteado* era un camper seccionat en vertical per deu o més *vergetas*. Vegeu CASCANTE, Ignacio Vicente, *Heràldica general y fuentes de las armas de España*, Salvat, Barcelona, 1956, p. 616.

¹⁴⁹⁶⁵ WALEY, Pamela, *Historical Names and Titles in Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 252).

¹⁴⁹⁶⁶ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 90.

¹⁴⁹⁶⁷ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142 (ps. 71-73).

¹⁴⁹⁶⁸ En francès, Bergues-sur-le-Zoom. No hem de confondre el Bergues neerlandés amb el ducat alemany de Berges o Berg (la Renània), regit entre el 1437 i el 1475 pel duc Gherard VII van Jülich (1417-1475), casat el 1444 amb Sofia de Saxe-Lauenburg i descendent d'Elisabet d'Aragó (1247-1271), germana de Pere I el Gran i reina consort de França (1270-1271).

pals també de gules en or que portaven els comtes de Foix.¹⁴⁹⁶⁹ Aquesta coincidència heràldica amb arrel genealògica, remarcada per l'escriptor, fa indiscutible la identificació amb els *Glymes* o Glimes (topònim del Brabant való, a l'actual Bèlgica; escrit *Glime*, en való), i, més concretament, amb **Jean V de Glimes i II de Bergues** (1417-1494),¹⁴⁹⁷⁰ **senyor de Bergues** (1427-1494), de Braire-l'Alleud i de Walhain. Era aquest un cortesà molt acostat al duc Felip III; a més de gran camarlenc (*premier chambellan*) del duc de Cleves, Jean de Clèves,¹⁴⁹⁷¹ el company d'armes del modèlic cavaller *Jacob* o Jacques de Lalaing: personatges homenatjats en el *Curial*.

El vincle d'amistat entre la casa de Cleves i els Trastàmara de la Corona d'Aragó explica la probable existència d'un "partit" nobiliari proaragonés liderat pels Cleves, que explicaria el casament d'Agnès de Clèves –germana de Jean– amb Carles d'Aragó, príncep de Viana (1439); l'entrada d'Alfons el Magnànim en l'orde del Toisó (1445); les ambaixades realitzades per Jean de Clèves i Jacques de Lalaing a la cort de Nàpols; l'amistat d'aquests amb els germans D'Àvalos-Guevara, que afavorí la concessió a Enyego de Guevara (germà major d'Enyego d'Àvalos) del collar del Toisó, etc. En totes aquestes operacions de "vincle" dels Aragó amb els Cleves, senyors d'un important ducat alemany i vassalls de Felip el Bo, hauria actuat el "gran camarlenc" de la casa ducal borgonyona, el senyor de Bergues. Precisament, una de les responsabilitats dels grans camarlencs de les corts europees del moment era la d'allotjar insignes visitants, promoure relacions diplomàtiques, afavorir aliances, etc. I dóna la coincidència que l'interlocutor del *sieur de Bergues* a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim havia de ser, lògicament, Enyego d'Àvalos, lloctinent de gran camarlenc, i gran camarlenc *de facto* en lloc del seu sogre, vell i malalt (1443-1449), i gran camarlenc *de iure* des del 1449, a més de principal sospitós d'haver escrit *Curial e Güelfa*.

Jan II van Bergen o Jean II de Bergues (*de Bergis*, en escrits llatins; *de Berghes*, en francès medieval; *van Bergen*, en flamenc; de cognom *Glymes*, *Glimes*; o, també, *de Walhain*, un altre dels seus feus), conseller de Felip el Bo i de Carles el Temerari, fou

---

¹⁴⁹⁶⁹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 55-56), i en les ps. 604-605 d'anotacions a l'obra editada.

¹⁴⁹⁷⁰ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 73).

¹⁴⁹⁷¹ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoires d'Olivier de la Marche, maître d'hôtel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire*, ed. a cura d'Henri BEAUNE i J. D'ARBAUMONT, Librairie Renouard, París, 1884, vol. 2, p. 389, n. 1.

conegut amb el sobrenom de Jan “Metten Lippen” o Jean “Aux grosses lèvres”.¹⁴⁹⁷² Era casat des del 1444 amb Marguerite de Rouvroy de Saint-Simon (1420-1465),¹⁴⁹⁷³ amb la qual tingué 13 fills, als quals cal afegir una vintena de bastards procreats fora de matrimoni. En temps del *Curial* (ca. 1445-1448) començava a excel·lir com a cavaller i com a diplomàtic, i comptava amb uns trenta anys d’edat. Era fill i successor de Jean I de Glimes (+1427), senyor de Glimes i Walhain, casat el 1412 amb Joana van Boutershem (+1430), que li aportà en dot la baronia de Bergues, i les *verghe* o pals de gules en camper d’or coincidents amb les del rei d’Aragó.¹⁴⁹⁷⁴ Si apareix en el *Curial*, suposem que seria per haver adquirit fama de cavaller errant. Quan es produí a Flandes la mort del pare, ell es trobava a la cort valenciana d’Alfons el Magnànim, per haver-se integrat en una gran ambaixada, de 60 cavallers borgonyons que tingué lloc entre abril i setembre del 1427.¹⁴⁹⁷⁵ Romanent encara a València en desembre de dit any, i sent conegut ja –amb tota probabilitat– per l’autor del *Curial*, “Joan de Glimez, senyor de Berguez”, demanà llicència i guiatge al rei Alfons per a visitar Sant Jaume de Galícia i altres terres de Castella i Navarra, abans de tornar-se’n a Borgonya.¹⁴⁹⁷⁶

Amb posterioritat a aquesta data, no sembla que tinguera massa contacte amb la cort del rei d’Aragó, i tampoc no apareix el seu nom en cròniques. És probable que s’exercitara durant alguns anys en qualitat de cavaller aventurer. En una relació de camarlencs del duc de Borgonya del 1441, apareix Jean de Glimes, senyor de Bergues, citat amb altres personatges rellevants, com ara Ghillebert de Lannoy i un encara jove Jacques de Lalaing.¹⁴⁹⁷⁷ Destacava ja com a diplomàtic: el 29 de desembre del 1443, Felip el Bo l’envià en companyia d’altres emissaris a negociar un acord amb la

---

¹⁴⁹⁷² Joan “el dels Llavís Grossos”.

¹⁴⁹⁷³ VÉGIANO D’HOVEL (Ghislain de Cuypers et Alsingen), *Nobiliaire des Pays-Bas et du comté de Bourgogne*, Tipogr. de Jean Jacobs, Lovaina, 1760, vol. 1, p. 37.

¹⁴⁹⁷⁴ Per a una genealogia de la família, vegeu ROBLES DO CAMPO, Carlos, El marquesado de Bergenoop-Zoom, dins *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, vol. 8, núm. 2 (*Homenaje a don Faustino Menéndez Pidal*), Madrid, 2004, ps. 933-956 (ps. 939-941).

¹⁴⁹⁷⁵ BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes a las embajadas de 1426 y 1427 contenidos en la cancillería de los reyes de Aragón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 91-101.

¹⁴⁹⁷⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.789, f. 170r-171r, València, desembre del 1427. Referenciat per SALICRÚ LLUCH, Roser, Galícia i Granada: pelegrinatge i exercici de cavalleria en terres ibèriques i musulmanes occidentals a la Baixa Edat Mitjana, dins *El Camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d’octubre de 2003*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba. Sèrie il·lustrada”, 21), Barcelona, 2007, ps. 163-177 (p. 174).

¹⁴⁹⁷⁷ BUTKENS, Christophe, *Supplement aux trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, Tipogr. de Chrétien van Lom, L’Haia, 1726, p. 40.

duquesa de Saxe.¹⁴⁹⁷⁸ Pel 1445 degué visitar el ducat de Milà, on Enyego d'Àvalos actuava com a ambaixador del rei d'Aragó, ja que el 9 de setembre de dit any el noble autoritza els mercaders llombards a establir una casa de comerç a la seua vila de Bergen op Zoom.¹⁴⁹⁷⁹ D'interés és també la notícia de l'arribada al port de Nàpols, en febrer del 1451, de "*Johannis de Glimes, domini de Bergues*", amb una comitiva on s'integrava l'exsecretari reial i ambaixador del rei d'Aragó a Savoia, Lluís Sescases. Aquest, adobat cavaller des de feia pocs anys, havia ingressat ja en l'orde de l'Hospital de Jerusalem. Els cavallers de Borgonya i els hospitalers que venien amb ells foren autoritzats pel rei Magnànim a llogar la caravel·la del cavaller català Guillem-Galceran de Ribes, un veterà traficant d'esclaus,¹⁴⁹⁸⁰ habituat a fer la ruta de Llevant. Sescases –que, a diferència de l'autor del *Curial*, dominava bé el francès– s'oferí a traduir "*in ydiomate catalano*" el contracte proposat per un buròcrata borgonyó a Ribes, i a facilitar l'acord. Els borgonyons i companyia tenien previst efectuar el passatge d'Ultramar i visitar la Terra Santa. L'autorització cancelleresca, del 3-5 de març del 1451, inclou una nova menció als capítols del contracte "*in vulgari catalano traditis (...), verbo ad verbum.*"¹⁴⁹⁸¹ Segons Maria Teresa Ferrer, es tractava...

“...de resoldre la discòrdia sorgida entre el senyor de Bergues i Guillem Galceran de Ribes, senyor de la caravel·la en la qual havien de viatjar, sobre els capítols del nòlit. Lluís Sescases hagué d'intervenir prop del rei perquè garantís que Guillem Galceran de Ribes faria el viatge, ja que el senyor de Bergues estava inquiet perquè li semblava que no es posava a punt. La caravel·la fou recomanada per Alfons el Magnànim al rei de Xipre i al mestre de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, ja que era habitual que els vaixells que es dirigien a Jaffa toquessin a les illes de Xipre i Rodes.”¹⁴⁹⁸²

---

¹⁴⁹⁷⁸ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, *Histoire de Charles VII. L'expansion de la royauté, 1444-1449*, Librairie de la Société bibliographique – A. Picard, París, 1888, vol. 2, p. 316.

¹⁴⁹⁷⁹ DE BAECKER, Louis, *Recherches historiques sur la ville de Bergues, en Flandre*, Tipogr. de Vandecasteele-Werbrouck, Bruges, 1849, p. 60.

¹⁴⁹⁸⁰ Com es pot deduir de la lectura de MIRET SANS, Joaquim, *Sempre han tingut béch les oques. Apuntacions per la història de les costums privades*, F. Badia, Barcelona, 1905, p. 58, i de SÁEZ SORO, Emilio, *Esclavos búlgaros en Cataluña en la Baja Edad Media*, dins *Revista de la Universidad Complutense*, núm. extra 1, Madrid, 1988, ps. 134-138 (p. 136).

¹⁴⁹⁸¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.546, fs. 123v-123r, Nàpols, 3-5 de març del 1451. Document citat per FERRER MALLOL, M. T., *Fou Lluís Sescases...?*, ps. 71-73. L'autora confon el personatge que ens ocupa amb el seu progenitor, que efectuà un peregrinatge a Sant Jaume de Galícia el 1427, just abans de morir.

¹⁴⁹⁸² *Ibidem*, p. 72.

Sescases hauria conegut el senyor de Bergues arran d'una ambaixada seua de l'any 1449, a Savoia i a Borgonya. Quan l'expedició al Sant Sepulcre se'n tornà cap a Ponent, feren escala a Nàpols (setembre del 1451). Jean de Clèves, que havia sigut adobat cavaller a Jerusalem, tingué alegria de trobar a la cort del Magnànim el seu antic "familiar" i company d'armes Jacques de Lalaing, així com el bastard Corneille i altres nobles borgonyons. Formaven part aquests de l'ambaixada de Borgonya a Itàlia (maig-setembre del 1451) encarregada de visitar el papa i el rei de Nàpols, i de lliurar els collars del Toisó a Enyego de Guevara i Pere de Cardona.¹⁴⁹⁸³

El cronista Olivier de la Marche explica que Lalaing es trobava des de feia mesos per Itàlia de gira cavalleresca, amb la seua empresa del braçalet, i s'havia incorporat a l'ambaixada borgonyona a Nàpols. Allí coincidí amb Clèves: "Audict lieu de Naples trouva ledict messire Jaques le duc Jehan de Clèves, neveu du duc de Bourgogne, celui qui avoit nourri ledict messire Jaques, lequel duc de Clèves revenoit de Jérusalem, où il avoit esté faict chevalier; et plusieurs autres seigneurs de ses païs." El Magnànim tingué ocasió de demostrar aleshores "l'amour qu'il avoit à la maison de Bourgogne", i especialment a "la persone dudict duc de Clèves, qui fut de soy un des beaux, des sages et des bien adréchés princes de son temps." Els borgonyons se'n tornaren aleshores tots junts a Brabant, a la cort ducal (setembre-octubre del 1451).¹⁴⁹⁸⁴

En la crònica biogràfica de Lalaing es descriu una mostra d'armes celebrada al setge d'Oudenaarde (1452), on el senyor de Lannoy venia en primer lloc; el de Croÿ portava l'estendard ducal, "et accompagnants icelui étendart, Adolphe monseigneur de Clèves, [Antoine] monseigneur le bâtard de Bougogne (...), Philippe de Bergues¹⁴⁹⁸⁵ et grand nombre d'autres chevaliers et écuyers."¹⁴⁹⁸⁶ Es torna a evidenciar una vinculació dels Bergues a la casa ducal Cleves, que era una de les principals del ducat borgonyó i,

---

¹⁴⁹⁸³ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, Paris, 1825, p. 222.

¹⁴⁹⁸⁴ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, Paris, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 450). Vegeu també BEAUME, C. (ed.), *Le livre des faits du bon chevalier...*, ps. 1.348-1.350.

¹⁴⁹⁸⁵ Germà fadrister de Jan, nat el 1420 i mort el 1462.

¹⁴⁹⁸⁶ CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), *Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle*, Librairie Verdrière – J. Carez, Paris, 1825, ps. 323-324 i 326.

pel que s'observa, la més ben relacionada amb el rei d'Aragó. L'"Anthoni Mossenyor" del *Curial* també figurava entre els principals nobles d'aquell estat.

El senyor de Bergues participà, pagant-s'ho dels seus recursos, en una ambaixada a Hongria finançada per Felip el Bo (20 de març del 1453) amb l'objectiu de tractar de l'alliberament del setge de Constantinoble pels turcs: "touchans le voyage de Turquie". Hi participaven l'aventurer castellà Pedro Vázquez de Saavedra, especialista en afers hongaresos; el frare augustinia fra Jacques d'Ostende; dos porsavants d'armes, Rupelmonde i Pèlerin; el *chevaucheur* ducal Henri le Vigreux, i el referit Bergues, "qui n'était pas défrayé", segons Jacques Paviot.¹⁴⁹⁸⁷ Poc després, *monseigneur de Berghes* estigué present al banquet de Lilla, on els nobles presents ratificaren solemnement el vot del faisà (*le voeu du faisán*) dictat per Felip el Bo (17 de febrer del 1454). El de Glimes afirmà que, si per impediment físic o malaltia no podia participar en la presumptament prevista croada contra el Gran Turc de Constantinoble, "j'enverrai et entretiendrait douze nobles compagnons arbalétriers, un an à mes frais."¹⁴⁹⁸⁸

Cinc anys després se'l documenta al Congrés de Màntua, convocat per Pius II per a l'1 de juny del 1459, en companyia de Jean de Clèves i en representació del ducat de Borgonya.¹⁴⁹⁸⁹ Segons les fonts de l'època, al costat del "duc de Clèves fuit assise la duchesse de Milan, et auprès d'elle le seigneur de Bergues, auprès de lui maistre Anthoine Huveron, aussi un dels conseillers dudit duc de Bourgogne, pareillement envoyé en la dite ambassade."¹⁴⁹⁹⁰ La "senyora de Milà" apareix flanquejada per personatges com Cleves i el senyor de Bergues, al·ludits en el *Curial*.

Després de la mort de Felip el Bo (1467), el seu successor, Carles el Temerari es casà amb Margaret of York (1468) i el senyor de Bergues s'ocupà de preparar les set cambres "ordonées pour festoyer les estrangers (...), et en chascune chambre y avoit maistre d'hostel et gens ordonnez y servir."¹⁴⁹⁹¹ Els qui conegueren personalment Bergues el descriuen com un home de costums refinats i amant de les lletres: "*in Hollandia latum tenens dominium, eloquio clarus, litteris eruditus et moribus*

---

¹⁴⁹⁸⁷ PAVIOT, J., *Les ducs de Bourgogne, la croisade...*, p. 136.

¹⁴⁹⁸⁸ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel (ed.), *Chroniques de Matthieu d'Escouchy*, Société de l'Histoire de France, París, 1863, vol. 2, ps. 181-182; RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, p. 1.161; CARON, Marie-Therèse, *Les voeux du faisán: noblesse en fête, esprit de croisade, Le manuscrit Français 11594 de la Bibliothèque nationale de France*, Brepols ("Burgundica", 7), Turnhout, 2003, p. 62.

¹⁴⁹⁸⁹ PAVIOT, J., *Les ducs de Bourgogne, la croisade...*, p. 154.

¹⁴⁹⁹⁰ DU FRESNE, G.-L.-E. (ed.), *Chroniques de Matthieu d'Escouchy...*, vol. 2, p. 377 i ss.; STEIN, Henri, Un diplomate bourguignon du XVè siècle: Antoine Haneron, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 98, París, 1937, ps. 283-348 (p. 284).

¹⁴⁹⁹¹ LA MARCHE, O. de, *Mémoire de la maison...*, vol. 3, p. 117.

conspicuus, vir utique honore et veneratione memorandus.”¹⁴⁹⁹² El seu successor homònim, no sols heretà la seua biblioteca, sinó també el gust pels llibres.¹⁴⁹⁹³ Es conserven obres luxosament il·luminades de cals Bergues, com la *Biblia* sacra flamenca on es representa el senyor de Bergues agenollat devotament i vestit amb arnés de cavaller.¹⁴⁹⁹⁴ En les representacions pictòriques dels successius *sires* de Bergues no solen mancar les armes heràldiques referides per l’anònim del *Curial*, que contenen les “vergues” o pals de gules en camper d’or, similars a les del rei d’Aragó.

L’origen d’aquesta heràldica es troba en la casa de Bergues: la de la mare del senyor de Bergues del *Curial*, pel casament del seu pare homònim, el 1416, amb l’hereva de Bergen op Zoom, Joana van Boutershem o Boutersem. A la mort d’aquesta, el 1430, el seu fill esdevingué nou senyor de Bergues i, en conseqüència, adoptà legítimament l’heràldica coincident amb el rei d’Aragó. Hendrick IX van Boutersem, senyor de Bergen op Zoom, mort el 1418, havia casat la seua hereva Joana (ca. 1390-1430) amb Jean IV de Glimes (que passà a ser II de la nova línia de Bergues), conscient que la important senyoria de la donzella passaria a integrar-se en el patrimoni dels Glimes i, amb ella, els pals de gules en camper d’or: “*in illa est translata stirpem*”, segons el jurista del 1600 Jean-Baptiste Christyn.¹⁴⁹⁹⁵ El Jean de Glimes contemporani del *Curial*, no sols renuncià al seu cognom de Glimes¹⁴⁹⁹⁶ en profit del més prestigiós de la muller, “de Bergues”, sinó que també adoptà orgullosament les armes d’aquesta i les transmeté als seus descendents. La definició heràldica d’aquestes és: “de sinople, à trois macles d’argent; au chef d’or à trois pals de gueules”, és a dir, ‘en camper de sinople, tres malles¹⁴⁹⁹⁷ d’argent; en cap, tres pals de gules en camper d’or’.

Si aprofundim en l’anàlisi històrica i genealògica, veurem que es tracta d’un escut compost per pels armes bàsiques dels Boutersem de Bergues (camper de sinople amb

---

¹⁴⁹⁹² BORMANS, Stanislas, *Mémoire du légat Onufrius sur les affaires de Liège (1468)*, P. Hayez – Académie Royale de Belgique, Brussel·les, 1885, p. 88.

¹⁴⁹⁹³ WIJSMAN, Hanno, Philippe le Beau et les livres: rencontre entre une époque et une personnalité, dins WIJSMAN, Hanno i al. (eds.), *Books in Transition at the Time of Philip the Fair. Manuscripts in the Late Fifteenth and Early Sixteenth Century Low Countries*, Brepols, Turnhout, 2010, ps. 17-92 (p. 81).

¹⁴⁹⁹⁴ MILLAR, Eric G., *Les manuscrits a peintures des bibliothèques de Londres*; separata del “Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures”, vol. 4, París, 1914-1920, ps. 4-5 (núm. 9), pertanyent a una col·lecció privada.

¹⁴⁹⁹⁵ CHRISTYN, Jan Baptiste, *Jurisprudentia heroica, sive De jure belgarum circa nobilitatem et insignia* [1616], Tipogr. de Balthazarius Vivien, Brussel·les, 1668, p. 281.

¹⁴⁹⁹⁶ Els *Glymes* descendien d’una branca bastarda de la casa ducal de Brabant, iniciada per Johann Cordeken, senyor de Glimes, mort el 1361, fill bastard legítimat el 1344 pel duc Johann II de Brabant.

¹⁴⁹⁹⁷ La *macle* (macla o malla, en català) és una losange buidada. Vegeu ROBLES DO CAMPO, Carlos, El marquesado de Bergen-op-Zoom, dins *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, vol. 8, núm. 2 (*Homenaje a don Faustino Menéndez Pidal*), Madrid, 2004, ps. 933-956 (ps. 939-941 (p. 939, n. 8)).

tres malles d'argent), amb un cap d'escut, el dels tres pals de gules en camper d'or, que correspon a un llegat o afegit de la família dels Berthout, senyors de Mechelen (Malines en francès).¹⁴⁹⁹⁸ Aquesta ciutat de Mechelen, comunitat neerlandòfona de Bèlgica, a la regió de Flandes, província d'Anvers, fa ús encara en els nostres dies d'una senyera i un escut municipal de tres pals de gules –disposats en pal, verticals– en camper d'or, amb escussó sobre el tot d'àguila imperial de sable en or. La transmissió dels Berthout de Mechelen als Boutersem de Bergues d'aquestes “vergues” a les quals al·ludeix el *Curial* es produí en algun moment anterior al 1280, per un enllaç matrimonial.¹⁴⁹⁹⁹

Deugué produir-se aquest enllaç en temps de Gauthier Berthout, tutor dels fills del duc de Brabant difunt Henri III entre el 1260 i el 1265, que fou reemplaçat en la tutela, el 1265, pel senyor de Boutersem.¹⁵⁰⁰⁰ Ambdues famílies estaven molt ben relacionades i governaven el Brabant. Hi ha un León, senyor de Boutersem, d'aquesta època “mort pendant une invasion des Français en Aragon, en 1285”, quan Pere el Gran –el rei d'Aragó de la novel·la– frenà les ambicions del rei de França Felip III l'Atreuit i salvà Catalunya de la croada proangevina.¹⁵⁰⁰¹ Acompanyava Léon i servia el seu senyor, el duc de Brabant Jean I el Victoriós, gendre de sant Lluís de França i cunyat del referit Felip, l'invasor de Catalunya. Aquesta dada històrica, amb tota seguretat, era desconeguda, tant pel senyor de Bergues del segle XV com per l'autor del *Curial*. Paradoxalment, els avantpassats del senyor de Bergues havian lluitat contra Pere el Gran..., però aquest detall no interfereix per a res en la ficció plantejada. D'altra banda, no es documenta cap lligam genealògic entre els reis d'Aragó de la casa de Barcelona i els ancestres dels senyors de Bergues. El personatge que conegué l'autor de la novel·la cavalleresca, Jean de Glimes, àlies de Bergues, no era parent, en definitiva, dels reis d'Aragó. Aquesta deducció forma part de la fantasia literària de l'autor, posat a justificar una coincidència heràldica que els seus lectors devien conèixer (hem vist que el Jean de Glimes havia residit a la cort de València quasi tot l'any 1427) i que li interessa ressaltar, per simpatia amb dit senyor de Bergues. Aquest no pogué incorporar

---

¹⁴⁹⁹⁸ C. B. B., Notes on some of the foreign coats in the Roll of Arms of the thirteenth century, comprised in the Ms. No. 6589 of the Harleian Collection, dins NICHOLS, John Gough (eds.), *The Herald and Genealogist*, J. G. Nichols and R. C. Nichols, Londres, 1867, vol. 4, ps. 425-434 (p. 433).

¹⁴⁹⁹⁹ En l'article de la nota precedent, se suposa aquest enllaç, però no es documenta.

¹⁵⁰⁰⁰ VAN DEN BRANDEN DE REETH, Félix, Recherches sur l'origine de la famille des Berthout, le rôle qu'elle a joué dans la seigneurie de Malines, les progrès de sa puissance, et l'influence qu'elle a exercé sur les affaires du pays, dins *Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale de sciences et belles-lettres de Bruxelles*, 17, Brussel·les, 1845, ps. 1-185 (p. 95).

¹⁵⁰⁰¹ WAUTERS, Alphonse, *Histoire des environs de Bruxelles*, Tipogr. de Ch. Vanderauwera, Brussel·les, 1855, vol. 4, p. 691.

legítimament els pals de gules als seus paraments de justador abans de la mort de sa mare, la darrera Bautersem de Bergues, el 5 de desembre del 1430, però és probable que comentara la curiosa coincidència heràldica amb els curials valencians.

El fill homònim del senyor de “Vergues” del temps del *Curial*, Jean VI de Glimes i III de Bergues (1452-1532), cavaller de l’orde del Toisó d’or, completà les armes del pare amb un quarter superior dretre (a l’esquerra, des del punt de vista de l’observador) que incloïa el lleó ducal de Brabant per a reivindicar la descendència –bastarda, però legitimada– dels ducs de Brabant, del primer senyor de Glimes. L’escut resultant era: “mi-parti coupé; au I, de sable au lion d’or armé et lampassé de gueules (Brabant); au II, d’or à trois pals de gueules (Berthout); au III, de sinople, à trois macles d’argent (Bautersem).” És probable que, l’anònim del *Curial*, tenint en consideració aquesta reivindicació genealògica del seu probable amic o conegut Bergues, decidira incloure en la ficció un “duch de Brabant” (títol ja inexistent en temps de la redacció) al costat del duc de Borgonya, lluitant contra els francesos del duc de Bretanya i del duc d’Orleans (*CeG* II.46). En una representació posterior al 1490, Jean III de Glimes apareix agenollat, orant davant sant Joan Evangelista. La lliurea o sobrevesta que cobreix l’acer del seu arnés presenta una successió de pals de gules en or, a l’estil dels reis d’Aragó.¹⁵⁰⁰² A aquesta manera d’ornar la indumentària es referia l’autor del *Curial*.

* * *

L’existència a Borgonya d’un gran “**senyor de Sant Jordi**”, se suposa que també conegut o oït nomenar pels seus lectors, venia molt bé a l’escriptor per a recrear l’heràldica tradicional del casal d’Aragó, devot del màrtir de Capadòcia.¹⁵⁰⁰³ El de Sant Jordi era jeràrquicament inferior al senyor de Bergues. En un moment determinat, l’autor en diu “son companyó”. Comenta, a més, que el cavaller de “Vergues” anava pertot arreu amb el de Sant Jordi, “qui d’ell no ·s partia” (*CeG* II.58).

No cal ni dir, d’entrada, que el culte de sant Jordi de Lydda, patró de la cavalleria europea, era molt important per als ducs de Borgonya; com també se’l celebrava molt amb anterioritat al 1450 als regnes d’Anglaterra, Aragó, València, Mallorca, el Nàpols d’Alfons el Magnànim (per importació valenciana), la Llombardia, Gènova, Albània, etcètera. Els ducs de Borgonya custodiaven l’espasa del màrtir oriental, una

---

¹⁵⁰⁰² PAUWELS, M. H. (ed.), *La Toison d’or. Cinq siècles d’art et d’histoire. Exposition organisée par le Ministère de l’éducation nationale et de la culture, et la Ville de Bruges, au Musée communal des beaux-arts (Musée Groeninge, Dyver, 12-14 juillet – 20 septembre 1962. Catalogue)*, La Ville de Bruges, Bruges, 1962, ps. 138-139.

¹⁵⁰⁰³ Sobre sant Jordi i els reis d’Aragó, vegeu el capítol II.2.3.

reliquia adornada amb les seues armes heràldiques.¹⁵⁰⁰⁴ El noble Filibert de Mollans, que portà unes relíquies georgianes de Terra Santa al voltant de l'any 1430, decidí constituir amb els cavallers col·legues del Franc Comtat (districte fundacional del gran ducat de Borgonya), l'orde militar de Sant Jordi de Borgonya. La seu d'aquesta confraria es localitzava a la capella de Sant Jordi del castell de Rougemont-le-Château (el Franc Comtat, a l'actual departament del Territoire de Belfort), on s'aplegaven els membres de la confraria cada 22 d'abril, la vespra de la festa del sant.¹⁵⁰⁰⁵

A banda de la confraria, existiren a Borgonya uns senyors de Saint-Georges, amb possessions al mateix Franc Comtat, que feien d'armes una àguila d'or en camper de gules, i als quals ret homenatge l'anònim del *Curial*. El primer és **Guillaume IV de Vienne** i de Faucogney, "*le Sage*" ('el Savi', ca. 1360-1434), **senyor de Saint-Georges**, de Sainte-Croix, de Seurre, de Sellières i de Montpot; canceller i camarlenc del rei de França i del duc de Borgonya; primer cavaller al qual fou imposat el collar del Toisó d'or, a continuació del duc, arran de la institució de l'orde per Felip III el Bo (1430), i un dels senyors més prestigiosos de l'Europa del seu temps.

El seu currículum bèl·lic i cavalleresc es remuntava a temps de joventut (1382) i incloïa múltiples serveis militars i, després, de govern. Havia sigut ambaixador de Borgonya a la cort de Milà el 1408 i participà després en primer terme en la guerra nobiliària entre els Armanyac i els Borgonyons que tant fascinava a l'autor del *Curial*. Ell mateix acompanyava el duc de Borgonya, Joan Sense Por, quan fou assassinat l'any 1419 al pont de Montereau, pel governador angeví de Provença de temps del *Curial*, Tanneguy du Chastel. L'escriptor, no sols executa una "venjança" literària del magnicidi a la fi del llibre III, sinó que també reconeix en el terreny de la glòria literària la figura del senyor de Sant Jordi, ferit en aquell atemptat i retingut com a presoner pels d'Armanyac. Alliberat poc després, el *sire de Saint-Georges* serví fidelment l'orfe del duc assassinat, Felip III el Bo, nou duc de Borgonya, que el designà capità general (1422) i membre del seu *conseil étroit* (1425) abans d'honorar-lo amb el toisó (1430). El rei d'Anglaterra, el 1429, li tornà el comtat de Sancerre, recuperat de mans dels francesos. Fou inhumat vers la fi del 1434 a l'església dels augustinians de la seua senyoria pairal de Saint-Georges, integrada en l'actual municipi de Jallanges, del

---

¹⁵⁰⁰⁴ HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001, p. 95.

¹⁵⁰⁰⁵ *Ibidem*, p. 117; THIOU, Éric, *La noble confrérie et les chevaliers de Saint-Georges au comté de Bourgogne sous l'Ancien Régime et la Révolution*, Besançon, 1997 (reed. el 2002).

departament de Côte-d'Or (ducat de Borgonya). En aquest lloc s'havia celebrat el capítol fundacional de l'orde dels cavallers de Sant Jordi de Borgonya (ca. 1430-1434), circumstància que justifica els "paraments blanchs e creus vermelles" del senyor de Sant Jordi de la novel·la (*CeG* II.50). El personatge històric adornava les seues armes en terreny de junyir amb el mots com *Tost ou tard vienne* ('prompte o tard, ve') o *Tout bien a Vienne* ('tot bé a Vienne'). Aquest últim és un d'aquells calamburs (*bien/Vienne*) que tant agradaven a l'autor de *Curial e Güelfa* (*vergues/Bergues*).¹⁵⁰⁰⁶

Aquest important noble borgonyó, Guillaume IV, primer canceller de l'orde del Toisó d'or, ha sigut proposat correctament per la crítica literària com el personatge inspirador, en certa manera, del "senyor de Sant Jordi" del *Curial*. El citen els diferents editors de l'obra, Antoni Ferrando, i Lola Badia i Jaume Torró.¹⁵⁰⁰⁷

El succeí en la senyoria i en la cort el seu fill únic, **Guillaume V de Vienne** i de Clermont (1401-Tours, 1456), **senyor de Saint-Georges**, Sainte-Croix, Seurre, Arc-en-Barrois, Sancerre, etc. (1434-1456), i de Joux (1437-1454). La seua mare era Marie de Clermont, filla del delfí Béraud II d'Auvèrnia, casada l'any 1400 amb el seu progenitor. Ell es casaria amb Alix de Chalon-Arlay (+1457), filla de Jean III de Chalon-Arlay i de la princesa d'Aurenja Marie des Baux-Orange (parenta dels Del Balzo napolitans que reclamaven la successió al principat d'Aurenja, i de la muller des del 1445 del príncep hereu de Nàpols, Ferran d'Aragó. Recordem la menció que es fa, a la fi del *Curial*, del principat "d'Orange"). L'interessant casament s'arranjà quan els contraents eren infants (1405) i es ratificà el 1410, encara que es consumà més tard. Alix hi aportà en dot Sellières (el Franc Comtat). En vida del pare, abans del 1434, es coneixia el de Vienne com el senyor de Bussy (actual Bussy-Lettrée, a la Xampanya), perquè disposà de l'herència de la mare el 19 de març del 1419, quan tenia uns 18 anys d'edat.

---

¹⁵⁰⁰⁶ Més detalls, en ANSELME DE SAINT-MARIE, Simplicien, *Histoire généalogique et chronologique de la Maison Royale de France, des pairs, grands officiers de la couronne et de la maison du roy, et des anciens barons du royaume*, ed. a cura de M. POTIER DE COURCY, Firmin Didot frères, fils et cie., París, 1733 (3a ed.), vol. 7, ps. 800-801; MORÉRI, Louis, *Le Grand Dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Tipogr. de François Pitteri, París, 1747, vol. 10, p. 90; SAINT-ALLAIS, Nicolas-Viton de, *De l'ancienne France*, París, 1833, vol. 1, ps. 386-388; D'ESTAVAYER, Jean-Louis, *Histoire généalogique de la maison de Joux*, Tipogr. de Saint-Agathe, Besançon, 1843, p. 74; GOLLUT, Louis, *Les mémoires historiques de la république séquanoise et des princes de la Franche-Comté de Bourgogne*, Auguste Javel éditeur, Arbois, 1846, cols. 1.085-1.086.

¹⁵⁰⁰⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 605; FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 73).

Essent encara jove, participà Guillaume a la batalla d'Anthon (11 de juny del 1430) fent costat al seu cunyat, Louis II el Bo, príncep d'Aurenja del 1417 al 1463, i a Guigues, senyor de Salanova: l'amic savoia del protagonista del *Curial*.¹⁵⁰⁰⁸ L'exèrcit del príncep pretenia envair i ocupar per sorpresa el Delfinat de Viana/*Vienne*, però fou destrossat per l'exèrcit francès, reforçat amb els temuts mercenaris del castellà Rodrigo de Villandrado.¹⁵⁰⁰⁹ Aquest aventurer, que col·laborà després amb Joan II de Castella contra els infants d'Aragó (des del 1432), fou guardonat amb el comtat de Ribadeo: el feu i el títol que el conestable Dávalos (desposseït i exiliat a València el 1422) havia deixat en herència el 1428 al seu fill, el cavaller Enyego d'Àvalos.¹⁵⁰¹⁰

La participació del senyor “de Sant Jordi” en aquesta empresa del 1430 fou per a ell molt ruïnosa. En primer lloc, per la inversió que féu, en aportar 20 llances (60 homes d'armes), i sobretot després, perquè caigué presoner dels francesos i hagué de pagar una substanciosa redempció, amb la qual cosa “fut obligé a vendre plusieurs de ses terres”. Alliberat poc després, mentre emetia moneda per a pagar a poc a poc el rescot –encara pendent de solució pel 1442¹⁵⁰¹¹–, vivia una vida de luxes i despeses irracionals, que reflectien una personalitat immadura i indigna d'un noble senyor.

No obstant això, i per ser fill i successor de qui era, acabada de rebre la senyoria de Saint-Georges, el 1435, se'l cità per part del duc de Borgonya perquè signara el tractat d'Arràs.¹⁵⁰¹² En juny del 1441, Felip III el Bo es reuní a Besançon (el Franc Contat) durant deu dies amb el futur emperador d'Alemanya, el rei de Romans Frederic III, i assistí a la reunió, en lloc destacat, el senyor de Saint-Georges, acompanyat pel seu cunyat, el príncep d'Aurenja.¹⁵⁰¹³ Dos anys després, i durant sis setmanes de juliol i agost del 1443, se celebrà a la Charle de Marsannay-la-Côte, als peus d'un arbre dit “de Carlemany”, el pas d'armes de l'Arbre de Carlemany, presidit pel duc de Borgonya. Lògicament, el senyor de Saint-Georges hi fou convidat a participar. Fou, de fet, un dels

---

¹⁵⁰⁰⁸ Del qual s'ha tractat amb deteniment en el capítol II.3.8.

¹⁵⁰⁰⁹ PARADIN, Guillaume, doyen de Beaujeu, *Chronique de Savoie*, Tipogr. de Jan de Tournés, Lleó de França, 1561, p. 289; MOROSINI, Antonio, *Chronique d'Antonio Morosini. Extraits relatifs à l'histoire de France*, ed. a cura de Germain LEFÈVRE-PONTAILS i Léon DOREZ, Renouard, París, 1898-1902, vol. 3, ps. 288-289; BERRIAT-SAINT-PRIX, Jacques, *Jeanne d'Arc, ou Coup d'oeil sur les révolutions de France au temps de Charles VI et de Charles VII, et, sur-tout, de la Pucelle d'Orléans*, Pillet, París, 1817, p. 330.

¹⁵⁰¹⁰ Vegeu el capítol I.3.2.

¹⁵⁰¹¹ GRANIER, Joseph, *Chartes communes et d'affranchissements en Bourgogne*, Dijon, 1868, vol. 2, p. 559 (doc. 444).

¹⁵⁰¹² CASCANTE, Ignacio Vicente, *Heráldica general y fuentes de las armas de España*, Salvat, Barcelona, 1956, p. 276.

¹⁵⁰¹³ GOLLUT, L., *Les mémoires historiques de la république...*, cols. 1.151-1.152.

dotze cavallers “de dins”, encapçalats pel senyor de Charny, que defenien l’arbre contra dotze “aventurers” o “de fora”, procedents de la resta d’Europa.¹⁵⁰¹⁴

Seria doncs, aquest Guillaume V de Vienne, un bon justador, però un mal administrador del seu patrimoni. Era un home absent de les principals tasques de consell, govern i administració del ducat de Borgonya. De fet, des d’aquesta data del 1443 fins a la seua mort, el 1456, a penes hi ha constància documental dels seus fets o vivències. Únicament apareixen vendes de feus com el de Montrond, venut el 28 d’agost del 1446 pel senyor de Saint-Georges a Thiébaud IX de Neufchâtel, per 130.000 francs.¹⁵⁰¹⁵ Pogué casar aleshores dignament les seues dues filles (1447-1448), alhora que feia venda de Vincelles (*ca.* 1447) a Jean de Salins, batle de Dôle.¹⁵⁰¹⁶ El 1449 féu venda, per 10.000 lliures, del castell i senyoria Lohuans (ducat de Borgonya) a la viuda de Philippe de la Marche.¹⁵⁰¹⁷ L’any 1451 perdé la senyoria de Sancerre, per la qual litigava, a mans del noble francès Jean V de Beuil.¹⁵⁰¹⁸ A primeries del 1454 féu venda de Joux, una baronia sobre la qual pesava una grossa càrrega hipotecària, al duc Felip de Borgonya, que el salvà així de la fallida.¹⁵⁰¹⁹ Aleshores, el senyor “de Sant Jordi” vivia en aquest castell de Joux (ducat de Borgonya, prop de Lyon), on rebé la visita del mateix duc Felip, que passà amb ell tot el dia, dissabte 21 de juliol del 1454.¹⁵⁰²⁰

La presa de possessió del castell de Joux per Felip III fou una mena de comiat entre ambdós personatges. La darrera notícia que es coneix de Guillaume de Vienne és que morí ben lluny de Borgonya, a Tours (una de les seus habituals de la cort del rei de França durant el regnat de Carles VII), l’any 1456. Distanciat del seu senyor el duc i amenaçat pels creditors, és probable que haguera buscat la interessada protecció el rei

---

¹⁵⁰¹⁴ BÉGUILLET, M., *Description générale et particulière du duché de Bourgogne, précédée de l’abrégé historique de cette province*, L. N. Frantin, Dijon, 1775, vol. 1, ps. 214-215.

¹⁵⁰¹⁵ Dada procedent del web *Fortresse de Châtel sur Moselle*, <[chatel-medieval.fr/chateau/les-chevaliers-de-la-toison-d’or/thiebaut-ix-de-neufchatel.php](http://chatel-medieval.fr/chateau/les-chevaliers-de-la-toison-d-or/thiebaut-ix-de-neufchatel.php)>, consultada en gener del 2016.

¹⁵⁰¹⁶ *COLLECTION des inventaires-sommaires des Archives départementales antérieures à 1790. Nord. Archives civiles. Serie B. Chambre des comptes de Lille, n. 1681 a 1841*, Tipogr. de L. Danel, Lilla, 1877, vol. 3, p. 9.

¹⁵⁰¹⁷ Que era mare del cronista Olivier de la Marche. Vegeu PALLIOT, Pierre, *Preuves de l’histoire généalogique de la maison de Bouton, au duché de Bourgogne, dans le bailliage de Chalon*, Chez l’auteur, Dijon, 1665, ps. 31-32.

¹⁵⁰¹⁸ VITON DE SAINT-ALLAIS, Nicolas, *L’art de vérifier les dates des faits historiques des chartes, des chroniques et autres anciens monuments, depuis la naissance de Nôtre-Seigneur*, Valade, París, 1818, vol. 3, p. 214.

¹⁵⁰¹⁹ Aquest reconegué al noble Thiébaud IX de Neufchâtel, el 3 de març del 1454, el deute pendent de 2.000 francs que li havia deixat el senyor de Saint-Georges tenint per garantia dita senyoria. Vegeu BERGIER, Abbé, *Dissertation couronné en 1754 sur les villes principales de la province séquanais*, Académie de Besançon (“Mémoires et documents inédits pour la histoire du Franche-Comté”, 2), Besançon, 1844, ps. 190-191.

¹⁵⁰²⁰ PARAVICINI, Werner, Philippe le Bon en Allemagne (1454), dins *Revue belge de philologie et d’histoire*, 75/4, Brussel·les, 1997, ps. 967-1.018 (p. 1.001).

de França. Perquè, com diu Vallet de Viriville, “a cette époque [1456], la cour de Bourgogne et celle de Louis, Dauphin [futur Lluís XI, enemic de son pare el re, refugiat amb Felip el Bo, 1455-1461], étaient deux conciliabules où s’élaboraient en permanence des œuvres suspectes, si ce n’est de vrais foyers de conspiration.”¹⁵⁰²¹ Les relacions de França i Borgonya no travessaven pel millor moment. Aquesta circumstància justificaria els comentaris despectius que li adreça, a ell i al seu fill Jean, el cronista borgonyó Olivier de la Marche (Castell de La Marche, Villegaudin, Franc Comtat, 1426-Brussel·les, 1502), fill d’un vell servidor de la casa dels Vienne:¹⁵⁰²²

“Pour lors de l’an dessusdict [1435; en realitat, 1434], vivoit en Bourgogne un noble et puissant seigneur, le seigneur de Saint-George ‘le Sage’ [Guillaume IV]; et vrayement bien se devoit sage nommer: car il augmenta sa maison d’avoir et d’aliances, et fut chevalier de la Toison d’Or, et se maria en grande et seigneurieuse maison. Et se maintint si hautement, tant à la cour du duc Jehan de Bourgogne, comme à celle du bon duc Philippe, mesme au país de Bourgogne et en toutes parts, qu’il estoit tenu et appelé du nombre des sages et des grands. Et après luy vint messire Guillaume [V] de Vienne, son fils, qui vendit et engagea toutes ses belles seigneuries, par faute de sens et de conduite, et mourut à Tours en Touraine, et laissa son fils héritier, Jehan de Vienne, qui encore valoit moins de vertu et de personnage. Ainsi, par ces deux a esté la maison de Saint-George destruite et mancipée, mais non pas celle de Vienne, car encores, Dieu merci!, en y a [escriu pel 1464] qui honorablement se conduisent.”¹⁵⁰²³

No cap dubte que l’anònim autor del *Curial* escull el personatge del “senyor de Sant Jordi” per a complementar heràldicament les “vergues” dels paraments del senyor de Bergues. Secundàriament, podria haver pensat a retre homenatge al gran cavaller que fou el senyor de Saint-Georges mort el 1434, i no tant al fill i successor d’aquest. La situació de ruïna imminent (1446-1454) del “senyor de Sant Jordi” del temps de redacció del *Curial* és un indicador cronològic més a tenir en compte.

---

¹⁵⁰²¹ VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Histoire de Charles VII, roi de France, et de son époque, 1403-1461*, Société de l’Histoire de France, Paris, 1865, vol. 3, ps. 385-386.

¹⁵⁰²² Es tracta de l’adés esmentat Philippe de la Marche, gentilhome de la ruralia borgonyona que servia en les armes el gran Guillaume IV de Vienne quan s’esdevingué el seu traspàs (1434).

¹⁵⁰²³ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l’Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, Paris, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 348, cap. 1).

Fins al 1446 o 1447, les notícies d'aquest noble borgonyó no serien tan negatives com per a dissuadir l'escriptor d'introduir-lo entre els amics del rei d'Aragó i de Curial en el torneig de Melun. Potser havia oït parlar de la seua participació en el pas d'armes de l'arbre de Carlemany (1443), i del caràcter d'un fill que feia poc d'honor al del pare. La mancança de personalitat del personatge històric podria explicar –a manera d'ironies subtils, per a oients o lectors informats sobre el cas–, les referències impersonals a “son companyó” per a un “senyor de Sant Jordi” que sembla mancat de criteri propi. El cavaller de Sant Jordi de la novel·la va sempre seguint les passes del senyor de Bergues: “d'ell no ·s partia” (*CeG* II.58), com si mancara de personalitat. Aquest de Bergues, servidor de la casa de Cleves, aliada i emparentada amb Alfons el Magnànim, sí que és possible que fóra amic i conegut de l'autor. El senyor de Saint-Georges devia ser conegut per referències i fama del Guillaume IV mort feia pocs anys.

Guillaume V, en efecte, tingué un únic fill baró, anomenat Jean de Vienne (*ca.* 1420-*ca.* 1463/64), que, segons Olivier de la Marche, acabà de destruir tot allò que havia construït amb tant d'esforç i saviesa l'avi. Jean rebé del pare (6 de gener del 1446) una assignació econòmica de 300 francs anuals sobre les rendes de Joux. Se li atorgà, a més, en vida del pare, l'herència materna de Sellières i la senyoria de Bussy (24 de març del 1448).¹⁵⁰²⁴ D'aquest Jean de Vienne, comenta De la Marche, com s'ha vist, que “valia encara menys [que el pare] en virtut i en personalitat.” Segons els estudiosos de la casa de Saint-Georges, “vendit la plus grande partie de ses terres” i morí sense descendència. Les restes que quedaren de la casa dels Saint-Georges no les heretà la secundogènita (Marie de Vienne, casada el 1448 amb Ferry, comte de Blamont, morta també sense descendència), sinó la germana menuda, Marguerite (+1477), casada el 1447 amb Rodolf de Bade-Hochberg, marquès de Hochberg, i senyor de Neuchâtel i Rhothelin. Amb aquesta dama s'extingí la línia dels Vienne de Saint-Georges.¹⁵⁰²⁵

Anthoni Mossenyor

Mentre a la cort de París s'està parlant de la batalla prevista entre Curial i Sanglier, a la cort de Montferrat els envejosos convencen el marquès de la necessitat de

---

¹⁵⁰²⁴ TRIBOUT DE MOREMBERT, Henri, Jean Chevrot, évêque de Tournai et de Toul vers 1395-1460, dins *Mémoires de l'Académie nationale de Metz*, 9 (1963-1964), Metz, 1965, ps. 171-220 (p. 202, n. 48).

¹⁵⁰²⁵ Els detalls biogràfics i genealògics procedeixen de: ANSELME DE SAINT-MARIE, S., *Histoire généalogique et chronologique...*, vol. 7, ps. 800-801; MORÉRI, L., *Le Grand Dictionnaire historique...*, vol. 10, p. 90; D'ESTAVAYER, J--L., *Histoire généalogique de la maison de Joux...*, p. 74; GOLLUT, L., *Les mémoires historiques de la république...*, cols. 1.085-1.086.

cercar a França un bon partit per a casar la Güelfa. Ambrósio i Ansaldo presenten aquesta excusa per a conèixer el rei de França, davant el qual pretenen difamar Curial, però justifiquen també el viatge per altres raons d'estat: "E, d'altra part, li digueren que bé havia oyt e sabia que **Anthoni Mossenyor**, oncle del duc de Burgunya, se donava dret en lo seu marquesat, e moltes vegades per letra l'avia request que li lexàs ço del seu, sinó a ell seria forçat cerquar partit de cobrar-ho en tot cas, e que, puys Curial era en aquelles partides e en tal favor, seria rahó que aquest fet se llevàs de camí" (*CeG* II.92). És així com s'esmenta un personatge de nom Antoni, oncle del duc de Borgonya, que reclama –no sabem amb quins drets– la legítima possessió del marquesat de Montferrat. El marquès possessionat *de facto* havia de buscar, doncs, una intermediació política favorable de dit duc de Borgonya, tan amic de Curial com era.

"Plagué açò molt al marquès, e encarregà'ls tots los fets, manant-los que, tant com toque als fets de Anthoni Mossenyor, comuniquen ab Curial" (*ibidem*). Els envejosos van a París i posen en coneixement de Curial el cas: "sí publicaren a Curial la causa de lur venguda, solament denunciant a ell lo fet de Anthoni Mossenyor; al qual fet Curial se oferí, per servey del marquès, fer tot ço que a ell fos possible" (*CeG* II.93). Després de combatre i véncer Sanglier, el llombard parla amb el duc de Borgonya "largament, donant-li entendre com lo marquès de Montferrat li havia tramès per aquesta rahó aquells dos cavallers; e axí, que li suplicava e li clamava mercè que tengués manera que per Anthoni Mossenyor, son oncle, lo marquès no fos molestat." El duc li respon que l'oncle no era a París, perquè "és malalt, en manera que, segons ço que yo vuy he sabut, no m pens que jamás ne lleve; e, si serà cas que ell guaresca, yo l faré ací venir, e pensats que per amor de vós faré tant que los fets del marquès iran bé; si ell mor, ço que Déus no vulla, yo són hereu seu, axí de ço que poseeix com d'aqueix dret del marquesat, si algun és; e tots temps faré ço que vós ordonarets, que no passaré un punt més avant" (*CeG* II.119). Heus ací un nou detall d'interés, i que té correspondència històrica: l'oncle Antoni no té descendència, amb la qual cosa l'hereu de les seues senyories –i, per tant, dels possibles drets al marquesat– és el nebot.

Curial es mostra satisfet per la resposta i, en tornar els envejosos al Montferrat, el marquès manifesta també la seua satisfacció (*ibidem*). A la fi del llibre III, el rei de França decideix convocar cort general al Puig de Nostra Dona, i, tenint idea de casar allí Curial amb la Güelfa, escriu al marquès de Montferrat convidant-lo a dites corts. Li promet, entre altres coses, que allí "donaria fe en los fets de Anthoni Mossenyor" (*CeG* III.84); uns fets i personatge dels quals ja no es torna a tractar.

D'entrada, cal observar que el nom d'“Anthoni Mossenyor” és un calc del tractament honorífic a la borgonyona de l'època, consistent l'aposició de *Monsieur* al nom de fonts del personatge en qüestió. Així, per exemple, en la crònica d'Olivier de la Marche se'ns informa que, quan el duc de Borgonya es trobà amb el duc Lluís de Savoia a Chalons-sur-Sosne, el 1438, venia “acompañé de Jehan Monsieur, héritier de la duché de Clèves.” i fill d'“Adolf Monsieur de Clèves”.¹⁵⁰²⁶ Ho explicava Anton Espadaler, en el seu assaig sobre el *Curial*, quan posava d'exemple l'al·lusió per un vassall borgonyó a Joan Sens Por com “Jehan Monsieur”, i relacionava l'opció de l'escriptor amb “una intenció d'acostar-se a la realitat borgonyona.”¹⁵⁰²⁷ En una lletra remesa a Lluís I de Savoia per l'ambaixador savoia davant el duc de Milà (un noble educat a la cort de Borgonya), es parla del marquès de Montferrat i del seu germà, respectivament, com “Jean Monsieur” i “Guillaume Monsieur” (18 de febrer del 1446).¹⁵⁰²⁸ És ben improbable que l'autor de *Curial e Güelfa* s'haguera educat a la cort borgonyona. Fins i tot, és poc probable que haguera viatjat mai a Borgonya. Altrament, haguera descrit més detalls o haguera situat algun fet en aquell país amic del rei Aragó, que tan simpàtic li resultava. No obstant això, és cert que coneix el tractament amb aposició de *Monsieur*, per haver-lo vist escrit o haver-lo oït.

Pel que fa al nom de l'oncle que deixa l'herència al duc, tot fa pensar, com proposa Pamela Waley,¹⁵⁰²⁹ en **Antoine de Bourgogne**, dit també Antoine de Brabant (1384-batalla d'Azincourt, 1415), comte de Rethel (1393-1406); duc de Brabant, Lothier i Limburg (1406-1415), el patrimoni del qual heretaria el seu nebot Felip III el Bo –el duc del temps del *Curial*– l'any 1430. El magnat és citat en alguns documents i cròniques com “Antoine Monseigneur de Bourgogne”,¹⁵⁰³⁰ i els medievalistes que el biografien, per inèrcia documental, el denominen també, ocasionalment, “Antoine Monseigneur”, a l'estil de l'autor del *Curial*. Cal veure, a tall de mostra, l'article que

¹⁵⁰²⁶ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 370).

¹⁵⁰²⁷ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 94.

¹⁵⁰²⁸ COSTA DE BEAURÉGARD, Henri de, *Souvenirs du règne d'Amédée VIII, premier duc de Savoie. Mémoires accompagnés de pièces justificatives et de documents inédits*, Tipogr. de Puthod Fis, Chambéry, 1859, p. 206 (doc. 7).

¹⁵⁰²⁹ WALEY, Pamela, *Historical Names and Titles in Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 250).

¹⁵⁰³⁰ DE LA ROQUE DE LA LONTIÈRE, Gilles-André, *Preuves de l'histoire généalogique de la maison de Harcourt*, Tipogr. de Sebastien Cramoisy, París, 1662, vol. 3, p. 37.

Amélie de Mauraige dedicà a “*Le fâcheux accident*” d’Antoine Monseigneur, referit a l’atac que patí l’any 1398 per part d’un gos afectat de ràbia.¹⁵⁰³¹

Era aquest Antoni de Brabant el cinqué fill de Felip II l’Atrevit, duc de Borgonya (1363-1404) i Margarida de Flandes: el segon dels barons procreats. El seu germà major, Joan I Sense Por, fou duc de Borgonya (1405-1419), però Antoine ocupà una posició molt important a la seua cort. Quan heretà el Brabant de la seua tia Jeanne de Brabant, el 1406, cedí Rethel al seu germà menor, Philippe. El seu primer matrimoni (1402) amb Jeanne de Luxembourg-Ligny (+1407), filla única de Waléran III, comte de Saint-Pol, aplanà el camí per a l’annexió del ducat de Luxemburg als estats de Borgonya. El seu nebot Felip III del Bo l’adquirí l’any 1441 de mans de la segona muller d’Antoine, viuda des del 1415, Élisabeth de Görlitz (1390-1451).¹⁵⁰³²

Encara que recolzava el germà, en la pugna entre els Armanyac del duc d’Orleans i els Borgonyons de Joan Sense Por, Antoine procurà adoptar un caràcter conciliador. Lluità heroicament contra els Armanyac i els Valois de França, però quan Enric V d’Anglaterra envaí el país, s’acostà al bàndol francès i participà en la cèlebre batalla d’Azincourt (25 d’octubre del 1415). Allí fou capturat i morí degollat a mans dels anglesos, sense ser reconegut, en la caòtica matança de presoners ordenada pel rei d’Anglaterra. S’havia incorporat precipitadament al combat amb els seus, sense esperar l’arribada del seu arnés. Se’l considerava un gran militar i cavaller, cosa que justifica l’elecció per part de l’autor del *Curial* per a esmentar-lo en la novel·la.

No obstant això, cal observar alguna altra possible raó explicativa, perquè l’autor de la novel·la –sempre pensant en els seus selectes “oients”– poguera interessar-se per “Anthoni Mossenyor” de Borgonya. És interessant, en aquest sentit, anotar que una de les dues filles bastardes que tingué Antoine, Anne de Bourgogne o de Brabant (+1455), fou reconeguda i legitimada per a casar-la, l’any 1440 –en un temps pròxim al de la redacció del *Curial*– amb el noble navarrés Pedro de Peralta y Ezpeleta (1421-1492), també conegut com *mosén Pierres* de Peralta “el Joven”. Aquest cavaller seria després el cap dels Agramontesos en la guerra civil de Navarra (1451-1464). Es tracta del partit

---

¹⁵⁰³¹ MAURAIGE, Amélie de, “Le fâcheux accident” d’Antoine Monseigneur. Un traitement de la rage à la cour du premier grand-duc de Bourgogne, dins *Annales de Bourgogne*, vol. 72, núm. 285, Dijon, gener-març 2000, ps. 105-136.

¹⁵⁰³² ANSELME DE SAINT-MARIE, Simplicien, *Histoire généalogique et chronologique de la Maison Royale de France, des pairs, grands officiers de la couronne et de la maison du roy, et des anciens barons du royaume*, ed. a cura de M. POTIER DE COURCY, Firmin Didot frères, fils et cie., París, 1868 (4a ed.), p. 124; MUND, Stéphane, Antoine de Bourgogne, prince français et duc de Brabant (1404-1415), dins *Revue belge de philologie et d’histoire*, 76/2, Brussel·les, 1998, ps. 319-355.

nobiliari que recolzà la usurpació del tron navarrés per Joan de Trastàmara (Joan II de Navarra), germà d'Alfons el Magnànim, que comptà amb l'aquiescència d'aquest (malgrat que després acollira el seu nebot Carles de Viana a Nàpols, 1457-1458).¹⁵⁰³³ El rei el designà majordom major seu i conestable del regne de Navarra. Obtingué els títols de baró de Marcilla (1458) i I comte de Santisteban de Lerín (1475).¹⁵⁰³⁴ El fet d'haver emparentat la filla del mític "Anthoni Mossenyor" amb la casa reial d'Aragó el 1440, faria que el seu nom sonara a la cort napolitana del Magnànim.

Encara que les dades aportades per l'escriptor (oncle del duc, li deixa l'herència) conviden a pensar en l'Antoine mort el 1415, no cal oblidar que existí un altre Antoine *Monseigneur* de Bourgogne, molt conegut, en temps d'escriptura del *Curial*. Es tracta de "**le Grand-Bâtard**" (1452-1504) **Antoine de Bourgogne** (gener del 1421-Bruges, 5 de maig del 1504),¹⁵⁰³⁵ fill natural de Felip III el Bo i la seua amant Jeannette de Presles, i germà de pare de Corneille de Bourgogne (ca. 1420-1452; fill d'una altra concubina, Catherine Schaers). D'aquest germà major, mort prematurament (el 16 de juny del 1452), heretà el títol de "Gran Bastard", després d'haver-lo acompanyat des que era un adolescent en diferents campanyes militars. Segurament, acudí d'espectador al pas d'armes de l'Arbre de Carlemany (1443), celebrat prop de Dijon (ducat de Borgonya), on Corneille fou company d'armes de *Jacob/Jacques* de Lalaing i Jean de Clèves (dos personatges homenatjats en el llibre I del *Curial*). Segons el cronista De la Marche, Corneille "avoit attiré à soy plusieurs jeunes gens de l'hostel du duc, pour lui

---

¹⁵⁰³³ SAGASTI LACALLE, María José – SAGASTI LACALLE, Blanca, El linaje de los Peralta en los siglos XV. Blasones de la pincelatura del Castillo de Marcilla, dins *Príncipe de Viana*, any 62, núm. 224, Pamplona, 2002, ps. 665-684 (p. 672).

¹⁵⁰³⁴ Els Peralta de Navarra no tenen res a veure amb els Peralta de la Ribagorça (Aragó), que emparentaren cap al 1300 amb els marquesos de Saluzzo (governadors del Montferrat en temps del *Curial*, des del 1436) i arrelaren a Sicília. De tota manera, els Peralta de Sicília, a qui els "senyors de Monbrú" (els Armanyac) havien usurpat la senyoria "de Monlesú" (el comtat de Pardiac) a primeries del segle XV (vegeu el capítol II.3.8), comptaven amb una important representació a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim: els germans Pere i Alfons de Cardona i Villena, i el germanastre menut d'aquests, Antoni de Luna i Peralta. Amb la qual cosa, la fictícia pretensió d'un Antoni de Borgonya al Montferrat podria basar-se en algun comentari genealògic d'aquesta mena, compartit entre l'autor i el seu cercle d'amistats nobiliàries. La genealogia dels ducs de Brabant i dels ducs de Borgonya no presenta cap connexió amb els Paleòlegs de Montferrat que poguera justificar la reclamació del "Mossenyor" de la novel·la. L'única relació documentada per Anton Espadaler (ESPADALER, A.-M., *Una reina per a Curial...*, p. 92) és la mediació de Felip el Bo en la disputa que tingueren el 1421 el marquès de Montferrat i el duc de Savoia per l'herència del marquès Teodor II (+1418), anècdota una mica llunyana en l'espai i en el temps.

¹⁵⁰³⁵ Recordat també ibídem, ps. 93-94.

tenir compagnie.”¹⁵⁰³⁶ Als 23 anys d’edat, en gener del 1444, Antoine figurava al costat del seu pare, el duc Felip, en l’entrada que féu aquest a Brussel·les.

L’any 1446, a banda de casar-se,¹⁵⁰³⁷ Antoine prengué part en la campanya dirigida pel duc Adolf de Cleves (una família molt relacionada amb el rei d’Aragó, emparentada amb el Magnànim i honorada en el *Curial*) contra l’arquebisbe de Colònia. En juliol del 1447 participà en la campanya dels mateixos Clèves alemanys contra el duc de Saxònia. En octubre del 1451, el bastard acompanyà son pare el duc a Luxemburg, a rebre l’homenatge dels vassalls. L’any 1452, al cap d’un miler de combatents, contribuí a sufocar la revolta dels burgesos de Gant (Flandes), que costà la vida al seu germà Corneille, comandant de l’exèrcit i de l’ofensiva. “Et de là en avant”, com escriu Olivier de la Marche, “ne fut plus appelé messire Anthoine, par son nom, mais ‘bastard de Bourgogne’ seulement.”¹⁵⁰³⁸ En qualsevol cas, el tractament protocol·lari complet, en documents oficials, no era el de bastard, sinó el de “très-haut et puissant seigneur, Monseigneur Anthoine de Bourgogne.” El detall que conta De la Marche sobre el fet de denominar-lo solament amb el seu nom de fonts, és summament interessant en relació amb el *Curial*. Dóna a entendre que els cortesans i vassalls de Borgonya, abans del 1452, tractaven el fadristerne –crescut a l’ombra del seu germà Corneille– com *Mesire Anthoine* o *Anthoine Monseigneur*, és a dir, “Anthoni Mossenyor”.

Una vegada substituï el seu germà en el “càrrec” de Gran Bastard de Borgonya, el 1452, Antoine esdevingué un dels personatges més poderosos i influents de la cort i del ducat. Tant és així que l’any 1456 li fou imposat, en el capítol de l’Haia, el Toisó d’or. El 1457 dirigí des del port de l’Esclusa o *l’Écluse* (actual Sluis, en Zelanda, Països Baixos) una expedició contra vaixells pirates. Des del mateix port, el 21 de maig del 1464, partí amb un estol de dotze vaixells que havia d’acomplir allò jurat en el Vot del Faisà (1454)¹⁵⁰³⁹ de combatre els turcs de Constantinoble. S’adreçava per la Mediterrània llatina cap a Òstia, el port de Roma, quan una tempesta el desvià a

---

¹⁵⁰³⁶ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l’Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 394).

¹⁵⁰³⁷ PARAVICINI, Werner, *Invitations au mariage. Pratique sociale, abus de pouvoir, intérêt de l’état à la cour des ducs de Bourgogne (1399-1489)*, Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2001, p. 22.

¹⁵⁰³⁸ Citat per CLÉMENT, José, Antoine de Bourgogne, dit “le Grand Bâtard”, dins *Publication du Centre Européen d’Études Bourguignonnes*, 30, Lieja, 1990, ps. 165-192 (p. 172), de qui recollim també les altres dades biogràfiques (ps. 169-172).

¹⁵⁰³⁹ Que jurà ell mateix, el 17 de febrer del 1454, en el famós convit organitzat per son pare: “Moi, Antoine, bâtard de Bourgogne, je fais voeu aux dames et au faisan...” Vegeu RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, p. 1.158.

Marsella (fi de juliol del 1464). Aquest succés, la pesta que afectava la ciutat i la mort del papa Pius II el feren desistir del projecte. Féu escala a Ceuta, on ajudà Alfons V de Portugal contra els infidels magribins, i se'n tornà a Brussel·les, on arribà el 1465.¹⁵⁰⁴⁰

Home d'esperit cavalleresc, l'any 1467 acceptà participar en un torneig a Londres, on s'enfrontà cos a cos amb Lord Scales, per a reforçar l'amistat entre Borgonya i Anglaterra. Hi viatjava acompanyat pel seu amic Jean de Wavrin, autor d'una coneguda *Crònica* d'Anglaterra.¹⁵⁰⁴¹ El duc Carles el Temerari, germà menut seu, el designà gran camarlenc i li augmentà la dotació anual de 5.000 a 6.000 lliures. El 18 de febrer del 1475, acompanyat d'un seguici de més de cent persones, emprengué un viatge de Borgonya a Nàpols per a lliurar el Toisó d'or a Ferran d'Aragó, fill i successor d'Alfons el Magnànim;¹⁵⁰⁴² el que demostra el manteniment d'una amistat entre les cases d'Aragó i Borgonya en la qual podria haver tingut molt a veure el mateix Antoine. Aprofità el viatge per a passar per Milà, contractar mercenaris italians, i ser legitimat pel papa Sixt IV, per si es presentava l'oportunitat de succeir en el ducat borgonyó.¹⁵⁰⁴³ En arribar a Castel Nuovo (15 de setembre) fou acollit per Alfons, duc de Calàbria. En el viatge de retorn, visità Florència, Ferrara i Venècia (1476).¹⁵⁰⁴⁴ L'any 1485 el legitimà, seguint l'exemple del papa de Roma, el rei Carles VIII de França. Això darrer fou perquè l'any 1477 caigué presoner del duc Renat de Lorena a Nancy. Aquest el lliurà al rei Lluís XI de França, que el posà de seguida en llibertat i li concedí títol de comte de Sainte-Ménéhould. Esdevingué aleshores servidor de dit Lluís XI i del seu successor en el tron, Carles VIII, fins a la seua mort, a una edat avançada, l'any 1504.¹⁵⁰⁴⁵

---

¹⁵⁰⁴⁰ DU CLERCQ, Jacques, *Mémoires de 1448 à 1467*, ed. a cura de Jean Alexandre C. BUCHON, París, 1875, ps. 236-237; SEVANTIE, Alain, L'information de Charles Quint sur les Turcs, ou les éléments pour décider de la guerre ou de la paix: du rêve de croisade aux réalités, dins SERVANDE, Alain – PUIG, Ramon (eds.), *L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance / El Imperio otomano en la Europa renacentista*, Leuven University Press, Lovaina, 2005, ps. 249-297 (p. 251).

¹⁵⁰⁴¹ MARCHANDISE, Alain, Jean de Wavrin, un chroniqueur de Bourgogne et Angleterre, et ses homologues bourguignons face à la guerre des Deux Roses, dins *Le Moyen Âge*, 112 (“Littérature et culture historiques à la cour de Bourgogne”), París, 2006, ps. 507-527 (p. 509).

¹⁵⁰⁴² La condecoració havia sigut atorgada al rei de Nàpols en maig del 1473, al capítol de Valenciennes.

¹⁵⁰⁴³ Cal recordar que, en l'edat mitjana, la noblesa de sang s'heretava per via masculina o paterna, d'acord amb el dret germànic; en canvi, el patrimoni solament corresponia als fills legítims o als bastards legítims, d'acord amb el dret romà.

¹⁵⁰⁴⁴ GINGINS LA SARRA, Frédéric, baron de, *Dépêches des ambassadeurs milanais sur les campagnes de Charles-le-Hardi, duc de Bourgogne, de 1474 à 1477*, Joel Cherbuliez, París – Ginebra, 1858, p. 125; MARCHANDISSE, Alain – MASSON, Christophe, Les tribulations du Grand Bâtard de Bourgogne en Italie (1475), dins *Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes*, 44, Université de Liège, Lieja, 2009, ps. 23-49; ed. digital en ORBI – Open Repository and Bibliography de l'Université de Liège <orbi.ulg.ac.be>;

¹⁵⁰⁴⁵ CLÉMENT, J., Antoine de Bourgogne..., ps. 173-174.

Monseigneur Antoine de Bourgogne fou un amant dels llibres il·luminats i de la cultura escrita.¹⁵⁰⁴⁶ Com afirma Georges Doutrepont, estudiós de la literatura a la cort borgonyona, “il s’est fait un nom dans l’histoire politique du siècle, grâce à ses hautes vertus militaires, et il jouit même de quelque réputation dans l’histoire littéraire à cause du goût qu’il manifestait pour les livres, et spécialement à cause de ceux qu’il avait rassemblés dans sa bibliothèque de La Roche.”¹⁵⁰⁴⁷ Aquest amor pels llibres el compartia amb “un autre bâtard de ce temps, qui, lui aussi, fut vaillant, anima les livres et même en fit, Jean de Wavrin, seigneur du Forestel.”¹⁵⁰⁴⁸ El cal·lígraf David Aubert, en la seua endreça de la novel·la cavalleresca anònima *Gilles de Trazegnies*, que realitzà per a “Anthoni Mossenyor” el 1458, qualificava el seu mecenes de “moult enclin es belles histoires”.¹⁵⁰⁴⁹ En efecte, el Bastard conservava al castell de La Roche, que li donava el títol nobiliari de “comte de La Roche” (actual La Roche en Ardennes, Bèlgica) una magnífica col·lecció de llibres il·luminats. Les seues predilectes eren: el referit *Gilles* i altres relats de cavalleries; les *Cròniques* de Froissart i obres d’història militar; el *Romuléon* i textos de matèria de Roma; Valeri Màxim, Boeci i altres clàssics fonamentals; la Bíblia moralitzada; les *Històries troianes*; els *Fets d’Alexandre* segons Quint Curci; l’*Épître d’Othea* de la poetessa Christine Pizan, etc.¹⁵⁰⁵⁰

El biògraf de Jacques de Lalaing diu que Antoine gaudia molt dels plaers de l’art militar, “pensant par icelle vie surpasser tous autres chevaliers devant lui.”¹⁵⁰⁵¹ En conformitat als seus gustos literaris i cavallerescos, protagonitzà múltiples torneigs, justes i passos d’armes a Flandes en temps de pau. S’hi presentava com *Monseigneur le bastard de Bourgogne*, *Monseigneur de La Roche* o, simplement, *Monseigneur Antoine*: les justes de Bruges, amb el germà Corneille (1450); les de Lille, celebrades després del convit del Vot del Faisà, amb el duc de Cleves i altres (1454); el torneig de Tournai (1455), el torneig de Lille (desembre del 1457), les justes d’Amiens del 1460, on junyí

¹⁵⁰⁴⁶ VAN DEN BERGEN-PANTENS, Christiane, Héraldique et bibliophilie: le cas d’Antoine, Grand Bâtard de Bourgogne (1421-1504), dins RAMAN, A. – MANNING, E. (eds.), *Miscellanea Martin Wittek. Album de codicologie et de paléographie offert à Martin Wittek*, Lovaina-París, 1993, ps. 323-354.

¹⁵⁰⁴⁷ DOUTREPONT, Georges, *La littérature française a la cour des ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean Sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire*, Slatkine Reprints, Ginebra, 1970, p. 43.

¹⁵⁰⁴⁸ *Ibidem*, p. 44.

¹⁵⁰⁴⁹ CLÉMENT, J., Antoine de Bourgogne..., p. 180 i ss.

¹⁵⁰⁵⁰ DOUTREPONT, G., *La littérature française a la cour...*, p. 130, 167, 172, 179, 186, 209 i 493; BRECKENRIDGE, Martha, *Christine de Pizan’s Livre d’Épîtres d’Othea à Hector at the intersection of image and text*, Tesi doctoral, University of Kansas, Kansas City, 2009, p. 145.

¹⁵⁰⁵¹ Citat per CROMBRUGGHE, Albéric de (Baron), Antoine dit “le Grand Bâtard” de Bourgogne, dins THIRY-VAN BUGGENHOUDT, H. (ed.), *Biographie nationale de Belgique*, Académie royale de Belgique, Brussel·les, 1866-1988, 44 vols., vol. 2, 1868, ps. 837-842.

amb el duc de Cleves; el Pas de Lille (1461); les de l'Épinette (1461); les de Bruges (1463); el Pas de la Damme Inconnue (Brussel·les, 1463-1464); el Pas de l'Arbre d'or i el Cavaller presoner (Bruges, 1468), etc.¹⁵⁰⁵² En les festes celebrades a París per a la coronació de Lluís XI, el 1461, segons el cronista Du Clerq, “estoit ung des mieux enpoint”.¹⁵⁰⁵³ En les exhibicions cavalleresques –i en els llibres, també– mostrava el mot heràldic de la seua empresa, *Nul ne s'y frotte* ('Que no s'hi acoste ningú'), concordant amb la parèmia que Joan Sense Por adjuntà a la seua divisa de l'ortiga (*Qui s'y frote, s'y pique*¹⁵⁰⁵⁴) i que continuava emprant el seu successor, Carles el Temerari. El mateix Antoine introduí una resposta a la seua pròpia divisa, *Ainsy le veult*, que completava la informació transmesa als espectadors, a manera de diàleg.¹⁵⁰⁵⁵

Georges Chastellain (1405-1475) afirma d'“Anthoni Mossenyor” en la seua *Chronique* (1461-1469) que era “un très-gentil bel chevalier entre mille, en qui honneur et nature avoient mis des dons beaucoup et de hautes apparences en fait de chevalerie, et dont desjà on en a vu les espreuves.”¹⁵⁰⁵⁶ Évelyne Van Den Neste conclou que “il se distingue par son courage et son habileté aux joutes et tournois. Sa vie ne semble être qu'une longue suite de prouesses”, d'acord amb els ideals literaris que s'exaltaven en la literatura cavalleresca.¹⁵⁰⁵⁷ Existeix un conegut retrat seu d'escola flamenca, realitzat pels anys 1461-1462 pel pintor Rogier van der Weyden (1400-1464) conservat al *Musée royal d'art ancien* de Brussel·les (inv. núm. 1449, 36 x 28 cm) on se'l representa amb el collar del Toisó i una fletxa a la mà (era capità de cent llances o 300 homes a cavall i de diverses companyies d'arquers en temps de Carles el Temerari¹⁵⁰⁵⁸).

---

¹⁵⁰⁵² STANESCO, Michel, *Jeux d'errance du chevlhier médiéval. Aspectes ludiques de la fonction guerriere dans la littérature du Moyen Âge flamboyant*, E. J. Brill, Leiden, 1988, ps. 123, 131, 176 et passim; VAN DEN NESTE, Evelyne, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre a la fin du Moyen Age (1300-1486)*, École des Chartes, París, 1996, ps. 84, 99, 119, 138, 319 i 326; HILTMANN, Torsten, Un État de noblesse et de chevalerie sans pareilles? Tournois et hérauts d'armes à la court des ducs de Bourgogne, dins PARAVICINI, Werner – HILTMANN, Torsten – VILTART, Frank (eds.), *La cour de Bourgogne et l'Europe. Le rayonnement et les limites d'un modèle culturel*, Sonderdruck aus Beihefte der Francia. Herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris, vol. 73, Ostfildern (Alemanya), 2013, ps. 253-288 (ps. 258-259).

¹⁵⁰⁵³ Citat per CROMBRUGGHE, A., Antoine dit “le Grand Bâtard”, vol.2, ps. 837-842

¹⁵⁰⁵⁴ Es juga amb el sentit de *se frotter à quelqu'un* com ‘provocar algú’.

¹⁵⁰⁵⁵ STRAUB, Richard E. F., *David Aubert, 'escripvain' et 'clerc'*, Rodopi B. V., Àmsterdam, 1995, p. 90; PAVIOT, Jacques, Emblematique de la maison de Bourgogne sous Philippe le Bon (1419-1467), dins *Bulletin de liaison des sociétés savantes, 12 (Actes des journées d'études d'héraldique et sigillographie, Bourg-en-Bresse, 26-27 octobre 2006)*, París, 2007, ps. 11-13 (p. 13).

¹⁵⁰⁵⁶ CHASTELLAIN, Georges, *Œuvres. Tome troisieme: "Chronique "*, ed. a cura del baró Kervyn de LETTENHOVE, F. Heussner, Brussel·les, 1864, vol. 3, p. 96.

¹⁵⁰⁵⁷ VAN DEN NESTE, E., *Tournois, joutes...*, p. 138.

¹⁵⁰⁵⁸ STANESCO, M., *Jeux d'errance...*, p. 131.

Tenint en compte la coincidència d'esperit cavalleresc i lletraferit de l'“Anthoni Mossenyor” de Borgonya contemporani de *Curial e Güelfa* (digne èmul del seu oncle, l'heroic *Anthoine Monseigneur* mort a Azincourt) amb l'anònim escriptor, no sembla estrany que decidira incloure'l en la novel·la cavalleresca com un gest de simpatia. Amb independència que s'inventara una pretensió al marquesat de Montferrat per part del borgonyó per a justificar argumentalment el desplaçament dels vells envejosos de la Llombardia a la cort de París. Hi ha una pregunta en relació amb aquesta *simpatia* que demana resposta, i és la següent: ¿podria haver conegut personalment, l'autor del *Curial*, l'Anthoni Mossenyor de Borgonya contemporani de la novel·la? Pensem que aleshores encara no era el gran bastard que seria des del 1452, ni el famós cavaller justador que seria des del 1450; sinó simplement un jove fill del duc.

S'obri una clara probabilitat en els fets següents: en novembre del 1446, el rei d'Aragó mobilitzà tots els seus efectius militars per a una expedició al nord d'Itàlia. Una part avançà per a acantonar-se a la Llombardia i auxiliar el duc de Milà; la resta de l'exèrcit es mogué pel cor d'Itàlia, en forma de gran campament presidit pel *Rex Italicus*. En estiu o la tardor del 1447, quan aquest campament es trobava a Tívoli, hi concorregué una comitiva armada d'aventurers borgonyons comandada per un jove dit Isbert d'Irlanda (*Ysberto de Yrlandis*). El rei d'Aragó l'acceptà al seu servei i comprovà que era un bon cavaller. Al poc de temps es descobriria que el nom havia sigut adoptat per a servir d'incògnit –la frontera entre realitat i ficció era molt estreta aleshores–, per un fill bastard del duc de Borgonya. Immediatament, el 5 de novembre, el Magnànim escrigué a Felip el Bo per a comentar-li que havia vist la lletra de recomanació que havia fet al tal “Isbert”. El rei aprofita per a fer elogi dels serveis militars del jove i promet que el tractarà com pertoca a una persona de tan noble sang:¹⁵⁰⁵⁹

“Lo rey d'Aragó, etc. – Il·lustre duch, nostre molt car cosí e amich. Reebuda havem vostra letra, per la qual nos recomanau ‘Ysberto de Yrlandis’, de vostre linatge de bastardia, lo qual per algun temps és stat, e de present és, en nostre servey e exercici de les armes. Ha·ns molt desplaçut aquell no haver conegut fins que per vostra letra nos n'és stada dada notícia; majorment perquè vehíem ell en nostre servey se és mostrat en tal condició, en la qual, de nós ne de negú aquí servís, no poria ésser tengut en altra stima. E, si sentiment algú haguéssem hagut

---

¹⁵⁰⁵⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 16v. Campament de Rencine, 5 de novembre del 1447.

d'ell qui és, lo haguérem tractat segons per lo avenir tractar entenem per vostra contemplació; per manera que a vostre deute e honor serà satisfet. – Camp de Rencheno, a V de noembre del any M·CCCC·XXXXVII. – *Rex Alfonsus* – A l'il·lustre duch de Borgonya, cosí e amich nostre molt car, etc. – *Dominus rex mandavit michi, Arndaldo Fonolleda.*”

Com més amunt s'ha exposat, Constatin Marinescu havia revisat sense èxit el catàleg de bastards del duc de Borgonya, ben conegut (la majoria, nascuts en la dècada del 1460) i no havia trobat cap “Ysberto de Yrlandis”. Evidentment, aquest sobrenom literari –perquè es tracta d'un sobrenom, citat irònicament en la carta del rei al duc– només podia correspondre o a Corneille o a Antoine. Eren els dos únics bastards amb l'edat i experiència militar suficients per a aventurar-se cap a Itàlia. “Le Grand-Bâtard” Corneille aleshores era molt conegut, i difícilment hauria viatjat d'incògnit. A més a més, estava molt ocupat en afers de govern i milícia, per la guerra dels Cleves contra Guillem de Saxònia. Podria ser, doncs, un jove Antoine, que hauria suscitat ja algunes sospites pel tractament de *Monseigneur* que rebria dels companys. Quan es revisen els comptes del 1447 del ducat de Borgonya, es comprova que Felip el Bo havia despés 192 lliures en l'adquisició d'un cavall blanc de gran valor “pour le bâtard Antoine”,¹⁵⁰⁶⁰ circumstància relacionable amb els preparatius de l'expedició.

La hipòtesi identificativa entre Isbert d'Irlanda i “Anthoni Mossenyor” cobra força quan tenim en compte l'afició del bastard a la literatura cavalleresca i a les cròniques que estudiava i redactava el seu amic Jean de Wavrin (regió de Lille, ca. 1400-1472/75), àlies “el bastard de Wavrin”. Aquest escriptor publicà l'any 1445 la seua versió inicial del *Recueil de Chroniques et Anchiennes Istiores de la Grant Bretagne, à present nommé Engleterre*, que és l'obra que –indiscutiblement– pogué inspirar al bastard de Borgonya en l'elecció del sobrenom *Isbert d'Irlanda*. En el capítol 40 del llibre III, Wavrin explica que, aprofitant les discòrdies entre el rei britànic “Carenth” i els barons del país, un rei africà envai “Hibernie” (nom llatí d'Irlanda) i sotmeté l'illa. A continuació, dit rei britànic fou assejtat pels els saxons a “Clocestre”...

“...sicque adfin de sécourir a lui et a son peuple, il envoya devers Isbert, neveu du roy de France, un chevalier en qui grandement se fioit, en lui priant que

---

¹⁵⁰⁶⁰ SOMMÉ, Monique, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne: une femme au pouvoir au XVe siècle*, Presses Universitaires du Septentrion, París, 1998, p. 355.

pour l'onneur de Dieu il sécourust contra les paiens Saxons adfin de récouver le royaulme son oncle de Gaulles [Gal·les], duquel il se disoit estre debouté injustement, et lui paioit tous ses frais. Quant Isbert entendy la qualité de la douleur de son amy Carenth, il lui manda par son messagier meismes que pour l'onneur de lui et de crestienneté il lui ayderoit. Ce qu'il fist, car il assambla son ost le plus tost qu'il polt. Puis passa en Bretagne; sy vint au siège devant Clocestre et desconfist les assegans (...). Quant Carent fut delivré du siège, il se'n ala assailler une ville où estoit le roy Catherick, sy la prinst a pou d'effort, et puis Isbert se'n retourna en Franche.¹⁵⁰⁶¹

Com l'Isbert de la crònica, el bastard borgonyó empenqué el viatge d'auxili al rei d'Aragó com una aventura per a obtenir fama i renom. En conéixer-se la seua identitat, en un temps (octubre del 1447) coincident amb el procés de redacció del *Curial* (ca. 1445-1448), potser s'especulà sobre la recompensa que aquest pretenia rebre del rei d'Aragó. I com aleshores estava en perspectiva la conquesta de la Llombardia pel rei de Nàpols, potser algú –algun amic o lector previsible del *Curial*, s'entén– pogué fer la broma sobre les aspiracions d'“Anthoni Mossenyor” a esdevenir marqués de Montserrat, ja que, des de l'estiu del 1446, el marqués era enemic de Milà i d'Aragó. En qualsevol cas, aquesta suposició cau ja en el terreny d'una especulació, fonamentada sobre el fet una part important del contingut del *Curial* està determinat adés per successos i personatges coetanis, adés per facècies cortesanes compartides amb amics.

En maig del 1451, el duc de Borgonya envià a Itàlia una ambaixada, amb la missió d'arribar a Nàpols amb els collars del Toisó d'or per a Pere de Cardona i Enyego de Guevara. Els borgonyons foren molt ben acollits. Hi romangueren entre juliol i octubre del 1451. Coincidiren, en octubre, amb l'estol del senyor de Bergues que venia de Jerusalem, i amb aquest senyor se'n tornaren al nord. La informació sobre la presència d'“Anthoni Mossenyor” en aquesta ambaixada prové d'una lletra secreta que el venedor milanés d'arnesos Giovanpietro di Antonio Missaglia (Nàpols, 8 de setembre del 1451) envià al seu senyor, el duc de Milà, Francesco Sforza. El remitent descriu una taula on estava assegut Enyego d'Àvalos, el “grande camerlingo, dixnando con tuto uno servitore del ducha di Borgonia, giamato Bastardo.” Es trobaven a “la Tore [del

---

¹⁵⁰⁶¹ WAURIN, Jehan de, *Recueil de Chroniques et anciennes istoires de la Grant Bretagne, à present nommé Engleterre. Form Albina to A. D. 688*, ed. a cura de William HARDY, Longman Green, Longman, Roberts, and Green (“*Rerum Britannicarum Medii Aevi scriptores, or Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*”), Londres, 1864, ps. 453-454.

Greco]”, l’heretat de camp on el rei passava molts dies, acompanyat de la seua companya sentimental, Lucrezia d’Alagno. En aquella mateixa taula, o molt prop, estava el gran senescal i comte d’Ariano, “Inicho” o Enyego de Guevara, germà uterí de D’Àvalos i l’home més poderós de Nàpols per darrere del rei. Aleshores passà per davant d’ells l’ambaixador de la república de Venècia, que venia a fer reverència al rei. El borgonyó, fent exhibició d’elitisme cavalleresc, lamentà que el sobirà despenguera tants diners cada any costejant l’estada de tots els ambaixadors: “Certo molte mi despiacie et dolle del male del re, che despense in fare d’expressa deli ducati ducentomila a ambassatori l’ano, spezialmente a veneziani, fiorentini et zenovexi, che so’ mercatanti.” Guevara justificà la munificència reial dient que “duye liberal signore erano faceano questa cossa: il re d’Aragona e il duca passato”, Filippo Maria Visconti, senyor de Milà, mort el 1447. El borgonyó no escoltà bé el final de la frase i demanà: “Cum? Francesco Sforza...?” El gran senescal negà i aprofità, de pas, per a renegar del duc novell, enemic del rei d’Aragó, al qual qualificà –segons Missaglia– de “filio de mulatieri”: fill de mulaters, personatge indigne de dir-se duc.¹⁵⁰⁶²

Roxane Chila dubta en la identificació d’aquest “bastard”. Podria ser o Corneille o Antoine, diu.¹⁵⁰⁶³ Ara bé, resulta altament improbable que fóra Corneille, per diverses raons: (1) perquè, en cas d’haver anat ell en l’ambaixada l’haguera presidida; (2) perquè era suficientment conegut, a diferència d’Antoine, perquè l’espia milanés l’haguera identificat pel nom; (3), perquè el “Gran Bastard” era aleshores capità general de l’exèrcit de Felip el Bo i governador de Luxemburg, des del 1444, i (5) perquè s’ocupava aleshores d’importants afers de govern, i vigilava atentament el malestar de Gant, que derivaria en l’esclat d’una rebel·lió en desembre del 1451. Així que el bastard de Borgonya que tenia per amfitrió Enyego d’Àvalos havia de ser, per descart, “Anthoni Mossenyor”. La circumstància no té res d’estrany, en absolut, considerant que el borgonyó era un dels grans lectors, mecenes i bibliòfils de la cort de Borgonya, i el gran camarlenc, era el principal mecenes i bibliòfil de Nàpols per darrere del rei. Se suposa que ambdós personatges tindrien coses de què parlar: no sols sobre diplomàcia i política internacional, un aspecte que interessava molt l’anònim del *Curial* –com denota especialment el llibre II de la novel·la– sinó també de literatura.

---

¹⁵⁰⁶² SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salerno, 1997, doc. 29, ps. 87-88, Nàpols, 8 de setembre del 1451.

¹⁵⁰⁶³ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>

El rei de França

“Lo rey de França” del *Curial e Güelfa* és un personatge relativament idealitzat, impersonal, icònic: una cosa com en rei Artús d’alguns relats de la cavalleria medieval. Tractat en tot moment des d’una perspectiva positiva per part de l’escriptor, fa la seua aparició en el llibre I, quan anuncia que pensa convocar el “un torneig devant Melú” (*CeG* I.26), és a dir, davant les muralles de la vila de Melun, prop de París, on, tradicionalment, els reis de França passaven part de l’any. L’esplendor d’aquest lloc de repòs reial es data en temps de Carles VI (rei de França del 1380 al 1422), quan el monarca tenia guardat en un emblemàtic castell dels Capets –reconstruït en època gòtica– el tresor de la corona. Entre el 1404 i el 1407 serví de residència a la reina Elisabet de Baviera i al seu favorit, Louis I d’Orléans. L’assassinat d’aquest deixà la reina sola i el seu delfí a Melun, mentre París es veia afectat per la guerra civil. Entre el 1420 i el 1435, Melun hagué de patir durs setges, ofensives, preses i reconquestes, i sols a partir del 1435 començà a reconstruir-se la població i el castell.

El rei Carles VII de França, el del temps d’escriptura del *Curial*, sols visità aquest lloc ocasionalment. L’elecció de Melun denota que l’autor és un home informat sobre el simbolisme històric d’aquest lloc per als francesos, ja que havia resistit heroicament al setge anglés del 1420, i sobre el seu secular caràcter de residència reial. Podíem pensar que haguera sigut informat per Guillem-Ramon de Montcada, ambaixador del rei d’Aragó, al rei de França en març i abril del 1444, i amic d’Enyego d’Àvalos.¹⁵⁰⁶⁴ Tanmateix, la cort de Carles VII –itinerant, com quasi totes les d’Europa– no es trobava en aquells mesos a París ni a Melú, sinó a Tours. El rei solia residir aquells anys (1444-1447), per afers d’estat, a ciutats com Saumur, Angers, Tours, Orleans, Nancy, Châlons, Chinon i Bourges. Sols residí a París, eventualment, en març del 1447.¹⁵⁰⁶⁵ De manera que, com intuïa Rafael Beltran, el París i el Melun del *Curial* tenen més a veure amb la cort de França que visità pels anys 1405-1406 el comte de Buelma, Pero Niño, “criat”

---

¹⁵⁰⁶⁴ Sobre mossén Montcada i la relació amb D’Àvalos, vegeu el capítol II.3.8.

¹⁵⁰⁶⁵ VILEVAULT, Louis-Guillaume de – BRÉQUIGNY, Louis-George de (eds.), *Ordonnances des rois de France de la troisième race, recueillies par ordre chronologique*, Imprimerie royale, París, 1782, vol. 13, ps. XV-XX.

del conestable Dávalos (el pare d'Enyego d'Àvalos) i protagonista d'una biografia cavalleresca, que no amb la vida cortesana de la dècada del 1440.¹⁵⁰⁶⁶

En el llibre II de la novel·la, quan Curial i Festa van camí de París i s'allotgen en un monestir de dones, la priora Yolant (versió satírica de Yolande d'Aragón, la sogra de Carles VII i la persona més influent de la cort durant anys¹⁵⁰⁶⁷) diu que “que poch temps ha que són venguda de la cort de mon senyor, lo rey de França, on per fets del monastir era anada, e viu infinits cavallers” (*CeG* II.12). Durant tota l'edat mitjana, la cort de França era considerada la més rica i més noble d'Europa. Així ho expressa devotament el Sanglier de Vilahir: “Yo, veent vós, senyor, ésser lo major rey de christians, e per consegüent del món, e yo ésser vostre vassall (...), publicant la grandesa de vostra real majestat...” (*CeG* II.90). Aquesta *grandeur* és la que fa que l'autor es fixe especialment en França i situe allí el lloc on Curial prospera i adquireix fama.

La cort de França s'havia vist afectada per una guerra civil nobiliària, entre el 1407 i el 1435, que havia facilitat l'expansió d'Anglaterra –aliada amb Borgonya– sobre territori francès (1415-1429). Fins al punt que, en la dècada del 1420 semblava que la monarquia francesa dels Capets-Valois tocava a la fi. Nogensmenys, es produí un tomb prodigiós, amb Joana d'Arc, que afavorí la signatura del tractat d'Arràs (1435): l'inici d'una reconciliació de Carles VII (1422-1461) i els seus magnats amb Borgonya. A partir de llavors (el mateix any 1435, Melun fou “alliberada” del domini britànic), i amb major intensitat des del 1445 (matrimoni el rei d'Anglaterra amb una francesa), el rei de França recuperà el prestigi nacional i internacional que havia perdut, i tornà a ser un referent gojós, a imitar per a la resta de monarquies d'Europa. En *Curial e Güelfa*, novel·la escrita a partir del 1445, se celebra en certa manera –una manera més aviat simbòlica, exempta de descripcions innecessàries–, l'esplendor renovat de la monarquia francesa, que recordava els vells temps de la cort de París-Melun.¹⁵⁰⁶⁸

El rei de França és l'organitzador del torneig més important del llibre II de l'obra, on s'enfronten el rei d'Aragó, els “aragoneses”, Curial, els borgonyons i el fill del comte de Foix, amb els anglesos i els francesos amics del duc d'Orleans. El monarca francès, que tenia previst entrar en el camp de lliça (*CeG* II.39), avança la seua baixada de les llotges en veure que el duc d'Orleans és superat pel “cavaller de les spases” (rei

---

¹⁵⁰⁶⁶ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Convergencias entre *El Victorial* y *Curial e Güelfa*: del accessus biográfico al contexto histórico de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459.

¹⁵⁰⁶⁷ Vegeu el capítol II.3.8.

¹⁵⁰⁶⁸ De Melú, i de la geografia del *Curial* en general, s'ha tractat específicament en el capítol II.2.1.

d'Aragó d'incògnit) i els seus aliats. El rei de França entre en combat aleshores amb els seus “paraments tots blanchs”, contra el duc de Borgonya i contra el rei d'Aragó, en socors del seu parent el duc d'Orleans. Però la cosa es complica per a ell. El comte de Foix, que és vassall i amic alhora de França i de la Corona d'Aragó, convenç el monarca francès perquè abandone el camp clos a fi d'evitar mals majors (*CeG* II.46-48). L'elecció d'un blanc immaculat per a la indumentària del rei de França (en lloc de l'or de les flors de lis sembrades en camper d'atzur, de l'heràldica dels Capets-Valois) projecta sobre el personatge una aurèola de puresa sagrada i de “neutralitat” simbòlica. Tot redunda, doncs, en la voluntat d'idealitzar-lo, com una mena de personificació de la justícia i de la saviesa dels bons governants. Cal veure, doncs, el significat que adquirien els *paraments blanchs* en les ordinacions de la casa reial de Pere IV d'Aragó, del segle XIV, però vigents encara en quasi tots els aspectes en la cort d'Alfons el Magnànim: “Que, en la Resurrecció de nostre Senyor, de vestiments e paraments blanchs se deja usar, a glorificació del cors lo qual en la Resurrecció hac els àngells qui blanchs vestiments a les fembres en lo sepulcre aparegren.”¹⁵⁰⁶⁹ La mateixa normativa exigia també vestits i paraments blanchs en altres festes molt solemnes.

En els capítols subsegüents, el rei i la reina de França oficien d'amables i cortesos amfitrions per a Curial i Festa; encara que, més avant, el rei es mostrarà més acostat a Làquesis, i la reina, a Festa. El monarca, un home cordial i honest, demostra el seu bon sentit de l'humor i es munificent: celebra esplèndids convits. Manifesta la seua admiració pel rei d'Aragó i els seus cavallers. Sap resoldre controvèrsies com la suscitada entre el comte de Foix i el senyor de Vergues, sobre una qüestió d'honor en la custòdia d'unes tendes de campanya (*CeG* II.63). Quan es planteja entre els espectadors un debat relacionat amb la matèria de Troia, “lo rey, qui era molt savi senyor, manantlos callar, tolgué la qüestió” (*CeG* II.62). L'actitud d'aquest recorda la del rei Ferran I, el pare d'Alfons el Magnànim, que segons la seua biografia, acabada per Lorenzo Valla a Nàpols el 1446, intervingué de la mateixa manera per a dissoldre una disputa cortesana sobre el mateix afer de la matèria de Troia. En la *Gesta Ferdinandi* de Valla es llig que “*controversia foret atque altercatio, uter prestantior in bello extitisset Hector an Achilles*”, i en el *Curial* es diu: “molts han dit que Achil·les ocís Hèctor

---

¹⁵⁰⁶⁹ BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo V. Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia, tomo V, parte segunda. Gobierno y casa de los monarcas de Aragón. Don Pedro el Cerimonioso*, Tipogr. de José Eusebio Monfort, Barcelona, 1850, p. 232.

malament, e no com a cavaller, emperò pot ésser que erren” (*CeG* II.62). En la mateixa *Gesta*, la discussió es clou quan el rei mana callar els contendents.¹⁵⁰⁷⁰

El rei de França fa de jutge, amb “malenconia” –desgrat anímic– i amb prevenció d’interrompre la lliça oportunament quan calguera (*CeG* II.80), en la inevitable batalla de Curial i Atrossillo amb Sanglier i De la Tor. La duquessa de Baviera insisteix en el caràcter de rei molt “savi” del personatge (*CeG* II.85), que sol presentar-se rodejat per “molts duchs, comptes e grans barons” (*CeG* II.99) o per una “gran multitud de cavallers e grans barons” (*CeG* II.100). Derrotat el Sanglier i companyia, Aznar es casa amb la germana del seu rival, i el rei, “volent mostrar en molt gran singularitat la sua royal magnificència, moltes joyes e cinch mília escuts d’or al dit Aznar donà” (*CeG* II.110). El orgullós Sanglier, derrotat per Curial, es fa frare i va demanant almoïna de pa per la cort. Aleshores, el monarca, lector d’Aristòtil i Plató, sentència: “Per cert, lo Sanglier tots temps ha usat dels estrens” (*CeG* II.111). També és el rei de França qui ajuda el duc d’Orleans, no sols a casar-se amb la passional i desequilibrada Làquesis, sinó també a “temperar” els sentiments de l’alemanya. La moderació en el comportament i el culte per l’equilibri emocional són trets que el rei de França del *Curial* comparteix amb l’heroi de la novel·la i amb l’escriptor d’aquesta. Finalment, quan els envejosos difamen traïdorament Curial en la seua presència, demostra ser un jutge sagaç i equànim. En les respostes que ofereix a Ambrósio i Ansaldo, es posa de manifest que comparteix moltes altres idees i gustos amb el cavaller llombard i amb l’escriptor. L’autor, de fet, se serveix del rei per a expressar algun dels seus ideals humanístics.

En primer lloc, justifica que, malgrat els orígens humils de Curial, la senyora de Milà l’haja “molt avançat”, perquè reuneix mèrits i virtuts suficients –personals, no de sang– per a justificar aquest avançament. Els béns de la Güelfa, “ell los mereix molt bé” per noblesa *ex virtute* i valor cavalleresc, i per la saviesa que mostra. Aquest, el vessant intel·lectual del cavaller, és molt important per al rei. Si Curial és un excel·lent cortesà i cavaller, no és únicament per les armes, sinó també perquè “entre los grans philòsofs, poetes e oradors” –‘humanistes’, en llenguatge del segle XV italià– “veig que és tengut en gran stima”, com Alfons el Magnànim o com Enyego d’Àvalos. Aquesta del mecenatge i la conversa amb els humanistes és la clau de l’ascens social de Curial. Així ho veu i ho entén el rei de França: “veig que son fet irà de bé en millor.” No sols

---

¹⁵⁰⁷⁰ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, ed. a cura d’Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it> Més detalls d’aquest paral·lelisme intertextual en el capítol II.1.7, on es tracta d’Homer.

adornen el cavaller, segons ell, els mèrits tradicionals (armes, cant, dansa, solaços, etc.), sinó també la nova virtut de la saviesa cultivada amb els *studia humanitatis* i el culte als llibres, tan característic del *Quattrocento* italià: “no lexa l’estudi, ans tracta tan reverencialment los llibres.” La *grazia*, revalorada pels italians de l’època, l’acompanya (“sia bell de la persona e graciós, no m’o caldria dir”), i exemplifica com “la cavalleria” i “la sciència” unides en una persona “avancen los hòmens de pobre estat e ·ls fan grans senyors” (*CeG* II.116). Comptat i debatut, el rei és un monarca francès, però expressa amb un vocabulari divulgatiu, adaptat a l’audiència de la novel·la que preveu l’escriptor, el retrat ideal d’un perfecte curial o *cortigiano* del Renaixement italià.

El rei de França reapareix vers la fi del llibre III per a celebrar la victòria de Curial a Londres sobre Guillemes del Chastell, en combat a ultrança (*CeG* III.82). Convoca després la seua cort al Puig de Nostra Dona, a fi d’escenificar la mercé concedida per la Güelfa a Curial. El monarca, “qui era senyor de molt gran providència” (*CeG* III.102) i “qui no dormia les nits entegres” (*CeG* III.103), assisteix al triomf amical de Curial sobre el duc d’Orleans. Beneeix amb la seua presència les festes nupcials de la Güelfa i Curial, “havents tots per certa conclusió que lo rey solament per fer aquell matrimoni havia feta e celebrada aquella reyal cort” (*CeG* III.101). A més a més, fa donació del “restell” i la corona del premi del certamen del Puig a la Güelfa i el principat d’Aurenja –que llavors era part de l’Imperi, no de França–, a Curial (*CeG* III.100). El balanç del personatge “rey de França” és, doncs, immillorable. Ens parla d’una obra potser dedicada a algun personatge de casa reial (el duc de Calàbria, Ferran d’Aragó?) per un autor que no dissimula el seu caràcter de monàrquic convençut.

* * *

Tot plegat, contradiu les observacions sobre “el clima *antifrancés* que respira l’obra”, una frase discutible d’Antoni Comas¹⁵⁰⁷¹ que ha ressonat en successius estudis i edicions del *Curial*. Així, per exemple, Anton Espadaler parla en diferents treballs d’“un clima general antifrancés”¹⁵⁰⁷² i de notes vistoses de “l’antifrancesisme general de l’obra”.¹⁵⁰⁷³ Jordi Galves considera l’obra “tan antifrancesa” com Comas diu.¹⁵⁰⁷⁴ Júlia

---

¹⁵⁰⁷¹ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (p. 104).

¹⁵⁰⁷² ESPADALER, Anton-M., Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: “Historia de Jacob Xalabín”; “Curial y Güelfa”; “Tirante el Blanco”* (reed. de la trad. a l’espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003, p. XXIV.

¹⁵⁰⁷³ ESPADALER, Anton-M., Sobre el lloc i l’ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimient de l’edat moderna. Estudis d’homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231 (p. 226).

Butinyà considera que la sàtira de les monges-duquesses de França, que exploren amb els ulls i la paraula possibilitats eròtiques, podria ser “una hiriente puya a la casa real francesa, por parte de un autor que se exhibe siempre como antifrancés.”¹⁵⁰⁷⁵ Quan s’ha vist que la casa reial de França en general (el rei, la reina, el duc d’Orleans) és tractada molt benignament, i que les *belles cousines* del monestir són dames del partit nobiliari dels Armanyac, antagonista del de Borgonya, a la cort de França.¹⁵⁰⁷⁶

En conseqüència, tocaria haver dit, més apropiadament i molt més precisament des d’una perspectiva històrica, que l’autor és una mica –o bastant– *antiangeví*,¹⁵⁰⁷⁷ *antiarmenyac* i *antianglés*;¹⁵⁰⁷⁸ però antifrancés en sentit general, en absolut.¹⁵⁰⁷⁹ I encara menys si tenim en compte que bona part de l’acció de la novel·la discorre per terres del “reyalme” de França. Fixem-nos que el rei d’Aragó de la novel·la no al·lega motius polítics ni militars per a odiar els francesos. Simplement diu que té el “ventrell gros” contra aquesta nació per culpa i responsabilitat exclusiva d’un covard, absent del torneig de Melun, que havia mort el seu sogre. La seua fòbia no és cap *xenofòbia*. Com intel·ligentment observa Pamela Waley, és una fixació personal.¹⁵⁰⁸⁰ Coincideix del tot, com més avall es veurà, amb els pensaments que expressava el Magnànim després de veure’s entronitzat a Nàpols, el 1443; a l’endemà d’una dura pugna amb el duc d’Anjou. Per a ell, el rei de França era molt respectable, i els francesos, un poble estimat..., si no fóra perquè l’odiós antagonista seu, Renat d’Anjou, era francès.

En qualsevol cas, val a dir que l’escriptor s’interessa pel rei de França, no tant perquè siga francès com per allò que representa: una mena de *primus inter pares* dels monarques de l’Europa cavalleresca, com a successor directe del mític emperador Carlemany. Els monarques francesos s’encarregaven de recordar el vincle històric en la

---

¹⁵⁰⁷⁴ GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l’edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 (“Educació”, 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71 (p. 69).

¹⁵⁰⁷⁵ BUTINYÀ, Júlia, *El Decamerón tras el Curial e Güelfa*, dins *Estudios humanísticos: filología*, 19, Madrid, 1997, ps. 11-31; EADEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 40-42, i n. 35.

¹⁵⁰⁷⁶ Vegeu el capítol II.3.8, on s’aborda l’episodi del monestir francès.

¹⁵⁰⁷⁷ Adjectiu que comença a emprar-se, més reflexivament, en FERRANDO, Antoni, *Sobre el marc històric de Curial e Güelfa i la possible intencionalitat de la novel·la*, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional ‘Tirant lo Blanch: l’albor de la novel·la moderna’ (Ais de Provença, 21-22 d’octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369.

¹⁵⁰⁷⁸ Com observa, corregint Comas, WALEY, Pamela, *Historical Names and Titles in Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (ps. 254-255).

¹⁵⁰⁷⁹ Us remetem als capítols II.3.5 (antiangeví), II.3.8 (antiarmenyac), II.3.9 (antiangeví), i aquest mateix capítol, més amunt, on es tracta del rei d’Anglaterra i els seus (antianglés).

¹⁵⁰⁸⁰ WALEY, P., *Historical Names and Titles...*, p. 255.

cerimònia de *la sacre du roi*: la coronació solemne a la catedral de Reims, per l'arquebisbe d'aquesta diòcesi (el que casa Curial i la Güelfa en el relat de ficció¹⁵⁰⁸¹), en record de les antigues coronacions carolíngies, celebrades allí des de l'any 816. A la València d'Ausiàs Marc on s'havia criat de menut l'escriptor, "ser més que el rei de França" significava ser l'home més ric i poderós del món conegut. El poeta ho expressa d'aquesta manera en el poema titulat *Lo viscahí qui-s trobà-n Alemanyà*: "son poch parlar, son estat tal qual és / més qu'èsser rey del poble tot francès."¹⁵⁰⁸²

Segons Francesc Eiximenis, en el *Primer del Crestià* (ca. 1378-1389), el francès era el més important dels sobirans europeus, el primer d'un orde jeràrquic que passava pel papa de Roma, l'emperador d'Alemanya, el referit rei de França, el de Castella, el d'Aragó, el d'Anglaterra, etc.¹⁵⁰⁸³ No era cap invenció d'autor. Existia un consens bastant aproximat sobre aquesta jerarquia, útil a efectes protocol·laris en cas de congressos internacionals i concilis ecumènics, però no unànimement acceptada. Així es comprén l'altercat que es produí entre els prelats assistents al Concili de Basilea (1434) quan es debaté sobre la preeminència jeràrquica dels reis d'Anglaterra i Castella.¹⁵⁰⁸⁴ La prelació honorífica de l'emperador del Sacre Imperin Romanogermànic i del rei de França no es discutien.¹⁵⁰⁸⁵ Per bé que l'emperador, superior en rang al rei de França, mancava dels ressorts econòmics, demogràfics, militars i de poder d'aquest, però tots els monarques d'Europa, en honor del seu nom d'"emperador", li feien honor.

Protocols a banda, els nobles dels estats de l'Europa occidental, especialment els més units per lligams històrics o culturals a la cort de París, tenien el rei de França com un referent elevat en matèria de justícia. Així, quan un important partit nobiliari de Savoia fou castigat severament pel duc savoia Lluís I, príncep independent i vassall de l'Imperi, els reprimits no s'aclamaren a l'emperador, sinó al rei de França (1451). En la

---

¹⁵⁰⁸¹ Més detalls sobre aquest personatge i sobre aquesta qüestió, en el capítol II.3.13.

¹⁵⁰⁸² Citat per MIRA, Eduard, *Sensibilidad artística y geopolítica* (Estampas de la Valencia del Magnánimo y de Jan van Eyck: un viaje en la memoria), dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 51-96 (p. 95).

¹⁵⁰⁸³ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 236, n. 68.

¹⁵⁰⁸⁴ CASTILLA URBANO, Francisco, *Patriotismo y legitimación monárquica en el pensamiento de Alonso de Cartagena: los escritos de Basilea*, dins *Revista Española de Filosofía Medieval*, 19, Còrdova, 2012, ps. 139-157 (ps. 145-150).

¹⁵⁰⁸⁵ CARTAGENA, Alonso de, *Discurso sobre la precedencia del Rey Católico sobre el de Inglaterra en el concilio de Basilea*, dins *Prosistas del siglo XV (I)*, ed. a cura de M. PENNA, Ediciones Atlas, Madrid, 1959, ps. 205-233 (p. 230b): "quanto atañe a los señores Emperador de los romanos e Rey de Francia (...), no es nuestra intención contender en su nombre sobre el logar de los ambaxiadores destos dos príncipes, mas a nos plase de presente que ellos tengan qualquier honorable lugar. Pero desimos que el primero logar inmediato después de los ambaxiadores del Rey de Francia, es debido a los ambaxiadores de mi señor el Rey de Castilla."

petició que li elevaren, justificaren l'elecció considerant aquest monarca “comme à celui qui est le plus haut, et le plus noble roy du monde, et nommé avant tous les autres; le très chrestien roy, protecteur de l'Église; chef et colonne de toute noblesse.” Aquesta retòrica encomiàstica reflecteix, segons Alessandro Barbero, “l'idéologie d'une royauté garante de la justice et protectrice de la noblesse.”¹⁵⁰⁸⁶

Des d'una perspectiva estrictament literària, és interessant l'observació que fan Lola Badia i Jaume Torró sobre la tipificació del rei de França com a “model a seguir” per qualsevol príncep que aspirara a regnar amb justícia i saviesa. El rei de Tunis, per contra, seria el “model a evitar”, pel seu comportament capricios i tirànic:

“Si pensem en models narratius com el *Lancelot* i el *Tristan en prose*, el rei de França i l'emperador ocupen el lloc d'Artús, sobretot el primer. Fan de jutges de combats, convoquen tornejos, presideixen festes, atorguen premis, sancionen discussions sobre temes militars, decideixen qui és el millor cavaller del món, convoquen corts i arangen matrimonis. El rei de Tunis és el revers de la medalla: un tirà infidel que causa la desgràcia de Camar i dóna ocasió a Curial de superar la prova dels lleons.”¹⁵⁰⁸⁷

La insistència en la creació d'aquests dos models de comportament moral per part de l'anònim del *Curial*, així com el successiu desplegament de mèrits que fan del rei de França un sobirà exemplar, es justificaria tal volta pel dedicatari de l'obra. Si aquest fóra, com deixen descobrir molts indicis, Ferran d'Aragó, l'hereu del tron de Nàpols, un príncep adolescent, l'esforç didàctic trobaria plena justificació.

La representació exemplar i quasi icònica del rei de França dificulta la tasca empresa per Pamela Waley per a relacionar-lo amb algun personatge històric concret. L'estudiosa es planteja el següent interrogant: en quin rei de França podria haver-se fixat l'escriptor? Exclou, per òbvies raons, el rei històric del temps de la narració, Felip III l'Atrevit: parent i aliat del duc d'Anjou, invasor de Catalunya (1285) i enemic de Pere el Gran, el rei d'Aragó exaltat en el *Curial*. Tampoc no li sembla convincent pensar en Carles VI (1380-1422), poc relacionat amb la Corona d'Aragó i aliat eventual

---

¹⁵⁰⁸⁶ Citat per BARBERO, Alessandro, Les ligues nobiliaires pendant les dernières années d'Amédée VIII, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (eds.), *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451). Colloque international (Ripaille-Lausanne, 23-26 octobre 1990)*, Bibliothèque historique vaudoise, Lausana, 1992, ps. 229-245 (p. 241).

¹⁵⁰⁸⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 45.

dels Anjou de Provença en la reivindicació que feien aquests del tron de Nàpols. Conclou que la novel·la no aporta detalls històrics que ajuden a recolzar cap proposta.¹⁵⁰⁸⁸ Siga o no siga així, caldria tenir en compte la figura històrica contemporània de **Carles VII de Valois** (1403-1461), **rei de França** (1422-1461), el monarca que restaurà (a partir del 1435) el prestigi de la reialesa francesa i reunificà el país, després d'una gran crisi bèl·lica, dinàstica i nacional. D'altra banda, cal recordar a més la voluntat d'Alfons V d'Aragó –reconegut com a rei de Nàpols per Carles VII– de mostrar-se com a successor legítim dels Anjou-Durazzo (dinastia filial de la casa de França), per haver succeït en el tron la reina Joana II (+1435) per adopció d'aquesta.¹⁵⁰⁸⁹

En el llibre III de la novel·la, el rei de França decideix “celebrar la sua general cort en lo Puig de Nostra Dona, segons la antiga e loable costuma dels reys de França, il·lustres predecessors seus” (*CeG* III.84). És un rei que, com Carles VII, reprén els antics costums dels seus predecessors i reorganitza el regne: “Lo rey havia ja ordonats tots los fets de son regne; e, meses totes les coses en reglat orde, entenent al tranquil·le e pacífich estat de tota la sua senyoria, ja legits e fermats tots los legals capítols en pública e comuna concòrdia de tots los grans senyors d'aquell regne, la resta del temps solament a fer e solemnitzar festa e festes totalment se donaren” (*CeG* III.96). Als oients del *Curial*, coneixedors de l'obra contemporània de Carles VII, no els resultaria difícil associar la imatge d'aquest a la d'un monarca de ficció literària que ha “ordonats” els afers del seu regne; que ho ha posat tot en “reglat orde”; que ha reduït el país, després de moltes dècades de guerra terrible, a “tranquil·le e pacífich estat” (treva de Tours, 1444); que ha fomentat la concòrdia entre “tots los grans senyors” del regne, especialment entre ell mateix i el rei de Borgonya (tractat d'Arràs, 1435; festes de Nancy, 1445). En conseqüència, l'escriptor sembla que fa balanç, poc després del 1445, d'una obra de gestió monàrquica que lloa i aprova entre línies.

Carles VII de França havia reformat la moneda d'or del regne, devaluada de 60 a 16 quirats, i l'havia augmentada a 70 quirats com a signe de prestigi, el 1436. Aquestes monedes, que portaven una corona foren coneguts com *écus d'or couronnés* o *écus à la*

---

¹⁵⁰⁸⁸ WALEY, P., *Historical Names and Titles...*, ps. 254-255.

¹⁵⁰⁸⁹ Segons PONTIERI, Ernesto, *Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese*, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 29), l'heràldica angevina adoptada pel rei d'Aragó propagava la idea d'una continuïtat dinàstica.

couronne,¹⁵⁰⁹⁰ i eren moneda corrent per l'autor de la novel·la. L'escriptor xifra el dot que Yolande de la Tor aporta al seu matrimoni amb Aznar d'Atrossillo, en "cinch mília escuts d'or" (*CeG* II.110). Abans de Carles VII, existien les minses i devaluades *couronnes* de Carles VI, que farien equivaldre el dot a només 5.625 lliures franceses. En canvi, amb la reforma de Carles VII, equivalien a 28.500 lliures.¹⁵⁰⁹¹

Les reformes del monarca francès foren més importants en el terreny legislatiu. Consistiren en la redacció de noves ordinacions i d'unes *coutumes*, com les d'abril del 1454, que tendien a uniformitzar la llei al regne, i a afirmar l'autoritat del monarca. Al llarg del regnat, Carles VII llançà una campanya de propaganda per a presentar-se, no sols com el vencedor d'Enric VI i dels anglesos, sinó també com un *roi, fontaine de Justice*. Aprofità així una de les grans prerrogatives reservades a la monarquia – l'exercici de la justícia – per a avançar, en cooperació amb els seus buròcrates, cap a la consolidació d'una monarquia autoritària de caràcter modern.¹⁵⁰⁹² El tractament que rep el rei en *Curial e Güelfa* demostra fins a quin punt fou eficaç aquesta campanya de projecció ideològica de Carles VII com a garant de la justícia al regne.

Quant a les relacions entre Carles de França i Alfons d'Aragó en temps del *Curial*, val a dir que aquestes no podien ser molt cordials pel 1435, quan es plantejà el dilema successori al tron de Nàpols, entre Renat I d'Anjou (cunyat del mateix Carles) i el Magnànim. Per òbvies raons, el rei de França recolzà el seu amic, parent i vassall, el duc d'Anjou i comte de Provença; però sols nominalment, sense enviar-hi tropes. Tanmateix, per altres raons no tan òbvies com són les raons d'estat, Carles VII volgué mostrar-se des de la llunyania com un àrbitre amical entre les parts. D'ací que l'any 1439, quan semblava que les coses anaven bé per a Renat, envià a Nàpols una legació diplomàtica per a ajudar Alfons a negociar la capitulació del Castell Nou i el Castell de l'Ou, forteses controlades per guarnicions aragoneses des del 1421. La pretensió del rei de França és que ambdós contendents pactaren una treva d'un any. A més, no desitjava enemistar-se amb Aragó, perquè necessitava tots els suports possibles per a fer front a l'amenaça anglesa, que encara pesava sobre el seu territori.¹⁵⁰⁹³

---

¹⁵⁰⁹⁰ *DICIONNAIRE Universel, contenant tous les noms de la langue françoise, des sciences et des arts, avec des termes latins qui peuvent y convenir*, París, 1743, vol. 2, p. 1.153

¹⁵⁰⁹¹ A raó de 22 sous 6 diners cada moneda de Carles VI, enfront dels 114 sous dels nous escuts. Sobre aquestes qüestions de numismàtica, s'ha tractat amb deteniment en el capítol II.2.2.

¹⁵⁰⁹² Vegeu MENEGALDO, Silvère – RIBÉMONT, Bernard (dirs.), *Le Roi, fontaine de justice. Pouvoir justicier et pouvoir royal au Moyen Âge et à la Renaissance*, Klincksieck, París, 2012.

¹⁵⁰⁹³ FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, ps. 252-253.

La situació conflictiva que es vivia encara a França explica que Carles VII, quan conegué la derrota de Renat I (1442) i l'acceptació d'Alfons I pel papa de Roma (1443), assumira l'entronització napolitana del rei d'Aragó com un fet consumat i difícilment reversible.¹⁵⁰⁹⁴ Com Alfons i Renat tenien pactada una treva postbèl·lica (1443-1447), les relacions comercials de la Corona d'Aragó amb Provença i amb França foren d'allò més fluïdes. I quan es rompé la treva amb Provença per culpa d'un atac piràtic al port de Marsella (1447), el comerç amb dit port es véu una mica afectat, però no amb la resta de França,¹⁵⁰⁹⁵ una de les principals potències econòmiques d'Europa.

Tant els Valois-Anjou de Provença com els Anjou-Durazzo d'Hongria, les dues branques familiars que es disputaren el regne italià en successives guerres (1382-1426), derivaven de la casa reial francesa dels Capets. Tots eren descendents de sant Lluís de França. I com Alfons I havia sigut adoptat per Joana II d'Anjou-Durazzo, en març del 1443 assumí definitivament les armes heràldiques d'aquesta, que contenien les flors de lis en atzur (escut dels reis de França) i el lambel de gules compartit per tots els Anjou des del segle XIII. Amb la qual cosa, el rei d'Aragó no sols emprava una heràldica coincident amb la del duc de Calàbria antagonista¹⁵⁰⁹⁶ (el fill de Renat, Jean d'Anjou, que disputarà el tron, l'any 1459 a Ferran I), sinó també coincident en part amb la del rei de França. El que passa és que –com vol transmetre l'autor del *Curial* emblemàticament– els pèrfids Renat I d'Anjou i Lluís de Valois i Anjou havien deshonrat aquestes armes comunes: del nobilíssim atzur, havien fet “blau clar” (amb connotacions negatives); de les durades flors de lis que “sembren” el camper, “renarts burells”.¹⁵⁰⁹⁷

Després del reconeixement pontifici de Terracina (estiu del 1443), mancava un sol detall a la diplomàcia napolitana per a completar la legítima entronització del rei d'Aragó a Nàpols: casar el príncep hereu –un bastard criat a València– amb una filla del rei de França, portadora de la millor sang del continent. Carles VII acabava d'embargar aleshores els feus dels rebels Armagnac de la Gascunya (el cap de dita casa havia sigut

---

¹⁵⁰⁹⁴ Aspecte que posa en relació amb la novel·la FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 816).

¹⁵⁰⁹⁵ DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, ps. 324-325.

¹⁵⁰⁹⁶ Com es pot comprovar en el llibre d'or de la confraria napolitana de Santa Marta. Vegeu FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950, ps. 36-37.

¹⁵⁰⁹⁷ Com s'explica en el capítol II.2.1, dedicat a l'heràldica, i en el II.3.5, on es tracta dels Anjou i aliats.

capturat vora el mític castell de *Monbrun*/"Monbrú", 1443). Alfons el Magnànim sabia que el seu conseller Guillem-Ramon de Montcada estava emparentat amb els Luna-Peralta sicilians de la cort de Nàpols, que reclamaven el comtat de Pardiac (capital, *Monlezun*/"Monlesú"), arravatat criminalment als Monlezun-Peralta pels mateixos Armagnac.¹⁵⁰⁹⁸ Així que, pensant en l'oportunitat que aquest tenia per a reclamar dit comtat, elegí dit cavaller per a la delicada missió diplomàtica del matrimoni. Montcada, segons instruccions donades al campament cinegètic de Puzzuoli, prop de Nàpols, el 24 de gener del 1444, havia de passar a la cort del rei de França i...

“...ab aquelles millors pràctiques, paraules e persuasives que li parrà, moga al dit sereníssim rey de França pràctica de matrimoni faedor entre lo il·lustre don Ferrando d’Aragó, duch de Calàbria, fill e lochtinent general del dit senyor rey d’Aragó en lo regne de Sicília Deçà Far, de una part, e una de les il·lustres filles del dit sereníssimo rey de França, de la part altra (...); recitant-li la disposició e condició e qualitat del dit senyor duch e la amor que-l dit sereníssimo rey d’Aragó li porta.”¹⁵⁰⁹⁹

Havia de donar a entendre explícitament a Carles VII que Alfons V comptava amb el suport de tot el *baronaggio* napolità (el gran *lobby* de poder feudal del reialme) per tal que Ferran fóra el seu successor en el *Regnum Neapolitanum*. Els mateixos barons l’havien jurat com a duc de Calàbria i, en conseqüència, l’elegida seria, si Déu volia, la futura reina de Nàpols. Montcada estigué a Tours, a la cort, els mesos de març i abril, però a la fi d’aquest mes li arribà notícia que el rei havia emmalaltit greument, enmig d’un regne agitat. Les negociacions s’interromperen; el rei es recuperà de sobte i, a fi de calmar els ànims dels barons, decidí comprometre Ferran amb l’hereva del principat de Tàrent, un estat que comprenia una part important del regne.

Es projectes d’un enllaç matrimonial entre França i Aragó s’hagueren d’ajornar inesperadament, doncs, però l’ambaixada de mossén Montcada marcà l’inici d’una etapa de relacions cordials i quasi “familiars” entre Alfons I de Nàpols i Carles VII de França. Allí pogué comprovar l’ambaixador, i així ho referiria després a la cort de Nàpols, que el rei de França, amb 41 anys d’edat, era un àgil cavaller i un bon justador.

---

¹⁵⁰⁹⁸ Més detalls sobre la relació d’aquests fets amb el *Curial*, en el capítol II.3.8.

¹⁵⁰⁹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 36v, “Puçol”, 24 de gener del 1444.

Ho demostrà poc després en les justes de Nancy del 1445.¹⁵¹⁰⁰ Amb la qual cosa, no resulta gens impactant veure el rei de França del *Curial* baixar de les llotges al camp de lliça per a enfrontar-se esportivament amb altres cavallers d'alt rang.

Per aquesta mateixa època, el duc de Milà i gran aliat del Magnànim, Filippo Maria Visconti (+1447), mantenia una bona relació també amb Carles VII. El 20 de desembre del 1446, a Tours, Carles aprovà un tractat d'amistat amb Milà, per si calia enviar a la Llombardia un exèrcit que aturara els venecians, posicionats als afores de Milà.¹⁵¹⁰¹ El Visconti jugava a dues bandes amb Carles i Alfons. El rei d'Aragó, massa que ho sabia, però confiava en la influència del seu ambaixador Enyego d'Àvalos sobre el voluble duc, per tal que aquest acord amb el francès fóra una simple promesa formal, i anara refredant-se a base de dilacions;¹⁵¹⁰² cosa que s'aconseguí.¹⁵¹⁰³ L'acord, que interessava més a Renat d'Anjou i el delfí Lluís que no al rei de França –que preparava llavors la campanya de la Normandia–, s'havia de ratificar com a molt tard en febrer del 1447, però es dilatà el termini i Filippo Maria morí en el mes d'agost.¹⁵¹⁰⁴ La no implicació directa del rei de França en els afers italians fou transcendental perquè el Magnànim, després d'haver expulsat Renat d'Anjou, exercira l'hegemonia sobre Itàlia, malgrat la ruptura conjuntural (1450-1454) de l'eix geopolític amb Milà.

Els dos poderosos monarques feien intercanvi de salutacions i regals en temps de confecció del *Curial*, pel 1446. El 28 de juny d'aquest any es dictaren instruccions perquè el donzell català Arnau de Foixà, un jove uixer d'armes ben poc documentat,¹⁵¹⁰⁵ efectuara una ambaixada a la reina Violant d'Anjou i Aragó, i al seu marit, el rei Carles. Havia de dur una lletra d'Alfons V a Carles VII i explicar-li “la salut e bon stament de les persones del dit senyor e del il·lustre don Ferrando d'Aragó, duch de Calàbria, fill

---

¹⁵¹⁰⁰ BARBER, Richard William, *The Knight and Chivalry* [1970], Boydell Press, Woodbridge, 1995, p. 184.

¹⁵¹⁰¹ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, ps. 567-572.

¹⁵¹⁰² Vegeu ibídem, vol. 2, ps. 599-603: el 16 d'abril del 1447, Milà acceptà sobre el paper l'oferta dels francesos, però no es concretaren detalls sobre la mateixa.

¹⁵¹⁰³ Més detalls, en la biografia de D'Àvalos, en el capítol II.3.4.

¹⁵¹⁰⁴ El 16 d'abril del 1447, Carles VII se sentia temptat de donar cobertura a una entrada de França a Milà. El 12 de maig, Alfons V advertí Filippo Maria Visconti del perill que suposava ja, d'entrada, cedir-los Asti: la porta de la Llombardia. El 16 de juny, el rei d'Aragó, que havia acceptat fer-se càrrec del govern del Milanesat (23 de maig), insistia sobre la qüestió d'evitar els francesos, a través de D'Àvalos: el duc havia d'elegir, si volia aliar-se amb Aragó o amb el delfí de França. Ambdues coses resultaven incompatibles. Vegeu RYDER, Alan, *La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458)*, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 249-250).

¹⁵¹⁰⁵ Segurament, fill de l'homònim Arnau de Foixà i Orriols, uixer d'armes de Martí I l'Humà, mort el 1432.

seu, e de la prosperitat de stat e afers del dit senyor.” S’ordenava a l’uixer que li preguntara, de pas, per la salut del seu marit el rei i del seu fill, el delfí.¹⁵¹⁰⁶ Al rei, havia de lliurar-li altres lletres i credencials, i comentar-li que Miquelet Tintorer, patró de galera, li havia dut una lletra seua escrita feia poc. Tal com li pregava, atorgaria salconduits a les galeres de França perquè navegaren per la Mediterrània davall la seua protecció. Li agraiïa, finalment, els regals que li havia enviat: “la aquanea que de part vostra ha presentada al il·lustre don Ferrando, fill e primogènit nostre, duch de Calàbria. Sobre les aquanees que fetes haveu cercar per a nós, loam molt e agrahim la diligència que hi haveu haguda; pregant-vos afectuosament que, en complacència nostra, vullau proveir e dar orde que’n puxam haver alguna [més] que sia bona.”¹⁵¹⁰⁷

Les lletres per a Carles VII, redactades per Arnau Fonolleda, foren remeses a mossén Sarners, missatger reial resident a la cort de França, que havia d’avisar de la recepció. També hi havia una lletra de cortesia per al delfí o hereu del tron, Lluís de Valois, que deshonrà son pare conspirant contra ell a la fi del mateix any 1446, amb un escàndol que fou conegut per tota Europa, i fou expulsat de la cort. En resposta al regal de les “aquanees” (egües de luxe importades de Londres¹⁵¹⁰⁸), el rei d’Aragó disposà l’enviament a la reina de França d’un lot de productes orientals, “trobant-se pus vehí de la dita reyna a les parts de Levant”: “un gat d’algalia” viu (civeta de Malabar, *Viverra civettina*), animal que segregava una apreciada essència de perfum; una quantitat indeterminada de “benjuhí”, cosmètic car, molt beneficiós per a la pell, i una “peça de brocat d’or de molt bell ample”. Li pregava que no estimara el detall “toquant la poca valor”, sinó com un gest d’amistat entre les cases d’Aragó i França.¹⁵¹⁰⁹

Estant el campament reial a Ciperano, l’11 de desembre del 1446, Alfons d’Aragó escrigué a la seua “molt cara e amada cosina” la reina de França informant-la que havia rebut el seu ambaixador Brunet de Long-Champ, el qual venia acompanyat per Arnau de Foixà, i “havem haüt gran consolació e plaer” de saber que tenia bona salut, etc. El tema a tractar entre rei i reina era l’herència que aquesta reclamava a la Corona

¹⁵¹⁰⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, f. 54r, Gaeta, 28 de juny del 1446.

¹⁵¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 55r/v, Gaeta, 28 de juny del 1446.

¹⁵¹⁰⁸ Les *hakeney* londinenques eren cavalcadures per a portar dames i cortesans en general, de manera còmoda i honorable. Se’n criaven a Anglaterra, Polònia i Frísia. En definició de l’*Universal vocabulario en latín y en romance* d’Alonso Fernández de Palencia (Sevilla, 1490), una *hacanea* era “el cavallo que anda llano sin quebrantar al que en él cavalga”. Citat per COROMINES, Joan, Indicaciones bibliográficas, dins *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, amb la col·laboració de José A. PASCUAL, Gredos, Madrid, 1980-1991, vol. 3, p. 477. Vegeu també SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

¹⁵¹⁰⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, fss. 55v-56r, Gaeta, 28 de juny del 1446.

d'Aragó, com a successora de sa mare, la poderosa i feia poc difunta Violant d'Aragó, matriarca dels Anjou. El rei Alfons prometé fer les gestions oportunes al respecte. Com que li havien agradat els regals, deia que, “dels animals stranyes e altres coses de Lavant nos vendran entre mans, vos trametrem e complaurem.”¹⁵¹¹⁰

En gener del 1447, amb Renat d'Anjou i el seu parent el delfí Lluís conspirant a Provença per envair la Llombardia amb excusa d'ajudar el duc d'Orleans, el rei de França temé que se li obriren simultàniament dos fronts: el del nord amb els anglesos, i el del sud amb Aragó, per irresponsabilitat del fill. Envià llavors un herald al campament de Tívoli, prop de Roma, on es trobava el rei Alfons, demanant-li si pretenia apoderar-se de Gènova, ara que el delfí havia desallotjat del poder el partit proaragonés (França reclamava la sobirania sobre la Ligúria). Alfons respongué que no tenia intenció d'ocupar aquell territori, però havia d'oferir protecció als governants de dita república (el partit proaragonés) que, des del 1444, se li havien declarat vassalls.¹⁵¹¹¹ Aquesta resposta eixí del campament alfonsí el 19 de febrer del 1447.

Aconstant-se ja l'estiu, Filippo Maria Visconti demanà a Alfons el Magnànim, a través de l'ambaixador d'aquest a Milà, Enyego d'Àvalos, què li semblava la idea de mantenir converses amb el rei de França, per si els venecians tornaven a amenaçar de mort el ducat. El rei, que estava a Tívoli (el Laci), envià a Milà el valencià Lluís Despuig amb la resposta: no és mala idea escriure's amistosament amb Carles VII, però sense deixar entrar els francesos, de moment, a la Llombardia. “Con lo dit senyor [el rey d'Aragó] haja haüt bona voluntat al dit sereníssimo rey de França, e a la casa sua. E entre ells altre interés no sia que de la diferència que és entre lo dit senyor [Alfons I de Nàpols] e lo il-lustríssimo duch Renat [I d'Anjou].”¹⁵¹¹² Si no fóra per la guerra de Nàpols i per l'enemistat manifesta de les cases d'Alfons i Renat, les relacions Aragó-França serien òptimes. Així s'expressava el Magnànim davant el seu aliat el duc de Milà, en vespres de la mort d'aquest i de l'entrada en escena de Charles d'Orléans i Visconti: un francès que, durant pocs mesos, hi plantejaria una nova “diferència”.

En la tardor, el duc d'Orleans preparà la seua entrada a la Llombardia, en competència amb el rei d'Aragó. Carles VII escrigué al duc de Savoia (3 de setembre)

---

¹⁵¹¹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, fs. 98v-99r, Campament de Ciperano, 11 de desembre del 1446.

¹⁵¹¹¹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 327, n. 29.

¹⁵¹¹² JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111 (p. 107, doc. 3).

perquè deixara passar els seus exèrcits: “vous priant que tous ne lui donniez aucune destourbance ou empeschement.”¹⁵¹¹³ A primeries d’octubre, el mateix rei de França autoritzà el seu cosí germà, Orléans, a recaptar 1.500 lliures per a despeses militars. L’ofensiva de Charles I d’Orléans contra la República Ambrosiana, tanmateix, fou catastròfica (octubre del 1447).¹⁵¹¹⁴ No ens estranya veure, doncs, com el rei de França de la ficció curialesca, des de les llotges de la seua neutralitat, es preocupa quan veu que “lo duch d’Orleans” no pot contrarestar “los colps que los dels scuts negres feyen”. Per aquesta raó, el comte de Foix de la ficció (el comte real era aliat d’Alfons des de setembre del 1446) comenta al fill que s’arme i ajude el rei d’Aragó, i “digues-li com lo rey de França entrarà susara en lo torneig contra ell, per venjar lo duch d’Orleans” (*CeG* II.46). A la fi, l’entrada del rei en lliça és breu i no té conseqüències.

El fracàs del duc d’Orleans en aquest “torneig de Milà” contra el rei d’Aragó i altres (els torneigs es caracteritzaven per la múltiple concurrència de rivals) afavorí la continuïtat de les bones relacions entre París i Nàpols, però un amb escàs intercanvi de lletres. Tot això, malgrat el reconeixement que Carles VII féu del nou duc de Milà, des de març del 1450, Francesco Sforza.¹⁵¹¹⁵ En una missiva protocol·lària del 20 de setembre del 1450 remés pel Magnànim al rei de França, el tracta de “nostre molt car e molt amat cosí”.¹⁵¹¹⁶ Tanmateix, els interessos d’ambdues cases s’estaven ja distanciant molt. El que reflecteix el *Curial* són precisament les bones relacions entre Alfons el Magnànim i “lo rey de França” dels anys 1444-1447. De la mateixa manera que el tractament dels anglesos i del rei d’Anglaterra manifesta, en el mirall de la ficció literària, la ruptura de relacions diplomàtiques entre Nàpols i Londres del 1445 al 1450.

Durant els anys 1450-1452, Carles VII de França dóna recolzament a la gran lliga antiaragonesa de Milà (Sforza) i Florència,¹⁵¹¹⁷ a la qual s’adheriran Gènova, Màntua, Venècia, la mateixa França (21 de febrer del 1452, adhesió negociada des del 1451). En contra d’aquesta aliança francòfila –que impossibilitaria una datació del *Curial* després

---

¹⁵¹¹³ CASATI, Antonio, *Milano e principi di Savoia. Cenni storici*, Tipogr. de Ferrero e Franco, Torí, 1833, p. 9; GAULLIER, Eusèbe-Henri, *Correspondance du pape Felix V (Amédée VIII) et de son fils, Louis, duc de Savoie, au sujet de la ligue de Milan et de l’acquisition du Milanais, 1446-1449*, dins *Archiv für Schweizerische Geschichte*, 8, Zúric, 1851, ps. 269-364; separata ed. per Höhr, Zúric, 1851, ps. 272-274.

¹⁵¹¹⁴ Vegeu més amunt, quan es tracta del personatge del duc d’Orleans.

¹⁵¹¹⁵ Segons GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, a la cort napolitana es desqualificava el nou duc plebeu anomenant-lo “el soldat” del rei de França a Itàlia.

¹⁵¹¹⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 58r/v, Torre del Greco, 20 de setembre del 1450.

¹⁵¹¹⁷ ROSSI, Luigi, *La lega tra il duca di Milano, i fiorentini e Carlo VII re di Francia (21 febbraio 1452)*, dins *Archivio storico lombardo*, sèrie 4, vol. 5, any 33, fasc. 10, Milà, juliol 1906, ps. 246-298.

del 1450–, es posicionen Alfons V d’Aragó, Roma, Venècia, Ferrara, Siena, Savoia¹⁵¹¹⁸ i el Montferrat.¹⁵¹¹⁹ La contraposició de forces derivarà en una guerra al nord d’Itàlia (1452-1454), protagonitzada pel duc de Calàbria, al cap dels exèrcits napolitans. La cobertura donada pel rei de França a Itàlia als antagonistes del rei d’Aragó (1450-1454) és considerada “di enorme importanza” per Eugenio Dupré-Theseider,¹⁵¹²⁰ perquè haguera permès perfectament Carles VII avançar-se quaranta anys a Carles VIII en la invasió francesa d’Itàlia. Afortunadament per al Magnànim, el monarca francès es trobava molt atafegat aleshores disputant Bordeus a Anglaterra, en un episodi bèl·lic que posà fi definitivament a la Guerra dels Cent Anys (1453).

En qualsevol cas és improbable que el vell rei de França tinguera pensat enfrontar-se llavors amb el rei de Nàpols. De fet, quan Renat d’Anjou li demanà tropes per a envair Catalunya, l’any 1455, Carles VII “gli ha risposto che non vole fare guerra alo re de Aragona, el quale se’l vole tenere per amico e per parente.”¹⁵¹²¹ Aquest comentari de l’ambaixador milanès a Nàpols (1 d’octubre del 1455) expressa com i de quina manera Renat havia quedat apartat de l’escenari italià, i buscava una eixida a la desesperada per a perjudicar el Magnànim. Aquest havia signat amb la resta d’estats italians un pau de Lodi (1454-1455) que els comprometia a mantenir el país en pau.

La revisió de les relacions diplomàtiques entre el rei de França i el rei d’Aragó, coincident amb la resta d’indicadors cronològics de tipus històric o contextual, contribueix a datar el procés creatiu del *Curial* pels anys 1444-1447 aproximadament. Explica, a més, el simpàtic tractament que rep el monarca francès.

La coincidència de dates i d’alguns detalls que encaixen amb el regnat i la personalitat de Carles VII no impliquen que l’autor es fixara especialment en dit personatge. Li interessava molt més recrear la figura d’un monarca idealitzat en sentit positiu. El rei de França fa actes dignes de tal càrrec i expressa una idea que tenien clara l’autor i els prínceps italians del seu temps, influïts ja per les idees del moviment humanístic. Tots els reis tenen en comú un patrimoni, la “cavalleria”, la noblesa de sang i l’exercici de les armes. Tanmateix, allò que els diferencia és la “sciència”, la qualitat de “sientifichs”, d’estudiosos de les ciències liberals, els clàssics, la filosofia moral, etc.

---

¹⁵¹¹⁸ Enemistada amb França en setembre del 1452.

¹⁵¹¹⁹ Marquesat que s’havia distanciat d’Aragó des de l’estiu del 1446.

¹⁵¹²⁰ DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, La politica italiana di Alfonso il Magnanimo, dins *IV Congrès d’Història de la Corona d’Aragó. Ponències*, 5; separata, Diputación Provincial de Baleares, Palma de Mallorca, 1955, p. 27.

¹⁵¹²¹ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, p. 271 (doc. 102).

Solament un rei que destaca “en cavalleria e encara en sciència” serà considerat un gran home i, en conseqüència, esdevindrà un gran rei i un bon governant. Potser Carles VII no era l'exemple més apropiat per a exemplificar aquesta teoria. Algú com Alfons el Magnànim s'hi ajustava millor. I, segurament, els lectors i el dedicatari de l'obra trobarien en els mots del rei de França una justificació de l'ascens social del perfecte *curial* de la ficció, però també un elogi de l'actitud del rei d'Aragó: amic de filòsofs, oradors i homes de ciència; amant dels llibres i mecenes de l'humanisme.

El mite del rei savi que proporciona felicitat als seus súbdits no era cap novetat del *Quattrocento*, però fou repetit amb insistència en temps del *Curial*. L'il·lustrat cavaller i diplomàtic castellà Diego de Valera, home d'un pensament molt acostat al de l'anònim, escrivia: “Es verdadera aquella sentencia de Sócrates que dize: ‘Entonces la tierra es bien aventurada, quando los príncipes della son sabios’.”¹⁵¹²² De Valera es fa eco de la imatge icònica del “rei-filòsof”, un motiu central en el pensament humanístic de la Itàlia del segle XV.¹⁵¹²³ Filippo Beroaldo (Bolonya, 1453-1505), en *De optimo statu* (f. 8r, epígraf *De principes sint litterati*) recordava que “*Plato, ille deus philosophorum, libro quinto De re publica, dixit beatas fore civitates si aut philosophi imperarent aut principes philosopharentur.*”¹⁵¹²⁴ Aquesta mena de simbiosi entre política i bibliofília, entre ciència i cavalleria, entre filosofia moral i justícia monàrquica, és la que vol exposar l'anònim del *Curial* per boca del seu idealitzat rei de França.

Era la seua manera de defensar ideològicament, des del terreny de la ficció, la superioritat d'un model monàrquic d'estat, com el d'Alfons el Magnànim, front als models republicans en concurrència a Itàlia (Florència, Venècia, Gènova), i enfront de la “tirania” (com se l'anomena en els escrits de la cancelleria napolitana) exercida pels *condottieri* que, amb l'excusa de lluitar per la llibertat, imperaven sobre la República Ambrosiana de Milà.¹⁵¹²⁵ En la VIII de les cartes atribuïdes de Plató, el filòsof aconsella els greco-sicilians que afavorisquen una monarquia forta, però limitada per garanties constitucionals. Pensa que la “llibertat inoportuna” sols pot conduir a una anarquia que

---

¹⁵¹²² LAWRENCE, Jeremy N. H., Clásicos para la aristocracia, dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 352-358 (p. 357).

¹⁵¹²³ CAPPELLI, Guido M., Sapere e potere. L'umanista e il principe nell'Italia del Quattrocento, dins *Cuadernos de filología italiana*, 15, Madrid, 2008, ps. 73-91 (p. 87).

¹⁵¹²⁴ Citat ibídem.

¹⁵¹²⁵ El rei d'Aragó estava disposat a estendre la seua virtuosa monarquia sobre Milà, “*videntes excelsae Comunitatis Mediolanensium statim tyrannis oppressimum*” (ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, fs. 175v-176r, Castel Nuovo, 9 de juliol del 1449).

derive en “tirania”, que faça passar l’estat d’un extrem a l’altre: “I és que la submissió i la llibertat, si són excessives, representen tant l’una com l’altra un gran mal; però, sotmeses a mesura, són un gran bé.” La submissió a la llei garantia que el rei no fóra un tirà. La llibertat havia de ser “moderada per un poder reial”, però aquest rei havia de retre comptes dels seus actes, que serien legítims si responien a un caràcter virtuós. En conseqüència, Plató considerava la tirania “efímera i injusta” i la monarquia “honest i sana”.¹⁵¹²⁶ Tant el rei de França del *Curial* com el rei d’Aragó pel qual sent devoció l’escriptor, responen a aquest ideal de monarca savi i lector.

* * *

Han quedat suficientment demostrats els coneixements que l’autor del *Curial* tenia sobre la reialesa i l’aristocràcia de l’Europa del seu temps, i sobre les relacions diplomàtiques de la cort napolitana del rei d’Aragó. Sense tenir en compte aquesta “projecció europea” de la ficció novel·lesca, basada en la projecció política real, la del rei d’Aragó des de la Itàlia dels anys 1443-1448, és difícil adquirir una plena comprensió de la novel·la; especialment, del llibre II. Per aquesta raó convé repassar sinòpticament les correlacions que es poden establir entre la ficció, d’una banda, i la realitat històrica que justifica personatges i girs argumentals, d’altra:

El “torneig de Melú” i la projecció europea del <i>Curial</i>		
<i>Curial e Güelfa</i>, II.32-73	Personatges històrics relacionables	Observacions
lo rey d’Aragó elcavaller de les espases	Pere III d’Aragó el Gran	En el plànol històric del relat, per raons ja exposades en el capítol precedent.
	Alfons V el Magnànim	Ídem, en el plànol de la contemporaneïtat.
lo duch d’Anjou	Carles I d’Anjou, comte d’Anjou	Ídem, en el relat del segle XIII.
	Renat I d’Anjou, duc d’Anjou	En el temps d’escriptura.
lo duch d’Orleans	Charles I de Valois i Visconti (1394-1465), duc d’Orleans (1407-1465)	Títol inexistent en el segle XIII, on l’autor situa l’acció novel·lada. Capitanaja el bàndol antiborgonyó (d’acord amb els precedents de la darrera fase de la Guerra dels Cent Anys: Armanyacs contra Borgonyons) i acaba liderant tots els contraris al rei d’Aragó, d’acord amb el “torneig de Milà” (un possible joc paronomàstic <i>Milà/Melú</i>), que suposà la disputa a la “corona” de Milà entre el rei d’Aragó i el duc d’Orleans (1446-1447) en temps d’escriptura del <i>Curial</i> :

¹⁵¹²⁶ PLATÓ, *Cartes*, ed. i trad. a cura de Raül GARRIGASAIT COLOMÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2009, ps. 150-161.

		el rei Alfons V era l'hereu testamentari del difunt Filippo Maria Visconti (+1447) i Charles I, el nebot i hereu natural. El fracàs militar d'Orléans (octubre del 1447) i la reconciliació i aliança d'aquest amb Aragó contra Sforza (novembre del 1447-inicis del 1448) troben reflex literari en l'abraçada amical de la fi del llibre III amb Curial.
lo comte de Poytieus	Charles II <i>de Poytieus</i> o de Poitiers (ca. 1400-1454), senyor de Saint-Vallier (1428-1454)	El títol de comte de Poitiers es trobava en suspensió des del 1442, per haver-se reincorporat el comtat a la corona francesa. L'únic Poitiers relacionable amb un "torneig de Melú/Milà" era el senyor de Saint-Vallier. Lloctinent del delfí de França, Lluís de Valois i Anjou, i conspirador proangeví i antiaragonés en les coses d'Itàlia. Per desembre del 1446 i gener del 1447, cooperava amb Tanneguy "del Chastell", governador de Provença per Renat d'Anjou, per a ocupar Gènova i, des d'allí, envair la Llombardia. A l'altra banda de la frontera (Ventimiglia, la Ligúria) i a Gènova, l'ambaixador del rei d'Aragó a Milà, Enyego d'Àvalos, mantenia tropes acantonades per a fer-los front.
Jaques de Brabant	Jacques Cœur (1395-1456)	El cèlebre "argenter del rei de França", gran financer de la monarquia i dels prínceps del país, s'implicà personalment en els plans de "Poytieus" i "del Chastell" d'envair el nord d'Itàlia (1446-1447), i ajudà a finançar l'exèrcit del duc d'Orleans (1447), en l'alliberament del qual de mans dels anglesos (1440) s'havia implicat també en persona.
	ducat de Brabant	La rica oligarquia de Brabant, autoritzada a desgana pel duc de Borgonya, atorgà crèdits al duc d'Orleans per a armar el seu exèrcit de la Llombardia (1447). Els nobles de dit país foren autoritzats a aportar-hi mercenaris.
Guillalms de Roam, normant	Guillaume de Rohan (1386-1432), senyor de Montauban	No era normand, sinó bretó, però es casà amb Bona Visconti (cosina germana del duc d'Orleans). La filla del matrimoni, Marie de Rohan i Visconti (+ca. 1479) es casà l'any 1445 (en temps d'escriure's el <i>Curial</i>) amb el senyor de Graille (el "senyor d'Agravila" del <i>Curial</i>). Per trobar-se la filla de "Guillalms de Rohan" i el seu marit, "Agravila" en la línia successòria al ducat de Milà, donaren suport al duc d'Orleans (com en la transposició ficcional de la novel·la) en el seu "torneig de Melú/Milà" amb el rei d'Aragó (1446-1447). Per a algú com Enyego d'Àvalos, cortesà (1435-1440) i després ambaixador (fins el 1447) de la cort Visconti de Milà, aquests personatges i vincles familiars no passaven, en absolut, desapercibuts.
	Guillaume II d'Estouteville i Harcourt (ca. 1412-1483), el cardenal de Rouen (Roan o Roam , en català medieval)	Normand, en tant que reunia la sang de les dues més nobles famílies de la Normandia. Consanguini de Charles, duc d'Orleans; a més de fill del que fou durant anys gran camarlenc del mateix duc. Amb grans benifets a la diòcesi de Rouen, fou cardenal des del 1440 i pugnà a la cúria pontifícia perquè el papa Nicolau V s'apartara del rei d'Aragó i recolzara, lògicament, el duc d'Orleans en la seua pretensió sobre Milà. Prestava grans quantitats a nobles del Nàpols d'Alfons el Magnànim, com els Orsini (família política del príncep Ferran) per a hipotecar-los i fer-se amb els seus patrimonis. Onorato Gaetani, comte

		de Fundi i oncle de la muller d'Enyego d'Àvalos, perdé les seues senyories del Laci a mans d'aquest cardenal "de Roam". En la novel·la, "Guillalms de Roam" s'enfronta a "Johan Martines de Luna". El cunyat de D'Àvalos, Lluís Maça Cornell, cunyat també d'un cèlebre Joan Martines de Luna històric (mort el 1438), dirigia tropes del rei d'Aragó al servei de l'Església (1444-1446) per a mantenir una aliança Roma-Nàpols que el cardenal procurava capgirar en interès dels seus paisans.
lo comte d'Armanyach	Jean IV (1396-1450), comte d'Armanyac (1418-1450)	Fidel aliat del rei de Castella i d'Álvaro de Luna en la pugna d'aquests contra els infants d'Aragó i el Magnànim (1425, 1429-1430, 1445-1447). Enemic dels Foix a Occitània. Rebel contra el rei de França (1440-1443), fou empresonat per aquest (1443) i alliberat (1446), però mantenint-li embargades les senyories. Com s'ha vist en el capítol II.3.8, era fill del "senyor de Monbrú" que havia arravatat el comtat de Pardiac als "Monlesú"-Peralta (aquests, amb hereus en la cort napolitana d'Alfons el Magnànim).
Jaques d'Agravila	Jean de Gravelle "el Vell", o Jean V Malet (ca. 1385-1449), VIII senyor de Gravelle	Gran senyor de la Normandia i l'Illa de França, i gran mestre dels ballesters del rei de França (1415-1446). En retirar-se, el 1446 (en temps d'escriure's el <i>Curial</i>) fou molt afavorit pel rei. Havia destacat en l'entrada dels borgonyons a París, el 1418, per la porta de Saint Jacques , on perjudicà els cavallers del rei d'Aragó que defenien la ciutat, molts dels quals moriren o foren empresonats per ell. Aznar Pardo de la Casta, cronista valencià d'aquests fets, l'anomena "lo senyor de Gravelle ".
	Jean de Gravelle "el Jove", o Jean VI Malet, IX senyor de Gravelle o d'Agreville	Cavaller errant en temps de joventut, estigué en el <i>Paso honroso</i> de Lleó (1434). Brillant militar (setge de Pontoise, 1441) i justador (justes de Saumur, Anjou, juny del 1446), es casà el 1445 amb Marie de Rohan i Visconti, filla de Guillaume de Rohan ("Guillalms de Roam"?) i cosina germana del duc d'Orleans, al qual recolzà (1446-1447) en l'intent de conquesta de Milà, ja que la seua muller entrava en la línia de successió a dit ducat. Era també <i>écuyer</i> del delfí de França, que projectava les seues ambicions sobre Itàlia, en cooperació amb el seu parent el d'Orleans pels anys 1446-1447. Aquestes coses no passarien desapercibudes a Enyego d'Àvalos, ambaixador del rei d'Aragó a la cort Visconti de Milà per aquests anys.
lo duch de Borbó Carles de Borbó	Charles I de Bourbon (1401-1456), VI duc de Borbó (1434-1456)	Regent del ducat des del 1415, per haver caigut el pare presoner d'Anglaterra. Combaté el comte de Foix pels anys 1421-1422, i després els anglesos (com en la novel·la). El seu fill Jean II el Bo s'estrenà en les armes amb 18 anys, el 1444 al costat de Renat I d'Anjou, contra el duc Borgonya.
lo duch de Berrí	Louis de Bourbon i de Berry (1405-1486), fill de Marie de Berry i nét del darrer duc de Berry	A petició del duc d'Orleans, feu d'interlocutor amb Anglaterra per a negociar la treva de Tours (1444) i el casament d'Enric VI amb una filla de Renat d'Anjou (1445), decisió que significà la ruptura d'Aragó amb Anglaterra.
lo duch de Bar	Ferry II de Vaudémont-	Comte de Vaudémont, gendre i lloctinent de Renat I, duc d'Anjou, de Lorena i

	Lorraine (1428-1470), governador del ducat de Bar	de Bar (d'aquest darrer ducat, per herència, des del 1430). Després d'haver sigut enemic dels Anjou, es casà amb una filla de Renat (1445) i aquest el designà governador del ducat de Bar. Destacà com a justador en les justes de Nancy (1445) que celebraven el seu matrimoni.
lo duch de Brabant	-	Heretat el 1430 per Felip III el Bo, duc de Borgonya.
lo duch de Bretanya	François I (1414-1450), duc de Bretanya (1442-1450)	En contra de la política conciliador amb Anglaterra, llançà una ofensiva contra els anglesos (1442), contestada durament per aquests (1443). Destacà com a cavaller esportiu en el torneig de Tours (gener del 1447), organitzat pel rei de França i el comte de Foix. En juny del 1446 havia arrestat i empresonat cruelment el seu germà, per diferències que mantenien.
lo comte de Foix	Gastó IV (1425-1472), comte de Foix (1436-1472) i vescomte de Castellbò (1426-1472)	Vassall alhora dels reis d'Aragó i de França. El pare havia sigut aliat del rei i dels infants d'Aragó contra Castella i els Armanyac (1425, 1429-1430). En contacte diplomàtic amb el rei d'Aragó des del 1441, el jove Gastó derrotà els Armanyac a Occitània (1440-1443) i passà a la cort del rei de França com a conseller (1442). Destacà en diferents justes i torneigs de França (abril 1445-gener 1447) com un dels millors cavallers. Després d'aliar-se amb Joan de Navarra a Barcelona (1445) contra el conestable castellà Luna, pactà una aliança d'ajuda mútua amb Alfons el Magnànim (primavera del 1446), que troba un perfecte reflex en la novel·la: exigí abans de signar-la o mantenir-la que el rei d'Aragó no atacara el de França (en el <i>Curial</i> , el comte s'interposa entre ambdós). Prometia ajudar el rei d'Aragó amb 500 homes (en el <i>Curial</i> , amb 5 cavallers). El seu oncle el cardenal d'Avinyó, Pere de Foix, feia d'interlocutor neutral, pel 1447, entre Renat d'Anjou i Alfons el Magnànim.
Febus, fill del comte de Foix	Gastó III (1331-1391), comte de Foix , àlies Febus	Cavaller modèlic del segle XIV, autor del " <i>Livre de chasse</i> qui fist le comte Febus de Foys", manual de cinegètica aristocràtica molt popular a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. La biblioteca reial contenia també una <i>Chronique del comte de Foix</i> perduda, que recollia la seua biografia.
lo rey d'Anglaterra	Enric VI (1421-1461), rei d'Anglaterra (1422-1461)	Impulsà la treva de Tours (1444) i, quan Alfons el Magnànim tractava d'esposar-lo amb una parenta seua (1444-1445), es casà amb una filla de Renat d'Anjou (1445). La decisió obliga el rei d'Aragó a rompre relacions amb els anglesos fins el 1450, quan acceptà el collar de la Garrotera que li oferí el mateix Enric VI com a signe de reconciliació.
lo comte Arbi	Henry Bolinbroke (1367-1413), comte de Derby (1367-1399) i rei Enric IV d'Anglaterra (1399-1413).	"Conde Arbi" en la biografia cavalleresca <i>El Victorial</i> , on es narra la vida d'un cavaller eixit de cal conestable Dávalos (pare d'Enyego d'Àvalos). Derby esdevingué rei d'Anglaterra amb el nom d'Enric IV el 1399. Els poetes llombards, que el coneixien també com "il conte Arbi", versificaren sobre la història d'amor impossible amb Lucia Visconti i della Scala, comtessa de Kent (i parenta de l'ambaixador d'Aragó a Londres pels anys 1440-1445, el valencià Felip Boil de la Scala). Lucia testà a Londres el 1424 i deixà un important llegat a la seua germana Anglesia Visconti, traspassada a Milà en

		octubre del 1439. El referit Enyego d'Àvalos, magnat de la cort Visconti de Milà per aquells anys (1435-1440) estaria al corrent de qui fou el comte Arbi.
mossén de Clàucestre	Humphrey de Lancaster, II duc de Gloucester (1414-1447)	<i>Glóceste</i> en <i>Tirant lo Blanc</i> ; <i>Clàusestri</i> en escrits de Barcelona; <i>Glàucestre</i> , a la cancelleria napolitana. Amic d'humanistes com Pier Candido Decembrio, que li dedicà la versió llatina de <i>La República</i> de Plató (1440), un dels 10 primers exemplars de la qual fou regalat a Enyego d'Àvalos. Pels anys 1424-1427 tramà amb el comte de Salisbury un complot per assassinar el duc de Borgonya en una justa, simulant un accident (en el <i>Curial</i> , el protagonista el fereix iradament), fets que coincidiren amb dues ambaixades borgonyones a València (1426, 1427). Tingué un desgraciat matrimoni amb Jacqueline de Baviera (Curial li lleva l'escut, que va a parar a mans de Làquesis de Baviera) i se'l devia culpar a Nàpols, en part, d'haver deixat que l'escut de la reina d'Anglaterra (1445) portara les armes d'Anjou, en lloc de les d'Aragó. D'ací que Curial li arravate l'escut blanc amb una corona i veu com algú l'ofereix a Làquesis en lloc de Festa, per a simbolitzar una mala elecció. Pels anys 1442-1445 retenia arbitràriament béns de mercaders de Barcelona. El principal perjudicat fou Francesc Pujades, pare del lloctinent de tresorer general Guillem Pujades: un col-laborador quotidià d'Enyego d'Àvalos en la gestió de les finances de la cort de Nàpols.
lo comte de Salisberi	l'arquebisbe de Salisbury	Presidí cerimònies nupcials del rei d'Anglaterra amb la filla de Renat d'Anjou (1445)
	Adam Moleyns, degà de Salisbury (1441-1445)	Un dels principals responsables de la gestió exitosa (1444-1445) de l'enllaç matrimonial d'Anglaterra amb els Anjou.
	Richard Neville (1400-1460), V comte de Salisbury (1421-1460)	Després d'haver planejat amb Gloucester l'assassinat del duc de Borgonya (1424-1427), fallat un primer intent, tractà de parar-li una emboscada mortal, cosa que justifica l'emboscada que trama contra Curial, amb 50 cavallers, en la novel·la. Durant els anys 1436-1438 destacà en la lluita contra els francesos. A partir del 1443 esdevingué un dels magnats més influents de la cort, i contribuí al casament del rei d'Anglaterra amb la filla de Renat d'Anjou (1445). La seua muller, la comtessa titular de Salisbury, acompanyà la futura reina de França a les justes de Nancy i a les bodes d'Anglaterra. Un comte de Salisbury i un comte de Derby havien cooperat amb Pere de Montcada en el setge d'Algesires (1342-1344), cosa que pot explicar l'elecció d'un "Pere de Muncada" que fa front a ara als anglesos, i més concretament a Salisberi, per haver esdevingut llavors enemics del rei d'Aragó.
lo duch de Borgunya	Felip III el Bo (1396-1467), duc de Borgonya (1419-1467)	En contacte diplomàtic amb el rei d'Aragó des del 1443, li atorga el Toisó d'or l'any 1445, com a senyal d'aliança i germanor, aspectes que troben ressò en la ficció literària. L'any 1447 recomana el seu fill bastard Antoine <i>Monseigneur</i> (l'"Anthoni Mossenyor" del <i>Curial</i>) perquè s'incorpore d'incògnit a l'exèrcit del Magnànim que recorre el centre d'Itàlia. Els

		cavallers borgonyons mantenen lligams d'amistat amb la casa del rei d'Aragó i visiten sovint la cort de Nàpols a partir d'aleshores. El germà major d'Enyego d'Àvalos, Enyego de Guevara, rebrà del duc de Borgonya el Toisó d'or el 1451, en companyia de Jacob/Jacques de Lalaing i Jean de Clèves (homenatjats en el "Jacob de Cleves" del llibre I del <i>Curial</i>). Segurament, es tracta d'una recompensa pel caràcter proborgonyó dels Guevara-D'Àvalos, coincident amb el de l'autor de <i>Curial e Güelfa</i> .
lo comte de Flandes	-	El duc Joan Sense Por de Borgonya havia heretat l'any 1405 el comtat de Flandes.
lo senyor de Vergues	Jean V de Glimes i II de Bergues (1417-1494), senyor de Bergues (1427-1494)	Cortesà molt acostat al duc de Borgonya, però sobretot a la casa dels ducs de Cleves, de la qual fou gran camarlenc (<i>premier chambellan</i>). Els alemanys Clèves o Kleve estaven emparentats amb Alfons el Magnànim (pel matrimoni del príncep de Viana, 1439-1448) i representaven un actiu partit proaragonés a la cort borgonyona. Glimes residí a la cort de València –coincidint amb un adolescent Enyego d'Àvalos– d'abril a desembre del 1427. Era, doncs, conegut dels cortesans del rei d'Aragó. Apareix en actes de cort des del 1441, en missions diplomàtiques des del 1443 (hi ha indicis que fan pensar en una visita a Milà pel 1445, quan podia haver conegut Enyego d'Àvalos). S'ocuparia d'allotjar ambaixadors de Nàpols a Borgonya, com Guillem-Ramon de Montcada (1444), amic del mateix D'Àvalos. Dirigí un viatge a Terra Santa (1451), en el qual s'embarcà l'ex-secretari reial –i excompany de burocràcia de D'Àvalos–, Lluís Sescases, sospitós d'haver transcrit l'esborrany del <i>Curial</i> (vegeu el capítol I.2.7). Segons les cròniques, tenia fama d'home de seny i saviesa, i d'amant de les lletres. Com comenta l'anònim del <i>Curial</i> , Glimes lluïa en la seua heràldica tres pals de gules (<i>verghe</i> , en italià; d'on ve que <i>Bergues</i> esdevinga <i>Vergues</i>) similars als quatre del rei d'Aragó. Els cortesans de la València del 1427 bé que ho sabien.
lo senyor de Sant Jordi	Guillaume IV de Vienne 'el Savi' (ca. 1360-1434), senyor de Saint-Georges	Canceller i camarlenc del duc de Borgonya des del 1425, amb un important currículum militar al darrere. Primer cavaller del Toisó d'or (1430) després del duc i un dels senyors més prestigiosos d'Europa. Constructor d'un gran estat feudal al Franc Comtat i ducat de Borgonya. La seua cooperació en la fundació de l'orde militar dels cavallers de Sant Jordi de Borgonya (ca. 1430-1434), amb un primer capítol celebrat a la seua vila de Saint-Georges, justifica els paraments blancs amb creus vermelles que duu el personatge del <i>Curial</i> . Aquestes armes heràldiques, les del patró de la casa reial d'Aragó, fan joc en la novel·la amb les "vergues" o pals de gules del senyor de Bergues.
	Guillaume V de Vienne (1401-1456), senyor de Saint-Georges (1434-1456)	Embarcat l'any 1430 en una aventura militar amb el seu cunyat el príncep d'Arenja (el "príncep d'Orenges" desposseït simbòlicament per l'autor del <i>Curial</i> per a dotar el seu heroi), fou capturat pels francesos, que l'alliberaren a canvi d'un rescat astronòmic: l'hauria de pagar durant anys. Al marge d'això,

		destacava en temps del <i>Curial</i> com a membre de la cort (1441) i justador (Pas d'armes de l'Arbre de Carlemany, 1443). Però, segons Olivier de la Marche, gestionà pèssimament els seu patrimoni i, pels anys 1446-1454, es dedicà a vendre les millors senyories acumulades pel pare. Les informacions que tenia d'ell l'autor del <i>Curial</i> devien ser anteriors al 1446, potser producte de l'ambaixada borgonyona de Guillem-Ramon de Montcada (1444). Pel 1454, el duc de Borgonya intervingué per a salvar-lo de la fallida. La seua mancança de personalitat sembla endevinar-se quan l'autor el presenta com un "companyó" de Bergues, que sempre li va al darrere.
Anthoni Mossenyor	Antoine Monseigneur de Bourgogne (1384-1415), duc de Brabant (1406-1415) i oncle del duc de Borgonya	Com en el <i>Curial</i> , Antoine de Brabant, com també se'l coneixia, fou oncle del duc Felip III de Borgonya. Aquest heretaria el seu patrimoni el 1430. Germà menut de Joan Sense Por, el de Brabant fou un gran cavaller i morí degollat en la massacre que succeí a la batalla d'Azincourt (1415). No se li coneix cap vincle amb els Paleologi marquesos del Montferrat ni cap reclamació possible del marquesat, com s'insinua en la novel·la. Tingué una filla il·legítima, Anne, que es casà l'any 1440 amb Pierres de Peralta "el Jove", majordom major del rei Joan II de Navarra, germà d'Alfons el Magnànim.
	Antoine Monseigneur de Bourgogne (1421-1504), fill del duc de Borgonya , sobrenomenat "le Grand-Bâtard" a partir del 1452.	Segon fill bastard del duc Felip el Bo de Borgonya, criat fins el 1452 a l'ombra del gran bastard o germà seu primogènit, Corneille. Acompanyà aquest al Pas d'armes de l'arbre de Carlemany, prop de Dijon (1443) i entrà a Brussel·les el 1444 cavalcant al costat del pare. Casat el 1446, destacà en accions de guerra (1446-1447) al servei dels ducs Cleves, important família emparentada des del 1439 amb Alfons el Magnànim. Amant de la cavalleria esportiva, l'art de la guerra i les belles lletres, destacà per ser un dels millors justadors de Borgonya i acumulà una important biblioteca, amb novel·les cavalleresques, cròniques, matèria de Roma i de Troia, clàssics antics, etc., d'un esperit eclèctic similar al de l'autor del <i>Curial</i> . L'any 1447, el pare li comprà un excel·lent cavall blanc i s'aventurà cap a Itàlia d'incògnit, amb el sobrenom <i>Isbert d'Irlanda</i> (nom d'un aventurer, pres de la <i>Crònica d'Anglaterra</i> del seu amic i company d'armes i lletres Jean de Wavrin). Quan arribà la credencial de recomanació del duc, el Magnànim, que l'havia acollit entre els seus, en descobrí la identitat (octubre del 1447). Els criats el tractaven com "Antoine Monseigneur", segons Olivier de la Marche, ja que no adoptà el títol de Gran Bastard fins que morí el seu germà Corneille (1452). L'any 1451 se'l documenta en l'ambaixada borgonyona que portà el collar del Toisó d'or a Enyego de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos: un espia milanès diu que estava dinant i conversant amb el mateix D'Àvalos a Torre del Greco. Anys a venir, el 1475, realitzà un sonat viatge de Borgonya a Itàlia per a portar un altre collar del Toisó, aquesta vegada per a Ferran I de Nàpols.
lo rey de França	Carles VII (1403-1461),	Malgrat que el personatge de la ficció està molt idealitzat (representa el

	rei de França (1422-1461)	<p>monarca ideal, just, savi i temperat; que reuneix “cavalleria” i “sciència” en la seua persona, com volia Plató), els contemporanis trobarien paral·lelismes en un Carles VII que restaurà la grandesa de França i posà ordre en afers de govern i legislació (1435...), després d’una terrible crisi (1415-1429). L’any 1439 féu d’arbitre entre Renat d’Anjou i Alfons el Magnànim, però el 1443 reconegué la victòria del segon i la seua entronització napolitana, sancionada pel papa. Alfons I es reivindicava fill adoptiu de Joana II d’Anjou-Durazzo (branca derivada de la casa reial de França). A més, la reina de França era Violant d’Anjou i d’Aragó. D’ací que ambdós monarques mantingueren relacions especialment cordials pels anys 1444-1447, en temps de redacció del <i>Curial</i>. En gener del 1444, Guillem-Ramon de Montcada –amic d’Enyego d’Àvalos– fou enviat pel Magnànim a França per a tractar del casament del príncep Ferran amb una filla de Carles VII. Tanmateix, la malaltia d’Alfons i el perill d’una revolta de barons napolitans (abril), l’obligaren a casar Ferran amb una rica hereva napolitana. En els anys següents, ambdós reis intercanviaren regals, fins que la mort de Filippo Maria Visconti (agost del 1447) obligà el rei de França a recolzar (a desgana: el que li preocupava era expulsar els anglesos de la Normandia) el seu parent el duc d’Orleans, que competia amb el rei d’Aragó (1446-1447) per la successió de Milà. La no implicació directa del rei de França en afers d’Itàlia fou determinant per evitar que entrara en lliça de nou Renat d’Anjou. Pel 1450 es formà una lliga italiana amiga de Carles VIII i enemiga del rei d’Aragó, però el rei francès preferí conservar la pau amb aquest, quan hauria pogut envair el nord d’Itàlia.</p>
--	----------------------------------	---

3.11. Sanglier i el començ d’una odissea mediterrània

Vachier de Vilahir, àlies “lo Sanglier”

Una vegada dissolt el torneig de Melun, a la cort de París, el duc d’Orleans i alguns dels grans senyors que el recolzen sospiren d’amor per la bellesa de Làquesis, i senten enveja i gelosia de Curial. Aleshores arriba a dita cort...

“...un cavaller bretó, venint del Sant Sepulcre, lo qual era nomenat Vachier de Vilahir, en altra manera lo Sanglier de Vilahir, per ço com havie les dens molt grans, e

axí mateix que deyen que, com era en batalla o era felló, spumava com si fos porch senglar. Era aquest cavaller molt gran de la persona, terrible en son esguart e sens temperància en sos moviments, molt ergullós e de gran arrogància; e de ço li crexia la supèrbia: que era tan forts de la persona, que no dubtava cosa que davant li vengués; e, més avant, que los fets li havien succeyt bé fins aquell jorn, e, d'altra part, que era en fama del pus valent cavaller del món, pus ardit e pus brau. E ell, sentint la fama, e semblantment trobant-se per aquesta causa molt favorit, loat e temut, menyspreava tots los altres cavallers, e deya públicament que no eren stats res los fets de Tristany ne de Lançalot, car los cavallers eren sens armes, e la gent era molt flaca, algun poch, tots los altres fugien e li havien pahor, e que si ara fossen vius e ab ells encara Hèctor, Hèrcules e Achil·les, dels quals los actors tantes coses havien scrites, trobarien, sens cercar, molts cavallers qui ·ls far[i]en atentar. E, per aquesta via, aquest Senglar de Vilahir ere en gran stima, e los senyors li feyen molta honor, e fonch tan festejat en la sua venguda que cuydà perdre ·l seny. E, com fos demanat de ço que li havia esdevengut en lo viage que havia fet, comptava moltes maravelles, les quals aparien miracles als que ho hoyen, axí de batalles entre moros, en les quals ell ere stat, e tots temps, vencedor, e axí mateix ab altres gents, per terra e per mar, atribuint a si mateix la glòria de la victòria, affermant que, si ell no fos, de tot en tot foren perduts aquells ab los quals ell era. Tots lo miraven e, quasi torbats de tanta strenuïtat, lo havien per lo pus singular cavaller del món (...). Tant e tant se parlava dels fets d'aquell cavaller, que no podíets anar enloch que no trobàssets noves d'ell, meravellant-se com natura en aquest temps havia produït tan terrible e tan espaventable mònstruo” (*CeG* II.74).

Paga la pena revisar per complet la caracterització del personatge, que és el més definit de l'obra, malgrat que la definició adquirisca tons d'al·legoria zoomòrfica o de caricatura, al servei d'una previsible lliçó filosoficomoral.

L'actitud arrogant de Sanglier és tan extrema que esdevé contagiosa. Fins al punt que el moderat Curial sembla enfollir quan se'l provoca en comparar-lo amb el bretó. El llombard, influït pel planeta Mart –com s'havia pronosticat en el pròleg del llibre II– es mostra “exit de seny, no sabent-se regir –tanta era la còlera que ·l sobrava–” (*CeG* II.75). El bàndol humiliat en el torneig de Melun per Curial i el rei d'Aragó aprofita l'avinentesa per a plantejar un desafiament i una batalla entre Sanglier i el mateix Curial. El duc de Bretanya, senyor natural de Sanglier (el duc coetani del *Curial* havia empresonat el germà l'any 1446, i es guanyà fama de cruel); el duc d'Orleans, cap del

quarter o partit francès on s'integra el de Bretanya, i Carles de Borbó (Charles I de Bourbon, duc de Borbó i comte de Forez, 1434-1456¹⁵¹²⁷). Com més avall es veurà, l'elecció del "comte de Forez", amb nom i cognoms, com a protector del Sanglier no és gratuïta. Pel que fa als que fan "consell" al voltant del contrincant de Sanglier, el duc de Borgonya, els senyors de Vergues i de Sant Jordi, i el comte de Foix, són els mateixos que donaven suport al rei d'Aragó, tant en la ficció novel·lesca com en els tractats d'amistat i aliança signats l'any 1446.¹⁵¹²⁸ En aquest any, molt probablement, fou concebut i possiblement redactat l'episodi que ara ens ocupa.

Els amics del Sanglier, enamorats de Làquesis i envejosos de Curial, volen desacreditar-lo, "desafavorir" la seua persona. Primerament, fan que Guillalmes de la Tor provoque Curial i que aquest proferisca desassenyadament unes paraules contra Sanglier. Aconseguït el primer objectiu, convencen el bretó perquè desafie cos a cos el llombard (*CeG* II.76). El Sanglier, que no veu la biga en el seu ull, s'atreveix a dir que el nom de Curial "no concorda ab les obres d'aquest". Tots dos ensolquen el debat per una via formal de tipus cavalleresc, amb un Curial que controla la situació i s'expressa "ab paraules molt blandes e suaus", italianisme expressiu que harmonitza amb la utilització del vocable *duel·lo* per a definir el repte. Era un terme ben conegut pels catalanòfons del Nàpols on es concep la novel·la, però no al del·là de la mar, ja que és la primera vegada que dit neologisme penetra en la llengua catalana.¹⁵¹²⁹

La batalla té lloc a París, el dia de Sant Jordi, segons la plaça i la data assignades pel rei de França, que accepta ser jutge. Guillalmes de la Tor proposa a Curial una batalla doble, que és acceptada. Aznar d'Atrossillo, assabentat, s'ofereix a desplaçar-se de Barcelona a París per a combatre contra dit Guillalmes. Vénen, doncs, els preliminars de la batalla, on Curial continua expressant-se "tan blandament e ab tan suaus paraules" com abans. Sanglier, en oposició, "ab tanta ferocitat parlava e ab tan braves paraules, que tots los cuydava aterrar" (*CeG* II.89). En arribar del Montferrat a París, els envejosos montferratesos ouen dir que Sanglier "és lo pus fort e pus valent cavaller del món" i desitgen que vença Curial (*CeG* II.96). A l'hora de combatre, el de Vilahir ret honor al seu caràcter, quan exhibeix un estendard negre brodat "ab unes lletres d'or molt grans que dehien: '*Ahur*'." (*CeG* II.98). És clar que es tracta d'un joc de mots, d'aquells habituals en l'obra, entre *aur* (l'or de les lletres "daurades" pels biògrafs de

---

¹⁵¹²⁷ Més detalls sobre el duc de Bretanya i aquest Borbó en el capítol precedent II.3.10.

¹⁵¹²⁸ Us tornem a remetre al mateix capítol II.3.10.

¹⁵¹²⁹ Sobre els nombrosos italianismes del *Curial*, vegeu el capítol II.1.2.

Sanglier i les mateixes de la insígnia heràldica) i *ahurt* (envestida d'un cavaller o d'un senglar; un mot que agrada usar a l'anònim en descripcions de combats).¹⁵¹³⁰ L'excesiva loquacitat és ressaltada també per l'autor en vespres del combat, quan recorda que “lo Sanglier era molt valent e forts cavaller, brau e molt ardit e gran empenedor, emperò que Curial no era menys cavaller que ell, si tot no parlava tant” (*CeG* II.99).

Després d'un breu incident –un framenor tracta d'interrompre la lliça i és expulsat d'allí– l'autor recorda la glòria acumulada pel Sanglier: “Assats e molta honor havia guanyada lo Sanglier en moltes places on a ultrança se era trobat, de les quals ere exit gloriosament; e per moltes partides del món la sua cavalleria era tenguda en molt gran preu, en tant que de les sues victòries molts havien començat a scriure libres, daurant les letres, no obstant que, per ventura, los actes d'argent fossen, segons que és costuma dels scriptors” (*CeG* II.101). Les *victòries* en combats militars i cavallerescos del Sanglier eren tals, que havien sorgit escrivans disposats a traçar el seu *victorial* o biografia cavalleresca, a l'estil de les que s'escrivien aleshores a França o a Castella; sovint en vida dels biografiats, sense saber si aquesta acabaria bé, o malament com la del famós Boucicaud. També era costum dels escriptors, segons la crítica literària de l'autor del *Curial*, adornar en excés els relats, fins al punt de fer-los inversemblants.

El bretó tenia en gran estima “la sua terrenal honor”, lloada en les corts d'Europa, i segons ell aliena als avatars de la Fortuna. Tot ho atribuïa “al seu ardiment e a la sua força” (la virtut de la *fortitudo*) i no a la prudència, qualitat en la qual destacava Curial. Per això no pensava el bretó “que los cans envejosos, no per bé del Sanglier, mas per fer sos fets, l'aguessen tret de la selva, stimulant-lo ab diverses maneres de ladrars e còpia de morsos, e, mès ja dins lo parch, del qual exir no podia sinó vencent e enderrocant lo savi caçador qui al portell lo sperava” (*ibidem*). Aquesta frase recorda la lliçó moral de la faula isòpica de la pell de l'ós, que ensenya prudència. De la faula és protagonista un “savi caçador”, com diu l'autor del *Curial*; “*venator intrepidus*” en la versió llatina coneguda en la cort de Nàpols, i en l'empresa humanística d'una medalla d'Alfons el Magnànim (Nàpols, 1449) executada pel Pisanello sota supervisió del gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Aquest personatge, que passa per ser el principal candidat a adjudicar la redacció de *Curial e Güelfa*, s'autotitulava “caçador fortíssim” en el pròleg dels seus tractats de cura de falcons.¹⁵¹³¹ En la medalla del prudentíssim rei d'Aragó i Nàpols, es

---

¹⁵¹³⁰ Més detalls en el capítol II.2.3, on es tracta de l'heràldica de la novel·la.

¹⁵¹³¹ Sobre aquest punt de contacte amb Isop, vegeu el capítol II.1.7, on tractem d'aquest autor; sobre les medalles napolitanes del Pisanello i el *Curial*, el capítol I.3.4.

representa la divisa del “savi caçador” abatent un senglar amb ajuda de dos “cans” i del sol punyal de la seua virtut.¹⁵¹³² L’ós de l’Isop ha sigut reemplaçat pel porc, a fi de no ofendre els Orsini, la família política del rei, i la més poderosa del *baronaggio* napolità.¹⁵¹³³ El símbol d’aquests era un ós; llur crit de guerra: “urso, urso!”¹⁵¹³⁴

La descripció del “Sanglier” o “Senglar” (se l’anomena indistintament en francès i en català), resalta el seu aspecte de “mònstruo” de la natura, dotat de “grans dents”, com el Geoffroy “à la Gran Dent” del *Roman de Melusine*, del qual es tractarà més avall. És un home, però trau bromera per la boca com si fóra un senglar. Els trets zoomòrfics fan d’ell un ésser bestial: “E axí ·l viu (...), ab la squena e coll eriçats, baxar lo cap, croxir les dens, afilant la una ab l’altra, e tot bavejant se lexà anar prodigalment e sens manera contra Curial.” El Sanglier emprén la lluita contra Curial amb gestos de porc salvatge, desmesuradament, com faria un d’aquells herois bretons del segle XIV. Altrament, “Curial se mogué contra lo Sangler ab passos fort suaus e molta temperància.” La suavitat demostra cortesia; la temperància és pròpia d’un home savi i prudent, que ha estudiat i ha fet seua l’ètica aristotèlica, com aconsellava Leonardo Bruni als seus contemporanis italians. Ambdós contendents es donen “molt grans ahurts”, d’acord amb la lectura en clau satírica de l’estendard desplegat pel Sanglier. Es podria dir que el cavaller bretó fa bandera –*Ahur(t)*– de la seua ira i ardiment. “E lo Sangler pensà que de aquell *ahurt* faria Curial tornar atrás”. Curial resisteix. “Del qual *ahurt* se seguí açò:” que Curial demostra ser lleugerament superior. Sanglier es mostra “molt pus ardit que savi”, a diferència de Curial, que estalvia forces i procura colpejar el rival sense buscar ferir-lo. Sanglier, amb “terrible treball se esforçava, ab incredible ardiment”, cosa que li procura “cansament”, car actua “desmoderadament” contra un Curial que resisteix. Sanglier, “carregat” com està (*CeG* II.101), es troba amb un rival que passa de ser “defenedor” a ser “requeridor”. El bretó es “cansa e fall-li alè” (*CeG*

---

¹⁵¹³² Un sarcòfag romà amb la història d’Adonis “a servi de modèle formal” a l’artista, però, a diferència del caçador romà, que apareix vestit i ben armat, el senglar de la medalla és caçat “par un chasseur d’une nudité heroïque”. Vegeu SCHMITT, Annegrit, Pisanello et l’art du portrait, dins CORDELLIER, Dominique – PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 335-376 (p. 372).

¹⁵¹³³ Orso Orsini era amic i parent polític de Ferran d’Aragó, promés el 1444 i casat el 1445 amb Isabella de Chiaramonte àlies Orsini-Del Balzo. Orso era el primer en la llista de *condottieri* que acompanyaren el mateix Ferran, el 1452, a la campanya de guerra del nord d’Itàlia, contra Florència. Orsini dedicà al príncep un tractat seu d’art militar. Vegeu BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968, p. 103, n. 1.

¹⁵¹³⁴ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 210 (XIV,59).

II.102) i Curial l'està vencent. El rei de França, que havia promés deixar acabar el combat, l'interromp, i Sanglier, “segons costuma de tots los franceses, que, com los feels se meten en mig, tornen pus braus e mostren que ·ls desplau molt”, demana al rei que acomplisca la promesa. Se sent perdedor i deshonorat, i, d'acord amb el seu foll pensament, prefereix “la mort que la vida”. La seua follia, però, es projecta de manera ben poc cavalleresca contra l'adversari: “a manera de foll anà contra Curial”. El mateix Curial el tracta de boig –“aquest foll”– i demana permís al rei per a punir-lo pels seus “moviments no savis”, que feien enutjar el rei: “Certes, Sanglier, vós havets poch seny, e les coses que fets no són obres de cavaller.” Els “feels” el trauran finalment del camp de lliça (*CeG* II.102). Curial i Aznar guanyen i són aclamats.

El Sanglier reflexiona després. Reconeix el major valor de Curial com a cavaller. Lamenta haver-se comportat “axí com home fora de seny” i es ret a ell (*CeG* II.105-106). Curial es meravella per la humil declaració de Sanglier, “car pus rahonable cosa era que yo les digués a vos”. En senyal de gratitud, el vencedor mostra cortesament disposat a servir-lo en allò que demane. Poc després, reapareix el mateix Sanglier per la cort i, sorprenentment, va de taula en taula demanant caritat de pa, car ha pres un hàbit de framenor. S'ha fet religiós mendicant, perquè “no era content del món”. Curial, quan el veu, dubta “que més vos haja mogut desesperança que amor”. L'autor podria exposar ací algunes raons que expliquen per què renunciar a la *dignitas hominis* defensa pels humanistes¹⁵¹³⁵ és degradant, però renuncia a fer-ho, “que aquesta plaça no és per aquest parlament”. Qui renuncia a donar raons antifraresques és el personatge, Curial, però en realitat el qui tindria ganes de dir-ne la seua és l'anònim autor; per bé que una

---

¹⁵¹³⁵ És el mateix que pensava Alfons el Magnànim, pel 1451, quan encarregà a l'humanista florentí Giannozzo Manetti –gran amic de D'Ávalos, resident a Nàpols en casa seua– la redacció del tractat *De dignitate et excellentia hominis* (1452), on confuta el *De miseria humanae conditionis* d'Innocenç III (ca. 1195), un *best seller* de la teologia medieval i un vademècum de capçalera per a Sanglier, i per als moralistes cristians i sermonadors en general. En l'obra d'aquest pontífex s'aborden els temes de la *fuga saeculi* i el *de contemptu mundi*, per part d'un home molt atret per l'ascetisme abans de ser coronat papa. Manetti teoritza a la contra, “cercando di mostrare come una via terrena serena e gioiosa non sia contraddittoria con il desiderio e l'acquisto della vita eterna.” Ara bé, Manetti, com l'anònim del *Curial*, procuren no anar tan lluny com la posterior *Oratio de hominis dignitate* de Pico della Mirandola, on es reivindica la llibertat de l'home per a crear-se una imatge i un projecte de vida segons la pròpia voluntat, en un viatge cap a l'antropocentrisme que feia de l'ésser humà un “quasi libero e sovrano artefice del tuo destino.” Segons ASOR ROSA, Alberto, *Storia e antologia della letteratura italiana. Sintesi storica*, La nuova Italia, Florència, 1972, p. 74. Segons GARIN, Eugenio, *L'umanesimo italiano: filosofia e vita civile nel Rinascimento*, Laterza, Bari, 2008 (2a ed.; 1a, 1952), d'on s'extrauen els comentaris precedents, l'opuscle de Manetti representa el primer plantejament filosòfic del problema sobre la dignitat de l'home, i fou escrit a la cort de Nàpols molt abans que la seqüela esnobista assajada per Pico della Mirandola. Vegeu també BATLLORI, Miquel, *De l'humanisme i del Renaixement (Obra completa, vol. 5)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre (“Biblioteca d'estudis i investigacions”, 22), València, 1995, p. 129.

novel·la cavalleresca no siga una “plaça” molt adequada per al debat. Això sí: mentre Curial fa una anàlisi racional de la conversió de Sanglier, molts són els cortesans que en fan una lectura sentimental: “e los uns ploraven, los altres se meravellaven e quasi torbats devenien muts; altres se metien en un racó e pensaven en aquesta novitat.” Ni Curial ni el seu titellaire, l’escriptor, comparteixen aquestes actituds, comprensibles en tant que humanes, però poc aconsellables. El comportament de Sanglier altera l’ànima de molts dels presents i la desplaça cap a sentiments extrems de dolor o de compunció, fins que el rei de França –que comparteix la visió del món de Curial– lamenta que el cavaller haja optat per la vida contemplativa. Tanmateix, no li sorprén la novetat, perquè ja havia comprovat abans que “lo Sanglier tots temps ha usat dels estrems” i no és l’únic cavaller del seu regne que participa d’aquest *extremisme*. El Sanglier, finalment, decideix tornar a Jerusalem i retirar-se com un eremita al monestir de Santa Caterina del Mont Sinai,¹⁵¹³⁶ “on visqué e morí santament e en fama de molt sanct religiós” (*CeG* II.111). És probable que, quan l’autor escriu aquesta frase, no haguera pensat encara a introduir en el llibre III una trobada del Sanglier eremita amb el Curial en procés de regeneració moral, el comentari de la qual s’ajorna per a més avall.

* * *

De manera molt hàbil, l’escriptor conjumina una sèrie de trets descriptius i onomàstics que situen molt bé, on ell vol situar-lo, el cavaller nouvingut. En primer lloc se’ns informa que és bretó. Com després des veurà, rebrà el suport del duc de Bretanya, un dels amics i aliats del duc d’Orleans. Els cavallers bretons tenien fama de “fellons”, iracunds, brutals..., l’antítesi del culte i refinat *cortigiano* a la italiana que pretén recrear literàriament l’escriptor en el personatge de Curial. Cavaller bretó de gran fama era “Guillalmes del Chastell”, germà del governador de Provença per Renat d’Anjou del temps d’escriure’s la novel·la que ens ocupa. Guillaume morí heroicament el 1404. És citat elogiosament en *El Victorial*, però és anihilat en efígie per Curial a la fi del llibre III.¹⁵¹³⁷ I és que, a diferència de l’autor de la biografia cavalleresca castellana, que aconsella el rebuig de la lletra per al seu cavaller modèlic, l’anònim de *Curial e Güelfa* caricaturitza satíricament la vella efígie del cavaller medieval, vençuda per la nova. Les

---

¹⁵¹³⁶ El monestir de Santa Caterina del Mont Sinai no estava vinculat a cap orde franciscà, sinó a la jerarquia copta de l’Església Ortodoxa, des del 1439. Era regentat, això sí, per monjos ascetes.

¹⁵¹³⁷ Sobre el diferent tractament dels Du Chastel en ambdues obres, vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré: connexions històriques i literàries*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200.

victòries del *Victorial* són estrictament militars; el principal guany de Curial és la victòria moral que obté sobre si mateix, que el duu a comportar-se curialment i a imposar-se com el millor cavaller del seu temps, gràcies als llibres.

En aquest sentit, és força interessant la relació que estableix Vicent Ferrer Mayans entre la pugna Curial-Sanglier i el mitema del guerrer-senglar en els cants de gesta de la matèria de França (v. gr., *Fierabras*, vv. 528-529): “A itant vint Estragot, qi out la goule baié. / Teste out du sangler; si fu roi coronné.”¹⁵¹³⁸ Segons Ferrer, Curial, representant d’una cavalleria versemblant i moderna, venç esportivament un Sanglier del qual “moltes meravelles, les quals aparien miracles” es comptaven, falsejant-les i daurant-les els escriptors. És evident que Curial i Sanglier són impulsats a la batalla pels “mateixos ressorts” psicològics, característics de l’orgull cavalleresc.¹⁵¹³⁹

Es tracta d’impulsos “naturals” que desequilibren l’ànima, com els que mouen la Güelfa a unir-se amb Curial. Com a tals impulsos naturals, són compartits per bèsties i humans (hi ha una lliçó apresada de Giannozzo Manetti al darrere d’aquesta assumpció *natural* de les passions¹⁵¹⁴⁰). Ara bé, a diferència de l’animal, l’ésser humà ha d’aprofundir en la seua *humanitas*, amb l’ajuda dels llibres, per a no comportar-se impulsivament. Sanglier actua bestialment quan es deixa dur per rampells d’ira i pren decisions forassenyades, a diferència d’un Curial estudiós de les *litterae humaniores*, que s’autocontrola racionalment i, en conseqüència, demostra ser “més humà”. Curial venç la batalla de les armes, perquè ha sabut véncer abans la “batalla interna” –com la denomina Ferrer– entre la passió i la raó. El combat entre la bèstia que és Sanglier i el nou Hèrcules que vol ser Curial recorda, així les coses, la interpretació al·legòrica d’alguns episodis de *Los treballs d’Hèrcules* d’Enric de Villena (1417; amb versió castellana del 1422, del mateix autor). Aquesta obra ben coneguda per l’escriptor i els seus lectors: “Oyts he moltes vegades, e encara legits, *Los treballs* d’aquell qui, en son temps, fonch pus forts dels cavallers, ço és, lo fill de Júpiter e de Almena [Hèrcules], qui matà jagants, leons, serps e destruí los mònstruos seguint-los per moltes partides del món” (*CeG* III.0). L’onzé treball d’Hèrcules en l’obra de Villena és la mort del “puerco montés” de Calidònia per l’heroi. Allí, el senglar representa al·legòricament “el cuerpo

---

¹⁵¹³⁸ BRANDIN, Louis, *La destruction de Rome et Fierabras* (Ms. Egerton 3028, Musée Britanique, Londres), dins *Romania*, 64, París, 1938, ps. 18-100 (p. 42). Citat per FERRER MAYANS, Vicent, Pragmàtica i recepció literària: apunts sobre narrativa cavalleresca medieval, dins *Revista de Catalunya*, 121, Barcelona, 1997, ps. 123-140 (ps. 132-134).

¹⁵¹³⁹ *Ibidem* p. 134.

¹⁵¹⁴⁰ Vegeu el capítol II.1.6, on tractem de l’influx d’aquest humanista en el *Curial*.

que el hombre cría estando desierto de virtudes”.¹⁵¹⁴¹ Anihilant el monstre interior que pretén dominar l'ànima de l'home, aquest pot esdevenir virtuós.¹⁵¹⁴²

Curial ha sabut dominar i anul·lar la força instintiva del seu senglar d'Erimant interior. El cavaller virtuós modera els sentiments i conté els impulsos instintius. Estalvia esforços inútils amb prudència, i venç estratègicament l'oponent, perquè abans ja s'ha vençut ell mateix: “Regoneix-te bé, e venç a tu”, li aconsellarà poc després el seu mentor Melchior de Pando (*CeG* II.145). Curial viu a París un conflicte interior, com qualsevol ésser humà, “i l'enfrontament amb el Sanglier és l'expressió d'aquesta batalla interna”. El cavaller-senglar, adverteix Vicent Ferrer, no és tan sols un contrari, un contrincant extern. El Sanglier és també un mirall de comportament moral, on es mira Curial quan es deixa dur per sentiments extrems: adés per “l'orgull i l'obsessió per la glòria” (llibre II), adés per la penitència humiliant o mort en vida del “beguí” i de l'“ermità”, que renunciïn als plaers mundans moderats, tan saludables, i a una vida digna i humana (llibre III). Al darrere de la pugna cavalleresca entre Curial i Sanglier hi ha un combat intern entre curialitat i supèrbia, “com una lluita amb si mateix”,¹⁵¹⁴³ paral·lela al conflicte interior entre la luxúria (l'atracció superficial de Làquesis) i l'amor platònic de cos i d'ànima (la gratitud amorosa envers la Güelfa). Aquest altre conflicte ja s'havia manifestat oníricament, amb lectura al·legòrica també.

Per a Joanot Martorell, i el seu Guillem de Vàroic de *Tirant lo Blanc*, els oficis de cavaller i ermità són dues cares d'una mateixa moneda: la de “la legitimació de la cavalleria en conferir transcendència al seu ofici”. Són dues opcions tan extremes com complementàries, i dignes d'aprovació per a uns lectors versats acostumats a lectures de cavalleria medieval. Per a l'anònim del *Curial*, no. Ell romp amb aquesta tradició obsoleta per a proposar un nou model antitètic, en tant que evitarà els extrems buscant una vida activa terrenal i virtuosa; una cavalleria profana: “l'ideal no es troba en la nova opció ascètica del personatge, sinó en un punt mitjà, atès que el Sanglier, segons es diu

---

¹⁵¹⁴¹ VILLENA, Enrique de, *Los doze trabajos de Hércules* [Burgos, Juan de Burgos, 1499], ed. digital a cura d'Eva SOLER SASERA, Universitat de València <parnaseo.uv.es/Lemir/textos/Hercules/Villena_Hercules.htm>

¹⁵¹⁴² En el *Favor de Hércules contra Fortuna* (1432), versos 25-29, el marquès de Santillana aprofita la imatge d'Hèrcules el virtuós, enfrontat al “puerco de Arcadia”, com una al·legoria política per a incitar el rei Joan II a combatre “la bestia dañosa” que representa en aquell moment Álvaro de Luna. Vegeu KERKHOF, Maxim P. A. M., *El Favor de Hércules contra Fortuna* del Marquès de Santillana, dins GOSMAN, Martin – HERMANS, Hub. (coords.), *España, teatro y mujeres: estudios dedicados a Hemk Oostendorp*, Rodopi, Àmsterdam – Atlanta, 1989, ps. 191-202 (p. 192).

¹⁵¹⁴³ FERRER MAYANS, V., *Pragmàtica i recepció...*, ps. 134-135.

a la novel·la, ‘tots temps ha usat dels extrems’.”¹⁵¹⁴⁴ El fet que se’ns advertisca de l’interés dels escriptors per biografar i adornar amb “miracles” les victòries d’aquests cavallers brutals permet l’anònim del *Curial* de practicar el que Ferrer qualifica com un “capbussament metaliterari”. En efecte, el bretó –Tirant també és un d’aquests bretons de *fortitudo* hiperbòlica– esdevé “un referent cavalleresc novel·lable”. La circumstància es fa servir per l’anònim per a criticar el vell gènere cavalleresc, que ha desvirtuat l’esperit de la vera cavalleria. La seua presa de posició s’explicita en la victòria del llombard sobre el bretó, de l’italià sobre el francès, de l’humanisme i el Renaixement sobre l’edat mitjana, en definitiva. “Aquest és el veritable combat simbòlic de Curial: contra els cavallers que reproduïxen el model d’heroi del *roman* artúric.”¹⁵¹⁴⁵ Ni el monstre analfabet, ni l’ermità llastimós. El cavaller ideal és un home dels nous temps: un curial estudiós; la conjunció perfecta de les armes i les lletres.

Es podria completar l’orientativa observació de Vicent Ferrer contrastant la lectura del *Curial*, no tant amb un *Tirant* que entusiasma, però que s’adorna d’algunes obsolescències ideològiques, sinó amb els escrits del bulliciós país on fou escrita la innovadora novel·la que ens ocupa ara. En la tractadística de l’humanisme italià del temps del *Curial*, s’insisteix en la batalla de la *humanitas* (la humanitat, la moderació moral, la temperància) contra la *immanitas* (la monstruositat, l’extremisme, la bestialitat), en un sentit que sembla que l’escriptor desitja al·legoritzar quan enfronta Curial i Sanglier. Aquesta pugna s’inspira en lectures de clàssics com ara Sal·lusti (*La conjuració de Catilina*) o Juli Cèsar –coneguts per l’autor de la novel·la–, on es dissenya l’estereotip de l’*homo ferox*, el mancat de civilització i ponderació. Aquest és l’home *barbarus*, *ferus* o *ferox*, que es deixa dur per la *feritas* o *immanitas*, per la desmesura, per la seua *vanitas* o arrogància i *perfidia* o violència. En oposició a ell, s’alça l’estereotip del ciutadà romà, que venç heroicament els bàrbars des de la seua posició d’humà civilitzat i digne de tal nom. L’autor de *Curial e Güelfa* fa referència explícita a la “ferocitat” del Sanglier, seguint les passes de Sal·lusti, per a qui el *ferox* bàrbar “exprime aussi implicitement et symboliquement l’exacte antithèse” de l’heroisme patrimonialitzat pels romans.¹⁵¹⁴⁶ Fa l’efecte que l’autor del *Curial* se senta patriota d’aquella nova Roma restaurada que pretén ser la Itàlia dels primers

---

¹⁵¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 135.

¹⁵¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 136.

¹⁵¹⁴⁶ DEVALLET, Suzanne, *Approche sémantique des notions de Barbarie et de Civilisation à Rome (1er siècle av. et ap. J.-C.): qui est le Barbare de qui ?*, dins *Vita Latina*, 179/1, Montpellier, 2008, ps. 111-119 (p. 116).

humanistes. El cavaller de la –diguem-ne– *matèria d'Itàlia* que és Curial, es diferencia dels immoderats “franceses”, que un dia es mostren “braus” i “folls”, i al següent agafen el bordó i es fan peregrins o ermitans. Però també es diferencia dels cavallers “spanyols” (habitants d'*Hispania* o la Península Ibèrica, s'entén¹⁵¹⁴⁷), que, quan s'empobreixen, “devenen ladres e robadors de camins” (*CeG* II.111).

L'humanista napolità Giovanni Pontano, un jove incorporat a la cort d'Alfons el Magnànim el 1447, en temps de redacció del *Curial*, compartia alguns criteris amb l'autor de la novel·la que ajuden a entendre la dicotomia Curial-Sanglier. Escrigué molts anys després un tractat *De immanitate* (1501) on teoritza sobre una oposició que en temps del *Curial* començava a estar d'actualitat a Itàlia. Defineix la *immanitas* com una “matta bestialità”, que va més enllà del vici i que pot arrossegar l'home a la crueltat. Aquesta qualitat és present tant en els éssers humans com en els animals, amb els quals l'home comparteix molts instints. La recerca del plaer i l'evitació del dolor són formes elementals de comportament de l'“uomo imbestiato”, però aquest home es pot polir a través de l'educació –via individual– i de l'elevació social col·lectiva que afavoreixen els *studia humanitatis*. Segons l'anàlisi de l'opuscle que realitza Claudio Finzi, “per allontanarci dalla bestialità, per farci uomini quanto più è possibile, strumento principe sono *studia humanitatis*.”¹⁵¹⁴⁸ L'estudi dels llibres clàssics –explica Pontano– refrena les passions, suavitzava el caràcter i l'expressió oral, i fa l'home “més humà”. Els humanistes tenien depositada l'esperança per a la regeneració de l'ésser humà en “l'estudi”. Aquest criteri ja el tenia ben en compte l'autor del *Curial* quan, en presència d'Hèrcules, Bacus impreca el jove cavaller: “Yo ·t prech, requir, e amonest que torns al studi.” Curial obeeix i rectifica: “tantost lo jorn següent féu cercar llibres en totes les facultats, e tornà al studi” (*CeG* III.79). Curial s'aparta de tot allò que l'acosta en comportament a un senglar i opta per allò que fa els humans tal com són: la cultura.

La proposta de l'anònim del *Curial* és la d'un perfecte cortesà: un home amb l'“estudi” dels clàssics com a fonament moral; que controla les passions racionalment; que es comporta com un ésser humà “temperat”. Aquesta proposta resulta contrastable i incompatible amb els extrems comportaments del model obsolet de cavaller que representa el Sanglier: el del monstre que llança escuma per la boca com un animal quan combat i, en acabant, es mostra com un infant compungit plorant de penediment al

---

¹⁵¹⁴⁷ Uns capítols abans l'autor acabava de catalogar un de Pinós i altre de Bages (catalans) com a “cavallers d'Espanya”, la *Hispania* dels clàssics que ell mateix llegia.

¹⁵¹⁴⁸ FINZI, Claudio, Giovanni Pontano: politica e cultura in Napoli aragonese, dins *Anales de la Fundación Francisco Elías de Tejada*, 4, Madrid, 1998, ps. 161-188 (p. 187).

“Sant Sepulcre” de Jerusalem. La menció de la peregrinació a Terra Santa de Sanglier, només presentar-nos el personatge, no té res de banal. Ens informa ja dels dos “extrems” entre els quals bascula el ferotge bretó: un descontrol emocional que el deshumanitza, i una fe radical que també el deshumanitza. La *virtus in medio* que vol assolir Curial el llombard –una moral fonamentada en l’Ètica d’Aristòtil; una cavalleria *humanística*– s’obté per oposició a l’extremisme medieval de Sanglier.

Com indica Júlia Butinyà, la supèrbia del Sanglier el durà a menysprear els grans herois de la cavalleria literària bretona (Tristany i Lançalot) i els de la matèria clàssica (Hèctor, Aquil·les i Hèrcules). Primerament, els menystindrà com a cavaller que ha cregut superar-los. Després, paradoxalment, els rebutjarà radicalment com a exemples de vida, una vegada pres l’hàbit.¹⁵¹⁴⁹ Regula Langheh-Rohland observa una diferència entre els “anticavallers” que es troba Curial camí de París, deixebles de Breus Sens Pietat, i el Sanglier reincorporat a la cort, però poc posat a viure en una cort, on impera la “curialitat”. Els malvats que es troba el cavaller errant representen la violència, la criminalitat, la perversió del sagrat ordre de la cavalleria, l’antítesi de la virtut cavalleresca i la negació de tota cortesia. En correspondència, reben un càstig sever; si pertoca, una punició mortal i una *damnatio memoriae*. A diferència d’ells, el Sanglier representa la supèrbia, l’arrogància, la impertinència. El correctiu que se li aplica no és de tipus penal, sinó de caire moral: se l’obliga a reconèixer els seus límits i les febleses humanes, quan és vençut per Curial.¹⁵¹⁵⁰ Encara que l’incorregible desequilibri psicològic que pateix el personatge el duu a moure’s d’extrem a extrem.

Quan el provocador Sanglier es transforma en un humil framenor, el rei de França ho explica amb sentit de l’humor, i ho atribueix a un tret característic dels cavallers bretons i francesos: “Per cert, lo Sanglier tots temps ha usat dels extrems; e algú no ‘s maravell d’aquest fet, car costuma és, e molt natural, d’aquesta nació que, com a un gentil hom ve algun cas tan sinistre que perda la sua honor o devenga pobre, no li fall un bordó ab què se’n va, demanant almoynes, a Sant Jacme en romeria” (*CeG* II.111). Es tracta de comportaments contraris a les *Ètiques* d’Aristòtil, un manual de filosofia moral posat de moda a la Itàlia on s’escriu la novel·la cavalleresca: “O, com és segura cosa

---

¹⁵¹⁴⁹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 44-45.

¹⁵¹⁵⁰ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas ‘Dr. Amado Alonso’ en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (ps. 149-150).

tenir les vies mijanes, car los estrems no procuren repòs!” (*CeG* II.88), diu la senyora de Milà, quan tracta de dominar racionalment les seues passions.

Entre els cavallers bretons de fama i renom, molt més que no Guillaume II du Chastel, el que es guanyà títol de mític heroi de França fou **Bertrand du Guesclin** (ca. 1320-1380).¹⁵¹⁵¹ Aquest és el que justifica el nom de fonts d’un “Bertran del Chastell” del llibre II, escarmentat també pel protagonista.¹⁵¹⁵² Com el Sanglier de Vilahir, aquest Bertrand havia combatut “per moltes partides del món (...), en tant que de les sues victòries molts havien començat a scriure llibres, daurant les letres” (*CeG* II.101). L’autor de la *Histoire des faictz de messire Bertrand de Guesclin, connestable de France* (ca. 1385-1404), dedicada a Marie de Bretagne, duquessa consort d’Anjou i àvia de Renat I d’Anjou, parla en termes similars del seu heroi, biografat com el mateix Sanglier, ja en vida. Per a arredonir la presentació, comparava l’aspecte personal de Du Guesclin al d’un porc senglar, d’una manera que sap parodiar l’anònim del *Curial*: “qu’il fut brave, intrepide, heureux et fortant toûjours avec un succès incroyable de toutes les expeditions qu’il entreprenoit (...); qu’il étoit d’une taille robuste, qu’il avoit les poings gros et quarrez, qu’il avoit la peau noire comme celle d’un sanglier, et qu’on ne devoit pas s’étonner s’il en avoit aussi la force et le courage.”¹⁵¹⁵³

En la *Chanson de Bertrand du Guesclin* del trobador Cuvelier (estrofa 66, vv. 1836-1837) es canta, com una de les primeres gestes d’aquest senglar bretó que fou Du Guesclin, la impossibilitat d’educar-lo en les lletres perquè atacava els mestres i no es deixava pas “dotriner”.¹⁵¹⁵⁴ Es tracta d’una exaltació de l’analfabetisme cavalleresc que, per a un escriptor culte i amic dels ideals humanístics com l’autor del *Curial*, no sols resultava inconvenient, sinó també susceptible de sàtira caricaturesca. Com expressa Armando dos Santos, el Sanglier de la novel·la cavalleresca, immersa ja en una experimental “matèria d’Itàlia”, és una rèmora de l’obsoleta matèria de Bretanya, “un

---

¹⁵¹⁵¹ Sobre aquest personatge històric, existeix una extensa bibliografia. Vegeu, si de cas: FRAIN, Édouard, “Nos, Du Guesclin”. *De 1300 a 1828*, Édouard Lécuyer, Vitry, 1917; MINOIS, Georges, *Bertrand du Guesclin*, Fayard, París, 2006; MOAL, Laurence, *Du Guesclin: images et histoire*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2015; LASSABATÈRE, Thierry, *Du Guesclin. Vie et fabrique d’un héros médiéval*, Perrin (“Biographies”), París, 2015.

¹⁵¹⁵² Més detalls en el capítol II.3.8.

¹⁵¹⁵³ ANÒNIM, *Anciens mémoires du quatorzième siècle depuis peu découverts, ou l’on apprendra les aventures les plus surprenantes et les circonstances plus curieuses de la vie du fameux Bertrand du Guesclin, connétable de France*, adaptació lingüística i ed. a cura de Jean LE FÈBVRE, Tipogr. de Baltasar Ballere, Douay, 1692 p. 150.

¹⁵¹⁵⁴ CUVÉLIER, Jean, *La chanson de Bertrand du Guesclin*, ed. a cura de Jean-Claude FAUCON, Éditions universitaires du Sud, Tolosa de Llenguadoc, 1990-1991, vol. 1, p. 41.

fantasma dos velhos tempos”,¹⁵¹⁵⁵ de quan la cavalleria francesa era considerada l’únic model a seguir. En temps de *Curial e Güelfa*, uns altres són ja els models d’excel·lència: els de la cort de Felip III el Bo, l’àrbitre de l’elegància nòrdica, i els de la cort d’Alfons el Magnànim, erigit en mecenes d’un humanisme mediterrani. Si els Anjou tenien encara aquests bretons per models a oferir a la cavalleria europea, ell hi contraposarà Curial com una mena de simbiosi entre la sofisticació de Borgonya i la devoció per la cultura clàssica d’Itàlia. Enfront dels “degenerats” cavallers atlàntics, amics del Breus Sens Pietat de la matèria bretona, ell proposarà un cavaller “regenerat” a la manera de la Itàlia humanística: que siga èmul d’un Aquil·les o d’un Juli Cèsar.

D’acord amb aquest interès a contrastar l’actitud del nou tipus de cavaller amb el vell, el Sanglier serà un personatge tractat al·legòricament, fins i tot de manera caricaturesca; tant quan combat amb Curial com quan tracta de convertir-lo en un ermità com ell. I, malgrat tot, com constaten Ricardo da Costa i Armando dos Santos, acaba emulant Curial en noblesa de sentiments i en la superació de la rivalitat mútua. L’escriptor vol expressar així que, com qualsevol ésser humà, el Sanglier és capaç de reflexionar i de reconduir moralment la seua conducta;¹⁵¹⁵⁶ encara que, poc després, s’observe que recau en una postura extremada, quan es fa mendicant. En algun moment determinat, Curial contrau la malaltia crònica que afecta Sanglier: es deixa dur per l’orgull i la vanitat. En altres moments, Sanglier recupera el seny i es mostra cordial: com si s’haguera contagiats també –efímerament– de la *curialitas* de Curial, valga la redundància. Tanmateix, es tracta d’afeccions efímeres. A continuació, cada prototipus de cavaller torna a representar el paper que li ha sigut assignat: Sanglier es mostra extremat, i Curial fa gala d’aquella “honestat temperància” que, segons el pròleg del llibre II, solia ser l’actitud més natural en ell. D’acord amb el mateix pròleg, els desequilibris que pateix de vegades el cavaller llombard, i que el decanten cap a la supèrbia, la luxúria i altres vicis, es deuen a influxos astrals conjunturals. No alteren la seua determinació racional –emancipada dels astres– d’esdevenir un home virtuós. Perquè, recordem el mot d’una de les medalles del Magnànim, executades a Nàpols (1448-1449) pel Pisanello sota l’orientació de D’Ávalos: *Vir sapiens dominabitur astris*.

---

¹⁵¹⁵⁵ DOS SANTOS, Armando Alexandre, Típico retrato de uma época de transição, dins ANÔNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo da COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2012, ps. 71-80.

¹⁵¹⁵⁶ COSTA, Ricardo da – SANTOS, Armando Alexandro dos, *A Inveja em Curial e Güelfa e sua representação na Arte do outono da Idade Média*, dins *Mirabilia*, 20, Barcelona, juny 2015, ps. 159-179, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>, p. 165.

Doncs bé, l'escriptor diu que el cavaller és bretó (iracund, força mancada de seny i de temperància¹⁵¹⁵⁷) i adorador del Sant Sepulcre, premonició del camí de devoció i de penitència salvífica que seguirà després el personatge. Seguidament, introdueix un nom de fonts, *Vachier*, que en realitat és un ofici indigne de cavaller. En la cultura francesa, aquells que només servien per a “pensar bèsties”, com en deia l'anònim (tenir cura d'animals que peixen, o de cavalls establats) representaven la viva imatge de la vilania (*rusticitas*), qualitat radicalment oposada a la cortesia (*curialitas*),¹⁵¹⁵⁸ de la qual es troba envestit onomàsticament Curial. Encara més: en la cultura cavalleresca francesa, el *vachier* era per definició l'antítesi del *chevalier*. L'oposició se solia expressar per mitjà de versos satírics, aprofitant la rima d'ambdós mots, o de proverbis del tipus *Aujourd'hui chevalier, demain vachier*,¹⁵¹⁵⁹ que encaixen perfectament en l'evolució del personatge novel·lesc que ens ocupa. El caràcter brutal del Sanglier de Vilahir el fa indigne de representar la cavalleria elitista i cortesa a la qual aspira l'escriptor; l'inhabilita per a dir-se *chevalier*. El seu comportament és el d'un rústic *vaquier* o pagés. La seua fatxenderia i arrogància prompte es faran evidents.

Val a recordar que, en el vocabulari de la França medieval, l'ofici de vaquer es feia equivaldre per generalització al de pagés o camperol, en sentit despectiu. Així, per exemple, “vers l'année 1320, on donna le nom de *vaquiers* à des sectaires ou séditieux qui troublèrent alors la France.”¹⁵¹⁶⁰ En un món estamental i jerarquitzat com el de l'Europa feudal, els vaquers constituïen una categoria social ínfima, al costat dels porquers, els carboners, i els pastors de cabrum. En un paràgraf de la *Histoire de la reine Berthe et du roy Pepin* (prosificació del segle XV d'un cantar de gesta del XIII, *Berthe aus grans piés*), s'exposen així, contrastadament els cavallers i els burgesos, d'una banda, i els rústics, d'altra: “Si qu'il n'y a eu ville, maison, bourg ne villaige ne hamel, chevalier, escuier, bourgeois, marchand; vachier, porchier, laboureur, charbonnier

---

¹⁵¹⁵⁷ La brutalitat irracional de molts cavallers del segle XV era a criticada a València, en temps del *Curial*, però des d'una perspectiva diferent –cristiana i lul·liana–, per Joan Roís de Corella. Vegeu CINGOLANI, Stefano, *Joan Roís de Corella. La importància de dir-se honest*, 3 i 4, València, 1998, p. 104 i 116.

¹⁵¹⁵⁸ BARBERO, Alessandro, *Donne, madonne e cavalieri. Sei storie medievali*, Laterza, Bari, 2013, p. 16.

¹⁵¹⁵⁹ MÉLANGÈRE, Pierre Antonie Lebox de la, *Dictionnaire de proverbes français. Troisième édition*, Treuttel et Würtz – Rey et Gravier, Estrasburg – Londres, 1823, p. 62. També es coneixia entés el significat a la inversa, com a lectura d'un ascens social trepidant: *Hier vachier, huy chevalier*. Vegeu COTGRAVE, Randle, *A dictionnaire of the French and English tongues*, Tipogr. d'Adam Islip, Londres, 1611, s. p., veu *vachier*.

¹⁵¹⁶⁰ MOISY, Henri, *Noms de famille normands étudiés dans leurs rapports avec la vieille langue, et spécialement avec le dialecte normand ancien et moderne*, F. Vieweg, París, 1875, p. 441.

ne bergier, masle ne fumelle, a qui nous n'aions enquis et demandé d'elle.”¹⁵¹⁶¹ Es podria citar, d'altra banda, *Aliscans* (cançó de gesta del segle XIII, del cicle de Guillaume d'Orange), on els *Vachiers* constitueixen una temible nació de pagans, a la qual s'enfronta el comte Bertran, auxiliat pel protagonista de la gesta, el mític fundador del “principat d'Orengé”, com es denomina aquest feu en el *Curial*.¹⁵¹⁶² L'estereotip del *vachier* o vaquer representen ací, com en altres obres de ficció medieval francesa i en la paremiologia popular del país, l'antítesi del *chevalier*. En *Le Jeu des échecs* del clergue bretó Guillaume de Saint André, de la fi del segle XIV (BNF, ms. fr. 5037), es dediquen alguns versos a debatre sobre el poder dels cavallers de la França atlàntica, i surt la tòpica comparació entre el cavaller cortés i el rústic vaquer (vv. 577-578): “Autrement n'es pas chevalier, / Ans doyt estre nommé vachier!” El clergue proclama que tot cavaller de bon llinatge i “sanz nul reproche” ha de fer mostra de la seua qualitat i de la seua noble condició, sense incórrer en cap “villannie”.¹⁵¹⁶³ És a dir, sense mostrar-se com un *vilà iracund*, com el *Vilà-hir* del *Curial*: l'estereotip de l'indigne curial.

El cognom del personatge, *Vilahir*, redunda en la degradació, ja que és fàcilment comprensible, per a un públic com el del segle XV, habituat als calamburs i a les falses etimologies, com un topònim compost de VILÀ + IR[AT]. La voluntat de l'escriptor seria, doncs, la d'avançar-nos el caràcter *vil* o *vilà* d'aquell que es vantava de ser el millor cavaller, i la seua tendència a inflamar-se d'*ira*, impròpia d'un home de cort. Aquesta lectura pseudoetimològica, complementària de la més evident de *Vachier*, sembla més raonable –i més accessible per als lectors– que la de relacionar el cognom amb la noble família francesa dels Villiers de L'Isle-Adam, com suggereix Anton Espadaler: “tractant-se d'un bretó, ens emmena a Villiers. Això ens permet de preguntar-nos si hi hagué algun Villiers de l'Isle-Adam que meresqués ésser vist com el Sanglier de Villiers.”¹⁵¹⁶⁴ Suposem que, a partir de la pàtria bretona de l'escriptor Auguste Villiers de L'Isle-Adam (1838-1889), de la qual s'enorgullia romànticament,¹⁵¹⁶⁵ Espadaler ha

¹⁵¹⁶¹ TYLUS, Piotr (ed.), *Histoire de la reine Berthe et du roy Pepin. Mise en prose d'une chanson de geste*, Droz (“Textes littéraires français”), Ginebra, 2001, p. 221 (ls. 3153-3157).

¹⁵¹⁶² WIENBECK, Erich – HARTNACKE, Wilhelm – RASCH, Paul (eds.), *Aliscans. Kritischer text*, Slatkine Reprints, Ginebra, 1974, p. 6 i ss.

¹⁵¹⁶³ CAUNEAU, Jean-Michel – PHILIPPE, Dominique, *Le Jeu des échecs moralisés* de Guillaume de Saint-André, dins *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, t. 103, núm. 1, 1996, ps. 7-65 (p. 41).

¹⁵¹⁶⁴ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 95. Reprén la idea en ÍDEM, Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: “Historia de Jacob Xalabín”; “Curial y Güelfa”; “Tirante el Blanco”* (reed. de la trad. a l'espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003, p. XXX.

¹⁵¹⁶⁵ BOLLERY, Joseph, *La Bretagne de Villiers de l'Isle-Adam. Histoire, généalogie, biographie, tourisme et littérature. Illustrations et documents inédits*, Les Presses bretonnes, Saint-Brieuc, 1961.

deduït un origen bretó per a dita família, quan en realitat es tracta d'una branca familiar dels Villiers de L'Isle-Adam que arrelà a la Bretanya en el segle XVII, molt de temps després d'haver-se escrit el *Curial*. D'altra banda, s'ha de veure que els Villiers de L'Isle-Adam del segle XV foren fidels servidors de la casa ducal de Borgonya, amb la qual cosa no hi ha coherència possible que els faça encaixar com a enemics de Curial, un home que –com l'autor de la novel·la– és amic de Borgonya. Jean II de Villiers (1384-1437), senyor de L'Isle-Adam (a l'Illa de França, centenars de quilòmetres a l'oest de la Bretanya) fou l'home que expulsà els Armanyac de París el 1418. Felip el Bo el designà llavors mariscal de França. Més avant se'l condecorà amb un dels primers collars del Toisó d'or de Borgonya (1430). El seu fill Jacques I de Villiers (ca. 1420-1472), senyor de L'Isle-Adam (1437-1472) fou també un cavaller molt acostat a Felip III de Borgonya i prengué part en el famós Vot del Faisà (1453).¹⁵¹⁶⁶

Així que convindrà descartar qualsevol relació entre el Vilahir del *Curial* i la branca noble dels Villiers. Alternativament, observem amb curiositat el nom de Sauvage de Villiers ('Salvatge' de Villiers)¹⁵¹⁶⁷ del mentor que la viuda Valentina Visconti, el 6 de desembre del 1407, elegí per a tutelar un adolescent duc Charles I d'Orléans. Comptava aquest amb 14 anys d'edat i s'acabava de quedar orfe de pare, per l'assassinat de Louis I (23 de novembre) instigat pel partit dels Borgonyons. Sauvage és un personatge obscur i ben poc documentat, que exercí durant algun temps de conseller i camarlenc del jove Charles, quan aquest vivia guardat al castell de Blois per temor de la mare a que fóra objecte d'algun atemptat.¹⁵¹⁶⁸ No obstant la proximitat del Vilahir de la novel·la al duc d'Orleans, aquell Sauvage era ben llunyà en el temps respecte del moment d'escriptura. Difícilment resultaria reconeixible pels destinataris de l'obra literària.

Si optem per similituds toponímiques, existeix un llogaret de *Villair* a la Vall d'Aosta,¹⁵¹⁶⁹ sobre la ruta que connecta Milà amb Ginebra i el centre d'Europa,¹⁵¹⁷⁰ que

---

¹⁵¹⁶⁶ Sobre aquesta família, vegeu PATTOU, Étienne, Familles de L'Isle (-Adam), de Villiers, et de Villiers de L'Isle-Adam [2007], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Villiers-de-L-Isle-Adam.pdf>>, consultada en març del 2016.

¹⁵¹⁶⁷ No es tractava d'un nom, sinó del llinatge *Sauvage*, corrent a Villiers-le-Bel (l'Illa de França), la mateixa localitat d'on prengueren el nom els senyors de L'Isle-Adam. Vegeu GUADAGNIN, Rémy – RENAUX, Dominique, *Histoire de Villiers-le-Bel*, Villiers-leBel, 1975, ps. 270-272.

¹⁵¹⁶⁸ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, ps. 64-65.

¹⁵¹⁶⁹ FERRARI-BRAVO, Anna (coord.), *Torino e Valle d'Aosta*, Touring Club Italiano ("Guida d'Italia"), Touring Club Italiano, Milà, 1996 (9a. ed.; 1a., 1914), p. 651.

potser haguera oït nomenar l'autor del *Curial*; especialment si fou algú, com deduïm, vinculat durant anys a la Llombardia. Els habitants d'aquella vall tenien reputació de muntanyesos i salvatges. Exactament així ho expressa el cronista savoia Du Bois (cortesà de Lluís I de Savoia des del 1445), en la seua *Chronique de la maison de Challant* (1460-1465), on relata les gestes d'una conflictiva família d'aquesta procedència. Comença el relat descrivint la vall alpina d'Aosta, que situa “entre montaignez et réputé d'aucuns sovaige”.¹⁵¹⁷¹ Una de les activitats més importants dels aostans era la caça de senglars. Encara hui dia, cada mes d'agost, al costat mateix de Vilahir, té lloc una *Fiha di Sanglier* o ‘Fira del Senglar’.¹⁵¹⁷² El topònim savoia hauria pogut actuar com un estímul creatiu a l'hora d'idear el llinatge del peculiar cavaller amb aspecte salvatge, però el fet d'adreçar la novel·la presumptament a un públic napolità, no familiaritzat amb toponímia alpina, fa més viable la interpretació pseudoetimològica. És a dir, que facilita la consideració humorística o satírica d'un personatge anomenat *VAQUER*, de llinatge *VILÀ* i personalitat *IRacunda*,¹⁵¹⁷³ que pretén ser el millor cavaller del món, i del qual comencen a escriure's encomiàstiques biografies.

* * *

Caldria explorar, així mateix, la possibilitat que, al marge d'un possible record al bretó Du Guesclin (heroi literari dels Anjou), darrere del *SANGLIER* de *VILAHIR*, l'autor volguera suggerir la figura enemiga del **bastard de SAINT-VALLIER, Guillaume de Poitiers** (ca. 1420-Gènova, 1461). Aquest cavaller no era bretó, encara el seu cognom remetia a una regió, la de Poitiers, situada en els confins de la Bretanya. Així ho entenia tothom, i tractava de fer-ho veure la família, que deia procedir d'una “branche cadette” o branca secundària dels comtes de Poitiers; per bé que el cognom derivava realment

---

¹⁵¹⁷⁰ Des d'època romana, aquesta estratègica ruta passava de Milà a Ginebra per Ivrea, Aosta (on està Vilhair) i Annecy. Vegeu el mapa que representa AVEZOU, Robert, *Histoire de la Savoie*, Presses Universitaires de France, 1949 (2a; 1a, 1944), p. 14.

¹⁵¹⁷¹ DU BOIS, Pierre, *Généalogie des seigneurs de Challant* [1460-1465], reed. com: *Chronique de la maison de Challant*, a cura d'Orphée ZANOLLI, dins *Archivum Augustanum*, 4, Aosta, 1970, ps. 1-136 (p. 20).

¹⁵¹⁷² Pel 1919, el rei Victor-Manuel III d'Itàlia donà a l'estat les reserves de caça de senglars que la família reial posseïa des de feia segles a la vall d'Aosta. Hi ha notícies de caça d'ossos i senglars a la zona, per part dels comtes de Savoia, que es remunten al segle XIV. Vegeu GRIBAUDI, Dino, *Piemonte e Val d'Aosta*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torí, 1966, p. 164.

¹⁵¹⁷³ En la porta de la Llotja de València (segle XV), el pecat capital de la *ira* està al·legoritzat significativament per un porc senglar.

d'un lloc homònim dit *Poytieus* o *Peytieu* (formes ortogràfiques medievals, compartides amb l'actual Poitiers), del departament de Drôme, a la Provença.¹⁵¹⁷⁴

Guillaume era fill natural –concebut en una criada domèstica, de nom Béatrix– de Charles II de Poitiers (ca. 1400-1454), senyor de Saint-Vallier, al Delfinat (1428-1454) i governador de la Provença per Renat I d'Anjou pels anys 1437-1438;¹⁵¹⁷⁵ participant de la guerra napolitana i en el govern del Nàpols angeví (1438-1442).¹⁵¹⁷⁶ El mateix Charles de Poitiers era una persona de confiança del delfí de França, Louis de Valois i Anjou (futur Lluís XI), en els seus plans d'envair França i ocupar Milà (ca. 1446-1447), i pot relacionar-se amb el “comte de Poytieus” que fa costat al duc d'Orleans en el “torneig de Melú”.¹⁵¹⁷⁷ El bastard de Saint-Vallier es guanyà l'amistat i la confiança del mateix delfí Lluís, que el designà senescal de Valentinois i de Diois, i li encarregà delicades missions militars i diplomàtiques ja en la dècada del 1440. El 1448 esdevindrà senyor de Rochebrune, per investidura del bisbe de Valence, i el 1453, el mateix delfí li farà donació de rendes sobre Sozet,¹⁵¹⁷⁸ a banda d'altres beneficis. Implicat en un enèsim intent d'ocupació de Gènova per tropes franceses, morirà linxat per genovesos, l'any 1461, per haver demostrat un caràcter tirànic en el regiment de la ciutat.

Els afers que interessin en relació amb el *Curial* són els següents: En febrer del 1446, el delfí Lluís i el duc Lluís I de Savoia acordaren un projecte secret de repartiment de la Llombardia, quan aquesta fóra ocupada per un exèrcit francès.¹⁵¹⁷⁹ En maig del mateix any, el bastard de Saint-Vallier i Octavien d'Orléans viatjaren a Roma en nom del delfí a negociar amb el papa Eugeni IV, se suposa que un posicionament favorable seu a les opcions que tenia el duc d'Orleans d'esdevenir senyor d'Asti i de Milà.¹⁵¹⁸⁰ En

---

¹⁵¹⁷⁴ Prop de Mirabel-aux-Baronnies. Vegeu PATTOU, Étienne, *Maison de Poitiers, comtes de Valentinois et seigneurs de Saint-Vallier* [2008], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Poitiers-Valentinois.pdf>>, consultada en març del 2016, p. 1.

¹⁵¹⁷⁵ BIANCIOTTO, Gabriel, *Quête d'un traducteur*, dins *Le roman de Troyle*, Publications de l'Université de Rouen, Roà, 1994, ps. 44-255 (p. 132); RUFFI, Antoine de, *Histoire de la ville de Marseille*, Tipogr. d'Henri Martel, Marsella, 1696, vol. 1, ps. 269-270.

¹⁵¹⁷⁶ QUATREBARBES, Théodore de, *Œuvres complètes du Roi René, avec une biographie et des notices par M. le comte de Quatrebarbes*, Tipogr. Cosnier i Lachèse, Angers, 1845, vol. 3, ps. XLVII-XLVIII;

¹⁵¹⁷⁷ Com s'ha referit en el capítol precedent, II.3.10.

¹⁵¹⁷⁸ CAISE, Albert, *Cartulaire de Saint-Vallier*, J. B- Dumoulin – M. A. Combier – M. H. Goudard, Saint-Vallier (Drôme), 1870, p. 111.

¹⁵¹⁷⁹ El projecte quedà anul·lat arran de l'assassinat del seu artífex, el canceller savoia Guillaume Bolomier (setembre del 1446), segons DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, *Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447)*, dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (ps. 330-331).

¹⁵¹⁸⁰ RUN-DURAND, Justin, *Dictionnaire bibliographique et biblio-iconographique de la Drôme*, Librairie Dauphinoise, Grenoble, 1900; ed. facsímil per Slatkine Reprints, Ginebra, 1970, vol. 2, p. 385.

agost s'encetaren negociacions entre el delfí i els genovesos Campofregoso, opositors al rei d'Aragó, refugiats a Niça (eixida al mar de Savoia), per a planejar el derrocament del govern proaragonés de Bernabò Adorno. Aquestes negociacions foren conduïdes per Tanneguy du Chatel, Charles de Poitiers i el seu fill Guillaume, bastard de Saint-Vallier. Tots tres atorgaren el vistiplau a un acord (21 de desembre del 1446) on es preveia l'assalt conjunt a Gènova; el "protectorat" sobre aquesta de França, i el planejament d'una guerra de reconquesta de Nàpols pels Anjou i Gènova.¹⁵¹⁸¹

Simultàniament, en la mateixa tardor del 1446, el delfí enviava ambaixadors a Milà –potser el mateix Saint-Vallier– per a proposar ajuda al duc Filippo Maria Visconti (aliat amb el rei d'Aragó des del 1435). Aquest tenia l'exèrcit de Venècia als afores de la capital, en previsió de recomençar l'ofensiva en la primavera del 1447. El duc havia enviat emissaris al delfí i a Tours, al rei de França (17 d'octubre-novembre),¹⁵¹⁸² però Alfons el Magnànim s'avançà estratègicament als francesos, amics interessats d'un prestigiós però "pidolaire" duc d'Orleans. El d'Aragó envià un exèrcit de Nàpols a la Llombardia (octubre del 1446), acompanyat pel seu ambaixador habitual a Milà, Enyego d'Àvalos. La proposta francesa (enviar-hi un exèrcit a la fi de març) fou ajornada *sine die* en la primavera del 1447 per l'oportuna intervenció del rei d'Aragó i el seu emissari. L'acord proposat pels francesos preveia la cessió d'Asti –plaça del Piemont ocupada pel Visconti– al seu legítim titular, el duc d'Orleans, i l'ocupació de Gènova pel delfí Lluís, coordinat amb Tanneguy du Chastel, governador de Provença per Renat d'Anjou, en cooperació amb el financer Jacques Cœur i amb el ministre de la cort –i conseller alhora del duc d'Anjou– Bertrand de Beauvau.

En teoria, els francesos, tenint Asti –la porta de la Llombardia– per base d'operacions, prestarien ajuda al duc de Milà per a recuperar Bèrgam i Brèscia de mans de Venècia. Però, en realitat, el que es pensava realment era en una successió del duc (que moriria en agost del 1447) pel seu nebot Charles I d'Orleans i Visconti. Es volia evitar, doncs, que Alfons el Magnànim fóra designat hereu testamentari de Milà, com de fet succeí, i optara també a ensenyorir-se legítimament del riquíssim ducat.

Amb aquestes previsions, i sota comandament de Charles de Poitiers, senyor de Saint-Vallier, i del seu bastard Guillaume, el delfí Lluís concentrà les seues tropes francoprovençals a Niça i llançà l'assalt de Gènova per via marítima (gener del

---

¹⁵¹⁸¹ El document el signà Giovanni Ludovico di Fiesco per la part genovesa. Vegeu PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896, vol. 1, ps. 186-187; DU FRESNE, G., *Un chapitre d'histoire diplomatique...*, p. 339.

¹⁵¹⁸² DU FRESNE, G., *Un chapitre d'histoire diplomatique...*, p. 333-334.

1447).¹⁵¹⁸³ La invasió no fou terrestre, com havia previst el rei d'Aragó, que en novembre del 1446 havia acantonat a Ventimiglia, la frontera lígur amb Niça i la Provença, un exèrcit de catalans sostingut, amb la caixa del tresor del duc de Milà, per Enyego d'Àvalos. Aquest es desplaçava sovint entre Milà i Ventimiglia, i passava lògicament per Pontestura i Alba, per a portar personalment els diners de la soldada.¹⁵¹⁸⁴ La geografia i la toponímia llombardes de *Curial e Güelfa* li eren, doncs, ben familiars. Així mateix, també solia desplaçar-se a Gènova per a donar suport als amics del rei d'Aragó.

En l'operatiu de primeries del 1447, s'embarcaren l'arquebisbe de Reims, i Tanneguy "del Chastell" que governava Provença pels Anjou (dos personatges que ressonen en la ficció curialesca); el financer i tresorer del rei de França, Jacques Cœur; Bertrand de Beauvau, senyor de Tigny (del qual es tracta més avall, per ser el referent històric de "Guillalmes de la Tor"), i Giano de Campofregoso, cap dels genovesos francòfils. Giano esdevingué dux el 30 de gener, però no respectà l'acord. Expulsà els Saint-Vallier de Gènova i es declarà plenament independent. S'ocupà de finançar l'expedició l'esmentat tresorer, que recobrà els diners invertits. Així consta en una pòlissa de la tresoreria reial datada el 26 de maig del 1447:

"Audit Jacques Cœur, la somme de XXXIIIIIM CCCLXXV l. t., laquelle il a mise et despencée (...) en la compagnie de messire l'arcevesque de Reims, le sire de Saint-Valier, messire Tanguy du Chastel, messire Jehan de Jambes, Guillaume bâtard de Poitiers, Karles de Castillon [dels napolitans Castiglione], et plusieurs d'autres gens notables, envoiez du part ledict seigneur [el rei] à la poursuite de recouvrement qu'il esperoit avoir de la ville et seigneurie de Jennes, tant en soude, armament, avictuallement de plusieurs grosses naves, gallées, galliotes et autres fustes, qui par longtemps son esté tenues seuldoyées, armées et antaillées pour le dit fait ès ports de Provence, et autres grans despenses qui, à certe cause,

---

¹⁵¹⁸³ MANDROT, Bernard-Édouard de, Un projet de partage du Milanais en 1446, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 44, París, 1883, ps. 179-191; ÍDEM – SAMARAN, Charles, *Dépêches des ambassadeurs milanais en France sous Louis XIe et F. Sforza*, París, 1916-1923, p. XI.

¹⁵¹⁸⁴ Com ja s'ha exposat en altres capítols, especialment, en el II.2.1 (geografia llombarda de la novel·la) i el II.3.5 (tractant de Tanneguy du Chastel).

ont esté faictes par la terre tant en ambaxades comme aussy pour l'armement...¹⁵¹⁸⁵

El bastard Guillaume de Poitiers havia rebut poders del rei Carles VII de França, que es proclamava *Ianuae dominus* des del 1444, per a prendre possessió de Gènova i esdevenir així una mena de nou “Boucicaut” (el mític cavaller, protagonista d’una biografia cavalleresca, que havia governat dècades abans Gènova pel rei de França). El seu caràcter, tanmateix, provocà dissensions amb els genovesos “et le bâtard”, segons Paul-Michel Perret, “fut perfidement expulsé du poste qu’il occupait.”¹⁵¹⁸⁶ Pocs dies després, des de Marsella (16 de febrer del 1447), “le bâtard [de Saint-Vallier] insistait pour que le Dauphin entrât personnellement en scène.” En els dies següents, es remorejà per Itàlia que el delfí i Renat d’Anjou preveïen envair la Llombardia des de Provença i imposar-s’hi per la força.¹⁵¹⁸⁷ Tanmateix, Carles VII de França, barallat amb el fill (havia expulsat poc abans el delfí de la cort, per conspirar contra ell) i ocupat en els seus afers nòrdics contra els anglesos, desaprovà la implicació de Renat d’Anjou en noves aventures italianes. A més a més, el duc de Milà acabava de consignar 94.000 ducats per a sostenir un exèrcit del rei d’Aragó durant els pròxims dos anys. Malgrat tot, Visconti jugava a dues bandes i negocià amb el delfí i amb Renat (16 d’abril del 1447) una possible ajuda contra Venècia, per si fallava el suport del rei d’Aragó. Tanmateix, la intervenció de D’Ávalos, íntim amic del duc i agent del rei d’Aragó a la cort de Porta Giove, aconseguí diferir l’acord (maig-agost del 1447), just abans del traspàs del mateix duc (13 d’agost del 1447).¹⁵¹⁸⁸ La desaparició d’aquest provocà el conflicte successori de Milà protagonitzat inicialment pel rei d’Aragó i el duc d’Orleans, en un moment d’escriptura del *Curial*; com es pot deduir pels noms citats en clau en “el torneig de Melú” (llibre II) i per la reconciliació de Curial i Orleans en el llibre III.¹⁵¹⁸⁹

El protagonisme del bastard de Saint-Vallier en l’acció diplomàtica de tres magnats francesos (el duc d’Orleans, el delfí de França i Renat d’Anjou) que projectaven la seua ombra sobre Itàlia, no devia passar gens desapercebuda a l’autor del

---

¹⁵¹⁸⁵ VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Chronique de Mathieu d’Escouchy*, ed. acura de Gaston DU FRESNE DE BEAUCOURT, Tipogr. Veuve de Jules Renouard, París, 1864, vol. 3, ps. 251-252 (doc. 8 de l’apèndix).

¹⁵¹⁸⁶ PERRET, P. M., *Histoire des relations de la France...*, vol. 1, p. 187. Vegeu també DU FRESNE, G., Un chapitre d’histoire diplomatique..., p. 343.

¹⁵¹⁸⁷ DU FRESNE, G., Un chapitre d’histoire diplomatique..., p. 347.

¹⁵¹⁸⁸ *Ibidem*, ps. 347-349.

¹⁵¹⁸⁹ Aspecte que s’ha tractat en el capítol precedent, II.3.10.

Curial. Si aquest fou el diplomàtic D'Ávalos, com suposem, amb major raó, ja que Saint-Vallier i ell mantenien un dur antagonisme en aquesta pugna: l'un, en pro dels francesos amics del duc d'Orleans; l'altre, propiciant que la casa d'Aragó esdevinguera “senyora de Milà”. S'explicaria així, no sols la satírica denominació de “Sanglier de Vilahir” per al personatge de ficció, que recordaria el de “bastard de Saint-Vallier”, sinó també altres detalls que no passarien despercebuts als coneixedors de l'autor de la novel·la. Com ara, una relació prèvia de D'Ávalos amb la família Saint-Vallier (1440-1443), no molt afortunada; la simbologia heràldica de l'*Ahur* que exhibeix el personatge de la ficció, i la paròdia d'un monstre-senglar com el “Geoffroy à la Gran Dent” del *Roman de Mélusine*, associat llegendàriament a la casa de Poitiers.

El coneixement que D'Ávalos tenia dels Poitiers de Saint-Vallier es devia a les negociacions empreses per Alfons el Magnànim (1440-1443) per a casar el seu fidel “criat” amb la dama més rica de la Calàbria, la marquesa de Cotró (*Cotrone*), Enrichetta Ruffo i de Poitiers.¹⁵¹⁹⁰ Aquesta era filla de Niccolò Ruffo i de la seua muller des del 1414, Marguerite de Poitiers, germana del Charles II senyor de Saint-Vallier més amunt referit, i tia paterna del bastard Guillaume. Les negociacions s'interromperen per la intromissió d'un magnat napolità, que es casà contra la voluntat del rei amb la rica hereva. Amb la qual cosa es descartà l'elevació d'Enyego a marquès de Cotró i es crearen un seguit de conflictes que no deixarien en ell bon record.¹⁵¹⁹¹

L'heràldica de la nissaga dels Poitiers de Saint-Vallier era: “D'azur, à six besants d'argent, posés 3, 2 et 1, *au chef d'or*.”¹⁵¹⁹² El fet que la part dominant de l'escut, el cap, fóra un camper d'*aur* pur, sense cap moble heràldic, podria justificar l'enigmàtic joc de mots parat per l'escriptor amb “aur” (or), “ahurt” (investida) i l’“ahur” (literalment, ‘auguri, sort’) que figura en l'estendard del Sanglier brodat en “lletres d'or molt grans”. El rival de Curial s'augura daurar encara més la seua biografia d'argent amb una nova victòria. Tanmateix, els seus repetits “ahurts”¹⁵¹⁹³ contra el cavaller savi i prudent –superior a ell, com a ésser humà temperat, racional i estudiós– no tenen cap

---

¹⁵¹⁹⁰ PONTIERI, Ernesto, *La Calabria a metà del seccolo XV e le rivolte di Antonio Centelles*, Nàpols, 1963, p. 106; CARIDI, Giuseppe, *La spada, la seta, la croce: i Ruffi di Calabria dal XIII al XIX secolo*, Falzea, Reggio Calabria, 1995; PESAVENTO, Andrea, Alle origini della provincia di Crotone. Da Nicola Ruffo, primo marchese di Crotone, alle fallite rivolte autonomistiche di Antonio Centelles, dins *La Provincia KR*, 1, Crotone, juliol 1996, ed. electrònica <http://www.archivistoricocrotone.it/ambiente_paesaggio/origine_provincia_crotone.htm>

¹⁵¹⁹¹ Més detalls sobre aquest conflicte nupcial i de poder, en el capítol I.3.3.

¹⁵¹⁹² PATTOU, É., *Maison de Poitiers...*, p. 1. La cursiva és nostra.

¹⁵¹⁹³ L'autor remarca reiteradament aquest substantiu, juntament amb l'or de les lletres, per tal que el lector o l'oient interpreten sense complicacions el transparent enigma.

efecte, i acaba sent humiliat. El llinatge matern de “vaquers” (*Vachier*) del qual provenia el bastard de Saint-Vallier –era fill d’una criada dels Alps– podria relacionar-se, així mateix, amb un caràcter molt donat a l’acció i poc a la reflexió, que hauria determinat l’expulsió del personatge històric de la república de Gènova, en febrer del 1447, i el seu ulterior llinxament popular en dita ciutat italiana, l’any 1461.

Més interessant que aquests indicis per a relacionar el Sanglier amb els Poitiers és la similitud existent –amb connexions intertextuals incloses¹⁵¹⁹⁴– entre l’home-senglar del *Curial* i el també zoomorf Geoffroy “à la Gran Dent” del *Roman de Mélusine*.¹⁵¹⁹⁵ L’excusa d’aquesta obra, molt divulgada en el segle XV per l’Europa central, era la de dotar les nobles cases dels comtes de Poitiers i dels Lusignan (reis de Xipre) d’un origen mitològic. Per encàrrec de Jean II de Berry, l’escriptor Jean d’Arras elegí la llegenda d’una fada anomenada Melusina i el seu fill mig senglar, molt popular al comtat de Poitiers, per a escriure en prosa *Livre de Mélusine, ou Noble histoire de Lusignan* en prosa (1387-1393). Poc després, un altre creador coetani, Coudrette (o *Couldrette*), reescrigué la mateixa història en vers, en una versió que titulà *Roman de Mélusine* (1401-1405).¹⁵¹⁹⁶ Ambdues obres tingueren immediatament una gran difusió, no sols a França, sinó també al nord d’Itàlia, on degué conèixer-les l’autor del *Curial*. Ja en les dècades del 1430-1450, en les festes savoianes i borgonyones solien aparèixer representacions d’una fada Melusina ja popular en ambients cortesans.

La llegenda parla d’un comte Aymar de Poitiers, germà del comte de Forez, que, a l’inici del relat, es troba caçant senglars en companyia del seu nebot Raymondin, el fill del comte, quan aquest mata accidentalment l’oncle. Raymondin és marit de la fada Melusina, de la qual procrea diversos fills. Entre ells destaca per la seua brutalitat Geoffroy à la Gran Dent, un home híbridat amb un senglar. S’ha comentat que els Poitiers de Saint-Vallier, volent ennoblir el nom de la família, es deien descendents dels comtes de Poitiers; cosa que explica que elegiren sovint el nom d’Aymar per als seus primogènits. Es documenten sis *Aymar de Poitiers* senyors de Saint-Vallier entre el

---

¹⁵¹⁹⁴ Vegeu el capítol II.1.4, que dediquem a les fonts franceses de la novel·la.

¹⁵¹⁹⁵ ROBLIN, Sylvie, Le sanglier et la serpente. Geoffroy la Grant’ Dent dans l’histoire des Lusignan, dins HARF-LANCNER, Laurence (ed.), *Métamorphose et bestiaire fantastique au Moyen Âge*, École Normale Supérieure de Jeunes Filles, París, 1985, ps. 247-285.

¹⁵¹⁹⁶ MORRIS, Matthew, Jean d’Arras and Coudrette: Political Expediency and Censorship in Fifteenth-Century France, dins *International Congress on Medieval Studies in Lalamazoo, Michigan*, 1999; ed. electrònica <<http://www2.unca.edu/postscript/postscript18/ps18.4.pdf>>; HOERNEL, Alexandra, Une transmission réussie: l’édition du *Roman de Mélusine*, dins LYSOE, Éric (dir.), *Signes de feu*, Orizons, París, 2009, ps. 207-220.

segle XII i el XIV. Invocaven amb aquesta reiteració onomàstica un parentiu amb els altres Poitiers, i amb el *sanglier* o senglar mitològic que parí Melusina.

Fixem-nos, a banda d'aquest detall, com un tal "Carles de Borbó" es troba entre els qui animen el Sanglier a desafiar Curial: "Aplegaren-se aquell jorn, en casa del duch de Bretanya, lo duch d'Orleans, e Carles de Borbó e (...) conclogueren que lo Sanglier combatés a Curial a cors per cors; e axí fonch deliberat. E lo Sanglier promés metre en obra aquest fet" (*CeG* II.76). ¿Quin significat pot tenir la cooperació d'aquest Carles de Borbó amb el duc d'Orleans, cap del partit francès rival d'Aragó i de Curial, i amb el duc de Bretanya, senyor natural del bretó...? La resposta és clara: El duc Carles II de Borbó i de Berry era el comte de Forez (1434-1456), és a dir, el continuador teòric de la nissaga del mític *comte de Forez* que engendrà Raymondin, marit de Melusina i pare del *sanglier* de la llegenda. D'altra banda, "Carles de Borbó" era el fill de Marie de Berry, filla del darrer duc de Berry, Jean II: el que encarregà a Jean d'Arras convertir la llegenda en literatura. Aquest últim detall, el d'un personatge citat amb nom i cognoms –Carles de Borbó– per a deixar clar de qui és parla, ajuda, en definitiva, a interpretar la figura satírica de Sanglier de Vilahir com una transposició literària del bastard de Saint-Vallier. La lluita que mantenen Curial i ell –deixant de banda ací les consideracions morals de tipus al·legòric– reflectiria d'alguna manera la pugna diplomàtica entre Enyego d'Ávalos (curial excel·lent) i Guillaume de Poitiers (cavaller arrogant).

Hi tindriem, doncs, com en altres episodis de la novel·la, una superposició de lectures: la lectura literal (el cavaller llombard contra el bretó), la lectura simbolicopolítica (Aragó contra Orleans), i una interpretació al·legòrica (*immanitas* contra *curialitas*). La primera és transparent i perfectament accessible a tota mena de públic oient. La segona lectura demana la confiança d'un cercle de lectors o d'oients informats sobre el cas diplomàtic, i sobre el context polític. Aragó és representat per Curial, *alter ego* en aquest cas de l'ambaixador D'Ávalos, estudiós de llibres i perfecte curial; Orleans delega la seua pugna en un Sanglier, que al·legoritza el bastard de Saint-Vallier, derrotat en el seu intent d'esdevenir un nou Boucicaut i dominar el nord d'Itàlia. La moralitat o exegesi filosoficomoral dels prototipus que representen Sanglier i Curial encara demana un major esforç intel·lectual per part d'alguns lectors (cavallers lletraferits, secretaris reials) amb coneixements erudits i literaris.

Aquests últims, els qui compartien amb l'autor l'amor per les lletres, llegirien la pugna entre Sanglier i Curial, també, com una lluita entre dos models de literatura i de vida de cort. Sanglier és una sàtira del cavaller medieval, el de la matèria de Bretanya i

la biografia meravellosa a l'estil del bretó Du Gesclin: un home brutal, arrogant i infrahumà, orgullosament analfabet, que es guia per instints i tendeix als extrems: adés animal, adés penitent; *hier vachier, huy chevalier*. Per contra, Curial representa el nou model de cavaller renaixentista, el de la “matèria d'Itàlia” que *volia* inaugurar l'escriptor: un home cortés, temperat i estudiós, que es perfecciona llegint Aristòtil, i que tendeix a la *virtus in medio* recomanada pels clàssics antics.

* * *

L'elecció l'apel·latiu faunístic **Sanglier** (moltes vegades enunciat com *lo Sanglier*, amb article determinant) obliga, al marge del que s'ha exposat fins ací, a detenir-se en un excurs sobre la tradició folklòrica popular i literària dels homes boscans i salvatges, assimilats a senglars, vigent a l'Europa medieval. L'escriptor, com sol fer amb altres antropònims o amb vocables comuns, alterna les formes ortogràfiques *Sanglier* (39 vegades; és l'emprada per presentar el personatge) i *Sangler* (48 esments), amb algun ocasional *Senglar* (2, traducció catalana del francès *sanglier*), *Sengler* (1) o *Senglier* (1, variant fonètica i gràfica del francès medieval).¹⁵¹⁹⁷

En l'etnografia medieval europea, la disfressa de senglar representava l'home salvatge, el boscà apartat de tota civilització, mig home i més animal. I no era estrany que els “homes salvatges” que acompanyaven les desfilades lúdiques de la Corona d'Aragó en els segles XIV i XV incorporaren elements zoomòrfics en la seua caracterització. En l'entrada de Joan I el Caçador a València, el 1373, “vint o pus hòmens salvatges, fort ben fets, ab diverses maneres d'armes salvatges, axí com rames d'arbre mal esporgades.”¹⁵¹⁹⁸ A la mateixa València, el 1426, el rei Alfons celebrà un

---

¹⁵¹⁹⁷ Aquesta premeditada alternança vocàlica crida l'atenció de MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596 (p. 554).

¹⁵¹⁹⁸ Citat per MASSIP, Francesc, De ritu social a espectacle del poder: l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.859-1.892 (p. 1.876); reed. dins *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-147 (p. 134). Vegeu també MASSIP, Francesc, Motivos caballerescos en el teatro medieval, dins PICCAT, Marco – RAMELLO, Laura (eds.), *Epica e cavalleria. Atti del Seminario internazionale (Torino, 18-20 novembre 2009)*, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2011, ps. 167-194 (ps. 167-169), on recorda la celebració en l'edat mitjana de “justes” de cavallers salvatges.

torneig “a la italiana” davant del Palau del Real, on combatien entre ells dotze homes salvatges amb robes fetes de cànem i coberts amb grans caps de cartó.¹⁵¹⁹⁹

En l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols, el 26 de febrer del 1443, els “cathalans” escenificaren un entremés o pantomima amb un castell de les Virtuts defés per deu cavallers amb corones i escuts reials d'Aragó, que s'enfrontaven dansant amb un conjunt atacant de deu homes salvatges.¹⁵²⁰⁰ Es volia representar un combat simbòlic entre les virtuts de la cavalleria, associades a la casa reial d'Aragó, i el desordre feréstec dels homínids salvatges. Francesc Massip interpreta que aquells bàrbars que atemptaven contra la virtut humana serien relacionats pels espectadors “amb els instints primitius i les actituds amorals o mancades de sentit virtuós, de consciència del ‘bé’, i que devien anar caracteritzats, com era habitual, amb el cos recobert de pèl i armats amb un garrot o maça.”¹⁵²⁰¹ En el *Curial* es reproduïx, si fa no fa, la pugna d'un cavaller virtuós, amic del rei d'Aragó, amb el salvatge francès.

Sanglier era a la França medieval un cognom i un sobrenom, relativament rar, però perfectament documentable en ambient cortés i cavalleresc. Per exemple, el fill del metge de la cort de Carles VII de França, Guillaume Sanglier, fou ennoblit el 1423 pel monarca i passà a servir-lo d'*écuyer tranchant*.¹⁵²⁰² Com a sobrenom, en temps del *Curial* destacava un gran noble i militar borgonyó, senyor de feus a les Ardennes (entre els actuals estats de Bèlgica i Luxemburg), anomenat Jean de La Marche o de La Marck, comte d'Aremberg i senyor d'Aigremont. Es guanyà l'epítet de *le Sanglier des Ardennes* “parce que ses soldats portaient ordinairement une hure de sanglier [una testa de porc senglar] sur leurs épaules”. Aquest Jean acompanyà el duc Felip III de Borgonya en la seua entrada a Luxemburg, en setembre del 1443: “le Sanglier d'Ardenne’, nommé le damoiseau Jean de La Marche, et autres grans personnages.”¹⁵²⁰³

---

¹⁵¹⁹⁹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428), dins GALÁN, Ángel – CARRETERO, José Manuel (eds.), *El alimento del estado y la salud de la “res publica”. Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa*, Universidad de Málaga-Red Arca Comunis – Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2013, ps. 291-308 (p. 297).

¹⁵²⁰⁰ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 203: “E entorn del dit castell anaven·X· cavallés ab corones al cap, ab sos escuts ab senyal real, e combatent-se ab ·X· hòmens salvatges, significant el dit senyor aver agut lo Realme ab la espasa en la mà per força d'armes, lo qual entramés fonch molt plasant al dit senyor rey.”

¹⁵²⁰¹ MASSIP, F., *De ritu social a espectacle...*, p. 1.876.

¹⁵²⁰² GAUER, Marc, *Histoire et généalogie de la famille Sanglier et de ses alliances*, ed. electrònica <<http://www.calameo.com/books>>, 2012.

¹⁵²⁰³ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, Paris, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 396).

Anton Espadaler¹⁵²⁰⁴ es fixava en la figura del fill i successor de Jean, Guillaume de La Marche, citat en la crònica de Philippe de Commines: “messire Guillaume de La Marche, ung beau chevalier et vaillant, très cruel et mal conditionné.”¹⁵²⁰⁵ No sols heretà l’epítet patern de *Sanglier* de les Ardenes, sinó que féu honor a dit sobrenom: assassinà el príncep-bisbe de Lieja el 1482; tres anys després fou capturant com un senglar, en una emboscada, i se’l decapità a Maastricht (1485).¹⁵²⁰⁶

Aquest Sanglier júnior és féu famós amb posterioritat al *Curial*. Tanmateix, l’anècdota dels caps de senglar dels soldats del Sanglier del 1443 podria haver arribat a oïdes de l’autor de la novel·la, com un indicador més dels models equivocats de comportament cavalleresc brutal que imperaven al centre d’Europa, o al “reyalme” de França *lato sensu*. També podria haver conegut l’autor de la novel·la que el comte Ferry de Lorena o *Harric de Lorreyne* (satiritzat en el “Harric de Fonteynes” del llibre I del *Curial*, per ser gendre i lloctinent de Renat I d’Anjou¹⁵²⁰⁷) solia portar per cimera de casc un cap de senglar, en les justes en les quals participava, com ara el *Pas du Perron o de la Joyeuse Garde* (Saumur, ducat d’Anjou, juny del 1446), celebrat per iniciativa del referit Renat d’Anjou: el *roy de Sicile* expulsat de Nàpols pel Magnànim.¹⁵²⁰⁸

El senglar era una peça de caça major molt cobejada per reis i per nobles de l’edat mitjana. Es coneixien aleshores a les corts europees tres modalitats d’esport cinegètic: la caça de l’ós i del senglar, atàvica i violenta; la del cérvol, noble i distant, i la falconeria, elegant i aristocràtica. Doncs bé, a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim i del seu fill, el duc de Calàbria, es practicaven totes tres modalitats, per ser ambdós uns grans aficionats a la caça.¹⁵²⁰⁹ A Alfons V d’Aragó, ja se’l documenta pels anys 1412-1416, sent encara príncep, caçant senglars pels boscos de Sant Cugat, Pedralbes i el Rosselló,

---

¹⁵²⁰⁴ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 95-96.

¹⁵²⁰⁵ COMMINES, Philippe de, *Mémoires*, ed. a cura d’Émile DUPONT, Tipogr. de Jules Renouard, París, 1843, vol. 2, p. 115 (i n. 1).

¹⁵²⁰⁶ TRAZEGNIÉS, Olivier de, *Le lis et le sanglier. Louis de Bourbon et Guillaume de La Marck (1456-1492)*, Éditions de l’Arbre, Brussel·les – París, 2008.

¹⁵²⁰⁷ Vegeu el capítol II.3.5.

¹⁵²⁰⁸ Ferry i el seu cap de senglar es representen en f. 22v del manuscrit Fr. F. p., XIV,4 de la Biblioteca Nacional de Rússia (Sant Petersburg). El cavaller combat contra el comte d’Eu, de la casa de Valois.

¹⁵²⁰⁹ SENATORE, Francesco, L’itinerance degli aragonesi di Napoli, dins *L’itinérance des seigneurs (XIVe-XVIe siècles). Actes du colloque international de Lausanne et Romainmôtier (29 novembre-1er décembre 2001)*. Cahiers Lausanois d’Histoire Médiévale, CLHM, Lausanne, 2003, ps. 275-325 (p. 304). Vegeu també RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 90-93.

a Catalunya.¹⁵²¹⁰ Tenint la cort a València, en la dècada del 1420, comptà amb excel·lents auxiliars de caça, com el mateix poeta i cavaller Ausiàs Marc, que escrigué (cant 10): “...si com lo senglar qui devalla del munt / pels cans petits, qui no el basten matar, / e baixa en pla, on veu alans estar, / vol e no pot tornar del pla en amunt.”¹⁵²¹¹

La pràctica venatòria valenciana que descriu tan gràficament el poeta (amb un pla i una muntanya que recorden la topografia de la Valldigna o la serra de la Calderona, prop d'Olocau, els llocs on solia caçar senglars el Magnànim) consistia a enviar uns gossos lleugers i amb bon olfacte a la muntanya, per tal que hi localitzaren algun senglar. Aquests el feien fugir cap al rampeu. Allí l'esperaven els caçadors amb uns potents gossos alans, com el representat en l'arc de triomf alfonsí de Castel Nuovo, a Nàpols. Els alans ajudaven els caçadors a abatre l'exemplar. Aquesta modalitat de “la chasse du sanglier au chien courant”, com se la coneixia en terres francòfones, continuava practicant-se a tota Europa, pràcticament igual, en el segle XIX.¹⁵²¹²

La intervenció dels cans, ajudants imprescindibles del caçador, no restava mèrits al paper d'aquest, consistent a assegurar la mort de la presa i, sobretot, a evitar que aquesta se'n fugira ferida i rabent. Tot cavaller havia de demostrar la seua virilitat en l'exercici, provant les seues forces amb les de la bèstia. Així es tracta de comunicar, per exemple, en una anècdota relatada en *El Victorial*, la biografia cavalleresca castellana de Pero Niño, comte de Buelma, escrita pels anys 1435-1448, en temps de *Curial e Güelfa*: “E viniendo los canes con un grand javalín, lançóse al río, e los canes con él. Este donzel Pero Niño veía en pos del puerco, ençima de un cavallo, e entró a nado en pos él. E andando ansí a nado por el río, firió el puerco, e matólo en el agua, e tráxole metido en la lança por el agua fasta la tierra, ayudándose el puerco.”¹⁵²¹³

En la dècada del 1440, el duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, probable dedicatari del *Curial*, practicava amb passió i quasi d'una manera constant, la caça. Segons els estudiosos, no era sols per a ell un símbol del seu estatus social, sinó una activitat realitzada de manera frenètica. En una lletra de Giannozzo Pandolfini a la senyoria de

---

¹⁵²¹⁰ ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (p. 280).

¹⁵²¹¹ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 324.

¹⁵²¹² Vegeu, per exemple, THOUIN, A. i al., *Cours complet d'agriculture théorique, pratique, économique, et de médecine rurale et vétérinaire, ou Dictionnaire universel d'agriculture*, Marchand, Drevet, Crapart, Caille et Ravier, París, 1805, vol. 12, p. 644.

¹⁵²¹³ DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial* [ca. 1435-36, 1445-48], ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, p. 337.

Florència (Aversa, 5 de maig del 1450), es diu que el rei havia oferit als ambaixadors un senglar acabat de caçar pel fill, que era molt amic dels Pandolfini: “ci mandava donare uno cinghiale, nella caccia del quale il duca di Calavria, suo figliuolo s’aveva facto grande male a una spalla, perchè gl’era caduto il cavallo adosso.”¹⁵²¹⁴

Per a demostrar les seues habilitats davant l'emperador Frederic III, allotjat a Nàpols en abril del 1452, l'intrèpid i corpulent *Ferrante d'Aragona* organitzà una batuda de senglars amb gossos al cràter dels Astroni, vora Pozzuoli. Hi assistiren l'emperador alemany, el rei d'Hongria, un nebot de l'emperador, el príncep de Tàrent, el duc d'Atri, el comte de Terranova, i altres nobles i cavallers. Una colla de deu joves caçadors, la dirigia Ferran com a “capo e maestre della caccia”, segons les cròniques. Ell mateix donà mort a moltes feres aquell dia, entre les quals destacà un senglar molt feroç i “tanto grosso [che] pareva una bufala, le sanne come spade.”¹⁵²¹⁵

En l'episodi del Sanglier de Vilahir, l'anònim escriptor construeix un símil venatori relacionat amb la caça de senglars amb gossos. Tracta al·legòricament els ducs d'Orleans, Bretanya i Borbó de “cans envejosos” de Curial (el caçador) que, “no per bé del Sanglier” (la presa), sinó per interès propi, cerquen el senglar dins el bosc i el trauen fora, com explicava també Ausiàs Marc, “stimulant-lo” amb mossos i lladrucs. Una vegada “mès ja dins lo parch” el senglar, ja no troba cap eixida, com no siga enderrocar un caçador que, en el cas de Curial, demostra ser més “savi” que ell. Els caçadors esperen la presa i n'estan a l'aguait al “portell” que tanca el parc...

És evident que aquesta descripció –usant a més el cultisme *selva* (llatí *silva*) i el gal·licisme *parch* (francés *parc*)– no té res a veure amb la caça de senglars al Rosselló, València o Nàpols, tal com l'havien coneguda o la coneixien els oients del *Curial*. Ací no hi ha la muntanya i el pla, com en el cant d'Ausiàs Marc. El que s'està exposant succintament¹⁵²¹⁶ és un record de batudes de senglars tal com es practicaven en corts del nord d'Itàlia, com la de Milà o la de Pontestura (el Montferrat). Allí hi havia uns grans tancats senyorials anomenats precisament *parcs*, que connectaven els castells de residència principesca o d'esplai cinegètic amb una densa forest ben pròxima. Els gossos s'hi endinsaven a la recerca dels porcs senglars. Quan en trobaven un, el dirigien cap al parc o recinte venatori, on l'animal quedava a mercé dels cavallers. Així

---

¹⁵²¹⁴ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salerno, 1997, ps. 50-51 (doc. 15).

¹⁵²¹⁵ LUPIS, Antonio, Per una storia della caccia aragonese, dins *Quaderni medievali*, 11, Bari, 1981, ps. 86-112 (ps. 89-90).

¹⁵²¹⁶ Com ja s'ha explicat en el capítol II.1.2, on tractàvem del gal·licisme o italianisme *parc*.

funcionaven les coses en les batudes de porcs habituals de la cort milanesa de Filippo Maria Visconti,¹⁵²¹⁷ on el futur gran camarlenc de Nàpols, Enyego d'Àvalos, passà molts anys de cortesà principal (1435-1440), senyor de feus (fins el 1444) i ambaixador a temporades del rei d'Aragó (1440-1447). De segur que conegué durant aquells anys i practicà de manera regular la caça de senglars en parcs senyorials. I és probable que ell mateix tinguera agençat un parc propi al seu castell rural de Scaldasole (a la Lomellina oriental): una de les fortaleses més impressionants de la Llombardia.

Els parcs amb portell i selva, i la praxi venatòria a la qual remet el *Curial*, era pròpia d'un estil de vida de l'aristocràcia francesa, que seria imitat pels grans senyors del nord d'Itàlia en el segle XV, i per la burgesia francesa en el XVI. Heus ací una interessant exposició del que entenia l'autor del *Curial* per un "parch", en mots del metge i impressor francès Charles Estienne (París, 1504-1564). El text és d'un manual de vida rural (*Praedium rusticum*, 1554) que el mateix autor traduï al francès el 1574 com *Agriculture et maison rustique*, pel gran èxit que tingué:

“PARC AUX BESTES SAUVAGES (assiette du parc et gouvernement des bestes sauvages y contennues).– A fin que ne deliassions rien en nostre maison rustique dequoy le pere de famille et seigneur de la metairie ne puisse tirer proffit et prendre son plaisir, voulons, selon la commodité du lieu, que l'on face des parcs pres de la metairie, esquels on tienne enclos liéures, chevreuls, sangliers et semblables bestes sauvages ; à fin que le maistre et seigneur du lieu se puisse quelques-fois se resiouyr et prendre ses esbats à voir la chasse de ses bestes. Et s'il estoig besoing faire un banquet, qu'on trovast de la viande aussi preste qu'en une cuisine ou gardemanger, outre la vente que tous les ans le bon mesnager peut faire de telles bestes. L'assiette du parc droit estre, s'il est possible, dans le bois de haute sustaye, en lieu enclos et fermé de murailles faictes de pierres de moëllon et de chaux vive, ou de bricques et de mortier de terre, ou de cloisons basties de paux de chesne (...). Il ne faudra laisser envieillir un sanglier plus de quatre ans, car il croist jusques à ce temps là, et apres il amaigrist de viellesse; parquoy pendant qu'il est en sa force et beauté le faut vendre...”¹⁵²¹⁸

---

¹⁵²¹⁷ Vegeu DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 101.

¹⁵²¹⁸ ESTIENNE, Charles, *Agriculture et maison rustique* [autotrad. francesa de *Praedium rusticum*, 1554], ed. a cura de Jean LIÉBAULT, Tipogr. de Jacques du Puys, París, 1586, llibre VIII, cap. XIX, ps. 364-365.

L'escriptor aprofita l'avinentsa de la comparança entre l'actitud d'en Vilahir i la d'un senglar acorralat en el "parch" per a carregar sobre l'efígie del cavaller brutal uns trets zoomòrfics, de caire caricaturesc, que justifiquen l'apel·latiu de Sanglier: "E axí ·l viu (...) ab la squena e coll eriçats, baxar lo cap, croxir les dens, afilant la una ab l'altra, e tot bavejant..." (CeG II.101). En l'imaginari medieval l'aspecte físic o corporal transmetia informació sobre l'ànima i la identitat de cadascú.¹⁵²¹⁹ D'ací l'estricta correspondència que té, en el *Mélusine* (1387-1393) de Jean d'Arras, el terrible aspecte de **Geoffroy à la Gran Dent** amb el seu comportament. El personatge en qüestió hi sol aparèixer encés "en colère", "furieux", "en rage", "hors de lui", etc.¹⁵²²⁰ És evident que l'autor del *Curial*, que devia conèixer aquesta obra i el *Roman de Mélusine* (1401-1405) de Coudrette, s'inspirà en Geoffroy per a dissenyar Sanglier. En el *roman*, es vol plasmar també aquesta correspondència entre deformitat física i monstruositat anímica: "Par Geuffroy à la Grant-Dent / Qui en fu cuer tan dolent." O també: "Geoffroy au Gran-Dent on m'appelle / a nul homme mon nom no cele."¹⁵²²¹

El *Geuffroy à la Gran Dent* recreat a partir de la llegenda per Jean d'Arras fou el sisé fill de Raimondin (que havia mort el comte de Poitiers confonent-lo amb un senglar¹⁵²²²) i de la fada Melusina, i el segon senyor del castell de Lusignan. Només nàixer ja impressionà pel seu aspecte, que recorda el de l'"espaventable mònstruo" Sanglier de Vilahir: "au naistre, il aporta sur terre ung grant dent qui lui salloit de la bouche plus d'un pouce. Et celluy fut moult grant, hault et bien formé, et fut fort à merveilles hardy et cruel, et tant que chascun doubtoit quant il fut en eage, qui en oyoit parler. Il fist en son temps moult de merveilles."¹⁵²²³ En altra versió del mateix relat, es llig: "ci fut granns, haulx et fort a merveilles, hardiz e crueulx. Chascun le dubtoit qui ne ouoit parler. Et fist moult de merveilles, ainsi comme vous orrez en l'ystoire."¹⁵²²⁴

¹⁵²¹⁹ HOUT, Sylvia, Dangerous embodiments: Froissart's Harton and Jean d'Arras's Mélusine, dins *Speculum*, 78-2, Cambridge, 2003, ps. 400-420.

¹⁵²²⁰ ARRAS, Jean d', *Mélusine ou La noble histoire des Lusignan*; ed. del manuscrit de la Biblioteca de l'Arsenal, cotejat amb variants d'altres manuscrits per Jacques VINCENSINI, Librairie générale française, París, 2003, *passim*.

¹⁵²²¹ COULDRETTE, Mellusine. *Poème relatif a cette fée poitevine, composé dans le quatorzième siècle*, Robin et L. Favre, Niort, 1854, ps. 135 i 151, respectivament.

¹⁵²²² ARRAS, Jehan d', *Melusine. Nouvelle éditée conforme a celle de 1478*, a cura de M. Ch. BRUNET, P. Jannet, París, 1854, p. 32 i ss.

¹⁵²²³ *Ibidem*, p. 117.

¹⁵²²⁴ ARRAS, J. d', *Mélusine ou La noble histoire...*, p. 294.

El factor determinant del sobrenom del personatge era “une dent qui lui yssoit hors de la bouche plus d’une pousse”.¹⁵²²⁵ Els seus “fets” –i, en certa manera, quasi tot el que es compta d’ell en *Mélusine*– causaven *merveille*, perquè estaven ideats per a una cultura, la medieval, on s’apreciaven molt els *mirabilia* sobre països llunyans, els éssers sobrenaturals i les fantasies màgiques. L’autor del *Curial* efectua una lectura satírica del personatge fabulós de Geoffroy, acompanyada d’una crítica interlineada als escriptors amics de “daurar” els fets, perquè ell pertany a un altre temps i a uns altres gustos literaris: el temps dels escriptors que aposten per relats versemblants. La seua literatura no es complau amb els *mirabilia*, sinó amb els fets quotidians, amb els comportaments creïbles i amb uns personatges amb rostre molt més humà. Les faules grotesques i meravelloses, des que Boccaccio les assimilara en les *Genealogie* a fantasies d’anciana a la vora del foc, eren considerades una literatura poc aconsellable per als cavallers d’una cort elegant. L’anònim del *Curial* rebutja les fantasies melusíniques, que tant agraden als semianalfabets cavallers francesos, i ofereix una sincrètica proposta “italocatalana”, basada en la paròdia amable dels llibres de cavalleries (*Tristany* i *Lançalot*), l’evocació dels bons trobadors i el culte a la matèria clàssica.

Les grans dents, una característica fisonòmica del Sanglier (“per ço com havie *les dens molt grans*”, se’ns diu, només presentar-lo) i el fet que tohom “comptava moltes maravelles” d’ell, semblen trets inspirats per l’home-senglar à *la Gran Dent* de l’exitós cicle literari de Melusina. D’aquest es diu: “je croy fermement que celluy au gran dent a le diable au corps”. La serenitat i la continència d’altres personatges del relat contrasta amb “la grant, horrible et ressongneuze fierté de Geuffroy à la Gran Dent.”¹⁵²²⁶ Quan el brutal Geoffroy s’assabenta que el seu germà Froimond s’ha desenganyat del món i s’ha fet frare (com farà el Sanglier del *Curial*), decideix venjar-se’n incendiant el monestir de Maillières.¹⁵²²⁷ Tothom s’admira de la seua ferocitat i crueltat diabòliques: “Qui est celluy grant dyable à la gran dent? Il semble estre moult cruel homme.”¹⁵²²⁸ El personatge evoluciona d’una manera radical, passant d’un extrem a l’altre, com el Sanglier de *Curial e Güelfa*. Es penedeix de sobte dels crims que ha comés i del seu comportament brutal, peregrina a Roma com a penitència (el Sanglier, a Jerusalem) i visita la muntanya de Montserrat (a Catalunya, a diferència de l’anònim del *Curial*, que

---

¹⁵²²⁵ ARRAS, Jean d’, *Mélusine ou La noble histoire des Lusignan*; ed. del manuscrit de la Biblioteca de l’Arsenal, cotejat amb variants d’altres manuscrits per Jacques VINCENSINI, Librairie générale française, París, 2003, p. 294.

¹⁵²²⁶ ARRAS, J., *Melusine. Nouvelle éditée...*, ps. 314 i 313, respectivament.

¹⁵²²⁷ *Ibidem*, p. 344.

¹⁵²²⁸ *Ibidem*, p. 383.

prefereix el Mont Sinaí). Allí es troba amb son pare, Raimondin, que s'ha fet monjo eremita, escandalitzat pels crims del seu monstruós fill. Després d'aquest períple de penitència i conversió, Geoffroy se'n torna de Barcelona a les seues terres pairals, i reconstrueix l'abadia monàstica que abans havia incendiat i arrasat.¹⁵²²⁹

La fada Melusina i el seu fill, aquell cavaller mig home mig senglar, formaven ja part del folklore cortesà de França, Borgonya, Savoia i el nord d'Itàlia quan s'escrigué el *Curial*. En canvi, tant l'obra com els seus personatges no despertaren cap interès a Catalunya, malgrat que una part de l'acció discorria al "desert" de Montserrat, com ja comprovà Jordi Rubió i Balaguer.¹⁵²³⁰ Són diverses les notícies de festes, entremesos, ornaments, etc. del centre d'Europa, en les dècades del 1430-1450, on apareixen referències a la fada Melusina i família. Per exemple, el 1432, en les bodes de la princesa xipriota Anne de Lusignan i Lluís de Savoia, príncep de Piemont, actuaren unes donzelles caracteritzades com Melusines.¹⁵²³¹ L'any 1443, al Pas de l'Arbre de Carlemany organitzat prop de Dijon per Felip el Bo de Borgonya, concorregué un cortesà del duc de Milà, Filippo Maria Visconti, el comte de San Martino, portant uns paraments de fantasia melusínica: una "femme (...) et, demourant d'icelle femme, estoit la queue d'un serpent vétortivée."¹⁵²³² El convit del Vot del Faisà, organitzat pel mateix Felip III de Borgonya a Lille, en febrer del 1454, l'ornamentació estava presidida per la maqueta del mític castell de Lusignan, amb una representació de Melusina al capdamunt.¹⁵²³³ Els cavallers que hagueren visitat aquestes corts, segurament, tindrien bona notícia del mite de Melusina. I, en el cas d'Enyego d'Àvalos, que havia viscut durant anys a Milà, on es llegia molta literatura francesa, es probable que haguera conegut la història en prosa i en vers.

---

¹⁵²²⁹ *Ibidem*, ps. 385-386.

¹⁵²³⁰ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, ps.173-174; trad. al català de *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953.

¹⁵²³¹ BABINET, Jérémie, *Mélusine – Geoffroy à la Grand'Dent: légendes poitevines*, París-Poitiers, 1847, p. 62.

¹⁵²³² LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerdt, Lovaina, 1645, p. 386.

¹⁵²³³ BABINET, J., *Mélusine – Geoffroy à la Grand-Dent...*, p. 63; BRUGIÈRE, Prosper (baron de Barante), *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a. ed.; 1a., 1824-1826), vol. 8, ps. 11-12; DE GIOVANNI-CENTELLES, Guglielmo, La projección mediterránea del Toisón de Oro, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 105-122.

El Sanglier framenor, eremita del Mont Sinai

Com s'ha vist, el cavaller arrogant que era Sanglier abans de ser humiliat per Curial, “no era content del món” després d'això, i opta per un canvi de vida radical, d'acord amb la seua tendència –denunciada pel rei de França– a no voler comportar-se moderadament; a deixar-se dur per instints poc racionals cap als “estremes”. De manera que “pres àbit de framenor”, “un àbit molt pobre”, i ingressa provisionalment en un monestir de franciscans mendicants, als quals imita demanant d'almoïna per l'amor de Déu, de taula en taula de la cort de França, rosegons de pa sobrer.

En aquesta sorprenent situació es retroben Curial i Sanglier. El primer, en sentir parlar de Déu i predicar el neòfit, no s'està de reprovar-lo per la seua elecció. Insinua que ha estat mal aconsellat. Sanglier respon que aconsellat per Déu, i Curial ironitza: “Ell vos faça salvar l'ànima”. El Sanglier capta molt bé la ironia, i s'indigna: “E com! (...) Dubtats que, puys yo, per servey de Déu, he relexades les vanitats del món, que Déu no ·m faça saul?” El dubte de Curial no és aquest, “mas he gran dubte que més vos haja mogut desesperança que amor. E no pus, al present, que aquesta plaça no és per aquest parlament” (*CeG* II.111). Per a Curial, la mort en vida que significa l'abandonament del món dels religiosos radicals, no representa cap acte d'amor, sinó una manifestació de mancança d'una virtut humana i teològica bàsica: l'esperança. Sanglier i Curial comparteixen un mateix Déu: el de la revelació cristiana.¹⁵²³⁴ El Déu del *Curial*, però, ha sigut *reconduït* filosòficament i racionalment pels preceptors de l'humanisme italià. Resulta innecessari recórrer a velles dicotomies maniqueïstes i atemoridores, com les de l'homilètica medieval o els frares moralistes lectors de sant Gregori (Déu-Diable, cel·infern, cos-ànima, riquesa-pobresa, món-ascetisme, pecat-virtut, salvació-condemnat, etc.) per a saber si un home és o no virtuós. Per a l'anònim de *Curial*, el que pertoca és comprovar si el seu comportament s'ajusta a l'estil de vida recomanat pels grans savis de l'Antiguitat pagana. Si l'home és honrat i virtuós, s'acord amb el criteri aristotèlic de cercar la virtut en la temperància i no en els extrems, lògicament se salvarà, sense haver d'abandonar en cap cas la seua digníssima condició d'ésser humà.

---

¹⁵²³⁴ El Déu del *Curial* és un déu col·loquial i paisatgístic. “Déu” és partícula conversacional ineludible: tot es pronuncia “en nom de Déu” (vots, salutacions, comiats, pregàries i anhels) i tot s'esdevé gràcies a Déu, però sense que hi intervinga massa. Com a ésser primordial, és una font imprescindible de vida, bellesa, riquesa, justícia i consolació, que quan pertoca interactua amb la Natura. És omniscient, benigne, tutelar i retribuïdor: “Déus, qui està de sobreguarda e veu los coratges de tots, havent equal cura de totes creatures” (*CeG* II.2) Però es manifesta, no com una potència íntima que predisposa al diàleg interior, a l'estil del déu de la *devotio moderna*, sinó com un president de la cort celestial que *decora* tots els aspectes de la vida social sobre la terra. Només cal contemplar la composició d'un retaule gòtic del temps, per a comprendre aquesta posició eminent i jeràrquica d'un Déu *exterior* a l'home.

La lectura que fan de la *conversió* radical de Sanglier els altres cortesans –que ploren amargament els seus pecats, es torben davant la sorpresa, esdevenen muts i compungits, s’amaguen peneditos pels racons...– és una lectura de cor: sentimental, instintiva, passional; tan emotiva com poc reflexiva. La interpretació de la conversió que efectua el rei de França és filosòfica, d’acord amb un Aristòtil reinterpretat pels humanistes per a servir de guia als estudiosos, però també conté apreciacions antropològiques *avant la lettre*. Constata així el rei que els francesos són una mica com Sanglier: quan se senten desesperats, expien els pecats peregrinant o retirant-se a una ermita. El judici que emet Curial és racional, reflexiu i irònic, en concordança amb les lectures de filosofia moral de l’escriptor, clàssiques i humanístiques. No obstant això, el debat intel·lectual o “parlament” sobre si la vida contemplativa és un camí recomanable per als moderns cavallers, no té encaix ni cabuda en aquest episodi o “plaça”. Caldrà esperar al llibre III per a tornar sobre la qüestió.

El monestir franciscà de París és un destí provisional per al nou Sanglier i les seues angoixes espirituals. El cavaller convers en frare trobarà el seu lloc de definitiva redempció al desert del Mont Sinaí. En la mítica muntanya, on en temps de Moisés la divinitat es manifestà als homes,¹⁵²³⁵ es localitza l’isolat monestir de Santa Caterina, freqüentat pels peregrins d’Occident que feien el viatge a Terra Santa. Un d’aquells peregrins serà, precisament, Curial, que, en tornar de Jerusalem a Alexandria, travessa pel Sinaí on passa nou dies, se suposa que pregant i meditant, com la resta de peregrins, encara que l’autor no entra en detalls sobre la religiositat del protagonista. Allí coneix “un sant frare” que “havia fama de molt santa persona”, Sanglier, i el cavaller no el reconeix. Aquest li confessa la seua desgràcia en amors i, paradoxalment, ara és ell el qui ha caigut literalment en “desesperança” (*CeG* III.8), és a dir, en la mateixa situació que –segons ell– havia porta Vachier de Vilahir al seu retir espiritual.

En aquestes condicions, Sanglier –que sap massa bé amb qui parla– l’aconsella com faria un confessor,¹⁵²³⁶ encara que el consell acaba transformant-se en un extens

---

¹⁵²³⁵ Sobre la possible simbologia d’aquesta i altres muntanyes del *Curial*, debat DIFRANCIS, Joe, A study of *Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d’Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d’abril de 1979)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178 (p. 175).

¹⁵²³⁶ MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462 (p.) interpreta literalment el fet que Curial estiga “confessat e penedit” (*CeG* III.0) com una redempció de la “cayguda” del cavaller (*ibidem*) en clau de penitència. La seua regeneració “té una dimensió religiosa, entre penitència i purgatori”, encara que l’autor treballa aquest assumpte –al nostre parer– com un eco paròdic

sermó; en una exhibició d'*ars praedicandi* (CeG III.9-10) farcida de tòpics¹⁵²³⁷ i no exempta d'elements paròdics i satírics.¹⁵²³⁸ Curial es queixa de la Fortuna per haver-lo maleït i Sanglier aprofita l'avinentesa per a dissertar sobre la Fortuna com a servidora de la Providència divina, ajustant el seu discurs a l'autoritat de Boeci.¹⁵²³⁹

La Fortuna és voluble, però no s'ha de maleir, perquè depén de l'acció divina i beneficia l'home fins i tot quan el perjudica, perquè li ofereix l'oportunitat d'esmenar-se i salvar l'ànima. La mateixa Fortuna que havia fet de Curial "lo millor e pus valent cavaller", li mostrava ara les seues "feres e brues espatles" per tal que no s'ofegara en el "golf de vanitat"¹⁵²⁴⁰ i salvava l'ànima. Aquell que havia gaudit de "les vanitats del món", ara és convidat a beneficiar-se de la glòria divina: "que après de la glòria terrenal te venga la celestial", que és considerada pel predicador com l'autèntica "glòria de llibertat".¹⁵²⁴¹ Per a obtenir-la, ha de confessar els pecats, penedir-se'n, purificar l'ànima i dedicar-se a una vida contemplativa, lluny de les "terrenals follies" i a l'espera de la glòria de "paraís". Sanglier posa els màrtirs d'exemple i li promet un món on ningú no l'envejarà: "no hauran enveja de tu", "la mísera enveja no ha loch; no cobejarà algun los béns teus". Realment, com es veurà a la fi del llibre, el pensament cavalleresc de Curial,

---

de la vella literatura cavalleresca, sense insistir en aspectes transcendents, com sí que fa molt dràsticament Sanglier. Però el Sanglier és un personatge més; no representa la veu ni el pensament de l'autor, molt més concordants amb la manera de ser, parlar i comportar-se de Curial. Per això el mateix autor obri les portes a una interpretació irònica del sermó-confessió de Sanglier, en base a frases del tipus "lo diable, qui estimulava axí fort" Curial perquè oblidara les amonestacions de l'eremita.

¹⁵²³⁷ En TODRÀ VILLARDELL, Albert, "*Mestre Vicent ho diu per spantar*". *El més enllà medieval*, Tesi doctoral, Departament d'Història de l'Antiguitat i la Cultura Escrita, Universitat de València, València, 2006, es pot trobar tot un repertori de tòpics de la predicació medieval, que l'anònim del *Curial* rescata i plasma de la manera més sintètica i econòmica que pot.

¹⁵²³⁸ Els tractadistes de l'humanisme castellà de la segona meitat del segle XV manifestaven estar bastant saturats per la "retòrica frairiega" que tot ho envaïa. Vegeu CAPPELLI, Guido M., Preliminar, dins *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el "De vita felici"*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002, ps. 11-25 (p. 20). Parodiar humorísticament aquesta retòrica fraresca, en cas de l'anònim *Curial*, era també una demostració de protesta per aquesta saturació ambiental.

¹⁵²³⁹ Amb idees típicament boecianes i alguna connexió intertextual. Vegeu el capítol II.1.7, on es tracta de Boeci en el *Curial*.

¹⁵²⁴⁰ Es tracta del "*sinus vanitatis*" de l'*ars praedicandi*, basat en els ensenyaments del frare dominicà i cardenal de Santa Sabina Hugues de Saint-Cher (ca. 1200-1263): SAINT-CHER, Hugues de [Hugo de S. Charo], *Opera omnia in universum vetus et novum*, Societas Bibliopolarum, Lleó de França, 1645, vol. 6, p. 232 (*Evangelium secundum Lucam*, cap. 16).

¹⁵²⁴¹ Concepte fraresc i tòpic deutor de la doctrina de MARCY, Henri de [Henricus de Castro Marsiac], *De peregrinante Civitate Dei*, ed. electrònica dins Corpus Corporum. *Repositorium operum latinorum apud Universitatem Turicense*, Universitat Zurich, Zuric, s. d. <mlat.uzh.ch> consultada en novembre del 2014. Aquest autor critica la falsa "*gloria libertatis*" dels antics romans, basada en l'avaricia (305b), de la qual "*Christus nos liberavit*". Els cristians són, per tant, lliures i, en tant com serveixen Crist, regnen: "*sevientes, cui servire regnare est. Est et alia gloria libertatis, qua non solum a supra dictis, sed ab ipsorum etiam elementorum huius mundi servitute cives nostrae civitatis liberos esse gloriantur, ut iam non serviant in vetustae litterae, sed in novitate spiritus consummentur*" (306c).

expressat pel mot heràldic *Ans anvie que pitié* (*CeG* III.99)¹⁵²⁴² no contempla en absolut aquesta via d'escapatòria del món. A més, el frare interpreta la dicotomia cos-ànima d'una manera tan medieval com simplista: els membres del cos declaren la “guerra” a l'ànima buscant els plaers. S'exclou l'epicureisme moderat dels humanistes, que donava cobertura ideològica als plaers sensuals i als luxes aristocràtics.

Sanglier entén els plaers naturals de la vida com una “cadena”¹⁵²⁴³ i una presó. El cavaller, si vol salvar-se, haurà de renunciar a les bones viandes, que plauen al cos, per a proporcionar un millor aliment espiritual a l'ànima. També a l'amor, que el religiós sols entén com un reclam per al pecat de la carn i un passaport per a l'Infern: “carnaces vils e pudents” (el binomi adjectival *vils e pudents* es repeteix sovint en textos de Francesc Eiximenis, moralista de la fi del segle XIV, i també en el *Curial*). Continua la seua argumentació l'eremita posant-se ell mateix d'exemple, ja que gràcies a ser derrotat per Curial havia descobert la vertadera vida. Incidint encara més en els tòpics de la predicació medieval, Sanglier recorda després l'exemple d'Amicles: l'humil pescador que, refugiat en la pobresa, no temia cap enemic, al contrari que el gran Cèsar. Es tracta d'una anècdota de la *Farsàlia* de Lucà, que els religiosos havien instrumentalitzat des del segle XII per a propugnar la pobresa evangèlica, i que havien convertit els sermonadors en un tòpic molt rebregat.¹⁵²⁴⁴ L'autor de la novel·la fa ací una crítica d'aquesta utilització adulterada dels textos clàssics pels predicadors presentant un Amicles que, “alegre, cantava e apareixia en les places” en temps de guerra i tribulació..., com una mena de pescater de seny curt. Les notes de color popular que el confessor imprimeix al seu llenguatge –a l'estil d'un sermonador de l'època– són perceptibles per l'oient o lector contemporanis com una mena de sermó paròdic. La primera part d'aquest sermó conclou amb l'enèsima crida a deixar de costat “les vanitats mundanes” per a evitar que “lo diable” s'emporte l'ànima del pecador.¹⁵²⁴⁵

---

¹⁵²⁴² Sobre la procedència literària i el significat d'aquest proverbi grec, vegeu els capítols II.2.3 (mots heràldics) i II.1.7 (Píndar).

¹⁵²⁴³ La “*Diaboli catena*” o “*catena vitiorum*” és un altre dels in comptables tòpics del sermó paròdic. El motiu al·legòric prové del fet que Venus, Juno i altres déus dels pagans eren representats amb una cadena a les mans. El pecador està encadenat a la luxúria i l'avarícia, i només amb la força de humilitat pot rompre aquesta cadena. Agustí d'Hipona parlava de la “*catena pedum*” com a sinònim de l'avarícia, ja que impedia l'ànima humana remuntar cap a la perfecció celestial: “*erit tibi avaritia catena pedum: ultra progredi nonpotes*” (*In Epistolam Ioannis ad Parthos*, X,v,25).

¹⁵²⁴⁴ Més detalls en el capítol II.1.7, on es tracta de Lucà.

¹⁵²⁴⁵ Com observa SANSONE, Giuseppe-E., Pròleg, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i 'la Caixa', Barcelona, 1979, ps. 9-16 (p. 12), tot el discurs del Sanglier descansa sobre “una motivació cristiano-moralística, tota ella resolta en l'antinòmia, d'elemental maniqueisme, entre Déu i el Diable, entre bé i mal.”

En aquest moment, Sanglier revela la seua identitat a Curial, la reacció del qual potser no era la que esperava el predicador: “Oh, santa Maria! (...) ¿E com se pot fer que us siats tan abaxat e doblegat a passar aquesta vida?” (*CeG* III.10). Per a un cavaller del segle XV, orgullós de la seua privilegiada llibertat, de la pertinença al noble estament militar, la vida d’un pobre frare mendicant era tan degradant com indesitjable. Especialment si aquest és un noble o cavaller, resident a la cort de Nàpols –a la qual es destinava presumptament la novel·la *Curial e Güelfa*– que comparteix amb Alfons el Magnànim i el seu amic Giannozzo Manetti el nou concepte de *dignitatis hominis* que defenen els humanistes. Immediatament, el Sanglier replica declarant-se seguidor de sant Francesc d’Assís i reivindicant, com a tal deixeble, “la pobresa e humilitat de Jesús”. Ell menysprea l’efímera riquesa i la vana ostentació de prínceps i cortesans, i prefereix viure “contemplativament”. Tot allò material forma part de la *miseria hominis* confutada per Manetti i companyia: “aquesta misèria que cuydes que sia algun bé”. És patrimoni d’aquells essers menyspreables que són els homes pecadors, quan les seues ànimes transiten per la vall de llàgrimes que és el món. Tot allò terrenal, caduc, efímer, mortal, per molt atractiu i resplendent que siga, no és res en vista de “les riqueses e honors celestials e terrenals”, com diu sant Bernat de Claravall.¹⁵²⁴⁶

Sanglier acaba d’encetar un atac contra el *modus vivendi* cortesà, cavalleresc, aristocràtic, que resulta indissociable de la idiosincràsia personal de Curial, i del mateix autor de la novel·la. Les “viandes”, les “dances”, les “jundes” o justes, els “torneigs”, les “festes”, els “preciosos ornaments” i les “batalles” componen un vistós catàleg de mostres de “vanaglòria” caduca, que no ajuda a la salvació de l’ànima. Si de cas, l’únic aspecte positiu de la vida del cortesà podria ser “alguna obreta de caritat” amb els pobres, tinguda en compte en el més enllà.¹⁵²⁴⁷ “Glòria e honor mundanal” són per a Sanglier el “lo guardó del diable” atorgat als pecadors. Recordem que l’escriptor ha

¹⁵²⁴⁶ Teòleg medieval que COSTA, Ricardo da, *Curial e Güelfa*, caballerías, cortesías y humanismo, dins *Simposi Internacional ‘De Ramon Llull a ‘Curial e Güelfa’ i ‘Tirant lo Blanch’*. Clàssics, història, traducció i cultura a la Corona d’Aragó (Universitat d’Alacant, novembre 2011), ed. electrònica <<http://www.ricardocosta.com/artigo/curial-e-guelfa-caballerias-cortesias-y-humanismo>>, p. 15, n. 56, reslaciona amb aquestes apreciacions del Sanglier.

¹⁵²⁴⁷ S’estan menystenint un argument de reivindicació dels laics que desplega Coluccio Salutati (*De seculo et religione*, II,3) i recull Enric de Villena en les seues glosses a l’*Eneida*: on diu que la religió no és solament “aquella religión anthonomasica que los hombres de orden [professos en ordes religiosos] guardan su çierta regla e ábito, mas dígolo de aquella que se puede por todos guardar en cualquier de los estados e creencias, es a saber: la cultura de las obras piadosas.” Citat per CÁTEDRA, Pedro Manuel, Enrique de Villena y algunos humanistas, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 187-203 (ps. 201-203). Villena ja sosté que, a l’home virtuós, no li calen hàbits per a demostrar la seua religiositat (p. 203).

promés “lo guardó de lurs treballs” als dos amants, Curial i la Güelfa: una recompensa que al final de la novel·la sembla que s’enduu principalment Curial, i que consisteix en “glòria mundana” (*CeG* III.99), “principat e muller” (*CeG* III.100).

Somoguts els fonaments de la vida curial, el religiós aprofundeix en la diatriba contra la cultura cavalleresca menyspreant els seus símbols i tòtems literaris, amb el recurs retòric a l’*ubi sunt*: Electra; o els troians Príam, Hèctor, Paris, Troilos, Deífob i Hèlenos; o Agamèmnon i els reis de Grècia. Tret del primer personatge, que l’autor coneixeria a través de les *Genealogie deorum* de Boccaccio,¹⁵²⁴⁸ la resta són guerrers de la matèria de Troia en general i de les populars *Històries troianes* en particular. Aquesta obra era molt llegida en el previsible ambient de recepció del *Curial*. El frare fa una condemna cristiana dels herois dels pagans: els compara despectivament amb els màrtirs i sants de l’Església, i els llançar “en los inferns”.

Criticada així la vida cortesa i els seus referents culturals, el Sanglier anima Curial, jugant amb el nom, a “ésser curial en lo cel”. Li prega que abandone les lectures profanes sobre “Sardanàpolus” (rei oriental efeminat, citat per predicadors i literats,¹⁵²⁴⁹ que accentua en aquest punt el caràcter satíric del sermó) i “Artaxerses” (en el cercle dels Guevara-D’Ávalos, a la cort de Nàpols, s’apreciava molt el *Llibre d’Esdres* o *Històries d’Artaxerxes*, on es parla també de Sardanàpal; el gran conestable Enyego de Guevara encarregà que l’arromançaren en toscà).¹⁵²⁵⁰ Recomana reemplaçar aquestes perniciosos lectures pels *Fets dels Apòstols* i les vides de sants, i seguir l’exemple d’humilitat i pobresa de “lo fill d’en Pere Bernadó”, sant Francesc d’Assís. Tanmateix, quan proposa al cavaller que practique una sèrie de virtuts, no s’estén sobre les virtuts teologals de la fe, l’esperança i la caritat. Sorprenentment, fa relació d’una sèrie de virtuts seleccionada pel filòsof neoplatònic Plotí, molt apreciat pels humanistes italians del *Quattrocento*, i coneguda per intermediació de Macrobi.¹⁵²⁵¹

L’atribució d’aquesta proposta de virtuts sense connotació teològica al franciscà del Sinaí confirma el caràcter satíric i el vessant humorístic intencionat que l’escriptor pretén imprimir al sermó. ¿On s’ha vist, si no, un sermonador típicament medieval influït pel neoplatonisme? L’autor sap perfectament per què ho fa. Perquè, com explica

---

¹⁵²⁴⁸ Sobre la presència d’aquesta obra en la novel·la, vegeu el capítol II.1.5.

¹⁵²⁴⁹ Vegeu TERRUSI, Leonardo, Sardanapalo in Boccaccio. Risonanze nascoste di un *Exemplum* medievale, dins BELLONE, Luca i al. (eds.), *Filologia e Linguistica. Studi in onore di Anna Cornagliotti*, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2012, ps. 617-633.

¹⁵²⁵⁰ Més detalls en el capítol II.1.7, on es tracta de la literatura religiosa.

¹⁵²⁵¹ Us remetem de nou al mateix capítol, on tractem de Plotí i de Macrobi, i al capítol II.1.6 (Decembrio).

Felix Gilbert, “l’insistenza sul catalogo delle virtù costituisce (...), accanto all’introduzione di un metodo nuovo e all’omissione della motivazione religiosa, l’elemento principale di distinzione tra gli scritti umanistici e quelli medievali.”¹⁵²⁵²

Atrapats en aquesta paradoxa còmica –la d’un framenor que estudia els neoplatònics i els incorpora alegrement al seu repertori– sona “una esquella molt petita” del monestir. Sanglier obeeix a toc de campana: “la obediència me constreny a seguir la veu d’aquella squelleta”. Abans d’anar-se’n remarca el fet que se li ha quedat pendent parlar-li “de les altres virtuts que són molt necessàries per a la salvació de l’ànima”, és a dir, les teologals. Es confirma la intenció de l’autor de fer que el framenor de ficció enumere en primer lloc les virtuts profanes o “cíviques” dels neoplatònics, *irradiants* de les cardinals, que són les que a ell realment li interessien. Aquestes virtuts són ben útils, paradoxalment, per a la vida activa que aconsellen els humanistes, i no tant per a la vida contemplativa que proposa Sanglier seguint l’exemple de sant Francesc. El frare sembla contradir-se ideològicament en el final precipitat del seu sermó. A més a més, seguint el so de l’“esquella” o “squelleta”, recorda la seua innoble condició, deduïble del nom de fonts *Vachier*. De cavaller fugiràs –podria ser la conclusió–, però de vaquer no te n’escaparàs. Tot plegat, recorda el popular proverbi de la França medieval més amunt referit: *Hier vachier, huy chevalier; hier chevalier, huy vachier*.

¿Qui resultat *anímic* obté Sanglier amb la seua amonestació fraresca, llançada sense contemplacions sobre un afligit i decaigut Curial? El convenç finalment? La resposta de l’autor –perquè ara és l’autor en persona el que intervé, amb el pronom personal “yo”– permet entendre que no, en absolut. Com afirma Lola Badia, el “viatge als orígens cristians” que emprén el cavaller “resulta inoperant pel que fa a la regeneració moral de Curial”.¹⁵²⁵³ Quan Sanglier se’n va, “Curial romàs tot torbat”, colpit per la contundència retòrica i les amenaces del frare. Havia patit els mateixos efectes narcotitzants que denunciava Poggio Bracciolini (*De avaritia*, 1428-1429) quan escarnia els predicadors pels seus deficients mètodes de persuasió i pels seus dubtosos resultats que obtenien. Jacob Burckhardt, en la seua clàssica monografia sobre el Renaixement italià, comenta que Poggio “trova l’opera dei predicatori facile, perché in ogni città ripetevano le stesse cose e congedavano il popolo, lasciandolo più sciocco di

---

¹⁵²⁵² GILBERT, Felix, *Niccolò Machiavelli e la vita culturale del suo tempo*, trad. a l’italià d’Alda DI CAPRILIS, Il Mulino, Bolonya, 1964, p. 124.

¹⁵²⁵³ BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 14).

quando era venuto.”¹⁵²⁵⁴ L’humanista denuncia que els frares parlen i parlen en excés, però “*non accomodantur orationes suas ad nostram utilitatem, sed ad suam loquacitatem.*” Ofereixen lliçons “*de rebus reconditis et obscuris*” a gent normalment indocta, i fan riure els homes instruïts, perquè commouen els seu auditori amb recursos retòrics, però no comuniquen continguts “útils” de filosofia moral pràctica.¹⁵²⁵⁵

“E si moltes liçons d’aquelles hagués haüdes, yo m pens que, menyspreant lo món, haguera seguides les pejades del Sangler.” Ironitza òbviament l’escriptor, amb això de les “petjades” d’aquell *porc senglar* que continua sent Vachier de Vilahir. Aconsella de pas els lectors que no s’acostumen molt a aquestes “liçons” de frares, no siga cas que acaben perdent, com el Sanglier amant dels extrems, la seua dignitat d’homes. La valoració subtilment satírica continua quan el cavaller es retroba amb els galiots de la galera que patroneja (el tracten de “nostramo”) convertit en un autèntic “beguí”. Els companys de viatge es riuen d’ell, en veure’l tan “plen de pensament de ço que oyt havia e penedit de les coses mal fetes, ab ànima ansiosa.”

El dels *beguins* eren un moviment religiós conformat als Països Baixos en el segle XII i estés per Alemanya, França, Occitània, Itàlia i la Corona d’Aragó en els segles XIII-XIV. El beguí o beguina –n’eren moltes més les dones– era un laic que feia professió de pobresa radical i d’humilitat, seguint les passes de sant Francesc, però sense vestir hàbit ni ingressar en cap orde monàstic, ni fer vots perpetus, ni acaptar almoïna pels carrers. Feien obres de caritat; practicaven la misericòrdia; constituïen comunitats i fundaven hospitals, sobretot en àmbit urbà. Adoptaven generalment un estil de vida similar al dels seglars integrats en el tercer orde franciscà. Francesc Eiximenis tenia en alta consideració els beguins. En el *Primer del Crestià* (1379) afirma d’ells que són persones “que viuen en molta sanctedat e penitència”.¹⁵²⁵⁶ Amb independència de la simpatia que despertaren en aquest moralista, com a franciscà que era, són nombroses les mencions de beguins en obres literàries dels segles XIV-XV pensades en clau de sàtira; per exemple, les d’alcavotes que es feien passar hipòcritament per beguines. De manera que, segons Albert Hauf, “resulta difícil hallar en los textos literarios la palabra

---

¹⁵²⁵⁴ BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), p. 431, n. 2.

¹⁵²⁵⁵ POGGIO BRACCIOLINI, Gian Francesco, *De Avaritia* [1428-1429], dins *Poggii Florentini, oratoris clarissimi, ac sedis apostolicae secretarii, Operum*, Estrasburg, 1513, fs. 2-13 (f. 2).

¹⁵²⁵⁶ EIXIMENIS, Francesc, *Lo Primer del Crestià*, Biblioteca Nacional d’Espanya, Mss. 1970, f. 200v. Citat per BRINES GARCIA, Lluís, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, Grupo Nacional de Editores, Sevilla, 2004, p. 202 (vegeu també les ps. 477-481).

beguino usada en el sentido positivo que lo utiliza Arnau de Vilanova, y menos aún aplicado a los hombres.”¹⁵²⁵⁷ Mestre Vilanova (+1311) en el seu *Raonament d’Avinyó*, es refereix a les “perssones seglars, les quals volen fer penitència en àbit seglar, e viure en pobrea e menyspreu de si metexs, axí com beguins e beguines.”¹⁵²⁵⁸

Quant al “beguí” de *Curial*, interpreta Hauf que l’autor vol evidenciar “lo antitético” dels dos models de vida o punts de vista que representen Curial i Sanglier; així com la contradicció palmària entre la moral cristiana d’arrel evangèlica i l’*ethos* pagà de la cavalleria. En aquest sentit, es podria dir que Sanglier somou els fonaments ètics que sostenen la visió del món del cavaller i el fa entrar en un estat d’“embeguïment” transitori, durant el qual es degrada davant els ulls d’aquells que el coneixen, que se’n riuen, com solien riure’s dels veritables beguins.¹⁵²⁵⁹

Afortunadament per a Curial, i per a l’innovador projecte literari que és *Curial e Güelfa*, el temut Diable, aquell monstre agitat repetidament pel Sanglier com un tòtem terrorífic, evitar paradoxalment que el cavaller esdevinga un nou sant Jeroni: “E lo Diable, qui estimulava axí fort aquells gentils hòmens, e per consegüent ells a Curial...” Els amics fan que abandone ràpidament aquell lloc i s’embarque amb ells a Alexandria. Encara allí, l’atribulen les cogitacions religioses i “los jóvens reyen d’ell, dients: ‘O, quiny beguí! O, com és santa persona nostramo!’ E motejàvan-lo tots, en manera que, dins pochs dies, oblidades les amonestacions del Sanglier, tornà tal com era d’abans.” És a dir, que tornà a ser el cavaller victoriós i el curial elegant que abans havia sigut. El sermó del Sanglier l’havia *desnaturalitzat*: l’havia alienat, però d’una manera encara reversible. La frase següent demostra, en efecte, que ni el Sant Sepulcre de Jerusalem ni la predicació del Mont Sinai havien oferit una resposta profunda i determinant a les seues inquietuds sobre el sentit de la vida. Així les coses, pensat ja novament com el cavaller lector i estudiós que era, “vench-li volentat de veure lo mont de Parnaso, on los poetes e philòsofs solien estar, e aprendre on eren los temples de Appollo e de Baco, déus, segons la opinió antiga, de sapiència e de sciència.”¹⁵²⁶⁰ En aquest altre paratge

---

¹⁵²⁵⁷ HAUF, Albert G., Estudi preliminar, dins POU MARTÍ, José María, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Institut “Juan Gil-Albert” – Diputació Provincial d’Alacant, Alacant, 1996, p. 32.

¹⁵²⁵⁸ VILANOVA, Arnau de, *Raonament d’Avinyó*, dins BATLLORI, Miquel (ed.), *Arnau de Vilanova. Obres catalanes, vol 1: Escrits religiosos*, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1947, ps. 167-222 (p. 206), citat ibídem, p. 33, n. 10.

¹⁵²⁵⁹ HAUF, A. G., Estudi preliminar..., ps. 33-38.

¹⁵²⁶⁰ En la crítica que adreça Giovanni Boccaccio (*Genealogie deorum gentium*, XIV,3) es riu d’aquells religiosos “ignorants”, com Sanglier, que menyspreen les Arts Liberals i els autors de l’Antiguitat; que es refugien en una teologia mal entesa, “y, balbuciendo dicen que las Musas, el Helicón, la fuente de

emblemàtic –menyspreat per sant Jeroni, reivindicat en canvi pels humanistes– és on trobarà Curial, oníricament, la resposta a les seues inquietuds; una resposta que contenen els llibres “de reverenda letradura”, els clàssics antics.

* * *

És més que evident que l'autor de la novel·la cavalleresca no té cap simpatia pels beguins. I, per descomptat, no comparteix en absolut el plantejament de Boeci sobre la Fortuna, o els ideals religiosos i profundament medievals del Sanglier del Sinaí. Ell els utilitza com a munició satírica per a un sermó en clau de paròdia, que atempta contra el currículum i les nobles intencions de l'heroi del relat. En aquesta aposta, l'anònim es manifesta com un home innovador, atent a les propostes de l'humanisme italià de la primera meitat del segle XV, però coneixedor també que aquestes no són les hegemòniques en el seu temps. Impera encara en la mentalitat europea de l'època la consideració de la mística especulativa, la “contemplació” de què parla Sanglier, com l'activitat suprema de l'ésser humà. Això és perquè, com explica Erich Köhler, en la plena edat mitjana (segles XIII-XIV) s'havia produït una convergència d'ideals socials pensada per harmonitzar els estaments dominats de la *clergie* i la *chevalerie*. Ningú no discutia aleshores, com fa l'irònic Curial, que un cavaller arrogant abandonara l'arnés i la cort, i es dedicara a fer penitència com si fóra un sant Jeroni:

“La integración de la *clergie* en la *chevalerie* termina provisionalmente con la fusión de sus rasgos, que hacia finales del siglo XII pasan a primer término: el ideal monástico-ascético de contemplación y el ideal purificado de una caballería activista (...). En ella halla su origen la elevada idea que Chrétien [de Troyes] tiene de la misión universal de la caballería y la razón que le autoriza a comprenderla como la más alta institución creada por Dios.”¹⁵²⁶¹

De resultes d'aquesta confluència del doble destí idealitzat de l'home en el món (l'hegemonia temporal i la missió mística) sorgiren, en definitiva, els ideals que diem “cavallerescos”, sublimats en camp de la literatura pels *romans* artúrics de Chrétien de

---

Castalia [al Parnàs] y el bosque de Febo y cosas de este tipo son banalidades de hombres que deliran y son ensayos para una gramática de niños.” Vegeu BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogía de los dioses paganos*, ed. a cura de M^a. Consuelo ÁLVAREZ i Rosa M^a. IGLESIAS, Editora Nacional, Madrid, 1983, ps. 800-801. Sobre la influència d'aquesta obra del certaldés en el *Curial*, vegeu el capítol II.1.5.

¹⁵²⁶¹ KÖHLER, Erich, *L'aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, Gallimard, París, 1974; trad. per Blanca GARÍ, *La aventura caballeresca. Ideal y realidad en la narrativa cortés*, Sirmio, Barcelona, 1991, p. 61.

Troyes, el fundador de la narrativa cortesana. Aquest model de cavaller de la matèria de Bretanya, com comenta el mateix Köhler, es trobava en plena crisi i en replantejament en el segle XV.¹⁵²⁶² La reordenació d'idees al voltant de la cavalleria –i la noblesa– com a classe social dominant que es produeix en el segle XV, acabarà escindint-la de la mística medieval per a posar-la al servei de la construcció de l'estat modern. Al pragmatisme, s'afegirà una relectura de l'estament cavalleresc a la llum de la lectura dels clàssics grecoromans, rescatats pels humanistes italians. A partir de Baldassarre Castiglione, el perfecte *cortigiano* ja no serà tant aquell que alterne l'espasa i la creu, com aquell que, en paraules del rei de França del *Curial*, siga igualment competent “per a liça e per a cambra”; especialment si “tracta tan reverencialment los libres” (*CeG* II.116) com Curial el llombard. Perquè les armes ja no són res sense les lletres.

El replantejament regenerador que fa l'autor del *Curial* és en sentit humanístic; no té res a veure, per exemple, amb la concepció de la cavalleria que aprén des de la seua joventut –i que porta de vegades a l'extrem– Joanot Martorell. L'autor del *Tirant* admira el cas de Guillem de Vàroic, i accepta com a natural –sense impugnar-lo en cap moment– l'*exemplum* dels cavallers-ermitans, tan arrelat en la literatura medieval.¹⁵²⁶³ La mística i la cavalleria eren encara elements indissociables a la València on s'escriu el *Tirant*. Els interessos culturals dels valencians, paradoxalment, es troben més acostats a l'espiritualisme nòrdic de la *devotio moderna* que encara no a l'humanisme paganitzant a la italiana, del qual ja beu el *Curial*. Joan Roís de Corella exigeix als cavallers valencians que es deixen estar de “superbos romans” i de fantasies cavalleresques com “la desordenada regla de la Garrotera”, i que emulen l'exemple de vida dels màrtirs de la fe: aquells que “han fet passar l'ànima lliberta per les belles nafres dels esquinqats cossos alt en Paraís, atenyent archs trihunfals de inefable victòria”.¹⁵²⁶⁴

A Castella, excepció feta d'algunes ments avançades, com la del marquès de Santillana, el punt de partida era, si fa no fa, equivalent. En vespres d'escriure's el *Curial*, abundaven encara els clergues com l'agustí menor fray Juan de Alarcón, que escrigué un *Libro del regimiento de los señores*, se suposa que dedicat al conestable de

---

¹⁵²⁶² *Ibidem*.

¹⁵²⁶³ Vegeu els diferents exemples que recull MASIP BRACONS, Laura, *Ermitans a la literatura medieval*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999 (del *Curial*, es tracta breument en les ps. 109-111). Per a la literatura italiana, vegeu DELCORNO BRANCA, Daniella, *Eremiti e cavalieri: tipologia di un rapporto nella tradizione epico-romanzesca italiana*, dins *Studi di Filologia romanza offerti a Valeria Bertolucci Pizzorusso*, Pacini, Pisa, 2006, vol. 1, ps. 521-544.

¹⁵²⁶⁴ CINGOLANI, Stefano, *Anticavalleria i anticlassicisme a l'obra de Joan Roís de Corella*, dins MARTINES (ed.), *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Marfil (“Universitas”, 9), Alcoi, 1999, ps. 107-123.

Castella Ruy López Dávalos (el pare d'Enyego d'Àvalos), on s'“ofrece un compendio de la necesidad de considerar la política como un ejercicio delegado por Dios, y de comportarse, pues, según los principios de la caballería cristiana.”¹⁵²⁶⁵ Durant les dècades del 1440-1450, es visqué a Castella un moment àlgid en el debat sobre la naturalesa de la cavalleria i l'adaptació als nous temps. I no mancaven autors com el clergue que redactà el *Regimiento de vida para un caballero* (BNE, ms. 1159, f. 17r), que afirmaven que el cavaller s'havia de dedicar, “segunt el alto grado de vuestra cavallería, prudente mente a pelear con Satanás, porque peleando vengades en paz del çielo.”¹⁵²⁶⁶

La inèrcia de la idea del *miles Christi* que pesava des de feia segles sobre la definició de la cavalleria afecta també les obres de laics lletraferits com Enric de Villena. Aquest, en *Los dotze treballs d'Hèrcules* (València, 1417, en català; Conca, 1422, en versió castellana), interpreta el combat d'Hèrcules contra el senglar, amb ecos i projecció en el *Curial*, des d'una perspectiva salvífica. Així, l'heroi clàssic al·legoritza la Perseverança en la virtut, però no en una virtut laica o profana, sinó encaminada a la salvació de l'ànima. La Perseverança hercúlia, doncs, resulta insuficient si no va acompanyada en el cavaller (Villena escriu per a cavallers: el seu dedicatari és el senyor d'Albaida, un personatge important de la cort alfonsina de València) de la verge Atalante, “que es entendida por ella la Humildad que mora en los desiertos de contemplación”. Les forces humanes, acabdillades per la Perseverança (Hèrcules) i guiades per la Humilitat (Atalante) vencen el senglar del vici i del pecat: “el iniquo y maligno puerco”, que enseña “los dientes agudos del ábito vicioso”.¹⁵²⁶⁷

Villena, malgrat el seu interès d'aficionat pels clàssics, és un home encara del tot medieval. A diferència de l'anònim del *Curial*, a qui tingué segurament per jove amic o per alumne, ell haguera aplaudit sense problemes la decisió de Vachier de Vilahir. De fet, posa d'exemple de perseverança virtuosa i humilitat harmonitzades l'eremita sant Jeroni, “que por cuarenta años fuyendo de la compañía de los ombres mató al diablo”. La seua solució per a recuperar “la perdida gràcia” del pecador o del viciós és d'inspiració espiritual, com la que justifica –d'una manera paròdica i exagerada– el Sanglier del sermó del Sinaí. En contrast amb això, l'anònim del *Curial*, que escriu en

---

¹⁵²⁶⁵ RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús, *El debate sobre la caballería en el siglo XV*, Junta de Castilla y León – Concejalía de Educación y Ciencia, Valladolid, 1996, p. 68.

¹⁵²⁶⁶ *Ibidem*, p. 68, n. 108.

¹⁵²⁶⁷ VILLENA, Enrique de, *Los doze trabajos de Hércules* [Burgos, Juan de Burgos, 1499], ed. digital a cura d'Eva SOLER SASERA, Universitat de València <parnaseo.uv.es/Lemir/textos/Hercules/Villena_Hercules.htm>, 11é treball, s. p.

un altre país i en un altre temps (la Itàlia dels humanistes, *ca.* 1445-1448), rebutja per al cavaller “caigut” la via medieval de redempció. Ell aposta clarament per la propedèutica de les Set Ciències Liberals (les 7 reines), l’aprenentatge de la Filosofia moral (Bacus) i la Perseverança en l’estudi dels “llibres” (Hèrcules), com la fórmula perfecta d’una *paideia* laica i moderna, aconsellada pels pedagogs i *praeceptores* de l’humanisme.¹⁵²⁶⁸ Curial no ingressa en cap monestir, no es retira al desert, no regenta cap ermita i, quan visita Jerusalem i el Mont Sinaí, ho fa d’arrapa-i-fuig, perquè l’interessen molt més Atenes i el Mont Parnàs.¹⁵²⁶⁹ El seu cavaller és ja un home del Renaixement: que prefereix els llibres “de reverenda letradura” a les lectures devocionals;¹⁵²⁷⁰ que estudia amb afany els clàssics “en totes facultats” o branques del coneixement; que es permet el luxe de “sompniar” que Apol·lo el corona com un gran “orador e poeta”.

Curial no respon al que caldria esperar d’una novel·la medieval a l’ús; el que podria haver sigut i no fou, segons Lola Badia: “Un cop perdut el favor de Güelfa i el de les corts de França i d’Alemanya, la renúncia a la carrera de militar i cortesa és una solució perfectament versemblant, en la línia dels cavallers ermitans de les novel·les artúriques o del trobador Rigaut de Berbezilh, que, rebutjat per l’estimada, es retira al bosc, com s’explica a la *razo d’Atressi com l’orifanz*.”¹⁵²⁷¹ Quan l’escriptor indulta el poema trobadoresc, és clar que ho fa per raons estètiques i d’inspiració argumental, però no ideològiques. El temps dels trobadors i dels *Tristanys* i *Lançalots* que traduïren al català “aquells catalans” del segle XIV, ja és passat i superat per a ell. El que intenta és salvar el bo i el millor de la cultura en la qual s’ha criat, la cavalleria medieval clàssica, per a fer-la compatible amb els nous ideals laics de l’humanisme. Amb aquest objectiu, enfronta el seu cavaller de paper amb el frare-senglar satiritzat, per a fer que tothom que

---

¹⁵²⁶⁸ El famós llibrer florentí Vespasiano da Bisticci elogia els personatges seculars que, com el seu amic i client especial Enyego d’Àvalos, s’aventuren en una cosa que era comuníssima ja a la Florència del segle XV: l’estudi autodidacta dels clàssics, amb ajuda o no d’algun preceptor. Recorda el mateix Bisticci que, a la fi del segle XIV, tret de rares excepcions com la d’Agnolo Pandolfini, la filosofia moral i natural era patrimoni dels clergues: “che in quello tempo erano pochi cittadini che n’avessino notizia, perché non era se non ne’ frati e non ne’ seculari.” Vegeu DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d’Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 291.

¹⁵²⁶⁹ D’aquesta dicotomia, amb implicacions geogràfiques, s’ha tractat en el capítol II.2.1.

¹⁵²⁷⁰ A partir del mestratge de Petrarca, els clàssics de l’Antiguitat adquireixen una nova centralitat en la formació cultural dels italians, com a matèria d’*auctoritas* doctrinal. “Senza annullare la carica dottrinarica del pensiero cristiano, finisce per relegarlo in una posizione subordinata rispetto all’eredità classica.” Vegeu CAPPELLI, Guido M., Petrarca e l’umanesimo politico del Quattrocento, dins *Verbum*, 7/1, Budapest, 2005, ps. 153-175 (p. 157).

¹⁵²⁷¹ BADIA, Lola, La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals, dins *Mot so razo*, 6, Girona, 2007, ps. 32-46 (p. 42).

compartisca amb ell la “recitació” de l’obra puga riure’s i véncer irònicament la vella cultura. Perquè el riure, en el fons, és una expressió de victòria.¹⁵²⁷²

Venç Joanot Martorell el comanador de Muntalbà –el seu enemic en la vida real– quan el transporta caricaturescament al seu univers de ficció, en forma d’un gegant Kirieleison de Muntalbà. Nogensmenys, la solució redemptora que elegeix l’autor del *Tirant* per al germà d’aquest, Tomàs de Muntalbà, una vegada ha sigut declarat fals, deslleial, perjur i fementit (*Tirant lo Blanc*, 1460-1464, cap. 84), és equivalent a la que elegeix Vachier de Vilahir: Tomàs “mès-se a frare en un monestir de l’observança de Sant Francesch”.¹⁵²⁷³ Segons Martí de Riquer, es tracta d’una solució novel·lesca avalada per múltiples precedents literaris,¹⁵²⁷⁴ esperable des d’una visió medieval del món. En la mateixa València on escriu Martorell, el poeta Ausiàs Marc, coetani de l’autor del *Curial*, escriu (XLVII, vv. 33-34): “Per tal dolor no faré vida ermita: / palesament serà ma vida activa.”¹⁵²⁷⁵ El cavaller pateix un dur desengany amorós amb una dama de comportament lleuger, però, en lloc d’abandonar el món –com havien fet altres molts–, prefereix continuar portant una vida activa i declarar la causa del desengany, per a escarn de la dama. La vida activa és l’apropiada per a un cavaller.

En la societat medieval, de fet, el cavaller és el màxim exponent de la “vida activa”, que els teòlegs oposaven a la “contemplativa”, tinguda per superior des d’un punt de vista espiritual, i orientada “by the practice of all Christian virtues and strives to fit his soul for the grace he desires”.¹⁵²⁷⁶ El cristià que anhela obtenir la gràcia de Déu no sols ha de renunciar a quasi tots els deures d’una vida social o cívica, sinó també practicar les virtuts teològals, que l’autor del *Curial*, subreptíciament, reemplaça per una relació de virtuts extreta del neoplatònic Macrobi; amb l’excusa que Sanglier, havent d’obeir l’“esquella”, no ha tingut temps de tractar-les.¹⁵²⁷⁷ Segons Tomàs d’Aquino i

---

¹⁵²⁷² Com demostra GRUNNER, Charles R., *Understanding Laughter: The Workings of Wit and Humor*, Nelson-Hall, Chicago, 1978.

¹⁵²⁷³ Més detalls, en RIQUER, Martí de, *Aproximació al “Tirant lo Blanc”*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 111 i 121-122.

¹⁵²⁷⁴ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 296.

¹⁵²⁷⁵ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, p. 124.

¹⁵²⁷⁶ GURDON, Edmund, *Contemplative Life*, dins *The Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton Company, Nova York, 1908, vol. 4; ed. electrònica <<http://www.newadvent.org/cathen/04329a.htm>>, consultada en gener del 2016.

¹⁵²⁷⁷ Com explica CAPPELLI, Guido M., *Vida y muerte del humanismo político*, dins *Claves de razón práctica*, 212, Madrid, 2011, ps. 40-57, en la teoria política del segle XV italià es defén “un sistema doctrinal articulado y coherente, profundamente enraizado en la realización de su tiempo, sustentado en un fundamento laico antitrascendente.” D’acord amb aquest plantejament, i ja des de Petrarca, va configurant-se “la concepción de un poder que se sostiene por sí mismo, un *principatus* inmanente, que se

altres teòlegs de l'edat mitjana, “the theological virtue of charity is the mainspring as well as the outcome of the act of contemplation”.¹⁵²⁷⁸ La virtut teològica de la caritat (“abraça la virtut de la caritat, la qual és molt agradable a Déu”, *CeG* III.10) és la font i el resultat alhora de tot acte de contemplació. Aquest acte no tindrà èxit si el creient no és capaç de renunciar als tres mals que devasten el món: la sensualitat, l'orgull i la cobejança insaciable de guanys (1 Joan 2:16: “*quoniam omne quod est in mundo, concupiscentia carnis est, et concupiscentia oculorum, et superbia vitae: quae non est ex Patre, se ex mundo est.*”). Sanglier, habituat a preparar metòdicament els seus sermons, exposa a Curial una exposició tripartida, on condemna des d'una perspectiva de menyspreu del “món” (*contemptus mundi*) l'amor per les dones, l'orgull inherent a prínceps i cavallers, i l'afany per acumular riqueses i estatus social.

El gran representat del franciscanisme radical a Itàlia en temps del *Curial* era el toscà sant Bernardino da Siena (1380-L'Aquila, regne de Nàpols, 1444), que predicà amb èxit a la ciutat de Nàpols en la primavera del 1444, poc abans de morir i encara entronitzat de feia ben poc Alfons el Magnànim.¹⁵²⁷⁹ Ell era el gran representant de l'*Ordine dei Frati Minori*, però dels observants (com deuen ser tals els “framenors” del *Curial*). Després de triomfar per tota Itàlia com a sermonador, morí en olor de santedat. Els observants obtingueren del papa Eugeni IV (23 de juliol del 1446) la butlla *Ut sacra Ordinis Minorum religio*, que els concedia una autonomia definitiva com a orde independent. La influència social d'aquests en les classes populars i burgeses d'Itàlia era molt gran. Aquest auge anima l'autor del *Curial*, de mentalitat aristocràtica, que s'adreça a uns oients o lectors cortesans com ell, a fer algunes al·lusions en broma a dits frares; a banda de ridiculitzar les seues propostes de vida amb el grotesc “framenor” Sanglier. Són l'únic orde monàstic del qual es fa esment, perquè són els qui, amb llur aposta per la pobresa ascètica i la renúncia al segle, critiquen més obertament l'estil de vida cortesana celebrat en el *Curial* i dels ideals de l'humanisme.

---

justifica por una noción secular de *virtus*, liberada –a diferencia de lo que sucede en toda la tratadística medieval– de cualquier necesidad de aprobación divina y, en general, de legitimación ajena a su propia lógica” (p. 43). Les virtuts de l'humanisme són autònomes, no sotmeses a certificació religiosa, articulades al voltant d'un sistema de 4 virtuts ciceronianes: prudència, justícia, fortalesa i temperància. La virtut dels humanistes, com la del *Curial*, es desmarca de l'ètica medieval “por su absoluta autosuficiencia, su independencia respecto a cualquier justificación externa a sí misma, sea de raíz social (el carácter biológico-dinástico de la sucesión hereditaria) o teológico-religioso (la voluntad de Dios) (...). El arrinconamiento doctrinal de la teología como fuente de *auctoritas* política y la presencia sólo formal, ritual, de las apelaciones a Dios y a la religión, entendida generalmente como una forma de respeto de un ceremonial exterior, pero no como regla de conducta política.”

¹⁵²⁷⁸ GURDON, E., *Contemplative Life...*, s. p.

¹⁵²⁷⁹ DA MONTESARCHIO, Arcangelo, *Cronistoria della riformata provincia di San Angiolo in Puglia*, Tipogr. de Felice Mosca, Nàpols, 1732

Prova de la influència dels franciscans menors al *Regnum Neapolitanum* és que, durant una predicació seua a Nàpols (1444), del teòleg framenor Antonio da Bitonto (Bitonto, la Pulla, 1385-Atella, Basilicata, 1465) mantingué una disputa acerba amb Lorenzo Valla sobre l'origen del *Credo*, i l'humanista acabà processat pel Sant Ofici.¹⁵²⁸⁰ Un admirador de Valla –que decorava els seus llibres amb les armes heràldiques dels D'Ávalos– com era el gran camarlenc Enyego,¹⁵²⁸¹ així com altres assistents a la recitació del *Curial* a la cort, recordarien aquesta anècdota quan oïren exclamar al Sanglier: “Mira los santos apóstols (...); aquesta és obra de durada.” Valla sostenia que, en contra de la creença tradicional, no es podia demostrar críticament que els apòstols hagueren compost l'oració del *Credo* en els primers temps de l'Església.

En *De professione religiosorum* (1440), el mateix Valla criticava les idees de Bernardí de Siena i “reivindicava el valor de la vida mundana, del hombre laico”, contra el menyspreu de l'estat laïcal de sant Bernardí i els seus seguidors. Enmig d'una polèmica antifrancesca mordaç, “el monje es retratado como un cobarde o un antisocial que se encierra en el monasterio porque es incapaz de afrontar la vida real en el mundo.” Protesta contra la disciplina ascètica com model eminent de vida cristiana, com si sols poguera haver vida cristiana en ermites i monestirs. I ataca el mèrit religiós que s'autoatribueixen els religiosos professors, en argumentar literalment que aquest “non dipende da una professione di vita, da uno stato particolare del cristiano, ma dall'eroismo o della virtù personale. L'unità di misura dell'azione umana, anche nel religioso, è interiore.” El vot religiós –allò de “la obediència me constreny” del Sanglier – no té cap sentit per a ell. A diferència del baptisme, lliurement acceptat, el vot d'obediència és per a Valla –i no cal dir que també per a l'anònim autor del *Curial*– una servitud autoimposada. El que compta no és el mèrit de l'obediència, sinó el mèrit de la virtut, i aquest és patrimoni de l'home lliure, com el *Curial* de la novel·la.¹⁵²⁸²

En *De libero arbitrio* (1439), el mateix Lorenzo Valla insistia en la importància d'aquesta lliure voluntat o lliure albir, alhora que confutava el determinisme teològic de Boeci i de la seua totpoderosa Fortuna (destronada i caricaturitzada en el *Curial*, per cert). En *De voluptate* (1439), d'altra banda, es mostrava Valla indulgent amb els apetits

---

¹⁵²⁸⁰ VILLANI, Gianni, L'Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 716).

¹⁵²⁸¹ Vegeu el capítol I.3.5.

¹⁵²⁸² CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 266-282

naturals de la carn i dels sentits, amb un epicureisme moderat, enfront de la dràstica condemna de què eren objecte pels partidaris de l'ascetisme monàstic.

Abans de realitzar el seu “sant” –però silenciats: no se'ns explica res– itinerari de peregrinació per la Terra Santa, culminat amb el sermó del Sinaí, Curial ja venia d'escoltar un altre “sermó”. En realitat no era tan sermó, ni cap exhortació alligadora, sinó un discurs formulat a manera de diàleg íntim, i dotat d'un contingut de caràcter laic i filosòfic. Ens referim als savis consells que havia rebut el jove cavaller del seu preceptor a la cort montferratesa, Melchior de Pando. A diferència d'un exaltat Sanglier, que amenaça l'interlocutor amb les penes de l'Infern amb un to apocalíptic, pensat per a atemorir-lo,¹⁵²⁸³ Melchior de Pando havia desplegat un discurs moral d'amic, de conseller humà pròxim i confident. Era una manera d'educar –una opció pedagògica, aconsellada per l'escriptor– molt més eficaç que la del Sanglier, i molt més acceptable des d'una perspectiva humanística.¹⁵²⁸⁴ Les paraules de Pando adreçades a Curial sonaven a les de filòsofs antics, com Sèneca, o a les d'un *Secretum* de Petrarca que serví a l'autor d'inspiració, fins i tot per a plantejar el diàleg en estil directe. Acabat d'escoltar el discurs de Sanglier, Curial ja té dues opcions on elegir per a redimir-se de les seues febleses i superar les afliccions: (1) abandonar el món, renunciar a la seua condició de cavaller, fer penitència i dedicar-se a una vida anacorètica, seguint l'exemple de Sanglier, o (2) continuar sent cavaller, home d'armes i de cort, però retrobant-se a si mateix (*nosce te ipsum*) amb l'ajuda dels llibres de “reverenda letradura”.

Evidentment, quan Curial abandona el Mont Sinaí i adreça la proa de la seua nau cap a l'Àtica i el Mont Parnàs, es demostra que ha elegit clarament la segona opció: la

---

¹⁵²⁸³ Sanglier, segons el còmput de BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 136, intensifica l'ús de vocables amenaçadors i típics d'un moralista exaltat (9 vegades *vanitat*, 6 *infern*, 5 *diable*, 4 *pecat...*) i exemplifica així (EADEM, *Curial e Güelfa: el pas a la novel·la moderna*, dins *Lectures de literatura catalana a Madrid. Quinze lliçons del seminari al Centre Cultural Blanquerna (1997-2002)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, ps. 79-104, p. 90) com “els vells sermons (...) a tot estirar commovien” els oients, molts d'ells analfabets, amb aquesta apel·lació a les penes d'infern, però no convencien per vies racionals l'auditori.

¹⁵²⁸⁴ El discurs de Sanglier és superficial i maniqueista, extremat; orientat a la persuasió emocional, com tota la literatura homilètica; encarat a un horitzó de transcendència, de salvació de l'ànima. La filosofia de vida que comunica Pando és profunda, adreçada a trobar l'equilibri i perseverar en la virtut; orientada a la persuasió racional i amb un horitzó immanent; compatible amb el gaudi del món. Vegeu els comentaris que fa sobre aquests capítols BUTINYÀ, J., *Tras los orígenes...*, ps. 116-117. La mateixa autora (p. 218) distingeix entre la tècnica de l'exhortació religiosa claustròfica, comminatòria i inquisitorial, que practica el Sanglier, un home que es creu amb la possessió de l'única veritat, amb la tècnica de l'admonició filosòfica de Pando, entre paternal i consolatòria: la pròpia d'un mestre de vida. I la relaciona amb el que deia Sèneca en l'epístola XIII a Lucili (xxxii,15): “*Nimum diu te cohortor, cum tibi admonitione magis quam exhortatione opus sit.*”

que l'aparta de la cultura i de la tradició ascètica medievals i el situa en la perspectiva d'esdevenir un model per als nous cavallers de la Itàlia humanística. Els consells de Melchior, fonamentats en els clàssics i en la patristica augustiniana, tan de moda entre els primers humanistes, no estan destinats a commoure l'interlocutor, sinó a fer-lo pensar i actuar racionalment. En conseqüència, i d'acord amb la línia de pensament de l'escriptor, són preferits a les amenaces de Sanglier. Com expliquen Jaume Torró i Lola Badia, “la virtut viril, la fermesa, la fidelitat, la vergonya i l'esforç que proposa Melchior s'imposen a la renúncia i a l'espiritualitat exagerada i també exclouen severament els excessos en sentit contrari que, segons l'Anònim, són propis de la jerarquia eclesiàstica.”¹⁵²⁸⁵ El rebuig que l'autor mostra, a través del seu personatge, per l'eixida a la crisi vital plantejada per Sanglier, representa, segons Júlia Butinyà, “una nova i exquisida manera de ser moralista, lluny de la dels capellans medievals.”¹⁵²⁸⁶

Emparat en el tradicional anticlericalisme de la literatura italiana¹⁵²⁸⁷ –i en la cultura napolitana de cort, tan ben plasmada en els *Ricordi* de Loise de Rosa¹⁵²⁸⁸– l'escriptor presenta provocadorament la figura d'un arquebisbe o prelat com el prototipus de l'home “moll i lasciu”, alhora que es riu adesiara del radicalisme i dels “extrems” dels framenors. Als representants de la vella cultura clerical i medieval, hi contraposa la figura laica del cavaller “humanista”: un home d'armes i de lletres alhora; de vida activa irrenunciable, i de comportament moral exemplar. És l'home que tracta de perfeccionar-se com a tal “estudiant” les obres d'Aristòtil, Sèneca, Virgili, etc. Realment, l'autor no està parlant de Curial. Està parlant d'ell mateix i de les seues

---

¹⁵²⁸⁵ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 71).

¹⁵²⁸⁶ BUTINYÀ, Júlia, *Curial e Güelfa: el pas a la novel·la moderna*, dins *Lectures de literatura catalana a Madrid. Quinze lliçons del seminari al Centre Cultural Blanquerna (1997-2002)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, ps. 79-104 (p. 87).

¹⁵²⁸⁷ La crítica popular del clergat, en la baixa edat mitjana, constituïa, de fet, un tòpic distintiu del poble italià, potser el més abundant d'Europa en establiments i jerarquies eclesiàstiques. Aquest anticlericalisme generava duríssimes invectives, com les de Boccaccio o Masuccio Salernitano, sobre predicadors i sexe conventual, falsos miracles i relíquies, ignorància i avidesa de diners dels religiosos, etc. Machiavello (*Discorsi sopra la Prima Deca*, ll. I, cap. 12) afirma que els italians, per causa del mal exemple dels eclesiàstics, “hanno perduto divozione e ogni religione (...). Abbiamo, dunque, con la Chiesa e con i preti noi Italiani questo primo obbligo, di essere diventati senza religione e cattivi.” Vegeu el comentari que fa al respecte BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876), p. 395.

¹⁵²⁸⁸ Amic i contertulià habitual de la família D'Ávalos, de la qual havia après fins i tot algunes frases “in catalano”, DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 597, explica que, quan l'emperador Frederic Barba-roja visità Roma, “represe de tutty ly vicie che teneno tutty ly cardinale, et cavarcao et tornato a Napole.”

aspiracions. Si no fóra així, no hauria tingut la necessitat –o l’obsessió– d’escriure el *Curial*, amb l’afany de comunicar aquests delers a un cercle de confidents.

Exposa Oskar Kristeller que, amb independència del grau de sensibilitat dels diferents col·lectius d’humanistes (que ha determinat etiquetes classificatòries del tipus “humanisme cívic” o “humanisme cristià”), l’humanisme en el seu conjunt, sobretot a la Itàlia on s’escriu el *Curial*, és un moviment laic i pragmàtic, desinteressat per afers teològics o especulatius. No s’ha de confondre *laic* amb *pagà*, perquè l’humanisme “no se opuso a la religión o a la teología en su propio fundamento; más bien creó un gran cuerpo de conocimientos, literatura y pensamiento seculares que coexistieron con la teología y la religión.”¹⁵²⁸⁹ El xoc de mentalitats s’expressa molt bé quan Curial, que en el fons és tan cristià i tan creient com Sanglier –altra cosa resultava inconcebible o herètica–, ironitza sobre la desesperada via de salvació elegida per Vachier: “Ell vos faça salvar l’ànima...” El Sanglier se sent atacat: “¿Dubtats... que Déu no m’haç saul?” Curial respon: “No dubte yo en axò.” El cavaller no té dubtes de fe, però sí que rebutja el *contemptus mundi* com una via de salvació, perquè redueix els homes a una vida indigna, a una mort en vida: “¿E com se pot fer que us siats tant abaxat e doblegat...?” L’ascetisme, com deia Valla, no era cap alliberament, sinó una servitud.

Escriu Dominique de Courcelles que “Curial, le platonicien, amoureux des arts et de la beauté, sensible à l’ouvert et au visible, à la douceur, à la convivialité, ne savait accepter de vivre la vie du Sanglier.”¹⁵²⁹⁰ A la Itàlia del 1440 hi ha dos estils de vida pretesament “superiors”, dues propostes de perfecció humana en pugna: l’exaltació de la pobresa i la renúncia al món dels franciscans, i la justificació de l’ànim de lucre i del gaudi dels sentits que proclamen els humanistes. Ambdós col·lectius solen ser molt ben rebuts a la cort d’Alfons el Magnànim. Però, indubtablement, l’autor del *Curial* és troba més a gust “entre los grans philòsofs, poetes e oradors”, pels quals seria “tengut en gran stima”, com el cavaller de la novel·la, i sol evitar els predicadors. L’humanisme és un moviment que comença a triomfar aleshores, sobretot en ambients cortesans, però que troba també una forta contestació. L’escriptor no pot eludir aquest conflicte davant els seus lectors, i opta finalment per parodiar la vella cultura clerical.

---

¹⁵²⁸⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, ps. 205-206.

¹⁵²⁹⁰ DE COURCELLES, Dominique, *Curial e Güelfa: Une voie philosophique et poétique*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 243-252 (p. 249).

El conflicte cultural entre els teòlegs més conservadors i els humanistes a l'Itàlia del *Quattrocento* era evident als ulls dels contemporanis del *Curial* i, entre línies, apareix i reapareix en les pàgines de la novel·la: vida activa contra vida contemplativa, franciscans contra cavallers, la Dido cristiana o la Dido pagana, Fortuna totpoderosa o Fortuna impotent, glòria de paradís o glòria mundana, Venus prostituta o Venus celestial, noblesa de sang o noblesa per virtut, ser o no ser envejat, etc. Existeix en l'ambient d'escriptura de la novel·la un gran debat d'ordre general –edat mitjana *versus* Renaixement– amb punts polèmics que l'autor evoca quan li convé.

Tot plegat ens recorda que les “llums” de l'humanisme renovador tingueren per contrapunt un fort moviment –sobretot, clerical– de resistència activa a la difusió de l'antropocentrisme. Quan es parla de *Curial e Güelfa* com una obra de “transició” entre el món medieval i l'esperit del Renaixement, cal recordar que aquesta transició fou realment una ruptura revolucionària, de caràcter transcendental per a la història del pensament. I tota ruptura comporta efectes traumàtics. Quan hom revisa les cròniques i biografies de la cort napolitana d'Alfons V d'Aragó, comprova a través d'anècdotes eloqüents, com el mateix processament de Lorenzo Valla per la Inquisició, que el clergat conservador veia en els humanistes una amenaça. En una ocasió, el cavaller i diplomàtic mallorquí Mateu Malferit –amant de les lletres i amic d'humanistes, com l'autor del *Curial*– féu callar iradament un franciscà impertinent, que havia començat a insultar públicament el mateix Valla.¹⁵²⁹¹ Els cortesans cultes, l'autor del *Curial*, i se suposa que els destinataris del text, apostaven clarament per compatibilitzar els vells valors de la cavalleria amb les idees dels humanistes de cal rei.

El conflicte entre el moviment humanístic i el clergat regular, especialment el franciscà, venia d'abans. Des de Coluccio Salutati (*De saeculo et religione*), en el pas del segle XIV al XV, els humanistes havien començat a reivindicar el primat de la vida activa –i de la ‘santedat activa’, en el cas dels religiosos– sobre la vida contemplativa i el vell ideal de l'ascetisme.¹⁵²⁹² El fonament del debat es troba en la *Politica* d'Aristòtil, un llibre pel qual s'interessà molt Alfons el Magnànim, on el filòsof diu (1325a): “No es cierto que se deba exaltar la abstención de la acción por encima de la acción misma, porque la felicidad es activa y la actividad de hombres justos y moderados da lugar a

---

¹⁵²⁹¹ HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991, p. 240, n. 36.

¹⁵²⁹² CARDINI, Franco – VASOLI, Cesare, Rinascimento e Umanesimo, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 45-158 (p. 54); CAPPELLI, Guido M., Conceptos transversales. República y monarquía en el humanismo político, dins *Res publica. Revista de Filosofía Política*, 21, 2009, ps. 51-69 (ps. 56-58).

muchas cosas bellas.”¹⁵²⁹³ Partint, doncs, de la filosofia moral i política clàssiques, els humanistes, de Petrarca i Salutati en avant, confuten la propaganda ascètica dels frares i polemitzen amb ells, en contra de la *miseria humanae conditionis* i en pro de la *dignitas et excellentia hominis*. Leonardo Bruni, un altre pensador molt llegit a Nàpols, exalta la vida activa com una meta obligada per a l’intel·lectual (1418). Per la seua banda, Francesco Filelfo, gran amic d’Enyego d’Àvalos, ataca en la seua *Sàtira IX*, els ordes mendicants i la teologia obsoleta que representa Antonio da Rho.

Poggio Bracciolini polemitza directament contra el poder eclesiàstic i els seus models de vida ascètica. En *De avaritia* (1428-1429) qüestiona a més els perjuís socials que causa la renúncia als béns materials i als beneficis mercantils, amb la qual cosa justifica filosòficament unes pràctiques monetàries que el Curial de la novel·la domina molt bé, el gaudi de la riquesa per les classes dominants i l’afany de lucre.¹⁵²⁹⁴ En *Contra hypocritas* (1447), el mateix Poggio vilipendia els framenors que infesten, segons ell, la cúria romana, i així mateix escriu contra “i predicatori ignorant, che si aggirano scalmanandosi e urlando, e che espongono i testi sacri con irripetibile comicità, simili ai filosofastri che già Luciano di Samosata aveva messo in ridicolo.”¹⁵²⁹⁵ De segur que l’anònim autor del *Curial* hauria subscrit aquestes crítiques.

La dicotomia entre vida contemplativa i vida activa, i la polèmica antifraresca, encobreixen una lluita entre els religiosos i els humanistes per obtenir l’hegemonia cultural al país i, especialment, per guanyar-se la confiança dels poderosos. En la primera meitat del segle XV ja s’ha consumat l’accés a les corts dels *praeceptores* laics i, amb ells, dels ideals del moviment humanista. En la segona meitat del segle, el bisbe de Gaeta (regne de Nàpols) Francesco Patrizi da Siena (1413-1492), en el seu *De regno et regis institutione*, elogiava la figura del mentor filòsof (una cosa com el Melchior de Pando del *Curial*, però amb un perfil més intel·lectual i “professional”) i feia vituperi, per contrast, de l’asceta. És a dir, que compartia els mateixos criteris de l’anònim sobre quina mena de conseller influïa més positivament sobre un cavaller destinat a ser príncep. Després de citar-lo com a exemple, Guido Cappelli explica que “los filósofos

---

¹⁵²⁹³ Citat per CAPPELLI, Guido M., “Contradicciones, paradojas, ambigüedades”: de un libro reciente y de la autonomía teórica del humanismo político, dins *Res publica. Revista de filosofía política*, 20 (“Humanismo y modernidad”), Múrcia, 2008, ps. 133-160 (p. 149).

¹⁵²⁹⁴ CAPPELLI, Guido M., “Ad actionem secundum virtutem tendit”. La passione, la sapienza e la prudenza: vita activa e contemplativa nel pensiero umanistico, dins LISI, Francisco Leonardo (ed.), *The Ways of Life in Classical Political Philosophie. Papers of the 3rd Meeting of the Collegium Politicum. Madrid*, Academia Verlag (“Studies in Ancient Philosophy”, 5), Sankt Augustin, 2004, ps. 203-230.

¹⁵²⁹⁵ BRACCIOLINI, Poggio, *Contra hypocritas*, ed. a cura de Davide CANFORA, Edizioni di storia e letteratura (“Edizione nazionale dei testi umanistici”, 9), Roma, 2008, p. XXVII dela introducció.

cívics, que també alcanzen la felicitat a través de la virtut, se mouen entre els homes, aconsellen a la república (...), estan cerca dels príncipes.” Aquests interessats renovadors de la *paideia* clàssica miraven de reüll i amb desconfiança –com mirava Curial a Sanglier– “a los que, entregados a la contemplación, parecen casi haberse despojado de la naturaleza humana y haber separado al hombre de sí mismo. De ellos se ríe la gente, que dice que es de locos no mirar lo que se tiene ante los ojos e interesarse por las cosas celestes.”¹⁵²⁹⁶ El somriure satíric que projecta l’anònim del *Curial* sobre el Sanglier del Sinai no és, doncs, el producte d’una crítica personal, sinó la plasmació d’una superació del caduc ascetisme per les propostes de perfecció *anímica* que els “filòsofs i oradors” laics han introduït a la cort alfonsina de Nàpols.

Després de presentar la caricatura extrema d’un porc senglar (el cavaller que trau escuma per la boca) convertit en una vaca mansa (que obeeix el so de l’esquella¹⁵²⁹⁷), l’escriptor exemplifica amb la redempció “activa” de Curial –que continua estudiant i lluitant, i es venç a si mateix amb ajuda dels llibres– que l’acció és l’únic mitjà per assolir una vida i un comportament virtuoses; compatibles, això sí, amb el gaudi de l’amor honest, els plaers de la cort, i la riquesa i la glòria mundanes.

El nou tipus d’intel·lectual humanista, del qual es mostra molt amic l’escriptor, “al repudiar la forma de vida ‘contemplativa’ –el obligado término dialéctico de la ‘vida activa’–, rechaza la cultura como práctica de ascetismo, se aleja de la moral eclesiástica, y reivindica el uso político de la cultura que le habilita para la dirección moral de la comunidad, en cierto sentido incluso por encima del propio soberano, quien, para ser legitimado, deberá observar la preceptística política del humanismo, imbuida de moralidad práctica.”¹⁵²⁹⁸ D’ací que el *Curial* pugui ser interpretat, en una de les possibles lectures de l’obra, com una *institutio principis* d’inspiració humanística. D’altra banda, com observa Júlia Butinyà, per a l’anònim, la vida no és ja una “prova” on l’home ha de resistir a les temptacions del pecat per a obtenir la salvació eterna, sinó una “oportunitat” a fi que els homes que sàpien regir-se a si mateixos, obtinguen la

---

¹⁵²⁹⁶ CAPPELLI, G. M., *Conceptos transversales...*, ps. 56-57.

¹⁵²⁹⁷ Els lectors actuals del *Curial* difícilment captaran aquesta idea si no recorden escenes de caràcter etnogràfic, fins a fa poques dècades habituals, com la que conta TARRÉS, Pere, *El meu diari de guerra*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004 (2a, 1a ed. 1987), p. 30 (12 de juny del 1938): “Anant de passeig, després, he vist una ramada d’ovelles amb els seus anyells. Quantes coses m’ha suggerit i recordat de totes aquelles que fan referència a l’Amat. El pastor les conduïa cap a la pleta; al so de l’esquella, bo i belant, el seguien, confiades, contentes, perquè coneixien la seua veu, i la seva bondat.” En una rècula de bèsties de tragí portades per un arrier, l’animal de davant duu una esquella i la resta el segueixen pel so; en el vacum, igualment, el cabestre duu l’esquella i les vaques li van al darrere.

¹⁵²⁹⁸ CAPPELLI, G. M., *Conceptos transversales...*, ps. 57-58.

glòria.¹⁵²⁹⁹ En aquest sentit, el sermó de Sanglier, inserit en el cos general de l'obra,¹⁵³⁰⁰ representa –com deia Antoni Comas¹⁵³⁰¹– “la contrapartida de l'actitud humanística” preponderant en l'obra. Curial i Sanglier “pertanyen a dos móns diferents i tots dos provenen de la cavalleria, però mentre Sanglier s'enfonsa en l'edat mitjana, Curial va cap a l'humanisme.”¹⁵³⁰² Les bases del comportament del llombard són una excel·lència moral que demostra la seua “honestat temperança” (*CeG* II.0) i una formació intel·lectual a través de l'estudi de “llibres en totes les facultats” (*CeG* III.79). Perquè, com diu Cappelli, “la formación intelectual y la adquisición de la excelencia moral” són “elementos ambos imprescindibles para el ejercicio de la vida activa.”¹⁵³⁰³

Curial i Sanglier s'observen mútuament al Sinaí amb una certa desconfiança. Com la que manifesten el sant Antoni Abat anacoreta i el cavaller sant Jordi de la National Gallery de Londres (*Madonna tra i santi Antonio e Giorgio*, Verona, 1445), pintura al tremp del Pisanello. L'encarregà el comte de Ferrara Niccolò III d'Este, consogre d'Alfons el Magnànim des del 1444, per a la decorar seua nova residència campestre de la *Delizia di Belriguardo* (obra començada el 1435).¹⁵³⁰⁴ Els sants apareixen confrontats en la part baixa de l'obra pictòrica, mirant-se mútuament, aliens a la presència de la Mare de Déu en una màndorla celestial, en el plànol superior.

L'eremita egipci exhibeix la seua opció vocacional de pobresa evangèlica. Mostra una pell ennegrida, una barba indecorosa i l'atribut d'una esquella que fa sonar agitant-la. Als peus de l'abat, jau un porc que sembla més un senglar que no una mascota domèstica. Al costat del malhumorat abat, mirant-se'l amb difidència, el cavaller sant

---

¹⁵²⁹⁹ BUTINYÀ, Júlia, Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el *Curial e Güelfa*, dins *Revista de poética medieval*, 12, 2004, ps. 11-52 (p. 46).

¹⁵³⁰⁰ COSTA, Ricardo da, A experiència de traduir *Curial e Güelfa*, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ri. DA COSTA i al., Publicacions of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, ps. 57-70; <ed. electrònica <http://www.ricardocosta.com/artigo/experiencia-de-traduzir-curial-e-guelfa>>, el considera un “bellissimo *discurso-puro* medieval inserido na mundanidade humanista cortesã”; frase que reitera en ÍDEM, Uma jóia medieval no alvorecer do humanismo: a novela de *cavalaria Curial e Güelfa* (século XV), dins MONGELLI, Lênia Márcia (coord.), *De cavaleiros e cavalarias. Por terras de Europa e Américas*, Humanitas, São Paulo, 2012, ps. 539-549 (p. 547).

¹⁵³⁰¹ COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 72-73). Incideix en aquesta idea COSTA, R. da, Uma jóia medieval..., p. 540, per a qui el sermó de Sanglier constitueix “o grande anticlímax medieval da nossa novela pré-Humanista: un sermão de Javali a Curial, sublime admoestação do agora freire contra a mundanidade.”

¹⁵³⁰² COMAS, A., Escolis a *Curial e Güelfa*..., ps. 72-73.

¹⁵³⁰³ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 100-102.

¹⁵³⁰⁴ Reputada com la més bella *villa* o residència periurbana d'Itàlia en el seu temps. Les heretats de camp dels Este s'anomenaven *delizie*. Vegeu CECCARELLI, Francesco – FOLIN, Marco, *Delizie estensi. Architetture di villa nel Rinascimento italiano ed europeo*, L. S. Olschki (“Ferrara, paesaggio estense”, 4), Florència, 2009.

Jordi, patró de la cavalleria europea, ha descavalcat per a posar-se a la seua altura i establir un diàleg gestual. Llueix un ample i elegant capell de sol, per a preservar la blancor providencial de la seua pell. Està revestit amb un arnés d'acer blanc de Milà, acabat de polir, i duu una capa de confecció exquisida. Els esperons del cavaller, l'empunyadura de l'espasa i els arreus del destre són d'or. Un drac alat, abatut als peus del màrtir de Capadòcia, al·legoritza la seua vida activa. Si pogueren parlar, sant Antoni i sant Jordi, mantindrien una conversa similar a la del *Curial*. Les mirades d'ambdós transmeten tàcitament aquesta sensació. Es tracta de l'únic quadre signat personalment pel pintor. Testimoni de les darreres pinzellades degué ser Enyego d'Àvalos, acollit a Ferrara en desembre del 1445 com a ambaixador del rei d'Aragó.¹⁵³⁰⁵

Guillalmes de la Tor

Quan el bàndol del duc d'Orleans vol provocar un enfrontament entre Sanglier i Curial, envien un "noble home, qui Guillalmes de la Tor havia nom" (*CeG* II.76) a provocar l'ira del llombard. L'enviat aconsegueix el seu objectiu: que Curial ofenga de paraula Sanglier, amb la qual cosa aquest tindrà excusa per a desafiar-lo. Quan De la Tor refereix els fets a Sanglier, aquest "mostrà haver tant sentiment que cuydava morir de ira". L'escriptor deixa clar que "Curial havia ofès lo Sanglier, no per sa pròpia voluntat, mas empès de les paraules de Guillalmes de la Tor, qui follament havia parlat" (*CeG* II.77). El mateix Guillalmes, que "moria de desig de entrar en aquella plaça" (*CeG* II.81), proposarà a Curial un combat de dos contra dos: Sanglier i ell mateix, contra Curial i un company, que serà –amb llicència del rei d'Aragó– l'aragonés Aznar d'Atrossillo. Quan De la Tor i Atrossillo es presenten junts davant el rei de França, aquest s'impressiona per l'aspecte físic de l'aragonés i bromeja dient al francès: "yo ·m pens que Déus vos en bastarà, que vengut és qui us gratarà la tinya, yo ·m pens." L'autor justifica la frase perquè "dien alguns que aquest Guillalmes era stat tinyós, e lo rey lo volie gran bé; mas ara lo desamava molt" (*CeG* II.83), per haver causat aquest innecessari contenciós cavalleresc, que desplaïa molt el monarca.

En els preliminars del combat, l'anònim autor aprofita per a fer una caracterització de De la Tor en comparança amb Atrossillo: "Era Guillalmes de la Tor un cavaller de poques carns, e no molt forts, emperò tan viu e tan ardit com un leó, e tan ultrajós, que

---

¹⁵³⁰⁵ Les instruccions definitives d'aquest viatge diplomàtic foren dictades el 18 d'octubre, però l'emissari reial havia de passar abans per Florència. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 7v-8r, s. d. (14 d'octubre 1445) i fs. 11r/v, Adria, 18 d'octubre del 1445.

era diables son fet; axí mateix ere molt destre e molt exercitat en tots fets d'armes que a cavaller se pertanyien; e per aquesta rahó se havia en ell alguna poca sperança, car en altra manera d'ell a Aznar tota comparació era desygal” (*CeG* II.99). Devia ser un jove donzell bretó, del mateix país que el seu company d'armes Sanglier, perquè just abans d'entrar en combat, “pregà lo duch de Bretanya que ·l fes cavaller” (*CeG* II.100), amb el permís del rei de França. Guillalmes és conscient que Aznar és “molt pus forts que ell”, i pensa véncer-lo amb l'enginy, “mas l'enginy val poc contra major enginy mesclat ab força gran”. La superioritat de l'aragonés es fa evident, però aquest, de manera cavallerosa, “retench-se en si e no ·l volgué pus seguir”, perquè ja el donava per derrotat i no volia causar-li major mal. Després d'una pausa, reprenen la lluita, però Aznar l'abat i li demana que es reta a ell. Guillames es resisteix a cedir, car prefereix la mort a la derrota, però el rei de França interromp oportunament el combat (*CeG* II.102-103). Curial i Aznar celebren la victòria amb els borgonyons i el comte de Foix, i els quatre combatents escenifiquen la protocol·lària reconciliació: es donen “la pau” besant-se com a bons germans, i queden a la pau de Déu. Ara bé, “Guillalmes no besà a Aznar, ans, ab la vista brava e fellona”, es retira. Dissimula, en realitat, perquè el que fa és endur-se a Aznar, presentar-li la seua germana Yoland de la Tor, i oferir-la e ell en matrimoni, amb un dot extraordinari. Aznar, que rep de mans De la Tor “una esquerpa d'or molt rica que lo duch de Bretanya li havia donada”, accepta la proposta i se'n torna al seu país amb una muller “de molt noble linatge” i una fortuna (*CeG* II.109-110). El dot oferit per Guillaume de la Tor al seu cunyat és ben considerable, i revela que es tractava d'un noble amb diverses possessions i grans recursos pecuniaris.

* * *

La identificació d'aquest personatge podria ser tan fàcil com la proposada fins ara per la crítica: la capriciosa elecció per al company de Sanglier del nom “d'un trobador occità homònim, molt vinculat a la Llombardia.”¹⁵³⁰⁶ Encara que, ja d'entrada, resulta difícil trobar una lògica a la conversió d'un trobador occità del segle XIII en cavaller bretó i, a més a més, company d'un brutal guerrer mig home mig senglar. L'al·ludit –o, més apropiadament, l'homònim del cavaller del *Curial*– és un tal Guilhem de la Tor (*fl.* 1215-1235),¹⁵³⁰⁷ oriünd del Perigord, que, segons la seua *Vida*, establí a la Llombardia, on trobà mecenes –els Este i els Malaspina– i acceptació: “Guillems de la Tor si fon

¹⁵³⁰⁶ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 15).

¹⁵³⁰⁷ DE LA TOR, Guilhem, *Le liriche del trovatore Guilhem de la Tor*, ed. a cura d'Antonella NEGRI, Rubbetino, Savoria Mannelli, 2006.

joglars e fo de Peiregorc, d'un castel q'om diz la Tor [actual La Tour Blanche, prop de Ribérac, a la Dordogne], e venc en Lombardia. E sabia cansons assatz e s'entendia e chantava e ben e gen, e trovava.”¹⁵³⁰⁸ Riquer el considera un “poeta de poco relieve y de escasa originalidad”, i de vida novel·lesca: casat a Milà, quan mor la muller, es torna boig perquè no accepta la seua pèrdua i es passa deu dies i deu nits vetlant-la.¹⁵³⁰⁹ Sols algú com Enyego d'Àvalos, que visqué molts anys a la cort de Milà i posseí feus a la Llombardia, podria haver tingut notícia d'aquest poc conegut trobador. Tanmateix, el que sembla –i seguidament es confirmarà– és que l'autor, i no sols en aquest cas, evidentment, està usant el nom del trobador com una denominació *à clef*, darrere de la qual apareix la figura d'un contemporani que no tenia res de trobador.

Excel·lia com a cavaller i justador en temps del *Curial* un Bertrand VII de La Tour i d'Ire (+1461), senyor de La Tour-d'Auvergne (1423-1461) i II comte d'Auvèrnia / *Auvergne* (1437-1461).¹⁵³¹⁰ Destacà en les justes de Nancy, commemoratives del casament d'una filla de Renat d'Anjou amb el rei d'Anglaterra (1445), amb el nom de *monsieur de la Tour*. Segons un testimoni directe, “vint monté sur ung bel et puissant coursier, et unc houssure de beau drap d'or, chargée de petites campannetes d'or, et une manteline de mesme; et avoit dix gentilhommes autournadés de satin blanc.” Féu dotze carreres i rompé sis llances.¹⁵³¹¹ Després estigué també a les justes de Saumur (Anjou, 1446) i de Tours (gener del 1447).¹⁵³¹² Aquest cavaller, tanmateix, tampoc no té res a veure amb la Bretanya, ni amb senglars, ni amb altres aspectes recollits en l'episodi de *Curial* contra Sanglier, ni amb els interessos polítics del rei d'Aragó.

Sí que hi un altre “Bertrand de la Tour” que té molt a veure amb la pugna Anjou-Orleans contra Aragó per l'hegemonia sobre Itàlia, amb els senglars i amb altres aspectes

---

¹⁵³⁰⁸ BOUTIÈRE, J. – SCHUTZ, A. H. (eds.), *Textes provençaux des XIIIe et XIVe siècles, 2eme. ed. refondue (...) par J. Boutière, avec la collaboration de I. M. Cluzel*, Nizet, París, 1973; reed. acompanyat de trad. al castellà per RIQUER, Martí de, *Vidas y retratos de trovadores. Textos y miniaturas del siglo XIII*, Círculo de Lectores, Barcelona, 1995, p. 236. Citat per BREA, Mercedes, De las ‘vidas y razos’ a las rúbricas explicativas, dins *Estudios románicos*, 11, Múrcia, 1999, ps. 35-50 (p. 36).

¹⁵³⁰⁹ RIQUER, Martí de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Planeta, Barcelona, 1975; reed. per Ariel, Barcelona, 1983, ps. 1.171-1.173.

¹⁵³¹⁰ Sobre aquest personatge, vegen BALUZE, Étienne, *Histoire généalogique de la maison d'Auvergne*, Tipogr. d'Antoine Dezallier, París, 1708, vol. 1, ps. 321-330; VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, p. 400;

¹⁵³¹¹ LESEUR, Guillaume, *Histoire de Gaston IV, comte de Foix. Chronique française inédite du 15e siècle*, ed. a cura d'Henri COURTEAULT, Renouard – Société de l'histoire de France, París, 1893-1894, vol. 1, ps. 149 i 165. Vegeu també VILLENEUVE, L.-F., *Histoire de René d'Anjou...*, vol. 1, ps. 353-355 i 454-456; MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, ps. 55 i 58.

¹⁵³¹² LESEUR, G., *Histoire de Gaston IV...*, vol. 1, p. 197; MÉRINDOL, C. de, *Les Fêtes de chevalerie...*, ps. 62, 72 i 167.

que obliguen a relacionar-lo amb el “Guillalmes de la Tor” de la ficció novel·lesca. Es tracta de **Bertrand de Beauvau i de Tigny** (1382-1474); servidor de Renat I d’Anjou, molt amic del **duc de Bretanya**; senyor de Précigné (per donació vitalícia de Lluís II d’Anjou, 1416; convertida en heretable per la reina **Yolande** d’Aragon, 1425), de **Tigny** (per herència materna, des del 1435¹⁵³¹³), de **Sillé-le-Guillaume** (actual *Sillé-le-Guillaume*; per adquisició, en la dècada del 1440); marit des del 1420 de **Jeanne de la Tor / la Tour-Landry** (1405-1435) i amfitrió de les justes de Saumur (juny del **1446**). Coronava la cimera de l’elm i les seues armes heràldiques, com tots els Beauvau, amb la testa d’un porc senglar (*sanglier*). Fou col·laborador diplomàtic, pels anys 1437-1447, de Charles de Poitiers, senyor de Saint-Vallier i del seu predilecte nebot Guillaume, el bastard de Saint-Vallier.¹⁵³¹⁴ Totes les pistes que va oferint l’autor (el nom, el cognom, l’animal heràldic i l’al·lusió al “tinyós”, jugant amb el topònim *Tigny*, etc.), en conseqüència, coincideixen en dit personatge, un enemic del rei d’Aragó.

El senyor de Tigny o de Sillé-le-Guillaume –com se’l coneixia encara en temps d’escriure’s el *Curial*– fou un gran home d’estat i diplomàtic, al servei dels Anjou i del rei de França, que confiava molt en ell (“lo rey lo volie gran bé”, *CeG* II.83). Havia servit Lluís II i Lluís III d’Anjou en les guerres de Nàpols, abans d’aconsellar Renat I d’Anjou i Carles VII. En la relació de pseudònims que l’espia Guillaume Mariette remeté a Felip de Borgonya en febrer del 1445, per a comentar-li en secret els moviments polítics de la cort de França, Bertrand de Beauvau apareix en un lloc eminent. Concretament, se’l cita entre els cinc homes més acostats al rei, literalment “ceulx qui se tiennent souvent devers le Roy en son retrait” i se li aplica el pseudònim de “Pierre”,¹⁵³¹⁵ segurament, el record del seu poderós i difunt germà Pierre (+1435), al qual havia succeït en l’heretat materna de Tigny. Tal com comenta Gabriel Bianciotto, se’l considerava “un des meilleurs diplomates et l’un des conseillers les plus écotés des rois de France (...). Ami des ministres les plus influents, come Jacques Cœur et Pierre de Brezé (...), et devient sur le tard le gendre du roi René [d’Anjou].”¹⁵³¹⁶ A través de la documentació estudiada per Vallet de Viriville, s’observa que l’entrada de Beauvau en

---

¹⁵³¹³ Jean de Tigny llegà la senyoria a la seua hereva, Jeanne de Tigny (1355-1392), casada amb Jean III de Beauvau. Aquests foren pares de Pierre i Bertrand. El primogènit, Pierre I de Beauvau, senyor de Beauvau, heretà la senyoria materna, però a la mort d’aquest, el 1435, per disposició testamentària de la mare, passà al germà segon, Bertrand.

¹⁵³¹⁴ Al qual hem relacionat prèviament amb Vachier de Vilahir “Sanglier”.

¹⁵³¹⁵ BIANCIOTTO, Gabriel, Quête d’un traducteur, dins *Le roman de Troyle*, Publications de l’Université de Rouen, Roà, 1994, ps. 44-255 (ps. 143-144).

¹⁵³¹⁶ *Ibidem*, p. 135. S’hi al·ludeix al seu quart matrimoni, el 1467, amb Blanche d’Anjou, filla natural de Renat i senyora de Mirabeau.

el cercle de consellers permanents del rei havia tingut lloc l'any 1444, cosa que reforçava la influència angevina en la cort de Carles VII. L'activitat que mantingué en dita cort fou molt continuada in intensa durant els anys 1444-1449.¹⁵³¹⁷

Les paraules del rei de França de la ficció cavalleresca adreçades a un conseller fidel que l'ha decebut (“vengut és qui us gratarà la *tinya*”), es justifiquen perquè “dien alguns que aquest Guillalms era stat *tinyós*” (*CeG* II.83). Se'ns està remetent, per paronímia o pseudoetimologia còmica, al títol nobiliari de *Tigny*, com una pista més per tal que els oients del *Curial*, informats sobre diplomàcia internacional, reconeguen el personatge històric del qual es fa sàtira. La senyoria de Tigny la reservà Bertrand de Beauvau per al seu seté fill, Jean, engendrat del segon dels seus quatre matrimonis, i fundador d'una branca genealògica pròpia: la dels “Beauvau de Tigny”.¹⁵³¹⁸

Havia començat Bertrand la seua carrera en les armes, al regne angeví de Nàpols i al servei de Lluís II. Aquest *roy de Sicile* li atorgà el 1416 la senyoria de Précigné (Anjou) a títol vitalici, per haver participat “en la conquiste de nostre dit Royaulme” napolità. Mort Lluís II el 1417, ajudà Lluís III, durant els anys 1416 al 1424, a controlar la Calàbria i a disputar la successió de Nàpols a Alfons el Magnànim (1421-1423). En recompensa, la reina de Sicília, Yolande d'Aragon i Anjou, mare de Lluís III i de Renat I, sogra del rei Carles VII de França, i dama més poderosa del país, transformà la donació de Précigné en perpètua (1425). Tingué temps Beauvau, pel 1420, de concertar un avantatjós primer matrimoni amb la filla del senyor “de la Tor” (actual *La Tourlandry*), del dot de la qual es beneficià a la mort d'aquesta (1435).

Pel 1427, Bertrand era capità d'Angers (almenys des del 1422), *premier écuyer* de Lluís III (1427) i diplomàtic al servei de Charles VII (1435). En els anys 1436-1437, aconsellà la referida Yolande en el procés d'alliberament del seu fill Renat (1436-1437), per tal que poguera disputar la corona de Nàpols al rei d'Aragó. Ell mateix signà com a garant de la redempció econòmica del seu senyor. El 15 de desembre del 1437, el comte Renat de Provença jurà solemnement a Marsella respectar les llibertats de la ciutat “en présence de Charles de Poitiers, seigneur de Saint-Vallier, gouverneur de Provence (...), Bertrand de Beauvau” i altres tres magnats.¹⁵³¹⁹ Renat I d'Anjou s'embarcà a Marsella a primeries d'abril del 1438 amb un exèrcit de més de 20.000 homes per a disputar

---

¹⁵³¹⁷ VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Charles VII, roi de France, et ses conseillers, 1403-1461*, Dumoulin, París, 1859, ps. 114-117.

¹⁵³¹⁸ MORÉRI, Louis, *Le Grand Dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Tipogr. de François Pitteri, París, 1747, p. 160.

¹⁵³¹⁹ RUFFI, Antoine de, *Histoire de la ville de Marseille*, Tipogr. d'Henri Martel, Marsella, 1696, vol. 1, ps. 269-270.

personalment el *Regnum Neapolitanum* a Alfons el Magnànim. El 9 de maig efectuà la seua entrada a Nàpols, acompanyat en lloc preferent per l'esmentat senyor de Saint-Vallier, el jove Louis I de Beauvau (amb el seu oncle Bertrand), Raymon d'Agoult (baró de Sault, al qual s'al·ludeix també en el *Curial*¹⁵³²⁰) i altres grans barons.¹⁵³²¹ En una altra entrada militar a Nàpols, la celebrada pel *condottiero* Antonio di Cardona el 27 d'octubre del 1440, es flanquejava aquest per Bertrand de Beauvau i el senyor de Saint-Vallier.¹⁵³²² Finalitzades la guerra (1442) i les negociacions d'una treva entre el nou rei de Nàpols i d'Aragó, i el destronat Anjou (1443), se'n tornaren a França.

Pels anys 1444-1445, Bertrand –ambaixador habitual de França a Milà (on es trobaria amb Enyego d'Àvalos, l'ambaixador d'Aragó) i altres parts d'Itàlia¹⁵³²³– desplegà una gran activitat diplomàtica en el vessant atlàntic del regne. Coordinat amb el duc d'Orleans, el duc de Bretanya¹⁵³²⁴ i el germà de Carles de Borbó –recordem els tres personatges que donen suport en la novel·la a Sanglier i a Guil·lalmes de la Tor– jugà un paper determinant en el desenvolupament de les negociacions que portaren a la treva de Tours (1444). Aquestes conclogueren amb l'ulterior casament d'una filla de Renat d'Anjou amb el rei d'Anglaterra (1445),¹⁵³²⁵ un fet que tant de desplaer causava a la diplomàcia d'Alfons el Magnànim com a l'autor de *Curial e Güelfa*.

Carles VII de França havia delegat la signatura del tractat de Tours (21 de maig del 1444) “son cousin le duc Charles d'Orleans [el duc d'Orleans del *Curial*, que recolza Sanglier i De la Tor]; Louys de Bourbon, comte de Vendosme [germà del “Carles de Borbó” que forma equip amb el precedent en la ficció]; Pierre de Brezè, seigneur de La Varenne, et ce Bertrand de Beauvau, seigneur de Precigny [el Guil·lalmes de la Tor de la ficció literària].”¹⁵³²⁶ El desplaer del rei d'Aragó i els seus augmentà de grau quan es tingué notícia a Nàpols de l'ambaixada francesa a Londres (abril-novembre del 1446) per a prolongar la treva de Tours. L'encapçalaven Louis de Bourbon, l'arquebisbe de

---

¹⁵³²⁰ Vegeu el capítol II.3.8.

¹⁵³²¹ QUATREBARBES, Théodore de, *Œuvres complètes du Roi René, avec une biographie et des notices par M. le comte de Quatrebarbes*, Tipogr. Cosnier i Lachèse, Angers, 1845, vol. 3, ps. XLVII-XLVIII.

¹⁵³²² PAPON, Jean-Pierre, *Histoire générale de Provence*, Tipogr. de Ph.-D. Pierres, París, 1784, vol. 3, ps. 353-354, n. 1.

¹⁵³²³ VAËSEN, J. – CHARAVAY, É. (eds.), *Lettres de Louis XI...*, vol. 2, p. 57-58.

¹⁵³²⁴ Incorporat a les negociacions en abril del 1444, amb el seu germà Arthur de Richemont, conestable de França. Vegeu COSNEAU, Eugène, *Le connétable Richemont: Artur de Bretagne (1393-1458)*, Hachette, París, 1886, p. 347.

¹⁵³²⁵ Aquests i altres detalls biogràfics del personatge els ofereix BIANCIOTTO, G., *Quête d'un traducteur...*, ps. 135-138.

¹⁵³²⁶ SOÉVOLE DE SAINTE-MARTHE, Louis, *Histoire généalogique de la Maison de Beauvau*, Tipogr. de Jean Laquehay, París, 1626, ps. 59-60.

Reims (Des Ursins, que es reivindicava parent dels Orsini de Nàpols, inclosa la muller del príncep Ferran, probable dedicatari del *Curial*, i que acabarà casant en la ficció, paradoxalment, Curial i la Güelfa) i Bertrand de Beauvau (en representació del seu amic i senyor, Renat d'Anjou, el pare de la novençana reina d'Anglaterra).¹⁵³²⁷ Obtingué llavors del rei Carles VII de França la nòmina de capità del castell de Tours (seu habitual de la cort en aquells anys), ofici que exercí del 1446 al 1450.

Com refereix Vallet de Viriville, “en 1446, le bâtard de Saint-Vallier [Guillaume, fill natural del referit Charles], introduit par des signeurs génois, se présente pour reprendre possession de cet État au nom du roi de France. Puis des dissensions s'élevèrent entre les vainqueurs, et le bâtard fut perfidement expulsé du poste qu'il occupait.” Finançava l'operació el tresorer reial Jacques Cœur, que, romanent al sud del regne, escrivia sovint a dos ministres principals del rei (1446-1448), Pierre de Brezé i Bertrand de Beauvau, per a comentar-los l'evolució de la situació. Volia convèncer-los perquè enviaren un exèrcit a la Provença, amb intenció d'envair i ocupar des d'allí el nord d'Itàlia, i perquè Carles VII es traslladara a Lyon¹⁵³²⁸ a fi de donar legitimitat a una invasió que, finalment, no s'ajornà per a temps de Carles VIII.

El 5 de febrer del 1447, mentre seguia des de la cort els esdeveniments de Provença i Itàlia, Beavau concorregué al torneig de Tours coorganitzat pel rei de França i el comte de Foix (dos personatges que l'autor del *Curial* situa amicalment junts a les llotges del seu torneig de Melun). Sembla que hi prengué part, malgrat la seua avançada edat. En març del 1448, quan els anglesos atacaren per sorpresa Fougères (la Bretanya), es romperen definitivament les treves amb Anglaterra. El “senyor de Tigny”, com se'l recordaria segurament a Nàpols, que tenia molta influència davant el duc de Bretanya i el seu oncle, el contestable de França Arthur de Richemont (futur duc Arthur III de Bretanya), fou “qui conclut le traité d'alliance du 26 juin 1449, par lequel, Charles VII et le duc de Bretagne unirent leurs armes pur combattre les Anglais.”¹⁵³²⁹ Cal tenir en compte que, fins a feia ben poc, el duc de Bretanya Jean V (+1442) s'havia mostrat neutral i havia recolzat fins i tot els anglesos de manera oportunista. Amb l'entronització de François I *le Bien-Aimé* (1442-1450), el partit bretó anglòfil fou

---

¹⁵³²⁷ MINOIS, Georges, *La guerre de Cent ans: naissance à deux nations*, Perrin, París, 2008; reed. electrònica el google.books, 2016, s. p.

¹⁵³²⁸ VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Histoire de Charles VII, roi de France, et de son époque, 1403-1461*, Société de l'Histoire de France, París, 1865, ps. 128-129.

¹⁵³²⁹ LAMBRON DE LIGNIM, H., Joutes et tournois, dins *Mémoires de la Société archéologique de Touraine*, 11, Tours-París, gener-març 1859, ps. 276-335 (p. 319); ARGENTRÉ, Bertrand d', *Abregé de l'Histoire de Bretagne*, Veuve de Charles Coignard – Claude Cellier, París, 1695, p. 429.

anul·lat. L'acostament del nou duc Bertrand de Beauvau en els anys 1444-1447 afavorí la reconciliació definitiva de la Bretanya amb els Anjou i la formació d'una triple aliança negociadora, que gestà la pau amb Anglaterra i l'entronització d'una reina angevina a Londres: Orleans, Borbó, Bretanya. L'autor de la novel·la transforma els tres ducs en nobles que donen suport al Sanglier i a Guillalmes de la Tor.

En obtenir Bertrand els oficis de gran senescal (*sénéchal*) del ducat d'Anjou i gran camarlenc (*maistre d'hostel*) de Nàpols per Renat I d'Anjou (rei de Nàpols, dit “*roy de Sicile*”, destronat i en l'exili), esdevingué l'antagonista curial del gran senescal i el gran camarlenc del rei Alfons d'Aragó i Nàpols, els germans Enyego de Guevara i Enyego d'Àvalos. Segons un privilegi del 1458, adreçat al cap de la casa dels Beauvau, Louis, Renat d'Anjou afirmava que “ceulx de la maison dont il est yssu ont esté et sont principaulx serviteurs de la nostre, en laquelle ils ont servy moult grandement et louablement.”¹⁵³³⁰ La carrera d'home d'estat de Bertrand ajudà molt a forjar l'èxit dels Beauvau. Malgrat ser un fadrister mancat d'heretat senyorial paterna, el senyor de Tigny esdevingué un gran posseïdor de terres, on bastí diversos castells. Gràcies als serveis prestats durant anys als Anjou i a la monarquia, havia acumulat una gran fortuna –aspecte que l'autor del *Curial* deixà notar– i la invertí en l'adquisició de grans heretats feudals.¹⁵³³¹ La família “de la Tor” de la novel·la està “molt ben heretada” i posseeix grans riqueses. D'ací que Aznar d'Atrossillo se'n torne a la cort del rei d'Aragó amb moltes joies; diners producte de la venda de les senyories del dot, i 5.000 escuts d'or francesos (*CeG* II.110). La quantitat era digna per a dotar la filla d'un noble.¹⁵³³²

El nom de *Guillalmes* que duu el cavaller “de la Tor” és un arcaisme onomàstic que l'autor del *Curial* aplica a tres dels seus personatges francesos,¹⁵³³³ i que sembla procedir de cançons de gesta com les del cicle de Guillaume d'Orange o *Guillalmes d'Oreng*,¹⁵³³⁴ fundador del principat d'Aurenja. En la novel·la, com a pista

---

¹⁵³³⁰ PERRIER, Émile, *Les chevaliers du Croissant. Essai historique et héraldique*, Tipogr. Lafolye frères, Vanne, 1906, ps. 30-31. Les làmines dels escuts es poden consultar fàcilment en la pàgina web <www.heraldique-blasons-armoiries.com/armoriaux/par_region/Armorial_chevalier_croissant.html>, consultada en gener del 2016.

¹⁵³³¹ Vegeu VAËSEN, Joseph – CHARAVAY, Étienne (eds.), *Lettres de Louis XI*, Société de l'histoire de France – Renouard, París, 1907-1909, vol. 2, p. 59, n. 1.

¹⁵³³² Encara que incomparablement inferior a l'astronòmica xifra de 400.000 escuts, que en terminis anuals de 100.000, havia demanat el duc de Borgonya a canvi de l'alliberament de Renat d'Anjou, el 1436.

¹⁵³³³ Hi figuren Guillalmes de Roan, Guillalmes de la Tor i Guillalmes del Chastell.

¹⁵³³⁴ En molts manuscrits d'aquesta obra i cançons al·lusives al personatge, aquest figura com *Guillalmes*. Vegeu TYSSENS, Madeleine, *La geste de Guillaume d'Orange dans les manuscrits cycliques*, Société d'Édition ‘Les Belles Lettres’ (“Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de

identificativa, remet a la important baronia de Sillé-le-Guillaume (*Sillé-le-Guillalme*, en francès medieval, i encara en diccionaris del segle XIX), posseïa des del segle XI fins el XV per una prestigiosa dinastia dels *Guillalmes*, des del seu mític fundador, Guillaume I de Sillé. Guillaume VIII, mancat de descendència masculina, casà (ca. 1409) la seua pubilla Anne de Sillé (+post 1457) amb Jean I de Montjean (+1418). El fill d'aquest matrimoni, Jean II de Montjean i Sillé, XIVé senyor de la casa dels Guillaume, balafià tot el patrimoni familiar en la dècada del 1440,¹⁵³³⁵ inclòs el feu matern de Sillé-le-Guillaume. Empenyorat a un parent, el senyor de Bueil, la senyoria fou adquirida per l'opulent Bertrand de Beauvau per a cedir-la anys després (1464) al seu fill Antoine.¹⁵³³⁶ La compra fou molt contestada pels parents del venedor. Segons Julien Rémy, pocs anys després de casar-se Jean II amb una filla del baró de Maillé (1430), “ayant dissipé son bien, vend Sillé a Bernard de Beauvau (...). Louis [de Montjean], son fils aîné, plaïda longtemps, mais sans succès, pour opérer le retrait des terres de sa maison, aliénées par son père.”¹⁵³³⁷ Algú com l'autor del *Curial*, i els seus lectors, tindrien notícia d'aquest contenciós per la successió dels estats de Sillé-le-Guillaume.

Pel que fa al llinatge *de la Tor* era la versió medieval o dialectal de *de la Tour*, en al·lusió a una família d'origen bretó (amb castell, actualment en runes, a 15 Km de Nantes), que posseïren la senyoria de La Tour-Landry, relativament prop de Nantes i d'Angers, en els confins de l'Anjou amb la Bretanya. La muller de Bertran de Beauvau, Jeanne de la Tour-Landry pertanyia a aquest llinatge, molt conegut pels amants de la literatura de cort per causa de l'avi d'aquesta dama, Geoffroy de la Tour (o *Geuffroy de la Tor*, ca. 1326-ca. 1404), autor de *Le livre intitulé du Chevalier de la Tour, qui fuit fait pour l'enseignement des femmes mariées et à marier*.¹⁵³³⁸ Que l'episodi de Guillalmes de la Tor concloga amb el casament d'una donzella noble, podria notar-se com una al·lusió a aquest manual,¹⁵³³⁹ que es divulgà extraordinàriament en el segle

---

Liège”, 178), París, 1967, p. 60. A l'escriptor, sembla que li agrada aquesta forma arcaïtzant i de ressonàncies literàries.

¹⁵³³⁵ Del 1450 és la notícia de la venda de les seues últimes possessions.

¹⁵³³⁶ Vegeu l'arbre genealògic (p. 151) i altres dades que ofereix ANGOT, Abbé, Baronnie de Sillé, dins *Bulletin de la Commission historique et archéologique de la Mayenne*, 2a. sèrie, núm. 36, Laval, 1920, ps. 135-152.

¹⁵³³⁷ RÉMY PESCHE, Julilen, *Dictionnaire topographique, historique et statistique de la Sarthe*, Bondu, Le Mans – París, 1842, vol. 6, p. 137.

¹⁵³³⁸ El títol, tal com figura en l'*incipit* del manuscrit 1190 de la Bibliothèque Nationale de France.

¹⁵³³⁹ LA TOUR-LANDRY, Geoffroy de, *Livre pour l'enseignement de ses filles du Chevalier de la Tour-Landry*, ed. a cura d'Anatole de MONTAIGLON, P. Jannet, París, 1854; JACQUIN, Gérard, Éducation et culture de la noblesse en Anjou au XIVè siècle. *Le Livre du chevalier de la Tour Landry pour l'enseignement de ses filles*, dins COULET, Noël – MATZ, Jean-Marie (eds.), *La noblesse des territoires angevins à la fin du Moyen Âge*, École Française de Rome, Roma, 2000, ps. 677-688.

XV. També se li atribueix l'encàrrec de la novel·la anònima sobre els amors de *Ponthus et Sidoine*. El seu nét primogènit de Geoffroy, germà major de Jeanne i cunyat de Beauvau, fou batejat com Ponthus: l'heroi del roman, que salva la Bretanya d'una invasió islàmica.¹⁵³⁴⁰ Pel que fa a l'obra pròpia de Geoffroy, val a dir que el llibre del *Cavaller de la Tour*, escrit a la cort d'Anjou per a orientar els pares en l'educació de donzelles, presentava exemples morals basats en personatges antics i coetanis. Es basava, entre altres fonts, en cròniques napolitanes: “Porquoy je vouldroye que vous sceussiez l'exemple du roy de Napples. Il est contenu ès croniques de Napples qu'il y ot une fole royne, qui ne garda pas son corps...”¹⁵³⁴¹ Era un llibre de capçalera a la cort de Renat I d'Anjou i, sens dubte, degué haver-se conegut per la noblesa napolitana ben prompte, atesos els que Jean Tricard anomena “cirtuits ‘angevins’ de diffusion”. Sobretot si es considera la bona acollida que tingué a França (on es conserven vint-i-un manuscrits de l'opuscle) i als països del centre d'Europa.¹⁵³⁴²

El germà major de Bertrand, Pierre I de Beauvau (1380-1435) havia heretat la senyoria pairal de Beauvau i havia destacat en primera línia al costat dels ducs d'Anjou, comtes de Provença i pretendents al tron de Nàpols. A la mort d'aquest, el 1435, els tres grans representants de la casa de Beauvau eren el seu germà Bertrand –de què tractem ara– i els seus fills Louis (1409-1462), senyor de Beauvau, i Jean IV (1421-1503). En Pas d'armes de Saumur (prop de Tigny¹⁵³⁴³) convocat per Renat d'Anjou –pare de la nova reina d'Anglaterra– per al juny del 1446, Bertrand de Beauvau capitanejava l'equip de cavallers *tenans de la Joyeuse-Garde* o defensors del *Perron*. S'hi integraven el mateix Renat, el seu gendre Ferry de Lorraine, el baró de Grimaud, etc.,¹⁵³⁴⁴ a més dels nebots de Bertrand, Lluís, amb 37 anys d'edat, i Jean, amb 25. Tots dos es distingien per portar de cimera d'elm el distintiu cavalleresc dels Beauvau: una testa de porc senglar (un *sanglier*, en francès). Tal com figura en un testimoni cronístic, “le seigneur de Beauvau pourtoit pour cimier une hure de sanglier”; Jean anava “tymbre

---

¹⁵³⁴⁰ CRÉCY, Marie-Claude de, *Le roman de Ponthus et Sidonie*, Droz (“Textes littéraires françaises”, 475), Ginebra, 1997.

¹⁵³⁴¹ LA TOUR-LANDRY, G. de, *Livre pour l'enseignement...*, p. 119.

¹⁵³⁴² TRICARD, Jean, *Le livre du Chevalier de la Tour Landry et ses lecteurs: hypothèses sur un succès*, dins HAUDRÈRE, Philippe (ed.), *Pour une histoire sociale des villes. Mélanges offerts à Jacques Maillard*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2006, ps. 281-298.

¹⁵³⁴³ HÉRICOURT DU VATIER, Louis, *Œuvres posthumes, contenant ses mémoires sur des questions de droit canonique*, Tipogr. de Desaint et Saillant, París, 1769, vol. 4, ps. 511-512.

¹⁵³⁴⁴ Personatges al·ludits en l'episodi curialesc de la duquessa d'Ostalriche. Vegeu el capítol II.3.5.

comme son frère”. En les llotges, contemplaven les evolucions de la lluita esportiva la duquesa d’Anjou, Elisabet de Lorena, “et madame Yolande, sa fille”.¹⁵³⁴⁵

El cap de senglar heràldic no era solament un caprici decoratiu d’aquestes gales cavalleresques, de les quals degué tenir notícia puntual l’anònim del *Curial*. En realitat, era de la divisa de la família, inspirada per un passatge del *Filostrato* de Giovanni Boccaccio, una obra escrita al Nàpols dels Anjou i una de les lectures predilectes de la família Beauvau. És de notar que el mateix Louis de Beauvau, nebot de Bertrand, traduï l’obra del toscà al francès amb el títol *Le roman de Troyle* (ca. 1453-1455).¹⁵³⁴⁶ En dita obra, el narrador italià s’inventa¹⁵³⁴⁷ un senglar com a armes heràldiques del rival de Troilus, Diomedes. Heus ací el fragment de Boccaccio traduït per Beauvau: “Cest sanglier que je vy estoit Dyomedes, pour ce que son ayeul tua le grant senglier de Calidonie;”¹⁵³⁴⁸ et cecy savons certainement par les anciens, et oncques ne fut que tous les siens ne portassent les sangliers en leurs armes. Helas, malheureux que je suy! Cestui cy aura tiré le cueur de Criseida a luy par son doux parler, et ainsi a Dyomedes son amour.”¹⁵³⁴⁹ Renat d’Anjou devia llegir el *Filostrato* en companyia dels seus fidels consellers els Beauvau, o devia conèixer molt particularment aquest fragment inspirador de l’heràldica dels Beauvau, perquè ell mateix, en *Le Livre du Cœur d’amour esprins* (1457-1470), arma Diomedes amb un escut que representa un senglar.¹⁵³⁵⁰

Els heraldistes deixen constància de la utilització per cimera o timbre, en la casa de Beauvau, d’un cap de senglar al natural, combinat als flancs del blasó amb dos homes salvatges (vestits de pells, sostenint grans maces): “cimier: une hure de sanglier au naturel; supports: deux sauvages armés de massues.”¹⁵³⁵¹ L’origen d’aquesta associació entre el porc senglar i els Beauvau es remunta a l’entrada dels borgonyons a París (1418), quan Pierre I de Beauvau, cap de la casa, i els seus, contribuïren a salvar la persona del delfí de França, el futur Carles VII. Inspirant-se en el *Filostrato*, el senyor de Beauvau decidí adoptar com a pròpies les armes del mític i impulsí guerrer troià

¹⁵³⁴⁵ Citat per COVILLE, Alfred, *La vie intellectuelle dans les domaines d’Anjou-Provence de 1380 à 1435*, E. Droz, París, 1941, p. 181.

¹⁵³⁴⁶ BEAUVAU, Louis de, *Le roman de Troyle*, ed. a cura de Gabriel BIANCIOTTO, Publications de l’Université de Rouen, Roà, 1994.

¹⁵³⁴⁷ Segons G. BIANCIOTTO, *ibídem*, p. 329, n. 27, aquest senglar de Diomedes no apareix per a res en el *Roman de Troye* de Benoît de Saint-Maure, la font d’on begueren Boccaccio i els autors medievals de la matèria de Troia, ni en cap altra font alternativa.

¹⁵³⁴⁸ S’hi observa una variació vocal·lica del zoònim (*sanglier/senglier*) que també es troba en el *Curial*.

¹⁵³⁴⁹ Citat *ibídem* p. 302.

¹⁵³⁵⁰ ANJOU, René, d’, *Le livre du cœur d’amour esprins*, ed. a cura de Susan WHARTON, Union générale d’éditions, París, 1980, p. 320.

¹⁵³⁵¹ L’HERMITE SOULIERS, Jean-Baptiste, *Histoire généalogique de la noblesse de Touraine*, Jacques Langlois i altres, París, 1665, ps. 75.

Diomedes. El que representava en principi una fina ironia del certaldés, sobre el caràcter impulsiu i orgullós del Diomedes de la matèria troiana medieval, Pierre ho interpretà en forma d'honor heràldic; per a major escarn de l'autor del *Curial*. Aquest senglar passaria, a la mort de Pierre, el 1435, a ser usat pels seus joves fills Louis i Jean. Tanmateix, aquests encara no tenien edat aleshores de fer armes; al contrari que Bertrand, el germà menor de Pierre, que fou el que major exhibició féu de la bèstia heràldica: apareix en segells seus dels anys 1435, 1446 i 1449.¹⁵³⁵² En l'armorial dels cavallers del Croissant (BNF, ms. 25204), l'orde instituït l'any 1448 per Renat I d'Anjou, a imitació de la Garrotera o del Toisó d'or, apareixen els blasons heràldics dels tres Beauvau (Bertrand, i els nebots Louis i Jean, ja convertits en cavallers) timbrats per sengles caps de porc senglar.¹⁵³⁵³ Els *tenants* en forma d'homes salvatges, se'ls reserva en aquest armorial Louis, però passaren realment a constituir un element indispensable de l'heràldica completa de la casa de Beauvau a partir d'aleshores. Es pot interpretar, doncs, que l'autor del *Curial* es riu d'aquesta elecció, per a satiritzar així, no sols Bertrand de Beauvau, sinó tota una casa tan fidel als Anjou.

Crida l'atenció en el llarg episodi del Sanglier i De la Tor, el qualificatiu que se'ls aplica de "bretons" –com a sinònim de guerrers brutals i iracunds– i el recolzament explícit que reben per part del duc de Bretanya, que aleshores, en temps del *Curial*, actuava pràcticament un príncep independent. La tríada de negociadors de la treva de Tours (1445) i el matrimoni reial Anjou-Lancaster (1445), en efecte, es correspon amb els tres ducs envejosos de Curial: "lo duch de Bretanya, lo duch d'Orleans, ne Carles de Borbó" (*CeG* II.72). Tots tres ordeixen la trama contra Curial, per a enfrontar-lo amb Sanglier de Vilahir, però el protagonisme se l'enduu el senyor natural de Vachier i Guillalmes. Així les coses, la conspiració pren cos "a l'hostal del duch de Bretanya" on "lo dit Sanglier e ab altres cavallers, a manera de aquells qui cerquen pèl en l'ou e nuu en lo jonch, cercaven via com porien desfavorir Curial" (*CeG* II.76); "aplegaren-se aquell jorn, en casa del duch de Bretanya, lo duch d'Orleans, e Carles de Borbó e altres molts; e, tengut consell, conclogueren que lo Sanglier combatés a Curial" (*ibidem*). A partir d'aleshores, el "los duchs d'Orleans e de Bretanya", és a dir, el capità de l'exèrcit francès i el seu principal aliat o lloctinent en el torneig de Melun. Just abans de

---

¹⁵³⁵² BIANCIOTTO, G., *Quête d'un traducteur...*, ps. 298, 302-305 i 330 (n. 30).

¹⁵³⁵³ PERRIER, Émile, *Les chevaliers du Croissant. Essai historique et héraldique*, Tipogr. Lafolye frères, Vanne, 1906, ps. 30-31. Les làmines dels escuts es poden consultar fàcilment en la pàgina web <www.heraldique-blasons-armoiries.com/armoriaux/par_region/Armorial_chevalier_croissant.html>, consultada en gener del 2016.

combatre, Guillalmes de la Tor “pregà lo duch de Bretanya que ·l fes cavaller” (CeG II.100). Durant aquest acte, el duc li havia imposat una *esquerpa* d’or: “Guillalmes li més per lo coll una esquerpa d’or molt rica que lo duch de Bretanya li havia donada” (CeG II.109). Una esquerpa (francés *écharpe*) mena de collar de matèria tèxtil luxosa, adornat amb riques insígnies i joies. Podria interpretar-se com el collar d’algun orde cavalleresc, a l’estil del Toisó de Borgonya, la Garrotera d’Anglaterra, el Griu d’Aragó, el Drac d’Hongria, el Croissant dels Anjou, l’Ermini de Nàpols, etc.

Tots aquests detalls tenen interès per a la identificació de Bertrand de Beauvau com a Guillalmes de la Tor, perquè pels anys crucials 1444-1447 se’l veia actuant coordinadament amb Arthur de Montfort i d’Évreux, més conegut com **Arthur de Richemont** (Vannes, 1393-Nantes, 1458), gran conestable de França (1425-1458), o com Arthur III de Bretagne, per haver sigut duc de Bretanya a la fi dels seus dies (1457-1458).¹⁵³⁵⁴ Fill secundogènit de Jean IV de Bretanya (duc, 1365-1399), germà de Jean V (duc, 1399-1442) i oncle de François I (duc, 1442-1450). Amb 22 anys d’edat, participà en la gran batalla d’Azincourt portant un estendard amb la divisa del *sanglier* o porc senglar, als peus d’una carrasca, i un mot en filacteri que deia: *Qui que le veuille*. (Aqueix que el vulla [que gose atacar-lo]). Caigué ferit entre un munt de cadàvers, on el reconegueren els anglesos per l’escut que duia amb el senglar, i el tingueren pres fins el 1422, en companyia del duc Charles I d’Orleans (que seria alliberat molt més tard que ell, el 1440). En els seus segells dels anys 1422, 1435 i 1442, i fins a la seua mort el 1458, continuà emprant la divisa d’un *sanglier couronné* com a timbre de les seues armes heràldiques.¹⁵³⁵⁵ L’any 1425, Carles VII l’havia designat contestable de França o cap militar d’un exèrcit enfortit per la presència dels temibles bretons. Fou víctima d’intrigues polítiques i se’l destituí (1427). Sis anys després fou rehabilitat com a cap dels exèrcits de França (1433), entrà triomfalment a París, l’any 1436.

Mentrestant, el ducat de Bretanya, regit pel germà d’Artur, Jean V, deixà de ser aliat d’Anglaterra (1435) i mantingué una actitud interessadament oscil·lant (1435-1442) entre les dues potències en guerra. Tanmateix, en obtenir el poder el seu nebot

---

¹⁵³⁵⁴ És un personatge conegut, i s’han escrit d’ell cròniques, i múltiples biografies i estudis. Vegeu, si de cas, GRUEL, Guillaume, *Chronique d’Arthur de Richemont, connétable de France, duc de Bretagne (1393-1458)*, ed. a cura d’Achille LE VAVASSEUR, Librairie Renouard, París, 1890; COSNEAU, Eugène, *Le connétable Richemont: Artur de Bretagne (1393-1458)*, Hachette, París, 1886; ECHEVERRY, Jean-Paul, *Arthur de Richemont le Justicier. Précurseur, Compagnon et Successeur de Jeanne d’Arc, ou l’Honneur d’être Français*, Editions France-Empire, París, 1983

¹⁵³⁵⁵ HABLLOT, Laurent, Un sanglier couronné parfois associé au mot “qui que la vueille”, dins ÍDEM, *Devise. Emblematique au fin du Moyen Âge*, Université de Poitiers, Poitiers, 2014; ed. electrònica <base-devise.edel.univ-poitiers.fr/index.php?id=2085> consultada en gener del 2016.

François, Artur jugà les cartes –amb ajuda de Bertrand de Beauvau– per a obtenir una aliança França-Bretanya que afavoriria la treva de Tours (1444) i el matrimoni de la filla de Renat d'Anjou amb Enric VI d'Anglaterra (1445). Empresonaren després Gilles de Bretanya (1446), el germà de François amic del partit bel·licista d'Anglaterra (que seria assassinat per un escuder d'Artur, el 1450) i reconduïren, en fi, la política bretona en contra dels interessos del duc de Borgonya i del rei d'Aragó. Aquests, en resposta, esdevingueren germans d'armes del Toisó d'or (1445), com a resposta a un reforçament dels Anjou i de la monarquia francesa que ambdós veien amb recel. Simultàniament, el rei d'Aragó establia també una aliança amb el comte de Foix (1446).

El conestable Arthur de Bretanya, en coordinació amb el seu germà el duc, tractà d'instituir pels anys 1444-1445 un orde cavalleresc –amb la divisa del Senglar?– alternatiu als acreditadíssims ordes del rei d'Anglaterra i el duc de Borgonya. Al remat, aquest intent fundacional no fructificà, a diferència de l'orde del Croissant del duc d'Anjou, establert el 1448. La imposició “per lo coll” d'una esquerpa d'or pel duc de Bretanya de la ficció a Guillalms de la Tor podria tenir per motiu d'inspiració la notícia de la creació del nou orde bretó. Val a dir, finalment, que el nom d'aquest Artur de Bretanya, el conestable del *sanglier*, sonava a la cort de Nàpols, no sols per aquests afers diplomàtics, sinó també perquè el 2 de juliol del 1445 es casà amb Catherine de Luxembourg-Saint Pol i del Balzo, neboda de Guglielmo del Balzo, II duc d'Andria (+1444) i cosina germana de Frederico II del Balzo, III duc d'Andria (1444-1482). Els Del Balzo foren una de les famílies de barons que més recolzaren Alfons el Magnànim, i eren amics i futurs parents del gran camarlenc Enyego d'Àvalos.

Coneguda, doncs, la devoció d'Artur de Bretanya i Bertrand de Beauvau per l'efígie heràldica del senglar –una bèstia salvatge–, s'entén millor la sàtira de Sanglier de Vilahir, on l'escriptor involucra la casa ducal de Bretanya i el “tinyós” senyor de Tigny. Es tracta d'una sàtira de caràcter intel·lectual i literari (el senglar com a símbol d'una cavalleria retrògrada, contra el nou model elegant i culte de *curial* italià), però també de caràcter diplomàtic i polític: contra aquells que afavorien els interessos de Renat I d'Anjou a França, Anglaterra i Itàlia; en contra dels interessos del rei d'Aragó, Alfons V el Magnànim, i dels seus aliats el comte de Foix i el duc de Borgonya. No debades, són els borgonyons i el de Foix els qui donen suport a *Curial*.

Una darrera apreciació cal fer en el per què de l'elecció de Bertran de Beauvau, vidu de la Tour, senyor de Sillé-le-Guillalme i Tigny (Guillalms de la Tor, ‘el Tinyós’) com a company d'armes de Guillaume de Poitiers, bastard de Saint-Vallier (el Sanglier),

i és la següent: Bertran de Beauvau i Charles II de Poitiers (+1454) senyor de Saint-Vallier i governador de la Provença per Renat I d'Anjou, apareixen cooperant activament a Marsella, Tarascon i altres centres de poder angevins, en companyia de Tanneguy du Chastel, un altre dels homes de confiança de Renat. Tots ells, en coordinació amb el delfí Lluís i amb el financer Jacques Cœur,¹⁵³⁵⁶ preparaven pel 1446 l'assalt a Gènova (gener del 1447) i l'ocupació d'Asti (el Piemont, ducat de Milà) en nom del duc d'Orleans, com a passes prèvies per a una invasió militar a gran escala (primavera del 1447, avortada per insistència de l'ambaixador d'Aragó davant Filippo Maria Visconti, Enyego d'Àvalos). Aquest operatiu, del qual només tingué lloc l'assalt al poder genovés, dirigit per Guillaume de Poitiers, bastard de *Saint-Vallier* (àlies *Sanglier*, per a l'autor del *Curial*), i es frustrà perquè els genovesos l'expulsaren. Amb l'efecte que, en certa manera, Curial (la Corona d'Aragó) s'imposà als adoradors del Sanglier: les cases ducals d'Orleans, Borbó i Bretanya; tenint per braços executors, en la diplomàcia i en la milícia, els senyors de Sillé-le-Guillalme i Tigny, i de Saint-Vallier, identificables respectivament amb Guillalme el Tinyós i Sanglier.

Les circumstàncies geopolítiques, diplomàtiques, estratègiques del torneig internacional per la successió de Milà (1445-1448) condicionaven, doncs, no sols la formació d'equips del “torneig de Melú” de la ficció, sinó també l'episodi del Sanglier. Tot el llibre II és, en realitat, una ficció cavallersca bastida aprofitant coneixements que només el diplomàtic Enyego d'Àvalos i els seus companys a la cort-campament del rei d'Aragó podien abastar amb tant de detall. En aquest ambient, el dels curials i consellers d'Alfons el Magnànim, és on cal situar la gènesi de la novel·la. És també l'ambient idoni per a la restringida recepció de *Curial e Güelfa*. A més, es nota clarament que l'autor està posat a remetre lletres secretes, com era corrent aleshores en la diplomàcia europea (recordem els papers interceptats el 1445 a l'espia Guillaume Mariette, més amunt esmentat), amb pseudònims que vetlen noms de personatges reals.

Els lectors havien de disposar, en qualsevol cas, d'una informació prèvia sobre dits personatges compartida amb l'autor. Endevinarien fàcilment, així, que “la tinya” de Guillaume feia referència a “Tigny”. O que el cavaller “de Sant Laydier” era el

---

¹⁵³⁵⁶ Com s'observa perfectament en un document de maig del 1447 que més amunt s'ha reproduït, publicat per VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Chronique de Mathieu d'Escouchy*, ed. acura de Gaston DU FRESNE DE BEAUCOURT, Tipogr. Veuve de Jules Renouard, París, 1864, vol. 3, ps. 251-252 (doc. 8 de l'apèndix). I també en la correspondència remesa a la cort des de la costa mediterrània per Jacques Cœur, que passava per mans directament de Bertrand de Beauvau. Vegeu DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, *Histoire de Charles VII. L'expansion de la royauté, 1444-1449*, Librairie de la Société bibliographique – A. Picard, París, 1888, ps. 128-129.

company sentimental de la *dame* de Saint-Laydier, és a dir, el delfí Lluís de Valois. O que el “duch de Bretanya” podria al·ludir en realitat Artur de Bretanya, el *Sanglier* de la Bretanya i futur duc així mateix, etc. No era necessari, per a desenvolupar una ficció qualsevol, haver codificat aquests noms. Tanmateix, *Curial e Güelfa* no és una ficció “qualsevol”, producte de l’atzar creatiu de l’anònim. L’escriptor és un home tan minuciós en la seua tasca, que no deixa cap detall a l’atzar i que gaudeix jugant amb l’al·legoria i l’onomàstica. I una de les seues intencions és, precisament, la de jugar a l’endevinalla amb els seus lectors amics i confidents. Per això, cada personatge important ve acompanyat de pistes que, en combinació amb els antropònims ficticis – “quinys noms!”, exclama ell mateix– permeten imatginar a qui s’està satiritzant. Podria ser també una qüestió de prudència, per tal de no ofendre els al·ludits si la novel·la es divulgava fora de l’àmbit per al qual havia sigut escrita. Ens ho fa pensar el fet que personatges de poca rellevància, com ara Ambrosino de Spíndola, són citats literalment: amb el seu nom de fonts i cognom, sense necessitat de pseudònim.

El framenor d’Angers i un tal Paulino

Enamorat de les idees innovadores i dels clàssics rescatats per l’humanisme, l’anònim del *Curial* projecta al llarg de la novel·la una mirada un tant irònica, de vegades sarcàstica, sobre els franciscans en general i sobre els observants o framenors – els més radicals en llur proposta ascètica, i en les diatribes contra l’humanisme i del luxe aristocràtic– en general. Dels dominicans, augustinians, etc., no es parla en el relat. En canvi, sí que hi sol aparèixer algun “framenor” com Sanglier. Aquest, com s’ha vist, pronuncia un sermó medieval, maniqueista i exaltat, que aprofita a l’autor per a mostrar com els frares “embeguinen” els fidels commovent-los, però no són capaços d’infondre en ells, recurrent a la raó, un estil de vida que siga cristiana però digna. L’anacoretisme, per descomptat, no encaixa en els esquemes mentals de l’autor.

Quan s’estan realitzant els rituals i les cerimònies pròpies de la batalla entre Curial i el Sanglier de Vilahir, irromp en escena un “destorb”, com en diu l’autor; concretament un franciscà, no molt amic de cavalleries (*CeG* II.100):

“E mentre en açò estaven, un frare menor, lo qual dien que era home de molt santa vida e de la casa real de França, com fos en Angers e oys parlar d’aquesta batalla, correch e vench a París, en aquell cas que ja los cavallers devien

exir dels tendellons per combatre; e, ab cor impacient, a grans crits, dix al rey: ‘¿Est infel o què és ço que fas? ¿Per què ·t constitueix enemich de Déu, venint contra la sua ley, la qual prohibeix aquestes follies?’ Digues, senyor: ‘¿aquests cavallers combaten contra moros, per mantenir la ley de Christ, o volen matar Eroles, son enemich, o què és açò?’ Los duchs e senyors digueren al frare que callàs, que aquest fet se pertanyia a cavallers e no a frares. E, no obstant que ·l frare tots temps cridàs pus fort e no volgués callar, tant fonch lo brogit que ·ls senyors feren, que ·l frare no fonch oyt, ans a empentes lo gitaren d’aquell loch per lo destorb que donava en ço que volien que ·s fes; car en altra manera li hagueren feta molta honor, axí com a aquell qui la merexia molt bé.”

La designació “frare menor” (de l’*Ordo Fratrum Minorum*) no deixa lloc a dubtes: es tracta d’un seguidor de l’orde, la professió de pobresa i l’estil de vida de sant Francesc d’Assís. La seua “santa vida” ens porta a pensar en algun sant o que aspira almenys a rebre la glòria dels altars pels seus mèrits. Però el fet que siga membre “de la casa real de França” –l’acció se situa en el segle XIII– sorprén. Obliga a reduir la llista de candidats. És fàcil endevinar, d’altra banda, a quina branca de la casa reial de França pertany el religiós, perquè ve d’Angers, capital del ducat d’Anjou. La insolència amb la qual s’adreça al rei demostra una falta de respecte per la jerarquia reial. S’hi afig la mancança de tot respecte per la –diguem-ne– “casta” o estament militar, al qual hauria d’haver honorat aquell jove d’esclarida sang, en lloc de vestir aquells hàbits. No sols acusa el rei de França d’infidel i enemich de Déu –una mostra ja de l’extremisme verbal dels predicadors d’aquest orde– sinó que qualifica la cultura cavalleresca de “follies”; com faria, per exemple, un Roís de Corella a la València d’aquell temps. La raó que subjau en aquesta acusació és la de concebre la cavalleria com un estament sagrat, consagrat únicament a combatre “contra moros, per mantenir la ley de Christ”, i no a celebrar passos d’armes, justes, torneigs, etc. L’escriptor ironitza sobre aquesta consideració suggerint que si no “volen matar Eroles”, què fan?

La interrupció de la convocatòria esportiva serveix d’element de distensió en l’escalada de tensió narrativa que ha generat la rivalitat prèvia entre Curial i Sanglier. L’escriptor hi insereix un entremés còmic, que, segons Ricardo da Costa, representa una

“sutil crítica” a la distància existent entre la predicació del framenor i la vida real.¹⁵³⁵⁷ Són els ducs i altres nobles els que fan callar el frare insolent, perquè “aquest fet se pertanyia a cavallers e no a frares.” S’està fent una defensa de l’estament i del sentit de la cavalleria com una institució laica, emancipada de velles teories lul·lianes i medievals en general, justificada com a classe elitista per si mateixa. El frare crida i insisteix, però és “gitat” o llançat fora del camp de lliça, “a empentes... per lo destorb que donava”. L’escena satírica conclou dient que personatges com aquell mereixien que se’ls fera “mota honor”, frase irònica que sembla al·ludir a la pèrdua de tot dret a l’honor d’aquells éssers humans que, havent nascut de sang blava –de la casa reial de França, en aquest cas– renunciaven als seus deures socials i, en conseqüència, esdevenien persones indignes de rebre qualsevol mena d’honor. El dels altars, tampoc...?

Els religiosos no són els únics que s’oposen als costums i les glòries de la cavalleria, denunciant-les com fets impius i propis d’infidels. També les dones, més propenses a deixar-se guiar pels sentiments, i no per la serenitat d’un pensament racional, destorben les fermes conviccions dels cavallers i tracten de commoure’ls: “e vets venir altre destorb, ço és, una donzella...” Es tracta de Festa, que tem que Curial perda la vida en aquest combat i intenta fer-lo desistir, inútilment: “des que són cavaller no fuy ne ·m veés mills vestit que ara.” La novel·la, i molt concretament el llibre II, fa una defensa a ultrança de l’*ethos* cavalleresc i de la institució de la cavalleria, que l’autor veu com a molt útil i positiva per al seu temps.

Seguint la pista d’Angers, que és molt bona pista, els editors Badia i Torró¹⁵³⁵⁸ se senten obligats a parlar de **sant Lluís d’Anjou o de Nàpols** (1274-1297), frare franciscà i patró de la dinastia enemiga d’Alfons el Magnànim. Aquest és, sens dubte, l’objecte de la sàtira de l’anònim, on s’uneixen les motivacions polítiques i dinàstiques a les consideracions ètiques o al menyspreu que senten molts cavallers pels franciscans. El sant al·ludit era fill tercer de Carles II d’Anjou, rei de Nàpols, i nebot de Lluís IX, rei de França i sant; d’ací que se’l faça “de la casa real de França”. Allò de la “santa vida” és una al·lusió a la seua canonització, però no deixa de ser irònic que, sobre ser tan sant, se l’expulsi d’allí “a empentes” i amenaçant-lo. Al primogènit dels seus germans, Charles Martel, pertocà la corona d’Hongria; a ell, li tocava el comtat de Provença i el regne de

---

¹⁵³⁵⁷ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, p. 469, n. 248.

¹⁵³⁵⁸ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 620.

Nàpols, però cedí els seus drets al germà següent, Robert I (rei de Nàpols, 1309-1343), perquè, sent jove, preferí fer-se frare franciscà i renunciar al món.

El pare cometé l'error de posar Lluís sota tutela de dos franciscans, als 12 anys d'edat, que aconseguiren fer d'ell un autèntic "beguí", com en dirien despectivament l'autor de la novel·la i els seus amics. L'any 1288, amb 14 anys, ell i dos germans seus foren intercanviats pel pare com a presoners del rei d'Aragó. Estigué pres als castells de Montcada i Ciurana (Catalunya) fins els 21 anys d'edat (1295). Quan fou alliberat, per mort de Charles Martel, ell era l'hereu de Nàpols, però el papa l'havia designat bisbe de Lleó de França durant el captiveri (1294) i no volgué renunciar a l'hàbit. Després de visitar la Provença, es retirà al Castell de l'Ou (Nàpols), on fundà una comunitat franciscana. Bonifaci VIII el designà bisbe de Tolosa de Llenguadoc (1296). Realitzà després un seguit de viatges, alguns a Barcelona. Estant el 1297 a la Provença, al poble on havia nascut, emmalaltí greument i morí als 23 anys d'edat. Les seues despulles mortals foren depositades en un monestir als afores de Marsella, on els comtes Anjou i els seus vassalls li retien culte des de la seua canonització, el 1317.

Era molt celebrat també a la ciutat de Nàpols, capital del regne dels Anjou. El mateix any de la canonització, el pintor Simone Martini realitzà una coneguda pintura sobre taula titulada *Sant Lluís de Tolosa coronant Robert d'Anjou*, on es reclamava la seua assistència celestial com a intercessor i patró dels monarques angevins de Nàpols.¹⁵³⁵⁹ L'obra es conserva al Museu de Capodimonte de Nàpols, i mostra el jove sant en hàbit franciscà i amb una sumptuosa indumentària episcopal. En correspondència amb la vocació de sant Lluís, els Anjou napolitans i francesos simpatitzaren amb l'orde de Sant Francesc i en foren grans benefactors d'aquesta, i també dels radicals *fraticelli*.¹⁵³⁶⁰ Al Nàpols d'Alfons el Magnànim, inclosa la cort reial, els devots de la religió franciscana contaven miracles de sant Lluís com el que Loise de Rosa recull en els seus *Ricordi*: "...santo Loys de Franca, che renucczao la corona per essere siervo de Dio, che fece chillo grande miracolo in presencia de lo patre, lo re Carlo secundo, che portava carne et pane in cino per darele a ly puovere. Lo patre lo

---

¹⁵³⁵⁹ RYNCK, Patrick de, Simone Martini: "San Luis de Tolosa coronando a Roberto de Anjou, rey de Nápoles", dins ÍDEM, *Cómo leer la pintura*, Random House Mondadori, Barcelona, 2005, ps. 12-13.

¹⁵³⁶⁰ JASPERT, Nikolas, Santos al servicio de la Corona durante el reinado de Alfonso el Magnánimo (1419-1458), dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congreso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.839-1.858 (ps. 1.840-1.841).

chiamao et dissele: ‘Che puorte in cino?’ Isso disse: ‘Singniore, so rose’. –‘Mostra’. Et trovro tutto lo sino pino de rose et bianche. Lo Natale...”¹⁵³⁶¹

Segons Nikolas Jaspert, la canonització de sant Lluís de França i sant Lluís d’Anjou generà un complex d’inferioritat a la Corona d’Aragó, mancada de sants amb aquesta vinculació dinàstica. D’ací la insistència compensatòria dels reis d’Aragó a promoure el culte de sant Jordi durant en els segles XIV i XV. El 19 de novembre del 1423, Alfons el Magnànim no sols saquejà Marsella, sinó que s’emportà d’allí un trofeu sublim: les despulles mortals del “primer miembro de la casa de Anjou llevado al honor de los altares.”¹⁵³⁶² Com diu Jerónimo Zurita, el cos del sant fou portat en la galera reial “como la más preciosa joya que le pudo caber de su parte del despojo de aquella ciudad, por la santidad de aquel glorioso santo y por suceder a la reina doña Blanca, su hermana, que fue reina de Aragón.”¹⁵³⁶³ El parentiu llunyà fou, en realitat, una excusa com qualsevol altra. El que interessava llavors a Alfons V era l’empresa d’Itàlia.

Des d’una perspectiva simbòlica, pretenia indicar el rei que, posseint ell el cos de sant Lluís, milloraven les seues expectatives de succeir en el tron la reina Joana II, que feia poc l’havia designat fill adoptiu i hereu, encara que després se n’haguera desdit. El rei de França intercedí per veure si podia recuperar la santa relíquia, però Alfons d’Aragó obtingué el papa Martí V, el 1427, l’aprovació apostòlica del *furtum sacrum*.¹⁵³⁶⁴ El sant, tanmateix, ja no era en poder seu, perquè l’havia desat a la Seu de València, l’11 d’abril del 1424, a canvi d’un préstec de 14.000 florins d’or atorgat per la ciutat.¹⁵³⁶⁵ El 1426 se signà una “acta de comanda del cors de sent Loís”, que havia de romandre definitivament a la catedral. El cardenal i bisbe de València, Alfons de Borja (papa Calixt III, 1455-1458) dedicà al sant una sumptuosa capella, amb sepulcre, reixa, benifet eclesiàstic, etc. Les obres començaren el 1437, però no s’acabaren fins els anys 1466-1486, en temps del seu nebot Roderic de Borja (papa Alexandre VI).¹⁵³⁶⁶

---

¹⁵³⁶¹ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 543.

¹⁵³⁶² JASPERS, N., *Santos al servicio de la Corona...*, ps. 1.841-1.842.

¹⁵³⁶³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 598 (XIII,22).

¹⁵³⁶⁴ JASPERS, N., *Santos al servicio de la Corona...*, p. 1.843.

¹⁵³⁶⁵ TORRA PÉREZ, Alberto, *Reyes, santos y reliquias. Aspectos de la sacralidad de la monarquía catalano-aragonesa*, dins *‘El poder real de la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI).’ XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1996, vol. 3, ps. 493-517 (p. 502, n. 37).

¹⁵³⁶⁶ SANCHIS SIVERA, José, *La catedral de Valencia. Guía histórica y artística*, Tipogr. de Francisco Vives Mora, València, 1909, ps. 267-269.

La nova vinculació de sant Lluís d'Anjou amb València, i la devoció que li mostraven els Borja, fa difícil de relacionar una sàtira subliminal com la del *Curial* amb aquesta ciutat o amb algun autor valencià. Tampoc no hauria encaixat bé en el públic d'una Barcelona molt visitada pel sant, i presidida per la cort d'una reina Maria que es declarava “filla de sant Francesch” (en una lletra del 1431, per exemple). L'abandonada muller del rei de Nàpols era una devota benefactora del predicador sicilià fra Matteo d'Agrigento, seguidor de sant Bernardí de Siena. El frare predicà a València i Barcelona, i animà la reina a promoure l'observança franciscana a la Corona d'Aragó. Era corrent veure la reina voltada de frares exaltats –com els que ataca còmicament l'autor del *Curial*– i de beguines catalanes amb les quals compartia oracions.¹⁵³⁶⁷ Aquest clima resulta difícilment compatible amb la visió crítica de l'ascetisme franciscà que sosté l'autor de la novel·la, visió que connecta millor amb l'esperit de contestació humanística i l'anticlericalisme satíric de la Itàlia del segle XV.

A Nàpols, concretament, amb l'entronització d'Alfons el Magnànim, els dominicans i els augustinians eixiren beneficiats, en contrast amb els franciscans, tan afavorits abans per la dinastia deposada. Això no lleva que els frares menors continuaren tenint entrada, acollida i predicament a la cort alfonsina de Castel Nuovo, com abans l'havien tinguda al campament reial. Per exemple, en gener del 1441, l'almoïner del rei, Martí de Bellvís, àlies Pallars, donà diners “per fer dos àbits a dos frares de sent Francesch, en reverència de Déu.”¹⁵³⁶⁸ De fet, al rei d'Aragó, que exhibia les armes heràldiques de sa mare adoptiva, Joana II d'Anjou, li interessava apropiari-se simbòlicament –encara que després es demostrà que no ho aconseguí– d'un culte, el de sant Lluís de Nàpols, tan estretament lligat a la família de Renat I:

“Nada más acabada la entrada triunfal a la ciudad [de Nàpols], Alfonso se apropió de una manera casi dramática del centro espiritual de los Anjou, el

---

¹⁵³⁶⁷ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, ‘Obres completes’, 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, ps. 81-83. Vegeu també RUBIÓ BALAGUER, Jordi, El beat fra Mateu d'Agrigento a Catalunya i València, dins *Spanische Forschungen de Görresgesellschaft, 1. Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniers*, 11, Münster in Westfalen, 1955, ps. 109-121; AMORE, A., La predicazione del beato Matteo d'Agrigento a Barcellona e Valenza, dins *Archivum Franciscanum Historicum*, vol. 49, fasc. 3-4, Roma, 1956, ps. 255-335; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 384-385.

¹⁵³⁶⁸ MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. I. Il registro 'Privilegiorum summariae' XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. 136.

monasterio de San Lorenzo: Mandó que su carro triunfal, la materialización más clara de su victoria, fuera depositado en la entrada misma del convento, hizo que los barones del reino juraran lealtad a su primogénito en la misma iglesia y, probablemente, encargó a Colantonio pintar un cuadro de San Francisco para el mismo lugar. En él, se ve al *Poverello* rodeado de santos y santas de su orden, incluido San Luis de Tolosa, todos ellos situados en un fondo cubierto ostensiblemente con los signos heráldicos del Magnánimo.¹⁵³⁶⁹

Pocs mesos després, sant Bernardí de Siena predicà a la ciutat (1444), i el rei, sis anys després de la seua mort (1450), demanà que fóra canonitzat.¹⁵³⁷⁰ Ara bé, una cosa era el simbolisme i la condescendència de la nova dinastia amb els franciscans, i altra els fets constatats per Roxane Chilà, d'una major concessió d'almoines, favors i panteons als dominicans, per part dels cortesans del rei d'Aragó, en detriment dels proangevins franciscans.¹⁵³⁷¹ Un dels principals afavoridors dels dominicans enfront dels franciscans fou precisament Enyego d'Àvalos, compromés en matrimoni el 1443 amb Antonella d'Aquino, hereva del patrimoni de la insigne família napolitana dels Aquino, comtes de Loreto, de la qual havia eixit sant Tomàs.¹⁵³⁷² El gran camarlenc seria soterrat a Santa Anna dei Lombardi, en la capella familiar de sant Benet i sant Tomàs d'Aquino, coneguda d'aleshores ençà com la *capella d'Avalos* de Monteoliveto.

La prova del desinterés d'Alfons el Magnànim i els seus per sant Lluís, immediatament posterior a la "presa de possessió" simbòlica del 1443, fou que afavoriren en els anys subsegüents el culte a sant Jordi (1446, amb processos, desfilades i certàmens de ballesters a la valenciana)¹⁵³⁷³ i del frare valencià Vicent Ferrer, de l'orde de Sant Doméneç. D'aquest es promogué procés de canonització des de Nàpols, els

---

¹⁵³⁶⁹ JASPERT, N., Santos al servicio de la Corona..., p. 1.844.

¹⁵³⁷⁰ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Colléll*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 50.

¹⁵³⁷¹ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 1, ps. 449-458.

¹⁵³⁷² Vegeu COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale, La città del sole*, Nàpols, 1999, ps. 22-24; AFFLITTO, Luigi, *Guida per i curiosi e per i viaggiatori che vengono alla città di Napoli*, Tipogr. Chianese, Nàpols, 1834, vol. 1, ps. 51-53.

¹⁵³⁷³ Més detalls, en el capítol II.2.3, on es tracta del simbolisme de sant Jordi en el *Curial*.

anys 1450-1455.¹⁵³⁷⁴ Cal tenir en compte, a més, que, a la Itàlia septentrional, sant Lluís d'Anjou era considerat el patró dels güelfs, tradicionals aliats dels Anjou i enemics de l'Imperi i de la Corona d'Aragó. Si més no, entre els güelfs de Florència, que encarregaren a Donatello una escultura del sant per a l'església d'Orsanmichele (actualment, al Museo dell'Opera di Santa Croce, a la mateixa Florència). El famós escultor realitzà la imatge en bronze daurat (1423-1425) en “un momento supremamente lirico” de la seua trajectòria artística.¹⁵³⁷⁵ El frare menor de la casa reial de França, vestit amb un pobre hàbit de franciscà (no és ací el prelat ricament vestit de les velles pintures gòtiques), transmet a l'espectador una sensació de tristesa, insatisfacció i comoditat. Segons Giorgio Vasari (1511-1574), el pare de la història de l'art, Donatello representà així el sant, d'una manera tan “rozza” per manifestar la seua disconformitat, com a home del Renaixement, amb la decisió d'aquell jove de “lasciare il reame per farsi frate”. El desassossec que transmet la figura d'un jove que sembla estar atrapat angoixosament per la indumentària monàstica, incrementat per l'estretor del tabernacle original on encaixava l'escultura, contrasta amb la dolçor harmònica d'altres treballs de Donatello.¹⁵³⁷⁶ La sensació que provà l'escultor renaixentista devia ser una cosa com el “destorb” que sentia l'autor del *Curial* quan oïa els napolitans elogiar l'ascètica decisió d'un cavaller que renuncià a la corona i es despullà de tota dignitat.

No són aquestes del framenor d'Angers i del Sanglier del Sinaí les úniques burles subtils que fa l'escriptor d'aquells religiosos tan oposats al *modus vivendi* cortesà, cavalleresc i renaixentista. De fet, ja des del primer capítol atempta contra els fonaments de l'ascetisme medieval propagat pels mendicants. Ens presenta, d'entrada, un matrimoni que vivia “pobrement e honesta” i treballava per adquirir “la gràcia del piadós Redemptor”. “Nostre Senyor Déu los volgué consolar” amb un fill després de molts anys, i aquest, en quedar-se viuda la mare, se'n fugí d'allí ràpidament per a escapar de la maleïda pobresa (*CeG* I.1). Per res del món l'escriptor accepta els ensenyaments de Francesc d'Assís. Ell és ja un lector de Teognis. Sembla fins i tot que es riga de frases com les contingudes en els *Fioretti* de sant Francesc, un opuscle de

---

¹⁵³⁷⁴ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Art i societat a la València medieval*, Afers, Catarroja-Barcelona, 2011, p. 243; FERRANDO, Antoni, *Sant Vicent Ferrer en la historiografia, la literatura i l'espiritualitat al segle XV*, Institució Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 135), València, 2013.

¹⁵³⁷⁵ BALDINI, Umberto – NARDINI, Bruno, *Il complesso monumentale di Santa Croce: la basilica, le capelle, i claustris, il museo*, Nardini, Florència, 1834, p. 267.

¹⁵³⁷⁶ Vegeu també FINIELLO ZERVAS, Diane, *The Parte Guelfa, Brunelleschi and Donatello*, J. J. Augustin, Locust Valley (Nova York), 1987, ps. 131 i ss.

lectura devota divulgadíssim a la Itàlia on s'escriu la novel·la. Diu el *Poverello*: “Io voglio che noi preghiamo Iddio che'l tesoro della santa povertà, così nobile, il quale ha per servitore Iddio, ci faccia amare con tutto il cuore.”¹⁵³⁷⁷ Al Curial del relat de ficció, sa mare li ofereix amor i “pobretat” (la *santa povertà* dels mendicants i beguins italians); el fill, incorrent en sarcasme, “*pobrement e a peu li fugí*” (*ibidem*).

El Sanglier franciscà del Sinaí insisteix molt en aquesta defensa de la pobresa, seguint l'exemple d'un Francesco d'Assisi veneradíssim i adorat en excés. L'apreciació, com seguidament és veurà, afecta també a la mística santa Caterina da Siena (1347-1380), terciària dominicana de gran fama aleshores, i copatrona d'Itàlia amb el mateix sant Francesc. Les devocions exacerbades per aquests sants per part dels religiosos i de les classes populars són objecte d'ironia per part de l'autor, quan Festa rep la copa de mans del cavaller del falcó, i la reina de França celebra el triomf de l'amiga i la posava en un altar: “Per cert, la donzella del scut negre [Festa] no ·s fóra cambiada aquell jorn per santa Caterina: ¡tant se veyà favorida e festejada! E la reyna, que no ·s veyà sodolla de festejar-la e de loar-la e dir bé d'ella, en tant que no sabia acabar de parlar loant-la de bellesa, destresa, gràcia e altres virtuts, sobre quantes n'avia vistes fins aquell jorn, crech que li'n prenia axí com als frares menors, qui no saben on se posen a sant Francesch lo dia de la sua festa, com preyquen” (*CeG II.53*).

Els anys 1444-1446, el pintor napolità Niccolò Colantonio (ca. 1420-1460), segurament per encàrrec del rei d'Aragó, pintà la seua coneguda taula de la Consegna della regola francescana, com a part d'un políptic que havia de decorar l'església de San Lorenzo Maggiore. L'obra, actualment conservada al museu nacional de Capodimonte de Nàpols, representa una exaltació de sant Francesc d'Assís, envoltat per àngels, i adorat reverencialment per tot un col·lectiu de sants i religiosos del seu orde mendicant. El paviment és de ceràmica valenciana, de Manises, amb taulells heràldics del rei d'Aragó i de l'àguila gibel·lina dels Hohenstaufen, reis de Sicília, a manera d'intent de reconciliació entre els franciscans i la nova dinastia. La presència de sant Bernardí de Siena (mort el 1444 i encara per canonitzar) i altres aspectes, fa pensar els experts que aquesta obra fou projectada, així mateix, “per celebrare il movimento dell'Osservanza

---

¹⁵³⁷⁷ ANÒNIM, *Fioretti di San Francesco. Edizione fatta sopra la fiorentina del M DCC XVIII, corretta e migliorata con vari manoscritti e stampe antiche*, Tipogr. de Paolo Libanti, Verona, 1822.

in collegamento specifico con gli orientamenti religiosi e ideologico-culturali di Bernardino da Siena,¹⁵³⁷⁸ poc concordants amb els del *Curial*.

* * *

Quan la Güelfa s'assabenta al Montferrat de la dura batalla que espera a Curial, que té previst enfrontar-se al temible Sanglier, tem per la seua vida, però, lluny d'ell com està, no hi pot fer res: "Ara ací no ha pus sinó que yo li ajud ab los béns e ab les làgremes, que no són de pus tenguda. E, segons que veig, lo dret és de Curial, que l'altre l'ha volgut combatre a tota sa requesta, e Curial cové que ·s defena. E axí, Paulino, torna-te'n tantost a Curial, e digues-li que, per amor de mi, se esforce bé e ordene ço que li plau que ací ·s faça per ell, que tantost serà més en obra" (*CeG* II.88). ¿Qui és aquest "Paulino", de nom italià i d'evocació napolitana, per ser un sant tan relacionat amb el regne de Nàpols, sant Paulí de Nola? Se suposa que és un criat o missatger de la Güelfa, que serveix d'enllaç entre aquesta i el cavaller llombard.

Sant **Paolino di Nola** (Bordeus, 355-Nola, regne de Nàpols, 431) era fill d'uns rics propietaris de Fondi, entre Nàpols i Roma: senyoria d'Onorato Gaetani, comte de Fondi, un dels principals cortesans del Magnànim i avi de la donzella promesa en mateimoni, des del 1443, a Enyego d'Àvalos. Paulí estudià lletres a Milà cinc anys amb el poeta Ausoni i esdevingué després (380) governador de la Campània. Casat amb la devota Terasia, abraçà la vida ascètica. En el transcurs d'un viatge per Hispània, s'ordenà sacerdot a Barcelona (393) i se'n tornà a Itàlia. Conegué sant Ambròs a Milà (396) i s'establí després a Nola, d'on fou bisbe (408-413). Mantingué correspondència epistolar amb sant Agustí d'Hipona i efectuà un viatge a Cartago (actual Tunísia) per a intercanviar-se per un esclau i treballar com a captiu un hort (408-409), fins que fou alliberat per una revelació relacionada amb el rei vàndal de Cartago (predecessor del rei de Tunis medieval). Aquesta anècdota biogràfica és una llegenda¹⁵³⁷⁹ que recull sant Gregori (*Diàlegs*, III,i,1-8) i del qual passà als *flores sanctorum* medievals. Com s'observa, conté aspectes que connecten argumentalment amb les peripècies africanes del llibre III del *Curial*.¹⁵³⁸⁰ Paolino morí el 431 a Nola, on fou soterrat.

---

¹⁵³⁷⁸ BOLOGNA, Ferdinando, Colantonio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 26, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1982, ed. electrònica

<[¹⁵³⁷⁹ "Insostenibile" històricament, segons SANTANIELLO, Giovanni, La prigionia di Paolino: tradizione e storia, dins RUGGIERO, A. – CROUZEL, Henri – SANTANIELLO, Giovanni \(eds.\), *Paolino di Nola. Momenti della sua vita e delle sue opere*, Biblioteca diocesana San Paolino, Nola, 1983, ps. 221-249 \(p. 224\).](http://www.treccani.it/enciclopedia/colantonio_(Dizionario-Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

¹⁵³⁸⁰ Us remetem al capítol II.1.7, quan tractem de sant Gregori com a font de la novel·la.

Les seues restes passaren a Benevento i a Roma (1001), però el 1220 el príncep Federico de Chiaromonte (els francesos Clermont) obtingué la meitat del cos, depositat en dues urnes d'argent (*Li Santi Casci*) a Sutera (Sicília). L'altra meitat tornà de Roma a Nola (comtat dels Orsini en temps del *Curial*) el 1909. El fet que el 1445, l'hereu del tron napolità, el príncep Ferran d'Aragó, es casara amb Isabella de Chiaromonte i Orsini-Del Balzo, hereva del patrimoni més important dels Orsini i parenta dels comtes de Nola, revitalitzà a la cort del rei d'Aragó el culte per sant Paulí. El mateix Ferran encarregaria anys després un còdex luxosament ornamentat amb les *Epístoles* de sant Paulí de Nola, que es conserva actualment a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València.¹⁵³⁸¹ Aquestes lletres del sant eren de lectura corrent, ja en la dècada del 1440, en el cercle cultural dels “Enyegos” o germans Guevara-D'Ávalos, on, amb tota probabilitat, sorgí *Curial e Güelfa*. En la mateixa novel·la, en el capítol III.55, apareix una menció explícita a una de les epístoles de “Paulino”, inclosa també entre les de Sant Jeroni, que Curial, estant a Tunis, ensenyava a llegir i a interpretar a la jove Camar: “E per ço diu Jerònim, en una epístola a Paulino –segons del nostre Johan he après– sobre l'estudi de la Scriptura santa, en comendació de l'home virtuós, parlant de Plató...” Enyego d'Ávalos llegiria aquestes lletres directament en llatí, potser amb ajuda d'algun “maestre”. El seu germà Enyego de Guevara encarregà a Ghinazzone da Siena, àlies “Oriente Senese”, el seu traductor habitual, que li'n realitzara un *volgarizzamento* en toscà, el qual no s'ha conservat.¹⁵³⁸² La documentació dels *Fonti Aragonesi* no permet detectar cap *Paolino* o *Paulino* real en la cort napolitana del rei d'Aragó. Així que cap pensar en una possible interpretació relacionable amb sant Paulí de Nola.

Aquesta presumpció encaixaria molt bé si el príncep Ferran haguera sigut el dedicatari del *Curial*, i si la seua muller, Isabella, se suposa que devota per raons familiars de sant Paulí, tinguerà alguna cosa a veure –com s'ha proposat en altre lloc¹⁵³⁸³– amb la figura de la Güelfa. Sent així, s'interpretaria que la Güelfa, desesperada per no poder consolar directament Curial, li envia de missatger el tal Paulino, interlocutor entre ambdós, per tal que li presente les seues lletres consolatòries.

¹⁵³⁸¹ SANT PAULÍ DE NOLA, *Epistolae sanctissimi Paulini episcopi nolani ad diversos* [ca. 1471-1484], Mss. 842 de la Biblioteca de la Universitat de València, a cura de Gioacchino DI GIOVANNI, del Tedeschino o de' Giganti di Rottemburga.

¹⁵³⁸² Segons CORNAGLIOTTI, Anna, *Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire*, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281 (p. 266), “per sua dichiarazione”, d'Oriente en una lletra d'endrea a Guevara, “tuttavia risulta aver volgarizzato dapprima le lettere paoline.”

¹⁵³⁸³ Vegeu el capítol II.3.2.

El sant dels Orsini, els principals nobles que donaren suport a la casa del rei d'Aragó en la guerra contra els Anjou, seria preferit així a un sant angeví com Lluís de Tolosa. Tot això, tenint en compte que, per a l'escriptor, cap nom ni cap detall depenen de l'atzar.

El corsari “Ambrosino de Spíndola”

Quan Curial emprén el seu viatge per la Mediterrània, partint del port de Gènova en una galera de mercaderia, amb destinació Alexandria, ha de fer front a l'assalt per part d'un corsari genovés amb base d'operacions a Portvendres (*Porto Veneri*, a la Ligúria oriental). Aquesta plaça estratègica havia sigut cedida pel duc de Milà al rei d'Aragó arran d'un tractat de pau sobre la disputa de Còrsega (1426). El 27 de desembre del 1435 els genovesos es rebel·laren contra el domini de Milà, i posaren setge després a Portvendres, que capitulà el 8 de desembre del 1436. La fortalesa veïna de Lèrexí (*Lerici*), retinguda també pel rei d'Aragó, resistí als genovesos fins el 27 d'octubre del 1437. L'escriptor, en elegir Portvendres com a punt de partida del corsari genovés, està insinuant –de cara a un lector de la cort de Nàpols, ben informat sobre les circumstàncies i la localització de la plaça portuària¹⁵³⁸⁴– que aquell lloc, ha esdevingut aleshores (dècada del 1440) un cau de corsaris genovesos (*CeG* III.4): “Un cossari genovès, lo qual Ambrosino de Spíndola havia nom, hach sentiment Curial ésser molt rich e per cobdícia d'aquella roberia, pensant que ab poch treball la hauria, mesa primerament a punt una galera que tenia, de Portvendres partí, e ·s més en loch que la galera on Curial anava encontràs.” Curial i els seus companys de galera fan front a l'atac i no sols això, sinó que aconsegueixen capturar la galera corsària i retenir presoner el corsari. Se l'emporten pres a l'illa de Ponça, escenari d'una espectacular victòria naval genovesa enfront del rei d'Aragó (agost del 1435). Allí mateix, Curial s'apropia de la galera corsària, que dota de tripulació per a fer el viatge al Sant Sepulcre. Comandarà ell mateix el navili, i la pròxima escala serà Sicília.

El rei Conradí de Sicília, quan “sabé la nova de Curial e de la victòria que havia haüda del cossari, mostrà haver plaer” (*CeG* III.5). En principi, sembla que el rei s'alegre perquè el corsari es considerava enemic seu. Tanmateix, el capità de Messina Arrigueto Capece pretén apropiat-se de l'embarcació. El rei diu que “no era sua”, però ell insisteix: “‘la galera és vostra’ (...). E lavors lo informà com havia sabut que aquella

---

¹⁵³⁸⁴ Poc informats d'aquest aspecte estaven alguns editors del *Curial*, del segle passat, que pensaven que es tractava de l'homònim Portvendres (el Rosselló, Catalunya). Més detalls sobre el Portvendres lúgur en temps d'Alfons el Magnànim, en el capítol II.2.1.

galera era stada de Ambrosino de Spíndola, servidor bo e leal de la sua real corona, e que lo dit Ambròsio,¹⁵³⁸⁵ venint en Sicília, après de gran batalla fonch près e robat per aquest cossari, e li havia tolt la galera.” O el rei de Sicília dissimula, o no està al corrent que aquell corsari navegava amb patent seua; o del capità de Messina, que portava en el càrrec des de temps del seu predecessor, el rei Manfred.

Les declaracions fetes després a Partènope (Nàpols) pel rei Carles d’Anjou semblen confirmar aquesta informació. El capità de les galeres angevines que capturen la de Curial, “anà al rey, e li dix com havia presa una galera de Corralí, e havia près un cavaller qui deya que era sua.” Acte seguit, “Curial respòs al rey ab tot ço que li havia esdevengut ab Ambròsio de Spíndola” (*CeG* III.6). Aleshores el rei se n’alegra, perquè identifica dit corsari com un servidor del seu enemic Conradí: “Certes, molt me són altat d’aquest cavaller, e molt m’a servit en destrossar aquell ribaut d’Ambrosino de Spíndola.” I, davant la divisió d’opinions entre els seus consellers, decideix alliberar el captiu. Perquè, “si Corralí no l’ha destrossat, havent-lo-y ell merescut, ¿com lo destrossaré yo, que a mi ni a vassalls meus no ha feta ofensa alguna? (*CeG* III.7). Es confirma, doncs, que Spíndola navegava amb patent de cors siciliana.

* * *

Els Spinola de Gènova (*Spíndola* en fonts castellanès i catalanes de l’edat mitjana, com en el *Curial*;¹⁵³⁸⁶ els *Spíndolas* de la *Comedieta de Ponça* de Santillana, 1435-1436¹⁵³⁸⁷) eren segurament la més prestigiosa família de navegants, mercaders i nobles de la república de Gènova. Ja en temps de l’emperador Frederic II Hohenstaufen, rei Frederic I de Sicília (1217-1250), el primer almirall designat per al regne sícul, a títol vitalici, fou un genovés anomenat Niccolò Spinola. Se li assignaren l’any 1239 els deures de construir una armada reial i atorgar patents de cors, però morí al cap de dos anys, el 1241.¹⁵³⁸⁸ Un homònim d’aquest almirall era *stradigò* (*strategoto*) o capità de Messina l’any 1268, i governava l’armada de Sicília quan el rei Conradí fou vençut i

¹⁵³⁸⁵ L’editor Antoni Ferrando (2007), introdueix una [n] per tal que el nom concorde amb el diminutiu *Ambrosino* acabat de citar. Tanmateix, cal tenir en compte que l’autor sol introduir diverses variants d’un mateix nom, i en aquest cas, sembla que juga a la variació amb el nom de fonts *Ambrosio*, ací sense diminutiu.

¹⁵³⁸⁶ De fonts catalanes, se’n citen algunes a continuació. De les castellanès, pot veure’s GONZÁLEZ ARÉVALO, Raúl, Exilio, diversificación y superación. Estrategias de supervivencia de los Spinola de Granada ante la guerra final de conquista (1481-1492), dins *Reti Medievali Rivista*, 15-2, Florència, 2013, ps. 89-110; ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>, p. 90, on es parla d’un “micer Ambrosio de Spíndola”, fill de Lucio, homònim del que ací ens ocupa.

¹⁵³⁸⁷ En alguns manuscrits de l’obra, *Espíndolas*.

¹⁵³⁸⁸ AMARI, Michele, *Storia dei musulmani di Sicilia*, Successori Le Monnier, Florència, 1868, p. 359, n. 3; PASCIUTA, Beatrice, Ammiraglio, dins *Federiciana*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2005; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ammiraglio_Federiciana/>

mort per Carles d'Anjou. En arribar la notícia a Messina, Spíndola manà retre obediència al nou sobirà de la casa d'Anjou, “abbassandosi le aquile imperiali ed alzandosi i gigli di Francia.”¹⁵³⁸⁹ Aquests Spinola són del temps on l'escriptor situa l'acció de la novel·la. Nogensmenys, atés el seu desinterés per les cròniques, les genealogies i els materials historiogràfics en general (fins al punt de desconèixer la successió dels reis d'Aragó), és altament improbable que en tinguera notícia.

En el segle XIV, els Spinola crearen un empori mercantil mediterrani, amb una base important d'operacions al sultanat islàmic de Granada. Allí gaudien de la confiança dels sobirans nazarins.¹⁵³⁹⁰ Ja en el segle XV, pels anys 1420-1456, la societat Spinola de Granada controlava amb afany monopolístic l'exportació de fruita seca del sultanat, i dificultava l'extracció de seda i la introducció de sal per part dels mercaders valencians.¹⁵³⁹¹ Els genovesos Spinola, ben coneguts a València –i no tant a Barcelona–, recorrien la Mediterrània i l'Atlàntic fent escala a Màlaga i Bruges.¹⁵³⁹²

Estant Alfons V d'Aragó a València, el 1428, el visitaren Giuliano i Cassano Spinola en qualitat d'ambaixadors del rei de Granada.¹⁵³⁹³ Estant després el rei d'Aragó a Sicília, el 24 d'abril del 1434, el corsari i comte de Cinerca Vicentello d'Istria (1380-1434), un dels caps del partit catalanòfil de Còrsega, fou capturat pel genovés Zaccaria Spinola, i decapitat a continuació. A més de noble i corsari, Vicentello havia sigut senyor de Calvi (1420-1421) i “virrei de Còrsega” pel rei Alfons del 1421 al 1434; encara que l'illa continuava sota domini de la república de Gènova (protectorat del duc

---

¹⁵³⁸⁹ GALLO, Caio Domenico, *Annali della città di Messina, capitale del regno di Sicilia; da sua fondazione sino a' tempi presenti*, Tipogr. de Francesco Gaipa, Messina, 1758, vol. 2, p. 99.

¹⁵³⁹⁰ Melciore, Gaspare i Baldassarre Spinola foren ambaixadors de Granada davant el rei d'Aragó pels anys 1368-1399. Vegeu SALICRÚ, Roser, Intérpretes y diplomáticos. Mudéjares mediadores y representantes de los poderes cristianos en la Corona de Aragón, dins ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana (ed.), *Biografías mudéjares, o La experiencia de ser minoría: biografías islámicas en la España cristiana*, CSIC, Madrid, 2008, ps. 471-497 (ps. 476-477). Vegeu també HEERS, Jacques, *Un mercader genovés en el reino de Granada. El libro de cuentas de Agostino Spinola (1441-1447)*, Granada, 2002.

¹⁵³⁹¹ SALICRÚ LLUCH, Roser, Manifestacions i evolució de la rivalitat entre Gènova i la Corona d'Aragó a la Granada del segle XV: un reflex de les transformacions de la penetració mercantil, dins *Acta historia et archaeologica mediaevalia*, 23-24 (*Homenatge al prof. J. Ramon Julià Viñamarta*), Barcelona, 2002-2003, ps. 575-596 (p. 580).

¹⁵³⁹² PETTI BALBI, Giovanna, Le strategie mercantili di una grande casata genovese: Francesco Spinola tra Bruges e Malaga (1420-1456), dins *Serta antiqua et medievalia*, 1, Gènova, 1997, ps. 379-394; reed. dins PETTI BALBI, G., *Governare la città. Pratiche sociali e linguaggi politici a Genova in età medievale*, Firenze University Press, Florència, 2007, ps. 187-201.

¹⁵³⁹³ BASSO, Enrico, La Corona d'Aragona e la dominazione viscontea su Genova (1421-1435), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. *Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 123-136 (ps. 128-129).

de Milà).¹⁵³⁹⁴ A l'any següent es produí la batalla naval de Ponça (5 d'agost del 1435), on el rei d'Aragó i molts dels seus cortesans foren capturats per l'armada genovesa. Un dels patrons de galera d'aquell estol era Eliano Spinola, i un dels artífexs de la victòria fou l'almirall de Gènova, **Francesco Spinola** (ca. 1380-1442).¹⁵³⁹⁵

D'aquest personatge se sap que començà la seua carrera militar al servei del duc de Milà, Filippo Maria Visconti, contra el duc de Campofregoso (1414-1416). En novembre del 1421, es produí un canvi de govern a Gènova, que caigué sota protectorat de Milà, i Spinola guanyà protagonisme, en un moment en què la república s'enfrontava a la Corona d'Aragó. El 1431 dirigí l'armada d'una coalició de Gènova, el duc de Milà, Siena, Luca i el senyor de Piombino, enfrontats a Florència. Venècia, aliada amb Florència, atacà Milà. S'ocupà de la defensa fluvial del Po un parent de Francesco, Gian Ambrogio Spinola –de qui tractarem seguidament–, que obtingué una sonada victòria sobre els venecians vora Cremona. Venècia atacà llavors l'estol de 21 galeres de l'almirall Francesco en la mar de Ligúria. L'enemic, que comptava amb 18 galeres venecianes (les millors de l'època), 4 més de Florència, una galera gran florentina, i 300 soldats, i li infligí una dura derrota.¹⁵³⁹⁶ Francesco Spinola fou capturat llavors pels venecians. L'alliberaren al cap de dos anys (1433) i fou rebut a Gènova per una comitiva de cinc-cents ciutadans a cavall, amb tots els honors.¹⁵³⁹⁷

L'estol de la famosa batalla naval de Ponça (1435) no el comandava Spinola directament, sinó el seu lloctinent, el capità Biagio Assereto. Francesco i les seues tropes terrestres, procedents de Gènova i Milà, es trobaven aleshores assetjades pels homes del rei d'Aragó a la ciutat portuària de Gaeta: la segona més rica i poblada del reialme napolità. Només conèixer la victòria, Francesco eixí fora de la muralla amb els seus, atacà per sorpresa el campament enemic, el saquejà i es posà al front dels vaixells.¹⁵³⁹⁸ El rei d'Aragó fou conduït presoner a Portvendres¹⁵³⁹⁹ i, d'allí, a Milà, on es féu amic del duc Filippo Maria Visconti (amb una aliança per sorpresa, en octubre

---

¹⁵³⁹⁴ AMBROSI, Ambroise, Un épisode de la Guerre entre Gênes et Aragon au XVe siècle: Vicentello d'Istria (1402-1433), separata del *Bulletin de la Société des sciences historiques et naturelles de la Corse*, 1911, fascs. 325-327, ps. 28-33, 45, 51, 62-81, Tipogr. de C. Piaggi, Bàstia, 1911.

¹⁵³⁹⁵ BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288 (ps. 30 i 38, respectivament); FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 37.

¹⁵³⁹⁶ DEZA, Massimiliano, *Istoria della famiglia Spinola, descritta dalla sua origine fino al secolo XVI*, Tipogr. de Giovanni Bazachi, Piacenza, 1694, ps. 247-250.

¹⁵³⁹⁷ GIOFFREDO, Pietro, *Storia delle Alpi Marittime*, Stamperia Reale, Torí, 1839, vol. 4, p. 152.

¹⁵³⁹⁸ CAMÓS CABRUJA, Luis, Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53 (ps. 22-23).

¹⁵³⁹⁹ BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288 (p. 39). Més detalls, en el capítol II.2.1.

del 1435), que poc després l'alliberà: “*ut dominus [rex], per Longobardorum provinciam, ab oris Portu Veneris pervenit*” (23-24 de desembre).¹⁵⁴⁰⁰ La notícia de l'alliberament portà els genovesos a alçar-se contra el domini milanès (27 de desembre).¹⁵⁴⁰¹ El cronista Gaspar Peregrí explica que l'inductor i guia de la revolta fou Spinola.¹⁵⁴⁰² És el mateix constata Jerónimo Zurita: “fue el autor de aquella mudanza y de la rebelión Francisco Spinola”.¹⁵⁴⁰³ En una lletra de Francesc Castelló, missatger dels consellers de Barcelona a Gènova, del 6 de setembre del 1435, es cita el nom de l'almirall com “micer Francisco Spíndola”,¹⁵⁴⁰⁴ amb la mateixa ortografia que observem en el *Curial*.

Els genovesos en general, i els Spinola en particular, tenien grans interessos mercantils i financers al Nàpols dels Anjou (segles XIV-XV). Quan els francesos formaren govern provisional a Nàpols, amb la reina Elisabet de Lorena, a l'espera de l'alliberament i arribada de Renat I d'Anjou, importants magnats genovesos formaren part del Consell Reial. El 24 de febrer del 1437, en contraprestació a l'auxili naval i financer de la república (anys 1435-1443), Gènova imposà a Elisabet un tractat comercial de tipus colonial.¹⁵⁴⁰⁵ Quant a les relacions de Gènova amb Milà, no es referen fins el 26 d'agost del 1438, quan el “*magnificus et potens dominus Franciscus Spinula, Januensis admiratus*”, acompanyat del seu germà Antonio i el seu fill Cristoforo, visità Filippo Maria Visconti i li reté homenatge pel feu de Fregarolo, que la família Sopinola posseïa a l'Alesandrino, dins el ducat de Milà.¹⁵⁴⁰⁶ Els huit “capitans de la llibertat” que governaven la república s'havien reconciliat amb el duc. El 27 de juliol 1441, a Niça, l'almirall Spinola signà un tractat d'ajuda mútua amb Savoia, negociat pel seu canceller, Bartolomeo Facio.¹⁵⁴⁰⁷ L'humanista lligur servia els Spinola

---

¹⁵⁴⁰⁰ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMELE – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 200 (VI,415).

¹⁵⁴⁰¹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 263.

¹⁵⁴⁰² PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi primi...*, p. 201 (VI,420).

¹⁵⁴⁰³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 111 (XIV,31). Vegeu també FARAGLIA, N. F., *Storia della lotta tra Alfonso V...*, p. 52.

¹⁵⁴⁰⁴ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 116.

¹⁵⁴⁰⁵ FENIELLO, Amedeo, Napoli al tempo di Renato d'Angiò, dins *Bullettino storico italiano per il Medioevo*, 112, 2010, ps. 273-295 (ps. 279-281).

¹⁵⁴⁰⁶ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 1, ps. 172-173 (doc. 179).

¹⁵⁴⁰⁷ ÉCOLE SAINTE-GENEVIÈVE (ed.), *Anciennes Chroniques de Savoye*, Stamperia Reale (“Monumenta Historiae Patriae”, 3), Torí, 1849, col. 1.075;

des de la dècada del 1410. Pels anys 1436-1441 fou secretari de Francesco, però arran d'algunes ambaixades a Nàpols (fi del 1441-setembre del 1443) decidí passar-se'n al servei d'Alfons el Magnànim (1444).¹⁵⁴⁰⁸ L'almirall havia mort el 9 de febrer del 1442, i la disputa pel poder a Gènova entre bandols començava a se conflictiva. No obstant això, Facio contribuí activament, amb Joan Olzina i Enyego d'Àvalos, a aconseguir l'aliança de Gènova amb Nàpols (1443-1444) i continuà en contacte epistolar amb el fill de l'almirall Giangiacomo Spinola (1448) i amb Teodoro Spinola (1455).¹⁵⁴⁰⁹

Alguns Spinola del Nàpols angeví partiren cap a l'exili amb Renat d'Anjou: es documenta un "Spinola de Spinolis, àlies *Surléon*" mestre d'hostal seu a Saumur (ducat d'Anjou), el 1446.¹⁵⁴¹⁰ Al Nàpols d'Alfons el Magnànim, que arribà a estendre un protectorat sobre Gènova entre maig del 1444 i gener del 1447, quan governava allí el partit proaragonés, els mercaders genovesos continuaren tenint entrada, però ja no tanta influència com abans del 1442. Es documenta un Lucrezio Spinola, mercader genovés, que freqüentava Nàpols pel 1452, malgrat la guerra que hi havia aleshores amb Gènova.¹⁵⁴¹¹ No debades, els mercaders genovesos de productes sumptuaris trobaven en l'opulenta aristocràcia napolitana una excel·lent clientela. Per exemple, el 26 de juliol del 1457, el rei Alfons comprà a Alacchese Spinola "un bel diamante a forma di tomba, incastrato in oro fino a 4 mezze lune, che mostra così 24 facce", valorat en 3.000 ducats d'or. Per aquell temps, el gran camarlenc Enyego d'Àvalos (*Inigo di Rodrigo d'Avalos*), comprà un robí per preu 77 ducats a Francesco i Cosimo Spinola.¹⁵⁴¹²

El mateix D'Àvalos (*Ignego d'Aulos*) obtenia recursos monetaris, quan calia, de mercaders genovesos com els germans Doria i Demetrio Negroni. Sent capità de les

---

¹⁵⁴⁰⁸ VITI, Paolo, Bartolomeo Facio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 44, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1994, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-facio_Dizionario_Biografico/>

¹⁵⁴⁰⁹ BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, ps. 115-117. Lorenzo Valla, quan polemitzava amb Facio (*Fatuus*, l'anomenava) li recordava que era fill d'un sabater que feia sabates per als pescadors de Gènova, i el desqualifica com a servidor i client dels Spinola, enemics del rei d'Aragó (p. 244).

¹⁵⁴¹⁰ MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993, p. 181.

¹⁵⁴¹¹ MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 3. Frammento del 'Quaternus Sigilli Pendentis' di Alfonso I (1452-1453). Il registro 'Sigillorum Summariae Magni Sigilli XLVI (1469-1470)'*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1963, part I, doc. 310.

¹⁵⁴¹² PATRONI GRIFFI, Filena, *Banchieri e gioielli alla corte aragonese di Napoli*, Isveimer, Nàpols, 1984. Citada per BRANCACCIO, Giovanni, 'Nazione genovese'. *Consoli e colonia nella Napoli moderna*, Guida, Napoli, 2001, p. 31. La primera dada procedeix de MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461 (p. 452); de l'altra no s'aporta data concreta.

galeres del rei d'Aragó (agost del 1449), li prestaren 1.000 ducats d'or¹⁵⁴¹³ perquè reclutara a Tràpani (Sicília) mariners per a l'estol reial. Es disposava aleshores, seguint ordres del monarca, a protegir “la nau que patroneja Luca e Damiano de Spindolis [= Spinola], la qual, com sabeu, deu venir de Lavant en Túniz. E perquè aquella segurament puja venir, li havem fet un guiatge, ço és: partint de Túniz e venint en Sicília.” Així consta en l'orde remesa per Alfons I al seu capità, el 31 de juliol: “Al magnífich conseller e capità general de nostra armada, *don Enyego de Dávalos.- Arnaldus Fonolleda, prothonotarius.*”¹⁵⁴¹⁴ Comptat i debatut, es dedueix que la família genovesa dels Spinola era ben coneguda al Nàpols del rei d'Aragó per al qual s'escrigué el *Curial*; especialment per Enyego d'Àvalos, que havia de negociar amb els mercaders genovesos quotidianament, com a màxim responsable de la *Regia Camera della Sommaria*: l'organisme que regulava els impostos cobrats a les duanes.

Totes aquestes informacions *contextuals*, justifiquen sobradament la presència *textual* d'un Spinola genovés, enemic en combat naval de Curial (la Corona d'Aragó, en una lectura simbolicopolítica de l'obra). Com també resulta interessant el curiós capgirament operat en l'univers de ficció per l'autor: en realitat, a Ponça, el 1435, el rei d'Aragó fou capturat i conduït per Spinola a port de Portvendres; en el *Curial*, Spinola ix de Portvendres, és capturat per Curial i es dut presoner a Ponça.

No conforme amb aquesta simpàtica evocació dels fets de Ponça davant els lectors (el record no era tràgic, perquè gràcies a Ponça i a la captivitat milanesa, el rei d'Aragó s'havia aliat amb Milà, cosa que l'ajudà molt a vèncer el duc d'Anjou), l'anònim anteposa el nom d'*Ambròsio* o *Ambrosino* al cognom Spinola, per a recordar també un vell conegut de la cort del rei Alfons, encara en actiu quan s'escrigué la novel·la. Ens referim al **corsari Gian Ambrogio Spinola**. Es té notícia d'aquest pel 1420, quan es dedicava a assaltar galeres de mercaders venecians per les cosetes jòniques de la Mar Egea, “talora d'accordo con dei Catalani”, segons les fonts.¹⁵⁴¹⁵ Posseïa el corsari tres vaixells grans –coques– i una tripulació nombrosa i ben armada, i solia també freqüentar la Mar Adriàtica, on les galeres de mercaders venecians eren presa fàcil.

---

¹⁵⁴¹³ TRASSELLI, Carmelo – DI BELLA, Saverio – MOTTA, Giovanna, *Note per la storia dei banchi in Sicilia nel XV secolo*, Pellegrini, Cosenza, 1958, p. 217.

¹⁵⁴¹⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.656, f. 180v, 31 de juliol del 1449.

¹⁵⁴¹⁵ TENENTI, Alberto, Venezia e la pirateria nel Levante, 1300c.-1460c., dins PERTUSI, Agostino (ed.), *Venezia e il Levante fino al secolo XV. Atti del I Convegno internazionale di storia della civiltà veneziana (Venezia, 1-5 giugno 1968)*, Fondazione Giorgio Cini – L. S. Olschki (“Civiltà veneziana. Studi”, 27), Venècia, 1973-1974, vol. 1, ps. 705-772 (p. 741).

Reaparegué a la Mediterrània Occidental, a la Mar Tirrena, en la primavera 1421, just després que Alfons V el Magnànim haguera renunciat a la conquesta de Còrsega (possessió genovesa) i haguera decidit passar a Nàpols, on la reina Joana II l'esperava per a nomenar-lo successor al tron. Coincidiren aquests fets amb la recuperació per Milà de la sobirania sobre Gènova (2 de novembre del 1421), prèvia a la signatura d'un tractat de pau entre les repúbliques rivals de Gènova i Venècia (21 de febrer del 1422). En aquesta conjuntura, segons les cròniques venecianes...

“I genovesi, perduta la propria indipendenza, incapaci ormai di grandi imprese, eransi dati alla pirateria co' catalani. Ma Jacopo Trevisano, spedito con 18 galle a combatterli, riuscì a sconfiggere Gio. Ambrogio Spinola, il quale, restato a Gaeta gravemente ferito, incendiò il proprio naviglio. Della condotta de' veneziani in questo incontro assai dolutosi Alfonso V, re d'Aragona, el qual, re di Sicilia dilà dal Faro, come pretendente al regno di qua o reame di Napoli, voleva soddisfazione. Quasiche i veneziani, assalendo Spinola in Gaeta, ov' erasi intrato, avessero violato il dritto delle genti, ma nulla ottenne.”¹⁵⁴¹⁶

El combat de Gaeta tingué lloc els dies 4-6 de juny del 1421. El corsari Spinola era aleshores molt jove; d'ací que se'l recordara també entre els súbdits del rei d'Aragó i lectors del *Curial* com “Ambrosino”, amb diminutiu. Els habitants de Gaeta, que el tenien per amic, es negaren a lliurar-lo als venecians, i protegiren el port amb la grossa cadena que el tancava en cas de perill.¹⁵⁴¹⁷ El *Codice Morosini* conserva còpia d'una relació dels fets del capità Jacopo Trevisan, remesa de Gaeta a Roma i anotada allí per Giordano Gaietan, que l'envià el 19 de juny a Venècia. La relació del capità venecià aporta detalls del combat contra els genovesos d'Spinola i contra aquells que el protegien al port de Gaeta.¹⁵⁴¹⁸ Els venecians venien amb quatre coques i quatre galeres, procedents les unes de l'Adriàtic i les altres d'Aigües Mortes (la Provença). Romperen

---

¹⁵⁴¹⁶ ZANOTTO, Francesco, *Il Palazzo Ducale di Venezia*, illustrato, G. Antonelli, Venècia, 1861, vol. 4, ps. 201-202; MORONI ROMANO, Gaetano, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica, da S. Pietro sino ai nostri giorni*, Tipogr. Emiliana, Venècia, 1851, vol. 92, p. 10, s. v. *Venezia*.

¹⁵⁴¹⁷ ROMANIN, Samuele, *Storia documentata di Venezia*, Tipogr. Giusto Fuga, Venècia, 1925, vol. 4, p. 88.

¹⁵⁴¹⁸ La lletra s'enregistrà a Venècia el 15 de juliol del 1421. Vegeu NANETTI, Andrea (ed.), *Il Codice Morosini. Il mondo visto da Venezia (1094-1433)*, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (“Quaderni della Rivista di Bizantinistica”, 10/1-4), Spoleto, 2010; ed. electrònica i fotogràfica del document, en <ehmazure.cloudapp.net/?p=6095>, consultada en febrer del 2016.

amb una coca menuda la cadena del port i el capità Trevisan ordenà atacar els vaixells ancorats, especialment les tres coques dels corsaris genovesos:

“...intrando dentro da la chadena, fose a le man con zenovexi de le choche tre del corser nostro Zian Anbruoixio Spinola, e queste trovà tute tre eser ben in ordine, e inchadenade, descorando per ponti fati de l’una in l’altra con prudentisimo ordine de bona varda. De che i nostri, confortadi e refreschadi, chon armada man combatese quele, saltando i nostri de l’una in l’altra, chon vigoria de cridi grandi andava in aiere fin’al cielo, trazando de plu’ de M CCCC sclopi de bonbarde e de balestre e veretoni de lieva e rochete acexe per muodo e maniera pareva l’aiere tonase. Per tal durase la prima bataia per ore IIII, e frachasadi i omeni in brieve cazando a l’aqua zenovexi non se posando plu’ tegnirse, avemo sende anegase de plu’ de LX e feridi LX e morti da XL in LX. El seguente ziorno, circha a ore do de dì a la maitina, per tempo siando lo dito corser sovra la dita soa cocha armado chon meso i compagni suo, no sende inpazando gaietan alguno ma solamente i suo seguazi de le dite coche, a dì VI del predito mexe la bataia nuovamente fo refreschada e prexo i nostri vigoria fo a le man con i nemixi. De che al primier arsalto uno d’i nostri, nome [en blanc], saltando sovra la batiola de la proda del dito Anbruoixio, metando la bandiera de san Marcho, digando ‘Viva! Viva san Marcho!’ sonando la tronbeta, quelli de la nostra cheba atrovandose acostadi chon quella so’ mazior cocha, abiando fate molte tende de certe carpete e de vele per la gran calura de la chaliditate del caldo, i nostri de sovra la dita cheba, gitando chavaloti e dardi sovra quella d’i nemixi, de alcixe X e, chazuda la so’ cheba d’alboro in la soa chocha, de amazase VI e dal stormene grandando de le bonbarde e sclopi da man e spingarde, trazando le rochete nostre, de subito inpiase quele vele, de che, inprexo el fuoco, e l’alboro so de subito chazese ronpando de la choverta e magagnando molti homeni, e inchontenente per quelli acexo el fuoco grandando, sì cridando per quelli ‘Fuogo fuogo!’, voiando, avanti quelli perder le suo nave, che i nostri le aquistase per bataia. E per questo muodo, seguitando la bataia dura e forte fina su le V hore de note, de fo trovadi de morti da persone CXX, feridi asè, d’i nostri da LXX in LXXX, morti XV, e arso tute le suo coche fina a le zertene de l’aqua, e non trovando altro in quele, de marchadantia nisuna de vaiuda, e i choriedi tuti remisi in tera, schanpadi tuti per stracho e afano de le arme e de crido grandando, romagnando como per morti, e lo dito Anbruoixio, remanendo tuto per stracho como per morto e desfato de la persona, reportado sovra uno pavexe in tera, per lo muolo remeso sovra de una caxa in forteza da quelli del capetanio de Gaieta chon lo

resto d'i suo seguazi de le dite choche, roti e frachasiadi e mal in ordene, perdudi per la paura e tristezza de l'onor so e dano de la vera.”

Es produeix un assalt dels vaixells ancorats, tan violent com el del *Curial*, però a molta major escala; amb una major durada, i usant armes de foc. L'anònim parla de l'ús de ballestes, com les “balestre” del combat real de Spinola, però omet les modernes bombardes, habituals en aquests atacs (i en novel·les coetànies, com el *Tirant*), conscient d'estar escrivint una novel·la –en certa manera– històrica, ambientada en el segle XIII. La “ruxada de viratons” del relat de ficció coincideix amb la quantitat de “veretoni” que van per l'aire en el relat de Trevisan, “per muodo e maniera pareva l'aiera tonase.” En un segon intent d'abordatge, “al primier arsalto uno d'i nostri (...) saltando sovra la batiola de la proda del dito Anbruoixio” anima la resta a seguir-lo. En el cas de la novel·la, “Curial, saltant a popa ab los seus”, també és seguit en l'atac. En ambdós casos, molts homes resulten ferits per projectils, i cauen al mar i s'ofeguen.

En el combat de Gaeta, Spinola i els seus decideixen cremar els vaixells abans de deixar que s'apoderen d'ells els venecians, que estan guanyant la batalla. L'Ambrosino Spíndola real resulta malnafrat, com el de la novel·la: “lo dito Anbruoixio, remanendo tuto per stracho como per morto e desfato de la persona.” El relator venecià no especifica, com fa l'autor del *Curial*, si “estava nafrat de dos colps molt leigs en la cara”, però podria haver-se basat en records d'algun testimoni dels fets. És clar, en qualsevol cas, que l'autor de la novel·la cavalleresca té pensat el seu propi argument i anecdotari. Tanmateix, en aquest com en altres fets de la seua ficció, procura establir connexions amb una realitat històrica coneguda per ell i pels lectors als quals s'adreça. Pensem que Gaeta, l'escenari d'aquell combat, fou la seu de la cort del rei d'Aragó entre el 1436 i el 1443. És ben probable que, en més d'una ocasió, algun habitant de la ciutat recordara aquells fets èpics i memorables, amb pèls i senyals.

L'agressió veneciana, la invasió del port de Gaeta, no podia quedar sense resposta. Alfons d'Aragó, acabat de designar duc de Calàbria, preparà una demostració de força per a venjar l'atac a l'estol corsari d'un genovés, amic i protegit seu segons tots els indicis i cròniques. Envià tres galeres seues –dues de mallorquins i una de l'arxipèlag sicilià de Lípari– contra les dues del prestigiós capità venecià Giorgio Loredan, que es navegaven pel golf de Gaeta. Aprofitant un atac per sorpresa, els del rei d'Aragó acabaren amb la vida de dit Loredan (juliol del 1421), i transformaren l'alegria per la victòria de setmanes abans en un motiu de dol i lamentació:

“Giorgio Loredan, trovandosi con due sue galere nel mare di Gaeta, ne incontrò tre; due catalane ed una siciliana. Si salutarono reciprocamente; ma il giorno seguente, all’impensata, Loredano venne attaccato, e col primo tiro di cannone gli furono uccisi undici marinai, e feriti trenta. Si pose in difesa, e sostenne il combattimento intrepidamente, ma ricevè un colpo di giavelotto sulla testa di cui morì. Le sue due galere, dopo aver combattuto fino a notte, fuggirono col favore delle tenebre. Il Senato, informato di questa ostilità, spedì Andrea Cornaro al Re Alfonso, per dimandargli ragione e aver giustizia delle prese fatte da’ corsari catalani sulle coste della Sicilia. Ma Alfonso non curò i lamenti del Senato come il Senato non aveva curato li suoi; e da una parte e dall’altra questo affare fu abbandonato.”¹⁵⁴¹⁹

L’humanista Guarino Veronese dedicà una *oratiuncula* fúnebre, perduda, a la memòria del capità Loredan, que havia vençut els turcs a Gal·lípoli (1416).¹⁵⁴²⁰ Sí que es conservà, i fou divulgada en nombrosos manuscrits, l’oració que dedicà a Loredan el polític i humanista Leonardo Giustinian (Venècia, 1388-1446), molt amic de Francesco Filelfo (i aquest, alhora, d’Enyego d’Àvalos). En dit opuscle es fa narració dels fets esdevinguts, bo i començant per la lluita contra el corsari Spinola:

“Cum Johannes Ambrosius Spinola, ea specie ut contra Genuensium ducem adverse factionis hominem belligeraret, quatuor onerariis navibus et quidem munitissimis ac audacissimorum militum manum piraticam factitaret, complures nostrorum negotiatorum naviculas diripuerat, et in nobilissima Corcyreorum insulam veneto subiectam imperio (ut est ea gens procacissima, alieni appetens, convetocre predas et rapto vicitare solita) impetum fecerat.”

---

¹⁵⁴¹⁹ LAUGIER, Marc Antoine, *Storia della Repubblica di Venezia, dalla sua fondazione sino al presente*, Tipogr. de Carlo Palese i Gasparo Storti, Venècia, 1778 (2a), vol. 5, ps. 436-437.

¹⁵⁴²⁰ VERONESE, Guarino, *Epistolario di Guarino Veronese*, ed. a cura de Remigio SABBADINO, Regia deputazione di storia patria, Venècia, 1915-1919, 2 vols.; reed. per Bottega d’Erasmus, Torí, 1967, vol. 3, p. 131; PISTILLI, Gino, Guarino Guarini (Guarino Veronese, Varino), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/guarino-guarini_Dizionario-Biografico/>, consultada en setembre del 2013.

Les provocacions piràtiques de Spinola, que atacava indiscriminadament les naus i les possessions insulars venecianes a l'Adriàtic (l'illa de Corfú en particular), feren que el Senat venecià enviara contra ell un estol "*cum fortissimi imperatoris Iacobi Trivisani auspiciis intra Caiete portum aliquot menses obsessum tenuissetis, de mittendis eo supplementis agitatum*". La provocació veneciana generà la reacció del rei d'Aragó, protector del regne napolità, que derivà en la mort de l'homenatjat.¹⁵⁴²¹

Per als súbdits més veterans del rei d'Aragó (de Nàpols des del 1442), el record del cas d'*Ambrosino* Spinola romandria encara viu, sobretot entre els mallorquins. Havent hagut de destruir la seua galera, el corsari se'n tornà a Gènova i estigué ocupat en afers diplomàtics, al servei de la república, i militars, als ordres del duc de Milà, senyor aleshores de Gènova. L'any 1424, Filippo Maria Visconti el nomenà "podestà" d'Alessandria i Cremona, dues importants ciutats, amb una interessant retribució al darrere.¹⁵⁴²² El mateix any encapçalà una ambaixada genovesa al soldanat de Tunis.¹⁵⁴²³ Entre desembre del 1425 i maig del 1426 tornà d'ambaixador a Tunis, amb la comesa d'alliberant presoners genovesos capturats i venuts com esclaus per uns corsaris tunisencs. El 24 de maig del 1427 tornà a salpar de Gènova dit Ambrogio (o *Ambrosio*, en versió dialectal) en qualitat d'"*oratorio nostro*" o ambaixador a Tunis. Els súbdits del rei tunisenc havien capturar 17 corsos (Còrsega estava sota domini genovés) de Bonifacio, Calvi i Capo Corso, els vaixells dels quals havien sigut enfonsats per galeres del sultà, i ells, venut com esclaus: "*quos paulo ante Maiestas vestra Ambrosio Spinule libere reddideret.*" No serien alliberats, però, fins el 19 d'octubre del 1433, quan el diplomàtic genovés Andrea de' Mari (recordem l'*Andria* di Nigro del *Curial*) aconseguí signar un tractat amistós entre Milà-Gènova i el regne de Tunis.¹⁵⁴²⁴

Mentrestant, Ambrosio Spinola havia esdevingut capità general de l'armada fluvial del ducat de Milà, al servei de Filippo Maria Visconti ("*Ambrosio Spinola, capitano della Armada del Ducha di Millan in Po*"). En juny del 1431 (la notícia arribà a Venècia el dia 22), comandava un estol de 50 llenys (entre naus, 28 galeres grosses i altres vaixells), carregats amb els homes d'armes d'un poderós exèrcit milanés, que

---

¹⁵⁴²¹ VERONESE, G., *Epistolario di Guarino Veronese...*, vol. 3, p. 131.

¹⁵⁴²² SCHIAVINA, Guglielmo, *Annali di Alessandria*, ed. a cura de Carlo A-VALLE, Tipogr. de Barnabè e Borselino, Alessandria, 1861, p. 225; OLIVIERI, Agostino, *Monete e medaglie degli Spinola*, Tipogr. de la R. I. de' sordo-muti, Gènova, 1860, p. 176; GARONE, Giuseppe, *I reggitori di Novara*, Tipogr. de Francesco Merati, Novara, 1865, p. 250.

¹⁵⁴²³ OLIVIERI, A., *Monete e medaglie...*, p. 176.

¹⁵⁴²⁴ JORGA, Nicoale, *Notes et extraits pour servir à l'Histoire des Croissades au XVe siècle. Troisième série*, Ernest Leroux, París, 1902, ps. 38-41 i 143.

destruïren a l'alçada de Cremona (la ciutat d'on Spinola era capità) un estol fluvial de Venècia i Florència, dirigit per Niccolò Trevisan.¹⁵⁴²⁵ Spinola era, segons el cronista de la família genovesa, Massimiliano Deza, un home “di grande spirito e di lunga esperienza ne’ combatimenti navali” i aquesta fou per a Milà una “insigne victoria”, per les grans pèrdues que patí l’enemic.¹⁵⁴²⁶ El viatger andalús Pero Tafur, al seu pas per la Llombardia, el 1438, descriu les característiques d’aquesta guerra fluvial, que, per òbvies raons climatològiques, resultava inviable a la Península Ibèrica:

“Otro día de mañana partí de allí e, quando a quatro o cinco millas entré por la ribera del Po, que es una de las más grandes riberas del mundo, e ésta por donde yo iva es uno de los tres braços. E tan grande es esta agua que muchas veces, quando los venecianos han guerra con el duque de Milán, arman grandes flotas los unos e los otros. E los navíos son cosa bien maravillosa de ver a quien nunca los vido, que ellos son unas barcas muy grandes, e la carena llana, porque naden en poca agua. E sobre aquella barca, armado un gran castillo de madera, con su torre alta, e allí pertrechados de muchas artellerías, así como truenos e bombardas e culebrinas e espingardas. E los remos van debaxo, en manera que no los pueden ofender. E no son navíos que pueden traer vela, ni tienen fazió para ello, que se trastornarían. En estos navíos se fazen muy grandes peleas. Estando yo allí, salieron los venecianos con cuarenta galeones e fueron contra la tierra del duque de Milán por le tomar una cibdad, e salieron los lombardos por lo registir, e dizen que fue allí muy grande pelea. Los lombardos traían un navío muy chiquitito, *galápago* que dizen ellos, toldado todo de fierro como bóveda, e traíenlo para que posiese fuego a los otros e ellos no lo pudiesen empecer. E los venecianos traían un ombre que se çambulle so el agua e iva a los navíos de los enemigos e con una barrena los foradava. Así que de los lombardos se anegaron

---

¹⁵⁴²⁵ SANUDO IL GIOVANE, Marin, *Le vite dei dogi (1423-1474). Tomo I (1423-1457)*, ed. a cura d’Angela CARACCILO i Chiara FRISON, La Malcontenta, Venècia, 1999, ps. 576-577; BRIANI, Girolamo, *Dell’Istoria d’Italia*, Tipogr. de Giovanni Guerigli, Venècia, 1624, part 2, llibre 18, p. 658; DAMIANI, Roberto, Battaglie della decada del 1430, dins ÍDEM (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, 2009; ed. electrònica <<http://www.condottieridiventura.it/index.php/battaglie/2722-1430>>, consultada en febrer del 2016.

¹⁵⁴²⁶ DEZA, Massimiliano, *Istoria della famiglia Spinola, descritta dalla sua origine fino al secolo XVI*, Tipogr. de Giovanni Bazachi, Piacenza, 1694, p. 249.

tres galeones ante que fuesen proveídos, e de los venecianos fueron quemados quatro.¹⁵⁴²⁷

En aquestes batalles fluvials, s'usaven tècniques com el *brûlot* (vaixell-projectil ardent) o el sabotatge submarí; aspectes que troben reflex en la literatura cavalleresca de l'època. Per exemple, en *Tirant lo Blanc*. El del *Curial* és, en canvi, un abordatge piràtic clàssic i amb armes llancívols manuals, que exclouen l'ús de la pólvora, a fi de preservar –ací i en altres combats de la novel·la– la versemblança històrica.

Enyego d'Ávalos, gran senyor de la Llombardia (1436-1444) i camarlenc del duc de Milà (1435-1440), participà activament en aquesta guerra contra Venècia, que tingué per escenari preferent (1438-1440) la comarca de Salò (el Salonés) i Verona; topònims que justifiquen el nom d'un "Salonés de Verona" del torneig de Montferrat.¹⁵⁴²⁸ Enfront mateix de la costa del Salonés, al llac Garda, es travà una batalla naval (26 de setembre del 1439) on l'estol milanés obtingué una victòria sobre el venecià, que permeté poc després als milanesos ocupar l'estratègica plaça de Verona (16 de desembre).¹⁵⁴²⁹ Animat per aquesta victòria el duc Visconti decidí construir més vaixells de guerra.

Sent com era la Corona d'Aragó una ferma aliada del mateix duc de Milà, Alfons V el Magnànim li envià en la tardor del 1439 un important equip de calafats de les drassanes de Tortosa ("*de Tortosa, Cathelani*"), comandats per un tal Francesc Castelló ("*Franciscus Castioni*", sic).¹⁵⁴³⁰ Signaren el contracte amb Filippo Maria el 15 de desembre, per a la construcció de naus, galeres i fustes, amb destinació a la defensa fluvial contra Venècia i Florència.¹⁵⁴³¹ Se suposa que D'Ávalos, l'únic catalanoparlant de la cort milanesa, exerciria d'amfitrió de la colònia tortosina de constructors de vaixells. Amb la qual cosa, no cal descartara que aprenguera algun vocable o alguna expressió típica del dialecte de transició entre el valencià i el català occidental.

---

¹⁵⁴²⁷ TAFUR, Pero, *Andanças e viajes de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982, p. 186. Les tècniques de sabotatge narrades solien ser les habituals en l'època entre els italians, i troben reflex en *Tirant lo Blanc*. Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, El setge de Bonifacio d'Alfons el Magnànim i el setge de Rodes del Tirant lo Blanc, dins *Mot, so, razo*, 5, Girona, 2006, ps. 29-40.

¹⁵⁴²⁸ Vegeu el capítol II.3.7.

¹⁵⁴²⁹ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 160, n. 73.

¹⁵⁴³⁰ Es documenta un Francesc Castelló, calafat valencià vinculat a les drassanes de Cullera i al transport fluvial pel Xúquer vers la fi del segle XIV. Vegeu MARTÍNEZ ARAQUE, Iván, *En els orígens de la indústria rural. L'artesanat a Alzira i la Ribera en els segles XIII-XV*, Universitat de València, València, 2012, p. 107.

¹⁵⁴³¹ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, part 1, doc. 198 (p. 193).

En la primavera del 1446, després d'un temps de pau, el duc de Milà volgué recomençar la guerra contra Venècia, aliada ara amb el poderós *condottiero* Francesco Sforza, que el rei d'Aragó –aliat de Milà– acabava d'expulsar de les Marques (Estats Pontificis). Filippo Maria Visconti havia casat Sforza amb la seua única filla, Bianca Maria (1441), i li havia donat en dot el comtat de Cremona, plaça de la qual era capità i *podestà* des del 1424 l'antic corsari i victoriós comandant dels navilis ducals Ambrogio Spinola.¹⁵⁴³² Sforza, que es trobava enemistat amb el sogre, fou el primer a patir l'atac d'aquest, que donava inici a una nova guerra Milà-Venècia. Els dies 5/6 de maig del 1446, Filippo Maria Visconti ordenà els seus *condottieri* Francesco Piccinino i Luigi dal Verme posà setge a Cremona.¹⁵⁴³³ Controlava la plaça el capità Ambrogio Spinola en nom de Sforza, que confiava molt en ell.¹⁵⁴³⁴ El senyor es trobava llavors lluny, però no el *provveditore* general dels exèrcits venecians, Gerardo Dandolo (recordem el “Gerardo” del torneig montferratés del *Curial*¹⁵⁴³⁵) i el seu *condottiero* Scaramuccia da Forlì, que alliberaren la ciutat del segle milanés en agost.¹⁵⁴³⁶ Un mes després (25-29 de setembre del 1446), l'exèrcit venecià obtingué una victòria espectacular a Casalmaggiore, prop de Cremona;¹⁵⁴³⁷ avançà cap a Milà, i obligà Alfons el Magnànim (en octubre) a mobilitzar tots els seus efectius militars i a eixir de Nàpols cap al nord d'Itàlia.

Enmig de la situació de pànic que es vivia a Milà, en novembre del 1446 hi arribà Enyego d'Àvalos en qualitat d'ambaixador del rei d'Aragó, acompanyat per un nombrós contingent de cavalleria, per a reforçar l'exèrcit milanés. Per bé que l'arribada de l'hivern imposava una treva forçosa a ambdós bàndols, i no caldria de moment entrar en

---

¹⁵⁴³² El comissari ducal de Cremona era aleshores (ROSSO, Paolo, *Notizie di cultura e di storia universitaria pavese dall'epistolario del professore di retorica Francesco Oca (1403 c.-1480)*, dins NEGRUZZO, Simona (ed.), *Università, umanesimo, Europa. Giornata di studio in ricordo di Agostino Sottili (Pavia, 18 novembre 2005)*, Cisalpino-Istituto Editoriale Universitario – Monduzzi editore (“Fonti e studi per la storia dell'Università di Pavia”, 47), Milà, 2007, ps. 121-206, ps. 160-161) Giacomino Biandrate di San Giorgio, un noble montferratés, servidor en armes de Filippo Maria Visconti, que regalava llibres a Enyego d'Àvalos (vegeu els capítols I.3.2 i I.3.5). Aquest detall pogué haver influït també en l'elecció d'Ambrosino per a tractar-lo de pirata.

¹⁵⁴³³ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, p. 621 (doc. 348).

¹⁵⁴³⁴ Vegeu, per exemple, MAIOCCHI, Rodolfo, *Codice diplomatico dell'Università di Pavia*, Forni, 1915, ps. 2 i 523: “Supplica di Francesco Sforza in favore di Giovanni Ambrogio Spinola”, Pavia, 10 de febrer del 1448.

¹⁵⁴³⁵ Més detalls d'aquest personatge, en el capítol II.3.7.

¹⁵⁴³⁶ COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo e la Repubblica Ambrosiana (1392-1450)*, “Storia di Milano”, vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955, p. 369.

¹⁵⁴³⁷ *Ibidem*, ps. 364-365 i 369; NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447-25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986, p. 20; COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 466.

combat contra l'exèrcit de Venècia. Se suposa que, a l'ambaixador D'Ávalos, li seria relatada la defensa a ultrança que el capità Ambrogio Spinola havia fet de Cremona (maig-agost del 1446). L'antic corsari havia preferit servir Francesco Sforza que el seu antic senyor el duc de Milà, Filippo Maria Visconti, que era qui l'havia designat, l'any 1424, capità i *podestà* d'aquesta important ciutat. Se suposa que els milanesos culparien Spinola de les seues desgràcies per haver dut l'exèrcit de Venècia al cor del ducat Visconti. Amb la qual cosa, l'autor de la novel·la –que compartiria tal vegada aquests sentiments amb D'Ávalos; si no eren una mateixa persona– decidí incorporar-hi el vell corsari genovés, però degradant-lo a la seua primigènia condició de pirata astut. Els cortesans napolitans del rei d'Aragó, presumptes destinataris de la novel·la, se suposa que estarien al corrent dels antecedents corsaris del personatge, així com de la seua nova condició d'amic de Venècia i d'Sforza, i enemic de Milà i d'Aragó.

Corralí de Sicília, Arrigheto Capece i Carles de Partènope

Es constata entre els estudiosos del *Curial* un consens sobre la devoció de l'autor per la monarquia “d'Aragó” i sobre l'interés d'aquest per exaltar-ne les glòries passades (el segle XIII de Pere el Gran) i contemporànies (el segle XV d'Alfons el Magnànim). El contrast és fa més evident quan es compara aquesta novel·la amb *Tirant lo Blanc*, una obra molt més alliberada d'obligacions encomiàstiques o patriòtiques; molt més “evadida”, primerament cap a l'Occident de la matèria de Bretanya, i en acabant cap a un Orient de croades impossibles i països exòtics.¹⁵⁴³⁸

Entre les obligacions “polítiques” que s'autoimposa l'autor del *Curial*, destaca la voluntat d'ajudar –des del terreny de la ficció literària– a la legitimació dels drets successoris d'Alfons V d'Aragó-Trastàmara, àlies Alfons I d'Anjou-Durazzo (per ser fill adoptiu de la reina Joana II de Nàpols), al tron de “Partènope”: el topònim clàssic de moda entre els literats italians del segle XV per a designar Nàpols. El record del conflicte secular entre els Aragó i els Anjou per la possessió de les Dues Sicílies inundava les cròniques de l'època, instruments de propaganda política en part, i generava una literatura específica. La doble legitimitat, la disputa del “Siti Perillós” entre Alfons d'Aragó i Renat d'Anjou, fou resolta en favor del primer l'any 1442, per

---

¹⁵⁴³⁸ Vegeu SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about “Tirant lo Blanc”*. *From the sources to the tradition. / Més sobre “Tirant lo Blanc”*. *De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company (“IVITRA. Research in Linguistics and Literature”, 10), Londres, 2015, ps. 35-52.

dret de conquesta, i el 1443, per dret canònic, quan el nou rei, contra el qual havia enviat exèrcits poc abans el papa Eugeni IV, fou reconegut per aquest (acords de Terracina, entre Nàpols i la Santa Seu) i convertit en el seu principal aliat. No obstant això, anys i dècades després, els genealogistes, cronistes i juristes continuaren insistint en les seues obres en la propaganda legitimadora; alhora que els Anjou tornaven a intentar l'assalt a Nàpols *manu militari* (1459-1465). Prova d'aquest afany de propaganda política és l'esforç que féu el valencià Llop d'Espejo escrivint una *Summa* dels reis de Nàpols i Sicília –òbviament, proaragonesa– en llengua napolitana, a fi que fóra entesa perfectament pels súbdits d'un qüestionat Ferran I.¹⁵⁴³⁹

Des d'un primer moment (la primera adopció per la reina Joana II, el 1421), l'estratègia legitimadora d'Alfons el Magnànim en matèria dinàstica i genealògica passava per presentar-se com a “doble depositari” de drets dinàstics. D'una banda, com a rei d'Aragó, Alfons V manifestava la seua descendència del rei Pere III el Gran, qui, al·legant els drets successoris de sa muller Constança Hohenstaufen, hereva del rei Conradí de les Dues Sicílies, conquerí la Sicília insular (1282). D'altra banda, com a fill adoptiu de Joana II d'Anjou, morta el 1435, Alfons I de Nàpols es reclamava successor legítim de Carles I i Carles II d'Anjou; digne portador de les armes heràldiques d'Anjou, Hongria i Jerusalem (la casa d'Anjou-Durazzo, enfrontada en els segles XIV-XV als Anjou-Valois de Provença i Angers), i membre de dret –a títol interessadament emblemàtic– de la gran casa reial de França. En reunir en la seua persona les reivindicacions de Conradí de Sicília i d'aquell que manà decapitar-lo l'any 1268, Carles de Nàpols, Alfons V d'Aragó considerava tancat el llarg cicle de conflictes entre els güelfs i els gibel·lins, entre els Aragó-Hohenstaufen i els Anjou. Amb ell, l'any 1443, començava un nou temps de conciliació entre aquells que històricament havien fet costat a la Cúria Imperial (Curial) i aquells que a la Itàlia del segle XIII s'havien erigit en favor del papa del Roma i dels seus aliats els Anjou (la *Parte Guelfa*).

D'acord amb el desplegament propagandístic d'aquesta ideologia política legitimadora (admirable en arcs de triomf, escuts heràldics, llibres, preàmbuls de cancelleria, etc.), l'autor del *Curial* coopera des del camp de la literatura quan el seu personatge s'entrevista a Sicília amb el rei Conradí i a Nàpols amb un rei Carles. Poc l'importa que Conradí i Carles no regnaren simultàniament i que, per tant, aquest

---

¹⁵⁴³⁹ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La ‘Summa’ dels reis de Nàpols i Sicília, i dels reis d'Aragó, de Lupo de Spechio, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 381-396.

episodi incorreguera en l'anacronisme. Encerta Pamela Waley quan titla la llicència poètica de “deliberate anachronism”.¹⁵⁴⁴⁰ Ell no era historiador ni cronista, sinó algú molt interessat –per inèrcia de la tradició medieval, o per influx d'Enric de Villena¹⁵⁴⁴¹– en dotar el seu text de continguts de tipus al·legòric, que foren fàcilment intel·ligibles per als oients als quals s'adreçava. Aquests oients, lògicament, es trobaven sobretot a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, que és on més es parlava i s'escrivía sobre aquests assumptes històrics, genealògics i monàrquics, a mitjan segle XV.

* * *

L'entrada en escena dels mítics sobirans de les Dues Sicílies té lloc just després d'haver conjurat –amb una victòria naval sobre els genovesos– els fantasmes de la derrota de Ponça. Des de l'illa d'aquest nom, Curial passa a Sicília: “Regnava en aquell temps en Sicília un rey noble e molt valerós, fadrí e de poca edat, appellat **Corral**,¹⁵⁴⁴² lo qual fonch fill de l'emperador Frederich, rey de Sicília, e nebot de Mamfrè, semblantment rey del dit regne.” El rei s'alegra de la victòria de Curial sobre el corsari i vol retenir-lo “en son servey”. El cavaller li manifesta el propòsit de continuar el seu viatge al Sant Sepulcre (*CeG* III.5). Intervé aleshores el veterà capità de Messina Arrigueto Capece, que explica al rei que el corsari tenia salconduit de Sicília, segurament del seu predecessor, el rei Manfred. Capece reclama per a ell la galera, però “lo rey Corral” no ho consent i deixa que el cavaller llombard reprenga el viatge. Capturat després i portat davant el rei Carles de Nàpols, aquest és informat que han pres “una galera de Corralí”. En boca del mateix rei i els seus, el rei de Sicília torna a ser esmentat quatre vegades com “**Corralí**”, amb diminutiu (*CeG* III.6-7).

El conflicte que es planteja amb la intervenció del capità Capece i que es ressol ràpidament, és una excusa per a donar cos literari al que sembla una simple visita protocol·lària a la cort del rei Conrad o Conradí. El personatge històric que s'evoca, “fadrí e de poca edat”, és el *Corradino di Svevia* dels medievalistes italians, és a dir, **Conrad II** o **Conradí Hohenstufen** (o de Suàbia, 1252-1268), rei absentista de Sicília (1254-1258) sota regència del seu oncle Manfred, el qual es coronà rei de fet el 1258.

---

¹⁵⁴⁴⁰ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256 (p. 248).

¹⁵⁴⁴¹ Sobre allò que entenia Villena per literatura i com influí sobre l'anònim, vegeu el capítol II.1.3.

¹⁵⁴⁴² L'editor Antoni Ferrando (2007) hi introdueix una *-i*, *Corral[i]*, perquè és clar que es tracta del *re Corradino* dels italians, que en les cròniques catalanes és citat com *Corralí*. Tanmateix, la correcció resulta tan innecessària com la d'*Ambrosi[n]o* per *Ambròsio*, coneguda l'afició de l'autor a les variacions ortogràfiques premeditades, del tipus *Sanglier/Senglier*, *Ambròsio/Ambrosino*, *Corral/Corralí*, etc.

Tornà Conrad a ser pretendent al tron sent un adolescent, del 1266 al 1268, però el seu exèrcit fou derrotat i ell, decapitat pels Anjou. En les cròniques catalanes de Bernat Desclot i Ramon Muntaner (segle XIV), se'l denomina *lo rey Corral*. En els *Ricordi* napolitans de Loise de Rosa, cortesà d'Alfons el Magnànim i amic de la família D'Ávalos, se'l designa indistintament amb els noms de *Corrao* i *Corradino*.¹⁵⁴⁴³ En el Curial es reproduceix una idèntica alternança onomàstica entre el nom propi Conrad / *Corral* i el diminutiu o hipocorístic de caràcter popular: *Conradí* / *Corralí*.

Per a entendre millor els precedents que portaren a Conradí a voler regnar al *Regnum Siciliae* (Sicília i Nàpols), sense l'aprovació del senyor eminent del país, el papa de Roma, cal remuntar-se a la fundació de dit regne, l'any 1130, pel normand Roger II d'Altavilla. Constança I (1194-1197), filla i hereva d'aquest, era casada amb l'emperador alemany Enric VI Hohestaufen, amb la qual cosa el regne quedà vinculat a l'Imperi Germànic. Frederic I, rei de Sicília del 1197 al 1250 fou coronat emperador (com Frederic II) el 1220 i esdevingué rei consort de Jerusalem el 1225. Succeí a Frederic II d'Alemanya el seu fill Conrad I de Sicília (1250-1254) o Conrad IV d'Alemanya (1237-1254). A aquest, l'havia de reemplaçar legalment un petit Conradí, però el seu oncle Manfred, germà bastard de Conrad i regent del 1254 al 1258, li usurpà la corona de Sicília (1258-1266). Carles d'Anjou, el candidat pontifici al tron –en el context d'una pugna per l'hegemonia italiana entre Papat i Imperi, güelfs i gibel·lins, respectivament– derrotà Conrad a la batalla de Benevento (26 de febrer del 1266: la data elegida per Alfons el Magnànim, el 1443, per a entrar triomfalment a Nàpols). Conrad I caigué mort en combat i els seus drets successoris passaren a la filla, Constança II, muller del futur Pere III el Gran d'Aragó. Carles I d'Anjou i els francesos s'instal·laren a Nàpols. Tanmateix, els gibel·lins d'Itàlia congregaren forces al voltant de la figura de Conradí, un pretendent efímer (1266-1268), perquè els güelfs i Carles I d'Anjou el derrotaren en la batalla de Tagliacozzo (23 d'agost del 1268).¹⁵⁴⁴⁴ El d'Anjou ordenà decapitar-lo als afores de Nàpols (29 d'octubre). L'any 1282, els sicilians de l'illa s'alçaren contra el domini francès. La Corona d'Aragó s'apoderà de la Sicília insular, que quedà així separada del *royaume de Sicile* angeví o peninsular (Nàpols), fins a la reunificació bèl·lica del 1442, beneïda pel papa (1443).

---

¹⁵⁴⁴³ DE ROSA, Loise, *Ricordi*. Ed. crítica del ms. ital. 913 de la *Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice ("Testi e documenti di letteratura e di lingua", 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 606-608.

¹⁵⁴⁴⁴ HERDE, Peter, Corradino di Svevia, dins *Enciclopedia Treccani – Federiciana*, Roma, 2005; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/corradino-di-svevia_Federiciana/>

L'escriptor altera a propòsit la cronologia històrica per a fer coincidir en el tron un rei de Sicília i un rei de Nàpols. Vol presentar, és clar, l'ancestral divisió entre gibel·lins (Conradí, Sicília, Hohenstaufen, Pere el Gran, Aragó) i güelfs (Carles, Partènope, Anjou, francesos). Ara bé, en contra del que sol ser habitual en la tradició cronística escrita fins aleshores, ambdós monarques demostren ser justos i dignes d'elogi. Ambdós fan de dignes amfitrions de l'heroi d'una novel·la, la de *Curial e Güelfa*, on es representa al·legòricament la superació del conflicte i la "reunificació" de les dues dinasties, i dels seus drets i partidaris, en la figura d'Alfons el Magnànim. Cal tenir en compte que, en temps del *Curial*, circulava una llegendària frase atribuïda al papa Climent IV, quan Carles I d'Anjou el consultà sobre si convenia o no ajusticiar el jove Conradí. El pontífex sentencià de manera dràstica: "*Vita Conradini mors Caroli, mors Conradini vita Caroli*", és a dir, que la vida de Conradí significava la mort de Carles, i la mort de Conradí, sens dubte, donaria llarga vida al nou rei.¹⁵⁴⁴⁵ L'anònim del *Curial*, per la llibertat que atorga la ficció literària, confuta aquesta sentència i fa compatible la convivència –en guerra, pel que es dedueix de les converses de la novel·la– de Conradí i de Carles, el primer a la Sicília dellà Far i l'altre a la Sicília deçà Far.¹⁵⁴⁴⁶

El plantejament *conciliador* de tradicions italianes –però, atenció, no conciliador del rei victoriós d'Aragó amb el rei vençut i vilipendiat, Renat d'Anjou– explica que en llibre II de la novel·la Carles siga només "lo duch d'Anjou", a l'estil de les cròniques que no el consideraven rei, i en el llibre III siga rei de Nàpols. Per si hi havia dubtes, se'l qualifica en el llibre III de "Magnànim". En el llibre II, dedicat a la cavalleria, es presenta el duc d'Anjou com un covard, que no es presenta al torneig de Melun (com havia fet Carles I d'Anjou a Bordeus, el 1238, i Renat I d'Anjou a Maddaloni, el 1438¹⁵⁴⁴⁷), malgrat les ganes que manifesta el rei d'Aragó, Pere III el Gran, de combatre amb ell per a venjar la mort del seu sogre, el rei Manfred.¹⁵⁴⁴⁸ L'autor *intenta* superar de cara als seus lectors el contenciós, però només pel que fa als interessos legitimadors del

¹⁵⁴⁴⁵ DE FREDE, Carlo, Da Carlo I d'Angiò a Giovanni I (1263-1382), dins PONTIERI, Ernesto i al. (eds.), *Storia di Napoli*, Nàpols, 1969, vol. 3, ps. 5-333 (p. 25).

¹⁵⁴⁴⁶ Aquesta és la resposta que cercava BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 52, quan es demanava per què l'autor no aprofita el pas de Curial per Sicília per a parlar de les Vespres del 1282, quan ha fet de Pere el Gran un protagonista important del llibre II.

¹⁵⁴⁴⁷ Vegeu el capítol II.3.9.

¹⁵⁴⁴⁸ De Manfred no es podien fer, emperò, molts elogis. En un dels manuals de capçalera de l'escriptor, RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>, comentant els versos 106-108 del *Purgatori* de la *Comèdia* de Dante, s'afirma d'ell: "*Erat enim [Manfred] luxuriosus, epicureus, nihil spirituale sapiens, sed totas voluptates sectans.*"

rei novament entronitzat. El conflicte continuarà existint, com es confirmarà el 1459, mentre els Anjou de Provença continuen titulant-se *roy de Sicile* i no es resignen a haver perdut la partida. Així les coses, en el fons i en la forma, els llibres I i II mostren la lògica pervivència pels anys 1446-1448, després d'una llarga i costosa disputa (1421-1443), de sentiments de desdeny i menyspreu envers els Anjou contemporanis, que no han deixat de ser els antagonistes naturals del casal reial d'Aragó.¹⁵⁴⁴⁹

En matèria de genealogia i en la successió de Sicília durant els anys 1254-1268, el *Curial* presenta errors que no es troben en cròniques catalanes, però sí en fonts italianes. S'explica així –per la confiança en les seues fonts habituals, que són italianes– que el “fadrí” Corral o Corralí, que l'autor té el caprici de fer regnar sobre la Sicília insular, siga “fill” de l'emperador Frederic, i no nét com realment era. Sí que encerta, en canvi, quan el fa nebot de Manfred. Contrasta això amb la lectura d'un Bernat Desclot (caps. 50-51), on Corralí és explícitament citat com a nét de Frederic, fill de Conrad IV i nebot de Manfred I, com destaquen Pamela Waley, Antoni Ferrando i Anna Maria Compagna, entre d'altres.¹⁵⁴⁵⁰ Júlia Butinyà troba errades similars en el *Decameron* de Boccaccio, que fa Manfred successor directe de Frederic; encara que l'autor del *Curial* no desconfia i no es deixa guiar pel criteri del certaldés en aquesta genealogia.”¹⁵⁴⁵¹ A la cort de Nàpols, un ancià amant de genealogies, al qual se solia consultar per a aquestes qüestions, com era Loise de Rosa, afirma que el rei Manfred i el rei Conradí eren germans.¹⁵⁴⁵² No s'equivoca, en canvi, el valencià Llop d'Espejo, que tenia a la seua disposició diverses fonts cronístiques catalanes (Desclot, Muntaner i la *Crònica general de Pere III el Cerimoniós*) i que en la seua *Summa* (Nàpols, 1468-1470) explica que

---

¹⁵⁴⁴⁹ Us enviem ara, a tall de mostra eloqüent, al capítol II.3.5, el de la duquesa d'Ostalriche.

¹⁵⁴⁵⁰ WALEY, P., *Historical Names and Titles...*, p. 253; FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 330-332); COMPAGNA PERROME CAPANO, Anna Maria, I risvolti sovranazionali dell'identità catalana: il cavaliere è turco, è lombardo, è bretone, dins “*La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*”. *Associazione italiana di studi catalani. Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*; ed. electrònica <<http://www.aisc.cat>>, 2009, p. 23.

¹⁵⁴⁵¹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 53. Vegeu, a més, FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 13), i GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, p. 196, n. 35.

¹⁵⁴⁵² DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“*Testi e documenti di letteratura e di lingua*”, 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 596.

Manfred succeí al seu germà Conrad, abans de Conradí, després de difondre la fama que el monarca infant havia mort a la llunyana Alemanya.¹⁵⁴⁵³

Per als gibel·lins de Nàpols i d'Itàlia sencera, Conradí esdevingué un màrtir i una llegenda.¹⁵⁴⁵⁴ A la cort d'Alfons el Magnànim, Loise de Rosa era capaç de contar fil per randa el diàleg que sostingueren el jove monarca i els seus botxins, abans de decapitar-lo. Tothom a Nàpols sabia on havia tingut lloc l'ajusticiament, per un monument que ho recordava, i era també sabut que les despulles mortals de Conradí reposaven en un sepulcre del monestir del Carmine des del 1278. “Et lo talamo”, recordava da Rosa al seu dedicatari, Alfons d'Àvalos, “stava dove èy mo lo Carmeno, dov'è ogie la sua marmora con la testa che sta in bocca la porta de Santa Maria de lo Carmino.”¹⁵⁴⁵⁵ Per aquesta raó, el primer acte que celebrà el rei d'Aragó només entrar amb el seu exèrcit a la ciutat de Nàpols, el 2 de juny del 1442, fou visitar amb reverència la tomba del “rey Corralí”. Així ho relata la crònica del Notar Giacomo:

“Lo di sequente, che fo la domenica ad hora de vepero, dicto re Alfonso andò a Sancta Maria del Carmino con lo conte camarlingo [Francesco d'Aquino, avi de la futura muller d'Enyego d'Àvalos] et altri signori, quale se nominva don Inhmico [Enyego de Guevara, germà de d'Àvalos], gran siniscallo. Se inginocchiò dopo davante del crucifixo et pianse, et poy volse intendere dove era sepellito lo corpo de Corradino imperadore. Lo fo decto che stava socto lo altare mayore. Et lo re se voltò e dixè: ‘Fo digno signore!’”¹⁵⁴⁵⁶

Giovan Antonio Summonte precisa que l'acte de desgreuge no fou el 2 de juny, sinó diumenge 3 de vesprada. Comenta que havia entrat a l'església conventual amb una clau que portà el prior, perquè estava tancada. El rei volia visitar, a més de la tomba de Conradí, el Crist del Carmel, del qual havia oït dir que havia realitzat un miracle: un projectil de bombardera havia impactat al costat mateix de la imatge, sense produir-hi cap dany. Al capdavant del grup de visitants es trobava Enyego d'Àvalos, segons el que per testimonis orals pogué recollir el mateix Summonte:

---

¹⁵⁴⁵³ COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La *Summa* di Lupo de Spechio e le sue fonti, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468 (ps. 457-458).

¹⁵⁴⁵⁴ Vegeu el capítol II.2.3, on tractem de la simbologia de l'àguila en el *Curial*.

¹⁵⁴⁵⁵ *Ibidem*, vol. 2, p. 668.

¹⁵⁴⁵⁶ GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845, p. 87, n. 1.

“[El rei] volse che D. Indaco d’Avolos, sù, per una scala, salisse per vedere se’l collo di quella imagine era sano. E, riferitori di sì, fissando gli occhi nella pietra della bombarda, che fu tirata, [el rei] vi dimorò un gran pezzo orando, e piangendo avanti il crocifisso. Alzandosi poi, volse veder il luogo ove fù morto e sepolto Corradino. E, rivolto a’ circostanti, disse: ‘Corradino fù degnissimo principe’. E, preso dal prior combiato, cavalcò con realissima pompa per la città, honorato e riverito da tutti, riducendosi indi al castel di Capuana.”¹⁵⁴⁵⁷

Alfons volia indicar amb aquella visita que allò que s’havia perdut a Tagliacozzo el 1268, les Dues Sicílies de Corralí, es restaurava ara amb la seua victòria. D’una manera semblant, quan s’edificarà l’arc de triomf del Castell Nou, el rei d’Aragó hi manarà eternitzar en marbre blanc la inscripció propagandística “*Alfonsus rex Hispanicus, Siculus, Italicus*” a imitació de la titulació ampul·losa de Frederic d’Alemanya, l’avi de Corralí, com a “*rex Ytalicus, Siculus, Ierosolmitanus*”, tal com figura en el seu *Liber Augustalis* (segle XIII).¹⁵⁴⁵⁸

* * *

Estant Curial encara amb el rei Corralí a Sicília, hi apareix un home que sembla al·ludir novament a algun personatge real, fàcilment deduïble per als lectors de la novel·la. Es tracta d’un “cavaller napolità” que duu nom de personatge literari del *Decameron*, “**Arriguetto Capece**”, però tenint en compte que els Capece eren una de les grans famílies nobiliàries de Nàpols. Se’l qualifica de “capità de Mecina” (*CeG* III.6), ofici que existia realment i era molt important en dita ciutat siciliana, encara que solia ser citat en la seua forma grega: *strategoto*. L’autor coneix la tasca de govern que a Messina exerceixen aquests capitans, i anota que Capece era *strategoto* des de feia anys, encara regnant Manfred. El personatge es comporta de manera deshonest, ja que pretén privar Curial d’una galera corsària que s’ha conquerit legítimament, amb les armes i arriscant la vida. Pretén quedar-se la ell arbitràriament, amb l’excusa que es tracta de l’embarcació d’un corsari amb llicència de cors siciliana, segurament atorgada per ell, ja que el rei s’havia alegrat de la victòria de Curial i desconeix el detall. Amb tal intenció,

---

¹⁵⁴⁵⁷ SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell’historia della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, llibre 5, cap. 1, p. 2. Vegeu també COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, p. 20.

¹⁵⁴⁵⁸ GRAZIANO, Patricia, *L’arco di Alfonso. Ideologie giuridiche e iconografia nella Napoli aragonese*, Editoriale Scientifica (“La memoria storica”, 14), Nàpols, 2009, ps. 51-52.

Capece reclama el botí al rei, però aquest actua justament i torna la nau al seu propietari per tal que aquest pugui continuar la seua navegació cap a Terra Santa.

És interessant constatar que l'autor de la novel·la està familiaritzat amb aquest cognom napolità, que no es catalanitza. En canvi l'autor de la versió catalana del *Chronicon Siculum*, el *Libre de conquests de Sicília* (segle XIV, BNE, ms. 2084) prefereix escriure “Corral Capiç”, en referència a Conrado Capece.¹⁵⁴⁵⁹ En la mateixa línia, el desconegut traductor del *Decameron* al català, l'any 1429, a Catalunya, prefereix les adaptacions *Capasse*, *Capace* i *Capaça*, a l'original italià *Capece*.¹⁵⁴⁶⁰ Aquest detall ajuda a entendre, vist des d'una altra perspectiva, el recurs de l'escriptor a un *Decameron* en versió toscana original, i no en traducció catalana.

Successius editors del *Curial* han llegit *Capete* en l'únic manuscrit de l'obra, en lloc de *Capece*, inclosos Antoni Ferrando (2007) i Lola Badia i Jaume Torró (2011).¹⁵⁴⁶¹ Tanmateix, una revisió atenta del manuscrit no permet distingir si es tracta d'una *-c-* o d'una *-t-*. De fet, aquestes consonants són escrites pràcticament amb idèntics traços per l'escrivà; cosa que generà ja algunes equivocacions en els primers editors (del tipus *cimbre* on caldria llegir *timbre*) detectades per Francesc de Borja Moll.¹⁵⁴⁶² Basant-se en el que segurament és una lectura improcedent o il·lògica del cognom, Anton Espadaler afirmava que *Capete* era “la forma catalanitzada del cognom *Capece*”,¹⁵⁴⁶³ sense explicar el fonament ortogràfic o fonològic de l'argumentació. Tot plegat, resulta contradictori amb una font original, Boccaccio, on es llegia *Capece* (així ho llegí el traductor català del 1429, que sí que catalanitzà el llinatge estranger amb lògica i

---

¹⁵⁴⁵⁹ Com adverteix FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 826); ÍDEM, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 818).

¹⁵⁴⁶⁰ BUTINYÀ, Júlia, Tres comentaris sobre la novel·la *Curial e Güelfa*, dins *Revista de filologia romànica*, 8, Barcelona, 1991, ps. 251-265 (ps. 264-265); EADEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 51; GROS LLADÓS, Sònia, *La temàtica amorosa en el “Curial e Güelfa”: una aproximación desde la tradición clásica*, Tesi doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2011, vol. 2, p. 512.

¹⁵⁴⁶¹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 280; ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 401.

¹⁵⁴⁶² BORJA MOLL, Francesc de, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*, a cura de R. ARAMON i SERRA. Editorial Barcino, Barcelona, 1930-1933 –Tres volums: 187(I), 296(II), 292(III) pàgines, i de *Curial e Güelfa*. Text del XVè segle, reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. MIQUEL y PLANAS, estudis y notes del mateix y de ANFÓS PAR. Barcelona, MCMXXXII. –Un volum de XLIV-582 pàgines, dins *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, 15, Barcelona, 1933, ps. 173-176 (p. 173).

¹⁵⁴⁶³ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 28.

coherència), amb la forma quasi italiana del nom *Arriguetto* (*Arrighetto*, diminutiu d'*Arrigo*, Enric) i amb el coneixement que tindrien autor i lectors d'aquesta família napolitana.

Els vells cronistes napolitans solien parlar solemnement de “le Serenissime Sette Grandi Case del Regno”, les que disposaven de grans estats feudals i d'imponents palaus a la capital: Aquino, Acquaviva, Del Balzo, Ruffo, Celano, De Molisio i Sanseverino.¹⁵⁴⁶⁴ Diferents branques familiars dels Capece, comptades entre les deu més importants del *seggio* o districte de Capuana, el més aristocràtic de Nàpols, contribuïren a dissenyar les institucions d'estat de Renat I d'Anjou (1435-1442). Destacaren per llur angevinisme les nissagues dels Capece Minutolo, els Capece Latro o els Capece Galeota.¹⁵⁴⁶⁵ Alguns membres d'aquesta família, com els comtes de Terranova, el 1428, reberen el privilegi de lluir el lambel dels Anjou en els seus escuts heràldics.¹⁵⁴⁶⁶ El posicionament angeví de la família influí, sens dubte, a l'hora de cognominar *Capece* el capità de Sicília fictici que pretenia quedar-se amb la galera de Curial. Tanmateix, cal tenir en compte que també hi hagué alguns Capece (Palamedes, Badoardo i Jacopo) que conduïren tropes al servei d'Alfons d'Aragó a partir del 1444.¹⁵⁴⁶⁷ En general, els nobles perdedors de la guerra, perdonats pel rei Magnànim, s'integraren en els seus exèrcits, encara que no tingueren ja accés com abans a càrrecs i prebendes. En les justes de Nàpols del 1452, destacà per la seua participació un Capece.¹⁵⁴⁶⁸

El personatge del *Curial*, Arriguetto Capece, s'ha de relacionar per descomptat amb “un gentile uomo di Napoli chiamato Arrighetto Capece” present en la novel·la II,6 del *Decameron*. El nom s'inspira en part en l'heroi gibel·lí del segle XIII, sicilià a més a més, anomenat Corrado Capece. Júlia Butinyà, Manuela Stocchi i, amb major

---

¹⁵⁴⁶⁴ LOPRIORE, Lucia, Feudalesimo ed Età Moderna in Ascoli di Capitanata; extracte de LOPRIORE, Lucia, *Ascoli di Capitanata tra Medioevo et Età Moderna*, Edizioni del Rosone, Foggia, 2008, ed. electrònica <http://www.comune.ascolisatriano.fg.it/cca/html/doc_attivita/Lopriore.pdf> consultat en novembre 2012.

¹⁵⁴⁶⁵ FENIELLO, Amedeo, Napoli al tempo di Renato d'Angiò, dins *Bullettino storico italiano per il Medioevo*, 112, 2010, ps. 273-295 (p. 286). Vegeu també FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 5 *et passim*.

¹⁵⁴⁶⁶ CRUCIARI TRONCARELLI, Maria Gabriella, Giacomo Capece Galeota, dins *Dizionario biografico degli italiani*, 18, Roma, 1975; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/corradocapece_Dizionario-Biografico/>

¹⁵⁴⁶⁷ Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria general, I/IV, Cèdula de tresoreria de Guillem Pujades, Homes d'armes de la casa del rei per a les guerres de la Marca i Calàbria (1444-1445), f. 36v.

¹⁵⁴⁶⁸ ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca dell'Archivum romanicum”, 400), Florència, 2012, p. 46, n. 141.

deteniment, Sònia Gros,¹⁵⁴⁶⁹ han ressaltat algunes coincidències onomàstiques i argumentals (Manfred, Capece, el rei Carles, Gènova, un viatge a Alexandria...) entre la *novella* de Boccaccio i el *Curial*. És evident que, entre tants altres relats del mateix autor, aquest despertà l'interès de l'anònim i li serví de model narratiu o literari per a extraure alguna frase o algun recurs, a banda de nom del personatge.

Giovanni Boccaccio havia residit durant anys a Nàpols. En coneixia la geografia i la topografia urbana, la història, els grans llinatges nobiliaris... I tots aquests aspectes, inevitablement, transcendeixen al seu univers de ficció literària.¹⁵⁴⁷⁰ En la *novella* II,6, concretament, presenta un Arrighetto Capece, virrei de Sicília en temps del rei Manfred (l'autor del *Curial* esmenta el nomenament del seu Arrigueto per Manfred) i casat amb Beritola Caracciolo (una altra família napolitana important). El rei ha de partir de Sicília per a fer front Carles d'Anjou i confia el govern de l'illa al noble napolità. Capece s'assabenta de la mort del seu senyor (1266) i, com no té clara la fidelitat dels sicilians, tracta d'abandonar l'illa. Tanmateix, és interceptat i empresonat amb altres servidors del rei vençut i mort. Beritola, amb un fill de huit anys, Giuffredi, i embarassada, se'n fuig a l'illa de Lípari, on pareix un nadó. S'embarca amb ambdós fills en un lleny que fa la via de Nàpols, però el mal oratge els desvia a l'illa de Ponça, on la dona plany la dissort del marit. Estant un dia a la platja, uns corsaris s'emporten el lleny amb els fills. Descoberta per un vell amic del marit, és rescatada. El fill major, dut pels pirates a Gènova, és adoptat i rep el nom de Giannotto di Procida (al·lusió a Giovanni da Procida, heroi del *Vespro* sicilià). Sent un adolescent de 16 anys (1282), s'embarca cap a Alexandria, però per obra de la fortuna acaba trobant-se feliçment amb la mare. Ella i el fill s'assabenten llavors de l'alliberament del pare, gràcies a l'esmentada revolta siciliana de les Vespres, encapçalada pel noble Joan de Pròixida, que afavoreix la conquesta de l'illa pel rei d'Aragó. Es reuneixen tots a Palerm i culmina feliçment el relat.

Existí un noble **Corrado Capece de Neapoli** en el segle XIII, que posseïa importants baronies segrestades per a la corona per orde de Carles I d'Anjou, el 1268. Se'l documenta a partir del 1254, quan ell i el seu germà Marino Capece començaren a actuar militarment a favor de la causa gibel·lina i en contra dels güelfs i dels francesos. L'any 1262, el rei Manfred el designà vicari general de la Marca d'Ancona, del ducat

---

¹⁵⁴⁶⁹ BUTINYÀ, Júlia, Tres comentaris sobre la novel·la..., p. 259; STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa* e il *Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (p. 308); GROS LLADÓS, Sònia, *La temàtica amorosa en el "Curial e Güelfa"...*, vol. 2, ps. 510-522.

¹⁵⁴⁷⁰ Vegeu GASPARINI, Leone, *La Napoli de Boccaccio. Echi e reminiscenze di vita e storia napoletana nel "Decamerone"*, Tipogr. del Valentino, Nàpols, 2013.

d'Spoleto i de la Romanya, amb tractament de “*socius et familiaris domini regis*”. Pels anys 1264-1266, davant l'amenaça d'una invasió angevina, el rei el nomenà capità general de Sicília. Es traslladà de l'illa a la península per a participar en la batalla de Benevento (1266), que costà el regne i la vida al seu senyor. Ell fou fet presoner, però no se'l condemnà a mort, sinó a l'exili i a la pèrdua dels feus.

Viatjà amb altres exiliats a Alemanya i convenceren Conradí perquè reivindicara els seus drets al tron mediterrani (1267). Aquest el designà capità general, veguer i mestre justicier de l'illa de Sicília, a més de comte d'Ascoli Satriano. E maig del 1267 passà a Tunis, on contractà els serveis mercenaris d'Enric de Castella (personatge ubicat a Tunis, també, en el *Curial*), que li oferí alguns soldats. Desembarcà amb ells a Sicília tractant d'agitar l'illa contra Carles d'Anjou, però fou derrotat i es retirà a Messina. En el rerepaís muntanyenc d'aquesta ciutat, trobà molts suports. Fins i tot s'afegí Catània a la revolta gibel·lina (1267-1268). A la mort de Conradí, tractà de resistir. Assetjat a Centuripe per l'enemic, es reté. Els francesos el cegaren i, poc després, l'ajusticiaren a la platja de Catània (maig del 1270). El seu biògraf, Norbert Kamp, conclou que, entre els nobles gibel·lins de la Itàlia meridional “che dovevano alla dinastia sveva [els Staufen] la loro ascesa sociale e politica e ne sostenevano perciò il diritto di successione contro le rivendicazioni feudali del Papato, il Corrado fu indubbiamente il maggiore talento politico e militare.” No troba dubte, a més, a constatar que “Corrado è la personalità storica che Giovanni Boccaccio aveva davanti agli occhi descrivendo le vicende di Beritola Caracciola e dei suoi figli (*Decameron* II,6).”¹⁵⁴⁷¹

Antoni Ferrando també troba interessant relacionar l'envejós capità de Messina del *Curial* amb aquest “gran valedor de la causa” gibel·lina. Tanmateix, el fet de dibuixar-lo com un home egoista o poc de fiar, i un obstacle per a Curial, encaixa molt malament amb una catalogació gibel·lina, o en qualsevol cas proaragonesa, de la novel·la.¹⁵⁴⁷² Tot sembla indicar que la intenció de l'autor en l'elecció del nom, en aquest cas concret –com en tants altres–, és més satírica que al·legòrica. El mateix Boccaccio, des d'una perspectiva progüelfa, degué pensar en “Arrighetto” com un

---

¹⁵⁴⁷¹ KAMP, Norbert, Corrado Capece (Capice de Neapoli, Capicia, Capicio, Capitius, Cacapiç, Cacapuche), dins *Dizionario biografico degli italiani*, 18, Roma, 1975; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/corrado-capece_Dizionario-Biografico/>

¹⁵⁴⁷² FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 333-334).

diminutiu burlesc per a un heroi gibel·lí, Capece. Es podria relacionar amb la confiança que deposità en els soldats d'Enric de Castella (el "don Arrigo" de les fonts italianes), que també destacà i romangué presoner dels Anjou durant anys.

Vittore Branca recorda els històrics germans Corrado i Marino Capece, però adverteix dels possibles motius de la invenció del nom de fonts *Arrighetto*: "Il Boccaccio poté vedere le loro case [dels Capece] in via di Capuana e sentir narrare di loro da Marino Bulgaro [amic seu natural d'Iscla, i personatge de diverses obres], che in quell'occasione aveva vista assalita e devastata la sua Ischia da Marino Capece e Arrighetto di Ventimiglia, partigiani di Corradino, e forse contaminò i due nomi."¹⁵⁴⁷³ Quant a madonna Beritola Caracciolo, no és cap personatge històric, però sí que es documenta una dama d'aquest nom pel 1295. Tant l'evocació de personatges històrics com la combinació de noms i cognoms diferents formaven part d'unes tècniques, les de la invenció onomàstica de Boccaccio, que l'anònim del *Curial* aprengué tal vegada d'ell.¹⁵⁴⁷⁴ Arrigo I da Ventimiglia (ca. 1226-1308), a qui es refereix Branca, fou el membre fundador de la casa Ventimiglia de Geraci (Sicília), per haver-se casat el 1252 amb Isabella de Geraci, IX comtessa. Capità general del rei Manfred (1258), patí les mateixes penes de segrest i exili que el germà (1266). Es refugià anys després a València, al costat de la futura reina d'Aragó, Constança, i fou després un dels principals impulsors de la revolta del 1282, on participà directament el seu primogènit. Aleshores se'l considerava el principal paladí de la causa gibel·lina.

Tant Corrado Capece, com Marino Capece, com Arrigo da Ventimiglia són ignorats per les cròniques catalanes de Desclot i Muntaner.¹⁵⁴⁷⁵ Si, amb independència d'haver llegit Boccaccio, l'anònim del *Curial* en tenia notícia, l'hauria obtinguda a través de fonts cronístiques italianes. O, potser també, a través d'alguna font literària alternativa, com *Il Pecorone* de Giovanni Fiorentino: "...le terre di Sicilia, le quali s'erano rubellate, nelle quali era capitano un messer Corrado Capece, de' discendenti dell'imperadore Federico,¹⁵⁴⁷⁶ il qual con seguito de' suoi rubelli manteneva le terre

---

¹⁵⁴⁷³ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Einaudi, Torí, 1991 (2a; 1a, 1980), ps. 234-235, n. 9.

¹⁵⁴⁷⁴ GASPARINI, L., *La Napoli de Boccaccio...*, ps. 71-73.

¹⁵⁴⁷⁵ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 13).

¹⁵⁴⁷⁶ L'autor confon Corrado Capece amb Corrado d'Antiochia, senyor de Capizzi, que fou també vicari de Sicília pel rei Conradí el 1266.

contra'l re Carlo.”¹⁵⁴⁷⁷ En cap font italiana, tanmateix, se'ns diu que Corrado Capece fóra capità o *strategoto* de Messina. Solament que, quan passà de Tunis a Sicília, féu de Messina la seua capital de la resistència i el seu centre d'operacions militars. A Messina, en temps d'escriure's el *Curial*, no hi hagué cap Capece exercint de capità; sí, en canvi, un *Arrigo* Statella da Catania, l'any 1436; repetí el 1468.¹⁵⁴⁷⁸ Tanmateix, aquest personatge ni tingué importància, ni se'l relaciona per a res amb Nàpols.

Tot indica, en fi, que l'autor del *Curial* utilitzà un nom extret del *Decameron* de Boccaccio per a plantejar l'assumpte de la “galera” i la mala fe del capità, i satiritzar de pas “un cavaller napoletà” fàcilment reconeixible pels seus lectors confidents. Podria ser perfectament **Jacopo Capece Galeota** (ca. 1415-1488), conegut pels francesos amb el sobrenom de “**Galiot** de Genouillac”, per ser senyor de Genouillac, Apochier i La Roche de Glun. Era membre d'una de les branques més nobles dels Capece napolitans. Lluità com a cavaller al costat de Renat I d'Anjou fins el 1442, quan se'n passà interessadament al bàndol del rei d'Aragó, juntament amb el seu seguici de cavallers i el del seu germà Rubino (l'encarregat pel rei Renat de vigilar l'aqüeducte per on els enemics accediren a la capital¹⁵⁴⁷⁹). Estigué al servei d'Alfons el Magnànim com a capità d'homes d'armes, però mantingué en secret la seua simpatia pels Anjou, compartida amb altres parents Capece. Per això, a la mort del rei, comença lluitant a Calàbria al servei d'Alfons d'Àvalos (*condottiero*, germà menut d'Enyego d'Àvalos), però canvià prompte de bàndol (desembre del 1459).¹⁵⁴⁸⁰ Descontent amb els francesos, se'n tornà amb Ferran I el 1460, però l'abandonà de nou en octubre del 1461. Destacà molt en els següents anys de guerra i s'hagué d'exiliar a Venècia (1464) i Provença (1465). Mantingué per sempre la seua fidelitat als Anjou: tant el la guerra de Catalunya

---

¹⁵⁴⁷⁷ FIORENTINO, Giovanni, *Il Pecorone*, ed. a cura d'Enzo ESPOSITO, Longo, Ravenna, 1974, p. 517. Citat per FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (p. 334). Ferrando sobreentén que era capità “de Messina”, però el text dóna a entendre el càrrec real que se li havia conferit: el de capità de Sicília o de “le terre di Sicília.” D'aquesta obra es coneixen només tres manuscrits: dos, a Florència, i el tercer a Milà (Biblioteca Trivulziana, ms. 85). Aquest darrer còdex l'empraren a Milà el 1558 per a la primera impressió del llibre.

¹⁵⁴⁷⁸ ARENA-PRIMO, Placido, *Storia civile di Messina, colle relazioni della storia general della Sicilia*, Tipogr. de Giovanni Pedone, Palerm, 1842, ps. XXXI-XXII.

¹⁵⁴⁷⁹ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone: nella primitiva lezione da un testo a penna*, ed. a cura de Nunzio Federico FARAGLIA, F. Gianni, Nàpols, 1895, p. 122.

¹⁵⁴⁸⁰ CROCE, Benedetto, Un condottiere italiano del Quattrocento: Cola di Monforte, conte di Campobasso e la fede storica del Comynnes, dins *La critica. Rivista di letteratura, storia e filologia diretta da B. Croce*, 31, Nàpols, 1933, ps. 401-430 (p. 418).

(1467-1472),¹⁵⁴⁸¹ com en la guerra contra el duc de Borgonya (1472-1478). Serví finalment el rei de França (1478-1488), com a culminació d'una brillant i prolongada carrera militar.¹⁵⁴⁸² Era *grand-écuyer* de França i fou sepultat a la capella reial d'Angers, capital del ducat d'Anjou. Es conserva un retrat seu, en una medalla renaixentista (ca. 1472-1480) executada per Giovanni di Candida, un imitador del Pisanello.¹⁵⁴⁸³

En la consideració negativa dels nobles napolitans Capece podria haver influït, a banda del que s'ha dit, el contenciós que sostingué amb dita família Guillem-Ramon de Montcada (ca. 1400-1466), canceller de Sicília i amic de l'autor de la novel·la.¹⁵⁴⁸⁴ El rei Alfons, com solia fer amb els seus criats o camarlencs més acostats, tractà de casar-lo (1442) amb una rica hereva napolitana, Diana di Sanseverino-Capece, hereva del seus pares, Tommaso di Sanseverino i Emilia Capece, senyors de les ciutats de Sanseverino i Marsico. El pare havia lluitat a favor de Renat d'Anjou (1435-1442) i la decisió era una mena de confiscació encoberta d'“uno de los mejores feudos del país”, en paraules d'Alan Ryder. Tingueren lloc unes esposalles el 1443, sent encara menor d'edat la donzella,¹⁵⁴⁸⁵ però els parents Capece s'oposaren, amb tots els mitjans legals al seu abast, a l'investidura de la jove com a comtessa de San Severino i Marsico. El procés judicial entre Guillem i Diana, d'una banda, i els parents de la dona, d'altra, es dilatà fins el 1449. El rei intervingué a favor del seu camarlenc, però la sentència favorable no arribà fins el 25 de desembre del 1449.¹⁵⁴⁸⁶ ¿Podria interpretar-se la disputa de la galera

---

¹⁵⁴⁸¹ Segons ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, fou fet presoner el 25 de novembre del 1471 a la batalla de Sant Adrià del Besòs. Era un dels comandants de l'exèrcit angeví. Vegeu TURELL, Gabriel, *Arbre d'honor*, [1471], Barcino (“Els nostres clàssics”, col·l. A, 131), Barcelona, 1992, ps. 16-17.

¹⁵⁴⁸² Més detalls biogràfics en ROSCIO, Giulio, *Ritratti et elogii di capitani illustri*, Tipogr. De' Rossi, Roma, 1647, ps. 165-166; CRUCIARI TRONCARELLI, Maria Gabriella, Giacomo Capece Galeota, dins *Dizionario biografico degli italiani*, 18, Roma, 1975; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/corrado-capece_Dizionario-Biografico/>; DAMIANI, Roberto (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, 2009; ed. electrònica <<http://www.condottieridiventura.it/>>, consultada en febrer del 2013.

¹⁵⁴⁸³ TOURNEUR, Victor, *Jehan de Candida, diplomate et médailleur au service de la maison de Bourgogne*, Goemaere, Brussel·les, 1919.

¹⁵⁴⁸⁴ Vegeu els capítols II.3.8 i II.3.9.

¹⁵⁴⁸⁵ Se celebraren les bodes a Castel Capuano, amb un gran convit. Vegeu MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona*, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 45.

¹⁵⁴⁸⁶ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 131-133.

i la justa adjudicació d'aquesta a Curial pel rei Conradí, i no a Arrigueto Capece, com una transposició literària del conflicte entre el Montcada i el Capece?

* * *

Quan Curial supera l'obstacle de Capece i abandona la terra ferma de Sicília, travessa per l'estret que separa l'illa de la península, "lo Far de Mecina", on l'encerclen nou galeres "del **rey Carles**" d'Anjou, sobirà de Nàpols, enemic de Corralí. El capità de les galeres se l'emporta a la cort de "Partènope", nom poètic i humanístic de Nàpols,¹⁵⁴⁸⁷ "on era lo rey Carles". El capità comunica la captura de la galera presumptament enemiga al monarca, moment que aprofita l'autor per llançar alabances al rei; actitud que contrasta de manera ambivalent amb la sostinguda en el llibre II enfront del duc d'Anjou: "Lo rey era molt savi e valerós, magnànim e de singular magnificència." El rei escolta amb atenció el relat del captiu; mana que li donen "una bona posada (...). Per què, tantost fonch aposentat notablement" (*CeG* III.7).

El rei Carles està content de saber que Curial ha desmantellat la galera corsària d'"aquell ribaut d'Ambròsio Spíndola", observació que confirma que el genovès navegava amb patent de cors siciliana. Davant la opinió del rei, es creen dos bàndols a la cort: el dels "ytalians" que "deyan que aquest devia ésser grant traydor, e que li llevàs la galera, e ·l fes estrènyer, e sabria la veritat", i el dels "francesos", que volien deixar-lo continuar lliurement el viatge. És paradoxal comprovar que l'escriptor tracta els francesos com homes de bona fe i, com en el torneig de Montferrat, manifesta una opinió no molt positiva sobre els napolitans o "ytalians" de Partènope. Tornem a notar, doncs, els ecos d'una desconfiança mútua i d'una competència a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim entre els barons napolitans i els nous "francesos" o estrangers nouvinguts, que són els cavallers i buròcrates de la Corona d'Aragó.¹⁵⁴⁸⁸

"Ladonchs lo rey, qui era molt savi..." es deixa aconsellar per uns i per altres, i determina que el captiu ha de ser alliberat i ha de recuperar la galera. Aprofita de pas per a manifestar la seua admiració pel cavaller, així com l'havia manifestada abans Conradí de Sicília, i afirma que "yo ·l retendria de bon grat en mon servey". La darrera frase pronunciada per aquest Carles el Magnànim recorda un fet habitual en la cort i cancelleria d'Alfons el Magnànim, com és la concessió de salconduits de navegació a tots els mercaders i patrons estrangers amics de la casa: "E donats-li un salconduyt, per rahó que, si és encontrat per fustes mies, no li sie fet algun dan" (*CeG* III.7). El rei de la

---

¹⁵⁴⁸⁷ Vegeu el capítol II.2.1, on es tracta de la geografia i la toponímia.

¹⁵⁴⁸⁸ D'aquest aspecte s'ha tractat extensament en el capítol II.3.7.

novel·la, com el del segle XV, té vaixells de guerra i corsaris per la Mediterrània disposats a interceptar qualsevol vaixell enemic o mancat de salconduit.

* * *

A la seua manera, l'autor del *Curial* contribueix a la causa d'un rei d'Aragó i les Dues Sicílies que vol superar el vell conflicte successori. D'ací que tracte amablement la figura d'un "rey Carles" de Nàpols, com a predecessor en el tron d'un Alfons I i d'un futur Ferran I que es consideren Anjou-Durazzo adoptius. Tanmateix, no s'actua com pensen Lola Badia i Jaume Torró, que parlen de "la desactivació literària de l'enemistat secular dels reis d'Aragó i la casa d'Anjou".¹⁵⁴⁸⁹ No es tracta d'una qüestió de "disputas zanjadas", com llegim en un altre article.¹⁵⁴⁹⁰ Ben al contrari: l'enemistat entre els d'Aragó i els d'Anjou és intensa, després d'una llarga guerra conclosa el 1443, bé que atenuada per la treva signada en dit any. Diguem-ne, per a comprendre-ho millor, que se sobreentén l'existència d'uns Anjou *bons* (la branca genealògica dels Anjou-Durazzo d'Hongria, que es consideraven legítims descendents de Carles I i Carles II, amb Alfons I com a darrer representant, en tant que fill adoptiu de Joana II d'Anjou-Durazzo) i uns Anjou *dolents* (els Anjou-Valois del ducat francès i de Provença, que havia disputat Nàpols durant generacions als Durazzo, representada ara per Renat I). Així és comprén que el record dels reis Carles del tronc comú dels Capets-Anjou o Anjou-Sicília, ancestres comuns d'ambdues línies genealògiques, poguera ser evocat en positiu des de Nàpols pels Anjou-Durazzo adoptius, Alfons el Magnànim i el seu fill Ferran. Per a dit Ferran, en efecte, es reserva la corona napolitana d'aquesta casa d'Anjou, separada de la Corona d'Aragó el 1458, a la mort del pare. Així mateix, també podien reivindicar ambdós Carles, com a ancestres legitimadors, Renat I i família. En qualsevol cas, tant l'autor del *Curial* com el seus previsibles lectors, catalanòfons preferentment, però residents a Nàpols, sabien que, a la mort d'Alfons el Magnànim, el regne de les Dues Sicílies, unificat per primera vegada des del segle XIII, s'havia de tornar a partir en dos: la meitat insular del "rey Corralí", per a Joan II d'Aragó-Trastàmara, i la meitat peninsular del "rey Carles", per a Ferran I d'Aragó-Anjou. En conseqüència, si la

---

¹⁵⁴⁸⁹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 56).

¹⁵⁴⁹⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 48).

novel·la s'escriu des d'una perspectiva napolitana, i més encara si l'adolescent Ferran era el destinatari oficial o fictici de l'obra –com es pot sospitar–, era molt oportú dedicar més elogis al Carles de Partènope que al Conradí de Palerm.

Ara bé, una cosa era la legitimació dinàstica, i altra de ben distinta el to antiangeví de la novel·la. Les cases dels Aragó-Anjou *bons* (els de Nàpols) i els Anjou *dolents* (els de Provença) i els respectius servidors –l'anònim del *Curial*, indiscutiblement, és un dels fidels servidors del rei d'Aragó– continuen sent enemigues i antagonistes com sempre. S'enfrontaran de bell nou al regne de Nàpols i a Catalunya en les dècades del 1450-1470. En realitat, no s'ha “desactivat” res, ni a efectes polítics i en termes literaris. I, per descomptat, no es detecta cap “absència d'aversion pels Anjou” de Provença¹⁵⁴⁹¹ en la novel·la cavalleresca. Allò que es percep en *Curial e Güelfa* és una projecció satírica d'aquesta aversió per Renat d'Anjou i aliats, que es manifesta en diferents episodis de la novel·la: (1) en el de la duquessa d'Ostalriche i els seus acusadors, amb indumentària ornada per “renarts burells”; (2) en el del camí del Montferrat a París, on una Yoland [d'Aragó i Anjou] transformada en priora de les duquesses amigues de la casa d'Anjou, que consola un “du Chastel” que duu el mateix cognom que el governador angeví de Provença; (3) en el torneig de Melun, on el duc d'Anjou no s'atreveix a comparèixer i on s'atempta còmicament contra els afavoridors de l'aliança matrimonial Anglaterra-Anjou del 1445; (4) en el combat de Curial contra Sanglier, on els aliats europeus del rei d'Aragó recolzen Curial, i on Sanglier i companyia reben el suport dels amics d'Anjou; en el viatge de Curial a Londres, passant per Angers, on destrossa el crani d'un altre “du Chastell” com va fer el Du Chastel del crim de Montereau (1419), protegit durant dècades a Provença per Lluís III i Renat I d'Anjou...

No és poca cosa, aquesta “fixació” amb els Anjou. I no sols obliga a qualificar la novel·la com una obra nítidament antiangevina, sinó també a situar l'ambient de recepció a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, on els personatges citats amb pseudònims eren fàcilment reconeixibles. Quan Badia i Torró comenten que el tractament amable de Carles de Partènope “suggereix alguna forma de familiaritat amb aquesta dinastia per part de l'anònim”,¹⁵⁴⁹² haurien de pensar, no tant en l'autor, com en la *familiaritat* –genealògicament interessada– que tenien Alfons el Magnànim i el seu fill Ferran amb la casa del rei de França i amb la flor de lis. No debades, les estances del Castell Nou, i tot Nàpols en general, s'adornaren a partir del 1443 amb profusió de

---

¹⁵⁴⁹¹ *Ibidem*, p. 57.

¹⁵⁴⁹² *Ibidem*.

senyeres d'Aragó, però combinades o *inquartate* amb les armes dels Anjou heretades l'any 1435 de la reina Joana II d'Anjou, “mare” del rei Alfons, segons les proclames solemnes d'aquest, des de feia anys, en els seus escrits de cancelleria. La “familiaritat” que Badia i Torrò cerquen en l'anònim, s'hauria de buscar més apropiadament en el dedicatari de la novel·la, que podria ser perfectament el duc de Calàbria: no el *duc de Calabre* Jean d'Anjou (fill de Renat I, dels Anjou *dolents*), sinó el duc de Calàbria nascut a València i nét adoptiu de la reina Joana d'Anjou-Durazzo.

Amb independència de les observacions històriques, genealògiques i contextuals – que no convé descurar si aspirem a interpretar com cal el *Curial*–, és ben admissible l'apreciació dels mateixos editors de l'obra, Torrò i Badia, sobre la influència que aporten les lectures predilectes de l'autor. Com ara “l'aurèola de prestigi que envolta els Anjou de Nàpols en la narrativa de Boccaccio”¹⁵⁴⁹³ i, molt singularment, un Carles I maltractat per les cròniques i *reinventat* pel certaldés. De fet “lo rey Carles” del *Curial*, com advertia Júlia Butinyà, sona molt a “il re Carlo” del *Decameron*.¹⁵⁴⁹⁴ Aquest Carles de Boccaccio és Carles I d'Anjou, el mateix duc d'Anjou objecte de burla en el llibre II, però entronitzat ara, tractat encomiàsticament i titulat de “Magnànim”.

La contradicció es podria justificar, com s'ha dit, per l'afany de legitimar la dinastia “adoptiva” coronada el 1443 i beneïda pel papa de Roma, que reconeix l'adopció d'Alfons I per Joana II en els acords de Terracina de l'estiu d'aquell any. No obstant això, resulta una mica contradictori i xocant, el “desdoblament” del personatge en duc que provoca “mal de ventrell” a Pere III d'Aragó i que, després, regnant a Nàpols, és amfitrió de *Curial*. Antoni Ferrando, en profit d'una lectura coherent de la novel·la, del projecte literari de l'escriptor, ha tractat de resoldre l'aparent contradicció preguntant-se si l'autor estava pensant realment en Carles I (1268-1285) o “més aïna en Carles II [1285...] al llibre tercer.”¹⁵⁴⁹⁵ No es pot descartar la segona possibilitat, en principi, perquè ja s'ha vist que l'escriptor sap alterar lleugerament la geografia, la història i la cronologia per a situar, per interessos de commemoració política, un rei Conradí a l'illa de Sicília, i fer-lo coincidir amb un Carles de Nàpols.

Per a una millor comprensió històrica dels dos Carles, convindrà saber que el rei de França Lluís VIII tingué un fill primogènit, Lluís IX de França, i un fadrister, n

---

¹⁵⁴⁹³ *Ibidem*.

¹⁵⁴⁹⁴ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 20 i 52-53.

¹⁵⁴⁹⁵ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (ps. 819 i 826).

Carles I, que fou comte d'Anjou i, des del 1266 fins el 1285 rei de Sicília (Nàpols-Sicília). El seu successor, Carles II (rei, 1285-1309) es casà amb Maria, filla del rei d'Hongria, i foren pares de Robert I (1309-1343) i besavis de Joana I d'Anjou-Sicília (1343-1381). A la mort sense descendència d'aquesta, dues branques genealògiques del tron familiar –la més emparentada dels Anjou-Durazzo d'Hongria i l'adoptiva dels Anjou-Valois de França– es disputaren des del 1381 fins el 1443 la corona napolitana. De la casa reial dels Valois de França venien els ducs d'Anjou (comtes fins el 1360) i comtes de Provença, dels quals descendia Renat I d'Anjou. Aquests reclamaven la corona, per adopció de Joana I, des del 1381. De Carles III, cosí germà de la difunta Joana I i rei en el seu lloc des del 1381 *manu militari*, venien els Anjou-Durazzo, que es consolidaren en el tron per haver desplaçat en successives guerres els seus parents els pretendents francesos.¹⁵⁴⁹⁶ Del mateix Carles III d'Anjou-Durazzo descendia la reina Joana II (+1435). Tant el duc francès Renat I, que buscava una doble legitimitat dinàstica (reunir el llegat de les dues línies de la família Anjou en la seua persona) com Alfons I (que també volia sumar als seus drets ancestrals, com a epígon de Conradí i Pere el Gran d'Aragó, els de la casa i partit dels Durazzo), tractaren de fer que la reina sense fills els adoptara definitivament com a ducs de Calàbria: hereus del tron.¹⁵⁴⁹⁷ I, encara que Renat tenia les de guanyar, perquè Joana havia revocat l'adopció d'Alfons

---

¹⁵⁴⁹⁶ La disputa s'originà per l'extinció de la línia principal, per mort de la reina Joana I (1381). El seu cosí Carles II d'Hongria (III d'Anjou-Durazzo) disputà la corona al fill adoptiu i parent llunyà de dita Joana, Lluís I d'Anjou-Valois, primer duc d'Anjou (1360): el fundador de la casa francesa d'on provenia Renat I. Alfons I pretenia continuar la línia Carles III, sabedor que, des de feia generacions, els poderosos barons del regne, enfrontats entre ells, s'havien habituat decantar-se per una o altra branca dinàstica. Carles III (1381-1386), marit de Margarida de Durazzo, véu com Lluís I d'Anjou ocupà Nàpols (1382-1384), reclamant-se legítim hereu. Una vegada expulsat, els seus partidaris assassinaren Carles (1386). Continuà llavors una llarga disputa bèl·lica entre les dues branques de la família. Lluís I es considerà rei titular del 1384 al 1417, però sols tornà a ser rei efectiu, de nou, del 1387 al 1399, per haver desplaçat temporalment Ladislau I (1386-1414). Consolidat aquest últim en el tron el 1399, el succeí la seua germana Joana II (1414-1435), la “mare” adoptiva –en anys alternatius– de Lluís III d'Anjou-Valois (net de Lluís I, germà major de Renat I) i d'Alfons V d'Aragó. Amb ella s'hauria extingit la nissaga dels Anjou-Durazzo, si no fóra perquè ella havia decidit perpetuar la família adoptant un fill mascle i obligant-lo, per vincle testamentari, a portar el cognom matern al costat del seu propi, ell i els seus descendents. Vegeu KIESEWETTER, Andreas, Ladislado d'Angiò Durazzo, re di Sicilia, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 63, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ladislao-d-angio-durazzo-re-di-sicilia_Dizionario-Biografico/>

¹⁵⁴⁹⁷ La voluble voluntat i els canvis oportunistes de la reina Joana II motivaren la següent variació en les previsions successòries i en el reconeixement del títol ducat de Calàbria: Alfons d'Aragó (10 de juliol del 1421-21 de juliol del 1423), reconegut pel papa Martí V el 1422; Lluís III d'Anjou (1423-1433), Alfons (4 d'abril del 1433-1434), Lluís (1434). La mort de Lluís III el 12 de novembre del 1434, succeït per Renat I, i de Joana II el 2 de febrer del 1435, deixant Renat per hereu, determinaren el desencadenament definitiu del conflicte successori. Vegeu SÁNCHEZ PRIETO, Ana Belén, La intitolación diplomática de los Reyes Católicos: un programa político y una lección de historia, dins *III Jornadas Científicas sobre documentación de la época de los Reyes Católicos*, Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas – Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2004, ps. 273-301 (p. 284).

en favor de Lluís III d'Anjou, pare de dit Renat (+1435), i perquè era el candidat del papa, el rei d'Aragó guanyà Nàpols per les armes (1442) i el papa hagué de reconèixer els fets consumats (1443), perquè necessitava un braç armat contra Sforza.

La historiografia espanyola i la catalana han fet veure, normalment amb pocs matisos, que la conquesta de Nàpols era una incorporació d'aquest regne a la Corona d'Aragó, que justificava el manteniment d'aquest *a posteriori* sotmés a la Monarquia hispànica. Aquesta visió té un punt de partida en Jerónimo Zurita, que s'afanya a dir que, quan Alfons el Magnànim entrà a Nàpols, “cesó el nombre de la casa de Durazo y entró en su lugar la de Aragón”.¹⁵⁴⁹⁸ Aquesta afirmació és contradiu amb l'exhibició heràldica que feren Alfons I, i encara més fervorosament Ferran I, de les armes d'Anjou-Durazzo. Així es comprova en els còdexs supervivents de la biblioteca reial o en els monuments d'allò que la historiografia romàntica italiana qualificà impròpiament de *Napoli aragonesa*. A partir del 1465, els esforços de Ferrante d'Aragona per mostrar-se com a rei italià i napolità de mena, accentuaren la concelebració simbòlica de les cases d'Aragó i Anjou. Com és lògic, els moderns medievalistes italians, ben informats sobre la realitat napolitana a través de documentació inèdita i de cròniques locals, han contestat aquella visió simplista del medievalisme ibèric.

Ernesto Pontieri recorda que Alfons I fou cridat a ocupar el tron de Nàpols per la facció nobiliària i cortesana dels *Durazzeschi*.¹⁵⁴⁹⁹ Per la seua banda, Ruggero Moscati destaca que Alfons I volgué presentar-se com el legítim hereu de la casa d'Anjou-Durazzo amb contínues referències encomiàstiques als seus predecessors Ladislau I, “*recolende memore*” i Joana I, “*matris nostre carissime*”. La investidura pontifícia per Eugeni IV –el papa *güelf*; n'hi havia un altre a Savoia, Fèlix V– de les Dues Sicílies i el reconeixement d'aquest vincle hereditari, el 1443, significà “che gli aragonesi tenevano Napoli per diritto di eredità e non per conquista.”¹⁵⁵⁰⁰ O, millor expressat, per un dret

---

¹⁵⁴⁹⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 563 (XIII,12).

¹⁵⁴⁹⁹ PONTIERI, Ernesto, Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 17).

¹⁵⁵⁰⁰ MOSCATI, Ruggero, Lo stato napoletano di Alfonso d'Aragona, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 1. Relazioni, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 85-102 (p. 89). Ja en un document del 23 d'octubre del 1422, arran del reconeixement de l'adopció pel papa Martí V, el rei d'Aragó es refereix a Joana II com “*dominis regis mater carissima*”. Vegeu PONTIERI, Ernesto (ed.), *Introduzione*, dins *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 2. I registri della Cancelleria Vicereale di Calabria (1422-1453)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1961, ps. I-XXX (p. IV, n. 9).

hereditari que havia sigut sancionat per l'empresa cavalleresca i la gràcia de Déu. L'humanista Giovanni Pontano, en el seu *De bello neapolitano*, recorda que el rei Alfons I fou adoptat per Joana II el 1421 molt oportunament per a disputar la corona als pretendents Anjou-Valois, perquè el Trastàmara es trobava en l'edat i les condicions òptimes per a plantejar-se l'empresa militar: “*annis ac rebus gestis florentem*”.¹⁵⁵⁰¹ Pontano escriu que ambdós rivals, Renat i Alfons, competiren en virtut de saber-se hereus de la mateixa reina difunta: Renat I, per dret testamentari i per ser germà de Lluís III, i Alfons I per dret adoptiu. Ara, allà on l'humanista escrigué que Lluís III i Renat I podien reclamar el tron “*ex testamento superiori Ioannae*”, el primer editor de l'obra, Pietro Summonte, inserí una frase espúria per a posar èmfasi en el fet que, uns per sang i altres per adopció, tant Renat com Alfons eren descendents de la mateixa estirp del rei Carles: “*quod ex eadem qua Carolus stirpe essent*”. El missatge propagandístic de la descendència *carolina* d'Alfons el Magnànim havia fructificat feia temps, com una constant de les cròniques dinàstiques del *Napoli aragonesa*. I l'editor considerà que no vindria malament explicitar-lo, mal que fóra a costa de manipular el text original de Pontano.¹⁵⁵⁰² L'anònim del *Curial*, lògicament, ja participa d'aquest discurs legitimador de la nova “Partènope” dels Aragó-Anjou: aquella rama directament empeltada sobre el tronc central i primordial d'una prestigiosa dinastia carolina.

Si no es presta tanta atenció a Conradí és perquè *Curial e Güelfa* és una obra no escrita des de la perspectiva de la Corona d'Aragó –la Barcelona i la Catalunya de la novel·la són referents toponímics llunyans–, sinó des d'una perspectiva ja “molt” napolitana. Recordem que, des del tractat d'Anagni (1295), Carles I d'Anjou i els seus descendents –inclòs encara Renat I– havien alterat l'objecte de la vella denominació de *regnum Siciliae* o regne de les Dues Sicílies. Els francesos renunciaren a l'illa de Sicília, que a partir d'aleshores s'havia de dir *regne de Trinàcria* (corònim que mai no acabà de fructificar, al marge de les cancelleries) i es conformaren amb Nàpols, que a partir d'aleshores s'havia de dir *regne de Sicília*.¹⁵⁵⁰³ Així, quan Renat I volia reivindicar-se

---

¹⁵⁵⁰¹ MONTI SABIA, Liliana, Il ricordo di Alfonso di Aragona nelle opere di Giovanni Pontano, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.503-1.532 (p. 1.505).

¹⁵⁵⁰² La manipulació es posa en evidència ibídem, p. 1.518, n. 9.

¹⁵⁵⁰³ Encara que, a partir del 1303, per btula de Bonifaci VIII, començà a parlar-se també per als monarques angevins –a títol reivindicatiu– de *rex Sicilie citra et ultra farum*, és a dir, rei de les dues Sicílies: la Sicília deçà el Far i l'estret de Messina (Nàpols) i de la Sicília dellà Far (l'illa). Vegeu

rei de Nàpols, es titulava *roy de Sicile*. Quan Alfons, que ja era rei de Trinàcria-Sicília insular, entrà triomfalment a Nàpols-Sicília penínsular, pogué titular-se per fi rei de les Dues Sicílies (1443), la del “rey Corralí” i la del “rey Carles”. Però ell sabia bé –i els seus, i l’autor del *Curial*– que la reunió de les dues Sicílies (*rex utriusque Sicilie*) en un sol estat era circumstancial. Quan el rei conqueridor de Partènope morira, el seu germà Joan II heretaria la Sicília *stricto sensu*. D’ací que, aconsellada per Valla i altres humanistes, la nova dinastia tinguera prevista la institució d’un *Regnum Neapolitanum* novell i restringit al sud de la Península Itàlica, però fonamentat en la preexistència del regne napolità que posseïa Carles d’Anjou des del 1282, quan l’illa s’emancipà. Aquest és el que passaria a mans del bastard Ferran, encara jove quan s’escrigué el *Curial*. Si Ferran –com deixen deduir aquest i altres indicis– era el dedicatari previst per a l’obra (ens manca el quadern inicial, ai las!), el pas obligat de Curial per Partènope, el silenci interessat del conflicte de les Vespres i el tractament tan benèvol que rep el fundador del regne de Nàpols angeví, trobarien una clara justificació política.

Pontieri contempla con una manifestació de continuïtat dinàstica, i no de trencament, el fet que Alfons I i la seua descendència feren seus “lo scudo inquartato della casa d’Aragona e della casa di Durazzo.”¹⁵⁵⁰⁴ En juliol del 1428, Alfons V demanà als seus ambaixadors davant el papa Martí V que insistiren a traure còpia –si la trobaven, sembla que algú l’havia extraviada interessadament– de la butla del 1422 on Roma reconeixia la seua adopció per la reina Joana. Per a –diguem-ne– incentivar la recerca de la butla perduda, el rei prometia casar els nebots del papa amb “certes fradrines opulentes del Reyalme” napolità, en referència a les filles del comte de Celano. El document cobejat era “la investidura a nós feta per lo papa, qui és *dominus feudi*” de Nàpols, del ducat de Calàbria, “que és títol de primogènit en lo Realme, e no altre.”¹⁵⁵⁰⁵ La butla no aparegué, però el rei d’Aragó continuà anunciant-se com a hereu de la reina Joana, “otorgat e adoptat en son fill primogènit, hereu et successor universal,

---

ROMANO, Giacinto, L’origine della denominazione “Due Sicilie” e un’orazione inedita di L. Valla, dins *Archivio per le province napoletane*, 22, Nàpols, 1897, ps. 371-403.

¹⁵⁵⁰⁴ PONTIERI, E., *Dinastia, regno e capitale...*, p. 29. Els Anjou-Durazzo, des de Carles III fins a Joana II, portaven un escut tripartit d’Anjou, Jerusalem i Hongria. Vegeu D’ANDREA, Alberto – ANDREANI, Christian, *L’evoluzione dello scudo arandico dei regnanti napoletani*, 2005, ed. electrònica <www.edizionidandrea.it>, consultada en gener del 2016, p. 2.

¹⁵⁵⁰⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.677, fs. 58v-59r. Citat per FINK, Karl August, *Martin V. und Aragon*, Berlín, 1938; Kraus Reprint., Vaduz, 1965, ps. 134-135, n. 36.

lo demunt dit senyor rey” (1432).¹⁵⁵⁰⁶ Zurita transcriu la renovació de l’adopció del 4 d’abril del 1433, on torna a aparèixer la fórmula “adoptado por hijo primogénito, heredero y sucesor universal” i on la reina es refereix al Magnànim com “nuestro hijo carísimo”.¹⁵⁵⁰⁷ Un fill succeïa la mare: no hi havia ruptura, doncs.

L’any 1438, en plena guerra napolitana, arribà de València a Nàpols un còdex amb il·lustracions genealògiques, el *Descendentia dominorum regum Sicilie*, conegut comunament com el *Libre de les successions del Reynalme de Nàpols*, del taller de Lleonard Crespí (fl. 1424-1454). El jurista Pau Rossell hi plasmava gràficament la legítima successió d’Alfons el Magnànim al tron, des de Roger II fins el segle XV.¹⁵⁵⁰⁸ En aquesta obra s’aplegaven els drets complementaris a l’adopció: els naturals o sanguinis, els que venien del rei normand Roger II a través de Constança Hohenstaufen. Parlant de vincles sanguinis, Alfons V d’Aragó era coneixedor que, per aquesta via genealògica, podia obtenir també algun reconeixement a afegir. Com és sabut, la reina d’Aragó Blanca d’Anjou, muller de Jaume II, era filla de Carles II de Nàpols. Amb la qual cosa, als qui deien que ell no tenia res d’Anjou, els podia respondre que per les seues venes –Compromís de Casp pel mig– corria l’esclarida sang de Carles I i Carles II d’Anjou. Si no ho recordava ell o els seus curials assessors, sempre hi havia algun erudit italià, com ara el cronista i polígraf sícul Tommaso “Chaula”, que s’ocupava de recordar-li-ho de paraula i per escrit. En la seua crònica (1423), figura una referència “prudent” i patriòticament siciliana a Carles I: no pas com a rei de Nàpols –contra ell s’havien alçat els sicilians el 1282– sinó com a duc d’Anjou, a l’estil del llibre II del *Curial*: “*ducis Andagavie tibi sanguinis affinitate coniuncti.*”¹⁵⁵⁰⁹ El protohumanista Chaula coneixia la genealogia reial i el detall de la consanguinitat amb Alfons, però desconeixia –exactament com l’autor del *Curial*– que Anjou era un comtat en temps dels dos Carles; no seria ducat fins el 1360. En qualsevol cas, el rigor històric no era

---

¹⁵⁵⁰⁶ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 522.

¹⁵⁵⁰⁷ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 41-44 (XIV,11-12).

¹⁵⁵⁰⁸ ROSSELL, Pau, *Descendentia dominorum regum Sicilie, o Libre de les successions del Reynalme de Nàpols* [1436-1438], Manuscrit de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València –Estudi General–, sign. Mss. 394; SERRA DESFILIS, Amadeu, “Descendentia regum Sicilie”, dins MIRA, Eduard – ZARAGOZÁ, Arturo (coords.), *Una arquitectura gòtica mediterrànea*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, València, 2003, vol. 2, ps. 185-188.

¹⁵⁵⁰⁹ DA CHAULA DA CHIARAMONTE, Tommaso [Thomae DE CHAULA], *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Sicilie Regem libri quinque* [1423]; *in unico codice Regii Neapolitani Archivi, nunc primum editi*, ed. a cura de R. STARRABBA, Scuola Tipografica “Boccone del Povero” (“Aneddoti storici e letterarj siciliani”, 50), Palerm, 1904, p. 20.

norma habitual en l'edat mitjana. I tota al·legació favorable a la causa del Trastàmara seria benvinguda per a justificar les itàliques ambicions del rei cavaller.

El 26 de febrer (el mateix dia del calendari del 1266 en què Carles I destronà Manfred I a Benevento) del 1443 Alfons I el Magnànim escenificà la seua entrada triomfal a la capital del regne de Nàpols. En escrits d'aquests dies feia referència a “lo present son realme de Sicília deçà Far, per la sua magestat adquirit e conquistat, on ha la potestat absoluta”, si més no, *de facto*.¹⁵⁵¹⁰ El papa Eugeni IV estava a Siena el 5 de juliol del 1443 quan confirmà els acords de Terracina (juny), negociats pel cardenal camarlenc Ludovico Scarampo amb secretari reial Joan Olzina. Seguidament, es redactaren a la cúria romana uns capítols d'investidura d'Alfons I on es copiaven literalment els atorgats a Carles I d'Anjou l'any 1266: “Todas las condiciones que se pusieron en la investidura que se concedió al rey Carlo el I, se pusieron en ésta”, segons Zurita.¹⁵⁵¹¹ L'ombra de “lo rey Carles” no sols es projectava sobre la literatura de Boccaccio, que solien llegir els nouvinguts a la cort de Nàpols,¹⁵⁵¹² sinó també sobre les escrivanies de la cancelleria reial. L'entesa entre Nàpols i Roma, com anota Antoni Ferrando, “implicava el beneplàcit de França”; d'ací que el rei de França siga tan ben tractat en el *Curial*.¹⁵⁵¹³ Carles VII, a més, mantenia lligams d'amistat amb Alfons I; estigué a punt de casar una filla, pel 1444, amb Ferran, l'hereu el tron napolità, i el seu reconeixement de la victòria del Magnànim es considerava com simbòlicament molt important, ja que tots els Anjou devien obediència i reverència a dit rei.

La mort del Magnànim (1458) portà a una nova guerra amb els Anjou (1459-1465), en la qual s'imposà el seu fill Ferran. Aleshores, el jurista valencià Llop d'Espejo, servidor seu des de temps d'infantesa, cregué oportú redactar una crònica en napolità (1469) per a explicar els interessats del seu país adoptiu, entre altres coses, en quins drets es fonamentava l'ascens al tron dels *Aragona*. Es mostra didàctic, per exemple, quan explica la causa de l'adopció d'Alfons per Joana, la depositària legítima dels drets successoris del mateix “re Carlo” que apareix en el *Curial*, un rei sense numeral específic, que igualment podia entendre's com Carles I o Carles II, perquè

---

¹⁵⁵¹⁰ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, ps. 44-45.

¹⁵⁵¹¹ ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón...*, vol. 6, ps. 279-280 (XV,18).

¹⁵⁵¹² Vegeu el capítol II.1.5.

¹⁵⁵¹³ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 816).

ambdós es consideraven els *fundadors* del reialme: “questa regina Johana seconda fo lla derreto et ultima persona de re Carlo, primo e secondo. Fo multo persequitata da un altro Luise, terso, nepote del primo Luise d’Anjoi (...). Et per defensare dal dicto Luise et non se potendo ajutare, dicta regina fece imbassaturi al re d’Aragona don Alfonso (...). E essa lo pigliò per figlio e llo dotò del regno.”¹⁵⁵¹⁴

El mateix didactisme polític, interessant per a explicar el tractament que reben en el *Curial* l’artúric rei de França i el rei Carles de Nàpols, l’aplica Espejo per a justificar que Alfons I i Ferran I foren Anjou també i membres de “la casa de França”. L’estratègia del jurista, no inventada per ell, sinó plasmada planament i en romanç per a divulgar-la, consisteix a diferenciar entre els Anjou dignes i els indignes. Els primers són els Aragó-Anjou, afavorits per Déu amb dues victòries militars consecutives (1442, 1464), que confirmen l’optima intuïció de la reina Joana II quan elegí Alfons per fill. Els segons són els obstinats Anjou-Valois, doblement fracassats:

“Credimo che horamai se levaranno de fantasia, che più non ci veneranno, che Dio mostra la sua justicia chiara. E sonno disfacti et se sonno disminoiti tucto lo loro patrimonio de Fransa, et sono impinyorati, per tenere questa empresa. Et illi arrano dicendo che la casa d’Anjoi en quisto reamo sia dicta casa de Fransa, perché, ancora che siano de Fransa, illi sono venuti contra quilli che sonno ri en questo regno de casa di Fransa: et lo re don Ferrando et suo patre sonno dicti ‘casa de Fransa’ per adoctio e traslacio facta per la regina Juhanna seconda, ultima processa de re Carlo, primo et secondo. Ja se sia che sia stata ispiracione divina tale traslacione et processacione, juicio divino.”

Ara bé, el jurista interpreta que la justícia divina ha actuat més enllà d’assegurar amb dues victòries que Alfons I recollira el llegat dels dos Carles. Per a ell, el fet que les dues Sicílies es tornaren a reunir en els descendents de Pere el Gran era també un acte de justícia divina en perspectiva històrica, una rectificació de Déu:

“Perché lo imperatore Frederico fo depositato injustamente, et lo suo figliolo Manfredo fu desposseduto per lo re Carlo primo de questo regno, contra omgnny

---

¹⁵⁵¹⁴ ESPEJO, Llop d’ (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d’Aragona*, ed. a cura d’Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 92. Fixem-nos, de pas, de l’hàbit d’esmentar els reis amb tractament honorífic de “don Alfonso”, com el “don Pedro” del *Curial*, i a diferència dels Anjou.

justicia, che è morta e ferita. Lo sango de lo quali ademanda justicia a Dio, et la figlia sua, Constansa, ebbe tantoste Cicilia et mo per tempo li soi dessendenti d’Aragona hânno avuto questo reamo.”

A diferència de Llop, en l’anònim no s’aireja per a res la conquesta de Sicília per Pere III d’Aragó, ni es parla de Constança, però sí en canvi de les virtuts de Carles I, antecessor dinàstic primer de Ferran I: l’encara infant, quan s’escriu el *Curial*, però destinat a perpetuar un regne independent de “Partènope”, sense la Sicília insular. El jurista Espejo, quan insisteix en la injusta deposició de Conradí per Carles alhora que recorda l’adopció del rei d’Aragó com un Anjou més (continuador de l’obra i la dinastia de Carles I) incorre en una ambivalència o contradicció parangonable a la de l’autor del *Curial*. Per a Llop, els Aragó de Nàpols són també Anjou de França:

“Et cossì alli ri passati diceano ‘casa de Fransa’; horamai diranno ‘casa de Aragona’, el quali nomo ei chiave et guardia del titolo dello senyore re don Ferrando et delli soi soccessori, perché del re d’Aragona hanno avuto quisto reame. Et però l’arme d’Aragona deveno stare a mano dextera; et però, vivendo la regina Johanna, metta lo re don Alfonso le arme a mano sinistra en quisto reame. Et io lo disse una volta alli harauti en duhana, et loro lo dissero al re Alfonso, et li risposse che io dicea la verità. Non è acussì en la moglieri, che morto o vivo lo marito, semble mette le arme de lo marito a mano dextera; ma se io sonno facto herede o donatario de alcuno che fa arme et io faggio altre arme, chiaro è che, vivendo quello, le arme mei seranno a mano destra, perché la vita ei più honorata che la morte et allo vivo romane omgnni dignità, et lo morto non hà piu título de illustre se non recolende memorie, etcetera.”¹⁵⁵¹⁵

L’heràldica i altres codis de comunicació simbòlica, sens dubte, eren molt més apreciats en temps d’escriptura i lectura del *Curial*, que no en l’actualitat. I el rei d’Aragó havia de comunicar correctament a quina família pertanyia i de quins monarques napolitans, els dos “rey Carles” pel que fa al cas, procedia el seu dret. Això no lleva que els angevins, per la seua banda, contraatacaren amb arguments contraris, a favor de la causa dels comtes de Provença. Així s’observa, per exemple, en un memorial

---

¹⁵⁵¹⁵ *Ibidem*, ps. 103-104.

del diplomàtic i escultor Giovanni Candida, redactat en llatí, però perdut. Se'n conserva la traducció al francès, *Des roys et royaume de Cecile* (ca. 1486-1488), realitzada Charles Guillart i presentada a Carles VIII de França pel seu canceller Guillaume de Rocheffort. S'emprà com un instrument més per a ajudar a justificar una nova invasió de Nàpols protagonitzada per dit monarca. En la versió francesa, l'autor s'inventa una promesa d'Alfons I a Renat I de designar hereu seu Jean d'Anjou, fill de Renat i duc de Calàbria per la part francesa. Conta el cronista que Renat I rebutjà la proposta i que llavors el rei d'Aragó elegí ser succeït pel seu bastard. Sembla, en realitat, una justificació per a donar cobertura legal a la invasió angevina del 1459.¹⁵⁵¹⁶

Candida sosté que, des de Carles I fins a Renat I hi havia hagut una línia contínua de sobirans de Nàpols descendents de la casa reial dels Capets de França, i que aquesta línia havia sigut interrompuda bruscament per uns usurpadors:

“Depuis Charles jusques à René, qui fuit chassé et debouté du Royaume, ceux qu'ilz son yssuz d'Anjou et des roys de France ont régné environ II c [200] ans continuelz. Deppuis, doncques, que le royaume de Sicille est commancé, tous ceulx qui jusques aujourd'huy y ont régné, de la lignée des roys de France, ou vraye ou présumée. Cecy appert par les armes des fleurs de liz attachées aux eglises et aux portaulx des édifices, lesquelles armes et ceulx de Suève [Suàbia, les àguiles dels Hohenstaufen] et ceulx de Catheloigne [els quatre pals de gules d'Aragó], et Alfonse et Ferrand, quant ilz hont eu la possession dudit Royaume, n'on pas obmis de prandre, come si les avoyent, non pas comme propres, mais acquises par droit d'héritage, c'est assavoir: ceulx de Suève par Constance [II de Sicília, muller de Pere el Gran] et ceulx de Catheloigne [lapsus, per “de France”] par Jehanne [II d'Anjou].”¹⁵⁵¹⁷

Segons Candida, Alfons I i Ferran I assumiren les “armes de France”, i ho feren “croyant pour certain que le dit Royaume et tout autre de droit es deu à la maison de laquelle il porte ses armes.” Per la seua banda, els Anjou, perdedors del Compromís de Casp (1412) i de la guerra de Catalunya (quan Renat I d'Anjou fou rei dels catalans, 1466-1472) es reivindicaven també heràldicament reis d'Aragó. El resultat provocava

---

¹⁵⁵¹⁶ CANDIDA, Giovanni, *Des roys et Royaume de Cecile* [ca. 1466-1488], dins PONTIERI, Ernesto, *Per la storia del regno di Ferrante I d'Aragona, re di Napoli: studi e ricerche*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1969, ps. 447-471 (p. 469).

¹⁵⁵¹⁷ *Ibidem*, p. 471.

una evident paradoxa, per la repetició d'uns mateixos símbols. Així, l'escut de Ferran I era pràcticament idèntic al de Nicolas d'Anjou. Aquest noble, un nebot del referit Renat I d'Anjou, havia desafiat el rei de Nàpols a combat a ultrança, a Venècia o a Roma (1486), per a determinar per mitjà d'un juí de Déu qui podia legítimament portar la flor de lis. L'anècdota fou determinant perquè Candida explicara per què ambdues famílies enemigues es reclamaven legítimes descendents del rei Carles.

Altra qüestió és la de determinar en quin dels dos Carles pensava l'autor de *Curial e Güelfa* quan l'elegí per a fer-lo regnar amb tanta magnificència sobre Partènope. D'entrada, el repertori d'elogis que li dedica i virtuts que li atribueix (molt savi, valerós, magnànim, magníficent, hospitalari, just...) encaixen malament amb un **Carles I d'Anjou** (1226-1285), rei de Sicília (1266-1282) i només de Nàpols (1282-1285), que es descrit en termes molt negatius pels cronistes i per historiadors. Per exemple, Erberard Horts en fa la caracterització següent, basada en fonts medievals: "Era severo, taciturno, avaro, bigotto, ascetico, indifferente alle arti, nemico della caccia. Nessuno mani lo vede ridere e da nessuno fu mai amato, da tutti però temuto."¹⁵⁵¹⁸

Dante Alighieri es refereix a monarca angeví (*Purgatorio*, VII,113) com "colui del maschio naso", i el seu expositor Benvenuto da Imola –en qui solia confiar molt l'autor del *Curial* a l'hora d'interpretar la *Comèdia*– aprofita l'avinentesa per a descriure a grans trets el caràcter del personatge històric:

"...cantando con colui del maschio naso, *idest, cum Carolo I, virili valde. Et hic nota quod iste Carolus fuit magnus et membratus, colore oleagino, et magno naso, ferocis aspectus, rigidus in iustitia, multum vigilans, parum dormiens, solitus dicere quod dormiendo perdebat tantum temporis; cupidus regni et pecuniae; probus, alti cordis, audax et constans; verax in promissis, tardiloquus, sed factivus, minimum ridens, honestus et catholicus, magnus pugil Ecclesiae; qui maiora fecisset, si non habuisset fortunam adversam in fine.*"¹⁵⁵¹⁹

Cert és que l'anònim redactor de *Curial e Güelfa* no entra en molts detalls sobre l'aspecte del seu "rey Carles". Ara, per la manera de comportar-se no s'assembla gens a la temible figura que dibuixen les fonts cronístiques medievals. Això no obstant, hi ha

¹⁵⁵¹⁸ HORST, Eberhard, *Federico II di Svevia*, trad. de Giovanni SOLARI, Rizzoli, Milà, 1981, p. 330.

¹⁵⁵¹⁹ RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>

un detall de Da Imola que l'anònim té el gust d'incorporar al text: el del caràcter desconfiat d'un rei tothora vetlant o vigilant; que dormia poc per aquesta causa. Ho observem quan afirma: “per ma fe, jur que, si ell volgués, yo ·l retendria de bon grat en mon servey, sinó que he dubte que tots temps visqués ab sospita d'ell. E donats-li un salconduyt...” (CeG III.7). El monarca té clar que Curial no és cap enemic, però com és desconfiat per naturalesa –o així el presenta, si més no, Da Imola– té por a admetre l'estranger entre els seus perquè el tindria sempre sota “sospita”. Segurament, la caracterització imolesca del primer rei angeví de Nàpols havia sigut objecte de debat o de broma entre l'autor i el públic amical al qual anava dirigida l'obra; qüestió que faria possible la correcta interpretació d'aquesta estranya interpolació en la frase del rei. ¿Com entendre, si no, que Carles confie en la versió de Curial i desitge tenir-lo al seu costat, i alhora manifeste el seu temor per desconfiar després d'ell? Solament tenint en compte el comentari dantesc de Da Imola, la broma cobra sentit.

Benvenuto Rambaldi da Imola sembla la font més versemblant d'informació per a l'anònim, ja que l'empra profusament al llarg de tota l'obra,¹⁵⁵²⁰ encara que l'erudit es limita a reelaborar la caracterització de Carles I a càrrec del cronista florentí Giovanni Villani, en la seua *Nuova Cronica*, del 1348 (VIII,1):

“Questo Carlo fu savio, di sano consiglio, e prode in arme, e aspro, e molto temuto e ridottato da tutti i re del mondo, magnanimo e d'alti intendimenti, in fare ogni grande impresa sicuro, in ogni aversità fermo, e veritiere d'ogni sua promessa, poco parlante, e molto adoperante, e quasi non ridea se non poco, onesto com'uno religioso, e cattolico; aspro in giustizia, e di feroce riguardo; grande di persona e nerboruto, di colore ulivigno, e con grande naso, e pareva bene maestà reale più ch'altro signore. Molto vegghiava e poco dormiva, e usava di dire che dormendo tanto tempo si perdea. Largo fu a' cavalieri d'arme, ma covidoso d'aquistare terra, e signoria, e moneta, d'onde si venisse, per fornire le sue imprese e guerre. Di gente di corte, ministrieri o giucolari, non si diletto mai. La sua arme era quella di Francia, cioè il campo azzurro e fioridaliso d'oro, e di sopra uno rastrello vermiglio: tanto si divisava da quella del re di Francia.”¹⁵⁵²¹

---

¹⁵⁵²⁰ Com s'ha comprovat en el capítol II.1.6.

¹⁵⁵²¹ VILLANI, Giovanni, *Nuova cronica* [1348], ed. a cura de Giovanni PORTA, Fondazione Pietro Bembo – Ugo Guanda editore, Parma, 1990-1991, vol. 1, ps. 405-406. Posa en relació ambdues fonts FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L'elaborazione letteraria delle fonti*

Com s'observa, els adjectius “savio”, “di sano consiglio”, “magnanimo”, és a dir, les úniques qualitats positives del primer Anjou de Nàpols, aportades pel güelf Villani i filtrades per Da Imola, són aprofitades per l'autor del *Curial* per a oferir un retrat en clau positiva del fundador del *Regnum Neapolitanum* que havia d'heretar Ferran d'Aragó. Els trets físics i psicològics negatius hi són negligits. Es tracta d'un *sacrifici* literari, en profit de la reivindicació oportunista de la legitimitat dinàstica dels Aragó-Anjou. La tasca no degué ser-li fàcil, ja que, com admet el mateix Da Imola comentant un altre cant de Dant (*Paradiso* XIX, 127-129), “*pro una virtute Carolus praedictus, habuit mille vitia*”. És a dir, que, per una virtut que se li puga trobar o atribuir, a Carles I d'Anjou, a través de les cròniques i les apreciacions dels seus contemporanis se li podrien retraure per contra mil vicis o mil demèrits. I, encara que l'autor del *Curial* reïx a presentar-lo com un rei exemplar, deixa entreveure algun defecte anecdòtic en aquell que “molto vegghiava” i que desconfiava de tothom. Si *Curial* es quedava a servir-lo, el mateix monarca admetia que mai no deixaria de sospirar d'ell.

En una breu *Història de Nàpols* angevina, dedicada al cardenal-abat de Sant Denís en la dècada del 1490, l'autor troba difícil de dissimular el caràcter dur com a governant del gran home d'armes que fou Carles I d'Anjou. Aquest monarca...

“...fut réputé si grant et si puissant, que à certe cause plusieurs conceurent envie contre luy. Et, à verité dire, combien que Charles fut réputé ung noble prince libéral et de plusieurs aultres vertus plain, singulièrement en faitz d'armes, toutffois on le blasmoit de ce qui aymoît mieulx estre craint que aymé de ses subjectz, en quoy estoit différant de son frère. Sainct Louis, et tellement le pape Nicollas, qui guères n'aymoit les François, craignent l'orgeuil et outrecuidance d'icelluy. Et, desirant sa puissance estre diminuée, [on] persuada à Pierre d'Aragon. Et fit tant que, avec sa faveur et aide, il demanda et entreprint conquérir le royaume de Cecile...”¹⁵⁵²²

Rarament el nostre escriptor es conformava amb compondre un text basant-se en una única font d'autoritat. En el cas de Carles I, als adjectius positius que col·lecta de

---

storiografiche e cronistiche, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma “Sapienza”, Roma, 2011, p. 515.

¹⁵⁵²² Citat per PONTIERI, E., *Per la storia del regno...*, p. 460.

Da Imola, ajunta els que troba en les *novelle* VIII,7 i X,6 del *Decameron* de Boccaccio, com es documenta per Sònia Gros. Així doncs, en el primer relat es destaca la magnanimitat com una virtut del personatge; en la segona història se'l qualifica explícitament de “magnanimo re”; en el tercer conte, es parla dels seus fets com “la cui magnifica impresa”. En realitat, Boccaccio empra l'adjectiu *magnifico/-a* en 22 ocasions al llarg de l'obra, però en reserva 11 per a la jornada X, on alguns personatges insignes, com és el cas del “buon re Carlo”, protagonitzen relats exemplars sobre l'autocontrol dels impulsos amorosos. Els qualificatius aplicats per Boccaccio, juntament amb algunes virtuts que trobaven en Carles d'Anjou Villani i Da Imola, justifiquen el rescat en positiu del monarca angeví, el qual és presentat –amb aquest ressort d'*auctoritas* al darrere – com un governant “magnànim e de singular magnificència”.¹⁵⁵²³

En el relat X,6 del *Decameron*, un madur Carles d'Anjou s'enamora de dues filles d'un noble gibel·lí. Els seus folls pensaments, gràcies al consell d'un home de la seua confiança, el comte Guido de Montfort, són esmenats.¹⁵⁵²⁴ El rei que a tants havia vençut com a cavaller, i que regnava perquè havia destronat i mort Manfred I, serà *més rei* encara (d'acord amb una pseudoetimologia isidoriana molt coneguda: *rex, regere < recte agere*, ‘regnar és obrar rectament’) quan es vença a si mateix. L'exemple moral que ofereix la *novella*, doncs, connecta a la perfecció amb el de *Curial e Güelfa*, com explica Júlia Butinyà, i esmena la fama de luxuriós que el rei de Nàpols s'havia guanyat en el *Novellino* toscà (fi del segle XIII).¹⁵⁵²⁵ De fet, el text de Boccaccio pot considerar-se la font d'inspiració primordial o “nuclear” de les admonicions de Melchior de Pando al jove Curial, quan li prega que abandone Làquesis i allò que representa –la passió, la luxúria– i torne a ser fidel a la Güelfa –la virtut, l'amor honest–: “Yo ·t prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps (...). Regoneix-te bé, e venç a tu mateix mentre has temps” (*CeG* II.144-145). En Giovanni Boccaccio, amb un mateix propòsit, el comte Guido aconsella el senyor: “Io vi ricordo, re, che grandissima gloria v'è aver vinto Manfredi, ma molto maggiore è se medesimo vincere (...); vincete voi

¹⁵⁵²³ Més detalls sobre la presa en consideració de Boccaccio en GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, ps. 197 i 274-285.

¹⁵⁵²⁴ L'elecció del conseller no sembla exempta d'ironia per part del certaldés. El capità anglés (1243-1291), comte de Nola, havia sigut en vida un home cruel, que Dante col·loca en la *Comèdia* entre els assassins més cèlebres del seu temps.

¹⁵⁵²⁵ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 60-61.

medesimo e questo appetito raffrenate (...). Così adunque il magnifico re operò (...) e se medesimo fortemente vincendo...” (*Decameron*, X,6)¹⁵⁵²⁶

La lliçó de Boccaccio és que un gran cavaller com Carles, *duc* d’Anjou, només podrà esdevenir un digne *rei* de Nàpols, no solament destronant el monarca precedent amb les armes, sinó autocontrolant després les seues passions. Amb un mateix argumentari opera l’autor del *Curial*. Fa l’efecte que vulla comunicar a un altre *duc*, tan luxuriós com Carles, però adolescent –el duc de Calàbria, Ferran d’Aragó– que, si vol ser *rei* de Nàpols, príncep de Tàrent (“d’Orenge”, simbòlicament, en la novel·la¹⁵⁵²⁷) i fins i tot senyor de Milà (recordem que el Magnànim optava a la successió de Milà pels anys 1446-1447; la Güelfa és “senyora de Milà”), haurà de véncer-se a si mateix. Haurà de controlar les passions, com el seu antecessor Carles. Convindrà que es mostre com un home de comportament moral íntegre i virtuós; que es dedique a llegir i a estudiar els clàssics, com aconsellen els humanistes, per a reforçar la seua *virtù*. Aquests consells són els de Boccaccio a qualsevol que aspire a governar, posats en boca d’un comte de la confiança del rei de Nàpols. Els consells del *Curial*, en paral·lel són també els de l’anònim autor a qualsevol cavaller adolescent que somnie amb ser príncep, posats en boca de Melchior de Pando. Ara bé, darrere de les admonicions de Pando, sospitem que podrien estar també els consells d’un altre comte, el comte de Monteodorisio o *Conte Camerlingo* Enyego d’Àvalos, adreçats en confiança al dedicatari fictici –potser no conegué mai l’obra– de la novel·la cavalleresca, que difícilment podria ser cap altre que el fill bastard d’Alfons el Magnànim, l’aspirant a futur rei de Nàpols.

Després de totes aquestes observacions, sembla bastant evident que el referent en el qual pensa l’autor del *Curial* quan parla del “rey Carles” és el duc d’Anjou entronitzat l’any 1266. Li convé que siga aquest personatge, desvestit interessadament de vicis i demèrits, per a evocar-lo com el rei que es venç a si mateix en el relat de Boccaccio. No obstant això, s’ha vist també que, en les cròniques i en les reivindicacions dinàstiques del segle XV, tant per la part d’Aragó com per la part d’Anjou, ambdós Carles, el I i el II tendien a confondre’s i a unificar-se com a referents fundacionals del regne de Nàpols. Això és perquè Carles II d’Anjou (1254-1309), rei de Nàpols (1285-1309), per les seues virtuts personals i per les seues accions de govern,

---

¹⁵⁵²⁶ BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, s. p. Vegeu, al respecte d’aquesta interessant connexió boccacesca, el capítol II.1.5.

¹⁵⁵²⁷ Per haver-se casat el 1445 amb l’hereva de dit principat (que era una part molt important, poblada i extensa del regne), Isabella de Chiaromonte, àlies Orsini-Del Balzo, descendent dels Des Baux prínceps d’Aurenja i amb drets a reclamar el principat francès. Vegeu el capítol II.3.13.

deixà molt millor record que no l'homònim progenitor. De manera que també caldria tenir-lo en consideració com a fonament de la saviesa, la magnificència i la magnanimitat que caracteritzen el Carles de Partènopo del llibre III del *Curial*.

En les *Chroniche de la inclita città di Napule* (ca. 1380; conegudes des del segle XVI com la *Cronaca di Partenope*), es parla breument “delle prodizze e valentizie de lo Re Carlo primo, lo quale fo valentissimo di soa persona e di sapere” (recordem la coincidència amb la caracterització de “molt savi e molt valerós” del Carles del *Curial*), però l'autor no troba lloc ni fonament per a estendre's sobre les seues virtuts personals: “Lo Re Carlo primo fo cavaleiro multo estrenuo, ardito e virtuoso”, que destacà sobretot per haver vençut, mort i reemplaçat el rei Manfred: “la battaglia che fece con Re Manfreda”. En contrast amb aquest silenci sobre els defectes atribuïts a Carles I, tan “valent” i “savi” com el del *Curial*, en el paràgraf següent el cronista s'esplaia referint les virtuts i les bondats que adornaren la persona del seu successor, Carles II:

“Delle virtù e bontà de lo Re Carlo secundo.

Lo Re Carlo secundo fo iusto e grazioso, liberale e benigno, e fu multo amato da li vassalli; fo eziandio fidelissimo cristiano et aumentò lo culto divino e fece in suo tempo multe ecclesie et ospitali, e magnificò li omini de lo Riame, donando a loro contati e baronie et onuri, e fe' beneficio a la città di Napoli in generale e specialite, e fece-nde cardinali, miraglia, conti, baruni e grandi officiali, e fece comenzare lui lo Molo e concesseli la gabella de lo bon denaro e multe e grande grazie, le quale serria longo a scrivere.”¹⁵⁵²⁸

Ja en temps de la dinastia d'Aragó, Llop d'Espejo (*Summa dei re*, 1468-1470) es basà quasi literalment en la descripció precedent per a recordar Carles II: “Fo homo catolico et fece multe ecclesie, cressendo li soi baruni, et curiale en done e richecze et dignitati et honori, senza invidia del bene de altrui. Magnificò la città di Napuli: comensò a fare lo molo e porto de Napuli et accettò et donò alli napulitani la gabella del buon denaro; lui fece Santo Dominicho et Santo Agustino.”¹⁵⁵²⁹

El rastreig de les distintes caracteritzacions dels reis Carles I i Carles II, contrastades, no permet d'afirmar que l'anònim es fixe especialment en Carles II; una

---

¹⁵⁵²⁸ ALTAMURA, Antonio (ed.), *Cronaca di Partenope*, Società Editrice Napoletana (“Studi e testi di letteratura italiana”, 2), Nàpols, 1974, ps. 130-131.

¹⁵⁵²⁹ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 83.

mica desplaçat, a més, del temps històric de la novel·la. Tot sembla indicar que l'escriptor dedica algun comentari irònic al Carles “duc d’Anjou” del llibre II; d’acord amb l’enemistat vigent entre Alfons d’Aragó (“lo rey d’Aragó”, en la novel·la¹⁵⁵³⁰) i Renat d’Anjou (citats amb el mot à clef “Parrot”,¹⁵⁵³¹ absent del torneig de Melun). Però després, el rehabilita com a model moral a seguir (lectura selectiva de Da Imola, popularitat del relat de Boccaccio), una vegada transformat el mateix Carles en rei de Nàpols. En aquesta ocasió ho fa per interès simbolicopolític, i ja no tenint en compte la rivalitat Alfons-Renat, sinó la perspectiva d’una “refundació” moderna del *Regnum Neapolitanum* en la persona del duc Ferran d’Aragó, probable dedicatari de la novel·la cavalleresca. Aquesta refundació calia edificar-la sobre els mites dinàstics dels Staufen (Conradí) i dels Anjou (Carles), per ser Ferran I la persona en la qual s’ajuntaven de nou les sangs i els drets successoris d’ambdues cases: la dels güelfs i la dels gibel·lins. Que els principals personatges de l’obra s’anomenen *la Güelfa* i *Curial*, com sospitava Antoni Ferrando,¹⁵⁵³² lluny de ser una provocació, és un manifest dels ideals polítics i dinàstics que propugna l’autor i que es projecten en la novel·la.

* * *

L’excés d’erudició que requereix el rastreig historiogràfic i literari de cadascun dels personatges de l’obra pot complicar l’apreciació més sintètica dels resultats, que es faciliten seguidament en forma de quadre sinòptic:

Curial contra Sanglier, i el viatge per la Mar Tirrena		
<i>Curial e Güelfa</i>, II.74-III.11	Personatges històrics o literariss relacionables	Observacions
Vachier de Vilahir, “lo Sanglier”	Bertrand du Guesclin (<i>ca.</i> 1320-1380)	Heroic cavaller bretó , que obté victòries per tot el món i del qual comencen a escriure’s llibres mentre viu, a la cort d’Anjou, que el presenten com un cavaller brutal i –literalment– amb aspecte de <i>sanglier</i> .
	Guillaume de Poitiers, el bastard de Saint-Vallier (<i>ca.</i> 1420-Gènova, 1461)	Fill d’una criada del senyor de Saint-Vallier, Charles II de Poitiers (del Delfinat). Cavaller i diplomàtic al servei del delfí Lluís i de Renat d’Anjou, quan intenten ocupar Gènova i planegen entrar a la Llombardia, per a assegurar que el duc d’Orleans succeeïssa Filippo Maria Visconti com a duc de Milà (1444-1447), en cooperació amb son pare, Jacques Coeur, l’arquebisbe de Reims, Tanneguy du Chastel i Bertrand de Beauvau. En contra d’aquestes

¹⁵⁵³⁰ Com s’ha proposat en el capítol II.3.9.

¹⁵⁵³¹ Vegeu el capítol II.3.5.

¹⁵⁵³² FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

		accions, actua a la Llombardia i la Ligúria (1446-1447) Enyego d'Àvalos, ambaixador del rei d'Aragó. Pel seu caràcter arrogant i tirànic, el bastard fou expulsat de Gènova (1447) i linxat anys després en dita ciutat (1461). Els Poitiers del Delfinat es reclamen parents dels comtes de Poitiers, tan relacionats amb la llegendària saga de Melusina i el seu monstruós fill Geoffroy à la Gran Dent , mig home, mig senglar.
Guil·lalmes de la Tor, “el Tinyós”	Bertrand de Beavau i de Tigny (1382-1474), senyor de Sillé-le- Guillame i Tigny , i vidu de Jeanne de la Tor	Excel·lent cavaller, justador i diplomàtic, que allibera Renat I d'Anjou de la captivitat (1437) i l'acompanya a la guerra contra Alfons el Magnànim (1438-1442). Ministre, després, del rei de França. Atrau el duc de Bretanya i el seu germà Artur de Richemont (el conestable sanglier de França) a les negociacions de la treva de Tours (1444) i del casament del rei d'Anglaterra amb una filla de Renat d'Anjou (1445). Ell i els seus nebots, fidels servidors de la casa d'Anjou, decoren els elms i els escuts heràldics amb homes salvatges i amb un cap de senglar per timbre. Company ideal per al Sanglier, recolzat per Carles de Borbó (comte de Forez, relacionable amb el cavaller-senglar del cicle de Melusina; el seu germà Lluís destaca en les negociacions del 1444-1445), el duc de Bretanya (Artur de Bretanya, el germà, duia per escut i senyera un senglar) i el duc d'Orleans, en favor del qual projectava operacions Beauvau sobre Itàlia pels anys 1444-1447. En aquesta causa italiana cooperava amb Charles de Poitiers, senyor de Saint-Vallier; el seu fill bastard Guillaume; l'arquebisbe de Reims; Jacques Coeur, i Tanneguy du Chastel. Enfront tenien Enyego d'Àvalos, que treballava a Gènova, el Montferrat i Milà en favor de la successió a Milà pel rei d'Aragó.
el framenor d'Angers	sant Lluís d'Anjou o de Nàpols (1274-1297), framenor	Tot i ser membre de la casa reial de França i hereu del tron napolità, renuncia a la cavalleria per a dur “vida santa” com a franciscà. Esdevé patró de la casa ducal d'Anjou (capital, Angers) i és molt venerat a Nàpols, on els franciscans recolzen la causa de Renat I d'Anjou en contra d'Alfons el Magnànim.
Paulino	sant Paulí de Nola (355-431)	Sant molt venerat al regne de Nàpols. La seua hagiografia conté una connexió argumental amb el <i>Curial</i> : estigué captiu en un hort als afores de Cartago / Tunis, que havia de llaurar. La Güelfa (figura relacionable amb Isabella de Chiaromonte, àlies Orsini-Del Balzo, muller des del 1445 de Ferran d'Aragó) envia Paulino a París, a consolar Curial. Els Chiaromonte de Sicília posseïen la meitat del cos de sant Paulí; l'altra meitat la reclamaven a Roma els Orsini, comtes de Nola (on havia sigut soterrat inicialment). Ferran posseïa un exemplar de luxe amb les epístoles de sant Paulí de Nola i Enyego de Guevara (germà d'Enyego d'Àvalos) manà que li les arromançaren en toscà.
Ambròsio o Ambrosino de Spíndola	Francesco Spinola (ca. 1380-1442)	Capità i almirall de Gènova. Servidor de Filippo Maria Visconti, duc de Milà (1414-1435), arran de l'espectacular victòria naval de Ponça (1435), s'emportà pres Alfons d'Aragó a Milà (acompanyat aquest per Enyego d'Àvalos i altres). En desembre del 1435, Visconti, que s'ha aliat amb el rei,

		l'allibera, i Francesco fa que Gènova s'alce en armes contra Milà. Tenia per secretari l'humanista Bartolomeo Facio, que el 1444 se'n passà a Nàpols, a servir Alfons el Magnànim.
	Gian Ambrogio Spinola, corsari (<i>fl.</i> 1420-1448)	Corsari genovés a la Mar Adriàtica, contra Venècia i amb patent de cors del rei d'Aragó (1420-1421). En una espectacular batalla (que presenta coincidències amb la del <i>Curial</i>), un estol venecià aborda els seus vaixells al port de Gaeta (Nàpols), els destrueix i el deixa ferit (1421). Alfons el Magnànim, acabat de nomenar duc de Calàbria, es venja atacant i matant el capità venecià Giorgio Loredan. Filippo Maria Visconti nomena Spinola capità de Cremona (ducat de Milà). Comparteix responsabilitat amb el comissari ducal Giacomino da Monferrato (culte noble montferratés, servidor en armes del duc de Milà i molt amic d'Enyego d'Àvalos, a qui regalava llibres). Després d'unes missions diplomàtiques a Tunis per a rescatar captius (1424-1427), Ambrogio destrossa l'armada fluvial veneciana al Po, a l'alçada de Cremona (1431). L'estiu del 1446 es rebel·la contra el Visconti fent costat a Francesco Sforza i atrau a Cremona l'exèrcit venecià del <i>provveditore</i> Gerardo Dandolo. Aquest obté una gran victòria (Casalmaggiore, setembre) que el posa a les portes de Milà. Alfons el Magnànim es veu obligat a mobilitzar tot el seu exèrcit cap al nord, i envia d'urgència l'ambaixador Enyego d'Àvalos a Milà (octubre) amb un gros contingent militar.
Corral o Corralí, rei de Sicília	Conrad II o Conradi Hohenstaufen (1252-1268), rei de Sicília (1254-1258)	Vençut i ajusticiat per Carles I d'Anjou (1268), esdevé màrtir llegendari de la causa gibel·lina: la dels Hohenstaufen i els Aragó, en les seues aspiracions al tron de les Dues Sicílies. La primera cosa que fa Alfons el Magnànim en entrar a Nàpols (1442) és visitar la seua tomba, en acte de desgreuge, acompanyat per Enyego d'Àvalos i altres
Arrigueto Capece, capità de Messina	Corrado Capece de Neapoli	Heroi napolità de la causa gibel·lina, que tingué Messina (Sicília) per base d'operacions en una revolta contra Carles d'Anjou (1267-1270), que portà a terme amb mercenaris d'Enric de Castella (<i>don Arrigo</i>) reclutats a Tunis. Fou capturat i ajusticiat el 1270, i inspirà l'Arrighetto Capece del <i>Decameron</i> de Boccaccio.
	Jacopo Capece Galeota (<i>ca.</i> 1415-1488), “ Galiot de Genouillac”	Probable sàtira contra aquest noble napolità poc de fiar, encoberta per la disputa d'una <i>galera</i> amb Curial. Serví Renat I d'Anjou fins el 1442, quan esdevingué “capità” a l'exèrcit d'Alfons el Magnànim. Se sentia discriminat per la seua antiga militància angevina i se'n passà als Anjou el 1459, cosa que li permeté desenvolupar una brillant carrera militar. Els Capece, nobles napolitans proangevins, disputaren amb Guillem-Ramon de Montcada (amic d'Enyego d'Àvalos) un ric patrimoni feudal del 1442 al 1449.
Carles, rei de Partènope (Nàpols)	Carles I d'Anjou, rei de <i>Sicília</i> (l'illa + Nàpols, 1266-1282) i solament de	Sense tenir en compte els vicis i demèrits morals que reporten les cròniques, se'l caracteritza en positiu basant-se en virtuts descrites pel cronista Villani, filtrades per Da Imola. S'hi afigen mèrits extrets de la <i>Cronica di Partenope</i> i

	Nàpols (1282-1285)	d'un relat exemplar de Boccaccio (<i>Decameron</i> X,6). El rescat es justifica perquè Alfons el Magnànim i el seu previsible successor a Partènope, Ferran, es reclamen fill i nét adoptius, respectivament, de Joana II d'Anjou-Durazzo, i continuadors de la dinastia inaugurada pel "buon re Carlo" boccaccesc.
--	--------------------	--

3.12. El captiveri a Tunis i el tresor de Camar

"Cayguda" i redempció de Curial

L'arribada de Curial a l'Àfrica musulmana no té res d'original. Forma part d'una incomptable sèrie de naufragis de ficció que representen al·legòricament la "cayguda" moral de l'heroi –com la denomina l'anònim escriptor–, necessària com a passa prèvia a la seua redempció. Odisseu, Enees, Curial, Tirant... naufraguen igualment¹⁵⁵³³ en una Mar Mediterrània que per a l'home medieval era, generalment, un indret inhòspit i ple de perills. El referent literari inequívoc –i quasi explícit– al qual emularà involuntàriament Curial, serà Enees, com advertia Lida de Malkiel.¹⁵⁵³⁴ De la mateixa manera, la donzella africana Camar, influïda per la lectura dels amors apassionats de Dido, acabarà suïcidant-se com ella. Joan Bastardas, que parla encertadament de "primer humanisme" en el *Curial*, explica que "la història de Càmar és la història d'un suïcidi literari, és a dir, d'un suïcidi que potser no s'hauria produït sense l'espenta que la noia rep de la literatura."¹⁵⁵³⁵ En paral·lel, observa Jaume Torró que la història de Curial a Tunis s'ha de llegir "com a rèplica i superació de la d'Eneas",¹⁵⁵³⁶ perquè és "una història construïda sobre Virgili (...) i sobre Eneas, *vir fortis atque perfectus*, però també

¹⁵⁵³³ BAILE LÓPEZ, Eduard, El mito del naufragio como metáfora de la caída y de la resurrección del héroe: de Eneas y Odiseo a Curial y Tirant lo Blanc, dins COTS VICENTE, Montserrat (ed.), *Actas del XVI Simposio de la Sociedad española de literatura general y comparada ("Claudio Guillén y la tradición hispánica de la literatura comparada"*, 2008), Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2010, vol. 1, ps. 227-239.

¹⁵⁵³⁴ LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Dido en la literatura española: su retrato y su defensa*, Tamesis Bocks, Londres, 1974.

¹⁵⁵³⁵ BASTARDAS, Joan, El suïcidi literari de Càmar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la *Curial e Güelfa*, dins *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 6 – *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987, ps. 255-263 (p. 262).

¹⁵⁵³⁶ TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (p. 150).

una rèplica construïda sobre la lectura que en féu Petrarca, i que desenrotllaren i divulgaren Boccaccio i Coluccio Salutati.”¹⁵⁵³⁷ Una relectura italiana, doncs, del *Virgili*.

En realitat, Curial visita una Tunísia del segle XIII –el temps de la ficció– poblada de musulmans. Nogensmenys, a la Itàlia dels humanistes es té molt present en el segle XV que aquella fou la terra dels cartaginesos, dels púnics, on Enees conegué Dido. Quan l’humanista Guiniforte Barzizza acompanya Alfons el Magnànim a la campanya de guerra contra el rei de Tunis (illa de Gerba, 1432) i fa de cronista, no descriu la costa de Tunísia, sinó el “*littore Punico*”. L’enemic és el “*rex Tunetanus*” o rei tunisenc, però també se’l pot considerar, poèticament, com el “*regem Poenorum*”: el rei d’una cultura inferior i semibàrbara, com la dels cartaginesos, enfrontant-se a un monarca potent i cristià, que recorda els cèsars d’una Roma antiga reivindicada.¹⁵⁵³⁸

Enees es troba amb Dido en un palau, on es acollit honorablement; Curial, en canvi, serà reduït a condició d’esclau, però trobarà moments de descans i lectura al costat de la seua enamorada Camar, en un altre espai tòpic: un *hortus conclusus*, un edèn domèstic, un espai “of vegetable imagery”, com el qualifica Joe Difrançis.¹⁵⁵³⁹ Ara, no ens enganyem: el paradís comença sent un infern per als esclaus estrangers. La condició de Curial –ara dit Joan– i el seu company Galceran –ara dit Berenguer– és la d’esclaus. Són homes reduïts a condició servil i obligats a procurar l’hort, sense tenir en compte per a res llur prèvia condició de cavallers. Es troben reclosos en terra d’infidels; han perdut qualsevol privilegi. L’associació mental de Tunis –o de Granada, també– amb una terra de captius o esclaus cristians, era molt clara en la ment dels lectors del segle XV. Abunda la documentació d’aquest segle que aporta notícies aïllades sobre captures constants de vaixells per corsaris sarraïns, incursions costaners de pirates berbers, compravenda continuada d’esclaus cristians, redempcions oferides per rescatar-los, intervenció de reis i d’ordes religiosos en aquestes redempcions, etc. A la Mallorca dels anys 1441-1445, es té notícia de la captura d’almenys 60 persones a la costa, que foren deportades i venudes com esclaus al Magrib.¹⁵⁵⁴⁰ En direcció contrària, també

---

¹⁵⁵³⁷ *Ibidem*, p. 160.

¹⁵⁵³⁸ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 174. Vegeu també ROMANO, Giacinto, Guiniforte Barzizza all’impresa di Gerba del 1432 e un poemeto inedito di Antonio Canobio sullo stesso avvenimento, dins *Archivio storico siciliano*, 17, Palerm, 1892, ps. 1-27.

¹⁵⁵³⁹ DIFRANCIS, Joe, A study of *Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d’Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d’abril de 1979)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178 (p. p. 176).

¹⁵⁵⁴⁰ ROSSELLÓ, Ramon – BOVER, Jaume, Captius cristians de Mallorca al Nord d’Àfrica, segle XV. Una relació, dins GARCÍA MARÍN, Jesús (coord.), *América y Mallorca. Del predescubrimiento hasta el*

entrava molta mà d'obra captiva a Europa, adés per compres legals, adés per actes de guerra i captures corsàries. El mateix anònim del *Curial* s'ocupa de recordar que Barcelona era un gran centre de tràfic d'esclaus, quan Fàtima dissimula davant el marit, dient que tracta massa bé els esclaus cristians: “E yo no crech que tan bé sien tractats los catus moros per los christians; e bé havets vós oyt lo desayre que mon cosí passà en Barchinona. E, a bona fe, aquests m'o pagaran” (*CeG* III.43).

La caiguda a què sotmet Curial l'escriptor és dràstica. Un cavaller que feia poc triomfava a París i rebia honor del mateix rei de França, ara haurà de suportar cadenes i grillons en un remot hort de l'Àfrica mahometana. El cavaller, en la societat feudal i medieval era, per antonomàsia, un home lliure, pertanyent a un estament privilegiat. L'any 1456, el cavaller valencià fra Galvany Tolsà, de l'orde de Sant Joan de l'Hospital, fou empresonat “en la casa fosca de la presó comuna de Barcelona” per disposició de Joan de Navarra (el futur Joan II d'Aragó). Els jurats de València intercediren pel reu demanant clemència, perquè un cavaller no podia ser així “detengut e maltractat en la dita presó, en companyia d'esclaus, e persones dejectes e de vil condició, e de diverses nacions (...), contra costuma de cavallers e gentils hòmens.”¹⁵⁵⁴¹

La condició d'esclau, en el cas de Curial, venia acompanyada de la seua obligació de realitzar “fahena de ses mans”, com solia dir-se aleshores, de la qual eren exclosos expressament els cavallers. Així, quan un cavaller volia insultar un altre en una lletra de batalla, podia dir-li el mateix que el bastard valencià Joan de Vilaragut –de noble sang catalana– retreia a l'aragonés Pere Pardo de la Casta, senyor *iure uxoris* d'Albaida (1407): “Notori és a tothom que vostre pare ha cavat, podat, laurat e fet tot ofici de laurador, e de açò ha hòmens en la Plana de Borriana, huy vius, que l'han vist.”¹⁵⁵⁴² S'insinuava provocadorament que Pardo no era fill de cavaller, sinó d'un vulgar pagès: el fill d'un d'aquells immigrants aragonesos –“xurros”– que s'establien de llauradors a l'actual Plana de Castelló. Aquests cavadors –a Joan i a Berenguer, en la novel·la, se'ls proporcionen “sengles càvechs” perquè caven i llauren l'hort– eren persones d'infima

---

siglo XX. *Miscelánea humanística*, Ajuntament de Palma de Mallorca – Edicions Miramar, Palma de Mallorca, 1991, vol. 1, ps. 43-46.

¹⁵⁵⁴¹ Arxiu Municipal de València, Lletres missives, 23, fs. 39r-40v i 43v-44r, València, 28 d'agost del 1456. Citat per RUBIO VELA, Agustín, *Motivos y circunstancias de un desafío caballeresco. Nueva lectura de las cartas de batalla cruzadas entre Joan de Vilanova y Joan Jeroni de Vilaragut (1461)*, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2013, ps. 394-407 (p. 400, n. 20).

¹⁵⁵⁴² RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 267; ÍDEM, RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, p. 201; ÍDEM, Martí de, *Aproximació al “Tirant lo Blanc”*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 45-46.

condició. Així ho exposava Enric de Villena en *Los dotze treballs d'Hèrcules* (València, 1417, amb autotraducció castellana del 1422), dedicada precisament al referit Pardo de la Casta, quan afirmava: “Por estado de labrador entiendo villanos cavadores e labradores, ortelanos (...), e los otros que biven de su trabajo corporal, o usando ofiçios e menesteres baxos e despreçiados.”¹⁵⁵⁴³ Ja en temps de redacció del *Curial*, a la Castella de Joan II, les ordinacions reials de Valladolid (1447) prohibien expressament els cavallers i els *hijosdalgo* que exerciren “ofiços baxos e viles. E sy los tales cavalleros e sus fijos non guardaren e mantovieren estas dos cosas junta mente, es asaber manteniendo cavallo e armas e non usando de ofiços baxos e viles, es mi merçed que-l que lo asý non guardare non goze dela franqueza dela cavallería.”¹⁵⁵⁴⁴

La captivitat africana de l'heroi d'un llibre de cavalleries tenia compensacions culturals: quasi tots els que incorrien en aquesta desgràcia, aprenien l'àrab. El protagonista de *Pierre de Provence et la belle Maguelone* (Nàpols?, 1438, primer manuscrit conegut; Provença, 1453, segona redacció),¹⁵⁵⁴⁵ sembla que coneguda per l'autor del *Curial*,¹⁵⁵⁴⁶ esdevé captiu en casa d'Islam i allí aprén l'àrab. El mateix ocorre amb l'heroi de *Paris e Viana* (en versió francesa extensa, del 1432), que s'embarca a Venècia per a realitzar el passatge d'Ultramar, “camí de Cata[y] e de les Índies, e après de parlar morisch tan bé com si fos nat allí, e l'escuder axí mateix, e vestí's com a moro e ab gran barba.”¹⁵⁵⁴⁷ També *Curial* aprén a parlar i a escriure en àrab al costat de Camar: “Parlava Johan molt bé aquella lengua, e Càmar mostrà-li legir e scriure” (*CeG* III.43). Ho demostrarà poc després expressant-se en “lengua aràbica” (*CeG* III.68).

Tanmateix, *Curial* no ha sigut portat per l'autor a Tunísia per a naturalitzar-lo en els costums del país, sinó per a fer que madure racionalment com a ésser humà i es regenere moralment. Quan Camar li revela on s'oculta el tresor del pare i li l'ofereix

---

¹⁵⁵⁴³ VILLENA, Enrique de, *Los doce trabajos de Hércules*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994), p. 9.

¹⁵⁵⁴⁴ CORTES de los antiguos reinos de León y de Castilla, Real Academia de la Historia – Tipogr. de R. Rivadeneyra, Madrid, 1866, vol. 3, ps. 542-543. Per a contextualitzar millor vegeu HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Université Paul Valery, Montpellier, 2000.

¹⁵⁵⁴⁵ COVILLE, Alfred, *La vie intellectuelle dans les domaines d'Anjou-Provence de 1380 à 1435*, E. Droz, París, 1941, ps. 462-481; BABBI, Anna Maria, *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*: dai manoscritti alla “Bibliothèque bleue”, dins BABBI, A. M. – RIZZO NERVO, F. – STEVNONI, C. (coords.), *Medioveo romanzo e orientale. Testi e prospettive storiografiche*, Verona, 4-6 aprile 1990. *Atti*, Rubbettino, Soveria Manelli, 1992, ps. 245-261; EADEM (ed.), *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, Rubbettino, Soveria Manelli, 2003.

¹⁵⁵⁴⁶ Vegeu el capítol II.1.4.

¹⁵⁵⁴⁷ ANÒNIM, *Paris e Viana*, ed. a cura d'Àngel AGUILÓ, Barcelona, 1904, p. 118; LÉGLU, Catherine E., *Multilingualism and Mother Tongue in Medieval French Occitan and Catalan Narratives*, Pennsylvania State University, 2010, p. 148.

graciosament, ens ve a la memòria el tresor de Siqueu, que s’havia emportat amb ella la reina Dido de l’*Eneida*. El tresor del *Curial* és monetari també, i té molt a veure amb les llegendes sobre l’ocultació de tresors pels musulmans, que eren tan corrents a la Corona d’Aragó del segle XV, especialment a València.¹⁵⁵⁴⁸ Ara bé, com tot tresor literari, el present que rep Curial de mans de Camar i que s’emporta amb ell té també un component al·legòric de gran interès: “Johan” –li indica la donzella mora–, “en l’angle de l’ort, davant lo presseguer major, mon pare (...) en algunes gerres tenia soterrat tot lo seu thesor; e trobaràs en la paret tres ralles de almàguena; tantost al peu estan les gerres...” (*CeG* II.e). El tresor no està contingut en una caixa o en un cànter. Està dins d’unes gerres, i, com és sabut, en la tradició al·legòrica medieval es considerava que l’home madurava d’edat en edat (cada edat eren 7 anys de vida¹⁵⁵⁴⁹) de la mateixa manera que el vi millorava trascolant-lo de gerra en gerra. Avalava aquesta teoria el miracle de les bodes de Canà (*Evangeli de Joan* 2:1-11), quan Jesús ordena omplir d’aigua unes gerres i, en transvasar-la, esdevé vi. Curial trascola la seua vida de la tercera (20-21 anys al començ del llibre II, 21 i escaig quan arriba a Tunis) a la quarta gerra (27-28 anys, després de 6 anys i mig de captiveri), la de la perfecció cabalística (7 x 4), que assolirà quan es case amb la Güelfa, amb 28 anys d’edat. Aquell que relaciona les sis edats de l’home amb la metàfora de les gerres de Canà és un autor tan africà com la mateixa Camar i ben conegut per l’anònim de la novel·la: Agustí d’Hipona. Segons la seua explicació, divulgada per enciclopedistes medievals, sis gerres representaven les sis edats de l’home, i el transvasament d’una en l’altra –atenent al referent evangèlic de sant Joan– podia significar “el paso del vicio a la virtud”.¹⁵⁵⁵⁰

Galceran de Madiona/Berenguer i Curial/Johan

Una vegada Curial ha visitat –amb diferents resultats– el Mont Sinai i el Mont Parnàs, els emblemes orogràfics d’una pugna cultural molt italiana (framenors contra humanistes), li succeeix el mateix que a Enees en l’*Eneida*: que naufraga en la costa de la Tripolitània, de Líbia. Els únics que sobreviuen al naufragi, i a la venjança

¹⁵⁵⁴⁸ FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (ps. 301-302, n. 11).

¹⁵⁵⁴⁹ D’aquesta qüestió, tan útil per a veure com i de quina manera l’escriptor planeja “les edats” de Curial fins a dur-lo a la perfecció als 28 anys, s’ha tractat en el capítol II.3.1.

¹⁵⁵⁵⁰ PARAVICINI BAGLIANI, Agostino, Edades de la vida, dins LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (eds.), *Diccionario razonado del Occidente medieval*, Akal, Madrid, 2003, ps. 243-251 (p. 247).

sanguinària dels moros de la costa pels atacs del rei d'Aragó, són Curial i un català. És cavaller,¹⁵⁵⁵¹ no galiot de la galera, anomenat Galceran de Madiona. Aquest fa l'efecte que vulla representar, en principi, l'Acatés o fidel company d'Enees en Virgili, el guerrer que apareix representat pels pintors al seu costat, a la costa de Líbia:¹⁵⁵⁵²

“E com hagués poch temps que certes galeres e terides del rey d'Aragó haguessen donats grans dans en aquella ribera, e se n'havien aportades moltes ànimes e dues galeres armades de moros e cremades moltes altres fustes menors, estava tota aquella ribera ab les orelles alçades; per què los moros, qui veren la galera venguda a través, corregueren allà, e, veent que eren christians, aquells pochos que en la galera trobaren vius foren mesos a spasa e tots tallats en peces. E no escaparen sinó Curial e un gentil home català, qui havia nom Galceran de Madiona, home valent e de gran esforç” (*CeG* III.37).

La referència de la primera frase, ja obliga a detenir-se en alguns detalls. Es deixa clar que fa ben poc que el rei d'Aragó o algun exèrcit enviat per ell ha executat una expedició de càstig i saqueig contra la costa de Líbia. Aquestes campanyes, realitzades partint de Sicília per a destruir enclavaments piràtics del litoral septentrional d'Àfrica (Tunis, Gerba i Líbia, sobretot), eren habituals en la primera meitat del segle XV, en temps d'escriure's *Curial e Güelfa*. Rara vegada hi intervenia el rei d'Aragó –Alfons el Magnànim, pel que fa al cas– en persona. L'escriptor parla de “galeres e terides”, el que vol dir que en l'expedició havien participat no solament galiots armats (infanteria) i ballesters, sinó també homes d'armes a cavalls. Perquè les tarides, remolcades per galeres, servien per a transportar armament i cavalls, a més de queviures. Els soldats del rei d'Aragó havien obtingut un important botí de captius i dues galeres armades –de les que emprarien els “moros” per a piratejar–, a més de cremar-los barques i fustes de menor calat. De resultes d'això, els moros la costa de Líbia vigilen els vaixells de cristians i els segueixen pel litoral. Com és una zona propensa a les tempestes i als naufragis, si s'hi produeix cap accident, el botí està assegurat.

Deixant de banda les possibles evocacions clàssiques (Virgili), l'escenari hostil africà recordaria en els oients de l'obra, previsiblement vinculats a la cort d'Alfons el

---

¹⁵⁵⁵¹ L'italianisme “gentil home” (*gentiluomo*) que hi aplica l'escriptor cal entendre'l en aquest sentit.

¹⁵⁵⁵² Com en el llenç *Enes i Acatés a la costa de Líbia*, de Dosso Dossi (ca. 1490-1542), on nombrosos aborígens musulmans examinen les restes del vaixell naufragat, a la recerca d'algun botí.

Magnànim, les expedicions de càstig contra els pirates de Gerba (1432), amb el consegüent enfrontament amb el rei de Tunis, i –molt especialment– la que tingué lloc l’any següent a Líbia o a “Trípol de Barberia” (estiu 1433), generalment poc coneguda pels cronistes. Jerónimo Zurita l’esmenta una mica de passada: “en este segundo pasaje [el rei] fue a Trípol y entró por Berbería por cincuenta millas, cosa de que no hallo memoria en ninguno de los autores de aquellos tiempos.”¹⁵⁵⁵³ L’únic que aporta més detalls un metge i cronista valencià de la cort napolitana, Gaspar Pelegrí, que recorda els fets deu anys després, el 1443.¹⁵⁵⁵⁴ Fou una expedició dirigida des de Sicília sobre Trípoli, consistent en un desembarcament i un atac per sorpresa. Efectuada aquesta operació, l’estol reial discorregué pel litoral en direcció a Tunis, exactament per la mateixa ruta que segueix el vaixell de Curial i Galceran. Atacaren Mahdia, en la costa de Tunis (localitat que els italians de l’època denominaven *Àfrica*).¹⁵⁵⁵⁵

No fou fàcil el trànsit costaner entre la Líbia i Mahdia, ja que es produí una tempesta.¹⁵⁵⁵⁶ Pensant que podria naufragar l’estol reial, els musulmans el seguien i, des de terra llançaven projectils i amenaçaven amb crits.¹⁵⁵⁵⁷ A diferència de la galera de Curial, les galeres i tarides del rei de salvaren i arribaren a l’alçada de Mahdia. Allí llançaren un atac on destacà **Galceran Suaris**, valencià d’origen castellà que havia salvat el 1426 la vida del rei de Xipre i s’havia casat amb una filla seua: “*Galserandus Suaris, regis Cipri gener, etsi Valentinus arcu recurvo in dextra more Gallico...*” Mercenari des de feia anys, disparava l’arc a l’estil francès o normand, i causà moltes baixes en l’enemic aquella **jornada de Mahdia** (1433).¹⁵⁵⁵⁸ Raó per la qual caldria tenir-lo en consideració a l’hora pensar en el trasllat de Galceran de Madiona –nom d’un personatge literari, com més avall es veurà– a un relativament estrany o exòtic escenari africà. Potser l’autor volia que els seus lectors pensaren a Mahdia, en la costa oriental de Tunísia, ciutat tributària en el segle XV del rei de Tunis, com el lloc del naufragi.

---

¹⁵⁵⁵³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 55 (XIV.15).

¹⁵⁵⁵⁴ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l’italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012, ll. 5, paràgraf 140 i ss.

¹⁵⁵⁵⁵ Denominació que també recull MÁRMOL CARVAJAL, Luis del, *Descripción general de África*, Granada-Málaga, 1573-1599, part 1, vol. 2, f. 292v.

¹⁵⁵⁵⁶ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 198 (V.201).

¹⁵⁵⁵⁷ *Ibidem*, p. 198 (V.204). Més detalls, en el capítol II.2.1.

¹⁵⁵⁵⁸ *Ibidem*, ps. 206-207 (V.269-271).

Solament si aquests lectors eren cortesans del Nàpols del rei d'Aragó i havien compartit amb l'escriptor l'experiència bèl·lica del 1433, tindria validesa aquesta hipòtesi.

L'heroic Galceran tenia molta fama entre els cavallers valencians. La crònica de Pero Maça, en octubre del 1426, recull la notícia de la batalla sostinguda entre Janus de Lusignan, rei de Xipre, i el sultà de Babilònia (Egipte), associat aquest amb “turcs, xarquesos¹⁵⁵⁵⁹ e altres.” El sultà havia fet tracte amb els genovesos de Famagusta per a saquejar Nicòsia i la resta de l'illa. En la batalla, el rei Janus “fon vençut e pres per aquells [moros]. E fóra mort, sinó per mossén Galceran Suàrez, natural de València, qui·l deffené valentment. E lo germà fon mort en lo camp, e molta gent.”¹⁵⁵⁶⁰ El lament popular per la presó del rei de Xipre inspirà uns versos d'Ausiàs Marc: “Lo rei xipré, presoner d'un heretge / en mon esguard no és malaurant, / car ço que vull no serà mai finat.”¹⁵⁵⁶¹ Pel que sembla, mossén Galceran havia viscut abans a Síria. En una crònica savoiana s'explica que el rei de Xipre es veia ja mort pels infidels:

“...et ainsi, estant le roy abandoné de ses gens, fut soudain enveloppé par la grosse troupe des sarrazins, et prins prisonnier, après avoir esté tué le prince de Galilee son frère à ses piedz. Et estoit demouré seul avec le roy Janus un chevalier de Castelongne nommé Sauary [Suaris, Galceran], lequel, voyant que les sarrazins vouloyent tuer le roy ne le congnoissans, se coucha sur le roy, qui gisoit à terre, et s'escriva en langage surien: ‘C'est le roy!’ A laquelle exclamation, un capitaine sarrazin fit un signe de la main, auquel tous ceux qui estoient en ceste meslée laisserent tomber soudain leurs espées à terre...”¹⁵⁵⁶²

En la novel·la cavalleresca, Curial i Galceran, són capturats per “un moro estranger, lo qual dins en terra més de quaranta legües los més” (*CeG* III.37). És a dir, que feren una penetració cap a l'interior que recorda la del rei d'Aragó l'any 1433. Aquest, segons Zurita, “entró por Berbería por cincuenta millas”.

Al marge d'aquestes significatives coincidències entre realitat històrica i ficció literària, l'autor del *Curial* aporta altres detalls que ens allunyen de l'escenari de Mahdia

---

¹⁵⁵⁵⁹ Tribu caucasiana, de la riba de llevant de la Mar Negra.

¹⁵⁵⁶⁰ HINOJOSA MONTALVO, José (ed.), *Crònica de Pero Maça*, Universitat de València, València, 1979, p. 55.

¹⁵⁵⁶¹ MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993, cant 13, p. 50.

¹⁵⁵⁶² PARADIN, Guillaume, doyen de Beaujeu, *Chronique de Savoye*, Tipogr. de Jan de Tournés, Lleó de França, 1561, p. 287.

i de Galceran Suaris. Curial i Galceran de Madiona són venuts a un ric propietari, Faraig Avdilbar, que els fa conrear un hort seu als afores de Tunis. Galceran preserva la seua identitat canviant de nom: “dix que era cathalà e que havia nom Berenguer”. Per la seua banda, Curial adopta el pseudònim de *Joan* (*CeG* III.38). Més avant, quan Joan i Berenguer es disposen a tornar a terres de cristians, el mercader català Jacme Perpunter –oriünd de Solsona, amb “casa” comercial a Barcelona– li pregunta qui és. Ell “respòs que Galceran de Madiona, fill de n’Asbert de Madiona, no obstant que ara ·s fes apellar Berenguer (...). Lo mercader, qui sabé aquest ésser Galceran de Madiona, féu-li molt gran reverència” (*CeG* III.63). Després ens assabentem que és cosí de “Ramon Folch de Cardona” (el comte de Cardona), l’ambaixador del rei d’Aragó a Tunis. Berenguer / Galceran el reconeix abans i es dóna a conéixer a ell:

“‘Yo he nom Galceran de Madiona.’ L’ambaxador, ab un gran crit, dix: ‘O, cosí meu! ¿E catiu érets vós, e yo ne vostres parents no ho sabíem? ¡Beneyt sia Déu, que yo us he trobat! Sapiats que en tota Cathalunya és fama que vós érets mort. ¡Loat sia Déu, que us m’a dat a trobar! E vós vindrets ab mi, o almenys yo portaré bones noves de vós en Cathalunya, e vostra mare, que ha per vós cuydat perdre ·l seny, e encara la vida, s’alegrará ab les noves que yo de vós li comtaré.’ Ladonchs Galceran li respòs que ell per res no lexaria Curial en aquell estat (...); emperò que despuys poria ésser, Déus donant-li la vida, que la iria a veure” (*CeG* III.69)

S’ignora quines aventures havia protagonitzat fora de Catalunya Galceran de Madiona, però és probable que els oients del *Curial* en tingueren alguna notícia, pel que es dedueix de la manera d’expressar-se de l’escriptor. La muller o viuda d’Asbert de Madiona, tia del comte de Cardona, encara viu a Catalunya, esperant notícies del fill. S’insisteix seguidament en l’alegria pel retrobament: “Molta fonch la alegria que l’ambaxador hach en haver trobat aquell parent, e sí li fonch molta honor. E sapiats que d’aquell linatge de Madiona són exits tots los de la casa de Pallars, e aquells eren cap e principi de tot lo linatge” (*CeG* III.70). La constatació genealògica no sembla molt encertada, sobretot perquè l’autor estava parlant-nos d’un Cardona i no d’un Pallars. A més a més, el “sapiats” resulta intrigant: o bé s’adreça al dedicatari teòric de l’obra, que no té per què tenir res a veure amb els Cardona o amb els Pallars; o bé s’adreça obertament a qualsevol lector, o als oients de la “recitació” de l’obra.

Alliberats Curial i Madiona per obra de l'ambaixador, aquest els presenta al patró d'una galera que els porta a Gènova i aquest els posa en contacte allí amb un mercader d'origen barceloní. Dit patró, “qui havia vista la festa qu· En Ramon Folch havia feta als catius, e, semblantment, havent sabut lo un ésser Galceran de Madiona, recomanà'ls molt al mercader, denunciant-li lo un d'aquells ésser Galceran de Madiona. Lo mercader, molt content, se offerí a ells molt” (*CeG* III.72). El de Madiona té admiradors allà per on va. Acompanyarà a Curial fins al final de les seues aventures cavalleresques, al torneig del Puig. Allí, Curial li oferirà per muller Festa: “Axí mateix Curial donà a ·N Galceran de Madiona per muller la sua donzella, apellada Festa; e, partint ab ell ço que tenia, amplament e larga, lo dit Galceran, a cap emperò de molt gran temps, molt rich e alegre, ab sa muller, de la qual era no poch content, en Cathalunya tornà” (*CeG* III.102). Les bodes de l'heroi subaltern se celebren en vespres de les de la Güelfa i Curial. Segons Gemma Pellissa, el doble matrimoni del Curial (ell i la Güelfa, Galceran i Arta/Festa) sembla haver-se inspirat en el doble enllaç que clou el relat cavalleresc de *Paris e Viana*, citat en el *Curial: casament dels protagonistes* i, en paral·lel, el dels personatges secundaris Adoardo i Isabel.¹⁵⁵⁶³

L'anònim de *Curial e Güelfa* sembla voler indicar-nos que Galceran era conegut en terres del rei d'Aragó, si més no a “tota Cathalunya” (¿el Principat, València i les illes Balears, d'acord amb una visió bipartida de la Corona d'Aragó?¹⁵⁵⁶⁴). Tant els nobles parents seus –Cardona– com qualsevol patró de galera o mercader que el reconeixia, s'alegrava molt de saludar-lo i retre-li honors. També sembla indicar l'autor –és clar– que els seus lectors havien oït parlar d'aquest “famós” Galceran de Madiona; que el coneixien per referències, però que li farien “reverència” també si se'l trobaren, per mèrits que l'autor veu innecessari especificar ací. Aquest i altres sobreentesos del llibre (per posar un altre cas, el presumpte afer entre el senyor de Salanova i una tal Ramoneta d'Agoult) fan pensar en la preexistència d'un cercle d'amics amb interessos per la història, la política i la diplomàcia, el *Decameron*, els trobadors, la matèria de Troia les justes, etc. –és a dir, tot un conjunt d'inquietuds pròpies de cavallers curials–, que *compartien* anècdotes, lectures i informacions amb l'escriptor. És a aquest cercle de lectors confidents, als quals s'adreça el record de Galceran de Madiona. I és més que

¹⁵⁵⁶³ PELLISSA PRADES, Gemma, *Paris e Viana i Curial e Güelfa: un estudi comparat*, dins FERNÁNDEZ, Francisco – CASAJÚS, Lucía (eds.), *España y América en el bicentenario de las independencias*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2012, ps. 531-548 (p. 544).

¹⁵⁵⁶⁴ Característica de l'anònim. Vegeu el capítol II.2.1.

evident, per múltiples indicis, que aquest cercle de cortesans catalanòfons amb inquietuds culturals tan híbrides com les de l'anònim es localitza a Itàlia.

Si les primeres dades recordaven el Galceran de l'atac a Mahdia (Tunísia), les noves dades que va descobrir l'escriptor fan d'aquest company de Curial un famós cavaller català, cosí de Ramon-Folch de Cardona i fill de n'Asbert de Madiona. En principi cal saber que Mediona fou un castell i senyoria medieval (el topònim ve de *Midyûna* / *Madyûna*, nom d'una tribu berber¹⁵⁵⁶⁵) de la Catalunya interior. Era seu d'una de les nou varvassories catalanes; aquesta, concretament, fundada pel mític cavaller carolingi Otger Cataló, segons especulava el cronista Tomic a mitjan segle XV.¹⁵⁵⁶⁶ Actualment, és el nom d'un municipi de l'Alt Penedès, amb cap i casal a Sant Joan de Mediona. En documents locals del segle XV, com en el *Curial*, és fàcil trobar esments a *Madiona*, amb obertura vocàlica *e > a*, d'acord amb la pronúncia local i amb la del català oriental.¹⁵⁵⁶⁷ En un escrit del 1434 de l'arxiu parroquial de la mateixa Mediona, es pot llegir “Santa Maria de Madiona” i “castell de Madiona”; també en llatí: “*castro Madione*”, “*ecclesia Madione*” (1432). Aquesta forma ortogràfica del topònim perdura invariablement en textos locals del segle següent (inventari del 1553).¹⁵⁵⁶⁸

El castell de Mediona pertangué als vescomtes de Cabrera fins el 1241, quan passà per permuta a mans de Ramon V Folc de Cardona (1220-1276), vescomte de Cardona (1241-1276), pare i predecessor del Ramon VI Folc de Cardona (1259-1320), que coincideix cronològicament amb el temps històric de la novel·la protagonitzada per Curial. Era aleshores castlà de Mediona un tal Guillem de Mediona. No es documenta, en canvi, cap relació amb els Pallars.¹⁵⁵⁶⁹ Tampoc no s'observa cap enllaç genealògic entre les cases de Cardona –noble– i Mediona –simples cavallers i donzells–, que confirme el grau de parentiu remarcat pel “Ramon Folch de Cardona” de la novel·la,

---

¹⁵⁵⁶⁵ *Midiona*, en documents dels segles X-XII. Vegeu COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial eds. i “la Caixa”, Barcelona, 1995, vol. 5, ps. 243-244, s. v. *Mediona*.

¹⁵⁵⁶⁶ TOMIC, Pere, *Històries e conquestes dels Reys d'Aragó e Comtes de Barcelona*, Barcelona, 1438; ed. facsímil digital <<http://www.cervantesvirtual.com/FichaAutor.html?Ref=5357>>, ps. 196 i 198.

¹⁵⁵⁶⁷ COROMINES, *ibídem*.

¹⁵⁵⁶⁸ MAS, Josep, *Notes històriques del bisbat de Barcelona, vol. 1. Taula d'altars y capelles de la Seu de Barcelona*, Tipogr. de Jaume Vives, Barcelona, 1906, ps. 113-116.

¹⁵⁵⁶⁹ Resulta, en conseqüència, ben qüestionable allò que ESPADALER, Anton-M., Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimet de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231 (p. 228), tracta per donar com una pista de primer ordre per a relacionar la novel·la amb la casa de Pallars, a la qual es retria “homenatge”. En un treball anterior, ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 74, de manera més prudent, el mateix crític vacil·lava entre veure-ho, o bé com “una especulació genealògica” o bé com “una llegenda familiar, que l'autor coneixia”. Més avall tornarem sobre la qüestió dels Pallars.

que diu ser cosí de Galceran. En canvi, sí que existí en el segle XIII un famós capità i ambaixador en països àrabs pel rei d'Aragó anomenat Asbert de Mediona. I si en la realitat històrica del segle XIII no es documenta cap Galceran de Mediona o Madiona, sí que se'l documenta en el títol d'un llibre perdut de la biblioteca reial: el *Llibre de Galceran de Mediona*. Aquest llibre, se suposa que d'aventures cavalleresques mediterrànies, existia a la casa i cort de Pere IV el Cerimoniós, rei d'Aragó, segons inventaris.¹⁵⁵⁷⁰ I és possible que els cortesans d'Alfons el Magnànim als quals s'adreçava l'autor del *Curial* en conservaren alguna còpia manuscrita (en català oriental, amb *Madiona* en lloc del *Mediona* de l'inventari), o el còdex original, si no hi havia més còpies. L'existència d'aquest llibre explicaria alguns dels enigmes que presenta l'aparició de Galceran en la novel·la del segle XV. És probable que l'autor del llibre perdut haguera simulat l'existència d'un fill d'Asbert i l'haguera fet protagonista d'aventures en terres orientals; unes gestes que l'haurien fet famós “en tota Cathalunya”.

Asbert de Mediona (ca. 1250-Barcelona, 1321)¹⁵⁵⁷¹ descendia dels cavallers castlans Mediona, senyors de diversos drets senyorials (a Lavit i Font-rubí), que assistiren a la conquesta d'Almeria (1157), a la batalla de les Navas de Tolosa (1212) i la conquesta de Mallorca (1229-1230).¹⁵⁵⁷² Asbert era senyor dels castells d'Altea i Vilamajor, que permutà l'any 1273 a Jaume I el Conqueridor pel de Cabrera; permuta confirmada per Pere III el 1277.¹⁵⁵⁷³ Havia sigut Asbert ambaixador de dit Pere abans que fóra rei: a França, l'any 1274, quan l'infant era pretendent al tron de Navarra. Participà Mediona en la conquesta de Sicília, on obtingué nòmina de capità de Siracusa (1282).¹⁵⁵⁷⁴ Durant la croada del rei de França Felip III l'Ardit contra el mateix Pere, ja rei d'Aragó (1285), ocupava plaça de governador de Besalú i vencé l'exèrcit francès a les portes de dita vila, com relata la crònica de Bernat Desclot. Alfons III el Franc li

---

¹⁵⁵⁷⁰ RUBIÓ LLUCH, Antoni (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, 1908-1921, vol. 2, p. XXV. La biblioteca reial, abans de la seua institucionalització en el segle XV, era un depòsit de llibres d'on eixien sense gaire control volums regalats, prestats, etc., cosa que provocava la dispersió constant de fons. Vegeu CINGOLANI, Stefano M., “Nos, en leyr tales libros, trobemos plazer e recreation”. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127 (p. 116).

¹⁵⁵⁷¹ Partim de la informació compendiada en l'article biogràfic corresponent de l'*Enciclopèdia Catalana*.

¹⁵⁵⁷² TOMIC, P., *Històries e conquestes...*, ps. 222-223.

¹⁵⁵⁷³ ARNAN VALLÉS, Josep, Els comtes de Mediona i llur castell, dins *Curiositats de Catalunya*, any 2, núm. 88, Barcelona, 2 d'octubre del 1937, ps. 437-439.

¹⁵⁵⁷⁴ En algunes transcripcions, *Asbert* esdevé *Albert*. El document de designació es publicà per primera vegada en *DOCUMENTI per servire alla Storia di Sicilia. Prima serie diplomatica: “De rebus regni Sicilie” (8 settembre 1282 – 26 agosto 1283)*, Società siciliana di storia patria, Tipogr. del Giornale “Lo Statuto”, Palerm, 1882, vol. 5, fasc. 1-5, ps. 46-47 (doc. 41).

donà el castell de Piera i la baronia de Pierola (l'Anoia), el 1286, i el nomenà procurador general de Mallorca (1286-1288), un regne acabat de confiscar per la Corona d'Aragó (1285). Jaume II el Just el nomenà lloctinent reial del València (1291-març del 1293)¹⁵⁵⁷⁵ i procurador general de Catalunya el 1292. Tanmateix, al cap de pocs mesos el reemplaçà en aquest segon càrrec per Ramon-Folc de Cardona,¹⁵⁵⁷⁶ perquè necessitava enviar-lo amb deu galeres a l'estret de Gibraltar i que negociara amb el sultà de Marroc *Abû Ya'qûb* (1292-1293), en nom de Sanç IV de Castella, sogre del rei d'Aragó.¹⁵⁵⁷⁷ Per l'any 1295 tornava a ser procurador general de Catalunya.¹⁵⁵⁷⁸ Participà Mediona després en la guerra de conquesta del regne de Múrcia (1296-1304)¹⁵⁵⁷⁹ i en la croada internacional d'Almeria (1309), i fou testimoni del jurament de vassallatge de Sanç I de Mallorca al referit Jaume II d'Aragó, l'any 1312. A l'any següent, Jaume II li encarregà ensinistrar un cavall que volia regalar al seu germà Frederic, rei de Sicília.¹⁵⁵⁸⁰ L'any 1320 encara mantenia activitat, i sembla que morí a Barcelona el 1321.¹⁵⁵⁸¹

Segons Charles-Emmanuel Dufourcq, pareix que era un diplomàtic especialitzat en les relacions amb els països del Magrib i que, a banda de realitzar diferents viatges a l'Àfrica entre el 1277 i el 1293, residí a Tunis pels anys 1277-1280.¹⁵⁵⁸² Les notícies sobre la seua heroica i activa vida, és possible que inspiraren en algun escriptor el *Llibre de Galceran de Mediona* que, si atenem a les pistes que ens aporta el *Curial*, podria ser les aventures d'un presumpte fill d'Asbert, de nom Galceran, i haver tingut per escenari –en paral·lel amb la novel·la del segle XV– els dominis del rei de Tunis.

---

¹⁵⁵⁷⁵ PÉQUIGNOT, Stéphane, "Au nom du roi". *Pratique diplomatique et pouvoir durant le règne de Jacques II d'Aragon (1291-1327)*, Casa de Velázquez, Madrid, 2009, p. 103.

¹⁵⁵⁷⁶ HINOJOSA MONTALVO, José, *Jaime II y el esplendor de la Corona de Aragón*, Nerea, Donostia, 2006, p. 276.

¹⁵⁵⁷⁷ DUFOURCQ, Charles-Emmanuel, *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental: segles XIII i XIV*, trad. i ed. a cura de Josep VALLVERDÚ i Santiago SOBREQÜÉS VIDAL, Vicens-Vives, Barcelona, 1969, ps. 223-227 i 273; MASIÀ i DE ROS, Àngels, *Jaume II: Aragó, Granada i Marroc. Aportació documental*, CSIC, Barcelona, 1989, p. 17; FERRER MALLOL, Maria Teresa, *Entre la paz y la guerra. La Corona Catalano-aragonesa y Castilla en la Baja Edad Media*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 2005, p. 24.

¹⁵⁵⁷⁸ PAGÈS PARETAS, Montserrat, *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, p. 160.

¹⁵⁵⁷⁹ MASIÀ i DE ROS, Àngeles, *Relación castellano-aragonesa desde Jaime II a Pedro el Cerimonioso, vol. II. Apéndice documental*, CSIC, Barcelona, 1994, p. 123.

¹⁵⁵⁸⁰ RODRIGO LIZONDO, Mateu – RIERA SANS, Jaume (eds.), *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó. Textos en llengua catalana (1291-1420)*, Universitat de València, València, 2013, doc. 162.

¹⁵⁵⁸¹ Encara mantenia activitat pel 1320, però sembla constar ja com a difunt el 1321. Vegeu JULIÀ VIÑAMATA, José-Ramón, Las actitudes mentales de los barceloneses del primer tercio del siglo XIV, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 20, Barcelona, 1990, ps. 15-52.

¹⁵⁵⁸² DUFOURCQ, C.-E., *L'expansió catalana...*, ps. 227-231, 273, 345 (n. 1) i 353.

Si la identificació d'Asbert de Madiona com a "pare" d'un heroi del darrer terç del segle XIII dit Galceran, famós a Catalunya –segurament, pel seu *Llibre* d'aventures–, no presenta excessives complicacions, més difícil és vincular el personatge curialesc amb la casa de Pallars. L'ambaixador i cosí de Galceran, que s'alegra de veure'l a Tunis és "Ramon Folch de Cardona", un personatge que, com s'ha vist, es relacionava amb Asbert de Mediona en la cort i els afers de govern de Jaume II d'Aragó. Tanmateix, quan ens acaba d'informar d'aquesta bona relació amb Cardona, l'autor adverteix, o bé els lectors en general, o més possiblement el dedicatari de l'obra: "E sapiats que d'aquell linatge de Madiona són exits tots los de **la casa de Pallars**, e aquells eren cap e principi de tot lo linatge" (*CeG* III.70). L'anotació genealògica no té correspondència amb el que saben els medievalistes de la casa comtal de Pallars. D'ací que resulte una mica intrigant, o demane alguna explicació no literal, qui sap si satírica.

Els primers editors de la novel·la, com foren Rubió (1901) o Miquel i Planas (1932), coincidiren en la idea que aquesta interpolació sobre els Pallars havia sigut introduïda "ab vistes a plaure a alguna persona determinada, de la coneixença personal de l'autor."¹⁵⁵⁸³ Anton Espadaler, que interpretava l'aparició ací de personatges i famílies catalanes com un indicatiu d'"urgellisme" –opció descartada del tot pels medievalistes¹⁵⁵⁸⁴–, se sorprengué del que ell qualifica com un "elogi de la casa de Pallars", encara que els Pallars dels anys 1410-1413 no foren pas urgellistes: "Els Pallars es decantaren ben d'hora pel pretendent Lluís d'Anjou i més endavant per Ferran d'Antequera. Els odis atàvics entre la casa d'Urgell i el de Pallars facilitaren la duresa de les posicions..."¹⁵⁵⁸⁵ En incórrer en contradicció, Espadaler es "desconcerta absolutament" per l'estranya relació genealògica entre els Mediona i els Pallars, que no troba fonts contrastables en cap crònica, armorial o document històric, i es demana lògicament: "¿no hauria estat més lògic relacionar els Mediona directament amb els Cardona, atés que a la novel·la són parents, cosins, i que la varvessoria de Mediona passà als Cardona el segle XIV?" Si no és una "especulació genealògica" de caràcter

¹⁵⁵⁸³ ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, p. 532.

¹⁵⁵⁸⁴ D'aquest assumpte es tracta específicament en el capítol II.3.7.

¹⁵⁵⁸⁵ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 72. El posicionament antiurgellista dels Pallars és exposat per SOBREQUÉS VIDAL, Santiago, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, Curial, Barcelona, 1973, ps. 75-79.

fantasiós, amb gens de fonament històric, haurà de ser producte d'alguna llegenda poc coneguda.¹⁵⁵⁸⁶

En ulteriors publicacions, amb l'enigma encara per resoldre, Espadaler –que retarda ara la possible cronologia del *Curial* a la dècada del 1460– es refereix a l'esmentada interpolació com un “elogio a la casa de Pallars”.¹⁵⁵⁸⁷ O, fins i tot, com “l'elogi de la casa de Pallars, d'inequívoc sentit polític”, extrapolació que pretén posar-se en relació amb una hipotètica dedicatòria a Hug-Roger de Pallars, capità general de l'exèrcit de Catalunya, o a algú del seu cercle, en el context de la guerra dels catalans contra Joan II d'Aragó (1462-1472).¹⁵⁵⁸⁸ La hipotètica contextualització del *Curial* trobaria recolzament si es tractara realment d'un “elogi” –el text no aporta matisos al respecte–, i si la resta d'indicadors cronològics o de personatges al·ludits tingueren alguna relació amb la situació catalana de la dècada del 1460. Però no es dóna el cas, en absolut. Tot apunta cap a Itàlia i la dècada del 1440, incloses les constatacions filològiques, literàries i codicològiques de pràcticament tots els experts. Amb la qual cosa, convindrà veure, per a explicar la interpolació genealògica, on eren els Pallars en els anys quaranta i quina relació mantenien amb la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, el lloc on presumiblement fou concebut i recitat el *Curial*.

Lola Badia i Jaume Torró, en llur edició anotada del *Curial* (2011), troben improbable la relació de la novel·la amb la cort dels comtes de Pallars, com proposen Anton Espadaler i Glòria Sabaté basant-se exclusivament en l'incís genealògic: “Es tracta d'una tesi arriscada que connecta amb el presumpte urgellisme de l'Anònim traslladant-lo a la guerra civil del XV”, ja que “la revolta de la Generalitat contra Joan II té ben poc a veure amb l'urgellisme”.¹⁵⁵⁸⁹ Per la seua banda, Antoni Ferrando veu en

---

¹⁵⁵⁸⁶ *Ibidem*, p. 74.

¹⁵⁵⁸⁷ ESPADALER, Anton-M., Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: “Historia de Jacob Xalabín”; “Curial y Güelfa”; “Tirante el Blanco”* (reed. de la trad. a l'espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003, p. XXIII.

¹⁵⁵⁸⁸ ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa: El jo de l'autor i la història*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286 (p. 278). Vegeu també ÍDEM, Urgell, urgellisme i literatura. La literatura i el comtat d'Urgell a la Baixa Edat Mitjana, dins SABATÉ, Flocel – FARRÉ, Joan (coords.), *Cultura i poder. Reunió científica. IV Curs d'estiu Comtat d'Urgell (Balaguer, 12, 13 i 14 de juliol de 1999)*, Pagès (“Aurembiaix d'Urgell”, 4), Lleida, 2002, ps. 53-69; ÍDEM, Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimient de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231, i també SABATÉ, Glòria, Una cort per al *Curial*, dins *Actes del Xè Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 18-22 de setembre de 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, vol. 3, ps. 1.433-1.445.

¹⁵⁵⁸⁹ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 679.

l'esment dels Pallars “una llicència literària (...), possiblement amb una finalitat que ara com ara se'ns escapa”.¹⁵⁵⁹⁰ És clar que la finalitat se'ns escapa a nosaltres, els lectors contemporanis, però és lògic pensar també que seria bastant fàcil de percebre per part dels lectors als quals s'adreçava l'autor; especialment si aquests –a diferència dels actuals– coneixien el nom del dedicatari teòric de l'obra i el cercle d'amistats nobiliàries de l'escriptor. “Un tal disbarat”, el d'afirmar que els nobles comtes de Pallars descendeixen dels castlans de Mediona, juntament amb altres originalitats, féu pensar a Jaume Riera que el *Curial* era una falsificació literària i codicològica del segle XIX;¹⁵⁵⁹¹ sospita descartada després per codicòlegs, paleògrafs i altres experts.

Pel que fa a la inaudita filiació Mediona-Pallars, Riera solament troba –com a pista per a una possible interpretació del “disbarat”– una nota marginal en Pere-Antoni Beuter (cronista valencià del segle XVI), adjunta a un text on es parla d'un Guillem de Mediona, que diu (any 1551): “Dizen que vino un hijo bastardo del emperador con el conde de Barcelona, y fue heredado del condado de Pallars, y por esso hazen las águilas con unas pajas en medio, que son de aquel linaje.”¹⁵⁵⁹² El fragment acompanyat al marge per aquesta anotació erudita, no dóna a entendre que la citació sobre els Pallars tinga res a veure amb Guillem de Mediona, sinó amb l'emperador i amb la llegendària vinguda a Catalunya de nobles alemanys en una mitificada edat carolíngia:

“Bolvió pues el conde don Jofre [Guifré el Pelós] con mucha gente que el conde de Flandes le dio, y otros amigos suyos, viniendo con él Guillem de Mediona, cavallero francés de gran linaje, que después fue conde [de Cardona], y Pedro Alemán, que era también de alto linaje de Alemaña, Gisberto de Belloch, Beringuel, que después fue llamado de Barcelona y era inglés, y otros muchos. Con estas compañías entró el conde por Cataluña, y en poco tiempo cobró toda la tierra que los moros le tomaran, de Narbona hasta Barcelona, y otras tierras hasta

---

¹⁵⁵⁹⁰ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 825).

¹⁵⁵⁹¹ RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat ‘Jaume I’, Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491 (p. 485).

¹⁵⁵⁹² BEUTER, Pedro Antonio, *Segunda parte de la Corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, Tipogr. de Joan de Mey, València, 1551, f. 24v. RIERA SANS, J., Falsos dels segles XIII, XIV i XV..., p. 485, cita a partir de l'edició del 1604 (f. 71).

Lérida, y posseyó pacíficamente a Cathaluña como tierra suya propia sin tributo que por ella huviesse de responder a la corona de Francia.»¹⁵⁵⁹³

La font d'aquesta notícia és una de les moltes invencions de la primera crònica universal catalana, el *Llibre dels reis* (fi del segle XIII): el retorn de Flandes a Catalunya, després de servir l'emperador, del comte de Barcelona Guifré “el Pelós”, per l'any 886, acompanyat per nobles d'Anglaterra, França i Alemanya. El cronista del segle XIII, com explica l'editor Stefano M. Cingolani, escriu incomptables relats com aquest que són “pura invenció”, a més de llegendes i altres “detalls dels quals fins ara era impossible determinar l'origen” i que seran acceptats acríticament per cronistes dels segles XV-XVII, com el mateix Beuter.¹⁵⁵⁹⁴ La descendència de tota la casa de Cardona –atenció: no pas de la casa de Pallars, com escriu l'anònim del *Curial*– d'un mític fundador anomenat Guillem de Mediona, que hauria sigut el primer vescomte de Cardona, s'explicita d'aquesta manera en el *Llibre dels reis*: “E vengueren ab lo dit compte [Guifré el Pelós], entre ·ls altres nobles e cavalers, en Guillem de Mediona, qui depuys fo vescompte e era cavalier francés (...). E d'aquí avant, potentment, ab gran rigor senyorejà Catalunya [Gufre] ·XXXIII· anys. E après poch de temps creà en Guillem vescompte de Mediona, qui depuys fo vescompte de Cardona.”¹⁵⁵⁹⁵

Segurament, l'autor de la crònica tractava d'honorar, davant els fills o descendents directes, la memòria d'un Guillem de Mediona company d'armes de Jaume I el Conqueridor, i inventà en llaor seua un ancestre mític i noble, parent dels Cardona. No cal ni dir que aquesta afirmació, que contribuí a divulgar el *Flos mundi* (una altra coneguda crònica universal catalana de ca. 1407; BNF, ms. Esp. 11, accessible a la Biblioteca napolitana del Magnànim¹⁵⁵⁹⁶) fou molt contestada per la casa nobiliària dels Cardona, emparentada amb reis d'Aragó i de França. Ni en l'heràldica, ni en pergamins antics ni en altres documents, hi havia cap constància de l'existència d'un vescomtat de Mediona transformat després en vescomtat de Cardona. Tampoc no hi havia cap referència genealògica –fora del disbarat que transmet i amplifica el *Flos mundi*– sobre la descendència dels nobles Cardona d'uns simples castlans, com havien sigut els

---

¹⁵⁵⁹³ *Ibidem*.

¹⁵⁵⁹⁴ CINGOLANI, Stefano M. (ed.), *Llibre dels reis*, Universitat de València (“Monuments d'història de la Corona d'Aragó”, 2), València, 2008, ps. 8-9.

¹⁵⁵⁹⁵ *Ibidem*, p. 243 (cap. 40, f. 268v).

¹⁵⁵⁹⁶ Segons SANCHIS SIVERA, Josep (ed.), *Dietari del capellà d'Anfós el Magnànim*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1932, p. XX, on comenta que l'autor del dietari que edita hauria pogut consultar aquest còdex del *Flos mundi* a Nàpols.

Mediona. Alguns autors s'havien fet ressò d'aquest Guillem de Mediona, que de vegades anomenaven "Guillem Folch de Mediona", el qual hauria canviat el seu cognom original, *Mediona* o *Madiona*, per *Cardona*. No obstant això, els documents de la casa de Cardona, airejats en l'edat moderna per genealogistes més o menys metòdics, desmuntaven sense contemplacions el despropòsit. Així, per exemple, Bernat-Josep Llobet, en el pròleg al seu arbre genealògic dels Cardona escriu:

“Quanto al nombre propio que tuvo y en qué tiempo entró en Cataluña el primer fundador della [de la casa de Cardona], dixo Raphael Cervera, en la exposición de un árbol de esta descendencia,¹⁵⁵⁹⁷ por autoridad del autor del *Flos mundi*, que el nombre propio fue Guillem Folch, y que fue un cavallero francés, que entró en Cataluña con el conde de Barcelona Wifredo segundo, llamado el Velloso, cerca de los años del señor 886; quando, por no poderle socorrer Carlos Calvo, rey de Francia, por la guerra que traía con los normandos, le dio el condado de Barcelona en propiedad. Y que el conde, por sus muchos servicios, le dio a Guillem Folch el castillo de Mediona, con título de vizconde. Pero ¡quan errado vaya el *Flos mundi* en esto, y en otras muchas cosas que refiere en razón de esta descendencia! Y que no pudo ser lo que escribe, ya está provado y consta manifiestamente en el *Epithome* della que en el año pasado 1662 se compuso, sobre cartas públicas y auténticas, cuyos originales se guardan en la contaduría del excelentísimo señor duque de Sogorbe y Cardona, mi señor...”¹⁵⁵⁹⁸

Els Cardona sostenien que descendien d'un mític primer vescomte de Cardona, de nom Ramon-Folc, que visqué en temps de Carlemany, i que justificava l'onomàstica habitual dels caps de la casa o primogènits dels segles XI al XV: 6 vescomtes que duien per nom *Ramon-Folc* –com el “Ramon Folch” del *Curial*– i 4 comtes i ducs anomenats *Joan-Ramon-Folc*. Ja a partir del segle XVII, els genealogistes –més concretament, a partir del citat Llobet– tractaran de mostrar que aquest mític i primer fundador, Ramon-Folc, era el fill d'una germana de Carlemany, Argència, casada amb un tal Folc

---

¹⁵⁵⁹⁷ Deu tractar-se d'algun dels arbres dels Cardona, de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, consultats per GENÍS MAS, Daniel, Rafael Cervera (1563/64-1633): entre la monarquia hispànica i les institucions catalanes, dins *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, 31, Barcelona, 2013, ps. 91-114 (p. 95, n. 13).

¹⁵⁵⁹⁸ LLOBET, Bernat-Josep, *Declaración del árbol de la genealogía y descendencia de los antiquísimos, nobilísimos y excelentísimos vizcondes, condes y duques de Cardona, en el Principado de Cataluña*, Tipogr. d'Antoni Lacavalleria, Barcelona, 1665, f. 4v.

d'Anjou. Es tractava d'una estratagema erudita a fi de vincular els Cardona amb els comtes d'Anjou i, de retruc, amb la casa reial de França. Però aquestes invencions genealògiques ja són molt posteriors al moment de redacció del *Curial*.

La filiació del disbarat genealògic (*Llibre dels reis > Flos mundi? > Curial e Güelfa*) permet interpretar-lo de dues maneres: (1) Que pugui ser un *lapsus mentis* de l'escriptor, que passà desapercebut al copista, que no fou corregit en l'esborrany i que caldria editar com: “e sapiats que d'aquell linatge de Madiona són exits tots los de la casa de Pallars [*sic*, per Cardona], e aquells eren cap e principi de tot lo linatge.” (2) Que es tracte d'una provocació literària de l'anònim, amb fonament erudit o amb anecdotari compartit amb uns lectors confidents; buscant un efecte còmic, com quan cita “aquell gran philòsoph apellat Plató, quant dix que lo seny de les dones tot està en la bellesa, e, per contrari, la bellesa dels hòmens en lo seny!” (*CeG* II.42), o quan afirma “que los cavallers deuen haver ardiment de fembra e cor de leó; e axí ho dix Hèrcules a Philotete com lo féu cavaller en Espanya” (*CeG* III.55).

Com s'ha exposat en altre lloc, l'escriptor falseja o altera les fonts a propòsit, i atribueix un refrany misogin del *Doctrinal* de Pacs a Plató¹⁵⁵⁹⁹ amb la mateixa facilitat que distorsiona el mite d'Hèrcules seguint les fantasies medievals que recull la *Grant Crònica de Espanya* (1384-1385) de Fernández de Heredia.¹⁵⁶⁰⁰ El propòsit de l'anònim és de caràcter crític i satíric. Denuncia irònicament els falsejaments de la història i la mitologia davant un auditori que comparteix –o, si més no, aspira a comprendre– la seua crítica a les compilacions sapiencials de l'edat mitjana, de dubtosa qualitat intel·lectual o filosòfica (cita apòcrifa de Plató), i les cròniques medievals basades en llegendes que distorsionaven la mitologia clàssica (història apòcrifa d'Hèrcules). En aquesta línia, com un falsejament provocador, podria entendre's la substitució dels Cardona pels Pallars, com a descendents dels Madiona. Qui sap si es degué basar en una anècdota compartida amb els lectors, que mai no coneixerem, o en alguna interpretació pseudoetimològica (*Madiona < mihi donat*, ‘em dóna’) al·lusiva al caràcter pidolaire dels Pallars que visqueren en la dècada del 1440 a la cort de Nàpols.

Arnau-Roger IV de Pallars (1401-1451), comte de Pallars Sobirà (1442-1451),¹⁵⁶⁰¹ era oficialment –i des de la dècada del 1420– el *conestable* dels regnes ibèrics de la Corona d'Aragó (el cap dels exèrcits), però solament a títol honorífic, a

---

¹⁵⁵⁹⁹ Vegeu el capítol II.1.3, on es tracta d'aquesta i altres fonts catalanes.

¹⁵⁶⁰⁰ Més detalls en dit capítol.

¹⁵⁶⁰¹ S'ofereix ací un resum de la ressenya biogràfica elaborada en el capítol I.2.5.

diferència dels conestables de França, Castella o Nàpols-Sicília. El seu estat de ruïna i el seu caràcter difícil no li permetien ni tal sols armar un contingent propi i acudir en auxili, com tants altres nobles, del rei d'Aragó. Aquesta deixadesa li valgué més d'un retret per part d'Alfons el Magnànim: “Meravellats som com vós, que, per rahó de vostre ofici, deuriets ésser primer prest ab vostra gent d'armes, tardau tant en vostra venguda” (1425).¹⁵⁶⁰² Evidentment, quan el rei emprengué la seua definitiva empresa italiana (1432), l'hereu de Pallars no l'acompanyà tampoc i, a més, encetà una “guerra” privada contra el comte de Foix (1433-1436), que obligà a la reina Maria, lloctinent de Catalunya, a intervenir durament contra ell.¹⁵⁶⁰³ S'enfrontà després, en una nova bandositat o guerra nobiliària, amb els Cardona de Catalunya (dècades del 1440-1450).¹⁵⁶⁰⁴

Enmig d'aquesta pugna localista, i en un moment determinat, per a fugir dels creditors i evitar ser processat, es refugià a la cort napolitana d'Alfons V, al qual servia en primer plànol l'oncle homònim del comte, el bisbe-canceller Arnau-Roger de Pallars. El comte exiliat passà per la Llombardia en agost del 1444¹⁵⁶⁰⁵ i arribà a Nàpols en la tardor, just en plena guerra del rei Alfons contra Sforza, a les Marques (Itàlia central) i a la Calàbria (Itàlia meridional). A diferència dels grans comtes titulats d'Itàlia –com el comte de Collesano, el valencià Pere de Cardona–, que aportaven centenars d'homes d'armes a l'exèrcit reial, el de Pallars se'n havia vingut a peu i sense companyia. Amb tot, se l'admeté a l'exèrcit de la Marca d'Ancona (abans del 18 d'octubre del 1445)¹⁵⁶⁰⁶ sense cap home d'armes al càrrec, per ser totalment insolvent. Durant el temps que romangué servint el rei d'Aragó, al front de guerra i a la cort de Nàpols (desembre del 1446-estiu del 1446), fou beneficiari de múltiples “almoines” o assignacions gracioses de diners del tresor reial per a poder sobreviure. Es tracta de reiterades retribucions de

---

¹⁵⁶⁰² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.797, f. 83v; citat per SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 81, n. 113.

¹⁵⁶⁰³ MESTRE CAMPI, Jesús (dir.), *Diccionari d'història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (2a ed.), p. 61, s. v. *Arnau Roger de Pallars*; EARENFIGHT, Theresa, *The King's Other Body. María of Castile and the Crown of Aragon*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2010, ps. 91-93.

¹⁵⁶⁰⁴ El conflicte derivava sovint en guerra de bandositat urbana, amb paus i treves resseguibles en SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dieteris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994. El rei era obligat a exercir el paper d'àrbitre entre pròcers, com s'observa en un episodi del 1448 que recull AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Colléll, P. Torres*, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 678 (ACA, Cancelleria reial, 2651, f. 225).

¹⁵⁶⁰⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 6.890, f. 102v, citat per RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, ps. 318-319.

¹⁵⁶⁰⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.930, f. 86r; citat ibídem.

50 ducats d'or, cada tantes setmanes, qualificades de “gracioses” pel tresorer reial,¹⁵⁶⁰⁷ perquè no es corresponien amb cap salari. No obstant això, tot un comte de Pallars havia de fer cua per a cobrar-les al costat de 8 criats portuguesos, per exemple, que cobraren 15 ducats cadascú (un rossí corrent valia uns 30 ducats). La diferència, doncs, no era tanta entre el comte català i els criats de Castel Nuovo. El de Pallars també rebia teles de luxe, com ara “draps de seda e llana de Florència” (febrer del 1446), per tal que poguera vestir a la italiana, d'acord amb el seu rang nobiliari.¹⁵⁶⁰⁸ Com és natural, se'l tractava de “magnífich senyor” i se li retien els honors corresponents, com consta en les cèdules de la tresoreria reial. Per exemple, en una signada pel tresorer valencià Mateu Pujades, un dia no determinat per escrit de l'estiu del 1446: “al magnífich Arnau-Roger, comte de Pallars, los quals lo senyor rey li manà donar graciosament, per son sosteniment”, 50 ducats més.¹⁵⁶⁰⁹ En correspondència amb la generositat del Magnànim, el comte s'allistà per a la ja previsible campanya de la Toscana (setembre del 1446): “Arnau-Roger, conte de Pallars et gran conestable del regne d'Aragó”.¹⁵⁶¹⁰ Noteu que en aquesta nota de la cancelleria napolitana, com en *Curial e Güelfa*, s'assimila davall el nom d'Aragó el regne privatiu al conjunt de regnes ibèrics.¹⁵⁶¹¹ El de Pallars acompanyà Alfons V al seu campament de Tívoli, prop de Roma, fins que en estiu del 1447 les coses sembla que es complicaren a Catalunya i hagué de tornar-se'n. Allí tornà, doncs, tan pobre com se n'havia anat, i es mostrà rebel contumaç davant la reina Maria.¹⁵⁶¹² El rei Alfons es véu obligat a obrir-li un procés per rebel·lió i a confiscar-li el ducat, adjudicat a l'oncle canceller, més amunt anomenat (abril del 1449), abans de fer que l'administrara el governador de Catalunya, Galceran de Requesens (1450).¹⁵⁶¹³ Arnau-Roger IV morí poc

---

¹⁵⁶⁰⁷ Assignació modesta, en qualsevol cas, idèntica a la que rebia un patge del rei, com Giovanni Antonio Caldora.

¹⁵⁶⁰⁸ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, ps. 108, 112-113, 146, 161 i 187.

¹⁵⁶⁰⁹ MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesorero de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al 'itinerario' del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31 (p. 26).

¹⁵⁶¹⁰ Archivio di Stato di Napoli, Tesoreria generale antica, 1/IV, fs. 43 i 47.

¹⁵⁶¹¹ Més detalls sobre aquesta qüestió en el capítol II.2.1.

¹⁵⁶¹² EARENFIGHT, T., *The King's Other Body...*, ps. 91-93.

¹⁵⁶¹³ CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, ps. 252-253.

després (9 d'agost del 1451) en la ruïna,¹⁵⁶¹⁴ i si el seu fill recuperà el comtat, el 1452, fou per una gràcia especial obtinguda del rei pel bisbe-canceller Pallars.

Amb aquest balanç humà i familiar del personatge al darrere, entenem que pocs “elogis” sincers podia fer l'autor del *Curial* de la casa de Pallars. I més encara si tenim en compte que el caràcter poc civilitzat i poc cortés del comte català no passà gens desapercbut en una cort napolitana poblada per refinats curials i humanistes. Antonio Beccadelli el Panormita recorda la viltat del personatge, sempre prest a passar de les paraules a les obres, quan s'oferí al Magnànim per a viatjar a Castella i estrangular amb les seues mateixes mans el rei castellà Joan II, com a venjança per la mort de l'infant Enric arran de la batalla d'Olmedo. Heus ací el relat exemplar de l'humanista, en la traducció al romanç del canonge valencià Jordi de Centelles:

“Don Roger, comte de Palàtia [llatinització de Pallars],¹⁵⁶¹⁵ de gran linatge, strenu e de viril e forçada condició, hi prompte a les mans, entrà hon era lo senyor rey e dix-li: ‘Sacra magestat, si vós manau que ab mes mans mate lo rey de Johan de Castella, yo, per servir de vostra alteza, empenrré y gosaré fer-ho. E crech exirne ab votiva conclusió, e salvar a mi e los qui ab mi seran’. Al qual, lo just rey respòs que ni per Castella, ni per la senyoria de tota Spanya, ni per lo imperi del món, él permetria ni consellaria tan gran e detestable cas que li paria; que seria nafrar e ensutziar la glòria sua e ofenrrre a Déu volent tal manera de victòria”.¹⁵⁶¹⁶

Per a l'autor del *Curial*, aquest comte Roger de Pallars devia ser un ésser menyspreable: una antítesi del model de *curial* “temperat” i culte que oferia ell en la novel·la. El caràcter i la situació del seu fill i successor, Hug-Roger III de Pallars (1435-1508), darrer comte de Pallars Sobirà (1451-1491), no millorava en absolut la cosa. A la mort del pare, el 1451, hereu de grans deutes i d'un comtat embargat, s'hagué de refugiar al costat de l'oncle Arnau-Roger, a la cort de Nàpols (1452-1458), que el tutelà fins que fou major d'edat. En tornar a Catalunya, freqüentà la cort de Carles de Viana

---

¹⁵⁶¹⁴ Segons SOBREQÜÉS, Jaume – SAROBE, Ramon – RELLA, Ferran, *Hug-Roger III. Epistolari de guerra i exili del darrer comte de Pallars (1451-1500)*, Editorial Base, Barcelona, 2008, p. 24.

¹⁵⁶¹⁵ És interessant, en la traducció catalana, veure com el canonge valencià Centelles tracta de dissimular la identitat de Pallars: sense ometre el cognom, llatinitzat per l'humanista, però deixant el nom de Roger, que dóna a entendre a les clares, al lector catalanòfon, de qui s'està parlant.

¹⁵⁶¹⁶ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 162-163.

(1460), però sense exercir “cap paper important, ni militar ni polític”.¹⁵⁶¹⁷ Tanmateix, en esclatar la guerra civil, se l’elegí amb 26 anys conestable (1461) i capità general del Principat (1462), més pel seu rang nobiliari que per la seua experiència. Caigué presoner el 1465 i travessà per múltiples peripècies vitals, que el portaren a perdre definitivament el seu patrimoni feudal i a morir empresonat a Xàtiva.¹⁵⁶¹⁸

Hug-Roger III era encara un adolescent quan s’escrigué el *Curial*, i no es trobava a Nàpols; sí, en canvi, el seu progenitor, un comte i cap de la casa dels Pallars que no feia cap honor al prestigi que antany havia acumulat el seu llinatge. Als barons napolitans en general, i als lectors del *Curial* en particular, devia causar vergonya aliena la trista situació del “magnífich” Arnau-Roger IV de Pallars. I qui sap si els Cardona valencians de Nàpols –molt amics dels Guevara-D’Àvalos, opulents i guardonats com ells amb el Toisó d’or– farien sàtira dels seus “enemics” dient que no eren els Cardona els qui descendien dels *Madiona* (< *mihi donat*), sinó els Pallars; com el comte Arnau-Roger, que sempre duia la mà oberta per veure què li dóna el rei.

* * *

Quan Galceran de Madiona i Curial són adquirits pel propietari d’un hort que vol que li llauren, oculten els seus noms vertaders. Interrogats al respecte, “Curial respòs que era de Normandia e havia nom Johan; l’altre dix que era cathalà e havia nom **Berenguer**” (*CeG* III.38). Aquest sobrenom recorda el de dos personatges diferents, que podrien haver sigut –encara que no s’han de descartar hipòtesis alternatives– inspiradors del pseudònim. El primer és del temps històric de la ficció literària, el segle XIII, i el segon, d’un moment pròxim al temps d’escriptura, el segle XV. Es tracta de dos ambaixadors catalans a Tunis, és a dir, de dos col·legues de missió diplomàtica d’Asbert de Mediona –el “pare” de Galceran de Madiona– en terres africanes.

El *Berenguer* històric és el noble **Berenguer de Vilaragut** (1221-1298), vescomte de Subirats (Catalunya), i senyor d’Albaida, Alcaissia, Sollana i Trullars (València). Heroic capità de galeres de la Corona d’Aragó, en la conquesta de Sicília (1282-1284),¹⁵⁶¹⁹ saquejà després les costes de la Calàbria i la Pulla (el regne angeví de Nàpols), i arribà fins a Corfú. Allí vencé una guarnició francesa i s’emportà un gran

---

¹⁵⁶¹⁷ SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Els barons de Catalunya*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980; reed. a cura de Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ i Armand de FLUVIÀ ESCORSA, Base, Barcelona, 2011, p. 192.

¹⁵⁶¹⁸ Vegeu BUSQUETA, Joan – BOLÒS, Jordi (coords.), *Hug-Roger III, senyor en les muntanyes. Procés polític al darrer comte de Pallars, 1491*, Pagès editors – Consell Cultural de les Valls d’Àneu, Lleida-Esterri d’Àneu, 2002. Més detalls biogràfics, en el capítol II.2.5.

¹⁵⁶¹⁹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 2, p. 182 (cap. IV, 49).

botí, segons la crònica de Muntaner (1286).¹⁵⁶²⁰ Fou mestre portolà de dit regne (1285-1295) i senyor de Caltabellotta i Calamonaci, dos feus sículs que hagué d'abandonar a conseqüència del tractat d'Anagni (1295). Efectuà l'any 1294 una ambaixada a Tunis, en nom de Jaume II el Just, molt ben documentada per cronistes i per medievalistes.¹⁵⁶²¹ El rei d'Aragó ofería una garantia de no atacar el rei de Tunis, Abu-Hafs Úmar I (1284-1295), a canvi que els seus súbdits li pagaren un tribut, renunciaren al cors i alliberaren esclaus cristians retinguts. Després, participà en el setge d'Elx (1296)¹⁵⁶²² i morí l'any 1298 a la platja de Roma, en el transcurs d'una peregrinació, quan tenia 77 anys.¹⁵⁶²³ L'almirall Roger de Llúria, segons el relat de Muntaner, deia de Berenguer de Vilaragut que “molt és savi cavaller, e de bons tots fets.”¹⁵⁶²⁴ No hauríem de descartar, doncs, que sonara en la ment de l'autor aquest Berenguer històric, tan relacionat amb el rei de Tunis.

Un altre Berenguer més pròxim en el temps al moment d'escriptura de la novel·la fou el barceloní **Berenguer Ferrer**, resident durant anys a Tunis i “molt pràctich” en la llengua i la cultura locals, a més d'ambaixador eventual del rei de Tunis a la Corona d'Aragó. Fou un dels principals artífexs de les negociacions dels anys 1398-1403, que derivaren en la signatura d'un tractat de pau, lluita contra el cors, alliberament de captius cristians, i lliure comerç entre la Corona d'Aragó i el sultanat de Tunísia. Entre altres coses, Martí I l'Humà reclamava al rei de Tunis –i aquesta era una vella

---

¹⁵⁶²⁰ Caps. 107 i 109, en SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), ps. 763-765; ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 2, p. 296 (cap. V, 86); JERVIS-WHITE JERVIS, Henry, *History of the Island of Corfu and of the Republic of the Ionian Island*, Colburn & Co., Londres, 1852, p. 109; RUBIÓ LLUCH, Antoni, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409). Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1947; reed. facsímil, 2001, doc. 700, p. 725; FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Incidència del cors en les relacions catalanes amb l'Orient (segles XIII-XV), dins FERRER MALLOL, Maria-Teresa (ed.), *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana. Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona, novembre 2000)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2003, ps. 259-307.

¹⁵⁶²¹ MASIÀ i DE ROS, Àngels, *La Corona de Aragón y los estados del norte de África: política de Jaime II y Alfonso IV en Egipto, Ifríquia y Tremecén*, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, Barcelona, 1951, ps. 389-390; GIUNTA, Francesco, Sulle relazioni tra l'Aragona e Tunisi negli anni 1294-1295: la missione diplomatica di Berenguer de Vilaragut, dins *Studi in onore di Amintore Fanfani*, Milà, 1962, vol. 2, ps. 511-526; GIUNTA, Francesco, Sulla politica tunisina di Giacomo II, dins *Uomini e cose nel Medioevo mediterraneo*, G. Manfredi, Palerm, 1964, ps. 131-165; DUFOURCQ, Charles-Emmanuel, *L'Espagne catalane et le Maghreb aux XIIIe et XIVe siècles*, PUF, París, 1966, ps. 304-306; PÉQUIGNOT, Stéphane, “Au nom du roi”. *Pratique diplomatique et pouvoir durant le règne de Jacques II d'Aragon (1291-1327)*, Casa de Velázquez, Madrid, 2009, p. 169.

¹⁵⁶²² ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 501 (cap. V, 21).

¹⁵⁶²³ Biblioteca de la Real Academia de la Historia (Madrid), *Colección Luis Salazar y Castro*, D-46, f. 13; ZAFORTEZA MUSOLES, Diego, Violante de Vilaragut, reina de Mallorca, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana (segunda época)*, 689-691, Palma de Mallorca, juliol-desembre 1941 (vol. 28, anys 1939-1943), ps. 261-283 (p. 264).

¹⁵⁶²⁴ Cap. 107, en SOLDEVILA, F., *Les quatre...*, p. 764.

reclamació dels reis d'Aragó– un tribut anual de 3.000 dobles, xifra equiparable al tresor que Curial s'enduu del país en la ficció novel·lesca (2.000 dobles d'or en monedes, i una quantitat indeterminada de joies). En les negociacions d'aquell temps, per cada cristià demanava el rei de Tunis 50 dobles de redempció. El mateix Berenguer Ferrer fou cridat a intervenir, l'any 1414, en unes noves negociacions diplomàtiques entre Ferran I el d'Antequera i el rei de Tunis.¹⁵⁶²⁵ Tanmateix, desconeixem si, amb posterioritat a aquesta data continuaria exercint el paper d'interlocutor, o si l'autor o els lectors als quals anava destinat el *Curial* en tindrien notícia.

* * *

Quant al pseudònim que adopta Curial, “**Johan**” (*CeG* III.38), es podrien donar les més diverses explicacions, per tractar-se d'un nom de fonts molt corrent. En principi, no es documenta cap Joan històric vinculat a les relacions diplomàtiques o d'altra mena entre la Corona d'Aragó i el sultanat africà. L'escriptor ens recorda més avant que Curial, “lo qual Johan se feya apellar” (*CeG* III.42), compartia penalitats i aventures amb Berenguer. Quan ambdós es presenten al mercader català Jacme Perpunter, el primer revela la seua identitat, però Curial la continua mantenint en secret: “Respòs que Galceran de Madiona, fill d'En Asbert de Madiona, no obstant que ara ·s fes apellar Berenguer; e que l'altre catiu havia nom Johan e era normant” (*CeG* III.63). L'enamorada Camar, a punt de suïcidar-se proclama el seu amor per Curial declarant-se cristiana i canviant el seu nom pel de Joana: “christiana són e he nom Johana!” (*CeG* III.66). L'amor, en la literatura medieval, és procliu a aquests jocs d'osmosi onomàstica: com el de Flores i Blancaflor, o com la frase “Melibeo so” que pronuncia Calisto prostrat als peus de la seua Melibea.¹⁵⁶²⁶ Davant del rei de Tunis, Curial persisteix en el secret: “Lo rey se fêu venir lo catiu, e li demanà d'on era; respòs que de Normandia, e havia nom Johan” (*CeG* III.68). I, així mateix, davant de la Güelfa, al Montserrat: “E après que hageren cantat, la Güelfa apellà Curial, e demanà-li d'on era e com havia nom; respòs que de Normandia, e havia nom Johan. E parlava francès contínuament...” (*CeG* III.74). Potser el fet de fer-lo normand és una excusa perquè parle en francès.

---

¹⁵⁶²⁵ Vegeu FERRER MALLOL, Maria-Teresa, La defensa marítima catalana contra el cors barbaresc. La reacció després del saqueig de Barenys (1406), dins EADEM – MUTGÉ VIVES, Josefina – SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *La corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la baixa edat mitjana*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 2005, ps. 101-134 (ps. 103-106); SALICRÚ LLUCH, Roser, Cartes de captius cristians a les presons de Tunis del regnat de Ferran d'Antequera, dins *Miscel·lània de textos medievals*, 7, Barcelona, 1994, ps. 549-590 (ps. 586-587, doc. 4).

¹⁵⁶²⁶ Exemples que relaciona amb els del *Curial*, NAVARRO DURÁN, Rosa, Misterios de una extraña novela: *Curial e Güelfa*, dins *Clarín. Revista de nueva literatura*, any 16, núm. 96, Madrid, 2011, ps. 3-11 (ps. 7-8).

Jaume Torró i Lola Badia, tractant de la importància simbòlica que l'anònim atorga a Marc Evangelista i al seu lleó en relació amb la Güelfa, recorden que l'*Evangelí* d'aquest sant "comença parlant de sant Joan Baptista, el lleó que rugeix en el desert d'Isaïes: Curial adopta el nom de Joan quan és fet captiu."¹⁵⁶²⁷ Podria tenir el nom de *Joan* alguna connotació al·legòrica, en la línia general de quasi tota la toponomàstica de la novel·la, però podria ser simplement improvisat. Hem de veure que, segons que s'ha comprovat estadísticament, el nom de "Johan" s'aplicava a la Corona d'Aragó, de manera quasi sistemàtica, a la majoria d'esclaus innominats o conversos al cristianisme. A la Catalunya del segle XV, un de cada tres esclaus de sexe masculí adoptaven aquest nom de *Joan*. El de *Berenguer*, en canvi, era inaudit en aquest col·lectiu.¹⁵⁶²⁸

Giannozzo Manetti, amic d'Alfons el Magnànim i hoste durant alguns anys al palau d'Enyego d'Àvalos escrigué una breu biografia de Boccaccio. I potser donà a conèixer als lletraferits de la cort alfonsina el succint contingut de la làpida sepulcral de l'escriptor, localitzada a la basílica de San Giacomo de Certaldo: "*Hac sub mole iacent cineres atque ossa Johannis*". Podria tenir relació el nom de *Curial* amb l'obra mestra de Giovanni Boccaccio? Podria ser un caprici d'inspiració literària? Júlia Butinyà, Manuela Stocchi i Sònia Gros¹⁵⁶²⁹ opinen que sí: que el Giannotto de la novella d'Arrighetto Capece (*Decameron*, II,6) podria haver influït d'alguna manera en l'elecció del nom de Joan per l'anònim. Stocchi constata que els dos Joan "sono costretti ad allontanarsi dalla propria terra con altro nome, condividendo così un periodo di servitù; entrambi amano una donna vedova ritornata dalla casa d'origine; allo stesso modo affrontano l'ira di chi scopre la loro relazione amorosa."

Els paral·lelismes tenen algun interès, però no tant com el que presenten la història de Joan, l'hort i el presseguer del *Curial* amb la història de **Gianni**, l'hort tancat escenari d'amors i un altre presseguer (*Decameron* VII,1). En Boccaccio, es parla de buscar "a piè d'un pesco (...); va nell'orto, à pie del pesco grosso troverai unto bisunto

---

¹⁵⁶²⁷ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 56).

¹⁵⁶²⁸ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV: l'assegurança contra fugues*, Institució 'Milà i Fontanals' – CSIC, Barcelona, 1998, p. 155-163.

¹⁵⁶²⁹ BUTINYÀ, Júlia, Boccaccio y Dante en el *Curial y Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 7, UNED, Madrid, 1991, ps. 259-273 (p. 263); EADEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 49; STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316 (ps. 305-306); GROS LLADÓS, Sònia, "Aquella dolçor amarga". *La tradició amatòria clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015, ps. 195 i ss.

(...). Federigo (...) se n'andò nell'orto e a piè del pesco grosso trovati i due caponi e 'l vino e l'uova..." En el *Curial*, el picaresca botí gastronòmic es transforma en tresor providencial: "en l'angle de l'ort, davant lo presseguer major, mon pare (...) tenia soterrat tot lo seu thesor; e trobàràs en la paret tres ralles d'almàguena" (*CeG* III.57). Hi coincideixen, a més del nom Gianni / Joan, l'hort clos, el "presseguer major" o "pesco grosso", i un "unto bisunto" que l'anònim tradueix en català de València com "almà[n]guena".¹⁵⁶³⁰ Els lectors de la novel·la cavalleresca, habituats com l'autor a gaudir de l'enginy narratiu de les *novelle* de Boccaccio, trobarien una fàcil relació onomàstica entre el Joan de *Curial* i el Gianni del *Decameron*. Pel que fa al préssec, es tracta d'una fruita amb connotacions eròtiques, una metàfora del sexe de la dona, tal com apareix en Eiximenis, sant Vicent Ferrer, Bernat Metge, el mateix Boccaccio, etc.¹⁵⁶³¹

El rei de Tunis

El cavaller Joanot Martorell, autor del *Tirant lo Blanc* (València, 1460-1464), és senyor de moros vassalls a la Marina (regne de València). Escriu per a cavallers i dames valencians, habituats a conviure amb musulmans, i aporta detalls d'indumentària, costums i hàbits culinaris del col·lectiu moresc valencià, transportats a un escenari de ficció oriental.¹⁵⁶³² L'anònim del *Curial*, per contra, sembla familiaritzat amb el paisatge d'alqueries, hortes i séquies dels voltants de València, on segurament havia viscut molts anys –si fem cas d'indicadors lexicogràfics–, però no sembla haver viscut amb els "moros de la terra", com els valencians els denominaven. La seua visió de la cultura islàmica és menys quotidiana. És més distant, més tòpica i exòtica. Incideix en aspectes com la fama de luxuriosos dels musulmans nord-africans o la tirania dels sultans de terra d'Islam, i l'onomàstica que maneja no té correspondència amb la representació ortogràfica de noms de musulmans valencians usual en textos catalans.

Entenent aquesta distància, es comprén que la Tunísia del *Curial* siga una recreació mental de les "alqueries" dels voltants de València;¹⁵⁶³³ una València que

---

¹⁵⁶³⁰ Més detalls, en el capítol II.1.5, on es tracta de l'obra de Boccaccio.

¹⁵⁶³¹ Detalls i exemples d'aquesta connotació, en trobareu en el capítol II.1.2 (interferències lingüístiques del castellà).

¹⁵⁶³² RUBIERA MATA, María Jesús, *Tirant lo Blanc* i els moros, dins *L'Aiguadolç*, 12-13, Dénia, 1990, ps. 33-40 (p. 36).

¹⁵⁶³³ Sobre la geografia i el paisatge de la novel·la, s'ha tractat amb deteniment en el capítol II.2.1.

sembla llunyana en el temps, però no en el record ni en el lèxic. L'escenari no conté gaires descripcions, com tampoc no les conté la resta de l'obra, per haver sigut concebut més com un espai exòtic de redempció per al cavaller, que com un país islàmic real, conegut i visitat per l'escriptor. Aquest, com els contemporanis, sap que els tunisencs, els granadins i altres pobles àrabs encunyen monedes d'or dites *dobles*, i altres detalls que oscil·len entre l'anècdota i el tòpic. Però sembla bastant evident que no ha visitat mai Tunísia ni ha conviscut amb els “moros”, a diferència de Martorell.

La caracterització que fa d'un anònim i tipificat “rey de Túniç” és la d'un marit que té “mil mullers”, tot un harem (*CeG* III.45); un “home molt luxuriós e, com sabia alguna donzella que bella fos, tantost la volia” (*CeG* III.47). No és pròpiament un rei, en el sentit cristià de l'expressió –la personificació de la justícia en la terra, imatge i espill de la justícia celest–, sinó un tirà, algú que sols atén al seu propi bé.¹⁵⁶³⁴ Els seus súbdits, conscients de la seua tirania inflexible, procuren “no encórrer la ira del rey, que nulls temps ha fi” (*CeG* III.48). L'autor coneix el costum dels musulmans de les àrees rurals, de visitar el mercat de la medina i la mesquita aljama cada divendres per a l'oració col·lectiva: “Durant aquest temps, los catius anaven, los divendres, a Túniç, e cercàvan amistats” (*CeG* III.63). El rei té el seu palau en aquesta ciutat, en la qual té casa també Faraig Avdilbar, el pare de Camar, luxuriós també, que sol anar i tornar al seu hort periurbà. El tractament dels musulmans, especialment dels homes, no té res a veure amb la *maurofilia* de la novel·la morisca castellana del segle XVI. Durant l'estada a Tunis, Galceran de Madiona i Curial hauran d'assistir a mostres d'injustícia, tirania, violència, lascívia...¹⁵⁶³⁵ No es tracta en absolut d'un espai idealitzat o paradisiac.

El menyspreu que l'anònim del *Curial* comparteix amb els lectors per aquells “moros” infidels es manifesta en una successió de tòpics que van des de la manca de vi fins a la poligàmia.¹⁵⁶³⁶ Els tunisencs són impius i iracunds, i lascius. A més a més – com observa l'arabista Francisco Franco –, la professió de castedat que fa Camar per a evitar ser lliurada en matrimoni al rei es un despropòsit discordant amb la religió

---

¹⁵⁶³⁴ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 670: “Segons Aristòtil, reportat per Eiximenis, la diferència entre un bon rei i un tirà, ‘sí és car lo rei tostemp atén lo bé e al bé de la comunitat, mas lo tirà tostemp atén al bé propi.’” La citació és d'EIXIMENIS, Francesc, *Dotzè del Crestià I*, ed. a cura de Xavier RENEDO, Diputació de Girona – Universitat de Girona, Girona, 2006, p. 602, ls. 23-24.

¹⁵⁶³⁵ ESCUDERO MARTÍNEZ, Carmen, Las formas literarias de *Curial e Güelfa*, dins *Estudios románicos*, 4, Múrcia, 1989, ps. 319-324 (p. 322).

¹⁵⁶³⁶ FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (p. 295).

islàmica. En l'islam no existeix el vot de castedat ni hi ha monges. La “conversió” de Camar just abans de suïcidar-se, a més d'una provocació teològica per als cristians, constituïa per als musulmans un “grave delito de apostasía, que el derecho musulmán *mâlikí* suele castigar con la muerte.”¹⁵⁶³⁷ Bernat Metge, en *Lo somni*, ja advertia – seguint amb els tòpics corrents a la Corona d'Aragó– que “la sua doctrina [la musulmana] és favorable e disposta” al pecat de luxúria, per tal com el mateix llibre sagrat, l'Alcorà, promet als homes un paradís amb “moltes punçelles, ab les quals los moros de Déu jauran.”¹⁵⁶³⁸ Aquestes creences eren objecte de blasme per part dels cristians.

Quant al tòpic de la tirania i la crueltat dels sobirans musulmans, capaços de decapitar o de lliurar als lleons aquell que gosara contradir-los, no mancaven exemples reals que contribuïen a ratificar-lo. Per exemple, quan el jove Berenguer Mercader visità l'Alhambra de Granada per primera vegada en qualitat d'ambaixador, el 1418, anava acompanyat d'un missatger del sultà, que portava la resposta d'Alfons el Magnànim a una proposta de tractat. Al rei nazarí no li agradà gens la relació del missatger. I, segons el que havia sabut Mercader –quan ja se'n tornava per Jaén a València–, “tantost que fuy partit, lo consell del rey ordonà que lo missatger fos pres. E axí fou fet de continent, e an-lo mes en una ciga [= sitja] davall terra, e tots sos béns e la roba de casa an confiscat al rey, e han llançat la muller e sos fills de la Alfambra.”¹⁵⁶³⁹

L'arribada de caravanes transsaharianes a Tunis carregades amb or centroafricà, feia que els sultans d'aquest i d'altres territoris del Magrib pogueren encunyar magnífiques peces numismàtiques d'or: les “dobles” que s'enduu Curial. Quan Alfons el Magnànim, l'any 1423, envià un missatger seu a cal rei de Tunis, el negociador havia de tractar amb aquest de possibles concessions de crèdit a la Corona d'Aragó, “car dels pus rics prínceps és del món”.¹⁵⁶⁴⁰ L'any 1438, quan els dos monarques comencen a negociar l'alliberament simultani de milers de captius musulmans i cristians, Alfons exigeix al rei de Tunis que deposite a Palerm una fiança de 100.000 dobles d'or com a

---

¹⁵⁶³⁷ Ibídem, p. 299.

¹⁵⁶³⁸ METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006, ps. 157-158.

¹⁵⁶³⁹ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, La Corona de Aragón y Granada de 1350 a 1458 (continuación), dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 4, núm. 30, abril-juny 1908, ps. 342-375; reed. dins GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada. Historia de la relaciones entre ambos reinos*, Tipogr. de la Casa de la Caridad, Barcelona, 1908, p. 371.

¹⁵⁶⁴⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.691, f. 137r, Nàpols, 15 de setembre del 1423. Citat per RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 156, n. 11.

garantia de l'acompliment de la redempció massiva.¹⁵⁶⁴¹ L'anònim del *Curial* afig a aquesta fama, la de ser el monarca africà posseïdor d'una immensa riquesa pecuniària, un signe inaudit de –diguem-ne– distinció monàrquica i riquesa cultural, com és una biblioteca humanística, de textos clàssics traduïts a l'àrab, que eren prestats a amics i cortesans pel rei de Tunis.¹⁵⁶⁴² Un d'aquells còdexs palatins era l'*Eneida* de Virgili, que l'esclau Joan-Curial ajudava a llegir i interpretar correctament a la seua alumna Camar: “l'*Eneydos* de Virgili –lo qual ella en lengua materna tenia, ben glosat e moralizat, car son pare lo havia haüt del rey–, e molts altres llibres” (*CeG* III.43). Aquesta biblioteca reial, amb clàssics accessibles a cavallers estudiosos però ignorants de la gramàtica, no és sinó un mirall literari i idealitzat de la “llibreria” alfonsina de Nàpols. És com quan parla, referint-se al sultanat hàfsida, de “tots quants cavallers ha en aquest regne”: trasllada a una realitat africana i islàmica esquemes mentals europeus.

L'elecció de Tunis i el seu exòtic monarca –que solia regalar lleons al rei de Nàpols– per a introduir-los en el *Curial*, té molt a veure també amb les relacions diplomàtiques de la Corona d'Aragó amb aquest país durant el regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458). Coincidí aquest regnat amb el de dos sultans de la dinastia Hàfsida, Abú Faris al-‘Aziz II al Mutawàkkil (1394-1434) i **Abú ‘Umar ‘Uthman** (1435-1488),¹⁵⁶⁴³ que dominaven les actuals Tunísia i Argèlia nord-oriental, i la costa de la Tripolitània (a la moderna Líbia). Durant el període de govern d'aquests dos sobirans, el regne hàfsida de Tunis assolí el seu major esplendor; especialment, en temps del segon, que apareix en fonts cancelleresques com *Octumén*¹⁵⁶⁴⁴ o *Octhuné[n]*,¹⁵⁶⁴⁵ que és el que mantingué una relació més directa amb el Magnànim. Tanmateix, no hi ha cap indici en la novel·la cavalleresca –ni tan sols onomàstic– que permeta relacionar els personatges àrabs de l'obra amb altres que residiren o tingueren responsabilitats de govern en dit estat. No ocorre el mateix amb els europeus de la ficció (Galceran de Madiona, Andrea de Nigro, Jacme Perpunter, *don Enric*...), que sí que es

---

¹⁵⁶⁴¹ VERLINDEN, Charles, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, Rijksuniversiteit te Gent, Gant, 1977, vol. 2, ps. 260-263.

¹⁵⁶⁴² Idea que crida l'atenció d'ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l'escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276 (p. 266). L'autor “vol mostrar-nos la circulació de volums entre els membres de la casa reial de Tunis i un seu funcionari, el pare de Càmar.”

¹⁵⁶⁴³ Entre l'un i l'altre, regnà breument (1434-1435) un nebot d'Abú Faris, Muley Abú Abdal·là, que morí al poc de temps d'haver sigut entronitzat.

¹⁵⁶⁴⁴ CERONE, Francesco, La política orientale di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 27, Nàpols, 1902 (ps. 2-93, 384-456, 555-634, 774-852) i 28, 1903 (ps. 154-212); separata, Tipogr. de Luigi Pierro e figlio, Nàpols, 1903, p. 128.

¹⁵⁶⁴⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, fs. 113v-114v, s. ll., s. d. [agost del 1446].

relacionen amb personatges històrics dels segles XIII-XV coneixedors del país nord-africà.

Quant a les relacions diplomàtiques del temps de la novel·la, val a dir que estigueren facilitades per interessos polítics i mercantils, però dificultades per la incidència negativa del cors. L'any 1424, un estol catalanosicilià, comandat pels infants Frederic de Luna i Pere de Trastàmara (germà menut del Magnànim), atacà l'arxipèlag tunisenc dels Quèrquens per a forçar l'intercanvi de 3.000 presoners catalans i sicilians amb els pirates del sultanat hàfsida. Sembla que l'ambaixada d'un Berenguer Bianya a Tunis el 1425, estava relacionada amb aquestes gestions. El 1429, l'illa de Malta, associada a la Corona d'Aragó, fou atacada per súbdits del rei Abú Faris. Les relacions diplomàtiques no frenaven les contínues incursions piràtiques contra Sicília, que justificaren el colp d'efecte cavalleresc d'Alfons V d'Aragó: la sonada campanya de l'illa de Gerba, amb desafiament inclòs al rei de Tunis i crònica humanística (1432), i la menys coneguda campanya contra Líbia i Mahdiya (1433).¹⁵⁶⁴⁶

S'interromperen llavors els contactes, fins que fou entronitzat un rei obert al diàleg, Abú 'Umar 'Uthman, que desitjava regenerar el país i millorar-lo. Amb ell, a partir del 1436 (ambaixada del tresorer general, el valencià Mateu Pujades¹⁵⁶⁴⁷) s'enceta un període de bones relacions comercials amb la Corona d'Aragó. L'interès econòmic portà el rei de Tunis a buscar l'amistat personal amb Alfons el Magnànim; en un segon plànol, com sempre, l'intercanvi de captius musulmans per cristians.¹⁵⁶⁴⁸ A tal efecte, li envià a Càpua un regal de cavalls i de tres lleons, acompanyat per un ambaixador de nom "emir Mendoza" o "signor Mendoza" (juliol del 1438) i per un torsimany dit "Faquinet", que actuà d'interlocutor pels anys 1438-1443. Els animals foren confiats a un domador i custodi, Petruzzo da Catania, i l'ambaixador tunisenc romangué a la cort de Gaeta fins al mes de setembre amb tota la seua família, a despeses pagades. En

---

¹⁵⁶⁴⁶ Aquestes dades, com les que vénen a continuació, es troben molt més detallades en CERONE, F., *La politica orientale di Alfonso...*, *op. cit.*; ÍDEM, *Alfonso il Magnanimo ed Abu 'Omar Othmân. Trattative e negoziati tra il Regno di Sicilia di qua e di là dal Faro ed il Regno di Tunisi (1432-1457)*; separata d'*Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, Tipogr. Giannotta, Catània, 1912; DUFOURCQ, Charles-Emmanuel, *La continuité des activités catalano-aragonaises dans les états musulmans méditerranéens d'Alphonse le Magnanime à Ferdinand le Catholique*, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973)*, sul tema '*La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)*', vol. 2. *Comunicazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 199-224 (ps. 207-208); OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 208; RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, ps. 330-331.

¹⁵⁶⁴⁷ Si no es tracta ja del fill homònim, resident a Sicília, que pel 1438 viatja a Tunis a alliberar captius. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.650, fs. 22r-23r, Gaeta, 9 de desembre del 1438.

¹⁵⁶⁴⁸ VERLINDEN, C., *L'esclavage dans l'Europe...*, vol. 2, ps. 260-263.

desembre del 1438, l'ambaixador de Tunis “Cadàhim Benseytht” es presentava al castell de Gaeta amb un present de cavalls, lleons, lleopards i altres coses.¹⁵⁶⁴⁹ L'1 de desembre, el rei Alfons havia enviat un ambaixador seu a Tunis: el benedictí Giuliano Mayale, frare de San Martino delle Scale (Sicília), expert en la redempció de captius.¹⁵⁶⁵⁰ El sobirà africà expressà la seua satisfacció per l'arribada d'un ambaixador no excessivament car de mantenir, a diferència dels seus: “laudato, uno solo, senza moglie nè figli (...), il frate de la fe, cristiano e eremita desviato del mondo...”¹⁵⁶⁵¹

El frare arribà a primeries del 1439 i romangué a Tunis fins a maig del 1443, quan fou reemplaçat pel napolità Antonio Dentice. Mentrestant, mantingué correspondència epistolar amb el virrei de Sicília, Llop Ximenes d'Urrea. El 1441, el genovés Giuliano Cibo fou enviat com emissari del rei de Tunis al rei d'Aragó. En maig del 1442, arribà al campament del rei d'Aragó una nova ambaixada tunisenca, la d'*as-sayyîd* Ibràhim ben 'Alí(?), *Cidi Abraham Bellolij*, amb un regal de dos cavalls. Ell i els seus familiars romangueren al costat d'Alfons V d'Aragó quan aquest obtingué el triomf davant Renat I d'Anjou, i l'acompanyaren en la cerimònia d'entrada triomfal a Nàpols (26 de febrer del 1443). Després d'aquesta data, s'hagueren de superar entre ambdós regnes unes noves incidències piràtiques, que portaren a Tunis l'escrivà de ració Bernat Llopis, valencià. En octubre-desembre del 1443, tanmateix, es trobava de nou a Castel Nuovo un altre ambaixador tunisenc.¹⁵⁶⁵² Aquest ja venia a negociar un tractat d'amistat i ajuda mútua, de caràcter durador, que seria fixat per escrit el 12 de febrer del 1444. En nom del rei de Tunis, signà el document el cavaller genovés Biagio (*Blasio*) Cibo, que era mercenari al servei del rei africà o alcaid de la milícia hàfsida.

Per a confirmar el tractat, i en companyia de frare Giuliano, viatjà a l'altra riba de la mar el cavaller català –amb interessos a Sicília– Lluís Gras, uixer d'armes de la cort (“uxer nostre”). Les instruccions de l'ambaixada foren dictades a Nàpols el 5 de març del 1444.¹⁵⁶⁵³ Els ambaixadors s'emportaren amb ells el torsimany mallorquí Miquel

---

¹⁵⁶⁴⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.650, fs. 22-23v, Gaeta, 9-13 de desembre del 1438.

¹⁵⁶⁵⁰ DI MEGLIO, Rosalba, Giuliano Mayali (Mayale), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 72, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2008; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giuliano-mayali_Dizionario-Biografico/>

¹⁵⁶⁵¹ Citat per CERONE, F., *La politica orientale di Alfonso...*, p. 127.

¹⁵⁶⁵² El 6 de novembre, segons MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona*, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 51, el rei pagà 36 ducats d'or venecians a l'ambaixador perquè rescatara un captiu cristià.

¹⁵⁶⁵³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, fs. 41v-43v, Castell Nou de Nàpols, 5 de març del 1444.

Rovira, àlies “Desde”.¹⁵⁶⁵⁴ A l’any següent, es desplaçà dues vegades de Nàpols a Tunis l’escrivà de tresoreria Bernat Vaquer,¹⁵⁶⁵⁵ que havia de negociar (1445-1446) l’alliberament d’uns captius musulmans retinguts pel marquès de Geraci, Guillem-Ramon de Montcada.¹⁵⁶⁵⁶ Els anys 1446 i 1450, les visites foren a la inversa, de sengles ambaixadors tunisencs. En la primavera del 1446, visità la cort un emissari dit “Mahomet” (Muhàmmad); en agost, Biagio Cibo.¹⁵⁶⁵⁷ Com afirma Claude Carrère, “on trouve de nombreux commerçants catalans établis a Tunis (...). De 1439 à 1447 la paix règne entre Tunis i les états aragonais. Aussi ne rencontre-t-on aucune interruption, aucun coup, dans le trafic entre les deux pays.”¹⁵⁶⁵⁸ El lloctinent de gran camarlenc de Nàpols, Enyego d’Àvalos, que des del 1443 controlava els drets de duanes i altres impostos mercantils al cap de la Camera della Sommaria, n’estaria molt satisfet, ja que la riquesa que generava el comerç amb Tunis omplia les arque reials. A més a més, les dobles tunisenques, d’un or pur i refinat, fornien les seques del regne napolità del metall preciós imprescindible per a l’emissió monetària de ducats d’or. Tot aquest panorama s’alteraria amb la crisi del 1447-1450, que donava llibertat a l’autor de *Curial e Güelfa* per a retratar en el llibre III el rei de Tunis com un malèvol tirà.

Tot semblava anar bé, doncs, fins que es produïren nous incidents el 1447 i l’atractiu espai mercantil de Tunis es tornà a tancar temporalment per als mercaders catalans en benefici dels genovesos, que s’acabaven de desavassallar del rei d’Aragó amb ajuda francesa, a la fi de gener del 1447. Aquestes circumstàncies històriques dels anys 1447-1450, coincidents amb el moment de redacció, expliquen algunes coses del *Curial*: la concurrència entre els deshonestos comerciants genovesos, com Andria de Nigro, i els honrats catalans, com Jacme Perpunter, i el tractament negatiu que rep la figura del tirà tunisenc. Sols a partir del 1450 es refaria la relació. Pels anys 1450-1456, Bernat Llopis tornà a visitar Tunis en distintes ocasions, segurament acompanyat per un

¹⁵⁶⁵⁴ SALICRÚ, Roser, Intérpretes y diplomáticos. Mudéjares mediadores y representantes de los poderes cristianos en la Corona de Aragón, dins ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana (ed.), *Biografías mudéjares, o La experiencia de ser minoría: biografías islámicas en la España cristiana*, CSIC, Madrid, 2008, ps. 471-497 (p. 487, n. 65).

¹⁵⁶⁵⁵ En el vaixell “Lafurca” del patró Nardo Longo de Messina. Vegeu MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesoro de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al ‘itinerario’ del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31 (ps. 26-27).

¹⁵⁶⁵⁶ Que havien sigut capturats quan viatjaven en una nau d’Antonio de Sollonia. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2-652, fs. 149v-153r.

¹⁵⁶⁵⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 113v-114v, s. d. [agost del 1446], s. II. Era tradicional, des del segle XIV, la participació de genovesos en ambaixades del rei de Tunis a països cristians.

¹⁵⁶⁵⁸ CARRÈRE, Claude, Le droit d’ancrage et le mouvement du port de Barcelone au milieu du XVe siècle, dins *Estudis d’Història Moderna*, 3, Barcelona, 1953, ps. 67-156 (p. 143).

torsimany castellà, Manuel de Atienza, que es documenta pels anys 1449-1458. Segons un escrit de cancelleria, Atienza actuava d'interlocutor “*inter nos et affricos sive serracenos quoscumque, ex quo vos linguam affricam habetis quasi maternam.*”¹⁵⁶⁵⁹ Entremig d'aquestes visites, hi hagué una ambaixada de fra Mayale i Mateu Pujades fill (resident a Sicília), entre el 1451 i el 1452. Reemplaçà Llopis, a partir del 1456, Biagio Cibo. El 1457, el rei musulmà envià un altre lleó, que el rei manà noliejar a València, perquè s'ocupara d'ell el “lleoner” del Palau del Real”, Jaume Rialbes.¹⁵⁶⁶⁰

S'estava executant aleshores l'Arc de Triomf del Castell Nou de Nàpols, projectat l'any 1449, però realitzat en dues fases successives: 1453-1459 i 1465-1474.¹⁵⁶⁶¹ En el nínxol esquerre col·lateral al fris central, el del carro triomfal del rei Alfons (desfilada de febrer del 1443), apareix representant, entre altres dignataris, l'ambaixador tunisenc *as-sayyîd* Ibràhim, amb barba i amb un vistós turbant al cap. Els artista volgué plasmar aquest toc d'exotisme oriental en marbre blanc *alla romana* a imitació dels frisos commemoratius de les victòries dels antics emperadors, on apareixien personatges orientals aliats de Roma, participant de les victòries d'aquesta.¹⁵⁶⁶² Ara bé, com el prototipus de rei-tirà musulmà que representa el rei de Tunis del *Curial*, el musulmà del relleu de marbre no pretén oferir un retrat especial, sinó també la figura estereotipada d'un magnat nord-africà, en un context híbrid: entre clàssic i medieval.

Comptat i debatut, el que s'observa en el *Curial* és un Tunis que autor i lectors senten relativament pròxim, encara que l'imaginem a base de tòpics: falta de vi, esclaus, corrals amb lleons, infidels cruels i luxuriosos, tresors ocults, etc. Tenen notícia que hi concorren mercaders rivals, genovesos i catalans. Per les informacions que reben de visitants del país, saben que el paisatge periurbà de la capital s'assembla molt al de l'horta –també islàmica, en origen– de València: “Tenia aquest cavaller en les ortes, luny de Túniz mijja legua, una casa (...) blanca com una coloma, ab un ort molt gran e bell e ben plantat de molts arbres” (*CeG* III.38); “anaren per moltes alqueries e cases de les ortes” (*CeG* III.40). Devien lamentar, en fi, els cortesans de Nàpols als quals anava

---

¹⁵⁶⁵⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 3.301, f. 139r/v, Nàpols, 18 de març del 1457. Citat ibídem.

¹⁵⁶⁶⁰ Personatge que apareix en altres documents com a “guardià dels lleons” del palau valencià des del 1431. Vegeu BORJA CORTIJO, Helios, Animals exòtics al Palau Reial de València, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 78-1, Castelló de la Plana, 2002, ps. 73-78.

¹⁵⁶⁶¹ AMIRANTE, Francesca, L'arco di Alfonso, dins MAGLIO, Luigi (ed.), *Castel Nuovo*, Istituto italiano dei Castelli-ONLUS, Sezione Campania (“Architettura fortificata in Campania”, quad. 2), Nàpols, 2009, ps. 14-17.

¹⁵⁶⁶² Vegeu IACONO, Antonietta, Il trionfo di Alfonso d'Aragona tra memoria classica e propaganda di corte, dins *Rassegna storica salernitana*, 26-1, Salern, juny 2009, ps. 11-58 (p. 46); AMIRANTE, Francesca, L'arco di Alfonso, dins MAGLIO, Luigi (ed.), *Castel Nuovo*, Istituto italiano dei Castelli-ONLUS, Sezione Campania (“Architettura fortificata in Campania”, quad. 2), Nàpols, 2009, ps. 14-17.

adreçat segurament el *Curial*, que el 1447 s'haja produït la ruptura d'unes relacions comercials i d'amistat entre la Corona d'Aragó i el sultanat dels Hàfsides que eren molt beneficioses; raó per la qual l'escriptor no mostra pietat a l'hora de retratar el rei de Tunis com un tirà iracund i un mal governant. Per si de cas, evita els noms propis i, posat a triar-ne alguns per als personatges que interactuen més sovint amb Curial –com seguidament es veurà–, s'inclina per noms de reis i de grans visirs de Granada, on tampoc no mancaven exemples de tirania, crueltat i homicidis.

Faraig Avdilbar, Avdal·la, Junes i Fàtima

Que el *Curial* és un calaix de sorpreses onomàstiques, ho demostra l'esment de personatges àrabs, de nom en català, però amb ortografia castellana.¹⁵⁶⁶³ L'anònim els situa a Tunis, però són noms de personatges històrics del sultanat nazarí de Granada, que visqueren a mitjan segle XV i que es relacionaren amb el rei d'Aragó. Les coincidències obliguen, doncs, a repassar succintament les relacions de Granada amb la Corona d'Aragó en temps d'Alfons V el Magnànim, a partir dels detallats estudis realitzats, entre altres recercadors, per la historiadora Roser Salicrú. Tot això, emperò, sense descurar tampoc les relacions diplomàtiques de Nàpols amb Tunis.

Curial i Galceran de Madiona han sigut portats a Tunis per un mercader d'esclaus, que els tindrà captius llaurant-li un hort periurbà, situat en “les hortès” que envolten la capital del sultanat, on té cort el rei. Allí conviuran ambdós captius, amb els pseudònims de Joan i Berenguer, amb l'abandonada muller del comprador, **Fàtima**, i amb la filla donzella del matrimoni, Camar. En principi no se'ns informa del nom del comprador, sinó del fet que era “un cavaller de Túniç molt rich e molt avar, jove emperò” (*CeG* III.37). Cavaller i avar, d'entrada, ja són termes antitètics, i formen part d'una caracterització negativa del personatge, “qui Faraig havia nom” (*CeG* III.38). Ens informa l'autor que, a banda de posseir l'hort on residien la muller i la filla, solia freqüentar la cort reial i tenia una altra casa a la ciutat de Tunis, “e altres mullers, e ab aquelles, e altres encara que cercava, axí com aquell qui era molt luxuriós e viciós d'aquell pecat, e en ell molt enfangat e ensutzat; e axí vivia” (*CeG* III.42). I com sol fer amb altres individus de la seua ficció, ajorna alguns capítols la seua cognominació com “**Faraig Avdilbar**”, que solament aplica quan el personatge és troba a punt de ser decapitat per disposició d'un tirànic rei de Tunis (*CeG* III.49). Tenint en compte els

---

¹⁵⁶⁶³ Com s'ha explicat en el capítol II.1.2.

càstigs que reben el senyor de Monbrú (Armagnac) o els del Chastell (Du Chastel), enemics del rei d'Aragó i de Borgonya, ¿estariem assistint en aquest llibre III a la decapitació simbòlica d'algun altre enemic de la Corona d'Aragó...?

Abans de respondre a aquest interrogant, caldria estudiar conjuntament aquest antropònim amb el d'altres personatges africans del llibre III del *Curial*. Per exemple, un germà de Faraig Avdilbar que s'anomena **Avdal·la**. Ens assabentem del seu nom perquè el rei de Tunis “féu venir un germà de Faraig Audilbar e dix-li: –Audal·là...” (CeG III.49). La intervenció d'aquest és relativament secundària, com a interlocutor de la família amb el rei i com a oncle protector de la seua neboda òrfena, Camar.¹⁵⁶⁶⁴ El mateix es pot dir de **Junes / Júnez**, oncle matern de la donzella, germà de Fàtima: “E tantost [el rei] tramés per Junes, un cavaller molt notable, germà de la mare de Càmar...” (CeG III.49). En nou ocasions escriu *Junes*, però en una, *Júnez*.

* * *

Començant per Farig Avdilbar, toca dir que el significat en àrab de Faraig (*Faraj*) és ‘solaç, consolació, alegria, alleujament’; el d'Avdilbar (< ‘*Abd al-Barr*’) és ‘el serf del Benigne’, en referència al 80é dels 99 noms sublims d'Al·là.¹⁵⁶⁶⁵ L'adaptació de l'antropònim no presenta problemes per als traductors de la novel·la a altres idiomes: *Fárax Abdilbar* o *Faraje Audilbar* en castellà; *Faraj Abdelbar* en francès; *Faraj Abdilbar* en italià i en anglès; *Faraig Abdilbar*, en portugués, conservant el dígraf *-ig* de l'original català... Els traductors solen optar per recuperar la *-b-* original del nom àrab, en substitució de la *-u/v-* característica l'ortografia castellana del segle XV (en *alva*, *yerva*, *barva*, etc.), que representava la tendència a pronunciar de manera fricativa una *b*. Aquesta, en àrab i en català, conservava la realització oclusiva.¹⁵⁶⁶⁶

És fàcil comprovar que *Faraig* (/farádj/, amb accentuació oxítona en la pronúncia dialectal andalusina), plasmat amb aquesta representació ortogràfica en català,¹⁵⁶⁶⁷ era un nom propi masculí habitual a la Corona d'Aragó. Era molt present en la toponímia del regne de València (amb tres *Benifaraig* –*Banû Faraj*, ‘els fills de Faraig’– a l'Horta, la Ribera i la Vall d'Albaida, respectivament) i en l'antroponímia dels musulmans i

---

¹⁵⁶⁶⁴ Del nom de Camar, que té implicacions simbòliques de major complexitat, es tractarà per separat més avall.

¹⁵⁶⁶⁵ FRANCO SÁNCHEZ, F., Lo musulmán y lo árabe..., ps. 309-310.

¹⁵⁶⁶⁶ Com expliquen COS, Francisco Javier de – RUIZ, Francisco, *Teoría y práctica de fonética y fonología diacrónicas del español*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 2003, p. 148.

¹⁵⁶⁶⁷ Vegeu LABARTA, Ana, *La onomástica de los moriscos valencianos*, CSIC, Madrid, 1987, p. 89.

moriscos valencians dels segles XIII al XVII.¹⁵⁶⁶⁸ També era corrent a la resta del món islàmic, especialment al Magrib i al-Àndalus, segons Franco. En relació amb la cort d'Alfons el Magnànim, es documenta un Faraig “lo Lancero”, que en vespres d'embarcar-se aquest per segona vegada cap a Itàlia (gener del 1431), desembarcà a València, com a integrant d'una ambaixada del sultà nazarí de Granada, Muhàmmad IX. Faraig obtingué del batle general Joan Mercader salconduit per a visitar uns parents d'Aragó, abans d'arribar a Lleida, on el rei tenia cort aleshores.¹⁵⁶⁶⁹

A la Granada del segle XIV visqué un noble molt important i poderós, anomenat Ibn Fàraj ibn ‘Abd al-Barr, una cosa com el *Faraig [ibn] Avdilbar de Curial e Güelfa* (segons la interpretació del nom que fa Francisco Franco), que esdevingué gran visir del rei, l'any 1333. Aquest xeic¹⁵⁶⁷⁰ donà origen a una dinastia de visirs o primers ministres, que governaren Granada –amb múltiples trastorns i crisis polítiques pel mig– fins al 1483, quan el gran visir del rei Boabdil, *Abû-l-Hajjâj Yûsuf ibn ‘Abd al-Barr*, darrer representant de la nissaga, morí en la batalla de Lucena.¹⁵⁶⁷¹ En temps del *Curial*, el gran visir d'aquesta família, amb grans poders a nivell intern i amb responsabilitat sobre la política exterior del sultanat, era **Ibràhim ibn Abd al-Barr** (*Ibrahim ibn ‘Abd al-Barr*, + post 1455),¹⁵⁶⁷² que els castellans coneixien –com l'autor del *Curial*– pel nom d'*Audilbar* o, més pròpiament transcrit, *Avdilbar*. En els escrits catalans de la cancelleria reial de Nàpols i de la batlia general de València –des d'on es feia un seguiment especial de les relacions diplomàtiques amb Granada–, apareix ortografiat com *Abdulbar*. La historiadora Rachel Arié constata que “todavía en el siglo XV, algunos cortesanos nasrîes, los *Banû ‘Abd al-Barr*, representantes de la más rancia nobleza granadina, se vanagloriaban de su origen árabe.”¹⁵⁶⁷³ Després de la conquesta

---

¹⁵⁶⁶⁸ LABARTA, Ana, *La onomástica de los moriscos valencianos*, CSIC, Madrid, 1987, p. 192. Com a llinatge, era bastant corrent a la Safor i la Marina del segle XV.

¹⁵⁶⁶⁹ SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó (1410-1485)*, Institució ‘Milà i Fontanals’-CSIC, Barcelona, 1998, p. 277-278; EADEM, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, ps. 267-268 (doc. 224).

¹⁵⁶⁷⁰ Del qual és ben difícil que tinguera alguna notícia l'autor del *Curial*, per la distància cronològica.

¹⁵⁶⁷¹ SECO DE LUCENA PAREDES, Luis, Cortesanos nasrîes del siglo XV. Las familias de Ibn ‘Abd al-Barr e Ibn Kumâsa, dins *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 7, Granada, 1958, ps. 19-28 (p. 20).

¹⁵⁶⁷² Els arabistes desmenteixen alguns testimonis coetanis cristians, inclòs algun romanç, que el fan fracassar en la batalla de Los Alporchones (Lorca, març del 1452) i ser executat després per ordre del sultà Muhàmmad IX. Vegeu ibídem, p. 22; LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, José Enrique de, Revisión de una década de la historia granadina, dins *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Árabe-Islam*, 29-30, Granada, 1980-1981, ps. 61-90 (p. 76, n. 52).

¹⁵⁶⁷³ ARIÉ, Rachel, Algunas reflexiones sobre el reino nasrî de Granada en el siglo XV, dins *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, 21, Madrid, 1985, ps. 157-179; reed. dins EADEM, *Études sur la civilisation de l'Espagne musulmane*, E. J. Brill, Leiden – Nova York – Copenhague, Köln, 1990, ps. 34-56 (p. 167/44).

de Granada pels Reis Catòlics, la família romangué al país: un dels seus membres – documentat en la primeria del segle XVI– s’anomenava precisament *Farax Avdilbar*, com el personatge de *Curial e Güelfa*.¹⁵⁶⁷⁴ No és difícil pensar que el visir Ibn ‘Abd al-Barr de la Granada del 1430-1450 –no hi ha cap personatge amb aquest nom al Tunis coetani– és el que tenien en ment tant l’autor del *Curial* quan escrivia, com els seus oients o lectors; sobretot tenint en compte l’especial protagonisme que assolirà el visir en la crisi política i dinàstica granadina dels anys 1445-1447, en la qual intervingueren directament diplomàtics desplaçats allí des de la cort de Nàpols. Els fets, cal tenir en compte a més, coincidiren amb el temps d’escriptura de la novel·la.

Ara bé, abans de situar-nos en el 1445, cal revisar succintament els antecedents en les relacions internacionals a tres bandes entre Granada, Castella i Aragó. L’escenari era un tant complicat, perquè el ric i poblat regne granadí visqué entre el 1419 i el 1450 “uno de los períodos más turbulentos” de la seua història, com constata Roser Salicrú.¹⁵⁶⁷⁵ Enmig d’aquestes turbulències, assaltà el poder, pels anys 1430-1432, Ibn ‘Abd al-Barr, ambaixador a la cort de Joan II de Castella el 1431¹⁵⁶⁷⁶ i líder del poderós partit nobiliari dels Abenserraigs (*Banû-l-Sarrâj*), que confiaren en ell perquè duguera les regnes del govern en nom del sultà Muhàmmad IX “l’Esquerrà” (*al-Aysar*). Comptant amb aquest poderós suport, el rei esdevingué gairebé una titella a les seues mans, segons Seco de Lucena: “Ibn ‘Abd al-Barr poseyó la privanza del monarca: era su mentor y consejero y, en cierto modo, gobernaba el reino.”¹⁵⁶⁷⁷ Era també un hàbil cabdill militar.¹⁵⁶⁷⁸ El 1430, el castellà Gonzalo de Estúñiga posà setge a Ronda i l’atacaren, quan se’n tornava a Castella, *Avdilbar* i els seus Abenserraigs. Les hostilitats i els combats continuaren en els anys subsegüents, especialment en els anys 1437-1439.¹⁵⁶⁷⁹ Íñigo López de Mendoza (futur marquès de Santillana, i personatge relacionable per mentalitat i aficions amb l’anònim del *Curial*), que era des del 1437

---

¹⁵⁶⁷⁴ PEINADO SANTAELLA, Rafael Gerardo, Los Banû al-Qabsanî: un linaje de la aristocracia nazarí, dins *Historia, instituciones y documentos*, 20, Sevilla, 1993, ps. 313-353 (p. 327, n. 58).

¹⁵⁶⁷⁵ SALICRÚ LLUCH, Roser, La Corona de Aragón y los nazaritas en el segundo reinado de Muhammad el Pequeño (1427-1429), dins SEGURA ARTERO, Pedro (coord.), *Actas del Congreso ‘La frontera oriental nazarí como sujeto histórico, siglos XIII-XVI’ (Lorca-Vera, 22 a 24 de noviembre de 1994)*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1997, ps. 199-212 (p. 200).

¹⁵⁶⁷⁶ ARGOTE DE MOLINA, Gonzalo, *Nobleza de la Andalucía. Historia de las hazañas de los caballeros del obispado de Jaén*, Tipogr. de Ferrando Díaz, Sevilla, 1588, p. 336.

¹⁵⁶⁷⁷ SECO DE LUCENA, L., *Cortesanos nasrîes del siglo XV...*, ps. 20-21.

¹⁵⁶⁷⁸ Els *Banû ‘Abd al-Barr* protagonitzaren les ràtzies frontereres contra Castella en els anys 1421-1424. Vegeu PELÁEZ ROVIRA, Alfonso, *Dinamismo social en el reino nazarí (1454-1501): de la Granada islámica a la Granada mudéjar*, Tesi doctoral, Universitat de Granada, Granada, 2006; ed. electrònica <<http://hera.ugr.es/tesisugr/16110213.pdf>>, ps. 139-140.

¹⁵⁶⁷⁹ AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Memoria histórico-crítica sobre las treguas celebradas en 1439 entre los reyes de Castilla y de Granada*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1871, ps. 9, 14, 21 i ss.

“capitán mayor de la Frontera de Jaén contra la cibdad e regno de Granada”,¹⁵⁶⁸⁰ efectuà diverses incursions i obtingué una victòria campal contra els musulmans a la batalla i presa de Huelma (1438).¹⁵⁶⁸¹ A continuació, aquest “Febo en la corte y Aníbal en el campo”, com el definia el seu amic Juan de Mena, negocià una pau amb el mateix Avdilbar (1439), en nom del rei de Castella.¹⁵⁶⁸² En un dels escrits de seguiment de la negociació es pot llegir (11 d’abril):

“Luego escriuió Ínigo Lópeç de Mendoça al rey de Granada sobre la comission que tenía del rey don Juan para tratar la tregua, y le pide que embíe sus embaxadores. Escriue otra carta al alguasil mayor de Granada que se llamaua Abrahen Audilbar, dándole la mesma cuenta, et rogándole que la persona que el rey embiare tenga secreto deste negoçio, y que no trayga mucha compañía, para quitar la sospecha et que se diga que su venida es a tratar del rescate de Alonso de Estúñiga.”¹⁵⁶⁸³

Aquesta treva, signada pel soldà Abu Abdal-là Muhàmmad IX, i jurada pel gran visir Ibn ‘Abd al-Barr i el seu lloctinent Ibn Fàraj ibn Kumâxa¹⁵⁶⁸⁴ (que, com es veurà després, podrien haver inspirat, respectivament, els noms *Avdal-la*, *Avdilbar* i *Faraig del Curial*), donaria pas a uns anys de pau relativa (1439-1445) i de tranquil·litat en les relacions amb els regnes cristians. Les aventures de Granada animaren Santillana a compondre alguns versos on apareix el gran visir nazarí. El trobem, per exemple, en la *serranilla* número 5, *La moza de Bedmar* (cobla 4): “DIJE: ‘Non vades señera / señera, qu’esta mañana / han corrido la ribera, / aquende de Guadïana, / moros de Val de Purchena / de la guarda de Abdilbar; / e de vervos mal pasar / me sería grave

---

¹⁵⁶⁸⁰ RUBIO GARCÍA, Luis, *Documentos sobre el marqués de Santillana*, Departamento de Filología Románica – Universidad de Murcia, Murcia, 1983, *passim*.

¹⁵⁶⁸¹ FRANCO SILVA, Alfonso, *Personajes, poderes, fortalezas y otros temas de la historia de Andalucía (siglos XIV y XVI)*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 2009, p. 190.

¹⁵⁶⁸² AMADOR DE LOS RÍOS, J., *Memoria histórico-crítica...*, p. 23; PELÁEZ ROVIRA, A., *Dinamismo social...*, ps. 188-192.

¹⁵⁶⁸³ RUBIO GARCÍA, L., *Documentos sobre el marqués...*, p. 175.

¹⁵⁶⁸⁴ SECO DE LUCENA, L., *Cortesanos nasrîes del siglo XV...*, ps. 22-25.

pena’.”¹⁵⁶⁸⁵ El traductor del *Curial* al francès, Jean-Marie Barberà, es fixa en l’aparició del mateix “Abdilbar” en la crònica castellana d’Enric IV (1454-1474).¹⁵⁶⁸⁶

A la cort napolitana d’Alfons el Magnànim, a diferència del que es puga pensar per la distància, se seguien amb molta atenció els afers de Granada, tant en àmbit cancelleresc –al qual ens referirem seguidament– com en el camp de la literatura. Així, per exemple, Menéndez Pidal explicava que “los romances empiezan a ser oídos en los palacios desde 1445, que sepamos, en la corte de Alfonso V de Aragón; desde 1462 en la de Enrique IV de Castilla (...). En Castilla eran principalmente estimadas en su aspecto de poesía política, destinada a mantener el público interés despierto hacia la guerra de Granada.” Serviren també de font d’informació per a la confecció de la *Historia Ferdinandis regis* (1445-1446) o crònica de Ferran I el d’Antequera per part de l’humanista Lorenzo Valla.¹⁵⁶⁸⁷ El viatger andalús Pero Tafur, que visità Itàlia per aquests anys, recorda la fama adquirida a la cort napolitana d’alguns sonadors de llaüt (com Martín de Calaforra i Alfonso Sanz, documentats per una cèdula del 14 de febrer del 1446¹⁵⁶⁸⁸) que entonaven per a Alfons el Magnànim i els seus cortesans “romances castellanos”.¹⁵⁶⁸⁹ Val a recordar, a més, que les corts valenciana i napolitana d’Alfons el Magnànim (dècades del 1420-1450) estaven habitades per un nodrit col·lectiu de cavallers castellans exiliats, del partit dels infants d’Aragó. S’ha vist, a més, que “Abdilbar / Avdilbar” ja era un anecdòtic personatge literari (en una de les *Serranillas* del marquès de Santillana, 1439), en vespres d’aparèixer reubicat a Tunis en la ficció del *Curial*. Apareix també en altres romanços castellans.

Les fonts cronístiques napolitanes testimonien, en relació amb això, que el reialme de Granada –econòmicament molt actiu, freqüentat per mercaders italians– era percebut com una realitat exòtica, però bastant “familiar”, al Nàpols alfonsí del 1452. Aquell any s’hi celebraren unes justes, amb diversos pavellons, entre els quals destacava un “fatto

---

¹⁵⁶⁸⁵ Citat per OLMO LÓPEZ, Antonio, *Las subbéticas islámicas de Jaén y Granada: evolución territorial, de los antecedentes romanos a la conquista cristiana*, Diputación Provincial de Jaén – Instituto de Estudios Giennenses, Jaén, 2001, p. 411.

¹⁵⁶⁸⁶ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 347, n. 192.

¹⁵⁶⁸⁷ MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Flor nueva de romances viejos*, Espasa-Calpe (“Colección Austral”), Barcelona, 1955 (10a ed.; 1a, 1938), ps. 33-34. Vegeu també VALLA, Lorenzo, *Historia de Fernando de Aragón [Historiarum Ferdinandis regis Aragoniae]*, trad. a l’espanyol a cura de Santiago LÓPEZ MOREDA, Anubar (“Clásicos medievales y renacentistas”, 13), València, 2002, ps. 27-31.

¹⁵⁶⁸⁸ IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 155.

¹⁵⁶⁸⁹ GÓMEZ, Maricarmen, La música en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 201-212 (p. 210).

alla moresca, con l'arma del re di Granata quale havea havuto in presente, con cavalli e selle e guarnacche, lanze, bandere, con altre delicature.”¹⁵⁶⁹⁰ Si es coneixien els senyals vexil·lològics del rei de Granada, és evident que també se'n tindria notícia del nom. En els àmbits de govern i en la cancelleria, sonava més encara el nom del gran visir, que en els documents redactats en català apareix com *Abdulbar* i en els redactats en castellà, com *Avdilbar / Auvilbar*, exactament com en *Curial e Güelfa*.¹⁵⁶⁹¹

A diferència dels Trastàmara de Castella, les relacions d'Alfons V el Magnànim – el fill de Ferran I, conqueridor d'Antequera i assot d'infidels– amb Granada no eren tan estretes, ni tan intenses. Des del 1425, el rei d'Aragó havia delegat *de facto* en el batle general de València, **Joan Mercader**, el gros de les relacions diplomàtiques amb Granada, pels interessos que hi tenien els mercaders valencians.¹⁵⁶⁹² Ajudava el batle en aquesta tasca el seu jove fill **Berenguer Mercader**, que, després de servir el rei a Nàpols, se'n tornaria anys després a València per a reemplaçar-lo en la batlia.¹⁵⁶⁹³ Berenguer s'estrenà com a ambaixador a Granada el 1418: havia de tractar d'afers mercantils (el comerç de la seda) i de l'alliberament dels captius cristians que el rei de Granada retenia en un recinte de l'Alhambra conegut com “lo corral”.¹⁵⁶⁹⁴ Recordem que en *Curial e Güelfa*, a banda d'un company de Curial que duu per nom Berenguer, es fa referència al “corral” com el lloc on Joan s'ha d'enfrontar als lleons.¹⁵⁶⁹⁵ La batlia

---

¹⁵⁶⁹⁰ ANÒNIM, *Memorie del Duca di Ossuna*, Manuscrite de la Biblioteca de la Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, sign. Ms. I.5.39, f. 485. Citat per ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca dell'Archivum romanicum”, 400), Florència, 2012, p. 46.

¹⁵⁶⁹¹ SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó (1410-1485)*, Institució ‘Milà i Fontanals’-CSIC, Barcelona, 1998, ps. 252-255, 261, 265 *et passim*.

¹⁵⁶⁹² SALICRÚ LLUCH, Roser, Joan Mercader: la intervenció del batlle general del Regne de València en la política granadina d'Alfons el Magnànim, dins *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 12, Alacant, 1999, ps. 135-150, qualifica Joan com un “home d'idees clares i segures (...), amb arguments tant enraonats i justificats, tan concloents i persuasius”, que feia canviar d'opinió de vegades el rei o gosava contradir-lo en confiança. Entre el 1432 i el 1445, data de la seua mort, ell fou el “interlocutor directe amb el sultanat”, en cooperació amb els seus fills Berenguer i Galceran. “Especialment de 1440 en avant, i sobretot en moments de desembració del sultanat.” Joan i Berenguer Mercader tenien poders conferits “en el govern de la política granadina de la Corona d'Aragó a un nivell que podríem considerar incontestable. Fou quasi absolut, encara que fos amb l'aquiescència reial” (p. 140).

¹⁵⁶⁹³ SALICRÚ LLUCH, Roser, La treva de 1418 amb Granada: la recuperació de la tradició catalanoaragonesa, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 27/2, Barcelona, 1997, ps. 989-1.020; EADEM, Joan Mercader..., *op. cit.* Vegeu també la ressenya biogràfica de Berenguer Mercader en el capítol I.2.5 del present treball.

¹⁵⁶⁹⁴ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, La Corona de Aragón y Granada de 1350 a 1458 (continuación), dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 4, núm. 30, abril-juny 1908, ps. 342-375; reed. dins GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada. Historia de la relaciones entre ambos reinos*, Tipogr. de la Casa de la Caridad, Barcelona, 1908, ps. 368-372; SALICRÚ LLUCH, R., La treva de 1418 amb Granada..., p. 1.008; EADEM, Joan Mercader..., ps. 146-147.

¹⁵⁶⁹⁵ Amb tot, val a dir que el terme “corral” no era exclusiu del món castellà o nazarí. També s'aplicava aleshores al recinte del Palau del Real de València, seu de govern d'Alfons el Magnànim en la dècada del

d'un regne com València era un lloc amb contactes regulars i quotidians amb els mercaders de la terra, tothora necessitats de salconduits o implicats en problemes que contribuïa a resoldre aquest organisme. Així les coses, quan els oients del *Curial* oïren frases del tipus “*Berenguer conexia alguns mercaders...*” (*CeG* III.63), és difícil que no els vinguera al cap el cortesà de Nàpols fins el 1446, Berenguer Mercader.

A partir del 1425, Alfons V el Magnànim, que recolzava el partit dels infants d'Aragó a Castella, tractà de mantenir una aliança amb **Abú Abdal·là Muhàmmad IX** ibn Nàsser ibn Muhàmmad “**l'Esquerrà**” (ca. 1370-1453), rei de Granada en quatre ocasions (1419-1427, 1430-1431, 1432-1445, 1447-1453).¹⁵⁶⁹⁶ En els documents en castellà que eixien dels despatxos de l'Alhambra amb destinació a les cancelleries de Castella i Aragó –les relacions diplomàtiques amb Aragó també eren bàsicament en llengua castellana–, el mateix Muhàmmad IX es presentava com “Abdillá, rey de los moros”, amb possibles variants *Avdallà* (en castellà) i *Abdal·là* (en català), que és com se solia transcriure el nom àrab ‘*Abd Allāh*’ (‘el servent de Déu’) en la cancelleria del rei d'Aragó. Caldria considerar, com una hipòtesi interpretativa que ajudaria a ubicar cronològicament el *Curial*, la coincidència en la novel·la d'Avdilbar, Avdal·la i Fàtima. Sembla una transposició satírica al món de ficció dels tres personatges més importants del regne de Granada: respectivament, el gran visir Ibn ‘Abd al-Barr, el rei Abdal·là Muhàmmad IX i la princesa Fàtima “la Noble”, de qui més avall es tractarà.

En els documents castellans de la treva del 1439, Santillana rebé una lletra del rei de Granada amb l'encapçalament protocol·lari següent: “Ay una carta del rey de Granada a Ínigo López, cuyo principio es éste: ‘En el nombre de Dios, padre poderoso de Abdillá, rey de de los moros, Mahomat el vencedor con el poder de Dios, fiijo del rey que Dios perdone Abilgualid Abenáçer, fiijo del rey de los moros Abeabdillé, fiijo del rey de los moros Abelagifí, fiijo del rey de los moros Abelualith...’”¹⁵⁶⁹⁷ El primer nom de referència no és Muhàmmad / *Mahomat*, sinó Abd Allah / *Abdillá*. Un altre exemple paral·lel o comparable és de la lletra que la reina Maria de Castella (València, 29 d'agost del 1427) escrigué a la viuda de Granada *al-Hûrra* (‘la Noble’) per a felicitar-la perquè el seu fill Muhàmmad VIII (amb aquest nom el coneixen els historiadors) havia recuperat el tron. Però, atenció, no s'hi refereix com *Mahomat*, com seria d'esperar, sinó

1420, on es trobaven els estables i els banys. Vegeu SERRA DESFILIS, Amadeu, ‘*Cort e palau de rey*’. The Real Palace of Valencia in the Medieval Epoch, dins *Imago temporis. Medium Aevum*, 1, Lleida, 2007, ps. 121-148 (p. 142).

¹⁵⁶⁹⁶ SALICRÚ LLUCH, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, p. 495.

¹⁵⁶⁹⁷ RUBIO GARCÍA, L., *Documentos sobre el marqués...*, p. 175.

com “el muyt alto rey Abu Abdallá, vuestro fillo”, perquè el nom sencer del monarca era Abú Abdal·là (o *Avdal·la*, a l'estil del *Curial*) Muhàmmad VIII “el Petit”.¹⁵⁶⁹⁸ En altres escrits, el mateix Muhàmmad el Petit rep, per part de la cancelleria del rei d'Aragó, el tractament protocol·lari de “muy alto príncep Abu Abdallá”.¹⁵⁶⁹⁹

Com s'observa, el primer nom amb el qual es presenta el 1439 el sobirà de Granada Muhàmmad IX “l'Esquerrà” era el d' *Abd Allah*, interpretat en castellà amb les variants *Abdillá*, *Avdillá* o *Avdallá* (pronunciat com una *l·l* geminada);¹⁵⁷⁰⁰ en català, més aproximadament a l'àrab, quasi sempre *Abdal·là*.¹⁵⁷⁰¹ L'autor del *Curial* elegeix una de les variants ortogràfiques castellanques (com el primer editor castellà del *Tirante*, que transformà l'*Abdal·là* Salomó de Martorell en *Avdallá* Salomón¹⁵⁷⁰²), induït segurament per la lectura d'algun document cancelleresc castellà, d'aquells on s'observen ortografies estranyes a l'espanyol modern. Pensem ara en l'*Alhanvra* (< *al-Hamrá*, ‘la Roja’), en lloc d'*Alhambra*, tal com apareix en un escrit oficial redactat en castellà a la mateixa Granada en temps del referit Muhàmmad l'Esquerrà; concretament el 1448.¹⁵⁷⁰³ De la mateixa manera que els medievalistes no transcriuen *Alanhura en aquest cas, sinó *Alhanvra* (reflex d'una pronúncia /alámbra/ amb una /b/ fricativa¹⁵⁷⁰⁴),

---

¹⁵⁶⁹⁸ SALICRÚ LLUCH, Roser, La Corona de Aragón y los nazaritas en el segundo reinado de Muhammad el Pequeño (1427-1429), dins SEGURA ARTERO, Pedro (coord.), *Actas del Congreso 'La frontera oriental nazarí como sujeto histórico, siglos XIII-XVI'* (Lorca-Vera, 22 a 24 de noviembre de 1994), Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1997, ps. 199-212 (p. 208, doc. 1 de l'apèndix).

¹⁵⁶⁹⁹ SALICRÚ LLUCH, R., *Documentos per a la història...*, p. 198.

¹⁵⁷⁰⁰ La d'*Avdallá* que conté el *Curial*, apareix com a preferida en GARCÍA DE SANTA MARÍA, Álvaro, *Crónica de Juan II de Castilla*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO ARROQUIA, Real Academia de la Historia, Madrid, 1982, ps. 242, 257, 337, 415 i 417. La mateixa ortografia *Avdallá* trobem en GARCÍA DE SALAZAR, Lope, *Las bienandanzas e fortunas (códice del siglo XV)*, ed. a cura d'Ángel RODRÍGUEZ HERRERO, Diputación de Vizcaya, Bilbao, 1967.

¹⁵⁷⁰¹ LABARTA, Ana, *La onomástica de los moriscos valencianos*, CSIC, Madrid, 1987, ps. 86-87, solament documenta algun esporàdic *Avdal·la*, però ja a la fi del segle XVI (p. 68), per un probable influx del castellà. A la cort de Nàpols, en la crònica llatina del valencià PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, p. 116 (llibre III, 97-99), apareix un “*Prepositus Abdala*”, cap dels moros amb els quals s'enfrontaren els homes de Frederic de Luna i l'infant Pere en la campanya de Gerba i els Quèrquens del 1424. Un altre cronista valencià de Nàpols, que en aquest cas escriu en napolità, com és ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 111, plasma el nom àrab com *Abdala*. Per la seua banda, l'humanista i teòleg palermità Pietro Ranzano (1426/27-1492/93), escriu *Abdalla*, *Abdallas*, *Abdellas* o *Abdaldas*. Vegeu FIGLIUOLO, Bruno, *La cultura a Napoli nel secondo Quattrocento. Ritratti di protagonisti*, Forum, Udine, 1997, ps. 221-225, en referència a personatges del proper Magrib.

¹⁵⁷⁰² MARTORELL, Joanot, *Tirante el Blanco. Traducción castellana del siglo XVI*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Planeta, Barcelona, 2006, p. 396.

¹⁵⁷⁰³ Citat per SALICRÚ LLUCH, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, p. 409.

¹⁵⁷⁰⁴ En el sistema fonològic del castellà antic, fins el segle XVI, es donava una oposició entre la *b* i la *v*, segons la qual la primera grafia representava un so bilabial oclusiu, diferenciat del so bilabial fricatiu de la *v*. En canvi, en francès, o en el català de València, per posar dos casos de comparança, l'oposició és verificava i es verifica entre una bilabial oclusiva (*b*) i una labiodental oclusiva (*v*). En l'espanyol

en edicions crítiques del *Curial*, s'hauria de respectar el “caprici” ortogràfic de l'autor, de filiació documental castellana. Convindria, doncs, transcriure pròpiament *Avdilbar* o *Avdal·la* (pronunciats, respectivament /abdilbár/ i /abdál·la/), en lloc d’*Audilbar o **Audal·là*, variants que conviden a pronunciar erròniament /awdilbár/ i /awdal·lá/.

Una de les excuses d’Alfons V d’Aragó per a actualitzar les relacions amb Granada a partir del 1425 fou la de recuperar les joies de la infanta Catalina (cunyada del Magnànim, refugiada des del 1422 a la seua cort), que un criat del conestable Ruy López Dávalos (pare d’Enyego d’Àvalos) havia furtat i s’havia endut a Granada.¹⁵⁷⁰⁵ A partir d’aleshores, sovintejaren les ambaixades amistoses entre ambdós sobirans (1426-1428), un rei resident a València i Muhàmmad IX. En ser destronat aquest per primera vegada, una vintena de notables granadins trobà refugi a València (1427-1429), “los quales entienden ir al rey de Túnez”. A poc a poc s’exiliaren al regne amic de Tunísia, on trobà ajuda per a realitzar el desembarcament d’un exèrcit a Vera (tardor del 1429) des d’on tractà de reconquerir Granada. El 12 de març del 1430 els retornats de l’exili de Tunis destronaren Muhàmmad VIII i Muhàmmad IX l’Esquerrà tornà al poder. El seu amic Alfons V li demanà, a través d’un escrit del secretari reial Joan Olzina, que socorreguera l’adés mencionada infanta Catalina, assetjada aleshores pels castellans al castell de Segura.¹⁵⁷⁰⁶ Estant encara a València, el 16 d’octubre del 1430, el rei d’Aragó informa el gran visir “Abrahim Abdulbar” que li envia d’ambaixador el cavaller valencià Berenguer Mercader, a fi d’entrevistar-se amb ell i amb el sultà (Abdal·là) Muhàmmad IX.¹⁵⁷⁰⁷ Pretenia que el sultà proposara al Magnànim una aliança a fi de guardar les formes. Era reprobable en terra de cristians que un rei com el d’Aragó proposara amistat a un “infidel”. En canvi, sí que podia respondre ell, favorablement, a una petició d’amistat obrada en primera instància pel sarraí.¹⁵⁷⁰⁸

Entre maig i juliol del 1430, el mateix visir Ibn ‘Abd al-Barr, “pariente e privado del rey de Granada”, conegut pels castellans com “el rey izquierdo”, encapçalà una

---

modern, tan la lletra *b* com la *v* representen generalment un so bilabial fricatiu, tret de quan van en posició inicial absoluta o precedida d’una nasal (v. gr. *ambos*, *envidia*) que transforme la pronúncia en oclusiva. Vegeu CANO AGUILAR, Rafael, *El español a través de los tiempos*, Arco Libros, Madrid, 1988, ps. 90-94.

¹⁵⁷⁰⁵ Les gestions per a recuperar-les s’iniciaren en febrer del 1425 i concloueren en gener del 1426. Vegeu SALICRÚ LLUCH, Roser, *La Corona de Aragón y los nazaritas en el segundo reinado de Muhammad el Pequeño (1427-1429)*, dins SEGURA ARTERO, Pedro (coord.), *Actas del Congreso ‘La frontera oriental nazarí como sujeto histórico, siglos XIII-XVI’ (Lorca-Vera, 22 a 24 de noviembre de 1994)*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1997, ps. 199-212 (p. 202, n. 17).

¹⁵⁷⁰⁶ *Ibidem*, ps. 204-207; ACA, Cancelleria reial, reg. 2.684, f. 90, València, 26 de març del 1430.

¹⁵⁷⁰⁷ SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d’Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, p. 259 (doc. 216).

¹⁵⁷⁰⁸ SALICRÚ LLUCH, R., Joan Mercader..., p. 150.

ambaixada a la cort de Joan II de Castella (maig-juliol 1430), tot coincidint amb la fi d'una guerra entre aquest i Alfons V d'Aragó.¹⁵⁷⁰⁹ Tenia per prioritat renovar la treva amb els castellans, “según la costumbre antigua”, però s'oferia també a col·laborar amb ells contra Aragó –Granada solia jugar a dues bandes– i a exercir d'interlocutor entre Castella i Tunis. Joan II es reservà la resposta i, temps després, demanà a canvi de la pau un tribut de molts milers de dobles d'or: les monedes que manegen també els moros del *Curial*. En el període 1439-1442, aquestes pàries o tributacions anuals de Granada a Castella serien de 8.000 dobles (el doble o el triple que el tresor que, en la ficció curialesca, Curial rep de Camar). Mentrestant, Alfons el Magnànim pressionava Ibn 'Abd al-Barr perquè no es mostrara hostil a Aragó i ajudara la infanta Catalina, si volia veure lliures dos parents molt pròxims seus que retenia al castell de Xàtiva, el rescat dels quals era valorat en unes 5.000 i unes 8.000 dobles, respectivament¹⁵⁷¹⁰ (quan per qualsevol captiu corrent podia exigir-se un rescat de només 50 dobles). Granada rebutjà l'oferta i tornà a intercanviar ambaixades amb Aragó (1431). Castella atacà la frontera granadina, Muhàmmad IX (del partit Abenserraig) fou destronat i reemplaçat breument (desembre del 1431-abril del 1432) per Júsus IV (del partit dels legitimistes). Els nobles, però, compregueren que Júsus no era sinó un instrument a mans del rei de Castella, i tornaren a l'obediència de Muhàmmad IX i d'Ibn 'Abd al-Barr (1432).

Entre el 1432 i el 1445, el del tercer regnat d'Abú Abdal·là Muhàmmad IX, les relacions dels nazarís amb Granada foren conflictives; amb Aragó, pacífiques i estables.¹⁵⁷¹¹ L'únic incident rellevant fou la captura i segrest (1439) per uns genovesos, ajudats pels homes de l'“infant don Juceff..., senyor d'Almeria” Yúsuf ibn Àhmad (futur rei Yúsuf V, fill de “dona Fàtima d'Almeria” germana, aquesta última, de Muhàmmad IX) d'un bergantí del mercader valencià Joan Berenguer (de bell nou, ens trobem amb els mateixos noms dels captius del *Curial*: *Joan* i *Berenguer*). L'afer continuava irresolt pel 1443. I quan ja sembla que s'havia solucionat, el mateix mercader patí una nova confiscació del lleny (1444-1445) per part de les autoritats castellanques de Cartagena.¹⁵⁷¹² En aquests anys el rei Alfons V i el seu germà Joan de

---

¹⁵⁷⁰⁹ SALICRÚ LLUCH, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, ps. 252-256.

¹⁵⁷¹⁰ *Ibidem*, ps. 257-265.

¹⁵⁷¹¹ SALICRÚ LLUCH, R., *Joan Mercader...*, p. 140.

¹⁵⁷¹² LÓPEZ DE COCA, J. E. de, *Revisión de una década...*, ps. 64-65; SALICRÚ LLUCH, Roser, *La Corona de Aragón y Génova en el Reino de Granada en el siglo XV*, dins FERRER, Maria Teresa – COULON, Damien (coords.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana. Actes del seminari celebrat a Barcelona el 20 d'abril del 1998*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1999, ps. 121-144 (ps. 139-140); EADEM, *Documents per a la història...*, ps. 390-391 (doc. 325) i ps. 413-416 (doc. 346); EADEM, *Manifestacions i evolució de la rivalitat entre Gènova i la Corona d'Aragó*

Navarra, veren convenient restablir vincles amb els nazarins, davant la guerra que sostenien a Castella amb Joan II i el conestable Álvaro de Luna, resolta favorablement per a aquest en la batalla d'Olmedo (maig del 1445). Reinicià els contactes des de València Berenguer Mercader (abril del 1444),¹⁵⁷¹³ però després arribaren altres ambaixadors des de Nàpols –Guillem-Ramon de Montcada, entre ells (1445)– per a “asentar tregua y alianza con el rey de Granada por tiempo de un año”, segons Jerónimo Zurita.¹⁵⁷¹⁴ Dificultà aquestes negociacions l'inici d'un període d'instabilitat política a Granada (1445-1447), durant el qual tindria un important protagonisme Ibn ‘Abd al-Barr, que no es resignava a perdre el poder.

L'infant d'Almeria més amunt nomenat, Júsuf ibn Àhmad, fill de Fàtima *al-Hurra* (conegut en fonts castellanes com “el rey Cojo”, antigament computat com *Muhàmmad X*, per creure que es tractava de dues persones distintes¹⁵⁷¹⁵), s'havia refugiat a Almeria el 1438 per diferències amb el seu oncle el rei Muhàmmad IX. En gener del 1445 fou atacat infructuosament per aquest, però resistí, s'alçà en armes contra ell (febrer-abril del 1445) i el féu abdicar (juliol). Començà llavors el breu regnat del fill de la noble Fàtima, Júsuf V (el rei “don Jucef” de la cancelleria napolitana del rei d'Aragó¹⁵⁷¹⁶), que el mateix estiu del 1445 ja hagué d'enfrontar-se amb el candidat al tron recolzat per Castella, Ismaïl. Conjurat aquest perill, Júsuf V castigà severament **Júsuf ibn Fàraj ibn Kumâxa**, cap dels *Banû Kumâxa* (aliats, juntament amb *Banû ‘Abd al-Barr*, dels influents *Banû-s-Sarrâj* o Abenserraigs), que fou empresonat i perdé els béns.¹⁵⁷¹⁷ Aquest Ibn Fàraj ja apareixia com a lloctinent d'Ibn ‘Abd al-Barr pel 1439, i continuava al seu costat, com a comandant militar, pel 1455,¹⁵⁷¹⁸ com més avall es veurà (recordem el *Faraig + Avdilbar* de la novel·la, possiblement inspirat en els moviments del 1445). Fet això, Júsuf V llançà una ofensiva contra el company d'armes del captiu Kumâxa, el referit exvisir Ibràhim ibn ‘Abd al-Barr, que s'havia fet fort a Guadix, al cap de la resta

---

a la Granada del segle XV: un reflex de les transformacions de la penetració mercantil, dins *Acta historia et archaeologica mediaevalia*, 23-24 (*Homenatge al prof. J. Ramon Julià Viñamarta*), Barcelona, 2002-2003, ps. 575-596 (ps. 593-594).

¹⁵⁷¹³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, f. 36v, Castell Nou de Nàpols, 16 d'abril del 1444; SALICRÚ LLUCH, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, ps. 410. Vegeu també SALICRÚ LLUCH, Roser, Fou Yúsuf V ibn Àhmad, rei de Granada, l'infant Coix de les cròniques castellanes?, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 24, Barcelona, 1994, ps. 807-830 (p. 828).

¹⁵⁷¹⁴ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 346 (XV,37).

¹⁵⁷¹⁵ SALICRÚ LLUCH, R., Fou Yúsuf V ibn Àhmad...?, ps. 807-830.

¹⁵⁷¹⁶ *Ibidem*, p. 814. Vegeu també SALICRÚ LLUCH, R., La treva de 1418 amb Granada..., p. 1.015.

¹⁵⁷¹⁷ VIDAL CASTRO, Francisco, Conflictos dinásticos del reino nazarí de Granada en la frontera de Jaén: la presencia de Isma‘il III en Cambil (1445), dins *Sumuntán. Revista de estudios sobre Sierra Mágina*, 18, Jaén, 2003, ps. 41-53 (p. 51).

¹⁵⁷¹⁸ SECO DE LUCENA, L., Cortesanos nasrîes del siglo XV..., ps. 22-25.

d'Abenserraigs. Aquest resistí a la pressió i accedí a signar un pacte de no agressió amb el nou monarca (26 de desembre del 1445). El que feia el ministre apartat del poder, realment, era guanyar temps per a aliar-se amb Joan II de Castella i amb Ismaïl (febrer del 1446) i prometre-li l'Alhambra (*Crónica de Juan II*, 1446):

“Cómo el infante coxo de Granada [Júsuf V ibn Àhmad] vino de Almería a Granada e prendió al rey Izquierdo [Muhàmmad IX] e tomó título de rey. E de cómo enviaron los moros al rey de Castilla demandándole que enbiase al infante Izmael e que lo resceberían por rey (...). Y el alguacil mayor, llamado Avdilbar, a quien d'esto mucho pesó, e algunos caballeros sus parientes, se vinieron a Montefrío, que es cerca de Alcalá la Real, y enbiaron luego dos mensageros a Castilla al infante Izmael, que era con el rey, con los quales le enbiaron decir que se fuese para ellos que lo tomarían por rey. E como aquellos mensajeros le llegaron, el infante Izmael, que era vasallo del rey, le demandó licencia para se ir para Granada certificándole que si oviese el reyno le serviría siempre con él, e sería su vasallo.”¹⁵⁷¹⁹

Al cap de tres dies, Yúsuf V i Fàtima *al-Hurra* compregueren que no podien fer front a Ismaïl, els Abenserraigs i les tropes de recolzament de Joan II de Castella, i abandonaren Granada. Ismaïl III ocupà llavors el poder (regnà del 12 febrer del 1446 al 13 d'agost del 1447), amb ajuda d'Ibn 'Abd al-Barr i sota protectorat del conestable Álvaro de Luna i el rei Joan II de Castella, enemics de la Corona d'Aragó. A conseqüència d'aquest triomf de febrer del 1446 (la notícia del qual arribaria a Nàpols en primavera d'aquell any), fou alliberat Ibn *Fàraj* ibn Kumâxa, que passà a ser l'inseparable lloctinent d'Ibn 'Abd al-Barr. Apareixen els dos junts en la crònica d'Enric IV de Castella, en una de les seues maniobres conspiratòries, disposats a negociar amb el marquès de Santillana: “...dos caballeros, los mayores de su reyno [de Granada], llamados el uno Abdilbar e el otro Abencomisa [Ibn Fàraj ibn Kumâxa] (...).

---

¹⁵⁷¹⁹ PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros prelados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, p. 505.

Y este moro Abdilbar vino a fablar con el rey [de Castilla], e vinieron con él fasta dos mill de cavallo, los más en punto que avien e-l reyno de Granada.”¹⁵⁷²⁰

El relat de la imposició al sultanat nazarí de Granada, (febrer del 1446-agost del 1447) d'un sobirà titella del rei Joan II de Castilla i del conestable antiaragonés Álvaro de Luna, un tal Ismaïl III, en oposició a la princesa Fàtima d'Almeria i el seu fill Júsuf V, amics de la Corona d'Aragó, resulta determinant per a explicar à *clef* l'onomàstica tunisenca del llibre III del *Curial*. El malèvol pare de Camar s'anomena *Faraig Avdilbar*, amb la qual cosa reuneix en ell els noms dels dos aliats de Castilla. La muller, i víctima del seu indigne comportament, s'anomena *Fàtima*, i es presentada com una dona amb iniciativa pròpia, com “dona Fàtima d'Almeria”. Un quart nom que fa joc amb aquests és el d'*Avdal·la*, en referència al rei de Granada Abú-*Abdal·là* Muhàmmad IX, antic aliat del rei d'Aragó (que s'autocitava com “Avdallá, rey de los moros” etc.), però abandonat a la seua sort el 1446 per Ibn Fàraj i Ibn ‘Abd al-Barr.

Júsuf V, refugiat a Almeria, traçà llavors una aliança amb els infants d'Aragó i amb la noblesa castellana partidària d'ells (Rodrigo Manrique i altres, 1446), contra el rei de Castilla que l'havia depositat. Segons les cròniques, Júsuf V “hizo paz y alianza con don Juan, rey de Navarra, contra don Juan, rey de Castilla, que favorecía a Ismael.”¹⁵⁷²¹ En aquells moments, convivia al regne tres candidats a una mateixa corona: el depositat Muhàmmad IX, a Màlaga; el també destronat Júsuf V a Almeria, i un efímer Ismael III, vassall de Castilla, ocupant els palaus de l'Alhambra de Granada, en companyia dels referits xeics abenserrais *Faraig* i *Avdilbar*.

Es produïren divisions internes en el bàndol de Júsuf V i el seu gran visir o ministre l'assassinà (Almeria, primeria d'agost del 1447). Es produí aleshores una pugna entre els candidats supervivents, Muhàmmad IX i Ismael III (recolzat per Castilla i per Ibn ‘Abd al-Barr), que fou desfavorable a aquest segon. Començà llavors (agost del 1447) el quart regnat d'Abú Abdal·là Muhàmmad IX l'Esquerrà, instal·lat de nou a Granada. Aquest quart regnat d'“Avdal·la” duraria fins a la seua mort (1447-1453)¹⁵⁷²² i en els primers anys especialment (1447-1449) es caracteritzaria per una ofensiva contra

---

¹⁵⁷²⁰ SÁNCHEZ-PARRA, María Pilar (ed.), *Crónica anónima de Enrique IV de Castilla, 1454-1474 (II. Crónica castellana)*, Ediciones de la Torre, Madrid, 1991, ps. 31 i 43.

¹⁵⁷²¹ Citat per SALICRÚ LLUCH, R., *Fou Yúsuf V ibn Àhmad...?*, p. 826.

¹⁵⁷²² Un relat actualitzat i divulgatiu de la crisi dels anys 1445-1447, que s'han esclarit molt per la consulta de fonts àrabs en les últimes dècades, és el que ofereix VIDAL CASTRO, F., *Conflictos dinásticos...*, ps. 46-51). Més detalls, en SALICRÚ LLUCH, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, ps. 382-398.

el regne de Castella coordinada amb Joan de Navarra i el partit proaragonés.¹⁵⁷²³ El camaleònic visir Ibn ‘Abd al-Barr acceptà inicialment el retorn del seu vell senyor, i tornà a governar alguns anys per a ell (1447-1448). Aquesta entesa demostra que tornava a funcionar de nou el tàndem *Avdal·la – Avdilbar*, però per poc de temps, perquè l’abenserraig donaria suport el 1449 al candidat castellà Ismaïl III, alhora que Muhàmmad IX es reconciliava amb el partit enemic: els legitimistes.

Mentre aquestes coses succeïen a Granada, el cunyat d’Enyego d’Àvalos, Lluís Maça-Cornell, senyor d’Alberic i imminent governador d’Oriola, després d’haver combatut al seu costat a Calàbria i les Marques (1444-1446) se’n tornà a València i intercanvià lletres de batalla amb Nicolau de Pròixida (gener-febrer del 1447). El 27 de febrer demanà al seu rival que cercara un jutge per a combatre amb ell a ultrança, cos a cos. Li atorgà un termini de sis mesos, que conclogué el 27 d’agost del 1447, sense que Pròixida haguera respost. Aleshores, Maça-Cornell demanà i obtingué –se suposa que gràcies als contactes del batle general de València, Berenguer Mercader, amb el visir Ibn ‘Abd al-Barr– que el restaurat monarca de Granada, el filoaragonés Muhàmmad IX, acceptara celebrar el combat a Granada i en la seua presència.¹⁵⁷²⁴

Era previst que acudien a la convocatòria, cavallers i donzells “en massa gran nombre, e dels principals de la senyoria del dit senyor [rei d’Aragó] en los regnes d’Aragó e de València, e de aquest Principat.” Els interessats i els respectius col·lectius de parents, amics i valedors, començaren a desplaçar-se cap al sultanat nazarí. Joan de Navarra, que governava Aragó i València pel seu germà, els havia prohibit d’anar-hi, però arribà tard, perquè ja havien emprés el viatge. Tanmateix, la reina Maria –per delegació d’Alfons el Magnànim, que estava al corrent dels fets– escrigué al rei de Granada i aconseguí en desembre que desconvocara aquestes batalles. Maria volia evitar la celebració d’espectacles sanguinaris entre cavallers cristians “davant un jutge infel e enemich”; considerat a més el fet “que no és indubitat rey ne senyor de Granada, com los del dit regne sien en gran divisió, e los uns hagen per rey, los altres no.” Sent així la

---

¹⁵⁷²³ MÁRMOL CARVAJAL, Lluís del, *Descripción general de África* [Granada, 1573], ed. facsímil amb introd. d’Agustín GONZÁLEZ DE AMEZUA, Madrid, 1953, vol. I, fol. 223, col. 2, comenta que el nou rei de Granada “hizo paz y alianza con don Juan, rey de Navarra, contra don Juan, rey de Castilla, que favorecía a Ismael. Y, entrando en tierras de christianos en el año de mil quatrocientos quarenta y siete, ganó por fuerça las villas de Benamaurel y Aben Çulema, junto a Baça; y luego, el siguiente año, tornó a entrar con poderoso ejército y ganó las villas de Arenas, Güéscar, Vélez el Blanco y Vélez el Rubio, y hizo grandes daños en aquella tierra. Y deste año hasta el mil quatrocientos y quarenta y nueve, anduvo este pagano victorioso contra christianos, por ser favorecido del rey de Navarra.”

¹⁵⁷²⁴ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), p. 269.

cosa, els assistents podrien ser capturats o atacats. “E encara, perquè la gent qui hi va és molt jove, se dubte no s’ contenga e haja remor entre si.”

El combat entre Maça-Cornell i Pròixida estigué en suspens fins el mes d’abril del 1448. L’11 de maig, Maria agrai a Muhàmmad que haguera renunciat a presidir-lo. Mentrestant, altres dos cavallers, el valencià Bernat de Vilarig i el castellà Gómez de Figueroa que s’havien desafiat també (13 de maig del 1447) se citaren (26 de maig del 1448) per al dia de Sant Joan a Granada, davant el mateix sultà. Aquest combat tampoc no tingué lloc, però per altres circumstàncies.¹⁵⁷²⁵ El seguiment d’aquestes aventures cavalleresques que es feia a la cort de Nàpols durant l’any 1447 –especialment per Enyego d’Àvalos, cunyat d’un dels implicats i possible autor del *Curial*– podria haver influït, així mateix, en l’elecció de noms de reis, visirs i princeses de Granada (Faraig Avdilbar, Avdal-la, Fàtima) per al Tunís de la ficció novel·lesca.

Coincidiren en el temps la disputa entre els cavallers valencians i la crisi dinàstica granadina, amb una guerra civil i nobiliària al regne de Múrcia (1447-1449), conseqüència de l’enfrontament de dècades entre Castella i Aragó. O, més precisament, entre el rei Joan II i el conestable Álvaro de Luna, d’una banda, i el bàndol polític castellà dels infants d’Aragó, dirigit després de la batalla d’Olmedo (1445) per Joan II

---

¹⁵⁷²⁵ La batalla entre Vilarig i Figueroa era prevista per al 27 de juny del 1448, però el primer fou assaltat i ferit greu en el transcurs del viatge, alevosament, per esbirros de Figueroa. L’any 1449 hagué de visitar la cort de Nàpols per tal que el rei Alfons li restablira l’honor i no haguera d’anar amb les armes heràldiques “reversades”. El rei sentencià a favor seu el 27 de juny del 1449. Més detalls d’aquestes disputes cavalleresques amb horitzó granadí, en BELLOT, Pedro, *Anales de Orihuela de mosén Pedro Bellot (siglos XIV-XVI)*, ed. a cura de Juan TORRES FONTES, Real Academia de Alfonso X el Sabio – Institut de Cultura ‘Juan Gil-Albert’, Múrcia – Alacant, 2001 (2a.; 1a., 1954), ps. 137-138; RIQUER, Martí de, RIQUER, Martí de, *Vida caballeresca en la España del siglo XV*, Real Academia Española, Madrid, 1965, ps. 79-83; ÍDEM, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008, ps. 194-201; ÍDEM, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d’armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968, vol. 1, ps. 26-29; ÍDEM, *L’arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 199; ÍDEM, *Battaglie per motivi politici*, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realtà nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, *Aracne (“Dialogoi medievalia”, 1)*, Ariccia, 2014, ps. 273-308 (p. 293); ÍDEM, *Heràldica catalana des de l’any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983, vol. 1, ps. 30-32; ÍDEM, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 269; ÍDEM, *Vida i aventures de don Pero Maça*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, p. 51; ÍDEM, *Aproximació al ‘Tirant lo Blanc’*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 49 i 58-68; ÍDEM, El cavaller Bernat de Vilarig, amic d’Ausiàs March, lector de Bernat Metge i admirat per Joanot Martorell, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 40, Barcelona, 1995-1996, ps. 205-226, reed. en espanyol com El caballero Bernat de Vilarig, dins *Caballeros medievales y sus armas*, Instituto Universitario “General Gutiérrez Mellado”, Madrid, 1999, ps. 79-101; SORIA ORTEGA, Andrés, Contribució al estudio de personajes en la primera parte de las “Guerras civiles de Granada” de Ginés Pérez de Hita, dins *Homenaje a Álvaro Galmés de Fuentes*, Universidad de Oviedo – Editorial Gredos, Oviedo – Madrid, 1987, vol. 3, ps. 263-280 (p. 269); OLIVA MANSO, Gonzalo, “*Pugna duorum*”: *Perfiles jurídicos, su manifestación en la sociedad y la política medieval de Castilla y León*, UNED, Madrid, 2000, p. 135; SALICRÚ LLUCH, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, ps. 399-402; EADEM, *Documents per a la història...*, ps. 423-424 (doc. 354); LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 227.

de Navarra (germà d'Alfons el Magnànim) per la defunció de l'infant Enric. D'una banda estaven a Múrcia els nobles amics de la viuda i el fill de l'*adelantado* Alonso Yáñez Fajardo II (+ març del 1444),¹⁵⁷²⁶ partidaris de Joan II de Castella i del conestable de Castella, Álvaro de Luna. D'altra banda, en contra d'ells, el pretendent a *adelantado*, l'alcaide de Llorca Alonso Fajardo "el Bravo",¹⁵⁷²⁷ recolzat pels consells de Múrcia i Lorca, Joan de Navarra i Alfons V d'Aragó, Rodrigo Manrique i els castellans aliats dels infants d'Aragó, Muhàmmad IX i Ibn 'Abd al-Barr. Aquest últim visità Múrcia en maig del 1448.¹⁵⁷²⁸ Joan de Navarra s'adreça el 10 de juny del 1448 a ell ("Avdilbar, alguatzir major del muy alto príncipe el rey de Granada, nuestro muy caro amigo") perquè intercedisca davant Muhàmmad i obtinga l'alliberament d'uns oriolans que els seus homes havien capturat per error i enviat a Granada.¹⁵⁷²⁹

La relació del sultanat Granada amb la Corona d'Aragó –no obstant la declaració protocol·lària d'amistat de l'infant Joan de Navarra– no era molt bona encara. No se signà una pau amb Alfons el Magnànim fins a desembre del 1448. Amb Castella, les relacions eren encara pitjors: de guerra oberta, amb ràtzies a la frontera (octubre del 1447-abril del 1448). Els granadins vengueren els castellans al Río Verde (març del 1448) i a Hellín (desembre del 1448).¹⁵⁷³⁰ Després d'un darrer any d'avanç granadí sobre la frontera (1449), a primeries del 1450 Joan II de Castella aprofità algunes dissensions internes a Granada per a pactar una treva, mentre planejava una ofensiva, encetada el 7 d'abril, per a entronitzar el seu protegit Ismaïl III.¹⁵⁷³¹ A tal efecte, aconseguí el suport d'Ibn 'Abd al-Barr i d'Ibn Fàraj ibn Kumâxa, del partit Abenserraig, que aportaren un exèrcit de 3.000 genets. Se sentien marginats pel suport que Muhàmmad *el Chiquito*, gendre i previsible successor de Muhàmmad IX, rebia per part del partit legitimista. Tanmateix, els instigadors de la revolta castellanòfila fracassaren

---

¹⁵⁷²⁶ Aquest havia sigut adelantado des del 1424 per la seua fidelitat a Joan II i al conestable Luna en la lluita contra l'infant Enric al marquesat de Villena. Reemplaçava en el càrrec el conestable Dávalos (pare d'Enyego d'Àvalos), exiliat a València el 1422.

¹⁵⁷²⁷ Que havia acollit a Llorca l'infant Enric el 1444, segons SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, *Los Trastámara y la unidad española (1369-1517)*, dins *Historia General de España y América*, vol. 5, Ediciones Rialp, Madrid, 1981, p. 386.

¹⁵⁷²⁸ SALICRÚ LLUCH, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, ps. 407-409. Vegeu també TORRES FONTES, Juan, Los Fajardo en los siglos XIV y XV, dins *Miscelánea Medieval Murciana*, 4, Múrcia, 1978, ps. 107-178 (ps. 137-139).

¹⁵⁷²⁹ SALICRÚ LLUCH, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, ps. 408 i 426 (doc. 356).

¹⁵⁷³⁰ BEN DRISS, Abdelghaffar, Los cautivos entre Granada y Castilla en el siglo XV según las fuentes árabes, dins SEGURA ARTERO, Pedro (coord.), *Actas del Congreso 'La frontera oriental nazarí como sujeto histórico, siglos XIII-XVI' (Lorca-Vera, 22 a 24 de noviembre de 1994)*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1997, ps. 297-306 (p. 303).

¹⁵⁷³¹ LÓPEZ DE COCA, J. E. de, Revisión de una década..., p. 72.

en l'intent i se'ls detingué a l'alcassaba de Màlaga.¹⁵⁷³² Ismaïl III fou ajusticiat;¹⁵⁷³³ Ibn 'Abd al-Barr, capturat, però la repressió no fou severa i no perdé la vida (juliol del 1450).¹⁵⁷³⁴

Muhàmmad IX acabà els seus darrers anys de regnat (moriria el 1453) tenint per associat (1451-1453) l'imminent sultà Muhàmmad X "*el Chiquito*". Aquest, després de noves victòries, fou derrotat pels castellans en març del 1451. En març del 1452, en la batalla de Los Alporchones (Llorca), un exèrcit granadí fou desfet.¹⁵⁷³⁵ Amb la qual cosa, el sultanat nazarí negocià i signà una treva de cinc anys amb el rei Joan II de Castella (agost del 1452). L'associació del *Chiquito* al tron havia sigut un gest de Muhàmmad IX per a reconciliar-se amb el partit legitimista: l'oposat als Abenserraigs d'Ibn 'Abd al-Barr, refugiats als seus castells i amics ara del rei de Castella.¹⁵⁷³⁶ Ibn 'Abd al-Barr no participà, doncs, en el combat de Los Alporchones,¹⁵⁷³⁷ ni fou executat aleshores per Muhàmmad IX, com consta erròniament en algunes fonts que es fa ressò d'un romanç castellà que celebra aquesta victòria murciana: *Allá en Granada la rica* (1452). En la victòria obtinguda per Alonso Fajardo "el Bravo", alcaid de Llorca, no estigué present el famós *Avdilbar*. Tanmateix, en el romanç apareix en primer plànol; no amb voluntat historiogràfica, sinó literària, com una icona del poder militar granadí abatut pels cristians. El cabdill musulmà, de fet, apareix esmentat ja des dels primers versos (vv. 1-2): "Allá en Granada la rica, instrumentos a tocar, / en la calle de Gomeles, a la puerta de Abdilbar..."¹⁵⁷³⁸ I en la cloenda (vv. 57-61): "Por la sierra de Aguaderas, huyendo sale Abdilbar, / con trescientos de a caballo, que no pudo más sacar. / Fajardo prendió a Alabez¹⁵⁷³⁹ con esfuerzo singular; / quitaron la cabalgada,

---

¹⁵⁷³² SALICRÚ LLUCH, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, p. 417.

¹⁵⁷³³ CHAROUI TI HASNAOUI, Milouda, La intervención de la mujer en la vida política granadina durante la primera mitad del siglo XV, dins TORO CEBALLOS, Francisco – RODRÍGUEZ MOLINA, José (coords.), *Primeras jornadas. Estudios de frontera "Alcalá la Real y el arcipreste de Hita"* (*Alcalá la Real, 22-25 noviembre 1995*), Diputación provincial de Jaén, 1996, ps. 323-334 (p. 331).

¹⁵⁷³⁴ LÓPEZ DE COCA, J. E. de, *Revisión de una década...*, ps. 74-75.

¹⁵⁷³⁵ *Ibidem*, p. 76.

¹⁵⁷³⁶ *Ibidem*, p. 61.

¹⁵⁷³⁷ La correcció s'estableix en SECO DE LUCENA PAREDES, Luis, *Cortesianos nasrîes del siglo XV. Las familias de Ibn 'Abd al-Barr e Ibn Kumâsa*, dins *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 7, Granada, 1958, ps. 19-28 (p. 22) i en LÓPEZ DE COCA, J. E. de, *Revisión de una década...*, p. 76, n. 52.

¹⁵⁷³⁸ En algunes edicions antigues, com ara la de DEEPING, G. P. – ALCALÁ-GALIANO, Antonio (eds.), *Romancero castellano, o Colección de antiguos romances populares de los españoles*, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1844, vol. 1, ps. 384-385 (núm. 275), apareix la forma deturpada *Abidbar*, forma que esmenen les modernes edicions crítiques. En qualsevol cas, no hi ha dubte en la identificació d'aquest amb Ibn 'Abd al-Barr. Vegeu CARRASCO URGOITI, María Soledad, *El moro de Granada en la literatura: del siglo XV al XIX*, Revista de Occidente, Madrid, 1956; ed. digital en *Cervantes Virtual* <www.cervantesvirtual.com>, s. p.

¹⁵⁷³⁹ L'alcaid al-Abbàs de Vera.

que en riqueza no hay su par. / Abdilbar llegó a Granada, / y el rey le mandó matar.” L’anònim de *Curial e Güelfa* sembla que s’avança alguns anys en la decapitació “literària” de l’intrigant moro Avdilbar, executada, no per un rei de Granada, sinó per un rei de Tunis, que es mostrava d’una manera tan tòpica com un rei cruel, inflexible i tirànic.

El tàndem militar abenserraig conformat pel “Faraig” i l’“Avdilbar” que donen nom al pare de Camar en el *Curial*, sobrevisqueren a tantes derrotes, conspiracions i complicacions. Reapareixen ambdós junts l’any 1455 –darrer esment conegut–, reconciliats amb Muhàmmad X *el Chiquito*: “A principios de mayo se lanza [Enric IV de Castella] sobre la ciudad de Málaga, a donde poco antes habían llegado refuerzos granadinos comandados por Ibn ‘Abd al-Barr e [Ibn Fàraj] Ibn Kumâsa, los cuales impiden la caída de la capital en manos cristianas.” A les darreries de juliol d’aquell any, el gran visir i comandant Ibn ‘Abd al-Barr s’ocupà personalment de negociar amb els castellans l’enèsima treva o pretés retorn a la normalitat.¹⁵⁷⁴⁰

* * *

Els noms de Faraig Avdilbar, Avdal-la i Fàtima recorden la crisi dinàstica dels anys 1446-1447, en correspondència amb altres dades del *Curial* que apunten cap a aquesta mateixa datació. Tanmateix, el nom de *Junes / Júnez* (l’acament en –z revela una possible font castellana, amb una adaptació al català similar a la de *López > Lopes / Lopeç*) no sembla correspondre’s ni amb cap personatge històric important de la Granada del 1440-1450, ni amb cap altre que poguera residir a Tunis. En qualsevol cas, sembla tractar-se d’una adaptació del nom propi àrab *Yûnus* (‘colom’; *Yônâ* en hebreu), equivalent al català *Jonàs*: el profeta de Nínive, personatge alcorànic i bíblic.¹⁵⁷⁴¹ En textos catalans medievals s’adaptava com *Júniç / Junis*, com en la Torre d’Avin-Júniç o Avin-Junis, prop d’Alguaire (al nord de Lleida), documentada en el segle XII.¹⁵⁷⁴² Tanmateix, es tractava d’un nom molt rar entre els musulmans d’al-Àndalus. No en canvi entre els jueus, sobretot els d’Aragó i Navarra en la baixa edat mitjana, on era molt comú el nom de *Júnez* a les aljames. No obstant això, no hem aconseguit detectar cap *Júnez* relacionat amb la cort d’Alfons el Magnànim o amb Nàpols.

---

¹⁵⁷⁴⁰ LÓPEZ DE COCA, J. E. de, Revisión de una década..., ps. 83-84.

¹⁵⁷⁴¹ FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (p. 310).

¹⁵⁷⁴² LLADONOSA PUJOL, Josep, *Història de Lleida*, F. Camps Calmet, Lleida, 1972, vol. 1, p. 78.

Podria haver una explicació més versemblant i plausible, en relació amb un **rei Junes** o **Júnez** –amb les dues mateixes variants ortogràfiques el *Curial*– que apareix en cròniques castellanques com un fill de l'emir almoràvit, enfrontat al Sit *Campeador* (fi del segle XI). En realitat, el nom vertader del personatge en qüestió era *Yûsûf*, segons els historiadors¹⁵⁷⁴³ (com el Júsuf V de Granada, fill de Fàtima), però l'autor de la *Primera Crònica General* (segle XIII) deturpà el nom d'aquesta manera:

“De cómo el Çid Ruy Díaz venció al rey Junes, rey de Marruecos, que-l vino çercar a Valençia.- (...) Mas diz la estoria que el Çid lo fizo tan bien aquel día, et tantos mató de los moros, que la sangre le corríe por el cobdo ayuso, et tan gran sabor avíe de cómo se fallava bien cavalgado del suo cavallo Bavioca, que nunca quería ferir a ninguno moro más de una vez. Et yendo en alcançe, alcanço al rey Junes, et armado. Et el cavallo del Çit sallió más adelante; et quando él tornó cavallero yva luenne, et no-l pudo alcançar. Et metiósse en un castiello que avie nombre Xúrquera [*Jazîrat Xuqar*, actual Alzira], et fasta allí duró el alcançe. Assí que, de los L^a mill moros que y vinieron, non escaparon más de diez mill e quinientos.”¹⁵⁷⁴⁴

En aquest capítol, el cronista el presenta com un “rey” del Marroc, és a dir, Júsuf ibn Taxufin (+1106), primer emir de l'Imperi Almoràvit (1062-1106), però aquest no atacà directament mai València. Els fets referits es corresponen amb la batalla de Quart de Poblet, que tingué lloc als afores de València, el 21 d'octubre del 1094. En altres llocs de la mateixa crònica, afirma el cronista que el tal Junes era “fijo del miramamolín de Marruecos”, però en realitat es tractava d'un nebot de Júsuf, anomenat Muhàmmad ibn Taxúfin. Aquesta de Quart fou la gran batalla que donà fama al Sit i, com a tal, era recordada encara per cronistes i lletraferits de la tardor medieval castellana, que transmetien així les variants *Junes* i *Júnez* de la crònica del segle XIII. Per exemple, en la *Crònica del Cid* (segle XIV): “llegaron nuevas al Cid, de allende la mar, en como el rey Júnez, fijo del miramamolín de Marruecos, venía a cercar Valencia, traía consigo a cincuenta mil omes a cavallo, e gente de pie sin cuenta” (cap. 218); “E en esta fazienda

---

¹⁵⁷⁴³ CATALÁN, Diego – NÚÑEZ DE VILLAZÁN, Juan, *La edición crítica de la Gran Crònica de Alfonso XI*, Gredos, Madrid, 1977, p. 213.

¹⁵⁷⁴⁴ MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (ed.), *Primera Crònica General de España, que mandó componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1289*, Gredos, Madrid, 1955, vol. 2, ps. 596-598 (cap. 925).

deste rey Júnez ganó el Cid a la su noble espada, a quien dizen Tizona” (cap. 221).¹⁵⁷⁴⁵ O també en *Las bienandanzas e fortunas* de Lope García de Salazar (segle XV): “E así mismo lo avían fecho Júçaf Magifín, e Junes e Bucar, miramamolines, que fueron alarves que pasaron en Spaña.”¹⁵⁷⁴⁶ Segurament, haurem de pensar que l’anònim autor del *Curial*, interessat com els seus lectors en aquesta mítica batalla de València –com en una altra batalla vora València que tingué per “protagonista” el cavall de Pompeu¹⁵⁷⁴⁷– pogué haver extret el seu Junes de la *Crónica General* castellana del temps d’Alfons X, o d’alguna altra font historiogràfica posterior basada en aquella.¹⁵⁷⁴⁸

* * *

De la mateixa manera que Junes, el personatge de **Fàtima** mereix un esment a banda, en aquest cas, per tenir una importància major en la trama argumental dels episodis africans del llibre III. En la novel·la se’ns la presenta d’una pinzellada italianitzant –“bellíssima dona” (*CeG* III.42)–, que després se’ns mostra actuant per compte propi i buscant-se un amant, l’esclau Berenguer, en despit per l’abandonament amorós que pateix per part del seu marit. La caracterització de la dama africana, segons Elami Ortiz-Hernán, no reïx a ser del tot positiva: “A la falta de escrúpulos de Fátima para usar a su hija como escudo en sus amores con Berenguer, le añade una indiferencia absoluta por los sentimientos de Cámar: no duda en tratar de entregarla al rey de Túnez.”¹⁵⁷⁴⁹ Des d’un punt de vista literari, l’escriptor fa que el personatge emule, d’una manera econòmica, però obligada, la lamentació d’Anna davant el cadàver de la seua germana Dido, que s’acaba de suïcidar.¹⁵⁷⁵⁰ El plany forma part de tot un repertori de trets argumentals i d’evocacions de versos de l’*Eneida* que elabora minuciosament

---

¹⁵⁷⁴⁵ HUBER, D. V. A. (ed.), *Crónica del famoso cavallero Cid Ruy Díez Campeador; nueva edición, con una introducción histórico-literaria*, Bayrthoffer, Marburg, 1844, ps. 218 i 223, respectivament; VIÑA LISTE, José María (ed.), *Crónica del famoso cavallero Cid Ruy Díez Campeador, dins Mío Cid Campeador: Cantar de Mío Cid, Mocedades de Rodrigo, Crónica del famoso cavallero*, Fundación José Antonio Castro, Madrid, 2006, p. 172 i ss. (cap. 217 i ss).

¹⁵⁷⁴⁶ GARCÍA DE SALAZAR, Lope, *Las bienandanzas e fortunas (códice del siglo XV)*, ed. a cura d’Ángel RODRÍGUEZ HERRERO, Diputación de Vizcaya, Bilbao, 1967, vol. 2, p. 419.

¹⁵⁷⁴⁷ Vegeu el capítol II.3.9, on es tracta de Pere el Gran i del seu cavall Pompeu.

¹⁵⁷⁴⁸ Com s’ha vist en el capítol II.1.3, sembla que l’autor de la novel·la alternava la lectura de cròniques catalanes amb la de materials historiogràfics castellans.

¹⁵⁷⁴⁹ ORTIZ-HERNÁN PUPARELI, Elami, La jerarquización social de la dama en *Curial y Güelfa*, dins *Medievalia*, 32-33, Instituto de Investigaciones Filológicas de la Universidad de México, 2001, ps. 43-49 (p. 47).

¹⁵⁷⁵⁰ GROS LLADÓS, Sònia, Consejeros, intermediarios y confidentes amorosos en el *Curial e Güelfa*, dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 129-144 (ps. 141-142).

l'escriptor per a treballar sobre referents literaris –en aquest cas, Virgili– compartits amb els seus oients, i ben familiars a la cort napolitana del rei Alfons.¹⁵⁷⁵¹

Des d'una perspectiva ja no estrictament literària, sinó ideològica, l'autor polemilitza sobre l'assumpte amorós de Berenguer i Fàtima, un adulteri en tota regla, des d'una perspectiva provocadora. Com és normal en *Curial e Güelfa*, l'autor cedeix la paraula a les dones, fins i tot recorrent al discurs directe o al diàleg dramatitzat. I una de les que s'expressen amb criteri propi és la muller de Faraig Avdilbar, que justifica davant la seua filla la traïció a l'indigne pare i marit. L'escriptor fa que les dones expressen els seus sentiments, però també que argumenten racionalment en defensa del seu comportament moral o social, no sempre concordant amb els preceptes cristians o amb les convencions imperants. De vegades expressen rebel·lia envers les normes que els imposen l'Església i el patriarcat en el marc indefugible d'una societat, l'europea del segle XV, antropològicament i culturalment masculista. La Güelfa, Làquesis, Fátima, Camar..., de vegades formulen oracions amb una autonomia que l'autor ha après de les heroïnes de la cultura clàssica grecollatina, i que imita (o parodia?).

A més a més, i d'acord amb el que era habitual a la Itàlia del primer humanisme, aquestes dones lligen alternativament el Boccaccio (la duquessa i Làquesis), el *Virgili* o sant Agustí, en el cas de l'africana Camar, paisana del bisbe d'Hipona. El sentit de l'humor no és absent, en absolut, en el tractament i apreciació dels resultats d'aquestes lectures femenines. Per exemple, Fàtima es penedeix d'haver pecat davant Déu: “plagués a Déu fos per començar!” Tanmateix, la filla, transgressorament, aprova l'adulteri de la mare basant-se en el fet que l'adúlter Berenguer, tot i jaure alegrement en un tàlem alié, no deixa de ser un “home virtuós; car la captivitat no tol la virtut, e sí, per lo contrari, la virtut tol la captivitat” (*CeG* III.55) ¿Recorre Camar a la patrística augustiniana per a donar per bo un adulteri? Doncs, sembla que sí, perquè parafraseja el conegut episodi de la captivitat de Marc Atili Règul a l'Àfrica, en *De Civitate Dei contra paganos* (I,xv,2) “*Si autem dicunt M. Regulum etiam in illa captivitate illisque cruciatibus corporis animi virtute beatum esse potuisse, virtus potius vera quaeratur, qua beata esse possit et civitas.*”¹⁵⁷⁵² És a dir: ‘Alguns encara diran que Marc Règul, havent caigut en captivitat i en tals turments físics, conservà la seua felicitat perquè

---

¹⁵⁷⁵¹ Vegeu les nombroses intertextualitats que fan enllaçar aquest episodi del suïcidi amb els versos de Virgili, en el capítol II.1.7, on tractem de l'*Eneida*.

¹⁵⁷⁵² SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *De Civitate Dei contra paganos libri XXII*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it> Més detalls, en el capítol II.1.7, on es tracta de sant Agustí i de sant Jeroni.

preservava la virtut del seu esperit. Que busquen, doncs, aquella virtut que faça possible la felicitat de la ciutat sencera.’ Mart Atili conservà la seua virtut d’ànima, malgrat haver perdut la llibertat corporal, essent com era captiu. Ara bé, les “virtuts” que insinua Fàtima que conserva Berenguer, malgrat ésser captiu del seu marit, no són precisament d’ordre espiritual, ni tenen que veure amb l’*auctoritas* d’Agustí.¹⁵⁷⁵³

Donar per justificat un adulteri, recurrent o sense recórrer a cites d’autoritat, es podria considerar una provocació d’ordre moral, paganitzant o epicúria si es vol, perquè l’Església Catòlica el condemnava sense pal·liatius aquest pecat mortal; i no sols l’Església. Aristòtil (*Ètica a Nicòmac*, V. *De la justícia*, 14) especifica molt clarament que tot adulteri és intrínsecament dolent, injust i injustificable des del punt de vista de la filosofia moral. Insisteix en la qüestió en l’*Ètica a Eudem*: l’adulteri és condemnable sense excepcions per ser “un acte extremat”, contrari a tota virtut.¹⁵⁷⁵⁴ Sèneca el Vell, en canvi, introdueix alguns matisos o excepcions que són tingudes en compte en les *Controvèrsies* (llibre 4, cap. 7. *El tiranicida que seduï la muller d’un tirà*). El filòsof hispanoromà analitza un cas on li desplaia que un tiranicidi, un acte de justícia, l’haja de protagonitzar precisament algú que, a continuació, imita l’actitud luxuriosa del mateix tirà. Però conclou després: “*Non putavi adulterium uxorem tyranni polluere, sicut nec homicidium, tyrannum occidere.*”¹⁵⁷⁵⁵ És a dir, que no es pot jutjar com un adulteri –si més no, per part de l’home– el fet de deshonrar la muller d’un tirà; com tampoc no pot ser jutjat com un homicidi acabar amb la vida d’aquest. La broma literària al respecte a la controvèrsia que podia generar aquest assumpte entre humanistes senequians i teòlegs escolàstics, està servida en el *Curial* amb un refinat sentit de l’humor. L’adulteri de Berenguer i Fàtima és una excusa: ¿s’hauria plantejat aquest debat a la biblioteca alfonsina de Nàpols, on concorrien teòlegs i humanistes, i on s’estudiava amb deteniment l’obra filosòfica de Sèneca...? A diferència de Camar, apassionadament enamorada de Curial, el que busca Fàtima en Galceran és simplement sexe. I viceversa: quan alliberen l’esclau català, aquest abandona Tunis sense necessitat d’acomiar-se de la desconsolada Fàtima, que acaba de perdre la seua estimada filla.

---

¹⁵⁷⁵³ Adverteix BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 76-77, que en aquesta sorprenent defensa d’un “adulteri virtuós”, l’escriptor s’aparta de la tradició cristiana.

¹⁵⁷⁵⁴ SIMPSON, Peter L. P., Aristóteles y la justicia natural, dins *Estudios Públicos*, 130, Santiago de Xile, tardor 2013, ps. 1-22 (ps. 9-10).

¹⁵⁷⁵⁵ SÈNECA, Luci Anneu, *Opera omnia philosophica, declamatoria et tragica. Pars secunda: Opera declamatoria*, ed. a cura de Marie Nicolas BOUILLET, Éloi Lemarie, París, 1831, p. 534.

Sant Tomàs d'Aquino (*De malo*, qüestió 15. *De luxuria*, art. I,5. Sobre si tot acte de luxúria ha de considerar-se pecat) parteix de les posicions d'Aristòtil i de la sacra pàgina (*Romans* 3:8; no és lícit, en absolut, obrar malament amb l'excusa de que en resulte algun bé), per argumentar expressament en contra de l'excepció proposada per Sèneca. Primerament exposa així l'argument senequià: "*Vir virtuosos committit adulterium cum uxore tyranni ut tyrannum interficiens liberet patriam. Ergo etiam adulterium non est, secundum se* [segons Sèneca], *peccatum; multo igitur minus alli fornicationis actus.*" A continuació el confuta¹⁵⁷⁵⁶ i assenta un criteri d'autoritat teològica vigent en temps del *Curial*. El que fa l'autor de la novel·la és bromejar sobre aquesta controvèrsia de teòlegs, quan presenta –per boca de la mora Fàtima– l'esclau Berenguer com un "home virtuos", és a dir, com el presumpte "*vir virtuosus*" del filòsof pagà, que resulta inacceptable per a l'insigne teòleg napolità. Els subtils jocs literaris del *Curial* –interètnics, teològics, filosòfics– no són mai senzills d'interpretar.

Quant a la denominació elegida per a la mare de Camar, val a recordar que el nom de Fàtima, la filla del profeta Muhàmmad, era molt popular en tots els països àrabs.¹⁵⁷⁵⁷ En terres valencianes, en els segles XV-XVI, era el més corrent entre les dones: una de cada quatre musulmanes (un 24% per a ser més exactes) s'anomenava Fàtima.¹⁵⁷⁵⁸ En canvi, Camar era un nom ben rar, o sembla que del tot desconegut.

El fet que aquesta Fàtima interactue amb altres personatges que porten nom d'aristòcrates de Granada (Faraig Avdilbar, Avdal·la) ens duu a pensar que l'autor i els seus lectors haurien oït parlat també d'una **Fàtima al-Hûrra** ('la Noble') molt famosa i poderosa en temps d'escriure's la novel·la. Filla d'un rei, germana d'un altre rei (Abú Abdal·là Muhàmmad IX) i mare d'un tercer rei (Júsuf V el Coix), se la considerava la dama més noble i influent del reialme nazarí en les dècades del 1430-1440. Segons Milouda Charouti, pels anys 1437-1438, Fàtima "desempeñará un papel importante para apaciguar la situación y mantener la calma en Granada antes de que estallase la sublevación de Yúsuf V su hijo, contra su tío Muhammad IX el Zurdo."¹⁵⁷⁵⁹ Aprofitant

---

¹⁵⁷⁵⁶ D'AQUINO, sant Tomàs, *Le questioni disputate, vol. 7. Il male ("De malo")*. *Questioni 7-16*, text llatí i trad. italiana a cura de Roberto COGGI, PDUL – Edizioni Studio Domenicano, Bolonya, 2003, vol. 7, p. 429.

¹⁵⁷⁵⁷ FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (p. 310).

¹⁵⁷⁵⁸ LABARTA, Ana, *La onomástica de los moriscos valencianos*, CSIC, Madrid, 1987, p. 61.

¹⁵⁷⁵⁹ CHAROUITI HASNAOUI, Milouda, La intervención de la mujer en la vida política granadina durante la primera mitad del siglo XV, dins TORO CEBALLOS, Francisco – RODRÍGUEZ MOLINA,

l'ascendència i l'autoritat que tenia sobre el fill, el convencé perquè es retirara amb ella Almeria i obtingué per a ell, del germà, el títol d'alcaid d'aquesta important plaça urbana i portuària, capital de la part oriental del país.¹⁵⁷⁶⁰ Allí governà autònomament (març del 1438-1445) aquell que en la cancelleria de la Corona d'Aragó coneixien com "l'infant don Jucef d'Almeria". La mare era coneguda com "dona Fàtima d'Almeria", i participava activament en els afers de govern i de diplomàcia del fill.¹⁵⁷⁶¹

Entre altres coses, "dona Fàtima" mantenia correspondència epistolar –de caràcter diplomàtic– amb la reina Maria de Castella, lloctinent de Catalunya per Alfons el Magnànim. També exercia d'interlocutora, per als afers de la part oriental del regne de Granada, amb el batle general del regne de València, mossén Berenguer Mercader, que s'ocupava d'aquests afers de "moros" –igual com se n'havia ocupat el pare, Joan Mercader, des del 1425– per delegació del rei Alfons V.¹⁵⁷⁶² ¿Podria ser un fet improvisat que la *Fàtima* del *Curial* compartira l'lit amb un *Berenguer*? ¿O s'estaria jugant humorísticament amb dos noms de personatges històrics, dona Fàtima d'Almeria i Berenguer Mercader, batle de València, que s'havien conegut feia anys a Granada i s'escriuien lletres de caràcter diplomàtic encara en la dècada del 1440? Els lectors de Nàpols n'estarien ben informats, especialment els qui tenien relació amb l'àmbit diplomàtic, perquè Mercader romangué allí fins octubre del 1446.

Pel 1444, Júsuf començà a emetre moneda pròpia i a aspirar al tron, encara que sa mare no hi estava molt d'acord. Pels mesos de gener-juliol del 1445, recolzat amb els nobles del partit legitimista, encetà una guerra amb l'oncle Muhàmmad IX, sostingut pel partit rival del Abenserraigs (Ibn 'Abd al-Barr i Ibn Fàraj ibn Kumaxa), el qual es véu obligat a abdicar. El regnat de Júsuf V –amic d'Alfons V i dels infants d'Aragó– serà breu (juliol del 1445-febrer del 1446), perquè els mencionats Abenserraigs i Castella imposaran al tron un nou candidat, Ismaïl III (12 de febrer del 1446 – 13 d'agost del 1447). Retirat de nou a Almeria, "don Jucef" fou assassinat per un home de la seua màxima confiança (agost del 1447), i "dona Fàtima" deixà d'aparéixer en les

---

José (coords.), *Primeras jornadas. Estudios de frontera "Alcalá la Real y el arcipreste de Hita"* (Alcalá la Real, 22-25 noviembre 1995), Diputación provincial de Jaén, 1996, ps. 323-334 (ps. 325-326).

¹⁵⁷⁶⁰ *Ibidem*, p. 327.

¹⁵⁷⁶¹ SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó (1410-1485)*, Institució 'Milà i Fontanals'-CSIC, Barcelona, 1998, ps. 382-391 (documents 814-822).

¹⁵⁷⁶² *Ibidem*, ps. 376-377 i 392; SALICRÚ LLUCH, Roser, La Corona de Aragón y Génova en el Reino de Granada en el siglo XV, dins FERRER, Maria Teresa – COULON, Damien (coords.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana. Actes del seminari celebrat a Barcelona el 20 d'abril del 1998*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1999, ps. 121-144 (ps. 139-140); SALICRÚ LLUCH, R., *Documents per a la història...*, ps. 390-391 (doc. 325) i ps. 413-416 (doc. 346).

cròniques. Se suposa que, amb la desaparició del fill, perdria tota la seua capacitat de maniobra i d'influència en un complicat escenari de crisi.¹⁵⁷⁶³ És segur –la cancelleria en dóna testimoni– que en els àmbits de poder de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim es parlava d'aquesta Fàtima, del poder creixent que assolí entre el 1438 i el 1446, i de la seua tragèdia familiar que suposà l'assassinat del seu fill, el mes d'agost del 1447. Aquestes notícies pogueren haver influït en l'elecció per part de l'anònim escriptor del *Curial* –que es movia en aquells àmbits de govern i diplomàcia– del nom de Fàtima per al seu personatge femení. Recordem que l'any 1445 Guillem-Ramon de Montcada realitzà una ambaixada a la Península Ibèrica, on havia de tractar molt especialment de la crisi de Granada, i que només tornar-se'n a Nàpols, l'1 de maig del 1446 coorganitzà amb el seu amic Enyego d'Àvalos unes justes cavalleresques.¹⁵⁷⁶⁴ Granada no era tan lluny de la cort de Castel Nuovo com en principi poguera semblar.

La relació diplomàtica on Berenguer Mercader, fill de Joan, tenia per interlocutora “dona Fàtima” (1438-1447) pogué haver influït en l'elecció del nom de *Berenguer* per al pseudònim que l'esclau que l'escriptor tenia previst que acompanyara la Fàtima de la seua ficció, a manera de broma compartida amb uns lectors confidents, a més d'informats sobre diplomàcia. **Berenguer Mercader** (València, ca. 1391-1471) havia acompanyat el rei a l'empresa d'Itàlia (1432-1437) i exercia de diplomàtic seu per Florència, Milà i Basilea (1437-1439). A la cort de Milà tenia per amfitrió el seu amic –criat amb ell a la cort de València– Enyego d'Àvalos. Aquest, sabent de l'afició de Berenguer a les lletres, li presentà Pier Candido Decembrio i altres humanistes. Entre el 1439 i el 1443, Mercader contribuï a la conquesta de Nàpols en companyia del mateix D'Àvalos, tret d'un breu desplaçament diplomàtic a Castella (1442-1443). Des del 1440, per cessió del pare, Berenguer era batle general de València, però havia delegat l'exercici en un parent. Havent mort el pare (20 de novembre del 1443), preparà el seu viatge de presa de possessió personal (octubre del 1444), durant la qual impressionà els jurats de València amb la seua oratòria. Tornà a Nàpols el 1445, però, en saber que es preparava un llarga expedició centroitaliana (novembre del 1446 – novembre del 1448), hagué de renunciar a participar-hi. El rei necessitava que es fera càrrec de la batlia valenciana. El 20 d'octubre del 1446, s'acomiadà dels amics de la cort i s'embarcà a Nàpols cap a València, on romandria fins a la seua mort (1471).¹⁵⁷⁶⁵

---

¹⁵⁷⁶³ Més detalls i referències sobre aquesta crisi dinàstica, en les pàgines precedents.

¹⁵⁷⁶⁴ Vegeu el capítol I.3.4.

¹⁵⁷⁶⁵ Més dades i detalls biogràfics, en el capítol I.2.5.

Camar, la *docta puella*, i els ecos de l'*Eneida*

L'autor de *Curial e Güelfa* vol traslladar als seus lectors el debat, molt viu a la Itàlia dels segles XIV-XV, sobre si existí o no existí una Dido històrica, que justificara com a “veritat” els amors d'aquesta amb Enees que poetitza Virgili, i el suïcidi per amor de la fundadora de Cartago (*Eneida*, llibres I i IV; V, 1-7, i VI, 450-476). Aquesta relació, segons alguns, “no fonch ni és veritat”, i l'única Dido que existí fou la “viuda púdica”, autosacrificada per fidelitat a les cendres del difunt marit; una virtuosa màrtir pagana, que els pares de l'Església posaven d'exemple a les seues feligreses viudes (sant Jeroni, *Adversus Iovinianum*, I,43). Petrarca i Boccaccio actualitzen per al segle XIV italià, en els seus escrits, la controvèrsia.¹⁵⁷⁶⁶ En el fons, el que es revisa és una vella però intensa discussió del *Trecento* sobre la llibertat dels poetes per a “sompniar” o “poetar” històries versemblants i moralment exemplars, fins i tot si aquestes presenten *faccia di menzogna* (Dante, la *Comèdia*) i operen al marge dels prejudicis i de les sancions doctrinals dels moralistes (Boccaccio, *Genealogia deorum gentilium*, XIV,13). La posició de l'autor del *Curial* és favorable, lògicament, a la digna literatura de ficció que ell mateix practica. I, en defensa d'aquesta, fa ús de la sàtira i de la ironia subtil. Per exemple, quan fa que Apol·lo, déu dels poetes, ataqué paradoxalment Homer i Virgili per ser uns falsaris, durant el somni de Curial al Parnàs.

En els episodis africans, l'anònim reprén el debat abans anunciat. Ho fa per a riure's entre línies de la voluntat dels moralistes medievals de “reconduir” cap als seus severs postulats les històries de poetes clàssics, bastides sobre una exemplaritat filosoficomoral pagana i d'abast universal (com la del suïcidi de Cató segons Sèneca), independent de la teologia cristiana. Seguint aquest plantejament, el cas de Dido i Enees és revisat d'una manera original i controvertida, per un autor que procura deixar obertes moltes qüestions al debat entre els oients: un signe de modernitat humanística. A tal efecte, es fan confluïr en el personatge de Camar aspectes de la reina pagana cartaginesa (arravatada per la passió, suïcida) i accions pròpies de la màrtir cartaginesa **Perpètua**,

---

¹⁵⁷⁶⁶ Tracta molt documentadament d'aquesta controvèrsia, en relació amb el *Curial*, TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168.

extretes en les actes del seu martiri i en el relat literari de la *Passio*.¹⁵⁷⁶⁷ La història de la donzella Camar enamorada recorda la d'una desesperada **Dido**, abandonada per un Enees que ha d'acomplir el seu èpic destí. Però també recorda molt el d'una santa Perpètua enfrontada a son pare i a la tirania al crit de “christiana són!”, i disposada a morir abans que a ser humiliada. Perpètua i Camar tenen una cosa en comú de gran interès per a la interpretació de l'episodi: lligen i estudien l'*Eneida*.

La protagonista femenina dels capítols africans del *Curial*, indiscutiblement, és *Camar* o *Cammar*. Si atenem a la pronúncia del nom en àrab clàssic (*Qamar*, ‘la Lluna Plena’), tocaria accentuar gràficament *Càmar* i realitzar durant l'exercici de lectura una accentuació prosòdica paroxítona. Tanmateix, la realització fonètica dialectal de la Corona d'Aragó, com s'observa en /*Fàraj*/ > *Faraig* (v. gr. /benifaráig/), solia posposar una accentuació d'aquests mots a la darrera síl·laba. Per coherència i per adequació al “recitat” de la novel·la en el temps en què fou escrita, seria preferible editar els noms àrabs *Faraig* i *Camar*, el primer amb adaptació ortogràfica catalana corrent en l'edat mitjana (-ig), sense accentuació gràfica, per a indicar una pronúncia aguda.

L'escriptor introdueix el nou personatge femení en el capítol III.42, una vegada han sigut ocupats els captius Joan / Curial i Berenguer / Galceran de Madiona en les tasques de llauró de l'hort de Faraig Avdilbar. Se'ns informa que l'amo solia passar tota la setmana a ciutat, prop de la cort i prop d'altres mullers que allí tenia. A l'alqueria romanien soles, amb els esclaus, la muller, Fàtima, i “una filla, ja de edat per ventura de quinze anys. E era tan bella, que segons la fama que aquells qui la havien vista li feyen, no havia par en tot lo regne de Túniç. E, certes, no a tort, car si los ulls de Curial no eren enganats, no li ere atribuïda bellesa alguna que en ella no fos mills que ells no podien expressar; e havia nom Càmmar.” El pare és tan gelós, que deixa la dona i la filla “amagades” en l'hort mentre està absent. En aquelles circumstàncies, Camar no veia amb mals ulls els amors de la mare amb el captiu i, quant a ella mateixa, veient que son pare “no pensava en donar-li marit”, procurava consolar-se visitant els esclaus, i cantant amb ells i amb la mare, en polifonia: “Cantava molt bé Càmar, e Johan mostrà-li moltes cançons, e ab acorts cantava ab ella” (*CeG* III.43).¹⁵⁷⁶⁸

La donzella, “que ·s pres esment de la bellesa del cors de Curial e de la resplendor dels seus ulls, e mirà-li la boca e totes les circumferències de la cara, e féu juyhí que en

---

¹⁵⁷⁶⁷ No revisem ací les extenses reflexions sobre el debat al voltant de la ficció literària (capítol II.1.5, Boccaccio; II.1.7, Homer, Virgili) i sobre les intertextualitats amb l'*Eneida* i els martirologis (capítol II.1.7, fonts religioses).

¹⁵⁷⁶⁸ Sobre la música en el *Curial*, un aspecte molt interessant de la novel·la, vegeu el capítol II.2.2.

lo món pus gentil home no havia ne encara podia haver”, i començà a afavorir-lo amb menjars i atencions, així com Fàtima afavoria el seu Berenguer. En aquest punt del relat, l’anònim introdueix les inquietuds culturals de la jove, animades per un cavaller estudiós de la literatura clàssica grecolatina, com era Curial:

“E, com Càmar dels catius se partia, legia l’*Eneydos* de Virgili –lo qual ella en lengua materna tenia, ben glosat e moralizat, car son pare lo havia haüt del rey–, e molts altres libres, en què la donzella passava temps; e era tan entesa, segons la sua tendra edat, que açò era una gran maravella. E Johan, que sabia molt bé tot lo Virgili e los altres libres, li declarava moltes coses que ella no sabia ne entenia; e yo us dich que de ço que ella podia pagava bé lo mestre. Parlava Johan molt bé aquella lengua, e Càmar mostrà-li legir e scriure, en manera que, quant Fàraig no y ere, ella e Johan nulls temps se partien” (*ibidem*).

Com es podia preveure, aquella jove en edat núbil, però mancada de qualsevol contacte amb homes, s’enamora de Curial d’una manera malaltissa. L’*amor hereos* comença a mostrar en la “mesquina” (‘infeliç’) Camar els seus efectes, ja que es tracta d’un amor no correspost, que esdevindrà després impossible: “Emperò, com Johan no curàs de Càmar d’aquella cura que ella volguera, la mesquina de Càmar, que encesa era del foch de Curial, qui en ella com en forn de vidre cremava, se consumava tots jorns e perdia ço que los catius cobravan, car ella no podia menjar ne dormir” (*CeG* III.43). La complicació argumental de la situació es desencadena quan el rei demana al pare de la donzella, assabentat de la fama de la seua bellesa, que li la lliure per esposa per a incorporar-la a l’harem; notícia que ompli de felicitat Faraig. La mare, Fàtima, és felici també de comptar amb una filla que serà “reyna” de Tunis (*CeG* III.44).

Camar es nega rotundament a ser deshonorada pel tirà del rei de Tunis i discuteix amb la mare: “Senyora, yo no vull ésser muller del rey ne d’altri”, i menys encara d’un rei que “té mil mullers”. La jove prefereix morir abans de consentir tal matrimoni, “car yo he votada virginitat e aquella guardaré per tot mon poder; e qui toldre la’m voldrà, ensems ab aquella, o abans, me toldrà la vida.” El vot de castedat virginal, inconcebible en l’Islam, és una estratagema de Camar per a blindar-se davant les pretensions del tirà. Malgrat tot, Fàtima insisteix i tracta de convèncer-la (*CeG* III.45). El pare tampoc no comprén la filla i tem ser castigat amb la mort per no dur-la a palau.

La donzella, “encesa en l’amor” de Curial, no pot accedir ni ser infidel al seu amor, encobert per un vel de presumpta religiositat: “yo he oferta la mia virginitat a Déu, e no la y toldré per cosa del món.” “Marit tench”, afirma, en al·lusió a la seua pretesa consagració al Creador, a manera de monja cristiana, i amenaça amb infligir-se la mort si la forcen a pintar-se la cara i a oferir la seua bellesa al depravat monarca, “home molt luxuriós”: “¿E volets que ·m pinte? Yo ·m pintaré de la pintura que Déus se alta”, és a dir, del vermell de la sang dels màrtirs. Tot són premonicions, mals presagis i anuncis interlineats del drama familiar que s’acosta: la decapitació del pare i el suïcidi de la filla, que s’arrapa la cara i que amenaça amb resistir fins a les darreres conseqüències, “mentre seré viva, que serà poch temps” (*CeG* III.47).

El pare, que fa seu el plantejament teòric de les *Partidas* d’Alfons X de Castella, sobre que “lo rey Déu és en la terra”,¹⁵⁷⁶⁹ no vol “encórrer la ira del rey” (la *ira regis*, figura jurídica contemplada també en la tradició legislativa castellana¹⁵⁷⁷⁰). La filla, en oberta rebel·lia, emulant –o parodiant?– l’actitud i els gestos de la seua paisana Perpètua de Cartago, es fereix amb un ganivet. L’escena és la següent: “La donzella, que oy parlar son pare, pensà ans cregué que la voldrie forçar, e, contra son voler, amenar-la al rey; e mirà entorn, e viu un coltell qui estava sobre un banch, e, corrent, pres aquell, e dix: ‘Tu ·m defendràs del rey.’ E ferí’s ab lo coltell pels pits” (*CeG* III.48). Es tracta d’un gest, el de l’autolesió, producte de la desesperació femenina, que podria haver tingut també per inspiració el de Pòncia, narrat per Valeri Màxim (III,ii,14), que citem en versió catalana d’Antoni Canals: “E la tua filla apel·lada Pòrcia no hac en sos fets coratge femnínvol. Car, com son marit dit Bruto hagués determenat de matar Cèsar (...), demanà lo coltell afilat ab lo qual se tallaven les ungles e nafrà’s ab lo dit coltell cridant e dient que’l coltell li era escapat e l’havia nafrada.”¹⁵⁷⁷¹ Pòrcia temia que el colp contra Cèsar fracassara i que el marit morira després ajusticiat, i tractava d’impedir-ho amb virtut estoica. El gest de Camar, en tant que imita el d’algunes heroïnes clàssiques,

---

¹⁵⁷⁶⁹ Sobre les fonts castellanques de l’escriptor, vegeu el capítol II.1.3.

¹⁵⁷⁷⁰ La ira règia fou una figura jurídica del dret visigot i una prerrogativa dels reis de Castella i de Lleó durant els segles X al XIV, els quals amenaçaven amb penes severes aquells que gosaren contravenir els seus manaments. Vegeu GRASSOTTI, Hilda, La ira regia en León y Castilla, dins *Cuadernos de Historia de España*, 41-42, Buenos Aires, 1965, ps. 5-135. En la documentació reial s’amenaçava amb obeir els manaments reials, si hom no volia incórrer en ira règia (*iram regis habeat*) i, en conseqüència, perdre el favor del rei (*regis amorem perdat*).

¹⁵⁷⁷¹ ROVIRA CERDÀ, Helena, *El “Valeri Màxim” d’Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Romànica de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014, ps. 415-416.

contribueix a caracteritzar-la com l'heroïna que després serà, seguidora de les passes i de l'exemple filosòfic del memorable suïcida Cató d'Útica.

Faraig fa venir el cirurgià del rei perquè examine la nafra del pit de Camar. Afortunadament no es greu (*ibidem*). El rei creu que el pare volia matar la filla amb tal de no lliurar-li-la, i “li féu tallar lo cap”. El tirà visita la donzella convalescent, a la qual no se li revela la mort del pare, i la deixa al càrrec de dos oncles, Junes i Avdal-la, fins que millore. La malalta manifesta llavors el seu amor a Joan / Curial, que no pot correspondre-la, “per moltes rahons”, sobretot perquè manté esperances de trobar-se de nou amb la Güelfa. Ell opta per consolar-la i donar-li “esperança” per a evitar un mal major (*CeG* III.50-52). Aleshores, Camar millora i rebutja les joies que li envia el rei, actitud que la mare i els oncles qualifiquen d’“oradura” i “folia” (*CeG* III.53-54).

És la mare, però, qui s'ocupa de tractar de convèncer-la perquè accepti ser muller del rei. S'estableix aleshores un animat debat de dones en estil directe, on aquestes demostren haver llegit i estudiat obres clàssiques, de poesia, història i filosofia moral, sobre les quals fonamenten els seus arguments. La filla sent la demanda matrimonial del monarca com una “opressió” tirànica exercida sobre ella, i els parents (postrats mesquinament als peus del tirà: Avdal-la troba injusta i cruel la mort del germà Faraig, però proposa com a solució oblidar-la, perquè ja no té remei...) se senten amenaçats de mort, i no comprenen que Camar defenga la seua llibertat personal.

La mare revela a la jove la mort del pare, circumstància que empitjora la situació, ja que ara se li demana que es case amb l'assassí del seu progenitor, un monstre que – com reconeix Fàtima – actua “faent ley de la voluntat pèssima”. Quan la mare contraposa la feblesa de “fembra” de Camar a la fortalesa incontestable del tirà, la jove replica amb un despropòsit: una cita sobre que els cavallers “deuen haver ardiment de fembra e cor de leó”, espúriament atribuïda a Hèrcules i basada en una anècdota falsa repetida en cròniques medievals d'Aragó i Castella.¹⁵⁷⁷²

El lector ja està habituat, en aquest punt de la lectura o recitació de l'obra, a un escriptor que tesa les cordes dels debats, amb una tibantor de vegades que és presàgia la tragèdia, per a destesar-les per sorpresa amb algun gir còmic, amb alguna ocurrència hilarant. L'interludi humorístic, tanmateix, no interromp ni anul·la el debat filosòfic seriós. En el cas que ens ocupa, Fàtima argumenta des d'una mentalitat medieval contra una Camar que desafiarà humanísticament el pensament hegemònic amb postul·lats

---

¹⁵⁷⁷² Vegeu el capítol II.1.3.

propis de la filosofia pagana dels antics, assimilats a partir dels autors clàssics. Fàtima sap qui és Cató, però els llibres grecolatins no li interessien gens. El que vol és salvar Camar del suïcidi: “series judgada per folla, e morries sens virtut.” El retret dóna peu a una defensa del suïcidi estoic, a l’estil de Cató d’Útica, justificat per la filosofia moral de Sèneca –es dóna una connexió intertextual amb *De providentia*– i per altres estoics de la Roma antiga, però condemnat lògicament per la teologia cristiana. Es nota que Camar ha estudiat la filosofia estoica dels antics, al costat de Joan, i es veu ara amb cor d’assumir la fortalesa moral que caracteritzava heroics antics com Cató. La mare, que no atén a les arons de Camar, comença a sospitar que potser la filla amaga alguna motivació més poderosa que aquesta, i que està enamorada d’algú.

La filla justifica seguidament l’adulteri de la mare amb l’esclau Berenguer citant de manera transgressora sant Agustí –un altre africà, com elles– i sant Jeroni parlant de Plató: altres autors a afegir, doncs, a la biblioteca que Curial i Camar han compartit l’hort de Tunis. A continuació, la mateixa Camar fa una exposició casuística d’adulteris mitològics, que demostren els coneixements que ha adquirit sobre *Les Metamorfosis* d’Ovidi, les *Tragèdies* de Sèneca i altres obres clàssiques. “Axí que vostra errada no és tanta”, perquè no resulta tan moralment reprobable com el catàleg de vicis, crims i traïcions que conté la mitologia antiga. Pel que fa a la seua situació, Camar persisteix en la idea d’escapar tràgicament, si cal, a “potestat de tiran” abans que esdevenir “adúltera ne ensutzada”. Fàtima no comprén què vol dir amb això. Camar sosté que matrimoni forçat no és matrimoni, i demana a la mare que faça com el pare de Virgínia, en Titus Livi: que la mate per a evitar la deshonra. Continua la filla exemplificant la seua situació amb vivències de personatges mitològics paral·leles a la seua, i es referma en la seua posició de conservar l’honor i la integritat moral fins al suïcidi si cal (*CeG* III.55), per a desesperació dels seus mediocres i subugats parents.

Camar pensa en la possibilitat de fugir-se’n amb Joan, al qual revela l’existència d’un tresor que el pare té soterrat a l’hort, i pensa que, si la Fortuna no l’afavoreix, almenys l’esclau s’alliberarà i s’endurà amb ell el tresor. Es dóna la circumstància que la Güelfa obri sense control la caixa del seu tresor milanés perquè Curial n’extraga diners a mans plenes. Làquesis també regala objectes sumptuaris a Curial, marcats amb les seues divises, volent atraure’s el seu amor. Just abans, la duquesa de Baviera ha exhibit davant els ulls del cavaller l’esplèndid dot de la filla. Ara, en l’exili africà, la Camar lliurarà el tresor del seu difunt pare a Curial quasi desinteressadament. Aquest de

l'“amor mercenari” –com el qualifica Mario Vargas Llosa, comentant el *Tirant*¹⁵⁷⁷³– és un tret típic de l'ideari de servei feudal de l'edat mitjana, que tot ho impregna. El senyor és senyor si demostra ser liberal en extrem, magnífic i munificent. Totes tres dones que pretenen l'amor del cavaller Curial aspiren a ser “senyores” del seu cor. I com a tals es comporten. Com escriu Zoé Jiménez, “La imposibilidad de entrega de amor físico hace que cada una de ellas le ofrezca regalos y tesoros a Curial. Por un lado, no se entregan, pero se entregan, de manera simbólica, con los obsequios.”¹⁵⁷⁷⁴

L' enamorada musulmana demana a Curial que, si per ventura ella mor, s'emporti el seu cadàver amb ell “a la tua terra” (*CeG* III.57). Curial consola Camar, pel bé d'ell? La jove, “pensant que per ella aquelles paraules Johan hagués dita”, aprofita l'ocasió per a besar-lo: “t'he pres a furt un besar”, li diu. La circumstància és inaudita i provocadora des de la perspectiva –obsoleta perspectiva, per a l'escriptor– de l'amor cortés: ¿una donzella que pren la iniciativa i besa furtivament el cavaller? No content amb això, fa que Camar, convalescent al llit, abraça amb braços ofegants “de polp” el seu amat, i l'aferre amb “aquell magre cors e flach, penjat del coll...” Aquesta frase s'entén millor a partir de la lectura d'una epístola literària adreçada per Lorenzo Valla a Alfons el Magnànim del 1444, ben coneguda segurament per l'autor i els destinataris del *Curial*. L'humanista parla de poesia i constata que el vers 79 del llibre IV de l'*Eneida* (“*Pendetque iterum narrantis ab ore*”) havia sigut imitat clarament per Ovidi, en una de les seues *Heroides* (I,30: “*Narrantis coniunx pendet ab ore viri*”). L'autor del *Curial*, amant de la facècia i la burla, aprofita aquests digníssims precedents per a destrossar-los líricament a manera de paròdia satírica.¹⁵⁷⁷⁵ Lògicament, els lector o oients del llibre –que s'endevinen com un cenacle no molt nombrós, coneixedor del talent de l'autor– haurien d'estar receptius a aquestes bromes literàries.

En frases del tipus “aquell magre cors e flach, penjat del coll”, és evident que el llenguatge poètic llatí de Virgili i Ovidi, que fascina Valla i els altres humanistes de la cort, cedeix terreny a una descripció còmicament vulgar o grotesca d'allò que la crítica

---

¹⁵⁷⁷³ VARGAS LLOSA, Mario, *Carta de batalla por Tirant lo Blanc*, [1969] Seix Barral, Barcelona, 1991, p. 19: “En *Tirant lo Blanc* el amor tiene casi siempre implicaciones mercenarias. Los amantes cambian caricias y dinero indiferentemente: un escribano posee a la ‘honesta señora de Rodas’ porque le arroja a las faldas unas joyas y un puñado de monedas, después de la primera noche de amor la emperatriz gratifica a su amante con una joya que vale más de cien ducados, la princesa Carmesina distrae dinero del Imperio para regalárselo a Tirant.”

¹⁵⁷⁷⁴ JIMÉNEZ CORRETJER, Zoé, *Curial y Güelfa: arquitectura narrativa árabe y estructura poética de las Cántigas de Amigo*, dins *Alpha. Revista de artes, letras y ciencias*, 17, Universidad de Los Lagos, Xile, 2001, ps. 75-83 (p. 79).

¹⁵⁷⁷⁵ Més detalls en el capítol II.1.7, on tractem de Virgili.

–opinió qüestionable, en aquest episodi– han arribat a qualificar de “refinat erotisme”. Ara bé, no ens equivoquem, tampoc: l’atac frontal a la lírica clàssica no és demolidor ni gratuït, sinó el producte paròdic d’un joc culturalista, que és signe de modernitat humanística i no de reacció anticlàssica, com tantes coses en el *Curial*. Per exemple, la imatge dels braços de polp de Camar remet satíricament –de cara a un auditori de lectors “científichs”, és clar– al “*polypus*” d’Ovidi, de quan la nimfa Sàlmacis de *Les Metamorfosis* (IV,366) atrapa i força sexualment Hermafrodit.¹⁵⁷⁷⁶ La passió que posa l’adolescent en aquell bes és tal, que “no podían espirar ne tornar alè”. Una mica més i s’ofeguen. “Apartaren-se lo un de l’altre” i Joan s’acomia mentre Camar roman pensativa, “lavant ab la lengua los seus labis, per pendre lo çucre d’aquella poca de saliva que dels labis de Johan en los seus ere romasa” (*CeG* III.59) Més contrastos: una frase conclusiva, líricament aconseguida, que tampoc no és producte d’una creativitat original o lliure. Com pràcticament tot el que conté *Curial e Güelfa*, depén de fonts i lectures assimilades. En aquest cas, de dos frases de prosa epistolar petrarquesca (*Familiars*, V,xvii,11 i XXIV,vi,8) que són d’inspiració bíblica (*Càntic dels Càntics*, 4:11). L’erotisme sota control (a diferència del medievalitzant *Tirant*) és admissible,¹⁵⁷⁷⁷ però resulta distorsionat per una *vis comica*, potser una mica grollera, que l’escriptor dosifica per al gaudi dels seus col·legues lletraferits o diletants de la cultura clàssica: una audiència selecta i amical, que no degué ser molt àmplia.

Fàtima retira els grillons als captius, que desenterren el tresor. Curial recupera l’esperança de reveure la Güelfa. El rei demana que li porten per fi Camar, i aquesta, desesperançada, pronuncia una dramàtica oració abans de llançar-se des d’una alta finestra. El discurs de la donzella està farcit d’evocacions de versos i expressions virgilianes, extretes de l’*Eneida*. Camar reconeix estar afectada dels mateixos “insanis enceniments” d’amor que Dido, però té “vergonya” de seguir-la, perquè la seua mort era atribuïble a desesperació, “usant d’imaginació repentina”, i no a virtut, producte de “longa e madura deliberació”. Dido representa la mort passional; Camar, la una mort

¹⁵⁷⁷⁶ De totes aquestes referències bibliogràfiques i clàssiques, que subjauen davall del lloc més insospitat del text curialiesc, ja s’ha tractat en l’apartat dedicat a les fonts, especialment en el capítol II.1.7.

¹⁵⁷⁷⁷ Com planteja BUTINYÀ, Júlia, “Lo çucre de la saliva que dels labis de Johan en los seus era romasa”, dins *Revista de filologia románica*, annex 5, Madrid, 2007, ps. 55-68, aquesta lírica amb connotacions sensuals –excepcional o anecdòtica, amb tot, en el *Curial*– incita a gaudir delicadament del tacte, del bes i d’altres plaers carnals. L’autor manifesta la influència de Lorenzo Valla i d’altres humanistes animadors de l’hedonisme renaixentista. Indubtablement, es troba familiaritzat amb les idees “con las que se removían los cimientos en torno a la licitud del placer” (p. 65). Tanmateix, ell no se sent *poeta* en el sentit líric de l’expressió; se sent més còmode com a narrador de cavalleries, erudit format en enciclopèdies i moralista *sui generis*.

racionalment premeditada, justificable des de la perspectiva de la filosofia moral clàssica. La seua mort serà heroicament interpretable, com la de Cató, exemple que la mateixa donzella esgrimeix explícitament per a justificar el seu terrible acte. La seua mort és un sacrifici estoic del cos en pro de la llibertat de l'ànima.

En cap moment es parla de pecat, salvació o condemnaió de l'ànima des d'una perspectiva cristiana; ni tan sols islàmica. La lectura de l'episodi és laica i pagana, però arriba a un punt on es produeix un gir provocador: en virtut de "la fe" que Camar ha "atorgada" a Joan, es lliura simbòlicament a ell com esposa ("fes lit en lo qual muyra") i proclama la seua fe al Déu dels cristians. "Reeb-me, Senyor, que a tu vaig: cristiana són e he nom Johana!" Deixant de banda ara la paròdia satírica del "*christiana sum!*" de santa Perpètua de Cartago –protagonista de l'anomenada *Eneida cristina* del segle III¹⁵⁷⁷⁸–, és del tot xocant, des d'una perspectiva teològica, que una apòstata de l'Islam es faça cristiana per a cometre un pecat capital tan gros com és el suïcidi. I, encara més, que s'atrevisca a demanar a Curial que la duga a soterrar en terra de cristians, com si es tractara del cos de la màrtir Perpètua; quan és sabut que els "morts per desesperació", com se'ls anomenava en l'edat mitjana, eren soterrats amb els gossos. L'escriptor relata el plany que fan de Camar els parents (*CeG* III.66), però no el del seu preceptor en literatura antiga, Curial, que se suposa que accepta la mort de la musulmana d'acord amb la justificació d'aquesta, i que no se sent culpable del seu enamorament. Ell haguera pogut haver aprofitat l'avinentesa, com Berenguer, i haver-se deixat seduir per la bella jove. Tanmateix, resisteix a la temptació del plaer sensual; actua de manera noble i piadosa amb Camar, i es manté fidel a la Güelfa. Tot plegat demostra que el jove cavaller, que ja no és cap adolescent, ha madurat en matèria d'amors.

D'altra banda, si els amors de Làquesis (luxúria, superficialitat) amb Curial ("honestia temperància"; perduda a París, recobrada a Tunis) eren poc recomanables, tampoc no serà Camar la companya idíllica per al cavaller. Ella, donzella immadura i víctima d'una tirania, comparteix amb Làquesis el desequilibri que li causa el seu amor impossible, i que li impedeix obrar mesuradament, com aconsellen els filòsofs antics. Com observa Joe Difrancis,¹⁵⁷⁷⁹ tant Làquesis com Camar "have passionate natures", avantposen la seua passió amorosa a qualsevol altra consideració. Afortunadament per a

---

¹⁵⁷⁷⁸ FARINA, William, *The Christian Aeneid*, dins ÍDEM, *Perpetua of Carthage. Portrait of a Third-Century Martyr*, McFarlan & Inc., Jefferson (Carolina del Nord) – Londres, 2009, ps. 20-26.

¹⁵⁷⁷⁹ DIFRANCIS, Joe, *A study of Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d'abril de 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178 (p. 176).

ella, Làquesis accepta una solució “convencional” com a via de transició cap a la serenitat: un matrimoni de conveniència, que l’ajude a madurar emocionalment i a comportar-se més d’acord amb la raó. L’atzucac en què es troba Camar, per contra, l’empeny cap a una solució dràstica, una mort virtuosa, que salva el seu nom i el seu honor seguint l’exemple dels antics estoics. La tercera dama en discòrdia, la Güelfa, aconsegueix reconduir els seus impulsos passionals –naturals, irrenunciables, però que cal controlar– cap a un amor més pur i més honest, amb la qual cosa la Venus Celestial, patrona de l’amor neoplatònic, i la Fortuna, l’afavoreixen amb el matrimoni amb un Curial que ha hagut de superar les mateixes febleses humanes.

La part pitjor, al remat, sembla que se l’emporta Camar, que mor declarant el seu amor pel cavaller. Tanmateix, Curial, com ell mateix defén –en contra de les acusacions que se li fan–, no ha obrat deshonestament amb Camar, sinó piadosament i, per descomptat, millor de com havia obrat Enees. Respecte de l’exiliat troià, comenta Antonio Ruiz d’Elvira: “La absurda e incomprensible crueldad de Eneas al abandonar a Dido, la absoluta inocencia de Dido, y, por ende, el absoluto inmerecimiento de su injusta tragedia, son datos, en la *Eneida*, tan controvertibles como inexplicables.”¹⁵⁷⁸⁰

L’anònim del *Curial* estableix una doble correcció de l’argument clàssic. A diferència de Dido, poderosa i apassionada, però no sembla que molt aficionada als llibres, Camar estudia la filosofia moral estoica i l’aplica al seu cas, amb la qual cosa esdevé una heroïna pagana (malgrat la provocació d’una conversió *in extremis*).¹⁵⁷⁸¹ Ella no mor per desesperació, impulsivament, per haver sigut abandonada i injuriada, sinó per a salvar la dignitat, l’honor i la llibertat –i la seua ànima virtuosa, en fi– de l’única manera que se li permet. Per la seua banda, Curial no obra com Enees. Ell no abandona Camar, ni tan sols després d’haver mort. A més a més, no sucumbeix als seus encants femenins a fi de no incórrer en la mateixa feblesa que Enees. Es limita a donar-li esperances de ser corresposta, amb una intenció compasiva, honesta i virtuosa també.

---

¹⁵⁷⁸⁰ RUIZ DE ELVIRA, Antonio, *Silva de temas clásicos y humanísticos*, Universidad de Murcia, Murcia, 1999, p. 242.

¹⁵⁷⁸¹ El desconeixement de la relació paròdica que l’anònim estableix amb el martir de Perpètua de Cartago, impedeix a BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 25) efectuar una lectura coherent del gest sorprenent de conversió cristiana. Els editors situen Camar “entre les heroïnes de la fe”, cosa que no pot ser per òbvies raons teològiques –el suïcidi tanca les portes de l’altar i del cel; fins i tot, d’un soterrar en sòl sagrat– i troben que la conversió final “endolceix la terrible tragèdia de Camar”. El que fa l’escriptor no és atenuar sinó *desvirtuar* còmicament i bruscamment un discurs aparentment tràgic i poèticament elevat. L’autor de la novel·la ha après aquestes tècniques de ruptura còmica d’un discurs en teoria solemne de Llucià de Samòsata, i les aplica adesiara al llarg de la novel·la. Vegeu el capítol II.1.7, on es tracta de la influència de Samòsata, sobretot, en els diàlegs dels déus i éssers sobrenaturals.

Són encertades, doncs, les remarques de Jaume Torró, sobre paral·lelismes argumentals entre Virgili i el *Curial*: els dos herois pateixen la ira de Juno; ambdós naufraguen; Mercuri fa que Enees retorne a la senda que li marquen els déus i Bacus fa que Curial retorne a la senda que li marquen els llibres... Torró afirma amb coneixement de causa que el Curial del seu periple africà es caracteritza per ser una “rèplica i superació d’Enees”. En certa manera, l’anònim accepta una exegesi al·legoricomoral dels amors d’Enees i Dido que era ben antiga, però que Petrarca contribuï a divulgar: el troià, “savi pel que ha vist i ha viscut errant per terra i per mar, ha sabut vèncer i superar els embats de la fortuna, i, sobretot, els de la concupiscència, principal obstacle i causa de la desviació del camí recte.”¹⁵⁷⁸² Això no obstant, els conceptes d’amor i sensualitat de Petrarca –on sempre són “obstacles” del recte camí– ja no formen part de programa ideològic de l’autor del *Curial*. Ell és lector de Lorenzo Valla i amant de la vida aristocràtica, i es troba immers en una nova era. Considera compatible la riquesa, la glòria mundana, el gaudi dels plaers i el sexe honestament reconduït, amb la vida virtuosa, tal com l’entenien Aristòtil, Plató i altres savis de l’Antiguitat. I si aquest gaudi del *mundus* per aquell que fa “mèrits” provoca l’enveja d’altri, doncs caldrà desplegar un estandard pindàric que proclame i provoque: *Ans anvie que pitié*.

Després de la tragèdia de l’hort, la història de Camar –superació estoica de la tirania– i Curial –superació virtuosa de la concupiscència– continua a Tunis. L’autor enllaça hàbilment un fet inspirat amb Virgili –la mort de la nova Dido– amb una evocació literària molt *sui generis* del martiri de santa Perpètua, conegut segurament pels oients de la novel·la a través de la seua inclusió en els populars *flores sanctorum*. Quan els parents relaten al rei la causa de la mort de Camar, aquest ordena que el porten a palau, amb el cadàver de la jove. En presència de l’ambaixador del rei d’Aragó i de l’infant Enric de Castella, el rei mana lligar a un pal el cos de Camar i fer que Curial s’enfronte a uns lleons en presència seua. S’estan hibridant fonts tan diverses com la crònica castellana que conta la lluita de dit infant Enric contra els lleons del rei de Tunis, i la *Passio* del martiri de Perpètua, lligada com Camar a un pal i exposada als lleons en l’amfiteatre de Cartago. En el relat antic, és la màrtir qui es tapa la cuixa perquè, fins i tot a punt de morir, té cura de mantenir-se púdica. L’escriptor no pot evitar la paròdia graciosa d’aquest gest fent que Curial cobrisca les “carns nues” del

---

¹⁵⁷⁸² TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168 (p. 150).

cadàver, amb una mateixa excusa. Curial venç dos lleons i, per intervenció de l'ambaixador, “Ramon Folch de Cardona”, i de l'infant Enric, és alliberat pel rei. S'emportarà amb ell el cos de l'apòstata suïcida “bé embalsamat e mirrat”, com si fóra el d'una màrtir (*CeG* III.68). A partir d'ací, sols se'ns informa que Curial “stava molt trist per la mort de Camar” (*CeG* II.72). La jove tunisenca solament tornarà a ser esmentada enmig d'un diàleg entre la Güelfa i l'abadessa, on opinen que l'africana s'ha suïcidat per amor de Curial. La senyora tem que la culpen encara, a ella, de la mort –ella creu que per desesperació– d’“aquella mora folla” (*CeG* III.73).

* * *

L'espai elegit per a representar els nous amors de Camar per Curial –reedició esmenada dels clàssics de Dido per Enees– és un hort clos, com aquell on sant Paulí de Nola –segons sant Gregori– hagué de llaurar durant la seua captivitat africana, als mateixos afores de Cartago.¹⁵⁷⁸³ Inspirada o no en l'hagiografia d'un sant molt present a la cort de Nàpols, aquest espai simbòlic –l'*hortus conclusus*– representa en la imatgeria medieval el paradís a escala terrenal: el jardí com a imatge terrestre de la Jerusalem celestial. En la tradició bíblica i homilètica, l'hort és també una metàfora de la dona, amb connotacions eròtiques i sensuals. Així figura en el *Càntic dels Càntics* (4:11-12, 16-17): “*Favus distillans labia tua sponsa; mel et lac sub lingua tua (...). Hortus conclusus soror mea sponsa, hortus conclusus, fons signatus (...). Surge aquilo et veni auster, perfla hortum meum et fluat aromata illius.*” És a dir: ‘Els teus llavis, esposa, destil·len nèctar, tens mel i llet davall la llengua (...). Ets un jardí tancat, germana meua, esposa: un jardí tancat, una font segellada (...). Desvetlat't, tramuntana, vine, migjorn, bufa sobre el meu jardí i que s'escampen els seus perfums.’¹⁵⁷⁸⁴

El 14 d'octubre del 1451, el missatger dels consellers de Barcelona a Nàpols, Antoni Vinyes, els escrivia per informar-los del profund enamorament del rei Alfons. Es queixava de la poca atenció que rebien en aquella llunyana cort els afers d'una Catalunya en situació de preguerra, perquè el monarca “se n'enclou en l'ort de madama Lucrècia” i allí “lo dit senyor se roman en son jardí” de la Torre del Greco.¹⁵⁷⁸⁵ L'hort esdevé de nou una metàfora de reclusió amorosa, i el jardí, de la fruita prohibida de

¹⁵⁷⁸³ Vegeu el capítol precedent, on tractem del misteriós personatge dit “Paulino”, i el capítol II.1.7, on es tracta de Gregori el Gran i del mateix sant Paulí.

¹⁵⁷⁸⁴ *La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996, p. 1.192.

¹⁵⁷⁸⁵ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 393.

Lucrezia d'Alagno, que impedia l'“efeminat” monarca, com l'haguera qualificat l'autor del *Curial*, ocupar-se d'assumptes que reclamaven la seua atenció.

En l'hort de Tunis del *Curial*, s'escenifica una història d'amor inspirada –amb probables fonts intermediàries– en la de Camar i Budur (*Qamar al-Zamân i la princesa Budûr*): la núm. 211 de la col·lecció de contes orientals coneguda com *Les mil i una nits*. Es tracta d'un dels relats que més prompte es difongueren per Europa. Segons alguns autors, hauria influït ja en la literatura catalana de la fi del segle XIV, concretament en la *Història de Jacob Xalabín* (ca. 1389-1402).¹⁵⁷⁸⁶ Comenta Barbara Lafond-Kettlitz, que “ce conte oriental a fait son apparition en Italie et en France, et pris une forme littéraire au milieu du XVe siècle.”¹⁵⁷⁸⁷ Les fonts intermediàries entre *Les mil i una nits* i *Curial e Güelfa* podrien ser les mateixes que condicionen la història cavalleresca de *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, en una primera redacció napolitana –en francès– de la dècada del 1430 (del 1438 és el primer manuscrit conegut; del 1453, la versió definitiva),¹⁵⁷⁸⁸ i algun precedent de la història en vers d'*Ottinello e Giulia*, també napolitana, però redactada en llengua toscana (1456). En totes aquestes narracions amb *happy end* matrimonial,¹⁵⁷⁸⁹ que connecten inequívocament amb el plantejament de *Curial e Güelfa*, hi ha un cavaller que, separat de la seua estimada, és capturat i venut com a esclau en terra d'Islam. Allí ha de cavar i llaurar un hort, però aconsegueix un tresor que esdevé providencial per a tornar-se'n a casa en un vaixell de mercaderies. L'heroi hi torna d'incògnit, disfressat, i acaba retrobant-se feliçment amb la seua enamorada, amb la qual es casa i, en algun cas, funda un principat.

---

¹⁵⁷⁸⁶ BOSCH, Siegfried, Les fonts orientals del “Tirant lo Blanch”, dins *Estudis romànics*, 2, Barcelona, 1949-1950, ps. 1-48 (ps. 45-48); ANÒNIM, *Història de Jacob Xalabín*, ed. a cura d'Arseni PACHECO, Barcino, Barcelona, 1964, ps. 32-35; VERNET GINÉS, Juan (ed.), Introducció, dins *Las mil y una noches*, Planeta, Barcelona, 1969, vol. 1, p. LXIV; MARTÍN PASCUAL, Llúcia, Les fonts orientals de la “Història de Jacob Xalabín”, dins *Sharq al-Ándalus*, 5, Alacant, 1988, ps. 101-109; EADEM, Presència de la tradició oriental al “Jacob Xalabín”, dins *Miscel·lània Joan Bastardas-I*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989, ps. 231-244; RIBERA LLOPIS, Joan-Miquel, Per a la interpretació –literària– de la ‘Història de Jacob Xalabín’, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 7-37.

¹⁵⁷⁸⁷ LAFOND-KETTLITZ, Barbara, *De l'amour courtois à “l'amour marié”*. *Le roman allemand (1456-1555)*, Peter Lang (“Contacts. Études et documents”, 61), Berna, 2005, ps. 96-97. Vegeu també MARZOLPH, Ulrich – VAL LEEUWEN, Richard – WASSOUF, Hassan, *The Arabian Nights Encyclopaedia*, ABC-Clio, Santa Barbara (Califòrnia), 2004, vol. 1, ps. 673-674. La traducció i difusió íntegra de la compilació de contes orientals no es produí a Europa fins el segle XVIII.

¹⁵⁷⁸⁸ Alguns crítics consideren aquesta obra la reescriptura d'una novel·la originalment italiana, perduda.

¹⁵⁷⁸⁹ Relacionades entre elles per BABBI, Anna Maria, *Il Curial e Güelfa* e i romanzi francesi del XV secolo, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’*, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamin Publishing Company, Londres, 2012, ps. 139-156 (p. 148). Vegeu també EADEM (ed.), *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, Rubbettino, Soveria Manelli, 2003, ps. IX-X.

Els paral·lelismes més estrets amb el *Curial* són els que presenta la història d'*Ottinello e Giulia*, publicada per a celebrar una boda relacionada amb el principat de Tàrent: la de Caterina Orsini-Del Balzo i Giulio Antonio Acquaviva (1456).¹⁵⁷⁹⁰ El *Curial* podria relacionar-se amb la celebració d'unes noces, que serien les de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, amb Isabella de Tàrent o de Chiaromonte, àlies Orsini-Del Balzo (1445). La novel·la catalana sembla, doncs, ser anterior en alguns anys a l'*Ottinello*. És probable, vista la cronologia de les tres obres i de les coincidències argumentals, que els tres escriptors treballaren pels anys 1438-1456 a partir d'una història d'amor d'exitosa circulació napolitana, basada en el conte de *Les mil i una nits*.¹⁵⁷⁹¹ La coincidència del nom del príncep *Càmar al-Zaman* del conte oriental amb la donzella *Camar* del *Curial*, d'altra banda, no té cap rellevància onomàstica. Com es veurà seguidament, el nom ambivalent *Qamar* era més corrent en països àrabs entés en gènere masculí; encara que a Tunis sí que era usat en gènere femení, com a nom de dona.¹⁵⁷⁹²

La continència sexual de "Johan" amb Camar, així com la pietat que sent envers ella, revela la seua redempció com a persona temperada, honesta, racional i virtuosa. El cavaller recobrarà el seu estat, gràcies al tresor monetari de Tunis, i esdevindrà digne de ser amat de nou per la Güelfa. El tresor s'amaga en unes gerres: les gerres de sant Agustí, que al·legoritzen com l'ànima jove i imperfecta s'ha de trascolar en noves etapes de set anys, que fan passar l'home del vici a la virtut.¹⁵⁷⁹³ És un tresor material alhora que immaterial. El tresor es troba, a més, als peus d'un presseguer: el fruiter de l'Edén, l'arbre bíblic de la luxúria. Curial no es deté a collir el préssec sensual que li ofereix aquesta nova Eva del jardí tunisenc; s'aparta del vici i obté el tresor de la virtut. És el contrari exactament del que fa Gianni –un altre Joan molt diferent– en la *novella* primera de la VII jornada del *Decameron* de Boccaccio. Aquest sí que sol entrar en l'hort del "pesco grosso": el gran presseguer, segons la definició d'un escriptor que no estalvia en segones intencions eròtiques, i cava als peus de l'arbre per a trobar un tresor assenyalat també per marques d'almànguena. Ara bé, el tresor de Gianni, a diferència del de Joan, és una recompensa per haver tastat abans la dolça bresquilla.

---

¹⁵⁷⁹⁰ Sobre l'animació cultural de la cort principesca de Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo, vegeu DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l'Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L'età moderna, I*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (ps. 148-149).

¹⁵⁷⁹¹ Més detalls en el capítol II.1.4, on trobareu un quadre comparatiu dels distints arguments.

¹⁵⁷⁹² Com es referirà una mica més avall, en base a estudis etnogràfics de l'època colonial.

¹⁵⁷⁹³ Qüestió ja comentada, en tractar del rei de Tunis i del context general d'aquest episodi.

En la desfilada medieval del Corpus Christi de Cervera, l'entremés d'Adam i Eva el presidia un taronger, i el fruit vedat o pecaminós era una taronja.¹⁵⁷⁹⁴ Per al franciscà gironí Francesc Eiximenis (*Terç del Crestià*, segle XIV), la fruita que serví per condemnar la humanitat hauria sigut un gotim o xanglot de raïm: la mateixa que serviria després, transformada en la sang de Crist, per a salvar l'home.¹⁵⁷⁹⁵ Menys mística i més arrelada en la cultura popular és la versió del valencià sant Vicent Ferrer. En algun sermó dubta sobre si fou poma, figa o raïm la fruita prohibida. Però també hi inclou el préssec (metàfora de l'òrgan sexual femení) quan diu, en el *Sermó dels deu manaments*, que Adam “entrà en un ort e, contra voluntat del Senyor, furtà una mançana o préssech; no sap hom quin fruyt ere.”¹⁵⁷⁹⁶ En altra ocasió afirma el predicador: “Adam e Eva entraren en un ort, ço és, en paradís terrenal, e contra la voluntat del senyor de l'ort, furtaren una poma, préssech o figa (qui sap hom quin fruyt ere), e mengaren-lo's.”¹⁵⁷⁹⁷ Seguint també una arrelada llegenda medieval, afig: “Dien los doctors que la creu ere de aquell fust on se féu aquell fruyt.”¹⁵⁷⁹⁸ De manera que el fuster que havia bastit la creu on havia de morir pels homes Jesucrist –la creu és el símbol eminent de la redempció cristiana– hauria emprat fusta de pomera, o de figuera o de presseguer. Deia la llegenda popular que de tres pinyols dels préssecs mossegats per Eva i Adam, es plantaren els arbres del Gòlgota emprats per a confeccionar les tres creus del Calvari.¹⁵⁷⁹⁹ Basant-se en això, afirmava Martin Luther que per davall de carn delicada, dolça i sensual del préssec o bresquilla, s'amaga el pinyol amarg de la redempció. El mateix monjo augustinià concebia el paradís d'Adam i Eva com un hort plantat de presseguers.¹⁵⁸⁰⁰

El tema de l'hort com a escenari paradisiàc, però en certa manera claustrofòbic, d'una temptació amorosa difícil de defugir, reapareix en altres fragments de frare Ferrer. Com l'hort privat del *Curial*, el de Vicent Ferrer és un hort tancat valencià, de tradició andalusina, irrigat i arborat, on no manquen mai els presseguers. La imatge que evoca

¹⁵⁷⁹⁴ MIRÓ BALDRICH, Ramon, Els entremesos del Corpus a Cervera, dins *Miscel·lània cerverina*, 3, Cervera, 1985, ps. 73-96; ÍDEM, MIRÓ BALDRICH, Ramon, *Activitat teatral a Cervera des del segle XV fins a mitjan segle XIX*, 2 vols., Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1992.

¹⁵⁷⁹⁵ CARRÉ, Antònia, Fou la poma, un préssec o un gotim de raïm, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 35. *Homenatge a Arthur Terry*, 1, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 65-70.

¹⁵⁷⁹⁶ FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Josep SANCHIS SIVERA, Barcino, Barcelona, 1932-1934, vol. 3, p. 298. Citat ibídem.

¹⁵⁷⁹⁷ Ibídem, vol. 2, p. 271.

¹⁵⁷⁹⁸ Ibídem, vol. 2, ps. 272.

¹⁵⁷⁹⁹ VILLATORO, Saulo, *El árbol que Dios plantó: enciclopedia ilustrada*, CBH Books, Lawrence (Massachusetts), 2009, p. 119. Aquesta tradició europea connecta amb la de l'arbre de la Vida xinesa.

¹⁵⁸⁰⁰ AUDIN, Jean-Marie, *Historia de Martín Lutero. Su vida, obras y doctrinas*, trad. a l'espanyol per José CANGA ARGÜELLES, Tipogr. de “La Regeneración”, Madrid, 1856 (2a ed.), p. 380.

aquest hort, molt present en la ment dels oients, serveix al predicador per a concretar iconogràficament altres lliçons morals. Per exemple, quan ataca els usurers: “E vosaltres, com ho feu? Quan entrau en l’hort de vostre proïsme, no solament preneu raïm, un préssec, una figa, mas bona faldada o cistella.”¹⁵⁸⁰¹ El préssec amb connotacions sexuals, això no obstant, no és una imatge exclusiva de la València o la Toscana del segle XV. També funcionava la metàfora en les cultures de l’Orient llunyà. En el *Sanyan* de Feng Menglong (1574-1645), “el préssec i el seu color simbolitzen la frivolitat femenina i són també el color que simbolitza l’acte sexual.”¹⁵⁸⁰²

* * *

Resulta sorprenent la gamma d’influències culturals que requeien sobre la ment de l’anònim del *Curial* –un lletraferit d’infatigable curiositat intel·lectual– en vespres d’abocar-los sobre la seua novel·la. Ja s’ha vist com recorre als prínceps i visirs de l’Alhambra de Granada (Faraig, Avdilbar, Fàtima, Avdal·la, i potser *Junes*, en lloc de *Jucef*) per a dotar de nom els seus personatges d’un Tunis reduït a la seua expressió més tòpica. Tret de *Junes*, deturpació de *Yûsûf* en cròniques castellanques del Sit, la resta de noms eren ben comuns i coneguts entre la nombrosa comunitat islàmica que poblava el regne de València, algunes zones d’Aragó i el sud de Catalunya, antics territoris del *Xarq* de l’Àndalus.¹⁵⁸⁰³ Encara que el tractament ortogràfic de la transcripció de l’àrab al romanç (-vd-, on tocaria transcriure -bd-) és de tradició castellana. El nom de *Cammar* (5 esments) o *Camar* (amb -m- simple 30 vegades)¹⁵⁸⁰⁴ és molt rar a la Península Ibèrica i al Magrib, en comparació amb altres països islàmics orientals, on sol ser més sovint nom d’home, per ser un mot comú de gènere femení. Camar és un nom que l’escriptor haja poat de la documentació cancelleresca o epistolar –com els altres–, o de les veus de la Moreria de València que pogueren arribar al Palau del Real cap al 1430. Es tracta d’un nom tan estrany com original, i demana una explicació al·legòrica.

Qamar significa en àrab ‘lluna’, i al·ludeix a la lluna plena o resplendent de llum; sobretot, la de les nits 3a i 26a del mes lunar. Si *qamar* és masculí en àrab, *xams*, ‘sol’, és vocable de gènere femení, en canvi. L’Alcorà conté una sura, la 54a, anomenada ‘de

¹⁵⁸⁰¹ FERRER, V., *Sermons...*, vol. 3, p. 298.

¹⁵⁸⁰² MENGLONG, Feng, *Sanyan: una tria*, ed. a cura de Sílvia FUSTEGUERES i Sara ROVIRA, Proa (Clàssics orientals) – Universitat de Barcelona, Barcelona, 2002, p. 26.

¹⁵⁸⁰³ Vegeu LABARTA, Ana, *La onomàstica de los moriscos valencianos*, CSIC, Madrid, 1987, o qualsevol obra sobre història medieval d’aquests territoris on apareguen relacions onomàstiques.

¹⁵⁸⁰⁴ Com més amunt s’ha justificat, accentuem d’acord amb la pronunciació paroxítona d’aquesta noms (*Faraig*, *Camar*, i no *Fàraig* o *Càmar*) en l’àrab andalusí i en el català del segle XV, a fi de respectar la prosòdia original de l’obra.

la Lluna' (*Surât al-Qamar*).¹⁵⁸⁰⁵ L'arabista Francisco Sánchez reporta unes interessants observacions de la folklorista Graf-De La Salle, sobre la relació dels tunisencs amb l'astre nocturn: "La luna es para los tunecinos, y para los orientales en general, el emblema por excelencia de la belleza, de ahí la proliferación de nombres de niñas que se pone en relación con el signo de la belleza lunar: *Kmar* (plenilunio), *Kamriyya* (pequeña luna, lunecita), *Badr / Bedra* (plenilunio), *Badr an-Nur* (luna de luz), *Munira* (luminosa), etc."¹⁵⁸⁰⁶ Recordem que, durant els anys 1438 al 1447, en la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (Gaeta, 1438-1443; Nàpols, 1443-1447, 1450...) visqueren de manera permanent, o durant llargues temporades, ambaixadors del rei de Tunis, que venien acompanyats per un nombrós clan familiar. La colònia tunisenca de Castel Nuovo està representada, de fet, en el mateix arc de triomf que dona entrada a la fortalesa, en l'efígie d'un ambaixador amb turbant immortalitzat en marbre blanc. No hauríem de descartar, doncs, que l'anònim autor del *Curial* tinguera notícia de *Qamar* com un antropònim femení, o coneguera el significat del nom per comunicació directa dels musulmans tunisencs que freqüentaven la cort. O dels "moros" d'origen ibèric que relligaven els volums de la Biblioteca reial en estil mudèixar.¹⁵⁸⁰⁷

Alternativament a aquestes explicacions, tampoc no hauríem de descartar que l'autor del *Curial*, criat segurament a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim, haguera après el nom de Camar d'un dels llibres predilectes d'Enric de Villena: el *Muçaḫ al-Camar o Libro de las mansiones de la Luna*, obra de l'astrònom *Cancaḫ el Indiano* (Kankah al-Hindí, *Kitâb manazil al-Qamar*). Es tracta d'un manual molt conegut ja en temps d'Alfons X el Savi (segle XIII), que el de Villena tenia com a un dels seus vademècums de capçalera. El cita en el *Tratado del aojamiento*, en l'*Exposición del salmo 'Quoniam videbo celos tuos'*, i en les *Glosas de la Eneida*.¹⁵⁸⁰⁸ No ens consta que l'autor del *Curial* coneguera directament les dues primeres obres, però sí que llegí,

---

¹⁵⁸⁰⁵ Més detalls en FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (ps. 310-311).

¹⁵⁸⁰⁶ GRAF-DE LA SALLE, M., Contribution à l'étude du folklore tunisien. Croyances et coutumes féminines relatives à la lune, dins *Mélanges offerts à William Marçais*, Institut d'Études Islamiques de l'Université de Paris – G. P. Maisonneuve, París, 1950, ps. 161-183. Citat en espanyol per FRANCO, F., *Lo musulmán y lo árabe...*, p. 311.

¹⁵⁸⁰⁷ Sobre l'anomenat "estilo mudéjar napolitano", que es difongué llavors per Itàlia, vegeu d'un "estilo mudéjar napolitano". Vegeu ALCINA FRANCH, José, *La encuadernación napolitana en la segunda mitad del siglo XV*, Madrid, 1948, ps. 13-14.

¹⁵⁸⁰⁸ GARCÍA AVILÉS, Alejandro, Imágenes mágicas. La obra astromágica de Alfonso X y su fortuna en la Europa bajomedieval, dins RODRÍGUEZ LLOPIS, Miguel (coord.), *Alfonso X. Aportaciones de un rey castellano a la construcción de Europa*, Editora Regional de Murcia, Murcia, 1997, ps. 137-172 (ps. 160 i 171, n. 123).

consultà i emprà per a documentar l'obra el comentari glossat del Virgili. De fet, l'*Eneida* exposada i moralitzada en romanç que Curial i Camar estudien a l'hort de Tunis sembla una còpia de la que realitzà i posà a disposició dels amics l'escriptor castellà. Les consideracions que Villena extrau d'aquesta obra d'astronomia, precisament, podrien haver condicionat l'elecció del nom de la filla de Fàtima (*Exposición del salmo*, VIII,4): “E Cancaf el Indiano, en el libro que es dicho *Muçaſ el-Camar*, afirma que por ella [la Lluna] podían todo quanto por las otras planetas. Invocavan ésta todas las que ivan de parto, e dizíanle Luçina; a ésta recorrían todas las que querían guardar castidad, e dizíanle Diana.”¹⁵⁸⁰⁹ ¿No és el que fa Camar per a ocultar el seu enamorament per Curial: fer honor al seu nom declarant que pretenia guardar castedat i morir essent verge?

Això no obstant, la previsible virgintat lunar que podia conferir el nom a la donzella es veu fortament contrastada per un foc d'amor intens i ovidià. Càmar (...), encesa era del foch de Curial, qui en ella com en forn de vidre cremava, se consumava tots jorns” (*CeG* III.43). Aquesta imatge remet als versos que Dante dedica a la lluna (*Purgatorio*, XVIII, vv. 76-81) i que Benvenuto da Imola comenta d'aquesta manera: “La luna (...), fatta come un secchion che tutto arda’, *quasi dicat: semirotunda et rubea, sicut ignis in pharo qui tota nocte ardet (...); vel secundum aliam literam, segghion, sicut saxum naturaliter ardens et emittens ignem.*” Aquesta lluna dantesca, convertida en un tió o en una pedra de lava incandescent, en un foc que es manté ardent tota la nit (els forns dels vidriers no s'apaguen ni de dia ni de nit, per a conservar elevades temperatures i estalviar combustible), pogué haver inspirat perfectament l'original comparació del redactor de *Curial e Güelfa*.¹⁵⁸¹⁰

* * *

Comsevulla que fóra, l'autor coneixia perfectament el significat de *Qamar*-Lluna, molt útil per a introduir-lo en narracions literàries com la de *Les mil i una nits*. Ací, el nom del príncep *Qamar al-Zamân* vol dir ‘Lluna del Temps’; el de la princesa *Budûr* (plural de *badr*), ‘Llunes Plenes’. És, doncs, un d'aquells jocs de simbiosi onomàstica o lèxica dels amants, del tipus *Flores* i *Blancaflor*, tan corrents en la cultura popular. En

¹⁵⁸⁰⁹ CÁTEDRA, Pedro Manuel, *Exégesis ciencia-literatura. La exposición del salmo “Quoniam videbo” de Enrique de Villena*, Anejos del Anuario de Filología española de “El Crotalón”. Textos, vol. 1, Madrid, 1985; VILLENA, Enrique de, *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994), p. 312.

¹⁵⁸¹⁰ Com suggereix MESA SANZ, Juan Francisco, *Eneida en Curial e Güelfa: comentarios latinos de Dante como intermediarios*, MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, M^a. Teresa – CARRASCO REIJA, Leticia (eds.), *Miscellanea Latina*, Sociedad de Estudios Latinos, Madrid, 2015, ps. 137-144 (p. 141).

el cas del *Curial*, tenim una donzella-lluna (Camar) que reflecteix la llum del cavaller-sol (Joan), quan decideix adoptar el nom de “Johana” com una declaració d’amor i de lliurament incondicionals. Sembla haver ací un ressò, certament paròdic –per les circumstàncies extremes en què Camar adopta el seu nom i la seua nova fe–, de les velles històries medievals on el cavaller obté la conversió d’una rica dama pagana abans de casar-se amb ella.¹⁵⁸¹¹ Ara bé, pel que sembla, a l’autor l’interessà caracteritzar la seua donzella africana amb el nom de Camar pel fet de ser una segona Dido. I com a nova Dido ardent de passió, però eclipsada per una dramàtica mort, havia de reproduir la mateixa relació simbòlica que el poeta Virgili estableix entre la reina enamorada de Cartago, l’astre de voluble llum que és la lluna, i la deessa Diana.

Gloria S. Duclós ha estudiat aquesta associació simbòlica de Dido a la deessa Diana caçadora, tutelar la lluna, present en el llibre IV, sobretot, en el vessant cinegètic,¹⁵⁸¹² i en altres punts de l’obra (*Eneida*, I, vv. 498-504) en el vessant lunar. La lluna, en qualsevol cas, el “*lucentem globum lunae*” (VI, v. 725), és un astre molt present al llarg de l’obra per la fascinació que exerceix en el poeta.¹⁵⁸¹³ En els versos 498-504 del llibre I es compara Dido amb la deessa Diana.¹⁵⁸¹⁴ Pel que fa a *Curial e Güelfa*, quan Camar s’adreça a Dido per anunciar-li que la seguirà anant “en los regnes ignots”, recorda la visió de la reina difunta per Enees en l’inframón (VI, vv. 268-269): “*Ibant obscuri sola sub nocte per umbram / porque domos Ditis uacuas et inania regna / quale per incertam lunam sub luce maligna...*” És a dir: ‘Marxaven com ombres dins la nit deserta a través de la fosca, / dels buits estatges de Dis i del seu reialme d’espectres, / tal com, sota la lluna incerta i la seva claror escassa...’¹⁵⁸¹⁵ Dido és una lluna que perd la claror i cau en les ombres; Camar és el pleniluni dels àrabs, la lluna que manté tot el seu esplendor, per tal com mor heroicament. L’ànima en pena de la Dido virgiliana del llibre VI és solament un pàl·lid espectre d’allò que havia sigut. És

---

¹⁵⁸¹¹ En ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 667, els editors recorden el tòpic medieval, molt arrelat en cantars de gesta i llibres de cavalleries, i n’ofereixen alguns exemples il·lustratius, que van des del *Fierabràs* fins a la Maragdalena de *Tirant lo Blanc*.

¹⁵⁸¹² DUCLOS, Gloria S., Dido as “triformis” Diana, dins *Vergilius*, 15, Beaver Dam (Wisconsin), 1969, ps. 33-41.

¹⁵⁸¹³ VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida*, vol. 2 (llibres IV-VI), ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1975, ps. 165-166.

¹⁵⁸¹⁴ VIRGILI MARÓ, Publi, *L’Eneida* vol. 1 (llibres I-III), trad. i ed. a cura de Miquel DOLÇ, Alpha, Barcelona, 1958, ps. 138-139.

¹⁵⁸¹⁵ VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida*, vol. 2 (llibres IV-VI), ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1975, p. 143.

l'última vegada que el lector "la veu" a través dels ulls plorosos d'Enees. El record és trist:¹⁵⁸¹⁶

"...Phoenissa recens a uolnere Dido / errabat silua in magna; quam Troius heros / ut primum iuxta stetit adgnouitque per umbras / obscuram, qualem primo qui surgere mense / aut uidet aut uidisse putat per nubila lunam, / demisit lacrimas dulcique adfatus amore est: / 'Infelix Dido, uerus mihi nuntius ergo / uenerat extinctam ferroque extrema secutam. / Funeris heu tibi causa fui? per sidera iuro, / per superos et si qua fides tellure sub ima est, / inuitus, regina, tuo de litore cessi'." (Aen. VI, 450-460)

És a dir, en traducció de Miquel Dolç:

"...la fenícia Dido, amb la seva ferida fresca, errava en el gran boscatge; així que l'heroi troià fou prop d'ella i la reconegué com una ombra a través de l'obscuritat, com aquell qui al començ del mes veu o creu veure que s'aixeca a través dels núvols la lluna, esclatà en llàgrimes i li digué amb dolça veu d'amor: 'Infeliç Dido, no em vaig enganyar doncs en arribar-me el pressentiment que havies expirat i havies posat fi al teu desesper amb el ferro. ¿Vaig ésser jo, ai!, la causa de la teva mort? Ho juro pels astres, pels déus de Dalt, per tot el que hi pugui haver de sagrat en aquestes pregoneses de la terra, fou a contracor, oh reina, que em vaig allunyar de la teva costa."¹⁵⁸¹⁷

La valoració que fa d'aquest comiat Riggs Smith pot explicar perfectament per què l'autor del *Curial* es preocupà d'associar la imatge de la lluna a Camar, com un element més que connecta el seu personatge amb el de Virgili:

"In this final meeting [Aen. VI, vv. 450-476], Aeneas perceives Dido as the moon, a mother aspect of the goddess Diana. In the first book, Aeneas was prevented from breaking through the cloud that surrounded him (1.580-581), even

---

¹⁵⁸¹⁶ SKINNER, Marilyn B., The Last Encounter of Dido and Aeneas: *Aen. 6.450-476*, dins HAIGHT, Laurie K. (ed.), *Why Vergil? A Collection of Interpretations*, Bolchazy-Carducci, Wauconda (Illinois), 2000, ps. 101-107 (p. 88).

¹⁵⁸¹⁷ VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida*, vol. 2 (llibres IV-VI), ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1975, p. 153.

though the notion to do so ‘rises’ in his mind (1.582). At the close of their relationship, Dido is like a moon ‘rising’ ironically beneath the earth while still obscured in mist (4.453). Aeneas therefore thrice perceives Dido as Diana: in the smile of Book 1, in the striking description of her as they embark on the hunt of Book 4 (*infert se socium Aeneas*, 4.142), and in their final *rendezvous*. For Dido, this three fold repetition is fitting as she is identified with Diana, the goddess of three manifestations.”¹⁵⁸¹⁸

El fet que l’escriptor es fixe en aquests detalls de l’obra de Virgili i en aquestes associacions, sumat a les múltiples connexions intertextuals de l’oració de Camar i d’altres textos amb diferents llibres de l’*Eneida*, l’identifica com un lector atent i un estudiós de l’obra. És algú que, com Joan i Camar, ha tingut accés al text arromançat i, segurament també, l’ha llegit amb ajuda de glossadors i comentaristes. La imatge d’aquest anònim recorda, doncs, al “*loquentem virgilianum*” Enyego d’Àvalos –o *Aenicus*, com l’anomenava, entre l’elogi i la broma, el seu amic Filelfo–, admirador d’*Aeneas* i comentarista de l’*Eneida* en els cenacles cortesans de Milà (1435-1447), dels quals participaven humanistes, físics, prelats, curials i *condottieri*.¹⁵⁸¹⁹

* * *

La justificació del nom àrab de *Qamar* / Lluna, en al·lusió a la Dido lunar de Virgili és bastant evident, doncs. No obstant això, cal prestar atenció a una de les moltes variacions ortogràfiques que l’autor sol introduir en l’obra, del tipus *Junes* / *Júnez*, o *Cammar* / *Camar*, pel que fa al cas. Normalment, no són atribuïbles a lapsus d’autor o d’escrivà, sinó a dubtes de fixació ortogràfica (*vuyt* o *huyt*?) que l’autor resol –o, millor dit, s’absté de resoldre– combinant les distintes possibilitats que coneix. Es tracta d’un ajornament de juí a similar a la suspensió d’opinió que practica en alguns debats (v. gr. Aquil·les o Hèctor?), on invita l’oient o lector a participar, sense deixar-los tancats o conclusos en base a les seues conviccions; que malgrat tot no pot dissimular. Així, quan escriu en algunes frases *Cammar* amb doble –*mm*–, sembla estar recordant-nos l’existència d’una **Camma de Galàcia**, que esdevingué en el segle XV una de les

---

¹⁵⁸¹⁸ SMITH, Riggs Alden, *The Primacy of Vision in Virgil’s Aeneid*, University of Texas Press, Austin, 2005, p. 117.

¹⁵⁸¹⁹ Francesco FILELFO, *Convivia Mediolanensia*, I, 29-37, citat per GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402 (p. 354).

heroïnes “rescatades” de textos antics pels humanistes.¹⁵⁸²⁰ En aquest cas, Camma protagonitza el capítol XX (257f-258c) del *Mulierum virtutes* de Plutarc, un llibre que interessà molt al gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Fins al punt de patrocinar ell mateix una traducció de l'obra del grec al llatí, a càrrec d'Alamanno Rinuccini, transformada en un luxós manuscrit per a la seua biblioteca napolitana.¹⁵⁸²¹ Plutarc torna a fer esment del cas de Camma en l'*Eròtic* o *Amatorius* (cap. XXII 768b-d), però és ell l'únic autor clàssic on apareix el referit personatge i la seua dramàtica història. El del *Curial* s'interessà per l'obra de Plutarc, i degué conèixer l'*Eròtic*, perquè fa ús d'una frase de dit opuscle (inclòs en els *Moralia*), per a caracteritzar Venus.¹⁵⁸²²

Segons Plutarc, la princesa Camma fou la muller de Sinat, tetrarca de Galàcia, famosa per la seua bellesa i virtut. Estimava molt el marit i s'hi dedicava dolçament, a banda d'exercir de sacerdotessa d'Artemisa, divinitat molt venerada pels gàlates. Un altre tetrarca, anomenat Sinòrix, assassina el seu parent Sinat i pretén casar-se amb la viuda per la força. Camma es reclou al temple i cedeix finalment a la pressió, però amb la intenció oculta d'acabar amb la vida del violent pretendent. L'acompanya, doncs, a l'altar però duu amb ella una libació d'hidromel enverinat. Beu ella primer de la copa i després l'ofereix a Sinòrix. Fet això, Camma anuncia en veu alta la mort de l'assassí. Mor en primer lloc Sinòrix i a les poques hores ella, que es mostra satisfeta, segons la cloenda de Plutarc, sabent que ha venjat la mort del marit.¹⁵⁸²³

Les coincidències argumentals son poques, però sí que es repeteix, en el cas de Camar i en el de Camma la voluntat d'un home cruel i assassí (Sinat ha mort el marit de Cammar; el rei de Tunis, el pare de Camar), que pretén fer muller seua per la força una dona virtuosa. Recordem la frase de la filla de Fàtima: “Càmar: –Certes, no faré tan gran injúria a la sanch de mon pare, que yo ·m sotapose a home qui voluntàriament la ha volguda escampar” (*CeG* III.55). Ambdues dones defensen l'honor i la llibertat

---

¹⁵⁸²⁰ PANIZZA, Letizia, Plutarch's Camma: A Greek Literary Heroine's Adventures in Renaissance Italy, dins CARUSO, Carlo – LAIRD, Andrew, *Italy and the Classical Tradition. Language, Thought, and Poetry, 1300-1600*, Blooms Academic Bury, Duckworth, Londres, 2013, ps. 101-117.

¹⁵⁸²¹ Vegeu el capítol I.3.5.

¹⁵⁸²² Sobre Plutarc en el *Curial*, vegeu el capítol II.1.7.

¹⁵⁸²³ Sobre el significat i les seqüeles literàries del conte de Camma, vegeu FRAZIER, Françoise, La “prouesse de Camma” et la fonction des exempla dans le “Dialogue sur l'Amour”, dins PÉREZ MARTÍNEZ, Aurelio – TITCHENER, Frances (eds.), *Historical and Biographical Values of Plutarch's Works. Studies devoted to Professor Philip A. Stadter by the International Plutarch Society*, Màlaga-Utah, ps. 197-212; PÉRE-NOGUÈS, Sandra, Chiomara, Camma, et autres princesses... Une histoire des femmes dans les sociétés “céltiques” est-elle possible?, dins *Pallas. Revue d'études antiques*, 90 (“L'Antiquité en partage”), París, 2013; ed. electrònica <<https://pallas.revues.org/>>; GILABERT BARBERÀ, Pau, Oscar Wilde. ‘Camma’, a Severe and Hedonic Aesthetic Correction of Plutarch's Ethics, dins *InterClassica*, 7 (“Estudios sobre Plutarco: misticismo y religiones místicas en la obra de Plutarco”), Madrid-Màlaga, 2001, ps. 305-314.

personals de distinta manera, però es dona la coincidència –també a tenir en compte– que *Qamar* significa ‘Lluna’ i que Camma era la sacerdotessa de la deessa Artemisa dels grecs, la Diana dels romans i de l’*Eneida*: la deessa de la Lluna.

Quan Plutarc planteja el discurs de Camma a la fi del relat inclòs en el *Virtutes mulierum*, insisteix en el fet que la dama ha viscut els seus darrers dies només amb l’esperança de venjar la mort del cònjuge. Ara que ha vist acomplert el disseny punitiu que s’havia autoimposat, es troba disposada a retrobar-se amb el marit. La breu oració conclou amb una maledicció de l’assassí, guardonat amb una tomba en lloc del tàlem impur que pretenia. En l’*Amatorius*, en canvi, Plutarc altera l’enunciat. Ací no insisteix tant en la tràgica venjança com en el reforç a títol pòstum del vincle amorós de muller i marit. Ella ha suportat viure separada d’ell, només esperant l’arribada d’aquell dia. Ara prega al seu estimat Sinat que s’enduga amb ell la seua ànima, alliberada del cos i del dolor. Camma està tan feliç de partir cap a la mort com havia estat de compartir amb ell la vida. No és clar que l’anònim haguera pogut inspirar-se en el discurs de Camma quan aquesta abandona el món i es lliura en braços del difunt marit. Tanmateix, el que expressa Camar just abans de perir s’acosta molt a una mena de vot matrimonial, d’oferiment espiritual de l’esposa a l’espòs: “aparella a mi los teus braços e d’aquells fes lit en lo qual muyra. Reeb-me, Senyor, que a tu vaig: christiana són e he nom Johana! Recomana al Déu teu la mia ànima” (*CeG* III.72). L’apel·lació a Déu –inesperada, perquè fins aleshores no s’ha parlat en absolut de religió ni de conversió– està interferida per una sacrílega “deïficació” de l’estimat. El lector no acaba d’endevinar de primeres oïdes si el “Senyor” és Déu o “Johan”.¹⁵⁸²⁴ Connecta així en intencions, l’anònim escriptor, amb la modificació del discurs de Camma operada per Plutarc per a exposar-la en l’*Amatorius*. Françoise Frazier troba que l’anècdota ha sigut

---

¹⁵⁸²⁴ ALEMANY, Rafael, Al voltant dels episodis africans del *Tirant lo Blanc* i del *Curial e Güelfa*, dins BARBERÀ, Jean Marie (ed.) *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 219-229 (p. 227), que desconeix la paròdia de l’hagiografia de Perpètua, veu en la conversió de Camar un exercici de “sincretisme cultural”, a partir de la versió patristica d’una Dido virtuosa i fidel al difunt marit, enfrontada a la versió poètica de la Dido suïcidada per desesperació amorosa. Segueix en això els criteris interpretatius de BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292. En certa manera, el “martiri” de la Dido patristica ajuda l’anònim a plantejar ja seua Dido estoica, virtuosament pagana. Nogensmenys, difícilment podríem interpretar una apostasia seguida de suïcidi com una reformulació del mite clàssic en clau cristiana. En qualsevol cas, resulta acceptable la proposta interpretativa del sacrifici de Camar com “un heroic exemple de fidelitat conjugal”, ja que aquesta es considera esposa de Curial i es lliura plenament a ell –i no tant al Creador, contra el qual es disposa a pecar mortalment– abans de morir.

represa en aquesta obra com un *exemplum* “pour faire voir jusqu’où peut aller l’amour, et percevoir, à travers de lui, du divin dans la vie des hommes.”¹⁵⁸²⁵

El solemne lliurament de Camma al marit en l’acte de suïcidi segons l’*Amatorius* –sembla que emulat per l’anònim del *Curial*– fou conegut entre els humanistes italians abans que el *Virtutes mulierum* fóra traduït per Rinuccini a iniciativa de D’Àvalos. L’havia divulgat el venecià Francesco Barbaro (1390-1454) en el seu *De re uxoria* (1415-1416), un llibre en defensa de les bondats del matrimoni, que influí molt en l’humanisme llombard i, de retruc, en el *Curial*.¹⁵⁸²⁶ Barbaro sublima l’amor matrimonial recorrent a exemples de Plutarc, entre els quals destaca el de Camma. El tractadista coneix el relat del *Virtutes mulierum*, però prefereix una cloenda com la de l’*Amatorius*, de lliurament de la suïcida al marit, que adapta al seu text d’aquesta manera (*De re uxoria*, LXXI, 10-13): “ullam... nisi forte spes quaedam ultionis aliquando me recrearit. Qua peracta, ad carissimum et optimum virum Sinatum jam descendo. Tibi, saevissime Sinorix, pro thalamis ac nuptiis sepulcra parentur.”¹⁵⁸²⁷ És a dir: ‘Solament l’esperança de venjança m’ha reconfortat de tant en tant. Ara que ja s’ha consumat, a tu vaig, el més estimat i el millor dels marits, Sinat. I a tu, la més vil de les bèsties, en lloc del tàlem nupcial i les bodes, t’hauran de preparar una tomba.’

Com afirma Isabel Grifoll, “Camar no comparteix la viduïtat amb Dido, ans al contrari, la protagonista del *Curial e Güelfa* és una donzella que tot just desperta passions.” La virtut que tenen en comú Camar i la Dido dels exegetes cristians és la fidelitat: la de Camar a Joan, el marit que s’espera tenir, i la de Dido a Siqueu, el marit que no s’oblida. Ara caldria afegir-hi també l’exemple plutarquesc de Camma i el marit que es vol retrobar. Podria interpretar-se la lliçó com una exaltació de la fidelitat amorosa com a virtut, fins i tot per damunt del matrimoni, que és una simple institució. En qualsevol cas, el final de la novel·la revela que, per a l’anònim, com per als humanistes del segle XV (només cal llegir l’epístola de Barzizza al cavaller valencià Centelles, del 1439, per a entendre-ho¹⁵⁸²⁸), el matrimoni adquireix un valor excepcional

---

¹⁵⁸²⁵ FRAZIER, F., La “prouesse de Camma”..., p. 210.

¹⁵⁸²⁶ A través de la defensa de la institució matrimonial i dels beneficis d’un amor honest i estable –com el de la Güelfa i Curial– que Barzizza dedicà al cavaller valencià Francesc de Centelles el 1439. Vegeu el capítol II.1.6, on tractem de l’humanista llombard.

¹⁵⁸²⁷ Citat i comentat per PANIZZA, L., Plutarch’s Camma..., ps. 104-106.

¹⁵⁸²⁸ Vegeu CANFORA, Davide, Amore e matrimonio nel primo Quattrocento latino. Le epistole di Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano, dins SCHNUR, Rhoda (ed.), *Acta Conventus Neo-Latini Abulensis. Proceedings of the Xth International Congress of Neo-Latin Studies (Avila, 4-9 August 1997)*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe (Arizona), 2000, ps. 147-154; CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro

i irrenunciable “com a regulador dels valors de la vida sentimental”.¹⁵⁸²⁹ L’escriptor situa la seua donzella de ficció en un l’atzucac psicològic per a demostrar que l’amor que naix de sentiments passionals, mediatitzat per la virtut que s’aprén dels clàssics, pot esdevenir “donació extrema, i la passió malaltissa i estèril de Camar es transforma en un principi de fidelitat”,¹⁵⁸³⁰ en una virtut heroica com la de Camma en Plutarc. En aquest sentit, Camar dóna una lliçó a Curial –basada en l’*exemplum* clàssic de la Camma de Plutarc– sobre la importància de donar-se totalment a la persona estimada (en el cas del cavaller, la Güelfa), amb un ferm compromís de fidelitat.

* * *

A banda del que s’ha dit fins ací, en l’elecció del nom de *Camar / Cammar* per l’autor del *Curial* poden haver pesat altres consideracions, com ara les –diguem-ne– “arqueològiques”. Recordem que els florentins de l’època enviaven expedicions a Grècia a buscar estàtues de marbre; que alguns humanistes criticaven els invasors *catalani*, semibàrbars, perquè preferien l’or al marbre,¹⁵⁸³¹ i que l’autor de la novel·la cavalleresca era un home interessant en paisatges antics. Parla del cavaller llombard de ficció, però en realitat és ell mateix el que, “axí com aquell qui era home científich e qui nulls temps lexava l’estudi, alegrà’s molt de les coses que li foren mostrades” a Grècia: Atenes, Tebes, els sepulcres d’Etíocles i Pol·linices, el Mont Parnàs, etc. La fingida visita inclou una revisió didàctica i *de visu* de “moltes coses antigues, les quals de paraula havia oydes” (*CeG* III.24). Potser és l’autor qui somnia a visitar una Grècia envaïda llavors pels otomans, però és el cavaller de ficció qui realitza aquest somni. La curiositat per conèixer l’emplaçament de llocs de l’Antiguitat no era nova: Ramon Muntaner demostrà gran interès a visitar i descriure les runes de Troia.¹⁵⁸³² Tanmateix, en temps de l’humanisme cresqué exponencialment l’afany per rescatar obres clàssiques inèdites i per contemplar amb altres ulls les runes arqueològiques, ja que havien sigut l’escenari de les històries narrades per la literatura clàssica.

---

interdepartamentale di studi umanistici (“Quaderni di filologia medioevale e umanistica”, 10), Messina, 2008. I també el capítol II.1.6, on tractem de la influència de l’opuscle de Barzizza sobre el *Curial*.

¹⁵⁸²⁹ GRIFOLL, Isabel, Càmar i les clares dones, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 1, ps. 283-318 (p. 307).

¹⁵⁸³⁰ *Ibidem*, p. 310.

¹⁵⁸³¹ SHEPHERD, William, *Vita di Poggio Bracciolini*, trad. a l’italià de Tommaso TONELLI, Tipogr. de Gaspero RICCI, Florència, 1825, vol. 2, p. 148, n. b. Més detalls, en el capítol II.3.7.

¹⁵⁸³² En el capítol 214 de la seua *Crònica*, com observa BADIA, Lola, La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals, dins *Mot so raso*, 6, Girona, 2007, ps. 32-46 (ps. 40-41).

Interessat com estava l'autor del *Curial* en l'*Eneida*, és probable que s'haguera informat sobre la situació en el segle XV de les ruïnes de l'antiga Cartago púnica, és a dir, sobre l'escenari dels mítics amors de Dido i Enees. Notem que, en un moment determinat de l'episodi, Camar s'adreça a Dido i exclama: “Yo he vergonya ésser nada en la tua Cartago...!” (*CeG* III.55). Tothom a la cort de Nàpols sabia que l'actual Tunis havia sigut edificada molt a prop de l'antiga Cartago, les ruïnes de la qual encara són perfectament visibles en el segle XXI, per l'abundància de murs i de columnes que contenen, sobre un tossal vora mar. El valencià Llop d'Espejo, en la seua crònica, que redactà en napolità, es refereix directament a “Tunise de Cartagine” per a denominar la capital del sultanat hàfsida.¹⁵⁸³³ El tossal de Byrsa, en la península de Cartago, que conté l'esquelet de la metròpoli púnica, devia ser conegut pels mercaders italians i catalans que freqüentaven aleshores el regne tunisenc; especialment, perquè és perfectament visible des de la mar, així com l'antic port (*al-Marsa*) fundat pels fenicis.

No deixa de ser una curiositat ben remarcable que la vila rodejada per les hortes, les alqueries i els horts que circumden les runes de l'antiga Cartago, no gaire lluny de la ciutat de Tunis, s'anomena *Qammart* (en alifat transcrit al català; *Gammarth*, en l'adaptació al francès oficial del país). Doncs bé, els italians de la baixa edat mitjana coneixien aquest paratge amb el nom de *Cammar*, circumstància que pot contribuir a explicar la variant ortogràfica del nom de l'heroïna curialesca. El diplomàtic i explorador Hàsan ibn Muhàmmad al-Wazzan al Fasí (Granada, 1488 – Tunis, 1554) fou batejat el 1520 pel papa Lleó X i se'l conegué amb el nom de “Lleó l'Africà”. En la seua detallada *Descrittione dell'Africa* (part V, 24-25), després de parlar de la cort del rei de Tunis, descriu així la localitat i els horts de Cammar:

“Cammar è un'altra città pure antica, vicina a Cartagine e discosta da Tunis circa a 8 miglia verso tramontana, la quale è bene abitata, ma da certi ortolani che portano le loro erbe e frutti a Tunis. Nen suo terreno nasce molta quantità di canne di zucchero, le quali si vendono pure a Tunis; ma quei che le comperano tengono per succiare doppo pasto, percioché non sanno trarne fuori il zucchero.”

A continuació es descriu allò que quedava de l'antic port de Cartago:

---

¹⁵⁸³³ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 69.

“Marsa è una piccola e antica città edificata sul mare Mediterraneo, dove era il porto di Cartagine, perciò Marsa significa ‘porto’. Questa città già molto tempo fu rovinata, ma oggi è abitata da pescatori, lavoratori di terreno e da quelli che sogliono biancheggiar le tele. E vicino a lei sono alcuni real palazzi e possessioni, dove il presente re suol trapassar tutta la state.”¹⁵⁸³⁴

Es fa ben evident el caràcter periurbà de Cammar, l’horta de l’antiga Cartago, respecte de la ciutat i la cort de Tunis. Els habitants de Cammar eren hortolans, és a dir, habitants d’horts i alqueries com la de Faraig Avdilbar, i feien constants viatges a la capital, a comprar manufactures i a vendre els seus productes hortícoles. A més a més, destacaven pel conreu de la canyamel, una llepolia que els tunisencs –també la colònia africana de Castel Nuovo?– consumien xuclant el sucre de les canyes, com encara sol fer-se a València. Recordem, en curiosa relació amb el detall gastronòmic, la frase que transforma el producte exòtic en pura sensualitat: “Lo çucre d’aquella poca de saliva que dels labis de Johan en los seus ere romasa” (*CeG* III.59). ¿Tindria alguna notícia descriptiva o paisatgística de l’entorn de les runes de Cartago l’autor del *Curial*, que tantes coses “de paraula havia oydes”? La descripció de Lleó l’Africà aporta, indubtablement, una major versemblança al plantejament geogràfic de l’episodi tunisenc de *Curial e Güelfa*. Però, a més a més, ajuda també –juntament amb la *Cammar* de Plutarc– a explicar la doble –mm– que presenta en alguns casos l’antropònim femení. *Cammar* és “la Lluna”, però no deixa de ser una filla de Cartago, una habitant del *Cammar* on encara poden percebre’s els ecos de l’*Eneida* de Virgili.

* * *

Especialment interessant, pel seu caràcter innovador, és el fragment on l’autor de *Curial e Güelfa* explica les inquietuds intel·lectuals de Cammar, que semblen ser innates, però que milloren molt gràcies a l’ajuda d’un cultivat esclau Joan:

“E, com Càmar dels catius se partia, legia l’*Eneydos* de Virgili –lo qual ella en lengua materna tenia, ben glosat e moralizat, car son pare lo havia haüt del rey–, e molts altres llibres, en què la donzella passava temps; e era tan entesa, segons la sua tendra edat, que açò era una gran maravella. E Johan, que sabia molt bé tot lo

---

¹⁵⁸³⁴ LLEÓ L’AFRICÀ, *Descrizione dell’Africa di Leone Africano*, dins *Navigazioni o viaggi*, ed. a cura de Giovanni Battista RAMUSIO; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

Virgili e los altres llibres, li declarava moltes coses que ella no sabia ne entenien; e yo us dich que de ço que ella podia pagava bé lo mestre. Parlava Johan molt bé aquella lengua, e Càmar mostrà-li legir e scriure, en manera que, quant Fàraig no y ere, ella e Johan nulls temps se partien” (*CeG* III.43).

En primer lloc se’ns informa d’un tret que caracteritzava també la màrtir Perpètua de Cartago: el seu caràcter estudiós i el fet que elegira l’*Eneida* com un dels seus llibres preferits.¹⁵⁸³⁵ El rei de Tunis, com Alfons el Magnànim al Nàpols del 1443,¹⁵⁸³⁶ posa a disposició dels seus cortesans la col·lecció reial de clàssics, cosa que permet a la jove – per mediació del seu pare– accedir al contingut d’aquest “e molts altres llibres”. Com Perpètua, la jove és també molt “entesa” i causa meravella. Es dona la circumstància que l’esclau Joan, a més d’haver sigut cavaller, havia estudiat arts liberals, filosofia moral i literatura clàssica grecolatina.¹⁵⁸³⁷ I, en particular, era un expert coneixedor de l’*Eneida*: “sabia molt bé tot lo *Virgili*”, com el mateix autor del *Curial*, que recorda versos de diferents llibres de l’obra,¹⁵⁸³⁸ o com el “*loquentem virgilianum*” que, segons l’humanista Filelfo, pretenia ser Enyego d’Àvalos, àlies *Aenicus*.¹⁵⁸³⁹ Un altre tret interessant del fragment és la capacitat que tenien els clàssics grecolatins d’ensenyar – com havia demostrat Bruni– amb independència que els ensenyaments estigueren plasmats en grec, en llatí o en qualsevol altra llengua. De fet, la “lengua materna” del Virgili de la biblioteca reial de Tunis és la llengua àrab, que l’improvisat *praeceptor* humanístic (el “mestre”) aprén: no com un tret d’exotisme en comú amb altres relats d’aventures orientals, sinó per a poder ensenyar millor la deixebla. Amb independència de les lectures que la jove poguera haver assimilat íntimament (“com Càmar dels catius se partia”), l’escriptor considera fonamental que un bon “científich” o estudiós de la literatura antiga s’ajude dels arromançaments, de les glosses marginals i d’exposicions “moralitzades” com les que ell solia consultar per a comprendre Dante (Benvenuto da

---

¹⁵⁸³⁵ Fins al punt que alguns estudiosos es refereixen a la *Passio* de la màrtir, una obra literària baiximperial, com l’*Eneida* cristiana. Vegeu el capítol II.1.3, on tractem de les fonts religioses del *Curial*.

¹⁵⁸³⁶ Us remetem ara al capítol I.1.3.

¹⁵⁸³⁷ Dels estudis i de les aspiracions humanístiques de Curial es tracta en el capítol II.3.1, dedicat monogràficament a aquest personatge.

¹⁵⁸³⁸ Vegeu el capítol II.1.7, on tractem de l’*Eneida* i de les connexions intertextuals amb el *Curial*.

¹⁵⁸³⁹ Francesco FILELFO, *Convivia Mediolanensia*, I, 29-37, citat per GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402 (p. 354).

Imola, Pietro Alighieri).¹⁵⁸⁴⁰ Però que no es conforme amb això, sinó que busque un bon preceptor per tal que li “declare” tot allò que “no sabia ne entenía”.

L'elevada valoració que es fa de la figura del mestre transforma la jove donzella en la mecenes d'un humanisme *sui generis*: “e yo us dich que de ço que ella podia pagava bé lo maestre”. L'autor sembla saber ben bé de què parla. Ell, com Curial, devia freqüentar els cercles on exposen les seues idees els filòsofs, oradors i poetes, per a aprendre d'ells.¹⁵⁸⁴¹ I no es pot descartar que contractara i remunerara també “maestres”, com ara Angelo Decembrio, que fou bibliotecari del referit D'Àvalos abans de passar a servir el príncep de Viana, per a orientar-lo en la compra i en la lectura de clàssics.¹⁵⁸⁴² Aquests mentors han de ser ben pagats, segons l'advertència adreçada a l'auditori (“yo us dich”), d'una manera que indica una elevada consideració de l'art pedagògic. La virtut d'aquesta art és tal, que es capaç de convertir un home qualsevol, o una dona, o simplement una tendra donzella, en portadora dels elevats valors filosoficomorals dels antics, que ara fan seus els humanistes. Perquè, per a Plató en *La República*,¹⁵⁸⁴³ i per a Bruni i els seus deixebles del segle XV, les dones han de tenir igualtat amb els homes en l'accés al saber. La *dignitas hominis* que propugna Manetti¹⁵⁸⁴⁴ no entén de gèneres, l'antropocentrisme del humanistes pretén abatre les barreres de la misogínia medieval, una misogínia que l'autor de la novel·la evoca satíricament en alguns diàlegs.¹⁵⁸⁴⁵ El balanç ideològic que destil·la d'aquest fragment, al si d'un episodi on la “científica” Camar esdevindrà una heroïna estoica, no pot ser, doncs, més representatiu dels moviments intel·lectuals i del context cultural on es movia l'anònim.

Com explica Eugenio Garin, el Renaixement italià alterarà substancialment la percepció filosòfica, literària i artística del gènere femení, de la dona: “La mirada de la nueva educación se dirige al valor de la persona humana consagrada, sin distinciones de

---

¹⁵⁸⁴⁰ Com s'ha fonamentat detalladament en el capítol II.1.6.

¹⁵⁸⁴¹ Així ho observa el rei de França en el llibre II de la novel·la. L'expressió binominal “oradors e poetes”, que sol emprar l'escriptor, és molt italiana i s'usava en temps d'escriptura de l'obra per a definir els humanistes (el vocable *humanista* és un neologisme modern).

¹⁵⁸⁴² Vegeu el capítol II.3.4, on es parla de la relació d'amistat de d'Àvalos i Viana, i el servei que els prestà Decembrio.

¹⁵⁸⁴³ Enyego d'Àvalos fou un dels primers lectors de l'Europa occidental a posseir una còpia de la versió llatina d'aquesta obra platònica, pel 1440, per obsequi del seu amic Pier Candido Decembrio. Vegeu el capítol II.1.7, on es tracta de Plató.

¹⁵⁸⁴⁴ Un altre personatge que, con Angelo Decembrio, d'Àvalos tingué el gust d'allotjar, no a la cort del Castell Nou, sinó al seu palau particular de Nàpols. Vegeu el capítol II.3.4.

¹⁵⁸⁴⁵ És molt graciosa una frase sobre el seny dels homes i la bellesa de les dones, que l'escriptor atribueix espúriament a Plató, quan els seus lectors saben –per haver-la llegida o escoltada– que forma part d'un manual sapiencial de fonts imprecises i qualitat qüestionable, atribuït a un mallorquí. Vegeu el capítol II.1.3, on tractem de les fonts catalanes de l'autor.

sexo o de rang social, a aquell home verdaderament diví que està en qualsevol home.”¹⁵⁸⁴⁶ El que fa l’anònim amb Camar exemplifica en el terreny de la literatura allò que es debatia en els cenacles florentins de l’humanisme, ja en la dècada del 1420, sobre la capacitat redemptora de la cultura sobre uns homes i dones ansiosos de conrear la *virtù*. El desplegament d’exemples de mitologia clàssica que esgrimeix la donzella tunisenca per a demostrar a la mare que el seu adulteri és relativament venial, manifesta, segons Xavier Gómez, que havia adquirit una erudició en la matèria. Per a adquirir aquesta erudició –la de Camar és, en realitat, la de l’escriptor–, la jove havia d’haver estudiat autors com Fulgenci o Ovidi, o les *Genealogie deorum* de Boccaccio.¹⁵⁸⁴⁷ Set anys d’estudis en companyia de Joan, havien fet d’ella una *docta puella*, com les *puellae doctae* de la Roma imperial, celebrades per historiògrafs i poetes.¹⁵⁸⁴⁸

En la mentalitat medieval, la lectura era considerada una activitat perillosa per als laics, especialment per a les dones i els adolescents, segons el que dictaminaven els moralistes. La figura de la dona lectora era censurable i, de fet, censurada generalment pels clergues.¹⁵⁸⁴⁹ En correspondència amb aquesta ideologia, el nombre de dones posseïdores d’algun llibre a la Mallorca, segons l’exhaustiu recompte de Jocelyn Hillgart, era de dos només per al segle XIV i de sis per a la primera meitat del XV, i en tots els casos es tractava d’obres de pietat i devoció. Fins el 1479 no apareix a Ciutat de Mallorca una posseïdora d’obres de Ciceró, Sèneca i Virgili, però heretades del seu difunt marit, que havia sigut notari.¹⁵⁸⁵⁰ L’afició de la Camar del *Curial* pels llibres no encaixa gens en el context sociocultural de la Corona d’Aragó, però sí en el de Milà del duc Filippo Maria Visconti o en la Florència dels Medici. Allí, les filles de nobles i prínceps, era ben vist que mostraren afició a les lletres.

Però aquesta era una novetat recent. En els segles XIII-XIV, ni tan sols a Itàlia es podia assimilar que una dona llegira lliurement sense conseqüències previsiblement nefastes. Per a exemplificar-ho estaven els protagonistes de *Floire et Blancheflor*; dos

---

¹⁵⁸⁴⁶ GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, p. 69.

¹⁵⁸⁴⁷ Vegeu GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, ps. 197-207.

¹⁵⁸⁴⁸ MONTERO MONTERO, Mercedes, Cornelia, hija y madre de héroes, dins DE LA VILLA POLO, Jesús (coord.), *Mujeres de la Antigüedad*, Alianza Editorial, Madrid, 2004, ps. 123-140; DE LA ROSA CUBO, Cristina, *Matrona aut docta puella: ¿dos universos irreconciliables?*, dins NIETO IBÁÑEZ, J. M^a. (coord.), *Estudios sobre la mujer en la cultura griega y latina (XVIII Jornadas de Filología Clásica de Castilla y León)*, Universidad de León, Lleó, 2005, ps. 267-284.

¹⁵⁸⁴⁹ CANTAVELLA, Rosanna, Lectura i cultura de la dona a l’edat mitjana: opinions d’autors en català, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 109-117 (p. 113).

¹⁵⁸⁵⁰ HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991, vol. 1, ps. 44 i 152, respectivament.

infants innocents aprenent els secrets de l'amor mentre lligen Ovidi. El seu roman és el llibre de capçalera de Flamenca, protagonista de la novel·la provençal del mateix nom. Francesca da Rimini i Paolo Malatesta, personatges reals de la Itàlia medieval immersos en una escandalosa i tràgica història d'adulteri, expliquen a Dante Alighieri en l'*Infern* de la *Divina Comèdia* com havien après a estimar-se llegint la pecaminosa o transgressora història d'amor de Lançolot i Ginebra. Dante arremet llavors contra aquella literatura nefanda amb un joc de mots entre *galiot* (rude mariner de galera) i *Gaehaut*: "Galeotto fu il libro e chi lo scrisse" (*Inf.*, cant V, v. 137).¹⁵⁸⁵¹

Des d'una òptica medieval i "antipoètica", com la que assumeix satíricament Apol·lo en el Parnàs del *Curial*, podríem observar que Camar llig l'*Eneida* i, afectada – com ella mateixa reconeix – per una passió exacerbada com la de Dido, es lliura desesperadament als braços de la mort; que mor per causa d'amor, com pensen el sultà o la Güelfa. Però, realment, no és així. És ella mateixa, el personatge de ficció, la que tanca les portes a aquesta possibilitat quan marca distàncies respecte de la mort de Dido, que és objecte de blasme, en comparança amb la seua. Camar mor, no per despit amorós – Curial li ha donat esperances, per a guarir-la del mal d'amor –, sinó per a salvar l'ànima de la tirania i la deshonra, seguint l'exemple de Cató. A Francesca, uns referents poètics assimilats irreflexivament la porten a cometre actes moralment condemnables i de tràgica seqüela. Per a Camar, els referents poètics o literaris *stricto sensu* han de ser valorats a la llum de lectures filosòfiques més elevades, que són les que orienten moralment l'ànima i fan de l'home – o de la dona – un ésser virtuós.

Considerant les simpaties humanístiques de l'anònim del *Curial*, no sorprén que haja elegit una dona, ja que, com observa Montserrat Piera, en aquesta novel·la "son precisamente los personajes femeninos los que leen a los clásicos."¹⁵⁸⁵² La Güelfa, Làquesis, Camar i Fàtima lligen reflexivament, i en acabant evoquen lectures i debats, o citen oportunament textos que han après d'aquestes lectures. Ja des del principi de la novel·la, la mateixa Güelfa es presta a llegir alguns llibres a Curial perquè aquest millore el seu comportament moral i social a partir de *novelle* i de catàlegs de vides exemplars: "E la Güelfa, veent lo seu Curial créxer en bellesa e en virtut, més de jorn en jorn lo s'acostava e ·l confortava a devenir millor e major, comtant-li per diverses

---

¹⁵⁸⁵¹ Vegeu CARMONA FERNÁNDEZ, Fernando, *La mentalidad literaria medieval (siglos XII y XIII)*, Universidad de Murcia, Murcia, 2003, p. 148; ÍDEM, *Pervivencias medievales: Chrétien de Troyes, Boccaccio y Cervantes*, Universidad de Murcia, Murcia, 2006, ps. 326-327.

¹⁵⁸⁵² PIERA, Montserrat, Lectores y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97 (p. 93).

novelles com los hòmens, per diverses accidents, moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans hòmens, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament, la qual cosa és en mà de cascú” (*CeG* I.7). El que fa la Güelfa amb l’adolescent Curial, ho farà després, però ja amb una selecció d’obres més excelses o clàssiques, Joan amb Camar. De manera que si Curial havia après “per diverses novelles” exemples útils de vida, Camar aprendrà per llibres “de reverenda letradura” comportaments nobles.

Les dones del Curial, per norma general, són considerades positivament “sàvies”, és a dir, ‘prudents’. Aquest adjectiu, com comprova Sònia Gros, és el que l’autor aplica a la Güelfa reiteradament; a Festa, i àdhuc a Ghismonda per boca de la duquessa de Baviera. Obrar sàviament és per a l’anònim, actuar amb prudència.¹⁵⁸⁵³ No té a veure, doncs, amb el concepte modern de saviesa.¹⁵⁸⁵⁴ En canvi, quan ens presenta Camar, abans que aquesta conega Curial, ja ens la descriu com una persona “entesa” en literatura clàssica. Es tracta de la segona accepció del mot que recull el diccionari Alcover-Moll: ‘que entén; intel·ligent (en un ram de coneixements determinat).’¹⁵⁸⁵⁵ Així, si l’autor ens diu que Aquil·les fou “entés en tota art de medecina” (*CeG* III.31), haurem d’inferir que Camar era ja, des de la més tendra edat, una lectora entusiasta i entesa en l’*Eneida* i “molts altres llibres”, fins a causar “maravella”. Per bé que els coneixements adquirits per Curial –recordem que Apol·lo l’acaba de coronar al Parnàs– semblen superar amb escreix els de la jove africana, que accepta ser deixeblla seua. Se’ns està transmetent, com diu Gros, la idea humanística d’un caràcter redemptor de la cultura que és d’abast universal.¹⁵⁸⁵⁶ El fet que una jove musulmana que viu al camp, aïllada del món, trobe la llibertat de la mà dels llibres, i auxiliada per un esclau llombard, exemplifica molt bé l’optimisme pedagògic que caracteritzà el primer *Quattrocento*.

L’esperit de l’època i del país on s’escriu el *Curial* –indubtablement, Itàlia– troba reflex en una novel·la escrita per algú, nascut en la perifèrica *Hispania*, que s’enlluerna amb les noves perspectives culturals de la terra d’acolliment. Com escriu Gros, “la presencia de *puellae doctae*, de mujeres que leen, comentan y reinterpretan con criterio propio a los autores clásicos, delatan una concepción en este momento innovadora del

---

¹⁵⁸⁵³ No caldrà explicar, doncs, que en aquest cas, el de Ghismonda, l’epítet adquireix una connotació inequívocament irònica.

¹⁵⁸⁵⁴ GROS LLADÓS, Sònia, “Legia l’*Eneydos* e molts altres llibres”. *Doctae puellae* en el *Curial e Güelfa*, dins *Epos. Revista de filologia*, 28, Alcalá de Henares, 2012, ps. 107-123 (p. 108).

¹⁵⁸⁵⁵ ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *entés*.

¹⁵⁸⁵⁶ GROS, S., “Legia l’*Eneydos*...”, ps. 120-122.

ser humano, que enlaza en el plano amoroso con la poesía erótica de la Antigüedad grecorromana.”¹⁵⁸⁵⁷ A través d’una Camar lectora i eloqüent, formada en oratòria, “l’autor del *Curial* il·lustra (...) una de les idees clau dels humanistes italians; que el saber i l’eloqüència estan inextricablement units a l’estudi dels clàssics.”¹⁵⁸⁵⁸ Se la podria considerar, doncs, un “personaje clave en la novela catalana, digna de las *Heroidas* o de Virgilio.” Perquè, a diferència de la Güelfa, la “tendra” filla de Faraig Avdilbar no és “una dama a la moda cortés, sino una heroína clásica, muestra del grado de absorción y recreación personal de los clásicos por parte del Anónimo.”¹⁵⁸⁵⁹

Quan l’infant Enric, germà d’Alfons el Magnànim, hagué de romandre “presoner” a la cort de Milà, com a garantia de l’acord signat entre el duc Visconti i el rei d’Aragó (hivern-primavera del 1435-1436), gaudí de la companyia d’Enyego d’Àvalos. Ambdós tingueren ocasió de conèixer el teòleg i humanista Giuseppe Brivio “*clarus orator atque poeta*” segons el seu amic Guiniforte Barzizza,¹⁵⁸⁶⁰ que estava preparant per a l’infant un poema basat en les noves tendències humanístiques: els “*Musarum studia*”. Brivio, que conclogué el poema quan Enric ja se n’havia tornat a València, fingí que l’havia dedicat al magnat una neboda seua que tenia fama de lectora i erudita.¹⁵⁸⁶¹ En el proemi de l’obra, remesa per correu a l’infant, Barzizza explicava que aquella neboda era una jove donzella “*litterarum studiis liberalibus eruditissima*”,¹⁵⁸⁶² d’aquelles que començaven a florir al país. En la terra de trobadors i poetes de *cancionero* que era encara la Península Ibèrica per aquells anys, aquesta figura de la jove preclara i “entesa” en llibres era del tot inconcebible, però no en *Curial e Güelfa*. Perquè l’autor de la novel·la, després de viure uns quants anys a Itàlia, havia assimilat com un fenomen positiu i encomiable que els homes, però també les dones, es dedicaren a l’estudi dels llibres i els tractaren tan “reverencialment” com els tractava Curial. Que una jove prosperara en la virtut com feia Camar, de la mà d’un preceptor, no havia de ser un fet

---

¹⁵⁸⁵⁷ GROS LLADÓS, Sònia, *La temàtica amorosa en el “Curial e Güelfa”: una aproximación desde la tradición clásica*, Tesi doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2011, vol. 2, ps. 692-693.

¹⁵⁸⁵⁸ GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015, p. 72.

¹⁵⁸⁵⁹ GROS, S., *La temàtica amorosa...*, vol. 2, p. 707.

¹⁵⁸⁶⁰ Seguidor, a més, de Maffeo Vegio i estudiós de l’obra de Virgili. Vegeu CRISTÓBAL LÓPEZ, Vicente, Maffeo Vegio y su libro XIII de la *Eneida*, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, 5, Madrid, 1993, ps. 189-210 (p. 193).

¹⁵⁸⁶¹ BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201.

¹⁵⁸⁶² SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 168, lletra de Guiniforte Barzizza a l’infant Enric (Milà, agost del 1436).

censurable, en absolut. Ben al contrari: la dedicació intel·lectual de Camar era considerada una actitud modèlica a la Itàlia on s'escrigué el *Curial*.

S'ha comentat adés l'amistat que mantingueren a Nàpols (1457-1458) el gran camarlenc Enyego d'Àvalos i un príncep de Viana exiliat, que aprofità la seua estada italiana per a proveir-se de llibres i coneixements. D'allí s'emportaria un conegut tractat *Controversia de nobilitate* (1422) de Giovanni Buonaccorso da Montemagno (+1429), jurisperit, diplomàtic i ensenyant de l'Estudi de Florència.¹⁵⁸⁶³ Aquesta obra interessà l'autor del *Curial*, no sols perquè es divulgà com la versió llatina d'un text atribuït a Plutarc, sinó també perquè s'hi defenia la superioritat de la noblesa d'ànim sobre la noblesa de sang, novetat que l'anònim introdueix ja en l'inici del llibre i reprén en el diàleg de Làquesis amb sa mare. L'èxit del tractat fou tal, que se'n feren múltiples còpies, i diversos *volgarizzamenti* en toscà i en altres llengües. El marquès de Santillana demanà a Angelo Decembrio, un home que gaudia del mecenatge de D'Àvalos, que li'n fera una versió en toscà, el 1450.¹⁵⁸⁶⁴ Deu anys després, Carles de Viana, realitzà a partir de la versió d'Angelo, una traducció del text en castellà (1460).

La protagonista femenina de l'obra és una tal Lucrècia, donzella romana formada sòlidament en “la doctrina de poéticos estudios e filosofia” –citem el text de Carles d'Aragó–¹⁵⁸⁶⁵, que ha d'elegir per a casar-se entre dos pretendents: un noble i ric, però il·letrat i ignorant, i un bon cavaller, de menor llinatge i riquesa, per “de estudios liberales, vida honesta i en letras muy diligente.”¹⁵⁸⁶⁶ Ambdós pretendents debaten sobre la qüestió central de l'opuscle, que és allò que l'autor del *Curial* denominava “la descripció de noblesa” (*CeG* II.86). Lògicament, cadascú fa defensa de la postura que més li convé i farceix el text d'exemples extrets de la literatura clàssica. El pretendent amic de llibres sosté que la virtut està a l'abast de tothom, però que convé adquirir-la començant els estudis des de la infantesa i essent constant: “que ningún día nin noche

---

¹⁵⁸⁶³ GENNARO, Clara, Giovanni di Buonaccorso da Montemagno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 76, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2012, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-di-buonaccorso-da-montemagno_Dizionario_Biografico/>

¹⁵⁸⁶⁴ DACOSTA, Arsenio – MOTA, Carlos, Un tratado inédito sobre la idea de nobleza atribuido a Francisco de Rades y Andrada, dins *Studia Aurea*, 8, Barcelona-Girona, 2014, ps. 417-454 (ps. 436-437), aborden la gran difusió que tingué l'obra i parlen també de la versió castellana.

¹⁵⁸⁶⁵ ARAGÓ, Carles d', príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [1460]; trad. al castellà de la versió toscana d'Angelo DECEMBRIO, de Buonaccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d'Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Universitè Paul Valery, Montpeller, 2000. ps. 175-191 (p. 175).

¹⁵⁸⁶⁶ *Ibidem*.

me pasó, con continuo ejercicio de estudios liberales”,¹⁵⁸⁶⁷ una frase que hauria pogut signar perfectament el mateix Curial de la ficció catalana.

Quan el lector ja s’ha fet una idea de quin podria ser l’òptim marit per a Lucrecia, Buonaccorso es dedica a exaltar les virtuts individuals d’aquesta, enmig d’una oració de Gai Flamini, que sembla ser el candidat més adequat per a ella:

“A ti nunca locuras de moçedades, no arreos lascivos ni ricas joyas ni ponposas vestiduras ni danças ni fiestas luxuriosas te ploguieron, porque son movimientos de viçios e infamia. Mas tú sí siempre dada a los honestos estudios liberales como virtuosa muger, en continençia e en limpieza, en vigilia e diligençia fazes la vida más esclareçida que ninguna otra matrona romana. E por ésta tu sola nobleza me plaziste, e por esto mismo me pienso plazer a ti.”¹⁵⁸⁶⁸

Els elogis deixen pas a una poderosa raó que el jove esgrimeix per a seduir-la o per a convèncer-la que, finalment, l’elegisca a ell per marit:

“Aý fallarás mi librería, en la qual syempre todo mi plazer y esperançã e ymaginación he despendido. Que ende está todo mi gozo e mis matrimoniales plazer e gran sabor; donde en cualquier facultad te pluguiere,¹⁵⁸⁶⁹ o libros latinos e griegos, o romançados, leerás. E, ende entramos, muchas vezes estando, disputaremos de la muy suave philosophía nuestra. E reduziremos alguna vez a memoria los presçeptores y estudios míos de Athenas, de la dulce recordación de los quales mucho me deleyto. Que ninguna diligençia de familiares enpachamientos te apartará de aquellos virtuosos estudios.”¹⁵⁸⁷⁰

La proposta de Gai Flamini és paral·lela a la d’un esclau insòlitàment erudit, Joan, que ha estudiat se suposa que també amb preceptors, que també ha visitat Atenes, i que ara pot fer ell mateix de preceptor de la seua amiga. El fet de compartir els llibres, en el cas de Curial i Camar, serà determinant perquè aquesta, una jove donzella erudita com la Lucrecia del *Buonaccorso*, s’enamora perdudament del seu instructor.

---

¹⁵⁸⁶⁷ *Ibidem*, p. 186.

¹⁵⁸⁶⁸ *Ibidem*, p. 188.

¹⁵⁸⁶⁹ Ací es deixa dur el nobilíssim traductor per una expressió de l’original toscà del bibliotecari de d’Àvalos (*libri in ogni facultà*), que transcendeix també en el text català del *Curial*: “tantost lo jorn següent [Curial] féu cercar *libres en totes les facultats*, e tornà al estudi” (*CeG* III.79).

¹⁵⁸⁷⁰ ARAGÓ, C., *De toda condición de nobleza...*, p. 188.

No és aquest l'únic text de l'humanisme florentí a l'abast de l'autor del *Curial* on es faça elogi de la nova figura emergent de la *puella docta*, rescatada dels poemes clàssics per a transforma-la en icona d'una nova era. A partir d'aleshores, totes les donzelles i dames de la Itàlia del Renaixement voldran ser retratades amb llibres a les mans. Quan Leonardo Bruni escrigué el seu tractat o guia per a estudiosos, *De studiis et litteris* (1424), el dedicà a la culta dama Battista di Antonio da Montefeltro (1384-1448), muller del senyor de Pèsaro, Galeazzo Malatesta. Ho feia per a celebrar que en el seu temps les dones participaven plenament dels beneficis de la cultura; per a demostrar la compatibilitat i la convergència acceptable de la *paideia* clàssica i els ideals cristians. Recordem com Camar aprén de Joan a llegir els clàssics i els pares de l'Església alternativament. Bruni ensenya que, per tal d'enfortir l'home –o la dona– i preparar-lo per a fer front als imprevistos de la fortuna, convé conrear la “*litterarum peritia*”.¹⁵⁸⁷¹ Resulta francament interessant veure com l'anònim del *Curial*, que fins aleshores ha qualificat unànimement de “sàvies” –és a dir, ‘prudents’– les dones dels llibres I i II de la novel·la, quan arriba al cas de Camar ens la presenta com una *entesa en lletres*. L'adjectiu del text romanç tracta de traduir al català el *peritia litterarum* de Bruni. L'admiració que l'anònim professa per aquest mestre d'humanistes és més que evident, no sols en aquest, sinó en altres molts passatges de la novel·la.¹⁵⁸⁷²

El fet que el *De studiis* es divulgara a Itàlia com una mena de manifest del moviment intel·lectual humanístic, ajudà molt a justificar l'interés posat pels progenitors en l'educació igualitària de fills i filles en la cultura clàssica. A la Corona d'Aragó en general, i a Catalunya en particular, el *De studiis et litteris* de Leonardo Bruni era un opuscle pràcticament desconegut. Com a cosa molt excepcional, se'l documenta a la biblioteca que Joan-Bernat de Junyent havia heretat de Joan de Junyent, mercader oriünd de Solsona, amb casa mercantil a Barcelona i negocis a Nàpols.¹⁵⁸⁷³ La pista toponímica i els gustos literaris d'aquesta família –com més avall s'indicarà– fan pensar que la lloança del català “Jacme Perpunter” en el *Curial* era un homenatge literari a Joan de Junyent (els perpunters fabricaven perpunts de junyir).

---

¹⁵⁸⁷¹ BRUNI ARETINO, Leonardo, *Opere letterarie e politiche*, ed. a cura de Paolo VITI, Utet, Torí, 1996, p. 250. Vegeu també CAPPÀ, Carlo, *Creatività e mellificazione. L'Anno europeo della creatività, tra avvenire e memoria*, dins DURST, Margarete – POZNANSKI, M. Caterina (eds.), *La creatività: percorsi di genere*, Franco Angeli, Milà, 2011, ps. 11-38 (p. 24).

¹⁵⁸⁷² Com s'ha vist en el capítol II.1.6.

¹⁵⁸⁷³ BATLLE GALLART, Carme, *Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV*, dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime. Colloque de la Casa de Velázquez (París, 1981)*, París, 1981, ps. 15-31 (p. 24).

La figura de la “*femina erudita*”, després de segles de marginació medieval de la dona, començava a estar molt ben vista a Itàlia... i potser també a calcs barcelonins Junyent, amics, pel que dóna a entendre l'esment de “Perpunter” en el *Curial*, de l'autor d'aquesta novel·la. Per això no ens hauria d'estranyar que Làquesis, la duquesa de Baviera, Camar o Fàtima debateren sobre la veritable naturalesa de la noblesa, les implicacions filosoficomorals del comportament de la Ghismonda de Boccaccio, la follia del suïcidi de Dido, etc.¹⁵⁸⁷⁴ El que fa l'autor de *Curial e Güelfa* és projectar de manera *especular* aquest nou ideal filosòfic de la dona culta en la seua novel·la, a fi que servisca de testimoni i d'exemple als seus oients o lectors: se suposa que els de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, familiaritzats ja amb els ideals humanístics. Per la seua part, aquest “artifici” pedagògic de fer que les dones lligin, argumenten i debaten, en lloc dels homes, li conferia com a autor una evident pàtina d'esnobisme cultural. Aquest mateix esnobisme aristocràtic farà que la pedagogia humanística s'impose abans a les corts reials i principesques que a les aules universitàries, on no serà hegemònica fins a be avançat el segle XV a Itàlia, i fins el XVI a la resta d'Europa.

Tot i reconèixer que la cultura clàssica, i l'aprofundiment en la *virtù* que aquesta proporciona, estan a l'abast de tothom, Bruni i els altres humanistes insisteixen en les seues obres en la figura del *praeceptor* com a imprescindible per a poder aprofundir-hi: “*Quis enim nescit, ante omnia tinctum esse oportere ingenium, et, quasi initiatum, preceptoris opera: ut non solum partes structurasque earum, sed et minutiora illa ac velut elevata orationis agnoscat.*”¹⁵⁸⁷⁵ En el *Curial*, Camar demostra el seu *ingenium* abans de conèixer Joan, però necessita del suport intel·lectual d'aquest, perquè el *Virgili* i altres obres que estudia contenen “moltes coses que ella no sabia ne entenien” (*CeG* III.43), coses *minucioses* i *elevades*, que requerien d'una ment “entesa”.

Alfons el Magnànim sempre tenia al seu costat un “maestre” (< *magister litterarum*), com l'anomena l'autor del *Curial*, que l'ajudava a interpretar filològicament els textos llatins, i a aprendre'n millor el significat i la intenció. El preceptor oficial del rei fou, durant molts anys, el prestigiós humanista Antonio Beccadelli “el Panormita”, incorporat a la cort l'any 1434.¹⁵⁸⁷⁶ Quan el llibrer Vespasiano da Bisticci comenta

---

¹⁵⁸⁷⁴ BUTINYÀ, Júlia, Dues dones del *Curial* (Camar, la Güelfa) i els seus models, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 1, ps. 261-282 (p. 265) considera “quelcom d'insòlit” que Camar llija l'*Eneida*, i ho associa a una autor de mentalitat avançada. Camar és, doncs, un “model” a seguir.

¹⁵⁸⁷⁵ BRUNI ARETINO, L., *Opere letterarie e politiche...*, p. 250.

¹⁵⁸⁷⁶ MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonesa di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, p. XXIV, n. 2.

l'excelsionat interès per la cultura del pròcer florentí Niccolò Niccoli (ca. 1365-1437), un home avançat al seu temps, explica que es dedicà a “inducere quelli che vedeva sufficienti alle lettere” i a “aiutare chi voleva fare bene, di precettori e di libri; perchè, ne' tempi sua, di precettori non se ne trovava molti, e de' libri non era abbondanza, come è al presente”, és a dir, en la segona meitat del segle XV. “Puossi dire, Nicolao essere stato quello che ha risuscitato le lettere latine e greche in Firenze, le quali erano state sepolte infinitissimo tempo.”¹⁵⁸⁷⁷ En la novel·la catalana, l'afició per les lletres de Camar, innata, es veurà reforçada per la providencial entrada en escena d'un inesperat preceptor esclau, que l'ajudarà a aprofundir en la virtut que confereix l'estudi dels clàssics, amb independència del gènere o la classe social del lector.

L'any 1440, un entusiasta andalús de l'humanisme, Nuño de Guzmán, residia a Florència, on s'havia guanyat l'amistat dels savis eminents, després d'haver-s'hi presentat com a deixeble d'Enric de Villena. Giannozzo Manetti tingué notícia que era fill d'una dama amant de les lletres, la noble Inés de Torres y Funes (nascuda pel 1390, casada amb el mestre de Calatrava Luis de Guzmán), i decidí dedicar a la llunyana senyora una oració laudatòria o panegírica: la *Laudatio Agnetis Numantinae* (1440).¹⁵⁸⁷⁸ Era l'excusa circumstancial per a un exercici retòric, on s'elogiava la dama perquè “*in hoc tempore perpaucae admodum vel nullae potius mulieres inveniuntur que ingenio vel eloquentia valeant.*” La lamentació, en realitat, era una excusa per a exaltar la “*legendi cupiditas*” d'aquella dama de la perifèria d'Europa –de l'antiga i bàrbara Numància¹⁵⁸⁷⁹– capaç de reviscolar l'esperit clàssic de les cultes matrones romanes, amb les quals la comparava, perquè servira d'exemple el seu cas al altres dones.¹⁵⁸⁸⁰

El que resultava excepcional o modèlic a la Itàlia de *Curial e Güelfa* (dècada del 1440), resultarà corrent a les corts i les ciutats del nord del país pocs anys després; a Nàpols, dècades més tard. La revolució humanística s'estava consolidant segons que avançava el *Quattrocento*. L'any 1450, recent entronitzat a Milà, el duc Francesc Sforza contractà els serveis de Baldo Martorelli perquè fóra preceptor de seu fill Galeazzo

---

¹⁵⁸⁷⁷ DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 478.

¹⁵⁸⁷⁸ MANETTI, Giannozzo, *Laudatio Agnetis Numantinae* [1440], manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1606.

¹⁵⁸⁷⁹ En realitat, la ciutat natal d'Inés era Zamora, identificada en l'edat mitjana per diversos autors amb la Numància dels textos clàssics. Vegeu GÓMEZ MORENO, Ángel, *España y la Italia de los humanistas: primeros ecos*, Gredos, Madrid, 1994, ps. 289.

¹⁵⁸⁸⁰ GUZMÁN, Nuño de, *Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti. Un episodio del proto-humanismo español*, ed. a cura de Jeremy N. H. LAWRENCE, Diputación Provincial, Salamanca, 1989, ps. 35-41.

Maria, però també –i en igualtat de condicions– de la seua filla Ippolita Maria (1446-1484). De la mà d'un excel·lent mestre, segons el Platina, “*in instituendis atque optime erudiendis adolescentibus regiiis*”,¹⁵⁸⁸¹ la jove transcrivé el *De senectute*, de Ciceró el 1458, amb un *explicit* que indicava: “*exscripsi mea manu hunc libellum sub tempus pueritiae mee et sub Baldo, preceptore.*” L'any 1455, quan Sforza es reconcilià amb el seu antic antagonista, el rei d'Aragó, decidiren casar Ippolita amb Alfons, el nét primogènit del rei. Les noces se celebraren a Milà el 1465 i la jove es traslladà a la cort de Nàpols, però acompanyada pel seu preceptor Martorelli, per tal de continuar aprofundint en els seus “estudis” de lletres. S'emportà amb ella catorze còdexs luxosos de la biblioteca milanesa, entre els quals no mancava l'*Eneida* de Virgili.¹⁵⁸⁸²

Una vegada instal·lada, escrivé a sa mare algunes lletres, com la del 6 de gener del 1466, on li explicava que continuava estudiant en companyia del marit: “il mio consorte, ritornato di Puglia a questa festa, et con la caccia de falconi et nebbi, et con giugare al ballone, et con leggiere et interpretarne uno suo libro spagnuolo *De regimento de stato* [¿el *Regiment de prínceps* de Gil de Roma, en versió catalana o castellana?¹⁵⁸⁸³] et de molte altre cose morale, me ha tenuto et tene in grandissimo piacere.” A fi de compartir aquests moments de lectura i d’“interpretació” de coses morals, la duquesa de Calàbria havia manat decorar amb retrats dels seus parents “uno mio studio”, perquè “a vederli me darà continua consolatione et piacere”.¹⁵⁸⁸⁴ El fet que una parella de joves aristòcrates, marit i muller, compartiren l'estudi dels clàssics en un *studiolo*, sota l'atenta mirada d'un mentor humanista, era una cosa molt italiana. El significa el verb *interpretar* atenent a l'ús que en fa la jove Ippolita Sforza (“Clio, que és *interpretada* gloriosa dea...; Euterpe, que és *interpretada* bé delectant...”, *CeG* III.0) troba per sinònim en *Curial e Güelfa*, el verb *declarar*. Com quan Joan ajuda Camar en els seus estudis i “li *declarava* moltes coses que ella no sabia ne entenia” (*CeG* III.43). El

---

¹⁵⁸⁸¹ BERNATO, Sandra, Baldo Martorelli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 71, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2008, ed. electrònica <[¹⁵⁸⁸² SANTORO, Caterina, La biblioteca napoletana dei re d'Aragona, dins *Archivio storico lombardo*, any 80, vol. 4, Milà, 1953, ps. 228-232 \(p. 228\).](http://www.treccani.it/enciclopedia/baldo-martorelli_(Dizionario-Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

¹⁵⁸⁸³ El traductor de la versió castellana es basà, en part, en la catalana. D'aquesta obra existien a primeries del segle XV, en la biblioteca reial de la Corona d'Aragó, ni més ni menys que cinc exemplars, per tractar-se d'un manual bàsic per a l'educació de prínceps, però també de fills de nobles i cavallers. Vegeu PÉREZ MINGORANCE, Josep-Andreu, *El Regiment de prínceps* de Gil de Roma traduït per Arnau Estanyol. Tradició manuscrita i edició crítica, Tesi doctoral, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2014, vol. 1, ps. LXV-VI. Vegeu també el capítol II.1.3, on trobem alguna frade de la versió castellana de Gil de Roma, potser memoritzada per l'autor en edat infantil, que aflora en el text català del *Curial*.

¹⁵⁸⁸⁴ ¹⁵⁸⁸⁴ SANTORO, C., La biblioteca napoletana..., p. 230.

mateix *Curial* és un llibre concebut per a ser *declarat* o *interpretat* paràgraf a paràgraf, ja que conté més coses “intricades” de les que anuncia el proemi III.0: onomàstica en clau, al·legories dantesques, intertextualitats camuflades, fonts literàries o autorials còmicament falsejades, tergiversacions mitològiques, etcètera.

El comte d’Adermò Joan-Tomàs de Montcada, fill d’un Guillem-Ramon criat a la cort de València, escrigué l’any 1495 una biografia de Costanza d’Avalos (o Constança d’Àvalos), per considerar-la la dona més “entesa” en lletres i humanitats de tot el migjorn d’Itàlia. En aquest opuscle, el lletraferit comte recorda els mèrits intel·lectuals del pare de la dama, Enyego d’Àvalos, molt amic de Guillem-Ramon. I recorda que dit Enyego, “*cum scientiae utilitatis non ignoraret*”, decidí educar els seus fills i filles en igualtat de condicions, proporcionant-los un preceptor de lletres llatines anomenat “il Musefilo”. Prompte s’adonà que la que més destacava com ell en les lletres era la seua primogènita, Costanza, a la qual deixaria més avant en herència la part humanística de la seua excel·lent biblioteca. Conta Joan-Tomàs que Enyego féu que la filla aprenguera de música i de lletres, “*ut ipsa et magistri diligentiores redderentur.*”¹⁵⁸⁸⁵ De Costanza d’Avalos i el seu cercle literari s’escrigueren després altres monografies, com la de Gian Vincenzo Meola, que la descriu amb aquestes paraules:

“Fermata che ebbe la sua residenza nel castel d’Ischia, dov’ebbe unito i nipoti tutti ad educazione, e giunti a questi le lor mogli finalmente, allora si può dire al certo che la medesima fu tutta esercizi di letteratura in casa, massime con le femmine per più lungo corso di tempo che non ebbe agio di farlo co’ nipoti, quando duravano ancor le guerre, persuasa essendo che il migliore e più lodevole trattenimento di donne illustri non sia altro che quel delle lettere; posciaché quelle non son chiamate per alcuna necessità né decenza (come l’altre donne minori) all’applicazion sempre loro redarguita dell’ago e del fuso.”¹⁵⁸⁸⁶

---

¹⁵⁸⁸⁵ Les cites, les reproduïx COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d’Avalos, protagonista dell’Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202. Sobre el preceptor de can d’Àvalos durant més de vint anys, vegeu BOCCIA, Carmine, Giovan Battista Musefilo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2012, vol. 77, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovan-battista-musefilo_Dizionario-Biografico/>

¹⁵⁸⁸⁶ MEOLA, Gian Vincenzo, *Vita di Costanza Davalo seniore*, Manuscrit inèdit de la Biblioteca Nazionale di Napoli, ms. XIV G 16 (1b), f. 17r. Citat per PAPAGNA, Elena, Le dame napoletane tra Quattro e Cinquecento. Modelli culturali e pratiche comportamentali, dins MAINONI, Patrizia (ed.), *Con animo virile. Donne e potere nel Mezzogiorno medievale, secoli XI-XV*, I libri di Viella, Roma, 2010, ps. 485-526 (p. 515).

En temps de Costanza, el somni pedagògic i literari de la Camar del *Curial* havia esdevingut una realitat quotidiana a les cases més nobles. Els testimonis de l'època presenten la primogènita del gran camarlenc del Magnànim gaudint dels clàssics grecolatins, però també de la poesia toscana i trobadoresca, i “accompanying herself on guitar, was singing songs about the unhappy love of Dido.”¹⁵⁸⁸⁷ Consentia la docta matrona, contravenint el criteri dels mentors humanistes dels seus nebots, que aquests llegiren “romanzi scritti in volgare (...), nei quali sono celebrati i maravigliosi fatti de' baroni et de' fortissimi cavalieri.”¹⁵⁸⁸⁸ ¿Hauria pogut conèixer, per ventura, algun exemplar manuscrit de *Curial e Güelfa*? I, encara que era una dama napolitana de cap a peus, Costanza era capaç de compondre –dolorida per la terrible mort del seu germà Alfons– una elegia fúnebre “nel più fiorito valenziano” (1495).¹⁵⁸⁸⁹

Segur que Costanza d'Avalos volia que els nebots compaginaren lectures clàssiques en llatí amb relats exemplars de cavallers i *novelle* en llengua romanç, perquè compartia el criteri pedagògic de l'anònim del *Curial*, i també el de la Güelfa. La senyora de Milà llegia a l'adolescent llombard “diverse novelle com los hòmens, per diverse accidents, moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans hòmens, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament” (*CeG* I.7). Avalava aquesta opinió el criteri pedagògic d'humanistes com Giannozzo Manetti. Del savi florentí, resident al palau del mecenes Enyego d'Avalos mentre visqué a Nàpols, explica Gabriella Albanese que reivindicava “il primario valore educativo della letteratura e la sua formazione esemplare, soprattutto per la formazione morale dei giovani (...). L'umanistica *fede nella paideia* diventa per Manetti un motivo che percorre costantemente tutta la sua produzione e finisce per coinvolgere nel *Symposium* la concezione stessa del genere novellistico, riportato così alle sue scaturigini medievali dall'*exemplum*, dal racconto moralizzato, dall'omiletico, laddove Boccaccio ne aveva fatto un genere letterario

¹⁵⁸⁸⁷ MUSIOL, M., *Spurs and Reins...*, p. 39.

¹⁵⁸⁸⁸ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 8v. Traducció del text llatí original de GIOVIO, Paolo, *De vita et rebus gestis Francisci Ferdinandi Davali, marchionis Piscariae, libri VII*, dins ÍDEM, *Illustrium virorum vitae*, Tipogr. de Lorenzo Torrentini, Florència, 1549, ps. 281-441 (ps. 287-288).

¹⁵⁸⁸⁹ Sembla que perduda. El testimoni sobre el “valencià” el reporten MAMMALELLA, Amedeo, *Poesia di donne nel castello incantato*, dins *Ischia, l'isola verde*, any 1, núm. 4, Iscla, novembre 1949; CASTAGNA, Raffaele, *Il cenacolo letterario del Rinascimento sul castello aragonese*. Paolo Giovio e Ischia, dins *La rassegna d'Ischia*, any 27, núm. 6, Iscla, 2006, ps. 9-13; GUERRA MEDICI, Maria Teresa, *Intecchi familiari, politici e letterari alla corte di Costanza d'Avalos*, dins FIOCCHI, Claudio (ed.), *Donne e scrittura dal XII al XVI secolo*, Lubria, Bèrgam, 2009, ps. 115-162; EADEM, Costanza d'Avalos, principessa di Francavilla, dins DI FAZIO, Rossana – MARCHESELLI, Margherita (coords.), *Enciclopedia delle donne*; ed. digital <www.enciclopediadelledonne.it/biografie/costanza-davalos-principessa-di-francavilla/>, consultada en febrer del 2016.

autonomo.” Considerava així mateix Manetti que el gènere dialògic, molt en voga aleshores, era força útil per a l’exercitació de l’eloqüència i la formació d’un pensament racional i estructurat en els joves.¹⁵⁸⁹⁰ L’autor del *Curial* –desconegut encara després d’un segle i escaig de publicar-se la seua obra– haguera subscrit de manera convençuda les propostes intel·lectuals de Manetti i la pedagogia de Costanza.

El suïcidi de Camar i el suïcidi de Cató

Al marge de les consideracions metaliteràries i ètiques sobre la història d’amor impossible de Camar i Joan, hi ha un tema de debat intel·lectual que la donzella introdueix per a justificar la seua conducta, i que fou molt controvertit a la Itàlia dels segles XIV-XV: el del suïcidi de Cató d’Útica. El personatge de l’època romana emergeix en la discussió que manté Fàtima amb la seua filla, quan s’adona que Camar prefereix la mort a un matrimoni forçat amb el rei de Tunis (*CeG* III.55):

“Fàtima: –Filla mia, no vulles morir, car lo morir no és venjança. E si tu, morint, mataves lo matador, alguna glòria te seria, e no gran; mas morir tu, e l’altre viure e haver tots los plaers del món, follia és pensar-ho e seria major metre-ho en obra. E, com tu fosses morta, al rey no li fallirien mullers, e tu series judgada per folla, e morries sens virtut.

“Càmar: –Virtut és la fortaleza del meu cor; e Cató, honor de tots los romans, me mostrà en Útica lo camí de la libertat; e per aquell caminaré, e a tal maestre tal dexebla.

“Fàtima: –¿E penses tu que Cató, com se fonch ferit en Útica, e ab lo ferro féu camí per on fugís de Cèsar la sua espaventada ans esglayada ànima, no s penedís de haver-se donada mort, sinó que no ho pogué dir en la fi? ¿E quiny mal féu a Cèsar? ¿E libertat penses que sie la mort? Carçre escur e tenebrós la pots apellar, e exili sens speranza de retorn.”

Marc Porci Cató Uticense (*Marcus Porcius Cato Uticensis*, 95 aC – Útica, actual Tunísia, 46 aC) és conegut també com Cató el Jove o Cató d’Útica, pel lloc on es va suïcidar, que es troba a mitjan camí entre Tunis i Bizerta, és a dir, a molt escassa

---

¹⁵⁸⁹⁰ ALBANESE, Gabriella, Manetti tra politica, novellistica e filosofia: il *Dialogus in symposio*, dins BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), “*Dignitas et excellentia hominis*”. *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti* (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007), Le Lettere, Florència, 2008, ps. 15-83 (ps. 67-68).

distància de l'actual Qammart (*Cammar*, per als italians del segle XV) i del lloc on, teòricament, trobaria ubicació l'hort de Faraig Avdilbar. L'elecció de l'exemple a seguir per part de Camar, doncs, no és casual. Com tampoc no té res de casual l'evocació constant de Dido de Cartago, la paròdia del martiri de Perpètua de Cartago o les cites de sant Agustí d'Hipona –un altre personatge “tunisenc”– posades en boca de l'heroïna curialesca. L'escriptor té en ment tot un arsenal de lectures sobre personatges i fets esdevinguts a l'Àfrica antiga, que projecta sobre la Tunísia islàmica.

Cató d'Útica fou un destacat polític, intel·lectual i militar romà dels darrers temps de la República. Encarnava els valors civils i morals republicans, en un temps de corrupció política i s'enfrontà a l'ambició de Juli Cèsar per a evitar que aquest implantara una dictadura o una tirania. Se suïcidà després d'haver perdut la batalla de Thapsus contra el mateix Cèsar (46 aC). Se seccionà les venes, a fi d'evitar ser capturat i humiliat pel seu enemic. Segons la *Vida de Cató d'Útica* de Plutarc,¹⁵⁸⁹¹ Cèsar lamentà que Cató s'haguera llevat la vida sense donar ocasió que ell adquirira la glòria de perdonar-li-la. Aquest suïcidi fou ja motiu de polèmica des del mateix moment del succés, quan Ciceró dedicà un panegíric a la memòria d'un home erigit en heroi de la filosofia estoica, i Cèsar replicà amb l'*Anticató*. Ambdues obres s'han perdut, però no les valoracions de Marc Tul·li Ciceró en *De finibus* (IV,xvi,44), on qualifica el d'Útica com a “*omnium virtutum auctor*”, o les més entusiastes de Sèneca (*De constantia sapientis*, II,1): “*Pro ipso quidem Catone securum te esse iussi; nullam enim sapientem nec iniuriam accipere nec contumeliam posse, Catonem autem certius exemplar sapientis viri nobis deos immortalis dedisse quam Ulixem et Herculem prioribus saeculis.*” És a dir: ‘Pel que fa a Cató, et diguí que no hi havia res a témer, perquè cap savi pot rebre injúria ni afront, i que els déus ens donaren Cató com un savi més preclar que l'Ulisses i l'Hèrcules de segles pretèrits.’ Per als gran poetes com Virgili o Lucà, entre aquells que té en compte l'anònim del *Curial*, com abans els havia tinguts en compte Dante, Cató és digne d'exaltar com a model de virtut.¹⁵⁸⁹²

El diàleg ciceronià *De finibus*, una obra “de reverenda letradura”, proporciona cobertura ideològica als arguments que esgrimeix Camar. Si la mort fóra un mal en si mateix, diu Ciceró (III,viii,29), no podríem menysprear-la. I si els homes de seny provat

---

¹⁵⁸⁹¹ Enyego d'Àvalos, que tenia a disposició seua la versió aragonesa de Juan Fernández de Heredia, encarregà un còdex luxós l'any 1445, de la versió llatina humanística, a un *cartolaio* de Florència. Més detalls en el capítol I.3.5.

¹⁵⁸⁹² Vegeu FUBINI, Mario, Catone l'Uticense, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <<http://www.treccani.it/enciclopedia/catone-l-uticense> ([Enciclopedia-Dantesca](http://www.treccani.it/enciclopedia/catone-l-uticense))>

l'accepten sense protesta és perquè realment no és cap mal, sinó una cosa indiferent. Com explica el professor d'ètica Juan Berraondo, en la filosofia estoica “la experiencia del dolor como tal se combate con la de los ejemplos de quienes se han enfrentado valerosamente a las calamidades, al dolor y a la muerte.”¹⁵⁸⁹³ El suïcidi no és, doncs, una paradoxa filosòfica com vol plantejar Fàtima a la seua filla, sinó una demostració de *fortitudo* i, en general, de virtut adquirida per la pràctica d'una vida honesta i d'estudi. Per als estoics, el suïcidi solament resulta lícit o tolerable quan és un acte de virtut, el resultat d'un estat de l'ànima en el seu conjunt assolit després d'una profunda introspecció. No té res a veure amb el suïcidi per desesperació de l'insensat, que matant-se sols aconseguix aprofundir fins al fons en la seua insensatesa.

L'anònim redactor de *Curial e Güelfa* transcriu debats als quals ha assistit abans. Ell coneix a través de l'estudi dels clàssics la mentalitat dels antics i la moral pagana, i escenifica el xoc d'aquesta filosofia –rescatada en clau universal pels humanistes– amb la mentalitat medieval que representa Fàtima, darrere de la qual, com tot seguit es veurà, s'endevina la serena veu de sant Agustí. La controversia entre filosofia pagana i doctrina patristica, que l'autor té la prudència ciceroniana de deixar irresolta –ben al contrari del que faria un disputador escolàstic– s'escenifica de cara a un auditori sense grans prejudis morals i sense complexos intel·lectuals. Deu ser un col·lectiu de lectors amics, disposats a oir les *velles* idees que entusiasmen l'anònim autor, i que per als humanistes comencen a ser idees *noves*: les idees d'un renaixement.

L'emperador Marc Aureli, format en una cultura romana amerada de pensament estoic, no comprenia com els cristians podien acceptar la mort per una fe basada en estranyes supersticions judaiques.¹⁵⁸⁹⁴ En canvi, sí que admirava, com els seus contemporanis, la mort heroica de Cató. Ara és Fàtima la que no comprén la “fortalesa de cor” de la filla, el camí que aquesta es predisposa a seguir. Les opcions de la filla per a escapar a la tirania i al deshonor són noves del tot per a la mare, que sols pot entendre aquesta escpatòria des de dues perspectives tradicionals: la submissió al poderós o la venjança sangonosa. Per a ella, el suïcidi sols aporta dolor i perdició de l'ànima. La *forta* donzella, en canvi, és plenament conscient dels seus actes; conscient des d'una perspectiva racional i intel·lectual. Camar vol que el seu sacrifici heroic siga “comptat a virtut”; no com el de Dido, que fou producte d'una follia passional, per la qual cosa és

---

¹⁵⁸⁹³ BERRAONDO, Juan, *El estoicismo. La limitación interna del sistema*, Montesinos editor (“Biblioteca de divulgación temática”, 57), Barcelona, 1992, ps. 53-56.

¹⁵⁸⁹⁴ *Ibidem*, p. 54.

blasmada. Camar, quan invoca la reina de Cartago, adverteix: “te invoque e ·t prech que reebas l’ànima mia, que va per servir a tu, no usant de imaginació repentina, mas de longa e madura deliberació per mi en molts dies dirigida” (CeG III.66). És una mort filosòficament premeditada, alhora que un alliberament de la tirania.

En els *Facta et dicta memorabilia* de Valeri Màxim (III,ii.14), com comenten Ramon Aramon i Xavier Gómez en relació amb el *Curial*,¹⁵⁸⁹⁵ es fa lloança de la fortalesa moral de Cató: “*Tui quoque clarissimi excessus, Cato, Utica monumentum est, in qua ex fortissimus uulneribus tuis plus gloriae quam sanguinis manauit.*”¹⁵⁸⁹⁶ I és ben probable que l’autor i els lectors de la novel·la cavalleresca recordaren aquesta glorificació literària en la versió catalana d’Antoni Canals, ben accessible a la cort napolitana d’Alfons I: “O Cató! La ciutat dita Útica és monument en memòria perpetua del teu generós e gloriós acte, excessiu en virtut de fortalea (...). Ab ferm e constant cor girist-te sobre lo teu coltell, donant gran regla e doctrina als hòmens que molt més val als virtuosos dignitat sens vida que vida sens dignitat.”¹⁵⁸⁹⁷ Aquesta versió en romanç connecta millor amb el text del *Curial* (CeG III.55): “Virtut és la fortaleza del meu cor; e Cató, honor de tots los romans”. La frase amb què completa Camar l’oració, “me mostrà en Útica lo camí de la llibertat”, procedeix en canvi de l’elogi que dedica a Cató Sèneca en *De providentia* (II,10): “*Licet (...) Caesarianus portas miles obsideat, Cato qua exeat habet: una manu latam libertati uiam faciet. Ferrum istud, etiam ciuili bello purum in innoxium, bonas tandem ac nobiles edet operas: libertatem quam patriae non potuit Catoni dabit.*” És a dir: ‘Encara que Cèsar el guerrer li assetge les portes, Cató conserva una escapatòria: obrirà amb una mà l’ample camí de la llibertat; aquest ferro pur, immaculat encara de guerra civil, servirà per fi per a obres nobles i notables: donarà a Cató la llibertat que no pogué oferir a la pàtria.’¹⁵⁸⁹⁸

S’observa que l’anònim escriptor s’ha fornit de materials justificatius, producte de la saviesa filosòfica dels antics, no sols per a demostrar el seu progrés en l’estudi com a

---

¹⁵⁸⁹⁵ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 3, p. 274; GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986, p. 196; ÍDEM, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63 (p. 62).

¹⁵⁸⁹⁶ VALERI MÀXIM, Publi, *Valerii Maximi Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, Teubner, Leipzig, 1865, ps. 93-94.

¹⁵⁸⁹⁷ ROVIRA CERDÀ, Helena, *El “Valeri Màxim” d’Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Romànica de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014, p. 415.

¹⁵⁸⁹⁸ Adverteixen aquesta dependència textual respecte del clàssic ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 89 i 672; ÍDEM, BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial e Güelfa*, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (ps. 92-93).

“cavaller(?) científich”, sinó també per a defensar les posicions de la heroïna clàssica que construeix. Camar perpetra un pecat mortal de primera magnitud als ulls de l'Església, en suïcidar-se just quan s'acaba de convertir al cristianisme. La provocació està servida, gairebé en clau de sàtira de les hagiografies de màrtirs. D'altra banda, el debat entre Fàtima i Camar roman obert, inconclús, en un estil conversacional purament directe, sense que el narrador s'hi posicione, per emulació d'un eclecticisme ciceronià molt de moda aleshores entre els tractadistes de l'humanisme. L'oient o lector – espectador d'un debat filosòfic, entre dues dones, i per a més inri musulmanes– està invitat a participar-hi. Com alguns assistents a l'hora del llibre d'Alfons el Magnànim, que tenien dret a participar de la “lliçó” comentada dels clàssics encara que no foren humanistes ni teòlegs, sinó tan solament cavallers lletraferits. De segur que l'autor del *Curial* hi intervindria en més d'una ocasió. L'estrident hibridació de tradicions –suïcidi estoic i martiri cristià– que transmeten les darreres paraules de Camar, destorba de colp i volta la solemnitat que havia adquirit abans la seua oració. L'escriptor sembla aprofitar els efectes còmics per a desdramatitzar situacions, però sense deixar de justificar l'heroïcitat d'aquesta adolescent alumna de Cató (“a tal mestre, tal dexebra”, *CeG* III.55) des d'una perspectiva humanística, moderna, rompedora.

Amb la implantació del cristianisme a l'Imperi Romà, Cató havia deixat de ser exemple heroic de comportament per a transformar-se en exemple d'un comportament deplorable i injustificable. Sant Agustí d'Hipona el condemna obertament en *De civitate Dei* (I,xxii,1-2), perquè l’*“animi magnitudo non excusat qui se occiderit, maxime si christianus.”* La grandesa d'ànim no és excusa per a no obrar amb rectitud i d'acord amb la perspectiva salvadora de la revelació. Per a Agustí és més noble qui es resigna a patir qualsevol mal, que aquell que atempta contra l'obra del Creador. ¿Com entendre, doncs, la conversió cristiana i la mort immediata de Camar, sinó com una provocadora protesta contra la negació que fa Agustí de la filosofia de Sèneca? Per al bisbe africà, l'acció de Cató era signe de feblesa, i no de fortalesa, davant de l'adversitat: l'enveja del Cèsar victoriós, la vergonya de ser humiliat per ell i d'haver de recórrer a la seua clemència, el portaren a morir. A la d'Agustí seguirà la condemna de Lactanci, amb un judici encara més sever, en la seua *Institutio divina*, i la de Tomàs d'Aquino. El rebuig de la idea d'un suïcidi heroic per la patristica pesarà sobre la figura Cató d'Útica durant els primers segles del cristianisme. Tanmateix, al llarg de l'edat mitjana se'l rehabilità

com a exemple de saviesa i virtut, fins als temps de Dante Alighieri (ca. 1300), quan molts el consideraven de nou una icona de la llibertat moral i espiritual.¹⁵⁸⁹⁹

L'autor de la *Divina Comèdia* col·loca els suïcides Brutus i Càssius, oposats com Cató a Cèsar, en els cercles 7é i 9é de l'*Inferno*, però –significativament– rescata el d'Útica per situar-lo en el *Purgatorio* (cant I, vv. 70-75): “Or ti piaccia gradir la sua venuta: / libertà va cercando, ch'è sì cara, / come sa chi per lei vita rifiuta. / Tu 'l sai, ché non ti fu per lei amara / in Utica la morte, ove lasciasti / la vesta ch'al gran dì sarà sì chiara.” És a dir: ‘Que la seua vinguda et siga grata: / va buscant llibertat, tan estimada / com sap qui per ella es llevà la vida. / Tu ho saps, que, per ella, la mort a Útica / no era tan amarga, i vas deixar allí / la vesta que resplendirà el gran dia.’¹⁵⁹⁰⁰ El guardià del Purgatori reconeixera els mèrits del pensador estoic i el deixarà passar al Paradís perquè no patisca els focs de purgació. Segons Delphine Carron, Dante privilegia i adorna de virtuts el savi Cató: “Caton, figure à voir et à entendre, possède ainsi un pouvoir exemplaire.” Li atorga un lloc d'honor “parce que le Romain a affirmé, par sa mort, l'importance de la liberté: liberté politique ainsi que morale –celle du sage stoïcien maître de ses passions et de sa vie–, mais aussi, de manière figurale, liberté spirituelle qui permet l'affranchissement du péché.” El defén de nou en la *Monarchia* (“*e vita liber decedere maluit quam sine libertate manere in illa*”) i en el *Convivio* (IV,vi,9-10), on parlant dels estoics recorda la figura del “gloriós” Cató.¹⁵⁹⁰¹

No tots els italians de l'època, però, compartiran el criteri dantesc. Per a Benvenuto da Imola, l'autor preferit per l'anònim del *Curial* per al seu estudi exegetíc de la *Comèdia*, la indulgència de Dante amb Cató és un error del *poeta-theologus* que frega gairebé l'heretgia. Per a ell, hauria sigut millor haver-lo emplaçat en l'*Inferno*, com l'infidel sense pal·liatius morals que fou, i “*quia interfecit se ipsum; unde debebat melius reponi inter violentos contra se ipsus.*” Da Imola recolza la seua correcció de Dante en l'autoritat de sant Agustí; considera tot suïcidi un acte inhonest i un pecat imperdonable, i atribueix l'“equivocació” de Dante al fet d'haver-se deixat convéncer per Sèneca de la virtut de l'estoic.¹⁵⁹⁰² Conclou el comentarista, segons Carron, que “si

---

¹⁵⁸⁹⁹ CARRON, Delphine, *Le héros de la liberté. Les aventures philosophiques de Caton au Moyen Âge latin, de Paul Diacre à Dante*, Tesi doctoral de Lletres, Universitat de París IV i Neuchâtel, Neuchâtel, 2010.

¹⁵⁹⁰⁰ ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009, ps. 442-443.

¹⁵⁹⁰¹ CARRON, Delphine, *Les Comentum super Dantis Aldigherij* de Benvenuto da Imola et le débat sur Caton dans l'Italie du XIVe siècle, dins *Rassegna europea di letteratura italiana*, 35, Pisa – Roma, 2010, ps. 135-152 (p. 137).

¹⁵⁹⁰² *Ibidem*, p. 143.

la vie de Caton fut sage, sa mort fut stupide!” Ell no morí “*pro libertate, aut honestate*”, sinó impel·lit per sentiments innobles com l’enveja, la vergonya, l’ira, la indignació i la vanitat. Es tracta d’una “*démolition en règle du dernier acte du philosophe*”, encara que la justificació d’aquesta demolició esdevé un trivial intent de justificació històrica: per als antics era molt humiliant caure presos de l’adversari. Finalment, Da Imola justifica l’opció autorial de Dante abans criticada atribuïnt-la a una llicència poètica. I si la història deshonra Cató des d’una perspectiva moral, el poeta tracta d’exaltar-ne les virtuts. Es podria dir que hom dissocia dos plànols: des d’una perspectiva literal, no és admissible fer elogi d’un suïcidi, però des d’una perspectiva al·legòrica, sí que pot funcionar l’exemple de Cató com una al·legoria de la llibertat.¹⁵⁹⁰³

Altres comentaristes de Dante no trobaren inconvenient a acceptar i explicar la proposta indulgent del poeta. Tanmateix, Francesco Petrarca, seguint el criteri del seu admirat Agustí d’Hipona, no trobà gens exemplar el final de Cató. En les *Familiars* (III,x,12) manifestà explícitament discrepar de Ciceró i Sèneca (“*quamvis Catone diversum a nostris sentire cogar –de Cicerone loquor et Seneca–*”) i, implícitament, s’entenia que discrepava també de Dante.¹⁵⁹⁰⁴ Entre els humanistes del temps d’escriptura del *Curial*, els criteris eren ben diversos.¹⁵⁹⁰⁵ D’una banda, s’alineaven Matteo Palmieri,¹⁵⁹⁰⁶ Poggio Bracciolini i Alamanno Rinuccini, en defensa del gest heroic de Cató i en exaltació de la *fortitudo*, des d’una perspectiva antropocèntrica. D’altra banda, es posicionaven Guarino Veronese (*De praestantia Scipionis et Caesaris*) i Lorenzo Valla. Aquest últim, en *De vero bono*, trau mèrit a l’honestedat, que els estoics consideraven una virtut en si, i desmunta mites estoics com els Attili Règul o Cató d’Útica. La honestedat val per a ell solament si és “útil” per a alguna causa.¹⁵⁹⁰⁷

En canvi, en l’humanisme llombard –que és el que més influeix en la concepció del *Curial*–, Cató era un referent inqüestionable de virtut. Francesco Filelfo, en les

¹⁵⁹⁰³ *Ibidem*, ps. 150-152.

¹⁵⁹⁰⁴ CREVATIN, Giuliana, “Fu vera gloria?”. La “*vanitas*” di Catone nel *De gestis Caesaris* del Petrarca, dins LEONARDI, Claudio – CORTESI, Mariarosa, *Tradizioni patristiche nell’umanesimo (Atti del Convegno. Istituto nazionale di studi sul Rinascimento – Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze, 6-8 febbraio 1997)*, SISMEL – Edizioni del Galluzzo (“*Millennio medievale*”, 17; “*Atti di convegni*”, 4), Florència, 2000, ps. 3-22.

¹⁵⁹⁰⁵ BERTIN, Giovanni Maria, *La pedagogia umanistica europea nei secoli XV e XVI*, Marzorati, Milà, 1966, p. 25.

¹⁵⁹⁰⁶ TATEO, Francesco, *Riscrittura come interpretazione: dagli umanisti a Leopardi*, Università degli Studi di Bari, Bari, 2003, p. 154.

¹⁵⁹⁰⁷ FOIS, Mario, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell’Università Gregoriana, Roma, 1969, ps. 135-136.

Commentationes Florentinae de Exilio (1444) enviades a Alfons el Magnànim a través del secretari Joan Olzina, feia elogi d'aquest comparant-lo amb Cató: "...superas, Olzina, Catonem / atque Themistoclem morum gravitate vel usu."¹⁵⁹⁰⁸ Per la seua banda, Pier Candido Decembrio extragué la *Vida de Cató d'Útica* de les *Vides pral·leles* de Plutarc i la traduï del grec al llatí (4 i el 15 de juny del 1437),¹⁵⁹⁰⁹ perquè existia a la cort i al cercle humanístic de Milà una expectativa per conèixer la biografia del personatge històric. Uns mesos més tard, en la dedicatòria del *De bello civili* de Juli Cèsar a Enyego d'Àvalos (Milà, 1438), l'humanista enalteix la figura de Cató d'Útica com un exemple moral de constància. Afirma que els homes que lliguen les vides de pròcers com ell, aprenen no sols de l'excel·lència en armes dels antics, sinó també de l'excel·lència dels grans homes en la virtut: "Per tanto, leggendo loro li passati casi degli homeni eccellenti in arme, o vero in littere, e la vita loro aconoscendo, meno la fortuna solevano extimare. E che colui cossì averso da ogni humanitate che la constantia de Cato Uticense non comendi?"¹⁵⁹¹⁰ En el *Curial*, el sacrifici de Camar –lectora de vides exemplars, com Curial i com D'Àvalos– és útil, a més d'exemplar, com demanava que fóra Lorenzo Valla. De fet, la jove africana sap que el cavaller amat s'alliberarà gràcies al seu tresor. La defensa explícita que a Milà feia Decembrio del Cató com una icona política i moral dels antics, el portà a polemitzar amb l'arquebisbe Pizzolpasso, home d'esperit obert, però que trobava poc convenient exaltar un suïcidi.¹⁵⁹¹¹

Enmig de tot aquest debat, Leonardo Bruni matisa així els mèrits de la doctrina estoica (*Isagogicon moralis disciplina*, 1424-1426): "*Haec ferme est, ni fallor. Stoicae disciplinae forma; nescio an vera, sed certe mascula atque robusta.*" La capacitat de resistència estoica als infortunis que manifesta el savi virtuós, és admirada per Bruni.¹⁵⁹¹² Aquest tractat, un comentari al marge de les *Ètiques* d'Aristòtil, buscava obtenir el "consenso entra las principales doctrinas éticas clásicas –estoica, epicúrea y

¹⁵⁹⁰⁸ Vegeu FIASCHI, Silvia, Autocommento ed interventi d'autore nelle "Satyrae" del Filelfo: l'esempio del codice viennese 3303, dins *Medioevo e Rinascimento. Annuario del Dipartimento di studi sul Medioevo e il Rinascimento dell'Università di Firenze*, 16, Florència, 2002, ps. 113-188 (p. 388).

¹⁵⁹⁰⁹ BRAVO GARCÍA, Antonio, Sobre las traducciones de Plutarco y de Quinto Curcio Rufo hechas por Pier Candido Decembrio y su fortuna en España, dins *Cuadernos de filología clásica*, 12, Madrid, 1977, ps. 143-185 (p. 157).

¹⁵⁹¹⁰ SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio's Translation for Inigo d'Àvalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304 (p. 297).

¹⁵⁹¹¹ GUIDI, Remo L., *L'inquietudine del Quattrocento*, Tiellemedia ("Indagini e dibattiti"), Roma, 2007, p. 257.

¹⁵⁹¹² JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, La versión castellana del *Isagogicon moralis disciplinae* de Leonardo Bruni conservada en el incunable 1704 de la Biblioteca Nacional de Madrid, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, 22-1, Madrid, 2002, ps. 87-175 (ps. 144-145).

peripatética– con el fin de ilustrar el concepto de ‘felicidad’ capaz de armonizar la *virtus* y la *voluptas*”.¹⁵⁹¹³ L’obra fou coneguda ja a Castella a partir del 1435-1436, i traduïda al castellà per a facilitar l’accés al contingut de cavallers i lletraferits laics. Si ens fixem en el plantejament filosòfic del *Curial*, veurem que també l’anònim buscà harmonitzar la *virtus* i la *voluptas*, la Güelfa i Curial. En el capítol 11 de l’*Isagogicon* original de Leonardo Bruni, redactat en llatí, es pot llegir:

*“Itaque Zeno, quique a Zenone sunt, Stoici, rigidi nempe homines et severi, aliter de summo bono opinati sunt. Negant enim quicquam esse bonum preter honestum, in eoque consistere vitam beatam affirmant. Honestum autem est, quod bene et laudabiliter et ex virtute fit. Ut enim, quod timide, quod libidinose, quod abiecte agitur, turpe dicitur ac dedecoris plenum, sic, quod fortiter, quod continenter, quod e dignitate agitur, honestum, decorum, pulchrum nuncupamus. Corporis autem et fortune commoda negant esse bona, contraque illorum incommoda negant mala esse. Virtutem vero satis esse ad beate vivendum putant, neque carcere neque tormentis neque doloribus ullis aut egestate exiliove beatam vitam impediri, virum enim sapientem ac vere fortem, magno invictoque animo, totum ex se ipso pendere nec humanos casus neque fortune minas expavescere nec illis, si accidant umquam, frangi, non enim exilium nec paupertatem nec dolores mala esse sapienti, quoniam, ut nihil bonum preter id quod honestum et cum virtute, sic etiam nihil malum nisi quod turpiter et cum vitio fit, quod in sapientem cadere nequaquam potest (...). Hec ferme est, ni fallor, Stoice discipline forma; nescio an vera, sed certe mascula atque robusta.”*¹⁵⁹¹⁴

La versió castellana del la Biblioteca Nacional d’Espanya (ms. 10212), manada a fer pel marquès de Santillana pel 1436 o poc després, porta per títol *Introducción, siquier Summa de philosophía moral fecha por el muy excelente orador Leonardo Arietino*. Segurament, Enyego d’Ávalos, que portà l’any 1440 llibres de Milà per a

---

¹⁵⁹¹³ JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El ‘Isagogicon moralis disciplinae’, de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>, ps. 7-8.

¹⁵⁹¹⁴ *Ibíd.*, ps. 366-367.

Santillana,¹⁵⁹¹⁵ podria haver accedit a alguna còpia. La definició que en dit arromançament fa Bruni dels plantejament de la filosofia estoica és la següent:

“...Zenon y los estoycos (...), hombres ciertamente graves y severos, otra opinión han tovido del summo bien. Ellos niegan algo ser bueno, salvo lo que es honesto, y en ello afirman consistir la vida beata. E honesto se dize ser lo que bien e loablemente y de virtud se faze. Y como lo que medrosamente, lo que luxuriosa, lo que abaldonadamente se faze es dicho feo y lleno de cargo, assí lo que con esfuerço, lo que con mesura e templança, lo que con gentileza e reputación se faze, honesto, hermoso y honroso es llamado. Mas los provechos del cuerpo e dela fortuna niegan ser bienes; e por lo contrario los danyos de aquellos niegan ser males. E por esto la virtud piensan ser sufficiente a causar la felicidad (...). Ésta es quasi (...) la forma dela estoyca disciplina o enseñanza; non sé si es verdadera, mas çierta mente es fuerte e rezia e *máscula*, que quiere dezir que non es fembra nin flaca como la muger, mas varonil commo el omne, que es macho.”¹⁵⁹¹⁶

Hem subratllat algunes frases que connecten amb el discurs que l’anònim posa en boca de Camar, en defensa de “l’alliberament” de la seua ànima:

“Càmar: (...) lo rey, ab tot son poder, no ·m pot donar pena.’ (...). Fàtima: ‘Filla mia, ¿no sabs que lo cor de la fembra és flach e les mans tremoloses?’ Càmar: ‘Abans és lo contrari, car escrit és, e no per un sol doctor, que los cavallers deuen haver ardiment de fembra e cor de leó; e axí ho dix Hèrcules a Philotete (...).’ Fàtima: ‘(...) mas morir tu, e l’altre viure e haver tots los plaers del món (...). E, com tu fosses morta, al rey no li fallirien mullers (...). Càmar: ‘Virtut és la fortalesa del meu cor.’ (...). No morrets vós, ans viurets e serets appellada honrada mare de filla honest.” (CeG III.55); “És ver que no fonch massa gran cosa a tu [Dido] morir per amor, puys que lo pensar morir e lo morir foren en un moment, elegist morir sens alguna rahó, car la tua furor tua fonch tanta que, no sabent ço que feyes, morist, e per ço no ·t deu ésser comptat a virtut...” (CeG III.55).

¹⁵⁹¹⁵ Vegeu el capítol I.3.4.

¹⁵⁹¹⁶ JIMÉNEZ, M., *El ‘Isagogicon moralis disciplinae’...*, p. 516, ls. 223-267.

El recurs a un llenguatge satíric i farcit d'ironies i despropòsits –els “doctors” ratifiquen que la dona és el sexe fort...; també ho deia Hèrcules– no aconsegueix desdibuixar la coherència de l'argumentari de Camar, que respon al plantejament teòric de l'estoïcisme resumit per Bruni en l'*Isagogicon*. Camar assumeix els plantejaments estoics sobre l'honestedat i la virtut com béns i objectius en si mateix; el menyspreu dels plaers del món i de la luxúria de què gaudeix el rei de Tunis; la immunitat del filòsof davant el tirà, que fa que ni tan sols un rei poderós pugui fer cap dany a una pobra donzella; la diferència entre una mort per desesperació amorosa i una mort heroica, justificada filosòficament. És curiós que l'autor del *Curial* –si conegué la traducció de can Santillana– s'haguera fixat en la postil·la masculina del final d'aquest fragment (“*máscula*, que quiere dezir que non es fembra nin flaca como la muger, mas varonil commo el omne”), que no apareix en l'original llatí, i haguera decidit confutar-la satíricament transformant el sexe dèbil dels moralistes medievals en el sexe fort: “lo cor de fembra és flach...?, ardiment de fembra e cor de leó”. És clar que, en certs aspectes, la traducció castellana no concordava gens amb la nova concepció igualitària de la dona que tenien els humanistes, especialment Bruni, com més avall es veurà. Sembla com si l'escriptor bromejara sobre aquesta dubtosa recepció “medieval” de les idees humanistes per part dels pròcers castellans; de la mateixa manera que es riu dels lectors del *Doctrinal* català d'en Pacs atribuint una frase misògina de dita obra ni més ni menys que a Plató, defensor en *La república* de la igualtat de la dona.¹⁵⁹¹⁷

A la Península Ibèrica, on s'havia educat i d'on era originari l'autor del *Curial*, resultava poc acceptable en els segles XIV-XV una lloança oberta del suïcidi de Cató a la manera de Dante. Els moralistes i els teòlegs estaven a l'aguait. Fra Antoni Canals, en el pròleg de la seua traducció d'*Scipió e Aníbal*, dels primers anys del segle XV, critica el controvertit personatge i aquells que el citen exemplarment: “apar que Cathó, qui matà si matex, és indesrahonablement loat, en la sua mort, per Sèneca, en les seues *Epístoles* e en lo libra *De providència*.”¹⁵⁹¹⁸ El mateix Canals, prèviament, en el seu arromançament del *De providentia*, havia criticat els “errors” de Sèneca que atempten contra “nostra doctrina”, sobretot quan “loa e aprova la mort de aquells qui mataren si

¹⁵⁹¹⁷ Aspecte del qual es tracta en el capítol II.1.3, on tractem de les fonts catalanes.

¹⁵⁹¹⁸ CANALS, Antoni, *Scipió e Aníbal. De providència (de Sèneca). De arra de ànima (d'Hug de Sant Víctor)*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Barcino (“Els nostres clàssics”, A.49), Barcelona, 1988, p. 41. Citat i comentat per MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, “No'm direu que lo dit Sèneca sia propheta ne patriarcha, qui parlen figurativament”. Antoni Canals i el *De providentia*, dins *Caplletra*, 15, València, tardor 1993, ps. 181-210 (p. 186).

mateixs; la qual cosa és mala.”¹⁵⁹¹⁹ En una mateixa línia de correcció dels filòsofs romans, però des d’una perspectiva més intel·lectual, es troba la postura d’Alonso de Cartagena. Aquest autor critica Ciceró –en el transcurs d’una controvèrsia mantinguda amb Leonardo Bruni– pel fet de considerar el suïcidi de Cató un acte de fortalesa. Per al doctor castellà no era sinó un acte de covardia i una demostració d’imbecilitat: “*Quid denique, quod mortem Catonis ut fortitudinis quendam actum laudat, cum sibi ipsi manus inferre ex pura imbecillitate proveniat?*”¹⁵⁹²⁰ D’aquesta controvèrsia (1436-1439), de la qual participà també activament Pier Candido Decembrio, en fou testimoni privilegiat Enyego d’Àvalos, gran dignatari aleshores de la cort de Milà. Cartagena al·legava com autoritat l’*Ètica* d’Aristòtil (llibre III, cap. 7, 116a, 12-15), on el filòsof grec afirmava clarament que morir per fugir de la pobresa o d’un gran dolor no era un gest propi d’un home valerós i noble, sinó un acte de covardia, una fugida del mal.¹⁵⁹²¹ Aquest argument recorda el de Fàtima, quan parla de l’“espaventada ans esglayada ànima” de Cató per a ridiculitzar el seu gest i evitar que siga emulat per la filla.

Aquesta mirada inflexible de teòlegs i moralistes era seguida per autors laics de la Castella de ben avançat segle XV, com Fernando del Pulgar, que, en *Claros varones de Castilla* (Toledo, 1480-1486), ataca l’exemple clàssic de Cató des d’un plantejament de filiació escolàstica i boeciana, tan purament medieval com el de Fàtima. Argumenta que el suïcidi d’aquest atemptava contra la indissolubilitat de cos i ànima:

“Loan los istoriadores romanos por varón de grand ánimo a Catón, porque se mató no pudiendo con paciencia sufrir la vitoria de Çésar, su enemigo. Y no sé yo por cierto qué mayor crueldad le fiziera el Çésar de la que él se fizo. Porque repugnando la natura y al común deseo de los ombres, fizo en su persona lo que todos aborrescen fazer en la agena. E adornan su muerte diziendo que murió por aver libertad. Y ciertamente no puedo entender qué libertad puede aver para sí, ni para dar a otro el ombre muerto. Así como aya grande razón para loar su vida, no veo que la aya para loar su muerte, porque anticiparse ninguno a desatar aquel conjuntíssimo y natural atamiento que el ánima tiene con el cuerpo, temiendo que otro le desate, cosa es más por aborrecer que para loar. No se mata el marinero en

---

¹⁵⁹¹⁹ Citat ibídem, p. 196.

¹⁵⁹²⁰ Citat per GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, p. 135.

¹⁵⁹²¹ Més detalls, ibídem.

la fortuna antes que le mate la fortuna, ni el cercado se da muerte por miedo de la servidumbre del cercador. A todos sostiene la esperanza que no pudo sostener a Catón, el qual sí tovo ánimo para sufrir los bienes de la prosperidad y no los males de la fortuna.”¹⁵⁹²²

En contrast amb això, en el *Libro de las claras e virtuosas mujeres* (1446), el conestable Álvaro de Luna aprofita l'exemple clàssic de Cató –sense cap crítica ni intermediació teològica– per a justificar el suïcidi de la Dido cristiana: la viuda púdica que se suïcida per a evitar casar-se a la força amb un rei de Tunis; situació paral·lela a la de Camar. Luna, que segueix el *De mulieribus claris* de Boccaccio, afirma que la reina cartaginesa “antes era de escoger la muerte, que corronper la castidad, la qual no ay cosa que más convenga a guardar la honor de la onestad.” Així les coses, se li podia atribuir perfectament l'excel·lència en dues virtuts, com són la fortalesa i la castedat, ja que fou “tan pujante en fortaleza de corazón como Catón, que se mató por la libertad de Roma, o tan casta, como Fabio Máximo Serviliano.”¹⁵⁹²³ Com l'anònim del *Curial*, el conestable castellà sembla haver llegit també el *Valeri Màxim*, i no té tan en compte el pecat mortal del suïcidi com la utilització al·legoricomoral de Cató, tal com l'havia justificada Benvenuto da Imola: com una llicència poètica tolerable.

El marquès de Santillana també es fa ressò del cas de Cató des d'una posició de prudència, en els *Proverbios o Centiloquio* (1437; cap. VII. *De fortaleza*): “[55, vv. 433-440] ‘Antepón la libertad / batallosa / a servitud vergonçosa, / que maldad / es ser catividad / por fñir / el glorioso morir / por bondad.’ [56, vv. 441-444] ‘¡Cuánto bien murió Catón, / si permitiese / nuestra ley e consintiese / tal razón! (...).’¹⁵⁹²⁴ El proverbí 55 inclou una glossa expositiva o interpretativa, recollida pels antics cançoners, que introdueix l'exemple de Cató com a signe de fortalesa:

“Los antiguos filósofos posyeron que todas las virtudes se reduzían a quatro, las quales llamaran cardinales. E de las prinçipales della pusyeron la fortaleza (...). E segund dize vna ley çeuil, los que por seruicio de la cosa pública murieron, para syenpre son dichos beuir. Pues más vale morir libres en batalla por bien común

¹⁵⁹²² PULGAR, Fernando del, *Claros varones de Castilla*, ed. a cura de Robert Brian TATE, Oxford University Press, Oxford, 1971, p. 13.

¹⁵⁹²³ LUNA, Álvaro de, *Virtuosas e claras mugeres (1446)*, ed. a cura de Lola PONS RODRÍGUEZ, Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, Burgos, 2008, p. 344.

¹⁵⁹²⁴ En edició moderna de SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Antología poética*, ed. a cura de J. Carlos LÓPEZ NIETO, Akal, Madrid, 2000, p. 353.

que beuir siempre fuyendo vergoñosamente. E como dize aquí el proberuio & son palabras de Aristóteles en el terçero de las *Éticas*, anteponer el glorioso morir al desonrrado beuir, lo qual muestra bien el marqués por los enxemplos siguientes.”¹⁵⁹²⁵

La glossa que ve després del proverbi de Cató diu:

“Catón, después Ponpeo fue vençido del Çésar en la batalla de Humaçia, en los canpos Felipes (...), veyendo que los fechos de los çesares e partesanos de Ponpeo declinavan en tanto grado que por impossible era havido su reparo, fuyó a la çibdad de Útica, donde, resçelando que por aventura por algund engaño hoviesse de venir en las manos de Çésar, capital enemigo suyo, con su mesma espada se fizo tal llaga que murió.”¹⁵⁹²⁶

Pel que s’observa, en el mateix palau del marqués de Santillana, la mort de Cató era objecte de controvèrsia. L’erudit judeoconvers Pedro Díaz de Toledo critica el concepte de “glòria” a l’obtinguda per Cató, que se suïcità “con poco coraçón” i no com un exercici de virtut. Es basa en l’autoritat d’Agustí i de Basili de Cesària. També contesta la defensa estoica que fa Bías, en el *Bías contra Fortuna* del mateix marqués de Santillana (CXXI-CXXII), de la mort voluntària de Cató: “...recibirla / con paçiençia, / sin punto de resistençia, / e aun oso dezir, pedirla. // Asý lo fizo Catón...”¹⁵⁹²⁷ Segons Cherchi, sembla que a Castella es debatia també sobre Cató. En la glosa que fa Díaz de Toledo dels versos precedents –on Bías esdevé portaveu de l’esperit de Santillana i de les seues vel·leïtats italianitzants– és una exposició moral...

“...polémica y negativa, una palinodia firme hecha en parte por el mismo Marqués, puesto que él termina aceptando la refutación de su amigo-adversario. Ahora se entiende por qué uno de los protagonistas del diálogo es Santillana mismo (...). El Doctor impugna la defensa del suicidio con argumentos que son corrientes entre los teólogos cristianos, y por eso no hay nada original en su

---

¹⁵⁹²⁵ SEVERIN, Dorothy Sherman (ed.), *Two Spanish Songbooks. The “Cancionero Capitular de la Colombina” (SV2) and the “Cancionero de Egerton” (LB3)*, Liverpool University Press – Institución Colombina (“Hispanic Studies TRAC –Textual Research and Criticism–”, 11), Liverpool – Sevilla, 2000, p. 99.

¹⁵⁹²⁶ SANTILLANA, *Antología poética...*, p. 353, n. 441.

¹⁵⁹²⁷ *Ibidem*, p. 420.

refutación. Lo que sí es singular es la desmitificación de Catón, el personaje tan admirado, cuyo glorioso acto se consideraba como el *catorthoma*, el acto moral perfecto según el pensamiento estoico; el personaje que poetas como Lucano, Dante y Juan de Mena habían enaltecido por poseer valor ejemplar. Para el Doctor, el suicidio de Catón es, como todos los demás, un acto de pusilanimidad y no de fortaleza.”

Crítica, doncs, Díaz de Toledo, des d’una perspectiva escolàstica, de base metafísica, la concepció estoica de la mort com un alliberament, que a més resulta incompatible amb el credo cristià.¹⁵⁹²⁸ Tant en ambients italians de l’humanisme com en la recepció de la cultura clàssica en els cenacles literats d’una perifèrica Castella, s’observa que existia llavors un debat seriós sobre aquesta complicada qüestió. L’autor del *Curial* –excèptic ciceronià de caràcter experimental– troba gust a introduir el dilema, però no per a resoldre’l o pronunciar-s’hi obertament, sinó per a exposar-lo humorísticament: la conversa Camar se suïcida estoicament! No conforme amb això, ho assaja com una parodització culturalista, per tal com la broma rupturista, Ilucianesca, del “suïcidi cristià” de Camar s’insereix per sorpresa en el marc literari d’una elegia d’*imitatio* clàssica basada en la combinació d’expressions virgilianes.

Per a comprendre millor l’interés del “Doctor” a confutar l’estoica decisió de Cató, cal entendre que el *Dialogo e razonamiento* està pensat en part com una defensa *post mortem* del lletraferit senyor, al que alguns ortodoxos doctors acusaven de llegir en excés i d’impregnar-se d’idees paganitzants i heterodoxes. Per això, a la fi de l’opuscle, el Marqués s’en penedeix, escolta ple de fe el consell del doctor i la seua ànima es prepara cristianament per al viatge al més enllà. Explica Cherqui que...

“El estoicismo del siglo XV no se presenta como un sistema coherente de pensamiento; es más bien una actitud de viril resignación frente a los acaecimientos de uno de los más atormentados períodos de la historia de España. En la práctica, es difícil distinguir entre el estoicismo de este tipo y cierto ascetismo cristiano, como resulta a veces difícil distinguir la enseñanza de Séneca

---

¹⁵⁹²⁸ CHERCHI, Paolo, Pedro Díaz de Toledo y su *Diálogo e razonamiento en la muerte del Marqués de Santillana*, dins BELTRÁN LLAVADOR, Rafael – CANET VALLÉS, José Luis – SIRERA TURO, Josep Lluís (eds.), *Historias y ficiones. Coloquio sobre la literatura del siglo XV (Actas del Coloquio Internacional organizado por el Departament de Filologia Espanyola de la Uiversitat de València, celebrado en Valencia los días 29, 30 y 31 de octubre de 1990)*, Universitat de València – Departament de Filologia Espanyola, València, 1992, ps. 111-120 (p. 116).

de la de Job, cuando existe esa actitud de despegue y hasta de desprecio para el mundo. Las afinidades entre la ética estoica y la cristiana son grandes, hasta el punto que se ha querido ver en el sabio estoico el modelo del santo, y durante muchos siglos se ha considerado auténtica una correspondencia entre Séneca y San Pablo. De ahí la tolerancia que la Iglesia demostraba hacia el estoicismo blando y cristianizado del siglo XV. La alarma que dio Pedro Díaz de Toledo era del todo excepcional, y resultaría excesiva si no fuera excepcional también la obra de Santillana, con su justificación del suicidio, con su indiferencia hacia el Infierno, con su predicar una separación entre alma y cuerpo, es decir, con una serie de principios y preceptos estoicos que no figuraban en las versiones corrientes del estoicismo. Se trataba de temas de gran alcance que, puestos en verso, podían pasar como homenaje a una tradición poética antigua; vio algo nuevo y peligroso y quiso refutar lo que ahí se afirmaba.¹⁵⁹²⁹

L'anònim del *Curial*, com el seu probable amic Santillana, és igualment conscient de la transcendència del tema: una moral antiga que és digna i encomiable, l'estoica, amb independència del criteri dels *magistri* escolàstics. Com també és conscient de la situació d'"alarma excepcional", com afirma Cherchi, que generaven entre eclesiàstics i teòlegs les vel·leïtats classicistes dels cavallers "científics". ¿Com reacciona al respecte l'autor de la novel·la catalana? Doncs, rient-se'n, d'aquesta polèmica, d'una manera sarcàstica i provocativa: barrejant un "martiri" amb un suïcidi estoic. Segurament, els previsibles receptors del *Curial*, que s'endevinen com assistents regulars als debats entre conspicus teòlegs hispànics i humanistes italians en "l'hora del llibre" de Castel Nuovo (sobre Cató, Sèneca, Virgili, etc.), estarien ben informats de la controvèrsia i predisposats a veure per quin costat de la balança s'inclinava l'autor.

Cató llegia el *Fedó*, diàleg de Plató del 383 aC, on es relata el suïcidi de Sòcrates per a dissertar sobre la immortalitat de l'ànima. El *Fedó* fou l'obra que induí Cató a immolar-se, segons els historiadors romans, per a major glòria de la filosofia estoica. Així se'l representa, llegint Plató amb la mà esquerra i subjectant el punyal amb la dreta, en una coneguda escultura de marbre de Carrara del Museu del Louvre, obra neoclàssica de Jean-Baptiste Roman i François Rudé: *Caton d'Utique lisant le Phédon avant de se donner la mort* (1835-1840). El referit diàleg platònic, una de les obres de

---

¹⁵⁹²⁹ *Ibidem*, p. 120.

maduresa del filòsof de l'Acadèmia, fou traduït del grec al llatí per Leonardo Bruni l'any 1433. El text llatí es divulgà de seguida entre els cenacles d'humanistes italians, inclosos els de la cort de Milà, on Enyego d'Àvalos obtingué una còpia que s'emportà l'any 1440 a la cort de Nàpols. El seu exemplar del *Phaedo* es conserva actualment a la Biblioteca Nazionale napolitana (ms. VIII E 46).¹⁵⁹³⁰ ¿S'estaria documentant el futur gran camarlenc sobre el suïcidi de Cató? ¿L'inquietaria, des d'una perspectiva intel·lectual, la polèmica existent sobre aquest acte, heroic i moralment justificable, segons uns, condemnable teològicament segons altres...? ¿Tindria a veure ell alguna cosa amb l'arribada a Castella d'aquest opuscle, que Pedro Díaz de Toledo traduï el castellà (1446-1447) per a complaure el marquès de Santillana?¹⁵⁹³¹

Lògicament, és difícil de respondre a aquestes qüestions. No obstant això, sí que és possible sospitar que l'autor del *Curial* havia llegit el *Fedó*. En el proemi de Díaz de Toledo a la traducció castellana, d'altra banda, es considera ineludible incloure una referència al famós Cató d'Útica: “Segund dize Séneca en la xxiiiija epístola a Lucilio, Catón, la noche ante que muriesse, puso su espada a la cabecera [e] se puso a leer aqueste libro de Platón llamado *Fedrón*.”¹⁵⁹³² Fàtima tracta de posar en evidència l'absurda actitud de la filla, enfront de la felicitat aparent d'aquells que cerquen només en la vida “los plaers del món”, les “mullers”, etc., com el mateix rei de Tunis. Això connecta amb el diàleg que mantenen Símius i Cebes amb Sòcrates en el *Fedó*, en el punt on el filòsof explica per què accepta la mort (64c-d). Segons ell, són els déus els que mantenen l'ànima reclosa en el cos, i sols és lícit que l'ànima del filòsof es predisposa a abandonar el cos quan les circumstàncies siguen tan forçoses que la mort siga preferible a la vida i els déus imposen aquesta decisió per necessitat (61e-62c). L'home estudiós i savi, el filòsof, no ha de tenir tanta cura els “plaers del cos”, com ara menjar i beure, i de “l'amor”, com l'home comú. En contrast amb aquest, haurà de conrear el saber perfecte que pertany només a l'ànima. La mort, en tant que alliberament del cos, és una purificació de l'ànima; la vida del filòsof serà, en conseqüència, un exercici continu de preparació per a aquest alliberament (64a-68b). Plató recolza la postura de Sòcrates sobre el conreu de la virtut intel·lectual i l'estudi de la filosofia en

¹⁵⁹³⁰ Vegeu el capítol I.3.5.

¹⁵⁹³¹ PLATÓ, *Libro llamado “Fedrón”*. *Plato's Phaedo translated by Pedro Díaz de Toledo*, ed. a cura de Nicholas G. ROUND, Thamesis Books Limited, Londres – Madrid, 1993. La traducció és immediatament posterior al viatge efectuat per Fernando de Guevara, germà d'Enyego d'Àvalos, de Nàpols a Castella (primavera i estiu del 1446), del qual es tracta en el capítol I.3.4, en relació amb una coneguda lletra de Santillana sobre l'arribada d'un parent que portava llibres d'Itàlia.

¹⁵⁹³² PLATÓ, *Libro llamado “Fedrón”*..., p. 255. Citat per FERNANDES, E., *El Fedón y la educación*..., p. 77.

vida –com fa l'estudiosa Camar, de la mà de Joan, en la novel·la–, entés com una purificació de l'ànima per al viatge al més enllà. En el *Curial*, Fàtima ridiculitza satíricament la “fugida” de l'ànima emporeguida de Cató davant el temor a Cèsar, per a fer veure a la seua filla la “folia” d'aquest pensament filosòfic que professa. En la cloenda del *Fedó*, Plató introdueix el mite escatològic de les ànimes purificades en vida per mitjà de l'estudi dels llibres –exemple de la qual seria Camar en el *Curial*– que reben la recompensa a la seua virtut en el més enllà (113d-115a).

Comptat i debatut, l'anònim del *Curial* parteix de la succinta caracterització dels estoics en l'*Isagogicon* de Leonardo Bruni (és probable que haguera tingut accés a la versió castellana del 1436) per a configurar els arguments del discurs de Camar. La donzella exposa a sa mare els precedents clàssics que la il·luminen –Cató d'Útica, Virgínia, Atili Règul– i que justifiquen l'exemplaritat de la seua estoica decisió. La jove ha fet seua la virtut de la *fortitudo* (“fortalesa del teu noble cor”, en diu Fàtima), apresada dels llibres “de reverenda letradura” que el “maestre” Joan li ha ajudat a estudiar. Ara es capaç de morir voluntàriament de manera heroica, seguint les passes del virtuós Cató, per a alliberar la seua ànima de la “deshonra” a què vol sotmetre-la el “tiran” de Tunis. Prèviament, la donzella ha previst l'alliberament i la rehabilitació social del seu idolatrat Curial, virtuós també en el seu comportament amb ella i beneficiari del tresor de les gerres: “Prech-te que proveesques a la tua llibertat, e que tengas ton camí a la tua terra; yo són morta per tu.” La mort de Camar serà producte d'una “madura delliberació”, ben lluny de la “imaginació repentina” de la Dido, que, com ha après també la jove estudiant una *Eneida* glossada, es matà per causa d'“insanis enceniments”.

Fins ací, tot sembla coherent. Tanmateix, l'autor vol sorprendre còmicament l'auditori a cada passa, amb una actitud qui sap si de banalització intel·lectual o de sàtira d'inspiració il·lucianesca, que distorsiona la seriositat aparent del diàleg entre Fàtima i Camar. Això s'esdevé quan Camar demostra haver llegit cròniques medievals castellanques ben poc fidedignes, que parlen d'Hèrcules adobant cavallers en Espanya, adornats aquests *milites* amb un aconsellable “ardiment de fembra”. ¿Com podia admetre, sinó rient, un auditori format a la Península Ibèrica de les dècades del 1410-1430, que Hèrcules “lo fort” aconsellara els cavallers imitar aquell que els predicadors i els moralistes medievals qualifiquen de *sexe debil*...? Vet també com l'autor desvia la conversa per a justificar en boca de Camar l'adulteri de la seua mateixa mare amb un “home virtuós”. A tal efecte, proposa la coartada autorial de sant Jeroni, “segons del nostre Johan he après”. A continuació, exposa un catàleg de mítics adulteris i zoofilies

olímpiques, que transforma en venial el pecat de Fàtima: “que vostra errada no és tanta com vós la fets.” També resulta xocant que insinue Camar que el seu difunt pare, que tant diu enyorar i voler retrobar, habita ara “lo pus pregon carçre de l’infern Estige”. Aquesta localització, en la *Comèdia* de Dante, equival al cercle cinqué de l’Infern, on romanen estacades en el fang les ànimes dels colèrics, dels iracunds. Prosseguint amb el joc, només començar l’oració de Camar des de l’alta finestra, l’anònim planteja una genealogia de Dido errònia, extreta d’Enric de Villena (1427), que s’havia basat en mitògrafs rebutjats pels humanistes. El detall fa pensar de nou en Villena com el comentarista de “l’*Eneydos* de Virgili... en lengua materna... ben glossat i moralizat” que llegien Camar i Joan. Tanmateix, el fet que l’autor, que disposa de mitografies italianes més fidedignes, afirma que Dido fou “néta d’Abanci”, “neboda d’Acrísio”, etc., podria entendre’s com un gest de complicitat irònica envers un auditori que hauria comprovat, amb ell, la recurrència d’errors en Villena.¹⁵⁹³³

Pot considerar-se també una provocació sarcàstica –inacceptable des d’una perspectiva doctrinal o teològica¹⁵⁹³⁴– el fet de transformar de sobte la suïcida estoica en màrtir cristiana, cosa que atempta contra la coherència i la solemnitat del discurs filosòfic estoic, sostingut fins aleshores per la jove. Camar repeteix paròdicament les paraules desafiadors de la màrtir Perpètua de Cartago en la seua famosa *Passio* (“*christiana sum!*”). Amb tot, l’enamorada tunisenca no sembla tenir massa clar, en realitat, si ha depositat la seua fe en el captiu Joan (“la fe que dins mon cor he a aquell atorgada”) o en el Déu d’aquest: “recomana al Déu teu la mia ànima”.

Aquest desplegament episòdic d’un humor refinat, constituït per ironies subtils, al·lusions metaliteràries i facècies intel·lectuals, forma part del projecte literari de l’anònim del *Curial*; un projecte que, en aquest sentit, té ben poc de medieval i molt d’humanístic. S’intenta emular el sentit de l’humor present en comèdies de l’Antiguitat i sàtires llucianesques. D’altra banda, quan es planteja un tema de debat controvertit, l’escriptor, seguint l’estil dels tractadistes de l’humanisme, aposta per un diàleg en estil directe, que li permet de mostrar-se neutral i distant. Seguint l’exemple del Ciceró filòsof, deixa que s’expressen postures contraposades procurant equilibrar-les, situació inconcebible –per posar un cas de contrast– en una *disputatio* medieval, o en l’exposició

---

¹⁵⁹³³ La repetició d’errors erudits de Villena en el *Curial* és aspecte en el qual s’han fixat, entre d’altres, BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (ps. 82-85).

¹⁵⁹³⁴ No seria una “correcció” del suïcidi estoic en clau cristiana, com afirma una part de la crítica, sinó més aïnes una “inorrecció”, un despropòsit intel·lectual abocat en clau de facècia literària.

d'un moralista religiós del segle XIV. Per a l'anònim, tan vàlides poden semblar algunes raons de Fàtima com altres de Càmar, i, encara que ell deixa el debat a mans del oients o lectors, deixa veure –com deixava veure Ciceró en els seus treballs, i com ho solen deixar veure els humanistes en els seus diàlegs– la seua preferència per una de les opcions. Per molt que ho vulla dissimular, s'ha d'acabar notant entre línies que ell s'inclina més per Aquil·les que per Hèctor, i que veu més honorable i virtuosa, malgrat tot, la tràgica i anticristiana decisió de Camar, que no l'alternativa humiliant que li planteja la mare. En aquest sentit la filosofia moral pagana, concorde o no amb la doctrina cristiana, és òptima i allixonadora, per a ell i per als oients.

L'aposta innovadora de l'anònim comporta riscos d'incomprensió: el Sant Ofici tolerava malament encara algunes ironies dels humanistes. Potser s'explique en part, per aquesta raó, la prudència que tingué l'escriptor a l'hora de divulgar la seua obra. Especialment, si aquest escriptor ocupava una posició d'alt rang al si de la cort. D'altra banda, la traça d'un discurs seriós interromput per successives bromes intel·lectuals o literàries, permet d'accedir-hi amb dues lectures solapades. Una lectura literal, adreçada a qualsevol tipus de públic, donaria a entendre el *Curial* com una entretinguda obra de ficció cavalleresca i d'evasió. Una lectura intel·ligent, tenint en compte els sobreentesos, les al·legories, l'onomàstica à *clef*, etc., requeriria una major formació per part del públic receptor. Estaria reservada, doncs, a un cenacle més restringit de lletraferits, de lectors *confidants*, que compartien amb l'escriptor lectures prèvies (Boccaccio, Virgili, Ovidi, Dante, Enric de Villena, els trobadors provençals, *Paris e Viana*, Rodríguez del Padrón...), així com debats sobre temes controvertits abordats amb sentit de l'humor. En aquest cenacle, si es trobava a la cort de Nàpols –com donen a entendre múltiples referents bibliogràfics, culturals i onomàstics–, no podien mancar Enyego d'Àvalos (“cavaller científch” per antonomàsia, en dita cort, i probable autor de l'obra); el seu jove germà Alfons d'Àvalos, natural de València; els secretaris reials valencians Joan Olzina i Francesc Martorell; el diplomàtic i escriptor mallorquí Mateu Malferit, i altres curials catalanòfons amb una mínima formació intel·lectual, interessats en mitologia clàssica, literatura grecolatina i tractats humanístics. Són els mateixos que solien acompanyar el rei Alfons a “l'hora del llibre”, on s'efectuaven “llicions” comentades, i on els seguidors de les Muses tenien ocasió de debatre amb els teòlegs.

El “famós” mercader genovés Andrea de Nigro

València, capital mercantil i financera de la Corona d’Aragó en el segle XV, tardà només quinze anys (1483-1498) a edificar una monumental Llotja dels Mercaders que en l’actualitat és patrimoni de la Humanitat. L’edifici disposa d’una gran sala de contractació, on els mercaders intercanviaven diners i mercaderies per davall d’un fris de majúscules humanístiques, que advertia: “*Inclita domus sum, annis aedificata quindecim. Gustate et videte, concives, quoniam bona est negotiatio quae non agit dolum in lingua, quae iurat proximo et non deficit, quae pecuniam non dedit ad usuram eius. Mercator sic agens divitiis redundabit, et tandem vita fructur aeterna.*”¹⁵⁹³⁵ És a dir: ‘Sóc un ínclit palau, en quinze anys edificat. Gaudiu i vegeu, conciutadans, perquè benèfic és aquell negoci que no porta engany en la llengua, que jura al proïsme i no falta a la paraula, que no deixa diners per usura. El mercader que actue així abundarà en beneficis econòmics i gaudirà de la vida eterna a la fi dels seus dies.’

En el segle XV, molt més que en l’actualitat, la confiança en la paraula dels agents econòmics era un aspecte clau per al funcionament de la pròspera economia mediterrània. Financers i comerciants, acusats pels moralistes de segles precedents de lucrar-se atemptant contra el proïsme i la doctrina cristiana, gaudien ara de gran riquesa i prestigi. Comptaven, fins i tot, amb la coartada intel·lectual de l’humanisme: Poggio Bracciolini, en el seu opuscle *De avaritia* (1428-1429),¹⁵⁹³⁶ defenia obertament la legitimitat de l’afany de lucre i justificava teòricament el paper social de l’oligarquia mercantil italiana. Monarques, nobles i cavallers, lluny de ser antagonistes de la nova burgesia emergent (tret d’algunes excepcions reaccionàries, de cavaller *desclassats* com Joanot Martorell¹⁵⁹³⁷), participaven de negocis, animaven el mercadeig, protegien interessadament els financers, i adoptaven en la gestió de la cosa pública pràctiques comptables i instruments financers ideats per la classe mercantil. Tirant lo Blanc, cavaller bretó, no volia *embrutar-se* les mans amb diners; Curial, cavaller llombard, manejava préstecs i lletres de canvi amb tota naturalitat. Ambdós personatges de ficció

---

¹⁵⁹³⁵ BÉRCHÉZ, Joaquín – GÓMEZ FERER, Mercedes, *Lonja de Valencia, patrimonio de la Humanidad*, Ajuntament de València, València, 2013.

¹⁵⁹³⁶ POGGIO BRACCIOLINI, Gian Francesco, *De Avaritia* [1428-1429], dins *Poggii Florentini, oratoris clarissimi, ac sedis apostolicae secretarii*, Operum, Estrasburg, 1513, fs. 2-13.

¹⁵⁹³⁷ BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l’Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

s'expressaven en un mateix idioma literari –el català–, però pertanyien a dues visions diferents del que significava l'economia. Martorell no en volia saber res. L'autor de *Curial e Güelfa*, en canvi, considerava que no podia acabar una novel·la cavalleresca sense dedicar algun elogi la classe mercantil. Perquè, d'acord amb el consens de la majoria dels seus contemporanis, l'escriptor reconeixia “lo bé que los mercaders universalment fan en les partides on conflüxen.” Havien de ser, doncs, “bé tractats, favorits e protegits (...), com lur comerciar e negocijar done aviament als avers e mercaderies, de què roman gran utilitat a les partides on tresquen.”¹⁵⁹³⁸

No era necessari, des d'un punt de vista argumental, introduir consideracions sobre mercaders en el llibre III del *Curial*. Tanmateix, l'escriptor aprofita que Joan (Curial) i Berenguer (Galceran) manegen una important quantitat de diners –el tresor del pare de Camar–, per a introduir dos mercaders en l'obra. L'esquema que planteja l'anònim respon a un tòpic patriòtic o xenòfob, segons que es mire, que seria acceptable als seus lectors: el mercader genovès no és home de paraula ni de fiar, mentre que el mercader català representa el prototipus del comerciant honest i honrat. La necessitat de contactar amb mercaders deriva de la de planejar una escapatòria dels captius a Europa, emportant-se amb ells les dobles i joies del tresor (*CeG* III.63):

“Durant aquest temps, los catius anaven, los divendres, a Túniç e cercàvan amistats; e per fet de ventura confiaren de un genovès molt famós, apellat Andria de Nigro, e comanaren-li mil dobles, pregant-lo que les volgués guardar, e tenir manera com fossen reemuts e isquessen de catiu. Berenguer conexia alguns mercaders catalans e, entre ·ls altres, parlà ab un qui havia nom En Jacme Perpunter, home molt bo e de gran veritat, natural de Solsona, emperò tenia casa en Barchinona; e dix-li com eren catius ell e un cavaller ab qui ell estava, e com tenien dinés per a reembre's; e donaren-li altres mil dobles, pregant-lo molt les guardàs, car ells entenien prestament exir de catiu, e axí, que com fossen franchs, se poguessen socórrer de ço del seu. Lo mercader los respòs que era molt content, e demanà a Berenguer com havia nom. Respòs que Galceran de Madiona, fill d'En Asbert de Madiona, no obstant que ara ·s fes apellar Berenguer; e que l'altre catiu havia nom Johan e era normant. Lo mercader, qui sabé aquest ésser Galceran de Madiona, féu-li molt gran reverència, e pres los dinés e

---

¹⁵⁹³⁸ RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval (i II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998. doc. 61, p. 200, Lletre dels jurats de la ciutat de València a Fernando Ruiz Cabeza de Vaca, sotsalmirall de Castella. València, 23 de febrer del 1419.

guardà'ls molt bé; e als catius donà una gran e molt bona caixa. E no feyen sinó de nits anar e venir a Túniç carregats, en manera que en aquella gran caixa e en altra que hagueren a haver, ajudats del dit mercader, qui ab gran diligència ab ells treballà, en la casa del mercader sobredit totes les dobles vengueren, e moltes altres joyes d'or ab pedres precioses e perles grosses, qui axí mateix ab lo dit thesor foren atrobades. E aquell Jacme Perpunter lealment los ajudà, e feelment ço del seu los guardà.”

Quan Curial i Galceran de Madiona són alliberats del seu captiveri per intercessió de l'ambaixador del rei d'Aragó davant el rei de Tunis, comencen a planejar el viatge cap a Gènova, porta d'entrada al Montferrat, per al qual necessiten l'ajuda de mercaders que facen aquesta ruta, mal que siga passant per les Balears (CeG III.72):

“Posàvan en casa d'aquell mercader cathalà, e ab ell tractàvan com porien exir de Túniç, demanant-li consell com e en quina guisa se'n porien portar aquelles dobles que tenien. Lo mercader respòs com aquell ambaxador era desempatxat, e en una galera sua grossa e molt ben armada que tenia se'n porien ab ell anar fins Hiviça, on havia una nau grossa que carregava de sal; e aquella nau ere de genoveses; e que l'ambaxador era tan notable cavaller que, si ells lo'n pregaven, los metria en aquella nau ab salvetat, e d'allí porien anar a Gènova, e despuys en la sua terra. E axí fonch fet, que la sua moneda fonch mesa en la galera. E Andria de Nigro negà la comanda de les mil dobles, afermant, ab jurament, tals catius no conèxer ne tals dobles en comanda haver reebudes. La galera no partia, per rahó que l'ambaxador no podia partir; per què lo dit ambaxador manà al patró de la galera que aquells dos catius, mentre ell se desempatxava, metés ab ço del lur en Gènova. E axí partiren, e, navegant, en poch dies a Gènova vengueren. E lo patró de la galera tenia un parent mercader en Gènova, lo qual, no obstant fos de Barchinona, tenia emperò casa en Gènova, e responia a molts mercaders de Barchinona; home molt savi, industriós, feel e de molta virtut. Lo patró, qui havia vista la festa qu'En Ramon Folch havia feta als catius, e, semblantment, havent sabut lo un ésser Galceran de Madiona, recomanà'ls molt al mercader, denunciant-li lo un d'aquells ésser Galceran de Madiona. Lo mercader, molt content, se offerí a ells molt; per què ells tragueren ço del seu de la galera, e molt secretament en casa del mercader ho meteren; e, pagada bé e molt notablement, la galera s'ich partí, e ells romangueren e reposaren aquí alguns poch jorns.”

Pecaren d'innocents els imminents lliberts perquè “confiaren de un genovès molt famós, apellat Andria de Nigro, e comanaren-li mil dobles”, i després ja no podran recuperar-les, perquè el fals i avariciós mercader negarà la comanda. Altres 1.000 dobles, més un conjunt de joies són confiades, a banda, al català Jacme Perpunter, que es comporta amb ells de manera honesta i noble. Quan els arriba l'hora de partir, De Nigro no sols nega haver rebut aquella comanda, sinó que a més comet un crim aleshores abominable com és el de perjuri o jurament en fals: “afermant, ab jurament, tals catius no conèixer ne tals dobles en comanda haver reebudes.” Recordem la condemna que llançava sant Vicent Ferrer contra aquells que així faltaven a la veritat: “Més serà punit dellà lo perjuri e blasfemi que l'homicida.”¹⁵⁹³⁹

Pensem que els genovesos eren els grans antagonistes dels catalans a la Mediterrània occidental –a l'oriental havien d'heure-se-les amb els venecians– i que la Corona d'Aragó havia combatut en reiterades ocasions la marina genovesa,¹⁵⁹⁴⁰ aliada adesiara amb els Anjou de Provença i Nàpols.¹⁵⁹⁴¹ Després de la batalla de Ponça (1435), on Gènova humilià Aragó, i de la rebel·lió de Gènova contra Milà, solament entre maig del 1444 i gener del 1447 la república genovesa fou “vassalla” i amiga d'Alfons el Magnànim,¹⁵⁹⁴² no tota, sinó un feble partit proaragonés dels Adorno, que prompte seria desplaçat del poder pels Fregoso, amb l'ajuda de Provença i de França. Abans de la pau del 1444, les patents de cors s'atorgaven explícitament “per esvahir e dampnificar la nació genovesa e altres enemichs nostres” (1439).¹⁵⁹⁴³ Els qui armaven galeres corsàries havien de jurar que romandrien “anant e navegant per la mar, extirpant e perseguint los janoveses e lurs naus e béns.”¹⁵⁹⁴⁴ Uns mercaders catalans residents a

---

¹⁵⁹³⁹ FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Josep SANCHIS SIVERA, Barcino, Barcelona, 1932-1934, vol. 1, p. 22.

¹⁵⁹⁴⁰ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, I genovesi visti dai catalani nel medioevo. Da amici a nemici, dins GALLINARI, Luciano (ed.), *Genova una 'porta' del Mediterraneo*, Brigati, Gènova, 2005, p. 137-174.

¹⁵⁹⁴¹ OLIGIATI, Giustina, La Repubblica di Genova nella guerra di successione al Regno di Napoli (1436-1442), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 643-658.

¹⁵⁹⁴² Vegeu els capítols I.1.2 i II.2.1.

¹⁵⁹⁴³ Arxiu del Regne de València, Governació, 2.804, mà 2, fs. 5-6v, València, 5 de maig del 1439.

¹⁵⁹⁴⁴ Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Consellers, Armades-Port, C-VII, 22, Contractes, s. d.; citat per UNALL, Anna, *Marinai, pirati e corsari catalani nel Basso Medioevo*, Cappelli, Bolònia, 1983; trad. com *Mariners, pirates i corsaris catalans a l'època medieval*, per Maria-Antònia OLIVER, revisada per Maria-Teresa FERRER MALLOL, Eds. la Magrana – Institut Municipal d'Història (Ajuntament de Barcelona), Barcelona, 1986, p. 39.

Pisa que escrigueren als consellers de Barcelona l'11 de gener del 1436,¹⁵⁹⁴⁵ al·ludiren a la rebel·lió de “la perversa nació genovesa” contra Milà, a conseqüència de l’aliança pactada per Filippo Maria Visconti amb el Magnànim.

L’autor del *Curial*, que escriu cap al 1447, procura ser benèvol amb aquesta nació genovesa, aleshores no tan perversa ni tan enemiga com abans, pels tres anys d’acostament i d’assentament d’un exèrcit català a la Ligúria, pagat amb diners del duc de Milà per l’ambaixador Enyego d’Àvalos (1446-1447). La situació canvià en febrer del 1447, quan el nou dux genovés Janus de Campofregoso expulsà els francesos que l’havien ajudat a acabar amb el vassallatge aragonés pocs dies abans, i volgué mantenir-se independent del rei d’Aragó, però no hostil, perquè temia també l’amença francesa. El Magnànim (Tívoli, 19 de març del 1447) escrigué al batle general de València, el cavaller Berenguer Mercader, excortesà de Nàpols des de feia pocs mesos, per tal que no emprenguera represàlies. Gènova i Nàpols havien pactat uns capítols de franquesa per als “*mercatorum cathalanorum Genue habitantium*” i per a “*ipsis genuenses quos amicos et confederatos habemus*”.¹⁵⁹⁴⁶ Tanmateix, aquesta declaració d’intencions prompte donaria pas a un deteriorament de la relació amb Gènova, des del 1448 fins el 1452. Aleshores esclatà una guerra a ultrança contra Gènova (1452-1458), dirigida per l’almirall d’Alfons el Magnànim, Bernat I de Vilamarí: segona batalla de Ponça (1454), saqueig de la Ligúria i bloqueig de Gènova (1457), etc.¹⁵⁹⁴⁷

En una lletra adreçada al dux de Gènova el 1456, el rei d’Aragó insultava directament els genovesos tractant-los de “turcs italians”.¹⁵⁹⁴⁸ Aquesta acusació, que començà a ser comuna a la Corona d’Aragó a partir de la caiguda de Constantinoble el

---

¹⁵⁹⁴⁵ CAMÓS CABRUJA, Luis, Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53 (p. 46).

¹⁵⁹⁴⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.537, fs. 90v-91r.

¹⁵⁹⁴⁷ CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Memorias históricas sobre la Marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Tipogr. de Antonio Sancha, Madrid, 1779-1792, p. 152; ABULAFIA, David, El mediterrani en temps del Magnànim, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 97-112 (ps. 102-103); ADROER TESIS, Ana María, Organització d’una armada contra Gènova, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). La Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. Presenza ed espansione della Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 11-18; BASSO, Enrico, ‘Ferro, fame ac peste oppressa’: L’ammiraglio Bernat de Vilamarí e il blocco navale di Genova (1456-1458), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 24, Barcelona, 1994, ps. 539-555.

¹⁵⁹⁴⁸ En PISTARINO, Geo, Genova e Barcellona: incontro e scontro di due civiltà, dins *Atti del I Congresso storico Liguria-Catalogna (Ventimiglia-Bordighera-Albenga-Finale-Genova, 14-19 ottobre 1969)*, Istituto internazionale di studi liguri, Bordighera, 1974, ps. 81-122. Referenciat per SALICRÚ LLUCH, Roser, Manifestacions i evolució de la rivalitat entre Gènova i la Corona d’Aragó a la Granada del segle XV: un reflex de les transformacions de la penetració mercantil, dins *Acta historia et archaeologica mediaevalia*, 23-24 (*Homenatge al prof. J. Ramon Julià Viñamarta*), Barcelona, 2002-2003, ps. 575-596 (p. 577).

1453 (els lígurs, amb importants interessos econòmics a la zona, havien noliejat la cavalleria otomana), no apareix per a res en el *Curial e Güelfa*. Entre altres coses, perquè el *Curial* fou escrit alguns anys abans de la fi de Bizanci.

Sí que es documenta, en canvi, una hostilitat oberta i radical contra Gènova en Joanot Martorell (*Tirant lo Blanc*, València, 1460-1464). L'escriptor valencià arremet sense pietat contra la pèrfida i menyspreable nació genovesa, "infidel" i amiga de turcs.¹⁵⁹⁴⁹ Afirmar que són "fictes crestians, los genovesos, qui pietat ne amor no han a negú –com no sien moros ni crestians–" (cap. 107). I, quan l'emperador fa capità seu Tirant, li prega: "us vullau dispondre en anar contra los enemichs nostres, los genovesos, generació mala, que muyren a cruel mort" (cap. 122).¹⁵⁹⁵⁰ Aquesta actitud obertament hostil contrasta amb la relativa indulgència de l'autor del *Curial* envers els genovesos, als quals no s'insulta com a poble o com a col·lectiu enemic. No obstant això, la lloança d'un fidedigne i honorable mercader catalan exigeix, per contrast, la presentació d'un mercader avariciós i malèvol, que ha de ser genovés.

Encara en el curt trienni d'amistat i ajuda mútua (1444-1447), quan el duc de Milà animà Alfons el Magnànim a annexar Gènova als seus dominis, aquest replicà (12 d'octubre del 1446) excusant-se perquè "lo nom de la senyoria del rey d'Aragó e de catalans és molt avorrida en aquella comuna de Gènova."¹⁵⁹⁵¹ I això, malgrat que, com apareix en la narració curialesc, hi havia mercaders barcelonins que tenien casa oberta a Gènova, comptaven amb un cònsol per a la colònia local,¹⁵⁹⁵² i comerciaven des d'allí amb la Corona d'Aragó i amb la resta d'Itàlia. Així, quan els genovesos vencedors de la batalla de Ponça portaren amb ells els presoners a la ciutat, en setembre del 1435, el cònsol dels catalans a la ciutat, Pere Palomar, i altres mercaders catalans que allí residien, s'interessaren per elles, els visitaren personalment i ajudaren a allotjar-los.¹⁵⁹⁵³

---

¹⁵⁹⁴⁹ RIQUEL, Martí de, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992, ps. 110-113 i 132. Vargas Llosa comenta al respecte, sobre Martorell: "...está claro también que participa del resentimiento de sus compatriotas contra los genovesos, pues además de colocarlos siempre en el bando de los infieles, en contra de la verdad histórica, no vacila en meter la cabeza en la novela para llamarlos 'malos cristianos'." En VARGAS LLOSA, Mario, *Carta de batalla por Tirant lo Blanc* [1969], Seix Barral, Barcelona, 1991, p. 31

¹⁵⁹⁵⁰ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, ps. 415 i 500, respectivament.

¹⁵⁹⁵¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 46r-49r, Castell Nou de Nàpols, 12 d'octubre del 1446.

¹⁵⁹⁵² Sembla que, a més, en el segle XIV, existiren còsols específics "dels mallorquins" que allí tenien negocis i interessos. Vegeu DURAN DUELT, Daniel, Consolats de mar i consolats d'ultramar. La defensa de l'espai marítim en temps de Martí l'Humà, dins FERRER MALLOL, Maria-Teresa (ed.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el Compromís de Casp*, Institut d'Estudis Catalans ("Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica", 98) – Deputazione per la storia patria per la Sardegna, Barcelona, 2015, ps. 565-588 (p. 568, n. 7).

¹⁵⁹⁵³ CAMÓS, L., *Historia de una dramática embajada...*, ps. 24-26.

Els interessos comercials solien estar sovint per damunt de les rivalitats polítiques. L'interés era recíproc, ja que eren molts els mercaders genovesos que freqüentaven els ports de Barcelona, València i Mallorca, i no volien patir cap boicot.

En les dècades del 1430-1440, Alfons el Magnànim, en contra del criteri exclusivista dels barcelonins, tractà de nomenar-hi cònsols italians, que representaren els interessos de tots els súbdits de la corona. Així les coses, el 1443, Giovanni de Fredericis fou proveït com a “*consulem Catalanorum, Neapolitanorum et Siculorum*” a Gènova. L'any 1446, Niccolò Giustiniani era dit “*consulem... Catalanorum, Neapolitanorum, Valentinorum, Maioricensium, Siculorum, Sardorum et aliorum quorumlibet subditorum nostrorum in civitatibus et ripparia Ianua.*” El 1447 és proveït Antonio Lomellino de “*l'officium seu officia consulatus seu consulatum Catalanorum, Neapolitanorum, Valentinorum, Maioricensis, Siculorum, Sardorum et aliorum quorumlibet subditorum et vassallorum nostrorum in civitatis et riparia Ianue et Sahone et aliis quibusvis civitatibus, terris et locis comunitati Ianue.*”¹⁵⁹⁵⁴ La tradició era que aquest cònsol fóra un genovés nadiu, per la raó que els jurats de València exposaven als consellers de Barcelona, en una lletra del 1416: convenia “investigar persona inclinada en rahonablement favorir a la dita nostra nació [catalana], majorment entre jenovesos, qui, per actes passats, no són gayre ardents en amor e dilecció nostra.”¹⁵⁹⁵⁵

L'autor de *Curial e Güelfa* era coneixedor d'aquesta relació mercantil, ja secular, entre Barcelona i Gènova, i la plasma adequadament en l'ambientació de la seua novel·la, on els fets s'esdevenen en el segle XIII. No obstant això, i seguint amb la línia de presentar personatges de ficció que sonen molt a contemporanis, l'anònim elegeix un “famós” mercader genovés anomenat “**Andria di Nigro**”, que als seus lectors seria facilíssim associar amb l'extensa família dels Nigro o Negro de Gènova, dedicats durant segles al comerç marítim mediterrani.¹⁵⁹⁵⁶ D'aquesta família, per exemple, era el diplomàtic, astrònom i geògraf Andalò di Negro (Gènova, ca. 1360-Nàpols, 1334), que

---

¹⁵⁹⁵⁴ DURAN DUELT, Daniel, De l'autonomia a la integració: la participació siciliana en el comerç oriental als segles XIV i XV, dins FERRER MALLOL, Maria-Teresa – MUTGÉ VIVES, Josefina – SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *La corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la baixa edat mitjana*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 2005, ps. 65-99 (p. 86, n. 69).

¹⁵⁹⁵⁵ RUBIO VELA, A., *Epistolari de la València medieval (i II)*..., doc. 78, p. 233.

¹⁵⁹⁵⁶ És conegut el manual del balener de Filippo di Nigro, que aquest patró redactà personalment durant el seu viatge de Southampton a l'illa de Quios, l'any 1445, amb escales a Cadis, Màlaga, Orà, Tunis i Sicília. Vegeu FÁBREGAS GARCÍA, Adela, Redes de comercio y articulación portuaria del Reino de Granada: puertos y escalas en el tráfico marítimo bajomedieval, dins *Crónica nova. Revista de historia moderna de la Universidad de Granada*, 30, Granada, 2003-2004, ps. 69-102 (ps. 80-81).

fou amic de Boccaccio. El certaldés s’hi refereix com un “*insigne virum atque venerabilem*” i l’introdueix en alguna de les seues obres erudites i literàries.¹⁵⁹⁵⁷

En primer lloc, crida l’atenció que, a diferència de la versió femenina del nom que plasma correctament l’escriptor (*Andrea*; en realitat, en italià, el nom és masculí, tret del cas de la famosa Andrea Acciaiuoli, que justifica l’Andrea del *Curial*¹⁵⁹⁵⁸), en el cas de la versió que es vol masculina, no escriu *Andrea*, sinó *Andria*. Es tracta de la forma dialectal napolitana –i d’altres parts d’Itàlia– que figura en els registres de la tresoreria general d’Alfons el Magnànim. Així, per exemple, en la comptabilitat del tresorer Mateu Pujades dels anys 1446-1447, solen trobar-se esments a diferents *Andria* (en lloc de la forma normativa i moderna, *Andrea*), entre els quals hi ha també genovesos.¹⁵⁹⁵⁹ És un detall, d’entre molts, que reforça la italianitat del *Curial* i que ajuda a vincular l’obra a la cort napolitana del rei d’Aragó i a la seua colònia catalanòfona.

Els Nigro de Gènova eren molt presents a Granada i altres països islàmics en els segles XIV i XV. Al voltant del 1400, el genovés Michele de Nigro tenia molts interessos al sultanat nazarí.¹⁵⁹⁶⁰ En temps del *Curial*, els genovesos controlaven quasi en règim de monopoli les exportacions granadines (sucre, seda, fruita seca), des de les seues colònies portuàries de Màlaga i Almeria.¹⁵⁹⁶¹ Els valencians procuraven obrir-se camí en aquesta zona, però comptaven sovint amb el bloqueig dels genovesos, molt ben connectats amb els cercles de poder nazarinis.¹⁵⁹⁶² En temps d’escriure’s el *Curial*, hi havia mercaders genovesos com Giovanni di Nigro que navegaven des de Gènova fins a Flandes, portant-hi “lana berberisca” de Tunis; freqüentaven ports d’Itàlia, la Península Ibèrica i el Magrib, i solien passar per Almeria i Màlaga.¹⁵⁹⁶³ Els mateixos mercaders

---

¹⁵⁹⁵⁷ MUCILLO, Maria, Andalò (Andalo, Andalone, Andeolus) di Negro (de Nigro, Niger, del Nero, Nero), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 40, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1991, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/andalo-di-negro_\(Dizionario-Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/andalo-di-negro_(Dizionario-Biografico)/>) Suggerix BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (p. 13, n. 40) la possibilitat que aquest Nigro, per “associació fonètica” poguera tenir alguna cosa a veure amb el de la novel·la, però no hi ha cap indicatiu clar que permeta sospitar-ho. El del *Curial* és un mercader.

¹⁵⁹⁵⁸ Vegeu el capítol II.3.4, on tractem dels personatges de la cort del Montferrat.

¹⁵⁹⁵⁹ Arxiu del Regne de València, Mestre Racional, 8.791, s. f. Sols cal veure l’índex de dit volum per a comprovar-ho.

¹⁵⁹⁶⁰ LÓPEZ PÉREZ, M^a. Dolores, *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1995, p. 666.

¹⁵⁹⁶¹ HEERS, Jacques, Le Royaume de Grenade et la politique marchande de Gênes en Occident (XVe siècle), dins *Le Moyen Âge*, 63, Lovaina, 1957, ps. 87-121.

¹⁵⁹⁶² SALICRÚ, R., Manifestacions i evolució de la rivalitat..., p. 579.

¹⁵⁹⁶³ FÁBREGAS GARCÍA, Adela, Transportes y comunicaciones en la Europa bajomedieval, dins SÁNCHEZ-TERÁN, Salvador i al. (eds.), *La formación del espacio histórico. Transportes y comunicaciones*, Universidad de Salamanca (“Acta Salmanticensia. Estudios históricos y geográficos”, 113), Salamanca, 2001, ps. 105-148 (p. 124). També era present a Granada, pel 1438, un Tommaso di Nigro. Vegeu EADEM, *Redes de comercio y articulación...*, p. 81.

tenien parents que efectuaven tasques de diplomàcia per al rei de Tunis, el rei de Granada o el rei de Castella, tradicional aliada de la república lígur.¹⁵⁹⁶⁴

Pel que fa a les relacions de Gènova amb Tunis, val a dir que havien sigut tradicionalment bones en el segle XIV, però amb algunes ruptures conjunturals. Hi havia a l'Àfrica molts *farfans* naturals de Gènova: cristians habituats a viure en terra d'Islam ("*christianus sive farfanus*"), que actuaven de mitjancers culturals amb Europa, i de torsimanys (<) o intèrprets d'àrab. Entre els súbdits del rei d'Aragó, eren més excepcionals aquests exemples de residents al Magrib. De singular interès és, per l'excepcionalitat que representa, el cas del mallorquí Anselm Turmeda, que a primeries del segle XV dirigia la duana de Tunis, i que adoptà la religió islàmica i el nom d' *'Abd Allah al-Tarjumân*. Els ambaixadors que solia elegir el rei de Tunis per a enviar, per exemple, a Castella, solien ser genovesos: un de nom desconegut el 1432, un altre dit Giuliano Cibo el 1441 i Biagio Cibo el 1444. Aquest dos últims, militars al servei del sultà, també visitaren el Nàpols d'Alfons el Magnànim, almenys els anys 1441, 1444 i 1456, portant ambaixades en nom del rei de Tunis.¹⁵⁹⁶⁵

El darrer distanciament polític entre Gènova i Tunis s'havia produït pels anys 1428-1433, per incidències relacionades amb el cors, però el mercader *Andria* o **Andrea de' Mari** (cònsol dels comerciants genovesos a Tunis, 1432-1439), negocià i subscrigué un tractat d'aliança i lliure comerç entre Milà-Gènova i el sultanat hàfsida, el 19 de novembre del 1433.¹⁵⁹⁶⁶ Els genovesos tenien una important colònia de mercaders residents a Tunis, i renovaren l'acord el 5 de març del 1444, per mitjà de l'ambaixador

---

¹⁵⁹⁶⁴ En novembre del 1426, per exemple, la galera de Joan d'Íxer capturà una nau de genovesos que portava una ambaixada del rei de Tunis al rei de Granada. Més detalls, sobre aquestes relacions diplomàtiques i geopolíques, en SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó (1410-1485)*, Institució 'Milà i Fontanals' -CSIC, Barcelona, 1998. En gener de dit any, i en previsió de la signatura d'un tractat amb Milà, el rei d'Aragó havia atorgat salconduit a Stefano di Nigro i altres, perquè travessaren els seus dominis des de Castella o Granada, sense ser molestats. Vegeu SALICRÚ, R., *Manifestacions i evolució...*, p. 587, n. 34.

¹⁵⁹⁶⁵ SALICRÚ, Roser, *Intèrpretes y diplomáticos. Mudéjares mediadores y representantes de los poderes cristianos en la Corona de Aragón*, dins ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana (ed.), *Biografías mudéjares, o La experiencia de ser minoría: biografías islámicas en la España cristiana*, CSIC, Madrid, 2008, ps. 471-497 (ps. 475-478).

¹⁵⁹⁶⁶ JORGA, Nicoale, *Notes et extraits pour servir à l'Histoire des Croissades au XVe siècle. Troisième série*, Ernest Leroux, París, 1902, ps. 27, 40-41, 59 i 251. Un altre "Andrea" implicat aleshores en negociacions diplomàtiques amb Tunis era Andrea Imperiale, diplomàtic molt actiu de la república genovesa pels anys 1434-1450. Vegeu ibídem, p. 60; DESIMONI, Cornelio – BELGRANO, L. T., *Documenti estratti inediti o poco noti, riguardanti la storia del commercio o della marina ligure (Brabante, Fiandra e Borgogna)*, dins *Atti della Società ligure di storia patria*, 5, Gènova, 1867, ps. 357-549; SALVI, Guglielmo, *Galeotto I de Carretto, marchese di Finale, e la Repubblica di Genova*, Regia Deputazione di storia patria per la Liguria, Gènova, 1937, part 1, p. 80; ISNARDI, Felice, *Le dodici lettere di Felice Isnardi al reverendo padre Spotorno*, Tipogr. de' Fratelli Pagano, Gènova, 1839, p. 162; GIUSTINIANI, Agostino, *Annali della Repubblica di Genova*, Canepa, Gènova, 1854, vol. 2, ps. 378 i 398;

Zaccahria Spindola: confirmació de l'amistat tradicional entre ambdós pobles, garantia de bon tractament per als genovesos residents a Tunis, i obligació de Gènova d'informar sobre el tractat de "vassallatge" que negociava amb Aragó, per intervenció de Facio, Olzina i Enyego d'Àvalos.¹⁵⁹⁶⁷ A De' Mari, el succeí en el consolat africà un tal Peregrino o **Peregro di Nigro**, que pels anys 1444-1451 figura exercint aquest càrrec: el de la representació legal dels genovesos de Tunísia.¹⁵⁹⁶⁸ Potser l'autor del *Curial* –un home ben informat de negocis i pràctiques mercantils, i que els paleògrafs relacionen amb l'àrea econòmica de la cancelleria reial¹⁵⁹⁶⁹– pensà en aquests *Andria* i Di Nigro quan elegí el nom del mercader genovés de ficció, resident a Tunis.

A banda d'actius mercaders i diplomàtics, els Nigro aportaven sovint els seus llenys per a la guerra contra la Corona d'Aragó. Pels anys 1420-1421, els de la campanya de Còrsega i el setge de Bonifacio per Alfons el Magnànim, Raffaele di Nigro i Balbiano di Nigro eren capitans de sengles galeres armades de Gènova.¹⁵⁹⁷⁰ Quan el rei cometé l'error –amb imprevistes i benèfiques seqüeles– de presentar batalla naval a l'estol de Gènova prop de l'illa de Ponça (agost del 1435), un dels patrons de galeres armades era Giovanni Tommaso di Nigro.¹⁵⁹⁷¹ Degué destacar en l'acció, perquè el seu nom arribà a oïdes d'Íñigo López de Mendoza, que parla dels *Negros* (Nigro) i els *Espíndolas* (Spindola), entre d'altres, com alguns dels rivals als quals hagueren d'enfrontar-se els del rei d'Aragó (*Comedieta de Ponça*, anys 1435-1436, LXXXVI, vv. 601 i ss.).¹⁵⁹⁷² A diferència del futur marquès de Santillana, l'autor de *Curial e Güelfa* no adapta el cognom a la llengua d'escriptura (*Negre), sinó que el manté en la seua forma original italiana, *Nigro*, que era la més usual a Gènova o a Nàpols.

---

¹⁵⁹⁶⁷ JORGA, N., *Notes et extraits...*, p. 155.

¹⁵⁹⁶⁸ AMBROSI, Ambroise, Un épisode de la Guerre entre Gênes et Aragon au XVe siècle: Vicentello d'Istria (1402-1433), separata del *Bulletin de la Société des sciences historiques et naturelles de la Corse*, 1911, fascs. 325-327, ps. 28-33, 45, 51, 62-81, Tipogr. de C. Piaggi, Bàstia, 1911, p. 58 (any 1444); JORGA, N., *Notes et extraits...*, p. 249: Gènova es queixa al rei de Tunis, el 5 de juliol del 1449, per mitjà de Peregro, perquè els turcs han capturat un vassall seu. L'1 de desembre del 1449 (p. 251), el dux de la república genovesa expressa al sultà una queixa diplomàtica per haver alliberat aquest un captiu que estava pres per ordre de Di Nigro. També escriu el dux a Peregrino el 16 d'abril del 1450 (ibídem), en relació amb interessos comercials dels seus compatriotes.

¹⁵⁹⁶⁹ PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377 (p. 371).

¹⁵⁹⁷⁰ AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, ps. 80-81.

¹⁵⁹⁷¹ FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908, p. 32, n. 2; BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288 (p. 30).

¹⁵⁹⁷² SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROHLAND DE LANGBEHN, amb estudi preliminar de Vicente BELTRÁN, Crítica, Barcelona, 1997, ps. 165-166.

El nom d'Andrea / Andria que portava un important mercader genovés de Tunis, Andrea de' Mari, i el cognom De Nigro que duia el seu successor en el consolat dels genovesos a la mateixa Tunis, podien ser suficient justificació per a uns lectors de la cort de Nàpols informats d'aquestes circumstàncies. La proximitat amb el sultanat hàfsida, freqüentat per mercaders catalans que feien escala al port de Nàpols, ajudava al fet que aquests noms de genovesos sonaren al Castell Nou. Això no obstant, l'intrigant apel·latiu de *famós* que l'escriptor aboca sobre la figura d'Andrea de Nigro –recordem que l'acció de la novel·la s'esdevé en el segle XIII–, obliga a recordar l'existència d'un **Andrea de Nigro**, mercader genovés del segle XIII o XIV,¹⁵⁹⁷³ que *post mortem* es féu “molt famós”, tal com indica als seus confidents lectors l'anònim. Era famós entre els juristes especialitzats en el naixent dret mercantil europeu, que tenia per referència, en matèria de jurisprudència, les sentències (*decisioni*) dictades durant la baixa edat mitjana pel prestigiós tribunal de la Rota de Gènova.¹⁵⁹⁷⁴ Entre aquestes sentències, n'hi havia una, aplicada de manera recurrent en la resolució de conflictes mercantívol, coneguda com “la d'Andrea de Nigro”. Aquestes sentències, recopilades en nombre de 251 i impreses a Gènova el 1582 (*Decisiones Rotae Genuae de mercatura et pertinentibus ad eam*) i a Venècia el 1592,¹⁵⁹⁷⁵ es divulgaren per tot el continent. Juntament amb el *Llibre del Consolat de Mar* català i algun altre codi menor de *ius mercatorum*, constituïen la base del modern dret mercantil. Amb anterioritat a aquesta publicació, i ja en el segle XV, les “decisiones” de la Rota de Gènova servien de referència, en matèria de nòlits, comandes, tràfic marítim, drets de duana, etc., als

---

¹⁵⁹⁷³ En el segle XIII es documenta un Andrea de Nigro (+ca. 1254) comerciant amb el nord d'Àfrica. Vegeu VALÉRIAN, Dominique, *Bougie, port maghrébin, 1067-1510*, École française de Rome, Roma, 2006, ns. 514-515. Un altre figura com a un dels consellers dels oficis l'any 1261. Vegeu BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Recherches et matériaux pour servir à une Histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'Empire Grec, à la suite de la Quatrième Croisade*, Auguste Desrez, París, 1860, part 1, p. 470. Pel 1325, hi havia un tercer Andrea de Nigro, que mercadejava per la Mediterrània i tenia interessos a Xipre. Vegeu RICHARD, Jean (ed.), *Chypre sous les Lusignan. Documents chipriotes des Archives du Vatican (XIVe et XVe siècles)*, Librairie Orientale Paul Geuthner (“Bibliothèque Archéologique et Historique”, 73), París, 1962, p. 126.

¹⁵⁹⁷⁴ Així com el Tribunal de la Rota de Roma era ja un referent a escala europea per al dret canònic, per lògica vinculació del tribunal a la Santa Seu i per la presència en aquesta dels més eminents teòlegs, la Cort de la Rota de Gènova, gran potència mercantil, tot i tenir competències en els més diversos àmbits, sentava jurisprudència en aquesta branca del dret civil.

¹⁵⁹⁷⁵ *DECISIONES Rotae Genuae de mercatura et pertinentibus ad eam*, República de Gènova, Gènova, 1582. La difusió europea vingué de la mà de la publicació veneciana, obra pòstuma del jurista i economista Benvenuto Stracca da Ancona (1509-1578), considerat un dels fundadors del dret mercantil, on es recullen les *Decissiones* seguides d'altres manuals dels segles XIII-XV, útils per a orientar els experts en legislació marítima.

professionals del dret de Gènova, Venècia, Sicília i Nàpols,¹⁵⁹⁷⁶ sent aquesta última ciutat el lloc on degué ser escrita i recitada la novel·la *Curial e Güelfa*.

La d'Andrea de Nigro o, més concretament, la de la seua viuda, era la *decisio* o sentència número 207, i plantejava el cas següent: A Gènova, el mercader Domenico Imperiale havia rebut del frare Filippo de Via un nombre indeterminat de lliures, pertanyents als béns que Tommasina havia heretat del seu difunt marit Andrea de Nigro, àlies "Pasqua". Els diners s'invertirien en operacions de comerç marítim de seda, potser importada de Granada (*Dominicus Imperialis habuit a fratre Philippo de Via libras ·N· causam implicandi in setis*). El frare mediador, confiant en la bona fe del mercader – com Curial confiava en l'Andrea de Nigro de la novel·la– ni havia vist necessari recórrer a un notari per a formalitzar l'operació. Imperiale es comprometé de paraula i per escrit, en una època o rebut informal, a reintegrar a Tommasina els diners que custodiava i amb els quals feia negoci (se suposa que amb interessos, encara que aquests no s'escripturaven, per ser incompatibles llavors amb la doctrina cristiana) a la mort de fra Filippo. O, si no podia ser, doncs la rescabalaria amb mercaderies d'un valor equivalent al préstec o *comanda*, que és com s'anomenava aquesta operació, molt comuna en la baixa edat mitjana (*et promissit eidem fratri Philippo, si casus evenerit quod ipse moreretur, de dictis pecunis legalem rationem reddere Thomasine, uxori quondam Andree de Nigro 'Pasque'*). Doncs bé, fra Filippo morí i Imperiale negà haver rebut els diners, i jurà no conèixer per a res el difunt frare De Via, per a desesperació dels hereus d'Andrea de Nigro, que s'aclamaren a la Rota.

La viuda i els tutors dels fills d'Andrea de Nigro presentaren l'època que havia signat Imperiale i uns perits determinaren, a més, que la cal·ligrafia era seua (*prout haec omnia probantur per appocam, manu ipsi Dominici scriptam, cuius literatura plene probata fuit iuxta dispositione regularum Rotae, et in omne obligatio praefati Dominici plene probata fuit*). De manera que els jutges de la Rota no sols posà en evidència que el mercader genovés –que havia mort en el transcurs del procés judicial– era un home de dubtosa fe, sinó que també obligaren el depositari de la seua herència, Antonio Tealdo, a fer efectiva la suma deguda (*ad redendi ratione dictarum pecuniarum*) als tutors dels fills i hereus d'Andrea de Nigro. No sols era de justícia que ho fera així per la prova pericial del rebut (que no era formal, ni signat per notari), sinó també perquè la paraula i la promesa solemne d'un mercader es considerava que havia de tenir valor

---

¹⁵⁹⁷⁶ FARIÑA, Francisco, *Derecho y legislación marítima*, Bosch, Barcelona, 1955, p. 9.

sense necessitat d'escriptura notarial (*quia ultra quod Domenicus promissit, huiusmodi rationem reddere et sua promissio eum obligat*). No debades, la *confiança* estava –i està– del funcionament dels intercanvis, del crèdit i de tota l'economia.

Per aquesta raó, la “famosa” sentència d'Andrea de Nigro –famosa ja entre els mercaders mediterranis del segle XV i aquells que es relacionaven amb ells– concloïa amb l'enunciat següent: Per tal com “*nullam iustitiam maiorem fieri posse quam pacta sevari facere, tenetur etiam Dominicus cum pecuniam habuerit implicandam in mercibus, de illa rationem reddere.*” No es podia fer major justícia que servir els pactes, ja foren orals o escrits, en matèria de diners. El sumari de la sentència que apareixia en les edicions dels segles XVI-XVII, afirmava que “*scriptura privata provat contra scribentem*”; que també prova “*contra subscribentem*”; que “*nulla maior est iustitia quam pacta servare*”, i que “*omnes alienarum rerum administratores tenentur rationem reddere*”. És a dir, que els diners continuen sent deguts *post mortem*.¹⁵⁹⁷⁷

No cal analitzar molt al detall el cas que planteja l'autor del *Curial* en la novel·la per a descobrir que darrere del seu mercader genovès Andrea de Nigro s'amaga un cas com el de la sentència 207 de la Rota de Gènova, aquella que tracta, segons el títol o rúbrica que conté, del següent: “*Qui de pecunias in mercibus implicandas habuit et tenetur de pecuniis, vel implicita facta de mercibus rationem reddere.*” Aquell mercader que reba en comanda diners d'un particular, té obligació de tornar-los a petició d'aquest, o de rescabalar-lo amb mercaderies seues equivalents en valor.

En *Curial e Güelfa*, els que realitzen la *comanda* són dos esclaus, que no poden recórrer al notari, i més encara tenint en compte que es tracta d'un tresor, la troballa del qual ha de romandre en secret. Així que, confiats de manera innocent en Andria de Nigro (“confiaren de un genovès molt famós”), convertit per broma literària en l'artífex de l'estafa, Joan i Berenguer li lliuren una part important de les dobles d'or que posseeixen. S'hi utilitza el verb *comanar* (“comanaren-li mil dobles”) que implica l'acord verbal –recolzat, segurament per alguna època, com en la sentència de la Rota– de “guardar” fidelment els diners. Continua l'anònim amb l'*exemplum* sobre la mala fe dels genovesos dient que els captius confiaren la resta del tresor a un mercader català, i aquest, a diferència de gens fidedigne genovès, “lealment los ajudà, e feelment ço del seu los guardà.” Pocs capítols després, quan Curial i Galceran de Madiona volen que “la sua moneda” siga “mesa en la galera”, la reclamen a ambdós mercaders i comproven

---

¹⁵⁹⁷⁷ STRACCA DA ANCONA, Benvenuto (ed.), *De mercatura decisiones et tractatus varii de rebus ad eam pertinentibus*, Tipogr. de Claude Landry, París, 1621, p. 316.

com “Andria de Nigro negà la comanda de les mil dobles, afermant, ab jurament, tals catius no conèixer ne tals dobles en comanda haver reebudes.”

Ja no se'n parla més: ni laments, ni mitjans per recuperar les dobles, ni res. Simplement, es deixa constància exemplar de la nul·la confiança que mereix la paraula d'un comerciant marítim de la Ligúria, cosa que potser ajuda a explicar el primerenc desenvolupament de la seua legislació mercantil genovesa. Es dóna la paradoxa que l'engany comés per l'Andrea de Nigro de la ficció curialesca, en cas d'haver-se dut davant el tribunal de Regia Camera della Summaria de Nàpols, l'òrgan que s'ocupava de resoldre els contenciosos en matèria mercantil, haguera sigut resolt en contra del mateix De Nigro al·legant la sentència de la viuda d'un homònim Andrea de Nigro. És difícil pensar, doncs, en una elecció casual del nom del seu mercader genovés per part de l'autor de la novel·la, com en altres casos d'onomàstica à *clef*.

També resulta interessant saber que el lloctinent de gran camarlenc (1443-1449) Enyego d'Àvalos era el màxim responsable de la Summaria, des d'on es controlaven les relacions de l'estat napolità amb els mercaders, els drets de duanes, les reclamacions de dits mercaders, les relacions amb consolats com el de Tunis, i els juís en matèria de crèdits i negocis mercantils, on solia aparèixer de manera regular la sentència de la viuda d'Andrea de Nigro. La qual cosa fa pensar que D'Àvalos, com el mateix autor del *Curial* –si no és que ell mateix escrigué l'obra, qüestió que sembla bastant raonable– hauria oït nomenar en més d'una ocasió, a algun dels dotze jutges de la institució, l'existència d'aquesta sentència d'Andrea de Nigro sobre les comandes.

L'escriptor, que ja s'ha vist que està al corrent de negocis, lletres de canvi, circulació monetària i altes aspectes econòmics,¹⁵⁹⁷⁸ demostra ara saber molt bé en què consistia una comanda.¹⁵⁹⁷⁹ Per posar un cas coetani, a manera d'exemple: El mercader mallorquí Pere Espanyol, reconeixia el 1458 davant notari, haver rebut en comanda del ciutadà Ramon de Moià, 125 lliures invertides en la compra d'una bala de draps de Mallorca que s'havien d'embarcar a la caravel·la de Bertomeu Vives per dur-los a vendre a Rodes. L'inversor rebria després els diners invertits i –encara que no s'esmentava explícitament– participaria dels beneficis, segons costum.¹⁵⁹⁸⁰ El contracte

---

¹⁵⁹⁷⁸ Vegeu el capítol II.2.2.

¹⁵⁹⁷⁹ En la documentació notarial de l'època, abunden els exemples. Vegeu MADURELL MARIMON, José María – GARCÍA SANZ, Arcadio, *Comandas comerciales en la Baja Edad Media*, CSIC, Barcelona, 1973.

¹⁵⁹⁸⁰ BARCELÓ, Maria – COLL, Baltasar – ROSSELLÓ, Guillem, *Espanyols i Pacs. Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 1999, doc. 5 (Ciutat de Mallorca, 16 de gener del 1458), p. 110.

de depòsit de diners o comanda que planteja el *Curial* no era cap novetat del segle XV. Era una modalitat contractual ben coneguda des de feia generacions a la Corona d'Aragó, i utilitzada per a encobrir o escripturar crèdits amb interès, generalitzats, però contraris a la moral catòlica. Ho explica Juan V. García Marsilla:

“La otra forma más usual de registrar un crédito ante notario en esta época era hacerlo pasar por la simple entrega de una cantidad en depósito o *comanda*. De esta manera el prestamista se convertía en depositante de una cantidad en manos de otro —el depositario o deudor—, que prometía reintegrarla a su dueño en un plazo concreto o, más habitualmente, en cuanto le fuera requerido por éste. (...) El documento que dejaba constancia de la operación tomaba la forma de un reconocimiento, por parte del prestatario, de haber recibido el capital de su acreedor, en este caso mediante la fórmula “...*confiteor me tenere in puro deposito et comanda a vobis...*”. Es obvio que un enunciado jurídico tan impreciso y laxo podía dar cabida a multitud de acuerdos, pactos y negocios de muy variada índole cuya verdadera naturaleza no quedaba siempre del todo clara —y de eso se trataba en muchas ocasiones— en la letra de los contratos. Por ello esta fórmula era tanto o más idónea que el *mutuum* gracioso para encubrir la demanda de un interés por el capital prestado, puesto que (...) la comanda se asociaba, al menos en teoría, con el comercio y la economía *productiva* y no directamente con la usura, con lo que ya desde el siglo XIII no le afectaban tan directamente las connotaciones negativas que planeaban sobre el *mutuum* (...). En muchas de estas comandas ‘en especie’ existía además una intención declarada de obtener unos beneficios (...). La comanda que más ha centrado la atención de los estudiosos, hasta convertirse en la forma prototípica, es la llamada comanda comercial. Un contrato de muy breve duración en el que intervenían dos personas. La primera o socio *stans* daba una mercancía o una cantidad en metálico a otra, el socio *tractans*, que había de realizar un viaje con fines comerciales. Esta segunda se comprometía a invertir ese capital en los negocios mercantiles que desarrollara durante el desplazamiento y a la vuelta retornaría la suma principal a su propietario —salvo que alguna catástrofe se lo impidiera—, mientras que los beneficios, caso de haberlos, se repartirían entre ambos, quedándose el capitalista con $\frac{3}{4}$ de los mismos en los ejemplos valencianos y el socio activo, el que se desplazaba, con el cuarto restante. Las operaciones de este tipo son ya extraordinariamente abundantes en las fuentes valencianas de las primeras décadas del siglo XIV (...). Se trata de una variante de sociedad mercantil restringida a una sola

operación, por lo que, pese a su indudable importancia económica, y a que también suponen un cambio de manos del capital en busca de ganancias...”¹⁵⁹⁸¹

El que planteja l’anònim redactor del *Curial* és ben interessant. Joan i Berenguer posseeixen un tresor, però ignoren el temps que continuaran sent captius i la manera en què podran alliberar-se de la captivitat. Per aquesta raó, aprofiten la visita del divendres a la capital tunisenca per a contactar amb mercaders genovesos i catalans, per tal que aquests accepten en comanda aquella riquesa dormida, tesauritzada durant anys per Faraig. Es tracta de posar-la en circulació i que done beneficis. L’episodi forma part d’un exercici de pedagogia econòmica per a cortesans, sostingut pel mateix autor al llarg de l’obra. Pensem que, prèviament ens ha presentat el cavaller llombard fent ús de lletres de canvi, empenyorant joies, acordant un préstec amb Melchior de Pando, tractant amb diferents tipus de moneda...¹⁵⁹⁸² A diferència dels cavallers de l’obsoleta matèria de Bretanya, o del mateix Tirant lo Blanc –que menysprea els diners i els mercaders amb un posat reaccionari: el del seu autor–, Curial, aquest heroi d’una original “matèria d’Itàlia”, no considera que un cavaller *s’ensutze* les mans o esdevinga vil pel simple fet de manejar numerari. El perfecte cortesà ha après a utilitzar els instruments de gestió propis dels mercaders; a invertir els diners en operacions mercantils rentables, amb ànim de lucre. Ell actua amb una mentalitat econòmica “moderna”, adaptada no a les ideologies caduques, com la de Martorell,¹⁵⁹⁸³ sinó als usos i costums habituals entre la noblesa i la cavalleria del segle XV. Potser ha llegit el *De avaritia* (1429) de Poggio, on es fa elogi de “l’honest” afany de lucre de les oligarquies nord-italianes, que genera una immensa riquesa, i que repercuteix en la prosperitat dels diferents estats i ciutats. O potser és algú com el referit cavaller D’Àvalos, coordinador de la Summaria (l’òrgan que controla les duanes i recapta els impostos des de Nàpols), a més d’inversor en comandes i d’impulsor de manufactures tèxtils al regne napolità, conscient de la importància de generar riquesa per enfortir l’estat. Curiosament, les úniques mercaderies que D’Àvalos volgué eximir de pagar drets de duana al regne meridional d’Itàlia foren els llibres, tant manuscrits com

---

¹⁵⁹⁸¹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Vivir a crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, Universitat de València, València, 2002, ps. 55-57.

¹⁵⁹⁸² Més detalls sobre l’economia en l’ambientació de l’obra, en el capítol II.2.2.

¹⁵⁹⁸³ Us tornem a remetre a BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l’Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

impresos. Per iniciativa seua, la literatura entrava i eixia francament del regne de Nàpols.¹⁵⁹⁸⁴

El mercader català Jacme Perpunter

Aprofitant que Galceran de Madiona, català de natura i famós aventurer per la Mediterrània, coneix alguns mercaders catalans, Curial i ell contacten amb “En **Jacme Perpunter**, home molt bo e de gran veritat, natural de Solsona, emperò tenia casa en Barchinona.” Li confien mil dobles, i els les custodia en comanda “molt bé”. Els hi proporciona a més dues caixes perquè transporten secretament, de nit, els diners i les joies del tresor. “E aquell Jacme Perpunter lealment los ajudà, e feelment ço del seu los guardà.” El català oriünd de Solsona, a més, es mostra content –com altres compatriotes seus de la novel·la– de conèixer Galceran de Madiona personalment. Segurament, n’havia oït parlar abans, especialment si tenia notícia del –perdut, lamentablement per als estudiosos del *Curial– Libre de Galceran de Madiona*, inventariat en el segle XIV a la biblioteca reial: un relat cavalleresc?¹⁵⁹⁸⁵ “Lo mercader, qui sabé aquest ésser Galceran de Madiona, féu-li molt gran reverència” (*CeG* III.63).

Afortunadament per a Curial i Galceran, “En Ramon Folch de Cardona”, ambaixador del rei d’Aragó a Tunis, els trau de captius, “e sí pensà en son cor que li seria molta honor en tot loch on fos sabut”. No sols perquè Curial ja era famós a la cort “d’Aragó” (Barcelona) per haver guanyat els italians fent equip amb els catalans d’Oluja i Orcau, sinó també perquè l’altre redimit era el famós Madiona. Els esclaus alliberats no accepten les robes i honors que els ofereix Cardona, perquè pretenen tornar d’incògnit als respectius països d’origen. Així que es disculpen: “E perdonats-nos, que nós volem anar a casa d’un mercader amich nostre”, Perpunter. “Posàvan en casa d’aquell mercader cathalà”, on tracten amb ell de com poder eixir de Tunis amb el tresor. El mercader els indica que l’ambaixador Cardona disposava d’una galera grossa “e molt ben armada” en la qual es disposava a tornar-se’n a la Corona d’Aragó. De manera que “se’n porien ab ell anar fins Hiviça, on havia una nau grossa que carregava de sal; e aquella nau ere de genoveses.” Sent l’ambaixador com és “tan notable cavaller”, si ells li ho pregunten “los metria en aquella nau ab salvetat, e d’allí porien anar a Gènova, e despuys en la sua terra.” L’ambaixador troba impediments per a partir aleshores, quan tot estava a punt, i “manà al patró de la galera que aquells dos catius,

¹⁵⁹⁸⁴ Sobre la relació de d’Àvalos amb l’economia i els mercaders, vegeu el capítol I.3.4.

¹⁵⁹⁸⁵ Vegeu més amunt, quan tractem de Berenguer / Galceran de Madiona.

mentre ell se desempatxava, metés ab ço de lur en Gènova”, on arriben “en pochs dies”, seguint una ruta directa des de Tunis a la Ligúria, sense fer escales innecessàries. Com el patró de la galera té un parent mercader que negocia des de Gènova (“no obstant fos de Barchinona, tenia emperò casa en Gènova, e responia a molts mercaders de Barchinona; home molt savi, industriós, feel e de molta virtut”), li recomana els lliberts perquè els atenga, allotge i guarde els diners; “denunciant-li un d’aquells ésser Galceran de Madiona”, del qual se suposa que tothom havia oït dir. En conseqüència, “lo mercader, molt content, se offerí a ells molt.” Fem atenció finalment a un detall, que no oblida mai l’escriptor: remunerar compres i serveis. La galera, “pagada bé e molt notablement” per Curial i Galceran, se’n torna a Tunis per a tornar a posar-se a disposició de l’ambaixador Ramon-Folc de Cardona (*CeG* III.72).

Tot aquest procés de retorn dels dos lliberts a Europa serveix d’excusa a l’autor per a tractar benèvolament els mercaders catalans, en contrast amb els genovesos. Se’ns dibuixa un panorama de tràfic de mercaderies: la sal d’Eivissa introduïda al nord d’Itàlia pel port de Gènova; la concurrència dels honrats i fidels mercaders catalans amb els poc fidedignes mercaders genovesos a Tunis; la importància dels barcelonins que recorren la Mediterrània amb els seus productes; una pacífica Gènova, com la dels anys 1444-1447, on els mercaders barcelonins operen lliurement i conserven tresors sense temor a perdre’ls; una possible al·lusió a l’exportació dels “draps de Solsona” a Nàpols a través del port de Barcelona, i la cordial relació entre mercaders i nobles de la Corona d’Aragó, com Cardona, que posseeixen galeres grosses armades. El panorama respon a realitats i vivències del segle XV, del temps d’escriptura de la novel·la. I, en definitiva, obliga a pensar que darrere del tal Jaume Perpunter de Solsona amb casa a Barcelona, s’insinuen el nom i la personalitat d’algun mercader català de l’època.

La coordenada identificativa principal és un curiós llinatge, *Perpunter*, que no s’associa a cap dels principals mercaders barcelonins de l’època,¹⁵⁹⁸⁶ sinó a un ofici molt necessari a la cort, com és del de perpunter. El diccionari d’Alcover i Moll ho defineix com “qui fa o ven perpunts”, i defineix el *perpunt* com una “vesta militar, feta de tela forta repuntejada i cotonada, que es portava damunt de tot de l’armadura i arribava des del coll fins a mitjan cuixa del guerrer.” Els perpunts, o *perpunts de junyir*, com també se’ls denominava, eren una peça de roba imprescindible perquè els cavallers

---

¹⁵⁹⁸⁶ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 125-126, això no obstant, documenta un Antoni Perpunter que era cònsol dels paraires de draps de llana de Barcelona pels anys 1452-1453, i que es desplaçava a Sabadell per a batanar la seua producció.

participants en justes pogueren junyir o *júnyer* (“combatre d’home a home i a cavall, especialment en simulacre festós”) amb una correcta protecció.¹⁵⁹⁸⁷ Martí de Riquer defineix la peça com una “túnica enconxada i repuntejada que es duia per damunt de l’ausberg o cota de malles” en la plena edat mitjana, i que conservava encara funcions de protecció lleugera en els espectacles cavallerescos del segle XV.¹⁵⁹⁸⁸ També hi havia perpunts de cavall, per a protegir els èquids participants en aquestes justes. Així que podríem pensar en el que tot seguit tractarem de dilucidar: que darrere del mercader *Perpunter* s’amaga discretament –però tampoc no amb una discreció excessiva– el nom d’un mercader del prestigiós llinatge dels *Junyent*, oriüds de Solsona, com especifica l’anònim escriptor, però amb “casa” oberta a la ciutat portuària de Barcelona.

Abans d’indagar sobre aquesta més que suggerent identificació, convindria recordar també que l’ofici de perpunter, associat a àmbits oficials o aristocràtics, no consistia només a repuntar perpunts. L’any 1425, quan la Diputació del General de Catalunya contractà Joan Esquella, especificà que seria “pintor, banderer e perpunter” de la casa, d’on cobraria “de les coses que pintarà, de les banderes e perpuntades que farà.”¹⁵⁹⁸⁹ El perpunter havia de tenir nocions de pintura decorativa aplicada. Elaborava també senyeres, estendards, tendes de campanya i altres ornaments cavallerescos. A la cort valenciana d’Alfons V el Magnànim, un rei aficionat a les justes, no mancaven els perpunters o fabricants de “perpunts de júnyer”, com figuren en la documentació de la dècada del 1420,¹⁵⁹⁹⁰ per als “renchs de junyir” o “de júnyer”.¹⁵⁹⁹¹ Així, per exemple, l’any 1424, la tresoreria reial de València remunerà “n’Anthoni Guerau, *perpunter* (...),

---

¹⁵⁹⁸⁷ ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veus *perpunter*, *perpunt* i *júnyir*, respectivament.

¹⁵⁹⁸⁸ RIQUEUR, Martí de, *L’arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, ps. 51 i 236.

¹⁵⁹⁸⁹ SÁNCHEZ DE MOVELLÁN TORRENT, Isabel, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)*, Institut d’Estudis Catalans, 2004, ps. 265-266.

¹⁵⁹⁹⁰ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonese nel Basso Medioevo*, dins *Rivista Storica Italiana*, 112-2, 2000, ps. 569-602 (p. 600); ÍDEM, GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La estética del poder. Arte y gastos suntuarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428)*, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.705-1.718 (p. 1.708): “rench de junyir” i “rench de júnyer” s’empraven alternativament pels anys 1424-1428. Per les Carnestoltes del 1426, Antoni Guerau, *perpunter*, s’ocupa de les teles, els rengs i les taules de junyir (p. 1.716, n. 11).

¹⁵⁹⁹¹ Vegeu RAUFAST CHICO, Miguel, *Apuntes para una historia del torneo en la Barcelona bajomedieval*, dins MUTGÉ, Josefina – SALICRÚ, Roser – VELA, Carles (eds.), *La Corona catalanoaragonesa, l’Islam i el món mediterrani. Estudis d’història medieval en homenatge de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2013, ps. 581-590 (ps. 578-579), on es parla del “rench de junyir” celebrat a la plaça del Born de Barcelona el 6 d’agost del 1424.

per tallar, cosir e acabar uns paraments de cavall e altres coses necessàries a un rench de junyer.”¹⁵⁹⁹² Els dos mots de la frase que subratllem ajuden molt a plantejar una associació entre el cognom *Perpunter* de la ficció i el *Junyent* real.

A partir del 1437, el perpunter reial Antoni Guerau començà a ser reemplaçat en les comandes de la cort pel mallorquí¹⁵⁹⁹³ Jaume o **Jacme Fillol** (*floruit* 1417-1476), el qual esdevindria perpunter oficial i “pintor de vexilles” del rei l’any 1439, a la mort de Guerau, i vitalíciament, fins el 1476.¹⁵⁹⁹⁴ La coincidència del nom de fonts del perpunter del rei amb el del mercader Jacme Perpunter del *Curial* podria explicar el joc de dissimulació onomàstica. El fet que Jaume Fillol residira a València, no lleva que, des de Nàpols, el rei Alfons li efectuara comandes ben especificades, com ara la tenda de campanya enregistrada el 24 de maig del 1437 a la batlia: “per pintar lo pal e tallador de la tenda per trametre aquella al senyor rey en lo Realme de Nàpols.”¹⁵⁹⁹⁵

L’ajuda que reben Curial i Galceran de Jacme Perpunter serveix d’excusa per a referir-se a Solsona i, de passada, al pròsper i estratègic negoci de les salines d’Eivissa. El nom de Solsona s’associava en temps del *Curial* a uns “draps de llana de la terra” que es fabricaven en grans quantitats en dita vila –i també a Perpinyà i altres indrets de Catalunya, però sobretot a Solsona– per a exportar-los per via marítima. Les companyies “draperes” de Solsona, que necessitaven del port de Barcelona per a donar eixida a la seua producció, compraven draps més econòmics que els seus a l’Aragó i al Maestrat valencià per a vendre’ls, entre altres places, a Nàpols, on gaudien d’acceptació

---

¹⁵⁹⁹² Arxiu del Regne de València, Mestre Racional, 8.759, f. 80v. Sobre aquest perpunter del rei, vegeu MOCHOLÍ ROSELLÓ, Asunción, *Pintors i altres artífexs de la València medieval*, Universitat Politècnica de València, València, 2012, ps. 277-281.

¹⁵⁹⁹³ COMPANY CLIMENT, Ximo (ed.), *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*, Universitat de València, 2005, vol. 3, p. 451 (doc. 851).

¹⁵⁹⁹⁴ MOCHOLÍ ROSELLÓ, A., *Pintors i altres artífexs...*, ps. 277-281; FRAMIS MONTOLIU, Maite – TOLOSA ROBLEDO, Lluïsa, *Pintors medievals a la Cort Reial de València*, dins *‘El poder real de la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI).’ XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1996, vol. 5, ps. 423-436 (ps. 432-434). Vegeu també MATA LÓPEZ, Manuel, *Relación de limosnas para la construcción del Monasterio de la Trinidad de Valencia*, Anubar, Saragossa, 1991, p. 37 (any 1445); ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo i al., *La Capella Reial d’Alfons el Magnànim de l’antic Monestir de Predicadors de València*, Direcció General de Promoció Cultural, Museus i Belles Arts, Paterna, 1996-1997, p. 81 (any 1469); GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo*, dins *Ars Longa*, 7-8, València, 1996-1997, ps. 33-47 (p. 46); MIQUEL JUAN, Matilde, *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional*, Universitat de València, València, 2008, p. 77 (dècada del 1420).

¹⁵⁹⁹⁵ Arxiu del Regne de València, Batlia, 45, València, 24 de maig del 1437, citat per GÓMEZ-FERRER LOZANO, M. Mercedes, *Artistas viajeros entre Valencia e Italia, 1450-1550*, dins *Sàitabi*, 50, València, 2000, ps. 151-170 (p. 156).

entre les classes populars.¹⁵⁹⁹⁶ Perquè, com remarca Alan Ryder, a Nàpols d'Alfons el Magnànim, a diferència d'altres regions de la Itàlia septentrional, la indústria tèxtil era inexistent.¹⁵⁹⁹⁷ En una situació similar es trobava Sicília, exportadora naus de forment i importadora de manufactures. Pel 1427, arribaven a l'illa draps de Sant Mateu (regne de València), que els sicilians preferien vestir tenyits de negre i burell: “acolorats de roba scura, *prout est usaticum pro partibus Sicilie.*”¹⁵⁹⁹⁸

Entre els mercaders catalans o barcelonins que major negoci movien amb aquest comerç transmediterrani, destacava **Joan de Junyent i Burgués** o Joan de Junyent “menor de dies” o “*junior*”, ciutadà i mercader (Solsona, 1396-Barcelona, 1444),¹⁵⁹⁹⁹ membre d'una acreditada nissaga solsonesa de drapers i mercaders.¹⁶⁰⁰⁰ Era fill de Joan de Junyent “*senior*” o “major de dies” (+1430), i de Maria Burgués (+1439). Es casà el 1427 amb Elionor de Gualbes (+1451) i tingueren, Joan-Bernat de Junyent (1435-1466), i dues filles, Violant, que es casaria amb el donzell Francesc Marc (parent llunyà d'Ausiàs Marc), i Blanca, que es casaria amb el ciutadà de Barcelona Guillem Pujades, parent del tresorer general d'Alfons el Magnànim, Mateu Pujades.¹⁶⁰⁰¹

El pare d'aquest Joan de Junyent i Burgués havia comprat una casa al carrer de Montcada de Barcelona l'any 1413: un immoble que cedí al seu fill l'any 1427, amb motiu del matrimoni d'aquest, així com 1.000 lliures de participació en la societat

---

¹⁵⁹⁹⁶ DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976, ps. 182-183.

¹⁵⁹⁹⁷ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987; reed. el 2008, p. 323.

¹⁵⁹⁹⁸ CARRÈRE, Claude, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés (1380-1462)*, Mouton et Cie., París, 1967, p. 151.

¹⁵⁹⁹⁹ En la documentació, hom procura diferenciar-lo del pare homònim amb l'apel·latiu de “*junior*” o “menor”. La data de naixement l'ofereix BATLLE GALLART, Carme, Notas sobre la familia de los Llobera, mercaderes barceloneses del siglo XV, dins *Anuario de estudios medievales*, 6, Barcelona, 1969, ps. 536-552 (p. 539), que esmena la de *circa* 1410, manejada de manera poc versemblant per COLL JULIÀ, Núria, Una compañía barcelonesa para el comercio de paños (1400-1484), dins *Anuario de estudios medievales*, 5, Barcelona, 1968, ps. 339-408, inclosa en l'arbre genealògic de dit article. Pensem que, pel 1423, Joan de Junyent menor ja actuava com a major d'edat en transaccions i documents notariais. Vegeu MADURELL MARIMON, José María – GARCÍA SANZ, Arcadio, *Comandas comerciales en la Baja Edad Media*, CSIC, Barcelona, 1973, doc. 210, ps. 334-335. A més a més, fou rival amorós d'Ausiàs Marc en la dècada del 1420, raó per la qual caldria suposar-li una edat pròxima.

¹⁶⁰⁰⁰ No l'hem de confondre am l'homònim –i possible parent– Joan de Junyent que fou cònsol dels catalans a Constantinoble del 1434 al 1437, data de la seua mort. Vegeu DURAN DUELT, Daniel, Monarquia, consellers i mercaders en el Consolat català de Constantinoble a la primera meitat del segle XV, dins FERRER, Maria Teresa – COULON, Damien (coords.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana. Actes del seminari celebrat a Barcelona el 20 d'abril del 1998*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1999, ps. 26-51. Incorre en aquesta confusió COLL JULIÀ, N., Una compañía barcelonesa..., p. 352.

¹⁶⁰⁰¹ COLL JULIÀ, N., Una compañía barcelonesa..., ps. 350-352.

mercantil que posseïa dit pare, associat amb els Llobera. D'aquesta societat participava activament un altre Joan de Junyent “draper” (+1434), solsonés i parent relativament pobre dels altres dos homònims, que vivia a Barcelona des del 1406. Aquest últim deixà d'hereus dos nebots, Bernat i Francesc Seguers, que canviaren llur cognom pel de *Junyent*, i actuaren després a Nàpols i altres ports de la Mediterrània.¹⁶⁰⁰² El Joan de Junyent que ens interessa efectuà viatges per la mediterrània en les dècades del 1420 al 1440, com a patró de galeres. El 5 d'agost del 1434, havent mort l'homònim Joan “el draper”, el de Junyent i Burgués es posà al cap d'una renovada companyia mercantil Junyent-Llobera, juntament amb els seus parents Francesc i Bernat de Junyent (àlies Seguers) i Joan de Llobera, tots d'origen solsonés. Com a patró de galeres, Joan feia viatges de Barcelona a Nàpols i al Llevant. A la seua mort, el 1444, i fins el 1458, el reemplaçaria en aquesta comesa naval o marítima Francesc de Junyent.¹⁶⁰⁰³

Tornant a Joan de Junyent “menor”, val a dir que fou ciutadà de Barcelona i patronejà les galeres per la Diputació del General de Catalunya. Efectuava viatges comercials pel Llevant (1422, 1435-1436, 1439-1440...) amb escala obligada al port de Nàpols.¹⁶⁰⁰⁴ S'ocupà de la direcció comercial de l'empresa des de la mort del pare (1430), com s'ha vist, en coordinació amb socis i parents. Ell era patró d'una “galera grossa” –com la que portà *Curial* a Gènova– que, per l'any 1435, realitzava un periple de 176 dies per Barcelona, Palerm, Nàpols, Rodes, Beirut, Barcelona.¹⁶⁰⁰⁵ La seua freqüentació de ports mediterranis, coneguda pels destinataris napolitans del *Curial*, fou segurament la que decidí a l'autor de la novel·la a ubicar-lo en l'escenari tunisenc. Tanmateix, cal recordar que les relacions entre Joan de Junyent el jove (àlies “Jacme Perpunter”) i la cort venien del temps en què aquesta es trobava establida a València.

Gràcies al seu pare i predecessor, Joan de Junyent fill o “menor” havia entrat a formar part d'un selecte grup de mercaders prestadors de diners a la corona des de l'any 1424. Continuarien ell i el seus socis, fins el 1446, efectuant un seguit d'operacions lucratives per les quals percebien interessos que oscil·laven entre el 9 i el 15%. Com escriu Carlos López, en temps del segon Trastàmara “s'havia teixit una xarxa densa d'interessos creats, els tentacles dels quals s'estenien per tots els regnes de la corona, i que confluïen a la cort reial.” Aquesta s'havia constituït, estant el rei a València, en un

---

¹⁶⁰⁰² *Ibidem*, ps. 352-357.

¹⁶⁰⁰³ *Ibidem*, ps. 373 i 359.

¹⁶⁰⁰⁴ COULON, Damien, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine*, ca. 1330-ca. 1430, Casa de Velázquez, Madrid – Institut Europeu de la Mediterrània, Barcelona, 2004, ps. 792 i 796.

¹⁶⁰⁰⁵ CARRÈRE, C., *Barcelone, centre économique...*, ps. 515-518.

“mercat d’influències” on tenien molt bona entrada aquests solsonesos.¹⁶⁰⁰⁶ Tant Joan pare com Joan fill prestaren 14.300 florins d’or al rei entre, en sis operacions successives (del 1424 al 1432), en vespres de la guerra de conquesta de Nàpols.¹⁶⁰⁰⁷ L’any 1422, el pare ja havia cooperat a reforçar els efectius navals del rei, estant aquest amb Joana II a Nàpols, amb l’adquisició i armament de galeres. Simultàniament, adquiria draps de Florència, d’excel·lent qualitat, per a vendre’ls a Barcelona i a la cort de València. A tal efecte, compartia la propietat d’una galera amb els negociants florentins Filippo degli Alberti, i Andrea i Gualterotto de’ Bardi, i amb dit lleny feia viatges a Flandes.¹⁶⁰⁰⁸ En els capítols de renovació de la companyia del 1425, s’especifica la necessitat d’agilitzar les transaccions amb Itàlia per mitjà de lletres de canvi, per a anar a proveir-se de draps d’excel·lent qualitat “a les parts de Pisa e de Florensa, e en totas altres parts, per esmersos de draps, a ops del dit obrador.” Es referien a un obrador barcelonés on aquests draps eren tenyits a demanda, sobretot amb la grana subministrada per musulmans des de València.¹⁶⁰⁰⁹ Pels anys 1427-1428, Joan de Junyent i Burgués negociava amb draps de la terra (de Solsona i del Maestrat) en associació amb el mercader solsonés Bernat Garró, que intercanviava per blat de Sicília, però també per sal d’Eivissa o per productes del Llevant: la ruta de Rodes, Beirut i Alexandria.¹⁶⁰¹⁰ A partir del 1430, el fill, Joan de Junyent menor reemplaçaria definitivament el difunt pare en la direcció del negoci. En aquests anys de joventut, concretament pel 1424, en temps del tràfic draper amb Florència, rivalitzà aquest mercader català amb el cavaller valencià Ausiàs Marc, pels amors d’una dama de nom “na Momboí”.¹⁶⁰¹¹

La disputa entre Junyent i Marc tingué lloc pocs anys abans del matrimoni del català (1427) amb Elionor de Gualbes (+1451), i derivà en un famós poema marquès. Na Momboí sembla que era una viuda jove i rica de Barcelona, amb la qual estaven

---

¹⁶⁰⁰⁶ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Hisenda reial i comerç en el regne de València en època del Magnànim, dins *Recerques*, 43, Barcelona, 2001, ps. 129-162 (ps. 140-141).

¹⁶⁰⁰⁷ *Ibidem*, ps. 147-149.

¹⁶⁰⁰⁸ SOLDANI, Maria Elisa, *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2011, ps. 340, 528 i 534-535.

¹⁶⁰⁰⁹ COLL JULIÀ, N., Una companyia barcelonesa..., p. 404 (apèndix, doc. 1, Barcelona, 21 de juliol del 1425).

¹⁶⁰¹⁰ CARRÈRE, Claude, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés (1380-1462)*, Mouton et Cie., París, 1967, ps. 150-151.

¹⁶⁰¹¹ Alguns documents exhumats per Jaume Chiner apunten a aquesta datació. A més a més, els Junyent es trobaven aleshores a la cort de València, segons el que llegim en l’Arxiu del Regne de València, Mestre Racional, 8.759, Comptes de Ramon-Berenguer Llodrac, conseller i tresorer, 1424, f. 113v: “Johan de Junyent major de dies, mercader, ciutadà de Barcelona”, ha prestat 1.000 florins d’or al rei, segons una lletra reial “de mà sua signada e ab son segell secret segellada”, que demana que li siguin retornats.

negociant el casament d'Ausiàs Marc sa mare, Elionor de Ripoll, i els seus parents els Marc catalans (1424),¹⁶⁰¹² amb els quals enllaçaria genealògicament la família Junyent anys després, com més amunt s'ha vist. La intromissió amorosa del “ciudadà” Junyent provocà la indignació del cavaller Marc i el consegüent poema difamatori; adreçat, no contra ell, sinó contra la dona objecte de la disputa. El senyor de Beniarjó acusava la jove Momboí d'haver-se lliurat en braços d'un vil mercader (vv. 11-16): “a mercader lliuràs vostre cos vil / e son dret nom En Joan me pens caiga. / E si voleu que us ne don coneixença, / sa faç és gran e la vista molt llosca. / Sos fonaments són de llagost o mosca. / Cert no mereix draps vendre de Florença!” Insisteix mossén Marc en la baixesa que suposava per a ella, de sang generosa, fer tracte carnal amb un mercader de draps (vv. 23-24): “Vostre cos lleig per drap és baratat. / Vostre servir és bo sols per a dida.” Com comprova Robert Archer, en una versió manuscrita d'aquest *maldit*, s'explicita el cognom del rival (v. 12): “e pens que'l nom En Joan Junyent caiga.” Els detalls sobre el personatge masculí son suficientment eloqüents –ja s'ha vist el negoci que la família Junyent tenia comprant i venent draps de Florència– per a poder-lo identificar.¹⁶⁰¹³ Com escriu Ferran Garcia-Oliver, “el senyor de Beniarjó passarà comptes en la persona de Joan Junyent, per haver volgut ascendir de rang de la cavalleria a frec de lascius mèrits de lilit –‘volgués muntar, en armar, cavaller’–, i haver lliurat el seu cos a ‘l'alcajota provada’ de na Momboí.”¹⁶⁰¹⁴ Perquè, com el seu parent Martorell, el poeta valencià no sols es lamentava perquè “los cavallers per mercaders s'espaxen”, sinó també perquè alguns mercaders desafiaven l'hegemonia del noble estament.

Arran de la derrota naval de Ponça (1435) i de la rebel·lió de Gènova contra Milà (desembre del 1435-gener del 1436), Catalunya començà a mobilitzar efectius i a armar galeres contra genovesos. El 22 d'agost del 1436, Joan de Junyent oferí la seua “galera

¹⁶⁰¹² CHINER GIMENO, Jaume-Josep, Cor d'acer, de carn e fust: Ausiàs March (1400-1459), dins *Ausiàs March (Madrid, Biblioteca Nacional, del 13 de mayo al 27 de junio)*, Generalitat Valenciana, València, 1999, ps. 33-85. Potser es pugua relacionar na Momboí amb un mossén Francesch de Montbuy que apareix entre els presoners de Ponça, el 1435. Vegeu SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, vol. 1, p. 63.

¹⁶⁰¹³ La identificació és plantejada per ARCHER, Robert, Ausiàs March i els mercaders, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 42, Barcelona, 1989-1990, ps. 209-219. Vegeu també, sobre el mateix cant, ARCHER, Robert – RIQUER, Isabel de, *Contra las mujeres: poemas medievales de rechazo y vituperio*, Quaderns Crema, Barcelona, 1998, ps. 119-146; CHINER GIMENO, Jaume-Josep, *Ausiàs March i la València del segle XV (1400-1459)*, Consell Valencià de Cultura, València, 1997, p. 331; TORRÓ TORRENT, Jaume, Ausiàs March, fàlconer d'Alfons el Magnànim, dins MARTOS, J. L. – ALEMANY, R. – MANZANARO, J. M. (eds.), *Actes del Xè Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, ps. 1.521-1.538 (p. 1.531, n. 19).

¹⁶⁰¹⁴ GARCIA-OLIVER, Ferran, Joanot i Ausias, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 201-219 (p. 214).

grossa” perquè fóra la capitana d’un estol d’onze galeres armades que la Diputació del General oferí al servei del rei, sota comandància de Bernat-Joan de Cabrera, comte de Mòdica.¹⁶⁰¹⁵ L’any 1440, el mateix Junyent defensà Catalunya contra els atacs de Jaume de Vilaragut i altres corsaris, que efectuaven atacs piràtics indiscriminats.¹⁶⁰¹⁶ Entre octubre del 1442 i agost del 1443, aprofitant les bones relacions establides pel rei d’Aragó amb el rei de Tunis, la companyia Junyent-Llobera efectuà un viatge Barcelona-Tunis amb la galera Sant Llorenç, de Bertomeu de Llobera, per a realitzar allí negocis. La companyia també tenia representació permanent a Gènova, on residia un Joan de Llobera;¹⁶⁰¹⁷ quèstió que, juntament amb els negocis de Tunis i Eivissa, connecta plenament amb la breu incursió que fa l’autor de la novel·la cavalleresca en el món dels mercaders.¹⁶⁰¹⁸ El mateix any 1443, Joan de Junyent era un dels consellers de la ciutat de Barcelona,¹⁶⁰¹⁹ en representació del partit oligàrquic de la Biga,¹⁶⁰²⁰ i fou marmessor testamentari de la reina Violant de Bar, viuda de Joan I d’Aragó.¹⁶⁰²¹

El mercader barceloní morí relativament jove, el 1444, i deixà el seu patrimoni i la seua interessant biblioteca al seu fill, menor d’edat, Joan-Bernat de Junyent (1435-1466).¹⁶⁰²² Gràcies a la coneguda taula sobre oli de la Mare de Déu dels Consellers, obra del valencià Lluís Dalmau (1443-1445, gòtic d’inspiració flamenca, Museu Nacional d’Art de Catalunya), es conserva un retrat pòstum de Joan de Junyent. La pintura fou contractada sent encara ell conseller cinqué de la ciutat, el 4 de setembre del 1443. El pintor es comprometé a representar santa Eulàlia i sant Andreu presentant els

---

¹⁶⁰¹⁵ CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Memorias históricas sobre la Marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Tipogr. de Antonio Sancha, Madrid, 1779-1792, vol. 3, p. 6; AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 2, p. 85.

¹⁶⁰¹⁶ SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 1, ps. 237 i ss.

¹⁶⁰¹⁷ DUFOURCQ, Charles-Emmanuel, La continuité des activités catalano-aragonaises dans les états musulmans méditerranéens d’Alphonse le Magnanime à Ferdinand le Catholique, dins *IX Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema ‘La Corona d’Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)’*, vol. 2. *Comunicazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 199-224 (p. 220). Eixí de Barcelona el 12 d’octubre del 1442 i tornà al mateix port de partença el 4 d’agost del 1443.

¹⁶⁰¹⁸ BATLLE, C., *Notas sobre la familia de los Llobera...*, p. 543.

¹⁶⁰¹⁹ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, p. 296 (XV,23).

¹⁶⁰²⁰ COLL JULIÀ, N., *Una compañía barcelonesa...*, p. 355.

¹⁶⁰²¹ DURAN SANPERE, Agustí, *Un faristol de bronze a Santa Maria del Mar*, dins ÍDEM, *Per a la història de Barcelona. Glosses i documents dispersos*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1960, ps. 59-64 (ps. 63-64).

¹⁶⁰²² Seguim les dades genealògiques que maneja COLL JULIÀ, N., *Una compañía barcelonesa...*, op. cit. Aquest fou elegit membre del Consell de Cent el 1455 i es casà el 1456.

consellers barcelonins a la Mare de Déu i l'infant Jesús; de tal manera que “en la part dreta mateixa pintarà tres dels dits honorables consellers, ço és, mossèn Johan Llull, mossèn Francesch Llobet e mossèn Johan de Junyent”, consellers en cap, tercer i cinqué, respectivament, “agenollats, ab les mans junctes, dreçant los uylls vers la imatge de la Verge Maria (...), effigiats segons proporcions e habituds de lurs còssors, ab les façs axí pròpies com ells vivents les han formades.”¹⁶⁰²³ Per raons de protocol, el de Junyent és el primer retratat dels tres de la part esquerra (des del punt de vista de l'espectador). La mà de la patrona de Barcelona descansa sobre el seu cap.

Havent mort Joan el 1444, es renovà llavors la societat Junyent-Llobera amb la incorporació de nous socis, que esdevingueren garants de la concessió de 10.000 florins d'or per part de la ciutat de Barcelona al rei Alfons (1445). Era un préstec a canvi de l'emissió d'un privilegi reial que permetia als consellers de la ciutat encunyar croats lliurement.¹⁶⁰²⁴ En aquest pacte jugà un paper important Bertomeu Llobera, germà del difunt Joan i un dels principals líders del partit polític barcelonés de la Biga (ciutadans honrats i mercaders rics) entre el 1437 i el 1453.¹⁶⁰²⁵ Joan i Francesc Junyent, pel 1449, també lideraven la Biga en una convulsa Barcelona en crisi.¹⁶⁰²⁶ Pel 1450, ja s'ocupava de la gestió de l'empresa una nova generació, que “són Pere Font, Joan de Llobera, Bernat i Francesc Junyent, Felip de Ferreres i Francesc Pipinelli.”¹⁶⁰²⁷

Gràcies a un inventari *post mortem* (març del 1466) de la biblioteca del fill de Joan de Junyent, Joan-Bernat, que morí sent encara relativament jove (amb 30 anys d'edat), podem aportar detalls de tipus cultural que contribueixen a explicar la probable identificació del modèlic mercader *Perpunter* del *Curial* amb Joan de Junyent. Aquesta família de mercaders –*ciutadans honrats*, a partir del mateix Joan–, que es comptava entre les més riques i poderoses de Catalunya, no sols destacava en el terreny de l'economia i de la política, sinó també en el de la lectura. Segons Carme Batlle, els

---

¹⁶⁰²³ SANPERE MIQUEL, Salvador, *Los cuatrocentistas catalanes. Historia de la pintura en Cataluña en el siglo XV*, Tipogr. l'Avenç, Barcelona, 1906, vol. 1, ps. 239-240; SUREDA PONS, Joan, *Tresors medievals: les arts del gòtic*, Lunwerg, Barcelona, 1997, p. 426; MOLINA FIGUERAS, Joan, *Arte, devoción y poder en la pintura tardogótica catalana*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1999; RUIZ QUESADA, Francesc, Lluís Dalmau y la influencia del realismo flamenco en Cataluña, dins LACARRA DUCAY, M^a. del Carmen (coord.), *La pintura gòtica durante el siglo XV en tierras de Aragón y en otros territorios peninsulares*, Institución Fernando el Católico (CSIC) – Diputación de Zaragoza, Saragossa, 2007, ps. 243-298 (ps. 249-250).

¹⁶⁰²⁴ BATLLE, C., *Notas sobre la familia...*, p. 539.

¹⁶⁰²⁵ *Ibidem*, p. 540.

¹⁶⁰²⁶ DEL TREPPO, M., *Els mercaders catalans...*, p. 286.

¹⁶⁰²⁷ *Ibidem*, p. 126.

diferents membres del clan posseïen les “bibliotecas más significativas” sobre els nous gustos literaris de la Barcelona de mitjan segle XV. Concretament, de...

“...los Junyent, mercaderes oriundos de Solsona (...), conocemos los libros de Joan Bernat de Junyent, hijo de Joan, en marzo de 1466, y los de su pariente Francesc de Junyent (...) por el inventario hecho el 25 de junio de 1472. Estos ricos mercaderes, ascendidos a ciudadanos honrados en la segunda mitad del siglo, destacan por su afición a la historia, característica también del estamento superior: Joan Bernat tenía la obra de Salustio; *Històries Troyanes*; *De studiis et litteris*, que Leonardo Aretino dedicó a doña Battista Malatesta; una historia de *Amphitrión y Júpiter*, etc., y Francesc poseía el *Libre de Scipió e de Aníbal*, fragmento de la obra *Africa* de Petrarca, traducida por fra Antoni Canals. Otros libros de Joan Bernat eran las comedias de Plauto; *Libre de les formigues*, *Tristany*, la *Eneida* (...). En el inventario de Francesc (...) constan *Doctrina moral* del mallorquín Nicolau de Pachs, *Libre de vicis e virtuts*, que es la versión catalana de la *Somme le Roi* de Laurent d’Orléans, etc.”¹⁶⁰²⁸

Les aficions literàries d’aquesta família burgesa coincidien amb les de la cavalleria i la noblesa de cort, aficionada a les *Històries Troianes* (Junyent posseïa la versió llatina original de Guido i la traducció catalana de Conesa¹⁶⁰²⁹), els llibres de cavalleries, i a la literatura de ficció i entreteniment: una part de l’audiència a la qual s’adreça el *Curial*. S’hi incloïen també alguns clàssics de gran divulgació: Sal·lusti, Boeci, Plaute, Agustí, Virgili... Destaca en l’inventari del fill de Joan el tractat de Leonado Bruni, del 1424, és a dir, de quan els Junyent negociaven amb “draps de Florença”, com els denomina Ausiàs Marc. Podria tractar-se del regal d’algun pròcer florentí, i és també una de les obres que serviren d’inspiració a l’anònim del *Curial* per a dissenyar l’innovador personatge de la culta Camar: una donzella que, a l’estil de les antigues romanes, estudia els clàssics i mor heroicament. Els Destorrent, els Gibert, els Llobera i els Sirvent posseeixen també biblioteques interessants, però cap no es pot comparar en varietat i en temàtica ficcional amb les que tenien a disposició els Junyent.

---

¹⁶⁰²⁸ BATLLE GALLART, Carme, Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV, dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l’Ancien Régime. Colloque de la Casa de Velázquez (París, 1981)*, París, 1981, ps. 15-31 (p. 24).

¹⁶⁰²⁹ AURELL CARDONA, Jaume, *Els mercaders catalans al quatre-cents: mutació de valors i procés d’aristocratització a Barcelona, 1370-1470*, Pagès, Barcelona, 1996, p. 171.

Aquests havien aprofitat els desplaçaments a Itàlia per a comprar manuscrits. Segons Batlle, “el transporte de libros entre Barcelona, Nápoles y Sicilia (...) aparece de manera evidente después de analizar las bibliotecas barcelonesas.”¹⁶⁰³⁰

Amplia aquesta informació Jaume Aurell que aquests hàbits de consum cultural eren propis només d’“aquells mercaders que tendeixen explícitament a un model de vida noble”,¹⁶⁰³¹ que comanden galeres al servei del rei, que freqüenten la cort ricament abillats, que gosen festejar amb dames de sang generosa com “na Momboí” i que, novament en mots Marc, cadascun d’ells “volgués muntar, en armar, cavaller.” Escriu Aurell: “La generosa presència de llibres històrics, les novel·les de cavalleries i d’entreteniment constitueixen un altre dels punts claus per entendre el canvi de mentalitat que s’està produint entre una bona franja de mercaders, mentre que la resta conserva els hàbits més tradicionals de la cultura escrita (...). Hi ha 17 mercaders que tenen algun llibre d’entreteniment, però cap no supera els sis volums que presenta la biblioteca de Joan Bernat de Junyent.” L’augment de l’interès per aquesta temàtica representa “l’adquisició d’una cultura de tipus cavalleresca.”¹⁶⁰³²

El balanç d’informació disponible sobre el pare de l’orfe Joan-Bernat de Junyent (mercader català i estudiós de l’*Eneida*; oriünd de Solsona, però amb casa a Barcelona; amb interessos mercantils a Gènova, Eivissa i Tunis; amb importants contactes cortesans a Nàpols...) el converteix doncs en el principal sospitós d’amagar-se darrere de la figura del mercader “Perpunter” (“fabricant de perpunts de junyir”) al qual al·ludeix amb una clau de fàcil interpretació, l’autor de *Curial e Güelfa*.

En febrer del 1446 –en temps d’escriptura de *Curial e Güelfa*– morí el veterà Joan de Llobera “*senior*”, que havia sigut un dels fundadors de l’empresa en la primeria de segle, i es consumà la renovació generacional. Els principals socis passaren a ser els germans Francesc i Bernat de Junyent, Joan de Llobera i Garró, i Joan Font. Mentre l’autor de la novel·la cavalleresca escrivia, l’any 1446, Francesc de Junyent efectuava un viatge amb un galera carregada de draps de Flandes i Anglaterra, que féu escala a Xàbia i a Palma de Mallorca abans d’arribar al seu punt de destinació: Gènova.¹⁶⁰³³ Allí degué coincidir amb les galeres del rei d’Aragó que transportaven un exèrcit de 2.000 cavallers destinat al ducat de Milà, acompanyats per l’ambaixador Enyego d’Àvalos. Aquesta situació recorda inevitablement el tractament amable que rep en la ficció

---

¹⁶⁰³⁰ *Ibíd.*, p. 25.

¹⁶⁰³¹ *Ibíd.*, p. 154.

¹⁶⁰³² *Ibíd.*, p. 159.

¹⁶⁰³³ *Ibíd.*, p. 385.

curialesca un anònim mercader de Barcelona amb casa i interessos a Gènova: “E lo patró de la galera tenia un parent mercader en Gènova, lo qual, no obstant fos de Barchinona, tenia emperò casa en Gènova, e responia a molts mercaders de Barchinona; home molt savi, industriós, feel e de molta virtut” (*CeG* III.72). És clar que els previsibles receptors de la novel·la, que coneixien la trajectòria vital de l'autor i la nòmina de mercaders que operaven a Gènova, pensarien en dit Francesc.

El funcionament de la companyia de Solsona amb “casa” establida a Barcelona, com se'ns diu en el *Curial*, era la següent: Els socis Junyent i Llobera, famílies de Solsona, localitat amb una important manufactura tèxtil llanera, s'aveïnarien definitivament a Barcelona en la dècada del 1410 per a donar el salt a l'aventura naval per la Mediterrània. Havien començat a teixir les seues grans fortunes, tanmateix, en el segle XIV i al rerepaís feudal, amb la gestió de les rendes senyorials de Solsona i del comtat de Cardona, a la Catalunya interior.¹⁶⁰³⁴ S'aliaren pel 1393 i pel 1400 ja constituïen una societat formal Joan Llobera sènior, Joan de Junyent sènior, Joan de Junyent el “draper” i Pere Cirera. Els dos primers, caps de la casa i companyia mercantil, o “*societas draperie*”, eren cosins germans. Entre els anys 1405-1422 tingueren una casa llogada a la ciutat de Barcelona, al carrer de Montcada, i, a partir del 1414, al carrer de la Mar,¹⁶⁰³⁵ on romangué oberta fins el 1462.¹⁶⁰³⁶ Des d'allí organitzaven l'expedició marítima de gènere. Segons Núria Coll, els dos fundadors eren “grandes hombres de empresa, sin duda alguna figuras descollantes entre los mercaderes barceloneses del siglo XV.” Les companyies mercantils i empreses marítimes en les quals participaren, els portaren a recórrer Itàlia, Flandes i Llevant, i a obtenir una “fuerte solvencia económica”. Amb els beneficis, prestaven grans sumes de diners al rei Alfons V, ja que els interessos que pagava la corona eren elevats.¹⁶⁰³⁷

La mateixa companyia s'ocupava de subministrar draps de llana de Solsona i d'altres parts al campament reial d'Alfons el Magnànim durant la guerra contra Renat

---

¹⁶⁰³⁴ GALERA PEDROSA, Andreu, Endeutament i fiscalitat senyorial a la Catalunya del segle XV. El cas del comtat de Cardona (anys 1419-1433), dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (coord.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, ps. 363-397 (p. 374, n. 37). Durant el segle XV conservaran patrimoni, interessos, cases i vincles socials a Solsona. Vegeu, per exemple, COLL JULIÀ, Núria, Documentación notarial relativa a los pobres en la Cataluña del siglo XV, dins RIU, Manuel (ed.), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1981-1982, vol. 2, ps. 187-311 (p. 289); PLANES ALBETS, Ramon, *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX: l'Arxiu de la Ciutat de Solsona*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1993, p. 144.

¹⁶⁰³⁵ BATLLE GALLART, C., Notas sobre la familia..., ps. 536-552 (p. 536).

¹⁶⁰³⁶ BATLLE GALLART, Carme, Notas sobre la familia..., ps. 536-537. La societat es conformà pels anys 1400-1405, però la casa o seu social la compraren l'any 1411.

¹⁶⁰³⁷ COLL JULIÀ, Núria, Una compañía barcelonesa..., ps. 339-344).

d'Anjou (1435-1443). Es tractava d'un producte molt sol·licitat pel rei i pels seus gestors, per ser altament estratègic: segons el costum dels *condottieri* d'Itàlia, els soldats de l'exèrcit cobraven adés en diners, adés en espècie, en manufactures tèxtils que després posaven en venda. El tresorer reial Mateu Pujades s'adaptà a aquest procediment. El 25 de novembre del 1436, per posar un cas, ens trobem el secretari reial Joan Olzina, urgit pel rei, pagant 1.000 ducats d'or al príncep de Tàrent, però no en numerari, sinó en "draps" o teixits que equivalgueren en valor: "fazet que haya presto los mil ducados en *draps de lana*, car soy obligado al príncipe, e Dios sabe si soy tenido acerca."¹⁶⁰³⁸ Pels anys 1441-1448, es documenta, així mateix, la compra de grans quantitats de draps catalans per a pagar els avançaments o *acorriments* (la *imprestanza* dels italians) durant la primavera, a les tropes que es mobilitzaren per a les continuades campanyes de guerra.¹⁶⁰³⁹ Per exemple, entre gener i abril del 1441, el tresorer Mateu Pujades, distribuïa entre els soldats 40 ducats en metàl·lic, en distintes pagues, i dues pagues en espècie, de draps, per valor de 20 ducats. Així les coses, calcula Jorge Sáiz que havien de ser importades dels dominis ibèrics grans quantitats de draps (de Solsona i altres parts), i de sal d'Eivissa, útil per a pagar salaris, per a poder estalviar-se un terç de la remuneració de tropes amb numerari.¹⁶⁰⁴⁰ D'acostar aquests productes estratègics a Nàpols s'ocupaven mercaders com ara el referit Joan de Junyent. Aquest no sols portava a Nàpols productes econòmics, sinó també alguns d'elevat preu i qualitat, com el drap "frisó, *coloris burell*",¹⁶⁰⁴¹ que havia adquirit prèviament a Flandes. El rei Alfons seria un dels clients, ja que solia vestir de negre i burell, colors de rellevància emblemàtica en el *Curial*.¹⁶⁰⁴² I és probable que l'autor de la novel·la i els seus lectors o oients més adinerats foren també clients d'aquell intrèpid mercader i patró de Barcelona.

---

¹⁶⁰³⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.900, f. 9v. Citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 323.

¹⁶⁰³⁹ RYDER, Alan, Cloth and Credit. Aragonese war finance in the mid fifteenth century, dins *War & Society*, 2, Kensington, 1984, ps. 1-21; SÁIZ SERRANO, Jorge, *Guerra y nobleza en la Corona de Aragón. La caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Tesi doctoral, Universitat de València, 2003, p. 262, n. 183.

¹⁶⁰⁴⁰ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congreso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010 (p. 983); ÍDEM, SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 41.

¹⁶⁰⁴¹ COLL JULIÀ, N., Una compañía barcelonesa..., ps. 389; BATLLE GALLART, Carme, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, Anuario de Estudios Medievales ("Anejo 3"), Barcelona, 1973, p. 389.

¹⁶⁰⁴² Sobre el significat i l'emblematisme dels colors en la novel·la, vegeu el capítol II.2.2.

Els últims anys de guerra (1441-1443) s'intensificaren les accions bèl·liques i les pagues. El rei Alfons envià el tresorer Pujades a València per tal d'agilitzar l'enviament de draps. Li escrivia lletres, signades pel secretari Olzina, on insistia en la qüestió (Nàpols, 24 de març del 1443): “Tresorer.– Maravellats són que fins ara no siats arribat ab los draps e altres coses que devíets portar, car sabets que lo temps és massa avançat. E, après que hajau donat lo drap a la gent d'armes, convé passar algun temps per poder-se metre a punt.”¹⁶⁰⁴³ El 17 de juliol subsegüent es parla de la importació de 1.500 “draps de aquelles sorts e colors que lo dit senyor acostuma fer venir e haver deçà per a dar a la emprestança.” Els colors eren: roig, blau, verd, blanc i porpra.¹⁶⁰⁴⁴ El punt de partida d'aquestes mercaderies solia ser el port de Barcelona i, lògicament, per l'important volum de producció, els draps catalans solien ser coneguts per la població napolitana –i, segurament també, pels lectors del *Curial*– com “panni di lana della terra”¹⁶⁰⁴⁵ o “draps de Solsona”, en els registres en català, pel lloc d'on majoritàriament procedien. De la importació d'aquests encara en temps de Ferran I, donen fe els estudis de medievalistes com Benigno Casale, Amedeo Feniello i Alfonso Leone, autors d'*Il commercio a Napoli e nell'Italia meridionale nel XV secolo: fonti e problemi*.¹⁶⁰⁴⁶

La companyia de “solsonesos” amb casa a Barcelona Junyent-Llobera havia sigut afavorida interessadament per la monarquia. Realitzaven intercanvis freqüents des de Barcelona amb Gènova i Nàpols.¹⁶⁰⁴⁷ La importació de draps de Flandes pels anys 1416-1425 contribuï a dinamitzar el negoci, l'activitat del qual fou molt més intensa pels anys 1425-1440. També importaven llana anglesa a Catalunya pels anys 1437-1438,¹⁶⁰⁴⁸ i efectuaven viatges a Llevant des del 1425. La documentació notarial testimonia la cooperació intensa en les empreses Alfons V el Magnànim pel que afecta al subministrament de draps o al transport de cortesans.¹⁶⁰⁴⁹ Quan el rei d'Aragó s'assentà a la ciutat Nàpols el 1443, obtingueren lucratiu privilegis. El 24 d'abril del 1444, per exemple, Alfons I atorgà a Joan Llobera i Garró, per preu de 2.500 lliures anuals, l'anomenat “dret dels alemanys”. Dita quantitat s'havia de fer efectiva cada any, puntualment, a l'oficina d'Enyego d'Àvalos, com la resta de drets de duana. Els Llobera

¹⁶⁰⁴³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, f. 38v, Nàpols, 24 de març del 1443.

¹⁶⁰⁴⁴ *Ibidem*, reg. 2.939, f. 71v. Citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 322-324.

¹⁶⁰⁴⁵ FENIELLO, Amedeo, Tracce dell'economia catalano aragonesa a Napoli, dins *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medioevo*, 114, 2012, ps. 181-197 (p. 193).

¹⁶⁰⁴⁶ CASALE, Benigno – FENIELLO, Amedeo – LEONE, Alfonso, *Il commercio a Napoli e nell'Italia meridionale nel XV secolo: fonti e problemi*, Athena, Nàpols, 2003.

¹⁶⁰⁴⁷ *Ibidem*, p. 535.

¹⁶⁰⁴⁸ COLL JULIÀ, N., Una compañía barcelonesa..., ps. 383-385.

¹⁶⁰⁴⁹ *Ibidem*, p. 389.

estaven emparentats amb el tresorer general de la Corona, Mateu Pujades, i tenien negocis en comú amb un nebot d'aquest, Tomàs Pujades, resident a la mateixa cort napolitana, i oficial o lloctinent de la tresoreria reial.¹⁶⁰⁵⁰ Pel 1448, reemplaçaren Joan Llobera (+1446) dos parents establits a la cort de Nàpols: Bertomeu i Joan Llobera i Ferrera. El primer seria elegit en juliol del 1453 cònsol dels mercaders catalans residents al “Reyalme” napolità.¹⁶⁰⁵¹ En el decret de nomenament, el rei reconegué que Bertomeu li havia prestat 3.000 ducats i elogià el beneficiari del consolat perquè era un mercader que “se és regit e regeix molt virtuosament e bé, e de qui los mercaders e altres negocians qui han affer ab ell, són molt contents de sa suficiència, bona fama e pràctica.”¹⁶⁰⁵² Una cosa com el Jacme Perpunter de *Curial e Güelfa*.

En la ficció de *Curial e Güelfa*, recordem, els captius que esperen ser redimits, Joan i Berenguer, efectuen simultàniament dues operacions de *comanda* de diners a mercaders. Els elegits són aquell genovés poc de fiar, de què més amunt s’ha tractat, i un Jacme Perpunter català que representava tot el contrari: la bonhomia i la fidelitat. Si rastregem els treballs dels historiadors de l’economia catalana del segle XV, trobarem en efecte que els Junyent de Solsona pertanyien a aquesta categoria de mercaders als quals els inversors solien confiar els diners, perquè sempre responien fidelment als deutes i a les obligacions mercantils concretes. Era també corrent que comerciants barcelonins efectuaren comandes a mercaders de Solsona que noliejaven a Nàpols una part de la producció tèxtil catalana. No sols en temps d’Alfons el Magnànim (1420-1423, 1436-1458), sino també durant l’*interregne* de la reina Joana (1423-1436).

Vegem, per exemple, l’enunciat inicial de la comanda d’Andreu Aparici a Francesc Riart, mercader se Solsona, perquè li noliejara uns draps de la terra a Nàpols (Barcelona, 20 de maig del 1423): “*Ego, Franciscus Riart, mercator (...) ville Solsonae, confiteor et recognosco vobis, Andree Apparici, deauratori, civi Barchinone, presenti, quod habui et recepi a vobis, et porto in vestra comanda ad partes Neapoli et per totum Regnum Neapoli, septuaginta libras et decem solidos monete Barchinone de terno, implicitas in quatuor pannis (...)*. Oficia de testimoni d’aquesta transacció, i d’altres, en qualitat d’home bo i fiable, com el Perpunter del *Curial*, un dels solsonesos Junyent:

---

¹⁶⁰⁵⁰ Ibídem, ps. 344-345.

¹⁶⁰⁵¹ Ibídem, p. 349. Vegeu també MINIERI-RICCIO, Camillo, Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881, p. 93.

¹⁶⁰⁵² BATLLE, C., Notas sobre la familia..., ps. 540-542.

“*venerabilis Johannes de Junyent, minor dierum, mercator civis (...) Barchinone.*”¹⁶⁰⁵³

Un altre exemple, de l’11 de desembre del 1427, potser el de Francesc Riart, que rep en comanda de Berenguer de Junyent uns draps de Cortray, Verní i Brístol per a dur-los a vendre a Nàpols i Palerm, i invertir l’import en canvis o en or de Tunis: “*Franciscus Riart, mercator civis Barchinone, oriundusque ville Solçone, confiteor et recognosco vobis, Berengario de Junyent, mercatori, civi Barchinone, filio emancipato venerabilis Johannis de Junyent, mercatoris civis dicte civitatis, junioris, quod habui et recepi a vobis et porto in vestra comanda ad partes Neapoli (...) quadrigentas tringa [sic, per triginta] unam libras (...) implicitas in tribua balis pannorum lane.*” Aquest document notarial conté una anotació marginal on consta el reconeixement ulterior i explícit de la comanda pel Joan de Junyent al·ludit en la idèntica situació en el *Curial*: “*Predictum instrumentum (...) fuit recognitum Johanni de Junyent infra ·XXIII· ianuarii anno ·M·CCCC·XXVIII·.*”¹⁶⁰⁵⁴ L’autor del *Curial* estava familiaritzat amb aquesta nissaga dels Junyent de Solsona i amb les seues operacions mercantils entre Barcelona, Tunis i a Nàpols. No perquè l’anònim fóra de Barcelona o de prop de Solsona –com suposen alguns–, sinó perquè residiria al mateix Nàpols i es relacionaria sovint amb mercaders. Tal era el cas d’Enyego d’Àvalos, el responsable màxim de les duanes.

Quan a la importació de sal d’Eivissa, val a dir que ja era freqüent l’arribada de mercaders catalans des de les Balears al port de Gaeta, segons el *Libro delle gabelle* del 1442. Recorda Mario Del Treppo que el comerç de sal “va ser durant l’edat mitjana un dels sectors de l’activitat econòmica que més eficaçment van contribuir a l’acumulació primitiva del capital, és a dir, a la formació de la riquesa.” Joan de Torralba feia la ruta mercantil Eivissa-Gaeta pel 1438. En dit any, s’hi incorporà Francesc Hospital, patró d’una nau, que féu el seu “viatge primer de la sal al Realme”.¹⁶⁰⁵⁵ El 1439, des del campament d’Altvilla, el rei escrigué al tresorer Pujades avisant:

“...com és molta necessitat per a nostre gran servey e per portar a votiva expedició la benaventurada ampresa d’aquest realme, que les naus qui vénen de Sicília carregades de forment per aquexes parts, sien per vós aturades, manants-vos aquelles noliejar per carregar sal a Eviça e per descarregar aquella en Gayeta, servint lo preu del dit nòlit a l’il·lustre e car fill nostre don Ferrando d’Aragó, car

¹⁶⁰⁵³ MADURELL MARIMON, J. M. – GARCÍA SANZ, A., *Comandas comerciales...*, doc. 210, ps. 334-335.

¹⁶⁰⁵⁴ *Ibidem*, doc. 217, ps. 340-341.

¹⁶⁰⁵⁵ DEL TREPPO, M., *Els mercaders catalans...*, ps. 188-190.

los patrons de aquelles se seran de continent per nós contentats e prestament spatxats.”¹⁶⁰⁵⁶

El maneig estratègic d'embarcacions, el redireccionament o combinació de rutes, el ràpid pagament als patrons i altres aspectes d'aquest moviment de tràfic marítim mercantil, són molt fidelment plasmats en *Curial e Güelfa*.

* * *

Un altre gran negoci relacionable amb els Junyent-Llobera i amb el text del *Curial* és el de la sal. Aquest esdevingué un recurs molt vital i estratègic a partir del 1443, quan el rei Alfons I fou jurat pels barons de Nàpols. Aquests pactaren el lliurament d'un ducat d'or anual per cada *foc* o família de vassalls, a canvi de rebre una quantitat de sal en compensació. Si hi arribava la sal, es pagava l'impost; si no, no. Així les coses, el rei, que havia designat governador d'Eivissa l'oficial de tresoreria Jaume Amigó (1441),¹⁶⁰⁵⁷ imposà restriccions als tradicionals clients de les salines illenques –els genovesos, sobretot– per tal d'assegurar-se el puntual proveïment anual de sal. La sal era rebuda a la Summaria, organisme dirigit per Enyego d'Àvalos des del mateix any 1443. Els seus agents de províncies distribuïen la sal alhora que recaptaven els ducats de la imposició, que eren la sang financera del regne, i l'ingrés més important de la corona. D'ací, en paraules de Mario Del Treppo, “la enorme importància que tingué la sal en la conquesta de Nàpols”, però també en l'administració financera del regne ja conquistat. Com recordava el rei Alfons a la reina Maria, es considerava “la dita sal ésser lo pus útil e major membre d'aquest Realme (...), axí per a suplir la necessitat, com encara per altres fets e coses en les quals nostra cort en alguna manera no pot fallir.”¹⁶⁰⁵⁸

A canvi de repartir 400.000 *tomolos* de sal, un per cada unitat contributiva, cada mes d'agost, les arques del departament dirigit per D'Àvalos ingressaven fins a 400.000 ducats anuals bruts, segons l'acord parlamentari de març del 1443. Immediatament

---

¹⁶⁰⁵⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.716, f. 2v. Citat ibídem, p. 191.

¹⁶⁰⁵⁷ Persona de confiança i excortesà seu. Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>, vol. 3, p. 13. En unes instruccions del 1442, publicades per MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesorero de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al 'itinerario' del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31 (ps. 21-23, doc. 4), se li demana (Càpua, 22 de febrer del 1442) que es coordine amb Mateu Pujades per fer que la sal arribe prompte a Nàpols, ja que alguns s'excusen en la falta de sal per a pagar el “maridatge” o impost extraordinari per al casament de la infanta Elionor.

¹⁶⁰⁵⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.716, fs. 2v-3r. Citat per DEL TREPPO, M., *Els mercaders catalans...*, ps. 192-193.

aprovat aquest mecanisme, el Magnànim donà instruccions (juliol) a la reina Maria, perquè “considerant que és tengut de dar la sal de Eviça un tumo per foch en tres províncies”, urgia l’arribada d’aquest producte. Si no s’aconseguia l’objectiu de dur-lo a Nàpols, “pert la cort mig ducat per tumo”,¹⁶⁰⁵⁹ perquè si no arribava l’econòmica sal eivissenca, calia comprar-ne d’italiana a un preu molt més elevat. Fixem-nos ara en un detall ortogràfic: el modern topònim *Eivissa* apareix en català dels segles XIII al XVI amb les variants *Eviça*, *Eiviça*, *Iviça*, *Evissa* i *Eivissa*. Cap d’elles duu una *H*- inicial. En canvi, els mercaders pisans del segle XIV, els primers a comercialitzar massivament la sal d’Eivissa al nord d’Itàlia, s’hi referien com “sal d’Hiviza”,¹⁶⁰⁶⁰ forma que podria justificar –com un dels múltiples italianismes culturals i lingüístics de l’obra– l’estranya variant *Hiviça* que l’escriptor adopta per a l’illa. Solament la retrobem, però de manera molt excepcional, en textos catalans de la fi del segle XVI en avant.

Pel 1440, aprofitant la presència a la cort de Milà d’Enyego d’Àvalos, com un dels nobles més afavorits pel duc Filippo Maria Visconti, la corona volgué fomentar el drenatge dels excedents salins d’Eivissa cap a la Llombardia.¹⁶⁰⁶¹ Els intents ja venien de l’any 1438. Aprofitant un viatge del secretari Joan Olzina, molt amic de D’Àvalos, als regnes occidentals, es comprà sal a Eivissa per al viatge de retorn, alhora que es concordava un nòlit de la mateixa sal per “metre aquella en Gènova o en la Ribera”.¹⁶⁰⁶² Segons Del Treppo, els més interessats en el lucratiu negoci de noliejat sal eren els membres de la burgesia mercantil de Barcelona, com ara “els més grans exponents de la burgesia mercantil catalana, com Bernat i Francesc Junyent”, documentats en la dècada del 1450 portant sal. En el regnat de Ferran I de Nàpols, els reemplaçarien Gaspar de Montmany i Jaume Pipinelli (de família d’origen toscà).¹⁶⁰⁶³ Alguns exiliats o descontents amb Alfons el Magnànim, com l’exsecretari reial Lluís Sescases o l’extresorer de Calàbria Gabriel Cardona, obtingueren importants oficis a la cort de Savoia en la dècada del 1450, i els aprofitaren per a lucrar-se amb la sal d’Eivissa. La introduïen per Niça i la distribuïen per Savoia, el Piemont, el Montferrat. S’oferiren a dura mercaders pisans, però Cardona –valencià– preferia que s’hi ocuparen “hòmens de

---

¹⁶⁰⁵⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, f. 66r. Citat ibídem, p. 193.

¹⁶⁰⁶⁰ ANTONI, Tito, *I “partitari” maiorchini del “Lou dels Pisans” relativi al commercio dei pisani nelle Baleari (1304-1322 e 1353-1355)*, Pacini (“Biblioteca del Bollettino storico pisano”, 18), Pisa, 1977, p. 56.

¹⁶⁰⁶¹ DEL TREPPO, M., *Els mercaders catalans...*, ps. 193-194.

¹⁶⁰⁶² ACA, Cancelleria reial, reg. 2-695, fs. 133r-137r. Citat per ibídem, p. 194. Vegeu també: Biblioteca Ambrosiana de Milà, Pergamins, núm. 9.021, 24 de març del 1440, Autorització a Joan Olzina per a emetre escriptures notariales vàlides al ducat de Milà.

¹⁶⁰⁶³ DEL TREPPO, M., *Els mercaders catalans...*, p. 194.

ma lengua e nació” (1454).¹⁶⁰⁶⁴ Com afirma Amedeo Feniello, parlant de la portada de sal d’Eivissa a Nàpols pels Junyent i altres mercaders barcelonins...

“...intorno al suo commercio si intrecciano interessi complessi e grandi speculazioni con al centro la corte, che colma parte dei costi della conquista grazie agli introito ricavati da questa importazione, sia utilizzando il sale come strumento di pagamento dei creditori, sia imponendolo coattivamente a prezzi maggiori rispetto alla fornitura, alle popolazioni del Mezzogiorno.”¹⁶⁰⁶⁵

L’ambaixador Ramon-Folch de Cardona

Quan el rei de Tunis ofereix el cadàver de Camar i la persona de Curial als lleons, per tal que els devoren, ho fa en presència de l’ambaixador del rei d’Aragó a Tunis, que no pot ni vol tolerar aquella crueltat: “Estava prop lo rey un ambaxador del rey d’Aragó, cavaller molt noble e valerós, appellat Ramon Folch de Cardona,¹⁶⁰⁶⁶ lo qual lo rey honrava e festejava molt”. El rei de Tunis permet que l’ambaixador parle a banda amb Joan, que li revela la seua identitat. Llavors, Cardona el reconeix com aquell “que fonch en lo torneig de Melú, ab lo rey d’Aragó.” El noble es presenta com “un cavaller... del rey d’Aragó” i es compromet a fer el possible per salvar-li la vida. Aleshores, Cardona demana al rei que atorgue “armes artificials” al reu per tal que pugua fer front a les “armes naturals” de la bèstia. Curial rep una espasa i una adarga,¹⁶⁰⁶⁷ i “despullat, en camisa fonch més en lo corral” (*CeG* III.67). Impulsivament, Ramon-Folch pretén armar-se i saltar al corral per a ajudar el captiu, però “lo rey lo retench a gran força”. Curial, no obstant el perill, mata el lleó i el rei en mana traure un altre, cosa que indigna Cardona, “que li suplicava que li fes gràcia d’aquell catiu”. El sultà li nega aquesta

---

¹⁶⁰⁶⁴ CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, p. 562; FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l’autor de *Curial e Güelfa?* El Nord d’Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

¹⁶⁰⁶⁵ FENIELLO, Amedeo, Tracce dell’economia catalano aragonesa a Napoli, dins *Bullettino dell’Istituto storico italiano per il Medioevo*, 114, 2012, ps. 181-197 (p. 192).

¹⁶⁰⁶⁶ Per una atzarosa coincidència, l’ambaixador de la República Italiana a Tunis, des de juliol del 2013, és l’acreditat diplomàtic Raimondo di Cardona (Saint Louis, USA, 1957).

¹⁶⁰⁶⁷ Escut moresc (de l’àrab *ad-darqa*, ‘escut’) ovalat, o amb forma de cor, format per cuirs dobles, cosits i aferrats, que s’usava per a parar cops i cobrir el cos. Vegeu ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985, veu *adarga*. La forma *darga* era més comuna en castellà que en català, on es preferia *adarga*. Vegeu, per exemple, LEGUINA, Enrique de, *Glosario de voces de armería*, Librería de Felipe Rodríguez, Madrid, 1912, p. 310, veu *darga*.

gràcia, quan intervé en favor de la petició de Cardona el cavaller Enric de Castella, mercenari al servei del sobirà musulmà. El rei accepta alliberar Curial si aconseguia també occir el segon lleó. Mentre açò succeeix, “En Ramon Folch bascava per saltar en lo corral”, com també el mateix Enric, però el rei els ho impedeix. Ara, quan Curial venç el segon lleó, salten ambdós i Cardona es despulla d’“un manto molt rich e més-lo damunt lo catiu”, que l’aprofita per a cobrir les “carns nues” del cadàver de Camar. El rei acompleix el seu compromís i enfrankeix Curial, que es tractat amb honor per l’ambaixador: “us jur que he desijada vostra companyia més que de cavaller qui visca (...). Yo he nom Ramon Folch de Cardona, e són ben prest, tant com viuré, a vostre plaer e honor.” Curial rebutja els seus diners i robes, perquè té previst arribar d’incògnit al Montserrat, però accepta la seua mediació per a redimir Galceran (*CeG* III.68).

El de Madiona coneix de vista Cardona, però aquest no recorda el rostre de l’interlocutor. Quan li diu qui és, el noble s’alegra molt de retrobar-lo, perquè ambdós són cosins. Ramon li proposa de tornar a Catalunya, però el llibert prefereix acompanyar Curial de moment. Ambdós se’n van a casa del mercader Jacme Perpunter per a tractar del viatge de retorn. Es preveu que se’n tornen en la galera de l’ambaixador fins a Eivissa, on transbordaran a una nau que duia sal a Gènova. Tanmateix, Cardona hagué de romandre un temps més a Tunis i disposa que, mentrestant, la seua galera acompanye Galceran i Curial a Gènova (*CeG* III.72).

* * *

Sembla que s’està retent homenatge, amb la presència d’aquest personatge, a la casa noble dels Cardona, amb branca pairal a Catalunya –els antics vescomtes de Cardona, comtes des del 1375– i una línia secundària valenciana amb projecció napolitana en temps del *Curial*. Si ens situem en el temps històric de la ficció, el segle XIII, veurem que existí un **Ramon-Folc VI de Cardona** (1259-1320), vescomte de Cardona, que s’enfrontà al rei Pere I el Gran, però que després contribuí a la defensa de Girona contra els francesos (1285). Un altre Ramon-Folc de Cardona, aventurer, fou capità general de l’exèrcit güelf a la Llombardia pels anys 1323-1329, i governador de Sardenya pel 1338,¹⁶⁰⁶⁸ però no se li coneix cap relació amb Tunis. En qualsevol cas, cal tenir en compte que l’aplec nominal “Ramon-Folc de Cardona” fou molt reiterat en

---

¹⁶⁰⁶⁸ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Ramon de Cardona, militar y diplomático, dins *Revista da Faculdade de Letras-História, II série, XV* (1998). *IV Jornadas Luso-Espanholas de História Medieval: ‘As relações de fronteira no século de Alcanices’* (Porto, 1997), Oporto, 2000, ps. 1.433-1.451.

aquesta casa nobiliària entre el segle XI i el XV, és a dir, des dels temps del fundador de la nissaga: **Ramon Folc I de Cardona** (1040-1086), primer vescomte (1062).

Situant-nos ja en el segle XV, el comte Joan-Ramon-Folc I de Cardona (1375-1442) es manifestà a favor de Jaume d'Urgell en el Compromís de Casp (1410-1412), però a partir del 1412, reconciliat amb els Trastàmara, la seua família els donà un suport incondicional, en afers catalans i en l'empresa italiana del 1420-1423. Segons Santiago Sobrequés i Vidal, el comte “s'adherí fervorosament a la nova dinastia”.¹⁶⁰⁶⁹ Joan-Ramon-Folc II de Cardona (Arbeca, 1400 – Cardona, 1471), comte de Cardona, vescomte de Vilamur (1441-1471) i comte consort de Prades (1425-1441), comandà l'any 1423 un estol de vint-i-dues galeres que salpà de Catalunya i arribà a Nàpols a temps de salvar la difícil situació en que es trobava un assetjat Alfons el Magnànim. En represàlia, els del rei saquejaren la ciutat i l'abandonaren.¹⁶⁰⁷⁰ Les mateixes galeres prengueren part en el consecutiu saqueig de Marsella. No obstant els èxits obtinguts en aquesta expedició, el futur comte de Cardona i el seu fill homònim (Joan-Ramon-Folc III de Cardona, 1418-1486, comte de Prades des del 1441 i de Cardona des del 1471), a diferència dels seus parents valencians, no participaren activament en la gran empresa napolitana del rei d'Aragó (1432-1443), ni en les guerres italianes consecutives (1443-1448).¹⁶⁰⁷¹ Solament Joan-Ramon II sembla que efectuà un viatge a Nàpols pel 1443, quan s'estava acabant la guerra, però no hi cooperà de manera continuada o sistemàtica amb el rei, ni formà part de la cort o del govern itàlic.¹⁶⁰⁷² En conseqüència, resulta ben dubtós o difícil de provar que aquests Joan-Ramon I, II i III, romanents als seus dominis de Catalunya, ben lluny de la cort, foren objecte d'alguna mena d'homenatge per part de l'anònim del *Curial* en la presentació d'un Cardona de ficció.

Alfons el Magnànim preferia que el poderosos comtes de la casa catalana dels Cardona-Prades, enfrontada aleshores –en guerra privada– amb els seus parents els

---

¹⁶⁰⁶⁹ Article *Joan Ramon Folc de Cardona* de l'*Enciclopèdia Catalana*, citat per RUBIO VELA, Agustín, Después de Caspe. El urgelismo y las oligarquías, dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 265-292 (ps. 273-274).

¹⁶⁰⁷⁰ Just abans d'això, inscriví el seu nom i les seues armes en el llibre de l'elitista confraria napolitana de Santa Marta, con figura com el “*regii maritimi exercitus capitaneus*”. Vegeu la làmina 23 de FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950.

¹⁶⁰⁷¹ Vegeu les corresponents ressenyes biogràfiques dels Cardona catalans en el capítol II.2.5.

¹⁶⁰⁷² COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 112.

díscols Pallars, romangueren al Principat. Era important que auxiliaren la reina Maria de Castella, lloctinent reial de Catalunya, en tasques de govern i representació. Sembla que, quan el rei d'Aragó emprengué el frustrat setge de Piombino, a la Toscana (1448), “don Johan”, comte de Prades, que comptava llavors amb 30 anys d'edat, se sentí temptat de servir-lo amb efectius propis. Tanmateix, el monarca el dissuadí de fer-ho. Estant acampat al bosc d'Inucanco, Alfons V escrigué al Joan-Ramon III (14 de maig del 1448) per comentar-li que preferia que el servira a Catalunya, com fidelment havia fet, i no a Itàlia, perquè l'honor dels Cardona ja hi era ben representat pels seus parents valencians, Pere i Alfons de Cardona i Villena; especialment, pel primer: “ací és lo magnífich e amat conseller e camarlench nostre, don Pedro de Cardona, comte de Golisano, vostre parent bé acostat.” Animava, així mateix, el rei al comte, a seguir les instruccions de la reina Maria i fer les paus amb el governador Galceran de Requesens – amic i persona de la màxima confiança del rei a Catalunya–, amb el qual havia discutit: “per lo debat que és entre vós e ell”.¹⁶⁰⁷³ El mateix Alfons insistí sobre aquesta qüestió de política interna catalana, en lletres escrites des d'Itàlia el 2 i el 20 d'octubre del 1448.¹⁶⁰⁷⁴ Pocs anys després, pel 1455, el comte de Prades visità la cort de Nàpols i el rei aprofità l'avinentesa per a enviar-lo a Roma i que felicitarà el nou papa valencià, Alfons de Borja, que havia adoptat el nom de Calixt III.¹⁶⁰⁷⁵ La seua hora de servir militarment a la corona no fou en temps d'Alfons el Magnànim –no se'l compta com un dels seus cortesans a Nàpols–, sinó ten temps de Joan II, quan assumí (1462) la direcció de les tropes reialistes contra l'exèrcit de la Generalitat de Catalunya.

Els Cardona que sonaven a la cort de Nàpols, és a dir, en el probable context d'escriptura del *Curial*, eren Antoni, Pere i Alfons de Cardona. **Antoni de Cardona i Martines de Luna** (+1439), germà menut del comte Joan-Ramon-Folc I de Cardona, i baró de Maldà, Maldanell i Oliana, es traslladà al regne de València per haver-se casat amb la senyora d'Aiora i Cofrents, Elionor de Villena (1414). Visqué després a Sicília, on tenia possessions i d'on fou virrei (1416-1421, 1435), cosa que podria justificar l'aparició d'un Cardona a Tunis, ja que els virreis de Sicília eren els interlocutors habituals amb el rei de Tunis en cas de conflicte o de rescat de captius.

---

¹⁶⁰⁷³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 52r/v, Bosc d'Inucanco, 14 de maig del 1448.

¹⁶⁰⁷⁴ ACA, Cancelleria reial, regs. 2.699, f. 95r/v (Tuscia, 2 d'octubre del 1448) i 2.698, fs. 200v-201r (Civitavecchia, 20 d'octubre del 1448).

¹⁶⁰⁷⁵ OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, p. 172.

Durant el primer virregnat, uns corsaris tunissencs ocuparen l'illa menor de Comino, situada entre les de Malta i Gozzo, i impediren en comerç amb aquestes (1416). Els sicilians desallotjaren els pirates i obtingueren llicència per a bastir un fortí en dita illa.¹⁶⁰⁷⁶ Pocs anys després, el rei Alfons, urgit de diners per a finançar la seua primera gran campanya marítima (1420-1423), decidí alienar la jurisdicció de Malta a favor de Cardona, per preu de 30.000 florins d'or (20 de gener del 1420): “*Castra, civitates et insulas Meliveti et Gaudissi, cum iuribus et pertinentiis.*” El virrei i després exvirrei fou senyor de Malta fins el 1425, però delegà el govern en un tal Gonzalbo de Monroy (7 de març del 1421) i se'n tornà a València. Monroy esdevingué senyor de les illes el 1425, després d'haver rebut d'aquest la quantitat prestada al rei.¹⁶⁰⁷⁷ No hem pogut documentar cap ambaixada d'Antoni de Cardona a Tunis pels anys 1420-1421, però no seria cosa descartable, atesa la proximitat geogràfica de Malta a Tunis i la interrelació existent entre l'arxipèlag cristià i el sultanat islàmic. La situació no era molt cordial aleshores. Estant absent mossén Cardona, els corsaris tunisencs envaïren Malta i Gozzo per sorpresa, l'any 1423, i s'emportaren molts captius a Tunis. El 28 de juny del 1428 l'arxipèlag seria reincorporat definitivament al patrimoni reial. En setembre del 1429, el rei de Tunis tractà d'apoderar-se de Malta i, encara que fracassà, causà molts danys, que justificaren la implicació personal del mateix Alfons V en les campanyes contra Gerba i el rei de Tunis (1432), i contra els pirates de Líbia (1433).¹⁶⁰⁷⁸

El 16 de setembre del 1435, en coincidència amb el segon virregnat sicilià de Cardona, prengué possessió del sultanat de Tunis el rei Uthman, decidit –a diferència del seu predecessor– a establir una aliança amb la Corona d'Aragó. Aleshores, el rei i bona part de la seua cort eren presoners de Gènova i del duc de Milà, per la derrota naval de Ponça (agost del 1435). Alfons el Magnànim no restablí la seua cort a Gaeta fins a cap d'any del 1436. Així que Cardona fou l'interlocutor natural entre el sultanat

¹⁶⁰⁷⁶ DI BLASI E GAMBAROCTA, Giovanni Evangelista, *Storia cronologica dei Vicerè, Luogotenenti e Presidenti del regno di Sicilia*, Tipogr. Oreste, Palerm, 1842, p. 43.

¹⁶⁰⁷⁷ VELLA, Andrew Paul, Malta aragonesa, dins *Segundo Congreso Internacional de Estudio sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental. Trabajos leídos en Barcelona (29 septiembre – 4 octubre 1975)*, Universidad Autónoma de Barcelona – Instituto Universitario de Estudios Medievales, Barcelona, 1978, vol. 1, ps. 449-467 (p. 462). Vegeu també VASSALLO, Giovanni Antonio, *Storia di Malta raccontata in compendio*, Tipogr. de Francesco Cumbo, Malta, 1854, ps. 141-145; DEVRIM ATAUZ, Ayse, *Eight Thousand Years of Maltese Maritime History: Trade, Piracy, and Naval Warfare in the Central Mediterranean*, University of Florida Press, Gainesville, 2008, p. 67; RUDOLF, Uwe Jens – BERG, Warren G., *Historical dictionary of Malta*, The Scarecrow Press, Lanham – Toronto – Plymouth (“Historical Dictionaires of Europe”, 76), 2010 (2a ed.), p. 55; BUCHON, Jean Alexandre C., *Nouvelles recherches historiques sur le Principauté Française de Morée et ses Hautes Baronies, fondées a la suite de la Quatrième Croisade*, Imprimeurs Unis, Paris, 1843, vol. 1, part 1, p. 383.

¹⁶⁰⁷⁸ RUDOLF, U. J. – BERG, W. G., *Historical dictionary...*, p. XXIV-XXV.

de Tunis, i Sicília i la resta de la Corona d'Aragó. Aquest referent cronològic, més proper al moment d'escriptura del *Curial*, podria ajudar també a explicar l'exòtica "ambaixada" tunisenca del Ramon de Cardona de la ficció literària.

El 1421, com s'ha dit, Antoni se n'havia tornat a València, on, segons la documentació de l'època, se'l considerava un dels nobles més distingits del regne.¹⁶⁰⁷⁹ Els seus fills Pere i Alfons de Cardona i Villena –donzells de sang reial, per haver emparentat amb els Villena– es criaren a la cort de València, a la cambra del rei Alfons, en la dècada del 1420, és a dir, en companyia d'Enyego d'Àvalos, Guillem-Ramon de Cardona i altres joves, que semblen tenir relació amb alguns continguts argumentals o confidències a lectors pròxims que conté *Curial e Güelfa*.¹⁶⁰⁸⁰

El germà major, **Pere de Cardona i Villena** (València, 1415 – Nàpols, 1451), fou molt amic de "los Enyegos", és a dir, del gran senescal Enyego de Guevara i del gran camarlenc Enyego d'Àvalos. Juntament amb el primer, obtingué l'any 1451 el Toisó d'or, atorgat pel duc de Borgonya. Fou comte de Collesano (1444), capità dels exèrcits d'Alfons V des del 1436 i un dels homes de la seua màxima confiança, amb ofici de "camarlech primer". El seu caràcter, ja des de l'adolescència, era el d'un home "*armis et animo audax*", com es llig en la crònica napolitana de Gaspar Pelegrí,¹⁶⁰⁸¹ una audàcia que recorda la del Ramon-Folc de Cardona que "bascava" per botar al corral dels lleons, en la ficció cavalleresca. En un escrit del 1444 s'informa d'ell com "lo camarlench don Pedro de Cardona, qui ha special càrrech del servey de sa persona [la del rei Alfons]".¹⁶⁰⁸² Entre les obligacions del seu càrrec estava la d'atendre personalment el rei en la seua cambra i col·locar-li el *manto* reial en audiències i cerimònies.

L'associació entre la figura del camarlench i la del ric *mantell* cerimonial (els valencians i l'autor del *Curial* preferien el castellanisme *manto*) era ben coneguda pels contemporanis. Només cal llegir un fragment de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, cosina de Pere, on l'escriptora presenta la Mare de Déu de l'Assumpció atesa per sant

---

¹⁶⁰⁷⁹ Vegeu SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 267-268.

¹⁶⁰⁸⁰ Compendiem en aquest apartat les ressenyes biogràfiques d'aquests personatges, que trobareu molt més detallades i anotades en el capítol I.2.5.

¹⁶⁰⁸¹ PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo ("Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi", 3), Roma, 2012, p. 288-289 (VII.35).

¹⁶⁰⁸² MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 185 (Nàpols, 9 d'abril del 1444).

Miquel amb ofici curial de “camarlench”. L’arcàngel cobreix delicadament els muscles de Maria Santíssima amb un “excel·lentíssim manto” a fi que efectue com cal la seua *entrada* com a reina del Cel: “aquesta gloriosa entrada del vostre regne”. Coberta amb el mantell, “pujareu vos, senyora, en lo gran palau celestial.”¹⁶⁰⁸³

A la cort napolitana del rei Alfons, potser per ser el rei castellanoparlant, els mantells començaven a dir-se també mantos: “lo dit senyor rey ha manat donar a mossén Johanello de Paternò, patge seu, graciosament, per un *manto* ubert als costats...” Dels *mantos* del rei, en la dècada del 1440, s’ocupaven personalment Antón de Cetina i Pere de Mondragó, ajudants de cambra –ajudaven el rei a vestir-se– i custodis de “la guardarroba del rey”, per manament del “noble don Pedro de Cardona, camarlench del dit senyor.” Així consta, per exemple, en un albarà de tresoreria del 31 de maig del 1443,¹⁶⁰⁸⁴ quan Alfons I el Magnànim s’acabava de traslladar la seua cort de Gaeta a Nàpols, on havia presidit solemnement, portant el *manto* reial preceptiu, les corts napolitanes. Tenint en compte aquestes observacions, resulta més fàcil explicar per què, en un moment determinat de la lluita de Curial contra els lleons, “En Ramon Folch despullà’s un manto molt rich e més-lo damunt lo catiu” (*CeG* III.68), “gesto que tiene un acento regio”, segons l’encertada observació de Júlia Butinyà, i que demostra una mena de “devoción del embajador hacia Curial”.¹⁶⁰⁸⁵ Si el gest es comprensible a qualsevol lector contemporani com “regio”, més evident ho seria als ulls dels lectors del segle XV, especialment si aquests eren amics i coneguts de l’anònim escriptor i de Pere de Cardona, al qual es ret homenatge especial en aquests capítols.

---

¹⁶⁰⁸³ VILLENA, sor Isabel de, *Vita Christi*, Tipogr. de Lope de Roqua, València, 1497; reed. facsímil per Del Cénia al Segura, València, 1980, ps. CCCIX-CCCXI. Citat per dins QUIRANTE SANTACRUZ, Luis, *De Les Torres de Serrans a la Seu y viceversa: relaciones entre teatro religioso y entradas reales en la Valencia del siglo XV*, dins PEDRAZA JIMÉNEZ, Felipe B. – GONZÁLEZ CAÑAL, Rafael (eds.), *Los albores del teatro español. Actas de las XVII Jornadas de teatro clásico (Almagro, julio de 1994)*, Festival de Almagro – Universidad de Castilla-La Mancha, Almagro (Ciudad Real), 1995, ps. 9-23 (p. 23); reeditat dins QUIRANTE SANTACRUZ, Luis, *Del teatro del “Misteri” al misterio del teatro. Estudios dedicados a Evangelina Rodríguez Cuadros*, Universitat de València, València, 2001, ps. 229-242 (p. 241).

¹⁶⁰⁸⁴ Ambdues citacions es troben en COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 116. L’albarà diu que les despeses en roba i regals de peces a cortesans conté una relació de notes “que requiren ésser notades. Yo he fet notament en lo meu primer libre comú de notaments dels oficials en son títol al noble don Pedro de Cardona, camarlench del dit senyor, e per all a-n Anton de Cetina e Pere de Mondragó, ordinats a tenir la dita guardarroba, per ço com les dites coses han haüdes e rebudes, present mi, en la dita guardarroba per servey del dit senyor. Escrit en Nàpols, derrer dia del mes de maig, anno a Nativitate Domini millesimo CCCC quadragesimo tercio.”

¹⁶⁰⁸⁵ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 310.

En temps de redacció de la novel·la que ara ens ocupa, Pere de Cardona destacava militarment a les Marques, Calàbria i la Toscana (1444-1448). La seua fama, i la dels seus successors en el comtat, transcendiran un segle després al camp de la literatura en les *Novelle* (1554) del Bandello, on se'ls recorda com dos “valorosi nel vero ed eccellenti signori e guerrieri. Veggio esser qui presenti alcuni di voi, che conosciuti non avete il Conte di Colisano e grande contestabile ed ammirante di Sicilia...”¹⁶⁰⁸⁶

El germà del comte Pere de Collesano, *don Alfonso* o **Alfons de Cardona i Villena** (ca. 1418-Nàpols, 1452), comte de Reggio des del 1439, combaté per al rei Alfons des dels 17 anys d'edat i fou fet presoner a Ponça el 1435.¹⁶⁰⁸⁷ El seu paper militar, tostemps al costat del seu germà Pere, fou molt important en la guerra de conquesta de Nàpols (1436-1443) i en les campanyes bèl·liques dels anys 1444-1448. “Con su muerte” l'any 1452, escriu Ryder, “la familia de Cardona dejó de jugar un importante papel en la casa real, porque su hijo y heredero, Antonio, era todavía menor de edad”. Alfons, a més de les armes, conreà les lletres: és el dedicatari del poema *La nau* del català Lleonard de Sors,¹⁶⁰⁸⁸ que es desfà en elogis llagoters pel seu mecenes, al qual qualifica d'home culte i sabut: “fill és de Dant en saber i conèxer”. Es probable que estudiara la *Comèdia* dantesca en companyia del redactor del *Curial*, gràcies a les esclaridors *commenti* de Da Imola i Pietro Alighieri, que manifesta haver estudiat al detall l'anònim autor de la novel·la. Lleonard aprofita també l'avinentesa política per a recordar el parentiu existent entre *don Alfonso* i els comtes de Cardona.

En consonància amb totes aquestes dades, sembla bastant evident que els lectors de *Curial e Güelfa*, una obra de presumpta creació i divulgació napolitana, tindrien molt més prop els Cardona valencians que no els catalans. Amb la qual cosa pot deduir-se, a títol d'hipòtesi, que l'actuació honorable de Ramon-Folc de Cardona amb *Curial el llombard* és un homenatge de l'autor als germans Pere i Alfons de Cardona i Villena, i a llur progenitor, el noble Antoni de Cardona, mort l'any 1439.

---

¹⁶⁰⁸⁶ BANDELLO, Matteo Maria, *Le novelle*, 4 vols., ed. a cura de Delmo MAESTRI, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 1992-1996, vol. 1, ps. 206-207; citat i comentat per ANYÓ OLIVER, Joaquim, Les fonts romàniques de *Much Ado about Nothing*. Bandello o Belleforest, dins FERNÁNDEZ, Francisco (ed.), *Los estudios ingleses en el umbral del tercer milenio*, Universitat de València (*Miscelaneous. Studies in English Language and Literature*, 3), València, 2001, ps. 331-338; ÍDEM, “*Tirant lo Blanc*” i *Shakespeare: les fonts de “Much Ado About Nothing”*, Institut de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Sanchis Guarner”, 63), València – Barcelona, 2004, ps. 107-109.

¹⁶⁰⁸⁷ MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 29, p. 101.

¹⁶⁰⁸⁸ Segons RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Els Cardona i les lletres, dins *Estudis de literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, ps. 83-128 (p. 121).

Don Henrich de Castella

El rei de Tunis introdueix Curial en un recinte que l'escriptor anomena "corral" i allí sotmet el captiu a la prova de defensar el cadàver nuu de Camar, lligat a un pal, contra la fúria de dos lleons, un darrere l'altre. Enmig d'aquesta curiosa escena, on es repeteixen gestos (el cos lligat al pal, els lleons, el fet de cobrir el cos de la jove...) del martiri de Perpètua de Cartago segons la *Passio* (segle III),¹⁶⁰⁸⁹ apareix de colp i volta un noble castellà fent costat a l'ambaixador Cardona del rei d'Aragó: "un cavaller d'Espanya, qui **don Henrich de Castella** havia nom e tenia mil rocins de christians e gatges del rey, suplicà al rey que fes aquella gràcia a ·N Ramon Folch" (*CeG* III.68). El paper de "don Henrich" és més testimonial que altra cosa; emblemàtic, d'alguna manera; evocador o capriciós, a la manera de l'Hèrcules al qual fa reverència Curial, durant la visió de Bacus, pocs capítols abans de la cloenda de l'obra. Quan Cardona vol saltar al corral per a socórrer Curial, Enric li diu: "Si vós saltats, yo hi saltaré". Només diu això, i desapareix de la narració, com si aquest enunciat amagara algun significat enigmàtic... ¿Què pot significar aquesta aparent combinació de personatges, un Cardona i un infant de Castella –perquè *don* Enric existí i fou infant castellà– en un emplaçament tan exòtic com és el Tunis del segle XIII, el temps de la ficció?

Com anota Júlia Butinyà,¹⁶⁰⁹⁰ en el temps d'escriptura del *Curial* existí un famós infant **Enric de Trastàmara** (1400-1445), cap a Castella del partit dels infants d'Aragó, germà d'Alfons el Magnànim i aficionat a les lletres.¹⁶⁰⁹¹ Acompanyà el seu germà a Sicília (1434-1435), fou fet presoner a Ponça (1435). El rei se'l deixà d'hostatge durant mig any a Milà (octubre del 1435-abril del 1436) per a garantir l'acompliment del tractat signat amb el duc milanés, Filippo Maria Visconti. A la Llombardia, gaudí de tots els honors i de la companyia d'Enyego d'Àvalos, fill del seu més fidel vassall i servidor, el conestable Dávalos. Enyego romangué de cortesà allí, però Enric, alliberat, se'n tornà a València (1436) i passà a Castella, des d'on cooperava amb el seu germà Joan de Navarra, contra Joan II de Castella i el seu *valido*, el conestable Luna. Derrotat "*don* Enrich" en la batalla d'Olmedo (1445), morí poc després a conseqüència d'unes

---

¹⁶⁰⁸⁹ Vegeu el capítol II.1.7, on es tracta de les fonts religioses de l'escriptor; aquesta, localitzable a Milà i a Nàpols.

¹⁶⁰⁹⁰ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 243.

¹⁶⁰⁹¹ BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201.

ferides, el que significà un desastre per a la causa proaragonesa que defenia.¹⁶⁰⁹² Molts partidaris seus, l'any 1446 –és a dir, en temps del *Curial*–, s'exiliaren a la cort napolitana del rei d'Aragó. Així que no podem descartar que els qui oïren recitar la novel·la pensaren en l'Enric contemporani, per una major relació de proximitat, i no tant en l'Enric del segle XIII, que era el vertader referent de l'autor.¹⁶⁰⁹³

L'infant *Enrique Fernández de Borgoña y Suabia*, **Enric de Castella** (Burgos, 10 de març del 1230 – Roa, Valladolid, 8 d'agost del 1303) o *Enrico / Arrigo di Castiglia "il Senatore"*, com se'l coneix en la historiografia italiana, fou un dels fills de Ferran III el Sant, rei de Castella i de Lleó. Es tracta d'un personatge històric molt més conegut a la Itàlia on s'escrigué amb tota probabilitat el *Curial*, que no a la Castella del segle XV, o als regnes ibèrics de la Corona d'Aragó.¹⁶⁰⁹⁴ Els historiadors de la literatura italiana el recorden per haver sigut trobador i autor d'un elegant sirventés titulat *Allegrement e con grande baldanza* (1267), en el qual es mostrava desenganyat amb Carles I d'Anjou i esperançat amb el triomf de Conradí I Hohenstaufen.¹⁶⁰⁹⁵

La seua biografia estigué plena d'aventures i desventures. Després de servir de mercenari durant anys el rei de Tunis (1259-1266), com consta en el *Curial*, Enric fou elegit senador de Roma i prengué part activa en la lluita entre güelfs i gibel·lins: contribuí a mobilitzar els segons. Capturat a la batalla de Tagliacozzo (1268) fou presoner durant molts anys del rei victoriós de Nàpols, Carles d'Anjou. A la cort d'Alfons el Magnànim, se'l recordava a través de textos i cròniques italianes. En la crònica napolitana del valencià Llop d'Espejo (1468-1470), per posar un cas, se l'esmenta com "don Henrico, fratello dello re de Castella".¹⁶⁰⁹⁶ En la documentació cancelleresca i historiogràfica italiana se l'anomenava "*dominus Henricus de Castella*,

---

¹⁶⁰⁹² Més detalls sobre el personatge, en la semblança biogràfica continguda en el capítol II.2.5.

¹⁶⁰⁹³ Com bé observa FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 334-335).

¹⁶⁰⁹⁴ També en època contemporània. Ha sigut objecte de monografies clàssiques, com la de DEL GIUDICE, Giuseppe, *Don Arrigo, infante di Castiglia. Narrazione istorica, con note*, Stamperia della Regia Università, Nàpols, 1875, que serví de punt de partida per a altres recerques monogràfiques d'abast més concret sobre la seua vida i obra.

¹⁶⁰⁹⁵ KAMP, Norbert, Enrico di Castiglia (Henricus de Castella, Henricus de Hispania, Arrigo di Castiglia, Anrricus, Don Enrrique), dins *Dizionario biografico degli italiani*, 42, Roma, 1993; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-di-castiglia_Dizionario-Biografico/>

¹⁶⁰⁹⁶ ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 78.

frater illustris regis Castellae”,¹⁶⁰⁹⁷ “*dompno Henrico de Castella*”,¹⁶⁰⁹⁸ “don Enrico di Castiglia”¹⁶⁰⁹⁹ o “donpno Enrico de Spagna.”¹⁶¹⁰⁰ O també “don Henrico di Spagna”, com en el *commento* del *Dittamondo* (1435-1436) de Guglielmo Capello, el “maistro de putti” o preceptor d’infants de la cort Este de Ferrara.¹⁶¹⁰¹ El marquès Leonello d’Este es casà l’any 1444 amb una filla d’Alfons el Magnànim. De manera que aquesta o qualsevol altra font italiana similar podria haver orientat l’anònim a l’hora de presentar “un cavaller d’Espanya, qui *don Henrich de Castella* havia nom”.

Quant a la informació sobre els “mil rocins de christians” que tenia a disposició del rei sarraí de Tunis, la referència als “gatges” o pagaments de tropes per part del sultà concorda amb l’ús recurrent d’aquest gal·licisme per a referir-se al pagament de tropes per part del rei Alfons I de Nàpols. Segons Jorge Sáiz, els soldats del Magnànim cobraven “gatges”, ‘soldades’.¹⁶¹⁰² Un exèrcit mercenari de mil cavallers armats –els lectors els imaginarien com els de la cavalleria del rei d’Aragó, constituïda per un màxim de 6.000 efectius a cavall (1441-1448)¹⁶¹⁰³ – era un contingent considerable, però inferior al que comandà el castellà en la batalla de Tagliacozzo (1268).

Enric era el quart fill mascle de Ferran III de Castella (1201-1252) i Beatriu de Suàbia. El primogènit i hereu del tron era el futur Alfons X el Savi. Ambdós eren besnèts de l’emperador d’Alemanya Frederic III Barba-roja. L’ambició i el caràcter impetuós d’Enric el portaren a enfrontar-se amb Alfons X, recent entronitzat aquest (1253-1255). Després d’un enfrontament armat amb els homes del rei a Lebrija, el 1255,

---

¹⁶⁰⁹⁷ RYMER, Thomas – SANDERSON, Robert (eds.), *Foedera, conventiones, litterae et cuiuscunque generis acta publica inter reges Angliae et alios quosvis impertores, reges, pontifices, principes vel communitates, ab ingressu Guglielmi I. in Angliam, A. D. 1066, ad nostra usque tempora habita aut tractata*, Adamo Clarke & Frederic Holbrooke, Londres, 1816, vol. 1, part 1 (1066-1272), p. 388.

¹⁶⁰⁹⁸ FILANGIERI, Riccardo (ed.), *I registri della cancelleria angioina, vol. 12 (1273-1276)*, Accademia Pontaniana (“Testi e documenti di storia napoletana”), Nàpols, 1959, p. 107.

¹⁶⁰⁹⁹ CARRAFA, Gian Battista, *Dell’Historie del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giuseppe Cacchii, Nàpols, 1572, f. 102v.

¹⁶¹⁰⁰ MAZZATINTI, Giuseppe, *Inventario dei manoscritti italiani delle biblioteche di Francia: Appendice all’inventario dei manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale di Parigi*, Roma, 1887, ps. 100-101.

¹⁶¹⁰¹ GALLERANI, Nadia, *Il commento di Guglielmo Capello al “Dittamondo”: note storiche*, Tesi doctoral, Università degli studi di Ferrara, Ferrara, 2011, ps. 7 i 137 (II,xxix,1). Sobre l’autor, vegeu HAUSMANN, Frank Rutger, Guglielmo Capello, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 18, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1975, ed. electrònica <[¹⁶¹⁰² SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 70.](http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmo-capello_(Dizionario_Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

¹⁶¹⁰³ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los ejércitos del rey en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV), dins SESMA MUÑOZ, Ángel, *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 97-128 (p. 127); ÍDEM, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214 (p. 193).

exilià a València (1255-1256), on no fou ben acollit per Jaume I. De manera que passà a la Gascunya (1256-1257) i Anglaterra (1257-1259), on plantejà un projecte –que acabaria frustrant-se– perquè Eduard III conquerira Sicília a Manfred I.¹⁶¹⁰⁴ Es féu després amb un exèrcit de 800 mercenaris cristians (300 dels quals, castellans, any 1259),¹⁶¹⁰⁵ i es posà al servei del rei hàfsida de Tunis Muhàmmad I al-Mustàsir (1228-1277), que hi regnava des del 1249. Ajudà a salvaguardar la independència d'aquest respecte de l'Imperi Almohade i a acabar amb la sedició d'algunes províncies. Obtingué milers de dobles d'or, que transformà en *comandes*: finançava els mercaders genovesos de Tunis i participava dels beneficis del comerç marítim. Acumulà un tresor de 40.000 dobles (60.000, segons algunes fonts), que tingué depositat a Gènova¹⁶¹⁰⁶ (recordem que el Curial de la novel·la anònima catalana també deposita el seu tresor de Tunis a Gènova). Decidí prestar-lo al seu cosí Carles d'Anjou, que, amb la benedicció del papa Climent IV (maig del 1265), projectava armar un gran exèrcit per a envair Nàpols. A canvi, Carles prometé que li atorgaria un títol de príncep. El pontífex, a més, li prometé investir-lo rei de Sardenya (1265), casar-lo amb la viuda del rei Manfred (mort a Benevento, 1266) i dotar aquesta amb l'illa de Corfú, a l'Adriàtic.

Cap d'aquestes promeses es féu realitat, una vegada entronitzat Carles I d'Anjou a Nàpols, el 1266. A més, aquest es negà a tornar al cosí el tresor invertit en la guerra. Indignat i desenganyat, en maig del 1267, Enric abandonà Tunis i es desplaçà a Roma amb els seus 300 mercenaris castellans. Els gibel·lins, que dominaven així la situació, l'aclamaren com a senador de Roma (juny del 1267), ofici des del qual féu front al papa i als güelfs (amics dels Anjou), alhora que tractava de reconstruir la lliga gibel·lina d'Itàlia. Els gibel·lins del nord de la península, que havien cridat a Itàlia Conradí Hohenstaufen, el nomenaren capità general de la Toscana, i li aportaren 2.000 soldats de Pisa, Siena i altres comunes. En octubre, reunits al Campidoglio de Roma, els gibel·lins alçaren la bandera de l'Àguila (octubre del 1267), mentre a Sicília es produïa l'alçament

---

¹⁶¹⁰⁴ Seguim, bàsicament, el relat de KAMP, N., Enrico di Castiglia..., *op. cit.* Vegeu, si de cas, també CARRIAZO ARROQUIA, Juan de Mata, La atalaya de Tíscar y el infante don Enrique, dins ÍDEM, *En la frontera de Granada*, Universidad de Granada – Universidad de Sevilla, Granada – Sevilla, 2002, ps. 1-28.

¹⁶¹⁰⁵ El cronista güelf Malaspina (1200-1281) contemporani dels fets, afirma que “Don Arrigo figliuolo secondo del re di Spagna e cugino del re Carlo, il quale era stato in Affrica al soldo del re di Turisi, udendo lo stato del suo cugino, venne in Puglia con più di VIII^c cavalieri ispannoli, i quali Carlo tenne al suo soldo.” Vegeu MALASPINI, Ricordano – MALASPINI, Giacotto, *Storia fiorentina, dalla edificazione sino all'anno 1286*, ed. a cura de Vincenzo FOLLINI, Tipogr. de Gaperio Ricci, Florència, 1816, p. 155. És seguit per Giovanni Villani (+1348) en VILLANI, Giovanni, *Cronica*, ed. a cura de Francesco GHERARDI DRAGOMANNI i Ignazio MOUTIER, Tipogr. Sansone, Florència, 1844, vol. 1, p. 335: “ottocento cavalieri spagnoli”.

¹⁶¹⁰⁶ CARRIAZO ARROQUIA, J. de M., La atalaya de Tíscar..., ps. 13-14.

de Corrado Capece (desembarcament de setembre del 1267). Conradí arribà a Roma el 23 de juliol del 1268, envaí el regne de Nàpols i fou derrotat a Tagliacozzo (23 d'agost).¹⁶¹⁰⁷ Enric es refugià a Montecassino, però l'abat el lliurà al seu cosí Carles d'Anjou.¹⁶¹⁰⁸ Aquest i el papa li commutaren la pena de mort per una reclusió perpètua. Estigué pres del 1268 al 1291, malgrat les peticions d'alliberament cursades per Jaume I d'Aragó, Alfons X de Castella, el rei d'Anglaterra i molts trobadors. Finalment, Carles II de Nàpols, a precés d'Eduard I d'Anglaterra, transigí i l'alliberà. Tornà llavors a Tunis (1291-1294) amb el rei Abú Hafs Omar I, des d'on efectuà una ambaixada a Jaume II d'Aragó. Estant a Barcelona, passà a Castella. Allí transcorregueren els darrers anys de vida. Posseí importants senyories, jugà un paper polític de primer rang i fou *adelantado mayor* de la frontera d'Andalusia contra el reialme nazarí de Granada. Es casà amb la noble Juana Núñez de Lara (1299), però morí sense tenir descendència.

La seua vida i la seua reclusió serviren de motiu d'inspiració a trobadors de diferents països europeus.¹⁶¹⁰⁹ Norbert Kamp el caracteritza d'aquesta manera: “Da intelligenza acuta, versato nelle lingue, adatto alla guerra per il fisico robusto, valoroso ed energico, fu aperto e diretto nei rapporti personali; già durante la giovinezza tutte queste doti contribuirono a fermare una personalità fuori dal comune che suscitò l'attenzione di poeti e trovatori.”¹⁶¹¹⁰ Del seu conegut poema *Allegrement e con grande baldanza*, diu Valeria Bertolucci que “nessun altro poeta straniero aveva adottato nei suoi versi il volgare italiano.”¹⁶¹¹¹ Quant al conjunt de relats que s'escrigueren sobre Enric de Castella, destaca –per la seua eloqüent relació amb el *Curial*– la història del seu enfrontament amb uns lleons, per una emboscada que li parà el malèvol rei de Tunis, de la qual eixí victoriós i il·lés. Aquest relat llegendari, sense cap fonament

---

¹⁶¹⁰⁷ Més detalls, en HERDE, Peter, Corradino di Svevia, dins *Enciclopedia Treccani – Federiciana*, Roma, 2005; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/corradino-di-svevia_Federiciana/>

¹⁶¹⁰⁸ Carles era fill de Blanca de Castella, germana de Ferran III el Sant i tia paterna, doncs, d'Enric. D'altra banda, per tal com era dit infant fill de Beatriu de Suàbia, estava també emparentat amb Conradí de Suàbia o de Sicília, cosa que el legitimava en certa manera per a oferir suport a qualsevol dels dos bàndols que es disputaven el tron de les Dues Sicílies.

¹⁶¹⁰⁹ Vegeu, entre d'altres, LÉVI, Émile, Le troubador Paulet de Marseille, dins *Revue des langues romanes*, 21, Paris, 1882, ps. 261-289 (ps. 274-276); LÓPEZ-AYDILLO, Eugenio, *Los cancioneros gallego-portugueses como fuentes históricas (con un glosario de voces del gallego arcaico)*; separata de la *Revue Hispanique*, vol. 57, Nova York – París, 1923; reed. per Maxtor, Valladolid, 2008, ps. 101-108; SOLDEVILA, Ferran, *Pere el Gran*, Institut d'Estudis Catalans (“Memòries de la Secció Historicoarqueològica”, 11), Barcelona, 1950-1956 (reed. el 1995), vol. 2, ps. 185-189.

¹⁶¹¹⁰ KAMP, N., Enrico di Castiglia..., *op. cit.*

¹⁶¹¹¹ BERTOLUCCI PIZZORUSSO, Valeria, Don Enrique / Don Arrigo: un infante di Castiglia fra storia e letteratura, dins *Alcanate. Revista de estudios alfonsíes*, 4, Sevilla, 2004-2005, ps. 293-314 (p. 294).

històric real,¹⁶¹¹² procedeix de fonts antigues represes per la literatura exemplar medieval, com expliquen Hermann Knust i María Rosa Lida de Malkiel: “el tema se halla en la *Gesta romanorum* [col·lecció d'exempla del ca. 1300] y en la *Summa praedicatorum* de Bromyard [+ca. 1352], quienes lo han variado, partiendo de una anécdota de los *Estratagemas* de Frontino.”¹⁶¹¹³ En la tradició literària àrab, apareix una història en el *Sirâdj al-Mulûk* o *Làmpada de prínceps* d'Abú Bakr al-Turtuxí (1059-1127),¹⁶¹¹⁴ que és la font de les versions castellanques de les quals depèn –com seguidament es veurà– el *Curial*. En el conte àrab, dos gossos s'enfronten en un recinte, però quan fan entrar un llop que els amenaça de mort, s'ajuden i alien ambdós contra ell.

El relat de l'infant don Enric “d'Espanya” lluitant contra els lleons al corral del rei de Tunis podia ser conegut per l'anònim del *Curial* a partir de dues fonts literàries anteriors en un segle a la novel·la catalana, ambdues castellanques¹⁶¹¹⁵ i del segle XIV: l'exemplum 9 d'*El conde Lucanor* de l'infant Juan Manuel (1330-1335) i la *Crònica de Alfonso X* (1342-1350). La historiografia catalana medieval, concretament el *Llibre del rei en Pere* de Bernat Desclot, solament es fa ressò anecdòtic de l'infant Enric, en relació amb el tresor de Tunis depositat a Gènova i oferit a Carles d'Anjou. Heus ací el que explica Desclot en el capítol 54 de la seua crònica (1288):¹⁶¹¹⁶

“Com N'Enric de Castella prestà grans tresors al comte Carles.– En aquella saó, N'Enric de Castella, fill del rei En Ferrando de Castella, era en Tunis, que son frare lo rei N'Anfós de Castella l'havia gitat de sa terra; e prenia soldada del rei de Tunis, e feia-li gran honor. Sí que N'Enric de Castella hi havia justat molt gran tresor e havia'l tramés en Gènova. E el comte [de Provença] Carles [d'Anjou] tramès-li missatge a Tunis per ço car era son cosí germà, que li prestàs aquell tresor, qui era en Gènova, seu, per ço car l'havia gran mester. E N'Enric

---

¹⁶¹¹² CORTADELLAS VALLÈS, Anna, *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 30-31, recull el relat com una més de les contalles fabuloses que incloïen les cròniques medievals.

¹⁶¹¹³ MANUEL, Juan, *El libro de los enxiemplos del conde Lucanor et de Patronio*, ed. a cura de Hermann KNUST, Seele, Leipzig, 1900, p. 321 i ss.; LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Estudios de literatura española y comparada*, Editorial Universitaria de Buenos Aires, Buenos Aires, 1966, p. 107.

¹⁶¹¹⁴ TORTOSA, Abubéquer de, *Làmpara de los príncipes*, trad. de l'àrab a l'espanyol per Maximiliano ALARCÓN, Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid, 1930; reed. facsimil per l'Instituto de Estudios Albacetenses (“Clásicos albacetenses”, 15), Albacete, 2010, vol. 1, ps. 272-273. Citat per LIDA DE MALKIEL, M. R., *ibídem*.

¹⁶¹¹⁵ Sobre la familiaritat de l'escriptor amb la literatura castellana, vegeu el capítol II.1.3.

¹⁶¹¹⁶ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), p. 447.

dix-li que ben li plaïa que ço que ell hagués que ho presés a sa honor e a son serviï. Sobre açò lo missatge se'n tornà al comte Carles e aportà carta a aquells qui tenien aquell tresor en Gènova, que el delliurassen al comte Carles, e aitantost li fo delliurat. E ab aquell tresor soldejà cavallers, e féu la messió...”

En el capítol 60, així mateix, es ressenya una discussió entre Enric i Carles, quan el primer tracta infructuosament de recuperar els diners invertits. Diu l'infant castellà: “Sènyer rei, ben és ver que jo havia aitant de tresor en la ciutat de Gènova, lo qual jo havia guanyat ab lo rei de Tunis.” El mercenari quedà “molt despagat” amb la resposta del nou monarca napolità, al qual desafià just abans de passar-se'n a Roma “ab trescents cavallers espanyols” (cap. 61) i liderar el bàndol dels gibel·lins. Després de la derrota de Tagliacozzo, el d'Anjou capturà Enric de Castella “e mes-lo en un castell molt forts qui ha nom Canossa, e aquí tenc-lo pres e ferrat” (cap. 62).¹⁶¹¹⁷ En el *Llibre dels feits* de Jaume I, es recorda que el rei d'Aragó, al II Concili de Lleó de França (1274), intercedí davant el papa Gregori X, en nom seu i del rei de Castella, perquè s'avançara en el “feit de N'Enric de Castella” i se'l poguera alliberar (caps. 540-541).¹⁶¹¹⁸

El punt de partida literari de la llegenda dels lleons, desconeguda pels cronistes catalans, és don Juan Manuel de Villena (1282-1348), en *El conde Lucanor, o Libro de los exiemplos del conde Lucanor et de Patronio* (exemple IX). Ací, el protagonista no és encara l'infant Enric, però els fets succeeixen per obra d'un rei de Tunis i en presència del mercenari castellà, com si respongueren a un relat oral:¹⁶¹¹⁹

“DE LO QUE CONTESCIÓ A LOS DOS CAVALLOS CON EL LEÓN

“Un día fablava el conde Lucanor con Patronio, su consegero, en esta guisa:

“–Patronio, grand tiempo ha que yo he un enemigo de que me vino mucho mal, et esso mismo ha él de mí, en guisa que, por las obras et por las voluntades, esamos muy mal en uno. Et agora acaesció assí: que otro omne muy más poderoso que nos entramos va començando algunas cosas de que cada uno de nos reçela quel puede venir muy grand daño. Et agora aquel mio enemigo envióme dezir que nos aviniésemos en uno, para nos defender daquel otro que quiere ser contra nos; ca si amos fuéremos ayuntados,

---

¹⁶¹¹⁷ Ibídem, ps. 449-450.

¹⁶¹¹⁸ Ibídem, p. 183.

¹⁶¹¹⁹ MANUEL, dom Juan, *El conde Lucanor, o Libro de los exiemplos del conde Lucanor et de Patronio*, ed. a cura de Jesús Manuel BLECUA, Castalia, Madrid, 2010, ps. 88-92.

es çierto que nos podremos defender; et si el uno de nos se desvaría clel otro, es çierto qualquier de nos que quiera estroyr aquel de que nos reçelamos, que lo puede fazer ligeramente. Et de que el uno de nos fuere estroydo, qualquier de nos que fincare sería muy ligero de estroyr. Et yo agora está en muy grand duda de este fecho: ca de una parte me temo mucho que aquel mi enemigo que querría engañar, et si él una vez en su poder me toviesse, non sería yo bien seguro de la vida; et si gran amor pusiéremos en uno, non se puede escusar de fiar yo en él, et él en mí. Et esto me faze estar en grand reçelo. De otra parte, entiendo que si non fuéremos amigos assí commo me lo envía rogar, que nos puede venir muy grand daño por la manera que ya vos dixé. Et por la grant fiança que yo he en vos et en el vuestro buen entendimiento, ruégovos que me conseiedes lo que faga en este fecho.

“–Señor conde Lucanor –dixo Patronio–, este fecho es muy grande et muy peligroso, et para que mejor entendades lo que vos cumplía fazer, plazerme ya que sopiéssedes lo que contesçió en Túnez a dos cavalleros que bivían con el infante Enrique.

“El conde preguntó cómo fuera aquello.

“–Señor conde –dixo Patronio–, dos cavalleros que vivían con el infante don Enrique eran entramos muy amigos et posavan siempre en una posada. Et estos dos cavalleros non tenían más de sendos cavallos, et assí commo los cavalleros se querían muy grant bien, bien assí los cavallos se querían muy grand mal. Et los cavalleros non eran tan ricos que pudiessen mantener dos posadas, et por la malquerençia de los cavallos non podían posar en una posada, et por esto avían a vevir vida muy enojosa. Et de que esto les duró un tiempo et vieron que non lo podían más sufrir, contaron su fazienda a don Enrique et pidiéronle por merçed que echase aquellos caballos a un león que el rey de Túnez tenía.

“Don Enrique les gradesçió lo que dezían muy mucho, [et] fabló con el rey de Túnez. Et fueron los cavallos muy bien pechados a los cavalleros, et metiéronlos en un corral do estava el león. Quando los cavallos se vieron en el corral, ante que el león saliesse de la casa do yazía ençerrado, començáronse a matar lo más buenamente del mundo. Et estando ellos en su pellea, abrieron la puerta de la casa en que estava el león, et de que salió al corral et los cavallos lo vieron, començaron a tremmer muy fieramente et poco a poco fuéronse legando el uno al otro. Et desdeque fueron entramos juntados en uno, estovieron así una pieça, et endereçaron entramos al león et paráronlo tal a muessos[s] et a coçes que por fuerça se ovo de ençerrar en la casa donde saliera. Et

fincaron los cavallos sanos, que les non fizo ningún mal el león. Et después fueron aquellos cavallos tan bien avenidos en uno, que com[i]én muy de grado en un pesebre et estavan en uno en casa muy pequeña. Et esta avenençia ovieron entre sí por el grant reçelo que ovieron del león.

“–Et vos, señor conde Lucanor, si entendedes que aquel vuestro enemigo a tan grand reçelo de aquel otro [de] que se reçela, et a tan grand mester a vos porque forçadamente aya de olvidar quanto mal passó entre vos et él, et entiende que sin vos non se puede bien defender, tengo que assí commo los cavallos se fueron poco a poco ayuntando en uno fasta que perdieron el reçelo, fueron bien seguros el uno del otro, que assí devedes vos, poco a poco, tomar fiança et afianzameinto con aquel vuestro enemigo. Et si fallardes en l’ sienpre buena obra et leal, en tal manera que seades bien çierto que en ningún tiempo, por bien quel vaya, que nunca vos verná dél daño, entonçe faredes bien et será vuestra pro de vos ayudar porque otro omne estraño non vos conquiera nin vos estruya. Ca mucho deven los omnes fazer et sufrir a sus parientes et a sus vezinos porque non sean maltraýdos de los otros estraños. Pero si vierdes que aquel vuestro enemigo es tal o de tal manera, que desde lo oviédeses ayudado en guisa que saliese por vos de aquel peligro, que después de lo suyo fuesse en salvo, que sería contra vos et non pod[rí]ades dél ser seguro; si él tal fuer, fariades mal seso en le ayudar, ante tengo quel devedes estrañar quanto pudierdes, ca pues viestes que, seyendo él en tan grand queixa, non quiso olvidar el mal talante que vos avía, et entendistes que vos lo tenía guardado para quando viesse su tiempo que vos lo podría fazer, bien entendes ós que non vos dexa logar para fazer ninguna cosa porque salga por vos de aquel grand peligro en que está.

“Al conde plogo desto que Patronio dixo, et tovo quel dava muy buen consejo.

“Et porque entendió don Iohan que este exiemplo era bueno, mandólo escribir en este libro et fizo estos viessos que dizen assí: ‘Guardatvos de seer conquerido del estraño, / seyendo del vuestro hien guardado de daño.’”

L’anècdota relatada per Juan Manuel no és la que inspirà l’autor del *Curial*, però aporta alguns elements (el rei de Tunis, el corral dels lleons, l’infant Enric...) que, filtrats per la crònica d’Alfons X de Castella, sí que serviran d’inspiració directa a l’anònim redactor de la novel·la cavalleresca. L’autor d’aquest relat historiogràfic comenta les diferències entre Alfons el Savi i el seu germà Enric, que portaren aquest a exiliar-se a València i, més tard, a la Tunísia hàfsida:

“El rei de Túnez acogióle mui bien, porque supo que era hijo del rei, dióle mucho de lo suyo, i moró con él ahí quatro años. I en las peleas i contiendas que este rei de Túnez havía con los moros sus vecinos, este infante D. Henrique sirvió muy bien, i havía mui gran fama de ardidez i gran prez de cavallería en todas aquellas tierras. I los moros del rei de Túnez hablaron con el rei i dixéronle que aquel infante cobrava mucho los corazones de las gentes de aquella tierra, i los contrarios, que le havían mucho miedo. I que trahía muchas gentes de christianos. I de estas cosas tales se podía seguir mui gran daño i mui gran deservicio a aquel rei, i que era menester que embiassen del reino; ca él i las sus gentes eran para amparar i defender la su tierra sin él, i la defendieron otra vez. E como quier que el rey de Túnez pesava por esto que le decían del infante, pero no pudo escusar de creer a los suyos. E cataron manera para le embiar del reino, i rezelaron que si el rei se lo dixesse e se lo mandasse decir, pornia algún alborozo en él, i que se iría para sus contrarios con aquellas gentes que allí tenía. I por esto era bien de catar manera como le matassen. I porque no hallaron razón para lo hacer, temíendose de los suyos, que eran mui fuertes cavalleros, acordaron que llamasse el rei al infante para le hablar en un corral, i le metiessen ahí dos leones que estaban en un apartamiento, i aquellos le matarían. I, el consejo havido, pusiéronlo por obra. I luego el rei mandó llamar a D. Henrique a la habla, i entró dentro del corral, donde era aconsejado que entrasse, i todas sus gentes que lo guardavan, fincavan en otras casas por donde ivan entrando, que no eran mui arredradas dende. I el infante, estando allí con el rei, dixo que le esperasse allí, que luego venía allí él. I salieron los dos leones a fiucia que lo matarían. I D. Henrique sacó la espada, que trahía consigo e la non partía de sí, i tornó contra ellos, i los leones fueron a él. I D. Henrique fue a la puerta i salió del corral. I, entre tanto que él estava en esto, los moros prendieron todas las gentes de D. Henrique. Desque él fue salido del corral, el rei non quiso que lo matassen, nin lo quiso ver, i embió a mandar que se fuesse del reino. I le pidió que mandasse soltar a sus compañías, i el rei mandó que soltassen muy pocos de ellos, i solamente los que havían passado con él; ca, de los christianos que ahí eran primero i le servían, no soltaron ninguno. I D. Henrique fuése para Roma a la guerra que havían los romanos contra los reyes de la Pulla i de Calabria i el condado de la Provincia.”¹⁶¹²⁰

---

¹⁶¹²⁰ Citat per IBÁÑEZ DE SEGOVIA, Gaspar (marqués de Mondéjar), *Memorias históricas del rei don Alonso el Sabio, i observaciones a su crónica*, Tipogr. de Joaquín Ibarra, Madrid, 1777, p. 492-493. El mateix text, amb algunes variacions ortogràfiques, es pot consultar també en SÁNCHEZ DE

L'autor del *Curial* desplaça l'infant Enric a una posició d'espectador, que encara rep honors del rei de Tunis. Destaca que els seus mercenaris eren cristians, com la crònica. El castellà s'enfronta en un "corral" a dos lleons, com Curial, i com aquest sap defensar-se amb armes artificials –l'espasa– contra les "armes naturals" d'ambdues bèsties, a les quals sobreviu. Supera la prova del corral i, com Curial, és invitat pel rei a abandonar els seus dominis. Es tracta de coincidències que manifesten la clara inspiració de l'episodi curialesc en aquest de la crònica alfonsina.

Per a Anna Cortadellas no hi ha dubte "que l'autor del *Curial* degué conèixer l'obra de Fernán Sánchez de Valladolid." Recorda aquesta autora que "la lluita d'un cavaller amb un lleó és un tòpic de la literatura medieval que ha tingut, a més a més, bona fortuna en la iconografia", i que apareix també en el famós episodi dels lleons del *Quixot* (II,xvii), on els lleons no apleguen a lluitar amb el cavaller, com si es tractara d'una paròdia de la crònica castellana. Segons Cortadellas, és clar que...

"...existeixen tot un seguit de detalls que fan indubtable la relació del passatge del Curial amb la història de don Enric: ambdós episodis tenen lloc a Tunis, en presència del rei de Tunis, el qual ha ordenat la lluita del cavaller amb la fera i en un corral; el cavaller, en tots dos casos, un cop acabat el combat, quedarà lliure i anirà cap a Itàlia (en el cas del *Curial*, a Gènova). Però la dada que proporciona la informació més precisa per a relacionar ambdós episodis és el fet que un cavaller de nom don Enric de Castella, 'que tenia mil rossins de cristians i gatges del rei', sigui l'espectador de la lluita de Curial."¹⁶¹²¹

Seguint –sense conèixer-les– les passes de l'anònim del *Curial*, el relat cronístic serà reescrit en el segle XVI pel valencià Pere-Antoni Beuter (1490-1554), per a incorporar-lo a la *Crónica genera de España* (València, 1551):¹⁶¹²²

"Era valiente cavallero este infante don Henrique, muy sagaz y denodado en las peleas. Y, assí, cobró fama entre los moros de excellentísimo caudillo y valeroso

---

VALLADOLID, Fernán, *Crónica del rey don Alfonso Décimo*, dins ROSELL, Cayetano (ed.), *Crónicas de los reyes de Castilla*, vol. 1 ("Biblioteca de Autores Españoles", 66), Madrid, 1875, vol. 1, ps. 7-8 (cap. 8).

¹⁶¹²¹ CORTADELLAS, A., *Repertori de llegendes...*, p. 32.

¹⁶¹²² BEUTER, Pedro Antonio, *Segunda parte de la Corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, Tipogr. de Joan de Mey, València, 1551, f. 129v (llibre II, cap. 46).

guerrero; tanto, que por ello ovo muchas victorias y honrró mucho la parte del rey de Túnez, por lo qual fue muy rico en poco tiempo. Por tanto, teniéndole embidia los moros del reyno, hablaron con su rey diziendo que aquel infante christiano cobraba mucho los coraçones de la gente de la tierra y de las comarcas, que le tenían gran miedo, a él y a sus christianos, que traía muchos consigo, assí de los que passaron con él de España como de los que se hallaran en Túnez. De que se le podría recrescer algún gran daño, por tanto cumplía que lo embiasse del reyno. Pesóle al rey de Túnze desto, pero no lo pudo escusar, porfiando toda vía los principales moros. Buscaron manera para le embiar fuera del reyno, mas recelando que si dello se advirtiesse el infante no causasse algún escándalo y gran alboroto en la tierra, o se passasse a los enemigos, determinaron de catar manera para les matar dissimuladamente, por el miedo que tenían a sus christianos, que eran valientes cavalleros. Concertaron pues como se hiziesse, y fue. Que le llamó el rey en un corral, como que le quería hablar en secreto y, de que tuvo dentro, díxole: ‘aguardadme aquí, que luego vuelvo.’ Y salióse del corral por una puerta que luego fue cerrada, salido el rey; abriendo una otra de una estancia do havía dos bravos leones, que luego salieron al corral. El infante, de que vio los leones, metió mano a su espada y embraçó su capa al braço izquierdo, y reparóse mirando los leones. No osaron yr los leones contra él y, por tanto, el se salió por la puerta por do el rey, derribándola de quicios la coças. Entretanto, que el infante estava en esto, prendieron los moros a todos los suyos, que quedaran en unas casas arredradas del corral, por do hivan entrando el rey y el infante, y havíanlos hecho quedar allí. Sabiendo el rey de Túnez que el infante saliera de los leones, no quiso que lo matassen, ni le quiso ver, sino que le embió a mandar que se fuesse del reyno. El infante le pidió que le mandasse soltar sus compañas y le diesse lo suyo. Mandó el rey debolverle todo lo que era suyo y soltar todos los que con él de España passaran, y embarcóse con ellos y fuése a Italia. Los otros christianos que siguieran a don Henrrique y no eran venidos de España, quedaron presos y fueron muy mal tratados de los moros, hasta que fueron rescatados por los que se fueran con el infante a Italia.”

La insistència de les distintes fonts, a partir de la crònica del segle XIV, a situar l’acció en un *corral*, obliga a recordar que, en àrab dialectal hispànic, existia el romanisme *qurrâl*, adoptat pel castellà (*corral*, *corrala*) com a pati o recinte interior a cel obert, on recauen diferents estances o “casas”, com les denomina el cronista castellà.

El mot tenia ja aquest sentit per als mossàrabs toledans del 1144.¹⁶¹²³ Per als valencians i murcians del segle XV, que feien “frontera” amb el regne musulmà de Granada, els “corrals”, i en particular un gran “corral del rei” de l’Alhambra, eren els llocs on els xeics nazarins retenien els seus captius o esclaus cristians. Aquests dormien en cel·les o “sitges” sota terra, excavades en el mateix terreny del corral; els castellans en deien *mazmorras* (< àrab *matmura*).¹⁶¹²⁴ L’any 1418, quan el jove Berenguer Mercader fou enviat per son pare, Joan Mercader, batle general del regne de València, d’ambaixador a Granada, havia de ratificar uns acords de redempció de presoners, “per sguart dels catius vassalls vostres [del rei Alfons V] que són en lo corral [de l’Alhambra], los quals en aquesta pau devien ésser presentats franchs a vostra senyoria.”¹⁶¹²⁵

L’enfrontament de l’heroi amb alguna bèstia poderosa (normalment un lleó, però també un cavall, un senglar, un gos alà, etc.) és un tòpic de la narrativa popular reproduït en les biografies de grans personatges i en la literatura de ficció des de l’Antiguitat més remota. Els exemples a citar serien in comptables, des del bíblic Samsó o el mitològic Hèrcules, fins al paròdic don Quixot de la Manxa, passant per Alexandre el Gran, el Sit Campeador, Amadís de Gaula, el comte de Buelma Pero Niño, Tirant lo Blanc o l’esmentat infant Enric.¹⁶¹²⁶ El mateix Curial ja s’havia enfrontat abans amb un Sanglier d’aspecte brutal i zoomòrfic.¹⁶¹²⁷ En la matèria de Bretanya, en el *roman* de Chrétien de Troyes titulat *Yvain, le Chevalier ou lion* (1176), el protagonista adopta el

---

¹⁶¹²³ Com explica FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (ps. 321-322).

¹⁶¹²⁴ Segons FERER MALLOL, Maria Teresa, La redempció de captius a la Corona catalanoaragonesa (segle XIV), fins *Anuario de estudios medievales*, 15, Barcelona, 1985, ps. 237-297 (p. 238, n. 3); SALICRÚ LLUCH, Roser, La treva de 1418 amb Granada: la recuperació de la tradició catalanoaragonesa, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 27/2, Barcelona, 1997, ps. 989-1.020 (ps. 1.014, n. 65, i 1.017). Vegeu també EADEM, Cartes de captius cristians a les presons de Tunis del regnat de Ferran d’Antequera, dins *Miscel·lània de textos medievals*, 7, Barcelona, 1994, ps. 549-590.

¹⁶¹²⁵ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, La Corona de Aragón y Granada de 1350 a 1458 (continuació), dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 4, núm. 30, abril-juny 1908, ps. 342-375; reed. dins GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada. Historia de la relaciones entre ambos reinos*, Tipogr. de la Casa de la Caridad, Barcelona, 1908, ps. 371-372.

¹⁶¹²⁶ Exemples que posen ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 678, a partir de ROUBAUD, Sylvie, Chevalier contre chien: l’étrange duel de Tirant lo Blanc, dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 6, Madrid, 1970, ps. 131-156, i de BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *Tirant lo Blanc* i la biografia caballeresca, dins *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 101-132 (p. 126). Dels treballs d’Hèrcules en relació amb aquest episodi dels lleons de Tunis, tracta MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, Aracne. *Trasllats i ordits d’alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72 (p. 54).

¹⁶¹²⁷ Vegeu les implicacions simbòliques i d’altra mena que té aquesta figuració, en el capítol II.3.11.

sobrenom després d'haver caigut en la desesperació amorosa i haver-se restablert, quan es troba un lleó que combat amb un drac o serp monstruosa. El cavaller ajuda el lleó a vèncer el monstre i aquest, agraït, esdevé company inseparable.¹⁶¹²⁸

Aquesta coneguda ficció serví d'inspiració en temps del *Curial* a l'autor de la biografia cavalleresca d'un cavaller andalús, Alonso Pérez de Guzmán el Bueno (+1436). El cavaller, en una aventura pel Barbaria, en "la grande selva de Fez", es troba amb "un bravo y valiente león" que combat amb una serp monstruosa, que s'interpreta al·legòricament com una premonició de la conjura dels Benimerins, gent de "grande ymbidia y malquerència" (la vibra) contra el rei de Castella-Lleó (el lleó). Lògicament, l'andalús decideix "ayudar al león, por representación de las dignidades que representava: la primera, de traer corona y demostrar entre los animales su realidad, y mayormente significar ser las armas del rey de Castilla, su señor." El cavaller decapita la serp i, des d'aleshores, "amigo conocido fue el león, que nunca le quiso deseparar."¹⁶¹²⁹ El plagi del relat meravellós Chrétien de Troyes és ben eloqüent, per part de l'autor de la biografia cavalleresca del segle XIV.

Els lleons eren animals exòtics associats a un continent, Àfrica, i una cultura, l'Islam, ja que els sultans dels països àrabs els col·leccionaven i els regalaven a alguns sobirans cristians del sud d'Europa, com ara els reis de Castella, Aragó i Nàpols. El rei de Tunis del temps del *Curial*, Otman (1435-1488), tenia l'hàbit diplomàtic de regalar cavalls i lleons als monarques amics. Alfons el Magnànim, rei de Nàpols, fou el principal destinatari d'aquests obsequis.¹⁶¹³⁰ El sicilià Petruzzo da Catania, lleoner de la cort de Gaeta, s'ocupava de custodiar i alimentar, pel 1438, els lleons que arribaven de Tunis.¹⁶¹³¹ Estant al castell de Gaeta, el 13 de desembre de dit any, el rei d'Aragó escrigué al rei Otman informant-lo d'haver rebut les credencials de l'ambaixador "Cadàhim Benseyht" i el present de cavalls, lleons, lleopards i altres coses que aquest li portava: "lu presenti hi ni mandastinu di li cavalli, leuni, leopardi et altri cosi." De pas, promet que ordenarà al virrei de Sicília que respecte les treves vigents i torne algunes

---

¹⁶¹²⁸ DUFOURNET, Jean, *Chrétien de Troyes. Le Chevalier au Lion: approches d'un chef d'oeuvre*, Champion ("Unichamp"), París, 1988.

¹⁶¹²⁹ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, Una biografia caballeresca del siglo XV: "La corónica del muy ilustre y muy magnífico cavallero don Alonso Pérez de Guzmán el Bueno", dins *En la España medieval*, 22, Madrid, 1999, ps. 247-283 (ps. 261, 272 i 276-277).

¹⁶¹³⁰ CERONE, Francesco, Alfonso il Magnanimo ed Abu 'Omar Othmân. Trattative e negoziati tra il Regno di Sicilia di qua e di là dal Faro ed il Regno di Tunisi (1432-1457); separata d'*Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, Tipogr. Giannotta, Catània, 1912, p. 53.

¹⁶¹³¹ I CERONE, Francesco, La politica orientale di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 27, Nàpols, 1902 (ps. 2-93, 384-456, 555-634, 774-852) i 28, 1903 (ps. 154-212); separata, Tipogr. de Luigi Pierro e figlio, Nàpols, 1903, p. 124, n. 1.

mercaderies preses injustificadament per sicilians. En una altra ambaixada del 1439, tornaren a arribar del port de Gaeta al castell, en carros, uns altres lleons acompanyant l renovada legació diplomàtica.¹⁶¹³² La familiaritat dels cortesans del rei de Nàpols amb aquests animals salvatges arribats de Tunis afavoriria, sens dubte, la comprensió de la gesta heroica de Curial tal com se la presenta en la novel·la.

* * *

En la tradició catalana, la lluita entre el cavaller i el lleó sols es trobava present en relació amb la família dels Queralt. L'heràldica d'aquesta família, un lleó rampant coronat, d'or en camper de gules, es justificava amb una llegenda del segle XIII al·lusiva a la lluita contra un lleó del cavaller **Pere II de Queralt** o de Timor "Cor de roure" (ca. 1236-Lleida, 1275), senyor de Queralt, Santa Coloma i Rocafort de Queralt; comanador de Montsó per l'orde del Temple (1257) i lloctinent del mestre del Temple d'Aragó i Catalunya. Participà en la conquesta de Múrcia (1265-1466). La llegenda trobà plasmació gràfica en relleus de diferents monuments arquitectònics dels segles XIII i XIV, però no fou recollida per escrit fins a una data molt tardana, pel pare Miquel Conill, en el seu panegíric del venerable Francesc de Queralt (1736).¹⁶¹³³

Es conta que Pere, company d'armes de Jaume I el Conqueridor, s'endinsà enmig d'un campament de moros i fou capturat per aquests. Pagats del seu valor, els infidels volgueren provar fins on arribava enfrontant-lo amb un lleó.¹⁶¹³⁴ Si aconseguia vèncer-lo, seria alliberat (com el captiu *Curial*, en la novel·la). La fera es llançà contra el cavaller, però aquest resistí a l'atac interposant-hi l'adarga o escut de cuir, i estacà un punyal en el cor del lleó. En la portalada romànica de l'església de Santa Maria de Belllloc (Santa Coloma de Queralt, segle XIII) es representa el cavaller lluitant amb el lleó, així com en la clau de volta de la capella sepulcral de sant Honorat, de la mateixa església (ca. 1390).¹⁶¹³⁵ Aquesta imatge, d'origen templer en realitat, havia esdevingut una mena de divisa familiar dels Queralt.¹⁶¹³⁶ En realitat, l'efigie d'un cavaller cristià

---

¹⁶¹³² FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro 'Curie Summarie' (1440-1442). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970, p. 35.

¹⁶¹³³ CONILL, Miquel, *Heroica vida y exemplares virtudes del venerable doctor don Francisco de Queralt*, Tipogr. de la Universitat, Cervera, 1736, p. 8.

¹⁶¹³⁴ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964), ps. 612-613.

¹⁶¹³⁵ Vegeu ESPAÑOL, Francesca, Esteban de Burgos y el sepulcro de los Queralt en Santa Coloma (Tarragona), dins *D'Art*, 10, Barcelona, maig 1984, ps. 125-178 (ps. 131-132).

¹⁶¹³⁶ Més detalls, en FUGUET SANS, Joan – PLAZA ARQUÉ, Carme – HOFBAUEROVÁ, Vera, *Els Queralt a Santa Coloma. Arquitectura, art, vida, Ajuntament de Santa Coloma de Queralt*, Santa Coloma

amb armadura i espasa lluitant contra el lleó, tal com apareix en moltes esglésies de l'orde del Temple,¹⁶¹³⁷ representa el croat fent front a l'amenaça de l'Islam.

L'únic Queralt que residia a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim era l'intrèpid cavaller **Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt** (València, 1408 – Sardenya, 1480), senyor d'Oliva i Nules (1433) i comte d'Oliva (per privilegi reial del 1449), a més d'heroic capità de tropes navals pel rei de Nàpols.¹⁶¹³⁸ Havia heretat de sa mare, Elionor de Queralt, la baronia catalana de Rocafort de Queralt, i devia ser coneixedor de la llegenda, ja que és ben fàcil que, a més d'exhibir el lleó rampant en la seua heràldica, posseïra robes i objectes decorats amb la divisa de “Cor de roure”. L'any 1439, quan els lletraferits Enyego d'Àvalos i Berenguer Mercader es trobaven a la cort de Milà, l'humanista Guiniforte Barzizza, excortesà d'Alfons el Magnànim i amic de dits cavallers, dedicà al de Centelles i Queralt una epístola sobre l'amor, on li aconsellava que no sucumbira a l'orgull i la luxúria, i optara per buscar-se una digna muller a la qual amar honestament. El plantejament d'aquest opuscle de Barzizza, com s'ha explicat en altre lloc,¹⁶¹³⁹ coincideix en molts aspectes amb el plantejament de *Curial e Güelfa*, tal com aquest s'exposa ja des del preàmbul del llibre I. Així que no podem descartar que Centelles fóra un dels invitats a gaudir del “recitat” de l'obra literària. Francesc era casat, a més, amb Joana de Cardona (+1451), filla d'Hug de Cardona, senyor d'Ondara i del Real de Gandia; néta de Joan-Ramon-Folc I de Cardona, comte de Cardona, i parenta dels Cardona-Villena valencians de Nàpols.

Els germans **Pere i Alfons de Cardona i Villena**, fills d'Elionor de Villena, portaven en la seua heràldica un escut partit amb els cards de Cardona i les armes dels Manuel de Villena (la mà d'àngel amb l'espasa i el lleó rampant), descendents d'un germà de l'infant Enric del *Curial*, l'infant Manuel de Borgonya o de Castella (1234-1283), conegut com “de Villena” per posseir un extens *apanage* o gran senyoria manxega, amb cap i casal a Villena. El blasonament heràldic de les armes dels Cardona-Villena era: Escut partit i semitruncat: a destra (1), per Cardona, en camper de gules tres

---

de Queralt, 2010, ps. 29, 124 i 127. La clau de volta es troba molt esborrada en l'actualitat, en contrast amb la fotografia publicada per Riquer, en l'obra de la nota antecedent. Vegeu també COSTA PARETAS, Maria Mercè, La família de Queralt i Santes Creus, dins *I Col·loqui d'història del monaquisme català (Santes Creus, 1966)*, Barcelona, 1967, vol. 1, ps. 93-109 (ps. 103-104).

¹⁶¹³⁷ FUGUET SANS, Joan – PLAZA ARQUÉ, Carme, *Los templarios en la Península Ibérica*, El Cobre – Círculo de Lectores, Barcelona, 2005, ps. 36-38.

¹⁶¹³⁸ Sobre aquests personatge, vegeu GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, primer comte d'Oliva, a les corts de la Corona d'Aragó del segle XV, dins *Mirabilia/MedTrans*, 1, Barcelona, juny 2015, ps. 128-139, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>, i la ressenya biogràfica que oferim en el capítol I.2.5.

¹⁶¹³⁹ Vegeu el capítol II.1.6, on es tracta d'aquest autor.

cards d'or; a sinistra, per Villena (2), al quarter superior, en camper de gules amb una mà dreta alada d'or posada en faixa des de l'esquerra de l'escut i empunyant en pal una espasa d'argent guarnida d'or, i al quarter inferior (3), en camper d'argent, un lleó rampant de gules, coronat, lampassat i armat del mateix.¹⁶¹⁴⁰

Tots els Cardona eren descendents d'un mític “Ramon Folch de Cardona”, com el del *Curial*. D'aquest descendia també la muller del Centelles-Queralt. Quant a l'adopció del llinatge i armes dels Manuel de Villena per la família materna de Pere i Alfons de Cardona, val a dir que responia més a raons de territori –el vincle amb el marquesat de Villena– que a raons de sang.¹⁶¹⁴¹ En qualsevol cas, es tractava d'una manera de perpetuar en terres italianes les armes d'un germà de l'infant don Enric, de la mítica casa reial de Borgonya, que regnà a Castella i Lleó del 1126 al 1369.¹⁶¹⁴² Aquests detalls heràldics i genealògics, que no passaven desapercebuts a la sofisticada cort del duc Felip III de el Bo, degueren ajudar a justificar la concessió del Toisó d'Or de Borgonya a Pere de Cardona i Villena –únic valencià guardonat amb aquest trofeu–, en una cerimònia on es concediren altres collars (1451) al germà major d'Enyego d'Àvalos, a l'alemany Jean de Clèves i al borgonyó Jacob de Lalaing, ambdós peregrins feia pocs anys al camí de Sant Jaume, cosa que recorda molt el “Jacob de Cleves” del *Curial*.

Tot fa pensar, doncs, que “l'estranya parella” de personatges que constitueixen, en principi, l'ambaixador *Cardona* i l'infant Enric de la casa de *Borgonya*, estaria pensada per l'escriptor per a homenatjar d'alguna manera els seus íntims amics, Pere i Alfons de Cardona, i potser també el comte d'Oliva, casat amb una Cardona i descendent per línia materna del “Cor de roure” que vencé el lleó i obtingué la llibertat. Aquests cavallers, molt previsiblement, es trobarien entre l'estret col·lectiu de cortesans privilegiats amb l'accés a una obra ben poc divulgada. Les lectures compartides, les comparances

---

¹⁶¹⁴⁰ La part dreta la compartien amb la seua cosina germana sor Isabel de Villena. Vegeu MIRA, Eduard, Sor Isabel de Villena / Elionor d'Aragó-Anjou. Heràldica i intencionalitat comunicativa, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 759-796 (p. 780).

¹⁶¹⁴¹ La branca genealògica dels Manuel de Villena, de sang reial de la Casa de Borgonya, perderen el ducat de Villena, que, amb títol de marquesat, fou donat per Enric II de Trastàmara, el 1369, a l'avi de la mare de Pere i Alfons de Cardona. Vegeu ibídem, ps. 787-788. Segons Eduard Mira, “les armes de l'infant Manuel havien esdevingut un escut territorial (...), i quan el senyoriu de Villena fou cedit com a marquesat (...) a Alfons d'Aragó i Foix, aquest els adoptà, pel seu prestigi, com a senyals heràldics, i també ho feren els seus descendents; entre els quals es comptaria també N'Elionor d'Aragó, sor Isabel de Villena”, cosaina germana dels Cardona valencians de Nàpols.

¹⁶¹⁴² La primogènita d'Alfons VI, *doña* Urraca, es casà a Toledo el 1095 amb Raimon de Borgonya (fill del III comte palatí de Borgonya, Guillem I), cosa que donà lloc a la implantació de la Casa de Borgonya, a la qual pertanyia Ferran III el Sant de Castella i Lleó, pare dels infants Enric el Senador, el del *Curial*, i Manuel de Villena, primer senyor de Villena.

heràldiques, les dades genealògiques que pogueren ser objecte de conversa entre ells, els facilitarien la comprensió d'un llibre que, per al lector modern, presenta inevitables *enigmes* interpretatius o detalls emblemàtics de capriciosa coherència.

Si tinguérem davant l'escut dels Villena com el tenien ben present a la cort de Nàpols, ens sonarien molt més recercats alguns efectes estètics del tipus: “*alçant lo braç verduguejà la spasa* [quarter heràldic del braç alat alçant l'espasa en pal]; *lo leó* [quarter del lleó rampant], qui viu lo moviment del *braç* vench a ell fort prest. Curial l'atén ab la darga davant *e la spasa alta*, ab aquella vista tan segura e la cara tan ferma, que tothom se'n maravella; mirà'l *lo leó*, e, a *la resplandor de la spassa*, qui llampegava a la *claredat del sol* [el moble dels Villena era una espasa d'argent guarnida d'or].” En un autor qualsevol del segle XV, tots aquests detalls ens podrien passar desapercebuts. Però en algú com l'anònim del *Curial*, dedicat durant anys a estudiar i a “desxifrar” mot a mot la *Comèdia* de Dante de manera exegetica –de la mà de Benvenuto da Imola i Pietro Alighieri–, qualsevol detall pot adquirir un relleu emblemàtic: susceptible també de ser interpretat al·legòricament, de ser glossat oportunament.

* * *

En conjunt, els episodis africans del llibre III responen a estímuls culturals ben diversos, que van des de Virgili fins a la crònica d'Alfons X de Castella, passant per les intrigues polítiques de la Granada del 1446 o les heroïnes de Plutarc. Es pot comprovar si revisem la matèria erudita –excessiva– en forma de quatre sinòptic, tenint en compte les més que probables relacions d'amistat de l'anònim autor del *Curial* amb alguns magnats o nobles d'alt rang de la cort de Nàpols:

El captiveri de Tunis i el tresor de Camar		
<i>Curial e Güelfa</i> , III.37-72	Personatges històrics o literaris relacionables	Observacions
Galceran de Madiona (Berenguer), fill d'Asbert de Mediona	Galceran de Mediona	Protagonista d'un <i>Llibre de Galceran de Mediona</i> , perdut, però documentat en un inventari de Pere IV d'Aragó, de la biblioteca reial (segle XIV).
	Asbert de Mediona (ca. 1250-Barcelona, 1321)	Militar i diplomàtic al servei de Jaume el Conqueridor i de Pere el Gran. Realitzà diferents missions al Magrib entre el 1277 i el 1293, i durant els anys 1277-1280 sembla que residí a la cort del rei de Tunis .
	Galceran Suaris	Cavaller de ventura valencià, d'origen castellà. Famos per haver salvat la vida del rei de Xipre en una batalla contra el sultà d'Egipte (1426). Participà en l'expedició de càstig d'Alfons el Magnànim a la costa de Líbia (1433), on els vaixells estigueren a punt d'encallar i ser assaltats pels moros de la costa per

		causa d'una tempesta. Destacà heroicament en l'atac a Mahdia (costa de Tunis), segons la crònica napolitana de Gaspar Pelegrí (1443).
	Berenguer de Vilaragut (1221-1298)	Noble català, vescomte de Subirats i senyor d'Albaida, i capità de galeres de Pere el Gran en les guerres mediterrànies. Efectuà una ambaixada l'any 1294 davant el rei de Tunis , en nom de Jaume II d'Aragó, per a negociar el pagament d'un tribut en dobles d'or i l'alliberament de captius cristians.
	Berenguer Ferrer	Diplomàtic català dels temps del rei Martí I l'Humà, resident durant anys a Tunis i "molt pràctic" en la llengua i costums del país. Negocià un tractat entre el rei de Tunis i el rei d'Aragó (1398-1403), que exigia 3.000 dobles d'or anuals al sultà, i un altre tractat l'any 1414, en nom de Ferran I.
	Berenguer Mercader (1391-1471)	Cambrer i diplomàtic d'Alfons el Magnànim a Itàlia (1432-1446). Lletaferit i amic d'Enyego d'Àvalos. Expert des del 1418 en relacions amb Granada i corresponsal diplomàtic en la crisi nazarí del 1446-1447 (en qualitat de batle general de València) de "dona Fàtima d'Almeria" i altres governants del sultanat més avall nomenats.
la casa de Pallars, que ve de la casa de Madiona	Arnau-Roger IV de Pallars (1401-1451), comte de Pallars (1442-1451)	Falsa pista, relacionable amb una notícia fantasiosa del <i>Llibre dels reis</i> (segle XIII), segons la qual els Cardona –enemistats en la dècada del 1440 amb els seus parents els Pallars– descendien dels castlans de Madiona. El fet d'atribuir aquest origen espuri i innoble als Pallars en el <i>Curial</i> , potser derive del comportament pidolaire del comte de Pallars durant la seua fugissera estada a Nàpols (1444-1447). Depenia de continues almoines del rei per a poder sobreviure: ¿falsa etimologia de <i>Mediona</i> com <i>mihi donat</i> ('em dóna)?
Curial captiu (Johan)	Gianni	Personatge de Boccaccio (<i>Decameron</i> VII,1) que manté una relació il·lícita amb una dona en un hort tancat, i aquesta l'indica que al peu d'un presseguer, on hi havia un senyal –com en el <i>Curial</i> –, trobaria allò que cercava.
el rei de Tunis	Abú 'Umar 'Uthman (1419-1488), rei de Tunis (1435-1488).	Mantingue vincles d'amistat amb la Corona d'Aragó i la cort de Nàpols, del 1435 al 1447, però en els anys 1447-1450 es visqué una crisi que perjudicà les relacions econòmiques. Pels anys 1438-1443 regalava lleons a Alfons el Magnànim.
Faraig Avdilbar	Ibn Fàraj ibn Kumâxa, lloctinent del visir de Granada (ca. 1439-1450)	Important cabdill militar del regne de Granada. Encapçala els Abenserraigs (<i>Banû-l-Sarrâj</i>) juntament amb Ibn 'Abd al-Barr, pels anys 1439-1455. L'auxilià en la imposició a Granada d'un rei titella, Ismail III (febrer del 1446-agost del 1447), al servei de Castella i del conestable Álvaro de Luna, enfrontats amb la Corona d'Aragó i els infants d'Aragó.
	Ibràhim ibn ' Abd al-Barr (+ post 1455), gran visir de Granada (1430-1450); Avdilbar / <i>Abdilbar</i> en textos castellans; <i>Abdulbar</i> , en la cancelleria	Gran visir i governant del sultanat de Granada i important cabdill militar. Cap del partit dels Abenserraigs (<i>Banû-l-Sarrâj</i>), juntament amb Ibn Fàraj. Enfrontat al marquès de Santillana (1437-1439), que l'anomena <i>Abrahen Avdilbar</i> ; o simplement <i>Abdilbar</i> , quan el presenta en les <i>Serranillas</i> . Apareix en romanços castellans com una icona del poder infidel granadí. Tenia per interlocutors a la Corona d'Aragó els batles generals de València, pare i fill,

	napolitana.	Joan i Berenguer Mercader. Traï la confiança del rei d'Aragó i imposà un sobirà titella, Ismaïl III (febrer del 1446-agost del 1447), emparat pel rei de Castella i el conestable Álvaro de Luna, enemics de la Corona d'Aragó i dels infants d'Aragó.
Avdal·la	Abú Abdal·là Muhàmmad IX “l'Esquerrà” (ca. 1370-1453), rei de Granada (1419-27, 1430-31, 1432-45, 1447-53): <i>Avdallá</i> o <i>Abdal·là</i> , en lletres diplomàtiques.	Personatge reial que tingué <i>Avdilbar</i> per <i>valido</i> o governant. En agost-setembre del 1447, acceptà la proposta del cavaller valencià Lluís Maça-Cornell, cunyat d'Enyego d'Àvalos, de fer de jutge en un combat singular entre dit Maça i Nicolau de Pròixida, que se suspengué per intervenció de la reina Maria.
Fàtima	Fàtima <i>al-Hûrra</i> (‘la Noble’) o “dona Fàtima d'Almeria”, princesa de Granada	Influent princesa de la cort de Granada, mare de “l'infant d'Almeria” Júsus V “el Coix”, rei efímer (juliol del 1445-febrer del 1446), abans de ser assassinat (agost del 1447). En la cancelleria del rei d'Aragó, on se la considerava aliada, de la coneixia com “dona Fàtima d'Almeria”. Arran de la mort del fill, deixa de tenir poder. Era interlocutora epistolar, durant la crisi del 1446-1447, de Berenguer Mercader, batle general de València i encarregat d'assumptes diplomàtics amb Granada, per delegació d'Alfons el Magnànim.
Junes / Júnez	Junes / Júnez	El rei almoràvit Junes (< àrab <i>Yûnus</i> , ‘Jonàs’) és un personatge fictici de la <i>Primera Crònica General</i> (segle XIII), on se l'enfronta al Sit Campeador a les portes de València, en la batalla de Quart (1094). Se'l presenta com un fill de l'emir almoràvit, Júsus ibn Taxufin, però el cap en aquesta batalla fou un nebot. Es tracta segurament d'una deturpació del mateix nom de l'emir, <i>Júsus</i> . Un altre Júsus V “el Coix”, fill de “dona Fàtima d'Almeria” i rei de Granada (juliol del 1445-febrer del 1446), morí assassinat a Almeria en agost del 1447. Era un fidel aliat del rei d'Aragó contra el cabdill Faraig (Ibn Kumâxa) i el gran visir Avdilbar (Ibn ‘Abd al-Barr).
Camar / Cammar	Dido	Reina de Cartago i coprotagonista en l' <i>Eneida</i> de Virgili d'una celebèrrima història d'amor amb Enees, que l'escriptor evoca per boca de Camar. Virgili associa la seua imatge amb Diana, deessa de la lluna i amb la mateixa lluna (<i>qamar</i> , en àrab), com una metàfora del voluble caràcter de la dona.
	santa Perpètua	Màrtir de Cartago , en l'acta del seu martiri i en la <i>Passio</i> (versió literària, del segle III, considerada “l' <i>Eneida</i> cristiana”), apareixen escenes i frases que ressonen en el <i>Curial</i> . Com Camar, estudia l' <i>Eneida</i> , discuteix ardidament amb son pare, s'autolesiona, crida “cristiana sóc!”, és lligada en un pal i oferida als lleons, etc.
	Pòrcia	Heoïna estoica del <i>Valeri Màxim</i> , que s'autolesiona amb un “coltell”, com Camar, volent evitar un mal major.
	Qamar al-Zamân i la princesa Budûr	Protagonistes, amb noms àrabs relacionats amb la lluna, d'un relat amorós de <i>Les mil i una nits</i> que presenta paral·lelismes argumentals amb el <i>Curial</i> ;

		encara que ací <i>Qamar</i> ací és nom de gènere masculí.
	<i>Muçaḡ al-Camar, o Libro de ls mansiones de la Luna</i>	Manual astrològic àrab (<i>Kitâb manazil al-Qamar</i> , de Kankah al-Hindí) citat en diverses obres d'Enric de Villena, algunes de les quals coneixia l'autor del <i>Curial</i> .
	Camma de Galàcia	Protagonista suïcida d'un relat exemplar de Plutarc (en <i>Mulierum virtutes</i> , obra molt apreciada per Enyego d'Àvalos), on es demostra que l'amor i la fidelitat amorosa estan fins i tot per damunt de la mort.
	Cammar	Nom que els mercaders italians del segle XV donaven al lloc adjacent a les runes de l'antiga Cartago , prop de Tunis, on l'escriptor situa l'hort i els amors de Camar / Cammar per <i>Curial</i> . S'hi plantaven hortalisses, que duïen a vendre a Tunis, i canyamels de sucre .
Andria di Nigro, "famós" mercader genovés	Andrea de Nigro	Mercader genovés del segle XIII o XIV, protagonista pòstum d'un "famós" contenciós que derivà en una sentència de la cort de la Rota de Gènova, evocada en conflictes entre mercaders italians (inclosos els de Nàpols), quan algú es negava a reconèixer haver rebut uns diners el comanda; com fa l'Andria del <i>Curial</i> , que nega haver rebut 1.000 dobles d'or de <i>Curial</i> i Galceran de Madiona.
	Andrea de' Mari	Cònsol dels mercaders genovesos a Tunis del 1432 al 1439.
	Peregro di Nigro	Cònsol dels mercaders genovesos a Tunis pels anys 1444-1451.
Jacme Perpunter, mercader de Solsona amb casa a Barcelona	Jaume o Jacme Fillol (<i>fl.</i> 1417-1476)	Artesà mallorquí. Perpunter oficial i fabricant de les tendes de campanya, senyeres, etc., del rei d'Aragó des del 1437; des del 1439, amb títol vitalici.
	Joan de Junyent i Burgués, o Joan de Junyent "menor de dies", ciutadà i mercader (Solsona, 1396-Barcelona, 1444)	Membre d'una família de Solsona , els Junyent (els perpunterers fabricaven perpunts de junyir), però amb casa comercial oberta a Barcelona (1405-1462) i una biblioteca amb obres de ficció i de cavalleries, que concorda en part amb les lectures de l'anònim del <i>Curial</i> . Prestava diners al rei d'Aragó; portava sal d'Eivissa i draps de Solsona a Nàpols; rebia moltes comandes d'inversors, per les quals responia puntualment, i era testimoni, com a prohoms, de comandes de tercers; invertia en or transsaharià i tenia interessos mercantils a Tunis . Essent encara jove (1424), competí amb Ausiàs Marc per les atencions de "na Mombóh".
Ramon Folch de Cardona, ambaixador a Tunis del rei d'Aragó	Ramon-Folc VI de Cardona (1259-1320), vescomte de Cardona.	Personatge contemporani de l'acció històrica de la novel·la, però que no destacà especialment, ni se li observa cap altra relació amb el que planteja l'escriptor.
	Ramon-Folc I de Cardona (1040-1086), primer vescomte (1062-1086).	Mític fundador de la casa nobiliària catalana dels Cardona, família que comptava amb una branca valenciana, amb deriva napolitana, en temps d'escriure's el <i>Curial</i> .
	Antoni de Cardona i Martines de Luna (+1439)	Virrei de Sicília (1416-1419, 1435) i senyor d'un arxipèlag de Malta i Gozzo (1420-1425), molt afectat per les incursions de pirates tunisencs; amb la qual cosa hagué de negociar diplomàticament amb el rei de Tunis .

	Pere de Cardona i Villena (1415-1451)	Fill d'Antoni i molt amic dels Guevara-D'Àvalos a la cort de València i, després, a la de Nàpols. El Cardona de la ficció cobreix Curial amb un ric “ manto ”, i Pere de Cardona, per ser el “primer camarlench” del Magnànim, s'ocupava del guarda-roba del rei i tenia la prerrogativa de cobrir sa magestat cerimonialment amb el “ <i>manto</i> reial”.
	Alfons de Cardona i Villena (ca. 1418-1452)	Fill d'Antoni, i molt amic dels Guevara-D'Àvalos a la cort de València i, després, a la de Nàpols, a més de lletraferit i estudiós del <i>Dante</i> .
don Henrich de Castella, cavaller d'Espanya i cap dels mercenaris cristians del rei de Tunis	Enric de Trastàmara (1400-1445), infant d'Aragó	Conegut també com “don Enrich”. Germà d'Alfons el Magnànim i cap del partit dels infats d'Aragó a Castella. Molt ben relacionat amb el conestable Dávalos i amb el fill d'aquest, Enyego d'Àvalos, que l'acompanyà durant la seua captivitat milanesa (octubre del 1435-abril del 1436). Amic de literats.
	Enric de Castella o de Borgonya (Burgos, 1230-Roa, 1303), infant de Castella	“ <i>Dominus Henricus de Castella</i> ” o “donpno Enrico de Spagna ”, en documents i cròniques d'Itàlia, on era molt conegut. Fou infant de Castella, fill de Ferran III de Borgonya ‘el Sant’. Comandà 800 mercenaris cristians al servei del rei de Tunis (1259-1267). Acumulà un tresor que augmentà invertint en comandes de mercaders genovesos i que –com Curial– deposità després a Gènova . Presoner de Carles I de Nàpols (1268-1291), compongué versos en italià i fou cèlebre entre els trobadors. Passà de nou per Tunis (1291-1294), abans de tornar-se'n a Castella. En <i>El conde Lucanor</i> (1330-1335), el seu parent Juan Manuel de Villena, marquès de Villena , el fa espectador d'un combat amb lleons esdevingut en un corral del rei de Tunis . En la <i>Crònica de Alfonso X</i> (1342-1350), esdevé ell mateix protagonista d'una emboscada del rei de Tunis, i ha de fer front –com Curial– als lleons del corral.
	Pere II de Queralt (ca. 1236-1275), “Cor de roure”	Cavaller català que, segons la llegenda familiar, fou capturat per musulmans en la conquesta de València i enfrontat per aquests a un lleó, al qual vencé i donà mort. Ell i els seus successors adoptaren per divisa i per senyal heràldic el cavaller cristià que combat amb darga i espasa contra un lleó .
	Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt (1408-1480)	Cavaller valencià, senyor d'Oliva (comte des del 1449) i de Rocafort de Queralt (un dels feus de Cor de roure). Heroic capità de les galeres d'Alfons el Magnànim. Per herència materna, exhibia a la cort de Nàpols les armes heràldiques dels Queralt, amb el cavaller que combat contra el lleó . L'humanista Guiniforte Barzizza li dedicà un tractat sobre l'amor i el matrimoni (Milà, 1439), que connecta amb l'esperit filosòfic i literari de <i>Curial e Güelfa</i> .
	Pere i Alfons de Cardona i Villena	Cavallers valencians, germans, i grans dignataris de la cort de Nàpols. Per herència materna, d'Elionor de Villena, portaven armes heràldiques dels Manuel de Villena, senyors del marquesat de Villena i epígons de l'infant <i>don</i> Manuel de Villena, germà d'Enric de Castella: l'heroi ancestral de la Casa de Borgonya , que havia regnat a Castella abans dels Trastàmara. Aquest fet ajudà a l'obtenció per Pere, l'any 1451, del Toisó d'or per part del duc de

		<p>Borgonya, juntament amb altres atorgats a Enyego de Guevara (germà d'Enyego d'Àvalos), Jacob/Jacques de Lalaing i Jean de Cleves. En la lluita d'Enric contra el lleó, s'escenifica visualment l'heràldica de Villena (el lleó, i el braç amb l'espasa d'argent i or en alt). Una voluntat d'homenatge per part de l'autor del <i>Curial</i> a Pere de Cardona i Villena, evocant els històrics Ramon-Folc (fundador de la casa de Cardona) i Enric (heroi de la Casa de Borgonya, a la qual pertangueren els Villena) explicaria el caprici d'ajuntar-los d'espectadors del combat de Tunis.</p>
--	--	---

3.13. De la batalla antiturca al “principat d'Orenge”

El vell emperador d'Alemanya

Havent tornat el regenerat Curial al Montserrat, l'autor introdueix un incís perquè vença Guillalms del Chastell davant el rei d'Anglaterra, un episodi amb forta càrrega política i geopolítica, que ja ha sigut comentat en tractar dels dos germans Du Chastel.¹⁶¹⁴³ Conclòs aquest incís sangonós, que és el d'una Venjança borgonyona de ressonàncies europees –comprensible pels anys 1445-1448– l'escriptor transporta l'heroi de ficció a l'Europa oriental. Allí tenen previst viatjar l'emperador i molts cavallers cristians per a fer front als turcs invasors, que han començat a amenaçar Europa.

Quan s'escrigué *Curial e Güelfa* (ca. 1444-1448), la seu imperial estava vacant. La titularitat efectiva del Sacre Imperi Romanogermànic havia recaigut fins el 1437 en la persona del venerable ancià Segimon d'Hongria. A la mort d'aquest, fou elegit rei dels Romans (emperador *electe*, però encara no sancionat pel papa) Frederic III d'Àustria. Tanmateix, aquest no rebria la corona imperial a Roma, de mans del pontífex Nicolau V, fins el 1452; viatge que aprofità per a realitzar una sonada estada a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Encara que se sol considerar que un rei de Romans era una mena d'emperador *de facto*, els contemporanis diferenciaven bé ambdues dignitats. Per exemple, quan el cronista borgonyó Olivier de la Marche recorda la visita

¹⁶¹⁴³ Vegeu el capítol II.3.8.

de Frederic III a Besançon el 1441, es veu obligat a explicar que “Fédéric d’Austrie n’estoit encores que roy des Romains, et non-pas empeur recen, mas eleu.”¹⁶¹⁴⁴

L’anònim redactor del *Curial* juga ambigüament amb la situació de provisionalitat que es vivia en el seu temps de la següent manera: presentant un jove emperador en el llibre I, assimilable a Frederic III, i un vell emperador en el llibre III, que recorda el gerontocràtic Segimon de barba blanca, veterà de croades antiturques. No es tracta d’una contradicció, sinó d’un calculat desdoblament del personatge, bo i aprofitant la provisionalitat del protoemperador austríac i el record encara molt present del vell hongarés, incapacitat en els seus darrers anys per a fer front als infidels.

En el llibre I, l’episodi de la duquesa d’Àustria és presidit majestàticament per un emperador que s’endevina jove. Aquest és un governant digne, just i munificent, gallard, generós... Se l’idealitza, més que com a individu o personatge, com a figura emblemàtica del poder laic, seguint el criteri utòpic de Dante en *De monarchia*. Enfront del descrèdit del títol imperial entre molts italians, i les acusacions de “tacany” i mesquí vessades sobre la figura de Frederic, l’escriptor el presenta la “figura” imperial com tot el contrari. No sols se’l tracta benignament per inèrcia històrica de la causa gibel·lina (els reis d’Aragó d’antany havien sigut amics de l’Imperi, i enemics dels güelfs i dels Anjou), sinó també perquè el mateix Frederic és un amic i un aliat d’Alfons d’Aragó en la seua pretensió successòria al ducat de Milà (1446-1447), i es preveu que prenga per muller –com es veurà el 1452– una parenta del Magnànim.¹⁶¹⁴⁵

En el llibre III, l’emperador és un venerable ancià que es veu obligat a convocar una croada europea contra els turcs, perquè aquests han envaït la “frontera” sud-est del continent. La notícia arriba just quan el rei de França havia convocat unes solemnes justes a la cort del Puig de Nostra Dona, en les quals havia de participar Curial. El monarca ha de “mudar la jornada, per ço com sabé que los turchs eren entrats en l’Imperi e feyen mortal guerra, e molts dels convidats irien a una batalla, la qual a vint dies d’abril era assignada entre l’emperador e lo soldà” (*CeG* III.84). Com ja ha sigut exposat en altre apartat,¹⁶¹⁴⁶ els turcs otomans de la novel·la anònima són encara un poble nòmada, una confederació tribal amb una direcció col·legiada, que delega en “lo soldà” com a *primus inter pares*: el “soldan e altres turchs” (*CeG* III.93); aquells

---

¹⁶¹⁴⁴ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l’Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 374).

¹⁶¹⁴⁵ Més consideracions sobre tot açò, en el capítol II.3.5.

¹⁶¹⁴⁶ Vegeu el capítol II.2.1, on es tracta de la geografia i la geopolítica.

“turchs grans senyors” (*CeG* III.92) que romanen presoners de Curial després de la batalla i que seran intercanviats pel marquès de Montferrat. Se’ns està parlant del sultà i dels caps dels geníssers (< turc *yeniçeri*, ‘tropes noves’): els mateixos que obligaren Murad II a abdicar (1444) després d’haver perdut una estratègica batalla. La situació que es presenta és més la de les batalles balcàniques dels anys 1444 i 1446, que no la posterior al setge i caiguda de Constantinoble (1452-1453), a partir de la qual aquells “barbres sens ley”, en un minúscul plural, esdevindran “lo Gran Ca” o “lo Gran Turc”: una realitat imperial i militar en majúscula, que amenaça Europa. Hi ha un abans i un després del gran terratrèmol geopolític i psicopolític del 1453, i aquest trauma encara no es percep per a res en el *Curial*, a diferència del *Tirant* (1460-1464).

Els turcs de la primera meitat del segle XV eren encara un poble d’usos i costums seminòmades, molt poderós ja, però assentat sobretot en terres d’Àsia Menor, a l’altra banda del Bòsfor. Des d’allí, efectuaven incursions de centenars o milers de quilòmetres, i envaiïen terres tan llunyanes com Sèrbia, Albània o Hongria. És a dir, que arribaven ja a les portes de l’Imperi Alemany i la seua àrea d’influència: “los turchs eren entrats en l’Imperi”. Des de feia dècades, la cristiandat europea havia fet front a l’amenaça convocant croades multitudinàries que contribuïren a aturar l’avanç otomà. Ara bé, en repetides ocasions, aquestes convocatòries cavalleresques de caràcter internacional acabaren catastròficament per als cristians. Només cal veure el resultat de la croada de Nicòpolis, el 1396. O de la batalla de Varna, el 1444, en temps del *Curial*, una obra en la qual té clara ressonància. Tradicionalment també, s’interpretava que l’emperador d’Occident, com a cap simbòlic de la cristiandat catòlica, s’havia d’ocupar personalment de presentar batalla als otomans. Si bé, a l’hora de la veritat, eren els més directament amenaçats, els sobirans de Lituània, Polònia Valàquia, Hongria, Sèrbia i Albània, els qui, en absència de l’emperador, feien front als turcs. S’havien de fer càrrec de convocar exèrcits internacionals a la batalla contra l’Islam.

Ja en les primeres dècades del segle XV, l’extensa península dels Balcans s’havia transformat en una “frontera”: ‘espai obert a invasions enemigues’. D’aquesta accepció medieval o interpretació geogràfica extensiva de *frontera* participen l’autor del *Curial* i els seus lectors. En realitat, el que fan és imaginar els Balcans per transposició d’esquemes mentals ibèrics. Recordem que, a la Península Ibèrica, l’antic Àndalus, bona part d’Andalusia (l’espai al sud del Guadalquivir), el reialme de Múrcia i el regne de València (les governacions al sud del Xúquer) eren terres considerades una *frontera* contra l’Islam (*frontaria contra sarracenos*, en escrits llatins), per tal com foren espais

envaïts per ràtzies de moros de Granada durant els segles XIII al XV. La “batalla” entre cristians i musulmans es fixa per al 20 d’abril, tres dies abans de la solemnitat de sant Jordi, que s’apareixerà en somnis al conestable imperial Curial.

En el temps d’escriptura de *Curial e Güelfa*, i des de la mort del susdit Segimon (1437), els nobles hongaresos viuen, no en una crisi de liderat militar –el gran heroi valac János Húnyadi dirigeix amb èxit la lluita contra els turcs–, però sí de literat monàrquic: minories d’edat, regnats efimers... Així les coses, quan Alfons el Magnànim es coronat rei de Nàpols (1443) i, per tant, *rex Hungariae* nominal (títol heretat dels Anjou-Durazzo napolitans), Húnyadi vol convèncer-lo (*ca.* 1444-1448) perquè accepte *de facto* la corona de Sant Esteve i es pose al cap d’una gran croada europea que ature els otomans. El rei d’Aragó anteposa, emperò, la seua empresa i vocació de *rex Italicus* a incertes aventures balcàniques. I, encara que no rebutja formalment la corona (ni descarta els interessos balcànics que també té al “virregnat” d’Albània, Sèrbia i Grècia), sí que respon a l’oferiment amb successives dilacions diplomàtiques. El que fa l’autor del *Curial*, per a reflectir aquesta situació sobre el paper, en forma de ficció al·legòrica, és fer que l’ancià emperador (un vell Segimon, com el traspasat el 1437) siga reemplaçat pel “ millor dels cavallers” (Curial = la Corona d’Aragó), un jove protegit per sant Jordi, patró dels reis d’Aragó.¹⁶¹⁴⁷ Des d’una perspectiva política, s’està al·legoritzant la crisi de les velles institucions medievals (el Sacre Imperi), superades en poder i efectivitat per una monarquia moderna (el Magnànim).

L’emperador de la novel·la s’alegra molt de rebre en les seues files la important aportació de Curial, que ha contractat mil homes d’armes gràcies al tresor de Tunis, el qual tenia depositat a Gènova. En veure com Curial venç heroicament el turc Critxí, l’emperador “pregà’l que volgués pendre càrrech de la capitania d’aquella frontera, car molt prestament, o almenys lo jorn de la batalla, serie ab ell; e manà que fos obeyt per tots generalment, la qual cosa ja ·s feya sens lo manament de l’emperador” (*CeG* III.87). Se’l designa, concretament, “conestable de l’emperador e capità general de tota la sua gent” (*CeG* III.88). És a dir, que el sobirà delega en el jove cavaller la responsabilitat de la direcció militar de l’exèrcit cristià. Es tracta d’una cessió vicària de funcions i d’autoritat –que no de sobirania– que recorda la de l’almogàver Roger de Flor en el Bizanci del 1300, o la del bretó Tirant lo Blanc en la fantasia literària de Joanot Martorell (1460-1464), evocadora dels mítics temps de l’expansió catalana per la

---

¹⁶¹⁴⁷ Resumim ací les dades treballades amb major deteniment en el referit capítol II.2.1.

Mediterrània oriental. Els emperadors, d'Alemanya o de Bizanci, són molt honorables, però manquen d'un estat territorial de forta base demogràfica i financera, com sí que els posseeixen en el segle XV els reis de França, Castella, Anglaterra i Aragó, o el duc de Borgonya. Necessiten els febles emperadors, doncs, d'algun esperit jove i emprenedor que defense els seus respectius imperis amb intrepidesa i efectivitat. El descrèdit de les decadents institucions imperials germànica i bizantina, hereves respectivament de la Roma d'Occident i la Roma d'Orient, era una realitat ben palpable en el segle XV. I aquest descrèdit tracta de ser corregit d'alguna manera pels escriptors.

El marquesat de Montferrat formava part de l'antiga Llombardia imperial, i els marquesos Paleologi, en generacions pretèrites, havien comandat la causa gibel·lina, la dels partidaris de l'exercici del poder imperial sobre Itàlia; contra els güelfs, aliats del papat de Roma, rival de l'Imperi. Es comprén així que el marquès pense, en desplaçar-se a l'escenari de la croada: "serviré a Déu, veuré Curial, e axí mateix hauré l'amor de l'emperador, que no és poca cosa" (*CeG* III.88). En vespres de la batalla decisiva contra el turc, és quan l'autor informa els lectors que el governant germànic, que encara és capaç de cavalcar sense problemes durant jornades, es troba vell, emperò, i és d'avançada edat: "l'emperador, vell e molt antich..., cridà Curial" (*CeG* III.90). Insisteix l'anònim en el qualificatiu: "Lo vell emperador, qui viu tots los senyors exits e ab regular providència ordonats, hach sobiran goig" (*CeG* III.91). Hi ha un record evident del desastre organitzatiu de la batalla de Varna (1444), on els cristians foren delmats pels musulmans, quan l'autor escriu: "Los christians, qui de diverses nacions eren, uns per enveja d'altres feyen coses que dir ne scriure no ·s poden..." (*CeG* III.91) Afortunadament, en el relat de ficció, Curial corregirà defectes: hi imperaran l'ordre i la bona disposició de l'exèrcit, i no es tornarà a repetir la humiliació.

De nou en aquest llibre III, una vegada conclòs el combat amb la victòria de Curial, s'al·ludeix als dubtes dels acomodats italians sobre la dubtosa solvència i liberalitat del "semibàrbar" kàiser transalpí. L'escriptor bromeja al respecte, fent que l'emperador simule acomiadar Curial sense recompensar-lo en absolut. "Tots los seus murmuràvan", els soldats contractats a sou per Curial, "perquè l'emperador no li havia res donat, e eren malcontents d'açò, dients mal de l'emperador." L'acusaven, com era costum a Itàlia, d'avar i mesquí. Però no era així: l'emperador, "sens tota falla, era lo pus franch, lo pus larch e liberal senyor del món." A l'endemà de matí, el Segimon de ficció tenia parades, a la porta del lloc on reposava el conestable llicenciat, "moltes

atzembles o bèsties carregades” amb sacs farcits de “moneda”, “vaxella d’or”, “joyells d’or”, “pedres precioses” i grosses “perles... de gran preu” (CeG III.93).

Segimon d’Hongria o de Luxemburg (1368-9 de desembre del 1437), rei d’Hongria (1387-1437) i de Bohèmia (1419-1421, 1436-1437), rei de Romans (1410-1433) i emperador d’Alemanya (1433-1437), era un vell conegut d’Alfons el Magnànim. El 2 de setembre del 1415, el rei Ferran I d’Antequera escrigué a la reina Elionor perquè Alfons, acabat de casar a València amb Maria de Castella, acudira a Perpinyà per a participar en la conferència sobre el Gran Cisma d’Occident a la qual estaven convocats el rei de Romans Segimon i el papa Benet XIII.¹⁶¹⁴⁸ Com que el primogènit Trastàmara era molt bon estudiant, tingué un paper rellevant en les converses: els assistents comprovaren que “el emperador hablaba en latín y el príncipe era el intérprete.”¹⁶¹⁴⁹ En novembre del 1431, amb el permís del duc Filippo Maria Visconti –que no comparegué a la cerimònia– Segimon fou coronat a la basílica de Sant Ambrós de Milà amb la corona de ferro dels reis d’Itàlia,¹⁶¹⁵⁰ com a passa prèvia a la seua coronació imperial. La cortesia del duc era deguda, entre altres interessos polítics,¹⁶¹⁵¹ al fet que l’emperador d’Alemanya, des de feia segles, era considerat el titular eminent –o senyor del mer i mixt imperi– del ducat de Milà i de tota l’antiga Llombardia; encara que aquesta era una qüestió *de iure* gairebé irrellevant en el segle XV. Malgrat tot, el fet que tot un rei de Romans renovara formalment a Filippo Maria el títol ducal atorgat al seu predecessor Gian Galeazzo Visconti (1395), en un escrit solemne segellat el 1426, era una notícia benvinguda a la cancelleria del castell de Porta Giove.

En el plànol d’una anàlisi d’estricta descripció política de la situació, val a dir que principats itàlics eren del tot autònoms. L’historiador humanista Flavio Biondo, amic del rei d’Aragó, comentant les coronacions de Segimon, afirmava que el vell imperi

---

¹⁶¹⁴⁸ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Epistolari de Ferran I d’Antequera amb els infants d’Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, Universitat de València, 2004, p. 444, doc. 655.

¹⁶¹⁴⁹ VELA GORMEDINO, Luis (ed.), *Crónica incompleta del reinado de Fernando I de Aragón*, Anubar, Saragossa, 1985, p. 67.

¹⁶¹⁵⁰ Segons DE-CONTI, Vincenzo, *Notizie storiche della città di Casale e del Monferrato*, vol. 4, Tipogr. Casuccio e Comp., Casale, 1839, p. 143, el rei de Romans arribà a Milà el 22 de novembre i fou coronat el dia 25, celebrat de Santa Caterina. El duc, que era supersticiós i confiava molt en astròlegs, no el volgué rebre, i romangué apartat de la ciutat, al castell d’Abbiategrosso.

¹⁶¹⁵¹ COGNASSO, Francesco, L’alleanza sabaudo-viscontea contro il Monferrato nel 1431, dins *Archivio storico lombardo*, 42, Milà, 1915, ps. 273-334 i 554-644 (ps. 606-607).

germànic era ja un estat obsolet i “*collapsum*”.¹⁶¹⁵² Això no lleva que les “formes” i els cerimonials de sobirania continuaren sent molt respectats en la cultura europea, raó per la qual el rei d’Hongria reclamà la corona imperial. Establert a Siena els anys 1432-1433, Segimon negocià l’assumpte amb el papa Eugeni IV, mentre rebia (a primeries del 1433) la visita d’Andreu de Biure, ambaixador d’Alfons el Magnànim. El rei d’Aragó buscava llavors una aliança amb l’emperador, amic del Concili de Basilea, per a pressionar el papa de Roma i que aquest deixara de recolzar els Anjou de Provença en les seues pretensions d’esdevenir reis de Nàpols.¹⁶¹⁵³ La coronació imperial tingué lloc a Roma, el 31 de maig del 1433. El dia 28, estant a l’illa d’Iscla, Alfons V hi envià, en representació seua, els nobles Ramon de Perellós i Bernat de Corbera, i el cavaller Bernat Albert, catalans, amb el jurista sicilià Battista Platamone.¹⁶¹⁵⁴

El pintor Antonio “il Pisanello” aprofità l’estada de Segimon de Luxemburg a Itàlia per a realitzar (1433) un retrat seu (hui, al Kunsthistorisches Museum de Viena), on apareix representat amb els cabells llargs i canosos, i una llarga barba blanca, com un venerable ancià. És el mateix aspecte que presenta en molts altres retrats. I també en les baralles de cartes del joc humanístic dels *trionfi* (anys 1428-1451), molt popular a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti,¹⁶¹⁵⁵ on residí regularment Enyego d’Àvalos pels anys 1435 al 1447. En aquest joc, l’emperador és un vell entronitzat, amb una mitra on es representa l’àguila imperial negra. Sosté un orbe amb la mà esquerra i duu un ceptre en la dreta. Se l’associava al número 4 i al planeta Júpiter. Al·legòricament, la seua figura simbolitzava: “realizzazione, potere terreno, autorità, comando e indipendenza, luce interna, verbo incarnato, energia, calcolo, deduzione, positivismo, realizzazione delle virtù.”¹⁶¹⁵⁶ Podríem dir, doncs, que el la guerra contra els turcs del

---

¹⁶¹⁵² FUBINI, Riccardo, Flavio Biondo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1968, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_Dizionario-Biografico/>

¹⁶¹⁵³ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1976, vol. 6, ps. 41-47 (XIV,11-13).

¹⁶¹⁵⁴ *Ibidem*, vol. 6, p. 48 (XIV,13).

¹⁶¹⁵⁵ TOLFO, Maria Grazia, Carte da gioco: trionfi e tarocchi, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d’edició electrònica <http://www.storiadimilano.it/Arte/carte_gioco.htm>, p. 2. Vegeu també CIERI VIA, Claudia, I Tarocchi del cosidetto “Mantegna”: origine, significato e fortuna di un ciclo de immagini, dins BERTI, Giordano – VITTORIA, Giorgio (eds.), *I Tarocchi: le carte di corte. Gioco e magia alla corte degli Estensi. Mostra tenuta a Ferrara, Castello Estense, Casa di Stella dell’Assassino, 14 settembre 1987 – 10 gennaio 1988* [catàleg de l’exposició], Amministrazione provinciale di Ferrara, Bolonya, 1987, ps. 49-77.

¹⁶¹⁵⁶ MANDEL, Gabriele, I tarocchi dei Visconti, dins BEMBO, Bonifacio – CICOGNARA, Antonio, *I tarocchi dei Visconti*; ed. facsimil, Dal Negro (“Monumenta longobardica”), Treviso, 2000, arcà número IV.

llibre III del *Curial*, el cavaller protagonista –tan llobard com les mateixes cartes– juga la seua carta de l'emperador: obté comandament i posa a prova la seua virtut.

Contra la barbàrie dels turcs

El combat en croada i batalla campal contra un exèrcit de turcs, segons Vicent Ferrer i Mayans, “proporciona a Curial l'oportunitat de demostrar públicament el seu redreç moral” en un escenari bèl·lic on resulta moralment justificable l'escampada de tanta sang.¹⁶¹⁵⁷ Des d'un punt de vista cristià, perquè les víctimes de l'acció de guerra dirigida per Curial seran infidels, pagans que amenacen la pau de l'Occident cristià; des d'un punt de vista humanístic, perquè representa la lluita intel·ligent dels hereus de Roma –Curial aplica estratègies apreses de Cèsar– contra la força bruta dels bàrbars que ataquen el món civilitzat, representats individualment per l'estereotipat gegant Critxí. Es legitima, a més, la despesa per Curial de les riqueses de diverses generacions de tesorers musulmans avars, els Avdilbar de Tunis. Aquests diners, producte de robatoris i corrupció àulica, seran invertits ara en la lluita contra els infidels.¹⁶¹⁵⁸

Curial, l'únic combatent cristià del qual es fa menció, fa ben rendible el tresor, ja que li serveix per a adquirir un prestigi continental i per a ascendir en l'escala social, com a passa prèvia a esdevenir príncep d'Orenge i senyor de Milà. Com observa Regula Langbehn-Rohland, la descripció de la batalla no és realista, sinó estratègica.¹⁶¹⁵⁹ El que interessa són els mèrits i les virtuts que hi demostra el capità general, que planteja l'estratègia o “regiment” de tropes “ab gran diligència e sol·licitud”. Com un modern entrenador esportiu, “en un cartell ordonà totes les sues batalles.” Aquestes batalles han d'acostar-se a l'enemic “en orde reglat”, novetat inusual del tot en els heterogenis exèrcits de croada medieval, i que fascina el veterà emperador: “qui viu tots los senyors exits e ab regular providència.” Si els turcs fan avançar quatre batalles o unitats de combat, ell n'avança tres; si n'entren sis de l'enemic, ell els fa front amb quatre... I, quan ja veu que l'enemic, superior en nombre, comença a no poder ser sostinguda pels seus, aleshores és quan mobilitzà totes les unitats que ha reservat i cau de manera

---

¹⁶¹⁵⁷ FERRER MAYANS, Vicent, Pragmàtica i recepció literària: apunts sobre narrativa cavalleresca medieval, dins *Revista de Catalunya*, 121, Barcelona, 1997, ps. 123-140 (ps. 136-137).

¹⁶¹⁵⁸ FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (p. 294).

¹⁶¹⁵⁹ LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa*: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170 (ps. 164-165).

circumdant sobre els turcs: “Curial, axí mateix, mou les sues, e recobra lo camp que los christians ja perdien (...). Curial, qui vuyt mília hòmens d’armes havia per a si estojats, los quals encara no eren entrats en la batalla, va a ells, e en senyal de victòria los mou e ·ls amonesta a ben fer (...); ab aquells vuyt mília freschs entrà per los enemichs...” (CeG III.91). La intel·ligència militar de Curial *explica* la victòria.

El llombard s’exhibeix, doncs, com un expert en “la disciplina militar” –així s’hi refereix l’anònim en altre passatge (CeG III.79)–, perquè ha estudiat els *Strategemata* de Frontí (I,xi,11-12), l’*Epitome rei militaris* de Vegeci (III,xx)¹⁶¹⁶⁰ i, segons Lola Badia i Jaume Torrò, també *La guerra civil* de Juli Cèsar (*Comentarii de bello civili*, III,lxxxix),¹⁶¹⁶¹ segurament en la versió toscana dedicada per Pier Candido Decembrio (Milà, 1438) al cavaller Enyego d’Àvalos. Aquesta traducció era tota una primícia a escala europea, com és primícia també la novel·la anònima catalana en algunes coses i actituds intel·lectuals. L’escriptor pretén que la seua batalla evoque –diguem-ne– els moviments ordenats de les batalles clàssiques que ha llegit i estudiat. Segueix també Curial el consell del general Escipió l’Africà recollit per Vegeci (III,21) i Frontí (IV,vii,16), sobre deixar via lliure a l’enemic que fuig. El conestable interromp la persecució dels turcs i deixa que escapen: “Durà aquell encaç molt; emperò Curial, savi e diligent capità, se més davant los christians, tenint-los que més avant no anassen, dubtant que los turchs fugints se porien refer, e los acaçadors, per cobdícia de seguir la desijada e molt agradable victòria, se porien perdre” (CeG III.92).

En Frontí (I,xi,11-12), els grans generals republicans, com Luci Sul·la o Gai Màrius, fingeixen o simulen que els déus estan del seu costat. Fan com si adoraren ídols o respectaren l’opinió de pitonisses que els prometen amb antelació la victòria. Però es tracta tan solament d’“estratagemes” per infondre ànim i confiança a les tropes, perquè realment la victòria depén molt de les virtuts del comandant.¹⁶¹⁶² De la mateixa manera, en *Curial e Güelfa*, tant el déu pagà Mart –en declaracions de Venus a la Güelfa (CeG III.94)– com el màrtir cristià sant Jordi (CeG III.85), li prometen la victòria contra els

---

¹⁶¹⁶⁰ Ibídem. Caldria afegir, de l’obra de Frontí, el paràgraf II,iii,22, on es relata la victòria de Cèsar en Farsàlia, contra Pompeu, gràcies a la intervenció en un moment clau de les tropes de reserva, estratagema que imita Curial.

¹⁶¹⁶¹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBÀ, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 50); ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 87 i 693-694; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *El Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245 (p. 217). Més detalls en el nostre capítol II.1.7, on tractem de Cèsar en el *Curial*.

¹⁶¹⁶² Vegeu el capítol II.1.7, on es tracta de Frontí.

turcs. A l'hora de la veritat, cridant de cara als seus homes, Curial, que duu un prodigiós senyal georgià al pit, invoca l'ajuda de sant Jordi per tal que s'acomplisca la seua paraula d'ajudar-lo en la victòria. Tanmateix, el sant ni apareix ni se l'espera com a providencial *deus ex machina*. El que vol significar l'escriptor, amb aquesta subtil provocació en clau humanística –amb la coartada intertextual de Frontí, ja detectada per Regula Langbehn-Rohland–, és que la victòria no s'ha de confiar a sant Jordi, sinó a la pròpia virtut o enginy, producte d'anys d'haver estudiat els clàssics i, més en concret, els tractats de “disciplina militar” (*CeG* III.79), que segons l'anònim estudiava Curial. En realitat, era ell mateix qui els estudiava i qui, amb tota probabilitat –sembla que l'autor és entès en cavalleria i en armes– n'aplicava les lliçons.

Les consideracions precedents, sumades a les observacions de Júlia Butinyà sobre la croada antiislàmica *laica* –sense papa, sense Roma i sense Església Catòlica– del *Curial*,¹⁶¹⁶³ resulten incompatibles amb la idea medievalitzant, proposada per Rafael Beltran, d'un Curial “henchido de un sentido religioso antes ignorado”. Es tracta d'una *conversió* a la mística transcendental tan fingida com podien ser les que aconsella l'arxiconegut manual de Frontí. El cavaller, segons Beltran, “se ha metamorfoseado en el luchador por la causa cristiana que sus veleidades cortesanas no habían permitido antes de que fuera (...) para regresar legitimado a su casa.” Aquesta és la tradició i la inèrcia de la cavalleria medieval, l'escaparata parodiada per l'escriptor, però el sentit últim de la lluita de Curial contra l'Islam no és la de salvar la cristiandat o esdevenir un *athletas Christi*, sinó la de demostrar que l'estudi dels clàssics resulta imprescindible per al currículum del modern cavaller. L'estudi de les lletres (*peritia litterarum*) com a complement al valor en l'exercici de les armes (*armorum probitas*) representa, a més,

---

¹⁶¹⁶³ BUTINYÀ, Júlia, El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa* (encara sobre el primer humanisme), dins *Mirabilia*, 10, Barcelona, 2010, ps. 235-257, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>, p. 245. L'autor entén aquesta “com una guerra justa i un instrument pacificador, i no sota el concepte abans engrescador i ja obsolet de guerra santa, motiu pel qual no surt el vocable croada” (p. 255). Discrepem una mica d'aquesta argumentació: el concepte i la veu de *croada* no tenien res d'obsolet en temps del Curial; ans al contrari, durant els anys centrals del segle XV, se'n parlava moltíssim a Itàlia i a Borgonya, per posar dos escenaris geopolítics cars a l'escriptor. Vegeu, per exemple, CHALLÉAT, Claire, Intercambios diplomáticos y artísticos entre la corte de Borgoña y la corte de Nápoles relacionados con el proyecto de cruzada. El mapamundi borgoñón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 365-380. El que ocorre és que la perspectiva intel·lectual de l'anònim ja no és medieval i teocèntrica –el croat, un instrument de Déu, o de sant Jordi– sinó antropocèntrica. Amb la qual cosa, la victòria i la glòria no són cosa de l'Altíssim i del guiatge de la providència divina, sinó de l'home com a ésser autònom i virtuós, de Curial: la glòria l'obté “per sos mèrits”, com ens advertirà en la cloenda del llibre III. L'autor és un home avançat al seu temps.

una garantia de la superioritat del cavaller *humanístic*, que s'imposa als bàrbars orientals: un poble de cultura i civilització inferiors a les d'Occident.

A tots els cristians ajuda sant Jordi, però si, a més, els capitans dels exèrcits moderns han llegit com guanyava les batalles Juli Cèsar, doncs s'hauran armat amb una virtut que explica molt millor la victòria sobre l'infidel, que no la creu vermella pintada sobre el pit. La creu infon fe a la tropa, però no és cap garantia de la victòria del comandant. El fet que la lluita contra els infidels –en realitat, perden perquè també són “barbres sens ley”¹⁶¹⁶⁴– siga només una escaparata artificial per al lluïment del civilitzat Curial, explica l'obtenció per aquest d'unes “victorias algo precipitadas, escasamente justificadas”. Es nota la diferència amb un Martorell molt influït per l'esperit de croada posterior al 1453, però de fort arrelam ideològic medieval, que s'esplaiava relatant victòries de cristians i conversions de milers de musulmans en una Àfrica pagana, però prodigiosament redimible.¹⁶¹⁶⁵ Els exèrcits de Tirant porten espases i hisops, per a aspergir aigua beneïta als pobles africans; l'exèrcit de Curial és el braç executor d'una Roma *renaixent* en el segle XV i decidida a exterminar aquells bàrbars. El cavaller llombard és presentat per l'emperador com un exterminador de la barbàrie, com la “destrucció de tots los turchs” (*CeG* III.87). La gran batalla que protagonitza Curial –en una guerra que mai no s'anomena de *croada*, per cert– es terrestre i continental, com la batalla de Varna (1444) i com altres enfrontaments balcànics de la dècada del 1440, preliminars a la caiguda de Constantinoble. La croada de Tirant té, en canvi, un fort

---

¹⁶¹⁶⁴ Representen els moderns perses que s'oposen als grecs (ibídem).

¹⁶¹⁶⁵ Vegeu BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Enrique fi de Oliva y las grandes conquistas de Ultramar en las biografías caballerescas de la casa de Borgoña, dins GONZÁLEZ, Cristina (ed.), *El olvidado encanto de Enrique fi de Oliva. Homenaje a Alan Deyermond*, Hispanic Seminary of Medieval Studies (“Spanish Series”, 146), Nova York, 2011, ps. 47-72 (p. 58). Curial podria fer gala de ser “el primer cavaller de la cristiandat”, com el Saintré de La Sale quan torna de la croada, com proposa ESPADALER, Anton-M., Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV, dins D'AGOSTINO, Guido, *XVI Congreso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo' (Napoli, 1997)*, Paparo, Nàpols, 1998, vol. 2, ps. 1.419-1.430 (p. 1.423), però realment no són aquests de la cavalleria mística ancestral (explicats ideològicament per KÖHLER, Erich, *L'aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, Gallimard, París, 1974; trad. per Blanca GARÍ, *La aventura caballeresca. Ideal y realidad en la narrativa cortés*, Sirmio, Barcelona, 1991, p. 61) els mèrits que interessa al·legar a l'autor, en el seu nom, sinó els de ser un nou i modèlic curial del Renaixement: un home d'armes i de lletres. Molt més medieval, en canvi, és el protagonista de “la tressainte bataille à l'encontre des Sarracins” que ens presenta La Sale. Vegeu SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, ‘Publications Romanes et Françaises’, 232, Droz, Ginebra, 2003, ps. 95-121. En qualsevol cas, els casos dels Saintré i de Curial lluitant contra l'Islam tenen per coincidència el fet que suposen la consagració definitiva de l'heroi, la culminació de qualsevol carrera caballeresca clàssica.

component naval, com les expedicions croades de Roma a la Mar Egea (1456-1460)¹⁶¹⁶⁶ i de Lisboa al Nord d'Àfrica (1458-1463),¹⁶¹⁶⁷ que inspiraren Joanot Martorell.

Comptat i debatut, l'ambientació històrica correlativa a la ficció del *Curial*, ens porta a una situació de tensió entre l'Europa i l'expansiva confederació otomana corresponent als anys 1444-1450 aproximadament. En la casa turca d'Osman, s'havien succeït els sultans Mehmet I Çelebi, àlies “Kirixtxí” (*Kirişci*, ‘el Botxí’, 1413-1421); el seu fill Murat II (1421-1444) i el fill d'aquest, Mehmet II el Conqueridor (1444-1445); de nou Murat II (1446-1451) i el segon govern de Mehmet II (1451-1481), encetat gloriosament per a ell amb la presa de Constantinoble. És molt probablement el retorn al poder del “fill de Kirixtxí”, l'any 1446, la notícia que pogué determinar l'elecció del nom de Critxí per a l'heroi dels turcs que Curial abat. El segon fundador del que seria l'Imperi Otomà, portà endavant campanyes bèl·liques contra Venècia, Sèrbia, Hongria i una fragmentada Grècia (1428-1432). Els turcs, per primera vegada, començaven a constituir una greu amenaça per a l'Europa Occidental, ja que arribaven pràcticament a les portes de l'Imperi Germànic i d'Itàlia, situació que influeix, naturalment, en la presentació de la “croada” de Curial en la novel·la. Durant les dècades del 1420-1440, foren múltiples les incursions dels turcs d'Anatòlia en una extensa “frontera”, com la denomina l'anònim, que s'estenia de la Mar Egea a la Mar Adriàtica i al Danubi. No totes aquestes expedicions tenien per objectiu l'annexió territorial o l'obtenció d'un vassallatge. Quan acabava la ràtzia, sobretot si els cristians els havien derrotat, els turcs es retiraven als seus dominis de l'Àsia Menor. Així, en el *Curial*, quan els turcs recuperen el cadàver de Critxí, “fonch tramés Critxí en la sua terra, e, ab gran dolor de tots los seus, honorablement sobollit” (*CeG* III.86); els otomans, decebuts, “ja començaven a desemparar aquella frontera” (*ibidem*); “e qui pogué més fugí, axí que aquells qui scapar pogueren, ab gran treball en lurs terres tornaren” (*CeG* II.91). La dicotomia entre la frontera cristiana amenaçada (Europa) i les llunyanes terres –sempre

---

¹⁶¹⁶⁶ Vegeu NAVARRO SORNÍ, Miguel, *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*, Ajuntament de València, València, 2003; ÍDEM, *El papado frente a la cruzada en el siglo XV*, dins SERVANTIE, Alain (ed.), *L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance*, Universitat de Lovaina (Bèlgica), 2005, ps. 67-77; ROCA, Vicente, *Historia en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los turcos desde su comienço hasta nuestros tiempos*, València, 1556, f. 53v.

¹⁶¹⁶⁷ Martorell fingí una dedicatòria a l'infant Ferran, germà d'Alfons V de Portugal “O Africano” (1438-1481), un monarca que es titulava “rei de Portugal e dos Algarves d'aquém e d'além mar, em África”. Conquerí Alcàsser i Cequer al rei de Fes (1458) i fracassà després en l'assalt a Tànger (1463). Ferran continuà llavors la seua empresa africana. Vegeu SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el “Tirant lo Blanc”*, Edicions Alfons el Magnànim (“Estudis universitaris”, 133), València, 2013, vol. 2, ps. 632-633.

en plural— d'on havien eixit aquells bàrbars (Àsia Menor) és, indubtablement, un plantejament de la situació aplicable a les dècades del 1430-1440.

La Península Balcànica havia esdevingut llavors una extensa frontera. Pels anys 1433-1435, Murat II començà a annexar als seus dominis extensos països balcànics, com ara Sèrbia. El 1438 realitzà una expedició a Hongria, el 1443 conquerí Sofia (Bulgària) i el 1444 posà setge a Belgrad. L'any 1441, per a conjurar la creixent amenaça turca, s'aliaren els prínceps de l'Imperi Alemany, Polònia i Albània amb la coalició serbohongaresa que combatia els infidels. Convocat un gran exèrcit d'hongaresos, polonesos, bohemis, valacs, moldaus, lituans, búlgars, croates i cavallers teutònics, sota comandament del rei Ladislau III de Polònia i Hongria (recordem el text de la novel·la: “los christians, qui de diverses nacions eren”, *CeG* III.91), s'enfrontaren a l'exèrcit turc a la batalla de Varna (10 de novembre del 1444), que fou catastròfica per als cristians. El rei Ladislau perdé la vida en combat, i saltà l'alarma a tota Europa sobre una amenaça otomana com més anava més pròxima i més real.

¿Com era percebuda aquesta amenaça a la cort del rei d'Aragó, l'àmbit on sembla que prengué cos el projecte literari *Curial e Güelfa*? Doncs, amb anterioritat al 1443, la intensa implicació d'Alfons el Magnànim en la guerra de conquesta de Nàpols, l'impedia ocupar-se d'afers internacionals o de projectes que no foren culminar la seua *empresa* italiana. Ara bé, una vegada establert a Nàpols el 1443, el rei i els seus diplomàtics començaren a teixir una trama d'aliances internacionals, i a preocupar-se pels turcs. Així, per exemple, quan Joan Olzina dictà instruccions a Guillem-Ramon de Montcada per a la seua ambaixada a França i Borgonya (3 de gener del 1444), hi inclogué un capítol específic —en relació amb el duc borgonyó Felip III el Bo— de converses sobre com plantejar “la empresa contra los turchs”.¹⁶¹⁶⁸ Aquesta és la primera vegada, en la cancelleria del rei d'Aragó, que es plantejava la campanya que en *Curial e Güelfa* realitzarà, sobre el paper, l'heroi novel·lesc. Hauria de ser una data *post quem*, doncs, entre moltes altres, a tenir en compte. Mesos abans, Felip el Bo ja havia començat a establir relacions diplomàtiques amb Alfons el Magnànim, amb l'excusa cortesa i retòrica de voler-lo seguir en una croada per a alliberar Jerusalem, i la Terra Santa en general, del jou musulmà. Molt més realista i menys retòrica, la cancelleria d'Alfons I de Nàpols “reorientava” la utopia croada cap un problema de més urgent

---

¹⁶¹⁶⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.652, fs. 70r-71r, Nàpols, 3 de gener del 1444.

resolució: Jerusalem podia esperar; l'amenaça real eren els turcs de la frontera balcànica, que ja eren a tocar d'Itàlia i del mateix regne napolità.

Amb els turcs a les portes de Belgrad, el 1443, a la Itàlia septentrional havien començat a repicar el seny d'alarma. Bona mostra d'això és l'epístola de l'humanista Poggio Bracciolini al rei d'Aragó, signada a Siena el 10 de maig del 1443, on l'anima, ara que ha entrat triomfalment a Nàpols, a encapçalar la lluita contra els turcs. Li ofereix exemples gloriosos de l'Antiguitat, de personatges que pugnaren contra la barbàrie i obtingueren una fama i una glòria eternes. Li indica qui és l'enemic: un soldà, un Gran 'Turc' ("*aversus Teucrum*") que sol adoptar encara, com en el *Curial*, la forma plural: "*teucros*". Li recorda l'interés que sempre ha posat –si més no, de paraula– el duc de Borgonya en proposar viatges d'Ultramar a la casa santa de Jerusalem, i, en contrast amb això, la deixadesa i la negligència de l'emperador d'Alemanya en aquest afer: "*imperatoris vero, ad quem ea cura maxime pertinebat*", no se n'ocupa en absolut. Davant aquest buit de poder imperial, que l'escriptor del *Curial* sap dissimular hàbilment col·locant en escena el "vell" Segimon, en lloc del jove i negligent Frederic (aliat i futur parent del Magnànim), Bracciolini proposa al rei d'Aragó i Nàpols, que és també rei nominal de Jerusalem, que siga ell el nou capità de la cristiandat occidental;¹⁶¹⁶⁹ com farà després, sense gens d'èxit, el papa Calixt III.

La lliga dels pobles albanesos, molt pròxima geogràficament al regne de Nàpols i estava liderada pel cabdill **Jordi Castriota "Skanderbeg"** o "Scanderbeg": *Jordi Castriota*, en la cancelleria reial de Nàpols; Gjergj Kastrioti 'Skënderbeu',¹⁶¹⁷⁰ en albanés (6 de maig del 1405 – Lezhë, 17 de gener del 1468). Es tracta del gran heroi nacional d'Albània. Fou un dels grans militars de l'Europa del segle XV, i animà durant anys la resistència balcànica a l'avanç otomà, a més de ser un gran aliat dels Aragó de Nàpols. Segons la llegenda, se li aparegué en somnis sant Jordi animant-lo a combatre contra els turcs: "Saint George, the Patron Saint of Albania, appeared him in shining armor, had handed him a flaming sword with which to smite enemies of Christendom."¹⁶¹⁷¹ Atenent al fet que les seues primeres grans victòries s'esdevingueren precisament pels anys 1444-1448, en temps d'escriptura de *Curial e Güelfa*, és

---

¹⁶¹⁶⁹ Vegeu SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 228-234.

¹⁶¹⁷⁰ Sobrenom turc, *Iskender beg*, traduïble per 'mossén Alexandre' i adoptat per Kastrioti en homenatge al gran Alexandre de Macedònia.

¹⁶¹⁷¹ NOLI, Fan Stilian, *George Castrioti Scanderberg (1405-1468)*, International Universities Press, Nova York, 1947, p. 43. Aquesta aparició és del 1450, posterior segurament al moment d'escriptura del *Curial*, però significativa dels paràmetres mentals que es compartien a una riba i a l'altra de l'Adriàtic.

inevitable tenir-lo en consideració, com a personatge històric inspirador de la ficció cavalleresca antiturca.

El *Dominus Albaniae*, com s'autodenominava en els seus escrits oficials, havia caigut presoner dels turcs el 1423. Després de molts anys de servir en l'exèrcit otomà, desertà en novembre del 1443, juntament amb molts paisans seus, que assaltaren aquell mateix mes l'estratègica fortalesa de Croia (*Krujë*) i es feren forts a llur país natal, Albània. Convocaren els grans barons del país a la Conferència de Lezhë (2 de març del 1444) i encapçalaren la rebel·lió contra el domini otomà. Albània romandria en guerra contra els turcs, jalonada per sangonosos combats, des d'aleshores fins el 1478, quan es produí la definitiva incorporació del país a l'Imperi Otomà. Pels anys 1444-1445, Jordi Castriota fou aliat de Venècia, però els venecians pactaren amb els turcs i els albanesos es declararen amics d'Alfons I, rei de Nàpols (1445). Dos anys després, combatrien a favor de dit rei d'Aragó i del duc de Milà, contra Venècia (1447-1448).¹⁶¹⁷²

Durant aquells anys, Jordi mantingué un ambaixador permanent a la cort i al campament del rei Alfons, els cortesans del qual seguien amb atenció la seua guerra contra els turcs. A partir del 1449, el rei de Nàpols envià un exèrcit italo-català a Croia, on continuarien arribant nous efectius fins el 1456. Des de l'any 1451, Jordi Castriota es declarava vassall del rei d'Aragó. Alçà les senyeres dels quatre pals de gules als seus dominis i encunyà moneda amb l'efígie del rei napolità. Per la seua banda, el Magnànim considerava aquest territori adriàtic com una part del seu virregnat d'Albània, Eslavònia (*Esclavònia*) i Grècia, que preveia consolidar si prosperava la guerra contra els turcs. La caiguda de Constantinoble, el 1453, arruïnà aquestes perspectives: els turcs, al cap d'algunes dècades, s'apoderaren de tot el sud els Balcans.¹⁶¹⁷³

Tenint en compte la gènesi italiana que sembla haver tingut el *Curial*, resulta inevitable pensar en les batalles de Torvioll (1444), 1a de Mokra (1445) i Otonetë (1447), guanyades per Castriota a diferents països turcs, com a probables fonts d'inspiració per a la batalla campal del llibre III de la novel·la catalana. La primera batalla a què féu front la lliga de Lezhë (29 de juny del 1444) tingué per escenari la plana de Torvioll, a la Baixa Dibra (Albània interior). El sultà Murat II (el fill de

---

¹⁶¹⁷² Sobre les diferències amb Venècia, que passà de ser amiga a enemiga el 1447, vegeu HODGKISON, Harry, *Scanderbeg. From Ottoman captive to Albanian hero*, Center for Albanian Studies, Londres, 1999, p. 89.

¹⁶¹⁷³ Una panoràmica general de les relacions Albània-Nàpols és la que proporciona MARINESCU, Constantin, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* [1935], Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, ps. 181-185. Més detalls i altres referències bibliogràfiques, fins i tot numismàtiques, en el capítol II.2.1, dedicat a la geopolítica, i en el II.2.3, on s'estudia el simbolisme de sant Jordi.

Kirixtí) envià uns 25.000 homes a cavall, comandats pel paixà Alí, que s'enfrontaren a 8.000 cavallers albanesos (recordem el text de la novel·la: “Curial, qui vuyt mília hòmens d'armes havia per a si estojats”, *CeG* III.91) i 7.000 infants. Els paisans obtingueren una sonada victòria sobre l'invasor,¹⁶¹⁷⁴ malgrat disposar d'un nombre menor d'efectius que els infidels, situació que retrobem en la ficció curialesca.

Segons les cròniques coetànies, Skanderbeg envià espies perquè observaren detingudament els moviments i escaramusses dels turcs –com veiem que fa també Curial en la ficció– a fi de preparar millor les tàctiques que el portaren a obtenir el triomf.¹⁶¹⁷⁵ L'espionatge és bàsic en el plantejament estratègic de Curial: “Lo jorn vinent envià espies per saber que s'eren fets los enemichs, e sabé que tots desquaernats se n'eren anats, no tenint un ab altre; e qui més pogué més fugí, axí que aquells qui escapar pogueren, ab gran treball en lurs terres tornaren” (*CeG* III.91). El cabdill albanés es reservà, no 8.000 homes com Curial, però sí 3.000 cavallers armats, que s'ocultaren en un bosc proper, sota comandament del seu nebot Hamza Kastrioti. Tal com succeirà en la novel·la catalana, quan Castrioti comprova que els turcs comencen a dominar la situació al pla, fa un senyal al nebot i aquest es llança amb els reforços sobre l'enemic, per la rereguarda. La sobtada maniobra envoltant causa la desorientació i el pànic en l'enemic, a més d'una carnisseria que sembla evocada també en el relat cavalleresc: els cristians tingueren unes 4.000 baixes, però en causaren 8.000, a més de 2.000 turcs captius, rescatats pel sultà.¹⁶¹⁷⁶ La victòria de Torvioll ressonà per les cancelleries d'Europa, on es tornà a parlar de la necessitat de convocar una gran croada internacional, amb l'esperança de contenir l'expansionisme turc.¹⁶¹⁷⁷

Els otomans, que havien vençut a una gran coalició d'Europa oriental a Varna (10 de novembre del 1444), tornaren a envair Albània per decisió de Mehmet II (primer regnat, 1444-1446) i sota comandament del paixà Firuz. L'exèrcit otomà, de 9.000 efectius a cavall, fou espia per exploradors albanesos, i Jordi Castrioti els parà una emboscada a l'estreta vall de Mokra (prop de Prizren, Kosovo) amb un exèrcit reduït a 3.500 cavallers i 1.500 infants (20 d'octubre del 1445). Com es trobava en terreny

---

¹⁶¹⁷⁴ FRASHËR, Kristo, *Gjergj Kastrioti Skënderbeu: jeta dhe vepra, 1405-1468*, Botmet Toena, Tirana, 2002, ps. 138-139; MOORE, Clement Clarke, *George Castriot, surnamed “Scanderbeg”, King of Albania*, D. Appleton & Company, Nova York, 1859, p. 45.

¹⁶¹⁷⁵ MOORE, C. C., *George Castriot...*, p. 47.

¹⁶¹⁷⁶ FRASHËR, K., *Gjergj Kastrioti Skënderbeu...*, p. 139; HODGKISON, H., *Scanderbeg. From Ottoman captive...*, p. 240.

¹⁶¹⁷⁷ MOORE, C. C., *George Castriot...*, p. 51; JACQUES, Edwin, *The Albanians. An Ethnic History from Prehistoric Times to Present*, McFarland and Company, Londres, 1995, ps. 179-180; NOLI, Fan Stilian, *George Castrioti Scanderberg (1405-1468)*, International Universities Press, Nova York, 1947, p. 22.

diffícil, la cavalleria turca caigué fou reduïda per la infanteria cristiana, que hi causà 1.500 morts, inclòs el capitost Firuz Paixà; a banda de 1.000 més, entre ferits i presoners.¹⁶¹⁷⁸ L'avantatge d'aquell que obtenia informació privilegiada sobre l'enemic, una constant en el planejament militar de Jordi Skanderbeg, és tinguda en compte també per Curial, a diferència del negligent sultà turc, que s'abstenia de prendre les mínimes precaucions estratègiques: “lo soldan feya fer la mostra a les sues gents. Lo soldan, axí com aquell qui no temia poch ni molt a l'emperador, no s'curà de l'ambaxador [Curial], ans lo pres en companyia e li mostrà totes les sues gents” (*CeG* III.91). Pel que fa als presoners d'ambdós bàndols, també formen part del repertori argumental de la novel·la: Curial intercanvia la persona del seu senyor, el marquès de Montferrat, per les de “deu turchs grans senyors” (*CeG* III.92) per a demostrar-li gratitud.

A conseqüència de la batalla de Mokra, augmentà la fama de Jordi Castriota al país veí d'Itàlia. El papa Eugeni IV i el rei Alfons I de Nàpols, estretament aliats aleshores en la guerra de les Marques contra Sforza (1444-1446), li enviaren una ambaixada conjunta (desembre del 1445-gener del 1446). El pontífex, en un himne dedicat a ell, el qualificava de pal·ladí d'Occident i d'“atleta de Crist”, i li designava un prelat per a erigir Croia en seu episcopal. Skanderbeg tingué la deferència d'enviar al papa i al rei d'Aragó, en senyal d'homenatge, quatre banderes arravatades als turcs.¹⁶¹⁷⁹ Notem, en relació amb això, com en la novel·la es fa referència explícita a “las banderes del soldà” (*CeG* III.91) com a elements visuals a localitzar per a detectar on es trobava, enmig de l'aldarull de la batalla, la comandància de l'exèrcit enemic. La caiguda de les banderes turques a mans d'un Curial transformat en espill de Jordi Castriota signifiquen, en el relat novel·lesc, el senyal de la derrota de l'adversari: “derroquen aquelles banderes” (*ibidem*) i els turcs es retiren en desbandada. “Havien ja perdudes les banderes” (*ibidem*): aquell digne trofeu que Jordi l'albanés envià al Magnànim. No deu ser casualitat, doncs, que quatre de les sis mencions del vocable *banderes* en l'obra es concentren precisament en el relat de la batalla contra els turcs.

Se suposa que la resposta de l'ambaixada albanesa, arribada a Nàpols en febrer del 1446, donaria què parlar als cortesans, sobre la imminència del perill turc i sobre l'heroïcitat i les virtuts d'aquell prodigiós *condottiero*. Els informadors portarien relació

---

¹⁶¹⁷⁸ HODGKISON, H., *Scanderbeg. From Ottoman captive...*, p. 81.

¹⁶¹⁷⁹ SERRA, Alessandro, *Relazioni del Castriota con il Papato nella lotta contro i Turchi (1444-1448)*, dins *Archivio storico italiano*, vol. 114, Florència, 1956, ps. 713-740 (I) i vol. 115, 1957 (i II), ps. 33-64 (ps. 722-723).

oral, així mateix, del desenvolupament de les batalles de Torvioll (1444) i Mokra (1445), la notícia de les quals, segons Fan Stilian Noli, causà...

“...scalpore in Europa, dove fu accolta come una rivincita della disfatta della Varna. L’Europa cristiana era felice che il posto di Hunyadi, sconfitto, fosse stato preso da un nuovo campione della fede. Il papa Eugenio IV, afflitto oltre ogni dire per la tragedia della Varna, dove in un bagno di sangue erano naufragati tutti i suoi sogni, smise ogni lutto e dolore non appena ebbe notizia della vittoria di Mokrena [Mokra] ed elevò inni di grazie al Signore per aver dato alla cristianità un eccelso difensore nella persona di Scanderbeg, che con le sue vittorie illustrava lo stesso suo pontificato. Gli inviò allora ambasciatori che gli portavano la sua benedizione apostolica e gli confermavano che Roma avrebbe fatto tutto il possibile per convincere i principi cristiani a collaborare con lui contro il comune nemico. Anche Alfonso, re di Napoli, Sicilia ed Aragona, volle legarsi d’amicizia col signore d’Albania e gli inviò uno speciale ambasciatore, Pietro Dieri, per complimentarsi con lui e augurargli altri successi. All’inizio del 1446 gli arcivescovi di Antivari e Durazzo, con altri prelati, si recarono a Durazzo per accogliere gli ambasciatori del papa e del re di Napoli. Accompagnati da un corteo di cavalieri, gli ambasciatori entrarono in Croia per ossequiare la stella nascente dell’Europa cristiana. Scanderbeg li accolse con grandi onori, fece loro molti doni e li riaccompagnò alla partenza felici ed entusiasti. Al papa inviò il vescovo Pietro Përllati e il padre Paolo Kuka; al re Alfonso, Vrana Konti e Zaccaria Gropa. L’una e l’altra ambasceria portavano ai due sovrani quattro bandiere turche, tanti doni e bottino frutto della battaglia. Cominciò così fra Scanderbeg e Alfonso una grande amicizia che col tempo crebbe e si fece più stretta e cordiale. Il ritorno delle due ambascerie dall’Italia fu salutato dagli albanesi come la loro più grande, più importante vittoria.”¹⁶¹⁸⁰

En juny del 1447, Skanderbeg envià una nova legació diplomàtica a Roma per a demanar al nou papa Nicolau V, coronat en març, que intercedira davant Alfons V d’Aragó, acampat aleshores a Tívoli (el Laci), perquè el socorreguera amb tropes de

---

¹⁶¹⁸⁰ NOLI, Fan Stilian, *Scanderbeg*, trad. de l’albanés a l’italià per Alessandro LAPORTA i Halil MYRTO, ed. a cura de F. CEZZI, Argo (“Il pianeta scritto”), Lecce, 1993, ps. 67-68.

reforç, arran de l'anunci d'una nova invasió turca.¹⁶¹⁸¹ La proposta no era realitzable aleshores, perquè el rei es disposava a emprendre una campanya de guerra contra Florència a la Toscana, i l'enviament s'hagué d'ajornar a primeries del 1449, pocs mesos després del retorn del rei a Nàpols. Una guarnició virregnal de la Corona d'Aragó (de Nàpols des del 1458) es mantingué assentada de manera continuada a Croia fins l'any 1467, quan fou expulsats de la fortalesa pels venecians.¹⁶¹⁸²

Malgrat aquesta mancança de suport immediat des d'Itàlia, Jordi Castriota obtingué de nou una victòria sobre els turcs a Otonetë (Alta Dibra, a l'interior d'Albània, 27 de setembre del 1446). Recuperat el poder per Murat II, aquest envià a la frontera albanesa un poderós exèrcit de 15.000 genets, dirigit pel paixà Mustafà, per a planejar una guerra de devastació sobre el país rebel. La notícia, tal com arribava a Occident, devia generar una sensació com la que transmet el text del *Curial*: “per ço com sabé que los turchs eren entrats en l'Imperi e feyen mortal guerra” (*CeG* III.84). Els turcs establiren un campament a Otonetë, on romangueren 5.000 homes, mentre els 10.000 restants es dedicaven al barreig i la devastació. Jordi Castriota, conscient d'aquesta divisió de forces, decidí atacar per sorpresa el campament amb els 5.000 cavallers, que era el total de què disposava. Els albanesos provocaren el pànic i el desordre en l'enemic, i cometeren una nova carnisseria. La relació dels fets en la novel·la sembla reproduir aquesta sensació, i el sanguinari resultat:

“Ja los cavalls anaven per sanch e passaven sobre corsos morts, dels quals era la espessura tan gran que no plegaven los peus a terra (...). Derroquen aquelles banderes, passen-los desús, esquexen, rompen e desquaernen aquella multitud glomerada dels turchs. Vírats caure corsos sens ànimes, peus e mans tallats volar a la terra, caps asclar, polmons e fetges pecejar, gemechs e crits; e lo brogit de les armes e del ferir ere tan gran, que no s'hoya lo cel ab la terra (...). Los christians (...) empenyen-se avant, entren per aquelles rotures dels enemichs qui ja eren desordonats, maten-los sens mercè. Giren los turchs les míseres espatles, e, com la major part d'ells fos sens armes, eren foradats e transpassats per les agudes e

---

¹⁶¹⁸¹ DI MICELI, Maria Francesca, I francescani in Albania all'epoca di Skanderbeg, dins MUSCO, Alessandro (ed.), *I Francescani e la politica. Atti del Convegno internazionale di studio (Palermo, 3-7 dicembre 2002)*, Palermo, 2007, vol. 2, ps. 343-350; ALOISIO, Mark, Alfonso V and the anti-Turkish Crusade, dins HOUSLEY, Norman (ed.), *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*, Routledge (“Crusades-Subsidia”, 8), Nova York, 2016, ps. 64-74 (p. 73, n. 43).

¹⁶¹⁸² OMARI, Jeton, *Scanderbeg tra storia e storiografia*, Tesi de llicenciatura, Dipartimento di Scienze Storiche, Geografiche e dell'Antichità, Università degli Studi di Padova, Pàdua, 2014, p. 114.

segants lances e espases dels christians. Havien ja perdudes les banderes...” (CeG III.91).

Els turcs deixaren 4.700 morts i 300 presoners sobre l'improvisat camp de combat, transformat en un estany de sang.¹⁶¹⁸³ Després d'aquesta desfeta de Mustafà Paixà, el sultà Murat II es limità a defensar la frontera contra els albanesos. Segons l'historiador Oliver Jens Schmitt, “era questa una tipica guerra di confine, nessuno riesce a strappare all'avversario importanti conquiste strategiche.”¹⁶¹⁸⁴ És exactament la mateixa valoració que en feia un contemporani com l'autor del *Curial*, per al qual es tractava d'una guerra “de frontera”, com la que sostenia Castella contra Granada des de feia generacions, amb escassos avanços i retrocessos territorials. Per això, quan els turcs perden la batalla, “son poch a poch ja començaven desamparar aquella frontera” (CeG III.86). Aquesta reacció era l'habitual, tant en la realitat històrica del 1446 com en el plantejament literari de l'anònim, que potser escriví aquests capítols el 1447 basant-se en notícies arribades dels actuals països d'Albània, Kosovo i Macedònia.

És difícil pensar que l'anònim no tinguera en compte aquests fets, o que els seus lectors no pensaren en Jordi l'albanès quan oïen esmentar sant Jordi com l'intercessor celestial –una mica improvisat– de la causa cristiana. Skanderbeg, després de la derrota de Húnyadi a Varna (1444), de la qual no es refaria fins a la batalla de Belgrad (1456), era per als europeus del temps del *Curial* (ca. 1444-1448) l'únic i veritable paladí de la causa occidental a la “frontera” antitürca. La seua eclosió victoriosa el féu famós especialment a Itàlia en els anys 1444-1446. Durant els anys i dècades subsegüents, a més a més, continuà sent un fidelíssim servidor de la dinastia aragonesa. En agost del 1461, quan semblava que un apurat Ferran I de Nàpols seria aviat destronat pels barons proangevins i els francesos, arribà en suport seu un providencial exèrcit comandat en persona pel mateix Skanderbeg. Aquesta providencial aportació albanesa, prolongada en els anys següents, ajudà el bastard a mantenir-se en el tron.¹⁶¹⁸⁵

* * *

---

¹⁶¹⁸³ OMARI, J., *Scanderbeg...*, p. 95, n. 243.

¹⁶¹⁸⁴ SCHMITT, Oliver Jens, *Skänderbeu*, K& B, Tirana, 2008; trad. de l'albanès a l'alemany com: *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*, Pusted, Regensburg, 2009, p. 83. Citat en italià per OMARI, J., *Scanderbeg...*, ibídem.

¹⁶¹⁸⁵ MONTI, Gennaro Maria, La spedizione in Puglia di Giorgio Castriota Scanderbeg e i feudi pugliesi suoi, della vedova e del figlio, dins *Palaver*, vol. 4, núm. 1, Salento, 2015, ps. 121-184; OMARI, J., *Scanderbeg...*, ps. 153 i ss.

La pista albanesa es complementa amb un seguiment de la política danubiana del *rex Italicus*. Durant els anys 1444-1447, un János Húnyadi regent o administrador del regne vacant d'Hongria, recordava també al Magnànim que si desitjava la corona de Sant Esteve, ja que es titulava *rex Hungariae* en la seua documentació oficial, la podia assumir sempre que l'ajudara a fer front a l'insidiós enemic otomà. En octubre del 1447, per darrera vegada, insistí en l'oferta. L'ambaixada hongaresa es presentà al campament reial de Tívoli, prop de Roma, i exposà que disposaven d'un exèrcit de 16.000 hongaresos i 10.000 valacs disposats a expulsar els turcs de la frontera balcànica en la primavera següent. Només que el rei aportara el seu experimentat exèrcit a la campanya, la victòria seria segura, i el tron hongarés, seu.¹⁶¹⁸⁶ Alfons el Magnànim no rebutjà l'oferta ni el compromís (6 de novembre), però no podia afrontar-lo encara; ni tenia intenció d'afrontar-lo en realitat, tampoc. El laberint de la política nord-italiana, amb una successió de Milà en joc i una guerra contra Florència, el tenien atrapat. Només algun personatge del món de ficció, com era Curial, gaudia de total llibertat per a fer realitat aquesta utòpica incursió alfonsina en la frontera antiturca. Els dies 17-19 d'octubre del 1448, tingué lloc l'anomenada segona batalla de Kosovo (la primera, del 1389), on els 24.000 soldats que reuní finalment Húnyadi foren severament derrotats per un immens contingent de turcs, de 40.000 genets, i patiren milers de baixes.¹⁶¹⁸⁷

Els Balcans estaven condemnats a caure a mans de l'emergent Imperi Turc. La conjura del perill islàmic dissenyada “poèticament” per l'autor del *Curial* no tenia cap efecte en el terreny de la dura realitat històrica. La potència militar dels turcs resultava inaturable. A partir d'aleshores, ja no es parlava d'aquelles “ànimes sens fe”, “barbres sens ley” o “aquells menyscreents” que pertorbaven la pau d'Europa. A partir del 1448, i amb major èmfasi des del 1453, els turcs constituïen un imperi amenaçador. D'ací que, quan Felip de Borgonya convocà els seus fidels a secundar el Vot del Faisà (17 de febrer del 1454), tothom jurà solemnement –retòrica teatral, en realitat, en mig d'un sumptuós convit– que s'embarcaria en una gran expedició “contre le Grand Turc”; inclosos dos personatges al·ludits en el *Curial*: el senyor de Bergues i el bastard

---

¹⁶¹⁸⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 123; RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, ps. 370-371.

¹⁶¹⁸⁷ Vegeu BENETT, Matthew, *The Hutchinson Dictionary of Ancient & Medieval Warfare*, Taylor & Francis, Londres, 1988, p. 182; SEDLAR, Jean W., *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500*, Washington University Press, Washington, 1994, p. 248; TUMBULL, Stephen R., *The Ottoman Empire, 1326-1699*, University of Washington Press, Washington, 1994, p. 36.

“Anthoni Mossenyor”.¹⁶¹⁸⁸ Sis anys després, a València, Joanot Martorell començava a redactar la novel·la d’un heroi cavalleresc, *Tirant lo Blanc*, dedicat en cos i ànima a redimir Constantinoble del Gran Turc. Denunciava, així, Martorell, la negligència manifesta dels sobirans europeus que feien com el rei de França de la novel·la: “proferí molt e féu poc”. Cada monarca mirava pels seus interessos polítics particulars, com Alfons el Magnànim, que sembla respondre a Tirant per boca del mateix rei de França. Aquest s’excusa d’emprendre el viatge d’ultramar, ja que “per al present ell no podia entendre’s en tals fets, com fos ocupat en altres negocis que li anava més interés” (*Tirant*, cap. 99).¹⁶¹⁸⁹ Insistim: *Curial e Güelfa* s’escrigué a Itàlia just abans de la II batalla de Kosovo, pels anys 1446-1448, quan els turcs encara no eren el Gran Turc i quan no es descartava que el rei d’Aragó efectuara alguna expedició a la “frontera”, tan com reclamaven d’ell, unànimement, Húnyadi des d’Hongria i Jordi Castriota des d’Albània.

L’heroi Critxí: l’esperança dels turcs

El combat singular del cavaller Curial contra el gegant Critxí respon a un antiquíssim motiu folklòric, un ritus iniciàtic en l’itinerari formatiu de l’heroi, que troba presència en la Bíblia (David contra Goliat, *I Samuel* 17:1-54) i en les més diverses obres de la literatura medieval. Per exemple, quan els saxons envaeixen Cornualla, Tristany s’enfronta en combat singular amb el seu cabdill, el temut Helyan o Helyas, episodi que Jaume Torró i Lola Badia posen en relació amb el del *Curial*.¹⁶¹⁹⁰ Aquest Helyas és el cap dels saxons (*sesnes, saisnes*), que envaeixen la Cornualla del rei Mark. El cap dels invasors, a fi d’evitar “trop grant occision de gent”, desafia Tristany a combat singular; a diferència del Curial, on Critxí s’avança a tots els seus, disposat a combatre per orgull, arrogància i autosuficiència. Si Helyas venç, Cornualla se sotmetrà als saxons; si guanya Tristany, la cosa serà a l’inrevés. A diferència també del que veien en Curial i Critxí, Tristany venç l’oponent, però li perdona la vida, a canvi que els seus

---

¹⁶¹⁸⁸ RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, ps. 1.158 i 1.161.

¹⁶¹⁸⁹ MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, p. 375.

¹⁶¹⁹⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60 (p. 49).

barons saxons se sotmeten al rei de Cornualla i li reten vasallatge.¹⁶¹⁹¹ En qualsevol cas, no és descartable que aquest enfrontament singular, on els dos herois antagonistes es desmarquen dels respectius col·lectius per a provar forces, pesara en la ment de l'autor de la novel·la i dels seus lectors com un record literari compartit.

Sense abandonar la ficció del *Tristany*, més suggerent que la pugna Tristany-Helyas és, sens dubte, la que sosté el cavaller bretó amb un gegant irlandés, Morholt o Marhaus (dit així en les versions atlàntiques del *Tristany*), que quasi duplica en alçada l'heroi cavalleresc. Critxí és també especialment “gran de la persona”. Aquest Morholt es presenta a Cornualla i demana tribut, en nom dels seus paisans els irlandesos. Tristany el desafia a combatre cos a cos a l'illa de Sant Samsó, referència toponímica que encaixa amb la fortalesa i corpulència de l'enemic a abatre. El combat dura quasi un dia. Estant aferrat a Morholt, finalment, li travessa el cap amb l'espasa i el deixa mort. D'una manera semblant, Curial matarà Critxí colpejant-lo al cap. En algun manuscrit francès, Morholt rep el nom de *Golistant* (< Goliat), de ressonància tan bíblica com el Samsó que donava nom a l'illa de la batalla. En els *Tristanys* italians, el nom s'adaptava com *Amoroldo* o *Amurat* (*Amurat* també en el *Tristany* bielorús).¹⁶¹⁹² Aquest darrer detall resulta interessant per a vincular l'episodi artúric de Morholt amb el del turc Critxí, ja que els italians de l'època anomenaven *Amurat* o *Amorato* els soldans turcs de nom *Murat*. Els castellans en deien *Amurates*. I el fet que Murat II (*Amurat*, el fill i successor de Kirixtxí) haguera recuperat el poder l'any 1446 podria haver influït en l'elecció del tema (un gegant *Morholt/Amurat* turc) i del nom del rival (*Kirixtxí*).

Al marge de la suggerent coincidència onomàstica, coincidim amb els mateixos Badia i Torró en la necessitat de resseguir una altre indici intertextual: el que prové de considerar Critxí com “l'única esperança” dels turcs. Aquesta expressió apareix lligada a l'Hèctor homèric en diferents autors grecollatins. És una referència a tenir en compte,

---

¹⁶¹⁹¹ LÖSETH, Eilert, *Le roman en prose de Tristan, le roman de Palamède et la compilation de Rusticien de Pise. Analyse critique d'après les manuscrits de Paris*, Champion, Paris, 1891; reimpr. Nova York, 1970; Slatkine, Ginebra, 1974, ps. 183-184; FAUCON, Jean-Claude (ed.), *Le Roman de Tristan en prose. Tome IV: Du départ de Marc vers le royaume de Logres jusqu'à l'épisode du lai 'Vair disant'*, CNRS-Droz (“Textes littéraires français”), Paris, 1991, caps. 224-241, i p. 28 de la introducció; LALANDE, Denis (ed.) – DELCOURT, Thierry (col·lab.), Introduction, dins *Le Roman de Tristan en prose. Tome V: De l'arrivée des amants à la Joyeuse Garde jusqu'à la fin dou tournoi de Louveserp*, CNRS-Droz (“Textes littéraires français”), Paris, 1992, ps. 13-70 (ps. 51-52).

¹⁶¹⁹² Vegeu BRUCE, Christopher, *The Arthurian Name Dictionary*, Garland Publishing (“Garland library of the humanities”, 2.063), Nova York – Londres, 1999, p. 369, s. v. *Morholt*.

doncs, per a explorar, a partir del text dels capítols otomans, alguns coneixements de cultura clàssica dels quals feia discreta exhibició l'escriptor.¹⁶¹⁹³

El “duel·lo” de Curial amb Critxí té lloc en els prolegòmens de la batalla antiturca. A mitjan episodi balcànic, l'autor del *Curial* se'n recorda del pare del sultà, el cèlebre “Kirixtxí”, i decideix transformar-lo en una caricatura de la brutalitat i la barbàrie que representen els turcs, just abans de fer-lo caure als peus del perfecte curial europeu, representant d'una elit que s'exercita en les armes i els llibres. En l'ambient que precedeix a la batalla, se'ns presenta una escena costumista dels turcs, enfrontant-se cos a cos entre ells, a manera d'exercitació en el combat: “Curial, vista la manera dels turchs, los quals cascun jorn combatien a cors per cors, ab aquells qui ·s metien en avinentesa de fer armes.” Els otomans, destres genets, practiquen una modalitat d'atac que l'autor defineix recurrent als italianismes *scarmucciare* i *scaramuccia*: “atressí, escaramuçaven a tants per tants, e alguns jorns se mesclaven moltes gents en les escaramuces, en manera que sabia més a batalla mortal que no a escaramuçà” (CeG III.85). No ho faria, evidentment, si els destinataris de l'obra desconeguessin aquests vocables, o no els hagueren emprat abans en el seu idiolecte bèl·lic. Els utilitza perquè sap que els seus oients, per residir com ell a Itàlia, n'estan familiaritzats. De la mateixa manera parlarà després d'un “duel·lo”, és a dir, d'una altra modalitat de combat, aquesta individual, per a la qual s'empra per primera vegada aquest mot en un escrit de llengua catalana. Assistirem, doncs, a un duel entre Curial i Critxí:

“Curial mirà molts jorns, e viu que un turch, apellat Critxí, home molt forts e gran de la persona, capità de tots los turchs qui eren en aquella frontera, ardit e gran empenedor, havia morts alguns christians en duel·lo; e, axí mateix, en les escaramuces era tant temut, que ja no trobava en qui pogués metre mà, car tots los christians lo esquivaven com si fos tempesta o lamp. E tanta era la sua força, que tots los turchs lo apellaven Hèrcules lo fort. E com Curial moltes vegades, en diverses jorns, l'agués mirat, e vist que no li exie christià algun per combatre ab ell, hach molt gran malenconia; e jurà per sant Jordi que, si lo turch altre jorn exia, ell lo combatria” (CeG III.85).

---

¹⁶¹⁹³ ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, p. 692.

Curial somnia aquella nit amb sant Jordi, que li promet la victòria, i a l'endemà mateix es veu amb cor de reptar a duel Critxí. “Tractants los fats,¹⁶¹⁹⁴ aquell desaventurat turch, ab molts altres, a la escaramuça ja començada pervench, e mostrà's entre ·ls altres marvellós duch, capità e senyor. E era tractat ab tanta reverència per ells, que si fos lo soldà no podien més fer. Critxí, qui molt gran desig havia de combatre, se més a peu davant los seus.” El millor dels turcs s'avança tot sol per a fer front a l'enemic, com Hèctor de Troia quan surt heroicament al defora de la muralla mentre el poble troià roman intramurs. Però aquest nou Hèctor trobarà aviat el seu Aquil·les: “Curial s'armà, e com fonch armat, viu lo turch en loch covinent a batalla de peu, e que li tenien una lança e una maça de prop, e viu semblantment tots los christians mirar, mas algun no havia ardiment de combatre.” Ell es féu avant i s'oferí a combatre'l a ultrança. “Critxí féu apartar los seus e manà'l ·s que degú no ·s pogués.” S'ataquen mútuament amb les llances, i després amb maces i atxes. El combat comença amb un estil que recorda la *Ilíada*, quan Aquil·les i Hèctor inicien el combat usant de projectils les llances abans de passar al cos a cos. Els escuts detenen la primera amenaça: “Trametense les lances e encara que ·s ferissen als pits, les feels armes los guardaren de dan. Ladonchs meten les mans a les segones armes, ço és, la hatxa e la maça, e comencense a espolsar les cuyraces ab tal virtut, que tots los miradors estaven meravellats” (*ibidem*).

La seqüència està inspirada en el relat de la *Ilias llatina*, un compendi escolar d'Homer ben conegut en el temps i l'entorn cultural del *Curial*. Fou traduït al castellà el 1444 per Juan de Mena, un poeta que, com l'anònim del text català, havia viscut a Itàlia. Llegim els versos 953-958 del llatí original: “*Concurrunt iactis inter se comminus hastis / invicti iuvenes: hic vastis intonat armis, / ille hostem validum necquicquam umbone repellit / alternisque feros mutant congressibus ictus. / Sudor agit rivos, ensemerit horridus ensis / collatusque haeret pede pes et dextera dextrae.*”¹⁶¹⁹⁵ Juan de Mena ho tradueix en prosa romanç de la manera següent (cap. 34):

“Mas los inicos mançebos Étor e Archiles concurrían contra sí lançando las sus sañosas astas; y agora embía el uno contra el otro las desnudas y crueles

¹⁶¹⁹⁴ Els mateixos editors (*ibidem*, ps. 691-692), mostren la influència del *Filocolo* de Boccaccio en frases com aquesta, plasmada imitant una construcció d'ablatiu absolut llatí: “tractants los fats” (“mentre li fati trattavano così Florio”, *Filocolo* III,xvi,1). O quan s'afirmarà després que l'ànima de Critxí “era en lo regne de Plutó” (*Filocolo* I,i: “discendendo a' tenebrosi regni di Pluto”).

¹⁶¹⁹⁵ LEMAIRE, Nicolas Eloi (ed.), *Poetae Latini minores: Lucilii Junioris, Saleii Bassi, et aliorum carmina heroica, epithalamia et Homeristorum latinorum opera*, París, 1824, vol. 3, p. 598.

armas, y agora el otro, por escudo aperçebido, las desecha, e los fieros golpes así se mudan entr'ellos por alternos acometimientos, atanto qu'el sudor fazía en ellos ríos, e la espantable espada del uno espanta la espada del otro. E tanto eran ya los sus animosos denuedos, qu'el pie del uno se junta e allega con el pie del otro, e la diestra una se açerca a la diestra otra.”¹⁶¹⁹⁶

El cavaller llombard, durant el combat cos a cos, observa que...

“...tenia lo turch en lo cap una capellina escarada; Curial, un bacinet ab la cara baixa. E, donant-se grans colps e molt espessos, Curial s'avisà Critxí no haver cara en la capellina, per què tantost lo ferí ab la punta de la hatxa en la cara. Lo turch, sentint-se ferit, ahurtà Curial molt cruelment, mostrant tot quant podia fer; e Curial conech certament aquest ésser lo pus dur e pus aspre cavaller que ell jamés hagués combatut, emperò totavia lo feria per la cara; de què lo turch fonch molt torbat, e perdia molta sanch, e, no sabent altre remey, lexant la maça, volgué's abraçar ab son enemich; mas Curial no y donà loch, car, com lo viu axí torbat, que quasi no veyá ne sabia ço que feya, contrapassant-li donà un tan gran colp al cap, que tot lo tabuxà, e segundà-li altre colp tan forts que estès caech en terra mort. E Curial, veent que no ·s movia, féu-se atrás, pensant que l'ànima d'aquell ja era en lo regne de Plutó.”

Curial aprofita el punt feble que presenta la defensa de Critxí, la mancança de careta en la capellina, per a ferir-lo “ab la punta de la hatxa en la cara” (*CeG* III.85). Com en el combat d'Aquil·les i Hèctor en el cant XXII de la *Iliada*, quan l'aqueu travessa amb la llança la gola del troià després de comprovar que aquest era l'únic punt feble de l'armadura, i que una nafra a la gola era mortal de necessitat. Per bé que és improbable que l'anònim de *Curial* coneguera el relat homèric original.¹⁶¹⁹⁷ La reacció dels turcs recorda també en certa manera la situació de dolor, descoratjament i desesperança que viuen els troians arran de la mort d'Hèctor: “Los turchs, qui veren Critxí mort, lo qual era quaix sperança de tots ells, sentiren en si dolor molt gran, e trameteren pregar Curial que ·ls donàs lo cors de Critxí perquè ·l poguessen soterrar.” A

---

¹⁶¹⁹⁶ MENA, Juan de, *La Iliada de Homero* (ed. crítica de las *Sumas de la Yliada de Omero* [1444] y del original latino reconstruido, acompañada de un glosario latino-romance), ed. a cura de T. GONZÁLEZ, M^a. F. DEL BARRIO i A. LÓPEZ, Ediciones Clásicas, Madrid, 1996, ps. 210-211.

¹⁶¹⁹⁷ Vegeu les consideracions al respecte que fem en el capítol II.1.7, on es tracta d'Homer.

diferència d'Aquil·les, Curial respecta el cadàver de l'heroi abatut, però a semblança de l'aqueu de la *Ilíada*, els compungits i dessolats turcs pregunten que els torne les despulles mortals per a soterrar-les. Curial, com Aquil·les, accedeix a tornar-les.

Observem el ressò clàssic de la frase “Critxí... s'esperança de tots [los turchs].” Per a Homer (*Ilíada*, cant XXII), Hèctor és l'heroi que amb la seua virtut manté la ciutat de Troia en peu i els troians amb l'esperança de salvar-se. Quan Aquil·les li dóna mort, la ciutat està perduda i l'esperança dels assetjats, també. Virgili reprén aquest enfocament tràgic: en l'*Eneida* (II, vv. 270-286), fa d'Hèctor, que s'apareix en somnis a Enees, l'heroi que sosté en peu la ciutat: “[Hector], spes o fidissima Teucrum” (v. 281). L'autor de la *Ilias latina*, recorre a un qualificatiu similar: “Nec cessat spes una Phrygum fortissimus Hector / sternere caede viros atque agmina vertere Graium” (vs. 485-486).¹⁶¹⁹⁸ El poeta castellà Juan de Mena, contemporani del *Curial*, en *Sumas de la Ylíada de Omero* (1444), ho traduí com: “Ni tampoco el muy fuerte Étor, una esperanza de los troyanos, non çesava de derribar por muerte de los griegos varones e rebolver las esquadras de la greciana gente” (cap. 17).¹⁶¹⁹⁹ Sèneca, en fi, en la tragèdia de *Les troianes* (*Troades*), insisteix reiteradament en aquesta idea de l'Hèctor sostenidor de l'esperança i de la ciutat (v. 31): “tuosque manes quo stetit stante Ilium”, ‘i als teus manes [els d'Hèctor], car mentre tu romangueres dempeus, Ílion resistí’. La caiguda d'Hèctor, com la de Critxí, és l'anunci de la caiguda del poder asiàtic, representat en el segle XV pels otomans (vv. 6-7): “columen eversum occidit / pollentis Asiae”, és a dir, ‘la columna de la poderosa Àsia ha perit abatuda.’ Torna a aparéixer el fantasma d'Hèctor en els versos 124-129 i 234-236, i en l'acte III, vv. 461-468, quan Andròmaca recorda la semblança d'Antíanax al seu progenitor (461-464): “O nate, magni certa progenies patris, / spes una Phrygibus, unica adflictae domus, / veterisque suboles sanguinis nimium inclita / nimiumque patri similis (...).” És a dir: ‘O fill, vera progènie d'un pare gran, única esperança per als frigis, única morada per a l'afligida, brot excessivament il·lustre de sang antiga i semblant amb escriu al seu pare.’¹⁶²⁰⁰ Els *Les troianes*, Sèneca pretén alligonar al públic sobre la fragilitat i la inutilitat de la supèrbia, intenció que connecta molt bé amb la de l'autor del *Curial* en aquest episodi.

---

¹⁶¹⁹⁸ LEMAIRE, N. E. (ed.), *Poetae Latini minores...*, op. cit., p. 558.

¹⁶¹⁹⁹ MENA, Juan de, *La Ilíada de Homero* (ed. crítica de las *Sumas de la Ylíada de Omero* y del original latino reconstruído, acompañada de un glosario latino-romance), ed. a cura de T. GONZÁLEZ, M^a. F. DEL BARRIO i A. LÓPEZ, Ediciones Clásicas, Madrid, 1996, ps. 160-163.

¹⁶²⁰⁰ El tractament d'Hèctor en Sèneca, per a l'aspecte que ens ocupa ara, es troba molt ben desenvolupat en PEDERNERA, Soledad, La representación de Héctor en las *Troyanas* de Séneca: el primer nefas, dins *Praesentia. Revista venezolana de estudios clásicos*, 13, Caracas, 2012, ps. 1-15.

Però encara hi ha una curiositat més, que ens ajuda a comprendre com i de quina manera l'escriptor tractà de caracteritzar els turcs com els nous troians del segle XV (els *teucris* dels clàssics). No sols es basà en la literatura clàssica, sinó que recorregué al text llatí original de la *Historia destructionis Troiae* (1285-1287) del sicilià Guido delle Colonne per a extraure expressions i “acolorir” el text dels episodis turcs del *Curial* de matèria troiana. Antoni Ferrando remarca que l'anònim treballà, no sobre la versió catalana de les *Històries troyanes* de Conesa,¹⁶²⁰¹ sinó sobre l'original llatí. D'aquest text llatí medieval, Josep Martines¹⁶²⁰² extrau a més expressions coincidents amb les del *Curial*, localitzades precisament en els –diguem-ne– episodis turcs o *neotroians*, del tipus “*fuge subsidium*” (“donen-se a subsidi vergonyós de fuyta” els turcs, *CeG* III.91) o “*in glomerata multitudine pugnatorum*” (“desquaernen aquella multitud glomerada dels turchs”, *CeG* III.91), que inclou un inaudit cultisme: *glomerós*.¹⁶²⁰³

L'anònim del *Curial* camufla la identitat del *fortissimus Hector* davall la pell de lleó del *fortissimus Hercules* (“tanta era la sua força, que tots los turchs lo apellaven Hèrcules lo fort”), però tothom que conega el resum llatí de l'obra d'Homer i el poema èpic de Virgili sap que l'esperança dels “nous troians” és Critxi, d'igual manera que l'esperança dels antics troians havia sigut Hèctor. La qual cosa situa en conseqüència *Curial* en el lloc d'un nou Aquil·les, i reforça la impressió que ja anotàvem en tractar d'Homer en el *Curial*: l'anònim és un admirador i subtil defensor de l'aqueu contra els lectors de les medievals *Històries troianes*, que l'ataquen i el difamen.¹⁶²⁰⁴ En realitat, s'està rient entre línies dels lectors de “maestre” Guido delle Colonne, perquè escriu a dues mans i sap que compta amb dos tipus de públic receptor: aquell –dames i cavallers il·lustrats– que l'oïran “recitar” l'obra i la comprendran literalment, i d'altres –curials i cavallers “científichs”– millor informats de literatura clàssica, que sabran interpretar que els turcs són els nous troians: Critxi és Hèctor, i *Curial*, Aquil·les. Deu ser algú, doncs, aquest anònim escriptor, educat en la cavalleria medieval, però que no dubtava en assumir com a divisa humanística personal l'escut d'Aquil·les; algú com el gran

¹⁶²⁰¹ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 36).

¹⁶²⁰² MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (p. 990, n. 81).

¹⁶²⁰³ Vegeu també el capítol II.1.6, on es tracta de Guido en relació amb la novel·la catalana.

¹⁶²⁰⁴ Us remetem ara al capítol II.1.7.

camarlenc Enyego d'Àvalos, que demanà al Pisanello que li plasmara aquesta divisa, el 1449, en una medalla renaixentista de bellíssima execució artística.¹⁶²⁰⁵

Val a dir que, en els cenacles humanístics italians on es movia l'autor del *Curial*, els “*teucris*” del segle XV, els nous troians de l'Àsia Menor, de la Frígia antiga, eren els turcs.¹⁶²⁰⁶ Curial tramet als turcs el cadàver de Critxí, però en conserva les armes, tal com era costum entre els guerrers de la matèria de Troia: “Curial dix que li plahia molt, emperò que les armes sues volie. Los turchs desarmaren aquell cors sens arma, e, trameses les armes a Curial, fonch tramès Critxí en la sua terra, e, ab general dolor de tots los seus, honorablement sobollit.” El sultà manifesta el seu dolor per la mort de Critxí, “com fos son parent molt propinquè, gran capità, senyor de moltes gents, valent e molt forts combatedor, única e sola sperança dels turchs, los quals, tements les forces de Curial, après la mort de Critxí, son poch a poch ja començaven desemparar aquella frontera.” L'escriptor insisteix de nou en la caracterització homèrica i virgiliana de Critxí com un nou Hèctor, heroi furibund d'un poble semibàrbar i asiàtic, que és abatut pel culte i civilitzat europeu,¹⁶²⁰⁷ el Curial d'una experimental “matèria d'Itàlia”. Com els havia passat als troians, els turcs veuen caure Critxí i perden tota esperança de vèncer. “Mas lo soldan, qui era valent e molt ardit cavaller, anà personalment en aquella part, e reforçà tots los seus, en manera que tothom estech segur, e aquells qui se n'eren anats, ab vergonya tornaren.” No se suspén, doncs, la gran batalla prèviament acordada per l'emperador d'Alemanya i el sultà d'Anatòlia: el país dels *teucris*.

La figura de Critxí, inevitablement, fa pensar¹⁶²⁰⁸ en la del mític sultà turc **Mehmet I Çelebi** ('el Cavaller'), àlies “**Kirixtxí**” (*Kirişci*, 'el Botxí'; Bursa, 1381 – Edirne, 26 de maig del 1421), que dirigí la confederació turca d'Anatòlia del 1413 al 1421. Se'l considera un dels constructors de l'Imperi Turc, consolidat en temps del seu fill **Murat II** (1404-1451; sultà, 1421-1444, 1446-1451) i Mehmet II el Conqueridor (1444-1445, 1451-1481). Les cròniques el descriuen com un gran guerrer: un home corpulent, enèrgic i valent. La descripció coincideix amb la de la novel·la anònima, que presenta Critxí com un “gran capità, senyor de moltes gents, valent e molt forts

---

¹⁶²⁰⁵ La trobareu descrita, en relació amb el contingut del *Curial*, en el capítol I.3.4.

¹⁶²⁰⁶ Més amunt ha aparegut aquesta associació en la incitació epistolar de Poggio a Alfons el Magnànim (1443) perquè afrontara una campanya antiturca (*vid. supra*).

¹⁶²⁰⁷ El poble hereu de la cultura grecollatina, edificada sobre l'*Aquil-leidos* d'Homer, com denomina irònicament la *Ilíada* el mateix anònim.

¹⁶²⁰⁸ D'acord amb la identificació proposada per FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326 (ps. 311-312 i 318-319).

combatador.” De la seua indumentària, destacaven les aplicacions en or i pedres precioses, un tòpic exòtic en el qual fa indicència també l’escriptor: “Eren les armes d’aquest Critxí totes de cuyr, orlades d’or ab moltes perles e pedres fines, e axí eren de molt gran preu” (*CeG* III.86). El luxe oriental i els turbants a la turca es posaran de moda a les corts italianes de la segona meitat del segle XV; per exemple, en la Roma dels Borja.

Després d’un difícil interregne, Mehmet I, considerat segon fundador de l’Imperi Turc, imposà la unitat en les seues files i regnà després amb gran autoritat. Quan portaren el seu cadàver a soterrar, li comptaren 42 cicatrius d’espasa, sageta i llança, producte de les 24 batalles en les quals havia participat. Com el Critxí del *Curial*, quan morí, l’any 1421, el seu cos “fonch tramès... en la sua terra”. Se’l traslladà des d’Edirne (els Balcans) a la seua ciutat natal, Bursa (Anatòlia), i se’l soterrà en un mausoleu monumental, decorat taulells de porcellana turquesa i verda.¹⁶²⁰⁹ La mort del Critxí històric (1421) quedava unes dècades arrere respecte del moment d’escriptura del *Curial* (dècada del 1440). Tanmateix, l’escriptor afirma que el **sultà** dels turcs era “parent molt propinque” de Critxí, la qual cosa fa pensar en el fill i successor del mateix Kirixtxí, **Murat II**, que acabava de recuperar el poder l’any 1446, després d’un breu interregne del fill, i en temps d’escriptura de la novel·la catalana. Finalment, cal observar, com anota Jean-Marie Barberà,¹⁶²¹⁰ que la frase “tots los christians lo esquivaven com si fos tempesta o lamp” recorda el sobrenom de **Baiazet I “Yildirim”** (‘el Llamp’; 1354-1403), que fou el primer gran sultà fundador de l’Imperi. Predecessor de Mehmet I, regnà del 1389 al 1403. Se l’esmenta en la *Historia de Jacob Xalabín*.

La relació de la Corona d’Aragó amb el Kirixtxí històric difícilment justifica la mitificació caricaturesca del *Curial*. La crítica catalana sols coneix ara com ara una única lletra, del 1405, on Martí I l’Humà prega “al molt alt príncep Quiritcí, rey dels turchs” que tracte bé els mercaders catalans que negocien en terres sota domini seu.¹⁶²¹¹ Podria haver arribat notícia oral, a l’escriptor, de les gestes, l’aspecte o la fama de l’històric sultà, per boca d’algun cavaller o mercader d’edat avançada. En qualsevol cas, cal observar que el record de Kirixtxí a Itàlia era molt més pròxim que no als regnes

---

¹⁶²⁰⁹ Sobre aquest regnat, vegeu SHAW, Stanford J., *History of the Otoman Empire and Modern Turkey*, vol. 1. *Emperi of Gazis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976; HARRIS, Jonathan, *The End of Byzantium*, Yale University Press, New Haven – Londres, 2010.

¹⁶²¹⁰ ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 390, n. 232.

¹⁶²¹¹ RUBIÓ LLUCH, Antoni, *Diplomatari de l’Orient català (1301-1409)*. *Col·lecció de documents per a la història de l’expedició catalana a Orient i dels ducats d’Atenes i Neopàtria*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1947; reed. facsímil, 2001, p. 712 (doc. 689, Barcelona, 17 d’agost del 1405).

ibèrics de la Corona d'Aragó, atestes les relacions estretes dels italians amb el naixent Imperi Turc. Francesco Filelfo, un humanista molt amic d'Enyego d'Àvalos i molt relacionat amb la cort d'Alfons el Magnànim, havia viscut a Constantinoble en temps de Kirixtxí, pels anys 1420-1427. L'any 1420 havia sigut elegit secretari de la cancelleria del batle de Venècia a la capital bizantina i és ben probable que s'haguera presentat llavors al mateix Kirixtxí, en companyia del batle dels venecians a Bizanci, *Aymo* o Emo Benedetto. Hauria sigut testimoni, a més, del solemne trasllat d'Europa a Àsia de les despulles mortals de Mehmet. Només ser entronitzat Murat II, el 1421, Benedetto i Filelfo el visitaren per a intercedir entre ell i l'emperador bizantí, i per a obtenir bones condicions de mercadeig per als seus connacionals. L'emperador havia recolzat un candidat alternatiu a Murat II, Mustafà. Tanmateix, Murat II s'havia imposat per les armes i, en acte de represàlia, havia bloquejat temporalment la capital imperial (primavera del 1422). Venècia ajudà a resoldre el contenciós.¹⁶²¹²

En tornar a Itàlia, després de passar per diferents llocs, Filelfo, que ja despuntava entre els humanistes italians pels seus coneixements de grec i cultura clàssica ("*peregrinus Graeciae*", se l'anomenava), s'establí a la cort de Milà (1439). Allí es trobava, entre els cortesans més afavorits pel duc i més amics de la cultura humanística, Enyego d'Àvalos, amb el qual travà Filelfo una amistat duradora.¹⁶²¹³ *Aenicus*, com l'anomenava Filelfo per la seua afició a estudiar el *Virgili*, apareix retratat en obres de l'humanista participant de cenacles cortesans erudits. Quan es traslladà a Nàpols, mantingueren contacte ambdós per via epistolar.¹⁶²¹⁴ L'humanista torentí solia recordar amb nostàlgia els seus anys de periple oriental i és probable que el mateix D'Àvalos, com l'autor del *Curial* –si no és que són un mateix individu–, l'haguera oït parlar dels turcs i de Critxí, de la indumentària d'aquest, i del seu trasllat i sepeli.

Giovanni Mario Filelfo, fill de Francesco, sentí gran curiositat i admiració pel naixent Imperi Turc. Cantà les gestes heroiques del Gran Turc Mehmet II el Conqueridor en un poema èpic de 400 versos titulat *Amyris* [*< amîr, 'emir'*]. *De vita et gestis Mahometi, Turcorum imperatoris* (1471-1476). El poeta italià presenta el sultà de

---

¹⁶²¹² VITI, Paolo, Francesco Filelfo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 47, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1997, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-filelfo_Dizionario-Biografico/>

¹⁶²¹³ GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402.

¹⁶²¹⁴ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, inclou una mostra interessant de lletres de Filelfo rebudes per D'Àvalos.

Constantinoble com el venjador de la caiguda de Troia,¹⁶²¹⁵ per allò de l'assimilació dels *teucris* o troians de l'Antiguitat amb els turcs, que amenaçaven ara un Occident hereu cultural d'Aquil·les i d'Agamemnon, per allò de la *translatio studii*. D'aquest poema milanès, no exempt de polèmica per la seua ambigüitat (no s'oculta l'admiració pel sultà oriental, sentiment dissimulat amb una crida final a la croada), destaca el tractament que reben els “nous troians” de la Turquia. En el *Curial*, ja es percep aquesta identificació culturalista entre turcs i troians, de moda entre els humanistes italians.

L'anònim de la novel·la catalana ens presenta el *teucus* Critxí com “nou Hèctor” patrocinator de la barbàrie del seu poble, contra la civilització europea. Ell serà qui s'enfronte al jove paladí d'Occident, un *alter Achilles* coronat al Parnàs, que és col·locat en la posició d'antagonista cultural del brutal Hèctor (*CeG* III.32): “E davant aquell strènuu e sobres gran duch [Hèctor] venien quaranta-e-set reys, los quals, per mans d'aquell (...) finaren lurs naturals dies; e, semblantment, duchs e prínceps, e altres legions de gents en menor estat constituïts, en nombre gran, qui per la spasa d'aquell, axí com los dits reys morts en batalles, foren per lo dit Hèctor tramesos al regne de Plutó” (*CeG* III.32). Sobre aquest Hèctor paradigma del cavaller brutal i sanguinari – medieval –, els mèrits del qual es compten pel nombre de cadàvers acumulats, recau la maledicció evangèlica: “*Omnes enim qui acceperint gladium, gladio peribunt*” (*Mateu* 26:52). El que a ferro mata, a ferro mor. Critxí, *alter Hector*, serà derrotat en nom d'un nou model de cavaller –humanista–, i la seua ànima serà llançada allà on resideixen les seues víctimes mortals: “en lo regne de Plutó” (*CeG* III.85).

Curial ocupa ara el lloc del que, segons la caracterització de l'autor de la novel·la, fou un culte i estudiós cavaller Aquil·les, amant de la ciència i la música: “molt ben parlant (...), gran philòsof e astròlech, gran sonador de esturments, gran cantador, e portava's molt ornat (...); conexedor de erbes e molt entès en tota art de medecina...” (*CeG* III.31). Els jocs culturalistes d'aquest tipus, tendents a la subtil defensa del nou Aquil·les que és *Curial* enfront el vell Hèctor, l'heroi medieval, es troben presents al llarg de tota la novel·la. I pel que fa a l'oposició figurada d'un *Curial* / Aquil·les contra un Hèctor / Critxí, aquesta no s'entendria adequadament si no es contextualitzara correctament la novel·la catalana a la Itàlia dels humanistes on fou concebuda. Des d'una perspectiva literària, el *Curial* connecta amb la reedició al·legòrica del conflicte Grècia-Troia, per part dels humanistes italians, a la llum del nou desafiament Europa-

---

¹⁶²¹⁵ FILELFO, Giovanni Mario, *Amyris. De vita et gestis Mahometi, Turcorum imperatoris*, ed. a cura d'A. MANETTI, Bologna, 1978.

Turquia. Resulta poc informatiu observar l'episodi turc a la llum de la cultura ibèrica de l'època, perquè el *Curial*, en açò també té poc d'ibèric i molt d'italià. A més, els conflicte balcànic era molt més proper a Itàlia que a terres hispàniques.

Per comprovar l'orientació cultural bàsicament italiana que serveix de punt de partida a l'anònim del *Curial*, és útil revisar la monografia de Nancy Bisaha *Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks* (2004), especialment el capítol titulat "The New Barbarian: Redefining the Turks in classical terms."¹⁶²¹⁶ El nou concepte de turcs generat entre les elits italianes deu molt als testimonis aportats el 1439 al concili de Florència sobre les accions de destrucció d'aquest poble, que immediatament rebé el qualificatiu de nous *bàrbars* ("barbres", en el *Curial*) per Leonardo Bruni (1444) i Poggio Bracciolini (arran del desastre de Varna, 1444). Segons Bisaha, aquest apel·latiu de bàrbars continuava vigent quan l'humanista venecià Bernardo Giustiniani "exhorted the Holy Roman Emperor Frederick III on his coronation in 1452 to lead the Christians in crusade against 'the barbarians'." Tot canviaria, tanmateix, al cap d'uns mesos, quan aquells bàrbars s'apoderaren de la vella capital imperial i esdevingueren el Gran Turc. Els discursos s'enduriren aleshores, per considerar que aquells llunyans i exòtics bàrbars –els mateixos que retrata el *Curial*– eren ara el gran enemic de la cristiandat i de la civilització europea.¹⁶²¹⁷ Si el *Curial* ens mostra com eren percebuts els incivilitzats turcs a la Itàlia del 1444-1452, el *Tirant* es transmet la idea que hom tenia del Gran Turc a València pel 1460. És clar que eren dues percepcions ben diferents del perill islàmic, i dues concepcions diverses del món; a causa de la mar de vivències que distanciava ambdós escriptors, l'anònim i Martorell, i a conseqüència, també, del trauma cavalleresc europeu del 1453.

A efectes d'evolució interna de la novel·la, val a dir que, després d'haver superat la dura prova del combat individual amb Critxí i la batalla campal amb els turcs, el currículum cavalleresc de Curial és ja complet i perfecte. D'una banda, ha demostrat ser igual a Aquil·les en valor per a l'exercici de les armes cos a cos, després d'haver vençut aquell nou Hèctor dels turcs. D'altra banda, ha demostrat ser igual a Cèsar, perquè després de formar-se amb ajuda dels llibres –la "disciplina militar"– ha aplicat les

---

¹⁶²¹⁶ BISAHA, Nancy, *Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2004, ps. 43-93.

¹⁶²¹⁷ *Ibidem*, p. 60. El colp psicològic, salvant les distàncies històriques i cronològiques, és paragonable al que es produí arran de la crisi terrorista de l'11 de setembre del 2001, quan els "bàrbars" impulsors de la *ihad* passaren de ser una amenaça plural i percebuda amb una certa llunyania, a ser considerats l'enemic capital de l'Occident democràtic, personificat en l'efigie emblemàtica de Bin Laden, erigit en una mena de "Gran Turc" del segle XXI.

estratagemes apreses a les evolucions de la batalla, i ha triomfat. A l'hora de posar rostres a un autor del *Curial* que solem qualificar d'*anònim*, no es difícil pensar en algú com el gran camarlenc del rei d'Aragó, Enyego d'Àvalos, que regalava medalles amb la seua effigie en l'anvers i l'escut d'Aquil·les simplificat al revers (Nàpols, 1449). Algú com ell, certament, que s'entusiasmà tant amb la traducció de Cèsar al toscà de Pier Candido Decembrio, que aquest acabà per dedicar-li-la (Milà, 1438) *ad perpetuam rei memoriam*. Entre Milà i Nàpols anava la cosa –el projecte literari *Curial e Güelfa*, vol dir-se– i en algun moment entre el 1438 i el 1449 prengué forma.

El principat d'Orenges

Curial, vencedor dels turcs, s'imposa també al duc d'Orleans en el torneig del Puig de Nostra Dona d'Occitània. La rivalitat entre ambdós contendents es relaciona amb l'existent entre Alfons el Magnànim i el duc d'Orleans Charles I, que competien pels anys 1446-1447 per veure qui dels dos seria “senyor de Milà” a la mort de Filippo Maria Visconti, que es produí en agost del 1447. El protagonisme atorgat a Orleans en el llibre II del *Curial*, concretament en el torneig de “Melú”, obeeix a aquesta conjuntura històrica. Fracassat l'intent del francès d'apoderar-se del ducat per la força en la tardor del mateix any 1447, el rei d'Aragó i Orleans començaren a pensar en la possibilitat de cooperar, en lloc d'enfrontar-se, davant l'amenaça veneciana que pesava sobre Milà. En aquestes circumstàncies, és normal que el duc d'Orleans torne a entrar en escena en el llibre III, acabe sent amic de Curial i assistisca a les seues bodes: “Lo duch d'Orleans pres les regnes de la Güelfa...” (*CeG* III.102).

El triomfador del torneig, Curial, havia obtingut el guardó d'una corona i un “restell”. El primer trofeu expressa l'aspiració col·lectiva de l'autor i dels seus lectors de veure la Corona d'Aragó (Curial) convertida en “senyora de Milà”, amb el permís i benedicció de l'Església romana (la Güelfa), fidel aliada d'Alfons el Magnànim des del 1443.¹⁶²¹⁸ Es tracta d'un simulacre de la milanesa “corona de ferro” dels *reges Italiae* que s'esperava que arribara a ser el rei d'Aragó, si més no entre les files dels seus incondicionals; entre els quals es comptarien, com és lògic suposar, l'autor de la novel·la i els destinataris d'aquesta. L'últim a cenyir simbòlicament la corona llombarda

---

¹⁶²¹⁸ D'aquesta simbologia, bastant eloqüent, de l'onomàstica de la novel·la, parlava FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

havia sigut el vell emperador Segimon (1431), però abans l'havia duta Carlemany (775) i molt després la cenyiria Napoleó (1805). L'altre premi obtingut per Curial, complementari, era el “restell” (llombardisme) o reixeta de ferro que es posava en finestrons i entre merlets, per a impedir l'accés de l'enemic a una fortalesa. Simbolitza la caiguda a mans del rei d'Aragó dels *restelli* que, segons la documentació de l'època, protegien el castell de Porta Giove, seu oficial de la senyoria de Milà.¹⁶²¹⁹ Si el *restell* queia a mans de Curial, la simbòlica fortalesa era seua també.

Se'ns està volent comunicar al·legòricament que, amb l'obtenció del control militar i castral de Milà –Filippo Visconti havia lliurat les claus del ducat a Alfons V pocs mesos abans de morir–, i la consegüent adquisició de la corona de rei d'Itàlia, s'acompliria el somni utòpic del *De monarchia* Dante: el de veure coronat un rei d'Itàlia poderós (*Curial*: la cúria imperial, la Part Gibel·lina), que fóra el braç armat de l'Església de Roma (la *Güelfa*). D'ací que els trofeus de Curial siguin lliurats, a manera d'ofrena, a la senyora per la qual combatia. Si Curial era el paladí de la *Güelfa*, el rei d'Aragó era aleshores el paladí de l'Església (acabava d'expulsar Sforza dels Estats Pontificis, 1444-1446), i com a tal es presentava a la successió de Milà el 1447, en concurrència i rivalitat amb el duc d'Orleans, un cavaller i poeta molt respectat a Europa. S'explica, així mateix, que el “guardó” promés en el proemi I.0 a la parella d'enamorats, en els darrers capítols del llibre III recaiga preferentment en Curial. En realitat, el gran beneficiari polític dels acords de Terracina (1443) era el rei d'Aragó, que “servia” teòricament el papa, però que en realitat “se servia” de Roma i de l'immens tresor de l'Església per a finançar els seus exèrcits. Alfons V d'Aragó, que duia el gonfanó de l'Església com una coartada ideològica per a consolidar el seu domini o hegemonia sobre una Itàlia on es dissolia el vell antagonisme entre güelfs i gibel·lins. L'esquema polític que derivava d'aquesta situació (1443-1448) troba reflex evident en el plànol al·legòric, i en l'onomàstica aparentment provocadora –segons alguns crítics– dels protagonistes de la novel·la: la *Güelfa* (l'Església) passarà de ser senyora de Milà i senyora del mateix Curial (Roma era titular feudal eminent, des del segle XI, de les Dues Sicílies), a ser un *poder* eclipsat o subaltern, subordinat a Curial (el 1447, Alfons es troba acampat a Tívoli, a les portes de Roma, al cor d'Itàlia).¹⁶²²⁰ El matrimoni és

---

¹⁶²¹⁹ Més detalls sobre el simbolisme d'aquests trofeus, en el capítol II.2.3.

¹⁶²²⁰ Més detalls, quan es tracta, respectivament dels personatges de Curial (capítol II.3.1) i la *Güelfa* (capítol II.3.2).

desitjat per ambdós protagonistes de la història d'amor, però, al remat, el gran beneficiari d'aquesta unió és el cavaller, que esdevé senyor de Milà.

La utopia política dantesca, superadora de l'obsolet i sangonós conflicte italià dels segles XIII-XIV entre güelfs i gibel·lins, semblava a l'abast de la mà durant aquell any de crisi, el 1447. Àdhuc els florentins més prudents temien seriosament que Alfons es coronara a Milà *rex Italiae*. Tanmateix, el desastre de Piombino (estiu del 1448) obligà el rei a retirar-se a Nàpols. Allí fou ja un *rex Italicus* amant de la pau i dels plaers amorosos de Lucrezia. El somni començava a fer-se inviable a partir del 1448. Amb la qual cosa, la simbologia il·lusiónant del *Curial* deixà de tenir consistència.

Però això no és tot. No conforme amb dotar-lo amb els trofeus del torneig del Puig, l'escriptor reserva per a Curial una sorpresa. Es tracta d'una recompensa simbòlica, però també territorial i senyorial, per haver superat les seues febleses humanes i haver-se erigit en un home madur, estudiós i virtuós: el "principat d'Orenges". La donació es fa efectiva a la fi del capítol III.100, en uns paràgrafs que connecten amb el proemi general de l'obra (I.0) i que condensen la moralitat de la novel·la, just abans de passar a les celebracions nupcials de la Güelfa i Curial:

“O, magnanimitat e magnificència de rey! O, cor excel·lent e valerós! Certes no oblidà lo rey la singularitat de la sua liberalitat: pres lo restell e la corona del pris e donà'ls a la Güelfa, e a Curial donà lo principat d'Orenges.

“E aquell qui era cavaller nat en pobre casa, favorit de la Fortuna après de infinits infortunis, per les seues virtuts, a les quals nulls temps defall loch, e axí mateix per Amor, qui és molt pus poderosa dea que la Fortuna, e nulls temps se era partida d'ell ne l'havia deseparat, ans contínuament contra la Fortuna e Infortunis guerrejant, vencent aquells, l'avia sostengut, no obstant los assalts secrets de la iniqua e porfidiosa Enveja, fonch remuntat en tal manera, que lo valent e virtuós cavaller, en un jorn, per sos mèrits, obtengué principat e muller.”

El rei de França, el més poderós i noble d'Occident, un rei Artús magnífic, la personificació de la monarquia com a forma més excel·lent de govern per part d'un escriptor monàrquic,¹⁶²²¹ oficia de mestre de cerimònies. Després de reconèixer que Curial ha lluitat i ha obtingut els guardons per a la seua dama, li fa donació del principat

---

¹⁶²²¹ Vegeu el capítol II.3.10, on es tracta del personatge del rei de França.

d'Aurenja (Orange, en francès modern; *Oreng*, en els cants de gesta del cicle de Guillaume d'Oreng, fundador del principat), del qual no s'havia dit res al llarg de l'obra; raó per la qual caldria interpretar que es tracta d'un *senhal* al·legòric, relacionable –al nostre parer– amb el dedicatari teòric o oficial de la novel·la: ¿el duc de Calàbria, fill d'Alfons el Magnànim? És la hipòtesi més versemblant, com tot seguit es comentarà. Aquesta donació sembla un requisit, no imprescindible, però sí important, per tal que el cavaller munte de sobte a la categoria de príncep. Amb la qual cosa, conclou l'autor que en un sol dia “obtingué principat e muller.” Exactament com el Guillaume d'Oreng de *La prise d'Oreng*, un cant de gesta que no podia mancar a les biblioteques napolitanes dels Orsini-Del Balzo, descendents dels prínceps d'Aurenja. Perquè el susdit Guillaume, quan conquerí Aurenja, es casà –segons el cant de gesta– amb la princesa Guibourc, i obtingué el mateix dia principat i muller.¹⁶²²²

Com és sabut, en obres literàries epitalàmiques –i tot sembla indicar que el *Curial* conté alguna intenció commemorativa en aquesta línia– l'escriptor se solia esforçar a cercar algun element mitològic o literari que connectara simbòlicament la poètica ficció amb la realitat commemorada. Per posar un cas pròxim en l'espai i en el temps: l'any 1456, quan el noble Giulio Antonio Acquaviva es casà amb Caterina, filla natural del príncep de Tàrent (i cunyada del príncep Ferran d'Aragó), sembla que fou escrita la *Istoria di due nobilissimi amanti, Otinello e Giulia*. A banda de presentar alguns paral·lelismes argumentals amb el *Curial*, la protagonista es disfressa d'home i adopta el nom de *Giulio*, coincident amb el d'Acquaviva, mentre que el protagonista masculí rep el nom d'un personatge de cant de gesta del cicle carolingi. A la fi del relat, la parella es casa i esdevenen els mítics fundadors del principat de Tàrent:¹⁶²²³ el gran estat feudal posseït pel pare de la núvia, Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo (el mateix que deixaria la seua herència a la neboda, muller del príncep Ferran).

Tornant ara al capítol III.100 del *Curial*, si la Güelfa hi aportava un dot ben important, d'acord amb la seua posició social d'opulenta “senyora de Milà”, amb l'obtenció del principat Curial adquiria un rang aristocràtic que l'igualava a la seua consort. Quan Làquesis i sa mare l'havien avaluat com a candidat a marit, la “curialitat” i el títol de “millor cavaller” ja els podia exhibir. Tanmateix, era mancat d'un patrimoni, requisit *sine quan non* per a esdevenir un excel·lent partit (*CeG* II.87):

---

¹⁶²²² Sobre la relació de *La prise d'Oreng*, s'ha tractat en el capítol II.1.4. Vegeu també el capítol II.3.2, dedicat al personatge de la Güelfa.

¹⁶²²³ Més detalls sobre els paral·lels entre ambdues obres, en el capítol II.1.4.

“Una sola cosa m pensí que voldríets obiscir contra mi, ço és: que fonch gentil home pobre. Yo nulls temps lo viu pobre, ans fort rich e tots temps en real estat. E cas que fos ver, no me’n cur; la gentilesa ja la té; fall-li, donchs, la heretat: mon pare la y ha proferta, e com la y hage donada, tant valdrà e més que ell. E si mon pare no havia heretat, ¿valdria tant com Curial? Certes no, car Curial, sens heretat, val molt; donchs, com haurà heretat, més valdrà que altre, que en ma fe ja ho val.”

Avançada ja la novel·la i, després de moltes vicissituds, el cavaller Curial ja disposava d’una *heretat* equivalent –o que es vol fer equivaldre, des del dúctil terreny de la ficció– aproximadament a la meitat del valor de Milà. Car, en la tradició de la Corona d’Aragó, que és la que coneixien els presumptes destinataris del text de la novel·la, el costum era que el marit aportara al matrimoni un creix (o escreix, o augment) equivalent a la meitat del dot (o aixovar) de la muller.¹⁶²²⁴

De manera que ningú podia qüestionar, a la fi de la novel·la, el legítim dret que havia adquirit l’antic “escuder” Curial, per valor cavalleresc i fidelitat amorosa, per integritat moral, per rang nobiliari adquirit –ara era príncep–, i per suficiència de rendes i patrimoni feudal, d’esdevenir senyor morgànatic de Milà: un dels estats d’Europa amb majors ingressos fiscals i major poder en el segle XV. L’escriptor projectava sobre el terreny de la literatura l’anhel que ell compartia amb els seus amics i lectors, pel 1447, de veure Alfons V d’Aragó senyor de Milà, i que el seu fill i successor, el “príncep” Ferran, separat per a ell el regne de Nàpols de la resta de la Corona d’Aragó (l’hereu de Sicília, Sardenya i els regnes ibèrics era Joan de Navarra), fóra una mena de rei d’Itàlia *de facto*, pel fet de dominar Nàpols al sud i Milà al nord.

Aquest projecte, tan fàcil de plantejar poèticament sobre el paper, començà a consolidar-se pel que fa al sud d’Itàlia pel casament (1445) de Ferran amb Isabella de Chiaromonte o de Tàrent, àlies Orsini-Del Balzo, hereva del principat de Tàrent, el gran estat baronial del Mezzogiorno: quasi la meitat del regne napolità. Era l’hereva, així mateix –interessa recordar-ho, per a interpretar com cal *Curial e Güelfa*–, dels drets

---

¹⁶²²⁴ Sobre els dots i els augments de les nobles valencianes de l’època, vegeu IRADIEL MURUGARREN, Paulino, Familia y formación económica de la mujer en actividades no agrícolas, dins FONQUERNE, Yves-René – ESTEBAN, Alfonso (eds.), *La condición de la mujer en la edad media. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, del 5 al 7 de noviembre de 1984*, Madrid, 1986, ps. 223-260.

successoris al principat d'Aurenja (*Orenge*) al·legats pels Del Balzo de Nàpols, després d'haver-se extingit la línia successòria masculina francesa dels Des Baux (*dels Baus*, en occità). La demanda d'atenció sobre aquesta família la plantejava l'any 1997 Antoni Ferrando, quan argumentava sobre la més que probable gènesi italiana del *Curial*, allora que advertia oportunament sobre “el gran protagonisme polític i social dels Balzo napolitans, descendents dels Baux provençals, antics prínceps d'Aurenja.”¹⁶²²⁵

El matrimoni del bastard Ferran amb la nobilíssima Isabella era tot un triomf a celebrar, un “principat e muller” que consolidaria el domini del casal d'Aragó al sud d'Itàlia, per tal com es preveia annexar el gran principat de Tàrent a la corona. Pel que fa a la complementària projecció de la Corona d'Aragó sobre el nord d'Itàlia, val a dir que fracassà l'intent successori del 1447-1450: les senyeres del rei d'Aragó sols onejaren sobre les torres del castell de Porta Giove de Milà els dies 13 i 14 d'agost del 1447. Fou un efímer miratge, però. Les complicacions polítiques internes (República Ambrosiana, 1447-1450) i l'amenaça externa (Venècia, el duc d'Orleans, el delfí de França i Renat d'Anjou...) ajudaren a l'entronització d'Sforza com a nou duc (1450). Caldria esperar a primeries del segle XVI per a veure com el ducat o *Milanesado* s'incorporava als estats hispanogermànics de Carles V d'Àustria. El protagonista d'aquesta incorporació de Milà als dominis de l'emperador fou, curiosament, el nét primogènit d'Enyego d'Àvalos: Francesc-Ferran d'Àvalos i Cardona, aquell que vencé a Pavia (1525) i capturà Francesc I: un rei de França de la casa d'Orleans, renebot del duc Charles I d'Orleans, al qual s'al·ludeix en *Curial e Güelfa*.

* * *

Per ser el símbol de la culminació de la trajectòria ascendent de *Curial*, el títol nobiliari obtingut pel protagonista, el **principat d'Orenge** ha concitat l'atenció de la crítica, com una de les presumptes “estranyeses” de la novel·la catalana. Lola Badia i Jaume Torró s'estranyen, doncs, pel fet que el rei de França siga donador d'un principat que, en realitat, pertanyia a l'Imperi Germànic. Segons els editors, aquest detall “trenca puntualment la versemblança que sol practicar l'Anònim” i que es plasma en un reflex apropiat dels estats i dignataris europeus, tant del temps de la ficció (el segle XIII) com

---

¹⁶²²⁵ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369; ÍDEM, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 813).

del temps d'escriptura (el XV).¹⁶²²⁶ Aquesta opinió és històricament objectable, ja que el principat d'Aurenja, una illa de l'Imperi dins el regne de França, estava vinculat excepcionalment al rei de França en temps d'escriptura del *Curial*. A més a més, i des d'una perspectiva literària, que connecta amb la realitat històrica, el rei de França atorga “lo pris” a Curial, perquè ha actuat en tota la novel·la d'*arbitre* just. En el torneig de Melun (llibre II), se sent obligat a ajudar el seu parent Orleans, però acaba reconeixent la superioritat del rei d'Aragó. En el torneig del Puig (llibre III), reconeix també la superioritat cavalleresca de Curial sobre el mateix Orleans, i la recompensa generosament. ¿Ens ha d'estranyar, en ambdós casos, que es produísca un antagonisme Aragó / Curial *versus* duc d'Orleans? En absolut, si tenim en compte que, quan el *Curial* arriba a la seua redacció definitiva, presumiblement pels anys 1446-1448, Alfons V el Magnànim, rei d'Aragó i Nàpols, està competint amb Charles I de Valois, duc d'Orleans, per esdevenir “senyor de Milà”. I la diplomàcia catalana de Nàpols, un cercle de poder on hauríem de situar el nostre escriptor, espera que, una vegada entronitzat Alfons com a duc de Milà, Carles VII de França –que està obligat a ajudar el seu cosí germà Orleans, però que ho fa a desgana, sense implicar-s'hi– acceptarà la situació i reconeixerà oficialment la superioritat del d'Aragó. De la mateixa manera que ho havia fet l'any 1443, quan Alfons havia expulsat de Nàpols Renat d'Anjou.¹⁶²²⁷

Conegut el context, convé ara explicar seguidament el per què de l'elecció d'*Orenges*. Observem que l'any 1432 el príncep d'Aurenja havia retut homenatge de fidelitat feudovassallàtica al rei de França, *de facto* i a títol vitalici, sense perdre la vinculació *de iure* a l'Imperi. Els francesos, que reivindicaven el territori, l'havien ocupat el 1431, just després que el príncep d'Aurenja, Lluís II de Chalon-Arly, haguera fracassat en l'intent de controlar militarment el Delfinat (1430). Per a recuperar el seu estat, dit Lluís II hagué de claudicar: es reconegué vassall de Carles VII de França fins a la seua mort (1432-1463). Amb la qual cosa, no sols acceptà provisionalment la sobirania francesa sobre el vell enclavament imperial –d'un Imperi simbòlic i electiu, sense base territorial ni exèrcit potent–, sinó que també assentà les bases per al posterior tractat de Rouen (un reconeixement de la sobirania del delfí de França sobre els estats

---

¹⁶²²⁶ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 38); IIDEM, *Ambient internacional i cultura de cort en Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 54).

¹⁶²²⁷ En el capítol II.3.10 s'aborden les relacions cordials que mantenien per aquest temps el Magnànim i Carles VII, malgrat l'enemistat del primer amb els Anjou i la rivalitat amb Orleans.

d'Orange, 1475),¹⁶²²⁸ per a l'ocupació *manu militari* pel rei de França (1551) i per una annexió definitiva (1702-1703) del principat carolingi a França. L'absorció territorial tardaria molt a completar-se, com s'observa, però l'anònim redactor de *Curial e Güelfa* sembla comprendre que l'autonomia del principat té els dies comptats. Ell interpreta la submissió vitalícia del 1432 com un anunci de la incorporació del principat al regne de França, amb difícil marxa enrere. A més a més, el retorn del principat a mans del seu legítim posseïdor no fou immediat. Les tropes franceses de Renat d'Anjou, comte de Provença, que eren les que tenien ocupada Aurenja des del 1432, sols es retiraren el 1436, quan Renat caigué presoner del duc de Borgonya, i el príncep Lluís aportà una suma important de diners per a contribuir a la seua redempció.¹⁶²²⁹

En realitat, la situació política del príncep d'Aurenja, fonamentada en l'antiga i difícil independència de la casa, era un tant ambivalent: amic i cooperador del papa-duc de Savoia, aliat interessat del comte de Provença, cortesà habitual del duc de Borgonya, vassall de dret de l'emperador d'Alemanya, vassall de fet del rei de França...¹⁶²³⁰ No obstant això, l'autor del *Curial* i els seus lectors han tingut notícia de les successives aliances matrimonials de la casa d'Aurenja (1437, 1446) que els vinculaven estretament a la casa de França i al vell partit dels Armanyac o del duc d'Orleans: casaments amb donzelles directament emparentades amb el duc de Bretanya, el comte d'Armanyac i el duc d'Orleans.¹⁶²³¹ Aquesta deriva francòfila i orleanista,¹⁶²³² que apartava a poc a poc Aurenja de l'esfera d'influència dels amics del rei d'Aragó (Borgonya i l'Imperi), culminà l'any 1447 quan Guillaume, l'hereu del principat, acompanyà el duc d'Orleans a la –fracassada– disputa de Milà al rei d'Aragó, comandant un exèrcit de mercenaris borgonyons. Recordem que, a la mateixa Borgonya, hi havia grans nobles amics i

---

¹⁶²²⁸ ALLARD, Guy, *Les gouverneurs et les lieutenants au gouvernement de Dauphiné*, Tipogr. de J. Verdier, Grenoble, 1704; reed. a cura d'H. GARIEL, Grenoble, 1864, p. 178.

¹⁶²²⁹ PISE, Joseph de la (seigneur de Maucoli), *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange*, Tipogr. de Théodore Maire, L'Haia, 1640, vol. 1, ps. 125-130.

¹⁶²³⁰ L'any 1441, quan el rei de Romans Frederic III visità Besançon, capital del Franc Comtat de Borgonya, anaren a rebre'l, entre d'altres, "messire Louis de Chalon, prince d'Orange, un moult sage chevalier, et homme de grand faict", segons LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 373).

¹⁶²³¹ Ens referim al matrimoni de l'hereu del principat amb una filla de Richard de Bretagne i Marguerite d'Orléans (1437) i el segon matrimoni del príncep mateix (1446) amb Élenore d'Armagnac (1423-1456), filla del comte d'Armanyac, Jean IV. Vegeu *ibidem*.

¹⁶²³² Posada en evidència per WALEY, Pamela, In search of an autor for *Curial e Güelfa*: the French Clues, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, Liverpool University Press, Liverpool, 1976, ps. 117-126 (p. 120).

parents del rei d'Aragó –els ducs alemanys de Cleves¹⁶²³³– i altres que pugnaven per aprofundir en la reconciliació França-Borgonya. El d'Aurenja, lògicament, representava la part antagonica al duc de Cleves. No ens estranya, doncs, que en l'àmbit diplomàtic napolità es considerara Lluís II de Chalon-Arlay un vassall de França.

Al marge d'aquestes consideracions històriques i contextuals, s'ha volgut buscar alguna explicació enigmàtica, com ara un anagrama de GERONE darrere de l'ORENGE del llibre.¹⁶²³⁴ ¿Estariem al davant d'una dedicatòria a algun príncep de *Gerone*, forma francesa de *Gerona*, l'actual ciutat de Girona? Es podria objectar que l'escriptor, d'entrada, sembla gaire aficionat a aquest tipus de joc ortogràfic. O, si més no, no se'n detecten molts més. D'altra banda, Girona queda molt lluny del marc geogràfic per on deambula Curial. Els ducs de Girona eren els hereus dels reis d'Aragó des de la institució del títol protocol·lari per Pere IV el Cerimoniós, el 1351. Amb l'entronització dels Trastàmara, Ferran I el d'Antequera transformà el títol ducal en principat de Girona.¹⁶²³⁵ Alfons el Magnànim fou príncep de Girona no aplega a dos anys (1414-1416). Després, el principat honorífic estigué vacant, per no haver-lo requerit el germà i hereu d'Alfons el Magnànim, Joan de Navarra. A la mort d'Alfons V, aquest fou coronat com Joan II (1458) i no consentí que Carles de Viana (1458-1461) l'adoptara. Després, quan tractà de recrear el títol per al seu fill Ferran (el Catòlic), no tingué èxit. Aquest sols l'introduí com una formalitat –sense suport legal al darrere– en les seues capitulacions matrimonials (1469) amb la futura Isabel la Catòlica.¹⁶²³⁶ En conseqüència, es difícil pensar en la proposta d'un possible anagrama en llengua francesa.

També s'ha tractat de provar una excusa literària per a títol nobiliari de Curial. S'ha al·legat que hi ha un trobador del segle XII, Raimbaut de Vaqueiras, que serví Guillaume des Baux o Gilhèm dels Baus, príncep d'Aurenja, i viatjà al Montferrat on s'enamorà de la germana del marquès.¹⁶²³⁷ L'observació és oportuna, no tant per les

---

¹⁶²³³ Vegeu el capítol II, on tractem del personatge de Jacob de Cleves.

¹⁶²³⁴ BUTINYÀ, Júlia, Sobre la tècnica arquitectònica del *Curial e Güelfa* i el principat d'Orange, dins *Revista de l'Alguer*, IV-4, l'Alguer, 1993, ps. 217-227 (p. 222); EADEM, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 239.

¹⁶²³⁵ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, cap. XII,34.

¹⁶²³⁶ SESMA MUÑOZ, José Ángel, El ducado / principado de Gerona y la monarquía aragonesa bajomedieval, dins *Aragón en la Edad Media*, 14-15 ("Homenaje a la profesora Carmen Orcástegui Gros"), Saragossa, 1999, vol. 2, ps. 1.507-1.518 (ps. 1.507-1.508).

¹⁶²³⁷ CORTÉS CAÑAGUERAL, Matilde, La infantesa de Curial i una font literària, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i*

concomitàncies argumentals de la *vida* del trobador i el *Curial*, que revelen fonts d'inspiració de l'escriptor, sinó per l'evocació d'una literatura relacionada amb els Des Baux d'Orenge per començar la novel·la (la vida de Raimbaut), i una altra literatura relacionada amb els mateixos Des Baux d'Orenge (*La prise d'Orenge*) per a la cloenda de l'obra. Fa tot l'efecte que l'escriptor s'haja documentat, en els primers moments de concebre l'obra (pels anys 1444-1445, els de les esposalles i el casament del príncep Ferran amb una descendent de Guillaume d'Orange), buscant referents literaris o culturals relacionats amb els Del Balzo, antics posseïdors del principat occità d'Aurenja. I aquests referents haurien influït argumentalment en el començ i en la fi de l'obra.

Aquest alfa i omega d'Aurenja en el *Curial* ens posa sobre la pista d'un dedicatari oficial o formal de l'obra: aquell personatge enigmàtic del qual no ens consta el nom, perquè el manuscrit no estava encara prologat. No obstant aquest buit –aquest despullament atzarós de les indicacions preliminars d'autoria títol i dedicació– hi ha molts detalls –la manilla de brúfol, per exemple¹⁶²³⁸– que ens porten a pensar en “príncep” Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i hereu del regne de Nàpols, com el personatge al·ludit. En realitat, els al·ludits serien ell i la seua muller des del 1445, Isabella de Tàrent, depositària dels drets dinàstics italians sobre el principat d'Aurenja per part dels Orsini-Del Balzo (< *Dels Baus / Des Baux*). El cavaller adolescent, superb i luxuriós, que era Ferran, arran de les seues sonades esposalles del 1444 i bodes del 1445 amb Isabella, havia obtingut simultàniament un principat (l'herència del principat de Tàrent) i una muller, una futura reina: *benedicta in mulieribus*, com en la salutació evangèlica de santa Isabel. Com a legítim marit d'aquesta, podria sostenir en nom d'ella la reivindicació utòpica i literària del títol de “príncep d'Orenge” enfront d'uns prínceps del segle XV enemics del rei d'Aragó. Els Chalon-Arly, per cert, havien accedit al principat pel matrimoni de Lluís II amb l'hereva d'aquest estat, Marie des Baux, darrera representant dels Des Baux francesos; amb la qual cosa, els Del Balzo podien reclamar Aurenja; si més no, simbòlicament, com una part del patrimoni *immaterial* de la casa.

Els orígens del principat es remuntaven al duc d'Aquitània i I comte de Tolosa, Guilhèm de Gellona (752-813), personatge que inspirà el mític Guillaume d'Orange “au

---

Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991), Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 413-424 (p. 561). Vegeu també NAVARRO DURÁN, Rosa, Pistes literarias para desvelar el misterio del *Curial e Güelfa*, dins *Subverso. Isla de libertad crítica, literaria y cultural*; ed. digital <<http://www.subverso.es/?p=1164>>, 30 de març del 2013.

¹⁶²³⁸ Que remet al cornet heràldic dels Del Balzo i de Guillaume “Cornet”, mític fundador del principat d'Aurenja. Vegeu el capítol II.2.3.

Court Nez” (‘del Nas Curt’) o “au Cornet” (brúfol o botzina de caça amb dues manilles i corretja: símbol heràldic de la casa) de les cançons de gesta del segle XII. Aquest personatge destacà en l’expedició carolíngia de Lluís el Pietós, que conquerí als musulmans Barcelona (801). Fou, a més, el progenitor del famós “comte Bernat” de Tolosa, comte també de Barcelona (826-832, 835-844) i protagonista de la llegenda d’*El Bon comte i l’emperadriu d’Alemanya*, reinterpretada en el *Curial*.¹⁶²³⁹ De manera que tant Ferran d’Aragó com Isabella de Tàrent descendien –amb alguns avatars genealògics i canvis dinàstics– d’aquest mític fundador del futur principat d’Aurenja. Primerament, aquest singular estat feudal d’origen carolíngi fou un petit comtat occità, fronterer amb el gran comtat de Provença. L’emperador germànic Frederic I Barba-roja l’elevà a la categoria de principat sobirà l’any 1181. El territori estigué vinculat a la família provençal dels Dels Baus / Des Baux des del 1173 fins el 1417, quan s’extingí la línia genealògica principal o francesa, per manca de successió directa masculina. La línia familiar italiana dels Del Balzo podien al·legar-hi, doncs, drets successoris.

L’any 1386, el noble Jean III de Chalon-Arly es casà amb l’hereva del principat, Marie des Baux (+1417) i esdevingué príncep consort d’Aurenja (1393-1417). Pactà amb el sogre, el príncep Raymond III des Baux (+1393), que si el matrimoni concebia un fill mascle, aquest seria l’hereu del principat. Així les coses, Louis II de Chalon i des Baux, fill de Jean i Marie, esdevingué Lluís I (1390-1463), príncep d’Aurenja (1417-1463). Aquest era, doncs, el titular del feu en temps del *Curial*. El seu fill i primogènit, que l’havia de succeir, era Guillaume VII de Chalon i Montbéliard (1415-1475), conegut ja en edat avançada com Guillaume II d’Aurenja (1463-1475). La substitució dels Des Baux pels Chalon, com adés s’advertia, fou molt qüestionada pels parents napolitans, els Des Baux / Del Balzo que recolzaren el rei d’Aragó en la seua guerra

---

¹⁶²³⁹ Qüestió ignorada pels cronistes de la Catalunya medieval, però no per Flavio Biondo, humanista que dedicava les seues obres historiogràfiques a Alfons el Magnànim, i que tenia una bona relació amb la cort napolitana d’aquest. La paternitat de Guillaume d’Orange sobre Bernat de Septimània, comte de Barcelona, no apareix en la historiografia catalana fins al temps de Pere-Miquel Carbonell i les seues Cròniques d’Espanya (1495-1513). Vegeu COLL ALENTORN, Miquel, Dos humanistes italians en la nostra historiografia [Discurs llegit el 7 de maig de 1971 en la Festa Anual de l’Institut d’Estudis Catalans], dins *In memoriam Carles Riba (1959-1965)*, Institut d’Estudis Hel·lènics – Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, Barcelona, 1973, ps. 129-139; reed. dins COLL, M., *Historiografia*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Obres de M. Coll i Alentorn”, 1), Barcelona, 1991, ps. 417-427, i en BALCELLS, Albert (ed.), *Discursos de les festes anuals i de les inauguracions de curs (1914-2006)*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2009, ps. 447-458; ÍDEM, *Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda* (“Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica”, 39), Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1990, ps. 35-36. Biondo contactà amb dita cort en juny del 1443, i el 1448, en un moment de dificultats per a ell, fou ajudat per Enyego d’Àvalos, principal sospitós d’haver escrit el *Curial*. Vegeu FUBINI, Riccardo, Flavio Biondo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1968, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_Dizionario-Biografico/>

contra Renat d'Anjou (1435-1443) i que emparentaren poc després (1444-1445) amb la nova casa reial implantada al regne: la de *Ferrante d'Aragona*.

La successió del principat estigué en plet des del 1418 fins el 1426. Els parents italians, d'una manera romàntica o nominal, continuaren reivindicant-se descendents directes del mític fundador Guillaume “d'Orenge” i, en conseqüència, legítims hereus dels drets de la branca francesa extingida. Així les coses, el fet d'atorgar l'escriptor un “principat d'Orenge” a Curial (adjudicat per un rei de França que és imatge de la justícia en la novel·la) té senzilla interpretació si admetem la hipòtesi versemblant d'una la dedicatòria del llibre al príncep Ferran. La –difícil– vida matrimonial del duc i la duquesa de Calàbria, el fill i la nora del rei d'Aragó, haurien servit com una *coartada* commemorativa o epitalàmica. L'autor s'hauria proposat contar una història d'amor en llengua catalana i dedicar-la a Ferran, un príncep catalanòfon, criat a València, per a orientar-lo en les bondats de l'amor honest i matrimonial; animar-lo a estudiar arts liberals i filosofia moral, i reconduir la seua supèrbia i luxúria cap a un comportament moralment més virtuós o acceptable: “e per ço us vull recitar quant costà a un gentil cavaller e a una noble dona lo amar-se l'un a l'altre, e com... aconseguiren lo guardó de lurs treballs” (*CeG* I.0). No obstant la dedicatòria, segurament “fingida” o irònica (és altament improbable que l'anònim concebera realment una obra de ficció com un manual per a la instrucció real del príncep: aquesta devia ser una excusa), el projecte literari del *Curial*, posat en mans d'un escriptor molt culte i minuciós, acabaria sent molt més que un llibre de cavalleries o una novel·la sentimental.

El dret a reivindicar literàriament Aurenja per a Curial havia augmentat de grau per les consideracions diplomàtiques i geopolítiques més amunt apuntades: el príncep Lluís de Chalon i des Baux s'estava distanciant de Borgonya pels anys 1437-1447, en contra de la tradició familiar, per a abraçar la causa dels Armanyac-Orleans. De manera que despullar-los del principat d'Aurenja per a oferir-lo simbòlicament a algú que el meresquera més, tenia major justificació. La situació familiar dels Chalon-Des Baux, a més, era molt problemàtica quan s'escrigué el *Curial*. Per a comprendre la percepció que hom tenia a la cort de Nàpols del principat d'Aurenja en la dècada del 1440, convé repassar succintament els esdeveniments dels anys 1428-1447.

Lluís de Chalon preparava des del 1428 una apropiació del Delfinat de Viana – *apanage* del delfí de França, relativament autònom– amb ajuda de Borgonya i Savoia. Aprofitant el colp d'efecte psicològic de la captura de Jeanne d'Arc (23 de maig del 1430), el príncep d'Aurenja envià el Delfinat, però fou derrotat catastròficament a la

batalla d'Anthon (11 de juny del 1431) pel governador de dit estat francès, Raoul de Gaucourt. Orange es reté a l'exèrcit francès el 3 de juliol i el príncep vençut s'exilià al Franco Comtat (Borgonya). Després s'hagué d'humiliar, en acceptant declarar-se vassall del rei Carles VII de França (tractat de Loches, 22 de juny del 1432), per a poder recuperar uns anys més tard el seu principat. Per la seua banda, el poderós Renat d'Anjou volgué sotmetre Aurenja a una mena de protectorat (1432-1436), i el noble hagué d'acceptar matrimonis que reforçaven la seua aliança amb els antics enemics de Borgonya (en procés de reconciliació des del tractat d'Arràs, 1435).¹⁶²⁴⁰ La culminació d'aquesta política tingué lloc el 4 de maig del 1446, quan el príncep d'Aurenja es casà amb una filla del comte d'Armanyac, una casa especialment odiada a la cort de Nàpols i ridiculitzada per l'autor del *Curial* en l'episodi del “senyor de Monbrun”.¹⁶²⁴¹ Emparentat també amb els Orleans, pel casament del seu fill Guillaume (1437), aquest hereu del principat s'oferí a dirigir tropes per al duc d'Orleans (1447) en la conquesta de Milà. Obrava, doncs, en contra dels interessos del rei d'Aragó. Comptat i debatut, el príncep i el seu fill se situaven en una posició gens amistosa des del punt de vista de la diplomàcia d'Alfons I de Nàpols, que és el punt de vista de l'escriptor. És impensable, doncs, llegir la concessió del principat d'Aurenja a Curial com un homenatge al efectius posseïdors del feu, francesos i enemics del casal d'Aragó. Cal interpretar, en aquest caprici final de l'autor, l'aplicació d'un “correctiu” a l'hereu dels Chalon, en desposseir-lo d'un principat que no mereix, i d'una “recompensa” al cavaller adolescent Ferran, al qual saludarà l'escriptor com a príncep virtuós si aconsegueix superar les seues febleses humanes (supèrbia i luxúria) emulant l'*exemplum* literari de Curial.

La cronologia d'aquesta conclusió de la novel·la, ens torna a portar –com molts altres indicadors– als darrers mesos del 1447. Per amistat amb el rei d'Aragó, Felip III de Borgonya no volgué aportar tropes a l'empresa del seu parent Orleans i intervingué diplomàticament i secretament, fins i tot, en contra seua. Tanmateix, hagué de consentir que el duc i la seua muller –filla del duc borgonyó de Cleves– recorregueren els seus estats, on recaptaren 6.000 francs i contractaren mercenaris: “Il [Felip] y consentit, et ce fut en Bourgogne que se forma l'armée destinée à conquérir le duché de Milan.” Així ho explica l'historiador Prosper Brugière, que afig: “Jean [sic, per *Guillaume*] de Chalons, seigneur d'Arguel, fils du prince d'Orange (...), que sur l'espoir de la conquête du duché

---

¹⁶²⁴⁰ Per a la biografia d'aquest príncep, vegeu BARBEY, Frédéric, *Louis de Chalon, prince d'Orange et vicaire impérial en Bourgogne (1390-1463)*, École Nationale des Chartes, Mâcon, 1902; ÍDEM, *Louis de Chalon, prince d'Orange, seigneur d'Orbe, Échllens, Grandson (1390-1463)*, Payot et Cie., París, 1926.

¹⁶²⁴¹ Més detalls en el capítol II.3.8.

de Milan avait vendu la plupart de ses domaines, revint ruiné.”¹⁶²⁴² El primogènit del príncep d’Aurenje s’ho jugà tot a una mateixa carta. Vengué senyories i béns, a fi d’invertir un gran capital en armar un exèrcit, que resultà vençut i delmat a les portes del ducat de Milà (octubre del 1447) per les forces d’un expert *condottiero* italià.¹⁶²⁴³ Somniava amb ajudar el seu parent a conquerir la senyoria de Milà, i una mica més i perd allí el principat d’Aurenja; qüestió que ajuda a entendre el final del *Curial*. En les *Mémoires* del cronista borgonyó Olivier de la Marche, llegim:

“Quand l’armée du duc d’Orléans (que leva et conduisit le seigneur d’Arguel [Guillaume d’Aurenja]) fut aprestée, ils tirèrent en la comté d’Ast, et depuis entrèrent plus avant en païs, et coururent la rivière de Genes part terre et par eaue, en faisant guerre aux Milannois et à leurs alliés. Et ce par la mort du duc Philippe-Maria, jadis duc de Milan, lequel estoit nouvellement trépassé, et se disoit et dit encores le duc d’Orléans ‘duc de Milan’, pour ce qu’il disoit qu’il estoit fils d’une fille du duc de Milan, et en prit le tiltre et les armes (...). Et, au regard de l’armée de Bourgogne (que mena monsieur d’Arguel pour le duc d’Orléans), ils se’n revindrent par défaut de payement, à grande perte et sans nul profit. Et ledict seigneur d’Arguel se gouverna vaillamment de sa personne, mais il vendit plusieurs des belles seigneuries à luy appartenants, dont le prince d’Orange, son père, fut mal content et tout racheta au profit des deux fils qu’il avoit de la sœur du comte d’Armignac, qu’il avoit espousée; dont grand dommage et grande question avint à la maison de Chalon.”¹⁶²⁴⁴

El senyor d’Arguel, com es coneixia el fill del príncep d’Aurenja, s’havia casat el 1438 amb Catherine de Brétagne i d’Orléans, néta dels ducs d’Orleans Louis I i Valentina Visconti, pares de Charles I d’Orléans, el candidat al ducat del 1447. Amb la qual cosa, Guillaume hauria concebut l’esperança d’obtenir un important patrimoni a la terra dels Visconti, o un alt càrrec a la cort ducal del seu parent polític. D’ací que s’implicara de manera tan fatídica com ruïnosa. El resultat fou que el seu pare es

---

¹⁶²⁴² BRUGIÈRE, Prosper (baron de Barante), *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel·les, 1835 (6a. ed.; 1a., 1824-1826), vol. 5, p. 268.

¹⁶²⁴³ Més detalls sobre açò, en el capítol II.3.10, on es tracta del personatge del duc d’Orleans.

¹⁶²⁴⁴ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l’Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 425).

distància d'ell per a afavorir els germans del seu segon matrimoni i que, a més d'haver-se arruïnat, ocasionà un gran contenciós en la casa d'Aurenja.

Per a l'autor del *Curial*, ni el duc d'Orleans de la ficció podia contrarestar la virtut cavalleresca de Curial, ni l'Orleans històric tenia res a fer enfront del rei d'Aragó, que també es titulava aleshores duc de Milà: “Vós, senyor, fets bé en lexar-li ço que no li podets toldre” (*CeG* III.100), li diu en broma la Güelfa (l'Església, en el plànol al·legòric) al duc d'Orleans del torneig del Puig. Charles I d'Orleans no disposava de recursos econòmics, ni d'un gran estat o d'un exèrcit propi, a diferència del rei d'Aragó. No li podia “toldre” tan fàcilment el ducat. I més encara després del fracàs militar estrepitos –i ruïnós– del fill del príncep d'Aurenja, en octubre del 1447. Si hi havia algú aleshores que estiguera en condicions d'heretar el títol de “príncep d'Orenge”, aquest no era precisament l'insensat Guillaume de Chalon i des Baux (noteu el gest fundacional del seu progenitor, de batejar el fill *Guillaume*, en record del mític fundador carolingi, protagonista de *La prise d'Orenge*), sinó algú ben pròxim al rei d'Aragó i als Del Balzo napolitans, com podia ser el duc de Calàbria, el príncep Ferran.

* * *

Convé anotar, finalment, que els barons Del Balzo napolitans, descendents del protagonista de *La prise d'Orenge* i dels Des Baux d'Aurenja, estaven escindits en dues branques familiars: els Orsini-Del Balzo prínceps de Tàrent (és a dir, la família política de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria) i els Del Balzo ducs d'Andria. Francesco II Del Balzo (1410-1482), III duc d'Andria (1431-1487), recolzà notòriament Alfons el Magnànim en la seua pugna contra els Anjou (1435-1443) i fou molt amic del gran camarlenc del rei, Enyego d'Àvalos, ja que ambdós compartien la compaginable afició per les armes i les lletres. Aquest personatge cridà l'atenció de l'editor del *Curial* (2007), Antoni Ferrando, que parla d'ell en la introducció a l'obra:

“Una branca dels Baus s'havia instal·lat al Nàpols angeví, on s'italianitzà adoptant la forma *Del Balzo*, però conservant com a armes les d'Aurenja. L'autor del *Curial* ha extret la referència a Aurenja de la biografia de Raimbaut de Vaqueiras, però no es pot descartar que pensés en termes de contemporaneïtat: coetani seu era, per exemple, Francesco Del Balzo (1410-1482), duc d'Andria, membre del Sacro Regio Consiglio, lletraferit i home piadós, que fou un dels màxims col·laboradors del Magnànim i que assimilà bé la cultura catalana. Un personatge com aquest podria donar molt bé el perfil del destinatari del *Curial*. La

seua filla, Antonia del Balzo, fou per cert la dama que, el 1500, aconseguí per a Isabel d'Este, marquesa de Màntua, un exemplar del *Tirant lo Blanc* per a fer-ne la traducció a l'italià.”¹⁶²⁴⁵

No anaven molt desencaminades, doncs, les indagacions culturals de Ferrando a l'hora d'anar reconstruint l'entorn cultural i social pon podria haver sigut concebut el i escrit el *Curial*. L'amistat de les famílies D'Àvalos i Del Balzo se segellà anys després, genealògicament, quan la primogènita d'Enyego, Costanza d'Àvalos, es casà (1477) amb el nét primogènit de Francesco i hereu del ducat, Federico del Balzo, príncep d'Altamura (+1487), amb un dot de 13.000 ducats d'or.¹⁶²⁴⁶

Amb ocasió d'aquestes bodes, el culte sogre de Del Balzo delegà les funcions de mestre de cerimònies en el poeta Jacopo Sannazzaro. El palau D'Àvalos fou decorat amb la corresponent exhibició de l'heràldica del principat “d'Orenges” –el *brúfol*¹⁶²⁴⁷ d'atzur amb dues manilles de gules– i les parets de la sala del convit nupcial foren “tappezzate di arazzi con le gesta della famiglia Del Balzo”. En realitat, com seguidament es veurà, no eren exactament tapissos de teixit historiat (*arazzi*), com dedueix a partir d'un text de Giovanni Pontano la historiadora Cristiana Anna Adesso, sinó draps pintats d'Arràs. L'humanista, que assistí al convit comenta (*I trattati delle virtù*, cap. I,2) que les escenes dels paraments decoratius eren *depicta*, ‘pintats’ en el tapís: “*parietes superbis ornati auleis, in quibus depicta erant fortia gesta Baucia domus.*” Segons el mateix tractadista, s'hi interpretaren cançons “*gallico, hispanico, italico modo.*”¹⁶²⁴⁸ Recordem, en relació amb la decoració pictòrica sobre matèria tèxtil, que la recambra de Làquesis, on *Curial* és introduït per iniciativa dels pares de la donzella, estava “molt ben empaliada de draps de raaz” (*CeG* I.23), i que dit cavaller compra un “alberch” a París, “lo qual ornà de draps de Arràs e molta altra tapiceria notable” (*CeG* II.67). S'observa que Enyego d'Àvalos i l'autor del *Curial* –si no són una mateixa persona– compartien gustos decoratius, a banda dels literaris.

En paraules d'Adesso, Sannazzaro desplegà a Nàpols del 1477 un gran aparat al·legòric per a celebrar les noces de la filla de D'Àvalos amb un descendent dels

---

¹⁶²⁴⁵ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 26).

¹⁶²⁴⁶ RIVAROLA PINEDA, Juan Félix Francisco de, *Monarquía española. Blasón de su nobleza. Parte segunda*, Tipogr. de Alonso de Mora, Madrid, 1736, vol. 2, ps. 441-442.

¹⁶²⁴⁷ Banya de brúfol usada de botzina de caçador. Vegeu el capítol II.2.3.

¹⁶²⁴⁸ ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca dell'Archivum romanicum”, 400), Florència, 2012, p. 85.

prínceps *d'Orenges*: “un matrimonio politicamente strategico, attraverso nel quale casa Del Balzo dimostrava il proprio ‘splendore’ e la propria ‘fedeltà’ agli occhi di Re Ferrante, secondo un programma scenografico umanistico che i letterati di corte, e tra essi il colto camerlengo Innigo d’Avalos, avrebbero pianamente compreso.”¹⁶²⁴⁹ La pista que ens dóna Pontano sobre la temàtica dels draps d’Arràs (“*gesta Bauciae domus*”) ens duu a pensar que es tractava d’escenes de *La prise d’Orenges* i d’altres cançons de gesta del cicle de Guillaume d’Orange, ja que aquesta temàtica era molt demandada a les fàbriques d’Arràs per prínceps i nobles de França, Borgonya i Itàlia.

Quan Joseph Calmette inventarià els llibres i els tapissos del duc Felip II de Borgonya, adquirits en les últimes dècades del segle XIV, comprovà que “les tapisseries sont en étroite relation avec les livres, car leur imagerie commente à sa façon les œuvres sur papier ou sur parchemin.” Ho comprova quan observa el repertori de temes cavallerescos que adornava una part de la col·lecció: “le Cycle de la Table Ronde, Charlemagne et ses Pairs, Charlemagne à Jerusalem, Guillaume d’Orange, Renaud de Montauban, le Roi Arthur, Lancelot du Lac, Perceval le Gallois, Tristan, les Neuf Preux et les Neuf Preuses (...), le glorieux Duguesclin (...), Godefroy de Bouillon.”¹⁶²⁵⁰ Georges Doutrepont, en el seu estudi sobre els gustos literaris de l’època, també destaca la relació existent entre els títols de la biblioteca de Borgonya i els tapissos “aux sujets romanesques”.¹⁶²⁵¹ Per la seua banda, Nadine Henrard comprova la vigència del mite carolingi de Guillaume d’Orange i les seues cançons de gesta a la Borgonya dels segles XIV i XV. L’any 1384, el duc Felip II l’Atevit encarregà al mestre d’Arràs Jean Cosset que li representara pictòricament la “histoire de Guillaume d’Orange” per a decorar el seu palau.¹⁶²⁵² Ja en temps de Felip III el Bo, concretament pels anys 1454-1456, el conjunt de cançons del cicle d’Aurenja foren transformades en un *roman* en prosa titulat Guillaume d’Orange que les compendia (els capítols 34-36, per exemple, resumeixen

---

¹⁶²⁴⁹ *Ibidem*, p. VII

¹⁶²⁵⁰ CALMETTE, Joseph, *Les Grands Ducs de Bourgogne*, Albin Michel, París, 1949; reed. electrònica en Google Books, 2012, consultada en gener del 2016, s. p.

¹⁶²⁵¹ DOUTREPONT, Georges, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean Sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire*, Slatkine Reprints, Ginebra, 1970, ps. 117-118.

¹⁶²⁵² ESTOCQUOY, Jean, *Deux siècles d’histoire de la tapisserie, 1300-1500: Paris, Arras, Lille, Tournai, Bruxelles*, Commission départementale des monuments du Pas-de-Calais, Arras, 1978, p. 58; SUARD, François, *Guillaume d’Orange. Étude du roman en prose*, Honoré Champion (“Bibliothèque du XVe siècle”, 44), París, 1979, p. 102.

La prise d'Orenges),¹⁶²⁵³ per tal que els cortesans aficionats als relats de ficció pogueren contrastar el recitat del llibre amb la contemplació dels draps d'Arràs.

L'anònim autor del *Curial*, també fa *dialogar* davant els seus lectors el text de la novel·la amb aquesta iconografia mural, molt popular –repetim– a les corts de França-Borgonya i d'Itàlia. Per exemple, quan s'inventa un personatge anomenat “Auger Bellian” (*CeG* I.15), que recorda aspectes de la cançó de gesta d'Otger el Danés, figura popular a la Llombardia, i relats de la croada del tipus *queste d'Oultremer*, que eren molt fàcils de trobar a Milà.¹⁶²⁵⁴ O quan les “*storie di Rinaldo e Saladino*” que adornaven el palau ducal de Milà¹⁶²⁵⁵ serveixen d'excusa per a recordar el nom del cavall *Saladí* (*CeG* I.31), que segurament hauria vist escrit sobre el drap o tapís, en forma de filacteri. Els presumptuosos nobles napolitans Bocadefar, humiliats literàriament per l'escriptor per la disputa que mantenien amb Enyego de Guevara (germà d'Enyego d'Àvalos), si atenem als noms de fonts de la família, sembla que eren admiradors d'aquest Rinaldo i les seues gestes.¹⁶²⁵⁶ També bromeja l'autor, en relació amb Carlemany i els seus *pairs* de la matèria de França, quan retrata el seu estament com “mi e mos pars, axí com ignorants” (*CeG* III.0), per la desconsideració en què els tenien molts homes lletrats. En altre lloc, invita els lectors a imaginar una escena com aquell qui assenyala amb el dit un tapís: “Aquí vírats Tisbes e Píramus...” (*CeG* III.95). No sols els personatges de la mitologia clàssica, com s'observa, formaven part de l'univers visual compartit per autor i lector mitjançant la contemplació de tapissos i teles pintades. També la història del fundador del principat d'Orange era coneguda a través de les *gesta Bauciae domus depicta* de què parla Pontano. Potser aquells tapissos napolitans narraven la història del cavaller Guillaume que conquerí Aurenja, es casà amb la princesa del rei musulmà i, així, en un mateix dia obtingué “principat e muller” (*CeG* III.100).¹⁶²⁵⁷

Si no eren aquests draps d'Arràs del 1477, relacionats amb els Del Balzo i el mite d'Aurenja, uns altres podrien haver adornat el decorat de les festes nupcials de Ferran

---

¹⁶²⁵³ Més informació sobre aquesta obra, en HENRARD, Nadine, *Le roman en prose de Guillaume d'Orange et le monde bourguignon*, dins OTT, Muriel (ed.), *L'épopée médiévale et la Bourgogne*, Éditions universitaires de Dijon, Dijon, 2006, ps. 105-207.

¹⁶²⁵⁴ Com s'explica en el capítol II.3.5.

¹⁶²⁵⁵ ALBERTARIO, Marco, *La decorazione pittorica dei castelli di Milano e Pavia all'età di Galeazzo Maria Sforza*, dins FIORIO, Maria Teresa – TERRAROLI, Valerio (eds.), *Lombardia rinascimentale: arte e architettura*, Skira, Milà, 2003, ps. 55-72 (p. 55).

¹⁶²⁵⁶ Vegeu, pel que fa a aquest cas, el capítol II.3.7.

¹⁶²⁵⁷ Sobre la relació del *Curial* amb *La prise d'Orenges* tractem específicament en el capítol II.1.4, dedicat a les fonts franceses i llombardes.

d'Aragó i Isabella de Tàrent, hereva dels Orsini-Del Balzo (30 de maig del 1445), celebrades a Nàpols amb tot esplendor. S'estaria propiciant així, en la novel·la cavalleresca, una evocació d'històries relacionades amb el probable dedicatari –el príncep hereu–, històries que els lectors de *Curial e Güelfa* coneixien tal volta *de visu*. Comsevulla que fóra, és inevitable pensar que un lletraferit interessat en literatura provençal i francesa com era Enyego d'Àvalos, i amant del luxe i dels tapissos d'Arràs –era el principal comprador d'aquesta mercaderia al sud d'Itàlia¹⁶²⁵⁸–, no tinguera res a veure en el procés de redacció de l'anònima creació literària.

L'arquebisbe de Rens

El darrer personatge singularitzat del *Curial*, encara que de manera anecdòtica, és “l'arquebisbe de Rens”, és a dir, de la ciutat francesa de Reims (*Rems*, en francès medieval), cridat per la reina de França per a solemnitzar les esposalles de la Güelfa i Curial: “Lo rey e la reyna, contents ultra manera, fet venir l'arquebisbe de Rens, qui cosí era del rey, muntades la reyna e la Güelfa en sengles hacanees, en mig de la plaça vengueren, e ab general festa lo rey los féu esposar” (*CeG* III.100).

Amb anterioritat al *Curial*, havia regit la important arxidiòcesi durant molts anys (1414-1444) Regnault de Chartres (*ca.* 1380-Tours, 4 d'abril del 1444), que coronà Carles VII de França a laatedral de Reims el 17 de juliol del 1429. El succeïren **Jacques Jouvenel des Ursins** (París, 1410 – Poitiers, 1457), arquebisbe de Reims (1445-1449)¹⁶²⁵⁹ i el germà d'aquest, Jean II Jouvenel des Ursins (1388-1473; titular, 1449-1473).¹⁶²⁶⁰ Jacques és qui més s'aproxima al temps en què segurament fou

---

¹⁶²⁵⁸ Vegeu RAGOSTA, Rosalba, *Napoli, città della seta. Produzione e mercato in età moderna*, Meridiana libri, Roma, 2009, p. 22.

¹⁶²⁵⁹ La bibliografia sobre aquest personatge i la seua família és extensa. Ens centrarem sobretot en aspectes heràldics i genealògics, i seguirem BOÛARD, A. de – HIRSCHAUER, Ch., *Les Jouvenel des Ursins et les Orsini*, dins *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 32, París, 1912, ps. 49-67; BATIFFOL, Louis, *Le nom de famille Juvénal des Ursins*, dins *Bibliothèque de l'école des chartes*, 50, París, 1889, ps. 537-558 (p. 562); ÍDEM, BATIFFOL, Louis, *L'origine italienne des Juvenel des Ursins*, dins *Bibliothèque de l'école des chartes*, 54, París, 1893, ps. 693-717; PATTOU, Étienne, *Famille Jouvenel, Juvenel o Jouvenal des Ursins (Italie, Champagne, Île-de-France)* [2004], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Jouvenel-des-Ursins.pdf>>, consultada en març del 2014.

¹⁶²⁶⁰ Historiògraf oficial del rei de França. Vegeu VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Jean Juvenel des Ursins*, dins FIRMIN-DIDOT Ambroise (coord.), *La nouvelle biographie générale, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques et l'indication des sources a consulter*, vol. 45, París, 1866, ps. 805-810; PECHÉNARD, Pièrre-Louis (Abbé), *Jean Juvénal des Ursins, l'historien de Charles VI, évêque de Beauvais et de Laon, Archevêque de Reims. Etudes sur sa vie et ses oeuvres*, París, 1876; DURRIEU, Paul, *Le nom, le blason et l'origine de la famille de l'historien Juvénal des Ursins*, París, 1892; separata de l'*Annuaire-bulletin de la Société de l'histoire de France*, vol. 22, ps.

acabada la novel·la. Fou advocat del rei al Parlament de París (1436), ardiaca de París (1440), president de la Cambra dels Comptes (gener del 1444), arquebisbe de Reims (nomenat el 24 de juny del 1444, prengué possessió en gener del 1445; incardinat a la diòcesi fins abril del 1449), ambaixador a Gènova (1447) i a Roma (1448). Es mantingué fidel a l'antipapa savoia del Concili de Basilea, Fèlix V, fins que el rei de França es decantà per Eugeni IV (novembre del 1446) i reconegué el seu successor, Nicolau V (abril del 1447). L'arquebisbe de Reims organitzà un sínode a Lleó de França (juliol del 1447) per a negociar la renúncia de Fèlix V i dels representants de Basilea. En juliol del 1448 acompanyà a Roma els prelatos delegats del Concili, que es reuniria per primera vegada a Lausana el 25 d'abril del 1449. Satisfet per les gestions de la fi del cisma, Nicolau V, compensà Des Ursins amb el patriarcat d'Antioquia (abril del 1449) per haver hagut de renunciar a Reims, que era la seu primada de la Gàl·lia septentrional des del 1089, en favor del seu germà (Jacques havia sigut nomenat per Fèlix V).¹⁶²⁶¹

En paral·lel a la seua tasca negociadora al servei de l'Església romana, l'arquebisbe de Reims Jacques Jouvenel des Ursins desenvolupà una intensa labor diplomàtica al servei del rei de França: conferència de Châlons (1445), ambaixada francesa a Londres (1445), sínode de Lleó de França (1446-1447), expedició d'annexió –fracassada– de Gènova a França (1446-1447), viatges a Roma i Savoia (1448), etc. D'especial interès per a establir una relació amb el *Curial* és la presència de l'arquebisbe de Reims a Lyon dels anys 1446-1447, a escassa distància del “Puig de Nostra Dona” del *Curial* (actual Le Puy-en-Velay, Provença), i la intromissió del mateix prelat en afers nord-italians de Renat d'Anjou i el delfí de França que perjudicaven els interessos del rei d'Aragó. Destacà per la seua participació en les negociacions de Provença amb els exiliats Campofregoso de Gènova (desembre del 1446) per a derrocar els proaragonesos Adorno, mitjançant una invasió marítima (gener del 1447). En aquesta expedició participà personalment l'arquebisbe de Reims, en companyia del governador de Provença per Renat d'Anjou, Tanneguy du Chastel (recordem els “del Chastell” humiliats en el *Curial*),¹⁶²⁶² i del bastard de Saint-Vallier (al·ludit segurament davall el nom de “Sanglier de Vilahir”).¹⁶²⁶³ A l'altra banda de la frontera provençal, a la Ligúria, l'ambaixador del rei d'Aragó a Gènova i Milà, Enyego

---

193-221; LEWIS, Peter (ed.), *Écrits politiques de Jean Juvénal des Ursins*, Société de l'histoire de France, París, 1992, 3 vols.

¹⁶²⁶¹ JAGER, Jean Nicolas, *Histoire de l'Église Catholique en France, d'après son origine jusqu'au Concordat de Pie VII*, Adrien Le Clerc et Cie., París, 1866, vol. 3, ps. 466-472.

¹⁶²⁶² Vegeu el capítol II.3.8.

¹⁶²⁶³ En aquest cas i personatge, el capítol II.3.11.

d'Àvalos, tractava de sostenir contra els invasors francesos el govern de Bernabò Adorno, vassall del Magnànim, amb un exèrcit de catalans que costejava fent arribar els diners del tresor de Milà a través del Montferrat i Alba, fins a Ventimiglia (tardor del 1446-gener del 1447). Els francesos aconseguiren derrocar el govern proaragonés en gener del 1447, però foren expulsats per Janus de Campofregoso al cap de pocs dies. En certa manera, fracassaren ambdós diplomàtics, Reims i D'Àvalos, perquè la república genovesa decidí mantenir-se independent de França i d'Aragó.¹⁶²⁶⁴

Els Des Ursins eren fills d'una família opulenta, però rural i plebea, de drapers de la Xampanya. L'excel·lent intel·ligència dels néts d'un draper enriquit exponencialment, completada estudis de dret i un accés privilegiat a la cort de la mà del pare, féu prosperar ràpidament aquesta tercera generació dels Jovenel des Ursins, a través de l'exercici de càrrecs burocràtics i comeses diplomàtiques. La família, que havia acumulat moltes possessions i riqueses en la segona meitat del segle XIV, s'autoatribuí una ascendència noble per a superar el complex d'inferioritat pels seus recentíssims orígens burgesos. Aprofitant la paronímia evident entre el llinatge francès *Des Ursins* i l'italià *Orsini*, adoptaren per armes heràldiques, espúriament, les dels Orsini de Roma i Nàpols (1383), la gran família güelfa d'Itàlia, de la qual es proclamaren parents. A partir del 1401, fins i tot, decoraven els seus mobles i paraments amb la divisa parlant de l'ós (llatí *ursus* > *orsini*, *ursini*, 'els óssets'), la mateixa que utilitzaven els Orsini italians. Can entendre que la iconografia, en el món medieval, era un poderós instrument de propaganda i autoafirmació. Els soldats del rei d'Aragó que servien els Orsini, per exemple, tenien per crit de guerra "urso, urso!"¹⁶²⁶⁵ L'any 1410, el pare de l'arquebisbe de Reims que ens ocupa, "*Johannes Juvenalis de Ursinis*", comprà una butla pontificia on s'afirmava –sense demostrar-ho en absolut, per simple consignació de la cúria romana– que era consanguini dels nobles Orsini.

Amb aquelles credencials –no demostrades, però assumides per la família en la següent generació– Jacques ingressà a la cúria romana (1432) i es guanyà el favor del

---

¹⁶²⁶⁴ Vegeu, a banda dels capítols referits, CLÉMENT, Pierre, *Jacques Coeur et Charles VII, ou La France au XVe siècle. Étude historique*, Librairie académique Didier et Cie., París, 1863 (2a), ps. 167-168; VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Lettre inédite de Jacques Coeur*, dins PARIS, Louis (dir.), *Le cabinet historique. Revue mensuelle*, vol. 2, part 1a (documents), París, 1856, ps. 193-196; TROUVÉ, Claude-Joseph (baron de), *Jacques Coeur, commerçant, maître des monnaies, argentier du roi Charles VII et négociateur (XVe siècle)*, París, 1840, p. 197; AMELOTTI, Luca, *Giano Fregoso (Campofregoso)*, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 50, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giano-fregoso_Dizionario-Biografico/>

¹⁶²⁶⁵ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1976, vol. 6, p. 210 (XIV,59).

cardenal Giordano Orsini (*ca.* 1365-1438), sobretot durant l'estada d'aquest a Florència (1434-1438). L'any 1445, el diplomàtic francès arribà al cim de la piràmide de poder de França, en ser-li assignada la important arxidiòcesi de Reims. Si moria el rei i era succeït, seria comesa seua coronar el nou rei de França, seguint l'antiquíssim ritual carolingi, continuat pels Capets i els Valois. El fet de ser l'arquebisbe dels Ursins un plebeu podia suscitar crítiques en contra seua, raó per la qual els germans Jouvenel des Ursins tractaren de documentar-se uns orígens tan nobles com llunyans –italians– recurrent a l'erudició del bisbe de Trani (la Pulla, Nàpols, 1439-1472), el futur cardenal (1458) Latino Orsini (1411-1477): el mateix que el 1459 investiria Ferran I rei de Nàpols cenyint-li la corona reial, escena apareix en les monedes d'or del regnat del qüestionat sobirà: els *coronati*. Latino, per encàrrec de Jacques i amb molta voluntat, tractà de documentar una genealogia que mostrara els orígens comuns dels Orsini i els dels Ursins.¹⁶²⁶⁶ Aquesta més que dubtosa genealogia fou completada el 1445 i revisada després a la cort de París, abans que el rei de França hi atorgara el seu vistiplau oficial i solemne (27 de maig del 1447). Es tractava d'esborrar així, amb un “ennobliment per sanció reial”, que completava la butla pontifícia del 1410, els vertaders orígens de la família, que descendia d'un vulgar “marchand drapier” de Xampanya, que exercia el seu vil ofici pels carrers de Troyes allà pel 1360. Aquesta era la fama a França, certificada pels medievalistes. L'avi s'anomenava Pierre Jouvenel, i féu tal fortuna que el seu fill Jean I Jouvenel des Ursins (*ca.* 1350/60-1431) esdevingué prebost dels mercaders de París. Fills d'aquest Jean I són Jean II i Jacques: els dos diplomàtics i arquebisbes de Reims, beneficiaris de grans dignitats a la cort de Carles VII.¹⁶²⁶⁷

L'obsessió per obtenir una genealogia legitimadora del vincle entre els Ursins i els Orsini, era ben coneguda a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, freqüentada pel bisbe Latino Orsini, l'encarregat de realitzar-la el 1445. És probable que aquesta tasca despertara el recel, o fins i tot la burla, dels estirats barons Orsini de dita cort (parents polítics del futur rei de Nàpols, Ferran, pel 1445, pel seu matrimoni amb una Orsini-Del Balzo), que no recordaven ni coneixien cap vincle amb aquella nissaga francesa de mercaders. D'ací que l'anònim del *Curial* –en la línia que el caracteritza– especifique irònicament que l'arquebisbe de Reims era ni més ni menys que “cosí del rei” de França, i el situe, doncs, en un rang de parentiu similar al que podia ocupar el mateix duc d'Orleans. Quan tothom sabia que Juvenel des Ursins, l'arquebisbe contemporani

---

¹⁶²⁶⁶ BOÜARD, A. de – HIRSCHAUER, Ch., Les Jouvenel des Ursins et les Orsini..., ps. 56-58.

¹⁶²⁶⁷ BATIFFOL, L., L'origine italienne des Juvenel des Ursins..., ps. 696 i 709.

de la novel·la, era un home de sang burgesa, obsessionat amb demostrar –per interessos de carrera política i eclesiàstica– el que resultava indemostrable.

La postil·la genealògica de caràcter irònic, tanmateix, no trau solemnitat a l'acte d'esposalles de Curial i la Güelfa, beneït per l'arquebisbe que, des de temps de Lluís el Piadós (816), gaudia de la prerrogativa d'organitzar la coronació sagrada dels reis de França: la “sacre du roi”, com recorda Antoni Ferrando.¹⁶²⁶⁸ D'acord amb la filiació dels Anjou-Durazzo de Nàpols respecte de la casa dels Capets de França, i amb el fet que Alfons I i Ferran I eren fill i nét adoptius, de Joana II d'Anjou-Durazzo, se'ls considerava membres de la gran casa de França.¹⁶²⁶⁹ Com a tals, feien ús en la seua heràldica de les flors de lis franceses. Amb la qual cosa, si el dedicatari del *Curial* fóra, hipotèticament parlant, el príncep Ferran, no seria cap caprici injustificat, sinó tot el contrari, que el rei de França i l'arquebisbe de Reims beneïren el seu enllaç amb la Güelfa. I si darrere d'aquesta Güelfa es pot veure alguna relació amb Isabella de Chiaromonte, àlies Orsini-Del Balzo, muller de dit Ferran des del 1445 (per allò de ser els Orsini els güelfs per antonomàsia), més adequada seria la presència d'un prelat que es vantava de ser parent dels conspicus Orsini de Roma i de Nàpols. A diferència del rei de França del 1447, que pretenia mantenir bones relacions alhora amb els dos principals candidats a esdevenir “senyor de Milà”, el rei d'Aragó i el duc d'Orleans, el rei de França del *Curial*, per obra i gràcia de la ficció, ja ha superat aquesta fase d'*arbitratge* equànime. No sols reconeix la superioritat de Curial (Aragó) sobre Orleans, sinó que recompensa el nou senyor de Milà amb el principat d'Aurenja.

* * *

La darrera identificació de personatges històrics i/o literaris coma motiu d'inspiració de l'onomàstica del *Curial*, ens deixa, doncs, el repertori següent:

De la batalla antiturca al “principat d'Orege”		
<i>Curial e Güelfa</i>, III.84-103	Personatges històrics o literaris relacionables	Observacions
el “vell e molt antich” emperador	Segimon d'Hongria o de Luxemburg (1368-1437),	Veterà sobirà de la vall del Danubi, ja molt ancià quan els otomans començaren a ocupar i devastar els Balcans. En retrats com el del Pisanello

¹⁶²⁶⁸ FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830 (p. 819). Sobre aquesta cerimònia, vegeu BAYARD, Jean-Pierre, *Sacres et couronnements royaux*, Guy Trédaniel, París, 1984; JACKSON, Richard A., “*Vivat rex*”. *Histoire des sacres et couronnements en France*, Ophrys, París, 1984.

¹⁶²⁶⁹ Qüestió que s'ha documentat en el capítol II.3.11, al qual us remetem.

d'Alemanya	rei de Romans (1410-1433) i emperador d'Alemanya (1433-1437)	(1433) i en les baralles de cartes de <i>trionfi</i> de la cort de Milà (1428, 1451), on residí Enyego d'Àvalos pels anys 1435-1447, apareix retratat com un venerable ancià de llarga barba blanca.
Critxí, guerrer turc	Morholt, Amoroldo o Amurat, gegant del <i>Tristany</i>	Gegant irlandés que s'enfronta en combat singular amb Tristany, que actua en defensa de Cornualla. El fet que en alguns <i>Tristanys</i> italians aparega amb el nom d' <i>Amurat</i> connecta amb el fet que els mateixos italians anomenaren <i>Amurat</i> el sultà otomà Murat II, que havia recuperat el poder el 1446.
	Hèctor de Troia	Critxí és l'"esperança de tots los turchs" (els <i>teucris</i> dels humanistes italians de la dècada del 1440, és a dir, uns nous 'troians') com Hèctor fou " <i>spes o fidissima Teucrum</i> " (Virgili, Aen. II,281). Curial adopta, doncs, la posició d'un nou Aquil·les, home d'armes i de lletres, a més de paladí d'un Occident hereu de la cultura grecollatina.
	Mehmet I " Kirixtí " (<i>Kirişci</i> , 'el Botxí', 1381-1421), sultà dels turcs (1413-1421)	Brillant militar i guerrer victoriós en molts duels, com el Critxí de la ficció. L'humanista Francesco Filelfo, diplomàtic a Bizanci i amic d'Enyego d'Àvalos a Milà (a partir del 1439), l'havia conegut personalment poc abans de la seua mort (1420-1421). Les seues despulles mortals, com les de Critxí, foren portades a soterrar dels Balcans a Anatòlia.
	Murat II, fill de Kirixtí (1404-1451), sultà dels turcs (1421-1444, 1446-1451).	Sultà dels turcs en temps d'escriure's el <i>Curial</i> , cosa que encaixa amb la descripció de Critxí com un "parent molt propinqüe" del sultà turc.
	Baiazet I " el Llamp " (<i>Yildirim</i> , 1354-1403), sultà dels turcs (1389-1403)	El mític primer fundador del que seria després l'Imperi Turc, recordat en la persona de Critxí, quan se'ns informa que "tots los christians lo esquivaven com si fos tempesta o lamp ".
Curial, comandant antiturb	Aquil·les	El fet de caracteritzar entre línies els turcs com a nous <i>teucris</i> o "troians", i Critxí com un segon Hèctor, col·loca Curial en la posició d'un nou Aquil·les, defensor del llegat cultural grecollatí o europeu enfront de la barbàrie asiàtica.
	Juli Cèsar	El valor individual que Curial demostra contra Critxí es completa amb la seua excel·lència en la direcció estratègica d'un exèrcit que porta a la victòria emulant les tàctiques de Cèsar, apreses llegint i estudiant la seua obra.
	Jordi Castriota "Skanderbeg" (1405-1468), cabdill antiturb d'Albània (1443-1468)	Fidel aliat d'Alfons el Magnànim des del 1445, al qual envià unes banderes preses als turcs (en l'episodi del Curial apareixen insistentment aquestes banderes), Skanderbeg es considerava protegit per sant Jordi , que se li aparegué i li lliurà una espasa. Obtingué les seues primeres espectaculars victòries contra els turcs a Torvioll (1444), Mokra (1445) i Otonetë (1447), i fou declarat pel papa Eugeni IV –aliat també del Magnànim– "atleta de Crist" i paladí d'Occident. Les tàctiques militars aplicades per Jordi en aquestes batalles troben reflex en la batalla que protagonitza Curial.
Curial, príncep	Guillaume d'Orange, mític	Com en <i>La prise d'Orange</i> , cant de gesta que culmina amb la conquesta

“d’Orenges”	fundador del principat d’Aurenja	d’Aurenja i el matrimoni de Guillaume, Curial obté en un mateix dia “principat e muller”. Les gestes d’aquest personatge adornaven tapissos napolitans, com els que decoraren la cambra on la primogènita d’Enyego d’Àvalos es casà amb l’hereu de Francesco II Del Balzo, descendent napolità dels prínceps d’Aurenja de la casa dels Baus o Baux (1477).
	Ferran d’Aragó, duc de Calàbria	Príncep hereu del regne napolità instituit per a ell per Alfons el Magnànim. Compromés el 1444 i casat el 1445 amb Isabella de Tàrent, que havia d’heretar dels Orsini-Del Balzo, descendents dels prínceps d’Aurenja , el principat de Tàrent; amb la qual cosa aquest gran estat (que ocupava quasi mig regne de Nàpols) s’incorporaria al patrimoni reial. Es podria dir que Ferran adquirí en un sol dia “principat e muller”. Els Del Balzo napolitans reclamaven als Chalon-Arlay francesos Aurenja. L’hereu francès d’aquest principat, en octubre del 1447, havia sigut derrotat dirigint els exèrcits del duc d’Orleans , que competia amb el rei d’Aragó per esdevenir “ senyor de Milà ”, i s’havia arruïnat. Tot indica que els dedicatari oficial del Curial podria ser perfectament el duc de Calàbria.
l’arquebisbe de Rens (Reims)	Jacques Jouvenel des Ursins (1410-1457), arquebisbe de Reims (1445-1449)	Diplomàtic al servei del rei de França, Renat d’Anjou i el delfí Lluís de Valois, que, mentre presidia el sínode de Lleó de França (1446-1447), prop del Puig de Nostra Dona (Le Puy-en-Velay), animava la incorporació de Gènova a França (desembre del 1446-gener del 1447) en contra dels interessos del rei d’Aragó i de les accions de l’ambaixador d’aquest a la Llombardia i Gènova, Enyego d’Àvalos. L’autor del <i>Curial</i> es riu de l’obsessió dels Ursins francesos (nèts d’un draper de Xampanyes) per demostrar un vincle genealògic amb els nobles Orsini de Roma i Nàpols (parents polítics de Ferran d’Aragó pel matrimoni del 1445) recorrent a un arbre genealògic confegit el 1445 per Latino Orsini, bisbe de Trani (regne de Nàpols) i cortesà del Magnànim. En el <i>Curial</i> , l’arquebisbe de Reims, irònicament, esdevé “cosí del rey”, una cosa com el mateix duc d’Orleans.

Recapitulació

...placidas excipit Aenicus / Musas hospitio libens.

Et Phoebo... Davalus hospite / laetatur studium...

Francesco FILELFO (*Odae*, II, vi, vv. 107-112)¹⁶²⁷⁰

Curial e Güelfa: text català, context italià

Després d'anys de recerca al voltant del contingut d'un manuscrit únic, el del *Curial* (BNE, ms. 9750), el podríem definir molt succintament de la manera següent: L'esborrany quasi definitiu¹⁶²⁷¹ que la crítica convé a titular *Curial e Güelfa* (¿Nàpols-Milà-campament contra Piombino?, ca. 1446-1448)¹⁶²⁷² conté una novel·la italo-catalana de "cavalleria humanística". És atribuïble a títol hipotètic a Enyego d'Àvalos (ca. 1414-1484), gran camarlenc d'Alfons I de Nàpols, criat a València, posseïdor d'una rica biblioteca i destacat mecenes del moviment humanístic italià del segle XV. Si més no, el seu perfil biogràfic i intel·lectual explica perfectament el contingut de l'obra.¹⁶²⁷³ El *Curial* posa de manifest la *recepció* (seguim Peter Burke)¹⁶²⁷⁴ per part d'un cortesà hispànic educat en l'art de la cavalleria, l'amor cortés i la lírica trobadoresca, de la

---

¹⁶²⁷⁰ "Enyego acull amb molt de plaer les plàcides Muses i, amb Apol·lo Febus oficiant d'amfitrió, s'aplica D'Àvalos amb delectança a l'estudi de les lletres..."

¹⁶²⁷¹ El que Enric de Villena denominava aquest esborrany preliminar la *çeda* o *minuta*, o "si se quiere primero original, que después se ha de reducir en mejor forma. E, por ende, llamó [l'autor s'expressa ací en tercera persona] al primer original *çeda*, dando a entender que aún se avía de poner en mejor letra e forma". Citat per RUIZ GARCÍA, Elisa, *Avatares de un manuscrito de autor*, dins HARO, Marta – CANET, José Luis (ed.), *Texto, edición y público lector en los albores de la imprenta*, Universitat de València, València, 2014, ps. 263-290 (ps. 269-271).

¹⁶²⁷² Com s'observarà a continuació, els personatges històrics i les situacions geopolítiques i diplomàtiques al·ludides en la projecció italiana i europea de la ficció novel·lesca, permeten aproximar el procés de redacció definitiva de l'obra als anys 1446-1448.

¹⁶²⁷³ Oferirem una síntesi dels indicis que apunten cap a una autoria de D'Àvalos en SOLER, Abel, Enyego d'Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?, dins *Estudis Romànics*, 39, Barcelona, 2017, en premsa.

¹⁶²⁷⁴ BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; trad. com *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, ed. a cura de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000.

millor literatura italiana del *Trecento* (Dante, Boccaccio, Petrarca), alguns ideals de l'humanisme del *Quattrocento* (clàssics grecolatins, Decembrio, Barzizza, Bruni, Valla, etc.) i un incipient neoplatonisme. El grau d'innovació o de “modernitat” que presenten diferents aspectes de la novel·la, així com les fonts literàries que serviren a l'escriptor per a documentar-la, obliguen a situar-ne el procés creatiu a Itàlia.¹⁶²⁷⁵ D'altra banda, el vehicle de comunicació elegit, la llengua catalana, fa pensar en un escrit destinat a ser recitat o llegit a la cort d'Alfons el Magnànim.

El regnat d'Alfons V d'Aragó (1416-1458) i I de Nàpols (1442-1458) estigué presidit per una llarga “empresa militar” i diplomàtica (1420-1423, 1432-1443), que portà el rei de la Corona d'Aragó a disputar bèl·licament el sud d'Itàlia a Renat d'Anjou (1435-1442) i a ser jurat solemnement com a rei de Nàpols (1443). Acabava de refundar un regne per al seu fill bastard, Ferran I de Nàpols (1458-1494). La resta de la Corona d'Aragó l'havia d'heretar, a la mort d'Alfons, el seu germà menor, Joan II. El *Reyalm*e o *Regnum Neapolitanum* era densament poblat i aportava una gran riquesa a les arques del tresor reial, de manera que atragué cap a Itàlia el rei Alfons i tota la seua cort, poc abans instal·lada a València (1416-1430). Els cortesans hispànics (buròcrates, cavallers, servidors, etc.), residents a Messina (1432-1434), Gaeta (1436-1443) i Nàpols (1443-1458), constituïen una colònia d'estrangers, un cos estrany en terra d'italians; com l'havien constituït abans els francesos que dominaren Nàpols en temps dels Anjou. No obstant això, Alfons d'Aragó volgué presentar-se als italians com un *Rex Italicus* –com proclama encara l'arc del Castell Nou de Nàpols–, decidit a imposar la seua pacífica, però interessada, hegemonia sobre el país més ric i dinàmic d'Europa.

Aquesta idea de la projecció de l'autoritat del rei de Nàpols cap al centre i nord d'Itàlia té correlació amb el gir diplomàtic de l'Església de Roma, senyora eminent de les Dues Sicílies, que abandonà la causa secular dels Anjou i sancionà la possessió de Nàpols pel Trastàmara (acords de Terracina, 1443), i amb la previsió (1444-1448) d'una successió al ducat de Milà pel mateix Alfons el Magnànim. El fracàs del setge de Piombino (1448) i la conquesta del ducat milanés per Sforza (1450), arruïnaren aquesta previsió expansiva.¹⁶²⁷⁶ El rei de Nàpols, acompanyat per la bella Lucrezia d'Alagno,

---

¹⁶²⁷⁵ D'acord amb la línia de recerca desenvolupada durant anys per Antoni Ferrando, que advertia sobre un fet com més va més apreciable: “la notable presència d'elements italians en la novel·la (...) suggereixen una probable gènesi del text en terres italianes”. En FERRANDO, Antoni, “Curial e Güelfa”, dins HAUF, Albert (dir.), *Panorama crític de la literatura catalana, II. Edat mitjana. Segle d'or*, Vicens Vives, Barcelona, 2011, ps. 127-156 (p. 129).

¹⁶²⁷⁶ Si el rei no la tenia en ment, aquesta previsió, Enyego d'Àvalos sí que somniava amb la idea d'una monarquia d'Aragó convertida en “senyora de Milà”, i treballà intensament durant anys per aquesta idea.

abandonà les armes i es dedicà a presentar-se com un monarca triomfador, però pacífic: com l'àrbitre d'una Itàlia que buscava mantenir-se en pau i prosperitat.¹⁶²⁷⁷

El context d'optimisme polític i diplomàtic que es vivia pels anys 1443-1448 a la cort napolitana i al campament centreitalià del rei d'Aragó, habitat per una potent colònia catalanòfona, explica l'esperit alegre de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, així com també alguns elements al·legoricopolítics que l'escriptor hi introdueix. En diferents articles, i sobretot a partir de *Sobre el marc històric de "Curial e Güelfa" i la possible intencionalitat de la novel·la* (1997 [1994]),¹⁶²⁷⁸ Antoni Ferrando ha insistit en la necessitat de llegir el *Curial*, per a entendre'l bé, en un context italià commemoratiu del triomf del Magnànim a Nàpols, i d'un tàndem geopolític Aragó-Església que explica, d'entrada, els noms à *clef* dels protagonistes: Curial-Güelfa. Per la nostra banda, ens ha cridat l'atenció que la proposta d'Antoni Comas (1968), de relacionar el *Curial* amb "la pretensió que tingué aquest monarca [el rei d'Aragó] sobre el ducat de Milà",¹⁶²⁷⁹ reivindicació especialment intensa al voltant del 1447, haja sigut totalment desatesa per la crítica literària catalana durant dècades. El que hem pogut comprovar –i més avall s'insistirà en la qüestió– és que la geografia, l'ambientació, els individus principals de la ficció i molts dels personatges històrics al·ludits (de la Provença dels Anjou, el Delfinat, Savoia, Aurenja, Orleans, Gènova, la Llombardia...) tenen a veure amb el rerefons d'un conflicte per la successió al riquíssim i estratègic ducat de Milà.

El seu somni polític només seria realitzable en temps del seu nét Francesc-Ferran d'Àvalos: el *condottiero* que guanyà Milà per al cèsar Carles V.

¹⁶²⁷⁷ Per a aprofundir en aquest panorama, hom disposa d'incomptables publicacions, entre les quals destaquen els treballs de síntesi de PONTIERI, Ernesto, *Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese*, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230; RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, i ÍDEM, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992. Per a una major precisió sobre els aspectes diplomàtics i sobre la projecció del poder del rei d'Aragó sobre la resta d'Itàlia, es pot prendre com a punt de partida ÍDEM, *La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458)*, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294; ÍDEM, *Alfonso d'Aragona e l'avvento di Francesco Sforza al ducato di Milano*, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 80, Nàpols, 1961, ps. 9-46.

¹⁶²⁷⁸ FERRANDO, Antoni, *Sobre el marc històric de Curial e Güelfa i la possible intencionalitat de la novel·la*, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369.

¹⁶²⁷⁹ COMAS, Antoni, *Escolis a Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107 (ps. 104-105).

Comptat i debatut, la revisió dels materials historiogràfics sobre l'empresa italiana del Magnànim, en base a les propostes orientatives de Ferrando i de Comas, ens porten a situar d'una manera molt versemblant la realització del projecte literari *Curial e Güelfa* a Itàlia i, a tot estirar, entre el 1443 i el 1450. Si traiem la novel·la d'aquest context històric i geopolític –amb repercussió diplomàtica sobre la resta d'Europa, com bé manifesta també el text literari– el *Curial* perdrà una part substancial de congruència i de significat. Tota obra de ficció literària medieval, descontextualitzada, pot mancar d'una part del missatge que tenia previst transmetre l'autor als seus receptors. Aquesta obra, concretament, resulta molt difícil d'entendre tret a de context. D'ací deriven, claríssimament, les dificultats de comprensió o d'intel·lecció que ha patit el *Curial*, per exemple, quan una part de la crítica literària l'ha volgut llegir imaginant-lo a la cort barcelonesa de la reina Maria (dècades del 1440-1450) o a la Catalunya en plena guerra civil de la dècada del 1460, en relació amb la casa dels Pallars.¹⁶²⁸⁰ La voluntat apriorística de “pensar” el *Curial* com una obra representativa de la literatura de la Catalunya del segle XV no ajuda sinó a trobar-hi incoherències, per no parlar dels intents de provar –contra tota evidència empírica– que la novel·la és “falsa” quan hom no aconsegueix d'encaixar-la en un llit de Procust dissenyat *ad hoc*.¹⁶²⁸¹ Ni és falsa, en absolut, aquesta magnífica obra literària, ni és estrictament catalana, sinó italiana en moltíssims aspectes, i fortament influïda per lectures del *Trecento* i del *Quattrocento*. És tracta d'un *text* català, és a dir, en llengua catalana, producte d'un *context* italià.

El peculiar idiolecte literari de l'escriptor és, així mateix, un factor que ajuda a comprendre la gènesi del *Curial* en terres italianes, com a conseqüència d'una prèvia “italianització” ambiental, cultural i idiomàtica de l'autor. Com ha comprovat la crítica literària i filològica –malgrat alguns dubtes dels primers anys–, la novel·la cavalleresca que ens ocupa és un text original en llengua catalana, redactat per un catalanòfon que es

---

¹⁶²⁸⁰ ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984; ÍDEM, *Curial e Güelfa: El jo de l'autor i la història*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286;

¹⁶²⁸¹ RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, Ll. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491; NAVARRO DURÁN, Rosa, Misterios de una extraña novela: *Curial e Güelfa*, dins *Clarín. Revista de nueva literatura*, any 16, núm. 96, Madrid, 2011, ps. 3-11; EADEM, Pistas literarias para desvelar el misterio del *Curial e Güelfa*, dins *Subverso. Isla de libertad crítica, literaria y cultural*; ed. digital <<http://www.subverso.es/?p=1164>>, 30 de març del 2013; EADEM, *Curial e Güelfa*, “mélange de gothique et de Renaissance”, dins ESTEVE, Cesc (ed.), *El texto infinito. Tradición y escritura en la Edad Media y el Renacimiento*, SEMYR, Salamanca, 2014, ps. 191-225.

complau a introduir preferències lèxiques valencianes.¹⁶²⁸² Aquesta predilecció diatòpica no era corrent en la cancelleria reial ni en el llenguatge literari de l'època, i ha portat Joan Veny¹⁶²⁸³ a plantejar-se la possibilitat que l'autor fóra valencià, qüestió sobre la qual manté alguns dubtes raonables –de caire extralingüístic– Germà Colón.¹⁶²⁸⁴ Més enllà dels intents de *geolocalització* dialectològica o lexicogràfica,¹⁶²⁸⁵ no hi ha molts més indicis positius que facen pensar en un autor genuïnament valencià; tret, si de cas, de la presència de llinatges nobiliaris, com els Maça-Cornell o els Ximenes d'Urrea, d'origen aragonès, però vinculats en els segles XIV-XV al regne de València.¹⁶²⁸⁶

En conseqüència, Antoni Ferrando apuntava en una nova direcció de recerca, en base al plantejament següent: “No hi ha cap escriptor principatí del segle XV que presente les característiques lèxiques del *Curial*, ni cap escriptor valencià coetani que concentre en la seua obra un nombre de preferències lèxiques valencianes tan elevat com l'autor del *Curial*.” Doncs, si no fóra valencià d'origen, bé podria ser algun “valencià d'origen aragonès”, o fins i tot algun “aragonès completament catalanitzat a

---

¹⁶²⁸² Com ja detectaren, en les dècades del 1940-1970, GINER MARCO, Josep (G. RENART), La preposició ‘amb’ en valencià antic, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 25, Castelló de la Plana, abril-juny 1949, ps. 149-152; reed. dins GINER MARCO, J., *Obra filològica (1931-1991)*, a cura d'Antoni FERRANDO i Santi CORTÉS, Denes, València, 1998, ps. 81-83 (p. 82); VENY, Joan, *Regiment de preservació de la pestilència de Jaume d'Agramont. Introducció, traducció i estudi lingüístic*, Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona, 1971, p. 180; COROMINES, Joan, Indicaciones bibliográficas, dins COROMINES, Joan, *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana*, vol. 1, Francke, Berna, 1954, p. XLV; SANCHIS GUARNER, Manuel, *La ciutat de València. Síntesi d'història i geografia urbana*, Cercle de Belles Arts, València, 1972, p. 168; COLÓN DOMÈNECH, Germà, Los castellanismos primerizos en catalán: acerca de *NUPTIAE* y *VOTA* en la Península Ibérica, dins *Prohemio*, 4, Madrid, 1973, ps. 5-36; reed. dins COLÓN DOMÈNECH, G., *El léxico catalán en la Romania*, Gredos (“Biblioteca románica hispánica, II. Estudios y ensayos”, 245), Madrid, 1976, ps. 354-395 (p. 374).

¹⁶²⁸³ VENY, Joan, Valencianitat del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.126.

¹⁶²⁸⁴ COLÓN DOMÈNECH, Germà, Ensayo de localización del anónimo autor del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, vol. 1, ps. 21-30.

¹⁶²⁸⁵ Caldria que els lexicògrafs els replantejaren epistemològicament aquests intents de situar en el mapa un autor viatger i cosmopolita com el del *Curial*. CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940, no veu il·lògic localitzar-lo en “la zona fronteriza con la franja aragonesa del reino de Valencia (...), del entorno de Suera, Eslida, Tales y Veo”, una àrea de contacte entre el català i el castellà. Al nostre parer, aquesta àrea de contacte no es trobava pas en un mapa d'isoglosses, sinó a les corts de València i Nàpols que conegué l'escriptor, i en la seua mateixa ment de parlant bilingüe.

¹⁶²⁸⁶ Com advertia Ferrando FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369 (ps. 342-343).

València, probablement amb vincles culturals o familiars amb Toledo. En qualsevol cas, hauríem de suposar que va abandonar el regne de València encara jove per a anar a estudiar a Itàlia (...) on, impregnat de cultura italiana i en contacte amb connacionals de diversa procedència i amb castellans, hauria redactat el *Curial*. ”¹⁶²⁸⁷

Efectivament: l’idiòlecte literari de l’anònim, influït en alguns aspectes pel castellà, difereix de la *prosa d’art* valenciana de mitjan segle XV, alhora que imita la làbil prosa toscana de Boccaccio.¹⁶²⁸⁸ És un llenguatge farcit d’italianismes col·loquials i literaris: el d’algú absent de València des de fa temps¹⁶²⁸⁹ i resident durant anys en ambient monolingüe italià.¹⁶²⁹⁰ Que el lloc on residí l’escriptor devia ser Milà o la Llombardia, es dedueix del coneixement que té del Montferrat¹⁶²⁹¹ i de l’aparició de trets idiomàtics característics dels dialectes llombards, o bé d’un italià influït pel substrat llombard. Cesáreo Calvo comprova la recurrent adaptació al text català de formes verbals que hom ha denominat sintagmàtiques, d’influx germànic. Són molt corrents en el llombard (*dà giò* significant *tramontare*; *dà fōra* volent dir *spendere*; *levà süi*, en comptes d’*alzarsi*, etc.) i afecten els dialectes de l’italià septentrional.¹⁶²⁹² L’escriptor participa tan intensament d’aquesta tendència, que força de vegades la flexible expressió catalana. Vegem-ne algun exemple: “vage fora [= ‘isca’] dels cels” (*CeG* III.18), d’*andà fōra*; “haüt un forts e molt bell cavall, muntà sus per anar a la plaça” (*CeG* I.17), de *montà süi*, ‘pujar a cavall’; “encontrà lo comte de Poytieus... e no s’arrestà sobre [‘s’entretingué amb’] aquell, ans ne fèr un altre” (*CeG* II.38), de *restà süi*; “Ramon Folch, que ·l viu, volgué saltar avall” (*CeG* III.68), de *saltà giò*; “la viu

---

¹⁶²⁸⁷ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 81).

¹⁶²⁸⁸ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

¹⁶²⁸⁹ WITTLIN, Curt, Nota-ressenya a WHEELER, Max W. (trad.) (2011), *Curial and Guelfa. A classic of the Crown of Aragon*. Translated into English by Max W. WHEELER. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (IVITRA Research in Linguistics and Literature, vol. 2), dins *Estudis Romànics*, 36, Barcelona, 2014, ps. 614-617 (p. 617).

¹⁶²⁹⁰ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull’italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

¹⁶²⁹¹ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52.

¹⁶²⁹² ROHLFS, Gerhard, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, Einaudi, Torí, 1966-1969, vol. 3, p. 918.

venir revoltant-se la finestra avall” (CeG III.67), de *buttas de la finèstra in giò*; “e tant cercà amunt e avall que ell trobà Boca de Far” (CeG I.31), de *cercà in sù e giò*, etc.

Potser es referia a aquest fenomen Jordi Rubió i Balaguer quan afirmava que l'autor de *Curial e Güelfa* “diríase que se esfuerza en crearse un lenguaje literario, y de aquí deriva la abundancia de neologismos, no todos acertados y conformes al genio del idioma.”¹⁶²⁹³ Les referides formes verbals llombardes es localitzen en descripcions de combats i delaten un possible aprenentatge idiomàtic en l'art de la cavalleria o en la guerra. Sense notar l'influx d'alguns llombardismes, es fa difícil interpretar frases del tipus “tirades les portes, *damunt los tancà*” (CeG II.109), que presenta un calc de *sarà sù*, ‘tanca la porta’, amb una marca adverbial que, traslladada al català, emfatitza l'acció. L'expressió és molt comuna a Vigevano,¹⁶²⁹⁴ localitat situada a escassa distància del castell de Scaldasole: la seu del poder feudal d'Enyego d'Àvalos durant els anys 1436-1444. També és interessant, per a una satisfactòria edició, traducció i lectura del *Curial*, identificar llombardismes lèxics del tipus *restell*, *armurer*, *parc*, *famolent*, *upega*, *bubó...*, o hàpax *creatius* com “ranapeix”, que l'autor deu haver inventat a partir del *ranabéyt* del llombard occidental:¹⁶²⁹⁵ el que es parlava al país on el referit D'Àvalos posseïa les seues senyories. Aquesta veu apareix en la novel·la catalana en comptes d'un esperable *capgròs* o *cap de bou*, i es presenta com a sinònim de “cullereta”: la variant zoonímica més estesa del català occidental. Curiós és, també, l'esment en el *Curial* d'un ofici singular com el de “pretor” (‘jutge’), que no té res a veure amb la Corona d'Aragó, Nàpols o l'Hongria de la ficció, sinó amb Milà i la Llombardia.¹⁶²⁹⁶

Home d'extraordinària intel·ligència, l'anònim escriptor del qual seguim la pista filològica sembla conèixer bé el català de València i haver viscut a la Llombardia, on possiblement ha participat en activitats cavalleresques o bèl·liques, al temps que llegia Dante, Boccaccio i Petrarca. Els seus vincles amb la cort de Nàpols s'evidencien en altres aspectes o indicadors culturals. “L'excel·lent domini de la variació diatòpica de la

---

¹⁶²⁹³ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, El Renacimiento en las letras catalanas, dins DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, Vergara, Barcelona, 1953, vol. 3, ps. 727-930 (p. 859).

¹⁶²⁹⁴ VIDARI, Giovanni, *Vocabolario del dialetto di Vigevano*, ed. a cura d'Ettorina OLYMPIA i Graziella VIDARI, Leo S. Olschki, Florència, 1972, p. 336, s. v. *sarà*.

¹⁶²⁹⁵ PFISTER, Max – SCHWEICKARD, Wolfgang (eds.), *Lessico etimologico italiano*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Magúncia, 1979-1984; ed. electrònica <woerterbuchnetz.de>, VI-3 (1984), p. 1.474, s. v. *bot(t)*.

¹⁶²⁹⁶ SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142 (p. 125).

llengua catalana” que manifesta és producte del “contacte prolongat amb parlants de les diverses modalitats geogràfiques del català”,¹⁶²⁹⁷ i aquest contacte és lògic pensar que s’ha produït a la cort reial de “Partènope”: el sobrenom mitològic i poètic de Nàpols, que l’autor exhibeix davant uns lectors informats sobre el particular. Alguns oficis curials i dignitats palatines del relat cavalleresc palesen la transposició sobre el paper del vèrtex de poder de la cort itinerant alfonsina, especialment en els capítols III.87-93, els del campament contra els turcs: “gran conestable e capità general” (el príncep de Tàrent, parent polític del príncep Ferran); el “camarlench” (Enyego d’Àvalos, *il Conte Camerlengo*), o els “grans barons”, és a dir, *i grandi baroni o il baronaggio napoletano* de què tracta la medievalística italiana.¹⁶²⁹⁸ En general –i aquesta és ja una impressió més intuïtiva i qüestionable–, la natural alternança que fan reis i cavallers dels ambients palatins amb les tendes de campanya recorda l’ambient que es vivia a la cort d’Alfons el Magnànim, un rei que residia bona part de l’any en un campament. Si regirem després arxivísticament els mobles o els guarda-robes de la cort de Castel Nuovo, hi trobarem alguns elements sumptuaris relacionables amb l’ambientació del *Curial*. Com els draps d’Arràs que tant agradaven al rei, o la sòbria combinació de “negre i burell” (*burell fi*, importat de Borgonya i Anglaterra)¹⁶²⁹⁹ que tant estranyà a Riquer.¹⁶³⁰⁰

Curial e Güelfa, en definitiva, sembla la plasmació en prosa catalana italianitzant d’un cant literari a l’eix geopolític i diplomàtic Milà-Nàpols, que afavorí durant uns anys la incontestable hegemonia sobre Itàlia (1443-1448) del rei d’Aragó. I sembla que Enyego d’Àvalos, vinculat en aquests anys a les corts de Filippo Maria Visconti i Alfons el Magnànim, hi tingué molt a veure: no sols en la consolidació de l’aliança entre ambdós governants, sinó també en els ecos literaris d’aquesta relació.

La projecció europea de la ficció i la datació de l’obra

Per norma general, la crítica literària i els editors de l’obra coincideixen a datar *Curial e Güelfa* com un llibre immediatament posterior a l’entronització napolitana d’Alfons el Magnànim (1443) i anterior a la caiguda de Constantinoble a mans del Gran

---

¹⁶²⁹⁷ FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 83.

¹⁶²⁹⁸ SOLER, A., El lèxic cortés i cavalleresc..., ps. 130-132.

¹⁶²⁹⁹ MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonesa: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d’arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (ps. 27-28 i 41).

¹⁶³⁰⁰ RIQUER, Martí de, Els metalls, les colors i les penes en heràldica catalana, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, 4. Homenatge a Josep M. de Casacuberta*, 2, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1981, ps. 87-107 (p. 99).

Turc (1453). Lola Badia i Jaume Torró, en coincidència amb Isabel Grifoll, la situen molt concretament en “la segona meitat de la dècada dels anys quaranta del segle XV.”¹⁶³⁰¹ Coincideix la proposta amb els anys en què la llengua cancelleresca substituï els paradigmes verbals en *-ats*, *-ets*, *-its* per les formes vocalitzades en *-au*, *-eu*, *-iu*, tendència que s’observa ja en el *Curial*, segons ha remarcat Ferrando (criteri filològic de datació),¹⁶³⁰² i també amb el marc cronològic proposat pels paleògrafs (el criteri codicològic).¹⁶³⁰³ La coherència i la procedència d’aquesta aproximació a la cronologia del manuscrit i de l’obra que –en versió quasi definitiva del tot– conté, es reforça considerablement quan avaluem altres marcadors cronològics de caràcter intern: els derivats de l’al·lusió directa, o lleugerament encoberta per pseudònims, a personatges històrics, o a situacions geopolítiques i diplomàtiques del temps d’escriptura.

De fet, com s’ha dit, el rerefons al·legoricopolític de la novel·la cavalleresca ens duu als anys 1446-1448, quan la Corona d’Aragó (= *Curial*?) aspirava a esdevenir “la senyora de Milà” amb el suport de l’Església (= la *Güelfa*?). Aquest desxiframent dels antropònims *Curial* i *Güelfa* en clau al·legoricopolítica completa la línia interpretativa proposada per Antoni Ferrando¹⁶³⁰⁴ sobre una novel·la cavalleresca amb història d’amor i missatge moral, però amb una possible lectura ideològica o política al darrere, de caràcter al·legòric, relacionable amb la trama argumental. El *Curial* commemoraria així la reconciliació d’Aragó i Roma (acords de Terracina, 1443), anunciadora d’un poder reial que, sent hereu alhora de Conradí Hohenstaufen (*curia* imperial) i de Carles de “Partènope” (part *güelfa*),¹⁶³⁰⁵ imperaria sobre Itàlia en harmonia amb el papa, però sense supeditació a aquest, d’acord amb el somni de Dante (*De monarchia*).

---

¹⁶³⁰¹ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 44); GRIFOLL, Isabel, *Curial e Güelfa: Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 89-104.

¹⁶³⁰² FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., p. 42.

¹⁶³⁰³ PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377; GIMENO BLAY, Francisco M., Notes d’un paleògraf a propòsit del *matritensis* 9750 de la Biblioteca Nacional: ‘*Curial e Güelfa*’, dins *Caplletra*, 15, València, 1994, ps. 75-88.

¹⁶³⁰⁴ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional ‘Tirant lo Blanch: l’albor de la novel·la moderna’ (Ais de Provença, 21-22 d’octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369; ÍDEM, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

¹⁶³⁰⁵ *Curial* desfila per davant d’un Conradí de Sicília avantpassat dels reis d’Aragó i d’un Carles d’Anjou, avantpassat de Joana II de Nàpols (Anjou-Durazzo), mare i àvia adoptiva, respectivament,

Una anàlisi exhaustiva de les situacions i personatges del *Curial* relacionables amb el moment d'escriptura ens aporta moltes altres coordenades cronològiques coincidents amb la –diguem-ne– “pista milanesa”. Ens informa, doncs, sobre el marc històric que condiciona molts aspectes de l'obra: la disputada successió de Milà a la mort de Filippo Maria Visconti (1447). Sense voluntat ara de ser exhaustius en excés, seleccionarem del cos de la tesi alguns indicis concrets que ajuden a precisar la datació proposada. Per exemple, s'observa que en juliol del 1446 el marquès de Montferrat passà de ser amic de l'eix Milà-Aragó a enemic,¹⁶³⁰⁶ cosa que podria explicar el tractament ambigu del marquès de la ficció. L'envejós “Ambrósio”, un nom típicament milanés, recorda Ambrosio Crivelli, cambrer i diplomàtic del darrer Visconti, la família del qual liderava pels anys 1446-1447 el partit *sforzesco*, que propugnava la successió de Francesco Sforza, antagonista del rei Alfons, al ducat de Milà.¹⁶³⁰⁷ L'altre envejós, “Ansaldo,” un nom típicament genovés, recorda en nom d'Ansaldo di Ansaldo, capità de galeres pel partit dels Fregoso, proangeví i antiaragonés, que pel 1446 conspirava des de Niça per desallotjar del poder els Adorno vassalls del rei d'Aragó, cosa que s'aconseguí en gener del 1447.¹⁶³⁰⁸ Durant els mesos d'octubre del 1446 a novembre del 1447, l'ambaixador del rei d'Aragó a la Llombardia, Enyego d'Àvalos, tractaria d'evitar la deriva antiaragonesa del Montferrat, i de conjurar les amenaces dels partits antiaragonesos de Milà i Gènova, identificables –en clau al·legòrica, i davant un auditori cortès informat sobre l'assumpte– amb els “envejosos” de Curial.

Entre els propiciadors d'aquesta la projecció militar de França sobre el nord d'Itàlia, destacava el cavaller bretó Tanneguy III du Chastel, governador de la Provença per Renat d'Anjou, el qual havia negociat l'any 1439 amb els homes del rei d'Aragó la capitulació del Castell de l'Ou i el Castell Nou a mans de dit Renat.¹⁶³⁰⁹ Era, doncs, el “del Chastell”, un vell conegut a la cort mediterrània d'Alfons el Magnànim. Més famós

---

d'Alfons I i Ferran I de Trastàmara. En ambdós requeia, segons les cròniques napolitanes de l'època, aquesta doble legitimitat dinàstica, que ja recull simbòlicament el llibre III de la novel·la.

¹⁶³⁰⁶ MULETTI, Delfino i Carlo, *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e dai marchesi di Saluzzo*, Tipogr. de Domenico Lobetti-Bodoni, Saluzzo, 1830, ps. 68-70; SETTIA, Aldo A., Giovanni IV, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 56, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 131-135.

¹⁶³⁰⁷ OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872, vol. 3, ps. 567-569; DE' ROSMINI, Carlo, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Tipogr. de Luigi Mussi, Milà, 1808, vol. 2, ps. 42-44.

¹⁶³⁰⁸ DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352.

¹⁶³⁰⁹ MIROT, Albert, Charles VII et ses conseillers assassins de Jean Sans Peur, dins *Annales de Bourgogne*, 14, Dijon, 1942, ps. 197-210 (p. 199).

era encara al cor d'Europa per haver assassinat el duc de Borgonya Joan Sense Por obrint-li el cap a destraldes, a Montereau (1419). El fill i successor de la víctima, el duc Felip III el Bo, reactivà sense èxit la reclamació del vell criminal, protegit pels Anjou, a la cort de França (1445-1448). En paral·lel a la reclamació, el proborgonyó autor del *Curial* s'ocupa de projectar sobre la família Du Chastel una "Venjança" literària, anunciada en el llibre II (cap. 24) i executada en el III (cap. 82): Guil·lames del Chastell morirà a mans de Curial com a producte d'un seguit de cops de destral que reproduïxen els que havia patit el duc en el magnicidi de Montereau, a mans de *Guillaume Bataille*¹⁶³¹⁰ i *Tanneguy du Chastel*, servidors aleshores del duc d'Orleans. El "temperat" llombard s'acarnissarà amb la víctima sanguinàriament, amb "colps tan estranys", que contrasten amb la contenció de què sol fer gala. Així les coses, l'*execució* en efígie d'un "Guil·lames / del Chastell", novel·lada per un escriptor proborgonyó, concorda amb les reclamacions cursades des del 1445 per Borgonya.

Du Chastel mor en presència d'un "jove" rei d'Anglaterra, on es reconeix Enric VI de Lancaster, que també és vituperat per l'escriptor com a monarca indigne i poc de fiar. En realitat, "lo rey d'Aragó", *alter ego* d'Alfons V d'Aragó en el torneig de Melun, "amava de tot son cor los angleses" (*CeG* II.50) i havia proposat casar Enric amb alguna dama portuguesa parenta seua.¹⁶³¹¹ L'anglès optà per sorpresa per casar-se amb una filla de Renat d'Anjou, l'enemic capital del Magnànim, i es produí una ruptura diplomàtica amb Londres (abril del 1445) que perdurà fins el 1450, quan l'anglès oferí al Magnànim el collar de la Garrotera en senyal de reconciliació.¹⁶³¹² Entre una data i l'altra, lògicament, hauria sigut redactat el *Curial*. El revers d'aquesta moneda el representa el duc de Borgonya, Felip III el Bo, que reaccionà a l'aliança Lancaster-Anjou propiciant amb el Magnànim un eix Borgonya-Aragó. El duc envià al rei el Toisó d'Or el 1445,¹⁶³¹³ i el rei al duc el collar del Gerró i l'Estola el 1446.¹⁶³¹⁴ En la novel·la catalana, no sols s'honora el duc de Borgonya, sinó també alguns servidors seus, de les cases de Cleves, Bergues i Saint-Georges, que mantingueren vincles amistosos –i, fins i tot, familiars– amb el rei de Nàpols. I apareix també un "Anthoni Mossenyor" (*Anthoine Monsieur*) que els lectors relacionarien fàcilment amb el fill bastard del duc de

¹⁶³¹⁰ Sobre aquest personatge, que cooperà amb Tanneguy en el magnicidi, vegeu *ibídem*, p. 200.

¹⁶³¹¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 79v-81v, Castell Nou de Nàpols, 18 de juny del 1444 (f. 81r).

¹⁶³¹² FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972, p. 54.

¹⁶³¹³ JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *Estudis d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119.

¹⁶³¹⁴ PAVIOT, Jacques, Les relations de la Couronne d'Aragon avec la Bourgogne et l'Empire Germanique au XVe siècle, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 41-58 (ps. 46-47).

Borgonya que s'aventurà d'incògnit cap a Itàlia (estiu del 1447) per a incorporar-se a l'exèrcit del rei d'Aragó. En arribar després la lletra de recomanació de Felip el Bo, el rei Alfons li expressà la seua grata sorpresa. Si haguera sabut qui era, “lo haguérem tractat segons per lo avenir tractar entenem”, en honor del duc, “cosí e amich nostre molt car”.¹⁶³¹⁵ Un altre personatge amat pel rei d'Aragó, l'“spectable magnífich comte, nebot nostre molt car” Gastó IV de Foix, cortesà del rei de França, també juga un paper rellevant en el torneig de Melun, arran del tractat d'ajuda mútua Aragó-Foix negociat entre maig i setembre del 1446. El llibre II del *Curial*, segons el tractament que reben Anglaterra, Borgonya i el comte de Foix, reflecteix, doncs, la situació dels anys 1445-1447.¹⁶³¹⁶ Reforça aquesta impressió una altra “pista italiana”: la de constatar que els *condottieri* italians transposats a *clef* al torneig del Montferrat de la ficció (“Frederico” da Montefeltro,¹⁶³¹⁷ “Gerardo” Dandolo, Braccio “de Perúgia”...) s'oposen als projectes del Magnànim, quan aquest aspira a l'hegemonia sobre Itàlia, segons notícies coincidents en els anys 1446-1447.¹⁶³¹⁸

El fet de contradir o el fet d'afavorir els designis geopolítics o diplomàtics del rei d'Aragó determina la compareixença o les al·lusions en l'univers de ficció a alguns personatges tan allunyats en l'escenari europeu com el duc d'Orleans, el gran visir de Granada o el cabdill albanés Skanderbeg. El cavaller i poeta Charles I de Valois i Visconti, duc d'Orleans, és un digne rival per al Magnànim en la pugna per la successió milanesa (1446-1447), fins que el seu exèrcit, comandat per primogènit del príncep d'Aurenja (“d'Orenge” en el *CeG* III.100),¹⁶³¹⁹ és derrotat estrepitosament a les portes del ducat milanes, en octubre del 1447.¹⁶³²⁰ A partir d'aleshores, el rei d'Aragó veu possible negociar amb el vençut Orleans (gener del 1448) per a fer front ensems a la

---

¹⁶³¹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 16v. Campament de Rencine, 5 de novembre del 1447. El bastard havia adoptat el sobrenom fictici d'Isbert d'Irlande (*Ysberto de Irlandis*), pres d'un aventurer de les cròniques britàniques del seu amic Jean de Wavrin.

¹⁶³¹⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.939, fs. 109v-110v, Castell Nou de Nàpols, 26 de setembre del 1446.

¹⁶³¹⁷ El rei Alfons es referia aquest, en lletra adreçada a D'Àvalos com “misser Frederico, que se dize conde de Urbino”, amb la mateixa ortografia que en el *Curial*. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 11r/v, Àdria, 18 d'octubre del 1445. Lamentava el Magnànim que aquest haguera desobeït el papa i recolzat Sforza, contra els interessos de la Corona d'Aragó.

¹⁶³¹⁸ SOLER, Abel, *Italians contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d'un episodi de Curial e Güelfa*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

¹⁶³¹⁹ L'autor clou la novel·la amb l'adjudicació del principat d'Aurenja a Curial, d'acord amb la reivindicació que feien d'aquest els Del Balzo napolitans (descendents dels prínceps *des Baus* occitans), enfront dels francesos Chalon-Arly, aliats i parents del duc d'Orleans.

¹⁶³²⁰ McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972, ps. 325-326; MALLETT, Edward Michael, *Signori e mercenari. La guerra nell'Italia del Rinascimento*, Il Mulino, Bolonya, 1983, p. 237.

vertadera amenaça que pesa sobre Milà: una conquesta per part de Venècia. L'absència de Renat d'Anjou del torneig de "Melú" és en part una burla per l'anomenat segon desafiament de Bordeus (Maddaloni, prop de Nàpols, 1438)¹⁶³²¹ i una constatació que no envairà la Llombardia com esperen els seus aliats italians. En paraules del rei, adreçades al capità dels soldats de la Ligúria, Ramon d'Hortafà, i a l'ambaixador a Enyego d'Àvalos, que els pagava soldades amb diners del tresor de Milà: "De la venguda del duch Rayner en Proença, feu poca stima quant al bufar que venecians e florentins fan..." (setembre del 1446).¹⁶³²² L'acostament de la primeria del 1448 al duc d'Orleans explicaria el tractament amable que rep el rival francès, que es fon en una abraçada amb Curial ("abraçà'l molt amigablement, e aquí foren perdonades totes les passades iniquitats", *CeG* III.100) i la seua participació en les festes nupcials que clouen la novel·la.

Ben curiosa és la translació a l'escenari de Tunis d'uns musulmans que, pels noms (Avdal·là, Faraig Avdilbar, Fàtima),¹⁶³²³ recorden els principals responsables de la política granadina de l'època: el rei nazarí Abú Abdal·là Muhàmmad IX l'Esquerrà, que en la correspondència diplomàtica es presentava i era tractat com "Abdillá, rey de los moros" o el "muyt alto rey Abú Abdallá",¹⁶³²⁴ amb variant castellana *Avdallá*; Ibn 'Abd al-Barr, gran visir de Granada, que apareix en documents de l'època, en les *Serranillas* del marquès de Santillana i en romanços castellans com una icona literària del poder islàmic nazarí, amb el nom d'*Avdilbar* o *Abdilbar*,¹⁶³²⁵ i la poderosa princesa Fàtima *al-*

---

¹⁶³²¹ Vegeu, entre d'altres, RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 285, i la narració dels fets pel cronista valencià de Nàpols Gaspar Pelegrí, en PELEGRÍ, Gaspar (Gaspare Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, ps. 246-248, que presenta fins i tot un lligam intertextual amb el *Curial*.

¹⁶³²² ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, fs. 125r/v, Campament de Tívoli, 21 de setembre del 1446.

¹⁶³²³ Els antropònims *Avdilbar* i *Avdal·là* estan representats en el text català amb ortografia "a la castellana". En conseqüència, cal pronunciar /abdilbár/ i /abdal·lá/, respectivament, i transcriure'ls amb la grafia *v*, que en castellà del segle XV representava (CANO AGUILAR, Rafael, *El español a través de los tiempos*, Arco Libros, Madrid, 1988, ps. 90-94) el so bilabial fricatiu, distingit del bilabial oclusiu (*b*). A diferència del que ocorre amb aquests antropònims àrabs, els editors del *Curial* no solen dubtar a l'hora de transcriure el topònim *Alva* (Alba del Montferrat) amb *v*, escrit també com ho faria un castellà de l'època i pronunciat /álba/.

¹⁶³²⁴ RUBIO GARCÍA, Luis, *Documentos sobre el marquès de Santillana*, Departamento de Filología Románica – Universidad de Murcia, Múrcia, 1983, p. 175; SALICRÚ LLUCH, Roser, La Corona de Aragón y los nazaritas en el segundo reinado de Muhammad el Pequeño (1427-1429), dins SEGURA ARTERO, Pedro (coord.), *Actas del Congreso 'La frontera oriental nazarí como sujeto histórico, siglos XIII-XVI' (Lorca-Vera, 22 a 24 de noviembre de 1994)*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1997, ps. 199-212 (p. 208); EADEM, *Documentos per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999, p. 198.

¹⁶³²⁵ RUBIO, L., *Documentos sobre el marquès...*, p. 175; OLMO LÓPEZ, Antonio, *Las subbéticas islámicas de Jaén y Granada: evolución territorial, de los antecedentes romanos a la conquista cristiana*,

Hûrra ('la Noble'), coneguda pel seu interlocutor diplomàtic habitual –el batle de València, Berenguer Mercader– com “dona Fàtima d’Almeria”, on s’havia establert amb el seu fill, l’infant Júsuf.¹⁶³²⁶ El motiu de l’aparició d’aquests noms en el *Curial* es pot relacionar amb la crisi política granadina dels anys 1445-1447.¹⁶³²⁷ A primeries del 1446, Avdilbar traï la confiança del rei d’Aragó i, en cooperació amb el seu lloctinent Ibn Fàraj ibn Kumaxa, ajudà a l’entronització d’Ismaïl III, un rei granadí titella del rei de Castella i del conestable Luna (12 de febrer del 1446 – 13 d’agost del 1447), és a dir, dels enemics del rei i dels infants d’Aragó. Rivalitzava el referit Ismaïl amb Júsuf, el fill de Fàtima, recolzat per la Corona d’Aragó. Aquest havia regnat breument (juliol del 1445-febrer del 1446), però fou assassinat a primeries d’agost del 1447.¹⁶³²⁸ No ens estranya, doncs, que l’informat redactor de *Curial e Güelfa* presente en el seu univers de ficció una Fàtima tractada benèvolament i un “Faraig Avdilbar” indigne, viciós i decapitat pel rei de Tunis. És curiós comprovar com alguns personatges i fets del llibre III del *Curial* semblen inspirats en successos d’agost del 1447 a gener del 1448. L’estudi de les marques d’aigua del manuscrit, relacionables amb l’itinerari diplomàtic d’algun escrivà que acompanyara l’ambaixador Lluís Sescases per Milà i Savoia, ens ha portat a una datació aproximada molt similar: de maig del 1447 a gener del 1448.

Un altre punt d’atenció per a l’autor del *Curial* i per als seus contemporanis era el que ell anomena la “frontera” balcànica contra els turcs, amb dos fronts de guerra actius: Hongria i Albània-Macedònia. El cabdill d’un regne en crisi com l’hongarès, János Húnyadi, oferí la corona a Alfons el Magnànim en octubre del 1447 si accedia a ajuntar el seu exèrcit amb el dels barons hongaresos per a conjurar l’amença otomana. El monarca, ocupat llavors en empreses d’Itàlia, resignà de moment acceptar aquest repte.¹⁶³²⁹ Més col·laborador es mostraria amb el cabdill albanès Skanderbeg, conegut en la cancelleria napolitana pel nom de Jordi Castriota. Protegit pel mateix sant Jordi,

---

Diputación Provincial de Jaén – Instituto de Estudios Giennenses, Jaén, 2001, p. 411; CARRASCO URGOITI, María Soledad, *El moro de Granada en la literatura: del siglo XV al XIX*, Revista de Occidente, Madrid, 1956; ed. digital en *Cervantes Virtual* <www.cervantesvirtual.com>, s. p.

¹⁶³²⁶ SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanat de Granada i la Corona d’Aragó (1410-1485)*, Institució ‘Milà i Fontanals’-CSIC, Barcelona, 1998, ps. 382-391.

¹⁶³²⁷ VIDAL CASTRO, Francisco, Conflictos dinásticos del reino nazarí de Granada en la frontera de Jaén: la presencia de Isma‘il III en Cambil (1445), dins *Sumuntán. Revista de estudios sobre Sierra Mágina*, 18, Jaén, 2003, ps. 41-53 (ps. 46-51).

¹⁶³²⁸ SALICRÚ, R., *El sultanat de Granada i la Corona...*, ps. 389-398.

¹⁶³²⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 123r, Tívoli, 6 de novembre del 1447. Vegeu també RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón...*, ps. 370-371.

que se li aparegué prometent-li la victòria contra l'islam,¹⁶³³⁰ com al Curial del relat novel·lesc, Skanderbeg es féu famós a Europa a partir del 1443 per encapçalar heroicament la resistència antiturca al seu país. Obtingué tres victòries consecutives a Torvioll (juny del 1444), Mokra (octubre del 1445) i Otonetë (setembre del 1446), el plantejament estratègic de les quals presenta concomitàncies amb la batalla de Curial contra els turcs. L'endemà de la victòria de Mokra, Castriota envià al rei d'Aragó una part del botí, més algunes banderes capturades als turcs, en senyal d'homenatge. Potser explique això la insistència de l'escriptor en presentar "les banderes del soldà" (*CeG* III.91) com un tòtem d'especial càrrega simbòlica, citat reiteradament en la descripció de la batalla. El Magnànim i el papa Eugeni IV enviaren en resposta una ambaixada conjunta a Albània (desembre del 1445 – febrer del 1446).¹⁶³³¹ A partir de llavors, Skanderbeg seria un fidel aliat, i després vassall, del rei Alfons. S'enfrontava l'albanés, com un David contra Goliat, al puixant sultà Murat II (segon regnat, 1446-1451), fill de Mehmet I "Kirixxi" (turc *Kirişci*, 'el Botxi'). El sobrenom d'aquest fundador del futur Imperi Otomà justifica el gegantisme del "Critxi" del *Curial*. Aquest guerrer de ficció és presentat, significativament, com un "parent molt propinqüè" del sultà (*CeG* III.86).

Al llarg del nostre procés de recerca, hem pogut aprofundir en una interminable casuística de personatges de la ficció curialesca (Clàucestre i Salisburi, Auger Bellian, Carles de Borbó, el duc de Bretanya, sor Yoland Le Meingre, etcètera) que presenten trets coincidents amb individus reals contemporanis del temps d'escriptura de la novel·la. Tanmateix, les referències ací exposades són suficients per a acostar la cronologia de l'obra a un lapse de temps entre maig del 1445 i la primavera del 1448, aproximadament, per a la redacció definitiva de l'obra, si és que havia hagut abans alguns treballs preparatoris. L'arribada a Nàpols de la notícia del matrimoni del rei d'Anglaterra amb una Anjou seria el *terminus post quem*. La data *ante quem* seria la renúncia del rei d'Aragó a intervenir directament sobre Milà per a centrar-se en la desastrosa campanya de la Toscana (setge de Piombino, estiu del 1448).

S'observa, així mateix, que la redacció dels llibres I-II i III de la novel·la fou continuada i no molt distanciada en el temps. Els primers dos llibres haurien pogut ser redactats pel 1446: en octubre de dit any adquirí fama el cap dels exèrcits venecians

---

¹⁶³³⁰ NOLI, Fan Stilian, *George Castrioti Scanderberg (1405-1468)*, International Universities Press, Nova York, 1947, p. 43.

¹⁶³³¹ SERRA, Alessandro, *Relazioni del Castriota con il Papato nella lotta contro i Turchi (1444-1448)*, dins *Archivio storico italiano*, vol. 114, Florència, 1956, ps. 713-740 (I) i vol. 115, 1957 (i II), ps. 33-64 (ps. 722-723).

Gerardo Dandolo, que justificaria el “Gerardo” italià enfrontat als catalans en els capítols I.31-45. El llibre III s’hauria acabat de redactar en la darrerria del 1447 o la primeria del 1448, quan es produeix un intent del rei d’Aragó per acostar-se diplomàticament al duc d’Orleans, que ha fracassat estrepitosament en l’intent d’apoderar-se de Milà. Una possibilitat alternativa a considerar, més lògica, és que l’escriptor haguera introduït la majoria dels noms à *clef* de la ficció en una fase final o de revisió de l’obra: que els haguera aplicat sobre l’esborrany o antígraf del manuscrit quasi definitiu, l’únic que ens ha arribat. Si l’autor fóra Enyego d’Àvalos, aquest procés s’hauria produït a Milà entre octubre del 1446 i desembre del 1447, amb una conclusió al campament de la Toscana, en gener del 1448. Les marques d’aigua dels quaderns de paper del còdex ajuden a concretar el lloc (Milà) i la datació aproximada (*ca.* 1447) que proposem amb bastant exactitud o aproximació. Aquesta hipotètica redacció definitiva amb introducció dels noms en clau –alguns, pendents d’introduir, com és el cas del pare de *Curial*, en el mateix capítol I.1– hauria tingut lloc amb posterioritat a un ardu treball de documentació, desenvolupament argumental i redacció provisional de l’obra, que l’hauria ocupat entre el 1443 (dada en què el mateix cortesà del rei d’Aragó, D’Àvalos, encarrega copiar, per a ús privat, la novel·la IV,1 del *Decameron*, que condiciona aspectes argumentals del llibre I) i el 1446, quan s’albira el conflicte successori per Milà. En qualsevol cas, el context històric que acull el projecte artístic *Curial e Güelfa* i l’artefacte literari resultant –la novel·la en la seua redacció definitiva– ens porta a ubicar-lo entre dues dates extremes, abans i després de les quals resultaria difícil d’explicar: 1443 (acords de Terracina) i 1450 (entrada d’Sforza a Milà).

Amb independència del context internacional i itàlic que ajuda a aproximar en el temps en procés de redacció del *Curial*, caldria interrogar-nos també pel *motor* o pel motiu del projecte literari; per la seua *justificació*, si més no. Pensem que, atenent als paràmetres mentals de l’època, i amb independència de les intencions particulars de l’escriptor (exercitar-se en les poètiques ficcions, exhibir i compartir coneixements, imitar altres literats, etc.), era molt convenient dedicar l’obra a algun personatge rellevant. En el cas de *Curial e Güelfa*, el més adequat –per múltiples raons¹⁶³³²– per a ser el receptor de frases del tipus “e per ço us vull recitar” (*CeG* I.0) o “volent scriure a vostra consolació e plaer, recitaré” (*CeG* I.14), és Ferran d’Aragó (1432-1494): un adolescent duc de Calàbria, molt necessitat d’orientació intel·lectual i moral aleshores.

---

¹⁶³³² Que hem anat exposat al llarg de la tesi, però que mereixerien encara ser recopilades, argumentades i completades en forma d’article específic.

Això explicaria l'enfocament argumental de l'obra com *Bildungsroman* moralitzat a manera d'*institutio principis* humanística. S'hi aborda la formació personal i la maduració "humana" d'un jove cavaller adolescent, que "erra" com qualsevol jove, però que domina les passions i evita caure en la luxúria i la supèrbia (vicis compartits amb el duc de Calàbria). Curial estudia llatí, música i arts liberals, i aprecia la pedagogia que emana dels clàssics. Finalment, es retroba a si mateix, i la *virtù* –que no la sang (recordem que *Ferrante d'Aragona* fou un bastard de qüestionada legitimitat)– és la que li atorga "principat e muller", la que fa d'ell un digne "príncep d'Orege".

L'itinerari formatiu de Curial està marcat per records de prínceps antics, cèsars romans i monarques bíblics que superaren les seues febleses humanes, però també per al·lusions a aspectes del lleure cortés (torneigs a cavall, falcons, etc.) que agradaven i interessaven a l'hereu del tron napolità. Frases del tipus "si no fos que tots parlaven llatí, nulls temps se fóran entesos" (*CeG* III.79) semblen retrets pedagògics difícilment relacionables amb un magnat adult. Connecten, això sí, amb les mancances educatives del jove Ferran, que mai no aprendria el llatí, per a disgust del seu progenitor i dels seus preceptors. El "procés de la vida" de Curial, com l'anomena l'anònim, és un *exemplum* adequat a l'edat, a les necessitats pedagògiques i a la missió política del príncep Ferran. Aquesta hipòtesi sobre una dedicatòria, que seria formal –i qui sap si àdhuc irònica–¹⁶³³³

---

¹⁶³³³ Els indicis d'ironia, perceptibles per un lector habitual de Boccaccio, es noten, entre altres detalls, en l'elecció de la novel·la de Cimone (*Decameron*, V,1: "l'alte virtù (...), da invidiosa Fortuna (...) Amor ruppe e spezzò, sì come molto più potente di lei") per a justificar el poder redemptor de l'amor en la cloenda de l'obra (III.10: "les sues virtuts (...), per Amor, qui és molt pus poderosa dea que la Fortuna (...), contínuament contra la Fortuna e infortunis guerrejant, vencent aquells (...) la iniqua e porfidiosa Enveja"). El Cimone boccaccesc "era mai né per fatica di maestro né per lusinga o battitura del padre o ingegno d'alcuno altro gli s'era potuto metter nel capo né lettera né costume alcuno, anzi con la voce grossa e deforme e con modi più convenienti a bestia che a uomo, quasi per ischernò da tutti era chiamato Cimone, il che nella lor lingua sonava quanto nella nostra 'bestione'." (BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>) ¿Una subtilíssima ironia boccaccesca sobre el dedicatari del *Curial*? El peculiar sentit de l'humor de l'anònim no la fa descartable. Ferran fou un adolescent corpulent abans d'hora, robust i moré, intrèpid cavalcador i amb fama –entre els seus detractors– de ser el fill d'un llaurador moro de València: tot un Cimone o "bestione", doncs. Vegeu BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani ("Supplementi. Serie mediolatina e umanistica", 1), Palerm, 1968. El futur monarca era tutelat per un noble, valencià també, que, en les lletres jocundes compartides per Beccadelli, Martorell i D'Ávalos, era anomenat "*Corellam rusticum*". El príncep col·leccionava "hacanees", egües angleses de pedigrí: el rei de França li n'enviava com a regal diplomàtic. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.654, fss. 55v-56r, Gaeta, 28 de juny del 1446. Escriu MONTALTO, Lina, *Vesti e gale alla corte aragonese. I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo*; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (II, p. 127): "È noto il delirio del secolo per i cavalli; in Ferrante tale passione somigliava a mania. Visitava di notte le sue cavallerizze che poi, da re, accrebbe a dodici e, spesso, dalle finestre della reggia restava lunghe ore a contemplare i suoi cavalli." Curiosament,

(ni hi ha constància, ni sembla versemblant que l'infant, poc aficionat a la lectura, accedira mai al llibre) ve reforçada per diversos indicis, i podria contribuir a explicar la “valencianitat” del lèxic, per ser obra destinada a un valencià.

La hipòtesi sobre aquesta previsió de dedicar l'obra a Ferran –difícil de certificar per la manca de dedicatòria en l'únic manuscrit que ens ha arribat– ajudaria a situar la gènesi del projecte literari pels anys 1444-1445, en concordança amb una possible redacció definitiva, abordada ja pels anys 1446-1448. Recordem que un joveníssim Ferran s'esposà el 1444 i contragué matrimoni el 1445 amb Isabella de Tàrent, l'hereva universal de Giovanni Antonio Orsini-Del Balzo. La dels Orsini era, per antonomàsia, la família noble més “güelfa” d'Itàlia. A la Güelfa del *Curial* se la saluda amb un “*Benedicta tu in mulieribus*” (CeG III.100) que recorda santa Isabel en l'Evangelí. La parella és beneïda per l'arquebisbe de Reims, que en temps del *Curial* era Jouvenel des Ursins: un prelat d'origen plebeu que es feia passar per parent dels Orsini napolitans.¹⁶³³⁴ La mateixa Güelfa ofereix per divisa a Curial una “manilla de brúfol” (CeG I.38 i II.12): una anella d'aquelles que subjecten el *brúfol* o botzina de banya de búfal a la corretja que penja del muscle del caçador. Les armes dels Del Balzo napolitans, heretades dels mítics prínceps “d'Orenge” de la matèria carolíngia eren precisament un brúfol d'atzur amb dues manilles de gules. Ferran, excel·lent caçador, és descrit amb aquest element al coll, dirigint eficaçment batudes de caça de porcs senglars.¹⁶³³⁵ Isabella és recordada com una dama prudent, que vestia “cum grande honestate et sobrietate”,¹⁶³³⁶ i solia comprar teles de colors per a *encapellar* els falcons del príncep: “perché possa con le proprie mani fare i cappucci destinati ai falconi e agli sparvieri di Ferrante.”¹⁶³³⁷ ¿S'està referint l'autor al duc com un “falcó encapellat”, immadur; destinat a ser àguila (rei virtuós) i no milà (viciós) assolint la maduresa amb ajuda d'una muller de bon seny?

---

el Quimó o *Cimone* Coàlemos (“bèstia, neci”), noble atleta grec que inspirà el “bestione” de Boccaccio, s'estimava tant les egües de la seua victoriosa quadriga, que manà ser soterrat amb elles.

¹⁶³³⁴ BOÛARD, A. de – HIRSCHAUER, Ch., Les Jouvenel des Ursins et les Orsini, dins *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 32, París, 1912, ps. 49-67.

¹⁶³³⁵ ANÒNIM, *Memorie del Duca di Ossuna*, Manuscrit de la Biblioteca de la Societá Napoletana di Storia Patria, Nàpols, sign. Ms. I.5.39. Citat per MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonesa: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146 (p. 128).

¹⁶³³⁶ DEGLI ARIENTI, Giovanni Sabadino, *Gynevera de le clare donne [1490]*, ed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹⁶³³⁷ MONTALTO, L., Vesti e gale..., p. 144.

El príncep Orsini-Del Balzo era el cap eminent del *baronaggio* napolità. Posseïa un immens patrimoni feudal, el principat de Tàrent, i era descendent dels prínceps “d’Orenges”. Dit principat, per recent extinció de la branca masculina dels provençals Des Baus, podia ser reivindicat pels parents Del Balzo napolitans. Ferran d’Aragó, en efecte, el dia que contragué noces amb Isabella obtingué “principat e muller”, com el protagonista de *La prise d’Orenges*, Guillaume “au Cornet”,¹⁶³³⁸ mític fundador del principat d’Aurenja, avantpassat que ambdós tenien en comú. ¿Estariem, doncs, al davant d’una obra epitalàmica, concebuda en principi (1445) per a celebrar el casament del príncep? Cap pensar en aquesta possibilitat justificativa. Tanmateix, a l’hora d’acabar la novel·la, aquestes intencions commemoratives –si és que existiren, pels anys 1444-1445– haurien romàs diluïdes entre molts altres aspectes d’exhibició erudita, apreciacions metaliteràries, anècdotes de caire biogràfic, i la lectura política que conté una obra de ficció tan personal i experimental com és *Curial e Güelfa*.

Si el 1444 sembla reforçar-se com la data *post quem* del projecte literari –potser no tant del procés de redacció– la del 1450 sembla una data *ante quem* versemblant. Les esperances d’incorporar Milà a la Corona d’Aragó es mantingueren vigents fins el 25 de març del 1450, quan els milanesos obriren les portes a Francesco Sforza. La lectura al·legoricopolítica de la novel·la, fonamentada sobre “coordenades” coetànies (amb els anys 1446-1448 com a mínim comú denominador d’aquestes), no mantindria el vigor commemoratiu més enllà del 1450. Una novel·la coprotagonitzada per “la senyora de Milà” seria ja difícil de justificar... Potser fou una de les causes per les quals l’escriptor decidí no divulgar-la amb posterioritat. Inicialment, en qualsevol cas, és probable que la difusió s’haguera restringit a un grup reduït de cortesans de l’entorn napolità d’Alfons el Magnànim. La revisió sistemàtica de totes les dades i antropònims que ofereix ens informa sobre un tret molt destacat de la personalitat de l’anònim: fa la impressió de ser un diplomàtic, algú que es mou en el nucli de poder de la cort i que disposa d’informació privilegiada sobre assumptes de caràcter internacional. I, si els destinataris primers del “recitat” de *Curial e Güelfa* no compartien amb ell una part important d’aquestes dades, ¿quin sentit tindria la transposició en el relat de ficció de tant de personatge i tanta situació relacionada amb la política del rei Alfons?

---

¹⁶³³⁸ El *Cornet* (< *Court Nez*, ‘nas curt’) era l’emblema heràldic parlant de la casa: un *brúfol* de caçador.

Els cortesans del rei d'Aragó a Nàpols i la llengua del *Curial*

El context historicopolític de *Curial e Güelfa* no és sinó la Itàlia que ha viscut i ha conegut l'anònim escriptor. Si el seu itinerari formatiu com a literat l'ha portat a produir un artefacte cultural tan singular com és aquesta novel·la cavalleresca, les singularitats que el *Curial* conté –i que l'aparten en múltiples aspectes d'altres obres del segle XV en llengua catalana– ens aportaran pistes, potser suficients, per a deduir la trajectòria de l'autor i per a identificar-lo entre els cortesans del Nàpols alfonsí. Amb aquest pressupòsit, ens hem endinsat en la comprensió crítica de l'esplendor cultural i artístic del Nàpols d'Alfons el Magnànim, mitificat pels humanistes a sou del rei, i pels historiògrafs de l'edat moderna que els seguiren i que amplificaren el mite.

Sense menystenir la imatge *oficial* o mítica, hem assajat un retrat sociolingüístic del Nàpols alfonsí de les dècades del 1440-1450, on el català era la llengua predominant d'una colònia hispànica de milers de persones instal·lada a la ciutat i a la cort, a més de ser una llengua *d'estat*. L'idioma habitual del rei era el castellà, per ser castellà de nació i d'infantesa, però la de la immensa majoria de cavallers, buròcrates i servidors que l'acompanyaren a Nàpols era el català. Els súbdits d'ultramar eren identificats pels italians com *catalani*, i la llengua catalana predominava a la cancelleria i en tot l'aparell burocràtic o funcional. Òbviament, a la cort coexistien italians de diferents bandes i distintes parles. Hi abundaven els individus bilingües i trilingües en diferents graus, a més de produir-se els lògics fenòmens d'alternança de codis (*code-switching*).

Hi havia, per exemple, un col·lectiu d'humanistes que s'expressarien en una llengua culta, en un *volgare toscaneggiante*; napolitans de llengua napolitana; barons del país, parlants d'un *napoletano misto*, influït pel lèxic i les solucions gramaticals del toscà literari; castellans i aragonesos que componien cançons en llengua castellana; escrivans sicilians que emetien documents cancellerescos en sicilià... Tanmateix, i encara que no fóra la llengua del rei, sí que consta, pel que transmeten la paperassa oficial i els testimonis dels italians coetanis, que el català era la llengua predominant a la cort. En aquest sentit, que l'autor del *Curial* elegira aquest idioma com a vehicle d'expressió literària no té res d'estrany, i respon en part a unes determinades expectatives de recepció. Si la llengua de *Curial e Güelfa* és el català, no sols és perquè fóra la llengua habitual de socialització de l'autor –que també coneixia el toscà i el castellà–, sinó també perquè hi predominaven clarament els catalanoparlants, sobretot

en el vèrtex de poder de la cort. I perquè l'escriptor s'adreçaria preferentment a oients catalanòfons. Tots trets factors –la llengua habitual de l'individu, la predominant del medi on escrigué i la dels destinataris de l'obra– expliquen el català del *Curial* i el tipus de català: influït per molts italianismes (alguns, inaudits i incomprendibles a Barcelona o a València aleshores) i per preferències lèxiques valencianes, d'acord amb el nítid predomini de valencians entre els cortesans del Nàpols alfonsí.

El declivi de la llengua catalana en l'àmbit napolità després de la mort d'Alfons I (1458) i de la dura guerra (1459-1465) que consolidà en el tron Ferran I, explica en part que el *Curial* no fóra divulgat ni conegut a Itàlia amb posterioritat. El regnat de Ferran I –un rei nat i criat a València; catalanoparlant a diferència del pare– es caracteritzà, en molts aspectes, per la italianització del regne i de l'aparat de cort. Una obra com el *Curial* no hi tenia molta cabuda; deixant de banda ara els motius pels quals l'autor sembla que no desitjà publicar o donar excessiva divulgació a la novel·la. De manera que es pot afirmar que *Curial e Güelfa* és la creació literària més valuosa, innovadora i representativa d'un moment cultural tan efímer com excepcional per a la llengua catalana: el del regnat sobre mitja Itàlia d'un rei d'Aragó (1442-1458). Recordem que aquest moment coincidí parcialment en el temps amb la instal·lació d'una cort pontificia, la d'Alfons de Borja (Calixt III, 1455-1458), on el català era també una llengua corrent a la cúria romana, poblada per molts valencians i catalans.

Analitzat –amb detalls que no cal reiterar ací– aquest marc sociolingüístic tan excepcional, que ajuda a explicar la gènesi del *Curial*, ha calgut revisar totes les fonts bibliogràfiques disponibles –i algunes més de caràcter arxivístic– per a traçar un retrat col·lectiu de la cort. Tenint en compte l'influx dels ideals humanístics que palesa la novel·la cavalleresca, hem començant revisant una nòmina de 39 humanistes italians de l'època que es relacionaren directament amb la cort. Sols hi destaquen un pocs (Guiniforte Barzizza, Antonio Beccadelli “el Panormita”, Bartolomeo Fazio, Lorenzo Valla, Giovanni Pontano...), perquè la majoria foren visitants eventuais, traductors, oferents d'obres al rei Alfons, etc. No obstant això, l'exhaustivitat era necessària, perquè no sols els humanistes “majors” o principals del cercle palatí es relacionaven amb súbdits hispànics del rei d'Aragó, sinó també altres molts de la resta d'Itàlia, vinculats a dita cort per intercanvis de manuscrits, relacions epistologràfiques, legacions diplomàtiques, etc. Per exemple, Leonardo Bruni s'ocupava d'altres responsabilitats en el govern de la senyoria de Florència, però mantenia una relació cordial amb el rei Alfons, amb intercanvi de còdexs, idees i lletres. Francesco Filelfo, per posar algun altre

cas, era una figura eminent de l'humanisme llobard, però estigué durant un temps a Nàpols i mantingué una intensa relació amb el nucli cultural napolità.

La reconstrucció de la trajectòria intel·lectual de tots aquests destacats humanistes ens ha permés detectar quins eren els cortesans del Magnànim que mantingueren vincles més estrets amb ells: d'amistat, de mecenatge, de favoritisme, de seguiment literari, de contacte epistolar, etc. El resultat, vist des de la perspectiva de la història de la cultura a la Corona d'Aragó, és altament decebedor. D'un col·lectiu estudiat de 212 cavallers, buròcrates i eclesiàstics d'origen ibèric, no aplega a la quinzena els que mantingueren alguna relació amb la cultura humanística. Hi destaca exponencialment la figura del gran camarlenc Enyego d'Àvalos –a qui nosaltres atribuïm hipotèticament l'autoria del *Curial*–, que, a banda de posseir una de les millors biblioteques d'Itàlia, estava en contacte ocasional o habitual amb 20 d'aquests humanistes de primer rang. En segon lloc, hi despunta el diplomàtic i jurista mallorquí Mateu Malferit, que gaudia dels clàssics i es podia considerar també un *'talianato*.¹⁶³³⁹ Se'l relaciona amb 12 d'aquests personatges clau del moviment humanístic. En una situació similar es trobava el valencià Joan Olzina, secretari reial, mecenes d'humanistes, home molt culte,¹⁶³⁴⁰ a qui Antoni Ferrando atribuï durant algun temps l'autoria de l'obra que ens ocupa. Se'l documenta en relació amb 11 humanistes distints. El famós professor de retòrica Joan Serra *Valentinus*, que fou amic de Valla, estigué pocs anys a Nàpols abans de dedicar-se a la docència universitària a Occitània. Únicament ell podria qualificar-se amb propietat d'humanista.¹⁶³⁴¹ Hi havia, per posar un altre cas, el morellà Ferrer Ram, un protonotari del rei Alfons V aficionat a versificar en llatí humanístic. Tanmateix, solament Serra, D'Àvalos, Malferit i Olzina emergeixen en un primer plànol, d'entre els súbdits del Magnànim, pel seu interès per les novetats del *Quattrocento* italià.

En un segon plànol d'estudi –el dels cortesans amb contactes més ocasionals i anecdòtics amb el moviment humanístic i els seus protagonistes– es trobarien els secretaris reials Francesc Martorell i Arnau Fonolleda, el príncep Carles de Viana

---

¹⁶³³⁹ BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al Regne de Mallorca, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.293-1.310.

¹⁶³⁴⁰ FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463.

¹⁶³⁴¹ SOTTILI, Agostino, Notte biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza, e sull'umanista valenziano Giovanni Serra, dins SCHALK, Fritz (ed.), *Petrarca und seine Zeit, 1304-1374. Beiträge zu Wert und Wirkung*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1975, ps. 270-286.

(present a Itàlia pels anys 1457-1459), i alguns buròcrates i cavallers que efectuaren missions diplomàtiques pel nord d'Itàlia: Juan de Híjar, Lluís Despuig, Jaume Pelegrí, Berenguer Mercader i Joan Saburgada. Alfons d'Àvalos, germà menut d'Enyego, participava també en debats sobre clàssics. Entre els eclesiàstics, sols manifestaren un interès apreciable per l'humanisme els prelats Dalmau de Mur i García Aznárez de Añón. Joan Margarit florí ja a partir de la fi del regnat del Magnànim.¹⁶³⁴² Finalment, es compta amb vora una trentena més de cortesans hispànics als quals se'ls documenta alguna relació molt puntual o anecdòtica amb un, o de vegades, amb dos humanistes, però no se'ls pot catalogar realment en el grup dels ara mencionats.

La composició d'aquest col·lectiu de personatges ibèrics culturalment més *italianitzats* (deixem de banda ara els poetes catalans, aragonesos i castellans, l'obra dels quals té poc a veure temàticament i estilísticament amb el *Curial*) destaca pel predomini clar dels valencians (9 individus, si hi comptem els dos germans D'Àvalos, valencians d'adopció: criats des de la infantesa o el naixement a València), enfront dels catalans (3), aragonesos (2), mallorquins (1) i navarresos (1). El predomini qualitatiu dels valencians en els cercles de poder i cultura del Nàpols alfonsí és ben conegut des de fa dècades. Rubió i Balaguer s'emportà la impressió que, al Nàpols del rei d'Aragó, "hi havia moltes personalitats importants sorgides dels regnes de la Península [Ibèrica], i eren valencianes moltes de les més influents."¹⁶³⁴³ Redundà en aquesta apreciació, però ja sobre bases documentals més sòlides, Jorge Sáiz, quan estudià la composició de la cavalleria reial. Comprovà que l'any 1441, dels 43 capitans de l'exèrcit reial comandat pel Magnànim, 18 (un 42%) eren valencians, 12 eren catalans (28%), 7 aragonesos i 6 castellans. I concloué: "No cabe duda que la hegemonía cuantitativa de la clientela militar valenciana (...) era un fiel reflejo del rol decisivo que los valencianos jugaban entre el personal político y financiero al servicio de Alfonso V en su empresa napolitana."¹⁶³⁴⁴ Aquestes consideracions de tipus qualitatiu –el rei es trobava envoltat per una majoria de funcionaris i cavallers valencians– tenen també correspondència amb

---

¹⁶³⁴² TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976; LUCERO COMAS, Lluís, Joan Margarit, un cardenal gironí del Renaixement, dins *Revista de Girona*, 238, Girona, 2004, ps. 60-61.

¹⁶³⁴³ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 80.

¹⁶³⁴⁴ SÁIZ SERRANO, Jorge, Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congreso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010 (p. 999).

les dades quantitatives que resulten del nostre treball de recerca. Vora la meitat dels més de 200 personatges hispànics que destacaren en afers de milícia, govern i cultura durant l'empresa italiana d'Alfons el Magnànim (1420-1458), procedien del regne de València, un estat de la Corona d'Aragó emergent com a potència demogràfica, mercantil i financera: fou el que més directament contribuí a l'empresa italiana del rei. Els resultats –amb un valor estadístic limitat, és clar– corroboren el que s'ha dit sobre la composició del contingent forà de la cort per llocs d'origen o procedència:

Procedència dels cortesans d'Alfons el Magnànim a Itàlia (1420-1423, 1432-1458)					
a partir d'una mostra dels 205 individus més destacats en afers de milícia, govern i cultura					
procedència	cavallers	buròcrates	eclesiàstics	total + %	
València	49	29	7	85	44%
Catalunya	33	15	15	63	32,5%
Aragó	13	4	4	21	11%
Mallorques	2	5	2	9	5%
Castella	13	1	1	15	7,5%
total coneguts	110	54	29	193	100%
d'origen desconegut	3	7	2		

Amb independència de les consideracions de tipus lingüístic que puguen derivar-se de l'anàlisi d'aquests percentatges, cal advertir que la cort italiana del rei d'Aragó (1432-1458) era la plasmació d'un *trasllat* dellà la mar de la brillant cort valenciana – plurilingüe– dels anys 1416-1430. L'advertència, lògicament, té relació amb el clar predomini de valencians a la colònia catalanòfona d'Itàlia, que també fou advertit pels cronistes de l'època: “moltes gens e grans hòmens [de València] són anats ab gran puxança (...) a Nàpols, al senyor rey; e los més són tornats.”¹⁶³⁴⁵ Cal tenir en compte, a més, que la majoria dels catalans, aragonesos, mallorquins, etc. classificats com a tals en el quadre estadístics, havien residit durant anys o dècades a València, i que una part dels catalans pertanyien a comarques de dialecte català occidental.

En aquest col·lectiu elitista, el dels cortesans del Magnànim traslladats a Itàlia, es parlaria lògicament un català cortés de València, que és el punt de partida de l'idiolècte literari de l'autor de *Curial e Güelfa*. La novel·la, com explica Antoni Ferrando, sembla escrita en una cort poliglota, on concorrien parlants de diferents àmbits del domini

¹⁶³⁴⁵ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, p. 237.

lingüístic català,¹⁶³⁴⁶ per un escriptor que sembla ben familiaritzat amb el català occidental de València i que adopta un elevat percentatge de preferències lèxiques valencianes, cosa que no trobem en textos literaris i cancellerescos de l'època. Deixant de banda ara els castellanismes –tant a València com a Nàpols residia un nombrós col·lectiu de cortesans castellans, partidaris dels infants d'Aragó a Castella–, els italianismes literaris i col·loquials, i alguns influxos llombards, es pot afirmar perfectament que el català en el qual s'escriu el *Curial* respon a l'ambient lingüístic de la cort valenciana d'Alfons el Magnànim (1416-1430) i al predomini de cortesans valencians a Nàpols. El text que titulem com *Curial e Güelfa* no sols encaixa, en conseqüència, en el context històric, polític i diplomàtic de la Itàlia de *circa* 1447, sinó també en l'ambient lingüístic d'una cort del rei d'Aragó on concorrien diferents variants diatòpiques del català, però on els oriünds de València constituïen l'element humà predominant.

Del retrat robot a l'atribució d'autoria: Enyego d'Àvalos

Sobre l'autoria de *Curial e Güelfa*, les atribucions hipotètiques més fonamentades han sigut les d'Antoni Ferrando, que pensà en la possibilitat¹⁶³⁴⁷ –descartada per ell mateix fa alguns anys¹⁶³⁴⁸– del secretari reial Joan Olzina, valencià. Júlia Butinyà, proposà alternativament la candidatura del cavaller català Lluís Gras.¹⁶³⁴⁹ La medievalista Maria Teresa Ferrer seguí per Itàlia la petja¹⁶³⁵⁰ d'un altre possible candidat, el secretari reial Lluís Sescases, català.¹⁶³⁵¹ La seua aportació ens ha dut sobre la pista d'un home molt relacionat amb el mateix Sescases, com és Enyego d'Àvalos. Per la seua banda, Lola Badia i Jaume Torró opten en llur edició crítica (2011) per no

---

¹⁶³⁴⁶ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 22).

¹⁶³⁴⁷ FERRANDO, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, València, 1980, ps. 104-105.

¹⁶³⁴⁸ FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35; ÍDEM, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463.

¹⁶³⁴⁹ BUTINYÀ, Júlia, Sobre l'autoria del *Curial e Güelfa*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 41, Barcelona, 1987-1988, ps. 63-119.

¹⁶³⁵⁰ Una petja apuntada per TAVANI, Giuseppe, Història de la llengua, dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Llibre blanc sobre la unitat de la llengua catalana*, Fundació Jaume I – Editorial Barcino, Barcelona, 1989, ps. 9-85 (p. 67, n. 126).

¹⁶³⁵¹ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa?* El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

plantejar-se la qüestió, perquè “el millor que es pot fer amb les pèrdues irreparables és no insistir-hi.”¹⁶³⁵²

L'enfocament analític d'historiadora adoptat per Ferrer, consistent a relacionar dades i personatges al·ludits en la novel·la amb el context que podria justificar les al·lusions, mostra com la recerca al voltant de possibles autors –es fixa, en particular, en Lluís Sescases i Gabriel Cardona– pot ajudar a delimitar el context en què fou escrit el *Curial*. La revisió de les “coordenades” històriques i culturals de l'obra ens acostarà lògicament al país i al temps d'escriptura. Interrelacionant totes les coordenades contextuais perceptibles que ens ha sigut possible determinar o fixar, i tenint en compte el consens dels especialistes en el lèxic català medieval (Coromines, Colón, Veny, Ferrando, Casanova, J. Martines, Martí Mestre) sobre les preferències diatòpiques de *Curial e Güelfa*, no resultarà tan difícil d'identificar després algun individu –del lloc i del temps ja delimitats més concretament– que reunisca el perfil biogràfic adequat i les qualitats intel·lectuals suficients per a haver escrit aquest tresor literari.

L'atribució de l'obra a un personatge determinat no és la reparació de cap pèrdua, sinó el resultat d'un repte intel·lectual col·lectiu, compartit pels estudiosos del *Curial*, que forma part d'un treball molt més ardu: el d'obtenir una correcta contextualització cronològica, geogràfica i cultural de la novel·la. Amb aquest propòsit delimitador, i en base a la nostra formació de medievalista, hem dedicat alguns anys a documentar les fonts, els referents literaris i les raons que determinaren l'elecció per l'escriptor d'una suggerent onomàstica, interpretable à *clef*. Perquè la correcta intel·lecció d'un llibre de la complexitat i la qualitat literària del *Curial* requereix d'una aproximació holística. No és gens aconsellable considerar críticament el text com una creació independent del context històric que el féu possible, o fer de l'autor un “Anònim” abstracte, sense una trajectòria biogràfica i formativa que expliquen les variables singulars de l'obra. Aspectes com ara les preferències lèxiques de l'escriptor, els coneixements literaris que ostenta, el paradigma cultural del qual participa o del qual aspira a participar, etc., es troben íntimament relacionats amb la vida i amb la personalitat de l'autor.

La novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* és molt rica en informacions de tipus històric, ambiental, cultural, lingüístic, etc. Fins i tot, cal veure que algunes d'aquestes dades –¿qui és el senyor de Salanova, o Ambrogio di Spinola?, per exemple– tenen relació presumiblement amb la biografia d'un autor fins ara desconegut. Interrogar des

---

¹⁶³⁵² BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116 (p. 9).

de diferents angles i disciplines el text ens proporciona algunes interessants respostes sobre la personalitat, les capacitats intel·lectuals, els gustos literaris i l'itinerari vital d'un escriptor del qual no disposem de menció explícita, pel fet de mancar del paratext el manuscrit. Així les coses, sense tenir notícia directa de qui és l'autor, sí que es possible avançar un retrat robot com ara el següent: Parlem d'un home encara relativament jove i d'esperit una mica esnob, que s'entusiasma per algunes idees de l'humanisme italià. És probablement un cavaller o alt dignatari ocupat en la gestió econòmica o la diplomàcia. Està vinculat a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim i potser ocupa alguna posició "envejable", sotmesa a qüestionaments.¹⁶³⁵³ Es retrata psicològicament com un *vir facetus*, un *cortigiano* amb refinat sentit de l'humor,¹⁶³⁵⁴ que s'identifica millor –per les seues revelacions i preocupacions metaliteràries– amb el personatge de Curial que no amb el de Melchior de Pando. Ha après probablement la llengua catalana per haver nascut o haver-se criat a la cort de València,¹⁶³⁵⁵ però parla també el castellà (serà bilingüe, com molts altres cortesans). Domina el toscà literari i oral, per haver passat alguns anys al nord d'Itàlia en ambient monolingüe,¹⁶³⁵⁶ probablement a la Llombardia, una terra que coneix bé¹⁶³⁵⁷ i on emmarca bona part del

---

¹⁶³⁵³ Sols cal llegir amb atenció el proemi al llibre III per comprendre-ho. Vegeu també COSTA, Ricardo da – SANTOS, Armando Alexandro dos, *A Inveja em Curial e Güelfa* e sua representação na Arte do outono da Idade Média, dins *Mirabilia*, 20, Barcelona, juny 2015, ps. 159-179, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com> Segons un ambaixador milanès del 1458, "don Inico [d'Àvalos], fratello del conte de Ariano, el quale have tanta reputatione et tanto loco como alcuno altro che sia" era molt envejat a la cort alfonsina de Nàpols: "de questo crepano de passione et de invidia, et grandemente ne mormorano." Vegeu SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, ps. 109-110.

¹⁶³⁵⁴ Sobre aquest concepte i aquest esperit, molt apreciat a la cort del Magnànim, vegeu LUCK, Georg, "Vir facetus": A Renaissance Ideal, dins *Studies in Philology*, 55, Chapel Hill (Carolina del Nord), 1958, ps. 107-121; MONTANER FRUTOS, Alberto, La palabra en la ocasión. Alfonso como *rex facetus* a través del Panormita, dins *e-Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*; ed. electrònica (4 de desembre del 2007; en línia 19 de setembre del 2007, consultat el 26 de juny del 2014), URL: <<http://e-spania.revues.org/1503>; DOI: 10.4000/e-spania.1503>

¹⁶³⁵⁵ Vegeu entre d'altres, FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 24); ÍDEM, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 81); VENY, Joan, Valencianitat del *Curial*, dins VENY, J., *Estudis lingüístics valencians*, Universitat de València, València, 2009, ps. 253-292.

¹⁶³⁵⁶ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324; ÍDEM, Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del *Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

¹⁶³⁵⁷ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52; SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en

Curial, i també a Nàpols, l'altre espai familiar. Les hàbils descripcions de combats a cavall el delaten com a bon genet, probablement integrat en la cavalleria (el 95% de la tropa) que serveix el sobirà entronitzat a la capital partenopea el 1443.¹⁶³⁵⁸

Reivindica la vigència de la tradició trobadoresca¹⁶³⁵⁹ i de la literatura cavalleresca.¹⁶³⁶⁰ Professa admiració, a parts iguals, per l'esperit cavalleresc de la cort de Borgonya¹⁶³⁶¹ i la cultura trescentesca italiana –de signe burgés– que representen Dante¹⁶³⁶² (a través dels *commenti* de Da Imola i Pietro Alighieri¹⁶³⁶³), Boccaccio¹⁶³⁶⁴ i Petrarca.¹⁶³⁶⁵ Com a bon *'talianato*, bibliòfil, amic d'humanistes i influït pel neoplatonisme,¹⁶³⁶⁶ pretén presentar-se'ns com un lector –i oient– devot dels clàssics grecolatins, als quals ha accedit probablement amb ajuda d'algun preceptor ben pagat. Malgrat tot, les seues limitacions formatives, d'humanista neòfit, el porten a poar,

---

Curial e Güelfa: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

¹⁶³⁵⁸ SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214.

¹⁶³⁵⁹ Vegeu, per exemple, CORTÈS CAÑAGUERAL, Matilde, *Curial e Güelfa* i la tradició trobadoresca, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 548-569.

¹⁶³⁶⁰ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial*, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60.

¹⁶³⁶¹ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256; EADEM, In search of an autor for *Curial e Güelfa*: the French Clues, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, Liverpool University Pres, Liverpool, 1976, ps. 117-126.

¹⁶³⁶² FARINELLI, Arturo, Dante in Ispagna nell'Età Media (Vi è compreso lo studio di Dante nella Catalogna), dins *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania (Dante e Goethe)*, Fratelli Bocca, Torí, 1922, vol. 1, ps. 29-196.

¹⁶³⁶³ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428.

¹⁶³⁶⁴ STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa* e il *Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316; GROS LLADÓS, Sònia, "Aquella dolçor amarga". *La tradició amatòria clàssica en el "Curial e Güelfa"*, Universitat de València, València, 2015.

¹⁶³⁶⁵ RICO, Francisco, Para el *Curial* (Sylva XXII), dins *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, El Festín de Esopo, Barcelona, 1982, ps. 89-90; TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168; BOEHNE, Patricia, The presence of Petrarch in *Curial e Güelfa*, *Catalan Review*, 5-2, 1991, ps. 35-56.

¹⁶³⁶⁶ Aspecte que no justifica del tot, però que percep i aireja MESA SANZ, Juan Francisco, *Eneida en Curial e Güelfa*: comentarios latinos de Dante como intermediarios, MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, M^a. Teresa – CARRASCO REIJA, Leticia (eds.), *Miscellanea Latina*, Sociedad de Estudios Latinos, Madrid, 2015, ps. 137-144.

indefugiblement, de compilacions enciclopèdiques.¹⁶³⁶⁷ Coneixedor del llatí i amb afició o sensibilitat per la filologia,¹⁶³⁶⁸ no sembla cap intel·lectual, ni pareix que s'haja format en un escriptori. Se'ns mostra, més aviat, com un diletant sensible a l'esperit renovador de l'humanisme del primer *Quattrocento*, quant a preferir la noblesa que reporta la virtut, o a exaltar l'esperit mundà i el gaudi dels sentits, enfront de l'ascetisme que prediquen els framenors. Té contactes amb mercaders catalans i esgrimeix un patriotisme monàrquic, al servei del rei d'Aragó¹⁶³⁶⁹ i en defensa del legítim accés d'aquest al tron napolità, enfront de l'amenaça angevina.¹⁶³⁷⁰ Quan escriu, ho fa com un autor conscient i discent, minuciós. S'esforça a crear-se un idiolecte literari.¹⁶³⁷¹ I no sols enriqueix el català amb de frases del *Decameró* reelaborades, sinó que pretén integrar variants dialectals de la llengua, cosa que denota que escriu la novel·la en un àmbit de concurrència de parlants de diferents indrets de la Corona d'Aragó, com era el Nàpols alfonsí de la dècada del 1440.¹⁶³⁷²

El retrat de l'autor a partir de dades internes de l'obra s'ha de completar amb la contextualització adequada del manuscrit únic del *Curial* (BNE, ms. 9750). Hem partit de les consideracions prèvies de codicòlegs i paleògrafs, que situaven el moment d'escriptura, aproximadament, per la dècada del 1440, i relacionaven el tipus de manuscrit amb llibres-registre de l'aparell burocràtic de la cort.¹⁶³⁷³ En efecte: en acarar paleogràficament el text amb la lletra habitual a la cancelleria napolitana d'Alfons el Magnànim, observem clares similituds amb escrits de la dècada del 1440. Entre els milers de documents consultats durant el nostre procés de recerca, el més similar que

---

¹⁶³⁶⁷ GÓMEZ FONT, Xavier, "*Curial e Güelfa*", *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986.

¹⁶³⁶⁸ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (ps. 56-61).

¹⁶³⁶⁹ RIQUER, Martí de, *Curial e Güelfa*, dins *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631 (ps. 620-621).

¹⁶³⁷⁰ FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369.

¹⁶³⁷¹ RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953, p. 859; reed. en català dins RUBIÓ, J., *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, ps. 416-417.

¹⁶³⁷² FERRANDO, A., Precaucions metodològiques..., ps. 60 i 83.

¹⁶³⁷³ PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377; GIMENO BLAY, Francisco M., Notes d'un paleògraf a propòsit del *matritensis* 9750 de la Biblioteca Nacional: '*Curial e Güelfa*', dins *Caplletra*, 15, València, 1994, ps. 75-88.

hem localitzat –i que pot servir de punt de comparació– es troba als folis 37r-39r del registre 2906 de la cancelleria reial (Isèrnia, 16 de novembre del 1443, supervisat pel secretari Joan Olzina), custodiat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona). S'hi observen similituds eloqüents en l'execució cursiva del text i en la traça de quasi tots els signes gràfics. Aquesta constatació ens duu a pensar en el copista del còdex com algú format a la cancelleria i vinculat a la cort napolitana per aquests anys. Tanmateix, s'ha de descartar que fóra un dels escrivans habituals de la cancelleria. Caldrà buscar-lo, doncs, com proposen els paleògrafs, en l'aparell de gestió econòmica.

Més interessant és comprovar que les marques d'aigua del paper utilitzat en l'esborrany (un plec de dènou quaderns relligats, de diversa qualitat i procedència) ens porten a un escenari de còpia nord-italià.¹⁶³⁷⁴ El paper dels quaderns I-XI (Briquet 3528: Pinerolo, 1451; Piccard 124964: Porrentruy i Basilea, 1439) apunten a la Savoia dels ducs Lluís I (amb cort a Pinerolo, el Piemont) i Amadeu VIII (papa Fèlix V pel concili de Basilea), cosa que ens duu sobre la pista de Lluís Sescases, secretari reial que realitzà ambaixades al Piemont, l'actual Suïssa i Basilea en temps d'escriptura del *Curial* (1447-1448). Maria Teresa Ferrer, basant-se en la familiaritat del diplomàtic amb el nord d'Itàlia, l'havia proposat com a un dels possibles candidat a ser l'autor de la novel·la.¹⁶³⁷⁵ Les marques d'aigua dels quaderns XI-XV (Monneret 367: Milà, any 1447), part del XV (Briquet 13630: Milà, també 1447) i XVI (Briquet 13629: Milà, 1438; Bèrgam, 1444) ens porten a un escenari hipotètic tan especial com és el Milà dels anys 1446-1447, ocupat per un exèrcit d'Alfons el Magnànim, al qual acompanyava un interessant equip de secretaris i diplomàtics catalanòfons: Enyego d'Àvalos, Lluís

---

¹⁶³⁷⁴ Les filigranes vénen reproduïdes en AVENOZA VERA, Gemma, De nou sobre el ms. del *Curial e Güelfa*: una aproximació codicològica, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 3-20. Prenen per referència els catàlegs de BRIQUET, Charles-Moïse, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600; avec 39 figures dans le texte et 16.112 fac-similes de filigranes*, ed. a cura d'Allan STEVENSON, 1907; reed. facsímil per Hacker Art Books, Nova York, 1966, 4 vols.; PICCARD, Gerhard, *Piccard Wasserzeichen, Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg*, Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Stuttgart, 1961-1997, i MONNERET DE VILLARD, Ugo, Le filigrane delle carte milanesi delle più antiche alla fine del XV secolo, dins *Archivio storico lombardo*, ser. VIII, vol. 5 (fasc. 81-82), Milà, 1954-1956, ps. 24-55. El de VALLS SUBIRÀ, Oriol, *Paper and Watermarks in Catalonia – El papel y sus filigranas en Cataluña*, The Paper Publications Society (“Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia” – “Collection of Works and Documents illustrating the History of Paper”, 12), Àmsterdam, 1970, 2 vols., sols aprofitada per descartar un hipotètic context català.

¹⁶³⁷⁵ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

Sescases i Lluís Despuig.¹⁶³⁷⁶ Els quaderns XVII-XIX, en canvi, es corresponen probablement amb un paper savoia (Briquet 4350: Berna, 1443), com el dels primers quaderns.

Si revisem les trajectòries biogràfiques dels diplomàtics que freqüentaren el nord d'Itàlia per aquests anys, destaca en primer lloc Enyego d'Àvalos, senyor de feus llombards i cambrer del duc Filippo Maria Visconti (1436-1444), resident de manera permanent a Milà (1435-1440) i, de manera eventual, com a ambaixador del rei d'Aragó (1440-1447). D'altra banda, comprovem que Lluís Sescases, notari de la Sommaria que dirigia D'Àvalos pels anys 1443-1445, l'acompanyà a Milà durant la seua darrera estada com a ambaixador del Magnànim a la cort del Visconti (1446-1447), en unes dates que coincideixen amb les del context d'escriptura de l'obra i amb les filigranes milaneses del paper del *Matritensis* 9750. Una d'aquestes marques, que conté la *Biscia Viscontea* amb un disseny molt concret, era exactament la del paper que s'usava a l'administració ducal de Porta Giove l'any 1447.¹⁶³⁷⁷ Es dona la coincidència, a més, que Sescases compaginà aquesta tasca amb visites al ducat de Savoia per la mateixa època (maig-juny del 1447, gener del 1448), cosa que podria explicar perfectament la procedència savoiana del paper de la part inicial i dels darrers fulls del còdex. No s'ha de descartar, en qualsevol cas, que l'artífex de la còpia fóra algun escrivà (potser aragonés, per alguns indicis del text¹⁶³⁷⁸) al servei de D'Àvalos o Sescases. Aquest últim era ja cavaller i ambaixador, i estaria exempt d'executar comeses escripturàries. A més, quan exercia de notari de la Sommaria, el qui redactava els documents realment era el cirurgià judeoconvers i aragonés Salvador de Santa Fe. Aquest passà a ser el principal escrivà del referit organisme el 1445, en substitució d'un nadiu napolità.¹⁶³⁷⁹ Si aquest Salvador és parent del poeta aragonés Pedro de Santa Fe, que s'expressava perfectament en el

---

¹⁶³⁷⁶ Vegeu JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111; EADEM, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269.

¹⁶³⁷⁷ Com avançàvem en SOLER, Abel, Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*, dins *IX Congresso internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani. "Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, folclore, letteratura, storia"* (Torino, 15-18 setembre 2015), en premsa.

¹⁶³⁷⁸ La hipòtesi de l'escrivà aragonés o de llengua castellana, llançada per PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377, és contemplada també per FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35 (p. 8).

¹⁶³⁷⁹ RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnànim, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 234-235

català de València, on havia viscut molts anys, es trobaria còmode transcrivint un text en català occidental, amb alguns marcadors lèxics valencians, i amb algun “rodas” o “tengas” difícilment explicable si no és com el *lapsus calami* d’un aragonés. Siga o no siga Santa Fe l’autor de la còpia –ens manquen notícies documentals que permeten recolzar la hipòtesi– tant D’Àvalos com Sescases, per als quals treballà, es trobaven al nord d’Itàlia pels anys en què s’emprava el paper milanés i savoia del còdex.

Els quaderns del cos central de l’obra podrien haver-se transcrit a Milà pels anys 1446-1447, en vespres dels aldarulls de tardor del 1447, que obligaren els súbdits del rei d’Aragó a abandonar la ciutat. Tot això, segons la hipòtesi resultant del diàleg establert entre les circumstàncies històriques que afecten el discurs literari i les evidències codicològiques. La relació de confiança existent entre el magnat i diplomàtic D’Àvalos (l’autor?) i el diplomàtic Sescases o algú al seu servei –no hi ha dubte que el copista del *Curial* era un professional¹⁶³⁸⁰ (Santa Fe?)– podria ajudar a datar l’esborrany de l’obra, quasi complet del tot i definitiu, al voltant dels anys 1446-1448. Les diferències de la procedència i qualitat del paper compilat per a dur a terme la transcripció no es deuen tant a la descurança del professional contractat, com a la provisionalitat de la còpia –quasi definitiva, però sotmesa encara a revisió i correcció– i al caràcter itinerant del copista, que l’hauria dut a reaprofitar sobres de paper de distintes corts.

Si el retrat robot de l’autor ja ens porta sobre la pista d’algú relacionat amb la Llombardia, el paper milanés del *Curial* sembla reforçar aquesta impressió. L’autor de *Curial e Güelfa* podria ser perfectament algun dels diversos cavallers i secretaris que efectuaren missions diplomàtiques a Milà; especialment, algú d’aquells tres que s’hi trobaven en la data clau del 1447, quan la Corona d’Aragó, efímerament, fou “senyora de Milà”. Ara bé, solament cal comparar el que sabem de Lluís Despuig, Lluís Sescases i Enyego d’Àvalos, per a comprovar que només el tercer manifestà interessos clars per la cultura i la literatura, suficientment significatius per a tenir-lo en consideració preferent. Despuig fou un brillant diplomàtic i militar, però sense gran interès per la cultura humanística. I el mateix es pot dir de Sescases, que, més que un bibliotecari,¹⁶³⁸¹ fou un simple “custodi dels llibres” del rei Alfons, sense cap menció que el pose en contacte amb la producció literària o la cultura poètica del seu temps.

---

¹⁶³⁸⁰ AVENOZA, G., De nou sobre el ms. del *Curial...*, ps. 16-17.

¹⁶³⁸¹ Títol que li atorgà pomposament BATLLE PRATS, Lluís, Nota sobre Luis Sescases, bibliotecario de Alfonso el Magnánimo, dins *Analecta sacra tarraconensia*, 32, Barcelona, 1959, ps. 83-88.

Tot el contrari ocorre amb el gran camarlenc d'Alfons el Magnànim i mecenes d'humanistes que fou Enyego d'Àvalos, del qual fan gran elogi els seus contemporanis. Apareix en lloc destacat, per exemple, en la compilació biogràfica de figures insignes del *Quattrocento* del llibreter florentí Vespasiano da Bisticci, *Vite de uomini illustri* (1491-1498). El biògraf explica¹⁶³⁸² que “messer Inico” –com se'l coneixia a Itàlia– i tres germans seus havien arribat a Itàlia amb el rei Alfons, molt honorats per ell, “per essere allevati da piccoli franciugli con la sua Maestà” a la cort de València, el que explicaria el lèxic valencià present en la novel·la. Capturat amb el rei en la batalla de Ponça (1435), el Magnànim se'n tornà al sud, però li atorgà llicència perquè servira el duc de Milà alguns anys, cosa que explicaria les construccions de l'italià literari i col·loquial, no mancades de llombardismes, que interfereixen en el discurs català de l'autor. D'Àvalos era un cavaller d'excel·lent intel·ligència. Estava inusualment format en la gramàtica, en les lletres llatines: “Aveva buonissima perizia delle lettere latine, e dilettavasi di tutte le gentilezze che si possono pensare.” Tocava l'arpa¹⁶³⁸³ i altres instruments, i sabia de música: “Era buono musico, e dilettavasi d'ogni istrumento, e di tutti aveva buonissima perizia.” El duc de Milà el retingué i l'afavorí com un dels seus principals cortesans: “lo tenne in casa sua molto onoratamente”; cosa que explicaria la seua familiaritat amb les lliçons de Dante, Petrarca i Boccaccio, i amb l'humanisme llombard (*imitatio* a l'estil de Barzizza; atenció a les arts liberals; neoplatonisme; debats sobre el concepte de noblesa, la vida activa, la dignitat de l'home, etc...).

En tornar a Nàpols, el 1440, Alfons el Magnànim –un segon pare per a ell– l'honorà i li atorgà baronies i poder; cosa que explicaria la devoció que l'anònim del *Curial* professa per “lo rey d'Aragó”. Participà “in molte legazioni” diplomàtiques i tindria una visió de la política i les grans famílies nobiliàries d'Europa similar a la que manifesta l'autor del *Curial*. Ell mateix, com el protagonista de la novel·la, recorria les corts nord-italianes “molto onoratamente (...) e con grandissima riputazione, per essere uomo di grandissima autorità in ogni cosa (...). Il più gentile signore che avessi quello regno [de Nàpols] era il conte camarlingo.” Manifestava la mateixa apreciació pel luxe i per l'hospitalitat que Curial el llombard: “Era la casa sua uno ricetto di quanti uomini da bene erano nel Regno. Infra l'altre sua singulari virtù era liberalissimo, e quello che

¹⁶³⁸² DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951, ps. 378-380.

¹⁶³⁸³ Com Curial, i com molts cavallers del segle XV. Vegeu FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, ps. 128-129.

aveva era comune cogli amici. Viveva in casa sua splendidamente e di famigli e d'ornamenti; non era mai la casa sua senza forastieri." I, pel que fa a la cultura humanística, es mostrava entusiasmat amb les noves idees i amb el culte pels clàssics de l'Antiguitat, de manera que solia acollir al seu palau napolità els més diversos intel·lectuals: "Quanti uomini da bene capitavano a Napoli, tutti avevano ricetto in casa il conte camarlingo." El culte al llibre que manifesta l'autor del *Curial* s'observava també en la vida i el comportament de D'Àvalos: "Dilettavasi maravigliosamente di libri, e aveva in casa sua una bellissima libreria: tutti libri degnissimi, di mano, de' più belli iscrittori d'Italia, e bellissimi: di miniatura, di carte... E d'ogni cosa gli voleva in superlativo grado, e non guardava a quello che si spendesse, fussino i libri degni." Els seus gustos i comportaments eren, doncs, molt italians, cosa que lliga amb el caràcter i l'esperit d'una novel·la cavalleresca en català, però ben italiana.

Precisament, una de les coses que sorprén de *Curial e Güelfa* és la gran varietat de coneixements geogràfics, històrics, bibliogràfics, econòmics, mèdics, astrològics, mitogràfics, etc., que manifesta o que pretén exhibir –millor dit– l'autor de la novel·la. En aquest sentit, cal tenir en compte que el comte D'Àvalos "ebbe, infra le condizioni, che fu intentissimo d'ogni cosa universalmente, e ne sapeva ragionare, per avere veduto cose assai, ed essere istato sempre appresso di uomini grandi." En la novel·la, diu de Curial el rei de França que un dels principals mèrits seus era el d'acostar-se a grans filòsofs, oradors i poetes, al costat dels quals s'adquiria "sciència". Això mateix féu el gran camarlenc mentre visqué. Sense ser cap intel·lectual ni professional de la lletra, Enyego procurà esdevenir un "cavaller científich", d'acord amb el que aconsellaven els pedagogs humanistes de l'escola ferraresa de Guarino Veronese. A banda d'aquesta delectança per la cultura, D'Àvalos fou, segons Da Bisticci, "d'uno bellissimo aspetto, ed umanissimo universalmente con ognuno (...). Amò molto gli uomini dotti, e onorògli sempre dove egli si trovava; prestava loro favore, così apresso della Maestà del re Alfonso, come del presente re", Ferran I. Així mateix, "ebbe buonissima perizia nella disciplina militare" –una expressió que usa tal qual l'autor de la novel·la: *disciplina militar*– "nella quale sempre si esercitò in favore della Maestà del re." Entre altres coses, el gran camarlenc hagué d'afrontar l'amenaça otomana: "in ogni cosa che gli occorre, si esercitò, e ultimamente nella guerra del Turco andò con le genti che gli furono ordinate. Portossi in questa e in tutte le cose strenuamente."

Realment, quan llegim algunes de les pinzellades que, al llarg de la novel·la catalana, empra l'escriptor per a caracteritzar el cavaller Curial, és com si estiguérem revisant la descripció que Da Bisticci fa del mateix D'Àvalos:

“Car aquest és cavaller en parlar e en obrar, e en plaça, e en cambra, e en liça, e en tot loch. D'altra part, és molt abte e virtuós, savi e de gran e notable consell; però no me'n meravell, car entre los grans philòsofs, poetes e oradors, veig que és tengut en gran stima (...); tan diligent que no pert temps, car, com armes se fan (...), és dels primers e se'n porta la honor; si ·l volets en cambra cantar, dançar e solaçar curialment, dich-vos que algú dels altres no ·s pot egualar ab ell (...); no lexa l'estudi, ans tracta tan reverencialment los libres, que tots quants lo conexen ho han a gran maravella. Que sia bell de la persona e graciós (...), tan bé ho vets com yo (...); la sua valor e moltes virtuts (...) l'à fet rich (...), car costuma de la cavalleria e de la sciència és tal, que avancen los hòmens de pobre estat e ·ls fan grans senyors” (*CeG* II.116).

En veritat, el gran camarlenc –un Curial de carn i d'ossos, amb molt de poder a la cort napolitana del rei d'Aragó– fou un personatge històric tan excepcional com poc estudiat: “Ebbe molte laudabili condizioni, le quali sono in pochi.” Com excepcional era la formació intel·lectual, el caràcter i la visió del món que l'autor del *Curial* sabé plasmar en la ficció novel·lesca. Si el protagonista de l'obra procurava “servar honesta temperància” en el seu prudent comportament, això mateix deia Da Bisticci del seu amic i client el comte camarlenc: “Fu di savissimo consiglio e temperantissimo in ogni cosa. La lunga esperienza di più cose che aveva vedute nella sua vita lo feciono isperto di ogni cosa e di prestantissimo giudizio; perché senza una lunga isperienza di molte cose non si può venire alla prudenza, nè al consiglio dov'era il conte camarlingo.” Per concloure la comparança, es pot afegir, amb el *cartolaio* florentí, que D'Àvalos manifestava un gran interès per la pedagogia, per la formació dels joves en les lletres. A tal efecte, no sols col·leccionà i estudià els clàssics més recomanats pels humanistes, els llibres “de reverenda letradura” –com en diria l'autor del *Curial*–, sinó que també es preocupà de formar els fills en les armes i les lletres alhora: “Istituì i figliuoli [fills i filles] di laudabili costumi e volle ch'eglino avessino notizia delle lettere latine, e di tutte le cose che s'appartengono a' figliuoli de' principi, come era lui.”

La gran quantitat de notícies disperses sobre D'Àvalos –un personatge estudiat per pocs recercadors¹⁶³⁸⁴– ens ha obligat a recopilar-les en forma d'extensa biografia, a partir de la qual es poden derivar altres múltiples punts de contacte amb el contingut i els referents literaris del *Curial*. Era tal l'acumulació d'indicis que feien del gran camarlenc el principal –l'únic viable, en realitat– candidat a l'atribució d'autoria, que resultava imprescindible dedicar-li un apartat a banda. Tractarem de compendiar alguns d'aquests indicis establint un diàleg entre la vida d'Enyego d'Àvalos (un catalanoparlant criat a València, que ha passat desapercbut a la crítica catalana pel seu cognom castellà, i ha sigut poc estudiat pels italians, per la seua condició d'estranger) i el *Curial*.

La vida del gran camarlenc i el contingut de l'obra

Íñigo, Enyego o Inico Dávalos –cognom apostrofat normalment en català com *d'Àvalos* i en italià com *d'Avalos*– era fill del conestable de Castella Ruy López Dávalos, heroi que havia cooperat amb Rubín de Bracamonte i els germans Le Meingre (recordem el “Rubín Le Mengre” del *Curial*, II.12) i “senyor d'una casa baixa” com el pare de Curial (*CeG* I.1), però amb ascens social meteòric. Esdevingué un dels nobles més rics i poderosos del regne, i ho perdé tot (1422) per haver perpetrat un colp de mà a favor de l'infant Enric d'Aragó. El nou conestable, Álvaro de Luna, el perseguí i l'obligà a refugiar-se a València.¹⁶³⁸⁵ Alguns versos del poeta castellà Villasandino, que formà part de la casa del conestable, ressonen en el *Curial* en forma d'expressions del tipus “flor e llum de la cavalleria” (*CeG* III.29), calcades del trobador domèstic: “flor e

---

¹⁶³⁸⁴ COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202; ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Íñigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010, ps. 167-196; PONZÙ DONATO, Paolo, Il *Bellum Alexandrinum* e *Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150; SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio's Translation for Inigo d'Avalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304.

¹⁶³⁸⁵ RUANO PRIETO, Fernando, El condestable don Ruy López Dávalos, primer duque de Arjona, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, vol. 8, Madrid, 1903, ps. 166-177; vol. 9, 1903, ps. 166-177, i vol. 11, 1904, ps. 398-408 (ps. 174-175); SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, Auge y caída de un hombre nuevo: el condestable Ruy López Dávalos, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 195-1, Madrid, gener-abril 1998, ps. 43-80 (p. 49); PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, El *Cancionero de Baena* como fuente historiográfica de la baja Edad Media castellana: el ejemplo de Ruy López Dávalos, dins *Cancioneros en Baena. Actas del II Congreso Internacional 'Cancionero de Baena'. In memoriam Manuel Alvar* (eds. J. L. Serrano Reyes – J. Fernández Jiménez), Ayuntamiento de Baena, Baena, 2003, vol. 1, ps. 293-333.

luz de las grangeras”, “flor e luz de castellanos”. “Non me fadaron a mí tales fadas”, per posar un altre exemple, esdevé “E quals fades me fadaren...?” (*CeG* I.22 i III.28). La mare d’Enyego fou Constanza de Tovar, tercera muller del conestable. Tnien casa-palau a Toledo, on és ben probable que nasquera D’Àvalos pels volts del 1414.

Uns amics de la família, Pero Maça de Liçana i els seu fill Lluís Maça-Cornell i Martines de Luna (cognoms homenatjats en el *Curial*), s’afanyaren a ajudar i acollir els amics Dávalos quan fugien de Castella. Els acompanyaren de Novelda a València, per Dénia i Cullera.¹⁶³⁸⁶ Enyego i Alfons Dávalos/d’Àvalos, infants de curta edat (Alfons és possible que encara no fóra nat), i els seus germans majors uterins, Enyego/Íñigo i Fernando de Guevara (dits tots quatre “los Enyegos”¹⁶³⁸⁷), esdevingueren patges del rei a la cort de València (1422-1430), i passaren després a Saragossa, Lleida i Barcelona (1430-1432). Fernando excel·lí ja de menut en les armes i decidí aventurar-se de cavaller errant amb 16 anys (1426).¹⁶³⁸⁸ En canvi, Enyego d’Àvalos hi romangué i excel·lí en armes i en altres disciplines cortesanes: les lletres, la música, etc. Segons el relat oral de la seua filla Constança, transmés per l’humanista llombard Paolo Giovio, al Real de València l’adolescent Enyego “fra gli altri paggi era il più caro c’havesse Alfonso, per l’aspetation sua gratissima et per lo concorso di tutte le virtù.”¹⁶³⁸⁹ Un segle abans (1447), el mateix Pier Candido Decembrio constatà que D’Àvalos destacava entre tots els joves cambres del darrer Visconti de Milà per ser, literalment, un superdotat: un “giovane che faceva spicco per qualità morali e talento non comune.”¹⁶³⁹⁰

A València, els “Enyegos”, castellans de naixença i molt honorats pel rei per ser fills del conestable, es criaren a la cambra reial amb altres donzells o *criados* del rei (Cardona, Montcada, Martines de Luna, Ximenes d’Urrea, Erill-Orcau, Pinós, Batges...) entre els quals serien elegits per ell mateix els futurs dignataris de la cort de Nàpols. Els Luna eren hereus dels sículs Peralta-Monlezun, als quals havien arravatat criminalment

---

¹⁶³⁸⁶ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], ed. a cura d’Ángel CANELLAS LÓPEZ, CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1970-1998, vol. 5, p. 572 (XIII.14); TORRES FONTES, Juan, Los condestables de Castilla en la Edad Media, dins *Anuario de historia del derecho español*, 41, Madrid, 1971, ps. 57-112 (p. 72, n. 11).

¹⁶³⁸⁷ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011, ps. 196-197.

¹⁶³⁸⁸ A tal efecte, s’emancipà de la tutela materna. Vegeu VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 52-53

¹⁶³⁸⁹ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l’italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 6v.

¹⁶³⁹⁰ Citem en traducció italiana, a partir de DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l’italià i ed. a cura d’Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 118.

el comtat gascó de Pardiac els Armanyac, senyors de Monbrun,¹⁶³⁹¹ mítica fortalesa vora la qual fou capturat pel rei de França el sediciós comte d'Armanyac i desposseït dels seus dominis (1446).¹⁶³⁹² La caracterització curialesca del senyor de Monbrun i la defensa del senyor de Monlesú troben fàcil explicació, doncs. I no són els únics marcadors que relacionen el *Curial* amb els antics patges de la cort valenciana. Pensem ara en "Aznar d'Atrossillo": les armes de l'extinta família Atrossillo¹⁶³⁹³ les exhibia a la cort de Nàpols, quartejades amb les d'Urrea, Llop Ximenes d'Urrea, mestre de camp del rei i amic d'infantesa del comte D'Àvalos; a més de missatger cultural entre el gran camarlenc i Carles de Viana quan aquest es trobava refugiat a Sicília.¹⁶³⁹⁴ Freqüentaren la cort de València en la dècada del 1420 Enric de Villena, l'obra del qual influí en l'anònim del *Curial*, i Pero Niño, protagonista d'*El Victorial*. Aquest antic pupil del conestable Dávalos recordava la mort de "Guillalmes del Chastell" (Guillaume du Chastel) a la costa d'Anglaterra, episodi que troba repercussió argumental¹⁶³⁹⁵ en l'obra catalana. El vincle principal que establiren a València els fills del conestable Dávalos fou amb els nobles d'ascendència aragonesa Maça-Cornell, pel matrimoni (1426) de l'hereu de la noble casa, Lluís Cornell àlies Maça, amb una germana d'Enyego.¹⁶³⁹⁶

El conestable traspassà el 1428 i els Enyegos s'embarcaren amb el rei (1432) cap a l'empresa d'Itàlia. D'Àvalos, ja adobat cavaller, acompanyava el Magnànim en la nau reial quan foren capturats a Ponça (agost del 1435)¹⁶³⁹⁷ i conduïts a Milà. Jove d'extraordinària intel·ligència (format en la gramàtica, a diferència dels germans), de bell aspecte i de dots per a la música i el cant, quan Enric d'Aragó ("captiu" a Milà fins abril del 1436¹⁶³⁹⁸) se'n tornà a València, Enyego passà a servir el duc Visconti.¹⁶³⁹⁹

---

¹⁶³⁹¹ AUBERT DE LA CHENAYE-DESBOIS, François-Alexandre, *Dictionnaire de la noblesse*, Antoine Boudet, París, 1699-1784, vol. 14, p. 349-357.

¹⁶³⁹² BLANCHARD, Guillaume, *Compilation chronologique contenant un recueil en abrégé des ordonnances, edicts et declarations et lettres patentes des rois de France, qui concernent la justice, la police et les finances*, Tipogr. de la Viuda de Moreau, París, 1715, vol. 1, col. 261.

¹⁶³⁹³ Els Ximenes d'Urrea, aragonesos radicats a València, havien pugat durament per retenir el llegat dels Atrossillo. Vegeu, entre d'altres autors, ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 3, p. 578 (VII,75).

¹⁶³⁹⁴ MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011, p. 643.

¹⁶³⁹⁵ BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200.

¹⁶³⁹⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 5, p. 659 (XIII,40).

¹⁶³⁹⁷ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 6v.

¹⁶³⁹⁸ BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201.

Fou cambrer ducal (1436-1444) i *conducitore*/"conduydor" de tropes (1436-1440). S'establí a Nàpols (1440) conservant vincles amb Milà, i se li reconegueren els mèrits militars: "*in rebusque bellicosus providus et industrius*".¹⁶⁴⁰⁰ Òptim cortesà com Curial "per a liça e per a cambra",¹⁶⁴⁰¹ Filippo Maria Visconti féu de D'Àvalos el senyor (1436-1444) del castell d'Scaldasole i de la vila de Borgofranco, entre Pavia i el Montferrat.¹⁶⁴⁰² Borgofranco, prop de l'actual Mede, a poques hores a peu de Casale, fou arrasada pel Po. Era pròxima a una ermita romànica del camí llombard de Sant Jaume dedicada a santa "Honorada"/*Onorata* de Pavia.¹⁶⁴⁰³ Enyego tingué notícia aleshores de la victòria obtinguda a Viena contra un campió alemany, en presència de la duquesa d'Àustria i d'un imminent emperador d'Alemanya, pel seu germà, el cavaller errant Fernando de Guevara (1436). Fou una gesta recordada per cronistes de l'època, i per Cervantes en el *Quixot*, que influiria en l'episodi de la duquesa d'Ostalriche.¹⁶⁴⁰⁴

D'Àvalos degué freqüentar la biblioteca que el marquès de Saluzzo, governador del Montferrat des del 1436 (i cunyat d'un marquès montferratés ociós i negligent, retirat a Pontestura), posseïa al castell-palau de Casale. La joia de casa era *Le chevalier errant*, relat cavalleresc sobre la història de la "caiguda" moral i la redempció d'un cavaller, amb curioses coincidències amb el *Curial*.¹⁶⁴⁰⁵ A Casale podria haver pres nota de la versió bolonyesa del *Commentum* de Da Imola, un manuscrit únic, redescobert en el segle XIX, que ressona el proemi al llibre tercer: quan les filles de Pireus "se volgueren parificar ab les Muses" (*CeG* III.0), que és com dir "*presumbant se*

¹⁶³⁹⁹ Esdevingué un dels seus principals cavallers i servidors a la cort, segons DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 118.

¹⁶⁴⁰⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.658, fs. 4v-5v, Castell Nou de Nàpols, 9 de juliol del 1449.

¹⁶⁴⁰¹ L'humanista Filelfo plasmava així l'ideal en l'oda dedicada al seu amic D'Àvalos (*Odes*, II, vi, v. 18): "*nec bello insignis, nec veneranda toga*", un cavaller virtuós sense distinció en la guerra i en el govern. Vegeu FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009, p. 124.

¹⁶⁴⁰² COVINI, Nadia, In Lomellina nel Quattrocento: il declino delle stirpi locali e i 'feudi accomprati', dins CENGARLE, Federica – CHITTOLINI, Giorgio – VARANINI, Gian Maria (eds.), *Poteri signorili e feudi nelle campagne dell'Italia settentrionale fra Tre e Quattrocento: fondamenti di legittimità e forme di esercizio*, Florència, 2004, ps. 127-174.

¹⁶⁴⁰³ GRASSI, Roberto (dir.), *Le istituzioni storiche del territorio lombardo, XIII-XX secolo. Diocesi di Vigevano*, Regione Lombardia – Direzione Generale di Cultura, Milà, 2005, p. 43; BERGAMO, Romano, *Storia dei comuni, frazioni e parrocchie della Lomellina*, EMI, Pavia, 1995, p. 143.

¹⁶⁴⁰⁴ Vegeu, per exemple, el relat contingut en PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros prelados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779, p. 360.

¹⁶⁴⁰⁵ Aquest llibre, pràcticament ignorat fins ara per la crítica literària catalana, era exhibit com la joia bibliogràfica de la família. Vegeu el testimoni de MULETTI, Delfino i Carlo, *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e dai marchesi di Saluzzo*, Tipogr. de Domenico Lobetti-Bodoni, Saluzzo, 1830, p. 373, n. 1.

parificare Musis.”¹⁶⁴⁰⁶ A Milà, D’Àvalos fou amic del comte de Biandrate, culte *consigliero marchionale* del Montferrat,¹⁶⁴⁰⁷ que cedia a Enyego els serveis del seu cal·lígraf de cambra, el cavaller milanés Ambrogio Scarile, per a transcriure còdexs a demanda.¹⁶⁴⁰⁸ A Valladolid es conserva un *De bello Gallico* de Cèsar (Colegio de Santa Cruz, ms. 301) que fou del marquès de Santillana, amb el següent colofó: “*Expliciunt Commentarii G. I. Cesaris (...), per Ambrosium Scarilem Mediolanensem in castro Porte Iovis militem (...). M CCCC XL, in camere strenuissimi d. Inici [d’Àvalos] militis.*”¹⁶⁴⁰⁹ També fou el futur comte de Monteodorisio amic del bibliòfil de la cort de Milà Jacobo d’Abiate (pare d’un homònim bibliotecari del marquès del Montferrat), que li regalà l’*Ethica nicomachea* (British Library, ms. Harley 3305), el llibre que fonamenta la lliçó filosòficomoral del *Curial*, amb l’ex-libris (f. 121v): “*Iste librer [sic] datus fuit mihi, Ynico de Davalos, per spectabilem Jacobum de Ardiciis, ducalem camerarium, [a Milà,] die iovis XVII aprilis anno M CCCC XXXX.*”¹⁶⁴¹⁰

Després de servir el duc, Enyego fou ambaixador del rei d’Aragó a la Llombardia, el Montferrat i la Ligúria. Es desplaçà de Nàpols a Milà (1444-1447), on residia durant mesos, encara que era radicat a Nàpols des del 1440. Abans d’establir-se al sud, havia efectuat un viatge a Castella (1440), on regalà alguns llibres al seu parent el marquès de Santillana, amb el qual compartia inquietuds literàries. El *Polibi* ms. 10301 de la BNE conserva l’ex-libris autògraf d’Enyego: fou un present personal.¹⁶⁴¹¹ Uns anys després,

¹⁶⁴⁰⁶ ALIGHIERI, Dante, *La Commedia, col commento inedito di Stefano TALICE DA RICALDONE* [transcr. ca. 1474 de la lliçó bolonyesa de Benvenuto RAMBALDI DA IMOLA, ca. 1367-1376], ed. a cura de Vincenzo PROMIS i Carlo NEGRONI, Ulrico Hoepli, Milà, 1888, vol. 2, p. 5.

¹⁶⁴⁰⁷ DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Monferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsimil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975, p. 337; RIBALDONE, Gianfranco, La famiglia Colombo di Cuccaro: dentro il cuore di una storia paleologa, dins CASARTELLI COLOMBO DI CUCCARO, Giorgio i al. (eds.), *Atti del II Congresso internazionale colombiano: “Cristoforo Colombo, dal Monferrato alla Liguria e alla Penisola Iberica.” Nuove ricerche e documenti inediti (Torino, 16 e 17 giugno 2006)*, Associazione Centro studi colombiani Monferrini (CE.S.COM.), Torí, 2007, ps. 249-351 (p. 281).

¹⁶⁴⁰⁸ ROSSO, Paolo, Notizie di cultura e di storia universitaria pavese dall’epistolario del professore di retorica Francesco Oca (1403 c.-1480), dins NEGRUZZO, Simona (ed.), *Università, umanesimo, Europa. Giornata di studio in ricordo di Agostino Sottili (Pavia, 18 novembre 2005)*, Cisalpino-Istituto Editoriale Universitario – Monduzzi editore (“Fonti e studi per la storia dell’Università di Pavia”, 47), Milà, 2007, ps. 121-206 (ps. 160-161).

¹⁶⁴⁰⁹ Citat per ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Precisiones en torno a la historia y a la filiación del Ms. Bibl. Colegio Santa Cruz, 301 de Valladolid (‘*Bellum Gallicum*’ de César), dins *Minerva*, 20, Valladolid, 2007, p. 113.

¹⁶⁴¹⁰ KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries, Volume IV. Alia itinera, II. Great Britain to Spain*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997 (1989), p. 168.

¹⁶⁴¹¹ SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970, p. 37-38 (núm. V).

degué enviar a Santillana la *Ilíada* parcialment traduïda per Decembrio i Bruni, aprofitant un viatge del seu germà Fernando, l'estiu del 1446. La relació de D'Àvalos amb un nucli humanístic llombard tocat de neoplatonisme fou intensa. Pier Candido Decembrio li dedicà dos *volgarizzamenti* de Cèsar (*De bello civili*, Milà, 1438; el *Bellum Alexandrinum*, Nàpols, 1452),¹⁶⁴¹² on l'aconsellava ser constant en l'estudi i compaginar armes i lletres, i li regalà l'any 1440 un dels deu primers exemplars de la *Celestis Politia* (1437-1440), la seua versió llatina de *La República* de Plató.¹⁶⁴¹³ Com observa Paolo Ponzù, “può apparire sorprendente che il volgarizzamento del *Corpus Caesarianum* accosti, in qualità di dedicatari, Filippo Maria Visconti e Inigo d'Avalos, e, soprattutto, che al secondo il Decembrio riservi due prologhi su tre.” Tanmateix, observa el mateix analista, tot s'explica perfectament quan sabem que el poc estudiat D'Àvalos fou “uno dei grandi promotori culturali della Napoli aragonese.”¹⁶⁴¹⁴ El germà de Pier Candido, Angelo, vinculat als Este de Ferrara, convisqué amb Enyego a Milà pels anys 1446-1447, just abans d'acompanyar-lo al seu palau de Nàpols.¹⁶⁴¹⁵ D'Àvalos el recomanaria de preceptor i bibliotecari al príncep de Viana, que l'incorporà al seu seguici amb títol d'“*in studiis humanitatis preceptorem nostrum*” (1459).¹⁶⁴¹⁶ Estant Carles d'Aragó a Sicília, intercanviava manuscrits amb el “bien amado nuestro don Enyego d'Àvalos, conde camarlengo”, com ell l'anomenava. Ambdós aspiraven a esdevenir, per mitjà de l'estudi, cavallers “científichs”.¹⁶⁴¹⁷

Pocs anys abans, D'Àvalos havia invitat a Nàpols el seu amic Francesco Filelfo (1453) perquè coronara de glòria el Magnànim ofrenant-li les *Satyrae*. Recíprocament,

¹⁶⁴¹² SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio's Translation for Inigo d'Avalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304.

¹⁶⁴¹³ ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 13).

¹⁶⁴¹⁴ PONZÙ DONATO, Paolo, Il *Bellum Alexandrinum* e *Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150 (ps. 107-109).

¹⁶⁴¹⁵ SCARCIA PIACENTINI, Paola, Angelo Decembrio e la sua scrittura, dins *Scrittura e civiltà*, 4, Torí, 1980, ps. 247-277 (ps. 256-257); GUALDONI, Franco, Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156 (ps. 130-131); SABBADINI, Remigio, Tre autografi di Angelo Decembrio, dins *Scritti vari in onore di R. Renier*, Torí, 1912, ps. 11-19 (p. 16).

¹⁶⁴¹⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 3.498, f. 12r/v; comentat per GUALDONI, F., Sulle tracce di Angelo..., ps. 147-148.

¹⁶⁴¹⁷ ACA, C, Varia, 392, f. 152r/v, lletra en mal estat de conservació. Transcrita parcialment per MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011, doc. 19, p. 643. Comentada, amb més detalls sobre el contingut, per RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011, vol. 1, p. 67, n. 81.

el rei erigí l'*orator et poeta* en cavaller i el coronà amb el llorer d'Apol·lo.¹⁶⁴¹⁸ El Parnàs napolità acollia la perfecta simbiosi d'armes i lletres somniada per l'autor del *Curial*: "Achil·les, com emperador, e Homero, com a poeta" es coronen mútuament (*CeG* III.31). L'estudiós cavaller D'Àvalos, "tengut en gran stima" per "los grans philòsofs, poetes e oradors" (*CeG* II.116), havia travat una amistat amb Filelfo el 1439, i s'escrivien sovint des d'aleshores.¹⁶⁴¹⁹ En els *Convivia Mediolanensia*, uns diàlegs humanístics sobre les arts liberals, on Filelfo fingeix tertúlies entre curials insignes de Milà, *Aenicus* (< *Aeneas+Inicus*) s'exhibeix com un "*loquentem virgilianum*", com un aficionat a l'*Eneida*. Al costat d'Enyego, escolta atent el germà menut: el futur *condottiero* Alfons, que encara era adolescent, segons l'humanista.¹⁶⁴²⁰

Estant a Milà, abans del 1440, degué conèixer Enyego d'Àvalos el senyor de Salanova, un veterà capità de Savoia¹⁶⁴²¹ que auxiliava militarment Milà contra Venècia (1436-1438).¹⁶⁴²² La participació d'Enyego en la guerra contra Venècia al país de Salò i a Verona (1438-1440) recorda el fins ara misteriós "Salonés de Verona".¹⁶⁴²³ Allí aprengué la "disciplina militar", expressió que l'anònim (*CeG* III.78), com s'ha vist, comparteix amb Da Bisticci. Alguns veronesos odiaven Enyego. El rei Alfons escrigué al príncep de Tàrent, Orsini-Del Balzo –descendent dels prínceps "d'Orengé"– criticant allò que "el ribaldo de un veronés fazia en Nápols, que sembrava que vos quería levar lo vuestro e darlo a don Ínnigo de Ávalos".¹⁶⁴²⁴ Un "principat" per a D'Àvalos...?

¹⁶⁴¹⁸ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, ps. 138-140; ADAM, Rudolf Georg, *Francesco Filelfo at the Court of Milan (1439-1481). A Contribution to the Study of Humanism in Northern Italy*, Tesi doctoral, University of Oxford, Oxford, 1974, ps. 24-25, 212 i 218; GOLDBRUNNER, Hermann M., Francesco Filelfo a Milano. A propósito di un libro di imminente pubblicazione, dins *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII Congresso di studi maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, "Medioevo e Umanesimo", 58 – "Studi maceratesi", 17, Pàdua, 1986, ps. 597-608 (p. 603).

¹⁶⁴¹⁹ SORIA OLMEDO, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 130-156.

¹⁶⁴²⁰ *Convivia*, I, 29-37, citat per GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nápols, 2005, ps. 341-402 (p. 354). Vegeu també EADEM, *Per i "Convivia Mediolanensia" di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici ("Quaderni di Filologia medievale e umanistica", 11), Messina, 2005.

¹⁶⁴²¹ MARIÉ, Françoise i al., *Raconte-moi le château de Sallenove*, Association "Lo'z'amis d'Sallenûve", Sallenôves (Alta Savoia), 2006.

¹⁶⁴²² Vegeu CIBRARIO, Luigi, *Origini e progresso delle istituzioni della monarchia di Savoia. Parte prima: storia*, Stamperia Reale, Torí, 1854, ps. 43-44; DA SAN GIORGIO, B., *Cronica di Benvenuto Sangiorgio...*, p. 323.

¹⁶⁴²³ SOLER, Abel, Italians contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d'un episodi de *Curial e Güelfa*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

¹⁶⁴²⁴ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, p. 242.

L'humanista Paolo Giovo anota, per relació oral de la filla del gran camarlenc, la preclara Constança d'Àvalos, que aquest "ritornò a gli Aragonesi fornito grandemente degli ornamenti dell'ottime lettere, et della disciplina militare."¹⁶⁴²⁵ Això fou el 1440.

Participà llavors el cavaller en la conquesta de Nàpols (1440-1443) i continuà servint el rei en diferents campanyes (1444-1449). De tant en tant, Beccadelli enviava al campament lletres jocundes amb tergiversacions mitològiques –no molt diferents a les del *Curial*, però en llatí *serio-faceto*–, que el valencià Francesc Martorell mostrava a D'Àvalos per a riure's ensems. Després comentava el secretari a l'humanista que la seua "*iocunditatem*" havia agradat a "*Innichio tuo vel pocius nostro (...) nobilissimo (...), doctissimo.*"¹⁶⁴²⁶ Alguns barons de la cort d'Alfons I de Nàpols envejaven els favors que rebia Enyego del rei. Antonio de Centelles-Ventimiglia –ben relacionat amb els "Bocca de Far"– s'amullerà amb la marquesa de Crotone (1440), que el rei pretenia casar amb D'Àvalos, i conspirà després per a matar-lo (1444).¹⁶⁴²⁷ El Magnànim trobà una altra pubilla per al camarlenc (1443), que li aportà grans dominis i el títol de comte de Monteodorisio: la senyoria d'"Andrea" Acciaiuoli, viuda d'Arto –"l'Arta"– i amiga de Boccaccio. El comte s'obligà per pacte dotal a dur armes Del Borgo ("un leó... rampant qui travessava abdues les colors", *CeG* I.17) per la dama.¹⁶⁴²⁸ És el lleó que figura en els sepulcres dels descendents: els D'Àvalos-Aquino, marquesos de Pescara.

Sent lloctinent de gran camarlenc (1443-1449), gestionà D'Àvalos la Sommaria: el gran organisme financer de Nàpols, que recaptava d'impostos, repartia sal, controlava duanes i designava jutges per a litigis entre mercaders.¹⁶⁴²⁹ Allí es coneixia bé la sentència de la Rota de Gènova –la jurisprudència de la qual era vigent a Nàpols¹⁶⁴³⁰– sobre els hereus d'Andrea de Nigro, invocada en reclamacions per incompliment de *comanda*.¹⁶⁴³¹ És còmic i paradoxal que Curial confie diners a "un genovès molt famós, apellat Andria de Nigro" (*CeG* III.63), i que posteriorment el mercader lligur "negà la

---

¹⁶⁴²⁵ GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 6v.

¹⁶⁴²⁶ SORIA, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 277-279.

¹⁶⁴²⁷ PONTIERI, Ernesto, *La Calabria a metà del seccolo XV e le rivolte di Antonio Centelles*, Nàpols, 1963, p. 189.

¹⁶⁴²⁸ COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999, ps. 27 i 39.

¹⁶⁴²⁹ La primera menció com a lloctinent de gran camarlenc –i cap d'aquest organisme– és del 5 de juny del 1444, segons LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, nuova serie, 6, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975, p. 50, n. 92.

¹⁶⁴³⁰ FARIÑA, Francisco, *Derecho y legislación marítima*, Bosch, Barcelona, 1955, p. 9.

¹⁶⁴³¹ STRACCA DA ANCONA, Benvenuto (ed.), *De mercatura decisiones et tractatus varii de rebus ad eam pertinentibus*, Tipogr. de Claude Landry, París, 1621, p. 316.

comanda” (*CeG* III.72). Contrasta això amb l’honoradesa de “Jacme Perpunter”, de Solsona, però amb casa a Barcelona. Els perpunters fabricaven els perpunts *de junyir*. Deu tractar-se, doncs, d’un homenatge a Joan *de Junyent* menor (+1444), mercader de Solsona amb casa a Barcelona i interessos mercantils –amb els socis Llobera– a Eivissa, Gènova, Nàpols, Tunis, etc.¹⁶⁴³² Amb els “draps de Solsona” que es noliejaven sovint de Barcelona a Nàpols,¹⁶⁴³³ i seguint el costum italià, es pagaven soldades a la cavalleria reial i als *condottieri*.¹⁶⁴³⁴ Essent jove, Joan havia rivalitzat amb Ausiàs Marc pels amors de Na Mombohí.¹⁶⁴³⁵ Posseï el mercader una interessant biblioteca, que heretà el seu jove fill.¹⁶⁴³⁶ Contenia el *Tristany*, les *Històries troianes* en català i en llatí, i el *Doctrinal* de Pacs; Petrarca, Sal-lusti, *De studiis et litteris* de Bruni... Si l’autor del *Curial* conegué Junyent a València, a Barcelona o a Nàpols, haurien tingut de què parlar.

El fulgurant ascens social de D’Àvalos coincidí amb el tractat de Terracina (1443), que declarà Aragó (= Curial) servidor de l’Església (= la Güelfa), i amb el compromís (1444) i les noces (1445) del príncep Ferran i Isabella de Tàrent, descendent dels prínceps d’Aurenja. Organitzà Enyego certàmens cavallerescos a Nàpols, com les justes del primer de maig del 1446 (“deliberà solemnitzar la sua cort lo primer jorn de maig”, *CeG*, III.84), en cooperació amb Guillem-Ramon de “Muncada” i altres valencians. Mossén Montcada havia sigut ambaixador a les corts de França i Borgonya (1444), sobre les quals el redactor del *Curial* tenia puntuals referències. L’acció diplomàtica d’Enyego es desplegava pel nord d’Itàlia. Proveït de “lletres de canvi” garantides pel tresorer Pujades (situació que recorda la del tresorer Melchior amb el Curial de ficció), l’any 1445 visità Florència, Ferrara i Milà. El lloctinent de gran camarlenc (quasi *conte camerlengo* de fet; *de iure* des del 1449), aprofitava els viatges

---

¹⁶⁴³² Vegeu BATLLE GALLART, Carme, Notas sobre la familia de los Llobera, mercaderes barceloneses del siglo XV, dins *Anuario de estudios medievales*, 6, Barcelona, 1969, ps. 536-552; COLL JULIÀ, Núria, Una compañía barcelonesa para el comercio de paños (1400-1484), dins *Anuario de estudios medievales*, 5, Barcelona, 1968, ps. 339-408.

¹⁶⁴³³ FENIELLO, Amedeo, Tracce dell’economia catalano aragonesa a Napoli, dins *Bullettino dell’Istituto storico italiano per il Medioevo*, 114, 2012, ps. 181-197 (p. 193); CASALE, Benigno – FENIELLO, Amedeo – LEONE, Alfonso, *Il commercio a Napoli e nell’Italia meridionale nel XV secolo: fonti e problemi*, Athena, Nàpols, 2003.

¹⁶⁴³⁴ RYDER, Alan, Cloth and Credit. Aragonese war finance in the mid fifteenth century, dins *War & Society*, 2, Kensington, 1984, ps. 1-21; SÁIZ SERRANO, Jorge, *Guerra y nobleza en la Corona de Aragón. La caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Tesi doctoral, Universitat de València, 2003, p. 262, n. 183.

¹⁶⁴³⁵ ARCHER, Robert, Ausiàs March i els mercaders, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 42, Barcelona, 1989-1990, ps. 209-219.

¹⁶⁴³⁶ AURELL CARDONA, Jaume, *Els mercaders catalans al quatre-cents: mutació de valors i procés d’aristocratització a Barcelona, 1370-1470*, Pagès, Barcelona, 1996, p. 159.

per a contactar amb humanistes, encarregar còpies de clàssics i adquirir còdexs florentins.

El més interessant d'aquests manuscrits, en relació amb el que podrien ser treballs preparatoris del *Curial*, és el dels Intronati de Siena (ms. H VI 29), encarregat el 1443 i conclòs a Milà en gener del 1444 pel cal·lígraf Scarile. Se'l titulà *Liber de militia et nobilitate* ('Llibre sobre cavalleria i noblesa': dos conceptes en joc que interessaven especialment l'anònim del *Curial*). Recull opuscles de Bruni, Poggio i Marsuppini sobre allò que l'anònim diu "descripció de noblesa"; més la versió bruniana de la història de Guiscardo i Ghismonda (*Fabula Tancredi*, 1437). Recordem que, quan Làquesis debat amb sa mare sobre la vertadera noblesa, recorda –com haguera fet D'Àvalos– les consideracions filosoficomorals de Bruni¹⁶⁴³⁷ sobre la *novella* boccacesca: "E, venint a la primera, ¿recordats-vos, senyora, de les paraules que dix Guismunda a Tancredi, son pare, sobre lo fet de Guiscart, e de la descripció de noblesa...?" (*CeG* II.86). La vinculació temàtica de la *Fabula Tancredi* amb la controvèrsia *de nobilitate* –tenint com a punt d'enllaç o d'intermediació el ms. *Senensis* H VI 29– és un dels indicis més clars que apunten a Enyego com el presumible autor de *Curial e Güelfa*.

La gran dispersió de la biblioteca davaliana ha sigut lamentada pels codicòlegs italians.¹⁶⁴³⁸ No se sap res, per exemple, dels moltíssims llibres "di carte", com els descriu Da Bisticci, que s'amuntegaven al costat dels còdexs humanístics "di miniatura", sumptuaris. A Catània es conserva un pseudo-Burley (Biblioteca Universitària, ms. Ventimiglia 40; Milà, 1440) que explica allò de: "posat que Plató fos presoner e venut per esclau, puy era philòsof e savi, pus franch era que aquell qui ·l comprà" (*CeG* III.55). L'escriptor dissimula la font real i cita Jeroni; com també cita Fulgenci o altres *auctores* de prestigi sense haver-los llegit. Molta erudició del *Curial* prové de diccionaris i de *commenti* de la *Divina Comèdia*. Dante era apreciat a Nàpols, però com a font de saviesa. Ferran Valentí, estudiós retornat d'Itàlia a Mallorca, en el pròleg a la traducció dels *Paradoxa* de Ciceró (1450), parla d'un poema concebut per "aquella gran trompa de vulgar poesia, Dant Aldagier, per ensenyar e erudir lo vulgo e popular, lo qual comunament és ignorant la lengua erudita e latina".¹⁶⁴³⁹ Leonard de

---

¹⁶⁴³⁷ PIONCHON, Pauline, *Style, matière et morale tragiques d'un diptique de nouvelles attribué à Leonardo Bruni (1370-1444)*, dins *Cahiers d'études italiennes*, 19, Grenoble, 2014, ps. 29-43.

¹⁶⁴³⁸ ZAGGIA, M., *La versione latina di Pier Candido Decembrio...*, ps. 46-47, ns. 147-148.

¹⁶⁴³⁹ VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959, p. 38.

Sors diu d'Alfons de Cardona i Villena: “fill és de Dant en saber e conèxer”.¹⁶⁴⁴⁰ Segurament, era aquest un de “mos pars... ignorants”, als quals al·ludeix l'autor de *Curial* en el proemi al llibre tercer. Alfons d'Àvalos citava Dante de memòria conversant amb Loise de Rosa.¹⁶⁴⁴¹ L'autor del *Curial* sembla riure's del vell De Rosa quan cita la *Commedia* en un forçat *napoletano misto*. Aquesta és, de fet, l'única petja dialectal partenopea reconeixible en l'obra. El napolità ambiental a penes influí en la novel·la, com tampoc no influí gaire en els escrivans de parla catalana de la cancelleria.¹⁶⁴⁴²

L'any 1446 D'Àvalos se'n tornà amb urgència a Milà. El genovés Ambrogio de Spinola, un vell corsari amb patent del rei d'Aragó, les galeres del qual havien sigut assaltades a Gaeta (combat amb ecos en el *Curial*, en l'atac del corsari “Ambròsio de Spíndola”),¹⁶⁴⁴³ controlava Cremona per Francesco Sforza, antagonista del rei d'Aragó, i atragué en auxili seu l'exèrcit de Venècia a les portes de Milà.¹⁶⁴⁴⁴ Els venecians obtingueren una victòria contundent a Casalmaggiore (setembre) i obligaren Alfons I a mobilitzar tot l'exèrcit (octubre del 1446). Una part s'avançà per mar cap a Milà, amb D'Àvalos.¹⁶⁴⁴⁵ Altres forces d'Alfons el Magnànim, acantonades ja en terra de Gènova, es posicionaren a Ventimiglia en previsió d'una possible invasió francesa promoguda pel governador de Provença, Tanneguy III du Chastel, o “del Chastell”.¹⁶⁴⁴⁶ L'ambaixador plenipotenciari D'Àvalos es desplaçava sovint de la Llombardia a Ventimiglia –passant lògicament per Pontestura, Casale i Alba– per a pagar les soldades

---

¹⁶⁴⁴⁰ Citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Els Cardona i les lletres, dins *Estudis de literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, ps. 83-128 (p. 121).

¹⁶⁴⁴¹ DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, vol. 2, ps. 513-514.

¹⁶⁴⁴² NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), p. 113, comproven que la llengua de les escrivanies de Nàpols “no ofereix cap peculiaritat digna d'atenció (...). No hi ha pas diferències entre la prosa d'aquests textos i la que registrem en les cartes dels secretaris de la reina Maria, de la Generalitat o del Consell barceloní.” Vegeu també COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, L'uso del catalano a Napoli, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.353-1.370.

¹⁶⁴⁴³ ZANOTTO, Francesco, *Il Palazzo Ducale di Venezia*, illustrato, G. Antonelli, Venècia, 1861, vol. 4, ps. 201-202; NANETTI, Andrea (ed.), *Il Codice Morosini. Il mondo visto da Venezia (1094-1433)*, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (“Quaderni della Rivista di Bizantinistica”, 10/1-4), Spoleto, 2010.

¹⁶⁴⁴⁴ COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo e la Repubblica Ambrosiana (1392-1450)*, “Storia di Milano”, vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955, p. 369.

¹⁶⁴⁴⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 46r-49r, Castell Nou de Nàpols, 12 d'octubre del 1446 (f. 49r).

¹⁶⁴⁴⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.653, fs. 125r/v, Mignano Monte Lungo, 21 de novembre del 1446.

als “seus” catalans amb diners del tresor ducal.¹⁶⁴⁴⁷ A “Alva” (topònim escrit a la castellana) degué conèixer una marquesa viuda de Montferrat que, com la Güelfa, gaudia de l’usdefruit de mig palau. Allí convivia amb monges esperant que conclogueren les obres d’un monestir femení encetades en maig del 1446.¹⁶⁴⁴⁸ En la primavera-estiu del 1447, es preveia que la Corona d’Aragó esdevinguera prompte “la senyora de Milà”, per l’ascendència de D’Àvalos sobre un vell i malaltís Visconti, el qual designà el rei Magnànim hereu testamentari (agost del 1447). Tanmateix, la mort inesperada del duc aturà el procés. Es proclamà una república, i el “duch d’Orleans”, auxiliat pel primogènit del príncep “d’Orenge” –dos personatges confluents o al·ludits en la cloenda del *Curial*–, tractà infructuosament de conquerir Milà (setembre-octubre del 1447).¹⁶⁴⁴⁹

Poc després, D’Àvalos es reincorporà al campament reial per a participar en la campanya de Piombino (la Toscana, 1448), que fou un fracàs. Se’n tornà a Nàpols amb el rei, i acceptà el càrrec de gran camarlenc (1449). El Pisanello havia dissenyat per a ell una medalla amb divisa humanística (l’escut d’Aquil·les simplificat, amb els doble cim del Parnàs, la Tebes emmurallada per Cadme, el temple d’Apol·lo, llorers de sapiència i vinyes de Bacus; *vid. CeG III.24*) i un *motto* enigmàtic (“PER VVI SE FA”) adreçat a les Roses de Pièria, les Muses “colents Elicona” (*CeG III.0*).¹⁶⁴⁵⁰ El comte de Montedorisio s’arrogava el títol esnob d’“amatore delle Sacre Muse” en la seua autotraducció del català al toscà –no exempta de catalanismes residuals– d’un manual

---

¹⁶⁴⁴⁷ *Ibidem*. Comenta el rei al capità de l’exèrcit català de la Ligúria, el rossellonés Ramon d’Hortafà, que es disposa a concentrar homes a Ventimiglia: “Del que ns dieu com don Enyego vos ha donat mil e docents ducats per los infants e docents per vós, havem haüt plaer.” Solament cal consultar qualsevol mapa del nord d’Itàlia per veure quin és el camí directe del Milà a Ventimiglia: a través d’un Montferrat i d’una ciutat d’Alba que constitueixen els llocs per on es mou Curial en el llibre I.

¹⁶⁴⁴⁸ REMBAUDI, Alerino, *Il minutario (1439-1444) del beato Alerino Rembaudi, vescovo di Alba*, ed. a cura de Baldassare MOLINO, Edizioni Albesi, Alba, 2004, p. 13.

¹⁶⁴⁴⁹ LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l’Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600 (p. 425).

¹⁶⁴⁵⁰ Els estudis que s’han fet de la medalla es basen en fonts familiars dels D’Àvalos del segle XVI per a identificar l’escut d’Aquil·les, però no encerten a interpretar l’enigma i altres símbols o imatges de l’obra d’art, que adquireixen sentint quan s’acaren amb el llibre III del *Curial*. Vegeu BERGONZONI, Catia –CORDELLIER, Dominique, *Documenti e fonti sul Pisanello (1395-1581 circa)*, Museo di Castelvecchio, Verona, 1995, ps. 228-229, parlen d’un *motto* en català. Ho retrobem en CORDELLIER, Dominique, Iñigo d’Avalos, chambellan du roi Alphonse V, documenté entre 1435 et 1471, dins CORDELLIER, Dominique –MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 319, ps. 453-454, que afirmen que l’enigma és una “sentence en catalan: *per vui se fa*” i ho tradueixen per “cela se fait aujourd’hui même.” LANEYRIE-DAGEN, Nadeije, *L’invention de la nature: les quatre éléments à la Renaissance ou le peintre premier savant*, Flammarion, París, 2008, ho tradueix igualment. Podria haver-se pensat, és clar, una doble lectura: llegit en italià, ‘es fa per vosaltres’ (les Muses); llegit en català, ‘es fa per commemorar el dia d’avui’ (1449), quan he arribat al cim de la meua carrera política, amb l’obtenció de l’important ofici palatí de gran camarlenc, gràcies a les armes i les lletres.

de veterinària de falcons.¹⁶⁴⁵¹ Seguia així les passes de Giovanni Boccaccio en la *Teseida*: “O, sacre Muse, le quali io adoro!”¹⁶⁴⁵² En l’anvers de la medalla del 1449, el comte de Montedorisio apareix retratat de perfil i cobert amb un *chaperon* a la borgonyona.

Com el redactor del *Curial*, D’Àvalos era un admirador de Borgonya.¹⁶⁴⁵³ S’ocupà de rebre a Nàpols Anthoine Monsieur¹⁶⁴⁵⁴ (“Anthoni Mossenyor”, un lletraferit, com ell),¹⁶⁴⁵⁵ el senyor de Bergues, l’emperador d’Alemanya i altres noms que ressonen en el *Curial*. Entre els visitants borgonyons, destaquen Jean de Cleves i el seu antic *criat*, el cavaller errant Jacob/Jacquet de Lalaing; de la fusió dels quals –és clar– surt el “Jacob de Cleves” del *Curial*. Ambdós cavallers i amics des de la infantesa, Jacob i Cleves, reberen el Toisó d’Or de Borgonya (1451) en companyia d’Enyego de Guevara –germà major de D’Àvalos– i de l’amic valencià Pere de Cardona i Villena.¹⁶⁴⁵⁶ Aquest últim era camarlenc primer del rei i senyor de la vall d’Aiora (València) i de Maldà (Catalunya; una terra on els cavallers Oluja de Cervera, homenatjats també en el *Curial*, posseïen béns i castlanies¹⁶⁴⁵⁷). La conjunció a Tunis del català Ramon-Folc de Cardona (nom reiterat dels vescomtes de *Cardona*) i l’infant castellà Enric (germà del fundador del marquesat de *Villena*) es podria llegir o interpretar –esclaridorament, val a dir– com un homenatge a dit Pere, custodi del

---

¹⁶⁴⁵¹ LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d’Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, nuova serie, 6, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.

¹⁶⁴⁵² BOCCACCIO, Giovanni, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>, sonet final, vers 1.

¹⁶⁴⁵³ WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256; EADEM, In search of an autor for *Curial e Güelfa*: the French Clues, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, Liverpool University Pres, Liverpool, 1976, ps. 117-126.

¹⁶⁴⁵⁴ Un espia milanés informa que ha vist el “grande camerlingo [de Nàpols, D’Àvalos] dixnando con tuto uno servitore del ducha di Borgonia, giamato Bastardo” a Torre del Greco. Vegeu SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, ps. 87-88.

¹⁶⁴⁵⁵ CLÉMENT, José, Antoine de Bourgogne, dit “le Grand Bâtard”, dins *Publication du Centre Européen d’Études Bourguignonnes*, 30, Lieja, 1990, ps. 165-192; DOUTREPONT, Georges, *La littérature française a la cour des ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean Sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire*, Slatkine Reprints, Ginebra, 1970, ps. 43-44.

¹⁶⁴⁵⁶ PAUWELS, M. H. (ed.), *La Toison d’or. Cinq siècles d’art et d’histoire. Exposition organisée par le Ministère de l’éducation nationale et de la culture, et la Ville de Bruges, au Musée communal des beaux-arts (Musée Groeninge, Dyver, 12-14 juillet – 20 septembre 1962. Catalogue)*, La Ville de Bruges, Bruges, 1962, p. 36.

¹⁶⁴⁵⁷ Article *Sant Martí de Riucorb* (nom oficial, des del 1937, de Sant Martí de Maldà) de l’*Enciclopèdia Catalana*; BACH RIU, Antoni, *Bellpuig i la seva antiga baronia, al Pla d’Urgell*, Fundació Vives Casajuana, Barcelona, 1972, ps. 72 i 127.

guarda-roba reial. Cardona cobreix Curial amb “un manto molt rich” (*CeG* III.68): tot un gest de majestàtica reverència.

Són molts els detalls, en definitiva, conviden a situar el procés de gènesi i difusió literària del *Curial* en l’entorn dels cultes germans Guevara-D’Àvalos, els també lletraferits Cardona i altres *criados/creati* de l’antiga cort de València que dominaven els despatxos de Castel Nuovo. Pocs eren els napolitans de natura que es beneficiaren de les gràcies d’Alfons I el Magnànim. Hi destacaven els nobles orfes Bocca de Faro (“Boca de Far” en la cancelleria i en el *Curial*), que competien en atencions amb el patge predilecte del rei, un “*suavissimi ac splendidissimi adolescentis*” (Beccadelli, *De dictis et factis*)¹⁶⁴⁵⁸ de “casa baixa” i de nissaga llombarda, anomenat Gabrieleto Curiale: “Gabrielet Curial(e)” en escrits catalans de la cort. Aquesta jove, tota un promesa de la cavalleria esportiva –i un dels inspiradors del protagonista de la novel·la– sol comparéixer, per cert, en registres de tresoreria acompanyat per D’Àvalos. Un oncle o parent de Curiale regentava la duana portuària de Nàpols, entitat subordinada a la Regia Camera della Somaria, que dirigia el camarlenc Enyego. El magnat degué ajudar Gabrielelet a entrar a la cort sent aquest encara un infant de deu anys d’edat (estiu del 1443). D’Àvalos i Curiale compartirien després la passió per la falconeria: ambdós són autors de tractats de medicina de falcons. “Pere Boca de Far”, cap del clan rival napolità, competí amb Enyego de Guevara per la capitania de Càpua i altres prebendes, cosa que explicaria la humiliació que rep “un cavaller napolità, apellat Boca de Far, molt ben muntat e ricament aparellat” (*CeG* I.31). D’aquest i d’altres detalls napolitans, ha tractat amb el rigor requerit M. Teresa Ferrer.¹⁶⁴⁵⁹

La primogènita d’Enyego, la bella Costanza, esposà un Del Balzo descendent dels prínceps d’Aurenja en una sala decorada per “draps d’Arràs” historiat amb les gestes

---

¹⁶⁴⁵⁸ BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d’Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602> Tracta de Curiale i de la seua tràgica mort a la fi del llibre III.

¹⁶⁴⁵⁹ FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l’autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d’Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2011, vol. 1, ps. 59-142. Sobre la rivalitat per Càpua, vegeu ARV, Mestre racional, 8.791, f. 325r, maig del 1447; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l’épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014, vol. 3, p. 37.

de Guillaume “d’Orengé”.¹⁶⁴⁶⁰ La jove heretà del pare l’afició per les lletres i els còdexs humanístics de la biblioteca: la principal del sud d’Itàlia, si no hi comptem la reial. Fou educada en la *peritia litterarum* (com Camar, en el *Curial*) pel preceptor del palau D’Àvalos, *Il Musefilo*, en igualtat de condicions amb el germans barons.¹⁶⁴⁶¹ Paolo Giovio la descriu acompanyada d’un instrument, cantant els amors infeliços de Dido i Enees.¹⁶⁴⁶² De major, la viuda Constança d’Àvalos presidí una famosa cort literària a l’illa d’Iscla. L’inventari parcial de la biblioteca heretada del pare¹⁶⁴⁶³ connecta amb els gustos literaris de l’autor del *Curial*: Virgili, Ovidi, Apuleu, Properci, Llucià, Lactanci, Agustí, Jeroni, Basili, Xenofont, Plutarc, Cèsar, Livi, Valeri, Aristòtil, Plató, Sèneca, Ciceró, Macrobi, Quintilià, Plini el Vell, Decembrio, Bruni, Poggio, Marsuppini, Valla, Manetti, Boccaccio, Mena, Burley i algunes rareses, com ara un libel amb l’*incipit* “Bernard, conte...” (la llegenda del comte Bernat i l’emperadriu?); a més de manuals d’astrologia i medicina (l’Aquil·les del *Curial* és “astròlech... e molt entès en tota art de medecina” *CeG* III.31). Entre els humanistes, el predilecte és Bruni. Malauradament, no es coneix cap inventari de la part en *volgare* de la biblioteca davaliana; segurament, per haver-la heretada els germans de Costanza. El *cartolaio* Da Bisticci recorda que posseï llibres “de’ più belli iscrittori d’Italia”: Dante, Petrarca, Boccaccio, etc.

¿Pot ser un catalanoparlant d’adopció l’autor del *Curial*?

Als especialistes en història de la literatura catalana, per als quals ha passat fins ara desapercebuda la figura de D’Àvalos, se’ls presenta aquesta qüestió al davant: ¿És possible que un castellà de naixença, educat a la València del 1420, poguera haver escrit a Itàlia una novel·la en un català fluid i natural? La resposta és afirmativa, des del moment en què sabem que Enyego d’Àvalos passà quasi tota llur infantesa i adolescència en terres de parla catalana occidental, entre *alqueries*, *séquies*, *raboses*,

---

¹⁶⁴⁶⁰ Segons el testimoni de Giovanni Pontano, recollit per ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca dell’Archivum romanicum”, 400), Florència, 2012, p. 85, que sembla confondre draps pintats d’Arràs amb tapissos.

¹⁶⁴⁶¹ MASTROJANNI, Oreste, Sommario degli atti della Cancelleria di Carlo VIII a Napoli, dins *Archivio storico per les provincie napoletane*, 20, Nàpols, 1895, p. 54; COLAPIETRA, R., *Baronaggio, umanesimo...*, ps. 46 i 61-62; SCARCIA PIACENTINI, Paola, Lettere di un ignoto umanista (Vat. lat. 2.906: personaggi e cultura d’area salernitana), dins *Humanistica lovaniensia*, 29, Universitat de Lovaina, 1980, ps. 100-160 (ps. 124-125).

¹⁶⁴⁶² GIOVIO, Paolo, *Dialogus de viris et foeminis nostrae aetate florentibus*, ll. III, cap. 7. Citat per MUSIOL, Maria, *Spurs and Reins. Vittoria Colonna: A Woman’s Renaissance. An approach to her life and herself*, Druck und Verlag, Berlín, 2013, p. 39, n. 12

¹⁶⁴⁶³ DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d’Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302.

culleretes... Aprenué com a naturals del “lenguatge català” aquests i altres vocables que difícilment hauria conegut i usat si la terra d’acolliment no haguera sigut el regne de València. Ell i el seu germà Alfons –segurament nascut només arribar els Dávalos o D’Àvalos a la cort alfonsina de València– poden ser considerats, en conseqüència, catalanoparlants d’adopció i, fins i tot, “valencians” d’adopció.

No són un cas únic, en absolut, de plena integració idiomàtica en una terra d’acolliment com era València. Com observà el frare gironí Francesc Eiximenis, el poble valencià dels segles XIV-XV era “molt ajustadís”. El configuraven nouvinguts arribats “de diverses terres (...), com gran part del dit poble no sia natural” del regne, sinó immigrant des de països veïns on es parlava la llengua castellana.¹⁶⁴⁶⁴ Es trobaven en aquest cas no solament les gents de l’estament popular, moltes de les quals duïen cognoms castellans o aragonesos, encara que aprenien prompte a expressar-se en català, sinó també alguns nobles i barons, que es “valencianitzaven” ràpidament. Per exemple, els aragonesos Joan Martines de Luna (*Juan Martínez de Luna*) i Joan Ferrandis d’Íxer (*Juan Fernández de Híjar*) i Joan de Tàpies (*Juan de Tapia*), o el sicilià Joan de Ventimilla (*Giovanni di Ventimiglia*) eren citats amb noms catalans i s’expressaven en aquesta llengua, que era bàsicament la llengua de prestigi i d’ús habitual a la cort reial. Això no significa que dominaren també –com a bilingües més o menys perfectes– les llengües del país d’origen o de vinculació feudal de la família: el castellà, l’aragonés, el sicilià, etc. Joan de Tàpia o de Tàpies, com és sabut, componia versos en llengua castellana. El català era també la llengua ambiental, és clar, de la ciutat i del regne de València: l’indret i el país on residiren preferentment durant molts anys (des del 1416 fins el 1430) “lo rey d’Aragó” i els seus cavallers, poc abans de traslladar-se la cort definitivament a Itàlia. El futur marquès de Santillana (“Enyego Lòpeç de Mendoza”, en la cancelleria reial), després d’haver passat molts anys de joventut en terres de parla catalana, se’n tornà de València a Castella, on s’assentà definitivament el 1429, “con fabla casi extranjera.”¹⁶⁴⁶⁵ S’explica, així mateix, que els adés referits Martines de Luna i Ferrandi d’Íxer, com pogué constatar Martí de Riquer, puguen ser qualificats, a tots els efectes, com dos nobles aragonesos catalanoparlants: “dos cavallers aragonesos, i que

---

¹⁶⁴⁶⁴ EIXIMENIS, Francesc, Endreça del tractat *Regiment de la cosa pública*; apèndix de *Lo Crestià* (selecció), a cura d’Albert HAUF, Edicions 62, Barcelona, 1983, ps. 291-303.

¹⁶⁴⁶⁵ RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, Julio (ed.), *Poesía de protesta en la Edad Media castellana. Historia y antología*, Gredos, Madrid, 1968, p. 203 (i n. 122).

mostren orgull d'ésser-ho, [car] s'escriuen exclusivament en català". La referència de Riquer remet a l'estat de coses de la cort de València pel 1434.¹⁶⁴⁶⁶

Els aragonesos o fills d'aragonesos establits a València, com Valentí Claver (*Valentín Claver*), Joan de Lliria (*Juan de Liria*) o Pasqual Dias Garlon (*Pascual Díaz Garlón*), adoptaven amb facilitat el català, tant en el registre col·loquial com en escriptures de caràcter privat o particular, i eren tinguts per *catalani* pels italians.¹⁶⁴⁶⁷ Aquesta contradicció onomàstica aparent, la dels castellans, aragonesos i sicilians tinguts per *catalani*, enfront d'altres dits *hispani* o *aragonesi* en fonts italianes, ha sigut advertida per historiadors com Alan Ryder, que no arriben a comprendre del tot la complexitat sociolingüística característica de la cort del Magnànim. Ryder troba que l'autor de la *Descrittione de la città e governo di Napoli* atribuïda a Borso d'Este (1444) denomina Pedro de Cardona i Villena "inexactamente *catalán*";¹⁶⁴⁶⁸ quan realment es tracta d'un noble criat a València, valencià, senyor de la vall d'Aiora i catalanoparlant (*catalano*, doncs, per al pseudo-Borso), per bé que de nom castellà, "don Pedro", per imitació dels noms que en la mateixa cort Trastàmara (i en el *Curial*, que participa del mateix esnobisme onomàstic) rebien el rei i les persones de sang reial: "don Alfonso", "don Pedro", "don Jayme", etcètera. Un medievalista resident en països amb llengües minoritzades, com Catalunya o València, no hauria comés l'error en què incorre Ryder quan es troba mencions del sicilià Joan de Ventimilla i dels nobles valencians Pere de Cardona, Guillem-Ramon de Montcada i Llop Ximenes d'Urrea com "catalani", i esmena les fonts –partint d'un prejudici anacrònic difícil d'explicar– per transformar-los en "españoles".¹⁶⁴⁶⁹ Caldrà aclarir, doncs, que per als napolitans i els italians del temps

---

¹⁶⁴⁶⁶ RIQUER, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 94.

¹⁶⁴⁶⁷ De Garlon, segons el que llig en BURCHARD, Johan, *Johannis Burackardi 'Liber notarum', ab anno MCCCCLXXXIII usque ad annum MDVI* [vol. 1], ed. a cura d'Enrico CELANI, Tipogr. de S. Lapi, Città di Castello, 1907, p. 482, l'editor comenta que "non si dubita essere catalano". En les seues anotacions autògrafes sobre els estudis del príncep Ferran, empra el català. Verbigràcia: "Anno 1448, die 8 octobris. Lo ·S[enyor]· duch comença ha entrar de nit en studi, et comença a legir en lo *Digest Nou*, libre XXXXVIII. Rubrica de publicis iudiciis." Citat per DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona. Supplemento*, Stamperia Valdonega, Verona, 1969, vol. 2, p. 7 i làmines 52a i b.

¹⁶⁴⁶⁸ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008, p. 79.

¹⁶⁴⁶⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 316: "En vista de este constante empleo de tropas italianas, capitanes y comandantes, ¿cómo se explica la acusación de Borso d'Este de que Alfonso puso demasiado su confianza en soldados y capitanes 'catalanes'? El término 'catalán' no debe ser tomado literalmente, pues como lo utilizaba Borso daba a entender cualquier persona de extracción española, incluidas familias españolas que se hallaban asentadas en Sicilia desde mucho tiempo atrás. De este modo, nombres como

del *Curial* els gentilicis *català* i *espanyol* no significaven exactament el mateix. Així les coses, els *Diurnali del duca di Monteleone* relaten l'arribada a Nàpols, l'any 1420, d'un estol del rei d'Aragó amb llenys plens “tutti de Catalani et Spagnoli”, és a dir, de catalanoparlants i d'hispanoparlants (aragonesos i castellans).¹⁶⁴⁷⁰

Encara que D'Àvalos signara a Milà, des del 1436, com *Inico* (forma italianitzada del seu antropònim castellà, d'origen èuscar: intraduïble al toscà) i que plasmara el nom en castellà (*INIGO*: Íñigo) en la medalla del Pisanello (1449), en la cancelleria de Nàpols i en els rebuts de tresoreria de Mateu Pujades sempre apareix amb el nom valencianitzat (seguint la tradició aragonesa) com *Enyego d'Àvalos* (o *de Dàvalos*). Quan s'instal·là a la cort de Milà el 1435, els cortesans sabien per fama que era fill del que havia sigut l'home més poderós de Castella, raó per la qual se'l nomena en algun escrit com *hispanus*. Tanmateix, els ambaixadors residents a la cort de Nàpols anys després el tenien per un *catelano* més, entre altres *catelani*: “el patriarca d'Allexandria [el català Arnau-Roger de Pallars], conte camarlingho [D'Àvalos], conte di Cocentayna [el valencià Ximén-Peres de Corella] et [el també valencià] messer Johanne Olzina.”¹⁶⁴⁷¹ D'una manera semblant, el cronista napolità Loise de Rosa es referia al germà menut d'Enyego, Alfons (*Alfonso, Alonso*) d'Àvalos, com el “catalano don Alonso”.¹⁶⁴⁷² La catalanitat idiomàtica habitual d'Enyego –compatible amb una presumible fluïdesa trilingüe: català, castellà, italià– es pot deduir de les lletres reials que rebia des de Nàpols: “Al mangnífich don Enyego de Dàvalos, conseller seu [del rei] e lochtinent de gran camarlench (...), de lo que per part de dit senyor deu explicar a l'il·lustríssimo duch de Milà...”;¹⁶⁴⁷³ “Lo rey d'Aragó.- Don Enyego. Recordeu-vos, stant en Milà, e après, vengut a nós ací...”¹⁶⁴⁷⁴ El *don* és tractament nobiliari, com el del comte català “don Johan de Cardona”¹⁶⁴⁷⁵ o el rei *aragonés* del *Curial*, “don Pedro”. Quan el destinatari de

---

Pedro de Cardona, Guillem Ramon de Moncada y Lope Ximénez de Urrea eran catalanes para Borso, y no sicilianos, y ciertamente, no italianos.”

¹⁶⁴⁷⁰ PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento”, vol. 21, part 5), p. 104.

¹⁶⁴⁷¹ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004, vol. 2, ps. 60-61, lletra d'Orfeo Cenni a Francesco Sforza (Càpua, 28 d'agost del 1458).

¹⁶⁴⁷² En expressió de l'editor de DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice (“Testi e documenti di letteratura e di lingua”, 19), Roma, 1998, 2 vols.

¹⁶⁴⁷³ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 7v-8r, s. l., s. d. [Castell Nou de Nàpols, 14 d'octubre 1445].

¹⁶⁴⁷⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, fs. 83v-84r, Tívoli, 13 de juny del 1447.

¹⁶⁴⁷⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.657, f. 52r/v, Bosc d'Inucanco, 14 de maig del 1448.

les missives reials era catalanòfon, el secretari de torn elegia per cortesia el català; tret que fóra una lletra dictada de viva veu pel rei *don Alfonso*, castellanoparlant.

Lamentablement, no ens ha arribat cap obra en llengua catalana signada pel Conte Camerlengo.¹⁶⁴⁷⁶ Se sap que escrigué en català dos tractats de falconeria, traduïts anys després (1472) per ell mateix en un toscà afectat per “fortissimi influssi catalani a livello grafico-foneticò (...) e anche qualche catalanismo sintattico.”¹⁶⁴⁷⁷ Un receptari napolità de falconeria (1469-1470) recull també fórmules seues, contenint veus com ara *curallo* (< *curall*) o *advertisca*, que delaten la llengua en què pensava. Es refereix, per exemple, a uns cucs “che sono a lo ventrello o gorga de’ falconi” (< **que són al ventrell o gorja dels falcons*).¹⁶⁴⁷⁸ La documentació napolitana dóna a entendre que, dels quatre fills de Constanza de Tovar dits “los Enyegos”, els dos majors (Enyego/Íñigo i Fernando de Guevara) s’expressaven normalment en castellà, per haver arribat a València, el 1422, superada ja l’adolescència. En canvi, Enyego i Alfons d’Àvalos, els fills del conestable Dávalos, s’havien establert al territori catalanoparlant de València als pocs anys d’haver nascut: “allevati da piccoli franciugli”, com explicà el mateix D’Àvalos a Da Bisticci. És molt probable que el menut, *Alfonso*, fóra nat a València i apadrinat per l’homònim rei Alfons. Francesco Filelfo, que el conegué pel 1439-1440, el tracta d’adolescent.¹⁶⁴⁷⁹ Se sap també que el rei Ferran I de Nàpols, nat i criat a València (i que, sent encara duc de Calàbria, tingué una cort pròpia a Castel Capuana integrada per servidors valencians),¹⁶⁴⁸⁰ escrivia de mà pròpia al referit Alfons d’Àvalos en un rudimentari italià, però hi afegia nòtules confidencials en català. En canvi, quan el mateix Ferran escrivia al germà major, Enyego de Guevara, elegia simultàniament el castellà.¹⁶⁴⁸¹

---

¹⁶⁴⁷⁶ SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997, doc. 268 (ps. 666-667), publica una lletra seua en toscà, adreçada a Pier Candido Decembrio (Nàpols, 2 de juliol del 1458), que manifesta la fluïdesa que tenia per a expressar-se en aquesta llengua.

¹⁶⁴⁷⁷ BARBATO, Marcello, *Catalanismi nel napoletano quattrocentesco*, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell’AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18; ampliat en *Medioevo romanzo*, 24-3, 2000, ps. 385-417 (p. 389).

¹⁶⁴⁷⁸ LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992, ps. 115, 120-129 i 136-137.

¹⁶⁴⁷⁹ *Convivia*, I, 29-37, citat per GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402 (p. 354).

¹⁶⁴⁸⁰ PONTIERI, Ernesto, La giovinezza di Ferrante d’Aragona, dins FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Studi in onore di Riccardo Filangieri*, L’arte tipografica, Nàpols, 1959, ps. 531-601 (p. 549).

¹⁶⁴⁸¹ VENETZ, Gabriela H., Il ‘Codice Aragonese’ (1458-1460): la distribuzione delle tre lingue, napoletana, catalana e latina, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 22, Freiburg im Breisgau, 2009, ps. 273-292; EADEM, Intimità o segreto? L’uso del catalano nei documenti bilingui del Codice Aragonese (1458-1460), dins KREFELD, T. – OESTEREICHER, W. – SCHWÄRGERL-MELCHIOR, V. (eds.), *Reperti di plurilinguismo nell’Italia spagnola (sec. XVI-XVII)*, De Gruyter, Berlín-Boston, 2013, ps. 177-198.

Els qui oïen parlar en català *Ferrante d'Aragona* percebien que s'expressava en llengua *materna* de cavallers valencians. Els cronistes napolitans, d'acord amb allò que “se diceva da persone più esperte”, concloïen que “è figlio di Re Alfonso, et lo fece con una donna Valentiana.”¹⁶⁴⁸² L'humanista Giovanni Pontano presentava Ferran I de Nàpols, en comentar el seu accés al tron, com un home “*natum Valentiae (...) atque ex muliere susceptum, quam Valentiae cum ageret, [el rei Alfons] in deliciis habuisset.*”¹⁶⁴⁸³ Precisament, la “valencianitat” del *Curial* adduïda pels lexicògrafs –el fet d'introduir preferències lèxiques del català de València molt específiques en un text literari, fenomen ben poc corrent aleshores– ens obliga a interrogar-nos sobre si el personatge de sang reial al qual anava adreçada l'obra, segons alguns indicis ben treballats per Júlia Butinyà,¹⁶⁴⁸⁴ era precisament el duc “valencià” de Calàbria, i no els castellans Alfons el Magnànim o Maria de Castella, com proposava una part de la crítica. Aquesta possibilitat, que més amunt plantejàvem, la d'una dedicatòria – segurament, més formal que real– del *Curial* al príncep hereu del regne napolità, contribuiria a explicar, entre altres factors, que la novel·la continga ressons del català de València.

El cronista napolità Loise de Rosa complimentava l'adés referit Alfons d'Àvalos introduint en la conversa frases “in catalano”. Barbato comenta que “tra i vantì del vecchio cronista c'era forse anche quello di saper parlare catalano”, però s'estranya perquè De Rosa “si esprime chiaramente in catalano, sebbene si rivolga a un castilgiano.”¹⁶⁴⁸⁵ Desconeix que els germans D'Àvalos, cognoms a banda, s'havien criat a València, país catalanòfon. Llur llengua de socialització era la catalana; com havia sigut també la llengua de criança dels patges de la cambra reial, com ells, cognominats

¹⁶⁴⁸² Vegeu GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli* [ca. 1490-1511], Stamperia Reale, Nàpols, 1845; citat per NUNZIANTE, ibídem, p. 13, n. 4; IACONO, Antonietta, Autobiografia, storia e politica nella trattatistica di Tristano Caracciolo, dins *Reti Medievali Rivista*, 13-2, Florència, 2012, ps. 333-369 (p. 363, n. 113); ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>; PONTIERI, Ernesto, La giovinezza di Ferrante d'Aragona, dins FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Studi in onore di Riccardo Filangieri*, L'arte tipografica, Nàpols, 1959, ps. 531-601 (ps. 22 i 60-61 de la separata); RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

¹⁶⁴⁸³ PONTANO, Giovanni, *De bello neapolitano [1499]*, ed. a cura de G. GRAVIER, Tipogr. de G. Gravier (“Raccolta de tutti i più rinomati scrittori dell'istoria del regno di Napoli”, 5), Nàpols, 1769, p. 2.

¹⁶⁴⁸⁴ Vegeu, per exemple, BUTINYÀ, Júlia, De les fonts del *Curial e Güelfa* i del posat blasmdor del seu autor, dins *Revista de filologia romànica*, 9, Barcelona, 1992, ps. 181-189; EADEM, Si *Curial* fos Alfons IV, dins *Revista de Literatura Medieval*, 4, 1992, ps. 55-77.

¹⁶⁴⁸⁵ BARBATO, Marcello, Catalanismi nel napoletano quattrocentesco, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISSC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18 (ps. 1-2).

Ximenes d'Urrea o dels Maça-Cornell, de famílies “aragoneses” (ho remarca la novel·la històrica que és el *Curial*), però vinculades al regne de València. En el cas particular del castellà de naixença Enyego, cal afegir el fet que es relacionava a Nàpols preferentment amb cavallers (Montcada, Cardona-Villena, Mercader, Corella, Centelles, Pròixida...), secretaris reials (Francesc Martorell, Joan Olzina) i funcionaris palatins d'origen valencià: Mateu Pujades, Gabriel Cardona, Joan Saburgada, Andreu Gassull, Gaspar Pelegrí, Llop d'Espejo, Roderic Falcó, Nicolau Fillac, Ferrer Ram, Gaspar Talamanca, Pere de Capdevila, Joan-Andreu Vesac, *Melchior* Miralles i un llarg etcètera. Compartia justes cavalleriesques i taula a Nàpols, així mateix, amb el seu cunyat Lluís Maça àlies Cornell, i família. A més a més, estava estretament vinculat a la casa del comte de Montedorisio un tal Antoni Gassull (*Antonio Gazullo de Valencia*). Fou escrivà i tresorer de l'òrgan recaptatori presidit per Enyego, en la dècada del 1440,¹⁶⁴⁸⁶ i domèstic o *familiar* de la seua confiança encara pel 1472.¹⁶⁴⁸⁷ Deu tractar-se d'un germà o parent proper del secretari reial Andreu Gassull, nat a Morella o de família morellana, a més de progenitor del Jaume Gassull autor de *Lo somni de Joan Joan*.¹⁶⁴⁸⁸ En aquest ambient de companys d'armes i burocràcia, d'amics personals i de criats valencians, és lògic que D'Àvalos –si és l'autor del *Curial*– s'expressara oralment i per escrit fent ús de vocables com ara *marjal* o *alqueria*, comprensibles del tot al seu entorn.

El pas d'Enyego d'Àvalos per València (1422-1430), la llunyana “Cathalunya” on l'autor del *Curial* recorda haver llegit la història del llombard (1430-1432), i un Nàpols ple de cortesans –i de servidors– valencians, podria ajudar a explicar l'influx d'alguns elements del lèxic català de València en el *Curial*; un influx compatible amb l'ús de vocables apresos en altres parts o de parlants d'altres dialectes. La llengua de la novel·la conté també castellanismes –els esperables en un bilingüe perfecte com seria D'Àvalos,

---

¹⁶⁴⁸⁶ Vegeu, entre d'altres, COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979, p. 120 (1443); SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri 'Commune Summariae' (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964, ps. XVI, 2, 6, 16-17 *et passim* (1444), i XXXIV i 66 (1459).

¹⁶⁴⁸⁷ LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d'Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981, p. 683.

¹⁶⁴⁸⁸ Sobre aquesta família, aporta dades detallades GUIA MARÍN, Josep, Dades biogràfiques sobre Jaume Gassull, dins *Revista d'història medieval*, 9 ('Oligarquías políticas y élites económicas en las ciudades bajomedievales, siglos XIV-XVI'), València, 1998, ps. 261-275.

i en una cort poliglota¹⁶⁴⁸⁹ – i està sotmesa a l'influx d'un *volgare illustre* milanés erigit sobre la parla llombarda (estades milaneses, 1435-1447). La trajectòria biogràfica del gran camarlenc del Magnànim s'ajusta bé al que deixa percebre el peculiar registre lingüístic del *Curial*. Casat amb una D'Aquino napolitana, els fills del comte de Montedorisio s'expressarien en el *napoletano misto* dels barons del país (un dialecte afectat per la gramàtica i el lèxic del *volgare illustre* i literari, el toscà), però també dominaven familiarment el català. Constança, la filla primogènita, interessada en els clàssics i en la poesia *volgare*, quan morí el seu germà Alfons en combat (1495), li dedicà una elegia “nel più fiorito valenziano”, la llengua *paterna*.¹⁶⁴⁹⁰ Per la mateixa època, i en contra del criteri dels mentors humanistes, Constança recitava als nebots “historie et romanzi scritti in volgare, et massimamente in lingua spagnuola, nei quali sono celebrati i maravigliosi fatti de' baroni et de' fortissimi cavalieri” (en versió llatina original: “*historiis potius et fabulosis carminibus vernacula, et praesertim Hispanica lingua conscriptis, oblectabatur, quibus heroum et fortissimorum equitum admiranda facinora celebrantur*”).¹⁶⁴⁹¹ La *Hispanica lingua* del relator milanés del segle XVI podria ser tant la castellana com el catalana. Recordarem que, vers la fi del segle XV,

---

¹⁶⁴⁸⁹ Però suficients, també, en un presumpte escriptor “de Barcelona” o rodalies, per a sorprendre els primers editors de l'obra. Anfós Par veia en l'*inesperat* influx del castellà “un reflex de la nostra decadència literària y lingüística” (PAR, Anfós, “*Curial e Güelfa*”: notes lingüístiques i d'estil, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, p. 72). Per a MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (ps. XXII-XXIV), els castellanismes del *Curial* “mostren una evolució pitjorativa” del català de Barcelona cap a mitjan segle XV; evolució que no troba cap confirmació qual llegim cròniques i documents barcelonins coetanis, perquè no seria un producte ambiental, sinó una manifestació del bilingüisme de l'escriptor i de l'entorn poliglòt de cal Magnànim; d'un anònim habituat a parlar i llegir sovint en castellà. El mateix ocorre amb l'influx de l'italià, una llengua que solia parlar també l'escriptor (CALVO RIGUAL, Cesàreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Güelfa*, trad. i ed. a cura de Cesàreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92). Podríem parlar àdhuc de “llengua catalana en boca castellana” per referir-nos al vehicle de comunicació literària del *Curial*. Les interferències del castellà i del toscà col·loquials i cortesos responen, doncs, a causes lògiques, de caire individual i ambiental.

¹⁶⁴⁹⁰ MAMMALELLA, Amedeo, Poesia di donne nel castello incantato, dins *Ischia, l'isola verde*, any 1, núm. 4, Iscla, novembre 1949. Reporten aquesta mateixa notícia sobre el valencià CASTAGNA, Raffaele, Il cenacolo letterario del Rinascimento sul castello aragonese. Paolo Giovio e Ischia, dins *La rassegna d'Ischia*, any 27, núm. 6, Iscla, 2006, ps. 9-13; GUERRA MEDICI, Maria Teresa, Intecchi familiari, politici e letterari alla corte di Costanza d'Avalos, dins FIOCCHI, Claudio (ed.), *Donne e scrittura dal XII al XVI secolo*, Lubria, Bèrgam, 2009, ps. 115-162; EADEM, Costanza d'Avalos, principessa di Francavilla, dins DI FAZIO, Rossanna – MARCHESELLI, Margherita (coords.), *Enciclopedia delle donne*; ed. digital <www.enciclopediadelledonne.it/biografie/costanza-davalos-principessa-di-francavilla/>, consultada en febrer del 2016.

¹⁶⁴⁹¹ Les citacions provenen, respectivament, de GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara* [1549], trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557, f. 8v; GIOVIO, Paolo, *De vita et rebus gestis Francisci Ferdinandi Davali, marchionis Piscariae, libri VII*, dins ÍDEM, *Illustrium virorum vitae*, Tipogr. de Lorenzo Torrentini, Florència, 1549, ps. 281-441 (ps. 287-288).

els cortesans de Nàpols i de Màntua gaudien de *Tirant lo Blanc* gràcies a la tirada de l'incunable català imprès a València en *editio princeps* el 1490. Isabella d'Este i Aragó (1464-1539), la marquesa de Màntua, posseï “due esemplari di *Tirante il Bianco*, in spagnolo”, una expressió que, en realitat, significa ‘en català’.¹⁶⁴⁹²

Les referències, en les dècades del 1470-1480, a la traducció d'obres catalanes al toscà en un Nàpols segregat d'Aragó testimonien el principi del declivi del català a Nàpols.¹⁶⁴⁹³ Dita llengua deixà d'usar-se en l'administració a partir del 1480.¹⁶⁴⁹⁴ En la tercera generació es consumà la pèrdua de la transmissió domèstica de la parla. El *Curial*, un text incompreensible en àmbit italià a partir del 1500, acabaria perdent-se. Si es copiaren altres manuscrits a banda del còdex de Madrid –no en degueren ser molts–, desapareixerien sense ser entesos ni inventariats. En la mateixa biblioteca de Costanza, els notaris localitzaren un “un libro spagnuolo [en català?] a mano, coperto di cuoio a due ciappe.” Era l'únic desproveït de títol i autor, i la presentació contrastava amb el luxe de la resta de volums.¹⁶⁴⁹⁵ ¿Podria haver sigut l'original del *Curial*?

Pel que fa a l'esborrany quasi definitiu de *Curial e Güelfa*, tret a la llum en el segle XIX (BNE, ms. 9750), no se'n té constància de la procedència. Fou relligat a la ciutat de Toledo, vers la fi del segle XV, amb una artística encuadernació mudèixar.¹⁶⁴⁹⁶ Aquesta decisió, que podríem titlar de *providencial*, explica que fóra preservat, però a penes llegit –com es comprova simplement examinant el còdex–, en àmbit lingüístic castellà. Els *makulatur* o reblliments de paper vell de la relligadura són també toledans. Es tracta de retalls de processos judicials procedents, pel que sembla, de l'arxiu senyorial de la noble casa de Fuensalida. En atenció a aquest indicador, Antoni Ferrando deduí que l'anònim podia tenir “vincles culturals o familiars amb Toledo”.¹⁶⁴⁹⁷

---

¹⁶⁴⁹² CALVO RIGUAL, Cesàreo, *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del Tirant lo Blanc (1538)*, Institut d'Estudis Catalans – Secció Filològica (“Biblioteca filològica”, 72), Barcelona, 2012, p. 19.

¹⁶⁴⁹³ Vegeu, per exemple, FRANZESE, Rosa, Una traduzione napoletana del *Secretum* catalano, dins ROMERO, Carlos – ARQUÉS, Rossend (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Associazione italiana di studi catalani, Editoriale Programma, Pàdua, 1994, ps. 127-143.

¹⁶⁴⁹⁴ Com advertia ja CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919, p. 42.

¹⁶⁴⁹⁵ Vegeu DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302.

¹⁶⁴⁹⁶ SÁNCHEZ HERNAMPÉREZ, Arsenio, Nuevas observaciones sobre la encuadernación del Ms. 9750, *Curial e Güelfa*, de la Biblioteca Nacional de España, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 105-110.

¹⁶⁴⁹⁷ FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca*

Potser no anava gens desencaminat. Els Dávalos (*d'Ávalos* a València, *d'Avalos* a Itàlia), exiliats de Castella des del 1422, tenien casa pairal a Toledo. Allí se'n tornà des de la cort de València un germà d'Enyego, Rodrigo Dávalos, que perdria béns i senyories el 1445, arran de la batalla d'Olmedo. Es refugià de nou a València, abans de passar –com altres exiliats castellans– a Nàpols, on prengué part en la campanya d'Itàlia central (1446-1448). Finalitzada aquesta, Rodrigo no romangué a la cort d'Alfons el Magnànim, sinó que s'establí de nou a Toledo com a familiar de la casa de Fuensalida, amb la qual estava estretament emparentat. Els Fuensalida, els nobles més poderosos de Toledo, antics partidaris dels infants d'Aragó (els germans del rei de Nàpols), s'havien reconciliat amb el victoriós Joan II de Castella (1447). A títol d'hipòtesi, caldria explorar aquesta possible via d'explicació per a l'arribada a Toledo i la conservació allí durant segles del *Matritensis* 9750. Rodrigo Dávalos devia ser un dels pocs toledans de l'època capaços de llegir en català. A la seua mort, l'esborrany sense coberta d'un encara incomplet *Curial* hauria romàs a l'ombra d'algun patrimoni bibliogràfic fins al seu ingrés, en temps de la revolució liberal, a la Biblioteca Nacional.

Referents per a una experimental cavalleria umanística

Una de les possibilitats més interessants que presenta el text del *Curial*, sens dubte, és la de tractar de reconstruir totes les fonts bibliogràfiques que emprà l'escriptor i els referents literaris –i culturals en general– que tenia en ment quan l'escrigué. Com proposava pel 1985 Lola Badia, aquesta s'imposa com una tasca fonamental, de caràcter metòdic, per a contribuir a una correcta interpretació del *Curial*.¹⁶⁴⁹⁸ Conscient també d'aquesta necessitat ha sigut Júlia Butinyà, l'autora que millor ha discernit, des del 1987, les claus culturals i literàries que “expliquen” l'òrfena novel·la. Els seus treballs ens ha servit de gran ajuda per a contextualitzar-la.¹⁶⁴⁹⁹ L'aportació del present estudi ha consistit a recopilar les interessants aportacions que s'han fet, per part dels més diversos

---

anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88 (p. 81).

¹⁶⁴⁹⁸ BADIA, Lola, La segona visió mitològica de *Curial* i notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292.

¹⁶⁴⁹⁹ En aquest sentit, val a dir que la lectura que fa de l'obra BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), és la més adequada per a captar la cruïlla cultural en què es troba aquesta. Evidentment, l'anònim parteix de patrons medievals, però introdueix un punt de vista molt innovador, el qual no podem obviar si aspirem a comprendre íntegrament l'obra.

estudiosos, sobre les fonts literàries de la novel·la italo-catalana, per a augmentar-les seguidament amb noves constatacions i comprovacions. Perquè la cultura literària, per sobre de les preferències personals de l'escriptor, és també, en bona mesura, una cultura compartida amb escriptors i lectors coetanis. Forma part del "context". Només situant el text en el context que li pertoca, el podem relacionar congruentment amb l'ambient literari de creació i de recepció, i l'interpretarem com pertoca.

En el *Curial*, la previsió d'un "context de recepció" per a la novel·la, relativament íntim i selecte, però ben previsible, determina alguns continguts i explica ironies i facècies. L'anònim redactor de *Curial e Güelfa* es presenta a la seua audiència, no com un intel·lectual, sinó com un home estudiós i un lector contumaç, dotat d'un humor molt refinat. És també un cavaller, i lamenta que els *militēs* –"mi e mos pars"– siguin tractats d'"ignorants" per alguns lletrats i doctes escolàstics: les "piques" del mite ovidià (*CeG* III.0). Ell n'és l'excepció: un cavaller que llig i estudia amb afany, i que es devaneix de les seues lectures. Ho fa des del primer moment, mal que siga per a reforçar el marc ficcional: "segons yo he legit" (*CeG* I.1). I continua, al llarg i ample de l'obra, exhibint lectures assimilades, moltes de les quals són les pròpies d'un cavaller. El verb *llegir* és ben recurrent: "ço que cascun jorn legim en aquells libres" (*CeG* I.33); "emperò no he trobat, en allò poch que he legit, per bé que ho hage volgut encercar" (*CeG* III.0); "empero no he legit, sabut, ne oyt" (*CeG* III.0), etc. Ara bé, l'anònim demostrarà que no sols domina la lectura, sinó també l'escriptura. No com un Joanot Martorell grafòman i plagiar a l'estil medieval, sinó aplicant experimentalment una *imitatio* de filiació humanística que el *magister* llombard Gasparino Barzizza (*De imitatione*, 1417; *De compositione*, 1420) fonamentà en el consell de Petrarca i en la faula grecollatina de les abelles i la mel: "*addendo, subtrahendo, transferendo et inmutando.*"¹⁶⁵⁰⁰

¿Quin catalanoparlant del segle XV podria conèixer millor un mètode imitatiu tan modern, si no era D'Àvalos, a qui Guiniforte Barzizza encarregà l'any 1440 portar a Nàpols opuscles del pare per a mostrar-los al rei d'Aragó i als seus curials?¹⁶⁵⁰¹ L'èxit a Nàpols del mètode Barzizza per a l'aprenentatge a partir dels clàssics pot veure's en el

---

¹⁶⁵⁰⁰ GARCÍA GALIANO, Ángel, *La imitación poética en el Renacimiento*, Reichenberger – Publicaciones de la Universidad de Deusto, Kassel, 1992, ps. 85-91.

¹⁶⁵⁰¹ ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla 'Repubblica' di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (p. 27).

De imitatione d'Antonio da Rho¹⁶⁵⁰² que Joan Olzina comprà (1442) perquè el seu fill Joanot aprenguera a imitar-los: “*immitandis libris*”.¹⁶⁵⁰³ Fins i tot un cal·lígraf de la biblioteca reial –des del 1447– com Gabriel Altadell, compartira el més que probable interès de l'autor del *Curial* pel *De compositione* del *magister* llombard.¹⁶⁵⁰⁴ Pensem, a més a més, que un reeixit alumne de Gasparino, Angelo Decembrio (que havia estudiat amb ell pel 1431), exercí durant anys de preceptor i bibliotecari de D'Àvalos, a Milà i al palau davalà de Nàpols, d'on passà a servir el príncep de Viana.

No mancaven en el currículum formatiu de l'anònim lectures de clàssics antics, sobretot d'historiografia i de mitografia. Encara que l'estudiós i lletraferit escriptor preferia aprendre a narrar imitant l'estil de Boccaccio¹⁶⁵⁰⁵ i adquirir “sciència”; per mitjà de l'estudi de Dante: de la mà de dos comentaristes de la *Comèdia*, del segle XIV, com són Benvenuto da Imola i Pietro Alighieri.¹⁶⁵⁰⁶ Ara bé, també coneix i participa de les idees de Buonaccorso, Brunì, Poggio o Valla. Aquests i altres referents italians i clàssics ajuden l'anònim a configurar *Curial el llombard* com un model de cavaller medieval regenerat: tot un *cortigiano* d'armes i lletres. *Curial* excel·leix en l'art de la milícia com un Tristany, però esdevé virtuós gràcies a l'”studi” –*studia humanitatis*– de les arts liberals, la filosofia moral i altres coneixements que li reporten els llibres; els clàssics, sobretot, les obres “de reverenda letradura”. Sosté l'anònim que tot “cavaller científich” –el protagonista, l'escriptor: tant s'hi val– ha de “tractar reverencialment los llibres” (el culte al llibre és una de les premisses del Renaixement), estudiar molt i

---

¹⁶⁵⁰² Alumne i continuador de la tasca de Barzizza. Vegeu MERCER, R. G. G., *The Teaching of Gasparino Barzizza. With Special Reference to his Place in Paduan Humanism*, The Modern Humanistics Research Association, Londres, 1979, p. 95.

¹⁶⁵⁰³ Vegeu SABBADINI, Remigio, Notizie sulla vita e gli scritti di alcuni dotti umanisti del secolo XV raccolte da codici italiani (II), dins *Giornale storico della Letteratura italiana*, 6, Torí, 1885, ps. 163-176 (ps. 166 i 175); FILELFO, Francesco, *Satyræ, I (Decadi I-V)*, ed. a cura de Silvia FIASCHI, Edizioni di Storia e Letteratura (“Studi e testi del Rinascimento europeo”, 26), Roma, 2005, p. 388.

¹⁶⁵⁰⁴ Vegeu HERNANDO DELGADO, Josep, Del llibre manuscrit al llibre imprés. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 21, Barcelona, 2002, ps. 257-603 (ps. 268 i 294).

¹⁶⁵⁰⁵ És un tema molt estudiat, que sistematitzen aportacions recents com les de CALVO RIGUAL, Cesàreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324, i GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015.

¹⁶⁵⁰⁶ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428; ÍDEM, Pietro Alighieri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.

aspirar a ser “tengut en gran stima” entre “los grans philòsofs, poetes e oradors” (CeG II.116), qualificatius aplicats llavors als humanistes del *Quattrocento*.¹⁶⁵⁰⁷

En un títol ben trobat, Lola Badia i Jaume Torró situen el projecte literari del *Curial* a mitjan camí entre el *Tristany* medieval i l'*Orlando* renaixentista,¹⁶⁵⁰⁸ encara que, al remat, els autors s'interessen molt més per cercar afinitats argumentals amb el vell model “bretó”, obsolescent¹⁶⁵⁰⁹ (recordem com l'anònim del *Curial* es riu dels cavallers bretons en la seua innovadora “matèria d'Itàlia”) que amb l'eclosió d'una renovada literatura de ficció cavalleresca a la Itàlia del Renaixement. Al nostre parer, interessaria més fixar-se en les novetats i les aportacions de l'obra, que no les “aparents” inèrcies medievals d'aquesta. En el poema cavalleresc *Orlando innamorato* (1483), del florentí Matteo Maria Boiardo, s'afirma, d'una manera potser més indecisa que la del *Curial*, “che l'arme son de l'omo il primo onore; / ma non già che il saper faccia men degno, / anci lo adorna come un prato il fiore.” *Curial e Güelfa* (Milà-Nàpols, dècada del 1440) és un epígon –en alguns episodis del llibre II, paròdic– del *Tristan en prose*, però és, sobretot i per damunt de tot, un digníssim precursor d'Orlando: del renaixement d'una literatura toscana de ficció –cavalleresca– pels anys 1465-1490.¹⁶⁵¹⁰

---

¹⁶⁵⁰⁷ Com explica KRISTELLER, Paul Oskar, El territorio del humanista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44 (p. 39), “los humanistas eran identificados menudo como *oradores*, o como *poetas y oradores*, antes de que el termino *humanista* hubiera entrado en uso.” El terme *humanista*, de fet, és un neologisme modern. En el segle XV, hom preferia, com s'observa en diferents passatges del *Curial*, el binomi *poeta et orator*.

¹⁶⁵⁰⁸ BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, *Curial, entre Tristán y Orlando*, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60.

¹⁶⁵⁰⁹ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M., *Transmisión y difusión de la literatura caballeresca. Doce estudios de recepción cultural hispánica (siglos XIII-XVII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 2013, ps. 354-357, ha comprovat que la matèria de Bretanya és “molt modesta i poc fructífera, literalment parlant, en els territoris de la Corona d'Aragó al llarg del segle XV.” A la qual cosa, podríem afegir amb CINGOLANI, Stefano M., “Nos, en leýr tales libros, trobemos plazer e recreation”. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127 (ps. 85-90), que “no hi havia cap lector (ni a la cort) que posseís tot el cicle de la *Vulgata*, contràriament al que passava a les grans biblioteques senyoriales de la Itàlia del nord.” Pel que fa a la cort de Nàpols, DELCORNO BRANCA, Daniela, *Tristano e Lancillotto in Italia: studi di letteratura arturiana*, Longo (“Memoria del tempo”, 11), Ravenna, 1998, ps. 28-29 (i n. 35) comprova “l'assenza di manoscritti francesi di materia cavalleresca in ambiente aragonese”, en franc contrast amb el que succeïa llavors a l'“area padano-veneta”.

¹⁶⁵¹⁰ Es produí aleshores una –diguem-ne– “recepció cavalleresca” o integració sincrètica de les modes mitogràfiques i les novetats humanístiques al nord d'Itàlia, en clau aristocratitzant i elitista, en la segona meitat del segle XV. Vegeu RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); FOLENA, Gianfranco, La cultura volgare e l'*umanesimo cavalleresco* nel Veneto, dins BRANCA, Vittore (ed.), *Umanesimo europeo e umanesimo veneziano*, Sansoni, Florència, 1964, ps. 141-158; VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006.

El *Curial*, amb la seua compaginació de cavallers i déus mitològics; de teofanies d'una Venus Urània neoplàtonica, a l'estil dels frescos de Botticelli, anuncia pel 1445 –i ho fa des d'una cort aristocràtica– la ruptura amb allò que Benedetto Croce denunciava com “il secolo senza poesia” de la literatura italiana.¹⁶⁵¹¹ Mal que siga un anunci escrit en prosa catalana, en *lingua di dominazione*. L'anònim escriptor ironitza davant uns oients coneguts quan afirma anecdòticament: “yo vull seguir la manera d'aquells cathalans qui trasladaren los libres de *Tristany* e de *Lançalot*, e tornaren-los de lengua francesa en lengua cathalana” (*CeG* II.0). En realitat, el seu impuls d'inspiració argumental, com documenta Jaume Torró,¹⁶⁵¹² prové del *Filocolo* de Giovanni Boccaccio: de l'època juvenil i napolitana del genial escriptor certaldés, en la qual s'operà –sense continuació, tanmateix, fins el *Curial*– allò que Umberto Bosco denominava “la restaurazione del mondo cavalleresco in clima di alta letteratura.”¹⁶⁵¹³ Fins i tot quan l'autor del *Curial* dissemina frases del *Decameron*, una obra d'orientació i temàtica molt més burgesa, les reescriu i les reorienta per a reforçar el refinament aristocràtic de l'obra.

Si hi ha algun llibre que represente la *cavalleria umanistica* del segle XV italià, malgrat haver sigut escrita en prosa catalana, aquest és *Curial e Güelfa*.¹⁶⁵¹⁴ L'escriptor, educat en un ambient cortés, cavalleresc i trobadoresc de la perifèria tardogòtica d'Europa, esdevé un “receptor”¹⁶⁵¹⁵ entusiasta o neòfit dels ideals de l'humanisme italià, i en transmet alguns didàcticament a través d'una història d'amor que és molt més del

¹⁶⁵¹¹ PANIZZA, Letizia, The Quattrocento, dins BRAND, Peter – PERTILE, Lino (eds.), *The Cambridge History of Italian Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, ps. 131-180 (p. 131).

¹⁶⁵¹² TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281.

¹⁶⁵¹³ BOSCO, Umberto, La letteratura, dins “*Il Rinascimento: significato e limiti.*” 3 *Convegno internazionale di studi sul Rinascimento (Firenze, 25-28 settembre 1952)*, Sansoni, Florència, 1952, ps. 49-76 (p. 66); citat per RUGGIERI, R. M., *L'umanesimo cavalleresco...*, p. 16.

¹⁶⁵¹⁴ Enfront de l'*umanesimo cavalleresco* proposat per RUGGIERI, R. M., *L'umanesimo cavalleresco...*, op. cit.; Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a), sembla més oportuna la formulació d'ALLAIRE, Gloria, Andrea da Barberino: prospettive vecchie, nuove... lontane, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 31-40 (p. 34) com *cavalleria umanistica*.

¹⁶⁵¹⁵ Per a comprendre el “singulier mélange” de gòtic i Renaixement que veia MILÀ FONTANALS, Manuel, Notes sur trois manuscrits: I) un chansonnier provençal; II) un roman catalan; III) une traduction catalane de la *Disciplina clericalis* de Pierre Alphonse, dins *Revue des Langues Romanes*, 10/2, Montpellier, 1876, ps. 225-240 (II, ps. 233-238); reed. en *Obres completes*, Barcelona, 1980, vol. 2, ps. 485-492, en *Curial e Güelfa*, és necessari atendre a les reflexions de BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; trad. com *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, ed. a cura de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000, sobre la idea de l'humanisme i el Renaixement com a fenomen de recepció d'idees innovadores en uns contextos previs, medievals, que interfereixen en els resultats estètics, tant de l'art (el *plateresco* castellà) com de la literatura (un *Curial* que algú qualificava també de *plateresc*).

que llegim literalment: *divertimento* erudit, amb notes de sàtira i de paròdia; *institutio principis* moralitzant; instrument de commemoració epitalàmica (¿les noces de Ferran d'Aragó amb una descendent dels prínceps "d'Orenges", 1445, com a excusa inicial per a una dedicatòria?) i dinàstica (trionf del Magnànim, concòrdia de Terracina, 1443); eventual calaix d'evocacions autobiogràfiques, de "sompnis" literaris (¿a qui corona de llorer, en realitat, Apol·lo: a Curial o al seu ventríloc?) i d'utopies polítiques (la Corona d'Aragó, "senyora de Milà", a pesar del duc d'Orleans, 1447), i qui sap si *secretum* confidencial, accessible només a parents i amics lletraferits de la cort.¹⁶⁵¹⁶

Les fonts literàries ibèriques, al contrari que les itàliques, influïren ben poc en el procés d'inspiració, documentació i dotació de continguts del *Curial*. Les cròniques catalanes de Desclot i Muntaner són un record de lectura –o d'audiència¹⁶⁵¹⁷– llunyana, i no es detecta cap connexió intertextual entre aquestes i la novel·la cavalleresca. De la cort de València, l'autor recorda algun detall de les lletres de batalla de Pero Maça ("fill de la egua", *CeG* II.31 i II.16),¹⁶⁵¹⁸ i alguna frase d'Antoni Canals (*Scala de contemplació*; traducció del *Valeri Màxim*). Hom percep, amb tot, una influència metodològica i ideològica d'Enric de Villena (*Los treballs d'Hèrcules*, les glosses a l'*Eneida*), amb una connexió més intensa del que s'ha dit fins ara; probablement, pels vincles mantinguts per Villena amb la cort valenciana.¹⁶⁵¹⁹ L'anònim coneix lectures cortesanes com la *Storia de l'amat Frondino e Brisona*,¹⁶⁵²⁰ el *Doctrinal* de Pacs (que circulava per les oficines de gestió econòmica de la cort de Nàpols)¹⁶⁵²¹ i és les *Tragèdies* anotades de Sèneca, segurament en la versió catalana. I poca cosa més. Amb

---

¹⁶⁵¹⁶ L'aproximació més completa i encertada que s'ha fet fins ara als diferents plànols de treball que es plantejà l'escriptor és la de BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.).

¹⁶⁵¹⁷ A la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, es llegien a l'hora de dinar, segons el testimoni del preceptor dels Este de Ferrara: SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, cap. 8.

¹⁶⁵¹⁸ RIQUER, Martí de, *Vida i aventures de don Pero Maça*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. 78-79.

¹⁶⁵¹⁹ VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la "Eneida" de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989; BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106 (p. 90).

¹⁶⁵²⁰ ANNICCHIARICO, Annamaria (ed.), *Frondino e Brisona*, Adriatica, Bari, 1990.

¹⁶⁵²¹ Era un llibre conegut sobretot a Mallorca, Barcelona i Nàpols. Vegeu PUIG OLIVER, Jaume de, Notes sobre el manuscrit de l'*Apologia* de Bernat Metge (París, BN ms. esp. 55), dins *Arxiu de textos catalans antics*, 25, Barcelona, 2006, ps. 461-477 (p. 477).

Ausiàs Marc solament comparteix l'esment a una enigmàtica "taula de Perusa", que constitueix un hàpax en comú, producte d'alguna lectura sapiencial compartida.¹⁶⁵²²

De la literatura castellana, destaca el coneixement de Rodríguez del Padrón, autor que escrigué la seua obra (1438-1441) entre Florència i Basilea, passant per Milà;¹⁶⁵²³ l'*Amadís de Gaula*; el *Flores e Blancaflor* (segurament, en versió castellana, per la manera de citar els noms), i anecdòtiques expressions fraseològiques o líriques compartides amb els poetes Álvarez de Villasandino, Santillana i Juan de Mena.¹⁶⁵²⁴ D'altra banda, es detecten punts anecdòtics de contacte amb cròniques castellanques, sobretot amb la *Grande e General Estoria* (segle XIII). Hi destaca l'episodi tunisenc del "corral" de Tunis on Curial s'enfronta als lleons, que depén d'un relat de la *Crónica de Alfonso X*,¹⁶⁵²⁵ inspirat en un *exemplum* d'*El conde Lucanor*.¹⁶⁵²⁶ El protagonista del relat cronístic és l'infant Enric de Castella (segle XIII), un destacat mercenari aventurer –i un trobador– més conegut a Itàlia (*don Henrico di Spagna*) que a la Península Ibèrica.¹⁶⁵²⁷ L'elecció d'Enric, recordat en l'obra de l'infant Juan Manuel de Villena, podria haver estat determinada per l'amistat de l'autor del *Curial* amb el valencià Pere de Cardona i Villena, un dels nobles principals de la cort del rei de Nàpols.

---

¹⁶⁵²² Malgrat les diverses interpretacions que s'han donat d'aquest moble simbòlic, hem comprovat que era encertada l'apreciació crítica de MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV (XXXVI): "La taula de Perusa, per oposició al desordre que impera en totes les coses del món, és una taula hont s'hi seu segons un ordre perfet; el món no imita la taula de Perusa. Ha de tractar-se, donchs, segons totes les apariències, d'una simbòlica a la qual se pot seure després de la mort."

¹⁶⁵²³ Enyego d'Àvalos es trobava llavors a la cort de Milà, i estava emparentat amb el cardenal Cervantes, per al qual treballava de secretari Padron. Si D'Àvalos fóra l'autor del *Curial*, el primerenc accés a l'obra de l'escriptor castellà trobaria una fàcil explicació.

¹⁶⁵²⁴ Poeta de capçalera, durant molts anys, del conestable de Castella, pare d'Enyego d'Àvalos. Vegeu PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, *El Cancionero de Baena como fuente historiográfica de la baja Edad Media castellana: el ejemplo de Ruy López Dávalos*, dins *Cancioneros en Baena. Actas del II Congreso Internacional 'Cancionero de Baena'. In memoriam Manuel Alvar (eds. J. L. Serrano Reyes – J. Fernández Jiménez)*, Ayuntamiento de Baena, Baena, 2003, vol. 1, ps. 293-333. Santillana era amic també d'Enyego d'Àvalos, que li portava llibres d'Itàlia, i parent seu, i Mena s'amerà de les modes i de la cultura italiana en coincidència temporal amb el procés d'italianització cultural d'Enyego d'Àvalos. Podrien haver coincidit perfectament a Florència, on es trobava llavors la cúria romana.

¹⁶⁵²⁵ CORTADELLAS VALLÈS, Anna, *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 30-32.

¹⁶⁵²⁶ MANUEL, dom Juan, *El conde Lucanor, o Libro de los exemplos del conde Lucanor et de Patronio*, ed. a cura de Jesús Manuel BLECUA, Castalia, Madrid, 2010, ps. 88-92.

¹⁶⁵²⁷ KAMP, Norbert, Enrico di Castiglia (Henricus de Castella, Henricus de Hispania, Arrigo di Castiglia, Anrricus, Don Enrique), dins *Dizionario biografico degli italiani*, 42, Roma, 1993; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-di-castiglia_Dizionario-Biografico/>

La cultura trobadoresca que l'autor coneix i reutilitza (la *Cançó de l'orifany* de Rigaut de Berbezilh; la *vida* i l'*Epístola èpica* de Raimbaut de Vaqueiras;¹⁶⁵²⁸ el *Roman de Jaufre*) està vinculada a contextos geogràfics llombards (l'ambientació en un Montferrat on residí Vaqueiras) o sotmesa a filtres literaris italians: la *Cançó de l'orifany* és revisada a la llum del *Novellino*.¹⁶⁵²⁹ És interessant observar, en relació amb l'atribució d'autoria que proposem, que el *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud, que serví d'orientació a l'anònim del *Curial* en matèria astrològica, era un dels manuals que –en traducció catalana (París, BNF, ms. Esp. 205)¹⁶⁵³⁰ – emprà per a aprendre “sciència” el cavaller Pere/Pietro de Guevara, jove nebot i pupil del gran camarlenc de Nàpols, Enyego d'Àvalos. Res no denota, en conseqüència, que es produïra una recepció estrictament catalana o hispànica de la literatura provençal, sinó més aïnes itàlica. Fins i tot un tema tan rebregat en la historiografia catalana com és la llegenda del bon comte i l'emperadriu, no depèn pas de fonts catalanes en *Curial e Güelfa*, com constaten, entre d'altres, Antoni Ferrando i Miquel Aguilar,¹⁶⁵³¹ sinó d'alguna versió de l'anomenada “família centreeuropea”, qui sap si més accessible a la Llombardia.

De la lírica francesa, només ressonen en el *Curial*, en frases molt concretes, el trobador francès Blondel de Nesle (*Cançoner*, XXXIV, ii, v. 14: “Amie sens amie”), el poeta savoia Othon de Grandson (*Le lay de desir en complainte*, X, v. 11: “Cuer desireux n'a nul sejour”) i l'escriptora venetofrancesa Christine de Pizan (*Le livre des trois jugemens*, vv. 1211-1213: “Trop le mettoit, si n'avoit plus pouoir / de soustenir / la grant doulour / qu'il lui falu tenir”). Sembla que l'escriptor cite de memòria aquests

---

¹⁶⁵²⁸ MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *II Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52 (ps. 48-49, n. 13);

¹⁶⁵²⁹ Sobre la recepció italiana de l'autor de la *Cançó de l'orifany*, recepció de la qual forma part el *Curial*, vegeu THOMAS, Antoine, Rigaut de Barbezieux et le 'Novellino', dins *Giornale di filologia romanza*, 3, fasc. 7, Roma, 1880, ps. 12-15; MONSON, Don A., De la chanson par la 'razo' à la nouvelle : 'Atressi cum l'orifanz', de Rigaut de Barbezieux et ses commentaires narratifs médiévaux, dins *Medioevo romanzo*, 16, 1991, ps. 271-284.

¹⁶⁵³⁰ Hi ha a Madrid, també, un manuscrit català d'aquesta època, amb preferències dialectals valencianes, publicat com: ERMENGAUD, Matfré, *Breviari d'amor. Manuscrito valenciano del siglo XV (Biblioteca Nacional de Madrid)*, ed. a cura d'Antoni FERRANDO, Vicent García Editores, València, 1980.

¹⁶⁵³¹ FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d'una llegenda germànica: el tema de l'emperadriu d'Alemanya falsament acusada d'adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.), *Actes del desè Col·loqui de Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l'Abadía de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216; ÍDEM, Els desenvolupaments quatrecentistes de la llegenda de l'emperadriu d'Alemanya, amb atenció especial a *Philipertus* i *Eugenia* i al *Curial e Güelfa*, en COLÓN, Germà – MARTÍNEZ, Tomàs – PEREA, M. P. (eds.), *La cultura catalana en projecció de futur*, Fundació Germà Colón – Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2004, ps. 187-213; AGUILAR, Miquel, La llegenda del bon comte i l'emperadriu: entre l'amor cortès i la política d'estat, dins *Journal of Catalan Studies*, 8, Barcelona, 2005, ps. 63-76.

motti enigmàtics –per bé que no excessivament hermètics– recordats de cançons que tenia a l’abast i que compartia amb els seus oients. Altrament, els enigmes poètics proposats no serien fàcilment discernibles. Nesle no era gens conegut a la Península Ibèrica, però sí en canvi a Itàlia, on es conservaven bells cançoners musicats contenint la seua obra, com el *Vat. Reg. Lat.* 1490.¹⁶⁵³² Grandson era conegut al nord d’Itàlia, però també a la cort del Magnànim: fou imitat per Jordi de Sant Jordi.¹⁶⁵³³ L’obra de Pizan gaudí de gran acceptació a la cort de Milà, pel vincle familiar i cultural dels Visconti amb els ducs d’Orleans.¹⁶⁵³⁴ Es probable, doncs, que el record d’algun d’aquests versos francesos responga al presumible periple nord-italià de l’anònim del *Curial*.

En el llibre II del *Curial*, dedicat a l’art de cavalleria i posat sota tutela del “déu de batalles”, Mart (*CeG* II.0), l’escriptor aprofita per evocar –de vegades, sembla que paròdicament– l’acció narrativa d’una obsoleta, però divertida, cavalleria artúrica “que cascun jorn legim” (*CeG* II.33): *Tristany i Lançalot*. És cert que, a la València del 1424, Alfons el Magnànim es caracteritzava de Tristany per a celebrar justes festives amb ambientació literària.¹⁶⁵³⁵ Tanmateix, la recepció de la literatura cavalleresca que manifesta el *Curial*, malgrat l’al·lusió a les velles traduccions “d’aquells catalans” (*CeG* II.0), sembla haver-se produït també en francès (els gal·licismes més evidents de la novel·la procedeixen d’aquestes lectures o audicions¹⁶⁵³⁶) i en un àmbit nord-italià. Això que explicaria, entre altres coses, la importància atorgada a figures com Breus Sens Pietat. Aquest cavaller malèfic adquireix un especial protagonisme en el *Guiron le*

---

¹⁶⁵³² LEPAGE, Yvan G., Blondel de Nesle et Richard Coeur de Lion: histoire d’une légende, dins *Florilegium*, 7, 1985, ps. 109-128 (p. 116).

¹⁶⁵³³ ALBERNI JORDÀ, Anna, Els estrats del Caçoner de Vega-Aguiló (BC, MSS. 7-8), dins BELTRAN, Vicenç – PAREDES, Juan (eds.), *Convivio. Estudios sobre la poesía de cancionero*, Universidad de Granada, Granada, 2006, ps. 11-30; MARFANY SIMÓ, Marta, La influència de la poesia francesa des d’Andreu Febrer a Ausiàs March, dins *Estudis romànics*, vol. 34, Barcelona, 2012, ps. 259-287 (ps. 261-262); TORRÓ TORRENT, Jaume, Nota-ressenya de SANT JORDI, Jordi de, *Poesies*, ed. a cura d’Aniello FRATTA (“Els Nostres Clàssics”, 26), Barcelona: Barcino, 2005, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 822-826.

¹⁶⁵³⁴ Segons BARBERO, Alessandro, *Donne, madonne e cavalieri. Sei storie medievale*, Laterza, Bari, 2013, p. 93, “Gian Galeazzo Vistonti, duca di Milano, scrive a Parigi invitandola a venire a Milano, perché alla sua corte c’è un posto per lei.” Vegeu també CARRARA, Eliana, Christine de Pizan. Biografia di una donna di lettere del XV secolo, dins *Quaderni medievali*, 29, Bari, juny 1990, ps. 65-81 (p. 78, n. 40).

¹⁶⁵³⁵ RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 264; RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, vol. 1, p. 412.

¹⁶⁵³⁶ Vegeu, per exemple, els que recull MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998.

Courtois,¹⁶⁵³⁷ obra que constituïa una de les joies bibliogràfiques (París, BNF, nouv. acq. fr. 5243)¹⁶⁵³⁸ de la cort de Filippo Maria Visconti, duc de Milà. Pel testimoni de Pier Candido Decembrio, sabem que el príncep llombard passava moltes hores amb els seus cortesans i cambrers –entre ells, Enyego d'Àvalos– “leggendo antichi scrittori e romanzi francesi di cavalleria”: els *Gallorum libri*, que tant li agradaven,¹⁶⁵³⁹ on no mancaven el *Lancelot en prose* i el *Tristan en prose*, en versió original francesa.¹⁶⁵⁴⁰

L'antropònim curialesc “Auger Bellian” remet així mateix a obres populars de la cort milanesa, com les *Gesta Francor[um]*, on destaca un personatge del cicle carolingi, Otger el Danés¹⁶⁵⁴¹ (*Auger*, en versió onomàstica francoladina), o l'heroi de les croades Balian d'Ybelin, que apareix citat com “Bellian” –com en el *Curial*– en un *Livre de la conquête de la terre d'Outremer* (BNF, ms. 2631) que havia pertangut al referit Filippo Maria Visconti.¹⁶⁵⁴² Tampoc no estranye que el cavall del Boca de Far del *Curial*, personatge poc de fiar, porte per nom “Saladí”: algunes sales del palau milanès de Porta Giove les decoraven tapissos amb les “storie di Rinaldo e Saladino” adquirits a la cort

---

¹⁶⁵³⁷ Com s'adverteix oportunament en ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, p. 135, n. 36: “Brehus sans Pitié, le parangon du criminel arthurien. Il apparaît dans le *Tristan* français en prose (XIIe-XIIIe siècles), dans le *Guiron le Courtois* (XIVe siècle) et dans un poème italien, *Febusso e Breusso*.”

¹⁶⁵³⁸ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, Codici miniati francesi e di ispirazione francese nella Biblioteca del Visconti e degli Sforza nel castello di Pavia, dins MORINI, Luigina (ed.), *La cultura dell'Italia padana e la presenza francese nei secoli XIII-XV. Atti del Convegno di studi (Pavia, 11-14 settembre 1994)*, Alessandria, 2001, ps. 281-299; TOSATTI, Bianca Silvia, Visconti, dins *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/visconti_Enciclopedia-dell-Arte-Medievale/> Vegeu també CIGNI, Fabrizio, Per la storia del *Guiron le Courtois* in Italia, dins *Critica del testo*, 7/1 (“Storia, geografia, tradizioni manoscritte”), Roma, 2004, ps. 295-316 (ps. 296-297); LATHUILLÈRE, Roger, *Guiron le Courtois. Étude de la tradition manuscrite et analyse critique*, Librairie Droz (“Publications romanes et françaises”, 86), Ginebra, 1966.

¹⁶⁵³⁹ DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, p. 39; COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 473.

¹⁶⁵⁴⁰ DELCORNIO BRANCA, Daniela, *Tristano e Lancillotto in Italia: studi di letteratura arturiana*, Longo (“Memoria del tempo”, 11), Ravenna, 1998, p. 212; COLUSSI, Paolo, Elenco dei manoscritti miniati nei secoli XIV e XV alla corte dei Visconti e degli Sforza, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d'edició electrònica <http://www.storiadimilano.it/Arte/elenco_manoscritti.htm>

¹⁶⁵⁴¹ Els fabricants d'arnesos de Milà rebien comandes d'armes amb l'efigie del *Danese paladino*, segons MANN, James G., The Lost Armoury of the Gonzagas, dins *The Archaeological Journal*, 95, Londres, 1938, ps. 239-337; reed. per Ken Trotman, Huntingdom, 2005, p. 254.

¹⁶⁵⁴² Passà després als Sforza i, l'any 1499, a la col·lecció que el rei de França Lluís XII posseïa a la seua residència del castell de Blois. Vegeu DI FABRIZIO, Anna Maria, *Saggio per una definizione del francese di Oltremare: edizione critica della Continuazione di Aciri dell'Historia di Guglielmo di Tiro, con uno studio linguistico e storico*, Tesi doctoral, Dipartimento di Studi linguistici e letterari. IVE Section, Sciences historiques et philologiques, Università degli Studi di Padova – École pratique des hautes études, Pàdua, 2013, especialment, les pàgines 89-92, 203, 440 (“et fut faiz conestables et bail dou reume de Jerusalem, Bellian d'Ybelin”) i 477 (“et morut Bellian d'Ybelin”).

de París, l'any 1396, per Gian Galeazzo Visconti.¹⁶⁵⁴³ En definitiva: el ressò d'una èpica francesa (matèries de França, de Bretanya i d'Ultramar) en *Curial e Güelfa* sembla deure molt a l'atmosfera cultural, literària i artística de la cort de Milà. I redunda en la més que probable identificació de D'Àvalos com l'autor de la novel·la.

De la literatura francesa, formen part del repertori conegut per l'escriptor algunes altres obres d'interès. Podria haver conegut *Paris et Vienne* en la versió breu catalana (present a la biblioteca d'Alfons el Magnànim, segons inventari del 1417),¹⁶⁵⁴⁴ o en la francesa, més extensa i elaborada (obra de Pèire de La Cepeda, del 1432).¹⁶⁵⁴⁵ A banda de col·locar-ne els protagonistes dansant entre parelles insignes d'enamorats, el *Curial* presenta algunes coincidències argumentals amb aquesta obra.¹⁶⁵⁴⁶ Pot resseguir-se també, en la cloenda de la novel·la catalana, algun ressò de la cançó de gesta, del cicle carolingi de Guillaume d'Orange, *La prise d'Orenges*: Curial esdevé príncep "d'Orenges" i obté en un sol dia "principat e muller". *Le roman de Melusine*, el seu personatge emblemàtic, *Geoffroy à la Grand'Dent*, i un Raimondin eremita retirat al desert, ajuden a caracteritzar el zoomorf cavaller Sanglier, que oscil·la entre dos extrems: la supèrbia i la renúncia al món. Hi ha frases que semblen preses del text francès i que ens porten de nou a la cort ducal de Milà: un cortesà de cal Visconti exhibia pel 1443 la fada Melusina com a divisa heràldica.¹⁶⁵⁴⁷ L'obra era ja coneguda al nord d'Itàlia.

Curial e Güelfa conté significatives concomitàncies argumentals amb *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, una obra relacionada amb el Nàpols angeví, en guerra contra Alfons el Magnànim. No deixa de ser interessant que els punts en comú, deutors d'un relat de *Les mil i una nits*, reapareguen en *Ottinello e Giulia*, una altra història d'amor napolitana de mitjan segle XV.¹⁶⁵⁴⁸ Les pistes bibliogràfiques ens transporten

---

¹⁶⁵⁴³ ALBERTARIO, Marco, La decorazione pittorica dei castelli di Milano e Pavia all'età di Galeazzo Maria Sforza, dins FIORIO, Maria Teresa – TERRAROLI, Valerio (eds.), *Lombardia rinascimentale: arte e architettura*, Skira, Milà, 2003, ps. 55-72 (p. 55).

¹⁶⁵⁴⁴ ALÒS MONER, Ramon d', *Documenti per la storia della Biblioteca d'Alfonso il Magnanimo*, Tipogr. del Senato, Roma, 1924, doc. 3, p. 403.

¹⁶⁵⁴⁵ LA CÉPÈDE, Pier de, *Paris et Vienne (Romanzo cavalleresco del XV secolo. Parigi, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 20044)*, ed. a cura d'Anna Maria BABBI, Università di Verona (Scienza della letteratura e del linguaggio) – Franco Angeli, Milà, 1992.

¹⁶⁵⁴⁶ FERRANDO, Antoni, La traducció catalana de la *Història de les amors de París e Viana*, dins *Caplletra*, 42. València, primavera 2007, ps. 59-74; PELLISSA PRADES, Gemma, *París e Viana i Curial e Güelfa: un estudi comparat*, dins FERNÁNDEZ, Francisco – CASAJÚS, Lucía (eds.), *España y América en el bicentenario de las independencias*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2012, ps. 531-548.

¹⁶⁵⁴⁷ LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerd, Lovaina, 1645, p. 386.

¹⁶⁵⁴⁸ BABBI, Anna Maria, *Il Curial e Güelfa e i romanzi francesi del XV secolo*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca*

novament des de Nàpols a la Llombardia, quan comprovem que el viatge al·legòric de *Le chevalier errant* (1394-1405), una obra del marquès de Saluzzo,¹⁶⁵⁴⁹ conservada en temps del *Curial* a la biblioteca Saluzzo de Casale Monferrato,¹⁶⁵⁵⁰ podria haver inspirat a l'anònim de la novel·la catalana –entre altres coses– l'estructuració tripartida d'aquesta, en sengles llibres consagrats a l'Amor, les Armes i la Virtut. El coneixement de les biblioteques del Montferrat i de Milà per part de l'autor sembla confirmar-se quan comprovem que un còdex milanés únic i manat a fer per un Visconti, la *Canzone delle virtù e delle scienze* (1349), dels il·luminadors bolonyesos Bartolomeo i Andrea de' Bartoli, serví de referent iconogràfic i de plantilla expositiva¹⁶⁵⁵¹ per a la visió de Bacus i les Set Arts Liberals (*CeG* III.79). No resulta estrany, doncs, que els repertoris lexicogràfics que diu conèixer l'escriptor (“Priscian, Uguici, Pàpias, Catholicon, Ysidoro, Alexandre”, *CeG* III.79) s'ajusten literalment a la llista de diccionaris més usats a Milà “*Doctrinale* di Alexandre..., *Ethimologiae* di Isidoro..., *Catholicon* di Giovanni Balbi... *Lexicum* di Papias..., *Derivationes* di Ugucione”, tant en àmbit domèstic –burgés i nobiliari–¹⁶⁵⁵² com a la biblioteca ducal dels Visconti.¹⁶⁵⁵³

Quant al llegat assimilat de la literatura d'Itàlia, és evident que ironitza l'anònim quan remet els oients a comprovar els mèrits literaris de “maestre Guido”¹⁶⁵⁵⁴ i la seua *Historia destructionis Troyae* (segle XIII): un *best seller* medieval, compartit amb els conterrànics,¹⁶⁵⁵⁵ que ell consultava en versió original llatina, com hem tingut ocasió de

---

anònima del segle XV en llengua catalana, John Benjamin Publishing Company, Londres, 2012, ps. 139-156.

¹⁶⁵⁴⁹ SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d'Enrica MARTINENGO), Araba Fenice, Boves, 2008.

¹⁶⁵⁵⁰ PICAT, Marco, Tommaso III, marchese errante: l'autobiografia cavalleresca di un Saluzzo, dins SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d'Enrica MARTINENGO), Araba Fenice, Boves, 2008, ps. 5-26 (ps. 22-24).

¹⁶⁵⁵¹ SOLER, Abel, Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*, dins *IX Congresso internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani. "Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, folclore, letteratura, storia" (Torino, 15-18 settembre 2015)*, en premsa.

¹⁶⁵⁵² PEDRALLI, Monica, 'Novo, grande, coperto e ferrato'. *Gli inventari di biblioteca e la cultura a Milano nel Quattrocento*, Vita e pensiero, Milà, 2002, p. 171.

¹⁶⁵⁵³ ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238 (ps. 66-70).

¹⁶⁵⁵⁴ Com sospitava i deduïa PIERA, Montserrat, “*Curial e Güelfa*” y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998, ps. 102-108.

¹⁶⁵⁵⁵ CINOTTI, Riccardo – CODONYER SÒRIA, Pilar, I manoscritti catalani delle *Històries troianes*: saggio codicologico per la creazione di un catalogo unico delle testimonianze medievali della fortuna troiana in Iberia, dins CANTAVELLA, Rosanna – HARO, Marta – REAL, Helena (eds.), *Traducción y práctica literaria en la edad media románica / Traducció i pràctica literària en l'edat mitjana romànica*, Universitat de València, València, 2003, ps. 151-170; BADIA, Lola, La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals, dins *Mot so raso*, 6, Girona, 2007, ps. 32-46.

comprovar.¹⁶⁵⁵⁶ És evident que, deixant de banda els *divertimenti* cavallerescos i els més que dubtosos gustos lectors dels cortesans ibèrics del Nàpols alfonsí, l'autor del *Curial* preferí imitar i emular l'estil “de' piú belli iscrittori d'Italia”, els del *Trecento* sobretot: aquells que, segons el llibreter Vespasiano da Bisticci, adornaven les prestatgeries de la biblioteca napolitana del Conte Camerlengo, Enyego d'Àvalos.

En aquest sentit, són *le Tre Corone* del segle XIV, Dante, Petrarca i Boccaccio, els qui mostren a l'autor del *Curial* la senda literària per on convé que camine. Dante Alighieri és, per a ell i per als seus contemporanis, un referent de saviesa. L'anònim l'emula (el viatge formatiu de Curial té molt de dantesco), l'imita ocasionalment (“e, per la temperància de les vapors, los ulls de Curial sostengueren longament aquella resplandor”, *CeG* III.29)¹⁶⁵⁵⁷ i, sobretot, l'estudia a consciència com a font de “sciència”. L'escriptor ha explorat adesiara els comentaris exegetics de Benvenuto da Imola i Pietro Alighieri (aquest, segurament, en la una 2a redacció, hui perduda) amb una profunditat major de la que suposava Juan Francisco Mesa¹⁶⁵⁵⁸ quan retratà l'anònim com un lector de gustos florentins. Del *commentum* de Da Imola (1379-1383), hem pogut documentar més de cinquanta punts de contacte (consultes breus, frases reproduïdes, fragments extensos reescrits, etc.), que afecten als més diversos aspectes de l'obra: interpretació de la *Divina Comèdia*, erudició mitològica, teoria literària, astronomia, moralització de clàssics, etc. Es pot argumentar, en conseqüència, que Da Imola és l'autor –o, més aviat, la consulta enciclopèdica– que més profusament regirà i buidà l'escriptor a l'hora de documentar la novel·la, de dotar-la de continguts erudits. També solia consultar Pietro, però d'una manera menys recurrent: almenys en deu ocasions.¹⁶⁵⁵⁹ Benvenuto, una obra molt accessible a Milà,¹⁶⁵⁶⁰ era recomanat també des de Nàpols per Valla, perquè, a pesar del seu llatí medieval, no molt culte ni elegant, era

---

¹⁶⁵⁵⁶ Partint de treballs com el de MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998 (ps. 975-980).

¹⁶⁵⁵⁷ *Purg.*, XXX, vv. 26-27: “si che per la temperanza di vapori / l'occhio la sostenea lunga fiata.”

¹⁶⁵⁵⁸ MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428.

¹⁶⁵⁵⁹ Partíem, és clar, de l'aportació de MESA SANZ, Juan Francisco, Pietro Alighieri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.

¹⁶⁵⁶⁰ FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L'elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche*, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma “Sapienza”, Roma, 2011, ps. V-VI.

l'obra d'un home “*sedulus atque studiosus*” (*Antidotum primum* contra Poggio Bracciolini, 1452).¹⁶⁵⁶¹

La presència de Francesco Petrarca (*De remediis utriusque fortuna, Secretum, Epistolae Familiars i Seniles, Canzoniere, I Trionfi, Africa*) és productiva i variada, i es percep ja en el proemi al llibre I, com advertí Francisco Rico.¹⁶⁵⁶² Es tracta d'un autor que en la primera meitat del segle XV es recitava i s'estudiava sobretot en les “corti signorili dei Carraresi [Pàdua] e dei Visconti [Milà], da Giovanni Conversini da Ravenna [+Venècia, 1408] ad Antonio Loschi [Milà, Venècia, cúria romana de Florència, +1441], e poi nell'ambito del primo umanesimo fiorentino repubblicano [1390-1450].”¹⁶⁵⁶³ Aquesta constatació contribueix a situar la formació de l'autor en una cort septentrional. A Milà, Filippo Maria Visconti i els seus cortesans més lletraferits rebien lliçons quotidianes sobre Petrarca.¹⁶⁵⁶⁴ Pels anys en què D'Àvalos fou cortesà i després ambaixador a Milà (1435-1447), Filelfo, Barzizza i Decembrio traduïen i comentaven a Porta Giova les obres de Petrarca.¹⁶⁵⁶⁵ Una epistola de Filelfo a D'Àvalos, per exemple, reflecteix que compartien com a referent literari *I Trionfi*.¹⁶⁵⁶⁶

El *De remediis* de Petrarca serveix a l'escriptor per a reflexionar sobre el destí de l'home en pugna amb els infortunis.¹⁶⁵⁶⁷ El *Secretum*, com adverteix i estudia Júlia Butinyà, fonamenta els consells augustinians que rep Curial de Melchior de Pando: allò d'apartar-se dels *fallaciarum laqueis* de l'amor superficial (Làquesis), per a poder

---

¹⁶⁵⁶¹ VALLA, Lorenzo, *Antidotum primum. La prima apologia contro Poggio Bracciolini* [1452], ed. a cura d'Air WESSELING, Van Gorcum, Leiden, 1978.

¹⁶⁵⁶² RICO, Francisco, Para el *Curial* (*Sylva XXII*), dins *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, El Festín de Esopo, Barcelona, 1982, ps. 89-96.

¹⁶⁵⁶³ ALBANESE, Gabriella, Da Petrarca a Piccolomini: codificazione de la novella umanistica, dins BATTAGLIA RICCI, Lucia – BESSI, Rosella – ALBANESE, Gabriella (eds.), *Favole, parabole, istorie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa, 26-28 ottobre 1998*, Pubblicazioni del Centro Pio Rajna, 1/8, Roma, 2000, ps. 257-308 (p. 259).

¹⁶⁵⁶⁴ DECEMBRIO, Pier Candido, *Petri Candidi Decembrii opuscula historica, I. Vita Philippi Mariae III Ligurum ducis*, ed. a cura de Giuseppe FOSATI i Attilio BUTTI, ‘Rerum Italicarum Scriptores’, vol. 20, part 1, Nichola Zanichelli, Bolonya, 1935, p. 330; VARANINI, Giorgio, Marziano da Tortona, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/marziano-da-tortona_Enciclopedia-Dantesca/>

¹⁶⁵⁶⁵ CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, p. 183; MARCOZZI, Luca, Tra Da Tempo, Filelfo e Barzizza: biografia sentimentale e allegoria morale nei commenti quattrocenteschi al *Canzoniere* di Petrarca, dins *Italianistica*, 33/4 (“Petrarca volgare e la sua fortuna sino al Cinquecento”), ed. a cura de B. PORCELLI, 2004, ps. 163-177.

¹⁶⁵⁶⁶ SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 144.

¹⁶⁵⁶⁷ BUTINYÀ, Júlia, Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el *Curial e Güelfa*, dins *Revista de poética medieval*, 12, 2004, ps. 11-52 (p. 38).

retrobar-se a si mateix.¹⁶⁵⁶⁸ Les *Familiars*, en particular, presenten diversos punts de contacte amb el *Curial*, el que indica que l'autor hauria tingut accés a algun manuscrit de l'obra, com els que tenien a l'abast els humanistes llobards.¹⁶⁵⁶⁹

Com a model narratiu i referent d'estil, entre els autors del *Trecento*, l'anònim del *Curial* prefereix indubtablement Giovanni Boccaccio. El *Decameron*, sobretot, en la versió original toscana (com la que posseïen els germans Guevara-D'Àvalos a la cort de Nàpols: BNF, ms. Ital 484) és la seua obra literària predilecta. És, de fet, el vademècum –de lectura se suposa que compartida amb els seus oients– d'on l'anònim extrau materials argumentals i d'on obté abundants recursos retòrics i fraseològics, que li serveixen per a ornamentar i dinamitzar poèticament –amb recursos lírics, elegíacs, etc.– el discurs narratiu. Ell els reescriu en català sense plagiar-los literalment. Recorre, a tal efecte, a sinònims, interpolacions i modificacions del text original.¹⁶⁵⁷⁰ El que fa és aplicar, com més amunt apuntàvem, els consells de Gasparino Barzizza, que el porten a experimentar una innovadora tècnica d'*imitatio* humanística; no sols amb Boccaccio, és clar, sinó amb tots i cadascun dels manlleus literaris que “reescriu”.

Del *Filocolo*, no li interessa tant l'estil ampul·lós i retoricat, que contrasta amb l'economia narrativa del text català, com –diguem-ne– el “concepte” de novel·la de tall aristocràtic, que pretén integrar de manera elaborada una història d'amor i un relat cavalleresc. A tal efecte, el redactor del *Curial* s'interessa en primera instància pel contingut dels pròlegs.¹⁶⁵⁷¹ El Boccaccio mitògraf (*Genealogie deorum gentilium*) és consultat esporàdicament per a comprendre millor algunes metamorfosis ovidianes, o per a comparar amb el que diu Da Imola. No obstant això, són molt tingudes en compte les reflexions sobre “veritat” i poesia, i la defensa de la literatura de ficció que conté el llibre XIV de dita obra. Altres llibres del certaldés (*Fiammetta*, *Teseida*, *De casibus virorum*) projecten sobre el *Curial* una influència més puntual o anecdòtica. En fi: un

---

¹⁶⁵⁶⁸ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), p. 66; MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60 (p. 41).

¹⁶⁵⁶⁹ Les *Seniles*, en particular, eren difícils de trobar aleshores. Vegeu VITI, Paolo, Uberto Decembrio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/uberto-decembrio_Dizionario-Biografico/>

¹⁶⁵⁷⁰ Com han estudiat detalladament, entre d'altres, STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316; CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa i Boccaccio: influències lingüístiques*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324; GROS LLADÓS, Sònia, “Aquella dolçor amarga”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015.

¹⁶⁵⁷¹ TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281.

exemplum del *De casibus* (III,1: *Pauperitatis et Fortune certamen*), com suggeria Lola Badia,¹⁶⁵⁷² ajuda l'escriptor a reflexionar sobre la superació per l'home savi i virtuós dels mals de la Fortuna. La cosa té a veure amb el lema pseudo-ptolemaic “VIR · SAPIENS · DOMINABITVR · ASTRIS”¹⁶⁵⁷³ que el Pisanello, sota l'atent mecenatge d'Enyego d'Àvalos, transformà en empresa humanística per al rei d'Aragó (1449). O, per expressar-ho en mots boecians de l'autor del *Curial*, que podria ser perfectament el mateix D'Àvalos: “E, jatsia la Fortuna no serve orde en sos fets, ne justificich la sua causa, emperò no pot tant noure al savi diligent com a l'ignorant negligent” (*CeG* III.80).

L'escriptor coneix altres obres italianes, com el *Novellino*, i segurament algun relat del *Trecentonovelle*, compilació accessible a Milà i relacionada amb els Visconti. Frases del tipus “com si fos arquebisbe o gran prelat”, referides al pecat de gola, sonen a situacions i frases de dita obra: “o gran vescovo, o altro grandissimo prelato.” Critica l'anònim del *Curial la Fiorita* d'Armannino Giudice da Bologna. Recorda, a més, els coneguts versos de Guido Guinizzelli sobre “la lucente stella Diana, / ch'appare anzi ch'el giorno renda albore” (“aquella stela Diana, que, denunciant lo adveniment del dia”, *CeG* III.95), en eloqüent coincidència de fonts amb la cançó que Juan de Tapia recità a Milà, l'any 1435, en llaor de Bianca Maria Visconti, la filla del duc Filippo Maria. Assistiren a la recitació Enyego d'Àvalos i altres insignes “presoners”.¹⁶⁵⁷⁴ El fins ara desconegut autor del *Curial* aplica els signes de puntuació, així mateix, d'acord amb l'*Ars dictaminis* de Giovanni del Virgilio. No deixa de ser curiós que l'únic manuscrit d'aquest opuscle s'haja trobat en un còdex amb exercicis de gramàtica llatina, portat de Milà a Nàpols pel 1440.¹⁶⁵⁷⁵ Leonardo Bruni lamentava la descurança dels hispans en l'ús dels signes de puntuació. Més indulgent era Filelfo, que, segons Josefina i Dolores Mateu, “se hace eco de la fama secular del arte de escribir como práctica habitual del

¹⁶⁵⁷² BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18 (ps. 12-13).

¹⁶⁵⁷³ TESTER, Jim, *A History of Western Astrology*, The Boydell Press, Woodbridge (Gran Bretanya), 1987; reed. com: *Historia de la astrología occidental*, Siglo XXI, Ciutat de Mèxic, 1990, ps. 265-266.

¹⁶⁵⁷⁴ Vegeu TAPIA, Juan de, *Poemas*, ed. a cura de Luigi GIULIANI, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2004, ps. 70-72 (poema IX, vv. 3-6). Sobre el precedent de Guinizzelli, en concret, vegeu PAOLAZZI, Carlo, *La maniera mutata. Il “dolce stil nuovo” tra Scrittura e “Ars poetica”*, Università Cattolica del Sacro Cuore (“Vita e pensiero”), Milà, 1998, ps. 70-72.

¹⁶⁵⁷⁵ KRISTELLER, Paul Oskar, *Un Ars dictaminis di Giovanni del Virgilio*, dins *Italia Medioevale e Umanistica*, 4, Roma, 1961, ps. 181-200; reed. dins KRISTELLER, P. O., *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi”, 178), Roma, 2006 (2a ed.; 1a, 1993), vol. 3, ps. 487-508.

mundo hispano, representado en sus cartas por el *cavaller* Aenicus Davalus.”¹⁶⁵⁷⁶ En definitiva, i com apunta Cesáreo Calvo, tant el contingut com les formes del *Curial* ens parlen d’un home que aprofundit durant anys en la cultura d’Itàlia.¹⁶⁵⁷⁷

Se’l podria considerar, a més, allò que els florentins del segle XV anomenaven un *’talianato*.¹⁶⁵⁷⁸ Perquè, amb independència de les seues lectures italianes del *Trecento* – en llatí i en *volgare*–, l’autor del *Curial* s’ha aventurat en les novetats humanístiques de les dècades dels anys 1400-1445. Gaudeix d’un Juli Cèsar reivindicat i traduït al toscà per Pier Candido Decembrio (Milà, 1438), amb dedicatòria inclosa a Enyego d’Àvalos.¹⁶⁵⁷⁹ Projecta la seua novel·la (proemi I.0) d’acord amb un Petrarca reinterpretat en clau humanística en l’*Epistula de amore* que Guiniforte Barzizza dedicà (Milà, 1439) a Francesc-Gilabert de Centelles, cavaller valencià de la cort del Magnànim. La lletra s’escrigué en presència de Berenguer Mercader i Enyego d’Àvalos per a enviar-la a la cort del Magnànim i que la hi divulgara un altre valencià, Jordi Català. S’hi aconsellava el dedicatari que navegara cap a l’amor honest –i neoplatònic– i contraguera noces amb una dama de “*matronalem animum in tenera fronte insignitum*”. Tant s’hi val que fóra viuda l’elegida, amb tal que beneïra l’amor –“*coelicus ignis*”– una Venus Urània, tan celestial i “estel·lificada” en el *Curial* com en Plató i en Barzizza.¹⁶⁵⁸⁰

Si la petja de l’humanisme llombard és resseguible en les pàgines de la novel·la catalana, no convé menystenir l’influx ideològic de l’humanisme florentí. De Leonardo Bruni, l’anònim del *Curial* hauria après a apreciar les *Ètiques* d’Aristòtil, que ressonen al llarg del discurs curialesc com una repetida consigna: “O, com és segura cosa tenir les

---

¹⁶⁵⁷⁶ MATEU IBARS, Josefina i M^a. Dolores, *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón (siglos IX-XVIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1980, vol. 1, p. 128.

¹⁶⁵⁷⁷ CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull’italianità del Curial e Guelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

¹⁶⁵⁷⁸ Es tractava d’estrangers de diferents punts d’Europa que, atrets per les idees revolucionàries del moviment humanístic, visitaven l’epicentre d’aquest moviment i manifestaven en diferents graus llur adhesió a la causa. Vegeu BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; trad. com *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, ed. a cura de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000, ps. 56-57; RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002, p. 79; PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, *Encuentro del viajero Pero Tafur con el humanismo florentino del primer Cuatrocientos*, dins *Revista de literatura*, vol. 73, núm. 145, Madrid, 2011, ps. 131-142.

¹⁶⁵⁷⁹ ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Íñigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010, ps. 167-196.

¹⁶⁵⁸⁰ CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici (“Quaderni di filologia medioevale e umanistica”, 10), Messina, 2008, ps. 57-68.

vies mijanes, car los estrems no procuren repòs!” (*CeG* II.88). La British Library conserva un sumptuós manuscrit dels *Aristotelis Ethicorum* en versió bruniana (ms. Harley 3305; Milà, 1440), regalat a D’Àvalos per un il·lustrat prohoms montferratés.¹⁶⁵⁸¹ Bruni traduí l’obra el 1417 en un llatí accessible per a recomanar-la com a manual bàsic de filosofia moral. En traslladar també al llatí el *De legendis gentiliu libri* de Basili de Cesària (1403), el canceller florentí justificava que qualsevol individu poguera formar-se en els clàssics de manera autodidacta.¹⁶⁵⁸² Com aquell científic Curial, “qui null temps lexava l’estudi” (*CeG* III.24) i que, si requeia en el vici, retrobava la virtut cercant “libres en totes les facultats... segons havia acostumat” (*CeG* III.79). L’exemplar que posseïa D’Àvalos del *Basili* –que interessà també a Villena i a Santillana– es troba a Cambridge (Harvard Univ., Houghton Library, ms. Typ 297).¹⁶⁵⁸³

En l’*Oratio in hypocritas* (1418), Leonardo Bruni aposta per la *vida activa*,¹⁶⁵⁸⁴ la pròpia d’un cavaller militant com Curial, i blasma aquells que diuen viure “contemplativament” (*CeG* III.10), com els beguins, els framenors o un vituperat Sanglier. Es probable que D’Àvalos, que posseïa un exemplar de l’obra des d’abans del 1444, n’enviara còpia a Santillana aprofitant el viatge a Castella del seu germà Fernando de Guevara (1446).¹⁶⁵⁸⁵ En l’*Isagogicon moralis disciplina* (1424-1426), l’humanista toscà condensa els principis de la filosofia estoica en un paràgraf¹⁶⁵⁸⁶ que servirà de fil conductor a Camar per a justificar davant sa mare, Fàtima, el seu suïcidi seguint les passes de Cató (*CeG* III.55). En *De studiis et litteris* (1424), dedicat a una dona estudiosa, Bruni aconsella els seus lectors i seguidors d’Itàlia que participen activament de la *virtù* que emana dels clàssics, mitjançant l’aprofundiment en la “*peritia*

¹⁶⁵⁸¹ TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La ‘Divina Commedia’ di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64 (p. 23 i p. 56, n. 58).

¹⁶⁵⁸² VITI, Paolo, Leonardo Bruni e le polemiche antiumanistiche, dins LEONARDI, C. (ed.), *Gli umanesimi medievali. Atti del II Congresso dell’“Internationales Mittellateinerkomitee” (Firenze, Certosa del Galluzzo, 11-15 settembre 1993)*, Florència, 1998, ps. 795-805.

¹⁶⁵⁸³ DE RICCI, S., *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, vol. 2, Nova York, 1940, p. 1.698, n. 27; PADE, Marianne, *The Reception of Plutarch’s Lives in Fifteenth-Century Italy*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2007, p. 183 (núm. 43).

¹⁶⁵⁸⁴ GUALDO ROSA, Lucia, L’elogio delle lettere e delle armi nell’opera di Leonardo Bruni, dins *Saper e/è potere. Discipline e professioni nell’università medievale e moderna. Il caso bolognese a confronto*, Bologna, 1990, vol. 1, ps. 103-115 (p. 109).

¹⁶⁵⁸⁵ Santillana el manà arromançar en castellà. Vegeu CAMPO, Victoria, Una traducció castellana cuatrocentsista de la *Oratio in hypocritas* de Leonardo Bruni, dins *Revista de Literatura Medieval*, 10, Alcalá de Henares, 1998, ps. 9-46.

¹⁶⁵⁸⁶ Segurament, en la versió castellana, encarregada també per Santillana, que reproduceix JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El ‘Isagogicon moralis disciplinae’, de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010, p. 516, ls. 223-267.

litterarum”, formació que convenia obtenir sota l’atenta direcció pedagògica d’un “*praeceptor*” humanista: un “maestre” ben pagat, en diu l’anònim.¹⁶⁵⁸⁷ Per això, a diferència de la Güelfa o de Festa, que són simplement “sàvies”, és a dir, ‘prudents’,¹⁶⁵⁸⁸ Camar s’exercita en la ‘perícia’ bruniana i esdevé “tan entesa [*< perita*]” en *litterae humaniores*, “que açò era una gran maravella” (*CeG* III.43).

Interessant és, finalment, la *Fabula Tancredi* (1437): la versió llatina que realitzà Leonardo Bruni de la història de Guiscardo i Ghismonda (*Decameron* IV,1), entre altres coses, per a dignificar una premissa compartida per l’humanisme, com és el fet que “*virtus sola nos equaliter natos distinguit, et quorum opera excellent, eos nobiles et claros reddit*”.¹⁶⁵⁸⁹ Com tracta de fer veure Làquesis a sa mare, la duquessa de Baviera, debatent amb aquesta sobre l’únic relat de Boccaccio al·ludit explícitament en el text –i tingut en compte a l’hora de plantejar l’argument del llibre I–, la noblesa de Curial no es fonamenta en la sang o en la riquesa, sinó en “sos mèrits”. A l’anònim, li interessa la literatura i altres aspectes col·laterals, però té molt clara la qüestió principal que pretén transmetre als seus oients en forma de *dialogus* informal: “la descripció de noblesa” (*CeG* II.86), la controvèrsia *de nobilitate*, tan típica de l’humanisme. Enyego d’Àvalos, l’any 1443, encarregà a un copista milanès –servidor d’un noble del Montferrat– que ajuntara aquest opuscle amb altres, en un volum miscel·lani (Siena, Intronati, ms. H VI 29) titulat *Liber de militia et nobilitate*, un ‘llibre sobre cavalleria i noblesa’. ¿Estaria planejant aleshores reunir idees i materials per a redactar el *Curial*?

Segurament, influí en l’interés de l’anònim per la *nobilitas ex virtute*, a més de Bruni, el *De vera nobilitate* (1440) de Poggio Bracciolini, filosòficament optimista, que matisaria amb una dosi de realisme Carlo Marsuppini (*Camen de nobilitate*, 1440). Ambdues obres formen part, així mateix, del referit volum miscel·lani d’Avalò. Segons Marsuppini, bona era la noblesa de cor, però un llinatge preclar i, sobretot, l’obtenció de riqueses, completaven l’equipament per a obtenir la desitjada glòria.¹⁶⁵⁹⁰ Del mateix assumpte s’ocupà un exitós diàleg de Buonaccorso da Montemagno (*De nobilitate*, un

---

¹⁶⁵⁸⁷ BRUNI ARETINO, Leonardo, *Opere letterarie e politiche*, ed. a cura de Paolo VITI, Utet, Torí, 1996, p. 250.

¹⁶⁵⁸⁸ GROS LLADÓS, Sònia, “Legia l’*Eneydos* e molts altres llibres”. *Doctae puellae* en el *Curial e Güelfa*, dins *Epos. Revista de filologia*, 28, Alcalá de Henares, 2012, ps. 107-123 (p. 108).

¹⁶⁵⁸⁹ Frase de la *Fabula Tancredi* citada per POLETTI, Federico, Fortuna letteraria e figurativa della Ghismonda (*Decameron* IV,1) fra Umanesimo e Rinascimento, dins *Studi sul Boccaccio*, 32, Florència, 2004, ps. 101-143, i 37, 2007, ps. 239-302 (p. 108).

¹⁶⁵⁹⁰ El *carmen* es pot consultar en PIERINI, Ilaria, *Carlo Marsuppini. Carmi latini. Edizione critica, traduzione e commento*, Firenze University Press (Premio di ricerca “Città di Firenze”, 38), Florència, 2014.

pseudo-Plutarc del 1422), on el centre d'atenció és una donzella “siempre dada a los honestos estudios liberales, como virtuosa muger”, tal com se la descriu en la versió castellana del príncep de Viana (*De toda condición de nobleza*, 1460) elaborada a partir d'un *volgarizzamento* toscà d'Angelo Decembrio:¹⁶⁵⁹¹ el preceptor humanista i conseller bibliogràfic que compartiren D'Àvalos i Viana. En aquests opuscles humanístics, com en la ficció *moralitzada* que és el *Curial*, la dona és un ésser humà amb tot el seu potencial anímic. S'han superat debats estèrils com el de la misogínia medieval,¹⁶⁵⁹² una actitud que és objecte –com altres– de paròdia metaliterària: “com les conegué aquell gran philòsoph apellat Plató, quant dix que lo seny de les dones tot està en la bellesa...” (*CeG* II.42). És clar que la màxima no pertany Plató, que apostava per la igualtat entre ambdós sexes en *La República*; qüestió que, entre d'altres, suscità gran controvèrsia entre els humanistes. És una frase del *Doctrinal* català de Pacs:¹⁶⁵⁹³ un bast vademècum sapiencial que circulava llavors per Mallorca, Barcelona i Nàpols.

Tant Bruni, com Lorenzo Valla (*De professione religiosorum*, 1441), com Poggio (*Dialogus contra hypocritas*, 1447-1448), participaven d'un esperit humanístic molt crític amb els predicadors exaltats i els framenors, apòstols d'una pobresa a ultrança. El mateix Bracciolini (*De avaritia*, 1428-1429) encomia l'afany de lucre. Simultàniament, a la cort Este de Ferrara, Guarino Veronese recomana llegir Teognis, el poeta grec que aconsellava *sfuggire alla povertà*.¹⁶⁵⁹⁴ I la primera gesta que fa *Curial*, només comença a caminar (*CeG* I.1), és fugir de la pobresa, cosa que el situa com un *anti-Francesco*. Més avant, els cavallers expulsen un framenor “per lo destorb que donava” (*CeG* II.100). El sermó paròdic del Sanglier del Sinaí està a punt de transformar el “millor cavaller” del segle en un “abaxat e doblegat” anacoreta (*CeG* III.10), en un miserable “beguí” (*CeG* III.11). Lluny d'això, el cavaller recobra la *dignitas hominis*, i no

---

¹⁶⁵⁹¹ ARAGÓ, Carles d', príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [1460]; trad. al castellà de la versió toscana d'Angelo DECEMBRIO, de Buonaccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d'Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballeria castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Universitè Paul Valery, Montpeller, 2000. ps. 175-191 (p. 188).

¹⁶⁵⁹² Ens referim a debats com els estudiats per ARCHER, Robert, *La “cuestión odiosa”. La mujer en la literatura hispánica tardomedieval*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011.

¹⁶⁵⁹³ PACS, Lluís de, *Sentències morals [Doctrina moral collida de diverses actes, la qual per un hom laych de Mallorques, apellat en Pachs, a pregàries de sos fills, és stada compilada e en lo present libre continuada, ca. 1420?]*, dins BOFARULL MASCARÓ, Pròsper (ed.), *Documentos inéditos de la antigua lengua catalana*, Tipogr. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1857, ps. 186-302 (p. 220).

¹⁶⁵⁹⁴ Per als preceptors humanistes, Teognis era “quasi un manuale di etica aristocratica”, segons LAVAGNINI, Bruno, Teognide, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1937; ed. electrònica <[www.treccani.it/enciclopedia/teognide_\(Enciclopedia-Italiana\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/teognide_(Enciclopedia-Italiana)/>) Sobre l'interès per aquest autor a Ferrara, vegeu BERTONI, Giulio, *La biblioteca estense e la cultura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471-1505)*, Ermanno Loescher editore, Torí, 1903, p. 25, n. 1.

solament maneja bé les armes i els llibres, sinó també els diners i les lletres de canvi, i és amic de mercaders: detalls que haurien repugnat a Joanot Martorell, autor del *Tirant*.¹⁶⁵⁹⁵

El contrapunt al posat contestatari el suposa l'adhesió implícita de l'autor del *Curial* als postulats pedagògics de l'humanisme; concretament als de l'escola ferraresa de Guarino Veronese. Algunes frases del *Curial* ("car la costuma de la cavalleria e de la sciència és tal, que avancen los hòmens de pobre estat e ·ls fan grans senyors", *CeG* II.116) recorden les de Michele Savonarola (*Del felice progresso di Borso d'Este*), el preceptor de joves de la casa marquesal dels Este de Ferrara, molt avinguda per vincles de sang i d'afecte amb la d'Alfons I de Nàpols. Segons Savonarola, convenia que Borso d'Este fóra un cavaller "scientifico", perquè no hi ha "cosa alcuna che tanto l'uomo invite a buom costumi quanto fa la scientia; che nuy vidiamo sottosopra li homini scientifici esser de li altri più acustumati. Et imperò i principi debbono invitare i suoy ad imparare scientia, che la scientia driza l'uomo a la virtù."¹⁶⁵⁹⁶

Encara es podrien glossar altres influxos menors d'autors del primer Renaixement relacionats amb la cort de Nàpols (Valla, Manetti, Filelfo, Biondo, etc.), que ens estem d'oferir per no allargar la recapitulació. Ara bé, no sols d'aquests intel·lectuals coetanis depén l'actitud –diguem-ne– *moderna* o humanística de l'escriptor, sinó també de la lectura i parcial assimilació d'un repertori més ampli de clàssics grecolatins del que pogué documentar Gómez Font.¹⁶⁵⁹⁷ Les fonts religioses i les fonts clàssiques conformen un corpus suficientment interessant en el *Curial*, com per a dedicar-hi un apartat a banda, de manera sumària també, per a contribuir al resum de la tesi.

Fonts clàssiques per a una novel·la cavalleresca

El llenguatge del *Curial*, per inèrcia de la cultura medieval, és el reflex d'una parla farcida d'expressions apreses de sermons i lectures devocionals (Antic Testament, Evangelis, florilegis hagiogràfics, llibres d'hores...), però que no manifesten realment una religiositat sentida i militant, sinó superficial. Fins i tot, s'observa en l'escriptor una

---

¹⁶⁵⁹⁵ Vegeu BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l'Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

¹⁶⁵⁹⁶ SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>, cap. 7 (s. p.).

¹⁶⁵⁹⁷ GÓMEZ FONT, Xavier, "*Curial e Güelfa*", *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986.

reacció antifrancesca, a l'estil dels humanistes (Curial ja no és el típic cavaller medieval, que pugna per salvar l'ànima, malgrat els intents de Sanglier per convertir-lo en "beguí"), i àdhuc paròdica, envers l'hipertròfia de la literatura piadosa en l'ambient on ell escriu. Pensem ara en l'al·lusió crítica de Sanglier a la matèria de Troia o al *Llibre d'Esdras* (conegut com les *Històries d'Artaxerxes*), que el germà major d'Enyego d'Àvalos, que no sabia llatí, havia manat *volgarizzare*.¹⁶⁵⁹⁸ O també en la utilització paròdica –potser, fins i tot, sacrílega– dels relats martiriològics de Perpètua de Cartago (aquella que s'enfrontava al pare i cridava "*Christiana sum!*", mentre la lligaven a un pal i l'exposaven als lleons) per a caracteritzar la tunisenca donzella Camar. Els *links* intertextuals amb la *Passio* de Perpètua situen de nou el *Curial* entre Nàpols (*Casinensis* 204 MM, ss. X-XI) i Milà (*Ambrosianus* C. 210 Inf, ss. XI-XII),¹⁶⁵⁹⁹ és a dir, ben lluny de les corts ibèriques dels Trastàmara. Confirma aquesta impressió la paròdia d'algun text de fra Domenico Cavalca (*Vita di santa Eufrosina*) inclòs en la *Vita de' Santi Padri*, un dels *volgarizzamenti* més populars a la cort napolitana del segle XV.¹⁶⁶⁰⁰

La patrística que interessa a l'autor és la de Lactanci (*Institutiones divinae*, per a parodiar la caracterització d'una Venus "prostituta"), Agustí d'Hipona (*De civitate Dei*, *De vera religione*) i Basili de Cesàrea, autors ben presents a la biblioteca davaliana. Si explicita noms com Gregori o Jeroni, ho fa retallant frases llatines extretes de *commenti* dantescos per a abocar-les en un context paròdic o satíric. Ho fa seguint les passes d'un seriós-còmic Llucià de Samòsata, autor que, per cert, influeix en els diàlegs jocunds de la Fortuna i els déus de l'Olimp. El mateix cas es repeteix amb la consolació de Boeci, que enarbora doctrinàriament el Sanglier predicador, però que l'autor considerava obsoleta des del moment en què caricaturitza grotescament la Fortuna.

Quant a la filosofia antiga, a banda d'un Aristòtil ideològicament imperant (*Ètica a Nicòmac*), sorprén trobar en el *Curial* al·lusions al mite d'Er de *La República* de Plató, on les Moires són filles de Necessitat: "O vosaltres, tres germanes, qui fatalment disponets la vida dels hòmens (...). Vets que ab Necessitat vos invoque..." (*CeG* II.145). Vist això, no estranya que la "verge" que obliga Curial a decidir-se entre el vici o la

¹⁶⁵⁹⁸ CORNAGLIOTTI, Anna, Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281 (p. 266).

¹⁶⁵⁹⁹ Pseudo-TERTULIÀ, *Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis. Textum graecum et latinum ad fidem codicum mss.*, ed. a cura de Cornelius VAN BEEK, vol. 1, Nijmegen, 1936, p. 17.

¹⁶⁶⁰⁰ PIGLIONE, Cinzia, Centri di produzione in Italia tra Rinascimento e Manierismo, dins PIGLIONE, Cinzia – TASSO, Francesca (eds.), *Arti Minori*, Jaca Book ("Enciclopedia tematica aperta", 4), Milà, 2000, ps. 37-54; MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. LXVIII-LXXIX.

virtut s'anomene "Làquesis". En el mite escatològic d'Er (*Rep.* 617b-e), és la parca Làquesis la que explica a les ànimes la necessitat i la *responsabilitat* d'elegir quina vida tindran: "La virtut no admet amo; cadascú en tindrà més o menys en el grau que l'honori o la menyspreï. La responsabilitat és del qui tria; el déu n'és innocent."¹⁶⁶⁰¹ És com dir: "Moltes vegades de pobre estat vénen a ésser grans hòmens, e que a açò los ha amenar lo viure virtuosament, la qual cosa és en mà de cascú" (*CeG* I.7).

En realitat, hi afloren tot un conjunt d'indicadors culturals, que situen *Curial e Güelfa* en l'esfera d'influència d'una moda neoplatònica incipient encara a Itàlia del primer *Quattrocento*: la Venus Urània del *Convit* de Plató ("estel·lificada e col·locada en lo cel tercer", *CeG* III.16) que apadrina l'honesta Güelfa;¹⁶⁶⁰² el governant filòsof o savi que sembla haver-se encarnat en un idealitzat rei de França;¹⁶⁶⁰³ el culte per les *sagrades* Muses, al·legoritzades seguint Fulgenci i dirigides per un Apol·lo Musagetes que regeix l'harmonia musical de les esferes ("temprant l'harmonia de les set planetes", *CeG* III.27; "una harmonia tan suau, una musical dolçor", *CeG* III.29);¹⁶⁶⁰⁴ Macrobi com a font d'*auctoritas*; l'evocació implícita d'Apuleu i el mite de Psique (*sorores egregiae*, en *CeG* III.0); la força regeneradora de Bacus (*CeG* III.79); les virtuts de Plotí ("axí com raigs radiants, segons Macrobi", *CeG* III.10) posades en boca de Sanglier en clau de sàtira antifrancesca;¹⁶⁶⁰⁵ els influxos astrals dels déus-planetes sobre els humans;¹⁶⁶⁰⁶ l'interés per la "sciència de conèixer Déu" (*CeG* III.11) del pseudo-Dionís

¹⁶⁶⁰¹ PLATÓ, *Diàlegs, volum XI. La República (llibres V-VII)*, ed. i trad. a cura de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1990, p. 134.

¹⁶⁶⁰² Carlo Marsuppini (autor conegut i llegit per D'Àvalos, almenys des del 1443) parlava d'aquesta Venus platònica, per via epistolar, amb Lorenzo Valla (les obres del qual manava copiar i il·luminar D'Àvalos luxosament). Vegeu WIND, Edgar, *Pagan Mysteries in the Renaissance*, W. W. Norton, Nova York, 1968; trad. a l'espanyol com *Los misterios paganos del Renacimiento*, per Javier FERNÁNDEZ DE CASTRO i Julio BAYÓN, Barral ("Biblioteca de las Historias. Seria Iconológica"), Barcelona, 1972, ps. 142-144.

¹⁶⁶⁰³ En l'exemplar de *La República* de Plató que Decembrio regalà a D'Àvalos el 1440, en el f. 115v, hi ha un "attende lector" ("legidor atén bé", en *CeG* II.113) o glossa marginal, on diu: "Hic elegantissime explicantur virtutes philosopho et principi viro necessarie." Es tracta del punt on Plató aborda l'assumpte del rei o governant amic del saber. Vegeu ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55 (ps. 38-47).

¹⁶⁶⁰⁴ Vegeu CARDIGNI, Julieta, La función de la intertextualidad en la construcción del comentario: la música de las esferas en Macrobio, *Commentarii in Somnium Scipionis* 2.3, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, 29/2, Barcelona, 2007, ps. 61-70.

¹⁶⁶⁰⁵ Un tema que connecta, com tants altres del *Curial*, amb l'humanisme llombard. Vegeu MUGNAI CARRARA, Daniela, La collaborazione fra Manuele Crisolora e Uberto Decembrio: ideologia signorile all'origine della prima versione della *Repubblica* di Platone e problemi di traduzione, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 177-235 (ps. 222-223).

¹⁶⁶⁰⁶ VICENTE GARCÍA, Luis Miguel, De la confrontación entre la Astrología y el primer cristianismo, al aprovechamiento de los arquetipos astrológicos por el humanismo cristiano, dins *Revista Española de Filosofía Medieval*, 11 ("La libertad en la Edad Media"), Saragossa, 2004, ps. 227-242.

Areopagita;¹⁶⁶⁰⁷ el relat escatològic d'Anquises en l'*Eneida* de Virgili ("carçre escrut e tenebrós", *CeG* III.55);¹⁶⁶⁰⁸ les al·lusions al *Somni d'Escipió*, en fi, on es recorda la recompensa que prometien els filòsofs antics a les ànimes dels justos al més enllà.¹⁶⁶⁰⁹ En contrast humorístic amb Macrobi, hi apareix el *Sompni de Pharaó* de Joan de Llemotges (*CeG* III.25): el medievalíssim al·legat d'un monjo cistercenc –retòric eminent, però flagell de poetes– contra la "*turpis curiositas*" dels prínceps i cavallers que gosaven llegir i gaudir de la cultura escrita, a risc de perdre l'ànima.¹⁶⁶¹⁰ El fet que el *Limovicencis* s'haguera usat antany de manual d'estil a la cancelleria napolitana¹⁶⁶¹¹ ajudaria a explicar la broma bibliogràfica, i a situar a Nàpols el lloc de previsible recepció de l'obra.

Nombroses petges intertextuals ens revelen que l'autor del *Curial* era un estudiós metòdic de Sèneca, un dels autors predilectes d'Alfons el Magnànim. En coneixia les *Tragèdies*, en llatí i en català; el *De providentia*, el *De brevitae vitae*, les *Epistulae ad Lucilium* i el *De beneficiis*. També s'interessà per Ciceró: el *Somnium Scipionis* comentat per Macrobi, o un *Pro lege Manilia* citat per Leonardo Bruni en lletra remesa a Decembrio: sobre "servar honesta temperància". L'escriptor, emulant els diàlegs humanístics florentins, aplica a les controvèrsies ètiques –però també estètiques o metaliteràries– de la seua ficció literària una ambigua suspensió de juí, que és característica de l'escepticisme o eclecticisme ciceronià.

Evidentment, l'autor del *Curial* coneix molt bé l'*Eneida* de Virgili, un clàssic ben present en el llibre III de la novel·la, i les *Metamorfosis* d'Ovidi, que li serveix de rebost indispensable de mites. Aquesta darrera lectura devia ser compartida jocundament, pel que s'observa, amb un selecte grup de contertulians. Solament una part de l'auditori del *Curial* experta en mitologia pagana podria somriure davant el cúmul de despropòsits erudits que s'acumulen, per posar un cas, en el capítol III.15. Són manipulacions premeditades de les faules ovidianes, interpretables en clau de facècia culturalista:

---

¹⁶⁶⁰⁷ Un autor que no podia mancar, comentat, a la biblioteca humanística d'Enyego d'Àvalos.

¹⁶⁶⁰⁸ Vegeu VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida*, vol. 2 (*llibres IV-VI*), ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1975, ps. 166-167.

¹⁶⁶⁰⁹ BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.), ps. 223-224. EADEM, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*. Edició a cura d'Antoni Ferrando, Anacharsis, Toulouse, 2007, dins *Estudis romànics*, 31, Barcelona, 2009, ps. 508-516 (p. 511).

¹⁶⁶¹⁰ RODRÍGUEZ DE LA PEÑA, M. Alejandro, Los espejos de príncipes y la transmisión del saber en el Occidente medieval, dins *Cuadernos de pensamiento*, 17, Madrid, 2005, ps. 127-170 (ps. 161-162).

¹⁶⁶¹¹ S'apunten indicis d'aquest ús en DELLE DONNE, Fulvio, "*Per scientiarum haustum et seminarium doctrinarum*": edizione e studio dei documenti relativi allo *Studium* di Napoli in età sveva, dins *Bulletino dell'Istituto storico italiano per il medioevo*, 111, Roma, 2009, ps. 101-225 (p. 141).

humanística, és clar. Per exemple, la “Carmentis” d’aquest capítol fa riure perquè Plutarc (*Vides paral·leles*) en deriva el nom, pseudoetimològicament, de *carens mentis*, ‘mancada de seny’.¹⁶⁶¹² I això ho sabien ben pocs. Entre aquests pocs es trobava D’Àvalos, que adquirí a Florència, el 1445, un còdex de les *Vides paral·leles* en llatí (*ms. Laurenzianus Plut. 62.5*).¹⁶⁶¹³ En el mateix capítol jocund, el poble de Corint és “mudat en bolets”. La broma té a veure en aquest cas amb les *Metamorfosis* (VII, 391-393), però també amb la crítica de Lactanci (*Div. Inst.*, V, iv, 3, en una obra fou manada copiar a Milà cap al 1440 per D’Àvalos) a dita faula; una crítica que trobava ressò entre els detractors toscans de l’humanisme.¹⁶⁶¹⁴ En aquesta mateixa faula, l’Esmílix dels clàssics llatins es transforma en un hàpax mitològic, *Míloe*, que només troba explicació quan descobrim en la biblioteca de D’Àvalos el *De natura et moribus plantarum* de Teofrast (vegeu el llibre III, xviii, 11-12: *Milos* = ‘teix’), que el seu amic Teodoro Gaza, humanista ben relacionat amb la cort de Nàpols, traduí del grec al llatí. I així hem anat posant diferents exemples que semblen confirmar l’autoria davaliana. Sols desxifrant les subtileses erudites del *Curial* –especialment concentrades en un llibre III, “algun poquet pus intricat” (*CeG III.0*)– és possible gaudir amb integritat del text; riure’s o somriure irònicament amb l’autor allí on pertoca, i catalogar l’obra en el context adequat. L’escriptor *necessita* d’un receptor del *private joke*: d’alguns oients o lectors exercitats com ell en l’“studi” d’Ovidi i altres clàssics, i en la primmirada exegesi dantesca dels *commenti*. Requereix d’amics confidents capaços de llegir entre línies, d’extraure la nou de la closca. I, en certa manera, escriu per a ell mateix i “per a ells”.

En realitat, la cultura clàssica de l’escriptor i la seua insaciable curiositat “científica” devien ser més extenses i intenses del que exhibeix al llarg d’una novel·la que es presenta en format “cavalleresc”. Si ell mateix haguera pogut definir la seua obra, potser l’hauria etiquetada com un text de *cavalleria científica*, de demostració de fins on podia arribar un cavaller amant dels clàssics. Hi són rastrejables nòtules preses o aspectes que recorden textos de Quintilià (*Institutiones oratoriae*, de moda entre els

¹⁶⁶¹² PLUTARC, *Vides paral·leles*, vol. I, part 1a. Teseu – Ròmul, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1926, ps. 58-59.

¹⁶⁶¹³ PADE, Marianne, *The Reception of Plutarch’s Lives in Fifteenth-Century Italy*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2007, p. 191 (núm. 86).

¹⁶⁶¹⁴ En el *Lamia* (74) d’Angelo Poliziano, un personatge insinua satíricament que els filòsofs, tan abundants en els seus dies, han sorgit dels bolets: “*nisi fungino esse genere philosophos credes, ut una eos pluvia statim procreet, aut terrigenis ille similes.*” Vegeu POLITIANUS, Angelus, *Angelo Poliziano’s Lamia. Text, translation, and introductory studies*, a cura de Christopher CELENZA, Brill (“Brill’s studies in intellectual history”, 189; “Brill’s texts and sources in intellectual history”, 7), Leiden, 2010, ps. 246-247.

oradors italians; imprescindible a la biblioteca davaliana), Plini el Vell (*Naturalis historia*, una obra molt estimada per Ferran I de Nàpols), Xenofont (*De tyranno*, amb còpia davaliana a Cambridge, ms. Typ 297), Cèsar (*Comentarii*, amb dedicatòria de Decembrio a D'Àvalos; Milà, 1438), Sal·lusti (*De coniuratione Catilinae*), Valeri Màxim (*Facta et dicta memorabilia*, en l'arromançament d'Antoni Canals), Titus Livi (*Dècades*), Plutarc (*Vides paral·leles*, *Eròtic*, *Sobre la música*), Vegeci (*Epitome rei militaris*), Frontí (*Strategemata*), Teognis (el poeta de la fugida de la pobresa), Isop (la faula del “*venator intrepidus*” i la pell de l'ós, que inspirà una medalla d'Alfons el Magnànim), Píndar (les *Pítiques* del sobirà grec de Sicília; aconsellades pels humanistes al nou *rex Siciliae*: “Ans envie que pití”), Filòstrat (la *De vita Apollonii Tyanei*, al qual se li apareix Aquil·les), Horaci (sàtir i mestre d'art poètica), Persi (els *Choliambi* de les sàtires i el somni del Parnàs), Properci (l'elegia III,3 i la visita a les Muses), Lucà (la *Farsàlia*: Amicles, les sinistres fúries...), Estaci (la *Tebaida* i els sepulcres d'Etèocles i Polinices; les *Silves* i el tàndem Enveja-Fortuna), les sàtires de Juvenal, Apuleu (les “egrègies sorel·les” envejoses del mite de Pisque), etc. Ens trobem, en definitiva, davant un lletraferit que disposava d'una excel·lent biblioteca de còdexs grecollatins a l'abast, alguns redescoberts. I aquesta disposició sols era viable aleshores a Itàlia. D'altra banda, s'observa perfectament que el catàleg de gustos literaris coincideix estretament amb el dels clàssics heretats per Constança d'Àvalos. Tot plegat, redunda en la versemblant atribució del *Curial* a Enyego d'Àvalos, un cavaller humanista *sui generis*.

Per a exemplificar la innovació d'algunes fonts a les quals recorre l'escriptor, sols cal veure l'eloqüent coincidència amb Leon Battista Alberti (*I libri della famiglia*, 1433) en la caracterització d'Aquil·les com “buono oratore di parole e buono fattore delle cose”,¹⁶⁶¹⁵ que és com dir “molt ben parlant... e gran empenedor” (*CeG* III.31). Aquests epítets de l'heroi aqueu provenen de la secció del cant IX de la *Iliada* d'Homer (vv. 222-605) que Bruni havia traduït al llatí *ca.* 1422/33.¹⁶⁶¹⁶ L'arribada a Castella de

¹⁶⁶¹⁵ ALBERTI, Leon Battista, *I libri della famiglia*, ed. a cura de Ruggiero ROMANO, Alberto TENENTI i Francesco FURLAN, Einaudi, Torí, 1994 (2a., 1a. ed. 1974); reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaaitaliana.it>, s. p., ll. I: *De officio senum erga iuvenes et minorum erga maiores et de educandis liberis*.

¹⁶⁶¹⁶ “*Cum esses tunc admodum adolescens et bellandi pariter dicendique ignarus, per quas quidem artes viri gloriam nanciscuntur. Itaque ea de causa misit, quo te haec omnia docerem verborumque ut orator et rerum ut actor esses*” (IX, vv. 440-443). Vegeu ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, Mariví, La traducció latina de la *Iliada* IX, 222-605 de Bruni y su versión al castellano. Edición crítica, dins *Cuadernos de filología clásica*, 4, Madrid, 1993, ps. 127-167 (p. 158), i la traducció castellana anònima de *ca.* 1446 (p. 159): “Seyendo tu [Aquil·les] mucho mançebo e non sabio, nin experto en la arte de guerrear, nin de fablar, por las quales artes los ombres ganan gloria. E por aquesta causa me enbío contigo, porque te ensennase ser *orador de palabras e actor de cosas*”.

l'*Homer* versionat parcialment per Decembrio i Bruni –notícia que ha fet córrer molta tinta entre els historiadors de la literatura espanyola– sembla que fou idea del bibliòfil Enyego d'Àvalos.¹⁶⁶¹⁷ El viatge d'Itàlia a Castella (primavera-tardor del 1446) del seu germà uterí el cavaller “errant” Fernando de Guevara, amic i parent, com el mateix comte de Montedorisio,¹⁶⁶¹⁸ del marquès de Santillana, podria explicar la famosa carta on aquest s'alegra de rebre, de mans d'un “pariente y amigo mío (...) que nuevamente es venido de Italia, algunos libros e oraciones (...), los quales, assí por Leonardo [Bruni] de Arecio como por Pedro Cándido [Descembrio], milanés, de aquel príncipe de los poetas, Homero, e de la historia troyana que él conpuso, la qual *Ilíade* intituló, traduxeron del griego a la lengua latina.”¹⁶⁶¹⁹ La connexió castellana del fins ara desconegut autor del *Curial* amb el cercle italòfil de Santillana es manifesta en diversos aspectes i gustos literaris, i pensem que té relació amb aquests viatges entre penínsules.

Pertocaria anotar, finalment, que una de les obsessions culturals de l'autor del *Curial*, compartida amb els seus lectors de l'estament militar, era la polèmica sobre la prelació heroica d'Hèctor o Aquil·les.¹⁶⁶²⁰ L'anònim és conscient d'escriure en ambient hostil, de lectors devots de Guido delle Colonne: l'any 1446, un indignat Lorenzo Valla (*Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, III, xv, 7) tractava literalment d'“idotes” els hispànics lectors de Conesa, que idolatraven Hèctor.¹⁶⁶²¹ D'ací que, en *Curial e Güelfa*, hom assistisca a una defensa subtil o subliminal, però reiterada,¹⁶⁶²² de la figura d'un

¹⁶⁶¹⁷ Ja ho suggerí DI CAMILLO, Ottavio, La teoría de la nobleza en el pensamiento ético de Mosén Diego de Valera, dins RONCERO, Victoriano – MENÉNDEZ, Ana (coords.), *'Nunca fue pena mayor'*. *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 1996, ps. 223-238 (p. 222, n. 2), però no s'ha seguit indagant sobre la qüestió.

¹⁶⁶¹⁸ El mateix rei d'Aragó recorda que a Santillana que els Dávalos/D'Àvalos són parents seus. Vegeu OLIVAR, Marçal, Documents per a la biografia del marquès de Santillana, dins *Estudis universitaris catalans*, 6, Barcelona, 1926, ps. 110-120 (ps. 119-120, doc. 9).

¹⁶⁶¹⁹ SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988, ps. 455-457.

¹⁶⁶²⁰ Fins al punt que, seguint una consigna ideològica llançada el 1444 per Bruni i Poggio (BISAHA, Nancy, *Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2004, ps. 43-93), recorre a retalls de matèria troiana per a caracteritzar els “barbres” tures com els nous troians (*Teucris*) del segle XV. Amenacen una civilització occidental hereva de Grècia, que Curial defensarà com un nou Aquil·les, contra un Critxí que és “sperança de tots [los turchs]”, una fórmula molt homèrica i virgiliana: “[Hector], *spes o fidissima Teucrum*” (*Aen.* II, 281).

¹⁶⁶²¹ VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

¹⁶⁶²² GONZÁLVEZ ESCOLANO, Hèctor, Els models cavallerescos en el *Curial e Güelfa*, dins BRUMME, J. i al. (eds.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 42. *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Anglo-Catalan Society – Associazione Italiana di Studi Catalani – Deutsch-Katalanische Gesellschaft – North American Catalan Society – Fundació Congrés de Cultura Catalana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, vol. 1, ps. 37-60; reed. dins FRIEDLEIN, Roger – NEUMEISTER, Sebastian (ed.), *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la modernitat*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 31-48 (p. 44).

Aquil·les *cortigiano* (“molt ben parlant (...), gran philòsof e astròlech, gran sonador de esturments, gran cantador, e portava’s molt ornat; home molt enamorat e alegre, conexedor de erbes e molt entès en tota art de medecina...”, *CeG* III.31); enfront d’un Hèctor cortés, però irònicament sanguinari: havia mort desenes de reis, prínceps i ducs, “e altres legions de gents” (*CeG* III.32). Els *mèrits* del troià, com els dels cavallers “bretons” iracunds (Sanglier és una caricatura de la matèria de Bretanya), formen part del passat: dels llibres de cavalleria medievals. Un imminent Renaixement s’anuncia de la mà del redescobert Aquil·les homèric, que entusiasma els humanistes. Curial el llombard, un *alter Achilles* de paper, hauria sigut l’iniciador –si s’haguera divulgat el seu “cas”– d’aquesta experimental, però innovadora, matèria d’Itàlia.

Conclusions

1. El manuscrit únic de *Curial e Güelfa* sembla ser un esborrany de la novel·la cavalleresca, realitzat per algun escrivà professional, al nord d’Itàlia (Milà-Savoia), al voltant del 1447. El context codicològic de l’obra sembla, doncs, italià.

2. Diferents aspectes del contingut extern i intern de l’obra literària (paleografia, format codicològic, preferències lèxiques valencianes, fonts bibliogràfiques, onomàstica i al·lusions diplomàtiques, ambientació, missatge al·legoricopolític, etc.) contribueixen a vincular a la cort napolitana d’Alfons el Magnànim –en una colònia catalanòfona on predominaven cavallers i buròcrates valencians– el procés de “creació” de l’obra, i la previsible recepció o difusió, que degué ser de caràcter molt limitat.

3. El seguiment detallat del perfil biogràfic de més de dos-cents personatges rellevants de dita cort, no sols permet descartar altres atribucions proposades per la crítica (Arnau Fonolleda, Joan Olzina, Vicent Climent, Lluís Gras, Gabriel Cardona, Lluís Sescases...), sinó comprovar, també, que l’únic cortesà amb recursos bibliogràfics i capacitat intel·lectual per a dur endavant un projecte tan singular com el *Curial* era el gran camarlenç i comte de Monteodorisio, Enyego d’Àvalos. Es tracta d’un home criat a la cort de València (1422-1430), destacat cortesà i ambaixador a Milà (1435-1447), i personatge clau del vèrtex de poder de la cort de Nàpols des del 1440.

4. La reconstrucció de la biografia de D’Àvalos –personatge catalanòfon, malgrat el cognom–, posada en diàleg amb una onomàstica de l’obra treballada per l’autor à *clef*, permet detectar-hi múltiples al·lusions autobiogràfiques, així com coneixements

(geogràfics, onomàstics, diplomàtics) relacionables amb la seua trajectòria vital i amb el cercle d'amistats personals i literàries que dit magnat freqüentava.

5. La reconstrucció, en paral·lel, d'un ampli catàleg de referents culturals i de fonts literàries (medievals i clàssiques) que l'autor del *Curial* coneixia, coincideix significativament amb els gustos literaris; amb els contactes socioculturals del comte de Montedorisio (la biblioteca humanística heretada per la filla; els còdexs conservats en diferents països; les lletres que intercanviava amb humanistes; els poemes, mencions i ressenyes biogràfiques que aquests li dedicaven...), i amb la seua trajectòria biogràfica, que explica la consulta de fonts milaneses i montferrateses.

6. Tot convida, en conseqüència, a contextualitzar la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa* com una obra literària *italocatalana* (redactada en una llengua catalana per algú que ha viscut a València, però que escriu en un context geogràfic i cultural italià); a datar-la –segons els indicadors externs i interns– al voltant dels anys 1446-1448, i a atribuir-la a un castellà de naixença, catalanoparlant des de la infantesa (per haver-se criat a la cort de València) i *'talianato* d'esperit, que apareix anomenat indistintament com Ínigo, Inico i Enyego d'Àvalos (Toledo?, ca. 1414 – Nàpols, 1484).

Bibliografia consultada

AA. DD., “*I proverbi è la sapiensa del’om*”. *Proverbi e modi di dire. Lombardia*, Simonelli editore, Milà, 2007.

ABAD, Francisco, Pensamiento político e idea del saber en los Proverbios de Santillana, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 1, ps. 135-141.

ABAD ASENSIO, José Manuel, Los mudéjares y la construcción en Teruel en la segunda mitad del siglo XIV: obras en las casas de la comunidad y en los aljibes somero y fondonero, dins *30 Años de mudéjarismo. Memoria y futuro (1975-2005). Actas del X Simposio Internacional de Mudéjarismo (Teruel, 14-16 septiembre de 2005)*, Centro de Estudios Mudéjares – Instituto de Estudios Terolenses, Terol, 2007, ps. 433-454.

ABBATE, Francesco, *Storia dell’arte nell’Italia meridionale (vol. II). Il Sud angioino e aragonese*, Donzelli, Roma, 1998.

ABBONDANZA, Roberto, Braccio Baglioni, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 5, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1963, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/braccio-baglioni_Dizionario-Biografico/>

ABEELE, Baudouin van den, Encyclopédies en milieu de cour, dins *Micrologus*, 16 (*I saperi nelle corti – Knowledge at the Courts*), Florència, 2008, ps. 31-55.

ABELA, Giovanfrancesco – CIANTAR, Giovanantonio, *Malta illustrata, ovvero Descrizione di Malta, isola del mare siciliano e adriatico, con le sue antichità, ad altre notizie, divisa in quattro libri*, Stamperia di Palazzo, Malta, 1780; ed. facsímil per Libri Quattro, Malta, 1984.

ABELLA, Juan – LAFUENTE, Mario – DE LA TORRE, Sandra, De Martín I a Fernando I: itinerario de un compromiso (1410-1412), dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 61-94.

ABELLÁN MARQUÉS, Ana et al., *Los Ángeles Músicos de la Catedral de Valencia. Estudios previos*, Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals – Generalitat Valenciana, València, 2006.

ABEN RAGEL, Alí, *El libro conplido en los iudizios de las estrellas (traducción hecha en la corte de Alfonso el Sabio)*, ed. a cura de Gerold HILTY, Real Academia Española, Madrid, 1954.

ABEN RAGEL, Alí, *El libro conplido en los iudizios de las estrellas (partes 1 a 5)*, ed. a cura de Carmen ORDÓÑEZ, Índigo, Barcelona, 1997.

ABRAMOV-VAN RIJK, Elena, “*Parlar cantando.*” *The Praticce of Reciting Verses in Italy from 1300 and 1600*, Peter Lang, Berna, 2009.

ABULAFIA, David, The Inception of the Reign of King Ferrante I of Naples: The Events of Summer 1458 in the Lights of Documentation from Milan, dins ABULAFIA, D. (ed.), *The French Descent into Renaissance Italy (1494-1495). Antecedents and Effects*, Aldershot, Variorum, 1995, ps. 71-89.

ABULAFIA, David, El mediterrani en temps del Magnànim, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 97-112.

- ACKERMAN, Robert W., *An Index of the Arthurian Names in Middle English*, Stanford University Press ("University series. Language and Literature", 10), Stanford, 1952.
- ADAM, P. (ed.), *Traité de blason et armorial catalan de Steve Tamburini*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 19, Barcelona, 1961-1962, ps. 359-407.
- ADAM, Rudolf Georg, *Francesco Filelfo at the Court of Milan (1439-1481). A Contribution to the Study of Humanism in Northern Italy*, Tesi doctoral, University of Oxford, Oxford, 1974.
- ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki editore ("Biblioteca dell'Archivum romanicum", 400), Florència, 2012.
- ADROER TASIS, Ana María, Organització d'una armada contra Gènova, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 11-18.
- AEBISCHER, Paul (ed.), *Le voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople*, Droz, Ginebra, 1965.
- AFFLITTO, Luigi, *Guida per i curiosi e per i viaggiatori che vengono alla città di Napoli*, Tipogr. Chianese, Nàpols, 1834.
- AGATÓN HERNÁNDEZ, Eduardo, *San Marcos Evangelista. Vida, predicación y martiro*, Palibrio, Bloomington (EUA), 2013.
- AGLIANÒ, Sebastiano, Gloria, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/gloria_Enciclopedia-Dantesca/>
- AGNELLO, Giuseppe M., Terremoti ed eruzioni vulcaniche nella Sicilia medievale, dins *Quaderni medievali*, 34, Bari, desembre 1992, ps. 73-112.
- AGOSTO, Aldo, Gli elenchi originali dei prigionieri della battaglia di Ponza, dins *Atti della Società ligure di storia patria*, 86, Gènova, 1972, ps. 403-446.
- AGUADÉ NIETO, Santiago, *Libro y cultura italianos en la Corona de Castilla durante la Edad Media*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1992.
- AGUILAR, Miquel, La llegenda del bon comte i l'emperadriu: entre l'amor cortès i la política d'estat, dins *Journal of Catalan Studies*, 8, Barcelona, 2005, ps. 63-76.
- AGULLÓ ALBUIXECH, Recaredo – AGULLÓ CALATAYUD, Víctor, *El joc de la pilota a través de la premsa valenciana, 1790-1909*, Diputació de València – Federació de Pilota Valenciana, València, 2009.
- AGUSTÍ D'HIPONA, Sant, *De doctrina christiana*, ed. a cura de Balbino MARTÍN O.S.A., *Obras de San Agustín*, vol. 15, Biblioteca de autores católicos, Madrid, 1969, ps. 43-285.
- AINAUD DE LASARTE, Juan, Alfonso el Magnánimo y las artes plásticas de su tiempo; separata del *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955)*, Diputación Provincial de Baleares, Palma de Mallorca, 1959.
- AINSWORTH, Peter i al., *Gaston Fébus, Prince Soleil, 1331-1391*, Catàleg de l'exposició (Musée de Cluny-Musée national du Moyen Âge, 30 novembre 2011 – 5 març 2012; Musée national du château de Pau, 17 març – 17 juny 2012), París, 2012.
- ALABART, Francesc, Antich de Bages, un jurista catalano-aragonés del siglo XV, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 2. *Comunicazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 157-176.
- ALAGGIO, Rosanna, *Le pergamene dell'Università di Taranto (1312-1652)*, Congedo Editore, Galatina (Lecce), 2004.

ALAIMO, Carmelo, Giovanni Filippo De Lignamine (Del Legname, La Legname, o Legname), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 36, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1988, ed. electrònica <[ALANYÀ ROIG, Josep, *Urbanisme i vida a la Morella medieval \(segles XIII-XV\)*, Ajuntament de Morella – Associació d'Amics de Morella i Comarca, Morella, 2000.](http://www.treccani.it/enciclopedia/de-lignamine-giovanni-filippo_(Dizionario-Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

ALART, Julià-Bernat, *Inventaire-sommaire des Archives Départementales antérieures à 1790. Pyrénées-Orientales. Archives Civiles. Serie B. C.*, Tipogr. de Paul Dupont, París, 1868.

ALART, Julià-Bernat, *Inventaire-sommaire des Archives Départementales antérieures à 1790. Pyrénées-Orientales. Archives Civiles. Serie B*, Paul Dupont, París, 1886.

ALBANESE, Gabriella – BESSI, Rosella, *All'origine della guerra dei Cento Anni. Una novella latina di Bartolomeo Facio e il volgarizzamento di Jacopo di Poggiobracciolini*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 2000.

ALBANESE, Gabriella, Da Petrarca a Piccolomini: codificazione de la novella umanistica, dins BATTAGLIA RICCI, Lucia – BESSI, Rosella – ALBANESE, Gabriella (eds.), *Favole, parabole, istorie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa, 26-28 ottobre 1998*, Pubblicazioni del Centro Pio Rajna, 1/8, Roma, 2000, ps. 257-308.

ALBANESE, Gabriella i al., Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i '*Rerum gestarum Alfonsi regis libri X*', di Bartolomeo Facio, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.223-1.268.

ALBANESE, Gabriella, Le sezioni *De pictoribus* et *De sculptoribus* nel *De viris illustribus* di Bartolomeo Facio, dins *Letteratura e arte*, 1, Pisa-Roma, 2003, ps. 59-79.

ALBANESE, Gabriella, Manetti tra política, novellistica e filosofia: il *Dialogus in symposio*, dins BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), "*Dignitas et excellentia hominis*". *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007)*, Le Lettere, Florència, 2008, ps. 15-83.

ALBANESE, Gabriella, L'esordio della trattatistica "*de principe*" alla corte aragonesa: l'inedito *Super Isocrate* di Bartolomeo Facio, dins GERI, Lorenzo (ed.), *Principi prima del "Principe"*, Bulzoni ("Studi – e testi – italiani", 29), Roma, 2012, ps. 59-116.

ALBAREDA, Anselm, Il bibliotecario di Calisto III, dins *Miscelánea Giovanni Mercanti*, Ciutat del Vaticà, 1946, vol. 4, ps. 81-98.

ALBERNI JORDÀ, Anna, *El cançoner Vega-Aguiló (BC, mss. 7 i 8): estructura i contingut*, Tesi doctoral del Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, 2005.

ALBERNI JORDÀ, Anna, Els estrats del Caçoner de Vega-Aguiló (BC, MSS. 7-8), dins BELTRAN, Vicenç – PAREDES, Juan (eds.), *Convivio. Estudios sobre la poesía de cancionero*, Universidad de Granada, Granada, 2006, ps. 11-30.

ALBERNI JORDÀ, Anna, *Le Roman de Cardenois* i l'empremta de Guillaume de Machaut en la poesia catalana medieval, dins *Romania*, vol. 130, núms. 517-518, París, 2012, ps. 74-108.

ALBERT, Henry, Une copie inconnue du *Lay de desir en complainte* d'Oton de Granson, dins *Mélanges de philologie romane offerts à M. Karl Michaëlsson*, Göteborgs högskola, Göteborg, 1952, ps. 250-255.

ALBERTARIO, Marco, La decorazione pittorica dei castelli di Milano e Pavia all'età di Galeazzo Maria Sforza, dins FIORIO, Maria Teresa – TERRAROLI, Valerio (eds.), *Lombardia rinascimentale: arte e architettura*, Skira, Milà, 2003, ps. 55-72.

ALBERT, Ricard – GASSIOT, Joan (eds.), *Parlaments a les Corts Catalanes*, Barcino ("Els nostres clàssics"), Barcelona, 1928.

- ALBERTI, Leandro, *Descrittione di tutta l'Italia e isole pertinenti ad essa*, Tipogr. de Paolo Ugolino, Venècia, 1596.
- ALBERTI, Leon Battista, *Momus, ovvero Del principe* [1450], dins *Opuscoli morali*, Tipogr. de Francesco Franceschi Sanese, Venècia, 1568, ps. 2-120.
- ALBERTI, Leon Battista, *I libri della famiglia*, ed. a cura de Girolamo MANCINI, Tipogr. de G. Carnesecchi e Figli, Florència, 1908.
- ALBERTI, Leon Battista, *Deifira – Ecathonfila* [ca. 1428], ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1912.
- ALBERTI, Leon Battista, *Opere volgari*, ed. a cura de Cecil GRAYSON, Laternza (“Scrittori d’Italia”), Bari – Roman, 1966.
- ALBERTI, Leon Battista, *De Iciarchia*, dins *Opere volgari*, ed. a cura de Cecil GRAYSON, Laternza (“Scrittori d’Italia”), Bari – Roman, 1966; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>
- ALBERTI, Leon Battista, *I libri della famiglia*, ed. a cura de Ruggiero ROMANO i Alberto TENENTI, Einaudi, Torí, 1972; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>
- ALBERTI, Leon Battista, *Momus sive De principe* [ca. 1447], ed. a cura de Rino CONSOLO, Costa e Nolan, Gènova, 1986.
- ALBERTI, Leon Battista, *I libri della famiglia*, ed. a cura de Ruggiero ROMANO, Alberto TENENTI i Francesco FURLAN, Einaudi, Torí, 1994 (2a., 1a. ed. 1974); reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>
- ALBERTÍ, S. (coord.), *Diccionari Biogràfic*, Alberti, Barcelona, 1966-1970.
- ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, *La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490*, dins *Studi petrarcheschi*, 8, Roma-Pàdua, 1991, ps. 1-238.
- ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, *La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490*, Antenore, Pavia, 1991.
- ALBERTINI OTTOLENGHI, Maria Grazia, *Codici miniati francesi e di ispirazione francese nella Biblioteca del Visconti e degli Sforza nel castello di Pavia*, dins MORINI, Luigina (ed.), *La cultura dell'Italia padana e la presenza francese nei secoli XIII-XV. Atti del Convegno di studi (Pavia, 11-14 settembre 1994)*, Alessandria, 2001, ps. 281-299.
- ALCINA FRANCH, José, *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Catálogo descriptivo: fondos valencianos*, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, València, 2000.
- ALCINA FRANCH, José, *La encuadernación napolitana en la segunda mitad del siglo XV*, Madrid, 1948.
- ALCOBERRO, Agustí, *Mites i llegendes*, dins *Barcelona. Quaderns d'història*, 9, Barcelona, 2003, ps. 135-148.
- ALCOBERRO, Agustí, *L'humanisme català en temps dels Reis Catòlics*, dins RIBOT, Luis – VALDEÓN, Julio – MAZA, Elena (coords.), *Isabel la Católica y su tiempo. Actas del Congreso Internacional (Valladolid-Barcelona-Granada, 15 a 20 de noviembre de 2004)*, Insitute Universitario de Historia Simancas – Universidad de Valladolid, Valladolid, 2007, vol. 1, ps. 757-775.
- ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985.
- ALDIMARI, Biagio, *Memorie storiche di diverse famiglie nobili così napoletane come forestiere*, Tipogr. de Giacomo Raillard, Nàpols, 1691.
- ALEGRE, Francesc, *La primera guerra púnica* [1472], ed. a cura de Pere BESCÓS PRAT, Tesi doctoral del Departament de Traducció i Ciències del Llenguatge de la Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2010; ed. electrònica <<http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/>>

ALEIXANDRE, Francisca, Creadores del libro en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 295-310.

ALEMANY, Rafael, Al voltant dels episodis africans del *Tirant lo Blanc* i del *Curial e Güelfa*, dins BARBERÀ, Jean Marie (ed.) *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 219-229.

ALESSANDRI, Giovanni Mario, *Il paragone della lingua toscana et castigliana*, Tipogr. de Mattia Cancer, Nàpols, 1560.

ALESSIO, Gian Carlo, Un'edizione sconosciuta del "Comentum" di Benvenuto da Imola, dins *Rivista di studi danteschi*, 7, Roman, 2007, ps. 162-176.

ALFONSO d'Avalos, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/Alfonso-d'Avalos/Dizionario_Biografico/>

ALFONSO X EL SABIO, *Las Siete Partidas del rey don Alfonso el Sabio, cotejadas con varios códices por la Real Academia de la Historia*, vol. 1. Partida primera, Imprenta Real, Madrid, 1807.

ALFONSO X EL SABIO, *Las Siete Partidas del rey don Alfonso el Sabio, cotejadas con varios códices por la Real Academia de la Historia*, vol. 2. Partidas segunda y tercera, Imprenta Real, Madrid, 1807.

ALFONSO X EL SABIO, *Opúsculos legales del rey don Alfonso el Sabio, tomo I. El espéculo o espejo de todos los derechos*, Imprenta Real, Madrid, 1836.

ALFONSO X EL SABIO, *Las Siete Partidas del sabio rey don Alonso el IX, glosadas por el licenciado Gregorio LÓPEZ, tomo I, que contiene la 1.ª y 2.ª partida*, Tipogr. de León Amarita, Madrid, 1829.

ALFONSO X EL SABIO, *Los códigos españoles concordados y anotados, vol. 4. Código de las Siete Partidas, tomo III, que contiene la sexta y la séptima partida*, Tipogr. La Publicidad, Madrid, 1848; reed. facsímil, Maxtor, Valladolid, 2011.

ALFONSO X EL SABIO, *General Estoria. Primera parte*, ed. a cura d'Antonio G. SOLALINDE, Centro de Estudios Históricos, Madrid, 1930.

ALFONSO X EL SABIO, *General Estoria. Segunda parte*, ed. a cura d'Antonio G. SOLALINDE, Lloyd A. KASTEN i R. B. OELSCHAEGER, CSIC – Instituto 'Miguel de Cervantes', Madrid, 1957.

ALFONSO X EL SABIO, *La historia novelada de Alejandro Magno; edición acompañada del original latino de la Historia de Preliis (recension J2)*, ed. a cura de Tomás GONZÁLEZ i Pilar SAQUERO, Universidad Complutense de Madrid, 1982.

ALFONSO X EL SABIO, *Las Siete Partidas*, Editorial Andrés Bello, Santiago de Chile, 1982.

ALFONSO X EL SABIO (dir.), *Tratado de Astrología y Magia. Códice Reg. Lat. 1283*; reprod. facsímil del còdex de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, Grial, València, 2000.

ALFONSO X EL SABIO, *Lapidario*, Fundación Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Madrid, 2011.

ALGANZA ROLDÁN, Minerva, Elegiaca: notas de tradición clásica a dos "defunciones" del Cancionero de Íxar, dins *Florentia iliberritana. Revista de estudios de la antigüedad clásica*, 21, Granada, 2010, ps. 31-64.

ALGARRA PARDO, Víctor Manuel, Espacios de poder. Pavimentos cerámicos y escritura en el Real de Valencia en época de Alfonso el Magnánimo, dins FALCÓN, Isabel (ed.), *Actes del XVè Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, Universitat de Saragossa, Saragossa, 1994, t. 1, vol. 3, ps. 269-289.

ALGARRA PARDO, Víctor Manuel, Azulejería gótica valenciana. Canal de mensajes de identificación social (estilo, espacios y usuarios), en PADILLA, José I. – VILLA, Josep-M. (coords.), *Ceràmica medieval i postmedieval. Circuits productius i seqüències culturals*, 'Monografies d'arqueologia medieval i postmedieval', 4, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1998, ps. 145-163 (p. 152).

ALIGHIERI, Dante, *De Vulgari eloquio*, dins FRATICELLI, Pietro (ed.), *Opere minori di Dante Alighieri, volume II. La Vita Nuova. I trattati 'Di Vulgari eloquio', 'De monarchia', e la 'Questione de aqua et terra'*; con traduzione italiana delle opere scritte latinamente, e note e illustrazioni, Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1857, ps. 145-264.

ALIGHIERI, Dante, *Comedia di Dante degli Allagherii, col commento di Jacopo DELLA LANA, bolognese. Nuovissima edizione della Regia Commissione per la Pubblicazione di Testi di Lingua*, ed. a cura de Luciano SCARABELLI, Tipogr. Regia, Bolonya, 1866.

ALIGHIERI, Dante, *La Commedia, col commento inedito di Stefano TALICE DA RICALDONE* [transcr. ca. 1474 de la lliçó bolonyesa de Benvenuto RAMBALDI DA IMOLA, ca. 1367-1376], ed. a cura de Vincenzo PROMIS i Carlo NEGRONI, Ulrico Hoepli, Milà, 1888.

ALIGHIERI, Dante, *La Divina Commedia*, ed. a cura de Natalino SAPEGNO, Ricciardi, Milà-Nàpols, 1957.

ALIGHIERI, Dante, *Tutte le opere*, ed. a cura de Luigi BLASUCCI, Sansoni, Florència, 1965.

ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió catalana d'Andreu FEBRER, a cura d'Annamaria GALLINA, Barcino, Barcelona, 1980-1995.

ALIGHIERI, Dante, *La Commedia*, dins *Le opere*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Mondadori – Società Dantesca Italiana, Florència, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003, <www.bibliotecaitaliana.it>

ALIGHIERI, Dante, *De vulgari eloquentia*, ed. i trad. al català de Josep GÓMEZ PALLARÉS, amb introd. de Mirko TAVONI, Eumo – Universitat de Girona – Estudis Universitaris de Vic, Vic, 1995.

ALIGHIERI, Dante, *Convivio*, ed. a cura de Franca BRAMBILLA AGENO, Le Lettere, Florència, 1995; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003, <www.bibliotecaitaliana.it>

ALIGHIERI, Dante, *Monarchia*, dins ALIGHIERI, D., *Opere minori*, ed. a cura de Pier Vincenzo MENGALDO i Bruno NARDI, Ricciardi R., Milà, 1996; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

ALIGHIERI, Dante, *Vita Nuova*, ed. a cura de Guglielmo GORNI, G. Einaudi, Torí, 1996; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2009.

ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (I red.)*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it>>

ALIGHIERI, Pietro, *Comentum super poema Comedie Dantis (III red.)* [1358 ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali (“I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI”), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <<http://www.bibliotecaitaliana.it>>

ALLAIRE, Gloria, Arthurian material in Italy, dins KLEINHENZ, Christopher (ed.), *Medieval Italy. An Encyclopaedia*, Routledge, Londres, 2004, vol. 1, ps. 68-69.

ALLAIRE, Gloria, Andrea da Barberino: prospettive vecchie, nuove... lontane, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 31-40.

ALLAIRE, Gloria, Arthurian material in Italy, dins KLEINHENZ, Christopher (ed.), *Medieval Italy. An Encyclopaedia*, Routledge, Londres, 2004, vol. 1, ps. 68-69; EADEM – PSAKI, F. Regina (ed.), *The Arthur of the Italians. The Arthurian legend in Medieval Italian Literature and Culture*, University of Wales Press, Cardiff, 2014.

ALLARD, Guy, *Les gouverneurs et les lieutenans au gouvernement de Dauphiné*, Tipogr. de J. Verdier, Grenoble, 1704; reed. a cura d'H. GARIEL, Grenoble, 1864.

ALLÈGRE, Fernand, *Étude sur la déesse grecque Tyché. Sa signification religieuse et morale, son culte et ses représentations figurées*, Ernest Leroux (“Bibliothèque de la Faculté des Lettres de Lyon”, 14), Paris, 1889.

- ALLEN, Don Cameron, Ficino, Pico della Mirandola, Pontano, and the Astrologers' Doctrine, dins *The Star-crossed Renaissance: The Quarrel about Astrology and its Influence in England*, Octagon Books, Nova York, 1966, ps. 3-46.
- ALMANZI, Guido, Lettura della novella di Tancredi and Ghismonda, dins *Il Verri. Rivista di letteratura*, Milà, abril 1968, ps. 20-35.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, Francisco, Leonart y Domingo Crespí, miniaturistas valencianos del siglo XV, dins *Archivo de arte valenciano*, 6, València, 1920, ps. 14-22.
- ALMELA VIVES, Francisco, *El juego de pelota en Valencia*, Semana Gráfica, València, 1960.
- ALMELA VIVES, Francisco, *Catalanes y castellanos en la Valencia del siglo XIV*, Tipogr. Sucesor de Vives Mora, València, 1965.
- ALOSIO, Mark, Alfonso V and the anti-Turkish Crusade, dins HOUSLEY, Norman (ed.), *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*, Routledge ("Crusades-Subsidia", 8), Nova York, 2016, ps. 64-74.
- ALOMAR, Gabriel, *Guillem Sagrera y la arquitectura gótica del siglo XV*, Blume, Barcelona, 1970.
- ALOMAR CANYELLES, Antoni-Ignasi, Les restes de Sant Domingo i de Nostra Senyora de la Victòria, dins *Bolletí de la Societat arqueològica lul·liana*, 49, Palma de Mallorca, 1993, ps. 387-416.
- ALOMAR CANYELLES, Antoni-Ignasi, Les armes en la narrativa cavalleresca del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 485-572.
- ALONSO, Amado, *Castellano, español, idioma nacional: historia espiritual de tres nombres*, Losada, Buenos Aires, 1943.
- ALONSO, Dámaso, *Tirant lo Blanc*, novela moderna, dins *Revista valenciana de Filología*, 1, València, 1951, ps. 179-215; reed. dins ALONSO, Dámaso, *Obras completas*, 8, Gredos, Madrid, 1985, ps. 499-536.
- ALONSO, Dámaso, *Primavera temprana de la literatura europea: lírica, épica y novela*, "Colección Guadarrama de Crítica y Ensayo", 22, Madrid, 1961.
- ALONSO GAMO, José María, *Catulo. Poesías completas*, Aache Ediciones ("Obras completas de Alonso Gamo", vol. 1), Guadalajara, 2004.
- ALÒS MONER, Ramon d', *Documenti per la storia della Biblioteca d'Alfonso il Magnanimo*, Tipogr. del Senato, Roma, 1924.
- ALSINA, Claudi – FELIU, Gaspar – MARQUET, Lluís, *Diccionari de mesures catalanes*, Curial edicions ("Manuals", 14), Barcelona, 1996.
- ALT von TIEFFENTHAL, François, baron d', *Histoire des helvétiens, aujourd'hui connus sous le nom de suisses, ou Traité sur leur origine, leurs guerres, leurs alliances et leur gouvernement*, Tipogr. Henri Ignace Nicomede Hautt, Friburg, 1750.
- ALTAMURA, Antonio, La Biblioteca Aragonesa e i manoscritti inediti di Giovan Marco Cinico, dins *La Bibliofilia*, 41, Florència, 1939, ps. 418-426.
- ALTAMURA, Antonio, *L'Umanesimo nel Mezzogiorno d'Italia*, "Bibliopolis" (Libreria antiquaria editrice), Florència, 1941.
- ALTAMURA, Antonio (ed.), *Napoli aragonesa nei ricordi de Loise de Rosa (Edizione del ms. parigino 913, con glossario e indici)*, Libreria Scientifica Editrice, Nàpols, 1971.
- ALTAMURA, Antonio (ed.), *Cronaca di Partenope*, Società Editrice Napoletana ("Studi e testi di letteratura italiana", 2), Nàpols, 1974.
- ALTAMURA, Antonio – SBORDONE, Francesco – SEVIDIO, Emilia, *Antologia poetica di umanisti meridionali*, Società editrice napoletana, Nàpols, 1975.

ALTAMURA, Antonio – PINA, Basile, *Imitazioni dantesche di quattrocentisti meridionali*, Società editrice napoletana, Nàpols, 1976.

ALTMANN, Barbara K., *The Love Debate Poems of Christine de Pizan (Le Livre du Debat des deus amans – Le Livre des trois jugemens – Le Livre du Dit de Poissy)*, University of Florida Press, Gainesville, 1998.

ALTOMARE, Biagio, *Memorie storiche di diverse famiglie nobili così napoletane come forastiere, così vive come spente, con le loro arme; e con un trattato dell'arme in generale*, Tipogr. de Giacomo Raillard, Nàpols, 1691.

ALVAR, Carlos, Los poemas de Carvajales en italiano, dins *Estudios sobre el Siglo de Oro. Homenaje al profesor F. Ynduráin*, Madrid, 1984, ps. 15-30.

ALVAR, Carlos, Boccaccio en Castilla: entre recepción y traducción, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 333-350.

ALVAR, Carlos, Una veintena de traductores del siglo XV: prolegómenos a un repertorio, dins MARTÍNEZ, Tomás – RECIO, Roxana (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, Universitat Jaume I – Creighton University, Castelló de la Plana – Omaha, 2001, ps. 13-44.

ALVAR, Carlos – LUCÍA, J. Manuel (eds.), *Diccionario Filológico de Literatura Medieval Española*, Castalia (“Nueva Biblioteca de Erudición y Crítica”), 2002, ps. 621-625.

ALVAR, Carlos, Promotores y destinatarios de traducciones en Castilla durante el siglo XV, dins *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale*, 27, París, 2004, ps. 127-140.

ALVAR, Carlos – LUCÍA, José Manuel, Repertorio de traductores del siglo XV: tercera veintena, dins CANTAVELLA, Rosanna – HARO, Marta – REAL, Elena (eds.), *Traducción y práctica literaria en la Edad Media románica*, Facultat de Filologia – Universitat de València (“Quaderns de Filologia – Estudis literaris”, 8), València, 2004, ps. 1-40.

ALVAR, Carlos, La materia de Bretaña: Tristán, dins *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Centro de Estudios Cervantinos (“Historia y literatura”, 2), Alcalá de Henares, 2010, ps. 221-228.

ALVAR, Carlos, *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Centro de Estudios Cervantinos (“Historia y literatura”, 2), Alcalá de Henares, 2010.

ALVAR, Julio, Aragón y su atlas lingüístico y etnográfico, dins *Revista Letras*, 21-22, Caracas, 1973-1974, ps. 30-34.

ALVAR, Manuel i Elena (eds.), *Cancionero de Estúñiga. Edición paleográfica*, Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1981.

ALVAR, Manuel, Una genealogía fantástica de los Lastanosa, dins ALVAR, M., *Nebrija y estudios sobre la edad de oro*, CSIC, Madrid, 1997, ps. 319-328.

ALVAR EZQUERRA, Manuel (coord.), *Vocabulario de indigenismos en las crónicas de Indias*, CSIC (“Biblioteca de Filología Hispánica”), Madrid, 1997.

ÁLVAREZ BAENA, Joseph Antonio, *Hijos de Madrid ilustres por su santidad, dignidades, armas, ciencias y artes. Diccionario histórico por el orden alfabético de sus nombres*, Tipogr. de Benito Cano, Madrid, 1789.

ÁLVAREZ DE VILLASANDINO, Alfonso, *La poesía de Alfonso Álvarez de Villasandino*, ed. a cura de Juan José CALVO PÉREZ, Institución Fernán González, Burgos, 1998.

ÁLVAREZ JUNCO, José, *Historia y mito. Saber sobre el pasado y cultivo de identidad*, Lección inaugural del curso académico 2011-2012, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2011.

ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, *La situación europea en época del Concilio de Basilea. Informe de la delegación del Reino de Castilla*, Centro de Estudios e Investigación ‘San Isidoro’, Lleó, 1992.

ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, Los intereses aragoneses en Italia: presiones de Alfonso V sobre el pontificado, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 65-90.

ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, Alfonso V, rey de Nápoles: regulación de la sucesión y reconciliación con el pontificado, dins *Relaciones de la Corona de Aragón con los estados cristianos peninsulares (siglos XIII-XV).* XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993), Gobierno de Aragón, Saragossa, 1997, vol. I-5, ps. 509-522.

ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, Relaciones entre Aragón y Castilla en época de Alfonso V. Estado de la cuestión y líneas de investigación, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 21-44.

ÁLVAREZ PELLITERO, Ana M^a. (ed.), *Cancionero de Palacio (Ms. 2653, Biblioteca Universitaria de Salamanca)*, Junta de Castilla y León – Consejería de Cultura y Turismo, Valladolid, 1993.

ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Adelino (ed.), *Las 'Vidas de hombres ilustres' (n. 70-72 de la Biblioteca Nacional de París). Estudio y edición*, Tesi doctoral, Universidad Complutense, Madrid, 1983.

ÁLVARO ZAMORA, M^a. Isabel, *Léxico de la cerámica y alfarería aragonesas*, Libros Pórtico, Saragossa, 1981.

AMABILE, Luigi, *Fra Tommaso Campanella: la sua congiura, i suoi processi e la sua pazzia*, Antonio Morano, Nàpols, 1878-1882, 3 vols.

AMADES, Joan, *Les millors llegendes populars*, Selecta-Catalònia, Barcelona, 1996.

AMADOR DE LOS RÍOS, José (ed.), *Obras de don Íñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1852.

AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Historia crítica de la literatura española*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1863-1865; ed. facsímil de Gredos, Madrid, 1969.

AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Memoria histórico-crítica sobre las treguas celebradas en 1439 entre los reyes de Castilla y de Granada*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1871.

AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Vida del Marqués de Santillana*, ed. a cura d'Augusto CORTINA, "Colección Austral", Buenos Aires-Mèxic, 1947.

AMANTE, Bruto, *Giulia Gonzaga, contessa di Fondi, e il movimento religioso femminile nel secolo XVI; con due incisioni e molti documenti inediti*, Ditta Nicola Zanichelli, Bolonya, 1896.

AMARAL, Flávia Aparecida, *'Romance de Melusina': linhagem, penitência e poder*, Deisertação de Mestrado, Faculdade de Filosofia, Letras e Ciências Humanas, São Paulo, 2007.

AMARI, Michele, *Storia dei musulmani di Sicilia*, Successori Le Monnier, Florència, 1868.

AMBRA, Emilia (ed.), *Introduzione*, dins *Libri a corte. Testi e immagini nella Napoli aragonese*, Paparo, Napoli, 1997, ps. 9-12.

AMBRA, Emilia, La "libreria" dei re d'Aragona. Note sul percorso costitutivo, dins AMBRA, Emilia (ed.), *Libri a corte. Testi e immagini nella Napoli aragonese*, Paparo, Napoli, 1997, ps. 41-54.

AMBRA, Emilia, Alfonso e la scrittura. Frammenti della Biblioteca aragonese alla Nazionale di Napoli, dins SANTORO, Marco (ed.), *Le carte aragonesi. Atti del convegno (Ravello, 3-4 ottobre 2002)*, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento Meridionale, Nàpols, 2004, ps. 207-224.

AMBROSI, Ambroise, Un épisode de la Guerre entre Gênes et Aragon au XVe siècle: Vicentello d'Istria (1402-1433), separata del *Bulletin de la Société des sciences historiques et naturelles de la Corse*, 1911, fascs. 325-327, ps. 28-33, 45, 51, 62-81, Tipogr. de C. Piaggi, Bàstia, 1911.

AMBROSIO, A., *Il monastero femminile domenicano dei SS. Pietro e Sebastiano di Napoli. Regesti dei documenti dei secoli XIV-XV*, Salerno, 2003.

AMELING, Walter, "Femina Liberaliter Institutata". Some Thoughts on a Martyr's Liberal Education, dins BREMMER, Jan N. – FORMISANO, Marco (eds.), *Perpetua's Passions. Multidisciplinary Approaches to the "Passio Perpetuae et Felicitatis"*, amb text i trad. anglesa de Joseph FARRELL i Craig WILLIAMS, Oxford University Press, Oxford, 2012, ps. 78-102.

AMELOTTI, Luca, Giano Fregoso (Campofregoso), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 50, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giano-fregoso_Dizionario-Biografico/>

AMENDOLA, R. Natasha, Weaving Virtue: Laura Cereta as a New Penelope, dins GREEN, Karen – Constant J. MEWS (ed.), *Virtue Ethics for Women, 1250-1500*, "The New Synthese Historical Library", Springer, London – Nova York, 2011.

AMENTA, Niccolò, *Della lingua nobile d'Italia, e del modo di leggiardamente scrivere in essa, non che di perfettamente parlare*, Tipogr. d'Antonio Musio, hereu de Michele-Luigi, Nàpols, 1723.

AMETLLER VINYAS, Josep, Una excursión a la isla de Ischia, dins *Revista de Gerona*, Girona, 1889, ps. 261-267.

AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, 3 vols.

AMICO, Antonino, *Rerum a Martino Siciliae rege et ab eius patri gestarum*, Manuscrit de la Biblioteca Comunale di Palermo, sign. Qq F 4, núm. 13, 1633; ed. per STARRABBA, Raffaele, *Scritti inediti e rari di A. A. e documenti relativi al medesimo*, dins *Documenti per servire alla Storia di Sicilia*, s.4, I, Palerm, 1892, ps. 31-59.

AMIRANTE, Francesca, L'arco di Alfonso, dins MAGLIO, Luigi (ed.), *Castel Nuovo*, Istituto italiano dei Castelli-ONLUS, Sezione Campania ("Architettura fortificata in Campania", quad. 2), Nàpols, 2009, ps. 14-17.

AMMIRATO, Scipione, *Delle famiglie nobili napoletane*, Tipogr. d'Amadore Massi da Furli, Florència, 1651.

AMORE, A., La predicazione del beato Matteo d'Agrigento a Barcellona e Valenza, dins *Archivum Franciscanum Historicum*, vol. 49, fasc. 3-4, Roma, 1956, ps. 255-335.

AMOUSANOS, Rafael, *El principio vital del ser humano en Ireneo, Orígenes, Agustín, Tomás de Aquino y la antropología teológica española reciente*, Editrice Pontificia – Università Gregoriana ("Tesi gregoriana. Serie Theologia", 148), Roma, 2007.

ANCONA, Giuseppe Maria, *Annales Minorum, seu Trium Ordinum a Sancto Francisco institutorum, vol. XIX (ab anno MDLIII usque ad annum MDLXIV)*, Tipogr. de Giovanni Battista i Giuseppe Lazzarini, Roma, 1745.

ANDENMATTEN, Bernard – PARAVICINI, Agostino – VADON, Annick, *Héraldique et emblématique de la maison de Savoie*, "Cahiers lausannois d'histoire médiévale", 10, Université de Lausanne, Lausana, 1994.

ANDEREGGEN, Ignacio E. M., La teología mística de Dionisio Areopagita, dins *Teología. Revista de la Facultad de Teología de la Pontificia Universidad Católica*, 60, Buenos Aires, 1992, ps. 169-179.

ANDERSON, Jaynie, Il risveglio dell'interesse per le Muse nella Ferrara del Quattrocento, dins DI LORENZO, Andrea (coord.), *Le Muse e il principe. Arte di corte nel Rinascimento padano*, Catàleg de l'exposició al Museo Poldi Pezzoli, Panini, Mòdena, 1991, vol 2, ps. 165-185.

ANDOLFI, Brandisio, *Muzio Attendolo Sforza. Un condottiero alla corte di Giovanna II di Napoli*, Bastogi editrice, Foggia, 2001.

- ANDRADE KOBAYASHI, Megumi, Representaciones e imaginarios perrunos: desde Grecia hasta la conquista de América, dins *Unviersum*, 26/2, Talca (Xile), 2011, ps. 11-48.
- ANDREA EVOLA, Giulio Cesare, *El misterio del Graal e la tradizione ghibellina dell'Impero*, G. Laterza e figli, Bari, 1937.
- ANDRÉS ESCAPA, Pablo, El método de Gasparino Barzizza en el comentario a “Las epístolas morales” de Séneca. Nuevas aportaciones del ms. 12 de Salamanca, dins *Minerva. Revista de filología clásica*, 5, Valladolid, 1991, ps. 259-292.
- ANGELUZZI, Giuseppe, Intorno alla vita ed alle opere di Grisostomo Columna da Caggiano, pontaniano accademico, dins *Giornale di scienze, lettere ed arti*, 146, Roma, gener-febrer 1857, ps. 135-170.
- ANGLÉS, Higinio, La música en la corte del rey don Alfonso V de Aragón, el Magnánimo (años 1413-1420), *Spanische Forschungen*, 1, Band, 1940, ps. 339-380; reed. dins ANGLÉS, Higinio, *Scripta Musicologica*, ed. a cura d'I. LÓPEZ CALO, Roma, 1975-1976, vol. 2, ps. 913-962.
- ANGLÉS, Higinio, L'Orde de Sant Jordi durant els segles XIII-XIV i la devoció dels reis d'Aragó al sant cavaller, dins *Miscel·lània Fontserè*, Gustavo Gili, Barcelona, 1961, ps. 41-64.
- ANGLÉS, Higinio, La música en la corte real de Aragón y de Nápoles del rey Alfonso el Magnánimo (años 1421-1458), dins *Cuadernos de trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, 11, Roma, 1961, ps. 81-142; reed. dins ANGLÉS, Higinio, *Scripta Musicologica*, ed. a cura d'I. LÓPEZ CALO, Roma, 1975-1976, vol. 2, ps. 962-1.024.
- ANGLÉS, Higinio, De polyphonia sacra saeculis XII-XVI, dins ANGLÉS, Higinio, *Scripta Musicologica*, ed. a cura d'I. LÓPEZ CALO, Roma, 1975-1976, vol. 3, ps. 1.035-1.296.
- ANGLICUS, Bartholomaeus, *De potestatibus rerum*, Impresus Argentinae, 1491; incunable digitalitzat per la Biblioteca Valenciana (b2.gva.es/).
- ANGOT, Abbé, Baronnie de Sillé, dins *Bulletin de la Commission historique et archéologique de la Mayenne*, 2a. sèrie, núm. 36, Laval, 1920, ps. 135-152.
- ANGUERA, Pere, Sant Jordi, patró de Catalunya, dins *Estudis d'història agrària*, 17, Barcelona, 2004, ps. 67-76.
- ANJOU, René d', *Traité des Tournois. Edition microfiches couleurs du manuscrit Dresden, Sächsische Landesbibliothek, Mscr. Dresd. Oc 58*, ed. a cura de Jacques HEERS i Françoise ROBIN, Edition Helga Lengsfelder, Munic, 1993.
- ANJOU, René d', *Le livre du coeur d'amour esprins*, ed. a cura de Susan WHARTON, Union générale d'éditions, París, 1980.
- ANJOU, René d', *Le livre du coeur d'amour épris*, ed. a cura de Florence BOUCHET, Librairie générale française (Le livre de poche, 4.567, Lettres gothiques), París, 2003.
- ANNALI Civili del Regno delle Due Sicilie, Tipogr. del Ministero degli Affari Interni, Nàpols, 1838
- ANNICCHIARICO, Annamaria (ed.), *La Fiammetta catalana*, Japadre, L'Aquila, 1983.
- ANNICCHIARICO, Annamaria (ed.), *Fronchino e Brissona*, Adriatica, Bari, 1990.
- ANNICCHIARICO, Annamaria, *Varianti corelliane e “plagi” del “Tirant”*, Schena (“Biblioteca della Ricerca – Cultura Straniera”, 72), Fasano di Brindisi, 1996.
- ANNICCHIARICO, Annamaria, Tradurre in italiano il ‘Curial e Güelfa’: Appunti e campioni, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 113-138.
- ANNICCHIARICO, Annamaria, Ressenya de Maria Dolors BADIA PÀMIES, Jaume TORRÓ (eds.), *Curial e Güelfa*, Barcelona, Quaderns Crema, 2011, 754 pp., dins *Anuario de Estudios Medievales*, 42/2, Barcelona, juliol-desembre 2012, ps. 931-989.
- ANÒNIM, *Fiore di virtù. Ridotto alla sua vera lezione*, Tipogr. de Giuseppe Comino, Pàdua, 1751.

ANÒNIM, *Fioretti di San Francesco. Edizione fatta sopra la fiorentina del M DCC XVIII, corretta e migliorata con vari manoscritti e stampe antiche*, Tipogr. de Paolo Libanti, Verona, 1822.

ANÒNIM, *The History of the Davalos Family. Considered with Reference to Poetry, Painting and Dramatic Effect*, J. Hatchard & Son, Londres, 1843.

ANÒNIM, *Memorie del Duca di Ossuna*, Manuscrite de la Biblioteca de la Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, sign. Ms. I.5.39.

ANÒNIM, *Chrónica de los reyes de Castilla* [Nàpols, 1493], Manuscrit esp. 110 de la Bibliothèque Nationale de France.

ANÒNIM, *Fragmentum Siculae Historiae ab anno MCC LXXXVII usque ad annum M CCCC XXXIV*, dins MURATORI, Ludovico Antonio (ed.), *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. 24, Tipogr. de la Società Palatina, Milà, 1738, cols. 1.085-1.100.

ANÒNIM, *L'Ottimo Commento della Divina Commedia; testo inedito d'un contemporaneo di Dante*, citato dagli Accademici della Crusca, Tipogr. de Niccolò Cpurro, Pisa, 1827.

ANÒNIM, *Chronique de la Pucelle*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France, avec notes et notices*, Auguste Desrez, París, 1838, ps. 407-510.

ANÒNIM XI, *Tractatus de musica plana et mensurabili* [Londres, British Library, Additional 34200, fs. 1-41r; procedent de l'abadia benedictina de Sant Maximí de Trèveris, Renània-Palatinat, Alemanya, ca. 1450], dins COUSSEMAKER, Edmond de (ed.), *Scriptorum de Musica Medii Aevi nova series a Gerbertina altera*, Durand, París, 1864-1876, 4 vols.; reimpr. per Olms, Hildesheim, 1963, vol. 3, ps. 416-475 (p. 417).

ANÒNIM, *Glossa maior in 'Institutionem Musicam' Boethii*, ed. a cura de Michael BERNHARD i Calvin M. BOWER, Bayerische Akademie der Wissenschaften ("Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission", Band 9, Editionsband I), Munic, 1993, vol. 1, p. 1.

ANÒNIM, *Tractatus de cantu figurativo et de contrapuncto* [Salzburg, Abadia de Sant Pere, ms. a VI 44, fs. 23 r-41r, ca. 1490-1520], ed. a cura de Christian MEYER, American Institute of Musicology ("Corpus Scriptorum de Musica", 41), Middleton (Wisconsin), 1997.

ANÒNIM, *Le Chiose Ambrosiane alla Commedia*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, dins *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzèn segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901.

ANÒNIM, *Curial y Güelfa*, trad. a l'espanyol i ed. a cura de Rafael MARQUINA, Calpe, Barcelona-Madrid, 1920.

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Ramon ARAMON SERRA, Barcino, Barcelona, 1930-1933.

ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932.

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i 'la Caixa', Barcelona, 1979.

ANÒNIM, *Curial y Güelfa*, trad. i ed. a cura de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982.

ANÒNIM, *Curial and Güelfa*, trad. i ed. a cura de Pamela WALEY, George Allen & Unwin, Londres, 1982.

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, versió a cura de Jaume TORRÓ, Teide, Barcelona, 1993 (2a. ed., 2002).

ANÒNIM, *Il Libro di messer Tristano: Tristano veneto*, Marsilio, Venècia, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Tres històries d'amor*, ed. a cura de Glòria CASALS i Llorenç SOLDEVILA, Edicions 62, Barcelona, 1996.

ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, trad. al neerlandés i ed. a cura de Bob de NIJS, Bert Bakker, Àmsterdam, 1996.

- ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, trad. a l'espanyol de Júlia BUTINYÀ, IVITRA, Alacant, 2003; ed. electrònica <http://www.ivitra.ua.es/admin/pdfs/obres/julia_curial_0.pdf>
- ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'Antoni FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007.
- ANÒNIM, *Curial & Guelfe*, trad. i ed. a cura de Jean-Marie BARBERÀ, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007.
- ANÒNIM, *Curial und Guelfa. Ein katalanischer Ritterroman*, trad. i ed. de Gret SCHIB, LIT – Barcino, Berlín – Barcelona, 2008.
- ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, trad. a l'espanyol de Maria Àngels FUSTER ORTUÑO, IVITRA, Alacant, 2009 (inèdita).
- ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, trad. a l'espanyol de David GUIXERAS, DVD Edicions – Barcino, Barcelona, 2010.
- ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2011.
- ANÒNIM, *Curial and Guelfa. A Classic of the Crown of Aragon*, trad. a l'anglès i ed. a cura de Max W. WHEELER, John Benjamins Publishing Company (“IVITRA Research in Linguistics and Literature”, 2), Àmsterdam – Philadelphia, 2011.
- ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo DA COSTA i al., Publications of eHumanista – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011.
- ANÒNIM, *Curial e Guelfa*, trad. a l'italià de Cesàreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Aracne Editrice (“Dialogoi, testi”, 2), Roma, 2014.
- ANÒNIM, *Florindo*, Tipogr. de Pedro Hardouyn, Saragossa, 1530; reed. del Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2007.
- ANÒNIM, *Anciens mémoires du quatorzième siècle depuis peu découverts, ou l'on apprendra les aventures les plus surprenantes et les circonstances plus curieuses de la vie du fameux Bertrand du Guesclin, connétable de France*, adaptació lingüística i ed. a cura de Jean LE FÈBVRE, Tipogr. de Baltasar Ballere, Douay, 1692.
- ANÒNIM, *Història de Jacob Xalabín*, ed. a cura d'Arseni PACHECO, Barcino, Barcelona, 1964.
- ANÒNIM, *Jaufré. Roman arturien du XIIIe siècle en vers provençaux*, ed. a cura de Clovis BRUNEL, Société des anciens textes français, París, 1943.
- ANÒNIM, *Jaufre*, ed. a cura de Charmaine LEE, apud *Repertorio Informatizzato dell'Antica Letteratura Catalana* (RIALC), 2000-2002; ed. electrònica <<http://www.rialc.unina.it/jaufre-i.htm>>, consultada en octubre del 2013; reed. per Carocci (“Biblioteca medievale”, 105), Roma, 2006.
- ANÒNIM, *París e Viana*, ed. a cura d'Àngel AGUILÓ, Barcelona, 1904.
- ANÓNIMO, Poema de Alfonso Onceno, rey de Castilla y de León, dins SÁNCHEZ, Tomás Antonio – PIDAL, Pedró José – JANER, Florencio (eds.), *Poetas castellanos anteriores al siglo XV*, M. Rivadeneyra, Madrid, 1864, ps. 477-561.
- ANÓNIMO, *Crónica del rey don Alfonso onceno*, Atlas (“Biblioteca de autores españoles”, 66), Madrid, 1953.
- ANÓNIMO, *Florambel de Lucea (Primera parte, Libros I-III)*, ed. a cura d'Emilio TORNÉ, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2009.
- ANONIMO, *Andrieta* – RANZO, Mercurino, *De falso hypocrita*, ed. i trad. a l'italià a cura de Paolo ROSSO, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2011.
- ANÓNIMO, *Libro del invencible cavallero Primaleón, hijo de Palmerín de Oliva*, Benito Boyer, Medina del Campo, 1563.
- ANÓNIMO, *Descripción general e histórica de la ilustre casa de Sousa; con todas las reales y muchas de las grandes que de ella participan, continuada desde que faltó la varonía y fue substituida por la Real de Portugal en los Sousas Dionises*, Tipogr. de Francisco Xavier García, Madrid, 1770.

ANÓNIMO, *Relación de los fechos del mui magnífico e más virtuoso señor, el señor don Miguel Lucas, mui digno Condestable de Castilla*, 'Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades que publica la Real Academia de la Historia', vol. 8, Tipogr. de J. Martín Alegría, Madrid, 1855.

ANÓNIMO, *Libro de Alexandre*, dins SÁNCHEZ, Tomás Antonio – PIDAL, Pedro José – JANER, Florencio (eds.), *Poetas castellanos anteriores al siglo XV*, M. Rivadeneyra, Madrid, 1864, ps. 147-224.

ANONIMO, *Il Novellino. Testo critico*, ed. a cura de Guido FAVATI, Bozzi, Roma, 1970; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

ANÓNIMO, *Libro del esforçado cavallero don Tristán de Leonís y de sus grandes fechos de armas*, Juan de Burgos, Valladolid, 1501; reed. a cura de M^a. Luzdivina CUESTA TORRE, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 1999.

ANÓNIMO, *Florisel de Niquea (tercera parte)*, ed. a cura de Javier MARTÍN LALANDA, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 1999.

ANÓNIMO, *La vida de Lazarillo de Tormes*, ed. a cura de Francisco ABAD NEBOT, Edaf, Madrid, 2006.

ANONIMO, *L'Entrée d'Espagne. Chanson de geste franco-italienne publiée, d'après le manuscrit unique de Venise, par Antoine THOMAS*, Firmin-Didot (Société des Anciens Textes Français), París, 1913; reed. facsímil a cura de Marco INFURNA, Olschki, Florència, 2007.

ANÓNIMO, *Libro del caballero Zifar*, ed. a cura de Justo S. ALARCÓN, Revista Literaria Katharsis, 2008; ed. electrònica (www.revistakatharsis.org).

ANONIMO, *L'Entrée d'Espagne*, ed. electrònica a cura de Serena MODENA, dins *Repertorio Informatizzato Antica Letteratura Franco-Italiana* <<http://www.rialfri.eu/rialfri/testi/entree.html>>, 2012.

ANONIMO PADOVANO, *L'Entrée d'Espagne. Rolando da Pamplona all'Oriente*, ed. a cura de Marco INFURNA, Carocci, Roma, 2011.

ANONYME, *Guillaume d'Orange, le marquis au court nez*, prosificació i trad. en francès modern dins W. A. J. JONCKBLOET, *Guillaume d'Orange*, P. N. Van Kampen, Àmsterdam, 1867, ps. 163-200.

ANONYME, *Les rédactions en vers de La Prise d'Orange AB*, éd. Claude RÉGNIER, París, 1966.

ANONYMOUS OF ST. EMMERAM, *De musica mensurata*, ed. a cura de J. YUDKIN, Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis (Indiana), 1990.

ANSELME DE SAINT-MARIE, Simplicien, *Histoire généalogique et chronologique de la Maison Royale de France, des pairs, grands officiers de la couronne et de la maison du roy, et des anciens barons du royaume*, ed. a cura de M. POTIER DE COURCY, Firmin Didot frères, fils et cie., París, 1733 (3a ed.).

ANSELME DE SAINT-MARIE, Simplicien, *Histoire généalogique et chronologique de la Maison Royale de France, des pairs, grands officiers de la couronne et de la maison du roy, et des anciens barons du royaume*, ed. a cura de M. POTIER DE COURCY, Firmin Didot frères, fils et cie., París, 1868 (4a ed.).

ANSELMINI, Gian Mario – AVELLINI, Luisa – RAIMONDI, Ezio, Milano, Mantova e la Padania nel secolo XVI, dins ASOR ROSA, Alberto (dir.), *Letteratura italiana. Storia e geografia. Volume secondo: L'età moderna, I*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 590-618.

ANTICH de Bages, dins *Gran Enciclopedia Aragonesa*, ed. electrònica <<http://www.encyclopedia-aragonesa.com/>>, consultada en desembre del 2012.

ANTINORI, Antonio Lodovico, *Raccolta di memorie istoriche delle tre provincie degli Abbruzzi*, Tipogr. de Giuseppe Campo, Nàpols, 1782.

ANTIST, Vincente Justiniano, *Verdadera relación de la vida y muerte del P. Fr. Luis Bertrán*, Saragossa, 1583 (1a.); València, 1593 (2a.); reed. per Librería de José Martí Casanova, València, 1884.

ANTOGNINI, Roberta, *Il progetto autobiografico delle "Familiare" di Petrarca*, Edizioni Universitarie di Lettere, Economia, Diritto, Milà, 2008.

ANTOLÍ MARTÍNEZ, Jordi-Manuel, De la percepció cognitiva a la percepció auditiva. L'evolució del verb entendre en català antic (segles XIII-XVI), dins *Mirabilia/MedTrans*, 1, Barcelona, juny 2015, ps. 46-71, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

ANTOLÍN, Guillermo, *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, Imprenta Helénica, Madrid, 1916.

ANTONI, Tito, *I "partitari" maiorchini del "Lou dels Pisans" relativi al commercio dei pisani nelle Baleari (1304-1322 e 1353-1355)*, Pacini ("Biblioteca del Bollettino storico pisano", 18), Pisa, 1977.

ANTONINI, Annibale, *Dizionario italiano, latino e francese, in cui si contiene, non solamente un compendio del "Dizionario della Crusca", ma ancora tutto ciò che v'ha più remmarchevole ne' migliori lessicografi, etimologisti e glossari usciti fin ora dalla luce in diverse lingue*, Tipogr. de Benedetto Duplain, Lleó de França, 1770.

ANTONUCCI, Giovanni, *Curiosità storiche salentine, I. La corte degli Orsini Del Balzo*, dins *Rinascenza salentina*, any 11, núm. 21, Salento, 1943. ps. 40-53.

ANYÓ OLIVER, Joaquim, Les fonts romàniques de *Much Ado about Nothing*. Bandello o Belleforest, dins FERNÁNDEZ, Francisco (ed.), *Los estudios ingleses en el umbral del tercer milenio*, Universitat de València ("*Miscellaneous. Studies in English Language and Literature*", 3), València, 2001, ps. 331-338.

ANYÓ OLIVER, Joaquim, "*Tirant lo Blanc*" i Shakespeare: les fonts de "*Much Ado about Nothing*", Institut de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Sanchis Guarner", 63), València – Barcelona, 2004.

APARICI MARTÍ, Joaquín, Judíos de Belchite en el denominado 'Libro de la escribanía de don Federico de Aragón, conde de Luna (1422-1425)', dins *Sefarad. Revista de estudios hebraicos y sefardíes*, vol. 71, núm. 1, Madrid, gener-juny 2011, ps. 25-49.

APARICI MARTÍ, Joaquín, De domo domini comitis. Aproximación a la corte señorial de don Federico de Aragón, conde de Luna (1420-1425), dins *Aragón en la Edad Media*, 22, Saragossa, 2011, ps. 19-48.

APULEIUS MADAURENSIS, "Le sorelle invidiose" del mito di Psiche (*Asinus aureus*, V, 4-21), versió italiana, dins PERUTELLI, Alessandro – PADUANO, Guido – ROSSI, Elena (eds.), *Storia e testi della letteratura latina, vol. 3. Dalla prima età imperiale al tardo antico*, Zanichelli, Milà, 2010; ed. electrònica <http://online.scuola.zanichelli.it/perutelliletteratura/files/2010/09/testi-it_apuleio_t8.pdf> consultada en juliol del 2014.

APULEIUS MADAURENSIS, *Metamorfosi*, trad. de Piero SCAZZOSO, Istituto Editore Italiano, Milà, 1970.

APULEU (Apuleius Madaurensis), *Les Metamorfosis*, vol. I (llibres I-IV [*sic*, I-V]), ed. i trad. a cura d'Olivar MARÇAL, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1929.

ARAGÓ, Carles d', príncep de Viana, *De toda condición de nobleza* [1460]; trad. al castellà de la versió toscana d'Angelo DECEMBRIO, de Buonaccorso DE MONTEMAGNO, *De nobilitate* [1422]; Manuscrit de la Biblioteca Nacional d'Espanya (Ms. 17814), ed. dins HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Université Paul Valéry, Montpellier, 2000. ps. 175-191.

ARAGÓ-ANJOU i FOIX, Alfons d', duc de Gandia, *Lletra a sa filla Joana, de càstic e de bons nodriments*, ed. a cura de Rosanna CANTAVELLA, CEIC-Alfons el Vell, Gandia, 2012.

ARAGÓ-ANJOU i FOIX, Alfons d', *Letra deval escrita féu lo marquès de Villena e compte de Ribagorça, qui après fo intitulat duch de Gandia, per dona Johana, filla sua, quant la maridà ab don Johan, fill del compte de Cardona.; per la qual li-scriví castich e bons nodriments* [1387]; ed. en: 'Opúsculos catalanes', dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 2, Tipogr. de Celestí Verdaguer, 1868, ps. 529-614.

ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., El infante de Aragón no asistió a la toma de Balaguer (1413), dins *Estudios medievales de la Corona de Aragón*, 7, Saragossa, 1962, ps. 623-635.

- ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., Prenotaciones a la escritura cancillerescas de Alfonso el Magnánimo, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 2. Comunicazioni, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 49-56.
- ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., La corte del infante don Alfonso (1412-1416), dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293.
- ARAMON SERRA, Ramon, Notícia preliminar, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de R. ARAMON, Barcino, Barcelona, 1930-1933, vol. 1, ps. 6-18.
- ARAMON SERRA, Ramon, Ressenya de l'edició del *Curial e Güelfa*, dins *Revista de Filologia Española*, 21, Madrid, 1934, ps. 407-416.
- ARAMON SERRA, Ramon, L'humorisme en el *Curial e Güelfa*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 703-723.
- ARAMON SERRA, Ramon, Les edicions de textos catalans medievals, dins *VII Congrès Internacional de Lingüística Romànica (Barcelona, 7-10 abril de 1953)*, 2. *Actas y memorias*, Abadia de Sant Cugat del Vallés, Barcelona, 1955, ps. 197-266; reed. dins CARBONELL, Jordi (ed.), *Estudis de llengua i literatura catalanes*, Institut d'Estudis Catalans ("Biblioteca filològica", 33), Barcelona, 1997, ps. 433-504.
- ARANDAS, Georges, *Combat en champ clos de Gérard de Stavayé et d'Othon de Grandson, à Bourg-en-Bresse, le 7 août 1398*, Tipogr. de P. F. Bottier, Bourg, 1835.
- ARANGUREN, Roldán Jimeno, Pedro Abarca y su tratado manuscrito *Origen y progresos de la contienda sobre los primeros reyes de Aragón y Navarra, llamados de Sobrarbe (ca. 1685)*, dins *Pedralbes. Revista d'història moderna*, 31, Barcelona, 2011, ps. 91-123.
- ARBELOA MURU, Víctor Manuel, La desaparición casi inevitable del pequeño reino pirenaico, dins *Príncipe de Viana*, 254 (*VII Congreso General de Historia de Navarra*), Gobierno de Navarra, Pamplona, 2011, vol. 2, ps. 619-634.
- ARCANGELI, Letizia – PEYRONEL RAMBALDI, Susanna, *Donne di potere nel Rinascimento*, Viella, Roma, 2008.
- ARCE, Joaquín, *Literaturas italiana y española frente a frente*, Athenaica, Sevilla, 2016.
- ARCHER, Robert, Ausiàs March i els mercaders, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 42, Barcelona, 1989-1990, ps. 209-219.
- ARCHER, Robert, Ausiàs March en sus manuscritos, dins VILANOVA, Antonio (ed.), *Actas del X Congreso Internacional de Hispanistas (Barcelona, 21-26 agosto 1989)*, Barcelona, 1992, ps. 103-110.
- ARCHER, Robert – RIQUER, Isabel de, *Contra las mujeres: poemas medievales de rechazo y vituperio*, Quaderns Crema, Barcelona, 1998.
- ARCHER, Robert, Notions of Women in Hispanic Didactic Literature, dins ARCHER, R., *The Problem of Woman in late-medieval Hispanic literature*, Tamesis, Londres, 2005.
- ARCHER, Robert, "En rims ho dic": Ausiàs March i la pràctica de la poesia, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 311-330.
- ARCHER, Robert, Les lletres a la cort del Magnànim, dins *Debats*, 104, València, 2009, ps. 126-127.
- ARCHER, Robert, "Lo cor salvate". *Indagacions sobre Ausiàs March*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2009.
- ARCHER, Robert, *La "cuestión odiosa". La mujer en la literatura hispánica tardomedieval*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011.
- ARCHIVES de l'ancien duché de Savoies, I. *Serie SA: Archives de Cour*, Archives départementales de la Savoie, Tipogr. Gardet, Annecy, 1966.

- ARCO GARAY, Ricardo del, *Sepulcros de la Casa Real de Castilla*, Instituto Jerónimo Zurita – CSIC, Madrid, 1954.
- ARÇOBISPO DON RODRIGO, *Estoria de los Godos*, ed. a cura d'Antonio PAZ MELIÀ, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1887.
- ARCOS PEREIRA, Trinidad, De Cicerón a Erasmo. La configuración de la epistolografía como género literario, dins *Boletín Millares Carlo*, 27, Las Palmas de Gran Canaria, 2008, ps. 347-400.
- ARDEN, Heather, Othon de Grandson and Christine de Pizan: Love's Martyrs, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme ("Medievalia", 63), Orléans, 2007, ps. 103-122.
- ARENA-PRIMO, Placido, *Storia civile di Messina, colle relazioni della storia general della Sicilia*, Tipogr. de Giovanni Pedone, Palerm, 1842.
- ARENAS-DOLZ, Francisco, Hacia el margen ético. Gabriel Altadell y un manuscrito ¿medieval? británico de la *Ética Nicomáquea* de Aristóteles, dins *Estudios clásicos*, 121, Madrid, 2002, ps. 73-85.
- ARESE, Felice (ed.), *Prose di romanzi. Il romanzo cortese in Italia nei secoli XIII e XIV*, UTET ("Classici italiani"), Torí, 1950.
- ARETINO, Pietro, *Dubbi amorosi, altri dubbi e sonetti lussuriosi, dedicati al clero*, Stamperia Vaticana, Roma, 1792.
- ARETINO, Pietro, *Dialogo*, dins *Ragionamento e Dialogo*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI i Nino BORSELLINO, Garzanti, Milà, 1984; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>
- ARGELATI, Filippo, *Bibliotheca scriptorum Mediolanensium*, In aedibus Palatinis, Milà, 1745.
- ARGELATI, Filippo, *Biblioteca degli volgarizzatori*, Tipogr. de Federico Agnelli, Milà, 1767.
- ARGENTRÉ, Bertrand d', *Abregé de l'Histoire de Bretagne*, Veuve de Charles Coignard – Claude Cellier, París, 1695.
- ARGOTE DE MOLINA, Gonzalo, *Nobleza de la Andalucía. Historia de las hazañas de los caballeros del obispado de Jaén*, Tipogr. de Ferrando Díaz, Sevilla, 1588.
- ARGUDO PÉRIZ, José Luis, *El señorío jurisdiccional de María de Luna. Un 'registro de cartas' de 1409*, Centro de Estudios de las Cinco Villas – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1988.
- ARIANI, M., Francesco Petrarca, dins *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, Treccani, Roma, 1998; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-petrarca_Enciclopedia-dell-Arte-Medievale/>
- ARIÉ, Rachel, Algunas reflexiones sobre el reino nasrí de Granada en el siglo XV, dins *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, 21, Madrid, 1985, ps. 157-179; reed. dins EADEM, *Études sur la civilisation de l'Espagne musulmane*, E. J. Brill, Leiden – Nova York – Copenhague, Köln, 1990, ps. 34-56.
- ARIÑO VILLARROYA, Antoni, *Festes, rituals i creences*, Alfons el Magnànim, València, 1988.
- ARIOSTO, Ludovico, *Orlando furioso*, ed. a cura de Santorre DEBENEDETTI, Laterza, Bari, 1928.
- ARIOSTO, Ludovico, *Orlando furioso*, ed. a cura de Giuliano INNAMORATI, Feltrinelli, Milà, 1995.
- ARIOSTO, Ludovico, *Rime*, dins *Opere minori*, ed. a cura de Cesare SEGRE, R. Ricciardi, Milà, 1954, ed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>
- ARÍSTIDES, Aelius, *Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia. Volumen II, Orationes XVII-LIII continens*, ed. a cura de Bruno KEIL, Weidmann, Berlín, 1898.
- ARISTÓTELES – HORACIO, *Artes poéticas*, text original i trad. a cura d'Aníbal GONZÁLEZ, Visor Libros, Madrid, 2003.
- ARISTÓTELES, *Política*, trad. a l'espanyol de Carlos GARCÍA GUAL i Aurelio PÉREZ JIMÉNEZ, Tecnos, Madrid, 2004.
- ARISTÓTELES, *Ética a Nicómaco*, trad. de Salvador RUS i Joaquín E. MEABE, revisada per Francisco ARENAS, Tecnos, Madrid, 2011 (2a. ed.; 1a, 2009).

ARISTÓTELES, *La philosophia moral de Aristótel, es a saber: Éthicas, Políthicas & Económicas, en romance*; les *Étiques*, en versió castellana de Carles d'ARAGÓ i ÉVREUX, príncep de Viana, Tipogr. de Jorge Coci, Saragossa, 1509.

ARISTÒTIL, *Ethica [ad Nicomachum]*, comentada per Jean MAJOR, Tipogr. de Jean Petit, París, 1530.

ARISTÒTIL, *Ètica a Nicòmac. Llibres I, VI i X*, trad. de Carles MIRALLES, amb introd. i comentaris de Salvador FELIU, Universitat de València, València, 1995.

ARISTÒTIL, *Ètica Nicomaquea, volum I [llibres I-IV]*, ed. i trad. de Josep BATALLA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1995.

ARMANNINO GIUDICE DA BOLOGNA [Armannino Armanni], *I fatti dell'Asia Maggiore estratti dalla "Fiorita"*, ed. a cura de Gabriele FRONDUTI, Tipogr. del Metauro, Fossombrone, 1860.

ARMANNINO GIUDICE DA BOLOGNA [Armannino Armanni], *La Fiorita (conti XI-XVI)*, dins GORRA, Egidio (ed.), *Testi inediti di storia trojana, preceduti da uno studio sulla leggenda trojana in Italia*, C. Triverio, Torí, 1887, vol. 1, ps. 532-562.

ARMENGOL, Joaquim, Curial e Güelfa: senyors ancestrals, noblesa catalana, dins *Ara. Ara llegim*, 28 de desembre del 2011, p. 37.

ARMENGOL i DE PEREYRA, Alejandro de, *Heráldica*, Labor, Barcelona, 1947 (2a. ed.; 1a., 1933).

ARMSTRONG, Edward C. – FOULET, Alfred (eds.), *The Medieval French Roman d'Alexandre, vol. IV: Le Roman du Fuerre de Gadres d'Eustache*, Elliott Monographs, vol. 39, Princeton University Press, Princeton, 1942.

ARNAL, M^a. Luisa – ENGUITA, José M^a., Aragonés y castellano en el ocase de la Edad Media, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11 (*Homenaje a la profesora emérita M^a. Luisa Ledesma Rubio*), Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1993, ps. 51-83.

ARNAN VALLÉS, Josep, Els comtes de Mediona i llur castell, dins *Curiositats de Catalunya*, any 2, núm. 88, Barcelona, 2 d'octubre del 1937, ps. 437-439.

ARNOULD, Louis, Racan (1589-1670). Histoire anecdotique et critique de sa vie et de ses oeuvres, Armand Colin et Cie., París, 1896.

ARRANZ GUZMÁN, Ana, El episcopado y la guerra contra el infiel en las cortes de la Castilla Trastámara, dins NIETO SORIA, José Manuel (dir.), *La monarquía como conflicto en la Corona Castellano-Leonesa (c. 1230-1504)*, Sílex, Madrid, 2006, ps. 253-298.

ARRAS, Jehan d', *Melusine. Nouvelle éditée conforme a celle de 1478*, a cura de M. Ch. BRUNET, P. Jannet, París, 1854.

ARRAS, Jean d', *Melusina o La noble historia de Lusignan*, trad. i ed. a cura de Carlos ALVAR, Siruela, Madrid, 1983.

ARRAS, Jean d', *Mélusine ou La noble histoire des Lusignan*; ed. del manuscrit de la Biblioteca de l'Arsenal, cotejat amb variants d'altres manuscrits per Jacques VINCENSINI, Librairie générale française, París, 2003.

ARRIBAS PALAU, Mariano, Cartas de Fernando I de Aragón a Abû 'Alí de Marrâkus, dins *Tamuda. Revista de investigaciones marroquíes*, 4, Madrid, 1956, ps. 229-238.

ARRIBAS PALAU, Mariano, Reclamaciones cursadas por Fernando I de Aragón a Abu Said Utman III de Marruecos, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 30, Barcelona, 1963-1964, ps. 307-322.

ARRIGHI, Cletto, *Dizionario milanese-italiano, col repertorio italiano-milanese* [1896], Ulrico Hoepli, Milà, 2005 (2a; 1a, 1988).

ARROYO ILERA, Fernando, Población y poblamiento en la huerta de Valencia a fines de la Edad Media, dins *Cuadernos de Geografía*, 39-40, València, 1986, ps. 125-155

- ARTHABER, Augusto, *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali italiani, latini, francesi, tedeschi, inglesi e greci antichi*, Ulrico Hoepli, Milà, 1989.
- ASENJO FERNÁNDEZ, Ignacio, Estudio plástico de la obra medallística del Pisanello, dins ALFARO, Carmen – MARCOS, Carmen – OTERO, Morán (coords.), *XIII Congreso Internacional de Numismática (Madrid, 2003)*, Actas, Madrid, 2005, vol. 2 ps. 1.705-1.712.
- ASOR ROSA, Alberto, *Storia e antologia della letteratura italiana. Sintesi storica*, La nuova Italia, Florència, 1972.
- ASOR ROSA, Alberto, *Storia della letteratura italiana*, La Nuova Italia, Florència, 1987.
- ASOR ROSA, Alberto (dir.), *Letteratura italiana*, Einaudi, Torí, 1982-2000.
- ASOR ROSA, Alberto, *Storia europea della letteratura italiana, vol. 1. Le origini e il Rinascimento*, Einaudi, Torí, 2009.
- ASSAM, Bernabé, *Tractat de cavalleria*, Manuscrit de la Biblioteca Nacional de Catalunya, Ms. 46.
- ASTOR LANDETE, Marisa, *Indumentaria e imagen. Valencia en los siglos XIV y XV*, Ajuntament de València (“Estudis”, 15), València, 1999.
- ATLAS, Allan, *Music at the Aragonese Court of Naples*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- ATTURO, Valentina, Passione negata, redenta, riscritta. Boccaccio e le emozioni di Didone, dins *Critica del testo*, 16/3 (“Boccaccio autore e lettore”, ed. a cura de Paolo CANETTIERI i Arianna PUNZI), Roma, 2013, ps. 211-240.
- ATTWOOD, Catherine, La dialectique amoureuse chez Othon de Grandson, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007, ps. 85-102.
- AUBANEL, Élisée, *Monumen[t]s de l'église de Sainte-Marthe, à Tarascon, département des Bouches-du-Rhône; avec un essai sur l'apostolat de Sainte-Marthe et des autres saints tutélaires de Provence*, Élisée Aubanel, Tarascon, 1835.
- AUBERT DE LA CHENAYE-DESBOIS, François-Alexandre, *Dictionnaire de la noblesse*, Antoine Boudet, París, 1699-1784.
- AUBRUN, Charles-V., Un traité de l'amour attribué à Juan de Mena, dins *Bulletin Hispanique*, 50-3/4, París, 1948, ps. 333-344.
- AUDIGIER, Vital, sieur d', *Le vray et ancien usage des duels, confirmé par l'exemple des plus illustres combats et déffys qui se soient faits en la Chrestienté*, Pierre Billaine, París, 1617.
- AUDIN, Jean-Marie, *Historia de Martín Lutero. Su vida, obras y doctrinas*, trad. a l'espanyol per José CANGA ARGÜELLES, Tipogr. de “La Regeneración”, Madrid, 1856 (2a ed.).
- AUERBACH, Erich, *Lenguaje literario y público en la baja latinidad y en la Edad Media*, Seix Barral, Barcelona, 1969.
- AUFERIL, Jaume (ed.), *Antonu Vallmanya: poesies*, Pagès Editor – Fundació Noguera (“Estudis”, 40), Barcelona, 2007.
- AUFERIL, Jaume, Francesc Ferrer, mercader i poeta barceloní del segle XV, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 61 – *Miscel·lània 'Joaquim Molas'*, 6, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2010, ps. 5-21.
- AURELL CARDONA, Jaume, Els fonaments socials de la dominació catalana a Provença sota Alfons el Cast (1166-1196), dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 5-6, Barcelona, 1984-1985, ps. 83-110.
- AURELL CARDONA, Jaume, *Els mercaders catalans al quatre-cents: mutació de valors i procés d'aristocratització a Barcelona, 1370-1470*, Pagès, Barcelona, 1996.
- AURELL, Jaume – PUIGARNAU, Alfonso, *La cultura del mercader en la Barcelona del siglo XV*, Omega, Barcelona, 1998.

- AURIOL, Pierre (Petrus Aureolus Verberius), *Commentariorum in primum librum sententiarum. Pars prima*, Tipogr. Vaticana, Roma, 1596.
- AURISPA, Giovanni, *Carteggio di Giovanni Aurispa*, ed. a cura de Remigio SABBADINI, "Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall'Istituto storico italiano. Epistolari", 70, Roma, 1931.
- AUSONI, Dècim Magne, *Obres*, Fundació Bernat Metge, ed. i trad. a cura de Carles RIBA i Antoni NAVARRO (2a. ed., a cura de Joan PETIT; 1928, 1a), Barcelona, 1931, 2 vols.
- AUTON, Jean d', *Chroniques de Louis XII. Les cronicques du roy très cristien, Loys, doziesme de ce nom, commencés à l'an mil Vè et ung et continuées jusques à l'an mil Vè et six. Pièces annexes*, Librairie Rnouard, París, 1893.
- AUTRAND, Françoise, *Charles VI. La folie du roy*, Fayard, París, 1986.
- AUXERRE, Remi d', *Remigii Autissiodorensis Commentum in Martianum Capellam, I. Libri 1-2*, ed. a cura de Cora E. LUTZ, Brill, Leiden, 1962.
- AVALLE ARCE, Juan Bautista, "*Amadís de Gaula*": *el primitivo y el de Montalvo*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1990.
- ÁVALOS, Alfonso d', dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-d-avalos_Dizionario-Biografico/>.
- ÁVALOS, Íñigo d', conte di Monteodorisio', dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-inigo-d-conte-di-monteodorisio_Dizionario-Biografico/>
- AVENOZA VERA, Gemma, La recepció de Valerio Máximo en las Coronas de Castilla y Aragón en el medioevo, dins *Euphrosyne*, 26, Múrcia, 1998, ps. 241-252.
- AVENOZA VERA, Gemma, Traduccions, públic i mecenatge en Castilla (siglo XV), dins *Romania*, 128, París, 2010, ps. 452-500.
- AVENOZA VERA, Gemma, De nou sobre el ms. del *Curial e Güelfa*: una aproximació codicològica, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 3-20.
- AVEZOU, Robert, *Histoire de la Savoie*, Presses Universitaires de France, 1949 (2a; 1a, 1944).
- ÁVILA, Juan de, Obras del padre maestro Juan de Ávila, predicador en el Andalucía, Tipogr. de Pedro Madrigal, Madrid, 1588.
- AVRIL, François – ZALUSKA, Yolanta, *Dix siècles d'enluminure italienne, VIe-XVIIe siècles* [catàleg de l'exposició], Bibliothèque Nationale, París, 1984.
- AVRIL, François, La iluminación francesa del siglo XV y el mundo mediterráneo. Contactos e influencias, dins NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museu de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001)*, Museo Thyssen-Bornemisza – Museu de Belles Arts de València, Madrid, 2001, ps. 63-78.
- AVRIL, François (dir.), *Jean Fouquet, peintre et enlumineur du XVe siècle. Catalogue de l'exposition*, Bibliothèque nationale de France – Hazan, París, 2003.
- AYERBE IRÍBAR, María Rosa, Historia del Condado de Oñate y Señorío de los Guevara (siglos XI-XVI). Aportación al estudio del régimen señorial en Castilla, Diputación Foral de Guipúzcoa, Donostia, 1985.
- AYMAMÍ DOMINGO, Gener, *Per la comarca d'Anoia*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011.
- AZZOLINI, Monica, *The Duke and the Stars. Astrology and Politics in Renaissance Milan*, Harvard University Press, 2013.

- BAATH, Ludwig Magnus (ed.), *Diplomatarum Suecanum Apendix. Acta Pontificum Suecica (ann. MCCCXXI-MCDXCII), I. Acta cameralia*, Tipogr. de P. A. Norstedt i fill, Estocolm, 1957.
- BABBI, Anna Maria, *Pierre de Provence et la Belle Maguelone: dai manoscritti alla "Bibliothèque bleue"*, dins BABBI, A. M. – RIZZO NERVO, F. – STEVNONI, C. (coords.), *Medioevo romanzo e orientale. Testi e prospettive storiografiche*, Verona, 4-6 aprile 1990. Atti, Rubbettino, Soveria Manelli, 1992, ps. 245-261.
- BABBI, Anna Maria (ed.), *Pierre de Provence et la Belle Maguelone*, Rubbettino, Soveria Manelli, 2003.
- BABBI, Anna Maria, L'innamoramento nella narrativa cavalleresca del Quattrocento, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Mangnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 319-333.
- BABBI, Anna Maria, *Il Curial e Güelfa e i romanzi francesi del XV secolo*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamin Publishing Company, Londres, 2012, ps. 139-156.
- BABEL, Antony, *Histoire économique de Genève, des origines au début du XVIe siècle*, A. Jullien, Ginebra, 1963.
- BABICS, Zsófia, Gli eroi mitologici dei romani nella *Genealogia deorum*, ovvero l'umanesimo particolare di Giovanni Boccaccio, dins *Verbum*, VII/1, Budapest, 2005, ps. 303-324.
- BABICS, Zsófia, La figura di Didone nelle opere del Boccaccio. Come cambia l'autorità di un poeta, se la storia lo richiede, dins *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae – A Magyar tudományos Akadémia klasszika-filológiai közleményei*, 50, Budapest, 2010, ps. 431-458.
- BABINET, Jérémie, *Mélusine – Geoffroy à la Grand'Dent: légendes poitevines*, París-Poitiers, 1847.
- BACALLAR SANNA, Vicente, *Comentarios de la Guerra de España e Historia de su rey, Phelipe V el Animoso, desde el principio de su reinado hasta la paz general del año de 1725*, Tipogr. de Matheo Garvizza, Gènova, 1725.
- BACH RIU, Antoni, *Bellpuig i la seva antiga baronia, al Pla d'Urgell*, Fundació Vives Casajuana, Barcelona, 1972.
- BACH, Antoni – SAROBE, Ramon (eds.), *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2002.
- BACH RITA, Pedro, *Works of Pere Torroella: A Catalan Writer of the Fifteenth-Century*, Instituto de las Españas, Nova York, 1930.
- BACCHI DELLA LEGA, Alberto, *Serie delle edizioni delle opere di Giovanni Boccacci, latine, volgari, tradotte e trasformate*, Oretano Romagnolo, Bologna, 1875.
- BACON, Francis, *The Promus of Formularies and Elegancies (Being Private Notes, circ. 1594, hitherto unpublished)*, ed. a cura d'Henry POTT, Houghton, Mifflin & Co., Boston, 1883.
- BADEL, Pierre-Yves, *Le Roman de la Rose au 14e siècle. Étude de la réception de l'oeuvre*, Librairie Droz ("Publications romanes et françaises", 153), Ginebra, 1980.
- BADENES ALMENARA, Julio Samuel, Jaume I i la Mare de Déu del Puig, dins *El món medieval*, 5, Barcelona, 2009, ps. 88-101.
- BADIA, Lola, Sobre la traducció catalana del *Decameron*, de 1429, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 35, Barcelona, 1973-1974, ps. 69-101.
- BADIA, Lola, Curial e Güelfa, dins MOLAS, Joaquim – MASSOT, Josep (dirs.), *Diccionari de la Literatura Catalana*, Edicions 62, Barcelona, 1979, ps. 190-191.
- BADIA, Lola, L'"humanisme català": formació i crisi d'un concepte historiogràfic, dins BURGUERA, Jordi – MASSOT, Josep (coords.), *Actes del cinqué Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Andorra, 1-6 octubre 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, ps. 41-70; reed. dins BADIA, Lola, *De*

Bernat Metge a Joan Roís de Corella. *Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1988, ps. 13-49.

BADIA, Lola, Estudi introductori, dins ANÒNIM, *Història de Jacob Xalabín*, Edicions 62, Barcelona, 1982, ps. 5-24.

BADIA, Lola, Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 39, Barcelona, 1984, ps. 191-215.

BADIA, Lola, La filosofia natural de Guillem de Conches en català, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 40, Barcelona, 1985-1986, ps. 137-169.

BADIA, Lola, Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, dins *Els Marges*, 34, Barcelona, 1986, ps. 117-120.

BADIA, Lola, De la “reverenda letradura” en el *Curial e Güelfa*, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 5-18.

BADIA, Lola, La segona visió mitològica de Curial i notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV, dins BELTRÁN, Vicenç (ed.), *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*, Sant Jaume de Galícia, 1988, ps. 157-176; reed. dins *Curial e Güelfa. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Barcelona, 1987, ps. 265-292.

BADIA, Lola, Sobre l’Edat Mitjana, el Renaixement, l’humanisme i la fascinació ideològica de les etiquetes historiogràfiques, dins *Revista de Catalunya*, 8, Barcelona, maig 1987, ps. 143-155; reed. dins BADIA, Lola, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1988, ps. 50-56.

BADIA, Lola, A propòsit de les obres de Jeroni Pau, dins *Llengua i literatura*, 2, Barcelona, 1987, ps. 590-594; reed. dins BADIA, Lola, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1988, ps. 57-60.

BADIA, Lola, A propòsit de Ramon Llull i la gramàtica, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 18. *Miscel·lània Joan Bastardas*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989, vol. 1, ps. 157-183.

BADIA, Lola, Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària, dins *Estudi General*, 11 (*Llengua i literatura de l’edat mitjana al Renaixement*), Girona, 1991, ps. 32-50.

BADIA, Lola, Veritat i literatura a les cròniques medievals catalanes, dins *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de Cultura literària i lectures d’Ausàs March*, Institut Interuniversitari de Filologia València – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València-Barcelona, 1993, ps. 19-38.

BADIA, Lola, El *Tirant* en la tardor medieval catalana, dins *Actes del Symposion “Tirant lo Blanc”*, Quaderns Crema (“Assaig”, 14), Barcelona, 1993, ps. 35-99.

BADIA, Lola, La legitimitat del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana. Treballs del Seminari de Literatura Medieval del Departament de Filologia Catalana (Universitat de Barcelona, 1988-94)*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 161-184.

BADIA, Lola, El terme ‘humanisme’ no defineix la cultura literària dels nostres escriptors en vulgar dels segles XIV i XV, dins *L’Avenç*, 200, Barcelona, 1996, ps. 20-23.

BADIA, Lola, Pròleg. Els Valentí Ses Torres, els Martorell de València i els tres Ferrandos Valentins de mitjan segle XV, dins BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, *Ferrando Valentí i la seva família*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Miquel dels Sants Oliver”, 5), Barcelona, 1996, ps. 3-11.

BADIA, Lola, Generació o luxúria. Què diu Ramon Llull sobre el sexe, dins RIPOLL PEIRÓ, Maria Isabel (ed.), *Actes de les Jornades internacionals lul·lianes “Ramon Llull al segle XXI” (Palma de Mallorca, 1, 2 i 3 abril 2004)*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears (“Col·lecció Blanquerna”, 5), Palma de Mallorca, 2004, ps. 13-46.

- BADIA, Lola, “Llevala a casa y leedle”, dins *Ínsula. Revista de letras y ciencias humanas*, vol. 60, núm. 708, Madrid, 2005, ps. 4-6.
- BADIA, Lola, Aragorn-Elessar. El rei que torna amb les mans netes i l'esperit pur, segons J. R. R. Tolkien, dins *Els Marges*, 77, Barcelona, tardor 2005, ps. 99-128.
- BADIA, Lola, La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals, dins *Mot so razo*, 6, Girona, 2007, ps. 32-46.
- BADIA, Lola, Presentació, dins TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, ps. 7-13.
- BADIA, Lola, “Volent escriure a vostra consolació e plaer?”: Metge, Corella and other 14th and 15th century masters of Catalan prose, dins *Catalan Historical Review*, 3, Barcelona, 2010, ps. 55-68.
- BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial, entre Tristán y Orlando, dins BAUTISTA, Francisco – GAMBA, Jimena (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas – Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 43-60.
- BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume (eds.), Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Quaderns Crema, Barcelona, 2011, ps. 9-116.
- BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, El *Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”, dins *Cultura Neolatina*, any 74, fasc. 1-4, Mòdena, 2014, ps. 203-245.
- BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Curial e Güelfa, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 55-106.
- BADIA, Lola – TORRÓ, Jaume, Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011, dins BADIA, Lola – CASANOVA, Emili – HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66.
- BADIA MARGARIT, Antoni M., *Les Regles d'esquivar vocables i la “qüestió de la llengua”*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1999.
- BADO AUREO, Johannes de [John of Gildford], *Tractatus de armis*, dins JONES, Evan John (ed.), *Medieval Heraldry. Some Fourteenth Century Heraldic Works*, William Lewis Ltd., Cardiff, 1943, ps. 95-212.
- BAENA, Juan Alfonso de, *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV)*, ed. a cura d'Eugenio de OCHOA, Tipogr. de La Publicidad, Madrid, 1851.
- BAENA, Juan Alfonso de, *Cancionero de Juan Alfonso de Baena*, ed. a cura de José M^a. AZÁCETA, CSIC, Madrid, 1966.
- BAENA, Juan Alfonso de, *Cancionero de Baena*, ed. a cura de Brian DUTTON i Joaquín GONZÁLEZ CUENCA, Visor Libros, Madrid, 1993.
- BAILE LÓPEZ, Eduard, El mito del naufragio como metáfora de la caída y de la resurrección del héroe: de Eneas y Odiseo a Curial y Tirant lo Blanc, dins COTS VICENTE, Montserrat (ed.), *Actas del XVI Simposio de la Sociedad española de literatura general y comparada (“Claudio Guillén y la tradición hispánica de la literatura comparada”, 2008)*, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2010, vol. 1, ps. 227-239.
- BAILE LÓPEZ, Eduard, *Diccionari específic dels substantius i dels adjectius del “Tirant lo Blanc”*, Tesi doctoral del Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, Alacant, 2013.
- BAILEY, Donald A., Les Châteaux de Landiras et de Montferrand and their Seigneurial Families. Part One: Setting, Medieval History, and Genealogy, dins *Advances in Historical Studies*, 2, Irvine (Califòrnia), 2013, ps. 81-93.

- BAIN, Robert Nisbet, *Slavonic Europe. A Political History of Poland and Russia from 1447 to 1796*, Cambridge University Press (“The Cambridge Historical Series”), Nova York, 1908.
- BAKER, Julie, The Childhood of the Epic Hero: Representation of the Childhood Protagonist in the Old French *Enfances* Texts, dins NORMAN, Burford (ed.), *The Child in French and Francophone Literature*, Rodopi (“French Literature Series”, 31), Amsterdam – Nova York, 2004, vol. 31, ps. 91-108.
- BALAGUER, Víctor, *Manresa y Cardona. Historia y tradiciones*, A. Brusi, Barcelona, 1851.
- BALAGUER, Víctor, *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón, escrita para dar a conocer al pueblo, recordándole los grandes hechos de sus ascendientes en virtud, patriotismo y armas, y para difundir entre todas las clases el amor al país y la memoria de sus glorias pasadas*, Llibreria de Salvador Manero, Barcelona, 1860-1863.
- BALAGUER, Víctor, Alfonso V y su corte de literatos, dins Apèndix a *Las calles de Barcelona*, Salvador Manero, Barcelona, 1866, vol. 2, ps. 433-455.
- BALAGUER, Víctor, *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del Excmo. Señor Don Víctor Balaguer, el día 10 de octubre de 1875*, Tipogr. de Narcís Ramírez i Cia., Barcelona, 1876.
- BALANYÀ ABADIA, Pere, L'autoria dels llibres *Curial i Güelfa*, dins *Diplomatari*, vol. 1, núm. 3, Barcelona, desembre 1980, ps. 49-54.
- BALARD, Michel, Genova di fronte ad Alfonso V, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.047-1.054.
- BALBI DA GENOVA, Giovanni [Iohannes Balbus Ianuensis], *Catholicon*, Tipogr. de Johann Gutemberg?, Mainz, 1460; ed. facsímil, Greg International, Westmead, 1971.
- BALBI DA GENOVA, Giovanni [Iohannes Balbus Ianuensis], *Catholicon, seu universale vocabularium ac summa grammaticalis*, Tipogr. d'Etienne Baland, Lleó de França, 1510.
- BALDAQUÍ, Ramon – BALDAQUÍ, Josep, A l'entorn de la biografia de Jordi de Sant Jordi. Un document inèdit, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 257-271.
- BALDI DA URBINO, Bernardino, *Cronica de' matematici, overo Epitome dell'istoria delle vite loro*, Tipogr. d'Angelo Antonio Monticelli, Urbino, 1707.
- BALDINI, Umberto – NARDINI, Bruno, *Il complesso monumentale di Santa Croce: la basilica, le capelle, i claustri, il museo*, Nardini, Florència, 1834.
- BALICE, Micaela, *Il calendario virtuale contadino: il ciclo della vita nel Casalese*, Tesi di laurea, Corso di laurea in Pedagogia, Università degli Studi di Torino, Torí, 1993-1994.
- BALICE, Micaela, *Calendimaggio – Beltane*; ed. electrònica, 2008 <www.strie.it/ruota_calendimaggio.html>, consultada en abril del 2014.
- BALLARÓ CASAS, José, *Història de Cardona*, Tipogr. Serra Hermanos, Barcelona, 1906.
- BALLESTEROS-GAIBROIS, Manuel, Alfonso V, amante de los libros, dins CARRERES ZACARÉS, Salvador (coord.), *Homenaje a Alfonso el Magnánimo. Ciclo de conferencias organizadas por el Centro de Cultura Valenciana*, Centro de Cultura Valenciana, València, 1946, ps. 61-73.
- BALUZE, Étienne, *Histoire généalogique de la maison d'Auvergne*, Tipogr. d'Antoine Dezallier, París, 1708.
- BANDELLO, Matteo, *Le novelle*, ed. a cura de Francesco FLORA, “I Classici”, Mondadori, Milà, 1934.
- BANDELLO, Matteo, *Le novelle*, UTET, Torí, 1974.
- BANDELLO, Matteo, *Novelle*, ed. a cura de Luigi RUSSO i Ettore MAZZALI, Rizzoli, Milà, 1990.

- BANDELLO, Matteo Maria, *Le novelle*, 4 vols., ed. a cura de Delmo MAESTRI, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 1992-1996.
- BAQUERO MORENO, Humberto, *A batalha de Alfarrobeira. Antecedentes e significado histórico*, Biblioteca Geral da Universidade, Coïmbra, 1979.
- BARANDA LETURIO, Nieves, Una crónica desconocida de Juan II de Aragón (Valencia, 1541), dins *Dicenda. Cuadernos de filología hispánica*, 7, Madrid, 1988, ps. 267-288.
- BARANDA LETURIO, Nieves, Los problemas de la historia medieval de *Flores y Blancaflor*, dins *Dicenda. Cuadernos de Filología Hispánica*, 10, Madrid, 1991-1992, ps. 21-40.
- BARANDA, Nieves – INFANTES, Víctor (eds.), Estudio intro preliminar, dins *Narrativa popular de la Edad Media: "La Doncella Teodor", "Flores y Blancaflor", "París y Viana"*, Akal, Madrid, 1995, ps. 5-38.
- BARANDA LETURIO, Nieves, Las "historias caballerescas" en la imprenta toledana. Manuscrito, impreso y transmisión: Toledo, 1480-1510, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 291-330.
- BARANDA LETURIO, Nieves, Historia de Flores y Blancaflor, dins ALVAR, Carlos – LUCÍA, J. Manuel (eds.), *Diccionario Filológico de Literatura Medieval Española*, Castalia ("Nueva Biblioteca de Erudición y Crítica"), 2002, ps. 621-625.
- BAYARD, Jean-Pierre, *Sacres et couronnements royaux*, Guy Trédaniel, París, 1984.
- BRUGIÈRE, Prosper (baron de Barante), *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1364-1477)*, J. P. Méline, Brussel-les, 1835 (6a. ed.; 1a., 1824-1826).
- BARAUT, Cebrià i al., *Episcopologi de l'església d'Urgell, segles VI-XX*, La Seu d'Urgell, 2002.
- BARAUT, Cebrià, Els orígens del culte de sant Jordi a Catalunya i al bisbat d'Urgell, abans del segle XII, dins BUSQUETS, Joan – MARTINELL, Maria (eds.), *Fe i teologia en la història. Estudis en honor del prof. dr. Evangelista Vilanova*, Facultat de Teologia de Catalunya – Istituto de Scienze Religiose (Bologna) – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 137-142.
- BARBA, Emmanuele, *Proverbi e motti del dialetto gallipolino raccolti ed illustrati*, Tipogr. de G. Stefanelli, Gal-lípoli, 1902.
- BARBARO, Francesco, *Prudentissimi et gravi documenti circa l'election della moglie*, versió italiana (1548) de *De re uxoria* [1416], ed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BARBAT, L., *Histoire de la ville de Châlons-sur-Marne et de ses monuments, depuis son origine jusqu'à l'époque actuelle (1854)*, Tipogr. de T. Martin, Châlons-sur-Marne, 1855.
- BARBATO, Marcello, Catalanismi nel napoletano quattrocentesco, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 1-18; ampliat en *Medioevo romanzo*, 24-3, 2000, ps. 385-417.
- BARBATO, Marcello, Plinio il Vecchio volgarizzato da Landino e da Brancati, dins GUALDO, R. (ed.), *Le parole della scienza. Scritture e tecniche scientifiche in volgare (secoli XIII-XIV). Atti del Convegno (Lecce, 16-18 aprile 1999)*, Congedo, Galatina, 2001, ps. 187-227.
- BARBATO, Marcello, Prefazione, dins PLINI EL VELL, *Il libro VIII del Plinio napoletano di Giovanni Brancati*, Liguori, Nàpols, 2001.
- BARBER, Richard William, *The Knight and Chivalry* [1970], Boydell Press, Woodbridge, 1995.
- BARBERI, Giovanni Luca, *Liber de secretiis*, ed. a cura d'Enrico MAZZARESE FARDELLA, A. Giffrè, Milà, 1966.
- BARBERO, Alessandro, Corti e storiografia di corte nel Piemonte tardomedievale, dins *Piemonte medievale. Forme del potere e della società. Studi per Giovanni Tabacco*, G. Einaudi, Torí, 1985, ps. 249-277.

BARBERO, Alessandro, Guerra, nobiltà, onore fra Trecento e Quattrocento nella storiografia anglosassone, dins *Studi storici*, 27-1, Roma, 1986, ps. 173-201.

BARBERO, Alessandro – CASTELNUOVO, Guido, Governare un ducato. L'amministrazione Sabauda nel Tardo Medioevo, dins *Società e Storia*, 57, Milà, 1992, ps. 456-512.

BARBERO, Alessandro, Les ligues nobiliaires pendant les dernières années d'Amédée VIII, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (eds.), *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451). Colloque international (Ripaille-Lausanne, 23-26 octobre 1990)*, Bibliothèque historique vaudoise, Lausana, 1992, ps. 229-245.

BARBERO, Alessandro, L'organizzazione militare del ducato sabauda durante la guerra di Milano (1449), dins *Società e Storia*, 71/1, Torí, 1996, ps. 1-38.

BARBERO, Alessandro, La venalità degli uffici nello stato sabauda. L'esempio del vicariato di Torino (1360-1536), dins MARINI, L. – TOCCI, G. (eds.), *Amministrazione e giustizia nell'Italia del Nord fra Trecento e Settecento: casi di studio*, Bolonya, 1994, ps. 11-40; reed. dins *Studi veneziani*, 28, Venècia, 1994, ps. 17-44; ed. electrònica <http://fermi.univr.it/rm/biblioteca/scaffale/Download/Autori_B/RM-Barbero-Venalita.pdf>

BARBERO, Alessandro, Principe e nobiltà negli stati sabaudi: gli Challant in Valle d'Aosta tra XIV e XVI secolo, dins MOZZARELLI, Cesare (ed.), *"Famiglia" del principe e famiglia aristocratica*, Bulzoni, Roma, 1988, ps. 245-276; reed. dins ÍDEM, *Valle d'Aosta medievale*, Liguori ("Bibliothèque de l'Archivum Augustanum", 27), Napoli, 2000, ps. 179-209.

BARBERO, Alessandro, Les ligues nobiliaires pendant les dernières années d'Amédée VIII, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI, Agostino (eds.), *Amédée VIII – Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451), Fondation Humbert II et Marie José de Savoie ("Bibliothèque Historique Vaudoise", 103)*, Lausana, 1992, ps. 229-245.

BARBERO, Alessandro, Le fazioni nobiliari alla corte di Ludovico (1446-1451), dins *Il Ducato di Savoia. Amministrazione e corte di uno Stato franco-italiano*, Laterza, Roma-Bari, 2002, ps. 304-305; separata electrònica apud *Reti Medievali* <http://fermi.univr.it/rm/biblioteca/scaffale/Download/Autori_B/RM-Barbero-Fazioni.pdf>, consultada en juliol del 2012>

BARBERO, Alessandro, *Donne, madonne e cavalieri. Sei storie medievale*, Laterza, Bari, 2013.

BARBERO SQUAROTTI, Giorgio, *L'onore in corte, dal Castiglione al Tasso*, Franco Angeli, Milà, 1986.

BARBEY, Frédéric, *Louis de Chalon, prince d'Orange et vicaire impérial en Bourgogne (1390-1463)*, École Nationale des Chartes, Mâcon, 1902.

BARBEY, Frédéric, *Louis de Chalon, prince d'Orange, seigneur d'Orbe, Échllens, Grandson (1390-1463)*, Payot et Cie., París, 1926.

BARBIELLINI AMIDEI, Beatrice, *Alla Luna. Saggio sulla poesia del Cariteo*, La Nuova Italia, Florència, 1999.

BARCA, Daniele, Alfonso il Magnanimo e la tradizione dell'imaginario profetico catalano, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.283-1.292.

BARCELÓ, Maria – COLL, Baltasar – ROSSELLÓ, Guillem, *Espanyols i Pacs. Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 1999.

BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, *Ferrando Valentí i la seva família*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Miquel dels Sants Oliver", 5), Barcelona, 1996.

BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'edat mitjana*, Documenta ("Menjavers", 36), Palma de Mallorca, 2000.

BARCELÓ, Maria – ENSENYAT, Gabriel, Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al Regne de Mallorca, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.293-1.310.

BARILE, Nicola Lorenzo, Uomini e commerci nella Capitanata medievale: la testimonianza del giornale del Banco Strozzi (1473), dins GRAVINA, Armando (ed.), *31° Convegno sulla Preistoria-Protostoria-Storia della Daunia (San Severo, 13-14 novembre 2010). Atti*, Archeoclub di San Severo, San Severo, 2011, ps. 143-154.

BARLETTA, Vincent, *Death in Babylon. Alexander the Great et Iberian Empire in the Muslim Orient*, Chicago University Press, Chicago, 2010.

BAROLINI, Teodolina, *The Undivine Comedy. Dethologizing Dante*, Princeton University Press, 1992; trad. a l'italià com: *La 'Commedia' senza Dio. Dante e la creazione di una realtà virtuale*, Feltrinelli, Milà, 2003.

BARON, François, Le cardinal Pierre de Foix le Vieux (1386-1464) et ses legations, dins *La France franciscaine*, 3, París, 1914-1920, ps. 286-334.

BARON, Hans, *La crisi del primo Rinascimento italiano. Umanesimo civile e libertà repubblicana in un'età di classicismo e di tirannide*, trad. de Rienzo PECCHIOLI, Sansoni, Florència, 1970.

BARONE, Nicola, Le cedole di tesoreria dell'Archivio di Stato di Napoli dal 1460 al 1504, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 9, Nàpols, 1884, ps. 5-34, 205-248, 387-429 i 601-637, i 10, 1885, ps. 1-47.

BARONI, Maria Franca, La cancelleria e gli atti cancellereschi dei Visconti, signori di Milano dal 1277 al 1447 (vol. XI-XIII), dins *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI Internationalen Kongress für Diplomatie (München, 1983)*, Munic, 1984, vol. 2, ps. 455-483.

BARONI-CAVALCABO, Clemente, *Idea della storia e delle costumi antiche della valle Lagarina, ed in particolare del Roveretano*, Trento, 1776.

BAROZZI, Luciano – SABBADINI, Remigio, *Studi sul Panormita e sul Valla*, Tipogr. Successori de Le Monnier, Florència, 1891.

BARRAL ALTET, Xavier, “Dopo la morte del re”. Politica, religione e arte nei trasferimenti delle spoglie di Alfonso il Magnanimo (Napoli-Poblet, 1458-1671). A proposito del *De traslatione cadaveris Alphonsi regis de Aragonia* di Michele Muscettola (1667), dins ALCOY, Rosa (ed.), *Art fugitiu. Estudis d'art medieval desplaçat (II Simposi internacional del grup EMAC Romànic i Gòtic celebrat a Barcelona del 2 al 6 de maig del 2012)*, Universitat de Barcelona (“EMAC-Contextos”, 3), Barcelona, 2014, ps. 65-86.

BARRETO, Joana, La porte en bronze du Castelnuovo: naissance de la chronique monumentale, dins *Histoire de l'art. Architecture des temps modernes*, 54, París, 2004, ps. 123-138.

BARRETO, Joana, Pouvoir monarchique et création artistique. Deux souverainetés concurrentes au sei du Castelnuovo de Naples au XVe siècle, dins *Humanistica. An International Journal of Early Renaissance Studies*, 5/2, Pisa-Roma, 2011, ps. 15-25.

BARRETO, Joana, Il diritto all'immagine nella Napoli aragonese: i ritratti di Pontano e Sannazaro, dins *California Italian Studies*, 3/1, University of California, Los Angeles, 2012; ed. electrònica (<http://escholarship.org/uc/item/1t29z5rr/>) consultada en març 2014.

BARRIO, Juan Antonio, “Per servey de la Corona d'Aragó”. Identidad urbana y discurso político en la frontera meridional del reino de Valencia: Orihuela en la Corona de Aragón, dins *Hispania*, vol. 71, núm. 238, Madrid, maig-agost 2001, ps. 437-466.

BARRIO, M^a. Felisa del – CRISTÓBAL, Vicente (trads. i eds.), *La Iliada latina. Diario de la Guerra de Troya, de Dictis Cretense. Historia de la destrucción de Troya, de Dares Frigio*, Gredos (“Biblioteca Clásica Gredos”, 295), Madrid, 2001.

- BARRIOS, Manuel – TRILLO, Carmen, *Libro de los repartimientos de Loja*, Universidad de Granada, Granada, 1999.
- BARROIS, Joseph, *Bibliothèque protypographique, ou Librairies des fils du roy Jean: Charles V, Jean de Berri, Philippe de Bourgogne, et les siens*, Tipogr. de Crapelet, París, 1830.
- BARSELLA, Susanna, Giannozzo Manetti (1396-1459), dins MARRONE, Gaetana (coord.), *Encyclopedia of Italian Literary Studies*, Routledge, Nova York, 2007, vol. 1, ps. 1.118-1.120.
- BARTÓK, Barnabás, János Húnyadi. *Preventing the Ottomans from conquering Western Europe in the Fifteenth century*, BiblioBazaar, 2012.
- BARTOLI, Lorenzo, Leonardo Bruni, il Marchese di Santillana e la versione castigliana della *Novella di Seleuco*, dins 'Atalaya'. *Revue Française d'Études Médiévales Hispaniques*, 3, París, 1992, ps. 177-186.
- BARTOLINI SALIMBENI, Lorenzo, *Il Palazzo d'Avalos e i suoi Musei*, Carsa, Pescara, 2002.
- BARTOLOTTA, Salvatore, Koiné sículo-toscanizada en los dominios de la Corona de Aragón, dins *Espacio, tiempo, forma. Serie III. Historia medieval*, 20, Madrid, 2007, ps. 315-323.
- BARY, René, *La Rhétorique française, où pour principale argumentation l'on trouve les secrets de nostre langue*, Tipogr. de Thomas Amaury, París, 1653.
- BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, 2 vols.
- BARZIZZA, Guiniforte, *Guinifortus Barzizius Equiti Francisco Sci[n]tigles [1439]*, dins BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizzi Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, ps. 122-131.
- BARZIZZA, Guiniforte, *Lo Inferno della Commedia di Dante Aligheri, col commento di Guiniforto delli Bargigi; tratto da due manoscritti del secolo decimo quinto; con introduzione e note dell'avv. G. ZACHERONI, L. Mossi – Molini, Marsella – Florència, 1838; reed. dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>*
- BASCETTA, Arturo – NOVIELLO, Silvio – PIGNONE, Agata, *Isotta del Balzo e Pietro De Guevara: apice nella congiura dei baroni (i ribelli pugliesi nella baronia di Ariano con il covo a Lacedonia), 1485-1487*, Arturo Bascetta Edizioni, Bari, 2011.
- BASCETTA, Arturo – CUTTRERA, Sabato, *Amanti e bastardi di re Ferrante il Vecchio. Da Diana di Sorrento alla duchessa di Amalfi (con ampia appendice sulla moglie Giovanna), 1465-1485*, Arturo Bascetta Edizioni, Bari, 2014.
- BASELGA, Mariano, *El cancionero catalán de la Universidad de Zaragoza*, Cecilio Gasca, Saragossa, 1896.
- BASIL EL GRAN, Sant, *Als joves, sobre la utilitat de la literatura grega*, ed. i trad. a cura de Josep O'CALLAGHAN, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1985.
- BASILIO DE CESÁREA, *A los jóvenes. Sobre el provecho de la literatura clásica*, trad. i ed. a cura de Teresa MARTÍNEZ MANZANO, Gredos, Madrid, 1998.
- BASILIO DE CESÁREA, *A los jóvenes*; trad. del llatí al castellà de Pedro DÍAZ DE TOLEDO, basada en la trad. del grec al llatí de Leonardo BRUNI, ed. de Rafael HERRERA GUILLÉN basada en el ms. BNF Esp. 458, Biblioteca Saavedra Fajardo, Múrcia, 2004; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/LIBROS/Libro0159.pdf>>
- BASIN, Thomas, *Le siège de Pontoise en 1441 et l'origine du proverbe "en revenant de Pontoise"*, dins *Mémoires de la Société historique et archéologique de l'arrondissement de Pontoise et du Vexin*, vol. 9, Pontoise, 1886, ps. 47-61.

BASKINS, Cristelle L., *La festa di Susanna*. Virtue on trial in Renaissance sacred drama and painted wedding chests, dins *Art History*, 14, Londres, setembre 1991, ps. 329-344.

BASSA ARMENGOL, Manuel, L'escut heràldic dels reis catalans, dins *V Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Saragossa, 1961)*, CSIC-Instituto 'Fernando el Católico' – Diputación Provincial de Zaragoza, Saragossa, 1962, ps. 127-142.

BASSEGODA PINEDA, Enric, Fra Bernat-Hug de Rocabertí, comanador d'Alfambra i de Montsó (1436-1461), dins *Actes del Tretzè Col·loqui de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-14 de setembre del 2003)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, vol. 3, ps. 145-154.

BASSI, Enric, Il Monferrato e Genova nel tardo medioevo: collaborazione, conflitto, competizione, dins SOLDI RONDININI, Gigliola (coord.), *Il Monferrato: crocevia politico, economico e culturale tra Mediterraneo e Europa. Atti del Convegno internazionale (Ponzone, 9-12 giugno 1998)*, Biella, Ponzone, 2000, ps. 205-218.

BASSO, Enrico, 'Ferro, fame ac peste oppressa': L'ammiraglio Bernat de Vilamari e il blocco navale di Genova (1456-1458), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 24, Barcelona, 1994, ps. 539-555.

BASSO, Enrico, La Corona d'Aragona e la dominazione viscontea su Genova (1421-1435), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 123-136.

BASSO, Hélène, L'envol et l'ancrage. La quête amoureuse comme épreuve de soi dans *Le Dit de l'Alérion* de Guillaume de Machaut et *Le Livre de Messire Ode d'Othon de Grandson*, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme ("Medievalia", 63), Orléans, 2007, ps. 137-164.

BASTARDAS, Joan, El suïcidi literari de Càmar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la *Curial e Güelfa*, dins *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 6 – *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987, ps. 255-263.

BASTIN, Mijaíl, *La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento: el contexto de François Rabelais*, trad. de Julio FORCAT i César CONROY, Alianza, Madrid, 1987.

BATIFFOL, Louis, Le nom de famille Juvénal des Ursins, dins *Bibliothèque de l'école des chartes*, 50, París, 1889, ps. 537-558.

BATIFFOL, Louis, L'origine italienne des Juvenel des Ursins, dins *Bibliothèque de l'école des chartes*, 54, París, 1893, ps. 693-717.

BATIS, Huberto, *La flecha en el blanco. Recensiones publicadas en el suplemento "Sábado" de "Unomásuno"*, Editorial Ariadna ("Laberinto de papel", 4), Ciutat de Mèxic, 2006.

BATTAGLIA, Salvatore, Il romanzo della volpe, dins BATTAGLIA, S., *La coscienza letteraria del medioevo*, Liguori, Nàpols, 1965, ps. 435-445.

BATTAGLIA, Salvatore, Elementi autobiografici nell'arte del Boccaccio, dins BATTAGLIA, S., *La coscienza letteraria del medioevo*, Liguori, Nàpols, 1965, ps. 609-644.

BATTISTINI, Mario, Un ancien commentateur de la Divine Commedia: François de Buti, dins *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, vol. 7, núm. 3, Brussel·les, juliol-setembre 1928, ps. 881-891.

BATLLE, Mar, *Patriotisme i modernitat a 'La fi del comte d'Urgell'*, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

BATLLE GALLART, Carme, Notas sobre la familia de los Llobera, mercaderes barceloneses del siglo XV, dins *Anuario de estudios medievales*, 6, Barcelona, 1969, ps. 536-552.

BATLLE GALLART, Carme, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, Anuario de Estudios Medievales ("Anejo 3"), Barcelona, 1973.

BATLLE GALLART, Carme, *Barcelona a mediados del siglo XV: historia de una crisis urbana*, El Albir, Barcelona, 1976.

BATLLE GALLART, Carme, El bisbe Arnau Roger de Pallars i la Seu d'Urgell (1437-1461), dins *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos*, 6, Barcelona, 1978, ps. 215-236.

BATLLE GALLART, Carme, Els francesos a la Corona d'Aragó, dins *La Península Ibérica y el Mediterráneo centro-occidental (siglos XII-XV)*. *Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea (Palma de Mallorca, 17-22 desembre 1973)*, CSIC – Consiglio nazionale delle ricerche, Barcelona – Roma, 1980, ps. 361-392.

BATLLE GALLART, Carme, Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV, dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime. Colloque de la Casa de Velázquez (París, 1981)*, París, 1981, ps. 15-31.

BATLLE GALLART, Carme, Colaboradores catalanes de Alfonso el Magnánimo en Nápoles, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 2. *Comunicazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 57-79.

BATLLE GALLART, Carme, *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)*, Edicions 62, Barcelona, 1999.

BATLLE GALLART, Carme, La Seu d'Urgell sota el domini del bisbe Arnau Roger de Pallars (1437-1461), dins *Urgellia*, 16, La Seu d'Urgell, 2006-2007, ps. 569-625.

BATLLE GALLART, Carme, *El 'Llibre del Consell' de la ciutat de Barcelona, segle XIV: les eleccions municipals*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 2007.

BATLLE PRATS, Lluís, Nota sobre Luis Sescases, bibliotecario de Alfonso el Magnánimo, dins *Analecta sacra tarraconensia*, 32, Barcelona, 1959, ps. 83-88.

BATLLE PRATS, Lluís, Epistolario gerundense de Juan II de Aragón, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 18, Girona, 1966, ps. 261-346.

BATLLORI, Miquel, Entorn a la bibliofilia d'Alfons II de Nàpols, dins *Studi di bibliografia e di storia in onore di Tammaro De Marinis*, Verona, 1964, vol. 1, ps. 43-48.

reed. dins ÍDEM, *De l'edat mitjana (Obra completa, vol. 4)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre ("Biblioteca d'estudis i investigacions", 18), València, 1994, ps. ?????

BATLLORI, Miquel, Un llibre de manescalia en català a la Biblioteca Universitària de Bolonya, dins *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, 5, Barcelona, 1932 [1934], ps. 179-223; reed. com: Un llibre de manescalia a Bolonya, dins ÍDEM, *De l'edat mitjana (Obra completa, vol. 1)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre ("Biblioteca d'estudis i investigacions", 18), València, 1994, ps. 217-265.

BATLLORI, Miquel, Un devozionario catalano del '400 in Bologna, dins *Archivum Romanicum*, 22, Florència, 1938, ps. 490-509; reed. en català com: Un devocionari català del segle XV a Bolonya, dins ÍDEM, *De l'edat mitjana (Obra completa, vol. 1)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre ("Biblioteca d'estudis i investigacions", 18), València, 1994, ps. 199-216.

BATLLORI, Miquel, *Alejandro VI y la Casa Real de Aragón (1492-1498)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1958.

BATLLORI, Miquel, El català, llengua de cort a Roma durant els pontificats de Calixt III i Alexandre VI, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 509-521.

BATLLORI, Miquel, *Humanismo y Renacimiento. Estudios hispano-europeos*, Ariel ("Historia"), Barcelona, 1987.

BATLLORI, Miquel, *Temas de varia historia*, Anthropos, Barcelona, 1990.

BATLLORI, Miquel, *De l'humanisme i del Renaixement (Obra completa, vol. 5)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre ("Biblioteca d'estudis i investigacions", 22), València, 1995.

BATLLORI, Montserrat – SUÑER, Avel·lina, Los nexos causales y finales en el *Curial e Güelfa*: Descripción de una sincronía histórica, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 481-514.

BATTAGLINI, Marco, *Istoria di tutti i concilii generali e particolari di Santa Chiesa*, Tipogr. d'Andrea Poletti, Venècia, 1586.

BAUCELLS REIG, Josep, *El fons "Cisma d'Occident" de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Catàleg de còdexs i pergamins*, Institut d'Estudis Catalans ("Memòries de la Secció Historicoarqueològica", 34), Barcelona, 1985.

BAUCELLS REIG, Josep, *El Garraf i la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona. Catàleg del fons en pergami de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1990.

BAUDRY, Abbé de, *Prolégomènes. Vie des principaux ancêtres de saint François de Sales, avec un Abrégé de l'Histoire du diocèse de Genève depuis le XI siècle jusqu'à la naissance de saint François de Sales en 1567*, dins SALES, François de (saint), *Oeuvres complètes de saint François de Sales, évêque et prince de Genève*, ed. a cura de Jacques-Paul MIGNÉ, París, 1861, cols. 1-189.

BAUMGARTNER, Emmanuèle, A propos du *Mantel mautailé*, dins *Romania*, 96, París, 1975, ps. 315-332.

BAUMGARTNER, Emmanuèle (ed. i trad.), *Pyrame et Thisbé, Narcisse, Philomena. Trois contes français du XIIe siècle*, Gallimard, París, 2000.

BAUMGAERTNER, Wim E., *Squires, Knights, Barons, Kings, War and Politics in Fifteenth Century England*, Trafford, Bloomington, 2009.

BAURMEISTER, Ursula – LAFITTE, Marie-Pierre, *Des livres et des rois. La bibliothèque de Blois*, Bibliothèque Nationale – Quai Voltaire, París, 1992.

BAUTISTA, Francisco, "Floire et Blanceflor" en España e Italia, dins *Cultura neolatina*, 67, Mòdena, 2007, ps. 129-157.

BAUTISTA, Francisco, *La materia de Francia en la literatura española. La "Crónica carolingia". "Flores y Blancaflor", "Berta y Carlomagno"*, Cilengua, Sant Millán de la Cogolla, 2008.

BAYDAL SALA, Vicent, Santa Tecla, San Jorge y Santa Bárbara: Los monarcas de la Corona de Aragón a la búsqueda de reliquias en Oriente (siglos XIV-XV), dins *Anaquel de Estudios Árabes*, 21, Madrid, 2010, ps. 153-162.

BAYDAL SALA, Vicent, *Els fonaments del pactisme valencià. Sistemes fiscals, relacions de poder i identitat col·lectiva al Regne de València (c. 1250-c. 1365)*, Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2011.

BAYDAL SALA, Vicent, *Els valencians, des de quan som valencians?*, dins *Harca.org (Medievalistes Valencians)*, ed. electrònica, 2012 <<http://harcajmv.blogspot.com.es/2012/09/els-valencians-des-de-quan-son.html>>; consultada en desembre del 2013.

BAYDAL SALA, Vicent, *Sobre els orígens del terme "principat de Catalunya"*, dins *Vent de Cabylia*, 9 d'agost del 2015, ed. electrònica <<http://www.ventdecabylia.com/2015/08/sobre-els-origens-del-terme-principat.html?m=1>>

BAYDAL, Vicent, *Els valencians, des de quan som valencians?*, Afers, Catarroja, 2016.

BAYE, Nicolas de, *Journal de Nicolas de Baye, greffier du Parlement de Paris (1400-1417)*, ed. a cura d'Alexandre TUETÉY, Librairie Renouard – Société de l'Histoire de France, París, 1885.

BAYERRI BERTOMEU, Enric, *Historia de Torotosa y su comarca*, Tipogr. d'Alguró i Baiges, Tortosa, 1960.

BAYLEY, Charles Calvert, *War and Society in Renaissance Florence: The "De militia" of Leonardo Bruni*, Toronto University Press, Toronto, 1961.

BEARDSLEY, Theodore S. Jr., *Hispano-Classical Translations printed between 1482 and 1699*, Duquesne University Press (“A Modern Humanities Research Association Monograph. Duquesne Studies. Philological Series”), Pittsburg (Pennsylvania), 1970.

BEAUCHET-FILLEAU, Henri et Paul, *Dictionnaire historique et généalogique des familles du Poitou*, Tipogr. Oudin, Poitiers, 1891 (2a).

BEAUME, Colette (ed.), *Le livre des faits du bon chevalier messire Jacques de Lalaing*, trad. al francès modern, dins RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995, ps. 1.193-1.409.

BEAUMONT, Eon de, *Les loisirs du chevalier d'Eon de Beaumont, ancien ministre plénipotentiaire, sur divers sujets importants d'administration, etc., pendant son séjour en Angleterre*, Àmsterdam, 1774.

BEAUNE, Henri – D'ARBAUMONT, J., *Mémoires d'Olivier de la Marche, maître d'hôtel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire*, Société d'Histoire de France – Librairie Renouard, París, 1885.

BEAUVAU, Louis de, *Le roman de Troyle*, ed. a cura de Gabriel BIANCIOTTO, Publications de l'Université de Rouen, Roà, 1994.

BEAUVAU, Louis de, *Le pas d'armes de la Bergère, maintenu au tournoi de Tarascon, publié d'après le manuscrit de la Bibliothèque du Roi; avec un précis de la chevalerie et des tournois, et la relation du carrousel exécuté à Saumer*, Tipogr. de Crapelet, París, 1835 (2a.).

BEC, Christian, *Les livres des florentins (1413-1608)*, Leo S. Olschki editore (“Biblioteca di ‘Lettere Italiane’. Studi e testi”, 29), Florència, 1984.

BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Liber rerum gestarum Ferdinandi regis*, ed. a cura de Gianvito RESTA, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 1), Palerm, 1968.

BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso [De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum, ca. 1456]*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990; el text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004, ed. digital <http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>

BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *Libro de los dichos y hechos del rey don Alfonso, aora nuevamente traduzido*, trad. de Juan de MOLINA, Vicent Garcia editors, València, 1992.

BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *El Hermafrodito*, trad. a l'espanyol d'Enrique MONTERO CARTELLE, Akal, Madrid, 2008.

BECCADELLI, Antonio (‘el Panormita’), *The Hermaphrodite*, ed. i trad. a l'anglès de Holt PARKER, Harvard University Press (“The I Tatti Renaissance library”, 42), Cambridge (Massachusetts), 2010.

BECEIRO PITA, Isabel, La Biblioteca del conde de Benavente a mediados del siglo XV y su relación con las mentalidades y usos nobiliarios de la época, dins *En la España medieval (Estudios en memoria de Salvador de Moxó)*, 2, Madrid, 1982, vol. 1, ps. 135-146.

BECEIRO PITA, Isabel, Los libros que pertenecieron a los condes de Benavente entre 1434 y 1530, dins *Hispania. Revista española de historia*, vol. 43, núm. 154, Madrid, 1983, ps. 237-280.

BECEIRO PITA, Isabel, Cultura nobiliar y biblioteca, dins *Historia, instituciones, documentos*, 12, Sevilla, 1985, ps. 277-350.

BECEIRO PITA, Isabel, Los estados señoriales como estructura de poder en la Castilla del siglo XV, dins RUCQUOI, Adeline (coord.), *Realidad e imágenes del poder. España a fines de la edad media*, Ámbito, Madrid, 1988, ps. 293-324.

BECEIRO PITA, Isabel – CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo, *Parentesco, poder y mentalidad. La nobleza castellana de los siglos XII-XV*, CSIC, Madrid, 1990.

- BECEIRO PITA, Isabel, Educación y nobleza: siglos XIII-XV, dins *Anuario de estudios medievales*, 21, Barcelona, 1991, ps. 571-590.
- BECEIRO PITA, Isabel, La educación: un derecho y un deber del cortesano, dins IGLESIA, José Ignacio de (coord.), *La enseñanza en la Edad Media. X Semana de Estudios Medievales (Nájera, 1999)*, Nájera, 2000, ps. 175-206.
- BECEIRO PITA, Isabel, *Libros, lectores y bibliotecas en la España medieval*, Nausícaä, Múrcia, 2007.
- BECK, Eleonora M., Marchetto da Padova and Giotto's Scrovegni Chapel Frescoes, dins *Early Music*, vol. 27, núm. 1 ("Music and Spectacle"), febrer 1999, ps. 7-23.
- BECK, Emily S., *Waging War With Words: Idealized Gender and Iberian Chivalry*, Treball de grau per a l'obtenció del títol doctoral en Filosofia, Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University, Nova York, 2008.
- BECQUER, Gustavo Adolfo, *Templos en Toledo. San Juan de los Reyes*, Tipogr. Nieto y Cia., Madrid, 1857; reed. facsímil, Maxtor, Valladolid, 2008.
- BEER, Rudolf, *Handschriftenschätze Spaniers*, Viena, 1894.
- BÉGUILLET, M., *Description générale et particulière du duché de Bourgogne, précédée de l'abrégé historique de cette province*, L. N. Frantin, Dijon, 1775.
- BEL, Catherine, Métamorphose des *Métamorphoses*: le conte de Pyramus et Thisbe dans le manuscrit de l'*Ovide moralisé* en vers, dins CLAASSENS, Geert – VERBEKE, Werner (eds.), *Medieval Manuscripts in Transition*, Leuven University Press, Lovaina, 2006, ps. 13-36.
- BELenguER CEBRIÀ, Ernest, *València en la crisi del segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1976.
- BELenguER CEBRIÀ, Ernest (ed.), *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1476-1516)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2011.
- BELKNAP, Maria, *Horsewords: The Equine Dictionary*, Trafalgar Square Publishing, North Pomfret, VT (Regne Unit), 2004 (2a ed.).
- BELLEFOREST, François de, *Les Grandes Annales et Histoire générale de France*, Tipogr. Bouon, París, 1579.
- BELLESIA, Lorenzo, L'ambrosino milanese (1, 2 i 3), dins *Panorama numismatico*, 255, 256 i 257, San Marino, octubre-novembre-desembre 2010; ed. electrònica <<http://panorama-numismatico.com/wp-content/uploads/ambrosino-zecca-milano-3.pdf>>
- BELLOMO, Saverio, *Dizionario dei commentatori danteschi. L'esegesi della "Commedia" da Iacopo Alighieri a Nidoberto*, Olschki ("Biblioteca di Lettere Italiane. Studi e testi", 62), Florència, 2004.
- BELLONCI, Maria, *Tu, vipera gentile*, Arnoldo Mondadori editore, Milà, 1972.
- BELLOT, Pedro, *Anales de Orihuela de mosén Pedro Bellot (siglos XIV-XVI)*, ed. a cura de Juan TORRES FONTES, Real Academia de Alfonso X el Sabio – Institut de Cultura 'Juan Gil-Albert', Múrcia – Alacant, 2001 (2a.; 1a., 1954).
- BELLUGA, Pere, *Speculum Principum [1441], cum Commentariis et additionibus D. Camilli Borrelli, I. C. Olivetani*, Tipogr. de François Vivien, Brussel·les, 1650.
- BELTRAMI, Luca, *Il castello di Milano (Castrum Portae Iovis) soto il dominio dei Visconti e degli Sforza, 1368-1535*, Ulrico Hoepli, Milà, 1894.
- BELTRÁN, Antonio, *Estudio sobre el Santo Cáliz de la Catedral de Valencia*, Tipogr. Nácher, València, 1984.
- BELTRAN, Evencio (ed.), *Humanistes français du milieu du XVè siècle. Textes inédits de P. de la Hazardiere, Jean Serre, Guillaume Fichet*, Droz, Ginebra, 1989.
- BELTRAN, Evencio (ed.), *Humanistes français du milieu du XVè siècle. Textes inédits de P. de la Hazardiere, Jean Serre, Jean Jouffroy, Guillaume Fillastre, Antoine de Neufchatel*, Droz, Ginebra, 1992.

BELTRÁN, Vicente, Estudio preliminar, dins SANTILLANA, marqués de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROLHAND DE LANGBEHN, Crítica, Barcelona, 1997.

BELTRAN, Vicenç (ed.), *El cançoner de Joan Berenguer de Masdovelles*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Textos i estudis de cultura catalana", 109), Barcelona, 2006.

BELTRAN, Vicenç, El plec poètic de Tarragona i el comte de Prades, dins LÓPEZ, Armando – CUESTA, Luzdivina (eds.), *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Universidad de León, 20 al 24 de septiembre de 2005)*, Universidad de León, Lleó, 2007, ps. 300-317; reed. dins BELTRAN, V., *Poesia, escriptura i societat: els camins de March*, Fundació Germà Colon – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, ps. 21-38.

BELTRAN, Vicenç, *Poesia, escriptura i societat: els camins de March*, Fundació Germà Colon – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Los libros de viajes medievales castellanos. Introducción al panorama crítico actual: ¿cuántos libros de viajes castellanos?, dins *Los libros de viajes en el mundo románico. Revista de filología románica, anejo I*, Madrid, 1991, ps. 121-163.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Crónicas y biografías: el canciller Ayala, "El Victorial" y la "Crónica de Juan II", dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 338-342.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *Tirant lo Blanc* i la biografia caballeresca, dins *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990, ps. 101-132.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La creación literaria de *El Victorial*, dins DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial*, ed. a cura de R. BELTRAN, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 18-202.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El *mapamundi* de Brunetto Latini en la *Suma de virtuoso deseo*: presentación y edición, dins CARMONA, Fernando – MARTÍNEZ, Antonia (eds.), *Libros de viaje. Actas de las Jornadas sobre los libros de viaje en el mundo románico celebradas en Murcia del 27 al 30 de diciembre de 1995*, Universidad de Murcia, Murcia, 1996, ps. 31-72.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La *Disputa* de Turmeda/Abdal-là: preludis d'innovació literària en la literatura catalana del període napolità del Magnànim, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.269-1.282.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La presencia de Pero Niño, conde de Buelna, en el *Cancionero de Baena*, dins SERRANO, Jesús Luis – FERNÁNDEZ, Juan (eds.), *Juan Alfonso de Baena y su cancionero. Actas del I Congreso Internacional sobre el 'Cancionero de Baena' (Baena, del 16 al 20 de febrero de 1999)*, Baena (Còrdova), 2001, ps. 3-14.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Sobre el simbolismo profético de visiones y representaciones en libros de caballerías: de 'Curial e Güelfa' y 'Tirant lo Blanc', dins *Edad de oro*, 21, 2002, ps. 481-498.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, 'Amor val' i 'mal va': dues invencions poètiques i una proposta textual per a 'Tirant lo Blanc', cap. 119, dins *Tirant*, 6, València, 2003 (ed. electrònica).

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Invenciones poéticas en *Tirant lo Blanc* y escritura emblemática en la cerámica de Alfonso el Magnánimo, dins CACHO BLECUA, José Manuel (coord.), *De la literatura caballeresca al Quijote. Actas del Seminario Internacional celebrado en Albarracín del 30 de junio al 2 de julio de 2005*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2007, ps. 59-93.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, La noria con arcaduces (cimera de Jorge Manrique) y otras doce inversiones poéticas en 'Tirant lo Blanc', dins PIÑERO RAMÍREZ, Pedro M. (ed.), *Dejar hablar a los textos. Homenaje a Francisco Márquez Villanueva*, Universitat de Sevilla, Sevilla, 2005, ps. 135-152.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, *Tirant lo Blanc*, novela realista y documental, dins *Tirant*, 9, València, 2006 (ed. electrònica).

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Invenciones poéticas en *Tirant lo Blanc* y escritura emblemática en la cerámica de Alfonso el Magnánimo, dins CACHO BLECUA, Juan Manuel (coord.), *De la literatura caballeresca al 'Quijote'*, Universitat de Saragossa, Saragossa, 2007, ps. 59-94.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Nota-ressenya a propòsit de SZKILNIK, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, 'Publications Romanes et Françaises', 232, Droz, Ginebra, 2003, 168 pp., dins *Tirant*, 10, València, 2007 (ed. electrònica).

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, De la biografia històrica a la novel·la cavalleresca: el paper dels cavallers francesos al 'Victorial' i al 'Curial e Güelfa', dins *Catalan Review*, 24, 2010, ps. 13-30.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Convergencias entre *El Victorial* y *Curial e Güelfa*: del accessus biogràfic al contexto històric de la París de 1405, dins *eHumanista*, 16, Santa Barbara (EUA), 2010, ps. 442-459.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El diàlegs matrimonials de la casa de Borgonya i els emblemes amorosos al 'Tirant lo Blanc', dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 72-110 (ed. electrònica).

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Enrique fi de Oliva y las grandes conquistas de Ultramar en las biografías caballerescas de la casa de Borgoña, dins GONZÁLEZ, Cristina (ed.), *El olvidado encanto de Enrique fi de Oliva. Homenaje a Alan Deyermond*, Hispanic Seminary of Medieval Studies ("Spanish Series", 146), Nova York, 2011, ps. 47-72.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, El mariscal Bocicaud, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 157-200.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Memoria histórica y ficción: las biografías militares y caballerescas en la Europa del XV y los referentes realistas de *Tirant lo Blanc* y *Curial e Güelfa*, dins GRIFOLL, Isabel – ACEBRÓN, Julián – SABATÉ, Flocel (eds.), *Cartografías de l'ànima: identitat, memòria i escriptura*, Pagès, Lleida, 2014, ps. 217-230.

BELTRAN LLAVADOR, Rafael, Cavalleria i literatura, dins BROCH, Àlex (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. III. Literatura medieval (III). Segle XV* (dir. per Lola BADIA), Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2015, ps. 15-54.

BELTRÁN DE HEREDIA, Vicente, *Bulario de la Universidad de Salamanca (1291-1549)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1966-1968.

BELTZ, George Frederick, *Memorials on the Most Noble Order of the Garter from Its Foundation to the Present Time. With biographical notices of the knights in the reigns of Edward III and Richard II*, William Pickering, Londres, 1841.

BEMBO, Pietro, *Prose della volgar lingua. Asolani. Rime*, ed. a cura de Carlo DIONISOTTI, UTET, Torí, 1966 (2a ed.: 1a, 1960); reed. per Editori Associati, Milà, 1989.

BENATI, D., Andrea de' Bartoli, dins *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1991; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-de-bartoli_Enciclopedia-del-Arte-Medievale/>

BEN DRISS, Abdelghaffar, Los cautivos entre Granada y Castilla en el siglo XV según las fuentes árabes, dins SEGURA ARTERO, Pedro (coord.), *Actas del Congreso 'La frontera oriental nazarí como sujeto histórico*,

siglos XIII-XVI' (Lorca-Vera, 22 a 24 de noviembre de 1994), Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1997, ps. 297-306.

BENAVENT, Júlia, *Biblioteca dispersa: manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, Goaprint, València, 2007.

BENAVENT, Júlia, Joan Serra, humanista valencià a la cort de Nàpols, dins GRAU, Ferran – MAESTRE, José María – PÉREZ, Jordi (eds.), *'Litterae humaniores'. Del Renacimiento a la Ilustración. Homenaje al profesor José María Estellés (anejo n.º. 69 de la Revista 'Quaderns de Filología')*, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació de la Universitat de València, València, 2009, ps. 75-86.

BENAVENT, Júlia, L'amicizia tra Joan Serra, Lorenzo Valla e Giacomo Publicio, dins ROTONDI SECCHI TARUGI, Luisa (ed.), *Feritas, Humanitas e Divinitas come aspetti del vivere nel Rinascimento. Atti del XII convegno internazionale (Chianciano Terme-Pienza, 19-22 luglio 2010)*, Francesco Cesati, Milà, 2012, ps. 147-154.

BENAVIDES, Antonio (ed.), *Memorias de don Fernando IV de Castilla (contiene la colección diplomática que comprueba la crónica)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1860.

BENEDÉ PÉREZ, María Carmen, *Lizions de fabla aragonesa*, Publicacions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa – Zentro de Profesors y de Recursos de Samianigo, Osca, 1998.

BENEDETTI, Stefano, Boccaccio, lettore di Orazio, dins RUSSO, Emilio (ed.), *"Testimoni del vero. Su alcuni libri in biblioteche di autore."* *Studi e testi italiani*, 6, Roma, 2000, ps. 107-129.

BENET CLARÀ, Albert, *Sallent, dels orígens al segle XIII*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1977.

BÉNÉTEAU, David P. (ed.), *Li Fatti de' Romani, edizione critica dei Ms. Hamilton 67 e Riccardiano 2418*, Edizioni dell'Orso ("Studi e ricerche"), Alessandria, 2012.

BENEYTO PÉREZ, Juan, La política exterior de Alfonso V, dins CARRERES ZACARÉS, Salvador (coord.), *Homenaje a Alfonso el Magnánimo. Ciclo de conferencias organizadas por el Centro de Cultura Valenciana*, Centro de Cultura Valenciana, València, 1946, ps. 1-22.

BENNETT, Jack A. W., "Nosce te ipsum": Some medieval and modern interpretations, dins BENNETT, Jack A. W. – BOITANI, Piero (eds.), *The humane medievalist and other essays on England Literature and Learning, from Chaucer to Eliot*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1982, ps. 135-172.

BENNINGHOVEN, Friedrich, *Der Order der Schwertbrüder: Fratres Milicie Christi de Livonia*, Böhlau, Colònia, 1965.

BENITO DURÁN, Ángel, *El discurso de San Basilio Magno a los jóvenes sobre el modo de leer con utilidad los libros de los gentiles. Primera introducción humanístico-cristiana a la filosofía*, Madrid, 1959.

BENITO MONCLÚS, Pere, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*, CSIC – Institut 'Milà i Fontanals', Barcelona, 2003.

BENITO RUANO, Eloy, *Los infantes de Aragón*, Escuela de Estudios Medievales – CSIC ("Monografías de Ciencia Moderna", 34), Madrid, 1952.

BENITO RUANO, Eloy, *Toledo en el siglo XV: vida política*, CSIC, Madrid, 1961.

BENITO RUANO, Eloy, La liberación de los prisioneros de Ponza, dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288.

BENITO RUANO, Eloy, Fortuna literaria del infante don Enrique de Aragón, dins *Archivum. Revista de la Facultad de Filología*, 14, Oviedo, 1964, ps. 161-201.

BENITO RUANO, Eloy, Lope de Estúñiga. Vida y cancionero, dins *Revista de Filología Española*, 51, Madrid, 1968, ps. 17-109; reed. dins BENITO RUANO, E., *Gente del siglo XV*, Madrid, 1998, ps. 250-336.

BENNASSAR, Bartolomé – BENNASSAR, Lucile, *Los cristianos de Alá. La fascinante aventura de los renegados*, Nerea, Madrid, 1989.

BENETT, Matthew, *The Hutchinson Dictionary of Ancient & Medieval Warfare*, Taylor & Francis, Londres, 1988.

BENOIT, Fernand, L'interrogatoire de Margarit. Document inédit sur Benoit XIII (1410-1411) et supplément à l'inventaire des fonds des notaires d'Orange conservé à la Bibliothèque du Vatican, dins *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 39, Paris, 1921, ps. 267-301.

BENSON, Robert L. – CONSTABLE, Giles (eds.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996.

BENVENUTI PAPI, Ana, Giovanni Corsini, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1983, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-corsini_Dizionario-Biografico/>

BENZONI, Gino, Federico da Montefeltro, duca di Urbino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 45, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1995, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/federico-da-montefeltro_Dizionario-Biografico/>

BERCEO, Gonzalo de, *Obras completas, vol. III. El duelo de la Virgen. Los Himnos. Los loores a Nuestra Señora. Los signos del Juicio Final*, ed. a cura de Brian DUTTON, Tamesis Books Limited – University of Illinois (“Tamesis. Serie A, Monografias”, 18), Londres, 1975.

BÉRCHEZ, Joaquín – GÓMEZ FERER, Mercedes, *Lonja de Valencia, patrimonio de la Humanidad*, Ajuntament de València, València, 2013.

BERCHTOLD, Jean-Nicolas, *Histoire du canton de Fribourg*, Tipogr. de Josep-Louis Piller, Friburg, 1841.

BERETTA, Claudio, *Letteratura dialettale milanese. Itinerario antologico-critico dalle origini ai nostri giorni*, Ulrico Hoepli, Milà, 2003.

BERETTA SPAMPINATO, Margherita, Guido delle Colonne, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 38, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1990, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/guido-delle-colonne_Dizionario-Biografico/>

BERGAMO, Romano, *Storia dei comuni, frazioni e parrocchie della Lomellina*, EMI, Pavia, 1995.

BERGER, Philippe, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, Alfons el Magnànim, València, 1987.

BERGER, Philippe, La crisi del català al País Valencià durant el segle XVI (nou enfocament de la qüestió), dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, 8, àrea 7 – *Història de la llengua*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989, ps. 305-312.

BERGIER, Abbé, *Dissertation couronné en 1754 sur les villes principales de la province séquanaise*, Académie de Besançon (“Mémoires et documents inédits pour la histoire du Franche-Comté”), Besançon, 1844.

BERGONZONI, Catia – CORDELLIER, Dominique, *Documenti e fonti sul Pisanello (1395-1581 circa)*, Museo di Castelvecchio, Verona, 1995.

BERGUERAND, Claude, *Le duel d'Othon de Grandson (1397): mort d'un chevalier poète vaudois à la fin du Moyen Âge*, Université de Lausanne (Section d'Histoire, Faculté des Lettres) – Anthropole (“Cahiers Lausannois d'Histoire Médiévale”, 45), Lausana, 2008.

BERLABÉ, Carmen, Fundación y patronato real en el monasterio de Sigena (Huesca). De Alfonso el Casto a Jaime el Justo, dins *Imágenes y promotores en el arte medieval. Miscelánea en homenaje a Joaquín Yarza Luaces*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2001, ps. 255-268.

BERLINCOURT, Alain François, Arbedo (battaglia di), dins *Dizionario storico della Svizzera*, trad. del francès a l'italià, versió del 03.03.2003 <<http://www.hls-dhe-dss.ch/textes/i/I8899.php>> consultada en maig del 2014.

BERLUNZA, Julio, Preliminary Notes on the Three Italian Versions of Quintus Curtius Rufus' “Historiae Alexandri Magni”, dins *Italica*, 18/3, setembre 1942, ps. 133-137.

BERMEJO BARRERA, José Carlos – GONZÁLEZ GARCÍA, Francisco J. – REBOREDA MORILLO, Susana, *Los orígenes de la mitología griega*, Akal, Madrid, 1996.

- BERNAL, Martin, *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, vol. II. The Archaeological and Documentary Evidence*, Rutgers University Press, New Brunswick (New Jersey), 2002 (2a ed.; 1a, 1991).
- BERNAL, Martin, *Cadmean Letters. The Transmission of the Alphabet to the Aegean and Further West Before 1400 B. C.*, Eisenbrauns, Winona Lake, 1990.
- BERNARDI AQUILANI, Beati [fra Bernardino DE FOSSA], *Chronica Fratrum Minorum Observantiae* [1480], ed. a cura de Leonard LEMMENS O. F. M., Roma, 1902.
- BERNAREGGI, Adriano (ed.), Le “imprese” Visconti-Sforza di Franca Guerrieri. La storia d’una famiglia vista attraverso gli stemmi personali dei suoi membri, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d’edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/imprese/>>
- BERNAT, Antonio – CULL, John T., *Enciclopedia de emblemas españoles ilustrados*, Akal, Madrid, 1999.
- BERNAT, Margalida – SOBERATI, Natàlia, De l’alquena... i altres herbes. A l’entorn d’una droga medieval, dins *Bolletí de la Societat arqueològica lul·liana*, 60, Palma de Mallorca, 2004, ps. 127-144.
- BERNATO, Sandra, Baldo Martorelli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 71, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2008, ed. electrònica <
- BERNARD, Hamilton, The Elephant of Christ: Reynald of Châtillon, dins *Studies in Church History*, 15, Cambridge, 1978, ps. 97-108.
- BERNI CATALÁ, Joseph, *Creación, antigüedad y privilegios de los títulos de Castilla*, Tipogr. de l’autor, València, 1769.
- BERRAONDO, Juan, *El estoicismo. La limitación interna del sistema*, Montesinos editor (“Biblioteca de divulgación temática”, 57), Barcelona, 1992.
- BERRIAT-SAINT-PRIX, Jacques, *Jeanne d’Arc, ou Coup d’oeil sur les révolutions de France au temps de Charles VI et de Charles VII, et, sur-tout, de la Pucelle d’Orléans*, Pillet, París, 1817.
- BERRIOT, François, *Spiritualité, hétérodoxie et imaginaires. Études sur le Moyen Âge et la Renaissance*, Université de Saint-Étienne, Saint-Étienne, 1994.
- BERROCAL SÁEZ, Luis Agustín (ed.), *Epílogo de la sucesión de los Bracamonte en España (edición digital de un manuscrito conservado en el Archivo Histórico de la Diputación de Zamora)*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez – Ediciones Bracamonte, Peñaranda de Bracamonte, 1999.
- BERTALOT, Ludwig, *Studien zum Italienischen und Deutschen Humanismus*, ed. a cura de Paul Oskar KRISTELLER, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1975.
- BERTELLI, Carlo, *Milano dai Visconti agli Austriaci*, Touring Club Italiano, Milà, 2004.
- BERTI, Giordano – GONARD, Tiberio, *Visconti Tarot*, Llewllin – Lo Scarabeo, Minneapolis – Torí, 2002.
- BERTI, Giordano, *Storia dei tarocchi: verità e leggende sulle carte più misteriose del mondo*, Mondadori, Milà, 2007.
- BERTIN, Giovanna Maria, *La pedagogia umanistica europea nei secoli XV e XVI*, Marzorati, Milà, 1961.
- BERTIN, Giovanni Maria, *La pedagogia umanistica europea nei secoli XV e XVI*, Marzorati, Milà, 1966.
- BERTINI, Giovanni M., I *Soliloquia* e lo *Speculum peccatoris* dello Pseudo Agostino in catalano, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d’estudis literaris, històrics i lingüístics*, Barcelona, 1936, vol. 2, ps. 233-263.
- BERTOLDI, Sylvain – GALLARD, Olivier, *Les Anjou: confluences d’histoire*, Gal’art, París, 2001.
- BERTOLUCCI PIZZORUSSO, Valeria, Don Enrique/Don Arrigo: un infante di Castiglia fra storia e letteratura, dins *Alcanate. Revista de estudios alfonsíes*, 4, Sevilla, 2004-2005, ps. 293-314.

- BERTONI, Giulio, *La biblioteca estense e la cultura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471-1505)*, Ermanno Loescher editore, Torí, 1903.
- BERTRAN CUDERS, Jordi, *Història d'Isona i la Conca Dellà*, Garsineu Edicions ("Estudis", 21), Tremp, 2007.
- BERTRAN ROIGÈ, Prim, Notes de demografia i onomàstica lliedatanes de finals de l'edat mitjana. El fogatge del 1491, dins *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1, Barcelona, 1980, ps. 143-172.
- BERTRAN ROIGÈ, Prim, Aspectes demogràfics i econòmics de Cervera i la seva rodalía el 1497, dins *Miscel·lània ceriverina*, 3, Cervera, 1985, ps. 55-72.
- BERTRAN ROIGÈ, Prim, Les rendes reials de Cervera, segons una relació de 1311, dins *Miscel·lània ceriverina*, 5, Cervera, 1987, ps. 71-88.
- BERTRAN ROIGÈ, Prim, Els llibres del batlle de Cervera Galzeran Sacirera (1459-1460). Notes de vida quotidiana i conflictivitat urbana a Cervera a les darreries de l'edat mitjana, dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26, Barcelona, 2005, ps. 875-902.
- BERTRAND, Régis, *Le vieux-port de Marseille*, J. Lafitte, Marsella, 1998.
- BÉRUARD, Aristide i al., *Découvrir l'Histoire de la Savoie*, Centre de la Culture Savoyarde, Albertville, 1998.
- BES, Isabel, El procés contra Isabel Cornell, dins *L'Espill*, 23/24, València, gener del 1987, ps. 83-94.
- BETÍ BONFILL, Manuel, El papa don Pedro de Luna, señor temporal del Maestrazgo de Montesa, dins *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, juliol 1923)*, Diputació Provincial – Ajuntament de València, València, 1923, vol. 2, ps. 655-694.
- BETTINZOLI, Attilio, Boccaccio, le parche, il fato e l'acceptio personarum', dins *Studi sul Boccaccio*, 41, Florència, 2013, ps. 239-255.
- BETTONI, F., *Storia de la Riviera di Salò*, Stefano Malaguzzi, Brescia, 1880.
- BEUTER, Pere-Antoni, *Primera part de la Història de València [1538]*, ed. a cura de J. ESCARTÍ, Universitat de València, 1998.
- BEUTER, Pedro Antonio, *Segunda parte de la Corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, Tipogr. de Joan de Mey, València, 1551.
- BEVAN, Bryan, *Henry IV*, St. Martin's University Press, Nova York, 1994.
- BEVILACQUA, Valeria (coord.), *Le istituzioni storiche del territorio lombardo (XIV-XIX secolo)*, Regione Lombardia – Direzione Generale di Cultura. Servizio biblioteche e sistemi culturali integrati, Milà, 2000.
- BEVILACQUA, Gregorio, *Il "Comentum super cantum" di Roger Caperon. Introduzione ed edizione critica*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Bologna, Bolonya, 2008.
- BEVILACQUA, Gregorio, "Materia huius artis est aer et aqua": The 'Musical Rock' in Roger Caperon's "Comentum super cantum", dins *Il sagggiatore musicale. Rivista semestrale di musicologia*, any 20, núm. 1, Bolonya, 2013; ed. electrònica <<http://www.saggiatoremusicale.it/home/riviste/il-saggiatore-musicale/indici/anno-xx-2013-n-1/>>
- BEZZOLA, Reto R., *Le sens de l'aventure et de l'amour (Chrétien de Troyes)*, Le Jeune Parque, París, 1947.
- BÈZZOLA, Guido (ed.), *Poesia milanese dell'Ottocento*, Vienneperre, Milà, 1994.
- BIANCA, Concetta, Teodoro Gaza, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 52, Roma, 1999, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/teodoro-gaza_Dizionario-Biografico/>
- BIANCA, Concetta, Tradurre nel Quattrocento: Le "Epistolae" dello *Pseudo Bruto*, dins *Il cannocchiale*, 1/2, Nàpols, 1994, ps. 51-56.
- BIANCHINI, Ludovico, *Della storia delle finanze del Regno di Napoli*, Tipogr. Flautina, Nàpols, 1834.

- BIANCIO, Gabriel, Quête d'un traducteur, dins *Le roman de Troyle*, Publications de l'Université de Rouen, Roà, 1994, ps. 44-255.
- BIANCO, Hélène et Thierry, *Les descendants provençaux de la famille Cossa, seigneurs de Procida entre 1339 et 1519*, 2007; ed. digital <<http://www.procida-family.com/docs/publications/cossa.pdf>>, consultada en gener del 2014.
- BIANCOLINI, Giambattista, *Serie cronologica dei vescovi e governatori di Verona*, Dionigio Ramanzani, Verona, 1750.
- BIANCONI, Lorenzo – BOSSA, Renato, *Musica e cultura a Napoli dal XV al XIX secolo*, L. S. Olschki, Florència, 1983.
- La BÍBLIA valenciana. Traducció interconfessional*, Editorial Saó, Castelló de la Plana, 1996.
- BICERANO, Salamón, *Relatos en língua judeo-espanyola*, Gözlem, Istanbul, 1997.
- BIDET, Laurent, La noblesse et les princes d'Anjou. La famille Beauvau, dins COULET, Noël – MAZ, Jean-Michel (eds.), *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Âge. Actes du Colloque Internationale organisé par l'Université d'Angers (Angers-Saumur, 3-6 juin 1998)*, Collection de l'École française en Rome, 275, Roma, 2000, ps. 472-497.
- BIEDERMANN, Adolphe (ed.), *Pierre de Provence et la Belle Maguelonne*, Honoré Champion – Max Niemeyer, París, 1913.
- BIELER, Ludwig (ed.), *Anicii Manlii Severini Boethii Philosophiae Consolatio*, Brepols ("Corpus Christianorum. Series Latina", XCIV), Turnhout, 1984 (2a ed.).
- BIFFOLI, Benedetto, *Poesie*, ed. a cura d'Antonio LANZA, Bulzoni, Roma, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BIGELI, Iliara, Ceccarella Minutolo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 74, Roma, 2010, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ceccarella-minutolo_Dizionario-Biografico/>
- BIGI, Emilio, Giovanni Aurispa, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 4, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-aurispa_Dizionario-Biografico/>
- BIGI, Emilio, Suicidi, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/prosa_Enciclopedia-Dantesca/>
- BIGI, Emilio – PETRUCCI, Armando, Poggio Bracciolini, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 13, Roma, 1971, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/poggio-bracciolini_Dizionario-Biografico/>
- BIGNAMI, Luigi, *Sotto l'insegna del Biscione. Condottieri viscontei e sforzeschi*, Agnelli, Milano, 1934.
- BINDER, Wilhelm, *Novus thesaurus adagiorum latinorum*, Eduard Fischhaber, Stuttgart, 1866 (2a. ed.).
- BINET, Hyacinthe, *Le style de la lirique courtoise en France aux XIIè et XIIIè siècles*, París, 1891.
- BINI, Telesforo (ed.), *Rime e prose del buon secolo della lingua, tratte dei manoscritti e in parte inedite*, Tipogr. de Giuseppe Giusti, Lucca, 1852.
- BIONDO, Flavio, *Scritti inediti e rari*, ed. a cura de Bartolomeo NOGARA, Biblioteca apostolica vaticana ("Studi e testi", 48), Roma, 1927.
- BISAHA, Nancy, *Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2004.
- BISCIONI, Antonmaria (ed.), *Prose di Dante Alighieri e di messer Giovanni Boccaccio*, Tipogr. de Tartini e Franchi, Florència, 1723.
- BIZZARRI, Hugo Óscar, El problema de la clasificación de las ciencias en la cultura castellana extrauniversitaria del siglo XIII, dins *Acta poetica*, 20, Buenos Aires, 1999, ps. 203-248.

BIZZARRI, Hugo Óscar, Diccionario paremiológico e ideológico de la Edad Media (Castilla, siglo XIII), SECRIT, Buenos Aires, 2000.

BLACK, Robert G., Poetic Taste at the Aragonese Court in Naples, dins GEARY, John S. i al. (eds.), *Florilegium Hispanicum. Medieval and Golden Age Studies presented to Dorothy Clotelle Clarke*, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison (Wisconsin), 1983, ps. 165-178.

BLACK, Robert, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

BLANCAS, Jerónimo de, *Coronaciones de los serenísimos reyes de Aragón* [1585], ed. a cura de Juan Francisco Andrés de UZTARROZ, Tipogr. de Diego Dormer, Saragossa, 1641.

BLANCH ILLA, Narciso, *Gerona histórico-monumental. Noticias históricas de esta ciudad y descripción artística de sus monumentos*, Librería de Paciano Torres, Girona, 1853.

BLANCHARD, Guillaume, *Compilation chronologique contenant un recueil en abrégé des ordonnances, edits et declarations et lettres patentes des rois de France, qui concernent la justice, la police et les finances*, Tipogr. de la Viuda de Moreau, París, 1715.

BLANCO FREIJEIRO, Antonio, El escudo de Aquiles, dins *Historia-16*, 121, Madrid, maig 1986, ps. 153-160.

BLANCO JIMÉNEZ, José, Le opere di Giovanni Boccaccio in Spagna nell '400 é '500. Una prima valutazione bibliografica, dins *Miscellanea storica della Valdese*, vol. 83, núm. 1, Florència, 1977, ps. 35-52.

BLANCO VALDÉS, Carmen F., La città partenopea nel *Filocolo* di Giovanni Boccaccio, dins *Alfinge. Revista de filología*, 18, Còrdova, 2006, ps. 15-28.

BLANDINI, Antonino, Pietro Geremia da Palermo, a 550 anni dell morte. Profilo di un grande uomo di chiesa, dins *Agora*, 11-12, 2002-2003; ed. electrònica <www.editorialeagora.it>

BLASCO, Almudena, Una obra noble, dins *La Vanguardia. Culturas*, 277, Barcelona, 10 d'octubre del 2007, ps. 12-13.

BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes a las embajadas de 1426 y 1427 contenidos en la cancillería de los reyes de Aragón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 91-101.

BLASCO, Almudena – RECHE, Alberto, Documentos referentes al Toisón de Oro contenidos en la cancillería de los reyes de Aragón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades* (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 239-243.

BLASCO, Almudena, Curial cavalca de nou, dins *La Vanguardia. Culturas*, 505, Barcelona, 22 de febrer del 2012, ps. 12-13.

BLASUCCI, Luigi, Spada, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <[http://www.treccani.it/enciclopedia/spada_\(Enciclopedia-Dantesca\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/spada_(Enciclopedia-Dantesca))>

BLAY MANZANERA, Vicenta, A propósito de las relaciones literarias de D. Carlos de Viana: poeta y humanista, dins PAREDES, Juan (ed.), *Medioevo y literatura, Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 1, ps. 247-370.

BLAY MANZANERA, Vicenta, La convergencia de lo caballeresco y lo sentimental en los siglos XV y XVI, dins BELTRAN, Rafael (ed.), *Literatura de caballería y orígenes de la novela*, Universitat de València, València, 1998, ps. 259-288.

BLEDA, Jaime, *Crónica de los moros de España*, Tipogr. de Felipe Mey, 1618, ed. facsímil de la Biblioteca Valenciana, València, 2001.

BLOIS, Pierre de, *Petri Blesensis tractatus duo: Passio Raginaldi principis Antiochie, Conquestio de dilatione vie Ierosolimitane*, ed. a cura de Robert B. C. HUYGENS, Brepols (“Corpus Christianorum Mediaevalis”, 194), Turnhout, 2002.

BOASE, Roger, *The Troubadour Revival. A study of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres – Boston, 1978; trad. a l’espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trovadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981.

BOCCACI, Johan [Giovanni Boccaccio], *Decameron; traducció catalana publicada segons l’únic manuscrit conegut (1429)*, ed. a cura de Jaume MASSÓ TORRENTS, The Hispanic Society of America, Nova York, 1910.

BOCCACCIO, Giovanni, *Libro llamado “Caída de príncipes”. Compuesto por el famoso varón Juan Bocacio de Certaldo, florentino. Con el que se cuentan las caídas y los abaxamientos que ovieron de sus estados en este mundo muchos nobles y cavalleros, para exemplo que los hombres no se ensobrevézcan con las prosperidades de la fortuna*, Tipogr. de Juan de Brocar, Alcalá de Henares, 1552.

BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentiliu libri* [1365], trad. de Giuseppe BETUSSI DI BASSANO, Segno del Pozzo, Venècia, 1547; ed. digital dins BIVIO (Biblioteca Virtuale On-Line), Signum (Centro di ricerche informatiche per le discipline umanistiche) – Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento (INSR), Pisa-Florència, 1829 (bibio.filosofia.sns.it/), 2006.

BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, Ignazio Moutier, Florència, 1829.

BOCCACCIO, Giovanni, *Il Filostrato*, Ignazio Moutier, Florència, 1831.

BOCCACCIO, Giovanni, *La caccia di Diana*, Tipogr. Magheri, Florència, 1832.

BOCCACCIO, Giovanni, *Il Decamerone*, ed. a cura de Giuseppe BOZZO, Tipogr. de Giovanni Battista Gaudiano, Palerm, 1877.

BOCCACCIO, Giovanni, *Il commento alla Divina Commedia e gli altri scritti intorno a Dante*, ed. a cura de Domenico GUERRI, Laterza, Bari, 1918.

BOCCACCIO, Giovanni, *Decameró (versió catalana de 1429)*, introd. de Carles RIBA, Barcino (“Els nostres clàssics”, 8), Barcelona, 1926-1928.

BOCCACCIO, Giovanni, *Opere latine minori*, ed. a cura d’Aldo Francesco MASSÈRA, Laterza, Bari, 1928.

BOCCACCIO, Giovanni, *Il Decamerone*, ed. a cura d’Angelo OTTOLINI, Ulrico Hoepli, Milà, 1938.

BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogie deorum gentiliu libri* [1365], ed. a cura de Vincenzo ROMANO, G. Laterza, Bari, 1951; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

BOCCACCIO, Giovanni, *Comedia delle ninfe fiorentine; Ameto*, ed. a cura d’Antonio ENZO QUAGLIO, Sansoni, Florència, 1963; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

BOCCACCIO, Giovanni, *Teseida*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Alberto LIMENTANI, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

BOCCACCIO, Giovanni, *Filostrato*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1964; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

BOCCACCIO, Giovanni, *Caccia di Diana*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

BOCCACCIO, Giovanni, *Filocolo*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Antonio Enzo QUAGLIO, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

BOCCACCIO, Giovanni, *De mulieribus claris*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1967; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

BOCCACCIO, Giovanni, *Amorosa visione*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1974; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

- BOCCACCIO, Giovanni, *Trattatello in laude di Dante*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Pier Giorgio RICCI, Mondadori, Milà, 1974; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1976; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BOCCACCIO, Giovanni, *Genealogía de los dioses paganos*, ed. a cura de M^a. Consuelo ÁLVAREZ i Rosa M^a. IGLESIAS, Editora Nacional, Madrid, 1983.
- BOCCACCIO, Giovanni, *De casibus virorum illustrium*, ed. a cura de Pier Giorgio RICCI i Vittorio ZACCARIA, Mondadori, Milà, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BOCCACCIO, Giovanni, *El Decameró*, trad. al català i notes de Francesc VALLVERDÚ [1984], Edicions 62 (“La butxaca”), Barcelona, 2008.
- BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Einaudi, Torí, 1991 (2a; 1a, 1980).
- BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Einaudi, Torí, 1992 (3a; 1a, 1980).
- BOCCACCIO, Giovanni, *Epistole e lettere*, ed. a cura de Ginetta AUZZAS, Mondadori, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, Milà, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BOCCACCIO, Giovanni, *Rime*, ed. a cura de Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BOCCACCIO, Giovanni, *Elegia di Madonna Fiammetta*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Vittore BRANCA i Carlo DELCORNO, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BOCCACCIO, Giovanni, *Corbaccio*, dins BOCCACCIO, G., *Tutte le opere*, ed. a cura de Giorgio PADOAN i Vittore BRANCA, Mondadori, Milà, 1994; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BOCCACCIO, Giovanni, *De las mujeres ilustres en romance*, Biblioteca Nacional de España – Vicent Garcia Editors, Madrid-València, 1994.
- BOCCACCIO, Giovanni, *La Teseida (traducción castellana del siglo XV)*, ed. a cura de Victoria CAMPO i Marcial RUBIO ÁRQUEZ, Vervuert – Iberoamericana (“Medievalia hispanica”, 2), Frankfurt am Main – Madrid, 1996.
- BOCCACCIO, Giovanni, *Esposizioni sopra la “Commedia” di Dante*, dins *I Commentari danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BOCCACCIO, Giovanni, *Famous Women [De mulieribus claris]*, trad. i ed. de Virginia BROWN, I Tatti Renaissance library – Harvard University Press, Cambridge – Londres, 2003.
- BOCCADORO, Brenno, Marsilio Ficino: l’anima o il corpo del contrappunto, dins *Nuova civiltà delle macchine*, XVI/61-62 (“Musica: le ragioni delle emozioni”), Roma, gener-juliol del 1998, ps. 36-56.
- BOCCIA, Carmine, Giovan Battista Musefilo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2012, vol. 77, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovan-battista-musefilo_Dizionario-Biografico/>
- BODE, Georg. H. (ed.), *Scriptores rerum mythicarum latini tres Romae nuper reperti*, Tipogr. E. H. C. Schulze, Cellis, 1834.
- BODIN, J. F., *Recherches sur la ville d’Angers, ses monuments et ceux du Bas-Anjou*, Dubosse – P. Godet, Saumur, 1846.
- BOECI, *De institutione musica libri quinque*, ed. a cura de Gottfried FRIEDLEIN, B. G. Teubneri, Leipzig, 1867.
- BOECI, ‘*Libre de consolació de philosophia*’, lo qual féu en latí lo gloriós doctor Boeci; transladat en romanç catalanesch. Estampat novament amb la ‘*Moral consideració contra les persuassions, vicis e forces de*

amor', de don Francesch Carroç PARDO DE LA CASTA; a cura de don Bartomeu MUNTANER; ab algunes notes bibliogràfiques del Àngel AGUILÓ, Llibreria d'Àlvar Verdaguer, Barcelona, 1873; reed. electrònica <<http://www.lluivives.com/>> de la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives, Alacant, 2001.

BOECI, *Consolació de la filosofia*, ed. i trad. a cura de Valentí FÁBREGA ESCATLLAR, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2002.

BOECI, *Speculatio de Rhetorica cognatione*, dins ed. electrònica dins *Corpus Corporum. Repositorium operum latinorum apud Universitatem Turicense*, Universitat Zurich, Zurich, s. d. <mlat.uzh.ch> consultada en novembre del 2014.

BOEHNE, Patricia, *Dream and Fantasy in Fourteenth Century Catalan Prose*, Ediciones Hispam, Barcelona, 1975.

BOEHNE, Patricia, The coronation of Curial, dins DURAN, Manuel – PORQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-America*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 179-188.

BOEHNE, Patricia, The presence of Petrarch in *Curial e Guelfa*, *Catalan Review*, 5-2, 1991, ps. 35-56.

BOEHNE, Patricia, *The Renaissance Catalan Novel*, Twayne Publishers, Boston, 1989.

BOER, Pieter Johan Cornelis de, “*Ovide moralise*”, *poeme du commencement du quatorzieme siecle, publie d'apres tous les manuscrits connus*, Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 1915-1938.

BOERI, Marcelo – MARTIN, Jose Pablo, La teologia mistica de pseudo-Dionisio Areopagita: una nueva lectura, dins *Topicos. Revista de Filosofia*, 23, Ciutat de Mexic, 2002, ps. 9-27.

BOERIO, Giuseppe, *Dizionario del dialetto veneziano*, Tipogr. d'Andrea Santini e figlio, Venecia, 1829.

BOFARULL, Andreu de, *Anales historicos de Reus desde su fundacion hasta nuestros dias*, Tipogr. de Pedro Sabater, Reus, 1845, vol. 2, ps. 337-338.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Coleccion de documentos ineditos del Archivo General de la Corona de Aragon, tomo VI. Gobierno y casa real de los monarcas de Aragon. Don Pedro el Catolico. Ordenaments del senyor rey en Pere I*, , Barcelona, 1850.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Coleccion de documentos ineditos del Archivo General de la Corona de Aragon, tomo XVI. Levantamiento y Guerra de Cataluna en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo III*, Barcelona, 1859.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Coleccion de documentos ineditos del Archivo General de la Corona de Aragon, tomo XVII. Levantamiento y Guerra de Cataluna en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo IV*, Barcelona, 1859.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Coleccion de documentos ineditos del Archivo General de la Corona de Aragon, tomo XVIII. Guerra de Cataluna en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo V*, Barcelona, 1860.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Coleccion de documentos ineditos del Archivo General de la Corona de Aragon, tomo XIX. Guerra de Cataluna en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo VI*, Barcelona, 1860.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Coleccion de documentos ineditos del Archivo General de la Corona de Aragon, tomo XX. Guerra de Cataluna en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo VII*, Barcelona, 1861.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Coleccion de documentos ineditos del Archivo General de la Corona de Aragon, tomo XXI. Guerra de Cataluna en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo VIII*, Barcelona, 1861.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXII. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo IX*, Barcelona, 1862.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXV. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo XII*, Barcelona, 1863.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXVI. Apéndice al levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de Juan II. Documentos relativos al príncipe de Viana, tomo XIII*, Barcelona, 1864.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell*, Tipogr. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1865.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, tomo XXXV. Proceso contra el último conde de Urgel y su familia, tomo I*, Tipogr. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1868.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, tomo XXXVII. Guerra entre Castilla, Aragón y Navarra. Compromiso para terminarla (año 1431)*, Tipogr. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1869.

BOFARULL y DE SARTORIO, Manuel de, *Tres cartas antiguas inéditas de Antonio Tallander, mosén Borra, maestro de los albardanes de D. Fernando el de Antequera, y algunos documentos relativos al mismo personaje, dins Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, 1895, ps. 3-100.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Los Condes de Barcelona, vindicados. Y cronología y genealogía de los reyes de España, considerados como soberanos independientes de su marca*, Tipogr. de J. Oliveres y Monmany, Barcelona, 1836.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo II. Procesos y parlamentos*, Tipogr. de José Eusebio Monfort, Barcelona, 1847.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo III. Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia (Parlamento de Tortosa, 1412)*, Tipogr. de José Eusebio Monfort, Barcelona, 1848.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo V. Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia, tomo V, parte segunda. Gobierno y casa de los monarcas de Aragón. Don Pedro el Cerimonioso*, Tipogr. de José Eusebio Monfort, Barcelona, 1850.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo VI. Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia custodiados en el Archivo General de la Corona de Aragón, tomo VI*, Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1850.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XII. Censo de Cataluña ordenado en tiempos del rey don Pedro el Ceremonioso, custodiado en el Archivo General de la Corona de Aragón*, Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1856.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XIII. Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*, Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1857.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XIV. Levantamiento y guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo I*, Barcelona, 1858.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XV. Levantamiento y guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo II*, Barcelona, 1858.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XVII. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo IV*, Barcelona, 1859.

BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XX. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo VII*, Barcelona, 1861.

BOFARULL y SANS, Francisco de, *Antigua marina catalana. Memoria leida en la sesión ordinaria celebrada por la Real Academia de Buenas Letras, el día 16 de noviembre del 1896*, Tipogr. Hijos de Jaime Jesús, Barcelona, 1898.

BOFARULL SANS, Francisco de, Alfonso V de Aragón en Nápoles, dins *Homenaje a Menéndez y Pelayo en el año vigésimo de su profesorado. Estudios de erudición española*, Librería General de Victoriano Suárez, Madrid, 1899, vol. 1, ps. 615-635.

BOFARULL y SANS, Francisco de, *Alfonso V de Aragón en Nápoles*, Barcelona, 1899.

BOGNETTI, Gian Piero, Per la storia dello Stato visconteo. Un registro di decreti della cancelleria di Filippo Maria Visconti e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 54, Milà, 1927, ps. 274-357.

BOGNINI, Filippo, Per il commento virgiliano ascritto a Ilario di Orléans: a proposito delle glose al sesto libro dell'"Eneide", dins *Acme*, vol. 58, núm. 3, Vancouver, 2005, ps. 129-174.

BOHIGAS, Pere, El manuscrit de Lisboa de la traducció de l'*Ètica* d'Aristòtil del príncep de Viana: contribució a la bibliografia de Carles d'Aragó, dins *Miscellanea de Estudos em honra de D. Carolina Michaëlis de Vaconcelos*; separata, Imprensa da Universidade, Coïmbra, 1930.

BOHIGAS, Pere, Notes sobre l'estructura de *Curial e Güelfa*, dins *Estudis universitaris catalans ("Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i culturals")*, 22, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 607-619.

BOHIGAS, Pere (ed.), *Tractat de cavalleria de Pere III*, dins *Tractats de cavalleria*, Barcino ("Els nostres clàssics", 57), Barcelona, 1947, ps. 97-154.

BOHIGAS, Pere, Curial e Güelfa, dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1973, vol. 5, ps. 830-831.

BOHIGAS, Pere, La Matière de Bretagne en Catalogne, dins *Bulletin bibliographique de la Société internationale arthurienne*, 13, París, 1961, ps. 81-98; versió catalana en BOHIGAS, Pere, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Abat Oliba", 23), Barcelona, 1982, ps. 277-294.

BOHIGAS, Pere, "Curial e Güelfa", dins TATE, Robert B. – YATES, Alan (eds.), *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Cambridge, 9-14 abril 1973)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, València, 1976, ps. 219-234; reed. dins BOHIGAS, Pere, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Abat Oliba", 23), Barcelona, 1982, ps. 295-319.

BOHIGAS, Pere, El cançoner català Vega-Aguiló, dins *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 219-241.

BOHIGAS, Pere, *Sobre manuscrits i biblioteques*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985.

BOHIGAS, Pere, *La lírica trobadoresca. Joan Basset i altres poetes inèdits del Cançoner Vega-Aguiló*, Institut de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Sanchis Guarner", 14), València – Barcelona, 1988.

- BOHIGAS, Pere, *Mirall d'una llarga vida. A Pere Bohigas, centenari*, ed. a cura d'Antoni M. BADIA, Germà COLÓN i Josep MORAN, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2011.
- BOIARDO, Matteo Maria, *Orlando innamorato: armorum libri [ca. 1471]*, ed. a cura d'Aldo SCAGLIONE, UTET, Torí, 1963; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>
- BOIARDO, Matteo Maria, *Orlando innamorato. L'innamoramento de Orlando [ca. 1471]*, ed. a cura d'Andrea CANOVA, RCS Libri ("Classici italiani"), Milà, 2011.
- BOITANI, Piero, *Chaucer and the Imaginary World of Fame*, D. S. Brewer – Barnes & Noble ("Chaucer Studies", 10), Suffòlk, 1984.
- BOIX, Vicente, *Valencia històrica y topogràfica. Relación de sus calles, plazas y puertas; origen de sus nombres; hechos célebres ocurridos en ellas y demás noticias importantes relativas a la capital*, J. Rius Editor, València, 1862.
- BOLLATI, Milvia, *Nuove proposte per il Maestro del Libro d'ore di Modena*, Arte Cristiana, Milà, 1989.
- BOLLATI, Milvia, *Dizionario biografico dei miniatori italiani, secoli IX-XVI*, Sylvestre Bonnard, Milà, 2004.
- BOLLATI, Milvia, *La 'Divina Commedia' di Alfonso re di Napoli. Commentario: manoscritto Yates Thompson 36*, Londra, British Library, Franco Cosimo Panini, Modena, 2007.
- BOLOGNA, Ferdinando, Colantonio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 26, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1982, ed. electrònica <[BOLÓS MASCLANS, Jordi, Fortificaciones y organización del territorio en la "Marca" o frontera catalan durante los siglos IX-XII, dins HUERTA HUERTA, Pedro Luis \(coord.\), *Actas del IV Curso de Cultura Medieval. Seminario "La fortificación medieval en la Península Ibérica" \(Centro de Estudios del Románico, Aguilar de Campoo, 21-26 de septiembre de 1992\)*, Fundación Santa María La Real – Centro de Estudios del Románico, Aguilar de Campoo \(Palència\), 2001, ps. 101-125.

BONA, Federico, *Blasonario delle famiglie subalpine*, 1999-2015; ed. electrònica <\[www.blasonariosubalpino.it/\]\(http://www.blasonariosubalpino.it/\)>

BONA, Vincent, *Bibliographie des ouvrages relatifs a l'amour, aux joies, au mariage, et des livres facétieux, pantagruéliques, scatologiques et satiriques, etc.*, J. Gay et Fils editeurs, Torí, 1872.

BONADA, Lluís, *Curial e Güelfa* es fa més internacional, dins *El Temps*, 1.431, València, 15 de novembre del 2011, ps. 61-63.

BONAMENTE, Giorgio – CRACCO, Giorgio – ROSEN, Klaus, *Costantino il Grande tra medioevo ed età moderna*, Il Mulino, Bolònia, 2008.

BONDELLI, Bernardino, *Saggio sui dialetti gallo-italici*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giò, Milà, 1853.

BONENFANT, Paul, *Du meurtre de Montreuil au traité de Troyes*, Académie Royale de Belgique \("Coll. Mémoires de la classe des Lettres et Sciences morales et politiques", tome 52, fasc. 4\), Brussel·les, 1958.

BONET DONATO, María, *La Orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta \(siglos XII-XV\)*, CSIC, Madrid, 1994.

BONILLA SAN MARTÍN, Adolfo, Las novelas catalanas de caballerías y el 'Tirant lo Blanc', dins *Primer Congreso Internacional de la Lengua Catalana*, Barcelona, 1908.

BONILLA, Adolfo – MENÉNDEZ, Marcelino, *Fernando de Córdoba \(¿1425-1486?\) y los orígenes del Renacimiento filosófico en España \(Episodio de la historia de la lógica\)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1911.](http://www.treccani.it/enciclopedia/colantonio_(Dizionario-Biografico)/></p>
<p>BOLÓS MASCLANS, Jordi, <i>Diccionari de la Catalunya medieval (segles VI-XV)</i>, Edicions 62 ()

BONNEAUD, Pierre, La Papauté et les Hospitaliers de Rhodes aux lendemains de la chute de Constantinople (1453-1467), dins BALARD, Michel (ed.), *La Papauté et les Croisades / The Papacy and the Crusades. Actes du VIIe Congrès de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East / Proceedings of the VIIth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Avinyó, França, 2008)*, Ashgate (“Crusades. Subsidia”, 3), Farnham (UK) – Burlington (USA), 2011, ps. 203-218.

BONNER, Anthony – RIPOLL, Maria Isabel, *Diccionari de definicions lullianes / Dictionary of Lullian Definitions*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2002.

BONSOMS SICART, Isidro, Fragmentos de las traducciones catalanas de la ‘Fiammetta’ y del ‘Decamerone’ de Boccaccio, ambas anónimas y del siglo XV. Lectura hecha ante la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en sesión del 23 de mayo de 1908; seguida de algunas noticias bibliográficas, A. Verdaguer, Barcelona, 1909.

BORAO CLEMENTE, Gerónimo, *Diccionario de voces aragonesas, precedido de una introducción filológico-histórica*, Tipogr. de Calisto Ariño, Saragossa, 1859.

BORAO CLEMENTE, Gerónimo, *Noticia de Gerónimo Jiménez de Urrea y de su novela caballeresca inédita, ‘Don Clarisel de las Flores’*, Tipogr. de Calisto Ariño, Saragossa, 1866.

BORDONE, Renato, Gioffredo della Chiesa, dins , dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 36, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1988, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gioffredo-della-chiesa_Dizionario-Biografico/>

BORDONE, Renato, La dominazione francese in Asti. Istituzioni e società tra Medioevo ed età Moderna, dins ROMANO, Giovanni (ed.), *Gandolfino da Roreto e il Rinascimento nel Piemonte meridionale*, 20, Fondazione Cassa di Risparmio di Torino, Torí, 1998, ps. 15-45.

BORDONE, Renato, Une très noble joute, dins SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francés cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d’Enrica MARTINENGO), Araba Fenice, Boves, 2008, ps. 27-35.

BOREL D’HAUTERIVE, André, Notice historique et généalogique sur la maison de Malet, dins *Revue historique de la noblesse*, 2, París, 1841, ps. 375-453.

BOREL D’HAUTERIVE, André, *Annuaire de la noblesse de France et des maisons souveraines d’Europe*, any 43, Tipogr. d’E. Plon, París, 1887.

BOREL D’HAUTERIVE, André, *Annuaire de la noblesse de France et des maisons souveraines d’Europe*, any 43, Tipogr. Allier Frères, Grenoble, 1861.

BORJA CORTIJO, Helios, Animals exòtics al Palau Reial de València, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 78-1, Castelló de la Plana, 2002, ps. 73-78.

BORJA MOLL, Francesc de, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*, a cura de R. ARAMON i SERRA. Editorial Barcino, Barcelona, 1930-1933 –Tres volums: 187(I), 296(II), 292(III) pàgines, i de *Curial e Güelfa*. Text del XVè segle, reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. MIQUEL y PLANAS, estudis y notes del mateix y de ANFÓS PAR. Barcelona, MCMXXXII. –Un volum de XLIV-582 pàgines, dins *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, 15, Barcelona, 1933, ps. 173-176.

BORMANS, Stanislas, *Mémoire du légat Onufrius sur les affaires de Liège (1468)*, P. Hayez – Académie Royale de Belgique, Brussel·les, 1885.

BORNIOL, Montserrat, La creu dels Sants Màrtirs de Cardona (1420-1427), dins *El Butlletí. Amics de l’art romànic del Bages*, 160, Manresa, abril-juny 2010, ps. 3-7.

BORRÀS, Marc – MARTÍNEZ, Luis Pablo, *Tirant lo Blanc: novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l’Edat Mitjana*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 10, Catarroja, 1990, ps. 275-300.

BORRETTAZ, Omar i al., *Correspondances. Auteurs valdôtains et textes français en écho*, Assessorat de l’éducation et de la culture de la Région autonome Vallée d’Aoste, Vall d’Aosta, 2013.

- BORSA, Mario, Un umanista vigevanasco del secolo XIV, dins *Giornale linguistico di archeologia, storia e letteratura*, any 20, fascicles 1-2, Gènova, 1893, ps. 199-270.
- BORSA, Mario, Pier Candido Decembrio e l'umanesimo in Lombardia, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 20, sèrie 2, vol. 10, Milà, març 1893, fasc. 1, ps. 5-70 i fasc. 2, ps. 358-441.
- BORSA, Mario, Correspondence of Humphrey Gloucester and Pier Candido Decembrio (1439-1444), dins *English Historical Review*, 19, Londres, 1904, ps. 509-526.
- BORSARI, Elisa, Traducciones de obras italianas durante el siglo XV en la Península Ibérica, dins CAMPS, Assumpta (ed.), *La traducción en las relaciones ítalo-españolas: lengua, literatura y cultura*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012, ps. 159-169.
- BORSARI, Silvano, Tommaso d'Aquino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 3, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1961, ed. electrònica (http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-d-aquino_Dizionario-Biografico/).
- BORSI, Stefano, *Leon Battista Alberti e Napoli*, Polistampa, Nàpols, 2006.
- BORSOOK, Eve, A Florentine *scrittioio* for Diomede Carafa, dins BARASCH, Moshe – SANDLER, Lucy F. (ed.), *Art, the Ape of Nature. Studies in honor of H. W. Janson*, Harry N. Abrams, Nova York, 1981, ps. 91-96.
- BOSC-LAUBY, Aurélie, Un ms. arthurien et son commanditaire: le *Guiron le courtois* de Bernabò Visconti (Bibl. Nat. de Fr., n. a. f. 5243), Tesi doctoral de l'École des chartes, París, 2000.
- BOSCÁN, Juan – DE LA VEGA, Garcilaso, Las obras de Boscán y algunas de Garcilaso de la Vega, repartidas en quatro libros, Tipogr. de Pedro Bellerio, Ambers, 1576.
- BOSCH, Siegfried, Sant Jordi en la cavalleria catalana, dins *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any 46, núm. 492, Barcelona, maig 1936, ps. 172-182.
- BOSCH, Siegfried, Les fonts orientals del "Tirant lo Blanch", dins *Estudis romànics*, 2, Barcelona, 1949-1950, ps. 1-48.
- BOSCHETTO, Luca, L'esilio volontario di Manetti, dins BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), "*Dignitas et excellentia hominis*". *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007)*, Le Lettere, Florència, 2008, ps. 117-146.
- BOSCO, Umberto, La letteratura, dins "*Il Rinascimento: significato e limiti*." *3 Convegno internazionale di studi sul Rinascimento (Firenze, 25-28 settembre 1952)*, Sansoni, Florència, 1952, ps. 49-76.
- BOSCO, Umberto, Capaneo, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <[http://www.treccani.it/enciclopedia/Capaneo_\(Enciclopedia-Dantesca/\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/Capaneo_(Enciclopedia-Dantesca/)>
- BOSCOLO, Alberto – SCHENA, Olivetta (ed.), *Acta curiarum Regni Sardiniae. I parlamenti di Alfonso il Magnanimo (1421-1452)*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller, 1993.
- BOSSUAT, André, *Perrinet Gressart et François de Surienne, agents de l'Angleterre. Contribution à l'étude des relations de l'Angleterre et de la Bourgogne avec la France sous le règne de Charles VII*, E. Droz, París, 1936.
- BOSSUET, Jacques Benigne, *Oeuvres*, Les libraires associés, Lieja, 1766.
- BOTELLA ORDINAS, Eva, Redención de la virtud. La primera traducción castellana del "Arte de la guerra" de Maquiavelo, dins *Espacio, tiempo y forma. Serie 4. Historia Moderna*, 13, Madrid, 2000, ps. 183-219.
- BOTER, Gerard, *The textual tradition of Plato's Republic*, E. J. Brill ("Mnemosyne supplementum", 107), Leiden, 1989.
- BOU, Enric (dir.), *Nou diccionari 62 de la literatura catalana*, Edicions 62, Barcelona, 2000, ps. 199-200, veu *Curial e Güelfa*.
- BOÜARD, A. de – HIRSCHAUER, Ch., Les Jouvenel des Ursins et les Orsini, dins *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 32, París, 1912, ps. 49-67.
- BOUCHÉ PERIS, Henri, Fuego, demonios y santos. Un estudio de antropología castellanense, dins *Estudios Castellonens*, 1. Castelló de la Plana, 1982, ps. 185-229.

BOUCHET, Florence, Voyage et quête de soi: le *Livre du chevalier errant* de Thomas de Saluces, dins LABBÉ, Alain – LACROIX, Daniel W. – QUÉRUÉL, Danielle (eds.), *Guerres, voyages et quêtes au Moyen Âge. Mélanges offerts à Jean-Claude Faucon*, Champion (“Colloques, congrès et conférences sur le Moyen Âge”, 2), Paris, 2000, ps. 31-42.

BOUCHET-BOYER, Marie-Thérèse, La cappella musicale dei duchi di Savoia dal 1450 al 1500, Olschki, Florència, 1968.

BOUCHON, J. A. C. (ed.), *Chroniques d'Enguerrand de Monstrelet*, Verdière, Paris, 1826.

BOUCHON, J. A. C. (ed.), *Oeuvres complètes de Pierre de Bourdeille, abbé séculier de Brantome et d'André, vicomte de Bourdeille*, R. Sabe, Paris, 1848.

BOUDET, Theodore, conte de Puymaigre, *La cour littéraire de don Juan II, roi de Castille*, Librairie A. Frank, 1873.

BOUIS, Jean, *Le site du fort St. Jean à Marseille*, Centre régional de documentation pédagogique, Marsella, 1969.

BOULEAU, Charles, *Charpentiers. La géométrie secrète des peintres*, Seuil, Paris, 1963.

BOULTON, D'Arcy Jonathan Dacre, *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe, 1325-1520*, The Boydell Press, Woodbridge & St Martin's Press Inc, Nova York, 2000 (2a ed.; 1a, 1987).

BOUQUET-BOYER, Marie-Thérèse, La cappella musicale dei duchi di Savoia, 1450-1500, dins *Rivista Italiana di Musicologia*, 3, Roma, 1968, ps. 233-285.

BOUQUET-BOYER, Marie-Thérèse, La Chapelle des ducs de Savoie de 1438 à 1465, dins GUILLOT, Pierre (ed.), *Histoire, humanisme et hymnologie. Mélanges offerts au Professeur Édith Weber*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 1997, ps. 71-76.

BOUQUIN, Hélène, *Éditions et adaptations de l'Histoire de Mélusine de Jean d'Arras (XVe-XIXe siècle). Les aventures d'un roman médiéval*, Tesi doctoral, École Nationale des Chartes, Paris, 2000; ed. electrònica <<http://theses.enc.sorbonne.fr/2000/bouquin>>

BOURCIEZ, Édouard, Nota-ressenya d'Anfòs Par, *Curial e Güelfa*, dins *Bulletin Hispanique*, 31-3, Paris, 1929, ps. 277-278.

BOURCIEZ, Édouard, Nota-ressenya de R. Miquel y Planas, *Curial e Güelfa*, dins *Bulletin Hispanique*, 36-2, Paris, 1934, ps. 227-229.

BOUSMAR, Éric, Pasos de armas, justas y torneos en la corte de Borgoña (siglo XV y principios del XVI). Imaginario caballeresco, rituales e implicaciones socio-políticas, dins DE JONGE, Krista – GARCÍA GARCÍA, Bernardo José – ESTEBAN ESTRÍNGANA, Alicia (eds.), *El legado de Borgoña. Fiesta y ceremonia cortesana en la Europa de los Austrias (1454-1648)*, Fundación Carlos de Amberes – Marcial Pons Ediciones de Historia, Madrid, 2010, ps. 561-605.

BOUSMAR, Éric, Jacqueline de Bavière, trois comtès, quatre maris (1401-1436): l'inévitable excès d'une femme au pouvoir?, dins BOUSMAR, É. i al. (eds.), *Femmes de pouvoir, femmes politiques durant les derniers siècles du Moyen Âge et au cours de la première Renaissance*, De Boeck, Brussel-les, 2012, ps. 385-455.

BOUTIÈRE, J. – SCHUTZ, A. H. (eds.), *Textes provençaux des XIIIè et XIVè siècles, 2ème. ed. refondue (...)* par J. Boutière, avec la collaboration de I. M. Cluzel, Nizet, Paris, 1973; reed. acompanyat de trad. al castellà per RIQUER, Martí de, *Vidas y retratos de trovadores. Textos y miniaturas del siglo XIII*, Círculo de Lectores, Barcelona, 1995.

BOUZA VILA, Jerónimo i al., *Història termal de Caldes de Montbui*, Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002.

BOVER DE ROSELLÓ, Joaquín María, *Biblioteca de escritores baleares*, Tipogr. de P. J. Gelabert, Palma de Mallorca, 1868.

- BOWLE, John, *Anotaciones a la historia de don Quijote de la Mancha*, Tipogr. d'Edward Easton, Salisbury, 1781.
- BOYER, Benito (ed.), *El noveno libro de Amadís de Gaula*, Tipogr. de Francisco del Canto, Medina del Campo, 1564.
- BRACCIOLINI, Poggio, *Poggi Opera*, Estrasburg, 1513.
- BRACCIOLINI, Poggio, *Libro de chistes*, trad. espanyola de Carmen OLMEDILLA HERRERO, Akal ("Clásicos latinos medievales y renacentistas"), Madrid, 2008.
- BRACCIOLINI, Poggio, *Contra hypocritas*, ed. a cura de Davide CANFORA, Edizioni di storia e letteratura ("Edizione nazionale dei testi umanistici", 9), Roma, 2008.
- BRACHET, Auguste, *Pathologie mentale des rois de France: Louis XI et ses ascendants. Une vie humaine étudiée à travers six siècles d'hérédité, 852-1483*, Hachette, París, 1903.
- BRADLEY, Helen, Lucia Visconti, Countess of Kent (d. 1424), dins BARRON, Caroline – SUTTON, Anne F. (eds.), *Medieval London Widows, 1300-1500*, A & C Black, Edimburg, 1994, ps. 77-85.
- BRADLEY, Robert, Musique et musiciens à la cour de Félix, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (eds.), *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451). Colloque international (Ripaille-Lausanne, 23-26 octobre 1990)*, Bibliothèque historique vaudoise, Lausana, 1992, ps. 447-455.
- BRAGGIO, Carlo, Una novella del Boccaccio tradotta da Bartolomeo Fazio, dins *Giornale linguistico*, 11, Gènova, 1884, ps. 379-387.
- BRANCA, Vittore, *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio, I. Un primo elenco dei codici e tre studi*, Edizione di Storia e Letteratura ("Storia e Letteratura", 66), Roma, 1958.
- BRANCA, Vittore, Boccaccio e le tradizioni letterarie, dins MAZZONI, Francesco (ed.), *Il Boccaccio nelle culture e letterature nazionali. Atti del Convegno internazionale (Firenze-Certaldo, 22-25 maggio 1975)*, Leo S. Olschki, Florència, 1978, ps. 473-496.
- BRANCA, Vittore, *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio, II. Un secondo elenco di manoscritti e cinque studi sul testo del "Decamerone", con due appendici*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1991.
- BRANCA, Vittore, *Boccaccio medievale, e nuovi studi sul 'Decameron'*, Sansoni, Florència, 1998.
- BRANCA, Vittore, *Boccaccio visualizzato. Narrare per parole e per immagini fra Medioevo e Rinascimento*, Einaudi ("Biblioteca di Storia dell'Arte"), Torí, 1999.
- BRANCA, Vittore, Boccaccio, protagonista nell'Europa letteraria fra tardo Medioevo e Rinascimento, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 21-37.
- BRANCACCIO, Giovanni, 'Nazione genovese'. *Consoli e colonia nella Napoli moderna*, Guida, Napoli, 2001.
- BRANCAFORTE, Benito (ed.), *Las 'Metamorfosis' y las 'Heroidas' de Ovidio, en la 'General Estoria' de Alfonso el Sabio*, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison (Wisconsin), 1990.
- BRANDIN, Louis, *La destruction de Rome et Fierabras* (Ms. Egerton 3028, Musée Britanique, Londres), dins *Romania*, 64, París, 1938, ps. 18-100.
- BRANHAM, Robert B., *Unruly eloquence. Lucian and the comedy of traditions*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1989.
- BRASA DÍEZ, Mariano, Tres clases de lógica en Juan de Salisbury, dins BECKMANN, Jan P. (ed.), *Miscellanea Mediaevalia, 13-1* ("Sprache und Erkenntnis im Mittelalter". Akten der VI Internationalen Kongresses für Mittelalterl Philosophie den Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, Bonn, 29. August – 3. September 1977), Walter de Gruyter, Berlin, 1980, ps. 357-367.

BRAVO, Bartolomé, *Thesaurus verborum ac phrasium ad orationem, ex hispana latinam efficiendam et locupletandam*, Tipogr. de Pere Lacavalleria, Barcelona, 1628.

BRAVO GARCÍA, Antonio, Sobre las traducciones de Plutarco y de Quinto Curcio Rufo hechas por Pier Candido Decembrio y su fortuna en España, dins *Cuadernos de filología clásica*, 12, Madrid, 1977, ps. 143-185.

BREA, Mercedes, De las 'vidas y razos' a las rúbricas explicativas, dins *Estudios románicos*, 11, Múrcia, 1999, ps. 35-50.

BRECKENRIDGE, Martha, *Christine de Pizan's Livre d'Épîtres d'Othea à Hector at the intersection of image and text*, Tesi doctoral, University of Kansas, Kansas City, 2009.

BREMMER, Jan N. – FORMISANO, Marco, Perpetua's Passions: A Brief Introduction, dins IIDEM (eds.), *Perpetua's Passions. Multidisciplinary Approaches to the "Passio Perpetuae et Felicitatis"*, amb text i trad. anglesa de Joseph FARRELL i Craig WILLIAMS, Oxford University Press, Oxford, 2012, ps. 1-13.

BRERO, Thalia, *Les baptêmes princiers. Le cérémonial dans les cours de Savoie et Bourgogne (XVe-XVIe siècles)*, Section d'Histoire – Faculté des Lettres – Université de Lausanne ("Cahiers Lausannois d'Histoire Médiévale", 36), Lausana, 2005.

BRESC, Henri, *Livre et société en Sicile (1299-1499)*, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani ("Supplementi al Bollettino", 3), Palerm, 1971.

BRESC, Henri, *Un monde méditerranéen: Economie et société en Sicile, 1300-1450*, École Française de Rome – Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo, Roma-Palerm, 1986.

BRESCIA, Bonaventura de, *Brevis collectio artis musicae*, ed. a cura d'Albert SEAY, Colorado College of Music Press ("Critical Texts," 11), Colorado Springs, 1980; reed. electrònica www.chtml.indiana.edu/tml/15th/BONRE_TEXT.html, School of Music, Indiana University, Bloomington – Indianapolis (Indiana), s. d.

BREVAL, John, *Remarks on several parts of Europe, relating Chiefly of their Antiquities and History*, H. Linton, Londres, 1738.

BREZZI, Paolo, *La civiltà del medioevo europeo*, Eurodes, Roma, 1978.

BRIANI, Girolamo, *Dell'Istoria d'Italia*, Tipogr. de Giovanni Guerigli, Venècia, 1624.

BRIESEMEISTER, Dietrich, Judíos y conversos en la tratadística española entre la baja edad media y la primera mitad del siglo XVI, dins TOUS, Pere i Joan (eds.), *El olivo y la espada. Estudios sobre antisemitismo en España (siglos XVI-XX)*, Max Niemeyer, Tübingen, 2003, ps. 47-61.

BRIGIDA DE SUÈNCIA, *Revelaciones*, ed. electrònica a cura de Hans ALI, 2010 (www.unita.net/bk4.html), consultada en gener del 2014.

BRIGOLA, Carlo, *Dizionario pavese-italiano, coll'aggiunta delle frasi più comuni*, Tipogr. Successori Bizzoni, Pavia, 1874.

BRINES, Juan – PÉREZ, Carmen, A l'ombra de la monarquia. Esplendor i ocàs de la família Vic, dins *Sàitabi*, 51-52, València, 2002, ps. 285-314.

BRINES GARCIA, Lluís, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, Grupo Nacional de Editores, Sevilla, 2004.

BRIQUET, Charles-Moise, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600; avec 39 figures dans le texte et 16.112 fac-similes de filigranes*, ed. a cura d'Allan STEVENSON, 1907; reed. facsímil per Hacker Art Books, Nova York, 1966, 4 vols.

BROC, Àlex (dir.), *Diccionari de literatura catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2008, ps. 296-297, veu *Curial e Güelfa*.

BROCATO, Linde, Leveraging the Symbolic in the Fifteenth Century. The Writings, Library and Court of Carlos de Viana, dins *La Corónica A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 40/2, Lawrence (Kansas), primavera 2012, ps. 51-92.

- BROMMER, F., Dione, dins *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/dione_Enciclopedia-dell-Arte-Antica/>
- BROUQUET, Sophie, Élités et consommation de luxe dans le Midi à la fin du Moyen Âge, dins BROUQUET, Sophie – GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercado del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, Universitat de València, València, 2015, ps. 30-43.
- BROWN-GRANT, Rosalind, *French Romance of the Later Middle Ages. Gender, Morality and Desire*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- BROWNLEE, Marina S., Romance at the crossroads: medieval Spanish paradigms and Cervantine revivions, dins *The Cambridge Companion to Medieval Romance*, Cambridge, 2000, ps. 253-266.
- BRUBALLA ANGUSTO, Francisco, *Vocabulario del habla de La Puebla de Castro (Baja Ribagorza)*, Ayuntamiento de La Puebla de Castro – Intituto de Estudios Altoaragoneses, Diputación de Huesca (“Cosas nuestras”, 37), Osca, 2009.
- BRUCE, Christopher, *The Arthurian Name Dictionnary*, Garland Publishing (“Garland library of the humanities”, 2.063), Nova York – Londres, 1999.
- BRUCE, Marie Louise, *The Usurper King: Henry of Bolingbroke, 1366-1399*, Rubicon Press, 1998.
- BRUCHET, Max, *Le Château de Ripaille*, C. Delagrave, París, 1907.
- BRUEL, François-L., Inventaire de meubles et de titres trouvés au château de Josselin à la mort du connétable de Clisson (1407), dins *Bibliothèque de l'école des chartes*, 66, París, 1905, ps. 193-245.
- BRUGNOLI, Giorgio – MERCURI, Roberto, Quinto Orazio Flacco, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <[www.treccani.it/enciclopedia/quinto-orazio-flacco_\(Enciclopedia-Dantesca\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/quinto-orazio-flacco_(Enciclopedia-Dantesca)/>)>
- BRUGUERA, Jordi, Vocabulari militar de la crònica de Jaume I, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, 1. Homenatge a Josep-Maria de Casacuberta*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, ps. 39-64.
- BRUN-DURAND, Justin, *Dictionnaire bibliographique et biblio-iconographique de la Drôme*, Librairie Dauphinoise, Grenoble, 1900; ed. facsímil per Slatkine Reprints, Ginebra, 1970, 2 vols.
- BRUNEL, Clovis (ed.), *Jaufré. Roman arthurien du XIIIe siècle en vers provençaux*, Société des anciens textes français, París, 1943, 2 vols.
- BRUNEL, Clovis, Le Viatge de Raimon de Perellós *al Purgatori de sant Patrici* et la légende du Mantel mautailé, dins *Mélanges de linguistique et de littérature romanes à la mémoire d'István Frank, offerts par ses anciens maîtres, ses amis et ses collègues de France et de l'étranger*, Universität des Saarlandes (“Annales Universitatis Saraviensis, Philosophische Fakultät”, 6), Saarbrücken, 1957, ps. 87-90.
- BRUNI, Francesco, *Boccaccio: l'invenzione della letteratura mezzana*, Il Mulino, Bolonya, 1990.
- BRUNI, Francesco, Tra Darete-Ditti e Virgilio: “fabula” e storia, “ordo artificialis” et “ordo naturalis”, dins *Studi medievali*, 37-3, Spoleto, 1996, ps. 753-810.
- BRUNI ARETINO, Leonardo, *Epistolarum Libri VIII*, ed. a cura de Giovanni Alberto FABRICIO, Tipogr. de Theodor Christopher Felgner, Hamburg, 1724.
- BRUNI ARETINO, Leonardo, *Epistolarum Libri VIII*, ed. a cura de Leonardo MEHUS, 2 vols., Florència, 1741.
- BRUNI ARETINO, Leonardo, *Novella di Lionardo Bruni Aretino tratta da un codice della Capitolare Biblioteca di Verona*, Tipogr. Mainardi, Verona, 1817.
- BRUNI ARETINO, Leonardo, *Vita di Dante*, dins *Humanistisch-philosophische Schriften, mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe*, ed. a cura de Hans BARON, Leipzig, 1928.
- BRUNI ARETINO, Leonardo, *Ad Petrum Paulum Istrum dialogus* [1402-1404], dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi (“La letteratura italiana. Storia e testi”, 13), Milà-Nàpols, 1952, ps. 53-58.

- BRUNI ARETINO, Leonardo, *Opere letterarie e politiche*, ed. a cura de Paolo VITI, Utet, Torí, 1996.
- BRUNI ARETINO, Leonardo, *Opere*, De Agostini, Novara, 2013.
- BRUNSCHVIG, Robert, *La Berbérie orientale sous les Hafside. Des origines à la fin du XVe siècle*, Adrien-Maisonneuve, París, 1940.
- BRUYNE, Edgar de, *Historia de la estética [Geschiedenis van de Aesthetica, 1951-1955]*, trad. a l'espanyol d'Armando SUÁREZ, La Editorial Católica ("Biblioteca de autores cristianos. Sección V. Historia y hagiografía", 227-228), Madrid, 1963, 2 vols.
- BUBENICEK, Venceslas (ed.), *Guiron le Courtois. Roman arthurien en prose du XIIIe siècle*, De Gruyter, Berlín – Boston, 2015.
- BUCHON, Jean Alexandre C., *Nouvelles recherches historiques sur le Principauté Française de Morée et ses Hautes Baronnies, fondées a la suite de la Quatrième Croisade*, Imprimeurs Unis, París, 1843.
- BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Recherches et matériaux pour servir à une Histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'Empire Grec, à la suite de la Quatrième Croisade*, Auguste Desrez, París, 1860.
- BUCK, August, *Die Rezeption de Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance*, Erich Schmidt ("Grundlagen der Romanistik", 8), Berlín, 1976.
- BUFANO, Antonietta, Leone, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/leone_res-9ba975eb-87ef-11dc-8e9d-0016357eee51_Enciclopedia-Dantesca/>
- BUONADONNA, Sergio – MARCENARO, Mario, *Rosso doge. I dogi della Repubblica di Genova dal 1339 al 1797*, De Ferrari, Gènova, 2000.
- BUONAGURIO, Anna Rita, *Lettura del 'Curial e Güelfa'*, Tesi di laurea inèdita, Università degli Studi di Napoli "L'Orientale", Nàpols, 1993.
- BUONAGURO, Carmela – DONSI GENTILE, Iolanda, *I fondi di interesse medievistico dell'Archivio di Stato di Napoli*, Carlone ("Iter campanum", 9), Salern, 1999.
- BUOMMATTEI, Benedetto, *Della lingua toscana*, Società tipografica de' classici italiani, Milà, 1807, 2 vols.
- BURAGGI, Giovan Carlo, I giureconsulti dell'Università di Torino nel Quattrocento, dins *Atti dell'Accademia delle Scienze di Torino*, 49, Torí, 1913-1914, ps. 57-64 i 510-531.
- BURCH, Lambert van der, *Sabaudiae Respublica et Historia*, Tipogr. Elzevir, Leiden, 1634.
- BURCHARD, Johan, *Johannis Burackardi 'Liber notarum', ab anno MCCCCLXXXIII usque ad annum MDVI* [vol. 1], ed. a cura d'Enrico CELANI, Tipogr. de S. Lapi, Città di Castello, 1907.
- BURCHARD, Johan, *Liber notarum, vol. 2. Indice alfabetico*, a cura de Maria GIANI ZACCARINI, N. Zanichelli, Bolonya, 1943.
- BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico VALBUSA, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, G. C. Sansoni, Florència, 1980 (6a ed.; 1a, 1876).
- BURGO, Jaime del, *Historia general de Navarra. Desde sus orígenes hasta nuestros días*, Rialp, Madrid, 1992.
- BURGOS, Diego de, *Triunfo del marqués de Santillana (1458)*, ed., introd. i notes de Carlos Moreno Hernández, dins *Lemir*, 12, València, 2008, ps. 1-86; ed. electrònica <<http://www.parnaseo.uv.es/Lemir/Estudios.index.htm>>
- BURKE, Peter, *The Italian Renaissance. Culture and Society in Italy, 1420-1540*, Batsford ("Studies in Cultural History"), Londres, 1972; trad. a l'espanyol com: *El Renacimiento italiano. Cultura y sociedad en Italia*, Alianza, Madrid, 2000 (2a ed.).
- BURKE, Peter, Languages and Anti-Languages in Early Modern Italy, dins *History Workshop*, 11, Oxford, primavera 1981, ps. 24-32.

BURKE, Peter, L'art de la propagande à l'époque de Pisanello, dins CORDELLIER, Dominique – PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, Paris, 1998, vol. 1, ps. 252-262.

BURKE, Peter, *The Fortunes of the Courtier*, Polity Press, Cambridge, 1995; trad. a l'italià com *Le fortune del cortegiano. Baldassarre Castiglione e i percorsi del Rinascimento europeo*, Donzelli editore ("Saggi. Storia e scienze sociali"), Roma, 1998.

BURKE, Peter, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Blackwell, Oxford, 1998; trad. com *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, ed. a cura de Magdalena CHOCANO MENA, Crítica, Barcelona, 2000.

BURKE, Peter, *Hibridismo cultural*, Akal, Madrid, 2010.

BURNIER, Eugène, *Histoire du Sénat de Savoie et des autres compagnies judiciaires*, Tipogr. de Puthod et Fils, Chambéry, 1864.

BUSBY, Keith, Diverging Traditions of Gauvain in some of the Later Old French Verse Romances, dins LACY, Norris – KELLY, Douglas – BUSBY, Keith (eds.), *The Legacy of Chrétien de Troyes*, Rodopi, Amsterdam, 1988, vol. 2, ps. 93-110.

BUSBY, Keith, Filling in the Blanks: The Missing Miniatures in BnF, fr. 15101 of *Florimont*, dins BUSBY, Keith – GUIDOT, Bernard – WHALEN, Logan (eds.), "De sens rassis". *Essays in Honor of Rupert T. Pickens*, Rodopi B. V., Amsterdam – Nova York, 2005, ps. 85-95.

BUSCA, Gabriello, *Della espugnazione et difesa delle fortezze*, Tipogr. de Niccolò Bevilacqua, Torí, 1585.

BUSQUETA, Joan – BOLÒS, Jordi (coords.), *Hug-Roger III, senyor en les muntanyes. Procés polític al darrer comte de Pallars, 1491*, Pagès editors – Consell Cultural de les Valls d'Àneu, Lleida-Esterri d'Àneu, 2002.

BUSSA, Italo, LA documentació sobre els estats sards d'Oliva [trad. de l'italià al català de Josep SENDRA], dins *Cabdells*, 6, Oliva, 2009, ps. 9-81.

BUTINYÀ, Júlia, Sobre l'autoria del *Curial e Güelfa*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 41, Barcelona, 1987-1988, ps. 63-119.

BUTINYÀ, Júlia, Un nou nom per al vell del *Libre de Fortuna e Prudència*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 42, Barcelona, 1990, ps. 221-226.

BUTINYÀ, Júlia, Tres comentaris sobre la novel·la *Curial e Güelfa*, dins *Revista de filologia romànica*, 8, Barcelona, 1991, ps. 251-265.

BUTINYÀ, Júlia, El nom de Guillalms del Chastell al *Curial e Güelfa*. Una hàbil ironia o una desraonada incongruència?, dins *Revista de l'Alguer*, II-2, l'Alguer, 1991, ps. 155-163.

BUTINYÀ, Júlia, Boccaccio y Dante en el *Curial y Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 7, UNED, Madrid, 1991, ps. 259-273.

BUTINYÀ, Júlia, "Contra veritat scriure no-m par sie loor", dins *Catalan Review*, 5, 1991, ps. 47-54.

BUTINYÀ, Júlia, De les fonts del *Curial e Güelfa* i del posat blasmador del seu autor, dins *Revista de filologia romànica*, 9, Barcelona, 1992, ps. 181-189.

BUTINYÀ, Júlia, Si Curial fos Alfons IV, dins *Revista de Literatura Medieval*, 4, 1992, ps. 55-77.

BUTINYÀ, Júlia, Juan de Mena i el *Curial*: som davant un antagonisme polític?, dins *Miscel·lània Joan Fuster*, 5, Barcelona, 1992, ps. 95-100.

BUTINYÀ, Júlia, Actitudes culturales ante el encuentro lingüístico: el *Tirant lo Blanc* i el *Curial e Güelfa*, dins MARTINELL, Emma (ed.), *Oriente y Occidente: actitudes culturales ante el encuentro lingüístico. Testimonios de situaciones de convivencia de lenguas*, Real Academia de Buenas Letras, Barcelona, 1992, ps. 35-46.

BUTINYÀ, Júlia, En torno al *Curial e Güelfa*, dins *A distancia*, 10, UNED, Madrid, 1993, ps. VI-X.

BUTINYÀ, Júlia, El paso de "Fortuna" por la península durante la Baja Edad Media, dins *Medievalismo*, 3, Madrid, 1993, ps. 209-229.

BUTINYÀ, Júlia, Alain Chartier i el *Curial*, o Som davant un antagonisme polític?, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 405-411.

BUTINYÀ, Júlia, Sobre la tècnica arquitectònica del *Curial e Güelfa* i el principat d'Orange, dins *Revista de l'Alguer*, IV-4, l'Alguer, 1993, ps. 217-227.

BUTINYÀ, Júlia, La *Comedieta de Ponça* y el *Curial e Güelfa* frente a frente, dins *Revista de filología española*, Madrid, 1993, ps. 295-311.

BUTINYÀ, Júlia, Convivencia de lenguas en el *Curial e Güelfa y Tirant lo Blanc*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 63 (1991-1992), Barcelona, 1993, ps. 333-346; ed. electrònica <<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=10972&portal=1>>

BUTINYÀ, Júlia, Dues esmenes al *De Remediis* i dues adhesions al *Somnium Scipionis* en el prehumanisme català, dins *Revista de l'Alguer*, 5, l'Alguer, 1994, ps. 195-207.

BUTINYÀ, Júlia, Cicerón, Ovidio, Agustín y Petrarca en *Lo somni* de Bernat Metge, dins *Epos. Revista de filología*, 10, Madrid, 1994, ps. 173-201.

BUTINYÀ, Júlia, El *Decamerón* tras el *Curial e Güelfa*, dins *Estudios humanísticos: filología*, 19, Madrid, 1997, ps. 11-31.

BUTINYÀ, Júlia, *Curial e Güelfa*, novela humanista del siglo XV, dins MATAS CABALLERO, Juan i al. (coords.), *Actas del Congreso Internacional sobre humanismo y Renacimiento*, Universitat de Lleó, Lleó, 1998, vol. 2, ps. 223-233.

BUTINYÀ, Júlia, La proyección de Boccaccio en las letras catalanas de la Edad Media, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 499-533.

BUTINYÀ, Júlia, *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Madrid, 2001 (3a ed.).

BUTINYÀ, Júlia, *Del Griselda català al castellà*, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 2002.

BUTINYÀ, Júlia, *En los orígenes del humanismo: Bernat Metge*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2002.

BUTINYÀ, Júlia, Barcelona, Nápoles y Valencia: tres momentos del humanismo en la Corona de Aragón, dins *Revista de filología románica*, extra 3, Madrid, 2002, ps. 91-107.

BUTINYÀ, Júlia, *Curial e Güelfa*: el pas a la novel·la moderna, dins *Lectures de literatura catalana a Madrid. Quinze lliçons del seminari al Centre Cultural Blanquerna (1997-2002)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, ps. 79-104.

BUTINYÀ, Júlia – MONTAGUT, Mercè – ORDÓÑEZ, M^a. Lluïsa, Sobre les 'Regles d'esquivar vocables' i la "qüestió de la llengua", dins *Revista de filología española*, vol. 83, núm. 3-4, Madrid, 2003, ps. 281-290.

BUTINYÀ, Júlia, Sobre el humanismo catalán y las periodizaciones, dins BUTINYÀ, J. (coord.), '*Del humanismo*'. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 251-278.

BUTINYÀ, Júlia, Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el *Curial e Güelfa*, dins *Revista de poética medieval*, 12, 2004, ps. 11-52.

BUTINYÀ, Júlia, *La primera novela caballeresca: el 'Curial e Güelfa'*, 2004, ed. electrònica (<http://www.liceus.com/cgibin/aco/lit/04/0100.asp>)

BUTINYÀ, Júlia, Sobre els orígens de la novel·la, dins *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 10, Madrid, 2005, ps. 25-42.

BUTINYÀ, Júlia, “*Curial y Güelfa*”. *A los 90 años de Martín de Riquer*, versió espanyola electrònica (<http://www.ivitra.ua.es/>), 2005.

BUTINYÀ, Júlia, Sobre las versiones de clásicos catalanes: el *Curial e Güelfa* y *Lo somni*, dins *Traducció, (sub)versió, transcreació, “Transversal”*, II, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2005, ps. 39-63.

BUTINYÀ, Júlia, *Detrás de los orígenes del humanismo: Ramon Llull*, UNED, Madrid, 2006; ed. electrònica (http://www.uned.es/031282/web_despensa/despensa_Júlia.htm).

BUTINYÀ, Júlia, Sobre el humanismo catalán y sus periodizaciones; apèndix a BUTINYÀ, Júlia, *Detrás de los orígenes del humanismo: Ramon Llull*, UNED, Madrid, 2006; ed. electrònica (http://www.uned.es/031282/web_despensa/despensa_Júlia.htm), ps. 154-175.

BUTINYÀ, Júlia, Sobre el humanismo hispánico; apèndix a BUTINYÀ, Júlia, *Detrás de los orígenes del humanismo: Ramon Llull*, UNED, Madrid, 2006; ed. electrònica (http://www.uned.es/031282/web_despensa/despensa_Júlia.htm), ps. 176-186.

BUTINYÀ, Júlia, “Lo çucre de la saliva que dels labis de Johan en los seus era romasa”, dins *Revista de filología románica*, annex 5, Madrid, 2007, ps. 55-68.

BUTINYÀ, Júlia, Técnica y arte del retrato y del autorretrato en Bernat Metge, dins *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 12, Madrid, 2007, ps. 27-44.

BUTINYÀ, Júlia, El humanismo catalán en el contexto hispánico, dins *La corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 37-1, Lawrence (Kansas), 2008, ps. 27-71.

BUTINYÀ, Júlia, El *Curial*, ruta i literatura: el mirall d'Europa, dins “*La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*”. *Associazione italiana di studi catalani. Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*, ed. electrònica <<http://www.filmod.unina.it/aisc/attive/Butinya.pdf>>, 2009.

BUTINYÀ, Júlia, Les noves aristocràcia i noblesa a les acaballes de l'Edat Mitjana a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa*, dins *Mirabilia*, 9, Barcelona, desembre 2009, ps. 292-312.

BUTINYÀ, Júlia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*. Edició a cura d'Antoni Ferrando, Anacharsis, Toulouse, 2007, dins *Estudis romànics*, 31, Barcelona, 2009, ps. 508-516, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

BUTINYÀ, Júlia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfe*. Traducció a cura de Jean Marie Barberà, Anacharsis, Toulouse, 2007, dins *Estudis romànics*, 31, Barcelona, 2009, ps. 516-520.

BUTINYÀ, Júlia, El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa* (encara sobre el primer humanisme), dins *Mirabilia*, 10, Barcelona, 2010, ps. 235-257, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

BUTINYÀ, Júlia, L'humanisme a la Corona d'Aragó, dins *Actes del Congrés Internacional 'Ausiàs March – 550 Aniversari, 1400-1459' (València, 2009)*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2010, ps. 43-64.

BUTINYÀ, Júlia – FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa*, UNED (enregistrament en DVD, de 40'), Madrid, 2010.

BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio, Introducció, dins BUTINYÀ, J. – CORTIJO, A. (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 5-60.

BUTINYÀ, Júlia, Panorama crític de l'humanisme català, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 263-298.

BUTINYÀ, Júlia – RECIO, Roxana, Sobre l'humanisme a la Corona catalanoaragonesa, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 299-320.

- BUTINYÀ, Júlia, Dues dones del *Curial* (Càmar, la Güelfa) i els seus models, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 1, ps. 261-282.
- BUTINYÀ, Júlia, Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 201-234.
- BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio, Introducció. L'humanisme a la Corona d'Aragó, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. I-XVIII.
- BUTINYÀ, Júlia, *Reflexions sobre la traducció arran de les lletres catalanes medievals*, Publications of eHumanista, Santa Barbara (Califòrnia), 2012.
- BUTINYÀ, Júlia – GROS, Sònia, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa* (2011): a cura de Lola BADIA / Jaume TORRÓ, Barcelona: Quaderns Crema, 755 p. (Sèrie Gran, 26), dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 522-527.
- BUTINYÀ, Júlia, Reflexions sobre el *Curial* a propòsit d'una obra escrita en català a Salamanca al segle XIX, dins *XV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Salamanca, 1-6 de juliol del 2013)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (en premsa).
- BUTKENS, Christophe, *Supplement aux trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, Tipogr. de Chrétien van Lom, L'Haia, 1726.
- BUTLER GREENFIELD, Amy, *A perfect Red: Empire, Espionage, and the Quest of the Color of Desire*, Harper Collins Publishers, Nova York, 2005.
- BUTTAY-JUTIER, Florence, *Fortuna. Usatges politiques d'une allégorie morale à la Renaissance*, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, París, 2008.
- BUYLAERT, Frederik, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)*, Academia Press ("Historische monografieën Vlaanderen", 1), Gant, 2011.
- BUZZETTI, Dino, Niccolò da Cusa, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 78, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2013, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-da-cusa_Dizionario-Biografico/>.
- CABANES PECOURT, María de los Desamparados, *Avecindamientos en la ciudad de Valencia en la época medieval*. Avehinaments (1308-1478), Ajuntament de València, 2008.
- CABANI, Maria Cristina, Petrarca nel "Morgante", dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni ("Studi e testi. Serie di filologia e letteratura", 28), Roma, 2006, ps. 59-78.
- "CABARET", Jean d'Orville dit, *La Chroniche de Savoie*, La Fontaine de Siloé, Ferme du Vocher (Les Marches), 1995.
- CABESTANY FORT, Joan-F., Els consolats catalans d'Ultramar a l'Orient (1262-1549), dins FERRER MALLOL, Maria-Teresa (coord.), *Els catalans a la Mediterrània Oriental a l'edat mitjana. Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica (Barcelona, novembre 2000)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2003, ps. 309-326.
- CABEZA SÁNCHEZ-ALBORNOZ, María Cruz, *Dichos y hechos de Alfonso el Magnánimo*, Vicent Garcia editors, València, 1992.
- CABEZA, M^a. Cruz – TOSCANO, Genaro, La biblioteca dels reis de la Corona d'Aragó entre Nàpols, París i València, dins CABEZA, M^a. Cruz – TOSCANO, Gennaro (coords.), *La Biblioteca Reial de Nàpols, d'Alfons el Magnànim al duc de Calàbria (1442-1550)*. València (Biblioteca Valenciana – Antic monestir de Sant Miquel dels Reis, 23 d'abril – 27 de juny de 1999) [catàleg de l'exposició], Generalitat Valenciana, València, 1999.
- CABRÉ, Antònia, Del *Regiment de sanitat* a la literatura. El cas d'Arnau de Vilanova, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 45/1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 233-262.

CABRÉ, Lluís, Comentarís sobre Bernat Metge i la seva primera consolació: el “Llibre de Fortuna e Prudència”, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 95-108.

CABRÉ, Lluís, Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context, dins ALEMANY, Rafael (ed.), *Ausiàs March: textos i contextos*, Intitut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Departament de Filologia Catalana de la Universitat d’Alacant – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Alacant – Barcelona, 1997, ps. 59-72.

CABRÉ, Lluís, From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea an Other ‘Ausismarchides’, dins MACPHERSON, Ian – PENNY, Ralph (eds.), *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deymond*, Tamesis, Londres, 1997, ps. 57-73.

CABRÉ, Lluís, Notas sobre la memoria de Santillana y los poetas de la Corona de Aragón, dins DEYERMOND, Alan D. (ed.), *Cancionero Studies in Honour of Ian Macpherson*, Queen Mary and Westfield College, Londres, 1998, ps. 25-38.

CABRÉ, Lluís, Dues notes de lèxic medieval: ‘estremoni’ i ‘ereos’, dins *Estudi General (Miscel·lània d’homenatge a Modest Prats, 3)*, 22, Girona, 2002, ps. 51-63.

CABRÉ, Lluís, Nota-ressenya de *Curial e Güelfa*, ed. crítica i comentada de Lola BADIA i Jaume TORRÓ, Barcelona, Quaderns Crema, 2011, 757 pp., dins *Medievalia. Revista d’estudis medievals*, 15, Barcelona, 2012, ps. 385-390.

CABRÉ, Míriam, *Cerverí de Girona, el trobador de Pere el Gran*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears (“Col·lecció Blanquerna”, 7), Barcelona – Palma de Mallorca, 2011.

CABRERO, María del Carmen, El *Icaromenipo* de Luciano de Samósata: la risa, entre el *spudogeloion* y la carnavalesca de Bajtin, dins *Estudios griegos e indouuropeos*, 20, Madrid, 2010, ps. 215-230.

CACCIAGUERRA, Bonsignore, *Vita del pellegrino penitente. Autobiografia di Bonsignore Cacciaguerra, 1495-1566*, ed. a cura de Raffaella RAGONE, Vivarium, Nàpols, 2005.

CACCIAPUOTI, Fabiana, Il testo e l’immagine: frammenti di un discorso umanistico, dins AMBRA, Emilia (ed.), *Libri a corte. Testi e immagini nella Napoli aragonese*, Paparo, Napoli, 1997, ps. 55-64.

CACHO BLECUA, Juan Manuel, *Amadís: heroísmo mítico cortesano*, Cupsa Editorial – Universidad de Zaragoza, Madrid, 1979.

CACHO BLECUA, Juan Manuel, Traducciones catalanas y aragonesas en el entorno de Juan Fernández de Heredia, dins BADIA, Lola – CABRÉ, Míriam – MARTÍ, Sadurní (ed.), *Literatura i cultura a la Corona d’Aragó (segle XIII-XV). Actes del III Col·loqui ‘Problemes i mètodes de literatura catalana antiga’ (Universitat de Girona, 5-8 juliol de 2000)*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, ps. 299-318.

CADENAS, Ampelio A. de – CADENAS, Vicente de, *Heráldica española, europea y americana*, Ediciones de la Revista “Hidalguía”, Madrid, 1991.

CAETANI, Gelasio, *‘Domus Caietana’. Storia documentata della famiglia Caetani*, Documenti dell’Archivio Caetani, Sancasciano Val di Pesa, 1933.

CAGNI B., Giuseppe M., *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Temi e testi”, 15), Roma, 1969.

CAHNER, Max (ed.), *Epistolari del Renaixement*, Albatros, València, 1977.

CAHNER, Max, Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Cobtribució a la penetració del castellà als Països Catalans, dins BRUGUERA, Jordi – MASSOT, Josep (eds.), *Actes del cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Andorra, 1-5 d’octubre del 1979)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba”, 19), Barcelona, 1980, ps. 183-256.

CAIGNART DE SAUCY, Louis-Félicien – HUGUENIN AINÉ, Jean-François, *Relation du siège de Metz en 1444 par Charles VII et René d’Anjou*, Tipogr. de L. Troubat, Metz, 1835.

CAILÀ, Montserrat – ESCUDERO, Jean-Paul, *Història dels noms de Reiners. Les arrels d'un poble del Vallespir*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2005.

CAIS DE PIERLAS, Eugène, *La ville de Nice pendant le premier siècle de la domination des princes de Savoie: de 1388 à la fin du XVe siècle*, Librairie Niçoise, Niça, 1898.

CAIS DE PIERLAS, Eugène, *Chartier de l'Abbaye de Saint-Pons hors les murs de Nice*, "Collection de documents historiques, par ordre de S. A. S. le prince Albert I, prince souverain de Monaco", Imprimerie de Monaco, Mónaco, 1903.

CAISE, Albert, *Histoire de Saint-Vallier, de son abbaye, de ses seigneurs et de ses habitants*, J. B- Dumoulin – M. A. Combier – M. H. Goudard, Saint-Vallier (Drôme), 1867.

CAISE, Albert, *Cartulaire de Saint-Vallier*, J. B- Dumoulin – M. A. Combier – M. H. Goudard, Saint-Vallier (Drôme), 1870.

CALABI, A. – CORNAGGIA, G., *Pisanello. L'opera medagliistica paragonata a quella pittorica; distinta dalla produzione di seguaci e falsificatori dei secoli XV e XVI, in relazione ai medaglioni decorativi coevi*, Guido Modiano, Milà, 1927.

CALAMARO, Enrico, *Napoli greca e romana. Le origini della città fra mito e storia*, Tascabili economici Newton, Roma, 1996.

CALDELARI, Callisto, *Bibliografia luganese del Settecento*, Casagrande, Bellinzona, 2002.

CALDERINI, Aristide, Intorno a la biblioteca e a la cultura greca di Francesco Filelfo, dins *Studi italiani di Filologia Classica*, 20, Florència, 1913, ps. 204-424.

CALDERÓN ORTEGA, José Manuel, La donación de Arjona a Fadrique de Aragón: nuevas perspectivas, dins *Actas del II Congreso de Historia de Andalucía (Córdoba, 1991). Historia Medieval*, Consejo de Cultura y Medio Ambiente de la Junta de Andalucía – Obra Social y Cultural Cajasur, Còrdova, 1994, vol. 2, ps. 139-145.

CALDERÓN ORTEGA, José Manuel, *Álvaro de Luna (1419-1453). Colección diplomática*, Universidad Rey Juan Carlos – Dykinson, Madrid, 1999.

CÁLEF, Paola, "En medio del camino". Intorno alla traduzione della "Divina Commedia" di Enrique de Villena, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 453-465.

CALMET, Augustin, *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs*, París, 1718; trad. a l'espanyol com *Historia del Antiguo y del Nuevo Testamento y de los Judíos*, Tipogr. de la Administración del Real Arbitrio, Madrid, 1806 (2a ed.).

CALMETTE, Joseph, *Les Grands Duces de Bourgogne*, Albin Michel, París, 1949; reed. electrònica en Google Books, 2012, consultada en gener del 2016.

CALVO, Fernando, *Libro de albeytería*, Tipogr. de Juan Fernández, Salamanca, 1587.

CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del Tirant lo Blanc (1538)*, Institut d'Estudis Catalans – Secció Filològica ("Biblioteca filològica", 72), Barcelona, 2012.

CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 310-324.

CALVO RIGUAL, Cesáreo, *Lingua toscana in bocca catalana: sull'italianità del Curial e Güelfa*, dins ANONIMO, *Curial e Guelfa*, trad. i ed. a cura de Cesáreo CALVO RIGUAL i Anna GIORDANO GRAMEGNA, Roma, Aracne, 2014, ps. 67-92.

CALZONA, Arturo, Leon Battista Alberti, teorico delle arti, e gli impegni civili del *De re aedificatoria*, dins DEZZI BRDESCHI, Marco (ed.), *L'altro Alberti : le fonte ermetiche di Leon Battista*, L. S. Olschki, Florència, 2007, ps. 155-176.

- CAMARENA MAHIQUES, José, *Colección de documentos para la historia de Gandía y su comarca*, Gandía, 1959-1961.
- CAMARENA MAHIQUES, José, De la historia de Oliva y Rebollet, dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, ps. 125-244.
- CAMÓS, Narciso, *Jardín de María, plantado en el Principado de Cataluña*, Tipogr. de Jaume Plantada, Barcelona, 1657.
- CAMÓS CABRUJA, Luis, Historia de una dramática embajada barcelonesa a Italia en 1435, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, Barcelona, 1953, ps. 11-53.
- CAMPANER FUERTES, Álvaro, *Cronicón Mayoricense. Noticias y relaciones históricas de Mallorca del 1229 a 1800*, Palma de Mallorca, 1881.
- CAMPANY TARRÉS, Maribel, La llegenda del cor menjat al *Decameró* de Boccaccio: estratègies de traducció al català, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 227-269.
- CAMPO, Victoria, Una traducció castellana cuatrocentista de la *Oratio in hypocritas* de Leonardo Bruni, dins *Revista de Literatura Medieval*, 10, Alcalá de Henares, 1998, ps. 9-46.
- CAMPOS, Carlos – HERRERO, Mariví – ALONSO, Ángel, *El castillo de Benisanó*, Ajuntament de Benissanó, 1998.
- CAMPS ARBÓS, Josep, Curial e Güelfa, dins *Lectures de literatura catalana. Promocions 2001-2003 i 2002-2004*, Proa, Barcelona, 2002, ps. 59-100.
- CANABAL RODRÍGUEZ, Laura, Notas sobre la política religiosa de Alfonso el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 111-120.
- CANALS, Antoni, *Scala de contemplació*, ed. a cura de Juan ROIG GIRONELLA, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1975.
- CANALS, Antoni, *Scipió e Aníbal. De providència (de Sèneca). De arra de ànima (d'Hug de Sant Víctor)*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Barcino ("Els nostres clàssics", A.49), Barcelona, 1988.
- CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *El itinerario de la corte de Juan II de Castilla (1418-1454)*, Sílex, Madrid, 2007.
- CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, La diplomacia castellana durante el reinado de Juan II. La participación de los letrados de la cancellería en las embajadas regias, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 40/2, Barcelona, 2010, ps. 691-722.
- CANCIAN, Patrizia, La cancelleria di Amedeo VIII, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (eds.), *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451). Colloque international (Ripaille-Lausanne, 23-26 octobre 1990)*, Bibliothèque historique vaudoise, Lausana, 1992, ps. 229-245.
- CANDIDA, Giovanni, *Des roys et Royaume de Cecile [ca. 1466-1488]*, dins PONTIERI, Ernesto, *Per la storia del regno di Ferrante I d'Aragona, re di Napoli: studi e ricerche*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1969, ps. 447-471.
- CANDIDA-GONZAGA, conte Berardo, *Memorie delle famiglie nobili delle province meridionali d'Italia*, G. de Angelis e figlio, Nàpols, 1882.
- CANELA GARAYOA, Montserrat, Cervera, 1333-1384. Pestes, fams i guerres, dins *Miscel·lània cerverina*, 4, Cervera, 1986, ps. 55-66.

- CANELLAS, Sílvia – DOMÍNGUEZ, M. Carme, Els forns de vidre a Barcelona i la seva rodalia (segles XIV-XVI), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 38/2, Barcelona, 2008, ps. 611-637.
- CANELLAS, Beatriz – TORRA, Alberto, *Los registros de la cancellería de Alfonso el Magnánimo*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte – Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Madrid, 2000.
- CANELLAS ANOZ, Beatriz, Del oficio de maestro racional de la Cort en el Reino de Aragón (1420-1458), dins *Aragón en la Edad Media*, 16, Saragossa, 2000, ps. 145-162.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Aragón y la empresa del Estrecho en el siglo XIV. Nuevos documentos del Archivo Municipal de Zaragoza, dins *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 2, Saragossa, 1946, ps. 30-36.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, La instauración de los Trastámara en Aragón, dins *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 4-5, Saragossa, 1953, ps. 19-38.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Alfonso el Magnánimo y Aragón, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 44-62.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Leyenda, culto y patronazgo en Aragón del señor San Jorge, mártir y caballero, dins *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 19-20, Saragossa, 1966-1967, ps. 7-22.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Fuentes de Zurita. Documentos en la alacena del cronista, relativos a los años 1302-1478, dins *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 23-24, Saragossa, 1970-1971, ps. 267-405.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita – Institución Fernando el Católico (“Folia Stuttgartensia”), Saragossa, 1988.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Panorama de la historia interna del Reino de Aragón en los años 1410-1458. Estado actual de sus problemas, dins *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 8-9, Saragossa, 1955-1956, ps. 7-39.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, Un decenio de la villa de Longares en sus gentes y negocios, según testimonios notariales (1366-1377), dins *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 43-44, ps. 95-152.
- CANETTA, Carlo, Le “sponsalie” di Casa Sforza con Casa Aragona, dins *Archivio Storico Lombardo*, 9, Milà, 1882, ps. 136-144, i 10, 1883, ps. 769-782.
- CANFORA, Davide, Amore e matrimonio nel primo Quattrocento latino. Le epistole di Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano, dins SCHNUR, Rhoda (ed.), *Acta Conventus Neo-Latini Abulensis. Proceedings of the Xth International Congress of Neo-Latin Studies (Avila, 4-9 August 1997)*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe (Arizona), 2000, ps. 147-154.
- CANNAVALE, Ercole, *Lo Studio di Napoli nel Rinascimento (2.700 documenti inediti)*, Tipogr. de Cav. Arnaldo Tocco, Nàpols, 1895; reed. per Arnaldo Forni, Bolònia, 1980.
- CANO AGUILAR, Rafael, *El español a través de los tiempos*, Arco Libros, Madrid, 1988.
- CANOBIIO, Antonio, *Carmen de victoria regis Aragonum contra barbaros [1432]*, dins ROMANO, Giacinto, Guiniforte Barzizza all’impresa di Gerba del 1432 e un poemeto inedito di Antonio Canobio sullo stesso avvenimento, dins *Archivio storico siciliano*, 17, Palerm, 1892, ps. 1-27.
- CANOBBIO, Elisabetta – DEL BO, Betrice, Beatissime pater. Documenti relativi alle diocesi del Ducato di Milano. I registra supplicationum di Pio II (1458-1464), Unicopli, Milà, 2007.
- CANTALUPI, Cecilia, Il declino degli Aragonesi di Napoli nel *Libro de la Methamorphosi* di Benet Garret il “Cariteo”, dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Bàrbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 21-41.
- CANTARELLA, Eva, *Los suplicios capitales en Grecia y Roma. Orígenes y funciones de la pena de muerte en la antigüedad clásica*, Akal, Madrid, 1996.
- CANTAVELLA, Rosanna, *El debat pro i antifeminista a la literatura catalana medieval, Tesi doctoral*, Facultat de Filologia de la Universitat de València, València, 1987, 2 vols.
- CANTAVELLA, Rosanna, Lectura i cultura de la dona a l’edat mitjana: opinions d’autors en català, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 109-117.

CANTAVELLA, Rosanna, L'educació femenina per al matrimoni: dos opuscles catalans medievals, dins *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*, 4, Curial, Barcelona, 1991, ps. 33-58.

CANTAVELLA, Rosanna, Dames a l'aigua: el tema del debat entre el príncep de Viana i Joan Roís de Corella, dins *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, 8 ("Lo gentil estil fa pus clara la sentència". De la literatura i cultura a la València medieval, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ), Borriana, 1997, ps. 37-45.

CANTAVELLA, Rosanna, L'altra joia de la novel·la cavalleresca, dins *Serra d'or*, 631-632, Barcelona, juliol-agost 2012, ps. 109-110.

CANTAVELLA, Rosanna (ed.), *El "Facet". Un "ars amandi" medieval. Estudi i edició*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Barcelona – València, 2013.

CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús, *Diccionario Akal del Refranero Latino*, Akal, Madrid, 2005.

CAPACCIOLI, Massimo, L'astronomia al tempo della Corona d'Aragona, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.829-1.838.

CAPASSO, Bartolomeo, Il palazzo dei Diaz Garlon, poi di S. Marco, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 2, Nàpols, 1893, p. 16.

CAPELLANUS, Andreas – MASCÓ, Domingo, *De amore libri tres (text llatí, amb la traducció catalana del segle XIV)*, ed. a cura d'Amadeu Pagès, Sociedad Castellonense de Cultura ("Llibres rars i curiosos", 4), Castelló de la Plana, 1936.

CAPELLANUS, Andreas, *De amore libri tres [1186-1190]*, ed. electrònica dins *The Latin Library* <www.thelatinlibrary.com/Capellanus.html> consultada en març del 2015.

CAPILLA ALEDÓN, Gema Belia, El poder representado: Alfonso V el Magnànim (1416-1458), dins *Res publica. Revista de filosofía política*, 18, Madrid, 2007, ps. 375-394.

CAPILLA ALEDÓN, Gema Belia, *El poder representado: Alfonso V el Magnànim (1416-1458)*, Tesi doctoral, Universitat de València, València, 2015.

CAPILLA ALEDÓN, Gema Belia, La conmemoración de una victoria, la celebración de un triunfo: Alfonso V el Magnánimo, Antonio Beccadelli y su *Alfonsi Regis Triumphus* (Manuscrito 445 de la Biblioteca Histórica de la Universidad de Valencia), dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 7, València, 2016, ps. 21-41; ed. electrònica <<http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/8087/8068>>

CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Memorias históricas sobre la Marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Tipogr. de Antonio Sancha, Madrid, 1779-1792.

CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Antiguos tratados de paces y alianzas entre algunos reyes de Aragón y diferentes príncipes infieles de Asia y África, desde el siglo XIII hasta el XV*, Imprenta Real, Madrid, 1786.

CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Ordenanzas de las armadas navales de la Corona de Aragón aprobadas por el rey don Pedro IV, año de MCCCCLIV*, Imprenta Real, Madrid, 1787.

CAPMANY y DE MONTPALAU, Antonio de, *Código de las costumbres marítimas de Barcelona, hasta aquí vulgarmente llamado "Libro del Consulado"; nuevamente traducido al castellano, con el texto lemosín restituído a su original integridad y pureza, e ilustrado con varios apéndices, glosarios y observaciones históricas*, Tipogr. d'Antonio de Sancha, Madrid, 1791.

CAPPA, Carlo, Creatività e mellificazione. L'Anno europeo della creatività, tra avvenire e memoria, dins DURST, Margarete – POZNANSKI, M. Caterina (eds.), *La creatività: percorsi di genere*, Franco Angeli, Milà, 2011, ps. 11-38.

CAPPELLETTI, Giuseppe, *Le chiese d'Italia dalla loro origine sino ai nostri giorni*, Tipogr. di Giuseppe Antonelli, Venècia, 1857.

CAPPELLI, Adriano, Guiniforte Barzizza, maestro di Galeazzo Maria Sforza, dins *Archivio storico lombardo*, vol. 1, fasc. 2, Milà, juny 1894, p. 399.

CAPPELLI, Adriano, *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo dal principio dell'era cristiana ai nostri giorni. Tavole cronologico-sincroniche e quadri sinottici per verificare le date storiche*, Ulrico Hoepli ("Manuali Hoepli"), Milà, 1988 (6a ed.).

CAPPELLI, Guido M., Briciole poetiche tra Napoli e Maiorca. Sette poesie del secolo XV, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, 19/1, Barcelona, 1997, ps. 89-108.

CAPPELLI, Guido M., Hércules en la encrucijada: entre Italia y España, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 503-513.

CAPPELLI, Guido M., Giovanni Brancato e una sua inedita orazione politica, dins *Filologia e critica*, 27, Roma, 2002, ps. 64-76.

CAPPELLI, Guido M., Preliminar, dins *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el "De vita felici"*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002, ps. 11-25.

CAPPELLI, Guido M., *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el "De vita felici"*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002.

CAPPELLI, Guido, Introduzione: Il *De principe* di Giovanni Pontano e l'Umanesimo politico del Quattrocento, dins PONTANO, Giovanni, *De principe. Testo latino a fronte*, ed. a cura de Guido CAPPELLI, Salerno, Roma, 2003, ps. IX-LXXXI.

CAPPELLI, Guido M., La vida feliz. Sobre la literatura de estados castellana bajomedieval, dins *Ínsula. Revista de letras y ciencias humanas*, 674 ("Miseria y dignidad del hombre en el Renacimiento"), Barcelona, 2003, ps. 14-15.

CAPPELLI, Guido M., Porcellio Pandone, il '*De vita servanda a regum liberis*', dins *Letteratura italiana antica*, 5, Roma, 2004, ps. 211-226.

CAPPELLI, Guido M., "Ad actionem secundum virtutem tendit". La passione, la sapienza e la prudenza: vita activa e contemplativa nel pensiero umanistico, dins LISI, Francisco Leonardo (ed.), *The Ways of Life in Classical Political Philosophie. Papers of the 3rd Meeting of the Collegium Politicum. Madrid*, Academia Verlag ("Studies in Ancient Philosophy", 5), Sankt Augustin, 2004, ps. 203-230.

CAPPELLI, Guido M., Petrarca e l'umanesimo politico del Quattrocento, dins *Verbum*, 7/1, Budapest, 2005, ps. 153-175.

CAPPELLI, Guido M., Por el alma y por el bolsillo. Literatura de viajes y viajes en la literatura en la Edad Media catalana, dins *Res Publica Litterarum. Documentos de trabajo del Grupo de Investigación "Nomos"*, 4, Madrid, 2006, ps. 3-21.

CAPPELLI, Guido M., Y lo llaman "utopía". Doctrina y realidad en el humanismo político, dins *E-Archivo. Repostorio Institucional de la Universidad Carlos III*, 2006; ed. electrònica <www.temoa.info/es/node/236398>

CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007.

CAPPELLI, Guido M., La otra cara del poder. Virtud y legitimidad en el humanismo político, dins CAPPELLI, G. M. – GÓMEZ RAMOS, A. (ed.), *Tiranía. Aproximaciones a una figura del poder (Actas del Seminario Internacional "Los límites del poder: figuras del tirano")*, Dykinson, Madrid, 2008, ps. 97-120.

CAPPELLI, Guido M., Sapere e potere. L'umanista e il principe nell'Italia del Quattrocento, dins *Cuadernos de filología italiana*, 15, Madrid, 2008, ps. 73-91.

CAPPELLI, Guido M., “Contradicciones, paradojas, ambigüedades”: de un libro reciente y de la autonomía teórica del humanismo político, dins *Res publica. Revista de filosofía política*, 20 (“Humanismo y modernidad”), Múrcia, 2008, ps. 133-160.

CAPPELLI, Guido M., Conceptos transversales. República y monarquía en el humanismo político, dins *Res publica. Revista de Filosofía Política*, 21, 2009, ps. 51-69.

CAPPELLI, Guido M., Diplomacia humanista. Nápoles aragonés y Borgoña en el discurso político y literario, dins MARTÍNEZ MILLÁN, José – RIVERO RODRÍGUEZ, Manuel (eds.), *Centros de poder italianos en la monarquía hispánica (siglos XV-XVIII)*, Polifemo, Madrid, 2010, vol. 2, ps. 1.147-1.166.

CAPPELLI, Guido M., Debutto napoletano d’una ignota orazione ufficiale di Ermolao Barbaro, dins *Humanistica. An International Journal of Early Renaissance Studies*, 5/1, Pisa – Roma, 2010, ps. 111-120.

CAPPELLI, Guido M., Vida y muerte del humanismo político, dins *Claves de razón práctica*, 212, Madrid, 2011, ps. 40-57.

CAPPELLI, Guido M., “Exemplar mundi.” El príncipe renacentista como “espejo del mundo”, dins *Despalabro. Ensayos de humanidades*, 5 (“Orígenes”), Madrid, 2011, ps. 129-137.

CAPPELLI, Guido M., Porcellio Pandone, dins , dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 80, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2014, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/paride-dal-pozzo_Dizionario-Biografico/>

CAPRÉOL, Jean [Iohannes Capreoli], *Libri sententiarum*, ed. a cura de Mattia ACUARIO, Tipogr. dels hereus de Girolamo Scoto, Venècia, 1589.

CARACCILO ARICÒ, Angela Maria, Giuniano Maio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 67, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/paride-dal-pozzo_Dizionario-Biografico/>

CARACCILO, Ciarletta, *Dieci libri della felicità humana, ove si tratta della moral filosofia, altrimenti, di quello che Aristotile & altri antichi trattarono*, ed. a cura d’Antonio CARACCILO, Tipogr. de Giuseppe Cacchio dall’Aquila, Nàpols, 1574.

‘CARACCILO, Petraccone’, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 19, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1976, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/petraccone-caracciolo_Dizionario-Biografico/>

CARACCILO, Tristano, *Nobilitatis neapolitanae defensio*, dins *Opuscoli storici editi et inediti*, ed. a cura de Giuseppe PALADINO, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1934-1935 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum italicarum scriptores”, 1733, vol. 21, part 1, fàsc. 264-287).

CARACCILO, Tristano, *Sergianni Caracciolo, gran siniscalco del regno di Napoli [Vita Serzannis Caraccioli, magni senescalci]*, dins *Opuscoli storici editi et inediti*, ed. a cura de Giuseppe PALADINO, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1934-1935 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum italicarum scriptores”, 1733, vol. 22, part 1), ps. 19-40.

CARACCILO, Tristano, *Opuscula historica, id est: Ioannae primae Reginae Neapolis vita; Sergianni Caraccioli vita; De varietate fortunae; De Inquisitione; Genealogia Caroli primi; De Ferdinando qui post rex Aragoniae fuit; Nobilitatis neapolitanae defensio*, ed. a cura de Ludovico Antonio MURATORI (“Raccolta dei più rinomati storici di Napoli”, 6), Tipogr. de Gravier, Nàpols, 1769-1770.

CARACCILO, Tristano, *De la varietà della fortuna [De varietate fortunae, ca. 1510]*, dins *Opuscoli storici editi et inediti*, ed. a cura de Giuseppe PALADINO, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1934-1935 (MURATORI, L. A. ed., “Rerum italicarum scriptores”, 1733, vol. 22, part 1), ps. 71-106.

CARACCILO, Tristano, *Plura bene vivendi praecepta ad filium*, Manuscrit de la Biblioteca Nazionale “Vittorio Emanuele III” de Nàpols, ms. IX C 25, ed. a cura de Liliana MONTI SABIA (en preparació).

CARAFÀ, Diomedè, *De regis et boni principis officio; opusculum a Diomede Carafa primo, Magdalenensium, compositum (Petrus Aloysius Carafa edidit)*, ed. a cura de Pietro Luigi CARAFÀ, Tipogr. de Castaldo, Nàpols, 1668.

CARAFÀ, Diomedè, *Memoriale et recordo de quello have da fare la mulglyere per stare bene con suo marito, et in chè modo se have abonestare*, dins *Per nozze Emilio Nunziante-Eleonora Spinelli*, Nàpols, 1888, ps. 5-17.

CARAFÀ, Diomedè, *Memoriale scritto ad Alfonso d'Aragona, duca di Calabria, primogenito del Re Ferdinando, per lo viaggio della Marca d'Ancona*, dins DI PETRUCCI, Franca (ed.), *Memoriali*, Nardelli, Roma, 1988.

CARAFFI, Patrizia, Boccaccio, Christine de Pizan e il mito di Didone, dins MAZZONI PERUZZI, Simonetta (ed.), *Boccaccio e le letterature romanze tra Medioevo e Rinascimento. Atti del Convegno internazionale 'Boccaccio e la Francia' (Firenze-Certaldo, 19-20 maggio 2003 / 19-20 maggio 2004)*, Aliena, Florència, 2006, ps. 7-21.

CARBONE, Ludovico, *Ludovicis carbonis Ferrariensis, artium doctoris et comitis palatini apostolici, oratio habita in funere praestantissimi oratoris et poetae Guarinis Veronensis [1460]*, dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi ("La letteratura italiana. Storia e testi", 13), Milà-Nàpols, 1952; reed. dins Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

CARBONELL, Jordi, Sobre la correspondència literària entre Roís de Corella i el príncep de Viana, dins *Estudis romànics*, 5, Barcelona, 1955-1956, ps. 127-139.

CARBONELL, Jordi, Estudi introductor, dins ROÍS DE CORELLA, Joan, *Obres completes, I: obra profana*, ed. a cura de Jordi CARBONELL, Albatros ("Clàssics Albatros", 1), València, 1973; reed. per 3 i 4, València, 1983, ps. 7-39.

CARBONELL, Pere-Miquel, *Cròniques d'Espanya*, ed. a cura d'Agustí ALCOBERRO, Barcino, Barcelona, 1997.

CÁRCEL ORTÍ, María Milagros, Vida y urbanismo en la Valencia del siglo XV. Regesta documental, dins *Miscel·lània de Textos Medievals*, 6, Barcelona, 1992, ps. 255-644.

CÁRCEL ORTÍ, María Milagros, *La lengua vulgar en la administración episcopal valentina (siglos XIV y XV)*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994.

CÁRCEL ORTÍ, Ma. Milagros (ed.), *Un formulari i un registre del bisbe de València Jaume d'Aragó (segle XV)*, Universitat de València, 2005.

CÁRCEL ORTÍ, M^a. Milagros, Nombamientos de notarios públicos aragoneses (1419-1446), dins *Aragón en la Edad Media*, 20, Saragossa, 2008, ps. 163-186.

CARDAMI, Lucio, *Diarii di messer Lucio Cardami. Ne' quali si contengono le Memorie istoriche de' suoi tempi, dall 1410 sino all'anno 1494*, ed. a cura de Giovanni Bernardino TAFURI, "Istoria degli scrittori nati nel regno di Napoli", vol. 3.1, Nàpols, 1749.

CARDIGNI, Julieta, La función de la intertextualidad en la construcción del comentario: la música de las esferas en Macrobio, *Commentarii in Somnium Scipionis* 2.3, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, 29/2, Barcelona, 2007, ps. 61-70.

CARDINI, Franco – VASOLI, Cesare, Rinascimento e Umanesimo, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 45-158.

CARDOSO BELLEBONI-RODRIGUES, Renata, Nota-ressenya d'Anônimo do século XV. Curial e Guelfa. Primeira tradução para o português e notas: Ricardo da Costa. Revisão: Armando Alexandre dos Santos. Estudo introdutorio e edição de base: Antoni Ferrando. Foreword: Antonio Cortijo Ocaña. Snta Bárbara: Publications of eHumanista, 2011, dins *Mirabilia*, 20 ("Art, Criticism and Mysticism"), Barcelona, juny 2015, ps. 440-449, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

CARERI, Maria, Epica francese in Italia: due schede, dins GIGANTE, Claudio – PALUMBO, Giovanni (eds.), *La tradizione epica e cavalleresca in Italia (XII-XVI sec.)*, Peter Lang (“Destini incrociati”, 3), Brussel-les, 2010, ps. 11-18.

CARESTIA GREENFIELD, Concetta, *Humanist and Scholastic Poetics, 1250-1500*, Associated University Presses, East Brunswick (New Jersey), 1981.

CARIDI, Giuseppe, *La spada, la seta, la croce: i Ruffi di Calabria dal XIII al XIX secolo*, Falzea, Reggio Calabria, 1995.

CARLIER, Gilles, *De cantu iubilationis armonicae et utilitate eius*, dins CARLERIUS, Egidius, *Duo tractatuli de musica*, ed. a cura d’Albert SEAY, Colorado College Music Press, Denver, 1977.

CARLIER, Gilles, *De morte Iuliani Caesarini* [1447], dins BALUZÉ, Étienne, Stephani Baluzii Tutelensis *Miscellanea novo ordine digesta et non paucis ineditis monumentis opportunisque animadversionibus aucta*, ed. a cura de Giovanni Domenico MANSI, Giovanni Riccomini, Lucca, 1761-1764, vol. 3, ps. 301-302.

CARLOS, Principe de Viana, *Crónica de los reyes de Navarra*, ed. a crua de José YANGUAS MIRANDA, Anubar, València, 1971.

CARMINATI, Clizia, Il carteggio tra Virgilio Malvezzi e Sforza Pallavicino, dins *Studi Secenteschi*, 41, Florència, 2000, ps. 357-429.

CARMODY, Francis J. (ed.), *Leopold of Austria. “Li Compilacions de le Science des Estoilles”. Books I-III. Edited from MS. French 613 of the Bibliothèque Nationale, with notes and Glossary*, University of California (“Publications in Modern Philology”, vol. 33, part 2), Bekerley, 1947, ps. I-IV, 35-102.

CARMONA FERNÁNDEZ, Fernando, *La mentalidad literaria medieval (siglos XII y XIII)*, Universidad de Murcia, Murcia, 2003.

CARMONA FERNÁNDEZ, Fernando, *Pervivencias medievales: Chrétien de Troyes, Boccaccio y Cervantes*, Universidad de Murcia, Murcia, 2006.

CARNELLI, Luigi, *Famiglie e personaggi vari*, Gorla Maggiore (Llombardia), 1997; ed. electrònica <http://archiviostorico.comune.gorlamaggiore.va.it/lib/exe/fetch.php?media=argomenti_vari:famiglie_15_1.pdf>

CARON, Marie-Therèse, *Les voeux du faisan: noblesse en fête, esprit de croisade, Le manuscrit Français 11594 de la Bibliothèque nationale de France*, Brepols (“Burgundica”, 7), Turnhout, 2003.

CARPALLO-BAUTISTA, Antonio – BURGOS-BORDONAU, Esther, Las encuadernaciones mudéjares de lacerías, tipo “toledano” y “salmantino”, en la Catedral de Toledo, dins *Al-Qántara*, 33-2, Madrid, juliol-setembre 2012, ps. 375-404.

CARPIN, Attilio, *Angeli e demòni nella sintesi patristica di Isidoro di Siviglia*, Edizioni Studio Domenicano, Bolonya, 2004.

CARR, Derek C. – CÁTEDRA, Pedro Manuel, Datos para la biografía de Enrique de Villena, dins *La Corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, vol. 11-2, Lawrence (Kansas), 1983, ps. 293-299.

CARRAFA, Gian Battista, *Dell’Historie del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giuseppe Cacchii, Nàpols, 1572.

CARRARA, Eliana, Christine de Pizan. Biografia di una donna di lettere del XV secolo, dins *Quaderni medievali*, 29, Bari, juny 1990, ps. 65-81.

CARRARA, Enrico, Giovanni Pontano, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1935; reed. electrònica <[www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pontano_\(Enciclopedia-Italiana\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pontano_(Enciclopedia-Italiana))>

CARRASCO MANCHADO, Ana Isabel, *Isabel de Castilla y la sombra de la ilegitimidad. Propaganda y representación en el conflicto sucesorio (1474-1482)*, Sílex, Madrid, 2006.

CARRASCO URGOITI, María Soledad, *El moro de Granada en la literatura: del siglo XV al XIX*, Revista de Occidente, Madrid, 1956; ed. digital en *Cervantes Virtual* <www.cervantesvirtual.com>, s. p.

CARRÉ, Antònia, Fou la poma, un préssec o un gotim de raïm, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 35. *Homenatge a Arthur Terry*, I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 65-70.

CARRÉ, Antònia, Cavalca, riu i enamora, dins *Avui Cultura*, Barcelona, 22 de desembre del 2011, ps. 6-7.

CARRÉ, Antònia, Nota-ressenya sobre *Curial e Güelfa*, edició crítica i comentada de Lola Badia i Jaume Torró, Barcelona: Quaderns Crema, 2011; "Sèrie Gran", núm. 26, dins *Llengua i literatura*, 23, Barcelona, 2013, ps. 242-248.

CARRÉ, Miriam, *Cerverí de Girona, el trobador de Pere el Gran*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears ("Blanquerna", 7), Barcelona – Palma de Mallorca, 2011.

CARRERAS CANDI, Francesc, Argentona històrica, dins *Jochs Florals de Barcelona. Any XXXIII de llur restauració*, Barcelona, 1891, ps. 129-261.

CARRERAS CANDI, Francesc, Castell de la Roca del Vallès (continuació), dins *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any 2, núm. 5, Barcelona, abril-juny 1892, ps. 26-35; capítol reed. i inclòs dins CARRERAS, F., *Lo castell de la Roca del Vallès. Estudi històric documental*, L'Avenç, Barcelona, 1895, ps. 49-55.

CARRERAS CANDI, Francesc, Lo retaule barceloní de la Santa Creu, obra d'en P. Terrers y d'en F. Vergós, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7, Barcelona, 1913-1914, ps. 217-220.

CARRERAS, Francesc – GUNYALONS, Bartomeu (eds.), *Collecció de documents inèdits de l'Arxiu Municipal de la Ciutat de Barcelona. Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels magnífichs consellers de la Ciutat de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1914.

CARRÈRE, Claude, Le droit d'ancrage et le mouvement du port de Barcelone au milieu du XVe siècle, dins *Estudis d'Història Moderna*, 3, Barcelona, 1953, ps. 67-156.

CARRÈRE, Claude, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés (1380-1462)*, Mouton et Cie., París, 1967.

CARRERES ZACARÉS, Salvador, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*, Tipogr. de F. Vives Mora, València, 1925.

CARRERI, François Charles (ed.), *Chronicon parvum Avinionense de Schismate et de Bello (1397-1416)*, dins *Annales d'Avignon et du Comtat Venaissin*, Avinyó, 1916, ps. 161-174.

CARRETÉ, Ramon, Funcions del nom propi en la poesia d'Ausiàs March, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 51. *Miscel·lània 'Joan Veny'*, 7, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005, ps. 13-43.

CARRIAZO ARROQUIA, Juan de Mata, La atalaya de Tíscar y el infante don Enrique, dins ÍDEM, *En la frontera de Granada*, Universidad de Granada – Universidad de Sevilla, Granada – Sevilla, 2002, ps. 1-28.

CARRILLO DE HUETE, Pedro, *Crónica del Halconero de Juan II*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO ARROQUIA, Espasa-Calpe, Madrid, 1947.

CARRILLO DE HUETE, Pedro, *Crónica del Halconero de Juan II*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO – Manuel GONZÁLEZ – Rafael BELTRAN, Universitat de Granada, Granada, 2007.

CARRON, Delphine, *Le héros de la liberté. Les aventures philosophiques de Caton au Moyen Âge latin, de Paul Diacre à Dante*, Tesi doctoral de Lletres, Universitats de París IV i Neuchâtel, Neuchâtel, 2010.

CARTA, Francesco, *Codici, corali e libri a stampa miniati della Biblioteca Nazionale di Milano*, 'Indici e cataloghi', núm. 13, Ministero della Pubblica Istruzione, Roma, 1891.

CARTAGENA, Alonso de, *Cinco libros de Séneca*, Tipogr. de Miguel de Eguía, Alcalá de Henares, 1530.

CARTAGENA, Alonso de, Discurso sobre la precedencia del rey católico sobre el de Inglaterra en el concilio de Basilea, dins *Prosistas del siglo XV (I)*, ed. a cura de M. PENNA, Ediciones Atlas, Madrid, 1959, ps. 205-233.

CARTAGENA, Alonso de, *La "Rhetorica" de M. Tullio Cicerón*, ed. a cura de Rosalba MASCAGNA, Università di Napoli, Nàpols, 1969.

CARTAGENA, Alonso de, *Epistula ad Petrum Fernandi de Velasco, comitem de Haro*, dins LAWRENCE, Jeremy N. H., *Un tratado de Alonso de Cartagena sobre la educación y los estudios literarios*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1979.

CARTAGENA, Alonso de, *The Chivalric Vision of Alonso de Cartagena. Study and edition of the "Doctrinal de los caualleros"*, Juan de la Cuesta, Newark (Delaware), 1995.

CARTAGENA, Nelson, *La contribución de España a la historia de la traducción. Introducción al estudio y antología de textos de los siglos XIV y XV*, Iberoamericana – Vervuert ("Medievalia hispanica"), Madrid – Frankfurt am Main, 2009.

CARTAGENA, Teresa de, *Arboleda de los enfermos. Admiración operum Dey*, ed. a cura de Lewis Joseph HUTTON, Aguirre, Madrid, 1967.

CARTARI REGGIANO, Vincenzo, *Le vere e nuovi imagini degli Dei delli antichi*, Tipogr. de P. P. Tozzi, Venècia, 1614.

CARTHENY, Jean de, *Le voyage du chevalier errant*, Tipogr. de Jean Bellère, Ambers, 1557.

CARTIER, Normand, Jean de Saintré: The Liberation of Knighthood, dins *Aquila. Chestnut Hill Studies in Modern Language and Literatures*, 3 ("The Hague: Chestnut Hill-Martinus Nijhoff"), Boston, 1976, ps. 21-52.

CARTUSIANI, Dionysius, *Opera omnia. Sermones de tempore (parte secunda)*, vol. 30, Tipogr. de la Cartoixa de S. M. de Pratis, Tournai, 1905.

CARUANA REIG, José (Barón de San Petrillo), Filiación histórica de los primitivos valencianos. Cuatro retablos valencianos: 1415, 1403, 1443, 1491, dins *Archivo Español de Arte y Arqueología*, vol. 8, núm. 22, Madrid, gener-abril 1932, ps. 1-20.

CARUANA REIG, José (Barón de San Petrillo), Filiación histórica de los primitivos valencianos, III. Los retablos del 'Juicio Final' del Museo: el de los Artés y el de Francés Maza, dins *Archivo Español de Arte y Arqueología*, vol. 10, núm. 29, Madrid, maig-agost 1934, ps. 109-122.

CARUANA REIG, José (Barón de San Petrillo), *Las casonas solariegas*, Tipogr. Doménech, València, 1940.

CARUSO, Giovanni Battista, *Memorie storiche di quanto é accaduto in Sicilia dal tempo de' suoi primieri abitatori sino alla coronazione del re Vittorio Amedeo. Parte terza. Volume primo*, Tipogr. de Francesco Valenza, Palerm, 1744.

CARVAJAL, *Poesie*, ed. a cura d'Emma SCOLES, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1967.

CASALE, Benigno – FENIELLO, Amedeo – LEONE, Alfonso, *Il commercio a Napoli e nell'Italia meridionale nel XV secolo: fonti e problemi*, Athena, Nàpols, 2003.

CASALIS, Goffredo, *Dizionario geografico-storico-commerciale degli stati di S. M. il re di Sardegna*, G. Maspero, Torí, 1839-1843.

CASALS, Glòria, Estudi introductor, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Glòria CASALS i Llorenç SOLDEVILA, Edicions 62, Barcelona, 1996, ps. 5-19.

CASANOVA, Emili – BUIGUES, Jaume (eds.), *En el món de Sant Vicent Ferrer*, Denes, Teulada-València, 2008.

CASANOVA, Emili, *La Ystòria de Joseph, fill de Elý e spós de la Sacratíssima Verge Maria*. Edició i estudi, dins CASTAÑER, Rosa M^a. – LARGÜÉNS, Vicente (eds.), "*De moneda nunca usada*". *Estudios dedicados a José M^a. Enguita Utrilla*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2010, ps. 201-218.

CASANOVA, Emili, Los cultismos en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudios lingüísticos i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 911-940.

CASANOVA, Emili (dir.), *Diccionari de la Vall d'Albaida* (2015...); ed. electrònica <<http://ieva.info/diva>>

CASARES, M., Gaspar de Ávalos, dins ALDEA, Quintín – MARÍN, Tomás – VIVES, José (dirs.), *Diccionario de historia eclesiástica de España*, 4 vols., CSIC-Instituto 'Enrique Flórez', Madrid, 1972-1975.

CASAS RIGALL, Juan, *La materia de Troya en las letras romances del siglo XIII hispano*, Universidad de Santiago de Compostela, Sant Jaume de Galícia, 1999.

CASAS RIGALL, Juan (ed.), *Libro de Alexandre*, Castalia (“Nueva biblioteca de erudición y crítica”, 28), Madrid, 2007.

CASAS RIGALL, Juan, *Humanismo, gramática y poesía en la obra de Juan de Mena y los autores en el canon de Nebrija*, Universidad de Santiago de Compostela, Sant Jaume de Galícia, 2010.

CASATI, Antonio, *Milano e principi di Savoia. Cenni storici*, Tipogr. de Ferrero e Franco, Torí, 1833.

CASAUS BALLESTER, M^a. José, La relación de la casa de Híjar con la casa real de Aragón durante los siglos XIII-XV: de señorío a ducado, dins GONZÁLEZ, M. – MONTES, I. (eds.), *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico, siglos XIII-XV (Cádiz, 1-4 de abril de 2003)*, Universidad de Cádiz – Sociedad Española de Estudios Medievales, Sevilla, 2006, ps. 657-666.

CASCALES, Francisco, *Discursos históricos de la muy noble y muy leal ciudad de Murcia (segunda impresión)*, Tipogr. de Francisco Benedito, Múrcia, 1775.

CASCANTE, Ignacio Vicente, *Heráldica general y fuentes de las armas de España*, Salvat, Barcelona, 1956.

CASCIANO, Paola, Una grammatica normativa del secondo Quattrocento: le *Institutiones grammaticae* del Musefilo, dins VITI, Paolo (ed.), *Tradizioni grammaticali e linguistiche nell'umanesimo meridionale. Convegno internazionale di studi Lecce-Maglie, 26-28 ottobre 2005*, Lecce, 2006, ps. 209-225.

CASELLA, Mario, Il *Somni* d'en Bernat Metge e i primi influssi italiani sulla letteratura catalana, dins *Archivum Romanicum*, 3, Ginebra, 1919, ps. 145-205; reed. dins SANSONE, Giuseppe (ed.), *Saggi di letteratura provenzale e catalana*, Adriatica, Bari, 1966, ps. 167-243.

CASES-CARBÓ, Joaquim, La preposició “amb” dins els textos antics, dins *Miscel·lània Fabra. Recull de treballs de lingüística catalana i romànica dedicats a Pompeu Fabra*, Institut d'Estudis Catalans (“Biblioteca filològica”, 37), Barcelona, 1998, ps. 37-41.

CASINI, Lorenzo, Aristotelianism and Anti-Stoicism in Juan Luis Vives Conception of the Emotions, dins KRAYE, Jill – SAARINEN, Risto (eds.), *Moral Philosophy on the Threshold of Modernity*, Springer (“The New Synthese Historical Library”, 57), Dordrecht (Països Baixos), 2005, ps. 283-305.

CASSAGNES-BROUQUET, Sophie, *Culture, artistes et société dans la France médiévale*, Ophrys, Gap-París, 1998.

CASSAN, Stephen Hyde, *The Lives of the Bishops of Winchester from Birinius, the first of the West Saxons, to the present time*, C. & J. Rivington, Londres, 1827.

CASSARD, Jean-Christophe, Tanguy du Chastel, l'homme de Montereau, dins COATIVY, Yves (ed.), *Le Trémazan des Du Chastel: du château fort à la ruine. Actes du colloque de Brest (10-12 juin 2004)*, Centre de recherche bretonne et celtique – Association SOS Château de Trémazan, Brest-Landunvez, 2006, ps. 83-104.

CASTAGNA, Raffaele, Il cenacolo letterario del Rinascimento sul castello aragonese. Paolo Giovio e Ischia, dins *La rassegna d'Ischia*, any 27, núm. 6, Iscla, 2006, ps. 9-13.

CASTAGNOLA, Michele, *Fraseologia sicolo-toscana*, Catània, 1863.

CASTALDINI, Alberto, Reti creditizie, reti culturali. Sabato da Lodi a Villafranca Veronese nella seconda metà del Quattrocento, dins VARANINI, Gian Maria – MUELLER, Reinhold C., *Ebrei nella Terraferma veneta del Quattrocento. Atti del Convegno di studi, Verona 14 novembre 2003*, Firenze University Press, Florència, 2005, ps. 45-58.

CASTALDO, Lidia (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 12. Pro partibus. Quarta pars passuum regni a. 1367-1480*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1983.

CASTÁN, Carlos – CAYÓN, Juan Ramón, *Las monedas hispano-musulmanas y cristianas: 711-1981*, Artegraf, Madrid, 1981.

- CASTELFRANCHI VEGAS, Liana, *L'arte del Quattrocento in Italia e in Europa*, Jaca Book, Milà, 1996.
- CASTELLANI, Luisa, *Schede storico-territoriali dei comuni del Piemonte. Comune di Caramagna Piemonte*, Guarini Archivi – Regione Piemonte, 1996, ed. electrònica <<http://www.regione.piemonte.it/cultura/guarini/schede/to/dwd/Caramagna.pdf>> consultada en març 2014.
- CASTELLANO GUTIÉRREZ, Antonio, La Hermandad Navarro-Aragonesa en la frontera pirenaica, en la segunda mitad del siglo XV, según sus ordenanzas, dins *Príncipe de Viana*, any 56, núm. 204, Pamplona, 1995, ps. 121-162.
- CASTELLARI, Gabrielle, *La belle histoire de Marseille*, École technique Don Bosco, Marsella, 1968.
- CASTELNUOVO, Guido, Cancellieri e segretari fra codificazione amministrativa e prassi di governo (metà Trecento – metà Quattrocento), dins *Ricerche Storiche*, 24/2, Reggio-Emilia, 1994, ps. 291-303.
- CASTELNUOVO, Guido, Les étrangers du prince: cour, crédit et seigneurie en Savoie à la fin du Moyen Âge, dins *Revue du Nord*, 89, Lille, 2002, ps. 429-452; ed. electrònica <<http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00805892>>
- CASTELNUOVO, Guido, Un idéal nobiliaire dans la Savoie du XVe siècle: la *Chronique de la Maison de Challant*, dins *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, 117, Roma, 2005/2, ps. 719-779.
- CASTELNUOVO, Guido, Bons nobles, mauvais nobles, nobles marchands? Réflexions autour des noblesses italiennes en milieu communal (XIIe-début XVIe siècle), dins *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, 13 (“*La Noblesse en question, XIIIe-XVe siècle*”), París, 2006, p. ps. 85-103.
- CASTIGLIONE, Giuseppe, *Varie lectiones et opuscula*, Tipogr. de Bartolomeo Bonfadini, Roma, 1594.
- CASTIGLIONE, Baldassar – DELLA CASA, Giovanni, *Opere*, ed. a cura de Giuseppe PREZZOLINI, Rizzoli, Milà – Roma, 1937.
- CASTIGLIONE, Baldassarre, *El cortesano*, trad. i ed. a cura de Juan BOSCÁN, Espasa-Calpe, Madrid, 1980.
- CASTIGLIONE, Baldassarre, *Il libro del cortigiano*, ed. a cura d'Ettore BONORA, Mursia, Milà, 1984 (2a; 1a, 1972).
- CASTILLA URBANO, Francisco, Patriotismo y legitimación monárquica en el pensamiento de Alonso de Cartagena: los escritos de Basilea, dins *Revista Española de Filosofía Medieval*, 19, Còrdova, 2012, ps. 139-157.
- CASTILLO, Dennis Angelo, *The Maltese Cross. A Strategic History of Malta*, Greenwood Publishing Group, Westport (USA), 2006.
- CASTILLO, Hernando del, *Cancionero general de Hernando del Castillo, según la edición de 1511; con un apéndice añadido en las de 1527, 1540 y 1557*, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1883.
- CASTILLO, Hernando del, *Cancionero general, recopilado por Hernando del Castillo (Valencia, 1511); sale nuevamente a la luz en facsímile, por acuerdo de la Real Academia Española; con una introducción bibliográfica, índices y apéndices por Antonio RODRÍGUEZ MOÑINO*, ed. facsímil, Real Academia Española de la Lengua, Madrid, 1958.
- CASTILLO CÁCERES, Fernando, La caballería y la idea de la guerra en el siglo XV: el marqués de Santillana y la batalla de Torote, dins *Medievalismo*, 8, Madrid, 1998, ps. 79-108.
- CASTILLO GENZOR, Adolfo, *La historia de la villa de Illueca y su representación heráldica*, Manuscrit de l'Arxiu Municipal d'Illueca, 1961; ed. digital <www.ayuntamientodeillueca.com/historiaescudoillueca.pdf> consultada en gener del 2016.
- CASTILLO GENZOR, Adolfo, *Montesblancos. Mil años de historia de Alfajarín*, Academia de San Luis, Saragossa, 1984.
- CASTILLO MATHIEU, Nicolás de, Breve análisis de la ‘Generaciones y semblanzas’ de Fernán Pérez de Guzmán, dins *Thesaurus*, vol. 33, núm. 3, Santa Cruz de Bogotá, 1978, ps. 422-445.
- CASTILLO SÀINZ, Jaume, *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 1997.

- CASTILLO SÀINZ, Jaume, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 1999.
- CASTILLO SÀINZ, Jaume – MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, Economies d'escala i corporacions preindustrials. Conflictes gremials per la captació d'oficis, dins VIRÓS PUJOLÀ, Lluís (ed.), *Organització del treball preindustrial. Confraries d'oficis*, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Milà i Fontanals", 36), Barcelona, 2000, ps. 63-80.
- CASTILLO SÀINZ, Jaume, Senyories, canyamel, sucre i creixement econòmic a la Safor abans dels Borja, dins GISBERT SANTONJA, Josep-A. (ed.), *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Catàleg de l'exposició celebrada a Gandia el 2000-2001, Gandia, 2000, ps. 59-74.
- CASTILLÓN CORTADA, Francisco, Los templarios de Monzón (Huesca), siglos XII-XIII, dins *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 39-40, Saragossa, 1981, ps. 5-99.
- CASTILLÓN CORTADA, Francisco, La población altoaragonesa de Besians y su dependencia de la catedral de Roda de Isábena, dins *Homenaje a don Antonio Durán Gudiol*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca, 1995, ps. 183-198.
- CASTRO, Américo, Antonio de Guevara, un hombre y un estilo del siglo XVI, dins *Thesaurus*, vol. 1, núm. 1, Santa Cruz de Bogotá, 1945, ps. 46-67.
- CASTRO GUIASOLA, Florentino, *Observaciones sobre las fuentes literarias de "La Celestina"*, CSIC – Patronato Menéndez Pelayo – Instituto Miguel de Cervantes, Madrid, 1973.
- CATALÀ, Jorge-Antonio – PÉREZ, Pablo, *Los moriscos de Cortes de Pallás. Documentos para su historia*, Departament d'Història Moderna – Universitat de València ("Monografías y fuentes", 22), València, 2002.
- CATALÀ ROCA, Pere, El castell de Cardona, dins CATALÀ, P. (dir.), *Els castells catalans*, vol. 5, Rafael Dalmau, Barcelona, 1997 (2a. ed.; 1a, 1979), ps. 532-598.
- CATALÀ ROCA, Pere (dir.), *Els castells catalans*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1997 (2a. ed.; 1a, 1979).
- CATALÁN, Diego – NÚÑEZ DE VILLAIZÁN, Juan, *La edición crítica de la Gran Crónica de Alfonso XI*, Gredos, Madrid, 1977.
- CATALÁN DEUS, José, *El príncipe del Renacimiento. Vida y leyenda de César Borgia*, Debate, Madrid, 2008.
- CATALDI, Pietro – LUPERINI, Romano (eds.), *Antologia della Divina Commedia*, Le Monnier, Florència, 1992.
- CATALDO IANNELLICO, A., *Catalogus bibliothecae latinae veteris et classicae manuscriptae quae in Regio Neapolitano Museo Borbonico adservatur*, Tipogr. Reial, Nàpols, 1827.
- CATÁLOGO de la Sección de Comptos. *Documentos*, vol. 44, Comunidad Foral de Navarra, Departamento de Educación y Cultura, Pamplona, 1985.
- CATALOGUE analytique des archives de M. le baron de Joursanvault, J. Techener, París, 1838.
- CATALOGUE of Additions to the Manuscripts in the Bristish Library Museum in the years MDCCCXLI-MDCCCXLV, Printed by the Order of the Trustees, Londres, 1901.
- A CATALOGUE of the Harleian Manuscripts in the Bristish Museum, 4 vols., Eyre & Strahan, Londres, 1808-1812, volum III (1808).
- CATANIO DI LU, Guglielmo, *Cronica de' marchesi di Monferrato*, ed. a cura de Gabriele SERRAFERO i Pier Felice UBERTIS, Casale-Monferrato, 1973.
- CATAUDELLA, Michele R., Le presenze di letteratura in volgare nella Biblioteca degli Aragonesi, dins SANTORO, Marco (ed.), *Le carte aragonesi. Atti del convegno (Ravello, 3-4 ottobre 2002)*, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento Meridionale, Nàpols, 2004, ps. 31-36.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, Sobre la obra catalana de Enrique de Villena, dins LÓPEZ, Luisa – REDONDO, Agustín (eds.), *Homenaje a Eugenio Asensio*, Gredos, Madrid, 1988, ps.127-140.

- CÁTEDRA, Pedro Manuel, Para la biografía de Enrique de Villena, dins *Estudi General. Revista del Col·legi Universitari de Girona*, 1, Girona, 1981, vol. 2, ps. 29-33.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, Sobre la biblioteca del Marqués de Santillana: la *Ilíada* y Pier Candido Decembrio, *Hispanic Review*, 51-1, Philadelphia, 1983, ps. 23-28.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, Enrique de Villena y algunos humanistas, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 187-203.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, Algunas obras perdidas de Enrique de Villena, con consideraciones sobre su obra y su biblioteca, dins *El Crotalón. Anuario de filología española*, 2, Madrid, 1985, ps. 53-75.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, *Exégesis ciencia-literatura. La exposición del salmo "Quoniam videbo" de Enrique de Villena*, Anejos del Anuario de Filología española de "El Crotalón". Textos, vol. 1, Madrid, 1985.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, Estudi literari i tipogràfic, dins ANÒNIM, *Història de Paris i Viana*, edició facsímil de la primera impressió catalana (Girona, 1495), Diputació Provincial de Girona, Girona, 1986, ps. 13-95.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, Los primeros pasos de la ficción sentimental: a propósito del *Siervo libre de amor*, dins *Amor y pedagogía en la Edad Media*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1989, ps. 143-159.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, "Dictadores" y humanistas en Enrique de Villena, dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 342-348.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, *Los doze trabajos de Hércules en el Tirant*. Lecturas de la obra de Villena en Castilla y Aragón, dins *ACTES del Symposium 'Tirant lo Blanc'*, Quaderns Crema, Barcelona, 1993, ps. 171-205.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, Introducción, dins VILLENA, Enrique de, *Obras completas de Enrique de Villena*, ed. a cura de P. M. CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994), ps. XI-XXXIII.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, El sentido involucrado y la poesía del siglo XV. Lecturas virgilianas de Santillana, con Villena, dins MENÉNDEZ COLLERA, Ana, – RONCERO, Victoriano (eds.), *"Nunca fue pena mayor."* *Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, ps. 149-161.
- CÁTEDRA, Pedro Manuel, Realidad, disfraz e identidad caballeresca, dins CARRO, Eva Belén – PUERTO, Laura – SÁNCHEZ, María, *Libros de caballerías (de "Amadís" al "Quijote"). Poética, lectura, representación e identidad*, Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas de la Universidad de Salamanca, Salamanca, 2002, ps. 71-85.
- CATEURA BENNÀSSER, Pau, *Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1982.
- CATEURA BENNÀSSER, Pau, Trabajo y fortuna en el Renacimiento: el caso de Juan Valero, secretario real, dins GARCÍA MARÍN, Jesús (coord.), *América y Mallorca. Del predescubrimiento hasta el siglo XX. Miscelánea humanística*, Ajuntament de Palma de Mallorca – Edicions Miramar, Palma de Mallorca, 1991, vol. 1, ps. 47-52.
- CATONE, E. – MIRANDA, A. – VITTOZZI, E. (eds.), *Dispacci Sforzeschi da Napoli. Volume 5 (1 gennaio 1462-31 dicembre 1463)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salerno, 2009.
- CATTIN, Giulio, La musica a Padova (e nel Veneto) durante il secolo XIII, dins BORTOLAMI, S. – RIGON, A., *Storia e cultura a Padova nell'età di Sant'Antonio. Convegno internazionali di studi (Padova-Monselice, 1-4 ottobre 1981)*, Pàdua, 1985, ps. 405-424.
- CATUL, G. Valeri, *Poesies*, ed. i trad. a cura de Joan PETIT i Josep VERGÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1928.
- CAUNEAU, Jean-Michel – PHILIPPE, Dominique, *Le Jeu des échecs moralisés* de Guillaume de Saint-André, dins *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, t. 103, núm. 1, 1996, ps. 7-65.

CAVALCA, frate Domenico, *Volgarizzamento delle Vite de' Santi Padri*, Tipogr. de Raffaele de Stefano e socii, Nàpols, 1836.

CAVALCA, frate Domenico, *Volgarizzamento delle Vite de' Santi Padri*, Tipogr. de Raffaele de Stefano e socii, Tipogr. di Giovanni Silvestri, Milà, 1854.

CAVALCA, Domenico, *Vida dei Santi Padri*, ed. a cura de Carlo DELCORNIO (“Archivio romanzo”, 15), Edizioni del Galluzzo – Fondazione Ezio Franceschini, Florència, 2009.

CAVALLERO, Pablo A. (ed.), *La Consolación natural; traducción castellana medieval, con glosas de la “Consolatio” de Boecio*, Instituto de Estudios Grecolatinos Francisco Nova, Buenos Aires, 1994.

CAVALLERO, Pablo A., Grecia y el griego en las glosas a la traducción castellana medieval de la Consolatio de Boecio, dins PENNA, R. E. – ROSAROSSA, M. A. (eds.), *Studia Hispanica Medievalia. Actas de las IV Jornadas Internacionales de Literatura Española Medieval*, Universidad Católica Argentina, Buenos Aires, 1995, ps. 21-50.

CAVALLERO, Pablo Adrián, Teognis, un aristócrata ante el problema de la pobreza, dins *Circe de clásicos y modernos*, 6, Múrcia, 2001, ps. 65-80.

CAVICCHI, Camilla, La musica nello Studiolo di Leonello d'Este, dins GUIDOBALDI, Nicoletta (ed.), *Prospettive di iconografia musicale*, Associazione Culturale Mimesis, Milà, 2007, ps. 129-152.

CAVICCHI, Camilla, Musiciens et chantres picards en voyage, dins CAVICCHI, Camilla – COLIN, Marie-Alexis (eds.), *La musique en Picardie du XIVE au XVIIe siècle*, Centre d'Études Supérieures de la Renaissance (Université François-Rabelais de Tours) – Centre Nationale de la Recherche Scientifique, Tours, 2012, ps. 327-344.

CAVIGLIA, Franco, Commenti ecclesiastici a Seneca tragico: Trevet e Delrio, dins MARTINA, Antonio P. (ed.), *Seneca e i cristiani*, Università Cattolica, Madrid, 2001, ps. 351-364.

CAYLEY, Emma, “Anchois maintien des dames la querelle.” Poetry, Politics and Mastery in the Manuscript Tradition of Alain Chartier, dins CAYLEY, Emma – KINCH, Ashby (eds.), *Chartier en Europe*, D. S. Brewer, Cambridge, 2008, ps. 75-90.

CAYRO, Pasquale, *Storia sacra e profana d'Aquino e sua diocesi*, Tipogr. de Vincenzo Orsino, Nàpols, 1808.

CAZALÉ BÉRARD, Claude, Boccaccio e la Poetica, ovvero L'Apologia della finzione (parte prima), dins *Testo e senso*, 1, 1998, ps. 27-53, i (seconda parte), 2, Roma, 1999, ps. 15-43.

CAZZOLA, Franco, L'orto di Belfiore, la villa, il barco: una campagna per diletto, dins DI LORENZO, Andrea (coord.), *Le Muse e il principe. Arte di corte nel Rinascimento padano*, Catàleg de l'exposició al Museo Poldi Pezzoli, Panini, Mòdena, 1991, vol. 2, ps. 203-222.

C. B. B., Notes on some of the foreign coats in the Roll of Arms of the thirteenth century, comprised in the Ms. No. 6589 of the Harleian Collection, dins NICHOLS, John Gough (eds.), *The Herald ant Genealogist*, J. G. Nichols and R. C. Nichols, Londres, 1867, vol. 4, ps. 425-434.

CECCARELLI, Francesco – FOLIN, Marco, *Delizie estensi. Architetture di villa nel Rinascimento italiano ed europeo*, L. S. Olschki (“Ferrara, paesaggio estense”, 4), Florència, 2009.

CECI, Giuseppe, Pizzofalcone, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 1, Nàpols, 1892, ps. 60-62, 85-89, 105-109 i 129-133.

CECILIA, Adolfo, Monferrato, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <[http://www.treccani.it/enciclopedia/monferrato_\(Enciclopedia-Dantesca\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/monferrato_(Enciclopedia-Dantesca)/>)

CEJADOR FRAUCA, Julio, *Tesoro de la lengua castellana. El lenguaje, sus transformaciones, su estructura, su unidad, su origen, su razón de ser; estudiados por medio de la comparación de lenguas*, Tipogr. La Minerva, Salamanca, 1901-1914.

CEJADOR FRAUCA, Julia, *Fraseología estilística castellana*, Tipogr. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1924.

- CELENZA, Christopher S., Creating canons in Fifteenth-Century Ferrara: Angelo Decembrio's *De Politia Litteraria* 1.10, dins *Renaissance Quarterly*, 57, Chicago, primavera 2004, ps. 43-98.
- CENCI, Cesaro (ed.), *Supplementum ad Bullarium Franciscanum continens litteras Romanorum Pontificum annorum 1378-1484 pro tribus ordinibus S. P. N. Francisci ulterius obtentas, appendice hierarchica addita, I: 1378-1471. Collegit et editit Caesar Cenci*, Collegium Sancti Bonaventurae, Grottaferrata, 2002.
- CENGARLE, Federica, *Feudi e feudatari del duca Filippo Maria Visconti. Repertorio*, Unicopli, Milà, 2007.
- CENTÓN. *Epistolario del bachiller Fernán Gómez de Cibdareal; y Generaciones y semblanzas del noble caballero Fernán Pérez de Guzmán*, Tipogr. de Jerónimo Ortega e Hijos de Ibarra, Madrid, 1790.
- CENTRO Studi Beppe Fenoglio, *Cronotassi dei vescovi di Alba*, ed. electrònica <http://it.wikipedia.org/wiki/Diocesi_di_Alba#Cronotassi_dei_vescovi>, consultada en setembre del 2012.
- CERAUDO, Giorgio – SPADEA, Roberto, *Il castello di Santa Severina*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 1998.
- CERBO, Anna, Didone in Boccaccio, dins *Annali dell'Istituto universitario orientale. Sezione romanza*, 21, Nàpols, 1979, ps. 177-219.
- CERDÁ RUIZ-FUNES, Joaquín, *Consideraciones sobre el hombre y sus derechos en las Partidas de Alfonso el Sabio (Discurso leído en la solemne apertura del curso académico 1963-64)*, Publicaciones de la Universidad de Murcia, Murcia, 1963.
- CERDÁ SUBIRACHS, Jordi, Montserrat: un espacio para la regresión del hombre medieval, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 1, ps. 489-500.
- CERESA, Massimo, Costantino Lascaris, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 63, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/costantino-lascaris_Dizionario-Biografico/>
- CERONE, Francesco, La politica orientale di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 27, Nàpols, 1902 (ps. 2-93, 384-456, 555-634, 774-852) i 28, 1903 (ps. 154-212); separata, Tipogr. de Luigi Pierro e figlio, Nàpols, 1903.
- CERONE, Francesco, Alfonso il Magnanimo ed Abu 'Omar Othmân. Trattative e negoziati tra il Regno di Sicilia di qua e di là dal Faro ed il Regno di Tunisi (1432-1457); separata d'*Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, Tipogr. Giannotta, Catània, 1912.
- CERONI, Lydia, *La diplomazia sforzesca nella seconda metà del Quattrocento e i suoi cifrari segreti, Il Centro di Ricerca*, Roma, 1970.
- CERUTI, Paolo, *Biografia soncinate*, Tipogr. del Dottor Giulio Ferrario, Milà, 1834.
- CERVANTES PERIS, Francisco Javier, La receptoría general del antiguo patrimonio de María de Luna. La gestión de la deuda censal en unos estados feudales del siglo XV valenciano, dins *Pedralbes. Revista d'història moderna*, 13/2, Barcelona, 1993, ps. 249-254.
- CERVANTES PERIS, Francisco Javier, *La herencia de María de Luna. Una empresa feudal en el tardomedioevo valenciano*, Ajuntament de Sogorb, Sogorb, 1998.
- CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de, *Don Quijote de la Mancha*, ed. a cura de Francisco RICO, Instituto Cervantes – Crítica, Barcelona, 1998.
- CERVANTES, Miguel de, *Don Quijote*, ed. a cura d'Enrique SUÁREZ FIGAREDO, Carena, Barcelona, 2004.
- CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de, *Don Quijote de la Mancha*, ed. a cura de José Manuel LUCÍA MEGÍAS, Verbum, Madrid, 2015.

CERVERÓ, Lluís – BATLLORI, Miquel, El comte Dionís d'Hongria, senyor de Canals, al seguici de la reina Violant: la descendència de Dionís als regnes de València i d'Aragó, dins *X Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Comunicacions, vols. 1 i 2*, Saragossa, 1980, ps. 559-577.

CÈSAR, G. Juli, *Comentarios de la guerra civil*, vol. II (llibres II-III), ed. i trad. a cura de Josep-M. MORATÓ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1978.

CESARE, Patricio (ed.), *Opere del Conte Giulio Perticari di Savignano*, Tipogr. Guidi dall'Ancora, Bolònia, 1838.

CESAREO, Giovanni Alfredo, *Le origini della poesia lirica e la poesia siciliana sotto gli svevi*, R. Sandron, Milà, 1924.

CESSI, Roberto, *Indice generale dell'Archivio Veneto (1871-1930)*, R. Deputazione, Venècia, 1940.

CESSI, Roberto, Francesco Pontano e Bartolomeo Guasco, Pàdua, 1917.

CHABANEAU, Camille, *Les biographies des troubadours en langue provençale*, É. Privat, Tolosa de Llenguadoc, 1885.

CHABÁS, Roque, *Historia de la ciudad de Denia*, Tipogr. de Pedro Botella, Dénia, 1874-1876.

CHABÁS, Roque, Estudio sobre los sermones valencianos de San Vicente Ferrer que se conservan en manuscritos de la Biblioteca de la Basílica Metropolitana de Valencia, VI. Invectivas contra las mujeres, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, any 7, vol. 8, núm. 4, Madrid, abril 1903, ps. 291-295.

CHABÁS, Roque, *Estudio sobre los sermones valencianos de San Vicente Ferrer*, Tipogr. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1903.

CHABÀS BERGON, Josep, *L'astronomia de Jacob ben David Bonjorn*, amb la col·laboració d'Antoni ROCA ROSSELL i Xavier RODRÍGUEZ GIL, Institut d'Estudis Catalans ("Arxius de les Seccions de Ciències", 104. Secció de Ciències i Tecnologia), Barcelona, 1992.

CHALKOKONDYLES, Laonikos, *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, ed. d'E. DARKÓ, Budapest, 1922-1927.

CHALLÉAT, Claire, Intercambios diplomáticos y artísticos entre la corte de Borgoña y la corte de Nápoles relacionados con el proyecto de cruzada. El mapamundi borgoñón, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 365-380.

CHALLÉAT, Claire, *Dalle Fiandre a Napoli. Committenza artistica, politica, diplomazia al tempo di Alfonso il Magnanimo e Filippo il Buono*, 'L'Erma' di Bretschneider ("Lermarte"), Roma, 2012.

CHALMIN-SIROT, Élisabeth, Lieu de résidence de la petite aristocratie en territoire genevois du XIIe à XVIe siècle, dins *Archéologie médiévale*, 33, París, 2003, ps. 115-138.

CHAMBERS, David S., Popes, *Cardinals & War: The Military Church in Renaissance and Early Modern Europe*, I. B. Tauris, Londres, 2006.

CHAMOCHO CANTUDO, Miguel Ángel, *Justicia real y justicia municipal: la implantación de la justicia real en las ciudades giennenses (1234-1505)*, Instituto de Estudios Giennenses, Jaén, 1998.

CHAMPIER, Simphorien, *L'Histoire de Palanus, comte de Lyon*, ed. a cura d'Alfred de TERREBASSE, Tipogr. de Louis Perrin, Lyon, 1833.

CHAPIER, Georges, *Châteaux savoyards: Faucigny, Chablais, Tarentaise, Maurienne, Savoie proue, Genevois*, La Découverte, La Rochelle, 2005.

CHAMPION, Pierre, *Vie de Charles d'Orléans (1394-1465)*, H. Champion, París, 1911; reed. 1969.

CHARITEO, Il (Benet GARRET), *Le rime di Benedetto Gareth detto "Il Chariteo"*, ed. a cura d'Erasmus PERCOPO i Benedetto CROCE, Tipogr. de l'Accademia delle Scienze ("Biblioteca napoletana di storia e letteratura", 1), Nàpols, 1892.

CHAROUITI HASNAOUI, Milouda, La intervenció de la mujer en la vida política granadina durante la primera mitad del siglo XV, dins TORO CEBALLOS, Francisco – RODRÍGUEZ MOLINA, José (coords.), *Primeras jornadas. Estudios de frontera “Alcalá la Real y el arcipreste de Hita” (Alcalá laReal, 22-25 noviembre 1995)*, Diputación provincial de Jaén, 1996, ps. 323-334.

CHARRIÈRE, Louis de, *Les sires de la Tour*, Georges Bridel, Lausana, 1868.

CHARTIER, Alain, *Le Curial (texte français du XVe siècle, avec l'original latin)*, ed. a cura de Ferdinand HEUCKENKAMP, Max Niemeyer, Halle, 1899.

CHARTIER, Alain, *La belle dame sans merci*, trad. catalana del segle XV de Francesc OLIVER, ed. a cura de Martí de RIQUER, Quaderns Crema, Barcelona, 1983.

CHARTIER, Alain, *La Belle Dame sans merci. Traducció de Francesc OLIVER*, ed. electrònica a cura de Marta MARFANY SIMÓ, Biblioteca Digital Narpan, 2011 <<http://www.narpan.net/ben/indexbelledame.htm>>

CHARTIER, Jean, *Histoire de Charles VII, roy de France*, ed. a cura de Denis GODEFROY, Imprimerie Royale, París, 1661, ps. 1-321.

CHARTREUX, Dénis le, *Contra ambitionem*, dins *Operum minorum Dionysii Carthusiani*, ed. a cura de Pieter BLOMMEVEEN, Tipogr. de Johann Soter, Colònia, vol. 1, ps. 444-454.

CHAS AGUIÓN, Antonio, *Preguntas y respuestas en la poesía cancioneril española*, Fundación Universitaria Española, Madrid, 2002.

CHASE, George Davis, The Origin of Roman Praenomina, dins *Harvard Studies in Classical Philology*, 25, Harvard (Massachusetts), 1897, ps. 103-184.

CHASOT DE NANTIGNY, Louis – HÜBNER, Johann, Les généalogies historiques des rois, empereurs, etc., et de toutes les maisons souveraines qui ont subsisté jusqu'à présent, exposés dans les cartes généalogiques tirées des meilleurs auteurs. Tome II: Contenant les maisons souveraines d'Italie, avec les familles papales, depuis cent cinquante ans, Tipogr. de Pierre-François Giffat, París, 1736.

CHASTELAIN, Georges, *Chronique du bon chevalier messire Jacques de Lalain, frère et compagnon de l'Orde de la Toison d'Or*, dins BOUCHON, J. A. (ed.), Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle, Librairie Verdrière – J. Carez, París, 1825.

CHASTELAIN, Georges, Chronique de Jacques de Lalain, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (XVe siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, ps. 601-726.

CHASTELLAIN, Georges, *Œuvres. Tome troisième: “Chronique”*, ed. a cura del baró Kervyn de LETTENHOVE, F. Heussner, Brussel-les, 1864.

CHAUBET, Daniel, Une enquête historique en Savoie au XVe siècle, dins *Journal des savants*, 1-2, París, 1984, ps. 93-125.

CHAUBET, Daniel, Le duel Othon de Grandson – Gérard d'Estavayer du 7 août 1397: une conséquence des événements qui agitèrent la Savoie dans les dernières années du XIVe siècle, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007, ps. 11-42.

CHECA BELTRÁN, José, La recuperació de Píndaro en el canon neoclàssic, dins MAESTRE, José María – PASCUAL, Joaquín – CHARLO, Luis (eds.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*, Instituto de Estudios Humanísticos (Alcañiz) – Ediciones del Laberinto (Madrid) – CSIC – Universidad de Cádiz – Universidad de Extremadura (Cáceres) – Universidad de Zaragoza – Instituto de Estudios Turolenses, Alcañiz – Madrid, 2002, vol. III/4, ps. 1.945-1.960.

CHÉNERIE, Marie-Luce, *Le chevalier errant dans les romans arthuriens en vers des XIIIe et XIIIe siècles*, Librairie Droz, Ginebra, 1986.

CHENU, Marie-Dominique, *La Théologie au XIIe siècle*, Vrin (« Études de Philosophie Médiévale », 45), Paris, 1957.

CHERCHI, Paolo – DE ROBERTIS, Teresa, Un inventario della Biblioteca Aragonesa, dins *Italia medioevale e umanistica*, 33, Pàdua, 1990, ps. 109-347.

CHERCHI, Paolo, Pedro Díaz de Toledo y su *Diálogo e razonamiento en la muerte del Marqués de Santillana*, dins BELTRÁN LLAVADOR, Rafael – CANET VALLÉS, José Luis – SIRERA TURO, Josep Lluís (eds.), *Historias y ficciones. Coloquio sobre la literatura del siglo XV (Actas del Coloquio Internacional organizado por el Departament de Filologia Espanyola de la Universitat de València, celebrado en Valencia los días 29, 30 y 31 de octubre de 1990)*, Universitat de València – Departament de Filologia Espanyola, València, 1992, ps. 111-120.

CHERCHI, Paolo, *Los Doce Trabajos de Hércules* de Villena y la *Fiorita* de Guido da Pisa, dins *Revista de filología española*, vol. 82, fasc. 3-4, Madrid, 2002, ps. 381-396.

CHERCHI, Paolo, Due volgarizzamenti inediti della favola di Psiche e Cupido, dins *Letteratura italiana antica*, 4, Roma, 2003, ps. 185-284.

CHERUBINI, Francesco, *Vocabulario milanese-italiano*, Stamperia Reale, Milà, 1814.

CHEVALIER, Jules, Les comtes de Valentinois et de Diois, dins *Bulletin de la Société d'Archéologie de la Drôme*, 31, Valence, 1897.

CHIAPPINI, Luciano, Borso d'Este, duca di Modena, Reggio e Ferrara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 13, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1971, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/borso-d-este-duca-di-modena-reggio-e-ferrara_Dizionario-Biografico/>

CHILÀ, Roxane, Castelnuovo, forteresse et résidence d'Alphonse le Magnanime a Naples (1442-1458), dins *Anales de historia del arte*, 23, núm. especial II, Madrid, 2013, ps. 431-444.

CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014; ed. digital <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01144965/file/2014_CHILA_diff.pdf>

CHINCA, Mark, *History, Fiction, Verisimilitude. Studies in Poetics of Gottfried's "Tristan"*, The Modern Humanities Research Association – Institute of Germanic Studies (University of London), Londres, 1993.

CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999.

CHINER GIMENO, Jaume-Josep, *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell (amb un fragment d'un manuscrit del 'Tirant lo Blanch')*, Marfil, Alcoi, 1993.

CHINER GIMENO, Jaume-Josep, *Ausiàs March i la València del segle XV (1400-1459)*, Consell Valencià de Cultura, València, 1997.

CHINER GIMENO, Jaume-Josep, A l'entorn d'un full manuscrit del *Tirant lo Blanch*, dins BARBERÀ, Jean Marie (ed.), *Estudis crítics sobre 'Tirant lo Blanc' i el seu context (Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanc': 'L'albor de la novel·la moderna europea', Ais de Provença, octubre 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Ais de Provença, 1997, ps. 43-59.

CHINER GIMENO, Jaume-Josep, Cor d'acer, de carn e fust: Ausiàs March (1400-1459), dins *Ausiàs March (Madrid, Biblioteca Nacional, del 13 de mayo al 27 de junio)*, Generalitat Valenciana, València, 1999, ps. 33-85.

CHINER GIMENO, Jaume-Josep, Noves dades arxivístiques sobre la mort de Jordi de Sant Jordi, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 2, ps. 67-70.

CHINER GIMENO, Jaume-Josep, Joan Roís de Corella, la seua vida i el seu entorn: noves dades per a la història de la cultura en la València del segle XV, dins *Magnificat. Cultura i literatura medievals*, 1, València, 2014, ps. 111-337; ed. digital <<https://ojs.uv.es/index.php/MCLM/article/view/3934>>

CHIRICO, María Luisa, Alfonso d'Aragona e l'insegnamento del greco nell'Italia meridionale, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.311-1.320.

CHITI, Alfredo, *Alcune notizie su Benedetto Colucci*, Pistoia, 1900; separata del *Bulletino storico pistoiense*, any 2, fasc. 3, Pistoia, 1900, ps. 81-98; obra ressenyada en: *Giornale storico e letterario della Liguria*, any 2, Gènova, 1901.

CHITTOLINI, Giorgio, I Principati italiani alla fine del Medioevo, dins *Poderes públicos en la Europa medieval: principados, reinos y coronas. XXIII Semana de Estudios Medievales (Estella, 22 a 26 de julio de 1996)*, Estella, 1997, ps. 233-260.

CHITTOLINI, Giorgio, *Vigevano e i territori circostanti alla fine del Medioevo*, Unicopli, Milà, 1997.

CHITTOLINI, Giorgio, *Storia di Cremona. Il Quattrocento. Cremona nel ducato di Milano (1395-1535)*, Bolis, Milà, 2008.

CHOCHÉYRAS, Jacques, *Le théâtre religieux en Savoie au XVIe siècle, avec des fragments inédits*, Librairie Droz, Ginebra, 1971.

CHRISTYN, Jan Baptiste, *Jurisprudentia heroica, sive De jure belgarum circa nobilitatem et insignia* [1616], Tipogr. de Balthazarius Vivien, Brussel-les, 1668.

CHRONICA Latina Sabaudiae, dins *Ancienes chroniques de Savoye (Monumenta historiae patriae edita iussu regis Caroli Albertis scriptorum, tomus I)*, Impremta Reial, Torí, 1840.

CIBRARIO, Luigi, *Lettere inedite di principi e d'uomini illustri*, Andrea l'Alliana, Torí, 1828.

CIBRARIO, Luigi, *Delle storie di Chieri*, Andrea l'Alliana, Torí, 1831.

CIBRARIO, Luigi – PROMIS, Domenico Casimiro, *Sigilli de' principi di Savoia raccolti del illustrati per ordine del re Carlo Alberto*, Stamperia Reale, Torí, 1834.

CIBRARIO, Luigi, *Origini e progresso delle istituzioni della monarchia di Savoia. Parte prima: storia*, Stamperia Reale, Torí, 1854.

CICA (*Corpus Informatitzat del Català Antic*), Seminari de Filologia i Informàtica – Grup de Lexicografia i Diacronia, Universitat Autònoma de Barcelona.

CICERI, Marcella (ed.), *El cancionero castellano del siglo XV de la Biblioteca Estense de Módena*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1995.

CICERI, Marcella – GRESPI, Giuseppina, La traduzione medievale castigliana delle tragedie di Seneca, dins *Annali di Ca' Foscari*, vol. 35, núms. 1-2, Venècia, 1996, ps. 95-130.

CICERÓ, Marc Tul·li, *De l'orador*, ed. i trad. a cura de Salvador GAMÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1929-1933, 3 vols.

CICERÓ, Marc Tul·li, *Tusculanes*, ed. i trad. a cura d'Eduard VALENTÍ FIOL, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1948.

CICERÓ, Marc Tul·li, *La naturalesa dels déus, vol. 1 (llibre I)*, ed. i trad. a cura de Joan-Manuel del POZO, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1988.

CICERÓ, Marc Tul·li, *La naturalesa dels déus, vol. 2 (llibres II-III)*, ed. i trad. a cura de Joan-Manuel del POZO, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003.

CICERÓ, Marc Tul·li, *On Pompey's Command (De Imperio). Latin text, study aids with vocabulary, commentary, and translation*, a cura d'Ingo GILDENHARD, Louise HODGSON *et al.*, Open Book, Cambridge, 2014.

CICERÓN, Marco Tulio, *Sueño de Escipión*, introd. de Juozas ZARANKA, ed. i trad. de Vilma CORREA M., Revista Ideas y Valores, Facultad de Filosofía y Letras, Universidad de Bogotá, 1963.

CICERÓN, Marco Tulio, *Sobre la República*, ed. a cura d'Álvaro D'ORS, Gredos ("Biblioteca clásica", 72), Madrid, 1991.

CICERÓN, Marco Tulio, *M. T. Ciceronis Rhetorici libri duo qui vocantur 'De inventione' / De la invención retórica*, ed. i trad. a cura de Bulmaro REYES CORIA, Universidad Autónoma de México, Ciudad de México, 1997.

CICERÓN, Marco Tulio, *Libro de los oficios [De officiis]*, trad. a l'espanyol d'Alonso de CARTAGENA [1422, BNE Ms. 7815], ed. electrònica, Biblioteca Saavendra Fajardo, 2008 <www.saavedrafajardo.org/archivos/libros/libro0165.pdf>

CICERONE, Marco Tullio, *De re publica quae supersunt et sex orationum partes*, ed. a cura d'Angelo MAIO, Libreria Orphanotrophi, Halle, 1824.

CICERONE, Marco Tullio, *Volgarizzamento degli Uffici di Cicerone. Testo inedito del buon secolo della favella toscana*, ed. a cura de F. PALERMO, Nàpols, 1840.

CICONIA, Johannes, "Nova Musica" and "De proportiõibus", ed. i trad. a cura d'Oliver B. ELLSWORTH, University of Nebraska Press ("Greek and Latin music theory"), Kearney (Nebraska), 1993.

CIERI VIA, Claudia, I Tarocchi del cosidetto "Mantegna": origine, significato e fortuna di un ciclo de immagini, dins BERTI, Giordano – VITTORIA, Giorgio (eds.), *I Tarocchi: le carte di corte. Gioco e magia alla corte degli Estensi. Mostra tenuta a Ferrara, Castello Estense, Casa di Stella dell'Assassino, 14 settembre 1987 – 10 gennaio 1988* [catàleg de l'exposició], Amministrazione provinciale di Ferrara, Bolonya, 1987, ps. 49-77.

CIFUENTES, Lluís – FERRAGUD, Carmel, El 'Libre de la menescalia' de Manuel Dies: de espejo de caballeros a manual de albéitares, dins *Asclepio. Revista de historia de la medicina y de la ciencia*, 51-1, Madrid, 1999, ps. 93-127.

CIFUENTES, Lluís – FERRAGUD, Carmel, De Nàpols a València: el 'Llibre de la menescalia' de Manuel Dies, majordom d'Alfons el Magnànim, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.321-1.335.

CIFUENTES COMAMALA, Lluís, *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, Barcelona, 2006 (2a; 1a, 2002).

CIGNI, Fabrizio, Per la storia del *Guiron le Courtois* in Italia, dins *Critica del testo*, 7/1 ("Storia, geografia, tradizioni manoscritte"), Roma, 2004, ps. 295-316.

CILIBERTO, Michele, Sogno, ombra, dissimulazione. Variazioni di un tema, dins *L'occhio di Atteone. Nuovi studi su Giordano Bruno*, Edizioni di storia e letteratura ("Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi", 209), Roma, 2002, ps. 111-140.

CINGOLANI, Stefano M., "Nos, en leyr tales libros, trobemos plazer e recreation". L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 39-127.

CINGOLANI, Stefano M., Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel-lectuals i escriptors de la baixa edat mitjana*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 124-159.

CINGOLANI, Stefano M., Clàssics i pseudo-clàssics al *Tirant lo Blanc*. Reflexions a partir d'unes fonts de Joanot Martorell, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45, Barcelona, 1995-1996, ps. 361-368.

CINGOLANI, Stefano, *Joan Roís de Corella. La importància de dir-se honest*, 3 i 4, València, 1998.

CINGOLANI, Stefano, Anticavalleria i anticlassicisme a l'obra de Joan Roís de Corella, dins MARTINES, Vicent (ed.), *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Marfil ("Universitas", 9), Alcoi, 1999, ps. 107-12.

CINGOLANI, Stefano M., Traducció literària i traducció cultural, dins MARTÍNEZ, Tomàs – RECIO, Roxana (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, Creighton University – Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2001, ps. 158-164.

CINGOLANI, Stefano M., El desafiament de Bordeus (capítols 99-100, 104-105), dins ÍDEM, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Institut d'Estudis Catalans ("Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica", 68), Barcelona, 2006, ps. 453-490.

CINGOLANI, Stefano M. (ed.), *Libre dels reis*, Universitat de València ("Monuments d'història de la Corona d'Aragó", 2), València, 2008.

CINGOLANI, Stefano M., *Pere el Gran. Vida, actes i paraula*, Editorial Base, Barcelona, 2010.

CINGOLANI, Stefano M., La reina María y los funerales de su madre, Brianda d'Agout, condesa de Luna, en Zaragoza (1399-1401). Aproximación al estudio de los rituales funerarios de los monarcas de la Corona de Aragón, dins *Aragón en la Edad Media*, 24, Saragossa, 2013, ps. 71-90.

CINGOLANI, Stefano M., *Sant Jordi. Una llegenda mil·lenària*, Editorial Base, Barcelona, 2014.

CINGOLANI, Stefano M., *La formació nacional de Catalunya i el fet identitari dels catalans (785-1410)*, Generalitat de Catalunya-Departament de Presidència – Centre d'Història Contemporània de Catalunya ("El fet identitari català al llarg de la història", 1), Barcelona, 2015.

CINOTTI, Riccardo – CODONYER SÒRIA, Pilar, I manoscritti catalani delle *Histories troianes*: saggio codicologico per la creazione di un catalogo unico delle testimonianze medievali della fortuna troiana in Iberia, dins CANTAVELLA, Rosanna – HARO, Marta – REAL, Helena (eds.), *Traducción y práctica literaria en la edad media románica / Traducció i pràctica literària en l'edat mitjana romànica*, Universitat de València, València, 2003, ps. 151-170.

CIOFFRARI, Vincent, *Fortune and Fate from Democritus to Saint Thomas Aquinas*, Columbia University, Nova York, 1935.

CIOFFARI, Vincent, Fortune, Fate and Chance, dins WIENER, Peter (ed.), *Dictionary of the History of Ideas*, Nova York, 1973, vol. 2, ps. 225-236.

CIRAC ESTOPAÑÁN, Sebastián, *Bizancio y España: el legado de la basilissa María y de los déspotas Thomás y Esaú de Joannina*, CSIC, Barcelona, 1943.

CIRILLO, Giuseppe, *Verso la trama sottile. Feudo e protoindustria nel Regno di Napoli (secc. XIV-XIX)*, Ministero per i Beni e le attività culturali – Direzione generale per gli archivi ("Pubblicazioni degli Archivi di stato. Saggi, 104"), Roma, 2012.

CIRLOT, Victoria, Introducció, dins JAUSS, Hans Robert, *Teoria de la recepció literària (dos articles)*, Barcanova, Barcelona, 1991, ps. 9-12.

CLARAMUNT, Salvador, La política universitària de Alfonso el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.335-1.353.

CLARETTA, Gaudenzio, Una impresa quasi ignorata del duca di Savoia contro Genova (1449), dins *Atti della Società ligure di storia patria*, 13, Gènova, 1879, ps. 337-361.

CLARK, Kenneth – PEDRETTI, Carlo, *The Drawings of Leonardo da Vinci in the Collection of Her Majesty at Windsor Castle*, Phaidon, Londres, 1968.

CLARK, Leah Ruth, *Value and Symbolic Practices: Objects, Exchanges and Associations in the Italian Courts (1450-1500)*, Tesi doctoral inèdita del Department of Art History and Communication Studies, McGill University, Montreal, 2009.

CLAVERÍA ARZA, Carlos, *Historia del Reino de Navarra*, Gómez, Pamplona, 1971 (3a.).

CLÉMENT, José, Antoine de Bourgogne, dit “le Grand Bâtard”, dins *Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes*, 30, Lieja, 1990, ps. 165-192.

CLÉMENT, Pierre, *Jacques Coeur et Charles VII, ou La France au XVe siècle. Étude historique*, Librairie académique Didier et Cie., París, 1863 (2a).

CLEMENTE RUBIO, Simón de Rojas, *Historia civil, natural y eclesiástica de Titaguas*, ed. a cura de Fernando MARTÍN POLO i Eduardo TELLO TORRES, Ajuntament de Tiagües – Facultat de Filologia de la Universitat de València, València, 2000.

CLEMENTI, Alessandro – BERARDI, Maria Rita, *Regesto delle fonti archivistiche degli Annali antinoriani (voll. III-XVII)*, Deputazione Abruzzese di Storia Patria, L'Aquila, 1980.

CLOSA, Josep, *Vergilius, poeta latinus: Virgili en els humanistes hispànics*, dins *Studia virgiliana. Actes del VIè Simposi d'Estudis Clàssics (11-13 de febrer de 1981)*, Secció Catalana de la Societat Espanyola d'Estudis Clàssics – Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1985, ps. 153-162.

COCO, Alessandra – GUALDO, Riccardo, Cortesia e cavalleria. La tradizione ippiatrica in volgare nelle corti italiane tra Trecento e Quattrocento, dins *I saperi nelle corti / Knowledge at the Courts. Atti del Convegno di Losanna (17-19 novembre 2004)*, SISMELL – Edizioni del Galluzzo (“Micrologus. Natura, scienze e società medievale”, 16), Trarnuzze, 2008, ps. 137-164.

COCCO, Marcello, “Lauzengier”. *Semantica e storia di un termine basilare nella lirica dei trovatori*, Istituto di lingue e letterature straniere, Università di Cagliari, Càller, 1980.

COCHERIS, Hippolyte (ed.), *Le blason des couleurs en armes, livrées et devisés, par Sicile, héralut d'Alphonse V, roi d'Aragon, 'Le trésor des pièces rares ou inédites'*, París, 1860.

CODINA, Francesc, Verdager sentint un rossinyol: el paradís perdut, el cel, el cant impossible, dins *Professor Joaquim Molas. Memòria, escriptura, història*, Universitat de Barcelona (“Homenatges”, 19), Barcelona, 2003, vol. 1 (Literatura del segle XIX), ps. 329-346.

CODOÑER, Carmen, Estudio introductorio, dins PASTRANA, Juan de, *Grammatica latina – NEPOS, Ferdinandus, Materies grammaticae*, Universidad de Santiago de Compostela, Sant Jaume de Galícia, 2001, ps. 5-26.

COGNASSO, Francesco, Sul soggiorno del maresciallo Boucicaut in Piemonte dopo la ribellione di Genova, dins *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 34, París, 1914, ps. 235-266.

COGNASSO, Francesco, L'alleanza sabaudo-viscontea contro Venezia nel 1434, dins *Archivio storico lombardo*, 45, Milà, 1918 (ps. 157-236), i 46, 1919 (ps. 357-426).

COGNASSO, Francesco, L'alleanza sabaudo-viscontea contro il Monferrato nel 1431, dins *Archivio storico lombardo*, 42, Milà, 1915, ps. 273-334 i 554-644.

COGNASSO, Francesco, Di alcune relazioni sabaudo-viscontee dopo l'alleanza di Milano, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 11, fasc. 3-4, Pavia, 1921, ps. 145-176.

COGNASSO, Francesco, Aneddoti di storia viscontea, dins *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, vol. 15, fasc. 1-4, Pavia, 1921, ps. 1-32.

COGNASSO, Francesco, *Amedeo VIII (1383-1451)*, G. B. Paravia e Cia., Torí, 1930.

COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo da Gian Galeazzo a Filippo Maria*, “Storia di Milano”, vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955.

COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo e la Repubblica Ambrosiana (1392-1450)*, “Storia di Milano”, vol. 6, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano, Milà, 1955.

COGNASSO, Francesco, Amédeo VIII, duca di Savoia, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 2, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/amedeo-viii-duca-di-savoia_izionario_Biografico/>

COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966.

COLAFEMMINA, Cesare, *Documenti per la storia degli ebrei in Puglia nell'Archivio di Stato di Napoli*, Regione Puglia – Assessorato alla Cultura, Bari, 1990.

COLAFEMMINA, Cesare, Gli Ebrei di Fondi, dins PISCITELLI CARPINO, Teresa (ed.), *Fondi tra antichità e medioevo. Atti del convegno (31 marzo-1 aprile 2000)*, Comune di Fondi, Fondi, 2002, ps. 315-330.

COLAFEMMINA, Cesare, *The Jews in Calabria*, Koninklijke Brill ("Studia Postbiblica", 49), Leiden, 2012.

COLAPIETRA, Raffaele, *Dal Magnanimo a Masaniello. Studi di storia meridionale nell'età moderna*, Edizioni Beta, 1972.

COLAPIETRA, Raffaele, L'articolazione feudale di Abruzzo, Molise e Capitanata in età moderna in rapporto al sistema della Dogana, dins *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes*, vol. 100, núm. 2, Roma, 1988, ps. 909-922.

COLAPIETRA, Raffaele, Il conte camerlengo Innigo d'Avalos, protagonista dell'Umanesimo cortigiano aragonese, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, sèrie 4, vol. 27, Nàpols, 1988, ps. 141-149 i 196-202.

COLAPIETRA, Raffaele, Costanza d'Avalos e il mito d'Ischia, dins *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, vol. 28, Nàpols, 1989, ps. 67-74.

COLAPIETRA, Raffaele, Il baronaggio napoletano e la sua scelta spagnuola. Il gran Pescara, dins *Archivio storico per le province napoletane*, any 107, Nàpols, 1989, ps. 7-71.

COLAPIETRA, Raffaele, *7 settembre 1495: Morte eroica e trasfigurazione letteraria del marchese di Pescara*, Istituzione nazionale di studi sul Rinascimento meridionale, Nàpols, 1991.

COLAPIETRA, Raffaele, *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, La città del sole, Nàpols, 1999.

COLASSEAU, Daniel, *Histoire de Baugé, I. La préhistoire. Les temps anciens*, Tipogr. R. Cingla, Baugé, 1942.

COLETTI, Marco, Francesco Galeota, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 51, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-galeota_Dizionario-Biografico/>

COLL ALENTORN, Miquel, Dos humanistes italians en la nostra historiografia [Discurs llegit el 7 de maig de 1971 en la Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans], dins *In memoriam Carles Riba (1959-1965)*, Institut d'Estudis Hel·lènics – Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, Barcelona, 1973, ps. 129-139; reed. dins COLL, M., *Historiografia*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Obres de M. Coll i Alentorn", 1), Barcelona, 1991, ps. 417-427, i en BALCELLS, Albert (ed.), *Discursos de les festes anuals i de les inauguracions de curs (1914-2006)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2009, ps. 447-458.

COLL ALENTORN, Miquel, *Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda* ("Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica", 39), Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1990.

COLL JULIÀ, Núria, Doña Juana Enríquez, lugarteniente real en Cataluña (1461-1468), CSIC, Madrid, 1953.

COLL JULIÀ, Núria, Aspectos del curso catalán y del comercio internacional en el siglo XV, dins *Estudios de Historia Moderna*, 4, Barcelona, 1954, ps. 159-188.

COLL JULIÀ, Núria, Una compañía barcelonesa para el comercio de paños (1400-1484), dins *Anuario de estudios medievales*, 5, Barcelona, 1968, ps. 339-408.

COLL JULIÀ, Núria, Documentación notarial relativa a los pobres en la Cataluña del siglo XV, dins dins RIU, Manuel (ed.), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1981-1982, vol. 2, ps. 187-311.

COLL VEHÍ, Josep, *La sátira provenzal. Discurso leído al Claustro de la Universidad Central*, Tipogr. de M. Rivadeneira, Madrid, 1861.

COLLECTION des inventaires-sommaires des Archives departementales antérieures à 1790. Nord. Archives civiles. Serie B. Chambre des comptes de Lille, n. 1681 a 1841, Tipogr. de L. Danel, Lilla, 1877.

COLLENUCCIO DA PESARO, Pandolfo, *Compendio dell'Historia del Regno di Napoli* [1498-1500], Tipogr. de Giovanni Maria Scotto, Nàpols, 1541.

COLLENUCCIO DA PESARO, Pandolfo, *Istoria del Regno di Napoli*, ed. a cura d'Angelo DI COSTANZO, dins *Raccolta di tutti i più rinomati scrittori dell'istoria generale del Regno di Napoli, principiando dal tempo che queste provincie hanno preso forma di regno*, vol. 3, Tipogr. de Giovanni Gravier, Nàpols, 1769.

COLLENUCCIO DA PESARO, Pandolfo, *Compendio de le Istorie del regno di Napoli* [1498-1500], ed. a cura d'A. SAVIOTTI, Laterza ("Scrittori d'Italia", 115), Bari, 1929.

COLLETTA, Teresa, *Napoli, città portuale e mercantile: la città bassa, il porto e il mercato dall'VIII al XVII secolo*, Kappa, Roma, 2006.

COLLINO, Giovanni, La politica fiorentino-bolognese dall'avvento al principato del conte di Virtù alle sue prime guerre di conquista, dins *Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torino*, Torí, 1903-1904, ps. 118-184.

COLLINO, Giovanni, La guerra Viscontea contro gli Scaligeri nelle relazioni diplomatiche fiorentino-bolognesi col conte di Virtù (1386-1387), dins *Archivio storico lombardo*, sèrie 4, vol. 7, Milà, juny 1907, ps. 105-159.

COLMENARES, Diego de, *Historia de la insigne ciudad de Segovia y compendio de las historias de Castilla*, *Academia de Historia y Arte de San Quirce*, Segòvia, 1982; reed. electrònica, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alacant, 1999 (<http://www.cervantesvirtual.com/obra/historia-de-la-insigne-ciudad-de-segovia-y-compendio-de-las-historias-de-castilla--0/>).

COLOMA LLEAL, Galcerán, *El castellano del siglo XV en la Corona de Aragón*, Institución Fernando el Católico ("Fuentes Históricas Aragonesas", 26), Saragossa, 1997.

COLOMBO TREVIGIANO, Michele, *Lezioni e discorsi filologici*, Tipogr. d'Alvisopoli, Venècia, 1832.

COLOMER POUS, Eusebi, L'humanisme als països catalans: Sibiuda, Turmeda, Vives, dins *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia. Institut d'Estudis Catalans*, 2, Barcelona, 1988, ps. 23-44.

COLOMER POUS, Eusebi, *El pensament als països catalans durant l'edat mitjana i el Renaixement*, Institut d'Estudis Catalans – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.

COLOMINA, Jordi, Atényer, (a)plegar, arribar i ésser junt en el Curial e Güelfa, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 60 (Miscel·lània Joaquim Molas, 5), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2010, ps. 58-72.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, Premiers échos de l'Ordre de la Jarretièrre, dins BALDINGER, Kurt (coord.), *Zeitschrift für Romanische Philologie. Begründet von Gustav Gröber*, Max Niemeyer, Tübinguen, 1965, ps. 441-452.

COLON, Germà – GARCIA, Arcadi – GARCIA, Vicent (eds.), *Furs de València*, col·l. 'Els nostres clàssics', Barcino, Barcelona, 1974-2002.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, Los castellanismos primerizos en catalán: acerca de *NUPTIAE* y *VOTA* en la Península Ibérica, dins *Prohemio*, 4, Madrid, 1973, ps. 5-36; reed. dins COLÓN DOMÈNECH, G., *El léxico catalán en la Romania*, Gredos ("Biblioteca románica hispánica, II. Estudios y ensayos", 245), Madrid, 1976, ps. 354-395.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, *El léxico catalán en la Romania*, Gredos, Madrid, 1976.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, *La balada de la garsa i l'esmerla de Corella*, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 11 (Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit, 3), Publicacions de l'Abadia de Montserrat,

Barcelona, 1985, ps. 157-178; reed. dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Universitat de València, València, 1987, ps. 85-102.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, Filologia, etimologia i fantasia: *atovar en el *Curial e Güelfa*, dins BADIA, Lola – MASSOT, J. (eds.), *Estudis de literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 327-344; reed. COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 62-74.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, Era valencià l'autor del *Curial*?, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61, Castelló de la Plana, 1985, ps. 43-52; reed. dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 43-61.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, L'adverbi "ausades" en el *Curial e Güelfa*, dins COLÓN, Germà, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 1987, ps. 55-60.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, *El español y el catalán, juntos y en contraste*, Ariel, Barcelona, 1989.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, Sobre l'autenticitat del *Curial e Güelfa*, dins *Idees*, 12 de gener del 1992.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, Una altra vegada "atovar" en el *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 378-384; reed. dins COLÓN, G., *Estudis de filologia catalana i romànica*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 45-52.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, Fons romànic d'alguns refranys hispànics, dins *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003, ps. 157-165.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, La decadència de la llengua al segle XVI, dins *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003, ps. 189-202.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Rampellament*, terme de ramaderia, dins *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003, ps. 311-319.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, Algunos aspectos del catalán medieval, dins ELVIRA, Javier (coord.), *Lenguas, reinos y dialectos en la Edad Media Ibérica. La construcción de la identidad. Homenaje a Juan Ramón Lodares*, Iberoamericana, Madrid, 2008, ps. 63-72.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, *Curial e Güelfa: català o valencià?*, dins *Lexicografia, lèxic i crítica textual*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2011, ps. 283-290.

COLÓN DOMÈNECH, Germà, Ensayo de localización del anónimo autor del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, vol. 1, ps. 21-30.

COLÓN, Germà, Revisió crítica de les "Regles", dins COLÓN, Germà – FERRANDO, Antoni, *Les 'Regles d'esquivar vocables', a revisió*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011, ps. 15-130.

COLÓN, Germà – FERRANDO, Antoni, *Les 'Regles d'esquivar vocables', a revisió*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011.

COLÓN, Germà – PEREA, Maria-Pilar – UEDA, Hiroto, Lingüística quantitativa: *Curial* vs. *Tirant*. Una mateixa procedència geogràfica?, dins *Vox Romanica*, 71, Tübingen – Basilea, 2012, ps. 131-159.

COLONNA, Vittoria, *Le rime di Vittoria Colonna, corrente sui testi a penna, pubblicate con la vita della medesima*, ed. a cura de Pietro Ercole VISCONTI, Tipogr. Salviucci, Roma, 1840.

COLONNA, Vittoria, *Sonetti in morte di Francesco Ferrante d'Avalos, marchese di Pescara; edizione del ms. XIII.G.43 della Biblioteca Nazionale di Napoli*, ed. a cura de Tobia R. TOSCANO, G. Mondadori, Milà, 1998.

COLSON, Arch, *Recherches sur les monnaies qui ont eu cours en Roussillon*, Tipogr. de J. B. Alzine, Perpinyà, 1853.

COLUCCIA, Rosario, Il contributo meridionale alla diffusione degli iberismi in Italia e il caso di "attillato", dins CORNAGLIOTTI, Anna i al. (eds.), *Miscellanea di studi romanzi offerta a Giuliano Gasca Queirazza per il suo 65. compleanno*, Edizione dell'Orso, Alessandria, 1988, vol. 1, ps. 158-180.

COLUMNIS, Guido de, *Historia destructionis Troiae*, ed. a cura de Nathaniel Edward GRIFFIN, The Mediaeval Academy of America ("Medieval Academy Books", 26), Cambridge, Massachusetts, 1936; reedicció electrònica <www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/griffin_0026.htm>

COLUSSI, Paolo, Elenco dei manoscritti miniati nei secoli XIV e XV alla corte dei Visconti e degli Sforza, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d'edicció electrònica <http://www.storiadimilano.it/Arte/elenco_manoscritti.htm>

COMAS, Antoni, Escolis a *Curial e Güelfa*, dins *Assaigs sobre literatura catalana*, Tàber, Barcelona, 1968, ps. 45-107.

COMBLEN-SONKES, Micheline – VAN DEL BERGEN-PANTENS, *Christiane, Les mémoriaux d'Antoine de Succa, un contemporain de P. P. Rubens (dessins du XVIIe siècle)*, Brussel-les, 1977.

COMMINES, Philippe de, *Mémoires*, ed. a cura d'Émile DUPONT, Tipogr. de Jules Renouard, Paris, 1843.

COMMINES, Philippe de, *Mémoires*, ed. a cura de J. BLANCHARD, Droz, Ginebra, 2007.

COMMISSIONI di Rinaldo degli Albizzi per il Comune di Firenze dal M-CCC-XXIX al M-CCCC-XXXIII. Volume secondo (1424-1426), Deputazione sugli Studi di Storia Patria per le Provincie di Toscana, dell'Umbria e delle Marche, Florència, 1869.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 10. Frammenti di cedole della Tesoreria (1438-1474). Albarani della Tesoreria (1414-1488)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1979.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La 'Summa' dels reis de Nàpols i Sicília, i dels reis d'Aragó, de Lupo de Spechio, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 381-396.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La *Summa* di Lupo de Spechio e le sue fonti, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, 1986, vol. 1, ps. 451-468.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, L'interés del català per a l'estudi de la situació lingüística de la Itàlia meridional en el segle XV, dins *Segon Congrès Internacional de la Llengua Catalana*, vol. 8, València, 1989, ps. 31-42.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria – VOZZO MENDIA, Lia, La scelta dell'italiano tra gli scrittori iberici alla corte aragonesa di Napoli: (1) Le liriche di Carvajal e Romeu Llull. (2) La *Summa* di Lupo de Spechio, dins *Lingue e culture dell'Italia meridionale (1200-1600). Bilanci, lavori in corso, prospettive (Fisciano, Salerno, 1991)*, Bonacci, Roma, 1993.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, "La nau" de Lleonard de Sors, entre corrents medievals i humanístics, dins *Miscel·lània Germà Colón*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Estudis de llengua i literatura catalanes", 30), Barcelona, 1995, vol. 3, ps. 47-67.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Intercanvis historiogràfics entre Itàlia i els Països Catalans: continuïtat i innovació, de l'edat mitjana a l'edat moderna, dins *Recerques*, 40, Barcelona, 2000, ps. 41-58.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, L'uso del catalano a Napoli, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24*

settembre 1997): *'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.353-1.370.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Catalano e italiano nei conti di una maseria regia di Puglia a metà del secolo XV, dins *Raccolta di scritti in memoria di Antonio Villani*, Istituto Suor Orsola Benincasa, Nàpols, 2002, vol. 1, ps. 461-471.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Da Barcellona a Napoli a metà del Quattrocento, fra correnti medievali e umanistiche, dins INDELLI, Giovanni – LEONE, Giuliana – LONGO AURICCHIO, Francesca (eds.), *Mathesis e Mneme. Studi in memoria di Marcello Gigante, Pubblicazioni del Dipartimento di filologia classica 'Francesco Araldi' dell'Università degli Studi di Napoli Federico II*, núm. 25, Nàpols, 2004, vol. 2, ps. 323-343.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, La tradizione extravagante della letteratura medievale: in contributo dei notai nel medioevo catalano e non solo, dins *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, 24, Barcelona, 2006, ps. 7-23.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, Il canzoniere catalano P, la cancelleria angioina e Pere Torroella, dins BELTRAMI, Pietro G. i al. (eds.), *Studi di Filologia romanza offerti a Valeria Betolucci Pizzorusso*, Pacini editore, Ospedaletto (Pisa), 2006, vol. 1, ps. 441-448.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, I risvolti sovranazionali dell'identità catalana: il cavaliere è turco, è lombardo, è bretone, dins "*La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*". Associazione italiana di studi catalani. *Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*; ed. electrònica <<http://www.aisc.cat>>, 2009.

COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, *Curial e Güelfa*: texto catalán, contexto italiano, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 235-242.

COMPAGNA, Anna Maria, Ai margini dell'Umanesimo. Una politica rinascimentale nei paesi catalani? Il prologo di Francesc Alegre al suo commento alle 'Metamorfosi' di Ovidio, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 31-41.

COMPAN, André, Le vocabulaire naval nissart d'après un inventaire de 1441, dins *Mélanges offerts à Charles Rostaing*, Lieja, 1974, vol. 1, ps. 165-178.

COMPANY, Ximo, *Alexandre VI i Roma. Les empreses artístiques de Roderic de Borja a Itàlia*, 3 i 4, València, 2002.

COMPANY CLIMENT, Ximo (ed.), *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*, Universitat de València, 2005.

COMPANY, Ximo, *Paolo da San Leocadio i els inicis de la pintura del Renaixement a Espanya*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2006.

COMPANYS FARRERONS, Isabel, *Catàleg de la col·lecció de pergamins de l'Ajuntament de Tarragona dipositats a l'Arxiu Històric de Tarragona*, Arxiu Històric de Tarragona, Tarragona, 2009.

COMTE DE PUYMAIGRE, Th., *La cour littéraire de don Juan II, roi de Castille*, Librairie A. Franck, París, 1873.

CONCA, Maria – GUIA, Josep, *Els primers reculls de proverbis catalans*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996.

CONCA, Maria – GUIA, Josep, Un joc poètic de proverbis. Edició i estudi paremiològic de *Refranys rimats*, dins *Catalan Review*, 17-2, 2003, ps. 53-86.

CONCINA, Chiara, Primi sondaggi sul testimone J del volgarizzamento catalano della *Consolatio Philosophiae*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 5 (“Itàlia i la Corona d’Aragó: del temps dels Borja als nostres dies”), València, 2015, ps. 82-206.

CONCINA, Chiara, Appunti sui miti nelle traduzioni catalane (Saplana e Ginebreda) della *Consolatio Philosophiae* di Boezio, dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 42-65.

CONDE DE HARO, *Abecedario evangélico*, Tipogr. de la Santa Cruz, Madrid, 1740.

CONDE DELGADO DE MOLINA, Rafael, Tipologia de la documentació canviària medieval, dins *Lligall. Revista catalana d’arxivística*, 7, Barcelona, 1993, ps. 43-64.

CONDE DELGADO DE MOLINA, Rafael, La letra de cambio en el sistema financiero de Alfonso el Magnánimo), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). ‘La Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. ‘Presenza ed espansione della Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 257-270.

CONDE SOLARES, Carlos, *El “Cancionero de Herberay” y la corte literaria del Reino de Navarra*, Arts and Social Sciences Academic Press, Newcastle, 2009.

CONDE VIUDO DE VALENCIA DE DON JUAN, *Catálogo histórico descriptivo de la Real Armería de Madrid*, Madrid, 1898; reed. facsímil, Maxtor, Valladolid, 2008.

CONDRA, Jill (ed.), *The Greenwood Encyclopaedia of Clothing Through World History, vol. 2 (1501-1800)*, Greenwood Publishing Company, Westport (Conneticut), 2008.

CONILL, Miquel, *Heroica vida y exemplares virtudes del venerable doctor don Francisco de Queralt*, Tipogr. de la Universitat, Cervera, 1736.

CONSOLI, Domenico – CIOTTI, Andrea, Grazia, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/porta_Enciclopedia-Dantesca/>

CONSOLI, Domenico, Porta, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/porta_Enciclopedia-Dantesca/>

CONSTANS, Luis G., *Diplomatari de Banyoles*, vol. 6, Centre de Estudis Comarcals de Banyoles, Banyoles, 1985.

CONSTANTINA, Juan Fernández de, *Cancionero de Juan Fernández de Constantina*, ed. a cura de Raymond FOULCHÉ-DEL BOSCH, Tipogr. de Bernardo Rodríguez, Madrid, 1914.

CONSTANTINO, Piana, Lauree in diritto civile e canonico conferite dall’Università di Bologna secondo la relazione del ‘Liber Sapientium’, dins *Atte e memorie della Deputazione di Storia Patria per le Province di Romagna*, 17-19, Bolonya, 1965-1968, ps. 265-350.

CONSTITUCIONES, *reglas y instrucciones para las hermanas donzellas del nuevo retiro del Hospital de Nuestra Señora de Misericordia, baxo la tercera y venerable regla de penitencia del seráfico y patriarca P. S. Francisco*, Tipogr. de Cormellas, Barcelona, 1699.

CONSTITUCIONS de Catalunya. *Incunable de 1495*, Parlament de Catalunya, Barcelona, 2005.

CONTAMINE, Philippe, *Guerre, état et société à la fin du Moyen Âge. Études sur les armées des rois de France, 1337-1494*, Mouton & Company (“Civilisations et sociétés”, 24), Paris, 1972.

CONTE F. T., *Gil arazzi dell’illustre famiglia d’Avalos, de’ marchesi del Vasto e di Pescara (...)*. Soneti del conte F. T., Nàpols, ca. 1776.

CONTE, Salvatore, *Dido sine veste. Il codice di Virgilio, Lampi di stampa*, Cologno Monzese, 2012.

CONTRERAS MARTÍN, Antonio M., Comida y cortesía: los rituales alimenticios en la sociedad caballeresca de los siglos XIV y XV, dins *Actes del I Col·loqui d’història de l’alimentació a la Corona d’Aragó. Edat mitjana*, Institut d’Estudis Ilerdencs, Lleida, 1995, vol. 2, ps. 711-727.

CONTRERAS MARTÍN, Antonio M., La heráldica en la literatura artúrica castellana, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 2, ps. 71-84.

CONTRERAS MARTÍN, Antonio, A propósito de la *Commedia* de Dante en la traducción catalana de Andreu Febrer, dins *Revista de poética medieval*, 5, Alcalá de Henares, 2000, ps. 11-25.

CONTY, Évrart de, *Le livre des eschez amoureux moralisés*, ed. a cura de Françoise GUICHARD-TESSON i Bruno ROY, Ceres ("Bibliothèque du Moyen Français", 2), Montreal, 1993.

COOK, Robert F. – CRIST, Larry S., *Le Deuxième Cycle de la Croisade. Deux études sur son développement. Les textes en vers 'Saladin'*, Droz, Ginebra, 1972.

COOK, Théodore-Andrea, *Old Provence. Provence's Roman and Medieval past brought to life through its buildings, literature et people*, C. Scribner's Sons, Nova York, 1905; reed. per Signal Books, Oxford, 2001.

COPELAND, Rita, *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

CORBELLARI, Alain, D'Othon de Grandson à Charles-Albert Cingria. La réception romande du "dernier des trouvères", dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme ("Medievalia", 63), Orléans, 2007, ps. 165-182.

CORDARO, Michele, *La Camera degli Sposi di Andrea Mantegna*, Mondadori Electa ("Pesci rossi"), Milà, 2006.

CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996.

CORDELLIER, Dominique, La Circoncision et la Visitation – Une tête de face et deux têtes d'enfants à trois visages. Deus anges, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996, fitxa 87, ps. 157-158.

CORDELLIER, Dominique, Jeune faucon lanier ou jeune faucon pèlerin armé, vu de dos, perché sur un main gauche gantée, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996, fitxa 166, p. 262.

CORDELLIER, Dominique, Faucon encapuchonné, vu de dos – Quatre rapaces: deux mangeant, les deux autres au repos. Un rongeur de profil vers la droite, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996, fitxa 167, p. 263.

CORDELLIER, Dominique, Tête d'Alphonse d'Aragon, de profil vers la droite – Cinq études de rapaces, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996, fitxa 299, p. 434.

CORDELLIER, Dominique, Alphonse V d'Aragon en armure, vu en buste, de profil vers la gauche, entre une couronne royale et un casque aux armes d'Aragon, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996, fitxa 301, ps. 435-436.

CORDELLIER, Dominique, Droits et revers de quatre médailles d'Alphonse V d'Aragon "triumphator et pacificus", dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996, fitxa 302, p. 437.

CORDELLIER, Dominique, Deux études pour le droit d'un médaille d'Alphonse V d'Aragon, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996, fitxa 308, p. 439-440.

CORDELLIER, Dominique, Iñigo d'Avalos, chambellan du roi Alphonse V, documenté entre 1435 et 1471, dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 1996, fitxa 319, ps. 453-454.

CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo, Un recetario técnico castellano del siglo XV: el manuscrito H490 de la Facultad de Medicina de Montpellier, dins *En la España medieval*, 28, Madrid, 2008, ps. 7-48.

CÓRDOVA, Martín de, *Roncesvalles: Sentencia de reformación*, Tipogr. de Porrallis de Saboya, Pamplona, 1590.

CORFIATI, Claudia, “Uno greco chiamato Jacchetto...” Esempi di cronaca nell’*Esopo* di Francesco Del Toppo, dins *Critica letteraria*, 125, Nàpols, 2004, ps. 445-458.

CORFIATI, Claudia, “*Decrevi latinam facere fabulam hanc*”: Boccaccio, Facio e re Alfonso, dins TATEO, Francesco (ed.), *Sul latino degli umanisti*, Cacucci Editore, Bari, 2006, ps. 103-140.

CORFIATI, Claudia, Lettori “napoletani” del Boccaccio (*Decameron* II, 5), dins *La parola del testo*, any 12, fasc. 2, Roma, 2008, ps. 291-307.

CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica* de amore. *Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici (“Quaderni di filologia medioevale e umanistica”, 10), Messina, 2008.

CORFIATI, Claudia, *Il principe e la regina. Sotrie e letteratura nel Mezzogiorno aragonese*, Olschki, Florència, 2009.

CORNAGLIOTTI, Anna, Le tre *matières* nello *Chevalier errant* di Tommaso III di Saluzzo, dins *Studi piemontesi*, 18, Torí, 1989, ps. 3-24.

CORNAGLIOTTI, Anna, Il volgarizzamento della Bibbia di Ghinazzone da Siena: Una fonte lessicale da acquisire, dins HOLTUS, Günter – KRAMER, Johannes (coords.), *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 1997, vol. 1, ps. 265-281.

CORNAGLIOTTI, Anna, Catalani alla corte di Savoia nel secolo XV, dins *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, 69 (3-4), Torí, 1971, ps. 552-572.

CORNAGLIOTTI, Anna (ed.), *Flors de virtut (versió de F. de Santcliment)*, Barcino, Barcelona, 1975.

CORNAZ, Ernest, *Le mariage palatin de Marguerite de Savoie (1445-1449)*, Payot et Cie. (“Mémoires et documents de la Société d’Histoire de la Suisse Romande”, 2), Ginebra, 1932.

CORNET MAS, Cayetano, *Guía del viajero en Manresa y Cardona. Descripción de todo lo notable en ambas poblaciones*, Tipogr. de Vicente Magriñá, Barcelona, 1860.

CORNET MAS, Cayetano, *Guía del viajero en Caldas de Montbuy y San Miguel del Fay*, Tipogr. de Trullás, Madrid, 1867.

CORNUDELLA, Rafael, Alfonso el Magnánimo y Jan van Eyck. Pintura y tapices flamencos en la corte del rey de Aragón, dins *Locus Amoenus*, 10, Barcelona, 2009-2010, ps. 39-62.

COROLEU INGLADA, Josep, *Las Cortes Catalanas. Estudio jurídico y comparativo de su organización y reseña analítica de todas sus legislaturas; con episodios notables, oratoria y personajes ilustres y con muchos documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón y del municipio de Barcelona*, Tipogr. de la Revista histórica latina, Barcelona, 1876.

COROLEU LLETGET, Alejandro, Humanismo en España, dins KRAYE, Jill (ed.), *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 295-330.

COROMINES, Joan, Indicaciones bibliográficas, dins COROMINES, Joan, *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana*, vol. 1, Francke, Berna, 1954.

COROMINES, Joan, *Lleures i converses d’un filòleg*, Club editor, Barcelona, 1971.

COROMINES, Joan, Indicaciones bibliográficas, dins *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, amb la col·laboració de José A. PASCUAL, Gredos, Madrid, 1980-1991.

- COROMINES, Joan, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, amb la col·laboració de José A. PASCUAL, Gredos, Madrid, 1980-1991.
- COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial eds., Barcelona, 1980-1991.
- OROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial eds. i “la Caixa”, Barcelona, 1995.
- CORONEL RAMOS, Marco Antonio, Juan Luis Vives ante el matrimonio y la mujer, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l’edat mitjana i el Renaixement*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2012, vol. 2, ps. 579-712.
- CORRAL, Pedro del, *Crónica del rey Don Rodrigo (Crónica sarracina)*, ed. a cura de James DONALD FOGELQUIST, Castalia, Madrid, 2001.
- CORRAO, Pietro, *Governare un regno. Potere, società e istituzioni in Sicilia tra Trecento e Quattrocento*, Liguori, Nàpols, 1991.
- CORRERA, Luigi, *Un umanista dimenticato: Porcellio Romano*, Bona, Torí, 1885.
- CORRIENTE, Federico, *A Dictionary of Andalusí Arabic*, Brill, Leiden – Nova York – Köln, 1997.
- CORRIENTE, Federico, *Dictionary of Arabic and Allied Loanwords. Spanish, Portuguese, Catalan, Gallician and Kindred Dialects*, Brill, Leiden, 2008.
- CORTADELLAS VALLÈS, Anna, *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d’Aragó*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001.
- CORTES de los antiguos reinos de León y de Castilla, Real Academia de la Historia – Tipogr. de R. Rivadeneyra, Madrid, 1866.
- CORTÉS, Vicenta, Los pasajes de esclavos en Valencia en tiempos de Alfonso V, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 10 (Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea, Palma de Mallorca, 17-22 de diciembre de 1973: ‘La Península Ibérica y el Mediterráneo centro-occidental, siglos XII-XV’), Institució ‘Milà i Fontanals’ – Consiglio Nazionale delle Ricerche, Barcelona-Roma, 1980, ps. 791-818.
- CORTÈS CAÑAGUERAL, Matilde, La infantesa de Curial i una font literària, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, L. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat – Universitat d’Alacant – Universitat de València – Universitat ‘Jaume I’, Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 413-424.
- CORTÈS CAÑAGUERAL, Matilde, La coherència iconogràfica de la segona visió mitològica de Curial, dins *Revista de llengües i literatures catalana, gallega y vasca*, 5, Madrid, 1996-1997, ps. 41-57.
- CORTÈS CAÑAGUERAL, Matilde, *Curial e Güelfa* i la tradició trobadoresca, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 548-569.
- CORTÉS MORENO, Maximiano, Fenómenos originados por las lenguas en contacto: cambio de código, préstamo lingüístico, bilingüismo y diglosia, dins *Wenzao Journal*, 15, University of Wenzao, Káohsiung (Taiwan), 2001, ps. 295-312.
- CORTESE, Ennio, Paride Dal Pozzo (de Puteo, Aputeo, de Puzzo, Apuzzo), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 32, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1986, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/paride-dal-pozzo_Dizionario-Biografico/>
- CORTESI, Mariarosa, ‘*Sanctissimum militum exemplum.*’ I martiri di Sebastia e Lorenzo Valla, dins *Bolletino della Badia greca di Grottaferrata*, 54, Grottaferrata, 2000, ps. 319-336.
- CORTESI, Mariarosa, *L’Archivio antico del monastero di Santa Grata in Columnellis*, Edizione dell’Ateneo, Bègam, 2007.

CORTESI BOSCO, Francesca, Amor sulla bilancia (“Amor sapientiae”), dins *Il coro intarsiato di Lotto e Capoferri per Santa Maria Maggiore in Bergamo*, Credito Bergamasco, Bèrgam, 1987, ps. 340-349.

CORTIJO OCAÑA, Adelaida y Antonio, Las cartas de amores: ¿otro género perdido de la literatura hispánica?, dins *Dicenda. Cuadernos de filología hispánica*, 16, Madrid, 1998, ps. 63-82.

CORTIJO OCAÑA, Antonio, *La evolución genérica de la ficción sentimental de los siglos XV y XVI: género literario y contexto social*, Tamesis, Londres, 2001.

CORTIJO OCAÑA, Antonio, The *Consells-Consejos* on Marriage and their Broader Sentimental Context, dins LACARRA SANZ, Eukene (ed.), *Marriage and Sexuality in Medieval and Early Modern Iberia*, Routledge, Londres, 2002, ps. 39-58.

CORTIJO OCAÑA, Antonio, A tall d'epíleg, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 343-362.

CORTS, Ramon – GALTÉS, Joan – MANENT, Albert, *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1998.

CORVISIERI, Constantino (ed.), *Notabilia temporum di Angolo de Tummullis*, ‘Fonti per la Storia d'Italia’, 7, Istituto Storico Italiano, Livorno, 1890.

COS, Francisco Javier de – RUIZ, Francisco, *Teoría y práctica de fonética y fonología diacrónicas del español*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 2003.

COSNEAU, Eugène, *Le connétable Richemont: Artur de Bretagne (1393-1458)*, Hachette, París, 1886.

COSTA, Marithelma, La contienda poética entre Juan de Valladolid, el Comendador Román y Antón de Montoro, dins *Cahiers de linguistique hispanique medievales*, 23, París, 2000, ps. 27-52.

COSTA, Pietro, Civitas. Storia della cittadinanza in Europa, I. Dalla civiltà comunale al Settecento, Laterza, Roma-Bari, 1999.

COSTA, Ricardo da, Las definiciones de las siete artes liberales y mecánicas en la obra de Ramon Llull, dins *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía*, 23, Madrid, 2006, ps. 131-164.

COSTA, Ricardo da, *Curial e Güelfa*, caballerías, cortesías y humanismo, dins *Simposi Internacional ‘De Ramon Llull a ‘Curial e Güelfa’ i ‘Tirant lo Blanch’. Clàssics, història, traducció i cultura a la Corona d'Aragó (Universitat d'Alacant, novembre 2011)*, ed. electrònica <<http://www.ricardocosta.com/artigo/curial-e-guelfa-caballerias-cortesias-y-humanismo>>

COSTA, Ricardo da, O historiador e o exercício da tradução: a novela de cavalaria *Curial e Güelfa* (séc. XV), dins *Coloquio de pesquisadores e pós-graduados em História Medieval. Perspectivas de investigação e colaboração científica (Scriptorium, Universidade Federal Fluminense, Rio de Janeiro, 14 abril 2011)*; <http://www.ricardocosta.com/sites/default/files/pdfs/trabalho_scriptorium_uff.pdf> consultada en juny del 2014.

COSTA, Ricardo da, A experiência de traduzir *Curial e Güelfa*, dins ANÔNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ri. DA COSTA i al., Publications of *eHumanista* – University of California, Santa Barbara (EUA), 2011, ps. 57-70; <ed. electrònica <http://www.ricardocosta.com/artigo/experiencia-de-traduzir-curial-e-guelfa>>

COSTA, Ricardo da, Uma jóia medieval no alvorecer do humanismo: a novela de cavalaria *Curial e Güelfa* (século XV), dins MONGELLI, Lênia Márcia (coord.), *De cavaleiros e cavalarias. Por terras de Europa e Américas*, Humanitas, São Paulo, 2012, ps. 539-549.

COSTA, Ricardo da, As relações entre a Literatura e a História: a novela de cavalaria ‘Curial e Güelfa’, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 84-98.

COSTA, Ricardo da, Las traducciones en el siglo XXI de los clásicos medievales –tensiones, problemas y soluciones: el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 3, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 325-346.

COSTA, Ricardo da – RASSELLI DOS SANTOS, Francis, A imagem política da monarquia aragonesa na novela de cavalaria *Curial e Guelfa* (séc. XV), dins SANTOS, Jorge Augusto da Silva – COSTA, Ricardo da (eds.) *Anais. XIII Congresso Internacional de Filosofia Medieval: “Metafísica, Arte e Religião na Idade Média”* (Vitória, Espírito Santo, 01 a 04 de Agosto de 2011. Campus de Goiabeiras), Departamento de Línguas – Sociedade Brasileira de Filosofia Medieval – Universidade Federal do Espírito Santo, Vitória, 2013, ps. 565-576.

COSTA, Ricardo da, A imagem da mulher medieval em *O Sonho* (1399) e *Curial e Guelfa* (c.1460), dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 424-442.

COSTA, Ricardo da – SANTOS, Armando Alexandre dos, *A Inveja em Curial e Güelfa* e sua representação na Arte do outono da Idade Média, dins *Mirabilia*, 20, Barcelona, juny 2015, ps. 159-179, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

COSTA BOFARULL, Domènec, *Memorias de la ciudad de Solsona y su iglesia*, Balmes, Barcelona, 1959.

COSTA BROCHADO, José Idalino Ferreida da (coord.), *Bibliografia henriquina*, Comissão executiva das comemorações do V centenario da morte do infante Don Henrique, Lisboa, 1960.

COSTA DE BEAURÉGARD, Henri de, *Souvenirs du règne d'Amédée VIII, premier duc de Savoie. Mémoires accompagnés de pièces justificatives et de documents inédits*, Tipogr. de Puthod Fis, Chambéry, 1859.

COSTA PARETAS, Maria Mercè, Els fons documentals de l'Arxiu de la Corona d'Aragó referents a Nàpols (segle XV), dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 2. *Comunicazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 3-18.

COSTA PARETAS, Maria-Mercè, Bernat de Vilamarí, dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1980, vol. 15, veu *Bernat de Vilamarí*.

COSTAFREDA PUIPINÓS, Virgínia, Elionor d'Urgell, filla del comte Jaume 'el Dissortat', i la seva trajectòria pel Regne de Nàpols, dins *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, 16, Tàrrega, 2003, ps. 55-73.

COSTAFREDA PUIGPINÓS, Virgínia, Cecília d'Urgell, germana de Jaume 'el Dissortat', darrera representant d'aquesta família comtal a Catalunya, dins *Revista cultural de l'Urgell*, 25, Tàrrega, 2011, ps. 277-303.

COTA, Sancho, *Memorias de Sancho Cota*, ed. a cura de Hayward KENISTON, Harvard University Press (“Studies in Romance Languages”, 28), Harvard (Massachusetts), 1964.

COTARELO MORI, Emilio, *Don Enrique de Villena. Su vida y sus obras*, Tipogr. Sucesores de Rivadeneyra, Madrid, 1896.

COTGRAVE, Randle, *A dictionnaire of the French and English tongues*, Tipogr. d'Adam Islip, Londres, 1611.

COTUGNO, Gabrielle, *Memorie istoriche di Venafro*, Tipogr. de la Società Filomatica, Nàpols, 1824.

COUDRETTE, *Le roman de Mélusine [1401-1405]*, ed. a cura de Laurence HARF-LANCNER, Flammarion, París, 1993.

COULDRETTE, Mellusine. *Poème relatif a cette fée poitevine, composé dans le quatorzième siècle*, Robin et L. Favre, Niort, 1854.

COULON, Damien, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine, ca. 1330-ca. 1430*, Casa de Velázquez, Madrid – Institut Europeu de la Mediterrània, Barcelona, 2004.

COURCELLE, Pierre, “*Connais-toi toi même*”, de *Socrate à Saint Bernard*, Études augustiniennes, París, 1974-1975.

COURTEAULT, Henri, *Gaston IV, comte de Foix, vicomte souverain de Béarn, prince de Navarre (1423-1472)*, Slatkine, Tolosa de Llenguadoc, 1980.

COURTÈS, Georges, *Le Gers: dictionnaire biographique de l'Antiquité à nos jours*, Société archéologique et historique du Gers, Auch, 2007.

- COURTNEY, Edward, *A Commentary of the Satires of Juvenal*, “California Classical Studies”, 2, Bekerley (Califòrnia), 2013.
- COUTSOUMPOS, Panyotis, *Comunicación, conflicto y Eucaristía en la Corinto romana. Entorno social de la carta de Pablo*, CLIE (“Colección teología contemporánea”), Viladecavalls, 2010.
- COVARRUBIAS, Sebastián de, *Emblemas morales*, Tipogr. de Luis Sánchez, Madrid, 1610.
- COVARRUBIAS, Sebastián de, *Tesoro de la lengua castellana o española*, Tipogr. de Luis Sánchez, Madrid, 1611.
- COVILLE, Alfred, Pierre de Versailles (1380?-1446), dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 93, París, 1932, ps. 208-266.
- COVILLE, Alfred, *La vie intellectuelle dans les domaines d'Anjou-Provence de 1380 à 1435*, E. Droz, París, 1941.
- COVINI, Maria Nadia, Per la storia delle milizie viscontee: i famigliari armigeri di Filippo Maria Visconti, dins CHIAPPA, Luisa – DE ANGELIS, Laura – MAINONI, Patrizia (coords.), *L'età dei Visconti. Il dominio di Milano fra XIII e XV secolo*, La Storia, Milà, 1993, ps. 35-63.
- COVINI, Maria Nadia, *L'esercito del duca. Organizzazione militare e istituzioni al tempo degli Sforza, 1450-1480*, Istituto storico italiano per il Medioevo (“Nuovi studi storici”, 42), Roma, 1998.
- COVINI, Maria Nadia, Milano e Bologna dopo il 1455. Scambi militari, condotte e diplomazia, dins DEL TREPPO, Mario (ed.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento (1350-1550)*, CISEM – Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 165-214.
- COVINI, Nadia, In Lomellina nel Quattrocento: il declino delle stirpi locali e i ‘feudi accomprati’, dins CENGARLE, Federica – CHITTOLINI, Giorgio – VARANINI, Gian Maria (eds.), *Poteri signorili e feudi nelle campagne dell'Italia settentrionale fra Tre e Quattrocento: fondamenti di legittimità e forme di esercizio*, Florència, 2004, ps. 127-174.
- COVINI, Nadia, Tommaso Morroni, dins *Dizionario biografico degli italiani*, 72, Roma, 2012; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-morroni_Dizionario_Biografico/>
- COZZI, Gaetano, Politica e diritto in alcune controversie confinarie tra lo Stato di Milano e la Repubblica di Venezia (1564-1622), dins *Archivio storico lombardo*, 78-79, Milà, 1951-1952, ps. 7-44.
- CRANZ, F. Edward, The “*Studia Humanitatis*” and “*Litterae*” in Cicero and Leonardo Bruni, dins MARINO, Joseph – SCHLITT, Melinda (eds.), *Perspectives on Early and Modern Intellectual History*, University of Rochester Press, Nova York, 2000, ps. 3-26.
- CRÉCY, Marie-Claude de, *Le roman de Ponthus et Sidonie*, Droz (“Textes littéraires françaises”, 475), Ginebra, 1997.
- CREIGTON, Mandell, *A History of the Papacy durant the Reformation, vol. 2. The Council of Basel – The Papal Restoration (1418-1464)*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- CRESCINI, Vincenzo (ed.), *Il cantare di Fiorio e Biancifiore*, Romagnoli, Bolonya, 1969.
- CREUS COROMINES, Teodor, *Un golpe de estado hasta aquí desconocido en la historia de Cataluña*, Tipogr. Fortanet, Madrid, 1888; separata del *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 13, Madrid, 1888, ps. 61-169.
- CREVATIN, Giuliana, “Fu vera gloria?”. La “*vanitas*” di Catone nel *De gestis Caesaris* del Petrarca, dins LEONARDI, Claudio – CORTESI, Mariarosa, *Tradizioni patristiche nell'umanesimo (Atti del Convegno. Istituto nazionale di studi sul Rinascimento – Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze, 6-8 febbraio 1997)*, SISMEL – Edizioni del Galluzzo (“Millennio medievale”, 17; “Atti di convegni”, 4), Florència, 2000, ps. 3-22.
- CRIMI, Giuseppe, Arlotto Mainardi, dins *Dizionario biografico degli italiani*, 67, Roma, 2007; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/arlotto-mainardi_Dizionario-Biografico/>
- CRIPPA, Carlo, *Le monete di Milano dai Visconti agli Sforza, dal 1329 al 1535*, Milà, 1989.

- CRIST, Larry S. (ed.), *Saladin. Suite et fin du deuxième Cycle de la Croisade*, Droz – Minard, Ginebra – París, 1972.
- CRISTÓBAL LÓPEZ, Vicente, Maffeo Vegio y su libro XIII de la *Eneida*, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, 5, Madrid, 1993, ps. 189-210.
- CRISTÓBAL LÓPEZ, Vicente, La *Eneida* del marqués de Santillana, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, vol. 22, núm. 1, Madrid, 2002, ps. 177-192.
- CRISTÓBAL LÓPEZ, Vicente, Dido y Eneas en la literatura española, dins *Alazet. Revista de Filología*, 14, Osca, 2002, ps. 41-76.
- CROCE, Alda, Tirso de Molina e Italia, dins *Bulletin Hispanique*, vol. 65, núms. 1-2, París, 1963, ps. 99-120.
- CROCE, Benedetto, La corte delle Tre Triste Regine a Napoli, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 19, Nàpols, 1894, ps. 354-375.
- CROCE, Benedetto, *La corte spagnuola di Alfonso d'Aragona a Napoli. Memoria letta nella tornata dell 11 febraio 1894 dal socio Benedetto Croce* (separata d'Atti dell'Accademia Pontaniana, vol. 24, memoria 2), Nàpols, 1894.
- CROCE, Benedetto, *Un canzoniere d'amore per Costanza d'Avalos, duchessa di Francavilla. Notizie ed estratti presentati all'Accademia pontiana nella tornata del 7 giugno 1903*, Tipogr. de Tessitore e figlio, Nàpols, 1903; reed. per G. Laterza e F., Bari, 1953.
- CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917; reed. com *España en la vida italiana del Renacimiento*, trad. per José SÁNCHEZ ROJAS, Mundo Latino, Madrid, 1919.
- CROCE, Benedetto, La novella di Andreuccio da Perugia, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 36, Nàpols, 1911, ps. 86-123; reed. dins CROCE, Benedetto, *Storie e leggende napoletane*, Nàpols, 1919; Adelphi, Milà, 1999, ps. 53-88.
- CROCE, Benedetto, *Storia del Regno di Napoli*, Bari, 1925.
- CROCE, Benedetto, El secolo senza poesia, dins *La critica*, 30, Bari, 1932, ps. 161-184.
- CROCE, Benedetto, Un condottiere italiano del Quattrocento: Cola di Monforte, conte di Campobasso e la fede storica del Comynnes, dins *La critica. Rivista di letteratura, storia e filologia diretta da B. Croce*, 31, Nàpols, 1933, ps. 401-430.
- CROCE, Benedetto, *Poeti e scrittori del pieno e del tardo Rinascimento*, G. Laterza, Bari, 1945.
- CROCE, Orazio, *Influssi del "De Amore" di Andrea Capellano nella Scuola poetica siciliana. Una revisione critica*, Tesi doctoral, Dipartimento di Filologia Moderna, Università degli Studi di Catania, 2010.
- CROISSET, Alfred, *La poésie de Pindare et les loys du lyrisme grec*, Librairie Hachette, París, 1895.
- CROMBRUGGHE, Albéric de (Baron), Antoine dit "le Grand Bâtard" de Bourgogne, dins THIRY-VAN BUGGENHOUDT, H. (ed.), *Biographie nationale de Belgique*, Académie royale de Belgique, Brussel-les, 1866-1988, 44 vols., vol. 2, 1868, ps. 837-842.
- CRÒNIQUES de totes les nacions qui's poblaren en Espanya e, en après, dels reys d'Aragó (...) e dels comtes de Barchinona [Crònica de Sant Joan de la Penya, 1a. versió en català], Biblioteca Nacional de España, ms. 1.811.
- CROSAS LÓPEZ, Francisco, *La materia clásica en la poesía de cancionero*, Reichenberger, Kassel, 1995.
- CROSAS LÓPEZ, Francisco, Notas para la edición de la versión castellana de Walter Burley, "De vita et moribus philosophorum", dins , dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 2, ps. 101-112.
- CROSAS LÓPEZ, Francisco, La literatura sapiencial o un humanismo al alcance de todos, dins BANÚS, Enrique – ELÍO, Beatriz (coords.), *Actas del V Contreso 'Cultura europea' (Pamplona, 28 al 31 de octubre de 1998)*, Aranzadi, Bilbao, 2000, ps. 727-734.

CROSAS LÓPEZ, Francisco, Traducció castellana medieval del *De vita et moribus philosophorum* de Walter Burley, dins *Rilce. Revista de filologia hispánica*, 16-1, Pamplona, 2000, ps. 38-45.

CROSAS LÓPEZ, Francisco (ed.), “*Vidas y costumbres de los viejos filósofos.*” *La traducción castellana cuatrocentista del “De vita et moribus philosophorum” atribuida a Walter Burley*, Iberoamericana – Vervuert (“*Medievalia Hispanica*”, 7), Madrid – Frankfurt am Main, 2002.

CROSAS LÓPEZ, Francisco, *De enanos y gigantes. Tradición clásica en la cultura medieval hispánica*, Dykinson, Madrid, 2010.

CROTTET, Alexandre-César, Histoire et Annales de la ville d’Yverdon, depuis les temps les plus reculés jusqu’à l’année 1845, Tipogr. de Jules-Guillaume Fick, Ginebra, 1859.

CROTTI, Renata, *Il sistema caritativo-assistenziale nella Lombardia medievale: il caso pavese*, Università di Pavia, Pavia, 2002.

CROWE, Joseph Archer – CAVALCASELLE, Giovan Battista, *A History of Painting in North Italy: Venice, Padua, Vincenza, Verona, Ferrara, Milan, Friuli, Brescia, from the Fourteenth to the Sixteenth Century*, John Murray, Londres, 1871.

CRUCIARI TRONCARELLI, Maria Gabriella, Giacomo Capece Galeota, dins *Dizionario biografico degli italiani*, 18, Roma, 1975; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/corrado-capece_Dizionario-Biografico/>

CRUSAFONT SABATER, Miquel – COMAS EZQUIEL, Rafael, *El florí d’or català. Catalunya, València, Mallorca (emés un curt temps a Saragossa i conegut històricament com a florí d’or d’Aragó)*, Associació Numismàtica Española – Societat Catalana d’Estudis Numismàtics, Barcelona, 1996.

CRUSAFONT SABATER, Miquel, La moneda albanesa d’Alfons el Magnànim, dins *Acta numismatica*, 32, Barcelona, 2002, ps. 91-99.

CRUSAFONT SABATER, Miquel, *Medalles commemoratives dels països catalans i de la Corona catalano-aragonesa (segles XV-XX)*, Societat Catalana d’Estudis Numismàtics (IEC), Barcelona, 2006.

CRUSELLES GÓMEZ, Enrique, *El maestro racional de Valencia. Función política y desarrollo administrativo del oficio público en el siglo XV*, Edicions Alfons el Magnànim – Sindicatura de Comptes de la Generalitat Valenciana, València, 1989.

CRUSELLES GÓMEZ, Enrique, La població de la ciutat de Valencia en los siglos XIV y XV, dins *Revista d’història medieval*, 10, València, 1999, ps. 45-84.

CRUSELLES, Enrique, El mercat monetari valencià a la Baixa Edat Mitjana, dins RIPOLLÉS, P.-P. – LLORENS, M.-M., *Els diners van i vénen (catàleg de l’exposició)*, Museu de Prehistòria de València, València, 1999, ps. 139-141.

CRUSELLES, Enrique – CRUSELLES, José María, Valencianos en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 875-897.

CRUSELLES GÓMEZ, José María, *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Fundació Noguera, Barcelona, 1988.

CRUSELLES GÓMEZ, José María, *Escuela y sociedad en la Valencia bajomedieval*, Diputació Provincial de València, València, 1997.

CRUSELLES GÓMEZ, José María, Los estudiantes de la Valencia preuniversitaria: entre la carrera eclesiàstica y la sociedad civil, dins *Estudios. Revista d’història moderna*, 23, València, ps. 11-40.

CRUZ, José Manuel – ESCALERA, Andrés, *La platería de la catedral de Santo Domingo, primada de América*, Tabapress, Múrcia, 1993.

- CRUZ VERGARI, Elena de la, Vegetius' *Epitoma rei militaris* in *Tirant lo Blanch*, dins BABBI, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about "Tirant lo Blanc". From the sources to the tradition. / Més sobre "Tirant lo Blanc". De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company ("IVITRA. Research in Linguistics and Literature", 10), Londres, 2015, ps. 17-34.
- CUADRADA MAJÓ, Coral, Política italiana de Alfonso V de Aragón (1420-1442), dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 7-8, Barcelona, 1986-1987, ps. 269-309.
- CUARTERO, Baltasar – VARGAS-ZÚÑIGA, Antonio de, *Índice de la colección de don Luis de Salazar y Castro, vol. 49*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1979.
- CUDINI, Piero (ed.), *Poesia italiana del Trecento*, Garzanti ("I grandi libri"), Milà, 1978.
- CUELLA ESTEBAN, Ovidio, *Bulario argonés de Benedicto XIII (I). La curia de Aviñón (1394-1403)*, CSIC-Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 2003.
- CUELLA ESTEBAN, Ovidio, *Bulario argonés de Benedicto XIII (II). La curia itinerante (1404-1411)*, CSIC-Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 2005.
- CUELLA ESTEBAN, Ovidio, *Bulario argonés de Benedicto XIII (III). La curia de Peñíscola (1413-1423)*, CSIC-Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 2006.
- CUENCA ALMENAR, Salvador, *Compendis manuscrits en català i castellà de l'Ètica d'Aristòtil al segle XV*, Tesi doctoral del Departament de Metafísica i Teoria del Coneixement – Facultat de Filosofia – Unversitat de València, València, 2009.
- CUENCA ALMENAR, Salvador, L'Ètica nicomaquea d'Aristòtil en un compendi català del segle XV, dins *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, 23, Barcelona, 2012, ps. 7-119.
- CUENCA ALMENAR, Salvador, Sobre la filosofia de l'humanista valencià Joan Serra al *De contemplatione amicitie*. Notes a una traducció catalana, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, 2013, ps. 1-36; ed. electrònica <<http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/2576>>
- CUESTA CASCAJARES, Rafael de la, Los nombres vascos y el nombre vascón de Éneko (Euskal izenak eta Eneko'ren Euskal izen zaharra), dins *Fontes Linguae Vasorum. Studia et documenta*, Pamplona, any 9, núm. 27, ps. 1977 (I), i any 10, núm. 28, 1978 (i II).
- CUMONT, Franz, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Geuthner, París, 1942.
- CURCIO RUFO, Quinto, *Historia de Alejandro Magno*, Gredos, Madrid, 1986.
- CURCIO RUFO, Quinto, *De' fatti d'Alessandro Magno, re de' macedoni*, trad. de Tomaso PORCACCHI, Tipogr. de Gabriel Giolto de' Ferrari, Venècia, 1559.
- CURTIUS, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955.
- CUSA, Nicolau de, De Concordantia Catholica [1434], dins De iurisdictione, auctoritate et praeminentia imperiali, ac potestate ecclesiastica, deque iuribus regni et imperii, variorum authorum, qui ante haec tempora vixerunt, Basilea, 1566.
- CUSA, Nicolás de, *De concordantia catholica, o Sobre la unión de los católicos*, ed. i trad. de José M^a. de ALEJANDRO LUEIRO, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1987.
- CUSA, Nicolás de, *Un ignorante discurre acerca de la mente ("Idiota. De mente")*, ed. bilingüe a cura de Jorge M. MACHETTA, Biblos, Buenos Aires, 2005.
- CUSCÓ CLARASÓ, Joan, *Els beguins: l'heretgia a la Catalunya medieval*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005.
- CUST, Elizabeth, *Somme Account of the Stuarts of Aubigny*, Chiswick Press, Londres, 1891.
- CUTLER, A., Does the Simeon of Luke 2[25-35] refer to Simeon Son of Hillel? Eleven arguments for answering "yes", dins *Journal of Bible and Religion*, 34, 1966, ps. 29-35.

- CUVELIER, Jean, *La chanson de Bertrand du Guesclin*, ed. a cura de Jean-Claude FAUCON, Éditions universitaires du Sud, Tolosa de Llenguadoc, 1990-1991, 3 vols.
- DA BISTICCI, Vespasiano, Vita di Alfonso I re de Aragona e di Napoli, scritta da Vespasiano Bisticci, con documenti e note, dins POLIDORI, E. (ed.), *Vite di illustri italiani inedite, rare, con illustrazioni*, Giovanni Pietro Vieusseux, Florència, 1843, vol. 1, ps. 380-484.
- DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859.
- DA BISTICCI, Vespasiano, *Commentario della vita di messer Giannozzo Manetti*, ed. a cura de Bernardo DEL NERO, Unione tipografica-editrice, Torí, 1862.
- DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura de Paolo D'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Ulrico Hoepli, Milà, 1951.
- DA BISTICCI, Vespasiano, *Le vite [Vite di uomini illustri]*, ed. a cura d'Aulo GRECO, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Florència, 1970.
- DA BISTICCI, Vespasiano, *The Vespasiano Memoirs. Lives of Illustrious Men of the XVth Century* (trad. ed. per George Routledge & Sons, Ltd., 1926), Renaissance Society of America, Canadà, 1997.
- DA BRESCIA, Bonaventura, *Brevis collectio artis musicae, quae dicitur 'Venturina'* [Bolonya, Civico Museo Bibliografico Musicale, ms. 105 (A57), f. 18v i ss., any 1489], ed. a cura d'Albert SEAY, Colorado College Music Press ("Texts", 11), Colorado Springs, 1980.
- DA BUTI, Francesco, *Comento sopra la Divina Comedia di Dante Alighieri*, ed. a cura de Crescentino GIANNINI, Tipogr. Patelli Nistri, Pisa, 1858.
- DA CHAULA DA CHIARAMONTE, Tommaso [Thomae DE CHAULA], *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae Regem libri quinque* [1423]; *in unico codice Regii Neapolitani Archivi, nunc primum editi*, ed. a cura de R. STARRABBA, Scuola Tipografica "Boccone del Povero" ("Aneddoti storici e letterarj siciliani", 50), Palerm, 1904.
- DA CHAULA DA CHIRAMONTE, Tommaso, *Bellum Parthicum*, ed. a cura de Maria Antonietta Barbara VALENTI MILANO, Edizioni di "Historica" ("Quaderni", 5), Reggio Calabria, 1983; reed. electrònica dins CRANE, Gregory N. (coord.), *Perseus Digital Library*, Tufts University – Universitat de Leipzig, Boston-Leipzig <<http://www.perseus.tufts.edu>>, 2011.
- DA CORREGGIO, Niccolò, *Fabula de Cefalo*, dins *Teatro del Quattrocento*, ed. a cura d'Antonia TISSONI BENVENUTI i Maria Pia MUSSINI SACCHI, UTET, Torí, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>
- DACOSTA, Arsenio – MOTA, Carlos, Un tratado inédito sobre la idea de nobleza atribuido a Francisco de Rades y Andrada, dins *Studia Aurea*, 8, Barcelona-Girona, 2014, ps. 417-454.
- DA FERRARI, Augusto, Catone (Cato, Cattho), Angelo (Angelo de Supino), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 22, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1979, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/angelo-angelo-de-supino-catone_Dizionario-Biografico/>
- D'AGOSTINO, Guido, *Parlamento e società nel regno di Napoli: secoli XV-XVII*, Guida, Nàpols, 1979.
- D'AGOSTINO, Marco, I corpora patristici: aspetti grafici e tecnico-librari, dins CORTESI, Mariarosa (ed.), *Leggere i padri. Tra passato e presente*, Sismel – Edizioni del Galluzzo ("Millennio Medievale", 88), Florència, 2010, ps. 145-156.
- D'AGUESSEAU, Henri-François, *Oeuvres complètes du chancelier D'Aguesseau*, ed. a cura de M. PARDESSUS, Fantin et Compagnie Libraires, París, 1819.
- DAHAN, Gilbert (ed.), Une introduction à la philosophie du XIIe siècle, dins *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 49, París, 1982, ps. 155-193.
- DALBY, Andrew, *Venus: a Biography*, The British Museum Press, Londres, 2005.

DALCORNIO BRANCA, Daniela, Dal romanzo alla novella e viceversa: il caso dei testi arturiani, dins BATTAGLIA RICCI, Lucia – BESSI, Rosella – ALBANESE, Gabriella (eds.), *Favole, parabole, istorie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa, 26-28 ottobre 1998*, Pubblicazioni del Centro Pio Rajna, 1/8, Roma, 2000, ps. 133-150.

D'ALERAN, Thomas III, marquis de Saluces, *Le chevalier errant*, ed. a cura de Daniel CHAUBET, Centre d'études franco-italiennes / Centro di studi franco-italiani – Universitat de Torí i Savoia ("Cahiers de Civilisation Alpine / Quaderni di Civiltà Alpina", 15), Ginebra, 2001.

D'ALESSANDRO, Vincenzo, La Sicilia dal Vespro a Ferdinando il Catolico, dins D'ALESSANDRO, Vincenzo – GIARRIZZO, Giuseppe, *La Sicilia dal Vespro all'Unità d'Italia*, UTET, Torí, 1989.

DALMASES BALANÇÀ, Núria de, *Orfebreria catalana medieval: Barcelona, 1300-1500. Aproximació a l'estudi. Argenters i documents*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1992.

DALMAU RIBALTA, Bernabé, *Al capvespre t'examinaran en l'amor. Confessions*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Saurí", 177), Barcelona, 2009.

DAMASCENE, John, *Barlaam and Josaphat*, ed. a cura de George R. WOODWARD i Harold MATTINGY, Harvard University Press, Harvard (Massachusetts), 1967.

DAMEN, Mario, *De sttat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Historische Vereniging Holland – Uitgeverij Verloren ("Hollanse studiën", 36), Hilversum (Països Baixos), 2002.

DAMETO, Juan – MUT, Vicente – ALEMANY, Gerónimo, *Historia general del Reino de Mallorca*, Imprenta Nacional, Madrid, 1841 (2a).

DAMIANI, Roberto (coord.), *Note biografiche di capitani di guerra e di condottieri di ventura operanti in Italia nel 1330-1550*, 2009; ed. electrònica <<http://www.condottieridiventura.it>>, consultada en febrer del 2013.

DA MONTECHIELLO GESUATO, frate Domenico, *La Teologia mistica attribuita a san Bonaventura, già volgarizzata prima del 1367*, ed. a cura de Bartolomeo SORIO DI VERONA, Tipogr. Eredi di Marco Morini, Verona, 1852.

DA MONTEMAGNO, Buonaccorso i al., *De nobilitate [1422]*, dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi ("La letteratura italiana. Storia e testi", 13), Milà-Nàpols, 1952, ps. 141-160.

DA MONTESARCHIO, Arcangelo, *Cronistoria della riformata provincia di San Angiolo in Puglia*, Tipogr. de Felice Mosca, Nàpols, 1732.

D'ANCONA, Alessandro (ed.), *La storia di Ottinello e Giulia. Poemetto popolare in ottava rima, riprodotto sulle antiche stampe*, Tipogr. de Gaetano Romagnoli, Bolonya, 1867.

D'ANDREA, Alberto – ANDREANI, Christian, *L'evoluzione dello scudo arandico dei regnanti napoletani*, 2005, ed. electrònica <www.edizionidandrea.it>, consultada en gener del 2016.

DANEU LATTANZI, Angela, *I manoscritti ed incunaboli miniati della Sicilia*, Istituto poligrafico dello Stato, Roma, Palerm, 1965-1984.

D'ANGELO, Vincenzo, Sulla rappresentazione dell'oralità nel capitolo bernesco, dins *Studi linguistici italiani*, 39/1, Roma, 2013, ps. 28-58.

D'ANGIOLINI, Pietro – PAVONE, Claudio (dirs.), *Guida generale degli archivi di stato italiani*, Ministero per i Beni Culturali e Ambientali – Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, Roma, 1986.

DANIELLO DA LUCCA, Bernardino, *L'esposizione di Bernardino Daniello da Lucca sopra la Comedia di Dante*, ed. a cura de Robert HOLLÄNDER, Dartmouth College – University Press of New England, Armidale (Austràlia), 1989.

DA PISA, Guido, *I fatti di Enea*, ed. a cura de Francesco FOFFANO, G. C. Sansoni, Florència, 1900.

DA PISA, Guido, *Expositiones et glose super Comediam Dantis*, dins *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

DA PISA, Rusticiano, *Il romanzo arturiano di Rustichello da Pisa*, edizione critica, traduzione e commento a cura di Frabrizio CIGNI, Cassa di risparmio, Pisa, 1994.

DA POZZO, G., *Il Cinquecento, t. 1. La dinamica di rinnovamento (1494-1533)*, dins BALDUINO, A. (coord.), *Storia letteraria d'Italia*, Piccin Nuova Libreria, Pàdua, 2007 (11a.; 1a, 1932).

D'AQUINO, sant Tomàs, *Secunda Secundae Summae Theologiae doctoris angelici S.Thomae Aquinatis, cum commentariis*, ed. a cura de Tommaso DE VIO, Roma, 1570.

D'AQUINO, sant Tomàs, *Summa totius Theologiae Sancti Thome Aquinatis, doctoris angelici; cum appendicibus patri Seraphini CAPPONI, a porrecta Ordinis Praedicatorum. Primae partis*, Tipogr. del Seminario, Pàdua, 1781.

D'AQUINO, sant Tomás, *El gobierno monárquico, o sea el libro "De regimine principum"*, ed. i trad. a cura de León CARBONERO SOL, Tipogr. de D. A. IZQUIERDO, Sevilla, 1861.

D'AQUINO, S. Tommaso, *La Somma Teologica. Seconda sezione della Seconda parte-1 (Secunda Secundae, 1). La fede; la speranza; la carità; la prudenza; la giustizia*, trad. a cura de la redacció de les EDD, Edizioni Studio Domenicano, Bolonya, 1996.

D'AQUINO, sant Tomàs, *Le questioni disputate, vol. 7. Il male ("De malo"). Questioni 7-16*, text llatí i trad. italiana a cura de Roberto COGGI, PDUL – Edizioni Studio Domenicano, Bolonya, 2003.

DARES FRIGI, *Daretis Phrygii Excidio Troiae Historia*, ed. a cura de Ferdinand Otto MEISTER, Tipogr. B. G. Teubner ("Biblioteca Teubneriana"), Leipzig, 1873.

DAREYS, Vincent, *Dire et représenter le vrai dans les chroniques et les romans cavalleresques catalans. Comparaison des chroniques de Bernat Desclot et Ramon Muntaner, et des romans 'Tirant lo Blanc' et 'Curial e Güelfa'*, Tesi doctoral, Université Sorbonne Nouvelle – París 3, École Doctorale 122. Europe Latine – Amérique Latine, París, 2012; ed. electrònica <<http://tel.archives-ouvertes.fr/docs/00/76/77/06/PDF/2012PA030001.pdf>>

D'ARIENZO, Luisa, *Documenti sui visconti di Narbona e la Sardegna*, CEDAM, Pàdua, 1977.

DA RIVALTO, fra Giordano, *Prediche del beato fra Giordano di Rivalto*, Tipogr. de Giuseppe Antonelli, Venècia, 1839.

DARU, Bruno, *Storia della Repubblica di Venezia*, Tipogr. Elvetica, Capolago, 1837.

DA SAN GIORGIO, Benvenuto, conte di Biandrate, *Cronica di Benvenuto Sangiorgio, cavaliere gerosolimitano [Cronica del Monferrato, ca. 1527]*, Onorato Derossi Libraio, Torí, 1780; ed. facsímil, Arnaldo Forni Editore, Sala Bolognese, 1975.

D'ASARO, Maria Francesca, *Un registro di quietaciones regiae (1452-1467)*, dins CICCARELLI, Diego – MICELI, Carolina (coords.), *Testimonianze manoscritte della Sicilia: codici, documenti, pitture*, Provincia Regionale di Palermo – Biblioteca Franciscana di Palermo, Palerm, 2006, ps. 143-158.

D'ASCIA, Luca, *Humanistic Culture and Literary Invention in Ferrara at the Time of the Dossi*, dins CIAMMITTI, Lisa – OSTROW, Steven F. – SETTIS, Salvatore (eds.), *Dosso's Fate: Painting and Court Culture in Renaissance Italy*, The Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities ("Issues & Debates", 5), Los Angeles, 1998, ps. 309-332.

DA SIENA, san Bernardino, *Sancti Bernardi Senensis, Ordinis Seraphici Minorum, Opera omnia synopsis ornata*, ed. a cura de Jean de LA HAYE, Tipogr. de Denis Moreau, París, 1636.

DA SIENA, santa Caterina, *Il dialogo della serafica santa Caterina da Siena, composto in volgare dalla medesima, essendo lei, mentre dettava ai suoi scrittori, rapita in singolare eccesso ed astrazione di mente*, dins GIGLI, Girolamo (ed.), *L'opere della serafica santa Caterina da Siena*, Tipogr. del Pubblico, Siena, 1707.

DA SIENA, Girolamo, *Opere toscane*, ed. a cura de fra Ildefonso DI SAN LUIGI, Tipogr. de Gaetano Cambiagi ("Delizie degli eruditi toscani", 2), Florència, 1771.

DÁVALOS DE AYALA, Juan, *Vida, hechos ilustres y sucesión gloriosa de don Rui López Dávalos 'el Bueno', tercer condestable de Castilla, conde de Ribadeo, adelantado mayor de Murcia*, Ms. 2507 de la Biblioteca Nacional de España, 1601.

DÁVALOS VIDAL, Fernando, *Dávalos. Origen, historia y extensión de un linaje*, DM Librero editor, Múrcia, 2010.

DA VARAZZE, Jacopo (Iacobus a Voragine), *Legenda Aurea, vulgo 'Historia Lombardica' dicta, ad optimum librorum fidem*, ed. a cura de Thomas GRAESSE, Impensis Librariae Arnoldianae, Leipzig, 1850 (2a ed.).

DA VERGANI, Angelo, *Racconti storici messi in lingua italiana ad uso de' giovani studiosi della medesima*, ed. a cura de Pietro DA PIRANESI, Charles Hingray, París, 1836.

DAVERIO, Michele, *Memorie sulla Storia dell'exducato di Milano, riguardanti al dominio del Visconti, estratte dall'Archivio di quei Duchi*, Tipogr. Mainardi, Milà, 1804.

DAVITY, Pierre, *Description générale de l'Europe, quatriemes partie du monde. Tome second, contenant une particulière description du Royaume de France*, ed. augmentada i corregida per Jean-Baptiste ROCOLES, Denis Bechet i Louis Billaine, París, 1660.

DA VICENZA, Serafino, *Orazioni sacre composte e recitate in varie occasioni dal padre Serafino da Vicenza*, Tipogr. de Giovanni Battista Regozza, Venècia, 1744 (3a. ed.).

DAVID, M., *Jean Daillon, seigneur du Lude, chambellan de Louis XI. Drame historique*, Tipogr. Wittersheim, París, 1847.

DAVIES, Martin, El libro humanístico en el Cuatrocientos, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 47-62 (trad. a l'espanyol: Filólogos y filósofos, dins *Introducción al Humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 73-92).

DÁVILA, Vicente, *Próceres merideños*, Tipogr. Bolirax, Caracas, 1918.

DA VINCI, Leonardo, *The Literary Works of Leonardo da Vinci*, ed. a cura de J. R. RICHTER, Dover, Nova York, 1970.

D'AVINO, Vincenzo, *Cenni storici delle chiese arcivescovili, vescovili, e prelatizie (nullius) del regno delle Due Sicilie*, Tipogr. de Ranucci, Nàpols, 1848.

DAVIS, Henry, *The Republic. The Statesman of Plato*, M. W. Dunne, Londres, 1901; reed. per Nabu Press, 2010.

DAVIS, Isabel, Introduction, dins DAVIS, Isabel – NALL, Catherine (eds.), *Chaucer and Fame, Reputation and Reception*, D. S. Brewer, Cambridge, 2015, ps. 1-20.

DAWE, Roger D., *The Collation and Investigation of manuscripts of Aeschylus*, Cambridge University Press, Cambridge, 1964.

DEAN, Trevor, Ercole I d'Este, duca di Ferrara, Modena e Reggio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 43, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1993, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ercole-i-d-este-duca-di-ferrara-modena-e-reggio_Dizionario-Biografico/>

DE BAECKER, Louis, *Recherches historiques sur la ville de Bergues, en Flandre*, Tipogr. de Vandecasteele-Werbrouck, Bruges, 1849.

DE BENEDETTI, Santorre, *Gli studi provenzali in Italia nel Cinquecento*, Ermanno Loescher, Torí, 1911.

DE BENEDETTO, Nancy, Nota-ressenya d'Anónimo. Introduzione a cura di Antoni Ferrando. Traduzione e note di Cesáreo Calvo. Anna Giordano ed. *Curial e Guelfa*. Roma: Aracne, 2014, 640 pp., dins *eHumanista*, 27, Santa Barbara (EUA), 2014, ps. 496-497.

DE BENI, Matteo, Prolegómenos para una edición de la poesía de Hugo de Urriés, dins FRADEJAS, José Manuel i al. (eds.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 15 al 19 de septiembre de 2009). In memoriam Alan Deyermond*, Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Valladolid, 2010, ps. 647-661.

DE BENI, Matteo, Aspectos lingüísticos de la obra poética de Hugo de Urriés, dins *Revista de cancioneros, impresos y manuscritos*, 1, Alacant, 2012, ps. 79-104.

DE BLASI, Nicola, Fonti scritte quattrocentesche di lingua parlata: problemi di metodo (con una lettera inedita), dins HOLTUS, Günter – RADTKE, Edgar (coords.), *Gesprochenes Italienisch in Geschichte und Gegenwart*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1985, ps. 340-353.

DE BLASI, Nicola – VARVARO, Alberto, Napoli e l'Italia meridionale, dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L'età moderna, 1*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325.

DE BLASI, Nicola, Due riflessioni storico-linguistiche su Masuccio Salernitano e Loise De Rosa, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.371-1.392.

DE BLASI, Nicola, Cenni sulla realtà linguistica a Napoli in età aragonesa, dins *Rivista di studi catalani*, 2, Alessandria, 2012, ps. 115-126.

DE CARO, Gaspare, Ferdinando Francesco d'Avalos, marchese di Pescara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-ferdinando-francesco-d-marchese-di-pescara_Dizionario-Biografico/>

DE CASTRIS, Pierluigi Leone, *Quattrocento aragonese. La pittura a Napoli al tempo di Alfonso e Ferrante d'Aragona*, Electa, Nàpols, 1997.

DECEMBRIO, Angelo Camillo, *De politia litteraria variisque poetae Virgilii laudibus*, ed. a cura de Norbert WITTEN, K. G. Saur, Munic-Leipzig, 2002.

DECEMBRIO, Pier Candido, *P. Candidi Collectanea rerum diversarum et memorabilium*, Manuscrit de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, ms. R 88 (autògraf de Decembrio, ca. 1437), fs. 164r-172r; editada parcialment per FERRARI, Mirella, Fra i "Latini scriptores" di Pier Candido Decembrio e le biblioteche umanistiche milanesi: codici di Vitruvio e Quintiliano, dins AVESANI, Rino i al. (eds.), *Storia e letteratura (Vestigia. Studi in onore di Giuseppe Billanovich)*, 162-163, Roma, 1984, vol. 1, ps. 247-296.

DECEMBRIO, Pier Candido, *Epigrammata et epistole metricae P. Candidi felicis, ad illustrem Inichum Davalum, magnum camerarium*, Manuscrit 793 de l'Archivio Civico e Biblioteca Trivulziana de Milà, segle XV.

DECEMBRIO, Pier Candido, *Liber epigrammatum. Epistula dedicataria ad illustrem Inichum Davalum, incipit: "Cum posuisse me quaedam epigrammata et epistolas..."*, Manuscrit D-112 inf, f. 150r, de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, segle XV.

DECEMBRIO, Pier Candido, *Carmen in laudem illustris Inichi Davali, regii camerarii, incipit: "Inquiris quid amem, nec scis..."*, Manuscrit D-112 inf, f. 151r, de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, segle XV.

DECEMBRIO, Pier Candido, *P. Candidi Eulogium in Enichuz hispani, cognome Lupum*, Manuscrit D-112 inf, f. 162r, de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, segle XV.

DECEMBRIO, Pier Candido, *Petri Candidi Decembrii opuscula historica, I. Vita Philippi Mariae III Ligurum ducis*, ed. a cura de Giuseppe FOSATI i Attilio BUTTI, 'Rerum Italicarum Scriptores', vol. 20, part 1, Nichola Zanichelli, Bolonya, 1935.

DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti [Vita Philippi Mariae Vicecomitis, 1447]*, trad. del llatí a l'italià i ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983.

DE-CONTI, Vincenzo, *Notizie storiche della città di Casale e del Monferrato*, vol. 4, Tipogr. Casuccio e Comp., Casale, 1839.

DE COURCELLES, Jean-Baptiste, *Histoire généalogique et héraldique des pairs de France, des grands dignitaires de la couronne, de principales familles nobles du royaume et des maisons princières de l'Europe, précédée de la généalogie de la maison de France*, Arthus Bertrand, Paris, 1822-1833.

DE COURCELLES, Dominique, De l'élaboration d'un "je" poétique dans la première moitié du XVe siècle. Essai de littérature comparée: Ausias March entre Charles d'Orléans et François Villon, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 311-325.

DE COURCELLES, Dominique, Formes filològiques i artístiques de la consciència pròpia als estats de la Corona d'Aragó, des del final del segle XV fins al principi del segle XVI, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 363-374.

DE COURCELLES, Dominique, *Curial e Güelfa*: Une voie philosophique et poétique, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 243-252.

DE COURCELLES, Dominique, Note sur le lullisme en Italie a l'époque d'Alphonse le Magnanime (1416-1458), dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.393-1.400.

DEEPING, G. P. – ALCALÁ-GALIANO, Antonio (eds.), *Romancero castellano, o Colección de antiguos romances populares de los españoles*, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1844.

DE FERRARIIS, Antonio (dit "il Galateo"), *De educatione*, dins *La Giapigia e vari opuscoli*, vol. 1 ("Collana di Opere scelte edite ed inedite di scrittori di Terra d'Otranto"), ed. a cura de S. GRANDE, Lecce, 1867.

DE FERRARIIS, Antonio (dit "il Galateo"), *Esposizione del Pater Noster*, dins *La Giapigia e varii opuscoli*, vol. 4 ("Collana di Opere scelte edite ed inedite di scrittori di Terra d'Otranto"), ed. a cura de S. GRANDE, Venècia, 1868, ps. 145-238.

DE FORTIS, Filippo, *Raccolta delle vite, e famiglie degli uomini illustri del regno di Napoli per il governo politico*, ed. a cura de Ludovico Antonio MURATORI, Tipogr. de Marco Sessa, Milà, 1755.

DE FRANCHIS, Vincenzo, *Decisiones Sacri Regii Consilii Neapolitani*, Tipogr. de Johann Baptist Schöetteri, Frankfurt, 1672.

DE FRANCISCO OLMOS, José M^a., *El coronato napolitano. Una moneda documental y propagandística*, dins *Revista general de información y documentación*, 13/1, Madrid, 2003, ps. 51-76.

DE FRANCISCO OLMOS, José M^a., La aparición de leyendas cristianas en las monedas de los reinos del Occidente medieval (siglos XII-XIII), dins *Documenta & Instrumenta*, 1, Madrid, 2004, ps. 139-160.

DE FREDE, Carlo, *Studenti e uomini di legge nel Rinascimento. Contributo alla storia della borghesia intellettuale del Mezzogiorno*, L'Arte Tipografica ("Studi e documenti per la storia dell'Università degli Studi di Napoli", 1), Nàpols, 1957.

DE FREDE, Carlo, *I lettori di umanità nello studio di Napoli durante il Rinascimento*, L'arte tipografica, Nàpols, 1960.

DE FREDE, Carlo, Da Carlo I d'Angiò a Giovanni I (1263-1382), dins PONTIERI, Ernesto i al. (eds.), *Storia di Napoli*, Nàpols, 1969, vol. 3, ps. 5-333.

DE FREDE, Carlo, *Ferrante d'Aragona e la caccia, con alcune considerazioni storico-politiche*, Società napoletana di storia patria, Nàpols, 1997.

- DE FREDE, Carlo, *La crisi del Regno di Napoli nella riflessione politica di Machiavelli e Guicciardini*, Liguori, Nàpols, 2006.
- DEGENHART, Bernhard – SCHMITT, Annegrit, *Corpus der Italianischen Zeichnungen (1300-1450). Teil III: Verona. Pisanello und seine Werkstatt*, Biering & Brinkmann, Munic, 2004.
- DE GIOVANNI–CENTELLES, Guglielmo, La proyección mediterránea del Toisón de Oro, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 105-122.
- DELACROIX-BESNIER, Claudine, Les Grecs unionistes réfugiés en Italie et leur influence culturelle, dins BALARD, Michel – DUCCELLER, Alain (eds.), *Migrations et diasporas méditerranéennes (X^e-XVIe siècles)*, París, 2002, p. 59-73.
- DEL GIUDICE, Giuseppe, *Don Arrigo, infante di Castiglia. Narrazione storica, con note*, Stamperia della Regia Università, Nàpols, 1875.
- DEGLI AGOSTINI, Nicolò, *Lancilotto e Ginevra [1521-1525]*, Giuseppe Antonelli, Venècia, 1839.
- DEGLI UBALDI, Baldo, *Eiusdem ad legem nobiores, C. de commerciis et mercatoribus, Comentarius de nobilitate*, Venècia, 1590.
- DEGLI UBERTI, Pier Felice – CANOVA, Marco (eds.), *Blaxonarium Casalense (Ms. de la Biblioteca civica Giovanni Canna, Casale Monferrato)*, Instituto Internacional de Genealogía y Heráldica – Accademia di Casale e del Monferrato, Madrid – Casale Monferrato, 1985.
- DEGLI UBERTI e PALERMO, Pier Felice, Motti ed armi gentilizie di famiglie estinte o fiorenti della città di Casale Monferrato, antica capitale del ducato di Monferrato, dins *Hidalguía*, any 33, núms. 190-191, Madrid, 1985, ps. 565-575.
- DÉGLON, Roger, *Yverdon au Moyen-Âge (XIIIe-XVe siècle). Étude de la formation d'une commune*, Librairie de l'Université, Lausana, 1949.
- DE GRAMATICA, M. Raffaella, Bernardino Daniello, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 32, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1986, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bernardino-daniello_Dizionario-Biografico/>).
- DE GUERRA, Juan Carlos, *Ensayo de un padrón histórico de Guipúzcoa, según el orden de sus familias pobladoras*, Joaquín Muñoz-Baroja, de la primitiva Casa Baroja, Donostia, 1928.
- DEIMLING, Barbara, *Sandro Botticelli, 1444/5-1510*, Taschen, Colònia, 2007.
- DE KEYSER, Jeroen – FRANÇOIS, Ide, Incipitarium Philelfianum. A Guide to the Works of Francesco Filelfo, dins *Camena*, 17, Roma, gener 2015, ps. 1-72.
- DE LA FUENTE, Vicente, *Historia eclesiástica de España, o Adiciones a la Historia General de la Iglesia*, Tipogr. de Pablo Riera, Barcelona, 1855-1859.
- DE LA FUENTE, Vicente, *La santa iglesia de Tarazona en sus estados antiguo y moderno*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1865.
- DELAROCHE, Paul – DUPONT, Henriquel – LENORMANT, Charles (eds.), *Trésor de numismatique et de glyptique. Médailles italiennes exécutées aux XVe et XVIe siècles. Première partie*, Didier et Cie., París, 1858.
- DE LA ROQUE DE LA LONTIÈRE, Gilles-André, *Preuves de l'histoire généalogique de la maison de Harcourt*, Tipogr. de Sebastien Cramoisy, París, 1662.
- DE LA ROSA CUBO, Cristina, *Matrona aut docta puella: ¿dos universos irreconciliables?*, dins NIETO IBÁÑEZ, J. M^a. (coord.), *Estudios sobre la mujer en la cultura griega y latina (XVIII Jornadas de Filología Clásica de Castilla y León)*, Universidad de León, Lleó, 2005, ps. 267-284.
- DE LA TOR, Guilhem, *Le liriche del trovatore Guilhem de la Tor*, ed. a cura d'Antonella NEGRI, Rubbetino, Savoria Mannelli, 2006.

DELAURELLE, Étienne, Nota-ressenya de *Processus canonizationis et legendae variae sancti Ludovici OFM episcopi Tolosani*, dins *Revue d'Histoire de l'Église de France*, vol. 40, núm. 134, París, 1954, ps. 147-148.

DEL BO, Beatrice, *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Università degli Studi di Milano – Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto (“Il filarete – Sezione di storia medievale e moderna”, 259), Milà, 2009.

DEL CARRETTO, Galeotto, *Cronaca del Monferrato, in ottava rima (1493); con uno studio storico sui marchesi del Carretto di Casale e sul poeta Galeotto*, ed. a cura de Giuseppe GIORCELLI, Tipogr. de G. Jacquemo (“Documenti storici del Monferrato”, 8), Alessandria, 1897.

DELCORNO BRANCA, Daniela, Rinoardo, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/rinoardo_Enciclopedia-Dantesca/>

DELCORNO BRANCA, Daniela, *Il romanzo cavalleresco medievale*, Sansoni (“Scuola aperta”, 45), Florència, 1974.

DELCORNO BRANCA, Daniela, *Tristano e Lancillotto in Italia: studi di letteratura arturiana*, Longo (“Memoria del tempo”, 11), Ravenna, 1998.

DELCORNO BRANCA, Daniella, Eremiti e cavalieri: tipologia di un rapporto nella tradizione epico-romanzesca italiana, dins *Studi di Filologia romanza offerti a Valeria Bertolucci Pizzorusso*, Pacini, Pisa, 2006, vol. 1, ps. 521-544.

DE LELLIS, Carlo, *Discorsi delle famiglie nobili del Regno di Napoli*, Tipogr. d'Honofrio Savio, Nàpols, 1544.

DELGADO ECHEVARRÍA, Jesús, *Los Fueros de Aragón*, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, Saragossa, 1997.

DE LIGNAMINE, Giovanni Filippo, *Inclytis Ferdinandi regis vita et laudes, a Iohanne Philippi de Lignamine Mesanensi, ad Sixtum IV Pontificem Maximum*, Roma, 1472.

DE LIGNAMINE, Giovanni Filippo, *Inclytis Ferdinandi regis vita et laudes* [1472], dins PONTIERI, Ernesto, *Per la storia del regno di Ferrante I d'Aragona, re di Napoli: studi e ricerche*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1969, ps. 43-67.

DELISLE, Léopold Victor, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, Imprimerie Impériale, París, 1868; reed. facsimil, Elibron, París, 2006.

DELLA CASA, Giovanni, *Capitoli del forno* [1550], dins CASTIGLIONE, Baldassar – DELLA CASA, Giovanni, *Opere*, ed. a cura de Giuseppe PREZZOLINI, Rizzoli, Milà – Roma, 1937, ps. 693-713.

DELLA CHIESA, Francesco Agostino, *Fiori di blasoneria per ornare la corona di Saboja; con i fregi della nobiltà*, Alessandro Federico Cavaleri, Torí, 1655.

DELLA CHIESA, Francesco Agostino, *Corona reale di Savoia, ossia Relatione delle provincie e titoli ad essa appartenenti*, Tipogr. de Lorenzo e Bartolomeo Strabella, Cuneo, 1655.

DELLA GUARDIA, Anita, *La Politia litteraria di Angelo Decembrio e l'Umanesimo a Ferrara nella prima metà del secolo 15*, Tipogr. Blondi e Parmeggiani, Mòdena, 1910.

DELLA LANA, Jacopo, *Comedia di Dante degli Allagherii, col commento di Jacopo di Giovanni della Lana bolognese*, dins *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005.

DELLA LANA, Iacomo, *Commento alla “Commedia”*, ed. a cura de Mirko VOLPI, amb la col-laboració d'Arianna TERZI, Salerno Editrice (“Edizione nazionale dei commenti danteschi”), Salerno, 2009, 4 vols.

DELLA PUGLIOLA, Bartolomeo, *Historia miscella bononiensis ab anno MCIV usque ad annum MCCCXCIV*, dins MURATORI, Ludovico Antonio (ed.), *Rerum italicarum scriptores*, vol. 18, Società Palatina, Milà, 1731, ps. 237-792.

DELLA SCHIAVA, Fabio, Alcune vicende di un sodalizio umanistico pavese: Lorenzo Valla e Maffeo Vegio, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 299-342.

DELLA SERRATA, Niccolò, *Comedia Poliscena Leonardum Aretinum congesta* (ed. 1478). Introductory and Bibliographical Notes, Text and Translation, ed. i trad. a l'anglés de Joseph R. JONES, dins *Celestinesca. Boletín informativo internacional*, vol. 9, núm. 2, ps. 85-94 (1a. part), i vol. 10, núm. 1, ps. 23-67 (2a. part), Atlanta (USA), 1985-1986.

DELLA SERRATA, Niccolò, *Poliscena. Comedia humanística latina*, ed. i trad. a l'espanyol d'Antonio ARBEA, Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de Santiago de Chile, Santiago de Chile, 1996; ed. electrònica, 2000, <<http://www.csociales.uchile.cl/publicaciones/poliscena.pdf>>

DELLA TUCCIA, Niccolò, *Cronaca e statuti della città di Viterbo*, ed. a cura d'Ignazio CIAMPI ("Documenti per la storia italiana", 5), M. Cellini et C., Florència, 1872.

DELLE COLONNE, Guido, *Les 'Històries troyanes' de Guiu de Columpnes*; traduïdes al català en el XIVè segle per en Jacme CONESA; y ara per primera volta publicades per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916.

DELLE COLONNE, Guido, *Historia destructionis Troiae*, ed. a cura de Nathaniel Edward GRIFFIN, Medieval Academy of America ("Medieval Academy Books", 26), Cambridge, 1936.

DELLE COLONNE, Guido, *Historia de la Guerra de Troya (Historia destructionis Troiae)*, ed. a cura de Manuel A. MARCOS CASQUERO, Akal ("Clásicos latinos medievales"), Madrid, 1996.

DELLE DONNE, Fulvio, La '*Historia Alphonsi primi regis*', di Gaspare Pellegrino: il ms. IX C 22 della Biblioteca Nazionale di Napoli, dins *Archivio Storico per le provincie napoletane*, 118, Nàpols, 2000, ps. 89-104.

DELLE DONNE, Fulvio, Isabella (Jolanda) di Brienne, regina di Gerusalemme e di Sicilia, imperatrice, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 62, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/isabella-di-brienne-regina-di-gerusalemme-e-di-sicilia-imperatrice_Dizionario-Biografico/>

DELLE DONNE, Fulvio, "*Per scientiarum haustum et seminarium doctrinarum*": edizione e studio dei documenti relativi allo *Studium* di Napoli in età sveva, dins *Bulletino dell'Istituto storico italiano per il medioevo*, 111, Roma, 2009, ps. 101-225.

DELLE DONNE, Fulvio, La presa di Marsiglia del 1423 nel racconto di Gaspare Pellegrino, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 85-96.

DELLE DONNE, Fulvio, *Alfonso il Magnanimo e l'invenzione dell'umanesimo monarchico. Ideologia e strategie di legittimazione alla corte aragonese di Napoli*, Istituto storico italiano per il medioevo ("Quaderni della Scuola di studi medievali. Fonti, studi e sussidi", 7), Roma, 2015.

DELLE DONNE, Roberto, Le cancellerie dell'Italia meridionale (secoli XIII-XV), dins LEVEROTTI, Franca (ed.), *Cancellaria e amministrazione negli stati italiani del Rinascimento*, Edizione scientifiche italiane ("Ricerche storiche", 24), Nàpols, 1994, ps. 361-388.

DELLE DONNE, Roberto, La corte napoletana di Alfonso il Magnanimo: il mecenatismo regio, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 255-270.

DELLE DONNE, Roberto, *Burocrazia e fisco a Napoli tra XV e XVI secolo. La Camera della Sommaria e il 'Repertorium alphabeticum solutionum fiscalium Regni Siciliae Cisfretanae'*, Firenze University Press, Florència, 2012.

DELLE FOGLIE, Anna, *La cappella Caracciolo del Sole a San Giovanni a Carbonara*, Centro Culturale Agostiniano – Jaca Book, Roma – Milà, 2011.

DEL REY, Miguel i al., *Alqueries. Paisatge i arquitectura en l'horta*, Consell Valencià de Cultura (“Serie Maior”), València, 2002.

DEL RÍO ENTONADO, David Isaac, *De ‘siniestro’ a ‘izquierdo’. Consecuencias de una interdicción universal en español*, Tesi doctoral, Departamento de Filología Española y Latina, Universidade da Coruña, A Coruña, 2010; ed. electrònica <http://ruc.udc.es/dspace/bitstream/2183/7359/2/RioEntonado_DavidIsaacdel_TD_2010.pdf>

DEL TREPPO, Mario, Tra Genova e Catalogna. Considerazioni e documenti (a chiusura del congresso), dins *Atti del I° Congresso Storico Liguria-Catalogna (Ventimiglia-Bordighera-Albenga-Finale-Genova, 14-19 ottobre 1969)*, Istituto Internazionale di Studi Liguri, Bordighera, 1974, ps. 621-667.

DEL TREPPO, Mario, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Università di Napoli, 1972; reed. com *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV*, trad. per Jaume RIERA SANS, Curial, Barcelona, 1976.

DEL TREPPO, Mario, Il re e il banchiere. Strumenti e processi di razionalizzazione dello Stato aragonese di Napoli, dins ROSSETTI, G. (ed.), *Spazio, società, potere nell'Italia dei Comuni (Europa mediterranea. Quaderni, 1)*, Nàpols, 1986, ps. 229-304.

DEL TREPPO, Mario, Le avventure storiografiche della Tavola Strozzi, dins MACRY, P. – MASSAFRA, A. (eds.), *Fra storia e storiografia. Scritti in onore di Pasquale Villani*, Bolonya, 1994, ps. 483-515.

DEL TREPPO, Mario, Il regno aragonese, dins GALASSO, Giuseppe – ROMEO, Rosario (dirs.), *Storia del Mezzogiorno, volume 4/1. Il Regno, dagli Angioini ai Borboni*, Editalia, Roma, 1994, ps. 86-201.

DEL TUPPO, Francesco, Prefazione a la “Repetitio de iure iurando” di Giovanni da Imola, dins *La stampa a Napoli nel XV secolo*, ed. a cura de M. FAVA i G. BRESCIANO, 3 vol, Leipzig, 1911-1913, vol. 2, ps. 30-32.

DE LUBAC, Henri, *L'exégèse médiévale: les quatre sens de l'Écriture*, Aubier, París, 1959-1964, 4 vols.

DE MARINIS, Tammaro, *Per la storia della biblioteca dei Re d'Aragona in Napoli*, Tipogr. Aldino, Florència, 1909.

DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, U. Hoepli, Milà, 1952.

DE MARINIS, Tammaro, La liberazione di Alfonso V d'Aragona, prigioniero dei genovesi, separata d'*Archivio Storico per le provincie napoletane*, 73, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1955.

DE MARINIS, Tammaro, *La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI: notizie ed elenchi*, Istituto di Edizioni Artistiche Fratelli Alinari, Florència, 1960.

DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona. Supplemento*, Stamperia Valdona, Verona, 1969.

DE MAURI, L. [Ernesto SARRACINO], Flores sententiarum. Raccolta di sentenze, proverbi et motti latini di uso quotidiano, in ordine per materie; con le fonti indicate, schiarimenti e la traduzione italiana, ed. a cura d'Angelo PAREDI i Gabriele NEPI, U. Hoepli, Milà, 1979.

DE' MEDICI, Lorenzo, *Tutte le opere*, ed. a cura de Paolo ORVIETO, Salerno Editrice, Roma, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

DE' MEDICI, Lorenzo, *De summo bono* [1473] (*Poemetti in terzine*), dins *Tutte le opere*, ed. a cura de Paolo ORVIETO, Salerno Editrice, Roma, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

DE' MEDICI, Lorenzo, *Scritti scelti*, UTET, Torí, 1949.

DE' MEDICI, Lorenzo, *Lettere (1479-1480)*, ed. a cura de N. RUBINSTEIN, Giunti, Florència, 1977.

DE MIRANDA, Girolamo, “De cos present”. L'ultimo viaggio di Alfonso il Magnanimo: da Napoli a Poblet (1671), dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di*

cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000), Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 263-278.

DEMOTZ, Bernard, La géographie administrative médiévale: l'exemple du comté de Savoie, début XIIIe-début XVe siècle, dins *Le Moyen Âge*, 80, París, 1974, ps. 261-300.

DEMOTZ, Bernard, La politique internationale du comté de Savoie durant deux siècles d'expansion (début XIIIe-début XVe siècle), dins *Cahiers d'histoire*, Lleó de França, 19/1, 1974, ps. 29-64.

DEMURGER, Alain, *Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge (XIe-XVIe siècles)*, Editions du Seuil, París, 2002; reed. com: *Caballeros de Cristo. Templarios, hospitalarios, teutónicos y demás órdenes militares de la Edad Media (siglos XI a XVI)*, Universitats de Granada i València, Granada-València, 2005.

DE NEGRI, Felicita, Pasquasio (Pasquale) Diaz Garlon, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 39, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1991, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pasquasio-diaz-garlon_Dizionario-Biografico/>

DE NICHILLO, Mauro, Giovan Marco Cinico, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 25, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1981, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovan-marco-cinico_Dizionario-Biografico/>

DE NICHILLO, Mauro, L'oratoria nuziale umanistica tra retorica del matrimonio ed elogio cortigiano, dins *Euphrosyne*, 23, Lisboa, 1995, ps. 123-139.

DE NICHILLO, Mauro, L'Alberti a Napoli: il "Dialogo de Palimaco et de Philiarco" di Angelo Caracciolo, dins FURLAN, Francesco – LAURENS, Pierre – MATTON, Sylvia (eds.), *Leon Battista Alberti. Actes du Congrès international de Paris (Sorbonne, Institut de France, Institut culturel italien, Collège de France, avril 1995)*, Nova Humanistica ("De Petrarque a Descartes", 68), Torí, 2000, ps. 903-922.

DE NIGRIS, Carla, Poesie castigliane nel ms. XIII D 70 della Biblioteca Nazionale di Napoli (NN 1), dins *Cancionero General*, 6, A Coruña, 2008, ps. 63-85.

DE NIJS, Bob, La música polifònica flamenca del segle XV a les novel·les clàssiques catalanes *Tirant lo Blanc* i *Curial e Güelfa*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 34-45.

DE' NOTARI, Costantino, *Il duello dell'ignoranza e della scienza*, Tipogr. de Girolamo Bordone i Pietromartire Locarni, Milà, 1607.

DENUSIANU, Ovid, *Histoire de la langue roumaine, vol. 1 (Les origines)*, París, 1901.

DE' PANDONI, Porcellio, In Petrutium adolescentem ut operam versibus daret, dins *Carmina illustrium poetarum italarum*, Tartini e Franchi, Florència, 1719-1726, vol. 7, p. 506.

DE PETRIS, Alfonso, Introduzione, dins MANETTI, Giannozzo, *Dialogus consolatorius*, a cura d'Alfonso DE PETRIS, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1983, ps. I-CVIII.

DE PINTO, Francesca, *Inventario della corrispondenza tra Napoli e le corti estense e gonzaghesca, secc. XIV-XV*, Società napoletana di storia patria, Nàpols, 2008.

DE PROPRIS, Fabio, Guardati/Guardato, Tommaso (Masuccio Salernitano), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-masuccio-salernitano-guardati_Dizionario-Biografico/>

DE PUJOL, Monsieur, *Instruction pour les consuls et communauté de Monlezun, défendeurs, supplicants et demandeurs; contre messire François Descours, seigneur directe du même lieu, demandeur, sppllicant et défendeur*, s. ll., s. d. (ca. 1720), 10 ps., ed. electrònica (<http://documents.univ-toulouse.fr/150NDG/PPN060654961.pdf>)

DE RAIMO, Luigi senior – DE RAIMO, Luigi junior, *Annales De Raimo, sive Brevis historia rerum in Regno Neapolitano gestarum, ab anno MCXCXVII ad MCCCCLXXXVI*, dins MURATORI, Luigi Antonio (ed.), *Rerum Italicarum Scriptores*, Tipogr. della Società Palatina, Milà, 1733, vol. 23, ps. 217-240.

- DE RENZI, Salvatore (ed.), *Collectio Salernitana, ossia Documenti inediti e trattati di medicina appartenenti alla Scuola Medica Salernitana*, Tipogr. de Filiatre-Sedezio, Nàpols, 1854.
- DE RENZI, Salvatore, *Storia documentata della Scuola di Salerno*, Tipogr. de Gaetano Nobile, Nàpols, 1857 (2a. ed.).
- DE RICCI, S., *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, vol. 2, Nova York, 1940.
- DEROLEZ, Albert, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, Brepols ("Bibliologia: elementa ad librorum studia pertinentia", 5-6), Turnhout, 1984.
- DE ROSA, Daniela, *Coluccio Salutati: il Cancelliere e il pensatore politico*, La Nuova Italia, Florència, 1980.
- DE ROSA, Enrico, *Alfonso I d'Aragona. Il re che ha fatto il Rinascimento a Napoli*, M. D'Auria, Nàpols, 2007.
- DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice ("Testi e documenti di letteratura e di lingua", 19), Roma, 1998, 2 vols.
- DE' ROSMINI, Carlo, *Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli libri quattro*, Tipogr. de Nicolò Bettoni, Brèscia, 1805-1806.
- DE' ROSMINI, Carlo, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Tipogr. de Luigi Mussi, Milà, 1808.
- DE' ROSMINI, Carlo, *Dell'Istoria intorno alle militari imprese e alla vita di Gian-Jacopo Trivulzio, detto 'il Magno'*, Tipogr. de Giovanni Giuseppe Destefanis, Milà, 1815.
- DE' ROSMINI, Carlo, *Dell'Istoria di Milano*, Tipogr. Marini e Rivolta, Milà, 1820.
- DE ROSSI, Bonaventura, *Istoria genealogica e Cronaca delle due nobilissime cse Adorna e Botta, antichissime e celeberrime, l'una in Genova e l'altra in Milano e Pavia*, Stamperia Reale, Florència, 1718.
- DE SANCTIS, Francesco, *Storia della letteratura italiana*, Domenico Morano – Antonio Morano, Nàpols, 1870-1871.
- DE SARNO, Roberto, *Joannis Joviani Pontani vita*, Fratelli Simoni, Nàpols, 1761.
- DE SARTEANO, Alberto, *Opera omnia*, ed. a cura de Francis HAROLD, Tipogr. de Giovan Battista Bussotto, Roma, 1688.
- DESCLOT, Bernat, *Crònica*, ed. a cura de Miquel COLL ALENTORN, Barcino ("Els nostres clàssics", 62), Barcelona, 1949-1951.
- DESDEVICES DU DÉZERT, Georges, *Don Carlos de Aragón, prince de Viane. Étude sur l'Espagne du Nord au XVe siècle*, Colin, París, 1899; trad. i ed. a cura de Pascual TAMBURRI, Departamento de Educación y Cultura del Gobierno Foral de Navarra, Pamplona, 1999.
- DES GIMÉES, Victorine Collin, *La Lorraine et ses ducs*, Roret, París, 1840.
- DE SILVA, Feliciano, *La primera parte de la quarta de la Chorónica del excellentísimo príncipe don Florisel de Niquea, que fue escripta en griego por Galersis, fue sacada en latín por Philastes Campaneo, y traducida en romance castellano por Feliciano de Silva*, Andrés de Portonares, Salamanca, 1551.
- DE SILVA-VIGIER, Anil (ed.), *Christine de Pisan: Autobiography of a Medieval Woman (1363-1430)*, Minerva Press, Londres, 1996.
- DESIMONI, Cornelio – BELGRANO, L. T., Documenti estratti inediti o poco noti, riguardanti la storia del commercio o della marina ligure (Brabante, Fiandra e Borgogna), dins *Atti della Società ligure di storia patria*, 5, Gènova, 1867, ps. 357-549.
- DE' SIVO, Giacinto, *Storia di Galazia Campana e di Maddaloni*, Nàpols, 1860-1865.
- DESONAY, Fernand, *Antoine de la Sale. Oeuvres complètes, tome I. 'La Salade'*, Université de Liège – Librairie E. Droz, Lieja-París, 1935.

DESPLANQUE, M. A., *Projet d'assassinat de Philippe-le-Bon par les Anglais (1424-1426). Mémoire historique présenté à la classe des lettres de l'académie royale de Belgique*, Académie Royale de Belgique, Brusel-les, 1867.

DESPUIG, Cristòfor, *Los Col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona – Curial, Barcelona, 1981.

DESPUIG, Cristòfol, *Los Col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ed. i trad. de Juan Antonio GONZÁLEZ, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 247-451.

DESSAIX, Antony, *Légendes et traditions populaires de la Haute-Savoie*, Tipogr. d'Aimé Perrissin et Cie., Annecy, 1875.

D'ESTAVAYER, Jean-Louis, *Histoire généalogique de la maison de Joux*, Tipogr. de Saint-Agathe, Besançon, 1843.

D'ESTE, Borso e Leonello, *Sulla lingua volgare della diplomazia estense. Un memoriale ad Alfonso d'Aragona*, ed. a cura de Tina MATARRESE, Panini, Mòdena, 1988; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/repository/bibit/bibit000263/bibit000263.xml>>

DE TUMMULILLIS DI SANT' ELIA, Angolo, *Notabilia temporum*, ed. a cura de Constantino CORVISIERI, Istituto di Storia di Italia (« Fonti per la storia d'Italia », 7), Roma, 1890.

DEVALLET, Suzanne, Approche sémantique des notions de Barbarie et de Civilisation à Rome (1er siècle av. et ap. J.-C.): qui est le Barbare de qui ?, dins *Vita Latina*, 179/1, Montpellier, 2008, ps. 111-119.

DE VECCHI, Pierluigi – CERCHIARI, Elda, *I tempi dell'arte*, Bompiani, Milà, 1999.

DEVEREAUX, Rima, Reconstructing Byzantine Constantinople: Intercession and Illumination at the Court of Philippe le Bon, *French Studies*, 59-3, Oxford, 2005, ps. 297-310.

DEVIRIM ATAUZ, Ayse, *Eight Thousand Years of Maltese Maritime History: Trade, Piracy, and Naval Warfare in the Central Mediterranean*, University of Florida Press, Gainesville, 2008.

DEVIC, Claude – VAISSETE, Jean-Joseph, *Histoire générale du Languedoc*, Edouard Privat, Tolosa de Llenguadoc, 1872-1889.

DE VICENTIIIS, Amedeo, *Battaglie di memoria. Gruppi, intellettuali, testi e la discontinuità del potere papale alla metà del Quattrocento*, Roma, 2002, ed. electrònica (www.retimedievali.it).

DE VICENTIIIS, Amedeo, Le don impossible. Biographies du roi et biographies du pape entre Naples et Rome (1444-1455), dins CABY, Cécile – DESSÌ, Rosa Maria (eds.), *Humanistes, clercs et laïcs dans l'Italie du XIIIe au début du XVIe siècle*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique (“Études medievals de Nice”, 13) – Brepols, Tournhout (Bèlgica), 2012, ps. 319-366.

DE VIO GAETANI, Tommaso, *Quattuor Evangelia et Acta Apostolorum commentarii*, Tipogr. de Jacques i Pierre Prost, Lleó de França, 1639.

DE VIVO, Raffaella, La biblioteca di Costanza d'Avalos, *Annali. Sezione Romanza*, vol. 38, núm. 2, Istituto Universitario Orientale, Nàpols, juliol 1996, ps. 287-302.

D'EVOLI, Cesare, *Il principe difeso. Dell'ordinanze e battaglie*, Tipogr. dels hereus d'Antonio Blado, Roma, 1583.

DE WIN, Paul, “Jaques de Lalaing”, dins DE SMEDT, Raphaël (ed.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques*, Peter Lang (“Kieler Werkstücke. Reihe D, Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters”, 3), Frankfurt del Main, 2000 (2a. ed.), ps. 117-120 (núm. 51).

DEYERMOND, Alan D., Edad Media, dins RICO, Francisco (dir.), *Historia y crítica de la literatura española*, Crítica, Barcelona, 1979, vol. 1, ps. 351-360.

DEYERMOND, Alan D., La relaciones genéricas en la ficción sentimental española, dins *Symposium in honorem prof. M. de Riquer* [1984], Quaderns Crema, Barcelona, 1986, ps. 75-92.

DEYERMOND, Alan D., The Female Narrator in Sentimental Fiction: *Menina e Moça* and *Clareo y Florisea*, dins *Portuguese Studies*, 1, Peterborough (Canadà), 1985, ps. 47-57.

DEYERMOND, Alan D., Libros de caballerías y ficción sentimental, dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 281-298.

DEYERMOND, Alan D., Prosa y actividad intelectual en el otoño de la Edad Media, dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 312-337.

DEYERMOND, Alan D., *Tradiciones y puntos de vista en la ficción sentimental*, Universidad Autónoma de México, Mèxic, 1993.

DEYERMOND, Alan D., En la frontera de la ficción sentimental, dins LUCÍA MEJÍAS, José Manuel (coord.), Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995), Alcalá de Henares, 1997, vol. 1, ps. 13-38.

DEYERMOND, Alan D., La micropoética de las invenciones, dins CASAS, Juan – DÍAZ, Eva (eds.), *Iberia cantat. Estudios sobre poesía hispánica medieval*, Universidade de Santiago de Compostela, Sant Jaume de Galícia, 2002, ps. 403-424.

DEZA, Massimiliano, *Istoria della famiglia Spinola, descritta dalla sua origine fino al secolo XVI*, Tipogr. de Giovanni Bazachi, Piacenza, 1694.

DIAGO, Francisco, *Anales del Reyno de Valencia*, Tipogr. de Pedro Patricio Mey, València, 1613.

DI AUSILIO, Fra Camillo (ed.), *Sommario dell'antichissima origine della religione carmelitana*, Tipogr. de Giovanni Giacomo Carlino, Nàpols, 1601.

DÍAZ BORRÁS, Andrés, *El ocase cuatrocentista de Valencia en el tumultuoso Mediterráneo (1400-1480)*, CSIC – Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 2002.

DÍAZ DE TOLEDO, Pedro(?), *Las epístolas morales de Séneca. Con una suma siquier introductio de philosophia moral; en romance*, Saragossa, 1496.

DÍAZ MARTÍN, Luis Vicente, *Pedro I el Cruel, 1350-1359*, Trea, Gijón (2a. ed.), 2007.

DÍAZ-REGAÑÓN LÓPEZ, José María, Pindaro, *Primera Pítica*. Traducción en verso libre (suplementos de *Estudios Clásicos*, segunda serie de traducciones, núm. 10), dins *Estudios Clásicos*, vol. 13, núm. 58, Madrid, 1969, ps. 355-364.

DI BLASI E GAMBAROCTA, Giovanni Evangelista, *Storia cronologica dei Vicerè, Luogotenenti e Presidenti del regno di Sicilia*, 3 vols., Palerm, 1790-1793.

DI BLASI E GAMBAROCTA, Giovanni Evangelista, *Storia cronologica dei Vicerè, Luogotenenti e Presidenti del regno di Sicilia*, Tipogr. Oritea, Palerm, 1842.

DI CAMILLO, Ottavio, *El humanismo castellano del siglo XV*, Fernando Torres, València, 1976.

DI CAMILLO, Ottavio, La teoría de la nobleza en el pensamiento ético de Mosén Diego de Valera, dins RONCERO, Victoriano – MENÉNDEZ, Ana (coords.), *'Nunca fue pena mayor'. Estudios de literatura española en homenaje a Brian Dutton*, Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 1996, ps. 223-238.

DI CAMILLO, Ottavio, Fifteenth-Century Spanish Humanism: Thirty-Five years later, dins *La corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, 39, Lawrence (Kansas), 2010, ps. 19-66.

DI CAMMAROTA, Marina Raffaelli, Antonio Caldora, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 16, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1973, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-caldora_Dizionario-Biografico/>

DI CAMMAROTA, Marina Raffaelli, Giacomo (Iacopo, Iacopuzzo) Caldora (Candola), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 16, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1973, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/caldora-giacomo-iacopo-iacopuzzo_Dizionario-Biografico/>

DICZIONARI normatiu valencià, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014; ed. electrònica <www.avl.gva.es/dnv>

DI CICCO, Pasquale, *I manoscritti della Biblioteca Provinciale di Foggia*, Amministrazione Provinciale di Capitanata, Foggia, 1977.

DI COSTANZO, Angelo, *Genealogia inedita della famiglia Carafa*, Manuscrit inèdit de la Biblioteca Nazionale di Napoli, Ms. 34 e XIV, Nàpols, s. d.

DI COSTANZO, Angelo, *Historia del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giuseppe Cacchio, L'Aquila, 1582; reed. per la Società Tipografica de' Classici Italiani, Milà, 1805.

DI COSTANZO, Angelo, *Storia del Regno di Napoli*, Tipogr. de Borel e Bompard, Nàpols, 1839; reed. per Brenner, Cosenza, 1884.

DIAS DINIS, António Joaquim, *Monumenta Henricina, vol. 7 (1439-1443)*, Comissão Executivo das Comemorações do V Centenário da Morte do Infante D. Henrique, Coímbra, 1965.

DIAS DINIS, António Joaquim, *Monumenta Henricina, vol. 8 (1443-1445)*, Comissão Executivo das Comemorações do V Centenário da Morte do Infante D. Henrique, Coímbra, 1967.

DIAS DINIS, António Joaquim, *Monumenta Henriquina, vol. 10 (1449-1451)*, Comissão Executivo das Comemorações do V Centenário da Morte do Infante D. Henrique, Coímbra, 1969.

DÍAZ BORRÁS, Andrés, *El miedo al Mediterráneo. La caridad popular valenciana y la redención de cautivos*, CSIC – Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 2001.

DÍAZ DE ESCOVAR, Narciso, *Anales del teatro español anteriores al año 1550 (continuación)*, dins *La ciudad de Dios*, 81, San Lorenzo de El Escorial, 1910, ps. 29-98.

DÍAZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial [ca. 1435-36, 1445-48]*, ed. a cura de Rafael BELTRAN LLAVADOR, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996.

DICIONARIO de la Lengua Castellana compuesto por la Real Academia Española. Segunda impresión corregida y aumentada, Tipogr. de Joaquín Ibarra, Madrid, 1770.

DICKINSON, Joycelyne Gledhill, *The Congress of Arras, 1435. A Study in Medieval Diplomacy*, Biblio and Tannen, Nova York, 1972.

DICTIONNAIRE de la conversation et de la lecture, Belin-Mandar, París, 1838.

DICTIONNAIRE Universel, contenant tous les noms de la langue françoise, des sciences et des arts, avec des termes latins qui peuvent y convenir, París, 1743.

DIDEROT, Dénis – D'ALEMBERT, Jean (coords.), *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers, par une Société des Gens de Lettres*, Sociétés Typographiques, Lausana – Berna, 1751-1772.

DÍEZ DE GAMES, Gutierre, *El Victorial. Crónica de don Pero Niño, conde de Buelna, por su alférez, Gutierre Díaz de Games*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO, Espasa-Calpe, Madrid, 1940.

DÍEZ DE GÁMEZ, Gutierre, *Crónica de don Pedro Niño, conde de Buelna*, ed. a cura d'Eugenio DE LLAGUNO AMIROLA, Tipogr. de Antonio de Sancha, Madrid, 1792.

DÍEZ GARRETAS, M^a. Jesús, Fernando de la Torre y su obra literaria: contribución a la literatura castellana cuatrocentista, dins *Castilla. Estudios de literatura*, 5, Valladolid, 1983, ps. 23-40.

DÍEZ GARRETAS, M^a. Jesús (ed.), *La obra literaria de Fernando de la Torre*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1983.

DÍEZ MERINO, L., La aritmología en la cultura hebrea, dins *Calligraphia et typographia. Arithmetica et numerica. Chronologia*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1998, ps. 283-330.

DI FABRIZIO, Anna Maria, *Saggio per una definizione del francese di Oltremare: edizione critica della Continuazione di Aciri dell'Historia di Guglielmo di Tiro, con uno studio linguistico e storico*, Tesi doctoral, Dipartimento di Studi linguistici e letterari. IVe Section, Sciences historiques et philologiques, Università degli Studi di Padova – École pratique des hautes études, Pàdua, 2013.

DIFRANCIS, Joe, A study of *Curial e Güelfa*, dins DURAN, Manuel – POQUERAS-MAYO, Albert – ROCA-PONS, Josep (eds.), *Actes del segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Yale, 17 d'abril de 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 163-178.

DI GIOVANNI, Giovanni, *L'ebraismo della Sicilia*, Tipogr. de Giuseppe Gramignani, Palerm, 1748.

DI LERNIA, Luciana – BARELLA, Vittorio, *Castel Capuano: memoria storica di un monumento. Da fortalizio a tribunale*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1993.

DILLA, Xavier, Entre l'espasa i la pilota, dins *El País. Quadern*, 1.228, Barcelona, 11 d'octubre del 2007, p. 5.

DI LUCA, Paolo, *La poesia del trovatore Peire Bremon Ricas. Edizione critica*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Napoli Federico II, Dipartimento di filologia moderna, Nàpols, 2007.

DI MARZO, Gioacchino (ed.), Di un codice volgare della 'Storia di Troia', di anonimo siciliano, del secolo XIV, esistente nella Comunale di Palermo, Tipogr. de Francesco Lao, Palerm, 1863.

DI MEGLIO, Rosalba, Giuliano Mayali (Mayale), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 72, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2008; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giuliano-mayali_Dizionario-Biografico/>

DI MEGLIO, Rosalba, Origini e caratteri dell'Osservanza francescana nel Mezzogiorno. Il regno e la capitale, dins PELLEGRINI, Letizia – VARANINI, Gian Maria (eds.), *'Fratres de familia'. Gli insediamenti dell'Osservanza minoristica nella penisola italiana (secoli XIV-XV) – Quaderni di storia religiosa*, 18, Pàdua, 2011, ps. 295-338.

DI MICELI, Maria Francesca, I francescani in Albania all'epoca di Skanderbeg, dins MUSCO, Alessandro (ed.), *I Francescani e la politica. Atti del Convegno internazionale di studio (Palermo, 3-7 dicembre 2002)*, Palermo, 2007, vol. 2, ps. 343-350.

DINA, Achille, Isabella d'Aragona, duchessa di Milano e di Bari, dins *Archivio Storico Lombardo*, sèrie 5, nùms. 3-4, Milà, desembre 1921, ps. 269-457.

DINAMARCA, Agustí de, *Augustini de Dacia O. P. "Rotulus pugillaris"*, ed. a cura d'A. WALZ, dins *Angelicum*, 6, Roma, 1929, ps. 253-278 i 548-574.

DINAUX, Arthur, *Les trouvères artésiens*, Chez Téchenet – Archives du Nord, París – Valenciennes, 1843; reed. facsímil, Slatkine, Ginebra, 1969.

DIODORUS SICULUS, *Library of History (Books III-VIII)*, trad. a l'anglès de C. H. OLDFATHER, Harvard University Press ("Loeb Classical Library", vols. 303-340) – William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachusetts) – Londres, 1935; ed. electrònica <<http://www.theoi.com/Text/DiodorusSiculus4A.html>> consultada en gener del 2015.

DIÓGENES LAERCIO, *Los diez libros de Diógenes Laercio sobre "Las vidas, opiniones y sentencias de los filósofos ilustres"*, trad. del grec a l'espanyol per Josef ORTIZ SANZ, Imprenta Real, Madrid, 1792.

DIÓGENES LAERCIO, *Vidas y opiniones de los filósofos ilustres*, trad. a l'espanyol de Carlos GARCÍA GUAL, Alianza editorial, Madrid, 2013.

DIONISOTTI, Carlo, Introduzione, dins BEMBO, Pietro, *Prose della volgar lingua. Asolani. Rime*, ed. a cura de C. DIONISOTTI, UTET, Torí, 1966 (2a ed.; 1a, 1960); reed. per Editori Associati, Milà, 1989.

DIONISOTTI, Carlo, *Aldo Manuzio, umanista e editore*, Il polifilo, Milà, 1995.

DIONISOTTI, Carlo, *Scritti sul Bembo*, ed. a cura de Claudio VELA, Einaudi ("Biblioteca Einaudi", 145), Torí, 2002.

DI PUGLIA, Guglielmo, *La gesta di Roberto il Guiscardo*, ed. i trad. a cura de Francesco DE ROSA, Cassino, 2003.

DI ROCALDONE, Giuseppe Aldo, *Templari e Gerosolimitani di Malta in Piemonte dal XII al XVIII secolo*, Instituto Internacional de Genealogía y Heráldica, Madrid, 1980.

DI SAN GIMINIANO, fra Giovanni, *Summa de exemplis et rerum similitudinibus locupletissima*, Tipogr. de Giovanni Arnoldo Cholini, Colònia, 1570.

DI SAN VITORE, Ugo, *Didascalicon*, ed. electrònica a cura de Juan Manuel ESCAMILLA GONZÁLEZ, 2014 <www.didascalicon.soophook.es>, consultada en gener del 2014.

DITT, Ernst, *Pier Candido Decembrio. Contributo alla storia dell'umanesimo italiano*, Umberto Hoepli, Milà, 1931.

DIZZIONARIO della lingua italiana, Tipogr. Fratelli Vignozzi e Nipote, Livorno, 1839.

DOCAMPO REY, Javier, A new source for medieval mathematics in the Iberian Peninsula: The comercial arithmetic in Ms 10106 (Biblioteca Nacional, Madrid), dins *Revue d'Histoire des Mathématiques*, 15-1, París, 2009, ps. 123-177.

DOCUMENTI per servire alla Storia di Sicilia. Prima serie diplomatica: "De rebus regni Sicilie" (8 settembre 1282 – 26 agosto 1283), Società siciliana di storia patria, Tipogr. del Giornale "Lo Statuto", Palerm, 1882.

DOLET, Étienne, *La manière de bien traduire d'une langue en aultre*, Lyon, 1540; reimpr. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1972.

DOLFO, *Vocabolario della parlata d'Aviano*, Comune di Aviano, 2012; ed. electrònica <www.prolocoaviano.it>

DOLLO, Corrado, *Filosofia e medicina in Sicilia*, ed. a cura de Giuseppe BENTIVEGNA, Santo BURGIO i Giancarlo MAGNANO SAN LIO, Rubettino ed., Soveria Mannelli, 2004.

DOLZ FERRER, Enric, "Siervo libre de amor", de Juan Rodríguez del Padrón, estudio y edición, Universitat de València, València, 2004.

DOLZ FERRER, Enric, Juan Rodríguez del Padrón, Juan de Cervantes y Gonzalo de Medina. Apuntes biográficos, dins *Lemir*, 9, València, 2005, ed. electrònica <<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista9/Dolz/Dolz.htm>>

DOMÈNECH MONTANER, Lluís – DOMÈNECH ROURA, Fèlix, *Ensenyes nacionals de Catalunya*, Costa Brava, Barcelona, 1936.

DOMENGE MESQUIDA, Joan, La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l'*Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338.

DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús, *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*, Blass, Madrid, 1931.

DOMÍNGUEZ GARCÍA, Avelino – GARCÍA BALLESTER, Luis (eds.), *Iohannes Aegidius Zamorensis. Historia Naturalis*, Introducció, edició crítica, traducció castellana, Junta de Castilla y León, Valladolid, 1994.

DOMÍNGUEZ NAFRÍA, Juan Carlos, La nobleza del Reino de Murcia, dins IGLESIAS, Carmen (coord.), *Nobleza y sociedad, III: 'Las noblezas españolas. Reinos y señoríos en la Edad Moderna'*, Nobel, Madrid, 1999, ps. 101-143.

DOMINI, Silvio, *Vocabolario fraseologico del dialetto "bisiac"*, Cappelli, Bolonya, 1985.

DOÑAS BELEÑA, Antonio, El "Dialogus super auctores" de Cornrado de Hirsan y algunas versiones hispánicas de la "Consolatio Philosophiae" de Boecio, dins *Memorabilia. Boletín de literatura sapiencial*, 9, València, 2006, s. p. (ed. on-line).

DOÑAS BELEÑA, Antonio, La *Consolación natural*, versió castellana de la *Consolatio Philosophiae* encargada por Ruy López Dávalos: cartas preliminares, dins LÓPEZ CASTRO, A. – CUESTA TORRE, M. L. (eds.), *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Universidad de León, 20 al 24 de septiembre de 2005)*, Universidad de León, León 2007, vol. 1, ps. 491-500.

DOÑAS BELEÑA, Antonio, Glosas de textos y textos que glosan “para mejor entender la materia” (sobre los manuscritos BNM 174 y BNM 17814), dins BAUTISTA PÉREZ, F. – GAMBA CORRADINE, J. (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana modernidad*, Instituto Biblioteca Hispánica del CiLengua, San Millán de la Cogolla, 2010, ps. 141-148.

DONATE SEBASTIÁ, José, Filigranas del Archivo Municipal de Villarreal, dins *Ligarzas*, 5, València, 1973, ps. 111-244.

DONATI, Andrea, L'immagine vittoriosa di Sigismondo Pandolfo Malatesta e l'orazione di Giannozzo Manetti per la consegna del bastone di comando dell'esercito fiorentino, dins *Studi romagnoli*, 61, Faenza, 2010, ps. 773-840.

DONATI VISCIDO DI NOCERA, Mario *Putaturo, I conti Viscido di Nocera. Una famiglia longobarda consanguinea dei Principi di Salerno della prima dinastia*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2003.

DONATONE, Guido, *La maiolica napoletana dell'età aragonese*, Nàpols, 1976.

DONATONE, Guido, *La maiolica napoletana del Rinascimento*, Gemini, Roma, 1993.

DONCEL RECAS, Lucio, *Deportes tradicionales de fuerza en España*, Visión Libros, Madrid, 2010.

DONI, Francesco, *La fortuna di Cesare, tratta da gl'autori latini*, Tipogr. de Gabriele Giolito de Ferrari, Venècia, 1550.

DONNET, André, *Inventaire de la Bibliothèque Supersaxo, suivi de Inventaire des incunables conservés à la Bibliothèque Cantonale et dans autres fonds des Archives Cantonales du Valais, à Sion*, Archives Cantonales, Vallesia, 1974.

DOREZ, Leone (ed.), “*La Canzone delle Virtù e delle Scienze*” di Bartolomeo di Bartoli da Bologna. *Testo inedito del secolo XIV tratto dal ms. originale del Museo Condé ed illustrato*, Istituto Italiano d'Arti Grafiche, Bèrgam, 1904.

DOS SANTOS, Armando Alexandre, Típico retrato de uma época de transição, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Anônimo do século XV*, trad. al portugués i ed. a cura de Ricardo da COSTA i al., Publications of eHumanista – University of California, Santa Barbara (EUA), 2012, ps. 71-80.

DOSSE, François, *El arte de la biografía: entre la Historia y la ficción*, Universidad Iberoamericana – Departamento de Historia, Mèxic, 2007.

DOTTI, Ugo, De consolatione poesis, dins *Petrarca e la scoperta della coscienza moderna*, Feltrine, Milà, 1978, ps. 56-68.

DOTTI, Ugo, Orazio e Petrarca, dins *Orazio e la letteratura italiana. Contributi alla storia della fortuna del poeta latino (Atti del convegno di Vicenza, 19-23 aprile 1993)*, Istituto poligrafico e zecca dello Stato, Roma, 1994, ps. 11-28.

D'OUDEGHERST, Pieter (ed.), *Kronyke of Jaerboeken van Vlaenderen*, Tipogr. de C. J. Fernand, Gant, 1785.

DOUTREPONT, Georges, *La littérature française a la cour des ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean Sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire*, Slatkine Reprints, Ginebra, 1970.

DOVAL, Gregorio, *Refranero temático español*, Ediciones del Prado, Madrid, 1997.

DRAGO, Luigi Onorato, *Vocabolario della lingua provenzale del Drago*, Manuscrit de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, sign. 465 inf., n. 26, ca. 1536.

DRIGON DE MAGNY, Claude, *Archives nobiliaires universelles*, Secrétariat du Collège Archéologique et Héraldique, París, 1843.

DRONKE, Peter, *Women Writers of the Middle Ages. A Critical Study of Texts from Perpetua (+203) to Marguerite Porete (+1310)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

DUARTE SÁNCHEZ, Antonio Diego (ed.), *Flavius Vegetius Renatus. Epitoma institutionum rei militaris / Flavio Renato Vegecio. Recopilación sobre las instituciones militares*, ed. electrònica, 2004, per a <books.google.es>

- DU BOIS, Pierre, *Généalogie des seigneurs de Challant* [1460-1465], reed. com: Chronique de la maison de Challant, a cura d'Orphée ZANOLLI, dins *Archivum Augustanum*, 4, Aosta, 1970, ps. 1-136.
- DUBY, Tobiésen, *Traité des monnoies des barons*, Impremta Reial, París, 1790.
- DUBY, Georges, El modelo cortés, dins DUBY, Georges – PERROT, Michelle (dirs.), *Historia de las mujeres en Occidente, tomo 2. La Edad Media* (dir. per Christiane KLAPISH-ZUBER), trad. de l'italià a l'espanyol per Marco Aurelio GALMARINI, Taurus, Madrid, 2000, ps. 319-339.
- DÜCKERS, Rob – ROELOFS, Pieter (eds.), *The Brothers Van Limburg* [catàleg d'exposició], Nimega (Països Baixos), 2005.
- DU CLERCQ, Jacques, *Mémoires de 1448 à 1467*, ed. a cura de Jean Alexandre C. BUCHON, París, 1875.
- DUCLOS, Gloria S., Dido as “triformis” Diana, dins *Vergilius*, 15, Beaver Dam (Wisconsin), 1969, ps. 33-41.
- DUEÑAS, Juan de, *Espejo de consolación de tristes. Primera, segunda y tercera parte*, Juan Boyer, Tipogr. de Pero Rodríguez, Toledo – Medina del Campo, 1589.
- DU FRESNE, Charles, *seigneur du Cange, Illyricum vetus & novum, sive Historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae, locupletissimus accessionibus acta, atque a primis temporibus usque ad nostram continuata etatem*, Tipogr. Haeredum Royerianorum, Posenii (Pozs), 1746.
- DU FRESNE, Charles, seigneur du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Firmin Didot Frères, París, 1844.
- DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel (ed.), *Chroniques de Matthieu d'Escouchy*, Société de l'Histoire de France, París, 1863.
- DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447), dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352.
- DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, *Histoire de Charles VII. L'expansion de la royauté, 1444-1449*, Librairie de la Société bibliographique – A. Picard, París, 1888.
- DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, *Le règne de Charles VII, d'après M. Henri Martinet et d'après les sources contemporaines*, Maurice Tardien, París, 1890.
- DUFOURCQ, Charles-Emmanuel, *L'Espagne catalane et le Maghreb aux XIIIè et XIVè siècles*, PUF, París, 1966.
- DUFOURCQ, Charles-Emmanuel, *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental: segles XIII i XIV*, trad. i ed. a cura de Josep VALLVERDÚ i Santiago SOBREQUÉS VIDAL, Vicens-Vives, Barcelona, 1969.
- DUFOURCQ, Charles-Emmanuel, La continuité des activités catalano-aragonaises dans les états musulmans méditerranéens d'Alphonse le Magnanime à Ferdinand le Catholique, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 2. *Comunicazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 199-224.
- DUFOURCQ, Chales-Emmanuel, *L'Ibérie chrétienne et le Maghreb, XIIè-XVè siècles*, Variorum, Hampshire, 1990.
- DUGGAN, Joseph J. (ed.), *La Chanson de Roland / The Song of Roland: The French Corpus*, Brepols, Turnhout (Bèlgica), 2005.
- DULAURE, Jacques-Antoine, *Histoire physique, civile et morale des environs de Paris, depuis les premiers temps historiques jusqu'à nos jours; contenant l'histoire et la description du pays et de tous le lieux remarquables compris danys un rayon de vingt-cinq à trente lieues autour de la capitale*, Guillaume, París, 1825-1827.
- DUMAS, Alexandre, *La dame de volupté. Mémoires de Mademoiselle de Luynes*, Michel Lévy Frères, París, 1864.

DUMONT, Louis, *Ensayo sobre el individualismo. Una perspectiva antropológica sobre la ideología moderna*, trad. per Rafael TUSÓN CALATAYUD, Alianza, Madrid, 1987.

DUNN, Diana E. S., Margaret [Margaret of Anjou] (1430-1482), Queen of England, consort of Henry IV, dins *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004, ed. electrònica <<http://www.oxforddnb.com.proxy2.library.illinois.edu/view/article/18049>, creat el 15 de juny del 2012>

DUPARC, Pierre, *Le comté de Genève, IXe-XVe siècle*, Jullien – Picard (“Mémoires et documents publiés par la Société d’histoire et d’archéologie de Genève”, 39), Ginebra – París, 1955.

DUPARC-QUIOC, Suzanne, Saint Bernard des Alpes, dins *Recueil de travaux offert a M. Clovis Brunel*, Société de l’École des Chartes, París, 1955, vol. 1, ps. 401-408.

DUPIN, Perrinet, *La conquête de Grece par Philippe de Madien, surnomé le Chevalier à l’Esparvier Blanc*, París, 1527.

DUPONT, Mademoiselle E. (ed.), *Anciennes chroniques d’Angleterre, par Jehan de Wavrin, seigneur de Forestel. Choix de capitres inédits, anotés et publiés pour la Société de l’Histoire de France*, Librairie de la Société de l’Histoire de France, París, 1863.

DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, La política italiana di Alfonso il Magnanimo, dins *IV Congrès d’Història de la Corona d’Aragó. Ponències, 5*; separata, Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca, 1955.

DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, *La política italiana di Alfonso il Magnanimo. Lezioni tenute nell’Università di Bologna durante l’anno accademico 1955-56*, R. Patron, Bolonya, 1956.

DUPUY, Pierre, *Traitez touchant les droits du roy tres-chrestien sur plusieurs etats et seigneuries*, Tipogr. d’Augustin Courbe, París, 1640.

DURAN, Agustín (ed.), *Romancero general, o Colección de romances castellanos anteriores al siglo XVIII*, Tipogr. de La Publicidad (D. M. Rivadeneyra), Madrid, 1849.

DURÁN, Manuel, Introducció biogràfica y crítica, dins LÓPEZ DE MENDOZA, Íñigo (marqués de Santillana), *Poesías completas, vol. 1. Serranillas, cantares y decires; Sonetos fechos al itálico modo*, ed. a cura de M. DURÁN, Castalia, Madrid, 1975, ps. 7-30.

DURÁN BARCELÓ, Javier, La poética de la fábula en el tratado *De perfectione militaris triumphi* (1458) de Alfonso de Palencia, dins VILLEGAS, Juan (coord.), *Actas del XI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (1992), vol. 1 (De historia, lingüísticas, retóricas y poéticas)*, Asociación Internacional de Hispanistas, 1994, ps. 155-162.

DURÁN BARCELÓ, Javier, Introducció, dins FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumphi / La perfección del triunfo*, ed. a cura de J. DURÁN, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996, ps. 11-53.

DURAN CAÑAMERAS, Fèlix, Margarida de Prades, dins *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, 1, Barcelona, 1952, ps. 47-51.

DURAN CAÑAMERAS, Fèlix, *Margarida de Prades*, Porcar, Barcelona, 1956.

DURAN DUELDT, Daniel, Monarquia, consellers i mercaders en el Consolat català de Constantinoble a la primera meitat del segle XV, dins FERRER, Maria Teresa – COULON, Damien (coords.), *L’expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana. Actes del seminari celebrat a Barcelona el 20 d’abril del 1998*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1999, ps. 26-51.

DURAN DUELDT, Daniel, *Kastellórizo, una isla griega bajo el dominio de Alfonso el Magnánimo (1450-1458). Colección documental*, CSIC-Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2003.

DURAN DUELDT, Daniel, De l’autonomia a la integració: la participació siciliana en el comerç oriental als segles XIV i XV, dins FERRER MALLOL, Maria-Teresa – MUTGÉ VIVES, Josefina – SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *La corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la baixa edat mitjana*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 2005, ps. 65-99.

DURAN DUELT, Daniel, La Corona de Aragón y el Sinaí en la Edad Media: A propósito del retablo de Santa Catalania de Bernat Maresa, cónsul catalán en Damasco, dins *Erytheia. Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 32, Múrcia, 2011, ps. 217-244.

DURAN DUELT, Daniel, Consolats de mar i consolats d'ultramar. La defensa de l'espai marítim en temps de Martí l'Humà, dins FERRER MALLOL, Maria Teresa (ed.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el Compromís de Casp*, Institut d'Estudis Catalans ("Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica", 98) – Deputazione per la storia patria per la Sardegna, Barcelona, 2015, ps. 565-588.

DURAN GRAU, Eulàlia, Dues novel·les desconegudes del canonge valencià Jordi de Centelles (vers el 1500), dins *Els Marges*, 36, Barcelona, 1987, ps. 21-37; reed. dins DURAN, E., *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, Tres i Quatre ("La unitat", 185), València, 2004, ps. 593-626.

DURAN GRAU, Eulàlia, *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona, 1987.

DURAN GRAU, Eulàlia, Introducció, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 6-68.

DURAN GRAU, Eulàlia, La defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert, *Miscel·lània Joan Fuster*, 3. *Estudis de llengua i literatura*, Publicacions de l'Abaida de Montserrat, Barcelona, 1991, ps. 241-265; reed. dins DURAN, E., *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, Tres i Quatre ("La unitat", 185), València, 2004.

DURAN GRAU, Eulàlia, *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans. Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1991-1992*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991.

DURAN GRAU, Eulàlia, Patriotisme i mil·lenarisme al segle XVI, dins *Recerques. Història, economia, cultura*, 32 ("El patriotisme i la Monarquia hispànica"), Barcelona, 1995, ps. 7-18.

DURAN GRAU, Eulàlia, L'humanisme català i la cort de Nàpols, dins ROQUE, Maria-Àngels (ed.), *Estètica i valors mediterranis a Catalunya*, Institut Català de la Mediterrània d'Estudis i Cooperació, Barcelona, 2001, ps. 51-60; reed. dins DURAN, E., *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, Tres i Quatre ("La unitat", 185), València, 2004, ps. 381-398.

DURAN GRAU, Eulàlia, La imatge del rei Alfons, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.401-1.418; reed. dins DURAN, E., *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, Tres i Quatre ("La unitat", 185), València, 2004, ps. 203-226.

DURAN GRAU, Eulàlia, *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, Tres i Quatre ("La unitat", 185), València, 2004.

DURAN SANPERE, Agustí, Demanda del Sant Grasal, 1422-1423, dins *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 4, Barcelona, 1912, p. 129.

DURAN, Agustí – SENABRE, Josep (eds.), *Llibre de solemnitats de Barcelona*, edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat, Institució Patxot, Barcelona, 1930-1947.

DURAN, Agustí – GÓMEZ, Frederic, Les escoles de gramàtica a Cervera, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 17, Barcelona, 1944, ps. 5-77.

DURAN SANPERE, Agustí, Un faristol de bronze a Santa Maria del Mar, dins ÍDEM, *Per a la història de Barcelona. Glosses i documents dispersos*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1960, ps. 59-64.

DURAN SANPERE, Agustí, Els Ausiàs March de Montcortès, dins *Estudis Romànics*, 11, Barcelona, 1962, ps. 145-160.

- DURAN SANPERE, Agustí, Un fragment del *Tristany de Leonís* en català, dins *Estudis Romànics*, 9, Barcelona, 1971, ps. 284-316.
- DURAN SANPERE, Agustí, *El dret de veïnatge a Cervera*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1970.
- DURAN SANPERE, Agustí, Un fragment de *Tristany de Leonís* en català, dins *Estudis romànics*, 8, Barcelona, 1971, ps. 284-316.
- DURAN SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva història. L'art i la cultura*, Curial, 1975.
- DURAN SANPERE, Agustí, *Llibre de Cervera*, Curial, Barcelona, 1977.
- DURAND-DELGA, Michel, Qui était la mère des filles du dauphin Louis, le futur Louis XI?, dins *Héraldique et généalogie. Bulletin des sociétés françaises de généalogie, d'héraldique et de sigillographie*, 3, Paris, 1997, ps. 344-347.
- DURANTE, Louis, *Histoire de Nice depuis la fondation jusqu'à l'année 1792, avec un aperçu sur les événements qui ont eu lieu pendant la Révolution française a tout 1815 inclusivement*, Tipogr. de Joseph Favale, Torí, 1823.
- DURIVAL, M., *Description de la Lorraine et du Barrois*, Tipogr. Veuve Leclerc, Nancy, 1878.
- DURRIEU, Paul, Le nom, le blason et l'origine de la famille de l'historien Jouvénel des Ursins, Paris, 1892; separata de l'*Annuaire-bulletin de la Société de l'histoire de France*, vol. 22, ps. 193-221.
- DUTTON, Brian, *Catálogo del índice de la poesía cancioneril del siglo XV*, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison (Wisconsin), 1982.
- DUTTON, Brian (ed.), *El Cancionero del siglo XV, c. 1360-1520*, Universidad de Salamanca – Biblioteca Española del siglo XV, Salamanca, 1990-1991, 7 vols.
- DYCTIS CRETENSIS et DARES PHRYGIUS, De Bello Trojano, ex editione Samuelis ARTOPOEI, cum notis et interpretatione, Tipogr. d'A. J. Valpy, Londres, 1825.
- DYER, Louis, *Studies of the Gods in Greece at certain Sanctuaries recently excavated: Being eight lectures given in 1890 at the Lowell Institute*, Macmillan & Co., Londres, 1891.
- EARENIGHT, Theresa, *The King's Other Body. María of Castile and the Crown of Aragon*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2010.
- EBEL, Johann Gottfried, *Manuel du voyageur en Suisse*, trad. per J. GAUDIN, Orell, Fussli et Compagnie, Zúric, 1811.
- ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana, *The Fortress of Faith. The Attitude towards Muslims in Fifteenth Century Spain*, Brill, Leiden, 1999.
- ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana, La juventud de los hijos del rey en la Castilla del siglo XV, dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 34, Madrid, 2004, ps. 127-154.
- ECHEVERRÍA GAZTELUMENDI, Mariví, La traducción latina de la *Iliada* IX, 222-605 de Bruni y su versión al castellano. Edición crítica, dins *Cuadernos de filología clásica*, 4, Madrid, 1993, ps. 127-167.
- ECHEVERRY, Jean-Paul, *Arthur de Richemont le Justicier. Précurseur, Compagnon et Successeur de Jeanne d'Arc, ou l'Honneur d'être Français*, Editions France-Empire, Paris, 1983.
- ECHTERNACH, Thiofrid von, *Flores Epitaphi Sanctorum*, ed. a cura de Johannes Robert, Tipogr. d'Hubert Reutland, Luxemburg, 1619.
- ÉCOLE SAINTE-GENEVIÈVE (ed.), *Anciennes Chroniques de Savoie*, Stamperia Reale ("Monumenta Historiae Patriae", 3), Torí, 1849.
- EDBURY, Peter W., *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- EDWARDS, John, Elijah and the Inquisition: Messianic Prophecy among "Conversos" in Spain, c. 1500, dins *Nottingham Medieval Studies*, 28, Nottingham, 1984, ps. 79-94.

- EICHE, Sabine (ed.), *Ordine et officii de casa de lo illustrissimo signor duca de Urbino*, Accademia Raffaello, Urbino, 1999.
- EISENBERG, Daniel, ¿Qué escribió Cervantes?, dins MARTÍNEZ TORRÓN, Diego (ed.), *Sobre Cervantes*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2003.
- EIXIMENIS, Francesc, *Doctrina compendiosa*, ed. a cura de P. MARTÍ, Barcino (“Els nostres clàssics”, 24), Barcelona, 1929.
- EIXIMENIS, Francesc, *Tractat de regiment dels prínceps e comunitats. Lo dotzè llibre del Crestià, compost en lo XIV segle per lo R. M. Fr. Francesch Eiximenis, are novament reproduhit per Antoni BULBENA. Primera part*, F. Clos, Barcelona, 1904.
- EIXIMENIS, Francesc, *Libre de les dones*, ed. a cura de Frank NACCARATO, Universitat de Barcelona – Curial edicions, Barcelona, 1981, 2 vols.
- EIXIMENIS, Francesc, ‘Com usar bé de beure e menjar’. Normes morals contingudes en el ‘Terç del Crestià’, ed. a cura de Jorge J. E. GRACIA, Curial, Barcelona, 1983.
- EIXIMENIS, Francesc, Endreça del tractat ‘Regiment de la cosa pública’, apèndix de *Lo Crestià* (selecció), a cura d’Albert HAUF, Edicions 62, Barcelona, 1983, ps. 291-303.
- EIXIMENIS, Francesc, *Lo Crestià* (selecció), a cura d’Albert HAUF, Edicions 62, Barcelona, 1983.
- EIXIMENIS, Francesc, Endreça del tractat *Regiment de la cosa pública*; apèndix de *Lo Crestià* (selecció), a cura d’Albert HAUF, Edicions 62, Barcelona, 1983, ps. 291-303.
- EIXIMENIS, Francesc, *Dotzè del Crestià I*, ed. a cura de Xavier RENEDO, Diputació de Girona – Universitat de Girona, Girona, 2006.
- ELIA, Olga, *Pitture murali e mosaici nel Museo Nazionale di Napoli*, Roma, 1932.
- ELIA, Paola – ZIMEI, Francesco, *Il repertorio iberico del Canzonere N 871 di Montecassino. Musica e poesia alla corte aragonese di Napoli*, Ibis, Nàpols, 2005.
- ELIADE, Mircea, *Tratado de historia de las religiones*, Instituto de estudios políticos, Madrid, 1954.
- ELÍAS DE TEJADA, Francisco, El pensamiento político de los humanistas alfonsinos de Nápoles, dins *Estudios Lulianos*, 3, Palma de Mallorca, 1957, ps. 335-350.
- ELÍAS DE TEJADA, Francisco, *Nápoles hispánico, tomo I. La etapa aragonesa (1442-1503)*, Montejurra, Madrid, 1958.
- ELIZALDE, Ignacio, *Navarra en las literaturas románicas (española, francesa, italiana y portuguesa)*, Diputación Foral de Navarra – Institución ‘Príncipe de Viana’ – CSIC, Pamplona, 1977.
- ELVIRA, Javier, ‘Mal que le pese’, ‘pese a que’ y otros ‘pesares’. Gramaticalización y lexicalización en la lengua medieval, dins MIGUEL, Elena de i al. (eds.), *Fronteras de un diccionario. Las palabras en movimiento*, Cilengua, San Millán de la Cogolla, 2009, ps. 273-294.
- ENNODI, Magne Fèlix, *Vita beatissimi viri Epifani, episcopi Ticinensis ecclesiae*, dins *Magni Felicis Ennodi opera*, ed. a cura de Friedrich VOGEL, Weidmann (“Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquissimorum”, 7), Berlín, 1961, ps. 84-109.
- ENRÍQUEZ DE ZÚÑIGA, Juan, *Historia de las fortunas de Semprilis y Geronodano*, Tipogr. de Juan Delgado, Madrid, 1629,
- ENSENYAT PUJOL, Gabriel, Humanisme i Renaixement a Mallorca: noves dades, nova periodització, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 99-127.
- EÖRSI, Anna K., Lo Studiolo di Lionello d’Este e il programma di Guarino da Verona, dins *Acta Historicae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1-2), Budapest, 1975, ps. 15-52.
- EPALZA, Míkel de, *Anselm Turmeda*, Ajuntament de Palma de Mallorca (“Biografies de mallorquins”, 4), Palma de Mallorca, 1983.

- EPICETET, *Niccolo Perotti's version of the Enchiridion of Epictetus*, ed. a cura de Revilo Pendleton OLIVER, University of Illinois Press, Urbana, 1954.
- EPÍTOME di pergamene e scritture antiche rinvenute nell'Archivio della Città di Chieti, ora raccolte, classificate e in dodici sacchetti ripartite. Pergamene, Parte I, Tipogr. Grandoniana, Chieti, 1823.
- ERA, Antonio, *Il parlamento sardo del 1481-1485*, Dott. A. Giuffrè, Milà, 1955.
- ERMENGAUD, Matfre, *Le Breviari d'Amor de Matfre Ermengaud. Tome II (1-8880)*, ed. a cura de Peter T. RICKETTS, Westfield College ("Association Internationale d'Études Occitanes", 4), Londres, 1989.
- ESCALAS, Romà, El Renaixement, dins AVIÑOÀ, Xosé (dir.), *Història de la música catalana, valenciana i balear, vol. I. Dels inicis al Renaixement*, Edicions 62, Barcelona, 2000, ps. 152-255.
- ESCANDELL VIDAL, Maria Victòria, *Introducción a la pragmática (nueva edición actualizada)*, Ariel, Barcelona, 2006.
- ESCARTÍ, Vicent-Josep, El manuscrit 212 de la Biblioteca de la Universitat de València i les cròniques de Joan I, Martí l'Humà i Ferran I, dins *Caplletra*, tardor 15, València, 1993, ps. 31-48.
- ESCARTÍ, Vicent-Josep – ROCA, Rafael, Els clàssics i la llengua: entrevista a Antoni Ferrando, dins *Saó*, any 19, núm. 170, València, gener 1994, ps. 42-44.
- ESCARTÍ, Vicent-Josep, Nota-ressenya d'ANÒNIM, 'Curial e Güelfa'. Introducció i edició filològica per Antoni Ferrando, Toulouse: Anacharsis, 2007, 408 p. 'Curial & Guelfe'. Traduït de la langue catalane par Jean-Marie Barberà. Introduction d'Antoni Ferrando. Toulouse: Anacharsis, 432 pp., dins *Tirant*, 13, València, 2010, ps. 98-104.
- ESCARTÍ, Vicent-Josep, La representació social del poder i la festa al *Tirant* i a la cort dels Borja, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 223-280.
- ESCARTÍ, Vicent-Josep, La imatge de l'escriptura al *Curial e Güelfa*: usos i funcions, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 253-276.
- ESCARTÍ, Vicent-Josep, Els capítols de nomenament de Joanot Martorell com a procurador del comtat de Dènia. Una aportació a la controvertida identitat de l'autor del *Tirant*, dins *Estudis romànics*, 34, Barcelona, 2012, ps. 389-403.
- ESCAVIÀS, Pedro de, *Repertorio de príncipes y obra poética del alcaide Pedro de Escavías*, ed. a cura de Michel GARCÍA, Instituto de Estudios Giennenses del CSIC – Diputación Provincial de Jaén, Jaén, 1972.
- ESCAVY ZAMORA, Ricardo, *Pragmática y textualidad*, Universidad de Murcia, Murcia, 2009.
- ESCOFET, Eduard, Treballs d'amor i d'armes, dins *Avui Cultura*, Barcelona, 30 de juny del 2005, p. 14.
- ESCOLANO, Gaspar, *Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611; reimpr. facsímil, Departament d'Història Moderna de la Universitat de València, 1972.
- ESCRIVÀ, Vicent, *Curial e Güelfa*: el nacionalisme ecumènic literaturitzat, dins *Saó*, any 17, núm. 155, València, setembre 1992, ps. 36-39.
- ESCRIVÀ, Vicent – ESCRIVÀ, Dèbora, Joan Fuster i *Curial e Güelfa*, dins *Serra d'Or*, 421, Barcelona, gener 1995, ps. 54-55.
- ESCUADERO MARTÍNEZ, Carmen, Las formas literarias de *Curial e Güelfa*, dins *Estudios románicos*, 4, Múrcia, 1989, ps. 319-324.
- ESPADALER, Anton-M., *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984.
- ESPADALER, Anton M., Les versions del 'Curial e Güelfa', dins *Faig arts*, 25, Barcelona, 1985, ps. 55-62.
- ESPADALER, Anton-M., *Novelas cavallerescas del siglo XV*, Espasa-Calpe, Madrid, 1989.
- ESPADALER, Anton-M., Lo romanç del pros Milà, dins *El País. Quadern*, 468, Barcelona, 19 de setembre del 1991, p. 2.
- ESPADALER, Anton-M., *Història de la literatura catalana*, Barcanova, Barcelona, 1993.

ESPADALER, Anton-M., Piezas para construir 'Tirant', dins PAREDES, Juan – NOGUERAS, Enrique J. – SÁNCHEZ, Lourdes (eds.), *Estudios sobre el 'Tirant lo Blanc'*, Universitat de Granada, Granada, 1995, ps. 59-74.

ESPADALER, Anton-M., La novela catalana del siglo XV, dins LLOVET, Jordi (ed.), *Lecciones de literatura universal (siglos XII al XX)*, Institut d'Humanitats de Barcelona – Ajuntament de Girona – Càtedra, Madrid, 1995, ps. 59-74.

ESPADALER, Anton-M., Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV, dins D'AGOSTINO, Guido, *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo' (Napoli, 1997)*, Paparo, Nàpols, 1998, vol. 2, ps. 1.419-1.430.

ESPADALER, Anton-M., Urgell, urgellisme i literatura. La literatura i el comtat d'Urgell a la Baixa Edat Mitjana, dins SABATÉ, Flocel – FARRÉ, Joan (coords.), *Cultura i poder. Reunió científica. IV Curs d'estiu Comtat d'Urgell (Balaguer, 12, 13 i 14 de juliol de 1999)*, Pagès ("Aurembiaix d'Urgell", 4), Lleida, 2002, ps. 53-69.

ESPADALER, Anton-M., Introducció, dins *Novelas caballerescas del siglo XV: "Historia de Jacob Xalabín"; "Curial y Güelfa"; "Tirante el Blanco"* (reed. de la trad. a l'espanyol de *Curial e Güelfa* de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982), Espasa-Calpe, Madrid, 2003.

ESPADALER, Anton-M., Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*, dins MIRALLES, Eulàlia – SOLER VICENS, Josep (eds.), *El (re)descobrimient de l'edat moderna. Estudis d'homenatge a Eulàlia Duran*, Universitat de Barcelona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, ps. 221-231.

ESPADALER, Anton-M., *Curial e Güelfa*: El jo de l'autor i la història, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 277-286.

ESPAÑOL, Francesca, Esteban de Burgos y el sepulcro de los Queralt en Santa Coloma (Tarragona), dins *D'Art*, 10, Barcelona, maig 1984, ps. 125-178.

ESPAÑOL, Francesca, El salterio y libro de horas de Alfonso el Magnánimo y el cardenal Joan de Casanova (British Library, Mss. Add. 28.962), dins *Locus amoenus*, 6, Lleida, 2002-2003, ps. 91-114.

ESPEJO, Llop d' (Lupo de SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990.

ESPIGARES PINILLA, Antonio, *La cuestión del honor y la gloria en el humanismo del siglo XVI, a través del estudio del "Gonsalus" de Ginés de Sepúlveda y del "De honore" de Fox Morcillo*, Tesi doctoral de la Secció de Filologia Clàssica, Facultad de Filología, Universidad Complutense de Madrid, 1992.

ESPIGARES PINILLA, Antonio, *Voluptas, Vitium y Virtus* junto a Hércules: del texto a la imagen, dins *Revista de Estudios Latinos*, 14, Madrid, 2014, ps. 141-164.

ESPINOSA, Francisco de, *Refranero (1527-1547)*, ed. a cura d'Eleanor S. O'KANE, Real Academia Española de la Lengua, Madrid, 1968.

ESPOSITO, Mario (ed.), On Some Unpublished Poems Attribued to Alexander Neckam, dins *English Historical Review*, 30, Oxford, 1915, ps. 450-471.

ESPOSITO, Anna, Guillaume (Guglielmo) d'Estouteville (Tuttavilla), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 43, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1994, ps. 456-460, ed. electrònica <[ESPOSITO, Anna, Il cardinale Guglielmo d'Estouteville, Ambrogio di Cori e l'area dei Colli Albani, dins FROVA, Carla – MICHETTI, Raimondo – PALOMBI, Domenico \(ed.\), *La carriera di un uomo di curia nella Roma del Quattrocento: Ambrogio Masari da Cori, agostiniano: cultura umanistica e committenza artistica*, Viella, Roma, 2008, ps. 161-172.](http://www.treccani.it/enciclopedia/guillaume-d-estouteville_(Dizionario-Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

ESQUERDO, Onofre, *Nobiliario valenciano (1686)*, ed. a cura de J. MARTÍNEZ, Ateneu Mercantil, València, 1963; reed. per la Biblioteca Valenciana, València, 2001.

- ESTACI, P. Papini, *Silves, vol. 3 (llibres IV i V)*, ed. i trad. a cura de Guillem COLOM i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1960.
- ESTACI, P. Papini, *Aquil-leida. Fragment de 'La guerra de Germània'*, ed. i trad. a cura de Pere-Enric BARREDA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2010.
- ESTAVAYER, Jean-Louis d', *Histoire généalogique de la maison de Joux*, ed. a cura de C. D. MONTBÉLIARD, Tipogr. de Sainte-Agathe, Besançon, 1843.
- ESTEBAN, León, *Cultura y prehumanismo en la curia pontificia del papa Luna (1394-1423)*, Universitat de València, València, 2002.
- ESTEBAN ABAD, Rafael, *Estudio histórico-político sobre la ciudad y comunidad de Daroca*, Instituto de Estudios Turolenses, Terol, 1959.
- ESTEBAN LORENTE, Juan Francisco, El influjo de la emblemática en el arte aragonés, dins ZAFRA, Rafael – AZANZA, José Javier (eds.), *Emblemática áurea. La emblemática en el arte y la literatura del siglo de oro*, Fundación Universitaria de Navarra – Ediciones Akal, Madrid, 2000, ps. 143-162.
- ESTEBAN LORENTE, Juan Francisco, Las divisas de los poderosos y la seducción intelectual, dins RUIZ, Margarita – CASASECA, Antonio – PANERA, F. Javier (eds.), *El poder de la imagen; la imagen del poder*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2013, ps. 63-92.
- ESTEVA DE LLOBET, Lola, Sobre la fortuna de Boccaccio en la tradición peninsular. Las primeras traducciones catalanas y la incorporación de la misoginia en Cataluña, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 213-226.
- ESTEVE, Cesc – MOLL, Antoni-Lluís, La poètica catalana del Renaixement: conceptes clau, dins SOLERVICENS, Josep (dir.), *La poètica renaixentista a Europa. La recreació del llegat clàssic*, Punctum & Mimesi ("Poètiques", 3) – Universitat de Barcelona, Barcelona, 2011, ps. 199-241.
- ESTEVE BLAY, Antoni (coord.), *El palau dels Centelles d'Oliva. Recull gràfic i documental*, Associació Cultural Centelles-Riusech, Oliva, 1997.
- ESTIENNE, Charles, *Agriculture et maison rustique* [autotrad. francesa de *Praedium rusticum*, 1554], ed. a cura de Jean LIÉBAULT, Tipogr. de Jacques du Puys, París, 1586.
- ESTOCQUOY, Jean, *Deux siècles d'histoire de la tapisserie, 1300-1500: Paris, Arras, Lille, Tournai, Bruxelles*, Commission départementale des monuments du Pas-de-Calais, Arras, 1978.
- ESTRABÓ, *Géographie de Strabon*, trad. del grec al francès d'Amédée TARDIEU, L. Hachette et Cie., París, 1867.
- EUBEL, Konrad, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, ab anno 1198 usque ad annum perducta, e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta*, edita per Conradum Eubel, Llibreria Regensberg, Münster, 1913-1967.
- EUSEBI DE CESÀRIA, *Contre Hiérocles*, ed. i trad. al francès d'Édouard des PLACES i Marguerite FORRAT, Les éditions du Cerf, París, 1986.
- EVELYN-WHITE, Hugh Gerard (ed.), *Theogony, Hesiod; The Homeric hymns, and Homeric*, Hardard University Press – Heinemann, Harvard, 1914; reed. electrònica dins CRANE, Gregory N. (coord.), *Perseus Digital Library*, Tufts University – Universitat de Leipzig, Boston-Leipzig <<http://www.perseus.tufts.edu>> consultada en gener del 2015.
- EVERSON, Jane E., *The Italian Romance Epic in the Age of Humanism. The Matter of Italy and the World of Rome*, Oxford University Press, Oxford – New York, 2001.
- EVERSON, Jane E., The Epic Tradition of Charlemagne in Italy, dins SUARD, François (ed.), *La tradition épique du Moyen Âge au XIXe siècle. Évolution et Diffusion*, (Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes, 12), París, 2005, ps. 45-81.

FABA, Guido, *Summa dictaminis* [ca. 1228-1229], ed. a cura d'Augusto GAUDENZI, dins *Il Propugnatore*, 3, Bolonya, 1890, ps. 287-338 (I) i 345-393 (i II).

FABIÉ, Antonio María, *Don Rodrigo de Villandrado, conde de Ribadeo. Discurso leído en la Junta Pública en Aniversario de la Real Academia de la Historia*, Tipogr. de M. Tello, Madrid, 1882.

FABRA, Pompeu – DE MONTOLIU, Manuel (eds.), '*Diccionari Aguiló*'. *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1914-1934.

FABRE, Adolphe-Louis, Trésor de la Sainte Chapelle des ducs de Savoie au Château de Chambéry d'après des inventaires inédits des XVe et XVIe siècles. Étude historique et archéologique, N. Scheuring, Chambéry, 1875.

FÁBREGAS GARCÍA, Adela, Transportes y comunicaciones en la Europa bajomedieval, dins SÁNCHEZ-TERÁN, Salvador i al. (eds.), *La formación del espacio histórico. Transportes y comunicaciones*, Universidad de Salamanca ("Acta Salmanticensia. Estudios históricos y geográficos", 113), Salamanca, 2001, ps. 105-148.

FÁBREGAS GARCÍA, Adela, Redes de comercio y articulación portuaria del Reino de Granada: puertos y escalas en el tráfico marítimo bajomedieval, dins *Crónica nova. Revista de historia moderna de la Universidad de Granada*, 30, Granada, 2003-2004, ps. 69-102.

FABRICII LIPSIENSIS, Johannes Alberti, *Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis; cum supplemento christiani schoettgenii jam a P. Joanne Dominicio MANSI*, Tipogr. de Tommaso Baracchi, Florència, 1858.

FACIO, Bartolomeo, *Fabula Rogerii*, reescriptura llatina de la novel·la X.1 del Decameró de Giovanni BOCCACCIO, amb lletra d'endrea a Lluís Despuig [1446], Biblioteca Universitaria y de Santa Cruz, Valladolid, Ms. 227, fs. 1r-2v; ed. electrònica <<http://uvadoc.uva.es/handle/10324/385>>

FACIO, Bartolomeo, *Fatti d'Alfonso d'Aragona primo, re di Napoli di questo nome; descritti da Bartholomeo Facio, genovese, et nuovamente tradotti nella vulgar lingua da M. Giacomo Mauro*, Tipogr. de Giovanni & Giovanni Paolo Gioliti de Ferrari, Venècia, 1580.

FACIO, Bartolomeo, *De viris illustribus liber*, ed. a cura de Lorenzo MEHUS, Florència, 1745.

FACIO, Bartolomeo, *De rebus gestis ab Alphonso primo, neapolitanorum rege, commentariorum, libri decem*, ed. a cura de Giovanni Michele BRUTO, Tipogr. de Jean Grévier, Nàpols, 1769.

FACIO, Bartolomeo, *De excellentia ac praestantia hominis* [1448], dins SANDEO, Felino (ed.), *De regibus Siciliae et Apuliae, in queis et de Alfonso rege Arragonum, Epitome*, Tipogr. dels hereus de Ioannis Abrii, Hanau, 1611, ps.149 -168.

FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004.

FACIO, Bartolomeo, *De viris illustribus liber* [1456], ed. a cura de Lorenzo MEHO, Gaetano Tanzini, Florència, 1745; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

FACIO, Bartolomeo, *Invective in Laurentium Vallam* [1446], ed. a cura d'Ennio I. RAO, Società editrice napoletana, Nàpols, 1978; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

FAGNANI, Flavio – TORTI, Giovanni, *Profilo storico di Borgofranco Lomellina, oggi Suardi, avamposto di Bassignana, sulla sponda sinistra del Po*, Fagnani, Pavia, 1982.

FALASCHI, Pier Luigi, Fortebracci, Andrea (detto Braccio da Montone), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 49, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1997, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-fortebracci_Dizionario-Biografico/>

FALCIONI, Anna, Pandolfo Malatesta, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 68, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pandolfo-malatesta_Dizionario-Biografico/>

FALCIONI, Anna, Sigismondo Pandolfo Malatesta (de Malatestis), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 68, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/sigismondo-pandolfo-malatesta_Dizionario-Biografico/>

- FALLICA, Vincenzo, *Storia di Paternò*, Opera Universitaria, Catània, 1991.
- FALLOWS, Noel, Chivalric manuals in medieval Spain: the *Doctrinal de los cavalleros* (c. 1444) of Alonso de Cartagena, dins *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 24, 1994, ps. 53-87.
- FALLOWS, Noel, El *Doctrinal de cavalleros* de Alfonso de Cartagena, según el ms. Caml. Fongl. Saml. 2219 de la Real Biblioteca de Copenhague, dins *Hispania. Revista Española de Historia*, 188, Madrid, 1994, ps. 1107-1135.
- FALLOWS, Noel, *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*, The Boydell Press, Woodbridge (Regne Unit), 2010.
- FALOMIR FAUS, Miguel, *Pintura italiana del Renacimiento. Guía*, Museo del Prado, Madrid, 1999.
- FALOMIR FAUS, Miguel, *Tiziano*, Museo del Prado, Madrid, 2003.
- FANFANI, Pietro, *Vocabolario dell'uso toscano*, G. Barberà, Florència, 1863.
- FANFANI, Piedro (ed.), *Commemto alla 'Divina Comedia' d'anonimo fiorentino del secolo XIV*, Tipogr. de Gaetano Romagnoli, Florència, 1866.
- FANTONI BENEDÌ, Rafael, Los Martínez de Luna: casa de Illueca, condes de Morata, dins *Hidalguía*, Madrid, any 49, núms. 286-287, maig-agost 2001, ps. 337-357.
- FANTONI CASTRUCCI, Sebastiano, *Istoria della città d'Avignone e dal contado Venesino, stati della Sede Apostolica*, Giov. Giacomo Hertz, Venècia, 1678.
- FARAGLIA, Nunzio Federico, La tomba di Sergianni Caracciolo in San Giovanni a Carbonara, II. Il monumento di Sergianni, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 8, Nàpols, 1899, ps. 20-23.
- FARAGLIA, Nunzio Federico, *Storia della lotta tra Alfonso V d'Aragona e Renato d'Angiò*, Lanciano, 1908.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís, Les lletres de batalla enviades entre Lluís Cornell i Galceran de Besora (1472-1473), dins *Estudis universitaris catalans*, 22 ("Homenatge a Antoni Rubió i Lluch"), Barcelona, 1936, ps. 1-42.
- FARENKA, Paola, Francesco del Tупpo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 38, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 38, Roma, 1990, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-del-tuppo_Dizionario-Biografico/>
- FARINA, William, The Christian *Aeneid*, dins ÍDEM, *Perpetua of Carthage. Portrait of a Third-Century Martyr*, McFarlan & Inc., Jefferson (Carolina del Nord) – Londres, 2009, ps. 20-26.
- FARIÑA, Francisco, *Derecho y legislación marítima*, Bosch, Barcelona, 1955.
- FARINELLI, Arturo, Dante in Ispagna nell'Età Media (Vi è compreso lo studio di Dante nella Catalogna), dins *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania (Dante e Goethe)*, Fratelli Bocca, Torí, 1922, vol. 1, ps. 29-196.
- FARINELLI, Arturo, Petrarca in Spagna, dins *Italia e Spagna*, Bocca, Torino, 1929, 2 vols., vol. 1, ps. 89-386.
- FARRENY SISTACH, Maria-Dolors, *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2004.
- FAUCHET, Claude, *Récueil de l'origine de la langue et poésie françoise, ryme et romans, plus les noms et sommaire des œuvres de CXXVII poètes françois vivant avant l'an M-CCC*, Mamert Patisson, París, 1581.
- FAUCON, Jean-Claude (ed.), *Le Roman de Tristan en prose. Tome IV: Du départ de Marc vers le royaume de Logres jusqu'à l'épisode du lai 'Vair disant'*, CNRS-Droz ("Textes littéraires français"), París, 1991.
- FAULHABER, Charles B., *Libros y bibliotecas en la España medieval. Una bibliografía de fuentes impresas*, Grant & Cutler Ltd, Londres, 1987.
- FAUS LOZANO, Jesús, *El Temple de Valencia*, Eds. Marí Montañana, València, 1981.

FAVA, Anna Serena, Le monete della zecca di Casale, dins *Quarto congresso di antichità e d'arte organizzato dalla Società piemontese di archeologia e belle arti (20-24 aprile 1969, Palazzo Langosco, Casale Monferrato)*, Società piemontese d'archeologia e belle arti, Marietti, Torí, 1974, ps. 267-280.

FAVA, Mariano – BRESCIANI, Giovanni, I cartai e librai a Napoli nel Rinascimento (cont.), dins *Archivio storico per le province napoletane*, nova sèrie, any 6, núm. 45, fasc. 3-4, Nàpols, 1921, ps. 228-250.

FAVA, Mariano – BRESCIANO, Giovanni, *La stampa a Napoli nel XV secolo. Notizie e documenti*, Rudolph Haupt, Leipzig, 1911-1912, 2 vols.; reed. anastàtica, Kraus reprint, Nendeln – Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969.

FAVIER, Jean, *Le roi René*, Fayard, París, 2008.

FEBRER IBÁÑEZ, Juan José, *Peñíscola. Apuntes históricos*, Tipogr. Hijo de J. Armengot, Castelló de la Plana, 1924.

FEBRER ROMAGUERA, Manuel Vicente, *Ortodoxia y humanismo. El Estudio General de Valencia durante el rectorado de Joan de Salaya (1525-1558)*, Universitat de València, València, 2003.

FEDERICI VESCOVINI, Graziella, Cusano e lo Studio scientifico di Padova agli inizi del secolo XV, dins GEMBILLO, Giuseppe (ed.), *Filosofia e scienze. Studi in onore di Girolamo Cotroneo*, Rubbinetto, Soveria Mannelli, 2005, ps. 223-240.

FELIP SEMPERE, Vicent, Els Centelles, senyors de Nules i comtes d'Oliva, dins *Cabdells*, 4, Oliva, 2004, ps. 73-92.

FELIU DE LA PEÑA y FARELL, Narciso, *Anales de Cataluña y epílogo breve de los progresos y famosos hechos de la nación catalana*, Tipogr. de Jaime Suria, Barcelona, 1709.

FELLOWES, Edmund Horace, *The Knights of the Garter, 1348-1939, with a complete list of the stall-plates in St. George's chapel*, Society for Promoting Christian Knowledge, Londres, 1939.

FENIELLO, Amedeo, Mercanzie e cariche pubbliche: la fortuna dei d'Afflito, uomini d'affari napoletani del XV secolo, dins CASALE, Benigno – FENIELLO, Amedeo – LEONE, Alfonso, *Il commercio a Napoli e nell'Italia meridionale nel XV secolo: fonti e problemi*, Athena, Nàpols, 2003, ps. 15-88.

FENIELLO, Amedeo, Napoli al tempo di Renato d'Angiò, dins *Bullettino storico italiano per il Medioevo*, 112, 2010, ps. 273-295.

FENIELLO, Amedeo, Tracce dell'economia catalano aragonesa a Napoli, dins *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medioevo*, 114, 2012, ps. 181-197.

FÉNIN, Pierre de, Mémoires de Pierre de Fenin, écuyer et panetier de Charles VI, roy de France ; contenant l'histoire de ce prince depuis l'an 1407 jusques à l'an 1422, dins *Mémoires particuliers relatifs a l'Histoire de France*, volum 5, Londres, 1785.

FENZI, Enrico, "Et avrà Barcellona il suo poeta". Benet Garret, 'il Cariteo', dins *Quaderns d'Itàlia*, 7, Barcelona, 2002, ps. 117-140.

FERENTE, Serena, La sfortuna di Jacopo Piccinino. Storia dei bracceschi in Italia (1423-1465), L. S. Olschki, Florència, 2005.

FERGUSON, John, *English Diplomacy (1422-1461)*, Oxford University Press, Oxford, 1972.

FERNANDES, Edrisi, El *Fedón* y la educación par la (no-)muerte en la España quinientista, dins *Archai. Revista sobre as origens do pensamento occidental*, 17, Brasília, maig 2016, ps. 57-93.

FERNÁNDEZ, Amancio – TATE, Robert Brian, Vicent Climent: un valenciano en Inglaterra, dins *Estudios de historia moderna*, 6, Barcelona, 1956-1959, ps. 133-139.

FERNÁNDEZ COLLADO, Ángel, *La catedral de Toledo en el siglo XVI. Vida, arte y personas*, Diputación Provincial de Toledo, Toledo, 1998.

FERNÁNDEZ COLLADO, Ángel, *Obispos de la provincia de Toledo (1500-2000)*, Estudio de Teología de San Ildefonso, Toledo, 2000.

FERNÁNDEZ DE BÉTHENCOURT, Francisco – LASSO DE LA VEGA, Miguel, *Historia genealógica y heráldica de la monarquía española. Casa Real y grandes de España*, Tipogr. de Enrique Teodoro, Madrid, 1901.

FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *La Grant Crónica de Espanya, libros I-II. Edición según el manuscrito 10133 de la Biblioteca Nacional de Madrid*, ed. a cura de Regina AF GEIJERSTAM, Uppsala University, Uppsala, 1964.

FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *The Aragonese version of the Secreto secretorum (from the unique Escorial Ms. Z.I.2)*, ed. a cura de Lloyd KASTEN, Historic Society of Medieval Studies, Madison (Wisconsin), 1999.

FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *Grant Crónica de Espanya. Primera partida* [Biblioteca Nacional de España, Ms. 10133], ed. electrònica a cura de John NITTI i Lloyd A. KASTEN, dins *Archivo digital de manuscritos y textos españoles* [ADMYTE], Hispanic Seminari of Medieval Studies <www.hispanicseminary.org>, University of Wisconsin-Madison, 2011.

FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan, *Crónica de los Conqueridores, II* [Biblioteca Nacional de España, Ms. 10133-2], ed. electrònica a cura de John NITTI i Lloyd A. KASTEN, dins *Archivo digital de manuscritos y textos españoles* [ADMYTE], Hispanic Seminari of Medieval Studies (www.hispanicseminary.org), University of Wisconsin-Madison, 2011.

FERNÁNDEZ DE MADRIGAL, Alonso de ('el Tostado'), *Tratado sobre el Eusebio. Comiença el comento o exposición de Eusebio, de las crónicas de tiempos, interpretado en vulgar*, Tipogr. de Hans Gysser, Salamanca, 1506; ed. digital, Junta de Comunidades de Castilla la Mancha, Toledo, 2010 <<http://www.europeana.eu/>>.

FERNÁNDEZ DE MADRIGAL, Alfonso del, *Breviloquio de amor y micicia* [ca. 1437-1441], dins CÁTEDRA, Pedro-M., *Del 'Tostado' sobre el amor*, Stelle dell'Orsa, Barcelona, 1987, ps. 71-127.

FERNÁNDEZ DE MADRIGAL, Alonso ('el Tostado'), Comentarios [ca. 1445], dins CARTAGENA, Nelson (ed.), *La contribución de España a la teoría de la traducción. Introducción al estudio y antología de textos de los siglos XIV y XV*, Iberoamericana, Madrid, 2009.

FERNÁNDEZ DE NAVARRETE, Martín, Historia de Pedro Navarro, conde de Oliveto, en el reino de Nápoles, dins *Colección de documentos inéditos para la Historia de España*, ed. a cura del Marqués de PIDAL i Miguel SALVÁ, Tipogr. de la Viuda de Calero, Madrid, 1854.

FERNÁNDEZ DE NAVARRETE, Martín, *Espanoles en las Cruzadas*, Polifemo, Madrid, 1986.

FERNÁNDEZ DE OVIEDO, Gonzalo, *Batallas y quinquagenas* (manuscrit dels anys 1526-1535), Real Academia de la Historia, Madrid, 1983.

FERNÁNDEZ DE OVIEDO, Gonzalo, *Libro de la cámara real del príncipe don Juan*, ed. a cura de Santiago FABREGAT BARRIOS, Universitat de València, València, 2006.

FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso de, *Crónica de Enrique IV*, Atlas, Madrid, 1973-1975.

FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso de, *De perfectione militaris triumpho / La perfección del triunfo*, ed. a cura de Javier DURÁN BARCELÓ, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1996.

FERNÁNDEZ DE PALENCIA, Alfonso, *Gesta Hispaniensia ex annalibus suorum dierum collecta*, ed. a cura de Brian TATE i Jeremy LAWRENCE, Real Academia de la Historia, Madrid, 1999.

FERNÁNDEZ DOMINGO, Daniel, *Anales o Historia de Tortosa, desde su fundación hasta nuestros días*, Tipogr. de Jaime Jepús, Barcelona, 1867.

FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Laura, La octava esfera de las estrellas fijas, dins *Revista digital de iconografía medieval*, vol. 2, núm. 3, Madrid, 2010, ps. 41-51.

FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *El humanismo renacentista: de Petrarca a Erasmo*, Arco Libros ("Cuadernos de Historia", 83), Madrid, 2000.

FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *Alonso de Cartagena (1385-1456). Una biografía política en la Castilla del siglo XV*, Junta de Castilla y León – Consejería de Educación y Cultura, Valladolid, 2002.

- FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, Disidencia política y nuevos valores nobiliarios en 'Generaciones y semblanzas', dins *En la España medieval*, 25, Madrid, 2002, ps. 267-297.
- FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *Alonso de Cartagena: iglesia, política y cultura en la Castilla del siglo XV*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2003.
- FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, Alonso de Cartagena y el humanismo, dins *La Corónica, A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, vol. 37-1, Lawrence (Kansas), 2008, ps. 175-215.
- FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *La obra literaria de Alonso de Cartagena (1385-1456). Ensayo de historia cultural*, Editorial académica española, Saarbrücken, 2012.
- FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, Alonso de Cartagena y el debate sobre la caballería en la Castilla del siglo XV, dins *Espacio, tiempo, forma (serie III. Historia medieval)*, 26, Madrid, 2013, ps. 77-118.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, Carlos, *Vocabulario completo de Lope de Vega*, Real Academia Española de la Lengua, Madrid, 1971.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, José, *Crónica de la provincia de Zaragoza*, Rubio y Compañía, Madrid, 1867.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Trinidad, *La koinè cancelleresca nella corte sabauda nel primo Cinquecento*, Universidad de Santiago de Compostela – Facoltà di Filologia Italiana, Sant Jaume de Galícia, 2012.
- FERNÁNDEZ-LADRERA, Clara, *Guía para visitar los santuarios marianos de Navarra*, Encuentro, Madrid, 1989.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, Jorge, Humanismo y comentario en la Castilla del siglo XV: Juan de Mena y Alonso de Cartagena, dins *Minerva. Revista de filología clásica*, 24, Valladolid, 2011, ps. 17-30.
- FERNÁNDEZ SANGRADOR, Jorge Juan, Textos patrísticos en la colección de manuscritos latinos antiguos de The Houghton Library (Harvard College Library), dins *Helmántica. Revista de filología clásica y hebrea*, vol. 61, núm. 186, Salamanca, 2010, ps. 259-278.
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep, Implicacions polítiques en la recuperació del patrimoni reial a Catalunya durant el regnat d'Alfons el Magnànim. La lluita de Molins de Rei i la seva pèrdua posterior (1429-1430), dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 53-54, Catarroja (l'Horta), 2006, ps. 161-182.
- FERORELLI, Nicola, Schema di un tentato accordo tra Alfonso d'Aragona e Francesco Sforza nel 1442, dins *Archivio Storico Lombardo*, any 4, vol. 12, fasc. 23, Milà, setembre 1909, ps. 212-216.
- FERRAGUD, Carmel – OLMOS DE LEÓN, Ricardo M., La cetrería en los ejemplos, símiles y metáforas de San Vicente Ferrer, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 42-1, Barcelona, gener-juny 2012, ps. 273-300.
- FERRAIOLO, *Una cronaca napoletana figurata del Quattrocento [ca. 1498]*, ed. a cura de Riccardo FILANGIERI, Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli, Nàpols, 1956.
- FERRANDO, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, València, 1980.
- FERRANDO, Antoni, *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1983.
- FERRANDO, Antoni, *La dialectología histórica valenciana. Una contribución: "Curial e Güelfa"*, Lliçó del programa concurs-oposició de l'Agregació de Lingüística Valenciana de la Universitat de València. Inèdit, 1983.
- FERRANDO, Antoni, Orfe i medieval, dins *El País. Quadern*, 468, Barcelona, 19 de setembre del 1991, p. 3.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni, Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490, dins Rafael ALEMANY – Antoni FERRANDO – MESEGUER, Lluís-B. (eds.), *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, setembre 1991)*, Universitats d'Alacant, València i Castelló/Jaume I – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona 1993, vol. 2, ps. 25-68.
- FERRANDO, Antoni – NICOLÀS, Miquel, *Panorama d'història de la llengua*, Tàndem, València, 1993.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni, Sobre una etiqueta historiogràfica de la literatura catalana: la 'valenciana prosa', dins *Caplletra. Revista internacional de filologia*, 15, València, 1993, ps. 11-30; reed. dins PAREDES, Juan,

(ed.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1997, vol. 2, p. 134-136.

FERRANDO, Antoni, Fortuna catalana d'una llegenda germànica: el tema de l'emperadriu d'Alemanya falsament acusada d'adulteri, dins SCHÖNBERGER, Axel – STEGMANN, Tilbert Dídac (eds.), *Actes del desè Col·loqui de Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994)*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, vol. 2, ps. 197-216.

FERRANDO, Antoni, Sobre el marc històric de *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la, dins BARBERÀ, Jean M. (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanch: l'albor de la novel·la moderna' (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 323-369.

FERRANDO, Antoni – ESCARTÍ, Vicent-Josep, Impremta i vida literària a València en el pas del segle XV al XVI, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74, Castelló de la Plana, gener-juny 1998, ps. 161-178.

FERRANDO, Antoni, Sobre l'autoria de les *Regles d'esquivar vocables*, encara, dins *Els Marges*, 70, Barcelona, 2002, ps. 67-98.

FERRANDO, Antoni, Els desenvolupaments quattrocentistes de la llegenda de l'emperadriu d'Alemanya, amb atenció especial a *Philipertus et Eugenia* i al *Curial e Güelfa*, en COLÓN, Germà – MARTÍNEZ, Tomàs – PEREA, M. P. (eds.), *La cultura catalana en projecció de futur*, Fundació Germà Colon – Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2004, ps. 187-213.

FERRANDO, Antoni, Les *Regles d'esquivar vocables*: una qüestió d'història cultural, de filologia i de sociolingüística històrica, dins *Estudis romànics*, 27, Barcelona, 2005, ps. 227-234.

FERRANDO, Antoni, La traducció catalana de la *Història de les amors de París e Viana*, dins *Caplletra*, 42, València, primavera 2007, ps. 59-74.

FERRANDO, Antoni, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'A. FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ps. 5-35.

FERRANDO, Antoni, Observacions sobre la llengua d'Ausiàs March, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 169-229.

FERRANDO, Antoni, Sant Jordi en la simbologia històrica, el culte i la literatura al regne de València, dins MIRA, Eduard (coord), *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria (Centre del Carem, València, desembre del 2010-març del 2011)*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, Generalitat Valenciana, València, 2011, ps. 119-131; versió en castellà: San Jorge en la simbología histórica, el culto y la literatura en el reino de Valencia, dins MIRA, Eduard, (coord), *Joanot Martorell y el otoño de la cavalleria (Centre del Carem, Valencia, diciembre de 2010-marzo de 2011)*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, Generalitat Valenciana, València, 2011, ps. 119-131.

FERRANDO, Antoni – NICOLÀS, Miquel, *Història de la llengua catalana (nova edició revisada i ampliada)*, Editorial UOC, Barcelona, 2011.

FERRANDO, Antoni, Elio Antonio de Nebrija i Jeroni Pau: fortuna diversa de dos humanistes interessats pels seus respectius vulgars, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 145-204.

FERRANDO, Antoni, *Curial i Tirant*, cara a cara, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 2, ps. 415-450.

FERRANDO, Antoni, "Curial e Güelfa", dins HAUF, Albert (dir.), *Panorama crític de la literatura catalana, II. Edat mitjana. Segle d'or*, Vicens Vives, Barcelona, 2011, ps. 127-156.

FERRANDO, Antoni, *Les Regles: autoria, gènesi, criteris, context*, dins COLÓN, Germà – FERRANDO, Antoni, *Les 'Regles d'esquivar vocables', a revisió*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011, ps. 131-298.

FERRANDO, Antoni, Introducció, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. XI-XVI.

FERRANDO, Antoni, Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, A. (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 31-88.

FERRANDO, Antoni, *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 797-830.

FERRANDO, Antoni, La traducció catalana de la *Història de les Amors de París e Viana*, dins COURCELLES, Dominique de – MARTINES, Vicent, *Pour une histoire comparée des traductions. Traductions des classiques, traductions du latin, traductions des langues romanes du moyen âge et de la première modernité*, Droz, París, 2012, ps. 123-135.

FERRANDO, Antoni, Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465), dins *eHumanista*, 22, Santa Barbara (EUA), 2012, ps. 623-668.

FERRANDO, Antoni, Llengua, nació i territori al Regne de València en temps de Sant Vicent Ferrer (c. 1350-1419). L'escenificació lingüística al Compromís de Casp, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Els valencians en el Compromís de Casp i en el Cisma d'Occident*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 2013, ps. 373-402.

FERRANDO, Antoni, Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463.

FERRANDO, Antoni, *Sant Vicent Ferrer en la historiografia, la literatura i l'espiritualitat al segle XV*, Institució Alfons el Magnànim ("Estudis universitaris", 135), València, 2013.

FERRANDO MORALES, Àngel-L., "E açò són les muses quant al sonar e cantar." Algunes nocions de teoria musical en autors catalans del segle XV, dins FRADEJAS, José Manuel i al. (eds.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 15 al 19 de septiembre de 2009). In memoriam Alan Deyermond*, Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Valladolid, 2010, ps. 787-800.

FERRANTE, Biagio (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 8. Frammento del registro 'Curie Summarie' (1440-1442). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1445). Frammento del registro 'Curie Summarie' (1458-1459)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970.

FERRARI, Mirella, Fra i "Latini scriptores" di Pier Candido Decembrio e le biblioteche umanistiche milanesi: codici di Vitruvio e Quintiliano, dins AVESANI, Rino i al. (eds.), *Storia e letteratura (Vestigia. Studi in onore di Giuseppe Billanovich)*, 162-163, Roma, 1984, vol. 1, ps. 247-296.

FERRARI-BRAVO, Anna (coord.), *Torino e Valle d'Aosta*, Touring Club Italiano ("Guida d'Italia"), Touring Club Italiano, Milà, 1996 (9a. ed.; 1a., 1914).

FERRARIO, Gloria, *Comune di Borgofranco (sec. XIV-1707)*, Cooperativa Arché – Pavia, 2002; ed. electrònica <<http://www.lombardiabeniculturali.it/istituzioni/schede/9000519/>> consultada en febrer del 2015.

FERRARIO, Gloria, *Comune di Borgofranco (1815-1859)*, Cooperativa Arché – Pavia, 2006; ed. electrònica <<http://www.lombardiabeniculturali.it/istituzioni/schede/9000555/>>, consultada en juny del 2012.

FERRAÙ, Giacomo, Il "De rebus ab Alphonso primo gestis" di Bartholomeo Facio, dins *Studi umanistici*, 1, 1990, ps. 69-113.

FERRAÙ, Giacomo, Valla e gli aragonesi, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005)*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 3-29.

FERRE PUERTO, Josep-A., Jacomart: “lo feel pintor” d’Alfons el Magnànim. Puntualitzacions a l’obra valenciana, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.681-1.686.

FERRER, Francesc, *Obra completa*, ed. a cura de Jaume AUFERIL BEA, Col·l. ‘Els nostres clàssics’, Barcino, Barcelona, 1989.

FERRER, Montserrat – PRAT, Oriol, Nota-ressenya del Seminari de literatura i cultura de l’edat mitjana i l’edat moderna (SLIMM) del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona (2009-2010), *Llengua i literatura*, 22, Barcelona, 2011-2012, ps. 187-201.

FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Josep SANCHIS SIVERA, Barcino, Barcelona, 1932-1934, 6 vols.

FERRER, Sant Vicent, *Sermons*, ed. a cura de Gret SCHIB, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1971-1988, 4 vols.

FERRER DE VALDECEBRO, Andrés, *Gobierno general, moral y político*, Antonio de Zafra, Madrid, 1680.

FERRER GIMENO, María Rosario, *La lectura en Valencia (1416-1474). Una aproximación histórica*, Tesi doctoral inèdita, Departament d’Història Antiga i de la Cultura Escrita, Universitat de València, 1994.

FERRER GIMENO, María Rosario, Presencia del ciclo artúrico en las bibliotecas bajomedievales de la ciudad de Valencia (1416-1474), dins *Revista de literatura medieval*, 23, Alcalá de Henares, 2011, ps. 137-152.

FERRER MALLOL, Maria Teresa, Els corsaris catalans i la campanya de Pero Niño al Mediterrani (1404). Documents sobre *El Victorial*, dins *Anuari d’estudis medievals*, 5, Barcelona, 1968, ps. 265-338.

FERRER MALLOL, Maria Teresa, La redempció de captius a la Corona catalanoaragonesa (segle XIV), fins *Anuario de estudios medievales*, 15, Barcelona, 1985, ps. 237-297.

FERRER MALLOL, Maria Teresa, *La frontera amb l’Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1988.

FERRER MALLOL, Maria Teresa, Activitats polítiques i militars de Ramon de Perellós, autor del *Viatge al Purgatori de Sant Patrici* durant el regnat de Joan I, dins *Estudios in memoriam del Prof. Derek W. Lomax, Medioevo hispano*, Sociedad Española de Estudios Medievales, Madrid, 1995, ps. 159-173.

FERRER MALLOL, Maria Teresa, El consell reial durant el regnat de Martí l’Humà, dins *‘El poder real de la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI).’ XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1996, vol. I/2, ps. 173-183.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409), dins *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, Glauco Brigati, Gènova, 1997, ps. 325-355.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Ramon de Cardona, capità general de l’Exèrcit Güelf i governador de Sardenya (+1328), dins MANINCHEDDA, P. (ed.), *Atti del VI Congresso (III Internazionale) di Studi Catalani (Cagliari, 11-15 ott. 1995)*, CUEC, Càller, 1998, vol. 1, ps. 57-82.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, El consolat de Mar i els consolats d’Ultramar, instrument i manifestació de l’expansió del comerç català, dins *L’expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana. Actes del Seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució ‘Milà i Fontanals’ (CSIC, Barcelona)*, Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1999, ps. 53-79.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Ramon de Cardona, militar y diplomático, dins *Revista da Faculdade de Letras-História, II série, XV (1998). IV Jornadas Luso-Espanholas de História Medieval: 'As relações de fronteira no século de Alcanices'* (Porto, 1997), Oporto, 2000, ps. 1.433-1.451.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Il partito filocatalano in Corsica dopo la morte di Arrigo della Rocca, dins *Medioevo. Saggi e rassegne*, 24, Càller, 2001, ps. 65-87.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Rodrigo Díez, caballero y corsario. Capturas en los mares portugueses, 1395-1396, dins *LIVRO homenagem – Professor doutor Humberto Carlos Baqueiro Moreno*, Facultat de Lletres de la Universitat d'Oporto, Oporto, 2003, ps. 1.141-1.146.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Incidència del cors en les relacions catalanes amb l'Orient (segles XIII-XV), dins FERRER MALLOL, Maria-Teresa (ed.), *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana. Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona, novembre 2000)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2003, ps. 259-307.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, La defensa marítima catalana contra el cors barbaresc. La reacció després del saqueig de Barenys (1406), dins EADEM – MUTGÉ VIVES, Josefina – SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *La corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la baixa edat mitjana*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 2005, ps. 101-134.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, I genovesi visti dai catalani nel medioevo. Da amici a nemici, dins GALLINARI, Luciano (ed.), *Genova una 'porta' del Mediterraneo*, Brigati, Gènova, 2005, p. 137-174.

FERRER MALLOL, Maria Teresa, *Entre la paz y la guerra. La Corona Catalano-aragonesa y Castilla en la Baja Edad Media*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 2005.

FERRER MALLOL, Maria-Teresa, Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 59-142.

FERRER MAYANS, Vicent, Captius i enamorats. Originalitat, conservació i interpretació de l'episodi africà del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert G. (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, 6, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 47-78.

FERRER MAYANS, Vicent, Pragmàtica i recepció literària: apunts sobre narrativa cavalleresca medieval, dins *Revista de Catalunya*, 121, Barcelona, 1997, ps. 123-140.

FERRER SANTANACH, Montserrat, Les *Dècades* de Titus Livi en català (ms. British Library, Harley 4893), dins *Cultura neolatina*, 72/1-2, Mòdena, 2012, ps. 115-144.

FERRERAS, Juan de, *Historia de España. Syglo XVI. Parte decimatercia*, Tipogr. de Francisco del Hierro, Madrid, 1724.

FERRERAS, Juan de, *Synopsis histórica chronológica de España, parte nona. Contiene los sucesos del siglo XV, justificados por la segura autoridad y chronología*, Tipogr. de Antonio Pérez de Soto, Madrid, 1775.

FERRO POMÀ, Víctor, Influències i confluències. Alguns resultats de la relació entre els estats catalano-aragonesos i el regne sículo-napolità, dins *Recerques. Història, economia, cultura*, 32 ("El patriotisme i la Monarquia hispànica"), Barcelona, 1995, ps. 65-70.

FERTÉ, Patrick, Toulouse et son université, dins BIDEAUX, M. – FRAGONARD, M. M. (eds.), *Les échanges entre les universités européennes à la Renaissance*, Droz, Ginebra, 2003, ps. 217-230.

FFOULKES, Charles, *The Armourer and his Craft. From the XIth to the XVIth Century*, Methuen & Co. Ltd., Londres, 1912.

FIASCHI, Silvia, Autocommento ed interventi d'autore nelle *Satyræ* del Filelfo: l'esempio del codice viennese 3303, dins *Medioevo e Rinascimento. Annuario del Dipartimento di studi sul Medioevo e il Rinascimento dell'Università di Firenze*, 16, Florència, 2002, ps. 113-188.

FICINO, Marsilio, *Epistole*, XI, dins *Opera omnia*, Basilea, 1756.

FICINO, Marsilio, *Il Libro dell'Amore*, ed. a cura de Sandra NICCOLI, Olschki, Florència, 1987; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

FIGLIUOLO, Bruno, *La cultura a Napoli nel secondo Quattrocento. Ritratti di protagonisti*, Forum, Udine, 1997.

FIGLIUOLO, Bruno, L'organigramma della nazione fiorentina a Napoli, dagli statuti del 1430, dins PETTI BALBI, Giovanna (ed.), *Comunità forestiere e "nationes" nell'Europa dei secoli XIII-XVI*, GISEM-Liguori, Nàpols, 2001, ps. 191-200.

FIGLIUOLO, Bruno, La "pietas" del condottiero: il pellegrinaggio di Roberto Sanseverino in Terrasanta (30 aprile 1458-19 gennaio 1459), dins DEL TREPPO, Mario (ed.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, Nàpols, 2001, ps. 191-200.

FIGLIUOLO, Bruno, Il planimento di Carlo di Viana per la morte di Alfonso d'Aragona (1458), dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 279-286.

FIGLIUOLO, Bruno, La Corona d'Aragona e l'elezione dei papi Borgia, dins HERNANDO SÁNCHEZ, Carlos José (coord.), *Roma y España. Un crisol de la cultura europea en la Edad Media (Actas del Congreso Internacional celebrado en la Real Academia Española en Roma, del 8 al 12 de mayo de 2007)*, Sociedad Estatal para la Acción Cultural Exterior, Madrid, 2007, vol. 1, ps. 107-114.

FIGLIUOLO, Bruno, Su Gaspare Pellegrino (e sull'Università di Napoli in età aragonesa), dins *Atti dell'Accademia Pontaniana*, 60, Nàpols, 2011, ps. 15-20.

FIGLIUOLO, Bruno, Notizie su traduzioni e traduttori greci alla corte di Alfonso il Magnanimo dell'Archivio de la Corona de Aragón, dins *Italia medioevale e umanistica*, 53, Roma-Pàdua, 2012, ps. 359-374.

FIGLIUOLO, Bruno, Sulla fondazione, fallita, della nuova città di Alfonsina in Calabria (1447), dins *Archivio storico italiano*, any 170, núm. 634, disp. 4 (octubre-desembre), Florència, 2012, ps. 725-731.

FIGLIUOLO, Bruno, Correspondenzia inedita di Giannozzo Manetti, dins MODIGLIANI, Anna (ed.), *Roma e il papato nel medioevo. Studi in onore di Massimo Miglio, II. Primi e tardi umanesimi: uomini, immagini e testi*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 2012, ps. 89-109.

FILANGIERI, Gaetano, Nuovi documenti intorno la famiglia, le case e le vicende di Lucrecia d'Alagno, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 11, Nàpols, 1886, ps. 65-138.

FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Il codice miniato della Confraternità di Santa Marta in Napoli, illustrato*, Electa, Milà, 1950.

FILANGIERI, Riccardo (ed.), Una cronaca napoletana figurata dal Quattrocento [La cronaca di Ferraiolo], L'Arte Tipografica, Nàpols, 1956.

FILANGIERI, Riccardo (ed.), *I registri della cancelleria angioina, vol. 12 (1273-1276)*, Accademia Pontaniana ("Testi e documenti di storia napoletana"), Nàpols, 1959.

FILANGIERI, Riccardo, Note ad un diploma in volgare di Alfonso I d'Aragona, dins FILANGIERI, R., *Scritti di paleografia e diplomatica, di archivistica e di erudizione*, Ministero dell'Interno – Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Roma, 1970, ps. 135-142.

FILANGIERI, Riccardo, La biblioteca dei re aragonesi di Napoli, dins FILANGIERI, R., *Scritti di paleografia e diplomatica, di archivistica e di erudizione*, Ministero dell'Interno – Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Roma, 1970, ps. 339-346.

FILARETE, Il (Antonio Averlino), *Trattato di architettura*, ed. a cura d'Anna Maria FINOLI i Liliana GRASSI, Il Polifilo, Milà, 1972; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

FILELFO, Francesco, *Satyrae Philelphi*, [Milà, 1449]; manuscrit 398 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València.

- FILELFO, Francesco, *Francisci Philelphi, viri grece et latine eruditissimi, Epistolarum Familiarium Libri XXXVII, ex eius exemplari transumpti; ex quibus ultimi XXI novissime reperti fuere, et impressore traditi officine*, Venècia, 1502.
- FILELFO, Francesco, *Epistolae breviores elegantioresque*, Roma, 1705.
- FILELFO, Francesco, *Satyrae, I (Decadi I-V)*, ed. a cura de Silvia FIASCHI, Edizioni di Storia e Letteratura (“Studi e testi del Rinascimento europeo”, 26), Roma, 2005.
- FILELFO, Francesco, *Odes*, trad. i ed. de Diana ROBIN, The I Tatti Renaissance library, Harvard, 2009.
- FILELFO, Giovanni Mario, *Amyris. De vita et gestis Mahometi, Turcorum imperatoris*, ed. a cura d’A. MANETTI, Bologna, 1978.
- DE FILIPPO, Marco, L’intervento politico-militare napoletano nella crisi colonese del 1467, dins SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco (eds.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d’Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols, 2011, ps. 143-172.
- FILOCALO DA TROIA, Giovanni, *Genetliacum carmen in diem natalem F. filii Alphonsi Avali et Mariae de Aragoniae, opus dicatum Constantiae Avalae, principi Francavillae* [1489], Tipogr. de Johann Sulzbach d’Hagenau, alemany, Nàpols, 1531.
- FILÓSTRATO, *Vida de Apolonio de Tiana*, trad. d’Alberto BERNABÉ PAJARES, Gredos, Madrid, 1992.
- FILÓSTRATO, *Heroico. Gimnástico. Descripciones de cuadros*, Gredos (“Biblioteca Clásica Gredos”, 217), Madrid, 1996.
- FINK, Karl August, *Martin V. und Aragon*, Berlín, 1938; Kraus Reprint., Vaduz, 1965.
- FINKE, Heinrich, *Aus den Tagen Bonifaz VIII. Funde und Forschungen*, Münster, 1902.
- FINKE, Heinrich, Mossen Borra in Deutschland, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 2, ps. 149-160.
- FINI, Giosuè, *Don Garsia Cavaniglia (1400 ca. – Dicembre 1453)*, Leone editrice, Foggia, 1994.
- FINIELLO ZERVAS, Diane, *The Parte Guelfa, Brunelleschi and Donatello*, J. J. Augustin, Locust Valley (Nova York), 1987.
- FINOT, Jules, *Étude historique sur les relations commerciales entre la Flandre et la République de Gênes au Moyen Âge*, A. Picard, Brussel-les, 1906.
- FINZI, Claudio, Giovanni Pontano: politica e cultura in Napoli aragonese, dins *Anales de la Fundación Francisco Elías de Tejada*, 4, Madrid, 1998, ps. 161-188.
- FINZI, Claudio, La polemica sulla nobiltà nell’Italia del Quattrocento, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, vol. 30, núm. 2, Madrid, 2010, ps. 341-380.
- FIOR DE’ LIBERI, *Flos Duellatorum. Manuale di arte del combattimento del XV secolo*, ed. a cura de Marco RUBBOLI i Luca CESARI, Il Cerchio (“Gli archi”), San Marino, 2005.
- FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L’elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche*, Tesi doctoral del Dipartimento di Filologia, Linguistica e Letteratura, Università degli Studi di Roma “Sapienza”, Roma, 2011.
- FIORENTINO, Giovanni, *Il Pecorone*, ed. a cura d’Enzo ESPOSITO, Longo, Ravenna, 1974.
- FIORI, Alessandra, La voce tra musica e medicina. Tematiche interdisciplinari e suggestioni lessicali, dins MAURO, Letterio (ed.), *La musica nel pensiero medievale. Atti del IX Congresso della Società italiana per lo studio del pensiero medievale (Ravenna, 10-12 dicembre 1989)*, Longo (“Le tessere”, 3), Ravenna, 2001, ps. 195-216.
- FISCHER, Susann, Original or falsification?: Syntax as a witness for the defence, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 515-536.
- FITÉ, Francesc – BERLABÉ, Carmen, L’estada a Lleida de Bernat Martorell i Rafael Gregori, i la policromia del retaule major de la Seu Vella, dins *Locus amoenus*, 2, Lleida, 1996, ps. 103-110.

- FITÉ, Francesc, El sepulcre monumental del duc Ramon III Folc de Cardona i Anglesola, de Bellpuig d'Urgell. Algunes anotacions per al seu estudi, dins *Seu vella. Anuari d'història i cultura*, 3, Lleida, 2001, ps. 427-438.
- FITZMAURICE-KELLY, James, *A History of Spanish Literature*, D. Appleton and Company, Nova York – Londres, 1921.
- FITZMYER, Joseph, *The Gospel according to Luke*, Doubleday & Company, Madrid, 1981; trad. com *El Evangelio según Lucas*, Ediciones Cristiandad, Madrid, 1987.
- FLAMINI, Francesco, Da codici Landiani di Francesco e Giovan Mario Filelfo, dins *Giornale storico della letteratura italiana*, 18, Torí, 1891, ps. 320-335.
- FLECKENSTEIN, Josef, *La caballería y el mundo caballeresco [Rittertum und Ritterliche Welt]*, trad. a l'espanyol de José Luis GIL ARISCU, Siglo XXI, Madrid, 2006.
- FLOOD, John L., *Poets laureate in the Holy Roman Empire: a bio-biographical handbook*, Walter Gruyter, Berlín, 2006.
- FLORES, José Miguel de, *Crónica de D. Álvaro de Luna, condestable de los reynos de Castilla y de León*, Tipogr. d'Antonio de Sancha, Madrid, 1784.
- FLORES ARROYUELO, Francisco J., El *Setenario*: una primera versión de los capítulos introductorios de *Las siete partidas*, dins ÍDEM, *Del caballero y otros mitos...*, Universidad de Murcia, Murcia, 2009, ps. 331-342.
- FLÓREZ, Enrique, *España sagrada*, vol. 27, Tipogr. d'Antonio Sancha, Madrid, 1772.
- FLORIO, John, *A Worlde of Wordes*, ed. a cura de Luigi BALLERINI i Massimo CIAVOLELLA, The Lorenzo da Ponte Italian Library – University of Toronto, Toronto, 2013.
- FLORISTÁN IMÍZCOZ, José María, Santa Catalina del Monte Sinaí y España, dins *Erytheia. Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 21, Madrid, 2000, ps. 167-211.
- FLOURAC, Léon, *Jean Ier, comte de Foix, vicomte souverain de Béarn, lieutenant du roi en Languedoc. Étude historique sur le sud-ouest de la France pendant le premier tiers du XVe siècle*, A. Picard, París, 1884.
- FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, Los vizcondes de Osona, después llamados de Cardona, luego condes y, finalmente, duques de Cardona, dins *Hidalguía*, 148-149, Madrid, 1978, ps. 729-734.
- FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, Els comtes i el comtat de Prades, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 25, núm. 1, Girona, 1979, ps. 155-165.
- FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, *Els primitius comtats i vescomtats de Catalunya. Cronologia de comtes i vescomtes*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1989.
- FLUVIÀ ESCORSA, Armand de, *Manual d'heràldica i tècnica del blasó, amb un glossari final*, Galerada, Barcelona, 2011.
- FOÀ, Simona, Giannozzo Manetti, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 3, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, vol. 68, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giannozzo-manetti_Dizionario-Biografico/>
- FODALE, Salvatore, Blanca de Navarra y el gobierno de Sicilia, dins *Príncipe de Viana*, 60, Pamplona, 1999, ps. 311-321.
- FODALE, Salvatore, La Regia biblioteca della Zisa e la moglie siciliana del Panormita, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.431-1.442.
- FOHLEN, Jeannine i al., Notes sur quelques manuscrits de textes classiques conservés à la Bibliothèque Vaticane, dins *Revue historique des textes*, 1, París, 1971, ps. 183-225.

FOIS, Mario, Il dialogo “De professione religiosorum”. Critica delle pretese e riconoscimento della missione degli ordini religiosi, dins *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell’Università Gregoriana, Roma, 1969, ps. 261-295.

FOIS, Mario, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*, Libreria Editrice dell’Università Gregoriana, Roma, 1969.

FOLENA, Gianfranco, La cultura volgare e l’*umanesimo cavalleresco* nel Veneto, dins BRANCA, Vittore (ed.), *Umanesimo europeo e umanesimo veneziano*, Sansoni, Florència, 1964, ps. 141-158.

FOLENA, Gianfranco, “*Textus testis*”: *lingua e cultura poetica delle origini*, Bollati Boringhieri (“Nuova cultura”, 86), Torí, 2002.

FOLENGO, Teofilo, *Baldo*, ed. i trad. a cura d’Ann E. MULLANEY, Harvard College, Cambridge (Massachusetts), 2008.

FOLLINI, Vincenzo – PALERMO, Francesco (eds.), *Il Febusso e Breusso. Poema (ora per prima volta pubblicato)*, Tipogr. Piatti, Florència, 1847.

FONSECA, Cosimo Damiano (ed.), *Roberto il Guiscardo tra Europa, Oriente e Mezzogiorno. Atti del Convegno internazionale di studio promosso dall’Univesità degli studi della Basilicata, in occasione del 9. Centenario della morte di Roberto il Guiscardo (Potenza-Melfi-Venosa, 19-23 ottobre 1985)*, Congedo, Galatina, 1990.

FONTÁN, Antonio, *Príncipes y humanistas*. Nebrija, Erasmo, Maquiavelo, Moro, Vives, Marcial Pons, Madrid, 2008.

FONTSERÉ, Eduard – IGLÉSIES, Josep, *Recopilació de dades sísmiques de les terres catalanes entre 1100 i 1906*, Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona, 1971.

FORAS, Amédée de i al., *Armorial et nobiliaire de l’ancien duché de Savoie*, Grenoble, 1863-1911.

FORAVANTI, Gianfranco, *Università e città. Cultura umanistica e cultura scolastica a Siena nel ’400*, Florència, 1981.

FORCELLINI, Egidio, *Totius Latinitatis Lexicon*, ed. a cura de Vincenzo DE-VIT, Tipogr. Aldiniani, Prato, 1859-1867.

FORESTI, Jacopo Filippo, *Supplementum Chronicorum*, Tipogr. de Simon Colin, París, 1535.

FORGHIERI, Vanda, *Asti e la politica francese in Lombardia del 1422-1461*, Società di storia, arte e archeologia per la provincia di Alessandria, Alessandria, 1937.

FORMENTIN, Vittorio, La “crisi” linguistica del Quattrocento, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 159-210.

FORNACIARI, Gino, Malignant Tumor in the Mummy of Ferrante Ist of Aragon, King of Naples (1431-1494), dins *Med Secoli*, 1994, vol. 6, núm. 1, ps. 139-146.

FORNACIARI, Gino i al., K-ras Mutation in the Tumor of King Ferrante I of Aragon (1431-1494) and Environmental Mutagens at the Aragonese Court of Naples, dins *Interational Journal of Osteoarchaeology*, vol. 9, quad. 5, setembre-octubre 1999, ps. 302-309.

FORT CAÑELLAS, María Rosa, Sobre onomástica aragonesa medieval, dins *Archivo de filología aragonesa*, 34-35, Saragossa, 1984, ps. 553-579.

FORT COGULL, Eufemià, *La llegendà sobre Margarida de Prades*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1970.

FORTE, Giovanni, Di Castiglione della Pescaia e del presidio aragonese dal 1447 al 1460, dins *Bollettino della Società Storica Maremmana*, 1934 (ps. 13-43) i 1935 (ps. 3-62); reed. com separata, Grosseto, 1935.

FORTIA D’URBAN, Agricole de, *Vie de Louis de Berton de Crillon des Balbes, surnommé le Brave Crillon, suivie de notes historiques et critiques*, Firmin Didot Père et Fils, París, 1825.

FORTUNATO, Giustino, *Ser Gianni Caracciolo, duca di Venosa nel 1425*, R. Ricciardi, Nàpols, 1907.

- FOSCARINI, Marco, *Della letteratura veneziana libri otto*, Stamperia del Seminario, Pàdua, 1752.
- FOSCOLO, Ugo, *Prose e poesie, edite ed inedite*, ed. a cura de Luigi CARRER, Tipogr. del Gondoliere, Venècia, 1842.
- FOSCOLO, Ugo, *Ultime lettere di Jacopo Ortis: poesie e carmi*, ed. a cura de Mario PUPPO, Rusconi Libri (“Clasici italiani per l’uomo del nostro tempo”), Milà, 1987.
- FOSSATI RAITERI, Silvana, Alfonso d’Aragona e Tommaso di Campofregoso tra Catalogna, Genova e Milano, arbitri della politica del loro tempo (1415-1428), dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 345-360.
- FOTHERGILL-PAYNE, Louise, *Seneca and “Celestina”*, Cambridge University Press (“Cambridge Iberian and Latin American Studies”), Cambridge, 1988.
- FOUCARD, Cesare, Fonti di storia di Napoli nell’Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757.
- FOUCARD, Cesare, Proposta fatta dalla Corte Estense ad Alfonso I, re di Napoli (1445), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 4, Nàpols, 1879, p. 689-725.
- FOUCHARD, Alain, *Aristocratie et démocratie. Idéologies et sociétés en Grèce ancienne*, Université du Franche-Comté (“Annales littéraires de l’Université de Franche-Comté”), Besançon, 1997.
- FOURNIER, P. – MAIGNIEN, E. – PRUDHOMME, A., *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, tome VIII: Grénoble*, Ministère de l’Instruction Publique, Paris, 1889.
- FOURNIER, P. – MAIGNIEN, E. – PRUDHOMME, A., *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, tome XXI: Chaumont, Langres, Arbois, Lons-Le-Saunier, Poligny, Saint-Claude, Sainte-Menehould, Tous, Nogent-sur-Seine, Remiremont, Lunéville, Louhans, Chambéry, Annecy, Rochefort, Saint-Étienne, Pamiers, Confolens, Constantine, Câteaudun, Cognac, Montbrison, Roanne, Saint-Bonnet-le-Château, Vienne*, Ministère de l’Instruction Publique, Paris, 1893.
- FRAMIS MONTOLIU, Maite, *La baronia de Beniarjó, dels March als Montcada*, La Xara, Simat de la Valldigna, 2003.
- FRANCALANCI, Leonardo, *La traducció catalana del Comentari de B. Ilicino als Triumphs de Petrarca: estudi i edició crítica*, Tesi doctoral, Universitat de Girona, Girona, 2013.
- FRACASSETTI, Giuseppe, *Lettere di Francesco Petrarca, delle cose familiari, libri ventiquattro*, Tipogr. Successori Le Monnier, Florència, 1867.
- FRANCIONE, Gennaro, *Skënderberu, një hero modern*, ed. a cura de Donika ALLIAJ, Naim Frashëri, Tirana, 2006.
- FRANCIOSINI, Lorenzo, *Vocabolario italiano e spagnolo*, Tipogr. Barezzi, Venècia, 1645.
- FRANCO, Demetrio [Dhimitër Frëngu, 1443-1525], *Commentario del le cose de’ Turchi et del S. Georgio Scanderbeg, principe di Epyrro, con la sua vita et le uittorie per lui fatte*, Venècia, 1539.
- FRANCO DURÁN, María Jesús, Los manuales mitográficos medievales como fuente de transmisión de las fábulas antiguas, dins *Scriptura*, 13, Lleida, 1997, ps. 139-149.
- FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, Lo musulmán y lo árabe en *Curial e Güelfa*: Análisis general, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 287-326.
- FRANCO SILVA, Alfonso, *El condado de Fuensalida en la Baja Edad Media*, Universidad de Cádiz, Cadis, 1994.

- FRANCO SILVA, Alfonso, *La fortuna y el poder. Estudios sobre las bases económicas de la aristocracia castellana (siglos XIV-XV)*, Universitat de Cadis, Cadis, 1996.
- FRANCO SILVA, Alfonso, Los Niño: un linaje de la oligarquía municipal de Toledo en el siglo XV, dins *Anuario de estudios medievales*, 31-1, Barcelona, 2001, ps. 191-294.
- FRANCO SILVA, Alfonso, La fiscalidad señorial en la serranía de Mágina. El caso de Huelma, dins *Historia, Instituciones y Documentos*, 31, Sevilla, 2004, ps. 193-209.
- FRANCO SILVA, Alfonso, *Personajes, poderes, fortalezas y otros temas de la historia de Andalucía (siglos XIV y XVI)*, Universidad de Cádiz, Cadis, 2009.
- FRANÇOIS, Michel, *Histoire des comtes et du comté de Vaudémont, des origines à 1473*, Tipogr. A. Humblot et Cie., Nancy, 1935.
- FRANKLIN, Alfred, *La civilité, l'étiquette, la mode, le bon ton, du XIIIe au XIXe siècle*, Émile Paul, París, 1908.
- FRANKLIN, Margaret, *Boccaccio's Heroines. Power and Virtute in Renaissance Society*, Ashgate, Aldershot (Regne Unit), 2006.
- FRANÇOIS, Michel, Histoire des contes e du comté de Vaudémont des origines à 1473, Tipogr. d'A. Humblot et Cie., Nancy, 1935.
- FRANZESE, Rosa, Una traduzione napoletana del *Secretum* catalano, dins ROMERO, Carlos – ARQUÉS, Rossend (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell' Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Associazione italiana di studi catalani, Editoriale Programma, Pàdua, 1994, ps. 127-143.
- FRAPPIER, Jean (ed.), *Les chansons de geste du cycle de Guillaume d'Orange, II (Le couronnement de Louis – La charroi de Nîmes – La prise d'Orange)*, Société d'Édition d'Enseignement Supérieur, París, 1967.
- FRAPPIER, Jean, *Étude sur "La Mort le Roi Artu", roman du XIIIè siècle, dernière partie du "Lancelot" en prose*, E. Droz, Ginebra, 1972.
- FRASHËRI, Kristo, *The History of Albania: a brief survey*, Tirana, 1964.
- FRASHËR, Kristo, *Gjergj Kastrioti Skënderbeu: jeta dhe vepra, 1405-1468*, Botmet Toena, Tirana, 2002.
- FRATI, Carlo, Il volgarizzamento dei *Commetarii* di G. Cesare fatto da Pier Candido Decembrio, dins *Archivum romanicum*, 5/1, Ginebra, 1921, ps. 75-80.
- FRATI, Luigi, Un formulario della cancelleria di Francesco Sforza, duca di Milano, esistente nella Biblioteca Universitaria di Bologna, dins *Archivio Storico Lombardo*, vol. 8, núm. 18, Milà, 1891, ps. 363-391.
- FRATICELLI, Pietro (ed.), *Poesie di Dante Aligheri, precedute d'un discorso intorno alla loro legittimità*, Lepo. Allegrini e G. Mazzoni, Florència, 1834.
- FRAZIER, Alison Knowles, *Possible lives. Authors & Saints in Renaissance Italy*, Columbia University Press, Nova York, 2005.
- FREISIG, Otto de, *De gestis Friderici I, Caesaris Augusti, cognomento Aenobardi, libri duo, dins Ottonis episcopi frisingensis, Leopoldi PII marchionis Austriae F. Chronicon, sive Rerum ab orbe condito ad sua usque tempora gestarum, libri octo*, Tipogr. de Pietro Perna, Basilea, 1569, ps. 184-386.
- FRENZ, Thomas, *Repertorium Officiorum Romanae Curiae. Conspectus generalis personarum alphabeticus, secundum ordinem praenominum*, Universitat de Passau, ed. electrònica <www.phil.uni-passau.de/histhw/RORC> 2012.
- FRIEDMAN, John Block, *Orpheus in the Middle Ages*, Cambridge University Pres, Cambridge, 1970.
- FRITTELLI, Ugo, *Giannantonio de' Pandoni, detto il 'Porcellio': studio critico*, Paravia, Florència, 1900.
- FROISSART, Jean, *Les "dits" et "débats"*, ed. a cura d'Anthoine FOURRIER, Droz, Ginebra, 1979.
- FRONTÍ, Sext Juli, *Strategemata*, ed. a cura de Robert I. IRELAND, Teubner, Leipzig, 1990.

- FRONTINO, Sexto Julio, *Tratado militar de Frontino. Humanismo y caballería en el Cuatrocientos castellano*, trad. i ed. de M^a. Elvira ROCA, CSIC, Madrid, 2010.
- FUBINI, Mario, Catone l'Uticense, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <
- FUBINI, Riccardo, Flavio Biondo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 10, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1968, ed. electrònica <[FURIÓ, Antoni, Alfons el Magnànim i la Corona d'Aragó del seu temps, dins BELLVESER, Ricard \(ed.\), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 151-162.

FURIÓ, Antoni, "Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers." Escriptura, orgull de classe i autoritat del *Tirant*, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara \(EUA\) – Alacant, 2013, ps. 150-164.](http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_Dizionario-Biografico/></p>
<p>FUBINI, Riccardo, Poggio e San Bernardino: temi e motivi di una polemica, dins FUBINI, R., <i>Umanesimo e secolarizzazione. Da Petrarca a Valla</i>, Bulzoni, Roma, 1990, p. 183-219.</p>
<p>FUBINI, Riccardo, <i>L'umanesimo italiano e i suoi storici. Origini rinascimentali, critica moderna</i>, Franco Angeli, Milà, 2001.</p>
<p>FUENTE, Toribio – CLAVIJO, Milagro M. – MARQUÉS, Antonio, Relaciones italo-españolas y su reflejo en los cancioneros castellanos del siglo XV (2), dins ARRIAGA, Mercedes i al. (coords.), <i>'Italia-España-Europa.' Literaturas comparadas, tradiciones y traducciones. XI Congreso Internacional de la Sociedad Española de Italianistas</i>, Arcibel, Sevilla, 2006, vol. 2, ps. 144-154.</p>
<p>FUEROS y observancias del Reyno de Aragón, Saragossa, 1667.</p>
<p>FUGUET SANS, Joan – PLAZA ARQUÉ, Carme, <i>Los templarios en la Península Ibérica</i>, El Cobre – Círculo de Lectores, Barcelona, 2005.</p>
<p>FUGUET SANS, Joan – PLAZA ARQUÉ, Carme – HOFBAUEROVÁ, Vera, <i>Els Queralt a Santa Coloma. Arquitectura, art, vida, Ajuntament de Santa Coloma de Queralt</i>, Santa Coloma de Queralt, 2010.</p>
<p>FUIANO, Michele, <i>Maestri di medicina e filosofia a Napoli nel Quattrocento</i>, Libreria scientifica editrice, Nàpols, 1973.</p>
<p>FULGENCI, Fabi Planciades, <i>Mitologiarum libri tres</i>, dins <i>Opera</i>, ed. a cura de Rudolfus HELM, B. G. Teubner, Leipzig, 1898, ps. 1-80.</p>
<p>FULGENCI, Fabi Planciades, <i>De aetatibus mundi et hominis</i>, dins <i>Opera</i>, ed. a cura de Rudolfus HELM, B. G. Teubner, Leipzig, 1898.</p>
<p>FULGENCI, Fabi Planciades, <i>Commento all'Eneide</i>, ed. a cura de Fabio ROSA, Luni editrice, Milà – Trento, 1997.</p>
<p>FULLANA MIRA, Luis, <i>Historia de la villa y condado de Cocentaina</i>, Tipogr. La Industrial, Alcoi, 1920.</p>
<p>FUMAROLI, Marc, <i>L'âge de l'éloquence</i>, Droz, Ginebra, 2002 (3a ed.; 1a, 1980).</p>
<p>FUNES MENDOÇA, Diego de, <i>Historia general de las aves y animales, de Aristóteles Estagerita, traducida del latín en romance, y añadida de muchos autores griegos y latinos, que trataron deste mesmo argumento</i>, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1621.</p>
<p>FURIETTI, Giuseppe-Alessandro (ed.), <i>Guiniforti Barzizii, bergomatis, Gasparini filii, Philippi Mariae, vicecomitis, Mediolani ducis, oratoris ac ducalis vicarii, orationes et epistolae</i>, Tipogr. de Giovanni Mariam Salvioni, Roma, 1723.</p>
<p>FURIÓ, Antoni – GARCIA-OLIVER, Ferran (eds.), <i>Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València</i>, Universitat de València ()

- FUSTER, Joan, *Heretgies, revoltes i sermons. Tres assaigs d'història cultural*, Barcelona, 1968.
- FUSTER, Joan, Jaume Roig i sor Isabel de Villena, dins *Revista Valenciana de Filologia*, 5, València, 1955-1958, ps. 227-260; reed. dins *Obres completes*, Edicions 62, Barcelona, 1968, vol. 1, ps. 175-210.
- FUSTER, Joan, *Aforismes*, ed. a cura d'Isidre CRESPO, Bromera, Alzira, 2002.
- FUSTER ORTUÑO, M^a. Ángeles, Traducció, difusió i recepció políglota dels clàssics de la literatura catalana. Les traduccions del *Curial e Güelfa* (edició interlinel multilingüe), dins JANÉ, Jordi – KABATEK, Johannes (eds.), *'Fronteres entre l'universal i el particular en la literatura catalana'*, *Zeitschrift für Katalanistik*, 16, 2007, ps. 13-23.
- FUSTER ORTUÑO, M^a. Ángeles, “*Curial e Güelfa*” multilingüe. Traducció a l'espanyol de “*Curial e Güelfa*” tenint en compte les traduccions a l'espanyol i a l'anglès publicades durant els segles XX i XXI. Eines per a l'anàlisi multilingüe de clàssics literaris catalans i romànics, Tesi doctoral, Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat d'Alacant, Alacant, 2009.
- FUSTER ORTUÑO, Maria Àngels, La traducció de clàssics medievals: locucions verbals i col·locacions en el *Curial e Güelfa*, dins FALUBA, K. – SZIJJ, I. (eds.), *Actes del Catorzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Budapest, 2006)*, volum 2. *Fraseologia*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, (“Textos i estudis de cultura catalana”, 151), Barcelona, 2009, ps. 167-176.
- FUSTER ORTUÑO, Maria Àngels, Problemes d'intel·lecció en el *Curial e Güelfa*. La traducció com a eina per a la millora del coneixement dels clàssics medievals, dins *Caplletra*, 50, València, 2011, ps. 67-88.
- FUSTER ORTUÑO, Maria Àngels, À propos du roman *Curial e Güelfa*: remarques sur l'élaboration d'une édition contemporaine multilingüe, dins COURCELLES, Dominique de – MARTINES PERES, Vicent (eds.), *Pour une histoire comparée des traductions. Traductions des classiques, traductions du latin, traductions des langues romanes du Moyen Age et de la première Modernité*, École des Chartes, Paris, 2012, ps. 185-190.
- FUSTER PERELLÓ, Sebastián, *Procesos de canonización de San Vicente Ferrer. Declaraciones de los testigos*, Ajuntament de València, 2007.
- GABORY, Émile, Le meurtre de Gilles de Bretagne, 1450, dins *Figures d'histoire tragiques ou mystérieuses*, Librairie académique Pérrin et Cie., Paris, 1929, ps. 110-118.
- GABOTTO, Ferdinando, Un letterato umbro del secolo XV: Tommaso Cappellari, dins *Archivio storico per le Marche e per l'Umbria*, vol. 4, fascs. 15-16, Foligno, 1884, ps. 628-633.
- GABOTTO, Ferdinando, *Curiosità giudiziarie del tempo di Amedeo VIII*, Torí, 1891.
- GABOTTO, Ferdinando, Ricerche intorno allo storiografo quattrocentista Lodrisio Crivelli, dins *Archivio Storico Italiano*, 7, Florència, 1891, ps. 267-298.
- GABOTTO, Ferdinando, *Un nuovo contributo alla storia dell'Umanesimo ligure*, ‘Atti de la Società Ligure di Storia Patria’, vol. 24, Tipogr. del R. Istituto Sordo-muti, Gènova, 1892.
- GABOTTO, Ferdinando, L'attività politica di Pier Candido Decembrio, dins *Giornale linguistico di archeologia, storia e letteratura*, any 20, fasc. 1-2, Gènova, 1893, ps. 241-269.
- GABOTTO, Ferdinando, Asti e il Piemonte al tempo di Carlo d'Orléans (1407-1422); separata de *Rivista di Storia, Arte, Archeologia della Provincia di Alessandria*, fasc. 14, 17 i 20, Tipogr. de G. Jacquemond Figli, Alessandria, 1899.
- GABRIELI, Francesco, Saladino, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/saladino_Enciclopedia-Dantesca/>
- GACHARD, M., *Rapport a Monsieur le Ministre de l'Intérieur sur différentes séries de documents concernant l'histoire de la Belgique qui sont conservées dans les archives de l'ancienne chambre des comptes de Flandre a Lille*, Tipogr. de l'Académie Royale, Brussel·les, 1841.
- GADEA GAMBÚS, Ferran, De l'Edat Mitjana al Renaixement, dins CAIXÀS, Jordi i al., *Breu història de la literatura catalana*, Edicions La Magrana («L'esperver»), Barcelona, 1998, ps. 5-110.

- GAGE, John, *Color and Culture. Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*, Bulfinch Press Book, Boston, 1993.
- GAGLIARDI, Ernest, *Histoire de la Suisse*, ed. francesa a cura d'Auguste REYMOND, Payot, Lausana, 1925.
- GAGLIONE, Mario, Sancia d'Aragona-Majorca. Da regina de Sicília e Gerusalemme a monaca di Santa Croce, dins *Archivio per la storia delle donne*, 1, Nàpols, 2004, ps. 27-55.
- GAIBROIS DE BALLESTEROS, Mercedes, *Historia del reinado de Sancho IV de Castilla*, Tipogr. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1928.
- GAIO, Felgueiras, *Nobiliário de famílias de Portugal*, Agostinho de Azevedo Meirelles – Domingos de Araújo Affonso, Braga, 1938-1841.
- GAISSER, Julia Haig, *The fortunes of Apuleius and the Golden Ass: a study in transmission and reception*, Princeton University Press, Ney Jersey, 2008.
- GALANTI, Giuseppe Maria, *Della descrizione geografica e politica delle Sicilie*, Gabinetto Letterario, Napoli, 1792.
- GALAS, Matthew, The Deeds of Jacques de Lalaing. Feats of arms of a 15th. Century knight, dins *ARMA. The Association for Renaissance Martial Arts*, 2001; ed. electrònica <<http://www.thehaca.com/>>, consultat en març del 2014.
- GALASSO, Giuseppe, Oligarchie e principati, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 5-44.
- GALÉ, *Galení Pergameni, medicorum post Hipocrates principis, Opera omnium*, Tipogr. de Giuseppe Tectandro, Basilea, 1536.
- GALÉ CASAUS, Enrique, La creació literaria en el seno de un clan familiar: Pedro Manuel de Urrea, dins CASAUS BALLESTER, M^a. José (ed.), *El condado de Aranda y la nobleza española en el Antiguo Régimen*, Institución 'Fernando el Católico' – CSIC, Saragossa, 2009, ps. 139-172.
- GALEA SCANNURA, Charles, The Office of the Secrezia of Malta previous to the Coming of the Knights Hospitallers, dins *Melita Historica*, vol. 6, núm. 3, Malta, 1973, ps. 107-132.
- GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, Apunts biogràfics de la *Comtessa* de l'Alqueria, Beatriu Ximénez d'Urrea, dins *L'Alqueria de la Comtessa en festes*, 2014, s. p.
- GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, primer comte d'Oliva, a les corts de la Corona d'Aragó del segle XV, dins *Mirabilia/MedTrans*, 1, Barcelona, juny 2015, ps. 128-139, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>
- GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, *L'Amore consultus* que Guiniforte Barzizza adreça a Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 2015)*, en premsa.
- GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, *Aproximació a la biografia al cavaller i mariner Francesc-Gilabert de Centelles, comte d'Oliva, sota el regnat d'Alfons el Magnànim (1408-1458)*, dins *Cabdells*, 13, Oliva, 2015 (en premsa).
- GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, *Aproximació a la biografia de Francesc-Gilabert de Centelles–Riu-sec i Queralt, I comte d'Oliva (1408-1480): conseller reial, cavaller i cap dels Centelles* (en preparació).
- GALERA PEDROSA, Andreu, *Territori, senyoriu i jurisdicció a la Catalunya Central. La Batllia de Cardona (ducat de Cardona) i la baronia de de Santa Maria d'Aguilar (segles XI-XVI)*, Tesi doctoral inèdita, Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2002.

GALERA PEDROSA, Andreu, El comte de Cardona Joan Ramon Folc I i els seus creditors barcelonins al començament del segle XV, dins *III Congrès d'Història de Barcelona*, Institut Municipal de Cultura, Barcelona, 1993, vol. 1, ps. 287-291.

GALERA PEDROSA, Andreu, La extracció de sal gema en el nord-est peninsular: las salinas de Cardona durante la Edad Media (siglos X-XIII), dins *Actas de las I Jornadas sobre Minería y Tecnología en la Edad Media (León, 26 al 29 de septiembre de 1995, Colegiata de San Isidoro)*, Fundación Hullera Vasco-Leonesa, Lleó, 1996.

GALERA PEDROSA, Andreu, Endeutament i fiscalitat senyorial a la Catalunya del segle XV. El cas del comtat de Cardona (anys 1419-1433), dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (coord.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999, ps. 363-397.

GALERA PEDROSA, Andreu, *El castell de Cardona*, Farell Editors, Sant Vicenç de Castellet, 2001.

GALERA PEDROSA, Andreu, Cardona y su sal. A través de los caminos de la historia, dins *Arqueología, historia y viajes sobre el mundo medieval*, 33, Barcelona, 2009, ps. 88-95.

GALIBERTI, Bianca, *La beata Margherita di Savoia*, Superga, Torí, 1951.

GALIETI, Alberto, Il castello de Citivà Lavinia. Appunti di storia e documenti, dins *Archivio della Società Romana di storia patria*, 32, Roma, 1909, ps. 173-283.

GALIFFE, Jacques-Augustin, *Matériaux pour l'Histoire de Genève*, Tipogr. de J. Barbezat, Ginebra, 1829.

GALÍNDEZ CARBAJAL, Lorenzo, Adiciones genealógicas a 'Los claros varones de Castilla' de Fernán Pérez de Guzmán, señor de Batres; escritas en el año de 1517, después del mes de octubre, como de ellas consta, dins SALVÁ, Miguel – SÁINZ DE BARANDA, Pedro, *Colección de documentos inéditos de la Historia de España*, Tipogr. de la Viuda de Calero, Madrid, 1851.

GALLAND, Bruno, *Les papes d'Avignon et la Maison de Savoie (1309-1409)*, École française de Rome, Roma, 1998.

GALLEGO, Laura, La difusió oral de Amadís de Gaula, dins *Tirant*, 2, València, 1999; ed. electrònica <arnaseo.uv.es/Tirant/gallego_amadis.htm> consultada en juny del 2014.

GALLERANI, Nadia, *Il commento di Guglielmo Capello al "Dittamondo": note storiche*, Tesi doctoral, Università degli studi di Ferrara, Ferrara, 2011.

GAL·LES, Joan de [John Waleys, Johannes Gualensis], *Breviloqui* [versió catalana anònima, del segle XV, del *Breviloquium de virtutibus antiquorum philosophorum et principum*, ca. 1280], ed. a cura de Norbert de L'ORDAL, Barcino ("Els nostres clàssics", B/28), Barcelona, 1930.

GALLI, Angelo, *Canzoniere*, ed. a cura de Giorgio NONNI, Accademia Raffaello, Urbino, 1987; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

GALLI, Emilio, Sulle origine araldiche della Biscia Viscontea, dins *Archivio Storico Lombardo*, sèrie 5, any 46, fasc. 3, Milà, setembre 1919, ps. 363-381.

GALLIAN, Jean, *Généalogies historiques et blasonnées. Maison d'Agoult*, 2011; ed. electrònica <<http://jean.gallian.free.fr/>>, consultada en març del 2014.

GALLIAN, Jean, *Généalogies historiques et blasonnées. Maison Le Meingre de Boucicaut*, 2011; ed. electrònica <<http://jean.gallian.free.fr/comm2/1/lemeingr.htm>>, consultada en març del 2014.

GALLIER, Anatole de, Phélice Régnard, dins *Bulletin de la Société départementale d'Archéologie et statistiques de la Drôme*, vol. 7, núm. 24, Valence, 1873, ps. 47-51.

GALLINARI, Luciano, I rapporti tra Alfonso il Magnanimo, la Repubblica di Genova e il Ducato di Milano alla luce di nuovi documenti d'archivio, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEBALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 2, ps. 287-301.

GALLO, Caio Domenico, *Annali della città di Messina, capitale del regno di Sicilia; da sua fondazione sino a' tempi presenti*, Tipogr. de Francesco Gaipa, Messina, 1758.

- GALLOFRE, Rafael – TRENCHS, José, Almirantes y vicealmirantes de la Corona de Aragón (1118-1462), dins *Miscelánea de textos medievales*, 5, Barcelona, 1989, p. 117-194.
- GALMES DE FUENTES, Álvaro (ed.), *Historia de los amores de París y Viana*, Gredos, Madrid, 1970.
- GALVANI, Giovanni, *Sulla verità delle dottrine perticariane nel fatto storico della lingua*, Carlo Turati, Milà, 1846.
- GALVES PASQUAL, Jordi, Las amistades caballerescas, dins *La Vanguardia. Culturas*, 80, Barcelona, 31 de desembre del 2003, p. 9.
- GALVES PASQUAL, Jordi, *Curial e Güelfa*, resplendor de l'edat mitjana, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, Edicions 62 ("Educació", 22), Barcelona, 2007, ps. 9-71.
- GAMS, Pius Bonifacius, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae*, Leipzig, 1931.
- GANCHOU, Thierry, Giacomo Badoer et kyr Théodôros Batatzès "chomerchier di pesi" à Constantinople (flor. 1401-1449), dins *Revue des études byzantines*, 61, París, 2003, ps. 49-95.
- GARCIA, Alfons, El "Curial" sí adelantó al "Tirant", dins *Levante. El Mercantil Valenciano*, València, 9 de juliol del 2015, p. 58.
- GARCÍA, Antonio – GONZÁLVEZ, Ramón, *Los manuscritos jurídicos medievales de la Catedral de Toledo*, CSIC – Delegación de Roma, Roma, 1970.
- GARCÍA, Amelia – BELTRÁN, Rafael, La maurofilia como ideal caballeresco en la literatura cronística del XIV y XV, dins GARCÍA-VALDECASAS JIMÉNEZ, Amelia, *Estudios literarios*, ed. a cura de Teresa FERRER i Juan Carlos DE MIGUEL, Departament de Filologia Espanyola, Universitat de València, València, 1995, ps. 30-54.
- GARCIA, Arcadi – FERRER, Maria Teresa, *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*, Institut d'Estudis Catalans ("Treballs de la secció de Filosofia i Ciències Socials", 6-7), Barcelona, 1983.
- GARCÍA, Ricardo – LLORCA, Bernardino, *La Iglesia en la época del Renacimiento y de la Reforma católica*, dins LLORCA, Bernardino – GARCÍA-VILLOSLADA, Ricardo – MONTALBÁN, Francisco Javier, *Historia de la Iglesia Católica, III. Edad nueva*, Editorial Católica, Madrid, 1967 (2a.).
- GARCÍA ARANCÓN, María Raquel, El personal femenino del hostel de la reina Blanca de Navarra (1425-1426), dins SEGURA, Cristina – MUÑOZ, Ángela (coord.), *El trabajo de las mujeres en la Edad Media hispana. V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la Mujer (Madrid, 1985)*, Madrid, 1988, ps. 27-42.
- GARCÍA AVILÉS, Alejandro, Imágenes mágicas. La obra astromágica de Alfonso X y su fortuna en la Europa bajomedieval, dins RODRÍGUEZ LLOPIS, Miguel (coord.), *Alfonso X. Aportaciones de un rey castellano a la construcción de Europa*, Editora Regional de Murcia, Murcia, 1997, ps. 137-172.
- GARCÍA DE CASTROJERIZ, Juan, *Glosa castellana al 'Regimiento de príncipes', de Egidio Romano [ca. 1345]*, ed. a cura de Juan BENEYTO PÉREZ, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1942; reed. pel Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 2005.
- GARCÍA DE SALAZAR, Lope, *Las bienandanzas e fortunas (códice del siglo XV)*, ed. a cura d'Ángel RODRÍGUEZ HERRERO, Diputación de Vizcaya, Bilbao, 1967.
- GARCÍA DE SALAZAR, Lope, *Libro de bienandanzas y fortunas*, ed. a cura de Justo S. ALARCÓN, Revista Literaria Katharsis, 2008; ed. electrònica <www.revistakatharsis.org>
- GARCÍA DE SANTA MARÍA, Álgar, *Crónica de Juan II de Castilla*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO ARROQUIA, Real Academia de la Historia, Madrid, 1982.
- GARCIA EDO, Vicent (ed.), *Llibre de privilegis de la vila d'Onda, 1241-1618*, Ajuntament d'Onda, Onda, 1998.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, José, *La traducción castellana del "Decamerón" (ms. escurialense J.II.21). Análisis contrastivo de los morfemas verbales*, Treball de fi de mestratge, Universidad de Oviedo, Oviedo, 2015; ed. electrònica <<http://digibuo.uniovi.es/dspace>>

GARCÍA GALIANO, Ángel, *La imitación poética en el Renacimiento*, Reichenberger – Publicaciones de la Universidad de Deusto, Kassel, 1992.

GARCÍA GUAL, Carlos, Introducción dins PLUTARCO, *Vidas paralelas. Alejandro y Julio César*, ed. a cura de C. GARCÍA GUAL, Edaf, Madrid, 1994, ps. 5-38.

GARCÍA HERRERO, María del Carmen, La educación de los nobles en la obra de don Juan Manuel, dins DE LA IGLESIA, José Ignacio (coord.), *'La familia en la edad media'. XI Semana de Estudios Medievales (Nájera, del 31 de julio al 4 de agosto de 2000)*, Nájera, 2001, ps. 39-92.

GARCÍA IGLESIAS, J. M., *La catedral de Santiago de Compostela. Patrimonio histórico gallego. Catedrales*, vol. 1, Xuntanza Editorial, A Coruña, 1993.

GARCÍA-MACHO, María Lourdes, *El léxico de la 'Yliada de Homero en romance', traducida por Juan de Mena*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1998.

GARCÍA MARCO, Luis Fernando i Francisco Javier, El impacto de la muerte del príncipe Juan en Daroca (1497-1498). Poesía elegíaca y ritual urbano, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11, Saragossa, 1993, ps. 307-338.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Hábitat rural mudéjar y penetración del capital urbano en la huerta de Xàtiva a finales de la Edad Media, dins *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, 1993, ps. 789-802.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins *Ars Longa*, 7-8, València, 1996-1997, ps. 33-47.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonesa nel Basso Medioevo, dins *Rivista Storica Italiana*, 112-2, 2000, ps. 569-602.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, La estética del poder. Arte y gastos suntuarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428) , dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.705-1.718.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Vivir a crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, Universitat de València, València, 2002.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, 'Vestir el poder'. Indumentaria e imagen en las cortes de Alfonso el Magnánimo y María de Castilla, dins *Res publica. Revista de filosofía política*, 18, Murcia, 2007, ps. 353-373.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Los santos elegantes. La iconografía del joven caballero y las polémicas sobre el lujo en el arte gótico hispánico, dins GARCÍA MAHÍQUES, Rafael – ZURIAGA, Vicent-F. (eds.), *Imagen y cultura. La interpretación de las imágenes como historia cultural. Actas del VI Congreso Internacional de la Sociedad Española de Emblemática*, Biblioteca Valenciana, València, 2008, ps. 775-786.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Art i societat a la València medieval*, Afers, Catarroja-Barcelona, 2011.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428), dins GALÁN, Ángel – CARRETERO, José Manuel (eds.), *El alimento del estado y la salud de la "res publica". Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa*, Universidad de Málaga-Red Arca Comunitat – Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2013, ps. 291-308.

GARCÍA MARTÍN, Francisco, *La Comisión de Monumentos de Toledo (1836-1875)*, Loderia, Las Ventas con Peña Aguilera (Toledo), 2008.

GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Aguilar, Madrid, 1952.

GARCÍA OBO, José, El obispo de Canarias don Pedro López de Ayala y el cardenal Cisneros (1507-1513), dins *Anuario de Estudios Atlánticos*, 12, Las Palmas de Gran Canaria, 1966, ps. 117-165.

GARCIA-OLIVER, Ferran, *En la vida d'Ausiàs March*, Edicions 62, Barcelona, 1998.

GARCIA-OLIVER, Ferran, *Ausias Marc*, Universitat de València, València, 2009.

GARCIA-OLIVER, Ferran i al. (eds.), *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, Universitat de València, 2009-2011.

GARCIA-OLIVER, Ferran, “Ma llengua té la vida e la mort.” Del poema a la biografia en Ausiàs March, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d’Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 101-113.

GARCIA-OLIVER, Ferran, Joanot i Ausias, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 201-219.

GARCIA PERALES, Vicent-Ferran, ‘*Atlas lingüístico de la Península Ibérica*’ (ALPI): *Edició i estudi del País Valencià*, Tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València, 1995.

GARCÍA PÉREZ, Guillermo, Toponimia del tejo en la Península Ibérica, dins *Ecología*, 22, Madrid, 2009, ps. 305-356.

GARCÍA SANZ, Arcadio, Una letra de cambio de 1438 con cesiones parciales de su importe, dins *Revue Internationale d’Histoire de la Banque*, 7, Libraire Droz, Genève, 1973, ps. 187-190.

GARCIA SANZ, Arcadi – MADURELL MARIMON, Josep-Maria, *Societats mercantils medievals a Barcelona*, Fundació Noguera, Barcelona, 1986, 2 vols.

GARCIA SEMPERE, Marinela, *El Llibre dels ocells de caça: una recopilación de saber cetrero del siglo XV*, dins FRADELAS RUEDA, José Manuel (ed.), *Los libros de caza en la Edad Media*, Instituto de Estudios de Iberoamérica y Portugal – Universidad de Valladolid, Tordesillas, 2002, ps. 55-68.

GARCIA SEMPERE, Marinela, *El “Llibre de caça”. Estudi i edició d’un tractat de falconeria medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Alacant-Barcelona, 2013.

GARDI, Iacopo, *Historia divina de l’uno e l’altro mondo*, Giorgio Marescotti, Florència, 1581.

GARDNER, Edmund G., *Dukes and Poets of Ferrara. A Story in the Poetry, Religion and Politics of Fifteenth and Early Sixteenth Centuries* [1904], Haskell House, Nova York, 1968.

GARFAGNINI, Gian Carlo, Platone politico, ovvero il sogno di uno stato “divino”, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 99-126.

GARGALLO GIL, José Enrique, *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz*, CSIC – Instituto de la Lengua Española (“Anejos de la Revista de Filología Española”), Madrid, 2004.

GARGANO, Antonio, Arturo Farinelli e le origini dell’ispanismo italiano, dins *L’apporto italiano alla tradizione degli studi ispanici. Atti del Congresso, nel ricordo di Carmelo Samonà (Napoli, 30 e 31 gennaio, 1 febbraio 1992)*, Nàpols, 1993, ps. 55-70.

GARGANO, Antonio, Poesia iberica e poesia napoletana alla corte aragonesa: problemi e prospettiva di ricerca, dins *Revista de literatura medieval*, 6, Alcalá de Henares, 1994, ps. 105-124.

GARGANO, Antonio, Aspetti della poesia di corte. Carvajal e la poesia di Napoli al tempo di Alfonso il Magnanimo, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.443-1.452.

GARGANO, Antonio, Poeti iberici alla corte aragonesa di Napoli (Carvajal, Romeu Lluïll, Cariteo), dins SANTORO, Marco (ed.), *Le carte aragonesi. Atti del convegno (Ravello, 3-4 ottobre 2002)*, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento Meridionale, Nàpols, 2004, ps. 103-118.

GARGANO, Antonio, La “doppia gloria” d’Alfonso Davalos, dins GARGANO, Antonio, “*Con canto acordado.*” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012, ps. 259-274.

GARGANO, Antonio, “*Con canto acordado.*” *Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012.

GARIBAY ZAMALLOS, Esteban de, *Los quarenta libros del compendio historial de las chrónicas y universal historia de todos los reynos de España, donde se escriven las vidas de los reyes de Castilla y León; prosíguese también en la sucesión de emperadores occidentales y orientales [1555-1566]*, Tipogr. de Sebastián de Cormellas, Barcelona, 1628.

GARIN, Eugenio, *L’umanesimo italiano: filosofia e vita civile nel Rinascimento*, Laterza, Bari, 2008 (2a ed.; 1a, 1952).

GARIN, Eugenio, Ricerche sulle traduzioni di Platone nella prima metà del secolo XV, dins *Medioevo e Rinascimento. Studi in onori di Bruno Nardi*, Florència, 1955, vol. 1, ps. 357-360.

GARIN, Eugenio, *L’educazione in Europa, 1400-1600*, Laterza, Roma-Bari, 1957.

GARIN, Eugenio, Età buie e rinascite: un problema di confini, dins *Rinascite e rivoluzioni. Movimenti culturali dal XIV al XVIII secolo*, Laterza, Bari, 1975, ps. 5-38; trad. a l’espanyol de D. BERGADÀ, dins GARIN, E., *La revolución intelectual del Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1981; reed. parcialment com: GARIN, E., De las “tinieblas” a la “luz”: la conciencia de una revolución intelectual, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 28-34.

GARIN, Eugenio, *Medioevo y Renacimiento. Estudios e investigaciones*, Taurus, Madrid, 1981.

GARIN, Eugenio, *Ciencia y vida civil en el Renacimiento*, Taurus, Madrid, 1982.

GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986.

GARIN, Eugenio, *La cultura filosofica del Rinascimento italiano*, Bompiani, Milà, 1994.

GARIN, Eugenio, *History of the Italian Philosophy*, trad. a l’anglès de Giorgio PITON, Secretariato Europeo per le Pubblicazioni Scientifiche, Bolonya, 2008.

GARLANDIA, Giovanni di (John of Garland), *Integumenta Ovidii: poemetto inedito del secolo XIII*, ed. a cura de Fausto GHISALBERTI, Casa Editrice Giuseppe Principato (“Testi e documenti inediti o rari”, 2), Messina – Milà, 1933.

GARMA SALCEDO, Francisco Xavier, *Theatro universal de España. Descripción eclesiástica y secular de todos sus reynos y provincias, en general y particular*, Madrid, 1738.

GARONE, Giuseppe, *I reggitori di Novara*, Tipogr. de Francesco Merati, Novara, 1865

GARRABOU PÈREZ, Montserrat, Documentació referent a l’organització del Col·legi de Notaris de Cervera (1359-1443), dins *Miscel·lània certerina*, 8, Cervera, 1992, ps. 195-215.

GARRABOU PÈREZ, Montserrat, El Col·legi de Notaris de Cervera (segona part), dins *Miscel·lània certerina*, 5, Cervera, 1987, ps. 89-113.

GARRIDO, Iñaki – RIVERA, Jorge, Genealogía de los Lizarazu, condes de Casa Real de Moneda, dins *Anales de la Real Academia Matritense de Genealogía y Heráldica*, 5, Madrid, 1998-1999, ps. 75-125.

GARRIDO VALLS, Josep-David, Correspondència entre Alfons el Magnànim i Leonardo Bruni al voltant de la traducció dels llibres de *La Política* d’Aristòtil: el ms. 388 de la biblioteca general i històrica de la Universitat de València, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.453-1.462.

GARRIDO VALLS, Josep-David, Un nou manuscrit de la “Crònica dels reis d’Aragó i comtes de Barcelona”: el ms. Ventimiliano 1/83 de la Biblioteca Regional Universitària de Catània, dins *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, 1, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, ps. 19-36.

- GARRIDO VALLS, Josep-David, L'escritura humanística al principat de Catalunya, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, 25/2, Barcelona, 2003, ps. 139-169.
- GARRIDO VALLS, David, El difícil veïnatge d'Elx i Crevillent amb el comte de Cocentaina, dins *La Rella*, 20, Elx, 2007, ps. 153-165.
- GARRIDO VALLS, Josep-David, Dos noms que fan la cosa: *Catalunya i principat*, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 69. *Miscel·lània Jordi Burguera*, 3, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, desembre 2015, ps. 5-16.
- GARRIDO, Josep-David, *Ferran I "el d'Antequera", un rei de conveniència*, 3 i 4, València, 2011.
- GASCÓ, Fernando, Magia, religión o filosofia? Una comparación entre el *Philopseudes* de Luciano y la *Vida de Apolonio de Tiana* de Filóstrato, dins *Habis*, 17, Sevilla, 1986, ps. 271-281.
- GASCÓN, María Isabel, La vida cotidiana de tres reinas de la Corona de Aragón a través de los libros de cuentas, dins *Pedralbes*, 24, Barcelona, 2004, ps. 13-54.
- GASCON, Richard, Lyon, marché et observatoire du commerce de laine au XVIe siècle, dins SPALLANZANI, Marco (ed.), *La lana come materia prima: i fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII-XVII (Atti della prima Settimana di studio, Prato, 18-24 aprile 1969)*, Olschki, Florència, 1974, ps. 315-323.
- GASCÓN PÉREZ, Jesús, Los municipios de la comarca en las edades Media y Moderna, dins ALQUÉZAR PENÓN, Javier – RÚJULA LÓPEZ, Pedro (eds.), *Comarca de Andorra-Sierra de Arcos*, Diputación General de Aragón ("Territorio", 31), Saragossa, 2008, ps. 93-104.
- GASCÓN VERA, Elena, Nuevo retrato histórico de Enrique de Villena (1384-1434), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 175, quadern 1, ps. 107-143; separata, Madrid, 1978.
- GASCÓN VERA, Elena, *Don Pedro, condestable de Portugal*, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1979.
- GASCÓN VERA, Elena, Enrique de Villena, ¿castellano o catalán?, dins VILANOVA, Antonio (ed.), *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Barcelona, 21-26 de agosto de 1989)*, Barcelona, 1992, vol. 1, ps. 195-206.
- GASPARI, Adolf, *Storia della Letteratura italiana*, trad. de l'alemany a l'italià per Vittorio ROSSI, vol. 2. La Letteratura italiana del Rinascimento, part. 1, Ermanno Loescher, Torí, 1891.
- GASPARINI, Leone, *La Napoli de Boccaccio. Echi e reminiscenze di vita e storia napoletana nel "Decamerone"*, Tipogr. del Valentino, Nàpols, 2013.
- GASPAROTTO, Davide, Fitxa 96 (Ritratto di Alfonso V d'Aragona, 1394-1458, re di Napoli e di Sicilia, 1442-1458), dins MARINI, Paola (coord.), *Pisanello (Catalogo della mostra tenuta a Verona nel 1996)*, Electa, Milano, 1996, ps. 404-405.
- GASPAROTTO, Davide, Fitxa 97 (Ritratto di Alfonso V d'Aragona, 1394-1458, re di Napoli e di Sicilia, 1442-1458), dins MARINI, Paola (coord.), *Pisanello (Catalogo della mostra tenuta a Verona nel 1996)*, Electa, Milano, 1996, ps. 406-407.
- GASPAROTTO, Davide, Fitxa 98 (Ritratto di don Íñigo de Ávalos, gran ciambellano del regno di Napoli), dins MARINI, Paola (coord.), *Pisanello (Catalogo della mostra tenuta a Verona nel 1996)*, Electa, Milano, 1996, ps. 410-411.
- GASPARY, Adolf, *Storia della letteratura italiana. Volume secondo: La letteratura italiana del Rinascimento. Parte prima*, trad. de l'alemany a l'italià per Vittorio ROSSI, Ermanno Loescher, Torí, 1891.
- GATTI, Daniela, *La Vita Caroli di Donato Acciaiuoli. La llegendà di Carlo Magno in funzione di una "Historia" di gesta*, Pàtron, Bolonya, 1981.
- GATTI PERER, Maria Luisa, Il maestro di Casatenovo, Cristoforo Moretti e l'Umanesimo lombardo, dins *Arte lombarda*, 80-82, Milà, 1987, ps. 207-248.

- GAUCHER, Élisabeth, *La biographie chevaleresque. Typologie d'un genre (XIIIe-XVe siècle)*, Honoré Champion, París, 1994.
- GAUDY-LE FORT, Jean-Aimé, *Promenades historiques dans le canton de Genève*, Joel Cherbuliez, Ginebra, 1849.
- GAUCHER, Élisabeth, Jacques de Lalaing, dins GAUVARD, Claude – DE LIBERA, Alain – ZINK, Michel (eds.), *Dictionnaire du Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, París, 2002, p. 735.
- GAUER, Marc, *Histoire et généalogie de la famille Sanglier et de ses aliances*, ed. electrònica <<http://www.calameo.com/books>>, 2012.
- GAULLIER, Eusèbe-Henri, Correspondance du pape Felix V (Amédée VIII) et de son fils, Louis, duc de Savoie, au sujet de la ligue de Milan et de l'acquisition du Milanais, 1446-1449, dins *Archiv für Schweizerische Geschichte*, 8, Zúric, 1851, ps. 269-364; separata ed. per Höhr, Zúric, 1851.
- GAULLIER-BOUGASSAS, Catherine, Jean Wauquelin et Vasque de Lucène, dins *Cahiers de recherches médiévales*, 5, 1998, ps. 125-138; ed. digital <<http://crm.revues.org/1442>> consultada en juliol del 2013.
- GAUME, Maxime, *Les inspirations et les sources de l'oeuvre d'Honoré d'Urfé*, Centre d'Études Foreziennes, Feurs, 1977.
- GAUTIER, Marc-Édouard (coord.), *Splendeurs de l'enluminure. Le roi René et les livres*, Catàleg de l'exposició celebrada al castell d'Angers del 3 d'octubre del 2009 al 3 de gener del 2010, Ville d'Angers – Actes Sud, Angers-Arlés, 2010.
- GAVARRA PRIOR, Joan-J. (coord.), *El plano de Valencia de Tomás Vicente Tosca (1704)*, Generalitat Valenciana – Ajuntament de València, València, 2003.
- GAVOT, M., *Titres de l'ancien comté de Sault. Usine de Rustrel et ses dépendances*, Tipogr. de J.-S. Jean, Apt, 1865, 2 vols.
- GAZULLA, fr. Faustino de, Los reyes de Aragón y la Purísima Concepción de María Santísima. Apéndice, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 3 (1903-1906), ps. 1-18, 49-63, 143-151, 224-233, 258-265, 388-393, 476-479 i 546-550, i 4 (1907-1908), ps. 37-41, 116-122, 137-146, 226-234, 298-303 i 408-425.
- GELLI, Agenore (ed.), *Fiore di virtù (testo di lingua ridotto a consueta lezione)*, ed. a cura de Felice LE MONNIER, Florència, 1856 (2a.).
- GENETTE, Gérard, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Editions du Seuil, París, 1982.
- GENÍS MAS, Daniel, Rafael Cervera (1563/64-1633): entre la monarquia hispànica i les institucions catalanes, dins *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, 31, Barcelona, 2013, ps. 91-114.
- GENNARINI, Edoardo, *La società letteraria italiana. Dalla Magna Curia al primo Novecento*, R. Sandron ("Collana di cultura storica e letteraria", 8), Florència, 1971.
- GENNARO, Clara, Giovanni di Buonaccorso da Montemagno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 76, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2012, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-di-buonaccorso-da-montemagno_Dizionario_Biografico/>
- GENOVÉS AMORÓS, Vicente, *Doña Juana de Aragón, la "Triste Reyna" de Nápoles*, Editora Nacional ("Breviarios de vida española", 21), Madrid, 1947.
- GENTILE, Luisa Clotilde, 'Il principe di Dio tra noi'. Liturgia civica e crismomimesi del sovrano nello *iocundum ingressum* tra Savoia e Piemonte (metà del XIV secolo – inizio del XVI secolo), dins *Annali di Storia moderna e contemporanea*, 16, Milà, 2010, ps. 167-184.
- GENTILE, Marco (ed.), *Guelfi e ghibellini nell'Italia del Rinascimento*, Viella, Roma, 2005.
- GENTILE, Pietro, Lo stato napoletano di Alfonso d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, Nàpols, 23, 1937, ps. 1-56, i 24, 1938, ps. 1-57.
- GENTILE, Salvatore (ed.), *Caio Plinio Secondo. La storia naturale [libri I-XI] tradotta in "napoletano misto" da Giovanni Brancati*, 3 vol., Nàpols, 1974.

- GERBAIX DE SONNZA, A. de, Les galères de Savoie à la bataille de Lépante, dins *Mémoires et documents publiés par l'Académie Chablaisienne*, 28, Thonon, 1915, ps. 137-150.
- GERLI, Michael E. (ed.), *Poesia cancioneril castellana*, Akal, Madrid, 1994.
- GERLI, Michael E., Carvajal's Serranas. Reading, Glossing, and Rewriting the "Libro de buen amor" in the "Cancionero de Estúñiga", fins VAQUERO, M. – DEYERMOND, A. (eds.), *Studies on Medieval Spanish Literature in Honor of Charles F. Fraker*, Madison, 1995, ps. 259-271.
- GERMA-ROMAN, Hélène, Du "bel mourir" au "bien mourir": le sentiment de mort chez les gentilshommes français (1515-1643), Droz, Ginebra, 2001.
- GERMANO, Giuseppe, Un'epistola poco nota di Alamanno Rinuccini a Giovanni Pontano e la cronologia di composizione del *De aspiratione*, dins *Vichiana. Rassegna di studi filologici e storici del mondo classico*, 4a. sèrie, 5/1, Nàpols, 2003, ps. 94-122.
- GHERARDINI, Giovanni, *Suplimento a' vocabolarj italiani*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1855.
- GHIGLIONE, Natale, *La Repubblica Ambrosiana (1447-1450). S. Ambrogio, patrono e protettore dello stato dalla libertà*, LIM ("Quaderni Ambrosiani", 1), Lucca, 2011.
- GHINTER, James R., The "Super Psalterium" in Context, dins MACKIE, Evelyn A. – GOERING, Joseph (eds.), *Editing Robert Grosseteste*, Toronto University Press, Toronto, 2003, ps. 31-60.
- GHIRALDI, Monseigneur Denis, Les cathedrales médiévales du château de Nice, dins *Recherches régionales. Alpes-Maritimes et contrées limitrophes*, 183, Niça, juliol-setembre 2006, ps. 1-50; ed. digital <<http://www.cg06.fr/cms/cg06/upload/decouvrir-les-am/fr/files/rr183-cathmedievales.pdf>>
- GHISALBERTI, Fausto, *Giovanni del Virgilio, espositore delle "Metamorfosi"*, G. Olscki, Florència, 1933 (separata de *Giornale dantesco*, 34, Florència, 1931, ps. 1-110).
- GIACOBELLO BERNARD, Giovanna, *Biblioteca Reale, Torino*, Nardini, Torí, 1990.
- GIACOMO (Notar), *Cronica di Napoli [ca. 1490-1511]*, Stamperia Reale, Nàpols, 1845.
- GIAMBONI, Bono, *Fiore di rettorica*, ed. a cura de Giambattista SPERONI, Università degli Studi di Pavia, Dipartimento di scienza della letteratura e dell'arte medioevale e moderna, Pavia, 1994; reed. digital dins Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>
- GIANNATTASIO, Giovanni (coord.), *Comunità montana della Presilla Catanzarese. Piano di Sviluppo Socio-economico*, Università degli Studi di Calabria, 1991 <ed. electrònica: <http://www.presila.cz.it/piano/>>
- GIANNONE, Pietro, *Istoria civile del Regno di Napoli*, Nàpols, 1821.
- GIANNONI, Luciano (ed.), *L'assedio di Piombino del 1448*, Archivinform ("Nuovi Quaderni dell'Archivio Storico della Città di Piombino", 2), Piombino, 2001.
- GIARDINI, Elia, *Memorie topografiche dei cambiamenti avvenuti e delle opere state eseguite nella r. città di Pavia sul fine del secolo XVIII e nel principio del XIX, infino all'anno MDCCCXXX*, Tipogr. de la Università di Pavia, Pavia, 1830.
- GIBBS, Laura (ed. i trad.), *Aesop's Fables in Latin. Ancient Wit and Wisdom from the Animal Kingdom*, Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., Mundelein (Illinois), 2009; ed. electrònica <<http://aesopus.pbworks.com/>>
- GIESE, Wilhelm, Waffengeschichtliche und terminologische Aufschlüsse aus katalanischen literarischen Denkmälern des 14. und 15. Jahrhunderts, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 1, ps. 33-67.
- GIESEY, Ralph A., "If not, not." *The Oath of the Aragonese and the Legendary Laws of Sobrarbe*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1968.
- GIGINS-LA-SARRAZ, Frédéric, *Lettres sur la guerre des suisses contre le duc Charles-le-Hardi*, Tipogr. de Madame Brugnot, Dijon, 1839.
- GIGLI, Girolamo, *Diario sanese*, Tipogr. de Leonardo Venturini, Lucca, 1723.

GIL, Luis, Nebrija y el menester del gramático, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 53-64.

GILBERT BARBERÀ, Pau, Oscar Wilde. 'Camma', a Severe and Hedonic Aesthetic Correction of Plutarch's Ethics, dins *InterClassica*, 7 ("Estudios sobre Plutarco: misticismo y religiones místicas en la obra de Plutarco"), Madrid-Málaga, 2001, ps. 305-314.

GILBERT, Felix, *Niccolò Machiavelli e la vita culturale del suo tempo*, trad. a l'italià d'Alda DI CAPRILIS, Il Mulino, Bolonya, 1964.

GILDENHARD, Ingo, *Virgil, Aeneid 4.1-299. Latin text, study questions, commentary and interpretive essays*, Open Book Publishers, Cambridge, 2012; ed. digital <<http://www.openbookpublishers/product/162>>

GIL DORREGARAY, José, *Historia de las órdenes de caballería y de las condecoraciones especiales*, Tipogr. de Tomás Rey, Madrid, 1864.

GIL FERNÁNDEZ, Luis, *Estudios de humanismo y tradición clásica*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.

GIL FERNÁNDEZ, Luis, Griegos en Toledo en el siglo de oro, dins CORTÉS ARRESE, Miguel (coord.), *Toledo y Bizancio*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 2002, ps. 167-179.

GILES DE ROMA, arquebisbe de Bourges, *Glosa castellana al 'Regimiento de príncipes' de Egido Romano*, ed. a cura de Juan BENEYTO PÉREZ, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1947.

GILLINGHAM, John, Coeur de Lion in Captivity, dins *Quaestiones Medii Aevi Novae*, 18, Varsòvia, 2013, ps. 59-83.

GILMAN, Stephen, El problema del Renacimiento español, de luto, dins *Del arcipreste de Hita a Pedro Salinas*, Universidad de Salamanca ("Acta Salmanticensia. Estudios Filológicos", 289), Salamanca, 2002, ps. 247-260.

GILMAN, Stephen, Doña Endrina, de luto, dins *Del arcipreste de Hita a Pedro Salinas*, Universidad de Salamanca ("Acta Salmanticensia. Estudios Filológicos", 289), Salamanca, 2002, ps. 301-310.

GILSON, Étienne, *El espíritu de la Filosofía medieval*, Rialp ("Biblioteca del Cincuentenario"), Madrid, 2004.

GILSON, Simon, *Dante and the Renaissance Florence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

GIMÉNEZ FERRERUELA, Héctor, *El registro general del archivo del Real Monasterio de Santa Fe (Zaragoza)*, Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 2012.

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, El Justicia de Aragón Martín Díez de Aux, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, any 3, núm 7, Madrid, juliol 1899, ps. 375-391.

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, Retrato histórico de la reina doña María, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1, Barcelona, 1901-1902, ps. 71-81.

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, Don Jaime de Aragón, último conde de Urgel, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7, Barcelona, 1901, ps. 127-443.

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, Caballeros españoles en África y africanos en España, dins FOLCHÉ-DELBOSC, R. (dir.), *Revue Hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Macon (França), 1905, ps. 299-372; reed. per la Hispanic Society of America, Kraus Reprint Corporation, Nova York, 1962.

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, Retrato histórico de Alfonso V de Aragón, dins *Revista aragonesa*, 1, Saragossa, 1907, ps. 97-102, 155-160 i 359-361.

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, La Corona de Aragón y Granada de 1310 a 1322 (continuación), dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 4, núm. 26, abril-juny 1907, ps. 49-91; reed. dins GIMÉNEZ

SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada. Historia de la relaciones entre ambos reinos*, Tipogr. de la Casa de la Caridad, Barcelona, 1908.

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada de 1350 a 1458 (continuación)*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 4, núm. 30, abril-juny 1908, ps. 342-375; reed. dins GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *La Corona de Aragón y Granada. Historia de la relaciones entre ambos reinos*, Tipogr. de la Casa de la Caridad, Barcelona, 1908.

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909.

GIMENO BETÍ, Lluís, *Atlas lingüístic de la diòcesi de Tortosa*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1997.

GIMENO BETÍ, Lluís, *De lexicografia valenciana. Estudi del 'Vocabulari del Maestrat' de Joaquim Garcia Girona*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998.

GIMENO BLAY, Francisco M., Una aventura caligràfica: Gabriel Altadell y su 'De arte scribendi' (ca. 1468), dins *Scrittura e Civiltà*, 17, Florència, 1993, ps. 203-270.

GIMENO BLAY, Francisco M., Notes d'un paleògraf a propòsit del *matritensis* 9750 de la Biblioteca Nacional: 'Curial e Güelfa', dins *Caplletra*, 15, València, 1994, ps. 75-88.

GIMENO BLAY, Francisco M., De la *luxurians litera* a la *castigata e clara*: del orden gràfic medieval al humanístic (siglos XV-XVI), dins NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.), *'La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI' & 'VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004'. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 2004)*, València, 2005, vol. 2, ps. 1.519-1.564.

GIMENO, Francisco – GOZALBO, Daniel – TRENCHS, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, Universitat de València, València, 2009.

GIMENO BLAY, Francisco M. (ed.), *El Compromiso de Caspe (1412). Diario del proceso*, Institución 'Fernando el Católico' – CSIC, Saragossa, 2012.

GIMENO CASALDUERO, Joaquín, La *Defunción de don Enrique de Villena*, del marquès de Santillana: composició, propòsit y significado, dins GIMENO CASALDUERO, J., *Estructura y diseño en la literatura castellana medieval*, José Porrúa Turanzas, Madrid, 1975, ps. 179-195.

GINER MARCO, Josep (G. RENART), La preposició 'amb' en valencià antic, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 25, Castelló de la Plana, abril-juny 1949, ps. 149-152; reed. dins GINER MARCO, J., *Obra filològica (1931-1991)*, a cura d'Antoni FERRANDO i Santi CORTÉS, Denes, València, 1998, ps. 81-83.

GINGINS LA SARRA, Frédéric, baron de, *Dépêches des ambassadeurs milanais sur les campagnes de Charles-le-Hardi, duc de Bourgogne, de 1474 à 1477*, Joel Cherbuliez, París – Ginebra, 1858.

GIOFFRÈ, Domenico (ed.), *Lettere di Giovanni de Pontremoli, mercante genovese (1453-59)*, Università di Genova – Istituto di paleografia e storia medievale ("Collana storica di fonti e studi", 33), Gènova, 1982.

GIOFFREDO, Pietro, *Storia delle Alpi Marittime*, Stamperia Reale, Torí, 1839.

GIONTA, Daniela, *Per i "Convivia Mediolanensia" di Francesco Filelfo*, Università degli Studi di Messina – Centro interdipartimentale di Studi umanistici ("Quaderni di Filologia medievale e umanistica", 11), Messina, 2005.

GIONTA, Daniela, Tra Filelfo e Pier Candido Decembrio, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 341-402.

GIOVIO, Paolo, *La vita del signor Don Ferrando Davalo, marchese di Pescara [1549]*, trad. del llatí a l'italià per Ludovico DOMENICHI, Tipogr. de Giovanni Rossi, Venècia, 1557.

GIOVIO, Paolo, *Dialogo dell'impresse militari et amorse di mons. Giovio, vescovo di Nocera*, Tipogr. de Guillaume Rouillé, Lleó de França, 1559.

GIOVIO, Paolo, *Le vite di diciannove huomini illustri*, Tipogr. de Giovanmaria Bonelli, Venècia, 1562.

- GIOVIO, Paolo, *Le vite del Gran Capitano e del Marchese de Pescara*, volgarizzate da Ludovico DOMENICHI, ed. a cura de Costantino PANIGADA, Giuseppe Laterza e figli, Bari, 1931.
- GIRAUD, François, *La croix d'Anjou au coeur de la Provence*, Le Manuscrit, Paris, 2007.
- GIRGENSOHN, Dieter, Bartolomeo della Capra, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 19, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1976, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-della-capra_Dizionario-Biografico/>.
- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel, Itinerari del rey en Martí (1403-1410), dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1913-1914, ps. 515-654.
- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel, La darrera malaltia de la reyna Maria de Luna (1406), dins *IV Congrés de Metges de Llengua Catalana (Barcelona, 1921). Actes*, Barcelona, 1922, vol. 2, ps. 147-187.
- GIRONÉS GUILLEM, Ignasi, *Els pergamins d'Ontinyent*, Ajuntament d'Ontinyent, 1991.
- GIULIANI, Luigi, Tapia y Juan de Tapia: un caso de homonimia en los cancioneros, dins *Anuario brasileño de estudios hispánicos*, 1, São Paulo, 1991, ps. 49-62.
- GIULINI, Giorgio, *Continuazione delle memorie spettanti alla storia, el governo ed alla descrizione della città e della campagna di Milano ne' secoli bassi*, Tipogr. de Giambattista Bianchi, Milà, 1760.
- GIUNTA, Francesco, Fra Giuliano Maiale, agente diplomatico di Alfonso il Magnanimo (1390?-1470), dins *Uomini e cose del Medioevo mediterraneo*, U. Manfredi, Palerm, 1964, ps. 257-300.
- GIUNTA, Francesco, Blasco d'Alagona il Vecchio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <[;](http://www.treccani.it/enciclopedia/blasco-alagona-il-vecchio_(Dizionario_Biografico)/></p>
<p>GIUNTA, Francesco, Blasco d'Alagona il Giovane, dins <i>Dizionario biografico degli italiani</i>, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <<a href=)
- GIUNTA, Francesco, Alagona (Artale, Blasco il Vecchio, Blasco il Giovane), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 3, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1961, ed. electrònica <[4927](http://www.treccani.it/enciclopedia/alagona_(Dizionario_Biografico)/></p>
<p>GIUNTA, Francesco, Sulle relazioni tra l'Aragona e Tunisi negli anni 1294-1295: la missione diplomatica di Berenguer de Vilaragut, dins <i>Studi in onore di Amintore Fanfani</i>, Milà, 1962, vol. 2, ps. 511-526.</p>
<p>GIUNTA, Francesco, Sulla politica tunisina di Giacomo II, dins <i>Uomini e cose nel Medioevo mediterraneo</i>, G. Manfredi, Palerm, 1964, ps. 131-165.</p>
<p>GIUSTI, Giuseppe, <i>Raccolta di proverbi toscani</i>, Felice Le Monnier, Florència, 1853.</p>
<p>GIUSTINIANI, Agostino, <i>Annali della Repubblica di Genova</i>, Canepa, Gènova, 1854.</p>
<p>GIUSTINIANI, Vito R., <i>Alamanno Rinuccini (1426-1499). Materialien und Forschungen zur Geschichte des florentinischen Humanismus</i>, Böhlau Verlag, Graz-Köln, 1965.</p>
<p>GIZZI, Corrado, <i>Michelangelo e Dante</i>, Casa di Dante in Abruzzo – Electa, Milà, 1995.</p>
<p>GLICK, Thomas – LIVESEY, Steven J. – WALLIS, Faith (eds.), <i>Medieval Science, Technology and Medicine. An Encyclopedia</i>, Taylor & Francis Group, Nova York–Oxon, 2005.</p>
<p>GODEFROY, Frédéric, <i>Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous des dialectes du IXe au XVe siècle</i>, Slatkine, Ginebra – París, 1982.</p>
<p>GODINAS, Laurette, Los autores y la glosa de enseñanza en los 'Proverbios de Séneca': hacia una evolución del género espejo de príncipes, dins COMPANYY, Concepción – GONZÁLEZ, Aurelio – VON DEN WALDE, Lillian (eds.), <i>Textos medievales: recursos, pensamiento e influencia</i>, Universidad Nacional Autónoma de México, Ciutat de Mèxic, 2002, ps. 323-349.</p>
<p>GOLBÉRY, Philippe-Aimée de, <i>Historia de Suiza y Tirol</i>, Tipogr. de la Guardia Nacional, Barcelona, 1839.</p>
</div>
<div data-bbox=)

GOLDBRUNNER, Hermann M., Francesco Filelfo a Milano. A propósito de un libro de inminente publicación, dins *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII Congresso di studi maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, “Medioevo e Umanesimo”, 58 – “Studi maceratesi”, 17, Pàdua, 1986, ps. 597-608.

GOLDSCHIEDER, Ludwig, *Medals of Famous Men and Women of the XV & XVI Centuries*, Phaidon Press, Nova York, 1952.

GOLLUT, Louis, *Les mémoires historiques de la république séquanoise et des princes de la Franche-Comté de Bourgogne*, Auguste Javel éditeur, Arbois, 1846.

GÓMEZ, Ildelfonso M., *Escritores cartujanos españoles*, Abadía de Montserrat, Barcelona, 1970.

GÓMEZ, Maricarmen, La música en la corte de Alfonso el Magnánimo, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 201-212.

GÓMEZ, Pilar – MESTRE, Francesca (eds.), *Lucian of Samosata. Greek writer and Roman citizen*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2010.

GÓMEZ CANEDO, Lino, *Un español al servicio de la Santa Sede: don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo, legado en Alemania y Hungría, 1399?-1469*, CSIC-Instituto ‘Jerónimo Zurita’, Saragossa, 1947.

GÓMEZ-FERRER LOZANO, M. Mercedes, Artistas viajeros entre Valencia e Italia, 1450-1550, dins *Sàitabi*, 50, València, 2000, ps. 151-170.

GÓMEZ-FERRER LOZANO, M. Mercedes, Intervenciones de reconstrucción y restauración en el Palacio Real de Valencia durante el siglo XV, dins HUERTA, S. i al. (eds.), *Actas del Sexto Congreso Nacional de Historia de la Construcción (Valencia, 21-24 de octubre 2009)*, Instituto Juan Herrera, Madrid, 2009, ps. 629-637.

GÓMEZ FONT, Xavier, “*Curial e Güelfa*”, *petges mitològiques*, Memòria de llicenciatura, Departament de Llengua i Literatura Llatines, Universitat de València, València, 1986.

GÓMEZ FONT, Xavier, *Curial e Güelfa*, petges mitològiques, dins *Caplletra*, 3, València, 1988, ps. 41-63.

GÓMEZ FONT, Xavier, “Decem musae, ut vocis modulamina?” (*Curial e Güelfa*, III, 6-7), dins *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 1987)*, Madrid, 1989, vol. 3, ps. 493-500.

GÓMEZ FONT, Xavier, Les *Metamorfosis* (d’Ovidi?) en *Curial e Güelfa*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 5, Publicacions de l’Abadía de Montserrat, Barcelona, 1993, ps. 71-83.

GÓMEZ GARCÍA, Vito T., Alfonso el Magnànim y la canonización de San Vicente Ferrer, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 203-222.

GÓMEZ MARTÍN, Francesc-Josep, De l’*Inferno* de Dante a l’infern teològic del framenor castellaní Joan Pasqual, dins *Mot so raso*, 4, Girona, 2005, ps. 21-33.

GÓMEZ MARTÍN, Francesc-Josep, *El “Tractat de les penes particulars d’infern” de Joan Pasqual. Estudi i edició crítica*, Tesi doctoral, Universitat de Girona, Girona, 2013.

GÓMEZ-MENOR FUENTES, José Carlos, Los Dávalos, dins Toletum. *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo (2ª. época)*, 23, Toledo, 1989, ps. 269-271.

GÓMEZ MORENO, Ángel, Una carta del marqués de Santillana, dins *Revista de Filología Española*, 2, Madrid, 1983, ps. 77-110.

GÓMEZ MORENO, Ángel (ed.), *El Prohemio e carta del marqués de Santillana y la teoría literaria del siglo XV*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1990.

GÓMEZ MORENO, Ángel, *España y la Italia de los humanistas: primeros ecos*, Gredos, Madrid, 1994.

GÓMEZ MORENO, Ángel, Los intelectuales europeos y españoles a ojos de un librero florentino: las Vite de Vespasiano da Bisticci (1421-1498), dins *Studi Ispanici*, 1, Pisa – Roma, 1997-1998, ps. 33-47.

- GÓMEZ MORENO, Ángel, Del *Duecento* al *Quattrocento*: Italia en España, España en Italia, dins *Insula. Revista de letras y ciencias humanas*, 56, Barcelona, 2010, ps. 7-12.
- GÓMEZ MORENO, Ángel, Renaixment i humanisme a Espanya: esculls, principis vertebradors i dades històriques, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 229-262.
- GÓMEZ MORENO, Ángel, Burckhardt y la forja de un imaginario: España, la nación sin Renacimiento, dins *eHumanista*, 29, Santa Barbara (EUA), 2015, ps. 13-31.
- GÓMEZ MUNTANÉ, Maricarmen, *La música medieval en España*, Reichenberger, Kassel, 2001.
- GÓMEZ MUNTANÉ, Maricarmen, El papel de la música en *Tirant lo Blanc* (Valencia, 1490), dins *Tirant*, 13, València, 2010, ps. 27-38.
- GÓMEZ REDONDO, Fernando, Terminología genérica en la 'Estoria de España' alfonsí, dins *Revista de literatura medieval*, 1, Madrid, 1989, ps. 53-76.
- GÓMEZ REDONDO, Fernando, *Historia de la prosa medieval castellana*, Cátedra, 1998-2002.
- GÓMEZ REDONDO, Fernando, La "clerezía" cortesana de Alfonso X: la "letradura" como sistema de saber, dins *Alcanate. Revista de estudios alfonsíes*, 6, Sevilla, 2008-2009, ps. 53-79.
- GÓMEZ-SALVAGO SÁNCHEZ, Mónica, *Fastos de una boda real en la Sevilla del Quinientos. Estudios y documentos*, Universidad de Sevilla ("Historia y Geografía", 30), Sevilla, 1998.
- GÓMEZ URDÁÑEZ, Carmen, *Arquitectura civil en Zaragoza en el siglo XVI*, Ajuntament de Zaragoza, Saragossa, 1987.
- GÓMEZ ZORRAQUINO, José Ignacio, El justicia de las Montañas de Aragón (1585-1672): la institución y sus oficiales, dins *Revista de Historia Moderna*, 26, Alacant, 2008, ps. 61-89.
- GOÑI GAZTAMBIDE, José Los españoles en el concilio de Constanza, dins *Hispania sacra*, 15, Madrid, 1962, ps. 253-386.
- GOÑI GAZTAMBIDE, José, Antonio Cerdá, dins ALDEA, Quintín – MARÍN, Tomás – VIVES, José (dirs.), *Diccionario de historia eclesiástica de España*, Instituto Enrique Flórez – CSIC, Madrid, 1972-1975; *Suplemento* (1987), ps. 122-124.
- GONZÁLEZ, Cristina (ed.), *Libro del caballero Zifar*, Cátedra, Madrid, 1998.
- GONZÁLEZ, Francesc J., "Ut poetam... vel quasi ut profeta". Apologia dantesca i exègesi del "Veltro" en Pietro Alighieri, dins *Tenzone. Revista de la Asociación Complutense de Dantología*, 10, Madrid, 2009, ps. 215-247.
- GONZÁLEZ, Francisco-Antonio – TEJADA, Juan (eds.), *Colección de cánones de la Iglesia española, publicada en latín, a expensas de nuestros reyes*, Tipogr. d'Anselmo Santa Coloma & Cia., Madrid, 1852.
- GONZÁLEZ, Gregori, *El guitón Onofre*, ed. a cura de Fernando CABO ASEGUINOLAZA, Consejería de Cultura, Deportes y Juventud del Gobierno de la Rioja ("Biblioteca Riojana", 5), Logroño, 1994.
- GONZÁLEZ, Tomás – SAQUERO, Pilar, *Latín y castellano en documentos prerrenacentistas*, Ediciones Clásicas, Madrid, 1995.
- GONZÁLEZ ARÉVALO, Raúl, Exilio, diversificación y superación. Estrategias de supervivencia de los Spinola de Granada ante la guerra final de conquista (1481-1492), dins *Reti Medievali Rivista*, 15-2, Florència, 2013, ps. 89-110; ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>
- GONZÁLEZ CUENCA, Joaquín (ed.), *Las 'Etimologías' de San Isidoro, romanceadas*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983.
- GONZÁLEZ CUENCA, Joaquín, ¿Lira ínfima? ¿Lira infame?, dins PIÑERO RAMÍREZ, Pedro M. (ed.), *De la canción de amor a las soleares. Profesor Manuel Alvar "in memoriam"*, Universidad de Sevilla ("Literatura", 75), Sevilla, 2004, ps. 145-162.
- GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Miquel-Àngel, *Musulmans, jueus i cristians a les terres del Vinalopó (1404-1594)*, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer, 2002.

GONZÁLEZ HOLGUÍN, Diego, *Vocabulario de la lengua general de todo el Perú, llamada 'lengua Qquichua' o del inca*, Tipogr. de Francisco del Canto, Lima, 1608; ed. electrònica <<http://www.illa-a.org/cd/diccionarios/VocabularioQquichuaDeHolguin.pdf>>

GONZÁLEZ HURTEBISE, Eduardo, *Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1907.

GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel, *Cerámica del Levante español: siglos medievales*, Labor, Barcelona, 1944-1952.

GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel, *Cerámica medieval valenciana. Azulejos que prueban un hecho y desvanecen una leyenda*, dins *Sàitabi*, 1, València, 1940, ps. 11-15.

GONZÁLEZ MORENO, Joaquín, *Catálogo general del Archivo Ducal de Medinaceli*, Instituto de Estudios Sevillanos, Sevilla, 1969.

GONZÁLEZ OLLÉ, Fernando, Actitudes lingüísticas de los reyes de Aragón, dins LAGÜÉNS GRACIA, Vicente (ed.), *'Baxar para subir'. Colección de estudios en memoria de Tomás Buesa Oliver*, CSIC-Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 2009, ps. 85-110.

GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Las cartas originales de Juan Rodríguez de Padrón: edición, notas literarias y filológicas, dins *Dicenda. Cuadernos de filología hispánica*, 3, Madrid, 1984, ps. 39-72.

GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – BARRIO, María Felisa del, Juan de Mena y su versión de la *Ilias latina*, dins *Cuadernos de filología Clásica*, 19, Madrid, 1985, ps. 47-84.

GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Sobre la presencia en España de la versión latina de la *Iliada* de Pier Candido Decembrio. Edición de la *Vita Homeri* y de su traducción castellana, dins *Cuadernos de filología clásica*, 21, Madrid, 1988, ps. 319-344.

GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – SAQUERO, Pilar, Actitudes renacentistas durante el siglo XV: La correspondencia entre Alonso de Cartagena y P. Cándido Decembrio, dins *Cuadernos de Filología Clásica (Estudios Latinos)*, 1, Madrid, 1991, ps. 195-232.

GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás – MORENO, Antonio – SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000.

GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás, Los comienzos del humanismo renacentista en España, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *'Del Humanismo'*. *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 13-36.

GONZÁLEZ SÁNCHEZ, Santiago, *Las relaciones exteriores de Castilla a comienzos del siglo XV. La minoría de Juan II (1407-1420)*, Comité Español de Ciencias Históricas, Madrid, 2013.

GONZÁLEZ ESCOLANO, Hèctor, El debat medieval de les armes i les lletres: l'aportació catalana del *Curial e Güelfa*, dins FREIXAS, M. – IRISO, S. (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 858-869.

GONZÁLEZ ESCOLANO, Hèctor, *El diccionari de l'"Espill" de Jaume Roig*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana – Universitat d'Alacant, Alacant, 2003.

GONZÁLEZ ESCOLANO, Hèctor, Els models cavallerescos en el *Curial e Güelfa*, dins BRUMME, J. i al. (eds.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 42. *Miscel·lània Giuseppe Tavani*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Anglo-Catalan Society – Associazione Italiana di Studi Catalani – Deutsch-Katalanische Gesellschaft – North American Catalan Society – Fundació Congrés de Cultura Catalana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, vol. 1, ps. 37-60; reed. dins FRIEDLEIN, Roger – NEUMEISTER, Sebastian (ed.), *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la modernitat*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 31-48.

GONZÀLVEZ ESCOLANO, Hèctor, La traducció com a salconduit ficcional: les innovacions del *Tirant lo Blanc* i el *Curial e Güelfa*, dins *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AIISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, ps. 187-200.

GORDO GUARINOS, Francesc, *De Berenguer de Cruïlles a Jordi Pujol. Els 125 presidents de la Generalitat de Catalunya*, Pagès, Lleida, 2000.

GORIA, Axel, Bonifacio III, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 12, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1971; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bonifacio-iii-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

GORNI, Guglielmo, Antonio Canobio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 18, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1975; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-canobio_Dizionario-Biografico/>

GOTHEIN, Everardo, *Il Rinascimento nell'Italia meridionale*, Sansoni ("Biblioteca storica del Rinascimento", 6), Florència, 1915.

GOUGUENHEIM, Sylvain, *Les Chevaliers teutoniques*, Tallandier, París, 2007.

GOUIRAN, Gérard, Chercher et faire fortune en Italie: Falquet de Romans sur les traces de Raimbaut de Vaqueiras, dins CLÉMENT, François – COMBES, Annie (eds.), *L'espace lyrique méditerranéen au Moyen Âge. Nouvelles approches*, Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa de Llenguadoc, 2006, ps. 19-36.

GOWER, John, '*Confesión del Amante*'. Traducció de Juan de Cuenca (s. XV), ed. a cura d'Elena ALVAR, Anejos del Boletín de la Real Academia de Española, 45, Madrid, 1990.

GRACIÁN, Lorenzo (Baltasar Gracián), *Agudeza y arte de ingenio, en que se explican todos los modos y diferencias de concetos, con exemplos escogidos de todo lo más bien dicho*, Tipogr. de Juan Bautista Verdussen, Ambers, 1702.

GRAF-DE LA SALLE, M., Contribution à l'étude du folklore tunisien. Croyances et coutumes féminines relatives à la lune, dins *Mélanges offerts à William Marçais*, Institut d'Études Islamiques de l'Université de Paris – G. P. Maisonneuve, París, 1950, ps. 161-183.

GRAHAM, Rose – RIGOLD, Stuart E., *Titchfield Abbey*, Her Majesty's Stationery Office, Londres, 1969.

GRANADA, fray Luis de, *Obras del V. P. M. fray Luis de Granada*, ed. a cura de José Joaquín de MORA, M. Rivadeneyra, Madrid, 1856.

GRANADA, fray Luis de, *Obras castellanas: Prólogo galeato. Dos meditaciones. Primera guía de pecadores. Segunda guía de pecadores*, Turner, Madrid, 1994.

GRANADO, Diego, *Commentarii in Summam Theologiae Sancti Thomae*, Sevilla, 1623.

GRANDI, Angelo, *Descrizione dello stato fisico, politico, statistico, storico, biografico, della provincia e diocesi di Cremona*, Tipogr. de Luigi Copelotti, Cremona, 1856.

GRANDSON, Oton de, *Oton de Grandson: sa vie et ses poésies*, ed. a cura d'Arthur PIAGET, Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire de la Suisse romande, 3e série, 1, Payot, Lausana, 1941.

GRANIER, Joseph, *Chartes communes et d'affranchissements en Bourgogne*, Dijon, 1868.

GRAS, mossèn, *Tragèdia de Lançalot; amb el facsímil de l'incunable*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Quaderns Crema, Barcelona, 1984.

GRASSI, Davide, *Studi sulla lingua e sulla letteratura provenzale*; ed. digital, Vatra Arbëresche. Associazione Culturale di Minoranza Linguistica d'Italia con Funzioni di Coordinamento per il Piemonte, <<http://www.vatrarberesh.it>>, consultada en desembre del 2015.

GRASSI, Ernesto, *Heidegger y el problema del humanismo*, Anthropos, Rubí (Barcelona), 2006.

GRASSI, Roberto (dir.), *Le istituzioni sottriche del territorio lombardo, XIV-XIX secolo. Pavia, Regione Lombardia – Direzione General de Cultura, Milà, 2000.*

- GRASSI, Roberto (dir.), *Le istituzioni storiche del territorio lombardo, XIII-XX secolo. Diocesi di Vigevano*, Regione Lombardia – Direzione Generale di Cultura, Milà, 2005.
- GRASSO, Silvana, *La puppa di zucchero*, Rizzoli, Milà, 2001.
- GRASSOTTI, Hilda, La ira regia en León y Castilla, dins *Cuadernos de Historia de España*, 41-42, Buenos Aires, 1965, ps. 5-135.
- GRAULLERA SANZ, Vicente, *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, Biblioteca Valenciana, València, 2009.
- GRAVES, Robert, *La diosa blanca*, Alianza, Madrid, 1986.
- GRAYSON, Cecil, Leon Battista Alberti, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/leon-battista-alberti_Dizionario-Biografico/>
- GRAYSON, Cecil, Lorenzo Buonincontri, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 12, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1971; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-buonincontri_Dizionario-Biografico/>
- GRAYSON, Cecil, Four love letters attributed to Alberti, dins AQUILECCHIA, G. i al. (eds.), *Collected Essays on Italian Language and Literature Presented to Kathleen Speight*, Manchester University Press, Manchester, 1971, ps. 29-44.
- GRAZIANO, Patricia, *L'arco di Alfonso. Ideologie giuridiche e iconografia nella Napoli aragonese*, Editoriale Scientifica ("La memoria storica", 14), Nàpols, 2009.
- GREGOROVIVUS, Ferdinand, *Storia della Città di Roma nel medioevo*, Einaudi, Torino, 1973.
- GRENDLER, Paul (ed.), *Encyclopaedia of the Renaissance, vol. 2. Clothing*, coord. per Sarah COVINGTON, Charles Scribner's Sons – The Renaissance Society of America, Nova York, 1999.
- GRENIER-WINTHER, Joan, On the Authorship of *La Belle dame qui eut mercy*, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme ("Medievalia", 63), Orléans, 2007, ps. 43-74.
- GRENUS, François-Théodore, baron de, *Documents relatifs à l'histoire du Pays de Vaud, dès 1293 à 1750*, Manget et Cherbuliez, Ginebra, 1817.
- GRIBAUDI, Dino, *Piemonte e Val d'Aosta*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torí, 1966.
- GRIERA, Antonio, *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*, Edicions Catalunya, Barcelona, 1935.
- GRIERSON, Philip – TRAVANI, Lucia, *Medieval European Coinage, volume 14: Italy III (South Italy, Sicily, Sardinia)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- GRIFFIN, Nathaniel Edward, Introduction, dins GRIFFIN, Nathaniel Edward – MYRICK, Arthur Beckwith (trads.), *The Filostrato of Giovanni Boccaccio*, Biblo & Tannen – University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1929.
- GRIFFIN, Nathaniel Edward, Un-Homeric Elements in the Medieval Story of Troy, dins *The Journal of English and Germanic Philology*, vol. 7, núm. 1, gener 1908, ps. 32-52.
- GRIFFITHS, Ralph A., *The Reign of King Henry VI. The exercise of royal authority, 142-1461*, University of California Press, Bekerley – Los Angeles, 1981.
- GRIFOLL, Isabel, Pervivències i innovacions poètiques en temps d'Alfons el Magnànim: *Lo Conhort de Francesc Ferrer*, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.463-1.488.

GRIFOLL, Isabel, Càmar i les clares dones, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 1, ps. 283-318.

GRIFOLL, Isabel, *Curial e Güelfa*: Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 89-104.

GRIFOLL, Isabel, *Camar versus Dido*, dins CLÚA, Antoni – SABATÉ, Flocel, *Usos i tradició de les literatures clàssiques a les literatures medievals*, Pagès ("Verum et pulcrum Medium Aevum", 4), Lleida, 2013, ps. 35-59.

GRIGNANI, Maria Antonietta (ed.), *La navigazione di San Brandano. Traduzione dal latino di Anonimo (XV secolo)*, Nuova Corona Editori, Bompiani (Milà), 1975.

GRIGORIADU, Theodora, Situación actual de Luciano de Samósata en las bibliotecas españolas (manuscritos, incunables e impresos de los siglos XIII-XVII), dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios griegos e indoeuropeos*, 13, Madrid, 2003, ps. 239-272.

GRILLE DE BEUZELIN, Ernest, Rapport a M. le Ministre de l'Instruction Publique sur les Monuments historiques des arrondissements de Nancy et de Toul (Departement de la Meurthe); accompagné de cartes, plans et dessins, Tipogr. de Crapelet, París, 1839.

GRILLET, Jean-Lois, *Dictionnaire historique, littéraire et statistique des départements du Mont-Blanc et du Léman*, Librairie J. F. Puthod, Chambéry, 1807.

GRILLI, Giuseppe, Viatges a Orient: la descoberta del cos adolescent, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45, Barcelona, 1995-1996, ps. 295-316.

GRILLI, Giuseppe, Il Cant CXXIII di Ausiàs March e il re innamorato, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.489-1.502.

GRILLI, Giuseppe, Els herois de la guerra de Troia i el seu retorn a la literatura en les novel·les de cavalleries, dins *'Vestigia fabularum'. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'Edat Mitjana i la Moderna*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 95-111.

GRILLI, Giuseppe, *Literatura caballeresca y re-escrituras cervantinas*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2004.

GRILLI, Giuseppe, *Dal Tirant al Quijote*, Aracne ("Dialogoi ispanistica", 12), Ariccia, 2014.

GRIMAL, Pierre, *Diccionari de mitologia grega i romana*, Edicions de 1984, Barcelona, 2008.

GRIMALDI, Gregorio, I storia delle leggi e magistrati del Regno di Napoli, vol. 4 (In cui, oltre de' Riti de la G. C. della vicaria, compilati per ordine de la regina Giovanna II, si contiene la polizia delle leggi e de' magistrati di questo regno sotto al dominio del re Alfonso I, e Ferdinando I), Stamperia Simoniana di Giovanni di Simone, Nàpols, 1752.

GROS, Gérard, Le livre du prince et le clerc: édition, diffusion et réception d'une oeuvre (Martin le Franc, lecteur de Charles d'Orléans), dins BESSIRE, François (ed.), *Travaux de littérature publiés par l'ADIREL, avec le concours du Centre nationale du livre. L'Écrivain éditeur, I. Du Moyen Âge à la fin du XVIIIe siècle*, Droz, Ginebra, 2001, ps. 43-60.

GROS LLADÓS, Sònia, *La temática amorosa en el "Curial e Güelfa": una aproximación desde la tradición clásica*, Tesi doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2011.

GROS LLADÓS, Sònia, Escenes de seducció en el *Curial e Güelfa*. Una lectura des dels clàssics, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 101-124.

GROS LLADÓS, Sònia, Consejeros, intermediarios y confidentes amorosos en el *Curial e Güelfa*, dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 129-144.

GROS LLADÓS, Sònia, “Legia l’*Eneydos* e molts altres llibres”. *Doctae puellae* en el *Curial e Güelfa*, dins *Epos. Revista de filología*, 28, Alcalá de Henares, 2012, ps. 107-123.

GROS LLADÓS, Sònia, ‘*Amor omnia vincit*’: la força de l’amor en el *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 197-239.

GROS LLADÓS, Sònia, Sobre la presència de Boccaccio en el *Curial e Güelfa*: la novella X.8, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 192-212.

GROS LLADÓS, Sònia Sobre el passatge final de *Lo somni* i la presència del *Secretum*, dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2013, ps. 73-96.

GROS LLADÓS, Sònia, Boccaccio i la novel·la sentimental grega al *Curial*, dins *Studia Iberica et Americana*, 1, Fullerton (Califòrnia), desembre 2014, ps. 94-126.

GROS LLADÓS, Sònia, Una muestra de la recepción de los personajes femeninos del *Decamerón* en la novela caballeresca *Curial e Güelfa*. El caso de Alatiel, dins GONZÁLEZ DE SANDE, Estela – GONZÁLEZ DE SANDE, Mercedes (eds.), *Boccaccio e le donne*, (“Oggetti e soggetti”, 18), Aracne, Roma, 2014, ps. 109-132.

GROS LLADÓS, Sònia, “*Aquella dolçor amarga*”. *La tradició amatòria clàssica en el “Curial e Güelfa”*, Universitat de València, València, 2015.

GROSSMANN, Maria, *Colori e lessico. Studi sulla struttura semantica degli aggettivi di colore in catalano, castigliano, italiano, romeno, latino e ungherese*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1988.

GRUBEN, Françoise de, *Les chapitres de la Toison d’Or à l’époque bourguignone (1430-1477)*, Leuven University Press, Lovaina, 1997.

GRUNMANN-GAUDET, Minette, From Epic to Romance: the Paralysis of the Hero in the *Prise d’Orange*, dins *Olifant*, 7, Bellaire (Bèlgica), 1979, ps. 22-38.

GRUNNER, Charles R., *Understanding Laughter: The Workings of Wit and Humor*, Nelson-Hall, Chicago, 1978.

GRUNZWEIG, Armand, Quatre lettres autographes de Philippe le Bon, dins *Revue belge de Philologie et d’Histoire*, t. 4, fasc. 2-3, Brussel·les, 1925, ps. 431-437.

GUADAGNO, Giovanni, *I Diaz Garlon: la contea di Alife tra il ’400 e il ’500*, Tipogr. Ikona, Piedmonte Matese, 1999.

GUAL CAMARENA, Miguel, *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona d’Aragón (siglos XIII y XIV)*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1968.

GUAL CAMARENA, Miguel, *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*, CSIC – Instituto de Geografía, Etnografía e Historia, Barcelona, 1981.

GUALBES, fra Lluç, *Ystòria del sanct Corpocrist de Luchent*, ed. per CHABÀS, Roc, *El miracle de Llutzent i els corporals de Daroca. Relacions i documents estudiats pel Dr. Roc Chabàs, canonge de València*, Diputació de València, València, 1981, sp. 1-52.

GUALDO, Germano, Pietro da Noceto e l’evoluzione della segreteria papale al tempo di Nicolò V (1447-1455), dins GUALDO, Germano, *Diplomatica pontificia e umanesimo curiale: con altri saggi sull’Archivio Vaticano, tra Medioevo ed età moderna*, ed. a cura de Rita COSMA, Herder (“Italia sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica”, 79), Roma, 2005, ps. 435-449.

GUALDO ROSA, Lucia, L'elogio delle lettere e delle armi nell'opera di Leonardo Bruni, dins *Saper e/è potere. Discipline e professioni nell'università medievale e moderna. Il caso bolognese a confronto*, Bolonya, 1990, vol. 1, ps. 103-115.

GUALDO ROSA, Lucia, "Molto più preciosi dell'oro". *Codici di casa Barzizza alla Biblioteca Nazionale di Napoli*, Luciano, Nàpols, 1996.

GUALDO ROSA, Lucia (ed.), *Censimento dei codici dell'epistolario di Leonardo Bruni*, Istituto Storico Italiano per il Medioevo, Roma, 2004.

GUALDONI, Franco, Sulle tracce di Angelo Decembrio, umanista milanese tra Napoli e Spagna, 1447-1462, dins *Italia medioevale e umanistica*, 49, Roma-Pàdua, 2008, ps. 125-156.

GUARDIOLA SPUCHE, Pascual, *Antiguos linajes del Reino de Valencia, vol. 1 (La nobleza); vol. 2 (Los señorios); vol. 3 (Los caballeros); vol. 4 (Sobre los hidalgos, generosos y ciudadanos inmemoriales); vol. 5 (Los ciudadanos)*, Real Academia de Cultura Valenciana, València, 2009.

GUARINI, Alessandro, *Lettere del signor Alessandro Guarini, gentiluomo ferrarese, accademico intrepido, dedicate al serenissimo signor duca di Mantova*, Tipogr. de Vittorio Baldini, Ferrara, 1611.

GUARINI, Battista, *La didattica del greco e del latino (De ordine docendi ac studendi) e altri scritti*, ed. a cura de Luigi PIACENTE, Edipuglia ("Quaderni di 'Invigilata Lucernis'", Collana del Dipartimento di Studi Classici e Cristiani dell'Università di Bari, 15), Bari, 2002.

GUBBINI, Gaia, La "ponha d'amor" e la "cadena": ferite e catene trobadoriche tra Jaufre Rudel, Raimabaut d'Aurenja et Bertran de Born, dins *Critica del testo*, 8/3, Roma, 2005, ps. 781-801.

GUENÉE, Bernard, La culture historique des nobles: le succès des *Faits des Romains* (XIII-XVe siècles), dins CONTAMINE, Philippe (ed.), *La noblesse au Moyen Âge (XI-XVe siècles). Essais à la mémoire de Robert Boutruche*, Presses Universitaires de France, París, 1976, ps. 261-288.

GUENÉE, Bernard, *Occidente durante los siglos XIV y XV. Los estados*, Labor, Barcelona, 1985.

GUERNELLI, Daniele, Tracce della biblioteca sforzesca di Pesaro. Considerazioni su una grande raccolta libraria del Rinsacimento, dins *Rivista di storia della miniatura*, 15, Florència, 2011, ps. 156-170.

GUERRA MEDICI, Maria Teresa, Intecci familiari, politici e letterari alla corte di Costanza d'Avalos, dins FIOCCHI, Claudio (ed.), *Donne e scrittura dal XII al XVI secolo*, Lubria, Bèrgam, 2009, ps. 115-162.

GUERRA MEDICI, Maria Teresa, Costanza d'Avalos, principessa di Francavilla, dins DI FAZIO, Rossanna – MARCHESELLI, Margherita (coords.), *Enciclopedia delle donne*; ed. digital <www.enciclopediadelledonne.it/biografie/costanza-davalos-principessa-di-francavilla/>, consultada en febrer del 2016.

GUERRERO, Luis, Los infortunios de la vida como impedimento de la felicidad. Una mirada actual del planteamiento aristotélico, dins *Ars Brevis*, 13, Barcelona, 2007, ps. 93-103.

GUERRERO NAVARRETE, Yolanda, *Proceso y sentencia contra Ruy López Dávalos, condestable de Castilla*, Instituto de Estudios Giennenses – Diputación Provincial de Jaén, Jaén, 1982.

GUERRITSEN, Willem P. – VAN MELLE, Anthony G., *Van Aiol tot de Zwaanridder: Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*, Sun, Nijmegen, 1993; trad. a l'anglés per Guest TANIS, The Boydell Press, Woodbridge, 1998.

GUESSARD, François – MICHELANT, Henri (eds.), *Otinel. Chanson de geste. Publiée pour la première fois, d'après les manuscrits de Rome et de Middlehill*, P. Jannet, París, 1868.

GUESSNER, Conrad, Conradi Gesneri Tigurini, medici & Philosophiae professoris in Schola Tigurina, 'Historiae Animalium'. Liber III, qui est 'De Avium natura', Tipogr. de Christoph Froschauer, Zurich, 1555; ed. digital a cura de Fernando CIVARDI <http://www.summagallicana.it/Gessner_Zentrum/trascrizioni/Historiae_animalium_liber_III>, consultada en febrer del 2013.

GUEVARA, Antonio de, *Una década de césares, es a saber: Las vidas de diez emperadores romanos que imperaron en los tiempos del buen Marco Aurelio*, Valladolid, 1539; ed. digital (<http://www.filosofia.org/cla/gue/guedc.htm>).

GUEVARA, Antonio de, *El Monte Calvario*, trad. italiana de Pietro LAURO, Tipogr. de Gabriel Giolito de' Ferrari, Venècia, 1560.

GUGLIELMINETTI, Marziano, Piemonte, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/piemonte_Enciclopedia-Dantesca/>

GUGLIEMOTTI, Paola, *Ricerche sull'organizzazione del territorio nella Liguria medievale*, Università di Firenze, Florència, 2005.

GUIA, Josep, *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del "Tirant lo Blanc"*, Afers, Catarroja, 1996.

GUIA, Josep – CONCA, Maria, Manlleus fraseològics i altres intertextualitzacions de les Històries Troianes al Tirant lo Blanc, dins *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo. Atti del VI Congresso (III Internazionale) dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Càller, octubre del 1995)*, Càller, 1998, vol. 1, ps. 182-200.

GUIA MARÍN, Josep, Dades biogràfiques sobre Jaume Gassull, dins *Revista d'història medieval*, 9 ('Oligarquías políticas y élites económicas en las ciudades bajomedievales, siglos XIV-XVI'), València, 1998, ps. 261-275.

GUIA MARÍN, Josep, El príncep de Viana i *Tirant lo Blanc*, dins *El Temps. Setmanari d'informació general dels Països Catalans*, 859, València, 2000, p. 17.

GUIA MARÍN, Josep, Dades documentals d'interès literari (València, segle XV), dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Napoli, 2003.

GUIA MARÍN, Josep, *Principis teòrics i metodològics per a l'estudi de les unitats fràsiques en textos versificats. Anàlisi fraseològica de l'Espill*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana – Universitat de València, 2008.

GUIA MARÍN, Josep, *Ficció i realitat a l' « Espill ». Una perspectiva fraseològica i documental*, Universitat de València, València, 2010.

GUICCIARDINI, Francesco, *Storia d'Italia*, ed. a cura de Giovanni ROSINI, Capolago (Suïssa), 1837.

GUICCIARDINI, Francesco, *Storia d'Italia*, ed. a cura de Silvana SEDEI MENCHI i Felix GILBERT, Einaudi, Torí, 1971; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

GUICHENON, Samuel, *Histoire de Bresse et de Bugey*, Tipogr. de Jean Antoine Hugué et Marc Antoine Ravaud, Lleó de França, 1650.

GUICHENON, Samuel, *Histoire généalogique de la Royale Maison de Savoie; justifié par titres, fondations de monastères, manuscrits, anciens monuments, histoires et autres preuves authentiques*, Tipogr. de Jean-Michel Briolo, Torí, 1778.

GUIDA al forestiero per osservare con metodo le rarità e bellezze della città di Firenze (sesta edizione), Tipogr. de Gaetano Cambiagi, Florència, 1793.

GUIDA si Sicilia, Touring Club Italiano, Milà, 1919; reed. per Touring Editore, Milà, 1989 (6a.).

GUIDELINES for Authority Records and References, Saur, Munic, 2001.

GUIDI, Remo L., *Aspetti religiosi nella letteratura del Quattrocento*, LIEF, Roma, 1973.

GUIDI, Remo L., *L'inquietudine del Quattrocento*, Tiellemedia ("Indagini e dibattiti"), Roma, 2007.

GUILBERT, Aristide Matthieu, *Histoire des villes de France, avec une introduction générale pour chaque province, tome VI: Alsace, Auvergne, Limousin, Marche, Roussillon, Languedoc, Île de France*, Furne et Cie. – Perrotin – H. Fournier, París, 1848.

GUILLÉN, Carlos, *Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la literatura comparada (ayer y hoy)*, Tusquets, Barcelona, 2005.

GUILLÉN CABAÑERO, José, *La sátira latina*, Akal (“Clásicos”), Madrid, 1991.

GUILLERÉ, Christian, Regards croisés sur les officiers locaux catalans et savoyards: *veguers, batlles, jutges catalans et châtelains savoyards (XIIe-XIVe siècles)*, dins CASTELNUOVO, Guido – MATTEONI, Olivier (eds.), “*De part et d’autre des Alpes*”. *Les châtelains des princes au fin du Moyen Âge (Actes de la table ronde de Chambéry, 11 et 12 octobre 2001)*, Publications de la Sorbonne, París, 2006, ps. 233-248.

GUILLOT, Olivier, *Consuetudines, consuetudo*: Quelques remarques sur l’apparition de ces termes dans les sources française des premiers temps des Capétiens, dins *MÉMOIRES de la Société pour l’Histoire du Droit des Anciens Peuples Bourguignons, Comtois et Romands*, 40, 1983, ps. 21-48.

GUINOT, Enric, La fundación de la Orden Militar de Santa María de Montesa, dins *Sàitabi*, 35, València, 1985, ps. 73-86.

GUINOT, Enric, L’Orde de Montesa a Itàlia en el segle XV, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d’Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. ‘*La Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*, parte 2. ‘*Presenza ed espansione della Corona d’Aragona in Italia (secc. XIII-XV)*, vol. 3. *Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 489-502.

GUINOT, Enric, *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, 3 i 4, València, 1999.

GUINOT, Enric (ed.), *Pergamins, processos i cartes reials. Documentació dispersa valenciana del segle XIII*, Universitat de València, València, 2010.

GULLINO, Giuseppe, Gherardo Dandolo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 32, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1986; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gherardo-dandolo_Dizionario_Biografico/>

GULLINO, Giuseppe, Jacopo Antonio Marcello, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 69, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2007; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/jacopo-antonio-marcello_Dizionario-Biografico/>

GUIRAL-HADZIIOSSIF, Jacqueline, *Valence, port méditerranéen au XVè. siècle (1410-1525)*, Publications de la Sorbonne, París, 1986; reed. com *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1989.

GUIXERAS, David, Prólogo, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, trad. a l’espanyol de D. GUIXERAS, DVD Edicions – Barcino, Barcelona, 2010, ps. 11-28.

GUNZBERG MOLL, Jorge, Los notarios de Barcelona en la corte de Alfonso el Magnánimo. Embajadas y actividad laboral en Nápoles, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997)*: ‘*La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume*’, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 919-932.

GURDON, Edmund, Contemplative Life, dins *The Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton Company, Nova York, 1908, vol. 4; ed. electrònica <<http://www.newadvent.org/cathen/04329a.htm>>

GUSMINI, Franca, “*Athene, hoggi Milano.*” *La rinascita delle lettere greche nella Milano viscontea*, Scuola dottorale in Studi italiani, Letteratura e Filologia (Universitats de Friburg, Ginebra i Lausana), UNIL, Neuchâtel, 2014.

GUT, Georg A., *Albrecht III., Herzog in Bayern, Gemahl der Agnes Bernauer. Das Leben des Herzogs und das Geschehen in München und Bayern*. Selbstverlag, Munic, 1993.

GUTIÉRREZ MORENO, Jaime, La voz del coloso de Memnon. Estudio lingüístico de los términos que la describen, dins *Ianua Classicorum. Temas y formas del Mundo Clásico*, 1, Madrid, 2015, ps. 513-522.

GUZMÁN, Nuño de, *Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti. Un episodio del proto-humanismo español*, ed. a cura de Jeremy N. H. LAWRENCE, Diputación Provincial, Salamanca, 1989.

HAAR, James, *The Science and Art of Renaissance Music*, ed. a cura de Paul CORNEILSON, Princeton University Press, Princeton, 1995.

HAAR, James, *European Music, 1520-1640*, The Boydell Press, Woodbridge, 2006.

HABERMAS, Jurgen, Israel o Atenas. ¿A quién pertenece la razón anamnética? Johann Baptist Metz y la unidad en la multiplicidad multicultural, dins *Israel o Atenas. Ensayos sobre religión, teología y racionalidad*, ed. a cura d'Eduardo MENDIETA, Tratto, Madrid, 2001, ps. 171-182.

HABERSTUMPF, Walter, *Regesti dei marchesi del Monferrato di stirpe Aleranica e Paleologa per l'“outramer” e l'Oriente (secoli IX-XVI)*, Deputazione subalpina di storia patria (“Biblioteca storica subalpina”, 205), Torí, 1989.

HABLOT, Laurent, Un sanglier couronné parfois associé au mot “qui que la vueille”, dins ÍDEM, *Devise. Emblematique au fin du Moyen Âge*, Université de Poitiers, Poitiers, 2014; ed. electrònica <base-devise.edel.univ-poitiers.fr/index.php?id=2085>

HAGGH, Barbara H., Carlerius, Egidius [Carlier, Gilles; Charlier, Gilles], *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Oxford University Press, Oxford, 2001 (2a); ed. electrònica (<http://www.oxfordmusiconline.com>), consultada en maig del 2013.

HALECKI, Oscar, Gilbert de Lannoy and His Discovery of East Center Europe, dins *Bulletin of the Polish Institute of Arts & Sciences in America*, 2/2, Nova York, 1944, ps. 314-331.

HALLER, Johannes i al., *Concilium Basileense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel; herausgegeben mit Unterstützung der Historischen und Antiquarischen Gesellschaft von Basel*, Basilea, 1896-1934; reimpr. per Kraus Reprint, Nendeln (Liechtenstein), 1976.

HAMM, Charles, Guillaume Dufay, dins *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Oxford University Press, Oxford, 2001; ed. electrònica (<http://www.oxfordmusiconline.com>), consultada en maig del 2013.

HAMY, Ernest-Théodore, Les mores du roi René, dins *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, sèrie 5, núm. 7, París, 1906, ps. 418-420.

HANKINS, James, *Plato in the Italian Renaissance*, E. J. Brill, Leiden, 1990.

HANKINS, James, Bruni Manuscripts in North America: A Handlist, dins GUALDO, Lucia – VITI, Paolo, *Per il censimento dei codici dell'epistolario di Leonardo Bruni. Seminario internazionali di studi (Firenze, 30 ottobre 1987)*, Istituto Palazzo Borromini, Roma, 1991, ps. 55-90.

HANKINS, James, Humanism and the Origins of Modern Political Thought, dins KRAYE, Jill (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 118-141 (trad. a l'espanyol: El humanismo y los orígenes del pensamiento político moderno, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 159-188).

HANKINS, James, *Repertorium Brunianum. A Critical Guide to the Writings of Leonardo Bruni, I. Handlist of Manuscripts*, Istituto Storico Italiano (“Fonti per la storia dell'Italia medievale”, 5), Roma, 1997.

HANKINS, James, *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance, I. Humanism*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi”, 215), Roma, 2003.

HANKINS, James, Humanism in the vernacular: the case of Leonardo Bruni, dins CELENZA, Christopher S. – GOUWENS, Kenneth (ed.), *Humanism and Creativity in the Renaissance. Essays in Honor of Roland G. Witt*, E. J. Brill, Leiden, 2006, ps. 11-29.

HANKINS, James, The Dates of Leonardo Bruni's Later Works (1437-1443), dins *Studi medievali e umanistici*, 5-6, Messina, 2007-2008, ps. 11-50.

HANKINS, James, Manetti's Socrates and the Socrateses of Antiquity, dins BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), “*Dignitas et excellentia hominis*”. *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti*

(Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007), *Le Lettere*, Florència, 2008, ps. 203-220.

HARF-LANCNER, Laurence, *Les fées au Moyen Âge. Morgane et Mélusine. La naissance des fées*, Librairie Honoré Champion, París, 1984.

HARF-LANCNER, Laurence – POLINO, Marie-Noëlle, Le gouffre de Satalie: survivances médiévales du mythe de Méduse, dins *Le Moyen Âge*, 94/1, Brussel-les, 1988, ps. 73-101.

HARF-LANCNER, Laurence, La serpente et le sanglier. Les manuscrits enluminés des deux romans françaises de Mélusine, dins *Le Moyen Âge. Revue d'histoire et de philologie*, 101-1, París, 1995, ps. 67-87.

HARF-LANCNER, Laurence, Le *Florimont* d'Aimon de Varennes: un prologue du *Roman d'Alexandre*, dins *Cahiers de civilisation médiévale*, any 37 (núm. 147), Poitiers, juliol-setembre 1994, ps. 241-253.

HARF-LANCNER, Laurence, L'image et le monstrueux: Geoffroy la Gran Dent, le sanglier de Lusignan', dans BUSCHINGER, Danielle – SPIEWOK, Wolfgang (eds.), *Mélusine. Actes du Colloque tenu à Amiens les 13 et 14 janvier 1996*, Reineke Verlag, Greifswald, 1996, ps. 77-92.

HARF-LANCNER, Laurence (ed.), *La fin des aventures de Tristan et de Galaad*, vol. 9 de MÉNARD, Philippe (dir.), *Le Roman de Tristan en prose*, Droz, Ginebra, 1997.

HARO CORTÉS, Marta (dir.), *Exemplario contra los engaños y peligros del mundo*, Universitat de València, València, 2007.

HARO TRUJILLO, María Luisa, Eneas, *pius* cazador de Dido, dins *Anuario de estudios filológicos*, 15, Badajoz, 1992, ps. 155-164.

HARPER, Douglas, *Online Etymology Dictionary*, 2011, ed. electrònica <www.etymonline.com> consultada en març del 2014.

HARRIS, Jonathan, *The End of Byzantium*, Yale University Press, New Haven – Londres, 2010.

HARVEY, Margaret, *England, Rome, and the Papacy. The study of a relationship*, Manchester University Press, Manchester, 1993.

HARVEY, John, *Men in Black*, The University of Chicago Press, Chicago, 1995.

HASENOHR, Geneviève – ZINK, Michel (eds.) *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Âge*, Fayard, París, 1992.

HASKINS, Homer, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1927.

HAUF, Albert, *Tirant lo Blanc*: algunes qüestions que planteja la connexió corelliana, dins ALEMANY FERRER, Rafael – FERRANDO FRANCÉS, Antoni – MESEGUER, Lluís-B. (eds.), *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Cultura Catalanes (Alacant-Elx, 191)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitats d'Alacant, València i Jaume I de Castelló de la Plana, Barcelona, 1993, vol. 2, ps. 69-116; versió castellana: *Tirant lo Blanc*, ¿novela anticaballeresca?: algunas cuestiones que plantea la conexión corelliana, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan – NOGUERAS VALDIVIESO, Enrique J. – SÁNCHEZ RODRIGO, Lourdes (eds.), *Estudios sobre el "Tirant lo Blanc"*, Universidad de Granada, Granada, 1995, ps. 110-151.

HAUF, Albert, Profetisme, cultura literària i espiritualitat en la València del segle XV: d'Eiximenis i sant Vicent Ferrer a Savonarola, passant pel *Tirant lo Blanc*, dins GONZÁLEZ, Mariano – PONS, Vicent (coords.), *Xàtiva, els Borja: una projecció europea. Catàleg de l'exposició*, 1, Ajuntament de Xàtiva, Xàtiva, 1995, ps. 101-138.

HAUF, Albert G., Estudi preliminar, dins POU MARTÍ, José María, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Institut "Juan Gil-Albert" – Diputació Provincial d'Alacant, Alacant, 1996.

HAUF, Albert G., "Manus habent": entorn als eufemismes amorosos de tipus militar en el *Tirant lo Blanc*, dins BARBERÀ, Jean Marie (ed.) *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 145-185.

HAUF, Albert T., “Segons que diu lo gloriós Sant Lluch”. L’art d’interpretar textos *à la carte*, dins *Professor Joaquim Molas: memòria, escriptura, història*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, vol. 1, ps. 555-571.

HAUF, Albert G., Làquesis: la personificació de la seducció en el *Curial e Güelfa*, dins *Letteratura cavalleresca tra Italia e Spagna (da ‘Orlando’ al ‘Quijote’) – Literatura caballeresca entre Espanya e Italia (del ‘Orlando’ al ‘Quijote)*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentista – CERES de la Universidad de Kiel, Salamanca, 2004, ps. 261-284.

HAUF, Albert, La dama de Rodes. Tècnica i energia boccacciana en un *novellino* del *Tirant lo Blanch*, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània ‘Joan Fuster’. Estudis de llengua i literatura*, 8, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València – Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 79-118.

HAUF VALLS, Albert, Estudio preliminar, dins POU MARTÍ, José María, *Visionarios, beguinos y fraticellos catalanes (siglos XIII-XV)*, Editorial Seráfica, Vic, 1930; reed. a cura d’A. HAUF, Institut de Cultura ‘Juan Gil-Albert’ – Diputació Provincial d’Alacant, Alacant, 1996.

HAUF, Albert, Nota introductòria, dins MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008, ps. 9-60.

HAUF, Albert, Seducció (Làquesis) versus elecció i gràcia prevenint (Güelfa): El dilema de Curial (Mt 6, 22-24), dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 327-362.

HAUPT, Moriz (ed.), *Zeitschrift für Deutsches Alterthum*, Weidmann’sche Buchadlung, Leipzig, 1841.

HAUSMANN, Frank Rutger, Guglielmo Capello, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 18, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1975, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmo-capello_\(Dizionario_Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmo-capello_(Dizionario_Biografico)/>)

HAUTEVILLE, Nicolas d’, *L’Histoire de la très ancienne et illustre maison de Saint François de Sales, évêque et prince de Genève*, Georges Josse i Pierre de Bats, París, 1669.

HAZAÑAS y LA RÚA, Joaquín, *Maese Rodrigo (1444-1509)*, Tipogr. d’Izquierdo & Cia., Sevilla, 1909.

HAZARD, Harry W., *A History of the Crusades. Volume Three: The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Wisconsin University Press, 1975.

HEBRERA, Joseph-Antonio de, *Crónica real seraphica del reyno y santa provincia de Aragón, de la regular observancia de nuestro padre San Francisco; considerada la sereníssima ínclita casa reynante en Aragón, Mallorca, Sicilia y Nápoles con distintos solios*, Diego de Larumbe, Saragossa, 1705.

HEERS, Jacques, Le Royaume de Grenade et la politique marchande de Gênes en Occident (XVe siècle), dins *Le Moyen Âge*, 63, Lovaina, 1957, ps. 87-121.

HEERS, Jacques, Gênes et l’Afrique du nord vers 1450: les voyages per costeriam, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 21, Barcelona, 1991, ps. 233-245.

HEERS, Jacques, *Louis XI. Le métier du roi*, Librairie Académique Perrin (Coll. “Tempus”), París, 2003 (2a; 1a, 1999).

HEERS, Jacques, *Un mercader genovés en el reino de Granada. El libro de cuentas de Agostino Spinola (1441-1447)*, Granada, 2002.

HEFFERNAN, Thomas J. (ed.), *The Passion of Perpetua and Felicity*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

HEISS, Aloïss, *Descripción general de las monedas hispano-cristianas desde la invasión de los árabes*, R. N. Milagro – Rollin et Feuardenet, Madrid – París, 1867.

HEISS, Aloïss, *Les médailleurs de la Renaissance, 2. Francesco Laurana, Pietro da Milano, J. Rothschild*, París, 1882.

HENRARD, Nadine, Le roman en prose de Guillaume d'Orange et le monde bourguignon, dins OTT, Muriel (ed.), *L'épopée médiévale et la Bourgogne*, Éditions universitaires de Dijon, Dijon, 2006, ps. 105-207.

HERÁCLITO, *Fragments*, trad. a cura de Luis FARRÉ, Aguilar, Buenos Aires, 1973.

HÉRIARD-DUBREUIL, Mathieu, *Valencia y el gótico internacional*, trad. a l'espanyol per Angela-Petra SALAS i Carlos SOLER D'HYVER, Institució Alfons el Magnànim, València, 1987, 2 vols.

HÉRICOURT DU VATIER, Louis, *Œuvres posthumes, contenant ses mémoires sur des questions de droit canonique*, Tipogr. de Desaint et Saillant, Paris, 1769.

HERLINGER, Jan, Biblioteca Nazionale Marciana, MS Latini, CI. VIII.85: A Preliminary Report, dins *Philomusica on-line. Rivista del Dipartimento di Muscologia e di Beni Culturali dell'Università degli Studi di Pavia*, vol. 4, núm. 2, Pavia, 2005; ed. electrònica <<http://riviste.paviauniversitypress.it/index.php/phi/rt/prinFRIENDLY/04-02-INT03/38>>

HERMAN, Jan – HALLYN, Fernand (eds.), *Le topos du manuscrit trouvé. Actes du Colloque International Louvain-Gand, 22-23-24 mai 1997*, Peeters, Lovaina, 1999.

HERMOSILLA PLA, Jorge (dir.), *Historia de Buñol*, Universitat de València, València, 2007.

HERNÁNDEZ, Carmen – RUIZ DE ELVIRA, Isabel, Estudio sobre la encuadernación del ms. 9750 de la Biblioteca Nacional de Madrid: *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 2, Barcelona, 1992, ps. 373-377.

HERNÁNDEZ AMEZ, Vanessa, Mujer y santidad en el siglo XV: Álvaro de Luna y *El libro de las virtuosas mujeres*, dins *Archivum*, 52-53, Oviedo, 2002-2003, ps. 255-288.

HERNÁNDEZ ESTEBAN, María, El *Decamerón* como viaje de regeneración. Notas sobre su modernidad, dins *Revista de filología románica*, 22, Madrid, 2005, ps. 183-192.

HERNÁNDEZ-RUBIO CISNEROS, José Marís, *Fuerteventura. En la naturaleza y la historia de Canarias*, Cabildo Insular de Fuerteventura, Puerto del Rosario, 1983.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, Bonaventura, *El indicador arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías*, Tipogr. de Puigrubí y Arís, Tarragona, 1867.

HERNÁNDEZ SANJORGE, Gonzalo, Análisis de las "Enneadas" de Plotino. Tratado segundo de la "Enneada Primera. Acerca de las virtudes", dins *A parte rei. Revista de Filosofía*, 17, Madrid, setembre 2001, ps. 1-19; ed. electrònica <serbal.pntic.mec.es/>

HERNÁNDEZ SERNA, Joaquín, Releyendo a *Curial e Güelfa* (I), dins *Estudios Románicos*, 12, Múrcia, 2000, ps. 109-156.

HERNÁNDEZ SERNA, Joaquín, *Curial e Güelfa: la materia erudita y clasicizante. Las musas*, dins ESCAVY ZAMORA, Ricardo (coord.), *Amica verba. In honorem Prof. Antonio Roldán Pérez*, 2005, vol. 1, ps. 395-420.

HERNÁNDEZ SERNA, Joaquín, Del *Roman de Troie* de San Petersburgo al *Curial y Güelfa*. Juicio en el parnaso sobre la guerra de Troya en Homero, Dares y Dictis, dins MARTÍNEZ, Antonia – ALVAR, Carlos – FLORES, Francisco J. (coords.), "Uno de los buenos del reino." *Homenaje al prof. Fernando D. Carmona*, Cilengua. Centro Internacional de Investigación de la Lengua Española – Instituto de Historia del Libro y de la Lectura, San Millán de la Cogolla, 2013, ps. 319-334.

HERNANDO DELGADO, Josep, Del llibre manuscrit al llibre imprés. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 21, Barcelona, 2002, ps. 257-603.

HERNANDO SÁNCHEZ, Carlos José, *El reino de Nápoles en el Imperio de Carlos V. La consolidación de la conquista*, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Madrid, 2001.

HERÒDOT, *Història*, vol. 3 (*llibre III*), ed. i trad. a cura de Joaquim GESTÍ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2006.

HERRERA, Antonio, *Comentarios de los hechos de españoles, franceses y venecianos en Italia, y de otras repúblicas, potentados, príncipes y capitanes famosos italianos, desde el año 1218 hasta el de 1559*, Tipogr. de Juan Delgado, Madrid, 1624.

HERRERA, Fernando de, *Elegías*, dins QUINTANA, Manuel José (ed.), *Poesías castellanas desde el tiempo de Juan de Mena hasta nuestros días*, Tipogr. de D. M. de Burgos, Madrid, 1830, ps. 128-151.

HERRERA, Gabriel Alonso de, *Agricultura general, corregida según el testo original de la primera edición, publicada en 1513 por el mismo autor, y adicionada por la Sociedad Económica Matritense*, Imprenta Real, Madrid, 1818.

HERRERO GARCÍA, Miguel, La biblioteca del conde de Benavente, dins *Bibliografía hispánica*, 2, Madrid, 1942, ps. 18-33.

HERRERO PARDO, José Luis, Pedro Díaz de Toledo, señor de Olmedilla, dins *Revista de literatura medieval*, 10, Alcalá de Henares, 1998, ps. 101-115.

HERZSTEIN, Salomon (ed.), *“Tractatus de diversis historiis romanorum et quibusdam aliis”, verfasst in Bologna i. J. 1326*, Fr. Junge, Erlangen, 1893.

HESÍODO, *Los trabajos y los días*, trad. del grec a l'espanyol de Paola VIANELLO DE CÓRDOVA, Universidad Nacional Autónoma de México (“Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Mexicana”), Ciutat de Mèxic, 2007 (2a; 1a ed., 1979).

HEUCKE, Johann Joachim, *Novissimo dizionario italiano-tedesco e tedesco-italiano*, Libreria di fu Mattia Rieger, Augusta, 1806.

HEUSCH, Carlos, El Renacimiento del aristotelismo dentro del humanismo español, siglos XV y XVI, dins ‘Atalaya’. *Revue Française d’Études Médiévales Hispaniques*, 7, París, 1996, ps. 11-40.

HEUSCH, Carlos, *La caballería castellana en la baja edad media: textos y contextos*, Université Paul Valéry, Montpellier, 2000.

HEUSCH, Carlos, La caballería de ayer y la de hoy: el sueño latino de algunos caballeros letrados del siglo XV, dins CASTILLO, Mónica – LÓPEZ, Marta (coords.), *Modelos latinos en la Castilla medieval*, Iberoamericana – Vervuert, Madrid – Frankfurt am Main, 2009, ps. 289-306.

HEYWORTH, Gregory – O’SULLIVAN, Daniel E. (eds.), *‘Les Eschéz d’Amours’. A Critical Edition of the Poem and its Latin Glosses*, Brill, Leiden, 2013.

HEXTER, Ralph J., Aldus, Greek, and the shape of the “classical corpus”, dins ZEIDBERG, David S. – GIOFFREDI SUPERBI, Fiorella (eds.), *Aldus Manutius and Renaissance Culture. Essays in Memory of Franklin D. Murphy (Acts of an International Conference, Venice and Florence, 14-17 June 1994)*, Leo S. Olscki (“Villa I Tati”, 15), Florència, 1998, ps. 143-160.

HIGDEN, Ranulph, *Polychronicon Ranulphi Higden, monachi Cestrensis. Together with the English translations of John Trevis and of an unknow writer of the Fifteenth Century*, ed. a cura de Churchill BABINGTON, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

HIGÍ, *Faules*, ed. i trad. a cura d’Antònia SOLER NICOLAU, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2011.

HILKA, Alfons, Studien zur Alexandre sage, I. Die Liegnitzer *Historia Alexandri Magni*, dins *Romanische Forschung*, 29, Frankfurt, 1911, ps. 1-71.

HILL, George Francis, *Pisanello*, Duckworth and Company – Scribner’s Sons, Londres – Nova York, 1905.

HILLS, George, *El peñón de la discordia. Historia de Gibraltar*, San Martín, Madrid, 1974.

HILTMANN, Torsten, Information et tradition textuelle. Les tournois et leur traitement dans les manuels des hérauts d’armes au XVe siècle, dins BOURDREAU, Claire i al. (coord.), *Information et société en Occident à la fin du Moyen Âge. Actes du colloque international tenu à l’Université du Québec à Montréal et à l’Université d’Ottawa (9-11 mai 2002)*, Publications de la Sorbone (« Histoire ancienne et médiévale », 78), París, 2004, ps. 219-231.

HILTMANN, Torsten, Un État de noblesse et de chevalerie sans pareilles? Tournois et hérauts d'armes à la court des ducs de Bourgogne, dins PARAVICINI, Werner – HILTMANN, Torsten – VILTART, Frank (eds.), *La cour de Bourgogne et l'Europe. Le rayonnement et les limites d'un modèle culturel*, Sonderdruck aus Beihefte der Francia. Herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris, vol. 73, Ostfildern (Alemanya), 2013, ps. 253-288.

HINDS, Allen B. (ed.), Preface, dins *Calendar of State Papers and Manuscripts in the Archives and Collections of Milan, 1385-1618*, His Majesty's Stationery Office, Londres, 1912, ps. V-LIX.

HINOJOSA MONTALVO, José (ed.), *Crònica de Pero Maça*, Universitat de València, València, 1979.

HINOJOSA MONTALVO, José, *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, Conselleria de Cultura, València, 2002.

HINOJOSA MONTALVO, José, *Jaime II y el esplendor de la Corona de Aragón*, Nerea, Donostia, 2006.

HINOJOSA MONTALVO, José, Torneos y justas en la Valencia foral, dins *Medievalismo*, 23, Madrid, 2013, ps. 209-240.

HIRIART CORDA, Julio C., *Lecciones adelantadas de Astrología científica*, Kier Editorial, Buenos Aires, 1991 (3a; 1a, 1974).

HISTOIRE et généalogie de la maison de Gramont, Schlesinger frères, Paris, 1874.

HISTORIA de la Corona de Aragón (la más antigua de que se tiene noticia), conocida generalmente con el nombre de 'Crónica de San Juan de la Peña', impresa ahora por primera vez y publicada por Excelentísima Diputación Provincial de Zaragoza, Diputació de Saragossa, Saragossa, 1876.

HOCES LOMBA, María de, Retórica forense y *ars dictaminis* en *Lo somni*, de Bernat Metge, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 3, València, juny 2014, ps. 1-26.

HODGKISON, Harry, *Scanderbeg. From Ottoman captive to Albanian hero*, Center for Albanian Studies, Londres, 1999.

HOEPFFNER, Ernst, La *Philomena* de Chrétien de Troyes, dins *Romania*, 57, París, 1931, ps. 19-74.

HOERNEL, Alexandra, Une transmission réussie: l'édition du *Roman de Mélusine*, dins LYSOE, Éric (dir.), *Signes de feu*, Orizons, Paris, 2009, ps. 207-220.

HOLLANDER, Robert, *Dante's Epistle to Cangrande*, Michigan University Press, Ann Arbor, 1993.

HOLTROP, Johannes Guillelmus, *Catalogus librorum saeculo XV impressorum, quotquot in Bibliotheca Regia Hagana asservatur*, Martinus Nijhoff, L'Haia, 1856.

HOLTUS, Günter (ed.), *La versione franco-italiana della 'Bataille d'Aliscans'*, Niemeyer, Tübingen, 1985.

HOMER, *Homeri Ilias, per Laurentium Vallensem in latinum sermonem traducta* [1441-1445], trad. del grec al llatí per Lorenzo VALLA, Manuscrit de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, Ms. 413.

HOMER, *Homeri poemata duo: Ilias et Odyssea sive Ulyssaea, cum interpretatione latina*, ed. a cura d'Henri STEPHAN, Tipogr. de Jean Libert, Paris, 1622.

HOMER, *Iliada*, versió de Manuel BALASCH RECORT, Proa, Barcelona, 1997.

HOMER, *Iliada*, ed. del text grec a cura de Francesc J. CUATREIRO IBORRA i trad. al català de Montserrat ROS RIBAS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2005-2009.

HOMER, *Iliada*, introd., trad. i notes de Joan ALBERICH MARINÉ, La Magrana ("Clàssics de Grècia i Roma", 1), Barcelona, 2012.

HOMER, *Odissea*, versió de Joan-Francesc MIRA, Proa, Barcelona, 2011.

HONEMANN, Volker (ed.), Sebastian Ilung als Spanienreisender und Santiagopilger (mit Textedition), dins HERBERS, Klaus (dir.), *Deutsche Jakobspilger und ihre Berichte* ("Jakobus-Studien", 1), Tübingen, 1988, ps. 61-95.

HORACI FLAC, Quint, *Sàtires i Epístoles*, ed. i trad. a cura d'Isidor RIBAS BASSA i Llorenç RIBER, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927.

- HORACI FLAC, Quint, *Odes i èpodes, vol. I (Odes, llibres I-II)*, ed. i trad. a cura de Josep VERGÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1978.
- HORST, Eberhard, *Federico II di Svevia*, trad. de Giovanni SOLARI, Rizzoli, Milà, 1981.
- HOSSART, Abbé, *Histoire ecclésiastique et profane du Hainaut*, A J. Lelong, Mons, 1792.
- HOUBEN, Hubert, *Federico II. Imperatore, uomo, mito*, Il Mulino, Bolonya, 2009.
- HOUSLEY, Norman, *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar*, Oxford University Press, Oxford, 1992.
- HOTMAN, François, *Francogallia*, Ginebra, 1573.
- HOUT, Sylvia, Dangerous embodiments: Froissart's Harton and Jean d'Arras's Mélusine, dins *Speculum*, 78-2, Cambridge, 2003, ps. 400-420.
- HOWARD, Jean E., The New Historicism in Renaissance Studies, dins *English Literary Renaissance*, 16, hivern 1986, ps. 13-43.
- HOWATSON, Margaret C. (ed.), *Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford University Press, Oxford, 2011 (3a ed.; 1a, 1937).
- HUARTE, Juan, *Examen de ingenios para las ciencias*, Tipogr. Plantiniana, Francisco Rafelengio, Bruges, 1593.
- HUARTE DE SAN JUAN, Juan (atrib.), *Tratado sobre la nobleza e hidalguía*, Manuscrit 11772 de la Biblioteca Nacional de España.
- HUBER, Bruno i Louisse, *Planeten als Funktionsorgane*, API Verlag, Zúric, 2002; reed. per API Ediciones España, Barberà del Vallés, 2004.
- HUBER, D. V. A. (ed.), *Crónica del famoso cavallero Cid Ruy Díez Campeador; nueva edición, con una introducción histórico-literaria*, Bayrthoffer, Marburg, 1844.
- HUESO SANDOVAL, María José, Retablo de Nuestra Señora de Gracia y los Grandes Maestros de Montesa, BENITO DOMÉNECH, Fernando (dir.), *La luz de las imágenes (Catedral de Valencia, 4 de febrero al 30 de junio de 1999)*, Generalitat Valenciana – Arquebisbat de València, València, 1999, vol. II/1, fitxa 44, ps. 140-142.
- HUGO, Victor, À propos de Walter Scott [1823], dins HUGO, V., *Oeuvres complètes. Critique*, Robert Lafont ("Bouquins"), París, 2002.
- HUGUENIN jeune, Alexandre, Histoire de la guerre de Lorraine et du siège de Nancy par Charles le Téméraire, duc de Bourgogne (1473-1477), L. Troubat, Metz, 1837.
- HUHN, Joseph, Maria est typus Ecclesiae imprimis secundum S. Ambrosium et S. Augustinum, dins *Maria et Ecclesia. Acta Congressus Mariologici-Mariani in civitate Lourdes anno MCMLVIII celebrati, vol. 3 ('De parallelismo Mariam inter et Ecclesiam')*, Accademia Mariana Internationalis, Roma, 1959, ps. 163-199.
- HUIZINGA, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* [1919], trad. com *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre la forma de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, a cura de José GAOS i Alejandro RODRÍGUEZ, Alianza Editorial, Madrid, 2001.
- HUIZINGA, Johan, Das Problem der Renaissance, dins *Wege der Kulturgeschichte*, Munic, 1930.
- HUMPHREY, Illo, Le cantus firmus et la mélodie du "Te Deum laudamus" dans un fragment du manuscrit Cambridge, Gonville and Caius College, 334.727 (XIVe siècle), dins WEBER, Édith (ed.), *Itinéraires du cantus firmus, VII. Le cantus firmus hymnologique, lexicologique et pédagogique*, École doctorale Musique-Musicologie, Groupe de Recherche sur le patrimoine musical (1450-1750), Presses Universitaires Paris-Sorbonne, Paris, 2004, ps. 23-29.
- HUNT, Leigh, *Stories from the Italian Poets: with Lives of the Writers*, Chapman and Hall, Londres, 1846.

- HUOT, Sylvia, The King, his Law, and His Kingdom, dins EADEM, *Postcolonial Fictions in the "Roman of Perceforest". Cultural identities and hybridities*, D. S. Brewer ("Gallica"), Woodbridge – Nova York, 2007, ps. 73-98.
- HURTADO, Víctor, *Els Mitjavila: una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007.
- HURTADO DE MENDOZA, Diego, *Obras poéticas*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1877.
- HUTCHINGS, Gweneth (ed.), *Le roman en prose de Lancelot du Lac. Le conte de la charrette*, París, 1938; reimpr. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1974.
- GONZÁLEZ-HUTERBISE, Eduardo, Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424), dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1 (any 1907)*, Barcelona, 1908, ps. 148-188.
- HERDE, Peter, Corradino di Svevia, dins *Enciclopedia Treccani – Federiciana*, Roma, 2005; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/corradino-di-svevia_Federiciana/>
- HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991.
- HOLBAN, Marie, Autour du prétendu duel numimastique de Louis XII et de Jules II, dins *Revue historique du sud-est européen*, 22, Bucarest, 1945, ps. 204-249.
- HOLLANDER, Robert, *Dante's Epistle to Cangrande*, University of Michigan Press, Ann Arbor (Michigan), 1993.
- HORACI (Quintus Hortatius Flaccus), *Epístolas. Arte Poética*, ed. a cura de Fernando NAVARRO ANTOLÍN, CSIC, Madrid, 2002.
- HUS, Jan, *The Letters of Jan Hus*, trad. a l'anglès per Matthew SPINKA, Manchester University Press, Manchester, 1972.
- HUSBAND, Timothy, *The Art of Illumination. The Limburg Brothers and the Belles Heures of Jean de France, Duc de Berry*, The Metropolitan Museum of Art – Yale University Press, Nova York, 2005.
- IACOLINO, Giuseppe, *Le isole Eolie nel risveglio delle memorie sopite. Dalla battaglia di Lipari del 1339 alla vigilia della "ruina" del 1544*, Lípári, 2007.
- IACONO, Antonietta, Il trionfo di Alfonso d'Aragona tra memoria classica e propaganda di corte, dins *Rassegna storica salernitana*, 26-1, Salern, juny 2009, ps. 11-58.
- IACONO, Antonietta, Epica e strategie celebrative nel "De proelio apud Troiam" di Porcelio de' Pandoni, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 269-290.
- IACONO, Antonietta, Autobiografia, storia e politica nella trattatistica di Tristano Caracciolo, dins *Reti Medievali Rivista*, 13-2, Florència, 2012, ps. 333-369; ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>
- IBÁÑEZ DE SEGOVIA, Gaspar (marqués de Mondéjar), *Memorias históricas del rei don Alonso el Sabio, i observaciones a su crónica*, Tipogr. de Joaquín Ibarra, Madrid, 1777.
- IBIRICU DÍAZ, María José, El hostel del príncipe Carlos de Viana (1451), dins *Príncipe de Viana*, any 49, núm. 185, Pamplona, 1988, ps. 593-640.
- IBN YUBAYR, *A través del Oriente. El siglo XII ante los ojos (Rihla)*, a cura de F. MAÍLLO, Eds. del Serbal, Barcelona, 1989.
- IBORRA PINA, Arturo, *El hospital de Beguins de Valencia (1401-1576)*, Tesi doctoral inèdita, Universidad Española de Educación a Distancia – Departamento de Historia Medieval, Moderna y Ciencias y Técnicas Historiográficas, Madrid, 2003.
- ICÍAR, Juan de, *Arte sutilíssima, por la cual se enseña a escribir perfectamente* [1550], ed. facsímil a cura de Fermín de LOS REYES, Editorial Complutense, Madrid, 2007.

IDOATE, Florencio, Juan de Cleves, peregrino de Santiago, dins *Rincones de la historia de Navarra*, Aramburu, Pamplona, 1979, vol. 3, ps. 773-775.

IGLESIAS FONSECA, J. Antoni, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (1396-1475)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2008, ed. electrònica <<http://ddd.uab.cat/pub/tesis/>>

IGLESIAS MONTIEL, Rosa María, *Estudio mitográfico de la "Tebaida" de Estacio*, Tesi doctoral, Universidad de Murcia, Múrcia, 1973; ed. digital en <<http://interclassica.um.es>>

IGLÉSIES, Josep, En torn d'uns alts dignataris reusencs del segle XV, dins *Revista del Centre de Lectura* (4ª. època), 181, Reus, setembre del 1967, p. 464.

IGUAL, David – NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994.

IGUAL LUIS, David, Los agentes de la banca internacional. Cambistas y mercaderes en Valencia, dins *Revista de historia medieval*, 11 ('Ciudades y élites urbanas en el Mediterráneo medieval'), València, 2000, ps. 105-138.

IGUAL LUIS, David, Entre Valencia y Nápoles. Banca y hombres de negocios desde el reinado de Alfonso en Magnánimo, dins *En la España medieval*, 24, Madrid, 2001, ps. 103-143.

IGUAL ÚBEDA, Antonio, *Iconografía de Alfonso el Magnánimo*, Institución 'Alfonso el Magnánimo', València, 1950.

ILARI, Lorenzo, *Catalogo che comprende non solo tutti i libri a stampa e mss. che in quella si conservano, ma vi sono particolarmente riportati ancora i titoli di tutti gli opuscoli, memorie, lettere inedite e autografe*, Tipogr. All'insegna dell'ancora, Siena, 1844-1848.

ILLI, Martin, Zurigo (vecchia guerra di), dins *Dizionario storico della Svizzera*, Berna, trad. de l'alemany a l'italià, versió del 02.11.2012 <<http://www.hls-dhs-dss.ch/textos/i/I8877.php>> consultada en maig del 2014.

IMBER, Colin, *The Crusade of Varna (1443-1445)*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2006.

IMHOF, Jakob Wilhelm, *Excellentium familiarum in Gallia genealogiae*, Tipogr. Iohannis Andreae Enderi Filiorum, Nüremberg, 1687.

IMHOF, Jakob Wilhelm, *Genealogie viginti illustrium in Hispania familiarum*, Johan Friedrich Gleiditsch, Leipzig, 1712.

IMHOF, Jakob Wilhelm, *Historia Italiae et Hispaniae genealogica, exhibens instar prodromi stemma desiderianum ab ima radice, cum suis stirpibus ac ramis*, Tipogr. de Johann Hoffmann & Engelbert Sreck, Nüremberg, 1701.

IMPEY, Olga Tudorica, Boccaccio y Rodríguez del Padrón: la espuela de la emulación en el *Triunfo de las donas*, dins MILETICH, John S. (ed.), *Hispanic Studies in Honor of Alan D. Deyermond. A North American Tribute*, Madison, 1986, ps. 135-150.

INFUSINI, Alfredo, Il cavallo. Percorso storico-numismatico di una moneta popolare, dins *Lamoneta.it*, 2010; ed. digital <numismatica-italiana.lamoneta.it/docs/cavallodue.pdf>, consultada en desembre 2012.

IRADIEL MURUGARREN, Paulino, Familia y formación económica de la mujer en actividades no agrícolas, dins FONQUERNE, Yves-René – ESTEBAN, Alfonso (eds.), *La condición de la mujer en la edad media. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, del 5 al 7 de noviembre de 1984*, Madrid, 1986, ps. 223-260.

IRELAND, William Henry, *Memoirs of Jeanne d'Arc, surnament "la Pucelle d'Orleans"; with the History of her times*, Tipogr. de Robert Triphook, Londres, 1824.

IRIBARREN, José María – OLLAQUINDIA, Ricardo, *Vocabulario navarro*, Comunidad Foral de Navarra, Departamento de Educación y Cultura, Institución Príncipe de Viana, Pamplona, 1984.

ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Precisiones en torno a la historia y a la filiación del Ms. Bibl. Colegio Santa Cruz, 301 de Valladolid ('*Bellum Gallicum*' de César), dins *Minerva*, 20, Valladolid, 2007, ps. 111-129.

ISIDRO GUIJOSA, Manuel, Íñigo de Ávalos y el texto del *Bellum Gallicum* de César en un escritorio milanés, dins MORENO HERNÁNDEZ, Antonio (coord.), *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma clásica al mundo actual*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2010, ps. 167-196.

ISIDRO GUIJOSA, Manuel, *El "Bellum Gallicum" de César en el Humanismo del siglo XV. Avatares de la traducción textual en el ducado de Milán y su vinculación con España*, Tesi doctoral, Departamento de Filología Clásica, Facultad de Filología, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2012.

ISNARDI, Felice, *Le dodici lettere di Felice Isnardi al reverendo padre Spotorno*, Tipogr. de' Fratelli Pagano, Gènova, 1839.

ISÒCRATES, *Discursos, vol. 1 (A Demònic. A Nicocles. Nicocles)*, ed. i trad. de Joan CASTELLANOS VILA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1971.

ISOP, *Vita e favole di Esopo* [Nàpols, ca. 1481], trad. del llatí al toscà per Giovanni BRANCATI (?) a partir de la trad. del grec al llatí de Rinuccio d'AREZZO, Manuscrit de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 758.

ISOP, *Fabulae ex graeco in latinum per Laurentium Vallam, virum clarissimum, versae*, ed. a cura de Lorenzo ABSTEMIO, Tipogr. de Cereto, Venècia, 1499; consultable en <<http://diglib.hab.de/inkunabeln/171-28-quod-9/start.htm>>

ITURBE, Guillermo – LORENZO, Isabel, *Muniesa y la honor de Huesa. Historia común*, Centro de Estudios Miguel de Molinos, Saragossa, 2009.

IVARS CARDONA, Andreu, Orige i significació del 'Drach Alat' i del 'Rat Penat' en les insígnies de la ciutat de València, dins *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, juliol 1923)*, Diputació Provincial de València – Ajuntament de València, València, 1923, vol. 2, ps. 49-112.

IVARS CARDONA, Andreu, Francesc Ferrer, poeta valencià del segle XV, dins *Anuari del Centre de Cultura Valenciana*, 3, València, 1930, ps. 133-155.

IZQUIERDO, Teresa, Reflexions sobre els paisatges i les escenes de vida quotidiana al *Curial e Güelfa*, dins *Tirant*, 10, València, 2007, ed. electrònica.

JACKSON, Richard A., *"Vivat rex". Histoire des sacres et couronnements en France*, Ophrys, París, 1984.

JACOB, Ernest Fraser, *Essays in Later Medieval History*, Manchester University Press, Manchester, 1968.

JACQUEMARD, Catherine, Avant la *Practica geometriae* attribuée à Hugues de Saint Victor: le lexique de la géométrie pratique au XI siècle, dins *Voces*, 8-9, Salamanca 1997-1998, ps. 207-226.

JACQUES, Edwin, *The Albanians. An Ethnic History from Prehistoric Times to Present*, McFarland and Company, Londres, 1995.

JACQUIN, Gérard, Éducation et culture de la noblesse en Anjou au XIVe siècle. *Le Livre du chevalier de la Tour Landry* pour l'enseignement de ses filles, dins COULET, Noël – MATZ, Jean-Marie (eds.), *La noblesse des territoires angevins à la fin du Moyen Âge*, École Française de Rome, Roma, 2000, ps. 677-688

JAEGER, C. Stefen, *The Origins of Courtliness: Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals in Medieval Europe, 929-1210*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1985.

JAEGER, C. Stefen, *The Envy of Angels: Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe, 950-1200*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1994.

JAEGER, C. Stefen, "The Origins of Courtliness" after 25 Years, dins *Haskins Society Journal*, 21, Boston, 2010, ps. 187-216.

JAEGER, Wilfred Wilhelm, La educació del príncepe, dins *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*; trad. a l'espanyol per Joaquín XIRAU i Wenceslaro ROCES: *Paideia. Los ideales de la cultura griega*, Fondo de Cultura Económica, Ciutat de Mèxic, 1962 (2a ed.; 1957, 1a), ps. 870-894.

JAGER, Jean Nicolas, *Histoire de l'Église Catholique en France, d'après son origine jusqu'au Concordat de Pie VII*, Adrien Le Clerc et Cie., París, 1866.

JÀFER, Salvador, Estudi introductor. Un debat i un somni: la dialèctica eròtica a finals del segle XV, dins PITARCH, Vicent – GIMENO, Lluís (eds.), *Lo procés de les olives*, de Bernat FENOLLAR i al., i *Lo somni de Joan Joan*, de Jaume GASSULL, Eliseu Climent, València, 1988, ps. 7-74.

JAMES, Montague Rhodes, *The Western Manuscripts in the Library of Trinity College, Cambridge. Containing plates, addenda, corrigenda and index*, University of Cambridge, Cambridge, 1901-1904.

JAMME, Armand, Benoît XIII, le Schisme et la Couronne: regards sur les corisement des enjeux politiques au temps de l'interrègne aragonais, dins SESMA MUÑOZ, José Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Grupo CEMA – Universidad de Zaragoza ("Actas", 174), Saragossa, 2010, ps. 119-147.

JANER, Maria de la Pau, Jordi de Sant Jordi, en estrany lloc, dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 335-347.

JANINI, José – GONZÁLVEZ, Ramón – MUNDÓ, Anscari M., *Catálogo de los manuscritos litúrgicos de la Catedral de Toledo*, Diputación Provincial, Toledo, 1977.

JANKE, R. Steven, Pere Johan y Nuestra Señora de la Huerta en la Seo de Tarazona, una hipótesis confirmada: documentació del retablo mayor, 1437-1441, dins *Boletín del Museo e Instituto 'Cañón Aznar'*, 30, Saragossa, 1987, ps. 9-18.

JANSE, Antheun, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren (1401-1436)*, Uitgeverij Balans, Àmsterdam, 2009.

JANSEN, Hubertus P. H., *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Van Dishoeck ("Fibulareeks", 17), Bussum, 1966.

JARDIN, Jean-Pierre, Las estrategias paratextuales en las crónicas del siglo XV, dins ARREDONDO, M^a. Soledad – CIVIL, Pierre – MONER, Michel (eds.), *Paratextos en la literatura española de los siglos XV-XVIII*, Casa de Velázquez, Madrid, 2009, ps. 262-282.

JASPERT, Nikolas, Santos al servicio de la Corona durante el reinado de Alfonso el Magnánimo (1419-1458), dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.839-1.858.

JAUSS, Hans Robert, La teoria de la recepció. Notes a uns antecedents poc estudiats, dins *Teoria de la recepció literària (dos articles)*, Barcanova, Barcelona, 1991, ps. 13-40.

JAUSS, Hans Robert, *La historia de la literatura como provocación*, Península, Barcelona, 2000.

JÁVEGA BULLÓ, Josep-Pau, Elionor d'Urgell: de princesa a ermitana de Sant Joan de Montblanc. Entre la història i la llegenda, dins *Aplec de treballs*, 30, Santa Coloma de Queralt, 2012.

JAVIERRE MUR, Aurea, Matha de Armanyach, duquesa de Gerona (1373-1378), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 96, Madrid, 1930, ps. 107-247.

JAVIERRE MUR, Aurea, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946.

JAVIERRE MUR, Aurea, Relaciones diplomáticas entre Juan II de Castilla y Alfonso V de Aragón: documentos para su estudio, dins *Revista de archivos, bibliotecas y museos* (4a. època, any I), vol. 53, Madrid, 1947, ps. 9-33.

JAVIERRE MUR, Aurea, Fernando el Católico y las órdenes militares españolas, dins DE LA TORRE, Antonio (ed.), *Vida i obra de Fernando el Católico (V Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, vol. 1)*, Institución Fernando el Católico-CSIC, Saragossa, 1955, ps. 287-300.

JAVIERRE MUR, Aurea, Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán, dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 95-111.

- JAVIERRE MUR, Aurea, Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450), dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156-2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269.
- JAVIERRE MUR, Aurea, Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or, dins *Estudis d'història medieval*, vol. 4, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1971, ps. 111-119.
- JAVIERRE MUR, Aurea Lucinda, *María de Luna, reina de Aragón*, CSIC – Instituto 'Jerónimo Zurita', Saragossa, 1942.
- JEGER, Isabelle, *Catalogue des manuscrits latins (1-250)*, Bibliothèque de Genève, Ginebra, 2013.
- JENSEN, Kristian, The humanist reform of Lating and Latin teaching, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 63-81 (trad. a l'espanyol: La reforma humanística de la lengua latina y su enseñanza, dins *Introducción al Humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 93-114).
- JERÓNIMO DE ESTRIDÓN, *Epistolario de San Jerónimo, I: Cartas 1-85*, ed. bilingüe a cura de Juan Bautista VALERO, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1993.
- JERÓNIMO DE ESTRIDÓN, *Epistolario de San Jerónimo, II: Cartas 84-154*, ed. bilingüe a cura de Juan Bautista VALERO, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1995.
- JERVIS-WHITE JERVIS, Henry, *History of the Island of Corfu and of the Republic of the Ionian Island*, Colburn & Co., Londres, 1852.
- JIMÉNEZ ALCÁZAR, Juan Francisco, El hombre y la frontera: Murcia y Granada en época de Enrique IV, dins *Miscelánea medieval murciana*, 17, Múrcia, 1992, ps. 77-96.
- JIMÉNEZ CORRETJER, Zoé, *Curial y Güelfa: arquitectura narrativa árabe y estructura poética de las Cántigas de Amigo*, dins *Alpha. Revista de artes, letras y ciencias*, 17, Universidad de Los Lagos, Xile, 2001, ps. 75-83.
- JIMÉNEZ DE LA ESPADA, Marcos (ed.), *"Libro del conocimiento de todos los reinos y tierras y señoríos que son por el mundo"*, escrito por un franciscano español de mediados del siglo XIV, El Albir, Barcelona, 1980.
- JIMÉNEZ DE RADA, Rodrigo, *Historia de los hechos de España*, trad. a l'espanyol per Juan FERNÁNDEZ VALVERDE, Alianza Editorial, Madrid, 1989.
- JIMÉNEZ DE URREA, Pedro Manuel, *Cancionero*, ed. a cura de M^a. Isabel TORO PASCUA, Prensas Universitarias de Zaragoza – Instituto de Estudios Alto-aragoneses (Huesca) – Instituto de Estudios Turolenses (Teruel) – Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2012.
- JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, La versión castellana del *Isagogicon moralis disciplinae* de Leonardo Bruni conservada en el incunable 1704 de la Biblioteca Nacional de Madrid, dins *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, 22-1, Madrid, 2002, ps. 87-175.
- JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, El *Isagogicon moralis disciplinae* de Leonardo Bruni Aretino y su difusión en España: notas para el estudio de dos versiones castellanas cuatrocentistas, dins CONDE PARRADO, Pedro P. – VELÁZQUEZ, Isabel (eds.), *La Filología Latina. Mil años más. Actas del IV Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos (Medina del Campo, 22-24 maig 2003)*, Sociedad de Estudios Latinos, Madrid, 2005, ps. 1.225-1.242.
- JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat, *El 'Isagogicon moralis disciplinae', de Leonardo Bruni, y sus versiones castellanas: estudio y edición*, Tesi doctoral del Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010; ed. electrònica <<http://eprints.ucm.es/10604/1/T31570.pdf>>
- JOHNES, Thomas (trad.), *The Chronicles of Enguerrand de Monstrelet*, Henry G. Bohn, Londres, 1853.
- JOHNSTON, Oliver M., Dante and Honorius of Autun, dins *Stanford Studies in Language and Literature*, Stanford, 1941, ps. 96-98.

JOLIVET, Sophie, "Pour soi vêtir honnêtement à la cour de monseigneur le duc de Bourgogne." Costume et dispositif vestimentaire à la cour de Philippe le Bon de 1430 à 1455, Tesi doctoral, Université de Bourgogne, Dijon, 2003; ed. digital <<http://tel.archives-ouvertes.fr/docs/00/39/23/10/PDF/THESESOPHIE.pdf>>

JONES, Evan John (ed.), *Medieval Heraldry. Some Fourteenth Century Heraldic Works*, William Lewis Ltd., Cardiff, 1943.

JONES, P. J., *The Malatesta of Rimini and the Papal State*, Cambridge, 1974.

JONES, William Henry Rich, *Fasti Ecclesiae Sarisberensis*, Brown, Salisbury, 1879.

JOOST-GAUGIER, Christiane L., *Measuring Heaven. Pythagoras and His Influence on Thought and Art in Antiquity and the Middle Ages*, Cornell University Press, Ithaca, 2006; trad. a l'italià per Pasquale FACCIA com *Pitagora e il suo influsso sul pensiero e sull'arte*, Arkeios, Roma, 2008.

JORBA, Manuel, *Manuel Milà i Fontanals en la seva època*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989.

JORBA, Manuel, *Manuel Milà i Fontanals, crític literari*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991.

JORDÀ SANCHIS, Joan, Lletres casolans de pronòstic reservat (la nostra literatura al segle XV), dins RICHART MOLTÓ, Juan (coord.), *El Comtat a l'època medieval (segles XIII-XV)*, Centre d'Estudis Contestans – Ajuntament de Cocentaina, Cocentaina, 1992, ps. 235-258.

JORDAN, Constance, Boccaccio's In-Famous Women: Gender and Civic Virtue in the *De mulieribus claris*, dins LEVIN, Carole – WATSON, Jeanie (eds.), *Ambiguous Realities: Women in the Middle Ages and Renaissance*, Greenwood Press, Detroit, p. 1987, ps. 25-47.

JORDÁN DE URRÍES y AZAGRA, José, *Los poetas aragoneses en tiempo de Alfonso V. Discurso leído en la Academia de San Luis Gonzaga de Zaragoza*, Llibreria de Ceicilio Gasca – Tipogr. de La Derecha, Saragossa, 1890.

JORGA, Nicolae, *Thomas III, marquis de Saluces. Étude historique et littéraire. Thèse présentée à l'Université de Leipzig*, Tipogr. Bouillant, Saint-Denis, 1893.

JORGA, Nicoale, *Notes et extraits pour servir à l'Histoire des Croissades au XVe siècle. Troisième sèrie*, Ernest Leroux, París, 1902.

JOURDAIN, Jean-Pierre, Le thème du Pas dans le royaume de France (Bourgogne, Anjou) à la fin du Moyen Âge: l'émergence d'un symbole, dins *Annales de Bourgogne*, 62, Dijon, 1990, ps. 117-133.

JOVELLANOS, Gaspar Melchor de, *Memorias histórico-artísticas de arquitectura (1805-1808)*, ed. a cura de Daniel CRESPO i Joan DOMENGE, Akal, Madrid, 2013.

JOUVE-QUÉMARREC, Maryvonne, *L'ambassadeur de la paix: Gilles de Bretagne*, Cheminements, 2003.

JULIÀ VIÑAMATA, José-Ramón, Las actitudes mentales de los barceloneses del primer tercio del siglo XIV, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 20, Barcelona, 1990, ps. 15-52.

JULIEN, C. – DAGNOT, J. P., *Jean VI de Graille, seigneur de Marcoussis, I. Le chevalier*, ed. digital <julienchristian.perso.sfr.fr/Chroniques/graville4.htm> consultada en març del 2014.

JULIEN, Nadia, *Le dictionnaire des Mythes*, Marabout, Alleur (Bèlgica), 1992; trad. a l'espanyol per José Antonio BRAVO com: *Enciclopedia de los mitos*, Robinbook, Teià (Barcelona), 2003.

JULIOL ALBERTÍ, Griselda (ed.), *Llibre Vermell de la Ciutat de Girona (1188-1624)*, Ajuntament de Girona – Fundació Noguera, Girona, 2001.

JULLIEN DE COURCELLES, Jean-Baptiste-Pierre, *Histoire généalogique et héraldique des pairs de France*, París, 1822-1833.

JURADO NOBOA, Fernando, *Los secretos del poder: el caso Dávalos*, Sociedad Ecuatoriana de Amigos de la Genealogía, Quito, 1992.

JURILLI, Francesco, *Ruvo di Puglia nella preistoria e nella storia*, Vecchi, Trani, 1971.

- JUSTÍ (Marcus Iunianus Iustinus), *Historiarum Philippicarum T. Pompeii Trogi libri XLIV, in epitomen redacti*; ed. electrònica <<http://www.thelatinlibrary.com/justin.html>>
- JUSTINO/POMPEYO TROGO, *Epítome de las 'Historias filípicas' de Pompeyo Trogo – Prólogos – Fragmentos*, Gredos, Madrid, 1995.
- JUVENAL, D. Juni, *Sàtires*, vol. 2, ed. i trad. a cura de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1961.
- KABASHI, Artemida, *The Memory of George Castriota Scanderberg among the Arberesh of Italy. A Study on the role of Diaspora in the creation of Albanian national identity*, Tesi doctoral, Texas Technology University, Lubbock, 2005.
- KAGELMACHER, Ernst, *Filippo Maria Visconti und König Sigismund, 1413-1431*, F. Siemenroth – Universität Greifswald, Berlín, 1885.
- KALLENDFORF, Craig, *Elogio de Eneas y la retórica epideictica en el temprano Renacimiento italiano*, RIL editores, Santiago de Chile, 2005.
- KAMEN, Henry, Mediona: una comunidad en la Contrarreforma, dins *Cambio cultural en la sociedad del Siglo de Oro. Cataluña y Castilla, siglos XVI-XVII*, Siglo XXI, Madrid, 1998, ps. 1-41.
- KAMP, Norbert, Corrado Capece (Capice de Neapoli, Capicia, Capicio, Capitius, Cacapiç, Cacapuche), dins *Dizionario biografico degli italiani*, 18, Roma, 1975; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/corrado-capece_Dizionario-Biografico/>
- KAMP, Norbert, Enrico di Castiglia (Henricus de Castella, Henricus de Hispania, Arrigo di Castiglia, Anrricus, Don Enrique), dins *Dizionario biografico degli italiani*, 42, Roma, 1993; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-di-castiglia_Dizionario-Biografico/>
- KAMP, Norbert, Clemente IV, dins *Enciclopedia dei Papi*, Roma, 2000; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/clemente-iv_Enciclopedia_dei_Papi/>
- KANTOROWICZ, Ernst H., *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton University Press, 1957; trad. i reed. com: *Los dos cuerpos del rey. Un estudio de teología política medieval*, Akal, Madrid, 2012.
- KAPLAN Stuart R., *I tarocchi*, Mondadori ("Oscar guide", 104), Milà, 1994.
- KAPOSI, Márton, La concezione della Fortuna in Petrarca, dins *Verbum*, 7/1, Budapest, maig 2005, ps. 247-261.
- KARÁCSONYI, Joannis – BOROVSZKY, Samuelis (eds.), *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum* [Ritus explorandae veritatis, quo hungarica natio in dirimendis controversis ante annos trecentos et quadraginta usa est, et eius testimonia plurima, in Sacratio summi templi Varadiensis reperta], Váradi Káptalan, Budapest, 1903.
- KART, Bob – TIMPONE, Giovanni – GALANTE, Aldo, *Sito culturale della Città di Monteodorisio*, ed. electrònica (spazioinwind.libero.it/monteodorisio/) consultada en octubre del 2012.
- KAUFFMANN, Claus M., The altar-piece of Saint George from Valencia, dins *Victoria Albert Museum Yearbook*, Londres, 1970, vol. 2, ps. 65-100.
- KAY, Sara, Grafting the Knowledge Community: The Purposes of Verse in the *Breviari d'amor* of Matfre Ermengaud, dins *Neophilologus*, 91-3, 2007, ps. 361-373.
- KEEN, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, New Haven (Conneticut), 1984; versió castellana, *La caballería*, d'Elvira i Isabel de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1986.
- KEIGHTLEY, Ronald G., Boethius in Spain. A Classified Checklist of Early Translations, dins MINNIS, A. J. (ed.), *The Medieval Boethius. Studies in the Vernacular Translations of the "Consolatione Philosophiae"*, D. S. Brewer, Cambridge, 1987, ps. 169-187.

- KEIGHTLEY, Ronald G., Moral(izing) aspects of love in *Curial e Güelfa*, dins *Antipodas*, 5, Sydney, desembre 1993, ps. 105-127.
- KELLER, Adelbert (ed.), *Gesta romanorum*, J. G. Cotta'scher, Stuttgart-Tübingen, 1842.
- KELLY, Henry Ansgar, *Ideas and Forms of Tragedy from Aristotle in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- KEMPIS, Thomas de, *Tractatus de Imitatione Christi* [1418], Anton Koberger, Nürnberg, 1492.
- KEMPIS, Thomas de, *La 'Imitació de Jesucrist', del venerable Tomàs de Kempis. Traducció catalana de Miquel Pèrez; novament publicada per R. MIQUEL y PLANAS, segons la edició de l'any 1482*, Barcelona, 1911.
- KENNEDY, Jay, *The Musical Structure of Plato's Dialogues*, Acumen, Durham, 2011.
- KERKHOF, Maxim P. A. M., Acerca da data do "Prohemio e carta" do Marquês de Santilhana, dins *Portuguesische Forschungen des Görres-Gesellschaft. Aufsätze*, Portug., 12, Münster, 1972-1973, ps. 1-16.
- KERKHOF, Maxim P. A. M., *El Favor de Hércules contra Fortuna del Marqués de Santillana*, dins GOSMAN, Martin – HERMANS, Hub. (coords.), *España, teatro y mujeres: estudios dedicados a Hemk Oostendorp*, Rodopi, Àmsterdam – Atlanta, 1989, ps. 191-202.
- KERREBROUCK, Patrick van, *Les Valois*, Villeneuve d'Ascq, 1990.
- KEYSLER, John George, *Travels through Germany, Bohemia, Hungary, Switzerland, Italy and Lorrain, giving a true just description of the present state of those countries*, Londres, 1757.
- KIBLER, William W., Humor in the *Prise d'Orange*, dins *Studi di letteratura francese*, 3, Florència, 1974, ps. 5-25.
- KIDWELL, Carol, *Sannazaro and Arcadia*, Duckworth, Londres, 1993.
- KIESEWETTER, Andreas, Ladislado d'Angiò Durazzo, re di Sicilia, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 63, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ladislao-d-angio-durazzo-re-di-sicilia_Dizionario-Biografico/>
- KIESEWETTER, Andreas, Giovanni Antonio Orsini del Balzo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 79, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2013; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/orsini-del-balzo-giovanni-antonio_Dizionario-Biografico/>
- KING, Margaret L., *The Death of the Child Valerio Marcello*, The University of Chicago Press, Chicago, 1994.
- KINGSFORD, C. L., The Early Biographies of Henry V., dins *English Historical Review*, vol. 25, núm. 97, Oxford, 1910, ps. 58-92.
- KIRCHER, Timothy, *The Poet's Wisdom. The Humanists, the Church, and the Formation of Philosophy in the Early Renaissance*, Brill Academic Press ("Studies in Intellectual History", 133), Leiden, 2006.
- KLEMPERER, Victor, Gibt est eine spanische Renaissance?, dins *Logos. Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur*, 16/2, Tübingen, 1927, ps. 129-161.
- KNOWLSON, George, *Jean V, duc de Bretagne, et l'Angleterre (1399-1442)*, ("Archives historiques de Bretagne", 2), W. Heffer & Sons Ltd. - Librairie de Bretagne Yves Durand-Noël, Cambridge - Rennes, 1964.
- KNOX, Dilwyn, *Ironia: Medieval and Renaissance Ideas on Irony*, The Trustes of Columbia University in the City of New York ("Columbia Studies in the Classical Tradition", 16), Nova York, 1989.
- KNUDSON, Charles A., The Prussian Expedition in Jehan de Saintré, dins *Études de langue et de littérature du Moyen Âge offertes à Félix Lecoy*, Champion, París, 1973, ps. 271-278.
- KOHL, Benjamin G., Introduction to Francesco Barbaro "On Wifely Duties", dins KOHL, Benjamin J. – WITT, Ronald G. (eds.), *The Early Republic. Italian Humanists on Government and Society*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1978, ps. 179-188.
- KÖHLER, Erich, Les troubadors et la jalousie, dins *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Âge et de Renaissance offerts à Jean Frappier*, Droz, Ginebra, 1970, vol. 1, ps. 543-567.

KÖHLER, Erich, *L'aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, Gallimard, París, 1974; trad. per Blanca GARÍ, *La aventura caballeresca. Ideal y realidad en la narrativa cortés*, Sirmio, Barcelona, 1991.

KOHUT, Karl, El humanismo castellano del siglo XV. Replanteamiento del problemática, dins *Actas del VII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Venecia, 25-30 de agosto de 1980)*, Bulzoni, Roma, 1982, vol. 2, ps. 639-647.

KOHUT, Karl, Sánchez de Arévalo (1404-1470), frente al Humanismo italiano, dins GRUG, Evelyn – GORDON, Alan M. (coords.), *Actas del VI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, Universitat de Toronto, Toronto, 1980, ps. 431-434.

KOMOROWSKY, Michael, The Diplomatic Genere before the Italian League. Civic Panegyrics of Bruni, Poggio, and Decembrio, dins MOUDARRES, Andrea – PURDY MOUDARRES, Christiana (eds.), *New Worlds and the Italian Renaissance. Contributions to the History of European Intellectual Culture*, Brill (“Brill’s Studies in Intellectual History”), Leiden, 2012, ps. 47-74.

KOSCHORRECK, Walter – WERNER, Wilfried (eds.), *Kommentar zum Faksimile des Codex Manesse. Die grosse Heidelberger Liederhandschrift*, Ganymed, Kassel, 1981.

KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007.

KOSTA-THÉFAINE, Jean-François, L'état de la recherche sur Othon de Grandson, dins KOSTA-THÉFAINE, J.-F., *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007, ps. 183-195.

KRASNER, Mariuccia, *La comunità ebraica palermitana nel XV secolo attraverso uno studio sui documenti notarili*, Tesi doctoral, Universitat de Tel Aviv, 2002; ed. electrònica <<http://primage.tau.ac.il/libraries/theses/humart/free/001909809.pdf>>, consultada en desembre 2012.

KRAUS, Clara, Erifile, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/erifile_Enciclopedia-Dantesca/>

KRAYE, Jill, Philologists and Philosophers, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 142-160 (trad. a l'espanyol: Filòlogos y filósofos, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 189-209).

KRISTELLER, Paul, *Die Tarocchi: zwei italienische Kupferstichfolgen aus dem XV. Jahrhundert*, B. Cassirer, Berlín, 1910.

KRISTELLER, Paul Oskar, *The Humanistic Movement. The Classics and Renaissance Thought*, Cambridge University Press – Harvard Universiti Press – Oxford University Press, Londres, 1955.

KRISTELLER, Paul Oskar, Un “Ars dictaminis” di Giovanni del Virgilio, dins *Italia Medioevale e Umanistica*, 4, Roma, 1961, ps. 181-200; reed. dins KRISTELLER, P. O., *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Edizioni di Storia e Letteratura (“Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi”, 178), Roma, 2006 (2a ed.; 1a, 1993), vol. 3, ps. 487-508.

KRISTELLER, Paul Oskar, Los antecedentes medievales del humanismo renacentista, dins ÍDEM, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970, ps. 191-212; reed. parcialment com: El territorio del humanista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española*, 2. Siglos de oro: Renacimiento, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44.

KRISTELLER, Paul Oskar, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford University Press, Stanford, 1964; trad. com *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970.

KRISTELLER, Paul Oskar, Pier Candido Decembrio and his unpublished treatise on the Immortality of the Soul, dins WALLACH, L. (ed.), *The Classical Tradition. Literary and historical studies in honor fo H. Caplan Cornell*, U. P. Ithaca, Nova York, 1966, ps. 536-558.

KRISTELLER, Paul Oskar, The Impact of Early Italian Humanism on Thought and Learning, dins LEVY, Bernard S. (ed.), *Developments in the Early Renaissance*, State University of New York Press, Albany, 1972, ps. 120-157; reed. parcialment en espanyol com: El territorio del humanista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44.

KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, vol. I. Italy: Agrigento to Novara*, E. J. Brill, Leiden, 1977.

KRISTELLER, Paul Oskar, El territorio del humanista dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 34-44.

KRISTELLER, Paul Oskar, *Renaissance Thought and its Sources*, ed. a cura de Michael MOONEY, Columbia University Press, Nova York, 1979; trad. a l'espanyol com: *El pensamiento renacentista y sus fuentes*, Fondo de Cultura Económica, Ciutat de Mèxic, 1982.

KRISTELLER, Paul Oskar, The Humanist Bartolomeo Facio and his Unknown Correspondance, dins *From the Renaissance to the Counter Reformation. Essays in Honour of C. Mattingly*, Random House, Nova York, 1965, ps. 56-74; reed. dins KRISTELLER, P. O., *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1985, vol. 2, ps. 265-280 i 507-539.

KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries, Volume IV. Alia itinera, II. Great Britain to Spain*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997 (1989).

KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries. Volume VI. Alia itinera, IV. Supplement to Italy (G-V). Supplement to Vatican and Austria to Spain*, Warburg Institute – E. J. Brill, Londres – Leiden, 1963-1997 (1992).

KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. Accedunt Alia Itinera. A Database of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, ed. en CD a cura de Pere BOHIGAS, Vinyet PANYELLA i Joana ESCOBEDO, E. J. Brill, Leiden, 1995.

KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, Accedum Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued of Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries, volume II. Italy: Orvieto to Volterra. Vatican City*, E. J. Brill, Leiden, 1998 (3a ed.; 1a, 1967).

KRUFT, Hanno-Walter – MALMANGER, Magne, Der Triumphbogen Alfonsos in Neapel. Das Monument und seine politische Bedeutung, dins *Acta ad Archeologiam et Artium Historiam Pertinentia*, 6, The Norwegian Research Council for Science and the Humanities, Spoleto, 1975, ps. 213-306.

KÜCHLER, Winfried, *Die Finanzen der Krone Aragon während des 15. Jahrhunderts (Alfons V. und Johann II.)*, Aschendorff, Münster, 1983; reed. com: *Les finances de la Corona d'Aragó al segle XV (regnats d'Alfons V i Joan II)* [1983], Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1997.

LABARGE, Margaret W., *Viajeros medievales. Los ricos y los insatisfechos*, Nerea, Hondarríbia (Guipúscoa), 2000 (2a ed.).

LABARTA, Ana, *La onomástica de los moriscos valencianos*, CSIC, Madrid, 1987.

LABORDE, Marquis de (dir.), *Ministère de la Maison de l'Empereur et des Beaux-Arts – Musée des Archives de l'Empire. Actes importants de l'Histoire de France et autographes des hommes célèbres, exposés dans l'Hôtel Soubise par ordre de l'empereur*, Henri Plon, París, 1867.

LABOWSKY, Lotte, Bessarione, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 9, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1967; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bessarione_Dizionario-Biografico/>

LA CANAL, José de, *España sagrada, tomo XLVII. Tratado LXXXIV. De las santas iglesias de Lérida, Roda y Barbastro en su estado antiguo*, Tipogr. Herederos de José del Collado, Madrid, 1836.

- LACAVALLERIA, Antoni, *Gazophylacium catalano-latinum. Dictiones et phrasibus illustratas*, Barcelona, 1696.
- LA CÉPÈDE, Pierre de, *Paris et Vienne (Romanzo cavalleresco del XV secolo. Parigi, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 20044)*, ed. a cura d'Anna Maria BABBI, Università di Verona (Scienza della letteratura e del linguaggio) – Franco Angeli, Milà, 1992.
- LACHET, Claude, *La "Prise d'Orange" ou la parodie courtoise d'une épopée*, Champion ("Nouvelle bibliothèque du Moyen Âge", 10), Paris, 1986.
- LACKNER, Dennis F., The Camaldolese Academy: Ambrogio Traversari, Marsilio Ficino and the Christian Platonic Tradition, dins ALLEN, Michael J. B. – REES, Valery – DAVIES, Martin (eds.), *Marsilio Ficino: his Theology, his Philosophy, his Legacy*, Brill – Nhej, NV Koninkijke, Leiden – Boekhandel en Drukkeris, 2002, ps. 15-44.
- LACTANCI, L. *Caelius Firmianus Lactantius Divinarum Institutionum libri septem*, ed. a cura d'Eberhard HECH i Antonie WLOSOK, Saur, Munic-Leipzig, 2005, 2 vols.
- LACTANCI (*Lucius Caelius Firmianus Lactantius*), *Metamorphoseon Libri XV, Lactanti Placidi, qui dicitur "Narrationes fabularum Ovidianarum"*, ed. a cura d'Hugo MAGNUS, Weidmann, Berlín, 1914; reed. electrònica dins *The Ovid Collection*, per la University of Virginia, 2002 <<http://ovid.lib.virginia.edu/narrationes.html#bk3>> consultada en gener del 2015.
- LACTANCIO, *Institutiones divinas. Libros I-III*, trad. a l'espanyol d'E. SÁNCHEZ SALOR, Gredos ("Biblioteca Clásica Gredos", 136), Madrid, 1990.
- LACUESTA, Ramón Santiago, *La primera verisón castellana de La Eneida, de Virgilio. Los libros I-III, traducidos y comentados por Enrique de Villena (1384-1434)*, Real Academia Española de la Lengua, Madrid, 1979.
- LADERO QUESADA, Miguel Ángel, Una biografía caballeresca del siglo XV: "La coronica del muy ilustre y muy magnífico cavallero don Alonso Pérez de Guzmán el Bueno", dins *En la España medieval*, 22, Madrid, 1999, ps. 247-283.
- LA FARINA, Giuseppe, *Storia d'Italia (568-1815) narrata al popolo italiano*, Poligrafia italiana, Florència, 1851.
- LA FAVIA, Louis M., Il primo commento alla *Divina Commedia* in Spagna, dins *Hispano-Italica Studies*, 1, Washington, 1976, ps. 1-8.
- LAFFRANCHI, Marco, *Dialectica e filosofia in Lorenzo Valla*, Pubblicazioni dell'Università Cattolica, Milà, 1999.
- LAFOND-KETTLITZ, Barbara, *De l'amour courtois à "l'amour marié". Le roman allemand (1456-1555)*, Peter Lang ("Contacts. Études et documents", 61), Berna, 2005.
- LAGUNA MARISCAL, Gabriel, El texto de Ovidio, *Amores* II 10, 9 y el tópic del *navigium amoris*, dins *Emerita*, 57, Madrid, 1989, ps. 309-315.
- LALANDE, Denis (ed.), *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre, dit 'Bouciquaut', mareschal de France et gouverneur de Jennes*, Droz, Ginebra, 1985.
- LALANDE, Denis, *Jean II le Meingre, dit Boucicaut (1366-1421). Étude d'une biographie héroïque*, Droz, Ginebra, 1988.
- LALANDE, Denis (ed.) – DELCOURT, Thierry (col-lab.), *Le Roman de Tristan en prose. Tome V: De l'arrivée des amants à la Joyeuse Garde jusqu'à la fin dou tournoi de Louveserp*, CNRS-Droz ("Textes littéraires français"), París, 1992.
- LALANDE, Denis, Le couple Saintré-Boucicaut dans le roman *Jean de Saintré*, dins *Romania*, 111, París, 1990, ps. 481-494.
- LALINDE ABADÍA, Jesús, *Los Fueros de Aragón*, Librería General, Saragossa, 1976.

LALLY-TOLLENDAL, Trophime-Gérard, marqués de, veu 'Balbes', dins *Biographie Universelle ancienne et moderne*, ou Histoire, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont distingués par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes, Michaud Frères, París, 1811.

LA LUMIA, Isidoro, I quattro vicari. Studi di storia siciliana del XIV secolo (1377-1392), dins *Archivio Storico Italiano*, 5, Florència, 1867, ps. 3-84 i 132-224.

LAMAÑA, Josep-Maria, Els instruments musicals en un tríptic aragonès de l'any 1390, dins *Recerca musicològica*, 1, Barcelona, 1981, ps. 9-69.

LAMBERT, Gisèle, Jeu de princes humanistes: le tarot dit de Charles VI, dins LAMBERT, G. (coord.), *Dessins de la Renaissance. Collection de la Bibliothèque nationale de France*, Catàleg de l'exposició (Barcelona, octubre 2003-gener 2004 – París, febrer-abril 2004), Fundació Caixa de Catalunya – Bibliothèque nationale de France; ed. electrònica <expositions.bnf.fr/renais/index.htm> consultada en gener 2014.

LA MARCHE, Olivier de, *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. a cura de Jean-Luten de GAND, Everaerd, Lovaina, 1645.

LA MARCHE, Olivier de, *Mémoire de la maison de Bourgogne*, dins BUCHON, Jean Alexandre C. (ed.), *Choix de chroniques et mémoires sur l'Histoire de France, avec notices biographiques (Xvè siècle)*, Auguste Desrez Imprimeur-Éditeur, París, 1838, vol. 5, ps. 295-600.

LA MARCHE, Olivier de, *Mémoires d'Olivier de la Marche, maître d'hôtel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire*, ed. a cura d'Henri BEAUNE i J. D'ARBAUMONT, Librairie Renouard, París, 1884.

LAMBRON DE LIGNIM, H., Joutes et tournois, dins *Mémoires de la Société archéologique de Touraine*, 11, Tours-París, gener-març 1859, ps. 276-335.

LANCETTI, Vincenzo, *Biografia cremonese, ossia Dizionario storico delle famiglie e persone per qualsivoglia titolo memorabili e chiari spettanti alla città di Cremona, dai tempo più remoti all'età di guerra*, Tipogr. di Commercio al Bocchetto, Milà, 1820.

LANDI, Aldo, *Concilio e papato nel Rinascimento (1449-1516). Un problema irrisolto*, Claudiana, Torí, 1997.

LANDINO, Cristoforo, *Commento di Cristophoro Landini Fiorentino sopra la Comedia di Dante Alighieri, poeta fiorentino*, dins PROCACCIOLI, Paolo (ed.), *I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI*, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

LANDOLFO il Vecchio (*Landulphi Senioris*), *Mediolanensis historiae libri quatuor*, ed. a cura d'Alessandro CUTOLO, "Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al mille cinquecento ordinata da L. A. Muratori. Nuova edizione riveduta, ampliata e corretta con la direzione di Giosuè Carducci, Vittorio Fiorini e Pietro Fedele", tom 4, part 2, Nicola Zanichelli, Bolonya, 1949.

LANEYRIE-DAGEN, Nadeije, *L'invention de la nature: les quatre éléments à la Renaissance ou le peintre premier savant*, Flammarion, París, 2008.

LANFRANCHI DA MILANO, Guido, *Cirugía mayor (texto y concordancias de Compendio de cirugía, Biblioteca Nacional MS. 2147)*, 1988; ed. electrònica d'Enrica J. ARDEMAGNI, dins *Archivo digital de manuscritos y textos españoles [ADMYTE]*, Hispanic Seminari of Medieval Studies <www.hispanicseminary.org>, University of Wisconsin, Madison, 2011.

LANGBEHN-ROHLAND, Regula, *Curial e Güelfa: los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas 'Dr. Amado Alonso' en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, 1975, ps. 146-170.

LANNOY, Guillebert de, *Voyages et ambassades, chevalier du Toison d'or, seigneur de Santes, Willerval, Tronchiennes, Beaumont et Wahégnies, 1399-1450*, ed. a cura de Constant-Philippe SERRURE, Tipogr. d'Émanuel Hoyois, Mons, 1840.

LANSING, Richard (ed.), *The Dante Encyclopedia*, Routledge, Nova York, 2010 (2a; 1a, 2000).

- LANZA, Antonio, Considerazioni sul testo del *Trecentonovelle* e delle opere minori di Franco Sacchetti, dins TERZOLI, Maria Antonietta – ASOR ROSA, Alberto – INGLESE, Giorgio (eds.), *Letteratura e Filologia tra Svizzera e Italia. Studi in onore di Guglielmo Gorni, 2. La tradizione letteraria dal Duecento al Settecento*, Edizioni di storia e letteratura (“Storia e letteratura”, 258), Roma, 2010, vol 2, ps. 111-136.
- LAPESA, Rafael, *La obra literaria del marqués de Santillana*, Ínsula, Madrid, 1957.
- LAPESA, Rafael, Sobre la *Coronación de mossén Jordi de Sant Jordi*, Venus y los elefantes, dins *Estudis Romànics*, 10 (“Estudis de literatura catalana oferts a Jordi Rubió i Balaguer”, 1), Barcelona, 1962-1967, ps. 273-276.
- LAPESA, Rafael, *Historia de la lengua española*, Gredos, Madrid, 1980.
- LAPIDE, Cornelius Cornelii, *Commentaria in Ecclesiasticum*, Tipogr. Balleoniana, Venècia, 1740.
- LA ROCHE-GUILHEN, Anne, *Jacqueline de Bavière, comtesse de Hainaut (nouvelle historique)*, Tipogr. de Paul Marret, Àmsterdam, 1707.
- LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Jean MISRAHI i Charles A. KNUDSON, Droz, Ginebra, 1978.
- LA SALE, Antoine de, *Jehan de Saintré*, ed. a cura de Roger DUBUIS, Champion, París, 1995.
- LA SALE, Antoine de, *Saintré*, trad. de Felicia de CASAS, Gredos, Madrid, 2000.
- LASSABATÈRE, Thierry, *Du Guesclin. Vie et fabrique d'un héros médiéval*, Perrin (“Biographies”), París, 2015.
- LATASSA ORTÍN, Félix de, *Bibliotheca antigua de los escritores aragoneses que florecieron desde la venida de Cristo hasta el año 1500*, Tipogr. de Medardo Heras, Saragossa, 1796.
- LATASSA ORTÍN, Félix de, *Biblioteca de escritores aragoneses que florecieron desde el año 1500 hasta 1599*, Tipogr. de Joaquín Domingo, Saragossa, 1798.
- LATASSA ORTÍN, Félix de – GÓMEZ URIEL, Miguel, *Bibliotecas antigua y nueva de escritores aragoneses de Latassa; aumentadas y refundidas en forma de diccionario bibliográfico-biográfico*, Tipogr. de Calisto Ariño, Saragossa, 1886.
- LATHUILLÈRE, Roger, *Guiron le Courtois. Étude de la tradition manuscrite et analyse critique*, Librairie Droz (“Publications romanes et françaises”, 86), Ginebra, 1966.
- LATINI, Brunetto, *Il Tesoro*, trad. a l'italià [1533] per Bono GIAMBONI [atribuïda espúriament], ed. a cura de Luigi CARRER, Tipogr. del Gondoliere, Venècia, 1839, 2 vols.
- LATINI, Brunetto, *Libro del tesoro. Text and concordance of the Aragonese translation of “Livre dou tresor” (Gerona, Cathedral MS. 20)*, 1990; ed. electrònica a cura de Dawn PRINCE, dins *Archivo digital de manuscritos y textos españoles [ADMYTE]*, Hispanic Seminari of Medieval Studies <www.hispanicseminary.org>, University of Wisconsin (“Spanish Series”, 46), Madison, 2011.
- LA TORRE, Francisco de (ed.), *Agudezas de Juan Oven, traducidas en metro castellano*, Francisco Sanz, Madrid, 1674.
- LA TORRE y DEL CERRO, Francisco de, *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona, I. Preliminares (1289-1451)*, Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1971.
- LA TOUR-LANDRY, Geoffroy de, *Livre pour l'enseignement de ses filles du Chevalier de la Tour-Landry*, ed. a cura d'Anatole de MONTAIGLON, P. Jannet, París, 1854.
- LAU, M. i al., Zurigo, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1937; ed. electrònica <www.treccani.it/enciclopedia/zurigo_(Enciclopedia-Italiana)>, consultada en maig del 2014.
- LAUCHERT, Friedrich (ed.), *La estoria de los quatro doctores de la Santa Iglesia*, Max Niemeyer (“Romanische Bibliothek”, 14), Halle, 1897.
- LAUDANA, S., *Lo stato del principe: i Moncada e i loro territori*, Palerm, 2008.
- LAUGIER, Marc Antoine, *Storia della Repubblica di Venezia, dalla sua fondazione sino al presente*, Tipogr. de Carlo Palese i Gasparo Storti, Venècia, 1778 (2a).

LAURANSON-ROSAZ, Christian, Des “mauvaises coutumes” aux “bonnes coutumes”. Essai de synthèse pour le Midi (Ve-XIIe siècles), dins MOUSNIER, Mireille – POUMARÈDE, Jacques (eds.), *Le costume au village dans l'Europe médiévale et moderne (Actes des XXes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, septembre 1998)*, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa de Llenguadoc, 2001, ps. 19-51.

LAURENZA, Vincenzo, Il Panormita a Napoli, dins *Memorie dell'Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92.

LAURIE, Ian, Les amitiés métriques: Othon de Grandson et Eustache Deschamps, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme (“Medievalia”, 63), Orléans, 2007, ps. 123-136.

LAVAGNINI, Bruno, Teognide, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1937; ed. electrònica <[LAWLER, Traugott \(ed.\), *The “Parisiana poetria” of John Garland*, Yale University Press, New Haven – Londres, 1974.](http://www.treccani.it/enciclopedia/teognide_(Enciclopedia-Italiana)/></p></div><div data-bbox=)

LAWRANCE, Jeremy N. H., *Un tratado de Alonso de Cartagena sobre la educación y los estudios literarios*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1979.

LAWRANCE, Jeremy N. H., Nuño de Guzmán and Early Spanish Humanism: Some Reconsiderations, dins *Medium Aevum*, 51, Londres, 1982, ps. 55-85.

LAWRANCE, Jeremy N. H., On Fifteenth-Century Spanish Vernacular Humanism, dins Medieval and Renaissance, dins MICHAEL, I. D. – CARDVELL, R. (eds.), *Essays in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford, 1985, ps. 63-79.

LAWRANCE, Jeremy N. H., The Spread of Lay Literacy in Late Medieval Castille, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 62, Liverpool, 1985, ps. 79-94.

LAWRANCE, Jeremy N. H., Nota-ressenya de WALEY, Pamela (trad.), *Curial and Güelfa*, George Allen & Unwin, Londres, 1982, dins *Medium Aevum*, 55/1, Londres, 1986, ps. 148-149.

LAWRANCE, Jeremy N. H., Humanism in the Iberian Peninsula, dins GOODMAN, Anthony – MACKAY, Angus (eds.), *The Impact of Humanism on Western Europe*, Longman, Londres, 1990, ps. 220-258.

LAWRANCE, Jeremy N. H. (ed.), *Un episodio de proto-humanismo español: tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti*, Diputación de Salamanca, Salamanca, 1990.

LAWRANCE, Jeremy N. H., Clásicos para la aristocracia, dins RICO, Francisco (dir.) – DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 352-358.

LAWRANCE, Jeremy N. H., La autoridad de la letra: un aspecto de la lucha entre humanistas y escolásticos en la Castilla del siglo XV, dins *Atalaya. Revue française d'études médiévales hispaniques*, 2, París, 1991, ps. 85-107.

LAWRANCE, Jeremy N. H., Las lecturas científicas de los castellanos en la baja edad media, dins *Atalaya. Revue française d'études médiévales hispaniques*, 2, 1991, ps. 142-146.

LAWRENCE, Marilyn, Comic functions of the Parrot as Minstrel in *Le Chevalier du Papegau*, dins BUSBY, Keith – DALRYMPLE, Roger (eds.), *Arthurian Literature*, vol. 19, D. S. Brewer, Cambridge, 2003, ps. 135-152.

LAYNA SERRANO, Francisco, *Historia de la villa de Atienza*, Aache, Guadalajara, 2004.

LÁZARO BAYARRI, José Antonio, Mosén Borra, bufón de reyes y gran señor, dins *Barcelona. Suplemento ilustrado de la Gaceta Municipal de Barcelona*, any 2, núm. 17, Barcelona, maig 1956, ps. 186-190.

LÁZARO CARRETER, Fernando, Imitación compuesta y diseño retórico en la oda a Juan de Grial, dins *Anuario de estudios filológicos*, 2, Badajoz, 1979, ps. 89-119; reed. parcialment com: Imitación y originalidad en la poética renacentista, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 91-97.

LAZZARINI, Isabella, *Fra un principe e altri stati: relazioni di potere e forme di servizio a Mantova nell'età di Ludovico Gonzaga*, Roma, 1996.

LAZZARINI, Isabella, *Carteggio degli oratori mantovani alla corte sforzesca (1450-1500)*, Ministero per i Beni e le Attività Culturali – Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, Roma, 2000, 8 vols.

LAZZARINI, Isabella, Carlo Gonzaga, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 57, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2002; ed. electrònica (http://www.treccani.it/enciclopedia/carlo-gonzaga_Dizionario-Biografico/).

LAZZI, Giovanna, Un Cesare per Cesare: intento politico e iconografia classica, dins *Rivista di Storia della Miniatura*, 5, Florència, 2000, ps. 35-46.

LEACH, Elizabeth Eva, *Sung Birds. Music, nature and poetry in the Later Middle Ages*, Cornell University Press, Ithaca (Nova York), 2007.

LEBRETON, J., Biographie du sire Guérin de Fontaine, capitaine gouverneur du Mans, vainqueur des Anglais à Bugé en 1421. Notice du monument de la commune de Fontaine-Guérin, Tipogr. de Gaston Paré, Angers, 1894.

LECLERC, George-Louis (comte de Buffon), *The History of the Birds*; ed. facsímil, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

LECOY DE LA MARCHE, Albert, *Le roy René: sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d'après les documents inédits des archives de France et d'Italie*, Librairie de Firmin-Didot, frères, fils et Cie., Paris, 1875; reed. per Slatkine Reprints, Ginebra, 1969.

LEDESMA RUBIO, María Luisa, LA Zuda de Zaragoza y la Orden de San Juan de Jerusalén, dins *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 16-18, Saragossa, 1963-1965, ps. 297-308.

LEDGEWAY, Adam, *Grammatica diacronica del napoletano*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009.

LEE, Alexander, *Petrarch and St. Augustine. Classical Scholarship, Christian Theology and the Origins of the Renaissance in Italia*, Brill (“Brill’s Studies in Intellectual History”, 210), Leiden, 2012.

LEE, Charmaine (ed.), *Jaufre*, Edició digital <www.rialc.unina.it/jaufre-i.htm>, Biblioteca del Repertorio informatizzato dell'antica letteratura italiana (RIALC), Universtia di Napoli Federico II, Nàpols, 2000 (revisada el 2002).

LEFÈVRE, Sylvie, *Antoine de la Sale. La fabrique de l'oeuvre et de l'écrivain. Suivi de l'édition critique de 'Traité des anciens et des nouveaux tournois'*, Librairie Droz, Ginebra, 2006.

LE FORTE SCIRPO, Maria Rita, La questione dotale nelle nozze siciliane di Bianca, dins *Príncipe de Viana*, 60, Pamplona, 1999, ps. 277-291.

LE FRANC, Martin, *Le Champion des Dames*, ed. a cura de Robert DESCHAUX, H. Champion, París, 1999.

LE FRANC, Martin, *L'Estrif de Fortune et Vertu*, ed. a cura de Peter F. DEMBOWSKI, Librairie Droz, Ginebra, 1999.

LE GOFF, Jacques, Time, *Work and Culture in the Middle Ages*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.

LE GOFF, Jacques, *La Baja Edad Media*, Siglo XXI, Madrid, 1971.

LE GOFF, Jacques, Introducció, dins LE GOFF, J. i al., *El hombre medieval*, Alianza, Madrid, 1990, ps. 11-28.

LE GOFF, Jacques, *Marchands et banquiers du Moyen Age*, Presses Universitaires de France, 1956, 2000; trad. a l'espanyol per Damià BAS com *Mercaderes y banqueros de la Edad Media*, Alianza Editorial, Madrid, 2014 (2a; 1a, 2004).

LÉGLU, Catherine E., *Multilingualism and Mother Tongue in Medieval French Occitan and Catalan Narratives*, Pennsylvania State University, 2010.

LEGUAI, André, Les États princiers en France à la fin du Moyen Âge, dins *Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa*, 4/1, Roma, 1967, ps. 133-157.

LEGUAI, André, *Les ducs de Bourbon, le Bourbonnais et le royaume de France à la fin du Moyen Âge. Recueil d'articles*, Société bouronnaise des études locales, Yzeure, 2005.

LEGUAY, Jean-Pierre – MARTIN, Hervé, *Fastes et malheurs de la Bretagne ducal, 1213-1532*, Éditions de l'Ouest de France ("Université"), Rennes, 1982.

LEGUINA, Enrique de, *Glosario de voces de armería*, Librería de Felipe Rodríguez, Madrid, 1912.

LEHMAN, Robert (coord.), *Exposition de la Collection Lehman de New York*, Musée de l'Orangerie, Paris, 1957.

LEHMANN, Paul, *Erforschung des Mittelalters: ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, K. W. Hiersemann, Leipzig, 1941-1962.

LEISHMAN, James Blair, *Themes and Variations in Shakespeare's Sonnets*, Routledge Library Editions, Nova York, 2005.

LE LABOURIER, Claude, *Les mazures de l'Abbaye Royale de l'Isle-Barbe, ou Histoire de tout ce qui s'est passé dans ce célèbre monastère*, Tipogr. de Jean Couterot, Paris, 1682.

LELLO, Giovanni Luigi, *Descrizione del Real Tempio e Monasterio di Santa Maria di Morreale; vite de' suoi arcivescovi, abbatì e signori; col sommario di privilegj della detta santa chiesa*, ed. a cura de Michele DE GIUDICE, Tipogr. d'Agostino Epiro, Palerm, 1702.

LEMAIRE, Claudine, Miradas cruzadas sobre la Orden del Toisón de Oro. La fundación de la Orden del Toisón de Oro. Influencia de la Orden de la Jarretera. Los estatutos, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 65-82.

LEMAIRE, Jacques-Charles, *La traduction en moyen français de la lettre anti-curiale "De curialium miseriis epistola", d'Aeneas Silvius Piccolomini*, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 2007.

LEMAIRE, Nicolas Eloi (ed.), *Poetae Latini minores: Lucilii Junioris, Saleii Bassi, et aliorum carmina heroica, epithalamia et Homeristorum latinorum opera*, Paris, 1824.

LEMAIRE, Nicolas Eloi (ed.), *Poetae Latini minores: Rutili Numatiani 'Itinerarium'; Prisciani 'Periegesis' et alia opera; Ausonii et variorum auctorum 'Carmina geographica'; Varronis Atacini 'Fragmenta', quae veteribus ac novis illustravit*, Paris, 1825.

LE MONIER, Felice (ed.), *Scelta di poesie liriche del primo secolo della lingua fino al 1700*, Felice Le Monier e Compagni, Florència, 1839.

LE NEVE, John, *Fasti Ecclesiae Anglicanae*, Cambridge, 1716.

LENFEST, Donald E., La derivación de substantivos abstractos en la *Primera crónica general*, dins *La lengua y la literatura en tiempos de Alfonso X. Actas del Congreso Internacional. Murcia (5-10 de marzo de 1984)*, Facultad de Letras de la Universidad de Murcia, Murcia, 1985, ps. 305-318.

LEÓN, fray Luis de, *Obras del M. fr. Luis de León, de la Orden de San Agustín, tomo 6: Las poesías*, ed. a cura de fray Antolín MERINO, Tipogr. d'Ibarra, Madrid, 1816.

LEÓN, fray Luis de, *Obras del M. fr. Luis de León, de la Orden de San Agustín, tomo 2: Exposición del "Libro de Job"*, ed. a cura de fray Antolín MERINO, Tipogr. d'Ibarra, Madrid, 1816.

LEONE, Alfonso (ed.), *Il giornale del Banco Strozzi di Napoli (1473)*, Fonti e documenti del Mezzogiorno d'Italia, 7, Guida, Nàpols, 1981.

LEONE, Alfonso, *Il ceto notarile del Mezzogiorno nel basso Medioevo. Saggi e note critiche*, Athena, Poggiardo, 1990.

LEONE, Alfonso, Sul commercio degli schiavi a Napoli nel secolo XV, dins *Kronos*, 1, Lecce, 2000, ps. 3-8.

LEONE, Alfonso, Alfonso il Magnanimo e l'economia dell'Italia meridionale, dins CASALE, Benigno – FENIELLO, Amedeo – LEONE, Alfonso, *Il commercio a Napoli e nell'Italia meridionale nel XV secolo: fonti e problemi*, Athena, Nàpols, 2003, ps. 90-98.

LEONE DE CATRIS, Pierluigi (coord.), *I Tesori del Davalos. Committenza e collezionismo di una grande famiglia napoletana. Napoli, Castel Sant Elmo, 22 ottobre 1994 – 22 maggio 1995*, Nàpols, 1994.

LEPAGE, Yvan G., Blondel de Nesle et Richard Coeur de Lion: histoire d'une légende, dins *Florilegium*, 7, 1985, ps. 109-128.

LEROUX, Alfred, *Nouvelles recherches critiques sur les relations politiques de la France avec l'Allemagne de 1378 à 1461*, E. Bouillon, París, 1892.

LESEUR, Guillaume, *Histoire de Gaston IV, comte de Foix. Chronique française inédite du 15e siècle*, ed. a cura d'Henri COURTEAULT, Renouard – Société de l'histoire de France, París, 1893-1894.

LESHMAN, James Blair, *Themes and Variations in Shakespeare's Sonnets*, Routledge, Nova York, 2005.

LESLIE, Ruth, La obra de Juan de Gales en España, dins BUSTOS, Eugenio de (ed.), *Actas del IV Congreso Internacional de Hispanistas (Salamanca, 1971)*, Asociación Internacional de Hispanistas, Salamanca, 1982, ps. 109-116.

LETIZIA, Michela, La traduzione della *Divina Commedia* di Andreu Febrer: la rima di Dante a confronto con quella del suo traduttore, dins *La parola del testo*, 11, Pisa-Roma, 2007, ps. 83-114.

LETIZIA, Michela, *Lieve, leus: la levità della traduzione e nella traduzione della Divina Commedia di Andreu Febrer*, dins DI GIROLAMO, C. – DI LUCA, P. – SCARPATI, O. (eds.), *Atti del IX Congresso internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*; ed. digital <<http://www.filmod.unita.it/aisc/attive/Letizia.pdf>>

LETONNELIER, Gaston, *Histoire du Dauphiné*, Presses Universitaires de France, París, 1958.

LE TRÉSORIER, Bernard, *Histoire des Croisades. Continuation de Guillaume de Tyr*, ed. a cura de François GUIZOT, J.-L.-J. Brière («Collection des mémoires relatifs à l'Histoire de France, depuis la fondation de la monarchie française jusqu'au 13e siècle», 20), París, 1824.

LEUBE, Eberhard, *Fortuna in Karthago: die Aeneas-Dido Mythe in den romanischen Literaturen vom 14. bis zum 16. Jahrhundert*, C. Winter, Heidelberg, 1969.

LEURIDAN, Théodore, *Précis d'Histoire de Lannoy*, Tipogr. L. Danel, Lille, 1868.

LEVANTAL, Christophe, *Ducs et pairs et duchés-pairies laïques à l'époque moderne (1519-1790)*, G.-P. Maisonneuve et Larose, París, 1996.

LEVEROTTI, Franca, L'archivio del Visconti, signori di Milano, dins LAZZARINI, Isabella (ed.), *Scritture e potere. Pratiche documentarie e forme di governo nell'Italia tardomedievale (XIV-XV secolo)*. *Rivista Rete Medievali*, 9, Nàpols, 2008, ps. 1-24; ed. electrònica <<http://www.retimedievali.it>>

LÉVI, Émile, Le troubador Paulet de Marseille, dins *Revue des langues romanes*, 21, París, 1882, ps. 261-289

LEVI, Ezio, *Francesco di Vannozzo e la lirica nelle corti lombarde della seconda metà del secolo XIV*, Galletti e Cocei, Florència, 1908.

LEVI, Ezio (ed.), *Fiore di leggende. Cantari antichi. Serie I (cantari legendari)*, G. Laterza e Figli («Scrittori d'Italia», 64), Bari, 1914.

LEVI, Ezio, Un juglar espanyol en Sicilia (Juan de Valladolid), dins *Homenaje a Menéndez Pidal*, Madrid, 1925, vol. 3, ps. 433-439.

LÉVIZAC, Abate de, *El nuevo Chantreau, o Gramática de la lengua francesa*, Tipogr. de Pierre Beaume, Bordeus, 1817.

LEWIS, John, *The Life of the Learned and Right Reverend Reynold Pecock, S. T. P., Lord Bishop of St. Asaph, and Chichester, in the reign of King Henry VI.*, Clarendon Press, Oxford, 1820.

- LEWIS, Peter (ed.), *Écrits politiques de Jean Juvénal des Ursins*, Société de l'histoire de France, Paris, 1992, 3 vols.
- LEYMARIE, Achille, *Histoire du Limousin. La Bourgeoisie*, Tipogr. d'Ardillier Fils, Llemotges, 1845.
- L'HERMITE SOULIERS, Jean-Baptiste, *Histoire généalogique de la noblesse de Touraine*, Jacques Langlois i altres, París, 1665.
- LIBERAL, Antonino, *Metamorfosis*, trad. a l'espanyol a cura de José Ramón del CANTO NIETO, Akal, Madrid, 2003.
- LIBANORI, Antonio, *Ferrara d'oro*, Tipogr. d'Alonso i Giovanni Maresti, Ferrara, 1665.
- IL LIBRO della Preghiera Antica, dins *La civiltà cattolica*, any 52, sèrie 18, vol. 3, Roma, 1901, ps. 416-432.
- LICITRA, Vincenzo (ed.), *La Summa de arte dictandi* di Maestro Goffredo [Galfredus de VINO SALVO, ca. 1188-1190], dins *Studi medievali*, sèrie 3, núm. 7, Spoleto, 1966, ps. 865-913.
- LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Juan de Mena, poeta del prerrenacimiento español*, Colegio de México, México, 1950.
- LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *La originalidad artística de La Celestina*, Editorial Universitaria de Buenos Aires, Buenos Aires, 1962.
- LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Estudios de literatura española y comparada*, Editorial Universitaria de Buenos Aires, Buenos Aires, 1966.
- LIDA DE MALKIEL, María Rosa, La literatura artúrica en España y Portugal, dins *Estudios de literatura española comparada*, EUDEBA, Buenos Aires, 1969, ps. 134-148.
- LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *La idea de la fama en la edad media castellana*, Fondo de Cultura Económica, Ciutat de Mèxic, 2006 (1952, 1a.).
- LIDA DE MALKIEL, María Rosa, Juan Rodríguez del Padrón. Vida y obras, dins *Nueva revista de filología hispánica*, any 4, núm. 4, Ciutat de Mèxic, 1969, ps. 315-351.
- LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Dido en la literatura española: su retrato y su defensa*, Tamesis Bocks, Londres, 1974.
- LIDA DE MALKIEL, María Rosa, *Estudios sobre la literatura española del siglo XV (Juan Rodríguez del Padrón. Una copla de J. Manrique y la tradición de Filón en la literatura española. La dama como obra maestra de Dios. La hipérbole*, José Porrúa Turanzas, Madrid, 1978.
- LIEBENWEIN, Wolfgang, *Studiolo. Storia e tipologia di uno spazio culturale*, ed. a cura de Claudia CIERI VIA, Panini, Mòdena, 1988 (trad. a l'italià de *Studiolo, Die Entstehung eines Raumtyps und seine Entwicklung bis um 1600*, Mann, Berlín, 1977).
- LIGGINS, Elizabeth M., The Authorship of the Old English *Orosius*, dins *Anglia. Journal of English Philology*, 88, Augsburg, 1970, ps. 255-304.
- LIGNY, Humbert, *L'Occident médiéval: la Belgique et l'Europe*, Éditions universitaires, Brussel-les, 1947.
- LILAO, Óscar – CASTRILLO, Carmen, *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Salamanca, II. Manuscritos 1.680-2.777*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2002.
- LILEYKO, Jerzy, *Regalia polskie*, Agencia Wydawnicza, Varsòvia-Cracòvia, 1987.
- LINAJES de Aragón. *Reseña genealógica y heráldica de las familias aragonesas*, Tipogr. de Leandro Pérez, Saragossa, 1910-1916.
- LIPPOLIS, Enzo – GARRAFFO, Salvatore – NAFISSI, Massimo, *Taranto*, Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, Tàrent, 1995.
- LLADONOSA PUJOL, Josep, *Micer Bernabé Asam, escritor, maestro y político leridano*, Tipogr. Selecta, Lleida, 1955.
- LLADONOSA PUJOL, Josep, *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1970.

- LLADONOSA PUJOL, Josep, *Història de Lleida*, F. Camps Calmet, Lleida, 1972.
- LLADONOSA PUJOL, Josep, *Arnau Mir de Tost*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1974.
- LLEAL, Coloma, *El castellano del siglo XV en la Corona de Aragón*, Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1997.
- LLEMOTGES, Joan de, *Johannis Lemovicensis, Morale Somnium Pharaonis*, Altdorf, Heildelberg, 1690; reed. digital <<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/johannes1690>> consultada en març del 2014.
- LLEMOTGES, Joan de, *Somnium delucidarium pharaonis*, dins *Joannis Lemovicenis. Opera omnia*, ed. a cura d'Horváth CONSTANTIN, Egyházmegyei Könyvny, Veszprém, 1932, vol. 1, ps. 69-126.
- LLEÓ L'AFRICA, *Descrizione dell'Africa di Leone Africano*, dins *Navigazioni o viaggi*, ed. a cura de Giovanni Battista RAMUSIO; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>
- LLOBET, Bernat-Josep, *Declaración del árbol de la genealogía y descendencia de los antiquísimos, nobilísimos y excelentísimos vizcondes, condes y duques de Cardona, en el Principado de Cataluña*, Tipogr. d'Antoni Lacavalleria, Barcelona, 1665.
- LLOBET PORTELLA, Josep-Maria, La família segarrenca dels Bovadilla segons alguns documents notariais (1466-1506), dins *Colom i el món català*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1993, ps. 525-537.
- LLOBET PORTELLA, Josep-Maria, Escrits hostils contra persones de Cervera, dins *Miscel·lània ceriverina*, 7, Cervera, 1991, ps. 59-75.
- LLOBET PORTELLA, Josep-Maria, Un fogatge de Cervera de 1467, dins *Miscel·lània ceriverina*, 7, Cervera, 1991, ps. 179-183.
- LLOBET PORTELLA, Josep-Maria, El testament de Baltasar Sanca, autor ceriverí del segle XVI, dins *Miscel·lània ceriverina*, 8, Cervera, 1992, ps. 245-254.
- LLOBET PORTELLA, Josep-Maria, Textos documentals sobre les relacions de veïnatge entre Solivella i Cervera (1427-1457), dins *Aplec de treballs*, 24, Santa Coloma de Queralt, 2006, ps. 73-108.
- LLOBET VALL-LLOSERA, José Antonio, *Cataluña moderna, obra en la que se trata del comercio de los catalanes de la Edad Media en el Levante y del porvenir de Barcelona*, Tipogr. de Jaime Jepús Roviralta, Barcelona, 1866.
- LLOMPART, Gabriel, La piedad medieval en la isla de Mallorca a través de los documentos, dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, 51-52, Barcelona, 1978-1979, ps. 259-260.
- LLOPIS BAUSET, Frederic, *El joc de pilota valenciana*, Carena, València, 1999.
- LLORENÇ, Alfons, Foc, falles i sàtires, dins *Mediateca de Festes.org*, València, 2007; ed. digital <http://www.festes.org/arxiu/Focs_falles_satires-Alfons_Llorenç.pdf>
- LLORENS SOLÉ, Antoni, *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, Llibreria Bach, Solsona, 1987.
- LLORENTE OLIVARES, Teodoro, *Valencia*, dins la col·l. 'España, sus monumentos y artes; su naturaleza e historia', Daniel Cortezo y Cia., Barcelona, 1887.
- LLOVET, Jordi, L'avara povertà di Catalogna, dins *El País (Quadern Catalunya)*, Barcelona, 29 de novembre del 2007, ed. electrònica <http://elpais.com/diario/2007/11/29/quaderncat/1196300725_850215.html>
- LLULL, Ramon, *Llibre de meravelles*, ed. a cura de Salvador GARMÉS, Barcino ("Els nostres clàssics"), Barcelona, 1933.
- LLULL, Ramon, *Llibre de meravelles*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62, Barcelona, 1980.
- LLULL, Ramon, *Antologia filosòfica*, ed. a cura de Miquel BATLLORI, Laia, Barcelona, 1984.
- LLULL, Ramon, *Llibre de l'orde de cavalleria*, ed. a cura d'Albert SOLER LLOPART, Barcino, Barcelona, 1988.
- LLULL, Ramon, *Llibre de Meravelles (llibre IV)*, ed. a cura de José RODRÍGUEZ, dins *Azogue*, 2, juliol-desembre 1999; ed. digital <<http://www.revistaazogue.com>>

LLULL, Ramon, *Començaments de Medicina – Tractat d’Astronomia*, ed. a cura de Lola BADIA, Patronat Ramon Llull (“Nova edició de les obres de Ramon Llull”, vol. 5), Palma de Mallorca, 2002.

LLULL, Ramon, *Romanç d’Evast e Blanquerna*, ed. a cura d’Albert SOLER i Joan SANTANACH, Patronat ‘Ramon Llull’, Barcelona, 2009.

LLULL, Ramon, *Llibre de meravelles. Volum I. Llibres I-VII*, ed. a cura de Lola BADIA i al., Patronat Ramon Llull – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011.

LLULL, Romeu, *Obra completa*, ed. a cura de Jaume TORRÓ TORRENT, Barcino, Barcelona, 1996.

LOBERA DE ÁVILA, Luis, *Vergel de sanidad, o Banquete de nobles caballeros*, Tipogr. d’Henric Stainer, Augsburg, 1530; reimpr. com *Banquete de nobles caballeros (1530)* per Ediciones Castilla (“Reimpresiones bibliográficas”, 3), Madrid, 1952.

LOBINEAU, Guy Alexis, *Histoire de Bretagne*, Tipogr. de François Muguet, París, 1707.

LOMAX, Derek W., Datos biográficos sobre el arcipreste de Talavera, dins BUSTOS TOVAR, Eugenio (coord.), *Actas del IV Congreso Internacional de Hispanistas (Salamanca, abril 1971)*, Salamanca, 1971, vol. 2, ps. 141-146.

LOMBARDI, Elena, *The Wings of the Doves. Love and Desire in Dante and Medieval Culture*, McGill-Queen’s University Press, Montreal, 2012.

LOMBARDO, Pietro, *Sententiarum libri quatuor*, “Patrologia Latina”, vol. 192, ed. a cura de J. P. MIGNÉ, París, 1880.

LOMBARDO, Pietro, *Magistri Petri Lombardi Parisiensis Episcopi, Sententiae in IV libris distinctae, tomus I, pars II, libri I et II*, ed. a cura dels PP. Editores Collegii S. Bonaventurae, Collegio S. Bonaventura Ad Claras Aquas (“Spicilegium Bonaventurianum”, IV,5), Grottaferrata (Roma), 1971.

LO MONACO, Francesco, Per un’ edizione dei Carmina di Lorenzo Valla, dins *Italia medioevale e umanistica*, 29, Roma-Pàdua, 1986, ps. 139-164.

LÓPEZ, Diego, *Los nueve libros de los exemplos y virtudes morales de Valerio Máximo, traducidos y comentados en lengua castellana*, Tipogr. de Francisco de Lira, Sevilla, 1631.

LÓPEZ-AYDILLO, Eugenio, *Los cancioneros gallego-portugueses como fuentes históricas (con un glosario de voces del gallego arcaico)*; separata de la *Revue Hispanique*, vol. 57, Nova York – París, 1923; reed. per Maxtor, Valladolid, 2008.

LÓPEZ DE AYALA, Jerónimo (Conde de Cedillo), *El cardenal Cisneros, gobernador del reino. Documentos (desde el I al CCLXXXVII)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1928.

LÓPEZ DE AYALA, Pero, *El ‘Libro de las aves de caça’ [1386] del canciller Pero López de Ayala, con las glosas del duque de Alburquerque*, Sociedad de Bibilófilos, Madrid, 1869.

LÓPEZ DE AYALA, Pero, *Rimado de palacio*, ed. a cura de Kenneth ADAMS, Anaya, Salamanca, 1971.

LÓPEZ DE AYALA, Pero, *Libro de caça de las aves [1386]*, ed. a cura de José FRADEJAS LEBRERO, Castalia (“Otres nuevos”, 9), Madrid, 1980.

LÓPEZ DE AYALA, Pero, *Libro de caça de las aves. El ms. 16.392 (British Library, Londres) [1386]*, ed. a cura de John G. CUMMINS, Tamesis Books Limited (“Serie B – Textos”, 30), Londres, 1986.

LÓPEZ DE AYALA, Pero, *Crónicas*, ed. a cura de José Luis MARTÍN, Planeta, Barcelona, 1991.

LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, José Enrique de, Revisión de una década de la historia granadina, dins *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Árabe-Islam*, 29-30, Granada, 1980-1981, ps. 61-90.

LÓPEZ DE HARO, Alonso, *Nobiliario genealógico de los reyes y títulos de España*, Tipogr. de Luis Sánchez, Madrid, 1622.

LÓPEZ DE MENESES, Amada, La inmigración gitana en España en el siglo XV (Apuntes para su estudio), dins *Martínez Ferrando, archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, Barcelona, 1968, ps. 239-263.

LÓPEZ DE MENESES, Amanda, Un siglo del consulado de los catalanes en Alejandría (1416-1516), dins *La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti e problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)*. 9 Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), Nàpols, 1978-1982, vol. 2, ps. 225-242.

LÓPEZ FERNÁNDEZ, Manuel, Aproximación a las fechas de las batallas navales de Bullones, Guadalmesí y Estepona, dins *Aljaranda. Revista de estudios tarifeños*, 76, Tarifa, 2010, ps. 31-38

LÓPEZ NÚÑEZ, Juan, *Los restos del rey D. Pedro, el Cruel, La esfera*, 84, Madrid, 7 d'agost del 1915, p. 29.

LÓPEZ PÉREZ, M^a. Dolores, *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1995.

LÓPEZ-RÍOS MORENO, Santiago, A new inventory of the Royal Aragonese Library of Naples, dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 65, Londres, 2002, ps. 201-243.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, La tesorería general de Alfonso V el Magnánimo y la Bailía General del reino de Valencia, dins *Hispania. Revista española de historia*, vol. 54, núm. 187, Madrid, 1994, ps. 421-446.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Los orígenes de la Real Audiencia de Valencia y los registros de la Cancillería Real en la época de Alfonso V, dins *Estudis Castellonencs*, 6, Castelló de la Plana, 1994-1995, ps. 721-736.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Los Urrea y la revuelta de L'Alcalatén de diciembre de 1440, dins *Sàitabi*, 45, València, 1995, ps. 259-274.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Guerras privadas nobiliarias y paz pública en el reino de Valencia (1416-1458), dins LORING GARCÍA, María Isabel (coord.), *Historia social, pensamiento historiográfico y Edad Media. Homenaje al Prof. Abilio Barbero de Aguilera*, Ediciones del Orto, Madrid, 1997, ps. 643-667.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Hisenda reial i comerç en el regne de València en època del Magnànim, dins *Recerques*, 43, Barcelona, 2001, ps. 129-162.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, El Archivo Real de Barcelona en tiempos de Fernando I de Antequera (1412-1416), dins *Signo. Revista de historia de la cultura escrita*, 12, Alcalá de Henares, 2003, ps. 31-60.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Ciudades, nobleza y patrimonio regio en el Reino de Valencia en la época de Alfonso el Magnánimo, dins CLARAMUNT, Salvador (coord.), *XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona – Lleida, 2000)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, vol. 2, ps. 497-521.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, Universitat de València, 2004.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 3. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1429-1444)*, Eds. 3 i 4 – Institut Internacional d'Estudis Borgians, València, 2005.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Liber patrimonii regii Valentiae*, Universitat de València, 2006.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 4. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1444-1458)*, Eds. 3 i 4 – Institut Internacional d'Estudis Borgians, València, 2007.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, Últimas voluntades de Martín I el Humano (30 y 31 de mayo de 1410), dins *Aragón en la Edad Media*, 24, Saragossa, 2013, ps. 225-268.

LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa, *Treze cuestiones de amor: una edición "a hurtadas" de Andrés de Burgos en 1541*, dins CÁTEDRA, Pedro Manuel – LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa (eds.), *El libro antiguo español (II Coloquio del libro antiguo español. Sevilla, 1989)*. Universidad de Salamanca – Biblioteca Nacional de España – Sociedad Española de Historia del Libro, Salamanca – Madrid, 1992, vol. 2, ps. 301-305.

LOPRIORE, Lucia, Feudalesimo ed Età Moderna in Ascoli di Capitanata; extracte de LOPRIORE, Lucia, *Ascoli di Capitanata tra Medioevo et Età Moderna*, Edizioni del Rosone, Foggia, 2008, ed. electrònica <http://www.comune.ascolisatriano.fg.it/cca/html/doc_attivita/Lopriore.pdf> consultat en novembre 2012.

LORENZINI, Simona, Con le Muse in Parnaso: Classical and Medieval Mythography on the “Pierides” and a Possible Source of Giovanni Boccaccio, dins *Mediaevalia et Humanistica. Studies in Medieval Renaissance Culture (New Series)*, 39, Lahman (Maryland), 2013, ps. 63-86.

LÖSETH, Eilert, *Le roman en prose de Tristan, le roman de Palamède et la compilation de Rusticien de Pise. Analyse critique d'après les manuscrits de Paris*, Champion, París, 1891; reimpr. Nova York, 1970; Slatkine, Ginebra, 1974.

LOWRY, Heath W., *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany (Nova York), 2003.

LOZANO, Carmen, La historia y su leyenda antiguas en las artes poéticas y gramaticales del Renacimiento, dins *Estudi General*, 23-24, Girona, 2004, ps. 447-461.

LOZANO, Christóval, *David perseguido y alivio de lastimados*, Tipogr. de Pablo Campins, Barcelona, 1745.

LOZANO GARCÍA, Susana, Fraudes y licencias en el comercio aragonés a mediados del siglo XV, dins *Aragón en la Edad Media*, 18, Saragossa, 2004, ps. 117-162.

LUBKIN, Gregory, *A Renaissance Court. Milan under Galeazzo Maria Sforza*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Londres, 1994.

LUCÀ, Lucano, poeta y historiador antiguo. En que se tratan las guerras Pharsálicas, que tuvieron Julio César y Pompeyo. Traduzido de latín en romance castellano por Martín LASSO DE OROPESA, Tipogr. de Jean Cordier, Ambers, 1585.

LUCANO, *Farsalia*, trad. a l'espanyol de Mariano ROLDÁN, Universidad de Córdoba, Còrdova, 1995.

LUCANO (M. Annaeus Lucanus), *Farsalia: De la guerra civil [Pharsalia: De Bello Civili]*, ed. i trad. a cura de Rubén BONIFAZ NUÑO i Amparo GAOS SCHMIDT, Universidad Autónoma de México, Ciutat de Mèxic, 2004.

LUCENA, Juan de, *Libro de vida beata. Diálogo moral entre don Alonso de Cartagena, obispo de Burgos; don Íñigo López de Mendoza, marqués de Santillana, y Juan de Mena, cordovés [De vita beata, 1463]*, dins *Opusculos literarios de los siglos XIV a XVI*, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1892, ps. 105-205.

LUCERO COMAS, Lluís, Joan Margarit, un cardenal gironí del Renaixement, dins *Revista de Girona*, 238, Girona, 2004, ps. 60-61.

LUCÍA MEGÍAS, José Manuel, *Antología de libros de caballerías castellanos*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2001.

LUCÍA MEGÍAS, José Manuel, Imágenes de recepción de Boccaccio a través de sus códices: primeras notas, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 415-478.

LUCK, Georg, “Vir facetus”: A Renaissance Ideal, dins *Studies in Philology*, 55, Chapel Hill (Carolina del Nord), 1958, ps. 107-121.

LUCRECI (Titus Lucretius Carus), *De la natura*, ed. i trad. de Joaquim BALCELLS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1932.

LUDOVICI, Paul, L'origine e il significato del Vessillo di Sacra Romana Chiesa, dins *L'illustrazione vaticana*, 7, Roma, 1936.

LUGLI, Adalgisa, *Naturalia et mirabilia. Il collezionismo enciclopedico nelle Wunderkammern d'Europa*, ed. a cura de Martina MAZZOTTA, Mazzotta (“Antologie e saggi”), Milà, 1983.

LUISE, Flavia, *I Davalos: una gran famiglia aristocratica napoletana nel Settecento*, Liguori, Nàpols, 2006.

- LUISE, Flavia, *L'Archivio privato d'Avalos*, Università degli studi di Napoli Federico II (Dipartimento di discipline storiche "Ettore Lepore") – Clio Press ("Saggi", 9), Nàpols, 2012.
- LUNA, Álvaro de, *Crónica de don Álvaro de Luna, condestable de Castilla, maestre de Santiago*, ed. a cura de Juan de Mata CARRIAZO ARROQUIA, Espasa-Calpe, Madrid, 1940.
- LUNA, Álvaro de, *Virtuosas e claras mugeres (1446)*, ed. a cura de Lola PONS RODRÍGUEZ, Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, Burgos, 2008.
- LUNA, Álvaro de, *Libro de las virtuosas e claras mugeres*, ed. a cura de Julio VÉLEZ SÁINZ, Cátedra, Madrid, 2009.
- LUONGO, Salvatore, Il "nucleo ciclico" Couronnement de Louis, Charroi de Nîmes, Prise d'Orange nelle Storie Nerbonesi di Andrea di Barberino, dins GIGANTE, Claudio – PALUMBO, Giovanni (eds.), *La tradizione epica e cavalleresca in Italia (XII-XVI secoli)*, Peter Lang, Brussel-les, 2010, ps. 141-172.
- LUPIS, Antonio, La sezione venatoria della Biblioteca aragonese di Napoli e due sconosciuti trattati di Ynnico d'Avalos, conte camerlengo, dins *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere*, nuova serie, 6, Bari, 1975, ps. 227-313; separata per Adriatica Editrice, Bari, 1975.
- LUPIS, Antonio, Per una storia della caccia aragonese, dins *Quaderni medievali*, 11, Bari, 1981, ps. 86-112.
- LUPIS, Antonio, Postille cinegetiche ai dizionari italiani, dins *Zeitschrift für romanische Philologie*, 89, Tübingen, 1982, ps. 365-393.
- LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, Nuovi contributi alla definizione delle interferenze linguistiche tra catalano e volgari italiani nel XV secolo, dins *Actes du XVII Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, 7, Université de Provence, Aix-en-Provence, 1985, ps. 95-111.
- LUPIS, Antonio – PANUNZIO, Saverio, *Caccia e pratica veterinaria a Napoli e nelle corti italiane del Quattrocento*, Adriatica editrice, Bari, 1992.
- LUQUE LOZANO, Antonio, Eteocles y Polinices en los símiles de la *Tebaida* de Estacio, dins *Philologia Hispalensis*, 2, Sevilla, 1987, ps. 9-16.
- LURO, Jules, *Histoire de Pardiac et de ses bastides*, Mémoire historique de la Gascogne, Mirande, 2004.
- LUTTRELL, Anthony, *Medieval Malta: studies before the Knights*, The British School at Rome, Roma, 1975.
- LUTTRELL, Anthony, *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306-1462*, Ashgate, Aldeshot, 1999.
- LUZ LAMARCA, Rodrigo de, *El marquesado de Villena, o El mito de los Manuel*, Departamento de Cultura de la Diputación Provincial de Cuenca, Conca, 1998.
- LYONS, Malcom Cameron – JACKSON, D. E. P., *Saladin: the Politics of the Holy War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- MAALOUF, Amin, *Las cruzadas vistas por los árabes*, Alianza Editorial, Madrid, 2005.
- MACCHI, Mauro, *Istoria del Consiglio dei Dieci*, Tipogr. d'Alessandro Fontana, Torí, 1848.
- MACCHIONE, R. – SCARPATI, O. (eds.), Romanç fet per Johan Fogassot, notari, sobre la presó o detenció de l'il·lustríssim senyor don Karles, príncep de Viana e primogènit d'Aragó, dins DI GIROLAMO, Costanzo – BADIA, Lola (coords.), *Repertorio informatizzato dell'antica leteratura catalana (RIALC). La poesia*, Università di Napoli Federico II, Nàpols, 2001 [RIALC, Rao 67.1, 67.5, 75.1 <<http://www.rialc.unina.it/>>].
- MACEK, Josef, *Il Rinascimento Italiano*, Editori Riuniti, Roma, 1981 [1965] (trad. de l'original txec a l'italià per Hana KUBISTOVA CASADEI).
- MACHAULT, Guillaume de, *Les oeuvres de Guillaume de Machault*, ed. a cura de Prosper Tarbé, Reims-París, 1849.
- MACHIAVELLI, Niccolò, *Dell'arte della guerra*, dins *Opere complete*, Tipogr. Passigli, Borghi e Compagni, Florència, 1831, vol. 1, ps. 343-545.

- MACHIAVELLI, Niccolò, *Discorsi sulla Prima Deca di Tito Livio*, dins *Scrittori politici*, Tipogr. de' Fratelli Ubicini, Milà, 1839.
- MACHIAVELLI, Niccolò, *Discorsi sulla Prima Deca di Tito Livio*, dins *Tutte le opere storiche e letterarie*, ed. a cura de Guido MAZZONI i Mario CASELLA, Barbera, Florència, 1929.
- MACHIAVELLI, Niccolò, *Opere*, ed. a cura de Mario BONFANTINI, Riccardo Ricciardi, Milà, 1954.
- MACHIAVELLI, Niccolò, *Discorsi sulla Prima Deca di Tito Livio*, dins *Tutte le Opere di Niccolò Machiavelli*, ed. a cura de Mario MARTELLI, Sansoni, Florència, 1971.
- MACHIAVELLI, Niccolò, *Istorie fiorentine*, dins *Tutte le Opere di Niccolò Machiavelli*, ed. a cura de Mario MARTELLI, Sansoni, Florència, 1971.
- MACHIAVELLI, Niccolò, *Il Principe*, ed. a cura de Giorgio INGLESE, Einaudi, Torí, 1995.
- MACÍAS, Guadaira – CORNUDELLA, Rafael, Bernat Martorell i la llegenda de Sant Jordi. Del retaule als brodats, dins *Locus amoenus*, 11, Barcelona, 2011-2012, ps. 19-53.
- MACKAY, Angus, *Moneda, precios y política en la Castilla del siglo XV*, Universidad de Granada – Universidad de Sevilla, Granada-Sevilla, 2006.
- MACROBE, *Commentaire au Songe de Scipion*, ed. i trad. al francès de Mireille ARMISEN-MARCHETTI, Les Belles Lettres (“Collection des Universités de France”), París, 2001.
- MACROBI, Ambrosi Teodosi (Ambrosius Theodosiu Macrobius), *Commentarii in Ciceronis Somnium Scipionis*, ed. i trad. a cura de Ludwig von JAN, Tipogr. de Gottfried Bass, Quedlinburg – Leipzig, 1848.
- MACROBI, Ambrosi Teodosi, *Les Saturnals*, ed. i trad. a cura de Jordi RAVENTÓS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003-2006.
- MACROBIO, Ambrosio Teodosio, *Comentario al ‘Sueño de Escipión’ de Cicerón*, trad. i ed. a cura de Fernando NAVARRO ANTOLÍN, Gredos (“Biblioteca clásica Gredos”, 351), Madrid, 2006.
- MACROBIUS, Ambrosius Theodosius, *Saturnalia (Books 1-2)*, ed. i trad. a cura de Robert A. KASTER, Harvard University Press, Cambridge – Londres, 2011.
- MADURELL MARIMON, Josep-Maria, Concilios tarraconenses (1455-69), dins *Analecta sacra tarraconensia*, 20, Barcelona, 1947, ps. 103-150.
- MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963.
- MADURELL MARIMON, Josep-Maria, Mestre Felip de Malla, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 30, Barcelona, 1964, ps. 499-626.
- MADURELL MARIMON, José María – GARCÍA SANZ, Arcadio, *Comandas comerciales en la Baja Edad Media*, CSIC, Barcelona, 1973.
- MADURELL MARIMON, Josep Maria, *Manuscris en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs. Delegació de Catalunya i Balears, Barcelona, 1974.
- MADURELL MARIMON, Josep-Maria, Documents culturals medievals (1307-1485). Contribució al seu estudi, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 38, Barcelona, 1981-1982, ps. 301-473.
- MAESTRI, Roberto, *Cenni storici sui Marchesi Paleologi di Monferrato (1306-1536)*, Circolo Culturale ‘I Marchesi di Monferrato’, Chivasso, 2006.
- MAGENIS, Gaetano Maria, *Vita di Sant’ Andrea Avellino, cherico regolare*, Tipogr. de Marco Vendramino, Brescia, 1739.
- MAGGI, Carlo Maria, *Il falso filosofo et i consei de Meneghin*, Venècia, 1708.
- MAGNUS BÄÄTH, Ludwig, *Acta pontificum suevica, annorum MCCCLXXI-MCDXCII. Acta cameralia. Auspiciis Archivi Regni Sueciae*, Tipogr. de P. A. Norstedt i fills, Estocolm, 1936.

- MAHN, C. A. F., *Die Werke der Troubadours in Provenzalischer sprache; nach Raynouard, Rochegude, Diez, und nach den handschriften*, Ferd. Duemmler's Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1855.
- MAI, Angelo (ed.), *Spicilegium Romanum*, vol. IX, Tipogr. del Collegio Urbano, Roma, 1843.
- MAILHOL, D. de, *Dictionnaire historique et héraldique de la noblesse française; rédigé dans l'ordre patronymique d'après les archives des anciens parlements, les manuscrits de d'Hozier et les travaux des auteurs*, Paris, 1895-1897.
- MAÍLLO SALGADO, Felipe, *Los arabismos en castellano en la Baja Edad Media*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1998 (3a.; 1983, 1a.).
- MAINARDI, Arlotto [Piovano Arlotto], *Motti e facecie del Piovano Arlotto*, ed. a cura de Gianfranco FOLENA, Rucchiardi, Milà – Nàpols, 1953.
- MAINÉ BURGUETE, Enrique, La carta de població concedida a Tierga por don Pedro de Urrea en 1334, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11, Saragossa, 1993, ps. 527-551.
- MAIO, Angelo (ed.), *Classicorum auctorum e Vaticanis codicibus editorum, tomus III. Complectens Mythographos tres, Fabulas Phaedri ut aiunt novas, Boethii opuscula duo, Cassiodorii Supplementum, Epigrammata vetera, Geographum veterem, Gargili Martialis fragmentum De Pomis, Placidi glossas, et alia quaedam*, Tipografia Vaticana, Roma, 1831.
- MAIOCCHI, Rodolfo, *Codice diplomatico dell'Università di Pavia*, Forni, 1915.
- MAIUS, Iunianus, *De priscorum proprietate verborum*, Tipogr. de Giovanni Rosso, Venècia, 1490.
- MALACARNE, Giancarlo, *I Gonzaga di Mantua: una stirpe per una capitale europea*, Il Bulino, Mòdena, 2010.
- MALACARNE, Vincenzo, *Dalle opere de' medici e de' cerusici che nacquero o fiorirono prima del secolo XVI negli stati della Real Casa di Savoia. Monumenti*, Stamperia Reale, Torí, 1796.
- MALAGUZZI VALERI, Francesco, *La corte di Ludovico il Moro. La vita privata e l'arte a Milano nella seconda metà del Quattrocento*, Ulrico Hoepli, Milà, 1913.
- MALASPINI, Ricordano – MALASPINI, Giacotto, *Storia fiorentina, dalla edificazione sino all'anno 1286*, ed. a cura de Vincenzo FOLLINI, Tipogr. de Gaperio Ricci, Florència, 1816.
- MALATERRA, Gaufredus [Goffedo], *De rebus gestis Rogerii, Calabriae et Siciliae Comitis, et Roberti Guiscardi, Ducis, fratris eius*, ed. a cura d'Ernesto PONTIERI, Col-I. "Rerum Italicarum Scriptores", Bolonya, 1927-1928; reed. per Zanichelli, Bolonya, 1972.
- MALATERRA, Goffredo, *Ruggero I e Roberto il Guiscardo*, trad. i ed. a cura de Vito LO CURTO, Cassino, 2002.
- MALATO, Enrico, Favole parabole istorie. Le forme della scrittura novellistica tra Medioevo e Rinascimento, dins BATTAGLIA RICCI, Lucia – BESSI, Rosella – ALBANESE, Gabriella (eds.), *Favole, parabole, istorie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa, 26-28 ottobre 1998*, Pubblicazioni del Centro Pio Rajna, 1/8, Roma, 2000, ps. 17-30.
- MALAXECHEVERRÍA, Ignacio (ed.), *Bestiario medieval*, Siruela, Madrid, 1986.
- MALLET, Edouard, Mémoire historique sur l'élection des évêques de Genève. Seconde partie: Concile de Bâle – Amédée de Savoie et ses trois petits-fils, dins RIGAUD, J. (ed.), *Récueil des renseignements relatifs à la culture des Beaux-Arts a Genève. Seconde tome: dix-septième et dix-huitième siècles*, volum 5, Société d'Histoire et d'Arquéologie de Genève, Paris, 1817, ps. 127-354.
- MALLET, Edward Michael, *Signori e mercenari. La guerra nell'Italia del Rinascimento*, Il Mulino, Bolonya, 1983.
- MALLET, Michael, Luigi Guicciardini, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 61, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-guicciardini_Dizionario-Biografico/>

- MALPICA CUELLO, Antonio, *El Concejo de Loja (1486-1508)*, Universidad de Granada, Granada, 1981.
- MALTE BRUN, Victor Adolphe, *Histoire de Marcoussis, de ses seigneurs et de son monastère*, August Aubry, París, 1867.
- MAMMALELLA, Amedeo, Poesia di donne nel castello incantato, dins *Ischia, l'isola verde*, any 1, núm. 4, Iscla, novembre 1949.
- MAMMATO, Antonio, *Scala e la sua nobiltà in età Angioina*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Napoli « Federico II », Facoltà di Lettere e Filosofia, Dipartimento di Discipline Storiche « E. Lepore », Nàpols, 2010.
- MANARESI, Cesare (ed.), *Inventari e registri del R. Archivio di Stato in Milano, vol. I. Registri viscontei*, Milà, 1915.
- MANCINI, Girolamo, *Vita di Lorenzo Valla*, G. C. Sansoni editore, Florència, 1891.
- MANDACH, André de, À la découverte d'un manuscrit d'Amédée VIII à la Bibliothèque de Berna, avec des textes inédits attribués à Alain Chartier, dins *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 30, Ginebra, 1968, ps. 115-132.
- MANDACH, André de, Naissance et développement de la chanson de geste en Europe, V. La Geste de Fierabras. Le jeu du réel et de l'in vraisemblable (avec des textes inédits), Droz, Ginebra, 1987.
- MANDALARI, Mario, Prefazione, dins MAZZATINTI, Giuseppe – IVE, Antonio, *Rimatori napoletani del Quattrocento; con prefazione e note di Mario Mandalari; dal cod. 1035 della Biblioteca Nazionale di Parigi*, Tipogr. d'A. Iaselli, Caserta, 1885.
- MANDEL, Gabriele, I tarocchi dei Visconti, dins BEMBO, Bonifacio – CICOGNARA, Antonio, *I tarocchi dei Visconti*; ed. facsimil, Dal Negro ("Monumenta longobardica"), Treviso, 2000.
- MANDROT, Bernard-Édouard de, Un projet de partage du Milanais en 1446, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 44, París, 1883, ps. 179-191.
- MANDROT, Bernard-Édouard de – SAMARAN, Charles, *Dépêches des ambassadeurs milanais en France sous Louis XIe et F. Sforza*, París, 1916-1923.
- MANETTI, Giannozzo, *Apologia Nunnii, equitis Hispani, per Iannocium Manetti dictata; ad dominum Ludovicum Gusmanum, patrem et dominum suum* [1440], Manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1601, f. 97v i ss.
- MANETTI, Giannozzo, *Laudatio Agnetis Numantinae* [1440], manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1606.
- MANETTI, Giannozzo, *Vita di Niccolò V*, dins MURATORI, L. A. (ed.), *Rerum italicarum scriptores*, 3/2, Milà, 1734, ps. 907-960.
- MANETTI, Giannozzo, *Vita Socratis et Senecae*, ed. a cura d'Alfonso DE PETRIS, Leo S. Olschki, Florència, 1979.
- MANETTI, Giannozzo, *Apologeticus* ("Temi e testi", 29), ed. a cura d'Alfonso DE PETRIS, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1981.
- MANETTI, Giannozzo, *Dialogus consolatorius*, a cura d'Alfonso DE PETRIS, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1983.
- MANETTI, Giannozzo, *Vite di Dante, Petrarca e Boccaccio*, ed. a cura de Stefano U. BALDASSARI, Sellerio, Palerm, 2003.
- MANETTI, Giannozzo, *Life of Giovanni Boccaccio*, dins *Biographical Writings*, ed. i trad. a l'anglès a cura d'Stefano U. BALDASSARI i Rolf BAGEMIHL, Harvard University Press ("The Tatti Renaissance Library"), Cambridge – Londres, 2003, ps. 86-105.
- MANFREDI, Michele, Lucrezia Alagno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/lucrezia-alagno_Dizionario_Biografico/>

- MANITTA, Guglielmo, *L'Etna e le sue eruzioni attraverso i documenti*, Accademia Il Convivio, Catània, 2010.
- MANN, James G., The Lost Armoury of the Gonzagas, dins *The Archaeological Journal*, 95, Londres, 1938, ps. 239-337; reed. per Ken Trotman, Huntingdom, 2005.
- MANNI, Domenico Maria, *Istoria del Decamerone di Giovanni Boccaccio*, Florència, 1742.
- MANNI, Domenico Mari, *Principj della religione cristiana in Firenze, appoggiati a' più validi monumenti appartenenti alla medesima religione*, Tipogr. de Pietro Gaetano Vivicani, Florència, 1764.
- MANN, Nicholas, Orígenes del humanismo, dins KRAYE, Jill (ed.), *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 19-40.
- MANNI, Domenico Maria, *Le veglie piacevoli, ovvero Notizie de' piu bizzarri e giocondi uomini toscani*, Gaspero Ricci, Florència, 1815.
- MANNO, Antonio, *Dizionario feudale degli antichi stati della monarchia di Savoia (Savoia, Aosta, Piemonte, Monferrato, Saluzzo, Novara, Lomellina, Nizza, Oneglia, 1720-1797)*, Giuseppe Civelli, Florència, 1895.
- MANRIQUE, Gómez, *Cancionero*, dins FOULCHÉ DELBOSC, R. (ed.), *Cancionero castellano del siglo XV*, Bailly-Baillièrre, Madrid, 1912-1915, vol. 2; ed. digital, Junta de Castilla y León – Consejería de Cultura y Turismo, Valladolid, 2009-2010 <<http://bibliotecadigital.jcyl.es>>
- MANUEL, Juan, *El libro de los enxiemplos del conde Lucanor et de Patronio*, ed. a cura de Hermann KNUST i Adolf BIRCH-HIRSCH-FELD, Seele, Leipzig, 1900.
- MANUEL, don Juan, *Libro enfenido*, dins *Obras completas*, ed. a cura de José Manuel BLECUA, Gredos, Madrid, 1981-1983, vol. 1 (1981).
- MANUEL, don Juan, *Libro del cavallero et del escudero*, dins *Obras completas*, ed. a cura de José Manuel BLECUA, Gredos, Madrid, 1981-1983, vol. 1 (1981).
- MANUEL, dom Juan, *El conde Lucanor, o Libro de los exiemplos del conde Lucanor et de Patronio*, ed. a cura de Jesús Manuel BLECUA, Castalia, Madrid, 2010.
- MANUEL, don Juan, *Libro del cauallero et del escudero* [1326], Red ediciones, Madrid, 2011.
- MANUZZI, Giuseppe (ed.), *Vocabolario della lingua italiana, già compilato dagli Accademici della Crusca, ed ora novamente corretto ed accresciuto*, Tipogr. de David Passigli e socj, Florència, 1833-1840.
- MANZANARO BLASCO, Josep-Miquel, *Fortuna en 'Tirant lo Blanch' i en 'Curial e Güelfa'*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant, 1998.
- MANZONI, Alessandro, *Tutte le poesie*, ed. a cura de Luca DANZI, BUR-Rizzoli, Milà, 2012.
- MAP, Walter, *De nugis curialium*, transcr., trad. i ed. de M. R. JAMES, C. N. L. BROOKE i R. A. B. MYNORS, Clarendon Press, Oxford, 1983.
- MARANGES PRAT, Isidra, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991.
- MARAVALL, José Antonio, El prehumanismo del siglo XV, dins *Antiguos y modernos (La idea de progreso en el desarrollo inicial de una sociedad)*, Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid, 1966, ps. 238-277.
- MARAVALL, José Antonio, La época del Renacimiento, dins LAÍN ENTRALGO, Pedro (ed.), *Historia universal de la medicina*, Salvat, Barcelona, 1975, vol. 4, ps. 1-19; reed. parcial dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 44-53.
- MARAVALL, José Antonio, La "cortesía" como saber en la Edad Media, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 254-267.
- MARAVALL, José Antonio, Los "hombres del saber" o letrados y la formación de su conciencia estamental, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 1, ps. 331-363.

- MARAVALL, José Antonio, El prerrenacimiento del siglo XV, dins ÍDEM, *Estudios de historia del pensamiento español*, Cultura Hispánica, Madrid, 1983-1984 (3a ed.), vol. 2, ps. 11-33.
- MARAVALL, José Antonio, El pre-Renacimiento del siglo XV, dins GARCÍA DE LA CONCHA, Víctor (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1983, ps. 17-51.
- MARAZZINI, Claudio M., *Piemonte e Italia. Storia di un confronto linguistico*, Centro Studi Piemonte, Torí, 1984.
- MARBODE, *Libro de las virtudes y propiedades maravillosas de las piedras preciosas [De lapidibus preciosis Enchiridion, segle XII]*, trad. i ed. a cura de Gaspar de MORALES, Luis Sánchez, Madrid, 1605.
- MARCELLI, Nicoletta, La *Novella di Seleuco e Antioco*. Introduzione, testo e commento, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 22, Roma, 2003, ps. 7-183.
- MARCH, Ausiàs, *Poesies*, a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1993.
- MARCHANDISE, Alain, Jean de Wavrin, un chroniqueur de Bourgogne et Angleterre, et ses homologues bourguignons face à la guerre des Deux Roses, dins *Le Moyen Âge*, 112 ("Littérature et culture historiques à la cour de Bourgogne"), París, 2006, ps. 507-527.
- MARCHANDISSE, Alain – MASSON, Christophe, Les tribulations du Grand Bâtard de Bourgogne en Italie (1475), dins *Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes*, 44, Université de Liège, Lieja, 2009, ps. 23-49; ed. digital en ORBI – Open Repository and Bibliography de l'Université de Liège <orbi.ulg.ac.be>
- MARCHESANI, Luigi, *Storia di Vasto, città in Apruzzo Citeriore*, Osservatore Medico, Nàpols, 1838.
- MARCHETTO DA PADOVA, *The "Lucidarium" of Marchetto da Padova. A Critical edition*, ed. i trad. a l'anglés a cura de J. W. HERLINGER, The University of Chicago Press, Chicago – Londres, 1985.
- MARCHI, Luigi de – BERTOLANI, Giovanni, *Inventario dei manoscritti della R. Biblioteca Universitaria di Pavia*, Ulrico Hoepli, Milà, 1894.
- MARCIAL, Marc Valeri, *Epigramas*, vol. V, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1960.
- MARCIAL, Marco Valerio, *Epigramas*, trad. a cura de José GUILLÉN, revisada per Fidel ARGUDO, CSIC-Institución Fernando el Católico – Diputación de Zaragoza, Saragossa, 2004 (2a ed.; 1a, 1986).
- MARCO, Francisco – REDONDO, Guillermo – MONTANER, Alberto, *El señor san Jorge, patrón de Aragón*, Caja de Ahorros La Inmaculada de Aragón, Saragossa, 1999.
- MARCOS ÁLVAREZ, Francisco de B., Dos mozos adivinos: Hurón ('Libro de buen amor'), Pármeno ('La Celestina')... y alguno más, dins *Revista de literatura medieval*, 13-2, Madrid, 2001, ps. 95-114.
- MARCOZZI, Luca, Tra Da Tempo, Filelfo e Barzizza: biografia sentimentale e allegoria morale nei commenti quattrocenteschi al *Canzoniere* di Petrarca, dins *Italianistica*, 33/4 ("Petrarca volgare e la sua fortuna sino al Cinquecento", ed. a cura de B. PORCELLI), 2004, ps. 163-177.
- MARCY, Henri de [Henricus de Castro Marsiaco], *De peregrinante Civitate Dei*, ed. electrònica dins Corpus Corporum. *Repositorium operum latinorum apud Universitatem Turicense*, Universität Zürich, Zurich, s. d. <mlat.uzh.ch> consultada en novembre del 2014.
- MARFANY, Joan-Lluís, *Ideari d'Anselm Turmeda*, Edicions 62, Barcelona, 1965.
- MARFANY SIMÓ, Marta, Balades, lais i rondells francesos en la literatura catalana del segle XV, dins *Mot so razo*, 8, Girona, 2009, ps. 16-26.
- MARFANY SIMÓ, Marta, Nota-Ressenya de *Curial e Güelfa*, edició crítica i comentada de Lola Badia i Jaume Torró, Barcelona, Quaderns Crema, 2011. 755 pp., dins *Tirant*, 14, València, 2011, ps. 183-184.
- MARFANY SIMÓ, Marta, La influència de la poesia francesa des d'Andreu Febrer a Ausiàs March, dins *Estudis romànics*, vol. 34, Barcelona, 2012, ps. 259-287.

- MARGINI, Giovanni, *Reggia oratoria in cui sono tutti i verbi italiani e d'altri molti vocaboli dell'ultima Crusca, con tutti i loro significati*, Tipogr. Eredi Baglioni, Venècia, 1820.
- MARIANA, Juan de, *Obras del padre Mariana. Historia de España*, tomo II, M. Rivadeneyra, Madrid, 1854.
- MARIÉ, Françoise i al., *Raconte-moi le château de Sallenove*, Association "Le z'amis d'Sallenôve", Sallenôves (Alta Savoia), 2006.
- MARIE-JOSÉ (Reine), *La Maison de Savoie. Les origines. Le Comte Vert. Le Comte Rouge*, París, 1956.
- MARIETTI, Marina, La Didone di Boccaccio tra Dante e Petrarca, dins *Letteratura italiana antica*, 15, L'Aquila, 2014, ps. 377-384.
- MARÍN, Manuela, *Mujeres en Al-Ándalus*, CSIC, Madrid, 2000.
- MARÍN PADILLA, Encarnación, Antecedentes y resultados de una sentencia arbitral (siglo XV), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 14, Saragossa, 1984, ps. 555-580.
- MARÍN PADILLA, Encarnación, Aranda y Jarque, señorío de los Ximénez de Urrea, en 1449, dins *Aragón en la Edad Media*, 10-11, Saragossa, 1993, ps. 553-573.
- MARÍN PADILLA, Encarnación, La villa de Arándiga, del señorío de los Martínez de Luna en el siglo XV: los judíos (I), dins *Sefarad. Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, any 57, núm. 1, Madrid, 1997, ps. 69-95.
- MARÍN PINA, M^a. Carmen, Las "historias" caballerescas en la imprenta toledana (III). La prosa caballeresca y los primeros años de la imprenta en Toledo, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – AHLM, Santander, 2000, vol. 1, ps. 317-330.
- MARINESCU, Constantin, *Alphonse V d'Aragon et l'Albanie de Scandenberg*, Mélanges de l'École Romaine, Bucarest-París, 1923.
- MARINESCU, Constantin, Notes sur les corsaires au service d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples *Mélanges d'histoire générale*, Université de Cluj – Publications de l'Institut d'Histoire Générale, Cluj, 1927, vol. 1, ps. 155-173.
- MARINESCU, Constantin, Ressenya del 'Segon Congrés Internacional d'Estudis Bizantins (Belgrad, 1927)', dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 8, Barcelona, 1927-1931, ps. 46-48.
- MARINESCU, Constantin, Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453, dins *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini (Roma, 1936)*, Col-I. "Studi bizantini e neoellenici", 5, Roma, 1939, ps. 209-219.
- MARINESCU, Constantin, Notes sur la vie culturelle sous le règne d'Alphonse le Magnanime, roi de Naples, dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307.
- MARINESCU, Constantin, Alfonse le Magnanime, protecteur d'un rival du commerce catalan: Jacques Coeur. Pourquoi?, dins *Estudios de Historia Moderna*, 3, Barcelona, 1953, ps. 27-63.
- MARINESCU, Constantin, Documents espagnols inédits concernant la fondation de l'Ordre de la Toison d'Or, dins *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, París, juliol-octubre del 1956, p. 401-417.
- MARINESCU, Constantin, Les affaires commerciaux en Flandre d'Alphonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458), dins *Revue Historique*, vol. 221, fasc. 1, París, 1959, ps. 33-48.
- MARINESCU, Constantin, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458) [1935]*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994.
- MARINESCU, Constantin, Contribution à l'étude des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453, dins *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Roma, 1936) – Studi bizantini e neoellenici*, 5, Roma, 1939, ps. 209-219.

- MARINESCU, Constantin, Du nouveau sur 'Tirant lo Blanch', dins *Estudis Romànics*, 4, Barcelona, 1953-1954, ps. 137-204; traduït com 'Nuevas historias sobre Tirant lo Blanc', dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 138, Madrid, 1956, ps. 287-305.
- MARINI, Lino, *Savoardi e piemontesi nello stato sabauda (1418-1601). Vol. I (1418-1536)*, Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, Roma, 1962.
- MARINI, Paola (coord.), *Pisanello (Catalogo della mostra tenuta a Verona nel 1996)*, Electa, Milano, 1996.
- MARINO, Adrian, *The Biography of "the Idea of Literature" from Antiquity to Baroque*, State University of New York, Albany, 1996.
- MARINO, John A., *Pastoral Economics in the Kingdom of Naples*, Johns Hopkins University Press, Baltimore (Maryland), 1988; trad. a l'italià per Luigi PICCIONI com: *L'economia pastorale nel regno di Napoli*, Guida Editori ("L'atra Europa"), Nàpols, 1992.
- MARINO, Nancy F., *A Paleographic and Critical Edition of the Works of Juan de Dueñas*, Tesi doctoral inèdita, University of Massachusetts, Amherst, 1974.
- MARINO, Nancy F., *La serranilla española: notas para su historia e interpretación*, "Scripta Humanistica", 40, Potomac (Maryland), 1987.
- MARITANO, Cristina, Emanuele d'Azeglio, collezionista a Londra, dins ROMANO, Giovanni (ed.), *Diplomazia, musei, collezionismo tra il Piemonte e l'Europa negli anni del Risorgimento*, Fondazione Cassa di Risparmio di Torino, Torí, 2011, ps. 37-117.
- MARLETTA, Fedele, Per la biografia di Porcelio dei Pandoni (note e documenti), dins *La Rinascita*, 3, 1940, ps. 842-881.
- MARLETTA, Fedele, L'umanista Francesco Pontano, dins *Nuova rivista storica*, 26, Roma, 1942, ps. 32-41.
- MÁRMOL CARVAJAL, Luis del, *Descripción general de África*, Granada-Málaga, 1573-1599.
- MÁRMOL CARVAJAL, Luis del, *Descripción general de África* [1573], ed. facsímil amb introd. d'Agustín GONZÁLEZ DE AMEZUA, Madrid, 1953.
- MARONGIU, Antonio, Lo *Speculum Principum* del valenzano Pere Belluga, dins *VIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó, II. 'La Corona d'Aragó en el segle XIV' (València, 1-8 octubre, 1967)*, València, 1970, vol. 2, ps. 53-65.
- MARQUÉS SALA, Benigne, El inventario de los bienes de mosén Pere Bosch, canonge d'Urgell (1449), dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, 71, Barcelona, 1998, ps. 479-498.
- MARROCCO, Dante B., *Sul decreto d'infedazione di Alife a Pasquale Díaz Garlón*, Museo Alifano ('Documenti per la storia dei paesi del Medio Volturno'), Nàpols, 1963.
- MARROU, Henry-Irenée, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal, Madrid, 1985.
- MARSÀ, Francesc, *Onomàstica barcelonina del segle XIV*, Tipogr. Fidel, Barcelona, 1977.
- MARSAND, Antonio, *I manoscritti italiani della Regia Biblioteca parigina*, Stamperia Reale, París, 1835-1838.
- MARSH, David, Boccaccio in the Quattrocento. Manetti's *Dialogus in symposio*, dins *Renaissance Quarterly*, 33, Nova York, tardor 1980, ps. 337-350.
- MARSH, David, *The Quattrocento Dialogue. Classical Tradition and Humanist Innovation*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1980.
- MARSH, David, Lorenzo Valla in Naples: The Translation from Xenophon's *Cyropaedia*, dins *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 46, Ginebra, 1984, ps. 407-420.
- MARSH, David, *Lucian and the Latins. Humor and Humanism in the Early Renaissance*, The University of Michigan Press ("Recentiores: Later Latin Texts & Contexts"), Ann Arbor (Michigan), 1998.
- MARSICO, Clementina, *Per l'edizione delle "Elegantie" di Lorenzo Valla. Studio sul V libro*, Firenze University Press, Florència, 2013.

MARTELLI, Mario, *La letteratura fiorentina del Quattrocento. Il filtro degli anni '60*, Le Lettere, Florència, 1997.

MARTELLI, Mario, *Il Seleuco*, atribuït a Leonardo Bruni, fra storia e leggenda, dins BATTAGLIA RICCI, Lucia – BESSI, Rosella – ALBANESE, Gabriella (eds.), *Favole, parabole, istorie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa, 26-28 ottobre 1998*, Pubblicazioni del Centro Pio Rajna, 1/8, Roma, 2000, ps. 231-255.

MARTELLOTTI, Guido, Guiniforte Barzizza (Guinifortus Barzizius, Bargigius, de Barzizii), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 7, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/guiniforte-barzizza_Dizionario-Biografico/>

MARTELLOTTI, Guido, Omero, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/omero_Enciclopedia-Dantesca/>

MARTI, Berthe M., *Arnulfi Aurelianensis Glosule super Lucanum*, American Academy (“Papers and Monographs of the American Academy in Rome”, 18), Roma, 1958.

MARTÍ, Mariano, *Obispo Mariano Martí: documentos relativos a su visita pastoral de la diócesis de Caracas (1771-1784)*, vol. 4. Inventarios, Academia Nacional de la Historia, Caracas, 1969.

MARTÍ BADIA, Adrià, Ressenya a Antoni Ferrando (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa*, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, Àmsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2012, 2 vol., 1193 pp., dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 338-343.

MARTÍ BADIA, Adrià, Ressenya a Sònia Gros, “Aquella dolçor amarga”. La tradició amatòria clàssica en el *Curial e Güelfa*. València, Publicacions de la Universitat de València, 2015, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 5 (“Itàlia i la Corona d’Aragó: del temps dels Borja als nostres dies”), València, 2015, ps. 323-326.

MARTÍ BONET, Josep M., ‘*Novum speculum*’. Les parròquies dels tres bisbats de Barcelona, Terrassa i Sant Feliu de Llobregat, Arxiu Diocesà de Barcelona, Barcelona, juliol 2012, ed. electrònica (<http://www.cultura.arqbcn.org/arxius/publicacions>).

MARTÍ MESTRE, Joaquim (ed.), *El Llibre de Antiquitats de la Seu de València*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana–Abadia de Montserrat, València-Barcelona, 1994.

MARTÍ MESTRE, Joaquim, *Diccionari històric del valencià col·loquial (segles XVII, XVIII i XIX)*, Universitat de València (“Biblioteca de Lingüística Catalana”, 29), València, 2006.

MARTÍ MESTRE, Joaquim, El vocalisme i el consonantisme en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 537-596.

MARTÍ MESTRE, Joaquim, La formació del plural i la situació del gènere en *Curial e Güelfa* dins el context del segle XV, dins *Caplletra*, 43, València, tardor 2007, ps. 89-124; reed. com: Aspectes de morfologia nominal en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 597-630.

MARTÍ SENTAÑES, Esther, Un’analisi prosopografica e dei rapporti di potere delle oligarchie cittadine nella Corona d’Aragona nel basso medioevo, dins *Rivista dell’Istituto di Storia dell’Europa Mediterranea*, 4, Torí, 2010, ps. 237-257.

MARTIGNIER, David – DE CROUSAZ, Aymon, *Dictionnaire historique, géographique et statistique du canton de Vaud*, L. Corbaz et Compagnie, Lausanne, 1867.

MARTIN, Jean-Baptiste, *Le Franco-provençal de poche*, Assimil., Chennevières-sur-Marne, 2005.

- MARTIN, Jean-Claude, *Histoire de Charles Dupuy, surnommé 'le Brave', seigneur de Montbrun*, L. G. Michaud, París, 1816.
- MARTIN, John Jeffries, *Inventing Sincerity, Refashioning Prudence: The Discovery of the Individual Renaissance Europe*, dins *American Historical Review*, vol. 102, núm. 5, desembre 1997, ps. 1.309-1.342.
- MARTÍN, Joseph Manuel, *Tertulia de la aldea y miscelánea curiosa de sucesos notables, aventuras divertidas y chistes graciosos para entretenerse en las noches de invierno y de verano*, Tipogr. de Manuel Martín, Madrid, 1782.
- MARTIN, P. E., Bulletin d'histoire du Moyen Âge pour 1914-1915. Suisse Romande, *Anzeiger für schweizerische Geschichte – Indicatore di storia svizzera – Indicateur d'histoire suisse*, 13, Berna, 1915, ps. 286-298.
- MARTÍN BAÑOS, Pedro, ¿Nebrija, alumno de Filelfo? Nuevos datos sobre el bachiller de la Pradilla y la estancia de Antonio de Nebrija en Italia, dins *Revista de estudios latinos*, 7, Madrid, 2007, ps. 153-179.
- MARTÍN BAÑOS, Pedro, *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*, Universidad de Deusto, Bilbao, 2009.
- MARTÍN-CLETO, Julio Porres, La ciudad de Toledo a mediados del siglo XV, dins MONTEMAYOR, Julián (ed.), *Tolèdo et l'expansion urbaine en Espagne (1450-1650)*, Casa de Velázquez, Madrid, 1991, ps. 7-25.
- MARTÍN FERNÁNDEZ, María del Amor, *Juan de Mena y el Renacimiento. Estudio de la mitología en su obra menor*, Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, Córdoba, 1985.
- MARTÍN GARCÍA, Francisco, *Antología de fábulas esópicas en los autores castellanos, hasta el siglo XVII*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996.
- MARTÍN LLORIS, Catalina, *Las reliquias de la capilla real en la Corona de Aragón y el Santo Cáliz de la Catedral de Valencia (1396-1458)*, Tesi doctoral, Departament d'Història de l'Art de la Universitat de València, 2005; ed. electrònica, 2010 <<http://global.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/52188/martin.pdf?sequence=1>>
- MARTÍN MUÑOZ, Rosario, Dido, ¿reina de corazones? Estudio comparativo con ejemplos latinos, italianos e hispánicos, dins ARRIAGA, Mercedes i al. (coords.), *'Italia-España-Europa.' Literaturas comparadas, tradiciones y traducciones. XI Congreso Internacional de la Sociedad Española de Italianistas*, Arcibel, Sevilla, 2007, vol. 2, ps. 171-183.
- MARTÍN PASCUAL, Llúcia, Les fonts orientals de la "Història de Jacob Xalabín", dins *Sharq al-Ándalus*, 5, Alacant, 1988, ps. 101-109.
- MARTÍN PASCUAL, Llúcia, Presència de la tradició oriental al "Jacob Xalabín", dins *Miscel·lània Joan Bastardas-I*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989, ps. 231-244.
- MARTÍN PASCUAL, Llúcia, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, Institut de Cultura 'Juan Gil-Albert', Alacant, 1996.
- MARTÍN PASCUAL, Llúcia, Contribució a l'estudi de la versió catalana de les faules d'Isop i la seua difusió en la literatura medieval, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 2, ps. 1.023-1.037.
- MARTÍN PASCUAL, Llúcia, Literatura sapiencial en català i castellà: el cas de la *Doctrina d'en Pacs*, dins ALEMANY FERRER, Rafael – CHICO RICO, Francisco (eds.), *Literatures ibèriques medievals comparades / Literaturas ibéricas medievales comparadas*, Universitat d'Alacant – Sociedad Española de Literatura General y Comparada, Alacant, 2012, ps. 293-302.
- MARTÍN PASCUAL, Llúcia, La tradición de los bestiarios franceses y su influencia en la Península Ibérica, dins *Estudios Humanísticos. Filología*, 36, Lleó, 2014, ps. 115-131.
- MARTINA, Antonio, Pieridi, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/pieridi_Enciclopedia-Dantesca/>

MARTINDALE, Andrew, Simone Martini and the Problem of Retirement, dins FERNIE, Éric – CROSSLEY, Paul (eds.), *Medieval Architecture and its Intellectual Context. Studies in honour of Peter Kidson*, The Hambledon Press, Londres – Ronceverte, 1990, ps. 283-288.

MARTINELLI TEMPESTA, Stefano (ed.), *Platonis "Euthyphron" Francesco Filelfo interprete; "Lysis" Petro Candido Decembrio interprete*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2009.

MARTINELLI TEMPESTA, Stefano, Francesco Filelfo e il testo greco dell'"Eutrifone": la posizione stemmatica dell'"Hauniensis GkS 415^a, 2° E" del "Laurentianus PL. 85.12" (con qualche osservazione sul "Parisini GR. 2011 e GR. 3005), dins *Nea Rhome. Rivista di ricerche bizantinistiche*, 6, Roma, 2009, ps. 497-534.

MARTINES, Josep, Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 941-998.

MARTINES, Vicent, Una cavalleria per als reis. El sentiment cavalleresc, els reis i la literatura catalana medieval, dins FALCÓN, Isabel (ed.), *Actes del XVè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Universitat de Saragossa, Saragossa, 1994, t. 1, vol. 3, ps. 347-356.

MARTINES, Vicent, Problemes i aspectes d'un esperit cavalleresc primerenc: el *Jaufre*, dins *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 5, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 5-35.

MARTINES, Vicent, *Els cavallers literaris. Assaig sobre la literatura cavalleresca catalana medieval*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1995; ed. digital <[http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/7637/1/Cavallers Literaris.pdf](http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/7637/1/Cavallers_Literaris.pdf)>

MARTINES, Vicent, "Famoso ystorial greco...". Les lliçons dels clàssics, les traduccions i l'humanisme a la Corona d'Aragó entre la fi del segle XIV i el XV, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 375-407.

MARTINES, Vicent, Enlighting words: Text and image in *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 363-386.

MARTINES, Vicent, En estil de "fictes paraules" que tenen sentits no fictes. Anàlisi de locucions en Joan Roís de Corella, en el context del llenguatge literari de la Corona d'Aragó en el segle XV, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 45/1, Barcelona, 2015, ps. 143-181.

MARTINES PERES, Vicent, Unitats fraseològiques en la caracterització de l'estil del *Curial e Güelfa*. Una anàlisi estilística amb base lingüística de corpus, amb la presa en consideració de les traduccions de què ha estat objecte (anglès, espanyol, francès, italià i portugués) ", dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

MARTÍNEZ, Tomàs, Lletres de batalla dels Vilaragut, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 69, Castelló de la Plana, 1993, ps. 71-106.

MARTÍNEZ ARAQUE, Iván, "Mare e cap del Regne." Las relaciones epistolares de la ciudad de Valencia a finales del reinado de Alfonso el Magnánimo (1449-1454), dins ARÍZAGA, Beatriz – SOLÓRZANO, Ángel (coords.), *La ciudad medieval y su influencia territorial*, Instituto de Estudios Riojanos ("Encuentros internacionales del Medioevo, Nájera, 3, 2006"), Logroño, 2007, ps. 255-278.

MARTÍNEZ ARAQUE, Iván, *En els orígens de la indústria rural. L'artesanat a Alzira i la Ribera en els segles XIII-XV*, Universitat de València, València, 2012.

MARTÍNEZ CAVIRÓ, Balbina, María de Orozco 'la Malograda', dins *Toletum*, 42, Toledo, 2000, ps. 223-239.

MARTÍNEZ CAVIRÓ, Balbina, *Mudéjar toledano. Palacios y conventos*, Vocal Artes Gráficas, Madrid, 1980.

- MARTÍNEZ CAVIRÓ, Balbina, *El monasterio de San Juan de los Reyes de Toledo*, Fundación de Cultura y Deporte de Castilla-La Mancha – Iberdrola, Toledo, 2002.
- MARTÍNEZ DE LA FUENTE, Joseph, *Epítome de la Crónica del rey don Juan el Segundo de Castilla*, Antonio González de Reyes, Madrid, 1678.
- MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso, *Arcipreste de Talavera, o Corbacho* [1438], ed. a cura de Joaquín GONZÁLEZ MUELA, Castalia, Madrid, 1969.
- MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso, *Arcipreste de Talavera, o Corbacho* [1438], ed. a cura de Michael GERLI, Càtedra, Madrid, 1979.
- MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso, *El Corbacho* [1438], Revista Literaria Katharsis, 2008; ed. electrònica <www.revistakatharsis.org>
- MARTÍNEZ FERRANDO, Ernest, A propòsit d'un llibre i d'una enquesta, dins *Taula de lletres valencianes*, vol. 3, núm. 34, València, juliol 1930, ps. 4-7.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús-Ernest, *Pere de Portugal, "rei dels catalans", vist a través de la seva cancelleria*, Institut d'Estudis Catalans ("Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica", 8), Barcelona, 1936.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernesto, *Catálogo dela cancellería regia de Pedro de Portugal (1464-1466)*, Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona, 1953-1954, 2 vols.
- MARTÍNEZ GARCÍA, Paula, Sarnés, poeta cancioneril del siglo XV. Aproximación a su obra y figura, dins BARROS ROEL, Rocío (ed.), *Cincuentenario de la Asociación Internacional de Hispanistas (A Coruña, del 11 al 13 de diciembre de 2012)*, Universidade da Coruña ("Cursos, congresos, simposios", 137), A Coruña, 2014, ps. 317-327.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, Cándida, La virginidad en las jóvenes de la antigua Roma, dins *Arenal. Revista de historia de las mujeres*, vol. 1, núm. 2, Granada, juliol-desembre 1994, ps. 169-184.
- MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Las retraducciones al griego clásico de Constantino Láscaris, fins *Hieronymus Complutensis*, 2, Madrid, juliol-desembre 1995, ps. 9-27.
- MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, *Constantino Láscaris: semblanza de un humanista bizantino*, CSIC, Madrid, 1998.
- MARTÍNEZ MANZANO, Teresa, Manuscritos latinos humanísticos en la Universidad de Salamanca, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos*, 33-2, Madrid, 2013, ps. 401-420.
- MARTÍNEZ MARINA, Francisco, *Teoría de las cortes o grandes juntas nacionales de los reinos de León y Castilla. Monumentos de su constitución política y de la soberanía del pueblo*, Tipogr. de Fermín Villalpando, Madrid, 1813.
- MARTÍNEZ MARTÍNEZ, Francesc, *Martín Juan de Galba, coautor de 'Tirant lo Blanch'*, Tipogr. Hijos de Francisco Vives Mora, València, 1916.
- MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María, La territorialización del poder: los adelantados mayores de Murcia (siglos XIII-XV), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 25-2, Barcelona, 1995, ps. 545-570.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, Sobre l'autoria de la traducció catalana de les *Tragèdies* de Sèneca, dins *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 3. *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 9, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985, ps. 111-149.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, Notes sobre la difusió de les obres de Nicolau Trevet a Catalunya: la traducció de les *Tragèdies* de Sèneca i els comentaris de Trevet, dins *Caplletra*, 13, València, 1992, ps. 117-134.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, "No'm direu que lo dit Sèneca sia propheta ne patriarcha, qui parlen figurativament". Antoni Canals i el *De providentia*, dins *Caplletra*, 15, València, tardor 1993, ps. 181-210.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, De la comtessa de Varoic a la princesa Carmesina: per la presència de Sèneca al *Tirant lo Blanch*, dins BARBERA, Jean-Marie (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional "Tirant lo Blanc": "L'albor de la novel·la europea moderna" (Ais de Provença, 21-22 d'octubre del 1994). Estudis crítics sobre*

“*Tirant lo Blanc*” i el seu context, Centre Aixois de Recherches Hispaniques – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, ps. 285-305.

MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, Una aproximació a les traduccions peninsulars de les *Epistulae ad Lucilium*. La doble traducció catalana, dins ÍDEM, *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l’època medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València – Barcelona, 1998, ps. 23-54.

MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l’època medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València – Barcelona, 1998.

MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, Alguns comentaris sobre l’orde de la Garrotera: del *Triümf de les dones* al *Tirant lo Blanch*, dins BURDEUS, M. D. – REAL, E. – VERDEGAL, J. M. (eds.), *Las órdenes militares: realidad e imaginario*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2000, ps. 503-517.

MARTÍNEZ ROMERO, Tomás, *Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica. Discurs de recepció de Tomàs Martínez Romero com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l’Institut d’Estudis Catalans, llegit el dia 21 de juny del 2007*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2007.

MARTÍNEZ RUIZ, Julián, *Filiación troncal de los señores de Guevara y Oñate, dins Estudios genealógicos, heráldicos y nobiliarios en honor a Vicente de Cadenas y Vicent, con motivo del XXV aniversario de la revista ‘Hidalguía’*, Revista Hidalguía, Madrid, 1978, ps. 511-525.

MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, Guerra, estado y organización social de la producción en la Corona de Aragón en guerra con Castilla, 1429-1430, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 23, Barcelona, 1993, ps. 445-471.

MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, La historia militar del Reino de Valencia: filón inestimable y asignatura pendiente, dins *Militaria. Revista de cultura militar*, 12, Madrid, 1998, ps. 169-186.

MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, El plet de la canyamel (1432-1437), dins GISBERT SANTONJA, Josep-A. (ed.), *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Catàleg de l’exposició celebrada a Gandia el 2000-2001, Gandia, 2000, ps. 75-88.

MARTÍNEZ VALCÁRCEL, Carmen, *El cuento medieval español*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1997.

MARTÍNEZ VERÓN, Jesús, *Arquitectos en Aragón. Diccionario histórico*, CSIC-Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 2001.

MARTINI, Antonio, *Vecchio e Nuovo Testamento, secondo la Vulgata, tradotto in lingua italiana*, vol. 14, Tiratelli Giachetti, Prato, 1829.

MARTIRANO, Bernardino, *Il Pianto d’Aretusa*, ed. a cura de Tobia R. TOSCANO, Loffredo, Nàpols, 1993.

MARTORELL, Joanot, *Tirante el Blanco. Traducción castellana del siglo XVI*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Planeta, Barcelona, 2006.

MARTORELL, Joanot – (GALBA, Martí-Joan de), *Tirant lo Blanch*, ed. coord. per Albert HAUF, Tirant lo Blanch, València, 2008.

MARTORELL TRABAL, Francesc – VALLS TABERNER, Ferran, Pere Beçet (1365?-1430), dins *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans*, Barcelona, 1911-1912, ps. 577-656.

MARTORELL TRABAL, Francesc (ed.), *Epistolari del segle XV. Recull de cartes privades*, Barcino, Barcelona, 1926.

MARTORELL TRABAL, Francesc, *Alguns aspectes de la vida íntima d’Alfons el Magnànim (Discurs llegit en la VIII Festa Annual de l’Institut)*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1938.

MARTOS, Josep-Lluís, El “dolç, vulgar e gentil stil” de Roís de Corella: la prosa d’art, dins ROÍS DE CORELLA, Joan, *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella*, ed. a cura de Josep-Lluís MARTOS, Institut

Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Sanchis Guarner", 55), Alacant – Barcelona, 2001, p. 36-71.

MARTOS, Josep-Lluís, March en Corella: asimilación, perspectiva e innovación en la *Tragèdia de Caldesa*, dins *Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo*, 86, Santander, 2010, ps. 17-45.

MARTZ, Linda, *A Network of Converso Families in Early Modern Toledo. Assimilating a Minority*, University of Michigan, 2003.

MARZAL RODRÍGUEZ, Pascual, El derecho de sucesiones en la Valencia foral y su tránsito a la Nueva Planta, Universitat de València, València, 1998.

MARZAL PALACIOS, Francisco Javier, *La esclavitud en Valencia durante la baja edad media (1375-1425)*, Tesi doctoral del Departament d'Història Medieval, Universitat de València, 2006.

MARZOLPH, Ulrich – VAL LEEUWEN, Richard – WASSOUF, Hassan, *The Arabian Nights Encyclopaedia*, ABC-Clio, Santa Barbara (Califòrnia), 2004.

MAS, Josep, *Notes històriques del bisbat de Barcelona, vol. 1. Taula d'altars y capelles de la Seu de Barcelona*, Tipogr. de Jaume Vives, Barcelona, 1906.

MAS, Josep, Notes documentals de llibres antics a Barcelona, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 16, Barcelona, 1961, p. 155-167, 238-251, 330-345, 400-406 i 444-463.

MASI, Giorgio, *Dal Collenuccio a Tommaso Costo: vicende della storiografia napoletana fra Cinque e Seicento*, Editoriale Scientifica, Nàpols, 1999.

MASIÀ i DE ROS, Àngels, *La Corona de Aragón y los estados del norte de África: política de Jaime II y Alfonso IV en Egipto, Ifríquia y Tremecén*, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, Barcelona, 1951.

MASIÀ i DE ROS, Àngels, *Jaume II: Aragón, Granada i Marroc. Aportació documental*, CSIC, Barcelona, 1989.

MASIÀ i DE ROS, Ángeles, *Relación castellano-aragonesa desde Jaime II a Pedro el Cerimonioso, vol. II. Apéndice documental*, CSIC, Barcelona, 1994.

MASIP BRACONS, Laura, *Ermitans en la literatura medieval*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

MAS-LATRIE, Louis de, Notice sur les monnaies et les sceaux des rois de Chypre de la maison de Lusignan (deuxième et dernier article), dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 5, París, 1844, ps. 413-437.

MAS-LATRIE, Louis de, Essai de classification des continuateurs de *L'histoire des croisades* de Guillaume de Tyr [2ª part], dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 21, París, 1860, ps. 140-178.

MASPERO, Valeriana, *La corona ferrea. La storia del più antico e celebre simbolo del potere in Europa*, Vittone editore, Monza, 2003.

MASPERO, Valeriana, Alla ricerca del Sacro Chiodo. La ricostruzione dell'elmo diadematico di Costantino, dins *Arte cristiana*, vol. 92, fasc. 823 (juliol-agost 2004), ps. 299-310.

MASSEGUR GIRALT, Albert, *Pallejà*, Cossetània, Valls, 2007.

MASSIP, Francesc, De ritu social a espectacle del poder: l'entrada triomfal d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.859-1.892; reed. dins *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-147.

MASSIP, Francesc, *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010.

MASSIP, Francesc, Motivos caballerescos en el teatro medieval, dins PICCAT, Marco – RAMELLO, Laura (eds.), *Epica e cavalleria. Atti del Seminario internazionale (Torino, 18-20 novembre 2009)*, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2011, ps. 167-194.

MASSÓ TORRENTS, Jaume, *Manuscris catalans de la Biblioteca Nacional de Madrid, Per un catàleg raonat, "L'Avenç"*, Barcelona, 1896.

MASSÓ TORRENTS, Jaume, Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull, dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 414-590.

MASSÓ TORRENTS, Jaume, La cançó provençal en la literatura catalana, dins *Miscel·lània Prat de la Riba*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1922, vol. 1, ps. 341-468.

MASSOT, Joseph, *Compendio historial de los hermitaños de nuestro padre San Agustín, del Principado de Cataluña; desde los años de 394, que empezó san Paulino a plantar monasterios en dicho principado, y de los que se han plantado, como también de los varones ilustres que han florecido, así en las letras, puestos y virtudes, hasta los años de 1699*, Tipogr. de Juan Jolís, Barcelona, 1699.

MASSOT MUNTANER, Josep, La literatura catalana de l'edat mitjana a la Renaixença, dins *Serra d'or*, any 21, núm. 283, Barcelona, desembre 1979, ps. 71-74.

MASSOT MUNTANER, Josep, Falsificacions i falsificadors a la literatura catalana, dins *Serra d'Or*, Barcelona, juliol-agost 1993, ps. 66-67; reed. dins MASSOT, J., *Escriptors i erudits contemporanis*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 159-168.

MASTROJANNI, Oreste, Sommario degli atti della Cancelleria di Carlo VIII a Napoli, dins *Archivio storico per les provincie napoletane*, 20, Nàpols, 1895.

MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino di Masuccio Salernitano, restituito alla sua antica lezione*, ed. a cura de Luigi SETTEMBRINI, Antonio Morano, Libraio-Editore, Nàpols, 1874.

MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino*, ed. a cura de Giorgio PETROCCHI, Sansoni editore, Florència, 1957; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *Il Novellino, nell'edizione di Luigi Settembrini*, a cura de Salvatore SILVANO NIGRO, Rizzoli ("Classici") Milà, 1990.

MASUCCIO Salernitano (Tommaso Guardati), *The 'Novellino', or One Hundred Ancient Tales. An Edition and Translation based on the 1525 Gualteruzzi editio princeps*, ed. i trad. de Joseph P. CONSOLI, Garland, Nova York, 1997.

MATA LÓPEZ, Manuel, *Relación de limosnas para la construcción del Monasterio de la Trinidad de Valencia*, Anubar, Saragossa, 1991.

MATARAZZO, Raffaele, Vittoria Colonna D'Avalos: tra mondanità, poesia ed evangelismo, dins *Rivista storica del Sannio*, 3a. sèrie, any 9, 1er. semestre, 2002, ps. 13-65.

MATERNI, Marta, Pier Candido Decembrio: una 'biblioteca' ibèrica de historia clàssica, dins GUARNERI CALÒ CARDUCCI, Luigi (ed.), *XVII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (19-24 de julio 2010). vol. 7. Historia*, Università della Sapienza – Bagatto Libri, Roma, 2012, ps. 35-41.

MATEU IBARS, Josefina, *Los virreyes de Cerdeña: fuentes para su estudio*, Università degli Studi di Cagliari – CEDAM, Càller – Pàdua, 1964-1967.

MATEU IBARS, Josefina i M^a. Dolores, *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón (siglos IX-XVIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1980.

MATEU IBARS, Josefina, Los virreyes de la Corona de Aragón durante Alfonso el Magnánimo (1416-1458). Su nòmina, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il*

Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 457-482.

MATEU LLOPIS, Felipe, El ducado, unidad monetaria internacional oro durante el siglo XV, y su aparición en la Península Ibérica (Notas a propósito del hallazgo del Puerto de Santa María, Cádiz), separata de l' *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos*, 2, Madrid, 1934, 34 pàgs.

MATEU LLOPIS, Felipe, Algunos documentos referentes a la gestión del tesorero de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al 'itinerario' del rey (1441-1447), dins *Hispania. Revista española de historia*, 3, Madrid, 1940, ps. 3-31.

MATEU LLOPIS, Felipe, Acerca de la política monetaria de Fernando el Católico y, en especial, en el Reino de Valencia (1474-1515), dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 40, València, 1957, ps. 149-220.

MATEU LLOPIS, Felipe, Florines i timbres durante Alfonso V, y Ausiás March (documentos referentes a la ceca de València, 1388-1456), dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 45, València, 1960, ps. 179-225.

MATEU LLOPIS, Felipe, Alfonso V y el ducado de Milán. A propósito del 'ducado de oro' de Francisco Sforza, dins *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche*, 7, Lugano, 1978, ps. 305-318.

MATEU PRATS, M^a. Lena, El clauer en Ibiza a partir de la documentació del s. XVII (Aspectos formales, sociales y simbólicos), dins *Revista de dialectología y tradiciones populares*, vol. 51, núm. 2, Madrid, 1996, ps. 155-181.

MATHIESEN, Thomas J., *Apollo's Lyre. Greek Music and Music Theory in Antiquity and the Middle Ages*, University of Nebraska Press ("Publications of the Center for the History of Music Theory and Literature", 2), Lincoln, 1999.

MATHIEU, Martial, Le prince, garant de la légitimité du droit: le dauphin face aux mauvaises coutumes (1349-1451), dins FERRAND, Jérôme – PETIT, Hugues (eds.), *Mises en oeuvre des Droits de l'Homme*, Université Pierre Mendès France – L'Harmattan, Grenoble, 2003, ps. 27-34.

MATTIOLI, Emilio, *Luciano e l'umanesimo*, Istituto per gli studi storici, Nàpols, 1980.

MATTIOCO, Ezio – BUONOCORE, Marco, *Segni sulla pietra. Iscrizioni e araldica della terra di Castel di Sangro*, Itinerari, Lanciano, 2003.

MÄTZNER, Eduard, *Altfranzösische Lieder, Berichtigt und Erläutert; mit Bezugnahme auf die Provenzalische, Altitalienischen un Mittelhochdeutsche Liederdichtung, nebst einem Altfranzösischen Glossar*, Ferd. Dümmers Verlagsbuch Handlung, Berlín, 1853.

MAULDE, René de, *Étude sur la condition forestière de l'Orléanais au Moyen Âge et à la Renaissance*, Herluison, Orléans, 1871.

MAURAIGE, Amélie de, "Le fâcheux accident" d'Antoine Monseigneur. Un traitement de la rage à la cour du premier grand-duc de Bourgogne, dins *Annales de Bourgogne*, vol. 72, núm. 285, Dijon, gener-març 2000, ps. 105-136.

MAURO, Letterio, La musica nei commenti ai *Problemi*: Pietro d'Abano e Evrart de Conty, dins MAURO, Letterio (ed.), *La musica nel pensiero medievale. Atti del IX Congresso della Società italiana per lo studio del pensiero medievale (Ravenna, 10-12 dicembre 1989)*, Longo ("Le tessere", 3), Ravenna, 2001, ps. 31-70.

MAUTHNER, Fritz, *Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande*, 4 vols., 1920-1923, trad. a l'italià com: *L'ateismo e la sua storia in Occidente*, Unione degli Atei e degli Agnostici Racionalisti (« Nessun dogma »), Roma, 2012.

MAXON, Brian Jeffrey, *Costumed Words: Humanism, Diplomacy, and the Cultural Gift in Fifteenth-Century Florence*, Tesi doctoral, Northwestern University, Evanston (Illinois, USA), 2008.

MAXON, Brian Jeffrey, *The Humanist World of Renaissance Florence*, Cambridge University Press, Nova York, 2014.

MAXWELL SNYDER, Hope, “Un elefante grandissimo con lo castello sopra”: il trionfo aragonese del 1423, dins *Archivio storico italiano*, 50, Roma, 1992, ps. 847-875.

MAXWELL SNYDER, Hope, Triumphs and Pageants at the Aragonese Court in Naples, dins ‘*Atalaya*’. *Revue Française d'Études Médiévales Hispaniques*, 7, París, 1996, ps. 41-62.

MAYANS SISCAR, Gregorio, *Vida de Publio Virgilio Marrón; con la noticia de sus obras, traducidas en castellano*, Tipogr. Hermanos de Orga, València, 1795 (2a ed.).

MAYER, Anton – STARZER, Albert – ZIMMERMANN, Heinrich F. J., *Geschichte der Stat Wien*, Verein für Geschichte der Stadt Wien – Druck und Verlag von Adolf Holzhausen – K. und K. Hofund Universitäts Buchrucker, Viena, 1897-1918.

MAYER, Marc, Per una aproximació succinta a l’humanisme clàssic als Països Catalans, dins *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 32, Girona, 1993, ps. 187-195.

MAYER BROWN, Howard, St. Augustin, Lady Music and the Gittern in Fourteenth-Century Italy, dins *Musica Disciplina*, 38, Middleton (EUA), 1984, ps. 25-35.

MAZA DE LIZANA, José Luis, La casa de los Maza de Lizana: orígenes, dins *Numen. Revista de excelencia*; ed. electrònica <<http://www.numendigital.com/>>, consultada en desembre del 2012.

MAZZA, Fulvio (ed.), *Castrovillani. Storia, cultura, economia*, Rubbettino, Soveri Mannelli (Catanzaro), 2003.

MAZZAMUTO, Pietro, Marco Lombardo, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marco-lombardo_Enciclopedia-Dantesca/>

MAZZATINTI, Giuseppe, *Inventario dei manoscritti italiani delle biblioteche di Francia: Manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale di Parigi*, Roma, 1886.

MAZZATINTI, Giuseppe, *Inventario dei manoscritti italiani delle biblioteche di Francia: Appendice all’inventario dei manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale di Parigi*, Roma, 1887.

MAZZATINTI, Giuseppe, *Inventari delle biblioteche d’Italia, volume V: Ravenna, Vigevano, Perugia*, Luigi Bordandini, Forlì, 1895.

MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d’Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897.

MAZZELLA, Scipione, *Descrizione del Regno di Napoli*, Tipogr. de Giovanni Battista Cappello, Nàpols, 1601.

MAZZINI, Franco, Bonifacio Bembo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 8, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 1966, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bonifacio-bembo_Dizionario-Biografico/>

MAZZINI, Ubaldo, Valdimagra e la Magra. Luni, i monti di Luni e Carrara. Lericci, dins SFORZA, Giovanni (ed.), *Dante e la Lunigiana. Nel sesto centenario della venuta del poeta in Valdimagra, 1306-1906*, Hoepli, Milà – Lericci, 1909, ps. 89-150.

MAZZOLENI, Jole (ed.), *Regesto della Cancelleria Aragonese di Napoli*, Ministero dell’Interno – Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Nàpols, 1951.

MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro ‘Privilegiorum summariae’ XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957.

MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 3. Frammento del ‘Quaternus Sigilli Pendentis’ di Alfonso I (1452-1453). Il registro ‘Sigillorum Summariae Magni Sigili XLVI (1469-1470)’*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1963.

MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 5. Quaternus Salis Civitatis Lucerie (1449-1450). Quaternus Rationis Petri d'Orta, r. magistri secreti, mag. portulani et mag. salis... in provincia ducatus Calabriae citra et ultra... (1451-1452). El registro de le polise de lu sale de sectembro quincte indictionis. El registro de le polise de li foculeri de Natale de Lano de quincte indictionis (1456-1457)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1967.

MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 7. Ratio focolariorum Principatus Citra (1445). Apodisse per Cabriele Cardona, tesoriere di Calabria (1445-1449). Grassa di Abruzzo e Fiere (1446-1447). Numerazione di fuochi di Calabria (1447)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1970.

MAZZOLENI, Bianca (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, vol. 11. Cedole di tesoreria di Abruzzo c. 1468*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1982.

MAZZOLENI, Jole (ed.), *Il "Codice Chigi": un registro della cancelleria di Alfonsi I d'Aragona, re di Napoli, per gli anni 1451-1453*, Università degli Studi di Napoli – Istituto di paleografia e diplomatica, Nàpols, 1965.

MAZZOLENI, Jole, *Le fonti documentarie e bibliografiche dal sec. X al sec. XX conservate presso l'Archivio di Stato di Napoli*, Arte Tipografica, Nàpols, 1974-1978.

MAZZOLENI, Jole, *Le carte del monastero di S. Leonardo della Matina in Siponto (1090-1771)*, Società di Storia Patria per la Puglia, Bari, 1991.

MAZZONI, Francesco, Benvenuto da Imola, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/benvenuto-da-imola_Enciclopedia-Dantesca/>

MAZZONI, Francesco, Guido da Pisa, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital http://www.treccani.it/enciclopedia/guido-da-pisa_Enciclopedia-Dantesca/

MAZZOTTA, Giuseppe, Humanism and Monastic Spirituality in Petrarch, dins *Stanford Literature Review*, vol. 5, núms. 1-2, Stanford, 1988, ps. 55-74.

MAZZUCCHI, Andrea, *Tra Convivio e Commento: sondaggi di filologia e critica dantesca*, Salerno editrice, Roma, 2004.

McCORMICK, Stephen Patrick, *Remapping the Story: Franco-Italian Epic and Lombardia as a Narrative Community (1250-1441)*, Tesi doctoral, Department of Romance Languages and the Graduate School of the University of Oregon, 2011; ed. electrònica <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/11937/McCormick_Stephen_Patrick_phd2011sp.pdf>

McLAUGHLIN, Martin, Humanism and Italian Literature, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 224-245 (trad. a l'espanyol: El Humanismo y la literatura italiana, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 169-294).

McLEOD, Enid, *Charles of Orleans, Prince and Poet*, Chatto & Windus, Londres, 1969; trad. a l'espanyol com *Carlos de Orleans, príncipe y poeta*, per Felipe XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Espasa-Calpe, Madrid, 1972.

McMUNN, Meredith T., Parrots and Poets in Late Medieval Literature, dins *Antrhozoös*, 12/2, Cambridge, 1999, ps. 68-75.

McNERNEY, Kathleen, *Curial e Güelfa* y las novelas de caballerías españolas / *Tirant lo Blanc* (book), dins *Hispanic Review*, vol. 70, núm. 4, 2002, ps. 617-629.

MEDICA, Massimo, Il cardinale Albornoz e l'arte bolognese del Trecento, dins COLOMER, José Luis – SERRA, Amadeo (eds.), *España y Bolonia: siete siglos de relaciones artísticas y culturales*, Centro de Estudios Europa Hispánica – Fundación Carolina – Fernando Villaverde Ediciones, Madrid, 2006, ps. 49-63.

- MEDIN, Antonio – FRATI, Ludovico (eds.), *Lamenti storici dei secoli XIV, XV e XVI*, Tipogr. Romagnoli – Dall'Acqua, Bolonya, 1887.
- MEDINA, Jaume, Virgili en la literatura catalana, dins *Faventia. Revista de filologia clàssica*, núm. 1, fasc. 1, Barcelona, 1979, ps. 47-62.
- MEDINA, Jaume, *De l'edat mitjana al dos mil. Estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya*, Publicacions Internacionals Catalanes, Barcelona, 2009.
- MEDINA, Jaume, Doctrina pueril, dins BUTINYÀ, Júlia (coord.), *Los mundos de Ramón Llull*, UNED, Madrid, 2012, ps. 45-52.
- MEEK, Mary Elizabeth (ed.), Introducció, dins DELLE COLONNE, Guido, *Historia destructionis Troiae*, ed. i trad. a cura de M. A. MEEK, Indiana University Press, Bloomington, 1974, ps. I-XXXIV.
- MEGENBERG, Konrad von, *Die Werke des Konrad von Megenberg (Fortsetzung): Ökonomik (Ykonomica)*, ed. a cura de Sabine KRÜGER, Staatsschriften des späteren Mittelalters, 3, Hiersemann, Stuttgart, 1973-1984, vol. 2 (1977).
- MEISS, Millard, *French Painting in the Time of Jean de Berry. The Limbourgs and Their Contemporaries*, Franklin Jasper Walls Lectures, Nova York, 1974, 2 vols.
- The Limbourgs and Their Contemporaries (Franklin Jasper Walls Lectures), 2 vols.
- MEJÍA, Pedro, *Silva de varia lección últimamente agora enmendada y añadida la quarta parte della por el autor*, Tipogr. Viuda de Martín Nucio, Ambers, 1564.
- MELE, Eugenio, Qualche nuovo dato sulla vita di mossèn Pere Torroella e suoi rapporti con Giovanni Pontano, dins *La Rinascita*, 1/4, 1938, ps. 76-91.
- MELERO-MONEO, Marisa, Frontal de Santa Perpetua de Mogoda, dins EADEM, *La pintura sobre tabla del gótico lineal Frontales, laterales de altar y retablos en el reino de Mallorca y los condados catalanes*, Universitat de Barcelona, Autònoma de Barcelona i Lleida – Museu Nacional d'Art de Catalunya, Lleida, 2005, ps. 72-79.
- MELOGRANI, Anna, Appunti di miniatura lombarda. Ricerche sul Maestro delle 'Vitae Imperatorum', dins *Storia dell'Arte*, 70, Florència, 1990, ps. 273-324.
- MELOGRANI, Anna, Tra Milano e Napoli a metà Quattrocento: la "Disputatio egregia" di Angelo Decembrio e la bottega del "Magister Vitae Imperatorum", dins *Italia medioevale e umanistica*, 45, Roma-Pàdua, 2004, ps. 198-210.
- MELONI, Maria Giuseppina, Giovanni di Salinis Aureis, cappellano di Alfonso il Magnanimo, vicario e vescovo in Sardegna, dins MUSCO, A. (coord.), *I francescani e la politica'. Atti del Convegno internazionale di studio (Palermo, 3-7 dicembre 2002)*, Officina di Studi Medievali, Palerm, 2007, vol. 2, ps. 683-692.
- MELTON, John, *The Figure-Caster*, ed. a cura d'Hugh S. DICK, The Augustan Reprint Society, Los Angeles, 1975.
- MÉMOIRES et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève, vol. 5, París, 1847.
- MEMORIEBOEK der stad Ghent van 't j. 1301 tot 1737, "Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen", 2a sèrie, núm. 13, Tipogr. de C. Annoot-Braeckman, Gant, 1852-1861.
- MENA, Juan de, *'Las Trezientas' del famosísimo poeta Juan de Mena, glosadas por Fernán Núñez, comendador de la Orden de Santiago*, Juan Steelfio, Ambers, 1552.
- MENA, Juan de, *La Yfáda en romance, según la impresión de Arnao Guillén de Brocar (Valladolid, 1519)*, ed. a cura de Martí de RIQUER, Selecciones Bibliófilas, Barcelona, 1949.
- MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna*, ed. a cura de José Manuel BLECUA, Espasa Calbe ("Clásicos Castellanos"), Madrid, 1960.
- MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna; Poemas menores*, ed. a cura de Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, Editora Nacional, Madrid, 1976.
- MENA, Juan de, *Obras completas*, ed. a cura de Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, Planeta, Barcelona, 1989.

- MENA, Juan de, *La 'Coronación' de Juan de Mena*, ed. a cura de M^a. Antonia CORRAL CHECA, Universidad de Córdoba, Còrdova, 1994.
- MENA, Juan de, *Obras completas*, ed. a cura d'Àngel GÓMEZ MORENO, Turner, Barcelona, 1994.
- MENA, Juan de, *Laberinto de fortuna y otros poemas*, ed. a cura de Carla de NIGRIS, amb estudi preliminar de Guillermo SERÉS, Crítica, Barcelona, 1994.
- MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna*, ed. a cura de Maximiliaan M. A. P. KERKHOF, Castalia, Madrid, 1995.
- MENA, Juan de, *La Iliada de Homero* (ed. crítica de las *Sumas de la Yliada de Omero* [1444] y del original latino reconstruido, acompañada de un glosario latino-romance), ed. a cura de T. GONZÁLEZ, M^a. F. DEL BARRIO i A. LÓPEZ, Ediciones Clásicas, Madrid, 1996.
- MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna*, ed. a cura de Rafael HERRERA GUILLÉN, Biblioteca Saavedra Fajardo, Múrcia, s. d.; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/LIBROS/Libro0201.pdf>>
- MENA, Juan de, *La Coronación* [ca. 1439], ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, CSIC, Madrid, 2009.
- MÉNABRÉA, Léon (ed.), *Chroniques de Yolande de France, duchesse de Savoie, soeur de Louis XI. Documents inédits recueillis et mis en ordre*, Tipogr. de Puthod Fils ("Documents publiés par l'Académie Royale de Savoie", 1), Chambéry, 1859.
- MÉNABRÉA, Léon, *Des origines féodales dans les Alpes occidentales*, Imprimerie Royale, Torí, 1865.
- MÉNARD, Philippe (ed.), *Le Roman de Tristan en prose, tome. I. Des aventures de Lancelot à la fin de la 'Folie Tristan'*, Droz ("Textes littéraires français"), Ginebra, 1987.
- MÉNDEZ, Cristóbal, *Libro del ejercicio y de sus provechos; hecho y recopilado por el doctor Christóval Méndez, médico, vezino de la ciudad de Jaén*, Tipogr. de Gregorio de la Torre, Sevilla, 1553; reed. com Libro del ejercicio y sus provechos, ed. a cura d'Eduardo ÁLVAREZ DE PALACIO, Universidad de León, Lleó, 1996.
- MÉNDEZ, Jeroni, Llegir el Curial, llegir la Güelfa, fins *Caràcters* (2a època), 53, València, octubre 2010, p. 30.
- MÉNDEZ SILVA, Rodrigo, *Catálogo real y genalógico de España; ascendencias y descendencias de nuestros católicos príncipes y monarcas supremos; reformado y añadido en esta última impresión*, Tipogr. de Doña Mariana del Valle, Madrid, 1656.
- MENEGALDO, Silvère – RIBÉMONT, Bernard (dirs.), *Le Roi, fontaine de justice. Pouvoir justicier et pouvoir royal au Moyen Âge et à la Renaissance*, Klincksieck, París, 2012.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Obras completas del doctor don Manuel Milá y Fontanals, catedrático que fue de literatura en la Universidad de Barcelona; coleccionadas por el doctor don Marcelino Menéndez y Pelayo, de la Real Academia Española. Tomo tercero: Estudios sobre historia, lengua y literatura de Cataluña*, Librería de Álvaro Verdaguer, Barcelona, 1890.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, Libros de caballerías catalanes, dins *Orígenes de la novela*, Bailly-Baillière, Madrid, 1905-1915, ps. 248-251; reed. 1925; reed. Gredos, Madrid, 2008.
- MENÉNDEZ PELAYO, José, *Historia de la poesía castellana en la Edad Media*, Madrid, 3 vols., 1911-1915.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Antología de los poetas líricos castellanos*, Aldus, Santander, 1944.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Bibliografía hispano-latina clásica*, Aldus – CSIC, Santander-Madrid, 1950-1953.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Historia de las ideas estéticas en España*, CSIC, Madrid, 1993.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Historia de la poesía castellana en la Edad Media*, Librería General de Victoriano Suárez, Madrid, 1911-1916, 3 vols. ("Obras completas", vols. 4, 5 i 6).

- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Biblioteca de traductores españoles*, ed. a cura d'Enrique SÁNCHEZ REYES, Aldus, Santander, 1952-1953.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Poetas en la corte de don Juan II*, Espasa-Calpe, Madrid, 1959.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Bibliografía hispano-latina clásica*, Santander, 1959.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Antología de los poetas líricos castellanos, II. La poesía en la Edad Media (II)*, dins MENÉNDEZ, M., *Obras completas, epistolario y bibliografía*, Fundación Ignacio Larramendi – MAPFRE, Madrid, 2009.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino, *Epistolario*, dins MENÉNDEZ, M., *Obras completas, epistolario y bibliografía*, Fundación Ignacio Larramendi – MAPFRE, Madrid, 2009.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Catálogo de la Real Biblioteca: manuscritos. Crónicas generales de España*, Biblioteca Real, Madrid, 1898.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (ed.), *Primera Crónica General de España, que mandó componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1289*, Gredos, Madrid, 1955.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (dir.), *Historia de España*, Espasa-Calpe, Barcelona, 1964.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Crestomatía del español medieval; con la colaboración del Centro de Estudios Históricos*; acabada y revisada por Rafael LAPESA y María Soledad DE ANDRÉS, Universidad de Madrid, Madrid, 1965-1966.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Flor nueva de romances viejos*, Espasa-Calpe (“Colección Austral”), Barcelona, 1955 (10a ed.; 1a, 1938).
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, El compromiso de Caspe, autodeterminación de un pueblo (1410-1412); introducció al vol. 15 de la *Historia de España de Menéndez Pidal*, Madrid, 1964, ps. I-CLXIV.
- MENESTRIER, Claude-François, *Les diverses especes de noblesse et les manières d'en dresser les preuves*, Tipogr. de J. B. de la Caille, París, 1682.
- MENGALDO, Pier Vincenzo, Dottrina degli stili, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/dottrina-degli-stili_Enciclopedia-Dantesca/>
- MENGLONG, Feng, *Sanyan: una tria*, ed. a cura de Sílvia FUSTEGUERES i Sara ROVIRA, Proa (Clàssics orientals) – Universitat de Barcelona, Barcelona, 2002.
- MENNITI IPPOLITO, Antonio, Erasmo di Narni, detto il Gattamelata, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 43, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1993, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/erasmo-da-narni-detto-il-gattamelata_Dizionario-Biografico/>
- MENUCCI, Renato, Early Evidence of the Viola of Gamba in Italy, dins COIN, Christophe – ORLANDO, Susan, *The Italian Viola da Camba. Proceedings of the International Symposium on the Italian Viola da Gamba*, Ensemble Baroque de Limoges – Antolo Manzoni, Solignac – Torí, 2002, ps. 17-34.
- MEOLA, Gian Vincenzo, *Vita di Costanza Davalo seniore*, Manuscrit inèdit de la Biblioteca Nazionale di Napoli, ms. XIV G 16 (1b).
- MEOMARTINI, Alfonso – MEOMARTINI, Almerico, *I comuni della provincia di Benevento: Storia, cronaca, illustrazione*, De Martini, Benevento, 1970.
- MERCADER, Macià, *Pratica di citreria breve*, Manuscrit de la Biblioteca Nacional d'Espanya, Mss. Res/179; ed. digital <<http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/2682764>> consultada en març del 2014.
- MERCATI, Giovanni, *Per la cronologia della vita e degli scritti di Niccolò Perotti, arcivescovo di Sponto*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma, 1925.
- MERCATI, Giovanni – TRAVERSARI, Ambrogio – FENESTELLA, Lucius, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti, 2. Pescennio Francesco Negro*, Multigrafica editrice, Ciutat del Vaticà, 1939.
- MERCER, R. G. G., *The Teaching of Gasparino Barzizza. With Special Reference to his Place in Paduan Humanism*, The Modern Humanistics Research Association, Londres, 1979.

- MERCIER, Paul, *Historia de la antropología*, Península, Barcelona, 1977.
- MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M., Sicilia y la ficción caballeresca catalana de los siglos XIV y XV, dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990)*. 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 3. 'Incontro delle culture nel dominio catalano-aragonese in Italia', vol. 5. *Comunicazioni*, Edizioni ETS, Càller, 1997, ps. 417-430.
- MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M., *Transmisión y difusión de la literatura caballeresca. Doce estudios de recepción cultural hispánica (siglos XIII-XVII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 2013.
- MÉRINDOL, Christian de, *Les Fêtes de chevalerie à la cour du roi René: emblématique, art et histoire: les joutes de Nancy, le Pas de Saumur et le Pas de Tarascon*, CTHS, París, 1993.
- MÉRINDOL, Christian de, Rois d'armes et poursuivants à la cour d'Anjou au temps du roi René, dins *Revue du Nord*, vol. 88, núms. 366-367 ("L'héraut, figure européenne (XIVe-XVIe siècle)". *Actes du colloque de Lille, 2005*), juliol-desembre 2006, ps. 617-630.
- MERINO GARCÍA, Manuela, De la comedia a la *nouvelle*: Tirso de Molina en Francia, dins *Talia dixit*, 5, Mèrida, 2010, ps. 211-221.
- MERNISSI, Fatema, *Sueños en el umbral*, trad. de l'anglès a l'espanyol d'Àngela PÉREZ GÓMEZ, Ediciones BSA, Barcelona, 2013.
- MERNISSI, Fatima, *Dreams of Trespass. Tales of a Harem Girlhood*, Perseus Books, Cambridge (Massachusetts), 1994.
- MERRILL, Charles J., *Adventure and quest in 'Curial e Güelfa'*, Tesi doctoral, Duke University, 1978.
- MERRILL, Charles J., La Güelfa i els seus models italians, dins BOEHNE, Patricia – MASSOT, Josep – SMITH, Nataniel B. (eds.), *Actes del tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982)*. *Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 159-168.
- MERRILL, Charles J., Isolda, Güelfa, Susanna i els antics, dins *Actes del quart Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Washington D. C., 1984)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985, ps. 131-142.
- MERRILL, Charles J., They came to Carthage burning: Curial, Güelfa, Aeneas and St. Augustine of Hippo, dins SOBRER, J. M. (ed.), *Actes del vuitè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Bloomington, 1995)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, ps. 189-198.
- MERRILL, Charles J., *Curial e Güelfa* and Dante's *Comedia*, dins *Mediaevalia. Mediaeval and Early-Renaissance Literature in Catalan*, 22, 2000, ps. 133-143.
- MESA, Cristóbal de, *Las Navas de Tolosa. Poema heroico*, Viuda de P. Madrigal, Madrid, 1594.
- MESA SANZ, Juan Francisco, Algunas claves florentinas del *Curial e Güelfa*. Comentarios a la *Divina Comedia* de Dante y la presencia de Macrobio, dins DE COURCELLES, Dominique – MARTINES, Vicent (eds.), *Humanisme et reinterpretations. Les traductions anciennes. La traduction des classiques valenciens et la tradition française*, École Nationale des Chartes, París, 2009.
- MESA SANZ, Juan Francisco, Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 387-428.
- MESA SANZ, Juan Francisco, Pietro Aligheri, fuente de *Curial e Güelfa*, dins *eHumanista/IVITRA*, 1, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 185-196.
- MESA SANZ, Juan Francisco, *Eneida en Curial e Güelfa: comentarios latinos de Dante como intermediarios*, MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, M^a. Teresa – CARRASCO REIJA, Leticia (eds.), *Miscellanea Latina*, Sociedad de Estudios Latinos, Madrid, 2015, ps. 137-144.
- MÉSANGÈRE, Pierre Antonie Lebox de la, *Dictionnaire de proverbes français. Troisième édition*, Treuttel et Würtz – Rey et Gravier, Estrasburg – Londres, 1823.

- MESERVE, Margaret, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, Harvard University Press, Cambridge, 2008.
- MESINA LÓPEZ, Javier, *El anglicismo en el español actual*, Arco Libros (“Cuadernos de lengua española”, 51), Madrid, 2004 (2a; 1a, 1996).
- MESSER, Armand-Adolphe (ed.), *Le Codice Aragonese. Étude générale, publication du manuscrit de Paris. Contribution à l’Histoire des Aragonais de Naples*, Honoré Champion, París, 1912.
- MESTRE CAMPI, Jesús (dir.), *Diccionari d’història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (2a ed.; 1a ed., 1992).
- MESTRE PONS, Francesc, Apunts biogràfics dels Centelles i Riu-sech, dins ESTEVE BLAY, Antoni (coord.), *El palau dels Centelles d’Oliva. Recull gràfic i documental*, Associació Cultural Centelles-Riusech, Oliva, 1997, ps. 41-76.
- METAFRASTE, Simone, *Vita di santa Eugenia* [trad. i vulg., Florència, 1428], dins STOFFI, Casimiro (ed.), *Leggende di alcuni santi venerati in Santa Maria degli Angeli di Firenze. Testi del buon secolo*, Tipogr. de Gaetano Romagnoli, Florència, 1864.
- METGE, Bernat i al., *La “Història de Valter e Griselda”, arromançada per Bernat Metge; seguida de les de “La filla del rey d’Hungria”, “Fronдино e Brisona”, y “París e Viana”, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS*, Barcelona, 1910.
- METGE, Bernat, *Lo somni*, ed. a cura de Stefano Maria CINGOLANI, Barcino, Barcelona, 2006.
- METGE, Bernat, *The Book of Fortuna and Prudence*, ed. i trad. a l’anglès i l’espanyol d’Antonio CORTIJO i Vicent MARTINES, John Benjamins, Àmsterdam – Philadelphia, 2013.
- MEYER, Christian, Le vocabulaire du son, du chant et de l’“ars musica” dans le dictionnaire de Papias, dins *Sciences de l’Homme et Société. Musique, musicologie et arts de la scene*, Nancy, 2014; ed. electrònica <<http://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00951958/>>
- MICHA, Alexandre (ed.), *Lancelot. Roman en prose du 13e siècle*, Droz (“Textes littéraires français”, 247, 249, 262, 278, 283, 286, 288, 307 i 315), Ginebra, 1978-1982, 9 vols.
- MIGLIO, Massimo, Niccolò V, dins *Enciclopedia dei Papi*, Roma, 2000; ed. electrònica (http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-v_Enciclopedia_dei_Papi/).
- MIGNE, Jacques-Paul, *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, economica, omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui, ab aevo apostolico usque Innocenti III tempora floruerunt. Series Latina*, Roma, 1844-1855.
- MIGNE, Jacques-Paul, *Dictionnaire de numismatique et de sigillographie religieuses*, J.-P. Migne éditeur, París, 1852.
- MIGUEL, Jerónimo, *La corte napolitana del Magnánimo. Jordi de Sant Jordi*; ed. electrònica (www.Liceus.com), 2004.
- MIGUEL BRIONGOS, Jeroni, *Virtus et sapientia*, elements integradors de la “nobilitas” de Curial, dins *eHumanista*, 13, Santa Barbara (EUA), 2009, ps. 38-60.
- MIGUEL-PRENDES, Sol, *El espejo y el piélago. La ‘Eneida’ castellana de Enrique de Villena*, Edition Reichenberger, Kassel, 1998.
- MILÀ FONTANALS, Manuel, Notes sur trois manuscrits: I) un chansonnier provençal; II) un roman catalan; III) une traduction catalane de la *Disciplina clericalis* de Pierre Alphonse, dins *Revue des Langues Romanes*, 10/2, Montpellier, 1876, ps. 225-240 (II, ps. 233-238); reed. en *Obras completas*, Barcelona, 1980, vol. 2, ps. 485-492.
- MILÀ FONTANALS, Manuel, *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals, coleccionadas por el Dr. D. Marcelino MENÉNZEZ y PELAYO*, Imprenta Barcelonesa, Barcelona, 1888.
- MILANI, Matteo, La tradizione italiana del *Secretum Secretorum*, dins *La parola del testo*, 5, Roma, 2001, ps. 209-253.

- MILANI, Matteo, *Studio filologico ed edizione critica delle versioni italiane del "Secretum Secretorum" nell'ambito della tradizione mediolatina e romanza*, Tesi doctoral, Università di Torino, 2003.
- MILANO, Ernesto i al., *Gli Estensi, volume 1. La corte di Ferrara, Il bulino ("Il giardino delle Esperidi")*, 6), Mòdena, 1998.
- MILLÁN RUBIO, Joaquin, La familia de los Atrosillo. Su fundación de Santa María del Olivar, dins *Ligarzas*, 7, València, 1975, ps. 85-132.
- MILLAR, Eric G., *Les manuscrits a peintures des bibliothèques de Londres*; separata del "Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures", vol. 4, París, 1914-1920.
- MILLER, Frederic P. – VANDOME, Agnes F. – McBREWSTER, John, *John of Montferrat*, Verlag Dr. Müller, Düsseldorf, 2010.
- MILLET, Hélène, *L'Église du Grand Schisme (1378-1417)*, Picard, París, 2009.
- MILLO, Massimo, La versione di Lampugnino Birago delle *Antichità* di Dionigi d'Alicarnasso, dins *Annali della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma*, 7, Roma, 1968, ps. 73-83.
- MINCHOTTI, Jorge, A propósito del hervor clásico en el libro III de *Curial e Güelfa*: atisbo de una metaliteratura, dins *Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (León, 20-24 de septiembre de 2005)*, Universidad de León, Lleó, 2007, vol. 2, ps. 881-890.
- MINEO, Niccolò, Tommaso Chaula, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 24, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1980, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-onorato-drago_Dizionario-Biografico/>
- MINERVINI, Vincenzo, Capire e farsi capire nella narrativa catalana (XIV-XV secolo), dins CARBONARO, Giovanna – CREAZZO, Eliana – TORNESELLO, Natalia L. (eds.), *Medioevo Romanzo e Orientale. Macrotesti fa Oriente e Occidenti (IV Colloquio internazionale Medioevo Romanzo e Orientale, Vico Equense, 26-29 ottobre 2000. Atti)*, Soveria Mannelli (Catanzaro), 2003, ps. 3-13.
- MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Carlo I di Angiò, dal 6 di agosto al 30 di dicembre 1270, tratti dall'Archivio Angiolo di Napoli*, Tipogr. de R. Rinaldi e G. Sellitto, Nàpols, 1874.
- MINIERI-RICCIO, Camillo, *Alcuni fatti riguardanti Alfonso I di Aragona, dal 15 di aprile del 1437 al 31 di maggio del 1458*, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 6, Nàpols, 1881, ps. 1-36, 231-258 i 411-461; reed. com a separata, Tipogr. de Francesco Giannini, Nàpols, 1881.
- MINOIS, Georges, *Bertrand du Guesclin*, Fayard, París, 2006.
- MINOIS, Georges, *La guerre de Cent ans: naissance à deux nations*, Perrin, París, 2008; reed. electrònica el google.books, 2016, s. p.
- MIOLA, Alfonso, *Notizie di manoscritti neolatini. Parte prima: Mss. francesi, provenzali, spagnuoli, catalani e portoghesi della Biblioteca Nazionale di Napoli*, Federigo Furchheim, Nàpols, 1895.
- MIQUEL JUAN, Matilde, *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional*, Universitat de València, València, 2008.
- MIQUEL JUAN, Matilde, El gótico internacional en la ciudad de Valencia. El retablo de San Jorge del Centenar de la Ploma, dins *Goya. Revista de arte*, 336, Madrid, 2011, ps. 191-213.
- MIQUEL PLANAS, Ramon, Nota preliminar, dins DELLE COLONNE, Guido, *Les 'Històries troyanes' de Guu de Columpnes*; traduïdes al català en el XIVè segle per en Jacme CONESA; y ara per primera volta publicades per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916, ps. IX-XXV.
- MIQUEL PLANAS, Ramon, Notícia editorial, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de R. MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. IX-XLIV.

MIQUEL, Ramon – PAR, Anfós, Comentaris y notes literàries, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1932, ps. 481-544.

MIQUEL ROSELL, Francisco Javier, *Regesta de letras pontificias del Archivo de la Corona de Aragón. Sección Cancillería Real (pergaminos)*, Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, Madrid, 1948.

MIRA, Eduard, Del Mar del Norte al Mediterráneo. Vínculos dinásticos, rutas comerciales y relaciones artísticas, dins NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museo de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001)*, Museo Thyssen-Bornemisza – Museo de Belles Arts de València, Madrid, 2001, ps. 117-132.

MIRA, Eduard, Una arquitectura gòtica mediterrànea, dins MIRA, Eduard – ZARAGOZÁ, Arturo (coords.), *Una arquitectura gòtica mediterrànea*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, València, 2003, vol. 1, ps. 25-197.

MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Fundació Jaume II el Just, València, 2007.

MIRA, Eduard, Sensibilidad artística y geopolítica (Estampas de la Valencia del Magnánimo y de Jan van Eyck: un viaje en la memoria), dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 51-96.

MIRA, Eduard, *Escacs de mort*, Bromera, Alzira, 2010.

MIRA, Eduard, Temps de cavallers i cavalleries, dins MIRA, E. (coord), *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria (Centre del Carem, València, desembre del 2010-març del 2011)*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, Generalitat Valenciana, València, 2011, ps. 4-31.

MIRA, Eduard, Dracs i grius. Una frontera al sud-est, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 181-222.

MIRA, Eduard, Sor Isabel de Villena / Elionor d'Aragó-Anjou. Heràldica i intencionalitat comunicativa, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 759-796.

MIRA, Eduard, L'artista i la ciutat (pròleg), dins SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014, ps. 11-23.

MIRA, Joan-Francesc, Sobre 'l'avaera povertà', dins *El Temps. Setmanari d'informació general dels Països Catalans*, núm. 1.376, València, 26 d'octubre del 2010, ed. electrònica <<http://www.joanfmira.info/articulos/index.php?id=216>>

MIRA CABALLOS, Esteban, *La gran armada colonizadora de Nicolás de Ovando, 1501-1502*, Academia Dominicana de la Historia, Santo Domingo, 2014.

MIRA JÓDAR, Antonio José, *Entre la renta y el impuesto feudal: fiscalidad, finanzas y crecimiento. Economía en las villas reales del sur valenciano (siglos XIV-XV)*, Universitat de València, València, 2005.

MIRALLES, Carles, Sobre canonizar lo ya canonizado en la literatura catalana, dins *Ínsula. Revista de letras y ciencias humanas*, 600, Madrid, desembre del 1996, ps. 16-18.

MIRALLES, Carles, Dues notes sobre el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 429-462; reed. dins MIRALLES, Carles, *Aracne. Traslats i ordits d'alguns textos del Quatre-cents*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, ps. 31-72.

- MIRALLES, Eulàlia, La posteritat del cardenal Margarit (segles XV-XVII), dins VILALLONGA, Mariàngela – MIRALLES, Eulàlia – PRATS, David (coords.), *El cardenal Margarit i l'Europa renaixentista. Actes del Simposi internacional. Universitat de Girona (14-17 de novembre de 2006)*, L'Erma di Bretschneider ("Hispania antiqua. Serie histórica", 3), Roma, 2008, ps. 97-120.
- MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, 2011.
- MIRALLES SALES, Josep, Joan Olzina, dins *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 2, Benicarló, abril-juny 1983, ps. 57-70.
- MIRALLES SALES, Josep, Antonio Olzina, dins *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 40, Benicarló, octubre-desembre 1992, ps. 4-6.
- MIRALLES SALES, Josep, Joan Olzina: notario, político y escritor, *La Salzadella en festes patronals*, La Salzadella, 1997, s. p.
- MIRAMBELL BELLOC, Enric, *Un memorial del cardenal Margarit*, Universitat de Girona, Girona, 1974.
- MIRAMBELL BELLOC, Enric, Bibliografia i bibliofília del cardenal Margarit, dins *Revista de Girona*, 238, Girona, 2006, ps. 74-77.
- MIRANDA, Armando, La presa di Sarno del 23 marzo 1462 e la fine della dominazione degli Orsini, dins FRANCO, Alfredo (ed.), *Studi storici sarnesi: dal Quattrocento al Cinquecento*, Benevento, 2012, ps. 27-40.
- MIRANDA, Armando, Una "nuova vecchia" battaglia: Troia, 18 agosto 1462. Ricostruzione e analisi dell'evento militare, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 203-222.
- MIRANDA, Armando, Dissoluzione e redistribuzione di un grande dominio feudale: il territorio dei Caldora, dins SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco (eds.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols, 2011, ps. 67-142.
- MIRANDA, Salvador, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries, 2002; ed. electrònica <<http://www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm>>
- MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, La estancia del príncipe de Viana en Mallorca (1459-1460), dins *Príncipe de Viana*, 235, Pamplona, maig-agost 2005, ps. 37-51.
- MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Univeristat de Barcelona, Barcelona, 2011.
- MIRET SANS, Joaquim, *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbò, con documentos inéditos de los condes de Urgel y los vizcondes de Áger*, Imprenta 'La Catalana' de J. Puigventós, Barcelona, 1900.
- MIRET SANS, Joaquim, *Sempre han tingut béch les oques. Apuntacions per la història de les costumes privades*, F. Badia, Barcelona, 1905.
- MIRET SANS, Joaquim, *Les cases dels templers i els hospitalers en Catalunya. Aplech de noves y documents històrichs*, Tipogr. de la Casa Provincial de la Caritat, Barcelona, 1910.
- MIRÓ BALDRICH, Ramon, Els entremesos del Corpus a Cervera, dins *Miscel·lània ceriverina*, 3, Cervera, 1985, ps. 73-96.
- MIRÓ BALDRICH, Ramon, La coneixença de Llull a Cervera a l'inici del segle XV, dins *Palestra universitària*, 6, Cervera, 1992, ps. 187-201.
- MIRÓ BALDRICH, Ramon, *Activitat teatral a Cervera des del segle XV fins a mitjan segle XIX*, 2 vols., Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1992.
- MIRÓ BALDRICH, Ramon, Precedents i motivació de la celebració de la processó ceiverina de Corpus, dins *Miscel·lània ceriverina*, 12, Cervera, 1998, ps. 25-33.
- MIRÓ BALDRICH, Ramon, Els paers ceriverins entre els anys 1400 i 1719, dins *Miscel·lània ceriverina*, 9, Cervera, 1994, ps. 147-171.

- MIROIS, Georges, *Histoire du rire et de la dérision*, Librairie Arthème Payard, Paris, 2000; trad. a l'italià per Manuela CARBONE com: *Storia del riso e della derisione*, Edizioni Dedalo ("Storia e civiltà", 54), Bari, 2000.
- MIRÓN PÉREZ, M^a. Dolores, Plutarco y la virtud de las mujeres, dins GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Marta (ed.), *Mujeres de la Antigüedad: texto e imagen. Homenaje a M^a. Ángeles Durán López, Perséfone*. Ediciones electrónicas de la Asociación de Estudios Históricos sobre la Mujer, Universidad de Málaga, Málaga, 2012, ps. 211-258.
- MIROT, Albert, Charles VII et ses conseillers assassins de Jean Sans Peur, dins *Annales de Bourgogne*, 14, Dijon, 1942, ps. 197-210.
- MIROT, Albert, Lettres et provisions du lieutenant général et sénéchal de Provence délivrées en faveur de Tanguy du Chastel, dins *Bulletin historique et philologique du comité des travaux historiques*, Paris, 1938-1939, ps. 95-109.
- MISTRAL, Frédéric, *Le Trésor dou Fleibrige, ou Dictionnaire Provençal-Français, embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, Rémondet-Aubin, Aix-en-Provence, 1878.
- MITJANA, Rafael, *La música en España (arte religioso y arte profano)*, Centro de Documentación Musical – Instituto de Artes Escénicas y de la Música, Ministerio de Cultura, Madrid, 1993.
- MITRE FERNÁNDEZ, Emilio, *Evolución de la nobleza en Castilla bajo Enrique III (1396-1406)*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1968.
- MOAL, Laurence, *Du Guesclin: images et histoire*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2015.
- MOCHOLÍ ROSELLÓ, Asunción, *Pintors i altres artífexs de la València medieval*, Universitat Politècnica de València, València, 2012.
- MOGROBEJO, Endika, Diccionario hispanoamericano de heráldica, onomástica y genealogía. Adición al 'Diccionario heráldico y genealógico de apellidos españoles y americanos', por Alberto y Arturo García Carraffa; con la colaboración de Aitziber, Irantzu y Garikoitz de Mogrobejo-Zabala, Mogrobejo-Zabala, Bilbao, 1995-2011.
- MÖHRING, Hannes, *Saladin. Der Sultan und seine Zeit (1138-1193)*, C. H. Bech, Munic, 2005; ed. en espanyol com *Saladino. El sultán y su época (1138-1193)*, Universitat de València, València, 2010.
- MOISÈ, Filippo, *Di Firenze. Illustrazione storico-artistica, con note e copiosi documenti inediti*, Florència, 1845.
- MOISY, Henri, *Noms de famille normands étudiés dans leurs rapports avec la vieille langue, ét spécialement avec le dialecte normand ancien et moderne*, F. Vieweg, Paris, 1875.
- MOLAS, Joaquim, L'obra lírica de Lluís Icart, dins *Estudis romànics*, 10, Barcelona, 1962, ps. 227-254.
- MOLAS, Joaquim, Un poema inèdit de Lluís Icard, dins *Estudis Universitaris Catalans*, 26 (Miscel·lània Aramon i Serra, 4), Barcelona, 1984, ps. 131-147.
- MOLÉNAT, M. Jean-Pierre, Tolède et ses finages au temps des Rois Catholiques: Contribution à l'histoire sociale et économique de la cité avant la révolte des Comunidades, dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 8, Madrid, 1972, ps. 327-377.
- MOLÉNAT, Jean-Pierre, *Campagnes et monts de Tolède du XIIIe au XVe siècle*, Casa de Velázquez, Madrid, 1997.
- MOLÉNAT, Jean-Pierre, El linaje de Gonzalo Ruiz de Toledo, dins FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Demetrio (ed.), *Gonzalo Ruiz de Toledo, señor de Orgaz (+1323)*, Instituto Teológico San Ildefonso, Toledo, 2003, ps. 113-126.
- MOLÉNAT, Jean-Pierre, En busca de los palacios urbanos de la nobleza toledana del siglo XV a través de la documentación escrita, dins PASSINI, Jean (coord.), *La ciudad medieval: de la casa al tejido urbano*, Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 2001, ps. 269-280.
- MOLHO, Maurice, Sur *col, berza* et nabo, dins *Cervantes: raíces folklóricas*, Gredos ("Biblioteca Románica Hispánica", 243), Madrid, 1976, ps. 180-185.

MOLINA, Xavier, Les construccions concessives en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 743-794.

MOLINA FIGUERAS, Joan, *Arte, devoción y poder en la pintura tardogótica catalana*, Universidad de Murcia, Murcia, 1999.

MOLINA FIGUERAS, Joan, "Contra turcos." Alfonso d'Aragona e la retorica visiva della crociata, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 97-110.

MOLINA FIGUERAS, Joan, Un emblema arturiano per Alfonso d'Aragona. Storia, mito e propaganda, dins *Bullettino dell'Istituto storico italino per il medio evo*, 114, Roma, 2012, ps. 241-269.

MOLINA FIGUERAS, Joan, Sotto il segno d'Oriente. La monarchia catalano-aragonesa e la ricerca del sacro nelle terre del Levante mediterraneo, dins BAUMGÄRTNER, Ingrid – VAGNONI, Mirko – WELTON, Megan (eds.), *Representations of Poer at the Mediterranean Borders of Europe (12th-14th centuries) (Kassel, Dicembre 10-11, 2013)*, SISMELE-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2014, vol. 1, ps. 71-90.

MOLINA MARTÍ, Xavier – PÉREZ SALDANYA, Manuel, Les construccions condicionals de *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 631-648.

MOLINÉ BRASÉS, Ernest, Inventari y encant d'una especieria ceriverina del segle XIV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 6, Barcelona, 1911, ps. 195-207.

MOLINÉ BRASÉS, Ernest, Receptari de micer Johan (1466), dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7, Barcelona, 1913-14, ps. 321-336 i 407-440.

MOLINÉ BRASÉS, Ernest, *Les cent millors poesies de la llengua catalana*, Antoni Lòpez, Barcelona, 1915.

MOLINES VIVES, Vicent i al., *Joc de pilota*, Edicions 96 – Escola Valenciana – Federació d'Associacions per la Llengua ("Tallers de cultura popular valenciana", 3), València, 2009.

MOLL, Ángela, Pier Candido Decembrio y España: estudio de la cuestión, dins *Actas del II Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Segovia, del 5 al 9 de octubre de 1987)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1992, vol. 2, ps. 465-474.

MOLLAT, Michel, *Jacques Coeur ou l'esprit d'entreprise au XVe siècle*, Aubier ("Collection historique"), París, 1998.

MOMBELLO, Gianni, Christine de Pizan and the House of Savoy, dins RICHARD, Ear Jeffrey (dir.), *Reinterpreting Christine de Pizan*, The University of Georgia Press, Atenes i Londres, 1992, ps. 187-204.

MONCADA, Juan Luis de – NADAL, Lluís Bertran – COLLELL, Jaume, *Episcopologio de Vich escrito a mediados del siglo XVII por el deán Juan Luis de Moncada*, Tipogr. de R. Anglada, Vic, 1891-1904.

MONFAR SORS, Diego, *Historia de los Condes de Urgel*, Tipogr. de José Eusebio Monfort, Barcelona, 1853.

MONFASANI, John, *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Columbia University, Nova York, 1976.

MONFRIN, Jacques, La bibliothèque des rois aragonais de Naples, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 114, París, 1956, ps. 198-207.

MONGERI, Giuseppe, L'arte del minio nel ducato di Milano, dins *Archivio storico lombardo*, 31, Milà, març 1885, ps. 354 i ss.; març 1886, ps. 215 i ss.

MONGIANO, Elisa, *La cancelleria di un antipapa. Il bollario di Felice V (Amedeo VIII di Savoia)*, Deputazione subalpina di storia patria, Torí, 1988.

MONGIANO, Elisa, « Consilium cum sanctissimo domino nostro papa residens ». L'antipapa Felice V governa la Savoia, dins *Archivi per la Storia*, 3, Florència, 1990, ps. 77-88.

MONGIANO, Elisa, Politique et vie religieuse dans la cité de Nice sous le règne de l'antipape Félix V (Amédée VIII de Savoie), dins CLEYET-MICHAUD, Rosine (ed.), *La dédition de Nice à la Savoie (1388)*, Publications de la Sorbonne, París, 1990, ps. 349-360.

MONGIANO, Elisa, Luigi Onorato Drago (Dracco, Dracon), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 41, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1992, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-onorato-drago_Dizionario-Biografico/>.

MONJO, Marta, *Sarrains sota el domini cristià. La baronia d'Aitona en el segle XV*, Universitat de Lleida, Lleida, 2004.

MONNERET, Giovanni, *Sulle famiglie nobili della monarchia de Savoia. Narrazione fregiata de' rispettivi stemmi*, Fontana e Isnardi, Torí, 1857.

MONNERET DE VILLARD, Ugo, Le filigrane delle carte milanesi delle più antiche alla fine del XV secolo, dins *Archivio storico lombardo*, ser. VIII, vol. 5 (fasc. 81-82), Milà, 1954-1956, ps. 24-55.

MONRO, Cecil (ed.), *Letters of Queen Margaret of Anjou and Bishop Beekington in the Reigns of Henry V. and Henry VI.*, The Camden Society, Londres, 1863.

MONSALVO ANTÓN, José María, Poder y cultura en la Castilla de Juan II: ambientes cortesanos, humanismo autóctono y discursos políticos, dins RODRÍGUEZ-SAN PEDRO, Luis E. – POLO, Juan Luis (eds.), *Salamanca y su universidad en el primer Renacimiento: siglo XV (Miscelánea Alfonso XI, 2010)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 15-92.

MONSON, Don A., De la chanson par la 'razo' à la nouvelle : 'Atressi cum l'orifanz', de Rigaut de Barbezieux et ses commentaires narratifs médiévaux, dins *Medioevo romanzo*, 16, 1991, ps. 271-284.

MONSTRELET, Enguerrand de, *Chroniques d'Enguerrand de Monstrelet, nouvelle édition*, ed. a cura de J. A. BUCHON, Verdière, París, 1826.

MONTAGUT ESTRAGUÉS, Tomàs de, *El mestre racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1987.

MONTALTO, Lina, Vesti e gale alla corte aragonese: I. Il tesoro e la guardaroba di Alfonso primo; II. La guardaroba di Ferrante, duca di Calabria, i III. La guardaroba di Isabella, duchessa di Calabria, e dei suoi figli, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 1, Nàpols, 1920, ps. 25-29, 41-44, 70-73, 127-130 i 142-146.

MONTALTO, Lina, Le miniature del codice filippino della Divina Commedia, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 2, vol. 2, Nàpols, 1921, ps. 22-29.

MONTANER, P. de, La descendencia del juez mossé Xabi, judío de la Mallorca del siglo XIV, dins *Memòries de la Reial Acadèmia d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 22, Palma de Mallorca, 2012, ps. 23-61.

MONTANER FRUTOS, Alberto, Emblemática caballeresca e identidad del caballero, dins CARRO, Eva Belén – PUERTO, Laura – SÁNCHEZ, María, *Libros de caballerías (de "Amadís" al "Quijote"). Poética, lectura, representación e identidad*, Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas de la Universidad de Salamanca, Salamanca, 2002, ps. 267-306.

MONTANER FRUTOS, Alberto, La palabra en la ocasión. Alfonso como *rex facetus* a través del Panormita, dins *e-Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*; ed. electrònica (4 de desembre del 2007; en línia 19 de setembre del 2007, consultat el 26 de juny del 2014), URL: <<http://e-spania.revues.org/1503>> DOI: 10.4000/e-spania.1503>

MONTANER FRUTOS, Alberto, Identificación, evocación y conformación en los emblemas heráldicos: el caso de las armas parlantes, dins *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 18, Saragossa, 2012, ps. 41-70.

- MONTANO, Aniello, *Le filosofie moderne*, vol. 1 de CASERTANO, Giovanni – MONTANO, Aniello – TORTORA, Giuseppe, *Storia delle filosofie. Per le scuole medie superiori*, Il Tripode, Nàpols, 1988.
- MONTCADA, Giovanni Tommaso di (conte d'Adernò), *Vita illustris Constantiae Davalos, comitissae Acerrarum* [1495], Manuscrit de la Biblioteca nazionale di Napoli, Ms. X B 67, fs. 395-419, Nàpols.
- MONTEMAYOR, Giulio de, La piazza della Sellaria, I. Una giostra a Napoli ai tempi di Alfonso d'Aragona, dins *Napoli nobilissima. Rivista d'arte e di topografia napoletana*, sèrie 1, vol. 5, Nàpols, 1896, ps. 17-23, 57-63, 106-111 i 116-123.
- MONTERO MONTERO, Mercedes, Cornelia, hija y madre de héroes, dins DE LA VILLA POLO, Jesús (coord.), *Mujeres de la Antigüedad*, Alianza Editorial, Madrid, 2004, ps. 123-140.
- MONTES DONCEL, Rosa Eugenia, De nuevas sobre el nuevo historicismo, *Anuario de estudios filológicos*, 27, Càceres, 2004, ps. 207-219.
- MONTI, Carla Maria, “De laboribus Herculis”: l'opus ingens di una vita, dins DE ROBERTIS, Teresa – TANTURLI, Giuliano – ZAMPONI, Stefano (eds.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo*, Florència, 2009, ps. 117-122.
- MONTI, Gennaro Maria, *Le villanelle alla napoletana e l'antica lirica dialettale a Napoli*, Il Solco, Città di Castello, 1925.
- MONTI, Gennaro Maria, La spedizione in Puglia di Giorgio Castriota Scanderbeg e i feudi pugliesi suoi, della vedova e del figlio, dins *Palaver*, vol. 4, núm. 1, Salento, 2015, ps. 121-184.
- MONTI SABIA, Liliana, Il ricordo di Alfonso di Aragona nelle opere di Giovanni Pontano, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.503-1.532.
- MONTOLIU, Manuel de, “Curial e Güelfa”, dins MONTOLIU, M. de, *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Alpha, Barcelona, 1961, ps. 47-70.
- MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra, *Evolució semàntica i gramaticalització de venir (segles XII-XVI). Una aproximació segons la semàntica diacrònica cognitiva*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana, Universitat d'Alacant, 2004.
- MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra, ‘Aplegar’ i ‘arribar’ en el *Curial e Güelfa*: un parell sinonímic?, dins *Caplletra*, 45, València, 2008, ps. 33-53.
- MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra, Les perífrasis aspectuals en el ‘Curial e Güelfa’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 649-670.
- MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra, Els mots gramaticals en el *Curial e Güelfa*: el cas de ‘pur’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 671-690.
- MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Lettere autografe di Ferrante d'Aragona, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 368-388.
- MONTUORI, Francesco – SENATORE, Francesco, Discorsi riportati alla corte di re Ferrante d'Aragona, dins ABBAMONTE, Giancarlo – MILETTI, Lorenzo – SPINA, Luigi (eds.), *'Discorsi alla prova'. Atti del Quarto Colloquio italo-francese 'Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati. Contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa (Napoli, settembre 2006)*, Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia Classica ‘Francesco Arnaldi’ dell'Università degli Studi di Napoli ‘Federico II’, Nàpols, 2009, ps. 519-577.

MONTUORI, Francesco, Gli autografi di un re: le lettere di Ferrante I d'Aragona a Francesco Sforza, dins BALDASSARRI, G. i al. (coords.), *"Di mano propria." Gli autografi dei letterati italiani. Atti del Convegno internazionale di Forlì, 24-27 novembre 2008*, Salerno editrice, Roma, 2010, ps. 609-631.

MOORE, Clement Clarke, *George Castriot, surnamed "Scanderbeg", King of Albania*, D. Appleton & Company, Nova York, 1859.

MORA-FIGUEROA, Luis de, *Glosario de arquitectura defensiva medieval*, Ministerio de Defensa – Universidad de Cádiz, Madrid, 2006 (2a; 1a, 1994).

MORAVIA, Hieronymus de, *Tractatus de musica*, ed. a cura de S. M. CSERBA, Pustet ("Freiburger Studien zur Musikwissenschaft"), Regensburg, 1935, vol. 2, ps. 3-179.

MORAGA ESQUIVEL, José M., El ocultamiento luminoso de Dios. Alberto Magno: "Super Mysticam Theologiam Dionysii", dins *Veritas. Revista de Filosofía y Teología*, 19, Rio Grande do Sul, 2008, ps. 345-370.

MORALES ROCA, Francisco José, *Caballeros de la espuela dorada del Principado de Cataluña. Dinastía de Trastámara (1412-1555)*, Revista 'Hidalguía', Madrid, 1988.

MORALES ROCA, Francisco José, *Ciudadanos burgueses y banqueros honrados habilitados como síndicos del Brazo Real en las Cortes del Principado de Cataluña. Dinastías de Trastámara y de Austria, siglos XV y XVI (1410-1599)*, Revista 'Hidalguía', Madrid, 1995.

MORALES ROCA, Francisco-José, *Prelados, abades mitrados, dignidades capitulares y caballeros de las órdenes militares, habilitados por el brazo eclesiástico en las Cortes del principado de Cataluña. Dinastías de Trastámara y de Austria, siglos XV y XVI (1410-1599)*, Eds. Revista 'Hidalguía', Madrid, 2001.

MORÁN, Antonio Luis – GARCÍA, José Manuel – CANO, Emigdio, *Cancionero de estudiantes de la tuna. El cantar estudiantil de la Edad Media al siglo XIX*, Universidad de Salamanca ("Acta Salmanticensia. Historia de la Universidad", 71), Salamanca, 2003.

MOREL-FATIO, Alfred, Nota-ressenya de: 'Don Rodrigo de Villandrado, conde de Ribadeo. Discurso leído en la junta pública de aniversario de la Real Academia de la Historia, el 27 de mayo de 1882, por don Antonio María Fabié, académico de número, Madrid, M. Tello, 1882, In-8º, 279 p.', dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 45, París, 1884, ps. 372-376.

MOREL-FATIO, Alfred, La traduction dels *Commetaires* de César par Pier Candido Decembrio, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 55, París, 1894, ps. 343-348.

MOREL-FATIO, Alfred, Version napolitaine d'un text catalan du *Secretum Secretorum*, dins *Romania*, 26, París, 1897, ps. 74-82.

MORELLI, Gabriele, Esperienze letterarie di Alfonso d'Avalos, governatore di Milano, dins CARAVAGGI, Giovanni (ed.), *"Cancioneros" spagnoli a Milano*, La Nuova Italia, Florència, 1989, ps. 233-259.

MORELLI, Mario, *Arazzi, I. Collezione d'Avalos (Napoli, Museo e gallerie nazionali di Capodimonte)*, Pinacoteca del R. Museo Nazionale, Nàpols, s. d. (ca. 1930).

MORELLÓ BAGET, Jordi, "Així com de bons vassalls se pertany". El endeudamiento censal de las villas del Camp de Tarragona, al servicio de la mitra (finales del siglo XIV), dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (ed.), *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*, CSIC, Madrid, 2009, ps. 359-308.

MORENO, Manuel, Descripción codicológica MN54: CsXV II: 298-365. Ms. Vitrina 17-7, Biblioteca Nacional de Madrid, dins SEVERIN, D. S., *An Electronic Corpus of 15th Century Castilian Cancionero Manuscripts*, University of Liverpool, ed. electrònica <<http://cancionerovirtual.liv.ac.uk/AnaAdditional/dutton/msdesc/MN54.pdf>>, consultat en octubre 2012.

MORENO HERNÁNDEZ, Carlos, *Retórica y humanismo: el "Triunfo del Marqués de Santillana" (1458)*, Universitat de València, València, 2008.

MORENO JIMÉNEZ, Charo, Imágenes de Dido y Eneas en los *Castigos del rey don Sancho IV* (ms. 3995 BNM, siglo XV), dins *eSpania. Revue électronique d'études hispaniques médiévales*, 3 ("Images du pouvoir, pouvoir des images dans l'Espagne médiévale, XIe-XVe siècle), París, 2007, s. p.

MORENO PALOS, Cristóbal, *Juegos y deportes tradicionales en España*, Alianza Editorial – Consejo Superior de Deportes, Madrid, 1992.

MORENO SOLDEVILA, Rosario (ed.), *Diccionario de motivos amorios en la literatura latina (siglos III aC-II dC)*, Exemplaria Classica, Huelva, 2011.

MORERA LLAURADÓ, Emili, Memoria o descripción histórico-artística de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona, desde su fundación hasta nuestros días, Tipogr. de F. Aris i fill, Tarragona, 1904.

MORÉRI, Louis, *Supplement au Dictionnaire Historique, Géographique, Généalogique, etc., des éditions de Basle de 1732 et 1733*, Tipogr. de la Viuda de Jean Christ, Basilea, 1745.

MORÉRI, Louis, *Le Grand Dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Tipogr. de François Pitteri, París, 1747.

MORÉRI, Louis, *Le Grand Dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Libraires Associés, París, 1759.

MORET, Hèctor, Els cavallers de llinatge aragonés a *Curial e Güelfa*, dins *Rolde. Revista de cultura aragonesa*, 56-57, Saragossa, abril-setembre 1991, ps. 30-34.

MORET, José de – ALESÓN, Francisco de, *Anales del Reino de Navarra*, Tipogr. de Francisco Picart, Pamplona, 1684-1715.

MORET, Xavier, Manuel Jorba considera un disbarat la hipòtesi de Riera, dins *El País. Quadern*, 468, Barcelona, 19 de setembre del 1991, p. 3.

MORET DE BORCHENU, Jean-Pierre (Marquis de Valbonnais), Histoire du Dauphiné et des princes qui ont porté le nom de dauphins; particulièrement de ceux de la troisième race, descendants des barons de la Tour-du-Pin, sous le dernier desquels a été fait le transport de leurs états à la couronne de France, Tipogr. Fabri et Barrillot, Ginebra, 1722.

MOREU-REY, Enric, *La rogalia de Caldes de Montbui. Repertori de noms de lloc i de noms de persona*, Editorial Teide, 1962.

MOREU-REY, Enric, *Caldes de Montbui, capital degana del Vallés*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1964.

MORICE, Hyacinthe, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclesiastique et civile de Brétagne*, Tipogr. de Charles Osmont, París, 1744.

MORÍN, Alejandro, Suicidas, apóstatas y asesinos. La desesperación en la *Séptima partida* de Alfonso el Sabio, dins *Hispania*, vol. 61/1, núm. 207, Madrid, 2001, ps. 179-220.

MOROLDO, Arnaldo, *Méridionalismes chez les auteurs italiens contemporaines. Dictionnaire étymologique*, Université de Nice Sophia Antipolis, Niça, ed. digital <<http://www.unice.fr/lircs/langues/real/dialectes/index.htm>>, consultada en gener del 2013.

MORONI ROMANO, Gaetano, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica, da S. Pietro sino ai nostri giorni*, Tipogr. Emiliana, Venècia, 1851.

MOROSINI, Antonio, *Chronique d'Antonio Morosini. Extraits relatifs à l'histoire de France*, ed. a cura de Germain LEFÈVRE-PONTAILS i Léon DOREZ, Renouard, París, 1898-1902, 4 vols.

MOROSINI, Paolo, *Historia della città e republica di Venetia*, Tipogr. de Paolo Baglioni, Venècia, 1637.

MORRA, Gennaro, *Una dinastia feudale. I Pandone di Venafro*, Edizioni Enne, Campobasso, 1985.

MORRÁS, María, El debate entre Leonardo Bruni i Alonso de Cartagena: las razones de una polémica, dins *Quaderns. Revista de traducció*, 7, Barcelona, 2002, ps. 33-57.

MORREALE, Margherita, *Homenaje a fray Luis de León*, Ediciones Universidad de Salamanca – Prensas Universitarias de Zaragoza, Salamanca, 2007.

MORRERES BOIX, Josep Maria, 'Curial e Güelfa', un modelo de formació caballeresca: la ascensió social en la Edad Media, dins *Historia 16*, 159, Madrid, 1989, ps. 25-36.

MORRERES BOIX, Josep Maria, Un clàssic adulterat?, dins *Diari de Barcelona. Llibres*, 59, Barcelona, 16 de maig del 1989, p. II.

MORRI, Antonio, *Vocabulario romagnolo-italiano*, Tipogr. Pietro Conti all'Apolo, Faenza, 1840.

MORRIS, Matthew, Jean d'Arras and Couldrette: Political Expediency and Censorship in Fifteenth-Century France, dins *International Congress on Medieval Studies in Lalamazoo, Michigan*, 1999; ed. electrònica <<http://www2.unca.edu/postscript/postscript18/ps18.4.pdf>>

MOSCATI, Ruggero, Ricerce su gli atti superstiti della cancelleria napoletana di Alfonso d'Aragona, dins *Rivista storica italiana*, 65, Torí, 1953, ps. 540-552.

MOSCATI, Ruggero, Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali, dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377.

MOSCATI, Ruggero, Ricerce su Alfonso d'Aragona, dins *Annali della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma*, 1, Roma, juny-desembre 1961, ps. 21-61.

MOSCATI, Ruggero, Alfonso V d'Aragona, re di Sicilia, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 2, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-v-d-aragona-re-di-sicilia-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

MOSCATI, Ruggero, Lo stato napoletano di Alfonso d'Aragona, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 1. Relazioni, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 85-102.

MOSCONI, Marcello, Isabella Chiaramonte (Chiaromonte), regina di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 62, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2004, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/isabella-chiaramonte-regina-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

MOSCONI, Marcello, Antonio de Luna, conte di Caltabellotta, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 66, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2006, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/luna-antonio-de-conte-di-caltabellotta_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/luna-antonio-de-conte-di-caltabellotta_(Dizionario-Biografico)/)>

MOSCOSO, Horacio, La invención del burel, dins *El Rinconete*, Madrid, juliol 2012; ed. digital <http://cvc.cervantes.es/el_rinconete/>

MOTA PLACENCIA, Carlos, *La obra poética de Alfonso Álvarez de Villasandino*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1992.

MOTA PLACENCIA, Carlos, El condestable en su laberinto: memoria literaria de Ruy López Dávalos, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 49-62.

MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, Ordenamiento urbanístico de la Judería de Daroca: morfología y funcionalidad, dins *Aragón en la Edad Media*, 9, Saragossa, 1991, ps. 137-177.

MOTTA, Emilio, Giovanni di Valladolid alle corti di Mantova e di Milano (1458-1473), dins *Archivio Storico Lombardo*, 7, Milà, 1890, ps. 938-940.

MOULIÉRAC-LAMOUREUX, Rose Léone, *Le roi René, ou les hasards du destin: 1409-1480*, Aubel, Avinyó, 1980.

MOUNCE, Robert H., *The Book of Revelation*, W. M. B. Eerdmans, Àmsterdam, 1977; trad. i reed. com: *Comentario al 'Libro del Apocalipsis'*, Clie, Viladecavalls, 2007.

MOUTSOPOULOS, Evaghélos, *La musique dans l'œuvre de Platon*, Presses Universitaires de France, París, 1959; reed. en italià com *La musica nell'opera di Platone*, Vita e pensiero, Milano, 2002.

MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, Un caso interesante de honor bajomedieval: Pedros y Álvaros de Luna en torno al 1400, dins *Comunicaciones al XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealógica y Heráldica (Madrid, 19-26 septiembre 1982)*, Instituto Salazar y Castro, Madrid, 1983, vol. 3, ps. 179-196.

MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, *La casa de Luna (1276-1348). Factor político y lazos de sangre en la ascensión de un linaje aragonés*, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster, 1990.

MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, Relaciones señoriales entre Tortosa y Peñíscola y su entorno en el siglo XIII), dins CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador (coord.), dins *XIV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. El món urbà a la Corona d'Aragó, del 1137 als decrets de Nova Planta (Barcelona – Poblet – Lleida, desembre 2000)*, Universitat de Barcelona, 2003, vol. 3, ps. 661-671.

MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, Un linaje aragonés con proyección mediterránea: los Luna. Cauces abiertos de investigación, dins NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.), *'La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI' & 'VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004'. XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (València, 2004)*, València, 2005, vol. 1, ps. 275-284.

MOXÓ y DE MONTOLÍU, Francisco de, *El Papa Luna, un imposible empeño. La legitimidad de Benedicto XIII*, Centre d'Estudis del Maestrat ("Història del Maestrat", 9), Benicarló, 2006.

MOYA GARCÍA, Cristina, *Diego Valera: entre las armas y las letras*, Tamesis, Woodbridge, 2014.

MUCILLO, Maria, Andalò (Andalo, Andalone, Andeolus) di Negro (de Nigro, Niger, del Nero, Nero), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 40, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1991, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/andalo-di-negro_\(Dizionario-Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/andalo-di-negro_(Dizionario-Biografico)/>)

MUELINEN, Albert de, *Manuel bernois ou abrégé chronologique de l'Histoire de Berne*, Tipogr. d'Higron et Comp., Lausana, 1784.

MUGNAI CARRARA, Daniela, La collaborazione fra Manuele Crisolora e Uberto Decembrio: ideologia signorile all'origine della prima versione della *Repubblica* di Platone e problemi di traduzione, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 177-235.

MUGNIER, François, *Un seigneur savoisien du XVe siècle: Nicod de Menthon et l'expédition du Concile de Bâle en 1437*, Honoré Champion, París, 1893 (2a).

MUGNOS, Filadelfo, Teatro general delle famiglie nobili, titolate, feudatarie & antiche nobili del fidelissimo Regno di Sicilia, vivente & estinte, Domenico d'Anselmo, Palerm, 1655.

MULAS, P. L., Bartolomeo di Bartoli: "La canzone delle Virtù e delle Scienze", dins *Enluminures italiennes, Chefs-d'oeuvre du Musée Condé* [Catàleg de l'exposició], París, 2002, ps. 12-17.

MULAZZANI, Germano, *I Tarochhi viscontei e Bonifacio Bembo. Il mazzo di Yale*, Amilcare Pizzi, Milà, 1981.

MULETTI, Delfino i Carlo, *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e dai marchesi di Saluzzo*, Tipogr. de Domenico Lobetti-Bodoni, Saluzzo, 1830.

MULLALLY, Robert, *The Carole. A Study of Medieval Dance*, Ashgate, Farnham (Gran Bretanya) – Burlington (USA), 2011.

MÜLLER, George A., *Mentone and its Neighbourhood: the Past and the Present*, Hodder & Stoughton, Londres, 1910.

MÜLLER, Johann von, Histoire générale de la Confédération depuis la fin de la guerre civile jusqu'aux événements qui occasionèrent la guerre de Bourgogne, dins MÜLLER, Johann von – GLOUTZ-BLOZHEIM, Robert – HOTTINGER, J. J., Histoire de la Confédération Suisse, vol. 7, trad. a cura de Charles MONNARD i Louis VULLIEMIN, Th. Ballimore – A. Cherbulez, París – Ginebra, 1840.

MÜLLER, Josef (ed.), *Rheinisches Wörterbuch*, Fritz Klopp, Bonn i Berlín, 1928-1971.

- MÜLLER, Moira Anne, *“Moira”. Destino y libertad en el pensamiento antiguo*, Tesi doctoral, Facultat de Filosofia, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2015.
- MUNARI, Franco, *Il codice Hamilton 471 di Ovidio (Ars amatoria - Remedia amoris - Amores)*. In *appendice, Pontano's marginalia in Berlin, Hamilton 471* (a cura de B. L. ULLMAN), Edizioni di Storia e Letteratura (“Note e discussioni erudite”, 9), Roma, 1965.
- MUNCINELLI, Adriana – PEZZANO, Paolo, I frammenti di Verzuolo. Studio di un codice trecentesco della *Divina Commedia*, separata del *Bollettino della Società per gli studi storici, archeologici ed artistici nella provincia di Cuneo*, 106, Cuneo, gener-juny 1992.
- MUND, Stéphane, Antoine de Bourgogne, prince français et duc de Brabant (1404-1415), dins *Revue belge de philologie et d'histoire*, 76/2, Brussel-les, 1998, ps. 319-355.
- MUNDÓ, Anscari M. [Manuel MUNDÓ MARCET], Les vicissituds de *Curial e Güelfa*, dins *Avui*, Barcelona, 19 de setembre del 1991, p. 31.
- MUNK OLSEN, Birger, La diffusion et l'étude des historiens antiques en XIIe siècle, dins WELKENHUYSEN, Andries – BRAET, Herman – VERBEKE, Werner (eds.), *Mediaeval Antiquity*, Leuven University Press, Lovaina, 1995, ps. 21-44.
- MUÑOZ JIMÉNEZ, María José, El modelo latino de “Les flors de Petrarca de remey de cascuna fortuna”, dins *Revista de literatura medieval*, 25, Alcalá de Henares, 2013, ps. 195-207.
- MUÑIZ MUÑIZ, María de las Nieves, Sobre la traducción española del *Filocolo* de Boccaccio (Sevilla, 1541) y sobre las *Treize elegantes demandes d'amours*, dins *Criticón*, 87-89, Tolosa de Llenguadoc, 2003, ps. 537-551.
- MUÑOZ POMER, Ma. Rosa, *Orígenes de la Generalidad Valenciana*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1987.
- MÜNTZ, Eugène, *Les arts à la court des papes pendant le XVe et le XVIe siècles*, vol. 1 (Première partie: Martin V-Pie II, 1417-1464), 1878; reed. facsímil, Georg Olms, Hildesheim, 1983.
- MUNTZ, E. –FABRÉ, P., *La bibliothèque du Vatican au XV siècle d'après des documents inédits*, París, 1887.
- MURA, Gaspare i al. (eds.), *La teologia dei Padri. Testi dei Padri latini, greci, orientali, scelti e ordinati per temi, vol. 3. Vita cristiana. Il prossimo. Stati della vita cristiana*, Citta Nuova, Roma, 1975.
- MURPHY, James J., One Thousand Neglected Authors: The Scope and Importance of Renaissance Rhetoric, dins ÍDEM (ed.), *Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, University of California Press, Berkeley – Londres, 1983, ps. 20-55.
- MUSACCHIO, Jacqueline Marie, Cards from a *Tarocchi* (Tarot Pack) : Love and Charity (Milan, 1428-47) [fitxa descriptiva], dins BAYER, Andrea (coord.), *Art and Love in Renaissance* [catàleg d'exposició], The Metropolitan Museum of Art, Nova York – Yale University Press, New Haven/Londres, 2008, ps. 139-140.
- MUSEFILO, Giovanni [Iohannes MUSEPHILUS], *Institutiones grammaticae* [1475], Manuscrit de la Biblioteca nazionale di Napoli, Ms. V C 12, Nàpols.
- MUSIOL, Maria Dr., *Spurs and Reins. Vittoria Colonna: A Woman's Renaissance. An approach to her life and herself*, Druck und Verlag, Berlín, 2013.
- MUSSO, Olimpio, Il romanzo cavalleresco *Curial e Güelfa* e il Monferrato: note storiche, dins *Il Miscellanea umanistico-catalana. Quaderni della Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1991, vol. 2, ps. 39-52.
- MUSSO, Riccardo, Luigi (Ludovico) Grimaldi, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 59, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica (http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-grimaldi_Dizionario-Biografico/).

MUSSO, Riccardo, *Filius et capitaneus generalis*. Guglielmo VIII Paleologo e il ducato di Milano nella seconda metà del Quattrocento, dins BASSO, Enrico – MAESTRI, Roberto (eds.), *I Paleologi di Monferrato: una grande dinastia europea nel Piemonte tardo-medievale*, Circolo Culturale 'I Marchesi del Monferrato', Chivasso, 2008, ps. 43-81.

MUTGÉ VIVES, Josepa, *L'aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana. Aproximació a la seva història*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1992.

MUTINI, Claudio, Costanza d'Avalos, principessa di Francavilla, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/avalos-costanza-d-principessa-di-francavilla_Dizionario-Biografico/>

MUSTO, Dora, Alle origini dell'intesa Napoli-Milano sotto Alfonso d'Aragona: i capitoli nuziali di Alfonso, principe di Capua, e d'Ippolita Sforza, dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 98, Nàpols, 1980, ps. 177-184.

MUZIO, Girolamo, Battaglie di Hieronimo Mutio Giustinopolitano, per difesa dell'Italica lingua, Tipogr. Pietro Dusinelli, Venècia, 1582.

MUZZARELLI, Maria Giuseppina, *Guardaroba medievale. Vesti e società del XIII al XVI secolo*, Il Mulino, Bolonya, 1999.

NADA PATRONE, Anna Maria, Pietro Azario, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 4, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1962, ed. electrònica <[www.treccani.it/enciclopedia/pietro-azario_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-azario_(Dizionario-Biografico))>

NADAL, Josep-Maria – PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982).

NADAL, Josep-Maria, La ideologia lingüística de la nova Europa, dins NADAL, J.-M., *Llengua escrita i llengua nacional*, Quaderns Crema, Barcelona, 1992, ps. 67-88.

NADAL, Josep-Maria, Les llengües en el naixement de l'Europa moderna, dins *Actes del Tretzè Col·loqui de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-14 de setembre del 2003)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, vol. 1, ps. 43-62.

NADER, Helen, *Los Mendoza y el Renacimiento español*, Diputación Provincial de Guadalajara, Guadalajara, 1986.

NADOT, Sébastien, *Le spectacle des joutes. Sport et courtoisie à la fin du Moyen Âge*, Presses Universitaires de Rennes ("Histoire"), Rennes, 2012.

NAHÓN, Zarita – ARMISTEAD, Samuel G. – SILVERMAN, Joseph H. (eds.), *Romances judeo-españoles de Tánger*, Cátedra-Seminario Menéndez Pidal – Universidad de Madrid, Madrid, 1977.

NANETTI, Andrea (ed.), *Il Codice Morosini. Il mondo visto da Venezia (1094-1433)*, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo ("Quaderni della Rivista di Bizantinistica", 10/1-4), Spoleto, 2010, 4 vols.

NANNUCCI, Vincenzo, *Manuale della letteratura del primo secolo della lingua italiana*, Tipogr. Magheri, Florència, 1839.

NAPOLI-SIGNORELLI, Pietro, *Vicende de la coltura nelle Due Sicilie. Dalla venuta delle colonie straniere sino a' nostri giorni*, Nàpols, 1810.

NARBONA CÁRCELES, María, *Noblas donas*. Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458), dins *Studium. Revista de humanidades*, 15, Saragossa, 2009, ps. 89-113.

NARBONA CÁRCELES, María, Agnès de Clèves, une princesse bourguignonne à la cour de Navarre, dins PARAVICINI, Werner (ed.), *La cour de Bourgogne et l'Europe. Le rayonnement d'un modèle culturel. Actes du colloque de Paris (9-11 octobre 2007)*, Institut Historique Allemand de Paris – Jan Thorbecke Verlag, París – Ostfildern, 2013, ps. 649-668.

NARBONA CÁRCELES, María, ¡Ay!... las divisas de Carlos de Évreux, príncipe de Viana (1421-1461), dins *Príncipe de Viana*, 253, Pamplona, 2011, ps. 357-374.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, *Pueblo, poder y sexo. Valencia medieval (1306-1420)*, Centre d'Estudis d'Història Local, Diputació de València, València, 1992.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, Alfonso el Magnánimo, Valencia y el oficio de racional, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 593-618.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, Héroes, tumbas y santos. La conquista en las devociones de la Valencia medieval, dins *Sàitabi*, 46, València, 1996, ps. 293-320; reed. dins NAVARRO VIZCAÍNO, Rafael, *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, Ajuntament de València, 2003, ps. 47-68.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, El Nueve de Octubre. Reseña histórica de una fiesta valenciana. Siglos XIV-XX, dins *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, Ajuntament de València, València, 2003, ps. 175-184.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, Tiempo de fiesta. La formación del calendario festivo valenciano, dins *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, Ajuntament de València, 2003, ps. 19-46.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, La milicia de la ciudad en la Valencia medieval, dins *Clío & Crimen*, 3, Durango (Biscaia), 2006, ps. 305-332.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, El rey y la ciudad. Sinergia entre el Magnánimo y Valencia, dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2015, ps. 193-210.

NARDEO, Giovanni Teseo, *La immortalità del gran marchese del Vasto; composta dal magnifico m. Giovan Theseo de Nardi, de S. Pietro in Galatina, dottor d'ambe le leggi, cavalliero e conte palatino*, Tipogr. de Vincenzo De Medda, Milà, 1546.

NARDI, Paolo, Lo studio di Siena nell'età rinascimentale, dins *Bullettino senese di storia patria*, 99, Siena, 1992, ps. 249-265.

NARDI, Bruno, *Saggi e note di critica dantesca*, ed. a cura de Riccardo RICCIARDI, Milà-Nàpols, 1996.

NARDINI, Bruno, *Michelangelo. Biografia di un genio*, Giunti, Florència – Milà, 2000.

NASIF, Mónica, *Belanís de Grecia, partes I y II. Guía de lectura*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2006.

NASO, Irma, Le prime vicende dello Studio: gli anni difficili, dins NASO, I. (ed.), *Storia dell'Università di Torino, I. Lo studio generale dalle origini al primo Cinquecento*, Comitato per le celebrazioni del sesto centenario – Università degli Studi di Torino, Torí, 2004, ps. 19-40.

NATALE, Alfio Rosario i al., *Archivio di Stato di Milano. Manuale storico-archivistico*, Cisalpino – La Golliardica, Milà, 1976.

NATALE, Mauro (coord.), *El Renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV. Museo Thyssen-Bornemisza, del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museo de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001*, Fundación Colección Thyssen-Bornemisza, Madrid, 2001.

NATALE, Sebastiana Maria, *La Repubblica Ambrosiana (14 agosto 1447–25 febbraio 1450)*, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Milano, Milà, 1986.

NATIVIDAD, Fray Antonio de la, *Silva de sufragios declarados (...) al Excmo. Sr. don Antonio Ximénez de Urrea*, conde de Aranda, Saragossa, 1648.

NAVARRO ANTOLÍN, Fernando, El suicidio como motivo literario en los elegíacos latinos, dins *Emerita*, vol. 65, fasc. 1, Mèrida, 1997, ps. 41-55.

NAVARRO DURÁN, Rosa, Misterios de una extraña novela: *Curial e Güelfa*, dins *Clarín. Revista de nueva literatura*, any 16, núm. 96, Madrid, 2011, ps. 3-11.

NAVARRO DURÁN, Rosa, Pistas literarias para desvelar el misterio del *Curial e Güelfa*, dins *Subverso. Isla de libertad crítica, literaria y cultural*; ed. digital <<http://www.subverso.es/?p=1164>>, 30 de març del 2013.

NAVARRO DURÁN, Rosa, *Curial e Güelfa*, “mélange de gothique et de Renaissance”, dins ESTEVE, Cesc (ed.), *El texto infinito. Tradición y escritura en la Edad Media y el Renacimiento*, SEMYR, Salamanca, 2014, ps. 191-225.

NAVARRO ESPINACH, Germán – IGUAL, David – APARICI, Joaquín, Los inmigrantes y sus formas de inserción social en el sistema urbano del Reino de Valencia (siglos XIV-XVI), dins *Revista de Historia Medieval*, 10 (“*La población urbana en tiempos de crisis*”), València, 1999, ps. 161-198.

NAVARRO ESPINACH, Germán, El ducado de Milán y los reinos de España en tiempos de los Sforza (1450-1535), dins *Historia, instituciones y documentos*, 27, Sevilla, 2000, ps. 155-182.

NAVARRO ESPINACH, Germán – IGUAL, David, Mercaderes-banqueros en tiempos de Alfonso el Magnánimo, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 949-967.

NAVARRO ESPINACH, Germán, La formación de los señoríos del condado de Aranda, dins CASAUS BALLESTER, M^a. José (ed.), *El condado de Aranda y la nobleza española en el Antiguo Régimen*, Institución ‘Fernando el Católico’ – CSIC, Saragossa, 2009, ps. 65-84.

NAVARRO ESPINACH, Germán, Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII-XV), dins SESMA MUÑOZ, Ángel (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 129-181.

NAVARRO GARCÍA, Luis, La expedición de Ulloa al Golfo de California, 1539, dins *Congreso de Historia del Descubrimiento (1492-1556). Actas (Ponencias y Comunicaciones)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1992, vol. 2, ps. 193-234.

NAVARRO ESPINACH, Gernán, Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII-XV), dins SESMA MUÑOZ, José Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Grupo CEMA – Universidad de Zaragoza (“Actas”, 174), Saragossa, 2010, ps. 131-181.

NAVARRO ESPINACH, Germán – VILLANUEVA, Concepción – SOLA, Alejandro Jesús, La compra del Vizcondado de Rueda en 1393, dins *Aragón en la Edad Media*, 23, Saragossa, 2012, ps. 223-243.

NAVARRO LOZANO, Andrés, El viaje de Psiche en un romanceamiento italiano del siglo XV, dins CALVO, Mª Josefa – CARTONI, Flavia (eds.), *El tema del viaje: un recorrido por la lengua y la literatura italianas*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 2010, ps. 365-388.

NAVARRO SORNI, Miguel, *Documentos para la historia de Alfons de Borja, papa Calixto III*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1987.

NAVARRO SORNÍ, Miguel, La creación cardenalicia de Alfonso de Borja y su intervención en el pleito entre Alfonso V el Magnánimo y el clero de la Corona de Aragón por el edicto fiscal de 1448, dins *Debats*, 72, València, primavera 2001, ps. 109-133.

- NAVARRO SORNÍ, Miguel, *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*, Ajuntament de València, València, 2003.
- NAVARRO SORNÍ, Miguel, El papado frente a la cruzada en el siglo XV, dins SERVANTIE, Alain (ed.), *L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance*, Universitat de Lovaina (Bèlgica), 2005, ps. 67-77.
- NAVARRO SORNÍ, Miguel, *Alfonso de Borja, Papa Calixto III, en la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2005.
- NAVARRO SORNÍ, Miguel, *Documents per a la historia d'Alfons de Borja, papa Calixt III*, Institució Alfons el Magnànim, 2008.
- NAVARRO SORNÍ, Miguel, Alfonso el Magnánimo y la Iglesia: Calixto III Borja dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 247-259.
- NEBRIJA, Antonio de, *Dictionarium Aelii Antonii Nebrissensis, cronographi regii. Imo recens accessio facta ad quadruplex eiusdem antiqui dictionarii supplementum*, Imprenta Real, Madrid, 1683.
- NEGRE PASTELL, Pelayo, El linaje de Requesens, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 10, Girona, 1955, ps. 25-148.
- NEGRI FERRARESE, Giulio, *Istoria degli scrittori fiorentini*, Tipogr. de Bernardino Pomatelli, Ferrara, 1722.
- NESLE, Blondel de, *Les oeuvres de Blondel de Néele*, ed. a cura de Prosper TARBÉ, Tipogr. de P. Dubois ("Collection des poètes de Champagen antérieurs au XVIe siècle", 19), Reims, 1862.
- NEUT, Armand, *Militaire Jaerboeken der Bengen of Geschiedenis der Oorlogen, Arnsverrigtiugen en wapendaden, werke in Belgien plaets gehad hebben sedert den in val van Cesar tor Hedendaegs*, Tipogr. d'A. Cauvin, Brussel-les, 1836.
- NÈVE, Joseph, *Antoine de La Salle. Sa vie et ses ouvrages, d'après des documents inédits*, Champion, París, 1903.
- NEWBIGIN, Nerida (ed.), *La festa di Susanna*, dins *Nuovo corpus di sacre rappresentazioni fiorentine del Quattrocento edite e inedite tratte da manoscritti coevi o ricontrollate su di essi*, Commissione per i testi di lingua ("Collezione di opere inedite o rare", 139), Bolonya, 1983; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>
- NICANDER, *The Poems and Poetical fragments*, ed. i trad. a cura d'A. S. F. GOW i A. F. SCHOLFIELD, Cambridge University Press, Cambridge, 1953.
- NICHOLS, Stephen G., The Spirit of Truth: Epic Modes in Medieval Literature, dins *New Literary History*, 1, Baltimore (Maryland), Primavera 1970, ps. 365-386.
- NICOL, Donald MacGillivray, *The Despotate of Epiros (1267-1479). A Contribution to the History of Greece in the middle ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- NICOLAS, Harris (ed.), *Proceedings and Ordinances of the Privy Council of England, vol. V (Henry V. MCCCCXXXVI to Henry VI. MCCCCXLIII)*, The Commissioners of the Public Records of the Kingdom, Londres, 1835.
- NICOLAS, Nicholas Harris (ed.), *A Chronicle of London. From 1089 to 1483*, Tipogr. de Longman, Rees, Orme, Brown and Green, Londres, 1827.
- NICOLÁS-MINUÉ SÁNCHEZ, Andrés J., El 'Nobiliario original. Linajes de Aragón' de Juan del Corral, dins *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 12, Saragossa, 2006, ps. 71-141.
- NICOLÁS-MINUÉ SÁNCHEZ, Andrés J., Los caballeros villanos. Oligarquía de la extremadura aragonesa, dins *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 17, Saragossa, 2011, ps. 213-238.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís, Apunts sobre la influència italiana en la prosa catalana, dins *Estudis universitaris catalans*, 2, Barcelona, 1908, ps. 166-179 i 306-320.

NICOLAU D'OLWER, Lluís, La *Eneida* a Catalunya, dins *Ofrena. Orgue de "nostra-parla"*, Barcelona – Ciutat de Mallorca – Perpinyà – València, any 2, núm. 7, febrer 1918, ps. 9-10.

NICOLAU D'OLWER, Lluís, Nòtules sobre Virgili a Catalunya a l'edat mitjana, dins *Studi medievali*, 5, Torí, 1932, ps. 345-348.

NICOLAU D'OLWER, Lluís, L'art dans la vie sociale catalane d'après les romans du XVe siècle, dins DURAN SANPERE, Agustí i al., *La peinture catalane à la fin du Moyen Âge (Conférences faites à la Sorbonne en 1931)*, Université de Paris – Institut d'Art et d'Archéologie – Bibliothèque d'Art Catalan – Fundació Carbó – Librairie Ernest Leroux, París, 1933, ps. 118-135.

NICOT, Jean, *Thresor de la langue françoise, tant ancienne que moderne*, David Douceur, París, 1606.

NICOUD, Marilyn, Expérience de la maladie et échange épistolaire. Les derniers moments de Bianca Maria Visconti (mai-octobre 1468), dins *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge. Temps modernes*, vol. 112, núm. 1, Roma, 2000, ps. 311-458.

NIELEN-VANDEVOORDE, Marie-Adélaïde, Un livre méconnu des *Assises de Jérusalem*: les *Lignages d'outremer*, dins *Bibliothèque de l'école des chartes*, vol. 153, núm. 1, París, 1995, ps. 103-130.

NIETO SORIA, José Manuel, La monarquía como conflicto de legitimidades, dins NIETO SORIA, J. M. (dir.), *La monarquía como conflicto en la Corona Castellano-Leonesa (c. 1230-1504)*, Sílex, Madrid, 2006, ps. 13-71.

NIETO SORIA, José Manuel, Fernando de Antequera, regente de Castilla, dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 293-314.

NIETZSCHE, Friedrich, *Das Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, E. W. Fritzsche, Leipzig, 1872.

NIEVERGELT, Marco, Chivalric Transformations in Fifteenth Century France, dins *Allegorical Quests, from Deguileville to Spenser*, D. S. Brewer, Cambridge, 2012, ps. 45-73.

NOBILLEAU, Paul, *Sépultures des Boucicault en la basilique de Saint-Martin (1363-1490)*, Tours, 1873.

NOGALES RINCÓN, David, Animalización, sátira y propaganda real: la metáfora y la alegoría animal como instrumento político en la Castilla bajomedieval (siglos XIV-XV), dins *Signum*, vol. 11, núm. 1, Cuiabá (Brasil), 2010, ps. 267-296.

NOLA, Paulino de, *Poemas*, trad. i ed. a cura de Juan José CIENFUEGOS GARCÍA, Gredos, Madrid, 2005.

NOLASC DEL MOLAR, P., Ressenya a l'edició de *Curial e Güelfa*, dins *Estudis franciscans*, 28, Barcelona, 1934, ps. 117-119.

NOLI, Fan Stilian, *George Castrioti Scanderberg (1405-1468)*, International Universities Press, Nova York, 1947.

NOLI, Fan Stilian, *Scanderbeg*, trad. de l'albanés a l'italià per Alessandro LAPORTA i Halil MYRTO, ed. a cura de F. CEZZI, Argo ("Il pianeta scritto"), Lecce, 1993.

NONNI, Giorgio, Contributi allo studio della comedia umanistica: la *Poliscena*, dins *Atti e Memorie dell'Arcadia*, 6, Roma, 1975-1976, ps. 393-451.

NONNI, Giorgio, Leonardo della Serrata, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 37, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1989, ed. electrònica <[NONNI, Giorgio, Angelo Galli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 51, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <\[NONNOS DE PANOPOLIS, *Les Dionisyaches, ou Bacchus. Poëme el XLVIII chants*, ed. i trad. del grec al francès per Lodoïs de Martin du Tyrac, LE COMTE MARCELLUS, Firmin Didot frères, París, 1856.\]\(http://www.treccani.it/enciclopedia/angelo-galli_\(Dizionario-Biografico\)/></p></div><div data-bbox=\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/leonardo-della-serrata_(Dizionario-Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

NORTH, John, The *Quadrivium*, dins RÜEGG, Walter (dir.), *A History of the University in Europe, vol. 1. Universities in the Middle Ages*, vol. a cura de DE RIDDER-SYMOENS, H., Cambridge University Press, Cambridge, 1992, ps. 337-359.

NOTICES des extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et d'autres bibliothèques, Imprimerie de la République, París, 1798.

NOSTREDAME, Jean de, *Les vies des plus célèbres et ancies poètes provençaux qui ont floury du temps des comtes de Provence*, Alexandre Marsilii, Lleó de França, 1575.

NOVATI, Francesco, I manoscritti italiani di alcune biblioteche del Belgio e dell'Olanda, dins *Rassegna bibliografica della letteratura italiana*, 2, Pisa, 1894, ps. 199-208 i 242-248.

NOVI CHAVARRIA, Elisa, Dame di corte, circolazione dei saperi e degli oggetti nel Rinascimento meridionale, dins SANTORO, Marco (ed.), *La donna nel Rinascimento meridionale. Atti del convegno internazionale (Roma, 11-13 novembre 2009)*, Istituto nazionale di studi sul Rinascimento meridionale, Roma, 2010, ps. 195-204.

NUNZIANTE, Emilio, I primi anni di Ferdinando d'Aragona e l'invasione di Giovanni d'Angiò, dins Archivio storico per le province napoletane, núms. 17, Nàpols, 1892, ps. 299-357, 564-586 i 731-779; 18 (1893), ps. 3-40, 207-246, 411-462 i 563-620; 19 (1894), ps. 37-96, 300-353, 419-444 i 595-658; 20, (1895), ps. 206-264 i 442-516; 21 (1896), ps. 265-289 i 494-532, i 22 (1897), ps. 47-64 i 204-240; 23 (1898), ps. 144-210; reed. com *I primi anni di Ferdinando d'Aragona e l'invasione di Giovanni d'Angiò (1458-1464)*, Tipogr. de Giannini e Figli, Nàpols, 1898.

NÚÑEZ, Ferrán, *Principio e introducción a un excelente tratado de la bienaventurança, copillado por el doctor Ferrant Núñez, del Consejo del Rey e Reyna, nuestros señores, para el illustre e sereníssimo señor, su señor don Yñigo López de Mendoza, dueque del Infantadgo, marqués de Santillana, conde del Real*, ed. a cura de Carmen PARRILLA, dins *Lemir*, 15, València, 2011, ps. 1-68.

NUNZO, Armando, Osservazioni sulla figura dell'Ercole nel sigillo del Comune di Firenze, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 343-353.

NUOGUÉS SECALL, Mariano, *Descripción e historia del castillo de la Aljafería, sito extramuros de la ciudad de Zaragoza*, Saragossa, 1846.

NUOVO Dizionario storico, ovvero Storia in compendio di tutti gli uomini che sono illustri, segnando le epoche delle nazioni (...), composto da una società di letterati in Francia; sulla settima edizione francese del 1789, tradotto in italiano, Reimondini di Venezia, Bassano, 1796.

OBARRIO MORENO, Juan Alfredo, La edad pupilar y la mayoría de edad en la Valencia medieval, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 42/2, juliol-desembre 2012, ps. 771-798.

O'CALLAGHAN, Joseph F., Las Definiciones medievales de la Orden de Montesa (1326-1468), dins *Miscelánea de textos medievales*, 1-2, Madrid, 1972-1974, ps. 213-251.

OCHOA, Eugenio de (ed.), Tesoro del teatro español desde su origen (año de 1356) hasta nuestros días. Tomo quinto: Teatro escogido desde el siglo XVII hasta nuestros días. Segunda parte, Librería Europea de Bandry, París, 1838.

OCHOA, Eugenio de (ed.), *Rimas inéditas de don Íñigo López de Mendoza, marqués de Santillana; de Fernán Pérez de Guzmán, señor de Batres, y de otros poetas escogidos del siglo XV*, Librería Europea, París, 1851.

OCHOA, Eugenio de (ed.), *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV), ahora por primera vez dado a luz*, Tipogr. La Publicidad, Madrid, 1851.

OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000.

O'CONNOR, Jonathan, The Last Will and Testament of the Canon and *Obrero* Diego López de Ayala: Personal Legacy, Family, Dynasty, and the Finances of the Toledo Cathedral in the 16th Century, dins *eHumanista*, 30, Santa Barbara (Califòrnia), 2015, ps. 148-167.

OCTAVIO DE TOLEDO, José María, *Catálogo de la Librería del Cabildo toledano, I (manuscritos) i II (impresos)*, Tipogr. de la Revista de Archivos Bibliotecas y Museos, Madrid, 1903-1906.

OIHENART, Arnald, *Noticia de las dos Vasconias, la ibérica y la aquitana; en la que se describen, además de la situación de la región y otras cosas dignas de conocerse, la genealogía de los reyes de Navarra, de los príncipes de Gascuña, y otras familias ilustres por su antigüedad y dignidad, conforme se hallan en los autores antiguos*, Eusko-Ikaskuntza, Donostia, 1929.

OLIGIATI, Giustina, La Repubblica di Genova nella guerra di successione al Regno di Napoli (1436-1442), dins MERONI, M. G. – SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. 'Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV), vol. 3. Comunicazioni*, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 643-658.

OLIVA MANSO, Gonzalo, “*Pugna duorum*”: *Perfiles jurídicos, su manifestación en la sociedad y la política medieval de Castilla y León*, UNED, Madrid, 2000.

OLIVÁN BAILE, Francisco, *La casa del Deán y Zaragoza. Monografía histórico-artística*, Tipogr. Tipo-Línea, Saragossa, 1969.

OLIVAR, Marçal, Documents per a la biografia del marqués de Santillana, dins *Estudis universitaris catalans*, 6, Barcelona, 1926, ps. 110-120.

OLIVAR, Marçal, Notes entorn de la influència de l'*Ars dictandi* sobre la prosa catalana de cancelleria de finals del segle XIV: el Ms. Y-129-7 de la Biblioteca Colombina, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, vol. 3, ps. 631-635.

OLIVAR, Marcial, *Cien obras maestras de la pintura*, Biblioteca Básica Salvat, Barcelona, 1971.

OLIVER, Bernat, *Excitatori de la pensa a Déu*, ed. a cura de Pere BOHIGAS, Barcino (“Els nostres clàssics”), Barcelona, 1929.

OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña, tomo IV. Cortes de Cataluña, tomo I. Comprende desde el año 1359 al 1367*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1899.

OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende las Cortes de Barcelona de 1412 a 1413, la de Tortosa y Montblanch de 1414 y Suplementos a las de 1305 y 1307 y al Parlamento de 1357*, vol. 11, Real Academia de la Historia, Madrid, 1907.

OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende las Cortes de Barcelona de 1431-1434*, vol. 17, Real Academia de la Historia, Madrid, 1912.

OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende las Cortes de Barcelona de 1436-1437*, vol. 19, Real Academia de la Historia, Madrid, 1914.

OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos Reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende las Cortes de Barcelona de 1436-1437 (apéndice). Parlamento de Barcelona de 1438. Cortes de Tortosa de 1439, y de Lérida de 1440*, vol. 20, Real Academia de la Historia, Madrid, 1914.

OLIVER ESTELLER, Bienvenido (ed.), *Cortes de los antiguos Reinos de Aragón y de Valencia, y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña: comprende la conclusión del proceso familiar de las Cortes de*

Perpiñán-Barcelona 1473-1479; complemento a dicho proceso; apéndice, vol. 26, Real Academia de la Historia, Madrid, 1917.

OLIVERA SERRANO, César, Los condes de Armagnac y la diplomacia castellana del siglo XV (1425-1474), dins *En la España medieval*, 16, Madrid, 1993, ps. 189-222.

OLIVERA SERRANO, César, Servicio al rey y diplomacia castellana: don Juan Manuel de Villena (+1462), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 25/2, Barcelona, 1995, ps. 463-488.

OLIVERA, César – PASTOR, Isabel, La diplomacia castellana y Alfonso V el Magnánimo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 619-640.

OLIVERA SERRANO, César, *Beatriz de Portugal: la pugna dinástica Avis-Trastámara*, CSIC-Instituto de Estudios Gallegos 'Padre Sarmiento', Santiago de Compostela, 2005.

OLIVETTO, Georgina – TURSI, Antonio, *La Propositio facta coram domino rege Romanorum*, de Alonso de Cartagena, y *La República* de Platón, dins CÁTEDRA, Pedro M. (ed.), *Modelos intelectuales, nuevos textos y nuevos lectores en el siglo XV. Contextos literarios, cortes y administraciones. Primera entrega*, Publicaciones del Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas ("Documenta", 4), Salamanca, 2012, ps. 97-133.

OLIVIER, Philippe, *Dictionnaire d'ancien occitan auvergnant. Mauriacois et Sanfloirain (1340-1540)*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009.

OLIVIERI, Agostino, *Serie cronologica dei consoli del Comune di Genova*, Tommaso Ferrando, Gènova, 1861.

OLIVIERI, Achille, *Erodoto nel Rinascimento. L'umano e la storia*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 2004.

OLMO LÓPEZ, Antonio, *Las subbéticas islámicas de Jaén y Granada: evolución territorial, de los antecedentes romanos a la conquista cristiana*, Diputación Provincial de Jaén – Instituto de Estudios Giennenses, Jaén, 2001.

OLSEN, Christina, "Carte da trionfi". *The Development of Tarot in Fifteenth-Century Italy*, Tesi doctoral, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1994.

OLSEN, Christina, *The Art of Tarot*, Abbeville Press, Nova York, 1995.

OLSEN, Marilyn A. (ed.), *Libro del cavallero Çifar*, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison (Wisconsin), 1984.

OLSEN, Michel, *Guiron le courtois, décadence du code chevaleresque*, dins *Revue romane*, 12-1, Copenhague, 1977, ps. 67-95.

OMARI, Jeton, *Scanderbeg tra storia e storiografia*, Tesi de llicenciatura, Dipartimento di Scienze Storiche, Geografiche e dell'Antichità, Università degli Studi di Padova, Pàdua, 2014.

OMONT, Henri, Inventaire de la bibliothèque de Ferdinand Ier, roi de Naples (1481), dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 70, París, 1909, ps. 456-470.

ONA GONZÁLEZ, José Luis, El valle fortificado (II), dins *Revista de la Asociación Turística del Valle del Aragón*, 3, Canfranc-Estación, 2001-2002, ps. 16-20.

ONGARO, Giulio, Italy, I (1520-1560), dins HAAR, James (ed.), *European Music (1520-1640)*, The Boydell Press, Woodbridge, 2006, ps. 58-74.

ORAZI, Veronica, 'Presoner', di Jordi de Sant Jordi: tra eredità medieval e fioritura umanistica nell'orizzonte mediterraneo della politica alfonsina, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.533-1.552.

ORDÓÑEZ DE SANTIAGO, Carmen, *El pronóstico en Astrología. Edición crítica y comentario astrológico de la parte VI del 'Libro Conplido en los iudizios de las estrellas, de Abenragel'*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2006.

ORDUÑA, Lilia E. F. i al. (eds.), *Libro segundo de Palmerín, que trata de los grandes fechos de Primaleón y Polendos, sus hijos*, Reichenberger, Kassel, 2004.

ORELLANA, Marcos Antonio de, *Valencia antigua y moderna*, a cura de C. CORBÍ, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1923-1924.

ORESTE, Giuseppe, Barnaba Adorno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/barnaba-adorno_Dizionario-Biografico/>

ORESTE, Giuseppe, Raffaele Adorno, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/raffaele-adorno_Dizionario-Biografico/>

ORLANDELLI, Gianfranco, Bartolomeo de' Bartoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 6, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1964, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-de-bartoli_Dizionario-Biografico/>

ORLEANS, Arnulf de [Arnulphi AURELIANENSIS], *Allegorie super Ovidii "Metamorphosin"*, dins GHISALBERTI, Fausto (ed.), *Arnolfo d'Orléans: un cultore di Ovidio nel secolo XII – Memorie del Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere. Classe di lettere, scienze morali e storiche*, 24 (15 de la sèrie 3), fasc. 4, Ulrico Hoepli, Milà, 1932, ps. 157-234.

OROSI, Pau (Paulus Orosius), *Historiae adversus paganos*, dins , dins MIGNE, Jacques-Paul, *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, economica, omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui, ab aevo apostolico usque Innocenti III tempora floruerunt. Series Latina*, vol. 31, París, 1846; reed. electrònica dins *Corpus Corporum. Repositorium operum latinorum apud Universitatem Turicense*, Universitt Zrich, Zurich, s. d. <mlat.uzh.ch>

OROSIO, Paulo, *Historias contra los paganos (Versi3n aragonesa patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d'ngeles ROMERO i Ignacio J. GARCÍA, Instituto de Estudios Alto-aragoneses – Instituto de Estudios Turolenses – Departamento de Educaci3n, Cultura y Deporte del Gobierno de Arag3n, Saragossa, 2008.

ORTIZ DE ZÚÑIGA, Diego, *Anales eclesiásticos y seculares de la muy noble y muy leal ciudad de Sevilla, metr3poli de la Andalucía*, Imprenta Real, Madrid, 1796.

ORTIZ-HERNÁN PUPARELI, Elami, *La jerarquizaci3n social de la dama en Curial y Güelfa*, dins *Medievalia*, 32-33, Instituto de Investigaciones Filol3gicas de la Universidad de México, 2001, ps. 43-49.

ORTIZ SANZ, José, *Compendio cronol3gico de la Historia de España*, Imprenta Real, Madrid, 1795-1803.

ORTS BOSCH, Pere-Maria, Sor Isabel de Villena (Elionor d'Arag3 i de Castella), dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institutaci3 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 913-925.

ORTS MOLINES, Josep-Lluís, *Idees sobre la família a la tardor medieval, a través de Lo libre de les dones de Francesc Eiximenis (1327-1490)*, dins *Alternativas. Cuadernos de trabajo social*, 1, Alacant, 1992, ps. 135-151.

OSIO, Luigi – CANTÙ, Cesare (coords.), *Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi*, Tipogr. de Giuseppe Bernardoni di Giovanni, Milà, 1872.

OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cermica morisca, n.º. I. La loza dorada de Manises en el año 1454 (cartas de la reina de Arag3n a don Pedro Boil)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1906.

OSMA SCULL, Guillermo Joaquín de, *Apuntes sobre cermica morisca, n.º. III. Las divisas del rey en los pavimentos de 'obra de Manises' del castillo de Nápoles (años 1446-1458)*, Tipogr. de Fortanet, Madrid, 1909.

OSMOND, Patricia J., Sallust and Machiavelli: from civic humanism to political prudence, dins *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 23, 1993, ps. 407-438.

OSTERQ BERLAN, Lutovik, El escudo de la edición príncipe del Quijote y su mote, vistos a la luz del pensamiento cervantino, dins *La palabra y el hombre*, 1, Veracruz (Mèxic), gener-març del 1972, ps. 25-36.

OTAOLA GONZÁLEZ, Paloma, *Tradición y modernidad en los escritos musicales de Juan Bermudo*, Reichenberger, Kassel, 2000.

OTTINI, Laura i al., Gene-environment Interactions in the Pre-Industrial Era: The Cancer of King Ferrante I of Aragon (1431-1494), dins *Human Pathology*, vol. 42, núm. 3, març 2011, ps. 332-339.

OTTO, Walter F., *Die Götter Griechenlands*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1987; trad. a l'espanyol per Rodolfo BERGE i Adolfo MURGUÍA ZURIARRAIN com: *Los dioses de Grecia*, Siruela, Madrid, 2003.

LOUDIN, Antonio – MOMMARTE, Juan, *Tesoro de las dos lenguas, española y francesa, añadido conforme a las memorias del autor; con muchas frases y dicciones, y con el vocabulario de xerigonça, en su orden alfabético*, Tipogr. de Jean Mommarte, Brussel-les, 1660.

OULMONT, Charles, *Les débats du clerc et du chevalier dans la littérature poétique du Moyen Âge*, Champion, París, 1911.

OVERSTEEGEN, T., Hoeken aan de macht tijdens stadhouder Willem van Lalaing, 1440–1445, dins MARSILJE, J. W. (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland*, Verloren (“Cahiers Sociale Geschiedenis”, 7), Hilversum, 1990, pp. 106–121.

OVIDE, *Les Metamorphoses*, trad. en prosa francesa per Nicolas RENOARD, Claude Rigaut i Claude Obert, Lleó de França, 1628.

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Di Ovidio, “Le Metamorfosi”, cioè transmutationi, tradotte dal latino diligentemente in volgar verso, con le sue allegorie, significazione et dichiarazione delle fabole, in prosa*, trad. per Nicolò degli Agostini, Venècia, 1533.

OVIDIO (Publio Ovidio Nasón), *Metamorphoseos del excelente poeta Ovidio Nassón, traducidos en verso suelto y octava rima, con sus allegorías al fin de cada libro*, trad. per Antonio PÉREZ SIGLER, Tipogr. de Juan Bautista Varesio, Burgos, 1609.

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Delle poesia malinconiche di Publio Ovidio Nasone, libri cinque*, traduïdes i comentades per Bernardo CLODIO, Venècia, 1820 (11a ed.).

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Metamorphoseon libri XV, cum appositis italico carmine, interpretationibus ac notis*, Florència, 1832 (2a ed.; 1a, Milà, 1790).

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Heroides*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927.

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres I-V (vol. I)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1930.

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres VI-X (vol. II)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1930.

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Les Metamorfosis, llibres XI-XV (vol. III)*, ed. i trad. d'Adela-Maria TREPAT i Anna-Maria de SAAVEDRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1932.

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Amors*, ed. i trad. de Jordi PÉREZ DURÀ i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1971.

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Art amatòria*, ed. i trad. de Jordi PÉREZ DURÀ i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1977.

OVIDI (Publi Ovidi Nasó), *Pòntiques*, ed. i trad. a cura de Carme BOYÉ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1984-1985.

OVIDIO (Publio Ovidio Nasón), *Ars Amatoria, I. Amores*, CSIC, ed. a cura d'Antonio RAMÍREZ DE VERGER i Francisco SOCA, Madrid, 1991.

OVIDIO (Publi Ovidi Nasó), *Tristes*, ed. a cura d'Eulogio BAEZA ANGULO, CSIC, Madrid, 2005.

OVIDIO (Publi Ovidi Nasó), *Metamorfosis*, trad. d'Antonio RAMÍREZ DE VERGER i Fernando NAVARRO ANTOLÍN, Alianza, Madrid, 2008.

OWEN, John, *Iohannis Audoeni 'Epigrammatum', vol. I (libri I-III)*, ed. a cura de John C. MARTYN, E. J. Brill, Leiden, 1976.

OYENART, Arnaldo de, *Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana*, trad. a l'espanyol i ed. a cura de Javier GOROSTERRATZU, Eusko-Irakaskuntza / Sociedad de Estudios Vascos, Tirada a banda de la Revista Internacional de los Estudios Vascos (núms. d'abril-juny 1926 a gener-març 1929), Tipogr. de la Diputació de Guipúscoa, Donostia, 1929.

PACCAGNINI, Giovanni, *Pisanello e la corte dei Gonzaga (Mantova, Palazzo Ducale)*, Electa, Milà, 1972.

PACHECO, Joaquín Francisco – CÁRDENAS, Francisco de – TORRES, Luis (dirs.), *Colección de documentos inéditos, relativos al descubrimiento de América de las antiguas posesiones española de América y Oceanía; sacdos de los archivos del reino y, muy especialmente, del de Indias*, Ministerio de Ultramar, Madrid, 1864-1884.

PACHECO, Arseni (ed.), *Novel·les amoroses i morals*, Edicions 62 ("Les millors obres de la literatura catalana", 73), Barcelona, 1982.

PACHECO, Arseni (ed.), *Blandín de Cornualla i altres narracions en vers dels segles XIV i XV*, Edicions 62, Barcelona, 1983.

PACS, Lluís de, *Sentències morals [Doctrina moral collida de diverses actes, la qual per un hom laych de Mallorques, apellat en Pachs, a pregàries de sos fills, és stada compilada e en lo present libre continuada, ca. 1420]*, dins BOFARULL MASCARÓ, Pròsper (ed.), *Documentos inéditos de la antigua lengua catalana*, Tipogr. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 1857, ps. 186-302.

PACS, Nicolau de [sic, per Lluís de PACS], *Doctrina moral del mallorquí En Pax*, ed. a cura de Gabriel LLABRÈS QUINTANA, Biblioteca d'escriptors catalans, Palma de Mallorca, 1889.

PADE, Marianne, *The Reception of Plutarch's Lives in Fifteenth-Century Italy*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2007, 2 vols.

PADEN, William D., Review of "Le Breviari d'amor" de Matfre Ermengaud, vol. V, ed. Peter T. RICKETTS, dins *Romance Philology*, 37-1, Londres, agost 1983, ps. 104-109.

PADOAN, Giorgio, Apollo, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/apollo_Enciclopedia-Dantesca/>

PADOAN, Giorgio, Aronta, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/aronta_Enciclopedia-Dantesca/>

PADOAN, Giorgio, Didone, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/didone_Enciclopedia-Dantesca/>

PADOAN, Giorgio, Manto, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/manto_Enciclopedia-Dantesca/>

PADOAN, Giorgio, Marsia, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/marsia_Enciclopedia-Dantesca/>

PADOAN, Giorgio, Parnaso, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/parnaso_Enciclopedia-Dantesca/>

PÁEZ RÍOS, Elena, *Iconografía Hispana: catálogo de los retratos de personajes españoles de la Biblioteca Nacional*, Biblioteca Nacional, Madrid, 1966-1970.

- PAGAROLAS SABATÉ, Laureà, *Els templers de les terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I a l'abolició de l'orde (1213-1312)*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1999.
- PAGE, Agnès, *Vêtir le prince: tissus et couleurs à la cour de Savoie (1427-1447)*, Université de Lausanne, Lausana, 1993.
- PAGÈS, Amadeu, Sur un vers d'Auzias March et un passage de *Curial e Güelfa*, dins *Romania*, 61, París, gener 1935, ps. 85-90.
- PAGÈS, Amadeu, La Table de Pruse et l'Ordre Teutonique dans l'ancienne littérature catalane, dins *Romania*, 62, París, 1936, ps. 242-245.
- PAGÈS, Amédée, *Auzias March et ses prédécesseurs. Essai sur la poesia amoureuse et philosophique en Catalogna aux XIVe et XVe siècles*, Librairie Honoré Champion ("Bibliothèque de l'école des hautes études. Sciences historiques et philologiques", 194), París, 1912; trad. al català per Víctor GÓMEZ, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1990.
- PAGÈS PARETAS, Montserrat, *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992.
- PAGLIARA, Daniela, Annotazioni storico-culturali a proposito del *De Terremotu*, dins BALDASSARRI, Stefano Ugo (ed.), "*Dignitas et excellentia hominis*". *Atti del Convegno internazionale di studi su Giannozzo Manetti (Georgetown University – Kent State University: Fiesole – Firenze, 18-20 giugno 2007)*, Le Lettere, Florència, 2008, ps. 261-278.
- PAGLIAROLI, Stefano, *L'Erodoto del Valla*, Centro Internazionale di Studi Umanistici, Messina, 2006.
- PAGLIAROLI, Stefano, Il *Proemio* di Mattia Palmieri, dins GAMBINO LONGO, Susanna (ed.), *Hérodote à la Renaissance*, Brepols ("Latinitates", 7), Turnhout (Bèlgica), 2012, ps. 38-43.
- PAJARES ALONSO, Roberto L., *Historia de la música en 6 bloques. Bloque 6: Ética y estética*, Visión Libros, Madrid, 2014.
- PALADINO, Giuseppe, Giovanni Caracciolo (Sergianni), dins *Enciclopedia italiana*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1930, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-caracciolo_Enciclopedia_Italiana/>
- PALADINO, Giuseppe, Antonello Petrucci, dins *Enciclopedia italiana*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1935, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonello-petrucci_Enciclopedia_Italiana/>
- PALENCIA, Alonso de, *El cronista Alonso de Palencia, su vida y sus obras; sus 'Décadas' y las 'Crónicas' contemporáneas; ilustraciones de las 'Décadas' y notas varias*, recopil. i ed. a cura d'Antonio PAZ MELIÁ, Hispanic Society of America – Revista de Archivos, Nova York – Madrid, 1914.
- PALENCIA HERREJÓN, Juan Ramón, Elementos simbólicos de poder de la nobleza urbana de Castilla: los Ayala de Toledo al final del Medioevo, dins *En la España medieval*, 18, Madrid, 1995, ps. 163-179.
- PALLIOT, Pierre, *Preuves de l'histoire généalogique de la maison de Bouton, au duché de Bourgogne, dans le bailliage de Chalon*, Chez l'auteur, Dijon, 1665.
- PALLISER, Bury, *Historic Devices, Badges and War-cries*, Sampson Low, Son & Marston, Londres, 1870.
- PALMIERI, Matteo, *Libro della vita civile [1431-1438]*, Tipogr. dels Hereus de Filippo di Giunta, Florència, 1529.
- PALMIERI, Matteo, *Liber de temporibus [1448]*, apèndix als *Matthei Palmerii Annales, 1429-1474, conosciuti sotto il nome di "Historia florentina"*, ed. Gino SCARAMELLA (MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores-2*, vol. 26, part 1), S. Lapi, Città di Castello, 1906-1915, ps. 129-194.
- PALMIERI, Stefano, *Degli archivi napoletani. Storia e tradizione*, Il Mulino, Bolonya, 2002.
- PALOS, Joan-Lluís, *La mirada italiana. Un relato virtual del imperio español en la corte de sus virreyes de Nápoles (1600-1700)*, Universitat de València, València, 2010.

PALUMBO, Joseph Anthony, *An edition, study and glossary of the second part of the 'Corónica de los conquistadores'* [de Juan Fernández de Heredia], Tesi doctoral inèdita, University of Wisconsin, Madison (Wisconsin), 1976.

PALUMBO, Stefania, Commento, dins SANT AMBRÒS DE MILÀ, *De Nabuthae historia*, ed. a cura de S. PALUMBO, Cacucci Editore, Bari, 2012, ps. 95-358.

PÁMARO, Eduardo, *Guía histórico-descriptiva de la Santa Iglesia Catedral Basílica de Barcelona*, Tipogr. Católica, Barcelona, 1882.

PAMPALONI, Guido, Bianchi e Neri, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <[http://www.treccani.it/enciclopedia/bianchi-e-neri_\(Enciclopedia-Dantesca\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/bianchi-e-neri_(Enciclopedia-Dantesca))>

PAMPÍN BARRAL, Mercedes, Las aves de cetrería en el *Siervo libre de amor*, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 2, ps. 1.119-1.127.

PANDOLFINI, Agnolo, *Trattato del governo della famiglia* [ca. 1440], Unione tipografico-editrice, Torí, 1860.

PANDONE, Porcellio, *Il trionfo di Alfonso I d'Aragona, cantato da Porcellio [Poema in quo describitur bellum inter Alphonsus I et Renatum Andegavensem, et pompa triumphalis cum Alphonsus Neapolim ingressus est]*, ed. a cura de Vincenzo NOCITI, Rossano, 1893.

PANIAGUA, Juan A. – GIL-SOTRES, Pedro (eds.), Introducció a *Aphorismi extravagantes*, dins VILANOVA, Arnau, *Opera medica omnia, vol. VI/2. Commentum in quasdam parabolas et alias aphorismorum series: Aphorismi particulares, aphorismi de memoria, aphorismi extravagantes*, Seminari d'Història de la Ciència (CSIC) – Fundació Noguera – Universitat de Barcelona, Barcelona, 1993, ps. 221-232.

PANIAGUA AGUILAR, David, *El panorama literario técnico-científico en Roma (siglos I-II dC). "Et docere et delectare"*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2006.

PANIZZA, Letizia, The Quattrocento, dins BRAND, Peter – PERTILE, Lino (eds.), *The Cambridge History of Italian Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, ps. 131-180.

PANIZZA, Letizia, Plutarch's Camma: A Greek Literary Heroine's Adventures in Renaissance Italy, dins CARUSO, Carlo – LAIRD, Andrew, *Italy and the Classical Tradition. Language, Thought, and Poetry, 1300-1600*, Blooms Academic Bury, Duckworth, Londres, 2013, ps. 101-117.

PANOFSKY, Erwin, *Ercole al bivio e altri materiali iconografici dell'antichità tornati in vita nell'età moderna*, Quodlibet, Macerata, 2010.

PANTONE, Domenico, *Benvenuto Rambaldi da Imola: dantista "in progress"*, Tesi doctoral inèdita, Università di Bologna, Bologna, 2013.

PANUNZIO, Saverio (ed.), *Bestiaris*, Barcino ("Els nostres clàssics", 91), Barcelona, 1988.

PANZARINO, L., *Il potere e la nemesi. Francesco il Novello da Carrara e i suoi tempi*, Tipogr. Rigoni Piove di Sacco, Pàdua, 2001.

PAOLAZZI, Carlo, Le letture dantesche di Benvenuto da Imola a Bologna e a Ferrara e le redazioni del suo *Commentum*, dins *Italia medioevale e umanistica*, 22, Pàdua, 1979, ps. 319-366.

PAOLAZZI, Carlo, Nozione di "comedia" e tradizione retorica nella dantesca "Epistola a Cangrande", dins *Studi danteschi*, 58 ("Dante e la "Comedia" nel Trecento. Dall'epistola a Cangrande all'età di Petrarca. Vita e pensiero"), Milà, 1989, ps. 87-186.

PAOLAZZI, Carlo, *La maniera mutata. Il "dolce stil nuovo" tra Scrittura e "Ars poetica"*, Università Cattolica del Sacro Cuore ("Vita e pensiero"), Milà, 1998.

PAOLETTI, Lao, Benvenuto da Imola, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 8, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1966, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/benvenuto-da-imola_Dizionario-Biografico/>

PAPAGNA, Elena, Le dame napoletane tra Quattro e Cinquecento. Modelli culturali e pratiche comportamentali, dins MAINONI, Patrizia (ed.), *Con animo virile. Donne e potere nel Mezzogiorno medievale, secoli XI-XV*, I libri di Viella, Roma, 2010, ps. 485-526.

PAPARELLI, Gioacchino, Note sulla fortuna del Boccaccio a Napoli nel periodo aragonese, dins MEZZONI, Francesco (ed.), *Il Boccaccio nelle culture e letterature nazionali*, Los S. Olschki, Florència, 1978, ps. 547-561.

PAPARELLI, Maria Chiara, *Saggio di commento a Boezio, "De Institutione Musica", I, I-i, 8*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Macerata – Istituto di Filologia Classica "C. Tibiletti", Macerata, 2011.

PAPON, Jean-Pierre, *Histoire générale de Provence*, Tipogr. de Ph.-D. Pierres, París, 1784.

PAR, Anfós, *"Curial e Güelfa": notes lingüístiques i d'estil*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928.

PARADIN, Guillaume, doyen de Beaujeu, *Chronique de Savoie*, Tipogr. de Jan de Tournés, Lleó de França, 1561.

PARASSOLS PI, Pablo, Reseñas, aclaraciones y documentos nobtales pertenecientes a la historia del Principado de Cataluña. Manlleu (II). Monasterio de Santa María de Manlleu, dins *Revista Histórica Latina*, vol. 2, núm. 8, Barcelona, 1875, ps. 217-223.

PARATORE, Ettore, Anneo Lucano, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/anneo-lucano_Enciclopedia-Dantesca/>

PARAVICINI, Werner, Philippe le Bon en Allemagne (1454), dins *Revue belge de philologie et d'histoire*, 75/4, Brussel-les, 1997, ps. 967-1.018.

PARAVICINI, Werner, *Invitations au mariage. Pratique sociale, abus de pouvoir, intérêt de l'état à la cour des ducs de Bourgogne (1399-1489)*, Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2001.

PARAVICINI BAGLIANI, Agostino, Edades de la vida, dins LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (eds.), *Diccionario razonado del Occidente medieval*, Akal, Madrid, 2003, ps. 243-251.

PARCERISA BOADA, Francesc-Xavier, *Recuerdos y bellezas de España. Cataluña*, Tipogr. de Joaquín Verdaguier, Barcelona, 1839.

PARDO, Aristóbulo, Tres modos de acercamiento a la belleza femenina en la poesía del marqués de Santillana, dins *Thesaurus. Revista del Instituto Caro y Cuervo*, 22-3, Bogotá, 1967, ps. 401-426.

PARDO, Luis – VELAZ DE MEDRANO, Luis, *Diccionario de ictiología, piscicultura y pesca fluvial, incluyendo la legislación y la organización e historia del Servicio Piscícola*, Instituto Forestal de Investigaciones y Experiencias, Madrid, 1945.

PARDO DE LA CASTA, Aznar, Récit fait au roi d'Aragón, Alfonse V, de l'entrée à Paris des tropes bourguignonnes et de l'assaut tenté par le dauphin pour reprendre la ville (28 mai-1er juin 1418), ed. a cura de J. VELLIARD, dins *Les Journées parisiennes de mai-juin 1418 d'après les documents des Archives de la Couronne d'Aragón*, en l'*Annuaire-Bulletin de la Société d'histoire de France*, any 1940, París, 1941, ps. 137-153.

PARDUCCI, Amos, *La Festa di Susanna. Sacra rappresentazione fiorentina del sec. XV*, dins THOMAS, Georges (ed.), *Mélanges de Philologie et d'Histoire offerts a M. Antoine Thomas par ses élèves et ses amis*, Slatkine Reprints, Ginebra, 1973.

PAREDES, Juan, El ideal cortés: texto, contratexto y utopía, dins CARMONA, Fernando – GARCÍA, José Miguel (eds.), *La utopía en la literatura y en la historia*, Universidad de Murcia – Museo de la Universidad de Murcia, Murcia, 2008, ps. 247-256.

PAREDES, Juan, Del manuscrito al impreso: variantes y errores de transcripción (cancioneros gallego-portugueses), dins MARTOS, Josep-Lluís (ed.), *La poesía en la imprenta antigua*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2014, ps. 141-158.

- PAREDI, Angelo, *La biblioteca del Pizzolpasso*, Hoepli, Milà, 1961.
- PARENTI, Giovanni, *Benet Garret, detto 'il Cariteo'. Profilo di un poeta*, Olschki, Florència, 1993.
- PARERA, Raquel, Nota-ressenya d'ANÒNIM, 'Curial e Güelfa', edició a cura de Jaume Turró Torrent, Barcelona, Biblioteca Hermes-Clàssics Catalans, 2002, dins *Tirant*, 7, València, 2004 (ed. electrònica).
- PARETI, Luigi, *Storia della regione Lucano-Bruzzi nell'antichità*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1997.
- PARETO, Vilfredo, *Lettres et correspondances*, ed. a cura de Giovanni BUSINO, Librairie Droz, Ginebra – París, 1989.
- PARIS, Gaston, Le roman du comte de Toulouse, dins *Annales du Midi*, 12, Tolosa de Llenguadoc, 1900, ps. 5-32.
- PARISI, Daniela, Matteo Palmieri, dins *Il Contributo italiano alla storia del Pensiero. Economia*, Treccani, Roma, 2012; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/matteo-palmieri_II-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero:-Economia/> consultada en juny del 2014.
- PARISI, Gianni, Lo stemma della città di Alife. Fra storia e leggenda, dins *Alto Casertano-Materino & d.*, 2008; ed. electrònica <<http://altocasertano.wordpress.com/2008/05/15/alifece-speciale-storia-e-cultura-lo-stemma-della-citta-di-alife-rubrica-a-cura-di-gianni-parisi/>>.
- PARISI, Ivan, Un informatore del Cattolico: Benet Garret detto 'il Cariteo', dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.553-1.563.
- PARKES, Ruth, Chthonic Ingredients and Thematic Concerns: The Shaping of the Necromancy in the *Thebaid*, dins AUGOUSTAKIS, Antony (ed.), *Ritual and Religion in Flavian Epic*, Oxford University Press, Oxford, 2013, ps. 165-180.
- PARLATO, Antonio, *Corradino di Svevia: l'ultimo ghibellino*, M. Adda, Bari, 2002.
- PARODI, Ernesto Giacomo, La critica della poesia classica nel XX canto dell'*Inferno*, dins *Atene e Roma*, 11, Florència, 1908, ps. 183-195.
- PARRAMON BLASCO, Jordi, *Diccionari de la mitologia grega i romana*, Edicions 62 ("El Cangur. Diccionaris", 209), Barcelona, 1997.
- PARRINO, Ignazio, *Acta Albaniae Vaticana. Res Albaniae saeculorum XIV et XV atque cruciatam spectantia*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma, 1971.
- PARRO, Sisto Ramón, *Toledo en la mano, o Descripción histórico-artística de la magnífica catedral y de los demás monumentos*, Tipogr. de Severino López Fando, Toledo, 1857.
- PARUSSO, Giulio – PANERO, Francesco, *Il libro della catena: gli statuti di Alba del secolo XV*, Famija albèisa ("Studi per una storia d'Alba", 4), Alba, 2001.
- PARUTA, Filippo – AGOSTINI, Leonardo, *La Sicilia di Filippo Paruta, descritta con medaglie e ristampata con aggiunta da Leonardo Agostini, hora in miglior ordine disposta da Marco Maier*, Tipogr. de Marco Maier, Lleó de França, 1697.
- PASCIUTA, Beatrice, Ammiraglio, dins *Federiciana*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2005; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ammiraglio_Federiciana/>
- PASCUAL, José A., *La traducción de la "Divina comedia" atribuida a D. Enrique de Aragón. Estudio y edición del "Inferno"*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1974.
- PASCUAL BELTRÁN, Ventura, Setabenses al servicio de Alfonso V, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 3, València, 1942, ps. 40-50, i 4, 1942, ps. 77-91.

PASCUAL BELTRÁN, Ventura, De cómo un setabense salvó dos veces la vida a Fernando el Católico, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 20, València, 1952, ps. 242-244.

PASCUAL BELTRÁN, Ventura, Setabenses célebres en Sicilia, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 33, València, 1954, ps. 91-104.

PASCUAL BELTRÁN, Ventura, Setabenses en la corte de los Reyes Católicos, dins *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 19-20, Saragossa, 1966-1967, ps. 241-153.

PASQUALI, Giovanni, *Nuovo dizionario piemontese-italiano ragionato e comparato alla lingua comune, coll'etimologia di molti idiotismi, premesse alcune nozioni filologiche sul dialetto*, Libreria editrice di Enrico Moreno, Torí, 1870 (2a ed.).

PASQUINO, Paolo, Benvenuto da Imola: una lettura del viaggio dantesco in chiave 'letteraria', dins *Studi (e testi) italiani*, 4, Roma, 1999, ps. 135-143.

PASQUINI, Emilio, *Le botteghe della poesia. Studi sul Tre-Quattrocento italiano*, Il Mulino, Bologna, 1991.

PASQUINI, Emilio, Letteratura popolareggiante, comica e giocosa, lirica minore e narrativa in volgare del Quattrocento, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 803-911.

PASSAVANTI, Jacopo, *Trattato della Scienza* [ca. 1354], dins *Lo specchio della vera penitenza*, ed. a cura de F. L. POLIDORI, Felice Le Monnier, Florència, 1863, ps. 276-324.

PASSAVANTI, Jacopo, *Trattato della Superbia* [ca. 1354], dins *Lo specchio della vera penitenza*, ed. a cura de F. L. POLIDORI, Felice Le Monnier, Florència, 1863, ps. 188-236.

PASSERO, Giuliano, *Storie in forma de giornali*, ed. a cura de Vincenzo Maria ALTOBELLI, Tipogr. de Vincenzo Orfino, Nàpols, 1785.

PASTOR, Ludwig, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 16 Bände, Freiburg, 1886-1933; trad. com *History of the Popes*, trad. a l'anglés i ed. de Frederick Ignatius ANTROBUS, Londres, 1891.

PASTOR, Ludwig, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 16 Bände, Freiburg, 1886-1933; trad. com *Historia de los papas desde fines de la edad media, compuesta utilizando el Archivo Secreto Pontificio y otros muchos archivos, por Ludovico Pastor*; versió de la 4^a. ed. alemana, por el R. P. Ramón Ruiz Amado, Gustavo Gili, Barcelona, 1910-1961.

PASTOR, Ludwig (ed.), *Acta inedita historiam pontificum romanorum praesentim saec. XV, XVI, XVII illustrante, volumen 1, annorum 1376-1464*, Hedersche Verlagshandlung, Freiburg im Breisgau, 1904.

PASTOR FUSTER, Justo, *Biblioteca Valenciana, de los escritores que florecieron hasta nuestros días*, Tipogr. de José Ximeno, València, 1827.

PASTOR ZAPATA, José Luis, Duques y señores: el patrimonio señorial de los Borja más allá de Gandía a fines del siglo XV, dins *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians*, 3, Gandia, 2011, ps. 19-46.

PASTORE STOCCHI, Manlio, Amiclate, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/amiclate_Enciclopedia-Dantesca/>

PASTORE STOCCHI, Manlio, Gaio Giulio Cesare, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gaio-giulio-cesare_Enciclopedia-Dantesca/>

PASTORE STOCCHI, Manlio, Marco Ulpio Traiano, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marco-ulpio-traiano_Enciclopedia-Dantesca/>

PASTORE STOCCHI, Manlio, Tiresia, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/tiresia_Enciclopedia-Dantesca/>

- PASTORE STOCCHI, Manlio, *Pagine di storia de l'Umanesimo italiano*, Franco Angeli (“Letteratura italiana. Saggi e strumenti”), Milà, 2014.
- PASTOREAU, Michel, *Armorial des chevaliers de la Table Ronde*, Le Léopard d’or, Paris, 1983.
- PASTOUREAU, Michel, L’emblématique princière à la fin du Moyen Âge. Essai de lexicque et typologie, dins ANDEMATTEN, Bernard – PARAVICINI, Agostino – VADON, Annick (coords.), *Héraldique et emblématique de la Maison de Savoie (XIe-XVIe siècle)*, Lausana, 1994, ps. 11-44.
- PASTOUREAU, Michel, *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*, Poings, Paris, 2004.
- PATRONE, Nadia, *Príncipe y mecenas. Alfonso V en los ‘Dichos y hechos’ de A. Beccadelli*, Peter Lang, Nova York, 1995.
- PATRONI GRIFFI, Filena, *Banchieri e gioielli alla corte aragonese di Napoli*, Isveimer, Nàpols, 1984.
- PATTERSON, Orlando, *Freedom. Freedom in the Making of Western Culture*, Basic Books, Nova York, 1991; trad. al español per Óscar Luis MOLINA com: *Libertad. La libertad en la construcción de la cultura occidental*, Editorial Andrés Bello, Madrid, 1991.
- PATTOU, Étienne, Famille Jouvenel, Juvenel o Jouvenal des Ursins (Italie, Champagne, Île-de-France) [2004], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Jouvenel-des-Ursins.pdf>>, consultada en març del 2014.
- PATTOU, Étienne, Maison d’Estouteville [2004], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Estouteville.pdf>> consultada en abril del 2014.
- PATTOU, Étienne, Familles de L’Isle (-Adam), de Villiers, et de Villiers de L’Isle-Adam [2007], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Villiers-de-L-Isle-Adam.pdf>>, consultada en març del 2016.
- PATTOU, Étienne, Maison de Poitiers, comtes de Valentinois et seigneurs de Saint-Vallier [2008], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Poitiers-Valentinois.pdf>>, consultada en març del 2016.
- PATTOU, Étienne, Famille du Chastel [2011], dins *Racines et histoire*, publicació digital <http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/du_Chastel> consultada en octubre del 2015.
- PATTOU, Étienne, Famille de Bracquemont [2014], dins *Racines et histoire*, publicació digital <<http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Bracquemont.pdf>> consultada en octubre del 2015.
- PATXOT FERRER, Ferran, *Las glorias nacionales*, Tipogr. de Luis Tasso, Barcelona, 1852-1856, 6 vols.
- PAUL, Jacques-François, *Mémoires pour la vie de François Pétrarque, tirés de ses oeuvres et des auteurs contemporains, avec notes et dissertations, et des pieces justificatives*, Askée et Mercus, Àmsterdam, 1764.
- PAULY, August – WISSOWA, Georg i al. (eds.), *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung*, J. B. Metzler, Stuttgart, (1893), 2000.
- PAUSANIAS, *Description de la Grèce, livre VII. Achaïe* (vol. 4), trad. al francès per Étienne CLAVIER, Société Royale Académique des Sciences, Paris, 1821.
- PAUSANIAS, *Descripción de Grecia. Libros VII-X. Libro VII: Acaya*; introd., trad. i notes de María Cruz HERRERO INGELMO, Editorial Gredos (“Biblioteca Clásica Gredos”, 198), Madrid, 1994.
- PAUWELS, M. H. (ed.), *La Toison d’or. Cinq siècles d’art et d’histoire. Exposition organisée par le Ministère de l’éducation nationale et de la culture, et la Ville de Bruges, au Musée communal des beaux-arts (Musée Groeninge, Dyver, 12-14 juillet – 20 septembre 1962. Catalogue)*, La Ville de Bruges, Bruges, 1962.
- PAVIOT, Jacques, *Portugal et Bourgogne au XVe siècle (1384-1482). Recueil de documents extraits des archives*, Commission nationale pour les commémorations des découvertes portugaises, Lisboa-Paris, 1995.
- PAVIOT, Jacques, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l’Orient (fin XIVe siècle-XVe siècle)*, Presses de l’Université de Paris-Sorbonne (“Cultures et civilisations médiévales”), Paris, 2003.

PAVIOT, Jacques, Noblesse et croisade à la fin du Moyen Âge, dans *Cahiers de recherches médiévales*, 13, 2006 ; ed. electrònica <<http://crm.revues.org/751>>, consultada en juny del 2012.

PAVIOT, Jacques, Emblematique de la maison de Bourgogne sous Philippe le Bon (1419-1467), dins *Bulletin de liaison des sociétés savantes*, 12 (*Actes des journées d'études d'héraldique et sigillographie, Bourg-en-Bresse, 26-27 octobre 2006*), París, 2007, ps. 11-13.

PAVIOT, Jacques, Les relations de la Couronne d'Aragon avec la Bourgogne et l'Empire Germanique au XVè siècle, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 41-58.

PAVLOVNA WASSON, Valentina – GORDON WASSON, R., *Mushrooms, Russia and History*, Pantheon Books, Nova York, 1957, 2 vols.

PAZ MELIÁ, Antonio (ed.), *Crónica de Juan II*, dins *Colección de documentos inéditos de la Historia de España*, vol. 99 (ps. 79-456) i 100 (ps. 3-409), Madrid, 1891.

PAZ MELIÁ, Antonio (ed.), *Biblia traducida del hebreo al castellano por Rabbí Mosé Arragel de Guadalajara (1422-1433) y publicada por el Duque de Berwick y Alba*, Imprenta Artística, Madrid, 1920-1922; reed. facsímil, Madrid, 1992.

PÀZSTOR, Edith, Niccolò Albergati, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-albergati_Dizionario-Biografico/>

PAZZAGLIA, Mario, Corda, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/corda_Enciclopedia-Dantesca/>

PEARSALL, Derek, The Literary Milieu of Charles of Orléans and the Duke of Suffolk, and the Authorship of the Fairfax Sequence, dins ARN, Mary-Jo (ed.), *Charles d'Orléans in England, 1415-1440*, D. S. Brewer, Cambridge, 2000, ps. 145-157.

PECHÉNARD, Piere-Louis (Abbé), *Jean Juvénal des Ursins, l'historien de Charles VI, évêque de Beauvais et de Laon, Archevêque de Reims. Etudes sur sa vie et ses oeuvres*, París, 1876.

PEDERNERA, Soledad, La representación de Héctor en las *Troyanas* de Séneca: el primer nefas, dins *Praesentia. Revista venezolana de estudios clásicos*, 13, Caracas, 2012, ps. 1-15.

PEDIO, Tommaso, Gli studi di storia patria in Basilicata del secolo XV a la fine del secolo XVIII, dins *Archivio storico della Calabria e la Lucania*, 63, fasc. 3-4, Catanzaro, 1962, ps. 151-206.

PEDRALLI, Monica, 'Novo, grande, coverto e ferrato'. *Gli inventari di biblioteca e la cultura a Milano nel Quattrocento*, Vita e pensiero, Milà, 2002.

PEDRAZA GRACIA, Manuel José, *Documentos para el estudio de la historia del libro en Zaragoza entre 1501 y 1521*, Centro de Documentación Bibliográfica Aragonesa, Saragossa, 1993.

PEINADO SANTAELLA, Rafael Gerardo, Los Banû al-Qabsanî: un linaje de la aristocracia nazarí, dins *Historia, instituciones y documentos*, 20, Sevilla, 1993, ps. 313-353.

PEINADO SANTAELLA, Rafael Gerardo, *Aristócratas nazaríes y principales castellanos*, Diputación de Málaga, Màlaga, 2008.

PELÁEZ BENÍTEZ, M^a. Dolores, Fuentes antiguas de la leyenda de Troya, dins CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. D. PELÁEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, ps. 3-18.

PELÁEZ BENÍTEZ, M^a. Dolores, La leyenda de Troya en la Edad Media: Francia, dins CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. D. PELÁEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, ps. 19-44.

PELÁEZ BENÍTEZ, M^a. Dolores, La leyenda troyana en España, dins CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. D. PELÁEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, ps. 45-58.

PELÁEZ BENÍTEZ, M^a. Dolores, El libro de Troya en el contexto cultural y literario de su época, dins CHINCHILLA, Pedro de, *Libro de la Historia Troyana* [1443], ed. a cura de M^a. D. PELÁEZ, Editorial Complutense, Madrid, 1999, ps. 59-100.

PELÁEZ ROVIRA, Alfonso, *Dinamismo social en el reino nazarí (1454-1501): de la Granada islámica a la Granada mudéjar*, Tesi doctoral, Universitat de Granada, Granada, 2006; ed. electrònica <<http://hera.ugr.es/tesisugr/16110213.pdf>>

PELEGRÍ, Gaspar (Gaspere Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007.

PELEGRÍ, Gaspar, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso primo*, ed. i trad. a l'italià a cura de Fulvio DELLE DONNE, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (“Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali. Fonti, studi e sussidi”, 3), Roma, 2012.

PELEGRIN, Elisabeth, *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan*, L. S. Olschki – Librairie F. de Nobele, Florència – París, 1969.

PELEGRINI, Marco, Pio II, dins *Enciclopedia dei papi*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pio-ii_Enciclopedia_dei_Papi/>

PELLICER BRU, Josep, Relaciones metrológicas entre Iberia y el Magreb según el manual de mercadería catalán (ca. 1350), dins *Documenta & Instrumenta*, 2, Madrid, 2004, ps. 153-171.

PELLISSA PRADES, Gemma, *Materials per a una edició crítica i comentada del París e Viana català*, Treball de recerca, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2009; ed. digital <<http://www.recercat.net/handle/2072/169744>>

PELLISSA PRADES, Gemma, Com plaure a l'“enamorada generació”: la ficció sentimental, una moda literària, dins *Mot so razo*, 10-11, Girona, 2011-2012, ps. 71-84.

PELLISSA PRADES, Gemma, *París e Viana i Curial e Güelfa: un estudi comparat*, dins FERNÁNDEZ, Francisco – CASAJÚS, Lucía (eds.), *España y América en el bicentenario de las independencias*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2012, ps. 531-548.

PELLISSA PRADES, Gemma, *La ficción sentimental catalana de la segona meitat del s. XV*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2013.

PEÑA EGUREN, Esteban, *La filosofía política de Guillermo de Ockham. Relación entre potestad civil y potestad eclesiástica. Estudio sobre el “Dialogus, pars III”*, Ediciones Encuentro, Madrid, 2005.

PEÑA EGUREN, Esteban, La filosofía política de Guillermo de Ockham en el *Dialogus III*: relación entre Iglesia y Estado, dins ROCHE ARNAS, Pedro (coord.), *El pensamiento político en la Edad Media*, Fundación Ramón Areces, Madrid, 2010, ps. 169-190.

PENNA, Mario (ed.), *Prosistas castellanos del siglo XV*, Atlas (“Biblioteca de autores españoles”, 116), Madrid, 1959.

PEPE, Ludovico, I documenti per la Storia di Villanova sul Porto di Ostuni, dins *Rassegna pugliese di scienze, lettere ed arti*, vol. 1, núm. 7, Trani, juliol 1884.

PEPE, Ludovico, Il primo duca di Bari di casa Sforza, dins *Rassegna pugliese di scienze, lettere ed arti*, vol. 10, núm. 6, Trani, juliol 1893.

PEPE, Ludovico, *Della successione degli sforzeschi negli stati di Puglia e Calabria*, Commissione Provinciale di Archeologia e Storia Patria, Bari, 1900.

PEPIN, Ronald E., *The Vatican Mythographers*, Fordham University Press, Bronx (Nova York), 2008.

PEQUIGNOT, Stéphane, “Au nom du roi”. *Pratique diplomatique et pouvoir durant le règne de Jacques II d'Aragon (1291-1327)*, Casa de Velázquez, Madrid, 2009.

PERANI, Mauro, *L'interculturalità dell'Ebraismo*, Longo, Ravenna, 2004.

- PERARNAU ESPELT, Josep, El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 11, Barcelona, 1992, ps. 363-377.
- PERARNAU ESPELT, Josep, L'humanista Joan Serra i la seva 'Ars nova epistolarum', dins *Arxiu de textos catalans antics*, 4, Barcelona, 1985, ps. 444-447.
- PERARNAU ESPELT, Josep, La lletra de Felip de Malla informant al rei Alfons del terratrèmol de la Candelera, 1428, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 21, Barcelona, 2002, ps. 665-670.
- PERARNAU ESPELT, Josep, La sentència del bisbe de València Jaume d'Aragó sobre el beguí Jaume Just, i l'hospital dels Beguins (30 de juliol 1372), dins *Arxiu de textos catalans antics*, 27, Barcelona, 2008, ps. 441-451.
- PERCOPO, Erasmo, Nuovi documenti su gli scrittori e gli artisti dei tempi aragonesi, dins *Archivio storico per les provincie napoletane*, 11-24, Nàpols, 1888-1899; reed. a cura de Mario DEL TREPPO, Nàpols, 1997.
- PERCOPO, Erasmo, *Artisti e scrittori aragonesi. Contribuzione allo studio su 'Napoli nel Rinascimento'*, Tipogr. de Francesco Gianni & Figli, Nàpols, 1895.
- PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, El *Cancionero de Baena* como fuente historiográfica de la baja Edad Media castellana: el ejemplo de Ruy López Dávalos, dins *Cancioneros en Baena. Actas del II Congreso Internacional 'Cancionero de Baena'. In memoriam Manuel Alvar* (eds. J. L. Serrano Reyes – J. Fernández Jiménez), Ayuntamiento de Baena, Baena, 2003, vol. 1, ps. 293-333.
- PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, El entorno cortesano de la Castilla Trastámara como escenario de lucha de poder. Rastros y reflejos en los cancioneros castellanos del siglo XV, dins *Res publica*, 18, Múrcia, 2007, ps. 289-306.
- PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, Una dama en el *Cancionero*: la marquesa de Crotone, dins *Estudio biográfico sobre los poetas del 'Cancionero general'*, CSIC, Madrid, 2007, ps. 97-98.
- PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, *Estudio biográfico sobre los poetas del 'Cancionero general'*, CSIC, Madrid, 2007.
- PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, *Ruy López Dávalos, condestable de Castilla (ca. 1360-1428)*, ed. electrònica (<http://www.mcnbiografias.com/app-bio/do/show?key=lopez-davalos-rodrigo>) consultada en octubre del 2012.
- PERELLÓS, Ramon de, *Viatge al Purgatori de Sant Patrici, per Ramon de Perellós; seguit de les Visions de Tundal y de Trictelm, y del Viatge d'en Pere Portes a l'Infern. Textes autèntichs, publicats en vista dels manuscrits y de les edicions primitives*, ed. a cura de Ramon MIQUEL PLANAS, Barcelona, 1917.
- PERET, Paul-Michel, La mission de Péron de Baschi a Venise, d'après les documents vénitiens (1493), dins *Bibliothèque de l'École des chartes. Revue d'érudition consacrée spécialement a l'étude du Moyen Âge*, 52, París, 1891, ps. 285-298.
- PÉREZ, Antonio, *Relaciones*, Tipogr. de Samuel Chovövet, Ginebra, 1654.
- PÉREZ, Joseph, *Isabell et Ferdinand, Rois Catholiques d'Espagne*, Librairie Arthème Fayard, París, 1988; trad. a l'espanyol com Isabel y Fernando. Los Reyes Católicos, a cura de Fernando SANTOS FONTENLA, Nerea, Madrid, 2001 (3a. ed.; 1a., 1988).
- PÉREZ, Martín – GARCÍA, Antonio – CANTELAR, Francisco (eds.), *'Libro de las confesiones'. Una radiografía de la sociedad medieval española*, Editorial Católica, Madrid, 2002.
- PÉREZ, Olga – RODRÍGUEZ-PICAVEA, Enrique, *Toledo y las tres culturas*, Akal, Madrid, 2001.
- PÉREZ BOSCH, Estela, La religión del amor a través del *Cancionero general*: Jaume Gassull y su versión profana del salmo *De profundis*, dins ARENAS, Verónica – BADÍA, Josefa (eds.), *Líneas actuales de investigación literaria. Estudios de literatura hispánica*, Universitat de València, València, 2004, ps. 93-104.
- PÉREZ BOSCH, Estela, *Los valencianos del "Cancionero General". Estudio de sus poesías*, Universitat de València, València, 2009.
- PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores*

reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros preladados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1779.

PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas* [1450-1455], ed. a cura de J. DOMÍNGUEZ BORDONA, Ediciones de 'La Lectura', Madrid, 1924.

PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán i al., *Crónicas de los reyes de Castilla*, "Biblioteca de autores españoles", 68, Atlas, Madrid, 1953, vol. 2.

PÉREZ DE GUZMÁN, Fernán, *Generaciones y semblanzas* [1450-1455], ed. a cura de R. B. TATE, Támesis, Londres, 1965.

PÉREZ DE MOYA, Juan, *Philosophía secreta, donde debaxo de historias fabulosas se contiene mucha doctrina provechosa a todos estudios. Con el origen de los ídolos o dioses de la gentilidad* [1585], Tipogr. de la viuda de Alonso Martín, Madrid, 1628.

PÉREZ JIMÉNEZ, Aurelio, *La biografía griega como género literario. Plutarco y la biografía antigua*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1980.

PÉREZ JIMÉNEZ, Aurelio, Introducción general, dins PLUTARCO, *Vidas paralelas*, Gredos, Madrid, 1984.

PÉREZ MARTÍN, Antonio, *Espanoles en el Alma Mater Studiorum: profesores hispanos en Bolonia (de fines del siglo XII a 1799)*, Instituto de Derecho Común Europeo de la Universidad de Murcia – Centro de Historia Universitaria Alfonso IX de la Universidad de Salamanca, Murcia-Salamanca, 1998.

PÉREZ MARTÍN, Antonio, Primeros juristas valencianos en la Universidad de Bolonia, dins *Aulas y saberes. VI Congreso Internacional de Historia de las Universidades Hispánicas (València, 1999)*, Universitat de València, València, 2003, vol. 2, ps. 301-320.

PÉREZ MINGORANCE, Josep-Andreu, *El "Regiment de prínceps" de Gil de Roma traduït per Arnau Estanyol. Tradició manuscrita i edició crítica*, Tesi doctoral, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2014.

PÉREZ PÉREZ, Desamparados (ed.), *El 'Llibre Blanch' de la Governació*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1971.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, De Dante a Juan de Mena: sobre el género literario de "comedia", dins *1616. Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, Madrid, 1978, ps. 151-158.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Vida y escritura en el marqués de Santillana, dins FREIXAS, Margarita – IRISO, Silvia (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 septiembre de 1999)*, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, ps. 81-93.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El tornaviaje de la poesía castellana a la corte de Nápoles. El poeta Diego del Castillo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.563-1.574.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Boccaccio en la obra literaria de Santillana, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 479-495.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, El Marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del humanismo peninsular, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *'Del humanismo'*. *Revista de llengües y literatures catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 29-36.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, La muerte de Lorenzo Dávalos ('*Laberinto de Fortuna*', cs. 201-207), dins PARRILLA, C. – PAMPÍN, M. (eds.), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, Noia, Toxosoutos, Noia, 2005, vol. 1, ps. 157-174.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Encuentro del viajero Pero Tafur con el humanismo florentino del primer Cuatrocientos, dins *Revista de literatura*, vol. 73, núm. 145, Madrid, 2011, ps. 131-142.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, Formas del discurso en los poemas mayores del marqués de Santillana, dins *Estudios sobre la poesía del siglo XV*, Cuadernos de la UNED, Madrid, 2013, ps. 91-98.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, La escritura proverbial del marqués de Santillana, dins *Estudios sobre la poesía del siglo XV*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2013, ps. 99-108.

PÉREZ RODRÍGUEZ-ARAGÓN, Manuel, Alfonso el Magnánimo y la divisa del libro abierto, dins *Biblioteca digital hispánica*, 2012; ed. electrònica <<http://blog.bne.es>>

PÉREZ ROSADO, Miguel, *La versión castellana medieval de los "Comentarios" a Boecio de Nicolás Trevet*, Tesi doctoral, Universidad Complutense, Madrid, 1992, 2 vols.

PÉREZ ROSADO, Miguel, Dos notas sobre la *Consolación de la Filosofía* de Boecio en la Edad Media castellana, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, 4, Madrid, 1993, ps. 113-126.

PÉREZ SALDANYA, Manuel – RIGAU OLIVER, Gemma, "L'è tengut baix e sota peu": Alguns aspectes dels adverbis i les preposicions al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 691-714.

PÉRICARD-MÉA, Denise, La noblesse en pèlerinage à Compostelle (XIVe-XVe siècle), dins BABEL, Rainer – PARAVICINI, Werner (dirs.), *Actes du Colloque "Grand Tour" (2000) – Beihefte der Francia*, 60, Thorbecke, 2005, ps. 275-289.

PÉRICARD-MÉA, Denise – MOLLARET, Louis, *Dictionnaire de Saint-Jacques et Compostelle*, Éditions Jean Paul Gisserot, París, 2006.

PERIÑÁN, Blanca de, Las poesías de Suero de Ribera. Estudio y edición crítica anotada de los textos, dins *Miscellanea di studi ispanici*, 16, Pisa, 1968, ps. 5-131.

PÉROUSE, Gabriel, *Le cardinal Louis Aléman, président du Concile de Bâle, et la fin du Grand Schisme*, A. Picard et Fils, París, 1904.

PERRET, Paul-Michel, *Histoire des relations de la France avec Venise, du XIIIe siècle à l'avènement de Charles VIII*, H. Welter, París, 1896.

PERRICCILOLO, Alessandra – SALVATI, Catello – MARINO, Vittorio, *I romanzi cavallereschi miniati a Napoli*, Società editrice napoletana ("Minitatura e arti minori in Campania", 14), Nàpols, 1979.

PERRONE, Giuseppina, Il volgarizzamento del *Secretum Secretorum* di Cola de Jennaro (1479), dins GUALDO, Riccardo (ed.), *Le parole della scienza. Scritture tecniche e scientifiche in volgare (secoli XIII-XV). Atti del Convegno (Lecce, 16-18 aprile 1999)*, Congedo, Galatina, 2001, ps. 353-358.

PERRY, B. E., The Egyptian Legend of Nectanebus, dins *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 97, Philadelphia, 1966, ps. 327-333.

PERSI FLAC, A., *Sàtires*, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1954.

PERSICO, Tommaso, *Diomede Carafa, uomo di stato e scrittore del secolo XV; con un frammento originale dei 'Doveri del Principe', altri documenti inediti ed illustrazioni*, Luigi Pierro, Nàpols, 1899.

PERTICI, Petra (ed.), *Tra politica e cultura nel primo Quattrocento senese. Le epistole di Andreuccio Petrucci (1426-1443)*, Academia senese degli Intronati, Siena, 1990.

PERTILE, Antonio, *Storia del diritto italiano, dalla caduta dell'Impero Romano alla codificazione*, Istituto del Diritto Pubbico e delle Fonte del Diritto, Tipogr. Fratelli Salmin, Pàdua, 1892-1902 (2a ed.).

PERTUSI, Agostino, *Leonzio Pilato, fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo umanesimo*, Istituto per la collaborazione culturale, Venècia, 1964.

PERTUSI, Agostino (ed.), *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, Fondazione Lorenzo Valla – Arnoldo Mondadori Editore, Verona, 1976.

PERUJO MELGAR, Joan-M., De Troia a Constantinoble: Aquil·les i Tirant en l'amor i en la guerra, dins *Caplletra*, 23, València, tardor del 1997, ps. 41-56.

PERUJO MELGAR, Joan-M., "Axi com plom en esguart de fin aur". Procediments traductològics de Jaume Conesa dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 169-179.

PERUJO MELGAR, Joan-M., Jaume Conesa: afanys i paranys d'un traductor, dins COMPAGNA, Anna Maria – DE BENEDETTO, Alfonsina – PUIGDEVALL, Núria (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Liguori, Nàpols, 2003, vol. 1, ps. 389-405.

PERUJO MELGAR, Joan-M., Difusió de motius de la llegenda de Troia: traducció i reinterpretació, dins FRIEDLEIN, Roger – NEUMEISTER, Sebastian (ed.), *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la modernitat*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, ps. 13-29.

PERUJO MELGAR, Joan-M., Les 'Històries Troianes' que sedujeron a Joanot Martorell, dins MIRA, Eduard (dir.), *Joanot Martorell y el otoño de la caballería (Centro del Carmen, Valencia, diciembre 2010 – marzo 2011)*, Generalitat Valenciana – Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana – Fundació 'Jaume II el Just', València, 2011, ps. 161-176.

PESAVENTO, Andrea, Alle origini della provincia di Crotona. Da Nicola Ruffo, primo marchese di Crotona, alle fallite rivolte autonomistiche di Antonio Centelles, dins *La Provincia KR*, 1, Crotona, juliol 1996, ed. electrònica <http://www.archivistoricocrotone.it/ambiente_paesaggio/origine_provincia_crotone.htm>

PESAVENTO, Andrea, Le torri sul territorio costiero tra il Tacina ed in Neto, dins *La Provincia KR*, 24-25, Crotona, 1997; reed. electrònica (http://www.archivistoricocrotone.it/ambiente_paesaggio/torri_costiere_tacina_netto.htm) consultada en setembre del 2012.

PESAVENTO, Andrea, Il castello di Santa Severina al tempo dei Carrafa, dins *La Provincia KR*, 10-16, Crotona, 2008; reed. electrònica <http://www.archivistoricocrotone.it/doc/castello_caraffa.htm> consultada en setembre del 2012.

PESAVENTO, Andrea, *La torre di Cutro*, ed. electrònica (http://www.archivistoricocrotone.it/chiese_castelli/torre_cutro.html) consultada en setembre del 2012.

PESCETTI, Luigi, *Appunti su Antonio Cassarino e la sua traduzione della "Repubblica" di Platone*, Scuola Tipografica Boccone del Povero, Palerm, 1929.

PESCHE, Julien-Rémy, *Dictionnaire topographique, historique et statistique de la Sarthe, suivi d'une biographie et d'une bibliographie*, Tipogr. Monoyer – Librairie Bachelier, Le Mans – París, 1829.

PETITOT, Alexandre, *Collection complète des mémoires relatifs à l'Histoire de France depuis le règne de Philippe-Auguste jusqu'au commencement du dix-septième siècle*, Faucault, París, 1822.

PETRARCA, Francesco i al., *Epistole di G. Plinio, di M. Francesco Petrarca, del signor Pico della Mirandola et d'altri eccellentissimi huomini*, trad. a l'italià de Ludovico DOLCE, Tipogr. De Gabriel Giolito de' Ferrari, Venècia, 1548.

PETRARCA, Francesco, *Opera quae extant omnia, vol. III. Carmina Latina*, ed. a cura d'Enrico PETRI, Basilea, 1554.

PETRARCA, Francesco, *Le rime di Francesco Petrarca*, ed. a cura de Giacomo LEOPARDI, David Passigli, Florència, 1839.

PETRARCA, Francesco, *La rime di Francesco Petrarca*, con la interpretazione di Giacomo LEOPARDI, Felice Le Monnier, Florència, 1851.

PETRARCA, Francesco, *Lettere di Francesco Petrarca, delle cose familiari, libri ventiquattro. Lettere varie, libro unico*, ed. a cura de Giuseppe FRACASSETTI, Tipogr. Successori Le Monnier, Florència, 1866.

PETRARCA, Francesco, *Rime disperse e attribuite*, ed. a cura d'Angelo SOLERTI, Sansoni, Florència, 1909; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *Rerum memorandarum libri*, ed. a cura de Giuseppe BILLANOVICH, G. C. Sansoni, Florència, 1945.

PETRARCA, Francesco, *Epystole extravagantes*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *Epystole seniles*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *Epistole senili*, trad. italiana de Giuseppe FRACASSETTI, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *Prose*, ed. i trad. italiana a cura de Guido MARTELOTTO i al., Riccardo Ricciardi, Milà – Nàpols, 1955.

PETRARCA, Francesco, *Epistole*, trad. italiana i ed. a cura d'Ugo DOTTI, De Agostini Libri – Unione Tipografico-Editrice Torinese (“Classici italiani”), Novara, 2013 (2a; 1a, 1978), disponible en versió digital en *Google Books* <books.google.es>

PETRARCA, Francesco, *Obras, I. Prosa*, ed. a cura de Francisco RICO, Alfaguara, Madrid, 1978.

PETRARCA, Francesco, *I Trionfi* [1374], ed. a cura de Marco ARIANI, Mursia, Milà, 1988; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *Canzoniere*, ed. a cura de Gianfranco CONTINI i Daniele PONCHIROLI, Einaudi, Torí, 1992.

PETRARCA, Francesco, *Canzoniere*, ed. a cura de Daniele PONCHIROLI, Einaudi, Torí, 1992; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *Trionfi* [1374], ed. a cura de Guido BEZZOLA, sobre el text fixat per Raffaello RAMAT per als “Classici Rizzoli” (Milà, 1957), Edizione Rizzoli, Milà, 1997.

PETRARCA, Francesco, *Secretum [De contemptu mundi]*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. digital, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *Rerum memorandarum libri*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *Epystole Familiares*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *De vita solitaria*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *De remediis utriusque fortuna*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco, *De viris illustribus*, dins PETRARCA, F., *Opera omnia*, ed. a cura de Pasquale STOPPELLI, Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PETRARCA, Francesco – BRUNI, Leonardo – PICO DELLA MIRANDOLA, Givvanni – ALBERTI, Leon Battista, *Manifestos del humanismo*, Selección, traducción, presentación y prólogo de María MORRÁS, Península, Barcelona, 2000.

PETRARCA, Francesco, *Res seniles. Libri I-IV*, ed. a cura de Silvia RIZZO, amb la col·laboració de Monica BERTÉ, Le Lettere (“Lettere”, 2), Florència, 2006.

PETRELLA, Giancarlo, *L'officina del geografo. La 'Descrittione di tutta Italia' di Leandro Alberti e gli studi geografico-antiquari tra Quattrocento e Cinquecento. Con un saggio di edizione (Lombardia-Toscana)*, Vita e Pensiero, Milà, 2004.

PETRICIOLI, Ivo, *St. Simeon's Shrine in Zadar*, “Monumenta artis Croatiae”, 1/7, Zagreb, 1983.

PETROCCHI, Massimo, *La politica della Santa Sede di fronte all'invasione ottomana (1444-1718)*, Nàpols, 1955.

PETROCCHI, Policarpo, *Novo dizionario universale della lingua italiana*, Tipogr. Fratelli Treves, Milà, 1906.

PETRONE, Nicola, *Francescanesimo in Abruzzo: dalle origini ai nostri giorni*, Biblioteca Tommasiana, L'Àquila, 2000.

PETRONIO, *Satiricón*, ed. a cura de Carmen CODOÑER MERINO, Akal (“Clásica”), Madrid, 1996.

PETRUCI, Franca, Giovanni Tommaso Carafa, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 19, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1976, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-tommaso-carafa_Dizionario-Biografico/>.

PETRUCCI, Armando, *Libros, escrituras y bibliotecas*, ed. a cura de Francisco M. GIMENO BLAY, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011.

PETRUCCI, Federico (ed.), *Petri Candidi Decembrii Epistolarum iuvenilium libri octo*, Firenze University Press (“Premio tesi dottorato”, 33), Florència 2013.

PETRUCCI, Franca, Diomede Carafa, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 19, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1976, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/diomedecarafa_Dizionario-Biografico/>

PETRUCCI, Franca, Ottino Caracciolo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 19, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1976, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ottinocaracciolo_Dizionario-Biografico/>

PETRUCCI, Franca, Antonio Centelles (Centeglia, de Ventimiglia), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 23, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1979, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-centelles_Dizionario-Biografico/>

PETRUCCI, Franca, Marino Correale (Curiale), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29 Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1983, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marinocorreale_Dizionario-Biografico/>

PETRUCCI, Franca, Lodrisio Crivelli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 31, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1985, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/lodrisiocrivelli_Dizionario-Biografico/>

PETRUCCI, Franca, Francesco del Balzo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 36, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1988, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/francesco-del-balzo/Dizionario_Biografico/>

PETRUCCI, Franca, Pirro del Balzo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 36, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1988, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/pirro-del-balzo/Dizionario_Biografico/>

PETTI BALBI, Giovanna, Giacomo Curlo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 31, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1985, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-curlo_Dizionario-Biografico/>

PETTI BALBI, Giovanna, Le strategie mercantili di una grande casata genovese: Francesco Spinola tra Bruges e Malaga (1420-1456), dins *Serta antiqua et medievalia*, 1, Gènova, 1997, ps. 379-394; reed. dins PETTI BALBI, G., *Governare la città. Pratiche sociali e linguaggi politici a Genova in età medievale*, Firenze University Press, Florència, 2007, ps. 187-201.

PEYRALT, Guilhèm [Gulelmus PERALDUS], *Summae virtutum ac vitiorum* [ca. 1236], Tipogr. de Francesco Ziletti, Venècia, 1571.

PEYRONNET, Georges, La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza, dins *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma de Mallorca, 1959, vol. 1, ps. 112-119.

PEZZA TORNAMÈ, Giorgina, Problematiche riferite all'attraversamento del Po tra Sesia e Ticino (secc. XII-XVIII), dins STOPANI, Renato – VANNI, Fabrizio (eds.), *Ponti, navalestri e guadi. La via Francigena e il problema dell'attraversamento dei corsi d'acqua nel medioevo (Atti del convegno internazionale di studi, tenuto a Piacenza, il 18 ottobre 1997)*, dins *Quaderni di studi romei*, 6-2, Florència, 1998, ps. 87-110.

PFISTER, Max – SCHWEICKARD, Wolfgang (eds.), *Lessico etimologico italiano*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Magúncia, 1979-1984; ed. electrònica <woerterbuchnetz.de>

PHOEBUS, Gaston, *La chase, de Gaston Phoebus, comte de Foix*, ed. a cura de Joseph LAVALLÉE, Boureau du Journal des Chasseurs, París, 1854.

PHOEBUS, Gaston, *Le livre de la chasse de Gaston Phoebus*, ed. a cura de Gabriel BISE, Liber – Minerva, Friburg – Ginebra, 1984.

PIAGET, Arthur, Les poésies d'Othon de Grandson, dins KOSTA-THÉFAINE, Jean-François (ed.), *Othon de Grandson, chevalier et poète*, Éditions Paradigme ("Medievalia", 63), Orléans, 2007, ps. 75-84.

PIANO, Pierluigi, "Il buon Marches di Monferrato..." Dante Alighieri e il Monferrato, dins *Bollettino del Marquesato – Circolo Culturale "I Marchesi del Monferrato"*, Casale di Monferrato, any 8, núm. 48, novembre 2012, ps. 3-8.

PIATTI, Giuseppe, *Storia critico-cronologica de' romani pontefici e de' generali e provinciali concilii*, 9 vol., ed. a cura de Giovanni GRAVIER, Tipogr. de Giuseppe Raimondi, Nàpols, 1767.

PICARD, Louis Auguste, *Origines de l'École de Cavalerie et de ses traditions équestres*, S. Milon Fils, París, 1889.

PICAT, Marco, Tommaso III, marchese errante: l'autobiografia cavalleresca di un Saluzzo, dins SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francés cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d'Enrica MARTINENGO), Araba Fenice, Boves, 2008, ps. 5-26.

PICCARD, Gerhard, *Piccard Wasserzeichen. Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg*, Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Stuttgart, 1961-1997.

PICCARDI, Andrea, Un caso di auto-traduzione: il "Del felice progresso di Borso d'Este", di Michele Savonarola, dins *Humanistica*, 8/1, Pisa-Roma, 2013, ps. 47-52.

PICCOLOMINI, Enea Silvio, *Historia muy verdadera de los amantes Eurialo, franco, y Lucrecia, senesa*, trad. anònima al castellà, 1496; Sevilla, 1512; reprod. facsímil Castalia, València, 1952.

PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Anthonii Panormitae poetae "De dictis et factis Alphonsi regis"* [ca. 1456], dins *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571.

- PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia*, Tipogr. de Henrich Petri, Basilea, 1551; reed. 1571.
- PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*, ed. a cura de Giacomo PICCOLOMINI, Officina Aubriana, Frankfurt, 1614.
- PICCOLOMINI, Aeneas Silvius (papa Pius II), *I comentarii*, trad. i ed. a cura de Luigi TORTARO, Adelphi, Milà, 1984.
- PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Pii Secundi Pontificis Maximi 'Commentarii'*, ed. a cura d'Ibolya BELLUS i Iván BORONKAI, Balassi, Budapest, 1993.
- PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458) [Europa sui temporis varias continens historias, 1458]*, trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla ("Historia y Geografía", 31), Sevilla, 1998.
- PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pius II), *Chrysis*, ed. a cura d'Enzo CECCHINI, Sansoni – Istituto nazionale di studi sul Rinascimento ("Teatro latino del Rinascimento", 2), Florència, 1968.
- PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pius II), *De viris illustribus*, ed. a cura d'Adrianus van Heck, Biblioteca apostolica vaticana, Ciutat del Vaticà, 1991; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>
- PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pius II), *De duobus amantibus historia* [1444], Cibit, Pisa, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>
- PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pius II), *Historia de duobus amantibus*, trad. i ed. a cura de Donato PIROVANO, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004.
- Eneae Silvii Piccolominei postea Pii pp. 2. *De viris illustribus*. Pubblicazione: Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1991
- PICCOLOMINI, Eneas Silvio (papa Pius II), *Cintia – Historia de dos amantes* [1444], trad. i ed. de José Manuel RUIZ VILA, Akal, Madrid, 2006.
- PICCOLOMINI, Aeneas Silvius (papa Pius II), *Europe (c. 1400-1458)*, ed. a cura de Robert BROWN, The Catholic University of America Press, Washington, 2013.
- PICCHIO, Franco, *Ariosto e Baco: due Apocalipse e nuova religione nel Furioso*, Pellegrini, Cosenza, 2007.
- PICCUS, Jules, El marqués de Santillana y Juan de Dueñas, dins *Hispanófila*, 10, 1960, ps. 1-7.
- PICONE, Michelangelo, "Ecco quei che le carte empion di sogni." *Petrarca e la civiltà cavalleresca*, Franco Cesati Editore – Fabrizio Serra, Pisa, 2008.
- PIERA, Josep, *Jo sóc aquest que em dic Ausiàs March*, Edicions 62, Barcelona, 2002.
- PIERA, Montserrat, *El género en Curial e Güelfa: las transformaciones genéricas como medio de inclusión del elemento femenino*, Tesi doctoral inèdita, The Pennsylvania State University, State College, 1991.
- PIERA, Montserrat, Critical Approaches to *Curial e Güelfa*, dins SOLÀ SOLÉ, Josep (ed.), *Proceedings of the First Catalan Symposium (Catalan Studies: Translation and Criticism)*, Peter Lang, Nova York, 1992, ps. 83-93.
- PIERA, Montserrat – ROGERS, Donna M., The Widow as Heroine: the Fifteenth-Century Catalan Chivalresque Novel *Curial e Güelfa*, dins MIRRER, Louise – ARBOR, Ann (eds.), *Upon my husband's death. Widows in the literature and histories of medieval Europe*, The Michigan University Press, 1992, ps. 321-342.
- PIERA, Montserrat, "Aquells qui ho voldran saber, l'igen maestre Guido de Columpnis". Una lectura de *Curial e Güelfa*, dins *Catalan Review*, 9-1, 1995, ps. 113-124.
- PIERA, Montserrat, L'elaboració de conceptes humanistes a *Curial e Güelfa*, dins BOVER, A. – MARTÍ, J. – ANN, M. (eds.), *Actes del setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Berkeley, 1993)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 211-220.

PIERA, Montserrat, 'Lletres de batalla' de mujeres en *Tirant lo Blanch* y *Curial e Güelfa*: la verbalización del discurso femenino dentro del código caballeresco, dins *La Corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures*, vol. 27-1, Lawrence (Kansas), 1998, ps. 35-52.

PIERA, Montserrat, "Com Tirant vencé la batalla e per força d'armes entrà lo castell": Rape and Conquest in the Chivalry Novel *Tirant lo Blanc*, dins SOBRÉ, J. M. (ed.), *Actes del VIII Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1988, ps. 159-280.

PIERA, Montserrat, "*Curial e Güelfa*" y las novelas de caballerías españolas, Pliegos, Madrid, 1998.

PIERA, Montserrat, Lectores y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*, dins *Humanista. Journal of Iberian Studies*, 1, 2001, ps. 85-97.

PIERA, Montserrat, La verbalització del discurs femení en la literatura medieval, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 1, ps. 401-428.

PIERAS GUASP, Felipe, Amor bilingüe: estudi comparatiu del lèxic sentimental de *Curial i Güelfa* i algunes obres literàries castellanes del segle XV, dins *Actes de l'onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, (Palma de Mallorca, 8-12 de setembre del 1998)*, Universitat de les Illes Balears – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, vol. 1, ps. 479-493.

PIERINI, Ilaria, *Carlo Marsuppini. Carmi latini. Edizione critica, traduzione e commento*, Firenze University Press (Premio di ricerca "Città di Firenze", 38), Florència, 2014.

PIÉTRESSON DE SAINT-AUBIN, Pierre, Documents inédits sur l'installation de Pierre d'Ailly à l'évêché de Cambrai en 1397, dins *Bibliothèque de l'école des chartes*, 113, París, 1955, ps. 111-139.

PIFERRER, Francisco, *Nobiliario de los reinos y señoríos de España*, Madrid, 1859.

PIGLIONE, Cinzia, Centri di produzione in Italia tra Rinascimento e Manierismo, dins PIGLIONE, Cinzia – TASSO, Francesca (eds.), *Arti Minori*, Jaca Book ("Enciclopedia tematica aperta", 4), Milà, 2000, ps. 37-54.

PIGMAN III, George W., Versions and Imitations in the Renaissance, dins *Renaissance Quarterly*, 33/1, Chicago, primavera 1980, ps. 1-32.

PIGMAN III, George W., Barzizza's Treatise on imitation, dins *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 44/2, Ginebra, 1982, ps. 341-352.

PIGNA, Giovanni Battista, *Historia de' Principi di Este*, Tipogr. de Francesco Rossi, Ferrara, 1570.

PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Giornale dell'istorie del regno di Napoli quale si conserva per il duca di Monteleone. Dall'anno 1266 fino al 1478*, ed. a cura de T. MUR, Tipogr. de Giovanni Gravier, Nàpols, 1770.

PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone: nella primitiva lezione da un testo a penna*, ed. a cura de Nunzio Federico FARAGLIA, F. Gianni, Nàpols, 1895.

PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., "Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento", vol. 21, part 5).

PIGUET, Martine, "Salanova, de", dins *Dictionnaire historique de la Suisse*, 2013; ed. electrònica <<http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F20641.php>> consultada en gener del 2016.

PILES ROS, Leopoldo, *Estudio documental sobre el bayle general de València, su autoridad y jurisdicción*, CSIC-Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1970.

PILES ROS, Leopoldo, *La población de Valencia a través de los 'llibres de avehinament' (1400-1449)*, Ajuntament de València, 1978.

PILLET, Alfred, *Bibliographie der Troubadours, ergänzt, weitergeführt und herausgegeben von H. Carstens*, Niemeyer, Halle, 1933.

- PILOT, Jean-Joseph-Antoine, *La Tour-du-Pin*, dins CASSIEN, Victor – DEBELLE, Alexandre (eds.), *Album du Dauphiné*, Tipogr. Prudhomme, Grenoble, 1839, vol. 1, ps. 81-86.
- PIMENTEL ÁLVAREZ, Julio, Cicerón: la “*disputatio in utramque partem*”, dins *Nova Tellus. Anales del Centro de Estudios Clásicos*, 8, Ciutat de Mèxic, 1990, ps. 187-196.
- PIÑA, Juan de, *Comentariorum in Ecclesiasticum*, Jacques André et Mathieu Prost, París, 1630.
- PÍNDAR, Odes, *Odes, vol. 4 (Pítiques)*, ed. i trad. de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1993.
- Pompei: pitture e mosaici. La documentazione nell'opera di disegnatori e pittori dei secoli XVIII e XIX*, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma, 1995, vol. 11, p. 306.
- PINDARE, *Olympiques, Pythiques, Néméennes, Isthmiques, fragments*; avec discours préliminaire, arguments et notes, par Faustin COLIN i Vosges d'EPINAL, Tipogr. de G. Silbermann, Estrasburg, 1841.
- PINDARE, *Œuvres complètes, Éditions de la Différence, Paris, 1990*.
- PINDARO, *Tutte le opere (Olimpiche, Pitiche, Nemee, Istmiche, Frammenti). Testo greco a fronte*, ed. a cura d'Enzo MANDRUZZATO, Bompiani (“Il pensiero occidentale”), Milà, 2010.
- PINEDO SALAZAR, Julián de, *Historia de la insigne Orden del Toysón de Oro, dedicada al rey nuestro señor, xefe soberano y gran maestre de ella*, Imprenta Real, Madrid, 1787.
- PIÑERO, Luis, *Relación del suceso que tuvo nuestra Santa Fe en los reynos de Japón desde el año de seyscientos y doze, hasta el de seyscientos y quinze, imperando Cubosama*, Tipogr. de la Viuda de Alonso Martín de Balboa, Madrid, 1617.
- PINTACUDO, Un poeta *cancioneril* del XV secolo: Alfonso Enríquez, dins *Rivista di filologia e di letterature ispaniche*, 2, Pisa, 1999, ps. 9-45.
- PINTO, Angela, “Coverti di seda et d'oro...” Legature per la corte aragonese, dins AMBRA, Emilia (ed.), *Libri a corte. Testi e immagini nella Napoli aragonese*, Paparo, Napoli, 1997, ps. 75-84.
- PINZARRONE, Lavinia, *La Descrittione della casa de famiglia de' Bologni di Baldasare di Bernardino Bologna*, dins *Mediterranea. Ricerche storiche*, any 4, agost 2007, ps. 355-398.
- PIONCHON, Pauline, Style, matière et morale tragiques d'un diptique de nouvelles attribué à Leonardo Bruni (1370-1444), dins *Cahiers d'études italiennes*, 19, Grenoble, 2014, ps. 29-43.
- PIQUER, Adolf, *Aproximació a la narrativa valenciana*, Universitat de València, València, 1994.
- PIQUERAS, Juan, *La vid y el vino en el País Valenciano (Geografía económica: 1564-1980)*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 1981.
- PIRRO, Roccho, *Sicilia sacra disquisitionibus et notiis illustrata*, Tipogr. dels hereus de Pietro Coppola, Palerm, 1733.
- PIRROTTA, Nino, Marchettus de Padua and the Italian “Ars Nova”, dins *Musica Disciplina*, 9, Middleton (Wisconsin), 1955, ps. 57-71.
- PIRZIO BIROLI STEFANELLI, Lucia, Cristoforo di Geremia, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 31, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1985, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/cristoforo-di-geremia_Dizionario-Biografico/>
- PISE, Joseph de la (seigneur de Maucoli), *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange*, Tipogr. de Théodore Maire, L'Haia, 1640.
- PISPISA, Enrico, La “Descendentia dominorum regum Sicilie” di Paolo Rosselli, dins *Studi medievali*, sèrie 3, any 17, fasc. 2, Spoleto, 1976, ps. 833-862.
- PISSAVINO, Paolo C., Sistemi di potere e dinamiche istituzionali nel primo e maturo Quattrocento. Il *De Repubblica* di Uberto Decembrio”, dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della “Repubblica” di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis (“Saggi”, 75), Nàpols, 2005, ps. 465-484.

PISTARINO, Geo, Genova e Barcellona: incontro e scontro di due civiltà, dins *Atti del I Congresso storico Liguria-Catalogna (Ventimiglia-Bordighera-Albenga-Finale-Genova, 14-19 ottobre 1969)*, Istituto internazionale di studi liguri, Bordighera, 1974, ps. 81-122.

PISTILLI, Gino, Guarino Guarini (Guarino Veronese, Varino), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/guarino-guarini_Dizionario-Biografico/>, consultada en setembre del 2013.

PITARCH, Vicent – GIMENO, Lluís (eds.), *Lo procés de les olives*, de Bernat FENOLLAR i al., i *Lo somni de Joan Joan*, de Jaume GASSULL, Eliseu Climent, València, 1988.

PIZAN, Christine de, L'Epistre au Dieu d'Amours, dins *Poems of Cupid, God of Love*, ed. a cura de Thelma S. FENSTER i Mary CARPENTER ERLER, E. J. Brill, Leiden, 1990.

PIZAN, Christine de, *Epitre Othea*, ed. a cura de Gabriella PARUSSA, Droz, Ginebra, 1999.

PIZZAGALLI, Daniela, *Tra due dinastie. Bianca Maria Visconti e il ducato di Milano*, Camunia, Milà, 1988.

PIZZAGALLI, Daniela, *La signora del Rinascimento. Vita e splendori di Isabella d'Este*, Rizzoli, Milà, 2001.

PLA, Josep, *L'avara povertà di Catalogna*, consultable en <<http://www.lletres.net/pla/plaavara.html>>

PLACANICA, Augusto, *Storia della Calabria dall'antichità ai giorni nostri*, Meridiana-Donzelli, Roma, 1993.

PLACE, Pierre Antoine de la, *Choix d'anecdotes et faits mémorables, ou Le Valere-Maxime françois*, Tipogr. de Pierre Didot l'Aîné, Paris, 1792.

PLADEVALL, Antoni, Asbert de Madiona, dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1969, vol. 9, p. 761.

PLADEVALL, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, I. De l'inici a l'italianisme*, Enciclopèdia Catalana, 2005.

PLANAS ROSSELLÓ, Antonio, Los juristas mallorquines del siglo XV, dins *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 7, Palma de Mallorca, 1997, ps. 23-60.

PLANCHER, Urbain – MERLE, Zacharie – SALAZARD, Alexis, *Histoire générale et particulière de Bourgogne; avec des notes, des dissertations et les preuves justificatives*, Tipogr. d'Antoine de Fay, Dijon, 1748.

PLANES ALBETS, Ramon, *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX: l'Arxiu de la Ciutat de Solsona*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1993.

PLATELLE, Henri, *Présence de l'au-delà. Une vision médiévale du monde*, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 2004.

PLATÓ, *Diàlegs, volum VI. El Convit*, ed. i trad. a cura d'Eulàlia PRESAS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1983.

PLATÓ, *Diàlegs, volum XI. La República (llibres V-VII)*, ed. i trad. a cura de Manuel BALASCH, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1990.

PLATÓ, *Libro llamado "Fedrón". Plato's Phaedo translated by Pedro Díaz de Toledo*, ed. a cura de Nicholas G. ROUND, Thamesis Books Limited, Londres – Madrid, 1993.

PLATÓ, *Diàlegs, volum XVIII. Timeu, Crítias*, ed. i trad. a cura de Josep VIVES, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2000.

PLATÓ, *Cartes*, ed. i trad. a cura de Raül GARRIGASAIT COLOMÉS, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2009.

PLAUTE, *Comèdies, vol. VI: El mercader. El militar fanfarró*, ed. i trad. a cura de Marçal OLIVAR, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1949.

PLAUTE, *Comèdies, vol. XII. El malcarat, La maleta*, ed. i trad. a cura de Marçal OLIVAR, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1960.

PLAZAOLA, Juan, *Introducció a la estètica. Historia, teoria, textos*, Universidad de Deusto (“Serie filològica”, 19), Bilbao, 2012 (4a. ed.; 1a., 1973).

PLETON, Georgios Gemistos, *Traité des lois, ou recueil des fragments, en partie inédits, de cet ouvrage*, ed. a cura de C. ALEXANDRE i trad. per A. PELLISSIER, Firmin Didot frères, París, 1858.

PLETÓN, Jorge Gemisto, *Tratado sobre las leyes. Memorial a Teodoro*, trad. a l’espanyol de Francisco L. LISI i Juan SIGNES, “Clásicos del pensamiento”, Tecnos, Madrid, 1995.

PLINI EL VELL (Caius Plinius Secundus), *Cai Plini Secundi Historiae Naturalis libri XXXVII. Pars tertia continens Zoologiam*, ed. a cura de Georges CUVIER i Jean AJASSON DE GRANDSAGNE, Tipogr. de Nicholas Éloi Lemaire, París, 1728.

PLINIO Segundo, Cayo, *Libro nono de Caio Plinio Segundo, de la “Historia Natural”*: *De los pescados del mar, de lagos, estanques y ríos*; trad. del llatí a l’espanyol per Jerónimo de HUERTA, Tipogr. de Pedro Madrigal, Madrid, 1603.

PLINIO Segundo, Cayo, *Historia natural*, trad. de Francisco HERNÁNDEZ i Jerónimo de HUERTA, Visor Libros – Universidad Nacional de México, Ciutat de Mèxic, 1999 (2a.; 1a., 1998).

PLÖTZ, Robert, *Milites et nobilitates in Itinere Stellarum, saeculum XI ad saeculum XVI*, dins HERNANDO, José Luis – HUERTA, Pedro Luis – GARCÍA, Miguel Ángel (dir.), *Viajes y viajeros en la España medieval*. 5º. *Curso de Cultura Medieval (Aguilar de Campoo, 1993)*, Fundación Santa María la Real – Centro de Estudios del Románico, Aguilar de Campoo, 1997, ps. 109-120.

PLUTARC, *Plutarchi Chaeronensis Moralia, id est, Opera, exceptis Vitae, reliqua*, ed. a cura de Daniel WYTTENBACH, Clarendon, Oxford, 1800.

PLUTARCO, *Le vite degli uomini illustri*, trad. italiana de Girolamo POMPEI, Tipogr. Fratelli Sonzogno, Milà, 1824.

PLUTARC, *Actions corageuses et vertueuses des femmes*, dins *Oeuvres morales de Plutarque, traduites du grec* par RICARD, Lefèvre, París, 1844, vol. 1, ps. 571-620.

PLUTARC, *Vides paral-leles, vol. I, part 1a. Teseu – Ròmul*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1926.

PLUTARC, *Vides paral-leles, vol. III, part 1a. Focíó i Cató el Jove, Dió i Brutus*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1934.

PLUTARC, *Vides paral-leles, vol. III, part 5a. Agesilau i Pompeu*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1934.

PLUTARC, *Vides paral-leles, vol. VIII. Emili Paulus i Timoleont. Èumenes i Sertori*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, 1935.

PLUTARC, *Vides paral-leles, vol. II, part 3a. Filopemen i Titus Flaminí. Pelòpidas i Marcel*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1937.

PLUTARC, *Vides paral-leles, vol. II, part 4a, Alexandre i Cèsar*, ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1942.

PLUTARC, *Vides paral-leles, vol XI. Pirros i Mari. Aratos*, ed. i trad. a cura de Carmes RIBA, Fundació Bernat Mege, Barcelona, 1940.

PLUTARCO, *Oposcoli brevi di Plutarco, volgarizzati da Marcello ADRIANI*, ed. a cura de Francesco AMBROSOLI, Tipogr. Fratelli Sonzogno, Milà, 1826.

PLUTARCO, *Banquete de los siete sabios*, dins *Obras morales y de costumbres (“Moralia”)*, vol. II, ed. i trad. a cura de Concepción MORALES OTAL i José CARCÍA LÓPEZ, Gredos (“Biblioteca Clásica”, 98), Madrid, 1986.

PLUTARCO, *Isis y Osiris*, dins *Obras morales y de costumbres ("Moralia")*, vol. VI, ed. i trad. a cura de Francisca PORDOMINGO PARDO i José Antonio FERNÁNDEZ DELGADO, Gredos ("Biblioteca Clásica", 213), Madrid, 1995.

PLUTARCO, *Erótico*, dins *Obras morales y de costumbres ("Moralia")*, vol. X, ed. i trad. a cura de Mariano VALVERDE SÁNCHEZ, Helena RODRÍGUEZ SOMOLINOS i Carlos ALCALDE MARTÍN, Gredos ("Biblioteca Clásica", 309), Madrid, 2003.

PLUTARCO, *Obras morales y de costumbres ("Moralia")*, vol. XIII. *Sobre la música (pseudo-Plutarco). Fragmentos*, ed. i trad. a cura de José GARCÍA LÓPEZ i Alicia MORALES ORTIZ, Gredos ("Biblioteca Clásica"), Madrid, 2004 (1a ed., 1985).

PLUTARCO, *Cómo sacar provecho de los enemigos*, trad. a cura de Concepción MORALES OTAL, Siruela, Madrid, 2006 (4a; 1a ed., 2002); extret de PLUTARCO, *Obras morales y de costumbres ("Moralia")*, vol. XIII. *Sobre la música (pseudo-Plutarco). Fragmentos*, ed. i trad. a cura de José GARCÍA LÓPEZ i Alicia MORALES ORTIZ, Gredos ("Biblioteca Clásica"), Madrid, 1985.

PLUTARCO, *Vidas semblantes (versión aragonesa de las 'Vidas paralelas', patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d'Adelino ÁLVAREZ RODRÍGUEZ, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2009.

POCHET, Jacques, *Apollinis spiritualis oraculum*, Tipogr. de Jean Mommart, Brussel-les, 1651.

POCQUET DU HAUT-JUSSE, B. A., Anne de Bourgogne et le testament de Bedford (1429), dins *Bibliothèque de l'École des chartes*, 95, París, 1934, ps. 284-326.

POESÍAS escogidas de nuestros cancioneros y romanceros antiguos. Continúa la colección de D. Ramón Fernández, tomo XVI. *Contiene el Cancionero, los Romances Moriscos y los Pastoriles*, Imprenta Real, Madrid, 1796.

POGGIALI, Cristoforo, *Memorie storiche della città di Piacenza*, Tipogr. de Filippo G. Giacomazzi, Piacenza, 1759.

POGGIO BRACCIOLINI, Gian Francesco, *De Avaritia [1428-1429]*, dins *Poggii Florentini, oratoris clarissimi, ac sedis apostolicae secretarii, Operum*, Estrasburg, 1513, fs. 2-13.

POGGIO BRACCIOLINI, Giovan Battista, *Vita e fatti di Nicolò Piccinino da Perugia*, Venècia, 1572; reed. per Tipogr. de F. Ziletti (Venècia) – Tipogr. de Gli Aluigi (Perusa), 1621.

POGGIO BRACCIOLINI, Giovan Battista, *Poggii Florentinii Oratio in funere Francisci Zabarella, patricii patavini, eminentissimi iuris utriusque interpretis, et S. R. E. cardinalis florentini, habita in Concilio Constantiniensi*, Tipogr. de Paulo Frambotti, Pàdua, 1655.

POGGIO BRACCIOLINI, Giovan Battista, *Poggii Epistolae*, ed. a cura de Tommaso TONELLI, Tipogr. de L. Marchini, Florència, 1832.

POGGIO BRACCIOLINI, Giovan Battista, *Facezie*, ed. a cura de Marcello CICCUTO, Rizzoli, Milà, 1983.

POIRION, Daniel, *Le poète et le prince: l'évolution du lyrisme courtois, de Guillaume de Machaut à Charles d'Orléans*, Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de l'Université de Grénoble – Presses Universitaires de France, París, 1965.

POIRION, Daniel, Préface, dins RÉGNIER-BOHLER, Danielle (dir.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Laffont, París, 1995, ps. I-V.

POLAINE, Elzéar, Pages historiques sur la commune de Fontaine-Guérin (Maine-et-Loire): Le sire Guérin de Fontaines – Les misères du paysan sous l'Ancien Régime, Paré, Angers, 1910.

POLAK, Emil J., *Medieval & Renaissance Letter Treatises & Form Letters. A Census of Manuscripts Found in Part of Western Europe, Japan & the United States of America*, E. J. Brill, Leiden, 1994.

POLANCO ROIG, Lluís-B., *El "Liber elegantiarum" de Joan Esteve; edició crítica i estudi*, Tesi doctoral, Universitat de València, València, 1996 (ed. en microforma).

POLANCO ROIG, Lluís-B., L'onomàstica del "Liber elegantiarum", dins CASANOVA, Emili – ROSSELLÓ, Vicenç-M. (eds.), *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes (València, 18-21 d'abril de 2001)*, Universitat de València – Denes, Paiporta, 2002, ps. 665-692.

POLANCO ROIG, Lluís-B., L'humanisme gastronòmic i la Corona d'Aragó. El cas de Bartholomeo Sacchi 'il Platina', dins GRAU, Ferran – GÒMEZ, Xavier – ESTELLÉS, José-Maria (eds.), *La Universitat de València i l'humanisme. 'Studia humanitatis' i renovació cultural a Europa i al Nou Món*, Universitat de València, 2003, ps. 513-536.

POLANCO ROIG, Lluís-B., *The "Liber Elegantiarum": A Catalan-Latin Dictionary at the Crossroads of Fifteenth-Century European Culture*, Brepols ("Corups christianorum. Continuatio mediaevalis", 5), Turnhout, 2012.

POLETTI, Federico, Fortuna letteraria e figurativa della Ghismonda (*Decameron* IV,1) fra Umanesimo e Rinascimento, dins *Studi sul Boccaccio*, 32, Florència, 2004, ps. 101-143, i 37, 2007, ps. 239-302.

POLITIANUS, Angelus, *Angelo Poliziano's Lamia. Text, translation, and introductory studies*, a cura de Christopher CELENZA, Brill ("Brill's studies in intellectual history", 189; "Brill's texts and sources in intellectual history", 7), Leiden, 2010.

POLIZIANO, Angelo, *Angeli Politiani Opera, Apud Nicolaum Episcopium iuniorum*, Basilea, 1563.

POLLARD, Anthony J., *John Talbot and the War in France, 1427-1453*, Pen & Sword Military, Barnsley, 2005.

POLLASTRI, Sylvie, *Les Gaetani de Fondi. Recueil d'actes (1174-1623)*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 1998.

POLO, Marco, *Il Milione*; refazione di Maurizio SCARPARI; versione trecentesca dell'ottimo a cura di Daniele PONCHIROLI; introdotta da Sergio SOLMI; con la versione in italiano moderno di Maria Vittoria MALVANO, Einaudi ("ET biblioteca, 5"), Torí, 2005.

POMER MONFERRER, Juan José, Les cartes d'amor a la novel·la grega antiga i al *Curial e Güelfa*, dins *Scripta. Revista de literatura i cultura medieval i moderna*, 4, València, desembre 2014, ps. 1-10.

POMER MONFERRER, Luis, Los *exempla* paganos en la literatura polémica cristiana: la figura de Dido, dins *Ilu. Revista de ciencias de las religiones. Anejos*, 24, Madrid, 2013, ps. 117-136.

POMMERAYE, François, *Histoire des archevêques de Rouen*, Tipogr. de Laurens Maurry, Roà, 1667.

PONEDA, fray Juan de, *Tercera parte de la Monarchía eclesiástica*, Tipogr. de Juan Fernández, Salamanca, 1588.

PONS GUIRI, Josep-Maria, *La comanda de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem a Sant Celoni, dins Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordes Religioso-Militars als Països Catalans, segles XII-XIX (Montblanc, 8-10 de novembre de 1985)*, Generalitat de Catalunya, Tarragona, 1994.

PONS FUSTER, Francesc, Les inquietuds literàries de la família Centelles Riu-sec, dins *Actes de les Ires. Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d'Oliva (Oliva, abril 1997)*, Associació Cultural 'Centelles Riu-sec', Oliva, 1999, ps. 17-46.

PONTANO, Giovanni, *Centum Ptolomaei sententiae ad Syrum fratrem, a Pontano ex graeco in latinum translatae atque expositae; eiusdem Pontani libri XIII De Rebus Coelestibus; liber etiam De Luna imperfectus*, Tipogr. d'Aldo i Andrea Soceri, Venècia, 1519.

PONTANO, Giovanni, *Historiae Neapolitanae*, dins GRÈVE, Jean-Georges – BURMANN, Peter (ed.), *Thesaurus antiquitatem et historiarum*, vol. 9, part 3, Tipogr. de Pierre Vander, París, 1723.

PONTANO, Giovanni, *De bello neapolitano [1499]*, ed. a cura de G. GRAVIER, Tipogr. de G. Gravier ("Raccolta de tutti i più rinomati scrittori dell'istoria del regno di Napoli", 5), Nàpols, 1769.

PONTANO, Giovanni, *Ad Alfonsum Calabriae Ducem 'De principe liber'*, dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi ("La letteratura italiana. Storia e testi", 13), Milà-Nàpols, 1952, ps. 1.023-1.063.

- PONTANO, Giovanni, *Poesie latine*, Einaudi, Torí, 1977.
- PONTANO, Giovanni, *I trattati delle virtù sociali*, ed. Francesco TATEO, Bulzoni, Roma, 1999.
- PONTANO, Giovanni, *De sermone [1499]*, ed. a cura d'Alessandro MANTOVANI, Carocci, Roma, 2002.
- PONTANO, Giovanni, *Ad Alfonso Calabriae Ducem 'De principe liber'*, ed. a cura de Guido M. CAPPELLI, text llatí i versió italiana, Roma, 2003.
- PONTANO, Giovanni, *La guerra di Napoli [De bello neapolitano, 1499]*, ed. a cura de Camillo QUERNO i Bebona D'ALESSANDRO, Loffredo editore, Nàpols, 2004.
- PONTANO, Giovanni, *De sermone (De la conversation)*, ed. i trad. a cura de Florence BISTAGNE, París, 2008.
- PONTIERI, Ernesto, La giovinezza di Ferrante d'Aragona, dins FILANGIERI, Riccardo (ed.), *Studi in onore di Riccardo Filangieri, L'arte tipografica*, Nàpols, 1959, ps. 531-601.
- PONTIERI, Ernesto, Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307.
- PONTIERI, Ernesto (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 2. I registri della Cancelleria Vicereale di Calabria (1422-1453)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1961.
- PONTIERI, Ernesto, *La Calabria a metà del secolo XV e le rivolte di Antonio Centelles*, Nàpols, 1963.
- PONTIERI, Ernesto, *Per la storia del regno di Ferrante I d'Aragona, re di Napoli: studi e ricerche*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1969.
- PONTIERI, Ernesto, Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese, dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli – Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230.
- PONTIERI, Ernesto, *Alfonso il Magnanimo, re di Napoli (1435-1458)*, Edizione Scientifiche Italiane, Nàpols, 1975.
- PONTIERI, Ernesto, Aragonesi di Spagna e aragonesi di Napoli nell'Italia del Quattrocento, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)'*, vol. 1. Relazioni, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 3-24.
- PONZA, Michele, *Vocabolario piemontese-italiano*, Stamperia Reale, Torí, 1832.
- PONZÙ DONATO, Paolo, Il *Bellum Alexandrinum* e *Bellum Africum* volgarizzati da Pier Candido Decembrio per Inigo d'Avalos, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 31, Roma, 2012-2013, ps. 97-150.
- POPE, Isabel – KANAZAWA, Masakata, *The Musical Manuscript Montecassino 871. A Neapolitan Repertory of Sacred and Secular Music of the Late Fifteenth Century*, Oxford University Press, Oxford, 1978.
- POPE, Isabel, La vihuela y su música en el ambiente humanístico, dins *Nueva revista de filología hispánica*, 15, Ciutat de Mèxic, 1961, ps. 364-376.
- PORCAR MIRALLES, Margarita, *La oración condicional: la evolución de los esquemas verbales condicionales desde el latín al español actual*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1993.
- PORRAS ARBOLEDAS, Pedro Andrés, *Juan II (1406-1454)*, Diputación Provincial de Palencia, Palencia, 1995.
- PORT, Celestin, *Dictionnaire historique, géographique et biographique de Maine-et-Loire*, J. B. Dumoulin, Angers, 1874-1878.
- PORTA, Carlo, *Poesie in dialetto milanese*, Tipogr. de Vincenzo Ferrario, Milà, 1821.
- PORTOLÉS, José, *Pragmática para hispanistas*, Síntesis, Madrid, 2004.
- PORTUGAL, Pedro de, *Obras completas do Condestável Dom Pedro de Portugal*, ed. a cura de Luís Adão da FONSECA, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa, 1975.

- PORTUGAL, Pedro de, *Sátira de infelice e felice vida*, ed. a cura de Guillermo SERÉS, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2008.
- PORZIO, Camillo, *La congiura de' baroni del Regno di Napoli contra il Re Ferdinando I*, ed. a cura de Stanislao D'ALOE, Tipogr. de Gaetano Nobile, Nàpols, 1859.
- POTGIESSERI, Ioachim, *Commentariorum iuris germanici, de statu servorum, veteri perinde atque novo*, Tipogr. Meyer, Lemgo (Alemanya), 1736.
- POULL, Georges, *La maison ducale de Lorraine*, Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1991.
- POU MARTÍ, José María, *Visionarios, beguinos y fraticellos catalanes (siglos XIII-XV)*, Editorial Seráfica, Vic, 1930; reed. a cura d'Albert HAUF VALLS, Institut de Cultura 'Juan Gil-Albert' – Diputació Provincial d'Alacant, Alacant, 1996.
- PRAET, Josep Basile Bernard van, *Recherches sur Louis de Bruges, seigneur de la Gruthuyse; suivies de la notice des manuscrits qui lui ont appartenu, et dont la plus grande partie se conserve à la Bibliothèque du Roi*, Bure Frères, París, 1831.
- PREISWERK, Eduard, *Der Einfluss Aragons auf den Prozes des Basler Konzils gegen Papst Eugen IV*, Basler Druck und Verlags-Anstalt, Basilea, 1902.
- PRETO, Paolo, Gregorio Correr, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1983, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gregorio-correr_Dizionario-Biografico/>
- PRETZLER, Maria, *Pausanias. Travelling Writing in Ancient Greece*, Bloomsbury ("Classical Literature and Society"), Londres – Nova York, 2007.
- PREVOST, M., Alain de Coetivi, dins BAUDRILLART, Albert – DE MEYER, Adolphe – VAN CAUWENBERGH, Étienne, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique*, vol. 13, Letuzey et Ané, París, 1956, col. 195-196.
- PRIETO PRIETO, Alfonso, *Inocencio III y el Sacro Romano Imperio*, Colegio Universitario de León, Lleó, 1982.
- PROBE, Marc Valeri (Marcus Valerius Probus), *M. Valerii Probi, In Virgilii "Bucolica" et "Georgica" commentarius. Accedunt "Scholarum Veronensium" et "Aspri quaestionum virgilianarum"*, ed. a cura d'Heinrich KEIL, Tipogr. d'Eduard Anton, Halle an der Saale (Alemanya), 1848.
- PROCEDURE entre les hommes des villages et districts d'Yvove et Cobeyrier, et autres particuliers, tous communiens et parroissiens d'Aigle, demandants et appelants, d'une, contre la noble Burgeoisie d'Aigle, déffendeusse et intimée, d'autre, vol. 2 ("Pièces justificatives")*, Ginebra, 1770.
- PROCESO seguido por mandato de Pedro IV de Aragón y, según sus instrucciones, a su consejero don Jordán Pérez de Urriés, teniente general de gobernador del reino de Aragón por el infante don Juan, primogénito de dicho rey y gobernador general de sus reinos, contra don Luis Cornel, señor de Alfajarín, en el pleito y guerra que sostenía con don Lope Ximénez de Urrea sobre el casamiento de doña Brianda de Luna. En este proceso de halla la cédula de emplazamiento a don Luis Cornel, dada en Zaragoza, a veintisiete de noviembre de 1381*, Manuscrit de la Real Academia de la Historia, Col·lecció Rafael Salazar y Castro, vol. 1, p. 129, ms. A-4, fs. 165-175.
- PROMIS, Domenico (ed.), *Chronica latina Sabaudiae*, dins *Monumenta Historiae Patriae*, vol. 3, Stamperia Reale, Torí, 1840, cols. 593-670.
- PROPERCI, *Elegies*, ed. a cura de Joaquim BALCELLS i trad. al català de Joan MÍNGUEZ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1946 (2a ed., a cura de Josep VERGÉS).
- PROPERCIO, *Carmina*, ed. a cura d'Antonio RAMÍREZ DE VERGER, Gredos, Madrid, 1989.
- PROPERCIO, *Elegías*, ed. i trad. a cura de Francisca MOYA i Antonio RUIZ DE ELVIRA, Cátedra, Madrid, 2001.

PRÒSPER D'AQUITÀNIA (Prosperus Aquitanus), *Expositio psalmorum 100-150 - Liber sententiarum ex operibus S. Augustini delibatarum*, ed. a cura de P. CALLENS i M. GASTALDO, Corpus Christianorum Serie Latina, 68A, Turnhout, 1972.

PROSPERI, Valentina, Il paradosso del mentitore: ambigue fortune di Ditti e Darete, dins CAPODIECI, Luisa – FORD, Philip (eds.), *Homère à la Renaissance: mythe et transfigurations*, “Collection d’Histoire de l’Art de l’Académie de France à Rome”, 13), París, 2011.

PSALIDI, Enrico, Appunti per un’ edizione critica della traduzione dell’*Iliade*, dins REGOLIOSI, Mariangela (ed.), *Pubblicare il Valla*, Polistampa, Florència, 2008, ps. 421-432.

PSEUDO-APOLODORO, *Biblioteca mitològica*, trad. i ed. a cura de M. RODRÍGUEZ SEPÚLVEDA, Gredos, Madrid, 1985.

PSEUDO-BERNAT, *Liber de modo bene vivendi ad sororem*, trad. al català per Antoni CANALS, com *Carta de sant Bernat a sa germana*, dins BOFARULL y MASCARÓ, Próspero de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XIII. Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*, Arxiu de la Corona d’Aragó, Barcelona, 1857, ps. 415-652.

PSEUDO-BURLEY, Walter [Gualterius Burlaeus], *Vita et moribus philosophorum; mit einer Altspanischen Übersetzung der Eskurialbibliothek*, ed. a cura d’Hermann KNUST, Gedrückt für den Litterarischen Verein in Stuttgart, Tübingen, 1886.

PSEUDO-CALÍSTENES, *Vida y hazañas de Alejandro de Macedonia*, trad. i ed. a cura de Carlos GARCÍA GUAL, Planeta-De Agostini, Barcelona, 1995.

PSEUDO-SAL·LUSTI, *Epistulae de Republica ordinanda*, dins SAL·LUSTI, Gai Crisp, *Caii Crispi Sallustii quae extant*, ed. a cura de Gottlieb CORTIUS, revisada per Karl Heinrich FROTSCHER, Kühn, Leipzig, 1825, ps. 213-234.

PTOLEMY, *Tetrabiblos*, ed. a cura de F. E. ROBBINS, Harvard University Press, 1940; trad. a l’espanyol per Raymundo PEDRAZA VALENZUELA, 2001, ed. electrònica (<http://www.astroworld.es/recursos/PtolomeoClaudius-Tetrabiblos.pdf>), consultada en febrer del 2013.

PUGLIESE CARRATELLI, Giovanni, Due epistole di Giovanni Brancati su la “Naturalis historia” di Plinio e la versione di Cristoforo Landino. Testi latini inediti del sec. XV, dins *Atti dell’Accademia Pontaniana*, nova sèrie, 3, Nàpols, 1949-1950, ps. 179-193.

PUIG FERRETÉ, Ignasi-M., *El monestir de Santa Maria de Gerri, segles XI-XV. Estudi històric*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1991.

PUIG OLIVER, Jaume de, Humanisme català?, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 10, Barcelona, 1991, ps. 292-297.

PUIG OLIVER, Jaume de, *La filosofia de Ramon Sibiuda*, Institut d’Estudis Catalans (“Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials”, 23), Barcelona, 1997.

PUIG OLIVER, Jaume de, Notes sobre el manuscrit de l’*Apologia* de Bernat Metge (París, BN ms. esp. 55), dins *Arxiu de textos catalans antics*, 25, Barcelona, 2006, ps. 461-477.

PUIG PUIG, Sebastián, Martín V. Su itinerario de Constanza a Roma (1417-1420), dins ÍDEM – CARRERAS CANDI, Francisco, *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la solemne recepción pública del Dr. D. Sebastián Puig y Puig, el día 3 de agosto de 1930*, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona – Tipogr. “La Renaixensa”, Barcelona, 1930, ps. 5-90.

PUIGPARDINES, Berenguer de, *Sumari d’Espanya* [1462], Publicacions de la Universitat de València, València, 2010.

PUIGVERT GUR, Xavier, *La reconstrucció de la vila d’Olot després dels terratrèmols (1427-1433)*, Arxiu Històric Comarcal d’Olot – Museu de la Garrotxa, Olot, 1996.

PUIGVERT PLANAGUMÀ, Gemma (ed.), *Astronomia i astrologia al monestir de Ripoll. Edició i estudi dels manuscrits científics astronómicoastroloògics del monestir de Santa Maria de Ripoll*, Universitat Autònoma de Barcelona (“Ciència i tècnica. Història”), Bellaterra, 2000.

PUJADES, Jeroni, *Crónica universal del Principado de Cataluña*, escrita a principios del siglo XVII. Tercera parte, que el autor dejó inédita, y se publica con licencia real. Tomo VIII. Que contiene los sucesos desde el año 1076 de Cristo hasta el 1162, en que murió el último conde, don Ramón Berenguer cuarto, esposo de doña Petronila, reina de Aragón, y se reunieron ambas coronas, Tipogr. de Josep Torner, Barcelona, 1832.

PUJOL, Francesc – AMADES, Joan, *Diccionari de la dansa, dels entremesos i dels instruments de música i sonadors. Volum primer: la dansa*, Fundació Concepció Rabell i Cibils, viuda Romaguera, Barcelona, 1936.

PUJOL, Josep, Els “trobadors estudiosos” segons Felip de Malla, dins ROMERO, Carlos – ARQUES, Rosend (eds.), *La cultura catalana tra l’Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell’Associazione italiana di studi catalani* (Venezia, 24-27 marzo 1992), Programma, Pàdua, 1994, ps. 191-208.

PUJOL, Josep, “Gaya vel gaudiosa, et alio nomine inveniendi sciencia”: les idees sobre la poesia en llengua vulgar als segles XIV i XV, dins BADIA, Lola – SOLER, Albert (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a l’edat mitjana*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, ps. 69-94.

PUJOL, Josep, Els “trobadors estudiosos” segons Felip de Malla, dins ROMERO, Carlos – ARQUÉS, Rosend (eds.) *La cultura catalana tra l’Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell’Associazione italiana di studi catalani* (Venezia, 24-27 marzo 1992), Programma, Pàdua, 1994, ps. 191-208.

PUJOL, Josep, El desenllaç tràgic del *Tirant lo Blanc*, les *Troianes* de Sèneca i les idees de tragèdia al segle XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45, Barcelona, 1995-1996, ps. 29-66.

PUJOL, Josep, De Guido delle Colonne a l’Ovidi epistolar: sobre el rendiment narratiu i retòric d’unes fonts del *Tirant lo Blanc*, dins *Anuari de l’Agrupació Borriana de Cultura*, 8, Borriana, 1997, ps. 133-174.

PUJOL, Josep, “Micer Johan Bocaci” i mossén Joanot Martorell: presències del *Decameron* i de la *Fiammetta* al *Tirant lo Blanc*, dins *Llengua i literatura*, 9, Barcelona, 1998, ps. 49-100.

PUJOL, Josep, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el “Tirant lo Blanc”*, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002.

PULCI, Luigi, *Morgante*, ed. a cura de Davide PUCCINI, Garzanti, Milà, 1989; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

PULGAR, Fernando del, *Claros varones de Castilla*, ed. a cura de Robert Brian TATE, Oxford University Press, Oxford, 1971.

PULGAR, Fernando del, *Claros varones de Castilla*, ed. a cura de Robert Brian TATE, Taurus (“Temas de España”), Madrid, 1985.

PULGAR, Fernando del, *Claros varones de Castilla*, ed. a cura de Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, Càtedra, Madrid, 2007.

PULGAR, Fernando del, *Crónica de los señores Reyes Católicos, don Fernando y doña Isabel de Castilla y de Aragón*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1780; reimpr. facsímil, Maxtor, Valladolid, 2011.

PUNCUH, Dino, *Un bibliofilo ligure del Settecento: Giacomo Filippo Durazzo*; ressenya del llibre dins *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 20/94, Gènova, 1980/2, ps. 68-69.

PUPPI, Lionello, *Pisanello: una poetica dell’inatteso*, Silvana, Milà, 1996.

PURCELL, Joanne B. – RODRÍGUEZ-GARCÍA, Isabel (eds.), *Novo romanceiro português das ilhas atlânticas*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1987.

PUTATURO DONATI MURANO, Antonella, *Libri miniati per Alfonso e Ferrante*, dins AMBRA, Emilia (ed.), *Libri a corte. Testi e immagini nella Napoli aragonese*, Paparo, Napoli, 1997, p. 13-40.

QUADRADO, José María, *Valladolid, Palencia y Zamora*, Daniel Cortezo y Cía., Barcelona, 1885.

- QUADRADO, José María, *Forenses y ciudadanos. Historia de las disensiones civiles de Mallorca en el siglo XV*, Universitat de València, València, 1995.
- QUAGLIONI, Diego, *Pietro del Monte a Roma. La tradizione del "Repertorium utriusque iuris" (c. 1453). Genesi e diffusione della letteratura giuridico-politica in età umanistica*, Edizioni dell'Ateneo ("Studi e fonti per la storia dell'Università di Roma", 3), Roma, 1984.
- QUARITCH, Bernard, *Catalogue of Valuable Books forming the Stock of Bernard Quaritch, bookseller (15 & 16, Castle Street, Leicester Square)*, Londres, 1859.
- QUARITCH, Bernard, *Local Government Bill: Letter Concerning Local Government Bill from Donald Nicole* [catàleg de vendes], Londres, 1860.
- QUATREBARBES, Théodore de, *Œuvres complètes du Roi René, avec une biographie et des notices par M. le comte de Quatrebarbes*, Tipogr. Cosnier i Lachèse, Angers, 1845.
- QUATREFAGES, René, *La revolución militar moderna. El crisol español*, Ministerio de Defensa, Madrid, 1996.
- QUER AIGUADÉ, Pere de, *L'adaptació catalana de la "Historia de rebus Hispaniae" de Rodrigo Jiménez de Rada: textos i transmissió (segles XIII-XV)*, Tesi doctoral, Uniersitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2000.
- QUERUEL, Danielle – SANTUCCI, Monique (eds.), *De l'appel d'Yseut jusqu'au départ de Tristan de la Joyeuse Garde*, vol. 7 de MÉNARD, Philippe (dir.), *Le Roman de Tristan en prose*, Droz, Ginebra, 1994.
- QUEROL COLL, Enric, Cristòfol Despuig, 'Pugna pro patria'. Noves dades biogràfiques sobre l'autor dels 'Col·loquis', dins *Llengua i literatura*, 16, Barcelona, 2005, ps. 247-287.
- QUEROL COLL, Enric, *Estudis sobre cultura literària a Tortosa a l'edat moderna*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006.
- QUEROL ROSO, Luis, *Las milicias valencianas desde el siglo XIII al XV. Contribución al estudio de la organización militar del antiguo Reino de Valencia*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1935.
- QUÉRUEL, Danielle (ed.), *L'histoire de tres vaillants princez monseigneur Jehan d'Avennes*, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq (Nord), 1997.
- QUEUX DE SAINT-HILAIRE, Le marquis des, *Oeuvres complètes d'Eustache Deschamps*, publiées après le manuscrit de la Bibliothèque Nationale, Librairie de Firmin Didot et Cie., París, 1882.
- QUICHERAT, Jules, Un manuscrit interpolé de la 'Chronique Scandaleuse', dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, any 6, t. 1, París, 1855, ps. 412-442.
- QUICHERAT, Jules, *Rodrigue de Villandrado, l'un des combatants pour l'indépendance française au quinzième siècle*, Librairie Hachette, París, 1879.
- QUINTILIÀ, M. Fabi, *Institució oratòria*, volum I [llibre I], ed. i trad. a cura de Josep M^a. CASAS HOMs, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1961.
- QUINTILIÀ, M. Fabi, *Institució oratòria*, volum II [llibre II], ed. i trad. a cura de Josep M^a. CASAS HOMs, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1964.
- QUINTILIÀ, M. Fabi, *Institució oratòria*, volum III [llibres III-IV], ed. i trad. a cura de Jordi PÉREZ DURÁ i Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1987.
- QUINTILIEN, *Institution oratoire, tome VII: livre XII*, ed. i trad. al francès de Jean COUSIN, Les Belles Lettres ("Collection des Universités de France"), París, 1980.
- QUIQUEREZ, Auguste, Notice historique sur le château de Morimont, dins *Revue d'Alsace*, 10, Estrasburg, 1859, ps. 337-346, 445-458, 481-496 i 541-548.
- QUIRANTE SANTACRUZ, Luis, De *Les Torres de Serrans a la Seu* y viceversa: relaciones entre teatro religioso y entradas reales en la Valencia del siglo XV, dins PEDRAZA JIMÉNEZ, Felipe B. – GONZÁLEZ CAÑAL, Rafael (eds.), *Los albores del teatro español. Actas de las XVII Jornadas de teatro clásico (Almagro, julio de 1994)*, Festival de Almagro – Universidad de Castilla-La Mancha, Almagro (Ciudad Real), 1995, ps. 9-23; reeditat

dins QUIRANTE SANTACRUZ, Luis, *Del teatro del "Misteri" al misterio del teatro. Estudios dedicados a Evangelina Rodríguez Cuadros*, Universitat de València, València, 2001, ps. 229-242.

QUONDAM, Amedeo, *Cavallo e cavaliere. L'armatura come seconda pelle del gentiluomo moderno*, Donzelli, Roma, 2003.

RABADÉ OBRADÓ, M^a. del Pilar, Religiosidad y memoria política: las constituciones de la capilla de Pedro I en Santo Domingo el Real de Madrid (1464), dins *En la España Medieval*, 26, Madrid, 2003, ps. 227-261.

RABASSA VAQUER, Carles, *Conjuntura econòmica i desenvolupament comercial als Ports de Morella, segles XIV-XV*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1996.

RABASSA VAQUER, Carles, La manufactura tèxtil en l'àmbit rural dels Ports de Morella (segles XIV-XV), dins *Millars. Espai i història*, 29, Castelló de la Plana, 2006, ps. 151-173.

RABASSINI, Andrea, Leonardo Bruni, Niccolò Ceiba e la *Repubblica di Platone*", dins VEGETTI, Mario – PISSAVINO, Paolo (eds.), *I Decembrio e la tradizione della "Repubblica" di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Bibliopolis ("Saggi", 75), Nàpols, 2005, ps. 403-430.

RABBI BOLOGNESE, Carlo Costanzo, *Sinonimi aggiunti italiani*; 9a. ed. veneciana, augmentada per Alessandro Maria BANDIERA, Remondini di Venezia, Bassano, 1783.

RABBI BOLOGNESE, Costanzo, *Sinonimi ed aggiunti italiani*, ed. a cura d'Alessandro Maria BANDIERA, Tipogr. d'Isidoro Borghi, Venècia, 1817 (10a. ed. vèneta).

RABUT, François (ed.), *Protestations faites par Nicod de Menthon, gouverneur de Nice et capitaine des galères du duc de Savoie, contre le Podestat et la ville de Chio, qui retenaient par force les galères sur lesquelles il ramenait les ambassadeurs du Concile de Bâle (10, 11 et 12 novembre 1437), avec des lettres du roi René d'Anjou relatives à l'armement de ces galères, de 20 fevrier 1437*, dins *Mémoires et documents de la Société Savoisienne d'Histoire et d'Archéologie*, vol. 3, Chambéry, 1859, ps. 3-31.

RACCHETTI, Giovanni – SOLERA, Giovanni (eds.), *Storia di Crema, raccolta per Alemanno Fino dagli Annali di M. Pietro*, Luigi Rajnoni librario, Crema, 1844.

RADATZ, Hans-Ingo, Per què els elements gal·loromànics fan "heavy" en català. Arran del clàssic debat sobre la subgrupació del català, dins *eHumanista/IVITRA*, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 202-218.

RADIER, Dreux du, *Mémoires historiques, critiques et anecdotes des reines et regentes de France*, Tipogr. Frères Mame, París, 1808.

RAFAUST CHICO, Miguel, Ceremonial y conflicto: entradas reales en Barcelona en el contexto de la guerra civil catalana (1460-1473), dins *Anuario de Estudios Medievales*, 38/2, Barcelona, juliol-desembre 2008, ps. 1.037-1.085.

RAFFA, Guy P., *Divine Dialectic. Dante's Incarnational Poetry*, University of Toronto Press, Toronto, 2000.

RAGOSTA, Rosalba, 'Nuovi lavori', 'nuove invenzioni' di seta a Napoli nel Cinquecento, dins MOLÀ, L. – MUELLER, R. C. – ZANIER, C. (eds.), *La seta in Italia dal Medioevo al Seicento: dal baco al drappo*, Venècia, 2000, ps. 461-476.

RAGOSTA, Rosalba, *Napoli, città della seta. Produzione e mercato in età moderna*, Meridiana libri, Roma, 2009.

RAJNA, Pio, Un vocabolario e un trattatello di fonetica provenzale del secolo XVI, dins *Giornale di filologia romanza*, 7, Roma, 1880, ps. 34-50.

RALLO, Carmen – RUIZ, Juan Carlos, El palacio de Ruy López Dávalos y sus bocetos inéditos de la Sinagoga del Tránsito: estudio de sus yaserías en el contexto artístico de 1361 (I), dins *Al-Qântara. Revista de estudios árabes*, 20-2, Madrid, 1999, ps. 275-298.

RALLO GRUSS, Carmen, El palacio de Ruy López Dávalos y sus bocetos inéditos de la Sinagoga del Tránsito: estudio de sus yaserías en el contexto artístico de 1361 (y II), dins *Al-Qântara. Revista de estudios árabes*, 21-1, Madrid, 2000, ps. 143-154.

- RAMADORI, Cesare – POLLASTRI, Sylvie, *Inventarium Honorati Gaetani. L'inventario dei beni di Onorato II Gaetani d'Aragona, 1491-1493*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 2006.
- RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherii Comoediam*, ed. a cura de G. F. LACAITA, Barbera, Florència, 1887.
- RAMBALDI DA IMOLA, Benvenuto, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, dins ed. a cura de Paolo PROCACCIOLI, Lexis Progetti Editoriali ("I commenti danteschi dei secoli XIV, XV e XVI"), Roma, 1999; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma 2005 <<http://www.bibliotecaitaliana.it/>>
- RAMELLI, Ilaria – LUCCHETTA, Giulio, *Allegoria. Volume I: L'età clàssica*, Vita e Pensiero, Milà, 2004.
- RAMÍREZ, Frank Anthony (ed.), *Tratado de la comunidad (Biblioteca de El Escorial, Ms. &-II-8)*, Tamesis, Londres, 1988.
- RAMÍREZ DE ARELLANO, Feliciano – SANCHO, José (eds.), *Colección de libros españoles raros y curiosos*, Tipogr. de M. Rivadeneyra, Madrid, 1872.
- RAMIS DE PAREJA [RAMOS DE PAREJA], Bartolomé, *Musica practica*, ed. a cura de Clement A. MILLER, American Institute of Musicology ("Musicological Studies and Documents", 44) – Hänssler Verlag, Middleton – Neuhausen-Stuttgart, 1993.
- RAMOS, Demetrio, *Ximénez de Quesada en su relación de los cronistas y el "Epítome de la conquista del nuevo reino de Granada"*, CSIC – Escuela de Estudios Hispano-Americanos de Sevilla, Sevilla, 1972.
- RAMOS, Joan-Rafael, Usos sintàctics dels verbs copulatiu en el 'Curial e Güelfa', dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 715-742.
- RAMOS, Rafael, Tirant lo Blanc, Lancelot du Lac y el *Llibre de l'orde de cavalleria*, dins *La Corónica. A Journal of Medieval Spanish Language and Literature*, 23-2, Lawrence (Kansas), 1995, ps. 74-87.
- RAMOS CRUZ, Guillermina, La otra cara de Eva: diosas, sacerdotisas, sibilas, orishas: la mujer y lo sagrado, dins *Oráfrica. Revista de oralidad africana*, 5, Barcelona, abril 2009, ps. 163-180.
- RAMOS DE PAREJA, Bartolomé, *Musica practica Bartolomei Rami de Pareja*, Tipogr. de Baltasar di Hiriberia, Bolonya, 1482; ed. facsímil a cura de Clemente TERNI, *Música práctica*, Joyas Bibliográficas, Madrid, 1983.
- RAMOS DE PAREJA, Bartolomé, *Música práctica*; trad. del llatí i ed. a cura de José Luis MORALEJO, Enrique SÁNCHEZ i Rodrigo de ZAYAS, Alpuerto, Madrid, 1990.
- RAMOS GONZÁLEZ, Noelia M., Yeísmo para no yeístas: "¿Lluvia o yuvia?". La duda del estudiante italiano, dins *FIAPE. II Congreso Internacional: 'Una lengua, muchas culturas' (Granada, 26-29 septiembre 2007)*; ed. electrònica <[http://www.mecd.gob.es/dctm/redele/Material-RedEle/Numeros Especiales/2007_ESP_12_II Congreso FIAPE/Comunicaciones](http://www.mecd.gob.es/dctm/redele/Material-RedEle/Numeros_Especiales/2007_ESP_12_II_Congreso_FIAPE/Comunicaciones)>, Ministerio de Educación, Cultura y Deportes, 2008.
- RANALLI, Omerita, *Accessus ad auctorem e primo canto dell'Inferno nelle lettere fiorentine di Giovanni Boccaccio*, dins CALITTI, Floriana (ed.), *Scrittori in cattedra: la forma della lezione dalle origini al Novecento*, Bulzoni, Roma, 2002.
- RANZÓN, Pascual, *Gloria de Tarazona en los siglos passados, de la antigua naturaleza de sus hazañas, aumentada en la edad presente de la nueva gracia, valor y fidelidad de sus naturales*, Imprenta Real, Madrid, 1708.
- RAUFAST CHICO, Miguel, Apuntes para una historia del torneo en la Barcelona bajomedieval, dins MUTGÉ, Josefina – SALICRÚ, Roser – VELA, Carles (eds.), *La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani. Estudis d'història medieval en homenatge de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*, CSIC – Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 2013, ps. 581-590.
- RAVEGGI, Sergio, *L'Italia dei guelfi e dei ghibellini*, Bruno Mondadori, Milà, 2009.
- RAVINA MARTÍN, Manuel, *Documentación de la Casa de Medinaceli: el Archivo General de los Duques de Segorbe y Cardona*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1990.

RAVISIUS TEXTORIS, Johannes, *Officinae epitomes, tomus II. Cum copiosissimo rerum et verborum indice*, Tipogr. dels Hereus de Sébastien Gryphii, París, 1560, f. 172; reed. electrònica en KÜHLMANN, Wilhelm (dir.), CAMENA (Corpus Automatum Multiplex Electorum Nolatinitatis Auctorum, Universitat de Mannheim, 2004 <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/ravisius/ravis2/Ravisius_officina_2.html>

RAWCLIFFE, Carole, *The Staffords, Earls of Stafford and Dukes of Buckingham*, Cambridge University Press, Cambridge, 1978.

RAYMOND, Paul, Description détaillée des sceaux conservés aux archives des Basses-Pyrénées, dins *Bulletin de la Société des sciences, lettres et arts de Pau* (2a. sèrie), 2, Pau, 1872-1873, ps. 147-492.

RAYNALD, Christiane, Le chevalier sans monture. Conventions iconographiques et innovations dans le roman de “Tristan en prose”, Ms. 527, Bibliothèque municipale de Dijon, dins *Le chevalier dans le monde medieval*, CUERMA (Centre Universitaire d’Études et Recherches Médiévales) – Presses Universitaires de Provence (“Senefiance”, 32), Aix-en-Provence, 1992, ps. 465-509.

RAYNOUARD, Proposte di alcune correzioni ad aggiunte al Vocabolario della Crusca, dins *Journal des Savants*, Imprimerie Royale, París, febrer 1821, ps. 645-657.

REA, Roberto, *Cavalcanti poeta: uno studio sul lessico lirico*, Nuova Cultura, Roma, 2008.

REAL Academia Española, *Diccionario de la lengua castellana*, Imprenta de la Real Academia Española, Madrid, 1734.

REALE, Giovanni – ANTISERI, Dario, *Historia del pensamiento filosófico y científico*; versió espanyola de Juan Andrés IGLESIAS, Herder, Barcelona, 1988.

RECCHO, Giuseppe (Duca d’Acquadria), *Notizie di famiglie nobili illustri della città e regno di Napoli*, Tipogr. de Domenico Antonio i Nicola Parrino, Nàpols, 1717.

RECCHIA, Vincenzo, *Lettere e profezia nell’esegesi di Gregorio Magno*, Ed. Puglia, Bari, 2003.

RECIO, Roxana, Una altra mostra de l’assimilació de Petrarca a la Corona d’Aragó: la desfilada triomfal i la seva manipulació, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L’humanisme a la Corona d’Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 125-143.

RECIO, Roxana, El lector: factor determinant per als traductors de la Corona d’Aragó, dins BUTINYÀ, Júlia – CORTIJO, Antonio (eds.), *L’humanisme a la Corona d’Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Scripta Humanistica Publishing International, Potomac (Maryland, EUA), 2011, ps. 185-204.

RECIO, Roxana, *Curial e Güelfa* y la prosa corta alegórica: los *Triunfos* de Petrarca en la narrativa en catalán del XV, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 13-33.

RECIO, Roxana, La renovació de la narrativa europea: herència i petjades de Boccaccio a la Corona d’Aragó, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 189-191.

RECIO, Roxana, Autor y lector en la traducción catalana del *Decamerón* de Boccaccio: análisis de una asimilación, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, València, desembre 2013, ps. 283-309.

RECIO, Roxana, *Siervo libre de amor* y *Curial e Güelfa*: los andamiajes de un género, dins *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 19, Madrid, 2014, ps. 65-86.

RECIO, Roxana, Matrimonio y tradición en *Curial e Güelfa*. El peligro de la intertextualidad, dins ALVAR EZQUERRA, Carlos (ed.), *Estudios de literatura medieval en la Península Ibérica*, Centro Internacional de Investigación de la Lengua Española – Instituto de Historia del Libro y de la Lectura, San Millán de la Cogolla, 2015, ps. 1.091-1.112.

- RECUEIL des mémoires et documents de l'Académie de la Val d'Isère, vol. 3, Tipogr. de Marc Cané, Moûtiers, 1875.
- REDONDO, Augustin, *Antonio de Guevara (1480?-1545) et l'Espagne de son temps. De la carrière officielle aux oeuvres politico-morales*, Librairie Dolz, Ginebra, 1976.
- REDONDO, Jordi, Nota-ressenya de Sònia Gros Lladós, "Aquella dolçor amarga". La tradició amatòria en el "Curial e Güelfa", València, Publicacions de la Universitat de València, 2015, dins *Tirant*, 18, València, 2015, ps. 403-406.
- REDONDO GARCÍA, Esther, *El fogotament general de Catalunya de 1378*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 2002.
- REEVE, Michael D., The Rediscovery of Classical Texts in the Renaissance, dins PECERE, Oronzo (ed.), *Itinerari dei testi antichi*, Roma, 1991, ps. 115-157.
- REEVE, Michael D., Classical scholarship, dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 47-62 (trad. a l'espanyol: La erudició clàssica, dins *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 41-72).
- REGINA, Vincenzo, *Le chiese di Napoli. Viaggio indimenticabile attraverso la storia artistica, architettonica, letteraria, civile e spirituale della Napoli sacra*, Newton e Compton editore, Nàpols, 2004.
- RÉGNIER, Claude (ed.), *La prise d'Orange (chanson de geste de la fin du XIIe siècle éditée d'après la rédaction AB, avec introduction, notes et glossaire)*, Klincksieck ("Bibliothèque française et romane. Série B: Éditions critiques des textes", 5), Paris, 1986 (7a. ed.).
- RÉGNIER-BOHLER, Danielle (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Lafont, París, 1995.
- REGOLIOSI, Mariangela, Lorenzo Valla, Antonio Panormita, Giacomo Curlo e le emendazioni a Livio, dins *Italia medioevale e umanistica*, 24, Pàdua, 1981, ps. 287-316.
- REICHENBACH, Giulio, Gregorio e Lelio Tifernate, dins *Enciclopedia Italiana*, Treccani, Roma, 1937; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/tifernate_Enciclopedia_Italiana/>
- REINHARDT, Klaus – GONZÁLVEZ, Ramón, *Catálogo de códices bíblicos de la Catedral de Toledo*, Fundación Ramón Areces, Madrid, 1984.
- REINHARDT, Klaus, *Biblioteca bíblica medieval*, CSIC, Madrid, 1986.
- REIXAC, Guillem, *La versione catalana della Inchiesta del San Graal*, secondo il codice dell'Ambrosiana di Milano I.79 SUP., ed. a cura de Vincenzo CRESCINI i Venanzio TODESCO, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1917.
- REMLAUDI, Alerino, *Il minutarario (1439-1444) del beato Alerino Rembaudi, vescovo di Alba*, ed. a cura de Baldassare MOLINO, Edizioni Albesi, Alba, 2004.
- REMON, Pere, Sant Jordi i el drac. Del mite a la zoologia, dins *Mètode*, Universitat de València, 16 d'abril del 2014.
- RÉMY PESCHE, Julilen, *Dictionnaire topographique, historique et statistique de la Sarthe*, Bondu, Le Mans – París, 1842.
- RENAU, Xavier, Els furs de València: guia de lectura, dins *Ribalta*, 12, Castelló de la Plana, 2007, ps. 123-184.
- RENEDO PUIG, Xavier, El papagai i l'Orient (Notes sobre la història del papagai a l'edat mitjana), dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 49, Girona, 2008, ps. 367-391.
- RENESTO, Barbara, Note sulla traduzione catalana del *Decameron* de 1429, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000 (Cuadernos de filología italiana, extra-3)*, Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 295-314.

- RENESTO, Barbara, *Decameron: traduzione catalana del 1429. Edizione critica e commento*, Tesi doctoral inèdita, Università Ca' Foscari, Venècia, 2004.
- RENNES, Marbode de, “*De ornamentis verborum. Liber decem capitulorum.*” *Retorica, mitologia e moralità di un vescovo poeta (secc. XI-XII)*, ed. a cura de R. LEOTTA, Florència, 1998.
- RENOM, Pere, Sant Jordi i el drac. Del mite a la zoologia, dins *Mètode*, València, 16 d'abril del 2104;ed. digital <metode.cat/Notícies/Sant-Jordi-i-el-drac> consultada en maig del 2014.
- RESTA, Gianvito (ed.), *L'epistolario del Panormita. Studi per una edizione critica*, Università degli Studi, Messina, 1954.
- RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, traduttore di Plutarco e Platone, dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 207-275.
- RESTA, Gianvito, Antonio Cassarino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 21, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1978, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/beccadelli-antonio-detto-il-panormita_Dizionario-Biografico/>
- RESTA, Gianvito, Antonio Beccadelli detto “il Panormita”, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 7, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1979, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/beccadelli-antonio-detto-il-panormita_Dizionario-Biografico/>
- REUMONT, Alfredo, *Della diplomazia italiana dal secolo XIII al XVI*, Tipogr. Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1857.
- REVEL, Charles, *Usages des pays de Bresse, Bugey et Gex; leurs statuts, stil et édits*, Tipogr. de Jean-Baptiste Besson, Bourg-en-Bresse, 1775.
- REVEST, Clémence, Au miroir des choses familières. Les correspondances humanistes au début du XVe siècle, dins *Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Âge*, 119-2, Roma, 2007, ps. 447-462.
- REVEST, Clémence, La naissance de l'Humanisme comme mouvement au tournant du XVe siècle, dins *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 68-3, París, juliol-setembre 2013, ps. 665-696.
- REY, Agapito (ed.), *Castigos e documentos para bien vivir ordenados por el rey don Sancho IV*, Indiana University, Bloomington, 1952.
- REY AYNAT, Miguel del, *Alqueries. Paisatge i arquitectura en l'horta*, Consell Valencià de Cultura, València, 2002.
- REYES CANO, Rogelio, En torno a Boccaccio en España: una traducción parcial del *Filocolo*, dins *Filología Moderna*, 55, 1975, ps. 523-539.
- REYNAULD, Nicole – CORDELLIER, Dominique (dirs.), *Les enluminures du Louvre. Moyen Âge et Renaissance*, Hazan – Louvre éditions, París, 2011.
- REYNOLDS, Kevin Baker, Influssi della lingua e della letteratura francesi medievali nell'Italia settentrionale, e il fondo antico della Biblioteca Nazionale Marziana di Venezia, Tesi doctoral, Department of Italian Studies, Universitat de Toronto, Toronto, 2010; ed. electrònica <https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/32947/3/Reynolds_Kevin_B_20106_PhD_thesis.pdf>
- RIBA, Carles, Introducció, dins BOCCACCIO, Giovanni, *Decameró (versió catalana de 1429)*, Barcino (“Els nostres clàssics”, 8), Barcelona, 1926-1928, ps. 7-24.
- RIBA, Carles, Prólogo, dins PLUTARCO, *Alejandro y César (Vidas paralelas)*, Salvat, Barcelona, 1985, ps. 11-24.
- RIBADENEYRA, Pedro de, *Flos sanctorum, o Libro de las vidas de los santos. Segunda parte: contiene las vidas de los santos incluidos en los meses de abril, mayo, junio y julio*, Tipogr. de Vicent Surià, Barcelona, 1688.
- RIBADENEYRA, Pedro de, *Flos sanctorum, Vidas de los santos*, Tipogr. de Joaquín Ibarra, Madrid, 1761.
- RIBALDONE, Gianfranco, La famiglia Colombo di Cuccaro: dentro il cuore di una storia paleologa, dins CASARTELLI COLOMBO DI CUCCARO, Giorgio i al. (eds.), *Atti del II Congresso internazionale colombiano:*

“Cristoforo Colombo, dal Monferrato alla Liguria e alla Penisola Iberica.” *Nuove ricerche e documenti inediti* (Torino, 16 e 17 giugno 2006), Associazione Centro studi colombiani Monferrini (CE.S.COM.), Torí, 2007, ps. 249-351.

RIBARD, Jacques, *Le moyen âge. Littérature et symbolisme*, Honoré Champion, París, 1984.

RIBAULT, Jean-Yves, Enlumineurs et financiers. Documents berrichons inédits sur les frères de Limbourg, dins *Revue de l'Art*, 88/1, París, 1990, ps. 48-51.

RIBELLES, Bartolomé, *Memorias histórico-críticas de las antiguas cortes del Reyno de Valencia*, València, 1810.

RIBÉMONT, Bernard, L'encyclopédie médiéval: de la définition d'un genre à son évolution. Sur la pertinence des notions d'apogée et de décadence, dins THOMASSET, Claude – ZINK, Michel (eds.), *Apogée et déclin* (Actes du Colloque de l'URA 411, Provins, 1991), Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, París, 1993, ps. 27-68.

RIBÉMONT, Bernard, Jean Corbechon, un traducteur encyclopédiste au XIVe siècle, dins *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, 6, 1999, ps.; ed. electrònica <<http://crm.revues.org/932>>, consultada en juny del 2012.

RIBÉMONT, Bernard, Encyclopédie et traduction: le double prologue du ‘Livre des propriétés des choses’, dins BAUMGARTHER, E. – HARF, L. (dir.), *Seuils de l'oeuvre dans le texte medieval*, Presses de la Sorbonne Nouvelle, París, 2002, ps. 58-88.

RIBERA, fray Manuel Mariano, *Centuria primera del real y militar instituto de la ínclita religión de Nuestra Señora de la Merced, redención de cautivos christianos. Parte primera*, Tipogr. de Pau Campins, Barcelona, 1726.

RIBERA, fray Manuel Mariano, *Genealogía de la nobilísima familia de Cervellón*, Tipogr. de Pau Campins, Barcelona, 1733.

RIBERA LLOPIS, Joan-Miquel, Per a la interpretació –literària– de la ‘Història de Jacob Xalabín’, dins *Llengua i literatura*, 4, Barcelona, 1990-1991, ps. 7-37.

RIBERA LLOPIS, Juan Miguel, Viajeros catalanes a Ultratumba, dins *Revista de filología románica*, 8, Madrid, 1991, ps. 121-131.

RIBERA LLOPIS, Juan Miguel, Narradores y receptores boccaccianos en el medioevo catalán, dins HERNÁNDEZ ESTEBAN, María (ed.), *La recepción de Boccaccio en España. Actas del Seminario Internacional Complutense, 18-20 de octubre de 2000* (Cuadernos de filología italiana, extra-3), Universidad Complutense, Madrid, 2001, ps. 559-571.

RIBES AMORÓS, M. Salomé, *L'obra lingüística d'Alfons Par*, Tesi doctoral, Universitat de Lleida, 2002.

RIBES AMORÓS, M. Salomé, *L'obra lingüística d'Alfons Par*, Institut d'Estudis Catalans (“Biblioteca filològica”, 66), Barcelona, 2011.

RIBORDY, Geneviève, “Faire les nopces”. *Le mariage de la noblesse française (1375-1475)*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies (“Studies and Texts”, 146), Toronto, 2004.

RICALDONE, G. Aldo di, *Annali del Monferrato, 951-1708*, La Cartostampa, Torí, 1972.

RICCA, Erasmo, *La nobiltà del regno delle Due Sicilie*, Nàpols, 1859.

RICCIARDI, Lucia, “Col senno, col tesoro e colla lancia.” *Riti e giochi cavallereschi nella Firenze del Magnifico Lorenzo*, Le Lettere, Florència, 1992.

RICHARD, Jean (ed.), *Chipre sous les Lusignan. Documents chipriotes des Archives du Vatican (XIVe et XVe siècles)*, Librairie Orientale Paul Geuthner (“Bibliothèque Archéologique et Historique”, 73), París, 1962.

RICHARD, Jean, Les transformations de l'image de Saladin dans les sources occidentales, dins *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 89-90, Aix-en-Provence, juliol, 2000; ed. electrònica <<http://remmm.revues.org/279>>

RICHARD, Pierre, Origines de la nonciature de France. Nonces résidants avant Leon X (1456-1511), dins *Revue des questions historiques*, vol. 34, núm. 78, París, 1905, ps. 103-147.

RICHARDOT, François, *Prediche del reverendo monsignore Francesco Riccardotto, vescovo di Arasse*; trad. de m. Piero Spinelli, Tipogr. de Bartolomeo Sermatelli, Florència, 1576.

RICCI, Pier Giorgio, Gian Matteo Bottigella, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 13, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1971, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/gian-matteo-bottigella_Dizionario-Biografico/>

RICCIARDI, Roberto, Pietro del Monte, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 38, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1990, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-del-monte_Dizionario-Biografico/>

RICCO, Renato, *Sulle tracce di Didone. La regina cartaginese nelle fonti classiche e nella letteratura italiana fino a Metastasio. Origini e sviluppo del mito*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Salerno – Dipartimento di studi umanistici (filologici, letterari, linguistici e storici), Salern, 2011; ed. electrònica <<http://elea.unisa.it/>>

RICO, Francisco, Unas coplas de Jorge Manrique y las fiestas de Valladolid en 1428, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 2, Barcelona, 1965, ps. 515-524.

RICO, Francisco, Petrarca y el “De vera religione”, dins *Italia medioevale ed umanistica*, 17, Pàdua, 1974, ps. 313-364.

RICO, Francisco, *Nebrija frente a los bárbaros. El cànnon de gramáticas nefastas de las polémicas del humanismo*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1978.

RICO, Francisco, Temas y problemas del Renacimiento español, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 1-27.

RICO, Francisco, Humanismo y dignidad del hombre en la España del Renacimiento, dins RICO, Francisco (dir.) – LÓPEZ ESTRADA, Francisco (ed.), *Historia y crítica de la literatura española, 2. Siglos de oro: Renacimiento*, Crítica, Barcelona, 1980, ps. 85-90.

RICO, Francisco, El quiero y no puedo de Santillana, dins *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, El Festín de Esopo, Barcelona, 1982, ps. 33-34.

RICO, Francisco, Para el *Curial* (*Sylva XXII*), dins *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, El Festín de Esopo, Barcelona, 1982, ps. 89-90.

RICO, Francisco, Petrarca y el “humanismo catalán”, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (eds.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 257-292.

RICO, Francisco, Pròleg, dins ROÍS DE CORELLA, Joan, “*Tragèdia de Caldesa*” i altres proses, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i La Caixa (“Les millors obres de la literatura catalana”, 50), Barcelona, 1980, ps. 1-19; reed. com: Imágenes del Prerrenacimiento español: Joan Roís de Corella y la “Tragedia de Caldesa”, dins GEWECKE, Frauke (ed.), *Estudios de literatura española y francesa, siglos XVI y XVII. Homenaje a Horst Baader*, Hogar del libro, Frankfurt-Barcelona, 1984, ps. 15-28.

RICO, Francisco, *Humanismo y ética*, vol. 1 de CAMPS, Victoria (dir.), *Historia de la ética*, Crítica, Barcelona, 1988.

RICO, Francisco, *Texto y contexto. Estudios sobre la poesía española del siglo XV*, Crítica, Barcelona, 1990.

RICO, Francisco, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002.

RICO, Francisco, Esbozo del humanismo español, dins *Studi francesi*, 153, Torí, 2007, ps. 526-531.

RICO, Gilles, *Music in the Arts Faculty of Paris in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Tesi doctoral, Christ Church College – University of Oxford, Oxford, 2005.

RIDRUEJO ALFONSO, Emilio, Tres catalanismos (y aragonesismos) sintácticos en *Los doze trabajos de Hércules del marqués de Villena*, dins *Archivo de filología aragonesa*, 34-35, Saragossa, 1984, ps. 273-290.

RIEDMATTEN, Adrien de, *Humbert le Bâtard. Un prince aux marches de la Savoie (1377-1443)*, Cahiers lausannois d'histoire médiévale, Lausana, 2004.

RIERA MELIS, Antoni, La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autonòmica medieval en un context conflictiu, dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 30, Barcelona, 2009-2010, ps. 153-249.

RIERA SANS, Jaume, *El cavaller i l'alcatava: un procés medieval*, Club editor ("El Pi de les Tres Branques", 6), Barcelona, 1973.

RIERA SANS, Jaume, Sobre l'autor de la *Doctrina moral* (segle XV), dins *Randa (Homenatge a Francesc de Borja Moll, I)*, 9, Palma de Mallorca, 1979, ps. 117-125.

RIERA SANS, Jaume, El primer text conegut en "estil de valenciana prosa": una carta atribuïble a fra Antoni Canals (1392), dins *Miscel·lània Aramon i Serra*, 2, Curial, Barcelona, 1980, ps. 513-520.

RIERA SANS, Jaume, Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci, dins *Anuario de filología española de El Crotalón*, 1, Madrid, 1984, ps. 227-327.

RIERA SANS, Jaume, Catàleg d'obres en català traduïdes al castellà durant els segles XIV i XV dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, 8, àrea 7 – *Història de la llengua*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989, ps. 699-709.

RIERA SANS, Jaume, Falsos dels segles XIII, XIV i XV, dins ALEMANY, R. – FERRANDO, A. – MESEGUER, LI. B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Universitat d'Alacant – Universitat de València – Universitat 'Jaume I', Barcelona-Alacant-Castelló de la Plana, 1993, vol. 1, ps. 425-491.

RIERA SANS, Jaume, Els heralds i les divises del rei Martí (1356-1410), dins *Passatge. Quaderns d'estudis de genealogia, heràldica, sigl·lografia i nobiliària*, 14, Barcelona, 2002, ps. 41-62.

RIERA SANS, Jaume, La correcta numeració dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, vol. 26, núm. 69, Catarroja (l'Horta), 2011, ps. 485-521.

RIES, Julien, *I cristiani e le religioni*, dins *Opera omnia*, vol. 1, Jaca Book, Milà, 2006 (2a. ed.).

RIGAUT DE BERBEZILH, *Rigaut de Barbezieux. Liriche*, ed. a cura d'Alberto VARVARO, Adriatica editrice ("Biblioteca di Filologia Romanza"), Bari, 1960.

RIGOLOT, Françoise, Problematizing Renaissance Exemplarity: The Inward Turn of Dialogue from Petrarch to Montaigne, dins HEITSCH, Dorothea – VALLÉE, Jean François (eds.), *The Renaissance Culture Dialogue*, University of Toronto Press, Toronto, 2004, ps. 3-24.

RIGUAL, Josep (ed. i trad.), *Oficio de Semana Santa y semana de Pasqua en latín y castellano, con varias notas*, Tipogr. d'Antoni Brusí, Barcelona, 1821.

RIISING, Anne (ed.), *Liber Petri Mathie, curati ecclesie Sancti Petri Ripis (The Book of Peder Madsen, curate at St. Peter's church in Ribe, 1454-1483, Ms. Ny kgl. Samling 123 4º, The Royal Library, Copenhagen)*, ed. electrònica <www.yumpu.com/la/document/view/6478820/liber-petri-mathie-curati-ecclesie-sancti-petri-ripis-the-book-of-peder-/>

RILLO, Nicola A., *Francesco Petrarca alla corte Angioina. Conferenza letta il 12 giugno 1904 nella sala del Circolo Filologico*, Luigi Perro, Nàpols, 1904.

RIME toscane e milanesi dedicate a S. E. Reverendissima Monsignore Angelo Maria Durini, Tipogr. de Giambattista Bianchi, Milà, 1774.

RINALDI, Rinaldo, Il *Filostrato* di Machiavelli, dins *Studi umanistici piceni*, 20-21, Sassoferrato (Ancona), 2000, ps. 162-173.

- RINALDI, Rinaldo, *'Melancholia christiana'. Studi sulle fonti di Leon Battista Alberti*, Olschki, Florència, 2002.
- RINALDI, Rinaldo – BARBERI, Giorgio, *Storia della civiltà letteraria italiana*, tomo 2, volume 7, UTET, Torí, 2003.
- RINALDI, Rinaldo, *Scrivere contro: Per Machiavelli*, Unicopli – Università degli Studi di Parma (“Allo specchio”, 21), Milà, 2009.
- RINTER, P. Maurus, *Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiker und dem Cistercienser-Orden, mit Besonderer Berücksichtigung der Ordensgeschichte und Statistic, zur Bleibenden Erinnerung an das Ordensjubiläum Gerundet und Herausgegeben*, any XXI, Brunn, 1900.
- RINUCCINI, Alamanno Zanobi, *Lettere ed orazioni*, ed. a cura de Vito R. GIUSTINIANI, L. S. Olschki, Florència, 1953.
- ‘RINUCCINI, Alamanno Zanobi’, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell’Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <<http://www.treccani.it/enciclopedia/alamanno-zanobi-rinuccini/>>, consultada en setembre del 2012.
- RINUCCINI, Cino di Francesco, *Invettiva contro a certi calunniatori di Dante e di messer Francesco e di Messer Giovanni Boccacci; composta pello iscientifico e circuspetto uomo Cino di messer Francesco Rinuccini*, dins WASSELOFSKY, Alessandro (ed.), *Il paradiso degli Alberti*, Tipogr. de Gaetano Romagnoli, Bolonya, 1867, vol. 1, 2a part, p. 370 i ss.
- RIPA, Cesare, *Iconologia, ovvero Descrizione dell’imagini universali cavate dall’Antichità et da altri luoghi*, Tipogr. dels hereus de Giovanni Gigliotti, Roma, 1593.
- RIPLEY, George – DANA, Charles A. (ed.), *The American Cyclopaedia. A Popular Dictionary of General Knowledge*, D. Appleton and Company, Nova York, 1860.
- RIPOLL VILLAMAJOR, Jaime, *Colección de monumentos para escribir la historia y dar a conocer al caballero catalán comúnmente llamado mosén Borra, que yace en el claustro de la santa iglesia de Barcelona*, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, 1868, vol. 2, ps. 77-129.
- RIPOLLÉS, Pere-Pau – LLORENS, Maria del Mar, *El Regne de València: una producció monetària en expansió (1238-1479)*, dins RIPOLLÉS, P.-P. – LLORENS, M.-M., *Els diners van i vénen (catàleg de l’exposició)*, Museu de Prehistòria de València, València, 1999, ps. 113-138.
- RIQUER, Isabel de – SIMÓ, Meritxell, *Cor de dona, dolça vianda*, dins *Miscellanea médievalia. Mélanges offerts à P. Menard*, Champion, París, 1998, vol. 2, ps. 1.109-1.122.
- RIQUER, Isabel de, *Poemas catalanes con citas de trovadores y de poetas de otras lenguas*, dins BREA, Mercedes (ed.), *O cantar dos trovadores. Actas del Congreso celebrado en Santiago de Compostela entre os días 26 e 29 de abril de 1993*, Conselleria de Cultura e Xuventude (“Colección de difusión cultural”, 2), Sant Jaume de Ponent, 1993, ps. 289-314.
- RIQUER, Isabel de, *El corazón devorado. Una leyenda desde el siglo XII hasta nuestros días*, Siruela, Madrid, 2006.
- RIQUER, Isabel de – SIMÓ, Meritxell, *La poesia trovadoresca en Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 463-478.
- RIQUER, Jeneze, *Romancero simbólico (2). Romance de la infantina*, dins *Rinconete*, Madrid, 2011; ed. electrònica (http://cvc.cervantes.es/el_rinconete/anteriores/junio_11/03062011_01.htm), consultat en gener del 2013.
- RIQUER, Martí de, *Introducció al ‘Tirant lo Blanc’* (separata de l’edició del ‘Tirant lo Blanc’ de Joanot Martorell), Selecta, Barcelona, 1947, ps. 7-207.
- RIQUER, Martí de (ed.), *El caballero Zifar*, Ariel (“Selecciones Bibliófilas”, vols. 9-10), Barcelona, 1951.

- RIQUER, Martí de, *Los cantares de gesta franceses (sus problemas, su relación con España)*, Gredos, Madrid, 1952.
- RIQUER, Martí de, La cención de San Valentín del poeta Pardo, dins *Revista de Filología Española*, vol. 39, núm. ¼, Madrid, 1955, ps. 338-344.
- RIQUER, Martí de, *La Tragèdia de Lançolot, texto artúric catalán del siglo XV*, Separata de *Filologia Romanza* any 2, fasc. 2, núm. 6, Torí, 1955.
- RIQUER, Martí de, Los problemas del *roman* provenzal de Jaufre, dins *Recueil des travaux offerts à M. Clovis Brunel par ses amis, collègues et élèves*, Société de l'École des chartes ("Mémoires et Documents", 12), París, 1955, vol. 2, ps. 435-461.
- RIQUER, Martí de, Don Enrique de Villena en la corte de Martín I, dins *Miscelánea en homenaje a monseñor Higinio Anglés*, CSIC, Barcelona, 1958-1959, vol. 2, ps. 717-722.
- RIQUER, Martí de, Alfonso el Magnánimo visto por sus poetas, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 173-196.
- RIQUER, Martí de, Poesía catalana en elogio de Alfonso el Magnánimo, dins *Saggi in memoria di Ettore Li Gotti*, Palerm, 1961, vol. 3, ps. 55-71.
- RIQUER, Martí de, *Caballeros catalanes y valencianos en el Passo Honroso*, CSIC, Barcelona, 1962.
- RIQUER, Martí de, *Lletres de batalla. Cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*, Barcino, Barcelona, 1963-1968.
- RIQUER, Martí de, "Curial e Güelfa", dins *Història de la literatura catalana*, Ariel, Barcelona, 1964, vol. 2, ps. 602-631.
- RIQUER, Martí de, *Vida caballeresca en la España del siglo XV*, Real Academia Española, Madrid, 1965.
- RIQUER, Martí de, *Caballeros andantes españoles*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967; reed. per Gredos, Madrid, 2008.
- RIQUER, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968.
- RIQUER, Martí de, El episodio barcelonés del 'Jean de Saintré', dins *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Âge et de Renaissance offerts à Jean Frappier*, Droz, Ginebra, 1970, vol. 2, ps. 957-967.
- RIQUER, Martí de, Dalla letteratura alla realt : Il viaggio di Ramon de Perellós al Purgatorio, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realt  nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, Aracne ("Dialogoi medievalia", 1), Ariccia, 2014, ps. 31-56.
- RIQUER, Martí de, Il Passo Honroso, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realt  nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, Aracne ("Dialogoi medievalia", 1), Ariccia, 2014, ps. 99-160.
- RIQUER, Martí de, Battaglie per motivi politici, dins *Cavalleria. Fra letteratura e realtà nel Quattrocento*, Adriatica, Bari, 1970; reed. a cura de Giuseppe GRILLI, Aracne ("Dialogoi medievalia", 1), Ariccia, 2014, ps. 273-308.
- RIQUER, Martí de, *Literatura catalana medieval*, Ajuntament de Barcelona – Delegació de Serveis de Cultura ("Publicacions del Museu d'Història de la Ciutat", 25), Barcelona, 1972.
- RIQUER, Martí de, L'art militar al *Tirant lo Blanc*, dins *In memoriam Carles Riba*, Ariel, Barcelona, 1973, ps. 325-338.
- RIQUER, Martí de, Introducció a MARTORELL, Joanot – GALBA, Martí-Joan de, *Tirante el Blanco. Versió castellana impresa en Valladolid en 1511*, Espasa-Calpe, Barcelona, 1974.
- RIQUER, Martí de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Planeta, Barcelona, 1975; reed. per Ariel, Barcelona, 1983.
- RIQUER, Martí de, Boccaccio en la literatura catalana medieval (El *Corbaccio* y Bernat Metge, y la traducció catalana del *Decameron* de 1429), dins *Filologia Moderna*, vol 15, núm. 55, Madrid, 1975, ps. 451-471.

RIQUER, Martí de, Joanot Martorell i el 'Tirant lo Blanc' [1969], dins MARTORELL, Joanot – GALBA, Martí-Joan de, *Tirant lo Blanc i altres escrits de Joanot Martorell*, a cura de Martí de RIQUER, Ariel, Barcelona, 1979, ps. 7-108.

RIQUER, Martí de, Els metalls, les colors i les penes en heràldica catalana, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, 4. Homenatge a Josep M. de Casacuberta, 2*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1981, ps. 87-107.

RIQUER, Martí de, Elements comuns en la cultura i l'espiritualitat del món aragonès, dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema 'La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)', vol. 1. Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232.

RIQUER, Martí de, *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, Quaderns Crema, Barcelona, 1983.

RIQUER, Martí de, *Vida i aventures de don Pero Maça*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984.

RIQUER, Martí de, Introducció, dins GRAS, mossèn, *Tragèdia de Lançolot; amb el facsímil de l'incunable*, ed. a cura de M. de RIQUER, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, ps. IX-XVI.

RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.; 1a, 1964).

RIQUER, Martí de, *Heràldica castellana en tiempos de los Reyes Católicos*, Quaderns Crema ("Biblioteca Filològica"), Barcelona, 1986.

RIQUER, Martí de – VARGAS LLOSA, Mario, *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*, Barral, Barcelona, 1972; reed. per Sirmio, Barcelona, 1990.

RIQUER, Martí de, *Aproximació al "Tirant lo Blanc"*, Quaderns Crema, Barcelona, 1990.

RIQUER, Martí de, Les chevaleries de Jacques de Lalaing en Espagne, dins *Comptes rendus des séances de l'Accademie des Inscriptions et Belles-Lettres*, any 135, núm. 2, París, 1991, ps. 351-365.

RIQUER, Martí de, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Sirmio, Barcelona, 1992.

RIQUER, Martí de, El cavaller Bernat de Vilarig, amic d'Ausiàs March, lector de Bernat Metge i admirat per Joanot Martorell, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 40, Barcelona, 1995-1996, ps. 205-226.

RIQUER, Martí de, *Quinze generacions d'una família catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1998.

RIQUER, Martí de, El caballero Bernat de Vilarig, dins *Caballeros medievales y sus armas*, Instituto Universitario "General Gutiérrez Mellado", Madrid, 1999, ps. 79-101.

RISTORI, Renzo, Leonardo Dati, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/leonardo-dati_Dizionario-Biografico/>

RITTER SATINI, Lea, *Sorte e ragione: Petrarca in Europa, "Lezione Sapegno 2003", con interventi di Jean Balsamo e Lina Bolzoni*, Nigro Arago (Fondazione Natalino Spegno), Torí, 2008.

RIU CABANAS, Ramon, Aljama hebrea de Solsona, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 21, Madrid, 1892, ps. 20-24.

RIUS SERRA, José, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III*, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1927; separata de *Analecta Sacra Tarraconensia*, 3, Barcelona, 1927, ps. 193-330.

RIUS SERRA, José, *Regesto ibérico de Calixto III*, CSIC-Barcelona, 1948-1958.

RIVAROLA PINEDA, Juan Félix Francisco de, *Monarquía española. Blason de su nobleza. Parte segunda*, Tipogr. de Alonso de Mora, Madrid, 1736.

RIVERA SENTÍS, F. Xavier, Lo fet d'en Ponç d'Oluja, dins *Miscel·lània ceriverina*, 15, Cervera, 2002, ps. 39-68.

RIZZI, Alessandra, *Ludus/ludere. Giocare in Italia alla fine del medio evo*, Fondazione Studi e Ricerche Benetton, Viella-Treviso-Roma, 1995.

- RIZZI, Andrea – DEL SOLDATO, Eva, Latin and Vernacular in Quattrocento Florence and Beyond: An Introduction, dins *I Tatti Studies in Italian Renaissance*, vol. 16, núms. 1-2, Cambridge, 2013, ps. 231-242.
- ROBERT, mestre, *Libre del coch*, ed. a cura de Veronika LEIMGRUBER, Curial, Barcelona, 1982.
- ROBERTO, Gaudenzio, *Miscellanea italica erudita*, Tipogr. de Giuseppe da Olio e Ipolito Rosati, Parma, 1690.
- ROBEY, David, Humanism and Education in the Early Quattrocento: The *De ingenuis moribus* of P. P. Vergerio, dins *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 42, Droz, 1980, ps. 27-58.
- ROBIN, Françoise, *La cour d'Anjou-Provence: la vie artistique sous le regné de René*, A. & J. Picard, París, 1985.
- ROBINSON, Mary F., The Claim of the House of Orleans to Milan, dins *The English Historical Review*, vol. 3, núm. 9, Oxford, 1888, ps. 34-62.
- ROBLES DO CAMPO, Carlos, El marquesado de Bergen-op-Zoom, dins *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, vol. 8, núm. 2 (*Homenaje a don Faustino Menéndez Pidal*), Madrid, 2004, ps. 933-956.
- ROBLES TASCÓN, José Antonio, *La lucha, los aluches y los juegos populares y aristocráticos en la literatura española*, Universidad de León, Lleó, 2003.
- ROBLIN, Sylvie, Le sanglier et la serpente. Geoffroy la Grant' Dent dans l'histoire des Lusignan, dins HARF-LANCNER, Laurence (ed.), *Métamorphose et bestiaire fantastique au Moyen Âge*, École Normale Supérieure de Jeunes Filles, París, 1985, ps. 247-285.
- ROBOLINI, Giuseppe, *Notizie appartenenti alla Storia della sua patria*, Tip. Fusi e compagnia, Pàdua, 1873.
- ROBRES, Fernando-Andrés – CERDÀ, Josep (eds.), Breve resolución de todas las cosas generales y particulares de la Orden y Cavallería de Montesa (1624). Manuscrito de frey Joan Borja, religioso montesiano, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2004.
- ROCA, Rafael, La mitificació vuitcentista del passat medieval: la figura de Jaume I, rei d'Aragó, dins *eHumanista/IVITRA*, 2, Santa Barbara (EUA) – Alacant, 2012, ps. 271-284.
- ROCA, Vicente, *Historia en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los turcos desde su comienço hasta nuestros tiempos*, València, 1556.
- ROCA HERAS, Josep-Maria, La reyna empordanesa, dins *Sobiranes de Catalunya*, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1928.
- ROCA HERAS, Josep-Maria, *Johan I d'Aragó, l'aymador de la gentileza*, Institució Patxot, Barcelona, 1929.
- ROCA TRAVER, Francisco A., La inmigración la Valencia medieval, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 53, Castelló de la Plana, 1977, ps. 65-83.
- ROCHES DE CHASSAY, Arnaud des, *Yolande d'Aragon, ou L'unité de la France, 1379-1442*, C. Hérissé, Janzé, 2006.
- RODADO RUIZ, Ana M., 'Tristura conmigo va'. *Fundamentos de Amor Cortés*, Universidad de Castilla-la Mancha, 2000.
- RODON OLLER, Francesc, *Fets de la Marina de guerra catalana*, La Renaixensa, Barcelona, 1898.
- RODRIGO ESTEVAN, M^a. Luz, *Documentos para la historia del justicia de Aragón, volumen I. Archivo Histórico de la Corona de Aragón*, El Justicia de Aragón, Saragossa, 1991.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu, Estudi introductor, dins MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de M. RODRIGO, Universitat de València, 2011, ps. 9-68.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu, Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d'Aragó, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2012, vol. 2, ps. 471-526.

- RODRIGO LIZONDO, Mateu – RIERA SANS, Jaume (eds.), *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó. Textos en llengua catalana (1291-1420)*, Universitat de València, València, 2013.
- RODRÍGUEZ, F. José, La relación entre Alfonso el Magnánimo y Lucrezia d'Alagno a través de los poetas italianos de la corte, dins CAMPS, Assumpta (ed.), *La traducción en las relaciones italo-españolas: lengua, literatura y cultura*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012, ps. 103-116.
- RODRÍGUEZ, Ignacio, *Discernimiento filosófico de ingenios para artes y ciencias*, Tipogr. de Benito Cano, Madrid, 1795.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco, Introducción a Teognis (conclusión), dins *Estudios clásicos*, 3/17, Madrid, 1956, ps. 261-286.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco (ed.), *Líricos griegos. Elegíacos y yambógrafos arcaicos, II (siglos VII-XV aC)*, CSIC – Tirant lo Blanc, Madrid – València, 2009.
- RODRÍGUEZ BERNAL, Francesc, *Una familia de la nobleza catalana en los siglos XI y XII, los Cardona*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1998.
- RODRÍGUEZ BERNAL, Francesc, Els vescomtes d'Osona. Dades familiars i gènesi patrimonial d'un llinatge nobiliari pels volts de l'any 1000, dins *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac*, Eumo, Vic, 1999, ps. 161-174.
- RODRÍGUEZ BERNAL, Francesc, *Els vescomtes de Cardona al segle XII. Una història a través dels seus testaments*, Universitat de Lleida, Lleida, 2009 (e-book).
- RODRÍGUEZ BELTRÁN, Joaquín, La *Eneida* como modelo: entre Macrobio y Fulgencio, dins *Myrtia. Revista de Filología Clásica*, 28, Múrcia, 2013, ps. 155-174.
- RODRÍGUEZ DE LA PEÑA, M. Alejandro, De la *schola* al *palatium*: las mutaciones del discurso sapiencial en los reinos de León y Castilla (siglos XI-XIII), dins *Cahiers d'études romanes*, 4, Aix-en-Provence, 2000, ps. 7-43.
- RODRÍGUEZ DE LA PEÑA, M. Alejandro, Los espejos de príncipes y la transmisión del saber en el Occidente medieval, dins *Cuadernos de pensamiento*, 17, Madrid, 2005, ps. 127-170.
- RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Obras de Juan Rodríguez de la Cámara (o del Padrón)*, ed. a cura d'Antonio PAZ y MELIÁ, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1884.
- RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Obras completas*, ed. de César HERNÁNDEZ ALONSO, Editora Nacional, Madrid, 1982.
- RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Bursario*, ed. a cura de Pilar SAQUERO i Tomás GONZÁLEZ, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1984.
- RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Siervo libre de amor*, ed. a cura d'Enric DOLZ, Anexos a la revista 'Lemir', València, 2004.
- RODRÍGUEZ DEL PADRÓN, Juan, *Triunfo de las donas*, ed. a cura de Justo S. ALARCÓN, Revista Literaria Katharsis, 2008; ed. electrònica <www.revistakatharsis.org>
- RODRÍGUEZ DE MONTALVO, Garci (ed.), *Amadís de Gaula*, ed. a cura de Juan Manuel CACHO BLECUA, Cátedra, Madrid, 1987.
- RODRÍGUEZ DONÍS, Marcelino, El epicureísmo y su recepción histórica, dins *Thémata. Revista de Filosofía*, 13, Sevilla, 1995, ps. 175-198.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Eladio, *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*, Galaxia, Vigo, 1958-1961.
- RODRÍGUEZ LLOPIS, Miguel, *Señoríos y feudalismo en el Reino de Murcia*, Universitat de Múrcia, 1997.
- RODRÍGUEZ MESA, Francisco José, El amor de Alfonso el Magnánimo y Lucrecia d'Alagno a través de los poemas de Carvajal, dins *Jornadas Internacionales de Literatura Española Medieval y Homenaje al Quinto Centenario del Cancionero General de Hernando del Castillo (agosto 2011)*, Universidad Católica de Argentina,

Buenos Aires, 2011, ed. electrònica <<http://bibliotecadigital.uca.edu.ar/repositorio/ponencias/amor-alfonso-magnanimo-lucrezia-dalagno.pdf>>

RODRÍGUEZ-MOÑINO, Antonio (ed.), *Cancionero de romances (Anvers, 1550)*, Castalia, Madrid, 1967.

RODRÍGUEZ-NORIEGA GUILLÉN, Lucía, Intentando socavar una falsa creencia: la identidad del ave de Atenea, dins *Studium. Revista de humanidades*, 12, Madrid, 2006, ps. 103-111.

RODRÍGUEZ-PANTOJA, Miguel, Traductores y traducciones, dins *Los humanistas españoles y el humanismo europeo (IV Simposio de Filología Clásica, Murcia, 1987)*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1990, ps. 92-124.

RODRÍGUEZ PORTO, Rosa María, Courtliness and Its *Trujamanes*: Manufacturing Chivalric Imaginery across the Castilian-Grenadine Frontier, dins ROBINSON, Cynthia – SIMONE, Pinet (eds.), *Courting the Alhambra. Cross-disciplinary approaches to the Hall of Justice ceilings*, Brill, Leiden, 2008, ps. 67-114.

RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, Julio (ed.), *Poesía de protesta en la Edad Media castellana. Historia y antología*, Gredos, Madrid, 1968.

RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, Pere Torroella i les corts dels infants d'Aragó al segle XV, dins *Llengua i literatura*, 13, Barcelona, 2002, ps. 209-222.

RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, Del cercle literari del Príncep de Viana i unes poesies satíriques del “Cançoner de Saragossa”, dins *Estudi General*, 22, Girona, 2002, ps. 365-392.

RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, El cancionero de Leonard de Sos, dins PARRILLA, Carmen – PAMPÍN, Mercedes (eds.), *Actas del IX Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, Toxosoutos, Noia (A Coruña), vol. 3, ps. 455-463.

RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, El mestratge de Pere Torroella, dins *Actes del Tretzè Col·loqui de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-14 de setembre del 2003)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, vol. 3, ps. 337-362.

RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco (ed.), *Pere Torroella. Obra completa*, Barcino, Barcelona, 2011.

RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús, *De prudentia, scientia et militia*. Las condiciones de un ‘humanismo’ caballeresco, dins ‘Atalaya’. *Revue Française d'Études Médiévales Hispaniques*, 7, París, 1996, ps. 117-132.

RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús, *El debate sobre la caballería en el siglo XV*, Junta de Castilla y León – Concejalía de Educación y Ciencia, Valladolid, 1996.

RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús, Chivalric Romances, dins GERLI, E. Michael (ed.), *Medieval Iberia. An Encyclopedia*, Routledge, Nova York, 2003, ps. 715-717.

RODRÍGUEZ-VELASCO, Jesús, Invención y consecuencias de la caballería, pròleg de FLECKENSTEIN, Josef, *La caballería y el mundo caballeresco [Rittertum und Ritterliche Welt]*, trad. a l'espanyol de José Luis GIL ARISCU, Siglo XXI, Madrid, 2006, ps. XI-LXIV.

RODRÍGUEZ-VELASCO, Jesús, *Ciudadanía, soberanía, monarquía y caballería. Poética del orden de caballería*, Akal, Madrid, 2009.

RODRIGO, Mateu, Ressenya de “Rubio Vela, Agustín, Joanot Marrorell y el condado de Denia. Una clave en el ‘Tirant’”, dins *Estudis romànics*, 34, Barcelona, 2012, ps. 632-637.

ROFES MOLINER, Xavier, Les construccions concessives en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 743-794.

ROFES MOLINER, Xavier, Condicionals concessives i altres construccions de valor concessiu en el ‘Curial e Güelfa’, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 795-842.

- ROGERS, Donna M., The marks of the Hidden Flame: three faces of Dido in *Curial e Güelfa*, dins *Neophilologus*, 80-1, 1996, ps. 53-60.
- ROHLFS, Gerhard, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, Einaudi, Torí, 1966-1969, 3 vols.
- ROIG, Jaume, *Spill*, Estudi, transcripció i notes a cura d'Anna-Isabel PEIRATS NAVARRO, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2010.
- ROIG CAÑADAS, Elisabet (ed.), *Diario del viaje a España del cardenal Francesco Barberini, escrito por Cassiano dal Pozzo, Doce Calles, Madrid, 2004.*
- ROÍS DE CORELLA, Joan, *Obres de Joan Roig de Corella*, ed. a cura de Ramon MIQUEL i PLANAS, Biblioteca Catalana, Barcelona, 1913.
- ROÍS DE CORELLA, Joan, *Obres completes, I: obra profana*, ed. a cura de Jordi CARBONELL, Albatros ("Clàssics Albatros", 1), València, 1973; reed. per 3 i 4, València, 1983.
- ROÍS DE CORELLA, Joan, *Rims i proses*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ, Edicions 62 ("El Garbell"), Barcelona, 1994.
- ROHR, Zita Eva, *Yolande d'Aragon (1381-1442). Family and Power. The Reverse of the Tapestry*, MacMillan, Nova York, 2016.
- ROJAS, Fernando de, *La Celestina*, ed. a cura de Julio CEJADOR FRAUCA, Espasa-Calpe, Madrid, 1962-1963.
- ROJAS, Fernando de, *La Celestina*, ed. a cura de María Pilar PUIG, Editorial CEC ("Colección Ares", 16), Caracas, 1999.
- ROJAS, Fernando de, *La Celestina*, ed. a cura de José Ricardo MORALES, Editorial Universitaria, Santiago de Chile, 2005 (1a., 1985).
- ROJAS RODRÍGUEZ, Irene, La tradición literaria del *spoudogéloion* y la noción de *uocis immutatio* en el *Asno de oro* de Apuleyo, dins *Káñina. Revista de Artes y Letras*, vol. 28, núm. 2, San José de Costa Rica, 2004, ps. 57-73.
- ROLLIN, Edmond, *Monographie de Viuz-en-Sallaz, diocèse d'Annecy (Haute-Savoie)*, J. Niérat, Successeur ("Mémoires et documents publiés par l'Académie Salésienne", vol. 19), Annecy (França), 1896.
- Le ROMAN de Renart*, ed. a cura de Jean DUFOURNET i André MÉLINE, Flammarion, París, 1985.
- ROMANI DI CASALMAGGIORE, Giovanni, *Dizionario generale de' sinonimi italiani*, Tipogr. de Giovanni Silvestri, Milà, 1826.
- ROMANI, Giovanni, *Storia di Casalmaggiore*, Tipogr. Fratelli Bizzarri, Casalmaggiore, 1830.
- ROMANIN, Samuele, *Storia documentata di Venezia*, Tipogr. Giusto Fuga, Venècia, 1925.
- ROMANO, Andrea, "Legum doctores" e cultura giuridica nella Sicilia aragonese: tendenze, opere, ruoli, A. Giuffrè ("Studi giuridici", 4), Milà, 1984.
- ROMANO, David, Quin Narcís Franch fou traductor del Corbaccio?, dins *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 39, Barcelona, 1984, ps. 5-62.
- ROMANO, Giacinto, Guiniforte Barzizza all'impresa di Gerba del 1432 e un poemeto inedito di Antonio Canobio sullo stesso avvenimento, dins *Archivio storico siciliano*, 17, Palerm, 1892, ps. 1-27.
- ROMANO, Giacinto, Il primo matrimonio di Lucia Visconti e la rovina di Bernabò, dins *Archivio storico lombardo*, sèrie 2, núm. 20, Milà, 1893, ps. 585-611.
- ROMANO, Giacinto, L'origine della denominazione "Due Sicilie" e un'orazione inedita di L. Valla, dins *Archivio per le province napoletane*, 22, Nàpols, 1897, ps. 371-403.
- ROME, Gilles de (Aegidius Romanus), *Opera omnia*, ed. a cura de Francesco DEL PUNTA (dir.), *I. Prolegomena, 1. Catalogo dei manoscritti (1-95). 1. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana*, ed. a cura de Barbara FAES DE MOTTONI i Concetta LUNA, Olschki, Florència, 1987.

ROMERO, Joan – FRANCÉS, Miquel, *La Huerta de Valencia. Un paisaje cultural con futuro incierto*, Universitat de València, València, 2013 (2a; 1a, 2012).

ROMEU FIGUERAS, Josep, *Estudis de lírica popular i lírica tradicional antigues*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993.

RONCONI, Alessandro, Publio Flavio Renato Vegezio, dins *Enciclopedia dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/publio-flavio-renato-vegezio_Enciclopedia-Dantesca/>

RONCONI, Giorgio, *Le origini delle dispute umanistiche sulla poesia (Mussato e Petrarca)*, Buzoni, Roma, 1976.

ROSCIO, Giulio, *Ritratti et elogii di capitani illustri*, Tipogr. De' Rossi, Roma, 1647.

ROSI, Massimo, *Architettura meridionale del Rinascimento*, Società editrice napoletana, Nàpols, 1983.

ROSSELL, Pau, *Descendentia dominorum regum Siciliae, o Libre de les successions del reyalme de Nàpols* [1436-1438], Manuscrit de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València –Estudi General–, sign. Mss. 394.

ROSSELLÓ, Ramon – BOVER, Jaume, Captius cristians de Mallorca al Nord d'Àfrica, segle XV. Una relació, dins GARCÍA MARÍN, Jesús (coord.), *América y Mallorca. Del predescubrimiento hasta el siglo XX. Miscelánea humanística*, Ajuntament de Palma de Mallorca – Edicions Miramar, Palma de Mallorca, 1991, vol. 1, ps. 43-46.

ROSSETTI, Gabriele, *Sullo spirito antipapale che produsse la riforma e sulla segreta influenza ch'esercitò nella letteratura d'Europa, e specialmente d'Italia*, Londres, 1832.

ROSSI, Ettore, The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523, dins HAZARD, Harry W. (ed.), *A History of the Crusades, volume Three. The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, University of Wisconsin Press, Madison (Wisconsin), 1975.

ROSSI, Francesco, Pisanello et la représentation des armes: réalité visuelle et valeur symbolique, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, Paris, 1998, vol. 1, ps. 297-334.

ROSSI, Luca Carlo, La "Vita di Ercole" di Petrarca, ÍDEM (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 169-188.

ROSSI, Luigi, La lega tra il duca di Milano, i fiorentini e Carlo VII re di Francia (21 febbraio 1452), dins *Archivio storico lombardo*, sèrie 4, vol. 5, any 33, fasc. 10, Milà, juliol 1906, ps. 246-298.

ROSSI, M. M., Laura morta e la concezione petrarchesca dell'aldilà, dins *Studi petrarcheschi*, 7, Bolonya, 1961, ps. 301-322.

ROSSI, Vittorio, L'indole e gli studi di Giovanni di Cosimo de' Medici: notizie e documenti, dins *Atti de la R. Accademia nazionale dei Lincei. Reconditi*, "Classe di Scienze morali, storiche e filologiche", 5, Roma, 1893, vol. 2, ps. 38-60 i 129-150.

ROSSI, Vittorio (coord.), *Il Quattrocento. Storia letteraria d'Italia*, Vallardi, Milà, 1938, 9a ed. revisada per Aldo VALLONE, Vallardi, Milà, 1973.

ROSSO, Paolo, Notizie di cultura e di storia universitaria pavese dall'epistolario del professore di retorica Francesco Oca (1403 c.-1480), dins NEGRUZZO, Simona (ed.), *Università, umanesimo, Europa. Giornata di studio in ricordo di Agostino Sottili (Pavia, 18 novembre 2005)*, Cisalpino-Istituto Editoriale Universitario – Monduzzi editore ("Fonti e studi per la storia dell'Università di Pavia", 47), Milà, 2007, ps. 121-206.

ROSSO, Paolo, Marchesi letterati del Quattrocento: a settant'anni dalle ricerche di Gustavo Vinay, dins COMBA, Rinaldo – PICAT, Marco, *La cultura a Saluzzo fra Medioevo e Rinascimento. Nuove ricerche. Atti del Convegno (Saluzzo, 10-12 febbraio 2006)*, Società per gli studi storici, archeologici ed artistici della provincia di Cuneo ("Marchionatus Saluciarum monumenta. Studi", 8), Cuneo, 2008, ps. 59-106.

- ROUBAUD, Sylvie, Chevalier contre chien: l'étrange duel de Tirant lo Blanc, dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 6, Madrid, 1970, ps. 131-156.
- ROUBAUD, Sylvie, Les fêtes dans les romans chevaleresques hispaniques, dins JACQUOT, Jean – KÖNIGSON, Élie (eds.), *Les fêtes de la Renaissance (Quinzième colloque international d'études humanistiques, Tours, 10-22 juillet 1972)*, vol. 3, Études du Centre nationale de la recherche scientifique ("Le Choeur des Muses. Histoire du théâtre, des spectacles et des fêtes"), Paris, 1975, ps. 313-340.
- ROUND, Nicholas G., Renaissance, Culture and its Opponents in Fifteenth-Century Castile, dins *Modern Language Review*, 67, Londres, 1962, ps. 204-215.
- ROUND, Nicholas G., *Pero Díaz de Toledo. A study of a 15th century converso traslator in his backround*, University of Oxford, 1966.
- ROUND, Nicholas G. (ed.), '*Libro llamado Fedrón*'. *Plato's Phaedo translated by Pero Díaz de Toledo*, edited with an Introduction by Nicholas G. Round, Tamesis Books, Londres, 1993.
- ROURE, Baron du, *Inventaire analytique des titres et documents originaux tirés des archives du château de Berbégal*, H. Champion, Paris, 1903.
- ROUSSET, A., *Dictionnaire géographique, historique et statistique des communes de la Franche-Comté, et de ses hameaux qui en dépendent, classés par département, volume V. Département du Jura*, A. Robert, Lons-le-Saunier, 1857.
- ROUSSINEAU, Gilles (ed.), *Du tournoi du Château des Pucelles à l'admission de Tristan à la Table Ronde*, vol. 3 de MÉNARD, Philippe (dir.), *Le Roman de Tristan en prose*, Droz, Ginebra, 1996.
- ROUSSINEAU, Gilles (ed.), *La suite du roman de Merlin*, Librairie Droz, Ginebra, 2006.
- ROUSTANT, Sylvia, *Philomena* de Chrétien de Troyes: Métamorphose d'une métamorphose au temps du roman, dins *Carnets*, 5 ("Métamorphoses Littéraires"), Porto, maig 2013, ps. 63-76.
- ROVIRA CERDÀ, Helena, *El "Valeri Màxim" d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Romànica de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014.
- ROVIRA CERDÀ, Helena, *Els exempla de Valeri Màxim a la literatura catalana medieval*, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 5 ("Itàlia i la Corona d'Aragó: del temps dels Borja als nostres dies"), València, 2015, ps. 1-51.
- ROVIRA SOLÀ, Manuel, *Noves dades sobre els primers vescomtes d'Osona-Cardona*, *Ausa*, 9, Vic, 1980-1981, ps. 249-260.
- ROVIRA SOLÀ, Manuel, *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. Anys 1441-1500 (volum IV)*, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona – Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2009.
- ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura 'Juan Gil-Albert', Alacant, 1990.
- ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, dins *Diablotexto. Revista de crítica literaria*, 1, València, 1994, ps. 197-200.
- ROVIRA SOLER, José Carlos, *Nuevos documentos para la biografía de Juan de Tapia*, dins *Anales de literatura española*, 5, Alacant, 1986-1987, ps. 437-460.
- ROVIRA VIRGILI, Antoni, *Història de Catalunya*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1978.
- ROYO, Vicent, *Romeu de Corbera i la bandera de Vilafamés i Onda*, dins *Harca. Joves Medievalistes Valencians*, ed. electrònica (harcajmv.blogspot.com.es), 26 de novembre del 2012.
- ROZEK, Michal, *Polskie koronacje i korony*, Cracòvia, 1987.
- ROZIER, Abate, *Curso completo o Diccionario universal de Agricultura teórica, práctica y económica, y de medicina rural y veterinaria*, trad. per Juan ÁLVAREZ GUERRA, Imprenta Real, Madrid, 1799.

ROZZO, Ugo, Ritratto di Marziano da Tortona, dins ROZZO, U. (coord.), *Marziano da Tortona e i tarocchi (Tortona, 30 ottobre – 14 novembre 1982)* [catàleg de l'exposició], Biblioteca Civica di Tortona, Tortona, 1982, ps. 2-17.

ROZZONI, Alessandra, *La poesia politico-encomiastica aragonese: modelli, generi, temi*, Tesi doctoral, Dipartimento di Studi Letterari, Filologici e Linguistici, Università degli Studi di Milano, Milà, 2013.

RUANO PRIETO, Fernando, El condestable don Ruy López Dávalos, primer duque de Arjona, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, vol. 8, Madrid, 1903, ps. 166-177; vol. 9, 1903, ps. 166-177, i vol. 11, 1904, ps. 398-408.

RUBBI, Andrea (ed.), *Poemetti del secolo XV-XVI*, Antonio Zatta e figli, Venècia, 1785.

RUBIERA MATA, María Jesús, *Tirant lo Blanc* i els moros, dins *L'Aiguadolç*, 12-13, Dénia, 1990, ps. 33-40.

RUBIERA MATA, María Jesús, *Tirant contra el Islam*, Aitana, Altea, 1993.

RUBIERA MATA, María Jesús, 'Tirant lo Blanc' and the Muslim World in the Fifteenth Century, dins THERRY, Arthur (ed.), *'Tirant lo Blanc': new approaches*, Tamesis, Londres, 1999, ps. 59-68.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Les versions catalanes de la llegenda del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya, dins *Estudis universitaris catalans*, V-17, Barcelona, 1932, ps. 250-287; reed. dins RUBIÓ, J., *Història i historiografia*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Vida española en la época gótica. Ensayo de interpretación de textos y documentos literarios*, Alberto Martín, Barcelona, 1943; reed. com *La vida española en la época gótica* dins RUBIÓ, J., *Obras completas, vol. IV*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *De l'edat mitjana al Renaixement (Figures literàries de Catalunya i València)*, Aymà ("Guió d'or", 6), Barcelona, 1948.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Literatura catalana, dins DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, Vergara, Barcelona, 1949, vol. 1, ps. 645-746; reed. dins RUBIÓ, J., *Obras de Rubió i Balaguer*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, El Renacimiento en las letras catalanas, dins DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, Vergara, Barcelona, 1953, vol. 3, ps. 727-930; reed. dins RUBIÓ, J., *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, El beat fra Mateu d'Agrigento a Catalunya i València, dins *Spanische Forschungen de Görresgesellschaft, 1. Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniers*, 11, Münster in Westfalen, 1955, ps. 109-121.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV, dins *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, Barcelona, 1955, vol. 2, ps. 357-364; reed. dins *Revista de Llengua i Dret*, 3, Barcelona, 1984, ps. 71-76.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Sobre la cultura en la Corona de Aragón en la primera mitad del siglo XV; separata del *IV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 25 de setembre –o 2 d'octubre del 1955)*, Diputación Provincial de Baleares ("Ponencias", 7), Palma de Mallorca, 1959.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Els Cardona i les lletres. Discurso leído el día 7 de abril de 1957 en la recepción pública de Don Jorge Rubió y Balaguer en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Imprenta Hispano-americana, Barcelona, 1957.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Intentant veure de prop Alfons el Magnànim*, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, Madrid, 1968; separata de *Martínez Ferrando, archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Madrid, 1968, ps. 439-450.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Humanisme i Renaixement, dins *VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, III. 'La Corona d'Aragó en el segle XVI' (València, 1-8 octubre, 1967)*, València, 1973, vol. 2, ps. 9-35.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Sobre Sal-lusti a la cancelleria catalana, dins *Spanische Forschungen der Gorresgesellschaft*, 21, Münster, 1963, ps. 233-249; reed. dins RUBIÓ, J., *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, ps. 271-295.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, 'Obres completes', 8, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Els Cardona i les lletres, dins *Estudis de literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, ps. 83-128.

RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Estudis de literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992.

RUBIO GARCÍA, Luis, *Documentos sobre el marqués de Santillana*, Departamento de Filología Románica – Universidad de Murcia, Murcia, 1983.

RUBIO GARCÍA, Luis, Nobleza, dins *Estudios sobre "La Celestina"*, Departamento de Filología Románica, Universidad de Murcia, Murcia, 1985 (2a).

RUBIO GONZÁLEZ, Lorenzo, Juan de Valladolid: un poeta de juglaría en el siglo XV, dins *Castilla. Estudios de literatura*, 6-7, Valladolid, 1983-1984, ps. 101-112.

RUBIÓ LLUCH, Antoni, *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*, Tipogr. de Jaume-Jesús Roviralta, Barcelona, 1889.

RUBIÓ LLUCH, Antoni, *Curial y Güelfa*, novel·la catalana del segle XV, dins *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 1891, vol. 1, ps. 591-592 i 603-605.

RUBIÓ LLUCH, Antoni, Observacions preliminars, dins ANÒNIM, *Curial y Güelfa. Novela catalana del quinzenè segle*, ed. a cura d'Antoni RUBIÓ LLUCH, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1901, ps. V-XV.

RUBIÓ LLUCH, Antoni, Nota-ressenya de l'edició de *Curial y Güelfa*, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 5, Barcelona, 1901, p. 937.

RUBIÓ LLUCH, Antoni, Notícia de dos manuscrits d'un *Lançalot* català, dins *Revista de bibliografia catalana*, 3, Barcelona, 1903, ps. 5-25.

RUBIÓ LLUCH, Antoni (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana mig-eval*, Barcelona, 1908-1921.

RUBIÓ LLUCH, Antoni, Johan I, humanista, i el primer període de l'humanisme català, dins *Estudis universitaris catalans*, 10, Barcelona, 1917-1918, ps. 1-117.

RUBIÓ LLUCH, Antoni, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409). Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1947; reed. facsímil, 2001.

RUBIÓ LLUCH, Antoni, *Del nombre y la unidad de la lengua catalana. Discurso leído ante la Real Academia Española en la recepción pública del señor don Antonio Rubió y Lluch, el día 23 de marzo de 1930*, Tipogr. d'Àngel Ortega, Barcelona, 1930; reed. a cura de Germà COLÓN DOMÈNECH, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2004.

RUBIO TOVAR, Joaquín, Traductores y traducciones en la Biblioteca del Marqués de Santillana, dins PAREDES NÚÑEZ, Juan Salvador (coord.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, Universidad de Granada, Granada, 1995, vol. 4, ps. 243-252.

RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval (I)*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1985.

RUBIO VELA, Agustín, Un topónimo inadvertido en la *Comedieta de Ponça*. Apunte sobre la cultura històrica del Marquès de Santillana, dins *Boletín de la Real Academia Española*, vol. 70, quadern 249, Madrid, 1990, ps. 53-64.

RUBIO, Agustín – RODRIGO, Mateu, Els beguins de València en el segle XIV: la seua casa-hospital i els seus llibres, dins *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, València, 1984, vol. 1, ps. 327-341; reed. dins *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, Universitat de València – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, vol. 3, ps. 185-227.

RUBIO VELA, Agustín, L'escrivania municipal de València en els segles XIV i XV. Notes i documents, dins *Caplletra*, 15, València, 1993, ps. 127-162.

RUBIO VELA, Agustín, La població de Valencia en la Baja Edad Media, dins *Hispania*, vol. 55, núm. 190, Madrid, maig-agost 1995, ps. 495-525.

RUBIO VELA, Agustín, *Epistolari de la València medieval (i II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998.

RUBIO VELA, Agustín, Valencia y Torquemada. En torno a los comienzos de la Inquisición española (1482-1489), dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74, Castelló de la Plana, gener-juny 1998, ps. 77-139.

RUBIO VELA, Agustín, *Alfons de Borja i la ciutat de Valencia (1419-1458)*. Colecció de documents del *Archivo Histórico Municipal*, Fundació Valencia Tercer Milenio, València, 2000.

RUBIO VELA, Agustín, Urgelistas valencianos. Sobre la oposició a Fernando I de Trastámara, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 33/1, Barcelona, 2003, ps. 191-291.

RUBIO VELA, Agustín, *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant*, Gráficas Papallona, València, 2010.

RUBIO VELA, Agustín, Después de Caspe. El urgelismo y las oligarquías, dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412)*. Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, ps. 265-292.

RUBIO VELA, Agustín, *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, Fundació Germà Colón – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana – Barcelona, 2012.

RUBIO VELA, Agustín, El context històric de Joan Roís de Corella. Tríptic documental sobre el seu entorn, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, XXVIII/76, Catarroja (l'Horta), 2013, ps. 593-616.

RUBIO VELA, Agustín, Circunstancia familiar y entrada en la vida política del joven poeta valenciano Joan Escrivà (1461-1462), dins *Scripta. Revista internacional de literatura medieval i moderna*, 3, València, juny 2014, ps. 46-70.

RUBIO VELA, Agustín, Motivos y circunstancias de un desafío caballeresco. Nueva lectura de las cartas de batalla cruzadas entre Joan de Vilanova y Joan Jeroni de Vilaragut (1461), dins *eHumanista/IVITRA*, 4, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2013, ps. 394-407.

RUBIO VELA, Agustín, Joan Roís de Corella, el mundo de los caballeros y la guerra. Notas de archivo sobre notas de lectura, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 443-466.

RUBIO VELA, Agustín, Sobre Joan Martorell, señor de Beniarbeig, y otros casos de homonimia en el siglo XV valenciano. Notas de archivo y observaciones metodológicas, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 5 (“Itàlia i la Corona d’Aragó: del temps dels Borja als nostres dies”), València, 2015, ps. 52-92.

RÜCK, Peter, *L'ordinamento degli archivi ducali di Savoia sotto Amedeo VIII (1398-1451)*, Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato, Roma, 1977.

RÜCKET, Peter (coord.), *Antonia Visconti (+1405). Ein Schatz im Hause Württemberg – Un tesoro in casa Württemberg. Begleitbuch und Katalog zur Ausstellung des Landesarchivs Baden-Württemberg – Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, Stuttgart, 2005.

RÜCKET, Peter, Il mondo della filigrana, dins RÜCKET, P. (coord.), *Testa di bue e sirena. La memoria della carta e delle filigrane del medioevo al seicento* [text italià del catàleg de l'exposició], Landesarchivs Baden-Württemberg – Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Stuttgart, 2007, ps. 23-26.

RUDOLF, Uwe Jens – BERG, Warren G., *Historical dictionary of Malta*, The Scarecrow Press, Lanham – Toronto – Plymouth (“Historical Dictionaires of Europe”, 76), 2010 (2a ed.).

RUDT DE COLLEBERG, Wipertus H., Les cardinaux de Chypre, Hugues et Lancelot de Lusignan, dins *Miscellanea Historiae Pontificiae*, 20, Roma, 1982, ps. 83-128.

RUFFI, Antoine de, *Histoire de la ville de Marseille*, Tipogr. d'Henri Martel, Marsella, 1696.

RUGGIERI, Ruggero M., *L'umanesimo cavalleresco italiano da Dante al Pulci*, Università di Catania, Catània, 1955 (1a); Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1962 (2a); Fratelli Corte, Nàpols, 1977 (3a).

RUGGIERO, Gerardo, Il monastero di Sant'Anna di Nocera: dalla fondazione al Concilio di Trento, dins *Memorie domenicane*, 20, Roma, 1989, ps. 5-166.

RUIZ CALONJA, Juan, Alfonso el Magnánimo y la traducción de la *Ilíada* por Lorenzo Valla, dins *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23, Barcelona, 1950, ps. 109-115.

RUIZ CALONJA, Juan, *Història de la literatura catalana*, Teide, Barcelona, 1954.

RUIZ CALONJA, Juan, Valor literario de los preámbulos de la cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234.

RUIZ CALONJA, Joan, Anotacions sobre l'humanisme, dins *Estudis romànics*, 11, Barcelona, 1967, ps. 1-10.

RUIZ CALONJA, Joan, Tres privilegis d'Alfons IV a Barcelona, signats per Arnau Fonolleda, dins *Estudi General*, 11, Girona, 1991, ps. 65-71.

RUIZ CALONJA, Joan, Apèndix, dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 307-366.

RUIZ DE ELVIRA, Antonio, Dido y Eneas, dins *Cuadernos de Filología Clásica*, 24, Madrid, 1990, ps. 77-98.

RUIZ DE ELVIRA, Antonio, *Silva de temas clásicos y humanísticos*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1999.

RUIZ DE LIHORY PARDINES, José (Barón de Alcahalí), *La Música en Valencia. Diccionario biográfico y crítico de autores valencianos*, Tipogr. de Federico Doménech, València, 1903.

RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, *La caballería o la imagen cortesana del mundo*, Istituto di Medievistica, Università di Genova (“Collana storica di fonte e studi”, 40), Gènova, 1984.

RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, La familia del Grial y la novela artúrica, dins RUIZ-DOMÈNEC, J. E., *Entre historias de la Edad Media. Veintiún ensayos*, ed. a cura d'Almudena BLASCO, Universidad de Granada, Granada, 2011, ps. 127-156.

RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, El papel de los caballeros en la política europea del siglo XV: de Boucicaut a Jacques de Lalaing, dins RUIZ-DOMÈNEC, J. E., *Entre historias de la Edad Media. Veintiún ensayos*, ed. a cura d'Almudena BLASCO, Universidad de Granada, Granada, 2011, ps. 213-225; reproduït en BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. I, ps. 165-180.

RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique, De quién es esta historia: del “Tirant” al “Quijote”, dins RUIZ-DOMÈNEC, J. E., *Entre historias de la Edad Media. Veintiún ensayos*, ed. a cura d'Almudena BLASCO, Universidad de Granada, Granada, 2011, ps. 227-237.

RUIZ GARCÍA, Elisa, El poder de la escritura y la escritura del poder, dins *Orígenes de la Monarquía hispánica: propaganda y legitimación (ca. 1400-1520)*, Dykinson, Madrid, 1999, ps. 275-313.

RUIZ GARCÍA, Elisa, *Rex scribens*. Discursos de la conflictividad en Castilla (1230-1350), dins NIETO SORIA, José María (dir.), *La monarquía como conflicto en la Corona castellano-leonesa (c. 1230-1504)*, Sílex, Madrid, 2006, ps. 359-422.

RUIZ GARCÍA, Elisa, El 'Ars moriendi': una preparación para el tránsito, dins *IX Jornadas científicas sobre 'Documentación sobre la muerte'*, Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense, Madrid, 2011, ps. 315-344.

RUIZ GARCÍA, Elisa, Avatares de un manuscrito de autor, dins HARO, Marta – CANET, José Luis (ed.), *Texto, edición y público lector en los albores de la imprenta*, Universitat de València, València, 2014, ps. 263-290.

RUIZ GÓMEZ, Vicenç, *Els pergamins documentals de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, 1142-1500*, Fundació Noguera ("Textos i documents", 55), Barcelona, 2014.

RUIZ MONTERO, Consuelo, The Rise of Greek Novel, dins SCHMELING, Gareth (coord.), *The Novel in the Ancient World*, E. J. Brill, Leiden, 1996, ps. 29-86.

RUIZ QUESADA, Francesc, Lluís Dalmau y la influencia del realismo flamenco en Cataluña, dins LACARRA DUCAY, M^a. del Carmen (coord.), *La pintura gòtica durante el siglo XV en tierras de Aragón y en otros territorios peninsulares*, Institución Fernando el Católico (CSIC) – Diputación de Zaragoza, Saragossa, 2007, ps. 243-298.

RUNDLE, David, *Of Republics and Tyrants. Aspects of the Quattrocento Humanist Writing and their Reception in England, c. 1400-c. 1460*, DPhil. thesis, University of Oxford, 1997.

RUOCCO, Silvio, *Storia di Sarno e dintorni*, G. Buonaiuto, Sarno, 1999-2001, 3 vols.

RUSSELL, Peter, Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del siglo XV, dins *Temas de "La Celestina" y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239.

RUSSELL, Peter, *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1500)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985.

RUSSO, Enza, Il registro contabile di un segretario regio della Napoli aragonese, dins *Reti medievali*, 14/1, Florència, 2013, ps. 415-547; ed. electrònica <<http://rivista.retimedievali.it>>

RUSSO, Enza, La corte del re di Napoli Ferrante I d'Aragona (1458-1494): tradizione e innovazioni, dins *e-Spania*, 20, febrer del 2015; ed. en línia del 28 de febrer del 2015, consultada el 14 d'abril del 2015, <<http://e-spania.revues.org/24273>; DOI : 10.4000/e-spania.24273>

RUSSO, Maria Antonietta, Peralta, conti di Caltabellotta, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 82, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2015, ed. electrònica <[RUZAFÀ GARCÍA, Manuel Ginés, Las relaciones económicas entre los mudéjares valencianos y el Reino de Granada en el siglo XV, dins SEGURA GRAÍÑO, Cristina \(coord.\), *Relaciones exteriores del Reino de Granada. IV Coloquio de Historia Medieval Andaluza \(Almería, 1987\)*, Almería, 1988, ps. 343-381.](http://www.treccani.it/enciclopedia/conti-di-caltabellotta-peralta_(Dizionario_Biografico)/></p></div><div data-bbox=)

RYDER, Alan, La política italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458), dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294.

RYDER, Alan, Alfonso d'Aragona e l'avvento di Francesco Sforza al ducato di Milano, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 80, Nàpols, 1961, ps. 9-46.

RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1987; reed. el 2008.

RYDER, Alan, Cloth and Credit. Aragonese war finance in the mid fifteenth century, dins *War & Society*, 2, Kensington, 1984, ps. 1-21.

RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992.

RYDER, Alan, Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-i-d-aragona-re-di-napoli_Dizionario-Biografico/>

RYDER, Alan, Inigo (Innico) di Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/inigo-guevara_Dizionario-Biografico/>

RYDER, Alan, Pietro Guevara, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-guevara_Dizionario-Biografico/>

RYDER, Alan, *The Wreck of Catalonia. Civil War in the Fifteenth Century*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

RYMER, Thomas – SANDERSON, Robert (eds.), *Foedera, conventiones, litterae et cuiuscunque generis acta publica inter reges Angliae et alios quosvis impertores, reges, pontifices, principes vel communitates, ab ingressu Guglielmi I. in Angliam, A. D. 1066, ad nostra usque tempora habita aut tractata*, Adamo Clarke & Frederic Holbrooke, Londres, 1816, vol. 1, part 1 (1066-1272).

RYNCK, Patrick de, Simone Martini: “San Luis de Tolosa coronando a Roberto de Anjou, rey de Nápoles”, dins ÍDEM, *Cómo leer la pintura*, Random House Mondadori, Barcelona, 2005, ps. 12-13.

SAAVEDRA, Ángel de, duque de Rivas, *Sublevación de Nápoles, capiteneda por Masanielo. Con sus antecedentes y consecuencias hasta el restablecimiento del gobierno español. Estudio histórico*, LA Publicidad, Madrid, 1848.

SAAVEDRA, Eduardo, La historia de los amores de París y Viana, dins *Revista histórica*, any 3, núm. 22, Barcelona, 1876, ps. 33-41.

SAAVEDRA GUZMÁN, Antonio de, *El peregrino indiano (1576)*, ed. a cura de M^a. José RODILLA LEÓN, Universidad Autónoma Metropolitana, Ciutat de Mèxic, 2008.

SABADINO DEGLI ARIENTI, Giovanni, *Gynevera de le clare donne [1490]*, ed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

SABADINO DEGLI ARIENTI, Giovanni, *Le Porretane*, ed. a cura de Basile BRUNO, Salerno Editrice (“I novellieri italiani”, 13), Roma, 1981; ed. electrònica com *Novelle porretane*, Biblioteca Italiana, Roma, 2007 <www.bibliotecaitaliana.it>

SABATÉ, Flocel, La mort d'Alfons el Magnànim: coneixença, divulgació i repercussió de la notícia, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.893-1.898.

SABATÉ, Flocel, Gran, Merlí, Amadís, Faisà i altres cans, dins MUTGÉ, Josefina – SALICRÚ, Roser – VELA, Carles (eds.), *La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani. Estudis d'història medieval en homenatge de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 2013, ps. 617-626.

SABATÉ, Glòria, *Curial e Güelfa i Tirant lo Blanch* davant la cavalleria de la tardor medieval, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VIIè Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, ps. 335-343.

SABATÉ, Glòria, La concepció de l'heroi al *Curial e Güelfa*, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 13, 2000, ps. 7-20; ed. electrònica <<http://www.unituebingen.de/romanistik/zfk/sabate.html>>

SABATÉ, Glòria, Una cort per al *Curial*, dins *Actes del Xè Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 18-22 de setembre de 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, vol. 3, ps. 1.433-1.445.

SABATÉ, Glòria, *Curial e Güelfa: una aproximació bibliogràfica*, dins *Tirant. Butlletí informatiu i bibliogràfic de literatura de cavalleries*, 11, València, 2008, ed. digital <http://parnaseo.uv.es/Tirant/bibl_curial_sabate.htm>

SABATÉ, Glòria, *Curial*, dins BROC, Àlex (dir.), *Diccionari de literatura catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2008, p. 296.

SABATÉ, Glòria, La cavalleria a la Corona d'Aragó: tractats teoricourídics de producció pròpia, dins *eHumanista. Journal of Iberian Studies*, 31, Santa Barbara (Califòrnia), 2015, ps. 154-170.

SABATINO DI FILIPPO, Marco, *Ferrante d'Aragona e la ricerca di un'egemonia politica napoletana in Italia*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Napoli 'Federico II', Nàpols, 2011; ed. digital <http://www.fedoa.unina.it/8650/1/marco_de_filippo_24.pdf>

SABBADINI, Remigio, Notizie sulla vita e gli scritti di alcuni dotti umanisti del secolo XV raccolte da codici italiani (II), dins *Giornale storico della Letteratura italiana*, 6, Torí, 1885, ps. 163-176.

SABBADINI, Remigio, *Biografia di Giovanni Aurispa*, Noto, 1890.

SABBADINI, Remigio, *Vita di Guarino Veronese*, Tipogr. del Reale Istituto Sordo-Muti, Genova, 1891.

SABBADINI, Remigio, Francesco Pontano. Briciole umanistiche, VI, dins *Giornale storico della letteratura italiana*, 27, Torí, 1896, ps. 327-330.

SABBADINI, Remigio, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli 14 e 15*, Florència, 1905.

SABBADINI, Remigio, *Ottanta lettere inedite del Panormita tratte dai codici milanesi*, N. Giannotta, Catània, 1910.

SABBADINI, Remigio, Tre autografi di Angelo Decembrio, dins *Scritti vari in onore di R. Renier*, Torí, 1912, ps. 11-19; reed. dins SABBADINI, R., *Classici e umanisti da codici ambrosiani*, Florència, 1933, ps. 94-103.

SABBADINI, Remigio, Come il Panormita diventò poeta aulico, dins *Archivio storico lombardo*, 43, Milà, 1916, ps. 5-28.

SABBADINI, Remigio, *Il metodo degli umanisti*, Felice Le Monnier ("Bibliotechina del saggiaiore", 3), Florència, 1920.

SABIUDA, Ramon, *Theologia naturalis*, Tipogr. de Francesco Zileto, Venècia, 1581.

SABOURIN, Léopold, *Il Vangelo di Luca. Introduzione e commento*, Editrice Pontificia Universitaria Gregoriana – Edizioni Piemme, Roma – Casale Monferrato, 1989.

SACCHETTI, Franco, *Le novelle*, Edoardo Sonzogno, Milà, 1874.

SACCHETTI, Franco, *Il Trecentonovelle*, ed. a cura d'Emilio FACCIOI, G. Einaudi, Torí, 1970; reed. digital dins *Biblioteca Italiana*, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

SACCHI, Bartolomeo, "il Platina", *De principe*, ed. a cura de G. FERRAÙ, Il Vespro, Messina, 1985.

SACCONE, Carlo, *Alessandro/Dhù l-Quarnayn in viaggio tra due mari*, Edizioni dell'Orso ("Quaderni di studi into-mediterranei", 1), Alessandria, 2008.

SACHE, Bernard, *Le siècle de Ripaille (1350-1450). Quand le duc de Savoie rêvait d'être roi, La Fontaine de Siloé*, Montmélian, 2007.

SACHELLA, Bartolomeo, *Frottole*, ed. a cura de Giovanna POLEZZO SUSTO, Commissione per i testi di lingua, Bolònia, 1990.

SÁEZ, Emilio, Semblanza de Alfonso el Magnánimo, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 25-42.

SÁEZ SORO, Emilio, Esclavos búlgaros en Cataluña en la Baja Edad Media, dins *Revista de la Universidad Complutense*, núm. extra 1, Madrid, 1988, ps. 134-138.

- SAFONT, Jaume, *Dietari o Llibre de jornades (1411-1484)*, a cura de Josep-Maria SANS TRAVÉ, Fundació Noguera, Barcelona, 1992.
- SAGASTI LACALLE, María José – SAGASTI LACALLE, Blanca, El linaje de los Peralta en los siglos XV. Blasones de la pincelatura del Castillo de Marcilla, dins *Príncipe de Viana*, any 62, núm. 224, Pamplona, 2002, ps. 665-684.
- SAINTE-MARTHE, Scévole i Louis de, *Histoire généalogique de la maison de France*, Nicolas Buon, París, 1628.
- SAINT-ALLAIS, Nicolas-Viton de, *De l'ancienne France*, París, 1833.
- SAINT-CHER, Hugues de [Hugo de S. Charo], *Opera omnia in universum vetus et novum*, Societas Bibliopolarum, Lleó de França, 1645.
- SAINTE-MARIE, Anselme de, *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France*, Frères Châtelain, Àmsterdam, 1713 (3a.).
- SÁINZ DE BARANDA, Pedro, *España Sagrada, continuada por la Real Academia de la Historia, tomo XLVII, tratado LXXXV. De la santa iglesia de Lérida en su estado moderno*, Tipogr. de la Real Academia de la Historia, Madrid, 1850.
- SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, Regina, *La Orden de San Jorge de Alfama. Aproximación a su historia*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1990.
- SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, Regina, *El monasterio de Sijena. Catálogo de documentos del Archivo de la Corona de Aragón, II (1348-1451)*, CSIC – Institució ‘Milà i Fontanals’, Barcelona, 1998.
- SÁIZ SERRANO, Jorge, Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441, dins D’AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): ‘La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume’*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 981-1.010.
- SÁIZ SERRANO, Jorge, *Guerra y nobleza en la Corona de Aragón. La caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Tesi doctoral, Universitat de València, 2003.
- SÁIZ SERRANO, Jorge, Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo, dins *Medievalismo*, 17, Múrcia, 2007, ps. 187-214.
- SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008.
- SÁIZ SERRANO, Jorge, La política militar de Alfonso el Magnánimo: guerra y nobleza, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 113-132.
- SÁIZ SERRANO, Jorge, Los ejércitos del rey en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV), dins SESMA MUÑOZ, Ángel, *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 97-128.
- SÁIZ SERRANO, Jorge, La carrera militar y el linaje de Ausiàs March, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d’Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 95-114.
- SAKARI, Aimo, *Poesías du troubadour Guillem de Saint-Didier* (“Mémoires de la Société néophilologique de Helsinki”, 19), Hèlsinki, 1956.
- SALA CAÑELLAS, Vicente, *Crónicas de la villa de Novelda: Novelda en el ayer*, Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, Alacant, 1979.

- SALADRIGUES ORTÍS, Robert – TORNÉ CUBELLS, Josep, El bon comte de Barcelona i la fundació de Poblet, dins *Analecta Sacra Tarraconensia. Revista de Ciències Historicoeclesiàstiques*, 80, Barcelona, 2007, ps. 5-32.
- SALAS, Pedro de – LA CERDA, Juan Luis de, *Compendium Latino-Hispanum*, Tipogr. de la Real Sociedad, 1817.
- SALAS BOSCH, Xavier de (ed.), *La fi del Comte d'Urgell*, Barcino, Barcelona, 1931.
- SALAS BOSCH, Xavier de, Los inventarios de la 'alacena de Zurita', dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 17, Barcelona, 1944, ps. 79-177.
- SALAZAR ACHA, Jaime de, La nobleza titulada medieval en la Corona de Castilla, dins *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, 11, Madrid, 2008, ps. 7-94.
- SALAZAR CASTRO, Luis de, *Historia genealógica de la Casa de Silva, donde se refieren las acciones más señaladas de sus señores, las fundaciones de sus mayorazgos y la calidad de sus alianças matrimoniales*, Tipogr. de Melchor Álvarez y Mateo de Llanos, Madrid, 1685.
- SALAZAR CASTRO, Luis de, *Advertencias históricas sobre las obras de algunos documentos escritores modernos, donde con las crónicas y con las escrituras solicita su mejor inteligencia*, Tipogr. de Mateo de Llanos y Guzmán, Madrid, 1688.
- SALAZAR CASTRO, Luis de, *Historia genealógica de la casa de Lara, justificada con instrumentos y escritores de inviolable fe*, Imprenta Real, Madrid, 1696-1697.
- SALAZAR DE MENDOZA, Pedro, *Monarquía de España*, Bartolomé de Ulloa, Madrid, 1770.
- SALAZAR HACHA, Jaime de, La nobleza titular medieval en la Corona de Castilla, dins *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, 11, Madrid, 2008, ps. 7-94.
- SALAZAR RINCÓN, Javier, Sobre los significados del laurel y sus fuentes clásicas en la Edad Media y el Siglo de Oro, dins *Revista de literatura*, vol. 63, núm. 126, Madrid, 2001, ps. 333-368.
- SALES, Charles-Auguste, *Le pourpris historique de la maison de Sales de Thorenc, en Genevois*, Tipogr. de Jacques Clerc, Annecy, 1659.
- SALES, François de, *Œuvres complètes de S. François de Sales, évêque et prince de Genève*, ed. a cura de l'Abbé MIGNE, J.-P. Migne, París, 1861.
- SALES, Núria, Un ambaixador rossellonès del Sacre Imperi Romanogermànic? Gaspar de Llupià i Maximilià I, rei dels Romans (1477-1497), dins *Pedralbes. Revista d'història moderna*, 18/2, Barcelona, 1998, ps. 147-171.
- SALES DASÍ, Emilio José, *Antología del ciclo de 'Amadís de Gaula'*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2006.
- SALGADO OLMEDA, Félix, Humanismo y coleccionismo librario: las bibliotecas renacentistas de Santillana, Infantado y el Cardenal Mendoza, dins *Wād-al-Hayâra*, 22, Guadalajara, 1995, ps. 123-134.
- SALGADO OLMEDA, Félix, *Humanismo y coleccionismo librario en el sivol XV*, Diputación Provincial de Guadalajara, Guadalajara, 1995.
- SALICRÚ LLUCH, Roser, Fou Yúsuf V ibn Àhmad, rei de Granada, l'infant Coix de les cròniques castellanes?, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 24, Barcelona, 1994, ps. 807-830.
- SALICRÚ LLUCH, Roser, Cartes de captius cristians a les presons de Tunis del regnat de Ferran d'Antequera, dins *Miscel·lània de textos medievals*, 7, Barcelona, 1994, ps. 549-590.
- SALICRÚ LLUCH, Roser, *El tràfic de mercaderies a Barcelona (I), segons els comptes de la lleuda de Mediona (febrer de 1434)*, Institució 'Milà i Fontanals' – CSIC, Barcelona, 1995.
- SALICRÚ LLUCH, Roser, La coronació de Ferran d'Antequera: l'organització i els preparatius de la festa, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 25/2, Barcelona, 1995, ps. 699-760.
- SALICRÚ LLUCH, Roser, Els 'Fets de Villena'. Alguns episodis fronterers del regnat de Ferran d'Antequera, dins *Relaciones de la Corona de Aragón con los estados cristianos peninsulares (siglos XIII-XV)*. 'XV

Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993), Gobierno de Aragón, Saragossa, 1997, vol. 2 (actes), ps. 315-333.

SALICRÚ LLUCH, Roser, La treva de 1418 amb Granada: la recuperació de la tradició catalanoaragonesa, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 27/2, Barcelona, 1997, ps. 989-1.020.

SALICRÚ LLUCH, Roser, La Corona de Aragón y los nazaritas en el segundo reinado de Muhammad el Pequeño (1427-1429), dins SEGURA ARTERO, Pedro (coord.), *Actas del Congreso 'La frontera oriental nazarí como sujeto histórico, siglos XIII-XVI' (Lorca-Vera, 22 a 24 de noviembre de 1994)*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1997, ps. 199-212.

SALICRÚ LLUCH, Roser, Esclaus assegurats contra fuga a la vegueria de Cervera: el compte de la guarda de 1421, dins *Miscel·lània ceriverina*, 12, Cervera, 1998, ps. 135-147.

SALICRÚ LLUCH, Roser, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV: l'assegurança contra fugues*, Institució 'Milà i Fontanals' – CSIC, Barcelona, 1998.

SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó (1410-1485)*, Institució 'Milà i Fontanals' – CSIC, Barcelona, 1998.

SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 1999.

SALICRÚ LLUCH, Roser, Joan Mercader: la intervenció del batlle general del Regne de València en la política granadina d'Alfons el Magnànim, dins *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 12, Alacant, 1999, ps. 135-150.

SALICRÚ LLUCH, Roser, La Corona de Aragón y Génova en el Reino de Granada en el siglo XV, dins FERRER, Maria Teresa – COULON, Damien (coords.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana. Actes del seminari celebrat a Barcelona el 20 d'abril del 1998*, CSIC – Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1999, ps. 121-144.

SALICRÚ LLUCH, Roser, Manifestacions i evolució de la rivalitat entre Gènova i la Corona d'Aragó a la Granada del segle XV: un reflex de les transformacions de la penetració mercantil, dins *Acta historia et archaeologica mediaevalia*, 23-24 (*Homenatge al prof. J. Ramon Julià Viñamarta*), Barcelona, 2002-2003, ps. 575-596.

SALICRÚ LLUCH, Roser, Caballeros cristianos en el Occidente europeo e islámico, dins HERBERS, Klaus – Jaspert, Nikolas (eds.), *“Das kommt mir spanisch vor”. Eigenes und Fremdes in den deutsch-spanischen Beziehungen des späten Mittelalters*, Lit Verlag (“Geschichte und Kultur der Iberischen Welt”, 1), Münster, 2004, ps. 217-289.

SALICRÚ LLUCH, Roser, Galícia i Granada: pelegrinatge i exercici de cavalleria en terres ibèriques i musulmanes occidentals a la Baixa Edat Mitjana, dins *El Camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (“Biblioteca Abat Oliba. Sèrie il·lustrada”, 21), Barcelona, 2007, ps. 163-177.

SALICRÚ LLUCH, Roser, *El sultanato nazarí de Granada, Génova y la Corona de Aragón en el siglo XV*, Universidad de Granada – Universidad de Málaga – Fundación 'El Legado Andalusi', Granada, 2007.

SALICRÚ, Roser, Intérpretes y diplomáticos. Mudéjares mediadores y representantes de los poderes cristianos en la Corona de Aragón, dins ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana (ed.), *Biografías mudéjares, o la experiencia de ser minoría: biografías islámicas en la España cristiana*, CSIC, Madrid, 2008, ps. 471-497.

SALIMBENE (DI ADAM) DA PARMA, *Cronaca di Fra Salimbene Parmigiano, dell'Ordine dei Minori*, Tipogr. de Luigi Battei, Parma, 1882.

SALINAS CATALÁ, Jesús, *“Khetane – Juntos”*. *Materiales interactivos para trabajar la cultura gitana* [CD-rom], Conselleria de Cultura i Educació de la Generalitat Valenciana, València, 2002.

SALINAS ESPINOSA, Concepción, La filosofía del amor en Hugo de Urriés, dins ALEMANY, Rafael – MARTOS, Josep-Lluís – MANZANARO, Josep-Miquel (eds.), *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 2003)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (“Symposia Philologica”, 4), Alcant, 2005, vol. 3, ps. 1.447-1.460.

SALINAS ESPINOSA, Concepción, La ‘Epístola a los valientes letrados de España’, del príncipe de Viana, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 361-372.

SALINAS ESPINOSA, Concepción, Alfonso el Magnánimo y la poesía aragonesa, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució ‘Alfons el Magnànim’, València, 2009, ps. 331-344.

SALISBURY, John of, *Metalogicon*, ed. a cura de Clement WEBB, Clarendon, Oxford, 1929.

SALISBURY, John of, *Policraticus*, trad. a l'espanyol a cura de Miguel Ángel LADERO, Editora Nacional, Madrid, 1984.

SALLERAS CLARIÓ, Joaquín, *La baronía de Fraga: su progresiva vinculación a Aragón (1387-1458)*, Tesi doctoral del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2004.

SAL-LUSTI CRISP, G., *La conjuració de Catilina*, ed. i trad. a cura de Joaquim ICART, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1963.

SAL-LUSTI CRISP, G., *La guerra de Jugurta*, ed. i trad. a cura de Joaquim ICART, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1964.

SALMERI, Giovanni, Tra politica e antiquaria. Lettura di Strabone nel XV e XVI secolo, dins MADDOLI, Gianfranco (ed.), *Strabone e l'Italia antica. Atti del 2. degli Incontri perugini di storia della storiografia antica e sul mondo antico (Acquasparta, Palazzo Cesi, 25-27 maggio 1987)*, Edizioni scientifiche italiane, Nàpols, 1988, ps. 291-296.

SALSANO, Fernando – SAFFIOTTI BERNARDI, Simonetta, Aquila, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/aquila_Enciclopedia-Dantesca/>

SALUDES AMAT, Anna-Maria, Notícia sobre els textos en català conservats a la Biblioteca Nacional de Nàpols, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 373-380.

SALUDES AMAT, Anna-Maria, I sogni del *Curial e Güelfa*, dins *Sogno e scrittura nelle culture iberiche. Atti del XVII Convegno dell'Associazione Ispanisti Italiani (Milano, 24-25-26 ottobre 1996)*, Bulzoni, Roma, 1998, vol. 1, ps. 273-288.

SALUDES AMAT, Anna-Maria, Ricerca paradigmatica o trionfo della letterarietà nelle strategie narrative del *Curial e Güelfa*, dins CHIAPPINI, Gaetano (ed.), *Echi di memoria. Scritti di varia filologia, critica e linguistica in ricordo di Giorgio Chiarini*, Alinea, Florència, 1998, ps. 197-211.

SALUSTRIO DEL POYO, Damián, Comedia famosa de “La fortuna adversa del muy noble caballero Ruy López Dávalos el Bueno”, dins MESONERO ROMANOS, Ramon de, *Biblioteca de autores españoles desde la formación del lenguaje hasta nuestros días. Dramáticos contemporáneos a Lope de Vega*, M. Rivadeneyra, Madrid, 1857, vol. 1, ps. 465-489.

SALUTATI, Coluccio, *De nobilitate legum et medicinae*, ed. a cura d'Eugenio GARIN, Vallecchi, Florència, 1947.

SALUTATI, Coluccio, *De laboribus Herculis* [1406], ed. a cura de Berthold Louis ULLMAN, Thesaurus Mundi (“Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis”), Zúric, 1951-1952; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

SALUTATI, Coluccio, *De saeculo et religione* [1381], ed. a cura de B. L. ULLMAN, Olschki, Florència, 1957.

SALUZZO, Tommaso III (marchese di), *Il Libro del Cavaliere Errante (BNF ms. fr 12559)*, ed. bilingüe (original francès cura de Marco PICAT i Laura RAMELLO; trad. italiana d’Enrica MARTINENGO), Araba Fenice, Boves, 2008.

SALVÁ, Miguel – SÁINZ DE BARANDA, Pedro, *Colección de documentos inéditos para la Historia de España*, Tipogr. de la Viuda de Calero, Madrid, 1851.

SALVÁ, Jaime – TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), Cartas reales de Alfonso V de Aragón, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma de Mallorca, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50.

SALVADOR, Vicent, *Els arxius del discurs. Episodis valencians d’història social de la llengua i la literatura*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València-Barcelona, 2001.

SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *La poesía cancioneril: el Cancionero de Estúñiga*, Alhambra, Madrid, 1977.

SALVADOR MIGUEL, Nicasio, *Poder y escritura en España a mediados del siglo XV. El caso del “Cancionero de Estúñiga”*, dins *Écrire à la fin du Moyen Âge. Le pouvoir et l’écriture en Espagne et en Italie (1450-1530). Actes du Colloque internationale France-Espagne-Italie (Aix-en-Provence, 20-22 octobre 1988)*, Aix-en-Provence, 1990, ps. 31-42.

SALVADORI, Massimo L., Lorenzo il Magnifico, dins *Enciclopedia dei ragazzi*, Treccani, Roma, 2006, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-il-magnifico_Enciclopedia_dei_ragazzi/>

SALVATI, Castello (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall’Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 4. Frammenti dei registri ‘Commune Summariae’ (1444-1459). Frammenti di cedole della Tesoreria di Alfonso I (1446-1448)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1964.

SALVATORELLI, Luigi, *Storia della letteratura latina cristiana dalle origini alla metà del VI secolo*, Francesco Vallardi, Milà, 1936.

SALVATURELLI, Luigi, *L’Italia comunale: dal secolo XI alla metà del secolo XIV*, Mondadori (“Storia d’Italia”, 4), Milà, 1940.

SALVI, Guglielmo, *Galeotto I de Carretto, marchese di Finale, e la Repubblica di Genova*, Regia Deputazione di storia patria per la Liguria, Gènova, 1937.

SAMARAN, Charles, *La maison d’Armagnac et les dernières luttes de la féodalité dans le Midi de la France*, Picard, París, 1908; reed. per Slatkine-Megariots, Ginebra, 1975.

SAMOSATA, Luciano di, *Dialoghi degli Dei*, trad. a l’italià de Luigi SETTEMBRINI, dins *Opere di Luciano*, vol. 1, 8, Felice Le Monnier, Florència, 1862.

SAMÓSATA, Lluçia de, *Obres, vol. 1 (Diàlegs dels déus. Diàlegs marins)*, ed. i trad. a cura de Montserrat JUFRESA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1966.

SAMÓSATA, Luciano de, *Obras, vol. 2: Diálogos de los muertos; El aficionado a las mentiras; Sobre la muerte de peregrino*, CSIC, Madrid, 1992.

SAMPER GORDEJUELA, Hipólito de, *Montesa ilustrada. Origen, fundación, principios, institutos, casos, progressos, jurisdicción, derechos, privilegios, preeminencias, dignidades, oficios, beneficios, héroes y varones*

ilustres de la Real, Ínclita y Nobilíssima Religión Militar de Nuestra Señora Santa María de Montesa y San George de Alfama, Tipogr. del Real Colegio de la Orden de Montesa, València, 1669.

SANAHUJA, Pere, Els framenors a Cervera, dins *Estudis franciscans*, 45, Barcelona, 1933, ps. 47-97.

SANAHUJA, Pere, *El monestir de Santa Clara de Cervera*, Cervera, s. d. [ca.1950].

SAN ANTONIO, Alonso de, *Primacía de redentora de cautivos de la Sagrada Orden de la Santísima Trinidad en las coronas de Castilla, Aragón y Navarra, contra la Illustre Orden de Nuestra Señora de la Merced*, Tipogr. de Juan Martín de Barrio, Madrid, 1652.

SÁNCHEZ, Manuel Ambrosio, La represión de la disidencia ideológica en el discurso religioso medieval, dins VACA LORENZO, Ángel (ed.), *Disidentes, heterodoxos y marginados en la historia*, Universidad de Salamanca (“Acta Salmanticensia. Estudios históricos y geográficos”, 109), Salamanca, 1998, ps. 85-108.

SÁNCHEZ, Tomás Antonio (ed.), *Colección de poesías castellanas anteriores al siglo XV. Preceden noticias para la vida del primer marqués de Santillana y la carta que escribió al condestable de Portugal sobre el origen de nuestra poesía*, Tipogr. de Antonio de Sancha, Madrid, 1779.

SÁNCHEZ, Tomás Antonio – PIDAL, Pedro José – JANER, Florenció (eds.), *Poetas castellanos anteriores al siglo XV*, M. Rivadeneyra, Madrid, 1864.

SÁNCHEZ AMEIJERAS, Rocío, La portada del Sarmental de la catedral de Burgos: fuentes y fortuna, dins *Matèria. Revista d'art*, 1, Barcelona, 2002, ps. 161-198.

SÁNCHEZ ASSENSIO, Francisco, *Don Ignace d'Avalos. Nouvelle espagnole*, trad. per J. B. DE BOYER D'ARGENS, de l'original espanyol titulat ‘*Divertimentos del ocio*’, París, 1739.

SÁNCHEZ DE MOVELLÁN TORRENT, Isabel, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)*, Institut d'Estudis Catalans, 2004.

SÁNCHEZ DE VALLADOLID, Fernán, *Crónica del rey don Alfonso Décimo*, dins ROSELL, Cayetano (ed.), *Crónicas de los reyes de Castilla*, vol. 1 (“Biblioteca de Autores Españoles”, 66), Madrid, 1875.

SÁNCHEZ DE VIANA, Pedro, *Las ‘Transformaciones’ de Ovidio, traducidas del verso latino, en tercetos y octavas, por el licenciado Viana, en lengua vulgar castellana; con el comento y explicación de las fábulas, reduziéndolas a filosofía natural y moral, y astrología e historia*, Diego Fernández de Córdoba, Valladolid, 1589.

SÁNCHEZ DONCEL, Gregorio, *Presencia de España en Orán (1509-1792)*, Estudio Teológico de San Ildefonso – Seminario Conciliar, Toledo, 1991.

SÁNCHEZ ESPINOSA, Concepción, Las Cuestiones de Filosofía Moral d'Alfonso Fernández de Madrigal, dins NASCIMENTO, Aires A. – ALMEIDA RIBEIRO, Cristina (coords.), *Literatura medieval, volume II. Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval (Lisboa, 1-5 outubro 1991)*, Edições Cosmo, Lisboa, 1993, ps. 295-300

SÁNCHEZ GONZÁLEZ, Antonio, *Documentación de la Casa de Medinaceli. El Archivo General de los Duques de Segorbe y Cardona*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1990.

SÁNCHEZ HERNAMPÉREZ, Arsenio, Nuevas observaciones sobre la encuadernación del Ms. 9750, *Curial e Güelfa*, de la Biblioteca Nacional de España, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 105-110.

SÁNCHEZ HERNAMPÉREZ, Arsenio, “En cordobán colorado enquaderné éste”, dins ASENSIO MUÑOZ, Elena i al., *Piel sobre tabla. Encuadernaciones mudéjares en la BNE (Madrid, Biblioteca Nacional de España, 2013)*, Biblioteca Nacional de España, Madrid, 2013, ps. 47-65.

SÁNCHEZ MARIANA, M., El paper, la tinta i la cal·ligrafia, dins *El País. Quadern*, 468, Barcelona, 19 de setembre del 1991, p. 5.

SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel, *Pagar al rey en la Corona de Aragón en el siglo XIV*, CSIC, Barcelona, 2003.

SÁNCHEZ-PARRA, María Pilar (ed.), *Crónica anónima de Enrique IV de Castilla, 1454-1474 (II. Crónica castellana)*, Ediciones de la Torre, Madrid, 1991.

SÁNCHEZ PRIETO, Ana Belén, La intitulación diplomática de los Reyes Católicos: un programa político y una lección de historia, dins *III Jornadas Científicas sobre documentación de la época de los Reyes Católicos*, Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas – Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2004, ps. 273-301.

SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, Pedro, Fonética común y fonética de la lectura en la investigación sobre textos castellanos medievales, dins RUFFINO, Giovanni (ed.), *Atti del XXI Congresso internazionale di linguistica e filologia romanza, volume I, sezione I. Grammatica e storia delle lingue romanze (Centro di studi filologici e linguistici siciliani, Università di Palermo, 18-24 settembre 1995)*, Niemeyer, Tübingen, 1998, ps. 455-470.

SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, Pedro, La normalización del castellano escrito en el siglo XIII. Los caracteres de la lengua: grafías y fonemas, dins CANO AGUILAR, Rafael (coord.), *Historia de la lengua española*, Ariel, Barcelona, 2004, ps. 423-448.

SÁNCHEZ REYES, Enrique (ed.), *Bibliografía hispano-latina clásica. Catulo-Cicerón*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alacant, 2008; ed. digital <<http://www.cervantesvirtual.com/obra/bibliografia-hispanolatina-clasica-catulociceron--0/>>, a partir de l'Edición nacional de las obras completas de Menéndez Pelayo, vol. 45, CSIC, Madrid, 1952.

SÁNCHEZ VILANOVA, Llorenç, *El Pallars. Visió històrica. Pallars Sobirà. Pallars Jussà*, Promociones y publicaciones universitarias, Barcelona, 1996.

SANCHIS GUARNER, Manuel, *La ciutat de València. Síntesi d'història i geografia urbana*, Cercle de Belles Arts, València, 1972.

SANCHIS GUARNER, Manuel, Estudi preliminar, dins FERRER, sant Vicent, *Sermons de Quaresma*, Albatros, València, 1973, ps. 7-38.

SANCHIS GUARNER, Manuel (ed.), Introdució, dins *Les 'Trobades en lahors de la Verge Maria'*, reprod. facsimil de l'ed. de Lambert Palmart, València, 1474; Vicent Garcia eds., València, 1979, vol. 2, ps. 5-63.

SANCHIS SIVERA, José, *Historia de San Vicente Ferrer*, Llibreria dels Successors de Badal, València, 1896.

SANCHIS SIVERA, José, *La catedral de Valencia. Guía histórica y artística*, Tipogr. de Francisco Vives Mora, València, 1909.

SANCHIS SIVERA, José, *Pintores medievales en Valencia*, L'Avenç, Barcelona, 1914.

SANCHIS SIVERA, José, El arte del bordado en Valencia en los siglos XIV y XV. Apuntes para su historia, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, any 21, núms. 3-4, març-abril 1917, ps. 200-223.

SANCHIS SIVERA, Josep (ed.), *Dietari del capellà d'Anfós el Magnànim*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1932.

SANCHIS SIVERA, José, *Algunos documentos y cartas privadas que pertenecieron al segundo duque de Gandía don Juan de Borja. Notas para la historia de Alejandro VI*, Instituto General y Técnico de Valencia, València, 1919; reed. en valencià com SANCHIS SIVERA, Josep, *Alguns documents i cartes privades que pertanyeren al segon duc de Gandia, en Joan de Borja (Notes per a la història d'Alexandre VI)*, CEIC "Alfons el Vell", Gandia, 2001, ps. 53-173.

SANCHIS SIVERA, José, La cerámica valenciana. Notas para su estudio, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 88, Madrid, 1926, ps. 638-661.

SANCHIS SIVERA, Josep (ed.), *Dietari del capellà d'Anfós el Magnànim*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1932.

SANCHIS SIVERA, Josep, *Estudis d'història cultural*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

SANCHO IV, *Castigos y documentos del rey Sancho*, ed. a cura d'Antonio RIVERA GARCÍA, Biblioteca Digital Saavedra Fajardo, Múrcia, 2005; ed. electrònica <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/NOTAS/RES0093.pdf>>

SANDEO, Felino, *De regibus Siciliae et Apuliae, in quibus et de Alfonso rege Arragonum, Epitome*, Tipogr. dels hereus de Ioannis Abrii, Hanau, 1611.

SANGRADOR VÍTORES, Matías, *Historia de la muy noble y leal ciudad de Valladolid, desde su remota antigüedad hasta la muerte de Fernando VII*, Tipogr. de D. M. Aparicio, Valladolid, 1851.

SAN ISIDORO DE SEVILLA, *Etimologías (edición bilingüe)*, ed. i trad. a cura de José OROZ i Manuel-A. MARCOS, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1993 (2a.).

SAN JERÓNIMO, *Contra Rufino*, ed. a cura de Javier TOVAR PAZ, Akal, Madrid, 2003.

SANLLEHY GIRONA, Carles, marqués de Caldes de Montbui, *Los descendientes legitimados de Alfonso el Magnánimo en el trono de Nápoles*, Tipogr. de La hormiga de oro, Barcelona, 1951.

SANMARTÍN, Ricardo, El fuego ritual de las fallas, dins GONZÁLEZ ALCANTUD, José Antonio – BUXÓ REY, M^a. Jesús (eds.), *El fuego: mitos, ritos y realidades. Coloquio Internacional (Granada, 1-3 de febrero de 1995)*, Centro de Investigaciones Etnológicas Ángel Ganivet – Anthropos, Granada, 1997, ps. 257-272.

SAN MARTINO DE SPUCCHES, Francesco, *La storia dei feudi e dei titoli nobiliari di Sicilia dalla loro origini ai nostri giorni (1924). Lavoro compilato su documenti ed atti ufficiali e legali*, Scuola Tipografica "Boccone del Povero", Palerm, 1924.

SANNAZARO, Jacopo, *Arcadia*, ed. a cura d'A. MAURO, dins SANNAZARO, J., *Opere volgari*, Laterza, Bari, 1961; reed. digital dins *Biblioteca Italiana*, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

SAN PEDRO, Diego de, *Cárcel de amor, con la continuación de Nicolás Núñez*, ed. a cura de C. PARRRILLA – A. Deyermund, Crítica, Barcelona, 1995.

SANPERE MIQUEL, Salvador, *Los cuatrocentistas catalanes. Historia de la pintura en Cataluña en el siglo XV*, Tipogr. l'Avenç, Barcelona, 1906.

SANS TRAVÉ, Josep-Maria, La comanda del Temple de Vallfogona de Riucorb. Primera part: la creació i la formació del patrimoni (segles XII i XIII), dins *Quaderns d'història tarraconense*, 2, Tarragona, 1980, ps. 7-54.

SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, vol. 1 (1411-1539)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994.

SANS TRAVÉ, Josep-Maria, *Els templers catalans. De la rosa a la creu*, Pagès, Lleida, 1996.

SANS TRAVÉ, Josep-Maria (dir.), *Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona, (1144-1862)*, Arxiu Municipal de Girona, Fundació Noguera, Barcelona, 2005.

SANSONE, Giuseppe-E., Medievalismo del *Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*, Bari, 1962; reed. dins SANSONE, G.-E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari ("Biblioteca di filologia romanza", 7), 1963, ps. 205-242; resumit en espanyol com: SANSONE, Giuseppe-E., Introducció, dins ANÓNIMO, *Curial y Güelfa*, trad. i ed. a cura de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982, ps. LX-LXIII.

SANSONE, Giuseppe-E., Pròleg, dins ANÓNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura de Marina GUSTÀ, Edicions 62 i 'la Caixa', Barcelona, 1979, ps. 9-16.

SANSONE, Giuseppe-E., Introducció, dins ANÓNIMO, *Curial y Güelfa*, trad. i ed. a cura de Pere GIMFERRER, Alfaguara, Madrid, 1982, ps. LX-LXIII.

SANSONE, Giuseppe-E., Nota-ressenya a Anton ESPADALER, *Una reina per a Curial*, Quaderns Crema, Barcelona, 1984, pp. 252, dins *Caplletra*, 2, València, 1987, ps. 137-141.

SANSONE, Giuseppe-E., L'autunno medievale del *Curial*, dins SANSONE, G., *Scritti catalani di filologia e letteratura*, Adriatica, Bari, 1994.

SANSOVINO, Francesco, *L'annali, ovvero le vite de' principi et signori della casa Othomana*, Venècia, 1571.

SANTAGATA, Marco, *La lirica aragonesa. Studi sulla poesia napoletana del secondo Quattrocento*, Antenore, Pàdua, 1979.

SANTAGATA, Marco – CARRAI, Stefano, *La lirica di corte nell'Italia del Quattrocento*, Franco Angeli, Milà, 1993.

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *Epistolae*, Tipogr. de Sébastien Honoré, Lleó de França, 1561.

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *Epistolae*, vol. 33 de MIGNE, Jacques-Paul, *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, economica, omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui, ab aevo apostolico usque Innocenti III tempora floruerunt. Series Latina*, Roma, 1844-1855.

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *Confessionum libri XIII*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *De Civitate Dei contra paganos libri XXII*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *De vera religione*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *In Epistolam Ioannis ad Parthos*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *In Evangelium Ioannis tractatus centum viginti quatuor*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *Sermones*, ed. electrònica a cura de Franco MONTEVERDE, dins *Sant'Agostino – Augustinus Hiponensis*, Nuova Biblioteca Agostiniana – Città Nuova Editrice, 2010 <www.augustinus.it>

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *Epistolae*, ed. digital <www.documentacatholicaomnia.eu>, consultada en gener del 2013.

SANT AGUSTÍ D'HIPONA, *Sermones*, 41, 278: *Sermo CCLXXVIII. 'De Auguris'*, ed. electrònica (<www.monumenta.ch>), consultada en gener de 2013.

SANT AMBRÒS DE MILÀ, *Opera*, Tipogr. de Francesco Pitteri, Venècia, 1781.

SANT AMBRÒS DE MILÀ, *Omnia quotquot extant opera*, Basilea, 1555.

SANT AMBRÒS DE MILÀ, *Traité sur l'Évangile de S. Luc*; text llatí i trad. al francès a cura de Gabriel TISSOT, Editions du Cerf, París, 1971-1976.

SANT AMBRÒS DE MILÀ, *De Nabuthae historia*, ed. a cura de Stefania PALUMBO, Cacucci Editore, Bari, 2012.

SANT BONAVENTURA, *Dieta salutis*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Francisco ZAMORA, Tipogr. de Girolamo Scoto, Venècia, 1582, vol. 2, ps. 193-247.

SANT BONAVENTURA, *Expositio in Psalterium*, dins *Opera*, Tipogr. de Giovanni Battista Alberti, Venècia, 1755, vol. 8, ps. 176-618.

SANT BONAVENTURA, *Commentarius Evangelii Sancti Lucae*, dins *Opera omnia*, ed. a cura d'Aloisio DA PARMA, Quaracchi, Tipogr. del Collegio San Bonaventura, Parma, 1895, vol. 7, ps. 1-604.

SANTANIELLO, Giovanni, *La prigionia di Paolino: tradizione e storia*, dins RUGGIERO, A. – CROUZEL, Henri – SANTANIELLO, Giovanni (eds.), *Paolino di Nola. Momenti della sua vita e delle sue opere*, Biblioteca diocesana San Paolino, Nola, 1983, ps. 221-249.

SANT GREGORI, Volgarizzamento delle 'Vitae de' Ss. Padri di fra Domenico CAVALCA, Giovanni Silvestri, Milà, 1830.

SANT GREGORI EL GRAN, *Diàlegs*, ed. a cura de Manuel BALASCH i Narcís XIFRA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1991.

SANT ISIDOR DE SEVILLA (*Isidorus Hispalensis*), *Etymologiarum sive Originum libri XX*, ed. digital <<http://www.thelatinlibrary.com/isidore.html>>

SANT ISIDOR DE SEVILLA (*Isidorus Hispalensis*), *Sententiarum libri III*, dins *Opera omnia*, ed. a cura de Faustino ARÉVALO, Tipogr. d'Antonio Fulgonio, Roma, 1802, t. 4, vol. 5, ps. 115-363.

SANT ISIDOR DE SEVILLA (*Isidorus Hispalensis*), *Sententiae*, ed. a cura de Pierre CAZIER, Brepols, Turnholt, 1998.

SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Epistula ad Paulinum*, Tipogr. de Singrenius, Viena, 1520; ed. electrònica de la Bayerische StaatsBibliothek <<http://www.mdz-nbn-resolving.de/>>.

SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Adversus Iovinianum*, dins MIGNE, Jacques-Paul, *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, economica, omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui, ab aevo apostolico usque Innocenti III tempora floruerunt. Series Latina*, Roma, 1844-1855, vol. 23, cols. 222-352.

SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Adversus Iovinianum*, ed. electrònica dins *Corpus Corporum. Repositorium operum latinorum apud Universitatem Turicense*, Universitat Zurich, Zurich, s. d. <mlat.uzh.ch> consultada en novembre del 2014.

SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Epistola beati Hieronimi presbiteri ad Paulinum presbiterum, De omnibus divine historie libris*, ed. a cura de Martin MORARD, a partir de la *Biblia cum glossa ordinaria Walafridi Strabonis aliorumque et interlineari Anselmi Laudunensis* [Estrasburg, Adolf Rusch – Antonius Koberger, 1480/81], de l'exemplar de la Universitatsbibliothek, Inc 83 (1) GW 4282 de Erfurt-Gotha, vol. 1, fs. 1r-2v; ed. electrònica <<http://glossae.net/fr/content/glosa-ordinaria-epistola-hieronimi-ad-paulinum-frater-ambrosius>>, 18 de març del 2012.

SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Oeuvres*, ed. a cura d'Auguste DESREZ, Benoît Mantougues, Paris, 1838.

SANT JERONI (Sofroni Eusebi Jeroni d'Estridó), *Saint Jérôme. Lettres, tome 3*, ed. i trad. al frances de Jérôme LABOURT, Societe d'Edition "Les Belles Lettres", Paris, 1953.

SANT JOAN CRISÒSTOM, *Obras, I. Homilias sobre el Evangelio de San Mateo [1-45]*, ed. i trad. a cura de Daniel RUIZ BUENO, Editora Catolica, Madrid, 1955.

SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencia del segle XV*, ed. a cura de Martı de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, Valencia, 1984.

SANT PAULÍ DE NOLA, *Epistolae sanctissimi Paulini episcopi nolani ad diversos [ca. 1471-1484]*, Mss. 842 de la Biblioteca de la Universitat de Valencia, a cura de Gioacchino DI GIOVANNI, del Tedeschino o de' Giganti di Rottemburga.

SANT PAULÍ DE NOLA, *Divi Paulini episcopi nolani, quotquot extat, Opera Omnia, partim soluta oratione, partim carmine conscriptam*, ed. a cura d'Henricus GRAVIUS, Tipogr. de Matern Colin, Colonia, 1560.

SANTAMARÍA, Alvaro, *Alfonso el Magnanimo y el levantamiento foraneo de Mallorca*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960.

SANTIAGO-OTERO, Horacio, Manuscritos del "Liber creaturarum" de Ramon Sibiuda, dins *Revista Espanola de Teologıa*, 37, Madrid, 1977; reed. dins SANTIAGO-OTERO, H. (ed.), *Manuscritos de autores medievales hispanos*, CSIC, Madrid, 1987, vol. 1, ps. 97-99.

SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras de Don Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana; ahora por primera vez compiladas, de los códices originales, e ilustradas con la vida del autor, notas y comentarios*, por José AMADOR DE LOS RÍOS, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1852.

SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Defunción de don Enrique de Villena, señor docto e de exçellente ingenio*, ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, L'Haia, 1977.

SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponça*, ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Espasa-Calpe ("Clásicos castellanos"), Madrid, 1987.

SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Obras completas*, ed. a cura de Ángel GÓMEZ MORENO i Maximiliaan P. A. M. KERKHOF, Planeta, Barcelona, 1988.

SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, ed. a cura de Regula ROHLAND DE LANGBEHN, amb estudi preliminar de Vicente BELTRÁN, Crítica, Barcelona, 1997.

SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Antología poética*, ed. a cura de J. Carlos LÓPEZ NIETO, Akal, Madrid, 2000.

SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Poesías completas*, ed. a cura de Maximiliaan P. A. M. KERKHOF i Ángel GÓMEZ MORENO, Castalia, Madrid, 2003.

SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza), *Prohemios* [1437], ed. a cura de Justo S. ALARCÓN, Revista Literaria Katharsis, 2008; ed. electrònica <www.revistakatharsis.org>

SANTILLANA, marquès de (Íñigo López de Mendoza) – CARTAGENA, Alonso de, *Cuestión hecha por el noble y magnífico señor don Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana y conde del Real, al muy sabio y noble prelado don Alonso de Cartagena, obispo de Burgos. Respuesta del venerable y sabio señor don Alfonso, obispo de Burgos, a la cuestión hecha por el magnífico señor marquès de Santillana*, ed. de Rafael HERRERA GUILLÉN, Biblioteca Saavedra Fajardo, Murcia, s. d.; ed. digital <<http://saavedrafajardo.um.es/WEB/archivos/LIBROS/Libro0178.pdf>>, consultada en gener 2013.

SANTORO, Caterina, La biblioteca napoletana dei re d'Aragona, dins *Archivio storico lombardo*, any 80, vol. 4, Milà, 1953, ps. 228-232.

SANTORO, Caterina, *I codici medioevali della Biblioteca Trivulziana*, Milà, 1956.

SANTORO, Mario, *Tristano Caracciolo e la cultura napoletana della Rinascenza*, Armani, Nàpols, 1957.

SANTORO, Mario, *Renaissance Humanism, Foundations, Forms and Legacy*, ed. a cura d'Albert RABIL Jr., University of Pennsylvania, Philadelphia, 1988, vol. 1.

SANTOYO, Julio César, La edad media, dins LAFARGA, Francisco – PEGENAUTE, Luis (eds.), *Historia de la traducción en España*, Ambos Mundos ("Biblioteca de traducción"), Salamanca, 2004, ps. 23-174.

SANTOYO, Julio César, La "escuela de traductores" de Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana, dins GÓMEZ PEÑA, Miguel (ed.), *Ética y política de la traducción literaria*, Grupo de Investigación, Traducción, Literatura y Sociedad, Universidad de Málaga ("Ítaca"), Màlaga, 2004, ps. 99-120.

SANTUCCI, Monique (ed.), *Le roman de Guillon de Trazeignies. Roman en prose, anonyme, écrit au milieu du XVe siècle*, trad. del francès medieval al modern, dins RÉGNIER-BOHLER, Danielle (dir.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Laffont, París, 1995, ps. 251-370.

SANTUCCI, Monique (coord.), *Le porte di Castel Nuovo. Il restauro*, Electa, Nàpols, 1997.

SANT VÍCTOR, Hug de, *In Hierarchia coelestem*, ed. a cura de J.-P. MIGNÉ, "Patrologia Latina", 175, París, 1854.

SANUDO, Marin, *L'espèdizione di Carlo VIII in Italia*, ed. a cura de Rinaldo FULIN, Venècia, 1873.

SANUDO IL GIOVANE, Marin, *Le vite dei dogi (1423-1474). Tomo I (1423-1457)*, ed. a cura d'Angela CARACCIOLO i Chiara FRISON, La Malcontenta, Venècia, 1999.

SANUTO, Marino, *I diarii di Marino Sanuto, 1496-1533. Dall'autografo Marciano Ital. cl. VII codd. CDXIX-CDLXXVII. Vols. 22-23*, Tipogr. de F. Visentini, Venècia, 1888.

SANUTO, Marino, *I diarii di Marino Sanuto, 1496-1533. Dall'autografo Marciano Ital. cl. VII codd. CDXIX-CDLXXVII. Vol. 41*, Tipogr. de F. Visentini, Venècia, 1894.

SANVISENTI, Bernardo, Su le fonti e la patria del *Cural e Güelfa*, dins *Studi medievali*, any 1, fasc. 1, Torí, 1904-1905, ps. 94-106.

SANVISENTI, *I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla letteratura spagnuola*, Milà, 1907.

SANZ, Jesús, Las aves y su simbología, dins *Heráldica de la Corona de Aragón, sus reinos y territorios*, 2011, ed. digital <<http://heraldicacoronaaragon.blogspot.com.es/2011/09/las-aves-y-su-simbologia.html>>, consultada en novembre del 2012.

SANZ DÍAZ, José, Moisés Arragel de Guadalajara y su vinculación con Toledo, dins *Toletum. Boletín de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo*, 15, Toledo, 1984, ps. 171-178.

SANZ HERMIDA, Jacobo, “Una vieja barbuda que se dice Celestina”: notas acerca de la caracterización de Celestina, dins *Celestinesca*, 18/1, Valencia, 1994, ps. 17-34.

SAPEGNO, Natalino, Franco Sacchetti, dins *Enciclopedia italiana*, , dins *Enciclopedia Italiana*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1936, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/franco-sacchetti_\(Enciclopedia_Italiana\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/franco-sacchetti_(Enciclopedia_Italiana)/>)

SAQUERO, Pilar – GONZÁLEZ, Tomás, Las glosas de Nicolás de Trevet sobre los *Trabajos de Hércules* vertidas al castellano: el códice 10220 de la Biblioteca Nacional de Madrid y Enrique de Villena, dins *Epos. Revista de filología*, 6, Madrid, 1990, ps. 177-198.

SAQUERO, Pilar – GONZÁLEZ, Tomás, Boecio en el medioevo hispánico, dins *Humanitas. In honorem Antonio Fontán*, Gredos, Madrid, 1992, ps. 319-339.

SAQUERO SUÁREZ-SOMONTE, Pilar – GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás, Aproximación a la fuente latina del *Libro de las generaciones de los dioses de los gentiles* utilizada en la *General Estoria* de Alfonso X el Sabio, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, 4, Madrid, 1993, ps. 93-111.

SARACENO, Filippo, Documenti inediti del regno di Ludovico, duca di Savoia, tratti dai protocolli dei segretari ducali, dins *Miscellanea di Storia Italiana*, 15, Torí, 1874, ps. 389-451.

SARACENO, Filippo, Due anni di regno (1460-1462) di Ludovico, duca di Savoia, dins *Curiosità e ricerche di storia subalpina*, 2, Torí, 1876, ps. 516-579.

SARASA SÁNCHEZ, Esteban, La alta nobleza laica aragonesa en torno a los Trastámara (siglo XV), dins CASAUS BALLESTER, M^a. José (ed.), *El condado de Aranda y la nobleza española en el Antiguo Régimen*, Institución ‘Fernando el Católico’ – CSIC, Saragossa, 2009, ps. 9-30.

SARDI DE LETTO, Antonio, Franchino Gaffurio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 51, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <[http://www.treccani.it/enciclopedia/franchino-gaffurio_\(Dizionario-Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/franchino-gaffurio_(Dizionario-Biografico)/>)

SARDINA, Patrizia, Marino Marzano, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 71, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2008, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marino-marzano_Dizionario-Biografico/>

SARMIENTO, Martín, *Colección de voces y frases de la lengua gallega*, ed. a cura de J. L. PESADO TOMÉ, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1970.

SARONI, Giovanna, *Les manuscrits enluminés d'origine française du début du XVe siècle, provenant des collections des comtes et ducs de Savoie: Le Livre du roy Modus et de la reine Ratio, et Le chevalier errant de Thomas III de Saluces*, Mémoire de DEA, École des Hautes Études en Sciences Sociales, París, 1999.

- SARONI, Giovanna, *La biblioteca di Amedeo VIII di Savoia (1391-1451)*, Umberto Allemandi & Co., Nova York – Torí, 2004.
- SARPOULET, Jean-Marie, *Les débuts des Reclams de Bearn e Gascogne, revue occitane en Gascogne (1897-1920)*, Presses universitaires de Bordeaux, Bordeaux, 2005.
- SARRIERA, Berenguer (trad.), *Regiment de sanitat* [trad. al català, ca. 1308/10 del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*], dins VILANOVA, Arnau de, *Obres catalanes, vol. II. Escrits mèdics*, ed. a cura de Miquel BATLLORI, Barcino, Barcelona, 1947.
- SASSI, Giuseppe Antonio, *Historia literario-typographica mediolanensis*, Aedibus Palatinus, Milà, 1745.
- SAVONAROLA, Girolamo, *Prediche devotissime et piene di divini mysterii del venerando et sacro theologo frate Hieronymo Savonarola da Ferrara. Defensione del predetto contra li calumniatori*, ed. a cura de Lorenzo VIOLI, Tipogr. de Francesco Bonaccorso, Florència, 1496.
- SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este [ca. 1452]*, ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>
- SAWYER-VAN WESTREENEN VAN THEMAAT, J. J., *Jacquelin de Bavière*, Frères van Cleef, La Haia – Àmsterdam, 1833.
- SAXÒNIA, Joan de, *Scriptum super Alkabicium ordinatum per Johannem de Saxonia in villa Parisiensi, anno Domini 1331*.
- SAYGIN, Susanne, *Humphrey, Duke of Gloucester (1390-1447), and the Italian Humanists*, Brill, Leiden, 2002.
- SBARBI, José María, *El refranero general español*, Tipogr. d'A. Gómez Fuentenebro, Madrid, 1975.
- SCAGLIONE, Aldo, *Knights at Court. Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1991.
- SCAGLIONE DI GERACE, Pasquale, *Storie de Locri e Gerace, messe in ordine ed in rapporto con le vigende della Magna Grecia, di Roma e del regno delle Due Sicilie*, Tipogr. de Gaetano Nobile, Nàpols, 1856.
- SCALCO, Luca, In ciclo dei Giochi nel Palazzo Borromeo di Milano, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2011; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/arte/giochiborromeo/giochiborromeo.htm>>
- SCALONA, Vincenzo della, *Lettera di Vincenzo della Scalona al marchese di Mantova, Ludovico Gonzaga, in data 12 ottobre 1449, riguardante la festa fatta in Milano per la celebrazione della pace tra questa città e la Repubblica di Venezia*, Tipogr. Fratelli Fusi, Pavia, 1890.
- SCARCIA PIACENTINI, Paola, Lettere di un ignoto umanista (Vat. lat. 2.906: personaggi e cultura d'area salernitana), dins *Humanistica lovaniensia*, 29, Universitat de Lovaina, 1980, ps. 100-160.
- SCARCIA PIACENTINI, Paola, Angelo Decembrio e la sua scrittura, dins *Scrittura e civiltà*, 4, Torí, 1980, ps. 247-277.
- SCARTON, Elisabetta (ed.), *Corrispondenza dell'ambasciatore Giovanni Lanfredoni, I (13 aprile 1484-9 maggio 1485)*, Istituto italiano per gli studi di Filologia – Carlone editore ("Fonte per la Storia di Napoli Aragonese"), Nàpols, 2005.
- SCARTON, Elisabetta, La congiura dei baroni del 1485-1487 e la sorte dei ribelli, dins SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco (eds.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols, 2011, ps. 213-290.
- SCHADEE, Hester, The First Vernacular Caesar: Pier Candido Decembrio's Translation for Inigo d'Avalos with Editions and Translations of Both Prologues, dins *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 46/1, Turnhout (Bèlgica), 2015, ps. 277-304.
- SCHAUB, Ch., *La Suisse historique, politique et pittoresque; comprenant l'Histoire, la Géographie et la statistique de ce pays*, Gruaz, Ginebra, 1856.

- SCHEIN, Seth L., *The Mortal Hero. An introduction to Homer's "Iliad"*, University of California Press, Bekerley – Los Angeles, 1984.
- SCHIAFFINI, Alfredo, *Poesis e poeta in Dante*, dins *Studia philologica et litteraria in honorem Leo Spitzer*, Francke, Berna, 1958, ps. 379-389.
- SCHIAPPOLI, Irma, Isabella di Chiaramonte, regina di Napoli, dins *Archivio storico italiano*, 98, Florència, 1940, ps. 109-124.
- SCHIAPPOLI, Irma, *Napoli aragonese: traffici e attività marinare*, Giannini ("Biblioteca di studi meridionali", 3), Nàpols, 1972.
- SCHIAVINA, Guglielmo, *Annali di Alessandria*, ed. a cura de Carlo A-VALLE, Tipogr. de Barnabè e Borselino, Alessandria, 1861.
- SCHIB, Gret, *Vocabulari de Sant Vicent Ferrer*, Fundació Vives Casajuana, Barcelona, 1977.
- SCHIB, Gret, Einführung, dins ANÒNIM, *Curial und Guelfa. Ein katalanischer Ritterroman*, trad. i ed. de G. SCHIB, LIT – Barcino, Berlín – Barcelona, 2008, ps. 3-14.
- SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, 1905; reimpr. per Gérard Th. Van Heusden, Amsterdam, 1970.
- SCHLELEIN, Stefan, Vacilando entre Edad Media y Renacimiento: Castilla y el humanismo del siglo XV, dins EGIDO, Aurora – LAPLANA, José Enrique (eds.), *Saberes humanísticos y formas de vida. Usos y abusos. Actas del Coloquio Hispano-alemán (Zaragoza, 15-17 de diciembre 2010)*, Saragossa, 2012, ps. 91-112.
- SCHMID, Beatrice, Un aspecte sintàctic del 'Curial e Güelfa': las perífrasis modales, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 843-874.
- SCHMITT, Annegrit, Pisanello et l'art du portrait, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 335-376.
- SCHMITT, Oliver Jens, *Skänderbeu*, K& B, Tirana, 2008; trad. de l'albanés a l'alemany com: *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*, Pusted, Regensburg, 2009.
- SCHNERB, Bertrand, Bourgogne et Savoie au début du XVe siècle: évolution d'une alliance militaire, dins *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes*, 32, Lieja, 1992, ps. 13-29.
- SCHNERB, Bertrand, *L'État bourguignon (1363-1477)*, Librairie Académique Perrin, París, 1999.
- SCHNERB, Bertrand, L'éducation d'un jeune noble à la cour de Philippe le Bon d'après les *Enseignements paternels* de Ghillebert de Lannoy, dins PAVIOT, Jacques (ed.), *Liber Amicorum Raphaël de Smedt, 3. Historia (Miscellanea Neerlandica)*, Peeters, Lovaina, 2001, ps. 113-132.
- SCHNERB, Bertrand, Les capitaines de Jean sans Peur, duc de Bourgogne (1404-1419), dins MARCHANDISSE, Alain (coord.), *A l'ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Âge, Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège*, Lieja, 2003, ps. 329-342.
- SCHNERB, Bertrand, *Les Armagnacs et les Bourguignons. La maudite guerre (1407-1435)*, Perrin, París, 2009 (1a, 1988).
- SCHOIER, Jean, *La généalogie et descente de la tres-illustre maison de Croy*, Tipogr. de la viuda de Jacques Boscard, París, 1589.
- SCHÖNBERGER, Axel, *Tirant lo Blanc (1490) und Curial e Güelfa (ca. 1450): Formen ritterlicher Liebe im späten Katalanischen Mittelalter – Tirant lo Blanc (1490) i Curial e Güelfa (ca. 1450): Formes de l'amor cortès en el segle XV català*, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 3, Frankfurt am Main, 1991, ps. 174-248.
- SCHUBRING, Paul, Uomini famosi, dins *Repertorium für Kunstwissenschaft*, 23, 1900, ps. 424-425.
- SCHULTHESS, Johannes, *Tableaux historiques et politiques des anciens gouvernements de Zurich et de Berne, et des époques les plus intéressantes de l'Histoire de la Suisse*, Antoine-August Renouard, París, 1810.

- SCHULZ, Heinrich Wilhelm, *Denkmaeler der Kunst des Mittelalters in Unteritalien*, Dresde, 1860.
- SCHWAMMENTHAL, Riccardo – STRANIERO, Michele L., *Dizionario dei proverbi italiani e dialettali*, BUR Dizionari, Milà, 2005 (2a; 1a ed., 1991).
- SCHWARTZ, Frederich – CARRERAS, Francesc (eds.), *Manual de novells ardots, vulgarment apellat 'Dietari Antich del Consell Barceloní'. Volum primer, comprenent los volums originals del I al IX. Anys 1390-1446*, Ajuntament de Barcelona, 1892.
- SCIAMBRA, Matteo – VALENTINI, Giuseppe – PARRINO, Ignazio (eds.), *Il 'Liber brevium' di Callisto III: la Crociata, l'Albania e Skanderberg*, Centro Internazionale di Studi Albanesi (Palerm) – Istituto Universitario Orientale (Nàpols) – Istituto di Studi Albanesi dell'Università di Roma – Fondazione Giorgio Cini (Venècia) – Pontificium Institutum Orientalium Studiorum (Roma), Salern, 1968.
- SCIO DE SAN MIGUEL, Felipe, *La Santa Biblia traducida al español de la Vulgata latina, t. III. Antiguo Testamento*, Gaspar y Roig, Madrid, 1852.
- SCIPIONI, Giuseppe Scipione, *Leon Battista Alberti e Agnolo Pandolfini. Lettere al dottore Rodolfo Reiner, separata d'Il Preludio, any 6*, Tipogr. Morelli, Ancona, 1882.
- SCOTTUS, Iohannes, *Annotaciones in Marcianum*, ed. a cura de Cora E. LUTZ, The Medieval Academy of America (publication number 34), Cambridge (Massachusetts), 1939.
- SEBASTIÀ, Jordi, "El Curial és una falsificació". Polèmica sobre l'autenticitat d'un dels textos cabdals de la literatura catalana, dins *El Temps*, any 8, núm. 379, 23 de setembre del 1991, ps. 28-29.
- SEBASTIÀ, Jordi, 1992, l'any del *Curial*: nous estudis decidiran l'autenticitat del Curial e Güelfa, dins *El Temps*, any 9, núm. 395, València, 13 de gener del 1992, ps. 66-68.
- SECHI MESTICA, Giuseppina, *Dizionario universale di mitologia*, Rusconi, Milà, 1990; trad. i ed. com: *Diccionario Akal de mitología universal*, Akal, Madrid, 2007 (2a).
- SECO DE LUCENA PAREDES, Luis, Cortesanos nasrfs del siglo XV. Las familias de Ibn 'Abd al-Barr e Ibn Kumâsa, dins *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 7, Granada, 1958, ps. 19-28.
- SÉDILLOT, Carole, *Ombres et lumières du tarot*, Saud, París, 1997.
- SEDLAR, Jean W., *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500*, Washington University Press, Washington, 1994.
- SEEBODE, Gottfried – JAHN, Johan Christian – FLOTZ, Reinhold, *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik oder Kristische Bibliothek für das Schul und Unterrichtswesen*, B. G. Teubner, Leipzig, 1836.
- SEGARRA AÑON, Isabel, El tractat 'Corona Regum': l'humanisme italià i el pensament polític de Joan Margarit, dins TAVANI, Giuseppe – PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 285-296.
- SEJNI, Bernardo, *Storie fiorentine, dall'anno MDXXVII al MDLV*, Tipogr. de' Classici Italiani, Milà, 1805.
- SEGOVIA, Juan de, *Historia gestorum generalis synodi Basileensis*, Manuscrit de la Biblioteca Nacional de España, 12 vols, Mss. 7502-7512.
- SEGOVIA, Juan de, *Historia gestorum Generalis Synodi Basiliensis [1449-1453]*, dins BIRK, E. (ed.), *Monumenta conciliorum generalium saeculi decimi quinti: Consilium Basiliense*, vol. 3, Vienne, 1873.
- SEGRE, Arturo, Nicod de Menton e le aspirazioni sabaude al ducato de Milano (1445-1450), dins *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino*, vol. 34, fasc. 14, Torí, 1899, ps. 868-884.
- SEGRE, Cesare, Appunti su *Le chevalier errant* di Tommaso III di Saluzzo, dins CERQUIGLINI-TOULET, Jacqueline – COLLET, Olivier (eds.), *Mélanges de Philologie et de Littérature Médiévales offerts à Miguel Burger*, Droz, Ginebra, 1994, ps. 355-360.
- SEGRE, Cesare (ed.), *Li bestiaires d'amours di Maestre Richard de Fournival e li response du Bestiaire*, Milà – Nàpols, 1957.

SEGUÍ MARCO, Juan José, El sueño evanescente de Cicerón: el paraíso de los políticos, dins *Potestas. Religión, poder y monarquía. Revista del Grupo Europeo de Investigación Histórica*, 4, Castelló de la Plana, 2011, ps. 55-68.

SEGURA-LLOPES, Carles, L'evolució de la forma verbal *cantara* en català: un estudi del corpus, dins *Mirabilia/MedTrans*, 1, Barcelona, juny 2015, ps. 1-45, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

SEGURA VALLS, Joan, *Història d'Igualada*, Tipogr. d'Eugeni Subirana, Barcelona, 1907.

SELENA LUCIANELLI, Alma, Alfonso e Ferrante dalle dediche di alcuni inconfondibili napoletani, dins AMBRA, Emilia (ed.), *Libri a corte. Testi e immagini nella Napoli aragonese*, Paparo, Napoli, 1997, ps. 65-74.

SEM, G., Leon Battista Alberti. Vita e opere, dins *Enciclopedia Italiana*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1929, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/alberti_Enciclopedia_Italiana/>

SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 1997.

SENATORE, Francesco, “*Uno mondo de carta*”. *Forme e strutture della diplomazia sforzesca*, Liguori, Napoli, 1998.

SENATORE, Francesco, Le ultime parole di Alfonso il Magnanimo, dins ROSSETTI, Gabriella – VIOLO, Giovanni (eds.), *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, Liguori – GISEM, Nàpols, 2000, vol. 2, ps. 247-270.

SENATORE, Francesco, Pontano e la guerra di Napoli, dins DEL TREPPO, Mario (coord.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, GISEM-Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 279-309.

SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco, *Spazi e tempi della guerra nel Mezzogiorno aragonese: l'itinerario militare di Re Ferrante (1458-1465)*, Carlone (“*Iter Campanum*”, 10), Salerno, 2002.

SENATORE, Francesco, L'itinerance degli aragonesi di Napoli, dins *L'itinérance des seigneurs (XIVe-XVIe siècles). Actes du colloque international de Lausanne et Romàinmôtier (29 novembre-1er décembre 2001). Cahiers Lausannois d'Histoire Médiévale*, CLHM, Lausanne, 2003, ps. 275-325.

SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 2 (4 luglio 1458-30 dicembre 1459)*, Istituto italiano per gli studi filosofici – Carlone, Salern, 2004.

SENATORE, Francesco, Callisto III nelle corrispondenze diplomatiche italiane. La documentazione sui Borgia nell'Archivio di Stato di Siena, dins *Revista Borja*, 2 (*Actes del II Simposi Internacional sobre els Borja, València-Gandia, 21-23 novembre 2007*), València, 2008-2009, ps. 141-186.

SENATORE, Francesco, Parlamento e luogotenenza generale. Il regno di Napoli nella Corona d'Aragona, dins SESMA MUÑOZ, Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 433-474.

SENATORE, Francesco – MONTUORI, Francesco, Discorsi ripotati alla corte di Ferrante d'Aragona, dins ABBAMONTE, Giancarlo – MILETTI, Lorenzo – SPINA, Luigi (eds.), *Discorsi alla prova (Atti del Quinto Colloquio italo-francese: “Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati: contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa” (Napoli, S. Maria di Castellabate, 21-23 settembre 2006)*, Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia Classica ‘F. Araldi’ dell'Università degli Studi di Napoli ‘Federico II’ – Gianni Editore, Nàpols, 2009, ps. 519-577.

SENATORE, Francesco, La processione del 2 giugno nella Napoli aragonese e la cappella di S. Maria della Pace in Campovecchio, dins *Annali di storia moderna e contemporanea*, 16, Milà, 2010, ps. 343-361.

SENATORE, Francesco, Cedole e cedole di tesoreria. Note documentarie e linguistiche sull'amministrazione aragonese nel Quattrocento, dins *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 2, 2012, ps. 127-156.

SENDRA MOLIÓ, Josep, *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, Ajuntament d'Oliva, 1998.

SENEBIER, Jean, *Catalogue raisonné des manuscrits conservés dans la Bibliothèque de la Ville et République de Genève*, Tipogr. de Barthélemy Chirol, Ginebra, 1779.

- SÈNECA, Luci Anneu, *Opera omnia philosophica, declamatoria et tragica. Pars secunda: Opera declamatoria*, ed. a cura de Marie Nicolas BOUILLET, Éloi Lemarie, París, 1831.
- SÈNECA, Luci Anneu, *Lletres a Lucili*, ed. i trad. a cura de Carles CARDÓ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 4 vols., 1928-1931.
- SÈNECA, Luci Anneu, *Dels beneficis, vol. 1 (llibres I-IV)*, ed. i trad. a cura de Carles CARDÓ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 4 vols., 1933.
- SÈNECA, Luci Anneu, *Dels beneficis, volum I, llibres I-IV*, ed. i trad. a cura de Carles CARDÓ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1933.
- SÈNECA, Luci Anneu, *Hercules furens*, dins *Tragediae*, ed. a cura d'Otto ZWIERLEIN, Clarendon Press, Oxford, 1986.
- SÈNECA, Luci Anneu, *Tragèdies. Traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, ed. a cura de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, Barcino ("Els nostres clàssics", B, 14-15), Barcelona, 1995, 2 vols.
- SÈNECA (Lucius Annaeus Seneca), *Tragoediae / Tragedias*, ed. i trad. a cura de Germán VIVEROS, Universidad Autónoma de México, Mèxic, 2001.
- SÈNECA, Luci Anneu, *Espístoles a Lucili. Traducció catalana medieval (versió I)*, ed. a cura de Vicent MARTÍNEZ ROMERO, Barcino ("Els nostres clàssics"), Barcelona, 2015, 2 vols.
- SENNEVILLE, Gérard de, *Yolande d'Aragon. La reine qui a gagné la guerre de Cent Ans*, Librairie Académique Perrin, París, 2008.
- SENTÍ, Andreu – BARCELÓ, Sergi, Amadís i Oriana en la literatura catalana medieval, dins *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 2010)*, Universidad de Valladolid, 2012, vol. 2, ps. 1.655-1.666.
- SEQUERO GARCÍA, M^a. Ángeles – SERRANO MONTEAGUDO, Octavio, Edición crítica de la Història d'Alexandre de Lluís de Fenollet (capítols 1-19): una adaptació de Plutarco, dins *Troianalexandrina*, 10, Sant Jaume de Galícia, 2010, ps. 153-179.
- SERCAMBI, Giovanni, *Le Chroniche*, ed. a cura de Salvatore BONGI, Tipogr. Giusti, Luca, 1892.
- SECAMBI, Giovanni, *Il novelliere*, ed. a cura de Luciano ROSSI, Salerno, Roma, 1974.
- SERÉS, Guillermo, La *Ilíada* y Juan de Mena: de la *Breve suma* a la *Plenaria interpretación*, dins *Nueva revista de filología hispánica*, vol. 37, núm. 1, Ciutat de Mèxic, 1989, ps. 119-141.
- SERÉS, Guillermo, Pedro González de Mendoza y la "Grande Illiada de Homero", dins *Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo*, 65, Santander, 1989, ps. 5-54.
- SERÉS, Guillermo, Prefacio, dins MENA, Juan de, *Laberinto de Fortuna y otros poemas*, ed. a cura de Carla DE NIGRIS, Crítica ("Biblioteca Clásica", 14), Barcelona, 1994.
- SERÉS, Guillermo, *La traducción en Italia y España durante el siglo XV. La 'Ilíada en romance' y su contexto cultural*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1997.
- SERÉS, Guillermo, La ficción y la "verdad del entendimiento": algunas consideraciones de poética medieval, dins *Revista de poética medieval*, 4, Alcalá de Henares, 2000, ps. 153-186.
- SERGENTET, Marie-Louise, *La reine de l'ombre: Yolande d'Aragon*, Cheminements ("Une histoire pour l'histoire"), Coudray-Macouard, 2002.
- SERRA, Alessandro, Relazioni del Castriota con il Papato nella lotta contro i Turchi (1444-1448), dins *Archivio storico italiano*, vol. 114, Florència, 1956, ps. 713-740 (I) i vol. 115, 1957 (i II), ps. 33-64.
- SERRA, Joan, *De controversia trium animae potentiarum [ca. 1449]*, ed. a cura d'E. BELTRÁN, Droz ("Travaux d'Humanisme et Renaissance", 266), Ginebra, 1992.
- SERRA DESFILIS, Amadeu, 'È cosa catalana.' La Gran Sala de Castelnuovo en el context mediterràneo, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-*

Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): *'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.787-1.802.

SERRA DESFILIS, Amadeu, "Descendentia regum Siciliae", dins MIRA, Eduard – ZARAGOZÁ, Arturo (coords.), *Una arquitectura gòtica mediterrànea*, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, València, 2003, vol. 2, ps. 185-188.

SERRA DESFILIS, Amadeu, *'Cort e palau de rey'*. The Real Palace of Valencia in the Medieval Epoch, dins *Imago temporis. Medium Aevum*, 1, Lleida, 2007, ps. 121-148.

SERRA DESFILIS, Amadeu, Promotores, tradiciones e innovación en la arquitectura valenciana del siglo XV, dins *Goya. Revista de arte*, 334, Madrid, 2011, ps. 58-73.

SERRA VILARÓ, Joan, *Baronies de Pinós i Mataplana*, Balmes, Barcelona, 1930-1950, 3 vols.

SERRA VILARÓ, Joan, *El castillo de Cardona*, Tipogr. de San José, Cardona, 1954.

SERRA VILARÓ, Joan, *Història de Cardona, I. Els senyors de Cardona*, Sugrañes Hermanos, Tarragona, 1964.

SERRANO, Luciano, *Los conversos D. Pablo de Santa María y D. Alfonso de Cartagena, obispos de Burgos, gobernantes, diplomáticos y escritores*, Instituto Arias Montano, Madrid, 1942.

SERRANO CUETO, Antonio, La novia remisa y el novio ardiente en el epitalamio latino: una imagen que pervive en el Renacimiento, dins *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos*, 23/1, Madrid, 2003, ps. 153-170.

SERRANO SEOANE, Yolanda, El sistema penal del Tribunal Eclesiástico de la Diócesis de Barcelona en la Baja Edad Media. Primera parte. Estudio, dins *Clio & Crimen*, 6, Durango (Biscaia), 2006, ps. 334-429.

SESMA MUÑOZ, J. Angel i al., Introducció, dins *Benedicto XIII. La vida y el tiempo del Papa Luna*, Caja de Ahorros La Inmaculada, Saragossa, 1987.

SEVANTIE, Alain, L'information de Charles Quint sur les Turcs, ou les éléments pour décider de la guerre ou de la paix: du rêve de croisade aux réalités, dins SERVANDE, Alain – PUIG, Ramon (eds.), *L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance / El Imperio otomano en la Europa renacentista*, Leuven University Press, Lovaina, 2005, ps. 249-297.

SERVENTI, Stefano, Il copista Giovanni, Lapo da Castiglionchio il Giovane e Francesco Filelfo nel codice Ambr. E 8 sup., dins MAZZUCCHI, Carlo Maria – PASINI, Cesare (eds.), *Nuove ricerche sui manoscritti greci dell'Ambrosiana. Atti del Convegno (Milano, 5-6 giugno 2003)*, Vita e Pensiero, Milà, 2004, ps. 3-36.

SERVI (Maurus Servius Honoratus), *Servii Grammatici qui ferentur in Vergilii carmina commentarii Vol. I, Aeneidos librorum I-V commentarii*, ed. a cura de Georgius THILO i Hermann HAGEN, G. B. Teubner, Leipzig, 1881; reed. electrònica dins CRANE, Gregory N. (coord.), *Perseus Digital Library*, Tufts University – Universitat de Leipzig, Boston-Leipzig <<http://www.perseus.tufts.edu>>

SERVOIS, G. (ed.), *Le 'Roman de la Rose' ou de Guillaume de Dole, publié d'après le manuscrit du Vatican*, Société des Anciennes Textes Français – Tipogr. de R. Marchessou, Le Puy-París, 1893.

SESMA MUÑOZ, José Ángel, El ducado / principado de Gerona y la monarquía aragonesa bajomedieval, dins *Aragón en la Edad Media*, 14-15 ("Homenaje a la profesora Carmen Orcástegui Gros"), Saragossa, 1999, vol. 2, ps. 1.507-1.518.

SETTIA, Aldo A., Giangiacomo Paleologo, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 54, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 407-410 <http://www.treccani.it/enciclopedia/giangiacomo-paleologo-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

SETTIA, Aldo A., Giovanni IV, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 56, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ps. 131-135; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-iv-paleologo-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>

- SETTIA, Aldo A., Guglielmo VIII, marchese di Monferrato, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 60, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2003, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmoviii-marchese-di-monferrato_Dizionario-Biografico/>
- SETTON, Kenneth Meyer, *The Papacy and the Levant, 1204-1571. The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1976.
- SEVERIN, Dorothy Sherman (ed.), *Two Spanish Songbooks. The "Cancionero Capitular de la Colombina" (SV2) and the "Cancionero de Egerton" (LB3)*, Liverpool University Press – Institución Colombina ("Hispanic Studies TRAC –Textual Research and Criticism–", 11), Liverpool – Sevilla, 2000.
- SEVERINO CAPSONI, Siro, *Memorie storiche della regia città di Pavia e suo territorio antico e moderno*, Tipogr. del R. I. Monistero di S. Salvatore, Pavia, 1785.
- SEVILLANO COLOM, Francisco, Cancillerías de Fernando I y de Alfonso V, dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 35, Madrid, 1965, ps. 169-216.
- SEVILLANO COLOM, Francesc, *El 'Centenar de la Ploma' de la ciutat de València (1365-1711)*, Rafael Dalmau, València, 1966.
- SEVILLANO COLOM, Francisco, Monedas que circulaban en el Mediterráneo a fines del siglo XV, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 10, Barcelona, 1980, ps. 717-718.
- SEYBOLD, Johann Georg, *Viridiarium selectissimus Paroemiarum et Sententiarum Latino-Germanicarum flosculis amoenissimum*, Gymnasii Halensis Collega, Nuremberg, 1677.
- SFORZA, Alessandro, *Il canzoniere*, ed. a cura de Luciana COCITO, Marzorati, Milà, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>
- SHARRER, Harvey L., La fusión de las novelas artúrica y sentimental, dins *El Crotalón. Anuario de filología española*, 1, Madrid, 1984, ps. 147-157.
- SHAW, Stanford J., *History of the Otoman Empire and Modern Turkey, vol. 1. Emperi of Gazis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
- SHEPHERD, William, *The Life of Poggio Bracciolini*, J. M'Creery, Liverpool, 1820.
- SHEPHERD, William, *Vita di Poggio Bracciolini*, trad. a l'italià de Tommaso TONELLI, Tipogr. de Gaspero RICCI, Florència, 1825.
- SHIDELER, John Clement, *Els Montcada: una familia de nobles catalans a l'edat mitjana (1000-1230)*, Edicions 62, Barcelona, 1987.
- SICÍLIA, Rei d'armes (Jean COURTOIS), *Trattato de i colori nelle arme, nelle livree, et nelle divise; di Sicilio, araldo del re Alfonso d'Aragona*, ed. Tipogr. de Giorgio de' Cavalli, Venècia, 1565.
- SICÍLIA, Rei d'armes (Jean COURTOIS), *Le blason des couleurs en armes, livrées et devises, par Sicile, hérault d'Alphonse V, roi d'Aragon*, ed. a cura d'H. COCHERIS, "Le trésor des pièces rares ou inédites", París, 1860.
- SICILIA, Rossanna, *Un Consiglio di spada e di toga. Il Collaterale napoletano del 1443 al 1542*, Alfredo Guida Editore, Nàpols, 2010.
- SICILIANO, Pierangelo, *Versi compositi per Petrum Angeum siculum, In procaces adulescentes romanos [ca. 1475]*, dins NOVATI, Francesco, Gli scolari romani ne' secoli XIV e XV, dins *Giornale storico della letteratura italiana*, 2, Roma, 1883, ps. 129-140 (ps. 139-140).
- SICKEL, Th., Die Ambrosianische Republik un das Haus Savoyen (Beitrag zur Geschichte Mailands in XV. Jahrhundert), dins *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften – Philosophish-Historische*, 20, Viena, 1856, ps. 185-260.
- SIENA, sant Bernardí de, *Sancti Bernardini Senensis, ordinis seraphici minorum, Opera omnia, synopsis ornata, postillis illustrata; necnon variis tractatibus et eximiis in Apocalypsim commentariis locupletata*, ed. a cura de Jean de La Haye, Tipogr. d'Andrea Poletti, Venècia, 1745.

- SILLERAS FERNÁNDEZ, Núria, La piedad urbana de María de Luna, reina de la Corona de Aragón (1396-1406), dins CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador (coord.), dins *XIV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. El món urbà a la Corona d'Aragó, del 1137 als decrets de Nova Planta (Barcelona – Poblet – Lleida, desembre 2000)*, Universitat de Barcelona, 2003, vol. 2, ps. 889-894.
- SILVEIRA DA COSTA, Ricardo Luiz – FANTIN VESCOVI, Leticia, Ainda suspira a última flor do Lácio?, dins *Caplletra*, 58, València, primavera 2015, ps. 29-54.
- SILVESTRE ROMERO, Aureli (ed.), *Llibre de la Cort del Justícia de València (1287-1288, 1298)*, Universitat de València, València, 2008.
- SILVESTRI, Alfonso, *La baronia di Castello di Serra nell'età moderna*, Istituto di Studi Atellani (“Paesi e uomini nel tempo”, 7), Frattamaggiore, 1993.
- SIMBULA, Pinuccia F., *Corsari e pirati nei mari di Sardegna*, Càller, 1993.
- SIMINTENDI DA PRATO, Arrigo, *Volgarizzamento pratese della “Farsaglia” di Lucano*, ed. a cura de Laura ALLEGRI, Accademia della Crusca – Gruppo bibliofili pratesi Aldo Petri, Prato, 2008.
- SIMÓ, Lourdes, Un olvidado poeta de cancionero: Diego del Castillo, dins FORTUÑO, Santiago – MARTÍNEZ, Tomàs (eds.), *Actes del VII Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, vol. 3, ps. 397-411.
- SIMÓ, Lourdes, “Parténope la fulgente”, de Diego del Castillo, y el género de la elegía epistolar en la poesía cancioneril del siglo XV, dins *Revista de poética medieval*, 6, Alcalá de Henares, 2001, ps. 87-114.
- SIMÓ, Meritxell, Les yeux et le coeur: beauté extérieure et beauté intérieure dans *Curial e Güelfa*, dins *Le beau et le laid au Moyen Âge*, Centre Universitaire d'Études et de Recherches Médiévales d'Aix (Seneñance, 43), Aix-en-Provence, 2000, ps. 475-493.
- SIMÓ, Meritxell, Sexualidad y contacto entre culturas en la literatura medieval: del motivo de la bella sarracena al erotismo oriental del ‘Tirant lo Blanch’, dins MASÓ, J. (ed.), *Escrituras de la sexualidad*, Icaria, Barcelona, 2008, ps. 63-85.
- SIMÓ GOBERNA, M^a. Lourdes, Mitología e historia en los tratados de heráldica del siglo XV, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 2, ps. 1.427-1.437.
- SIMÓ GOBERNA, Lourdes, Una elegía epistolar a la muerte del Magnánimo, dins *Lemir. Revista de literatura española medieval y del Renacimiento*, 3, València, 1999; ed. electrònica <<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista3/Lourdes/Index.htm>>
- SIMONE, Raffaele, Esistono verbi sintagmatici in italiano?, dins DE MAURO, T. – LO CASCIO, V. (eds.), *Lessico e grammatica. Teorie linguistiche e applicazioni lessicografiche. Atti del Convegno interannuale della Società di Linguistica Italiana*, Bulzoni, Roma, 1997, ps. 155-170.
- SIMONE DE SISMONDI, Jean-Charles-Léonard, *Storia delle Repubbliche italiane, dei secoli di mezzo*; trad. del francès a l'italià, Torí, 1818.
- SIMONET, Francisco Javier, *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe*, Tipogr. Fortanet, Madrid, 1888.
- SIMONETTA, Stefano, Rimescolare le carte: Il tema del governo misto in Tommaso d'Aquino e nella riflessione politica tardomedioevale, dins *Montesquieu.it*, Universitat de Bolonya, 2009, ed. electrònica <<http://www.montesquieu.it/files/Riviste/numero1.pdf>>
- SIMONSOHN, Shlomo, *The Jews in Sicily (1458-1477)*. vol. 5, Brill Academic Publishers, Leiden, 2001.
- SIMPSON, Peter L. P., Aristóteles y la justicia natural, dins *Estudios Públicos*, 130, Santiago de Xile, tardor 2013, ps. 1-22.

SIMPSON, W. A., Cardinal Giordano Orsini (+1438) as a Prince of the Church and a Patron of the Arts, dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 29, Londres, 1966, ps. 135-159.

SIROT, Élisabeth, *Noble et forte maison. L'habitat seigneurial dans les campagnes médiévales du milieu du XIIè au debut du XVIè*, Editions Picard, París, 2007.

SISCA, Domenico, *Petilia Policastro*, Editrice MIT, Cosenza, 1964; citat en <http://www.archeologiapetelina.it/materialearcheologico.htm> (consultat en setembre del 2012).

SISTERON, Bonaventure de, *Histoire de la ville et principauté d'Orange*, Tipogr. de Marc Chave, L'Haia, 1741.

SIXTO, Ricardo i al., Prosopografías y perfiles sociales. Proyectos de historia urbana sobre Valencia medieval, dins BARROS GUIMERANS, Carlos (coord.), *Historia a debate. Actas del Congreso Internacional 'A historia a debate', celebrado el 7-11 de julio de 1993 en Santiago de Compostela*, Sant Jaume de Galícia, 1995, vol. 4, ps. 189-198.

SKINNER, Marilyn B., The Last Encounter of Dido and Aeneas: *Aen.* 6.450-476, dins HAIGHT, Laurie K. (ed.), *Why Vergil? A Collection of Interpretations*, Bolchazy-Carducci, Wauconda (Illinois), 2000, ps. 101-107.

SLEMON, Peter (ed.), *Anonymous: "Qualiter debeant fieri organa"* [BNF, Lat. 7400, fs. 24v-25v], dins *Thesaurus Musicarum Latinarum*, University of Indiana, Bloomington, ed. electrònica <http://www.chmtl.indiana.edu/tml/13th/ANOQUAL_MPBN7400.html> consultada en gener del 2015.

SMITH, Bill, Adam Moleyns (d. 1450), dins *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, Oxford, 2004, ed. digital <www.oxforddnb.com/view/article/18918> consultada en gener del 2016.

SMITH, Pauline M., *The Anti-Courtier Trend in Sixteenth century French Literature*, Droz, Ginebra, 1966.

SMITH, A. William (ed.), *Fifteenth-Century dance and music: Twelve transcribed Italian treatises and collections in the Tradition of Domenico da Piacenza, vol. 1. Treatises and music*, Pendragon Press ("Dance & Music", 4), Hillsdale (Nova York), 1995.

SMITH, Riggs Alden, *The Primacy of Vision in Virgil's Aeneid*, University of Texas Press, Austin, 2005.

SNELLAERT, Ferdinand Augustijn, *Analyse de la Chirurgie de maître Jehan Yperman. chirurgien belge (XIIIè-XIVè siècles)*, Brussel-les, 1863.

SOBERANS LLEÓ, Amadeu-J., *Crònica general de Pere III el Cerimoniós, dita comunament 'Crònica de Sant Joan de la Penya'* [2a. versió en català; ms. 2.664 de la Biblioteca General de la Universitat de Salamanca], Alpha, Ciutat de Mèxic, 1961.

SOBRADIEL, Pedro I., *La arquitectura de la Alfajería. Estudio histórico-documental*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1988.

SOBREQÜÉS CALLICÓ, Jaime, *Catálogo de la Cancillería de Enrique IV de Castilla, señor del Principado de Cataluña. Lugartenencia de Juan de Beaumont, 1462-1464*, CSIC, Barcelona, 1975.

SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, La leyenda y la historia del sitio de Gerona de 1462, dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 7, Girona, 1952, ps. 267-349.

SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *Els barons de Catalunya i el compromís de Casp*, Teide, Barcelona, 1957.

SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, Documentos relativos a la familia Margarit. Ensayo de reconstrucción del árbol genealógico del "Cardenal gerundense", dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 12, Girona, 1958, ps. 245-299.

SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, La alta nobleza del norte en la guerra civil catalana de 1462-1472, dins *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 16-18, Saragossa, 1965, ps. 71-220.

SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, La nobleza catalana del siglo XIV, dins *Anuario de estudios medievales*, 7, Barcelona, 1970-1971, ps. 513-531.

SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, Curial, Barcelona, 1973.

- SOBREQUÉS, Santiago – SOBREQUÉS, Jaume, *La guerra civil catalana del segle XV. Estudis sobre la crisi social i econòmica de la baixa edat mitjana*, Edicions 62, Barcelona, 1973.
- SOBREQUÉS VIDAL, Santiago, *Els barons de Catalunya*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980; reed. a cura de Jaume SOBREQUÉS CALLICÓ i Armand de FLUVIÀ ESCORSA, Base, Barcelona, 2011.
- SOBREQUÉS VIDAL, Santiago, *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya* [1951], Base, Barcelona, 2006.
- SOBREQUÉS, Jaume – SAROBE, Ramon – RELLA, Ferran, *Hug-Roger III. Epistolari de guerra i exili del darrer comte de Pallars (1451-1500)*, Editorial Base, Barcelona, 2008.
- SOBRINO, Francisco, *Diccionario nuevo de las lenguas española y francesa*, Tipogr. d'Enrique-Alberto Gosse, Brussel·les, 1751.
- SOÉVOLE DE SAINTE-MARTHE, Louis, *Histoire généalogique de la Maison de Beauvau*, Tipogr. de Jean Laquehay, París, 1626.
- SOLDANI, Maria Elisa, Da Accettanti a Setanti: il processo di integrazione di una famiglia lucchese nella società barcellonese del Quattrocento, dins IANNELLA, C. (ed.), *Per Marco Tangheroni. Studi su Pisa e sul Mediterraneo medievale, offerti dagli ultimi allievi*, ETS, Pisa, 2006, ps. 209-233.
- SOLDANI, Maria Elisa, Alfonso il Magnanimo in Italia: pacificatore o crudel 'tiranno'? Dinamiche politico-economiche e organizzazione del consenso nella prima fase della guerra con Firenze (1447-1448), dins *Archivio Storico Italiano*, 165, Florència, 2007, ps. 266-324.
- SOLDANI, Maria Elisa, A Firenze mercanti, cavalieri nella signoria dei re d'Aragona. I Tecchini-Taquí tra XIV e XV secolo, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 39/2, Barcelona, 2009, ps. 575-604.
- SOLDANI, Maria Elisa, *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, CSIC – Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 2011.
- SOLDEVILA, Ferran, La reyna Maria, muller del Magnànim, dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 ('Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques'), Barcelona, 1928, ps. 213-347.
- SOLDEVILA, Ferran, *Les dones de la nostra història*, Tipogr. Clarasó, Barcelona, 1936.
- SOLDEVILA, Ferran, *Resum d'Història de Catalunya*, Barcino ("Col·lecció Popular", 177), Barcelona, 1956.
- SOLDEVILA, Ferran, *Pere el Gran*, Institut d'Estudis Catalans ("Memòries de la Secció Historicoarqueològica", 11), Barcelona, 1950-1956 (reed. el 1995), 3 vols.
- SOLDEVILA, Ferran, *Història de Catalunya*, Alpha, Barcelona, 1962 (1a ed., 1934-1935).
- SOLDEVILA, Ferran, *Vides de Pere el Gran i d'Alfons el Liberal*, Aedos, Barcelona, 1963.
- SOLDEVILA, Ferran, *Estudis d'història medieval*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1969.
- SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971).
- SOLÉ SABATÉ, Josep-Maria (dir.), *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003.
- SOLER, Abel, *Beniarjó, poble de la Safor i senyoria d'Ausiàs March*, Ajuntament de Beniarjó, Beniarjó, 2007.
- SOLER, Abel – MOSCARDÓ, Emili, *Xeresa. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Xeresa, 2009.
- SOLER, Abel, *Massalavés. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Massalavés, 2009.
- SOLER, Abel, Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453), dins *Cabdells*, 10, Oliva, 2012, ps. 5-14.
- SOLER, Abel, Sobre el lloc on Joanot Martorell escrigué el *Tirant lo Blanc* (1460-1464): Barcelona, Dènia o València?, dins *eHumanista*, 22, Santa Barbara (Califòrnia), 2012, ps. 598-622.

SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el "Tirant lo Blanc"*, Edicions Alfons el Magnànim ("Estudis universitaris", 133), València, 2013.

SOLER, Abel, Joan Roís de Corella enfront d'alguns problemes socials i polítics del seu temps, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 76, Catarroja (l'Horta), 2013, ps. 617-633.

SOLER, Abel, *Gavarda. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Gavarda, Gavarda, 2013.

SOLER, Abel, Joanot Martorell, "cavaller habitador de la ciutat de València." Nous documents sobre els darrers anys de l'autor de *Tirant lo Blanc*, dins *eHumanista/IVITRA*, 5, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2014, ps. 467-502.

SOLER, Abel, *Castillos de la provincia de Valencia (I)*, Patronat Provincial de Turisme – València "Terra i Mar", València, 2014.

SOLER, Abel, Joan Roís de Corella i Miquel Peres: relacions familiars, dins *Revista de cancioneros impresos y manuscritos*, 3, Alacant, 2014, ps. 132-156.

SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014.

SOLER, Abel, Les dones, l'amor i una elegia eròtica d'Ovidi en la vida i en l'obra poètica de Roís de Corella, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 3 ("Erotisme i obscenitat en la literatura catalana antiga"), València, 2014, ps. 178-207.

SOLER, Abel, El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals, dins *Anuario de estudios medievales*, 45-1, Barcelona, gener-juny 2015, ps. 109-142.

SOLER, Abel, La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*, dins BABBÌ, Anna Maria – ESCARTÍ, Vicent-Josep (eds.), *More about "Tirant lo Blanc". From the sources to the tradition. / Més sobre "Tirant lo Blanc". De les fonts a la tradició*, John Benjamins Publishing Company ("IVITRA. Research in Linguistics and Literature", 10), Londres, 2015, ps. 35-52.

SOLER, Abel, Abdal-là de Museros, viatger entre dos mons: l'Europa feudal i l'Islam. Amb una postil·la sobre el Ciprés de Paternó de *Tirant lo Blanc*, dins *Dialogoi. Rivista di studi comparatistici*, Roma, 2015, ps. 215-234.

SOLER, Abel, Tres Carmesines reals i una de ficció. Interés del diàleg entre història i literatura per a la interpretació de *Tirant lo Blanc*, dins *Mirabilia/MedTrans*, 2, Barcelona, desembre 2015, ps. 134-149, ed. electrònica <www.revistamirabilia.com>

SOLER, Abel, Italians contra catalans? Rerefons dantesca i circumstàncies històriques d'un episodi de *Curial e Güelfa*, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 7-10 de juliol del 2015)*, en premsa.

SOLER, Abel, Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*, dins *IX Congresso internazionale dell'Associazione italiana di studi catalani. "Linguaggi del metareale nella cultura catalana: arte, cinema, flocllore, letteratura, storia" (Torino, 15-18 setembre 2015)*, en premsa.

SOLER, Abel, Enyego d'Àvalos, autor de *Curial e Güelfa?*, dins *Estudis Romànics*, 39, Barcelona, 2017, en premsa.

SOLER, Albert, La gran narrativa: el *Curial e Güelfa* i el *Tirant lo Blanc*, dins *Literatura catalana medieval. Un recorregut multimèdia pels grans autors i els seus textos*, Pòrtic – Universitat Oberta de Barcelona, Barcelona, 2003, ps. 193-229.

SOLER, Ramon, *Doctrina compendiosa*, ed. a cura de Curt WITTLIN, Denes, Paiporta, 2006.

SOLER D'HYVER DE LAS DESES, Carlos, El ideal caballeresco. Los caballeros andantes. La heràldica medieval, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la*

europa de las ciudades (*Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007*), Fundació Jaume II el Just, València, 2007, vol. 1, ps. 131-136.

SOLER LLOPART, Albert, "Mas cavaller qui d'açò fa lo contrari." Una lectura del tractat lul·lià sobre la cavalleria, dins *Estudis lul·lians*, 29, Palma de Mallorca, 1989, ps. 101-124.

SOLER LLOPART, Albert, *Literatura catalana medieval*, Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona, 2003.

SOLERVICENS, Josep, Criats i senyors a la comèdia del Renaixement: *La vesita* de Joan Ferrandis d'Herèdia i *En Corney*, dins ROSSICH, Albert (ed.), *El teatre català, dels orígens al segle XVIII*, Kurt und Roswitha Reichenberger, Kassel, 2001, ps. 261-272.

SOLERVICENS, Josep, La literatura catalana del Renaixement: un estat de la qüestió, dins MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs (ed.), *Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2005, ps. 29-58.

SOLÍS MIRANDA, José Antonio, *El libro de todos los refranes*, El Arca de Papel, La Coruña, 2009.

SOMAINI, Francesco, Processi costitutivi, dinamiche politiche e strutture istituzionali dello Stato visconteo-sforzesco, dins ANDENA, Giancarlo i al. (eds.) *Comuni e signorie nell'Italia settentrionale: la Lombardia*, UTET, Torino, 1998, ps. 681-786.

SOMBART, Werner, *Der Bourgeois*, Duncker & Humblot, Múnic – Leipzig, 1913; reed. com *El burgués. Contribución a la historia espiritual del hombre económico moderno*, trad. de María Pilar LORENZO, Alianza, Madrid, 1972.

SOMMÉ, Monique, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne: une femme au pouvoir au XVe siècle*, Presses Universitaires du Septentrion, París, 1998.

SOMMÉ, Monique, De Flandre en Navarre: le voyage d'Agnès de Clèves, nièce de Philippe de Bon et princesse de Navare, en 1439, dins PARAVICINI BAGLIANI, Agostino – PIBIRI, Eva – REYNARD, Denis (dirs.), *L'itinérance des seigneurs (XIVe-XVIe siècles). Actes du Colloque international de Lausanne et Romainmôtier (29 novembre-1er décembre 2001)*, Université de Lausanne, Lausana, 2003, ps. 173-192.

SOMMER, H. Oskar, *The Vulgata. Versions of the Arthurian Romances, from Manuscripts in the British Museum*, 8 vols., The Carnegie Institution of Washington, Washington, 1909-1916.

SORANZO, Giovanni, L'ultima campagna del Gattamelata al servizio della Repubblica veneta (luglio 1438-gennaio 1440), dins *Archivio veneto*, sèrie 5, vol. 87, fasc. 95-96, núms. 60-61, Venècia, 1957, ps. 79-114.

SORANZO, Giovanni, Battaglie sul Garda nella guerra veneto-viscontea, dins *Nova Historia*, any 14, Verona, 1962, ps. 38-71.

SORANZO, Matteo, *Poetry and Identity in Quattrocento Naples*, Ashgate, Londres, 2014.

SORANZO, Pietro, *Relazione*, Venècia, 1570.

SORIA OLMEDO, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956.

SORIA ORTEGA, Andrés, Contribución al estudio de personajes en la primera parte de las "Guerras civiles de Granada" de Ginés Pérez de Hita, dins *Homenaje a Álvaro Galmés de Fuentes*, Universidad de Oviedo – Editorial Gredos, Oviedo – Madrid, 1987, vol. 3, ps. 263-280.

SORIANO SANCHA, Guillermo, *Tradición clásica en la Edad Media: el legado de Quintiliano y la cultura del humanismo*, Facultad de Letras y Educación, Universidad de la Rioja, Logroño, 2014.

SORRENTINO, Antonio Francesco, *Íñigo d'Avalos, gentiluomo castigliano del secolo XV*, Catània, 1899.

SOTELO ÁLVAREZ, Avelino, Los 'Diurnali del duca di Montelione', fuente histórica de los 'Anales de la Corona de Aragón' de J. Zurita, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.603-1.626.

SOTELO ÁLVAREZ, Avelino, *Casa de Aragón en Nápoles (1442-1503), en la historiografía italiana, siglos XV-XVIII*, PhD Aristos, Torrevella, 2001.

SOTTILI, Agostino, Notte biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza, e sull'umanista valenziano Giovanni Serra, dins SCHALK, Fritz (ed.), *Petrarca und seine Zeit, 1304-1374. Beiträge zu Wert und Wirkug*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1975, ps. 270-286.

SPAGNOLO, Luigi, *La sconfitta di Monte Aperto. Una cronaca e un cantare trecenteschi*, Betti, Università per stranieri di Siena ("Scuola senese", 5), Siena, 2004.

SPAGNOLO, Luigi, *La quaestio de amore in una tenzone siciliana*, dins TRIFONE, Maurizio (dir.), *Letterature straniere e viaggi nel testo. Quaderni della Facoltà di Lingue e Letteratura Straniere dell'Università degli Studi di Cagliari*, 2, Càller, 2009, ps. 181-191.

SPANN, Philipp O., *Quintus Sertorius and the Legacy of Sulla*, Arkansas University Press, Fayetteville, 1987.

SPEGIS, Fabrizio, Il castello di Chivasso in età paleologa, dins MAESTRI, Roberto (ed.), *La Chivasso dei Paleologi. Atti del Convegno (Chivasso, 16 settembre 2006)*, Circolo Culturale 'I Marchesi del Monferrato', Chivasso, 2007, ps. 81-96.

SPERANZA, Vilja, *Edizione e studio di fonti per la storia della Puglia nel periodo di Alfonso il Magnanimo*, Tesi doctoral, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Barcelona, 2014.

SPILA, Cristiano, *Temi e letture*, Balzoni ("Collana del Dipartimento di italianistica e spettacolo dell'Università di Roma La Sapienza", 18), Roma, 2006.

SPINELLI, Giovanni, La diffusione del culto di San Bernardo in alta Italia, dins ZERBI, Pietro (ed.), *San Bernardo e l'Italia*, Scriptorium Claravallense, Milà, 1993, ps. 193-216.

SPONDE, Henry de, *Continuation des Annales ecclesiastiques du cardinal Baronius*, Tipogr. de Jacques d'Allin, París, 1654.

SPONT, Alfred, La France dans l'Italie du nord au XVe siècle, dins *Revue des questions historiques*, 61/1, París, 1897, ps. 509-514.

SQUITIERI, Adelaida, Un barone napoletano del Quattrocento: Giovanni Antonio del Balzo Orsini, principe di Taranto, dins *Rinascenza salentina*, 7, Salento, 1939, ps. 138-185.

SQUITIERI, Marialuisa, La battaglia di Sarno. 7 luglio 1460, dins SENATORE, Francesco – STORTI, Francesco (eds.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Nàpols, 2011, ps. 15-40.

STAGLIENO, Marcello, *Proverbi genovesi, con i corrispondenti in latino ed in diversi dialetti d'Italia*, Girolamo Filippo Garbarino, Gènova, 1869.

STANESCO, Michel, *Jeux d'errance du chevalier médiéval. Aspectes ludiques de la fonction guerriere dans la littérature du Moyen Âge flamboyant*, E. J. Brill, Leiden, 1988.

STANESCO, Michel, L'Europa medievale, dins DIDIER, Béatrice (ed.), *Lineamenti di letteratura europea*, Armando, Roma, 2006, vol. 2, ps. 265-286.

STARN, Randolph, *Ambrogio Lorenzetti. The Palazzo Pubblico, Siena*, George Braziller, Nova York, 1994.

STEHLIN, Karl – HIERONIMUS, Konrad Wilhelm – BONER, Georg (eds.), *Historia gestorum generalis Synodi Basiliensis*, de Juan de SEGOVIA, vol. 4. Index Alphabeticus, Basilea, 1935.

STEIN, Henri, Chanson du pas de Marsannay (1443), dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 82, París, 1921, ps. 330-337.

STEIN, Henri, Un diplomate bourguignon du XVè siècle: Antoine Haneron, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 98, París, 1937, ps. 283-348.

- STEINBERGER, Hermann, Zu Sage von der Grafen von Barcelona (Toulouse) und der Kaiserin von Deutschland, dins *Münch Museum für Philologie des Mittelalters un der Renaissance*, 1, Munic, 1912, ps. 310-338.
- STERCHI, Bernhard, Hugues de Lannoy, auteur de l'*Enseignement de vraie noblesse*, de l'*Instruction d'un jeune prince* et des *Enseignements paternels*, dins *Le Moyen Âge*, t. 110, Paris, 2004/1, ps. 79-117.
- STIGALL, John O., The Manuscript Tradition of the *De vita et moribus philosophorum* of Walter Burley, dins *Medievalia et Humanistica*, 11, Cambridge, 1957, ps. 44-57.
- STOCCHI, Manuela, *Curial e Güelfa* e il *Decamerone*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), Barcelona, 1997, ps. 295-316.
- STORTI, Francesco, L'eredità militare di Alfonso I d'Aragona, dins *Archivio storico per le province napoletane*, 118, Nàpols, 2000, ps. 13-61.
- STORTI, Francesco, L'arte della dissimulazione: linguaggio e strategie del potere nelle relazioni diplomatiche tra Ferrante d'Aragona e Giovanni Antonio del Balzo Orsini, dins SOMAINI, Francesco – VETERE, Benedetto, *I domini del principe di Taranto in età orsiniana (1399-1463)*, Congedo Editore, Galatina, 2009, ps. 79-105.
- STORTI, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 4 (1 gennaio-26 dicembre 1461)*, Carlone, Salerno, 2004.
- STORTI, Francesco, *L'esercito napoletano nella seconda metà del Quattrocento*, Centro universitario per la storia delle città campane nel medioevo – Laveglia editore ("Quaderni", 5), Salern, 2007.
- STORTI, Francesco, "El buen marinero". *Psicología e ideología monárquica al tempo di Ferdinando I d'Aragona, re di Napoli*, Viella ("I libri di Vella", 167), Roma, 2014.
- STRACCA DA ANCONA, Benvenuto (ed.), *De mercatura decisiones et tractatus varii de rebus ad eam pertinentibus*, Tipogr. de Claude Landry, París, 1621.
- STRACK, Georg, *Thomas Pirckheimer (1418-1473), Gelehrter Rat und Frühhumanist*, Matthiesen Verlag, Husum, 2010.
- STRAUB, Richard E. F., *David Aubert, 'escripvain' et 'clerc'*, Rodopi B. V., Àmsterdam, 1995.
- STRAUSS, Emmanuel, *Dictionary of European Proverbs*, Routledge, Londres – Nova York, 1994, 3 vols.
- STRAUSS, Emmanuel, *Concise Dictionary of European Proverbs*, Routledge, Londres – Nova York, 1998.
- STREET, Florence, La paternidad del 'Tratado del Amor', dins *Bulletin Hispanique*, 54-1, París, 1952, ps. 15-33.
- STREET, Florence, La vida de Juan de Mena, dins *Bulletin Hispanique*, 55-2, París, 1953, ps. 149-173.
- STROHM, Reinhard, *Music as Concept and Practice in the Late Middle Ages*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- STRONSKI, Stanislas, Notes sur quelques troubadors et protecteurs des troubadors célèbrés par Elias de Barjols, dins *Revue des langues romanes*, 50, Montpellier, 1907, ps. 5-44.
- STURM-MADDOX, Sara, 'E fer en cortoise retorner di villan': Roland in Persia in the 'Entrée d'Espagne', dins ALTMANN, Barbara K. – CARROLL, Carleton W. (eds.), *The Court Reconvenes. International Courtly Literature Society, 1998*, D. S. Brewes, Cambridge, 2003, ps. 297-308.
- SUARD, François, *Guillaume d'Orange. Étude du roman en prose*, Honoré Champion ("Bibliothèque du XVe siècle", 44), París, 1979.
- SUÁREZ ÁLVAREZ, María Jesús, *La villa de Talavera y su tierra en la Edad Media (1369-1504)*, Universidad de Oviedo, Oviedo, 1982.
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis i al., *Los Trastámaras de Castilla y Aragón en el siglo XV*, dins MENÉNDEZ PIDAL, Ramon (dir.), *Historia de España*, vol. 15, Espasa-Calpe, Madrid, 1968.
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, *Historia de España antigua y media*, Rialp, Madrid, 1975.

SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, *Los Trastámara y la unidad española (1369-1517)*, dins *Historia General de España y América*, vol. 5, Ediciones Rialp, Madrid, 1981.

SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, *Los Reyes Católicos, vol. 3. El tiempo de la guerra de Granada*, Rialp, Madrid, 1989.

SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, Auge y caída de un hombre nuevo: el condestable Ruy López Dávalos, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 195-1, Madrid, gener-abril 1998, ps. 43-80.

SUÁREZ MONTAÑÉS, Diego, *Historia del maestro último que fue de Montesa, y de su hermano don Felipe de Borja: la manera como gobernaron las memorables plaças de Orán y Marzaelquivir; reinos de Tremecén y Ténez, en África*, ed. a cura de Beatriz ALONSO i Miguel A. DE BUNES IBARRA, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2005.

SUÁREZ LÓPEZ, Jesús, Romance de la Infantina y el caballero burlado, dins *Lletres asturianes. Boletín Oficial de l'Academia de la Llingua Asturiana*, 31, Oviedo, 1989, ps. 121-132.

SUEIRO, Mar – GUTIÉRREZ, Santiago, Tradición, romanceamiento y difusión de un diálogo de Luciano en la España del siglo XV, dins LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Universidad de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 1997, vol. 2, ps. 1.467-1.477.

SUGAR, Peter F., *The Early History and the Establishment of the Ottomans in Europe, 1354-1804* (History of East Central Europe, vol. 5), University of Washington Press, Washington, 1983.

SULPIZIO DA VEROLI, Giovanni, *De arte grammatica opus compendiosum*, Perusa, ca. 1475.

SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675.

SUREDA JUBANY, Marc, Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC-XIV dC), Tesi doctoral inèdita, Universitat de Girona, Girona, 2008, ed. electrònica (<http://tesis.com.es/documentos/els-precedents-catedral-santa-maria-girona-plaa-religiosa-frum-rom-conjunt-arquitectnic/>).

SUREDA PONS, Joan, *Tresors medievals: les arts del gòtic*, Lunweg, Barcelona, 1997.

SURY, Geoffroy, *Bayern Straubing – Hennegau : la Maison de Bavière en Hainaut (XIVe-XVe siècle)*, G. G. Sury, Brussel-les, 2010 (2a).

SUTTON, Kay, Milanese luxury books. The patronage of Bernabò Visconti, dins *Apollo*, 134, 1991, ps. 322-326.

SWERDLOW, Noel, "Musica Dicitur a Moys, Quod Est Aqua", dins *Journal of the American Musicological Society*, vol. 20, núm. 1, Los Angeles, primavera 1967, ps. 3-9.

SYSON, Luke, núm. 83 (p. 481), dins SCHER, Stephen K. (ed.) *The Currency of Fame. Portrait Medals of the Renaissance (Washington, National Gallery – New York, Frick Collection)*, Nova York, 1994.

SYSON, Luke, "Opus pisani pictoris". Les médailles de Pisanello et son atelier, dins CORDELLIER, Dominique — PY, Bernardette (eds.), *Pisanello. Actes du Colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, La Documentation française – Musée du Louvre, París, 1998, vol. 1, ps. 377-425.

SZENTMÁRTONI SZABÓ, Géza, *Új eredmények a Janus Pannonius-filológia köréből*, Tesi doctoral, Universitat de Budapest, 2011; ed. electrònica <<http://doktori.btk.elte.hu/lit/szabogeza/diss.pdf>> consultada en octubre del 2014.

SZKILNIK, Michelle, *Le petit Jean de Saintré. Une carrière chevaleresque*, 'Publications Romanes et Françaises', 232, Droz, Ginebra, 2003.

SZKILNIK, Michelle, *Jean de Saintré, ou le rêve d'une internationale chevaleresque*, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 385-401.

- TABBAGH, Vincent, *Fasti Ecclesiae Gallicanae, 2. Diocèse de Rouen. Répertoire prosopographique des évêques, dignitaires et chanoines des diocèses de France de 1200 à 1500*, Brepols, Turnhout, 1998.
- TAFUR, Pero, *Andanças e viajes de un hidalgo español: Pedro Tafur (1436-1439)*, Tipogr. de Miguel Ginesta, Madrid, 1874; reed. facsímil a cura de José VIVES GATELL i al., El Albir, Barcelona, 1982.
- TAFUR, Pero, *Andanças e viajes*, ed. a cura de Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, Fundación José Manuel Lara, Madrid, 2008.
- TAGLIAFERRI, Amelio (ed.), Elenco generale dei rettori di Bergamo (1428-1795), dins *Relazioni dei rettori veneti in Terraferma, vol. 12. Podestaria e capitanato di Bergamo*, A. Giuffrè, Milà, 1978.
- TAGLIAFERRI, Amelio (ed.), *Relazioni dei rettori veneti in Terraferma, vol. 12. Podestaria e capitanato di Bergamo*, A. Giuffrè, Milà, 1978.
- TAGLIAFERRI, Amelio (ed.), *Elenco generale dei rettori, 2, Orzinuovi (1428-1796)*, dins *Relazioni dei rettori veneti in Terraferma, vol. 13. Podestaria e capitanato di Crema. Provveditorato di Orzinuovi, provveditorato di Asolo*, A. Giuffrè, Milà, 1979.
- TALVIO, Leena, Sulla figura della Fortuna nel *Sogno del Faraone*, dins *Arctos. Acta philologica fennica*, 21, Hèlsinki, 1987, ps. 185-193.
- TALVIO, Leena, *Johannis Lemouivensis Morale Somnium Pharaonis: problemi di datazione*, dins *Arctos. Acta philologica fennica*, 22, Hèlsinki, 1988, ps. 163-177.
- TALVIO, Leena, Les citations bibliques dans le *Morale Somnium Pharaonis*, dins *Arctos. Acta philologica fennica*, 24, Hèlsinki, 1990, ps. 139-146.
- TAMBURINI, Guio Maria, I manoscritti della R. Biblioteca Ventimiliana di Catania (III), dins *Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, any 9, fasc. 1, Catània, 1912, ps. 245-276.
- TANTURLI, Giuliano, La cultura fiorentina volgare del Quattrocento davanti ai nuovi testi greci, dins *Medioevo e Rinascimento*, 2, Florència, 1988, ps. 217-244.
- TAPIA, Juan de, *Poemas*, ed. a cura de Luigi GIULIANI, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2004.
- TAPPARELLI, Vittorio Emmanuele, marchese d'Azeglio, *Manuscrit d'Avalos (1438). Notes*, C. Silvy, Londres, 1861.
- TAPPY, Denis, Amédée VIII et les coutumes vaudoises: l'abrogation de la *mauvaise coutume* du droit de guerre privée, dins ANDENMATTEN, Bernard – PARAVICINI, Agostino (eds.), *Amédée VIII – Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451), Fondation Humbert II et Marie José de Savoie ("Bibliothèque Historique Vaudoise", 103)*, Lausana, 1992, ps. 299-316.
- TARASSONA, Pere-Jeroni, *Institucions dels Furs y Privilegis del Regne de València, eo summari e reportori de aquells*, Tipogr. de Pedro de Huete, València, 1580.
- TARDUCCI, Francesco, L'alleanza Visconti-Gonzaga del 1438 contro la Republica Veneta, dins *Archivio Storico Lombardo*, sèrie 3, vol. 11, fasc. 22, Milà, 1899, ps. 265-329.
- TARGIONI TOZZETTI, Giovanni, *Relazioni d'alcuni viaggi fatti in diverse parti della Toscana per osservare le produzioni naturali e gli antichi monumenti di essa*, Stamperia Granducale, Florència, 1770.
- TARRÉS, Pere, *El meu diari de guerra*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004 (2a, 1a ed. 1987).
- TARTARO, Achille – TATEO, Francesco, *Il Quattrocento. L'età dell'Umanesimo*, Laterza, Roma, 1971-1972.
- TASSINI, Giuseppe, *Curiosità veneziane, ovvero Origini delle denominazioni stradali di Venezia*, Grimaldo, Venècia, 1872.
- TASSO, Torquato, *La Gerusalemme liberata* [1580]; *travestita in lingua milanese a sua Eccellenza Carlo, conte e signore de Firmian*; publicació bilingüe en italià i llombard, amb trad. de Domenico BALESTRIERI, Milà, 1772.

TASSO, Torquato, *La Gerusalemme liberata* [1580], ed. a cura de Gaspare ORELLI, Tipogr. de Friedrich Schuthess, Zúric, 1838.

TASSO, Torquato, *La Gerusalemme liberata*, Tipogr. de Giuseppe Molini, Florència, 1824.

TASSO, Torquato, *Gerusalemme liberata*, ed. a cura de Luigi BONFIGLI, Laterza, Bari, 1930; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2003 <www.bibliotecaitaliana.it>

TATARKIEWICZ, Wladyslaw, *Historia Estetyki*, Pánstwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsòvia, 1971; trad. a l'espanyol per Danuta KURZYKA com: *Historia de la estètica, III. La estètica moderna, 1400-1700*, Akal ("Arte y estètica"), Madrid, 2004 (2a. ed.).

TATE, Robert Brian, Mitología en la historiografía española de la Edad Media y del Renacimiento, dins *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Gredos, Madrid, 1970, ps. 13-32.

TATE, Robert Brian, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Gredos, Madrid, 1970.

TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976.

TATE, Robert Brian, La historiografía del reinado de los Reyes Católicos, dins CODONER, Carmen – GONZÁLEZ, J. Antonio (eds.), *Antonio Nebrija: edad media y Renacimiento*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1994, ps. 17-28.

TATEO, Francesco, *Tradizione storica e realtà nell'Umanesimo italiano*, Dedalo libri, Bari, 1974 (2a ed.; 1a, 1967).

TATEO, Francesco, Prosa, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/prosa_Enciclopedia-Dantesca/>

TATEO, Francesco, Francesco Filelfo tra latino e volgare, dins AVESANI, R. i al. (eds.), *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII Convegno di Studi Maceratesi (Tolentino, 27-30 settembre 1981)*, Antenore ("Medioevo e umanesimo", 58 – "Studi maceratesi", 17), Pàdua, 1986, ps. 61-87.

TATEO, Francesco, *Riscrittura come interpretazione: dagli umanisti a Leopardi*, Università degli Studi di Bari, Bari, 2003.

TATO, Cleofé, Una aproximación a la obra gallega de Pedro de Santa Fe, dins FIDALGO, Elvira – LORENZO GRADÍN, Pilar (eds.), *Estudios galegos en homenaxe ó Profesor Giuseppe Tavani*, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro. Xunta de Galicia, Sant Jaume de Galicia, 1994, ps. 257-267.

TATO, Cleofé, Sobre los orígenes del poeta Pedro de Santa Fe, dins CASADO VELARDE, Manuel i al. (eds.), *Scripta Philologica in memoriam Manuel Taboada Cid*, Universidade da Coruña, La Coruña, 1996, vol. 2, ps. 693-704.

TATO, Cleofé, Pedro de Santa Fe, ¿poeta en catalán?, dins *Estudios sobre poesía de cancionero*, Toxosoutos, Noia ("Biblioteca Filológica", 1), 1999, ps. 113-135.

TATO, Cleofé, *Vida y obra de Pedro de Santa Fe*, Toxosoutos, Noia (La Coruña), 1999.

TATO, Cleofé, *La poesía de Pedro de Santa Fe*, Ayuntamiento de Baena, Baena, 2004.

TATO, Cleofé, Sobre los cancioneros de autor: el caso de Pedro de Santa Fe, en BALDISSERA, A. – MAZZOCCHI, G. (eds.), *I Canzonieri di Lucrezia-Los Cancioneros de Lucrecia (Atti del convegno internazionale sulle raccolte poetiche iberiche dei secoli XV-XVII)*, Unipress, Pàdua, 2005, ps. 105-124.

TAUSTE ALCOCER, Francisco, El Comentario a la *Eneida* de Bernardo Silvestre, dins *Daimón. Revista de Filosofía*, 10, Múrcia, 1995, ps. 23-36.

TAVANI, Giuseppe, Sobre la versificació de Gilabert de Pròixita, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, IV. Miscel·lània Pere Bohigas*, 2, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1982, ps. 105-122.

TAVANI, Giuseppe, Literatura i societat a Barcelona entre la fi del segle XIV i el començ del XV, dins BRUGUERA, Jordi – MASSOT, Josep (eds.), *Actes del cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura*

Catalanes (Andorra, 1-5 d'octubre del 1979), Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Biblioteca Abat Oliba", 19), Barcelona, 1980, ps. 245-278.

TAVANI, Giuseppe, Sobre la versificació de Lluís Icart, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, 16 (Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit, 8)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1988, ps. 145-159.

TAVANI, Giuseppe, Història de la llengua, dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Llibre blanc sobre la unitat de la llengua catalana*, Fundació Jaume I – Editorial Barcino, Barcelona, 1989, ps. 9-85.

TAVERNA, Donatella, *Anna di Cipro: l'eterna straniera*, Jaca Book, Milà, 2007.

TAVONI, Mirko, The 15th-Century Controversy on the Language Spoken by the Ancient Romans. An Inquiry Into Italian Humanist Concepts of 'Latin', 'Grammar', and 'Vernacular', dins *Historiographia Linguistica*, 9/3, Londres, 1982, ps. 237-264.

TAVONI, Mirko, *Latino, grammatica, volgare: studio di una questione umanistica*, Antenor, Pàdua, 1984.

TEBBEN, Karin, *Tannhäuser. Biographie einer Legende*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2010.

TEJERO ROBLEDO, Eduardo, El castillo de Arenas, López Dávalos y Juana Pimentel, dins *Trasierra. Boletín de la Sociedad de Estudios del Valle del Tiétar*, 5, La Adrada (Ávila), 2002, ps. 61-80.

TENENTI, Alberto, Venezia e la pirateria nel Levante, 1300c.-1460c., dins PERTUSI, Agostino (ed.), *Venezia e il Levante fino al secolo XV. Atti del I Convegno internazionale di storia della civiltà veneziana (Venezia, 1-5 giugno 1968)*, Fondazione Giorgio Cini – L. S. Olschki ("Civiltà veneziana. Studi", 27), Venècia, 1973-1974, vol. 1, ps. 705-772.

TEÒCRIT, *Idil·lis*, vol. II, ed. i trad. a cura de Josep ALSINA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1963.

TEOFRASTO, *Caracteres*, trad. a cura d'Elisa RUIZ GARCÍA, Gredos ("Biblioteca Clásica Gredos", 119), Madrid, 1988.

TERNI, Pietro, *Istoria di Crema raccolta dalli Annali di M. Pietro Fino*, ed. a cura d'Alemano FINO, Tipogr. de Mario Carcheno, Crema, 1711.

TEROL REIG, Vicent, Catàleg de l'exposició '750 Anys com a valencians: Albaida i la Vall (1245-1995)'. Palau dels Milà i Aragó (28 d'abril-10 de juny de 1995), dins TEROL, Vicent (ed.), *750 anys com a valencians. Albaida i la vall, 1245-1995*. Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, Ontinyent, 1995, ps. 233-267.

TEROL REIG, Vicent, Els Borja i la Vall d'Albaida, dins BATLLORI, M. (dir.), *Diplomatari Borja*, 3 i 4, València, 2002, vol. 1, ps. 209-227.

TERRADAS SABORIT, Ignasi, *Justicia vindicatoria. De la ofensa e indefensión a la imprecación y el oráculo, la vindicta y el talión, la ordalía y el juramento, la composición y la reconciliación*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2008.

TERRADO PABLO, Javier, Lo aragonés en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 999-1.026.

TERRANOVA, Chiara, "Christiana sum". Nuclei tematici nelle redazioni della *Passio Sanctae Perpetuae et Felicitatis*, dins *Bizantinistica. Rivista di studi bizantini e slavi*, serie 2, any 13, Spoleto, 2011, ps. 171-187.

TERREROS PANDO, Esteban, *Diccionario castellano, con las voces de ciencias y artes y correspondientes, en las tres lenguas, francesa, latina e italiana*, Tipogr. de la Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía, Madrid, 1786.

TERRUSI, Leonardo, Sardanapalo in Boccaccio. Risonanze nascoste di un *Exemplum* medievale, dins BELLONE, Luca i al. (eds.), *Filologia e Linguistica. Studi in onore di Anna Cornagliotti*, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2012, ps. 617-633.

TERRY, Arthur, Nota-ressenya a la traducció anglesa de "Curial and Guelfa", dins *Times Literary Supplement*, Londres, febrer 1983, p. 197.

Pseudo-TERTULIÀ, *Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis. Textum graecum et latinum ad fidem codicum mss.*, ed. a cura de Cornelius van BEEK, vol. 1, Nijmegen, 1936.

- TERVANET, Guy de, *Attributs et symboles dans l'art profane, 1450-1600*, Droz, Ginebra, 1958.
- TESAURO, Emmanuele, *La filosofia morale dall'alto forte del grande Aristotele Stagirita*, Bartolomeo Zapata, Torí, 1670.
- TESCIONE, Giuseppe, Caserta medievale e i suoi conti e signori: lineamenti e ricerche, dins *Archivio storico di Terra di Lavoro*, any 1, vol. 1, Càpua, 1956, ps. 177-233, i any 2, vol. 2, 1959, ps. 53-101, publicat com una separata per La diana, Marcianise, 1965.
- TESTER, Jim, *A History of Western Astrology*, The Boydell Press, Woodbridge (Gran Bretanya), 1987; reed. com: *Historia de la astrología occidental, Siglo XXI*, Ciutat de Mèxic, 1990.
- THÉRAULT, Suzanne, *Un cénacle humaniste de la Renaissance autour de Vittoria Colonna, châtelaine d'Ischia*, Didier – Sansoni antiquario, París – Florència, 1968.
- THIBAUT COMALADA, Eliana, *Cuina medieval catalana. Història, dietètica i cuina*, Cossetània (“El Cullerot”, 40), Valls, 2006.
- THIÉBAUT, Dominique (dir.), *Primitifs français. Découvertes et redécouvertes. Exposition au Musée du Louvre, du 27 février au 17 mai 2004*, RMN, París, 2004.
- THIERMANN, Peter, Redécouverte et influence de manuscrits d'auteurs latins classiques au début du XVème siècle, dins *Revue d'histoire des textes*, 17, París, 1987, ps. 55-71.
- THIOU, Éric, *La noble confrérie et les chevaliers de Saint-Georges au comté de Bourgogne sous l'Ancien Régime et la Révolution*, Besançon, 1997 (reed. el 2002).
- THOMAS, John Wesley, *Tannhäuser: Poet and Legend. With Texts and Translations of his Works*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1974.
- THOEN, P., Les grans recueils ésoques latins des XVe et XVIe siècles et leur importance pour les literatures des temps modernes, dins IJSEWIJN, J. i al. (eds.), *Acta conventus neo-latini Lovaniensis (Lovaina, 1971)*, Munic, 1973, ps. 656-679.
- THOMAS, Antoine, Rigaut de Barbezieux et le ‘Novellino’, dins *Giornale di filologia romanza*, 3, fasc. 7, Roma, 1880, ps. 12-15.
- THORNDIKE, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, Columbia University Press, 1923.
- THOUIN, A. i al., *Cours complet d'agriculture théorique, pratique, économique, et de médecine rurale et vétérinaire, ou Dictionnaire universel d'agriculture*, Marchand, Drevet, Crapart, Caille et Ravier, París, 1805.
- TINTÓ SALA, Margarita, *Cartas del baile general de Valencia, Joan Mercader, al rey Fernando de Antequera*, Instituto Valenciano de Estudios Históricos, València, 1979.
- TIRABOSCHI, Girolamo, *Storia della letteratura italiana*, vol. 6, part 3, Società Tipografica, Mòdena, 1791 (2a.).
- TIRABOSCHI, Giorolamo, *Storia della poesia italiana*, dins MATIAS, T. J. (coord.), *Storia generale della letteratura italiana*, volum 3, part 1, Londres, 1803.
- TIRABOSCHI, Girolamo, *Storia de la letteratura italiana, vol. 5, part 1. Dall'anno M CCC fino all'anno M CD*, Società tipografica de' classici italiani, Milà, 1823.
- TISSONI, Francesco, *Nonno di Panopoli. I Canti di Penteo (“Dionisache”, 44-46). Commento*, La Nuova Italia (“Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli Studi di Milano”, 177. “Sezione di filosofia classica”, 7), Florència, 1998.
- TITUS LIVI, *Titus Livii Patavini Historiarum, liber primus, et selecta quaedam capita*, Hilliard & Brown, Cambridge, 1829.
- TOBIE, Geneviève, *Petits poètes à la cour de Frances entre 1390 et 1430. Quelques représentations du poète, de la dama et de l'amant dans les récits autour des cours amoureuses*, Atelier National de Reproduction des Thèses, París, 2003.

- TOESCA, Pietro, *La pittura e la miniatura nella Lombardia. Dai piu antichi monumenti alla metà del Quattrocento*, Ulrico Hoepli, Milà, 1912.
- TOGNON, Giuseppe, Intelletuali ed educazione del principe nel Quattrocento italiano, dins *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes*, 99/1, Roma, ps. 405-433.
- TOLDRÀ, Maria, Pròleg del *Compendi historial*, de Jaume Domènec, dins *Vademècum*, ed. electrònica <<http://mariatoldra.wordpress.com/2014/07/19/proleg-del-compendi-historial-de-jaume-domenec/>> consultada el 19 de juliol del 2014.
- TOLDRÀ VILARDELL, Albert, “Per peccat se scriu en les calderes de infern”. Llibres i escriptura en el Més Enllà medieval, dins Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita, 11, Madrid, 2003, ps. 7-36.
- TODRÀ VILLARDELL, Albert, “Mestre Vicent ho diu per spantar”. *El més enllà medieval*, Tesi doctoral, Departament d'Història de l'Antiguitat i la Cultura Escrita, Universitat de València, València, 2006.
- TOLDRÀ VILARDELL, Albert, *Asmodeu. Dona, dimoni i sexe a l'edat mitjana*, Universitat de València, València, 2011.
- TOLFO, Maria Grazia, Carte da gioco: trionfi e tarocchi, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d'edició electrònica <http://www.storiadimilano.it/Arte/carte_gioco.htm>
- TOLFO, Maria Grazia, Dizionario degli artisti viscontei, dins *Storia di Milano - Arte*, Milà, 2002; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/Arte/miniatori.htm>>
- TOLFO, Maria Grazia, Giovanolla di Montebretto, Bernarda Visconti e il suo fantasma, dins *Storia di Milano - Personaggi*, Milà, 2002; revista d'edició electrònica <<http://www.storiadimilano.it/Personaggi/Ritrattifemminili/bernarda.htm>>
- TOMASSI, Gianluigi (ed.), *Luciano di Samosata, “Timone o Il Misanthropo”. Introduzione, traduzione e commento*, Walter de Gruyter, Berlín – Nova Iork, 2011.
- TOMBI, Beáta, La teoria dell'imitazione nel Quattrocento, dins *Nuova Corvina. Rivista di italianistica*, 20, Budapest, 2008, ps. 160-168.
- TOMIC, Pere, *Històries e conquestes dels Reys d'Aragó e Comtes de Barcelona*, Barcelona, 1438; ed. facsímil digital <<http://www.cervantesvirtual.com/FichaAutor.html?Ref=5357>>
- TOMIC, Pere, *Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*, ed. a cura de Joan IBORRA, Afers (“Textos Clàssics”, 2), Catarroja – Barcelona, 2009.
- TOMMASI, Gianluigi, *Luciano di Samosata, “Timone o il Misanthropo”, introduzione, traduzione e commento*, De Gruyter, Berlín – Nova York, 2011.
- TOMO primero de las Leyes de Recopilación, que contiene los libros primero, segundo, tercero, quarto i quinto*, Tipogr. de Juan de Zúñiga, Madrid, 1745.
- TOPPI, Niccolò, *De origine tribunalium, nunc in Castro Capuano, fidelissimae civitatis Neapolis existentium, libri quinque*, Tipogr. de Giovanni Francesco Paci, Nàpols, 1659-1666, 3 vols.
- TORMO COLOMINA, Josep, El escudo heráldico municipal, dins SANTONJA, Josep-Lluís – SEGURA, Josep-Maria (coord.), *Història d'Alcoi*, Ajuntament d'Alcoi – Editorial Marfil, Alcoi, 2006, p. 18.
- TORMO MONZÓ, Elías, *Jacomart y el arte hispánico-flamenco cuatrocentista*, Blass y Cia., Madrid, 1913.
- TORNÉ CUBELLS, Josep, Catàleg de pergamins de l'actual Arxiu del Monestir de Poblet, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 7-282.
- TORRA PÉREZ, Alberto, Reyes, santos y reliquias. Aspectos de la sacralidad de la monarquía catalano-aragonesa, dins *‘El poder real de la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI).’ XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1996, vol. 3, ps. 493-517.
- TORRACA, Francesco – SANNAZARO, Jacopo – CARAZOLA, Pietro Antonio, *Studi di storia letteraria napoletana*, F. Vigo, Livorno, 1884.
- TORRACA, Francesco, *Storia dell'Università di Napoli*, Ricciardi, Nàpols, 1924.

- TORRAS TILLÓ, Santi, Molts artistes catalans per als doblers del marquès de Ferrara (1523), dins *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 21, Barcelona, 2010, ps. 103-136.
- TORRE y DEL CERRO, Antonio de, *Vida y obra de Fernando el Católico*, Institución 'Fernando el Católico' (CSIC) – Diputación Provincial de Zaragoza, Saragossa, 1955.
- TORREBLANCA GASPAS, María Jesús, Sistemas de guerra, sistemas de paz; los bandos en el Aragón de la Edad Media, dins *Aragón en la Edad Media. Sesiones de trabajo del IV Seminario de Historia Medieval, "Violencia y conflictividad en la sociedad de la España bajomedieval"*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1995, ps. 101-120.
- TORREMOCHA SILVA, Antonio, *Algeciras musulmana y cristiana (ss. VIII-XIV)*, Patrimonio, Cultura y Ciencias Medievales ("Estudios", 9), Granada-Cadis, 2011.
- TORRENT ORRI, Rafael, Jaume Ferrer de Blanes, els comtes de Mòdica i la descoberta del Nou Món, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 23, Girona, 1976, ps. 57-129; (i II), 24, 1978, ps. 53-138.
- TORRES, Juan de, *Philosophía moral de príncipes, para su buena criança y gobierno, y para personas de todos los estados*, Felipe Junta & Bautista Varesio, Burgos, 1596.
- TORRES-ALCALÁ, Antonio, Don Enrique de Villena: la historia de un mito, dins *Hispania*, 155, Madrid, 1983, ps. 515-530.
- TORRES ÁLVAREZ, M^a. Dolores, De interjecciones, onomatopeyas y paralingüismo en 'La Celestina', dins *Celestinesca*, 28, València, 2004, ps. 117-138.
- TORRES AMAT, Félix, *La Sagrada Biblia, nuevamente traducida de la Vulgata latina al español. Antiguo Testamento*, vol. 4, Madrid, 1825.
- TORRES FONTES, Juan, La regencia de don Fernando el de Antequera y las relaciones castellano-granadinas (1407-1416), dins *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos*, vols. 14-15, núms. 1-2, Granada, 1963-1966, ps. 137-167, i vols. 16-17, núms. 1-2, 1967-1968, ps. 89-145.
- TORRES FONTES, Juan, *El príncipe don Alfonso y su itinerario. La contratación de Guisando (1465-1468)*, Universidad de Murcia, Murcia, 1971.
- TORRES FONTES, Juan, Los condestables de Castilla en la Edad Media, dins *Anuario de historia del derecho español*, 41, Madrid, 1971, ps. 57-112.
- TORRES FONTES, Juan, Los Fajardo en los siglos XIV y XV, dins *Miscelánea Medieval Murciana*, 4, Múrcia, 1978, ps. 107-178.
- TORRES FONTES, Juan, Don Fernando de Antequera y la romántica caballerisca, dins *Miscelánea medieval murciana*, 5, Múrcia, 1980, ps. 83-120.
- TORRES NAVARRETE, Ginés de la Jara, *Historia de Úbeda en sus documentos*, Ayuntamiento de Úbeda – Asociación Cultural Alfredo Cazabán Laguna, Úbeda, 2005.
- TORROELLA, Pere, *Obra completa*, ed. a cura de Francisco RODRÍGUEZ RISQUETE, Barcino ("Els Nostres Clàssics"), Barcelona, 2011, 2 vols.
- TORRÓ ABAD, Josep, *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, col·l. Història Local, Diputació de València, València, 1992.
- TORRÓ ABAD, Josep, Viure de botí. La frontera medieval com a parany historiogràfic, dins *Recerques. Història, economia i cultura*, 43, Barcelona, 2001, ps. 5-32.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca, dins FERRANDO, Antoni – HAUF, Albert (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura Catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, vol. 3, ps. 149-168.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, versió a cura de J. TORRÓ, Teide, Barcelona, 1993 (2a. ed. revisada i ampliada, 2002), ps. 7-40.

- TORRÓ TORRENT, Jaume, La noblesa, la lírica, la caça i la cortesia, dins *Mot so razo*, 3, Girona, 2004, ps. 7-15.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV, dins *Revista de Catalunya*, 163, Barcelona, 2001, ps. 97-123.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Joanot Martorell, escrivà de ració, dins *L'Avenç*, 273, Barcelona, 2002, ps. 12-18.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Notes per a llegir *Curial e Güelfa*, dins SALA, Jordi (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, CCG Edicions, Girona, 2002, ps. 57-80.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim, dins MARTOS, J. L. – ALEMANY, R. – MANZANARO, J. M. (eds.), *Actes del Xé Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, ps. 1.521-1.538.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, El setge de Bonifacio d'Alfons el Magnànim i el setge de Rodes del Tirant lo Blanc, dins *Mot, so, razo*, 5, Girona, 2006, ps. 29-40.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Il Giovanni Serra dell' *Epistola Apologetica*, dins SANTORO, Marco (ed.), *Valla e Napoli: il dibattito filologico in età umanistica (Atti del convegno internazionale Ravello, Villa Rufolo, 22-23 settembre 2005)*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa – Roma, 2007, ps. 61-71.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Nota-ressenya de SANT JORDI, Jordi de, *Poesies*, ed. a cura d'Aniello FRATTA (“Els Nostres Clàssics”, 26), Barcelona: Barcino, 2005, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 822-826.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV, dins SAN JOSÉ, Javier – BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, ps. 427-437.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Els darrers anys de Joanot Martorell, dins *Espai Narpan*, 2010; ed. digital <<http://www.narpan.net>>
- TORRÓ TORRENT, Jaume, La cort literària d'Alfons el Magnànim, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, ps. 27-39.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Una nova identificació del poeta Lluís Icard, en l'entorn de Margarida de Prades i de Maria de Castella, dins *Estudis romànics*, 32, Barcelona, 2010, ps. 249-265.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Els darrers anys de Joanot Martorell, o En defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, vol. 2, ps. 573-600.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, Només hi ha un Joan Martorell documental amb el nom de Joanot (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela, amb unes notes sobre Manuel de Rajadell), dins *Tirant*, 15, València, 2012, ps. 19-32.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*, dins *Revista de literatura medieval*, 24, Alcalá de Henares, 2012, ps. 269-281.
- TORRUELLA, Joan (dir.) – PÈREZ, Manuel – MARTINES, Josep, *Corpus informatitzat del català antic*, 2007; ed. digital <www.cica.cat>
- TORTOSA, Abubéquer de, *Lámpara de los príncipes*, trad. de l'àrab a l'espanyol per Maximiliano ALARCÓN, Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid, 1930; reed. facsimil per l'Institut de Estudios Albacetenses (“Clásicos albacetenses”, 15), Albacete, 2010.
- TOSCANELLA, Oratio, *Dittionario volgare et latino, con le sue autorità della lingua, tolte da buoni autori toscani*, Venècia, 1578.

TOSCANI, Xenio, *Visite pastorali in diocesi di Pavia nel Cinquecento: una documentazione guadagnata alla storia*, Il Mulino, Bologna, 2003.

TOSCANO, Gennaro, *Les rois bibliophiles enlumineurs à la cour d'Aragon à Naples (1442-1495): les manuscrits de la Bibliothèque nationale de Paris*, Tesi doctoral, Université Paris-IV, Paris-Sorbonne, 1992.

TOSCANO, Gennaro, Felice Matteo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1996, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/matteo-felice_Dizionario-Biografico/>.

TOSCANO, Gennaro, In margine al Maestro delle *'Vitae Imperatorum'* e al manoscritto di Ippolita Sforza. Codici lombardi nelle collezioni aragonesi, dins *Rivista di storia della miniatura*, 1-2, Florència, 1996-1997, ps. 169-178.

TOSCANO, Gennaro (coord.), *La Biblioteca Reale di Napoli al tempo della dinastia aragonesa – La Biblioteca Real de Nápoles en tiempos de la dinastía aragonesa (Napoli, Castel Nuovo, 30 settembre-15 dicembre 1998)*, Generalitat Valenciana, València, 1998.

TOSCANO, Gennaro, La literatura de corte en Nápoles en la época aragonesa, dins TOSCANO, G. (coord.), *La Biblioteca Reale di Napoli al tempo della dinastia aragonesa – La Biblioteca Real de Nápoles en tiempos de la dinastía aragonesa (Napoli, Castel Nuovo, 30 settembre-15 diciembre 1998)*, Generalitat Valenciana, València, 1998, ps. 139-167.

TOSCANO, Gennaro, Livres de dévotion et livres humanistes: le rapport texte-image dans les manuscrits de la librerie des rois d'Aragon (1442-1495), dins PLAISANCE, Michel (ed.), *Le livre illustré italien au XVIe siècle: texte/image. Actes du colloque organisé par le Centre de recherche "Culture et Société d'Italie aux XVe e XVIIe siècles" de l'Université de la Sorbonne nouvelle (1994)*, Paris, 1999, ps. 11-37.

TOSCANO, Gennaro, Nápoles y el Mediterráneo. Relaciones entre miniatura y pintura en la transición de la casa de Anjou a la casa de Aragón,), dins NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museo de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001)*, Museo Thyssen-Bornemisza – Museo de Belles Arts de València, Madrid, 2001, ps. 79-100.

TOSCANO, Gennaro, Opere fiamminghe nelle collezioni di Alfonso il Magnanimo, dins SANTORO, Marco (ed.), *Le carte aragonesi. Atti del convegno (Ravello, 3-4 ottobre 2002)*, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento Meridionale, Nàpols, 2004, ps. 165-189.

TOSCANO, Gennaro, Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino, dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La 'Divina Commedia' di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64.

TOSCANO, Gennaro, Alfonso el Magnánimo y el Norte. Obras flamencas en las colecciones reales, dins MIRA, Eduard – DELVA, An (eds.), *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes, la Europa de las ciudades (Almudín, Museo de la Ciudad, 23 de marzo al 30 de junio de 2007)*, Ajuntament de València – Fundació Jaume II el Just, València, 2007, ps. 347-363.

TOSCANO, Gennaro, La biblioteca napoletana dei re d'Aragona de Da Marinis ad oggi: novità e prospettive, dins CORFIATI, Claudia – DE NICHILO, Mauro (dir.), *Bibliothèque nel regno fra tre e cinquecento. Atti del Convegno di studi (Bari, 6-7 febbraio 2008)*, Pensa multimedia, Lecce, 2009, ps. 29-64.

TOSCANO, Gennaro, La biblioteca di Alfonso il Magnanimo in Castel Nuovo, dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2009, ps. 345-376.

TOSCANO, Gennaro, Le immagini dei sovrani. Ritratti di Alfonso il Magnanimo e Ferrante d'Aragona, dins PLANAS, J. – SABATEL, F. (eds.), *Manuscrits il·luminats. L'escenografia del poder durant els segles baixmedievals*, Pagès editors, Lleida, 2010, ps. 13-41.

TOSCANO, Tobia R., Tra Ludovico Ariosto e Alfonso D'Avalos. Sull'attrazione del capitolo 27: 'Arsi nel mio bel fuoco un tempo quieto', dins *Napoli nobilissima. Rivista di topografia ed arte napoletana*, sèrie 5, vol. 2, Nàpols, 2001, ps. 31-38.

TOSCANO, Tobia R., Tra corti e campi di battaglia: Alfonso d'Avalos, Luigi Tansillo e le affinità elettive tra petrarchisti napoletani e spagnoli, dins *e-Spania*, ed. en línia <<http://e-spania.revues.org/21383>>, 13 de juny del 2012, consulta en gener del 2016.

TOSATTI, Bianca Silvia, Visconti, dins *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/visconti_Enciclopedia-dell-Arte-Medievale/>

TOSTI, Luigi, Una gita ad Aquino, dins *Poliorama pittoresco*, núm. 1, primer semestre, Nàpols, agost 1836, ps. 157-158.

TOURING Club Italiano, *Campania (Campania, Basilicata e Calabria)*, Touring Editore, Milà, 1928 (1a.), 1996 (4a.).

TOURNEUR, Victor, *Jehan de Candida, diplomate et médailleur au service de la maison de Bourgogne*, Goemaere, Brussel-les, 1919.

TRAMONTANA, Salvatore, *Il Mezzogiorno medievale. Normanni, svevi, angioini, aragonesi nei secoli XI-XV*, Carocci, Nàpols, 2000.

TRASCHLER, Richard, Brehus sans pitié: portrait-robot du criminel arthurien, dins *La violence dans le monde medieval*, Centre Universitaire d'Études et de Recherches Medievales d'Aix, Université de Provence, Aix-en-Provence, 1994, ps. 525-542.

TRASSELLI, Carmelo – DI BELLA, Saverio – MOTTA, Giovanna, *Note per la storia dei banchi in Sicilia nel XV secolo*, Pellegrini, Cosenza, 1958.

TRAZEGNIES, Olivier de, *Le lis et le sanglier. Louis de Bourbon et Guillaume de La Marck (1456-1492)*, Éditions de l'Arbre, Brussel-les – París, 2008.

TRÉBUTIEN, Guillaume-Stanislas (ed.), *Le Pas de Salhadin. Pièce historique en vers relative aux Croisades; publiée par la première fois d'après le manuscrit de la Bibliothèque du Roi*, Silvestre, París, 1836.

TRELLES VILLADEMOROS, Joseph Manuel, *Asturias ilustrada. Origen de la nobleza de España; su antigüedad y diferencias*, Tipogr. de Joaquín Sánchez, Madrid, 1736.

TRENCHS, José – ARAGÓ, Antonio M^a., Las cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II, dins *Folia Parisiensia*, 1 (monogràfic), Càtedra 'Zurita' – Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1983.

TRENCHS, Josep – CANELLAS, Antoni-Maria, La cultura dels escribes i notaris de la Corona d'Aragó (1344-1479), dins *Capllettra*, 5, València, tardor 1988, ps. 5-38.

TRENCHS ODENA, José, Libri, letture, insegnamento e biblioteche nella Corona d'Aragona (secoli XIII-XV), dins *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990), sul tema 'La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)'*, Istituto di Storia Medioevale (Università di Cagliari) – Dipartimento di Storia (Università di Sassari) – Istituto sui Rapporti Italo-iberici del CNR (Cagliari) – Carlo Delfino editore, Sassari, 1993, vol. 1 (relazioni), ps. 193-258.

TREBÉNS, Bartomeu de, *Tractat d'astrologia*, ed. a cura de Joan VERNET i David ROMANO, Muntaner, Barcelona, 1957-1958.

TRESSAN, Louis Elisabeth, *La mitologia a confronto colla historia*, Tipogr. de Giovanni Battista Orcesi, Lodi, 1820.

TREVET, Nicholas, *L. Annaei Senecae Hercules furens et Nicolai Treveti expositio*, In aedibus Athenaei, Roma, 1959; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

- TRIAS MERCANT, Sebastià, *Història del pensament a Mallorca*, Editorial Moll ("Els treballs i els dies", 28), Palma de Mallorca, 1985.
- TRIAS TEIXIDOR, Anna, El pròleg de Pere Badia a les '*Introductiones latinae*' de Nebrija (Barcelona, N. Spindeler, 1505), dins *Anuario de filología*, 7, Barcelona, 1981, ps. 173-194.
- TRIAS TEIXIDOR, Anna, El català en el llatí del *Regimen sanitatis ad Regem Aragonum* d'Arnau de Vilanova, dins MASSOT MUNTANER, Josep (coord.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 32. *Miscel·lània Germà Colón*, 5, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, ps. 33-52.
- TRIBOUT DE MOREMBERT, Henri, Jean Chevrot, évêque de Tournai et de Toul vers 1395-1460, dins *Mémoires de l'Académie nationale de Metz*, 9 (1963-1964), Metz, 1965, ps. 171-220.
- TRICARD, Jean, Le livre du Chevalier de la Tour Landry et ses lecteurs: hypothèses sur un succès, dins HAUDRÈRE, Philippe (ed.), *Pour une histoire sociale des villes. Mélanges offerts à Jacques Maillard*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2006, ps. 281-298.
- TRIGUEROS CANO, José Antonio, *Conceptos fundamentales de la poética teórica de Dante Alighieri*, Departamento de Filología Francesa, Románica, Italiana y Árabe, Universidad de Murcia, Murcia, 1992.
- TRILLINI, Matteo, Un poeta catalán en la corte de Nápoles. Reflexiones sobre la obra y la lengua de Benet Garret, dins BUTINYÀ, J. (coord.), '*Del humanismo*'. *Revista de llengües i literatures catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 95-115.
- TRINCHERA, Francesco (ed.), *Codice Aragonese, o sia, Lettere regie, ornamenti ed altri atti governativi de' sovrani aragonesi in Napoli riguardanti l'amministrazione intera del reame e le relazioni all'estero*, Tipogr. de Giuseppe Calanco, Nàpols, 3 vols., 1866-1874.
- TRISSINO, Gian Giorgio, *L'Italia liberata dai Goti*, Tipogr. de Valerio e Luigi Dorici, Roma, 1547; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2006 <www.bibliotecaitaliana.it>
- TRISSINO, Gian Giorgio, *L'Italia liberata da' goti*, ed. a cura de l'Abbate ANTONINI, Tipogr. de Francesco Knapen, París, 1729.
- TRISTAN, chevalier de la table ronde, nouvellement imprimé a Paris*, París, 1502.
- TROMBETTI BUDRIESI, Anna Laura, La sfida de Bordeaux: divagazioni sul tema di un duello mancato, dins *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Palermo-Trapani-Erice, 25-30 aprile 1982), sul tema 'La società mediterranea all'epoca del Vespro'*, *Accademia di Scienze e Lettere e Arti*, Palerm, 1984, vol. 4 (comunicazioni), ps. 409-419.
- TRONA, Edoardo Giacinto, Della letteratura saluzzese. Discorso recitato nel Reale Collegio di Saluzzo il XII dicembre M. DCCC. XLIII, Tipogr. Lobetti-Bodoni, Saluzzo, 1844.
- TRONCARELLI, Fabio, Jaume de Casp (Jacme, Joanne, Giacomo), dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 21, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1978, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/jaume-de-casp_Dizionario-Biografico/>
- TROUVÉ, Claude-Joseph (baron de), *Jacques Coeur, commerçant, maître des monnaies, argentier du roi Charles VII et négociateur (XVe siècle)*, París, 1840.
- TROYES, Chrétien de, "*Philomena*": conte raconté d'après Ovide par Chrétien de Troyes, publié d'après tous les manuscrits de l'"*Ovide moralisé*", ed. a cura de C. de BOER, Geuthner, París, 1909.
- TROYES, Chrétien de – LEIGNI, Godefroi de, *Lancelot ou le Chevalier de la charrette*, a cura de W. J. A. JOCNCBLOET, Tipogr. Belinfante, L'Haia, 1850.
- TROYES, Chrétien de, *El caballero de la carreta*, Alianza, Madrid, 1983.
- TROYES, Chrétien de, *Lanzarote del Lago*, trad. anònima al castellà; ed. a cura d'Antonio CONTRERAS MARTÍN i Harvey L. SHARRER, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2006.
- TRUFFI, Riccardo, *Giostra e cantori di giostra*, Licinio Cappelli, Rocca San Casciano, 1911.
- TRUINI, Fabrizio, *La pace in Tommaso d'Aquino*, Città Nuova, Roma, 2008.

- TUCOO-CHALA, Pierre, *Gaston Fébus et la Vicomté de Béarn*, Bière, Bordeus, 1960.
- TUCOO-CHALA, Pierre, L'art de la pédagogie dans le Livre de la chasse de Gaston Fébus, dins *La chasse au Moyen Âge. Actes du colloque de Nice (22-24 juin 1979)*, Centre d'études médiévales de Nice ("Publications de la Faculté des lettres et des sciences humaines", 20), Niça, 1980, ps. 19-34.
- TUCOO-CHALA, Pierre, *Gaston Fébus, grand prince médiéval (1331-1391)*, J & D, Pau, 1996.
- TUETHEY, Alexandre, *Inventaire des biens de Charlotte de Savoie, reine de France (1483)*, Tipogr. de Ad. Lainé et J. Havard, París, 1865.
- TUFANO, Luigi, Linguaggi politici e rappresentazioni del potere nella nobiltà regnicola tra Trecento e Quattrocento: il mausoleo di Sergianni Caracciolo in S. Giovanni a Carbonara e i caratteri trionfalistici del sepolcro nobiliare, dins *Mélanges de l'École française de Rome*, 127/1, Roma, 2015, ed. digital <<https://mefrm.revues.org/2519>>
- TUMBULL, Stephen R., *The Ottoman Empire, 1326-1699*, University of Washington Press, Washington, 1994.
- TURELL, Gabriel, *Arbre d'honor*, [1471], Barcino ("Els nostres clàssics", col·l. A, 131), Barcelona, 1992.
- TURKHEIM-PEY, Sylvie de, Alphonse V, roi d'Aragon (1416), de Naples (1442-1458), dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxa 300, p. 435.
- TURKHEIM-PEY, Sylvie de, Alphonse V, roi d'Aragon (1416), de Naples (1442-1458), dins CORDELLIER, Dominique – MARINI, Paola (coords.), *Pisanello. Le peintre aux sept vertus (Musée du Louvre, Paris, 6 mai-5 août 1996)*, Réunion des Musées Nationaux, París, 1996, fitxes 303-307, ps. 438-439.
- TURULL, Albert – RAMÍREZ, Esperança, Tipologia dels noms propis en el *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.027-1.088.
- TURULL RUBINAT, Albert, Noms i cognoms cerverins del segle XIV, dins *Miscel·lània cerverina*, 4, Cervera, 1986, ps. 87-106.
- TURULL RUBINAT, Max, Relació nominal per ordre alfabètic i cronològic de paers, consellers i electors de la Paeria de Cervera entre 1331 i 1395, dins *Miscel·lània cerverina*, 8, Cervera, 1992, ps. 155-193.
- TURYN, Aleksander, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus*, Polish Institute of Arts and Sciences in America, Nova York, 1943.
- TUSON VALLS, Jesús, *Introducción al lenguaje*, Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona, 2003.
- TUTTLE, Edward, The Veneto, dins MAIDEN, Martin – PARRY, Mair (eds.), *The Dialects of Italy*, Routledge, Londres – Nova York, 1997, ps. 263-271.
- TWOMEY, Lesley, 'Manus mee distillaverunt mirram'. The Essence of the Virgin and Interpretation of Myrrh in the *Vita Christi* of Isabel de Villena, dins BERESFORD, Andrew M. – HAYWOOD, Louise M. – WEISS, Julian (eds.), *Medieval Hispanic Studies in Memory of Alan Deyermond*, Tamesis ("Monografias"), Woodbridge (Regne Unit), 2013, ps. 189-214.
- UBIETO ARTETA, Agustín, *Toponimia aragonesa medieval*, Anubar, Saragossa, 1972.
- UBIETO ARTETA, Antonio, *Historia de Aragón. Los pueblos y los despoblados*, Anubar Ediciones, Saragossa, 1985.
- UDINA MARTORELL, Federico, Barcelona y Túnez, dins *Miscellanea Barcinonensia. Revista de investigación y alta cultura*, any 8, vol. 22, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1969, ps. 107-116.
- UEDA, Hiroto, *Grafías dobles palatales en los documentos notariales del siglo XIII al XV. Sus implicaciones fonológicas y el origen de la letra española eñe*, Instituto Cervantes en Tokio, 2013; ed. electrònica <<http://lecture.ecc.u-tokyo.ac.jp/~cueda/kenkyu/rekisi/nn/grafias-palatales-dia.pdf>>

UGINET, François-Charles, Guglielmo Bolomier, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 11, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1969, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmo-bolomier_Dizionario-Biografico/>

UGINET, François-Charles, Boniface de Challant, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 24, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1980, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/boniface-de-challant_Dizionario-Biografico/>

UGINET, François-Charles, Henri de Colombier, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 27, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1982, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/henri-de-colombier_Dizionario-Biografico/>

UGINET, François-Charles, Ludovico I di Savoia, duca di Savoia, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 66, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2007, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-i-di-savoia-duca-di-savoia_Dizionario-Biografico/>

UGUCCIONE DA PISA, *Magnae derivationes*, Manuscrit de la Bibliothèque Nationale de France, Nouv. Acq. Lat. 2042.

UGUCCIONE DA PISA (*Huguccio Pisanus*), *De dubio accentu; Agiographia; Expositio de symbolo apostolorum*, ed. a cura de Giuseppe CREMASCOLI, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo ("Biblioteca di studi medievali", 10), Spoleto, 1978.

UGUCCIONE DA PISA (*Huguccio Pisanus*), *Derivationes*, SISMEL-Edizioni del Galuzzo ("Edizione nazionale di testi mediolatini", serie I, 11, 6), Florència, 2004.

UNGERER, Gustav, *A Spaniard Elizabethan England: the Correspondance of Antonio Pérez's Exile*, Tamesis Books Limited, Londres, 1974.

UNALI, Anna, *Marinai, pirati e corsari catalani nel Basso Medioevo*, Cappelli, Bolònia, 1983; trad. com *Marineros, piratas y corsarios catalanes en la Baja Edad Media*, Renacimiento, Sevilla, 2007.

UNALI, Anna, *Marinai, pirati e corsari catalani nel Basso Medioevo*, Cappelli, Bolònia, 1983; trad. com *Mariners, pirates i corsaris catalans a l'època medieval*, per Maria-Antònia OLIVER, revisada per Maria-Teresa FERRER MALLOL, Eds. la Magrana – Institut Municipal d'Història (Ajuntament de Barcelona), Barcelona, 1986.

UNGUREANU, Dan, Romanian and Italian Dialects. Common Vocabulary (II), ed. electrònica dins *Academia.edu*, < https://www.academia.edu/5934306/Romanian_and_Italian_Dialects_Common_Vocabulary>, consultat en gener del 2016.

UNLANDT, Nicolaas, *Le chansonnier français de la Burgerbibliothek de Berne. Analyse et description du manuscrit et édition de 53 "unica" anonymes*, De Gruyter, Berlín, 2012.

UNTERGEHRER, Wolfgang, *Die päpstlichen nuntii und legati im Reich (1447-1484). Zu Personal und Organisation des kurialen Gesandtenwesens*, Inauguraldissertation zur Erlangung des Doktorgrades del Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München, Munic, 2012; ed. digital <http://edoc.ub.uni-muenchen.de/15862/1/Untergehrer_Wolfgang.pdf>

UREÑA BRACERO, Jesús, *El diálogo de Luciano: ejecución, naturaleza y procedimientos de humor*, Hakkert, Àmsterdam, 1995.

URGELL HERNÁNDEZ, Ricard, La participació mallorquina en la presa del castell d'Amposta (juny de 1466), dins *Randa*, 29 ("Estudis sobre la Mallorca Medieval, segles XIII-XVI"), Barcelona, 1991, ps. 121-140.

URGURIERI DELLA BERARDENGA, Curzio, *Avventurieri alla conquista di feudi e di corone (1356-1429)*, Leo S. Olschki, Florència, 1963.

URSINS, Juvenal des, *Chronique de la Poucelle*, dins GODEFROY, Dénis (ed.), *Recueils des histoires de Charles VII*, París, 1661, ps. 481-530.

UTRILLA UTRILLA, Juan F., *Libro del monedaje de 1397. Zona del Cinca y La Litera*, Anubar, Saragossa, 1986.

- UTRILLA UTRILLA, Juan F., *Historia y ficción en las crónicas aragonesas: cronistas y propaganda política en la Edad Media*, dins *Aragón en la Edad Media*, 18, Saragossa, 2005, ps. 83-113.
- VAERNEWYCH, Marcus van, *De histoire van Belgis, of Kronyke der Nederlandsche oudheyd* [1574], Tipogr. de D. J. Vanderhaeghen, Gant, 1829.
- VAËSEN, Joseph, Catalogue du fonds Bourré à la Bibliothèque nationale (II), dins *Bibliothèque de l'école des chartes*, 44, París, 1883, ps. 26-57.
- VAËSEN, Joseph – CHARAVAY, Étienne (eds.), *Lettres de Louis XI*, Société de l'histoire de France – Renouard, París, 1907-1909.
- VAIVRE, Jean-Bernard, Le rôle armorié du combat de Montendre, dins *Journal des savants*, 2/1, París, abril-juny del 1973, ps. 99-125.
- VALBUENA, Manuel de, *Diccionario universal latino-español*, Imprenta Real, Madrid, 1826 (5a.).
- VALDEÓN BARUQUE, Julio, *Pedro I el Cruel y Enrique de Trastámara*, Santillana, Madrid, 2002.
- VALE, Malcom Graham Allan, *Charles VII*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1974.
- VALENTE, Vincenzo, Menzogna, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <[http://www.treccani.it/enciclopedia/menzogna_\(Enciclopedia-Dantesca/\)>](http://www.treccani.it/enciclopedia/menzogna_(Enciclopedia-Dantesca/)>)
- VALENTÍ, Ferran, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. a cura de Josep-Maria MORATÓ THOMÀS, Marià Calvé, Barcelona, 1959.
- VALENTE, Vincenzo, Menzogna, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. electrònica (http://www.treccani.it/enciclopedia/menzogna_Enciclopedia-Dantesca/).
- VALERA, Diego de, *Espejo de verdadera nobleza* [1441]. *Epístolas de mosén Diego de Valera, enbiadas en diversos tiempos e a diversas personas*, Sociedad de Bibliófiols Españoles, Madrid, 1878, ps. 169-229.
- VALERA, Diego de, *Tratado de rieptos e desafíos* [ca. 1458-1467], dins *Epístolas de mosén Diego de Valera, enbiadas en diversos tiempos e a diversas personas. Publicalas juntamente con otros cinco tratados del mismo autor*, ed. a cura de José Antonio de BALENCHANA, Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, 1878, ps. 243-304.
- VALERA, Diego de, *Ceremonial de príncipes* [ca. 1474], ed. de Rafael HERRERA GUILLÉN basada en la de Joan Viñao, València, ca. 1517, Biblioteca Saavedra Fajardo, Múrcia, 2005; ed. electrònica <www.saavedrafajardo.org/Archivos/LIBROS/Libro0183.pdf>
- VALERA, Diego de, *Crónica de los Reyes Católicos*, Junta para la Ampliación de Estudios, Madrid, 1927.
- VALERI, Elena, Matteo Palmieri, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 80, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2014, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/matteo-palmieri_Dizionario-Biografico/>
- VALERI MÀXIM, Publi, *Valerii Maximi Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, Teubner, Leipzig, 1865.
- VALERI MÀXIM, Publi, *Llibre anomenat Valeri Màximo: "Dels dits i fets memorables"*, traducció catalana del XIV segle per frare Antoni CANALS; ara per primera volta estampada segons el còdex del Consell de Cent barceloní, per Ramon MIQUEL i PLANAS, Tipogr. Miquel-Rius, Barcelona, 1914.
- VALÉRIAN, Dominique, *Bougie, port maghrébin, 1067-1510*, École française de Rome, Roma, 2006.
- VALERIO, Sebastiano, L'epistola "de amore" di Guiniforte Barzizza, dins *Acta Contentus Neo-latini Abulensis (Ávila, 4-9 August 1997)*, Arizona Center of Medieval and Renaissance Studies, Tempe (Arizona), 2000, ps. 623-630.
- VALERIO MÁXIMO, Publio, *Hechos y dichos memorables*, 'Obra completa', Gredos, Madrid, 2003.
- VALERO DE HOLZBACHER, Ana María, *La Requesta d'amor tençonada* del poeta Aznar Pardo, dins *Miscellanea Barcinonensia*, 41, Barcelona, agost 1975, ps. 41-47.
- VALERO MORENO, Juan Miguel, *La Expositio Virgilianae* de Fulgencio: poética y hermenéutica, dins *Revista de poética medieval*, 15, Alcalá de Henares, 2005, ps. 112-192.

VALERO MORENO, Juan Miguel, *Textual texedura: tradiciones exegéticas y “modelo cultural”*. Hacia la glosa de Villena (I), dins *Revista de poética medieval*, 17, Alcalá de Henares, 2006, ps. 143-193.

VALERO MORENO, Juan Miguel, “La vida santa de los caballeros”, camino de perfección, flor de santidad. Reflexiones en torno al manuscrito 1877 de la Biblioteca Universitaria de Salamanca, dins *Revista de filología románica*, 27, Madrid, 2010, ps. 327-357.

VALERO MORENO, Juan Miguel, Villena y Tostado. Autotraducción y hermenéutica, dins RUBIO ÁRQUEZ, Marcial – D’ANTUONO, Nicola (eds.), *Autotraduzione. Teoria ed esempi fra Italia e Spagna (e oltre)*, Edizione universitarie di lettere, economia, diritto (“Il segno e le lettere. Collana del Dipartimento di Lingue, Letterature e Culture moderne dell’Università degli Studi ‘G. d’Annunzio’. Saggi”, 6), Milà, 2012, ps. 157-176.

VALERO MORENO, Juan Miguel, Antecedentes y encrucijadas de la vida activa y contemplativa en la Castilla del Cuatrocientos, dins *eHumanista*, 29, Santa Barbara (EUA), 2015, ps. 32-71.

VALLA, Lorenzo, *In Anthonium Raudensem Laurentii Vallensis opusculum aureum, quo et errores castigantur et litterae bonae docentur. Ad Ioannem Ulcinam, Alfonsi regis secretarium*, ed. a cura d’Antonio MACINELLI i Josse BADE, Estrasburg, 1512.

VALLA, Lorenzo, *De Latina Elegantia libri VI*, Tipogr. de Robert Étienne, París, 1533.

VALLA, Lorenzo, *Laurentii Vallae “De linguae Latinae elegantia” libri sex; Eiusdem, “De reciprocitate sui et suus”, libellus ad prime utilis [De linguae Latinae elegantia]*, Tipogr. de Sébastien Gryphe, Lleó de França, 1538.

VALLA, Lorenzo, *Opera omnia*, Heinric Petri, Basilea, 1540; reed. facsimil, Botega d’Erasmus, Torí, 1962.

VALLA, Lorenzo, *De libero arbitrio [1439]*, dins GARIN, Eugenio (ed.), *Prosatori latini del Quattrocento*, Riccardo Ricciardi (“La letteratura italiana. Storia e testi”, 13), Milà-Nàpols, 1952, ps. 524-593.

VALLA, Lorenzo, *Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae*, Tipogr. de Marcello Silber àlies “Frank”, Roma, 1520.

VALLA, Lorenzo, *Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae*, ed. a cura de Pedro LÓPEZ ELUM, Anubar, València, 1970.

VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, ed. a cura d’Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

VALLA, Lorenzo, *Antidotum primum. La prima apologia contro Poggio Bracciolini [1452]*, ed. a cura d’Air WESSELING, Van Gorcum, Leiden, 1978.

VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore (“Thesaurus Mundi. Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis”, 20), Pàdua, 1981.

VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle epistole*, ed. a cura d’Ottavio BESOMI i Mariangela REGOLIOSI, Antenore, Pàdua, 1984; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, 2005 <www.bibliotecaitaliana.it>

VALLA, Lorenzo, *L’arte della grammatica*, ed. a cura de Paola CASCIANO, Fondazione Lorenzo Valla – Mondadori, Milà, 1990.

VALLA, Lorenzo, *Orazione per l’inaugurazione dell’anno accademico 1455-1456 [Oratio in principio studii]. Atti di un seminario di filologia umanistica*, ed. a cura de Silvia RIZZO, Roma nel Rinascimento, Roma, 1994, ps. 192-200; reed. electrònica dins Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

VALLA, Lorenzo, *Historia de Fernando de Aragón [Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae]*, trad. a l’espanyol a cura de Santiago LÓPEZ MOREDA, Anubar (“Clásicos medievales y renacentistas”, 13), València, 2002.

VALLA, Lorenzo (VALLENSIS, Laurentius), *Fabulae Aesopicae*, ed. a cura de Maria Pasquallina PILLOLLA, Università di Genova – Facoltà di Lettere (“Favolisti latini medievali e umanistici”, IX), Gènova, 2003.

VALLAURI, Tommaso, *Storia della poesia in Piemonte*, Tipogr. de Chirio e Mira, Torí, 1841.

VALLE PANTOJO, Agustín Felipe, Sobre la escritura de la Corona de Aragón en el tránsito de la Edad Media a la Edad Moderna: siglos XIV al XVI, dins *Éuphoros*, 4, Madrid, 2002, ps. 167-188.

VALLEJO, Josef Ignacio, Vida del señor San Josef, dignísimo esposo de la Virgen María y padre putativo de Jesús, Tipogr. de Gegesio Biasini, Cesena, 1779.

VALLÉS, Emili, Nota-ressenya de “*Curial e Güelfa*”. *Notes lingüístiques*, per Anfós Par. Biblioteca lingüística de l'Oficina Romànica, vol. I. Biblioteca Balmes, Barcelona, 1928, dins *La paraula cristiana*, 9, Barcelona, 1929, ps. 532-534.

VALLÉS, Pedro, *Historia del fortíssimo y prudentíssimo capitán don Hernando de Ávalos, marqués de Pescara; con los hechos memorables de otros siete excellentísimos capitanes del emperador don Carlos V, rey de España, que fueron en su tiempo, a saber: el Próspero Coluna, el duque de Borbón, don Carlos Lanoy, don Hugo de Moncada, Philiberto príncipe de Orange, Antonio de Leyva y el marqués del Guasto*, Tipogr. de Esteban de Nájera, Saragossa, 1557.

VALLÉS CUEVAS, Jordi (ed.), *El “Llibre Verd” de Vilafranca*, Fundació Noguera, Barcelona, 1992, 2 vols.

VALLÈS FORMOSA, Alba, Gaspar d'Arinyó, castellà de Vilanova i la Geltrú, dins *Reembres*, 17, Vilanova i la Geltrú, 1998, ps. 25-26.

VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, Lettre inédite de Jacques Coeur, dins PARIS, Louis (dir.), *Le cabinet historique. Revue mensuelle*, vol. 2, part 1a (documents), París, 1856, ps. 193-196.

VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Chronique de la Poucelle ou Chronique de Cousinot, suivie de la Chronique Normande de P. Cochon, relatives aux règnes de Charles VI et Charles VII*, Adolphe Delahays, París, 1859.

VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Charles VII, roi de France, et ses conseillers, 1403-1461*, Dumoulin, París, 1859.

VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Chronique de Mathieu d'Escouchy*, ed. acura de Gaston DU FRESNE DE BEAUCOURT, Tipogr. Veuve de Jules Renouard, París, 1864.

VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, *Histoire de Charles VII, roi de France, et de son époque, 1403-1461*, Société de l'Histoire de France, París, 1865.

VALLET DE VIRIVILLE, Auguste, Jean Juvenel des Ursins, dins FIRMIN-DIDOT Ambroise (coord.), *La nouvelle biographie générale, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques et l'indication des sources a consulter*, vol. 45, París, 1866, ps. 805-810.

VALLETTA, Niccola, *Cicalata del fascino, volgarmente detto jettatura*, Tipogr. de Saverio Giordano, Nàpols, 1819.

VALLETTA, Niccola, *Cicalata del fascino, detto jettatura*, Tipogr. de la Società Tipografica, Nàpols, 1841.

VALLS SUBIRÀ, Oriol, *Paper and Watermarks in Catalonia – El papel y sus filigranas en Cataluña*, The Paper Publications Society (“*Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia*” – “*Collection of Works and Documents illustrating the History of Paper*”, 12), Àmsterdam, 1970, 2 vols.

VALLS TABERNER, Ferran, La primera dinastia vescomtal de Cardona, dins *Estudis Universitaris Catalans*, 16, Barcelona, 1931, ps. 112-136.

VALLS, Ferran – SOLDEVILA, Ferran, *Història de Catalunya*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002.

VALLVÉ BERMEJO, Joaquín, Cosas que pasaron en el reino de Granada hacia 1448, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 189, quadern 2, Madrid, maig-agost 1992, ps. 251-260.

VALOIS, Adrien de, *Notitia Galliarum*, Tipogr. de Frédéric Léonard, París, 1685.

VALORI, Marina, “Venite, dico Athene, hoggi Milano, ove è il nostro Parnaso Ludovico”, dins PAGARINI, Carlo (ed.), *Ludovico il Moro, la sua città e la sua corte (1480-1499)*, New Press, Como, 1983, ps. 105-128.

VALSECCHI, Chiara, Francesco Zabarella, dins *Il contributo italiano alla storia del pensiero. Economia*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2012, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-zabarella_II-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero:-Economia/>

VALVASSORI, Mita (ed.), Libro de las ciento novelas que compuso Juan Bocacio de Certaldo (manuscrito J-II-21. Biblioteca de San Lorenzo del Escorial), dins *Cuadernos de filología italiana*, núm. extra 16, Madrid, 2009, ps. 9-340.

VAN DAELE, Hilaire, *Petit dictionnaire de l'ancien français*, Librairie Garnier Frères, París, 1940.

VAN DEN BERGEN-PANTENS, Christiane, Héraldique et bibliophilie: le cas d'Antoine, Grand Bâtard de Bourgogne (1421-1504), dins RAMAN, A. – MANNING, E. (eds.), *Miscellanea Martin Witteck. Album de codicologie et de paléographie offert à Martin Witteck*, Lovaina-París, 1993, ps. 323-354.

VAN DEN BRANDEN DE REETH, Félix, Recherches sur l'origine de la famille des Berthout, le rôle qu'elle a joué dans la seigneurie de Malines, les progrès de sa puissance, et l'influence qu'elle a exercé sur les affaires du pays, dins *Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale de sciences et belles-lettres de Bruxelles*, 17, Brussel-les, 1845, ps. 1-185.ç

VAN DEN NESTE, Evelyne, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre a la fin du Moyen Age (1300-1486)*, École des Chartes, París, 1996.

VANDERJAGT, A. J., Between Court Literature and Civic Rhetoric. Buonaccorso da Montemagno's *Controversia de nobilitate*, dins BUSBY, Keith – KOOPER, Erik (eds.), *Courtly literature, Culture and Context*, John Benjamins Publishing Company ("Utrecht Publications in General and Comparative Literature", 25), London, 1986, ps. 561-572.

VANNUCCI, Atto, *Storia dell'Italia antica*, Tipogr. Editrice Lombarda, Milà, 1874 (3a ed.).

VANSTEENBERGHE, Edmond, *Le cardinal Nicolas de Cues (1401-1464): l'action, la pensée*, Honoré Champion, París, 1920.

VAQUEIRAS, Rimbaut de – DI MONFERRATO, Bonifazio I, *Le epistole del trovatore Rambaldo de Vaqueiras al marchese Bonifazio I di Monferrato*, ed. a cura de G. del Noce, Sansoni, Florència, 1898.

VAQUEIRAS, Raimbaut de, "*Letra epica*" del trobador Raimbaut de Vaqueiras al marquès de Bonifaci I de Monferrato; ed. electrònica i trad. anglesa en www.trobar.org/troubadours/raimbaut_de_vaqueiras_epic_letter.php, consultada en juny del 2014.

VARANINI, Giorgio, Marziano da Tortona, dins *Enciclopedia Dantesca*, Treccani, Roma, 1970; ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/marziano-da-tortona_Enciclopedia-Dantesca/>

VARELA, Consuelo, El descubrimiento europeo de la "tierra más hermosa", dins NAVARRO GARCÍA, Jesús Raúl (coord.), *Cuba y Andalucía, entre las dos orillas*, Instituto de Estudios Hispanoamericanos – Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía, Sevilla, 2002, ps. 19-54.

VARELA HERVÍAS, Eulogio, *Un aspecto de la labor cultural del Ayuntamiento de Madrid*, Ayuntamiento de Madrid, Madrid, 1949.

VARÉN, Basilio, *Adiciones segundas: desde el año 1649 hasta el de 1669*, dins MARIANA, Juan de, *Historia general de España*, ed. a cura de Félix Lucio ESPINOSA MALO, Tipogr. de Andrés García de la Iglesia, Madrid, 1678, vol. 2, ps. 444-579.

VARENNE, Marc Gilbert de, *Le Roy d'Armes, ou L'art de bien former, charger, briser, timbrer, parer, expliquer et blasonner les armoiries*, Nicolas Bouon, París, 1640.

VARGAS LLOSA, Mario, *Carta de batalla por Tirant lo Blanc* [1969], Seix Barral, Barcelona, 1991.

VARILLAS, Antoine, *Histoire de Louis onze*, Tipogr. de Claude Barbin, París, 1689.

VARRÓN, *De lingua latina (edición bilingüe)*, ed. a cura de Manuel-Antonio MARCOS-CASQUERO, Anthropos. Editorial del hombre – Ministerio de Educación y Ciencia, Barcelona – Madrid, 1990.

VARVARO, Alberto, Los itinerarios de la cultura. Hombres, libros e ideas, dins NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museu de Belles Arts de València, del 18 de*

mayo al 2 de septiembre de 2001), Museo Thyssen-Bornemisza – Museu de Belles Arts de València, Madrid, 2001, ps. 101-116.

VARVARO, Alberto, *El Tirant lo Blanch* en la narrativa europea del segle XV, dins *Estudis romànics*, 24, Barcelona, 2002, ps. 149-167; reed. dins VARVARO, A., *Identità linguistiche e letterarie nell'Europa romanza*, Salerno, Roma, 2004, ps. 525-550.

VARVARO, Alberto, La novela europea del siglo XV, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2011, vol. 1, ps. 305-318.

VASARI, Giorgio – MILANESI, Gaetano, *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori di Giorgio Vasari [1550], con nuove anotazioni e commenti di Gaetano Milanese*, G. S. Sansoni, Florència, 1878.

VASI, Mariano – KARACZAY, Fedor von, *Itinéraire instructif de Rome a Naples et à ses environs, et de la Sicile*, Tipogr. Poggioli, Roma, 1826.

VASOLI, Cesare, Leonardo Bruni, detto Leonardo Aretino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 14, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1972, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bruni-leonardo-detto-leonardo-aretino_Dizionario-Biografico/>

VASOLI, Cesare, *Immagini umanistiche*, Morano ("Collana di filosofia", 2), Nàpols, 1980.

VASOLI, Cesare, Marsilio Ficino, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 47, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1997, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/marsilio-ficino_Dizionario-Biografico/>

VASSALLO, Giovanni Antonio, *Storia di Malta raccontata in compendio*, Tipogr. de Francesco Cumbo, Malta, 1854.

VATTASSO, Marco, *Aneddoti in dialetto romanesco del sec. 14; tratto dal cod. Vat. 7654*, Tipogr. Vaticana, Roma, 1901.

VÁZQUEZ CAGIAO, Pablo, Interpretación para una nueva lectura del *Curial e Güelfa*, dins *Revista de filología románica*, 8, 1991, ps. 243-249.

VÁZQUEZ DE PARGA, Luis – LACARRA, José M^a. – URÍA, Juan, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, CSIC-Escuela de Estudios Medievales, Madrid, 1948.

VÁZQUEZ DE PARGA, Luis (ed.), *Testamento y codicilo de Isabel La Católica, 12 de octubre y 23 de noviembre de 1504*, Ministerio de Educación y Ciencia, Dirección General de Archivos y Bibliotecas, Valladolid, 1969.

VECCHI, Augusto-Vittorio, *Storia generale de la Marina militare*, Tipogr. de Raffaele Giusti, Livorno, 1895 (2^a ed.).

VEESER, Harold Aram (ed.), Introduction, dins *The New Historicism*, Routledge, Nova York, 1989, ps. IX-XVI.

VEGA, Lope de, *Los Tellos de Meneses*, dins *Obras escogidas*, Aguilar, Madrid, 1946, vol. 1, ps. 383-417; ed. digital de la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alacant, 2000.

VEGA, Lope de, *Fiestas de Denia*, ed. a cura de M. G. PROFETI i B. J. GARCÍA GARCÍA, Alinea editrice ("Secoli d'oro"), Florència, 2004.

VEGA, María José, La exaltación de los humildes. El "De miseriae humanae conditionis" de Inocencio III, dins *Propaladia*, 5, 2011; ed. digital <<http://www.propaladia.com/articulo.php?id=66>> consultada en maig del 2012.

VEGECI (Flavius Vegetius Renatus), *Epitoma rei militaris*, ed. a cura de Karl LANG, B. G. Teubner, Stuttgart, 1967.

VEGGIO, Maffeo, *De educatione liberorum et eorum claris moribus libri VI* [1444], Manuscrit de la Biblioteca Nacional de Madrid, MSS/8419.

VÉGIANO D'HOVEL (Ghislain de Cuypers et Alsingen), *Nobiliaire des Pays-Bas et du comté de Bourgogne*, Tipogr. de Jean Jacobs, Lovaina, 1760.

- VELA GORMEDINO, Luis (ed.), *Crónica incompleta del reinado de Fernando I de Aragón*, Anubar, Saragossa, 1985.
- VELASCO GONZÁLEZ, A., *La cadira prioral de Blanca d'Aragó i Anjou procedent del monestir de Sixena*, Treball doctoral inèdit, Universitat de Lleida, Lleida, 2000.
- VELLA, Andrew Paul, Malta aragonesa, dins *Segundo Congreso Internacional de Estudio sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental. Trabajos leídos en Barcelona (29 septiembre – 4 octubre 1975)*, Universidad Autónoma de Barcelona – Instituto Universitario de Estudios Medievales, Barcelona, 1978, vol. 1, ps. 449-467.
- VENDITTI, Antonio, Agli Archi della Pilotta: il nobile gioco della palla, dins *Specchio romano. Revista telematica di cultura*, Roma, 20 de gener del 2005; ed. electrònica <www.specchioromano.it> consultada en novembre del 2014.
- VENDITTI, Gianni – QUAGLIERI, Beatrice, *Archivio Boncompagni Ludovisi: indici e alberi genealogici*, Archivio Segreto Vaticano, Roma, 2008.
- VENDRELL, Jordi, Anton M. Espadaler: “Descubrí dónde nació y sus ideas, pero no sé quién escribió el *Curial*”, dins *El Observador*, Barcelona, 3 d'octubre del 1991.
- VENDRELL, Salvador, Introducció, dins ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, versió a cura de Salvador VENDRELL, Bromera, Alzira, 1993.
- VENRELL DE MILLÁS, Francisca, Poemas inéditos de Juan de Dueñas, dins *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 64, Madrid, 1958, ps. 149-240.
- VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933.
- VENDRELL DE MILLÁS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945.
- VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, Las poesías inéditas de Juan de Dueñas, dins *Revista de Bibliotecas, Archivos y Museos*, 64, Madrid, 1958, ps. 149-240.
- VENDRELL DE MILLÁS, Francisca, Caballeros centroeuropeos en la corte aragonesa, dins *Miscellanea Barcinonensia*, 28, Barcelona, 1971, ps. 19-43.
- VENDRELL GALLOSTRA, Francesca, *Margarida de Prades en el regnat de Ferran d'Antequera*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona, 1984.
- VENETZ, Gabriela H., Il ‘Codice Aragonese’ (1458-1460): la distribuzione delle tre lingue, napoletana, catalana e latina, dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 22, Freiburg im Breisgau, 2009, ps. 273-292.
- VENETZ, Gabriela H., Il catalano nella Corte Aragonese a Napoli riflesso in documenti bilingui della cancelleria di Ferrante. Uno studio storico-sociale, dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, juny 2013, ps. 37-54; ed. electrònica <<http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/2577>>
- VENETZ, Gabriela H., Intimità o segreto? L'uso del catalano nei documenti bilingui del Codice Aragonese (1458-1460), dins KREFELD, T. – OESTEREICHER, W. – SCHWÄRGERL-MELCHIOR, V. (eds.), *Reperti di plurilingüismo nell'Italia spagnola (sec. XVI-XVII)*, De Gruyter, Berlín-Boston, 2013, ps. 177-198.
- VENTRONE, Paola, L'immaginario cavalleresco nella cultura dello spettacolo fiorentino del Quattrocento, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 191-224.
- VENTURA, Angelo, Giovanni Badoer, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 5, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1963, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-badoer_Dizionario-Biografico/>
- VENTURA, Jordi, *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable català*, Curial, Barcelona, 1993.

VENTURA, Simone, Dues dones exemplars i la literatura catalana: Griselda i Ghismonda, dins *Sapiens.cat*, Barcelona, ed. electrònica <<http://blogs.sapiens.cat/medievalistesebloc/>>, consultada en juny-juliol 2013.

VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes (València, 18-21 d'abril de 2001)*, Universitat de València – Denes Editorial, València, 2002, ps. 431-456.

VENTURA MELIÀ, Rafael, Vicent Escrivà desentraña la novel·la [*Curial e Güelfa*] y encuentra pistas sobre la autoría de un valenciano, dins *Levante. El mercantil valenciano*, València, 30 d'octubre 1993, p. 71.

VENTURI, Adolfo, Gioconda?, dins *Il secolo XX*, Milà, abril 1925.

VENTURI, Adolfo, Storia dell'arte in Italia, vol. 9, part 1 (La pittura del Cinquecento), Milà, 1925.

VENY, Joan, *Regiment de preservació de la pestilència de Jaume d'Agramont. Introducció, traducció i estudi lingüístic*, Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona, 1971.

VENY, Joan, *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia*, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1982.

VENY, Joan, *Els parlars catalans*, Moll, Palma de Mallorca, 1986.

VENY, Joan, Valencianitat del *Curial*, dins VENY, J., *Estudis lingüístics valencians*, Universitat de València, València, 2009, ps. 253-292.

VENY, Joan, Valencianitat del *Curial*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.089-1.126.

VERANI, Tommaso, Al chiarissimo Sig. Abate Girolamo Traboschi, dins *Continuazione del nuovo giornale de' letterati d'Italia*, 20, Mòdena, 1780, ps. 235-305.

VERCHER ZULAYBAR, Lluís, *Curial e Güelfa, ¿falsificació?*, dins *El Temps*, any 8, núm. 381, València, 7 d'octubre del 1991, p. 4.

VERD CONRADI, Gabriel María, Íñigo, Íñiguez, Huéñega. Historia y morfología, dins *Miscelánea Comillas. Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, Madrid, vol. 32, núm. 60, 1974, ps. 5-62 (I) i núm. 61, 1974, ps. 207-296 (i II).

VERD CONRADI, Gabriel María, Apellidos modernos derivados de *Enneco* y *Ommeca* (en castellano, gallego y vascuence), dins *Fons linguae vascorum. Studia et documenta*, any 10, núm. 29, Pamplona, 1978, ps. 313-338.

VERDÈS PIJUAN, Pere, "Per ço que la vila no vage a perdició". *La gestió del deute públic en un municipi català (Cervera, 1387-1516)*, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', Barcelona, 2004.

VERDÈS PIJUAN, Pere, La fiscalidad sobre el azafrán: una "cuestión de estado" en la Cataluña del siglo XV, dins VALLEJO POUSADA, Rafael (ed.), *Los tributos de la tierra. Fiscalidad y agricultura en España (siglos XII-XX)*, Universitat de València, València, 2008, ps. 213-234.

VERLINDEN, Charles, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, Rijksuniversiteit te Gent, Gant, 1977.

VERNET, Juan, *Lo que Europa debe al Islam de España*, Acantilado, Barcelona, 2006.

VERNET GINÉS, Juan (ed.), Introducció, dins *Las mil y una noches*, Planeta, Barcelona, 1969.

VERONESE, Guarino, *Epistolario di Guarino Veronese*, ed. a cura de Remigio SABBADINO, Regia deputazione di storia patria, Venècia, 1915-1919, 2 vols.; reed. per Bottega d'Erasmus, Torí, 1967.

VERRI, Pietro, *Storia di Milano; colla continuazione del barone CUSTODI*, Tipogr. Elvetica, Capolago, 1837.

VERSIERO, Marco (coord.), "I diluvi e le profezie." *Disegni di Leonardo da Vinci del Codice Atlantico (Sacrestia del Bramante nel complesso monumentale delle Grazie – Biblioteca-Pinacoteca-Accademia Ambrosiana (Milano, 11 dicembre 2012 – 10 marzo 2013))*, Veneranda Biblioteca Ambrosiana – D'Agostini, Milà – Novara, 2012.

VEUSSEUX, Giovanni-Pietro (dir.), *Archivio Storico Italiano, ossia, Raccolta di opere e documenti finora inediti o divenuti rarissimi riguardanti la Storia d'Italia. Appendice*, vol. 9, Gabinetto Scientifico-Letterario, Florència, 1853.

VICENS VIVES, Jaume, *Ferran II i la ciutat de Barcelona*, Tipogr. Empòrium, Barcelona, 1936.

VICENS, Jaime – SUÁREZ, Luis – CARRÈRE, Claude, La economía de los países de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media, dins *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Cerdeña, diciembre 1957)*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1959, ps. 103-136.

VICENS VIVES, Jaime, *Instituciones económicas, sociales y políticas de la época*, CISC-Institución 'Fernando el Católico', Saragossa, 1962.

VICENS VIVES, Jaime, *Fernando el Católico, príncipe de Aragón, rey de Sicilia, 1458-1478*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas ("Biblioteca Reyes Católicos. Estudios", 3), Madrid, 1952.

VICENS VIVES, Jaume, *Els Trastàmars*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980 (2ª ed; 1a., Teide, Barcelona 1956).

VICENTE GARCÍA, Luis Miguel, La importancia del *Libro conplidno de los iudizios de las estrellas* en la astrología medieval. Reflexiones sobre la selección de obras astrológicas del código B338 del siglo XV del Archivo Catedralicio de Segovia, dins *Revista de literatura medieval*, 14/2, Madrid, 2002, ps. 117-134.

VICENTE GARCÍA, Luis Miguel, De la confrontación entre la Astrología y el primer cristianismo, al aprovechamiento de los arquetipos astrológicos por el humanismo cristiano, dins *Revista Española de Filosofía Medieval*, 11 ("La libertad en la Edad Media"), Saragossa, 2004, ps. 227-242.

VICENTE LLAVATA, Santiago, *Estudio de las locuciones en la obra literaria de Don Íñigo López de Mendoza (marqués de Santillana). Hacia una fraseología histórica del español*, Universitat de València, València, 2011.

VICIANA, Martí de, *Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, ed. a cura de Joan IBORRA, Universitat de València, València, 2002.

VICIANO, Pau, *Catarroja, una senyoria de l'Horta de València en l'època tardomedieval*, Ajuntament de Catarroja, Catarroja, 1989.

VICIANO, Pau, *Regir la cosa pública. Prohoms i poder local a la vila de Castelló (segles XIV-XV)*, Universitat de València, València, 2008.

VIDAL ALCOVER, Jaume, *Síntesi d'història de la literatura catalana*, La Magrana, Barcelona, 1980.

VIDAL CASTRO, Francisco, Conflictos dinásticos del reino nazarí de Granada en la frontera de Jaén: la presencia de Isma'íl III en Cambil (1445), dins *Sumuntán. Revista de estudios sobre Sierra Mágina*, 18, Jaén, 2003, ps. 41-53.

VIDAL MICÓ, Francisco, *Historia de la portentosa vida y milagros del valenciano apóstol de Europa San Vicente Ferrer*, Tipogr. de Joseph Estevan Dolz, València, 1735.

VIDAL RODRÍGUEZ, Manuel, *La tumba del Apóstol Santiago, ilustrada con cien fotograbados*, Tipogr. del Seminario Conciliar Central, Sant Jaume de Galícia, 1924.

VIDARI, Giovanni, *Vocabolario del dialetto di Vigevano*, ed. a cura d'Ettorina OLYMPIA i Graziella VIDARI, Leo S. Olschki, Florència, 1972.

VIELLARD, Jeanne – AVEZOU, Robert (eds.), Lettres originales de Charles VIe conservées aux Archives de la Couronne d'Aragon, à Barcelone, dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 97, París, 1936, ps. 317-373.

VIEUSSEUX, Giovan Pietro, *Archivio Storico Italiano, ossia Raccolta di opere e documenti finora inediti divenuti rarissimi riguardanti la Storia d'Italia, volum 4 ('Vite di illustri italiani inedite varie', volum 1)*, Giovan Pietro Visseux Editore, Florència, 1843.

VIGIER, Françoise, Difusión y proyección literaria de la novela IV.1 del *Decamerón* de Bocacio en la España bajomedieval y renacentista, dins *Formas breves del relato (Coloquio, febrero de 1985)*, Casa de Velázquez – Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1986, ps. 87-104.

VICKERS, Kenneth H., *Humphrey, duke of Gloucester. A biography*, Constable, Londres, 1907.

VILA, Jaume de (ed.), *Furs nous del regne de València e capítols ordenades per lo rey don Fernando II en la cort general de Oriola, XXXI de juliol any de la nativitat de nsotre senyor... MCCCCCLXXXVIII*, Tipogr. de Pere Hagembach i Leonard Hutz, València, 1493; ed. electrònica en *Biblioteca Valenciana digital* <http://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.cmd?path=1000798>

VILÀ, Lara, Fama y verdad en la épica quinientista española. El virgilianismo político y la tradición castellana del siglo XV, dins *Studia aurea*, 4, Barcelona-Girona, 2010, ps. 1-35.

VILA CARABASA, Josep-Maria, *Memòria científica de l'excavació de la Torre del Senyor (Torrelles de Llobregat, Baix Llobregat)*, Direcció General del Patrimoni Cultural – Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2010.

VILALLONGA, Mariàngela, *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, Barcelona, 1988.

VILALLONGA, Mariàngela, Una mostra de la poesia llatina quatrecentista als països catalans, dins *Estudi General*, 11 (*'Llengua i literatura de l'edat mitjana al Renaixement'*), Girona, 1991, ps. 51-71.

VILALLONGA, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993.

VILALLONGA, Mariàngela, Literatura humanística: fer poesia *ut apes*, dins BARCELÓ CRESPI, Maria (ed.), *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística. XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca, 2000, ps. 89-109.

VILALLONGA, Mariàngela, Humanisme català, dins *Estudi general. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 21 (Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats), Girona, 2001, vol. 1, ps. 475-490.

VILALLONGA, Mariàngela – MIRALLES, Eulàlia – PRATS, David (coords.), *El cardenal Margarit i l'Europa renaixentista. Actes del Simposi internacional. Universitat de Girona (14-17 de novembre de 2006)*, L'Erma di Bretschneider (*"Hispania antiqua. Serie històrica"*, 3), Roma, 2008.

VILANOVA, Arnau de, *Raonament d'Avinyó*, dins BATLLORI, Miquel (ed.), *Arnau de Vilanova. Obres catalanes, vol I: Escrits religiosos*, Barcino (*"Els nostres clàssics"*), Barcelona, 1947, ps. 167-222.

VILAR PASCUAL, Luis, *Diccionario histórico, genealógico y heráldico de las familias ilustres de la monarquía española*, Tipogr. de D. F. Sánchez, Madrid, 1862.

VILARAGUT, Antoni de, *Les "Tragèdies" de Sèneca*, ed. a cura de Marcelino GUTIÉRREZ DEL CAÑO, Tipogr. d'Antonio López & Cia., València, 1914.

VILEVAULT, Louis-Guillaume de – BRÉQUIGNY, Louis-George de (eds.), *Ordonnances des rois de France de la troisième race, recueillies par ordre chronologique*, Imprimerie royale, París, 1782.

VILLA, Claudia, Dante, lettore di Orazio, dins IANNUCCI, Amilcare A. (ed.), *Dante el a "bella scola" della poesia. Autorità e sfida poetica*, Longo, Ravenna, 1993, ps. 87-106.

VILLALBA DÁVALOS, Amparo, *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, Institución 'Alfonso el Magnánimo', València, 1964.

VILLALMANZO, Jesús, Data i lloc de la mort de Jordi de Sant Jordi, dins *Caplletra*, 15, València, 1993, ps. 63-73.

VILLALMANZO, Jesús, *Joanot Martorell. Biografia ilustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València, 1995.

VILLALMANZO, Jesús, *Documenta Ausiàs March. Colección documental*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 1999.

- VILLALMANZO, Jesús, Joanot Martorell: lugar y fecha de nacimiento, dins MIRA, Eduard (dir.), *Joanot Martorell y el otoño de la caballería (Centro del Carmen, Valencia, diciembre 2010 – marzo 2011)*, Generalitat Valenciana – Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana – Fundació ‘Jaume II el Just’, València, 2011, ps. 89-102.
- VILLANI, Gianni, L’Umanesimo napoletano, dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762.
- VILLANI, Giovanni, *Storia di Giovanni Villani, cittadino fiorentino*, Tipogr. de Filippo e Jacopo Giunti e fratelli, Florència, 1587.
- VILLANI, Giovanni – MASSAI, Pietro, *Istorie fiorentine di Giovanni Villani, cittadino fiorentino*, Società Tipografica de’ Classici Italiani, Milà, 1802-1803.
- VILLANI, Giovanni, *Istorie fiorentine*, ed. a cura d’Achile MAURI, Nicolò Betto e Comp., Milà, 1843.
- VILLANI, Giovanni, *Cronica*, ed. a cura de Francesco GHERARDI DRAGOMANNI i Ignazio MOUTIER, Tipogr. Sansone, Florència, 1844.
- VILLANI, Giovanni, *Nuova cronica*, ed. a cura de Francesco GHERARDI DRAGOMANNI, Tipogr. d’Ignazio Moutier, Florència, 1845-1847.
- VILLANI, Giovanni, *Nuova cronica* [1348], ed. a cura de Giovanni PORTA, Fondazione Pietro Bembo – Ugo Guanda editore, Parma, 1990-1991, 3 vols.
- VILLANI, Giovanni, *Nova Cronica* [1348], ed. electrònica <http://it.wikisource.org/wiki/Nova_Cronica>
- VILLANUEVA, Jesús, Observacions sobre *La fi del comte d’Urgell*: datació, transmissió manuscrita, contingut ideològic, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 19, Barcelona, 2000, ps. 611-635.
- VILLANUEVA ASTENGO, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España [1803-1852], tomo VII. Viage a la iglesia de Vique, año 1806*, Real Academia de la Historia – Imprenta Real, Madrid, 1821.
- VILLANUEVA ASTENGO, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España [1803-1852], tomo XVII. Viage a Lérida y Barcelona*, Real Academia de la Historia – Imprenta Real, Madrid, 1851.
- VILLANUEVA ASTENGO, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España, tomo XXI. Viage a Mallorca*, Real Academia de la Historia – Imprenta Real, Madrid, 1851.
- VILLANUEVA, Joaquín Lorenzo, *Mi viaje a las Cortes*, Imprenta Nacional, Madrid, 1860.
- VILLAQUIRÁN, Juan de (ed.), *Historia del invencible caballero don Polindo* [Toledo, 1526], ed. a cura de Manuel CALDERÓN CALDERÓN, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2003.
- VILLAR GARCÍA, Luis, *Documentación medieval de la catedral de Segovia (1115-1300)*, Universidades de Salamanca y Deusto (“Acta Salmanticensia. Textos medievales”, 15), Salamanca, 1990.
- VILLARI, Pasquale, *Saggi di storia, di critica e di politica*, Tipogr. Cavour, Roma, 1868.
- VILLARROEL GONZÁLEZ, Óscar, Servir al rey en las ligas nobiliarias: los eclesiásticos en las confederaciones políticas, dins *Anuario de estudios medievales*, 36/2, juliol-desembre 2006, ps. 751-781.
- VILLARROYA, Joseph, *Real Maestranza de Montesa. Tratado de derechos y pertenencias del Real Patrimonio y Maestranza de la Real y Militar Orden de Santa María de Montesa y San Jorge de Alfama*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1787.
- VILLAR RUBIO, Milagros, Códices en España com epístolas familiares de Leonardo Bruni, dins *Nuovi studi storici*, 10, Roma, 1991, ps. 163-167
- VILLATA, Bruno, Lessico e strutture grammaticali dei sermoni subalpini ancora usati nel piemontese d’oggi, dins RUFFINO, Antonino (ed.), *Piemonte: mille anni di lingua, di teatro e di poesia (Vervelli, 11-12 ottobre 1997). Le relazioni*, Vercelliviva, Vercelli, 1997, ps. 29-40.
- VILLATORO, Saulo, *El árbol que Dios plantó: enciclopedia ilustrada*, CBH Books, Lawrence (Massachusetts), 2009.

- VILLEGAS, Alonso de (ed.), *Flos sanctorum nuevo*, Tipogr. de Felice Valgrisio i Angelo Tavan, Venècia, 1588.
- VILLENA, Enrique de, *Los doce trabajos de Hércules*, ed. a cura de Margherita MONREALE, Real Academia Española (“Biblioteca selecta de clásicos españoles”, sèrie 2, núm. 20), Madrid, 1958.
- VILLENA, Enrique de, *Los doce trabajos de Hércules* [Burgos, Juan de Burgos, 1499], ed. digital a cura d’Eva SOLER SASERA, Universitat de València <parnaseo.uv.es/Lemir/textos/Hercules/Villena_Hercules.htm>
- VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la “Eneida” de Enrique de Villena. Libro segundo*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Biblioteca Española del Siglo XV – Diputación de Salamanca, Salamanca, 1989.
- VILLENA, Enrique de, *Los doce trabajos de Hércules*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vol. 1 (1994).
- VILLENA, Enrique de, *Traducción y glosas de la Eneida*, dins *Obras completas*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000, vols. 2-3 (2000).
- VILLENA, Enrique de, *Obras completas de Enrique de Villena*, ed. a cura de Pedro Manuel CÁTEDRA, Turner, Madrid, 1994-2000.
- VILLENA, Enrique de, *Epistolario de Enrique de Villena*, ed. a cura de Pedro M. CÁTEDRA i Derek C. CARR, Department of Historic Studies, Queen Mary and Westfield College, Univesitat de Londres, Londres, 2002.
- VILLENA, Enrique de, *Los Doce Trabajos de Hércules (Zamora, por Antón de Centenera, 1483)*, a cura de CÁTEDRA, Pedro Manuel – CHERCHI, Paolo, Universidad de Cantabria, Santander, 2007.
- VILLENA, Enrique de, *Arte cisoria; the text and concordance of Escorial manuscript f.iv.1*, ed. a cura de John O’NEILL, Hispanic Seminary of Medieval Studies (“Spanish series”, 37), Madison, 1987.
- VILLENA, sor Isabel de, *Llibre anomenat ‘Vita Christi’, compost per Sor Isabel de Villena; ara novament publicat, segons l’edició de l’any 1497*, per R. MIQUEL y PLANAS, Miquel Rius, Barcelona, 1916.
- VILLENA, sor Isabel de, *Vita Christi*, Tipogr. de Lope de Roqua, València, 1497; reed. facsímil per Del Cénia al Segura, València, 1980
- VILLENEUVE, Guyot de, *Notice sur un manuscrit du XIVe siècle: Les “Heures” du maréchal de Boucicaut*, Société des bibliophiles français, París, 1889.
- VILLENEUVE BARGEMONT, Louis-François, *Histoire de René d’Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, J. J. Blaise, París, 1825, 2 vols.
- VILLORESI, Marco, Tra Andrea da Barberino e Luigi Pulci. La letteratura cavalleresca a Firenze nel Quattrocento, dins VILLORESI, Marco (ed.), *Paladini di carta. Il modello cavalleresco fiorentino*, Bulzoni (“Studi e testi. Serie di filologia e letteratura”, 28), Roma, 2006, ps. 9-30.
- VIÑA LISTE, José María (ed.), *Crónica del famoso cavallero Cid Ruy Díez Campeador, dins Mío Cid Campeador: Cantar de Mío Cid, Mocedades de Rodrigo, Crónica del famoso cavallero*, Fundación José Antonio Castro, Madrid, 2006.
- VIÑAS ROMÁN, Teófilo, El Real Convento de San Agustín de Toledo, dins *Ciudad de Dios. Revista agustiniana*, vol. 219, núm. 2, San Lorenzo de El Escorial, 2006, ps. 351-387.
- VINCENT, J.-L., *Abrégé de l’Histoire de Savoie, de Piémont et de Sardaigne*, Parent-Desbarres, París, 1842.
- VINCENT, Stéphanie (ed.), *Le roman de Guillion de Trazegnies*, Brepols (“Textes vernaculaires du Moyen Âge”, 11), Turnhout (Bèlgica), 2011.
- VINYOLES, Teresa-Maria, *Les barcelonines a les darrerries de l’Edat Mitjana (1370-1410)*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1976.
- VIPERANUS SICULUS, *Hieronymus (fra Girolamo Viperano), Divus Laurentius: Hieronymi Viperani, Siculi, Hymnus de ortu, vita ac gestis martyris Laurentii distichon*, Tipogr. de Segimondo Mayr, alemany, Nàpols, 1512.

- VIRGILI MARÓ, Publi, *Publii Vergilii Maroni Opera*, Manuscrit de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, sign. Mss. 891, Milà, 1465.
- VIRGILI MARÓ, Publi, *L'Eneida vol. 1 (llibres I-III)*, trad. i ed. a cura de Miquel DOLÇ, Alpha, Barcelona, 1958.
- VIRGILI MARÓ, Publi, *Geòrgiques*, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1963.
- VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida, vol. 2 (llibres IV-VI)*, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1975.
- VIRGILI MARÓ, Publi, *Eneida, vol. 3 (llibres VII-IX)*, ed. i trad. a cura de Miquel DOLÇ, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1977.
- VIRGILI MARÓ, Publi, *L'Eneida*, trad. a cura de Joan BELLÉS, La Butxaca, Barcelona, 2012.
- VIROLI, Maurizio, *From Politics to Reason of State. The acquisition and transformation of the language of politics, 1250-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- VISCONTI, Alessandro, *La biscia viscontea. I dodici Visconti*, Athena, Milà, 1929.
- WISEUX, Dominique, *L'iniziazione cavalleresca nella leggenda di re Artu*, Edizioni Mediterranee, Roma, 2004.
- VITALE, Giuliana, *Araldica e politica: statuti di ordini cavallereschi curiali nella Napoli aragonese*, Carlone, Nàpols, 1999.
- VITALE, Giuliana, *Modelli culturali nobiliari nella Napoli aragonese*, Carlone ("Immagini del medioevo", 6), Salerno, 2002.
- VITALE, Giuliana, *Élite burocratica e famiglia. Dinamiche nobiliari e processi di costruzione statale nella Napoli angioino-aragonese*, Liguori ("Mezzogiorno medievale e moderno", 4), Nàpols, 2003.
- VITALE, Giuliana, *Ritualità monarchica, cerimonie e pratiche devozionali nella Napoli aragonese*, Laveglia, Napoli, 2006.
- VITALE, Maurizio, *La questione de la lingua*, Palumbo, Palerm, 1978.
- VITALE-BROVARONE, Alessandro, Un nuovo frammento del *Romanz d'Athis et Prophlias*, dins *Atti della Accademia delle Scienze di Torino. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, 3, Torí, 1976-1977, ps. 331-336.
- VITALE-BROVARONE, Alessandro, Un nuovo frammento del *Roman de la Rose*, dins *Studi francesi*, 20, Torí, 1976, ps. 497-498.
- VITI, Paolo, Angelo Camillo Decembrio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/angelo-camillo-decembrio_Dizionario-Biografico/>
- VITI, Paolo, Pier Candido Decembrio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pier-candido-decembrio_Dizionario-Biografico/>
- VITI, Paolo, Uberto Decembrio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 33, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1987, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/uberto-decembrio_Dizionario-Biografico/>
- VITI, Paolo, Vita otiosa e vita negotiosa nell'epistolario privato, dins VITI, P., *Leonardo Bruni a Firenze. Studi sulle lettere pubbliche e private*, Bulzoni, Florència, 1992.
- VITI, Paolo, Bartolomeo Facio, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 44, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1994, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-facio_Dizionario-Biografico/>

VITI, Paolo, Francesco Filelfo, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 47, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1997, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-filelfo_Dizionario-Biografico/>

VITI, Paolo, Leonardo Bruni e le polemiche antiumanistiche, dins LEONARDI, C. (ed.), *Gli umanissimi medievali. Atti del II Congresso dell' "Internationales Mittellateinerkomitee" (Firenze, Certosa del Galluzzo, 11-15 settembre 1993)*, Florència, 1998, ps. 795-805.

VITI, Paolo, Spettacolo e parodia nella "Repetitio Magistri Zanini Coqui", dins ÍDEM, *Immagini e immaginazioni della realtà. Ricerche sulla commedia umanistica*, Le Lettere ("La nuova meridiana", 34), Florència, 1999, ps. 123-144.

VITI, Paolo, Giorgio da Trebisonda, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 55, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2001, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giorgio-da-trebisonda_Dizionario-Biografico/>

VITI, Paolo, La rovina di Roma come coscienza della rinascita umanistica, dins FABRIZIO-COSTA, Silvia (ed.), *Entre trace(s) et signe(s). Quelques approches herméneutiques de la ruine*, Peter Lang, Berna, 2005, ps. 121-158.

VITI, Paolo, Carlo Marsuppini, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 71, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2008, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/carlo-marsuppini_Dizionario-Biografico/>

VITIELLO, Massimiliano, *Il principe, il filosofo, il guerriero. Lineamenti di pensiero politico nell'Italia ostrogota*, Franz Steiner Verlag ("Klassische Philologie. Hermes Einzelschriften", 97), Stuttgart, 2006.

VITON DE SAINT-ALLAIS, Nicolas, *L'art de vérifier les dates des faits historiques des chartes, des chroniques et autres anciens monuments, depuis la naissance de Nôtre-Seigneur*, Valade, París, 1818.

VITTOZZI, Elvira, Giovanni Moncada Alagona, dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 75, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2011, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-moncada-alagona_Dizionario_Biografico/>

VIVENZIO, Nicola, *Del servizio militare de' baroni nel tempo di guerra*, Stamperia Simoniana, Nàpols, 1796.

VIVES, Joan-Lluís, *Praelectio in "Convivia" Philelphi*, dins ÍDEM, *Opera*, Tipogr. d'Huyon, Lleó de Fança, 1514; reed. dins DURAN, Eulàlia – SOLERVICENS, Josep (eds.), *Renaixement a la carta*, Eumo, Vic, 1996, ps. 53-57.

VIVES, Joan-Lluís, *Ioannis Lodovici Vivis Praelectio in Convivia Francisci Philelphi libri duo, varie eruditione referti, de quibus sic et recte quidem doctus imprimis vir Lodovicus Vives sentit*, Tipogr. de Johann Gymnich, Colònia, 1537.

VOCABOLARIO degli accademici della Crusca (quarta impressione), Tipogr. de Domencio Maria Manni, Florència, 1729-1738.

VOCABOLARIO degli Accademici della Crusca. Impressione napoletana, seconso l'ultima di Firenze, Giuseppe Ponzelli, Nàpols, 1746.

VOGLER, E., Plato's Republik, lateinisch aus Antonio Cassarino aus Sicilien, dins *Philologus*, 13, Berlín, 1958, ps. 195-205.

VOGT, Hermann J., *Bilder der frühen Kirche. Bildworte der Bibel bei den Kirchenvätern; kleine Geschichte des Credo*, Erich Werner, Munic, 1993; trad. a l'italà per Maria Luisa MILAZZO, com: *Immagini della Chiesa dalle origini*, Jaca Book, Milà, 2000.

VOIGT, Georg, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, Berlín, 1893 (3a ed.; 1º, 1859); trad. a l'italià per Domenico VALBUSA com: *Il Risorgimento*

dell'Antichità classica, ovvero *Il primo secolo dell'Umanesimo*, G. C. Sansoni, Florència, 1888-1890; ed. anastàtica, Florència, 1968.

VOIGT, Georg, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, Berlín, 1893 (3a ed.; 1°, 1859); trad. al francès per M. A. LE MONNIER com: *Pétrarque, Boccacce et les débuts de l'Humanisme en Italie*, H. Welter, París, 1894.

VOLPE, Carlo, Andrea de' Bartoli e la svolta antigotica nella seconda metà del Trecento, dins *Paragone*, vol. 32, núm. 373, Florència, 1981, ps. 3-16.

VOLPICELLA, Luigi, *Regis Ferdinandi I instructionum liber (1486-1487)*, Tipogr. de Luigi Pierro & Figlio, Nàpols, 1916.

VOLPICELLA, Scipione, Regis Ferdinandi Primi Instructionum Liber, dins *Museo de Scienze e Letteratura*, any 17, vol. 6, Nàpols, 1859, ps. 118-156.

VOLPICELLA, Scipione, *Principali edifici della città di Napoli*, dins *Storia dei monumenti del Realm delle Due Sicilie. Tomo I. Parte I*, Stamperia e cartiere de Fibreno, Napoli, 1847.

VOZZO MENDÍA, Lia, La lírica spagnola alla corte napoletana di Alfonso d'Aragona: note su alcune tradizioni testuali, dins *Revista de literatura medieval*, 7, Madrid, 1995, ps. 173-186.

VULTAGIO, Claudia (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, vol. 13. Frammenti dei registri "Curie summarie" degli anni 1463-1499*, Accademia pontaniana, Nàpols, 1990.

WACKERNAGEL, Rudolf, *Geschichte der Stadt Basel*, Basilea, 1907-1924, vol. 2/2 (1916); reed. facsímil per Helbing & Lichtenhahn, Basilea, 1968.

WAGNER, Carlos G., *Cartago. Una ciudad y dos leyendas*, Aldebarán, Madrid, 2001.

WAILLY, Natalis de (ed.), *Récits d'un ménestrel de Reims au treizième siècle*, Société de l'Histoire de Fance – Librairie Renouard, París, 1876.

WAL, Wilhelm Eugen Josep, baron von, *Histoire de l'Ordre Teutonique*, Veuve Valade, París, 1784.

WALBERG, Emmanuel (ed.), *Le bestiaire de Philippe de Thain*, Möller – Welter, Lund – París, 1900.

WALEY, Pamela, Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*, dins DEYERMOND, A. D. (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Tamesis Books Limited, London, 1976, ps. 245-256.

WALEY, Pamela, In search of an autor for *Curial e Güelfa*: the French Clues, dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, Liverpool University Pres, Liverpool, 1976, ps. 117-126.

WALSH, R. J., *Charles the Bold and Italy (1467-1477). Politics and personnel*, Liverpool University Press, Liverpool, 2005.

WALTHAUS, Rina, La fortuna de Dido en la literatura española medieval (desde las crónicas alfonsés a la tragedia renacentista de Juan Cirne), dins *Actas del III Congreso de la Asociación Hispánica de la Literatura Medieval (1989)*, Departamento de Literatura Española e Hispanoamericana de la Universidad de Salamanca, Salamanca, 1994, vol. 2, ps. 1.171-1.181.

WARD, Marvin James, *A Critical Edition of Thomas III, Marquis of Saluzzo's "Le Livre du Chevalier Errant"*, University of North Carolina, Chapel Hill, 1984.

WARTBURG, Wlather von, *Französisches Etymologisches Wörterbuch: eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*, Ed. de linguistique et de philologie, Estrasburg, 2010.

WATSON, Rowan, Patronage in Later Fifteenth-Century. Naples, dins BOVEY, Alixe, *Under the Influence. The Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts*, Brepols, Turnhout (Bèlgica), 2007, ps. 151-170.

WAUQUELIN, Jean, *Histoire du bon roi Alexandre. Adaptation en prose composé sur la geste ou histoire du noble roi Alexandre, roi de Macédonie*, trad. del francès medieval al modern i ed. a cura d'Olivier COLLET, dins RÉGNIER-BOHLER, Danielle (dir.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne*, Robert Laffont, París, 1995, ps. 483-627.

- WAURIN, Jehan de, *Recueil de Chroniques et anciennes istoires de la Grant Bretagne, à present nomm e Engleterre. Form Albina to A. D. 688*, ed. a cura de William HARDY, Longman Green, Longman, Roberts, and Green (“*Rerum Britannicarum Medii Aevi scriptores, or Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*”), Londres, 1864.
- WAUTERS, Alphonse, *Histoire des environs de Bruxelles*, Tipogr. de Ch. Vanderauwera, Brussel-les, 1855.
- WAVRIN, Jehan de, seigneur de Forestel, *Anchiennes Chroniques d’Engleterre, I (1re-5e parties. Des temps fabuleux à 1444). Choix de chapitres in dits*, ed. a cura de Melle DUPONT, Société d’Histoire de France – J. Renouard, Paris, 1858.
- WEBER, Henri, *La création poétique au XVI e siècle en France. De Maurice Sc ve   Agripa d’Aubign e*, Librairie Nizet, Paris, 1955.
- WEDEL, Theodore Otto, *Medieval Attitude toward Astrology, particulary in England*, Kessinger, Londres, 2003.
- WEICH-SHAHAK, Susana – DÍAZ-MAS, Paloma, *Romancero sefard  de Marruecos*, Alpuerto, Madrid, 1997.
- WEIR, Alison, *Britain’s Royal Family: A Complete Genealogy*, The Bodley Head, Londres, 1999.
- WEISS, Julian, *The poet’s art: literary theory in Castille, c. 1400-60*, The Society of Mediaeval Languages and Literature (“*Medium Aevum Monographs. New Series*”, 14), Oxford, 1990.
- WEISS, Julian, Las “*fermosas e peregrinas ystorias*”: sobre la glosa ornamental quatrocentista, dins *Revista de literatura medieval*, 2, Alcalá de Henares, 1990, ps. 103-112.
- WEISS, Julian, La *Qui stion entre dos cavalleros*: un nuevo tratado político del siglo XV (I i II), dins *Revista de Literatura Medieval*, 4, Alcalá de Henares, 1992, ps. 9-42 (I), i *ibidem*, 7, 1995, ps. 187-210 (i II).
- WEISS, Julian, Vernacular Commentaries and Glosses in Late Medieval Castille, II: A Checklist of Classical Texts in Translation, dins BERESFORD, A. M. – HARYWOOD, L. M. (eds.), *Medieval Hispanic Studies in Memory of Alan Deyermond*, Tamesis Books, Londres, 2013, ps. 237-271.
- WEISS, Roberto, ‘Perotti, Niccol ’, dins Vittore BRANCA (ed.), *Dizionario della letteratura itaniana*, UTET, Tor , 1972, vol. 3, ps. 16-17.
- WEISS, Roberto, *Humanism in England during the Fifteenth Century*, Blackwell for the Society for the Study of Medieval History and Literature, Oxford, 2009 (4a ed.; 1a, 1941).
- WENZEL, Siegfried, The Pilgrimage of Life as a Late Medieval Genre, dins *Mediaeval Studies*, 35, Montecassino, 1973, ps. 370-388.
- WETZEL, Christoph, *Die Bibel in der bildenden Kunst*, Philipp Reclam jun., Stuttgart, 2009.
- WHEELER, Max W., ‘Estar’ i ‘anar’ amb gerundi en ‘Tirant lo Blanc’ i en ‘Curial e Güelfa’, dins *Estudis romànics*, 16, Barcelona, 1971-1975, ps. 21-47.
- WHEELER, Max W., La morfologia verbal al *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANC S, Antoni (ed.), *Estudis lingüistics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 875-908.
- WIENBECK, Erich – HARTNACKE, Wilhelm – RASCH, Paul (eds.), *Aliscans. Kritischer text*, Slatkine Reprints, Ginebra, 1974.
- WIERUSOWSKY, Helene, Jacob Burckhardt (1811-1897) y Vespasiano da Bisticci (1422-1498), dins MAHONEY, Edward (ed.), *Philosophy and Humanism Essays in Honor of Paul Oskar Kristeller*, Columbia Universtiy Press, Nova York, 1976, ps. 387-405.
- WIJSMAN, Hanno, Le connétable et le chanoine. Les ambitions bibliophiliques de Louis de Luxembourg au regard des manuscrits autographes de Jean Miélot, dins ADAM, Renaud – MARCHANDISSE, Alain (eds.), *Le livre au fil de ses pages. Actes de la 14e Journée d’étude du Réseau des Médiévistes Belges de Langue Française (Universit  de Liège, 18 novembre 2005)*, Brussel-les, 2009, ps. 119-150.

- WIJSMAN, Hanno, Les manuscrits de Pierre de Louxembourg (ca. 1440-1482) et les bibliothèques nobiliaires dans les Pays-Bas bourguignons de la deuxième moitié du XVe siècle, dans *Le Moyen Âge (De Boeck Supérieur)*, 113, Brussel-les, 2007/3, ps. 613-637.
- WIJSMAN, Hanno, Philippe le Beau et les livres: rencontre entre une époque et une personnalité, dans WIJSMAN, Hanno i al. (eds.), *Books in Transition at the Time of Philip the Fair. Manuscripts in the Late Fifteenth and Early Sixteenth Century Low Countries, Brepols*, Turnhout, 2010, ps. 17-92.
- WILKINS, Ernest Hatch, *Life of Petrarch*, University of Chicago, Chicago, 1961; trad. a l'italià com *Vita del Petrarca*, per Remo CESERANI, Giangiacomo Feltrinelli ("Campi del sapere"), Milà, 2003 (3a; 1a, 1964).
- WILLAERT, Adrian and His Circle, *Canzone villanesche alla napolitana and villotte*, ed. a cura de Donna G. CARDAMONE, A-R Editions, Inc., Madison (Wisconsin), 1978.
- WILLARD, Charity Cannon, A fifteenth-century Burgundian version of the *Roman de Florimont*, dans *Medievalia et Humanistica*, 2, Lanham (Maryland), 1971, ps. 21-46.
- WILLEMS, Joseph-Hubert – LAMANT, Hubert, Armorial français, ou Répertoire alphabétique de tous les blasons et notices des familles nobles, patriciennes et bourgeoises de France, et des anciens territoires ayant été sous la domination française, Paris, 1963.
- WILLIAMS, George (ed.), *Memoirs of the Reign of the King Henry VI. Official Correspondence of Thomas Bekynton, Secretary to King Henry VI., and Bishop of Bath and Wells*, "Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages", Londres, 1872.
- WILSON, David R., The Basse Dance (c. 1445-c. 1545), dans NEVILLE, Jennifer (ed.), *Dance, Spectacle and the Body Politick, 1250-1750*, Indiana University Press, Bloomington (Indiana), 2008, ps. 166-181.
- WILSON, Guy, Military Science, History and Art, dans CUNEO, Pia (ed.), *Artful Armies, Beautiful Battles. Art and Warfare in Early Modern Europe*, Brill, Leiden – Boston – Köln, 2001, ps. 13-34.
- WILTON, Serlon de, *Poèmes latins*, ed. a cura de Jan ÖBERG, Almqvist & Wiksell, Estocolm – Göteborg – Uppsala, 1965.
- WIND, Edgar, *Pagan Mysteries in the Renaissance*, W. W. Norton, Nova York, 1968; trad. a l'espanyol com *Los misterios paganos del Renacimiento*, per Javier FERNÁNDEZ DE CASTRO i Julio BAYÓN, Barral ("Biblioteca de las Historias. Seria Iconológica"), Barcelona, 1972.
- WIRTZ, Rolf C., *Donatello*, Könemann, Colònia, 1998.
- WHITBREAD, Leslie George, *Fulgentius the mythographer*, Ohio University Press, Columbus, 1971.
- WIJSMAN, Hanno, Jacques van Lalaing, de laatste ridder, dans *Yolande van Lalaing (1422-1497), kasteelvrouwe van Brederode*, Kastelenstichting Holland en Zeland, Haarlem, 2009, ps. 169-182.
- WILKS, Michael J., *The Problem of Sovereignty in the Latter Middle Ages*, Cambridge University Press ("Cambridge Studies in Medieval Life & Thought. New series", 9), Cambridge, 1963.
- WITT, Roland G., Coluccio Salutati and the Conception of the *Poeta Theologus* in the Fourteenth Century, dans *Renaissance Quarterly*, vol. 30, núm. 4 ("Studies in the Renaissance Issue"), Chicago, hivern 1977, ps. 538-563.
- WITT, Roland G., Medieval *Ars Dictaminis* and the Beginnings of Humanism: A New Construction of the Problem, dans *Renaissance Quarterly*, 35, Nova York, primavera 1982, ps. 1-35.
- WITT, Ronald G., *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Koninklijke Brill, Leiden, 2000.
- WITTLIN, Curt J., Grupos de sinónimos y fórmulas multinominales en la antigua traducción castellana del *Tirant lo Blanc*, dans *Studia in honorem prof. Martí de Riquer*, Barcelona, Quaderns Crema, Barcelona, 1987, vol. 2, ps. 467-483.
- WITTLIN, Curt J., La influència lingüística de la traducció catalana de les *Històries Troianes* sobre el *Tirant lo Blanc*, dans Antoni FERRANDO (ed.), *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (VIII àrea. 7 Història de la Llengua)*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1989, ps. 751-757.

WITTLIN, Curt J., La “valenciana prosa” del traductor Bernardí Vallmanya, dins WITTLIN, C. J., *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València – Barcelona, 1995, ps. 157-180.

WITTLIN, Curt, Expressions multinominals en *Curial e Güelfa*, dins FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, John Benjamins Publishing Company, Londres, 2012, ps. 1.127-1.135.

WITTLIN, Curt, Nota-ressenya a WHEELER, Max W. (trad.) (2011), *Curial and Guelfa. A classic of the Crown of Aragon*. Translated into English by Max W. WHEELER. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (IVITRA Research in Linguistics and Literature, vol. 2), dins *Estudis Romànics*, 36, Barcelona, 2014, ps. 614-617.

WLOSOK, Antonie, The Dido Tragedy in Virgil: A Contribution to the Question of the Tragic in the *Aeneid*, dins HARDIE, Philip (ed.), *Virgil Critical Assessments of Classical Authors, vol. IV. The “Aeneid” (continued)*, Routledge, Londres – Nova York, 1999, ps. 158-182.

WOODFIELD, Ian, *The Early History of the Viol*, Cambridge University Press, 1984.

WOODWARD, William Harrison, *Studies in education during the age of Renaissance, 1400-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 1906.

WOELKI, Thomas, *Ludovico Pontano (ca. 1409-1439). Eine Juristenkarriere an Universität, Fürstenhof, Kurie und Konzil*, Brill, Leiden, 2011.

WORCESTER, William, *Itinéraires*, ed. a cura de John H. HARVEY, Clarendon Press, Oxford, 1969.

WRIGHT, Cyril Ernest – WRIGHT, Ruth C. (eds.), *The Diary of Humfrey Wanley (1715-1726)*, 2 vols., Bibliographical Society, Londres, 1966, volum 2 (1723-1726).

WRIGHT, Cyril Ernest, *Fontes Harleiani. A Study of the Sources of the Harleian Collection of Manuscripts in the British Museum*, British Museum, Londres, 1972.

WRIGHT, Cyril Ernest, Manuscripts of Italian Provenance in the Harleian Collection in the British Museum: Their Sources, Associations and Channels of Acquisition, dins CLOUGH, C. H. (ed.), *Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*, Manchester University Press, Manchester, 1976, ps. 462-484.

WRISLEY, David Joseph, The Loss of Constantinople and Imagining Crusade at the Fifteenth-Century Court of Burgundy, dins *Al-Abhath*, 55, Beirut, 2007-2008, ps. 85-115.

WULF, F., “Lai du Mantel”, dins *Romania*, 14, París, 1885, ps. 343 i ss.

X. Z., *Sulla grandezza della Repubblica Veneta e sulle cause principali della sua caduta*, Venècia, 1797.

XENOFONT, *Records de Sòcrates*; ed. i trad. a cura de Carles RIBA, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1923.

XENOFONT, *Ciropèdia*, ed. a cura de Núria ALBAFULL, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1965.

XENOFONT, *Opuscles, vol. 1 (Hieró. Agesilau. La república dels lacedemonis)*, ed. i trad. a cura de Teresa SEMPERE, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1967.

XENOPHON, *Mémorables (Mémoires sur Socrate)*, dins *Oeuvres complètes*, vol. 1, ed. i trad. a cura d’Eugène TALBOT, Librairie de L. Hachette et Cie., París, 1859.

XIMÉNEZ DE SANDOVAL, Felipe, *Don Enrique de Villena*, Organización Sala Editorial, Madrid, 1973.

XIMÉNEZ DE URREA, Pedro Manuel, *Penitencia de amor*, ed. a cura de Domingo YNDURÁIN, Akal, Madrid, 1996.

YANGUAS MIRANDA, José, *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, Tipogr. de Francisco Erasun, Pamplona, 1840.

YANGUAS MIRANDA, José, *Diccionario de las palabras anticuadas que contienen los documentos existentes en los archivos generales y municipales de Navarra, y de su correspondencia con el lenguaje actual*, Tipogr. de Francisco Esasun, Pamplona, 1854.

YARZA LUACES, Joaquín, *La miniatura del Renacimiento. Los territorios de la Corona de Aragón, 1400-1450 (la tendencia tardogótica)*, dins NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museu de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001)*, Museo Thyssen-Bornemisza – Museu de Belles Arts de València, Madrid, 2001, ps. 47-62.

YARZA LUACES, Joaquín, *La nobleza ante el rey. Los grandes linajes castellanos y el arte en el siglo XV*, El Viso, Madrid, 2003.

YNDURÁIN, Domingo, *Humanismo y Renacimiento en España*, Cátedra, Madrid, 1994.

YPERMAN, Jan, *La chirurgie de maitre Jehan Yperman, chirurgien belge (XIIe-XIVe siècle), publié pour la première fois d'après la copie flamande de Cambridge*, a cura de C. BROECKX, J. de Koninch, Ambers, 1866.

YPERMAN, Jan, *Jehan Yperman, padre della chirurgia fiamminga*, ed. a cura de Mario TABANELLI, L. S. Olschki, Florència, 1969.

YSERN LAGARDA, Josep-Antoni, *El Curial e Güelfa*, dins YSERN, Josep-Antoni i al., *Introducción a las lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, UNED, Madrid, 2004, ps. 148-157.

YUSA, Michiko, Chance, dins ELIADE, Mircea (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Macmillan – Collier Macmillan, Nova York – Londres, 1987, vol. 3, ps. 192-196.

ZABALO ZABALEGUI, Javier, *La administración del Reino de Navarra en el siglo XIV*, Universidad de Navarra, Pamplona, 1973.

ZABUGHIN, Vladimiro, *Vergilio nel Rinascimento italiano, da Dante a Torquato Tasso: fortuna, studi, imitazioni, traduzioni e parodie, iconografia*, Bolonya, 1921-1923; reed. a cura de Stefano CARRAI i Alberto CAVARZERE, Università degli Studi di Trento – Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche ("Reperti", 11), Bolonya, 2000.

ZACCARIA, Vittorio, L'epistolario di Pier Candido Decembrio, dins *Rinascimento*, 3, Florència, 1952, ps. 85-118.

ZACCARIA, Vittorio, Sulle opere di Pier Candido Decembrio, dins *Rinascimento*, 7, Florència, 1956, ps. 14-74.

ZACCARIA, Vittorio, Pier Candido Decembrio, traduttore della *Repubblica* di Platone (notizie dall'epistolario del Decembrio), dins *Italia medioevale e umanistica*, 2, Pàdua, 1959, ps. 179-206.

ZAFFUTO ROVELLO, Rosanna, *Storia di Caltanissetta*, Arbor, Palerm, 2008.

ZAGGIA, Massimo, Appunti sulla cultura letteraria in volgare a Milano nell'età di Filippo Maria Visconti, dins *Giornale storico della letteratura italiana*, 179, Torí, 1993, ps. 161-219.

ZAGGIA, Massimo, La versione latina di Pier Candido Decembrio dalla *Repubblica* di Platone: per la storia della tradizione, dins *Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi*, 13, Roma, 1993, ps. 7-55.

ZAGGIA, Massimo, Copisti e committenti di codici a Milano nella prima metà del Quattrocento, dins *Libri e documenti*, 21/3, Milà, 1995, ps. 1-45.

ZAGGIA, Massimo, Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla, dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126.

ZAGGIA, Massimo, Codici milanesi del Quattrocento all'Ambrosiana: per il periodo dal 1450 al 1476, dins FERRARI, Mirella – NAVONI, Marco (eds.), *Nuove ricerche su codici in scrittura latina dell'Ambrosiana. Atti del convegno (Milano, 6-7 ottobre 2005)*, Vita e pensiero, Milà, 2007, ps. 331-384.

- ZAK, Gur, Boccaccio and Petrarch, dins ARMSTRONG, Guyda – DANIELS, Rhiannon – MILNER, Stephen J. (eds.), *The Cambridge Companion to Boccaccio*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, ps. 139-154.
- ZALLI, Casimiro, *Dizionario piemontese, italiano, latino i francese*, Tipogr. de Pietro Barbié, Carmagnola, 1830.
- ZAMBRINI, Francesco (ed.), *I viaggi di Giovanni di Mandavilla. Volgarizzamento antico toscano; ora ridotto a buona lezione coll'aiuto di due testi a penna*, Tipogr. de Gaetano Romagnoli, Bologna, 1870.
- ZAMPONI, Florido, *Storia di Italia nel medioevo, colla notizia dei maggiori stati d'Europa*, Regia Tipografia, Florència, 1867.
- ZAMUNER, Ilaria, La tradizione romanza del *Secretum secretorum* pseudo-aristotelico. Regesto delle versioni e dei manoscritti, dins *Studi Medievali*, sèrie 3, núm. 46, Spoleto, 2005, ps. 31-116.
- ZAMUNER, Ilaria, Il volgarizzamento catalano Ct3 del “Secretum secretorum” ps.-aristotelico e il codice 1474 della Biblioteca Nacional di Madrid, dins *Quaderni di lingue e letterature dell'Università di Verona*, 31, Verona, 2006, ps. 237-245.
- ZANICHELLI, Giuseppa Z., La battaglia delle imprese: araldica e chevalerie tra Milano e Napoli al tempo di Ipolita Sforza, dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 111-122.
- ZAFORTEZA MUSOLES, Diego, Violante de Vilaragut, reina de Mallorca, dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana (segunda época)*, 689-691, Palma de Mallorca, juliol-desembre 1941 (vol. 28, anys 1939-1943), ps. 261-283.
- ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo i al., *La Capella Reial d'Alfons el Magnànim de l'antic Monestir de Predicadors de València*, Direcció General de Promoció Cultural, Museus i Belles Arts, Paterna, 1996-1997.
- ZARAGOZA PASCUAL, Ernest, Jacques de Cardona, card. +1466, dins *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique*, vol. 26, París, 1997, cols. 639-642.
- ZARLINO, Gioseffo, *L'istituzioni armoniche*, ed. a cura de Silvia URBANI; ed. electrònica <www.diaistemastudiericerche.org/PDF/Zarlino_lock.pdf>
- ZECCHINO, Ortensio, *Origini del diritto nel pensiero politico di Federico II. Storia di un intrigo filologico*; ed. electrònica <www.ortensiozecchino.it/originideldiritto.pdf>, 14 pàgs., consultada en maig del 2014.
- ZENATTI, Alfredo, Miscellanea, dins *Calendimanzo*, 1, Trieste, 1890.
- ZILLOTTO, Baccio, *Nuove testimonianze per la vita di Pier Paolo Vergero il Vecchio*, Caprin, Trieste, 1906.
- ZIMMERMANN, Marie-Claire, *Ausiàs March o l'emergència del jo*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998.
- ZINATO, Andrea, La traduzione aragonesa delle *Epistulae morales* di L. A. Seneca, dins D'AGOSTINO, Guido – BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): 'La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume'*, Nàpols, 2001, vol. 2, ps. 1.627-1.643.
- ZINATO, Andrea, “Honestas res est laeta paupertas”. Alcune note sulle *Sententiae* senecane de *La celestina* primitiva, dins *Annali di Ca' Foscari*, vol. 38, núms. 1-2, Venècia, 1999, ps. 633-661.
- ZINELLI, Fabio, Ancora un monumento dell'antico aretino e sulla tradizione italiana del *Secretum secretorum*, dins BECHERUCCI, I. – GIUSTI, S. – TONELLI, N. (eds.), *Per Domenico De Robertis. Studi offerti dagli allievi fiorentini*, Le Lettere, Florència, 2000, ps. 509-561.
- ZINK, Gaston (ed.), *Cleriadus et Meliadice*, Droz, París-Ginebra, 1984.
- ZINK, Michel (trad.), *Le roman de Jaufré*, dins *La légende arthurienne*, Robert Laffont (“Bouquins”), París, 1989, ps. 841-922.

ZIOLKOWSKY, Jan M. – PUTNAM, Michael C. J. (eds.), *The Virgilian Tradition. The First Fifteenth Hundred Years*, Yale University Press, New Haven – Londres, 2008.

ZONARAS, Juan, *Libro de los emperadores (Versión aragonesa patrocinada por Juan Fernández de Heredia)*, ed. a cura d'Adelino ÁLVAREZ i Francisco MARTÍN, Prensas Universitarias de Zaragoza – Instituto de Estudios Alto-aragoneses (Huesca) – Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2006.

ZOTZ, Thomas, El mundo caballeresco y las formas de vida cortesanas, dins FLECKENSTEIN, Josef (ed.), *La caballería y el mundo caballeresco*, Siglo XXI de España, Madrid, 2005 (1ª. ed., 2002), ps. 163-219.

ZUCCO DA SOMMACAMPAGNA, Accio, *Esopo Zuccarino*, ed. a cura de Murray Peabody BRUSH, dins *Studies in Honor of A. Marshall Elliott*, John Hopkins Press – Champion – Harrassowitz, Baltimore – París – Leipzig, 1911, vol. 1, ps. 375-450.

ZUCCOLIN, Gabriella, Princely Virtues in “De felice progressu” of Michele Savonarola, Court Physician of the House of Este, dins BEJCZY, István Pieter – NEDERMAN, Cary J. (eds.), *Princely Virtues in the Middle Ages, 1200-1500 / Herrschertugenden im Mittelalter*, Brepols (“Disputatio”, 9), Turnhout, 2007, ps. 237-258.

ZUCCOLIN, Gabriella, Medici a corte e formazione del signore, dins FERRARI, Monica (ed.), *Costumi educativi nelle corti europee (XIV-XVIII secolo)*, Franco Angeli editore – Pavia University Press, Milà – Pavia, 2010, ps. 77-102.

ZUCCOLIN, Gabriella – CRISCIANI, Chiara (eds.), *Michele Savonarola: Medicina e cultura di corte*, Edizioni del Galluzzo – Sismel (“Micrologus’ Library”), Florència, 2011.

ZUFFI, Stefano, *La pittura italiana. I maestri di ogni tempo e i loro capolavori*, Electa, Milà, 1997.

ZUPPARDO, Matteo, *Alfonseis*, ed. a cura de G. ALBANESE, Centro di studi filologici e linguistici siciliani (“Supplementi. Serie mediolatina e umanistica”, 6), Palerm, 1990; reed. electrònica, Biblioteca Italiana, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>

ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], ed. a cura d'Ángel CANELLAS LÓPEZ, CSIC – Institución ‘Fernando el Católico’, Saragossa, 1970-1998.

ZURITA, Jerónimo, *Historia del rey don Hernando el Cathólico. De las empresas y ligas de Italia, compuesta por Gerónimo Çurita*, Lorenço de Robles, Saragossa, 1610.